

समस्त ज्ञान रेजिस्टरी करके स्थायी रखा गया है।

एकादशस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

प्रथमखण्डः

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णहोपायनप्रणीतम् श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरकृष्णमिश्रकृतभाष्यार्थदीपिका, श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचिता दीपिका दीपिनी,
भट्टिपणी, श्रीमद्विष्णुसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवर श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयसमाख्याटीका,
तदनुगमिश्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका, श्रीमन्मध्वसिद्धान्तपुराणपर श्रीमद्वि-
जयध्वजतीर्थकृतपक्षीयटीका, श्रीमद्विष्णुस्वामिसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवर श्रीमद्वल्लभाचार्य-
कृतसुबोधिनी, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्यप्रवर श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका,
तदनुगमिश्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी, श्रीनिम्बाकंसम्प्रदायि-श्रीमच्छुक्-
देयकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका इति नवमिष्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कृतम् ।

तदिदम्

परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

धर्मदेशान्तर्गत ताडास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

“श्रीवत्समालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्णसहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तच्च

श्रीवृन्दावन श्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

तथा

काशीमण्डलान्तर्गते ‘कान्पुर’ पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामानि

सकीये “श्रीदेवकीनन्दन” ग्रन्थालये

मुद्रापितम् ।

सन्मद १९६४

श्रीमद्भागवतम् ।

एकादशस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीवादरायणिरुवाच ।

कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिर्वृतः ।

भुवोऽवतारयद्भारं (१) जनिष्ठं जनयन् कलिम् ॥ १ ॥

ये कापिताः सुबहु पाशङ्गमुताः सपत्नैर्दुर्वृतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् ।

कृत्वा निमित्तमितरन्तरतः समेतान् हत्वा (२) नृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः ॥ २ ॥

भूभारराजपृथना यदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्वबाहुभिरचिन्तयदप्रमेयः ।

मन्येऽवनर्तनु (३) गतोऽप्यगतं हि भारं यथादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते ॥ ३ ॥

नैवान्धतः परिभवोऽस्य भवेत्कथञ्चिन्मरुत्संश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यम् ।

अन्तः कलिं यदुकुलस्य विधाय (४) वेणुस्तम्बस्य बह्निमिव शान्तिमुपैमि धाम ॥ ४ ॥

श्रीधरस्मादिकृतमाशयेद्वीपिका ।

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीनमः श्रीपरमहंसस्त्रादित्यशयकमलचिन्मकराद्याय भक्तजन-

मानसनिवासाय श्रीरामचन्द्राय ॥

विजयन्ते परागन्दकृष्णशरजः स्रजः ।

या धृता मूर्ति जायन्ते महेंद्रादमहः स्रजः ॥

वक्तैकत्रिशताऽऽयापैर्मुक्तिरेकादश ततः ।

जायन्तेयेतिहासाद्यैः समासव्यासरूपतः ॥

नारदो वसुदेवाय समासेन व्यवशायत् ।

भगवानुद्धवायाय विस्तरेशोपपत्तिभिः ॥

तत्र तु प्रथमेऽध्याये यदुवशस्य सङ्ख्यः ।

वपक्षिणो निरागाव मौसलऽपदेशतः ॥

प्रकृतितः परानन्दकृष्णक्रीडाऽनुवर्णिता ।

ताम्रवृत्त्या परानन्दपद्मागोहाऽनुवर्ण्यते ॥

एवं तावद्दशमस्कन्धे भूभारावतारणाय निजविभूतिविशुद्धित-
यदुवशस्य यदुवशागतारितमकचसुरांशस्य भगवतैः श्रीकृष्णस्य
तदुचितप्रवृत्तिविहङ्गनेन तत्कृत्वस्तस्मिन्मरणादिपरायां परेवा-
मानन्दकारणां क्रीडा निरूपिता, अथेदानीमपरिमितयोगमाया-
नैभवस्य भक्तानामागमनस्वोपदेशपूर्वकं क्रीडार्थं भूतबोऽवतारि-
तानां आधिकारिणां सुगंशानां मौसलापदेशेन तत्तदधिकार-
पदप्रापणपूर्वकं च ब्रह्माद्यनुग्रहाय निजपदारोहो निरूप्यते;
तत्र कुरुक्षेत्रयात्रावर्णनस्य वसुदेवस्य "कमेया कर्म-
निर्हारा यथा क्यावस्तदुत्पत्ताम्" इत्येवं कर्मयोगं पृष्टवतो नार-
दादिभिः कर्मयोगो निरूपितः—

"कर्मणा कर्मनिर्हार एव साधु निरूपितः ।

यत्कुरुक्षेत्रावर्णनेन शृङ्गेनेज्येत पश्य ॥

(१) वशिष्ठम् । (२) परात् । (३) यतोऽप्यगतोऽपि भारः । (४) वेणुस्तम्बस्त्वतीमि विज० पाठाः ।

भीमरस्त्रामिकृतभावाद्यदीपिका ।

इत्यादिना तेन च विशुद्धस्वरूपस्य भीकृष्णरामौ परमेश्वरत्वे
ज्ञातवतः पद्ममनसनाभ्याये भीकृष्णोनामनस्वरूपमुपदिष्टम्—

“नमो यः समवेतार्थं तातेनदुपमन्महे ।

यत्रः पुत्रान् समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः” ॥

इत्यादिना तच्च विषयभोगातिशयेन पुनस्तिरोहितमासीत्तदेव
इदानीं नारदमुखेन प्रथमं पञ्चाध्याय्या निरूप्यते; तत्र प्रथमोऽ-
ध्याये वैराग्योत्पादनाय यदुक्तस्य ब्रह्मशापापदेशनात्पुनत-
विषयसुखानामप्यनित्यता प्रतिपाद्यते, ततश्चतुर्भिर्निमित्तायस्तेषु
सम्भावेन सपरिकरं परमतत्त्वनिरूपणम् । ततः षष्ठे भगवदुद्धव-
सम्भादप्रस्तावः ततश्चोपनिषत्वा ब्रह्मं प्रति भगवत्तत्त्व-
निरूपणम् । ततो द्वाध्यायां मौसलक्रीडित्येवमेकत्रिंशताध्यायैरेका-
दशस्कन्धस्य प्रवृत्तिः तस्य च यथामति व्याख्यानमारभ्यते,
तत्र मौसलप्रसङ्गार्थं पूर्वस्कन्धाद्यंमनुवदति श्लोकद्वयेन, कृत्वेति ।
भवतारयद्वातारयदित्यङ्गागमो द्रष्टव्यः जायते वेगवत्तरमति-
शीघ्रम् हिंसापर्ववसायनमित्यर्थः । कलिं कलहम् ॥ १ ॥

एतद्विद्योति-ये कोपिता इति । सपरिनेदुयोधनादिभिः कोपिताः
कोपं कारिताः सुखं यथा भवति तथा बहुवारानित्यर्थः । तदे-
वाऽऽह-दुष्टं तद्देलनकचप्रहणादिभिरिति । दुष्टं कपटयुतं हेलन-
मवज्ञा कचप्रहणं दुःशासनेन द्रोपद्याः केशकपणम् एता-
न्वादिषेयां गरदानजतुगृहदाहानीनां तैः कृत्वा ये कोपितास्तान्
पायडुसुताभिर्मित्तं कृत्वा इतरेतरत उभयोः पक्षयोः समेतान्
मिलितान्पुनः हत्वा क्षितेभारं निरहरज्जहार यद्वा, ये कोपिताः
यैश्च कोपितास्तानितरेतरतः परस्परं निमित्तं कृत्वेत्यन्वयः । ये
तावत्प्रकटैस्त्वाः पूतनादयस्तास्त्रयमेव हतवान् ये तु देव्या वाग्ध-
रच्छना स्थितास्तान्परस्परं निमित्तं विधाय हत्वा भूभारमपा-
कृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

अपि च भूभारत्यादि मन्थाश्च भुयो भारभूता राजपुतनाः
राज्ञां पुतनाः सेनाः राज्ञः तस्तेषां पुतनाश्चेति वा खबाहुभिर्भुमैः
परिरक्षितैर्दुर्मिथिवाहादिच्छलेन निरस्य हत्वा बाहुभिरिति
बहुवचनं वस्तुतश्चतुर्भुजाभिप्रायेण नन्वेवं कृष्णश्चिकपेतीति
ज्ञात्वा कथं तस्मै यादवान् न दृष्टान्ति स्म तत्राऽऽह—अपमेयः
प्रमातुमशक्यः चिन्तामाह-मस्य इति । नन्विति वितर्कं भवनेभूमं
भारो यद्यपि लोकप्रतीत्यागतस्त्वयाऽप्यहमगतमेव मस्ये हि
निश्चितम् यद्यस्माद्विषयो सोढुमशक्यं यादवं कुलमित्यने-
नेव अश्वशत्वास्त्रं हननमनुचितमिति सूचितम् ॥ ३ ॥

तर्हीमप्यन्यैर्वात्यतां तत्राऽऽह-नैवेति । अस्यतो देवादिभ्योऽपि
यादवकुलस्य परिमयास्तिरस्करो न भवेत् कुतः मत्संभयस्य
मां संश्रयत इति मत्संश्रयं कुलं तस्य । किञ्च, नित्यं विभवो-
ज्जहनस्य विमर्शेजतुगमादामरुच्छल्लस्य । यद्वा, तर्हीं कि-
मिति संहतेवम? तत्राऽऽह-विमर्शेजहनस्येति । तस्मादेवं करिष्या-
मीत्याह-मत्तःकलिमिति । शान्तिमुपशममुपैमि “वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानवद्वा” (३।३।३१) उपेक्षामि तदनन्तरं धाम च वैकु-
ण्ठाक्षमुपेक्षामित्यर्थः ॥ ४ ॥

भीराधारमयादासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

भी भीराधारमयो जयति ।

भीचेतस्य प्रपद्येऽहं साध्वेन च सनित्यकम् ।

भीमद्रोपाख्यमृच्छ वट्टसम्भप्रकाशकम् ॥

भीमझागवतं वन्दे सर्वशास्त्रप्रकाशकम् ।

तद्व्याख्यातृन् शुक्रं वन्दे भीमरस्त्रामिपादकान् ॥

गोस्वामि पितरं वन्दे भीमोन्नतलाखकम् ।

किशोरीमातरं वन्दे हृषमानुपुरोज्ञवाम् ॥

पितृश्च पितरं वन्दे भीमजीवनलाखकम् ।

मन्त्रराजोपदेशेन येन निस्तारितोऽस्म्यहम् ॥

पितामहीं प्रपद्येऽहं भीकृष्णकुवराभिधाम् ।

गीतगोविन्दकाव्यं हि यस्याः कण्ठे विराजते ॥

अथ भगवद्व्याख्येन परमप्रामाण्यपात्रमेकादशस्कन्धं
व्याकुर्वन् भीभीधरनामा यतीन्द्रः स्तोपाख्यपात्रकमख्यस्य
भीरयुतन्दनस्य प्रणतिखलुगं मङ्गल प्रयूहानिकरानिर्मूलकं शिष्य-
शिष्याय निषधनाति-भो नम इति । अथ प्रेमसम्पत्त्या युक्ता
ये भागवतपरमहंसास्तेरास्त्रादितश्चर्याकमख्योभिद्रोपा मक-
रन्दो यस्य तस्मै चिद्व्रतान्दापरपर्यायमनुकूलज्ञानमेव
भक्तजनानां मानसमेव निवासो गृहं यस्य तस्मै भीरामाय
नमः । भीमागवते परमप्रतिपाद्यस्य भीकृष्णस्य पादरजः-
सौभाग्यं यथोयति-विजयन्त इति । “सखिवानन्दरुपाय कृष्णाय”
इति श्रुतेः । परानन्दविग्रहो रूपो यः भीकृष्णस्तस्य पाद-
रजसां सम्बन्धिभ्यो वाः अजो मालाः श्रेयसो वा ता विजयन्ते
सर्वोत्कर्षेण वस्तेने, कीदृशः ? यास्तादृशस्त्रजः महेंद्रादिभि-
र्मूर्द्धि धृताः सत्यस्तेषां महेंद्रादीनां महत्सामुत्सवानां अजः
समुदाः जायन्ते तेऽयस्तत्तत्पादोत्सवान् वदन्तीत्यर्थः । “मह
उद्धव उत्सवः” इत्यमरः । पक्षे परानन्दस्तस्मात् स्वगुरवे कृष्ण-
स्तस्य अथत् सर्वं पूर्ववत् ॥ अथेकादशार्थं सामस्येन दर्श-
यति-उक्तेति । ततः प्रायिकक्रममनुसृत्य दशमे दृष्टे भूभुक्तिरिष-
वर्णानान्तरम् एकादशे एकत्रिंशताध्यायैः शुकेन मुक्तिः समाप्त-
व्यासकृतः सङ्क्षेपविस्तारप्रकारेणोक्ता वर्णिता कैटोरेः
जायन्तेयाः जयन्तीति-इत्ये ये नव योगेश्वरास्तेषां य इतिहासः
पुरावृत्त स आद्यो येषां तैरितिहासैर्ज्ञातैः सङ्ग्रहवाक्य-
मुक्त्वा विवृतिवाक्यमाह-नारद इति । समासेन सङ्क्षेपेण मुक्तिं
न्ययणायत् अथ नारदवर्णनानन्तरम् उपपात्तिभिर्युक्तिभिः तथैकत्रिंश-
दध्यायमध्ये यः प्रथमोऽध्यायस्तत्र तु उपलक्षितः वर्णयितु-
मारब्धः विरागाय विरागं जनयितुं प्रवृत्तः । षष्ठिमागोनु-
करणं कृत्वा परानन्दविग्रहस्य कृष्णस्य त्रिंशद् दशमोऽनु-
वर्णिता इदानीमेकादशे कामान् निषेधे द्वावध्यायः भक्तः साङ्ख्य-
माभितः इत्युक्तेस्तस्याः प्रवृत्तेः सकाशाद्विबुध्या परमानन्द-
परं द्वावध्यायम् अप्रकटप्रकाशे कृष्णसागोहो निरूप्यते शुके-
नेति शेषः । एवं श्लोकैर्धर्मोपिवा प्रघट्टकेन तमेवार्थमाह
एवमिति । निजविभूतिभिरेश्वर्यादिभिः विभूषितोऽङ्गकुलो
यदुवंशो येन तस्य तत्र हेतुः यदुवंशेति यदुवंशोऽवतारिताः
सकलसुरांशाः येन तस्य एतेन सुरांशेभ्यः यदुवंशस्य पृथक्त्वं
व्यञ्जितं तदुक्तं पादो कृष्णेन सत्यभामां प्रति “एते हि यादवाः सर्वे
मद्गणा एव मामिति । मनुष्यगुणशीलाश्च मनुष्याचारवादिनः”

भरिधारमण्डासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

इति तदुचितपशुत्तिनिद्वयनेन यद्विशोचितप्रवृत्त्यनुकरणेन
नच्छ्रवणंति तस्याः क्रीडायाः ध्वन्यादिपराणां भ्रिकृणां च तदु-
चितं प्रवृत्तिनिद्वयनेन परेषां ब्रह्मादीनामात्मन्यकार्यां क्रीडा-
वशमस्त्वर्थं भीशुकैः निरूपिता इत्यन्वयः तदुक्त-
वशमे ।

“प्रपञ्च निःप्रपञ्चोऽपि विदुष्यसि भूतले ।

प्रपञ्चजनतान्द्वयस्यैव प्रथितुं प्रभा" । इति.

अथ दशमस्कन्धवर्णनानन्तरम् उपरमिति उपर-
मितम् भूतधापितं योगमायायाः स्माच्चित्यशक्तैर्बभूव येन
तस्य भगवतः निजपुरे द्वारकाख्याप्रकटप्रकाशे आगोहः
शुकेन निरूप्यते, कथम् ? उद्धवोपखलितभक्तानामात्मतत्त्वोपदेश-
पूर्वकं यथा स्वात् तथा एवं क्रियाधर्मित्यादिकमपि क्रिया-
विशेषणं तत्र सामान्यतत्त्वात्पर्यन्तगुणैः सति विशेषतः पूर्वं
स्कन्धेन प्रसङ्गसङ्गतिमाह—कुरुक्षेत्रेति । तेन च कर्मयोगत-
त्त्वात्मात्मतत्त्वं तत्र पञ्चाध्याय्यां मध्ये ततः प्रथमाध्यायानन्तरं
सपरिकीर्तितं समाधत्तेत्यर्थः । ततः पञ्चाध्यायानन्तरं पुनस्ततः
षष्ठाध्यायानन्तरं ततः ऊर्तत्रिंशदध्यायानन्तरं प्रवृत्तिः प्रचारः
तस्य च एकादशस्कन्धस्य तत्र भारद्वाजे भव्यकृति-
भारद्वाजः ॥ १ ॥

एतद्विषयपर्यवसानेन भारावतरणं तदेवं बहुवारपर्याप्त-
मेव पूर्वार्थं परमार्थवाचकतत्पररूपोभयपक्षवाचकत्वं लक्ष-
णिकं किञ्च द्वयोर्वापि निमित्तमेव पाठ्ये पाण्डवानामेव
तत्प्राप्तमित्युक्तौ यद्वेति नैमित्तिकसंदर्भे पूतनादौ व्याधि-
नारमाशङ्क्य व्यञ्जनत्वा तदपि संगृह्यन् व्याचष्टे एतावदिति
अत एवेत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ २ ॥

चतुर्भुजाभिप्रायेण गोपतकखि चतुर्भुजप्रकाशनाभिप्रायेणो
त्यर्थः । एवं सर्वसंहारोऽस्मत्संहारमपि चिकीर्षन्ति अत्र तेषामभा-
मिकृतया भूगारत्वं नाश्रुपुण्यं "ब्रह्मण्यनां वदन्त्यानां नित्यं ब्रह्मोप-
मेवितानम्" इत्यादौ "शय्यासनाटनालापक्रीडाकनानाशनादिषु" इत्यादौ
अ तेषां परमैकान्तित्वप्रमिष्टेः न च व्यक्तियुक्त्युत्तमाश्रं गौरव-
प्रयोजकमिति वाच्यम् अनन्तानां पर्वतादीनां सत्त्वेऽपि गौरा
प्रमिष्टेः तस्माद्भगवन्तत्त्वज्ञाने तद्विशोगतानि त्तोभादुन्मलतया
लुटाद्भिस्तेः पृथिवी चूर्णिता स्यादिति भारत्वमागोपितं तत
एव तेषां प्रथममन्तत्त्वज्ञानमिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

यद्यनिषङ्गं तर्हि इदं सादयकुलं पूर्वायं किञ्चित्पुत्रता
विभवेत्यादिनिषेधणस्य पूर्वसम्बन्धार्थता प्रतीताऽतो यद्वेति
तस्मादन्येष्टास्यतासम्भवात् तदनन्तरं शान्तिप्राप्त्यनन्तरम्
उपैमियावृत्तिचकाराध्याहारगौरवादित्यर्थं इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

भो सुदशनसूरिकृतशुकपञ्चयाम् ।

भीमने रामानुजाय नमः ॥

कार्त्तिकः कलहः ॥ १—३ ॥

विभषोऽहनस्य विभषोऽस्तस्य शास्त्रम् ऊर्मिपट्टकरहि-
तम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ध्यायेते रामानुजाय नमः ॥

इत्थं प्रज्ञादिभिर्गुणैर्गणितस्य भूभागापञ्चद्वितीयोऽवतारोऽयं भग-
वतः (मति) इवमानुषाणां चाप्येतानि भूभागापहाराद्यभेदस्य आपनमाधु-
परिश्राणादिगर्भाणां वन्यपौत्रपन्तडाद्यात्मकान्यनुयुगिगतानि अथ
भूभागावशेष (भूत) यदुक्कुलवर्जिहीर्षानिदाननिप्रशापापनोदन्तव्रजेन
प्रभासं प्रस्थितवतः स्रक्कुलतपणाभमस्तत्तत्त्वोपदेशस्तपदारोहगा-
त्मकं चेष्टितमनुवर्गायत्येकादशस्कन्धेन-कृत्वा दैत्यस्य कृष्ण इत्या-
दिना । तत्र तावद्रक्तवर्त्तित्यमाणागोः सङ्गतिमूलनाय वृक्षमनु-
वदति शृङ्गकट्येन-कृत्वेति । दैत्यस्य पूतनाशकट्यमलानुजन्धनु-
कारिण बाणूतोमस्रकमादिदैत्यगेनित्वं कृत्वा सराम इत्येतत्
काञ्चिद्रामेण घातयित्वेत्याभिप्रेतम् एवं यदुभिर्भूत इत्येताभि-
जभिर्गं बलवत्तरम् आशु हिंसापर्यवसायितमित्यर्थः । तं कलि कलह
जनयन् कुरुपागड्यादिभ्यतिशेषः । तेष्वपि कलहापादनेताधर्मिष्ठान्
घातयित्वात् भावः । इत्थं भुवो भारमवतारयत् गडभावं आप्यः
अवतरियामसेत्यर्थः ॥ १ ॥

तदेव पपञ्चयति—ये कोपिता इति । सुखदुःखद्वारं यथा तथा
दुःखादिभिः साधनैः सपत्नैर्दुर्बोधनादिभिः कर्तृभिर्बन्धुपात्रैः
[सुताः] कोपिताः कोप प्रापितास्तान् पाण्डुसुतान्निमित्तं द्वारं कृत्वा
“ मयैवेतं निहतं पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सत्यमाविन् । ” इति
अगमवृत्तंरति भावः । समुदितान् नृपान्तिरेतरतः अन्योन्यै-
र्निमित्तभूतैः हत्वा ह्यस्य देशो भगवान् श्वेतमार निरहस्तजहार
तत्र दुःशूनं कपटयूतं हेखनमपञ्चा कञ्चप्रहगं दुःशाम्बत
द्वीपद्याः केशप्रहगम् आदिशब्देन गरल्लक्षनजतगृहकाहादि-
सङ्ग्रहः ॥२॥

एतं धृतमनुश्रुतेन सह चर्चित्यमागास्य सन्दर्भं घटत् चर्चित्य-
मागाप्रदानावसरं प्रदा[पदशं]नाय तत्सङ्ग्राहति—भूमादिभ्यार्द्धमः
पञ्चमिः श्लोके । स्वस्य बाहुभिर्गुप्तैः रक्षितैर्षट्मभिर्मित्तभूतैर्भुवा भार-
भूतानां राजन्यानां पृतनाः भेदाः निरस्य हस्त्य स्त्रियाहुर्भारिणि बहु-
मन्त्रेन स्त्रामाचारगच्छतुभुक्त्याभिप्रायकम् अप्रमेयः अपरिच्छेद्य-
स्वरूपश्च मानवः अनपगत्यस्वरूपश्च मानवो वा भगवान्नि-
न्तयत्, चिन्तापकारमेवाह—मन्य इत्यादिना उपोमि
चामेत्यनेन । नन्विति चित्तकं मन्त्रेभूमंभोरा मनोप्यगत
इत्येव मन्ये भारिकदेशस्य गतत्वेऽपि कातरन्येतागतत्वाद्गत इत्येव
मन्ये मम निश्चयभूमास्तुपण्यायावतीर्णात्तार्जित भावः । अगतत्वं
कुत इत्यत आह—यश्चभगादहो अगिपह्य सोदुमशक्यमन्यैरिति
शेषः । याद्वयं कुलगात्रे तस्माद्गत इति भावः ॥ ३ ॥

नन्वाहतां तदपि कर्तव्यमिष्यत एवेत्यत आह-नैवेति।
अथ यद्वयमन्यथास्यतः पुरुषान्तरात्परिभवः कथञ्चित् न
मधेशाशक्तु न मन्त्रा पराजयोपि न कथञ्चित्पुत्रित्यभिप्रायेण
परिभव इत्यकम्, न हेतु यद्वत् विद्यताष्टि-तत्संश्रयस्याऽऽहमर्थ

भीमज्जीरागवाचायकृतभागवतचन्द्रिका ।

मध्य आधरो यस्य तस्य नहि सामाश्रितस्य कश्चित्कर्दाच
वभट्टे हृष्टमतिभावः । अत एव नित्यं विमनेर्वीर्यशौर्यादिभिरुग्रहस्य
उत्तरोत्तरात्कर्षणः कस्तर्हि तत्प्राप्तोपायस्ततः किंवा कश्चिदप्य
स्यत आह-अन्तरिति । यदुक्तस्यान्तः कश्चिन्मनः कश्चिद् वेणु-
कनस्य वेणुगुणस्य नहिर्हामव नाशकविधाय शान्तम् ऊर्मिपट्टक
रहितं धाम श्रीवैकुण्ठाक्षं स्व नमुपैमि गच्छामि सत्समानमागम्य
भविष्यति वत्समानवद्भावात् शान्तिमिति पाठे तावन्निःशेषभू-
भारापहारेण चित्तस्य शान्तिमस्याकुञ्चतामुपैमि ततो धामोपैमी-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भीमायुसुताय नमोनमः ।

जयति जगति जम्माद्यस्य विश्वस्य यस्या-

दमलनिगममुखानेद्यागादाय्ययाम् ॥

दृढिगतनय ऊच शौरये यस्म्यरूपम्-

यदुपनिर्वापि वाच्यकुञ्चताय स्त्रियाम् ॥

वेदश्वासमहं वक्ष्ये वेदस्यासैकनेदिनम् ।

वेदश्वासजनागतिं वेदस्यासमुनीतपि ॥

रत्नानामम्बुधिः पात्रं तेजसाभूषणशीघ्रिनिः ।

एवमेकादशस्कन्धो भेदान्नैकायमस्त्रिभिः ॥

दशमस्कन्धश्चतुर्थाया गत्वास्तं सार्धविरपुनः ।

गाह एकादशस्कन्धतीर्थं विष्णुपद्मिनि ॥

इह नाताव्यसनराशिभारावभुषाशिरसां कलिमलानकुण्ठित-
मनसा दुःखपरिहारसुखावाप्तीषाकारुण्यमायाणां तदुपायमजानतां
पुष्पाभुषणाय करुणाकरणा बाधायशेषे कृतभागवतपुराण-
कल्पतरुवरनेकस्कन्धपुष्पराशेमेकस्कन्धभूत एकादशस्कन्ध आ-
रभतः । तत्र एकादशस्कन्धमुत्थापयितुं बलमनुवदति-कृतेति ।
जविष्टमिति पाठे बृहत्तममित्यर्थः । भारविशेषणं यविष्टमिति
नीत्वामित्यर्थः । कलिनिशेषणं स्वगोत्रकलहस्य निन्दितत्वात् प्रव-
तारयन् प्रवतारयितुकामः तादृक्षाधिकार्यं शतृपत्यः भुवो भारं
निरहरदिति शेषेणाश्रयः कर्णामत्यन्त उक्तं ब्रह्मन्धं कृतेति
अनेन न स्त्रप्रयोजनार्थं किन्तु परार्थम् इति ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥

एतदेव विवृणोति-ये कोपिता इति । ईशः क्षितिभारं निर-
हरदित्यर्थः इदं निहरणमपि शैश्वर्येष्टोक्तमिति ज्ञापनाय
ईशेति परं ये सप्ततैः कृतेर्दुर्वादादिभिः सुबहुकोपिताः पाण्डु-
सुतास्ताप्रिमितं कृत्वा इतरतरतः समेतान् परान् शत्रून्
हत्वा ॥ २ ॥

भूभारनिर्हरणकारं वक्ति-भूमौ गति । किमस्ति तद्वद्वाह-मस्य
इति । अतनभारा गतापि अगता मनु इति मस्य तत्र हेतु-
वेदिति ॥ ३ ॥

नन्विदमप्यस्यतः प्राप्तपरिभवं किं कथाद्वाराह-तैवेति । निम-
खेनोन्नतं सगुणिकस्य तत्तथा तस्य तस्मादयमुपायः इत्याह,
अतः कलिमतिं वेणुपङ्क्त्यान्तः कलिमित्यर्थः । सङ्कल्पलक्षणां तस्मा-
उज्जानं बहिः शान्तिमङ्गलं धाम "शान्तिः प्रथममङ्गलं" इति बाह्वः
यद्वा अतः कलिं शान्तिं यदुक्तस्य नाद्यदुक्तम् ॥ ४ ॥

भीमज्जीरागोस्त्रागिकृतक्रमसम्बन्धः ।

भीराधादामोदरो जगति ।

श्रीकृष्णचैतन्यद्वया जयति ।

अथैकादशस्कन्धं सम्प्रभाषां समाह्वतिः ।

क्रियते बाह्वेदान् स मेऽन्यगनेगतिः ॥

जयेतां मधुराभूमौ शीतलपसनात्नी ।

यो विद्वत्पयनस्तद्वत् ज्ञापकौ पुस्तिकाग्रिमाम् ॥

अथैकादशस्कन्धस्य क्रमसम्बन्धः । तत्र प्रथमतस्तद्विद्वत् विवे-
चनीयं पूर्वं भीमानि दशमस्कन्धे श्रीकृष्णजीवा वरिष्ठा तस्याश्च
फलं साधारणानामपि तत्प्रतिष्ठापपूर्विका तस्यापिरेवेत्येव
निर्दिष्टम्-

"इत्थं परस्य निजधर्मविवक्षयात्-

लोकान्नोक्तमनुकल्पितमिदं भवति ॥

कस्मांश्चि कस्मैकपणानि यदुक्तमस्य-

भूगादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिदं भवति ॥

मत्पत्न्या ननु समेधितया मुकुन्द-

भीमकथाभरणवर्णनं चिन्तयति ॥

तस्मात् पुस्तकजुक्तान् जवापवर्ग-

प्रामाद्वन् चितिभुजांश्चि ययुर्दयाः" ॥

इति ज्ञेयम् । तच्च तत्पदं भुवि प्रकाशमानानां द्वारकाहीनां लौकि-
कानुकरणोत्पत्त्या प्रतीतानामपि नित्यसिद्धा लौकिकप्रकाश-
विशेष एव यथाऽऽद्यैवैकस्वप्नवास्ते ब्रह्मेत-

"द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रां प्रणयत् क्षणात् ।

वर्जयित्वा गङ्गाजभीमज्जागवाक्षयम् ॥

नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान् मधुसूदनः ।

स्मृत्याऽशेषाशुभहं सर्वमकुलमकुलम्" ॥

इति ज्ञेयम् । अतोऽत्र स्कन्धे तज्ज्ञापनार्थं सर्पाकरस्य भीम-
वतस्तत्र पञ्चशो वयर्थे, मौसलादिकस्त्रनुकरणमात्रमेव यथैव
वर्णितं श्रीकृष्णसम्बन्धे प्रथमतृतीयक्रमसम्बन्धेऽप्येव यथात्र
भीमसुदेवनारदसम्बन्धेन भीमगवदुद्धवसम्बन्धेन च तत्र
निरूपयिष्यते तत् अलु तद्द्वारा बहिर्भुजानामवशेषाज-
नेन तत्प्रतिष्ठापवशनाथमेव भीमसुदेवोद्धवौ च तस्मत्तादर्थं
तत्रापलक्षणावेष कृतौ मतद्देश्यौ-

"शय्यासनाटनालापकीडास्तनानाशानिषु ।

न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णायः कृष्णचेतसः" ॥

इत्यादि सामान्यतः "वसुदेवं हरः स्थानं ब्रह्मन्मनकदुर्बुधमिह" इति-

"तोद्धवोयवपि मय्युनो यद्गुणोर्ध्वितः प्रभुः ।

अतो मय्युनं लोकं प्राहवन्निह निष्ठति" ॥ इति ।

विशेषतश्च तस्मादाख्यातं अतस्माद्विज्ञानां तत्तत्पृच्छा तु
लीलायात्रमयेवामुपकाराय कल्पते यथैव भगवत इति नरेव
तद्दर्शयितुमपक्रमते-कृतेति ॥ १ ॥

निरहरत् प्रायः स्वहन्भारात्ते निहशेषेणाहरादित्यर्थः । तदेव
टीकायाः प्रथमपक्षस्य सङ्कतिः स्यात् द्वितीयपक्षे तस्यां प्रायि-
कत्वं ज्ञेयं शिशुपाखादौ स्वभिचारात् ॥ २ ॥

भूभारेत्यादिबाधवानां च नित्यपरिहरत्वात्तन्मिन्नं स्वयं भग-
वन् एवाभ्यस्ताने तेरतिस्वोभेक्षोत्पत्त्येवैवमार्तिना पुण्यिषेव
तद्दर्शयति प्रथमं तेषामभ्यस्तार्थं तदेवाह, बाहुभिरिति बहुवचनं

भीमजीविगोत्राधिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तत्र चतुर्भुजप्रकाशनाभिप्रायेण नेतावानेतस्याऽभिप्रायः
किन्त्वस्योपपन्नोऽपि भवेदिति भावः । अत्र तेषामधार्मिकतया तु
पृथिवीभारत्वं न मन्तव्यम्—

“प्रह्लादयानां वदाम्यानां नित्यं वृद्धोपपेक्षिताम् ।

विप्रशापः कथमभूद्वृष्णीनां कृष्णाचेतसाम् ॥”

इत्यादौ शय्याशनाटनालापेत्यादौ च परमसाधुत्वप्रसिद्धेः पृथ्व्या-
भारश्च व्यक्तिसाहचर्यमात्रेणोच्यते पर्वतसमुद्रादीनामतन्तानां
विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

नैवेति अन्यतः परिमर्षोऽपि न भवेत् किन्तु स्वैष्य एव नाशस्तु
स्वतोऽपि न भवेदित्यर्थः । तत्र हेतुः नित्यं मत्सम्यक्त्वेन सता
विमर्शप्रवृत्तयः निरवधिभवेत्यस्यैव अतः परिमर्षोऽत्र भुवि प्रकाशा-
द्भुवोऽपि प्रकाशं धाम निजनिस्त्वद्भारकात्वं दृष्टान्तश्च नाशानुकरणा-
दप्यर्थः । साम्यप्रतीतिः तथात्वेनानुकरणां च न स्यात् काला-
न्तरे बहिश्च प्राकट्यं भावीत्येतद्देशेनैक्यप्राप्तत्वादुक्त्यामासे विवक्षितं
। इतिभिरपि लोहादिदृष्टान्तः परिणामपरिहारायैकदेशेनैव मन्त्यन्ते
रिणामवादिभिरपि सूत्रानुच्छेदेनैवेति बहिः मिथः सङ्कटनेनोत्पा-
दतमभिप्रायः ॥ ४ ॥

भीमजिह्वायथक्रवर्त्तिकृतमाराण्यदोर्शनी ।

भीकृष्णचेतस्यचन्द्रचरणारविन्दभृङ्गभ्यो नमः ।

गोवर्द्धनधराधारं भीमद्विगोत्रं नमः ।

गोवर्द्धनधराधारं भीमोवर्द्धनभाभये ॥

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः भीकृष्णं कृष्णाय नमः ।

लोकनाथं जगन्नाथः भीशुकं तमुपाभये ॥

गोपरामाजनप्राणप्रयत्नैर्नमः प्रभुषु ॥

तदीयाप्रियदास्याय मां मदीयमहं वदे ॥

एकं मौशलारम्भं जायन्तेत्यकथा ततः ।

चतुर्भिः स्तुतिरेकं ब्रह्मशादिद्वौकसाम् ॥

भीकृष्णोऽयमस्मादो विशत्या त्रियुजा ततः ।

एकं कुलमेवैकं एकान्तदिशि शतः ॥

एवमेकैकत्रिशद्व्यायैकस्त्ववोधकैः ।

मुक्तिरेकादशस्कन्धे कीर्तिता पूर्वैस्तु ॥

तत्र तु प्रथमोऽध्याये स्त्रकुलक्षयचिन्तनम् ।

हरिणा ब्रह्मशापोऽभूत् मौसल्यप्येवकारितः ॥

तत्रैवं दशम स्कन्धे दशमाध्यायतत्त्वं विचित्रचरितामृत-
तरणाविस्मयितप्रार्थनासम्भक्तसुमनसं स्त्रयं भगवन्तम्
। कृष्णं निरूप्य तत्परिणामचरितार्थतां मुक्तिमेकादशेऽत्र
तत्त्वं निरूपयन् किञ्चिदर्थशेषं तत्परिणामवक्तुं पूर्वोक्तानुवादे-
पक्रमेण, कृत्यत्यादिना । अत्रतारयदित्यत्राडाममाभाव भावः
। वष्टुं वेगवत्तरं कञ्चि कुरुपायडवादिफलम् ॥ १ ॥

कञ्चिमेव विवृणोति, ये पाण्डुसुताः सपत्नैर्दुर्वाधनादिभिः
दुःखैः पर्युक्तम् यथा स्यात्तथा दुष्टतादिभिः करणैः कोपिता-
निपातुं नैव निमित्तं कृत्वा परस्परतः समेतान् उभयोः

[२]

पक्षयोर्मेलितान् नृपान् इत्वा विनेभारं निरहरत्
जहार ॥ २ ॥

यदुभिः कीदृशैः स्त्रयाहुभिर्गुणैः भुजबलपाण्डितैः भावि-
न्तस्तत् परामर्शं तच्चिन्तनस्य तत्रत्यैर्ज्ञातुमशक्यत्वादप्रमेयः
चिन्तनमाह—मन्य इति । तन्विति धितकं यद्यपि लोकप्रतीत्या
भारो गतस्तदप्यहं भारमगतमेव मन्ये, कृतः ? इत्यत आह, यदिति ।
यादवकुलस्य परमधार्मिकस्यापि भारत्वप्रकारः प्रथमस्कन्धे
व्याख्यातः ॥ ३ ॥

तर्हि विमर्शयेद्यंयतां तत्राह—नैवेति । परिमर्शस्तिरङ्कारोऽपि
न सम्भवेत् । एकमुत हननमिति भावः । तत्र हेतुर्मादिति अतः
स्वतोऽपि हननमनुचितमिति भावः । तर्हि कोऽत्र समाधिस्तत्राह
अन्तरिति । बहुकुलस्य प्रमासं गमितस्य कालं लोकप्रतीतिं
कलहं विधाय तेनैव तस्य शान्तिं नाशं विधाय धाम वैकुण्ठम्
उपाम नाशयामासुरूपेण स्थापितं यास्यामि चेष्टास्तस्यैव वेश-
सङ्कटस्य मथनोत्थं बहिः विधाय तेनैव वेशसङ्कटस्य नाशं
विधाय पवनो यथा धाम अन्तर्धानं याति तथा ॥ ४ ॥

भीमस्तु कवेव कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीमते मङ्गलमूर्तये भगवन्निष्ठाकां नमः ।

भीकृष्णं तस्य शिष्यांश्च कुमारान्नाम प्रभुम् ।

निष्ठाकं च तस्य कृत्य स्कन्धे त्रैकावशेऽधुना ॥

सिद्धान्तद्योतकः सत्यक सम्प्रदायानुसारतः ।

भीकृष्णपञ्चमाय प्रदीपोऽयं विरच्यते ॥

आश्रयं मुक्तिर्न प्राप्त्वा पूर्वेणैव विस्तरात् ।

सोपाया वगर्थे मुक्तिस्तद्भाषार्थस्तत्तथा ॥

एवं तावदतिक्रान्तस्कन्धे स्त्रभाषतोऽप्यस्तसमसादौषस्य
समस्तकल्याणगुणैकमिन्द्रो सर्ववैकल्यस्य परब्रह्मणः भीकृष्ण-
स्यापामकानां भुक्तिमुक्तिप्रदानं चरित्राणि निरूपितान्यधुना
अस्मिन्नेकत्रिशद्व्यायात्मके एकादशे स्कन्धे महात्मनां यादवानां
विप्रशापव्याजेन परलोकप्रयागाः हरमुंमुक्षुजनानुप्रदार्थं समस्त-
श्रुतिसिद्धान्तोपदेशपूर्वकानि जज्ञाकारोहोऽनुवर्ग्यते—

“देहादौ प्रथमोऽध्याये निरागोपादनाय तु ।

स्मर्यन्ते यदुमहारः कृष्णमर्त्तिनवृत्तयः” ॥

तत्रादौ वृत्तवर्त्तिन्यमागमद्वये वृत्तमनुवर्त्तिन भगवान् शुकः—
कृत्वेति श्लोकद्वयेन । कृष्णं देववचं प्रकटयित्वा नां वकीयक-
प्रभृतीनां राजस्यच्छान्ता स्थितानां कस्यैवादीनां च वचं
कृत्वा जपिष्टुं वेगवत्तरं मया नाशकं कञ्चि कलहं जनयन्
भुवो भारमवतारयत् स्वाम इत्यनेन भुवो भारं भूधरप्रीत्यर्थं
निरहरत् यदुमिदं इत्यनेन च देववचं देवशत्रुभूतदेवांश-
रूपयाद्वर्त्तित्यर्थं कृतवान् । स्त्रप्रयोजनायमिति भक्तवद्वत्त्वं
भगवतः सूचितम् ॥ १ ॥

उक्तार्थं विवृणोति—ये कोपिता इति । दुष्टैरहेजनकचप्रह-
णादिभिः दुष्टैरुपपन्नम् यथा मार्जारः आत्मनः साधुनां
रुपापयित्वा कृतविश्यानां मृषकान् भक्षितवान् तथा धार्मिको
भूत्वा युधिष्ठिरोऽस्मान् घातयितुं प्रवृत्तः इत्याद्यन्तश्च कच-
प्रहणं कशाकर्षणम् एतानि आदिर्येषां गरदानजगृहदाहद्वौपरी-

एवं व्यवसितो राजन् ! सत्यमङ्गल्य ईश्वरः ।

शापव्याजेन विप्राणां सञ्ज्ञे स्वकुलं विभुः ॥ ५ ॥

स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणाम् ।

गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः ॥ ६ ॥

आच्छिद्य कीर्तिं मुदलोकां (१) वितत्य ह्यञ्जसा नु कौ ।

तमोऽनया तरिष्यन्तीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः ॥ ७ ॥

राजोवाच ।

ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं बृहोपसेविनाम् ।

विप्रशापः कथमभूदृष्णीनां कृष्णचेतसाम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरणमुनिप्रेषणादीनान्तेरुपायैः सुषट्ठ ये पाण्डुसुताः दुर्योधन-
शकुन्युलकदुःशासनजयद्रथादिभिः सपत्नैः कोपिताः तान्
निर्मितं कृत्वा समेतान् नृशानितरेतरतो हत्वा ईशः क्षितिमारं
निरहरत् जहार ईश इति पदं मगधतः स्वातन्त्र्यं सर्वस्य तदा-
यत्तत्वं च द्योतयति ॥ २ ॥

क्षितिमारनिर्हरणानन्तरं किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—
भूमांरेति । अप्रमेयः साकल्यतः प्रमातुमशक्यः अनन्तस्वरूपगुण-
स्वरूपः । स्वधाहुभिर्गुणैः परिश्रितैः यदुभिः भूभारभूतानां राजा
पृथगाः निरक्ष्य सुराद्यैर्यादृजैः असुराशानां क्षत्रियाणां समू-
हाश्विनाशाश्वित्यर्थः । अचिन्तयन् चिन्तामेवाह—मन्ये इति,
अवनेभारः गत इत्यहं मन्ये । ननु शङ्कायां यतः भवति यावत्
कुलमविष्यमास्ते अतो अयनेभारमगतमपि मन्ये भवन्ती यदु-
कृतं प्रवरं दृष्ट्वा तद्वेषवशात्पुनरप्यवनेभारभूता असुरा आप-
तेपूरिताभावः । अतो यावत् कुलं भूमेभूषणमप्यसुरापतनशङ्का
जनकत्वात् कृतकार्यत्वाच्चोपसेवितं भवति ॥ ३ ॥

तत्संहारचिन्ताप्रकारमाह—नेति । अस्य यदुकुलस्य अन्यतो-
ऽप्येवमः प्रतिभट्टेऽप्यः किञ्चिदपि परिभारितरङ्गकारः पराजयो
नैव भवेत् तत्र हेतुमाह—विभवोऽज्ञहन्स्य निभनैर्विषयशस्त्रास्त्रादिभिः
अज्ञहन्स्य समूहस्य तत्रापि हेतुं वदन् स्वकीयतया स्वयमपि
दहनमयुक्तमिति च सूचयन् यदुकुलं विशिनष्टि—मन्त्रश्रवणंति ।
मा सशक्ते इति मन्त्रश्रवणं तस्य अतोऽयमुपाय इत्याह—अन्त-
र्कालमिति । नेणुस्तवस्य अन्तर्मन्ये चेन्निदं तत्राद्यहेतुमिव यदु-
कुलस्य मध्ये कञ्चि कलहं तत्संहारहेतुं विधाय शान्तिं प्रशम-
यित्वा प्रशममङ्गलं इति यादवः । उपैमीति यत्समाप्त-
भामांरे तन्नेमातवाग्निर्देशः । उपैष्यामीत्यर्थः । तदनन्तरं भामा
निजलोकमपैष्यामीत्यर्थः । यद्वा, शान्तम् मङ्गलं भवति
यादवम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

भीरुकिमर्णादिषीसमेतभीठारकाधीशाय नमः ।

यो वेदान्त रहस्यस्य वेत्ता नेद्यः स्वयं हरिः ।

तमुद्धवोपदेशं रुक्मिणीशमहं भजे ॥

एकादशस्कन्धभावबोधिनी भक्तनेषिणीम् ।

भाषां भागवताचार्यः कुरुते हि यथामति ॥

श्रीशारदाशक्तिरुपाय ।

श्रीशुक्रदेव जी बोले, कि—हे राजन् ! यद्यु लोग भी
बलदेव जी सहित श्रीकृष्णचन्द्र ने दैत्यों को मारकर भूमि
के भार को उतारा, परंच ऐसा उपाय रचा कि—जिस
गोडे ही फाल में बड़ा हिमा पर्यवसायी कलह पैदा हो ॥
क्योंकि ? वेरी दुर्योधनविकों ने कपट की छूत क्रीडा, निरस्का-
द्रोपदी के केश प्रदण, इत्यादि दृष्ट चेष्टामों से जिन पांडवों
को कोपित किये रहे । उन्हीं पांडवों को निमित्तों बनाकर
चारों तरफ से परस्पर में एकटु होनेवाले राजाओं को मारकर
श्रीकृष्णचन्द्र परमात्मा ने भूमि के भार को दूर किया ॥ २ ॥

भा किस प्रकार ? कि—भूमि के भार रूप राजा छोर
की सेनाओं को अपने बाहु बल से रक्षित जो यद्यु लोग ति
के द्वारा नष्ट कराकर, अप्रमेय भीकृष्ण महाराज बिधा
करते हुए, कि—अब मैं ऐसा समुझता हूं कि—भूमि के
भार दूर होगया तो भी नहीं दूर होने के ही सहश
क्योंकि ? यह बड़ा अप्रमह्य यदुकुल तो बनाही है ॥ ३ ॥

और महा नेमन से उच्छृंखल और मेरे आश्रय रहने
वाले इस यदुकुल का अन्य किसी से पराभव नहीं होसकता है
इस लिये हमी कुलके बीच में कलह कराकर जैसे कि हत
(तृणावशेष) में मृग को डाल कर नष्ट कर देते हैं इसी प्रकार
इस कुल का संहार कर मैं अपने शांत धाम को प्राप्त होऊँ ॥ ४ ॥

अधिरक्षाभिकृतमावार्धदीपिका ।

व्यवसितः कृतनिश्चयः सञ्ज्ञे उपसंहृतवान् ॥ ५ ॥

तदेवमवतारप्रयोजनं सर्वं सम्पाद्य स्वं लोकं जगामेत्या ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषागर्दीपिका ।

श्लोकद्वयेन-स्वमूर्त्येति । लोकानां लावण्यस्य निमित्तकस्यागोचर्यायामपेक्ष्य लोकेषां लावण्यं नास्तीत्यर्थः । यद्वा, लोकेषां लावण्यस्य निमित्तकं यतः यत्सम्पर्केण लोकानां लावण्यवन्तो भवन्तीत्यर्थः । तथा स्वमूर्त्यां नृणां लोचनमाच्छ्रित्वाऽऽकृष्य ततोऽप्यस्यावलोकने लोचनस्याप्रवृत्तः तथा स्वर्गोभिस्ता गिरः स्मरतां चित्तं चाऽऽच्छ्रित्य तथा पदैस्तत्र तत्राङ्कितैस्तानि पदानि क्षतामीक्ष्यमाणानामन्यतो गमनादिकाः क्रियाश्चाऽऽच्छ्रित्य तदानीन्तनानां सर्वेषां चक्षुरादिप्रवृत्ताः स्वेकनिष्ठाः कृतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

किञ्च, इत उपरि जनिष्यमाणानां संसारतरणाय कौ पृथिव्यां शोभनाः श्लोकाः सुश्लोकाः कवीनां यस्यां तां स्वकीर्तिं धितव्यं विस्तारयन्तया कीर्त्यां ब्रह्मसा सुखेनैव नु निश्चितं तमस्तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येश्वरः स्वं पदं स्थानमगादिति ॥ ७ ॥

अब्रह्मण्येषोऽशक्त्यो वा असेवकेषो वा विप्राः कृण्वन्ति वृण्वन्तु न तथेत्याह, ब्रह्मणयानामित्यादिना । किञ्च, कोपे जातेऽपि कृण्वन्तस्य कथमभूकथं प्रादुर्भूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीराधास्वामिदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

तेषु शापासम्भवाच्छापव्याजेनेत्युक्तम् उपसंहृतवान् अन्तर्जपितवान् ॥ ५ ॥

स्वमूर्त्येति युग्मकम् । त्यागशब्दस्य मुखायांसम्भवात्साम्येनार्थात्त्वमत इत्यर्थे इत्युक्तम् एतादृशगौरवादिव यद्वेति यत् सम्पर्केण यस्या मूर्तेरलोकनादिसम्बन्धेन तदुक्तं भीदशमे "तत्र प्रथमसंज्ञायाम् युवान्तवज्ज्येजसः । पितृणांऽन्तुमेकुक्षस्य मुखाभुजसुधां मुहुः" इति ततः भीमूर्तेः तत्र तत्र गाकुलमधुराहारकार्द्विधानेषु तदानीन्तनानाम् अवतारकालीनानां चक्षुरादिप्रवृत्ताः दशोनाद्याकाराः तापयोर्धत्वादित्यर्थे इत्युक्तं यदि तदस्यानामपि मनिस्यतां कीर्तिभरणमात्रमात्रं तत्पदप्राप्तिस्तदा परिकराणां यदूनां सुतरामेवेति पूर्ववद्वान्त एव व्यञ्जितः ॥ ६ ॥ ७ ॥

न तथाऽब्रह्मणयाद्या न किन्तु ब्रह्मणयादिव मनेत्यर्थः । प्रथमे तादृशेषु कोप एव न स्यात् कथञ्चित्जातेऽपि कोपे इत्यपेक्षेः ॥ ८ ॥

भीमदशनेनमूर्तिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

॥ ५ ॥

स्वमूर्त्यां लोकलावण्यमिति आच्छिद्येत्यन्वयः । निमित्तक्या कटाक्षमाक्षणा नृणां लाचनमाच्छ्रित्य पुमां दृष्टपहारी तत्कटाक्ष इत्यर्थः । ताः गिरः स्मरतां चित्तं गिरः मनोहारिण्य इत्यर्थः । पदैः पदव्यस्यैः मनोहारिणिः क्रियाः इत्यविषयप्रवृत्ता-राच्छिद्येत्यर्थः । सुश्लोकेषां श्लोकनीयां कीर्तिं धितव्यं विस्तारयन् अतया कीर्त्या ॥ ६-८ ॥

भीमदशिराप्रवाचायैकतमागवतचन्द्रादिका ।

एवमिति हे राजन् इत्येवमस्मिन् निश्चयवानीश्वरः अन्तःप्रविश्य नियन्ता तस्याऽङ्गुलीयेति ज्ञानं हेतुगोमं यतो विप्राणामन्तर-रथ-

तया शापमुत्पादितवानिति भावः । विप्राणां कर्तृणां यः शाप-स्तेन व्याजेन स्वकुलं यदुकुलं सज्जहे विनाशितवान् ॥ ५ ॥

तदेवमन्तरप्रयोजनं सर्वं सम्प्राप्त्यं लोकजगामेत्याह द्वाष्ट्याम् स्वमूर्त्येति । निरतिशयलावण्यवत्या स्वमूर्त्यां स्वदिव्यविग्रहेण लोकलावण्यमाच्छ्रित्य आकृष्यापहृत्येति यावत् त्रिलोकवन्त-गंतस्य कृत्स्नस्य लावण्यस्य समुद्रे गोपदृश्येवैतस्मूर्ति-लावण्येऽस्तभूतस्यालम्बुर्निर्देशानान्तरं कापि लावण्यवानवभासा-दिति भावः । तथा निमित्त्या कटाक्षमोक्षणा नृणामालोकनमाच्छ्रित्य तत्कटाक्षमोक्षणेतरकटाक्षमोक्षणाभावाकृत्यादिति भावः । गीर्भि-नोभिस्ता गिरः स्मरतां चित्तमाच्छिद्येत्यर्थः । तच्छेदितानां चित्ताप-हारिण्यादिति भावः । पदैस्तत्र तत्राङ्कितैः पदैस्तानि पदानि क्षताम् ईक्ष्यमाणानां क्रियाः अन्यतो गमनादिक्रियाश्चापहृत्येत्यर्थः । तदानीन्तनानां चक्षुरादिप्रवृत्ताः स्वेकनिष्ठाः कृतेति समुदायार्थः ॥ ६ ॥

किञ्च इत उपरि जनिष्यमाणानां संसारतरणाय कौ पृथिव्यं सुश्लोक्यां सुमेयां सचक्षुलोक्यामिति पाठे सर्वाङ्गीयां कीर्तिं धितव्यं विस्तारयन् अतया कीर्त्या भवणभारणादीन्ययया ब्रह्मसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः तमः कार्यं संसार तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येश्वरः स्वपदं स्थानमगात् ॥ ७ ॥

शापव्याजेन विप्राणामित्युक्तं तत्र पृच्छति राजा-ब्रह्मणयाना-मिति द्वाष्ट्याम् । वृष्णीनां ब्रह्म (विप्र) शापः कथमभूत्तयो विप्रशाप इत्येतद्व्यन्तासम्भावितमिति भावः । तत्र हेतुस्त्वेन तान् विनाशित्व, ब्रह्मणयानां ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधवो ब्रह्मणया नित्यं ब्राह्मणसम्मान-शीलानां कथं विपशाप इति भावः । ननु, ब्रह्मणयानामपि तुष्टानां स सम्भाव्यतां तत्राह पदान्यानामिति नन्वेवमपि सत्सङ्गत्वमात्रप्रयुक्तमतद्विक्रमात्सम्भाव्यतां तत्राह नित्यं वृद्धोप-भविनामिति आस्ताजामेते गुणाः अयमेक एव तदसम्मा-यनायामलमित्याशयेन विनिर्दिष्ट-कृष्णचित्तमिति । कृष्णं चेतो येषां तेषां "न वासुदयमक्तानाममुष नियतं कश्चित्" इत्याद्यभि-युक्तांकीर्तिमिति भावः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजयोर्ध्वजपदव्यवहारा ।

चिन्ताकृतमाह—एवमिति ॥ ५ ॥

पुनर्हेतुः किमकारोनाशद-समुत्पत्तिः । ईश्वरः स्वपदमगा-दित्यन्वयः किं कृतेन लोकलावण्यं सन्निहितेषु या यदुमान-नुद्धिः तस्या निमित्तकिया सा यतो तथा स्वमूर्त्यां नृणां लाचनम् आच्छिद्य साकृष्य गोर्तिः सदा तां मूर्तिं स्मरतां नृणां चित्त-माच्छिद्य पदैः पदव्यस्यै तां पदव्यां जगानां क्रियाः कर्मोपवा-च्छिद्य यद्वा, पारसौन्दर्योद्विग्नानिप्रानाम् अस्याक्रियासु मनो न चक्षुर्गतिं तामीक्षता पदैर्माच्छिद्य ॥ ६ ॥

कौ भीमो सुष्टुश्लोकः स्तुतिर्ध्वजः सा सुश्लोका तां कीर्ति-मब्रह्मा तत्त्वेन धितव्यं विस्तारयन् किं प्रयोजनमत्राह, तम इति । अतया कीर्त्या तमस्तरिष्यन्तीति कृत्वा ॥ ७ ॥

श्रुतिप्रशापो राजा यदूनां ब्रह्मसंभावितोयमिति भावेन पृच्छति—ब्रह्मणयानामित्यादिना । शापासम्भवे ब्रह्मणयादिप्रयो हेतवः ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतमावायदीपिका ।

यो युष्मान् साक्षात्पटुं विजज्जनी कज्जमानाऽस्मन्मुखेन पृच्छति
प्रसोष्यन्ती भामिप्रसवा किस्त्रिस्तज्जनविषयति ? कस्यां वा
पुत्रं वा तत् प्रभु ॥ १५ ॥

प्रलब्धा वञ्चिताः ॥ १६ ॥

श्रीराधरमयादासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पण्या ।

अतः प्रलब्धवत्वादेः स्पष्टस्य निमित्तस्य तुराचारादेः ॥ १५ ॥

अत्र विप्रशये ईश्वरस्य कृष्णस्यैवैव परम्परया निमित्त-
मिति परिहरति—परिच्छिदाक्षेपं समाप्यते—विभ्रत प्रकटयन्
तत्सुमङ्गलकर्मचरणं तत् संहरणं क्लृप्तम् ॥ १० ॥

निमित्तं ब्राह्मणानां परीक्षार्थं कापट्येन प्रश्नरूपं कर्मार्थं
बागाद्यर्थं कर्माणि दत्तेनपदोत्तंसंखापादि चरित्राणि तैर्भिः
सह कृतेति व्याख्येयम् अत्र यथा विशेषणानुसङ्गतिः स्यात्
शैविककर्मणो वैखण्यस्य चांत्यितुं खैरचारभ्रातृकानि कर्माणि
विशिष्टाणि—विशेषणैर्गोत्राणि एतानि कृष्णकर्माणि सर्वतो-
मुक्तानि त्रिभिरेव विशिष्टाणि ॥ ११ ॥

विश्वामित्र इति युग्मकम् । मयिनीता इति कृष्णोच्छ्रयेण
नहानीमेव तथाभूता इति हेतुम् । स्त्रीवैषैः इत्युचितवस्त्रा-
चकुरादिपरिचापनेः ॥ १२—१४ ॥

अमोघदंशताः । अयार्थज्ञानाः तत् कस्याजननं पुत्रजन-
नम् ॥ १५ ॥

कुपिता इत्यत्रापि भगवद्विच्छेदं मुख्या हेतुरन्यथा कृष्ण-
नश्यन्तं महाभागवतानां तेषां कापासम्भवात् इ नृपत्याक्षयेण
सम्भाव्यम् ॥ १६ ॥

भीमदंशनसूक्तशुकपक्षीयम् ।

एकात्मनाम् अयोध्यामेकमन्त्रं प्राप्तानां भेदः अन्तरभेदः ॥ १८—१० ॥

निस्तृष्टाः भगवत्सङ्कल्पप्रेरिताः ॥ ११—२३ ॥

भीमद्वीरायनाचार्यकृतमायन-नाट्यप्रतिष्ठा ।

यदि कथञ्चित्प्राप्तः स तर्हि निस्तृष्टः यत्प्रिमितः यत्प्रिमितं
कारणं यस्य सः हे प्रिजमन्त्र ! एकात्मनाप्राप्तमेकमन्त्रं
प्राप्तानां वृष्णीनां कथं भेदः कलहः प्रवृत्तः । अतः एकात्मनामित्यस्य
विप्राणामिति विशेषणव्याहारः एकात्मनां सा मेरुपत्रं ह्यापासनेन
सर्वेषु समाचलानाम् ऋष्याणां कथं भेदः यदपु निग्रहनिदान-
भूतभेददृष्टिः कथमभूदित्यर्थः । एतत्सर्वमेतन्निग्रहमापृष्टं सर्वं प्रति-
वक्तव्यं महो वदस्व ॥ २४ ॥

सुकुलं साञ्जदीपं स्यात्तत्रात्मनो भगवतः भीकृष्णस्य
सङ्कल्पादेव निप्रशापोऽदित्याह भीशुकः—कथंति । सुन्दरेति
मात्रप्रधानो निर्देशः सकलस्य सुन्दरस्य सौन्दर्यस्य सस्यादि-
वेशो यत्प्रिमितसुमङ्गलं वपुः कृत्वा धृत्वा विभ्रदिति पाठान्तरं
तदा विभ्रदः कर्म मईममानुषं च चैष्टिमाचरन् कुर्वन्

सुमङ्गलमिति कर्मविशेषणं च स्मरतो सुमङ्गलावहमित्यर्थः ।
अत एतोदारा विपुला कीर्तियैव सः भामि द्वारवत्वायं खान-
माख्यायाऽधिष्ठात्र भावनकामापि रममाणाः स्थितः कृत्यस्य
भूभारापहरणात्मकस्य शेषो यस्य सः कुलं यदुकुलं संहरन्-
मिच्छतु ॥ १० ॥

कर्माणीति पुण्यनिवहानि पुण्यानि निवहन्ति प्रापयन्तीति
तथा न केवलं तथा भूतायेवापि तु गायतां जगतां नृकादि-
मल्ल कालियुगप्रयुक्तं पापं नष्टपहरन्तीति तथाऽत एव सुमङ्ग-
लानि केवलसुल्लेकनिदानानि कर्माणि चैष्टितानि कृत्वा वस्तु-
देवस्य गेहं निवसता कात्यात्मना काळशरीरकतया संहारकेण
भगवता निस्तृष्टाः प्रचोदिताः भगवत्सङ्कल्पप्रेरिता इत्यर्थः ।
मुनयः पिण्डात्कं तीर्थनिशेधं द्वारवतीमतीपस्यं समगमन्
सम्यग्भगवद्दंशनजहर्षयुक्ताः बयुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

के ते ? इत्यत्राह—विश्वामित्र इति । नारदादयोऽप्येव ॥ १२ ॥

क्रीडन् इति तत्र पिडारक्षान्तिके क्रीडन्तः तान् मुनीन्
उपक्रम्य समीपमेव उपसङ्गृह्य पादसङ्ग्रहणं कृत्वा स्वाग-
मिनीता अपि विनीतवत्प्रवृत्तुः ॥ १३ ॥

त वेपथ्येवेत्याद्यर्थमर्थक्रमादुपसङ्गृह्येवतः प्राग्योक्तम् ते
प्रसिद्धाः प्रश्नमवाह—एषाति । हे विप्राः ! एषाऽस्मिन्नेच्छयाऽङ्गना
अन्तर्वन्ती गर्भिणी पुत्रकामा प्रसोष्यन्ती प्रसविष्यमाणा च
स्वयम् साक्षाद्युष्मान् पटुं विजज्जन्तस्मन्मुखेन पृच्छति यूय-
न्मोघदंशताः अमोघं नश्यं दंशन् येषां ते सर्वज्ञा इत्यर्थः ।
अतः किस्त्रिस्तज्जनविषयति किं कस्यामुत पुत्रं वा तत् प्रभु
॥ १४ ॥ १५ ॥

एवं प्रलब्धाः वञ्चिताः मयहेक्षिता इति यावत् अत एव
कुपितास्तान् यदुकुमारानूचुः किमिति ? हे मग्दाः यो युष्मान्
कुलं नाशयतीति तथा ते सुसखं जनयिष्यतीति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपवरनामली ।

यदोः कुलस्य यत्प्रिमितः किस्त्रिमितः यादवः कीदृशः
एकात्मनाम् एकमन्त्रकानां भेदो मिथो वैखण्यः ॥ २४ ॥

शुकः प्रश्नं प्रवृत्तं पुनरुक्तं करोति—विभ्रदित्यादिना । सकल
सुन्दरगुणानां सन्निवेशं भामि निधानस्थानं गृहमाख्याय गृहं
स्थित्येत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रश्नं परिहरति—कर्माणीति । पुण्यनिवहानि पुण्यकारणानि
यददेव उग्रमेनस्तस्य गेहं उग्रमेणाधिकृतद्वारवत्यां निवसता
यात्यात्मना कृष्णान् निस्तृष्टाः प्रेरिताः पिण्डात्कम् क्षुत्रं प्राप्ता
इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

उपसङ्गृह्य साञ्जमिति शेषः ॥ १३ ॥

अन्तर्वन्ती गर्भिणी अस्मिन्नेच्छया नीक्षनेत्रा ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्रलब्धाः वञ्चिताः " स्याये भदसा हेतुशून्ये युक्तं वि-
साप्तम् " इति यादवः । हे मग्दाः ! निर्माण्याः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवेः ।

कथमिति यथाचेत्यर्थः । एकः कुण्ड एवात्मा परमेश्वरः परम-
शर्वकर्तृश्च येषाम् ॥ ६ ॥

सर्वत्र कारयं भगवद्विच्छेदेति यदाविच्छायाः कारणास्त-
स्याह-विभ्रादिनि । सकलानां सुन्दरवस्तूनां सज्जितेषां यस्मिन्
तादृशं वपुर्भुविषमं प्रकटयन् समकुलं च कर्म मन्वाचरन् आत्मा
कामः तेन तेन निजमकलनामामीषुदामास्मिन्मनोऽप्या जातः
ब्रह्मन्तरं च याम प्रपञ्चान्तीत्यकाशतलसज्जितधामैवाख्यायाभिष्टाय
रम्योदतोः कुलं मेदुर्मु तथैव सन्मन्त्रेणुमेच्छन् तन्वात्नकामश्च-
त्युतः किमस्यकीदृच्छया? तदाह-स्थितः अवेदा कथायी कथाशेषः
स्वप्नेष्टजनेः सह बीजाविद्येया वक्ष्य सः अवतारगतबीजोच्छेद्य
पूज्यां नतु सर्वैरेवेत्यर्थः । अत एवोदारा भक्तसुखदम्भभाव-
मयी कीर्तिर्वक्ष्य लः ॥ १० ॥

काखोऽनर्थाभी आत्मा रूपं यस्वेति सर्वस्य तद्विच्छाधीनत्वं
दर्शितम् ॥ ११ ॥

विश्वानिजिनि पुण्यकर्म । अविनीता इति तद्विच्छेदेव तदानीं
तदाभूता इत्यर्थः ॥ ११-१५ ॥

कुपिता इति, कुपिता इव अत्र च तद्विच्छेदेव हेतुः मुञ्च
जनां यस्याति अस्मत्प्रसन्नस्यैव तदुपादयिष्यति ॥ १६ ॥

भीमस्त्रिभुवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिता ।

॥ ६-१० ॥

तस्य प्रभुः प्रथमं प्रपञ्चावप्रकारं यत्प्रत्ययाह-कर्मण्य-
श्वमेवादिकानि कृत्वा तदर्थमाहुता धुनयो, दक्षिणादिभिः
प्रीत्यविना विपहारकं तत्समीपवर्तिनीयेविद्येयं निमुखाः
प्रस्थापिताः काखात्मना एवां बाह्यानामुपसंहारे अवगम्य
प्रकार इति काखरूपेण स्फुटं सज्जिहीषुया ॥ ११ ॥ १२ ॥

उपमंयुष्टा पादमद्वयं कृत्वा ॥ १३ ॥ १४ ॥

किंस्त्रि कथां पुत्रं वा ॥ १५ ॥

प्रलुब्धा ज्ञानपरीक्षया उपहृष्टिताः ॥ १६-१८ ॥

भीमकुन्ददेवकनखिजास्तप्रवीपः ।

नरमाच्छापानर्थां हृष्टानां स्फुटे चापमिमसं शापस्वरूपं
व्याख्याय-“अतः कश्चि वदुक्तस्य विधाव” इति तत्रैकमनस्कानां कथं
काखरेति च पूरयति-वज्रमिच्छामि । एकात्मनामेकमनस्कानां
मेवः कलिः ॥ ६ ॥

भीकृष्णोच्छेद शोपे एकात्मनां भेदं च निमित्तमिति “जन-
विष्यति सो मन्दाः । मुञ्चं कुलनाशनम्” इति शापस्वरूपं व्याह,
विज्जिदित्यादिना । आतृणां शोमनामि मङ्गलानि यस्मात्समुत्पन्नं
सकलं सुन्दराणां साङ्गोपाङ्गरूपाणां भीमपाशादीनाम अ-
वधानां सज्जितेषां यस्मिन् तद्वपुः आतृणां प्रकाराय विभूत
उदारा आतृभानवितृणां निरतिशयकृपाया कीर्तिर्वक्ष्य सः स्वय-
माप्तकामः कर्मफलानिरपेक्षापि मुनि कर्माहं वांके धाम गृह-

माख्याय लोकसङ्ग्रहाय कर्मोचरन् यथाचितं रममाणः स्वान्त्य-
धारयैर्विहरन् स्थितः कृत्येषु सदानुप्रहासजप्रहादिषु स्फुट-
मेवैररूपः शेषो यस्य सः कुलं स्फुटं संहर्षमेच्छन् अने-
नैवैकात्मनां कुलविनाशहेतुर्मेवोऽपि भगवद्विच्छेदेति सूच-
तम् ॥ १० ॥

यदुदेवगेहे यदुदेवः उग्रसेनः तस्य गेहे तुनधिकृतायां द्वा-
कावाय वसुदेवगृहे वा निवसता भगवता कर्मोपमाहुताः मुनयः
कर्मणि कृत्वा निमुखाः प्रस्थापिताः विपहारकं तत्रैव तीर्थ-
विद्येयं समगम्य भगवत्स्त्रीजायाङ्गलक्ष्याकिञ्चिक्करत्वं योतापतुं
भगवत्सं विद्यमहि-काखारमना काखस्य शक्तिभूतस्याभ्युदयः
तेन काखव्यवहारकमनेत्यर्थः । भगवत्कर्मणां भुक्तिमर्कप्रदत्वं भुक्ति-
मुक्तिविशेषिकस्त्रिभुवापहरत्वं च दर्शयितुं तानि विद्यमहि-गायतां
जनतः उपलब्धयन्तेत्य भवत्यादिपरस्यापि भगवत्कर्मकीर्तना-
दिना मायिमावक्ष्य कृतकृपता न केवलं यथाभ्यासमितिष्टत्ये-
वेति योतयितुं अगदित्युक्तं कश्चिमात्रानि उपहृष्टानां काखिमा-
पहरास्य काखिमादिना पुण्यानि भुक्तिमर्कबीजभूतानि निवहन्ति
प्रापयन्तीनि पुण्यमिहहानि कीर्तनादिपरायां सुष्ठु मङ्गलानि
यस्याः तानि समुत्पन्नानि ॥ ११-१२ ॥

उपलब्धयुष्टा चाखमिति शेषः उपलब्धयुष्टानां समीपे गच्छा
तात् वपुस्तुः प्रहमेव-ते इति द्वाव्याय । हे भगवत्कर्मणाः! हे
अफलद्वेषीनाः एषा सज्जितयुगा कृष्णमेवा अस्तवेत्नी गर्भिणी
तत्रापि प्रपञ्चयन्ती आखप्रपञ्चा वः युष्मात् चाखारमणे वि-
ज्जिनीति विद्येयतो यस्यां कुपोया सतः अस्मद्वारापुच्छति-किंवि-
पञ्चमविष्यति तद्वस्तुति ह्योर्यस्य ॥ १३-१५ ॥

प्रलुब्धा यजिताः हे मन्दाः! अत्यमृतयः यः युष्माकं कुलनाशनं
मुञ्चं जनयिष्यति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे द्विज भट्ट ! जिस निमित्त मैं और जैसा यह शाप
हुआ, सो आप कहिये । तथा एक सज्जित बाण यदु खोंगों
का परस्पर में भेद भाग मथोत् कहत कैसे मया ? ॥ ६ ॥

भीशुक उवाच ।

भीशुदेवजी बाण, कि-समर्थों अङ्ग पश्यतु सौष्ठव
बाण आया जो ज्ञान यस अपने भीषिग्रह को धारण करने
हुए, तथा अस्मात्प्रमत्तकाम होकर भी पुण्यभी में मंगल रूप
कर्मों का आचारण करने हुए, भीडारका धाम में स्थित होकर
परम उदार कीर्ति बाण भीकृष्ण, रम्या करने २ अपने
कुल के संहार की इच्छा करने हुए, क्योंकि १ कुल भगी
वैवताओं का कार्य अवशिष्ट रहा है जिसके लिए आप
का मादुर्भाव हुआ है ॥ १० ॥

मान करने बाणों के कश्चिन्त को करने बाण पुण्य को
प्राप्त करने बाण ऐसे मांगलिक कर्मों का आचारण कर,
काखारमक होकर वसुदेवजी के घर में रहने बाण, ऐसे भीकृष्ण-
चन्द्र भगवान की प्रेरणा से मुनि लोग डारिका कि स्वर्गप
वर्ति विपहारक लोग को जाने हुए ॥ ११ ॥

कौन २ मुनि लोग रहे, कि-निश्चयिभक्त अस्मित कथन

तच्छ्रुत्वा तेऽतिसन्त्रस्ता विमुच्य सहस्राक्षम् ।

साम्बस्य ददृशुस्तस्मिन् मुसलं खल्वयस्मयम् ॥ १७ ॥

किं कृतं मन्दभाग्यैर्नः किम्बदिष्यन्ति नो जनाः ।

इति विह्वलिता गेहानाऽऽदाय मुसलं ययुः ॥ १८ ॥

तच्चापनीय सदसि परिज्जानमुखश्रियः ।

राज्ञ आवेदनाश्रुः सर्वयादवसानिधौ ॥ १९ ॥

श्रुत्वाऽमोघं विप्रशपं दृष्ट्वा च मुसलं नृप !

विस्मिता भयसन्त्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकिलः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

दुर्वासा भृगु मंगिरा कश्यप धामद्वय अग्नि वासिष्ठ
और नारदादिक षड्गुण से रहे ॥ १२ ॥

यद्यु लोगों के कुमार खेचते १ मुनि लोगों के समीप
जाकर चरण छूकर अधिनीत होकर भी बड़े नम्र तरीके
धनकर मुनि लोगों से पूछने हुए ॥ १३ ॥

ये सब यद्यु कुमार आम्बवनी के पुत्र साय्य को स्त्री के
वसग भूषण पहिनाकर, स्त्री का वेष बनाकर मुनि लोगों
के समीप जाकर बोले, कि—हे विप्रों ! यह कृष्ण कटाक्ष
धारिणी स्त्री गम्भवती है, और आप लोगों से पूछनी है ॥ १४ ॥

परन्तु साभात् आप लोगों से पूछने में खजा करना है,
इससे आप दिव्यदृष्टि वाले हैं आप लोग कहिये तो कि—
यह पुत्र का कामना वाली है पर क्या जनेगी सो आप लोग
कथन कीजिये ॥ १५ ॥

हे राजर् ! इस प्रकार जब यद्यु कुमारों ने उन को वह
कावे तब व मुनि लोग फुपित होकर वाले, कि—हे मन्द
हो ! यह तुमारे कुछ के नाश करने वाले मुसल को
पेदा करेगी ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्मिन्नुदरे अयस्मयं लोहमयम् ॥ १७ ॥

मन्दभाग्यैर्नोऽस्माभिः किमेतत्कृतम् ? नोऽस्मान् किम्बदि-
ष्यन्तीति विह्वलिताः सन्तो मुसलमादाय गेहान् ययुः ॥ १८ ॥

राज्ञ उपसनाय न तु भीकृणाय ॥ १९—२० ॥

भीमरक्षारभ्यादासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नष्टापातमकं भाष्यं विमुच्य उच्छ्रुतवत्सलज्वात्
पृथक्कृत्य साम्बस्य सभारतवन ससंशयवचनत्वादिति
भाष्यं । तस्मिन् मुसलाभाष्यवति उदरे लक्षितं विस्मये
अयस्मयं शपयत्तया लोहमयम् ॥ १७ ॥

किं कृतमिति भीमानां पश्चात्तापभाष्यम् ॥ १८ ॥

उपसनायेत्यपि भीकृणोऽप्येव ॥ १९ ॥

अमोघमवर्ष्य तादृशपकार्यं मुसलं दृष्ट्वा ॥ २० ॥

भीमरक्षारभ्यादासगोस्वामिविरचिता ।

तच्छ्रुत्वा । तस्मिन्नुदरे । अस्मात् । यद्युकुमारा अतीव
सन्त्रस्ताः सहसा आशु साम्बस्योदरे विमुच्य तस्मिन्नुदरे
अयस्मयम् लोहमयं मुसलं ददृशुः ॥ १७ ॥

मन्दभाग्यैरस्माभिः किमेतत्कृतं नोऽस्माकं जनाः नोऽस्मान्
प्रति किं बदिष्यन्तीत्येवं विह्वलिताः विद्यकक्षितचित्ताः सन्तो
मुसलमादाय गेहान् ययुः ॥ १८ ॥

तस्मिन् मुसले सदसि राजसभायाम् उपनीय परिज्जाना मुख-
भीषेयां ते सर्वेषां बादवानां सन्निधौ राज्ञे उपसनायाऽऽवेदनाश्रुः
स्वकृतं सर्वं विज्ञापयामासुः ॥ १९ ॥

श्रुत्वा अमोघमप्रतिहतं विप्रशपं श्रुत्वा मुसलं च दृष्ट्वा
तादृशविस्मितास्ततो मयसन्त्रस्ता भयेन कम्पितगान्त्राश्च बभूवु-
रित्यर्थः "असी उद्वेगे" "ओषिजी मयसन्त्रस्ताः" इत्युदास-
नात् अथवा पौनरुक्त्यात् ॥ २० ॥

भीमरक्षजयस्वजनीयंकृतपद्वत्तादी ।

तस्मिन्नुदरे ॥ १७ ॥

किं बुद्धतम् ॥ १८—२१ ॥

भीमरक्षजयस्वजनीयंकृतपद्वत्तादी ।

विमुच्य उच्छ्रुतवत्सलज्वात्पृथक्कृत्य साम्बस्य सभारतवा
ससंशयवचनतया भावः ॥ १७—२४ ॥

तच्छूण्यित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः ।
 समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितम् ॥ २१ ॥
 कश्चिन्मत्स्योऽप्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः ।
 उह्यमानानि वेलायां लग्नान्यामन् किलैरकाः ॥ २२ ॥
 मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालनान्पैः सहार्णवे ।
 तस्योदरगतं लोहं (१)सशल्ये लुब्धकोऽकरोत् ॥ २३ ॥
 भगवान् ज्ञातसर्वार्थं ईश्वरोऽपि तदन्यथा ।
 कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे विप्रशापो नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतभाष्ये दर्शनी ।

राज्ञे उपसेनायैव नतु भीकृष्णाय लज्जाभयाभ्यामिति
 भावः ॥ १८ ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतमिच्छास्तप्रदीपः ।

महसा सद्यः "सद्योऽर्थं महसा हेतुशून्ये युक्तेऽपि साध्यतम्"
 इति यादवः । उदरं क्लृप्तं विमुच्य तस्मिन्नुदरे अयस्मयं लोहमयं
 मुसलं ददृशुः ॥ १७ ॥

मन्त्रभाग्यैर्नोऽस्माभिः किं कृतम् ? नोऽस्मान् किं वर्दिष्यन्तीति
 विह्वलिताः सन्तो मुसलमादाय बहान् ययुः ॥ १८-२० ॥

भाषा टीका ।

यस इतना सुनकर यदु कुमार सबड़ाये, और जदरी से
 साध्य के उदर को खालकर क्या देखते हैं, कि—उभों एक
 लोह का मुसल निकला ॥ १७ ॥

तब तो बालक लोग पछताने लगे, कि—हम मन्त्र भागि-
 यों ने यह क्या किया ? और लोग हमसे क्या कहेंगे ? इस
 प्रकार बड़े विह्वल होकर उस मुसल को लेकर घर आये ॥ १८ ॥

मुख जिनका सूख रहा ऐसे वे यदु बालक, उपसेना महा-
 राज की सभा में उस मुसल को लेकर सब यादव लोगों
 के सम्मुख उस वृत्तान्त को राजा से निवेदन करते हुए ॥ १९ ॥
 हे नृप ! उस प्रमोद प्राह्वयों के शाप को सुनकर, और
 उस मुसल को देखकर द्वारका वासी बड़े विस्मय को प्राप्त
 होकर भय भीत होते हुए ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्ये दीपिका ।

आहुक उपसेनः सोऽपि भीकृष्णमपृष्ट्वैव प्रास्यत् प्रक्षिप्तवान्

(१) शल्येषुमिति विज्ञो पा० ।

[४]

अस्य मुसलस्य चूर्णीक्रियमाणस्यावशेषितं लोहं च
 प्रास्यत् ॥ २१ ॥

तरलैस्ततः ॥ २२ ॥

अन्यैर्मत्स्यै सह शल्ये शरणे ॥ २३ ॥

ज्ञाताः सर्वेऽर्थो येन सः ईश्वरोऽपि समर्थोऽपि सन्नस्यथा-
 कर्तुं नैच्छत् किन्त्यन्वमोदत यतः कालरूपी ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्ये दीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिनिर्दिष्टा
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

स आवेष्टितः ॥ २१ ॥

उह्यमानानि इत्येततः प्राक्षिप्यमाणानि तत्र एव हेतो-
 र्वेलायां तटे लग्नानि एरकाः पट्टरानि ख्यातास्तृणा-
 विदोषाः ॥ २२ ॥

सर्जितं प्रसिद्धः ॥ २३ ॥

ईश्वरोऽपि अन्यथा कर्तुं समर्थोऽपि नादित्यवयव त-
 मित्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमणदासगोस्वामिनिर्दिष्टायां दीपिकादीपिनी

टिप्पणाय प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

—:०:—

श्रीशुक उवाच ।

गोविन्दभुजगुप्तायां द्वारवत्यां करुदह ! ।
 अत्रात्मान्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलाक्ष्मः ॥ १ ॥
 कानु राजन्निन्द्रियवान् मुकुन्दचरणाम्बुजम् ।
 न भजेत्सर्वतो मृत्युरुपास्यममरोत्तमैः ॥ २ ॥
 तमेकदा तु देवर्षिं वसुदेवो गृहागतम् ।
 अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥

वसुदेव उवाच ।

भगवन् ! भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् ।
 कृष्णानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोक^(१)वर्त्मनाम् ॥ ४ ॥
 भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च ।
 सुखायैव हि साधूनां त्वादृशमच्युतात्मनाम् ॥ ५ ॥
 भजन्ति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् ।
 ह्येव कर्मसन्निवाः साधवो वीनवत्मलाः ॥ ६ ॥
 ब्रह्मस्तथाऽपि पृच्छामो धर्मान् भागवतांस्तव ।
 यान् श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्येत सर्वतो भयात् ॥ ७ ॥
 अहं किल पुराऽनन्तं प्रजार्थो भुवि मुक्तिदम् ।
 अपूजयं न मोक्षाय मोहितो देवमायया ॥ ८ ॥

भीष्मस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

द्वितीये निर्मितायस्तस्मादेताऽऽह नारदः ।

धर्मान् भागवतान् मत्स्या वसुदेवाय पृच्छते ॥

अभीक्ष्णं प्रक्यापितोऽपि पुनः पुनरवार्त्तीत्यर्थः । ननु,
 नारदस्य दक्षादिशापाज्ञैकत्र वासः सम्भवतीत्याह—
 गोविन्दभुजगुप्तायामिति । न तस्यां शापादेः प्रभाव इत्यर्थः ।
 कृष्णोपासने लाक्षायां औक्ष्ण्येयम् यस्य सः ॥ १ ॥

यज्ञजने मुक्तानामपीदृशमोत्तुक्पं न को नाम न भजे-
 दित्याह—कोऽपि । इन्द्रियवानिति इन्द्रियवत्त्वमात्रमेव यत्रा-
 धिकारविशेषणमित्यर्थः । सर्वतः सर्वेष्वपि लोकेषु मृत्युर्यस्य
 सः ॥ २-३ ॥

यथा पित्रोर्यात्रा आगमनमपल्यातां स्वस्तये मङ्गलाय यथा
 चोत्तमश्लोकस्य धर्मभूतानां महतां यात्रा कृष्णानां स्वस्तये
 तथा भगवद्रूपस्य भवतो यात्रा सर्वदेहिनां स्वस्तये इति ॥ ४ ॥

देवर्षिं महतामुपमानमनुचितमित्याह—भूतानामिति । देवानां
 चरितमनुचितमिति भूतानां दुःखायाऽपि भवति तथाह—
 त्वया सदृशताम् अच्युते आत्मा येषां तेषाम् ॥ ५ ॥

किञ्च, सुखं कुर्वन्तोऽपि देवा भजतानुसारेण कुर्वन्ति न तथा
 मायय इत्याह—मोहितो । ह्येव यथा पुरुषो यावत्कर्तुं
 तावदेव तस्य ह्येवऽपि तथा कर्मसन्निवाः कर्मसहायः ॥ ६ ॥

तद्व यद्यपि भगवन् आगमनमात्रेणैव सर्वं कृतायैतया-
 ऽपि पृच्छामः तथैव येषाम् प्रसन्नो भगवान् इतित्यर्थः ॥ ७ ॥

वर्त्मनाम् इति शुक० पाठः ।

भीमश्चास्मिन्महाभावाभेदीपिका ।

ननु, स्वर्गोऽपि किमन्यो भगवत्प्रसादात्प्रमस्ति तत्राऽऽह
महं किलेति । मुनि प्रजापतेऽप्युत्तमं पुत्रलाभमयोजनं मनु पूजि-
तवान् किलेति मूर्तीगृहे भगवदुक्तमनुस्मरति ॥ ८ ॥

भीमश्चास्मिन्महाभावाभेदीपिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

निर्मेजांयन्तानां जयन्तीनन्दनानां नवयोगेश्वराणाञ्च सन्वा-
देन प्रज्ञोत्तररूपेण पुनः पुनरित्यस्य प्रस्थापितोऽर्पित
व्यङ्ग्योऽयं अतएवेत्यर्थः इत्युक्तं प्रस्थापने च लोककृतान्त-
र्जिहासादिरीक्षणं कारणं कृष्णारूपोपासने दर्शनादिना भजने
यथा कृष्णस्य उपसमीपे आसने स्थितो ज्ञातुमा यस्य सः
तथा ॥ १ ॥

गङ्गाजने यस्य चरणाभ्युज्जस्य भजने सेवने तच्चरणा-
भिर्यम् इन्द्रियवत्प्रमात्रमवति यस्यांशमाश्रयेत्तुपि गिरस्ता अधि-
कारिगणैर्योग्यामिति यथा "स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन
यजेत" इत्यत्र स्वाराज्यकामस्य राज्ञः सेतो राजसूयेऽधिकारो
नान्यस्य तथा इन्द्रियवतः सर्वस्यापि गङ्गाजनेऽधिकार
इत्यर्थः । तदुक्तं पाशे मायवादाश्रये "सर्वेऽधिकारिणोऽप्यत्र हस्ति-
भक्तौ यथा नृप" इति । भागवते च "सर्वेषां मनुष्यात्मनः" इति
अमररोक्तमीन्द्रादिभिरपि तदेवं विपर्ययमुमुक्षुमुक्तानामपि गङ्गा-
जनयामिति स्थिते महाभक्तराजो नारदो वा कथं तत्र भजेदिति
भावः ॥ २ ॥

अभिवाद्य नमस्कृत्य ॥ ३ ॥

कृपणां सर्वेसाधनहीनानां भगवद्रूपस्य भगवद्दर्शना-
भारस्य देवर्षित्वमुपेत्य स इति अवतारमध्ये गतपरि-
ग्रहादेवञ्च यथा महतामित्युपमानोपमेयधने भाङ्गुर्यामिति
ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

उपमानं साहचर्यम् ॥ ५ ॥

साधयस्तु कर्मानुगतं न भवन्ति प्रत्युत दीनेषु तद्दीने-
ष्वेव शरस्र्वा दयालवः ॥ ६ ॥

तदेव साधूनां दीनवत्सलत्वाभिधानप्रकारेण तथापीति
यत्नदेन यद्यप्याद्यध्याहृतं तव सम्यग्स्थितो धर्मानुसन्धान-
त्यञ्च भगवत्प्रसादजनकत्वेनेत्यभिप्रायं तव भैरवमीरत्यादि-
व्याख्यामिति प्रतिपत्तिगौरवादित्यर्थः इत्युक्तम् । ननु कृतार्थस्य
तत्र मङ्गलप्रदत्तं किं प्रयोजनमित्याशङ्क्यामाह—यानिति ।
मत्प्रसङ्गेन श्रुत्वा मर्त्योऽपि ॥ ७ ॥

न भोक्ष्येति व्रजशापभङ्गणेन श्रीकृष्णवियोगभ्रमव्यग्रतया
निर्धेर्लोकः भगवदुक्तमिति "न चत्वाप्येऽपवर्गो मे माहिनी गम
भायया" इति ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनपूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

॥ १ ॥

इन्द्रियवान् चक्षुष्मान् ॥ २—३ ॥

उत्तमश्लोकवर्णयः भगवच्छरीरभूतस्य तद्भागमनं पित्रो-
भुगमनमिव कृपणां देहिनां स्वस्तये भवति ॥ ४—५ ॥
छायेत्युपकारकत्वात्संभयणीयत्वं विवक्षितम् ॥ ६—८ ॥

भीमशरीराद्यवाचायैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शापमन्त्राकर्तुं समर्थोपीत्युक्तं किं कश्चित्स्वयथाकारणं
प्रसिद्धिमन्त्रपेक्षया तद्दर्शयेत्स्वयमङ्गादितिहासान्तरं प्रस्तातुमाह,
गोविन्देत्यादिना—हे कुरुह ! समीक्षां प्रस्थापितोऽपि नारदः पुनः
पुनः द्वारकायामवात्सीदुषितवान् । ननु, नारदस्य दत्तशापाक्षेप-
वामसम्भव इत्याशङ्कामपनुदन् द्वारकां विशिनष्टि—गोविन्द-
भुजगुप्तायामिति । न तस्यां शापादेः प्रभाव इति भावः । किमर्थ-
मवात्सीदित्यत्र नारदं विशिनष्टि—कृष्णोपासनलाजस इति । कृष्णो-
पासनायां ज्ञातुमा औत्सुक्यं यस्य सः ॥ १ ॥

ननु, नित्यं ज्ञानाधिकस्य देवदेवः कृष्णोपासनायामौत्सुक्यं
कथं किमर्थं गित्यत्राह—कोऽन्यति । हे राजन् । इन्द्रियवान् चक्षुष्मान्
को वा पुमान् मुकुन्दस्य श्रीकृष्णस्य चरणाभ्युज्जने सेवेत सेवमानो
नार्घतेष्टु ज्ञानविभागमन्त्रेण सर्वोपीन्द्रियवान् सेवेतेत्यर्थः ।
तत्र हेतुत्वेन तत्पादाभ्युज्जं विशिनष्टि—सर्वतः समृत्त्यम् इतिच्छेदः
सर्वेष्वपि भजतसु न विद्यते मृत्युर्धर्मासेव्यमानात्तथाभूतं
सर्वेष्वपि निदुषामयिदुषाञ्च मुकुन्दचरणाभ्युज्जनेष्वेव संसृति-
निवृत्तित्यर्थः । अत एवामररोक्तमीन्द्राणां धर्मेन्द्रादिभिर्भरुपास्य
समेतो मृत्युरिति पाठे सर्वेष्वपि लोकेषु मृत्युर्धस्य स चक्षु-
ष्मान् कोवा न सेवेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु, परावरतस्त्वयिदेव देवैस्तत्रार्वास्थितावद्यमध्याम-
वादः समभावि न तत्र संशयः किन्तु कोवा पृष्टेत्याह
तमिति । गृहागतं स्वगृहं प्रत्यागतम् अभिवाद्य प्रणम्येदं तद्व-
मागाम अग्रर्वात् ॥ ३ ॥

तदेवाह—भगवन्नित्यादिभिः पङ्क्तिभिः किञ्च तत् पृष्टकामतायत्
तद्भागमनमभिनन्दति—भगवन्निति । हे भगवन् !
भवतो यात्रा सञ्चारः सर्वेषां देहिनां माहृशां स्वस्तये मङ्ग-
लाय सुखायिति यावत्, तथा हि यथा पित्रोरागमनं पुत्राणां
सुखायैव तथा उत्तमश्लोकवर्णयभूतानां तत्स्वरूपस्वभावादि-
ज्ञानद्वारभूतानां महात्मनां यात्रा कृपणां तापत्रयपीडिताणां
स्वस्तये एव, उत्तमश्लोकवर्णय इति पाठान्तरं तद्वा भगवच्छ-
रीरभूतस्य भवतः आगमनं पित्रोरागमनमिव कृपणां देहिनां
स्वस्तये एव भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु, किं विशेषेण माहृशामेव यात्रा कृपणां स्वस्तये इति
प्रपे ? यतो देवादीनामपि यात्रादि कर्म लोकाणां स्वस्तये भव-
तीत्यत्र आह—भूतानामिति । देवानां पञ्ज्यादीनां चरितं भूतानां
दुःखाय (सुखाय) च भवत्यतिवृष्ट्यादिना दुःखजननदर्शनादिति
भावः । त्वाहृशां त्वद्विधानां साधूनाम् चरितं सुखायैव तत्र
हेतुत्वेन विशिनष्टि—अच्युतात्मनामिति । अच्युते आत्मा मनो
येषां तेषां नित्यमच्युतेकाचित्त्वदितरमात्मोपेक्षाच्युतवाचंशा
तापत्रयनिरसतशक्तिवार्त्तसुखायैवाति भावः ॥ ५ ॥

किञ्च, सुखं कुर्वन्तोपि देवा भजतानुसारेण कुर्वन्ति
साधयस्तु न तपेत्याह—भजन्तीति । ये देवान् यथा भजन्ति

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तान् देवा अपि तथैव भजन्ति भजनानुगुणमेव सुखं यच्छन्ति नतु, निरर्थकमित्यर्थः । कुतः ? यतः क्लृप्तेषु कर्मसाधनाः कर्म-सहायान्ते यथा क्लृप्तावर्द्धापाणिना (स्त्रियं) नृपते नृपते च तद्देवा अपि स्वसेवाकर्मनारतम्यरूपं कर्मैव तत्र तमफलभावेन सहायो येषां तथाभूता इत्यर्थः । साधवस्त्वा-दृष्टास्तु दीनवत्सला दीनेषु तापत्रयमभिभूतेषु वत्सलाः निर-वशेषदुःखनिराचिकीर्षवः । यद्वा, क्लृप्तेषु परोपकाररूपकर्मसाधनाः अतः सधयर्गायाः साधव इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्रह्मजिति । तदेव यद्यपि तत्त्वगमनमात्रेण वयं कृतार्था-स्तथापि पृच्छामः, किं तत् ? भाग्यतान् धर्मान् तत्र यैर्धर्म-भंगवान् प्रसन्नः तानित्यर्थः । किञ्च, यान् धर्मान् धृत्वा सर्वतः सर्वस्माद्भारतस्त्विति भयान्मुच्यते ॥ ७ ॥

ननु, पुत्राकृतपरमपुरुषस्त्वामितर इव किं निर्विशेष-इत्यत आह—अहमिति । मुक्तिरूपमप्यनन्तं केवलं पुत्रकामोऽहमपू-ज्यभारताधितवानस्मि नतु मोक्षाणापूज्यम् तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि, देवस्य भगवतो मायया मोहितः (प्रतारितः) किञ्चित् स्तुतिकागृह भगवदुक्तिमनुस्मरति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भजवध्वजनीयकृतपदवृत्ताधरौ

अतः कतिपयैरध्यायैश्च सुदेवनारदसंवादेच्छ्रेयसं हरेस्त्वं तद-चापितसाधने तदधिकारिणश्चाश्रयादि निरूपयति; तत्र याह-च्छ्रेयस्य नारदस्यान्तःपुरवासिना यस्य देवेन सह सङ्गमः कथं सङ्गायतीति शङ्कां परिहर्तुमाह—गोविन्देति । नतवांसितो नारदस्य जनमकुलपुराणिवासहेतुः कृष्णोति ॥ १ ॥

भोत्राहन्दिशक्तिमतः पुंसोऽपि हरिभक्त्यादिभङ्गातिशयो-जायते किं पुनः सम्यक् विज्ञाततत्त्वस्य नारदस्येति भावेनाह, को न्विति । सर्वतो मृत्युः मरणा यस्य स तथा ॥ २ ॥

अस्तूकं प्रकृतं किमत्राह—तमेकहेति ॥ ३ ॥

स्तूत्या मन्त्रोपदेष्टृकात् श्रोतव्यार्थकथने बुद्ध्युत्थानो भवती-त्याशयेन नारदं शनौति—मगवास्त्रियादिना । स्तूत्ये इति क्षिराये-त्यादिप्रयोगवत् । यात्रा सञ्चारणं पित्रायात्रादिशुनाम् उत्तमश्लोकः हरिः सः एव वरमे यस्य स तथा । यद्वा, उत्तमो हरिस्तस्य श्लोक इव श्लोको येषां ते तथा महान्तस्तेषां वरमे यस्य स तथा मह-मार्गानुवर्तित्वर्थः । तस्य ॥ ४ ॥

ननु, सर्वभूतसुहृत्वे सात्त्विकत्वं प्रयोजकं तद्देवानामप्यस्यतः किं विशेषतः स्तूयत इति तत्राह—भूतानामिति । भूतानि त्रि-विधानि सात्त्विकराजसतामसमिधायीनि; तत्र देवानां चरितं सात्त्विकभूतानां सुखायैव आत्मभजने बुद्धिमत्पाद्य सुखलुपा-फलदानं तामसानां दुःखाय तद्विपर्ययबुद्धिमत्पाद्य दुःखलक्षणा-फलदानं राजसानां सुखदुःखलक्षणमिधकलाय मिधकर्मबुद्धि-मुत्पाद्य सुखादिमिधकलदानम् इदञ्च शब्दगृहीतं द्वितीयचशब्दः समुच्चयार्थः भवादृशानां चरितं न तथेत्याह—सुखायेति । एवमन्वेन बुद्धि-व्यावर्तयति, अच्युतारमनामित्यनेन व्यापारात्तरं निवार-यति, हिशब्देन तेषां तदस्तीति सूचयति ॥ ५ ॥

[५]

देवानामात्मभजने बुद्धिमत्पाद्यानुपाद्य च सुखादिफलदातृत्वं मस्तीत्युक्तं तत्त्वपट्टयति—भजन्तीति । ये पुरुषाः यथा येन प्रका-रेण देवान् भजन्ति ते देवा अपि तथा कृतकर्मानुसारं तान् पुरुषान् भजन्ति फलदानेन सङ्गृह्य भवन्ति, न च देवेषु वैषम्यादिकमाशङ्कनीयमित्यतस्त्रिदशेनेन दर्शयति—क्लृप्तेति । कर्मसाधनाः क्लृप्तावत् पुरुषकृतकर्माधीना क्लृप्ता यथा पुरुषानुकृता तथेत्यर्थः । भवादृशा न तथेत्याह, साधव इति—

आत्मनो भजने बुद्धिमत्पाद्य फलदाः सुराः ।

उत्तमानां जनानाञ्च निकृष्टानां विपर्ययः ॥

शुभाशुभफलानान् कर्मणां दिव्याः सदा ।

प्रसक्तंका यथायोग्यमुपयः करुणां सदा ॥

सुखमच्छन्ति भूतानां मायो दुःखाऽसदा नृणां प ।

तथापि तेऽप्यः प्रवरा देवा एव हरेः प्रियाः ॥

इत्येतस्मिन्नर्थे प्रमाणम् ॥ ६ ॥

ननु, साधुषां देवानामुत्तमत्वे मभीष्टार्थप्रशस्तान् प्रति स्याद्युपायत् प्रश्नपरिहारवक्तृत्वसामर्थ्यादिति तत्राह—प्रब्रह्मजिति । यद्यपि देवाः प्रशस्ता निश्चिन्ताशोकतथापि मानुषत्वेनास्मद्-दृष्ट्यगोचरत्वाद्युष्माकं तस्मिन्निश्चिन्ताशोकानामर्थ्यास्तस्मिन्निश्चिन्तानाश-त्वाच्च नयं तु तत्र त्वां यथां पृच्छाम इत्यन्वयः । ननु, किम-त्राहिसालक्षणां धर्म उत न्यायाचाराद्यन्यतम इत्यत्राह—भाग-यतानिति । अवश्यवक्तव्यत्वं तद्गुणमाह—यानिति । अनेन यत्तु-भक्त्यामपि सर्वभगमोक्षकं किमुत तदनुष्ठानमिति दर्शितम् ॥ ७ ॥ भगवता भगवद्विषयधर्मावरणा कृतं किमभुता तद्विषय-पश्च इति तत्राह—अहमिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भजवध्वजनीयकृतकर्मसन्दर्भः ।

अथ तद्दानतत्त्वप्रदाने श्रीवसुदेवनारदसंवादे षक्तं श्रीभग-वदिच्छया तादृशानर्थसहकारित्वेऽपि श्रीनारदस्य द्वाकायामेव यास आसीदिति सहतुक्माह—गोविन्देति । अर्मादृशं लोकवृत्तान्त-जिज्ञासादिच्छेद्यया श्रीभगवता मुहुस्तत्र प्रस्थापितोऽपि पुनः पुनरवात्सीदित्यर्थः । कृष्णस्य उप समीपे आसने स्थितो क्लृप्ता-यस्य तादृशः तद्भजगुणायामिति स्थानार्थस्यमपि दर्शितम् ॥ १ ॥

अत्र तस्य मामे कैमुत्यं कोऽस्मिन्ति । अन्योऽपि कः इन्द्रियवानित्यर्थादिन्द्रियवत्सु तदगुणमादिष्वपि तद्भजनसौख्यं वर्णितम् ततः सन्द्रियो वा को न भजति इति स्वभावत एव तद्योऽयं सर्वेषामित्यर्थः । विचारतः सर्वतो मृत्युरिति तत्रैव साधारणजनानामेव तद्भजनीयमित्यायातम अपि तु मुक्ताना-मपीत्याह—उपायमिति । तदेवं विपर्ययमुमुक्षुमुक्तानामपि तद्भज-नीयमिति स्थिते महाभक्तगजः श्रीनारदो वा कथं न भजे-दिति भावः ॥ २—३ ॥

सर्वदेहानां साधारणानां कृपणानाम सर्वानकृष्टानाम उत्तम-श्लोकवर्णनां सर्वोत्कृष्टानामपि स्तूत्ये भवतो यात्रा भवति यथा पित्रारामनं त्रिनिधानामपि पुत्राणां स्तूत्ये भवति ॥ ४ ॥

तथैवाह—भूतानामिति ॥ ५ ॥

कर्म चात्र भगवद्भजनमेव साधवस्तु न कर्मानुगताः प्रयुत-स्वातन्त्र्येण तद्विनिश्चयेव द्यालव इत्याह, साधव इति ॥ ६ ॥

भीमज्जागवतोऽस्माभिरुक्तकममरुदम् ।

ननु, कृतार्थस्य तव तत्पृच्छायां नास्ति प्रयोजनमित्याशङ्क्याह-यान्ति । मत्प्रसङ्गेन श्रुत्वा मर्यादापि ॥ ७ ॥

अथ प्रह्लादशपथवर्णनं श्रीकृष्णान्तरायधर्मः व्यग्रः स्वप्रयोजनमपि निवेदयति-अहमिति छाडयाम् । देवस्य भगवतो मायया कृपया मोहितस्त्वन्माधुरीवशीभूतो मोक्षार्थापि नापूजयं किमु तान्पश्ये किन्तु प्रजायं तद्रूपपुत्रप्राप्तये एव ॥ ८ ॥

भीमद्विष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधेदर्शनी ।

द्वितीये वसुदेवेन पृष्ठेऽभून्नारदो निमः ।

प्रदत्तं कथिहरी धर्मान् वैष्णवान् प्रोचतुः क्रमात् ॥

अभीक्ष्णमन्तरासीदिति कृष्णप्रभावादेव न तत्र इच्छापः प्रभवतीति भावः ॥ १ ॥

यद्भजते मुक्तानामपिहशौचसुक्यं तं यतः खलु को नु न भजेदित्याह-कोन्विनि । इन्द्रिवानिति भ्रात्रादीन्द्रियवत्त्वं एव तद्भजनेऽधिकार इति भावः । न केवलमीशिकृपया जीवः एव न भजन्ति किन्त्वमरोत्तमैः रुद्राद्यैरपि ॥ २-३ ॥

सर्वदेहिनां साधारणानां कृपणानां सर्वैककृतानाम् उत्तम-श्रावकधर्मेनां सर्वैककृतानां भक्तानामपि स्वस्त्ये भवतो यात्रा आगमनं भवति यथा पित्रोर्षोभ्रात्रिविधानामपि पुत्राणामिति सर्वभूततात्पर्यं नारदस्य दर्शितम् ॥ ४ ॥

देवैरपि साधूनामुपमानमनुचितमित्याह-भूतानामिति । देव-चरितमतिवृष्ट्यादिना दुःखाद्यापि भवति ॥ ५ ॥

किञ्च, देवाः स्वार्थपरतैवेव सुखयन्ति साधवस्तु न तथे-त्याह-भजन्तीति । ज्ञायतेति यथा पुरयो यावत्करोति ज्ञायतेति तस्य तथा, कर्मसञ्चिवाः कर्मसहायाः ॥ ६ ॥

तथापीति यद्यपि तत्र दर्शनमाश्रेण्य कृतार्थां प्रभूतैव तव-पात्यर्थः । यान् श्रुत्वाति त्वदर्शनसम्भावितारहितोऽपि मर्यादायान् श्रुत्वापि किमुताचर्ये ॥ ७ ॥

ननु, त्वं तु कृतार्थे एवाऽसि तत्राह-अहं किलेति । प्रजायं एव ननु मुक्त्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रवीणः ।

मुमुक्षुजनोपकाराय भगवत्प्राप्त्युपायतत्त्वकलक्षणतद्गुणस्वरूपादिकश्च तत्पुत्रदेवतारदसम्भावेन चतुष्टयाया वशयति-तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते यदुक्तम् "भगवान् ज्ञातमर्थाय ईश्वरऽपि तदव्यथा । कर्णं नैरुद्धापशापम्" इति तद्वृत्तादिशापवैषम्यसूचनं दृढयति-गोविन्देति । यद्यपि दत्तात्रिशापाश्रवस्य नैकस्य वास्तव्यमपि नारदः अभीक्ष्णं गोविन्दभुजगुप्तयामभासीति गोविन्दभुजगुप्तार्थां तस्यां शापादेः प्रवृत्तिसंस्तीति भावः । नारदस्य तत्र वासे हेतुमाह-कृष्णोपासनलाजस इति । कृष्णोपासने लाजसा प्रीत्यतिशयो यस्य सः ॥ १ ॥

यद्भजते भगवद्वताराणां नारदादीनामपि लाजसा तत्त्वराणां

को नाम न भजेदित्याह-क इति । अमरा देवास्तेष्वेतिमाः ब्रह्मशिवतारदादयः तैरपि मुकुन्दस्य मुक्तिदस्य चरणाभ्युज-मुपास्यं सर्वतो मृत्युर्यस्य स इन्द्रियवान् इन्द्रियोपबक्षित-ज्ञानवान् को नु न भजेत् अपि तु (सर्वोऽपि) भजेदेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

तं प्रीत्यतिशयेन कृष्णोपासनार्थं द्वारवर्त्या निवसन्तम् एकदा तु गृहागतं तत्रार्चितं तद्वत्स्तरं सुखमासीत् प्रदत्तार्थं पुनरभिवाद्येदं वक्ष्यमाणमवधीत् ॥ ३ ॥

हे भगवन् ! पित्रोः जननिजनकयोः यात्रा आगमने यथा अरण्यानां स्वस्त्ये भङ्गलाभं भवति तथा भवतः सम्बन्धिना भवदुपदिष्टानामुत्तमश्रवकधर्मेनाम् उत्तमकीर्तयेः धर्मेभूतानां तत्प्रापकानाम् उत्तमश्रवको हरिर्वा उत्तमाः श्रवकाः प्रतिपादकाः यस्मै भाक्तियोगस्य स वा धर्मो येषां तेषां यात्रा सर्वदेहिनां सर्वेषां स्थिरचरदेहगतं तत्रापि कृपणानां स्वस्त्ये भवति किमुत भवद्यात्रा तेषां स्वस्त्ये भवतीति तत्त्वव्यम ॥ ४ ॥

यद्यपि महतां स्वार्थपरतैवेष्टयागमनं पित्रोस्तु न तथातोऽनुपमं महदागमनं तत्रापि स्वस्तिजनकत्वसाहचर्यतोपमं तदुक्त-मधुना तु महच्छेषितस्य देवच्छेषितमप्युपमानं नास्तीत्याह, भूतानामिति । त्रिगुणकर्ममेवात् त्रिविधानां भूतानां सुखाय दुःखाय चशब्दात्तदुभयमिष्टीभावाय देवानां चरितं चोष्टे भवति देवानां तत्तत्कर्मसापेक्षत्वात् साधूनाम् आगमनं हि तोषदेहादि चरितं तु सर्वेषां भूतानां सुखायैव तत्र हेतुगमं विशेषणम् अच्युतात्मनामिति अच्युते हरी आत्मा बुद्धियेषां तेषाम् ॥ ५ ॥

एतदेव विष्टुणीति-मन्त्रन्तीति । ये यथा येन सार्वत्रिकेन राजमेन ताममेन वा प्रकारेण देवान् भजन्ति तान् फल-दानकाले देवा अपि तथैव भजन्ति तत्र हेतुगमं विशेषणं कर्मसञ्चिवा इति तत्तत्कर्मसापेक्षा इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह, ज्ञायेव ज्ञाया यथा स्वाध्यायेष्टा तद्वत् साधनस्तु दीनवत्सलाः दीनाऽनुकारिणः तत्र धर्मानुसारेण निग्रहानुग्रहपरा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं हि तद्विष्टुणीत्यादिनागमनमाश्रेणास्मादिकृतार्थतामिदौ धर्मप्रशस्त्रापेक्षा नास्ति मि पुनस्तस्य भवत एवागमनमाश्रेणा कृतार्थतामिदौ धर्मप्रशस्त्रापेक्षा नास्तीति वक्तव्यं तथापि हे ब्रह्मन् ! तव त्वां भागवतान् भगवत्तुमान् प्रच्छामः मर्त्ये जन्ममरणपथाहपतितः यान् धर्मान् श्रुत्वा सर्वतो गमम् यस्मिन् तस्मात्समागच्छन्ममरणपथाहान् मुच्यते मुक्तो भवति किमुत तेषां धर्मोपायानुष्ठाने मुच्यते इति वक्तव्यम् ॥ ७ ॥

ननु, भवता भागवता धर्माः अनुष्ठिता एव यतो भवन्-पुत्रत्वेन भगवान् तव गृहेऽवतीर्णोऽनः किमर्थं धर्मप्रश्न इत्य-त्राह-अहमिति ज्ञेयम् । अहं भुवि प्रजायः पुत्रप्रयोजनः सन् अतस्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं भगवन्तम् अपूजयमं भजितयान् ननु मोक्षाय निश्चेषकार्यकारणरूपप्रकृतिमयदलपरित्यागपूर्वकं भगवत्प्राप्तये तत्र हेतुमाह-मोहितो देवमाश्रेयान् । देवस्य भगवत्प्राप्तये मां पुत्रभावेन भजतोऽस्य मुक्ति-रनायासमिद्वान्तः प्रजायो मां तावद्भजतु न मुक्तिकामनया इत्येवभूतया मोहित मुक्त्युपायाच्छाजितः ॥ ८ ॥

यथा विचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतो भयात् ।
मुच्येमह्यञ्जसैवाह्वा तथा नः शाधि सुव्रत ! ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

राजन्नेवं कृतप्रभो वसुदेवेन धीमता ।
प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो गुणैः ॥ १० ॥

नारद उवाच ।

सम्यगेतद्व्यवसितं भवता सात्वतर्षभ ! ।
यत्पृच्छसे भागवतान् धर्मीस्त्वं विश्वभावमान ॥ ११ ॥
श्रुतोऽनुपठितो ध्यात आदृतो वाऽनुमोदितः ।
सद्यः पुनाति सहस्रो देवविश्वद्रुहोऽपि हि ॥ १२ ॥
त्वया परमकल्याणः पुण्यभवाणां कीर्तनः ।
स्मारितो भगवानद्य देवो नारायणो मम ॥ १३ ॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
आर्पभाणां च सम्वादे विदेहस्य महात्मनः ॥ १४ ॥
प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वायम्भुवस्य यः ।
तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिर्ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभागवतधर्मोपदेशो नमः ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे कुरुव्रत, हे राजन् ! श्रीकृष्ण की भुजाओं से रचित श्रीद्वारका पुरी में श्रीकृष्ण की उपासना की छाछसा से नारदजी निरन्तर घास करते हुए ॥ १ ॥

हे राजन्, सबे लोगों में सृष्टि तिरस्के पीछे खड़ी है फिर ऐसा पुरुष कौन है, कि—जो इन्द्रियों को प्राप्ति होकर अक्षरद्रादि देवताओं से उपास्य ऐसे मुकुन्द के चरणारविन्द फान भजन करे ॥ २ ॥

एक भगवत् अपने महलों में आये हुए नारदजी का वसुदेवजी ने पूजन किया, और आसन पर बैठाये, और नारदजी का वन्दना कर वसुदेवजी इस प्रकार बोखते हुए ॥ ३ ॥

वसुदेव उवाच ॥

वसुदेवजी बोले, कि—हे भगवन् ! जैसे माता पिता का आगमन अपनी संतान के मंगल के लिये होता है, और जैसे, परमेश्वर के मार्ग रूप महाम् लोगों का आगमन विचारे कृपणों के मंगल के लिये होता है। इसी प्रकार यह आपका शुभागमन सबे प्राणियों के मंगलार्थ है ॥ ४ ॥

देवताओं का चरित प्राणियों को सुख देने वाला है और दुःख देने वाला भी है, परन्तु आप सदाश अच्युत में

चित्त लगाने वाले साधुओं का चरित तो सदा सुख देने के देने वाला है ॥ ५ ॥

जो लोग देवताओं को जिस प्रकार भजते हैं, वे देव-लोग भी उनको उसी प्रकार भजते हैं । जैसे, कि—पुरुष जितना चेष्टा करता है छाया भी उतनी ही चेष्टा करती है। इसी प्रकार पुरुष जितना काम करता है, देवता भी उतनी ही सहाय करते हैं। ऐसे साधु लोग नहीं होते हैं, किन्तु वे लोग तो बिना उपकार भी दीन मात्र को देखकर दया करते हैं ॥ ६ ॥

हे भगवन् ! इस रीति से हम तो आपके आगमन मात्र से ही कृतार्थ हुए, तो भी हे ब्रह्मन् ! मैं आप से भागवत धर्मों को पूछता हूँ कि—जिनके सुनने मात्र से ही पुरुष सबे मय से लूट जाता है ॥ ७ ॥

हे श्रीनारदजी ! मैंने तो पूर्व जन्म में इस पृथिवी पर भक्ति देने वाले भीमनन्त भगवान् का संतान केही गर्भ पूजा, मात्र क लिये नहीं, क्योंकि ? मैं वेधमाया से मोहित हो गया ॥ ८ ॥

श्रीचरित्रात्मिकभाषावर्दीपिका ।

अतो यथा मुच्येमाह तथा नोऽस्मान् शाधि शिष्य विचित्राणि व्यसनानि अस्मिन् संसारे तस्मात् संसारात् तथा विश्वतः सर्वतो गये अस्मिन्संसारत् भवद्भिर्हेतुभूतः सञ्जमाणायासेन अह्वा साक्षत् ॥ ६ ॥

तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया ।

अवतीर्णं सुतशतं तस्याऽऽसीद्व्रह्मपारगम् ॥ १६ ॥

भीमधरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

हरगुणैर्गुणैर्गीयत्वेन प्रस्तुतैर्हरिः संस्मारित इत्यर्थः ॥ १० ॥
प्रीतिमाविष्करोति-सम्यगिति त्रिभिः । पृच्छसे पृच्छसि
विश्वभावतान् सर्वशोभकात् ॥ ११ ॥

आहतः आस्तक्येन गृहीतः अनुमोदितः परैः क्रियमाणाः
संस्तुतः सद्धर्मो भागवतो धर्मः देव ! हे वसुदेवस्यः । यथा,
देवस्यो विश्वस्मै च द्रष्टव्यं ये तानपि ॥ १२ ॥

किञ्च, त्वया महानुपकारः कृत इत्याह-त्वयेति । पुण्ये
भवणकीर्तने यस्य सः ॥ १३ ॥

अत्रापि भगवद्धर्मनिर्णयेऽपि विदेहस्य जनकस्य ॥ १४ ॥

आपेमाणांमुत्पत्तिं सान्त्वयां विविच्य कथयति, प्रियव्रत
इति सप्तभिः ॥ १५ ॥

मोक्षधर्मविवक्षया मोक्षधर्माणां प्रवर्तनेच्छया अवतीर्णं
वासुदेवांशमाहुः तस्य च वेदपारगं सुतशतमासीत् ॥ १६ ॥

भीमधरमणदासगोस्वामिविरचिता

टीपिकारूपिणी टिप्पणी ।

यतोऽहं मोक्षाय नापूज्यमतः तस्मात् संसारात् साक्षात्
"तस्य तावदेव चिरं यावन्नमिमोक्षवेऽथ सम्पश्ये" इति श्रुतेः
विदेहमुक्तिं प्राप्नुम इत्यर्थः ॥ २ ॥

गुणैर्गीयत्वेन वक्तव्यत्वेन प्रस्तुतैः प्रकाशप्राप्तैर्गुणैः
कर्तुमिः हरिं प्रति संस्मारितः ॥ १० ॥

प्रीतिमनुमोदनात्मकप्रसादं भागवतान् धर्मान् पृच्छसे
इति यत् एतद्भगता सम्यक् व्यवसितं निश्चितमित्य-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

पूर्वार्थं नामैकदेशस्य मामादिशब्दवत् नास्ति लक्षणे-
रुक्तो यद्वति विश्वस्मै सर्वेभ्यो जीवमात्रायेत्यर्थः ॥ १२ ॥

नारायणो भागवतधर्मोपदेशे मम गुरुर्बह्वीपतिनाराय-
णार्षिः मां प्रति स्मारितः यतः कृष्णोपासनावेशेन तस्यापि
विस्मृतिजोता ॥ १३ ॥

सम्प्राप्तं सम्प्रादरूपमितिहासम् ॥ १४ ॥

सान्त्वया सर्वेषां सुतांस्त्वय इति च पाठद्वयं तस्य प्रिय-
व्रतस्य ॥ १५ ॥

तम् ऋषभं तस्य ऋषभस्य ॥ १६ ॥

भीमधरमणदासकृतशुक्लपक्षविम् ।

अज्ञसा मुच्येयं तथा नः अज्ञा शाधि अज्ञसा
शाधि ॥ २-११ ॥

देवविश्वद्रुहाऽपि ॥ १२-१८ ॥

भीमधरिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतो यथा भिचित्राणि व्यवसनानि दुःखानि यस्मिन्तस्मात्
सर्वतो भयावहासंसारार्णवात् अज्ञसा सुखेनाह्लादं हृष्टम
मुच्ये मुक्तो भवेत् (मुच्येयं मुक्ता भवेत्) तथा हे सुव्रत !
नाऽस्माच्छ्लाघं शिञ्च ॥ ९ ॥

राजाज्ञाति । ह राज्ञेये भीमता वसुदेवेन कृतः प्रदत्तो वरश्च स
देवर्षिः हरगुणैर्गुणैर्गीयैः संस्मारितः " ययतास्मरतेः कर्मणि
कः " तत्र एव प्रतिपन्नं वसुदेवमाह ॥ १० ॥

तावत्प्रश्नमभिनन्दति- सम्भगित्वादिभिः त्रिभिः । हे सान्त्व-
त्यं ! तवैतत्प्रश्नस्यवासितं निश्चितं परमार्थविषयनिश्चयात्मक-
बुद्धिमांस्त्वमित्यर्थः । कुतः ? यद्यस्माद्भागवतान् धर्मान् पृच्छसे
भागवतधर्मप्रदनेन लिङ्गं त्वां परमार्थविद्भक्तुमनोर्माति भावः
तत्र हेतुत्वेन तान्विशिनष्टि-विश्वभावतान् जगदभ्युदय-
कारान् ॥ ११ ॥

किञ्च, भवणादिविषयः सन् सद्धर्मो भागवतधर्मः हे देव
विश्वद्रुहाः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो द्रष्टव्यमिति तथा तानपि सद्य एव
पुनानि ॥ १२ ॥

किञ्च, महानुपकारवत्त्वया कृत इत्याह-त्वयेति । पुण्यवत्
भवणं कीर्तने च यस्य सः परमकल्याणः निःशेषामङ्गलघनां
भगवाञ्चारायणोऽधुना मम स्मारितः ॥ १३ ॥

इत्थं प्रदत्तमभिनन्द्य तस्य विदेहापेभ्यः सत्त्वादात्मकम् उत्तरं
तद्वत् प्रस्तौति-अत्रापि त्वत्प्रश्ने महत्प्रश्ने
विदेहस्य जनकस्यार्यभाषां च सम्प्रादं तद्रूपम् इतिहासम् उवा-
ह-हरत्युत्तरत्वेन उवाहरति (वदति) तत्रप्रदत्तस्य विदेहप्रदत्तवत्त्वा-
त्तत्र यदुत्तरं तदेव त्वत्प्रदत्तवत्त्वरम् इत्यभिप्रायेणोवाहरतीत्यु-
क्तम् ॥ १४ ॥

के ते आपेमाः ? इत्यत्रान्वयकथनेन तान् दर्शयति-प्रियव्रत
इति सप्तभिः । स्नायम्भुवरूपं स्नायम्भुवो ब्रह्मणः पुत्रस्य मनोः यः
सुतः प्रियव्रतो नामासीत्तस्याग्निधः सुत इति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

तस्यैव मोक्षधर्मान् वक्तुमिच्छयाऽवतीर्णं वासुदेवांशमाहुः
तस्यैवभक्त्य सुतशतमासीत् कथम्भूतं ब्रह्मपारगं ब्रह्मशब्दज्ञानेण
वेदपरः परब्रह्मपरश्च पारशब्दस्तु यथावच्छिन्नस्वरूपपरः उभयो-
रप्यातन्यात्तत्र केचिद्देवपारगाः केचिन्महपारगाश्चेति
ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नवपुत्रस्य जीवपुत्रमुखदर्शनाल्लोकावाप्तिः भूयते मतः
कथं प्रजायं इति निन्दाध्वनिरिति तत्राह-यथेति । अस्मिन्
भवे जन्मति भिचित्रव्यसनात् तानाह्लादं विश्वतो भयाव-
हयाऽज्ञसा क्षिप्रं मुखमिह तथा पुनरज्ञा प्रत्यक्षे शाधीत्यन्वयः
" अज्ञा प्रत्यक्षमन्वयोः " इति यादवः । अनेन वसुदेवस्य
पुत्राभूतभीकृष्णमुखेबुद्ध्यादावोपव्यसनाकुलसंसारामुक्तिर्निश्चि-

भ्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्वेपि विशेषप्रश्नो लोकहितायेति ज्ञातव्यम् ॥ ९ ॥
वसुदेवेन पृष्टो नारदः किञ्चित्तु गुणोभावेति राज्ञा हाहं
शोघं परिहरति-राजज्ञिति । हरेगुणैः संस्मारितो हरिरिति
शेषः ॥ १० ॥

बुद्धेर्विकामाय प्रष्टारं स्तौति-सर्वाति । विश्वस्याभीष्टस्य
भावनसम्पादनं येष्वस्तु तथा तान् ॥ ११ ॥

एतद्वयं विवृणोति-श्रुत इति । इवशब्दस्य विश्वान्तर्भावेऽपि
पृथक् प्रहृष्टमनिवर्त्य दोषपरिहारसामर्थ्यसूचनार्थं कृतम् एतदे-
वापिशब्दनाम्बुचयत्-
“प्रहृष्टस्यासहस्यस्य पापं शाम्येत्कथञ्चन ।
न पुनश्चद्वज्जाने कल्पकोटिशतैरपि” ॥

इममर्थं द्विशब्देन सूचयति ॥ १२ ॥

ममापनेन पुण्यबुद्धिरभूदित्याशयेनाह-त्वयेति । नित्यं स्मृतोऽपि
इहार्थी विशेषतः स्मारिता गुणकथनप्रश्नः ॥ १३ ॥

धामत्वेन तस्यैवस्य नारदोक्तो निम्नमेवैव स्वकोल-
कल्पितत्वेन न श्रेष्ठमिति मन्वाशङ्कापनायाय तदश्वपरिहार-
त्वेन जनकार्यमसम्वादात्मिकात्मां चक्ति मन्वेति ॥ १४ ॥

निश्चयजननायान्वयशुद्धि कथयति-प्रियवच इत्यादिना ॥ १५ ॥

अवनारप्रयोजनमाह-मोक्षेति ॥ १६ ॥

भ्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतकमसम्भवे ।

निश्चतोभयात् सर्वतोऽपि भवेत्तेनोऽपि प्रहृष्टापात् ॥ ९ ॥

हरेगुणैस्तस्माद्वज्जानेत्याह-प्रकाशिते ॥ १० ॥

तत्र तदीयस्तपोजनस्योक्तं सर्वं ते दास्यमि भगवज्जम-
स्योक्तमाह सर्वाति ॥ ११-१२ ॥

नारायणस्तुहताभ्यं मदीयगुरुकृतो नारायणार्पिः स्मारित
इति कृष्णोपासनावेशेन तस्यापि विस्मरणात् ॥ १३ ॥

अथ श्रीनारायणार्पिप्रथमोऽयुदाहरति स्मरति तच्छिष्या
इति माहात्म्यविशेषावोक्तम् ॥ १४-१५ ॥

भ्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधेशिनी ।

निश्चतो भयात् संसारान् ॥ ९ ॥

हरेरिति “अर्चामथेद्वेशा कर्मणि” (२।१।५२) इति पृष्टो गुणैः
सहितं हरिं संस्मारित इत्यर्थः ॥ १०-१४ ॥

सार्धेनागामित्युक्तं तत्र श्रुतम् एव क इत्यत्र आह-प्रिय
वच इति ॥ १५-१६ ॥

भ्रीमच्छुद्धदेवकृतमिश्रान्तप्रदीपः ।

मतो विविच्यसन्तात् विचित्राणि नानाविधानि व्यस-
नानि क्लेशानि यस्मिन् तस्मात् निश्चतः सर्वतो भयं यस्मिन्
तस्मात्संसारान् भवजिह्वेतुभूतैः अज्जमा अनायासेन यथा
मूर्ध्नेमाहि तथा तोड्यान् अज्ज प्रत्यक्षं सर्वं वा शोधि
शिक्षय “अज्ज प्रत्यक्षमत्ययोः” इति वादवः ॥ २ ॥

[६]

हे राजन् ! हे परीक्षित कृताः प्रश्नाः येन स कृतप्रश्न स चासौ
वसुदेवश्च तेन हरेगुणैर्गोतीयत्वेन प्रस्तुतैर्हरिः देवपि प्रपि
संस्मारितः यतः अतः प्रीतिः देवपिस्तं वसुदेवं प्रत्याह ॥ १० ॥

तत्र तावत्प्रतिमेवाह-सर्वाति त्रिभिः । हे सात्वतर्षभ
सात्वतगुण ! भवता एतत्सम्पदं व्यवसितं चिन्तितं यत्
यस्माद्विषयं सर्वं भावयस्मि शोचयस्तीति विश्वभावतान् सर्व-
शोधकन् भावयतान् धर्मान् पृच्छसे पृच्छसि ॥ ११ ॥

भागवताः धर्मो सर्वशोधका इत्युक्तमेव विवृणोति-श्रुत
इति । धर्मातिनि यदुक्तत्वेन भगवज्जमाणां बाह्व्यं दर्शितं
तत्रैकेकोपि सज्जमा भगवज्जमः भवमाणकृतमेव यत्नेनापि
हि निश्चयेन सत्य एव ननु विश्वयेन देवविश्वद्वहोपि
पुनानि किम्पुनर्निर्दिष्टान् साधून् पुनर्तीति वक्तव्यम् किं
पुनः सर्वं भगवज्जमां सर्वदेवैः पुनर्तीति वक्तव्यं देवाय
निश्चये च दृष्टान्तीति देवविश्वद्वहः देवस्य विश्ववित्तु-
त्वेन पृथग्प्रहृष्टमस्मादोपवता दनद्वहोपि पुनानि किम्पुन-
र्निश्चद्वह इति कर्मुत्तकस्याप्यप्रदर्शनाय तत्र श्रुतः भवमा-
मात्रेण गृहीतः अनुवर्तितः वाक्यमात्रेण गृहीतः ध्यानः
मनसा चिन्तितः आदतः स्तवमर्तया स्वीकृतः अनुगोदितः
संस्तुतः ॥ १२ ॥

भागवतधर्मप्रश्नेन ममाप्युपकारो भवता कृत इत्याह-
त्वयेति । मम मास्मिन् त्वया अथ भगवान् स्मारितः । ननु,
नित्यं साश्वाद्भगवान् भिक्षुणास्तु दृष्टिमात्रेण इह नृतेन एव
पुनश्च स्मारित इति तत्र त्वत्वेन किम्पुनर्गममाह, परम-
कल्याणाय पुण्यधनकीर्तने इति हे परमकल्याण ! परमपुरुष-
वात्सल्यपरमभक्तिवर्त्तनोत्कृष्टपङ्कज ! पुनः श्रोतुं भावयितुं परम-
फलदं भवणकीर्तने अज्जपनाज्जपने यस्य शास्त्रविचारवृत्त्यस्य
स तथा चशुद्धेयकृष्णामक्ता शास्त्रचिन्त्योऽपि स विस्मृतः ।
पुनस्तेनोऽपि भागवतान् पृच्छता भवता शास्त्राभ्यासना-
भ्यापनाज्जपनेन सुविशेषोऽयं श्रीकृष्ण इत्येव स्मारित इत्यर्थः ।
यद्वा, परमं भगवत्प्राप्तिकरं कल्याणं यावत्तेन पुण्यधन-
कीर्तने यस्म्येव ॥ १३ ॥

उपविष्टमस्तप्यार्थेभ्यः स्तोत्रेति त्वदेवापनोदनापशिष्ट-
निर्माणेन पाशस्त्यष्टोत्तमाय च जनकार्यमसम्वादाह-अत्रा-
पीति । त्वत्सम्पृष्टभगवज्जमनिर्माणेऽपि श्रुतमस्यापत्यस्यार्थना-
स्तपाम ॥ १४ ॥

सार्धेनाः कस्य त्वेतां ज्ञाताः ? कीदृशं च तेषां चरित्र-
मित्याकाङ्क्षायां तेषां अनुवंश उत्पत्तिं पारमहंस्य चरित्र-
आह-प्रियवच इत्यादिनवभि ॥ १५ ॥

तस्यैव वासुदेवांशमवर्तयामाहुः अवनारप्रयोजनमाह-
मोक्षधर्मविषयमेति । मोक्षोपायभूतानां भगवज्जमाणां प्रथमं
नेच्छयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे सुन्दर मन धारणा करने वाले हे नारदजी ! भावकी
कृपा से जैसे हम लोग इस विचित्र दुख वाले संसार से
छूट जायें आप हमको उसी प्रकार की शिक्षा दीजिये ॥ ६ ॥

तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ।

विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमद्भुतम् ॥ १७ ॥

स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् ।

उपासीतस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः ॥ १८ ॥

तेषां नव नवह्रीपपतयोऽस्य सभन्ततः ।

कर्मतन्त्रप्रणेतार एकाशीतिर्हिजातयः ॥ १९ ॥

नवाऽभवन् महाभागा मुनयो^(१) ह्यर्घशंसिनः ।

श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥

कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।

आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥ २१ ॥

त एते भगवद्रूपं विश्वं मदसदात्मकम् ।

आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन् महीम् ॥ २२ ॥

अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगन्धर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् ।

मुक्ताश्वरन्ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगतां भुवनानि कामम् ॥ २३ ॥

त एकदा निभेः सन्नमुपजग्मुर्यदृच्छया ।

वितापमानमृषिभि^(२) रजनाभे महात्मनः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

भीमक उवाच ।

भीमदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! बड़े बुद्धिशाली वसु-
देवजी ने जब ऐसा प्रश्न किया, तब देवर्षि भीमदेवजी को
भीमदेव के गुणों का स्मरण हुआ, और तब देवजी प्रसन्न
होकर वसुदेवजी से कहने लगे ॥ १० ॥

नाम्न उवाच ।

भीमदेवजी बोले, कि—हे यदुभेष्ट ! हे वसुदेवजी ! यह
तुमने बहुत ही अच्छा विचार किया, कि—जो विश्व को
परित्र करने वाले भागवत धर्मों का प्रश्न किया ॥ ११ ॥

हे वसुदेवजी ! यह सद्धर्म अर्थात् भागवत धर्म कैसा है,
कि—इसका भवण किया हो, पठन किया हो, व्यन किया
हो, आचर किया हो, अथवा अनुमोदन किया हो, आचर
करे तब तो कहना ही क्या है, परन्तु भवणादि से भी यह
भागवत धर्म विश्व के दूहा करने वालों को भी तत्काल
परित्र करता है ॥ १२ ॥

हे वसुदेवजी ! तुम धन्य हो, तुमने भागवत धर्मों के
प्रश्न करने से, परित्र करने वाला श्रमण कीर्त्तन जिनका ऐसे
परमकल्याण रूप भगवान् जो भीमारायण देव हैं, तिनका
मुझको स्मरण करा दिया ॥ १३ ॥

(१) पश्यन्ति, (२) राजनाभा इति विज्ञ० पा० ।

इस भागवत धर्म के विषय में भी लोग इस प्राचीन
इतिहास का उदाहरण देने हैं। इस इतिहास में भीष्मपुत्र-
देव के पुत्र नव योगेश्वर और महारमा भीमदेवराज राजा-
निभि का संवाद है ॥ १४ ॥

स्त्रायंभुव मनु के जो प्रियजन पुत्र हुए, तिनके आश्रय
हुए, तिन से नाम भीमदेवराज, तिन नाम भीमदेवराज के पुत्र श्री-
ऋषभ देवजी हुए हैं ॥ १५ ॥

उनको मोक्ष धर्म के प्रवर्त्तन करने की इच्छा से अन-
तार लेने वाले श्रीवासुदेव भगवान् के अंश रूप कहते हैं।
उनके से १०० पुत्र वेद में पारंगत होते हुए ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाध्यायीपिका ।

तेषामृषयस्तुतां मध्य नवयोगेश्वराणां चरितं वक्तु-
मितरेषां चरितं ततो विविच्याऽऽह—तेषामिति । एतदजनाभ
नाम वर्षं यस्य नाम्ना भारतमित्युद्धते विख्यातमस्मात् एतेन
तस्य धर्मातिरेको निरूपितः ॥ १७ ॥

इमां पृथ्वीं गृहाज्जगतः हरिमुपासीतः सधमानः
सन् ॥ १८ ॥

नव मुताः नवह्रीपपतयो नवानां ब्रह्मावर्त्तादिभूखण्डानां

भीमरस्त्राभिकृतभावाधेदीपिका ।

पतयः अस्य भारतस्य वर्षस्य एकाशीतिस्तुताः कर्म-
मार्गप्रवर्त्तका ब्राह्मणा अभूवन् ॥ १६ ॥

अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः भ्रमणाः भ्रमवन्तः आत्मा-
ख्याने कृतभ्रमा इत्यर्थः । यातरशना दिग्भ्रमाः आत्मविद्यायां
विशारदा निष्णाताः ॥ २० ॥ २१ ॥

तेषां पारमहंस्यचरितमाह-त एत इति ढाड्याम । भगव-
द्रूपं विश्वं पश्यन्तः सहस्रदात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपम् तच्च
स्वाऽऽर्थनिरुक्ता पश्यन्तः ॥ २२ ॥

अव्याहता अर्थाहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्पेषां ते मुक्ताः
अनामकाः ॥ २३ ॥

महात्मनो निमः विनायमानमनुष्ठायमानम् आजनामे भारत-
वर्षे ॥ २४ ॥

भारतभारमगदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तेषां भरतादीनाम् एकोत्तरनवतितमानां तेषां नवयोग-
श्वरैः विविध पृथक्कृत्य एतेन अनाम्ना वर्षप्रस्थापनं
तस्य भारतस्य धर्मोत्तरिका धर्मोपदेशम् ॥ १७ ॥

तस्मा अत्यन्तज्ञानेन "तप आलोचने" इत्यस्मात् "यस्य ज्ञान-
मयं तपः" इति धृतः । मन इन्द्रियैर्कायैर्गोति वा "तन्मसश्चिद्रथागा-
अ ह्येकाग्र्यं परमं तपः" इति स्मृते ॥ १८ ॥

तेषाम् ऋषभसुतानां मध्ये ये नवसुतास्ते अस्य भारत-
वर्षस्य समन्ततो ये नव द्वीपाः ब्रह्मावर्तादिभूखण्डास्तेषां पतयो
बभूवुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥

हिरत्र पादपूरणे रमनाशब्दस्य वस्त्रे लक्षणा "इयामो
हिरययवमनोऽर्ककिरीटजुष्ट" इत्यत्र चतुर्थे स्त्रामभिरेव तथा
व्याख्यानात् वातवसना इति गौडीय एव पाठो न तु स्वामि-
सम्मतः ॥ २० ॥

द्रुमिज इत्येव पाठो न तु द्रुमिड इति निरर्थकत्वेन पश्य-
माणाभुवर्गो ज्ञातः ॥ २१ ॥

भगवान् एतं तेषां विप्रानतया रूपं यस्य तादृशं पश्यन्तः
कलितरूपमिष्टानन्दं यत्नं स्वतोऽनिरूपयन्तान् तच्च ब्रह्म-
स्वरूपमपि स्वऽव्यापितव्यं त्वं पदार्थमिदं स्थूलसूक्ष्मरूपं
महदायाकाशादिरूपम् ॥ २२ ॥

मुग्धादीनां भुवनानि च कामं यथेच्छम् ॥ २३ ॥

महात्मनो विमुक्तचित्तस्य "हृदक्या स्मृतया" इति
भक्तकृपाया यादृच्छिकत्वमभिप्रेतम् ऋषिणाऽनुष्ठायमानम् ॥ २४ ॥

भीमुरशंनमूर्तिकृतशुकपक्षायम् ।

नव पुत्राः नवानां द्वीपानां पतयो ॥ १६-२१ ॥

सहस्रदात्मकम् आत्मनः परमात्मनः अव्यापिकया शरीर-
तया नित्यसम्बन्धत्वेन ॥ २२-२६ ॥

भीमद्वीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषां शतसङ्ख्यानां ज्येष्ठो भरतः स च नारायणः परावर्णो
परं प्राप्यम् उपायश्च यस्य सः पतद्वज्रताम नाम वर्षं यस्य नास्ती
भारतमित्युक्तं विख्यातमासीत् स भरत इति सम्बन्धः अनेन
तस्य धर्मोत्तरिकम् उक्तः ॥ १७ ॥

स भरतः भुक्ताः गोमाः यस्यां ताम् इमां स्ववशां पृथ्वीं
त्यक्त्वा गृहान्निर्गन्तस्तपसा ययाधर्मोत्तरिकधर्मया हरिमुपासीत-
स्त्रिभिर्जन्मभिरुक्तस्य हरेः पदवीं प्रकारं साधयेमिति यावत् जेमं
प्राप्तवान् वा (वे) इत्यनेन प्रसिद्धिः सूच्यते ॥ १८ ॥

तेषां भरतानुजानामेकोनशतसङ्ख्यानां मध्ये नव इष्टावर्त्त-
ब्रह्मावर्त्तायां पतंमख्यकेतुभद्रमेनेन्द्ररूपैर्गिषद्भेकीटकनामानो नव
समन्ततः समन्तादस्य भारतवर्षस्य ये नव द्वीपाः खण्डाः स्वतुल्य-
नामानः तेषामधिपतयः बभूवुरित्यर्थः । एकाशीतिपङ्क्त्यास्तु
द्विजातयः कर्मतन्त्रप्रवर्त्तका बभूवुः ॥ १९ ॥

अर्वाशेषा नव तु मुनयो बभूवुः तानेव विशिर्षि-महा-
भामा ज्ञानवेराग्यादिभारवयुक्ताः अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः
भ्रमणाः भ्रमवन्तः अध्यात्मविद्यापरिभ्रमयुक्ता इत्यर्थः । अतः
एवात्मविद्यायां विशारदाः प्रवर्गाः यातरशना दिग्भ्रमा गतु
नन्ताः ॥ २० ॥

नाममिस्ताश्चिर्दशति-कविर्गति ॥ २१ ॥

तेषां पारमहंस्ये चरितमाह-त इति ढाड्याम । भगवच्छिरीभूतं
चिद्विचिदात्मकं विश्वं परमात्मनोऽपृथग्भावेन पश्यन्तो दयचरन् ॥ २२ ॥

अव्याहता अर्थाहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्पेषां ते मुक्ताः
काप्यनामकाः सुगदीनां कोकानां मुनिप्रभृतीनां भुवनानि
स्थानानि च कामं यथेष्टं चरन्ति चेकराद्यापि चरन्तीत्यभिप्रायेण
चित्तमाननिर्देशः अनेन तेषां जनकस्य च कथं सद्गोऽभूविष्याशङ्का
शमिता ॥ २३ ॥

तदेवमिमेत्याह-त एकेदिति । ते कदाप्यस्तस्य तपः सञ्चरन्तः
एकत्र अजनामे भारतवर्षे ऋषिगविनायमानमनुष्ठायमानं
महात्मनो निमज्जनकस्य सत्त्वं सहचक्र्योपजग्मुः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयकृतपदवन्ता रत्ना ।

यथाह्य भारतमिति यस्य नाम्ना पङ्क्तये भारतमिति
विख्यातम् सद्गुण पुण्यभाजनमिदं तन्मन्त्रम् ॥ १७ ॥

तत्पदवीं तस्य हरेः पदवीम् अतः लोकमिदमर्थः ॥ १८ ॥

तेषां मध्ये नवस्य भूगण्डलस्य नवद्वीपपतयः अभूवन्
तेषां मध्ये एकाशीतिपङ्क्त्याता द्विजातयो बभूवुः किं कामोमा
इत्यत्राह-कर्मिति । कर्मतन्त्रप्रवर्त्तका कर्मकाण्डप्रवर्त्तकाः ॥ १९ ॥

तेषां मध्ये नव सङ्ख्याता मुनयाऽभवन् तेषां विशयमाह,
ऊर्ध्वमन्थिन इति । ऊर्ध्वं मन्थना येन एवामस्तीति । ऊर्ध्वमन्थिना
ऊर्ध्ववन्तः सन्त्याभवन्तधर्मिया इत्यर्थः । रूपप्रमाह-धर्मया इति,
भ्रमणा भिन्नाः तेषां निदोषमाह-यातरशना इति । एवाम एव
रशना कटिमुत्र येनाने तथा दिग्भ्रमा परमदृशा इत्यर्थः ।
आत्मविद्यायां वेदान्तशास्त्रे विशारदा पश्यन् ॥ २० ॥

श्रीमद्भक्तियोगोक्तप्रवृत्तयस्त्विति ।

एतन्नामनिर्दिष्टज्ञानाद्यमर्थः सिद्ध इति तन्नामान्याह—कस्मि
रित्यादिना । द्रुतं मित्रं मिथो मेलनं वेदार्थानामेकीकरणं
येन स तथा चाभ्यन्ति वेदार्थम् इति चमा वेदार्थ-
पायिनः तेषु सारश्रमसः "सूयतो" इति धातोः इत्यर्थः
करे मान्तजनयति एकाशयतीति करभाजनः हस्तामलकवत्
प्रतिमानवेदार्थ इत्यर्थः ॥ २१ ॥

आत्मविद्याविशारद्य आत्मवेदज्ञानेति भाविनाह—न एत इति ।
ये मुनिर्मेनोकास्त एते मही व्यचरन्तित्यन्वयः । किं विशिष्टाः
विश्वं पूर्णं सदसदात्मकं कार्यकारणव्याप्यभगवद्रूपम् आत्मना
जीवाद्यतिरेकेणा वेत्तुंशयेन पश्यन्त इति यद्वा, सदसदात्मकं
भगवद्रूपं भगवता मूर्ते प्रतिमास्थानीये विश्वं प्रपञ्चमात्मनो
हरेर्यतिरेकेणा पश्यन्त इति यद्वा, विश्वमन्तः प्रविश्य वस्तुमानं
सदसदात्मकं वहिश्च भगवत् रूपाय वस्तुमानं भगवद्रूपं ब्रह्म-
संज्ञमात्मनोत्तर्यामिणा हरेर्यतिरेकेणाभेदेन पश्यन्तः "अन्त-
र्यहश्चान्तमर्थं रूपाय नारायणाय स्थितः" इति श्रुत्यर्थसमनुभवस्त
इत्यर्थः । विश्वस्य परमात्मनोऽभेददर्शने सदसदात्मकमिति विशेष-
पणनं निरुद्धमनङ्गीकारात् जहदजहदृश्याप्यप्राप्तिर्कीट्युपे-
क्षयाय तस्मैति ॥ २२ ॥

महीसञ्चरणो चारकाणामप्यस्ति किं विशेषमाहात्म्यमेवा-
मत्राह—अव्याहृतेति । मुक्ताः जीवन्मुक्ताः मुनिचारणादीनां भुव-
नानि लोकाश्चानि सुरासिद्धादीनां लोकाश्चरन्तीति किं कर्म-
पशाशेति आह, काममिति । यत्नयता प्रतिपद्य कामतोपि सञ्चरणं
दुष्कं क्स्यादित्यत उक्तम् अव्याहृतेति ॥ २३ ॥

क्रियतेन प्रकृत इति तत्राह—त एकदेति । अञ्जनाभस्य हरेः
पुत्राः आञ्जनाभाः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भक्तियोगोक्तप्रवृत्तयस्त्विति ।

भगवतो रूपं स्फूर्तियैत्र तादृशं पश्यन्तः सदसदात्मकं
श्रुतसृष्टरूपं तन्नामनो व्यतिरेकेणा आत्मानमपि गच्छन्त
पश्यन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

मुन्यादीनां भुवनानि च ॥ २३—२७ ॥

श्रीमद्भक्तियोगोक्तप्रवृत्तयस्त्विति ।

तेषाम् ऋषयपुत्राणां मध्ये नवद्वीपपतयो नवानां ब्रह्मा-
वर्त्तोदिभूषणद्वानां पतयः अस्य भारतवर्षस्य एकाशीति-
पुत्राः कर्ममार्गप्रवर्त्तका ब्राह्मणा भवन् ॥ १६ ॥

अर्थेशमिनः परमार्थनिरूपकाः भगवता आत्माश्रयासे कृत-
भमा इत्यर्थः । वातरक्षता इति वसनापदेन वसन्ते लक्ष्यते
दिगम्बरा इत्यर्थः ॥ २०—२१ ॥

आत्मनः परमात्मन एकाशाद्व्यतिरेकेणा विश्वस्य तच्छाक्ति-
मयत्वादिति भावः ॥ २२—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रस्तुतानां नवार्थभागां चरितं वक्तुमन्येषां चरितानि
तेषां विधिव्याऽऽह—तेषामिति । तेषां शतसङ्ख्याकानामुपम-
सुतानां मध्ये भरतो ज्येष्ठः जन्मनेति शेषः । गुणतोपि
स ज्येष्ठ इत्याशयेन तं विशिनष्टि—नारायणपरायण इति । एत-
द्वजनाभं नाम वर्षे यद्यस्य नास्ति भारतमिति विख्यातम्
सर्वेषां नवार्थानाम्भ्यो भगवत्प्राप्तिसाधनरूपान्तरेण भारतस्य
श्रेष्ठ्ये दर्शयितुं तद्विशिनष्टि—अद्भुतमिति ॥ १७ ॥

स भारतः इमां वसुधां त्यक्त्वा निर्गतः गृहादिति शेषः
तपसा हरिमुपासीतः भवमानरूपम् तत्पश्यी हरिमावापस्ति-
त्रिभिर्जगन्निर्देशे प्राप ॥ १८ ॥

तेषाम्भ्यो नव अस्य भारतस्य वर्षस्य समस्ततः नवानां
द्वीपानां ब्रह्मावर्त्तोदिभूषणद्वानां पतयोऽभवन् एकाशीति च
कर्मतन्त्रस्य कर्मकाण्डस्य प्रयोगतारः प्रवर्त्तकाः द्विजातयोऽ
भवन् ॥ १९ ॥

नव तु महाभागाः अतो मुनयोऽभवन् तत्रापि विशेष-
माह—वान एव रक्षता कटिस्तुत्रं येषां ते तथा दिगम्बरा
इत्यर्थः । अर्थेशमिनः वेदावर्त्तोभूतभगवत्स्वोपदेशारः यतः
श्रमणाः वेदान्तेषु कृतश्रमाः तत्रापि आत्माविद्यायां वेदान्त-
शास्त्रे निशारदाः पटवः ॥ २० ॥

तेषां नामान्याह—कतिरिति ॥ २१ ॥

आत्मविद्याविशारदा इत्युक्तं तन्नामविद्याविशारद्यं विश्व-
मिन्नब्रह्मज्ञानेन भवत्यतस्तेषां विश्वमिन्नमिन्नब्रह्मज्ञानकोशक-
माह—त एते इति । ते च मुनयः सदसदात्मकं श्रुतसृष्टरूपं
विश्वं चिदचिदात्मकं सर्वं कार्यजातं भगवद्रूपं भगवतः चिद-
चिच्छक्तं विश्वकारणस्य रूपम् अवस्थाविशेषं तदव्यतिरिक्तं
पश्यन्तः आत्मनः भगवतो विश्वकारणात् व्यतिरेकेणा च
पश्यन्तो मही व्यचरन्तित्यन्वयः । तथाह भगवान् सूत्रकारः
"उभयव्यपदेशाद्विदुर्गदलवत्" (३।२।२६) इति अर्थार्थो वेदान्त-
कोस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

नव्याहृता अनिवार्य इत्यतिरिक्तं ते मुक्तास्तत्र तत्रा-
भक्तिरहिताः कामं पथेष्टं सुरासिद्धाकान् मुन्यादिभुवनानि च
चरन्ति ॥ २३ ॥

एवं सर्वत्र चरमानाः एकदा अञ्जनाभे भारतवर्षे ऋषिभि-
र्गतायमानमनुप्रीयमाणं निमः सत्रं बहुपकारकं यज्ञं यद-
च्छया उपजग्मुः न तु पण्डितारूपापनारिपयोजनाय महा-
त्मान इत्यनेन निमित्तभारयमेव तेषां तस्मैपणमने हेतुर्गता
द्योतयति ॥ २४ ॥

भावा टीका ।

तिस्रं स्रवो के मध्य मे जेष्ठ पुत्र नडे नारायण परायण
महाराज भरत हुण, जितके नाम स यह अद्भुत भारतखण्ड
विख्यात हुआ है ॥ १७ ॥

वे भरत महाराज इस प्रथिषी के भोगों को भोगकर
इस पृथिवी को त्यागकर गृह से निकल गये, वन में जाकर

तान् दृष्ट्वा सूर्यसङ्काशान् महाभागवतान् नृप ! ।
 यजमानोऽग्नयो विप्राः सर्व एनोपतस्थिरे ॥ २५ ॥
 विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणापरायणान् ।
 प्रीतः सम्पूजयाञ्चक आसनस्थान् यथाऽर्हतः ॥ २६ ॥
 तानोचमानान् स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमानव ।
 पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्नपावनतो नृपः ॥ २७ ॥
 विदेह उवाच ।

मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षवान् वो मधुद्विषः ।
 विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति हि ॥ २८ ॥
 दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ।
 तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥
 अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः ! ।
 संसारेऽस्मिन् क्षणाद्भ्रंशोऽपि सत्सङ्गः शेवधिर्नृणाम् ॥ ३० ॥
 धर्मान् भागवतान् ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमम् ।
 यैः प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ॥ ३१ ॥
 नारद उवाच ।

एवं ते निमिना पृष्टा नसुदेव ! महत्तमाः ।
 प्रतिपूज्यान्वुवन् प्रीत्या ससदस्यन्विजं नृपम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

नृप से भीहृदि की उपासना करने हुए तीन जन्मों में, भी-
 हरि की पक्षी का प्राप्त होने हुए ॥ २८ ॥

अर्वाष्ट जो रहे निर्यातने (२२) पुत्र तिन में नव, पुत्र
 इस भारत नर के नवप्रीति (छद्मों) के पति हुए, और इत्या-
 र्था २१ पुत्र कोई महत्पुत्रप्रदायिक कारण से कर्मभाग के प्रवृत्त
 करने वाले ब्राह्मण होने हुए ॥ २९ ॥

और भी शिष्ट रहे जो बड़ भागी नव पुत्र ने नव योग-
 श्वर होने हुए, तथा परमाय के निरूपण करने वाले, आत्मा-
 ध्याय के विषे परिधम शास्त्री, दिगंबर और वेदान्त विद्या में
 निष्णात होने हुए ॥ ३० ॥

ये नव योगेश्वर ये हैं—कवि, हवि, अन्तरिक्ष, प्रबुद्ध,
 विप्लवावन, प्राविर्होत्र, द्रुमिष्ठ, जगत्प, और करमाजन, ॥ २१ ॥

ये नव योगेश्वर भगवद्रूप स्थूल सूक्ष्म इस विश्व को
 परमात्मा से प्रपुण्य सिद्ध देखने हुए, इस पृथिवी पर निच-
 रने हुए ॥ २२ ॥

और इन योगेश्वर लोगों की अभीष्ट गति कहीं भी
 प्रतिहत नहीं होती है, ये योगेश्वर लोग, सुर सिद्ध साध्य

[७]

गन्धर्व बल्ल नर किन्नर नाग इनके लोकों में; तथा मूर्ति
 चारण भूतनाथ भीमहादेवजी तथा विद्याधर द्विज और
 सुरमि प्रभृति गणों, इनके भूतनों में विशेष विचरने रहने
 हैं, कहीं भी रुक नहीं सकते हैं ॥ २३ ॥

ये ही योगेश्वर एक समय इसी भारतवर्ष में विदेहराज
 महात्मा राजानिमि के यज्ञ में जिसमें कि—बहुत से ऋषि लोग
 अनुष्ठान कर रहे थे उसमें हरीच्छा से पड़ने गये ॥ २४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमात्रापर्यायिका ।

यजमानो निमिः अग्नय आहवनीयावयः विप्रा ऋग्नि-
 गावयः ॥ २५ ॥

अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ २६ ॥

स्वरुचेन रोचमानास्तत्पराभारणादिप्रकाशः ब्रह्मपुत्रोपमान
 सत्सङ्गादिमहेशात् ॥ २७ ॥

परमपीत्या तद्दर्शनमभिनन्दति ब्राह्मणम्—गन्धर्व इति । नन,
 भगवतः पार्षवानां कथमत्रोपलब्धिस्तत्राऽह, विष्णोर्भूतानि । दिष्णु-
 भक्ता लोकपावनार्थे सन्नेत्र पर्यटनीत्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमद्वीरायवाचाउपेकृतमागवतसन्दूचन्द्रिका ।

नस्याप्युपलभतां ननुपपन्नं पृच्छामः, क इत्यादिकः शेषः ? किं वा
नस्याधनम् ? इति पृच्छाम इत्यर्थः ॥ ३० ॥

भगवत्प्राप्तिरेव सुखः तत्त्वाधनञ्च भगवत्तत्त्वा एवेति
चेत्तर्हि तान् धूनेर्धर्मप्रदेश-धर्मातिनि । यत्र गोऽह्नाकं धूनेषु
अवस्थाय क्षमा योग्या भवन्ति यदि तान् भेतुं मयं
योग्यास्तर्हि धूनेत्यर्थः । यैरात्यन्तिकक्षेमभगवत्प्राप्तिस्त्वाधनभूतैः
प्रसन्नोऽपि भगवान् प्रपन्नाय शरणागतयात्मानं दास्यति आत्म
स्वार्थं स्वाधर्मं दास्यतीत्याद्यर्थः । आत्मानमपि तद्वर्त्तकरीतीति
वा ॥ ३१ ॥

इत्यमापृष्टान्ते क्रमणोत्तरान्तर विपृच्छिषामुन्मादयन्तः पशन्ता
मुत्तराण्यहुरित्याह देवर्षि-एवमाति । हे मनुज ! मद्रूपैः
मन्त्रैः श्रुतवर्गमथ सह वर्तमानं नृपतिमि प्रतिपूज्य प्रत्य-
मित्यद्य प्रीत्या भव्यवद् ॥ ३२ ॥

भूमिजयध्वजर्तायेकृतपदनामस्ती ।

इमुपगमन न द्वयजनकं निर्गमिष्ठाभावात् किन्तु सम्प्रति-
जनकं तत्तुभ्यादृशेनदित्याह-तानि । उपनिषदे साञ्जलिपुट-
उत्थायाऽववन्त ॥ २५ ॥

तत्र विशेहेन हनरेभ्यः किं विशेषणं भवितव्यमत्राह-यिदं ह
इति । अभिप्रेत्य स्वयम्क आत्मा ॥ २६ ॥

अथ पुनरप्येवमन् सनकादितुल्यान् तांस्तुभन् पपच्छ भर्मा
मिति वाच ॥ २७ ॥

कर्तृतिप्रकार कथयते-नन्व इत्यादिना ॥ २८ - २९ ॥

किमपि प्रमाणादज्ञाह-मन इति । यथा वैकुण्ठप्रत्यवशं
 तुल्यमनः कर्तव्यमाप्तिरन्वात् भवतो येन निःशेषो न स्यात्
 तदात्यन्तिकं क्षणं गच्छन्माध्यामिति गोश्रमाधनं पृच्छाम इत्यर्थः ।
 कर्त्तव्या कर्त्तव्यमुपलक्ष्यते इति न्यायोपपत्तेः । न कर्त्तव्यं प्रदत्त-
 प्रतिवचनोऽयं तत्परिहारलक्षणां प्रयोजनं लक्ष्यते अपितु तयो-
 र्भिरकालोपेक्षिततया प्रपञ्चकपुरुषयाश्च तावत्कालं स्थिरयेति
 तत्वेन लक्ष्यते तत्पक्षेण सुखनिमित्तलक्षणां प्रयोजनं नैत्यभिप्रायः
 तत्पक्षेण इति, समर इति शेषाधि सुखनिमित्तः ॥ ३० ॥

प्रधानसाधो साधनान्वापि वक्तव्यानीत्याह-यमानीति । श्रुत्य
अवगाप्य श्रमं यावत् “कद्वार्याः ऋकृदक्षुमज्जा ये गवा युक्ताः
हितं क्षुमा” इति यावत् ॥ ३१-३२ ॥

धर्मजिनिगोस्त्रामिकृतप्रणामम् ।

विष्णोर्भूतानि पादिषा एव कृतान्तरेणोति भावः ॥ २८-२९॥
 आस्यन्तिकं क्षेममिति यास्मिन् सति भयमात्रं न शृणो-
 तीत्यर्थः । यतः संसार इति शेषार्थः सर्वार्थापहः ॥ ३०॥

ताहशब्दोपपत्त्येवमानत् धर्मोक्ष द्रवतनु, सने एव अमोः
कषेणा तत्पदगं वसानाकृतप्राह—आगतवातेव किमन्येयंयंरहित-
रभ्यं । आभ्यन्तिक क्षममित्येव विशदयति, योगित । दास्यतीति

मत्तमान्वागपिषाणोमात् शीघ्रेणात्मनःनष्टान्कुर्याद्विशं
कुटर्थादिभ्यर्थः ॥ ३१ ॥

क्रोशा सर्वेऽप्यधुनम् तत्र प्रशां कनिकवाचैर्ययः ॥ ३२ ॥

भामहिश्वनाथचक्रवर्तिकृतपाराशर्यदर्शिनः ।

अथाहंतः यथाचितमिदमर्थः ॥ २६—२७ ॥

तेषां वशंतमभिनन्दति छात्रायाम्-मन्ये इति । तनु विष्णुपापं-
दत्त्वं किमर्थमत्रागमनं तत्राह—विष्णोर्भूतानि जनाः पावनानि
रूपया पवित्रीकलंमिदमर्थः ॥ २८ ॥

अनेद्य मया स्तमायमेव प्रत्यक्षीकृतमित्याह-वृत्तं यो मोक्ष-
पन्थनात् तत्रापि नित्यैक्यप्रियायां मोक्षादवधारकस्य
स्त्वयोरप्यप्रदायकत्वात् ॥ २६ ॥

अत आत्यन्तिकमित्ययं भावः अतिविधायनेषु कुशलप्रदं
 अत्यद्वयकः अत्र भगवत्स्त्रात्मरामेषु साक्षात् कुशलस्वरूपेऽनुचितः
 स्वव्यापि वृथावहार्थिककुशलप्रदो भवत्सु व्यर्थे अत आत्यन्तिक
 पार्थम्यिकमेव हे अन्धः ! न विद्यते अद्यानि यत इति दर्शनेदान-
 मात्रेणैव भदद्यानि दूरीकृतान्येव किञ्चनमोप्रलाभोऽस्मात्परिभ्रमो
 वृत्तं इत्यतः पृच्छामः । ननु, विद्वदस्य पृच्छतां तज्ज्ञातिशेष्यं
 किमर्थमित्यत आह, ज्ञानार्थेऽपि ज्ञानार्थकाक्षरमितोऽपि शेष-
 धिर्निर्धिरत आकस्मिकं निधिं प्राप्य स्वार्थोपसत्प्रार्थनेकः खलु
 मोक्षगटो धित्येति भावः । मम तु कुलकलावान् भार्यविशेषो
 यत भवन्तोऽत्र त्वत् कथारूपस्तात भावः ॥ ३० ॥

तर्हि पृच्छतां किं तवाप्राप्तमत माह-नमोति । अतएव
तथा धर्माणां भवणाय यदि मोक्षस्माकं क्षमं योग्यं कर्मा-
न्निष्पद्यति श्रेय । तेन धर्मास्मादभूता एव वक्तव्या इत्याह
परिनि ॥ ३१-३२ ॥

धर्ममच्छुद्धयेन कृतस्मि यान्तपदी ३ ।

अथैतानि च दद्यात्प्रायश्चित्तं महापापघ्नम् । भगवद्दि-
यमेनन्तरायाः । इत्युक्तं ब्रह्मा चर्यपात्राणि तिस्रः शतशः । आह-
र्षणादृष्ट्या । अथाहुर्विश्वनाथः सर्वे भवेयस्तस्य भूताः उपत-
स्थिरा कृतान्नस्य उपायोभिवन्त ॥ २५ ॥

तत्र निमित्तानि निरोधतः पृत्ताः कृत्याद-निदिह इति । अभिप्रेत्य
कृत्याः ॥ २६ ॥

तान् मुनीन् स्वकृत्वा शोचमानान् शङ्कुकुमारिणोपेक्ष्यमा स्म
कार्त्तिकेन्द्रेष्टुपयमानान् ब्रह्मपुत्रायमान् सनकादिनन्दयान् । हृदयान्
मित्रान्दत्तपुत्रैकं पश्यन्तु भव्याष्टमार्गित् वेत्तुः ॥ २७ ॥

तत्र तद्वर्तमानमनन्दवि-
 भाषयतः पदव्यवस्थानु-
 प्राह-मिच्छामि भवति चे-
 तन्मतेः सत्यमेव ॥ २८ ॥

वेहितां नानाब्रह्मणां जीवानां श्रम, तं नानाविधां कृपा । उप०

कनिरुवाच ।

मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यम् ।

उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ३३ ॥

ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये ।

अञ्जः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान हि तान् ॥ ३४ ॥

यानास्थाय नरो राजन् ! न प्रमायेत कर्हिचित् ।

धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्वलेन पतेदिह ॥ ३५ ॥

कायेन वाचा मनसोन्मिषैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।

करोति यद्यत्पाकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तन् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्तेरवकृतासिद्धान्तप्रदीपः ।

भानोपि मानुषो देहो दुर्लभः दुष्प्रापः तैकुण्ठप्रियदर्शनयोग्यश्चात्
भवन् दर्शनं महद्भार्ययाद्य गता छर्ज्यामिति भावः ॥ २८ ॥

अभीष्टं पृच्छति—भक्त इति द्वाऽध्यायः । हे भक्तधरा ! निरघयाः
यतः क्षणाशेषेऽपि सत्सङ्गः शेषधर्मिणिः मोक्षसुखदः भक्तः
भवतः युष्मान् आत्यन्तिकं क्षेमं मोक्षोपायं मुख्यं भागवत-
धर्मं पृच्छामः ॥ ३० ॥

तत्राऽनास्तरोपायानपि ज्ञेत्युक्तं—धर्मो निति । यदि नोऽस्मकं
भुक्तये श्रवणाय क्षेमं बोध्यं भवति तर्हि आगवतान् ये धर्मः
प्रसन्नः भजो नित्यमूर्तिः भगवान् प्रपन्नाय स्वशरणागताय
“पदं गतौ” इत्यस्य रूपं आत्मानमपि दास्यति तान् भूत ॥ ३१ ॥

ने सर्वे एव निमिता पूषाः सूर्येः ऋत्विग्भिश्च सह भक्तै-
र्मान निमि प्रतिपूज्य अभिनन्द्य प्रीत्या भगवन् कविमुखेनेति
शेषः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

हे वसुदेवजी ! उन सूर्य सहस्र कान्ति वाले महाभाग-
वतों को देखकर यजमान (राजा निमि) अग्नि और ब्रह्मण्य
से सर्वही उठ खड़े हुए ॥ २५ ॥

और विदेह राजा उन्हीं को नारायण परावण जानकर बड़े
प्रसन्न हुए, और उनको नासनों पर विराजमान कराकर यथा
योग्य पूजा करने लगे ॥ २६ ॥

अपनी कान्ति से आजमान भृगु सनकादिकों के सहस्र
उन योगेश्वरों से प्रसन्न और बड़े विनीत हो कर निमि राजा
प्रदण करते हुए ॥ २७ ॥

विदेह उवाच ॥

राजा निमि बोले, कि—मैं आप लोगों को साक्षात् मधु-
सूदन भगवान् के पापें जानता हूँ । क्योंकि ? विष्णुभक्त लोग
आपों के पवित्र करने के लिये सन्त्रिचरते रहते हैं ॥ २८ ॥

जीनों को क्षण भंगुर भी यह मनुष्य देह बड़ा दुर्लभ है,
परन्तु उस मनुष्य देह में भी वैकुण्ठप्रिय जो आप सहस्र भाग-
वत जन हैं तिनका दर्शन और भी दुर्लभ है ॥ २६ ॥

हे भक्तधरा ! हे योगेश्वर हा ! इसी से हम आप लोगों
से अत्यन्तिक क्षेम पूछते हैं, क्योंकि इस संसार में मनुष्यों को
अर्थक्षय भी सत्पुरुषों का संग मिलना एक निश्चि मिथने
तुल्य है ॥ ३० ॥

तस्मात् यदि हमारे श्रवण करने के योग्य हों तो
आप भागवत धर्मों का वर्णन कीजिये, क्योंकि—जिन धर्मों से
प्रसन्न होकर मोक्षार्थ अपने प्रपन्नजन को अपने आत्मा
(आप) को भी देते हैं, अर्थात् आप भी अपने भक्तजन के
होजाते हैं ॥ ३१ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—हे वसुदेवजी ! उन महत्तम भाग-
वतों से जब राजा निमिने इस प्रकार पूछा, तब वे भी
राजा के वचन की प्रशंसा कर बड़ा प्रीति पूर्वक सूर्य लोग
और ऋत्विज लोगों के सहित राजा निमि से बोखने हुए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

प्रथमात्यन्तिकं क्षेमं कथयति—मन्ये इति । न कुतश्चिद्भयं
यस्मात्तदकुतश्चिद्भयम् अत्र संसारऽसंसारमभावश्चास्ति देहादा-
चारमभावदातो नित्यं सर्वदेहिप्रबुद्धः विश्वात्मना सर्वथा
निःशेषं यत्र पादाम्बुजोपासने भीर्निवर्तते तत् ॥ ३३ ॥

भागवतधर्मं पृच्छामाह—ये वै इति । मन्वादिमुक्तेन वर्णा-
श्रमादिधर्मादिधर्मानुष्वाऽतिरहस्यत्वात्स्वस्वैरेव भगवताऽविदु-
षामपि पुंसामञ्जः सुखेनैवाऽत्मलब्धये ये वै उपायाः प्रोक्ता-
स्तान् भागवताधर्मोन्विद्धि ॥ ३४ ॥

अञ्जः पदेनोक्तं सुकरार्थं विदुषोति—यानिति । यानास्थाया-
भिन्न योगादिष्वेव न प्रमायेत विमैर्न विदुष्येत किञ्च,

अधिरक्षामिकृतमानार्थदीपिका ।

निमीदय नेत्रे धावन्नपि इह एषु भागवतधर्मेषु न स्खलेत्
निमीदय नानाज्ञानम् यथाऽऽहुः ।

“भ्रुतिस्मृती उमे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते ।

एकत विकल्बः काव्यो ह्यप्यमन्यः प्रकीर्तितः” ॥ इति
महाराष्ट्रापीत्यर्थः यथा पदव्यासस्थानमनमतिक्रम्य शीघ्र
परतः पदव्यासेन गतिधोषेन तद्वद्वापि किञ्चित् किञ्चिदति-
क्रम्य (मतिशीघ्रं परस्वानुष्ठानं) मतिशीघ्रानुष्ठानं धावतम् तथा
अनुतिष्ठन्नपि न स्खलेन्न प्रत्यवायी स्यात्तथा न परतःकलान्न भ्रष्टयेत्
ब्राह्मणादीनामुक्तानापि धर्मान् कश्चिदकुर्वाणो भागवत धर्मान्
अवयवकीर्तनादीन् कुर्वाणस्तत्कलं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु, कते भागवता धर्मो ईश्वरार्पितानि सर्वकर्मोपपी-
त्याह—कावेनेति । आत्मना चित्तेनाहङ्कारेण वा अनुस्मृतो यः
स्वभावस्तस्मात् अयमर्थः न कवचं विधितः कृतमर्थेति नियमः
स्वभावानुसारिणीकर्मपीति तथा च भगवद्गीतासु—

“यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि यदासि यत् ।

यत्तपस्वसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मर्षणम्” ॥ इति
यथा । ननु, काव्यादीनामेव कर्म नात्मन इत्याहङ्कारादह-अध्या-
सेनानुस्मृताहङ्काराद्यादि स्वभावाद्यत्करोतीत्यर्थः । तत्सकलं
परस्मै परमेष्ठ्याय नारायणायेति समर्पयेत् तथा सति सकल-
मपि कर्म भागवतो धर्मो भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

भीमभारतगदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ननु, प्रथमप्रश्नस्य कवित्वेन किमियुत्तरं वचं न हयो-
दिनेति चेदुच्यते कवेः प्रथमत्वात् प्रश्नस्यापि तत्वात् प्रथ-
मस्य साम्येन तेनैव तदुत्तरम् एवं हयोदिष्वपि तत्तत् साम्यं
ज्ञेयं वृत्तिवैविध्यं तु “कविः कव्यो निपुणहृदः” इत्यत्र साम्यं
स्वामिभिरैव कविभिर्ज्ञानं इति व्याख्यातमाहृदयश्चेतवेन वैदुष्यं
यद्भागवतधर्मगणनेनात्यन्तिकत्वेमापादतम् “एषा बुद्धिमतां बुद्धिः
मनीषा च मनीषिणाम्” इति न्यायात् तस्मात् कविरित्येतत् प्रश्नो-
त्तरं कृतवान् तथैव पर परत्र व्याख्यास्यते अत्रासदात्मभूता-
भित्यमुष्टिप्रबुद्धेः पुंसः यत्र पादाम्बुजोपासने सर्वथा भीर्ति-
वर्त्तते तद्वच्युतस्य पादाम्बुजोपासनमेवाह—न कुतश्चिद्भय-
मात्यन्तिकं क्षेमं मन्य इत्यन्वयः । उपासने तद्वपलीलाः फूर्या-
दिकमेव निःशेषमित्यनेन तादृशोपासनाभावात्तस्यायामपि
क्रमशां भयनिवृत्तिर्दर्शिता ॥ ३३ ॥

स्वमुखेनेनेति “कावेन नष्टा प्रखये वाग्धीये वेदपङ्क्तिता ।
मयाहो प्रहृष्टो प्रोक्ता धर्मो यत्र मदात्मकः” इत्यनुसारात्
“भ्रष्टाभूतकथायां मे शश्वत्सवनकीर्तनम्” इत्यादि वचनेः “नत
करोषि यदश्नासि” इत्यादि वचनेः स्वमुखेनैव भगवता भीकृष्णे-
नोपाया ये प्रोक्तास्तान् भागवतान् धर्मान् धिञ्चि अगि-
तुषां पुंसामिति कर्त्तारिपुष्टौ आत्मव्यवये आत्मनः स्वस्य
कर्मभूतस्य लब्धये प्राप्तये उपाया इति स्वरूपलक्षणां भगवत्
प्रोक्तवस्तु तद्व्यलक्षणांमिति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

[८]

नर इति नृमात्रस्य तत्राधिकारिता निर्दिष्टा योगादिवि-
त्प्रादिना कर्मतपःसाङ्गव्याप्तवैराग्यादिपरिग्रहः तस्य
यामे भिद्य एव विद्याः “अन्तरायान् यदन्त्येतान् युञ्जतो
योगमूलमम्” इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । कर्मणि तु मन्त्रादौ स्वरादि-
वैगुण्यमयं विद्म “इन्द्रशत्रुः” इत्यादिवत् तपामि तु गवे एव स
“अधर्मागिस्त्रयो भद्रा स्वयसङ्गमवैस्तव” इत्युक्तेः । साङ्गत्वे तु
ईश्वराऽमननात् साहाय्यभावे एव स “सर्वं वेदविरुद्धं च कपि-
लोऽयं जगादह” इत्युक्तेः यथावदात्मानात्माविशेषकामस्यत्वे ज्ञानेन
भगवत्पराय एव स “जीवन्मुक्ता भवि पुनर्यन्धने याप्ति
कर्मणि । यश्चिन्त्यमहाशक्ती भगवत्पराधिनः” इति भासता-
मास्योक्तेऽपि भगवत्पराधिष्ठितत्वात् “नानुव्रजति यो मोहा-
द्वृज्जने जगदीश्वरम् ज्ञानाद्भद्रधर्मापि स भवेद्ब्रह्मराक्षसः”
इत्यादि भारतादिस्मृतेश्च, वैराग्ये तु प्रसादाद्यप्रदण्डमेव सः
“प्रसादाप्रदण्डं विष्णोः” इति मेवापराध्यातर्गतत्वात् तदुक्तमभि-
युक्तेः “प्रापञ्चिकतया बुद्ध्या हरिसम्बन्धिष्वस्तुतः । मुमुक्षुभिः
परित्यागे वैराग्य फल्गु कथ्यते” इति अत्रापि भगवत्पराधेऽपि
पूजनव्यवधाठादौ व्युत्क्रमादिनानुष्ठानमेव धावतं तथात-
तिष्ठन्नपि व्युत्क्रमादिना कृतेष्वपि प्रत्यवायी पायाश्चलमाक-
न स्यात् फलात् भगवत्प्रसादवशज्ज्ञात् ॥ ३५ ॥

नन्विति शङ्का समाधानागामः धर्मो इत्येतत्पक्षेस्ता शङ्का
ईश्वरेत्यादिसमाधानं सर्वकर्मोपपि किं पुनः अवगादी-
तीति तेषां मुख्यतत्त्वमर्थम् अर्पितकर्मणां तु तद्वारत्वेन
तत्त्वमिति व्यञ्जितं तदुक्तं पथमे “कुनोणा यत्र कर्मोणा
भगवच्छिभया सकृत् । गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति
च” इति पूर्वोर्ध्वे आत्मनोऽकलृत्वात् कथं काव्यादिकृतकर्मोपेयां
समर्पयेत् परकृतस्य परेण समर्पणायोगादित्याहङ्कारं तद-
वस्थेवेत्युक्तो यद्वति तथा सति समर्पितं सति इति भावः
इति वाच्यताव्यङ्ग्येऽर्थः तत्र पापकर्मसमर्पणस्तु “मन्त्रव्या-
नास्ति पापात्मा नापराधी च कश्चन । परिहारेऽपि कृत्वा मे
किं द्युने परमेश्वर” इति दैत्येन तस्मिन्वचने ॥ ३६ ॥

अस्मिन्देशेनस्मृतिरुक्तशुक्रपर्वीयम् ।

असदात्मभावात् असदेहः देहात्माभिमानात् उष्टिप्रबुद्धेः
अच्युतपादाभोजोपासनमकुतश्चित् भयं मन्ये सर्वमर्थाना-
रकं मन्ये यत्र उपासने कृते निश्वात्मना सर्वप्रकारेण भय
निवर्त्तते ॥ ३३ ॥

न प्रसादेन भगवत्पराधिष्ठानं न प्रसादोऽस्तीत्यर्थः । आध्या-
मीदय तथेति सर्वथा भगवानेव वशक इति तात्पर्यः ॥
॥ ३४—३५ ॥

अनुसृतस्वभावः अनुभूतसंसारवासनः यद्यत्करोतीति शास्त्रा-
निरुद्धं लौकिकं च यद्यत्करोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमभारतगदासगोस्वामिविरचिता ।

उक्तीरेवाह-मन्य इत्यादिना । तस्मिन्वचने इत्यनेन तत्र
तावदात्मनिकं क्षेमं तत्साधनं चाह कविः—मन्य इति । अत्र

श्रीमद्गीतराप्रवाचयंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जीवदशायां नित्यमच्युतस्य यत्पादाशुतोपासने तद्वत्कु-
तश्चिद्भवं मयं न कुतश्चिद्भवं यस्मात्तत्तथा आगामितुः (इतु)
दर्शनं प्रतिफलं ज्ञानं भयं कुतश्चिदपि तदभावात् मुक्तावेष
सा चाच्युतपादाशुतोपासनादेवेत्युक्तं भवति । अनेनात्यन्तिक-
क्षमां मुक्तिरयं तत्साधनं तु भगवत्पादाशुतोपासनमेव तदेव
भागवतो धर्म इति च कथितम् । एतदेवोपादयति असति
प्रकृतिपरिणामरूपे इह आत्मभावादात्माभिमानादेतोराद्विष्टा
मययुक्ता बुद्धिरयं तस्य पुंसः एवं पूर्ववस्था कथिता यत्र
यस्मिन्नच्युतस्य पादाशुतोपासने कृते सति सर्वात्मना सर्व-
प्रकारेण भीमं निवर्तते निश्चेषमयनिवृत्तिमात्रं मोक्षः
स्यादित्यर्थः । यथा, कीदृशं तदुपासनमित्यत्राह—विश्वात्मना यत्रेति
विश्वात्मनेति भावप्रधानो निर्देशः । विश्वस्य कृत्स्नस्य चिद-
चिदात्मकस्य जगत् आत्मत्वेनास्तरात्मतया यतोपासने कृते
सति इत्यर्थः । सर्वत्र ब्रह्मभावाज्जीवदशायामपि भीमं निवर्तते
इति भावः ॥ ३३ ॥

तनु, सत्यं भगवदुपासनमेवात्यन्तिकक्षेमसाधनो भगवद्धर्म
इति के के वा तदुपासनानुप्रादका भागवता धर्मो इत्यत आह-
ये वा इति । अत्रिदृशं पुंसामङ्गः सुखेनात्मलक्षणे परमात्मसाधने ये
उपायाः भवणकीर्तनस्मरणपादसंयत्तार्चनवन्दनदास्यलक्षणात्म-
निवेदनादयः प्रोक्ताः पञ्चरात्रादिमुञ्चन् कथितास्तानेव हि
भागवतान् धर्मान् विद्धि । यथा, हि तान् उपासनानुप्रादकान्
तानित्यध्याह्रियते तान् भागवतान् विद्धीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तान् विदितव्यं—यानिति । यान् भगवता प्रोक्तान् उपासान्-
धिप्रायः सत्यकृतास्तनुतिष्ठप्रतिष्ठाः हे राजन् ! किञ्चिदपि न
प्रमाद्येत उपासास्तरनिष्ठानामिव भगवद्धर्मनिष्ठानां प्रमादो
नास्तीत्यर्थः विदितोपहर्तिर्नास्तीति भावः । तथा चोक्तम् भगवता
“नेहामकमनाशोस्ति प्रत्ययायो न विद्यते” इति किञ्चिद् भागवत-
धर्मेण नेत्रे निमील्य धावन्नपि अथवावदाश्वनुतिष्ठप्रतीत्यर्थः
न इत्येतत् इत्येततो न सञ्चरेत् फलाश्रयिनाभूतः स्यात् न
पतेन्न समरेष्व मङ्गराजपथे यथेयत्र दृष्टान्तो अभिमहितः
यथा तस्मिन्नेत्रे निमील्य धावन्नपि न स्खलेन्न पतेन्न तद्वदित्यर्थः ।
तथा च स्मर्येण—

“याः क्रियाः सम्प्रयुक्ताः स्युरेकान्तगतमानसैः ।

ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्मर्यम् ॥”

इति इतोपासननिष्ठानां स्वयंपावदनुष्ठितेऽयस्तेऽयः स्खलने ततः
पतनं चावश्यं भावीति सूचितम् ॥ ३५ ॥

कुतस्तस्य स्खलनादिशङ्कापि यतः सर्वशरीरेन्द्रियव्यापा-
राणां स्रज्जगत्माभूतपरमात्मप्रयोज्यस्वकर्मकृत्वानुसन्धानोत्तमनि-
कृतेऽनामिमानितस्तदभिमानयुक्तस्खलनादिद्वेष इत्यभिप्रे-
त्याह—कायेनेति । याच्ना यागिन्द्रियेणोन्द्रियैर्वागिन्द्रियव्यति-
रिक्तज्ञानकर्माभिधानेऽप्येवात्मना चित्तनानुसृतः स्वभावः संसार-
वासना येन स तथाभूतोपीत्यर्थः । अनुसृतस्वभावादिति पाठे
मानप्रधानो निर्देशः अनुसृतस्वरूपकृतिजगुणात्वादित्यर्थः काया-
दिभिः किञ्चित्करोति मनआदिभिः किञ्चित्सङ्कुलपथति
अन्यावति जेत्यर्थः । तथाचोक्तं भगवता—

“नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कायेन ह्यवशः कर्म सर्वं प्रकृतिजैर्गुणैः” ॥

इति एवं च कायादिभिर्बन्धैर्बद्धितमर्वाहताप्रतिविषयं कर्म
करोति तत्सर्वं नारायणायेति समर्पयेत्तादृशं चतुर्थं नारा-
यणपदोच्चारणेन तदर्थतामनुसन्धीतेत्यर्थः—

“मयि सर्वाणि कर्माणि सम्यक्याध्यात्मवेतसा ।

निराशीर्निर्ममा भूत्वा युद्धक्षेत्रे विगतञ्जरः ॥

यत्करोपि यदश्रासि यज्जुहापि ददासि यत् ।

यत्पश्यासि कीर्तेष्व । तत्कुरुष्व न मदपेक्षम्” ॥

इत्युक्तं सर्वकर्मणामोश्चरार्थं नाम्दमेव यत्स्वान्तरात्मभूतपर-
मात्मायैवानुसन्धानमिति आचार्यस्तु यत्करोतीत्यस्य
शास्त्राविरोधं लौकिकं वादिकञ्च यद्यत् करोतीत्यर्थे इति
व्याचख्युः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

अमुकास्ति बहुवचनात् यद्भवदुत्पन्न तदल्पबुद्धेरकस्य बहुभि-
र्विचक्षणैर्युगपदुत्पन्नानवचनार्थवधारणं दुःशकमिति निवा-
रयति अत्र संसारे असत्यमङ्गले वेहावाहमित्याद्यात्मभावा-
दुद्दिष्टबुद्धेः पुरुषस्य नित्यमच्युतस्य हेयोपादेयांशरहितस्य हरेः
भीषावपञ्चोपासनमकुतश्चिद्भवं न कुतश्चिद्भवं यस्मात्तत्तथा
तदहं मन्य इति मम राज्ञान्त इत्यर्थः । विशिनष्टि विश्वात्म-
नेति यत्र यस्मिन्नुपासने कृते विश्वात्मना सर्वात्मना संसा-
गोर्निवर्तते तदेवानुष्ठेयं पुरुषेणेति ॥ ३३ ॥

हरेरङ्घ्रिनिषेवणमेव मुषयो भागवतो धर्म इति मनसि
निधाय तदङ्गत्वेनोच्यमना योगा अपि भागवतधर्मो इत्याह—य
वा इति । आत्मलक्षणे परमात्मज्ञानाय भागवतान् धर्मान्नि-
श्चयः ॥ ३४ ॥

न प्रमाद्येत अनवधानवात्र भवति “प्रमादोऽनवधानता” इत्यभि-
धानात् आत्मानात्मविषयकज्ञानवान् स्यादित्यर्थः । कथमिवर्त्यात्मा-
नर्थं लुप्तोपमामाह धावन्निति । यथा नेत्रे उन्मील्य धावन्नह
शर्करावति स्थले न स्खलेन्न पतन्तया भागवतधर्मरथाधिकरुढ ॥ ३५ ॥

भगवत्कथितोपायानिभिः कीदृश इति तत्राह—कायेनेति ।
स्वभावा योऽवतामनुसृतोऽनुगतः सततया सङ्कुलवाद्याधिकरणेन
बुद्ध्या निश्चयज्ञानाधिकरणेन आत्मना मन्या मननलक्षणाज्ञाना
धिकरणेन महं हरिमर्चयामीत्यादिद्वेषेणाहङ्कारेण वा काया-
दिना बद्धेनादिक कर्माणि मनःक्रियास्तु स्वरूपास्त्रयज्ञानेन
तत्सर्वं परस्मै नारायणाया स्त्विति समर्पयेत् सोऽयमात्मप्रसाद-
जनकत्वेन तज्ज्ञानोपाय इति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

कृतमेव मन्थयान् आह—मन्य इत्यादिभिः । न कुतश्चिद्भवं
यस्मात्तदकुतश्चिद्भवं आत्यन्तिकं चेमे नित्यं पादाशुतोपासनगत-
वर्तमानं फलं विश्वात्मनेति तत्साधनावस्थायामपि कथं भव
निवृत्तिर्दीर्घता ॥ ३३ ॥

भागवतधर्मलक्षणाह—ये वै इति । स्वयं भगवता “का लेन

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्भवे ।

नष्टा प्रसवे वायापिम" इत्याद्यनुसारेण अविदुषां पुंसां तस्मादात्म-
मविद्विज्जरपि कर्त्तृभिः आत्मनो ब्रह्म परमात्मभगवानित्यादिभि-
रभेदेवतः स्वस्य कर्मभूतस्य भजः अद्वयत्वानेनैव स्वस्यैव कामा-
ये उपायाः साधनानि प्रोक्ताः तानुपायान् भागवतान् धर्मान् विद्वि-
हि प्रसिद्धौ तत्र साक्षाद्भक्तेरपि भागवतधर्माख्यत्वम् "एतावानेव
लोकोऽस्मिन्" इत्यादौ परधर्मवत्त्वापत्ताय दर्शितम् तत्रात्मखण्डये
प्रोक्ता इति तदुक्त्यलक्षणम् अन्त्येन तद्व्याभासव्यभिचारि आत्म-
खण्डये ये उपाया इति तु स्वरूपखण्डयं तदलोपोपायो हि तद-
नुगतिरेव ॥ ३४-३५ ॥

एते च भीमवृद्धेनापि विविच्य तद्व्यपत्ते स्वयमपि संक्षेपेण-
त्यभिमेत्य प्रथमतस्तत्राध्यायसत्तां तद्द्वाराह, कायेनेति ॥ ३६ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्शनी ।

भो राजन् ! सर्वे धर्मा एव समवा इष्टाः किन्तु भाग-
वतधर्मे एव निभेय इत्याह-मन्ये इति । अत्र संसारे न कुत-
श्चिदपि कालकर्मविघ्ननाशिक्यो भवे यतस्तत्पादाभ्युत्तोपासने
तत्र मुख्यमधिकारिण्याह-अस्मिन् असाधौ देहे गृहकुटु-
म्बादौ च आत्मा इति आत्मीय इति यो मानः भावना
बुद्ध्यजा तत एव उद्विग्रा भीर्यस्य तस्य भक्तिप्रतिकूष-
देहेगहादिध्वासक्ति त्यक्तकामस्येत्यर्थः । यत्रोपासने सति विश्वा-
त्मना सर्वात्मनेव भीर्निवर्त्तते ॥ ३३ ॥

भागवतधर्मखण्डयमाह-ये वै इति । मन्त्रादिमुखेन यथा-
भवादिधर्मानुक्त्वा अतिरहस्यत्वात् स्मृत्त्यनेन भगवता अवि-
दुषामपि पुंसाम अज्ञः शीघ्रमेव आत्मखण्डये स्वप्राप्त्यै ये
उपायाः प्रोक्तास्ताव भागवतान् धर्मान् विद्वि ॥ ३४ ॥

तेषां प्रभावमाह-यान् आख्याय आश्रित्य यद्वा आख्या
विश्वासः यान् धर्मानास्तिक्येन विश्वासविपर्ययकृत्यापि किं
पुनराचर्येत्यर्थः न प्रकर्षणं मायेत मद्गो मनेस्तद्वान् कर्मो-
योगीव न भवेदित्यर्थः । यद्वा प्रमादोऽनवधानता असाधधानो
न भवेदित्यर्थः । अतोऽत्र विघ्नानां न प्रमविष्णुतेति भावः
किञ्च, यान् भगवत्प्रमाणान् धर्मानाभित्य नेत्रे निमित्तव्य
उन्मील्य वा धावन् न स्मृतेत न वा पतेत् यथा केनापि
कश्चिदतिस्मीचीनमतिष्ठुगमं मार्गमातीतो जन उच्यते मनुप-
दिष्टेनानेन मार्गेण नेत्रे मुद्रयित्वा सुखेनाभिद्रव्येण बाहि-
न कश्चिदपि ते संशय इति यथा पद्म्यासस्थानमतिक्रम्य
परतः पादस्यासेन गतिर्भावने तस्यावस्थे स्मृत्तं बहुतरये
पतनमपि सम्भवत् अत्र तु भक्तिमार्गे भजनधर्मस्याङ्गिनो विहि-
ताङ्गाताम् अवतरागिक्रमं बहुतरातिक्रमं वा कर्ममार्गे इव न प्रत्या-
वायी भवेत् अतः फलात्र अश्यत् तत्रापि नेत्रे निमीलयेति वस्तमाने
अपि नेत्रे मुद्रयित्वेत्यनेन आत्माप्यतिक्रमं न दोषः किमुताङ्गात्वेति
ङ्गापितम् यान् धर्मानाख्यायैत्युक्त्यादङ्गितव्यतिक्रमो दोष एव
तथा पति मार्गेच्युत एव स्यात् भगवत्प्राप्त्यर्थं पृथक्मार्गेकरण-
त्वादिदृष्ट्यावहमेव "श्रुतिस्मृतिपुराणादिपञ्चरात्रविधिं विना ।
ऐकान्तिकी हर्मात्करत्वातायेव कल्पते" ॥ इत्युक्तेः अत्र भागवतधर्मो

प्रवर्तमानस्य यथाभमधर्मोऽधिकार एव नास्तीति तदनुष्ठानाननु-
ष्ठानविचारो नात्र प्रवेश्यतइवः-

"तावत् कर्माणि कर्त्तव्यं न निविद्येत यानता ।

मत्कथाभगवाद्वा वा अज्ञा यानत्र जायते" ॥

इति भगवदुक्तेः "भक्त्यैकवेशो गुरुदेवतात्मा" इत्यभिप्रायकये भक्त्य-
त्वेव एकवर्त्त विशेययोपस्थात्वात् कर्मादिभिर्भा भक्तिनात्र
प्रस्तुतेत्यवसीयते ॥ ३५ ॥

भगवन् सुभद्राणीत्युपरिष्ठाद्वर्णयितइये भागवतधर्मेषु
प्रवर्तमानेन सुधिया जनेन कायिकादिध्वापारा अपि भगवत्प्रमा-
न्तरे प्रवेशनीया इत्याह-कायेनेति । अथमर्थः यथा विपर्ययिभिः
प्रातरारभ्य मूत्रपुरीषोत्सर्गमुत्प्लवजलदहनधाननक्षानक्षान-
भयकथनादिध्वापाराः विपर्ययसुखभागार्थमेव कर्माभिस्तु
देवपिवादिपूजार्थमेव क्रियन्ते तथैव भगवद्भक्तेन तेन भग-
वत्सेवाधर्मेण कर्तव्या इति ते तपि तेषां भक्त्यहानि भवेयु-
रिति अनुवृत्तव्यभावात् देहाध्यासेन अनादितैव योऽनुमृ-
दनुवृत्तः स्वभावस्तस्माच्च यथाभमधर्मादिकमित्यर्थः । कायादिभि-
र्यत् यद्यत्करोति तत् सर्वं नारायणाधर्मेन नारायणं स्मरित-
मेवेति वा भमपेयेत् विनियोजयेत् तार्थं क्रियाधर्मापपद-
नेन वा चतुर्थं ॥ ३६ ॥

भीमचक्रवर्त्तिकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अत एव मुख्यं मोक्षसाधनं सर्वसम्भवा कविः कथयति,
मन्ये इति । अत्र संसारे यत्र यस्मिन्पादाभ्युत्तोपासने कृते अस्म-
दात्मभावात् अस्मिन् देहादायतामसि स्नायमायना अतीश्वरे
जीवे परमात्मभावेना वा ततो नित्यपुष्टिप्रवृत्तेः निश्वापना
सर्वप्रकारेण भीर्निवर्त्तते अनात्मनि आत्मध्यात्वा अतीश्वरे ईश्वर-
ध्यात्वा वा उद्विग्रादिरपि यस्मिन् कृते समायात् मुक्तो भावते
किमुत तत्तवित न विद्यते कुतश्चिद्वयं यस्मादेवम्भूतम् त्याजित-
क्षेममच्युतस्याप्रच्युतगुणस्वरूपस्य भगवतः पादाभ्युत्तोपासनेनैव
मन्ये ॥ ३३ ॥

अध्यान्तरोपायानाह-येवै इत्यादिना । भगवद्गीताऽध्याय तमस्य
दिपु भगवन्नेव भीमन्मुखेन हि निश्चये अविदुषाणां पुंसां किमु
विदुषाम् अज्ञसा सुखेनैव आत्मखण्डये भगवत्तद्व्यये ये प्राप्ता-
स्तान् हि निश्चये भागवतान् धर्मान् उपायान् मुख्योपाये अस्मा-
पासनेऽध्यान्तरोपायान्निधि ॥ ३४ ॥

यान् भागवतान् धर्मान् आख्याय आश्रित्य नरः कर्हिचिदपि
न प्रमायेत अनवधानतां न गच्छेत प्रमादोऽनवधानतेत्यभिधानात्
अनवधानतात्र पुरुषार्थहीनता भगवत्प्रमतिष्ठः पुरुषार्थहीनो न
भवेदपि तु सर्वपुरुषार्थभागी भवेत्त्यर्थः । नरः इत्यनेन सर्वेषां
नराणां भागवतधर्माधिकारित्वं द्योतितम् । ननु-

"वर्णाभमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

निष्णुराज्यते पन्था नान्यस्ततोऽपकारकम्" ॥

इति निष्णुपुराणवाक्यविरोध इति चेन्न अदृष्टवर्णाभमधर्मोऽप्यपि

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ।
 तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तं भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतात्मा ॥ ३७ ॥
 अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा ।
 तत्कर्म सङ्कल्पविकल्पकं मनो बुधो निरुद्ध्यादभयं ततः स्यात् ॥ ३८ ॥
 शृण्वन्सुभद्राणि रथाङ्गणार्णजन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
 गीतानि नामानि तदर्शकानि गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥ ३९ ॥
 एवं व्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
 हस्त्यधो रोदिति रौति गायन्धुन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥ ४० ॥

भीमचतुर्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

“अनेकजन्मसंभिद्धस्ततो याति पराङ्गतिम्” इति भगवद्वचनेन जन्मा-
 न्तरीयवर्णाभ्रगधर्मेनिष्ठासम्भवात् भागवतधर्मांशुष्ठानेत सर्व-
 पुरुषार्थोपपत्तेः किञ्च राजमार्गे प्रसिद्धे नेत्रे निर्मादय भावनापि न
 स्वच्छेन्न पतेत् यथा तथा इहास्मिन् भागवते धर्म—

“भूतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते ।

एकेन विकल्पाः काणाः छाड्यामन्धः प्रकीर्तितः” ॥

इति स्मृत्युक्तेः । नेत्रे निर्मादय भूतिस्मृत्युक्तं विधिं सङ्कोच्यपि
 भावन् अनुष्ठानक्रमे किञ्चित्किञ्चिदुल्लङ्घयन्नापि न स्वच्छेत् न प्रत्य-
 वायी स्यात् न पतेत् न भ्रष्टेत् अत्र इवायंवाचकेन वाशब्देन
 यथेति खड्गते लुप्तोपमाखड्गारमाश्रित्य राजमार्गे इत्या-
 चिन्तेते ॥ ३५ ॥

के ते भागवता धर्मो इत्याकाङ्क्षायां शास्त्राचार्याङ्गया यथा-
 शस्तनुष्ठिते भगवत्पतिं सर्वे कर्मे भागवतो धर्म इत्याह—कायेनेति ।
 अनुसृतः शास्त्राचार्यानुगतो यः स्वभावस्तस्मात् कायेन वाचा
 धागिन्द्रियेण अन्तरिन्द्रियैश्च मनसा वा मनसा हेतुभूतेन करण्येन
 बुद्ध्या बोधनहेतुभूतेन करण्येन आत्मना चिन्तनहेतुभूतेन
 करण्येन वा यथदत्तनादिकं करोति तत्सर्वं परस्मै नारायणाय
 परब्रह्मणे सर्वनरसमूहनिष्कतायास्तिवति समर्पयेत्—

“यत्करोषि यदश्राप्सि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्वसि कौस्तेषु ! तत्कुरुष्व मदर्थमायम्” ॥

इति भीमुक्तचक्षुः एवं सति परस्मैर्नर्पितं शास्त्राय सर्वं कृत्यं
 भागवतो धर्म इति भावः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

कविरुवाच ॥

कवि नामक योगेश्वर बोले, कि—हे निमिराज ! हम ते
 इसी को आत्यन्तिक स्नेह मानते हैं, कि—इस संसार में सदा
 निर्भय अच्युत चरणाम्बुज की उपासना करना, जिस उपा-
 सना के करने में अमर देहादिक में आत्माभिमान होने
 से उद्विग्न बुद्धिबाले पुरुष की सर्व प्रकार भय की निवृत्ति
 हो जाती है ॥ ३३ ॥

जो उपास भागवान् ने अपनी प्राप्ति के लिये स्वयं आपने

कहे हैं, कि—जिनमें अविद्वान् पुरुष भी सुख पूर्वक आपको
 प्राप्त होसके उनहीं उपायों को आप भागवत धर्म
 समझो ॥ ३४ ॥

हे राजन् ! वे भागवत धर्म कैसे है ? कि—जिनका अनु-
 ष्ठान करना हुआ पुरुष कभी भी प्रमाद को नहीं प्राप्त हो
 सकता है । अर्थात् उपायान्तर निष्ठों की तरह भागवत
 धर्म निष्ठ पुरुषों का प्रमाद से कार्य प्रतिहत नहीं होता है,
 अन्य उपाय में लगने से तो किञ्चित् चूकने पर भी पतन
 हो जाता है, परंच राज मार्ग में जैसे नेत्र निर्मादय कर दौड़ने
 से भी नहीं गिरता है इसी प्रकार भागवत धर्मों के अनु-
 ष्ठान करने में नेत्र बंद कर दौड़ने पर भी पतन नहीं होता
 है । यहाँ पर भूति स्मृति दोनों का ज्ञान होना ही दोनों
 नेत्रों का खोलना है, और वर्णाभ्रग के विहित धर्मों का नहीं
 उल्लंघन करना ही मार्ग में चखना है, किन्तु भागवत धर्मेनिष्ठ
 होकर भूति स्मृति का ज्ञान भी न करे तब मातों नेत्र
 बंद करना भया, और विहित धर्मों का भीच २ में उल्लंघन
 करना ही मातों दौड़ना भया, तथापि भागवत धर्म निष्ठों का
 पतन का भय नहीं है क्योंकि—वह राज मार्ग का
 प्रभाव है ॥ ३५ ॥

काय धाणी मन इन्द्रिय बुद्धि चित्त अथवा अपने स्वरू-
 मान से जो २ कुछ शास्त्राविरुद्ध लौकिक और वैदिक कर्म
 करे, तिरुको परम पुरुष श्रीनारायण को समर्पण करता
 जावे, अपने शरीरादि के व्यापारों को ऐसा माने कि—मैं
 प्रयोज्य कर्ता हूँ नारायण की प्रेरणा से इन कार्यों को
 करता हूँ इस प्रकार अतन्त्र कर्तृत्व का अनुसंधान न होने से
 तत्प्रयुक्त पतनादि इस्का नहीं होगा । और कुत्सित कर्म से
 निवृत्ति तो स्वरूपानुसंधान से ही सिद्ध है ॥ ३६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

ननु, किमेवं परमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्य नातिक-
 तिवस्येत्यादित्याशङ्क्याह—भवमिति । यतो भयं तस्माद्यथा भवे-
 दतो बुधो बुद्धिमातमेवाऽऽभजेत् ननु, भयं देहाद्यभिनिवेशतो
 भवति स च देहादङ्कुरतः स च स्वरूपास्मरणादिकमत्र तस्य

भीषरस्त्रामिकृतमावाधेदीपिका ।

माया करोत्यत आह, ईशादपेतस्येति । ईशविमुक्तस्य तन्मायायाऽस्मृतिर्भगवतः स्वरूपास्फूर्तिरुक्ततो विपर्ययो देहाऽस्मीति ततो द्वितीयाभिनिवेशादयं भवति एवं हि प्रसिद्धं चार्किकोपपत्तिमायासु उक्तं च भगवता—

“दैवी शेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तर्ह्यन्ते” ॥ इति ।

एकयाऽप्यभिचारिण्या भक्त्या भजेत् किञ्च, गुरुदेवतामा गुरुतः देवता ईश्वर आत्मा भेदश्च यस्य तथाहिणः सञ्चित्यः ॥ ३७ ॥

तनु, विपर्ययिष्यताञ्चित्यस्य कुतोऽप्यभिचारिणी भक्तिः सञ्जायते? कुतस्तरामभयम्? तत्र न तावद्विपर्ययो नाम वास्तवोऽस्ति किन्तु मनोविलासमात्रमनो मनो नियमनेन भजनादभयं क्वादित्याह—अविद्यमानोपीति । इयः ज्ञेयपक्षः ध्यातुः पुंसो धिया मनसा स्वप्नश्च मनोरथश्च यथेत्यर्थः । तत्तस्मात्कर्मोष्णि सङ्कल्पयति निवर्तयति च यस्मिन्स्तिष्ठन्त्यश्लेषच्छेत् ततश्च एकया भक्त्या भजनादभयं क्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एतद्व्यन्ताशक्यमित्याशङ्क्य सुगमं मार्गमाह—शृण्वन्निति । तदर्थेकानि तावदेव जन्मानि कर्मोष्णि चागौ येषां तानि एतावन्पि साकल्येन ज्ञातुमशक्यवानित्याशङ्क्याऽऽह, यानि लोके गीतानि प्राप्तानि तानि शृण्वन् गायश्च विचरेत् वासङ्गो निःस्पृहः ॥ ३९ ॥

एवं च भजनः सस्याप्येवमलक्षणाभक्तियोगस्य संसारधर्मातीतां गतिमाह—एवमिति । एव त्रये वृत्तं यस्य सः स्वप्रियस्य हरेर्नामकीर्त्या जातोऽनुरागः प्रेम यस्य सः सत एव द्रुतचित्तः शृणुद्वयः कदाचिद्भक्तपरजितं भगवन्तमाकलयोद्धेर्मान एतावन्तं काष्ठमुपेक्षितोऽस्मीति रोदिति अत्योत्सुक्याद्रोति कोशति हे हरे ! मामनुगृहास्योति अतिहर्षेण गायति जितं जितमिति नृत्यति, किं ह्यस्मिन्कवत्परान्नाति प्रकाशयितुम् ? न, उन्मादवद्ग्रहगृहीतवत् लोकबाह्यः विवशः ॥ ४० ॥

भीषारामाणादासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् रज्ज्वां भुजङ्गबुद्ध्या जातस्य भयस्य यथा रज्जुस्वरूपज्ञानेन निवृत्तिः क्वात् तथा स्वरूपाज्ञानकान्तपमयस्य स्वरूपज्ञानमात्रेण निराक्यस्यात् परमेश्वरभजनन किमित्याक्षेपः स च देहाद्यभिनिवेशः स च देहाहङ्कारः स्वरूपास्फुरणात् स्वरूपाज्ञानात् अत्र भयादिषु मध्ये माया किं कार्यं करोति तन्मायाया तस्य भगवतो जगद्भिकारिण्या यमवद्वक्तृद्वयद्विकारिण्या कऽपि स्वरूपास्फूर्तिः जीवस्वरूपाविस्मृतिः कार्यते ततः स्वरूपास्फूर्तेः ततो विपर्ययात् गीतायां मामेव ये प्रपद्यन्ते इति स्मरणानिरेव मायानिवारकत्वेनाभिप्रेता तनु ज्ञानमात्रं तस्माद्भक्त्येव ज्ञानं न वाक्यमात्रात् “रहस्योक्तपस्य न याति चेज्यया निर्वपणाद्देहाहङ्कार” इत्याद्युक्तेः सर्वभयाद्विरोगस्य धेमुष्यनिदानत्वाच्चेति ॥ ३७ ॥

नन्विति शङ्कासमाधानाभासस्तत्र तन्वित्यारभ्य कुतस्तरामभयमित्येतत्पर्यन्तः शङ्काग्रन्थोऽप्यत्र समाधानमिति अस्याभि-

चारिणी सन्तता यदि भक्त्यभावे मायोपशान्तिपूर्वकस्वरूपज्ञानादिकमेव न स्यात्तदा कुतस्तरामभयमित्यर्थः । तत्र तस्यामाशङ्कायाम्मतः विपर्ययस्य मनोविलासमात्रत्वात् भजनात् मायादिनिवृत्तिरुक्तता भयं क्वादित्यर्थः । अविद्यमानोऽपि वस्तुतोऽसञ्जापि स्वप्नमनोरथो यथेति असतोऽपि मनसा माने दृष्टान्तः स्वप्नश्च मनोरथश्चेति विग्रहवाक्यं स्वप्नमनोरथो यथेति पाठे सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैक्यद्वन्द्वनीतिर्यायात् “ऊकाखोऽहस्वदीर्घप्लुतः” इति वदेक्यवचनं पुरुषश्च सत एवेत्यर्थः इत्युक्तं तस्माद्द्वैतपक्षस्य मनोविलासमात्रत्वात् सङ्कल्पानिकल्पयोः सामान्यविशेषाच्चिन्तनार्थेन भेदो ज्ञेयः । ततश्च मनोनिरोधे सति एकया अर्थाभिचारिण्या भूते तच्छब्देन गमनिरोध एव वाच्यः स्यादेकयेत्यादिकन्तु आर्थिकमेषाकृष्टमत इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥

एतन्मनोनिरोधेन भजनम् अत्यन्ताशक्यं दुष्कराष्टाङ्गमप्यत्रात् “मज्जः पुंस्वामिदुष्याम” इत्युक्तेः सुगममार्गमाह—अगौ वाच्यार्थः “नागृहीतविशेषणा” इति न्यायेन तत्तन्मात्रमिति तन्मकर्मोष्णि वाच्यमिति तत्र जन्माद्येकानि नामानि देवकीतन्वतो यशोदानन्दन इत्यादीनि कर्मार्थकानि तु कर्माभिमुरारिभुम्भुन इत्यादीनि ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

एवञ्च श्रवणाकीर्तनादिप्रकारेण तत् जन्मकर्मनामश्रवणमानाद्याश्रवणम् सत एव जानानुरागमादव कदाचिद्द्वयमव्यवधानादिभेदायां नामकीर्त्येति तृतीया श्रव्या सर्वोद्गमो नामकीर्तनस्यैवानुरागजनने साधकतमत्वं व्यञ्जितम् ॥ ४० ॥

भीमुरदशनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भयं द्वितीयेति । द्वितीयाभिनिवेशतः अग्रह्यात्मकस्वतन्त्राभिनिवेशतः लोके सद्द्वितीयव्यवहारा हि स्वरभतः शरीरव्यतिरिक्तद्वितीयपरः यथा देवदत्तः सद्द्वितीय आगत इत्युक्तेः शरीरमन्तरेण सद्द्वितीयत्वायुक्तं क्वाञ्च तु स्वशरीराया “यस्यात्मा शरीरम्” इति श्रुतिश्च जीवानां परमात्मशरीरव्यतिरिक्तस्वतन्त्राभिमान उक्तः सत एव ईशादपेतस्य भगवतोऽमुक्तस्य विपर्ययस्मृतिः विपर्ययः देहात्माभिमानः तद्विपर्ययस्मृतिः तन्मायाया भगवद्दीप्तया प्रकृत्या देहात्माभ्रान्तिरग्रह्यात्मकस्वतन्त्रात्मभ्रान्तिश्चेत्युभयविधापि भ्रान्तिः भगवन्मायायस्या तस्मात्तन्निवृत्तये भगवन्तं भजेदित्यर्थः । गुरुदेवतात्मा गुरुदेवदेवतेति बुद्धिर्यस्य सः ॥ ३७ ॥

अविद्यमानोऽपि द्वितीयः इयः स्वतन्त्रात्माभ्रमश्चेत्युभयमविद्यमानमणामोष्णिकम् उभयविधभ्रमोपि मानसः सतस्तरुणयनिवृत्तये कर्मोष्णि सङ्कल्पविकल्पकं सङ्कल्पो देहादिरक्षाधोच्यता विकल्पः स्वकच्यवनादाच्यताविस्तारः एतत्सर्वं मनःकृत तस्मात् मनो निरुप्यादित्यर्थः । तत अभयं क्वात् भगवाञ्जलाशरीरभूतोऽस्मीति युद्धः क्वादित्यर्थः ॥ ३८—३९ ॥

एवमत्र इति बहुव्रीहिः स्वप्रियस्य स्वस्य प्रीतिविपर्ययो भगवान् तस्य नामकीर्तिनादित्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमस्त्रिजवधजनीयेकनपदरत्नावली

नरं हरी मनो नियुज्यमानस्य इयं प्रवृत्तिरित्यतो याह-शृगव-
जिति । तद्वैकानि जन्मकर्मविषयाणि ॥ ३२ ॥

एवं भवमाद्याचरतो परोक्षज्ञानजननी भक्तिः कथादिव्याह,
एवं व्रत इति । प्रियस्य हरेर्नामकीर्त्या जातानुरागः संव-
र्धितभक्त्युद्भूतः अनेन भक्त्युद्भूतोऽनुपन्नस्य इति भावेनाह-हम-
निति । लोकबाह्य इत्यनेन भक्तबाहुविध्यं दर्शयति—कश्चिलोक-
बाह्यो लोकविषयक्षणाः कश्चिलोकगतं बाह्यलिङ्गपदशंकः कश्चि-
लोकगतं बाह्यवदुभयलक्षणोपेतश्च तदुक्तम्—

“केचिदुभयाद्वयल्लका बाह्यलिङ्गपदशंकः ।

केचिदन्तरभक्ताः स्युः केचिच्चैनामभात्मकाः ॥

मुखप्रसादाद्वाद्यथा भक्तिर्होषा न चान्यतः” ॥

हमनादित्युक्तमस्मादादावतिव्याप्तमित्यत उक्तं मुखप्रसादा-
दिति, तन्वयमर्थो मुखेन नोक्त इत्यत उक्तमर्थो इति अर्थो
शब्द-अप्यर्थः हमनादेरतिव्याप्तमस्मादुक्तप्रसादाद्यपेक्षित-
मित्यर्थः । विकल्पार्थो वा स च लोकबाह्य इत्यनेन स्पष्टी-
कृत इति ॥ ४० ॥

भीमस्त्रिजवधोस्त्रामिदुतक्राममन्त्रभः ।

मन्त्रं कुतश्चिदित्यत्र कथापयम् क्रमेण तत्रैव निष्ठापयति—
अयमिति । यतो मन्त्रं तन्मायया भवेत् अतो यूपो बुद्धिमान् तमेव-
भवेत् पथमतः कायेनेत्याद्युक्तप्रकारेण इदमपि भजेत् ततो
गुरुदेवतात्मा सन् भक्त्या साक्षाद्भगवत्पदमर्कया तत एकया
नित्यस्मादास्वजोपासनरूपयेति विशेषतोऽर्थः ॥ ३७ ॥

अथ साक्षात्कर्मरूपामेव ग्राहयन् मनोनिरोधोक्त्या
कायेनेत्याद्युक्तमनिक्रमयति—अधियेति द्वाकृषाम् ॥ ३८ ॥

मनोनिरोधश्चायं यदि पृथक् क्वात्तर्हि दुष्करोऽष्टाङ्ग-
योगमयश्चेत्यङ्गसहानिरित्याशङ्क्य खल एव मनोनिरोधश्च
परमोपयुक्तोऽयमिति साक्षाद्भगवत्पदमर्कया—शृगवजिति । यानि
शास्त्रद्वारा सत्परम्पराद्वारा च लोके गीतानि जन्मानि
कर्माणि च तानि शृगवद् गायत्र्यश्च तथा तद्वैकानि कर्मानि
जन्मानि कर्माणि च अर्थो येषां तानि नामानि च गायन्
विचरेदित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

ततोऽङ्गमा तृतीया कलरुवा भक्तिः कथादिव्याह—एवं व्रत
इति । अत्र नामकीर्त्येति तृतीयाश्रया तत्राप्यविशयः साधक-
तमत्यव्यञ्जनात् तत्र एव शृगवजियादिवकारं व्रतं यस्य
तथाभूतोऽपि सन् स्वर्गप्राप्तिं तत्राप्यव्यञ्जयत् मध्यं यानि
स्वयमसाधोपकाराणि तेषां कीर्त्यो कीर्तनेन मुख्येन कारणेन जात-
ानुरागं गतिर्भूतमहाप्रेत्यर्थः । हमादीनां कारणाणि भक्ति-
भेदान्त्याद्वन्तान्येव कृषानि ॥ ४० ॥

भीमस्त्रिजवधोस्त्रामिदुतक्राममन्त्रभः ।

किञ्चात्र भक्तैः संसारवन्धनात् भेदस्य स हि भक्तो प्रथमो
मानस्य स्त्रा एवापयानीत्याह—अयमिति । द्वितीये हरेर्गद-

स्त्रावन्धनयतितादिभोगप्रपञ्चेऽभिनिवेशान् ईशादपेतस्य ईशविमु-
क्तस्य जीवस्य मयं संसारं कथात् नन्वीशोऽनुमुख्यम्—

“तावद्वागावयस्तेनास्तावत्कारागृहं गृहम् ।

तावत्सोहोर्हृष्टिर्नागडा यावत्कृष्ण ! त ते जनाः” ॥

इति प्रहोक्तेः । तच्च भयं द्विविधं निपत्येनाऽस्मृतिश्च निपत्ये-
रूपमस्मृतिरूपं चेत्त्यर्थः । तत्र निपत्येयः आत्मनिश्च देहादौ आत्म-
बाह्यः अस्मृतिः आत्मनि स्मृतिभ्रजः कोऽहं किङ्करीति पूर्वं
कीदृश आत्ममयं वा कीदृशो भविष्यामीति पूर्वोपराज-
मन्थानराहित्यम् एतदेव तस्य भगवतो मायया भयं यदुक्तं
“स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रगाहयति” इति अत एव हतो-
बुधः भीमगुरुचरणप्रसादात्तुर्गविषेकः तमेव आत्मैक्यं काम-
नाम्नराहित्येन एकया केवलयेन ननु ज्ञानकर्मादिमिश्रया
भक्त्या भजेत् गुरुरेव देवता ईश्वरः आत्मा गोष्ठश्च यस्य
तथाहृष्टिर्मात्रत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु, स्त्रावन्धनयतितादिभोगप्रपञ्चो यस्य तैव विद्यते विद्य-
मानमपि तं परित्यज्य सो वा नने नमति तस्य भयं न
मवेदिति चेन्मैव नाद्वारत्याह—अविद्यामान इति । द्वयो गाय-
त्र्यो ह्यविद्यामानोऽपि ध्यातुः पुंसोऽवगातिं सातमप्यङ्गो
भवति धिया मनसा स्वप्नश्च मनोरथश्च यथेत्यर्थः ।
सर्वां वृद्धो विभावपैक्यल्लवर्तात्यक्तं तत्तस्मात् कर्मोणां
सङ्कुलयात विकल्पयति च यस्मिन्लक्षितध्यातुं स च मनोनिरोधो
गुरुचरणभक्त्या विना प्रकारान्तरेण न भवेत् यदुक्तं
भूतिभिः “विजितहृषाकवायुगिरिहान्तमनस्तुरगम्” इत्यत्र भग-
वदाय गुरोश्चरणमिति सप्तमे च “सर्वं भेदहरी भक्त्या
पुरुषो ह्यङ्गमा जयेत्” इति अतः एव गुरुदेवतामोष्यवायु-
क्तम् ॥ ३८ ॥

एकया भक्त्या तमाभजेदियुक्तं भैव भक्तिः का भवे-
दित्यत आह—शृगवजिति । यानि शास्त्रद्वारा सत्परम्पराद्वारा
च जन्मानि कर्माणि व्रतेन यानि च लोके लोकमात्रे गीतानि
अपञ्चशाखापयानि नियन्तानि तथा नामान्यापि तद्वैकानि
नानादशमापयेदेतापि नार्थो नाच्यो येषां तानि कीदृश-
इति फलद इति फल इत्येवमाक्षिप्यपि गायन् असङ्ग-
वस्त्वन्तराभक्तिदान्य ॥ ३९ ॥

एवं भजतः सत्प्राप्तफलभूतप्रमोदिकयोगस्य तस्य संसार-
धर्मोत्तीर्णं चेष्टायाह—एवं व्रतं निपत्यो यस्य सः भक्त-
स्यपि मन्त्रे नामकीर्त्येन सन्निर्वाहः स्वनिषेध कथाप्य
नामकीर्त्यो स्वप्रियं वा यज्ञमाश्रयं तस्य कीर्त्यो कीर्तनेन
जातोऽनुरागः तेषां यस्य सः दर्शनोपकारदाभिदुर्लभकृतचित्त-
ताम्यनदुः अग्रे देवदूतानि चारयितुं यशोदासुतश्चोरो गुरु-
प्रविष्टमन्त्रधिया तं मा नियतानिति यदि जेतुं गिरमाकमयं
पञ्चायितं प्रवृत्तं कृष्णं स्फूर्तिप्राप्तमात्रस्य हसति स्फूर्ति-
भङ्गे सत्यदो प्राप्तो महातिथिर्मे हस्तद्वयं इति निपत्येन
नोदिति त्रैलोक्यं कामि कर्म देहि मे परमेश्वरमिति फलक-
रति मा भक्तः फलकार श्रुत्येवायातोऽस्मीति पूर्वं स्फूर्ति-
प्राप्ते तमावश्यं गायत अथाह कृतार्थोऽस्मिन्निवन्देन उन्म-
लवन्मुक्तानि लोकबाह्यं लोकानां हास्यप्रशंसासम्माना-
भानार्थद्वयवचनद्वयम् ॥ ४० ॥

सं वायुमग्निं मलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ।
मरित्ममुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणामेदनन्यः ॥ ४१ ॥

धीमङ्कुकदेवकृतमिन्द्रावतप्रणीतम् ।

ननु, स्वरूपापेगादिनेश्वरभजने का हेतुरित्यत्राह—भयार्थमिति ।
“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” इति श्रुतिप्रोक्तया
मायया अनादिरूपया त्रिगुणया ईशादेवेत्यस्य भगवत्पराङ्मुखस्य
संस्मृतिः एव परस्पांशः “ममैवांशो जीवलोकः” इति श्रुतिस्मृतिप्रामिद्य-
भयदीपयन्स्मृत्यभाषः भगवत्परायत्वाभिमान इत्यर्थः । ततो
विपर्ययः देहात्माभिमानः ततो द्वितीयाभितिवेगतः द्वितीये अनात्मनि
आत्मत्वाभिमानस्ततः भयं पुनः पुनः जन्ममरणालक्षणासंसारभयं
क्यात् अना हेतोः स्वरूपापेगादिना एकया अवयवविचारयया
भक्ता तर्पाश भयनिवृत्तये आभजन्तु । ननु, संसारस्तु हिमायया
भवति तद्भजनेनैव कृतः कथादिप्राह, गुरुदेवतात्मा बुध इति गुरो
उपदेशकर्तार देवतायां उपदेष्टव्ये उपास्ये भगवति आत्मा तद्भजने-
नस्त्रिगुणैना परा बुद्धिर्भवेत्यस्य तयोः कृपया बुधः सत् ईशादेवे-
त्यपदेष्टुभूतायाः मायया उपास्योपासकयोश्च स्वरूपादिविचिन्त-
नमाभजार्त्तद्वयार्थः ॥ ३७ ॥

अभिमानद्वये हेतुभूतस्य मायाकार्यस्य मनसो नियमनं तन्नि-
यमनफलप्राह—अविद्यमान इति । यथा स्वप्नमनोरथो मत्थेस्यामर-
मावरूपो जागरस्वप्नावस्थयोः अविद्यमानावपि कर्मविशेषफल-
मिद्वये परमेश्वरेण प्रवर्तितौ प्रतियेते तथोक्ताभिमानयोर्द्वयः
ज्ञानयोः विद्यमानावपि ध्यातुरभिमानतुर्दिशा मनसा यतो अवभाति
ततोयते तत्तस्मात् कर्माणि सङ्कुलपर्याप्तविकल्पयति च यस्मिन्स्व-
द्वयः निरुद्धेनात्मा आत्मोक्तात्मानात्मपरमात्मतत्त्वानिष्ठं कृतोक्ता-
भिमानद्वयास्त्रिवारयेत् ततस्तत्त्वज्ञानं जाते भगवद्भजनेनाभयं
क्यात् ॥ ३८ ॥

आत्मोक्ततत्त्वत्रयविवेकयतो निवृत्ताभिमानद्वयस्य कृतद्वय-
विशेषमथस्याविशेषप्राह—शृण्वन्निनि श्रिभिः । रथाङ्गपाणो-
चक्रदन्तस्य विष्णोः सुभद्राणि शृण्वतां कल्याणावहानि
जन्मानि कर्माणि शृण्वन् कथयन् च तदर्थकानि जन्म-
कर्मापवाणि गीतानि नामानि गायन् शृण्वन् च असङ्गः
अव्यग्रचित्तः रहितो बुधो विचरेत् रथाङ्गपाणिजन्मादीना-
मानस्य सूचयितुं तानि विशिष्टाणि यानि लोके इति ॥ ३९ ॥

एवमिति । एवम्भूतं रथाङ्गपाणिजन्मादिभयगाद्यात्मकं
मत्तं यस्य सः बुधः सतिषस्य हरेर्नाम्नाम् अन्तिजेनापि जिह्वया
शृणुमाणां या योऽसकलतपोयज्ञवीर्यस्नानादिकलङ्घं पराः
तथा जातानुरागः तत्प्रप्रेमोद्वेगः अत एव द्रुमाचित्त-
वत्कलितस्वान्तः अत एव लोकाविजन्तुः उन्मादयन् प्रहा-
दिपृथक् मानापमानव्यवहारार्थं इत्यर्थः । आत्मानं भगव-
दीयत्वेन मनसो ज्ञानोद्येहेसति अनादिकालतो माया-
मोहिततया भगवत्पराङ्मुखमात्मानं संस्मृत्य संस्मृत्य कदा-
चित्कृतापराधवत् रोदिति कदाचिद्रोति क्रोशति भक्ति-
कण्टकं प्रति आक्रोश करोतीत्यर्थः । प्रेमातिशयेन गायति
नृत्यति च ॥ ४० ॥

माया टीका ।

द्वितीय के अभितिवेश से अर्थात् अपने आत्माको पर-
मात्मा परतंत्र शरीर रूप न मानकर तत् व्यतिरिक्त स्वतन्त्रा
त्माभिमान से भय होता है, अत एव भीहार से विमुख पुरुष
का देह में आत्माभिमान रूप विपर्यय होजाता है, तब पर-
मात्मा का शरीर रूप यह मेरा आत्मा है इस्का विस्मरण
होजाता है, ये सब भी उनही की माया से होता है इस्
हेतु से बुद्धिमान् पुरुष गुरु में देव बुद्धि रखकर एक मनि
से उभी परमेश्वर को भजे, कि—जिससे माया दूर रहे ॥ ३७

अहाँ ईश्वर की माया से भी देह में आत्म बुद्धि और भग-
वत्परतंत्र आत्मा में स्वतन्त्रात्म बुद्धि कैसे होसकता है
तहाँ कहते हैं, कि—अनात्मभूत शरीर में आत्माभिमा-
और अस्वतंत्र आत्मा में स्वातंत्र्याभिमान ये दोनों अविद्यमा
भी हैं, तो भी ध्याता पुरुष के मन से भास होते हैं । जैसे
कि—स्वप्न का मनोरथ अस्थिर है, तो भी स्थिर स्रग क
भास होता है । तस्मात् बुद्धिमान् पुरुष कर्मों का सङ्कुलपरिकल
करने वाले मनही का निरोध करे तब आपर्हा अमर
होजायगा ॥ ३८ ॥

यादि निचारो कि मन तो बड़ा चंचल है उसका निरोध कैसे
होगा ? तहाँ उपाय बतलाने हैं, कि—श्रीचक्रपाणि भगवान् से
सुन्दर भगवत्परा जन्म और कर्मों की कथाओं का श्रवण करत
हुमा, और लोक में जो मापक तदर्थक नाम महात्माओं ने गारे
हैं, उन नामों का गान करवाहुआ, निःसंग और निर्लेज होकर
संसार में विचरे ॥ ३९ ॥

इस प्रकार के व्रत को धारण कर अपने परम प्रेप्त परमात्म
के नाम सवातेन से जब अनुराग उत्पन्न हो जाता है, तब उर्मा
चित्त से कभी भगवान् को भक्तों से पराजित समझकर ऊंचे
स्तर से हंसने लगता है, कभी उत्कटा पढ़नेपर चिदज्ञाने लगता
है, कभी हर्ष होने से गाने लगता है, कभी अथ में जीत गया
ऐसा विचार कर नाचने लगता है, तो क्या ये सब औरों को
दिखाने के लिये करता है ? नहीं, जैसे कोई उन्माद से विवश
होजाने उभी प्रकार यह भक्त श्री विवश होकर चेष्टा करता
है ॥ ४० ॥

भीधरस्त्रागिकृतभाषार्थटीपिका ।

किञ्च स्वमिति सर्वगामि भूतानि आकाशादि यत्किञ्चिद्भूत-
मात्रं हरेः शरीरमिति तत्त्वा प्रणमेत् सम्भावनायां लिङ् ॥ ४१ ॥

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैव त्रिक एककालः ।

प्रपद्यमानस्य यथाऽश्रतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुद्रपायोऽनुघासम् ॥ ४२ ॥

इत्यन्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।

भवन्ति वै भागवतस्य राजंस्ततः परं शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥

(सन्न्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रो विगाढचता भगवत्प्रधानजे ।

पुनाति लोकत्रयमङ्घ्रिरेणुभिः शुद्धस्वभावस्तरणिर्यथोदितः ॥ ० ॥) इति वीर० म० पाठः ।

राजोवाच ।

अथ भागवनं ब्रूत यद्वर्त्मो यादृशो नृणाम् ।

यथा चरति यद्व्रूते यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥

भीष्मस्मामिकृतभाषादीपिका ।

नश्चिन्माकृतयोगानामपि बहुजन्मभिर्बुद्धिं गतिः कथं नाम-
कीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेव जन्मानि भवेदित्याशङ्क्य सहस्रान्तमाह,
भक्तिरिति । प्रपद्यमानस्य हरिं भजतः पुंसां भक्तिः प्रेमबलतया
परेशानुभवः प्रेमास्वप्नसमवद्भूतस्फूर्तिः तथा निवृत्तस्य ततोऽन्यत्र
शृद्धाविषु विरक्तिरित्येव त्रिक एककालो भजनसमकाल एव
स्यात् यथाऽश्रतो भुञ्जानस्य तुष्टिः सुखे पुष्टिरुदरभरणं क्षुप्ति-
शक्तिश्च प्रतिघातं स्युः उपलब्धतामेतत् प्रतीत्यर्थमपि यथा
स्युस्तद्वत् एवमेकैकस्मिन् भजने किञ्चित्प्रेमादित्रिके जायमाने
अनुवृत्त्या भजनः परमप्रेमादि जायते बहुप्राप्तमोजन इव परम-
तुष्ट्यादि ॥ ४२ ॥

ततश्च भगवत्प्रसादेन कृतार्थो भवतीत्याह-इत्यन्युताङ्घ्रि-
मिति ॥ ४३ ॥

भागवतस्य भवन्तीत्युक्ते तस्य लक्षणां पृच्छति-अथेति ।
यद्वर्त्मो यस्मिन् धर्मं परिनिष्ठितः यादृशो यत्स्वभावः यथा चरति
वर्तते ब्रूते वा यैर्लिङ्गैर्भगवतः प्रियो भवति ॥ ४४ ॥

भीमाधारमण्डासगोष्ठाभिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

हरेः शरीरं इयामसुन्दरीवसनादिरूपं समभावनायां
लिङ्गिनि अनुरागेण सर्वत्र तत्स्फूर्तौ तत्प्रणामः सम्भवत्येवेत्यर्थः ।
सर्वभूतेषु यः पश्येदिति वक्ष्यमाणत्वात् तत्र हेतुः अतस्य स्फूर्त्य-
न्तरशून्य इत्यर्थः । "वा निशा सर्वभूतानाम्" इत्यादेः "नारायण-
मयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः जगज्जनमयं लुब्धाः कामुकाः
कामिनीमयम्" इत्यादौ ॥ ४१ ॥

इयं गतिः सर्वत्र तत्स्फूर्तिलक्षणा सहस्रान्तमिति
सहस्रान्ते यथा ह्वात्तथा प्रेमस्फूर्तिविरक्तीनां योगपद्यमाह,
तत्र जातानुराग इत्यनेन प्रेमोक्तं च वायुमित्यनेन स्फूर्तिः

[१०]

लोकवाह इत्यनेन च विरक्तिरिति मत्र तु तत् त्रयमुद्दि-
ष्टैककालत्वमात्रं विधीयते 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति स्यात्
"प्राप्ते कर्मणि नानेकां विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु
विधीयन्ते बहुधाऽपेक्षयन्तः" इत्युक्तेऽर्थः । तथा स्फूर्तौ ततो
भगवद्भूपादन्यत्र मत्र भक्तिस्तुष्ट्याः सुखरूपत्वात् साध्यम् परे-
शानुभवपुष्ट्योरात्मभरणरूपत्वात् साध्यम् विरक्तिश्चुद्रपाययो-
रभ्यासश्च वैतृष्यरूपत्वात् साध्यमिति हेतुम् ॥ ४२ ॥

ततश्च मत्तयादित्रिकोत्पत्त्यनन्तरम् अनुवृत्त्याऽऽप्राप्तेन परं
शान्तिमात्यन्तिकं क्षेमम् ॥ ४३ ॥

तस्य भागवतस्य अथ तज्जानानां भवन्तीत्यनेन भागवतं
ब्रूत यस्मिन् धर्मं परिनिष्ठितः धर्मं ब्रूत यत्स्वभावः स्वभावं
ब्रूत यथा वर्तते तद्वर्तते ब्रूत यद्व्रूते तद्वचनं ब्रूत यैर्लिङ्गै-
स्तानि लिङ्गानि ब्रूत ॥ ४४ ॥

भीष्मवशंसमूरिकृतशुकपक्षीषम् ।

सत्त्वानि जन्तुनि ॥ ४१ ॥

परेशानुभवः ईश्वरस्वरूपगुणादीनामयं तत्प्रज्ञानम् अस्यैव
शब्दादौ विरक्तिः तुष्टिः अलम्बुः पुष्टिः शरीरपोषणं श्रव-
पायः जाठराग्निना शरीरगतारुण्याद्वाहः क्षुत्तापशक्तिः अनुघास
प्रतिघासम् ॥ ४२ ॥

शान्तिम् अशनायापिपासाशोकमोहजराभ्याः शोर्मिषट्क-
प्रशमम् ॥ ४३ ॥

भागवतं भगवद्भक्तं यद्वर्त्म इति भीमगतिं सर्वकर्मो-
पेक्षरूपस्यासधर्मयुक्तः यादृशभावनायुक्तः चरतीति यद्वर्तमानं
यज्जानानि भीमगवत्प्रसादे तत्प्रत्ययं च मन्त्रं भीमाद्वर्णान्
लिङ्गानि च शङ्खचक्रधारणांश्चैव पुण्ड्रयुगलमाङ्गुलीकरीणि
पञ्चरात्रादिप्रसिद्धानि अस्यानि चेति प्रदत्तार्थः ॥ ४४ ॥

हरिरुवाच ।

सर्वभूतेषु यः पश्यद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येव भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथसकवर्तिनस्तसारायेंदशिनी ।

ततश्च—

“नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः ।

जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम्” ॥

इति पौराणिकवाक्यस्योदाहरणीभवतीत्याह—स्वार्थिनः । प्रणामे-
दिति सम्भावनायां लिङ् खवाद्यदिषु यत्र यत्र दृष्टिः पतन्त्य
हरेः शरीरं इयामसुन्दराकारमेव स्फुरितं पश्यतीत्यर्थः । यद्वा,
भक्तस्य फलप्राप्तिदशां निवेग्य पुनः साधनदशायां किञ्चि-
द्विधाति, स्वमिति । हरेः शरीरमधिष्ठानं ज्ञात्वा प्रणमेत् प्रणामो
भवेत् न विद्यतेऽन्यः कृष्णं विना सेव्यो यस्य सः ॥ ४१ ॥

भक्तिमार्गेऽस्मिन्नित्युक्ते साधनदशायां फलप्राप्ति
सदृष्टान्तमाह—भक्तिः भवगाकीर्त्तनादिः परेशस्येष्टदेवस्य कृष्णस्य
यदा भवेत्तदैव अनुभवो माधुर्यास्वादोपि तदनुकूलो भवेत्
तदैव अन्यत्र मायिकविषयसुखं विरक्तिरपि तदनुकूलो
भवेदेवेत्येष त्रिक एककालः समकालोपपन्न एव प्रपद्यमानस्य
कृष्ण भक्तो जनस्य भवति यथाऽश्नतो भुञ्जानस्य जनस्य
तुष्टिः सुखं पुष्टिरुदरमरणं क्षुब्धार्त्तश्च अन्यस्य प्रतिप्राप्तं
स्युः उपलक्षणमेतत् प्रतिभिकवमपि यथा स्युस्तद्वत् यथा भुञ्जा-
नस्य किञ्चिन्मादयां तुष्टौ सत्यां किञ्चिन्मात्रो पुष्टिः किञ्चिन्-
मात्र एव श्रुदवायस्तथैव भक्तो जनस्य किञ्चिन्मात्रं श्रवण-
कीर्त्तनादिभजने वृत्ते किञ्चिन्मात्र एव परशानुभवः किञ्चिन्मादयेव
विरक्तिश्च भवत् यथैव च बहुभोजनः सम्पूर्णो एव पुष्टितुष्टि-
श्रुदवायः तथैव बहुभजनः सम्पूर्णो एव भक्तिपरमेश्वरानुभवा-
विरक्त्य इति किन्तु बहुभोजनासामर्थ्यं भवति बहु भजतस्तु
भजनसामर्थ्यातिशयो भवतीति विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥

उक्तमर्थमेव पुष्टीकुर्वन्नाह—इतीति । परां शान्तिमात्मवस्तिक
क्षेमम् ॥ ४३ ॥

भागवतस्य भवन्तीत्युक्ते तस्य वस्तुमां पृच्छति—अथेति,
यस्मिं यस्त्वभाव इति मानसलिङ्गप्रदः यादव इति तस्यैव
तारतम्यप्रदः यथा आचरन्तीति कथिकलिङ्गप्रदः यद्वृत्ते
इति वाचिकलिङ्गप्रदः किमेतैः प्रदर्शयति चेदन् आह, येमान-
सादिखिन्नेभगवत्प्रियोऽनुमीयते ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वादिकं हरेः सर्वेव्यापकस्य शरीरम् आत्मानुभवाविति
मत्वा जनस्यः हृदयैकशरणाः सन् प्रणमेत् ॥ ४१ ॥

एवं जनस्य भक्तिः भगवत्प्राप्ताकारखलु परमं ज्ञानं संसारतः
परम वेगमयं च भवतीत्याह—भक्तिरिति । प्रपद्यमानस्य भक्त्य दि-
त्रिकामदये भगवत्त्वं शरणा गच्छतः भक्तिः परेशानु-
भवः अन्यत्र संसारं विरक्तिरित्येष त्रिकः एककालः शरणा-

गतिमकालः जायते यथा अनुष्ठानं प्रतिप्राप्तम् अहनतः भुञ्जा-
नस्य तुष्टिः पुष्टिः श्रुदवायाः स्युः ॥ ४१ ॥

साधनत्रिकसमूहस्य भगवत्प्राप्तिमाह—इतीति । परां शान्तिं
भगवत्साधन्यखलु मुक्तिमुपैति प्राप्नोति ॥ ४३ ॥

भक्त्युपायं श्रुत्वा मुक्त्यधिकारिणां पृच्छति—अथेति,
भक्त्यादयो मुक्त्युपायाः भागवतस्य भवन्तीति भवद्भिरुक्तम्
अथ नृणां मध्य मुक्त्याधिकारिणां भागवतं वृत्तं यस्मिन् य
उत्तमत्वादिलक्षणां धर्मो यस्य सः यादवः यस्त्वभाव-
यथाऽऽचरति वस्तुते यद्वृत्ते च खिन्नेः भगवत्प्रियो
भवति ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

और यह भागवत धर्म निष्ठ कदा करता है, कि—माकाश
वायु अग्नि जल पृथिवी तारागण और सब प्राणी तथा
दिशाये द्रुमादिक एवं सरित् समुद्रादिकों को अथवा और
जो कोई भूत प्राणी हैं तिन सबों को भीहरि का शरीर
मानकर प्रणाम करता है, और सबों को प्रणाम करने
पर भी भाव की शुद्धि होने से सर्वत्र भगवत्स्फूर्ति होने
के कारण अनन्य ही रहता है ॥ ४२ ॥

जो पुरुष श्रीहरि के शरणागत होता है, उसको भक्ति,
परमेश्वर का अनुगम, और अन्यत्र वैराग्य ये तीनों बातें
एक समय में होने लगती हैं । जब कि—भोजन करने
बाद पुरुष को भोजन करने २ ही प्राप्त २ में तुष्टि पुष्टि
और श्रुदवाकी निवृत्ति ये तीनों बातें साथ ही साथ हाती
जाती हैं ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! इकार श्री भक्त्युत भगवान् के चरणावलिष्ट
भजन करने वाले भागवत को भीहरि की प्रवृत्ति करने
से मार्त वैराग्य और भगवद्विषय ज्ञान ये सब साथ ही
साथ होजाते हैं, तदनन्तर साक्षात् परम शान्ति [मोक्ष] को
को प्राप्त होजाता है ॥ ४३ ॥

राजोवाच ।

राजा तिमि बोले, कि—ह प्राणी ! अब आप भागवतों
के लक्षण कहो, कि भागवतों के कैसे धर्म होने है ?
और भागवत लोग कैसे होते हैं ? और ये कैसे आचरणा
करते हैं ? और ये क्या बोलते हैं ? एवं वे भगवत्
क व्याप कोनसे चित्तों से जाने जाते हैं ॥ ४४ ॥

श्रीविरष्णमिहकृतभाषायेदीपिका ।

यस्मिन् इत्येतत्तरमाह अथेति—सर्वभूतेष्विति । भागवतः स्वस्य
सर्वभूतेषु ब्रह्मावनेन समवश्यं पश्येत् तथा ब्रह्मरूपं भावयति

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषन्तु च ।

प्रेममैत्रीकृपापेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥ ४६ ॥

अर्चयामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेदते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४७ ॥

गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्ट न हृष्यति ।

विष्णोर्मायामिदं पश्यन् म वै भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अधिष्ठाने भूतानि च यः पश्येत् यद्वा "आततत्वात्प्रमातृत्वादात्मा हि परमो हरिः" इति तन्मोक्षेरात्मनो हरः सर्वभूतेषु मश-
कारिष्वपि नियन्तृत्वेन धर्तमानस्य भगवद्भावं निरतिशयैश्वर्य-
मेव यः पश्येन्न तु तस्य तारतम्यम् तथाऽऽत्मनि हरावच भूतानि
च यः पश्येत् कथम्भूते भगवति अप्रच्युतैश्वर्योदिरूपे न
पुनर्जन्मलितभूताभ्यर्त्तनेन जाड्यादिप्रसक्त्या ऐश्वर्यादिप्रच्युतिं
पश्येत् स सर्वत्र परिपूर्णो भगवत्तत्त्वं पश्यन् भागवतोत्तम
इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

प्रेम च मैत्री च कृपा च उपेक्षा च ता ईश्वरादिषु
चतुर्षु यः करोति स मध्यमो भागवतः एवम्भूतस्य भेदस्य
दर्शनात् ॥ ४६ ॥

अर्चयां प्रतिमायां पूजामीहने करोति न तद्भक्तेष्वन्येषु
च सुतरां न करोति प्राकृतः प्रकृतप्रारम्भः अभुतेन प्रारब्ध-
भक्तिः शनैरुत्तमो गविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

पुनरष्टमिः श्लोकैरुच्यते तत्त्वानुसंगभागावतस्यैव लक्षणा-
स्याह-गृहीत्वाऽपीति । भीमासुदेवादिष्वेव न गृह्णाति ताव-
दिन्द्रियैरर्थान् गृहीत्वाऽपीत्यपिशब्दार्थः इदं विश्वम् ॥ ४८ ॥

भीमभारमथादासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्र "हरिहरं पापानि" इति स्मृतेः हरिशब्दस्य परम-
मुष्णवृत्तिः भीमगवत्येवेति भागवतलक्षणां च भगवत्तैव
वक्तव्यं न तु स्मृतेन स्त्रलक्षणां भागवतेन वक्तव्यमप्यथाऽऽत्मसम्भा-
वनाप्रसङ्ग इति तन्नामत्वाद्हरिरेवोवाचेति ज्ञेयं तत्र मानस-
धर्मात्तरमाह-स्त्रस्य त्वं पदार्थस्य ब्रह्मभावेन ब्रह्मास्मीति
भावनया सर्वभूतेषु कल्पितेषु अधिष्ठानत्वेन समवयमनु-
स्यूतत्वम् अधिष्ठाने कल्पितानि न तु वास्तवानीति यः
पश्येत् स भागवतोत्तम इत्यर्थः । पूर्वार्थे ब्रह्मज्ञानिलक्षणमुक्तं
न तु भागवतलक्षणमिति आत्मनिष्ठप्रदोत्तरस्यापार्ति-
रित्युक्तौ यदेति आततत्वात् सर्वव्यापकत्वात् मातृत्वात्
सर्वजातृत्वाद्येव तत्त्वस्यास्मात्प्रकृतिः तस्य भगवद्भावस्य हरावेव
भूतानि चेति "मत्स्यानि सर्वभूतानि" इति भगवदुक्तः सर्वाश्रये भग-
वत्संस्थाभितानि भूतानि यः पश्येत् इति सर्वस्य तद्भवाप्यत्वात्तदा-
यत्तद्वृत्तिरुत्तमो कस्यापि स्नातश्चेन्न सतां यः पश्येदित्यर्थः

जडानि मलिनानि च बानि भूतानि चराचरशरीराणि ताव्याभ्यां
यस्य तेषां चाश्रयस्तस्य भावस्तथा तथा वा जाड्यमाश्रित्यादिप्रसक्ति-
रन्यैश्वर्यादानां प्रच्युति न पश्येत् स्त्रामानिकचिरुत्तया
मायामिमावकत्वादिति भावः । "मायां व्यूढस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये
स्थित आत्मनि" इति भीमदत्तजुनवाक्यात् प्रेमविज्ञासमयमर्थान्तरं
तु सन्दर्भे दृश्यम् ॥ ४५ ॥

ईश्वरे परमेश्वरे यः प्रेमभक्तिं करोति तथा तदधीनेषु भक्तेषु च
मैत्री बन्धुभावो वैष्णवे बन्धुसङ्कल्पा इति भगवता वक्ष्यमाणात्मात्
बालिशेषु भक्तिमजानसु कृपां "शोच्ये ततो विमुखचेतस इन्द्रियाण्य-
मायासुखाय मग्नुमहतां विमूढान्" इति भीमप्रह्लादांके स्वस्य द्विपत्सु
उपेक्षे चित्ताऽन्तोभोगौदामीन्वं भक्तभगवद्वेषेषु तु चित्तलोभस्या-
वश्यकत्वाद्युपेक्षां तस्मादप्येत्यागं "निष्ठां भगवतः शृण्वन् तत्परस्य
जनस्य वा । ततो नापैति यः साऽपि बाध्यः सुकृताच्छ्रुतः" इति
श्रीशुकोक्तेः । मध्यमत्वे हेतुमाह-एवम्भूतस्येति । मैत्रीकृपापेक्षा-
रूपस्य भेदस्य दर्शनात् न तु पूर्ववत् सर्वत्र तत्तत्कृतिरिति
मध्यमत्वेन ॥ ४६ ॥

मूले अर्चयामेवेति विशेषासङ्कत्या एवकारस्याप्ययोग्यव-
च्छेदाथमाह-न तद्भक्तेष्विति । भज्या खोफपरम्पराप्राप्तयेव न तु
शास्त्रार्थनिश्वात्मन्यथा तस्यां यस्यामशुद्धिः कृष्णपे इत्यादि तथा
"अर्चयित्वा तु गोविन्दं तद्गीताज्ञाचयेत् ॥ १ ॥ न स भागवतो ज्ञयः
केवलं दृष्टिभक्तः स्मृतः ॥ इति शास्त्रज्ञानसम्भावे तद्भक्तपूजाया
भावश्यकत्वात् तद्भक्तेष्विति कथं प्रयुज्येत तस्माद्भक्त्यामासां गौणः
कनिष्ठोऽयं जातप्रेमा शास्त्रीवञ्छावान् साधकस्तु मुख्यः कनिष्ठो
ज्ञयः ॥ ४७ ॥

अश्वर्हितत्वात् परमपुत्रत्वात् मायां मायिकत्वादेयं पश्यन्
जानन् ॥ ४८ ॥

भीमदत्तजुनमूरिकृतशुक्लदीपम् ।

पञ्चरात्रादिप्रसिद्धान्येतानि रहस्यानीति हृदि तिधाय तेषां
मात्यर्थं अन्तरागर्थेनैतदुपायभूतानि लक्षणाणि दर्शयति, हरिः
जीवस्य भगवत्करीरस्य भगवति आत्मनि भूतानि सर्वाव-
शरीराणि इति वैशिष्ट्यज्ञाननानिर्णयः ॥ ४६ ॥

ईश्वरादिषु प्रेमादीनां क्रमेणान्वयः ॥ ४६ ॥

अर्चयामेव अन्येषु सूत्रादिषु स्थानेषु तद्भक्तेषु च भज्या

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

नानि पूजाम् एवं न सेवाकूपं केदुःखं ईहते स प्राकृतः
प्रकृतिसम्बन्धवद्भयो भवति मत्त इति ॥ ४७ ॥

एवं मागवतमुक्त्वा मन्तरखलुयाविम्बासविद्योपयोगी-
म्बाह—गृहीत्वेत्यादिना । विष्णोः सम्बन्धीं शरीरं विभं मायां
तद्विज्ञावद्यं पश्यन् ॥ ४८ ॥

भीमश्रीराराधनाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कवेरनन्तरो हरिराह—सर्वभूतेष्विति । सर्वेष्वाम्नास्तम्ब-
पर्वण्डुषु[भूतेषु]आत्मनः स्वस्य च औपदेशिकस्वाधारस्य शेष-
विवक्षया षष्ठी आत्मनि चेत्यर्थः । भगवद्भावं भगवतः सद्भावं
पश्येत् अनेन इवामित्युक्ता आत्मनि परमात्मनि भगवति च
भूतानि च पश्येदिति भगवत आधारत्वमुक्तं वासुदेवार्थमनु-
सन्धत्तुमभगवत इत्यर्थः । ब्रह्मा, सर्वभूतेष्वामनश्च भगवद्भावं
मायः प्रकारः भगवत्प्रकारतां भगवच्छरीरतया तद्वृत्त्युत्पत्ति-
धर्मतां पश्येदित्यर्थः । उत्तरार्द्धे तु व्योक्तार्थमेव ॥ ४९ ॥

अनेन ब्रह्म इत्युक्तोत्तरमुक्तं भवति मागवतोत्तम इत्युक्तं तर्हि
मध्यमाधमौ कीदृशौ ? इत्यतस्तावाह ब्राह्मणम्—ईश्वर इति ।
ईश्वरे प्रेम ईश्वरस्य सर्वेष्वपितया सर्वेशरीरत्वमजानन् केवलं
देवतेति बुद्धिं भक्त्या यः करोति स मध्यम इत्यर्थः । तदधीनेष्वी-
श्वराधीनेषु मागवतेषु बालिशेष्वेतेषु मागवतेषु ईश्वरादिषु क्रमेण
प्रेममैत्रीकृत्योपेक्षाः यः करोति स मध्यम इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अर्चायामेवेति प्रस्थो नार्चावताराचनोपकर्षपरः किन्तु
मागवतमक्तिरहितमगवत्सर्वज्ञत्वं मन्त्रफलत्वपरः अर्चायां
प्रतिमावामेव हरये पूजाभीहते करोति तद्वत्केषु हरिमक्तेषु
नेहते अन्येषु च गोब्राह्मणारम्भादिषु च सुतरां न करोति स
प्राकृतः मत्त अहमत्त इत्यर्थः । प्राकृतोऽधुनैव प्रारब्धमक्तिरिति
केचित्पुत्राचक्षते ॥ ४७ ॥

पुनरुद्दिष्टः श्लोकैरुद्दिष्टत्वावुत्तममागवतखलुयावन्वेवाह,
गृहीत्वेति । अर्थाणिष्टानिष्टरूपान् विषयान् गृहीत्वा न सुखानि
मोहं न प्राप्नोति नाऽऽसक्तो भवतीति यावत् । तत्र हेतुत्वेन विधी-
नष्टि—इदम् इष्टानिष्टजातं विष्णोर्मायां प्रकृतिपरिणामात्मकं पश्यन्
अनिष्टविषयवद्विष्टविषयस्यापि अन्धकारत्वेन तस्य हेतुत्वादिनि
भावः ॥ ४८ ॥

भीमश्रीजयचन्द्रजतीयेकृतपदस्तनावली ।

तत्र प्रथमप्रश्नं परिहरति—सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेषु स्थित-
स्वात्मनः पूर्णस्य हरः भगवान् सर्वगुणपूर्णः तस्य भावा
भगवद्भावं सर्वगुणपूर्णताम् आत्मज्ञातमनि भगवति भूतानि च
पश्येत् पश्यति सर्वभूतेष्वामनः स्वस्य भगवद्भावं ब्रह्मत्वं
पश्यन् मागवतोत्तम इत्यर्थस्य पूर्णत्वादात्मशब्द उक्तः कश्चित्
सर्वनरोत्तम इति वाक्यविरुद्धत्वाद्नादत्तं पश्य ॥ ४९ ॥

मध्यममागवतमाह—ईश्वर इति । ईश्वरे प्रेम तदधीनेषु सत्सु

मैत्री बालिशेषु अन्येषु कृपां विषयसु उपेक्षां च शब्दात् सर्वस्य
जगतस्तद्वशात् न जानाति ॥ ४६ ॥

प्रथममागवतमाह—अर्चायामिति । एवमर्चयित्वा अर्चयित्वा
स्थितिविष्णुज्ञानं तत्पूजां च व्यावर्तयति तद्वत्केषु न केवलं पूजां
नेहते अपितु तारतम्यं न जानाति अन्येषूपेक्षकसु शत्रुषु द्वेष-
प्रकारं न जानाति विष्णुज्ञानं च किञ्चित्पुत्रत्वेन प्राकृतः प्रकृति-
निर्मितं स्मृतिगतं प्राप्नोतीति यावत् मध्यममत्तस्यापि
स्मरणं एव निरयो नैव ॥ ४७ ॥

यथाचरतीत्येतं प्रश्नं परिहरति—गृहीत्वेति । इमां लोक-
यात्रां विष्णोर्मायाम् इच्छाधीनाम् पश्यन्निन्द्रियैरर्थाद्वृत्त्यादिन्
विषयान् गृहीत्वापि योग्यतातिरेकस्याधिकं न द्रष्टुं न हृष्यति
प्रथमं यत्नं इत्यस्य परिहारः सदसत्सु यथायोग्यं हर्षद्वेषौ
सदसतां बुद्धिज्ञानकरो धर्मः—

“सर्वं हरं सर्वशब्देन शरीरं तस्य भगवते ।

अनर्थाधिपतित्वाच्च तद्वत्तत्त्वमुदीर्यते ॥

नचाप्यभेदो जगतां विष्णोः पूर्णगुणस्य तु” ॥

इति एतच्छरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणम्येदन्त्यमित्यत्र प्रमाणं—

“पूर्णत्वादात्मशब्दोक्तः कश्चित्सर्वनरोत्तमः ।

कोपि नारायणो नान्यः स च सर्वेषु संस्थितः ॥

तद्वशा इतरे सर्वे भीमशेषपुरस्कराः ।

स एव तु स्वमक्तेषु स्थित्वाऽनुग्रहकारकः ॥

अन्नेष्वज्ञानयता च द्विपसु द्वेपकारकः ।

तत्प्रेरितास्तद्व्यं तु प्रियद्वेषाविकारिणः ॥

अतस्तत्प्रेरणादेव प्रेमाया मम जिज्ञेह ।

इति पश्यति यो बुद्ध्या स तु मागवतोत्तमः ॥

सर्वोधिकं पुण्यविष्णुं भीरसागरवासिनम् ।

ज्ञात्वा तत्र प्रेमयुक्तस्तद्वत्केषु च गैत्रयुक्तः ॥

कृपावाञ्छ तद्वत्केषु तद्वेषीणामुपेक्षकः ।

तद्वशात् न जानाति सर्वस्य जगतोऽपि तु ॥

तामाहुर्मध्यमं भक्तमर्चायामेव संस्थितम् ।

विष्णुं ज्ञात्वा तद्व्यं नैव जानाति यः पुमान् ॥

तारतम्यं च तद्वत्केन जानाति कथञ्चन ।

भवजानंश्च तद्वत्कानात्मनो भक्तिर्द्वयः ॥

उपेक्षकोपि वा तेषु न स्मरेद्व्यंवापि तान् ।

मानुषसु यथाकश्चित्किञ्चिदुच्चः पश्यते ॥

एवमेवोच्चतां विष्णोरुत्तरा पश्यति चात्यन्तः ।

ते तु भक्ताधमाः प्रोक्ताः स्मृतिदिक्कर्मोक्तैः ॥

ने विप्रिता अथो यान्ति तद्वत्कानामुपेक्षकाः ।

कुर्युर्निष्णातपि द्वेप देवा देवावमानिनः ॥

पूजिता विष्णुमक्तिं च नाभज्यास्ततः सुराः ।

उपेक्षकेषु देवानां भक्तिनाशं स्वयं हरिः ॥

करोति तेन भिक्षुः संमरन्ति पुनः पुनः ।

अथो वा यान्ति विद्वत्पूज्या देवास्ततः सदा ॥

यस्तान्द्वेष्टि स त द्वेष्टि यस्ताननु सन्धानु तम् ।

एकारभ्यमाणं विद्धि देवैस्तद्वत्किं पूजितैः ॥

उपेक्षकस्तु देवानां यदेव निरपोपमः ।

तदा तु एकमुक्तव्यमुपेक्षायां जनादेन ॥

धीमन्निजयध्वजनीयंकृतपदवत्तावली ।

निष्कारोपेतकं सर्वं विद्विषत्यधिकं सुराः ।
पतत्यवश्यं तमाभि हरिणा नैश्च पानितः ॥
भुङ्क्ते श्रगेफलं निभं निरगं नैव गच्छति ।
विष्णोस्तु मध्यमो भक्तो जायते मानुषेषु च ॥
अस्मरन्देवता यस्तु भजते पुरुषोत्तमम् ।
योगः संस्मरते देवा न योगो ऽपि केशवम् ॥
यस्तूतमो भागवतः स मुक्तिं परमां व्रजेत् ।
विष्णुता सधैर्वैश्च मोदते स हि नित्यदा ॥
इति समाख्यानबलात्सिद्धोऽयं सर्वभूतैस्त्याद्युक्तार्थ इति
विष्णुमायां विविधच्छाधीनाम्—

“विष्णोर्विष्णुस्तुसायैतज्ज्ञात्वा योगथाश्रयाधिकम् ।
हृष्यति ढेष्टि वा यस्तु स मे भागवतोत्तमः” ॥
इत्येतद्वृद्धिर्वापीन्द्रियैर्योनिर्यथं मानम्—

“सतां वृद्धिकरो धर्मस्त्वसतां ह्यामकाशः ।
अयं तु निश्चिन्तो धर्मो ह्यमोऽप्यो धिनिश्चितः ॥
इदं सत्सु तथा सत्सु धर्मो धर्मनिर्णयः ।
तेषां वृद्धो तथा ह्यमो सर्वे ज्ञयमशेषतः ॥
एतद्धैच धर्माणां मया वा वैदिकादिका ।
मूलधर्मविच्छेदा ह्यसा न प्राप्या कथञ्चन” ॥
इत्येतदपि गृहीत्वापीत्यत्र मानम् ॥ ४८ ॥

धीमन्जीवगोस्वामिकृतकमस्तुतम् ।

तत्रोत्तरं तत्तदनुभवद्वारा गम्येन मानसल्लिङ्गेन महामाग-
वतं लक्षयति—सर्वभूतैश्चिन्ति । “एवं जगः स्वप्नितमकीर्त्या
जातानुरागः” इति श्रीकनिषाक्योक्तरीत्या यश्चित्तद्रव्यहाम-
रोदनाद्यनुभावकानुरागवशात् स वायुमग्निमित्यादि तद्वृत्त-
प्रकारेणैव चेतनाचेतनेषु सर्वभूतेषु आत्मनो भगवद्भावम् आत्मा-
भीष्टो यो भगवद्भावोऽस्मिन् पश्येदनुभवति अतः भूतानि
च भूतानि आत्मनि स्वाचित्ते स्फुरन्ति यो भगवान् तस्मि-
न्नेव तदाधितममेवानुभवति एव भागवतोत्तमो भवति इत्य-
मेव श्रीप्रज्ञदेवीगिरुक्तम् “वनज्जातस्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्ज-
यत्य इव पुष्पफलाख्याः” इत्यादि यद्वा आत्मनो यो भगवति
भावः प्रेमा तमेव चेतनाचेतनेषु भूतेषु पश्यति येषु पृथ-
क्त्वं अत एव भक्तरूपतदधिष्ठानवर्जितजातगत्या तानि नमस्क-
रोतीति स वायुमित्यादौ पूर्वमुक्तमिति भावः । तथैव चोक्तं
तस्मिन्नेव “नयस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमागतं चित्तमनो-
भवमप्रमेयाः” इत्यादि भीषट्टमहिषाभिरपि “कुरारि धिलपासि-
त्वम्” इत्यादि भग्न न ब्रह्मज्ञानमभिधीयते भागवतैस्तज्ज्ञा-
नस्य तत्कालस्य च हेतवेन जीवभगवद्भिमागाभावेन च
भागवतस्याविरोधात् “महेतुश्चैव्यवहिता वा भक्तिः पुरुषोत्तमे”
इत्यादिकात्यन्तिकमन्तिलक्षणासाराणां सुतरामुत्तमस्थितिर-
धात्वा न च निराकारेश्वरज्ञानं “प्रणयरसनया धृताङ्घ्रि-
पद्म” इत्युपसंहरणतत्त्वव्यपारमकाष्टाविरोधादेवेति विवेचनी-
यम् ॥ ४९ ॥

अथ मानसल्लिङ्गविशेषेणैव मध्यमभागवतं लक्षयति,
इश्वर इति । परमेश्वरं प्रेम करोति तस्मिन् मत्कियुक्तो भवती-
त्यर्थः । तथा तदधीनेषु भक्तेषु च भैत्री बन्धुमानं बाहि-
नेषु तद्भक्तिमज्जानरसु उदासीनेषु कृपां यथोक्तं श्रीप्रह्लादेन
“शास्त्रे ततो विमुक्तश्चेतस इन्द्रियाद्येमावासुखाय मरमुग्रहतो
विमुदात्” इति आत्मनो द्विषत्सु उपेक्षां तदीयद्वेषेन चित्ता-
लोभेणोदासीन्यमित्यर्थः । तेनपि बाहिशश्वेन कृपाशमज्जा-
वात् यथैव श्रीप्रह्लादो द्विषत्कशिपौ भगवतो भागवतस्य
वा द्विषत्सु तु मत्पि चित्तद्वेषेन तत्रानभिनिवेशमित्यर्थः ।
अस्य बाहिनेषु कृपाया एव स्फुरणं द्विषत्सुपेक्षाया एव
भूतु प्राग्वत्सर्वत्र तस्य तत्प्रेम्णो वा स्फुरणं ततो मध्यम-
त्वम् ॥ ४६ ॥

अथ भगवद्भक्त्याश्रयणरूपेण कायिकेन किञ्चिद्भक्त्यामेव च
ल्लिङ्गेन कनिष्ठं लक्षयति—अर्चयामिति । अर्चायां प्रतिमावामेव
न तद्भक्तेषु भगवेषु च सुतरां न भगवत्प्रेमाभावात् भक्त-
माह्वारणाद्वानाभावान्स्वादर्शलक्षणागतगुणानुदयाच्च स प्राकृतः
प्रकृतिप्रारम्भः अधुनेव प्रारब्धभक्तिरित्यर्थः । इत्यत्र भग्न-
न शास्त्रार्थावधारणजाता “नस्यात्मबुद्धिः कुणये” इत्यादिशास्त्रा-
ज्ञानात् तस्मात्लोकपश्यराप्राप्तेनेति पूर्ववत् अतश्चाज्ञातप्रेमा
शास्त्रव्यभिचयुक्तः साधकस्तु मुख्यः कनिष्ठो ज्ञेयः ॥ ४७ ॥
पूर्वोक्तप्रकारेण मायां बहिरङ्गशक्तिविद्यासंवाद्येभित्यर्थः ।
अत्रापि कायिकमानसयोः साङ्ख्यम् ॥ ४८ ॥

धीमन्निश्वनायकवर्तिकृतसाराण्यवार्त्तनी ।

आत्मनः स्वस्य उपास्यो यो भगवांस्तस्य भावं विद्यमानानां
सर्वभूतेषु यः पश्येत् यथा स क इति द्विरवयवकशिपुना पृष्ठः
प्रह्लादः सर्वप्रेमैवयुक्तश्च कश्चोऽपि मरमुग्रहृष्यते इति स्तोत्राख्यं
भगवत्प्रेमं हृदयानेनेत्यर्थः । तथा आत्मन्यात्मीये आत्मोपास्ये भग-
वति च भूतानि पश्येत् यथा भीमशोदा कुण्डल्य जठरे एव
सर्वभूतान्वपश्यत् । यद्वा, आत्मनि स्वमनसि स्फुरन्ति यो भगवां-
स्तस्मिन्नेव भूतानि तद्विषयकप्रभवति यः पश्येत् यथा
“वनज्जातस्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयत्य इव पुष्पफलाख्याः”
इति “नयस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतम्” इत्यादिकं प्रजसुन्दर्यः ।
“कुरारि धिलपासि त्वम्” इति “चित्तधर ! चित्तयसे क्तनेविधनुम्”
इत्यादिकं पट्टमहिष्योक्तवत् । अत एव आत्मनो भगवद्भावं
सर्वभूतेषु यः पश्यति भावयति च भूतानीत्यस्यार्थः सम्मतः
सर्तामिति भीमनातनगोस्वामिचरणानां कारिका प्रसिद्धा अत्र
पश्येदिति तथा दर्शनयोग्येण विवक्षिता “शक्तिखिड्ब” ३३।१७२
इति खिड्ब ननु तथा दर्शनस्य सार्वकायिकता तथात्वे नारदस्यास-
नुकादावप्यव्याप्तिः क्वाञ्चि ते सर्वदेव सर्वत्र भगवत्प्रेमं पश्यति
किन्तु तद्विद्वत्प्राधिक्य एवाऽनस्तदर्शनौक्त्यप्यस्यधिकं यद्वा
यथैत तदेव कामुकाः कामिनीमयमिति न्यायेन सर्वे जगदेव
भगवत्प्रेमं पश्येत् तथैव “आत्मवत्प्रेमयते जगत्” इति न्यायेन
सर्वभूतान्येव प्रेमात्कण्ठयच्छाकुलान्नेव पश्येदिति ज्ञेयम् । अत्र
दर्शनाप्यर्थे व्याख्याते भगवतः सर्वभूताधेयत्वाचारत्वज्ञानवतः
शास्त्रज्ञमात्रस्यैव भागवतोत्तमत्वं स्यादिति तत्र व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो जन्माऽप्यपक्षुद्रयतर्षकुच्छैः ।

संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ॥ ४९ ॥

भीमविश्वनाथकवचनिकृतसाराधर्षिणी ।

इहारे स्त्रोपाख्ये भगवति प्रेम करोति तस्मिन्नासक्तो भवतीत्यर्थः । तदर्थानेषु स अधीनो येषां तेषु भक्तषु भैरवी बभूवुः । बाह्यशेषु तत्त्वकिमजानन्सु कृपामिति भरतस्यामङ्ग-कादीनामपि कृपायाः सार्वत्रिकत्वाद्दशनात् येषु बाह्यशेषु कृपा खलुमुदति तेष्विति उवाचवेपथुः "गिरिबो मुमुक्षुस्तान् कचिन्न मुमुक्षुः जितवन्" इति गिरिहृष्टान्तात् भगवन्तं द्विपरसु उपेक्षां नञ् कृपाया वैफल्यदशनादिति भावः । आत्मानं द्विपरसु तु बाह्यशेषमननात् दूरतः स्थित्यैव तच्छुभानुष्ठानमाश्रमिति सदाचारः । अत्र सर्वभूतेषु भगवद्गतयोगगता यस्य कदाचिदपि न दृष्टा तस्यै-वेतच्छुभानुष्ठानपक्षे मध्यमत्वं यस्य तु सा दृष्टा तस्य तत्त्वमननमेवेति विवेकनीयम् अत एव भागवतोक्तमेषु सारदादि-ष्वपि प्रेममैत्रीरूपोपेक्षा इत्यस्ते एव ॥ ४६ ॥

अर्चायां प्रतिमायां हरये हरि प्रीणयितुं न तत्त्वकेष्वपि अध्येषु च सुतरां प्राकृतः प्रकृतिप्रारम्भः अधुनेव प्रारब्धभक्तिः । नैवेद्यस्यो मतिविवेकीत्यर्थः इति भीष्माभिचरण्याः तदेवं अभिषेधमौ बाह्य इति प्रह्नयोरुक्तमुक्तम् ॥ ४७ ॥

लक्षितव्योत्तमभागवतस्य जातिभेदादन्यास्यपि लक्षणाणि । समवर्तित्याह पुनरष्टमिः—गृहीतवेति ॥ ४८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं पुनः मुनयः हरिमुखेनोत्तरमाहुः—सर्वभूतेष्वित्यादिभि-कादशाभिः श्लोकेः । तत्र यस्मै इत्यण्योत्तरं त्रिभिः "एतस्मा-ज्जायते प्राणमनःसर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथ्वी तन्मध्यं चारिणी" इत्यादिभ्यानिवासिरूपात्मनः सर्वभूतकारणस्य उगयतः सर्वान्धेषु कार्यरूपेषु चराचरेषु यः भगवद्भावं पश्येत् आसाधारण्येन तत्त्वाचेतनत्वरपरिच्छिन्नादिभिर्धर्मैर्मिश्रैश्चपि कार्येषु तारणात्कार्यभूतानां पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभ्यासात् कारणाभि-मत्त्वं पश्येत् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति भूतेः "तद्वत्स्वभावमारम्भण्य तद्वादिष्यः" (२।१।१५) इति श्यामाञ्जलिनः सर्वभूतेषु भगवद्दृष्ट्या भगवति तु विशेषतः संप्रेममात्रं परमशान्तिहेतुं करोति केवला-भेदभ्रान्तिवारणायैव—भूतानीति । आत्मनि जगदात्मनि भग-वति आसाधारण्येधर्मैः सृष्टः पूर्वं सृष्टयन्तरं च सूक्ष्मरूपेण स्थूलरूपेण च भूतानि पश्येत् "सर्वं सौम्येदमप्र आसीत्" इति तस्मिन् चावापृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादिभ्यातः एव कार्यकारणभेदजगद्ब्रह्मणोभेदाभेदसम्बन्धवित् भागवतपूतमः तद्वद्ब्रह्मणोः केवलाभेदस्वीकारे अभेदशास्त्रव्याकोपः केवला-भेदस्वीकारे च भेदशास्त्रव्याकोप इत्यलं विस्तरण ॥ ४५ ॥

यस्तु यथायथास्वार्थज्ञानमावात् यथा सङ्ख्यमश्वरादिषु प्रेम च मैत्री च कृपा च उपेक्षा च प्रेममैत्रीरूपोपेक्षाः करोति स मध्यमः भागवतः ॥ ४६ ॥

यस्तु मध्यमादप्यवज्ञानः आचार्योद्दिश्यः अर्चापूजन-माहात्म्यं भुक्त्वा अज्ञया अर्चावामेव हरये पूजामीहने तत्त्वकेषु हरिभक्तषु तु नेहने अध्येषु भूतेषु च नेहने इति किं वक्तव्यम् स भक्तः प्राकृतः प्रकृतिप्रारम्भस्तत्र भवः कृतमजनारम्भ इत्यर्थः । पथकारिणा सभंगतन्मक्तप्रियत्वादिभगवद्गुणान् स न जानातीति सूचितम्, अर्चावामेव हरये पूजामीहने इत्यनेन पति-मेन भवते कामुकी न तत्परिकरमिति वार्ताकृतभक्तस्वभा-वापकर्षः वर्धितः न तन्वापूजापकर्ष इति हेतुम् ॥ ४७ ॥

प्रशस्तत्वाद्युत्तमभागवतस्य गुणान् पुनराह्वयिभिः तत्र तावत्-कथं चरतीत्येष्य प्रह्नस्य हरिमजनावेशेन द्वेषहर्षमोहकामादि-रहितभ्रान्तीत्युत्तरं चाह—गृहीतवापिति त्रिभिः । प्रथमतस्तु हरिणामादिपरैः भोत्रादिभिर्गन्धियैः शब्दाद्येषां गृह्णाति अथ कदाचिदसाधून् साधुभ्यानां शब्दादीन् विषयान् गृही-त्यापि इदं सर्वं जगत् मायां प्रकृतिपरिणामात्मना वस्तुमानां पश्यन् न ह्रीष्ट न हृष्यति असामान्यामिष साधूनामपि विषयाणां बन्धकत्वाद्युपेक्षा युक्तैवेति भावः ॥ ४८ ॥

माया टीका ।

हरिउवाच ।

हरि नागक योगेश्वर बोधे, कि—सर्वं भूत प्राणिषो के विषे तथा अपने विषे भी भगवद्भाव देखे अर्थात् भगवान् का वह प्रकार है भगवान् प्रकारी है, ऐसे देखे, तथा सम्पूर्ण भूत प्राणिषो को परमात्मा भी भगवान् के विषय में देखे अर्थात् सब का आधार परमात्मा को समुक्त वही भागवतोत्तम है ॥ ४५ ॥

और जो ईश्वर में प्रेम, भक्तों में मित्रता, मूर्खों पर कृपा, और द्वेषियों पर उपेक्षा करनेवाला है वह मध्यम भागवत है ॥ ४६ ॥

जो अर्चा मूर्ति मात्र में भज्जा में हरि का पूजन करता है, अन्य हरि भक्तों के विषे नहीं करता वह प्राकृत भक्त है, अर्थात् ब्रह्म भक्त है, पूर्णभक्त नहीं है जो भागवतों में प्रीति पुरःसर भगवत्सेवा करता है ॥ ४७ ॥

भागवत धर्मेतिष्ठ अधिकारी इन्द्रियों से विषयों का खेवत नहीं करता है, यदि विषयों को ग्रहण भी करे तो प्रिय अप्रिय विषयों में राग द्वेष जो नहीं करता है, और इस विश्व को भगवान् की माया समझता है, वह भागवतोत्तम है ॥ ४८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमाधर्षदीपिका ।

किञ्च देहादीनां संसारधर्मैर्जन्माप्यव्याधिमयौ हरेः स्मृताः विमुह्यमानः सः भागवतप्रधानः तत्र देहस्य जन्माप्ययो प्राणस्य श्रुतिपासे मनसो भवम् बुद्धेस्तर्षवृत्त्या इन्द्रियाणां कृच्छ्र भ्रमस्तेः ॥ ४६ ॥

न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।

वासुदेवैकनिष्ठयः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥

न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।

सज्जतेऽस्मिन्नहं भावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥ ५१ ॥

न यस्य स्वः पर इति विच्छेत्त्वात्मनि वा भिदा ।

सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषणदीपिका ।

कामश्च कर्माणि च बीजानि च वासनास्तेषाम् वासु-
देव एवैकनिष्ठयः आभवो यस्य सः एतेन गृहीत्वापीत्यादि-
श्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीति वया चरती-
त्यतस्तत्परमुक्तम् ॥ ५० ॥

यैर्लिङ्गैर्भेगवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह—न वक्ष्येति । जन्म सत्-
कुलम् कर्म तप आदि जातयोऽनुलोमप्रतिषोमजा मूर्धा-
वसिक्तादयः आस्मिन् देहे महङ्गुरारहितैः सत्कुलकर्मादि-
लिङ्गैर्हरेः प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

चित्तेषु स्त्रीषु परकीयमिति आत्मानि स्वः पर इति ॥ ५२ ॥

भीमरक्षारमणदासगोस्वामिभिराचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

संसारः जीवस्य जन्माद्यभिमानस्तज्जनकैर्देहादीनां धर्मजन्मा-
प्ययादिभिरित्यर्थः । तत्र देहादिमध्ये ॥ ४६ ॥

काश्चन इति कामाः विषयाः चरन्ति वर्तन्त इति व्यवहारा-
त्मकवर्तनस्योत्तरम् ॥ ५० ॥

मूर्धावसिक्ता क्षत्रियजातीयस्त्रिणां ब्राह्मणाज्जातः अश्वपु-
त्रैश्चात् क्षत्रियायां जातः महङ्गुरारहिताः सत्कुलधर्मोदय
एव लिङ्गानीति तात्पर्यार्थविभक्त्यर्थः इत्युक्तम् ॥ ५१ ॥

आत्मानि स्व इति महामयोऽसावग्य इति ॥ ५२ ॥

भीमरक्षानसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

देहस्य जन्माप्ययो प्राणस्य शुक्ल इन्द्रियाणां कृच्छ्राणि
मनसा मयं तपः तृष्णा बुद्धेः एवम्भूतैः संसारधर्मैः सर्वेणा
देहात्मामिमानरहित इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

कामकर्मवासनानामुत्पत्तिः यस्य चेतसि मनसि न भवेत्
भीवासुदेवाधयः अन्तर्यामिहृष्टयेन तदेव वसति ॥ ५० ॥

सत्कुलजन्म धोतस्मार्त्तकर्मभ्यां वर्णाश्रमविशिष्टजातिभिश्च
देहनिष्ठैः महत्मानो यस्य नास्ति देहनिष्ठशुद्ध्यादिकर्मवत्
अयजनायशाख्यायकमाययपि कुर्वन् तत्कृताऽहङ्गुराविषयः
आत्मानि देहपुत्रदारादिक भिदा अवज्ञात्मकान्तर्गृह्ये ॥ ५१-५२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देहेन्द्रियेति । यो हरेः स्मृत्या देहादीनां जन्मादिभिः
संसारधर्मैर्विमुक्तमानः सः प्रधान उत्तमो भागवत इति सम्बन्धः
तत्र देहस्य जन्माप्ययो उत्पत्तिविनाशौ प्राणस्य शुक्ल मनसा
मयं बुद्धेस्तपः तृष्णा इन्द्रियाणां कृच्छ्र भय इति
योऽप्यम् ॥ ४६ ॥

यस्य चेतसि कामकर्मबीजानां काममलकर्माद्येषु बीजानि
तेषां कामाश्च कर्माणि च बीजानि वासनाश्च तेषां वा काम-
कर्माणि काम्यकर्माणि ताभ्येषु बीजानि संसृतिहेतुत्वात्तेषामिति
वा न सम्भवः वासुदेव एक एव निष्ठय आभवो यस्य सः ॥ ५० ॥

एवं गृहीत्वादिश्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहित-
श्चरतीति वया चरतीत्यस्योत्तरमुक्तं भवति । यैर्लिङ्गैर्भेगवत्प्रिय
इत्यस्योत्तरमाह—न वक्ष्येति श्रुत्याम् । तत्राद्याऽहङ्गुरानिवृत्तिपरः
क्षिणीयस्तु ममकार्गनवृत्तिपर इति विवेकः तत्र जन्म त्रिविधं यौनं
मायिकं [शौक्य] बाह्यिकं चेति, कर्म गर्भाधानादिचौष्टान्तं
वर्णां ब्राह्मणात्वादिकः आभवो ब्रह्मचर्यादिकः जातिदेवत्व-
मनुष्यत्वादिकः आभिर्देहगताभिर्निमित्तभूताभिर्यस्य देहेऽहम्भावो
न सज्जते नासको भवति नास्तीति यावत् स हरेः प्रियः
प्रियतमः ॥ ५१ ॥

स्त्रा वन्धुः पर शत्रु इति वा भिदा तथाविच्छेत्त्वात्मनि देहे
च भिदा ममेवं धनमन्यस्येदं मम शरीरमन्यस्येदं शरीरम्
इति वा भिदा भेदः तत्प्रयुक्तं हिताहिताचरणं च भक्ष्य नास्ति
न भागवतोत्तम इति सम्बन्धः तदभावे हेतुत्वेन विशिनष्टि
सर्वभूतसमः ब्रह्मात्मकत्वेनात्मनां ज्ञानैकाकारत्वेन देहानां
प्रकृतपारम्यारूपत्वेन सर्वभूतेषु समबुद्धिरित्यर्थः । तत्रापि
हेतुः शान्तः जितान्त कारणः समत्वेन शिक्षितमना इत्यर्थः
अहम्माभिमानादिसिद्धिल्लैक्ष्येन इति कैलिङ्गैरित्यस्योत्तर-
मुक्तं भवति विच्छेत्त्वात्मनि च भिदा नास्तीत्यनेन धनशरी-
रादावपि काष्ठच्छादिवत्प्रतिपत्तिरभिप्रेता नत्वात्मभेदनिषेध
तथा सति सर्वभूतसम इत्यनन्तरोक्तिविरोधात् भूतशब्दो
देहविशिष्टात्मपरः सर्वशब्देनापि बहुत्वमवगम्यते ॥ ५२ ॥

भीमरक्षजयध्वजनीयकृतपहरनावली ।

कैलिङ्गैरित्येन प्रश्न परिहरति—देहेन्द्रियप्राणधियामिति
संसारधर्मः संसारस्त्रभावैः देहादीनां जन्मादिकृच्छ्रैर्विमुक्तमानः

धीमद्विजयध्वजतीर्थं कृतपदरगावली ।

तत्तद्वस्तु तत्तत्त्वं यथावज्ज्ञानं यो वक्तुं स भागवतप्रधान
इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—स्मृत्येति । देहादीनामचेतनत्वेन जन्मादि-
कृच्छ्रानुभवोऽनुपपन्न इत्यनन्तात्पर्यार्थोऽस्यो युक्तो वक्तव्यः स
क इत्याशङ्क्य—

“देहेन्द्रियमाणाधिपां त्रिधैव तन्मिमानिनः ।

तत्रोत्तमा देवताकृताः सर्वेदोषविशुद्धिताः ॥

गुणैः सर्वैः सुसम्पन्ना विरिञ्चादुत्तरोत्तरम् ।

मध्यमागुणदायिता मधमा असुरा मताः ॥

ते सर्वे दोषसंयुक्ता आचिन्तादुत्तरोत्तरम् ।

नेष्ट्योऽस्यो मानुषो जीवकृताऽयां देवासुरावपि ॥

जीवाभिमानितैश्च त्रिविधाः सम्पकीर्तिताः ।

जीवमायुक्तमो ब्रह्मा मध्यमः स्वयमेव तु ॥

मधमः कलिकदिप्रस्तत्र मध्यमनीचयोः ।

मृतिजन्मश्रुधातुः स्वपभृच्छिलमेव तु ॥

नोत्तमस्य तु जीवस्य देहादेश्च कथञ्चन ।

जन्मादिकृतदुःखतु देहमात्रसुरस्य ह ॥

सुखमाद्यप्यजं दुःखसुरेन्द्रियमानिनः ।

धुमिमित्तं तु यद्दुःखं प्राणमानससुरस्य तत् ॥

मयतपादिजं दुःखं मनोमानससुरस्य च ।

कवचज्ञातरं दुःखं बुद्धिमात्रसुरस्य तत् ॥

नीचोऽस्मीति तु यद्दुःखमहमात्रसुरस्य तत् ।

मनीतादेः स्मृतैर्दुःखं चित्तमात्रसुरस्य च ॥

जीवमात्रसुरस्य स्वात्मैव तत्समुदायतः ।

एवमेव सुखं देवपूज्यं मध्यमेषु च ॥

असुराणामधमस्य वृद्ध्या सुखमधीष्यते ।

देवानां नैव केनापि दुःखं प्रीतिस्तु धर्मतः ॥

मधर्मोपि प्रीत्ये स्वादिसुराणां तमोगतेः ।

देवानां पुण्यपापाश्वां सुखमवोत्तरोत्तरम् ॥

तेषां दुःखादिकं किञ्चिदसुरावशतो भवेत् ।

प्राणस्य नासुरावेशो हरिणा च समो हि सः ॥

सम्पूर्णानुग्रहादिगुणैः प्राणः पूर्यगुणो गतः ।

असुराणां सुखाद्याश्च देवावेशादुद्दिष्टाः ॥

स्वतस्तु निर्गुणाः सर्वे सर्वदोषात्मका मताः ।

निविच्यैवं जगत्सर्वं स्वात्मानं च पृथक् स्थितम् ॥

सर्वतश्च पृथक् सत्त्वं विष्णु सर्वोत्तमोत्तमम् ।

जानन्ति ये भागवतास्त उक्ता उत्तमोत्तमाः” ॥

इत्यनेन परिहृतेति ज्ञातव्यम् ॥ ४९ ॥

कामकर्मबीजाश्च विद्याप्रकृत्यादीनि एषां कामादीनाम् ॥ ५० ॥

जन्मकर्मेषु ब्राह्मणादिजन्मना गुरुकुलवासविकर्मणा
ब्राह्मणादिवर्णैः ब्राह्मचर्याभ्यामैः ब्राह्मणादिजातिभिश्च संज्ञिते
सङ्केतिते यः कामकर्मबीजैरुपपन्नस्तस्मिन्नेह यस्याहम्भावो
ब्राह्मणोऽहमित्यादि लक्षणो नास्ति स भागवतोत्तम इति ॥ ५१ ॥

इदमप्येकं लक्षणमित्याह—न यद्वेति । यस्य भागवतस्य
चित्ते प्राकृतान्तःकरणे विद्यमाने संसारं स्वात्मनि कवचात्म-
मावेच्छकावस्थाने मोक्षे वा यः स्रो जीवः परः परमा-
त्मैति जीवपरधारिदा ममेदो नास्ति ममेद्वानं नास्तीत्यर्थः ।

[१२]

पञ्च * सर्वभूतसमः ब्रह्मादिमानुषास्तानि भूतानि यथावत्
तारतम्येन पश्यति स भागवतोत्तमः—

“न कापि जीवविष्णुश्च संस्तुतो मोक्ष एव वा ।

यः पश्यति सुरार्थिश्च यथोत्कर्षे प्रपश्यति ॥

स सर्वभूतसमहृदिष्णु सर्वोत्तमं स्मरन्” ।

इत्यतः—

“नैव त्वयाऽनुमन्तव्यं देहो जीवो मयेति ह ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं त्वं ज्ञातुमर्हसि” ॥

इत्यतश्च—

“नैव त्वयाऽनुमन्तव्यं जीवाद्ब्रह्माहमिति कश्चित् ।

सर्वगुणैः सुसम्पन्नं देवं मां ज्ञातुमर्हसि” ॥

इत्यतश्च त्रिमाणाद्यस्य स्वीकृत्यपरकीयबुद्धिमदो नास्तीत्यर्थो
नोपपन्नः । किन्तु क इति शान्तो भगवन्निष्ठा युक्तः ॥ ५२ ॥

धीमज्जीवगोष्वाभिकृतकमसम्भवं ।

अथ केवलमानसलिकेनाह यावत्प्रकरणम्—बो हरेः स्मृत्या
देहादीनां संसारधर्मैर्जन्माद्यपादादिभिर्मुह्यमानां न भवति
स भागवतप्रधानः उक्तं च भीगीतासु—

“येषां त्वस्तमेतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते दृष्टमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां हृदयताः” ॥

इति ॥ ४८ ॥ ५० ॥

एतामियस्य अहिम्न देहे अहम्भावो न भजते किन्तु
भगवत्सेवोपायिके साध्ये देहे एव भजत इत्यर्थः । स हरेः
प्रियो भागवतोत्तम इति पूर्वगोचरत्वः । प्रकरणाद्येतात् हरेः
प्रिय इति हि भागवतमात्राचार्यान् भागवतत्वादेव ॥ ५१ ॥

तथा चित्तेषु ममतात्पदमात्रेषु अथ चित्तवशात्मनि च
स्वप्नपातमात्रं निषिध्यते न कर्मात्मनः ॥ ५२ ॥

धीमद्विध्वनाय चक्रवर्तिनः सारायं दर्शनी ।

देहादीनां जन्मादिभिः संसारधर्मैर्विमुह्यमानः तत्र
देहस्य जन्माद्ययोः प्राणस्य क्षतपिपासे मनसो भवं वृद्धेक्षणैः
तृष्णा इन्द्रियाणां कृच्छ्रं भ्रमस्तैः ॥ ४८ ॥

न कामति चेतस्वादी बीजानि वासना उत्पद्यन्ते ततः
इत्यादिविषयकः कामकृततः कर्म इन्द्रियद्वारा तत्तद्व्यापारः
एतन्नित्यस्य यत्नेन न सम्भवः तद्वत् गृहीत्वापीत्यादि-
त्रिभिर्हृदयमोहतामादिरहितश्च भवतीति यथा चरनीत्यस्यो-
त्तरमुक्तम् अतः परमप्रायसमाप्तिपर्यन्तं यत्नं इत्यस्यो-
त्तरमेव प्रपञ्चयिष्यते ॥ ५० ॥

जन्म मत्कुलोद्भवत्वं कर्म अपचनादि जातयोऽन्वष्टायाः
एतामियस्य देहे अहम्भावोऽद्विकारो न भवति ॥ ५१ ॥

स्वः स्वप्नः परो विप्लवः चित्तेश्चापि स्वस्थैवेदं चित्तं
न परस्वेति आत्मनि स्वशरीरे एव प्रीतिर्न परशरीरे
इति ॥ ५२ ॥

* शत्रुषु शत्रुत्वेन मित्रेषु मित्रत्वेन उदासीनेषु उदासीनत्वेन
ज्ञानं समत्वेन एतद्विपरितं असमत्वेन ।

न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
 वासुदेवैकनिष्पन्नः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥
 न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।
 सज्जतेऽस्मिन्नहं भावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥ ५१ ॥
 न यस्य स्वः पर इति विज्ञेष्वात्मनि वा भिदा ।
 सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यदीपिका ।

कामश्च कर्माणि च बीजानि च वासनास्तेषाम् वासु-
 देव एवैकनिष्पन्नः आभवो यस्य सः एतेन गृहीत्वापीत्यादि-
 श्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीति वया चरती-
 त्वतस्तत्परमुक्तम् ॥ ५० ॥

यैर्लिङ्गैर्मगवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह—न यस्येति । जन्म सत्-
 कुलम् कर्म तप आदि जातबोऽनुलोमप्रतिबोमजा मूर्धा-
 वसिक्तादयः आस्मिन् देहे बहुद्वाररहितैः सत्कुलकर्मादि-
 बिद्भैर्हरेः प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विज्ञेयः स्त्रीं परकीयमिति आत्मनि स्वः पर इति ॥ ५२ ॥

श्रीराधारगणदासगोस्वामिचिरञ्जिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

संसारः जीवस्य जन्माद्यभिमानस्तज्जनकैर्देहादीनां धर्मैर्जन्मा-
 प्ययादिभिरित्यर्थः । तत्र देहादिमध्ये ॥ ४८ ॥

काश्चन इति कामाः विषयाः चरति वर्त्तत इति व्यवहारा-
 त्मकवर्त्तनस्योत्तरम् ॥ ५० ॥

मूर्धावसिक्ता स्त्रियजातीयस्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः अश्वत्था
 वैष्णवाश्च स्त्रियावर्णा जातः महद्द्वाररहिताः सत्कुलकर्माद्य
 एव विज्ञानीति तात्पर्यायं विनक्षत्यर्थः इत्युक्तम् ॥ ५१ ॥

आत्मनि स्व इति बहुवच्योऽसावस्य इति ॥ ५२ ॥

श्रीसुबर्चनमूर्तिकृतशुक्लपञ्चाङ्गम् ।

देहस्य जन्माप्ययो प्राणस्य ध्रुव इन्द्रियाणां कृच्छ्राणि
 मनसो मयं तपः तृष्णा बुद्धेः एवमभूतैः संसारधर्मैः संवेगा
 देहात्मभिमानरहित इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

कामकर्मवासनानामुत्पत्तिः यस्य चेतसि मनसि न भवेत्
 श्रीवासुदेवाभयः संस्तयागिहृष्टियेन तदेव यमति ॥ ५० ॥

सत्कुलजन्म धौतस्मार्तकर्मभ्यां वर्णाश्रमविशिष्टजातिभिश्च
 देहनिष्ठभिः बहुभूतैः यस्य नास्ति देहनिष्ठशुद्ध्यादिकर्मघत्
 अयमेतन्निशस्त्रायकर्मोपपि क्वेन्न तत्कृताऽहद्द्वारविषयः
 आत्मनि देहपुत्रदारादिक भिदा अत्रज्ञात्मकस्तत्तद्विद्विः ॥ ५१-५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देहेन्द्रियेति । यो हरेः स्मृत्वा देहादीनां जन्मादिभिः
 संसारधर्मैर्विमुह्यमानः सः प्रधान उत्तमो भागवत इति सम्बन्धः
 तत्र देहस्य जन्माप्ययो उत्पत्तिविनाशौ प्राणस्य ध्रुव मनसो
 मयं बुद्धेस्तपः तृष्णा इन्द्रियाणां कृच्छ्र भ्रम इति
 योज्यम् ॥ ४८ ॥

यस्य चेतसि कामकर्मबीजानां काममुखकर्माण्येव बीजानि
 तेषां कामाश्च कर्माणि च बीजानि वासनाश्च तेषां वा काम-
 कर्माणि काम्यकर्माणि ताप्येव बीजानि संसृतिहेतुत्वात्तेषामिति
 वा न सम्भवः वासुदेव एक एव निष्पन्न आभवो यस्य सः ॥ ५० ॥

एवं गृहीत्वापीत्यादिश्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहित-
 श्चरतीति वया चरतीत्यस्योत्तरमुक्तं भवति । यैर्लिङ्गैर्मगवत्प्रिय
 इत्यस्योत्तरमाह—न यस्येति दाड्याम् । तत्राद्योऽहद्द्वारनिष्ठपरः
 द्वितीयस्तु ममकारनिष्ठपर इति विवेकः तत्र जन्म त्रिविधं यौनं
 स्वांशं [शोक्ल] बाह्यकं चेति, कर्म गर्भाधानादिबोधात्तं
 वर्णो ब्राह्मणादयः आभवो ब्राह्मणोदयः जातिदेवत्व-
 मनुष्यत्वादयः आभिर्देहगताभिर्निमित्तभूताभिर्यस्य देहेऽहम्भावो
 न सज्जते नासक्तो भवति नास्तीति यावत् स हरेः प्रियः
 प्रियतमः ॥ ५१ ॥

स्त्रीं पर शत्रु इति वा भिदा तथाविज्ञेष्वात्मनि देहे
 च भिदा ममेवं धनमन्यस्येवं मम शरीरमन्यस्येवं शरीरम्
 इति वा भिदा भेदः तत्प्रयुक्तं हिताहिताशरणं च भूय नास्ति
 स भागवतोत्तम इति सम्बन्धः तद्भावे हेतुत्वेन विशिनाष्टि
 सर्वभूतसमः ब्रह्मात्मकत्वेनात्मनां ज्ञानैकाकारत्वेन देहानां
 प्रकृतपारव्यामरूपत्वेन सर्वभूतेषु समबुद्धिरित्यर्थः । तत्रापि
 हतुः शान्तः जितास्त कर्माः समत्वेन शिक्षितमना इत्यर्थः ।
 अहम्भावमभिमानादिभिरलिङ्गैर्लक्ष्यत इति कैर्लिङ्गैरित्यस्योत्तर-
 मुक्तं भवति विज्ञेष्वात्मनि च भिदा नास्तीत्यनेन अनशरी-
 रादावपि काष्ठलोष्टादिवत्प्रतिपत्तिरिति प्रेता नश्वरमभेदनिषेधः
 तथा सति सर्वभूतसम इत्यनन्तरात्किंविरोधात् भूतशब्दो
 देहविशिष्टात्मपरः सर्वशब्देनापि बहुत्वमवगम्यते ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपररत्नावली ।

कैर्लिङ्गैरित्येनं प्रश्नं परिहरति—देहेन्द्रियप्राणविद्यामिति ।
 संसारधर्मः संसारधर्मावैः देहादीनां जन्मादिकृच्छ्रैर्विमुह्यमानः

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्तद्वस्तु तत्तदर्थं यथावज्ज्ञानद्वयो वसन्ते स भागवतप्रधान
इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह-स्मृत्येति । देहादीनामचेतनत्वेन जन्मादि-
कृच्छ्रानुभवोऽनुपपन्न इत्यनन्तात्पयोर्थोऽस्यो युक्तो वक्तव्यः स
क इत्याशङ्का—

“देहेन्द्रियप्राणधियां त्रिधैव तन्मिमानितः ।

तत्रोत्तमा देवताकृताः सर्वेश्वरविश्रजिताः ॥

गुणैः सर्वैः सुसम्पन्ना विरिञ्चादुत्तरोत्तरम् ।

मध्यमागुणदायका अधमा असुरा मताः ॥

ते सर्वे दोषसंयुक्ता आचिन्तादुत्तरोत्तरम् ।

नेष्ट्योऽस्यो मानुषो जीवन्ताऽप्यं देवासुरावपि ॥

जीवामिमनितैश्च त्रिभिधाः सम्प्रकीर्तिताः ।

जीवमान्युत्तमो ब्रह्मा मध्यमः स्वयमेव तु ॥

अधमः कलिकदिष्टस्तत्र मध्यमनीचयोः ।

मृतिजन्मक्षुधादुःखपृथुखिलमेव तु ॥

नोत्तमस्य तु जीवस्य देहादेश्च कथञ्चन ।

जन्मादिकृतदुःखं देहमात्रसुरस्य ह ॥

सुखाद्यप्यजं दुःखमसुरेन्द्रियमानिनः ।

क्षुत्रिमितं तु यद्दुःखं प्राणमान्यसुरस्य तत् ॥

भयतपोदिजं दुःखं मनोमात्रसुरस्य च ।

केशवज्ञानतरं दुःखं बुद्धिमात्रसुरस्य तत् ॥

नोचोऽस्मीति तु यद्दुःखमहमात्रसुरस्य तत् ।

अतीतादेः स्मृतेर्दुःखं चित्तमात्रसुरस्य च ॥

जीवमात्रसुरस्य स्वात्मैव तत्समुदायतः ।

एवमेव सुखं देवपूज्यं मध्यमेषु च ॥

असुराणामधर्मस्य वृद्ध्या सुखमपीष्यते ।

देवानां नैव केनापि दुःखं प्रीतिस्तु धर्मतः ॥

अधर्मोपि प्रीतये स्वाहसुराणां तमोगतेः ।

देवानां पुण्यपापाभ्यां सुखमेवात्तरोत्तरम् ॥

तेषां दुःखादिकं किञ्चिदसुरावशतो भवेत् ।

प्राणस्य नासुरावेशो हरिणा च समो हि सः ॥

सम्पूर्णानुग्रहादिप्राणाः प्राणः पूर्यगुणो गतः ।

असुराणां सुखाद्याश्च देवानेशानुदीरिताः ॥

स्वतस्तु निर्गुणाः सर्वे सर्वदेवात्मका मताः ।

निर्विचैश्च जगत्सर्वं स्वारमानं च पृथक् स्थितम् ॥

सर्वतश्च पृथक् सन्तं विष्णु सर्वोत्तमोत्तमम् ।

जानन्ति ये भागवतास्त उक्ता उत्तमोत्तमाः” ॥

इत्यनेन परिहृतेति ज्ञातव्यम् ॥ ४९ ॥

कामकर्मबीजाभ्यामविद्याप्रकृत्पादीनि एषां कामादीनाम् ॥ ५० ॥

जन्मकर्मभ्यां ब्राह्मणादिजन्मना गुरुकुलवासविकर्मणा
ब्राह्मणादिवर्णैः ब्राह्मण्योद्याभ्रमैः ब्राह्मणत्वादितिभिश्च संज्ञिते
संज्ञिते चः कामकर्मबीजैरुपपन्नस्तस्मिन्नेदे यस्याहम्भावो
ब्राह्मणोहमित्यादि लक्षणो नास्ति स भागवतोत्तम इति ॥ ५१ ॥

इदमप्येकं लक्षणमित्याह—न यस्येति । यस्य भागवतस्य
चित्ते प्राकृतान्तःकरणे विद्यमाने संसारे स्वात्मनि केवलात्म-
मात्रे स्वरूपावस्थाने मोक्षे वा यः स्तो जीवः परः परमा-
त्मेति जीवपरधारिभा अमेदो नास्ति अमेदज्ञानं नास्तीत्यर्थः ।

[१२]

यश्च * सर्वभूतसमः ब्रह्मादिमानुषास्तानि भूतानि यथान्त
तारतम्येन पश्यति स भागवतोत्तमः—

“न कापि जीवो विष्णुश्च संस्तुतो मोक्ष एव वा ।

यः पश्यति सुरादींश्च यथोत्कर्षं प्रपश्यति ॥

स सर्वभूतसमहृदिषु सर्वोत्तमं स्मरन्” ।

इत्यतः—

“नेव त्वयाऽनुमन्तव्यं दृष्टो जीवो मयेति ह ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं त्वं ज्ञातुमर्हसि” ॥

इत्यतश्च—

“नैव त्वयाऽनुमन्तव्यं जीवात्माहमिति कश्चित् ।

सर्वगुणैः सुसम्पन्नं देवं मां ज्ञातुमर्हसि” ॥

इत्यतश्च तमाणाद्यस्य स्त्रीष्वपरकीयबुद्धिमेदो नास्तीत्यर्थो
नोपपन्नः । किन्तूक इति शान्तो भगवन्निष्ठा युक्तः ॥ ५२ ॥

भीमजीवगोष्ठ्यामिदं कृतकमसम्भवं ।

अथ केवलमानसलिंगेनाह यावत्प्रकरणम्—यो हरेः स्मृत्या
देहादीनां संसारधर्मैर्मन्माप्ययादिविमुक्तमाना न भवति
स भागवतप्रधानः उक्तं च भीमगीतासु—

“येषां स्वस्त्वर्गं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते हृत्तमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढमताः” ॥

इति ॥ ४८ ॥ ५० ॥

एताभिर्यस्य अस्मिन् देहे अहम्भावो न सज्जते किन्तु
भागवत्संघोषयिके साध्यो देह एव सज्जत इत्यर्थः । स हरेः
प्रियो भागवतोत्तम इति पूर्वगोष्ठ्यान्वयः । प्रकरणाद्यन्वात् हरेः
प्रिय इति हि भागवतमात्रवाचिभागवतत्वादेन ॥ ५१ ॥

तथा चित्तेषु समतास्पदमात्रेषु अत्र चित्तवशात्मनि च
स्वपक्षपातमात्रं निषिध्यते न व्यक्तिभेदः ॥ ५२ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारागैर्दिशिनी ।

देहादीनां जन्मादिभिः संसारधर्मैरविमुक्तमानः तत्र
देहस्य जन्माद्ययोः प्राणस्य क्षुत्पिपासे मतमो भयं युद्धेस्वयं
तृष्णा इन्द्रियाणां कृच्छ्रं भ्रमस्ते ॥ ४८ ॥

न कामेति चेतस्त्वादी बीजानि वासना उपपद्यन्ते ततः
इष्टाद्विषयकः कामकृतः कर्म इन्द्रियद्वारा तत्तद्व्यापारः
एतन्नित्यस्य यजनसि न सम्भवः तदेव गृहीत्वापीत्यादि-
त्रिमिद्वैपर्व्यमाह कामादिरहितश्च भवतीति यथा अस्तीत्यस्यो-
त्तरमुक्तम् अतः परमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यद्यपि इत्यस्यो-
त्तरमेव प्रपञ्चयिष्यते ॥ ५० ॥

जन्म मरुत्कूलोद्भवत्वं कर्म अपध्यानादि जातयोऽस्मद्व्यायाः
एताभिर्यस्य देहे अहम्भावोऽहङ्कारो न भवति ॥ ५१ ॥

स्त्रः स्वपक्षः परो विपक्षः चित्तेष्वपि स्वस्यैवेदं चित्तं
न परस्वेति आत्मनि स्वशरीरे एव प्रीतिर्न परशरीरे
इति ॥ ५२ ॥

* शत्रुषु शत्रुत्वेन मित्रेषु मित्रत्वेन उदासीनेषु उदासीनत्वेन
ज्ञानं समत्वं एतद्विपरीतं असमत्वं ।

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।

न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिश्रार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ॥ ५३ ॥

भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशाखानखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापः ।

हृदि कणमुपसीदतां पुनः सः प्रभवति चन्द्र इवोदितऽर्कतापः ॥ ५४ ॥

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्हरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।

प्रणयरशनया घृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयानिका मू

एकादशस्कन्धे वसुदेवनारदसम्वादे जायन्तेयापारुषाने

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिच्छात्मप्रदीपः ।

बेहादीनां जन्मादिभिः प्रत्येक संसारधर्मैः संयोगनियोगा-
दिभिः विमोहकैः यो हरेः स्मृत्या सर्वमोहध्वान्तचन्द्रिकया
अविमुह्यमानः स भागवतप्रधानः । तत्र देहस्य जन्माप्ययाङ्ग्यां
प्राज्ञस्य श्रुतिपासाङ्ग्यां मनसो भयेन बुद्धेस्तर्पणं तृणाय
इन्द्रियाणां कुक्कैः भ्रमैः ॥ ४८ ॥

यस्य चेत्तस्य कामस्य कर्मणां वासुदेवाराधनविरुद्धक्रियाणां
बीजस्य अविद्यायाः वासनाया वा सम्भवो न यतः वासुदेवस्य
एको निखयः वासक्यानभूतः वासुदेवाधिष्ठितः चेतसश्चेतसि
कामादेरवकाशमात्र इत्यर्थः । स भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥

यैर्बुद्धैर्भगवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह—नेति । अस्मिन् पाञ्चभौतिके
प्रसिद्धे देहे जन्मादिभिः उत्कृष्टैर्मिकृष्टैर्वा उत्कृष्टोऽस्मोत्पुष्टकृष्टः
निकृष्टोऽस्मीति निकृष्टो वा यस्याहम्भावो न सज्जते वैशब्दात्
भक्तिहीनानां जन्मादीनामुत्कृष्टानामपकृष्टानामपि—

“किं जन्ममिच्छिमिच्छेह शौकसावित्रयाह्निकैः ।

कर्मभिर्वा प्रवीप्रोक्तैः पुंसोऽपि विबुधायुषा ॥

किं वा साङ्ख्येन योगेन स्यात्सत्त्वाध्याययोरपि ।

भयोर्भविष्यैर्वापि न यत्रात्मप्रदो हरिः” ॥

इत्यादिप्रमाणावर्कितकरतवमाकलय्य भक्त्यनुगुणानामुत्कृष्टानां
निकृष्टानां च तेषां तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुष्मद्वद्बुद्धतातोष्येते
येन सर्वोत्तमा भगवान् हरिरिष्वरः इत्यादिप्रमाणाङ्गुलार्थप्रदत्व-
माकलय्य सर्वत्राहङ्काराभ्यस्तया हृदविश्वासेन हरिं यो
भजते स एवभूतैर्बुद्धैर्हरिः प्रियो भवति जातयः अनु-
खामप्रतिखामजाः मूर्खावसिकादयः अत्यल्पदम अत्रान्त-
र्लिङ्गायुक्तानि ऊर्ध्वपुण्ड्रादीनि बाह्याङ्गिभूतानि तु “धूमोर्ध्वपुण्ड्रः
कृतचक्रधारी” इत्यादिभूयुक्तानि अतिप्रसिद्धाङ्गोक्तानि ॥ ५१ ॥

यादृश्य इत्यस्योत्तरमाह—न यस्वेति त्रिभिः । विलेपे भोग्य-
वर्थायु आत्मनि भोक्तारि च असौ स्त्रः स्त्रीधनिः भोग्य-
पदार्थो आत्मा भोक्ता च असौ परः परकीयः परभोग्यपदार्थः
परमात्मा च इति यस्य भिदा भेदः नास्ति सर्वस्य
भोग्यभोक्तृरूपस्य द्वाधाधनत्वात् “ब्रह्मासीत्तदधीनमेवासीत्” इति
श्रुतेः सत एव सर्वभूतसमः स भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

माया टीका ।

जो निरन्तर भीहरि की स्मृति से देह इन्द्रिय मन प्राण
और बुद्धि के जन्म नाश श्रुता भवतु ॥ बुद्धि इत्यादिक
धर्म है, तिनसे तथा अन्य संसार के धर्मों से कभी मोह का
नहीं प्राप्त होता है वह भागवत प्रधान है ॥ ४८ ॥

जिसके चित्त में काम कर्म और वासनाओं की कटापि
उत्पत्ति नहीं होती, और सदा एक भीवासुदेव के आश्रय
कर रहने वाला है वह भागवतों में उत्तम है ॥ ५० ॥

जिस्का जन्म कर्मों से तथा वशों आश्रय जाति से इस
शरीर में अहंभाव (महङ्कार) नहीं होता है, वह भीहरि
का प्रिय है ॥ ५१ ॥

जिस्का विलादि में तथा देह में यह अपना है, यह पराया
है यह भव बुद्धि नहीं है, किन्तु सब भगवान् का पदार्थ
है ऐसा जाना है, और सर्वभूतप्राणियों में सम और शांत
होकर रहता है वह भागवतों में उत्तम है ॥ ५२ ॥

भीषरखामिकृतभाषार्थटीका ।

किञ्च, त्रिभुवनविभवहेतवेऽपि त्रैलोक्यगदयागमपि खण्डे-
मपि निमिषार्धमपि भगवत्पदारविन्दभजनाद्यो न खलति स
वैष्णवाग्र्यः । ननु, खण्डमात्रभजनोपरमे चत्वार्षोत्सवो भवे-
त्तत्कृतो न खलति ? तत्राऽऽह—अकुण्ठस्मृतिः भगवत्पदतोऽप्यतत्पदं
नास्तीत्येवंप्रकाराङ्कुण्ठाऽनपगतस्मृत्यर्थस्य यः भगवत्पदार-
विन्दादप्यतत्पदं नास्तीति कुतोऽन आह—अजनेति । हरिश्चेत्ताऽऽत्मा
तेषां तथाभूतैः सुरादिभिरपि बुद्धेमात् किन्तु केवलं विमृग्यात्
तत्पदोपा सर्वस्य तुल्यत्वं स्मरन् यो न खलतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अपि च विषयाभिमानविना खलनं कामनातिसन्तापे मति
भवेत्स तु भगवत्सेवानिर्हणौ न सम्भवतीत्याह—भगवत इति ।
उरुविक्रमो च तामङ्ग्री च तयोः शाखा अङ्गुल्यस्तासु मन्त्राणि
च तानि मणयश्च तेषां चन्द्रिका शीतला दीप्तिकृत्या निरुक्तः
कामादितापां यस्मिन्स्मिन्मुपसीदतां भजतां हरि कथं

आध्यात्मिकतन्मात्रार्थदीपिका ।

सम्भावः प्रभवति अग्रे उद्दिने सत्यकंस्य ताप इव "न ह्यय
स्यः परः" इत्यादिना श्लाकत्रयेण बाह्य इत्यस्योत्तरमुक्तं बाह्य-
तस्यम् । यद्वृत्ते इत्यस्य च हरिनामानां ज्ञातव्यम् ॥ ५४ ॥

उक्तसमस्तवृत्तसाधनमाह-विमुक्ततां । हरिरेव सत्यं साक्षा-
द्यस्य हृदये न विमुक्तता न मुक्तिरिति कथंभूतः अवशानात्-
मिहितमात्रोपेक्षया नाशयति य स तस्मिन् न विमुक्तता ? यतः
प्रणवप्रज्ञानया धृतं हृदयं निवृत्तमकुप्यप्यस्य स भागवत-
प्रधान उक्तो भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

आध्यात्मिकतन्मात्रार्थदीपिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीराधारमहासंगोष्ठाभिविखिता

दीपिकादीपितोऽप्येषा ।

नवपेक्षया भगवत्प्रेम्णा ॥ ५३ ॥

विषयमिच्छति विषयच्छेदना सत् तापः भगवत्प्रेम्णा
निवृत्ते भगवत्प्रेम्णा न सति अस्मिन् गीतज्ञा इति बाह्य
इत्यस्योत्तरमिति सत्यप्रज्ञया भवदशनाभावपूर्वकाविरतत्-
पदारविन्दभजनानन्दानन्दमयमेव तत्त्वभाव इत्यर्थः । एवं ततः
अप्रियतामकीर्त्येति गीतानि नामानि गावस्त्रितित्वात्कृत्वाहरि-
नामानि ज्ञात इति ज्ञातव्यम् ॥ ५४ ॥

भक्तो न विमुक्ततां किं चकटं हरिरेव सत्यमिति
एवकारार्थः साक्षादिति भक्तव्यसननरनृपुर्निविषयः सन्
समासात् न कस्यापि हृदये विमुक्तता सर्वान्तर्भावमिवात्
इति साक्षात्पदमित्यवधारणकम् अवशनापि किं पुनः साव-
धानतया अभिहितमात्रेऽपि किं पुनर्यतः सन् तवमक्तहृदये
किं कुतः उक्तो भवति भागवतप्रधानशब्देन मुख्यतया
वाक्यं भवति निवृत्तवृत्तानां सामर्थ्येनात्र समर्थवादिनि
भावः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमहासंगोष्ठाभिविखिताय दीपिकादीपित्या

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तनशुकपञ्चमम् ।

सत्येन हि दयालुत्वेन जीवहिंसादिनः ॥ ० ॥

त्रिभुवनवैभव कारणात् भगवत्पादरविन्दलक्ष्यनिमित्तार्थं
कालपि न लज्जति ॥ ५३ ॥

एवमेतत्पद्यवर्णेन आत्मरूपपुण्यपुण्येन बाह्य इति प्रशंसित-
मुक्त्वा इदानीं उपसीदताम् इत्यनेन यद्वै इत्यस्योत्तरमाह-
भगवत इति । उपसीदतां व्यासविद्याया श्रीभगवत्पुण्यपुण्यं
मायायादित्येति रहस्यम् अनेन यैर्लङ्घ्यैरित्याद्यापुत्तरमुक्तं
वादिनस्यम् । आख्यायैर्गौतम विद्वानां भविष्यवर्षिहृतां ततः
शङ्खचक्रानुयुगलमाद्यैर्पुण्ड्रकैर्नैपीनकटिस्तुत्रवत्प्रवृत्तधाराणां
श्रीमद्वयमन्त्रार्थानुसंधानेन प्रवर्तमानादीनां दानात् यद्वृत्ते

इत्यस्यापुत्तरमुक्तम् । "सत्येन दयालुत्वेन जीवहिंसादिनः सत्येन
सुखं इति त्रिभुवनवैभवहेतवे इत्यादिभिर्बहुभिः पद्यैर्यथा चरति
इत्युत्तरमुक्तं वादिनस्यम् ॥ ५४ ॥

विमुक्ततां कृतकृत्यत्वमुक्तये हरति संसारमिति हरिः
अवशाभादिनोपि इत्यनेन भगवत्प्रेम्णा मन्त्रानुसंधानेऽगन्तु-
सन्धानेपि अद्यैव संप्राप्तिविरोधिनं नाशयतीति प्रपन्नं पुनः
काले प्रणवप्रज्ञानया यद्वाङ्मयस्य यस्य हृदये न विमुक्त-
तांति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तनशुकपञ्चमम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भिराधवाच्यैकतमागवतवत्प्रवृत्तिका ।

किञ्च त्रिभुवनेति । त्रिभुवनवैभवे विभवहेतवेत्यकुण्डलसूति-
रिति पाठान्तरं त्रिभुवनवैभवहेतवेऽपि त्रैलोक्येश्वरार्थमपि
"त्रैलोक्येश्वरं प्रयच्छामि" इत्युक्तप्राप्तये । अकुण्डलसूतिरकुण्डल-
भगवत्पादरविन्दलक्ष्यसारं नास्तीत्येवमुक्त्वा अकुण्डल इत्येवमा-
स्मृत्येव सः भगवत्पादरविन्दलक्ष्यसारं नास्तीत्येवमुक्त्वा
कुतः तथाह-प्रजित्वागमिषिमुखादिति । प्रजिते भगवता
अर्च्ये हृदयेन आत्मा मनः [चित्तं] येषां तेः सुरादिभिः ब्रह्म-
दिभिर्पि वृत्तेनात् किं कथं त्रिमुखाग्रत एवाङ्गवत्पादर-
विन्दलक्ष्यजनादित्यर्थः । यो न लज्जति स वैष्णवाग्रत एव ॥ ५३ ॥

किञ्च अजने हि विषयान्तराभिलाषात् तच्च कामैः सन्धि-
रिति भवति स ताप एव न सम्यक्त्वेन इत्यभिप्रेत्याह-भगवत इति ।
भगवत उरयो निपुणः विक्रमाः पादनिष्पासाः यस्य तस्याङ्ग-
शास्त्राणां तत्तद्वशात्ताङ्गद्वीपा य न लज्जति एव मण्यवत्तेषां
चन्द्रिकाया शीतलक्ष्मिणा निरन्तरतापः कामसन्तापो यस्मिन्
तस्मिन् उपसीदतां प्रपन्नानां हृदि कथं पुनः स सत्तापः
प्रभवति अग्रे उद्दिने सत्यकंस्य ताप इव अग्रे इत्यनेन नाना-
वत्प्रवृत्तपुण्यमप्यभिप्रेतम् अत एव दीप्येयमुक्त्वा अस्मिन्-
वेत्युक्तम् ॥ ५४ ॥

अनेन श्लोकद्वयेन बाह्य इत्यस्योत्तरमुक्तं भवति यद्वृत्ते इत्यस्य
तु हरिनामानां पुनरुक्तं उपस्थाप्य उक्तसमस्तवृत्तसाधनमाह-
विमुक्ततां । यद्वा यद्वृत्ते इत्यस्योत्तरमाह-विमुक्ततां । अवशा-
मिहितोऽवशनाप्यभिहितमात्रोपेक्षया पापसमुदायं नाशयतीति
तथा स हरिः साक्षाद्यस्य हृदये न विमुक्तता स भागवतप्रधान
इत्युक्तो भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भिराधवाच्यैकतमागवतवत्प्रवृत्तिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भिराधवाच्यैकतमागवतवत्प्रवृत्तिका ।

विकुण्डलसूतिर्येषां ते तथा तेः त्रिभुवनवैभवहेतुभिः
कारणभूतेष्वेशसुरादिभिर्ब्रह्मपुनर्देवादिभिर्विमुखाद्यैर्व्या-
यात् भगवत्पादरविन्दात् यो लज्जतिमिषाधेमपि न लज्जति स
वैष्णवाग्रतः स्मृत इत्यन्वयः ॥ ५३ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उरुविक्रमः पदस्यास्मिन्विशेषः ययोस्तौ उरुविक्रमौ तानङ्घ्री तयोः शाखा अङ्गुल्यस्तासां नखमणयः नखा एव मणयः तेषां अङ्गिकाया उज्ज्वलतया निरस्तताप उपसीदतां मेघमानानां हृदयेऽनुपसीदतां हृदि प्रभवति सः तापः कथं पुनः प्रभवतीत्यन्यथः ॥ ५४ ॥

स्खलनादिना अवशेनाभिहितः कथितः प्रणयरशनया भक्ति-लक्षणपाशेन धृताङ्घ्रिपद्मः यद्वपादपद्मः बाहवो वक्रकुल इत्यनयोः श्रयोः परिहारो धृताध्वं पृङ्गुत्वादिकं सन्ततगुणानाम-सङ्कीर्तनम्भञ्जेति "ये शङ्खचक्राकृतबाहुमूलाः" इत्यादिषु प्रसिद्धत्वा-दनुकारिणः ॥ ५५ ॥

इति भीमज्ञानवचने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्भवे ।

किञ्च, त्रिभुवनेति । त्रिभुवनविमयाय किमुत नयेनये इत्यर्थः "मर्षोपि द्रष्टो विमर्षयैकवज्जनि" इति स्थायादेकवचनं कथं विचारात् न किन्त्वाधेशादेवेत्याह—अकुण्ठा सकुञ्चमात्र-रहिता स्मृतियैक्यं सः तच्च तस्य युक्तमेवेत्याह, अजितं हरावपि आत्मा येषां तैर्ब्रह्मप्रभृतिभिः सुरादिभिरपि विमृषात् दुर्बलभावित्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदेव दृष्टान्तमुपपादयति—भगवत इति । अङ्गिका आताप-हारिणी दीप्तिः ॥ ५४ ॥

अत्र हरिः स्वयं न विसृजति तेन धृताङ्घ्रिपद्मश्चेति पर-स्परमासक्तिर्दृष्टिता सर्वत्र तत्प्रेमस्फूर्तिपक्षे तु तादृशगुणे तत्र भगवति को न रज्येदिति तदभिप्राय इति भावः । अत्र विशेषजिज्ञासायां भक्तिसन्दर्भोऽन्वेषणीयः ॥ ५५ ॥

इति भीमज्ञानवचने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्भवे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराध्वजिनी ।

त्रिभुवनविमवहेतवेपि त्रिलोकधराज्यप्रयोजनायापि न कुण्ठा प्रलम्भितुमशक्या स्मृतियैक्यं सः "न पारमेष्ठ्यं न महेश्वर्यं न भव" इत्यादौ "वाङ्मन्यं पराद्वजः प्रपन्नाः" इत्यादिवचनात् अत एव खवासंमपि निर्मपादंमपि भगवत्परिणामविन्द्यादभ्यत्र न अस्ति कादृशात् अजिते हरावेवात्मा येषां तथाभूतेरपि सुरादिभिर्बुल-भात् किन्तु केवले विमृषात् । यद्वा, अजितात्मानोऽजितेन्द्रिया ये सुरादयस्तेस्तु त्रिभुवनराज्यार्थं विमृषात् ॥ ५३ ॥

अपि च विषयामिसन्धिना खलनं कामसन्तापे सति भवेत् सच्च कामसन्तापो महाभागवतानां न सम्भवेदित्याह—भग-वत इति । उरुविक्रमो च तौ अङ्घ्री च तयोः शाखा अङ्गुल्यस्तासु

नखानि ताभ्येव मणयस्तेषां अङ्गिकाशीतखा दीप्तिस्तया निरस्तः कामादितापो अस्मिन् तस्मिन्नुपसीदतां जनानां हृदि कथं पुनः स तापः प्रभवति चन्द्रे उदिते अर्कस्य ताप इव ॥ ५४ ॥

उक्तसमस्तखण्डासारमाह—विसृजतीति । हरिरेव स्वयं साक्षात् यस्य हृदयकमणं न विसृजति न मुखानि तत्र कर्मवक्रकुञ्जराणां कुतो वार्येत्याह यः स्खलवशेनापि कदा-चिदभिहितमात्रोऽपि अघौघं नाशयति किं पुनः सरमास्त्राहं येन प्रतिष्ठायाभिमभाषित इति भावः । एतेन यद्वज्र इत्यस्यो-त्तरमभिप्रेयश्चित्तम् ननु, कथं तदीयहृदयमभिरात्र निर्गच्छति ? तत्राह—प्रणयरशनया धृतं हृदये यद्वज्रं अङ्घ्रिपद्मं यस्य सः यथा प्रेम वशीकृत्य यशोदया उदूखले यद्वस्तथा सर्व-जीवाभ्यामाशङ्कलया निबध्नन् स्वभक्तजीवैः प्रेमशृङ्खलाया निबद्धयते इति भावः ॥ ५५ ॥

इति साराध्वजिनीयां ध्वजिनीयां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यः त्रिभुवनविमवहेतवे लोकात्रयैश्वर्यप्रयोजनायापि अजि-तात्सुरादिभिः अजितः कामादिभिरनाभिभूतः आत्मा मनो येषाम् अजिते अच्युते वा आत्मा येषां तैः सुरासुरैः विमृषा-दन्वेषणीयात् भगवत्परिवारविन्दात् भजनीयात् खवासंमपि निमिषाक्षंमपि न चञ्चति स वैष्णवाभ्यः तत्र हेतुं दर्शयति, अकुण्ठास्मृतिः लोकात्रयसुखमनित्यं भगवत्प्राप्तिसुखं नित्य-मित्येवैरूपा अकुण्ठा अनपगता स्मृतियैक्यं सः तथोक्तं भगवता—

"आब्रह्मभुवनारब्धलोकाः पुनरावर्तिनोऽजुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते" ॥

इति ॥ ५३ ॥

न च कामादिसन्तप्तात्तःकरणतया भजनीयपद्वारविन्दात् चञ्चनं शक्यमित्याह—भगवतः उरुः विलतः विक्रमः विन्यासः ययोस्तौ उरुविक्रमौ तौ च अङ्घ्री च उरुविक्रमाङ्घ्री तयोः शाखा अङ्गुल्यः तासु नखाभ्येव मणयः तच्च अङ्गिका शीतखा दीप्तिः तथा निरस्तः कामादितापो अस्मिन् तस्मिन् उपसीदताम् उपसन्नानां भागवतोत्तमानां हृदि सः कामादितापः कथं सम्भ-वति न कथमपीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—चन्द्रे इवोदितेऽर्कताप इति ॥ ५४ ॥

यद्वज्रे च इत्यस्योत्तरं दर्शयन् उक्तसमस्तखण्डान्तरमाह, विसृजतीति । प्रणयरशनया वैष्णवाशेन धृताङ्घ्रिपद्मः दीनानां शर-णागतानाम् अघौघं पापसमूहं नाशयतीति स तथा स्खलन-जृम्भनादौ अवशेन "कमलनयनवासुदेव विष्णो भव शरणम्" इत्येवमभिहितः कथितः हरिः यस्य हृदये साक्षात्स्वयमेव न विसृ-जति न मुखानि स भागवतप्रधान उक्तो भवति ॥ ५५ ॥

इति भीमज्ञानवचने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वितीयाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् के विषय में चित्त लगाकर देवादिक जिनको दूढ़ते हैं ऐसे भगवत् चरणारविन्द का अखंडित स्मरण करने वाला जो भागवत त्रिलोकी के राज्य के विषय में मूर्ख खल और मूर्ख निमिष भी अलसमान नहीं होता है वह भेष्यों में भगवत्पुत्र है ॥ ५३ ॥

भोत्रिविक्रम भगवान् के चरण की शाखा रूप जो प्रगुणी हैं तिनके नख रूप भेष्यों की आदिनी से कामादि आप दूर भया है जिसका, ऐसे भजन करने वालों के हृदय में वंताप कैसे होसका है ? जैसे, कि—रात्रि में चन्द्र के उदय होने पर सूर्य के संताप का संभव ही नहीं ॥ ५४ ॥

जिस्के हृदय को साक्षात् भीहरि नहीं छोड़ते हैं, किन्तु प्रवश होकर नामोच्चारण करने मात्र से भी संपूर्ण पापों के पुंज को नाश कर देते हैं और जिसके प्रेम रूपी रस्सी से आपका भीचरण कमल बांधा गया है, ऐसा जो अधिकारी है वह भागवतों में प्रधान कहा गया है ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्ध में द्वितीय अध्याय की,

श्रीवृन्दाधनस्य पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

—○:~○—

तृतीयोऽध्यायः ।

—:०:—

राजोवाच ।

परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् ।
मायां वेदितुमिच्छामो भगवन्तो ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥
नानुत्प्ये जुषन् युष्मद्वचो हरिकथामृतम् ।
संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम् ॥ २ ॥

अन्तरिक्ष उवाच ।

शुकपक्षीय वीरराघवीरयोः पाठः (निर्गुणो केवले साक्षादात्मनो यद्विपर्ययः ।
सैषा भगवतो माया ययेदं निर्ममे विभुः ॥ क ॥
इन्द्रियार्थभ्रमो जाग्रत्स्वप्नोऽन्तःकरणाभ्रमः ।
सुप्तं तद्वासनावीजं तुर्याऽमूर्तिस्तदन्वयः ॥ ख ॥
विशुद्धं ज्ञानमेवैकं मायया भासते त्रिधा ।
ग्राहकाद्यैर्यथा स्वप्ने यत्तत्संविक्रियाफलम् ॥ ग ॥
वैतथ्यादयमिचाराच्च मायात्रैविध्यमात्मनि ।
यथा मनोरथः स्वप्न इत्यामृश्योपशाम्यति ॥ घ ॥)
एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः ।
ससर्जोच्चावचान्याद्यः^(१) स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥
एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः ।
एकधा दशधाऽऽत्मानं विभजन् जुषते गुणान् ॥ ४ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

मायातत्पर्यायप्रत्ययकर्मप्रश्नचतुष्टये ।

तृतीयं तूक्तं दशमावर्गैर्मुनिभिः पृथक् ॥

विष्णोर्मायामिदं पश्यन्नित्युक्तमतो मायां पृच्छति—परस्येति ।
हं भगवन्तः ॥ १ ॥

ननूकलक्षणां भगवतो भूत्वा कृतार्थः स्यात् किं बहुप्रश्ने-
रत ग्राह-नानुत्प्ये इति । संसारतापैर्नितरां तप्तोऽहं तस्य तापस्य
भेषजं हरिकथामृतरूपं युष्मद्वचो जुषमाणां नानुत्प्यामि ॥ २ ॥

मायायाः स्वरूपतो निरूपणासम्भवात्सृष्ट्यादिकायं द्वारेण
निरूपयितुमाह—एभिरेति । आद्यः पुरुषो यथा शक्त्या भूतानामात्मा

कारणभूतः एभिः स्वसृष्टैर्महाभूतैरुच्चावचानि भूतानि
ससर्जं “एषा माया भगवतः” इति चरमश्लोकपादस्य प्रति-
श्लोकमनुषङ्गः, किमर्थं ससर्जं ? स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वं मिमीते
प्रमिमीते उपास्ते यः स स्वमाता तस्याऽऽत्मनो जीवस्य प्रकृष्टायै
सिद्धये । यद्वा, स्त्रांशभूतानां जीवानां मात्राप्रसिद्धये विषय-
भोगाय आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय चेत्यर्थः । तदुक्तं वेदस्तुतो—

“बुद्धिन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ।

मात्राऽर्थं च मयार्थं च आत्मने कल्पनाय च ॥”

इति ॥ ३ ॥

एव जीवोपकरणार्थं पञ्चधातुमिमं महाभूतैः सृष्टानि भूतानि

(१) स्वयमात्म प्रसिद्धये इति विम० पाठः ।

भीषरस्त्रामिकृतमावायदापिका ।

अन्तर्बामिकेण्य प्रविष्टः एकधा मनसा दशधा बाह्येन्द्रियरूपेण
आत्मानं विभजन् गुणान्तर्द्विषयान् जुषते जीवयतीत्यर्थः ।
बद्धा, तमात्मानं प्रति गुणान् विभजन् जुषते प्रीयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीराधारमयादासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपनी टिप्पण्या ।

माया च तस्या मायावास्तरण्यञ्च ब्रह्म च कर्म च तेषां
वे प्रज्ञास्तेषां यच्चतुष्टयं तन्मिन् ईशश्च मायानिबन्धु-
रन एव मायातः परश्च मायिनां मायया स्वरूपस्यास्य जीव-
मोहकानां ब्रह्मादीनामपि मोहिनीं मायां यत् वेदितु-
मिच्छामः ॥ १ ॥

हरिकथामृतकूपमिति तस्यामावत्वात्मावायुनेऽपि तत्प्रज्ञान-
मेव तव वचो भवेदिति भावः ॥ २ ॥

अन्तरीक्ष इति अन्तरीक्षशब्दस्योद्भाषोक्तोक्तमध्यवर्तिस्थान-
वाच्यत्वात् तथा मायातः पतितस्य तद्विभास्यत्वेन तद्गुण-
नाऽसम्भवात् सिद्धस्यापि ब्रह्मात्रानुभविष्येन तदसम्भवात्
मध्यस्थस्यैव तद्विरूपणकत्वं तन्मिन्तरीक्ष एवोवाच्यतुक्त
स्वरूपत इति मायाया निरूपणत्वेन स्वरूपतो निरूपणं न
सम्भवतीति सूत्रादिवृत्तं यन्मायाकार्यं तद्द्वाराण्य मायां
निरूपयितुं सूत्रादिकार्यमाहेत्यर्थः । पूर्वाप्ये स्मार्तुशब्दस्य
जीववाचकत्वमप्रमिष्टं सूत्रं पुरुषार्थचतुष्टयायैतन्मावभातो
यद्वेति स्वरूपेन जीवपरामर्शः तस्य स्वीकृत्येन स्मार्तत्वात्
आत्ममहिम्निः आत्मस्वात्कारः “द्रव्यान्ते भूवमाणस्य पार्श्वे
शब्दस्य प्रत्येकमभिमतस्य” इति प्रतिपत्तिगौरवात् इत्यु-
क्तम् ॥ ३ ॥

जीवापकरणार्थं जीवभोगसाधनार्थं भूतानि शरीराणि आत्मानं
जीवं मन आदितादात्म्याध्यासेन तत्तद्रूपत्वेन विभजन् भेदविशिष्टं
कुर्वन् तत्तद्विषयान् सुखदुःखशब्दरूपशोक्तीन् जीवयति भोजयति
तनुक्तं प्रथमे “ असौ गुणमयैर्गोत्रैर्भूतसूक्ष्मैर्द्रव्यात्मभिः ”
इत्यादि, पूर्वाप्ये अन्तर्भूताण्यज्येकत्वतामोरथमता यद्वेति, तं
मनोबाह्येन्द्रियरूपेणैकधा दशधा सन्तम् आत्मानं जीवं प्रति
गुणान् सुखादिशब्दादिविषयान् विभजद्दत्तं प्रीयते प्रसक्तो
भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीसुवचनसूक्तितुक्तपक्षीयम् ।

परश्च चिद्विद्विषयस्य मायां चिच्चित्रामचेतनशक्तिम् ॥ १ ॥

संसारतापैः आध्यात्मिकादिभिः मर्यादहमिति शेषः ॥ २ ॥

उत्तरवति — निगुणः स्वरूपतः त्रिगुणात्मस्वस्थिति
केवलदेवादिनामरूपराहिते साक्षात् विषयः धर्मभूतज्ञान-
यः देहोऽहमस्मीति भावः । सा मानेति यथा जीववत्ता
समष्टिरूपेण शरीरभूतया इह दृष्टिभूतज्ञानं निममे विभु-
रित्यत्र विभोः प्रवेशकथनं स्वरूपत्वेनैवेति शेषम् ॥ क ॥

कथं जीवस्वरूपत्वं निर्विकारत्वम् ? तदाह—विषयेषु भ्रमणं

जायत भ्रतः करणभ्रमः मनोभ्रमश्च स्वप्नः वासनाबीज-
वासना एव बीजं यस्यां सा गुणसंसर्गशेषा सुषुप्तिः तस्य
भ्रातः जीवशरीरपरस्वरूपं तास्त्रयस्यास्वप्नोति ॥ ख ॥

ननु, तस्य सुषुप्तौ कथमस्वप्नोति आह—विशुद्धमिति । तत्रै-
काकारत्वेन विशुद्धं ज्ञानमेव परमात्मवस्तु अणुजीवस्वरूपं समष्टि-
दृष्टिभूतं मायया समष्टिरूपरूपया प्रादुर्भातः बहिरन्त-
करणधर्मभूतज्ञानरूपेः त्रिधा भासते यथा स्वप्ने यथा इन्द्रि-
येषु सन्निवृत्त अन्तरिन्द्रिये बुद्ध्यादिविशिष्टधर्मज्ञाने क्रियाफल-
तमेव ॥ ग ॥

अन मात्मनि जीवे त्रैविध्यं मायात्रिगुणकार्यं भावेति
कुतः वेदयत्येतत् दृष्टारवात् अर्थाभवाच्चानैकान्तिकत्वात् यो-
स्वरूपानुभवे त्रैविध्या स्फूर्तेः “ या निशा सर्वभूतानाम् ”
इत्यादि प्रामाण्यत्वात् अथ दृष्टांतो उभयत्र मनोरथे यथा दृष्टा-
त्वात् मायात्वं स्वप्ने च यथा दृष्टिभूतमायात्वं ईश्वर-
सङ्कल्पमात्रत्वं इति विचार्य उपशमयति स्वरूपानुभूतः
देहस्वप्नत्रात्मोभयधर्माभिवृत्तो भवतीति ॥ घ ॥

त्रैविध्यमेव प्रपञ्चयति—ईश्वरसृष्टत्वेन अभिरिति । प्रपञ्चो-
विशुद्ध कृतैः पञ्चीकृतैः वा महाभूतैः त्रिगुणं तज्जगद्योनिरि-
त्युक्तकार्यैः समजीवब्रह्मशरीरक भावः भूतानि तानि देव-
तीयं कुमनस्यस्याशरीरविशिष्टव्यष्टिजीवान् समजं एतयां जीव-
भोगापधर्गोऽप्यत्राह, स्मार्तात्मप्रसिद्धते मोक्षार्थं च ॥ ३ ॥

प्रविष्ट इति स्वरूपत्वेन एवेति पञ्चधातुभिः सूत्रांन भूतानि
सजीवशरीराणि प्रविष्ट, स्वरूपेण दशधा एकादशेन्द्रियरूपेण
आत्मानं जीवं सधर्मभूतज्ञानं विभजन् विभक्तं देवादिभूतं
कर्माणि कुर्वन् विषयान् जुषते जीवं जीवयतीति ॥ ४ ॥

भीमह्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रार्णवका ।

“तन्माययाऽतो बुधः” इति “विष्णोर्मांशमिदं पश्यन्” इति श्लोकम-
मतो मायां तत्कार्यं च पृच्छति निमिः—परस्वेति द्वाष्टयाम् । माया-
शब्दस्तरकारेपरश्च मायां तत्कार्यञ्च वेदितुमिच्छाम इत्यर्थः ।
भगवतो भवन्तः नोऽस्मिन्नेव युवन्तु ॥ १ ॥

यद्यपि “मयं द्वितीयाभिनिवेशतः” इत्यादिना देहात्मभ्रम-
स्वप्नत्रात्मभ्रमादिकं मायाकार्यमुक्तमेव तथापि तद्विस्तरबुभुक्षया
अत्र पृच्छामीत्यभिप्रात्याह—नानुत्तरे इति । हरिकथामृतकूप-
युष्मद्वचः जुषन् सेवमानोऽहं नानुत्तरे न त्मोऽस्मि अतुप्तो हतुप्तेन
आत्मानं यच्च च विदितव्यं—संसारं ये तापा आध्यात्मिका-
दयत्नवस्तेनितरां तप्तः मर्यादां मरणशोकश्च तत्तापानां संसार-
तापानां भवजमोषधम् अतोऽस्मांसंसारनिवृत्तये केवलं कृपयेण
कथयन्तिवति भावः ॥ २ ॥

तत्रास्तरिक्तो योगीश्वर उत्तरमाह—निगुण इत्यादिना नैवद्यपि
निगुण इत्यादिश्लोकान्तुष्टयं परैः परित्यक्तं तथाप्यर्थैः परिगृहा-
तत्वात् सङ्कल्पद्वेण द्वाष्टयान्तरातद्व्याख्यायते परपरित्यागः
कश्चित् पाठोऽस्मात्प्रतीकृत्याहति विशिष्टं न विद्यः ॥
विभुजंगद्वेण विविधं गतितुम् इच्छुः परमपुरुषः यथा
महत्वा इह जगज्जिज्ञासा सा भगवतो माया आत्मनो जीवश्च

अं मदीयप्रवाचाद्यैकतमभाष्यतत्त्वचिन्तिका ।

निर्गुणो मत्वादिगुणव्यवहारो केवलं निशुद्धं शरीरसम्बन्ध-
रहितं साक्षात्स्वयं प्रकाशरूपे विपर्ययः शरीरसम्बन्धगुणवद्वय-
देहात्मभूमादिरूपो यो विपर्ययस्तस्मात् मायाकायमिति
याजना कार्यकारणभावाद्गोप्यार्थकं सामानाधिकरण्यात् निर्गुण
इत्यनेन मायायास्त्रिगुणात्मकत्वं सूचितम् । केवलं इत्यनेन देहेन्द्रि-
यादिरूपेण परिणतत्वं साक्षादित्यनेन जडत्वम् अनेन माया-
स्वरूपमुक्तं विपर्यय इत्यनेन च मायाकायम् उक्तम् इत् निर्गुण
इत्यनेन महदादिपृथिव्यस्तस्य जगत्कर्तृत्वायसूचनात् आत्मनो
याद्वयपर्ययः "मायं भगवतो माया" इत्यनेन देहात्मात्मनादिरूपस्य
जीवभूमस्य तत्कार्यत्वसूचनात् (क)।

तत्र भूमरूपकार्यं प्रपञ्चयितुं प्रकृतिकार्यवेहेन्द्रियादिसम्बन्ध-
विनिर्मुक्तं जीवस्वरूपं भूमात्ममवाप्तसम्बन्धं तत्प्रयुक्तजाग्रत-
स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयसम्बन्धं च वदन् भूमं प्रपञ्चयति,
इन्द्रियार्थं । जाग्रत्स्वप्नशब्दाश्च तदवस्थाभान् लक्ष्यते तदा
अयमर्थः जाग्रत्प्रदवस्थायाम् इन्द्रियार्थभूमः इन्द्रियेभ्यस्तत्प्रयुक्ते-
रर्थस्वप्नात्मात्मरूपेषु देहादिस्वात्मस्थित्यर्थोपादेयत्वादिभूमः
स्यात् स्वप्नोऽन्तःकरणभूमः स्वप्नेऽन्तःकरणेन बाहेन्द्रियाऽ
संयुक्तेन भूमः सोऽप्यस्थिरस्वप्नशरीरादिषु स्थिरत्वादिभूमि-
रूपः इन्द्रियात्तःकरणपदाश्च तत्सम्बन्धस्तथोक्तिराभवयो
रसम्बन्धात्तदाभ्यभूतदेहसम्बन्धस्तत्प्रयुक्तजाग्रदवस्थायव्यव-
हारीतः सुप्तस्वप्नस्वप्नानां वाचनारूपधीजमात्रावच्छेदितं विलुप्त-
वाद्याऽयत्नप्राप्त्यावच्छादिसुखिन्द्रियादिज्ञानं सुप्तं सुषुप्ति-
रित्युच्यते तत्तदपि प्रकृतिसम्बन्धप्रयुक्तं तत्कार्यमेवेत्यर्थः
तदन्वयः इत्थं तत्तावत्प्रयत्नोपाययो वक्ष्ये तथाभूतः प्रत्यगात्मा
तर्हि कदाऽवस्थात्रयव्यवहारीतिमुक्तिरिच्छाद्, तुवाऽमुर्तिरिति ।
यदाऽमुर्तिः प्रकृतिपरिणामात्मकशरीराभावः मुक्त्यवस्था इति
यावत् सा तुरीया देहसम्बन्धप्रयोज्यावस्थात्रयविनिर्मुक्त्यव-
स्थेत्यर्थः । अनेनावस्थात्रयान्वयस्य प्राकृतशरीरसम्बन्धप्रयुक्तत्वे-
नोपाधिकत्वादस्थिरत्वं सूचितं तस्मिन् स्थिरत्वप्रतीतिप्राप्ति-
रूपाधेति (ख)

एतदेव स्वप्नदृष्टान्तोपपादयन् प्राकृतशरीरसम्बन्धेऽपि कारणा-
माह—विशुद्धम् इति । यथा जीवस्य स्वरूपं निशुद्धं रागाद्य-
कलुषितम् एकं जाग्रदाद्यवस्थामेव दर्शितं ज्ञानं ज्ञानैकरसं तथापि
तस्मादयं प्रकृतिपरिणामरूपदेहसम्बन्धेन निमित्तभूतेन प्राह-
कार्येस्त्रिधा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रययुक्तमवभासने यथा
स्वप्ने गजतुरगादिरस्थिराणि स्थिरवदवभासने तद्वत् प्राहकार्ये-
रित्यत्र प्राहकार्यमिन्द्रियम् प्राहकार्येनात्मनःकरणवाचनाधीकृत्वो-
परुपग्रहः यदेतावत्प्राप्तमात्मतन्मूखदेहेन्द्रियात्तःकरणावस्थादिकं
सर्वं तत्तत् विविक्तपाकलं संविद्धिज्ञानस्वरूपे प्रत्यगात्मनि क्रियावा-
प्रतादिपुण्यपापा (तिम) त्रिकायाः फलमित्यर्थः (ग)

एतदेवोपपादयति चैतन्यादिति । चैतन्यादित्यत्रात्मा मुक्त्य-
वस्थायामनुवृत्तमावाक्यविचारार्थानामपि कस्याश्चिदवस्थायाम-
मवस्थान्तरस्यावस्थस्य व्यभिचाराच्चात्मनि मायात्रैविध्यं माया-
कार्यमवस्थान्तरैविध्यं क्रियाफलमित्यनुपपद्यते ननु स्वाभाविक-
मित्यर्थः । कर्मफलत्वे दृष्टान्तमाह, यथा मनोरथः स्वप्ने इति ।
मनोरथशब्देन मनोरथविषयीभूतं सुखं लक्ष्यते यथा स्वप्ने सुखम्

मनिरथं क्रियाफलं तद्वदित्यर्थः । इत्यामृष्ट्य एवं विमले कृते
मति उपपद्यति बहिः क्षुद्रसुखायं व्यापारादिभूतां भव-
तीति (घ)

एवं प्रकृतिकार्यभूमं विस्तरणं उक्त्वाऽथ जगत्कर्तृत्वायं
प्रपञ्चयति—एभिरेति । आद्यः सर्वकारणतया स्वयमादावेव वर्त-
मानः महाभुजः परमपुरुषः भूतात्मा र्थाहसमष्ट्युभयविध-
भूतात्मनामा लक्ष्मिः प्रत्यक्षाविप्रमास्यसिद्धैर्महाभूतैः पृथिव्या-
दिभिर्मायाकायैर्भूतैः समष्टिभिर्भूतानि उच्चावचानि उच्छ्वासा-
पकृष्टानि च ससजं सृष्टः प्रयोजनमाह, स्वमात्रात्मप्रसिद्ध इति ।
स्वस्य मात्राभूतानां शरीरभूतानाम् (आत्मनां) जीवानां प्रसिद्धे
पुरुषार्थसिद्धये भगवदाराधनोपयुक्तकरणाकलेवरादीनि उच्चा-
भवन्ममाराध्य निःश्रेयसं प्राप्नुमित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं तर्हि लक्ष्यकरणकलेवराः सर्वेपि तमाराध्य निःश्रेयसं
कृतो न प्राप्नुयित्वा माह—एवमिति । यद्यप्येवं स्वमात्रात्मप्रसिद्ध-
तया पञ्चमिर्भूतभिर्महाभूतैः सृष्टावपि भूतानि शरीराणि प्रविष्टः
प्रत्यगात्मा एकधा दृष्ट्या आत्मानं विमज्जन् ज्ञानकर्मैन्द्रियात्तः-
करणैरात्मानं ज्ञानं विमज्जन् गुणान् शब्दादिविषयानेव मुक्ते
ननु परमपुरुषमाराध्यतीति भावः ॥ ४ ॥

भूमिज्ञानवृत्तजतीयेकतमभाष्यतत्त्वचिन्तिका ।

परस्य पूर्णस्य मायिनां ज्ञानिनां मोहिनीं मायां सृष्ट्यादिषु
प्रवर्तमानाम् इच्छाशक्तिं जडप्रकृतिवैभवम् ॥ १ ॥

तत्रतत्र भागवते मायाविषयप्रश्नपरिहारावनेकशः कृतावि-
श्वप्राधेयमिदं नेति भावेनाह—नानुत्पद्ये इति । हरेः कथामृतं
यस्मिन्तत्तथा तद्वैषजं संसारतापशान्तिकरम् औपचर्यम् ॥ २ ॥

परिहारमवश्यं प्रश्नः सङ्गच्छत इत्यतः परिहारोपि मायात्रैविध्य-
विषय एवेति भावेनोपोद्धातं रचयति—एभिरेत्यादिना । अत्राहं
भावः आदौ स्वयं परमात्मा खेच्छोद्धोषितया प्रकृत्या मह-
दहङ्कारादिकमेव अर्तुविशतितत्त्वानि सृष्ट्वा पुनश्चैतत्समेतेः स्तुतः
ताम्बनुप्रविश्य संवोजय तदुपादानत्वेन ब्रह्मायङ्मुखाद्यात्मनैः
सह प्रविष्ट्य ब्रह्मादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां रूपान्तराणि सृष्ट्वै-
र्महाभूतैः पञ्चमिरुच्चावचानि शरीराणि ससजं त्रिविधां
जीवांस्त्रिविधैः शरीरैः संवोजयामास किं प्रयोजनमुद्दिष्टव्येत्यत
उक्तम् आत्मप्रसिद्ध इति आत्मनो हरेः प्रसिद्धिः क्वातिः
प्रतीतिः ज्ञानमिति यावत्तदर्थं परमात्मतत्त्वज्ञानावेत्यर्थः ॥ ३ ॥

जीवकक्षया ब्रह्मैव भोगायतने शरीरे स्थित्वा कर्मफलं भुङ्क्त
इत्यद्वैतमतं प्रत्याह—एवं सृष्ट्विति । स परमात्मोक्तविषया स्थितिः
पुनः सृष्ट्या शूलमात्रं प्राप्तेः पञ्चभूतभिर्महाभूतैः भूतानि
शरीराणि सृष्ट्वा तत्तदहङ्कानुसारेण जीवेन सह ताम्बनुप्रवि-
ष्ट्वात्मानं स्वम् एकधा मनोनियन्तृरूपेण दृष्ट्या दृष्टेन्द्रियन्या-
मकरूपेण विमज्जन् विमक्तं कुर्वन् गुणान् विषयसारानानन्दा-
नेव जुषत इत्यन्वयः । विमज्जन्त्यनेन जीवात्मनामपवशक्तित्वेन
आत्मनो मिश्रत्वमवस्थात्वेन कर्मफलभोक्तृत्वं स्वस्य पूर्णशक्ति-
त्वेन ज्ञातृत्वं च वदन्ति ॥ ४ ॥

गुणैर्गुणान् स भुज्जान आत्मप्रयोजितैः प्रभुः ।

मन्यमान इवं सृष्टमात्मानमिह सज्जेत ॥ ५ ॥

भीमस्त्रीविगोत्राभिरुक्तकमलसदृशः ।

हरिकण्ठमृगमिति तत्त्वभाष्येणमायावर्णनेऽपि तत्प्रधान-
मेव तव वचो भवेदिति भावः ॥ १-२ ॥

तत्र एषा माया भगवत इत्युत्तरयिष्यमाणस्य सोपान-
माह-एभिरित्यादि । एभिर्महदादिभिः क्रमेण सृष्टौ स्वमात्रेणैव
टाकायां भक्त्याय एव सृष्टौ मुख्यः प्रधान इति प्रथमार्थे दर्शितम्
एतदेव च वास्तवं प्रयत्नात्तरत्वाऽऽनुवर्तितात्वात् ॥ ३ ॥

अत एव जुषते गुणानिति—

“गुणदोषदोषो गुणस्तमवर्जितः ।

न मय्येकान्तमकानां गुणदोषोद्भवा गुणाः” ॥

एतद्वि शब्देन तादृशमकानां स्वयमतद्विज्ञासरूपायैव प्रीत्या
सेवत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमस्त्रीभनायकवर्त्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

मायातत्तरणाधीशस्त्रिकुक्रमांश्चि पृच्छते ।

राज्ञे प्रत्युत्तराययेषां तृतीये ददुरायेमाः ॥

विष्णोर्मांशमिहं पश्यंजत्युक्तमतां मायां पृच्छति,
परस्येति ॥ १ ॥

नानुत्पे इति सुप्रसङ्गार्थिनो मे युष्मद्वचोऽमृतपान-
लोमस्य दुर्वारत्वमेव प्रश्ने कारणं ज्ञेयमिति भावः ॥ २ ॥

गुणकायां सृष्टिस्थितिसंहारायां निरूपणेनैव गुणा-
निरूपिताः स्युर्गुणैश्च निरूपिताः स्वत एव गुणमयी मायानिरूपिता
यादित्वमिष्टायेमाह-एभिरिति । भूतात्मा परमेश्वरः उच्चावचानि
भूतानि देवतिर्यगादीनि ससजं किमर्थं स्वमात्रात्मप्रसिद्धये
जीवानां जीवानां मात्राणां विषयप्राप्तीनाम् आत्मनः स्वप्राप्ते-
श्च वा प्रकृष्टा सिद्धिस्तदर्थं यत्तुं चेद्वक्तुम्—

“बद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ।

मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय च” ॥

इति ॥ ३ ॥

सृष्टिमुक्त्वा स्थितिमाह-एवमिति त्रिभिः । पञ्चधातुभिर्महा-
भूतैः सृष्टानि भूतास्त्यस्तयामित्वा प्रविष्टः सन् एकधा मनसा
एव वाह्येन्द्रियरूपेण आत्मानं विमज्जन् गुणान् तत्तद्विषयान्
जुषते जीवं जीवयति भोजयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमस्त्रीकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

एवं भगवत्प्राप्तौ साधनं भगवद्भजनाधिकारिणं भागवतं
। भूतवा अथ भगवत्प्राप्तौ प्रतिवर्त्यकभूतां मायां पृच्छति—हे
। भगवन्तः । सर्वज्ञाः विष्णोर्मांशमिदमिति प्रागुदाहृतां विष्णो-
र्मांशं मायिमां बद्धजीवानामपि निश्चयेन मोहिनीम् अनेन बद्ध-
जीवमपि वेदितुमिच्छाम अतो नोऽस्मभ्यं ब्रूयन्तु ॥ १ ॥

[१४]

उक्तवक्ष्यमाणयद्विधप्रश्न हेतुमाह—नान्विति । संसारतापे-
र्निर्गतां ततोऽहं तेषां तावानां मेवजम् औषधं हरिकण्ठरूप-
ममृतं यस्मिन् तद्युष्मद्वचो जुषमाणो नानुत्पे न तृप्यामि ॥ २ ॥

सृष्टिसंहारद्वारां मायामाह-एभिरित्यादिना । तत्र सृष्टिं बद्ध-
जीवमाह पञ्चभिः । मायः विश्वहेतुः भूतानामात्मानयोर्मां यस्याः
अशक्तिभूतायाः परिणामभूतैरेभिः स्वसृष्टैर्महाभूतैः उच्चावचानि
भूतानि ससजं, एषा माया भगवत इत्यन्तिमनाम्नवः । भूतसृष्टि-
प्रयोजनमाह, स्वमात्रात्मप्रसिद्धये इति । स्वः स्वकीयः अंशभूतो
जीवस्तस्य मात्रात्मप्रसिद्धये तत्र बुभुक्षोः मात्राप्रसिद्धये विषय-
भोगाय मुमुक्षोः आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय ॥ ३ ॥

मुमुक्षुस्वभावः पुरुषायाये वर्णितः अत्र बुभुक्षुस्वभावमाह,
एवमिति अतुभिः । एवं पञ्चधातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि शरीराणि
प्रविष्टः मायामोहितः बुभुक्षुः आत्मानम् एकधा मनसा मननशीलो-
ऽस्मत्प्रेषं वशधा भोगादिभिः भोगात्प्राप्तिसिद्धये विमज्जन् गुणान्
विषयान् जुषते भुङ्क्ते नतु मुमुक्षुवद्भगवन्तं मज्जेत ॥ ४ ॥

मायाटीका ।

राजोवाच ।

राजा निमि बोले, कि—हे विप्र ! अखिल निवृत्ता परम
पुरुष श्रीविष्णु की माया के जानने की मैं इच्छा करता हूँ
आप लोग मेरे लिये कथन कीजिये ॥ १ ॥

हरिकण्ठा ऽमृत रूप आपके वचनों को सेवन करना हुआ
मैं तृप्त नहीं होता हूँ क्योंकि ? संसार के तापों से तृप्त हुआ
हूँ और आपके वचन संसारताप की औषध रूप है ॥ २ ॥

अन्तरिक्ष उवाच ।

अन्तरिक्ष नामक योगेश्वर बोले, कि—हे महाभुज !
इन पञ्च महाभूतों से जगत्कारण परमात्मा ने देव
मनुष्यादि रूप ऊँचे नीचे शरीरों को रचा, किस प्रयोजन के
लिये, कि—केवल अपने शरीर भूत जीवों की प्रकृष्ट सिद्धि
(मोक्ष) के लिये अर्थात् परमात्मा ने जीवों को निज आराधन
द्वारा अपनी पाप्म के लिये जिस प्रकृति के विकार पञ्च-
भूतों से करण कलेवरादि प्रदान किये उस प्रकृति की ही
माया जानो ॥ ३ ॥

इस प्रकार पञ्चभूतों से परमात्मा के रचे हुए इन शरीरों में
प्रविष्ट होकर यह जीव मन के द्वारा और इन्द्रियों के द्वारा
ज्ञानका विभाग करता हुआ विषयों का सेवन करने लगा और
परमात्मा के आराधन को भूल गया ॥ ४ ॥

अधिरक्षामिकृतमावाप्यंदीपिका ।

स च जीव आत्मनाऽन्तर्गतां मिष्टां प्रयोजितैर्गुणैरिन्द्रियै-
र्गुणाविवयान् भुज्जान इदं सृष्टं शरीरमात्मानं मन्यमान इह
शरीरादीं सज्जेत अत एव संसरतीति भावः ॥ ५ ॥

कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् सनिमित्तानि देहभृत् ।

तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरम् ॥ ६ ॥

इत्थं कर्मगतगिच्छन् बह्वभद्रवहाः पुमान् ।

आभूतसम्प्लवात्सर्गप्रलयावभृतेऽवशः ॥ ७ ॥

धातूपप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकम् ।

अनाविनिधनः कालो ह्यव्यक्तायाऽपकर्षति ॥ ८ ॥

भीमरक्षाभिहितभाषाधर्मपिका ।

ननु, भुञ्जानः कथं सज्जते ? भुञ्जानो भोगसमाप्तौ मुच्यते इति चेत्तत्राऽऽह—कर्मभिः कर्मेन्द्रियैश्च सनिमित्तानि सवासनानि कर्माणि कुर्वन्तस्तत्पूर्वकर्मफलं च गृह्णन्तं देहभृत्कर्मतीह संसारे न तु मुच्यते कथंभूतं कर्मफलम् ? सुखेतरं दुःखदुःखारम्भकम् ॥ ६ ॥

किञ्चित् कालं भ्रमति ? तदाह—इत्यमिति । बह्वभद्राणि वहन्तीति तथा ताः सर्गप्रलयावभृतेऽवशम् ॥ ७ ॥

एवं मायामयीं सृष्टिमुक्त्वा प्रलयं दर्शयितुमारभते, धातूनां महाभूतानामुपप्लवे नाशहेतावासने व्यक्तं कार्यं द्रव्यं स्थूलं गुणः सूक्ष्मं तदात्मकमव्यक्तायाऽव्यक्तं प्रति नेतुमाकर्षति ॥ ८ ॥

भीमरक्षारमण्यदासगोखामिविरचिता
रूपिकादीपिनी टिप्पणी ।

स च सन्तु जीवः प्रभुः प्रपञ्चवात् बलिकञ्जिज्ञानादि-
शक्तियुक्तोऽपि ॥ ५ ॥

अत एव आसक्तत्वादेव संसरति जन्ममरणादिना भ्रमति,
इह जगति सुखेतरमिति कर्मफलस्य विशेषणं सुखञ्च तद्-
तरङ्गेति विशेषणयोः कर्मधारयः पुंस्त्वमायेम् ॥ ६ ॥

आभूतसम्प्लवात् भूतसम्प्लवमभिवाच्य महाप्रलयपर्यन्त-
मित्यर्थः । आहूतेति कञित् पाठः । तत्र अकारस्य हकारादेश-
द्वन्द्वशः अवशः प्रकृत्यधीनः ॥ ७ ॥

एवं मायामयीं सृष्टिमुक्त्वा तन्मयं प्रलयमाह—धारयति ।
धारयन्ति शरीराणीति ज्ञानवो महाभूताणि तेषाम् आसन्ने
सविधमाने सनि स्थूलमाकाशादिकं सूक्ष्मं महद्वाकिकं तद्रूपम्
अव्यक्तं प्रधानं प्रति ॥ ८ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीकम् ।

एतदाह, गुणकायैषु विषयेष्विन्द्रियेषु च ज्ञेय्या गुण-
पदस्य इदं सृष्टे देहादिकम् आत्मानं मन्वमानः आत्माना
विद्वच्चिन्तित्वा प्रकाशितैर्गुणैरिन्द्रियैः स जीवः प्रभुत्वकर्म-
वश्योऽपि सज्जते ॥ ५ ॥

कर्मभिः पूर्वजन्मानाभिः जनिमित्तानि आत्महेतुकानि
इन्द्रियैरितानि कर्माणि कुर्वन् जीवोऽयं सुखेतरं दुःखं तत्त-
त्कर्मफलं गृह्णन् तत्र तत्र भ्रमति ॥ ६ ॥

कर्मगतीर्देहादिगतीः लच्छन् पुमान् जीव आभूतसम्प्ल-
वात् प्रलयम् अभिवाच्य जन्ममृत्युं मह्यते अवशः गुणमय-
प्रकृतिवशः ॥ ७ ॥

एवञ्च ज्ञानोदापादिकां तां प्रतिपाद्य प्रलये तस्याः सूक्ष्म-
रूपेणाऽवस्थानं प्रपञ्चयति—धातूनामुपप्लवे नाशो आसने प्राप्ते
व्यक्तं स्थूलं कार्यं काव्यशरीरकः परमात्मा अव्यक्ताय अव्य-
क्तावस्थां सूक्ष्मावस्थां प्रकाशयति द्रव्यं जिवसमाष्टि गुणाः
इहसम्प्लवाकाः तदात्मकं चिद्विचित्परिणामरूपम् इत्य-
र्थः ॥ ८—१० ॥

भीमजगन्नाथवाच्येकनभागततन्त्रचन्द्रिका ।

तत्र हेतुं वदन्नुपपादयति—गुणैरिति । स प्रभुर्जीवः मगलना
सृष्टिमिदं शरीरमात्मानं मन्वमानः अत एवात्मनास्तर्कामिया
परमपुरुषेण प्रदानितैरापादितप्रवृत्तिस्त्वैर्गुणैः गुणपरिणाम-
भूतैरिन्द्रियैर्गुणान् शब्दादिबिषयान् भुञ्जानः इह विषयेष्वेव सज्जते
देहात्माभिमानगतस्मृतः पूर्वपूर्वविषयानुभवञ्चोत्तरोत्तरविषय-
सक्तिहेतुरिति भावः ॥ ५ ॥

केवलमयं न सज्जते किन्तु न सुखतीत्याह—कर्माणीति । इह
संसारे देहभृत्जीवः कर्मभिः पूर्वपूर्वदेहाजितकर्मवासनाभिः-
निमित्तभूतभिः सनिमित्तानि उत्तरोत्तरदेहनिमित्तभूतवासनासदि-
तानि कर्माणि पुण्यपापात्मकानि कुर्वन् तत्तत्कर्मणां फलं सुखं
दुःखं च गृह्णन्नुभवन् सुखेतरं दुःखोत्तरं यथा भवति तथा
भ्रमति ॥ ६ ॥

इत्थं किञ्चिदर्थं भ्रमतीत्यत आह—इत्यमिति । पुमान् जीवः
इत्थं कर्मगतीः कर्मसम्पादितदेहान् गतिशब्दः अकारपरः देहस्या-
ऽपृथक्सिद्धप्रकारत्वात् गच्छन् प्राप्नुवन् बह्वभद्राणि दुःखानि
वहतीति तथा अवशः प्रकृतिपरवशः आभूतसम्प्लवात् महा-
भूतप्रलयपर्यन्तं सर्गप्रलयौ उत्पत्तिमरणौ तत्परम्परामित्यर्थः ।
मह्यते प्राप्नोति ॥ ७ ॥

तर्हि कीदृशो भूतसम्प्लवः ? इति तस्य बुभुक्षाभावस्य तमु-
पपादयति—साज्जैरक्षमिधामुपप्लव इति । धातूपप्लव पञ्चमहा-

भीमद्वीरायवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूतोपसंहारे महाप्रसवे नायके सत्यनादिनिधनः आद्यस्तशूयः
काष्ठः काष्ठशरीरकः परमपुरुषः द्रव्यगुणात्मकं पञ्चभूतशब्दादि-
गुणात्मकं गुणवृत्तभूतपरिणामात्मकं व्यक्तं कथं विभक्त्य-
कावाऽवकर्षति अथर्वकं नामरूपविभागरहितं तमःशब्दवाच्यं
सूक्ष्ममचिद्द्रव्यं तस्मिन्नेतुमाकर्षति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्णकृतपदरत्नावली ।

नन्विन्द्रियाणामनुभूतेषु विषयेष्वपि प्रकृतेः तत्त्वस्यानुभ-
वमोऽपि प्रसज्येत मतः कथं गुणानेव भुवने ? इत्यत्राह—गुणै-
रिति । यो गुणानेव भुवने इति प्रकृतः परमात्मात्माना प्रयो-
तितैर्विषयानुभूतत्वेन परितेगुणैरिन्द्रियैर्गुणान् भुञ्जानो यतत
इत्यर्थः । कथं विषयानुभूतत्वेन भुञ्जते कदापि नानुभूयते
इत्यर्थः, “नानुभूयते हरिः विषयः” इति स्मृतः । एकस्मिन्नेव
भोगावतने स्थितबोदनबोरेकस्य हेतुगुणैकभोक्तृत्वे का हेतु-
रित्यत्राह—प्रभुरिति “समर्थेऽधिपतौ प्रभुः” इति वचनात् सामर्थ्य-
मात्रिपत्वं च निमित्तमित्यर्थः । अतस्त्वास्तत्त्वयोः प्रमितसंज्ञानङ्गी-
कारे बाधकमाह, मन्वमान इति । इहमित्येवमहं “आत्मा वा इदम्”
इति भूतेः । सत्त्वधिकत्वेन वर्तमानं ते परमात्मानम् इदं
सृष्टं देहवागेनोत्पन्नम् इदं जीवाय च स्थितिं मन्वमानो जीव
इह संसारे सज्जते मृतः परत्र तर्मासि मज्जते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एतदेव विदुषोति—कर्मण्येति । संनिमित्तानि पूर्वकर्मप्रवर्त-
नसंस्कारावधीजसदितानि कर्मभिर्वापारेः कर्मैर्द्रव्यैर्वा कुर्वन्
सुखेतरं दुःखं प्रति भ्रमतीत्यर्थः ।

“शरीरे होषहानेन गुणभोक्तारमीश्वरम् ।

शरीरस्थतया जीवं मन्वमानः पतत्यधः ॥

तत्सृष्टा हि सदा जीवा इहादेजनिमरवतः ।

निजानन्दैकदेहोऽसौ विष्णुस्तस्मैकतानयोः ” ॥

इत्यनेन प्रमितोक्तमर्थः ॥ ६ ॥

जीवपरबोरेदेहार्थिः पुनः कदा न तमःप्रवेश इत्यतः प्रलय-
परेस्तमेव देहयोगविबोद्धव्यौ जन्ममृत्यु- ततः परं तमःप्रवेश
इत्याद्येनाह—इत्यमिति । कर्मवर्तीः कर्मनिर्मितबोनिबद्धव्यक्तानि
बहुव्यमद्राणि पापापबाधकारणमप्याधत्त इति बहुव्यमद्राहः
प्राभूतसम्पत्तयात् जगत्प्रलयपरवर्गेण स्वर्गलक्ष्मी जन्ममरण
वर्तमानकल्पतया स्वानामित्यत उक्तम् अथवा इति—

“प्राभूतसम्पत्तया जन्ममर्जितव्यतः विप्रानतः ।

ततः पतत्यधो बध्नादुत्थानं नैव तु कश्चित्” ॥

इतिवचनात् जगत्तः पञ्चादये तर्मासि पतनीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमीश्वरमात्रानिवर्तादेवकात् सृष्टिं समासतोऽभिधाय
प्रलयं सकृद्विधाह—भूतपञ्चव इति । भूतानां पृथिव्यादिपञ्च-
भूतानाम् उपपत्तये प्रलयं द्रव्यगुणात्मकं पञ्चभूतशब्दादि-
गुणमयं व्यक्तं ब्रह्मावृद्धम् अनादिनिधनः काष्ठो विष्णुः अव्यक्ताय
मूढप्रकृतये विकर्षति प्रकृत्यद्यप्य कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । “काष्ठाव्यः
कलनाद्रूपवृत्तकमव्यक्तं नवन्” इति वचनात् विष्णुरेव काष्ठ-
शब्दनाकः विकर्षतीत्यनेन काष्ठशब्दाऽपि निरुक्तः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयगोस्वामिकृतकमन्वमानः ।

स तु जीवः प्रभुः प्रसवेष्टवाद्याकिञ्चिज्ज्ञानादि शक्ति-
युक्तोऽपीत्यर्थः । तत्र कारणं तु “मयं द्वितीयाभिनिवेशतः” इत्याद्या-
येव दर्शितम् । ब्रह्मा, स आद्यः पुरुषः आत्माना प्रकाशितेगुणैः
कारणवादिभिर्हेतुभिर्दिष्टान् गुणान् भक्तप्रमत्तद्विद्यासान् भुञ्जान
आत्मा इव इदं सृष्टं भक्तशरीरम् आत्मानमात्मदेहमेव मन्वमान
इह भक्तशरीरे सज्जते “आद्यवो दृष्टं मन्वमान” इत्यादेः ॥ ५ ॥

आधारणजीवानां गतिमाह—कर्मण्येति ॥ ८—१० ॥

भीमद्विजयवाच्यकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

स तु जीवः आत्माना अस्तव्यमिच्छा प्रयोजितेगुणैरिन्द्रियै-
गुणान् विषयान् भुञ्जते इदं सृष्टं शरीरम् आत्मानं मन्वमान
इह शरीराद्यौ सज्जते प्रभुः प्रकर्षेण देवतियेनादिवु मय-
तीति सः ॥ ५ ॥

ततश्च संसरतीत्याह—कर्मभिः कर्मैर्द्रव्यैः संनिमित्तानि सत्वा-
सनानि कर्मणि कुर्वन् सुखेतरं सुखदः कात्मकं कर्मफलं प्राप्नु-
यन् रमते इति नारकयोनावपि रमयद्दर्शनात् ॥ ६ ॥

दूतानामुद्भूतवस्तूनां सम्पत्तयः प्रलयस्तत्परेस्तम् ॥ ७ ॥

संहारमाह—मायैरयमिः । भूतानां महाभूतानाम् उपपत्तये
नाद्यहेतो प्रलये आसजे सति व्यक्तकार्यं द्रव्यगुणात्मकं द्रव्यं
कथं गुणः सूक्ष्मं तदात्मकम् अव्यक्तावाऽव्यक्तं कारणं प्रति नेतु-
माकर्षति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयकवर्तिकृतसारायनप्रदीपः ।

स बुभुक्षुः प्रभुः शरीरस्वामी आत्मप्रयोजितैः स्वप्रकाशितैः
गुणैः हेतुभूतैः कर्मभिः । ब्रह्मा, भगवत्प्रयोजितेगुणैरिन्द्रियैः
गुणान् विषयान् भुञ्जते इदं भगवत्सृष्टं शरीरमात्मानं मन्वमानः
इह देहाद्यौ सज्जते ॥ ५ ॥

कर्मभिः पूर्वकृतैः हेतुभूतैः पुनः शुभाशुभानि संनिमित्तानि
सत्वासनानि कुर्वन् सुखेतरं सुखं च तदितरे दुःखं च तत्तत्कर्म-
फलं तेषां तेषां शुभानामशुभानां च कर्मणां फलं गृह्यन्
देहभृत् इह संसारे भ्रमति ॥ ६ ॥

ब्रह्मणि समद्राणि बहतीति तथा ताः स्वर्गपल्लवौ जन्म-
परणौ ॥ ७ ॥

अथ संहारं दर्शयितुमारभते—भूतपञ्चव इत्यादिना । भूतानां
महाभूतानामुपपत्तये विनाद्यहेतावाद्यप्ये उपस्थिते अनादिनिधनः
आद्यस्तशूयः काष्ठः द्रव्यगुणात्मकं प्रकृतिगुणपरिणामं व्यक्तं
कार्यं विदितव्यं जगत् अव्यक्ताय कारणमावाय अप-
कर्षति ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

वह जीवात्मा समर्थ होकर भी अस्तव्यमि से प्रकाशित

शतवर्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि ।
 तत्कालोपचितोष्णाऽर्को लोकांस्त्रीन् प्रतपिष्यति ॥ ९ ॥
 पातालतलमारभ्य सङ्कर्षणमुखाऽनलः ।
 वहन्नुर्ध्वशिखो विष्वग्वर्द्धते वायुनेरितः ॥ १० ॥
 साम्बर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः ।
 धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट् ॥ ११ ॥
 ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप ! ।
 अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिन्धन इवाऽनलः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्रियों के विषयों को भोगता हुआ, इस परमात्मा के रचे हुए शरीर को ही आत्मा मानकर इसमें आसक्त हो जाता है ॥ ५ ॥
 कर्मेन्द्रियों से वासना प्राप्त कर्मों को करता हुआ, पूर्व किये हुए कर्मों के दुःखरूप फल को भोगता हुआ, यह देह धारी संसारी जीव इस संसार ही में देव मनुष्यादि योनियों में भ्रमता है मुक्त नहीं होता ॥ ६ ॥

इस प्रकार यह जीव बहुत प्रशुभ को प्राप्त करने वाली गति (देहों) को प्राप्त होता हुआ प्रकृति के वश होकर प्रलय पर्यंत बार २ जन्म मरण को प्राप्त होता रहता है ॥ ७ ॥

पञ्च महाभूतों का जब प्रलय काळ में नाश होना समीप आ जाता है तब द्रव्य गुणारमक जो कार्य है तिसको भनादि निधन (आद्यन्त रहित) काळतत्त्व, नामरूप विभाग के अयोग्य सूक्ष्म अचित् द्रव्य जो अव्यक्त है तिसके प्रति आकर्षित करने लगता है ॥ ८ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

नाशहेतूनाह—शतवर्षेति । तस्मिन्काळे उपचितोष्णासावुष्णा-
 आसावर्कश्च । यद्वा, तेन कालेनोपचितमुष्णत्वं यस्य सः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वशिख ऊर्ध्वज्वालाः विष्वक्परितः ॥ १० ॥

सांबर्तकः प्रलयकर्ता धाराभिर्नतु बिन्दुभिः हस्तिहस्ताभि-
 स्तत्प्रमाणाभिः ॥ ११ ॥

तत उपविश्याद्वैराजः पुरुषोऽव्यक्तं कारणं प्रविशति
 ननु—

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्पान्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतारमानः प्रविशन्ति परम्पदम् ॥”

इति स्मृत्यैः “यावदधिकारमवस्थितिराधिकायाम्” इति व्याख्या
 वैराजशब्दाभिधेयस्य च ब्रह्मणः परमभागवतत्वात्प्रमोक्ष एव
 सङ्गच्छते नान्येपामिव कारणमात्रप्रवेशः ? सत्यम्, अश्वमेधादिना
 सल्लोकां गतानामप्युक्तानामावृत्तिभ्रवणादिभक्तत्वे च ब्रह्मणोऽपि
 प्रकृतौ लयः पुनरुपपत्तिश्चेति मोक्षदौर्लभ्यमूचनायैवमुक्तमित्य-

विरोधः । यद्वा, केनापि प्रमाणेन न व्यवज्यत इत्यव्यक्तं ब्रह्मैव
 तत्प्रवेशेन च मोक्ष एवोक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

भीराभास्मग्नदासगोस्वामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नाशहेतूनाह—उपचितादीन् पूर्वार्थे “कर्मभिर्वर्द्धते तेजो ब्रूते च यथा
 रवेः” इत्युक्तेरर्कस्योपचितत्वासम्भवाद्यद्वेति उष्णमिति भाव-
 प्रधानो निर्देशः अत एवोष्णत्वमिति व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

इतिः प्रेरितः ॥ १० ॥

तत्प्रमाणाभिः हस्तिशुण्डाकाराभिः ॥ ११ ॥

उपपत्तिर्नैवः सहोपाधिलयात् व्यापिजीवानामपि लब्धो वैराज
 एव ज्ञेयः वैराजः समष्टिजीवः अव्यक्तं प्रकृतिं ते सर्वे
 ब्रह्मोपासकाः प्रातिसञ्चरे प्रलयं परस्य द्वितीयपराजस्य कृता-
 रमानः शुद्धचित्ताः “यावदधिकारम्” इति ब्रह्मसूत्रं तस्यावस्थेः
 आधिकारिकाणां लोकस्थितिहेतुषु वेदप्रवर्तनचराचरसृष्ट्या-
 धिकारेषु नियुक्तानाम् अपान्तरतमो ब्रह्मादीनां यावदधिकारं
 लोकव्यवस्थासु स्वाभित्वमधिकारस्तमनतिक्रम्य तत्प्रापकं
 प्रारब्धं यावदस्ति तावत्काळं जीवमुक्तत्वेनावस्थितिः प्रारब्धक्षये तु
 प्रतिबन्धकामावाप्तिर्देहमुक्तिरित्यर्थः । अन्येषां कार्याणामिव सत्य-
 मित्यर्थाङ्गीकारे एवमुक्तं ब्रह्मणोऽपि प्रकृतिप्राविष्टत्वमुक्तं
 इत्यविरोधः अन्तरिक्षवाक्यस्य श्रुतिसूत्रयोश्च विरोधो नास्तीत्यर्थः
 पूर्वार्थे मोक्षदौर्लभ्यस्त्वनल्लक्षणस्य प्रयोजनस्य कल्पनागौरवमतो
 यद्वेति यदि अव्यक्तशब्देन ब्रह्मैवोच्यते तदा तत्प्रवेशेन ब्रह्म-
 प्रवेशेन मोक्षस्यैवामिहितत्वाच्छ्रुतिसूत्राङ्गां विरोध एव
 नास्तीति न कल्पनागौरवमिति स्मरस्यम् ॥ १२ ॥

भीसुदधेनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

वैराजोऽन्तर्धामी अनिरुद्धमूर्तिः स्थूलदेवतस्त्वैवात्र
 व्योक्तः देहदेहिनोरभेदात् तद्देहस्य सूक्ष्मे लय उक्तः ॥ ११ ॥

सारङ्गदाक्ष्यां भूतानां तामसाहङ्कारे लयः ॥ १२—१४ ॥

भीमजीरराप्रवासाद्यैकतमागतसम्प्रदायिका ।

आकाशप्रकारमेवाह—शतवर्षेति । तदाऽऽयुर्व्याप्तिः सहा तत्कावेन शतवर्षपरिमिताऽनादृष्टिकावेनोपचितं वर्धित-
स्य यस्य सः । यद्वा, तस्मिन्कावे उपचितस्यासाधुप्राप्ता-
स्य स इति समस्तपाठेऽर्थः ॥ ९ ॥

पातालेनि । ऊर्ध्वंश्च ऊर्ध्वंश्चावः नायुता इरितः सहकतः
एवम् परितो वदन् वर्धते ॥ १० ॥

ततः सांनैकः प्रलयकृत्प्रमाणः हस्तिहस्ताभिर्गजशुण्डो-
मामिर्गजैरभिः सतवर्षाणि वर्धयति ततो विराट् प्रमायडं
खिजे जीवते ॥ ११ ॥

ततो वैराजो विराड्दत्तवर्षिपुरुषो जीवः एकवचनम् एको
हिरिनिष्ठत्वात्प्रमाणकं जीववर्ग इत्यर्थः । विराजं खिजे
प्रमाणकं विस्मृत्य सूक्ष्मं सूक्ष्मावस्थाम् अव्यक्तं “तम आसीत्” इति
तमः शब्दवाच्यं प्रधानं विशते इति संसर्गविशेषः एकः नतु द्वयः
चित्तं प्रत्यक्षेणनस्य कारणत्वाभावाद्यमेव संसर्गविशेषो “मक्षरं
तमसि खीयते” इति भुतावप्युच्यते निरग्धन “इवानख” इति
ज्ञानसङ्कोचाऽभिप्रेतः यथा निरग्धनः काष्ठरहितोऽग्निः सकु-
चितो भवति तद्वत्सङ्कुचितज्ञान इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

सङ्क्षिप्तोक्तं प्रलयमाहितो वक्ति—शतवर्षेति । तत्कावेन
तेन प्रलयकावेन उपचितः संवर्धितः उष्णो गुणो यस्य स तथा
सचाऽसावर्कस्य स तत्कावेनोपचितोऽप्यार्कः ॥ ६—१० ॥

विराट् प्रमायडश्च ॥ ११ ॥

सखिजे विखिजे प्रमायडमुष्मृत्य वैराजो प्रमायडान्तर्वेतो
पुरुषो ब्रह्मा अव्यक्तं परमात्मानं विशते अव्यक्तवाच्यं स्पष्टी-
कृतं स विशतष्टि, सूक्ष्ममिति । यद्वा, निरग्धनोऽनखः सूक्ष्मं
व्याप्तमभिप्रियेति ॥ १२ ॥

भीमजीवगोष्वाभिकृतक्रमसम्बन्धः ।

सम्बन्धकः तदभिधूमाङ्गां सृष्ट्याकृष्टरसेन च जातः ॥ ११ ॥

तत इति पूर्व तु व्यष्टिजीवानामपि वैराज एव जयो जयः
वैराजोऽत्र समष्टिजीवः ॥ १२ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारायर्धशिनी ।

उपचितः प्रलयः उष्णोऽत्युष्णः ॥ ९ ॥ १० ॥

संवर्धकः प्रलयकर्त्ता हस्तिशुण्डप्रमाणभिः ॥ ११ ॥

ततश्चोपाधिख्यात् वैराजः समष्टिजीवो ब्रह्मा व्यष्टिजीवानां
तु वैराज एव पूर्व जयो जयः । अव्यक्तं प्रकृतिम् अत्र ब्रह्मणोऽपि
कर्मिज्ञानिभक्तत्वेन भैषिष्यात् कस्यचित् पुनरावृत्तिः कस्य-
चिन्मुक्तिः कस्यचित्प्रमत्तपारंपर्यप्राप्तिश्चेति द्रष्टव्यम् “आग्रह
भुवनाल्लोकाः पुनरावृत्तिनोऽजुनः ।” इति विषयैवद्वयं भवति
अग्रहस्थावरत्नयोरिति—

[१५]

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिपद्यन्ते ।

परक्याप्ते कृतार्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” ॥

इत्यादि वचनेऽर्थः ॥ १२ ॥

भीमच्छकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

विनाशहेतुनाह—शतवर्षेति । तत्कावेन प्रलयकावेनोपचितः
संवर्धितः उष्णो गुणो यस्य स तत्कावेनोपचितोऽप्यः सचासा-
वर्कश्च ॥ ६ ॥

सांनैकः प्रलयहेतुः विष्णुः परितः ॥ १० ॥

हस्तिहस्ताभिः हस्तिहस्ताकाराभिः विराट् चतुरानन-
शरीरं सप्तावरणसंयुतं सखिजे जीवते निश्चेष्टं पतति ॥ ११ ॥

ततः पतमानन्तरं वैराजो विराट्शरीराऽभिमानो पुरुषः
चतुराननः निरग्धनोऽनखः सूक्ष्मं कारणभूतमनखमिव अव्यक्तं
प्रधानं विशते तेन सह सर्वेषां ब्रह्मजीवानां प्रधाने प्रवेशार्थो-
क्तः तस्य भगवत्पुत्रत्वेन मुक्त्यधिकारित्वेऽपि यावत्साहचोऽव्यो
नोपलभ्यते तावत्स एव पुनःपुनः सृष्टयर्थमुपलसंहारो भजते
इति भावः । अत एव द्वितीय स्कन्धे—

“एवं पुरा धारणायामयोनिर्नेष्टां स्मृतिं प्रत्यवबुध्य तुष्टात् ।

तथा ससर्जैर्हममोऽदृष्टिपथाप्ययाप्राक् व्यवसायबुद्धिः” ॥

इति भीशुकनोक्तम् अनेन तादृशपुरुषस्य दोषैऽवमप्युक्तम्
तादृशपुरुषप्राप्तौ तु—

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिपद्यन्ते ।

परक्याप्ते कृतार्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” ॥

इति स्मृत्युक्तश्चतुराननमोक्षः सङ्गच्छते ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

वह काख किस प्रकार कायों को अव्यक्त के प्रति खींचता
है, कि—प्रथम तो भूमि में सौ १०० वर्ष पर्वत बड़ी घोर
अनादृष्टि होती है, उस काख में तेजकी बुद्धि का प्राप्य
होने बाखें सूर्य तीनों लोकों को तपा देते हैं ॥ ६ ॥

उस समय में सङ्कुपेण भगवान् के मुख से जो अग्नि
निकलता है उसकी ज्वालायें ऊपर को धकधकाती रहती
हैं, और वह अग्नि पाताळ के नीचे से खंकर वायु से घेरित
होकर चारों तरफ जलाना हुआ बढता है ॥ १० ॥

तदनन्तर सौ १०० वर्ष पयस्त सांवर्त्सेक नामक मेघों का गण
हस्ति की जुडा के बराबर स्थूल धाराओं में वर्षा करते
हैं, उस समय विराट् ब्रह्माके शरीर रूप जो त्रिलोकी है, वह जल
में डूब जाती है ॥ ११ ॥

हं राजन् ! उस समय वैराज पुरुष अपने विराज शरीर
को छंडकर, सूक्ष्म अव्यक्त में प्रवेश करता है, जैसे निरग्धन
अग्नि अपने कारण में अंतर्हित हो जाती है ॥ १२ ॥

(१) वायुना हतगन्धाः भूः सलिलत्वाय कल्पन्ते ।
 सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ठायोपकल्पते ॥ १३ ॥
 हतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते ।
 हतस्पर्शोऽवकाशेन नायुर्नभसि लीयते ।
 कालात्मना हतगुणां नभ आत्मनि लीयते ॥ १४ ॥
 इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप ! ।
 प्रविशन्ति ह्यहङ्कारं स्वगुणैरहमात्मनि ॥ १५ ॥
 (यदान्यदात्मनः पश्यन्ततो निष्टमसज्जनः ।
 इयानेवात्मनो मोहः क्लेशात् क्लेशा भयाद्भयम् ॥ [क)
 यदा हि जन्मसंसारभेदान् गच्छन्ति नैगमाः ।
 स्वस्तये निगमो नैषां सूर्योदय इवाऽसताम् ॥ (ख)
 छायाप्रत्याह्वयाभासा न सन्त्यविकृते सति ।
 तत्रापि नास्ति सास्त्यर्थे भ्रान्त्या ज्ञानादृते स्वतः ॥ (ग)
 ज्ञानावलम्बनं तस्मादन्याभावादनावृतम् ।
 अर्थाऽभावो पृथक् तिष्ठेः सतः स्वप्नार्थं धीर्यथा ॥ (घ)
 एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यन्तकारिणी ।
 त्रिवर्णा वर्णिताऽऽस्माभिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिश्रितभावार्थदीपिका ।

एवं विशाजो जयमुक्त्वा तत्कारणानां महदादिपृथिव्यस्तानां प्रातिज्ञाभ्येन जयमाह-वायुनेति । वायोर्हि गन्धरसवर्णानां प्रसिद्धम् सावर्त्तकेन वायुना हतगन्धाः अत एव गन्धस्य ६० तत्संज्ञकस्य गतत्वात्सखित्वाय कल्पने सखिले लीयते इत्यर्थः । तद्धृतरसं तेन वायुनेन हतो रसो यस्य तत् ॥ १३ ॥

तमसश्च रूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धं सावर्त्तकेन तमसा अवकाशेनाऽऽकाशेन अकारणेन काशात्मना शब्दस्य हि काञ्चन एव नाशः प्रसिद्धस्तद्रूपेणाऽऽत्मना ईश्वरेण आत्मनि तामसाहङ्कारे ॥ १४ ॥

इन्द्रियाणि बुद्धिश्च राजमाहङ्कारं मनो वैकारिकैर्नृपैः सह सात्त्विकाहङ्कारम् एवं त्रिविधैः स्वगुणैः अकार्यैः सहितोऽहङ्कार आत्मनि महति सच्च प्रकृताविति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

त्रिवर्णा त्रिगुणा माया भवशाभीतं राजानं तन्निवृत्त्युपाय-
 अवशे स्वयं कथयति किम्भूष इति ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिश्रितभावार्थदीपिका

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सम्बर्त्तकेन प्रलयकर्त्रा वायुना तद्विहावरणरूपेण अत

एव गन्धस्य हतत्वादेव व्यावर्त्तकस्य जलादिव्यो मेघकस्य हतगन्धेऽयुपखल्यं हतस्पर्शा च काठिन्यस्य स्पर्शविशेष-
 रूपत्वेन वायुगुणत्वात् स्पर्शस्यापि वायावेन प्रवेश इत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्बर्त्तकेन प्रलयकर्त्रा तमसा वायव्यावरणमारुप्य प्रकृत्या-
 वरणव्यापकेन हतं रूपं व्यावर्त्तकधर्मो यस्य तादृशं ज्योतिः
 स्पर्शकारणेन अकार्ये वायोः कारणेनाऽऽकाशेन हतः स्पर्शो यस्य
 स वायुः “अतवारि स्पर्शवर्गित हि” इत्युक्तेः । आकाशे स्पर्शाभावा-
 दाकाशस्य स्पर्शहारिवम् । कालात्मनेत्युक्तं हि यतः शब्दस्य
 जगत्प्रत्ययत्वात् काञ्चन एव नाशः प्रसिद्धः “शब्दबुद्धि-
 कर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्” इति श्रुत्यात् तस्मात्तद्रूपेण
 कालरूपेणात्मनेश्वरेण हतो गुणः शब्दो यस्य तज्जम् ॥ १४ ॥

स्वकार्यैः स्वस्य त्रिविधाहङ्कारस्य कार्यैः भूतेन्द्रियबुद्धि-
 मनोदेवैः सहितस्त्रिविधोऽहङ्कारो महत्तत्त्वं प्रविशति ॥ १५ ॥

एषा सप्रत्यादिकार्यरूपा यतः सर्गादिकर्त्री तन्निवृत्त्युपाय-
 अवशे तस्या मायाया निवृत्तिस्तरणं तस्मिन्नुपायो
 भक्तियोगस्य अवशे जयमन्तरीक्षरक्षयति इत्यादि कार-
 यति ॥ १६ ॥

(१) वारिणा हतगन्धेति विज० पा० ।

भीमद्वयोनस्त्रिकृतशुक्लपद्मम् ।

इन्द्रियाणि मनः बुद्धिः बुद्धिशब्देन महान् एतानि वैकारिकाणि एतेः सह राजसाहङ्कारः मदुत्पत्तौ सहकारी महङ्कारं प्रविशति स त्रिविधोऽहङ्कारश्चात्मनि (अन्तर्यामिनि) तच्छरीरिणि परमात्मनीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं स्थूलसूक्ष्मावस्थाविशिष्टां परमात्मशरीरभूतां तां प्रवक्ष्ये पूर्वं स्वरूपपतिरोधावकत्वेनापि तां दर्शयितुम् एवम्भूतपरमात्मविज्ञानाभावाच्च जीवस्य संसार इत्याह—चतुर्भिः । एवमुभयावस्थाविशिष्टविचित्ररूपरकारात्मनः सतः अस्यत् अमत् अवसंमानम् अस्यत्वेन मिश्रत्वेनावसंमानम् अनिष्टम् अनिष्टत्वापादकं यद्यपि जनः जीवः अस्यत्पश्येत् अज्ञातमकं पश्येदित्यर्थः तद्धोतावानेव आत्मनो मोहः धर्मभूतज्ञानावरणं क्लेशादन्तरं क्लेशाद् भवादनन्तरं मयम् उभयश्रेष्ठम् अनिष्टम् असहिताशस्त्रमावच्छेति ॥ क ॥

ननु, वेदोक्तकर्मसु वसंमानानाम् अज्ञातमकत्वदर्शनं नैव, कथं मोहादित्यत्राह—यथाहीति । नेगमाः यथा यदि केवल-वेदोक्तकर्मनिष्ठाः स्वरूपफलमङ्गलं कर्मकृतः तर्हि जन्म-संसारमेवान् देवतियंजुमनुश्रुत्याहंरूपाणि गच्छन्ति अत एवां देहात्मस्वरूपज्ञानमगतिनां निगमः स्वरूपे शोभनसहायै “अम-ज्ज्ञेयं स भवति अमद्ब्रह्मोति वेद चतु” इति श्रुतेः । असतां चौरा-दीनां सूर्योदय इव स्वरूपे न भवतीत्यर्थः ॥ ख ॥

वेदोक्तकर्मणां ज्ञानाज्ञानकृतत्वेन मातृवन्धरूपानर्थकारित्वे दृष्टान्तमाह—कूपेति । कूपा स्तम्भे पिशाचाद् भ्रमस्मिका प्रत्याह्वयः शून्यशिवागृहाद्यादीं प्रत्युत्तरकारी शब्दध्वनि-आमासः जलस्थसूर्यप्रतिबिम्बस्यान्तर्गृहं तेजःपुङ्गवः एते अविकृते विकाररहिते भवतानादिरहिते सन्ति भेष्टे महापुरुषे यथा न सन्ति मयादिकार्यकरा न सन्ति, अथवा सन्ति द्रव्ये तदाभितरनेन वसंमाना न सन्तीति काकुः । किन्तु, मयादिकर्तारो नेति पूर्ववत् सत्या एव ते इत्यर्थः । तथा ऽत्रापि दार्ष्टान्तिके अर्थार्थे अस्तिरेवागो यस्मिन् तस्मिन् सर्वसत्यत्वप्रतिपादके वेदे अस्तीति सङ्कष्टा इति वा तत्प्रतिपादके पुंसि वा सा गच्छास्तरकदयागुरुपा मृतः भ्रंश-नाशेन धर्मभूतज्ञाननिष्ठा ज्ञानाद्विना नास्ति स्वेदनुकादज्ञानास्त्र-स्वरूपपरस्वरूपज्ञानादिति बाधत ऋते विना नास्ति न भवति अतः साऽस्तिर्देहात्मभ्रमस्त्रात्मभ्रमरूपाया भ्रान्त्या एवास्ति वसंत इति स्त्रो ज्ञानात् भ्रान्त्या ऋते इति योजना ॥ ग ॥

नन्वज्ञानतत्कार्यस्याऽतिवैवर्तनीयत्वात्प्रतिपादत्वादब्रह्मैव सत्यं “नेह नामास्ति किञ्चन, इति श्रुत्युक्तम् इति चेदत आह, ज्ञानस्यावच्छेदनम् आश्रयः परमात्मा अथवा ज्ञानं जीवोऽवच्छ-व्यते व्याप्यते येन तद्दीश्वरस्वरूपम् अन्याभावादज्ञातम-कस्याभावाद्वातुतम् अत्राप्यम् । कथं तर्हि नानात भ्रुतिः ? इत्य-त्राह—अयमावस्तु सतः ब्रह्मणः अपृथक्सर्वविशेषात्वेन श्रुतोक्तः ननु मिथ्यास्वरूपः यथा स्नात्वापेविषयं ज्ञानं सत एव भवति ईश्वरसृष्ट्यास्तस्यमिति ॥ घ ॥

एवं प्रख्यावस्थायां सूक्ष्मतया च मायां भगवच्छरीरतया वर्णयित्वा निगमयति—त्रिविधां त्रिगुणाभयद्रव्यरूपा भगवतो

माया भगवच्छरीरभूता अत एव सर्गादिकारिणी इति तस्य उपचर्यते कारणत्वासाधारणभगवल्लुप्यत्वात् ॥ १६ ॥

भीमद्वीराद्यवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विराट्वैराजयोर्द्वयमभिधायाऽथ विराट्कारणानां मह-हादिपृथिव्यभूतानां प्रातिष्ठोभ्येन लयमाह—वायुनेति । वायोऽपि गन्धरसहारिणं प्रसिद्धम् अतो वायुना सांवर्त्तकेन हुतो गन्ध-पुण्यगन्धो यस्याः सा भूः पृथ्वी अत एव गन्धस्य द्रव्यरूपा पकृष्व गन्धवारसखिलत्वाय कल्पते सखिलत्वमापद्यते सखि-वे लीयत इत्यर्थः । तद्धूतरसं तेन वायुनेव हुतो रसो यस्य तत्सखिभम् ॥ १३ ॥

तमसो रूपतिरस्कारिणं प्रसिद्धम् अतः सांवर्त्तकेन तमसा हुतं रूपं यस्य तज्ज्योतिः अवकाशेन स्वरूपोनाऽऽसन्नलयेना ऽऽकाशेनेत्यर्थः । वायोऽहंकाशसञ्चारिणं प्रसिद्धं हुतः रूपो यस्य स वायुः तमस्याकाशे लीयते काशात्मना काशशरीरकेणो-श्वरेण शब्दस्य काशेन एव हि नाशः हुतः गुणः शब्दो यस्य तज्जम आत्मनि लीयते आत्मशब्दः कारणपरः भूतादौ इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इन्द्रियाणि ब्रह्मिण्याणि मनोबुद्धिश्च वैकारिकैरधिष्ठा-तुर्भिर्देवैः सहऽहङ्कारं स्वरूपभूतं सार्वत्रिकाहङ्कारं प्रा-विशति महमहङ्कारास्त्रिविधोऽपि स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः आत्मनि कारणभूते महति प्रविशतीति पञ्चनविपरिणामेन सम्बन्धः ॥ १५ ॥

एवेति, एषा भगवतो माया महत्त्वरूप्यापि कारणभूतेनिशेषः अतस्तस्यां विशतीति भावः । सर्गाद्युपयुक्ता त्रिविधां ब्रह्म-शुक्लरूपान्तरां रजःसत्त्वतमोरूपगुणप्रथमस्यैव अस्माभिरित्यं-कथंन, स्वकारणं चांशिता कृतमायास्वरूपतत्कार्यभयगस्य तन्निस्तारोपायः । अथमुपादयितुं चेदयति, किंपुनः भोक्तु-मिच्छसीति ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतोयंकृतपद्मरावली ।

“सङ्क्षेपविस्तराभ्यां तु कथयति मनीषिणः ।

बहुवारस्मृतेस्तस्य फलयाहुल्यकारणात्” ॥

इति वाक्यार्थं सफलं कुर्वन्कार्यं प्रपञ्चयति—वारिणेति । ज्योतिषा हुतरसं पीतरसं तमसा तमोगुणानुस्यूतेन वायुना अवकाशेन आकाशेन ॥ १३—१४ ॥

काशात्मना संहारमूर्तिना हरिणा हुतः शब्दगुणस्य आत्मनि परमात्मनि पुनरपि विस्तरयति, इन्द्रियाणां न । अत्रैव तात्पर्यं नमस्तामसाहङ्कारमाविशति तेजसः सत्त्वद्रव्याणां मनो बुद्धिश्च वैका-रिकैः इन्द्रियाणिमार्तिमर्देवैः सह वैकारिके तममात्मकम् मह-ङ्कारं प्रविशति एष त्रिविधोऽहमहङ्कारः स्वगुणैः स्वकार्यैः सह-मांनि महत्त्वरूपे लीयते तममहत्त्वमात्मनि स्वात्न परमात्मनि प्रविष्टे भवति वैराजः पुरुषः पृथिव्यादीनि स्वकृतमायां वि-द्युत्क्रमेण स्वस्वकार्येषु कार्देषु विद्याप्य स्वस्व तत्कार्य-

भीमद्विजयध्वजतीर्थकुतपद्वरणावली ।

गतत्वेन तत्तत्कार्यमवर्तकः तत्तत्कारणगतरूपेणैकीभूय सूक्ष्म-
रूपीसमाकाशवद्विस्ममव्यक्तं प्रविशतीति ॥ १५ ॥

उपसंहरति, एषोति । भगवतः एषा माया प्रकृष्टेच्छा नस्वा-
धीना प्रकृतिश्चास्माभिर्धर्मिणीता निमित्तोपादानरविषययेति शेषः ।
कीदृशी त्रिवर्णां त्रयाणां गुणानां वर्णो वरणं यथा हरेर्मत्या
सृष्ट्यादौ सा तथा सत्त्वादित्रिगुणानां वर्णो ज्ञेयः स्वरूपत्वेन
सम्बन्धो यस्याः सा तथा प्रकृतिः तदुक्तम्—

“त्रिवर्णां वरणादुक्तं त्रिगुणानां हरेर्मतिः ।

गुणारमकत्वात्प्रकृतिस्त्रिवर्ण्येति प्रकीर्त्यते ।

तत्र तु प्रकृतिस्तार्या तारका तु हरेर्मतिः ।

उभये विष्णुमायोक्तं ज्ञातव्यमुभयं तथा” ॥

इति यद्वृत्तां प्रस्तुतत्वादिपेत्यत्र किं परामृश्यत इति सन्देहपरिहारः
कथमिति चेन्न—

“यद्वृत्तां सह निर्देश एक्याभिधमेव तु ।

तथैवाभिधया तेषां परामृश्यैकमुच्यते” ॥

इति तदुपपत्तेः ॥ १६ ॥

भीमज्जीवगोस्त्रामिकुतक्रमसम्बन्धः ।

वायुना तद्व्यतिराधयरूपेण हृतगन्धेति काठिन्यस्य तु
रूपशेषिष्यरूपवशाद्वायुगुणत्वेन सत्यं तत्रैव प्रविशतीति
भावः ॥ १३ ॥

तमसेति वाच्यवाच्यमारुह्य प्रकृत्याऽऽवरणव्यापकेनेति
ज्ञेयम् ॥ १४—१५ ॥

एषा ईदृशकार्यरूपेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयनायकवर्तितसारायं दर्शनी ।

एवं कार्यस्य समष्टिविराजो जयमुक्त्वा तत्कारणानां महदादि-
पृथिव्यादीनां तत्त्वानां प्रतिबोधनेन जयमाह—वायुनेति । वायोर्हि
गन्धरमहारित्थं प्रसिद्धं संवर्तकेन वायुना हृतगन्धा भूः
पृथिवी सखित्वाय कल्पते सखित्वे जीवने इत्यर्थः । तद्वृत्तरसं
तेन वायुनेव हृतो रसो वस्य तत् सखित्वं सर्वमेव ॥ १३ ॥

तमसा सम्बन्धकेन हृतरूपमिति तमसो रूपानिरस्का-
रित्वं प्रसिद्धमेवेति भावः । अवकाशेन आकाशेन स्वकारणेन
काशात्मना काखरूपेणेति शब्दस्य काखन एव नाशः प्रसिद्धः
आत्मनि तामसाहङ्कारे ॥ १४ ॥

इन्द्रियाणि बुद्धिश्च राजसाहङ्कारं मनो धैकारिकैर्देवैः सह
सात्त्विकाहङ्कारम् एवं त्रिविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः महम-
हङ्कारः आत्मनि महति सत्यं महद् प्रकृताविति दृष्टव्यम् ॥ १५ ॥

त्रिवर्णां त्रिगुणा माया प्रधानरूपा वर्णिता खल्विता
मविद्यारूपास्तु तस्या खल्वयम् “ऋतेऽयम्” इत्यनेन द्वितीय-
स्कन्धे प्रोक्तम् ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्तेवकुतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इलोकाऽप्यां विराट्शरीरखय उक्तः अथ तत्कारणभूतानां
पृथिव्यादीनां जयमाह—वायुनेत्यादिना । वाति गच्छतीति वायुः
सखित्वं तेन सखित्वेन हृतगन्धा भूः सखित्वाय स्वकारण-
भूतजलभावाय कल्पते तत् तेन ज्योतिषा हृतरसं सखि-
जम् ॥ १३ ॥

तमसा तेजोव्यवस्थानतया तमोभूतेन वायुना हृतरूपं ज्योतिः
अवकाशेन तमसा ॥ १४ ॥

काखस्य प्रलयकाखस्य शक्तिभूतस्य आत्मा आभवः भग-
वान् तेनेति सर्वत्र संयोजनीयम्, हृतगुणं स्वकारणेन ताम-
साहकारेण हृतशब्दम् आत्मनि स्वकारणे तामसाहङ्कारे इन्द्रि-
याणि महङ्कारं स्वकारणं राजसाहङ्कारम् मनो बुद्धिः धैका-
रिकैः देवैः सह स्वकारणं सात्त्विकाहङ्कारम् अहं त्रिविधोऽव-
हङ्कारः स्वगुणैः स्वकार्यैः सह आत्मनि स्वकारणे महति सत्यं
मायावामिति दृष्टव्यम् । सखित्वाय प्रकल्पने इत्यादिना-
कार्यस्य कारणं प्रवेश उक्ता ननु स्वरूपाभावः एतेनापूर्व-
तयोत्पन्नस्य कार्यस्य प्रलयाऽपि स्वरूपाभावः इति पक्षोऽ-
प्रामाण्यक इति द्योतितम् ॥ १५ ॥

अप्रमत्तात्मकप्रधानत्वाद् निराकुर्वन्नुपसंहरति—एषा माया
भगवतः नतु स्वाधीनेत्यर्थः । त्रिवर्णां त्रिगुणा वर्णितेजोनेन
अनिर्वचनीया विष्णुमायेति पक्षस्य निरुद्धत्वं ज्ञायते ॥ १६ ॥

माया टीका ।

अथ जितसे वह ब्रह्माण्ड बना रहा उन प्रत्येक महा-
भूतों के जय का प्रकार बतलाने हैं, कि—वायु जब भूमि
के गन्ध को हरण कर लेता है तब गन्ध रूप असाधारण
व्यावर्तक (औरों से पृथक् करने वाला) विश्व न रहने
से वह भूमि जल में खीन होजाती है, इसी प्रकार जब
जल के असाधारण रस रूप गुण को वायु हर लेता है तब वह
जल भी ज्योति (तेज) में खीन हो जाता है ॥ १३ ॥

एसे ही प्रलयकालिकतम जब तेज के रूप को हर लेता है तब
तेजभी वायु में खीन हो जाता है । और जब आकाश वायुके कणों
को हर लेता है तब वायु आकाश में खीन हो जाता है ॥ १४ ॥

काशात्मक ईश्वर से जब आकाश का शब्द गुण हरण
होता है तब वह आकाश तामसाहङ्कार में लीन होजाता है ।
इन्द्रियों सहित बुद्धि राज साहङ्कार में, इन्द्रियभिमानी
देवतों के सहित मन सात्त्विकाहङ्कार में खीन हो जाता है,
दे मृप ! इसप्रकार त्रिविध गुण अर्थात् अपने कारणों सहित
अहङ्कार महत्त्व में खीन हो जाता है, वह महत्त्व भी प्रकृति
में खीन हो जाता है ॥ १५ ॥

हे राजन् ! माया शब्द वाच्य वह त्रिगुण युक्त प्रकृति ही सृष्टि
स्थिति प्रलय में सहकारिणी है निस्को तुमारे आगे वर्णन
करी, अब तुम क्या अवयव की इच्छा करते हो ॥ १६ ॥

राजोवाच ।

यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः ।

तरन्त्यङ्गः स्खूलधियो महर्ष इदमुच्यताम् ॥ १७ ॥

प्रबुद्ध उवाच ।

कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ।

पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥ १८ ॥

नित्यार्तिदेन विन्नेन दुर्लभेनाऽऽत्ममृत्युना ।

गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः ॥ १९ ॥

एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितम् ।

(१) सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ २० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

एवमनुकम्पितस्त्रिभुवपायमेव पृच्छति-यथैतामिति । अत्रापि "तस्माद्यथाऽनो बुध्य भाभजेत्तम्" इति भक्तिरुत्तारकत्वेनोक्तैव तथापि किं भक्तिरुत्तारकत्वेनोक्तैव तत्रोपायोऽस्तीति ज्ञातुं पुनः ब्रह्मः अकृतात्मभिरवशीकृतान्तःकरणैः स्थूलधियः स्थूले शरीरे ब्रह्म धीयेषां ते ॥ १७ ॥

भक्तिरुत्तारेकेण तात्पर्यस्य उपाय इत्यभिप्रेत्य भक्तिमेव अज्ञाधनां निरूपयति, तत्र प्रथमं वैराग्यद्वारा गुरुपभक्तिमाह, अन्तर्भिः कर्मयोगीति । दुःखहत्यै दुःखपतिकाराय पाकविपर्यासं फलवैपरीत्यम् मिथुनीचारिणां मिथुनीभूय प्रवृत्तमानानाम् ॥ १८ ॥

कर्मभिः साधिता अपि विज्ञातव्या न सुखहेतव इति च पश्येदित्याह-नित्यार्तिदेन । आत्मनः स्वस्य मृत्युरूपेण चर्त्त-रतिर्यैरपायिमिह ॥ १९ ॥

एवं लोकं परमिति कर्मनिर्मितत्वाद्भवत् तथा च धृतिः "तथेष्टेह कर्मचितो लोकः क्षिप्त एवमेवामुत्र पुण्याश्रितो लोकः स्वीयते" इति । किञ्च, वर्तमानसमयेऽपि दुःखयुक्तं पश्येदित्याह, सतुल्यातिशयध्वंसं सह तुल्येनातिशयेन ध्वंसेन च वर्तमानम् अतस्तद्वै स्वर्धाऽतिशयऽसूया ध्वंसाज्जनेभ्योऽदिकं च अपरि-हास्यमर्थः । यथा खण्डमण्डलवर्तिनां मयः स्वर्धादि तद्वत् ॥ २० ॥

भीमरस्त्रामिकासंगोस्त्रामिविरचिता

टीपिकादीपनी टिप्पण्या ।

एवं ब्रह्मेन अनुकम्पितः अन्तरिक्षेण कृपाविषयीकृतः तनु, "मृगवत् सुभद्राणि" इत्यादिना तनुपायस्तु एवेत्याशङ्क्या-माह-यद्यपीति । तत्तारकत्वेन भाषातारकत्वेन तत्र भाषातरणं अङ्ग-रुत्तरीति ज्ञानं स्वच्छिद्यते "कलशोऽधिकतरस्तेषामवस्थासक्त-वेनसाम्" इत्यादिः ॥ १७ ॥

(१) सतुल्यातिशयध्वंसाद्ययति विज्ञ० पा० ।

[१६]

प्रबुद्धो हि मायाशयनाद्बुद्ध इत्युच्यते मायातरणोपाय-वर्णनस्तु तस्यैव सम्भवतीति प्रबुद्ध एव भाषातरणोपाय-मुवाच । अज्ञाधनां गुरुपसत्यादिमाधनसाहितां भक्तिं प्रेम-वृत्त्यां तत्र तेषु साधनेषु मध्ये ॥ १८ ॥

चलैरित्यस्य उपायानं द्विविधं तत्राऽनित्यैर्नश्वरैः अपा-यिभिः चित्तैरुपवृत्तिः ॥ १९ ॥

एवं पेशकलोकवत् कर्मनिर्मितमिति हेतुगर्भं विशेषणं तथाच नश्वरस्य प्रमाणां लोको भोगः वर्तमानसमये भोग-समये मयादिकमित्यादिना चिन्तादेस्वपरिग्रहः ॥ २० ॥

भीमरश्मिस्तुल्यशुक्लपदीधम् ।

पेश्वरी भीमवच्छरीरभूतां स्थूलधियः शरीरात्मबुद्धयः १७ ॥
पाकविपर्यासं फलवैपरीत्यम् ॥ १८ ॥

कर्मफलवैपरीत्यमुक्त्वा विलस्यापि गृहादिसाधकस्य तदाह-विन्नेन साधितैः का प्रीतिरिति योजना चर्त्तनेश्वरैः एवं नश्वरम् "नश्व अर्शने" इति धातोः

"आविर्भावतिरोमाधर्माधिक्येनपायि यत् ।

आभिर्भावतिरोमाधर्मात्मनाशयिकत्वेनयत्" ॥

इत्युक्तं धर्मिणाः पत्यानधमेवतो द्रव्यस्य आविर्भवा भागरूपं शास्त्रेण सत्यत्वमेवाक्तम् ॥ १९-२० ॥

भीमरश्मिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचिन्टिका ।

तन्निर्णयारोपायमेवेत्यभिप्रेत्य पृच्छति निमित्त-यथैतामिति । यथा येन प्रकारेण वेनोपायेनेति यावत् अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैर्दुस्तरां स्थूलधियो माहशा अङ्गः सुखेन तरन्ति तद्विदुष्यतां यद्यपि "बुध भाभजेत् भक्त्यैकवेशम्" इति तन्निर्णयारोपायः पुरस्तादयो-क्तस्तथापि स्थूलधियां भगवति दृढाङ्गकिर्तनोदनीति कथाचित्

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।
 शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ २१ ॥
 तत्र भागवतान्धर्मान् शिञ्चेद्गुर्वाम्दैवतः ।
 अमाययाऽनुवृत्त्या यैस्तुल्येदात्मात्मदे हरिः ॥ २२ ॥
 सर्वतो मनसो ऽसङ्गमादौ सङ्गं च साधुषु ।
 दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वह्ना यथोचितम् ॥ २३ ॥
 शौचं तपस्तिथिर्ज्ञां च भौमं स्वाध्यायमार्जवम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं हृदयसङ्गयोः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

राजो उवाच ।

राजा निमि बोले, कि—हे महर्षे ! अब आप कृपा कर रह कि—जिन्होंने मन बद्ध नहीं किया है ऐसे लोगों । दुस्तर इस ईश्वर की भाषा को जैसे स्थूलबुद्धि वाले भी अनायास तरह जानें जो आप कथन करें ॥ १७ ॥

प्रबुद्ध उवाच ।

प्रबुद्ध नामक योगेश्वर बोले, कि—भाषा को तरने वाला दुःख, दुःखनिवृत्ति और सुखकी प्राप्ति करने के लिये हमों के आरम्भ करने वाले तथा स्त्री पुरुष रूप मिथुन राव को प्राप्त होकर प्रवृत्त होने वाले मनुष्यों के कर्मां कर्मों के विपरिणाम को देखें, कि—कर्मों से दुःख नि निवृत्ति या सुख की प्राप्ति होती है, कि नहीं ॥ १८ ॥

हे राजन् ! नित्य ही दुःखदायी आत्मा का नाश करने वाला तत्त्व पर भी तुल्य इस प्रकार के इस द्रव्य से कृपा प्रशो-
 त्त है, इसी तरह गृह अपत्य प्राप्त पशु इत्यादि चर पक्षियों त साधन करने से आत्मा को कृपा प्राप्ति होती है ? कुछ भी नहीं इस प्रकार का तो यह लौकिक वैभव है, ॥ १९ ॥

अब इसी प्रकार परलोक के वैभव को कर्म निर्मित होने से नश्वर (नाशवान्) जानें, और जैसे यहां खंडमंडलेश्वर राजाओं के लोकों में शरावरपत अधिकपत और अनिर्लक्षता ठही है इसी प्रकार लोकान्तर्ग में रूपोदि का दुःख है कहीं भी अनप्राप्ति सुख नहीं है ॥ २० ॥

भीषरस्मामिकृतभाषार्थटीपिका ।

उत्तमं भेषो ज्ञातुमिच्छुः शाब्दे ब्रह्मणि वेदाख्ये न्या-
 यतो निष्णातं तत्त्वज्ञम् अन्यथा बोधयनिरासकत्वायोगात्
 परे च ब्रह्मण्यपरोक्षानुसंधेन निष्णातमन्यथा बोधसञ्चारा-
 गात् परब्रह्मनिष्णात तत्त्वज्ञानकमाह—उपसमाश्रयामिति ॥ २१ ॥

गुरुत्वाऽऽत्मा दैवतं च यस्य सः अनुवृत्त्या सेवया यैर्धर्मैः
 बन्धुन आत्मा आत्मप्रद्वेषोपासकानां यथा बलिप्रभृती-
 नाम ॥ २२ ॥

यथोचितमिति हानिषु दयां प्रभुषु मैत्रीमुत्तमेषु प्रभयं च
 शिञ्चेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

शौचं बाह्यं मुञ्जलादिभिः आशुवस्तरं आहस्ममानादि
 शिञ्चेत् तपः स्वधर्माचरणम् तितिज्ञां क्षमाम् मौनं वृथा-
 वाचामनुचारणम्, स्वाध्यायमधिकारानुरूपं वेदपाठादिकम्
 आर्जवं स्वच्छतां ब्रह्मचर्यं यस्य बाह्यगुणितमृतकाखे स्वदार-
 नियमादि अहिंसां भूतेष्वहोहम् ब्रह्मसङ्गयोः शीतोष्ण-
 सुखदुःखादिरूपयोः समत्वं हर्षविषादराहित्यम् ॥ २४ ॥

भीराधारमण्डासगोस्वामिविरचितः

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तस्माद्ब्रह्मयोगस्याऽस्मरत्वात्ततो विरज्य गुरुं प्रपद्येत
 वैराग्यद्वारा गुरुपसांस्तः प्रोक्ता न्यायतो विचारतः तत्त्वज्ञ
 बायाद्येनो वेत्तारम् अन्यथा शाब्दब्रह्मणि निष्णातत्वाभावे
 पुनरन्यथा परब्रह्मणि निष्णातत्वाभावे सम्बोधसञ्चारः शिष्ये
 उपदिष्टज्ञानसङ्कल्पमात्रं शाब्दब्रह्मणि निष्णातत्वेद्योतकं व्याख्या-
 नोपपत्त्यादिना संशयसङ्गजनमेव ॥ २१ ॥

तत्रैकपक्षं बहुवाक्यैकवाक्यत्वाभ्यामध्यऽङ्कः बोद्धव्यः तत्र
 गुरुपसत्तो सत्यां गुरोः सकाशात् अमायया निष्कपटया ॥ २२ ॥
 तत्रादौ भञ्जहेतुभूतान् आह्लाङ्गागवतधर्मानाह—सर्वेण इति ।
 अनुमिः । भूतेष्विष्यस्य विशिष्यरूपावधानादित्यर्थे इत्युक्तम् ॥ २३ ॥
 अहस्ममानादिभिः हस्ममानाद्यमाधैः यस्य गृहस्थाहः ॥ २४ ॥

भीसुदशनमूरिकृतशुक्लपञ्जीयम् ।

एतत् घट एतन्नुत्पन्नरूपादीनां पुनरनुदयात् वैराग्यं
 विवर्जितम्, एवं वैराग्यमुपदिश्य निगमयति । यस्मात् एवं
 तस्मात् गुरुं प्रपद्येतति विधिः अर्धं च अङ्गकाज्जातार्थाभग-
 वत्कटाक्षारमकहेतुनिष्पन्नवैराग्यद्वाराचार्यसम्बन्धारमकाप्राप्तार्थं
 विधाय इति उत्तमं भेषः भक्तिरूपं प्रपत्तिरूपं वा ज्ञानं ज्ञान-
 हेतुमाह—शाब्दे ब्रह्मणि वेदे ज्ञानेन परे च योगेन निष्णात-
 मिति ॥ २१ ॥

गुरोर्गमदेत इति पञ्चमोपायवत्त्वात्तद्वर्हितत्वेनैवमिति,
 आत्मह इति । ज्ञानितामात्मत्वेन तेषामात्मानं वशीकारैवतीनि
 यैस्तुल्येति उक्ताहस्यास्तरान् धर्मानाह—सर्वेण इति । आह्ला-
 नाह—शौचमिति । नामपुण्ड्रमन्त्रतापवागरूपपञ्चसंस्काराः शौचम्

भीमद्वयशंसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

आचाररूपा वृत्तिरित्युक्तम् भारद्वाजेन, ताप इति तावः शङ्क-
लकाङ्कः मौनमात्मविचारः स्वाध्यायो मन्त्ररत्नानुसन्धानम्
आर्जवं देवतान्तरपरित्यागेऽपि तदतिशयम् ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविचारः
अहिंसा आशास्त्रिभिर्हिसास्तरज्जनम्, शास्त्राधिकमाद्यावरणोऽ-
वर्जनीयस्तद्व्यसनम् ॥ २२—२४ ॥

भीमद्विराघवाचायवेकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मादिति । तस्मादेहलौकिकपारलौकिकसुखयोरैवंविधत्वा-
त्तत्र सज्जातनिर्देशः इत्यमं धेवः तत्साधनं च ज्ञातुम् इच्छुर्गुरुं
प्रपद्येत अभिगच्छेत् कथम्भूतम् ? शास्त्रे परे च ब्रह्मणि-
निष्ठातमागमयोगजस्वज्ञानवस्तुमित्यर्थः । “भिन्नताभाभितः स्तब्धौ
यथा पारेन गच्छति । ज्ञानहीनं गुरुं प्राप्य कुतो मोक्षमवाप्नु-
यात्” इति भावः इत्यपिष्टरूपसूचकेन लिङ्गेन विशिष्टाष्ट, उपश-
माधर्माविति । उपशमो रासद्वेषाद्यभावाः तस्याध्वमनेन ‘भोत्रियं
ब्रह्मनिष्ठम्’ इति भीतं पश्यत्यंशकारुण्यम् ॥ २१ ॥

तत्रेष्टि । तत्र गुरुसन्निधौ गुरुं वारम्भः स्वस्य देवतं यस्य सः
अमायया निष्कपटयाऽनुवृत्त्या आचार्यमेवया भागवतधर्मान्
शिष्येष्टसम्पत्तिरित्यर्थः । तान्निष्ठानिष्टि—यैर्धर्मैरात्मा सर्वोन्तरात्मा-
भावात् आत्मपर्यन्तवदाग्यो हरिस्तुष्येत् ॥ २२ ॥

के ते धर्मा इत्यतस्तानाह—सर्वत इत्यादिना । आदौ तावत्-
सर्वतः सर्वत्र देहानुवृत्तिषु च मनसोऽसङ्गमनासक्ति-
हिनीयास्तानाम्, इति भागवताम् धर्मान् शिष्यन्, इत्युपागृह्य-
सम्बन्धः । भूतेषु यथोचितं दक्षां मैत्रीं प्रभवं च तत्र दीनेषु
दयां समेषु मैत्रीम् उत्तमेषु प्रभवं विनयं चेति बाण्यम् ॥ २३ ॥

शीघ्रं द्विविधं तत्र मृज्जबाहिर्मिर्बाह्यान्तरं विष्णुचिन्तनं
तपः स्त्रवणाभिमोक्षधर्मानुष्ठानमनशनादिकं वा नितिक्षां
ब्रह्मसहिष्णुतां स्वाध्यायमध्ययनमाजवं मनोधाक्यायानामैक-
रूप्यं ब्रह्मचर्यमृत्तिरत्नालेषु स्त्रीसङ्गराहित्यम् अहिंसां भूतद्रोह-
राहित्यं ब्रह्मसङ्गोः शीतोष्णसुखदुःखादिषु समत्वमविकृतस-
भावत्वम् ॥ २४ ॥

भीमद्विजवध्वर्जनीयकृतपद्वरताघर्षी

इहामुत्र विरक्तेन पुरुषेण किं कार्यमत्राह—तस्मादिति ॥ २१ ॥

गुरुकृते किमनुष्ठेयमत्राह—तत्रेति । गुरुश्च आत्मा च देवतं
स्वरूपं च तथा आत्मा विष्णुः मिथुनीचारिणामित्यनेनाऽमिथुना-
नामेव श्रेयो मोक्षो न मिथुनानामित्याशयः—

“देवाः सजाया मुच्यन्ते मानुषा उमचारमकाः ।

मित्रया प्रव शोमिशक्तेयां यायेव योग्यता ॥

तथा तथैव मुच्यन्ते नान्यथा तु कथञ्चन” ॥

इति वचनेन परिहृत इति हरिगुरुसदादसाधनमाह—ममाय-
यति ॥ २२ ॥

भागवताधर्मानाह—सर्वत इति । शिष्येष्टित्यनुवर्तते साधव-
एकविधा उत बहुविधाः एषु सङ्गः कर्तव्यः इति विधीयते

इति अश्वानेकविधा इत्युत्तरं तर्हि कतिविधा इत्यस्य त्रिविधा
इति तत्रापि विशेषो बहुलः स एव प्रथान्तरं विस्तृतः—

“सस्तत् त्रिविधाः प्रोक्ता उत्तमाधममध्यमाः ।

उत्तमा देवतास्तत्र ऋष्याद्या मध्यमा मताः ॥

अधमा मानुषाकृष्टास्ते चापि त्रिविधा मताः ।

तत्राधमेषु तेषां तु सङ्गा विद्याय वै मध्येत् ॥

येषामुत्तमसङ्गः स्वात्मेषां सङ्गं परित्यजेत् ।

आदौ च तेषामपि च सङ्ग उत्तमसङ्गतेः ॥

साधनव्याप्तुं त्याज्यो यदि सङ्गं न शक्यते ।

तदा तेऽपि तथा नेषा यथा विद्वानो न वै मध्येत् ॥

तदुत्तमसङ्गतेः कापि तथा बोधो न जायते ।

प्रयोजनाय तेषां तु सङ्गः सर्वोत्तमेष्वने ॥

सर्वथा चैव देवेषु सङ्गो मुनिमयेषु च ।

मात्रा हि तं विना नैव पुरुषार्थः कश्चिद्भवेत् ॥

विशेषतः स्त्रीसङ्गं विना सङ्गं न मुच्यते ।

स्वनीचेषु तु देवेषु विना सङ्गं न भवेत् ॥

तस्मात्सस्तमेष्वेषु सङ्गः कार्यो विशेषतः ।

अनाद्यनन्तकालेषु न च हावः कथञ्चन ।

सतां तदुत्तमेशे च किमु विष्णो परावश्ये” ॥

इति । किञ्च, ज्ञानोत्पत्तावतरङ्गं सरस्वतेव याम्परेण विवक्षि-
तायं ज्ञानोत्पत्तिरिति स्वात् प्रतो दुर्वेदेनापि सा कार्यो तदुक्तम्—

“बहुपेक्षां हि जिज्ञासुरतो देहादिवृत्तये ।

किञ्चित्सर्वेषुपि सङ्गी क्वावशक्ये सति वर्तते ॥

कृतकृत्यस्य जेत्यसङ्गं सदा गुरुसुरादिषु ।

सङ्गीस्वाहाह तत्सङ्गं विना स सुखभागमवेत् ॥

तस्मादनाद्यनन्तैव भक्तिगुरुसुरादिषु ।

अन्यत्र कृत्यावेक्षा क्वादिता सङ्गविनिर्णयः” ॥

इति ॥ २३—२४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

ततः एवमेव कुर्वितित्याह—तस्मादित्यादिना ॥ २१ ॥

तत्र भागवतानित्युक्तम् आत्मा सर्वमूलस्वरूपत्वादसमोऽज्ञा-
नस्वरूपः “ज्ञानस्वादीमानि भूतानि जायन्ते” इति भूतेः । तस्यापि
दाता मत्तसारकर्ता काम्यकर्मधिकारविषयमिदं प्रकरणम्
इत्यापातनाऽध्यक्षमाशङ्क्य भ्रष्टाद्वारभूतानाह, सर्वत इत्यादिना ।
ततः धृष्टान्तःकथनात्वा ज्ञानधर्मास्तान् प्रति साक्षात्क-
रुणानाह, भव्यामित्यादिना । तत्र भव्यामित्यादियुग्मकम् । तनु,
पूर्वं यद्यहादि कर्मं कृतं पञ्च दारादिकं द्रव्यं सञ्चितं तत्तत्क-
कत्तव्यं तत्राह, इष्टमिति । एवं ब्रूयन्त्यादिभ्यासां त्यागरजङ्गमयोः
परिचर्यां तत उत्कर्षेण नृषु ततः साधुषु ततः भीमागवत-
प्रायेषु यथाहि शिष्येत् कृष्ण एवात्मा नागः परमप्रमादपदं
येषां तेषु भीमागवतविशेषेषु तु मोहदं शिष्येत् तत्तद्विशेषा-
नुसन्धानेन क्रमेण मनस्यानयेदित्यर्थः ॥ २२—३० ॥

सर्वत्राऽऽत्मेश्वरान्वीक्षां^(१) कैवल्यमनिकेतताम् ।

विविक्तवीरवसनं सन्तोषं येन केनचित् ॥ २५ ॥

श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि ।

(२) मनोवाक्कर्मदण्डं च सत्यं शमदमावपि ॥ २६ ॥

श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हररदुतकर्मणः ।

जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥ २७ ॥

इष्टं दत्तं^३ तपो जप्तं वृत्तं^(३) यच्चाऽऽत्मनः प्रियम् ।

दारान्सुतान् गृहान् प्राणान्^(४) *यत्परस्मै निवेदनम् ॥ २८ ॥

भीमस्त्रिभुवनाय च कवार्त्तिकृतसाराधर्षदर्शिनी ।

अतः पूर्वेप्रोक्ता भक्तिरेव संसारतारिणी सैव विविच्यते शृण्व-
त्पाह-तस्मादिति । शब्दे ब्रह्मणि वेदे वेदतात्पर्यज्ञापके शास्त्रान्तरे
च निष्णातं निपुणम् अन्यथा शिष्यस्य सशयच्छेदामावे भैरवस्ये
च सति कस्यचित् भ्रष्टाशैषिल्यमपि सम्भवेत्, परे ब्रह्मणि च
निष्णातम् अपरोक्षानुभवसमर्थम् अन्यथा तत्कृपा सस्यक् फल-
वर्गीन क्वात् परब्रह्मनिष्णातत्वेद्योतकमाह, उपसमाश्रयं क्रोध-
क्षोमाद्यवशीभूतम् ॥ २१ ॥

तुल्यवित्तस्य दानकमाह-आत्माऽऽत्मनः आत्मनः स्वरूप आत्मानं
भीविग्रहं दहानि द्रष्टुं स्पष्टं साक्षात् परिचर्तुं चेति भावः ॥ २२ ॥
यथोचितमिति हीनेषु दयां समेषु मैत्रीम् उत्तमेषु विनये शिष्ये-
वित्यर्थः ॥ २३ ॥

शौचं बाह्यं मृज्जलादिभिः आङ्गवन्तरं चाङ्गममानादिभिः
शिक्षेत् तपः कामक्राधादिवेगधारणं तितिक्षां क्षमां मौनं वृथा-
बागप्रयोगः स्वाध्यायं भक्तिविधायकधर्मागोपायतापस्यादिपाठम्
आजं वसारदण्डं ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गत्यागम् अहिंसामद्रोहं द्वन्द्वसङ्गयो-
र्मानाबमानाद्योः समत्वं हर्षविषादराहित्यम् ॥ २४ ॥

भीमच्छुक्तद्वयकृतमिच्छान्तप्रदीपः ।

एवमिहामुत्र निर्विगणः फिकुर्गादित्याकाङ्क्षायामाह-तस्मादिति ।
तस्मात्तुल्यवित्तस्य हेयत्वादुपादेयतया उत्तमं भेषः हातुमिच्छुः
शब्दे भेषाख्यं परे तद्वेद्ये च ब्रह्मणि निष्णातम् अत एव
उपशमः आश्रयो यस्य तं गुरुं प्रपद्येत तथा च भूतिः "स गुरु-
मेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः भोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति ॥ २१ ॥

तत्र गुरुसंज्ञिषौ गुरुरेवात्मा देवते च यस्य सः अमायया
ऽनुवृत्त्या दम्भवर्जितया भेषया यैरात्मप्रदः भगवद्भावापत्तिलक्षणा-
मातृप्रदः हरिः संसारकेशदूरस्तुष्येत्तान् भागवतान् धर्मान् ॥ २२ ॥

भागवतान् धर्मानाह-सर्वत इत्यादिना । सर्वतः सर्वत्र इहा-
मुत्र मनसोऽसङ्गं शिक्षेत् यथोचितमिति कनिष्ठेषु दयां तुल्येषु
मैत्रीं भेषेषु प्रभयं च शिक्षेदित्यर्थः । स्वाध्यायं यथाधिकारं वेद-
पाठादिकम् द्वन्द्वसङ्गयोः मानापमानादिकपयोः समत्वं हर्षो-
कादिराहित्यम् ॥ २३-२४ ॥

माया टीका ।

तस्मात् उत्तम भेष के जानने की इच्छा बाह्य शब्दब्रह्म
और परब्रह्म में मिश्रित समाहितचित्त शान्त गुरु अर्थात्
सदाचार्य के शरण जावे ॥ २१ ॥

वहाँ गुरु के समीप रहकर गुरु को अपना परम पूज्य देवता
समुझ कर उनकी निष्कपट अनुवृत्ति (सेवा) करके भागवत
धर्मों को सीखे, जिन भागवत धर्मों से आप अपने को
देने वाले श्रीहरि संतुष्ट होते हैं ॥ २२ ॥

आचार्य संनिधि में निवास कर कथा सीखे, कि-आदिमे
तो सबत्र भे मन को असङ्गी बनाकर साधुजनों में संग करावे,
तथा प्राणियों में वसोचित हीन लोगों में दया सम लोगों
में मैत्री तथा उत्तम लोगों में प्रभय (नम्रता) सीखे ॥ २३ ॥

और कथा सीखे, कि-मृत्तिका जब आदि से बाह्य
शरीर की शुद्धि, भीतर की शुद्धि निर्दम निर्मान मत्सरादि-
पना, इस प्रकार शौच तप तितिक्षा मौन स्वाध्याय आजं व
ब्रह्मचर्य अहिंसा तथा सुख दुःखादि द्वन्द्वों में सम रहना
सीखे ॥ २४ ॥

भीमस्त्रिभुवनाय च कवार्त्तिकृतसाराधर्षदर्शिनी ।

आत्मेश्वरान्वीक्षां सर्वद्रूपेणात्मस्वीक्षां नियन्त्ररूपेणोद-
रास्वीक्षां च कैवल्यमेकान्तशीलत्वम् अनिकेततां गृहाद्यभिमान-
राहित्यम् विविक्तवीरवसनं विजयपतितानां वस्त्रव्ययहानां
शुद्धानां वा वल्कलानां परिधानम् ॥ २५ ॥

भागवते भगवत्प्रतिपादके अन्यत्र शास्त्रादौ या अनिश्वा-
ताम् मनसः प्राणायामैर्वाचो मौनेन, कर्मणाऽनीहया, दण्डम्
सत्यं यथायंभाषणम्, शमदमावन्तः कर्माबाह्योद्भयनिग्रहौ ॥ २६ ॥
हरजन्मकर्मगुणानां अवस्थादि तदर्थं हयुं हेद्येन सर्व कर्म विशेष-
तश्च यजनादियत्तदर्थं शिक्षेत् ॥ २७ ॥

इष्ट दत्तमित्याहो मावे निष्ठाः वृत्तं सदाचारः आत्मनः
प्रियं गन्धपुष्पादि दाराहीनव्यालकष परस्मै परमेस्वराय निवे-
दनं तस्मैवकतया समर्पणं यत्किञ्चित् ॥ २८ ॥

(१) कैवल्यमनिकेतनम् । (२) मनोवाक्कायदण्डं च । (३) पूतम् (४) । परस्मै तस्मैवदेवेदिति विज० पा० ।

* तपः पूतम् । * परस्मै तस्मैवदेवेदिति वीर० पा० ।

भीराधारमयादासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सन्निद्रूपेणेति “अस्ति भाति प्रियं रूपं नामचेत्यर्थपञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं प्रत्यक्षरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्” इत्युक्तं घटोऽस्ति
पटोऽनुभूयत इति सत्त्वानुभूतिरूपेणात्मेशो ब्रह्मविचारं शिष्ये
निबन्धकुरूपेण तु ईश्वरस्यान्तर्भावमिच्छाऽन्वीक्षां विचारं शिष्य-
दित्यर्थः । विविक्तपदस्य एकान्तशुद्धार्थद्वयवाचकत्वात्-
विजनपतितानामित्यादिव्याख्यातं वासस्वामित्वात् वस्तुव्यङ्गा-
नामित्येव पाठः । चिरशब्दस्य तत्रैव शक्तेः वस्तुत्वानामिति तु
अव्यङ्ग्या व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

अथ च शिवादिप्रतिपादकशास्त्रादौ भादिना तद्व्यव-
साहपरिग्रहः तदुक्तं “विष्णुरेव सदाचार्यः सर्वेश्वरः पुमान् ।
इतरे ब्रह्मरूपाः नावहयाः कथञ्चन” इति कर्मणः कायिक
व्यापारस्यातीत्याऽकामेन द्युष्टं तदुक्तमभिज्ञैः “नाऽकामस्य
क्रिया काचिद्दयते नेह कर्हिचित् । यद्याह कुरुते जन्तु-
स्तत्तत् कामस्य चेष्टितम्” इति ॥ २६ ॥

जातभङ्गानां साक्षात्काररूपान् धर्मानाह—भवगामित्यादि-
चतुर्भिः । तत्रापि भवगामिति युग्मकम् इष्टादिकं तदर्थं शिष्ये
भात्मनः प्रियं गन्धादि तथा दारादीनप्यालक्ष्य परस्मै यन्नि-
वेदने तच्छिष्येदित्यन्वयः ॥ २७—२८ ॥

भीमुद्देशेनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सर्वत्र भगवन्नियम्यतयाऽन्वीक्षणम् ॥ २५ ॥

मनोवाक्यमङ्गुलं त्रिदण्डधारणम् शान्तरं बहिश्चेति ॥ २६ ॥

तदर्थेऽस्त्रिष्वचेष्टितम् इत्यनेन सङ्गकर्तृत्वफलानां भीमगं-
वति समर्पणम् ॥ २७ ॥

उक्तमर्थवृत्तिनिदानम् भीमगवत्परमाऽऽत्मीयभरण्यासकृपम्
अङ्गितमाह—इष्टमिति । प्राणानिति प्राणादिविशिष्टस्यात्मनः
परस्मै परवासुदेवायेति विषयो दर्शितः एवमात्मनः आत्मी-
यस्य च भरण्यास एवाऽऽत्मनिक्षेपः प्रपत्तिश्चास इति पर्या-
यैरुक्तः ॥ २८ ॥

भीमस्त्रीराराधवाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वत्रैकारतान्वीक्षां चेतनेष्वचेतनेषु च परमात्मा एक
रानात्तुगम् आत्मेऽवरात्मीक्षाम् इति पाठे सर्वत्राचिरपरिणाम-
रूपं देवमनुष्यादिशरीरेष्वारम्भानां जीवानां तेषाम् ईश्वरस्य
आत्मीक्ष्यं ज्ञानैकाकारतया जीवात्मीक्ष्यं तदन्तःप्रविष्टं
निबन्धतया ईश्वरान्वीक्षणमित्यर्थः । कैवल्यमपरिग्रहस्य अनि-
केतनां गृहाद्यभिमानराहित्यं विविक्तचिरवसनं विशुद्धानां
भीराणां वस्तुत्वानां वसनं परिधानं चेत् केनचिद्देवावल्लभ-
नाऽस्त्रिणा सन्तोषञ्च ॥ २५ ॥

मागवते भगवत्प्रतिपादके शास्त्रे अस्त्रामादरातिशय-
मथ्यत्र देशान्तरनिषेधकैर्निष्ठां निष्ठावर्जनं मन आदीनां
द्युष्टं तत्र मनसः प्राणायामैः वाचो मौनेनाऽनुत्तापरि-

भाषणेन कर्मणोऽनीहया द्युष्टं कायेति पाठे कायस्य
कुच्छ्रोत्रास्त्रादिभिः सत्यं भूतहितत्वं शमोऽस्तःकरणनिग्रहः
इमो बाह्योऽस्त्रियनिग्रहः ॥ २६ ॥

अङ्गुलं कर्म चेष्टितं यस्य तस्य हरेः जन्मादीनां भवणं
कीर्तनं भवान् च तदर्थं भगवदर्थमस्त्रिष्वचेष्टितं तत्कायेन
वाच्येणादिना पुरस्तादेव दर्शितम् ॥ २७ ॥

इष्टादीनाऽऽलक्ष्यपरमपुरुषाय तन्निवेदनं तेषां इष्टादीनां
निवेदने समर्पणं तत्रेष्टं यागः दत्तं दानं तपः स्त्रवणाभ्या-
सचिन्तधर्मानुष्ठानं पूर्णं वापिकृपादिकं वृत्तं स्मार्तं कर्म यथा-
त्मनः प्रियं तदपि ॥ २८ ॥

भीमस्त्रिजयध्वजनीतपदवर्तनावली ।

सर्वत्र देशकालादिव्यात्मनः स्त्रामिन ईश्वरस्याऽन्वीक्षां
माहात्म्यानुकूलानिरीक्षणं कैवल्यमेकान्तरत्वं प्रकृतिमाकृतार्थ-
मिभराहित्यं च चिरवसनं वस्तुत्वं सन्तोषमङ्गुलिम् ॥ २५ ॥

मागवतशास्त्रे वेदादित्यत्र तदुक्तम्—

“अद्यां मागवते तत्र वेदं भारतपञ्चमे ।

विष्णोरदयवधानेन वक्तव्यास्तथा भवेत्” ॥

इति । अन्यत्र कलाविद्यासु ज्यातिःशास्त्रेषु अनिष्ठां निष्ठा-
राहित्यं यतीनामिति शेषः तदुक्तम्—

“कलाविद्यास्त्रनिष्ठा च व्यवधानेन केशवे ।

प्रवेशाद्यतिभिः कार्या ह्यन्यथा निरये प्रजेत्” ॥

इत्यादिना । अहंभ्रामिति भ्रमा सर्वसाधारणचेतनधर्मो गुणः
भ्रमास्तिक्यबुद्धिः सा द्विविधा अशोकमस्तीत्येका ममात्र प्रयो-
जनमस्तीत्यन्या तत्र प्रथमा यत्नेरपि कलासु कार्या न द्वितीया
प्रयोजनाभावात् उभयञ्च पञ्चरात्रादिभगवच्छास्त्रेषु कार्यं
तद्विरोधिषु शास्त्रेषु सर्वैराविरोधेणा सदा निष्ठा कार्या तदभावेतम
एव परायणम् अतः सुरा एव तांश्चन्द्रे कुर्वन्ति सदाविज्ञातनात्प-
र्यायेत्वात् तदुक्तं “अद्यात्वास्तिक्यबुद्धिः स्यात्” इत्यादि “प्रति
पाद्यं तच्चापरम्” इत्यन्तेन किञ्च, भगवच्छास्त्रविरोधिशास्त्राऽवा-
सेन अन्धं तमोऽपि श्रूयते “अन्धन्तमः प्रविशन्ति” इति भूतो न केवलं
यत्नेः कलाऽपि प्रयोजनाभावात् किञ्चाल्यपक्षस्य गृह्णीतोऽपीतिममर्थं
हिशब्देन ध्वनयति “गृह्णीतोऽप्यदयवधेयः” इति वाक्यात् ॥ २६ ॥

हरेर्जन्मादीनां भवणं तदर्थं भवणार्थं अस्त्रिष्वचेष्टितम्
अस्त्रिष्वव्यापारः तदर्थं भक्तिजननार्थं हरेरस्त्रिष्वचेष्टितमिति वा ॥ २७ ॥

यदात्मनः प्रियं यद्देहादिकञ्च तत्सर्वं परस्मै परमात्मने
निवेद्येत् ॥ २८ ॥

भीमस्त्रिजयध्वजनीतपदवर्तनावली ।

आत्मेऽवरात्स्वैष्टदेवस्य सर्वोत्तमोक्षणाऽभासं कैवल्य-
मेकान्तचारित्वम् अनिकेतनां गृहाद्यभिमानराहित्यं विवक्तानां
शुद्धानां चिरवस्तुत्वानां वसनं परिधानम् ॥ २५ ॥

अन्यत्र शास्त्रादौ या अनिष्ठा तां मनोवाक्याद्युष्टं मानस-
वाचिककायिकविकर्मराहित्यं सर्वं यथायथाभाषणं शमदमौ
अस्तःकरणबाह्योऽस्त्रियनिग्रहौ ॥ २६ ॥

एवं कृष्णात्मनापेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ।

परिषर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ २६ ॥

परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः ।

मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ॥ ३० ॥

स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् ।

(१) भक्त्या सज्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥ ३१ ॥

क्वचिद्बुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्बसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।

नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निवृताः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसाराधेदीपिका ।

हरेजन्मकर्मगुणानां अकारात्मानां तदर्थं तत्परिचर्याद्यर्थमेव
आख्यचेष्टितम् इत्युक्तं भावनादिराष्टिकः सर्व एव व्यापारः ॥ २७ ॥

इष्टं विष्णुसंप्रदानको यागः इत्तं विष्णुनैष्णवसंप्रदानकं
दानं तप एकादश्यादिकमनं जपतं विष्णुमन्त्रजपः वृत्तं सदा-
चारः (इष्टादिकं) यच्च आत्मनः स्वस्व प्रियं वस्तु तस्य परस्मै
परमेस्वराय निवेदनं तच्च निवेदनं दारादीनां दारादीन् यत् व्याप्नु
यत् इष्टः शङ्करस्व रूपं दारादीनां तत्समाधेयं विनिर्वाजं
यत् तच्छिष्टं इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुद्धवक्त्रकृतमिच्छाप्रदीपः ।

आत्मेन्द्रिययोर्जीवपरमेस्वरयोर्निबन्धनियन्त्राः अस्वीक्ष्याम अस्वी-
क्षणा केवलमेकान्तरं विविक्तबीरवसनं विविक्तानां शुद्धानां
वस्त्रस्वयङ्मानां वदकलाणां वा परिधानम् ॥ २९ ॥

अस्यत्राऽमागतये अनिष्टां मनोवाक्कायइष्टं मनसः
प्राणायामेन वाचो मौनेन कायस्य अनीहया ॥ २६ ॥

हरेजन्मादीनां भगवत्प्राप्तिकं शिञ्जत तदर्थं हयैर्धे अस्त्रि-
चेष्टितं सर्वेषां मनोवाक्कायानां चेष्टितं च शिञ्जत ॥ २७ ॥

इष्टमित्याद्यः भावे निष्ठा वृत्तं सदाचारः आत्मनः प्रियं
गन्धरसादि दारादीनप्याऽऽलक्ष्य परस्मै भगवन्ते निवेदनं यत्तत्
शिञ्जत ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

सर्वत्र चेतना चेतन मात्र नस्तुत्रो के धिये अपने ईश्वर की
दृष्टि करे, कि जो कुछ देखने सुनने में आता है उसके भीतर
बाहर नारायण ही व्याप्त होकर स्थित है, एवं एकाग्र शील
होकर रहे, और गृहादिकों में अभिमान रहित होय, गिरे
पर चौर वा शुद्ध वदकलों को पहिने, और जो कुछ प्राप्त
होजाये उसी से संतोष करे ॥ २६ ॥

तथा भगवत्प्राप्त में भ्रष्टा रहे, अस्य शास्त्र की निन्दा भी
न करे, मन वाणी और कर्मों का प्रणायाम मौन और अनीहा

से दंड रखे, यथायं मायण करे, अस्तःकरण और बाह्य
हृदयों का निग्रह करे ॥ २६ ॥

अज्ञान कर्मों भीहरि के जन्म कर्म गुणों का भवण कीर्तन
ध्यान करे, और अपने शरीर की समग्र चेष्टा भीहरि के
निमित्त ही करे, ॥ २७ ॥

इष्ट वस्तु तप जप वृत्त और भी जो गन्ध पुष्पादिक
आपको प्रिय होय तिरुका, एवं स्त्री पुत्र गृह प्राण और
अस्य समस्त परिकर को परमात्मा के समर्पण करे, अर्थात्
उन सबों में महीयत्व बुराई को छोड़कर भगवदीयत्व
बुद्धि करे और उन सबों को वैष्णव चिन्हों से भूषित करे ॥ २८ ॥

भीरवस्त्रामिकृतभाषाधेदीपिका ।

कृष्ण एवाऽऽत्मा नाथश्च येषां कृष्णश्च आत्मनो जीवस्य
नाथो वेधामिति वा तेषु उभयत्र स्वाधरे जङ्गमे अ वा परि-
चर्यां ताम् विशेषतो नृषु तत्रापि साधुषु स्वधर्मशिक्षेषु ततो
ऽपि महत्सु भीमागवत्तेषु ॥ २६ ॥

तैश्च सह सङ्गस्य परपावनं भगवद्यशस्तस्य परस्परानु-
यत्नं शिञ्जत । वद्धा, यद्यः प्रति तत्र संस्पर्शोऽपि परित्यागेन मिथो
वा रतिः रमणं वा च तुष्टिः सुखं वा च निवृत्तिः समस्त-
दुःखनिवृत्तिरिति च शिञ्जत ॥ ३० ॥

एवं वस्त्रेमानानां परमानन्दप्रतिमाह-स्मरन्त इति श्रवेण ।
मत्स्या साधनभक्त्या सज्जातया प्रेमस्वक्षणाया भक्त्या ॥ ३१ ॥

अजं हरिमनुशीलयन्ति तद्वलीलामभिनयन्ति एवं परमेत्य
प्राप्य निवृताः सन्तस्तूष्णीं भवन्ति ॥ ३२ ॥

भीरवस्त्रामिकासंगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

देहनायास्वयंऽपि प्रतीयन्ते जीवतस्वस्य नाथस्तु कृष्ण
एवेति द्वितीयपञ्चमिप्रायः एवं पूर्वेरीत्या तथाभूतेषु मनुष्येषु
भक्त्यु सौहृद प्रीतिश्च शिञ्जत तत्रापि नृष्वपि मध्ये तत्रापि
स्वधर्मशिक्षेणापि महत् कृष्णात्मनायसोश्च यथासङ्गं साधन-
साध्यभोक्तमन्वेन विशेषो ज्ञेयोऽप्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ २६ ॥

भीमज्जीवनीनामगोष्ठाभिधिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नेः भागवतेः भवणादितिरनेः भगवत्सम्बन्धमन्तरा
मिथो रत्यादिभक्तिरसाऽसम्भवात् यत्तच्छब्दयोरेव्याहारगौरवात्
यद्वति ॥ ३० ॥

एवं साधनभक्त्यनुष्ठानप्रकारेण परमानन्दस्वरूपस्य प्रेम्णः
प्राप्तिम् ॥ ३१ ॥

कच्चिन् स्फूर्तिभङ्गे मनुष्यस्य चिन्तया कदा मिश्रिष्य-
तीति भावतया रुदन्ति भक्तपराजितमाकलय्य इत्यस्मिन्
नन्दन्ति भक्त्यात्मन्यादिगुणान् प्रशंसन्ति अलौकिकाः
निवन्ति तूष्णीं भवन्तीति रसाभ्यादोदेशः ॥ ३२ ॥

भीमज्जीवनीनामगोष्ठाभिधिरचिता ।

कृष्णायामनाथो येषां तेषु मनुष्येषु शास्त्रवश्येषु च सौहृदं उभयत्र
परिचर्या सेवाकूपाम् अङ्गवकूपाम् अनिन्दामन्यत्रेति पूर्वोक्त-
त्वात् महत्सु साधुषु नृपु साधुषु भागवतधर्मपरेषु
नृपु शास्त्रवश्येषु ॥ २६ ॥

परस्परम् मनु मनुकथयते तत् तादृशं पावनं भगवदशः
भूत्वा मिथः प्रीतिः मिथः सन्तोषः मिथः निवृत्तिरानन्दः आ-
त्मनः जीवस्य आत्मनः हरेरिति वा ॥ ३० ॥

भक्त्या साधनभक्त्या सज्जातया फलभक्त्या ॥ ३१ ॥

फलभक्तिमेवाह—कच्चिदिति । लोकरीतिमतिक्रान्ताः परं
परमात्मानम् एष्य ध्वानेन निवृत्तास्तूष्णीं भवन्ति ॥ ३२ ॥

भीमज्जीवनीनामगोष्ठाभिधिरचिता ।

कृष्ण एवात्मनाथो येषां तेषु मनुष्येषु सौहृदं तद्व्य-
रितिकेषु उभयत्र चराचरात्मकेषु भूतेषु परिचर्या बह-
मतिं महत्सु साधुषु नृपु पावनं भगवदशः प्रति पर-
स्परानुकथनं तत्र यशसि वा मिथोरतिरनुरागः मिथस्तुष्टिः
परस्परान्तदनुभवजा तुष्टिः तथा मिथ आत्मनो मनसः निवृत्ति-
राभ्यादिभक्तिरसादितपन्नर्थावृत्तिस्तां शिञ्चेदिति सम्बन्धः ॥ २६-३० ॥

स्मरन्त इति" भक्त्या साधनभक्त्या सज्जातया भक्त्या प्रेम-
लभ्यतया भक्त्या उपपुष्पां रोमाद्रमयुक्तां तनुं विभ्रतीति यत्तच्चेति
यत्तच्छब्दाऽऽख्याहारण्य सम्बन्धः एवमुत्तररङ्गोक्त्या ॥ ३१ ॥

अलौकिकाः अलौकिकलक्षणाः भजे भगवन्तमनुशीलयन्ति
तत्स्वरूपस्वभावदिकं परिशीलयन्तीत्यर्थः । एवं परं परम-
पुरुषम् एष्य मनसा प्राप्य निवृत्ताः सुखिताः तूष्णीं भव-
न्तीति ॥ ३२ ॥

भीमज्जीवनीनामगोष्ठाभिधिरचिता ।

कृष्णायैव नाथो येषां ते तथा मानुषेषु चापि सौहृदं
शिञ्चेत् किमु देवादिषु उभयत्र भगवति भागवतेषु च
महत्सु ब्रह्मादिदेवेषु च परिचर्या नञ्चेतावता पूर्यते साधुषु
नृपु स्वोत्तमेष्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

भगवदश उद्दिश्य परस्परानुकथनं रतिः सुखं तदाधिक्यं
तुष्टिरभ्यन्त निवृत्तिश्च ॥ ३० ॥

रत्यादीनां परिपाकमाह—स्मरन्त इति । उपपुष्पां मुद्रित-
पुष्पकाम् ॥ ३१ ॥

भागवतानां प्रवृत्तिप्रकारमाह—कच्चिदिति । परं भगवन्तं
मनसा शरद्विषये निवृत्ताः ॥ ३२ ॥

भीमज्जीवनीनामगोष्ठाभिधिरचिता ।

साक्षात्कीकृतमाह, स्मरन्त इति द्वयम् ॥ ३१-३२ ॥

भीमज्जीवनीनामगोष्ठाभिधिरचिता ।

कृष्ण एवात्मनाथः प्राणानाथो येषां तेषु मनुष्येषु सौहृदं
स्नेहविषयः उभयत्र भीमभवति तद्व्यक्तेषु च तेषु महत्सु
स्वस्वादिगुणेषु तथा नृपु साधुषु साधुषोक्तं स्वतुष्टयेषु
यथोचितं वा परिचर्या तां शिञ्चेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

परस्परमेवानुकथनं यत्र तथाभनं पावनं यत् भगवतो वशास्त-
हालस्य मिथो रतिः संस्पृष्टादिपरित्यागेन तत्रैव परस्परमर्थं
मिथस्तुष्टिः परस्परमङ्गोक्तं सुखम् आत्मनो मिथो निवृत्तिरिति
भक्तिप्रतिकूलविषयमोगात् स्वस्वस्वसंभोगादिबन्धनात् स्वया
चेन्निरुत्तं तर्हि मयाप्यचार्येण निवृत्तिमित्येवं वा भोगनिवृत्तिस्तां
च शिञ्चेत् ॥ ३० ॥

एवं साधनभक्त्या साक्षात्कीकृतमाह—स्मरन्त इति । भक्त्या
साधनभक्त्या सज्जातया भक्त्या प्रेमभक्त्या ॥ ३१ ॥

अद्यापि कृष्णो न प्राप्तस्तर्हि किं करोमि क गच्छामि कं पृच्छामि
को मां तं प्रापयेदित्येवं चिन्तया रुदन्ति कच्चिन् सन्तीति गोप-
वधूचोर्वायं तामस्यां रात्रौ कश्चिद्गोपस्य प्राङ्मुखो कोणस्थ-
तरुके निष्ठुष्य स्थितं कोऽसि त्वं रे कोऽसीति तस्या गुरुजनवाचा
पलायितुं प्रयत्नं कृष्णं स्फूर्तिप्राप्तमाख्येयार्थः । नन्दन्ति
तदपरोक्षानुभवेनानन्दं प्राप्नुवन्ति हा प्रभो ! एतावन्निदिनैस्त्वा-
महं प्राप्तोऽस्मीति वदन्ति अलौकिकाः अलौकीताः भजे श्रीकृ-
ष्णम् अनुशीलयन्ति स्त्रीयभोत्रादीन्द्रविषयीकुर्वन्ति एवं
परं परमेश्वरम् एष्य प्राप्य निवृत्ताः सन्तस्तूष्णीं भवन्ति ॥ ३२ ॥

भीमज्जीवनीनामगोष्ठाभिधिरचिता ।

कृष्ण एव आत्मा स्नेहविषयः नाथश्च येषां कृष्णे आत्मा
मनो यस्य स नाथो येषामिति वा तेषु सौहृदं शिञ्चेत्
तत्रापि विशेषतो मनुष्येषु तत्रापि साधुषु नृपु स्वधर्मशोषेषु
तत्रापि महत्सु अतिशेषेषु उभयत्र हृदि शास्त्रप्रामादौ च
परिचर्या च शिञ्चेत् ॥ २६ ॥

एवं श्रीगुरुप्रसादात्पुष्पमगवद्वर्माणां भजनानन्दमाह—पर-
स्परानुकथनमिति त्रिभिः । पावनं भगवदश उद्दिश्य परस्पर-
ानुकथनं तत्रात्मनः मिथो रतिः प्रीत्यतिशयः मिथस्तुष्टिः
सन्तोषातिशयः निवृत्तिः शोकमोहाद्यवगमश्च स्यात् ॥ ३० ॥

भक्त्या साधनरूपया भक्त्या प्रेमविशेषबलवत्या ॥ ३१ ॥

इति भागवतान्वर्तमानं शिस्तन्भक्त्या तदुत्थया ।
नारायणापरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

राजोवाच ।

नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
निष्ठामर्ह्य नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ॥ ३४ ॥
पिप्पलायन उवाच ।

स्थित्युद्भवप्रलयेहेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्वहिश्च ।
देहेन्द्रियासुहृदयानि चरन्ति येन सञ्जीवितानि ^(१) तद्वेहि परं नेन्द्र ! ॥ ३५ ॥
(२) नैतन्मतो विदति वागुत चक्षुरात्मा प्राणोन्द्रियाणि च यथाऽनलमर्चिषः स्वाः ।
(३) शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयाऽऽत्ममूलमर्थोक्तमाह यद्वते न ^(४) निषेधसिद्धिः ॥ ३६ ॥

भीमरुक्केशवकृतलिङ्गास्तप्रदीपः ।

परं भगवन्तमेव ध्यानद्वारा प्राप्य निवृत्ताः सुखिताः सन्तः
स्थिता भवन्ति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार कृष्णजी जिनके आत्मा के नाथ हैं ऐसे मनुष्यों
को सोहृद् करे, तथा परिचर्यों को उभयत्र स्वाभाव जंगम में
हो, तत्रापि महान् पुरुषों में मनुष्यों में साधुजनों में विशेष
शक्ति से करे ॥ २९ ॥

पवित्र भगवत् यश को परस्पर में कहै कहै, भगवज्जनों
को परस्पर में प्रीति परस्पर में सन्तोष परस्पर में अपने
आत्मा के आनन्द की प्राप्ति करे इन समस्त सीखने योग्य
स्तुतियों के गुरु संनिधि में रह कर सीखे ॥ ३० ॥

पापों के समुदायों के रहने वाले भीहरि का भाव
भरण करे, और अन्ध भक्तजनों को करावे, इस प्रकार
ही साधन भक्ति से उत्पन्न होने वाली जो भिक्षा प्रेम
अज्ञा भाक्ति है निवसने समय २ में रोमाञ्च जिसमें हाँ भावे
ऐसे शरीर को धारण करे ॥ ३१ ॥

जब इस प्रकार की निष्ठा को प्राप्त होजाने है उस
समय वे भागवत जन कभी रोदन करते हैं कभी मच्युत
ही चिन्ता में हसते हैं आनन्द को प्राप्त होते, बाँधते
नृत्य करते हैं गाते हैं, परमात्मविषयक विचार करते
और कभी जो प्रौढीक भक्तजन परमात्मा के अनुभव
में प्राप्त होकर भक्ति सुखित होकर चुपचाप बैठ रहते हैं ॥ ३२ ॥

भीमरुक्केशवकृतभाषाटीका ।

उपसंहरति-इतीति । भागवतधर्मोपपन्नया भक्त्या ॥ ३३ ॥
नारायणापरो मायां तरतीत्युक्ते पृच्छति, नारायणाभिधानस्येति ।

निष्ठां स्वरूपम् । अयं भावः ब्रह्मैव तावन्नारायण इति भग-
वानिति परमात्मेति श्रुत्यन्ते तदुक्तम्—

“ब्रह्मि तत्तत्त्वविदस्तरुं यज्ज्ञानमद्वयम् ।

ब्रह्मैति परमात्मेति भगवानिति श्रुयते” ॥

इति । तथा—

“नारायणो भगवति तद्विद् विश्वमाहितम् ।

गृहीतमायोरगुणः सर्गाभावगुणः स्वनः” ॥

इत्यादिषु तत्र किमेभिः शब्दैर्निर्वाचयेत् तद्वयं वस्तुव्यते
प्रकृतं वा काऽपि विशेषांश इति ॥ ३४ ॥

अत्रोत्तरम् स्थित्युद्भवेति । अयमर्थः अस्य विश्वस्य स्थित्युद्भव-
प्रलयानां हेतुः स्वयं चाहतुर्हेतुरहितः स नारायण इति परमेश
तत्त्वमवेहि स्वरूपजागरसुषुप्तिषु सदनुवर्तमानं यत् वक्ष्यति च
तुरीये त्रिषु सन्ततमिति बहिष्वा समाध्याशौ यत्सत्तद् ब्रह्मैति पर-
मेश तत्त्वमवेहि देहेन्द्रियप्राणमर्त्तांस येन जीवितानि सन्ति चरन्ति
प्रवर्तन्ते तत्परमात्मेति परमेश तत्त्वमवेहि एवं लक्षणाभेदेनारा-
यणादिनामभिदध्यमानमपि परमेशमेव तत्त्वं जानीह ॥ ३५ ॥

अवेहीत्यनेन विषयत्वं प्राप्तं निषेधति—नैतदिति । एतत्परं
तत्त्वं मनो न विदति न विषयीकरोति वागुत चक्षुर्वापि चक्षु-
श्चाऽऽत्मा बुद्धिश्च प्राणश्च क्रियाशक्त्या न प्राप्नोत्यर्थानि चोन्द्रि-
याणि यथाऽनलं स्वाः स्वांशभूता अर्चिषो विस्फुलिङ्गादयो
न प्रकाशयन्ति न रहन्ति च तथा जटासुममर्मावहृत्तत्त्वमि-
व्यज्यमानश्चाऽऽत्मप्रकाशस्य तत्तद्भूतप्रकाशकस्य न
तत्प्रकाशनिषयत्वम् “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुष्य-
क्षुरत आत्रस्य आत्रमजस्यास्य मनसो ये मनो विदुः” इति
तथा “यतो वाचो निषन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्यादिभूतेः
ननु “ने त्वौपनिषत् पुरुषं पृच्छामि” इति भूतेः । शब्दगोचरत्वं
प्रतीयते तत्राऽऽह-शब्दोपीति । शब्दोऽप्यात्ममूलमात्मनि प्रमाणां
सदर्थोक्तमर्थोक्तं यथा भवति तथा आह न साक्षात् कुतः
बोधकनिषेधतया स्वयैव बोधकस्य निषेधरूपत्वात् “यतो

(१) तद्वेहि (२) नैतम् (३) शब्दोऽप्यर्थबोधकनिषेधतया (४) निषेधसिद्धिः । इत्येवमेव भीविजयव्यजयाठाः ।

भीधरस्त्रामिकृतभाषायांद्वापिका ।

वाचो निवर्तन्ते अग्राप्य मनसा सह, यद्वाचाऽनङ्गुदितं येन
 वागङ्गुयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्वि, यस्मिन् न मनुते, न चक्षुषा
 पश्यति कश्चनैतम् " इत्यादिभूतेः । ननु, तर्हि नैवाह भूतिः किमि-
 दमुच्यते अर्थोक्तमाहोति तत्राऽह-यदन इति । "अयान् आदेशो
 भोति, अस्थूलमनसु, यतो वाचो निवर्तन्ते, यद्वाचाऽनङ्गुदितम्"
 इत्यादिनिषेधस्य यद्वचिभूते ब्रह्म ऋते ऽविना सिद्धिर्नास्ति
 स्वर्गस्य निषेधस्य साऽवधिर्वात् ॥ ३६ ॥

भीराधारमयादासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी।

उपसंहरति, आनुबङ्गिकं कथं कथयन् ससाध्यान् भाग-
वत्तमांश्च समापयति, भागवत्तमोत्पत्त्या भस्त्रा नारायण-
परः प्रेक्ष्या तदेकाभिष्टुः सज्जोऽनायासेनैव मायां तरती-
त्यन्वयः ॥ ३३ ॥

नारायणाष्टाविर्भावस्य तद्विभूत्याभयशमस्तदा निरूपकत्वा-
योगात् “अभ्यस्यः सर्वं बुद्ध्यायाम्” इति भगवदुक्तेः । पितृपुत्रं भग-
वद्विभूतिरयनमाभयो वरस्य स तमेति तत्त्ववर्णने तस्यैवोचित्यात्
स एवोवाचेत्युक्तं तत्तन्नामप्रदयो किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रयो-
जनभूतं व्यङ्ग्यार्थं विशदयति—अयं भाव इति । निर्विशेषं
ब्रह्मैव वाचच्छक्तिविशिष्टं चेत्तर्हि पूर्णाविर्भावान्नारायण इति-
नामा भगवानुच्यते तद्वै तत्त्वं मायाद्यन्तर्यामिन्वमात्रशक्ति-
प्रकाशकं चेत् परमात्मेति उच्यते तदुक्तं तत्त्वस्य त्रैविध्य-
मुक्तम् भगवतो नारायणनामत्वे मानमाह—तथोक्तं । तत्र एक-
स्यैव तत्तन्नामत्वे सति विशेषांशस्तत्तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तरूपो
भेदांशः ॥ ३४ ॥

अथ प्रदत्तं प्रदत्तकमेयैः शोचतं वस्तुनोऽभेदऽपि “अथस्त्रिषणा-
मित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभावितानाऽऽकृतिम् । विभु-
र्यिमकावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधे सः”
इतिवत् प्रवृत्तिनिमित्तरूपविशेषं स्फुटीकरोति—अथमर्थः इति ।
नारायण इति भगवानिति नारायणनामा भगवानित्यर्थः । परमेव
पूर्वमेव तत्त्वम् अवेहि जानीहि अवैहीति पाठस्यसङ्ख्यः बृह-
रसाधुत्वात् अनुवर्त्तमानमनुगतं समाध्यादौ वृत्तिनिरोधः
समाधिः आदिना मुक्त्यवस्थायाः परिग्रहः तत्परीक्षं तत्त्वं
ब्रह्मैतद्युक्त्यते तदपि परं परमार्थस्वरूपमकमेव तत्त्वमवेहिषेन
परमात्मना ज्ञातं मञ्जीवितानि, प्रवर्त्तितानि एवमिति स्वरूपशक्त्यैक-
चित्तात्ममर्थे सति स्वांशद्वारा सुष्ट्यादिशक्तिमत्त्वं भग-
वत्त्वं निरुपाधिविशेष्यमात्रत्वं ब्रह्मत्वं मायातत्कार्यप्रकर्ष-
लक्षणाऽन्तर्यामित्त्वं परमात्मत्वम् इत्येवं लक्षणाभेदैरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न विषयीकराति सङ्कुक्षपविकल्पविषयं न करोतीत्यर्थः।
वागपि वागिन्द्रियमपि न वचनविषयं करोति, बुद्धिश्च बुद्धि-
रपि न निश्चयविषयं करोति अस्थानि भोजनव्यादीनि मन
आबिबुत्तिषु उपाधिनयाभिव्यञ्जिकासु अभिव्यञ्ज्यमानस्य यथा
करतलोपाधिना रविरश्मयः प्रकटीक्रियन्ते तथा प्रकटीक्रिय-
माणाश्चेत्यर्थः। आत्मप्रकाशस्य प्रकाशात्मनो ब्रह्मण इत्यर्थः। तत्-
वृत्तिप्रकाशकस्य यथा रविरश्मयः करतलोपनिबन्धना अपि

करतलं प्रकाशयन्ति तथा मनसाद्यमित्यङ्गवत्वेऽपि मनः-
वागादिबुद्धिप्रकाशकस्येत्यर्थः । न तत्प्रकाशविषयत्वं यथा रात्रि-
रङ्गमानीं प्रकाशैकशीतानामप्रकाशमानकरतलादप्रकाशविषय-
त्वं न सङ्गच्छते तथा जडोभूतमनसादिप्रकाशविषयत्वं
ब्रह्मणो नास्तीत्यर्थः । तत्तद्बुद्धिप्रकाशकत्वे प्रमाणा ध्वनिः प्रामाण्ये
त्याह “प्राणश्च प्राणः क्रियाशक्तिप्रकाशकं बभूवधक्षु रूपदशान-
शक्तिप्रकाशकम् अक्षरत्वाऽप्रज्ञादवाक्यवृत्तिर्धिकावैक्यं प्राणो-
द्भिस्त्वैवेत्यर्थः । अजं गन्धज्ञानबुद्धिप्रकाशकं मनसो मनः
सङ्कल्पविकल्पबुद्धिप्रकाशकं ब्रह्म ये विबुक्ते तत्त्वज्ञा इति
शेषः । मनसा सह वाचो यमप्राप्य बतः प्रकाशाक्षि-
बर्तन्ते शङ्कुने, नम्विनि । तंविनि हं शाकश्च तं सकारण-
सूत्रत्वाधिष्ठानम् औपनिषदमुपनिषद्भिः प्रकाश्यं पुरुषं पूर्णं त्वा-
त्वां पृच्छामीत्यर्थः । शब्दगोचरत्वं शब्दप्रमाणाविषयत्वं प्रती-
यत इति कुतो वाक् न विद्यमीति पुरणीयं शब्दोऽपि
उपनिषदाख्यबेदोऽपि आत्मनि परतत्त्वे अथात् निषेधमुखेन
तत्त्वयोत्तं न स्यात् अविधातृत्वा विधित्तुल्येनाह—अस्यैव
वेदस्यैव बोधकस्य तत्त्वस्यैवत्वा निषेधमुखेन च ज्ञापकस्य
निषेधरूपत्वात् ब्रह्मणो वाग्विषयत्वे निषेधकत्वात् निषे-
धारम्भकं वेदं लिखति—यत इत्यादि । यद् ब्रह्म वाचा ताडयुजितं
न प्रकाशितं भङ्गयुजते प्रकाश्यते मनःकर्तुं यद्ब्रह्म न
मनुते सङ्कल्पादिविषयं न करोति तर्हि वागाद्यविषयं तर्हि
प्रमाणाभावात् अपुष्पादिवच्छ्रुतिब्रह्म नैवाहेत्यर्थः । तत्र तस्या-
माद्यङ्गाणां तत्त्वस्यैवत्वा ब्रह्मणि वेदस्य पञ्चतन्त्रमाह,
अयेति । अथ मूर्तामूर्तस्थूलसूक्ष्मपुरुषरूपवर्णनानन्तरम् । अत
आरोपस्य निषेधार्थंवाक्षिपेधारा आदेशो ब्रह्मकर्मक उप-
देशो भवति कीदृश इत्यपेक्षायामाह, नेति नेतीति । तस्मा
अपुः पार्थिवमिन्द्रियाणांवादि वक्ष्यमाणवदिदं ब्रह्मण इदं
ब्रह्म नेति अस्थूलमिति स्थूलादि द्वैतशून्यमित्यर्थः । तथा च
परमर्षिसूत्रं “प्रकृतेतावत्त्वं प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः”
इति अस्यैव च विषयवाक्यमिदम् “अथात् आदेशः” इत्यादि
प्रकृतं प्रकरणप्राप्तमेतावत्त्वम् इत्युत्पत्तिच्छ्रुतं मूर्तामूर्तज्ञस्य
ब्रह्मणो रूपमध्यस्तम् अथात् आदेश इत्यादिशब्दः प्रति-
षेधति पुनः सर्वस्य निषेधस्य सावधिषाच्छब्द इत्यर्थतो
ब्रह्म ब्रवीति चेति सूत्रार्थः शब्दोऽपि बोधकनिषेधतत्त्व-
मुखमित्यर्थेपदेन सूचितो विज्ञेयः अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्रायामिति
गार्होकेरिति ॥ ३६ ॥

भीसुदयानसुरिहृतशुकपक्षीयम् ।

एवं नारायणपरः मायां पूर्वोक्ताम् ब्रह्मः ब्रनयासेन
तरति ॥ ३३ ॥

अक्षपरमात्मशब्दो सदात्माऽऽकाशप्राणशिवशम्भुवादिशब्दाः
 नामपञ्चक्षयभूतो पतेः शब्देर्वाक्यस्य सर्वशब्देर्वाक्यस्य सर्वशब्द-
 पञ्चसत्तान्मूलस्य नारायणमिथ्यानस्य निष्ठां स्वरूपरूपगुण-
 विभूतिरूपाम् ॥ ३४ ॥

उत्तरयति, नारायणस्य मुख्यं जगत्कारणत्वमेवासाधारण्य-

भीसुदशनसूरिकृतशुकपर्वायम् ।

खल्वयमाह-स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरिति । अहेतुः स्वयंकारणरहित-
तम् अक्षय विश्वस्य यस्मैतुः एकवचनेन सहायास्तरतिरपेक्षं
तत्त्वमनात्वेननविखल्यं नारायणाख्यं त्वयोक्तम् अवेहि बरक्ष-
न्नायवक्ष्यजीवेषु दबाप्य स्थितमित्यर्थः । वेहाहिमत्ताप्रवृत्तौपि
परमात्माधीनत्वमाह हेहेतिद्वेयति । जगत्कारणं सर्वजीवास्तरात्म-
भूतं सकलपदार्थसत्तामवृत्तिहेतुभूतं परब्रह्मवर्त्यः ॥ ३५ ॥

इन्द्रियाद्यगोचरत्वमाह—नैतदिति । न चिदाति न प्रकाशवति
आत्मा जीवः । अथा, अक्षुरात्मा (अक्षुः स्वरूपं ब्रह्म) अक्षुः श-
रीरमित्यादिप्रकारेण परमात्मनः शरीरतया विशेषणभूतानि
अक्षुरादिति न प्रकाशवन्ति यथा जनमर्षिषः स्था इति जनसं-
गमिशेषणभूता अर्षिष इवेत्यर्थः । शब्दोपारम्भसूत्रं परमात्मनि
प्रमाणं बोधकनिषेधतया “न अक्षुषा गृह्यते नापि बाष्पा” इति
प्राहकअक्षुराद्यगोचरत्वेन बोधवतीत्यर्थः । कथं बोधकनिषेधे
कृते तत्पनिपादितं भवतीत्यत्राह—नयोंकमाह अयं यथायुक्तं
भवति तदेवोपपादयति, ब्रह्मे न निषेधसिद्धिः बद्धब्रह्म कृते
विना अक्षुरादिनिषेधो न सिद्ध्यति तद् ब्रह्म अयंयुक्तं प्रति-
पादयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमद्वीपराघवाख्यस्कृतभागवतचन्द्रसङ्ग्रहिका ।

इत्येवंविधान् मागवतान् धर्मान् शिशुभ्रष्टवस्तत्राराव्यापरः
नारायणाराधननिष्ठः तदुत्पत्त्या नारायणाऽऽराधनोत्पत्त्या भक्त्या
प्रेमात्मिकया वृत्तरामपि माधामञ्जः सुखेन तरति ॥ ३३ ॥

तदेवं प्रकृतिस्वरूपतत्कार्यनिरूपणप्रसङ्गापुरुषस्वरूपप्रकृति-
सम्बन्धनिरूपणोपायावुपपादितौ तत्र नारायणपदेन मायां तस्ती-
त्युक्तं अत्र प्रकृतिपुरुषविषयस्येश्वरस्वरूपनिश्चितीयावृत्तानि,
नारायणाभिधानरूपेण । निष्ठामस्तं विचारक्यावधारणं स्वरूप-
निश्चयमिति बाह्यं नोऽस्मभ्यं भक्तुमर्ह्यं तत्र हेतुर्ब्रह्मविलसमाः
ब्रह्मविज्ञेयवराः ब्रह्मविच्छेदादतिशयार्थं तमप्यवश्यः ॥ ३४ ॥

यद्यपि समञ्जोवाचकाभ्याश्च इति स्पृष्ट्यादिकर्ता नागवज्र
इत्यवगतमेव तथापि ततो निमित्तकारणात्तन्मात्रमवगतमतस्ततः
न्मात्रवाचकानिराचिकीयं वाचाऽभिन्नापादानजगत्स्पृष्ट्यादिकारण्य-
त्वेर्ब्रह्म लक्षयति—पिप्पलावतः, श्विपीति । स्थितिः रक्षा बह्वच
अपत्तिः सृष्टिस्थितिप्रलब्धेतुर्गति पाठाभ्तरम् अक्ष्य चिद्वि-
दात्मकस्य जगतो वः स्पृष्ट्यादिहेतुः हेतुत्वं निर्मातोपादान-
साधारण्यम् अहेतुः अक्ष्य कारणात्तरहितः बहिःशब्देन
अन्तावस्थाबहिर्भूतमुक्तावस्थोच्यते सद्रूपं मानं सर्ववस्थया-
स्तपि जीवेश्वन्तरात्मतया उवाच स्थित इत्यर्थः । देहादिमत्ता-
प्रवृत्तोरपि परमात्माधीनत्वमाह—देहेन्द्रियेति । अतुः प्राणः हृदयं
अनः एतानि चेत सञ्जीविनानि चरन्ति प्रवृत्तं तत्परममेहि
आर्माहि जगत्कारणं सर्वं हि जीवान्तरात्मभूतं सकलपदार्थ-
सत्ताप्रवृत्तिहेतुभूतं परं ब्रह्मव्येहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

वेदेन्द्रियासुहृदयानि येन सञ्जीवितानि चरन्तीनि तेषां
माध्वीभ्योक्त्या इन्द्रियाद्यगोचरत्वं सूचितं तदेवोपपादितमाह,
तैविति । वाग्वागिन्द्रियम् एतत्कर्मेन्द्रियाणामुपपन्नमाह तदेवम् ।

[illegible]

भीमद्विजयश्चजतीशंकृतपदरत्नावली ।

उपसंहरति—इतीति । तदुत्पत्त्या भागवतधर्माभ्यासोद्देशो-
त्पत्त्या ॥ ३३ ॥

ब्रह्मनिष्ठाः हि यस्मान्मातृशब्दं ब्रह्मणो निष्ठां ब्रह्मादि-
जीवशाश्वतकर्म वक्तुमर्ह्य "निष्ठोक्तये वैवस्वत्यानां नाशोऽस्ये वन-
याज्ययोः" इति यादवः ॥ ३४ ॥

तदुक्तवर्षोऽपि जन्मादिकारणात्वेन स्वप्नाद्यवस्थाप्रवर्तकत्वेन
तद्वत्प्रभुतशक्तित्वेन मनमादीन्द्रियाभिमानीदेवाद्येवत्वेन हि

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदहरनावली ।

जननादिरहितत्वेन ज्ञातुं शक्यत इत्याशयेन प्रश्नं परिहरति, स्थितीत्यादिनायोऽस्य जगतः स्थित्यादिहेतुः स्वस्य हेतुरस्यो नास्तीत्यहेतुः स्वप्नादिषु सञ्चिरोपरत्वेन स्थितः यच्च बहिः प्रक्षये मुक्तो च सत्मानः येन देहेन्द्रियादीनि चरन्ति वर्तन्ते हृदयं मनः सञ्जीवितानि यदधीनानि हे नरेन्द्र ! तत्तत्त्वं परं सर्वस्मादुत्कृष्टम् अवेहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इतोऽपि हरिः सर्वोत्कृष्टः यतोऽस्य प्रसादं विना रुद्रादिदेवैर्ज्ञेयं इत्याह—नैनमिति । यिंशतिरप्रज्ञानार्थः मनसादिशब्देन तदभिमानो लक्ष्यते अज्ञेयतन्त्रेण ज्ञानक्रियासम्भवात् तथा चान्यमर्थः मनो रुद्रादिः एनं नारायणं न निशति न जानाति घागुन सरस्वत्यादिकमापि न विशतीत्यनुवर्तने चतुः सूर्यः आत्मा ब्रह्मा वायुश्चान्ये प्राणार्थमभिमानिनश्च न जानन्तीत्यर्थः । अपिशब्दात्तत्प्रसादेनैकदेशं जानन्तीति योज्यं तत्रोदाहरणमाह, यथैता यथा स्त्राः अर्चिषः प्रधानाग्नेः पुत्राः अनन्तं प्रधानाग्निं तदनुग्रहमन्तरेण न विशन्ति । ननु, नित्यादिविद्योगित्वेन अतन्त्रेदाद्यात्मत्वाच्च भीर्होतुर्नर्दनीति तत्राह—यद्व इति निर्दोषः शब्द आगम इति निर्दोषशब्दादपिभिमानिनी लक्ष्मीः बोधकाद्वत्त्वं अबाधकं परमेश्वरादितरलौकिकानन्दज्ञानादिकं वस्तुस्य निषेधतया आनन्दो हरेर्नैदृशानन्दो ज्ञानरूपः नैदृशज्ञानरूप इत्यादि निषेधरूपेण आत्ममूलं स्वरूपं अर्थोक्तमर्थतः परिशेषतः सिद्धत्वेनोक्तमाह अर्थशब्देनात्र परिशेषप्रमाणमुच्यते न लक्षणावृत्तिः कथमत्राह, यद्व इति । यत्सर्वविषयज्ञानानन्दादिकं विना निषेध्यस्यैतन्न भवतीति निषेधवचनार्थस्य लौकिकानन्दादेः सिद्धिर्न स्यात् प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात् सांस्कृत्येन अतः परिशेषप्रमाणसिद्ध्या प्रमितमर्थेत्यर्थः । प्रतीतार्थं परित्यज्यप्रतीतायैकत्पनायां किं प्रमाणमितीयं शङ्का—

“ब्रह्माद्या ये न जानन्ति करणार्थमभिमानिनः ।
जानन्त्यनुग्रहाच्चैव प्रधानाग्निं यथा अर्चिषः ॥
अग्निपुत्रा नमस्तस्मै यमाह भीष्म न स्फुटम् ।
वेदरूपा परं देवं वैद्वज्जयार्त्तसमस्ततः ॥
आनन्दो नैदृशानन्द इत्युक्तलोकितः परम् ।
प्रतिभाति तं आभाति यथावदर्थेन विना” ॥
इत्येनं परिहर्तव्येति “एतस्यैवानन्दस्यान्धानि भूतानि मात्रासु पजिबन्ति” इति च ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तदनुपाङ्गकं फलमाह—इतीति ॥ ३३ ॥

नारायणाभिधानस्येति तैः तत्र नारायण इति भगवानिति तर्हि नारायण इतिनामा भगवानित्यर्थः । यद्वा, नारायणाभिधानस्य भगवतः ब्रह्मेति परमात्मस्यादिर्मासिद्धतरत्नमुदायतृतीय तथा पाठात् “नारायणो तुरीयायैव भगवच्छब्दशब्दिते” इत्यत्र स्पष्टीकारित्याद्यं निष्ठा तत्त्वम् ॥ ३४ ॥

प्रश्नक्रमेणोपेक्षितमाह—स्थितीति । यत् स्थित्यादिहेतुरहेतुश्च अर्थात् यच्च जागरादिषु सद्ब्रह्म भवति येन च देहादीनि सञ्जीवितानि सन्ति चरन्ति तदेकमेव परं तत्त्वं स्वप्रश्नक्रमेण

नारायणादिरूपं धिञ्जीति योजनीयं तथापि ब्रह्मत्वस्पष्टीकरणाय विपर्ययेण व्याख्यायते तत्रैकस्मिन् विषयभावेन तद्विशिष्टत्वेन च प्रतिपादनात् तथैव तत्तदुपासकपुरुषानुभवभेदाद्याविर्भावनाम्नोभेद इति तात्पर्यम् एतदुक्तं भवति स्वयमहेतुः स्वरूपशक्त्यैकविद्यासमयत्वेन तत्रोदासीनमपि प्रकृतिजीवः प्रवर्तकावस्थपरमात्माऽपरपर्यायस्वांशालक्ष्यपुरुषद्वारा यदस्य सगैस्त्वित्यादिहेतुर्भवति तद्भगवद्रूपं विद्धि पुनस्तैर्नैव येन हेतुकत्वां आत्मोदासीनत्वप्रवेशनद्वारा यदस्य सगैस्त्वित्यादिहेतुर्भवति तद्विजयध्वजोपपन्नानि प्रधानानि सर्वावयवतत्त्वानि येनैव प्रेरिततथैव चरन्ति स्वरूपकार्यं प्रवर्तन्ते तत्परमात्मरूपं विद्धि तथा च “तस्मै नमो भगवते ब्रह्मणे परमात्मने” इत्यत्र वरुणाकृतश्रीकृष्णस्तुतौ टीका च परमात्मने सर्वजीवनियन्त्रे इत्येवाजीवस्यात्मत्वं तदपेक्षया तस्य परमत्वमित्यतः परमात्मशब्देन तत्सहयोगा स एव व्यज्यत इति तत्तद्विशिष्टत्वेन ब्रह्मत्वमात्रं चैवमुपतिष्ठतीत्याह—स्वप्नेति । यदेव तत्त्वं स्वप्नादौ वैद्वज्जयेन स्थितं यच्च तद्वहिः शुद्धायां जीवावयवशक्तौ तथास्थितं ततः परत्रापि व्यतिरेकेण स्थितं स्वयमवशिष्टं तद्भगवद्रूपं विद्धि ॥ ३५ ॥

परममेवाह—नैतदिति । वाक् लौकिकी शब्दो वेदोपि अर्थः स्त्राभिधादिवृत्तिभिरुक्ततया यदाह तदपि बोधकानां मन आदीनां निषेधो यत्र तत्तया तेषामविषयतयैवेत्यर्थः । अप्राकृतानन्तस्वरूपगुणात्वादिति भावः । ननु सर्वथैव निःस्वरूपं निर्गुणं चेत्ताह, आत्मनः स्वस्य मूलं कारयामिति यद्व इति यदि च सर्वथैव वक्ति तदा निषेधो वा कुत्र कथं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति धर्मान् शिक्षन्निति स्मारकतत्त्वेत्येवन्तानां धर्माणामनुष्ठानस्य शिक्षणं तदुत्तरेण पुलकिततनुस्वरोदनादीनां तथमिच्छापस्य शिक्षणं कदाहमुत्पुलकिततनुर्भवेवमित्येतत्प्रकारकं तदुत्तरेण शिक्षितं भक्तिजनितया भक्त्या उक्तवक्ष्य प्रेमभक्त्या मायां तरतीत्यानुषङ्गिकं फलमुक्तम् ॥ ३३ ॥

नारायणपर इति ध्रुवा नारायणस्य स्वरूपं पृच्छन्ति—नारायणेति । “नारायणे तुरीयायैव भगवच्छब्दशब्दिते” इत्युक्तं नारायणाभिधानो यो भगवांस्तस्य निष्ठा स्वरूपम् । तनु, स तवेष्टदेव एव भगवति गुरुपदिष्टमार्गेण तत्स्वरूपं त्वं जानास्येवेति तत्राह—ब्रह्मण इति । स एव नारायणो ब्रह्म स एव परमात्मा अत एकस्वरूपस्यैव तस्य त्रितयत्वेन कथने कः प्रकारस्तमहं जिज्ञासे इति भावः ॥ ३४ ॥

प्रश्नक्रमेणैव प्रथमं नारायणं लक्षयति—स्थितीति । “जगुह पौरुषं रूपं भगवान् महद्गिरिभिः । सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकास्त्रिभुवनं” इत्याद्युक्तेः । पुरुषरूप एव अस्य विश्वस्य स्थित्युद्भवप्रजयाणां हेतुः स्वयं अहेतुर्हेतुश्चैव इयामसुन्दराकारभ्यनुभूजाष्टभुजसहस्रभुज (विभुज) सच्चिदानन्दमूर्तिः परस्वोमनाथभूमा-

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

वास्तुदेवमहाविष्णुक्षीरोदनाधनुंसिहरामकुण्डादिनामा नारायणो
बो भगवच्छब्दवाक्यः स्मृतजागरणसुषुप्तिषु सत् अनु-
वर्तमानं बहिष्म समाधौ सत् व्यापक वस्तु बदेव ब्रह्म-
शब्दवाक्यं देहेन्द्रियप्राणमनांसि सञ्जीवितानि येन परमात्म-
शब्दवाक्येन तत् परं परमेश्वरमेकमेव तत्त्वमवेहि ॥ ३५ ॥

भगवत्तत्त्वं मयोपास्यं मदङ्गस्तमेवास्ति किन्तु दुर्लभं
ब्रह्मनस्त्वं विस्तार्य कथयेत्यपेक्षायां ब्रह्मनस्त्वमाह—नेतदिति
अनुमितिः । तद् ब्रह्म मनो न विशति न विषयीकरोति वागुत
वागपि अक्षय्य आत्मा जीवश्च प्राणाश्च इन्द्रियाणि च
यथा मनसं स्त्राः स्त्रांशभूता अर्चिषो विष्फुलिङ्गादयो न प्रका-
शयन्ति “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्यादि भूतेः
ननु “तं त्र्योपनिषद् पुरुषं पृच्छामि” इति भूतेः शब्दोच्चारणं प्रती-
यते तत्राह—शब्दोऽपि आत्मनः स्वस्य मूलं ब्रह्मवाचकनिषेधत-
वाह यस्य बोधकं किमपि नास्ति तद् ब्रह्मेत्येवं शब्देवाशङ्क-
मर्थत एवाक्तं न तु शब्दत इदं नदिति निर्देशनाहेत्यर्थः । “यद्वा-
चानङ्गुदितं येन वागङ्गुयते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि यन्मनो न
मनुते न अक्षुषा पश्यति कक्ष्यतेन” इत्यादिभूतेः । ननु तर्हि नैवाह
भूतिः किमिदमुच्यते अगोक्तमाहेति तत्राह—बहने इति । “अपान
आदेशो नेति अक्षुष्यमनणु यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादि
निषेधश्च अर्वाधभूतं बहुधा श्रूते विना सिद्धिर्नास्ति
सर्वस्य निषेधश्च सावधिरवादि । ननु “तत्परं परमं ब्रह्म
सर्वं विमज्जते जगत् । ममेव तद्गुणं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत” इति
हरिश्चोक्तं ब्रह्मज्योतिः सनातनमिति दशमोक्तः “यस्य प्रमाप्रमवतो
जगद्वपुःकोटिकोटिष्वशेषवस्तुधादिविभूतिभिर्भूतम् । तद्ब्रह्म” इति
ब्रह्मसंहितोक्तं भगवद्ब्रह्मज्योतीरूपं चेद्वद्ब्रह्म तर्हि कथं न मनसादिकं
विषयीकरोतीति उच्यते भगवद्ब्रह्मज्योतिर्हि न मायिकं तृतीयं
भूतं किन्तु मायातीतं सच्चिदानन्दरूपमेव वाङ्मनसादिकं
नत् कथं अविषयीकर्तुं शक्नोतु “शब्दं ब्रह्म वपुर्वचदिति ।
यस्मिन् परमानन्दं पूर्णं ब्रह्मति तत्र ब्रह्ममवस्थेयम् । किमुनेन्द्राभि-
मर्षिण्य” इति सच्चिदानन्दविग्रह इत्याद्युक्तं भगवद्ब्रह्मपुराणि ब्रह्मैव
वर्णय तदपि तत्कृपाशक्त्या अतर्क्ययेव प्रापञ्चिकलोकागोच-
रीकृतम् अत एव नीलोत्पलवल्गुव्यामर्हिशब्दवर्णितं यत्तदप्य-
प्राकृतनीलोत्पलवल्गुव्यामर्हिशब्दमपि प्राकृतनीलोत्पलवल्गुवर्णनेन भक्त-
ज्योतिर्मतादृशमपि तद्वपुः केवलमतक्यंवा तत्कृपायैव भक्तन-
यनयोरभिभवति अतः प्रापञ्चिकलोकैर्मनोवाचोवागोचरीकर्तुम-
शक्यं केवलं ब्रह्मोपासकैरेव साधनपरिपाके सत्यपि भग-
वदनुग्रहप्राप्त्यैव ब्रह्माकारेऽन्तःकरणेऽनुभूयत इत्यतो भेदोऽपि
यन्मनो न मनुते इत्यादि दृश्यते त्वग्रचया बुद्धयेत्याद्यप्याहेति
विवेचनीयम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्भक्त्या मायां तीर्त्वा परमानन्दं प्राप्नोतीत्याह—इतीति ।
इत्येवभूतान् भागवतान् धर्मान् शिखन् प्रपश्यन् नारायण-
परः नारायणोपासकः तदुत्थया नारायणप्रवर्तितया भक्त्या
अभ्यैतुंस्तरामपि मायामञ्जोऽनावासेन तरति ॥ ३३ ॥

[१९]

नारायणपरो मायामञ्जोस्तरति दुस्त्यजामित्युक्तं तमेव
ज्ञातुं पृच्छति । नारायणाभिधानस्येति । यतः यूयं ब्रह्मविस्तु भेदाः
अतः ब्रह्मपरमादिशब्दवाक्यस्य नारायणाभिधानस्य सम-
स्ततरसमुदाधारस्य परमपुरुषस्य निष्ठां तदसाधारण्यस्वरूपादि-
वर्णानेनोत्कर्षं नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्ह्यं “निष्ठोत्कर्षं व्यवस्थया” इति
वाक्यः ॥ ३४ ॥

विश्वेहनुस्वादिना भगवदुत्कर्षमाह—स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरिति ।
अस्य चिद्विदात्मकस्य विश्वस्य स्थित्यादिहेतुः उपादानतया
निमित्ततया च कारणं स्वयमहेतुः अस्यानिरपेक्षस्थितिप्रवृत्ता-
द्याभवाः वत्स्रणादिषु तत्तज्जीवावस्थापदत्वेन सत् बहिष्म
सर्वाधारत्वादिना सत् येन देहादीनि सञ्जीवितानि सन्ति
वरन्ति तत्परं पूर्णसर्वोत्कृष्टं परमपुरुषतत्त्वं हे नरेन्द्रावेहि
जानीहि ॥ ३५ ॥

चेतनाचेतनानवगाह्यत्वेयस्तानवच्छिन्नस्वदेवैकवैद्यत्वादिधर्म-
वत्स्वरूपनिरूपणाय भगवदुत्कर्षमाह—नेतदिति । एतत्परं तत्त्वं मनः
अन्तःकरणेन्द्रियं न विशति न विषयीकरोति प्राप्तेन्द्रियाणि
प्राणः सर्वेन्द्रियनाथकः इन्द्रियाणि वाहानि बहोन्द्रियाणि
च न विशति वाक्शब्देन कर्मेन्द्रियदेवतागणः अश्रुःशब्देन
ज्ञानेन्द्रियदेवतागणः आत्मा जीवश्च सर्वेषां मनसादीनां
स्त्राप्ती न विशति यथा मनसं तद्वाचभूताः अर्चिषः न
विषयीकुर्वन्ति तद्वत् शब्दोऽपि सर्वज्ञो वेदस्तु आत्ममूलम् “अस्य
महतो भूतस्य निश्चसितमेव यद्वेदेनो यजुर्वेदः सामवेद” इति
भूतेः उद्गमनस्यानं परं तत्त्वं “सर्वं वेदा यत्पदमाप्रनन्ति सर्वं
वेदा यत्रैकीभवन्ति तत्रत्र्योपनिषद् पुरुषं पृच्छामि यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते सत्यं ज्ञानमनन्त” इत्यादिवाक्यैः
अर्थोक्तम् अर्थत उक्तं यथाभवति तथा प्रतिपाद्यतया आह
किञ्च बहने “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह यद्वा-
चानङ्गुदितं येन वागङ्गुयते यन्मनो न मनुते न अक्षुषा
पश्यति कक्ष्यतेन यस्याऽमनं तस्य मतमन यस्य न नेद स”
इत्यादिशब्दं विना निषेधसिद्धिः परतत्त्वयत्ताप्राहकनिराकरण-
सिद्धिर्न स्यादतस्तद्वियस्तानवच्छिन्नस्वमित्ये तद्वियत्ताप्राहकनि-
राकरणतया आहत्यन्वयः । मनसादयो यत्र प्रकाशयन्ति नेदस्तु
विषयतया इयत्ताप्राहकनिराकरणतया च यदाह तत्सर्वो-
त्कृष्टं परं तत्त्वमवेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार भागवत धर्मों को सीखता हुआ भागवत
धर्मों से उत्पन्न होने वाली मार्ग से नारायण परायण
होकर दुस्तर माया को भी पुरुष विना परिश्रम तर
जाता है ॥ ३३ ॥

राजोपाच ।

राजा निमि बोले, कि—नारायण जितका नाम ऐसे
परमात्मा पक्ष की निष्ठा अर्थात् स्वरूप को आप कृपण
करने को योग्य हैं क्योंकि ? आप लोग पूर्ण ब्रह्म जानी
हैं ॥ ३४ ॥

पिप्पलायन उवाच ॥

पिप्पलायन नामक योगेश्वर बोले, कि—हे नरेन्द्र !

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवेदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ।
 ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिं ब्रह्मैव भाति सदसश्च तयोः परं यत् ॥ ३७ ॥
 नात्मा ज्ञानं न मरिष्यति नैधतेऽसी न क्षीयते सवनविद्वयभिचारिणां हि ।
 सर्वत्र शश्वदमपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत् ॥ ३८ ॥
 अण्डेषु पोषिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र ।
 सन्ने यदिन्द्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः ॥ ३९ ॥
 यद्वज्जनाभचरणौषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्गुणकर्मजानि ।
 तस्मिन्विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथाऽमलदृशोः सवितृप्रकाशः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जो इस जगत् के सृष्टि स्थिति प्रलय का हेतु अर्थात् निमित्त और उत्पादन कारण है, और स्वयं अहेतु है अर्थात् जिसका अर्थ कुछ कारण नहीं है, और जो जीव के सर्व अवस्थाओं में अन्तर्धामी होकर वर्तमान है तथा बाहर भी सर्वत्र व्याप्त है और जिसके चेताने हुए इन्द्रिय प्राण हृदय वे सब प्रवृत्त हो रहे हैं वही नारायण है उसी को पर तत्त्व जानौ ॥ ३५ ॥

फिर उन नारायणात्म परब्रह्म का स्वरूप कैसा है, कि—जिस्को मन नहीं जान सका है, वागादि कर्माग्नियों के द्वारा जो नहीं ज्ञान होवे, एवं चक्षु बुद्धि प्राण और इन्द्रिय जिस्को विषय नहीं कर सकी हैं जैसे, कि महान् आग्नि को जगत् की चित्तगरी नहीं प्रकाशित करती हैं । इस प्रकार प्रत्यक्ष और तन्मुखक अनुमान से ज्ञान होना परमात्मा का निषिद्ध किया, यदि वह ब्रह्म किसी प्रमाण का ही विषय न मया तो वह गगन कुसुम सहस्र तच्छब्दी होजायगा इस लिये ब्रह्म के विषय में शब्द ही प्रमाण है इस बात को प्रति पादन करते हैं, कि—“न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा” न ब्रह्म चक्षु से गृहीत होता है, न वागिन्द्रिय से इत्यादिक शब्द चक्षुरादि प्राण कास्तरों के निषेध पूर्वक अर्थोक्त नाम परिशेषभाव सिद्ध ब्रह्म को आत्ममुखत्व अर्थात् शब्द मुखत्व कहना है । क्योंकि ? जिस शब्द मुखता के बिना चक्षुराद्यप्राणस्वरूप निषेध की भी सिद्धि तो नहीं होसकी है ॥ ३६ ॥

भीमरक्षामिहृतमाचार्यदीपिका ।

ननु तर्हि प्रमाणाविषयत्वाभावेति ब्रह्मेति प्रसज्येतात् ब्राह्म-सर्व-मिति । सत्यं कार्यमसत्सूक्ष्मं कारणं तत्सर्वं ब्रह्मैव भाति कुतः यच्चस्मात्तयोः सदसतोः पर कारणम् ननु कथमेकं बहुविधस्य कारणं तत्राऽऽह उरुशक्तिं ब्रह्मेकशक्तिमत उरुमहती भाषा वक्ष्यता शक्तिर्वैश्व तदिति वा बहुधा मानमेव दर्शयति आदौ यदेकं ब्रह्म तदेव सत्त्वरजस्तम इति त्रिवेदप्रधानं प्रवदन्ति ततः क्रिया

यत्तया सूत्रं ज्ञानसत्तया महानिति तदेव प्रवदन्ति ततः अहमिति जीवं जीवोपाधिब्रह्मकारं च तदेव प्रवदन्ति ततः ज्ञान-क्रियार्थफलरूपतया ज्ञानसत्त्वेन हेतुताः क्रिया इन्द्रियाणि अर्थां विषयाः फलं तत्प्रकाशः सुखादि वा तद्रूपतया ब्रह्मैव भाति नहि सर्वस्वरूपेण ज्ञतो मासमानस्य ब्रह्मणः कासिजो ब्रह्माद्यापेक्षेति भावः ॥ ३७ ॥

ननु सर्वोत्पत्तिं चेद्ब्रह्म तर्हि सर्वस्य कार्यस्य जन्मादि-विकारवत्त्वादब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्गः स्यादत आह—नास्मिति । आत्मा ब्रह्म न ज्ञानं न जातः जन्माभावादेव तदनन्तरास्मिता-क्षयोऽपि विकारो नास्ति नैधते न वर्धते इत्याभावादेव विपरिणामोऽपि निरस्तः कुतः हि यस्माद्ब्रह्मभिचारिणां मागमापा-विनां बाह्यबुद्धिदेहानां सवनविषयत्वात्तत्कावद्रष्टा न ह्यवस्था-वतां दृष्टा तदवस्थो भवतीत्यर्थः । ननु निरवस्थः काऽस्यावस्था अत्र आह—उपलब्धिमात्रमिति नन्वाधानं तर्हि सुधिकारत्वेनैव ब्रह्म सर्वत्रेति सर्वत्र देहे शब्दसर्वदेहा अनपाठ्यनुवर्तमानम् ननु नीलज्ञानं जातं पीतज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेर्न ज्ञानस्थानपा-यित्वमत आह—इन्द्रियवत्त्वेनेति । सदेव ज्ञानमिन्द्रियवत्त्वेन विविधं कल्पितम् नीलाद्याकारा वृत्तय एव जायन्ते नश्यन्ति च न क्षीन-मिति भावः । व्यभिचारिष्वद्व्यभिचारे दृष्टान्तः प्राणो बधेति ॥ ३८ ॥

दृष्टान्तं विवृण्वीमिन्द्रियादिबलेन निर्विकारारमोपलब्धिर्बर्हो-यति—अयदेति । पेशिषु जरापुत्रेषु तरुषु उद्भिज्जेष्वविनिश्चि-तेषु खेदेषु उपधावत्यनुवर्तते एवं दृष्टान्तं निर्विकारत्वं ब्रह्म-इवे दाहान्तिकेऽपि दर्शयति कथम् तदेवाऽऽत्मा व्यधिकार इव प्रतीयते यद्यदा जागरे इन्द्रियगणः यदाच जगते तत्संस्कार-वानहङ्कारः यदातु प्रसुप्तं तदा तस्मिन् प्रसुप्ते इन्द्रियगणो जीवे अहमि अहङ्कारे च सजे कूटस्थो निर्विकार एतास्मा कुतः आत्मव-मृते विङ्गकरीरमुपाधि विना विकारहेतोः उपाधेरभावादित्यर्थः नन्वहङ्कारपर्यन्तस्य सर्वस्य लब्धे शून्यमेवावशिष्येत तत्कथं तदा कूटस्थ आत्मा अत आह—तदनुस्मृतिर्नः । तस्य दर्शनव्य-शनादिविशेषज्ञानशून्यस्य सुखारमणः सुषुप्तिप्रसन्नः स्मृति-नोऽस्माकं भवति एतावन्तं कालं सुखमहं सुप्तो न किञ्चिदव-द्विमिति गतोऽननुभूतस्यास्मरणादस्यैव सुषुप्तावस्थानुमणो विषयसम्बन्धाभावात् न स्पष्ट इति भावः । तथा च श्रुतिः “यदे-

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिका ।

तत्र पश्यति पश्यन्वेतद्द्रष्टव्यं न पश्यति नहि द्रष्टुं ह्येवं-
परिचोपो विद्यते" इति ॥ ३२ ॥

ननु यदि सुषुप्तौ कूटस्थामानुभवो भवेत्कथं पुनरपि संसारः
स्यात् अविद्यातत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत्कदा नहि
तन्निवर्तकोऽनुभवो भवेन्न आह-यहीति । वित्तैषणादीविहाय
केवलमज्जनाभक्ष्यैव चरणोच्छ्रया वा वरुभक्तिरनया पुमांश्चतस्रो
मलानि विधेमजातयेत् चेत् एव वा कर्तुं स्वगतानि मलानि
तथा मत्स्या ज्ञातव्यं तदा तस्मिन्निशुद्धं चेत्तसि सति साक्षा-
दव्यवधानेनाऽऽत्मतत्त्वबुधव्यवस्थेन समव्यवहारीः सत्योयथापूर्वं-
मव सितः सचित्प्रकाश इति ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासमोक्षामिश्रिचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नहि यदि शब्देन निषेध एव पश्येत्तस्य इति शब्दस्य निषेध
एव प्रामाण्यं न ब्रह्मणि तदा तस्मात्तदविषयत्वात्तत्प्रमाणकत्वात्
ब्रह्म नास्ति, ब्रह्मिण्यप्रमाणकं तदस्ति इति दधानः । ततः प्रधानकल्प-
मानन्तरम् । तदेव ब्रह्मैव ततः महत्कल्पमानन्तरं ततश्चाहङ्कारक-
कल्पमानन्तरं देवताः सार्वत्रिकाहङ्कारकायाः इन्द्रियाणि राजसाह-
ङ्कारकायां विषयास्तन्मासाहङ्कारकायाः तत्प्रकाशः विषयप्रकाशः
सुखादि सुखं सार्वत्रिकम् आदिना दुःखमोहयोः परिग्रहः सर्वशुक्ल-
पेय प्रमाणपमयादिरूपेण सतो भाष्यमानस्य स्वरूपप्रकाशश्च ॥ ३७ ॥

तत्प्रसङ्गः । जन्मादिविकारप्रसङ्गः तत्प्रकाशद्रष्टा नाद्युयाज-
वस्थासाक्षी नवस्थापनां देहानां तदवस्थः चाद्युयाजवस्थः उप-
लब्धिमात्रं ज्ञानैकरसं श्रयिकविज्ञानवादी वीर्यः शङ्कुने । नन्विति ।
सर्वदा सर्वस्मिन् काले अनुवर्त्तमानं नित्यत्वेनानुगमं पुनः शङ्कुने-
नन्विति । अनपायित्वं नित्यत्वेनानुवर्त्तमानत्वं सदैव निर्व्याप्यरमेय
जायते इति मन्वन्तानां वृत्तीनामेव जन्मनाशो नाधिष्ठानत्वेना-
नुगतस्य ज्ञानस्येत्यर्थः । व्यभिचारिणु वाङ्मादिदेहेषु अत्रागमा-
पादिदेहस्यस्वरूपव्यभिचार आत्मा भिन्न इति प्रथमस्तर्कः
तथा द्रष्टात्मा दृश्यदेहभिन्न इति द्वितीयोऽपि तर्क इति
क्षेपः ॥ ३८ ॥

निर्विकारारमोपलब्धि सुषुप्तौ निर्विशेषामानुभवम् अनु-
वर्त्तते उपाधिरनेनानुगच्छति दृष्टान्ते प्राणं निर्विकारित्वम्,
अण्डजादिबद्धनश्वरत्वं दाहान्तिके प्राणदृष्टान्तेनोपपादनीयं
शुद्धात्मनि कथमिति केन प्रकारेण निर्विकारवदर्थनानित्यर्थः
प्रकारमवाध्याहारं व्याख्येय-तदेवेति । मूले यदित्यस्यैव वदे-
त्यर्थः तस्यैव पुनर्मूले बाजनायै यदा चत्स्रावृत्तिः कृता तत्-
संस्कारवान् जागवोत्पन्नवान् एवमवस्थाद्वये विकारित्व-
प्रतीति मूलाद्वारिरेव संयोज्य निर्विकारत्वं मूलबाजनयाह-
वद्वारिणिति । प्रसुप्तमिति भावे कः जीवेन सुषुप्ते स्मृत्यर्थः ।
तस्मिन् जीवे प्रसुप्ते सति सर्वस्य स्थूलसूक्ष्मोपाधेः तदा
सुषुप्त्यवस्थायां विद्येयज्ञानशून्यस्य विशेषज्ञानं वृत्तिज्ञानं
तेन शून्यवस्थावद्वारमन इत्यर्थः । नोऽस्माकं जाग्रद्द्रष्टृणां
स्मृतिर्मात्रमेव दृश्यति—एतावन्तमिति । अतः जाग्रत् तथा

स्मरणात् पूर्वं नानुभूतं यत्तस्य स्मरणासम्भवादनुभव-
स्मरणाबोध्य सामानाधिकरण्यात् सुषुप्त्यवस्थायामज्ञानसाक्षि-
सुखात्मनोऽनुभवोऽस्त्येव विषयेति स्वरूपानिरक्तस्य विषयस्य
देहेन्द्रियाद्युपाधेः सत्त्वधाभावात् स्वरूपमात्रानुभवो जाग्रदा-
द्यनुभववत् इत्यर्थः । तथाच भूतिः सुषुप्तावस्थामानुभवे
प्रमाणं भूतिः यद्वैतद्विषयादिका पश्यन्नुत्पन्नान एतात्मा
तत्तदा सुषुप्तौ न पश्यतीति यत्तद्द्रष्टव्यं विषयं न पश्य-
तीत्यभिप्रायादेव सुषुप्तावस्थालुप्तज्ञानत्वे हेतुः । नहीति । हि
यतः द्रष्टुः साक्षिणः दृष्टेः स्वरूपज्ञानस्य विपरिचोपो
नाशो न विद्यते नाशावोगवत्त्वादित्यर्थः । नहि प्रकाश्यनाशं
सचित्प्रकाशो नश्यतीति भावः । तर्हि कुतो न पश्यति द्रष्ट-
व्यस्य द्वितीयस्वाभावादिति ज्ञेयं तदुक्तं मगधज्ञातृकाङ्क्षः
अन्तरा चेति सूत्रव्याख्यानान्तरे सुषुप्तं प्रकृत्य विषया-
भाषादिषमचेतनता न चेतस्वाभावादिति एवं साक्षिस्वाक्ष्य-
विभागेन तृतीयस्तर्कः सुखमात्रावशेषात् दुःखप्रेमास्वरूपव-
विभागेन चतुर्थोऽपि तर्को ज्ञेयः । तदुक्तमभियुक्तैः "अव्यव-
स्थितिरैकाग्र्यस्तर्कः स्वाच्छतुरात्मकः । आगमापायितव्यविभेदेन
प्रथमो मतः । द्रष्टृदृश्यविभागेन द्वितीयोऽपि मतस्तथा । साक्षि-
साक्ष्यविभागेन तृतीयः सम्मतः सताम् । दुःखप्रेमास्वरूपत्वेन
चतुर्थः सुखबोधक" इति ॥ ३९ ॥

नन्विति । शङ्कुसमाधानाभासः अविद्या न किञ्चिद्वे-
दियमित्यनेनोक्तं मूलाज्ञानं तत्संस्कारा अज्ञानवासनाभ्य-
तेषां विद्यमानत्वात् कूटस्थामानुभवेऽपि सुषुप्त्युपरमे पुनरपि
संसारः स्यादिति योजना यदि पुनरपि संसारस्तर्हि तन्नि-
वर्त्तकः अविद्यादिनाशकः वित्तैषणादीत्यादिना पुत्रैषणाजोकै-
षण्योः परिग्रहः अव्यवधानेन सुषुप्तिवत् अविद्यादिव्य-
वधानाभावेन तथाच भूतिः "अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया-
मृतमश्नुते" इति ॥ ४० ॥

श्रीसुदधनसूक्तिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

सदसदात्मकसकलतत्त्वशरीकं तद्विषयं चेत्याह—सर्वं
रज इति । त्रिभुव गुणत्रयाभयम् एकं प्रधानतत्त्वं काश्यामाधार-
त्वात् सूत्रस्थनीयमिति तत्त्वानि वदन्ति जीवं ज्ञानक्रियार्थ-
फलरूपतया प्रवदन्तित्यन्वयः । ज्ञानपूर्वक्रियया कर्मानुष्ठानेन
साध्यः स्वर्गाद्यर्थो यस्य फलं सत्ता न क्रियायैकजः तद्रूप-
तया भोक्तृत्वेन प्रवदन्ति सदस्येतेतमस्येतनं च अविध्यशक्ति
ब्रह्मैव भाति चिदचिच्छरीरकं भाति प्रमाथैरवगम्यते तयोः
परं चिदचिद्विषयमित्यर्थः । एवं परमात्मनोऽद्येपि चि-
च्छरीरकस्य सर्वविषयव्यवस्थामुक्तम् ॥ ३७ ॥

अथ तच्छरीरभूतस्य जीवस्य पञ्चभावविकारराहित्यमुक्तये-
नास्मिति । न मारिष्यति काशात्तरेऽपि न मारिष्यति अपक्षयो नाश्यात्
पूर्वावस्था सर्वत्र देवादिशरीरेषु अनपायि आमोक्षात्प्रकृति-
सम्बन्धमित्यर्थः । उपलब्धिमात्रं न कश्चिज्जडम् शरीरम् प्राण-
यतीति प्राणः प्राणसुष्टो वा यथेन्द्रियवत्त्वेन विकल्पितः सन्
इन्द्रियव्यापारानुगुणं पश्यामि शृणोमीति चाशुभभाषणाद्
निश्चिन्ताविकल्पवान् ॥ ३८ ॥

श्रीसुरशेनसूरिकृतशुकपञ्चम ।

सर्वेशरीरेषु प्रविशतोऽपि जीवस्यैकरूपत्वमाह—मण्डोषिति । आण्डेषु पेशिषु मांसपिण्डेषु जरायुजशरीरेषु प्राणः सूक्ष्म-शरीरधारकः जीवमुपधासति ब्रह्ममिति ब्रह्मद्वारा मनोवृत्त्य-हङ्कारचित्तानामुपलब्धयाम् ब्रह्मद्वारादिमनोवृत्तिषु उपरतास्त्व-त्यर्थः । तदानीं सदा जीवो विद्यमानोऽपि अविद्यमान इव भवति न स्फुटतरः प्रकाशने इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । आशयमृते इति । तदनुस्मृतिनः जीवः अस्मिन्नासमगतात् शोते इत्याशयः शरीरं शरीरावभासेन विना तदनुस्मृतिः जावविषयप्रत्यभिज्ञा न प्रकाशो न स्थूषोऽहं कृतोऽहमिति देहादिविशिष्टतयैव जीवस्य स्फुटावभासः सतः सुषुप्तावविशदावभासे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

देहाद्युपाधिरहितं परिशुद्धं भगवद्भात्मकं यथावस्थितात्मकं स्वरूपं भक्तियोगनिर्भरेण मनसा साक्षात्क्रियत इत्याह— यहीति । एषणा इच्छा अन्वेष्टया वा तस्मिन् चेतसि ॥ ४०-४२ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणात्तरावेद्य केवलं वेदात्मिकवेद्यं परं ब्रह्मेत्युक्तं यद्यपि "मनसा तु विशुद्धेन हृदा मनीषा मनसा-मिकलूत" इति योगपरिशुद्धमनसोऽपि प्रमाणात्त्वावगमात् शब्दैक-वेद्यं ब्रह्म तथापि तस्यापि तत्र प्रामाण्यं शब्देनावगम्यते इति शब्दैकवेद्यमेव परं ब्रह्म प्रत्यक्षावेद्यत्वात् तद्वेद्यचिद-चिद्विषयत्वं सूचितम् । अथ तद्विषयत्वं तत्रैव निशेध-श्चिद्विषयत्वसकलतत्त्वशरीरकत्वमाह—सर्वमिति । सर्वं रज-स्तेज इति त्रयाणां गुणानां वृत्तान्तम् अस्मिन्तदेकं त्रिगु-णात्मकं यदेकं प्रधानं तत्त्वमित्यर्थः कथंभूतं सूत्रं कार्याणामा-धारत्वात्सप्रत्यक्षानीयं यद्वै तत्कार्यमूतो महानहङ्कारद्वेष्टे-तानि प्रवदन्ति तत्त्वत्वेन निरूपयन्तीत्यर्थः ब्रह्मशब्दस्तत्कार्याणां सर्वेषामुपलब्धयार्थः तथा जीवो च ज्ञानक्रियायैफलरूप-तया प्रवदन्ति ज्ञानक्रिया ज्ञानपूर्वककर्मनुष्ठानं तस्यार्थः प्रयोजनं स्वर्गादिः स एव फलं यस्य तद्रूपतया भोक्तृत्वेन प्रवदन्ति यत्र ज्ञानशब्देन ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियाशब्देन कर्म-न्द्रियाणि अर्थास्तद्विषयास्तेऽयः फलं सुखदुःखादि यस्य तद्रूपतया विषयेन्द्रियसम्बन्धजन्यसुखदुःखादिभोक्तृत्वेन प्रव-दन्ति एवं रूपं सत्त्वतमसद्वेद्यतनं च उरुशक्तिं अचिन्त्य-शक्तिं ब्रह्मैव भाति अचिच्छरीरकं भाति प्रमाणैरवगम्यत इत्यर्थः । शरीरात्मभावनिवन्धनमिदं सामानाधिकरण्यात् एवाह-तयोः परं चिद्विषयत्वाच्चैति सदसच्छब्दौ चेतनाचेतनपरो तत्र सच्छब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं स्वरूपान्यथाभावकपधिकार-रहितत्वम् असच्छब्दस्य तु तद्वत्त्वं चेति विवेकः ॥ ३७ ॥

तत्र तावत्परमात्मशरीरभूते चिद्विषयस्तुति सच्छब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तभूतं स्वरूपतः षड्भावधिकाररहितत्वमुपपादयति—नास्मेति । आत्मा जीवो न जजान न जायते नोपपद्यत इत्यर्थः जन्माभावा-देव तद्वन्तर्गात्त्यलक्षणाधिकारोऽपि नास्ति नैवेति न वर्धते वृद्धशमावर्धेव परिणामोऽपि निरस्तः न मरिष्यति काष्ठास्तरेऽपि न मरिष्यतादन्तामपि न तदवस्थानात्मा

न क्षीयते अपक्षयो नाशात्पूर्वावस्था कुतः हि यस्माद्ब्रह्म-चारिणामागमापायिनां देहानां सवनवित् तत्कालद्रष्टा न ह्यवस्थावतां द्रष्टा तदवस्थाभागमवतीत्यर्थः । सर्वत्र देहादि-शरीरेषु शब्दस्योऽनपाठ्यमाप्ताप्रकृतिसम्बन्धवानित्यर्थः उपलब्धिमात्रं ज्ञानमात्रस्वरूपं मात्रशब्देन कश्चिदपि जडत्व-व्यावृत्तिः प्राणः शरीरं प्राणयति प्रवृत्तिनिष्ठं करोतीति तथा प्राणसंस्तुषो वा यथेन्द्रियत्वेन विकल्पितः सन् इन्द्रिय-व्यापारानुगुणं पश्यामि शृणोमीति चानुवभावणाद्विविधान-विकल्पवान् विकल्पितं सति पाठान्तरं तदा आत्मा जन्मादि-रहितः कुतः यस्माज्जन्मादयः व्यभिचारिणामित्यानां देहाना-मेवात्मा तु सर्ववर्त्मन्मनानि भूतमविष्यद्वर्त्तमानकाशात्मकानि वेत्तीति तथा काष्ठत्रयानुवर्त्ती नित्य इति यावत् सवनवि-त्त्वमेव सच्छब्दनाच्चात्मनः स्पष्टयति सर्वत्र सत्त्वंद्वयपायीति सदात्मा सर्वत्र शब्दसर्वेदाद्यानपायिस्वरूपं मृतिरहितं तत्र हेतुः उपलब्धिमात्रं ज्ञानैकस्वरूपं मात्रशब्देन जडव्यावृत्तिः जडमेव ह्युपायीति भावः । तनु ज्ञानादीनामपि चाक्षुषभावणा-दीनामपायित्वं दृष्टमत आह । इन्द्रियत्वेन विकल्पितम् आत्मनो यस्मिन्भूतं ज्ञानं तद्विषयव्यापारवशाद्विकल्पितं चाक्षुष-भावणादिभेदभिन्नं स्वपायि ननु स्वरूपभूतज्ञानमिति भावः यथा प्राणः सत एकोऽपि प्राणापानाद्वृत्तिर्मेदाद्विकल्पित-स्तद्वितीति ॥ ३८ ॥

सर्वत्र शब्दवन्तयायित्युक्तं सर्वशरीरेषु धारकतया विशतो जीवस्वरूपस्यैकरूपत्वमेव प्रपञ्चयति । मण्डोषिति । मण्डेषु पेशिषु मांसपिण्डेषु जरायुजशरीरेषु तद्विषयवृत्तिजोप-लक्षणम् अविनिश्चितेषु स्वेदेषु किं बहुना तत्र तत्र शरीरेषु प्राणो देहधारकः जीवमुपधासत्यनुवर्त्तते सर्वेषु शरीरेषु प्राण-द्वारा धारकतया जीवः प्रतिशान्ति इत्यर्थः । कुटस्थः अत्र यत्-च्छब्दाध्याहारं सम्यग्धः य हि जीवं प्राणं उपधासति स कुटस्थो निर्धकारः सततमेकरूप इति किमेवमित्यर्थ आत्मा सर्वेषामनुभवमिच्छः नेत्याह—सज्ज इति । सजः विशीशोः विकारी चेति यावत् निर्धकारतया विद्यमानोऽप्यविद्यमान इव भवति न स्फुटतरं प्रकाशने इत्यर्थः । कदा तर्हि स्फुटतरात्मप्रकाशः कश्च प्रकाशाभावहेतुरित्यत्राह । इन्द्रियगणः ब्रह्म ब्रह्मद्वारे च प्रसुप्तेऽहङ्कारादिमनोवृत्तिपूरतास्थित्यर्थः । आशोतेऽस्मिन्निष्ठा-शयः शरीरं तमृते शरीरावभासेन विनेत्यर्थः । नोऽस्माकं जीवाना-मित्यर्थः यथा यथा तत्तदनुस्मृतिः यथावस्थितजीवस्वरूपविषय-काशो भवतीत्यर्थः । इन्द्रियगणोऽहमि प्रसुप्ते आशयमृते इत्यनेन मनोवृत्तिशरीरावभासयोः स्फुटतरात्मप्रकाशाभावहेतुत्वं सूचितं सज्ज इति सत्त्वन्तपाठश्च दृश्यते तदेन्द्रियगणो सज्ज शब्दाद्विषयव्यापारपरहितं सति ब्रह्महङ्कारे प्रसुप्ते स्त्रीने देहात्मामिमाने निवृत्ते सत्यत एवाशयमृते देहावभासे विना यथावस्थितस्वरूपप्रकाशो भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कदा तदहङ्कारादिमनोवृत्तिनिवृत्तिः केन वा यथावत्तदनु-स्मृतिरित्यत्राह—यहीति । अस्जनामस्य भगवत्पर्यायोरपेक्षया नित्येष्टादिपरित्यागपूर्वकं भगवत्पर्यायैक्येष्टया वा उरुम-

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवं ।

सम्भोहिनी जीव" इति लक्ष्यमिदं मायया चिद्रूपता निर्विकारतादिगुणरहितस्य प्रधानस्य निर्विकारत्वं सति ज्ञेयम् । अत्रान्तरङ्गवत्तद्व्यवस्थाद्वयत्वादिनेत्र तेषांकारमकानां तत्त्वमात्रं न तु सर्वोत्पत्तेरिति तत्त्वस्यान्तःप्रवेष्टव्यं न तु तत्त्व-द्रूपत्वं तत्त्वत्वहीना अपि नावकाशां ज्ञानेन इति अत्रावशेषः भीमगवत्सम्भवे इदं ॥ ३७ ॥

अत्र यदि तत्त्वार्थस्य जीवात्मनो ज्ञानत्वं नित्यवञ्ज प्रथमता विचारगोचरः स्यात् तदेव तत्त्वार्थस्य तस्य तादृशत्वमपि सुवार्थं स्यादिति तत्रोपायितुम् "अस्यार्थस्य परा मर्श" इति श्रवणेन जीवात्मनस्तत्त्वत्वमात्रं ज्ञात्वा—नामिति । आत्मा शुद्धो जीवः उपलब्धमात्रं ज्ञानरूपं कथंभूतं सर्वत्र देश कालात् सदाव्यक्तमानस प्रत्यक्षैः अत्र ज्ञानमिति भाव इत्यस्तेन अयमात्मनोपायितव्यमिदं प्रथमस्तवः द्रष्टव्यमेवेति द्वितीयोऽपि तर्को ज्ञेय इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

अगद्विषयि । तदनुष्मृतिने इति तस्याऽवधारणः सुषुप्ति-साक्षिणः स्मृतिर्नोऽस्माकं ज्ञानद्रव्यां जायते अत्यन्तः तत्र न स्पष्ट इति भाव इत्यस्तेन अतः प्रकाशमात्रवस्तुतः सुषुप्तेः प्रकाशवत्पञ्चविंशत्याप्यात्मनः उपलब्धः साधयमस्य-वेत्यायातमिति ज्ञेयं विपरिद्धोपा विद्यत इत्यस्तेन अयं साक्षि-साक्षिभागेन तृतीयः सुखाद्येषात् दुःखमेवमात्रवत्त्वभा-गेन च चतुर्थोऽपि तर्कोऽनन्तरः तदुक्तम् "अन्वयव्यति-रेकाव्यक्तसंस्थाचतुष्टयमकः । आत्मापापितद्वयमिदं प्रथमो मतः । द्रष्टव्यविभागं द्वितीयोऽपि मनस्तथा । साक्षिमात्र-विभागेन तृतीयः सम्मतः सताम् । दुःखमेवमात्रवत्त्वेन चतुर्थः सुखवोचक" इति छन्दः ॥ ३९ ॥

तनुं यदि सुषुप्तौ निर्विकारात्मात्रमवो मवेत् कथं पुन-रपि संसारः अविद्यातस्मैकारायां विद्यमानत्वादिति चेत् मवेत् नाम केवलज्ञानान्तु ज्ञानतादृशरूपसंज्ञेयं महत्तत्त्व-प्रधानयोर्ज्ञेयः कथं स्यात् सुषुप्तिवत् अथतान्तरात्मनोभावात् आध्यात्म्याद्यतश्च तदेव सति शुद्धवत्पदार्थस्य अविद्या-प्युपलब्धिसम्भवात् किञ्च तत्त्वार्थस्य भीमगवत् इति सत्यं तत्र एवेदमुच्यते इत्याह—वर्हीति । यदा पुरुषार्थचतुष्ट-येषां विहाय अज्ञानाभ्यन्तरेणयाप्राप्तीकृता अस्यां तथा भक्त्या भक्तिप्रभावेण चेतोमज्जानि विद्यमेतदा तस्मिन् चित्ते तत्प्रभावेणैवात्मनो जीवस्य तत्त्वमात्रवः भीमगवत्पुणश्चत-किमुत्तारमामनित्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमद्विषयप्रत्यक्षवर्तितसारायंदर्शनी ।

किञ्च अष्टावः स्वरूपानुभव एव लोकैर्दृष्टकरत्नस्य प्रामा-न्येन साक्षिण कोऽपि संशयो "यतो ब्रह्मेदं सर्वं" इति सत्य भासा सर्वमिदं विभाती"ति श्रुत्युक्तं वस्तुमात्रमेव सर्वं तदा कार्यत्वादब्रह्मेवेति यत्तद्वै विद्युतीति—सत्यमिति । अत्र प्रामाण्यं अत्र तद्व्याप्तौ मायाशक्तिरूपं सर्वं रजस्तम इति त्रिवृत् प्रधानं यद्वन्ति ततः क्रियाशक्तिरूपं सूत्रं ज्ञानशक्तिरूपं महा-

निति तदेव यद्वन्ति ततः अहमिति जीवं जीवोपाधिगहङ्गारं च तदेव प्रयद्वन्ति ततश्च ज्ञानक्रियायंफलरूपतया ज्ञानशब्देन द्वयताः क्रिया इन्द्रियाणि अर्था विषयाः फल सुखाद तद्रूप-तया उरतः शक्तयोऽधिभूताप्यात्माविशेषमज्ञा वनस्तत् प्रज्ञेय यद्वन्ति तदेव सत्यशून्य कार्यम् असत्सम्भवं कारणां तत्त्वैव ब्रह्मेन सति कृतः यद्यस्मात्तयोः ब्रह्मसत्ताः परं कारणम् अत्र एव "तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजत जगत् । मयैव तद्वत्तं तेजो ज्ञातमहं स भारते"ति हरिश्चन्द्रावक्तुं तस्य श्रवणार्थः तत्परं अवेष्मात्परं यत्परमं ब्रह्म सर्वं जगत् विभजत सति एव महत्वादिदृश्या विभक्तं करोति तत् मयैव तेजो ज्ञातु-महंसीत्यनेन "ब्रह्मज्ञो ह प्रतिष्ठाह" इति भगवत्कृते सूत्र्यस्य घने तेज इति तत्त्वस्य तत्त्वज्ञेय एव ब्रह्मेणैवपुण्यतत्त्वम् अत एव "यस्य भासा सर्वमिदं विभाती"ति श्रुतौ यस्य कृपास्पति-व्याचक्षते ॥ ३७ ॥

तस्य ब्रह्मण्यन्तर्प्राप्तेऽप्यपेक्षानुभवो न सर्वस्य किञ्च शुद्धतत्त्वप्राप्तेऽप्य अविद्यापरोक्षानुभवानन्तरमेवेत्यतः शुद्ध-आध्यात्म—नामिति श्रुतिः । आत्मा शुद्धो जीवो न ज्ञानं न ज्ञात इत्याद्यो विचारो निषिद्धः न मर्यादनीत्यस्याः पक्षः ज्ञानमाधादेव तद्वत्तदास्तितात्त्विकोऽपि विचारो द्वितीय नैषते वदन्ति इति तृतीयः शुद्धमात्रादेव पञ्चशामोऽपि चतुर्थः न क्षीयत इत्यपक्षः पक्षमः हि यस्याद्वयमिच्छागाममा-पाविनां बलव्युत्पत्तिदेहानां देवमनुष्यादिदेहानां वा सधनचित् तत्त्वकालद्रष्टा न ह्यवस्थावत् द्रष्टा तद्वत्स्यो भवतीति भावः । तर्हि निरवस्थाः कोऽवस्थाप्रत्येत आह—उपलब्धमात्रम् । ज्ञानर-रूपं कथंभूतं सर्वत्र देहे शब्दवत्प्राप्य सदानुवर्तमानं न तु नीलज्ञानं जने पीडितं तद्वन्ति प्रतीतेन ज्ञानस्यानवधारित्वे तत्राह—इन्द्रियवर्ततेति । सर्वत्र ज्ञानमेकमिन्द्रियत्वेन विभिन्नं कल्पितं नीलाद्याकारा वृत्तय एव जायन्ते नद्वन्ति च न ज्ञान-मिति भावः । अयमिच्छारूपवर्तितस्याप्यवधारित्वेन इत्यन्तः प्राप्ते यथेति ॥ ३८ ॥

इत्यस्ते विषयवर्तितव्यवस्थितयेन निर्विकारात्मोपलब्धि-दृश्यादि—प्रगद्विषयि । पेशिषु जगद्युत्पत्तौ तद्वत् तद्वत्तुपु अवि-निश्चितेपु एवेदं तद्वत् उपलब्धं जीवात्मनो एव जीवमनु-वर्तते एव इत्यस्तेन निर्विकारत्वं प्रदर्श्ये दार्शनिकोऽपि दर्श-वन्ति—अत्र इति । अथमर्थः जागरे इन्द्रियवत्त्व एवात्मनः स-विचारत्वं प्रमाजयाः अतः तत्त्वैवकारवानहङ्कार एव यदा तु सुषुप्तं तदा न कोऽव्यवस्थितो निर्विकार एवात्मनो प्रसुप्तं सुषुप्त-वस्थावत् इन्द्रियमेव सत्त्वं ब्रह्म जीवं सति आहङ्कार एव सत्त्वं कृतव्या निर्विकार एवात्मा कृतः प्रमाजसुप्तं ज्ञानश-शक्तिरूपमात्रं चित्ता विचारहेतोर्दार्शनिकमात्रव्यर्थः । तद्वत्तद्वत्-पदार्थस्य सर्वस्य ज्ञेयं सा यमेव शक्तिरिति कतदा कृतव्य-आत्मा तथाह—तद्वत्तुम्भुतिने । तस्य निरोपज्ञानाद्व्यवस्था सुखा-त्यतः सुषुप्तासाक्षिणः स्मृतिरस्माकं भवति एतावन्तं प्राप्ते सुरुमहमस्यत्वं न किञ्चिद्व्यवस्थितिः अतोऽनुभूतव्यात्मन-यादस्यतः सुषुप्तासाक्षिणोऽपि विषयसम्भवात्तात्त्विक न स्पष्ट इति भावः । तथा च श्रुति "यदे न न पश्यति पश्यन्" इति ॥ ३९ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिहृतसारायेंदुर्दिनी ।

ननु बहि सुषुप्तौ निर्विकारात्मानुभवो भवेत् कथं पुनरपि संसारः स्यात् अविद्यात्मस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत् कदा तर्हि तद्रहितशुद्धात्मानुभावो भवेत्तत्र भक्तिमिश्र-ज्ञानपरिपाकेन प्रथमे शुद्धजीवानुभवः स्यात् ततो—

ब्रह्मभूतः प्रसज्यात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु गच्छति क्षमते पराम् ॥

भक्त्या माममिजानाति यावाद् ब्रह्मास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तद्गन्तरम् ॥

इति भगवदुक्त्या भक्त्युत्पन्नज्ञानेन तत्पदार्थस्य ब्रह्मणोऽपरोक्षानु-भवस्ततो ब्रह्मसायुज्यमिति क्रमः यदि तु “यत्कर्ममियंनपसा ज्ञानवैराग्यतश्च य” इति “वाक्यवशात् ब्रह्मानुबुधुः केवलमेव भक्तिं कुर्यात्तदा “सत्यं विशत्यथितमर्थिनो नृणां” इति न्यायेन ब्रह्मानुभव प्राप्य भगवदनुभवमपि प्राप्नोतीत्याह—यर्हीति । यदा ब्रह्मः केवलं भक्तिस्तथा चेत्सो मलानि गुणकमजानि विप्र-मेत् नाशयेत् त्रेगुणापगमे नैकस्य यदा भवेदित्यर्थः । कीदृश्या ब्रह्मजनामस्य चरणाचरणोपासनादेव ऐषया कामना धृवा-दीनामिवात्मकामनापि भवेत् यतः तदा तस्मिन् विशदे चेतसि आत्मनस्तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तत्तत्प्रतिष्ठारूपस्य भगवतोऽपि तत्त्वमुपलभ्यते यथा भगवदुक्त्याऽहोऽहोः पदवापगमे सति निर्म-ल्योः सत्योः सवितुः सूर्यस्य प्रकाशः साक्षादिति पदेन भक्तिमहिम्ना तत्प्रतिष्ठारूपः सवितापि सवितृभक्तेन स्वर-ग्धरां पाणिपादादिविशिष्टो बाहनादिपरिकरसहितोऽपि उप-लभ्यते ॥ ०४ ॥

भीमच्छकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ सर्वात्मत्वरूपयोनं भगवदुक्त्यमाह । सत्त्वमिति । यत् यस्य “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिगुणेशः” इत्यादिभूतिवेद्यस्य ब्रह्मणः “एष परस्वांशः एष परस्य शक्ति” इत्याद्याः भूतयः चेतनशक्तिभूतं जीवं वदन्ति सत्त्वं रजस्तम इति त्रयाणां गुणानां बृद् वृत्ति-येन तदेकं कारणरूपमादौ पञ्चाङ्गं किञ्चित् क्षुब्धगुणं सूत्रं तद्गन्तरं महानिति तद्गन्तरमहं तद्गन्तरं ज्ञानतया देवता-रूपतया ज्ञानेन्द्रियरूपतया च कर्मेन्द्रियरूपेण क्रियारूपतया आकाशदिरूपेणाद्येतया शब्दादिरूपेण फलतया भनेकरूपमचेत-नशक्तिभूतं प्रधानम् “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायितं तु महेश्वर” इत्याद्याः भूतया वदन्ति उक्तशक्तिं चिदाचद्रूपानन्तशक्तिं ब्रह्मैव सदस्य माति सदसत्कार्यकारणरूपमचित्तरत्वं चशब्दोदितं चित्त-त्वं ब्रह्मैवमाति एवकारेण अत्यन्तभेदादिनां वेदार्थानभिज्ञा धैर्यपिकादयः प्रयुक्ताः नहि “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” त्यादीनि महा-वाक्यान्वास्तिकेनाप्यया कर्तुं शक्यानि अतः चेतनमचेतनश्च ब्रह्मशक्तिभूतं तत्त्वमुक्तशक्तिमद्ब्रह्मपदार्थोऽर्पणतैरपि विधत्मा-नेनामर्त्येनाप्यन्तपृथक्कृतयावक्तुमशक्यम् यथा पुरुषार्थकेशो-मादयः पृथिव्याः ओषध्यादयः मणिद्युमयपादः प्रभादयो धर्मोः केनाप्यन्तगिजतया वक्तुमशक्याः । ननु तर्हि चेतनाचेतनगताः सर्वे दीपाः ब्रह्मणवेव स्युरित्यब्राह्म-तपोः परमिति । ततोः चेत-नाचेतनयोः साक्षाधारणस्वरूपयोः साक्षाधारणेन स्वरूपेण

परं विबल्लगं यथा केशाजोमाद्यसाधारणाद्रूपात् पुरुषरूपम् मो-षध्यादिस्वरूपात्पृथिव्यादिस्वरूपं प्रभादिस्वरूपान्मयवादिस्वरूपं विबल्लगमेव एव सर्वशक्ति सर्वभिन्नाभिन्नं ब्रह्मति सिद्ध्यति । तथा च भूतयः “एकः सन् बहुधा विवचार एको देवो बहुधा सांज्ञितः त्वमेकोऽसि बहुधा बहून् प्रावष्ट इत्याद्याः—

एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति एकता ।

अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्विदुर्महति ॥

इतिमनुवाक्यम्—

केचिदहमेव वदन्ति देवमेकात्मना केचिदमुं पुरातनम् ।

वेदायतमव्यपितसत्त्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं नयमुद्यताः स्मः ॥

अनेकमेव बहुधा वदन्ति भूतिस्मृतिन्वायानांनष्टचित्ताः ।

माहुर्यमात्मानमजं पुराविदो द्रष्टुं तमीशं प्रतिमथताः स्मः ॥

इति केशाशयात्रायां हरिवंशे घण्टाकण्ठावक्यम् “एकत्वेन पृथ-कत्वेन बहुधा विश्वतो मुख” इति भास्करावक्यम् “अंशं नानावप-देशादव्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके २ । ३ । ४२) जमयदपदेशात्तर्वाहिकुण्डलवत् [३ । २ । २६] इत्यादिसूत्राणि च निरुत्तरं वेदान्तकौस्तुभादौ द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमित्यनेनोक्त-किंनो ब्रह्मणः अचिच्छक्तेरित्यवधारणाभित्वाद्बो धर्मां दर्शिताः इदानीं तत्परिणामभूतानां देहादीनामागमापायित्वचिद्गोचरत्वा-दीन् धर्मान् चिच्छक्तजीवस्य नित्यत्वापरिणामित्वसुखदुःखमो-क्तत्वं भगवद्भक्तिविशोदितान्तःकरणोपलभ्यत्वं चाह—नात्मेत्यादि त्रिभिः । ननु सत्त्वरजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ प्रधानस्य नित्यत्वमिष जीवस्य नित्यत्वं तौक्तं लोकसि देवदत्तो जातः मृत-श्चाति प्रसिद्धिरतो जीवः किं मर्त्य इत्यब्राह्म-नेति । आत्मा जीवात्मा न जज्ञान न जातः किन्तु देह एव जातः न मरिष्यति किन्तु देह एव मरिष्यति न वधेते किन्तु देह एव वधेते न क्षीयते किन्तु देह एव क्षीयते जीवस्य ज्ञातृत्वलक्षणं धर्मं वदन् देहविबल्लगत्वमाह—उपाभि-चारिणां जन्ममरणवृद्धिक्षयशालिनां देहादीनां सवनवित्तं जन्मादि-कालज्ञाता सर्वत्र सर्वेषु देहेषु शश्वत् सर्वदा अनपायी अविकारः सर्वत्र सश्वदुपलब्धमात्रम् सर्वेषु देहेषु सदाज्ञानमात्रम् अत्रोप-लब्धमात्रमतिपदेन स्वरूपभूतं ज्ञानं सवनविदित्यनेन तत्त्वमभूतं ज्ञानमुपपादितम् तत्र तार्किकाः स्वरूपत आत्मानं जडं स्वीकृत्य तत्र ज्ञानं गुणमुत्पत्तिविनाशवदिति स्वीकुर्वन्ति योद्धाः स्वरूपतोऽपि क्षणिकमाहुः तन्मते निर्मुखात्वेन निराहृत्य “प्रज्ञानघन एवायम् आत्मा न हि विशातुर्विशालेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वा” इति धेदुम्बं निजमतमाह—सदिति । देहेषु उपलब्धमात्रं जीवायं ज्ञानं स्वरूपतो धर्मेतश्च सर्वेव ननु क्षणिकम् तत्त्वमभूतज्ञानस्यैक-त्वेऽपि रूपज्ञानं शब्दज्ञानमित्येवं विषयभेदादनेकत्वप्रतीतिद्वारा धर्मिज्ञानमपि द्रष्टा भोतस्येवं बहुधा प्रतीयते इत्याह—इन्द्रियवलेन विकल्पितमिति । तत्र दृष्टान्तः प्राणो वयंति यथा एक एव प्राणाख्या वायुस्तत्तद्विन्द्रियप्रवर्तकतया विकल्पितस्तद्वत् तस्मा-ज्जर्मिज्ञानं धर्मभूतं ज्ञानं च नित्यमेवेति सिद्धान्तः । नीलज्ञानं जातं पीतज्ञानं मष्टमिति प्रतीतिस्तु विषयग्रहणत्यागतिबन्धना ज्ञाननाशाङ्गीकारे तु पुनः पीतपदार्थस्मरणमावः स्यादिति दिक् ॥ ३८ ॥

अयं पुरुषस्यादिकोशेषु पेशिषु मांसपिण्डेषु जरायुजेषु

राजोवाच ।

कर्मयोगं वदत नः पुरुषा येन संस्कृतः ।

विभूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विन्देत परम् ॥ ४१ ॥

एवं प्रश्नमृषीन् पूर्वमपृच्छं पितुर्गन्तिके ।

नान्नुवन् ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणा मुच्यताम् ॥ ४२ ॥

आविर्होत्र उवाच ।

कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादे न लौकिकः ।

वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥ ४३ ॥

भीमश्रुतकथकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदुत तदुपलक्षितेपूजिजेषु भविताभितेपु खेदजेषु यत्र यत्र
मस्मिन् यस्मिन् कूटस्थः अण्डपेदवादिषकारिपदार्थमिष्ट एक
रसः जीवः हि हेतौ कर्मफलभोगाख्येन हेतुना उपधावति
तत्र तत्र प्राणः प्राणोपधानः पौडशकजः लिङ्गदेहः जीव
कूटस्थमुपधावति लिङ्गदेहविशिष्टः कर्मफलभोगाय चतुर्विधेषु
साधकारेषु देहेष्वविकारी एव जीवः भ्रमनीत्यर्थः । ननु
देहविलक्षणो जीवः क इत्यत्राह—यदिति । इन्द्रियगणो सन्
महमि महकुनरं च प्रसूते आशयं साहङ्कारं देहमृते तद्वि
लक्षणाया बत यस्य जीवस्वरूपस्य मनुस्मृतिः एतान्नते कालं
सुखमहममस्वाप्नं न किञ्चिदन्विष्यमिति प्रत्यभिज्ञानं नाऽस्माकं
जायते ततः देहविलक्षणो जीव इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननु अनुस्मृत्यैव निश्चीयते साक्षात्तदुपलब्धिहेतुनांति किम-
त्राह—यदिति । यद्वि यदा अञ्जनामचरणोपगमा पद्मनाभपाद-
पद्मसन्निधौलक्षणा वरुणमक्तिवैदुषकारा मक्तिस्तथा गुणकर्म-
जानि सर्वत्रादिगुणहेतुकशुभाशुभकर्मजानि चेतोमखानि मुमुक्षुर्वि-
धमेव निर्नाशयत् तदा तस्मिन् चेतसि आत्मतत्त्वं जीवतत्त्वं
साक्षादुपलब्धयते यथा भ्रमलदृशः निर्मलदृष्टः सवितृप्रकाशः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

सत्त्व रज और तम ये तीनों गुण सूक्ष्म रूप से जिसमें
बलमान हैं उस प्रधान (प्रकृति) को कार्यों का आधार होने
से आदि में सूत्र कहते हैं और जो उसके कार्य हैं उन्हीं
को महत्तत्त्व और महकुनर कहते हैं और उस त्रिविध अहं-
कार से भूतदिकों की सृष्टि को भी उपलक्ष्य रूप से जानना
चाहिये, इस प्रकार तो वह असत् अर्थात् अचेतन तत्त्व
हमा, और ज्ञानेन्द्रिय कर्मान्द्रियों के द्वारा जो कुछ विषय
ग्रहण करता है और फलों को भोगता है ऐसे जीव को
सत् अर्थात् चेतन तत्त्व कहते हैं वह चेतनाचेतनात्मक
अनंत शक्ति बाबा प्रकृति सर्वत्र प्रकाशित होरहा है और
वह प्रकृति चेतनाचेतन से विलक्षण भी है ॥ ३७ ॥

जो चेतन और अचेतन परमात्मा का शरीर है तिनों

[२१]

में चेतन तत्त्व का स्वरूप कहते हैं, कि—जीवात्मा न
उत्पन्न होता है, न मरता है, न बुद्धि को
प्राप्त होता है, न कभी क्षीण होता है, और आगमापायी
देहादि को की अवस्थाओं का जानने वाला है, एवं
सर्वत्र देह मनुष्यादि शरीरों में सदा अनपायी होकर रहने
वाला है और ज्ञान स्वरूप है, यदि जीवात्मा ज्ञान स्वरूप
है तब ज्ञान तो चाक्षुष भावणादि अपायी होते हैं यह
आत्मा अनपायी कैसे भया ? तहां यह समाधान है, कि—
इन्द्रियों के द्वारा ज्ञान का विकल्प है स्वरूप भूत ज्ञान में
नहीं है जैसे कि प्राण का स्थानों के भेद होने से विकल्प है ॥ ३८ ॥

अंज जगज्जुज उज्जित और स्नेहज इन चतुर्विध शरीरों के
मध्य में प्राण वायु जीव के पीछे गमन करता रहता है, अर्थात्
प्राण वायु के द्वारा ही जीवात्माधारवाले शरीरों में प्रवेश करता
है और प्राण जीव का अनुवर्त्तन करता है जिस जीव का प्राण
अनुवर्त्तन करता है यहा कूटस्थनिर्विकार आत्मा है, क्या इस
प्रकार का आत्मा सन के अनुभव भिन्न है, तहां कहते हैं, कि—
नहीं किन्तु जब इन्द्रिय गण शब्दादि विषय प्रापयय रहित
होजाता है और देहाभिमान निवृत्ति होजाता है अत एव अन्तः-
करण के बिना जो शुद्ध आत्मा के स्वरूप का प्रकाश होता
है उसी की हम जीव जागों को स्मृति होती है ॥ ३९ ॥

तो फिर अहकारादि अन्तःकरण की कब निवृत्ति हो सकती है
और कब यथावत् उसकी स्मृति होती है, तहां कहते हैं कि—
जब भीषणनाम भगवान् के चरणारविन्द में प्रतिबाली भक्ति
से पुरुष गुण कर्मों में उत्पन्न होने वाले चित्त के भलों को दूर
करता है उस समय उस विशुद्ध चित्त में आत्म तत्त्व साक्षात्
उपलब्ध होता है, जैसे निर्मल हाथवाले पुरुष को सूर्य का प्रकाश
कार्यकारी होता है अन्ध पुरुष को नहीं तस्मात् ज्ञानरूप
दृष्टि के आन्ध नाश के लिये भवद्वय ही श्रीविष्णु भक्ति कर्त्तव्य
है ॥ ४० ॥

भीमश्रुतार्थमकृतमानार्थदीपिका ।

भक्तेः कर्मयोगार्थान्त्वात् पृच्छति—कर्मयोगार्थानि । नैष्कर्म्यं
कर्मनिवृत्तिसाध्यं अनम् ॥ ४१ ॥

परोक्षवादे नेदोऽयं बालानामनुशासनम् ।

कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥ ४४ ॥

भीमद्विराजवचनभाष्यटीपिका ।

प्रश्नान्तरमाह—एवमिति । प्रश्नं प्रष्टव्यमर्थं पितृ-
व्याकोः ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः सवेज्ञाः अपि ननु-
बन् ॥ ४२ ॥

गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्वितीयप्रश्नस्योक्तमाह—कर्माणि । कर्म
विहितम् अकर्म तद्विपरीतं निषिद्धम् विकर्म विगते कर्म विहिता-
करणम् एतन्नयं वेदवादे वेदैकगम्यम् न लौकिकः वेदस्य-
श्वरात्मनादीश्वरादुद्भूतत्वादपौरुषेयत्वादित्यर्थः । पुत्राक्यं हि
वक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञाने शक्यमपौरुषेये तु केवलं नाक्यपौरु-
षेयैरेव तात्पर्यावधारणं तच्च दुष्कर्माणि तत्र कर्मादौ
विज्ञांसोऽपि मूढानि किमुताप्ये अतस्तत्र तदा बालत्वार्थवा-
धुवमिति ॥ ४३ ॥

तुल्यं वेदतात्पर्यमाह—परोक्षवाद इति । यत्रान्वया स्थितो
ऽयः सङ्कोपयितुमशक्यः कृष्योच्यते सपरोक्षवादः तथा च
भूतिः “ते वा एतं चतुर्हन्तं सन्तम् चतुर्हन्तित्याचक्षते परो-
क्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा” इति परोक्षवादस्त्वमेवाऽऽह—
कर्ममोक्षयेति । ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं
तत्राह—बालानामनुशासनं यथा भवति तथा अत्र दृष्टान्तः
अगदमोषधम् यथा पिता बालागदं पाययन् अगदलङ्घुका-
दिभिः प्रक्षोभयन् पाययति ददाति च तानि नैतावताऽ-
गदपानक्यं तल्लग्नः प्रयोजनमपि त्वारोग्यम् तथा वेदोऽप्य-
वास्तरफलेः प्रक्षोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ॥ ४४ ॥

भीमद्विराजवचनभाष्यटीपिका
टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

भक्तेरिति । “कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिश्ये”त्यादेः
“यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परिणोषणम् । ज्ञानं यत्तदधीनं हि
भक्तियोगममन्वितं”मित्यादेश कर्माधीनत्वाद्भगवदधीनकर्माधीन-
त्वादित्यर्थः । ते तादृशकर्मयोगेन कर्मयोगेन संस्कृतः शुद्धचित्त-
सन् कर्मनिवृत्तिः कर्मणि कर्तृत्वानिधेशाभावस्तथा साध्य
परं ज्ञानं तथाच भूतिः “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया-
मृतमश्नुते” इति ॥ ४१ ॥

यथा युष्मान् पृच्छामि एवं प्रष्टव्यमर्थं कर्मरूपं
नाश्वरम् कर्मयोगमिति शेषः सूत्रे तत्र उत्तरावने ॥ ४२ ॥

गहनत्वद्योतनाय । कर्मतरङ्गस्य तुल्यत्वज्ञापनाय द्वितीयप्रश्नस्य
उत्तरादाने कारणप्रश्नस्य विहितं सन्ध्याध्यायनादि अकर्मित्वस्य निरोधे
नञ् असुराद्यभेदत्वं अत्र एव तद्विपरीतं निषिद्धमिति व्याख्यातं तथा
सुरापातादि विकर्मेशब्दस्य विहिताकरणत्वरूपोऽर्थस्तु नाचरे-
दित्यादौ विकर्मणा ह्यचर्मेण मृत्योर्मुक्त्युत्पत्तिं स इति वक्ष्यमाण-
मूलकारणत्वादेव व्याख्यातः “शास्त्रयान्तित्वात्” इति न्यायनेश्वर

पनात्मा कारणं यस्य तादृशत्वात् तत्र कर्मादिकपक्षाने
अपौरुषेयत्वस्य मोहं हेतुत्वमुपपादयति । पुत्राक्यं हीति ।
अपौरुषेयं भगवत्प्राप्तं सन्तः सिद्धे वेदे तु पुरुषाभावात् केवल-
मित्याह याज्ञनीय तदुक्तं शास्त्रज्ञैः “वेदस्याव्ययत्वं सर्वं गुण-
व्ययनपुत्रकम् । वेदाव्ययत्वमामात्यादधुना व्ययत्वं यथे”ति तात्पर्यं
वेदग्रहणम् अतः वेदतात्पर्यस्य तुल्यत्वात् तदा प्रश्नस्याह
बालित्वादिति पितृवृत्तिकं इति तदुक्त्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥

आनिः प्रकटं सूत्रं होत्रम् अप्रिहान्त्रोपलक्षितं कर्म वक्ष्येति
निरुक्त्वा तद्वर्णने तस्यैव योग्यत्वात् स एवावाचेति ज्ञेयं यत्र
यस्मिन् वादे तथाच भूतिः परोक्षवादे प्रमाणं भूतिः ते
ना एतं प्रामिद्धं मन्त्रं पृथिनी हाता द्यौरध्वयुरित्यादिकं
चतुर्हन्तं चतुर्हन्तं होत्रादयो हूयन्ते अयन्ते यत्र तादृशं सन्त-
मात्रं नाम्ना चतुर्हन्तित्याचक्षते अथवा तस्य मन्त्रस्याभिमाने
तेनात्मभूतः कश्चित् पुरुषः प्रत्युत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतु-
र्हन्तस्त्वदीयनाम्ना मन्त्रोऽपि चतुर्हन्त इत्युच्यते पुरुषानां प्रत्य-
क्षनामग्रहणमयुक्तमित्यभिप्रायेण हूतस्यदृष्ट्याने होतृशब्दः
एवं यद्यपि चतुर्हन्तमित्येव निरुक्त्वा सङ्गच्छते ननु चतुर्हो-
तेति तथापि परोक्षगदनस्त्राभावाच्चतुर्हन्तित्याचक्षते इत्यर्थः ।
विधिवाक्यस्तु प्रजाकामः चतुर्हन्ता व्रजेतेति ज्ञेयं परोक्षगदने
हेतुमाह—परोक्षप्रिया इवेति । “परोक्षं च मम प्रियं”मिति मम-
वदुक्तेः कर्ममोक्षाय अनाद्यदृष्टकर्मपरम्परानाशयैव किमुत
काव्यकर्मत्यागाय शक्नुते । नम्र्यति । स्वर्गाकामो व्रजेतेत्यदौ
योगेन स्वर्गं भावयदित्यर्थोऽयमभावतया स्वर्गाद्यर्थमेव कर्माणि
विधत्ते परोक्षमित्यान्तरमाह—बालानामिति । बालानामनुशासित-
त्वेन स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिषेधार्थमेधेतानि कर्माणि न तुल्य-
स्वर्गाद्यर्थमित्यज्ञानतामित्यर्थः । अनुशासनं स्वर्गादिभिः प्रक्षोभने
यथा स्वात्तया अत्रानुशासने अवान्तरफलेः गौणफलेः ॥ ४४ ॥

भीमद्विराजवचनभाष्यटीपिका ।

कर्म काव्यकर्म अकर्म कामनारहितत्वादफलं ज्ञानपूर्वकं
कर्म विकर्म निषिद्धं वेदस्य चेश्वरात्मत्वात् आरम्भ्य इति ईश्व-
रार्थप्रायस्त्वतया भगवत्त्वात् ॥ ४३ ॥

परोक्षत्वद्वयं परोक्षवादः प्रत्यक्षाद्यगोचरार्थविषयः बाला-
नामज्ञानामनुशासनं विविच्य ज्ञापनम् ॥ ४४ ॥

भीमद्विराजवचनभाष्यटीपिका ।

नारायणपरस्तदुच्यया भक्त्या मायामञ्जरतरति तुल्यता-
मित्युक्तं स कीदृशो भगवद्वाचनार्थकः कर्मयोगो यदुच्यते
भक्त्या मायां तरोदिति पृच्छति—कर्मयोगमिति । नोऽस्मभ्यं वद
निरूपयत येष विज्ञातेनानुष्ठितेन च कर्मयोगेन संस्कृतः

भीमजीरायवाच्यार्थकृतमागधनचन्द्रिका ।

कर्माणि पुण्यापुण्यात्मकानि भगवद्भक्तियोगात्प्राप्तानि विविधानि नैकस्यां नैकस्मिन्नेतृभूतं वध्यकमकलकर्मनिवृत्तहृतभूतं परपरभक्तिपरज्ञानाख्य ज्ञानं विवृतं ज्ञातम् ॥ ४१ ॥

प्रमाणद्वयवर्षा पृच्छन्ति—एवमिति । प्रश्नं प्रश्नश्च कर्मयोग-प्रमाणस्य युष्मात्प्राप्तं इति पितृविहङ्गाकारितिकं समीपे श्रुत्वा न मन-काहोस्मिन् अपृच्छं पृष्ठवानां कर्मयज्ञा पाकं पचतीति तत्प्रश्नमपृच्छ-जितं निर्देशः प्रश्नमकारणमन्वयः । प्रश्नगः पुत्रास्ते मनकादयः नाश्वन् कर्म बाणे व निरूपयामासुस्तत्रानुकी कारणमुच्यतां युष्मामिदं शेषः ॥ ४२ ॥

तत्र कर्मयोगनिरूपणस्य बहुप्रश्नमाध्यास्यात् तावन्नृत्तिः कारणप्रश्नश्चास्तरमाह—आविर्गतिं कर्मेति । कर्मकाश्यं कर्म अकर्म काश्यकर्मैतत्तत्कामनारहितत्वादकलं ज्ञानपूर्वकं कर्मैवत्यर्थः । विकर्मं निविजं कर्म यज्ञा विकर्मं विविधफलाय चर्चितं कर्म काश्यकर्म आध्यात्मिकं तस्यै नैमित्तिकं च अकर्म ज्ञानपूर्वकं कर्मेति वेदनाहः वदन् वदो भावः यज्ञं न लौकिको वादः ततः कि-मत माह—तद्व्येति । ईश्वरारम्भत्वात् आत्मशास्त्रोऽभिप्रायस्य क-ज्ञानपरः ईश्वरभिप्रायस्येत्येत्येव चोद्वेग्यांशानां बहुतेन गह-नत्वात्तत्र सूर्योऽपि मूर्च्छति अतस्तेषां बालमात्रस्य तदा नाशु-चन्ति भावः ॥ ४३ ॥

अथ पृष्ठं कर्मयोगं निरूपयति—परोक्षवाद इत्यादिना यावद-ध्यायमस्मि । तदाशयनात्मककर्मयोगो हि द्विविधो वैदिकस्मा-न्त्रिकश्चेति तत्राद्यो नित्यनैमित्तिककाश्यरूपेण त्रिविधः तत्र ज्ञानोद्योगकाश्यकर्मयोगो मोक्षैकफलत्वं वक्तुं तावत्तत्त्वज्ञानात्मपि मोक्षैकफलत्वे तात्पर्यमाह—परोक्षवाद इति । हिताहितज्ञापन-रूपोऽयं “यजेत स्वर्गकाम” इत्यादिरूपो वेदः परोक्षवादः प्रत्य-क्षाद्यगोचरार्थविषयः अतस्तेषां तदभिप्रायो दुरन्तगम इति भावः । तर्हि किमभिप्रायेण यागादिकं विधत्ते इत्यत्राह—कर्ममोक्षार्थेति । कर्मस्यः पुण्यापुण्यात्मकेभ्यः मोक्षाय युक्तं कर्मोऽपि यज्ञादि-रूपकर्मोऽपि विधत्ते भगवद्भक्तियोगद्वारा यत्प्रकृतकलकर्मनिवृत्तये यज्ञादिरूपकर्मोऽपि विदधानीत्यर्थः । अगदं यथेति यथा विषयधा-ज्ञानगदमौषधं पायसम् खण्डलज्जुर्कादिभिः प्रलोभयन्पाययति नैतावता ऽगदपानस्य तद्वत्तामः प्रयोजनमपि त्वारोग्यमेव तथा वेदोऽप्यशान्तरफलेः प्रलोभयन् कर्ममोक्षार्थेन कर्मोऽपि विधत्ते एतेनाशान्तरफलानि पारित्यज्य मोक्षैकफलतया काश्यकर्मोऽप्यनुष्ठे-मैवत्युक्तं भवति ॥ ४४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थेकृतपदरत्नावली ।

निर्मज्ञानयोगं श्रुत्वा कर्मयोगं पृच्छन्ति—कर्मयोगमिति । येन केन प्रकारेण संस्कृतः शुद्धः ॥ ४१ ॥

प्रश्नगः पुत्राः मनकादयः कारणं परिहारावच्छे-निमित्तम् ॥ ४२ ॥

आविर्गतिः—

ज्ञानतोऽपि हि वृक्षेयः प्रश्नोऽयं ज्ञानिनामपि ।

इति वेदयितुं ब्रह्मपुत्रा नोचुर्निमः पुनः ॥

इति वाक्यत्वात् ज्ञानिनामपि वृक्षेयत्वं निमित्तमित्यभिप्रेत्य तैः प्रश्नपरिहारः आदौ न कृत इति सूचयन् प्रश्नं परिहरति-कर्मेति । इदं कर्मपरास्तम् इदं कर्म कर्तव्ययोग्यम् इदं विकर्मं विकलं कर्मेति वेदगतो वादो विचारो न लौकिकः लौक-विषयो वेदमहिमूखजनगोचरो न भवति किन्तु वेदविचार-कुशलपुरुषविषय एवेत्यर्थः । कृतस्तत्राह—यद्व्येति । अत्राह-वर्णो ईश्वरारम्भत्वात् श्वरविषयत्वादिव वेदिकानामपि तत्प्रसादं विना सुखयो नात भावेनाह—तत्राति । तत्र वेदार्थविचारः ॥ ४३ ॥

ननु वेदस्यैव श्वरविषयत्वं कथं गृह्यते “कर्मयोगो यजेत” इत्यादिकर्मविषयत्वात्तन्निवृत्त आह—परोक्षमिति । परोक्षतां वादो वचने यच्च स तथा अथ वेदो मुख्यतया वृत्त्या स्मात्तादृहा-वत्तामुच्यत कर्म च किमर्थमयं कल्पयते इत्यत्राह—वाक्याना-मिति । अतश्च ज्ञानिनामनुशासनं कुर्वन् वेदोऽयः कारणशब्दस्य वृत्तकर्मोत्थाय ब्रह्मार्थगोचरतया तद्विद्वेष कर्मोऽपि निधत्ते “कुर्वेद कर्मोऽपि जिज्ञासोऽप्युक्तं समा” इत्यादिखण्डयो हि यस्मात्तस्मादुभयथापि ब्रह्मविषयस्य भवितुं वेदस्य एकस्यो-भयविषयत्वं कुत्र हृष्टम् अत्राह—अगदम् यथेति । यथा यथैक-मेव द्रव्यमप्ययजनकं तदेवौषधीकृतमप्यपरिहर्तुं भवति तथ-त्यर्थः । यत्रैकं पपेटकं त्रिकम्पयोगोऽज्ज्वरवातयोः परिहारावाप्यत्र भवति प्रकृतोऽपि तथेति ॥ ४४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

पूर्वं कर्मोद्योगममाणात्मित्यादिना श्रीप्रयोजन काश्यकर्मो-ग्येयत्वाजितानि ननु नित्यनैमित्तिकानि फलस्यैव निश्चयत्वात् ततस्तेषां परमार्थोपयोगित्वं मनसि कथ्याह—कर्मयोगमिति ॥ ४१ ॥ तत्रैव भेदवाचनमेवमिति । तत्र पितृर्गतिक इत्युत्था-बाह्यत्वाद्भवतः खलवयाम्यत्यमेव ॥ ४२ ॥

ब्रह्मपुत्राहामदक्षोत्तरत्वे कारणमाह—कर्माकर्मेति । नाखरे-र्थास्ति । वक्ष्यमाणोऽधिकर्मयोगो विहितकारणत्वमित्येवार्थः । वेदस्यैव श्वरारम्भत्वादिति । वादरूपेण तदाविमोक्षविषयत्वात्वा-दित्यर्थः “यज्ज्वरं परब्रह्म ममोमे शाश्वती तनु” इति वेदो नारायणा-स्मात्तात्त्विकमभूति श्रुत्युक्तं इत्यादिनाः यदि वाच्यं गहनो भूतस्य निश्चयितमेवमहर्षेः इत्यादिना तस्मात्प्राप्तमर्थकृतः श्रुत्यः सामानि जज्ञिरे कुर्यामि जज्ञिरेनस्मादित्यादिना च तत्तदुद्भूतत्वं तथापि तत्रैव तात्पर्यमेव अतः तावन्तरत्वं अपोक्षयेत्य-तन्जीव-ज्ञानत्वमेव अत्रादिदोषस्तुपत्तिरस्ति हि तावन्तैव च इत्याह-तदेव तस्य परमार्थस्यैवमप्यतः परमार्थगदतांशोऽर्थोऽर्थो-नत्वं वा भवन् भवन्तदेवार्थमप्यत्यम् ॥ ४३ ॥

अथ तदेव वक्ष्यन् कर्मोऽपि नित्यनैमित्तिकान्यापि त्याज-यित्वा भीमगवत्त्वेन प्राहयितुमाह—परोक्षमिति । वाक्यानां नाति-प्रज्ञानागमज्ञानानां चाज्ञानात्मनरूपाऽय कर्मोकाण्डलक्षणाऽपि वेदः कर्मोत्थाय अतः यदप्यपरमार्थमन्वय एव कर्मोऽपि सार्वांग्येव विधत्ते यतः परोक्षवादः स्वयमीश्वरारम्भ वेदो हि यत्प्रत्यक्षम-निकाशयोगोऽयकारणो च लौकिकमौषधयः यच्च नित्यादायानुपप्लव-कत्वं दिश्यते तत्तत्कलं तत्कारणं तदकारणं च शोधयितवान्नि-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तुःस्त्रमयकर्ममोक्षार्थमेव तत्त्वज्ञेयं ननु भवमेव तादृशतुल्य-
फलमेव वा दातुमिति गम्यते परमसुहृत्वात्तत्त्वज्ञेयः । तत्र ह्युक्तं
बाह्यानां तादृशस्यभावानामगमं पित्रा तद्दानं यथेति पिता च रोग-
शान्त्यर्थमेवैष पापघ्नो तांस्तथा प्रयत्नयति तत्त्वोपपन्नमेव
तत्त्वोद्देश्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

शुभाकर्मजाति विधेमदिति श्रुत्या मत्स्या ज्ञानेन च नैष्कर्म्य-
स्यादिति मया ज्ञायन एव कर्मणापि नैष्कर्म्यं यथा क्वास्तथाह
जिज्ञासे इत्याह—कर्मयोगमिति ॥ ४१ ॥

प्रश्ने पष्ठम्यमर्थे पितुः इक्ष्वाकोः ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः
सर्वेहा अपि ॥ ४२ ॥

कर्म जलु शास्त्रविहितान्तरणम् अकर्म शास्त्रविहितान्तरणम्
निकर्म तु शास्त्रनिषिद्धान्तरणम् ईश्वरान्तरात् “शब्दब्रह्म परब्रह्म
ममोमे शाश्वती ननु” इति भगवदुक्तेरपौरुषेयत्वात्तत्त्वज्ञेयः ।
तत्र मुह्यन्तीति । पुत्राकर्म हि चक्रगमिपायनोऽङ्गज्ञानं सुशकम्
अपौरुषेयं हि कवल वाक्यपौर्वापर्येणैव तात्पर्यावधारणं तच्च
दुष्करमिति तत्र कर्मोक्तौ विद्यासोऽपि मुह्यन्ति किमुतान्ये अत-
स्तव यावत्तत्त्वज्ञानं ते नागम्यन् ॥ ४३ ॥

दुर्भयं वेदनापर्ययमित्याह—परोक्षवाद इति । यत्रान्यथा स्थितो
ऽर्थो भगवदभिप्रायवैभक्तिभिः सङ्कोचयितुमन्यथा कृत्वाच्यते स
परोक्षवादः यदुक्तं भगवता “परोक्षवादा श्रुत्यः परोक्ष च
मम प्रिय” इति परोक्षवादस्यमेवाह—कर्ममोक्षार्थेति । ननु स्वर्ग-
ार्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह—यथा भगदगोपयं
बाह्यानामनुशासनमाज्ञापनं येन तत् तथार्हं यथेतदीयं
विधत्ते तदा ते स्वगडलङ्घकं दास्यामीति प्रबोध्य पिता बाह्यान्
निश्चरमं पापयति लङ्घकं च तेषु ददात्यन्यथा पुनस्तत्पा-
यनाशक्तः किं त्वगदपानस्य न तत्ताम एव प्रयोजनम् अपि
त्वारोपयम् एवं वेदोऽपि फलेः प्रलोभयन् कर्ममोक्षार्थं कर्माणि
विधत्ते ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उक्तोक्तवैयर्थ्यं मनोऽमनः सर्वशक्तः सर्वमिन्द्रियप्रत्यक्ष पर-
ब्रह्मपरमात्मनायणार्थपदवाच्यस्य भगवतो ज्ञानं कर्मयोगेन
शुद्धान्तःकरणोनाप्यतेऽतः कर्मयोगं पृच्छति—कर्मयोगमिति-
नोऽस्मभ्यं कर्मयोगं वदत निरूपयत येन कर्मयोगेन पुरुषः
संस्कृतः शुद्धान्तःकरणः सन् कर्माणि भगवज्ज्ञानोत्पत्तिविरोधीनि-
विधूय पर परमेश्वरनिषयं नैष्कर्म्यं निर्गतानि कर्माणि यतस्त-
न्निष्कर्मं तदेव नैष्कर्म्यं ज्ञानं स्वार्थं स्पष्टं विन्दते प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

प्रसङ्गात् प्रज्ञानान्तरमाह—एवमिति । एवमेव प्रदत्तं प्रष्टव्यं
कर्मयोगं पितृशिक्षाकारित्वेन तत्कर्मकर्तृन् श्रुत्वापि पृच्छं पृष्ट-
वानपि ते तु ब्रह्मणः पुत्राः प्रजापतयः इक्ष्वाकुयाजकाः नाग-
वन् नैष्कर्म्योपयोगित्वेन नोक्तवन्तः तत्रावचने कारणं निमित्त-
मुच्यताम् ॥ ४२ ॥

ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्मानुष्ठानेन नैष्कर्म्यं जायते इति वक्तुं
तादृशं कर्म ईश्वरज्ञानवर्जितः इक्ष्वाकूयाजकाः न जानन्मी-
त्याह—कर्ममिति । कर्म विहितम् अकर्म विहितान्तरणम् निकर्म निषि-
द्धम् एतत् कर्माकर्मविकर्ममिति त्रिविधो वेदवादां वेदनिर्णयः
न तु लौकिकः तत्र तस्मिन्नेव वादे सूरयो मुह्यन्ति “स्वर्गकामो
यजेत अश्रयं ह वै स्वातुमोक्षयाजिनः” इत्यादिवादः कर्मफल-
मनुयमाहातो वेदः कर्मकविषयः इत्येवं मोहं प्राप्नुवन्ति तत्र
हनुमाह—वेदस्य वेद्वराम्भवादिनि । ईश्वरः सर्वेश्वरः आत्मा
ब्रह्मणः मुख्यो विषयो यस्य स तथा तस्य भावस्वरूपं तस्मात्
एवभूतवेदः वेदज्ञानाभावात् “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवाद्-
यन्ति यत्रेन इति न तपमानाशक्तं” इति श्रुत्युक्तस्या तद्विधि-
विरोधादन्तरा कर्मणां नैष्कर्म्यं साधनत्वमनवधार्यं इक्ष्वाकु-
याजका भवत्पष्ठम्यमर्थे नैवास्तुतिरिति फलितोऽर्थः ॥ ४३ ॥

तर्हि “स्वर्गकामो यजेत अश्रयं ह वै स्वातुमोक्षयाजिनः
सुकृते भवती”त्यादिवेदः किं विषय इत्यत्राह—परोक्षेति । परोक्ष-
वादः परोक्षस्य लौकिकनिर्द्वयाविषयस्य ब्रह्मणो वादः निर्णयो
यस्मिन् स तथा ब्रह्मविषयः अयं वेदः बाह्यानामज्ञानानां
विषयात्मकानामनुशासनं यथा भवति तथा कर्म मोक्षाय
कर्मनिवृत्तये कर्मफलभूतमन्तरनिवृत्तये कर्माणि विधत्ते
स्वर्गादिना प्रलोभयन् निषिद्धाद्वार्यायत्तं निहिते बाह्यान्निगो-
जयतीत्यर्थः । यथा सदैवः स्वगडलङ्घकं ददुर्कादपु प्रलुब्धं बाह्यं तेनैव
प्रलोभयन् अपथ्याद्वारयन् अगदं पापयति तद्वत् ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ।

हे महर्षिगण ! जिस कर्मयोग के करने से मनुष्य संस्कार
वाला होने से इस जन्म में सब पाप कर्मों को दूर करता है फिर
परलोक में मोक्ष को प्राप्त होता है वही कर्मयोग हमको आप
बुझाएँ ॥ ४१ ॥

इस प्रकार का प्रश्न मैंने पिता इक्ष्वाकु के सामने सनका-
दिक मुनियों से किया था उन ब्रह्म पुत्रों ने उत्तर नहीं दिया
उसका कारण भी कहिये ॥ ४२ ॥

आविर्होत्र उवाच ।

हे राजन् ! कर्म निकर्म अकर्म ऐसे तीन प्रकार से वेद में
कहा है यह बात लौकिक नहीं है नेत्र के ईश्वर रूप होने से तिस
में बड़े ज्ञानियों को भी मोह हो जाता है तिसमें शास्त्र विहित
जो वह कर्म है जो निषिद्ध वह अकर्म है विहितका न करना
निकर्म है ॥ ४३ ॥

यह वेद का कथन छिपा हुआ है ब्रह्मानि मनुष्यों के शिक्षा
के लिये ऐसा कथन है लौकिक कर्मों के छुटाने के लिये काश्चादि
कर्मों का विधान किया है जैसे औषध खाने के लिये बाइक
को भी लड्डू का खोम देते हैं तैसे ॥ ४४ ॥

नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः ।

विकर्मणा ह्यन्धमेषा मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥ ४५ ॥

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितभीश्वरे ।

नैष्कर्म्या लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥ ४६ ॥

य आशु हृदयग्रन्थि निर्जिहीर्षुः परात्मनः ।

विधिनोपचरेद्देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम् ॥ ४७ ॥

लघ्यानुग्रह आचार्यात्तेन सन्दर्शितागमः ।

महापुरुषमभ्यर्च्यन्मूर्त्त्याऽभिमतयाऽऽत्मनः ॥ ४८ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

ननु कर्मयोगश्चेत्पुरुषार्थस्तर्हि प्रथममेव कर्मत्वज्यनां न तदकरणे प्रत्यवायोऽस्तीत्यत आह—नाचरेदिति—अजितेन्द्रियश्चादहः स्वयं यदि नाचरेत्तर्हि विकर्मणा कर्मोनाचरेद्यस्तु मृत्योर्मृत्युमुपैति मृत्योर्मृत्युमेव प्रप्नोति तथा च भूतिः “मृत्या पुनर्मृत्युमापद्यते मर्त्यमानाः अकर्मभिरिति ॥ ४५ ॥

तस्माद्वेदोक्तमेव कुर्वाणो ननु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलं च व्याजतु नैष्कर्म्यरूपा सिद्धिरत आह—निःसङ्गोऽनभिनिवेशया इन्द्रोऽर्पितं ननु फलोद्देशेन ननु फलस्य भूतत्वात्कर्मणि कृते फलं भवेदेव न । रोचनार्थेन कर्मणि रुच्युत्पादनार्थमगद्वाने कथञ्चिद्भुङ्क्तादिवत् ततश्च कर्माभिरुच्या वेदार्थं सत्यविविचारयति तदा च “यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माद्विदोक्तमपैति स कृपया इत्यनात्मज्ञस्यैव कृपयातां “तमेन वेदानुबन्धेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा भज्या बह्वेनानाशक्ये”ति, यद्वाहीनां ज्ञानशेषतां चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ततश्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिभिः कामितस्यैव स्वर्गादेः फलत्वेनावगमादकामितोऽसौ न भवतीति नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीति भावः ॥ ४६ ॥

वैदिकं कर्मयोगमुक्त्वा तान्त्रिकमाह—य आदिवति । परात्मनः परस्यैव सतः आत्मनो जीवस्य हृदयग्रन्थिग्रहणकारणं निहतुं मिच्छुः संस्तत्रोक्तेन च विधिना प्रकारेण भजत तन्त्रमागमः अकाराद्वैदिकेन सह समुच्चयमाह ॥ ४७ ॥

तमेव विधिमाह—लघ्यानुग्रह इत्यादिना । तेनाऽचार्येण सन्द्युते आगमोऽर्चनप्रकारो यस्य सः ॥ ४८ ॥

भीषारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

प्रथममेव । चित्तशुद्धेः पूर्वमेव अजितेन्द्रियत्वात् इहामुत्र-भोगाविरक्तत्वात् अहः अरूपज्ञानशून्यः भगवत्कयादौ अज्ञा-त्मकज्ञानशून्यश्च यः स्वयं नाचरेत् किन्तु आत्मानं विद्धं मत्वाभ्यान् शिष्यवेदिति स्वयं पदार्थायः कर्मोनाचरेद्यस्तु मृत्योर्मृत्युमुपैति मृत्योर्मृत्युमुपैति मृत्युः मृत्युपरम्परा-

[२२]

मित्यर्थः । वक्षते च “तावत् कर्माणि कुर्वीत” इत्यादि तथाच विकर्माधर्मेण मृत्युपरम्पराप्राप्तौ प्रमाणा भूतिः अकर्मभिः वेदोक्तस्वधर्मैरुक्तैः सद्भिः प्रद्यमानः पीड्यमानः अकृतानां तेषां पापजनकत्वात् यद्वा अकर्मभिः पीड्यमानः दुःखबुद्ध्या तानि त्यजतित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तस्मात् । कर्मत्यागस्य मृत्युहेतुत्वात् तस्मिन् कर्मणि तत्फलं कर्मफलं नैष्कर्म्यरूपा कर्मनिवृत्तिसाध्यज्ञानस्वरूपा मनमिनिवेशमात्रं अहं कर्त्तव्यमिति निवेशशून्यः ततश्च फलभवाद्यो सति तदाच सत्यक् विचारकावे “यो वा” इति भूतिः हे गार्गि ! यो जनः एतदक्षरं कूटस्थं, ब्रह्माविदिषाह्मात्वा प्रस्माद्विदोक्तमपैति विषयसुखपृथुया गच्छति स कृपया हीनस्तुच्छ इत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण अनात्मज्ञस्य वेदाभिमानिनोऽहस्य कृपयातामवधार्य भूत्वा तं परोक्षम् एतं वेदान्तकथं परमात्मानं ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणा वेदानुबन्धेन यदाध्ययनोपस्थितस्वधर्मेण विविदिषन्ति ज्ञातुमिच्छन्ति एवं वानप्रस्था-स्तपसा भज्या मास्तिक्येन यजेत च गृहस्थाः अनाशक्येन भोजनसङ्कोचेन यथो विविदिषन्ति इत्यसकारपाठेनासत्त्या इति भूत्या ज्ञानशेषतां ज्ञानाकृत्यं चावधार्य “यद्वादिभूतेरभवत्” इति न्यायात् ततश्च निष्कामकर्मप्रवृत्त्यनन्तरं स्वर्गकाम इति नियोज्यविशेषणं तस्य अत्यर्थविचारेण निष्कामता चेत् स्वर्गस्याकामित्वं कामित एव च स्वर्गादिः फलत्वेनावगम्यते योगेन स्वर्गभावयेदिति तथाच संयोगपृथक्त्वत्वात्वेन वैदिककर्मणां विविदिषार्थत्वादीश्वरार्पणप्रभावाच्च नैष्कर्म्यापरपर्यायज्ञानभक्ति-लक्षणा सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । “भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधि-नैराश्येनास्मिन्मनःकल्पनमनदेव च नैष्कर्म्ये”मिति भूतेः यद्वच-क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् । ज्ञानं यत्तद्धीनं हि भक्ति-योगसमन्वितमिति स्मृतेरिति ॥ ४६ ॥

वैदिकमिति । बालान् प्रति ज्ञानसाधनत्वेन वैदिकं कर्म-योगमुक्त्वा विज्ञानं प्रति तु तान्त्रिकं नारदपञ्चरात्राद्युक्तं साक्षा-द्विज्ञात्मकमर्चनलक्ष्यं कर्मयोगमाहेत्यर्थः । परस्यैवेति । वस्तु-तोऽहङ्कारादिद्रष्टृत्वेन इत्याह तस्मात् परस्यैव ॥ ४७ ॥

तमेव विधिम् । तन्त्रोक्तमेव प्रकारं महापुरुषमित्युक्त्या सामो-

भीमाधारमण्डासगोस्वामिचरिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

न्यतः सर्वोसामपि मातौ आत्मनः स्वस्याभिमतया प्रेष्टयेत्यु-
क्तम् ॥ ४८ ॥

भीसुश्वनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वेदोक्तं यद्विनाचरेत् यथापि कर्मागवाचरेत् तेनाधर्मं
मृत्योर्मृत्युमुपैति ॥ ४५ ॥

नैस्कर्म्या बन्धकसकलकर्मनिवृत्तिहेतुभूतां सिद्धिं ज्ञान-
सम्पत्तिं लभते कर्मयोगो ज्ञानयोगहेतुरित्यर्थः । कर्मण्यामस्य-
फलव्यवधिरित्येवाह इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तन्त्रोक्तेन चेति । भगवच्छास्त्रोक्तेन धर्मण यथाधर्म-
धर्माणां समुच्चयवाची चशब्दः ॥ ४७ ॥

सम्दर्शितागमः सम्दर्शितमार्गः मूर्त्यां विशिष्टमित्यर्थः
॥ ४८-४९ ॥

भीमद्विरराजवाचाचक्षुःकुलभागतचन्द्रचन्द्रिक ।

अथ नित्यनैमित्तिकयोरनभिसेहितफलयोर्भक्तियोगानुग्राहक-
तयापुष्टेयत्वं वक्तुं तात्तत्तदननुष्ठाने प्रत्यवायमाह-नाचरेदिति ।
वेदोक्तं वेदविहितम् यदि नाचरेत्तथा विकर्मागवाचरेत्तत्र विक-
र्मणां वेदविरुद्धकर्मोपुष्ठानरूपेणावश्यकाननुष्ठानरूपेणा वा धर्मेण
मृत्योः सकाशात्समृत्युमनोपैति अहोऽजितेन्द्रियइत्यनेन निष्पन्नभक्ति-
योगप्रवाप्तिबोगान्यतरनिष्ठस्य जितेन्द्रियस्य कथञ्चिद्विरुद्धकर्मा-
नुष्ठितमपि न तन्धनकमितिसूचितं तथाच वक्ष्यति "स्वपादमूर्ध्वमजतः
प्रियस्य" इत्यादिना ॥ ४५ ॥

तस्माद्वेदोक्तं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च कर्म ईश्वरे सम-
र्पितम् यथा तथा कुर्वाण एव निःसङ्गः तत्तद्व्याप्त्यरफलेषु
सङ्गरहितः नैस्कर्म्या नैस्कर्म्यहेतुभूतां बन्धकसकलकर्मनिवृत्ति-
हेतुभूतां सिद्धिं ज्ञानसम्पत्तिं लभते कर्मयोगो हि ज्ञानयोगहे-
तुरित्यर्थः । तर्हि किमर्थं तत्तत्फलानि ध्वस्त इत्यत्राह-रोचनार्था-
फलधनिरिति । कर्मणां फलवत्त्वधनिरित्येवाह इत्यर्थः । ईश्वरेऽर्पित-
मित्यनेन कर्मणां फलसाधनत्वबुद्धिं परित्यज्येश्वराधानता-
बुद्धिः कार्येति सूचितम् अनेन फलत्यागः फलितः निःसङ्ग इत्यनेन
ममेव कर्मव्याप्त्यमीयताबुद्धिस्तथाज्येति अनेन कर्तृत्वत्यागः तदेव
फलसङ्गकर्तृत्वत्यागपूर्वकमनुष्ठितं वैदिक कर्म भक्तियोग-
निर्वर्त्तकमित्युक्तं भवतीति ॥ ४६ ॥

अथ तान्त्रिकं कर्मयोगं निरूपयिष्यंस्तावत्तस्य वैदिककर्म-
योगसमुच्चितस्वाचिराज्जक्तियोगनिष्पादकत्वमाह-न इति । अथ
तनु यः पुमानात्मनः स्वस्य हृदयग्रन्थिमहंममामिमानादिप्रकृति-
सम्बन्धकार्यं तस्य ग्रन्थिषत् दुर्भेद्यत्वात्तत्त्वेन रूपं निर्जिही-
वुर्निर्हेतुमिच्छुः तन्त्रोक्तेन च वैदिककर्मसमुच्चयवाची चशब्दः
विधिना केशवं देवमुपचरेद्वाराधयेत् तान्त्रिकवैदिककर्मयोगा-
भ्यां भगवत्तमाराधयन्नाशु निष्पादितभक्तियोगः प्रकृतिस्वबन्धा-
मुच्यत इत्यर्थः । परात्मन इतिपाठान्तरे परस्य दहायलक्षण-

स्यात्मनः स्वस्य हृदयग्रन्थिमिति सम्बन्धः तन्त्रशब्देनात्र प
रात्मभगवच्छास्त्रं विवक्षितम् ॥ ४७ ॥

कोऽसौ तन्त्रोक्तविधिरित्यतस्तं निरूपयति-लक्ष्मणानुग्रह इत्य
दिना । आचार्याल्लक्ष्मणानुग्रहः स्वः अनुग्रहो येन सः तेनाच
र्येण सम्दर्शितागमः सम्दर्शितपूजाप्रकारः आत्मनः स्वस्याभि
मतया मूर्त्यां विशिष्टं महापुरुषमश्नुयेत् ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयचञ्जनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

वेदस्वापौरुषेयत्वेन विप्रलम्भादिदोषाभावादङ्गेनापि वेदोक्तं
कृतं सुकर्मव्याशङ्क्य भगवद्भक्तं विकर्मं तत् ज्ञानकृतम् ।
सुधर्म इति विविनक्ति-नाचरोदिति । स्वयं सर्वपूजितमिदमिष्टप्रदं
इव न जानातीत्यर्थः अत एवाजितेन्द्रियः विषयव्यपटः यो न
पुरुषो वेदोक्तं कर्माचरेत्करोति स मृत्योर्मृत्युमतीव दुःखमुपै-
केन कारणेनेत्यत उक्तं विकर्मयोगेति वेदोक्तकर्मणो विकर्मत्वं कृत
इत्यत उक्तम् अधर्मयोगेति-

"एव मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यज्ञस्तथा पुण्डरीकाक्षं स्ववैश्वदेवः सदा" ॥

इति भीमोक्तेरनेवैविकर्मणो अधर्मत्वात् "यद्यनेवंचित् मह-
त्पुण्यकर्म करोति तस्मात्ततः क्षीयत एवेति धृतिं दिशश्च
आवदति अनेनेश्वरापेक्षामौषधमेव कर्मणो नश्वरफलरोगविना-
दपनित्यसुखहेतुरित्युक्तं भवति ॥ ४५ ॥

तर्हि "स्वर्गं लोके न अयं किंच नास्ती" नि श्रुतिः कथं
संगच्छत इति तत्राह-रोचनार्थमिति । अस्वपुण्ड्रैर्बहिर्मुखश्च यो-
गस्य उत्तिपादयिषुर्देयालुर्गिव तास्मन् बुद्धयश्चतारथं गुडजि-
ह्विकाभ्यामनुसन्दधानो मधुरं मुक्तिफलं गर्भीकृत्य स्वर्गादिपु-
ष्पं मधुररसमिव प्रकाशं तदर्थं कर्मं विधाना अधीतभूत-
वेदाधेयस्य समुपपन्नजिज्ञासस्य क्षणमङ्गरफलत्वात्स्वर्गोदो वैराग्य-
मुत्पाद्य भीमारायणचरणारविन्दभक्तिमुत्पाद्य तदुपासनासंभूत-
संवित्संज्ञानप्रसादसुखभाषणै तात्पर्यपर्यवसायिनी फलभूतिः
संगता भवतीति-

"अज्ञात्वा कुर्वतः कर्म स्वलनारपापकारणम् ।

तदेवाप्यतो विष्णोर्नैव पापाय तद्भवेत् ॥

मनोदोषविहीनस्य ननु दोषवतः कश्चित् ।

ससु केशवपूर्वेषु कर्मणो भक्तिहीनता ॥

असङ्गकिस्तथा स्नेहो बहुमानमथापिवा ।

स्वोत्तमानां प्रियत्यागाद्वारमप्रियकीर्षया ॥

अधिकेप्सेव नीचोच्चभक्तिर्येत्यास एव वा ।

स्वोत्तमस्यात्मनश्चैव समस्नेहोऽथवा भवेत् ॥

कार्षेण बहुमानो वा आत्मनः समतापिवा ।

आधिक्ये किमु वक्तव्यमात्मनः शक्तिहापनम् ॥

शक्तस्याशक्तवत्कर्म मनोदोषा इतीरिताः" ।

इत्यनेनोक्ततात्पर्याणां बोद्धव्यः ॥ ४६ ॥

इदानीं भगवद्वचनप्रकारं कथयति । य आश्रयति । तन्त्रोक्तेन
पञ्चरात्रोक्तेन ॥ ४७ ॥

तन्त्रोक्तसंप्रदायमजानतः कथमर्चना घटत इति तत्राह-
लक्ष्येति । अस्वप्रमिति । क्रियाविशेषणं बहुकाक्षं परीक्ष्याचार्ये

भीमद्विजयवज्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लब्ध्वेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते तेनाचार्येण संदर्शितागमः सम्बन्ध-
दर्शितशास्त्रसंप्रदायः ॥ ४८ ॥

भीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्भवेः ।

तत्र यथा बाह्यानां बाह्यचिकित्सेव हिताय स्यात्तद्वैतिक्रमसम्भ-
विताय तथा तेषां कर्मतद्वैतिक्रमो ज्ञेयमित्याह—नाचरेदिति ।
बालवदजितेन्द्रिय इहामुत्र भोगाविरक्तोऽपि वेदोक्तं चो नाचरेत्
तथा मन्त्रः न विद्यते ज्ञा भगवत्कथायां भञ्जकराया भीष्टु-
र्वैद्य स च यो नाचरेत् सोऽपि नित्यनैमित्तिककर्मोत्तरा-
जनेनाधर्मयोगैव मृत्योरनन्तरं मृत्युमुपैति न तु पुण्येनैवत्यर्थः ।
वक्ष्यते च “तावत्कर्माणि कुर्वीते”त्यादि ॥ ४५ ॥

ननु कर्म खलु सजातीयत्वात्कर्म इत्येव एव भवेत् प्रत्युत
कथं तन्मोक्षाय भवतु इत्याशङ्क्योभयत्रापि समाधत्ते—वेदोक्त-
मेवेति । तत्र क्रियमाणकर्मणयासङ्गं निरूपयति । निःसङ्ग इति ।
तत्कथावाप्तिं निरूपयति—रोचनार्थेति । तदेतज्जुह्वं कर्मभू-
ज्ये दर्शितं तन्मोक्षाय हेतुः ईश्वरेऽर्पितमिति तत्सम्बन्धप्रभा-
वेण संस्कृतत्वादिति भावः । आगमो येन भूतानामिच्छादेः ॥ ४६ ॥
तदेवमपि बाह्यान् प्रत्येवोक्तं विज्ञानं प्रति तु भूतनामिति
भीमगवद्वचनमेव ग्राहयति—य आश्विन । चकारेण पाद्याद्युप-
चरणैर्वैदिकमन्त्रादीनां पृच्छाति ॥ ४७ ॥

महापुरुषाऽप्यचने सामान्यतः सर्वस्या यस्याः कस्याभिप्रा मूर्तेः
प्राप्ती विशिष्याह—मूर्त्येति एकयाप्यभिमतमेति ॥ ४८—४९ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

ननु कर्ममोक्षमेव पुरुषार्थस्तर्हि प्रथममेव कर्मस्याज्यतामत
आह—नाचरेदिति । यदि वेदोक्तं प्रातःस्नानभङ्गाव्यवहारादिकं
कर्म नाचरेत्तदा “नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म-
क” इति भगवदुक्तेर्वैदिकत्वापारंतिना स्नातृमशक्यत्वादजिते-
न्द्रिय इतिन्द्रियजयाभावात् पशुरिव प्रातरारक्ष्यानिषतभोजन-
स्त्रीसङ्गादिविबिधवापनिरत एव स्यात् यतोऽहः विषेकशब्दः ततश्च
विकर्मणा निषिद्धाचरण्यलक्षणेनाचरणेण मृत्यावैस्मात् सकाशात्
मृत्युं नरकमेव प्राप्नोति तथाच भूतिः “मृथा पुनर्मृत्युमापद्यते”
मयमानः स्वकर्ममि”रिति ॥ ४५ ॥

अतएव परमकारुणिको वेदो भक्तिविमुक्तानां नराणां
पशूनामिवेन्द्रियारामत्वातिशयवाग्मायैव तानुद्दिश्य कर्माणि
फलद्वैतवा रोचयन्तया विधत्ते यथा प्रातरारक्ष्य स्नानादिभिर्वि-
हितानुष्ठानैर्विकर्मण्यवसरमेव तेन प्राप्नुवन्ति । अनिषिद्धभोज-
नव्यवायादिषु प्रवर्त्येत पापेभ्यो भीषयमाहः स्वर्क्षाः भीषणाग्ता-
न्मानपत्यस्यस्यथा तदाज्ञापाहनामामथर्पादेव ते नाऽमानयिष्यन्ति-
त्येव वेदनात्पर्यमवधार्य स्वस्याजितेन्द्रियत्वं दुर्बोरमाहस्य विवेकी
कर्मैव कर्तुमर्हतीत्याह—वेदोक्तमेव । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्
स्तत्फलं चास्त्यस्तत्फलं च स्यात् ननु नैष्कर्म्यरूपा सिद्धिरत
प्राह—निःसङ्गः कर्मणि फलं ज्ञानमिति वक्ष्यमानं ईश्वरेऽर्पितमेव ।

ननु फलस्य भूतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवेदेव । न रोचनार्थेति
कर्मणि कृत्युत्पादनार्थेव । भगवद्वचने खण्डखण्डकादिवत् ततश्च
“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिवन्ति ब्राह्मण्येण तपसा भङ्ग्या
वहेनानाद्येनचे”ति ब्रह्मादीनां ज्ञानशेषतां व्याख्याय नैष्कामे
कर्मणि प्रवर्तते ततश्च स्वर्गकामो वजेतत्यादिभिः कामितस्यैव
स्वर्गादेः फलत्वेनावगमादकामितोऽसौ न भवतीति परमेश्वरे कर्मा-
पेणमहिम्ना भक्तिमिधज्ज्ञानजनकेन कर्मणापि नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवे-
दिति भावः ॥ ४६ ॥

तदेवमपि बाह्यान् प्रत्येवोक्तं विज्ञानं प्रति तु भूतनामिति
भीमगवद्वचनजिप्राहयिष्याह—य आश्विति । परात्मनः वस्तुतो
देहात् परमात्मावार्ता जीवमेति तस्य हृदयप्रस्थिमहङ्कुरं
निर्हन्मिच्छुर्मेवेत् तत्र आगतस्तदुक्तेन चकाराद्वैदिकेन च ॥ ४७ ॥
तं विधिमाह—लब्ध्वेति संदर्शितं आगमोऽखनप्रकारो
वस्मै सः ॥ ४८ ॥

भीमरुक्कदेवकृतविद्यान्तप्रदीपः ।

निषिद्धानुष्ठानासंसारं विहितानुष्ठानांमुक्तिं चाह—कमात्-
नाचरेदिति ग्राह्याम् । विकर्मणा निषिद्धानुष्ठानेन मृत्योरन-
न्तरं मृत्युं प्राप्नोति पुनः पुनर्जन्ममरणवृत्त्यं संसारं प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्वर्गकामो वजेत इत्यादिकव्यभिचिः रोचनार्थो कर्मणि भञ्जो-
त्पादिका मतो निःसङ्गः स्वर्गादिभोगेषु विगते सङ्कल्पमीश्वरे
अर्पितम् यथा स्यात्तथा वेदोक्तं वेदार्थहितम् स्वाधर्मकर्म
कर्मणः एतकारेण निषिद्धाद्वृत्तिभूतः नैष्कर्म्यं भगवज्ज्ञानं
खमते तदनन्तरं सिद्धिं भगवद्भाषापत्तिवक्ष्यां मुक्तिं खमते
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नैष्कर्म्यं भगवज्ज्ञानं खमते इत्युक्तं तत्र नैष्कर्म्यं ज्ञाना-
नन्तरं मुक्तेः किं साध्यान्तरमपेक्षितमुत नैष्कर्म्यदेव केव-
लान्मुक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—य इत्यादि । यः पूर्वोक्तनैष्कर्म्य-
ज्ञानवान् परात्मनः देहेन्द्रियादिपरक्यात्मनः स्वस्य हृदयप्रस्थि
संसारमूलभूतस्य हृदयस्थमहंमममिमानं निर्जिहीर्षुर्निर्दुर्मिच्छु-
श्चेत्तर्हि विधिना प्राशु केशवमुपचरेदित्यन्वयः । केशवकृपां विना
नैष्कर्म्यमात्रेण हृदयप्रस्थिनिर्हारासंभवात्तदर्थं भञ्जविभ्यासोप-
बृंहितेनोपचारेण केशवमाशु तोषयत् विज्ञप्ते कृते तु निष-
यासत्तथा नैष्कर्म्यविशेषे सति केशववैमुख्यस्य संसारावहं
पुनः स्यादिति भावः । कथंभूतेन विधिना तन्त्रोक्तेन पञ्चरात्रा-
द्यागमोक्तेन चकाराद्वैदिकेन ॥ ४७ ॥

विधिं दर्शयति—लब्ध्वेत्यादिना । अनुराहं दीक्षाम तेनाचार्येण
सम्बन्धं दर्शितः आगमः अखनवाचकं शास्त्रं यस्य
सः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

जो भजानी पुरुष अजितेन्द्र होकर स्वयं वेदके कहे हुये
आचरणा को नहीं करता है वह विकर्म के करने से अशर्मा
होकर बार बार जन्मता मरता रहता है ॥ ४५ ॥

शुचिः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः ।

पिण्डं विशोध्य सन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्भरिम् ॥ ४६ ॥

अर्चादौ हृदये चापि यथालब्धोपचारकैः ॥

द्रव्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चाऽऽसनम् ॥ ५० ॥

पाद्यादीनुपकल्पाथ सन्निधाप्य समाहितः ॥

हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥

साङ्गोपाङ्गां सपार्षदां तां तां मूर्तिं समन्त्रतः ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

वेद के कहे कर्म को करता हुआ फल की इच्छा छोड़ कर कर्म फल को ईश्वर में अर्पण करता रहे तो मनस्य मोक्ष निर्दिष्ट को प्राप्त होजाना है फल भूति जो शास्त्र में है उस को रोचनायें समझना चाहिये ॥ ४६ ॥

जो पुरुष शुद्ध अपने आत्मा की वासना रूपी हृदय प्रथा को खोजना चाहै वह तो वेद विधि से पंचरात्र की विधि से श्रीकेशव भगवान् का पूजन करे ॥ ४७ ॥

पहिले उत्तम आचार्य गुरु से दीक्षा लेकर उनसे शास्त्रों का पूजा विधि को पढ़कर रामकृष्णादि जिन मूर्तियों में अपनी प्रीति अधिक होवे उसी में महापुरुष श्रीनारायण की पूजा करे ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

मूर्तेः संमुखमासीनः आदिशब्देन भूतशुद्ध्यादिभिः पिण्डं वेहं विशोध्य सन्त्यासैः सङ्गित्यासैः कृता रक्षा येन सः ॥ ४६ ॥

आर्चावेष्ट द्रव्याणि पुष्पादीनि जम्बादिशोभनेन क्षिति संमार्जनानि आत्मानमव्यग्रतया विष्णुं मूर्तिमनुष्यपक्षादिना निष्पाद्य योगयानि कृत्वा ॥ ५० ॥

पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य सन्निधाप्य हृदि संपूजितं भीमं ध्यात्वा हृदादिभिः हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमन्त्रैर्मूलमन्त्रेण च देवे कृतन्यासो मूलमन्त्रेणार्चयेत् ॥ ५१ ॥

अङ्गानि हृदयादीन्पुष्पाङ्गानि सुदर्शनादीनि तत्सहितां सपार्षदां सपरिवाराम् कैरुपचारैरर्चयेत्तदाह-पाद्येति । आदिशब्देन मधुपर्कमाचनं च ॥ ५२ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

टीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

भूतशुद्ध्यादिभिरिच्छादिना तत्सेवापयोगिपार्षदमूर्तिवस्तुनपरिमहः भूतशुद्धिआग्ने व्याख्यास्यते सङ्गित्यासैः केशवादिन्यासैः ॥ ४६ ॥

अर्चादाविति युग्मकं सन्निधाप्य कथाबोधक्याने व्याच-
रित्या अर्चादावित्यादिना वक्ष्यमाणसूयैधिष्ठानपरिमहः सङ्गि-
धाप्येत्यस्यैव व्याख्यानं भीमर्तो ध्यायेति हृदयेति हृदयाय
नमः शिरसे आह शिखायै वषट् कवचाय वृन्नेत्राङ्गां वषट्
अस्त्राय फट् इत्येवं मन्त्रैः मूलमन्त्रेण तं तमो भगवत इति आदिश-
ब्देण स्त्रस्त्रगुरुपदिष्टमन्त्रेण वा ॥ ५०-५१ ॥

साङ्गोपाङ्गमिति युग्मकं तां तां स्त्रस्त्रादीनां मादय
पुष्पम् ॥ ५२-५३ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शुचिरिति । शुचिः संमुखं मूर्तेरभिमुखं यथा तथा आसीनः
प्राणसंयमनादिभिः आदिशब्देन भूतशुद्ध्यादिसंग्रहः पिण्डं वेहं
विशोध्य सङ्गित्यासैः कृता रक्षा येन सः ॥ ४६ ॥

अर्चादौ प्रतिमादौ आदिशब्देन वक्ष्यमाणसूयैधितोयतिथिनां
संग्रहः इति यथा लब्धोपचारकैः सन्निधाप्यैरुपचारसाधनैरर्चये
दिति सङ्गित्यासैः तत्रादावेष्ट द्रव्यादीनि निष्पाद्य तत्र द्रव्याणि तुल्य-
सीम्बन्धनपुष्पादीनि प्रोक्ष्यादिना क्षिति संमार्जनोपलक्षणानिना
आत्मानमव्यग्रतया यद्वाआत्मानं देहं तत्स्थानासादिना विष्णुं भग-
वन्मूर्तिमनुष्यपक्षादिना निष्पाद्य योगयानि कृत्वा ॥ ५० ॥

पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य समाहितः समाधिना सन्निधाप्य
प्रतिमादौ भगवन्तमावाह्यैः हृदयादिभिर्मन्त्रैः कृतः न्यासो येन
सः कृतहृदयादिन्यास इत्यर्थः तथा मूलमन्त्रेण च कृतन्यासः मूल-
मन्त्रेणैवार्चयेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि सुदर्शनादीनि तत्सहितां सपार-
्षदां सपरिवारां तां तां मूर्तिं स्त्रस्त्रमन्त्रतः तत्तन्मूर्तिमन्त्रेणैवार्चयेत्
कैरुपचारैरर्चयेत्तदाह-पाद्येति आद्यशब्देन दन्तधावनजिह्वोष्णे-
जननेत्राङ्गयङ्गोद्गतेन स्नानशटिकासमर्पणैरित्यसंग्रहः वासो वस्त्र-
युग्मं वस्त्रोपवीतस्याप्येतदुपलक्षणम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्भजयजुषजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पिण्डं शरीरं सङ्गच्छ मन्त्राक्षरन्यासेन कृताग्रस्तः—

“परीक्षयेत् गुरुः शिष्यं शिष्योऽपि गुरुमाग्रजेत्
अथवा गरकावैव प्रायश्चित्तं गुरोस्तथा” ॥

गन्धमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ।

साङ्गं सम्पूज्य विधिवस्तनैः स्तुत्वा नमोदरिम् ॥ ५३ ॥

आत्मानं तन्मयं ध्यायन्मूर्तिं सम्पूजयेद्देवैः ।

क्षेषामावाय शिरसि स्वधाम्न्युदास्य सत्कृतम् ॥ ५४ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपहरनावली ।

इत्यनेनाम्बप्रत्यमुमबोरप्यपेक्षितमिति अतोऽत्र क्रियाविशेषश्च-
येन प्रयुक्तमिति ॥ ४९ ॥

अर्चाकारिकां बाहुविध्याद्विष्टानविशेषमाह—अर्चांश्चाचिता ।
द्रव्यविष्णुं शिवायं क्षितिर्विष्णुं स्थण्डिलम् आत्मविष्णुं मनो-
वक्ष्यमम्—

“द्रव्यविष्णुं शिवायं स्वादात्मविष्णुं मनोमयम् ।

अथवा स्थण्डिलं चैव विष्णोर्विष्णुं प्रकीर्तितम् ॥

इति अस्माद्वचमेवात्र विवक्षितोऽर्थः ॥ ५० ॥

हृद्वाहिकृतमन्त्रावासः साङ्गोपाङ्गामङ्गमन्त्रावबमूर्तिभिः
तद्विताम् ॥ ५१—५३ ॥

श्रीमज्जीवगोश्वामिकृतकमख्यम् ।

अर्चांश्चाचिता युग्मकम् पाद्यादीन्बेव संनिधाप्य बधायोग्य-
स्थाने स्थापयित्वा मानसात्तरं श्रीमूर्तिकपेण भीकृष्णं
संनिधाप्येति वा ॥ ५० ॥ ५१ ॥

साङ्गोपाङ्गामिति युग्मकम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्राणसंयमने प्राणायामः आदिशब्दात् भूतशुद्ध्यादि पियडं
देहं सङ्गिर्यासैः कृता रक्षा येन सः ॥ ४६ ॥

यथा यथावत् द्रव्याणि पुष्पादीनि जम्बूदिशोधनेन
क्षितिं मार्जेनादिना आत्मानमम्बप्रत्यवा विष्णुं मूर्तिमनुष्यपद्मा-
दिना निष्पाद्य योग्यानि कृत्वा पाद्यादिपात्राययुपकल्प्य
हृद्वादिभिः हृद्वादिशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमन्त्रैर्मूखमन्त्रेण च
कृतम्बासः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अङ्गानि हृद्वादीनि उपाङ्गानि सुदृशनादीनि तत्सहितां
मादवानि अयंशुकादिदाराः “नाक्षत्रैरर्चयेद्विष्णुं न केतक्या
महेश्वर” इति निषेधात् अक्षता अनुपहताः स्रजः पुष्प-
मावाः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

स्नानादिना शुचिः मूर्तिः समुखमासीनः प्राणसंयमना-
दिभिः प्राणायामभूतशुद्ध्यादिभिः पियडम् शरीरं विशोध्य
सम्बन्ध मन्त्रपद्वर्णादिभिर्न्यासैः कृता रक्षा येन सः हरि-
मर्चयेत् ॥ ४६ ॥

[२३]

द्रव्याणि पुष्पादीनि जम्बूदिशोधनेन क्षितिं समाजं-
नादिना आत्मानं शोचादिना विष्णुं मूर्तिं पूर्वसमर्पितपुष्पा-
दिनिराकरणेन निष्पाद्य सुयोग्यानि कृत्वा यथा उच्यतेपचारकैः
देशकाद्याद्यनुसारलब्धैः पुजोपकरणैः अर्चांश्चैव अर्चयेद्विष्णु-
मेवाश्वयः ॥ ५० ॥

पाद्यादीनि पाद्यानि पात्राणि उपकल्प्य सन्निधाप्य हृदि
सम्पूजनाय श्रीमूर्तिं ध्यात्वा हृद्वादिभ्यः मूलमन्त्रेण च देवं
कृतम्बासः मूखमन्त्रेण हरिमर्चयेत् ॥ ५१ ॥

अङ्गैर्हृद्वादिभिः उपाङ्गैः सुदृशनादिभिः सहितां सपायद्वौ
सपरिवारां तां तां स्मर्य स्मर्याभिमतां मूर्तिं स्मरन्त्रतः पाद्या-
द्युपहारकान्त्रैरुपचारैरर्चयेद्विष्णुं ध्यात्वा तदन पदेन आर्चयेत्शोकस्याश्वयः
आदिशब्देनानुक्तं मधुपर्कादिकम् संगृह्यते ॥ ५२ ॥ ॥

भाषा टीका ।

स्नानसंन्यादि से पवित्र होकर भगवान् की मूर्ति के
सम्मुख बैठे फिर प्राणायाम भूतशुद्धि आदि से शरीर को
शुद्ध करके अंगस्थासर्वादि सब न्यासों को करे फिर दिग्बं-
धन से रक्षा करके भीहरिका पूजन करे ॥ ४६ ॥

मूर्ति आदि में पूजन करे वा हृद्बन्ध में करे यदि मूर्ति का
पूजन करे तो जो कुछ पूजा की सामग्री मिले तिसका पहिले
रखेवे फिर नैवेद्य पुष्पादिकों को तथा पृथक् की अपने
आत्माको तथा प्रतिमा को प्रोक्षणादि को से पूजा योग्य
करे और आसन का भी प्रोक्षक करे ॥ ५० ॥

पाद्य अर्घ्यादि कल्पना करके सागधानता से भगवान् का
आवाहन करे फिर हृद्वादिन्यास करके मूल मन्त्र प्रशस्त्र आदि
में पूजन करे ॥ ५१ ॥

हृद्वादि अंग सुदृशनीदि उपाङ्गों के सहित और पायद्वौ
के सहित उन उन मूर्तियों को अपने मन्त्र से पूजन करे पाद्य
अर्घ्य आचन मधुपर्क स्नान वस्त्र भूषणादिकों से अङ्ग पूजा
करे ॥ ५२ ॥

भीषरश्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अक्षताभिलकाखङ्कारे नत पूजयाम “नाक्षत्रैरर्चयेद्विष्णुं न
केतक्या महेश्वर” इति निषेधात् उपहारा नैवेद्यम् ॥ ५३ ॥

शेषम् । निमोदयम् स्वधाम्नि स्वस्थाने देवं हृदि मूर्ति
करयटके स्थापयित्वा पुजाविधि समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥

एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः ।

यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे जायन्तेयोपाख्याने विदेहप्रश्ने

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ताम्रिकं कर्मयोगमुपसंहरति—एवमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरञ्जिता

टीपिकाटीपिनी टिप्पण्या ।

आत्मानं तन्मयं तदाविष्टं ध्यात्वा “नारायणमयं धीराः
पश्यन्ति परमार्थिनः । जगज्जलमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनी-
मय”मिति तत् स्वधामिनी श्रीकृष्णमूर्तिं स्थाने स्थापयित्वा शयन-
लीलायमानत्वेन ध्यात्वा ॥ ५४ ॥

अर्चयित्वादिना गृहीतमस्याभिष्टानमपि कथयन्नुप-
संहरति—एवमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरञ्जितायां टीपिकाटीपिण्या

टिप्पण्याय तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीसुब्रह्मन्मूर्तिकृतशुक्लपञ्चीवम् ।

तन्मयम् । प्राचुर्यं मयद् तद्वन्तर्गमिकमित्यर्थः । शेषामाधाय
मगवद्भक्तिप्राप्त्यर्थं पावनमग्नं भोजनार्थं सत्सत्कारं स्वीकृत्येत्यर्थः ।
स्वधामिनी परमव्योमादौ ॥ ५४—५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुब्रह्मन्मूर्तिकृतशुक्लपञ्चीवम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मादयानि पुष्पाणि दीपो नीराजनं तत्सद्वन्तरस्य बहुपुष्पस्या-
प्युपलक्षणम् उपहारां नैवेद्यं नैः साङ्गं सपरिवारं यथा धिधि
सम्पूज्य ततः स्तोत्रैः स्तुत्या प्रणमेत् ॥ ५३ ॥

तन्मयं प्राचुर्यं मयद् आराध्यसूर्यस्तर्गमिकमात्मानं ध्यात्वा
हरेः मूर्तिं सम्पूजयेत् शयं मगवद्भक्तिप्राप्त्यर्थं पावनमग्नं भोजनार्थं

स्वीकृत्येति शेषः । शिरस्वाधाय मगवते पूर्वं समर्पितं तुलसीपुष्पा-
दिकं शिरसि सत्सत्कारं धृत्येत्यर्थः । सत्कृतमिति भावे कः सबहुमा
मित्यर्थः बह्वर्थं सत्कृतं सम्पूजितं हरिं स्वधामिनी परमव्योमादौ
उद्गाह्य स्थापयित्वा पूजाविधिं समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥

एवं निरूपितं ताम्रिकं कर्मयोगमुपसंहरति—एवमिति । अग्न्या-
धिकरणेषु सर्वाङ्गरात्मानम् ईश्वरं चो यजेत्सोऽचिरादभिरूपमकि-
योगः कर्मवन्धाश्मुच्यते ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तन्मयम् । तत्प्रधानम्—

“विष्णोर्भृत्योऽहमित्येवं सदास्याद्भगवन्मयः ।

नैवाहं विष्णुरस्मीति विष्णुः सर्वेश्वरोऽहजः” ॥

इति वचनादस्वामिन्मयवार्थो न तु तत्स्वरूपत्वं स्वमात्मान-
मिदं युक्तरत्रैक्यविधानादत्रापि न एवार्थः किं न स्वादित्येव
सं सतत्प्रमात्मानं स्वात्ममित्यर्थोपपत्तेः—

स्वादान्तरात्मात्मनो व्याप्य विष्णुः स्वात्मेति कथ्यते ।

न तु जीवस्वरूपत्वात् हि विद्वद्भारः प्रभुः” ॥

इति प्रमाणोपेतत्वात् हिशब्देनास्वार्थस्य बहुप्रमाणाप्रसि-
द्धिं द्योतयति ॥ ५४—५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मानं तन्मयं तदाविष्टम् “कामुकाः कामिनीमयम्” इति व
स्वधामिनी श्रीकृष्णमूर्तिः स्थाने उद्गाह्य उत्थाप्य शयनादिभु-
द्रया स्थापयित्वा बद्धा स्वधामिनी प्रदेशविशेषे उद्गाह्य इतः
उत्थाप्य शयनलीलायमानत्वेन ध्यात्वा ॥ ५४ ॥

सम्भवेनाभ्यासपि पूजाङ्गादह—एवमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

तन्मयम् । उपास्य भगवद्वाकारमित्यहंप्रहोपासनांका घोषां
निर्मास्य सत्कृतं देवं स्थापयित्वा उवाच कथापवित्रं पूजाविधि-
समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥

अचिरादिति पूर्वप्रोक्तात् कर्मयोगादयमहंप्रहोपासनाभक्ति-
मयस्तान्त्रिकः कर्मयोगः श्रेष्ठः किन्तु देवैः भगवता प्रोक्ता इत्य-
नन्तरं "तत्र भागवतात् धर्मान् विद्धे" इत्यनन्तरं च मुख्य एव
भक्तियोगः प्रोक्तो ज्ञेयः ॥ ५५ ॥

इति सारायंदर्शिनीं दर्शयित्वा भक्तचेतसाम् ।

एकादशे तृतीयाऽध्याये सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥ ३ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रद्युम्नस्रजः स्मरतिताः स्रजः उपहारो नैवेद्यम् एवमि-
विवस्त्राङ्गम् हरिं सम्पूज्य स्तवैः स्तुत्वा नमोत् ॥ ५३ ॥

किङ्कुवं हरेर्मूर्तिं सम्पूजयेत्तत्राह-मात्मानमिति । तन्मयं
हरिप्रधानं ध्यात्वा घोषां निर्मास्य सत्कृतमर्चितं हरि-
स्त्वापि स्वस्थाने उवाच कथापवित्रं कथासुखं विहरे-
दिति शेषः ॥ ५४ ॥

आत्मानं परमात्मानमन्तर्यामिणम् ईश्वरं सर्वेश्वरम् वो
यजति सः अचिरात् योगमेव मुच्यते संसारात्मुक्तो भवति ॥ ५५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

तृतीयाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

चंदन पुष्प अक्षत माखा धूप हीप नैवेद्य इत्यादिकों से
भग देवताओं के सहित बिधि पूर्वक पूजन करके स्तोत्रों से
स्तुति करे फिर नारायण को नमस्कार करे ॥ ५३ ॥

अपने को भगवन्मय ध्यान करके हरि की मूर्ति का पूजन
करे फिर प्रसाद को मस्तक से लगाकर भगवान् का विस-
र्जन कर देवे ॥ ५४ ॥

इसी प्रकार से अग्नि सूर्य जल अतिथि वा अपने
हृदय में अपने अंतर्धानी आत्मा ईश्वर को जो पूजता है सो
थोड़े ही काळमें संसार बंधन से छूट जाता है ॥ ५५ ॥

इति भीमद्भागवत एकादश स्कन्ध तृतीयाऽध्याय

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

भाषा टीका समाप्ता ॥ ३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे तृतीयाऽध्यायः ॥ ३ ॥

—:—:—

भीमद्वलमाचारं कृतसुबोधिनी ।

॥ भीमोपीजन इक्ष्वाकु नामः ॥

अथैकत्रिंशत्तथापि मुक्तिरेकादशे द्विधा ।

ब्रह्मभावः कृष्णयोगो हरेर्भक्त्या भवेत् ॥ १ ॥

अविद्या पञ्चपदा हि तन्मात्रे प्रथमा भवेत् ।

प्रकृतिक्रमे चान्ता ततोऽध्यायास्तथा द्वये ॥ २ ॥

जनकभ्योऽथ भक्त्यै सात्त्विको राजसक्त्या ।

पुष्टिमागच्छेत् सुखपरवादिपरीता ततिर्गुणैः ॥ ३ ॥

मुक्तिर्हि त्वावधार्य स्वरूपेण व्यवस्थितिः ।

जीवब्रह्मविभागेन द्विधा द्वयमुदीचते ॥ ४ ॥

तामसा राजसाद्यैके तन्माद्ये द्वयं ततम् ।

अंशाश्च भगवांश्चेति द्वितीयाऽपि द्विधा मतः ॥ ५ ॥

ततः पञ्चमिराद्या स्यात् अष्टविंशतिभिः परा ।

एकैकेनैश्वर्यको त्वावधार्यमावतः परे ॥ ६ ॥

ममाहमतिनाशार्थं प्रक्षिप्यद्विधं ततम् ।

तथोच्यते पञ्चात् कृतो भगवन्नेति च ॥ ७ ॥

ततश्च प्रथमेऽध्याये बीजद्वयमुदीचते ।

ब्रह्ममुक्तिर्निजच्छातो वैराग्येयतरस्य च ॥ ८ ॥

अतस्तु मुक्तिपञ्चमं तद्विच्छात इति स्थितिः ।

अथ व्याख्या तत्र बीजप्रकारेणैश्वर्येच्छया मुक्तिप्रकारमाह-सप्तभिः ।

श्वरस्य मुक्तौ भूमेर्भारनिराकरणं बीजमिति तदाह-पञ्चभिः ।

एकैकं त्रिभिश्चेति काव्याद्व्यमनसा कृतम् । तत्र काविकमाह-

॥ भीशुक उवाच ॥

मू० कृत्वा वैत्यनं कृष्णः सरामो यदुभिर्द्वयः ।

भुवाऽवतारयद्भारं यद्यिष्टं जनयन् कश्चिन् ॥ १ ॥

तावन्मुवाहः किंश्च पूर्वतया भूभाररूपवैत्यवधौ निरूप्यते भूमिर्द्वयपञ्चाजेत्यत्र राजानो दैत्या निरूपिताः ते यद्यपि केस-जरासन्धादयो भवन्ति तथापि तेषां वधो निरोधोपपत्त्येन निरूपित इति भूभारहरणं च तेन जातमिति स्मृत्यन्तरतया तत्पुनरुच्यते अनुवादे केवलस्य प्राप्त्यभावात् प्रकृतातः पृथक् कृत्यकत्वात्तरसम्बन्धार्थं पुनः कथनम् एक पदार्थो बहुधा निरूप्यते मिश्रप्रयोजनाच्चेति व्यवस्थापितं चाग्रे देवस्य द्रव्यप-कस्य ते देशा वाच्यपक्रान्तावामित्यत्र तथा निरूपितं वक्ष्य-त्वाय । हेतवेति । प्रकारः पूर्वसिद्ध एव । कृष्ण इति । सङ्कर्षणांश-चरित्रस्यैव स्कन्धार्थत्वात् बाह्यस्य भूभारनाशकार्ये तदाह । बलमद्वयहितो यावन्नैव सहित इति तत्रापि केशवत्व-ज्ञापनाय सराम इति भूभारहरणार्थमेवांशान्तरस्यैव जात-त्वात्तदुपयोगं वक्तुं यदुभिरिति तैर्द्वयैः प्रार्थितो वा भूभार-हरणार्थे देवत्वात् आसन्नस्य तु पीडायां स्वदेह एव स्वस्य भारः कः पुनः पीडकभार इति कश्चिज्जनने क्रोधापेक्षेन भारानु-सन्धाननिराकरणार्थं सर्वत्र भूमौ कश्चिं जनयन् वेगवस्तरस्यैव तथात्वात् अतोऽङ्गिष्टकर्मत्वाय कश्चिज्जनने वधा भूभारहरणा-येति सिद्धं मैतादशोऽर्थः कश्चिद्व्यमनस्कन्धे निरूपितो यनानु-वादश्चापि स्यात् सो नैव मनातिमरमासुरवधारावामित्यत्र तस्यैव-वानुवाहः तेन दशमस्कन्धे अनुक्रमेण भूभाररूपवैत्यानां वध-रूपं चरित्रमिहोच्यते इति सिद्धम् ॥ १ ॥

एवं काविकमुक्त्या वाचनिकमाह-

[२४]

मू० वे कोपिताः सुखदुःखादुसुताः सपत्ने-

दुर्धनोऽनलकचप्रहयादिभक्तान् ।

कृत्वा निमित्तमितरतरतः समेतान्-

इत्वा नृपाश्विरहरन् क्षितिभारमोशः ॥ २ ॥

अङ्गिष्टकर्मत्वाद्ये स्मृतो भगवत्समस्तमागता बाधवैयक-रुपास्ते भगवता हताः वे तु दुर्धनादयो भगवति विरोधम-कृत्यैव परस्परं विरुद्धा भवन्ति तु समास्तत्र ये भगवत्कथं कुर्वन्ति तेषां भारिता इति निरूप्यते । अस्य विस्तारो भारते प्रसिद्धः अनेकैरपराधैर्वहुगकोपिताः चाक्षगृहादेस्तुल्यत्वदशायाम-जातत्वात् दुर्धनादिकमुक्तं दूतस्य कपटरूपत्वे ज्ञाते कोपो भवति ततोऽपि हेलनेन पयर्दातृक्षाः पागडवा जाता इति वाचनिकोऽपराधः द्रौपदीकशाकपथं कायिकोऽपराधः मानसो वा प्रथमः कायिक इति केचित् केशकर्षणस्य भावात्तरज्ञापकत्वात् साधनफलयोगेण-कालत्वज्ञापनाय निर्देशमिति निर्देशो कालान्तरे क्रियावद्भावाय सुबुद्धिः । शोभनत्वं हृदयस्थितिः पागडः सुता इति वीर-पुत्रत्वमविक्रमणाय स्मृतः प्रतिक्रियासामर्थ्याय सपत्नैरिति तुल्यैरित्यर्थः । दुर्धनादनादिशब्दः सजातीयवद्भावात् भूमौ कल-रुत्पादितत्वाभिनिमित्तमितरतरतः अन्धोऽन्यसापेक्षयोः प्रवेशः समेतत्वं ये कोपिता यैश्च कोपितास्त इतरतरशब्दव्याख्याः उम-बेषां प्रायेण न्यायनिमित्तत्वज्ञापनाय तस्मिन् निमित्ते तु कोपिता एव अन्येषामनुषङ्गिकत्वात् पागडवा एव कौरवाणामुपरि युद्धार्थ-मागता इति नृपव्याजान् अनृपान् ना कर्तृत्वं ना वैत्यवधे देवानां सुखित्वात् भारव्याधकत्वात् व्यापनं नृपाणां ननु ततोऽपि निरह-रत् तेषां तत्सङ्गावनिराकरणेनापि कार्योत्पत्तौ तेषामेव निराकरण-मीश्वरेच्छया निवर्तुमशक्यत्वात्तुपपन्नमित्याह । ईश इति । गीतो-पदेशेनैतदिति सिद्धम् ॥ २ ॥

भारानुसन्धानोपावाञ्चेषणकार्यकरणानि यदन् मानसं त्रिभि-राह-तत्र भारानुसन्धानमाह-

मू० भूभारराजपूतना यदुभिर्निरूप्य-

गुणैः स्वबाहुभिर्वाच्यन्तयत्प्रमेयः ।

मन्वेऽननेननुगतोऽप्यगतं हि भारं-

यद्य न कुलमहो ह्य अपह्यमास्ते ॥ ३ ॥

मुख्यानां ततः पागडवैत्येव हतत्वादशानामपि सकाशत्वात् यदुभिः पूतनानिराकरणं कृतं जरासन्धायाशाल्यादीनां पूत-नानामेव भारत्वं प्रकृतं योगात् यदुनां करणत्वाय गुप्तयाहु-त्वमाह । गुणैः स्वबाहुभिरिति । रूपकं भारापनरणार्थमागतो गतो वा भार इति चिन्ता कृतवान् न जानीतो भारः कथमेव सङ्ग्रह इत्यत्र आह । अग्रमेव इति । भगवानेव भार इति न सर्वजनीनः अग्रमेव यथाङ्गवत् । रत्नार्थमागताजमटैः सर्वस्वमसृज्य मित्रं जातमित्याह । मन्वे इति । पूर्वस्थितस्य भारस्य सहैतुकस्य गतत्वेऽपि निराकरणकर्तृणामेव हेतुत्वात्सङ्गोपपत्त्येनः विजातीय-त्वाच्च समानविभाक्तित्वं साधकानां बाधकत्वादाश्चार्थमहो इति पूर्वस्मादपि विशेषमाह । अथपह्यमिति । दैवैर्भूता च निराकरणं यदनुमशक्यमन नास्त एव भारः सिद्धः ॥ ३ ॥

निराकरणोपायमाह-

मू० नैवान्यतः परिभवोऽस्य भगवत्कराञ्चिन्

मत्संभयस्य विभयोऽनहनस्य निरूप्यम् ।

श्रीमद्भक्तभाषावेकतसुबोधिनी ।

मू० अन्तः कश्चिं बहुकुलस्य विधाष वेणु—

एतन्वक्ष्ये बहिर्निष शान्त मुपैमि धाम ॥ ४ ॥

स्वप्नः परतो वा निराकरणं परस्व तत्र दुर्बलत्वादिष्टमाधननाहानस्य
ए प्रवर्तकत्वादसम्भावितं चेत्तत्कर्तृत्वमित्याह—मन्वकुलस्य-
निषेधनित्यत्वमेवकारणः । अस्यत इति यदुक्तञ्चेति
रिकादिति सामान्यनिषेधः दृष्ट्यादीन्बपीन्द्रप्रेरितानि न भवन्ति
दूरापास्तो नाद्यः परिमणोऽपि न भवेत् । कथाश्चिदित्यकीर्त्त-
विजनकत्वेन सम्भावितत्वाकीर्त्तव्यो स्ततोऽपि मरणं सम्भवतीति
तन्निराकरणं परिमणोऽवमाननं तद्विषयगतदोषण गुणामावेन
वा भवति । तत्राहमेव सम्भवाभयो ब्रूयति न दोषसम्भावना
शब्दासनाटनाद्यापेति पूर्वमुक्तत्वात् न तेषां महादिः सम्भवति
न वा गुणभाषः विमर्शोऽहनत्वात् विमर्शः सर्वसम्पदकैः
सर्वतः पूरणमूर्त्यं बन्धनमिव ब्रूयति निरुपमिति मन्वक-
त्वात् कालकृतोऽपि परामर्शो नास्तीत्यर्थः नच प्राकृतसम्बन्धं
नैकुण्ठं तेषमन उपायमाह । अन्तःकालमिति । बहुकुलस्यान्त-
मध्ये कलहमुपाय वेणुस्तदस्य मध्ये बहिर्निष समद्वलत्वात्
तेन दृश्येति दृष्टान्ताच्च लङ्घने अलौकिकस्य भगवत इत्यादि
तस्य कलः सर्वनाशकत्वमाशङ्क्य तन्निराकरणायाह—शान्ति-
मुपैमीति । क्रमपाठादेव तत इति गम्यते तदनन्तरमन्वक्ष्ये दाहं
पुनरत्रैव स्थितः किञ्चित्कुर्यादित्यत आह—उपैमिधामेति । देह-
क्षीप्रदीपयत् स्वस्थानं गमिष्यामस्यन्तः कलहत्पादनमुपाय इति
सिद्धम् ॥ ४ ॥

तस्वोत्पत्तौ हेतुं वदन् काव्यमाह । एवमिति—

मू० एवं व्यवसितो धुञ्चा सत्यसकुरूप ईश्वरः ।

द्यावद्व्याजेन विप्राणां सज्जहसकुलमिषभुः ॥ ५ ॥

अशक्योपायान्तरादिपक्षनिराकरणाय आह—एवमेव निश्चितः
बुद्ध्याति लोकशालान्तराकरणम् अतन्मात्रकरपादमुखोद्गोर्बुद्धि-
रपि तादृशी इच्छाशक्तिर्वा राज्ञिति ब्रह्मद्यापो न निवार्यस्त्व-
यैवानुभूत इति सत्यसकुरूपतां विष्णुनान्यथा तु करिष्यति
कलमकलमन्वयाकर्तुम् समये ईश्वरः अतः श्रुषीणां गवां-
भावाद्योजवः संरक्षितः वज्रनाभाद्वक्ष्ये द्यापो वक्ष्यमाणप्रकार-
व्याजेनेति ब्रह्मप्रकरणत्वाच्च उपसंहार एव न प्रलयः श्वेति
दोषामावाच सर्वप्रकारमर्थनायान्ते निभुरिति ॥ ५ ॥
एवं मनसा भूमारहरणमुक्तम् रूपान्तरस्वीकरणाद्येतत्प्रयोजनत्वा-
जिष्येते कार्यं मुक्तिमाह ब्रह्म । जीवब्रह्मणोर्हि सा जीवानामपि
स्वमिभृतया निरूपणम् अतो वत्तमानमविष्यज्जुक्तभुक्ती प्रकारभेदेन
कथयन् स्वपदारोहणमाह—

मू० समुत्सोऽलोकबाधवनिर्मुक्तालोचनं नृणाम् ।

गीर्भस्ताः स्मरतां चित्तं परैस्तानीक्षतां क्रियाः ॥ ६ ॥

आच्छिद्य कीर्त्तिं सुश्लोकां वितत्य ह्यजसानु कौ ।

तमोऽनवा तरिष्यन्तित्यगास्त्रं पद्मश्वरः ॥ ७ ॥

ज्ञानक्रियाशक्ती आच्छिद्य यशः प्रसारं वैकुण्ठं गत इत्युक्तं
भवति सत्त्वप्रवृत्तिज्ञानस्य बाह्याऽप्यन्तरभेदेन रूपप्रपञ्चे नामप्रपञ्चे
एव परिनिष्ठता नामप्रपञ्चे विचारस्य सहकारित्वाच्च भवण-
मात्रेण निर्यारः । अत आलोचनात्मकस्य चित्तस्यैव प्राधान्यम-
“अधिकारश्च मार्गश्च तद्वरेण्य विचार्यते। अन्तःस्थितं यदा ब्रह्मतदा

योग इदीयत । इन्द्रियान्तः प्रवेशार्थं तथा साङ्ख्यं तथा परम् । बहिः
स्थिते तु भगवति आच्छिद्यैव युक्ता यथा स्थितौ न
न मुक्तिः भगवता स्मृतानां न ज्ञानापेक्षा अतः भवानन्तर-
मेवार्थाश्रयते लोके हि येन यदाच्छिद्यते तत्तदर्थमेव भवतीति
अनकाष्ठच्छिदाहौ सिद्धं तदनुपयोगदृष्ट्या तु पतिव्रतावत्
तूष्णीमावः तथा च भगवद्भक्त्याच्छिद्यमानि भगवद्भक्त्यर्थमेव
भवन्ति लोकातिरोधानेऽपि तन्मध्यः पश्यति तादृश्यात् कदा-
चित्तूष्णीमावो वा ईश्वरात् पर न तैरन्वयवृत्तीति मुक्तिः
सिद्धा विषयच्छेदकस्य तदधीनच्छेदने कः प्रयास इति विशेष-
णम् अलौकिकोऽयमुपाय इति न काश्चिच्छङ्का गोपिकास्त-
दृष्टान्त इति विद्यमानमुक्तिः आलोकः सुबंमयडलम अलोक-
ऽन्धकारः लोकास्तु भुवनजनात्मकाः तजः द्वाभ्यता रुच्यान
विशेषश्चावगम्यते मुक्तिप्राप्त्यै हि त्रिष्वोऽपि तज्जमाः पुनरा-
वृत्तिराहता भवन्ति एकवचने जातिसूचकं रूपप्रपञ्चनालोचना-
द्यपेक्षा नास्ति तु विशेषमाह—ताः स्मरतामिति । यद्येकैव छेद-
कृत्वा नामप्रपञ्चच्छेदनं न भवेत् सजातिविप्रतीतिजननात्
क्रियाचोमवत्त्र लोके वेदे च सहभावेनैव ज्ञानेन विद्या
भवेत् तथा च भगवति कवचा न प्रवर्त्तत एवैः स्थानैर्दृष्टावना-
दिभिः क्रिया च प्राणसाध्या पिपासादिहेतुः आच्छिद्येति पूर्वण
सम्बन्धः उत्तरसम्बन्धस्तु प्रवाणां जीवजडब्रह्मणां
मेकत्वाच्च* काव्यमद्वारासाधनमेवाद्यानसीवत सुश्लोकां
ज्ञानप्रवृत्त्य वक्ष्यमावाच सुश्लोका व्यासादिकृता वक्ष्य-
मिति अनावासेन हि उच्यतेनवा तरणं तथोपायः कृत इत्यर्थः । तु
इति निश्चयेन कौ पुष्टिद्वयम् इतीति काव्यसमाप्तिः अन्तिव्यवधि-
कार एव सर्व इति केचित् ततश्च नात्य उपायोऽस्तीति सिद्ध-
स्वपदमगादिति तत्रैव स्वरूपस्थितिः सर्वनिर्वाहविश्वर इति
तथा च प्रथममन्त्रे बीजत्वं सिद्धं द्वितीये वैराग्यमेव बीजमिति
तत्कारणं पूर्वत्र व्याजरूपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

द्यापं पृच्छति द्वाऽयम् स्तनो न कथनं मत्स्यानुचितमिति
असम्भवेन पूर्वः पक्षः प्रदग्ध्यति द्वयं तत्र पूर्वपक्षमाह—

॥ राजांश्च ॥

ब्रह्मयजाना वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् ।

विप्रश्नापः कथममृद्व्यानां कृष्णचेतसाम् ॥ ८ ॥

गुणत्रय नैशुभ्यं चेति चतुर्थम् द्यापविरोधि तत्र ब्रह्मयजाना
सर्वान्के उच्छिद्ये धर्मः द्यापविरोधी च राजसं वदान्त्व-
द्यापविरोधी च वृद्धोपसेवने च तामसं उत्कृष्टः आयासक-
त्वात्तामसत्वं द्यापविरोधी च नित्यमिति सर्वत्र मक्तिधन-
मेवानां विद्यमानत्वात्कथं द्यापः कृष्णचेतसामात निशुण्या-
वस्था द्यापप्रभवः असम्भावितत्वात्पूर्वपक्षः सिद्धः ॥ ८ ॥

प्रदत्तमाह—

यजिमिच्छ सधे द्यापो बाह्यो द्विजसत्त्वम् ।

कथमेकात्मनां भव एतत्सर्वं वदस्व मे ॥ ९ ॥

निमित्तस्याप्रसिद्धत्वात् निमित्तस्यैव प्रकृते अभावात्
ब्राह्मणेषु यादवेषु वा निमित्तात्पत्तिः दृष्टादृष्टमेक-
बागविशेषे तत्तदधीन्यामुपपत्तात् सप्तदश्यानां दशानां गणना
क्रियतेऽः

*अत्रेका पृच्छति तंष्टा । १० अत्रैकपत्र पाठो नष्टः ।

भीमद्वन्द्वभावाचकनसुबोधनी ।

मू० विश्वामित्रोऽसिनः कएवो बुधोऽसौ भृगुरङ्गिराः ।

कहववा धामदवाऽन्वेषिष्ठानारदादवः ॥ १२ ॥

नारदादवः सहस्रवाः काष्ठाविष्टा बादवा भगवद्विष्ठापूरणाव
प्राङ्गाववाऽनवन्त इत्याह-उद्वाप्रकारवचनेः श्लोकेः तत्राहशमाह-

मू० कीडितस्तानुपप्रउप कुमारो बभूवन्तः ।

हृदयं गृह्य पप्रच्छुर्विनीनां विनातवन् ॥ १३ ॥

कीडित इति राजमांशवः तानुपप्रउपेति आह-यं कुमारो
इति दीघदंशनाभावः बभूवन्त इति पित्राद्यसंभवाः तानुपप्रगृह्य
नमस्कृत्यपि सहजमांशवकत्वम् अविनीना इति नामसाविभाषः-
आकारगोपनं भगवद्विषयमज्ञानजसा अनार्थिना पाजकाः
कामुका भविष्यन्तीति स्त्रियं ॥ १३ ॥ वञ्चनप्रकारं कृतवन्त इत्याह-

मू० ते चेद्यावित्वा त्र्यंवेद्यैः साध्वं जायन्तुनीसुतम् ।

एषा पृच्छति वा त्रिवा ! अस्तवेत्स्वसनेक्षणा ॥ १४ ॥

पुराणान्तरे पावनीसहितो महादेवः अवनीयं इति मातृनाम्ना
तु मुग्धत्वं गर्भिणी सुन्दरी चेद्यवो युष्माकं अर्थात् किञ्चननिधिं
मवा इति पृच्छति ॥ १४ ॥

वञ्चनामाह-

मू० प्रष्टुं विलज्जनी युष्माकं प्रश्ननामांघ्र्यंताः ।।

प्रसापयन्ती पुत्रकामा किं श्रितसञ्जनविषयि ॥ १५ ॥

पादद्वयमुत्तरार्धे चेतिवाक्यत्रयम् अर्थात्साक्षात्प्रष्टुं प्रश्नेति स्त्रिया-
यैवाहमर्चोत्सुक्यपूर्वकं पादद्वयेन भावः स्पष्टः ॥ १५ ॥

निपिताभासमाभित्य कृष्णाविष्टाः चापं दत्तवन्त इत्याह-

मू० एवं पल्लव्या मुनवस्तानूचुः कुपिता नृप ।।

जनविषयि वा मन्दा ! मुसखं कुलनाशनम् ॥ १६ ॥

एवं वक्रोक्त्या परीक्षारूपवा वाञ्छिताः मननं वृत्तागतज्ञाने हेतुः
अन्वया अन्वयापराधेधिकद्वयदोऽनुचितः तेषामन्वयकर्तृत्वेऽपि
भगवद्विषयवत्त्वात् दण्डो वा दकः स्यात् मुनीनां हस्तत्वं वा भवेत्
मन्युवशानामेवास्ते विभूतित्वात् कुपिता इत्युक्तं वाः कुलस्य
नाशकं नित्यसापेक्षत्वादसमयेसमाप्तः कोपावस्थाद्विज्ञानप्रवेशे
मन्दा इति सम्बोधनं वृद्धिराहताः अमन्दा इति वा त्वारिता
इति हास्यं तामसाङ्गाजसोऽर्णमिति विशेषः अर्थाभास इति वा
ग्रीह्य इवेति अत एव चो मुसलम् अवघातजनकम् "अस्ता खरा-
चरप्रदण्णात्" इति श्रुत्येन भगवद्भोजनसाधनं कलपाकारत्वं च
यादवानां कुलनाशनमिति तस्य स्त्रमाशकार्थं ग्रीहिमात्रस्य यथा
भवघात हेतुः एवं सति न समाप्तदोषः महत्त्वेकवज्जैगो भवेत्
मन्दादोहनभावेनेति विशेषः भावाज्ञातार इति च सम्बोधनम्
अत एवामि अकृतायंत्वमाधना अत एवोद्धवप्राप्तापे निष्ठा
युज्यते अंशतस्तस्याप्यज्ञानं मोसलविषये दाहादिसम्भावना
असम्भवं विद्यमानमपि नाकं दंशनादेव क्रातुं शक्यत्वात्...
यत्पुरुषस्यायुधाविशेषरूपमुशलोत्पत्तिप्रापकं वचनं चाप इति सिद्धं
सन्तमिराग्रिम.....वर्षिदंशनं गृह्णयन्तम्

राजनिवेदनं लोकमयं तजिराकरणाव मुशलनाशः अंशंशि-
विनिधोगाव तस्य रूपद्वयस्थितिरिति तदर्थः ॥ १६ ॥

तत्र प्रथमं चापार्थदंशनमाह-

मू० तच्छ्रुत्वा तेऽतिसन्त्रस्ता विमुच्य सहस्रोदरम् ।

साम्पश्य दृशुस्तत्र मुशखं जल्पवस्त्रमयम् ॥ १७ ॥

कार्ष्णे जाते सङ्कपेणाघेशस्य गन्तव्यासर्वनाशानुसन्धानेन
महाभयं प्राङ्गाणानां प्रापकत्वात् पञ्चाक्षरः तेषां भक्ते
पायामवस्थावर्धनार्थत्वात् संवाहात्पुनरेव भयोत्पत्तिः अन्तेतगन्ता-
न्निप्रवमाणास्तेन विमुच्य दृश्यन्तः उद्गोच्छ्रुतत्वाय सविचरवस्थेन
तदाकाशे सार्वभूतः तादृशकथाद्वयभावेनात् तन्मिद्वारा वा
प्रकटम् अन्वया जनविषयवतीति वचनं बाधितं स्यात् आकृतिवचनाः
शब्दा इति अयमप्यत्रकथार्थं मुशखत्वं दाहादिप्रतिकारानिरा-
करणात् तथातम् उत्तरोत्तरं प्रतिश्लोकार्थकरणां भगवद्विषयात्
अवस्था सृष्ट्युत्पत्तेः सीमेन कृत्रिमादिवत्त्र निश्चारात् ॥ १७ ॥

इद्वरच्छ्रुत्वा अयुक्तमपि गृह्णातीतवन्त इत्याह-

मू० किं कृतं मन्त्रभावेन किं वर्धितवन्ति ता जनाः ।

इति निहृविता गेहानादाय मुशखं ययुः ॥ १८ ॥

हृदप्रकाराभावात् भाष्येन कृतम् अन्वेषां वा पूर्वं साक्षि-
त्वेन स्थितातां वचनं न अस्मत्सम्बन्धिभिर्मन्त्रभावेः भगवता
सह बहिःस्थितिरुत्तमा नतन्वचनेऽन्तःप्रवेशः अतो मन्त्रत्वं लोका-
पवादाऽप्यधिकः इति कल्पवृत्तामोक्षं विह्वलत्वं तत्तद्गृहेषु प्रह-
शनायंमत्याश्चर्यं च यथापवर्तनीति गेहानित्युक्तम् ॥ १८ ॥

त्यजदकमिति श्रुत्येन सैव श्रुतत्वा मुशखस्य वा परिष्काग उचित-
भगवते निवेदनं वा त्रयमप्युक्तत्वा राज्ञे निवेदनं कृतवन्त इत्याह-

मू० न त्वोपनीतं सर्वसि परिष्कानमुसखिभः ।

राज्ञे आवेदयाञ्चक्रुः सर्वेयादवर्मांशप्रो ॥ १९ ॥

सामर्थ्यानामन्तत्वात् भगवात् कृष्णे न निवेदनं तं मुशखं चका-
रात्साम्यं च न्यायविचारकं राजतारं समाख्याने सहः राज-
दण्डमवाह्यं परितो म्लाना मुसखीयेयाम् उपसेनोऽपि राज-
सभायां बभूविः सह तिष्ठति एवं राजनिवेदने सर्वेषां ज्ञानं
वृत्तं भवति तथा च सर्वेषां वैराग्यमुखितं परमकृपाजोगैवगत
ऐकाकीतरनेककार्यकधीति अंशानामवर्तीयाणां सायुज्यं प्रश-
मायो ना देव इति एवं करणम् ॥ १९ ॥

तत्र शापनाम्ना प्रकटस्य मुशखस्यान्वयामावः सम्भवति भगवान्
शुक्रातिथिं वचने तर्थापि न ज्ञानोपासनादिद्वारा मोक्षप्रयत्नः
किन्तु सर्वे लोकाः सन्त्रस्ता एव जाता इत्याह-

मू० श्रुत्वा मोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुशखं नृप ।

विस्मिता मयस्त्रस्ता बभूवुर्गोत्रात्मजः ॥ २० ॥

शापसंवादी मुशखः संवादिवाक्यमपि श्रुत्वा न मोघोत्पातः
किंवाअपरमे विनिधोगे कृतवन्तः अथैव विप्रं तत्राह-
इति देशदोषामाव तथा च केवामपि ताक्षीकके पृथिवीर्वा
सिद्धम् ॥ २० ॥

लौकिकोपावस्तु राज्ञा कृत इत्याह-

मू० ते च्युर्गपित्वा मुशखं बभूवुः स आहूकः ।

समुद्रसर्पिण्ये पादवस्त्रोऽहं चारुवावशोपितम् ॥ २१ ॥

तदिति पाठे तदिति समुद्रागोत्पन्नः प्रजेकपर्वतसाबी यथा
भवति तथांशमेवाः सम्पादितः वृत्तानुमत्ता कृतमिति आहूकः
सहितः पित्रा सहितो राजा समुद्रमभिज्ज इति आरोहके नाशा-
यम् अवशोपितमशक्यच्युर्गपित्वाशम ॥ २१ ॥

लौकिकोपावेन तजिराकरणां कृतं तद्विपरीतं जातमित्याह-

भीमवृक्षमाश्रायकृतसुखाधिनी ।

मू० कश्चिन्मरुतोऽप्रसीदुह चूर्णाणि तत्रैकतः ।

उद्धातादि वेलायां लघ्नात्वास्मन् किलैरकाः ॥ २२ ॥

नहि ब्रह्माक्षरूपमुशलचूर्णाणि समुद्रे मग्नानि भवन्ति जेत-
लोहप्रसवे त्वाप्रमकार्याय नतु समुद्रे तस्यापि गज्जने नचाया-
भक्ष्यः ज्ञानाभावाय तयोपायः भवतिः मरुतुणां न्येरकाः फटे
उपयुज्यन्ते वेलायां खननवाद्वालुकायामूत्रा इव लोहचूर्णा-
नामरुकात्वेन लौकिकगुणपान्तिः प्रष्टव्येत्याह, किञ्चित् त्रिभिर्गुणै-
र्युगाणां तादृशी सास्त्रादुपयोगपर्यन्तं हि विनियोगो यत्तव्यः
स चूर्णाणामुक्तः ॥ २२ ॥

शब्दस्याह—

मू० मरुतो गृहीतो मरुतुग्रे-ल्लेताम्यैः सहार्थेन ।

तस्यादरगतं खोहं स शब्दं लुब्धकोऽकरोत् ॥ २३ ॥

स इति कालकन्यारूपः एतदर्थमेव कालकन्याजगरूपेणावतीर्णा
सङ्कल्पेणांशस्य कालकन्यासनरूपत्वात् स्वरूपाभिव्यक्त्यर्थं तदासनं तत्-
कन्यया वक्तुम् आहो गते तु पश्चात्तापो व्यापश्य शिष्टं रूपम् २३

पूर्वोक्तं तु भगवच्चरित्रत्वेनोपसंहरन् इदोक्तोक्ति—

मू० भगवान् ज्ञातमवांशे ईश्वरोऽपि तदस्यथा ।

कर्तुं नैच्छद्विप्रशापदुर्लभरूपव्यमोदः ॥ २४ ॥

भगवानिति पुरोत्वेन सर्वकर्तृत्वमुक्तं तेनैतत्पर्यम्भगवच्चरित्रमित्यु-
क्तमस्ति तु लौकिके परिहारे ताज्ञानाशक्ती निर्मित किन्तु सङ्कल्पेणा-
रम्भेयेति नद्विष्यति तत्र सास्त्रस्यापराधित्वात् भयान्निरहितं न कैरपि
स्वत एव ते ज्ञेयोऽर्थमुद्धरणयनेन तदावस्था कर्तुमपि शक्तः
ननु, स्वत एव किमित्यस्यथा न कृतवान् तत्राह तद्व्यथाकर्तुं नैच्छत्
स्वाज्ञानाभंशत्वे सायुज्ये वा विद्यमानावस्थानिवृत्तेऽनुत्पत्त्यात्
प्रकारे परं विशेषः तस्मात्प्रते वासुदेवकार्यकरणाभावात् अन्यथा
कर्तुं नैच्छत् तत्र हेतुः कालरूपी तस्य विप्रशापार्थं विशेष्यं कः
पूर्वेण सम्पन्नमीश्वरोऽपीति अन्यथा ईश्वरपदं व्यर्थं स्यात् ईश्व-
रानुमोदेनैव सेवककृतं इदं भवतीति तस्माद्वागमार्थमुपाया रचित
इति सिद्धम् ॥ २४ ॥

इति भीमझागवतसुखाधिप्योभकाद्दशस्कन्धचरणे

प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ १ ॥

वैराग्य हेतौ संसिद्धं हृदये रागसम्भवात् ।

आस्तरस्य वशिष्ठत्वाच्च वैराग्यं फलिष्यति ॥ १ ॥

अतो गुरुस्तथा शास्त्रं यत्तव्यं मुक्तिहेतवे ।

गुरुर्हो विमक्तिमार्गमेवको विहितो महान् ॥ २ ॥

भगवद्वचनं शास्त्रं सेवकानां तु सेवके ।

प्रपन्न एवाधिकारी शास्त्रमार्गेण यो भवेत् ॥ ३ ॥

केवलं निरोधेन निरुद्धा ये न ते तथा ।

ज्ञानेन सहितौ तस्मादसुदेवोद्धतौ मता ॥ ४ ॥

वसुदेवस्य संसिद्धं धीजं च ज्ञानकर्मणी ।

शास्त्रेणाचार्यराहित्यात् न ज्ञानं फलति स्फुटम् ॥ ५ ॥

उद्धवस्य प्रपन्नस्तु महती लौकिकतत्त्वतः ।

गोपिकाज्ञानसन्देशस्तस्या एव तु पोषकः ॥ ६ ॥

निरोधः सुदृढः कृष्णो ममतावहितो महान् ।

गतोऽत्र वसुदेवस्य ममतानाशनं यथा ॥ ७ ॥

महता तूद्धवस्यापि यथा नश्यत्तथा कथा ।

तत्र प्रथमं वसुदेवस्य ममत्वस्यैवमवस्थायायुज्यं वक्तुं गुरु-
प्रपन्नस्य कृष्णममताया इदंवाक्यं विषयभावाच्च नारद-
गुरुत्वेन भगवान् चिन्तितवान् तस्य स्थितिमाह—

भीशुक उवाच ।

मू० गोविन्दभुजगुप्तायां द्वारमत्वाद्गुरुद्वहं ।।

अनात्सीत्तदोऽमीहणं कृष्णोपासनलासः ॥ १ ॥

कृष्णमेवायां हि बहवो विद्वाः दैत्याः पापानि च
तत्र नारदस्य पापामात्रेऽपि दैत्याः खोभकाः सन्ति बाह्याभ्यन्त-
रभेदेन प्रकटञ्च भगवान् सेव्यः तत्राध्यात्मिकार्थदेलातां हृदये
विद्यमानत्वात् प्रकटेऽपि भगवति सेवा न सम्भवति अत्र तु भग-
वद्भुजैर्दुर्गिमायां दैत्यप्रवेशाभावात् द्वारमत्वामिति च भगव-
न्निगमेनव्याजत्वेन सहजदैत्यनिवासमाभावाच्च नराणां जीवानां
समूहं द्यति अण्डयतीति नारदः ब्रह्मभाववापक इत्यर्थः । उक्ताये-
वचनान्ध्रमाय सस्याधनामित्यसङ्कटोचाम कदाचिद्भ्रमनवैकुण्ठे
कदाचित्प्रकटो हृदये अत्र आह, अमीहणमिति । मन्वेदा कृष्णो-
पासनायां लासः बन्धुभावेऽपि न नारदं कृपयति द्वारकायां स्नापा-
देवयोग्याय अनेनैवज्जापितं यदि नारदस्याद्वा भगवत्सेवां कुरु-
स्तदा शापो नर्गभभवेदिति अतो भगवत्सेवा देवादीनामपि
दुर्लभा सर्वानर्थनिवारिका मुक्तानामप्यभिषिप्येति प्रकरणास्मै
मोक्षतुल्यत्वाय निरूपितं रूपम् । ननु, नारदस्य नारदस्य प्राप्तस्य
क्रममुक्तिर्निषत्वात्स्वतः फलाद्यभावाच्च प्रेक्षावतः कथं खाद्यमेति
चेत् इन्द्रियमाफलवामिति ब्रूमः अधिकारे कानेकरस्य न मुख्यं फलं
इन्द्रियाणां देवतात्माभावात् ॥ १ ॥

एतदेव शुकोऽसम्भृत्युक्तिमत्त्वेन वदयति—

मू० कोऽनु राजाश्रीद्वेषवान् मुकुन्दचरणाम्बुजम् ।

न भजतमन्तो मृग्युक्ताश्चममराजमैः ॥ २ ॥

इन्द्रियाणि वर्तन्ते मस्मिन्निति स्वयंशब्दियः नतिशब्दियेषु
वर्तन्ते च नष्टाश्चरत्तुकोऽश्ववान् भवन्ति अतः परवशोऽश्वो न
भजत इत्यर्थायः यच्च पुनरिन्द्रियाणि सन्ति सेवासाधकानि स
कथं न भजते प्रयोजनाभावादि चेत् न मोक्षदाता च सः सुसे-
व्यश्च मोक्षदावद्वेषमाणाश्चायं सर्वतो मृग्युरिति समराणामपि
मुक्तिरपेक्षिता किंपुनः सर्वतो मृग्युर्नामित्यर्थः अस्तिमजम्भयु-
त्तमत्वम् ॥ २ ॥

सङ्गतिमाह—

मू० तमेकदा च देवर्षि वसुदेवो गृहागतम् ।

अर्धितं सुखमासीनमाम्बाद्येवमवधीत् ॥ ३ ॥

प्रियेण वसुदेवो यदुत्कलशापं न भूवान् कृष्णस्थित्या लोके-
रनुभवात् वैराग्योपयोगमाभावाच्च विशेषेण निमृष्टा इति वच-
नात्पूर्वमाया वा कृष्णोपासनलास इति नारदस्य पुनरागमने
हेतुः पूर्वपक्षे निःशङ्कतया स्थितिरुत्तरपक्षे कृष्णगुरु स्थितौ
वसुदेवगुरु समागत इति शापान्तरपात्रे तु भगवद्व्यापयेन-
तस्य निर्धार इति सर्वं सुखमिवास्मिन्नेव कथा प्रवृत्तिरुत्तर-
तमिति अत्र नक्तृत्वेन प्रसिद्धं सर्वं त्वस्यकथापि एकदा
सांस्वके काले वसुदेव इति शुद्धसत्वात्मकः श्ववो मन्त्रद्वारः-

श्रीमद्ब्रह्मभाष्यकृतसुबोधिनी ।

अद्वैतिकमन्त्रद्रष्टारो देवस्यैव ततोऽपि पुष्टिमात्रमन्त्रद्रष्टृत्वाद्भि-
भूतिरिव चक्षुर्ये प्रकृते त्वस्योपयोगः गृहागतमिति स्वाधीनता
पूजितत्वमुत्तमप्रज्ञोपयोगः भगवत्प्रेरणाया समागतस्योपा-
सनायामपि वैद्यस्यैव नास्तीति सुखमाधीनमित्युक्तं पुनरभिवादनं
गुरुत्वबोधकं बहुकाव्यमारुह्य प्रष्टव्यमिति इति स्थितमिदमा-
निर्दिश्यते ॥ ३ ॥

प्रश्नमाह-वद्विभिः—

॥ वसुदेव उवाच ॥

भगवच्छब्दवाचकाः वद्व्या इति वद्व्योकाः तत्र प्रोत्साहनं
त्रिभिः प्रश्नद्वयं त्रिभिः तत्र प्रथमं नारदस्यैवासाधारण्यं गौतमे
प्रोत्साहयति—

मू० भगवन् ! भवतो वात्रा अस्तये सर्वदेहिनाम् ।

कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनाम् ॥ ४ ॥

"ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति यो ब्रह्मज्ञः स एव सः" गुरुवाच भग-
वति सन्बोधनं "जगन्मित्रं हि नारदः" वात्रा आगमनं राजादि-
सर्ववैजयन्त्याय सर्वदेहिनामित्युक्तं अतोऽपि निरपेक्षत्वात्
अहिमाप्रचुरधर्मबोधनारसंसारोद्धारकत्वाच्च देहामिमामिना-
मिति मुक्तवैजयन्त्याय अत्र एव विचार्य तेषां अतो हित-
करणे इष्टातः अकृपणानां सर्वतः सत्पणानामपि पित्रोराग-
मनम् अस्तये किं पुनः कृपणानाम् उभयोर्वियोगे ह्यनिकृपणाः
अस्तये परमोत्कर्षार्थे विशेषणम् उत्तमश्लोकस्य मार्गभूतानां तत्र
प्रविष्टानां भगवत्प्राप्तेर्निश्चत्वात् तथा च नारदस्य त्रयो गुणाः
सर्वमेवैव सर्वहितप्रापणं गोविन्दप्रापणं चेति एकैकेनैव वचं
कृतायाः किंपुनस्त्रिभिः उपसंहारे बहुवचनं पूजार्थं स्ववहारे
वा कृतशोषपरिहाराय च आगमनं तु भगवद्विच्छेदयति न कोऽपि
विरोधः ॥ ४ ॥

कथं नारदागमनेनैवमिच्छाशुक्रस्य देवार्थविभूतिरिव प्रकट-
यति—

मू० भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च ।

सुखायैव हि स्वाध्यासात् त्वाहंशामकृपुतामनाम् ॥ ५ ॥

देवापेक्षया उत्तमस्यैव सर्वेषां सुखैककारित्वेन विभूतिरवमिम-
श्लोके देवा हि द्विविधाः प्रवाहमयोदाभेदेन तत्र प्रवाहदेवा
इष्ट्यादिकर्तारो भवन्ति इष्ट्यादिकं तु दुःखकरमपि प्रवाह-
नेना अपि द्विविधाः बाह्याऽवन्तरमेदेन सुखदुःखं च लौकिका-
लौकिके चकाराऽयामलौकिके परिशुद्धीने वेदितव्ये भूतानि
भूतलौकिकस्थितजीवाः प्रकरणात् विशेषः चरित्रं तु स्वरूपतो
महत परं तु सुखदुःखजनकं च ऋषिरिव हि मन्त्रं द्रष्टृत्वं
मन्त्रास्तु सहजमपि धर्ममपेक्षितमात्रमंशतः प्रतिबध्नाति तत्र
सहजमाविदुःखं प्रतिबध्नातीति नात्र तिरोहितमिव सर्वजनीन-
मित्याह-हीति । साधवः सदाचाराः मर्यादारक्षकाः लोकवैजयि-
भगवता अधिकृता नारदतुल्याः पुष्टिमात्रस्था गोपिकानुत्था
अच्युतात्मानः मन्त्रा अपि त्रिविधाः मर्यादास्थाः देवगुह्याः
भगवद्गोपीकरणायाः अतो भवन्तो भगवद्विचारितं देवकृतं
मर्त्यानां प्राप्तं च दुःखं मन्त्रप्रयोगेण दूरीकृत्य सुखमेव
साधयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विभूतिरिव वक्तुं ततोऽपि विशेषमाह—

[२५]

मू० भजन्ति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् ।

आवेशे कर्मसन्धिषाः साधवो द्वागवत्सखाः ॥ ६ ॥

ननु, वद्वे भगवद्वचनभूता देवा "वन्न दुःखेन सम्मिश्र"मिति
वाक्यानुसारेण सुखमेव प्रयच्छन्तीति चेत् न नहि एकेन यागे
कृते तत्सम्बन्धिनो अगो भवति नवा अग्निशोमे कृते द्वाव्या-
हस्त्रगो भवति । ननु तेषां भगवद्वचनभूतानां कथमेवमतद्वाह,
कर्मसन्धिषाः राजाधीना हि मन्त्रियो भवन्तीति वेदमात्रेण-
यैव नात्र किमपि विचारणीयं वैजयन्त्यामाह-साधवो हीनव-
त्सखा इति । अतुर्थपादः सिद्धास्त इति सन्त आत्मा ब्रह्मेव
चेति अतुर्थः पादः नहि भवेत्तथा कर्तुं शक्यं यथा अग्निना
देवमेव करण्ये हेतुः वत्सं खाति जिह्वा माददते इति कार्या-
कारणविचारभावेन सहजसंहवन्तो वत्सखाः सामान्यवाक्यं
विशेषपरमिति प्रकरणादवगम्यतस्त्वं तस्माद्भगवत्समागममात्रेणैव
भगवद्वचनार इति सर्वेषां सर्वे सिद्धं भवतीति तदुपपत्त्यर्थ-
नेन प्रोत्साहनमुक्तम् ॥ ६ ॥

प्रश्नमाह—

मू० ब्रह्मस्तथापि पृच्छामो धर्मान् मागवतांस्तथ ।

यान् भूत्वा भज्या मर्यां मुच्यते सर्वतो मन्त्रा ॥ ७ ॥

ब्रह्मावामिच्छापी विदितसर्ववृत्तान्तो विदितसाध्यसाधन-
भावो धर्मान् पृच्छति, "कथं मागवतांस्तथा पुरुषो वेद" इति शास्त्रार्थ-
त्वाय भगवतो ब्रह्मवभावनायामपि गुरुत्वस्य भगवत्तान्त्री-
करणात् शास्त्रार्थसिद्धिः किन्तु ब्रह्मण्डान्तमुपदिष्टं तेन जीव-
भूमिस्थितयेन ब्रह्मभावे जातेऽपि ब्रह्मभूतः प्रसन्नार्थमेत्यादिनि-
रूपितार्थस्यासिद्धेः भगवत्तान्त्रीकरणेन तस्मिन्निरिति प्रश्नः
नारदस्य ब्रह्मभावो जात इति तथा सम्बोधनं कृतुमिच्छात्वा-
भावाच्च स्वरूपानुष्ठयः स्वरूपानुष्ठयमपि मयि स्थितमिति तथापीति
भवहागमनेनैव सिद्धोऽस्माकमर्थस्तथापि शास्त्रार्थपरिपाकनाय
पृच्छामः देवकीप्रभृतीनामप्ययमर्थोऽभिहित इति बहुवचनं भाग-
वतानिति प्रमाणातः स्वरूपतः फलतश्चेति त्रया निवतभगव-
त्सम्बन्धान् तवेति श्रुत्याऽनुष्ठेयान् दुःखनिवर्तकत्वं तु तेषामि-
हानीमेवमाह-यान् भूयेति । उपायपरिज्ञाने हि निश्चितता मन्त्रात्
भज्या तद्गमनेन करण्ये सम्भवति मर्या इति स्वभावतः
सम्बन्धे सर्वत इत्याध्यात्मिकादिभिः ॥ ७ ॥

ननु, दिव्यद्राक्षसहस्रवर्षानन्तरं प्रसन्नो भगवान् कथं
कहमेव शुक इव न गुरुर्जात इति चेत्तत्राह—

मू० अहङ्कुल पुराऽनन्तं प्रजायं भुवि मुक्तिदम् ।

अपूज्यस्य मोक्षाय मोहितो देवमाचय ॥ ८ ॥

अलौकिकाज्ञानज्ञापकस्य देवकीजठरादुद्गतस्य कुतो न
गुरुत्वमित्यत आह-किञ्चेति । प्रसिद्धार्थज्ञापकत्वेन न गुरुत्व प्रसि-
द्धिस्तु जन्मभयां सत्यसङ्कुलपराङ्मयापि पुत्रत्वमेव न गुरुत्वम्
अस्मिन् जन्मनि प्रसिद्ध्यभावात् अत आह, पुरेति । ईश्वरपरि-
चयाभावात्पुनरेवोऽनुचित इति आशङ्क्य सेवितव्यत्वाभावाद्-
कथेय परिचयः प्रकारे परं निशेयः प्रजायं इति भुवि मुक्तिद-
मिति न क्रममुक्तिः न ना उभयार्थेन मोक्षाय इति तपसा शुद्धि-
तस्य कथमेवमतद्वाह—मोहित इति । प्रजासर्वे ब्रह्मणा आदिष्टो
नचापेक्षः प्रथमं सङ्कुलपरां तर्गेति भगवतापि तथैव विज्ञा-
रितं ततो भगवत्साहचर्याविद्यमानस्य प्राथमेयत्वादिद्वैतः

भीमङ्गलमाचारिकृतसुबोधिनी ।

ततस्तपस आधिक्यविविक्तशुद्धिः ततो भगवद्विचारितस्वाध्याया
भावासम्भवात्माध्यामोहः यथा देवा अपि मुह्यन्ति सा इवमाया ॥८॥
ननु, कथमिदानीमप्ययथा मविष्यतीत्याशङ्क्याह—

मू० यथा विचित्रवचनताम्रवेडिस्मन् सर्वतो मयात् ।

मुच्ये मशङ्कलैवाद्या तथा नः शाधि सुव्रत ॥ ९ ॥

इदानीं विशेषप्रार्थना “वाक्येये मद्रति पराम्” इति वचनात् भग-
वतः प्रतिवचकत्वम् अत्र स्थित्यमावकारण्यरुच्यभावे हेतुमाह,
विचित्रवचनताम्रदिति । भगवतः पुत्रत्वेन स्थितायापि यदा
वचनमन्वपुत्रादिसंसारचिन्ता तदा कदाच निवृत्तिः तदा
तस्य वचनस्वैकः प्रकारः वचनतामाचार्यं परिगृहीतादपि
वचनमिति विचित्रता जगत्प्रतरे पुनः साधवसम्पत्तिः कीदृशी
मवेदिति अस्मिन्नेव जगत्प्रतरेयुक्तम् अधिकारोऽपि भवेदुतः
तथा वैकुण्ठादस्यागमनम् अतः सर्वनिवेद्याह—सर्वतो मया-
दिति । अज्जमति अनावासेन आवासे हि चित्तक्योद्देशात्पुनरावृ-
त्तिमेवेत् अथा साक्षात् परमेश्वरा साक्षात्वात् वक्षो वाद्याऽवन्तर-
भेदेन तत्रात्ममण्डपिस्मिन्निष्ठस्य मोक्षेन सम्भवति । यथा सत्त्वं
तन्निष्ठवर्धमाह—साक्षादिति । शासनं वाचकशिक्षा, नोपदेशमात्रेण
कार्यसिद्धिः सुव्रतमिति सम्बोधनं सर्वनिवेद्याय आभितसत्त्वं
कार्यसिद्धिकरणमने भगवन्तमपि प्रार्थयित्वा सर्वं करिष्य-
तीति एवं त्रिभिः प्रश्नः सिद्धः परित्यक्तोऽपि ॥ ९ ॥

सावधानभक्त्यासिद्धये युक्तचनम्

शुकउवाच ॥

मू० राजश्रेष्ठं कृतः प्रश्नो नमुद्वेन भीमता ।

भीतस्तमाह देवर्षिहरेः स्मरितो गुणैः ॥ १० ॥

राजज्ञानि महत्तमसम्बोधनं बोधकथाव्यञ्जनायोभवांगुणकथनं
भीमता देवर्षिरिति सर्वथा परमासिद्धान्तकथने हेतुः प्रीति इति
हरेर्गुणैः पुत्रादिभावनानुवृत्तादिभिः सम्यक्त्वेन महान्वमिति
स्मरितः तस्य पूर्ववृत्तान्तः सम्यक् ज्ञात इत्यर्थः ॥ १० ॥

उत्तरत्वेन शास्त्रं वक्तुं स्वयमप्यभिमन्युमाह—त्रिभिः—

गुरुशिष्ययोर्मध्ये प्रवचनस्य स्तुतिप्रैक्येन तत्र प्रथमं श्रोतुः
पुरस्कारः—

भीनारह उवाच ॥

मू० सम्भवेतद्व्यवस्थितं भवता साधनमेवम् ।

यत्पृच्छसे भागवतान् अमीक्ष्यं विश्वमावतान् ॥ ११ ॥

यदस्माभिर्वक्तव्यं भगवद्भक्त्या भवणाद्गुणैः कर्तव्ये इति
सर्वशास्त्रार्थनिर्णयार्थमात्रेण च भगवद्भक्त्याऽप्येव कर्तव्यत्वा-
भावात् तदेतत् त्वयैव निश्चितं साधनम् । भगवद्भक्ताः तद्व्यवस्थे
निश्चितमार्गवत्त्वात् विशेषतो गुरुत्वाद्यं पृच्छसे अनुवादे पुनर्भ-
गवद्विषयनिर्देशो भक्त्या विश्वस्मिन्नुपमावो येषामिति तदभावे
मार्गान्तर इव कार्यसिद्धेः अनेन गुरोर्भावे प्रश्नहेतुरप्युक्तः
सामन्वतोऽपि भूतास्तथागतः करणवृत्तिं स्रष्टादयमिति ॥ ११ ॥

अबोक्तानुमावत्वं प्रश्नहेतुत्वेनोक्त्वा कैमुतिकस्थोयेन
ताम् स्तौति—

मू० श्रुताऽनुपठितो ध्यात आहतो वाऽनुमोदितः ।

अथः पुनाति स्रष्टां देवत्वमवृद्धाऽपि हि ॥ १२ ॥

सतो भगवद्भक्तस्वैकोऽपि अमो लोकोद्घातिनः सर्वथा बहिर्भूतानि

मावच्छिन्नानिहान् बहुनपि भूतमात्रः सद्यः पुनाति किमुनभंग-
वद्भक्त्यामाह माहात्म्यं वक्तव्यमित्यर्थः । यथा अजामिमे भगव-
त्स्वैकानां पक्षपातवृत्तकः स्वभावः “भूतानि विष्णोः सुरपूजि-
तानि” इति शब्देन भूतः पवित्रता लोके वेद वे तुल्यमिति फलत्वेन
कार्येण भवत्यानन्तरमाधिकीत्तनमनुपठनं ध्यान मानसकुल-
वाङ्मनोमोक्षरस्तथा करोति त्रयम् आहतो वेति पूर्वम् सह
स्वतन्त्रविकल्पः आदरस्य प्रेमसहितत्वात् भिन्नकर्मकभक्त्यादावनु-
मोदने मास्वर्गमावाच पदार्थे महती कश्चिन्नतया भवति
हीति ताव प्रमाणात्तरमपेक्षते तस्माद्यत्र भगवत्स्वैकधर्मोपे-
तादृशः तत्र भगवद्भक्त्यामाह किं माहात्म्यं वक्तव्यमि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वस्यापि कृतार्थतया समाजनमाह—

मू० त्वया परमकवचायाः पुण्यभ्रवणकीर्तनः ।

स्मारितो समवानक्ष देवो नारायणो मम ॥ १३ ॥

भगवत्प्रमष्टा सर्वत्र तुल्यमः तेषामानामपि सर्वदा पिहितं
स्मरणादिप्रमाणेन तु तेनैव पित्रानं चित्तं कस्यक् प्रवि-
ष्टं स्मरति तद्विचारार्थं आत्ममिति सम्यक् स्मारित इत्यर्थः ।
कन्यायां विवाहादिपुण्यं गङ्गास्नानादि तथा वैदिकामुष्मिक-
पुरुषाण्यरूपता भवति । परमत्र परमानन्दरूपत्वात् रूपनाम-
विभेदेनेति वक्तुं भवणकीर्तन इत्युक्तं परस्वत्वाध्यमेन भग-
वानिति अस्मिन्निर्देशः वैदिकामुष्मिकान्तरं फलत्वमपि भगवत
आह—देवो नारायण इति । इवपक्षपातित्वादेवः प्रह्वजनकत्वात्
नारायण इति । सर्वेषामपेक्षितः मम तु स्वामी सेव्य इत्यर्थः
सेवाचामपि निरोहित एवेत्येति विशेषः ॥ १३ ॥

परमभिनन्दनमुक्त्वा शास्त्रमारमते । अत्रापीत्यादि अवापपर
माङ्गतिमित्यन्तं गुरोः केवलवाक्याच्छास्त्रात् प्रमाजनकमिति
सिद्धं तत्र कथोपक्षेपमाह—

मू० अत्राप्युदाहरन्तीममिति ह्यामपुरातनम् ।

आर्यमायां च सम्वादिस्त्रिदेवस्य महामनः ॥ १४ ॥

अत्र धर्मप्रश्ने अथमर्थः सर्वथा न त्वयैव पृष्टः किन्तु पुरातनोऽपि
अनेन फलस्यापि निवर्तयं ज्ञापितं कल्पात्तरीयास्त इति सूच-
यितुमुदाहरन्तीति जगत्प्रतरेस्थाः गुरोऽप्येव च भगवतो ब्रह्मणो
या वाक्यं मोहादृतम् उक्तविषयत्वात् पुरातनमिति नारदकल्पापे-
क्षया ऋषभदेवपुत्रायां विद्वद्भक्त्यैव इतरतरयोगेन प्रत्येकं प्राधा-
न्यार्थं वा चकारः अथ निगेतवमस्काधोक्ताद्व्यवस्थान् लोचनप्र-
तिष्ठितत्वेन दूषणं श्रोतुर्धनकथने प्रयोजनाभावात्पुनस्तत्त्वमात्रं
वक्तव्यं तद्यद्व्यवस्थितं वदन्ति देहाभिमानाभावाः भगवच्छिन्ता
आत्राप्युक्ता तादृशोऽप्यं वयः यत्र भगवता स्वधर्मविमोहः यदनु-
कृतः शुकवशात् सप्तमी हि कदा भगवद्भक्त्यैव मति
पादिका ॥ १४ ॥

तान् वक्तुं यदुपुष्टानाह—

मू० प्रियव्रतो ताम श्रुतो मनोः स्वायम्भुवस्य वः ।

तस्याग्राधस्ततो नाभिर्भ्रम्यभक्तस्तुतः स्मृतः ॥ १५ ॥

पञ्चमस्कन्धोकोऽयमिति वक्तुं तृतीयादरमः विष्टं
स्पष्टम् ॥ १५ ॥

सप्तमानामुत्पत्तिं वदन् पितुर्माहात्म्यपुरःसरमाह—

भीमकुलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मू० तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया ।

अवनीर्थं सुतशतं तत्कामोद्भवापारगम् ॥ १६ ॥

शतमध्वे तेषामप्युत्पत्तिः वेदाध्वयनं च साधारणमुक्तं भग-
वत्तमाः शतं ततोऽप्यधिकः सन्तीति तन्मध्वे नवानामप्युत्पत्तिः
मकेस्तथावात् ॥ १६ ॥

अत्र न कोऽपि प्रवाहयति इति वक्तुं पुष्टिर्थं द्वाष्टवामाह-
स्वरूपकावांश्चां रूपतः उक्तमत्र वदन् स्वरूपमाह—

मू० तेषां वै भरतो जेष्ठो नारायणपरायणः ।

विरुधानं धर्ममेतद्यक्षाद्या भारतमुत्तमम् ॥ १७ ॥

भगवत्परायणत्वे हि कपोत्कर्षः यक्षाद्या महतोऽपि नाम
प्रसिद्धं भवति स नामोत्कर्षः जेष्ठस्योत्तमत्वं सर्वेषां तादृशत्व-
ज्ञापनाय ॥ १७ ॥

कारणमाह—

मू० स भुक्तमोगां त्यक्त्वा मां निगतेस्तपसा हरिम् ।

उपासीतस्तपदर्शी जेमे वै जन्ममिच्छति ॥ १८ ॥

भरत एव हि भगवान् वदन्नुत्तममुक्तावस्थाः प्रदर्शयित्वा
प्रयाणामेतेष्वप्येव कपमेवा किञ्चित् प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्माश्च भगवद्वि-
रुद्धा प्रतियक्षाः नारायणपरायणस्य धर्मेतिष्टा न प्रयोजकेति
पदवीं जेम इति ततोऽपि गतिर्न ज्ञायत इत्यर्थः । नारायणपराः
सर्वे इति वचनात् भुक्तमोगा वरिष्कैस्तपपत्तिकथनार्थं भुक्त-
मोनाति विशेषणं निगत इति न सन्धासां गृहीत इति ज्ञापयति
तथा सति हरिणसङ्गं पतित्वं क्वात् ॥ १८ ॥

अन्वेषामपि न च उपतिरक्तानां मयांदायां विनिर्धोगमाह—

मू० तेषां न च नवद्वीपपतयोऽस्य सम्पत्तयः ।

कर्मतन्त्रप्रणेतार एकाशीतिर्निर्दिष्टाः ॥ १९ ॥

रूपमयांदां हि न च रक्षितवन्तः अष्टादिकमध्वभेदाच्च सत्त्व-
जस्तमोगुणा अष्टोऽप्यभिप्रायेण न च विद्या भवति ते कर्त्तरि कर्मणि
च प्रविष्टा एकाशीतिर्न सम्पादयन्ति पतावन्त एव हि
प्रवृत्तिमार्गे वेदतिष्टाः तेषां मध्ये न च नवद्वीपपतयो जाताः
अस्मेति पुनः स्थितभूमिनिर्देशो सुखस्थभरतनिर्देशो वा कर्मतन्त्र-
प्रणेतार इति वजनवाजने प्रदर्शिते ब्राह्मणविधिविधेतेष्विति
दिज्ञायत इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

भक्तानामाह—

मू० नवामवगहाभागा मुनयो ह्यर्धशानिनः ।

अमया चानरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥

भागवतधर्मदर्शना न च महाभागवता इति ज्ञानभक्तिवर्द्धिता
श्रुतबो मन्त्रमिष भागवतधर्मदर्शना इत्युक्तत्वात् अर्धौष्ठिक-
द्रष्टृत्वे वदं हेत्वाह, ते हि नवत्रा भक्तिरेव प्रकटं तुल्यस्वभावाः
लोकं निविषद्भगवत्तमा इति महाभागा इत्युक्तं प्राप्तो निधि-
रज्ञानादशक्त्या च गच्छन्ति अज्ञानं त्रिमिर्निवारयति । यन-
नक्षीक्षा हि अवेक्षकास्तत्र सत्यं परिपालयन्तीति तत्रापि तार-
तम्यज्ञानार्थमर्थशान्ति इति परमार्थभूतमेव वदन् शान्ते
नत् बागवलेन चरिकाञ्जित इदमपि तस्मात्कथनार्थं धर्माणां
सम्भवधारणमुक्तं भगवता इति सामर्थ्यं तेषां मनोवाक्य-
मोक्षि तदर्थमिति नाज्ञानेन प्रमादः अशक्तिं निराकरोति द्वेन
परिग्रह्यो हि स्वाकुलता अपरिग्रहे देहाध्यासे सति ततोऽपि

भतः अपरिग्रहः आत्मज्ञानं चोक्तं देहाध्यासस्य सर्वथा बाधित-
त्वाय विशारदत्वम् ॥ २० ॥

गुरोर्नामपरिज्ञानाय तेषां नामाध्याह—

मू० कविर्हरिरत्नरिक्तः प्रसूतः पिप्पलायनः ॥

आविर्होत्रोऽयं द्रुमिलक्ष्मणः करभाजनः ॥ २१ ॥

अथशब्दः प्रकरणाविरुद्धकः "तस्माद्भारत स्वार्त्ता" इत्यत्र
निरूपितः विस्तरमयात्रोच्यते ॥ २१ ॥

तेषामाधमधर्मं ज्ञानवैराग्याश्चां शृङ्गकृष्येनाह तत्र ज्ञानेन परि-
श्रमणं त्रयममाह—

मू० त एनं भगवद्रूपं विभवं सदसहात्मकम् ।

आत्मनोऽवतिरेकेण पश्यन्तो ह्यखरन्महीम् ॥ २२ ॥

सङ्गपरिभ्रमणं निविष्टमाशङ्क्य भगवद्धर्मदर्शनात्परस्परकथनार्थ-
मप्येत इत्याह—न एन इति । ऐदिकं भागवतज्ञानं कैकविधं भग-
वत्त्वेन परं विशेषः । साङ्ख्ये तु त्रिकल्प दूरीकरणैककुरानुभवः
योगे तु बहिर्देशोनामान एव तत्र वैदिक वेदाग्रे च प्रकार-
त्रयेण ब्रह्मनिरूपणं ब्रह्मजगज्जीवमाध्यात्ममेवात् तत्र जगत्माधा-
त्वज्ञानमाह—भगवतोऽनन्तमूर्तेः कार्यकामकं द्विविधमुद्दिष्ट-
भूतं दत्तव्यं न सदसद्रूपं किन्तु सर्वत्रैव तत्र स्वस्याप्यभेदः
आत्मनः अवतिरेकः परिभ्रमणोऽपि ब्रह्मनिष्ठत्वाय जगत्माध्या-
ज्ञानम् ॥ २२ ॥

वैराग्यमाह—

मू० अन्वाहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्य—

गन्धर्वचक्षुरकिञ्चरनागलोकान् ।

मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथ—

विद्याधरद्विजगवाभ्युवनानि कामम् ॥ २३ ॥

वैराग्यमपि त्रिविधं विषयाणां स्वामोहकानां दूरेर्पाश्यागः अङ्गपन्नरे
दत्तव्या समागतानामुपेक्षा रागाभावाच्च सङ्कलनुभवातीति त्रयमका-
रेण तत्र तृतीय एतेषु भगवद्धर्मैरसामिनिवेशात् निश्चिनामङ्गी-
कारेण न स्वाहता इष्टा गतिर्भेदा चतुर्दशलोकाभिप्रायेण गाथाया
लोकाः तत्रैगुणैर्न सम्बद्धा मुक्ताः काममिति भगवद्विच्छापरि-
पाककत्वाप्रोद्दिष्टाः ॥ २३ ॥

भारते यज्ञकर्त्तारः शुद्धाः भगवद्धर्मजिज्ञासवो सर्विष्य-
न्तीति भगवद्वाचापरिपालनाय तत्र समागता इत्याह—

मू० त एकादा निमेः स्रजमपजग्मुर्गुरुच्छया ।

धितावमानमृषिभिर्जायन्तेषां महात्मनः ॥ २४ ॥

सर्वथा भागवतव्यमिति निर्बन्धो नास्तीति यद्वक्तव्यं त्रयं स्रजं हि
लौकिकवैदिककियापेक्षातिरिक्तकाष्ठः सम्भवति । यदहं मांसात्
सम्पाद्याहं सृजन्तीति वत् तन्माह, नितायमानमिति । स्रमाभावाच्च
श्रुतिमिति तथापि गमनमनुचितमिति ज्ञायतेषां इति मातृ-
मात्मा निर्देशः परं मास्वं निर्मातरत्याह—महात्मन इति ॥ २४ ॥

समामयः पूजने च ब्रह्मभ्येति त्रिभिः कमात् तत्र समा-
गमाह—

मू० तान् दृष्ट्वा सूर्यसङ्काशात् महामागवताश्रुपः ।

यजमानोऽप्रथो विप्राः सर्वे एवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥

तेषां प्रकाशितं भागवतत्वं चेति विशेषादर्थं नृपवाक्यितं
मुपस्थातं लोकेतः ब्रह्मविद्याजमानस्याप्युचितं महाभागव-

मीमांसकभाषाबद्धतत्त्वबोधनी ।

तत्त्वादिप्रतिप्रयोः सहमावेनाम्बे अनेन तेषां सहजोत्कर्षः प्रति-
पादितः ॥ २५ ॥

पूजनमाह—

मू० विदेहस्नानमिष्टेय नारायणपरायणः ।

प्रीतःसम्पूजयाञ्जके ह्यासनस्थान् यथाहन्तः ॥ २६ ॥

तेषां ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वेन च ज्ञानम् अनो राजनि विशेषणद्वयं
विदेह इति नारायणपर इति च अप्रिमविशेषणस्य पूजाया-
मप्युपयोग इति पञ्चाङ्गरूपेण ह्येव प्रीतः तेनास्य तद्गतं
सर्वं ज्ञानमिति सम्पन्नं सम्बद्धं पूजा यथा भगवतः बहुकाञ्च-
स्थित्ये आसनस्थानिति ज्येष्ठानुक्रमेण यथावच्छिन्नं पदार्थद्वयं
च ज्ञात्वा पूजनं तेषामित्युत्कर्षः ॥ २६ ॥

प्रश्नमाह—

मू० तान् रोचमानान् स्मरन् ब्रह्मपुत्रोपमाश्रय ।

पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्नवाचनतो नृपः ॥ २७ ॥

प्रश्नश्चः पदार्थस्तेषु वसेत इति बोधहेतुः स्मरन् रोचमाना-
निति रुच्युत्पादककाङ्क्षितं ब्रह्मविशो भगवत्समवस्त्वेन पितुः
स्मरन् च मनसा हुता गुरुवः सनकादय इति कथं तदुल्लेख-
नेन प्रश्न इत्याशङ्क्य तत्तुल्या एतेत्याह—ब्रह्मपुत्रोपमानिति । तथा-
प्यनुजितेनाश्रयत्वेन समाश्रयते नवेति च वैकुण्ठस्थिता
एवैते चत्वारोऽपि दुर्धमा लोके कुतो नवेति बहुकाञ्चमनो-
रचसिद्धिर्भविष्यतीति परमप्रीतः आसक्त इत्युक्तं विनयेन
नम्रता प्रदत्ते फलहेतुः नृप इति देशकालादिसंयत्तायुष्यं एवं
तस्य प्रश्नपत्रेण नारदात्किरुक्ता राज्ञः प्रश्नमाह, अतुर्भिः ।
अभिनन्दनं ह्येन ह्येन च प्रश्नः भगवत्सम्बन्धेन भगव-
त्समवस्त्वेन च ज्ञानं तु ब्राह्मणानां सहजत्वाच्च स्तूपे तथैव
प्रश्नोऽपि ह्येन लब्धपरिपालनाल्लभ्यलाभाश्रयम् ॥ २७ ॥

तत्र प्रथमं भगवत्सम्बन्धेन तान् स्तौति—

जनक उवाच ॥

मू० मध्ये भगवतः साक्षात्पार्षदाणो मधुद्विषः ।

विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाश्च चरन्ति हि ॥ २८ ॥

इदानीदेव परमहंसा वैष्णवा इति ज्ञानं गोत्रादिप्रदत्ते न कोऽपि
पुरुषार्थः आगमनप्रयोजने सन्देहः स्वायंमागमनं परार्थं चेति
प्रथमो इदानीदेव निवृत्तः परार्थं च प्राणिनो न जनः मनुष्यः
प्रेक्षापूर्वप्रवृत्तिश्चेयम् अनो भगवत्प्रेक्षणया इत्यनुसारायं समा-
गतं तत्र बहिः सेवका राजसवेद्यचारिणो भवन्ति । तेषाञ्च-
तन्त्रेन सर्वं कार्यम् सिद्ध्यति अतः कृत्रिमवैकुण्ठादौ सनका-
दय इत्यादिषु तत्सदृशा भगवत्समायां निष्ठितं पार्वत्सङ्केऽपि
केचन गच्छन्ति तज्जिह्वस्यर्थं साक्षादिति मुखानित्यर्थः । कस्मिन्-
वसरे पार्वदेव तत्राह—मधुद्विष इति । मधुकैटभौ हत्वा ब्रह्मणे
वेदान् दत्तवान् इत्यप्रीधरूपेण ततश्च वेदरक्षाध्वसरे सर्वेषां
महतामवसरः अनेन तेषां वचनं न केनापि शालेया विरु-
मिति ज्ञापनं कार्यं भगवद्वाक्याऽत्रागमनसम्भावनायामपि
परिभ्रमणमयुक्तमित्याहुः—विष्णोर्भूतानिति । पालकस्य
सेवकाः ये गृह्णाति तं स्मरमानं कुर्वन्तीति भूतानि अथवा
भगवदुपजानि गङ्गावत्सर्वपावत्रकरणार्थं हरिभ्रमन्तीत्यर्थः नात्र

सन्देहः गङ्गैव इत्यातः इति ह्येत्युक्तं भगवत्तैवोपाय मेविता
इत्युक्तं भवति ॥ २८ ॥

भगवत्समवस्त्वेन तेषां प्रशंसा गङ्गातोऽप्याधिकषाणमाह—

मू० दुर्धमो मानुषो देहो देहिनां क्षणमङ्गुरः ।

तत्रापि दुर्लभं मध्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदमिति श्वायेन क्षणापवर्गबोद्धारमिति च
अत्रैव मृग्य इत्यादिवचनेन मानुषदेहो नौकावत्साधनं परं
सन्तो नाविका इव बहि मवान्ति तदा फलं सिद्ध्यति तथात्र
प्रत्यक्षवाचः शङ्कनीयः हेतुस्वरूपफलैः प्रत्यक्षैर्हि स भवति तत्र
हेतुप्रत्यक्ष एव फलं साधनाभावात् स्वरूपेऽपि बहवः पयिका
इत्याशये विषमनद्यां प्राप्तौ नौका न नौकां सुखमां मध्येन
बहुभ्रमणेन प्राप्तात्वात् चतुरङ्गीनि लघ्वोनिष्येका मनुष्ययोनि-
रिति युक्त्या बाधो निराकारः देहाभिमानस्य तामसत्वाद्वाज-
समानुषदेहो दुर्लभ इत्यर्थः । अत्रेन मङ्गुरम आरब्धनाथो न
निष्ठनीति मानुषदेहप्राप्तिः स्वरूपं दुर्लभा दुर्लभेऽपि दुर्लभा
भगवत्प्रियप्राप्तिः तदभावे प्राप्तापि इयथा अनर्थहेतुभ्योनि
लोकप्रसिद्धयभावेऽपि स्वानुभवः प्रमाणाभिमत्याह—मध्ये इति । वैकुण्ठे
स्थित्वा सर्वस्वरूपस्वधर्मान् दत्त्वा सेवकाबहुत्वाय प्रेषित्वा
तत्प्रतीक्षया निष्ठनीति वैकुण्ठस्थ प्रियाः ॥ २९ ॥

नष्टेयं समागमः पुनः सम्भविष्यति येन विद्वद्भ्यः कर्तव्यः
किन्तु शरीररूपोपयोगः कर्तव्य एवेत्याशयेनाह—

मू० अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवनोऽनघाः ।

संसारोऽस्मिन् क्षणादोऽपि संस्रगः शेषधिर्नृणाम् ॥ ३० ॥

विरोधिसहभाषाभावे सति अनन्तरत्वमात्यन्तिकत्वं क्षेमो
लब्धस्य परिपालनं लब्धो हि दुर्धमो देहः सङ्गम्य स वेतो-
पायेन निवृत्तो भवेत्स वक्तव्य इत्यर्थः । भवत इति द्वितीयं कर्म
पदार्थद्वयस्य दुर्धमत्वेऽपि प्रारम्भकपावसम्भवात्कर्मच्छरीरेण
कार्यसिद्धिः अत अनघा ! इति सम्बोधनं प्रतिबन्धकाभावाच्च
विष्णोर्भूतानीति हेतुः आत्यन्तिकक्षेमस्वरूपं वक्तुं कैमुतिक-
स्यायेमाह । संसारे स्मिन्नि । स्ववृत्तिरिक्तानि धुद्राणि फलानि
वापुं न बहुकाञ्चस्थितिरपेक्षते निधिप्राप्तौ हारिद्रयमिन ज्ञान-
दानेन संसारदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । अतः सदिति सामान्यपदं
नरत्वेवाधिकारिविशेषणम् ॥ ३० ॥

अलक्ष्यलाभं पृच्छति ॥

मू० धर्मान् भगवतान् ज्ञानं यदि नः भूतवे क्षमम् ।

यैः प्रसन्नः प्रपन्नाश्च ह्यस्वत्वात्मानमप्यजः ॥ ३१ ॥

भगवत्तत्त्वमाः कदापि न प्राप्ताः योगस्य क्षेमाभावे ह्यप्रयोज-
कत्वम् अत आह—यदि नः भूतवे क्षममिति । स्वरूपबोधतायां भव-
च्छ्रयानुत्पत्त्येव तदा धर्माणां तादृशता भवान् । धर्माणां योग-
त्वाच्च पूर्वापेक्षया अधिकफलत्वमाह । यैः प्रसन्न इति । अनुष्ठिते-
र्धर्मभगवत्प्रसादो निवतः प्रपन्नरधिकारिविशेषणमधिकं पूर्वश्लोके
नरत्वेवोक्तं ततोऽधिकमित्यर्थः । अन्यस्वानात्मनिषेधिनो भगवा-
तात्मानं न सम्प्रेषति, प्रसादे कीर्त्तौ दिवानपुरः सरमात्म-
नो च धर्माणां हेतुत्वं वरं इयमीदृश्यापीति प्रसादेऽपि प्राय-
तायाः क्रियमाणात्वात् अपिवाचनेन भक्तसङ्गं धर्मोयामनन्य-
हेतुत्वाच्च न सम्बन्धेन प्रयच्छतीत्याह—अज इति ॥ ३१ ॥

श्रीमद्भुक्तिसाधकसुखोपनिषत् ।

एवं प्रभञ्ज्यं सिद्धं मध्ये नारदो वसुदेवं सावधानं करोति—
नारद उवाच ॥

सू० एवं ते निमिना पृष्ट्वा वसुदेव ! महत्तमाः ।

प्रतिपूज्यास्तु त्वं श्रीना ससहस्रविजं नृपम् ॥ ३२ ॥

महत्तमा इति तस्याधिकारमपि सस्याद्य धर्मोन्वयस्य इत्युक्तं
भवति, हितं वदति कारयति योग्यं कृत्वा च कारयतीति तथा
प्रतिपूजने बहिरेव समक्ष्यतिमिति वचनात् मुख्यमेकं गोष्ठा-
द्वयं च वक्तव्यमिति सूचितम् ॥ ३२ ॥

तत्र मानुषदेहसत्सङ्गोः प्राप्तौ मोक्षावश्यमाद्य इति तदुपाय-
प्रश्नः भगवद्धर्मप्रश्नश्चेति प्रश्नद्वयं तत्र समुदाये पृष्टव्यं
मुख्यपर्यवसानादितिपुण्यं कथिराह सर्वत्र कुशलः तत्र प्रथम-
स्वात्तरमाह —

कथिरुवाच ॥

सू० मध्ये कुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादाभ्युज्जोपासनमत्र नित्यम् ।

उद्भिद्भुज्ज्वरमदात्ममात्राद्विश्वात्मना यत्र निवर्त्तते भीः ॥ ३३ ॥

भक्तिमार्गेण गोविन्दभजनमित्युक्तं भवति अत्यस्य स्त्र-
परनिर्वाहकत्वाभावात् उद्भिद्भुज्ज्वरमिति वचनाद्वैराग्यपरागा-
मावाप्तौ " नचेत्येतरश्च पुनर्मृताय " इति वचनात् ।
जगत्पदं पुनर्जन्ममरणमात्रायेति तत्सर्वथा भयं तत्र
कर्ममार्गे प्रसादस्य बाधकत्वं ज्ञानमार्गे तदनधिकारः विषयि-
गोप्यापातन एवानुद्वेगः ज्ञानोत्तरं तु सर्वथा तद्वैराग्यसाध्यं
तत्सहसा न निवर्त्तते । अतः सुगमोपायमेतयोः कृताप्यंशेन
व्यतिरहितस्य चरणसंवेनोपाय इति तदभावे मानुषदेहसत्स-
ङ्गोऽप्येकस्य नन्वेतस्यैव कथं निर्वाह इत्यत आह, मय इति
ममैवं विचार इत्यर्थः । जगत्पराद्विद्यानिषु काचद्वग्ना
मरणपर्यन्तं भगवत्सेवायां न किञ्चिद्बाधकमिति भावः । गृहस्था
इवा रोगाश्च न तत्र बाधका भविष्यन्तीत्युक्तश्चिद्भयं तत्र
वेदुरच्युतस्येति ये हि स्त्रयानात् व्युत्पत्तेः बाध्यबाधकतां
प्राप्नुवन्ति भगवांस्तु न स्थानात् व्युत्पत्तेः तत्सम्बन्धाच्च्युता
इव भवन्तीत्यर्थः । पादाभ्युज्जमित्यवतारादि सममासादेव मय्येते
समीपे स्थित्वा यथायोग्यवर्णमुपासता यत्र मानुषदेहे एत-
देव निरर्थं परं गमनार्थं साधनमुद्वेगः प्रसादव्यावृत्तये वृद्धिरिति
वृद्धधर्मेत्वाप्राप्तकत्वात्स्य देहस्य तत्रात्मवृद्धिरज्ञानात्कृताति
निश्चयमेति कथं "मृग्युरमाह्वयेति" इति ज्ञायात् । यत्रापासनाय
उत्पत्तिमात्रस्य तद्व्यवहारार्थं भङ्गे स्थितस्तदा निवर्त्तते सर्वथा नैनं
मय्यस्मिन्धराय मृत्युनिवर्त्तन इत्यर्थः "भयनामाह्वययत्न" इति वच-
नात् प्रकिञ्चिद्व्यवहारस्य स्त्रीपदप्रयोगः ॥ ३३ ॥

द्वितीयस्योक्त्यमाह—

सू० ने वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलक्षणे ।

भञ्जः पुंसामविदुषां विद्धि भगवताम् हि तान् ॥ ३४ ॥

द्वितीया हि भगवद्धर्मा गोतायामुक्ताः "यत्करोषि" इत्यादिशुद्धा-
द्वयेनैकं "गमनामय" इत्यपरे उपायेषामप्यवस्थादिव कथं परस्परं न
मात्राच्च अर्थेऽप्युक्ताः आत्मलक्षणे दृश्यवन्तीत्यादिना भगवतापि
प्रोक्ततात्पर्यार्थं "सर्वधर्मावर्त्युत्तम" इत्युक्तमस्ति । तत्र ये धर्मो
वेदान्तप्रत्ययसाक्षात् भगवत्कृता एव भगवद्विषया एव काय-
ात्मनार्थं व्यक्तेः समर्थैर्भगवतैव च प्रोक्ता "गमना

[२६]

भव" इति ते भागवताः सर्वत्र भगवत्सम्बन्धात् हित्युक्तम् आत्मा
भगवान् भञ्जः पुंसामविदुषामिति कर्मगतज्ञानानां सहकारित्वं
निषिद्धं पुरुषो हि स्वतन्त्रः प्रत्येकं ते भगवत्प्राप्त्युपायाः अत्रापि
सर्वप्रसिद्धिरिति हित्युक्तं निजानीयसहिताः प्रत्येकं ते उपाया
मार्गाः "मनसेवानुद्वेगः" इति ज्ञानमार्गः द्वितीयतुनीयो रूपो
तम इति सद्रूपशिक्षाकर्तव्यनिर्णयस्य भगवति साधारणं
सर्वेषां त एव प्रधानभूता मिलिता भवन्त्युक्ता इति विशेषः
स्वतन्त्रफलरूपत्वं तेषां वक्तुं वाक्याद्यन्तयोर्निर्देशप्रतिनिर्देशौ
निर्दिशति तत्र सन्देहः कर्तव्यः ॥ ३४ ॥

सर्वमार्गापेक्षोत्तरकर्म वक्तुं प्रसाहमर्थादयोर्बाधकत्वाभावा-
माह—

सू० यानाश्चाय नरो राज्ञ प्रमाद्येत कर्हिचित् ।

धातुकिमीदृश वा नेत्र नस्त्रलेत्र पतेद्दिह ॥ ३५ ॥

तेषामास्थितिः कायनाकुमनसां तद्विषयं लोके हि बहवः प्रमादाः
सम्भवन्ति कावविशेषेण च राज्ञां चायमनुभवः मनुष्याधिकार-
कश्च इयद इति प्रसाहे बाधमात्रमुक्तता मयोपायमप्याह,
धातुकिमिति शीघ्रपुद्गेश्चदेशगमनं धातुन मध्ये मध्ये क्रिषो-
ल्लङ्घनं वा शास्त्रगुरु धृतिस्मृति धा नेत्र स्त्रलेत्रं गतिरगण्य-
विधातः पतनमन्यविनः इति धर्मेषु सस्यालुकाभूमिषत्
त्वरयां साधनपरित्यागे शास्त्रगुरुल्लङ्घने फलविवक्षः फला
भावा वा न भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं श्लोकद्वयेन मुख्या भागवता धर्मो उक्ताः प्रथमानाह
श्लोकद्वयेण कायेनत्यादिना । "यत्करोषि" इत्यत्र लौकिके पदेषु-
गोक्तत्वे दामदाने पुष्पागडे फलं देव तपोत्तरकायदृष्ट्याति
लोकवेद्योः समर्पणमुक्तम् । तत्र च कथञ्चन समर्पणस्य सुख-
दुःखाभावात् फलं चाक त्यागयोगसहितस्य मोक्षकारा स्त्र-
गात्पत्तकता "सत्याभयोगयुक्ताये" इति तथा ज्ञाननिर्वादेन विशेषेण
वदति, प्रपञ्चायेति । प्रश्ने वचनात् प्राप्तिनिवर्त्तन एव सर्वस्य
समर्पणार्थं पुनस्त्रमात्रानुवृत्त्या भगवत्तन्मात्रनिवेदने च
निष्कृष्ट लौकिककर्तृत्वेन करोति तस्यैव समर्पणमिति विशेषः
त्यागो भगवद्भक्त्यर्थ इति सत्यासत्याने भक्तिरुक्ता कार्यसम-
र्पणं भक्तिर्योगश्चेति श्लोकद्वयेण निरूप्यत आद्यमाह—

सू० कथितं याचा मनसेन्द्रियैर्वा वृक्ष्यात्मना वा नुसृष्टमावात् ।

कराति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ ३६ ॥

ज्ञानप्राप्त्यर्थेन क्रियाप्राप्त्यर्थेन वा करणं तत्र कायनाकुम-
नानिर्वाह्यमिति क्रियाशुद्धस्वकर्मणि ज्ञान ज्ञानादज्ञाना-
त् करणं यद्यत् करणं पृथक्त्वं सर्वेषां हाकत्वा निर्हित-
निषिद्धता यो नारायणो ज्ञानो च कृतानि तुभ्य समर्पयामिति न
किन्तु त्वत्पदं कृतानीति अत्रावात् । अतया कृतमपि इत्यर्थं
समर्पयेत् ॥ ३६ ॥

द्वितीयमाह—

सू० मय द्वितीयविनिर्दिष्टा न कदापि कदाप्येव विपर्ययादस्मृतिः
तन्नामयत्तौ पुनः न विनष्टं यत्तु कदापि मुकुटवत्तमा ॥ ३७ ॥

"ममिदं ये यद्वत्तत्" इति वचनं तन्नामयत्तौ मयि यद्वत्तत्तु-
मनुपायस्यमात्र-नामयत्तौ नास्मृतिः अतो न दोषद्वयमस्ति वि-
पर्ययः । सर्वस्य हेतुर्भूतमय इत्यादिनस्य तदपि स्पृष्टायाया पुनः

भीमजगन्नाथसूत्रम् ।

मोक्षया भोगाभिनिवेशेन मयम् एवं दोषप्रजनकमायानिरा-
करणाय आत्ममत्तात् तमेव भजतु "भक्त्यैव तुष्टिमश्नुयेति" इति
वचनात् । ईदृशो ह्यनर्थेयैव सन्तुष्यति नन्वतत्पत्ता न समग्रवनि
स्नेहस्य त्रितिरुत्वात् अत आह गुरुदेवते आत्मा वक्ष्येति परमप्रमार्थे
वै तदुक्तं मर्कटश्रुतामण्यवत् बहुसाधकत्वाच्च काचित्श्रुता ॥ ३७ ॥

तृतीयमाह—

मू० अधिपमानोऽप्यवमानि हि उच्यते—

ध्यातुर्बिधा स्मृत्तमनोरथो यथा ।

तत्कर्मसङ्कल्पविकल्पकर्मणो—

बुधो निरुध्यादस्य ततः क्वात् ॥ ३८ ॥

सन्धानार्थमुक्तं मन इति योगशास्त्रं तत्र हि द्वैतप्रपञ्चो मिथ्या-
भूत इव सत्त्वजनमनसा जन्मते यथा योगजधर्ममहिने मनसि
सिद्धयः फलमिति एवमेव वाचनान्तरादिते द्वयं स्मृत्तमनोरथावपि
तन्मते वासनया भवतः तच्च तावन्मात्रं मनसः किन्तु सङ्कल्पवति
कर्म विकल्पवति च कर्मणः स्वरूपमेवान् जनयति । आवाततः
बुद्धजनकत्वेऽपि दोषद्वयं ज्ञात्वा मतो निरुध्यादेव एवं प्रवृत्तां
समुदाये समर्थं क्वात् । ततो भगवत्प्राप्तिः क्वादिह्युक्तं "विमुक्तो
मामुपैष्यासि" इति वचनात् । अयमन्वयः प्रथमपक्षस्यैवमस्य इत्यस्य
विकल्पक इति केचित् साधारण इत्यस्य ॥ ३८ ॥

एवं प्रकारेणैव भगवत्प्राप्तिरूपं मानेनानुक्तकल्पकं
स्मृतम् पञ्चमाह—शृण्वन्निष्ठादि पञ्चमः । मुख्यवृत्त्याद्याभिधकारा-
णां कारणसमन्वातं ज्ञानकर्मणां प्रोक्ष्यमात्रपिपयत्वात् मर्कटपि
बहुभाषनस्यापि ज्ञात्वास्वैषां शरीरमात्रमाध्यापयितुमः पञ्च
इति नामाश्रयनस्तस्यैव प्रतिपादितमस्माभिः तत्र स्वरूपं
तस्य धर्मस्यादावाह—

मू० शृण्वन्नुभद्राणि रथाङ्गपायोजंमति कर्माणि च वानि लोके
गोनि नि नामानि लब्धकानि मायन् विषयानि विचरेदसङ्गः ॥ ३९ ॥

आह । शृण्वन्नुभद्राणि रथाङ्गपायोजंमति कर्माणि च वानि लोके
मद्राणि कौतुकप्रधानानि तथा । कर्मणां न कुतश्चिद्व्ययं मयतीति
ज्ञापयति । रथाङ्गपायोजंमति समाधीनां ज्ञानविमिश्रण एव जन्म-
कर्मत्वात् शुद्धावतारस्य सवेक्षणान्तरात् यानि लोके इत्युक्तं वानि
लोके इत्युत्तरप्रापि सम्बन्धेन तदर्थकान्तीत्युत्पत्तिरसम्बन्धमावा-
नुक्तं लक्षाभावात् सद्भावावच्छेदप्रधानप्रधाने भङ्गे परिश्रमयादशायां
यत्रैवं भगवत्कथा तत्कृता निरुद्धा लोकाकर्मगतानि गावससङ्गो
विचरेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

एवमुक्तकथाय स्वरूपमुक्त्वा तस्य कार्यम्—

मू० एवम । स्तुतिपत्त मन्त्रार्था ज्ञानानुगतो द्रुतचित्त उच्यते ।

हसत्याया रोदति रोति गावस्युत्पन्नानुत्यति लोकावस्थः ॥ ४० ॥

अथर्वी प्रकृत्युल्लङ्घन मयतीति लोकावस्थ इति प्रवाहोल्ल-
ङ्घनं फलं पञ्चानां मन्त्रार्थैकस्याप्यपरिहारात् प्रत्यहं सङ्कल्पानु-
रागीचत्तद्गतावस्थतराणि बहिः पञ्च कार्याणि कुर्वन्ति । अन्वाप-
क्षया रोदन् बहुकावमिति भिन्नः प्रथमः अपस्मारे हास्य-
मिवोन्मादे नृत्यं सर्वेषां लोकानुकरणात् ॥ ४० ॥

एवं कर्मणा लोकपरित्यागं ज्ञानभक्ती तस्यैकदेवया निरूप-
यति—

मू० लं वायुमिति सलिल मही च ज्योतीषि सरस्वति दिशो द्रुमादीन् ।

सरित्समुद्रांश्च हरिः शरीरं वत्किञ्च भूतं प्रथमेवमस्यः ॥ ४१ ॥

महाभूतानि चावापुर्विषयोः स्थिता दिशश्चतुर्विधभूतानि
नदीसमुद्राः चकारापवन्ताः एते हि गविर्हस्य शरीरं प्रह्लाद-
वा समुद्रिनं वतिकञ्चभूतमिहानुकसङ्गो हेतुर्वा भगवतः वातु-
भूतं तल्लीलायमिति आत्मानं च वृषकृत्स्नं प्रथमेव ॥ ४१ ॥

एवं शयवाञ्छत्यादिममनपर्यन्तं मानेनानुक्तकल्प इति भक्ति ज्ञान-
वेराव्याह्यं फलानि कर्मणः फलं वेरावन्तं तानि कर्मण्य भवितुं नाहंनि
एकसाधनत्वात् युनयन् लोके जायमानं न दृष्टमात प्रथमं
प्रवाहामेकहोत्पत्तिं लोकरहास्तेन साधयति—

मू० भक्तिः परेणानुभवो विरक्तिरन्वयः चैव भिन्न एककावः ।

प्रवृत्तमन्त्रक यथाश्रुतः स्मृत्पुष्टिः पुष्टिः धृष्टपायोऽनुधातम् ॥
भक्तिः परा मेवमन्त्रा इत्यानुभवो मामभिमानाति वाचा-
निष्ठादि लोकिन्देवतिरिक्ताविरक्तिः कादिह्यनुधातमोजने च-
नेकदा भवति परमकाव्या च प्राप्तेवतीत्यनुधातमिहानुक्तम् ॥ ४२ ॥

द्वयं परिहृत्य कवमाह—

मू० इत्यनुक्तकर्मिभक्तोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।

भवति वै मानवतत्त्वं राजानतः परा शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥
मर्कटमष्टु मङ्गलाचरणमिव अनुवृत्त्या अनुवृत्त्याऽभिभोजनं जन-
भाधादिस्थानेषु मध्ये मध्ये कर्तव्यम् एवमपि फलोत्पत्तिरित्यावां
कलोपकारं कृत्वा इति—मागवतत्वेति । एवमपि क्रियमाहः
न यदि मानवतो भवेत्तस्याप्यस्मिति भगवता ज्ञाना-
धर्मपादित्येव भगवतः स्थानेषु परमशुद्धस्वरूपं शान्ति
केवलमप्यनुधातुमवस्थानं तद्योगिन एव आनति साक्षात्क-
मेव तत्स्थानं प्रविशतीति फलं भागवतत्वं प्राप्तेवत्त्वर्थापयो-
गि तत्र यथा प्राप्तेवत्त्वर्थापयोः कर्मविशेषे उपयुज्यते ॥ ४३ ॥

एवमप्यनुक्तकल्पे कीदृश उपयुज्यत इति स्मृतप्रतया च
पृच्छति, अत्रोपयोगार्थमपि भागवतैः सह भगवत्प्राप्ते वत्तमव-
कलं इति प्रष्टव्याः फलित्वति—

अतो भागवतं पृच्छति—

राजोवाच ।

मू० अथ भागवतं मू न ब्रह्मो वादशी नृणां ।

यथा चरति ब्रह्मणे वैशिष्ट्यं भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥

भगवत्सेनकानां मध्ये स्थितो निःसन्दिग्धः अनुधातुः मध्ये
स्थितस्य लक्ष्यं वक्तव्यं धर्मोऽप्यनुधातुः इव इव इव इव इव
स्वरूपं प्रवाहे च कथं स्थितिरित्याह, वयोति । कावचात्मनोऽप्यपाराः
पृष्टाः विज्ञं वेदरतेन दत्तः परिज्ञानम् ॥ ४४ ॥

अत्र प्रकृतोपबोधमिव अनुक्तकल्पपूर्वकमुत्तरं वक्तव्यं तत्र प्रकृते
प्रवाहामनुक्तकल्पवर्णाविशेषो भक्तो वक्तव्यः । भगवता हि कार्यं
निमित्तत्वादेकं कल्पमुक्तकल्पं वक्तव्यं तत्र सर्वे लोका नैक-
विधा भवन्तीति सर्वत्र वैविध्यं वक्तव्यं तत्र ज्ञानभक्तिकर्मणां
प्रेमिय सर्वत्र हेतुरेकेन कल्पकल्पं वैकतेति एकादशभिरुत्तरं
वक्तव्यं, तत्र सर्वे वाचो वदितारो भवन्तीति द्वितीयो हरिरेव
हरिराह—

ज्ञानमिभेष्वसमाह—

हरिवाच ।

मू० सर्वभूतेषु यः पश्येज्जगद्व्यावसायिकः ।

भूतानि भगवन्नामस्यैव ज्ञानवतोऽयमः ॥ ४५ ॥

अथैवमधिकारस्य त्रिभुक्तविभक्तौ भवति प्रमाद्यव्यवस्थित्यारोह
वत्स्य बहिष्कृतत्वाद्भवेत्प्रतिविकारस्य प्राप्तिरभगवत्कारणं कथं
युक्तमिति चेत् सत्यम् एवमपि अकृत्युद्धभूतिः स नैकमवः खमाने-
कत्वात्कृत्तनकत्वात् भेदो हि साध्यो न तत्रातिवस्त्यकृते कोपः स्यात्
किंतु अस्माकं फलार्थं तदस्माभिर्नोपेक्ष्यते इति तनु, धर्मास्तस्मिन्नि
चेत् भजित आत्मा येषां भगवद्भक्तास्तदवस्था ते न ते सुराश्च-
मादिशब्देनाप्युच्यते तेनयोनयः परिगृहीताः यद्यपि भजिताभ्यामे
इति ज्ञानिनो भक्ता वा भज्यन्तः सदाचारप्रपन्नाः पुनरावबोधः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्वमिध्यायेदिति निराकरणाय पदार्थान्तरादिनि 'लघुनिमित्ताद्यं-
पीति प्रधानयागकार्त्ताभिप्राये निद्रादौ तु सहजविस्मरणं न
बुद्धिपूर्वकं परित्यागः स्मृतिविरोधिता कार्याणां परित्याग
एवाचक्षते मार्गान्तरगमनं वा ॥ ५३ ॥

ननु, "तृणया भववाहिन्या" इति श्लोकेन गुणानां चोभकाणां च
विद्यमानत्वात् राजं सत्त्वं तमश्चेति वचनाच्च कदाचित्कामसम्भ-
वस्य सर्वजनान्तवाद्यासम्भावितं पक्षोऽयमिति चेत्तत्राह—
मू० भगवत उरुविक्रमाङ्गुलिप्रशास्त्रानस्रमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे ।
हृदि कथमुपसर्गतां पुनः स प्रभवति चन्द्र इत्येवितेऽर्कतापः ॥ ५४ ॥
पुनः कामादयो हृदये नोत्पद्यन्ते अनाङ्गमनोगोचरकर्मकृतो
निरस्तत्वात् नहि गुणादयोऽप्यत्राव्यवशरणाः येन तस्मिन्नेव
हृदये पुनः प्ररोदयुः चरणस्यैव साहाय्यं यत् भगवत इत्यु-
क्तम् अतः सप्रतिपक्षता नान्यस्य आस्तावचनादङ्गुः कदपवृत्त्यम
अचिन्त्यो हि मांशप्रमाथ इति चन्द्रिकापदेन प्रमायादुल्लस्य अनेन
ब्रह्मागदम्बनेन गङ्गाप्रवाहवर्षाक्षरन्तरमानन्दप्रवाहप्रवर्त्तने ताप-
शङ्कापीति भावः । स तापः प्रकृतापो हि विश्वे न रात्रौ तथा
भगवत्सुखे तापः तत्रापि चन्द्रे उदिते उष्मापि निवर्त्तने क ताप
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

कथमुक्तं वल्लभाचार्य—

मू० निवृत्तिरिति हृदये न यस्य साक्षाद्विरवशाभिहितोऽप्यसौ प्रतापः
पण्यथरशनया धृताङ्गुलिप्रशः स भवति भगवतप्रधान उक्तः ५५
"माहृत इव मे शीघ्रम्" इति हि कृते सकलस्य अन्यथा शून्य-
कल्पस्य प्रत्ययापरिहार एव स्यात् साक्षाद्विरवन्ते निमग्नयुदा-
साय हारीरवद्वारकः शक्तिरिव भगवता न छत्र पापसमूहस्य
पूर्वमेव नष्टत्वात् पुष्टस्यैव भगवद् भक्तिमार्गविरोधात्कथं तत्र
ताप्याह—प्रमाणेति । दशान्वाधनमस्त्या संशयता तथा स्थिरीभूत-
श्चरणः भक्तके रज्जुनिर्मिताधारवत् कपलं तद्वत्सुखं तमेव
तिष्ठति तथा स सर्वज्ञ इति तावद्वक्तुको भवेदित्यर्थः एव धर्मो
पयोगेनानुक्तमेवपयोगेन न च यत्फलः भक्ता निरूपिता इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीया भागवतसुबोधिनीविरचितायाम्

एकविंशतिस्कन्धे निरुपेय

द्वितीयाध्यायविरचितायाम् ॥ २ ॥

अर्थात्तत्त्वहीनानां तृतीयाध्याय इत्येते ।

अनुपपन्नोऽधिकारो ना चतुर्थी सत्त्वान्तरिति ॥ १ ॥

दृष्टत्वात् निवृत्ताने तस्मा हेतुनिवृत्तिः ॥ २ ॥

भगवत्संप्रतिपक्षे तृतीयेऽध्याये प्रथमः ॥ ३ ॥

विषयसमागमोपि ह्यनुपपन्नो निरूपिताः ।

ते स्थिता शङ्खसदृशः सद्गुणद्वि स्थिरीकृतः ॥ ३ ॥

एवं सनकाद्यनुवृत्तस्यैव श्रवणाणां नष्टत्वात् तत्र प्रथमे स्वर्गा
मध्ये मायाशक्त्यैव पूर्वमेव जिज्ञासितं पृच्छति, मायाशक्त्यात्मन-
स्यैव पूर्वोक्तधिकारमात्रं पृष्ट्वा स्वनिमित्तं अत्र प्रथमं पृच्छति ।
मार्गो भव ।

मू० एतस्य विष्णोरीजस्य मारिष्यापीप पोटिनीम् ।

भावां हेतुनिवृत्तयो भगवन्ता एवन्तु न ॥ १ ॥

प्रकृतेः परस्य तत्त्वकर्तुं निष्पोगोदास्तु यत्त्वमोक्षौ निरूप्य
मर्त्ये नियन्तुरीजस्य अतो माया त्रिविधा सर्वभवनसा

मर्त्ये माया विद्याजनिका माया लोके व्यामोहिका विषयाणां
सर्वव्यामोहकत्वात् इदमस्माकमुत्तमं जिज्ञासितमित्याह न
इति ॥ १ ॥

तान् स्मृति कथनार्थम्—

मू० नानु त्वय्यं जुषन् युष्मद्वचो हरिकणामृतम् ।

संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम् ॥ २ ॥

अनुवृत्तिरव्यवशः महतो वचनमेव सर्वदा आव्य तत्रापि
हरिकण्य तत्रापि मरणनिमित्तकं वयं च संसारतापमरणभेष-
जोऽप्यः अत्र तापा अन्यैरपि गच्छन्ति तेषां पूर्वोक्तानां तु तापा-
नामिदमेव भेषज मायाकणने स्वयमसक्तः—

अन्तरिक्ष उवाच ।

मायाशब्दः शास्त्रेषु लोकेषु च बहुधा प्रयुक्तः सर्वभवनसामर्थ्य
व्यामोहिका च शक्तिः । ऐन्द्रजातिविद्या च कापट्यादि च तत्त-
द्रूपनिरूपणार्थं तथा तथा प्रयुक्तः शब्दः समाधानपि एकैव
शक्तिरभयकार्यरूपा उक्ता प्रवादस्त्वत्र मायाशब्देनोच्यते स
च भगवत्कृतो भगवद्रूपश्च विषयैश्च व्यामुग्धा सर्वे भवन्ति
अतोऽत्र एक युक्तमिति चेत् उच्यते—

मायाशक्तिभोग्यतो नात्र कार्यं विचार्यता ।

समाधौ तु तथा भातात् प्रयोगस्तु विचार्यते ॥

विचार्य भगवत्तात्पर्यं वल्लभा कार्यभोजनम् ।

प्रतिनिध्यापनीतिश्च साधिपुत्रस्य तद्विद्धि ॥

सुवर्गोत्पत्त्यर्थं प्रक्रियय प्रगणना ।

तथा सह कृतिः कार्यं कृदन्तं वांशतोऽपि वा ।

निष्कृत्वा कार्यस्य तद्वर्गाणां सौव वा ।

मयि च स्फुरणा यस्मात् प्रयं मांयति ज्ञाप्यते ॥

मार्गपथे तु स्फूर्तिस्ततोऽन्वयनायया कृतम् ।

प्रतीतस्य तद्वर्ग्यति केचिद्धर्मविचारकाः ॥

शास्त्रेण निरूप्यतस्य वस्तुनो मारिष्यस्य च ।

ज्ञानेऽपि स्फुरणा यस्य तद्वो सत्यमुच्यते ॥

केचिदास्तौ किंकाऽस्फूर्तिस्तान्मात्रशरीरिणी ।

मार्गिणो मूलमहिम्यास्माप्येति निगद्यते ॥

मात्रप्रयोगो यत्रास्ति तत्रैकस्यैव रूपगम् ।

उभये तु हरे कार्यं द्वितीये करणं तु मा ॥

द्वितीयाप्रकरणे काशकृत्तमने स्थितम् ।

तद्व्याह, साधे चतुर्थीमः ॥ २ ॥

तथैकेन सृष्टिमाह—

मू० एभिर्भूतानि भूतास्मा महाभूतैर्महाभुजः ।

समोऽप्येव चास्माद्यः स्मृतास्मात्प्राप्तये ॥ ३ ॥

एभिर्भूतानि जननापत्तया प्रतीतेरित्यर्थः । सृष्टस्य इव महाभुजः
शक्त्याहेन कार्यकला अत एव चापत्तयानि नैकरूपाणि आद्यः
प्रयत्न एव जलमिव प्रविष्टः सत्त्वगुणरहितस्य मात्राणां
भगवतश्चेति त्रयाणां प्रसिद्धये एवमा स्मृता एव गोऽप्यस्मात्मा
स्वभावतः तस्य प्रसिद्धये प्रकीर्तय विद्धिः सृष्टयन्तराप-
त्तया ॥ ३ ॥

श्रीमद्भागवत—

मू० एव सृष्टानि भूतानि त्रिष्ट पञ्चभूतमिः ।

एकश्च द्वाधात्मानं विभजन् जुषते भगवान् ॥ ४ ॥

“तापृष्टः कश्चिदप्रधानं” इति प्रष्टव्यं “अस्माकूष्मादन्तर्गतत्वात्कृत-
रगमि.” इत्येकं यथाप्य इति “मांशं च प्रधानं” इत्यपि निरा-

भीमङ्गुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कृतम् अलौकिकतापहाणि हि महर्षिः प्रतिपुरुष उपायपरिहाना-
देक एव निश्चयितमकमुपायं वार्त्त । एकवचनेन स्थूलाधियो बहि-
मंश्रु ज्ञानमार्त्तरहिता इत्यर्थः । तत्र स्थूलाधियां तरगोपायो वक्तव्यः
“मायेव ये पश्यन्ते” इति एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वं प्रतिबले
स्थूलाधि स्थूलाधियैवोपायो वक्तव्य इति तावद्दः किन्तु
स्थूलाधिनामापि यथा तरगो सिद्ध्यति ततोपायो वक्तव्यः तत्रो-
पायो नारायणपरमेश्वरेण तत्कथा सा मगनस्यैर्मगनच्छास्त्रे साध-
नत्वेन प्राप्तपादितैः तेषां गुरुमेव सा च गुरुशरणां गतव्य-
तच्छरणगमनमोहकामुष्मिकफलमोगनिरागाभावेन भवति “न
तस्य तत्त्वप्रहङ्गाय” इति वचनात् । तत्रैहिकवैराग्यं स्त्रियनमदेन
तत्र लौकिकानि कर्माणि स्त्रियं च परित्यज्येत्युक्तेन परित्य-
जति ॥ १७ ॥

अनुभवस्य बहिष्कृतानुभवमेवाह-

प्रबुद्ध उवाच ।

मू० कर्मागारममागतां दुःखदृष्टे सुखाय च ।

पश्यन्त्यकनिपयानं मिथूनीचारिणां नृणाम् ॥ १८ ॥

नृणामिति लौकिकानां मिथूनीचारिणामित्यामदः प्रथमतः “सुख-
मन्यात्मनां रूपम्” इति श्रुतेन कर्म आरम्भ एव विपरीतं
भवति कर्माणि विबुधवचनापुनःपुनराश्रमः कर्मणा दुःखमित्य-
नुभवः सुतरां फलाभावे अपेक्षितसुखाख्योऽपि पुनःपुनरा-
श्रमे गच्छति तन्निवृत्तिपर्यन्तेऽपि निपयानमेव पश्येत्-

“उपक्रमानुगतेन स्वयं चापि तथा निविः ।

स्वस्यावाप्तकता मायया परस्परध्वन एव हि ।

प्रवाहात् पृथक् ज्ञानं प्रतिकर्तव्यवर्त्तयति ।

शास्त्रतः सर्वनिर्दिष्टं यस्य तस्यैवमुच्यते ॥

प्रवादयति नान्य निवार्य इति मे मतिः ।

एवं स्त्री तत्सङ्गारित्याग उक्तः ॥ १८ ॥

धनपरित्यागमाह-

मू० निवृत्तिरुदयन उदयेन दृढमेवनामगुह्यम् ।

शुभपलापपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चरैः ॥ १९ ॥

“तादृक्चित्तनमारुह्य विनाशाधिभुङ्क्ष्वम् ।

मृत्युस्तु सुखमे लोके दुर्लभं धनमेव हि” ॥

एवमपि मृत्युरूपम् एतादृशेन का प्रीतिः तेन साधितैर्वा
ममतापद्माश्चत्वारः अन्येषामपेक्षान्तर्भावान् -

“मूर्त्याश्चरैः सिद्धाः साधनानां गुह्यशेषता ।

बेदं तु यस्य वैराग्यं स पूर्वत्र निरूपितः ॥ १९ ॥

पारलौकिकवैराग्यमाह-

मू० एवं लोके परं विद्यान्तश्चरं कर्मनिर्मितम् ।

सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्त्तिनाम् ॥ २० ॥

“मययाज्ञानतो जाते वैदिके रमासमेव च ॥

पौराण्यं च ततो ज्ञानं फले गुह्यमेव हि ॥

प्रक्षयवृत्तिवाभावादि तथा नन्वप्रवादि च ॥

समर्पितं प्रथं विष्णोः ततोऽपि फलितं तथा ॥

अतो नश्वरमित्युक्तं पृथक् भक्तिफलात् क्रमात् ॥

सतुल्यातिशयध्वंसमन्तःकारणादोक्तः ॥

ज्ञानभक्तिफले मोक्षे नाथ दोषस्ततो भवेत् ॥

ऐश्वर्यमहिनेष्वेवमिति दृष्टान्तसङ्ग्रहः ॥

रूपसूत्रायतो लोको मण्डलवर्त्तिनाम् ॥

लोकद्वयफले यस्मादेवमेवमिति निश्चयः ॥ २० ॥

अतो मांस्त्वफले हेतुमुक्तभूतस्तमाह-हि-

मू० तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः भव उक्तम् ॥

शास्त्रं परं च निष्ठातं प्रपद्यत्युपमाभवम् ॥ २१ ॥

“निराश्रये यथा लोके स्थानध्वंसा निगद्यते ॥

इतः कृपानिश्चिह्नोऽपि गुरुहीनस्तथैव हि ॥

यथा भक्तिः स्तनप्रोक्ता गुरुमेवैव तादृशी ॥

जिज्ञासाद्येवमावश्यं तथापि विनिगद्यते” ॥

यदेव पृच्छति तदेव वादित्वतीति इत्यम भव इत्युक्तं च
गुरुमुक्तः लोके जायते रूपमुपरमाभवमिति सर्वसम्बन्धवारणा-
धेयदीवान्दृष्टव्यमेवाह लोभमर्गिण्यान्तरम् -

मागंस्तरस्त्रिणां ह्यत्र बाधको न स्वमागः ॥

प्रपञ्चितं तत्प्रथमे शुभो वक्तान नाहः ॥

सतमेव च कृष्णस्य दर्शनार्थं तथापि तु ॥ २१ ॥

सर्वज्ञत्वात्सर्वं बहिष्कर्त्तव्यमाह-

मू० तत्र भागवताद् धर्मान् शिष्यदुर्गुणैर्मन्त्रितः ।

अमायवानुवृत्त्या धै तस्यैवमागदो हरिः ॥ २२ ॥

गुरोरात्मने क्लेशः भव्य आराधनेन ज्ञानं च देवतास्ये मन्त्र-
शास्त्रेऽप्युक्ता मन्त्रा गुरुमुखध्वंशितेरकेण न फलन्तीति तत्र शिक्ष-
गुरुपक्षोपायायमाह, निष्कण्टानुवृत्तिभिः भागवतधर्मागामेव
शिक्षायां हेतुमाह, तस्यैवमिति । स्वस्वतोपायां हेतुमेव न सिद्ध्येत्
फलदातृत्वस्ततो फलम् अतः स्वपरानुवृत्त्या धर्मा इति किञ्च-
दुःखाभावोऽप्यनुवृत्तिकः ॥ २२ ॥

तत्र प्रथमं श्रेष्ठोपायं प्रयाहाश्चरैः कर्ममार्गप्रवेशः ज्ञान-
मार्गप्रवेशश्चोक्तते तत्र भावे भागवतधर्मानधिकारात् तत्र प्रथमं
प्रवाहार्त्तवृत्तिमाह-

मू० सर्वतो मनसोऽमङ्गमादौ सङ्गं च साधुम् ।

द्वयां मैत्री प्रथमं च भूमेस्त्वया यथोचितम् ॥ २३ ॥

संसेक्तृणां मनस आकर्षणं मनसा हि सर्वं भवतीति
स्वसिद्धः साधनेषु प्रथमसंसेक्तुः लोकानां परित्यागः पूर्ववच्च
न सम्भवति, साधिशेषमाह, द्विषु दया समेषु मैत्री उत्तमेषु
प्रथमः यथोचितमिति देशकालानुगोचः ॥ २३ ॥

कर्ममार्गप्रवेशमाह-

मू० शौचं तपस्त्रितिक्षां च गोत्रं ध्याय्यावमाजं वम् ।

प्रपञ्चयमहितां च समस्तं द्रष्टुं सङ्गयोः ॥ २४ ॥

कर्म त्रिविधं कार्याकादिमेवेन तत्र त्रयं त्रयमेकैकस्य । शौचं
मृदादिभिः तपः कृच्छ्रादिः शीतादिसहने तितिक्षा इति कार्याकम् ।
वृथाबाधपरिवर्जनं वेदाध्यासः सर्वत्र प्रियभाषणं वाच-
निकम् । मानसे हि कामजयः क्रोधजयः वैषम्याभावाच्च निन्दे
हि द्रष्टव्येव तयोः संज्ञा निर्दिष्टा यथा सुखदुःखे प्रियाप्रिय
इति ॥ २४ ॥

ज्ञानमार्गप्रवेशमाह-

मू० सर्वत्रात्मेश्वरास्तीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् ।

विनिकचिरवसने सन्तोषो वेन केनचित् ॥ २५ ॥

आत्मेश्वरयोरेक्ये सिद्ध तस्य सर्वत्र निरीक्ष्य ज्ञानम्-

भीमब्रह्मभावावेकतमुबोधिनी ।

सत्ते बहिर्निद्रयगणे ऽहमि च प्रसृते ।

कूटस्थ आश्रयसृते तदनुस्मृतिर्नः ॥ ३६ ॥

देहाग्निरसम्बन्धो जीवस्वास्तीति सिद्धं तत्र भोक्ता जीवः कर्ता प्राणः यदा जीव इन्द्रियाणि गृहीत्वा तत्र गच्छति तदा प्राणो हि जीवमुपधावति । अविनिश्चिताः स्वेष्टजाः क्षुद्राः ततश्च सङ्घाताद्गमनं द्रव्योक्तं भवति । तथा च सङ्घातमिषकस्य न तद्धर्म-सम्बन्ध इति भावः । सङ्घाताद्भेदे अनुभवमप्याह । सन्न इति । आधिभौतिकविशेषेषु पृथक् कृतः सुषुप्तो पुनरिन्द्रियाहङ्कार-बोरपि लब्धः तदा स्थानाभावात् कूटस्थो भवत्वात्मा भेदं हि ब्रह्मसङ्काशे गमनम् अन्वया स्त्रयमेव कूटवत् तिष्ठति स तिष्ठती-त्यत्रात्माकमनुस्मरणं प्रमाणं “सुखमहमस्त्राप्सम” इति सर्व-दोषरहितः कूटस्थ आत्मा सङ्घाते वसंत इति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

तस्य परत्वमाह—

मू० बहोऽजनामचरयोपशयोरुभक्त्या ।

चेतो मलानि विधमेद्गुणकर्मजानि ॥

तस्मिन् विशुद्ध उपपश्यत आत्मतत्त्वम् ।

साक्षाद्ययामलदयोः सवितु प्रकाशः ॥ ४० ॥

अतःकरणे शुद्धात्मानुमनः परमात्मनिष्ठा जगत्कारणविग्रहस्य मक्तिमार्गानुसारेणान्वेषणे चत्प्रेम भवति तत्पुनः प्रवृत्तमनः-करणमलानि दूरीकरोति भक्तैर्बहुफलत्वात् यहीत्युक्तं ज्ञानार्थे वतमानस्वेतद्भवति सामर्थ्यविशेषयुक्तस्यात्मविशेषस्य भक्त्या अतःकरणानैवेकं वाक्यात् प्रतिसिद्ध्यति सिद्धं वा तन्मार्गे साध-नामात्रं सूचयति, यहीति । विशुद्धत्वं मार्जेनेन तेजःसम्पादने नश्ये च प्रेमैव स्फुरितं वा प्रतिविम्बो वेति अन्वेदे आह-साक्षा-दिनि । तद्वच्छेदेन तस्मिन्नाविर्भावो तेनैव ग्रहणम् ननु, जडं नद्विग्रहो विषयत्वं स्यात् प्रतिफलितं ग्रहणं प्रत्यक्षत्वं स्फुरणमात्रत्वे न पुरुषत्वापार इति चेत्तत्राह-पश्येति । अक्षु-रप्याध्यात्मिकं रूपं तथा प्रकृतेऽप्यलौकिकमप्राकृतं सन्नितिरिति स्यत एवैवगतस्य प्रकाश इति खचेदा स्फुरणम् अपराधीनता च चेतन्यानुसन्धानमित्यर्थः ॥ ४० ॥

मार्गत्रयेणाभवं भूतवतो राज्ञः कर्ममार्गे विशेषेण भक्षा-वनो बहुधा जिज्ञासमानस्य प्रश्नः—

राजोवाच ।

मू० कर्मयोगं वद नः पुरुषो वेन संस्कृतः ।

विधूयेद्दशा कर्माणि नेष्कर्मं विन्दते परम् ॥ ४१ ॥

प्रथमपाद एव प्रश्नः तस्य स्वमार्गानुसारेण फलनिर्णयमाह त्रिमिः पादैः । संस्कारकर्मक्षेत्रमोक्षाः ऐहिकामुष्मिकगमनक्रमेण “अस्मिन् चैव तेन मांसज्ज वज्रमानः संस्क्रुते निर्वैराकारावेति च विराजमभिसम्पद्यते, ब्रह्मार्पणम्” इति च तस्य नियमो मार्गागतराविरोधेन ज्ञातव्यः ॥ ४१ ॥

किञ्च, सन्वेदाग्निरमाह—

मू० एवं प्रश्नमृषीन् पृथमपृच्छं पितृरन्तिके ।

नामृषन् ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारयामुच्यताम् ॥ ४२ ॥

पूर्व कर्मयोगेऽप्यः सन्वेदः स्थितः त्यक्तकर्मणो दृष्टा कृतः प्रश्नः परमिदवाकुसभीषे ततः सन्वेदः कर्मयोग एवासमी-

[२८]

धीनः तेषामवक्तव्यो वा सदापि परित्यागभवं वा “न बुद्धि-भेदे जनयेत्” इति वा अतस्तत्र कारयामुच्यताम् ॥ ४२ ॥

कर्मनिर्धारणैवास्माभिमतायं पञ्चादेकस्वैवांतरमाह—

॥ आविर्होत्र इत्याह ॥

सर्वे यथा यस्मिन् प्रकटा भवन्तीति तथा आहो कर्मणां त्रैविध्यं प्रमाणं चाह—

मू० कर्मोक्तमंत्रिकमेति वेदवाद् न लौकिकः ।

वेदस्य स्वध्वराम्भवात्तत्र मुह्यति सूरयः ॥ ४३ ॥

विषया भिन्ना लौकिका वैदिकाश्च तत्र लौकिकाः प्रत्यक्षादि-समधिगम्याः वैदिकास्तु वेदेकसमधिगम्याः तत्र शब्दमूल्यानां न प्रत्यक्षादिकवाधकत्वं समानशब्देषु सन्वेदः तत्रापि दृष्ट्या-दिवद्भेद एव । प्रकृते तु कर्मोक्तमंत्रिकमेति विहितं निषिद्धं विहितकरणरूपं च वेदेकप्रसिद्धोऽन्वयार्थो न लौकिकः तत्र वेदे परंपरया शब्दार्थनिर्धारणमिष्टायः सन्दिग्धः नच सन्दिग्ध-प्रमाणकः तथा तथात्वं दोषः वेदस्तु ईश्वरः स्वात्मानं वदति तत्रामिष्टावसन्वेदात् स्वस्वप्राप्त्या प्रतीतेऽर्थे वेदतात्पर्यं वाचिनः परस्परमतानुसन्धानेन मुग्धा भवन्ति तस्माद्वैदिकनिर्धारणेन कल्पना युक्ता ॥ ४३ ॥

तत्र स्वमतेनाभिप्रायं वर्णयति—

मू० परोक्षवाद् वेदोऽयं बाह्यानामनुशासनम् ।

कर्मोक्त्या च कर्मोक्त्या विधेयं हागवं यथा ॥ ४४ ॥

अर्थं कर्मप्रतिपादको वेदः फलांशे परोक्षवादः कर्मोभावसाध्या-प्रवृत्ति फलभोगदशायां कर्मोभावात् मन्वया फलांशे लौकिकं स्यात् वस्तुतस्तल्लौकिका एव पञ्चादयोऽपीत्यत्रात्रात्र बाह्यानु-शासनपरत्वे तु तुल्यता लौकिकस्येष्टत्वात् मोक्षश्च फलानां मुख्यः “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयति” इति बाह्यानामनुशासनत्वं फलविचार-क्रियमाणोत्तल्लौकिकत्वेन समाधानं किन्तु सुखद्वन्वाभावात्तथा च ब्रह्मात्मसुखस्य फलत्वे “खर्वेष्टापरतिष्ठतुः” इति न्यायेन स्वाभाविककर्मणां निर्वाहपरत्वात् सा चालौकिककर्मणां अग्र्यथा वेदस्य वैयर्थ्योपपत्तेः । यथा रोगाधिकारे प्रवृत्त आयुर्वेदः तथा संसाराधिकारे वेदः भनो वैदिककर्मणां स्वाभाविककर्मोक्त्या निवर्तयत इति सिद्धम् ॥ ४४ ॥

अकरणे साधकमाह—

मू० नाचरेयस्तु वेदोक्तं स्वयमग्रेऽजितेन्द्रियः ।

विकर्मणां हायमेण मृत्योर्गुं उमृषेति सः ॥ ४५ ॥

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते” चित्तवृत्तिनिरोधो योगश्च उभयभावे वेदोक्तकर्मोक्त्या च मृत्वा पुनर्मृत्युमाप-द्यते “अष्टमानाः स्वकर्मभिः” इति न्यायनानिष्टफलं स्यात् स्वाभा-विककर्मणां कथं वा पारलौकिकानिष्टफलत्वं तत्राह—विकर्मणां हायमेणोति । आहोत्तल्लुप्तमधिपोऽप्यदोषः अधिकारिणः सर्वथा मध्यमेत्वे हेतुः स्वाभाविककर्मणां तु मृत्युप्राप्त्यनन्तरं जन्म अत्र तु यातना भुक्त्वा पुनर्भोग्यामिति चिन्तयः ॥ ४५ ॥

ननु, वेदोक्तकर्मकरणेऽपि न निस्तारः स्वाभाविकानामपि निश्च-मानत्वात् औपधाप्यप्यतः सद्गोपाभ्याये तथा करणदोषाः फलवाक्यानि साधकानि श्रुतिनिष्ठवादिर्भूतवैयर्थ्यामी समुच्चया वा फलयोः तथा च बहुवाक्यानां निश्चयमानत्वाच्चिन्तयः प्रयास इति चेत्तत्राह—

श्रीमद्ब्रह्मसुबोधिनोऽभिनी ।

मू० वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःस्त्रोऽपि तमीश्वरे ।

नैकैर्गर्भैः समेतैः सिद्धिं राक्षसाणां फलभृतिः ॥ ४६ ॥

वेदिकां भूषा कर्मकरं वेदिकमेव कुर्वाणं वज्रनवाजनादिभिः
अकरणाकारेषु निस्तुङ्गः उपक्रमविरोधान्न मानसः अपितमेव
करतीति न साधनवैगुण्यं वेदाभिप्रेतार्थकरणास्ति सिद्धिं प्राप्नोति
तथाप्यभिप्रेतानां कथमभावस्तत्राह-राक्षसां रक्षुमुपादनार्थं
वह्निं फलान्न वेदं बोधितानि ननु तत्र तात्पर्यं कर्तुः फला-
भिप्रेत्यावासावेन अभिष्वनीति भावः ॥ ४६ ॥

एवं वेदिककर्मवोनित्कारादुक्तत्वाद्ब्रह्मसुबोधिनोऽभिनीनां निःस्त्रो-
नित्कारमाह—

मू० न आनु हृदयप्रस्थं निर्दिष्टं परात्मनः ।

विधितोपचरदेवं तन्मोक्षेन च केवलम् ॥ ४७ ॥

लौकिकस्वानर्थस्य लौकिकैरेव निवृत्तिर्भवेति साङ्ख्यवादः
विज्ञाताः प्रवृत्ताः तत्रापि लोकादहृदयप्रस्थविन्दकः प्रकारो
वेद्यः परात्मनो विधिना न विभूत्यादिभजनप्रकारेण कवच-
पुष्टिमार्गेणैव । तत्राह-लौकिको लोकोक्तप्रकारेणापि कृष्यमेव मोक्षेन
अथवा सङ्ख्यया लब्धत्वा उपपन्नोऽपि पुष्टिमार्गस्थितत्वात्केच-
नमेव भवेत् ॥ ४७ ॥

मागोऽनरविरोधाभावं वदन् भजनप्रकारमाह—

मू० लब्धानुग्रहं प्राप्तावोलेन लब्धार्थनामनः ।

महापुरुषमभ्यर्च्यैवैवमभ्यर्च्यैवमभ्यर्च्यैव ॥ ४८ ॥

दीक्षाधामन्वार्थिकारो निवर्तते अनुग्रहस्य प्राप्तत्वाच्च देवता-
विरोधः उपपन्ननादिकर्ता प्राप्तावेः तदनुग्रहात् वेदविरोधः
अभ्येताविरुद्धेनाम्बस्य विकर्मत्वं खलं करणं हि सर्वत्र दोषः
प्राप्तावोऽभ्यर्चनामभ्यर्चना वा उद्देश्ये फले न कर्मण्यामुपयोगः
कर्तृसंस्कारस्त्वस्यापि भविष्यति आश्रयितव्यत्वाच्च परलोक-
बाधकत्वम् अहङ्कारप्रस्थितिर्नित्यौ तुक्तिरिति सर्वमतसाधारणं फलम्
प्राप्तावोऽभ्यर्चनामभ्यर्चना एवं पञ्चरात्रादः प्रदद्मते महापुरुषः
श्रीकृष्णः अभिमनया मूर्त्त्या प्रकारसहस्रप्रच्छेदं तवनीतयोर्वादि-
कषेण स्वभावो निबामकः ॥ ४८ ॥

पूर्वोक्तदोषाभावाच्च कर्तृशुद्धिमाह—

मू० शुचिः सम्मुख आसीनः प्राणसंयमनादिभिः ।

पिण्डं विशोध्य सम्वासः कृतरक्षोऽर्चयेत्परिम् ॥ ४९ ॥

शौचं स्मार्त्तं संमुखं आसीनः प्रतिमायाः आदिशब्देन भूत-
शुद्धिप्रकारा उक्ताः । न्वासनं देवतावाहनं रक्षायां बाधकनिवृत्तिः
हरि न प्रतिमाम् ॥ ४९ ॥

अत एवाधिकारस्यावधारणं वदन्मध्ये द्युरयानामावा-
याह—

मू० प्रसादी हृदये चापि यथा लब्धोपचारकैः ।

द्रव्यद्विष्ट्यामिहानि निष्पाद्य मोक्ष्य आत्मनम् ॥ ५० ॥

इत्यष्टम् ॥ ५० ॥

अन्तरङ्गप्रकारमाह—

मू० पाद्यादीन्पुष्पकल्पवाद्य सज्जिवाद्य समाहितः ।

हृदयादिकृतस्वालो मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥

पाद्याद्यान्मनीषाद्यैः स्नानवासांश्चिभुषणैः ।

साङ्गो पाङ्गो न चार्चंतां तां तां मूर्त्तिं समन्वृतः ॥ ५२ ॥

आदिशब्देनाद्यान्मनीषादि जप भिन्नमन्त्रेण विधानेन प्रवृत्तः
सज्जिवापनादिभूषण इत्यादिस्त्रिधा न कृत्वा ततः सावधानः तत्र
हृदयादिकृतस्वालोः आस्त्रम् इति न मूलमन्त्रेण चार्चयेत्
मङ्गानि चरणादीनि उपाङ्गानि चक्रादीनि चार्चंतां सुमहादयः
एवं साङ्गोपाङ्गो चार्चंतां हृदये पूजयेदिति पूर्वम् अन्वयः
तान्मिवायुक्तं पूर्वोक्तप्रकारेण हृदयमन्त्रेण, साङ्गोपाङ्गो चार्चंतां तां
मूर्त्तिं समन्वृतः तां पूर्वोक्तप्रकारेण हृदयपूजितां मूर्त्तिरूपां
वाङ्मां कृत्वा । नवेदिति अन्वयः कथमेवमन आह-समन्वृतः
आन्तरङ्गं बाह्यत्वं मन्त्रवज्रादयः मन्त्रतस्तं मूर्त्तिमिह हृदय-
विषयेभावः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

पूजाकर्ममाह—सार्धेन—

मू० तन्मन्त्रादुक्तमन्त्रमिहोपचारकैः ।

साङ्गं सम्पूज्य विविधस्तवैः कृत्वा नमस्कृतम् ॥ ५३ ॥

आदिशब्देन मन्त्रोपचारकैः प्रवृत्ता माताः कुटुम्बानां वा नमनं
क्रियासमाप्तिस्तु चर्कं स्नेहवर्त्मन इत्याद्यां प्रविशति इति कथा-
प्रयोगः त्वं मिजिति वा जनेवमिधेव तस्य पूजा न कर्त-
येति ॥ ५३ ॥

कन्तिनवममाह—

मू० आत्मानं तन्मयं द्वावन् मूर्त्तिं सम्पूजयेदरेः ।

शेषमाध्यायं शिरसि खड्गाम्बुजाद्यैः संकृतम् ॥ ५४ ॥

खड्गकूपं भगवत्पुत्रं भावयन् भगवता द्वातं वा भूतो भग-
वद्वपगमोऽस्ति ननु खड्गमिति वापि नित्यं शिरसा-
धाय हृदये उद्भास्य तत्र पुनः संकृतमात्मानं तन्मयं
ध्यायामिति सम्बन्धः । आत्मानं सर्वदा मन्त्रसंस्था-
जिह्वतश्च ॥ ५४ ॥

एवं कथ्यन्तरेऽपि पूजां वदन् फलमाह—

मू० एवमभ्यर्चकतोयावाहानियो हृदये च यः ।

वज्रश्रीश्चरमात्मानमभिराधुयते हि सः ॥ ५५ ॥

आदिशब्देन आद्याद्याः हृदये चेति द्विरूपता भगवतो द्विरूप-
प्रतिपादयति सामर्थ्यमावश्यकत्वं च । वज्रश्रीश्चरमात्मानं सत्-
तिवक्ता इति प्रमाणादुक्तत्वात् सङ्गोपाङ्गादि । अन्ते खड्ग-
स्थित्यर्थे स इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनोऽभिनीमद्ब्रह्मसुबोधिनोऽभिनीनां निःस्त्रो-
नित्कारमाह—

एकादशस्कन्धविषये इतीवाध्यायविषयम् ॥ ३ ॥

ज्ञानं स्रतः श्वसनतो बलमोज ईहा सत्त्वादिभिः स्थितिबोद्धव आदिकर्ता ॥ ४ ॥

मन्त्रं पुरुषाकृतास्व नमोऽहम्भविनः वस्व प्रज्ञायन्मयाधिरुप
 "मित्रां तपयन्मस्थित"मित्युक्तः नभिष्टोषो निवर्तयः सप्तमपि
 तु नवीनोपासकानां चित्तस्थैर्वायं वस्व कावे वन भुवः

भीराधारमयदासगोष्वाभिविरचितः
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रथमश्लेषः—“पातालमेतद्वह हि पादमूढ”मित्यादिशालेय कल्पितः
यदा काय इति मत्तमी तृतीयायै बह्व कायेनैवैव भुवनत्रयस-
श्लेषो भवति “भूषोः कल्पितः पद्मया भूषोः कोऽस्य नामित”
इत्यादिः ज्ञानकर्माभेदियाणि बह्वेन्द्रियैर्मयंति “नासां वहेमुक्तं
क्षेत्र”मित्यादिः स्तन इत्येव व्याख्या स्वरूपभूतसत्त्वादिनि बह्व
स्वरूपभूतविशुद्धसत्त्वादेव तनुतुर्ना ज्ञानं भवति पूर्वायै विशेष-
बह्व सत्त्वाध्याहार उत्तरायैतु बह्व स्तनः सिद्धं ज्ञानमिति
सर्ववत्त्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

भीमद्वयंनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

॥ १—३ ॥

उभयेन्द्रियाणि बह्वेन्द्रियैः इन्द्रियद्वयो गौणः इन्द्रियव्यप-
रिभूतं शेषभूतमित्यर्थः । यत्नं धारणसामर्थ्यं भोजः प्रवृत्तिसा-
मर्थ्यम् ईहा चेष्टा ॥ ४—६ ॥

भीमद्वयंनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

मूर्त्योभिमतबारमन इत्यनेनात्मनः प्रियतमाधतारं मरूपजयेदि-
त्युक्तं ध्वनितारज्ञानमपेक्षितं तथा इत्येवैः स्तुत्या नमेरुमि इत्युक्ते
गुणकर्मज्ञानं चापेक्षितं तत्र पृच्छति “यानि यानीति” यैः स्तुत्य-
जन्मभिः स्तुत्यावतारैरिह लोके कर्ता करिष्यति स्तुत्येनैवना-
ताराणामकर्ममूलकमुक्तं तानि काष्ठप्रयोगोचरावतारमन्त्राणि
वेष्टितानि नोऽस्मिन्मन्त्रे भवन्तो भवन्तु विस्तराद्भूतवत् ॥ १ ॥

यानि यानि इति श्लेषाति प्रहस्य साकल्यविषयतामाह्वय-
नस्वाङ्ग-तानि साकल्येन कथयितुं शक्यानि संक्षेपतः कानिचि-
त्कथयिष्यामीत्याह-तुमिहः । च इति । अनन्तरस्यापीरच्छिन्नस्वरूप-
स्वभावस्य भगवतो गुणान्योऽनुकमिष्येद्गणयितुमिच्छति स तु
वाञ्छानामिव बुद्धिबैरुह सः मद्भूमतिरित्यर्थः तत्र हेतुत्वेन तान्यि-
नाष्टि-अनन्तरानिति । एतदेवोपपादयति । रजांसीति । काष्ठेन महता
कथञ्चित्केन चिद्यत्नेन भूमेरजांसि रेणुन् गणयितुमभ्यानायां
क्षिब्धं मज्जिगशक्तिधाम्नः विविधविचित्रशक्त्याध्वस्य भगवतो
गुणास्तु नैव गणयेदन्त्यादिति भावः अत्र “विष्णोर्मुक्तं धीर्वाणि-
प्राप्तोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि” इति भूतयोऽभिसं-
हितः ॥ २ ॥

तावद्ब्रह्मायदशरीरकवैराजपुरुषावतारमाह-भूतैरिति । आत्मना
स्तेन सृष्टेर्भूतैः पृथिव्यादिभिः भूतग्रहणं चतुर्दिशतितत्त्वानामुप-
खण्डणं यदा विराजं ब्रह्मायदरूपं पुरं निरक्षय्य तस्मिन्पुरे स्वांशेन
विष्टः धारकतयाऽनुप्रविष्टः तदा आदिदेवो नारायणः पुरुषाभिधानं
पुरुषास्त्वामवाप अयं वैराजः पुरुषः स्वावताराणामाद्योऽवतार
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ गुणकर्मावसाह द्वाष्टवाम । वदिति । बह्व वैराजपुरुषस्य
कावः ब्रह्मायदरूपको देहः भुवनत्रयस्य श्लेषो यस्मिन्स्थिता-
भूतः बह्वेन्द्रियैः कारणभूतैस्तनुभूतां वष्टिसमाष्टिजिहानामुभ-

येन्द्रियाणि ज्ञानकर्माभेदियाणि बभूवुः इन्द्रियसम्बन्धोक्त्या
तज्ज्ञानभेदेन्द्रियसापेक्षत्वशक्त्या निरव्यति । ज्ञानं स्तन इति ।
बह्वेन्द्रियवत्त्वेन अवतारः आसात् आत्मक्यानीयाद्वाचोस्तनुभूतां
यत्नं धारणसामर्थ्यं भोजः प्रवृत्तिसामर्थ्यम् । ईहा चेष्टा च भवति
स एव सत्त्वादिभिः सत्त्वरजस्तमोभिः प्राकृतगुणैः स्ववद्वैः
स्थितिवयोद्भवे समाहारव्यवहारसत्तमी विश्वस्थित्यादिनिमित्त
इत्यर्थः । आदिकर्ता आदिआसौ कर्ता च उपादानं निर्मातृका-
रणं चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमद्वयंनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

स्तुत्यजन्मभिः स्तुत्यावतारैः कर्ता करिष्यति ॥ १ ॥

द्रुमिलः भगवद्गुणकर्मणामनन्तरत्वात्प्रभो तुष्परिहर इति
साधेनाह—यो वा इति ॥ २ ॥

नन्वेवञ्छोके प्रथमतिवचने गुरुशिरमभावो च न स्त इति
दोषपरिहाराय यथाशक्तिप्रवक्ष्यामीत्यभिसम्भावाह-भूतैरिति ।
भूतैरित्युपखण्डणं महद्ब्रह्मकारो पञ्च भूतानि च यदा ससृजं
तदा पुरुषाभिधानमवाप यदा च महदादिचतुर्विंशतितत्त्वैः
धिराजं ब्रह्मायदरूपं पुरं निरक्षय्य स्वांशेन तस्मिन् प्राविष्टः
तदा पुरुषाभिधानमवाप । यदा चात्मसृष्टेः पृथिव्यादिपञ्चभूतैः
ब्रह्मायदान्तःपुरं जातावेकवचनं पुराणि शरीराणि निरक्षय्य
स्वांशेन पुरुषरूपेण तस्मिन् विष्टः तदा पुरुषाभिधानमवाप—

“विष्णोस्तु पुरुषाख्यानि श्रीणि रूपाययथो विदुः—
प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वगदसंस्थितम् ।

तृतीयं देहिनां देहं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते” ॥

इति पुरुषरूपविष्णुज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वाक्तेः साक्षात्सिद्धान-
त्वानि पुरुषरूपाणि विष्णोरभिधानीति ज्ञातव्यं नरः पुरुषः
नेन सृष्टं तारतम्याभयो नारायणः नरसृष्ट्यान्तरं ब्रह्मायदं
तदाभयोऽपि नरस्य विद्यमानं नारं शरीरं तदाभयोऽपि संस-
रित्वायुत्पथैर्मादिदेव इति ॥ ३ ॥

एतदेव विश्वनाष्टि-वत्काव इति । भुवनत्रयसंश्लेषो बह्व
कावः शरीरं भगवच्छरीराधारत्वेन न तेन इत्यर्थः । तनुभूतामु-
भयेन्द्रियाणि ज्ञानकर्माभेदियाणीन्द्रियाणि बह्व हरोरिन्द्रियैः
प्रेरितानि प्रवर्तन्ते अनेन शरीरान्तस्थानमुक्तं कथं प्रेरकाव-
मित्यत उक्तं ज्ञानांशकेनेति ज्ञानस्वरूपेणास्तःशरीरं विद्यतः
न केनच भवयादीनि यदीन्द्रियप्रेरितानि अपितु बलादीन्वधी-
त्याह-यलमिति । सत्त्वादिभिर्गुणैः स्थितिश्च स्वयम् उद्भवश्च
ब्रह्मास तथा अत आदि कर्तैरुच्यते ॥ ४ ॥

भीमज्जीवगोष्वाभिकृतकमसन्धर्मः ।

पूर्वं शृण्वन् सुमद्राणि रथाङ्गपाणेरित्युक्तं तदनुसारेण
मूर्त्योभिमतबारमन इति कतवैः स्तुत्येति च ज्ञातुं शक्यते तत-
स्तदर्थमाह-यानि यानीति ॥ १—२ ॥

तत्र सामान्यतः पुरुषावतारमाह-भूतैरिति । आदिदेवो नारा-
यणः भीमगवान् “नारायणे तुरीयास्त्वे भगवच्छब्दशब्दित” इत्यादिः

श्रीमच्छिवगोष्ठाभिकृतकमसन्दर्भः ।

यदा महत्सृष्टत्वेन पुरुषमिष्टानमवाप तदा भूनेर्विराजं विर-
चय तस्मिन् खांशेन प्रविष्टोऽपि पुरुषमिष्टानमवापेत्यर्थः ॥ ३ ॥
तत्र द्वितीयं पुरुषं विदुष्योनि—यत्काय इति । यच्छब्देन
प्रज्ञायदमविष्टमुच्यते “विष्णोस्तु श्रीणि कपायी”त्यादेः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छिवगोष्ठाभिकृतकमसन्दर्भः ।

माया तत्तत्प्रज्ञानकर्मनिर्यायवशेनैः

शुद्धचित्तः शुद्धजीवा हरेः पृच्छन्ति मुक्तये ॥

तृतीयेवं समाख्याता कक्षाहरिकथा सदा

भोतस्वेति यतश्चित्तं सर्वथा तत्परं भवेत् ॥

काव्यभेदेन करणभेदेन स्वरूपवैजात्येन चानि मिश्रानि तानि कथ-
येत्यर्थः । तत्तत्काव्ये कृतानि तत्तत्काव्यकृतदोषनिवृत्तकानि सन्ति
तत्तज्जन्मकृतानि तादृशजन्मवती निवृत्तकानि कर्माणि च सजा-
तीयकमकृतदोषनिवृत्तकानीति भवप्रज्ञाद्वयमप्यते स्वरूपदेति
कर्मनिवृत्तिरकारणं भवेच्छब्दा वा ॥ १ ॥

प्रबौकिकतया उत्तरं यद् सत्त्वं कथमवस्थापयित्वा—एनेन
काव्यविशेषाप्रवक्ष्ये यद्वदन्तीति भूमिं वारयति—अन्तो नाशः परि-
च्छेदो वा अनन्तो देशकाव्यपरिच्छिन्न अपरिमितप्रज्ञागडेनपरिमित
प्रज्ञाकदपेयु च एकस्मिन् ग्रामे एकास्मिन् दिवसे एकमपि कर्म-
गणयेत् तदा जन्मनां कोटिः समाप्येत किञ्च गुणास्तु ज्ञान-
कृतिभेदकाशकाः यथा वेदादिविद्याः शिल्पादिविद्याश्च तत्रैक-
वाऽपि विद्या यद्येकं कार्यं कुर्यात् तथाप्यन्तस्य तिष्ठतु कर्मणां
वातां कारणभूतगुणानामपि गणना अशक्या अनन्तशब्दः
रक्षयापरिच्छिन्नमपि वारयति, गुणानां कर्मत्वेन गुणा एव गण-
नीया ननु खोपयुक्तत्वेन अतो व्याख्याताननुसंधानादुपलब्धिः
दुष्टिप्राप्तसङ्ख्यावत्त्वं बहुतामगता तदभावोऽनन्तत्वम् अत एताव-
त्तथाभावात् ज्ञानमेव नास्ति वचने दूरापास्तं नमश्चत्त्या तथाप्ये-
व विवक्ष्यते अहं, राजासीति । सूक्ष्मादद्या एव
कथा राजःशब्देनोच्यते ते परमाणुशब्देन भवतीति
विधिः तत्कोटिगुणार्थां ततः पञ्चाशत्कोटिकथायां
रे पुरुषभारा भवन्ति । एवं कथाश्चिद्व्याप्यत्वं नन्ववताराः
रिगयिता एव गुणाश्चेति कथमेवमत आह, सर्वसत्त्वान्तयोमिण्यः
[नीये सर्वभूतस्यमिति एकस्मृतीयः पुरुषावतारः तत्र प्रतिजीव-
रण्यायामानस्य गुणानाम् अवताराश्चानन्ता इत्युच्यते ॥ २ ॥

तथापि त्रिकाखानुगतानवतारान् वक्तुं प्रथमं सर्वोवताराणां
रीजं पुरुषावतारमाह—यदा खांशेन विष्टः तदा पुरुषामि-
ष्टानमवापिति सम्बन्धः । खांशः आनन्दशः भुतिकारणवादानु-
सारेण पञ्चमहाभूतानि भगवतैव सृज्यन्ते “एतस्माज्जायते प्राण”
त्यादिना साक्षात्सर्ववस्तुन्यायेन न साङ्ख्यवाद्यनुसारेण खांशेन
विष्टत्वे हेतुः अत एव विराजः पुरत्वेन निर्माणमस्मिन्कल्पे
वर्चमात्मार्थमिति गम्यते “परः पुरुष आविश्चत्” इति श्रुतेः । पुरत्वे-
णपुरुषत्वम् उच्यते प्रवेशार्थं इति पुरा शब्दादासत्वातोः पू-
र्यात् विशयातोः वर्णव्यवसायसम्प्रसारणार्थेतिदं कथमिति
द्विष्टः असाधारणसृष्टितया मर्मादामकिसर्गो नारायणो मूल
[तः स न जज्ञवासेन कल्पशीदृशः आदिकारणभूतोऽपि देव-

[२६]

मार्गप्रवर्तकः ॥ ३ ॥

अभिधानमवापेति यद् कदाचिदेव पुरुषस्यावतारमिति सूच-
यति, अथ चरित्रमाह मुख्यपावनशक्तिरेवा शरीरेन्द्रि-
यास्तःकरणैः सर्वपरिपाजनं करोति सर्वोवतारधीजश्च भुवन-
त्रयद्वयं सम्यक् निवेद्यो यस्मिन् काव्यं लोकत्रयमपि पुत्रमि-
वाङ्गे कथापयतीत्यर्थः । किञ्च, यस्येन्द्रियैः अस्मादिन्द्रियदेवताभि-
षयेः तनुभूतां ज्ञानकियामयानीन्द्रियाणि आचिदैतिकल्पेवोपा-
यानुप्राप्तपुरुषाध्यात्मिकत्वम् इति गोलकनिर्णयः इन्द्रियाणास्तु
निवृत्तत्वं हस्तेन दृष्टमिव पायनीत्यर्थः । मत्तः करणैः विशेषमाह,
ज्ञानं स्वनः इन्द्रियत्वं तु पूर्वोक्त एव निमित्तमाह, खानुभव-
हेतुत्वे स्वरूप स्वन एव नित्यसिद्धं ज्ञानं ज्ञानरूपस्यामनो ग्रह-
णाशकावन्तःकरणप्रतिविम्बितस्य ग्रहणं भवति, तदत्र नास्ति
स्वनः सिद्धज्ञानेन सर्वान् भावयतीत्यर्थः । प्राणकायमाह—अस-
न्नः शरीरेन्द्रियशक्ती साधारणं च कायं आत्मस्य च चेष्टा
श्रुतिपासे च चेष्टया परिगृह्यते अवाप्तोत्पत्तिस्थितिप्रलयात्, स-
त्त्वादिमिरिति । तावन्मात्रत्वं निराकरोति आदिकर्त्तृत्वं ॥ ४ ॥

श्रीमच्छिवगोष्ठाभिकृतकमसन्दर्भः ।

चतुर्थे द्रविडः प्राकृतवतारान् हरेर्गुणान् ।

खोलाश्च तेषु निस्तार्ये नारायणमनगोपयत् ॥

“मूर्त्तौ भिमतयात्मन इति धृतमेवतः कियं यो मूर्त्तय
इत्यवतारजिज्ञासा तथा “स्तवैः स्तुत्या नमस्कारिभ्यः” इति धृतेः तत्त्व-
कियन्ति गणपरितानि स्तव्यानीति चरितेऽपि जिज्ञासेत्यतः
पृच्छन्ति—यानीति । कत्तो कल्पयति ॥ १ ॥

तस्यावतारगुणकर्मणां सङ्ख्यानीत्यत्रात् यथा शक्त्यैव कथ-
यिष्यामीत्याह—य इति । अनुकल्पितं क्रमेण गणयितुमिच्छन्ती-
त्यर्थः ॥ २ ॥

तत्रादौ पुरुषावतारमाह—भूतैरिति ढाड्याम् । आदिदेशो नारा-
यणाभिगमवान् यदा महत्सृष्टत्वेन पुरुषामिष्टानमवाप तदा
भूतैर्विराजं विरचय तस्मिन् खांशेनान्तर्धामनया प्रविष्टा-
ऽपुत् ॥ ३ ॥

अथ गुणकर्मणवाह—अथ महाविष्णोः काये भुवनत्रया-
यामूर्त्तौ चोमध्यभुवनगयानां कोटिकोटिप्रज्ञागडानां प्रति-
रमकूपगतत्वेन परिधिशो भवति । तनुभूतां समष्टिचि-
दावतां ज्ञानकर्मिण्ड्याणि यस्य स्वनं खांशपूनादन्तर्धामनय-
एव तनुभूतां ज्ञानं यस्य अस्वनतः प्राणात् तनुभूतां यज्ञ-
वेदशक्तिः सोऽज इन्द्रियशक्तिः ईहा क्रिया यश्च सत्त्वादिभिः
स्थितिलपोद्भवं कर्मण्यार्दकत्वा ॥ ४ ॥

श्रीमच्छिवगोष्ठाभिकृतकमसन्दर्भः ।

पूर्वोक्त्या “महापुरुषमप्युच्येन्मूर्त्तौ” इति
“स्तवैः स्तुत्या नमस्कारिभ्यः” इति च वर्णितं श्रुत्वा मूर्त्तिविज्ञानार्थं
स्तवविषयभूतगुणकर्मविज्ञानार्थं च पृच्छन्ति, यानीति । खच्छब्द-
जन्मभिः स्वेच्छावतारैः कत्तो कल्पयति ॥ १ ॥

त्रैकाक्षिकानि भगवद्वतारगुणकर्माणि साकल्येन वक्तुमश-

आदावभूक्ततृती रजसाऽस्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसंतुः ।

रुद्रोऽप्यथाय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युग्रवस्थितिजयाः सततं प्रजासु ॥ ५ ॥

धर्मस्य वत्तदुहितर्पजनिष्ठ मूर्त्यो नारायणो नरः प्रविप्रवरः प्रशान्तः ।

नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चक्षार कर्म बोऽद्यापि चास्वः ऋषिर्वयिनवेविताङ्गिः ॥ ६ ॥

इन्द्रो विष्णुश्च मम धाम जिघृक्षतीति कामं न्ययुक्त सगणं सबन्धुपाख्यम् ।

गत्वाऽप्तरोगशुवसन्तसुमन्दवातैः स्त्रीप्रेक्षणेभिरविध्यदन्तमहिम्नः ॥ ७ ॥

विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः प्राहु प्रहस्य गतविस्मय एषमानान् ।

मा भैर्विभो ! मदनमारुतदेववध्वो ! गृहीत नो बल्लिमभूभूमिमं कुरुध्वम् ॥ ८ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथान्वतः संक्षेपतः कानिचित्कथयिष्यामीत्याह—य इति । अनन्तरं
इयत्तानवच्छिन्नस्य अयत्तानसङ्ख्येयान् बोऽनुक्रमिष्यन् गद्यावित्तु-
मिच्छति स वै निश्चयेन वाचयतिः बाबा परतत्वाविचारहीना
बुद्धिर्बल्य स तथा कावेन भूमिरजोगद्यावित्तु पञ्चोत्तेन कश्चि-
त्कथाश्रद्धाः रजसि गद्यावेदपि अक्षिप्तशक्तिबाधः सर्वचेतना-
चेतनशक्त्यावयवस्य गुण्यास्तु नैव गद्यावेत् तथा च भूतिः “विष्णो-
र्मुक्तं वियांयि प्रबोचं चः पार्थिवानि विभ्रमे रजसि”
इत्यादिः ॥ २ ॥

तत्र पुरुषावतारं तद्गुणकर्मणि आह—भूतैरात विभिः ।
आंकेन काळाखेन आत्मसुष्टेः भूतैः तदुपलक्षितमहद्दीर्घमिः
विराजं पुरंसावरणं भुवनत्रयात्मकं शरीरं निरख्य निमोच
तस्मिन् बहा आदिदेवः विष्टः प्रविष्टस्तदा नारायणः स्वसुष्टज-
यनः सन् पुरुषमिजानमवापेत्स्वयम् ॥ ३ ॥

यस्य पुरुषस्य कावे विराजि एव भुवनत्रयस्य सञ्चिदेवः
यस्वेन्द्रिजैः तनुभूतां वष्टिसमष्टिजीवानां ज्ञानकर्णेन्द्रियाणि यस्य
ज्ञानं तदुपलक्षितं कर्म स्वतः इन्द्रियनिरपेक्षम् “अपायिपादो
जवनो ग्रहीता पश्यपचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इति भूतैः यस्य
अवसनतः प्राण्यात् बलं ब्रह्मशक्तिः आद्यः इन्द्रियशक्तिरीहान्तः-
करणाशक्तिः सत्त्वादिभिः स्वशक्तिगुणैः तदुपलक्षितैर्निबोज्यकर्तृभिः
स्तिष्ठति च बलं ब्रह्मशक्त्यैव सत्त्वादि तथा अत एव आदिकर्ता
नियोजककर्तृत्वेन ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ।

भीमगवान् अपने स्वतंत्र जिन जिन जग्यों च जिन
जिन चरित्रों को किसे प्रगटा करते हैं प्रगटा करेंगे
जिन चरित्रों को हम जग्यों के आगे कहिये ॥ १ ॥

द्रुमिलहवाच ।

जो बुरेय अनन्तमगवान् के अन्तर्गत गुणों को कहने को
या गिनने को विचारै सो बाळक बुद्धिवाला है क्योंकि
कोई समुद्र होवे तो पृथिवी के रेणुकों मंडेही किसी

* इन्द्रोऽपि नाक्यमुग्रमेकस्य इति विज० ।

प्रकार से गिनवेधे परंतु सोइ बहुत पुरुष बड़े आकाश
मी सर्वशक्ति बाबे बड़े तेज बाबे मगवान् के गुणों को
नहीं गिन सकैगा ॥ २ ॥

जिह्वात्मक में मगवान् ने अपने बवाबे हुये मन्त्रमूर्ते
के पुर बेह को बनाया तबही अपने जेठके कहित उसमे
प्रवेशकिता तब आदिदेव नारायण की पुरुष संज्ञा भई ॥ ३ ॥

जिन के शरीर में बह तीनों भुवन की रचना है
जिन के इंद्रियों से सब बेह चारियों के दोनो प्रकार के
इंद्रिय भवे हैं जिनके स्वरूप से सब का ज्ञान भवा और
बल से सब चेष्टासे चेष्टा भई उन के सत्त्वादि गुणों से जन्म की
उत्पत्ति पाटन नाश होता है वेही आदिकर्ता हैं ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

आदिकर्तृत्वेन तत्पूर्वकं कर्त्तृत्वरूपं सूचितं तद्दर्शयितुं
गुणावतारद्वारा चराचरसुष्ट्यादिकर्तृत्वमाह—आदिशक्तिः ।
यस्वेष्टानुपद्भुः यस्य रजसाऽस्य अगतः सर्गे कावे शतधृति-
ग्रंथा भूतस्थितौ च विष्णुर्बल्य सत्त्वेनाति शेषः । क्रतुपतिस्त-
त्फलदाता द्विजातीनां तदभायां च सेतुः पाण्डक इत्यर्थः ।
यस्य तमसाऽस्याप्यथाय रुद्रोऽभूत् इत्येतैर्ब्रह्मादिभिर्निमित्तभूतैः
प्रजासृज्ज्वाद्यो बतौ भवन्ति स प्रायः पुरुष इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

नरनारायणावतारमाह—धर्मस्येति । धर्मस्य भावांवां
द्वयदुहितरि मूर्तिसंज्ञावां नारायणो नर इति मूर्तिरूपेनाजनिष्ठ
जातः तत्परितमाह, नैष्कर्म्यमात्मस्वरूपं लक्ष्यते चेत् तत्कर्म
कर्मनिर्हारकं वा उवाच । नारादिभ्यः स्वयं चक्षार च
योऽद्यापि कर्मोपरकारं ऋषिर्वयिनवेविताङ्गि यस्य सः ॥ ६ ॥

मगवद्वतारत्वेष्टांतं परमोपशमं दर्शयितुमितिहासमाह-
इन्द्र इति द्रुमिः । धाम स्थानं तद्वत्ता प्रहीतुमिच्छतीति
विद्युङ्क्व तपोनाशाय कामं सपरिवारं प्रेषयामास च
कामो वहरीभिरुपाख्यातं वस्तं तस्याभयमप्यपरोमया-
दिभिः सह गत्वा स्त्रियां प्रेषयाम्बेव इवो वास्यास्तेः
न तस्य महि अहिमानं जानातीत्यतमहिम्नः ॥ ७ ॥

अक्रममपराधमम ग्रहो ग्रहं धीर इतिवक्तव्यो गवेस्तद्वहितः

हरीरूपागतेरेषि त्रिजगत्स्थितिं करोतीत्याद्येन माहात्म्य-
प्रकटनपूर्णेन तावदाह—यमंश्चेत्यादिना । यमंश्च सकाशात् “तप
माखोचन” इति धातोः आखोचने निश्चयज्ञानं ज्ञानात्मानं तपति
जानातीति खनपाः स्वरूपभूतः प्रभावो बन्धवः सप्रमाणः
स्वरूपबहानरूपमासीत् स्वरूपभूतप्रभावरूपमेत्यन्तेः खनपदः
पदद्वयेन सम्बध्यते अवतारप्रयोजनमाह—नेष्टुमिति । नेष्टुम्य-
सङ्ख्यं धातोः मुक्तिदायकं ज्ञानमपदस्त्वर्थं च अनशितार्थं योगी-

भीमज्जिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुपासनालक्षणं ध्यानं चकार कृतावतारप्रयोजनोऽपि लोका-
प्रहकारो भूमावेकत्र आधमविशेष आस्ते इत्याह-मद्यापीति इ

भीनारायणं प्राणं च विनाश्यान् सुरानपि परं ज्ञानप्रति-
ष्ठापनः कामादयः आविशन्ति किमुतास्यानिनि भविनेभ्यः
ज्ञानं हरेर्महिम्नोऽप्रतिहतत्वं च प्रकटयितुं वक्ति-इन्द्रोऽपीति ।
एव नारायणो नाकयसुखं नाकं विद्यमानं सुखमैश्वर्यलक्ष्णं
जिघृक्षति प्रहर्तुमिच्छतीति निरूप्य ज्ञानरूपानपि सुरान्विना-
श्यां कश्चित्परं आविशन्ति ह्यतस्तेषामज्ञानादि नतु स्तनः
“अथेतमेव नाप्नोति योऽत्र मध्यमः प्राणः एवमेतां देवताः
पाप्मना विद्धा” इत्यादिभूतिस्मृतिऽयोऽयमर्थः भिद्यः स कामो
यद्युपाख्यं यदरीत्युपपदाभमेत्याख्या बध्य स तथा न यद्रीका-
भमम अप्सरोगणादिभिः सह गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षणंभुजिनयन-
लक्ष्णशरीरविध्यत समुं भगवन्तमिति शेषः । तस्य हरेर्महि-
माहृत्यं न जानातीत्यतस्महिम्नः उपलक्ष्यमेतत् इन्द्रादिरप्येवम्
अनेन मुख्यपाणोऽपि भगवदनुग्रहावसुरकृतपीडाया आविषयः
किमुत हरिसुराविष्टकामादिपीडाया इति न्यायो दर्शितः
“न हासुरा रुवा विदध्वसुखेया इमानमास्त्राणामृणा मिध्वसतेव
इव विध्वंसमाना विषयञ्चो विनेशुः” इति श्रुतः ॥ ७ ॥

अकमम् अस्थाने पद्म्यासमस्वायलक्ष्णम् इममाभमम् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकममन्दमः ।

तस्माद्गुणावतारमाह-प्रादाविति । सर्वे विसर्गे विष्णुः सत्त्वे-
नेत्यनुक्तिस्तस्य शुद्धस्वरूपत्वात् साक्षिभ्येनैव सत्त्वगुणापकार-
कत्वाच्च ॥ ५ ॥

लीलावताराणुपक्रमे-धर्मस्तेति । नैष्कर्म्यलक्ष्णं कर्ममिति
भगवद्वाराधनलक्ष्णमित्यर्थः । “तन्त्रं सात्वतमात्रं नैष्कर्म्यं
कर्मणां यतः” इति प्रथमोक्तः ॥ ६-१० ॥

भीमद्वलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां तथाऽवमाशङ्क्यैतदवतारस्वमाह-मस्य
परिहृद्यमानस्येति विसर्गे उक्तः विसर्गेभ्योऽप्यवर्णमाहो पुरुषो
ब्रह्मा जात इत्यर्थः । कमलोद्भवः शतपत्रधृत इति शतध्वज-
रत्नैश्च रजोगणैश्चरन्मनं वा तथैव विष्णुः सत्त्वगुणैश्च पाञ्चनं
लौकिकं वैदिकं चेति विष्णुः स्थितौ कृतपतिरिति लौकिके
तु विष्णोरवतारेण स्थितिः वैदिके तु निर्वोदका ब्राह्मणाः तेषां
संसारवर्त्तं पतनं धर्मस्य च कालेन प्राप्तः गतो निर्वोदार्थं
सेतुगतिं सुखतरयाहेतुः तथा इन्द्रोऽपि स त्रिविधोऽपि पुरुषः स
प्राद्यः न त्वस्य इत्यर्थः । नित्योत्पत्तिप्रलयपक्षेण सवेदाऽस्य कार्य-
माह, इत्युद्भवति । प्रजास्त्रिति । प्रकर्षेण जायमानानां तथैतरे
वषाजीवधादिनि ज्ञापितम् ॥ ५ ॥

एव स मास्थितो भगवच्चरित्रमुक्त्वा पुष्ट्यवतारावक्तुं साधा-
रण्येन सर्वैरनुकूलधर्मैर्विध्यज्ञापनाय प्रकृतिविकृतिभेदेन त्रिविधं
स्थितिहेतुभूतं तदनारायणावतारमाह-साधनफलबोः फलं यत्कीय

इति न्यायेन स्थितौ सत्त्वां परिपालनात्मजप्रवृत्तेरासुरत्वात् बहुव-
त्वात्समानाधिकरणाधर्मानुपपत्तमहत्तपः कर्तव्यं भगवन्तैव तच्च
निर्दुष्टं कर्तव्यं तेषां कथा महर्षेण कामधेनि शुद्धस्वरवायता-
रावतारकणामप्येवमात् तपो द्वाधौ च सम्भवतीति भूयो
निराकृतंभ्यः, तस्माच्चरित्रं तथैव लक्ष्यं तदग्रे दशभि-
रुद्भूतं प्रथममवतारं स्वायम्भारं च आह, मातापितृशुद्धिः नाम्ना
आधुनातय च नारायणनाम्ना ब्रह्मत्वं नश्यत्प्राप्तं मन्त्र-
दृष्ट्याय नरं श्रावयन्त्यति लक्ष्म्यापतेनारायणारूपं कर्मकर्तृत्वं
नरानयन्प्रतीतिं नर इति पणमपुरुषः लाकमयाद्विबोक्त-
मन्त्रमाह-पञ्चः भेषुः प्रकर्षेण शास्त्रं न कवचं प्राप्स्यति इति इ-
रूपं ज्ञानाक्रयामयकृतं तत्र ज्ञानकार्यमाह, नैष्कर्म्यलक्ष्णं पञ्च-
रात्रोक्तपारवर्त्यारूपं लोकापकारार्थमुक्तवान् स्वार्थं वाकाल-
स्थित्यै योगं चकार अतः पुष्ट्यवताराणां मध्ये अयमवतारो
प्रथमस्य फलमाह श्रावयतोः पञ्चरात्रकमन्त्रद्वारः तस्ते-
वितचरणाः ॥ ६ ॥

नपरात्यं स्थिते प्रयोजनं वाच्यं चरित्रमाह-इष्टाभिः सहस्र-
कनकमयधनपञ्च श्रावयितव्यं तत्त्वाद्यं मुखतो लोकं कामक्रोधजो
द्वार्षां कृतान्जयश्रुतिभिः अदेयवानं द्वाष्ट्याम उक्तिं च चरित्रं वा-
चिन्त्यत्वं तत्र कामक्रोधापाक्यतिमाह-इन्द्रा यज्ञः केनचि कृत्वा-
शक्त्यवतारः भोगावशनात्मनश्चमरणा तपसः फलमिन्द्रत्वं
मन्वन्तरातिक्रमे ब्रह्मत्वं तथापि प्राप्तयेव न मोक्षः ज्ञानापदेशेन
ज्ञानापत्त्या जगद्भ्रायामपोन्द्रत्वेनेषति भूमः अत एव
मम धाम जिघृक्षतीति विशङ्क्य लोके इह कामक्रोधा-
द्व्यामेव तपःलक्षणं कथ्येनैव च कामजयोऽपि अतः कामस्य जव-
पराजयाऽपि स्वकार्यं गत्वा कामं न्यायकृतं । सचाप्रित्वि हृदय-
स्थितकामाद्वाचक इति तदुद्वाच तदुपशमाय सगण्यामिति
अनुद्बोधेन स्वरूपताशः उद्बोधोऽप्यशान्ते आध्यात्मिकस्य शोभे
हि सवेनाश इति सच कामः यदरीति उपसर्गोपे आख्या यच्च
यदरीतारायणमित्यर्थः । दशसंहिताख्यया शब्दादपि ब्रह्मत्वज्ञानं
न जानातीति भावः । विमावादिभिः सहित इति अप्सरोगण-
धमस्तसुमन्द्वातसहितः जीवमात्रं गतो रसः तथभिः शृङ्गारादिभि
वेहिरायाति भक्त्या तु वहिर्भोगवानिति न काचिच्छिन्ता अभिनये-
नाभिदयक्तिः सजानीयेन सजातियप्रहणं स्त्रीणां चप्रकृष्टमा-
श्रणं न इत्येवः लोकाकारणस्य बाणाः आविष्यदिति कामव्यापार
उक्तः । नतु भगवति प्रवेशो बाणानां तस्य महिमाऽप्रकृत्युतभगवत्त्वं
तहि पापाग्रे कश्चित् बाणान् प्रक्षिपति ॥ ७ ॥

भगवत्कृतमाह-बाणानां कार्याभावेऽपि बाणप्रक्षेपोऽनुचित
इति ईश्वरत्वाद्गण्डो विधेयः स्त्रायान्नाकतृषात्र कामादीनाम-
गोचिती भृत्यापराधेऽपि इन्द्रस्य स्वाभिना इण्ड इति प्राप्नोति
लोभे अज्ञाने वा कामादीनां वा दण्डः प्राप्नोति तच्छककृतम-
कममिति निवृत्तिः स्त्रतो नारदादिजारा वा तपः प्रयोजनं
ज्ञातव्यं जीवत्वं च तदात्रं क्रमो गन्तव्यं ज्ञानात्मकमः भग-
वत्त्वापराधदण्डो आदिदेव इति स्त्रेनेव पर्यापितस्त्रांशो
यज्ञ इति तूष्णीं भावे अयाज्ञेतेषां मरणोत्पन्नपराध नापरा-
धात्तरं च सम्भवतीति प्राह मार्च्छाक्षते मयेव प्रयुक्तमिति
प्रहस्तेयुक्तं गर्वादिपक्षं सम्भवतीति तन्निराकरोति-गन्विस्मय
इति । तथा गन्विस्मयत्वाभावे कोधवत् ह्यस्मिन् महत्त्वज्ञानमपि

भीमवृद्धमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अवेदित्यर्थः । तथा च कोचकमहस्वज्ञानमपि भवेत् नारायणशक्त-
इत्यस्यवाक्यः उभयनिवृत्त्यर्थमेजमानान् प्रत्याह भवे हि स्नामि-
त्येकमात्रोऽपगतः ततस्तुतथा भोमदत्तमाकृतदेववध्व । इति
सम्बोधनं नामैवेति इत्यादिपि भवामावः सूचितः स्नामिद्वय-
मवध्व काव्योमागता कतिपयो भवति चोरा घातुकाश्च निवृत्ति-
माने कतिपयोभवतीति पूर्वोक्त्याशयः 'एतावज्जन्मसाफल्य' इत्यत्र
निर्णीतं भ्रमाच्च न मनोरथः सिद्ध्यति तथाप्याभयमप्येवातिथ्यं
कतेश्चमित्याह । गृहीतान् च विममत्सम्बन्धिनी पूजा ततः किमत
प्राह । कुतश्चमिति । मनोरथसिद्ध्याभावेऽपि परोपकारः सेतुवन्ती-
त्यर्थः । निवृत्तानां महती रीतिरेवा "मुहेषु वेत्तिवध्व" इति श्वा-
वात् ॥ ८ ॥

भीमवृद्धमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गुणवतारानाह—आदाविति । रजसा रजोगुणेन सगे सुष्टौ
कर्मणि घनधनिमृष्टा अभूत् स्थितौ पादने कर्मणि विष्णुः
द्विजानां तद्धर्मिणां च सेतुः पादक इत्यर्थः । अप्यथाच
संहारार्थम् ॥ ५ ॥

इत्येवं प्रकारेण नारायणो नर इति श्रुतिप्रवरः सज्जननिष्ठ
नैष्कर्म्यलक्षणं कर्म उवाच चचार च ॥ ६ ॥

वदत्युपायम् अप्सरोन्मथादिभिः सह वदरिकाभयं गत्वा
स्त्रीप्रेमणाश्वेव इष्यो वायास्तैरविध्यत् न तस्व महिमानं
जानातीत्यतश्महिम्नः ॥ ७ ॥

अक्रममपराधं गतविक्रमः अहो अहं भीर इति विशिष्ट-
स्वयो गवेस्तद्गृहीत इत्यर्थः । एजमानान् घापमिषा कम्पमानान्
यो विभोः । समर्थ ! हे देववध्व भ्रा भैष्ट बलि पूजोपहार-
शाकपत्रादिकममद्वानिधयं गृहीत वयं सम्पन्ना एव भवेमिति
चेत् इमम् आभयम् अज्ञेयं कुतश्चमिति श्रुत्याभावे आभयः
शूयतुर्यः इत्यादिति भावः ॥ ८ ॥

भीमवृद्धमाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतदेव विदुषोति—आदाविति । माहौ व्यष्टिसृष्टेः पूर्वम् अस्व
व्यष्ट्यात्मकस्व जगतः सगे तादृशं सप्तमी सर्गाय वस्व
पुरुषस्व निबोजककर्तुः सम्बन्धी अंशभूतः रजसोपलक्षितः
गतभूतिः निबोजककर्ता अभूत् तच्छब्दसम्बन्धाद्यच्छब्दलामः
यस्य कृतपतिवर्णफलदः द्विजधर्मसेतुः त्रैवर्णिकधर्मविधाय-
तेतुर्विष्णुः स्वावतारभूतः स्थितौ स्थित्यर्थमभूत् । शुद्धसत्त्वना-
श्लक्षित इति शेषः । वद्व्यंशभूतः तमसोपलक्षितः रुद्र अप्य-
भाव प्रकृताव अभूत् "सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः"
इति ब्रह्मवचनात् । इति एतेष्वेवादिभिः निबोजककर्तृभिः सतनं
तुःपुनः प्रजासु उद्भवद्व्यो यतो निबोजकारकर्तुर्भवति स
मायः पुरुष इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

भीमवृद्धमाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
मंस्य चमोत् इत्येव दुहितरि कर्मणां मूर्त्यां कृतिषु प्रवरः

[३०]

भेष्टः प्रवरत्वे हेतुः प्रशान्त इति । नारायणः नर इति विक्रयः
अजनिष्ट जातः नैष्कर्म्यं भगवत्स्वरूपं लक्ष्यते साक्षात्किंचित
वेन तत्कर्म भगवद्भ्यानाश्रयनादिकं भीमकारदादिभ्यः उवाच
स्वयं चचार बोध्यापि श्रुतिवर्तैः भीमकारदादिभिः निर्वाच-
ताश्रुतिः सन् तेऽवः नैष्कर्म्यलक्षणं कर्म वदन् स्ववमाचरन्
प्राप्ते ॥ ६ ॥

आम कथानं नैष्कर्म्यलक्षणकर्मोत्पत्तेन जिघृषीति विशकुप
अतश्महिम्नः अतःप्रभावित इन्द्रः सगच्छं कामं तत्कर्मोत्पत्ता-
नविमार्थं स्वयुक्त निबोजितवार् तदनन्तरं स कामः वदरीमिद-
पावयाचते चः आभयमप्यस्येवादिभिः सह गतः स्त्रीणां
प्रेमणाश्वेवेषो वायास्तैरविध्यत् ॥ ७ ॥

गतविक्रमोऽपास्तगर्भः अक्रममपराधं बलिमातिथ्यम् इममा-
भयम् अज्ञेयम् जातिव्यवसायुक्तं कुतश्चम ॥ ८ ॥

माया टीका ।

पहिले इस संसार की सृष्टि के समय में भगवान् ने
रजोगुण से प्रजा का रूप धारण किया, फिर ब्रह्मपति
होकर ब्राह्मणादिकों के धर्म के रक्षाकर्ता होकर स्वयं गुण
परिपूर्ण विष्णुरूप से इसका पावन किया फिर वनहीं आदि
पुरुष ने इस संसार के नाश करने के लिये तमोगुण से
रुद्रावतार धारण किया इस प्रकार से निरन्तर प्रजाओं में
उत्पत्ति स्थिति प्रलय करते हैं ॥ ५ ॥

फिर इसकी पृथी मूर्ती देगी के गर्भ में धर्म देवके
सकाश से श्रुतियों में भेष्ट शान्त मूर्ति नरनारायण रूप
धारण करके प्रगट भवे फिर मोक्ष के हेतु ज्ञान को भारवादिकों
को उपदेश किया और आपने अनुष्ठान किया जो कि भगी
पर्वन्त भी वदरीकाभय में श्रुति भेष्टों से चरण सेवा की
प्राप्त होकर विराज मान हैं ॥ ६ ॥

वदरीनारायण भगवान् की योग तपस्या देखकर इन्द्र
को शंका भई की वह कोई महात्मा है मेरे इन्द्रपद को
बेधेवेगा ऐसे डरकर काम देव को बलके देव गणों के
सहित वदरिकाभय को भेजा, यह काम देव भी भगवान्
की महिमा को नहीं जानता था जो उसने अप्सराओं को
तथा वसन्त ऋतुको सुंदर पवन को वहां भेजाकर स्त्रियों
के कटाक्ष रूप वाग्यों से वदरीनारायण को वेधन किया ॥ ७ ॥

जब उन सर्वों से भगवान् का कुछ भी विकार न भया
तब वे सब शप के भय में आपने जो तब भगवान् समि-
मान रहित होकर और यह इन्द्र का वनिक्रम है ऐसा जान
कर उन सर्वों से बोले कि हे कामदेव ! हे पवन ! हे देव स्त्रियों !
तुम लोग कुछ मत डरो यह भोजनादिक पदार्थ ग्रहण करो
और इसी ठिकाने रहो इहां से मत जाओ ॥ ८ ॥

इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव ! देवाः सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः ।

(१) नैतद्विभो ! त्वयि परेऽविकृते विचित्रं स्वारामधीरनिकरानतपादपद्ये ॥ ६ ॥

त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः (२) स्वौको विलङ्घ्य परमं ब्रजतां पदं ते ।

नान्यस्य बहिषि बलीन् ददतः स्वभागान् धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि ॥ १० ॥

भुवृत्त्रिकाळगुणमारुतजैह्वयशैश्चान्मानपारजघधीनतितीर्थं केचित् ।

क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गोर्मलान्ति दुश्चरन्तश्च घृणोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

इति प्रगृह्यतां तेषां स्त्रियोऽत्यमुतदर्शनाः ।

दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वतीर्बिभुः ॥ १२ ॥

भीमरक्षामिहृतमाचार्यदीपिका ।

हे नरदेव ! अभयदे भीमारावणे इत्थं ब्रुवति सति देवाः कामादयः सप्रीडानि नम्राणि शिरांसि तेषां ते लज्जामरेण्येवावत-
शिरस्का इत्यर्थः । सघृणं कृपायुक्तं यथा मभवति तथा कृपां जनयन्त इत्यर्थः ।
कृपायुक्तं तमिति वा भावतः परं मनोऽविकृतं स्वारामाद्य
ते धीराश्च तेषां निकरैरानतपादपद्यं बन्धु तस्मिन् त्वय्येतद-
न्तोमानुकम्पादि न विचित्रम् ॥ ६ ॥

अस्माकं आपराधाचार्यं स्वभावात्तत्र विप्रमिथ्यादुः-
स्वमिति । तेषां सेवमानानां सुखेन्द्रादिभिः कृता अन्तराया
विघ्ना भवन्ति कस्मादित्यत आहुः—स्वौक इति । स्वस्थानं
स्वमेतद्विशेष परमं तत्र स्थानं ब्रजतां नागस्य त्वामसेव-
मानस्य कुतः ? बहिषि बहे स्वमागान्पुरोडाशादीन्बहीरकरान्क-
पिक इव राजे इन्द्रादिभ्यो ददतः प्रचच्छतः तर्हि किं मङ्गला
विघ्नेऽप्येति ? नैत्याहुः, धत्ते इति । यदीति निश्चये यतस्त्वं
सर्वेभ्योराधीभ्योऽपि रक्षोऽप्योऽप्यो विघ्नानां मूर्ध्नि पदमङ्ग-
यन्तं कुतः ? पुनस्तथापि विघ्नशङ्केति भावः ॥ १० ॥

त्वद्वमङ्गानां तु केवलं तपश्चरतां छपी गतिः अस्माकं वा
वशं याति क्रोधस्य वा । तत्रास्मद्वशाः कामोपभोगमपि तावद-
नुमयन्ति क्रोधस्य वशाः पुरतिमम्वा इत्याहुः—तुष्टुदिति ।
तुष्टु तद् अत्रिकाळगुणाश्च धीतोऽप्यवशोऽपि च मारुतश्च प्राणो
वायो वा जैह्वया त्रिहोमोगाश्च शैत्यो गुह्योपभोगाश्च
एतान्स्मानपारजघधिकृपानतितीर्थं विलङ्घ्य गोस्पदे मज्जन्ति
कुतः ? यतः क्रोधस्य विफलस्य वशं याति गच्छन्ति । क्रोध,
जले मज्जन्तो यथा विषयाः सन्तो मस्तकारोपिनं भास्मृ-
जगति तथा वृथैव न मोक्षाय न च योगाय व्यापादिना दुश्चर-
तप उत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

स्त्रियो बोगनिर्मिताः स्त्रीः शुश्रूषां कुर्वतीः स्वर्चिताः
सप्रबलकृतास्तेषां स्वभाववशादिदृष्टोपपद्यमाद्य दर्शयामास ॥ १२ ॥

भीमार्जुनसंवादासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पण्या ।

लज्जाया मनोभर्मन्तेन शिरःभु तद्वत्स्मयात् संहितस्य च

वज्रानुभावमेवैषां विवक्षितत्वाल्लज्जामरेण्येवादि भार्यकार्येण
स्वस्वातं किवाविद्येयं घृण्याया विषयो न स्वकोऽत इत्यर्थं
इत्युक्तं यतच्छब्दस्य व्यवहितपूर्वपरामर्शकार्याद्वक्तोभानुकम्पा-
इति व्याख्यातं तत्र प्रहस्येण्येन क्रोधाभावकपोऽप्यो न उक्तः
मा भैत्येण्येन मवात्मकतुःकमहायोऽङ्गाकपाऽनुकम्पोऽङ्का भादिना-
तिथं तद्वत् बहिषि गृह्णीतेत्यनेनोक्तम् ॥ ६ ॥

यदीति । यदि तेषां प्रमाद्यं स्मुरितिविषयमेव यतस्त्वं
मक्तानां निश्चयेन रक्षकोऽतोऽसौ मक्तो विघ्नान् अवतीर्यते ॥ १० ॥
तत्र क्रोधास्मद्वशगोर्भयने कामोपभोगमपीति वक्ष्यपि कामो-
पभोगस्तपःफलं न भवति तथापि अस्मद्वशमास्तु तुच्छमपि
तम् अनुभवन्ति त्वपेरर्थः । क्रोधस्य गोस्पदस्थं स्वविषयघातमात्रेण
नष्टत्वात् जिह्वाद्विजयापेक्षया तुच्छतात्तुच्छफलत्वाच्च नतु विषयलो-
भयद्वन्भरत्तयम् । तदुक्तं सप्तमे “कामस्वातं हि भुवृत्त्रिकां काव-
श्चेतत्फललोदयात् । जनां याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा विघ्नो
दय” इति क्रोधस्य गोस्पदत्वारोपेयं तद्वताञ्च मज्जन्तुत्वारोपेयं
तपसि मस्तकभारत्वमारोपितम् । वृथैवेत्यस्य व्याख्यानं न मोक्षा-
यत्वादि ॥ ११ ॥

योगबलेन दर्शयामास ॥ १२ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चीकम् ।

अविकृते विकाररहिते स्वारामधीराः आत्मारामावि-
द्यांसः ॥ ६ ॥

स्वौकः स्वशब्दो देववाची स्वर्गं निश्चय्येत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्मानपारजघधीन् अस्मानेव जघधीन् इति पदे गोः
गोस्पदे ॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमदीरघवाचार्यकृतभागवततन्त्रचन्द्रिका ।

हे नरदेव ! अभयदे भीमारावणे इत्थं ब्रुवति सति देवाः
कामादयः सप्रीडानि नम्राणि च शिरांसि तेषां ते लज्जाम-
रेण्येवावतशिरस्का इत्यर्थः । सघृणं कृपायुक्तं यथा मभवति तत्र
कृतापराधेष्वात्मास्तुष्टु कृपा यथास्वास्त्येत्यर्थः । ते भीमारा-

(१) तेषां विभो ! त्वयि परं विकृतिर्यथैव इति विज० पाठः (२) तेषां ब्रुवतां बहवोऽन्तरायास्त्वान्को विलङ्घ्य इति विज० पाठः ।

भीमज्जिराजवाचार्थकृतमानवतत्त्वप्रकाशिका ।

यद्यमुषुः तदेवाह-नैतद्विद्यादिना साहज्येन । त्वयि एतच्छ्रुता-
पराध्वेनमाह्वयमह इत्येतन्न विचित्रं तत्र हेतुतया भीमारा-
यस्य विचित्राणि अविहितं कामकोपादिविकारराहिते तत्र हेतुः
परं हवाकारप्रकृतिपुरुषविषयस्यैव देवमतिमते किञ्च आरामधी-
रान्नकरानतपाहवस्य आस्मिन् समस्त इति आरामा आरामारा-
मास्ते च ते धीराः जिनेन्द्रबाह्यं तेषां निहरेः समूहेरानते
देवमाने पाहवस्य सस्य तस्मिन् त्वज्जकानामेष न कामा-
दिविकारः कुतश्चनेति भावः । अतस्तत्त्वानुबन्धमाह्वय इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अस्माकं वापरावाचार्थं आभासत्वात् विप्रमित्याहुः-त्यामिति ।
जुषतां जुषमानानां जुषेरिन्द्रादिभिः कृता बहुतां विप्राः वयुः
तत्र हेतुत्वेन ताह विचित्राणि । औक्तः अश्वत्था इववरः तेषा-
मोक्तः स्थानं जने विजृम्भयानि कुरुष्व वरमे सर्वोत्तम ते तत्र
हवायं प्रजतां पञ्चतां वत्समानास्मिन्नेषं अविच्यति वत्समानवद्
मावाहृति तत्र च अश्वत्थाः अश्वत्थ त्वामसेवमानवत् न विप्राः
वयुः । कुतः ? तर्हि विप्रं वत्समानानुपुरोडासादित्वा बहिनिकारप्रक-
रं हव राह इन्द्रादिभ्यो दधतः प्रवच्छतः तर्हि नज्जकाः किं निम्ने-
रुपहस्यन्त एव नेत्याहुः-अत इति । वहीति निम्नये वत्समान-
संयुक्ताश्चिरोऽविना रजिता जनोऽनौ विप्रातां भूर्नि पदवक्ष्ये
यत्तं कुतः ? वृत्तवर्षा विप्रदाहृति भावः ॥ १० ॥

त्वदमकानां तु केषां तपस्यानां हृषी गतिः इमाकं न
वक्ष्ये वागित क्रोडस्व वा तत्प्राप्तदृष्टाः कामोपभोगमपि वा
ताहवृत्तमस्ति क्रोडवशात्पु वृत्तगतिमया इत्याहुः-भ्रूतृदिति ।
धुष्य वृष्य त्रिकावयुषाः क्षीतोऽप्यवर्षाणि च मारुतस्य प्रायो
वाह्यो वा जेह्वया विह्वोपभोगाः छेदनाः विह्वोपभोगाः ते च
तामन्मानवारजजडविक्रममितीषं विषद्वय गोपव मज्जति
कुतः ? विफल्गव्य क्रोडस्व वक्ष्यं वागित तद्वृत्ति रद्वृत्तात्प्राप्तता-
मिधेदितः । किञ्च, यथा जने मज्जन्ते मरुतकारोपितभारमुत्सृ-
जति तथा हवा न मोक्षाय न च भोगाय छापादिना दुश्चरे
तप इत्यज्जति ॥ ११ ॥

तेषां कामादीनामितीषं प्रवृत्ततां सतां विभुभोगवात्तत्प्राप्तं
दृष्टव्यं इति तथा ताः शिवः स्त्रीः दशोषामास कथमभूताः
सुभूषां कथंतीः आर्चिताः स्वयच्छ्रुताः तेषां स्वस्वाययथादिप्रयुक्त-
वर्षोपज्जमाव दशोषामास्तेति भावः ॥ १२ ॥

भीमज्जिराजवाचार्थकृतमानवतत्त्वप्रकाशिका ।

अविहितः आविकारः आरामास्य धीरास्य आरामधीराः तेषां
निकरः प्रवृत्तमेताननं पाहवस्य सस्य न तथा तस्मिन् ॥ ५ ॥

यथामासवर्षाकत्वादिनिकारः किं न स्वादित्याशङ्क्य वक्ष्यं
यथानं प्रत्यक्षवशा अश्वत्थ प्रतिवक्ष्यवत् इति भावेनाहुः-त्या-
मिति । जुषतां मज्जमानानां ये मज्जरावाः कस्तान्निषद्वय ते
परमे पदं प्रजतां न काऽपि प्रजति चतु का वायुत्वेन नास्य
अर्थः "मा वा एवा दधतेनामां दधतां पाप्मानं सुत्युप-
हस्येतां सुत्युपलब्धदृष्टा वदा सुत्युमल्लमुच्यत सोऽग्रिममत्त" इति
भुतिश्लाघार्थं वक्ष्यवशात्तयम् । नन्वेव तर्हि बाधुमन्तरम्
प्रजतामितरेषां मगवत्प्राप्तिलक्षणा मुक्तिर्न स्वादित्याशङ्क्य मग-

वद्वृत्तमहं सति काष्ठापवृत्तुत्तरा न स्वादिति भावेनाहुः-नेति ।
त्वमाविता तर्हि विप्रं आभासं दधतः पुत्रा तर्हि विप्रमूर्ध्नि पदं
यत्तं तर्हि च बहिरश्चर्य न तथैव यदि विप्रमूर्ध्नि पदं न
वक्ष्यात्तर्हि बहिरपि त्वमप्राप्तिजनको न स्वात् न चायं तथा
तत्त्वमालोक्य भक्तः प्राधान्यं तथैव विप्रानिवृत्तार्थं दर्शित
भवति ॥ १० ॥

किं बहुना कामादिजवापि क्रोडजप एव तुःसाध्यः तत्र
सोऽपि गोपवृत्तयत्तत्त्वज्ञाक इति विज्ञापयति-भ्रूतृदिति ।
अश्वत्था मन्त्राः क्षीतकराः अश्वत्थः इत्युच्यते अश्वत्थो नव-
इत्यत्र इति त्रिकावयुषाः क्षीतोऽप्यवर्षाणां जेह्वं जिह्वा-
भव शोश्च शिभ्रमभव इत्यत्र श्रुतादिस्वप्नतन्माहवारजजडे-
रतितीषं उक्तार्थं च कश्चिदप्युच्यते भवद्वृत्तमहर्हताः विफ-
ल्गव्य मन्त्रिकावकत्वात्प्राप्त्यानेन कश्चरहितस्यात्मनाशादिविधि-
कवस्य कावस्य वक्ष्यं वागित ते गोपवृत्त मज्जति दुश्चरतपश्च
वृत्तोऽप्युच्यते ॥ ११ ॥

इत आहः प्रभृतिवचनः ॥ १२ ॥

भीमज्जिराजवाचार्थकृतमानवतत्त्वप्रकाशिका ।

क्रोडस्य गोपवृत्तं अविच्ययतमात्रेण विचिह्नयत्वात् तु
जेह्वादिबहिरादिह्यज्जति ॥ ११-२० ॥

भीमज्जिराजवाचार्थकृतमानवतत्त्वप्रकाशिका ।

एवं श्लोकद्वयेन कामादिदोषाभाव उक्तः तथा च माहा-
त्म्यमुक्तं भवति पुरुषवृत्तिप्राप्त्यानेति श्रुत्यादि तत्प्राप्तकर्मणां
चतुर्भिर्नव त्रिभिर्नव-भगवद्भगवद्वासासाधारण्येनैः तत्र
सप्तमं भगवत्तममाह-भवाभावमात्रमाशंसितं पुत्रावयुषिका
माहा-इत्यत्र त्वतीति महतां वक्ष्यतममाहवातां पुत्रावयुषिकाः कस्युत्त-
तावभाषकः भगवद्भगवत्तमं परं बालम् आसनातिकर्माणि प्राप्त्यानि
नश्यन्ते हे नन्देनैवमन्त्राने इयामिति औक्तिक उपदेशः तेषां
कवकपयो महान्त इति हेना इत्युक्तं निरुद्धकस्यात् प्राडा महता
नहुमानास्यार्थकत्वं तदपार्थक्येताकां विचिकित्वा तस्मादित
कम् कृपासाहितं वा हिनदन्तेनात् किमपि नोपपन्नं विज्ञापना-
मिव भक्तं कृपां वक्ष्यतां तान् भक्तान् भगवत्त्वा त्वयि सर्वे
ममममनि सर्वेषां पितामहप्रियामकत्वात् तत्कृतोपाभावात्
गुणकर्म विहितं तद्वत्तत् किञ्च ज्ञानेन्द्रियजयवाराय प्रसिद्धा-
नामपि श्लाघे ममममज्ञानेन्द्रियजयो किं अलक्ष्यो महाह-कृपा-
माह ते धीरास्य तेषां निहरेराननं पाहवस्य सस्यति ॥ ५ ॥

त्वयि सर्वे वृत्त परं मज्जकानां वृत्तं इति तत्प्राप्तकर्म
च पात्रिकम् अतो निजनिर्वाकस्यात् तद्वृत्तवृत्ति-प्रवाहमर्था-
महितो मक्तः पुत्रो भवति तत्र उभयवर्षाधिकृता हेना मय्योः
स्वस्ववापरित्यागेन भगवत्प्राप्त्यात् प्रवाहमर्थादयोऽपि कृत्यन्ते
अतः प्रवाहमर्थादयोः पदमलक्ष्यता दर्शना इव भवति तदाह-त्वां
भवेतामिति । कश्चपदन्तमित्यत्र परं प्रजतामिदमुक्तं यद्यपि "यत्तु
तरो" इति स्वात्त मगवत्पुत्राणां पुत्रा भवन्ते । तथापि भगवद्भ-
क्तव्यं देवमायाज सेवामात्रेण पुत्रा भवन्ति तदाह, अथतामिति

भीमङ्गलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

बहुप्रकारा विघ्नान्तर्गतार्थे ततश्च किमपि कार्यं न सिद्ध्यतीत्यर्थः प्रवाहे बहिर् दहतः ततः स्वभागात् मर्वादायां नञ् ने सवेन विघ्नकर्तारो दुर्जना इव तदाह—नाम्नस्वेति । जनस्त्वनेकत्वात् यद्यपि “बहुनु चरित” इति स्वनेन भगवतोऽपीदमभिमतं तथापि लोकापनादात् बहवा वा बधयिता विघ्नस्थानां तदास्थानं प्राप्नोति कश्चिदित्यर्थः । विघ्नानां प्राप्नुवे किं वक्तव्यमत आह— यदि विघ्नमूर्ध्नि विघ्नान्तर्गतार्थे नेतुं मस्तके स्थापितवन्तः यदि तत्रैव तत्स्थापनं तर्हि तत्रैव पदं च भवेत् इत्यर्थः । उत्तरवाक्यगतोऽच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते “तथा न ते माधव” इत्यत्र भगवदीया आद्या इव उदासीनाः सेवमानास्त्वनेति विशेषः ॥ १० ॥

एतद्दृष्टीकरणाय विघ्नानां माहात्म्यमाह परः सहस्रेष्वपि विघ्नेषु पादमे प्रधानभूताः तत्रायुत्तरोत्तराधिक्यं तदाह—सूक्ष्मादि-
त्यादिता “समुद्र इव हि कामः” इति भूतेः । अष्टप्रकृतिकस्य कामस्य उत्तराय कठिनम् अष्टधा बाधजीवमननजन्मसु बाधते तत्र सहनं तस्या प्रतीकारो मज्जनम् मतः प्रतीकारसाधनानि कर्तव्या वशीकरणं व्यापरो धर्मं सर्वेषां मवशीकृतानामेव तस्यादिशक्तुं प्रतिनीयते बहुकायसहने तथा न बाधन्त इति ते तुल्यमाः कामे तु मग्नस्यैष्टिं सुखमस्ति क्रोधे तदपि न मग्नस्यैष्टिं दुःखमावहेत्येवमपि न स्मृते विशेषः क्रोधश्च दुःखमात्मकः तदपि विवेकाभिमानघत एव क्रोधे सहनशक्त्यैव नास्ति वशीकृत एव भवतीत्याह—वश्यं वाप्तीति । कार्त्तिकचारे क्रोधस्त्वतितुच्छः प्रवाहमर्वादायां स्थित्यभावात् विवेकविधुति-
त्वाच्च हेतोरप्यभावात् तदाह—गोः पदे मज्जन्तीति—विरुद्ध-
वाक्यस्य पदेकदेशे मज्जन्तीत्यर्थः । कामः कार्त्तिकः क्रोधो वाचनिक इति सिद्धम् उभयोस्तारतम्यार्थं त्रिष्टुपचनं कामे मग्नानां मर्वादाफलाभवात् इति क्रोधे तदपि नेत्याह—दुश्चर-
तपश्च बुधोऽसृजन्तीति । मग्नः शिरोमारमिव स्वरार्योपयोगि-
भावात् बुधेति त्रिकाण्डगुणाः शीतोष्णवर्षाः अतिशयेन तीर्त्वा गोपदे ईश्वरनिर्मिते एधं कामक्रोधाभावं भगवति दृष्ट्वा गच्छेत्प्रार्थ-
नस्त्वयोरुपवश्यं निषेधाय स्तुतिरुक्ता ॥ ११ ॥

एवं ज्ञानमस्त्रिभुवनैर्व्यापानादिति तज्जिराकरणाच्च स्त्रियो दर्शितयानित्याह—स्त्रीभिः कामजयो बहव क्रोधस्याप्यच्येनेन हि उत्कर्षाभावकत्वेन ह्यमबोक्त्यचिन्त्यता तेषां सतां तेष्य इति वा तेषामेव सर्वान्धस्य इति वा अगडास्तरस्याः लक्षणा उवेशीहानमनुचितं स्यात् कामादीनामपि विवेकविष्मकारकत्वेन-
लक्ष्यतत्वं दर्शने यासां ताः स्त्रीः स्वर्णे कामादीनां पूजायां स्थापनादौ मनु तूष्णीं भावनापि सर्वेसिद्धौ कामिन्नेवं कृत-
वानित्यत आह—विभुगति । समयेष्व हि अक्षैः कीदृशं तद्व-
दित्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमद्विभवायकवर्षिकृतसाराधर्शनी ।

हे नरदेव ! भगवदे भीमारायणे इत्थं प्रवृत्तिं सति देशः कामादयः सृष्ट्या कृपायुक्तं ते परे परमे निर्विकारे स्वरामाः स्वरामारामाः ॥ ६ ॥

त्वङ्गका अपि त्वत्प्रसादादस्माकं लब्धमिति, कुतः ? पुनरपि गणविषयसीत्वाहुः—त्वां सेवमानानां जनानां सुरैरिन्द्रादिभिः कृता भगवता नमनदादयो विघ्ना बहवो भवन्ति इन्द्राद्यैर्निघ्नाः कथं क्रियन्ते जत्राहुः—कौक इति । अस्थानं खर्गे मतिक्रम्य परमं तत्र स्थानं प्रजतां विघ्नकरं कलु मास्त्वर्हेतुकमिधेति माधवः । नास्त्वस्य कर्मिप्रभूतेः कुतः पर्विषि बद्धे बलीन् पुरोडाशादीन् तत्तज्ज्ञानान् इन्द्रादिभ्यः करान् राजे कर्षकान्वेव दहतः तर्हि मङ्गको विघ्नेष्टेति नेत्याहुः । अत इति । बद्धीति निषेधे वन-
स्य सर्वसुराधीश्वरोऽस्मिता रक्षक मताऽस्तौ विघ्नानां मूर्ध्नि इन् मङ्गलि भवेत् कुतः । पुनस्तथापि विघ्नज्जुति माधवः ॥ १० ॥

त्वङ्गकिविमुक्तानां तपश्चरतां तु ह्वयानितिः अस्माकं वा वशा भवन्ति क्रोधश्च वा तत्रात्मदुःखाः कामोपभोगमपि तावद्-
नुभवन्ति, क्रोधश्च वशाः पुनरतिमत्वा इत्याहुः । क्षुण्णमिति । क्षुण्णं तुदच त्रिकाण्डगुणाः शीतोष्णवर्षाणि च मातृतस्यानिष्टुवभोग्यो मज्जन्तिबद्ध जेहयो जिह्वाभोग्यश्च शैष्ट्यः शिष्टमभोग्यश्च एतां मस्मात् अपारजलबीजं जलजिवद्वुस्तरात् अतितीर्त्वे विच्छेद्य गोपदे मज्जन्ति किञ्च, जले मज्जन्तो यथा विवशीभूय मस्तकारोपितं धनमार-
मुत्सृजन्ति तथा बुधा न मोक्षाय न भोगाय स्थापयित्वा दुश्चरे तपश्च विमुज्जन्ति ॥ ११ ॥

प्रगृह्यतां स्तुवतस्ताननाहव स्त्रियः योननिर्मिताः स्त्रीः शुभ्यां ससेवां कुर्वन्तीरेव प्राकृतीरित्यर्थः । तेषां लब्धावयवादिषो-
बधमाय इष्टयामास ॥ १२ ॥ १३ ॥

भीमङ्गलकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे नरदेव ! देवाः कामादयः सत्रीडानि नम्राणि शिरांभि येषां ते सृष्ट्या कृपायुक्तं ते भगवन्तमृष्युः । परे पूर्णो भविकृते क्रोधादिरहिते स्वरामे मन्त्रवति वे धीराः प्राप्तनिष्ठाः तेषां निकरेः समूहैः मानने पावपदं बहव तस्मिन् एतत्कामको-
धादिसंसृष्टत्वं न ॥ ६ ॥

भगवतः कामाद्यःसृष्टत्वं केनितिकत्वावेनाहुः—त्वामिति । अयस्य भगवदसेवकस्य राजे बलीनि च स्वभागात् सुरैश्चो बहवोऽपि सुरकृताः बहवः भगवताः भवन्ति कौकः स्वस्थान सुरकोकं विच्छेद्यैव ते परमं पदं स्थानं प्रजतां त्वां सेवमा-
नानां तु सुरकृताः भगवताः नेत्यस्यः । न तवेति किं वक्तव्यं यदि तु विघ्नमूर्ध्नि पदे भवेत् प्रवृत्तिं कुर्वास्वसेवक इति शेषः तदा त्वमविता रक्षकोऽस्वेव ॥ १० ॥

भगवतस्तङ्गकानां च कामक्रोधादिषर्जितत्वं निरूप्य भगव-
त्सक्तनां कामादिवशत्वेनाकृतार्थत्वमाहुः—भुद्धिति । बहुवस्ता-
वत् भुक्तुडादिकामाभिभूताः असिद्धा मकृतार्था एव अस्मिन्ने केचित् क्षुण्णं तुदच त्रिकाण्डगुणः त्रिचतुर्मास्यगुणः शीतो-
ष्णवर्षाणि च मातृतस्तानाविषजैहयाः जिह्वाभोगाश्च शैष्ट्याः शुष्ठापभोगाश्च तानस्मान् अपारजलबीजं जलजिवद्वुस्तरात् सुखबुद्ध्या तत्र तत्राशकैर्जनेः कलुमशकवात् अतितीर्त्वे विच्छेद्य तत्र तत्रासक्तिं कृत्वापि गोपदे मज्जन्ति अत्यस्ये क्रोध-
नास्ति गते पतन्ति तदेव स्पष्टतयाहुः—क्रोधश्च वश्यं वाप्तीति । पुत्रादिप्रादिशिष्टायां विषयकक्रोधश्चावृत्त्यर्थमाहुः—विफलश्चेति ।

(१ ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः ।

गन्धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्यहतभ्रियः ॥ १३ ॥

तानाह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव ।

आसामेकतमां वृद्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणाम् ॥ १४ ॥

ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः ।

उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥ १५ ॥

इन्द्रायाऽनम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम् ।

ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः ॥ १६ ॥

भूमिच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अत एव तपः वृथास्तुजगति चकारात् कोचविषयस्य जनस्य
पापं गृह्णति ॥ ११ ॥

तेषां कामादीनाम् इति इत्येवं गृणतां विभुः नारायणः स्त्रियः
इच्छाऽऽविःकृताः स्त्रीः भगवन्! आद्याप्येत्येवं शुश्रूषां कुर्वन्तीः भग-
वतापि साधुमाध्वानि अर्चिताः सुष्ठु अर्चिताः अद्भुतदशनाः मह-
दाश्चर्यदशनाः कामादित्तिसोजकेन्द्रादिभ्यश्चात्यन्तमुत्कृष्टदशना-
स्तस्माद्वर्ण्यदिर्घहराः दर्शयामास ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे नरदेव ! परीक्षितजी ! इस प्रकार से भयप देनेवाले भग-
वान् के कथन को सुनकर कामादिक देवता लाजित होकर
मस्तकों को नीचा करके बड़ी अश्लीलता से भगवान् से
बोले, कि—हे प्रभो ! यह ऐसी बात आप के विषय में कुछ
आश्चर्य नहीं है, क्योंकि ? आप माया से परे हैं और विकार
रहित हैं केवल अपने आत्मस्वरूपही में रमण करने वाले
धीर मुनिजन आप के चरण कमलों की सेवा करते
हैं ॥ ८ ॥

जो पुरुष आप की सेवा करते हैं उनके ऊपर देवता
लोग बहुत विघ्न करते हैं क्योंकि वे उपासक लोग
देवताओं के स्थानों को भी लांघकर आप के परमपद को जानने
चाहे हैं, तिस से और जो लोग कर्मकांड से देवताओं को बली
देने हैं तिनका विघ्न देवता नहीं करते हैं परन्तु तो भी
यदि आप भक्तों की रक्षा करने वाले हैं तो वे उपासक
लोग विघ्न करने वालों के मस्तकपर पैर रखकर आप के
स्थान को चले जाते हैं ॥ १० ॥

संसार में कोई तपस्या वाले ऐसा हैं कि जो शुचा-
तृया और तीनों काष्ठों के दूख और गुण कृत दूख
पवन के जिव्हा रस के लिंग इन्द्रिय के दूख हम
काम आदि अपार समुद्रों के पार उतर कर निष्कल केवल
काष्ठ के वश होजाते हैं सो गो खुर के गोख जल

। ता इति वार० पाठः ।

[३१]

मे डूब जाते हैं बड़ी दुष्कर तपस्या को उपर्य ही छोड़
देते हैं ॥ ११ ॥

इस प्रकार से उन के स्तुती करनेही में भगवान् ने
बड़ी मद्भुत रूप वाली स्त्रियों को दिखा दिया जोकि
सुन्दर प्रसंशनीय थीं और शुश्रूषा कर ने में हाजिर
हो रही थीं ॥ १२ ॥

भीष्मस्त्रामिहृतभावायेंदीपिका ।

रूपिणीमूर्त्तिमतीः श्रीरिव ताः स्त्रियः स्त्रीरंष्टु नामां तु रूप-
स्यौदार्येण महत्मेन हता श्रीः फान्तिर्येषां ते ॥ १३ ॥

वृद्ध्वं वृणीध्वं क त्वय भगवां क त्वय इति चेत्त-
वाऽऽह सवर्णां समानरूपाम नैकाऽप्यवस्तु रूपेति चेन्मा भवतु
तथाऽपि स्त्रीरंष्टु भूषणरूपाम ॥ १४ ॥

सुरवन्दिनो देवमुत्थाः ॥ १५ ॥

इन्द्राय इन्द्रं प्रति नारायणबलमूच्य शक्रस्तत्रास तत्रासं
प्रसी विस्मितश्च तत्र विस्मित इत्यस्ति वा ॥ १६ ॥

भीष्मस्त्रामिहृतभावायेंदीपिका ।

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

स्त्रियः स्त्रीः नामामुर्वेद्यादीनाम् ॥ १३ ॥

तान् कामादीन् तेषां तिरस्कारे शमितां हामानौचित्यादिवैय-
नेन मुखप्रसात्प्रोत्थिते । यद्वा, भगवदाराधनतपोनिष्ठानां न विघ्नाः
प्रयत्नानि प्रहसन् तथाच इत्येतादिकार्यं स्वर्गभूषणरूपामि-
वाऽऽवाताद्भूषणमित्येव पाठः ॥ १४ ॥

तुर्गमित्यङ्गीकारे आदेशमाह्वाम् ॥ १५ ॥

तत्र नारायणबलं विस्मिता नभूव ॥ १६ ॥

भीष्मदशेनमूर्त्तिमतीशुक्लपक्षीयम् ।

वृद्ध्वं वृणीध्वम् ॥ १४—१६ ॥

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वा इति देवानुचराः कामादयः भीरिव कपिणीः सुन्दरमूर्तिमतीः
ता नारीरूपा तासां रूपौदार्येण रूपसौन्दर्येण हता भीः कान्तिर्येषां
ते तासां गन्धेन शरीरसौरभेन मुमुहुः पारवश्यं प्रापुः ॥ १३ ॥
किञ्च, देवदेवो ब्रह्मा तत्त्वापीशः भीनारायणः नाम कामा-
दीनाह-तदेवाह, आसां स्त्रीणां मध्ये एकतमां वृद्धं वृणीष्व
क वयं वराकाः क चेमा इति चेतत्राह सवर्णा समानरूपाम इति
न काव्यस्मदनुकपा इति चेतत्राह, स्वर्गभूषणामिति । स्वर्गस्य
भूषणरूपाम इति ॥ १४ ॥

आमित्रादि दुर्मित्राकथ्य ते सुरवन्दिनो देवभृत्याः कामादयः
आदेशं भगवदाज्ञाम् आमित्राङ्गीकृत्य तं प्रणम्य च सर्वेक्षिताम-
प्सरःभेष्टमादाय तां च पुरस्कृताप्रतो निधाय दिवं स्वर्गं
क्युः ॥ १५ ॥

नत्वा च किं चकारिन्द्रश्च किं कृतवान्स्तदाह-इन्द्रावेति ।
सदृशि त्रिदिवौकसां देवानां श्रयवतां सताम् इन्द्राय नमस्कृत्य
भीनारायणस्य वलम् ऊचुः शक्र इन्द्रस्तत्र ताद्यद्विस्मितः
सन् तत्रास भ्रमेषीत् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

कपिणीः प्रशस्तरूपाः ॥ १३ ॥

वृद्धं स्त्रीकुरुत ॥ १४ ॥

सुराणां वन्दिनः वन्दिप्रहणपटवः ॥ १५-१६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसुयोधिनी ।

अवेयदानं वक्तुं तद्वेत्तमाह-देवानुचरा अपि इन्द्राद्यन्तः-
पुच्छीदृशेऽपि मोहभावात् तादृशोऽपि सभजगत् भिषो मूर्ति-
मत्य इव ता जाता इति तासां पञ्चकिञ्चलकगन्धानां गन्धेनैव
मोह प्राप्ताः कुतः पुजाज्ञानमित्यर्थः । भीरिति द्वितीया बहु-
वचनं गन्धेनैव यत्र मोहः किं पुनः स्पष्टनादिभिरिति भावः ।
तोलुतां वक्तुं विशेषणान्तरमाह-तासां रूपौदार्येण हता
भीर्येवामिति उत्तरसम्बन्धे पष्ठया मल्लुक् भीर्द्विविधाः कान्ति-
ध्वेन चेत रूपेण कान्त्याधारेण कान्तिनाशः मोदौरेण च
घनस्य च औदार्यभावे घनं शिलावत् अथवा रूपस्य यदौ-
दार्य तासां रूपसज्जिधानमात्रेण सर्वे रूपवन्तो भवन्तीति
पूर्वकान्तेतोऽर्थः ॥ १३ ॥

तेषामभिप्रायं ज्ञात्वा अवेयमपि दत्तवानित्याह-प्रधि-
काराभिनिवेशं हतं मत्वा सन्तुष्ट इव ददातीति देवानां
देवा इन्द्रादयस्तेषामीश इति अवस्थापीन्द्रस्य भोजः अतः
अपकारिमोगपर्यवसानात् दद्यात् तेषां दोषाभावमाह-प्रण-
तानिति । मोहमपि प्राप्य ते न पश्यन्तीत्यर्थः । अत एव द्रष्टुमपि
भीतात् दृष्ट्वा ज्ञातमपि हास्य दोषाभावाद्योपसंहृतमित्याह-
प्रहसन्निवेत । भवतामिन्द्रस्य अपकाराय सवर्णा स्वर्गभूषणा-
मिति समानो वर्णा यस्या इति पञ्चमी ॥ १४ ॥

अनुभावप्रवृत्तिं वक्तुं हेतुमाह-भोमित्यङ्गीकारे आशा-
मादाय नमनेन सेवकवस्थापनं दत्तप्रहस्ये कीर्तिव्यापने च
हेतुः वन्दिन इति अप्सरस्त्वमेतेषां सुखाय ॥ १५ ॥

अनुभावमाह-कामादिजयो वशीकरणात् इन्द्रादिमानसक-
ञ्चेति वचं तत्रावेति भवम् यथाज्ञानं करिष्यतीति चरित्रेण
विस्मयः । एवं देवविस्मापनं नारायणचरित्रमुक्त्वा कमेयोप-
कारानुसारेण सर्वावतारात् सकृदेव त आह-भावद्वयायसमाप्ति
तत्र किवापेक्षया ज्ञानस्य प्राप्ताय तत्रापि प्राप्ताय सनकादीनां
तेन प्रथमं हंसचरित्रं त्रयोदशाध्याये स्पष्टम् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजकवर्तकृतचारायदर्शिनी ।

तेषां परामवद्वन्दनेन प्रहसन् इवेत्यतिगाम्भीर्येण प्रहासरोधो
व्यञ्जितः वृद्धं वृणीष्व क वयं वराकाः क चेमा इति
चेतत्राह-सवर्णा समानवर्णा अनुसन्धेयानां विभूतिरूपां
प्राकृतीमपि काञ्चिदित्यर्थः । तथापि स्वर्गस्य भूषेव भविष्यतीति,
स्वर्गेति ॥ १४ ॥

आदेशमादाय आज्ञां वृष्ट्वा सुरवन्दिनो देवभृत्याः ॥ १५ ॥
तत्रास महो मया अपराधमिति त्रासं प्रातः ॥ १६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतखिलास्तप्रदीपः ।

देवस्येन्द्रस्यानुचराः ते कामादयः कपिणीः प्रशस्तरूपाः
किं बहुना ? भीरिव भीसारूपयुक्ताः स्त्रिवन्ताः स्त्रीरूपा तासां
रूपस्यौदार्येणोऽज्जिस्मितत्वेन हता भीः कान्तिर्येषां ते तथाभूताः
सन्तः तासां गन्धेन मुमुहुः ॥ १३ ॥

देवाः इन्द्रादयः तेषां देवाः ब्रह्मादिवादेवः तेषामीशः इव-
शब्दः स्वभावादेव प्रहसितमुखत्वं भगवतो द्योतयति-वृद्धं वृणी-
ष्वम् । ननु, मरुकुण्डेन गदहस्तेव मादयोः एतासां स्त्रीकरणं न
युक्तमित्यत्राह-सवर्णामिति । असमानरूपाम । ननु, सवर्णा आसु
नास्तीत्यत्राह-स्वर्गभूषणामिति । एकस्य प्राणिवस्तु का कथा
सर्वोऽपि स्वर्गः आसां मध्ये एकतमाया अपि तुल्यो यद्यपि नास्ति
तथापि स्वर्गोत्तारतयेका स्त्रीकुरुतीति फलितोऽर्थः ॥ १४ ॥

सुरस्येन्द्रस्य वन्दिनो भृत्याः ॥ १५ ॥

इन्द्राय इन्द्रं प्रति मानस्य प्रणम्य नारायणस्य वलमेश्वर्य-
मूचुः तदा शक्रः विस्मितः तत्रास मतिम् ॥ १६ ॥

माषा टीका ।

इन्द्र के सेवक उन काम देवादिकों ने जब रूपवती लक्ष्मी
सरीकी उन स्त्रियों को देखा तब उनके रूपकी सुन्दरतासे
उनकी श्रद्धा होगई और उनके गन्ध से मोहित होगई ॥ १३ ॥

जब वे देवता नमस्कार करते थे तब भगवान् हसते स्त्रीके
उन से बोले कि इन अप्सराओं के मध्य में से एक किसी
को अपनी स्त्री देख कर तुम बेजानो जो कि तुमारे स्वर्ग की
भूषण रूप हो जावेगी ॥ १४ ॥

हंसस्वरूपवदद्व्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः ।
 विष्णुः शिवाय जगतां कल्याणवतीर्णास्तेनाऽऽहता मधुभिदा भुतयो ह्यार्ये ॥ १७ ॥
 गुप्ताऽप्येष मनुरिलौषधयश्च मात्स्ये कौडे हतो दितिज उद्धरताऽम्भसः क्षमा ॥
 कौर्मे धृतोऽद्रिमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राह्यात्मपन्नमिभराजममुञ्चदार्त्तम् ॥ १८ ॥
 संस्तुन्वतोऽब्धिपतितान् भ्रमणानृषींश्च शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् ।
 देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे ॥ १९ ॥
 देवासुरे युधि च दैवपतीन् सुरार्थे हत्वाऽन्तरेषु भुवनान्यदधात्कलाभिः ।
 भूत्वाऽथ वामन इमामहरद्वलेः क्षमां याज्जाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

तत्र ये देव के पृथ्वी गण भगवान् की भाषा का अङ्गीकार करके नमस्कार करके सब अस्त्रों में भेष्ट उर्वशी को ले आगे करके स्वर्ग को चले गये ॥ १५ ॥

इन्द्र की समा में जाकर नमस्कार करके सब देवों के सुतेही भीतारायण के प्रभाव को उतने वस्त्रों किवा निरुद्धा सुनकर इन्द्र भी विस्मय को प्राप्त होकर बहुत डरगये ॥ १६ ॥

भीषरस्त्राभिकृतभागवतीटीपिका ।

अस्यानप्यवतारांस्तत्परितानि आऽऽह-हंसस्वरूपानि । दत्तो दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः नः पिता ऋषभश्च विष्णुरेव कल्याणवतीर्णः सञ्ज्वातयोगमवदत्त, तेन विष्णुता ह्यार्ये ह्यप्रिया-वतारे मधुभिदा सता तत्र पाताळतः सनतस्यः धृतश्च ग्राहताः ॥ १७ ॥

इहा पृथ्वी लौषधयश्च गुप्ताः कौडे च वाराहावतारे ग्राहा-द्रजेन्द्रममुञ्चदामास एवमादौ यत्रावतारे नाम नास्ति तत्र विष्णुः शिवाय जगतां कल्याणवतीर्ण इत्यनुवर्तनीयम् ॥ १८ ॥

संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वाणान् ऋषीन्वालिखित्याकद्वयपार्थ समिदाहरणो गोपदे निमग्नानिन्द्र्या उपहसितानुद्धृत्याऽऽपदोऽमो-चयत् तमसि ब्रह्महत्यायां प्रविष्ट मोक्षयामास असुरगृहे पिहिता निरुद्धा या देवस्त्रियस्ताभ्यामुञ्चदन्कावतारेः ॥ १९ ॥

अन्तरेषु सर्वमन्त्रान्तरेषु कलाभिर्मूर्तिभिर्भुवनान्यदधात्पाठ-यत् इमां क्षमां समदाददौ ॥ २० ॥

भीरधारमण्डासगोस्त्राभिविरचिता
 टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

आत्मयोगं ज्ञानयोगं तत्र हंसः सनकादिभ्यः दत्तो यदुपहादा-दिभ्यः कुमारो नारायण ऋषभश्चास्मभ्यं ज्ञानयोगमवददिति । यतः मधुरैत्यात् ॥ १७ ॥

गुप्त इति युगमकं हरिसङ्गकेऽवतारे ग्राहाद्रजेन्द्रं मोक्षया-

मास कुतो मोक्षयदित्येवमायां कद्वयपार्थमित्याद्यथाहृतम् ॥ १८-१९ ॥

दधातेरप्यनेकार्थत्वेन अपाञ्चयदिति व्याख्यातम् अपेक्षार्था-न्तरे ॥ २० ॥

भीसुर्यंगस्त्रिकृतशुकपक्षीयम् ।

दत्तः कुमारो दत्तात्रेयः अत्रापि भगवान् कल्याणवतीर्णः इत्यनुवर्तः ॥ १७ ॥

मात्स्ये अण्ये प्रकये इहा भूमितरवम् अमुञ्चत् समोच-यत् ॥ १८ ॥

पिहिता येनेत्यध्याहारः ॥ १९ ॥ २० ॥

भीमद्वारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

अस्यानप्यवतारांस्तत्परितानि आह-हंसस्वरूपानि । अयुक्तो विष्णुर्हस्तादिकपेण जगतां शिवाय मङ्गलाय कल्याणवतीर्णः सञ्ज्वातयोगं जीवात्मपरमात्मयायाऽप्यज्ञानयोगमवददुपादिष्टान् इति सम्बन्धः । तत्र दत्तो दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः मोक्षमाक-कल्याणीनां पिता भगवानृषभश्च तेन विष्णुनेव ह्यार्ये ह्यप्रिया-वतारे मधुभिदा मधुनामासुरमभिनदिति तथाभूतेन भुतयो वेदा अपहृता आनीताः ॥ १७ ॥

तथा मात्स्येऽवतारे मनुः सत्यव्रतः गुप्ता रक्षित इहा पृथ्वी लौषधयश्चकारादप्यश्च गुप्ता इत्यर्थः । कौडे वाराहावतारेऽम्भसः प्रलयज्वाल इवा भूमिम् उद्धरता निधनता दितिजो हरि-गयासो हतः कौर्मे कूर्मावतारेऽमृतोन्मथनीमलं स्त्रपृष्ठेऽद्रिमन्दरो धृतः तथा ग्राहाद्रजेन्द्रं शरणागतममुञ्चदमोक्षयत् यत्रावतार-नाम न दृश्यते तत्र विष्णुः शिवाय जगतां कल्याणवतीर्ण इत्यनुसम्बन्धम् ॥ १८ ॥

संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वाणानृषीन् पात्रां लिखित्याकद्वयपार्थ समि-दाहरणो गोपदे मग्नानिन्द्र्या उपहसितान् उद्धृत्यापदोऽमोचयत् तमसि ब्रह्महत्यायां प्रविष्ट मोक्षयामास असुरगृहे हरिगयाशपुगृहे

भीमशङ्खमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पिहिता निरुद्धा वा अनाया देवस्त्रियस्ताश्चामोचयत् नृभिः सन्
सतां साधूनामभयायासुरेन्द्रं हिरण्यकाशपुं जघ्ने हतवान् ॥ १८ ॥
देवासुरे युधि युधे सुरार्थे इन्द्राय वैत्यपनीन् हत्वाऽन्त
रेषु सर्वमन्वन्तरेषु कलामिर्मूर्तिमिरयतारैरिति यावत् भुवना-
न्वद्धादपालयत् वामनो भूत्वा याच्या व्याजेन बलेः सकाशादिमां
क्षमामहरत्तां चादितेः सुतेभ्यः इन्द्रादिभ्यः समदात्माय-
च्छत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ये ये हरश्चतारान्ते ते सर्वेऽप्येवविधमाहात्म्यामुपय
इति ज्ञाप्यते—हंसस्वरूपीति । विष्णुः कलया हंसरूपवतीया-
जगतां शिवायामययोगं परमात्मज्ञानमवदत् एवं दत्तादावप्य-
न्वेष्य कुमारो नाम हररूपान्तरं सनत्कुमारादियोगीश्वरज्ञा-
नोपपद्यते—

“कुमारनामा तु हरिर्ब्रह्मचर्यवपुः स्तव्यम् ।
सनत्कुमाराय परं प्रोवाच जगदीश्वरः” ॥

इत्यनया स्मृत्या—

“विष्णोः सनत्कुमाराख्याच्छुभ्रुजान्मुत्तमम् ।
सनत्कुमारप्रमुखा योगेशः परमेश्वरात्” ॥

इत्यनया श्लोकार्थः सिद्ध इति ह्यारभ्य हयग्रीवावतारे तेन
मधुभिदा भुनक्तु आहताः ॥ १७ ॥

मातृभ्येऽवतारे इहा भूमिगुप्ता अण्ये प्रलये सत्यज्ज्ञतो नाम
मनुः सप्तऋषयश्च गुप्ताः अमृतमः क्षमामुद्धरतो हरेः प्रो-
चराहावतारं दिविजो हिरण्यकाशो हतः असृजोत्पत्त्ये क्षीरभ-
द्रोन्मथने मन्दराद्भ्रूः तापसा नाम हरिर्भराज आहाव-
मुञ्चत् ॥ १८ ॥

व्यासावतारे संस्तुतः भमणाभिः सङ्गानृषीश्च संसारा-
स्थितितान् संसाराच्चरमुमुचेत्—

“सुपर्णा ऋषयो व्यासे नाथमाना ययुः सदा ।
ध्वान्तं निघर्तयास्माकं मुमुग्धीति च वादितः” ॥

इति वचनान् । व्यासावतारे इयं कथ्यते ज्ञायते नृभिर्देव-
हान्तारं तमापि प्रविष्टं कर्तव्यमूढमिन्द्रं वृषवधतां देवाश्च-
मुचत् सतामभयायासुरेन्द्रं जघ्ने असुरगृहे पिहिताः अनायाः
देवस्त्रियः अमरस्यश्च व्यमोचयदिति—

“स्मरणात् नृसिंहस्य शक्रो मुक्तो वृद्धपात् ।
हिरण्यकहृताश्चापि तथैवापमरसां गच्छा” ॥

इति वचनसिद्धये कथा ॥ १९ ॥

उपेन्द्ररूपो हरिः देवासुरयुधे सुरार्थे वैत्यपनीन् हत्वा अन्तरेषु
मन्वन्तरेषु भुवनान्पदधात् वामनो भूत्वा याच्याच्छलेन बलेरिमां
क्षमां अहरत् हत्वा च तामादितेः सुतेभ्यः समदादित्यन्वयः
तदुक्तं—

“उपेन्द्ररूपो भगवान्प्रतिमन्वन्तरं विभुः ।
असुराहन्ति निघत आहर्देवे च वामनः” ॥

इति ॥ २० ॥

भीमशङ्खमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तथाऽन्यान् प्रमाणापर्यन्तानाह—अद्युत इति । सर्वरूपेष्वपि
स्वरूपाप्रयुतः आनन्दरूप एव तत्तदाकारं प्रदर्शयतीत्यर्थः
अवददद्युत आनन्दरवमिति पूर्वाद्धे सर्वज्ञानपङ्कः हंसरूपाव-
मनत्कुमारश्चमा ज्ञानकलावतीर्णाः तृतीयपादस्य सर्वेष्ववतारे-
ष्वनुपङ्गः कलवाक्यस्य कलयेति ज्ञानशक्त्या क्रियाशक्त्या वा
जगतामिति त्रिलोकस्थानां तत्तदुपकारसिद्धये बहुवचनम् ।
अवतारास्त्रिविधाः सहजरूपाः समागताः शुद्धसर्वस्वरूपे
माविर्भूताः स्मृत एवेति च तत्र पुरुषः शरीरे नारायणः
स्वतः शरीरे च तदन्वे शरीरं कृष्णः स्मृत ऐक्यमभि-
माने आधाराभेयभावो निरभिमानो हंसस्तु आनन्दमयः
प्रियशिरस्त्रयादिरूपः हंसस्यैव स्वरूपमस्यास्तीति हंसस्वरूपी
अतोऽस्य भिन्नतया निर्देशः ततश्चाधारः कुमारस्यावेदोऽप्यवतार-
तुल्यत्वम् ऋषभे विशेषमाह—भगवान् पिता न इति । षड्गुणैश्च-
र्याविर्भावो भगवन्मागं प्रवर्त्तकश्च अजनाभनामाऽयवर्षेदित्यर्थः
परिपाकनं धीर्यं ज्ञानकृत्व इति धर्मो वा जनपद इति यशः
जयत्यामिति धीः नायं देह इति ज्ञानं प्रहृष्टहीन इवेति
धैराग्यम् अस्मज्जनं भगवन्मागं तेनेति सहितस्तृतीयापादोऽभि-
चतुर्षु ज्ञानप्राधान्येन वेदोद्धरणं हयग्रीवे मधुकैटभयो-
वेदोद्धरणं च चरित्रं कर्णाऽयामुपपन्नानां शब्दमिन्द्रियमन्त-
र्मित्तोत्पत्तौ तद्वधेन तदुद्धरात् शङ्ख निवेदयाहताः भुनक्तु इत्यर्थः ।
मधोन्वे प्रहयां पकते ज्ञानोपयोगाय प्रपञ्चस्य मधु-
भीटात्तानपीन्द्रियापादीनां माययेति तामसी माया तस्यामुपपन्नः
कैटभः प्रवाहपोषक इति तद्वधे मयोद्भासिद्धिः ॥ १७ ॥

यापिपदमवताराणाह—ऊर्ध्वाम् । वेदोद्धरणमात्रात्
उत्तरमाह अण्ये येति उक्तप्रलये मनुः इहा भौपयय-
चकारादिदाः दृक्कर्मिण्यसुरार्थे कृत्या आहता मधुका-
लवनेच्छायापययवतारः इच्छान् पल्लयः पष्टिमन्वन्तरा-
न्तरे एवेत्येव वेदोपः पुष्टिद्वयाप्रमाधिकारिर्वाजानि च समसादनी-
यानि च यत्रमिति तथा कृताः मास्मान्मन्वन्तरे कृष्णान्तारात्तृती-
यिकाधिकाराय बहुज्ञात तथा ज्ञानापदेश भूमिसाम्यात्तद-
न्तरं वराहः दिविजो हिरण्यकाशो तृतीयकन्धपडध्यायकथा-
अत एव भूमिगुप्ता गौणा अमृतम इति न कृष्णावतारवद-
मयोद्धरणसाम्यात्तदनु कुर्यः समुत्पन्नस्यार्थं स्वपृष्ठ इति काल-
कृत्वअनादिदोषसम्पन्नतां तदुद्धरात् एव देहाभमानादि-
तान् चतुर अवतारावतारान् चतुर्ष्वपञ्चमपष्टमन्वन्तरावतारान्
कावेसमाप्तौ वैकुण्ठगताप्रसामिमानास्तेन वैकुण्ठादागतान्
चारोच्छाद हरिगेज्ज्द्रो मो नानान् प्रपञ्चार्तिमोचनमिति आ-
पञ्चपञ्चसु चतुर्थमन्वन्तरावतारचरित्रत्वेन गजेन्द्रस्य रूपस्था-
पञ्चपञ्चमोर्गप्रमचरित्रमिति ज्ञायते ग्राहस्य धैराग्यहेतुत्वा-
दप्येति निर्देशः प्रपञ्चमिति सङ्ग्रामे च प्रपञ्चानामिति वत् पुष्टि-
त्वादोषः प्रमोचयदिति वक्तव्ये सर्वकर्तृत्वादमुञ्चदिति आ-
प्रपञ्चमोचने यस्य ब्रह्मक्षत्रं चेति विरुध्यतेत्यत आह आर्त्तमिति
गीह ते मोदन्भूता आर्त्ताः पञ्चमन्वन्तरावतारावतारस्त्रीन् मोच-
तवात् उत्तरपुर्धकायडक्यान् इन्द्रं च आविधयतिर्तानिति कलया
न्तरत्वात्तिरोहितं कश्यपेभ्यमाहरणसमये गोमूत्रपतितानिति भीष्म-
गजेन्द्र इव तेषामवस्था गरुडेन गीयमानानां वा समुद्रे पात-

भीमद्वन्द्वमाकाङ्क्षतस्तुतयोधिनी ।

अकारेण मेघः स्तोत्रकरणं च भिन्नतया समागत्य ऋषीनुद्धृतवानिति इन्द्रश्च तेनैवोद्धृत इति पुनश्चकारः इन्द्रवधे प्रतीकारमावाहासुरगतिं प्राप्तः सोऽप्यागत्योद्धृत इति वातश्च पृष्ठे मन्वन्तरावतारे अमृतं पायविरवा बलिना इन्द्रासने गृहीते देवेषु क्षीनेषु देवस्त्रियः असुरैः स्त्रस्त्रगृहे गुप्ताः स्थापितास्ताश्च तत उद्धृताः निरभिमानिनं नृसिंहमाह पूर्वत्र तथात्वाच्च हिरण्यकशिपुपीडासप्तमस्कन्धोक्ता अनुसन्धेया सताममवाच न केवलं प्रह्लादश्च मर्षादाश्चवात् मन्वन्तरावतारानाह अर्द्धन प्रामाण्यतः सर्वान् धिष्यतः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पुरन्दरैर्न वामनं सर्वेषु मन्वन्तरावतारेषु युजे दैत्यान् इत्या पुष्टिस्तथाहैवार्थे त्रिभुवनरक्षायं चरित्रं चकारादश्वेष्वपि सङ्क्राम्य रजितनैरिव देवावध्यवस्थापनाय पतीनिति मन्वन्तरेषु भिन्नता चतुर्दशत्वं च ज्ञापितं कलाभिः बहूभिः मन्वन्तरावतारेष्वपि विवक्ष्यं वामनचरित्रमिति भिन्नप्रकमावाचशब्दः ज्ञामिति सप्तममन्वन्तरे वस्तु मत्स्यकृतः प्रवचः स कल्पावतरे बलिना खगे हुते वा सर्वेषां बीजकूपेण स्थितिः पञ्चावुद्रम इति मन्वन्तरारम्भोऽपि तदैव बीजकूपधर्मोपेक्षापुर्व्वकथा हरः क्षांशः स्त्रतः बाष्पांशे दाने पुष्टिस्तादृशैः मातृताम्ना असाप्रथ्यै स्त्रतः वामनरूपेण इत्या त्रिजगत्प्रत्वात् वामन इत्युक्तं मवतारनाम वामनस्वरूपेण हुता, किन्तु बलिसम्बन्धेन स्त्रत्वात् जने बाष्पांश हेतुः याच्नामूखकत्वादानश्च स्त्रार्थत्वाभावाच्छब्दं त्रिभिः क्रमेरसन्तुष्ट इत्यत्र प्रह्लादयुद्धं तदावस्थानात्सुक्तम् अविप्रास्तपसा सन्तुष्टः अस्मिन् मन्वन्तरे केवलं पुरन्दररूपेण न प्राप्तायं पद्मवत्स दानाभावादिमामित्युक्तम् ॥ २० ॥

भीमद्वन्द्वनायकवर्तितस्ताराधर्षिणी ।

इसस्वरूपी इसाकारः इत्तो दत्तात्रेयः कुमारः नः पिता-ऋषमश्च विष्णुरेव कलयाऽवतीर्थः सञ्जालमयोगमवदत् तेन हवास्ते हवर्षीवावतारे मधुमिहा सता ततः भुतयः आहृताः ॥ १७ ॥

अप्येव प्रवच्ये मनुः सत्यमतः इवा पृथ्वी औषधयश्च गुप्ताः क्रीडे वराहावतारे इमराजं गजेन्द्रम अमुञ्चत् मां चवामास ॥ १८ ॥

सस्तुम्भतः ऋषीन् बाळलिङ्गान् कश्यपार्थं समिदाहरेण गोप्यदे निमग्नान् इन्द्रेणोपहसितानुत्पात्तामोचयत् शक्रश्च तमसि प्रह्लादस्यायां प्रविष्टममोचयत् पिहिता निरुद्धा देवास्त्रिय-प्रामोचयत् अनेकावतारैरिति शेषः ॥ १९ ॥

अन्तरेषु सर्वमन्वन्तरेषु अवधात् अपावयत् कलाभिर्मन्वन्तरावतारैः ॥ २० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीइसादीनवतारान् तत्परित्राणि चाह-इसस्वरूपीति विष्णुरेव कलया इसस्वरूपी इत्यादिनामकश्च अवतीर्थः सन् मातमनः 'बहिरक्षानेन सर्वं विज्ञातं भवति' तस्य स्वस्य सम्बन्धिवर्गं ज्ञान-

योगं भक्तियोगं च मवदत् तेन विष्णुना हवास्ते अवतारे मधु-मिहा सता ततः भुतयः आहृताः ज्ञानीताः ॥ १७ ॥

मातस्ये मत्स्यवावतारे अप्येव प्रवच्ये मनुर्गुप्तः रक्षितः इवा भूमिः औषधयः अकारात्सप्तर्षेयः गुप्ताः अमृतसः इमामुद्धरता विष्णुना क्रीडे वराहावतारे इतिजो हिरण्यवाहो इतः अमृता-मयनं कौर्म्ये कूर्मावतारे आद्रिः मन्वराद्रिः स्त्रपृष्ठे धृतः प्राहात् गजेन्द्रममुञ्चत् मां चवामास विष्णुरवतीर्थो इत्यनुवर्त्तते एव वरावतारनाम मोक्तं तत्रानुवर्त्तनीयम् ॥ १८ ॥

गरुडोपावधानप्रसिद्धान् भमशान् तपसातिर्दीपान् कश्यपाहवा समिदाहरेण पञ्चाशपत्रमूखवाष्टिकामैकैकान् गृहीत्वा सूक्ष्मशरीरत्वेन गोप्यदे पतितान् महद्भारवता इन्द्रेणोपहसितान् संस्तुम्भतः स्तुतिं कुर्वाणान् बाळलिङ्गान् उद्धृत्वा मुञ्चत् । इन्द्रवधतो हेनोः अकारात् विश्वरूपवधतो हेतोस्तमसि प्रह्लादस्यायां प्रविष्टममुञ्चत् असुरगृहे पिहिताः निरुद्धाः वा देवास्त्रियस्तामामुञ्चत् बहुभि-रवतारैः सतां प्रह्लादादीनाम् ॥ १९ ॥

अन्तरेषु भुवनानि अवधात् अपावयत् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

अच्युत भगवान् ने इंस स्वरूपी होकर ब्रह्मा को मातम योग का उपदेश किया इत्यात्रेव होकर बहुत आदिकों को ज्ञान दिया फिर हमारे पिता ऋषभ देव का रूप लिया जोकि साक्षात् कला से सब के हित के वास्ते अनर्णीय भये उन्ही ने हवर्षीव अवतार मे मधुकैटभ को मार कर वेद छाकर ब्रह्माजी को दिये ॥ १७ ॥

इन्हीने मातस्य अवतार से सब औषधि और पृथिवी तथा बाधुय मनु इनकी रक्षा करी वराहावतार से जल से पृथिवी को उद्धार करते समय मे हिरण्यवाह को मारा कूर्मावतार मे समुद्र मंथन के समय अपने पीठ पर मंहर पर्वत को धारण किया भीहिरण्यवतार मे शरणागत गजराज को प्राह से छुडाया ॥ १८ ॥

किसी अवतार मे स्तुति करने हुए समुद्र मे पड़े विरक्त ऋषियों की विपत्ति छुडाई और इन्द्रासुर के वध करने से पाप मे प्रविष्ट इन्द्र का पाप दूर किया । नृसिंह अवतार मे देव-ताओं की स्त्री जो असुर के घर मे छिपी थी उनको छुटा कर सत्पुरुषों को निर्भय करने के लिये हिरण्यकशिपु को मारा ॥ १९ ॥

देवता असुरों के युद्धमे देवतों के वास्ते असुरोंको मारकर फिर मन्वन्तरो मे कला अवतारों से संसार की रक्षा करी तदनंतर वामन अवतार छेकर देवतों के वास्ते बलिमे पृथिवी की भीक्षमागने के छलसे इस भूमीको छेकर आहती के पुत्रों को दिया ॥ २० ॥

निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिःसप्तकृत्वो रामस्तु द्वैद्वयकुलाप्ययभार्गवाग्निः ।

सोऽब्धिं बबन्ध दशवक्रमहम् सलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलप्रकीर्तिः ॥ २१ ॥

भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ।

वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतवर्हान् शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते ॥ २२ ॥

एवं विधामि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः ।

भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ! ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायां

वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाष्येऽपीपिका ।

द्वैद्वयानां कुलस्थाप्ययाय भार्गवरूपोऽग्निः स रामो दाश-
रयिः सन् सलङ्कं लङ्कायां स्थितं सच जयति वत्समानका-
लीनोऽवतार इत्यर्थः ॥ २१ ॥

भाविनं रामकृष्णावतारमाह—भूमोरिति । बुद्धावतारमाह-
वादैरिति । अतवर्हान् यज्ञानहोदैर्यान्वर्मेयस्यैव कल्क्यवतार-
माह—शूद्रानिति । न्यहनिष्यन्नहनिष्यति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभरक्षामिकृतभाष्येऽपीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमभारमणदासगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान् स रामो दाशरयिः सन्नित्यं
शांशिनोरभेदाभिप्रायेण सलङ्कमिति सहाय्येण द्वैविध्येऽपि
नियमानमात्रमभिप्रेत्य लङ्कायां स्थितमिति व्याख्यानम् । यज्ञा,
लङ्काशब्देन तत्स्थस्तद्वयो ज्ञेयते तथाच सपरिवारदशभी-
षमहम् ॥ २१ ॥

शूद्रान् । स्नेच्छाम् कञ्जेरन्ते ॥ २२ ॥

जगत्पतेरिति । तज्जन्माक्षीनामपि जगत्पादकत्वं व्यञ्जितं भूरि-
यशस इति तेषां यशोमयत्वञ्च ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमभारमणदासगोस्त्रामिविरचितायां दीपिकादीपनी

टिप्पणायाम् चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चमम् ।

द्वैद्वयेति । द्वैद्वयकुलाप्ययदेतुभूतो भार्गव इत्यर्थः ॥ २१ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यान एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चमम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमश्रीराराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

द्वैद्वयानां कुलस्थाप्ययाय नाञ्चाय भार्गवरूपोऽग्निः रामः पर-
शुरामः त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान् गां भूमिं निःक्षत्रि-
यान्निर्दितां चकार स विष्णुः सीतापतिर्भूत्वा लोकानां मलं पापं
हन्तीति तथा सा कीर्त्तयस्व सः दाशरयिः जयतीति वत्स-
माननिर्देशस्य वत्समानकालीनोऽयमवतार इत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

अथ भाविनोऽवतारानाह—भूमोरिति । भजन्मा कर्मावसोत्पत्ति-
रहितः भूमेर्भरावताराय यदुषु जातोऽवतीर्णः सन् सुरैरपि कर्तुं
मशक्यानि कर्माणि क्षिप्तानि करिष्यति । बुद्धावतारं तत्कर्ममाह-
वादैरिति । अतवर्हान् यज्ञानहोमपि यज्ञकृतः यज्ञान् कुर्वन्मात्रं वैष्णवं
वादैर्विद्वद्भ्योर्भोहयिष्यति कल्क्यवतारं तत्कर्म माह शूद्रानिति-
कलौ कलियुगान्ते क्षितिभुजः शूद्रान्मयहानिष्यत् निर्दानिष्यति ॥ २२ ॥
अपसंहयति । एवमिति ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमश्रीराराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमश्रीजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

निःक्षत्रिया क्षत्रियरहितां द्वैद्वयकुलाप्ययाय उज्ज्वलितमा-
गंवाग्निः भृगुकुलोत्पत्तिः लङ्कामहन्तवाम् दशवक्रं चाहन्
हतवान् लोकं जयति ॥ २१ ॥

बुद्धो यज्ञकृतो वादैर्विमोहयति कल्की कञ्जेरन्ते शूद्रान्
क्षितिभुजोऽन्यहनिष्यत् ॥ २२ ॥

निगमयति । एवं विधानीति ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमश्रीजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावलाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमज्जावगोर्ध्वामकृतक्रमसम्भवं ।

सखकुमिति । खकुलस्थिततद्व्यासहितमित्यर्थः । जयतीति "जयति जननिवासः" इतिषत् ॥ २१ ॥

शुद्रानित्युभयप्राप्तवः पूर्वत्र उपायवान् परत्र श्लेच्छा-
नित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति भीमज्जावगते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽध्याये

भीमज्जावगोर्ध्वामकृतक्रमसम्भवं

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमद्वन्द्वमात्रावेकतसुबोधनी ।

रामावतारमाह द्विरूपेण तुशब्दादवभावेन इति केचित् क्षत्रज्ञा-
येल्लत्रावतारप्रबोधने रूपं भीमज्जावगोर्ध्वामकृतक्रमसम्भवं
विशतिवारमुच्यते तत्रापि पृथ्वीनिष्कण्टका कर्तव्येयुधमः पुष्टि-
मार्गाव्यता न मर्षादापाक्षका इति मारयं दत्तात्रेयोऽपि पुष्टिस्थः
रामो न मर्षादापाक्षको प्रकृतेजसा क्षत्रिया उपसंहर्तुं शक्याः
भगवत्तजसा वा तत्र स्वयं भगवान् पाक्षकत्वात् क्षत्रियाज
हन्ति अत आह—भार्गवाग्निरिति । इधमसाम्राज्येकनिश्चयं देव-
लोकाणां वा तावत्तद्वाद्यार्थमवतीर्णस्तत्तद्व्यापारं ततः परं भग-
वान् अवतरिष्यतीति भावः । गुणत्रयकार्यत्वात्त्रिधा विभागे
मन्त्रा भवति त्रयोः सहस्रजिह्व इति यादवानामपि मध्ये
हेहयोऽस्यमर्षाहः तस्य कुञ्जनाशार्थमिति अग्निप्राकट्यार्थं वेणुस्था-
नीयता उक्ता मूलभूततेजो भगवद्भूतं भूमी स्थपितमिति तद-
वतीर्णभगवदवतारत्वेनाच्यते परशुरामः "वेणुना तेज आसाद्य
समशास्मत्" इति सिद्धान्तः एवं वेणुक्षणात् तुशब्दः वेणु रूपक-
माहुः लौकिकास्ते स इति रामशब्दतो गृहीतः रामो वैश्वानरावतार
इत्यस्येतस्य चरित्रं पञ्चविधम् अन्या लीला समुद्रमन्थनं रावण-
वधः सीतापतिरथ सर्वोत्कर्षणं सदा स्थितिः । चरित्रमात्रस्य
पापनाशकत्वमिति तत्र समुद्रमन्थनमलौकिकं पुरावाहारात्मकवध-
सहितरात्रयवधः अजेयत्वादमर्षाहः मुख्यपुष्टिः सीतापतिरथ "स
वेः पतिः क्वात्" इति स्यात्तत्र जयतीति स्वस्य विकाराद्य-
भावेन सर्वदोषविनिर्जितत्वम् अन्वस्वार्थं दोषदूरीकरणं चरि-
त्रेण ॥ २१ ॥

शब्दान् त्रीनवतारानाह कृष्णो सर्वावतारापेक्षया विशेषमाह, भजश्म
जात इति गुणानां तोऽप्यावभूत इत्यर्थः । गुणवान् कदाचिज्जाये-
तापि ननु धीजयोजनमाभावात् न कस्वचिदुत्पत्तिरित्यत आह,
बहुषु भरावतरण्यायेति बहुषु नवमस्कन्धे मालिकता तद्व्यजं महेन
क्रेमभारहारायेति निर्मल दशमस्कन्धे प्रपञ्चितमेतत् गुणाना-
तत्वे हेतुः सुरैरपि युष्कराम्यीति अपिशब्दात् त्रिभुविः
गुणिनामकार्थं करोमीति अनेन चरित्रायनस्तानीति सूचितं
बुद्धावतारमाह, वादेर्विमोहयतीति । वादेरिति बहवो वादाः
सांप्रत सुष्टाः अनर्हेषु यद्वा मागच्छति इति मतिरयामोहव्यतिरेक्य
न दृढप्रतीतिर्भवतीति वादाः विशेषणं मोहो लिपरीते धर्म-
शुद्धः बलकृतं बलार्थं स्वयमन्तर्हिता भगवान् यज्ञानन्तर्भाव-
बलमलम्भः । कोऽपि पुरुषार्थ इत्याशङ्क्याह, भगवतोऽन्य यज्ञानन्तर्भाव-
कलौ खिशुल्यभावे कुण्डलोक्तकथादुष्ये वादेरेव तत्रिभुविः

आरजातकस्येववेदेवेदार्थबोद्धव्या बुद्धिरित्यर्थः । त्रैगुण्यविषया
इति बांगशास्त्रं बांगिनस्तु मर्षादां प्रबाहनिवृत्तये भाहुः गुण-
मवान् पुरस्कृत्य निर्गुणान् करोतीत्यर्थः । अत एवायमेवार्थो
यावानित्यत्र निवृत्तः अतः परीक्षार्थं वेदनिवेदिति सर्वं सुस्थं
कदिकचरित्रमाह, शुद्रानिति । क्षितिभोक्तृत्वमधमानां माऽभूदिति
वर्णाः काष्ठवृक्षसत्त्वादिकृताः ते कमशः कीर्यमाणाः शुद्धत-
मसा शुद्रपयवेसाविनो भवन्ति प्राग्तभागे कक्षौ हननम् ॥ २२ ॥

उपसंहरति । एवं विधानि धर्मसंस्थापनप्रकाराणि अनादिसिद्धौ
धर्मो जगन्ना स्थितो भवति कर्मणा चोपघातनिवृत्तिः धर्मो हि
जगत इत्यस्मकः धर्मो रक्षिते रक्षितं जगत् स वै पीतः क्वादिति
स्वाभाज्यगत्पतिः प्रकारेऽपि बाहुद्वयार्थमाह, भूमीयतीति । तत्र हेतुः
भूरियशस इति धर्मार्थकाममोक्षमार्गप्रपत्त्यादिपुरुषार्थेषु स्या-
पकत्वेन भूमीयि बशांसि यस्य तानि न केवलं गुणानि
कविमिरित्यर्थोत् महाभुजंति किवाशक्तिप्राधान्यात् उक्तवि-
श्वसः ॥ २३ ॥

इति भीमावतसुबोधिर्भाभीमद्वन्द्वमदीक्षितविरचितायाम्

एकादशस्कन्धविवरणे चतुर्थोऽध्यायविवरणम् ॥ ४ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

सखकुलः खकुलस्थसर्वधीरसहितमित्यर्थः । जयतीति । कथाया
मस्यास्तत्कालमवतरणस्मिन्नाद्विधेयो वक्तुः ॥ २१ ॥

विमोहयति विमोहादिभ्यस्यति वुद्धः न्नादिनिष्पत्तिर्निर्हन्तिभ्यति
कल्किः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति साराधर्षिण्यां धर्षिण्यां मन्त्रधेतव्याम् ।

एकादशे चतुर्थोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सनाम् ॥ ४ ॥

भीमकृष्णदेवकृतमिदं साराधर्षिणी ।

हेहबलकृष्णायार्थं भार्गवाग्निः जमदग्न्याख्याज्ञागंशाज्ञातो
ऽग्निः रामः गा पृथिवी निःक्षत्रियामकृत स धिष्णुः दाम-
रयिः रामस्तु भृत्या अधिष्य वयस्य । सखकुलं खकुलस्थस्तत्रा-
सुरसमूहपरः खकुलगतासुरसमूहमर्हते वशवक्र रावणमहत्
सच्च सीतापतिर्लोक जयति ॥ २१ ॥

भजश्मा स्वयमवतारी बुद्धावतारे भगवद्वान् ब्रह्मज्ञानं मसुरान्
विमोहयति कतकवधतारे शुद्रान् क्षितिभुजो नृपान् कक्षौ
अन्ते न्यहन्तिभ्यत् निहन्तिभ्यति ॥ २२ ॥

वर्धितानि ऋषिभिस्तत्र तत्रेति शेषः ॥ २३ ॥

इति भीमज्जावगते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽध्याये

भीमकृष्णदेवकृतमिदं साराधर्षिणी

चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

परशुराम अवतार में भगवान् ने दैह्य राजा के कुल के नाश करने को भृगुवंश में जन्म लेकर अग्निवत् प्रकाशमान् होकर इस पृथिवी को एक बीसवार सर्पियों से रहित कर दिया उन्हीं भगवान् ने समुद्र को बांधकर लंका के राक्षसों के सहित रावण को मारा जिनके खरित्र के कथन से सब लोगों के पाप नष्ट होते हैं वे भीसीतापति रामचन्द्र जी इस समय अयोध्या में विराजमान हैं ॥ २१ ॥

फिर अजम्भा भी भगवान् पृथिवी के भार उतारने के लिये ब्रह्मवंश में अवतार लेकर देवताओं से भी नहीं होने वाले कार्यों को भीकृष्णावतार में करेंगे फिर बुद्ध अवतार

में जो पद्म करने लायक नहीं हैं उन लोगों को वेद का निष्ठावाद करके मोहित करेंगे फिर कलि के अन्त में कल्की अवतार लेकर शूद्र जाति के राजाओं को मारेंगे ॥ २२ ॥

हे महाबाहु जनक जी ! बड़े भारी बर्षावाले जगत्पति भगवान् के इस प्रकार के बहुत से जन्म तथा कर्म शास्त्रकारों ने वर्णन किये हैं ॥ २३ ॥

इति भीमद्भागवत एकादश स्कन्ध चतुर्थोऽध्यायः
भीष्महावनस्य पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

—:४:—

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

—*—

राजोवाच ।

भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः ! ।
तेषामशान्तकामानां का निष्ठाऽविजितात्मनाम् ॥ १ ॥

चमस उवाच ॥

मुखवाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ।
चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥ २ ॥
य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ।
न भजन्त्यवजानन्ति स्थानादध्रष्टाः पतन्त्यधः ॥ ३ ॥
दूरे हरिकथाः केचिदूरे चाच्युतकीर्त्तमाः ।
स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्प्या भवादृशाम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाणंदीपिका ।

पञ्चमे भक्तिहीनानां का निष्ठा को युगे युगे ॥
पूजार्चिर्चरितं प्रदत्तव्योत्तरमुच्यते ॥ १ ॥

त्वां सेवतां सुकृता नृनोऽन्तराया इत्यनेन श्रीहरिमक्ता
विद्वन्मूर्ध्नि पदे दत्त्वा परां गतिं वान्ति भक्तानां तु विद्वता
भवन्तीत्युक्तं तर्हि तेषां का गतिर्भवतीति पृच्छन्ति—भगवन्त-
मिति । हे आत्मवित्तमाः ! अनिजितात्मनामत एवाशान्तकामानां
का निष्ठा किं प्राप्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वजनकस्य गुरोर्भगवतोऽनादिरादूरुद्देशेण दुर्गतिं यावन्तीति
वक्तुं भगवतः सकाशाद्वर्णाभमाणाभिर्यातमाह—मुखान् । गुणैः
सत्त्वेन विप्रः सत्त्वरजोऽयां क्षत्रियः रजस्तमोऽयां वैश्यः तमसा
शूद्र इति ॥ २ ॥

एषां मध्ये येऽज्ञात्वा न भजन्ति ते च ज्ञात्वाऽप्यवजानन्ति
भगवतः प्रभवां जन्म यस्मात्सम् तदभजने कृतघ्नतामप्याह—इश्व-
रमिति । स्थानादध्रष्टाभमादृष्टाः ॥ ३ ॥

तत्र येऽज्ञाते भवाद्विधानामनुग्राह्या इत्याह—दूर इति । दूरे
हरिकथाभवगा येषां ते मत एव दूरं चाच्युतकीर्त्तितं येषां ते
दूरे अच्युतकीर्त्तनाश्चेति वा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वाम्यादासगोस्वामिनिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पण्या ।

का निष्ठा किं प्राप्यं पूजाविधिः पूजाप्रकारः पूर्वाध्याये-

[३३]

नायसरसङ्गतिमाह—त्वां सेवतामित्यादिना । तेषामभक्तानां का
गतिः किं प्राप्यम् अतएव अनिजितात्मनादेव ॥ १ ॥

चमसवाचस्य पात्रवाचकत्वात् कुपात्राणां गतिवर्णनं सत्-
पात्रेणैव कर्तुं शक्यमिति चमस एवोवाचति शेषम् ॥

मुखवाहूरुपादेभ्यः विप्रादयो यणामङ्गव जज्ञिरे आश्रमेषु
तु तदुपलक्ष्यमेव यथोक्तं “गृहाश्रमो जघनता ब्रह्मचर्यं हृदं मम ।
वत्सः स्थलादने वासो न्यासः शीर्षेणा च स्थितः” इति ॥ २ ॥

आत्मप्रभवमिति गुरुद्वेह उक्तः । तदभजने भगवदभजने
कृतघ्नतामपीत्यपिरत्र गुरुद्वेहं समुच्चिनोति ॥ ३ ॥

तत्र सप्ताऽथज्ञात्रोर्मध्ये अतएव हरिकथाभवगाऽभावादेव द्वितीये
ऽयं अच्युतं कीर्त्तयन्तीति भक्ता एवोक्ताः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चविंशत् ।

आत्मवित्तमा इति सम्बोध्यन्तम् न भजन्ति इति द्वेषपर्यन्तस्य
ममजतामिति विवक्षितं प्रतिवचनानुगुणयात् ॥ १-४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नायकस्य वर्दिपि धर्माद्वदतः स्वयामानित्यनेन भगवन्तम-
सेवमानानां सुकृता विद्वता न सन्तीत्युक्तं तत्र सर्वेषां
भगवत्सुष्ठुवाचिर्भेदोऽपि कृतः केषांचिदेव भगवत्सेवार्थः
केषांचित्तद्भाव इत्यभजन्तस्य कीदृशाः कां धा गतिं यास्यन्तीति

श्रीमद्दीराववाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पृच्छति—भगवन्तमिति । यद्यपि मुमुक्षुणां शिरोद्वेषणायणां
वात्तानुपयुक्तत्वात् प्रष्टव्या तथापि यत्नेन तत्सङ्गपरिहा-
राय तत्प्रश्न इत्यवश्यम् आत्मवित्तमा ! इति सम्बोधनं तेषाम-
विजितात्मनामजितेन्द्रियाणामत एवाशान्तकामानां का निष्ठा
आप्तिकः कुत्रापक्तिः किं प्राप्य कस्तत्र हेतुः कीदृशाश्चानि
प्रश्नाशयः प्रतिवचनानुगुणयात् ॥ १ ॥

तत्र तावद्भगवत्सत्त्वावचितवभावयोर्द्वैतमस्येवतां गतिं चमस
आह द्वाभ्याम् । मुखेति । पुरुषस्य चतुर्मुखशरीरकस्य भगवतः
मुखवाहकपादेषुः गुणैः सत्त्वरजस्तमाभिरुल्लसिताः पृथगमां
कथं विप्रादयः चत्वारो वणांश्चतुर्गिराभ्यैः सह जज्ञिरे
गुणैरित्यनेन सार्विकानां भगवत्सत्त्वावचितोन्वेषामिति
सूचितम् ॥ २ ॥

एषां चातुर्गणेष्वानुरागस्य व्यवस्थया व्यवस्थितानां मध्ये
वे जनाः साक्षादात्मनां प्रभव कारणाभूतमीश्वरं सर्वेनियन्तारं
पुरुष परमपुरुष न भजन्ति भवजानन्ति देवतान्तरसमत्वेन
मन्यन्ते तदेव ह्यवज्ञानं तथा चोक्तं भागवते तन्त्रे —

“यस्तु नारायणं देवं समन्वेतानामन्यते ।

सतु तेनावमानेन नरकाग्रातिवर्तेते” ॥

इति ते स्थानाद्वर्णाभमादृष्टा अन्धः पतन्ति नरके पतन्ति
आत्मप्रभव न भजन्तीत्यनेन तेषां कृतघ्नता सूचिता ॥ ३ ॥

तनु, सत्त्वमात्रप्रभवतेश्वरत्वसर्वोत्कृष्टत्वादिज्ञाने सत्त्वपि
तमसतां कृतप्रत्वादिदोषाश्रयकपात इति ये तु तादृशज्ञानरहिताः
केवलमज्ञानेनां का गतिरित्यत्राह—दूर इत्यादिना । दूरे हरि-
कथा तच्छ्रवणं येषां ते दूरेऽच्युतकीर्त्तने येषां ते शास्त्रा-
नधिकारादिति भावः । क त इत्यत्राह—स्त्रियः शूद्रादयश्च
जनास्ते भगवद्भां भागवतानामनुकम्पयाः दयनीयाः भागवत-
निवपयाश्चेत्तपि मुच्यन्ते एवेति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थेकतपदरत्नावली ।

श्रुतभगवद्भक्तलोकविशेषा राजा भगवद्विमुखानां कस्मिंस्थाने
स्थितिरिति पृच्छति—भगवन्तमिति । हे आत्मवित्तमा ! ॥ १ ॥

हरेः पितृत्वेनात्यन्तोपकर्तृत्वात्तद्भजनाद्विज्ञेयोऽप्यपातदेत-
रिति तद्भक्तानां तमस्येव निष्ठितिं वक्तुं भगवद्वयनेऽप्यो-
वर्णाभ्यामाहुः सत्त्वप्रकारमाह—मुखेति । शर्मादिगुणैः ॥ २ ॥

गणमुत्पन्नानां मध्ये आत्मप्रभवं स्वोत्पादकं पितरमित्यर्थं
पितृहेतुः स्थानाद्वैकुण्ठारिल्लुगादृष्टाः ॥ ३ ॥

श्रुत्यार्थविचारानधिकृत्येन हरिकथाभवेणकीर्त्तिनादिसा-
धनानां रश् शूद्रादिना भेषसाधनमाह—दूर हरिकथा इति ।
भगवद्भां भागवतानामनुकम्पयाः दयनीयाः भागवत-
निवपयाश्चेत्तपि मुच्यन्ते एवेति भावः । अच्युतस्य कीर्त्तने येषामस्ति ते अच्युतकीर्त्तनाः
ते च दूरे ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

॥ १ ॥

मुखवाहिनि विराट् तद्वर्णमिथोरमेदोक्तिः मुखवाहू-
रपादेषु इत्युल्लक्षणमेवाश्रमेषु यथोक्तम्—

“गृदाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ।

वक्षःस्थलाङ्गनं वासो न्यासः शिर्षायां संस्थितः” ॥

इति ॥ २ ॥

न भजन्त्यत एवावजानन्तीत्यर्थः । यद्वा, केचिदभ्युत्था न
भजन्ति केचिच्छ्रुत्वापि न भजन्ति चेदवजानन्त्येवेत्यर्थः । स्था-
नाद्वर्णाभमरूपास्वाभमादृष्टाः सन्तः क्रमादधोऽधो गच्छन्ती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र पूर्वानुप्राहयति—दूर इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्भक्तमाचायैकतसुयोधिनी ।

वक्ता भोता तथा वाक्यं त्रिभिरुक्तं विशेषतः ।

लोके सर्वत्रापवृत्तौ प्रामाण्यं कुण्ठितं भवेत् ॥

अतस्तस्माद्यथाव्यायश्चतुर्थोऽप्यमुदाहृतः ।

देशकालस्वभावातां निर्धारक उदाहृतः ॥

भक्त्यर्थो भगवद्देशे स्थित्वाऽलौकिकगीतितः ।

निराकृत्यान्वया वादान् शुद्धः कृष्णं भजेदिति ॥

स्वभाषविजिज्ञाय भ्रमवादान् निराकर्तुं पृच्छति—भगवन्तमिति ।
सर्वेषुसिद्धिः हरिमिति सर्वानिष्टनिवृत्तिः एतादृशमपि बाहुल्येन
न भजन्ति आत्मविद्ः सर्वज्ञाः तत्रापि भगवन्मार्गविद्ः भ्रष्टा
इति सम्बोधनं ज्ञानयोगाभावाय विशेषणद्वयम् इह लोके परलोके
वा किं फलमित्यर्थः । यद्यपि प्रवाहफलमेव फलमभजतमात्रे
अपवादोपपत्तौ विगुणस्य गुण इति परं प्रवादस्य किञ्चिज्ज्ञे-
न तिष्ठति निन्दामकुर्वन् इति प्रश्नः । तत्रापि निन्दाया निषि-
द्धत्वाश्रयकपात इति कः भवेद् इति चेत् सत्यम् । भगवद्भक्तान्
विक्रमेस्थान् मत्वा धर्मस्थापनार्थं तांश्चन्दति प्रवादफलमेव सत्य-
तीति सन्देहः भगवन्योग्यता हि निन्दया भवति भगवन्तकामत्वात्
प्रवाद एव स्थितिः अविजितेन्द्रियतांश्चाप्युक्तं गणमपि वैद-
कत्वाच्च सन्देहवृत्तिः अविजितेन्द्रियान् सकामानपि वेदस्तरण-
तीति मार्गान्तरस्थास्तु स्वभाषत एव पातता इति वैदिकेष्वेव
प्रश्नाभिप्रायः उत्तरमाह—भगवद्भां । तेषां योगस्य तथात्वात्
नामस उवाच सिद्धान्ता हि पञ्च तत्र सैवैवा भजन्त्ये-
वैवा निन्दकाश्चेत्यादिभिः उक्तः साङ्ख्ययोगयोगिनिषेधः पश्य एव कृत-
मतेः निन्दका भगवद्भांश्चाप्यनेन प्रवादपातना लोकाच्चतुराश्च ॥ १ ॥

तत्र प्रवादपातलोकाच्चतुराणां गतिमाह—द्वाभ्याम् । सन्यास-
वानप्रस्थप्रज्ञाचारगृहस्थाः वर्णा इव तथा सत्याश्रमस्थाने
हेगुणस्य सत्त्वद्रव्याद्याः रजसा क्षत्रियाः रजस्तमोऽप्येव वैद्या
॥ २—३ ॥

इति श्रीवल्गुमाचायैविरचितेकादशस्कन्धस्यैतावती विवृतिः ॥

विप्रो राजन्यवैश्यौ च हरः प्राप्ताः पदान्तिकम् ।

श्रौतेन जन्मनाऽपि मुह्यन्त्याम्नायनादिनः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चमे जन्मसो विष्णुविमुखानां सुदर्शितम् ।

युगधर्मविनारांस्तु प्रोवाच करभाजनः ।

एवं रूपवान्तरेः ख्यापितयशस्यापि भगवति विमुखीभूय किं लिखन्त इत्युद्भूतविस्मयः पृच्छति—भगवन्तमिति । ह आत्म-
वित्तमाः का निष्ठा किं प्राप्स्यामत्यर्थः ॥ १ ॥

भजनीयस्य भगवतोऽभजनदुर्गातरवेति वक्तुं प्रथमं भज-
नीयत्वं युक्तिमाह—मुखेति । गुणैः सर्वेन विप्रः सर्वरजोऽपि
आश्रयाः रजस्तमाऽपि वैश्याः तमसा शूद्राः । अत्र मुखादिष्व
आश्रमे सह चत्वारो वर्णा जज्ञिर इत्यन्वये आश्रमागमपि
मुखादिष्व एवाप्यस्तिः प्रसज्यत स्नाच न तथा यद्वक्ष्यते—

“गृहाभ्यर्चो जघनतो ब्रह्मचर्ये हृदो मम ।

वक्षः स्थलाग्रने वासो न्यासः शीर्षेणा च स्थितः” ॥

इति तस्मान्मुखबाहुरुपादिष्व इत्यतः प्राग्जघनहृदस्तोमस्तकादिस्य-
ज्याहार्यं ततश्च जघनादिष्वो मुख्यादिष्वश्च आश्रमेः सह क्रमेण
वर्णा जज्ञिर इति सङ्गतम् ॥ २ ॥

एषां मध्ये ये न भजन्ति आत्मनः प्रभवो यस्मात्तस्माद्वि-
पितरमित्यर्थः [मित्र भजत्वा च न भजन्तीत्यसन्तो द्विविधाः “अव-
जानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाभितम्” इति भगवदुक्तेर्मानुष्य-
स्त्वनां मांयमयत्नभानमेवावज्ञा तद्वन्तो भजन्तश्च दृष्टा इत्यवजा-
नन्तश्च द्विविधाः] न भजन्त्या एवावजानन्ति अवश्यमजनीयस्य
गुरोरभजनमेवासङ्गेति भावः । स्थानाद्वर्णाभ्यक्षणात् ॥ ३ ॥

तत्र येऽज्ञाने भवद्विधानामनुग्राह्या एवेत्याह—दूरे इति । दूर-
हरिकथा येषां ते ये साधुसङ्गमायहीना इत्यर्थः । दूर-
मध्युरूप कालेन येषां ते इति येच साधुसङ्गस्त्वपि
शिरा इत्यर्थः । ते अनुकम्पा इति तत्राद्या भक्त्युपदेशन द्वितीया
विधिं चरणभूजिदानेन च कृतार्थी काट्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिहान्तप्रदीपः ।

“स्रौको विलङ्घ्य व्रजतां परमं पदं ते” इति भगवद्वक्तव्य-
श्लोकं धृत्या तद्वक्तव्यां का गतिरिति पृच्छति—भगवन्तमिति ।
इ मन्मवित्तमाः यज्ञा, ये प्रायः अन्मवित्तमाः प्रायश्चरणेन ये
नामविदश्च हरिं न भजन्ति तेषाम् अविजिततामनामस्त्राधीनम-
नस्करानामत्र एवाज्ञानकामानामसमाप्तयोगानाम् का निष्ठा किं
प्राप्स्यमित्यर्थः । आत्मज्ञानं लब्ध्वापि हरिविमुखो भोगासक्तश्च
नित्य एव —

“येऽन्यविदश्चानिमुक्तमानिनस्तस्यस्तमावादीयशुद्धबुद्धयः ।

आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यस्येऽदाहृत्युष्मदङ्घ्रयः ॥

इति वचनम् —

“मत्मानं चे द्विजानां अयमस्मिन्ति पूरयः ।

किमर्थं करुष वा हेतो देहं पुण्याति लम्पटः” ॥

इति वचनम् ॥ १ ॥

स्वजनकद्रुह कृष्णत्वेन दुर्गतिं याप्नोति सक्तं भगवतः
सर्वजनकत्वमाह—मुखेति । गुणैः सर्वविभिन्नभूतैः यज्ञा शमा-
दिभिः स्वासाधारणैर्ममैः पृथग्भूता वर्णा आश्रमेः सह
जज्ञिर ॥ २ ॥

एषां पुरुषमुखादिष्वः जानातां मध्ये ये आत्मप्रभवे
स्वजनकं न भजन्ति प्रत्यत तत्र केचिदात्मवित्तमत्वाभिमानेन
अवजानन्ति तत्र केचित् परमेश्वर ज्ञेयभाव गते प्रतिपाद्य-
न्ति केचिद्देवतान्तरसमत्वेन प्रतिपादयन्ति ते स्थानात् वर्णा-
भ्यात् भ्रष्टाः भयः पतन्ति एवं भूतानां भगवत्पराङ्मुखानां
आत्मानमात्मवित्तमं मन्वमानानामधोगत्यहंत्वम्—

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चैरिगात्मापहारिणा ।

यस्तु नारायणं देवं समन्तेनानमन्त्यते ।

स तु तेनावमानेन नरकाग्निरिवसेते” ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतय आहुः ॥ ३ ॥

एवमात्माविदां हृदयेवज्ञाकर्तृगामधोगतिमुक्त्वा येन प्रायश्च-
रणेन अनात्माविदः प्रायुक्तास्ते द्विविधाः । केचिन्मूढादृष्टाः
केचिदात्मन्यर्थाद्विज्ञानेन पूर्वं सुमाध्यन्तानुग्राह्या इत्याह—दूर-
इति । दूर हरिकथाः येषां ते अत एव दूर अच्युतकीर्तने
येषां ते स्त्रियः शूद्राश्च आदिना तेष्वपि निरुद्धाः अनुलोमजाः
प्रतिलोमजाश्च ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ।

आत्माज्ञानी मुनि जनो प्रायः करके कितनेक पुरुष भग-
वान् हरि को नहीं भजते है उनकी कामना भी शान्त नहीं
होती है वे अजितन्द्रिय है उनकी क्या गती होती है ॥ १ ॥

आत्म उवाच महा पुरुष नारायण के मुख बाहु उरु पादों
से चारों वर्गों तथा चार आश्रम भये है जो कि मित्र मित्र
प्रक्षणा ब्रह्मचारी आदिक है सो सर्वविदगुणो भेद ॥ २ ॥

इन सबों के मध्य में स जो भयनी उत्पत्ती करने वाले ईश्वर
को नहीं भजते है और अवज्ञा करने दे ने अपने स्थानों से अष्ट
होकर नरकों में पड़ते है ॥ ३ ॥

कोइना श्रीहरि के कथा से दूर रहते है कोइ भगवत्
नाम स्मकीर्तन से दूर रहते है वे श्री हरि भयना शूद्र
होय पर तुम सबों के पुरुषों का उनपर कृपा करनी चाहिये ॥ ४ ॥

भीषरस्त्रामिहृतमावाधेदीपिका ।

आत्मज्ञानपुर्निवास्तन्निर्दिश्यतादुषेदया इत्याद्येनाऽऽह-
यिप इति । भौतज्ञानपुर्णत्वेन उपलक्षणमन्तु अप्रयत्नादि-
नापि हरः पदान्तिकं तद्व्रजतामधिकरं प्राप्ता अपि मुह्यन्ति

कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिनः ।

वदन्ति चाटुकान् मूढा यथा माध्वा गिरोत्सुकाः ॥ ६ ॥

रजसा घोरसङ्कल्पाः कामुका अहिमन्यवः ।

दाम्भिका मानिनः पापा विहमन्त्यच्युतप्रियान् ॥ ७ ॥

वदन्ति तेऽन्योऽन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशेषः ।

यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणां वृत्तै परं घ्नन्ति पशून्तद्विदः ॥ ८ ॥

भीमरथमिहकृतमार्थदीपिका ।

कर्मण्येषु सज्जने कुतः? आत्मानेषु ये वादा अर्थवादास्ते
मोहकतया विद्यन्ते येषां ते तदुक्तं गीतासु—

“यामिमां पुष्पिणां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवाद्भूताः पाथे ! तान्बद्धन्तीति वादिनः” ॥

इत्यादिना ॥ ५ ॥

भक्तिमार्गदाढ्याय तेषां मोहं प्रपञ्चयन्ति इति, कर्मणी-
त्यादिना । अकोविदा यथा बन्धकं न भवति तथा कर्म कर्ममज्ञाः
न चाभिज्ञानपृच्छन्ति यतः क्लेशा अनम्राः क्लेशास्ते हेतुः यतो
मूर्खा अपि पाण्डिता न चमिति मानवन्तः । अतः “अपाम क्रो-
मममृता गभूम अक्षयं ह वै चातुर्मांस्यबाजिनः सुकृतं
भवति यत्र नोऽप्यं न शीतं क्वाञ्च ग्लानिर्नोऽप्यरामः” इत्या-
दिकया यथा माध्वा गिरोत्सुकाः सन्तो मूढास्तथा चाटुका-
नप्यसोमिः सह विहरिष्याम इत्यादिप्रियान् शब्दास्त्वदन्ति ॥ ६ ॥

किञ्च, तेषां कर्ममिनिवेशात्कामक्रोधदम्भावयो वदन्ति
इत्याह त्रयेणा, । रतयेति । योगोऽभिचारादिः सङ्कल्पो येषां ते
अहिमन्त्ययेषां ते ॥ ७ ॥

कामुकत्वं प्रपञ्चयन्ति—यदन्तीति । उपासिताः स्त्रियो येनेतु
वृक्षास्ते मैथुनं मिथुनसुखमेव परं नत्वातिथ्यादि येषु
गृहेषु तेषवाशिषां वदन्ति—

“इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्तुं मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनश्चेतम्” ॥

इत्याकारः दाम्भिकतां प्रपञ्चयति, यजन्तीति । असृष्टान्नविधान-
दक्षिणा न सृष्टा न सस्यादिताऽन्नविधानदक्षिणा यथा तथा
यजन्ति तदा च तस्य जीवनकार्यं परं केवलं पशून् घ्नन्ति
अतद्विदो हिमादोषानदिष्टाः ॥ ८ ॥

श्रीरामायणमहासंगोपनामिदमिदं

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ज्ञानस्य लवेन लेशेन दुर्निवेशः नैपुण्यभावाद्भ्रियन्तुम-
शक्यः आश्वाकसत्वात्कारिणोऽहतरादनित्यत्वात्तत्तत्कारणा-
धित्वात् उपेक्षया हेयाः । अर्थवादः “अक्षयं ह वै चातुर्मांस्य-
बाजिनः सुकृतं भवतीत्यादिलक्षणाः तत्र अर्थः तत्रमुग्धत्वं पुष्पिणां
पुष्पवदापातरमणीयां प्रवदन्ति प्रकृष्टफलं वदन्ति वेदवाद्भूताः

वेदेषु वेदार्थवादास्तेष्वेव रताः अभिनिविष्टाः स्वर्गादन्वत् फलं
नास्तीति वादिनः ॥ ५ ॥

अनिष्टे निन्दा निन्दितुं न प्रवर्तते किन्तु विधेयं स्तोतु-
मिति न्वाचेन विधेयस्य भक्तिमार्गस्य इदीकरण्याय तेषां काश्च-
कर्मिणां मार्गमकानाम् अतः पण्डितमानित्वात् सोमममृतामपाम
पाश्यामः अमृताः मरणाशुखा भविष्यामः चातुर्मांस्यसंभवेन
बाजेन यष्टुं शीतं वक्ष्य तस्य सुकृतमपूर्वम् अक्षयमविनश्यत् ।
यत्र स्वर्गं ग्लानिर्बलक्षयः माध्वा मादिकथा ॥ ६ ॥

अभिनिवेशः स्त्रीकृतस्य पुनस्त्वागासहिष्णुत्वम् अभिवासे
मार्थेऽनेनेत्यभिचारो मारणाप्रयोगः आदिना परस्त्रीवशीक-
रणादिः ॥ ७ ॥

उपासिताः पादपतनादिभिः सेविताः आतिथ्यादि मातिथ्य-
मतिथियोग्यसत्कारः आदिनार्त्तपुराण भवशादिपरिग्रहः मूढे-
ष्वोऽन्यथाशो आशिष एव ननु ज्ञानवैराग्यादिवाक्ताः अन्नविधान-
वक्षिणा अन्नविधानमन्नप्रदानं तत्सहिता दक्षिणा तदा च अन्न-
विधानाद्यभावे ॥ ८ ॥

भीसुदर्शनसूक्तिकृतशुक्पक्षीयम् ।

भोजनं नेदसंयोगत्वेन ॥ ५ ॥ ६ ॥

अभिमन्यवः अभिमानपराः ॥ ७ ॥

उपासितस्त्रिवः परतन्त्राः आशिषो वदन्ति तद्वदारेण प्रो-
चनं जननन्तीत्यभिप्रायः असृष्टान्नविधानदक्षिणाः सोमादपरी-
यमानाऽन्नानदक्षिणाः वृत्तै जीवनार्थम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

भीमद्विभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चेतु सत्यपि शास्त्राधिकारे तज्ज्ञानज्ञानं च मौख्यात्
मज्जन्ति तेऽद्यः पतन्त्येवमर्थमपेक्षाह—निग्र इति । विप्रादयस्त्रयः
भोजनं नेदसंयोगादित्यथा तज्ज्ञानज्ञानेन च हरेः एवान्तिकं
हरिचरणास्तिकप्राप्तिमाधनानुष्ठानयोग्यमधिकारं प्राप्ताः अद्यत्वेव-
मपि गृह्णन्ति मोहं प्राप्नुवन्ति न हरिपादाब्जं गजन्ति, किन्तु
स्वर्गाद्यर्थकमेतु मज्जन्ति इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि—आत्मा-
वभाविन इति । आत्मानेषु वेदेषु वादा अर्थवादास्ते मोहकतया
विद्यन्ते येषां ते तथा तदुक्तं भगवता—

[३४]

श्रिया विभूत्याऽभिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ।
जातस्मयेनान्धधियः सहेश्वरान् सतोऽवमन्यन्ति हरिम्रियान् खलाः ॥ ९ ॥
सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्त्ववस्थितं यथा खमात्मानभमीष्टमीश्वरम् ।
वेदोपगीतं च न शृण्वतेऽबुधा मनोरथानां प्रवदन्ति वार्त्तया ॥ १० ॥
लोके व्यवपामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्नहि तत्र चोदना ।
व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतचिन्ताप्रदीपः ।

अपरेतु अथः पतिष्यन्ति अत एव ते भगवद्भानवद्विभुषा विप्रादयो विधिपूज्यमकमादिभिः भेष्टत्वाभिमानिनो दुःखाध्व-
त्वापेक्षणीया इत्याह—विप्र इति चतुर्दशभिः । विप्रः राजस्यः-
वेदेषां वेति चायं ज्ञानना त्रैविधिकजन्मना तदनुकूपेण भौतेन
अतिप्रोक्तोपनयनपूर्वकवेदाध्वयनादिना हरेः “आध्मा वा अरे
द्रष्टव्यः भोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः” इत्यादिभूतिवेद्यस्य
परमात्मनः पदातिकं तच्छ्रवणमननध्यानद्वयनाधिकारं माता
अपि मुच्यन्ति लुक्श्रुपाचं परमात्मभव्यादिकं विहाय संसारो-
पाये कर्मणि सञ्जगते तत्र हेतुगर्भितविशेषणमात्रायवादिन
इति भावनासेषु ये वादाः “अपाम सोमम्” इत्याद्या अर्पवादा
मोहकतया विद्यन्ते तेषां ते तथा ॥ ५ ॥

तस्मोहं प्रपञ्चयति-कर्मयोगिनादिना । तमेतमात्मानं प्राकृत्या
विविदिषन्ति बलेन” इत्यादिभूयुक्तीनां ज्ञानाङ्गभूतं कर्मणि अको-
विदाः कर्म मन्तःकरणशुद्धिद्वारा परमात्मभव्यामननध्यानज्ञानो-
पयोगीनि न जानन्ति । ननु, तत्त्वज्ञानं कुतो न पृच्छन्तीत्यत्राह—
इत्यथाः अनन्ताः अनन्तत्वे हेतुमाह मूर्खाः पण्डितमानिन इति बध्पि
मूर्खाः अपण्डितास्तथापि बध्पे पण्डिता इति मानवतः “अपा-
मसोमममृता अभूम अक्षयं इ वै चातुर्मास्यपाजिनः सुकृतं
भवति यत्र नोऽप्यं न च घृतं स्वास्त्र रजानिनोऽप्यरातयः” इत्यादि-
कथा यथा माध्या कर्मफलार्थकमधुवादित्या गिरोत्सुकाः
मृत्या चातुकान् स्वर्गं विहरिष्याम इत्यादिभोगप्रियान् शब्दान्
वदन्ति ॥ ६ ॥

घोरः अतिशयः सकुन्तो तेषां ते कामुका विषयलुब्धाः
अद्विगम्युत्तरेषां ते हासिकाः स्वपूज्यवचनार्थं कर्म
प्रकाशकाः ॥ ७ ॥

पूर्वश्लोकार्थं विदुषोति-वदन्तीति द्वात्रिंशत् । तत्र कामुकत्वं
प्रपञ्चयति उपासिताः दानमानादिभिः पूजिताः स्त्रियो येनेत-
गुरवः एवं विचारते मैथुन्यं स्त्रीपुरुषसंयोगजं सुखमेव पर-
मं भगवद्भानवतसेवादिकं येषु पुरुषेषु तेषु स्थित्वा अन्योऽन्य-
मादिषो वदन्ति कलत्रापत्यादिविषयकैः पञ्चसङ्गादिविषयकैः
वाक्यप्रबन्धैः परस्परं स्त्रीषां स्त्रीषां कृतार्थतां बोधयन्ति
हासिकतां प्रपञ्चयति, यज्जल्यसृष्टाविधानदक्षिणाम् इति
अपञ्च विधानं विधुक्तं कर्म च दक्षिणा च तेषां दृष्टः
न सृष्टाः अपञ्चविधानदक्षिणाः यथा तथा यज्जगति पापत्वं
प्रपञ्चयति । परं शिष्यादिकं वृत्ते जीविकार्थं प्रगतिं भिक्षामद-

गमानवेलेवं प्रेषयेति अपरविद्यायां निबोज्य संसारे च
प्राप्तयति “इतिहासगणोः” इत्येष रूपम् घोरसकृन्त
प्रपञ्चयति । अनन्तीति । तन्त्रतया पुनर्बोजनीयम् अतद्विदः सिद्धा
स्थानाभिदाः पश्यन् प्रगतिं दिशन्ति स्वर्गसुखार्थमिति शेषः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

प्राकृत्य अत्रिष वेदेष जोग वेदाङ्गवास से और जग
के संस्कार से हरि के स्थान के समीप जानेके योग्य हैं जो केवल
कर्मकायद्वारादिमें लगे हैं वे मोहित हो जाते हैं ॥ ५ ॥

कर्म में चतुर तो नहीं हैं भूमिमावी हैं मूर्ख हैं और
पण्डित मानी केवल वेदों के खर्गादि के मिलने के भी
बचनोंमें आनन्दित रहते हैं ॥ ६ ॥

राजोगुण से इनके संस्कार बड़े घोर होते हैं और काम
हैं सपे सरीके कोधी हैं द्रुम करनेवाले हैं भूमिमावी
पापी हैं किसी से अच्युत प्रिय जो वेष्टाव जन तिनके
हंसी करते हैं ॥ ७ ॥

केवल स्त्रियों की उपासना करनेवाले वे लोग आप
में कहते हैं कि घरों में तथा मैथुनादि सुखों में ही सखा
हैं और भी जिसमें विधि नहीं अन्नदान नहीं दक्षिणा नहीं
ऐसे सबों को करते हैं सबों के मर्म को नहीं जानते
केवल वृत्ति के वास्ते पशुओं को मारते हैं ॥ ८ ॥

भीमरुद्रामिक्तभाषार्थटीपिका ।

मानितां प्रपञ्चयति-अभिबेति । भिवा धनादिसम्पदा विभूत
ऐश्वर्येण अपादिना जातो यः स्वयो गवेस्तेनाया अभिषां
ईश्वरसहितात् सतोऽवमन्यते ॥ ९ ॥

किञ्च, एवं वर्त्तमानास्ते वेदतत्त्वार्थं शृणुमपि न जानन्ति
इत्याह-सर्वेति । केन रूपेणावस्थितं तदाह-अमानमभिरमात
तथा ईश्वरतया चावस्थितम् एवमप्यसङ्गतामाह-यथा च
पुरुषार्थतामाह-अभीष्टम् शृणुतवमाह-वेदोपगीतं वेति । तत्कृत
वतो मनोरथानां स्ववायामिषमद्यसेवाविषयाणां वार्त्तया प्रवदन्ति
निवृत्तिपरं सन्तं वेदं प्रवृत्तिपरं वयोवर्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु स्ववायादीनामपि “श्रुतो मावांमुपेवाद्भुतद्योयं मन्त्रो
इत्यादिना विहितवार्त्तिकमेवं निगद्यते अत आह-लोक इति

धनं च धर्मैकफलं यतो वै ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशान्ति ।

गृहेषु युजन्ति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यन्ति दुरन्तवीर्यम् ॥ १२ ॥

भीष्मस्त्रामिहृतभाषायेदीपिका ।

इत्यायः स्त्रीसङ्गः निज्जा रागत एव निज्जं प्राप्ताः जग्तोः प्राणि-
प्राक्त्वमन्तस्तत्र तासु बोद्धव्यविधिनास्ति । ननु, ऋतावुपवादि-
मादिना विधिर्दिशितः, सत्यम् । नत्वयमपूर्वविधिः रागतः प्राप्त-
कारिकम् । निजमविधिरूपेण रागिण्यामनुबुद्धामात्रं क्रियते
। इह—इवस्थितिरिति । तेषु स्ववावादिषु कैः विवाहवत्सुरा-
दिः विवाहविषय एव व्यथायः कार्यः यच्च एवाऽऽमिषसेवा
सौत्रामण्यां सुराप्रहादं वृहन्ति" इति धृतेस्तत्रैव मद्यसेवेति
तयमः क्रियते । ननु, निजमपक्षेऽप्यवावद्वक्तव्यं निज्यायुकाऽत
॥ इह—आसु निवृत्तिरिति । आसु स्ववावामिषमद्यसेवासु निवृत्ति-
ः। अत्रभावः नात्र निजमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वादतो निवृत्तिः
रिसङ्गस्यैव कथं तर्हि स्ववस्थितिरित्युक्तम् ? उच्यते न तावत्प-
क्षकवाविधिना भूत्वा निवृत्तिरुच्यते तथा सति स्वार्थत्यागः
रायैकपत्ना प्राप्तवाधयेति होपत्रयं स्यात् । अतः कश्चित्प्राप्तत्वा-
वयंश्च प्राप्त्यमन्तर्धमिषपूर्वविधिद्वाराऽन्यनिवृत्तिः फलतो
वति तथा "इमामगृह्यान् रथनामृक्सेत्यश्वामिषानीमादत्त"
इति रथनामिषात् । गर्भमाश्वामिषानीरथनामृक्से प्राप्स्यतो
"अस्यापूर्वविधिद्वारा परिसङ्गस्योच्यते यथोक्तं तत्रवार्तिकं—

"अप्राप्तविधिरवाधमतो मन्त्रस्य निश्चितः ।

परिसङ्गवाक्यलोका न विशेषः पुनः धृतेः" ॥

इति कश्चित् रागतो नित्यप्राप्तत्वाप्राप्तांशपूरणवत्त्वमात्रं निय-
मफलत्वाप्यभाषाज्जिबमविधिद्वारा फलतः परिसङ्गस्या भवति यथा
"पञ्च पञ्चनखा महर्षाः" इति तथा रागतो नित्यप्राप्तत्वाप्यभाषा-
वादेर्विवाहानियमनामनुबुद्धाद्वारा परिसङ्गस्येति । ननु, यद्यप्यनु-
ज्ञामात्रमेतद्वेत्ति—

"ऋतुजातां तु यो मांसी सज्जिषौ नोपगच्छति ।

घोराया भूगदत्यावां पचते नात्र संशयः" ॥

इत्यादिहोपध्वयं न स्यात् । नैव होपः मनसि कामे सत्यपि
तस्यामरुक्ता देवादिना वा तामनुपगच्छतो होपध्वयोपपत्ते-
रिति सर्वमनवद्यम् ॥ ११ ॥

तदेवं स्ववावादिमनोरथाकुञ्जितवाद्भीष्ममात्रमानं न शृण्व-
मीत्युक्तमिदानीं जनस्यापि धर्मद्वारा परमात्मप्रापकस्य दृष्टोप-
योगार्थं विनिर्वाहोपमानगन्धोऽपीऽप्याह—धर्मोऽनेक
फलं यच्च तत् कुतः ? यतो यस्माद्वर्मासविज्ञानमपरोक्षज्ञानस-
हितं परोक्षज्ञानं भवति । कथंभूतम् अनुप्रशान्तिं अश्वनन्तरमेव
प्रकृष्टा घातिनिर्वाणवत्पुण्या यच्च तत् एवभूतं धनं गृहेषु
देहायैव युजन्ति ॥ १२ ॥

भीष्मस्त्रामिहृतभाषायेदीपिका

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

भीष्मस्त्रामिहृतभाषायेदीपिकायेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य जनार्दनस्यद्वितीयादि-

स्वाववातम् अभिजनेन सप्तकुलेन विद्यवाऽभ्यपनेन त्यागेन हानेन
रूपेण सौम्येयं बलेन देहपाटनेन कर्मणा यागादिना ॥ ६ ॥

एवं कामुकत्वमानिवादिप्रकारेण चर्तमानास्ते कर्मठाः
वेदतत्त्वार्थं वेदस्य वाक्यवार्थं भाहरि स्फुटं प्रत्यक्षम् आरम्भतया
रक्षणीनां सूक्ष्ममूलरूपत्वेन ईश्वरतया अस्तर्थामितया एवमापि
द्वैविध्यनाशस्थानत्वेऽपि पुरुषार्थतो परमानन्दरूपतां वेदोपगतिं
वेदास्तैकवेद्यं "नमो वेदास्तवेद्याव" इति "मावेदावित्यनुते ते वृहस्पतम्"
इति च ज्ञतः । तच्च कुतः स्फुटत्वेऽप्यवश्यं को हेतुरित्यर्थः ।
अग्रिमपक्षसङ्गतिभाषा भगोरथपदं तद्विषयवद्भागेन स्वाववा
स्ववावेत्यादि ॥ १० ॥

इत्याद्यादीनामपि निश्चयेनाभिप्रेतानामपीत्येवमर्थः "ऋतो
सदा मैथुनार्थं मायांमुपगच्छेत् हुताग्नांमाच्छेदमवशिष्टं मांसं
मत्स्येव" इत्यादिना विधिरूपेण वेदेन जाहिना सौत्रामण्यामिति
वक्ष्यमाणवाक्यप्रहः रागत एव इच्छान एव नित्यप्राप्ताः नित्य-
वत् प्राप्ताः । अतो नित्यप्राप्तत्वात् तासु स्ववावामिषमद्यसेवासु
विधिरपदेशो नास्ति, "आदिनाशोपदेशश्च विधिभेदायैवावकाः"
इत्यभियुक्तोक्तेः विधिर्दिशितः । उपेवाहिति विध्यर्थे चिह्नभक्त्यात्
सत्यमित्याशङ्कीकारे अयम् ऋतुगमनविधानरूपोऽपूर्वविधिर्नास्ति
अप्राप्तार्थविधाणयो ह्यपूर्वविधयेया प्रोक्षति यथाच स्वर्गकामां
बलेनेत्यादि अत्र यागार्थप्रोक्षितोत्पन्नस्य स्वर्गार्थभागस्य च वाक्या-
न्तरेण रागेण स्वात्यन्तमप्राप्तत्वावपूर्वविधिरयम् अत्र तु खेच्छयेव
नित्यप्राप्तत्वात्तत्रास्त्येवेत्यर्थः । ननु, तर्हि कथं चिह्नभक्त्या तत्राह-
कित्तिरिति । नियमविधिरूपेण निजमविधिसदृशेन विधिवाक्येन
मनुबुद्धामात्रं प्रमाणात्तरप्रतिपन्नानिष्टसाधनेनैवमात्रमात्रवाधवं
क्रियते तदाह । निजमविधिसमागार्थत्वमाह । तत्रैव परवत्पुण्ये
सति तास्त्रिंशत् वक्तव्यं तेष्विति एकशेषस्यानुपमकत्वं विनाहेतुप-
क्षयं तथापि ऋतावेत्यर्थः । सौत्रामण्यां तत्संक्षेपयोगे सुरा-
प्रहात्मद्यप्राप्तिं गृह्णीयात् इति श्रुतिपदार्थः तत्रैव सौत्रामण्या-
मेव निजमः सानेविकल्पवायादिस्माद्वृत्त्यं सङ्कोचः । नन्विनि
शङ्कुते नियमपक्षेऽप्यन्यद्वक्तव्यादिति । यथा ग्रीहीनवहृत्वाहिति
निजमविधिप्राप्तोऽनघातो ह्यावद्वक्तव्येत्यर्थः । अतः शङ्कतः
क्षिप्रान्तमाहेत्यर्थः । आसु निवृत्तिरित्येवस्वाध्यास आसु स्ववावा-
मिषमद्यसेवासु निवृत्तिरित्येति पठनीयं ततोऽयं मान इति युज्यते
अत्यवश्यं लेखकप्रमादादेव पूर्वं प्रवृत्ताहितिज्ञप्रमं क्षिप्रान्तं विश-
दयति अयं भाव इति अयम् "ऋतो मायांमुपेवात्" इत्यादिनिजम-
विधिर्न भवति कुतः ? नित्यप्राप्तत्वात् पक्षे प्राप्त्यवप्राप्तांशपूरणो
विधिर्नियमविधिः यथा ग्रीहीनवहृत्वाहिति अत्र यथा तद्यदुक्त-
मिषपक्षे नञविद्वन्त्यादि श्लोकतः प्राप्ते तथावघातोऽपि तदर्थ-
मेव श्लोकतः प्राप्ताऽपि नञविद्वन्त्यादिस्वाववात्तत्वे नियमवते किन्तु
वक्ष्यो दशायामवधानं परिपश्य नञविद्वन्त्यादीं स्त्रेच्छया
पुमान् प्रवर्त्तते नञो दशायामवधानत्वाप्राप्तत्वात्तत्पूरणत्वेन
नियमविधिरिति वक्ष्यण्यमवश्यं, ननुक्तं मद्देः । "अवघातेऽपि

भीमधारमण्यदासगोस्वामिचिरञ्जिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नियमो देशादाविव तेन सः । प्रधानेन प्रयुक्तः क्वात् सम्बन्धः
प्रक्रियाकर्मिः" इति अतः निष्प्राप्तत्वेनाप्राप्तांशपूरणलक्षणनियम-
विधेरसम्भवात् परिसङ्ख्यायेति उभयस्य युगपत् प्राप्नो इतरन्वा-
हृत्तपरा विधिः परिसङ्ख्याविधिः सैवेति कथ्यते उभय विधिसा-
ङ्गनियमविधिद्वारेण परिसङ्ख्येति समाधीयते तत्प्रकारमाह-न
ताद्यदि । परिसङ्ख्याविधिना कर्तुंभूतेन भूत्वा वाक्यार्थेन करणेन
तथा सति वाक्यायां सम्भवेन न विरोधिप्रवृत्तीकलक्षणाया
निवृत्तिपरिमाण्यं सति स्थायस्य भूतस्य वाक्यार्थस्य श्रुत-
गमनस्य त्यागः तथा परार्थस्य अस्तित्वानुवगमनस्यानुगो-
भार्थी नोपेक्षादिकेन कल्पनेन होषद्वयं शब्दव्यवहारेण प्रतीयत
इति शब्दनिष्ठं तथा रागतः प्राप्तस्याऽनुवगमनस्य बाध इत्येको
होषोऽर्थविचारात् फलित इत्यर्थेनिष्ठ इत्येवं दोषत्रयं क्वात्
वतो वाक्यायां सम्भवात् कलक्षणातो निवृत्तिपरिमाण्यं होषत्रयम्
अतस्तत्रिवेदया कञ्चिदपूर्वविधिद्वारा तात्पर्यतः परिसंख्या
कञ्चित् निबन्धविधिद्वारा तत्र पूर्वमाह-कञ्चिदिति कञ्चिदभ्याभि-
धानीमाह इत्यादौ प्राप्स्यतः मन्त्रे श्रुतस्येति सामान्योक्त्या
पक्षे प्राप्स्यतोऽभ्याभिधानीरसमाग्रह्यालक्षणायां क्वात् अभ्याभिधानी-
माह इति प्राप्स्यत्वाक्येन पुनः प्रापण्यगमनार्थं व्ययम् अप्राप्ते
शास्त्रमर्थवदिति न्वायात् इति हेतोः अपूर्वविधिद्वारा अपूर्व-
विधिसदृशत्वा सर्वोपेक्षाभ्याभिधानीप्रहणं मानान्तरेणाप्राप्त-
मित्यपूर्वविधित्वं पाक्षिकत्वा त्वेन प्राप्तमिति नापूर्वविधिः
सङ्गच्छते इति तद्वद्वारा न्यक्षगर्भमरयसनाग्रहणस्य निवृत्तिः फल-
तत्तात्पर्यतो भवति गर्भमाभिधानी न गृह्णीयादिति तद्वया
तदेव दध्यति श्रुतस्य यद्विषयशोरिमां रसनामश्रुतान् गृह्णी-
यात् इति इति सामान्यतो रसनाविधायकमन्त्रं पठित्वा भव्या-
भिधानीमन्त्रोऽभिधीयतेऽवस्थाप्यते तथा तां रसनामाहने
गृह्णीयादित्यत्र रसनालिङ्गतः रसनाशब्दसामर्थ्यात् रसनाद्वये
गर्भमाश्रयसनाद्यविधये प्रयोगकाक्षे प्राप्स्यतो मन्त्रस्य
सम्यग्वा अयमभ्याभिधानीमिवाह इति मन्त्रार्थनिश्चायक इत्यर्थः ।
अयमभ्याभिधानीप्रहणविधिः परिसङ्ख्यात्वेनोच्यते पूर्वोक्तदो-
षत्रयनिवारणार्थं तत्र द्वारमाहापूर्वविधिद्वारेण तत्र वृक्षसं-
मतिमाह । अर्थोक्तमिति । अयमभ्याभिधानीविधिर्कारव्यत्ययेना-
प्राप्तनिधिरपूर्वविधिरिव मन्त्रस्य पाक्षिकविधायकत्वेऽपि
सर्वोपेक्षाप्राप्तत्वात् तस्मात् अतस्तादृशविधेहेतोर्मन्त्रार्थोऽपि
अभ्याभिधानीमेवादृशेति निश्चितः क्वात् अतोऽपूर्वविधि-
द्वारा फलेन तात्पर्येण गर्भमाभिधानी न गृह्णीयादिति परि-
सङ्ख्याकाविशेषो नियमोऽप्यनोक्तिः कुतः पुनः भूतेः भवेन
प्राप्तस्येनाभ्याभिधानीप्रहणं पुनः श्रुतत्वात् अप्राप्तांशपूरणा-
भावात् इत्यर्थः । निबन्धविधिद्वारा परिसङ्ख्यां वर्धयति । कञ्चिदिति ।
कञ्चित् पञ्चनक्षत्रलक्षणस्य रागतः स्थाविचिकेच्छातो नित्य-
प्राप्तस्य पञ्चनक्षत्रलक्षाद् व्यवायः सम्बन्धे अप्राप्तांशस्य
पूरणमेव व्यस्य स्वरूपं यस्य तस्य नियमफलस्याप्यभावात् परि-
रक्षापूर्वविध्यमात्रं समुच्चिनोति नियमविधिद्वारा निबन्धविधि-
सदृशतया फलतत्तात्पर्यतः परिसङ्ख्या भवति पञ्चनक्षत्र-
प्रमस्या इति द्वाष्टान्तिकमाह । तथात्रेति । अत्र श्रुतो भार्यामुपेया-

द्विषादौ मध्यनुवाहारा प्रमाणात्तरप्रतिपक्षानिहसाधनत्वेऽपि
तदभावात्तत्रोपेक्षा विधिरश्नुवाहारा तद्वद्वारा परिसङ्ख्येन नापूर्व-
विधिः नापि निबन्धविधिरिति । अनुतो भार्या नोपेयात् अदुत-
शेषं न भव्येत सौत्रामण्येतिरिक्तं सूरानं न गृह्णीयात् इत्येवं
सर्वत्र परिसङ्ख्येन तत्पूर्वनियमबोधिं शास्त्रप्राप्तत्वेनावश्य-
कत्वमिति निवृत्तावेव तात्पर्यमिति । तत्र यत्प्रमाणमभिज्ञेकं
"विधिरत्यन्तमप्राप्तो निबन्धः पाक्षिके सति । तत्र शास्त्र-
सम्प्राप्तो परिसङ्ख्येति गीयत" इति अर्थवदतिरोहितायम् ॥ ११ ॥

तद्वयं पूर्वोक्तप्रकारेण धर्मद्वारा भगवत्परितोषकनर्पित-
कर्मद्वारा ज्ञानमक्तिवृत्त्यपरमार्थप्रापकस्य द्वाेषभोगार्थम् ऐति-
कपुत्रकलत्राद्युपभोगार्थं विनियोगात् व्यवहरणात् ताम्रं न-
गन्धोऽपि न कुतः पुनः भव्यमित्यपेरर्थः अपरोक्षज्ञानं भवः
परोक्षज्ञानं शास्त्रीयं कलेवरत्वेति सम्बन्धसामां व्यवस्था
व्युत्थयति यद्यी तथा आजहन्त्यस्य वा देहाद्यर्थमिति व्यवस्था-
तम् ॥ १२ ॥

भीमद्वयेनसुरिकृतशुकपक्षीवम् ।

निर्दोषत्वे दृष्टान्तः व्यवस्थितिः तेष्विति शास्त्रस्य अप्राप्तार्थगो-
चरत्वात् रागप्राप्ता व्यवसाययो न विधेयाः । किन्तु व्यवस्थामात्रं
शास्त्रकृतमित्यर्थः । तदेव विद्युयति, विवादेति निवृत्तिः परदा-
रदिभ्यो निवृत्तिः ॥ ११ ॥

यतः धर्मात् सविज्ञानं प्रकारवैविध्यज्ञानसहितं प्रजया
प्रयोजनतया हेतुत्वं विवक्षितं प्रजायः ॥ १२-१४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मानितां प्रपञ्चयति । अभियेति । भीमनादिसम्पत्तिभूतिरेभ्यर्थे
प्रामाण्यपत्त्यादिः अभिजनः सत्कुलप्रसूतत्वं त्यागो दानं रूपं
देहलोपुत्रं वक्षं देहवक्षं कर्म भौतं स्मार्त्तं च अभिजातो यः
स्मर्यो गर्भस्तेनाभ्यासविका भौषेयां ते सहेश्वरानीश्वरसहि-
तान् हरेः प्रियात् मकानवतस्थिति वतः अजाः भूतहिंसापराः
इत्यर्थः ॥ २० ॥

अनीष्टं निरतिशयपुरुषार्थरूपं वेदोपगतिं वेदास्तवेद्यस्वरूप-
स्वभावम् ईश्वरं न च श्रूयते तद्वर्त्ता न श्रूयतेत्यर्थः । किन्तु
मनोरथानां वर्त्तना प्रवृत्तिं प्रवृत्तः काश्च नवन्तीत्यर्थः । कुतः
यतस्तेऽपुत्रा प्रजाः वेदोपगतिं न श्रूयते इत्यनेन वेदायतस्वा-
धगमोऽपि न तेषां विद्यते इति सूचितम् ॥ १० ॥

उपासितस्त्रिषो गृहेषु मैथुनवरेष्विति व्यवसायो निन्दितः
वृत्ते परं ज्ञानं पशूनतादृशं इति वाग्यिमांसगक्षयं तथा सुख-
व्याघागीयसुरापानान्वाप्यमिमता । भिषा विभ्रस्यति विस्तन्दिता
च कृता । ननु, धर्मप्रजासम्पत्त्यर्थं "स्त्रिषुगृहेषु श्रुताहुपेयात्
पशुमाजमेत यजमानपञ्चमा इडां मस्यन्ति हुतशयमदनीयात्
सौत्रामण्या सुराग्रहात् गृह्णीत प्रतिग्रहादिना अजमाजं" इत्या-
दिभिः शास्त्रोक्तवाचाङ्गिनां नियमितत्वात्किमित्तज्ञा क्रियते
इत्याशङ्क्याह-लोक इति । व्यवसायः स्त्रीलङ्घः व्यवसायादयो नित्य-
रागतो नित्यमाताः जन्तोः प्राणिमात्रस्यातस्तत्र तासु चोदय

भीमद्विराजवाचाचकृतमानवतन्त्रप्रवृत्तिः ।

विचिन्तयितुं, किन्तु तेषु व्यवसायिषु व्यवस्थितिः शास्त्रज्ञाणा-
प्राप्तोत्तरवादान्तरात्तद्व्यवसायस्यो न विवेकाः । किन्तु व्यव-
स्थितिमात्रं भास्वकृतम् इत्यर्थः । तदेव विवृणोति । विवाहादि-
विद्वत्कृत्यनिरिति सङ्गच्छः । विवाहगृहीतावामेव व्यवसायः
कार्यः बह्व्यवसायस्येवा नैवाप्रवृत्तयेन सुराग्रह इति निश्चयः
कृतम् इत्यर्थः । निश्चयफलभूतं बह्व्यवसाय—मासु निवृत्ति-
विधिः । मासु व्यवसायमिवमवस्थासु निवृत्तिः परदारोऽ-
वृत्तकालयोऽप्यामीवमिवमवस्थासु च निवृत्तिरिष्टा ननु
कदादिदृश्यः ॥ ११ ॥

यद्यप्येवं कदादिषु निश्चयिता व्यवसायस्यो न निश्चि-
तत्वात्तद्व्यवसायविशेषमभिज्ञाया केवलदेहसुखायतनोपयुज्यमाना
निष्ठा एतेषामविषयोत्तरमाह—द्राक्ष्यात् । तावत्तद्व्यवसाय-
विशेषं तदेकदशोपयुक्तव्यवसायहेतुतामाह—अनञ्जेति । अन्त्ययः
अनञ्जु धर्मफलं धर्म एक एव फलं यच्च तन्मैकसाधनं
प्रतिग्रहादिना सञ्चालितेन धर्मेन मगवत्प्रतिकरं धर्ममेव
व्यपारब्धेनतु विषययोगमित्यर्थः । एवं वेत्तस्त्वफलम् इति शक्तं
धर्म निश्चिनधि—यतो धर्मात्मविज्ञानं चिद्विद्विभूतस्त्वब-
प्रकारवैविध्यज्ञानसाहितं ज्ञानं मगवत्प्रतीतिरूपं अनु ज्ञानादनु-
व्याप्तप्रशान्तिरश्नात्प्रमिष्टकरादित्येवं न भवति । तादृशधर्मक-
फलं धनम् इत्यर्थः । एवं धर्मफलमविज्ञाय कश्चित्कवेवं गृहेषु
युञ्जति विषययोगायतया विनियुजते तुरन्तवीर्यं कलेवरकम् मृत्युं
न पश्यति ज्ञातव्ये निष्ठा इति भावः । कलेवरक्येति तादृशक्य
व्यपारब्धविवक्षया यद्यपि वा कलेवरायतया नेहसुखार्थं युञ्जन्ती-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयस्वजतीयेकतपदरमावली ।

अथा शरीरकात्या विभूत्या अग्निमाद्यैश्वर्येण भीविभूत्या-
दिना ज्ञातव्यमेव धर्ममन्वेन अवमन्वेन अवजानन्ति ॥ ९ ॥
हरिप्रियावृत्तानमेव हयवृत्तान तथापीदमधिकमिति भावेनाह ।
सर्वेष्विति । हरेः शशविषाणवद्विषयस्यानङ्गाकथङ्काकारं सङ्कलनं
इत्यतो वा तद्व्यवज्ञानप्रकारमाह—सर्वेष्विति । तत्र हेतुमाह, अनुधा-
इति । इदं वृत्तानेऽपि भीमेवावा विष्णुसंवात्तात्तद्वतां कथमव-
पातः क्वादिनीयमाशङ्क्य “तु विष्णुमवहाय भियमेन स्तुपासते ।
उभेव वा हरिं ते तु भूत्वा वाक्वाः पतन्त्यधः” इत्यनेन परि-
हर्तव्या राजपीठभावे प्रकृतिवर्गप्रतीत्या किं प्रयोजनममीदृक्ता-
नुधात्त इदं वृत्तमनप्रतीत्यमात्रं परिहृददप्रतीतिरपि नोदेति तत्सा-
धकमावादेवं प्रकृतेऽपि विष्णुप्रतीकमात्रं सङ्ख्याविधीतिरपि अभीष्ट-
फलदा न स्वास्तुस्त्वादिप्रतीकमात्रं परं विष्णुप्रतीतिरपि अभीष्ट-
परिणीति न क्वात् । अतो यथा योग्यं विष्णुप्रतीतेरनुकूलान्यप्रा-
प्तिरिति शास्त्रगुरुपदेशेन तत्तद्विष्णुजनमक्तिः कर्तव्यमेव इत्य-
मेव विवेका नाम्ना तस्याप्रोक्षणाभावेऽपि निम्नजलस्थस्त्वव-
जनः प्रवृत्तेः ॥ १० ॥

एवं कुर्वन्त्या असुरप्रकृतयो न देवप्रकृतयः तेषां यथोक्त-
युक्तकोलेनापि प्रवृत्त्यवशनादुक्तनिर्देशनास्यावेत्ताह—लोक इति ।
लोकं जन्तोर्जन्ममृतिमतः प्राप्तिनो व्यवसायविशेषाः निष्ठाः

[१५]

सदातनाः सन्ति । तद्यथा तद्व्यवसायवृत्तावन्वयकः तत्र मत्वा वि-
मेवावा वामदेवादिब्रह्मनिहाय चोदनाविधिर्न हि तेषामपि
तदुक्तम्—

“व्यवसायमिवमद्यानि हरेः पूजार्थमेव न ।
वामदेवो नाम ब्रह्मो देवायो हरिपूजनम् ॥
पितृवद्धे देववद्धे मांसिन हरिपूजनम् ।
व्यवसायवद्धे मद्यन्तु सोमात्मकतयेत्यनेन ॥
सुत्रिवादेन विप्राणां विप्रो दायिण्यं लिखते ।
अरागतः प्रवृत्तः क्वाद्वागो दायिण्यं कारयाम् ॥
प्राप्तमन्त्राऽप्यथा बद्धं देवे सर्वस्य वेद्यते ।
पैष्टमद्यस्य माद्व्यादिसुत्रियस्य न दुष्यति ॥
देवे रक्ष्ये च प्रीतिर्विष्णोः पुत्रास्तु मातुषे ।
तस्माद्विहितमात्रेषु रागं मुक्त्या वयाविधि ॥
समाहितो हर्षि स्मृत्वा तत्तस्याज्ञी हरेर्मवेत् ।

इति विचिन्तयितुं चेत्किमिति तत्राभ्युपगत इति तत्राह, व्य-
स्थितिरिति । ब्रह्मात् विहाय तेषु व्यवसायविषु स्थितिः सुरैश्च गृहे
शरण्यं तेषां ते तथा हरिर्निमुखाः तैरिष्टा ततः किं तत्राह,
मासुरेति । निषिद्धक्रियात्वात् असुरजनस्य वृत्तिर्जीविका ॥ न
सुरां पियेत्” इति धृतेः ॥ ११ ॥

एतदेव विवृणोति, धनमिति । यतो वस्माज्जमोदस्य सविज्ञावे
ज्ञानमुपपद्यते अनुज्ञानोत्पत्तिरनन्तरं प्रशान्तिः प्रकृष्टा सुक्तिमे-
वाति यो धर्मश्च धनाद्वर्तते तादृक् धर्मफलं धनं ये कलेवर-
स्यायं गृहेषु कलत्रादिषु युञ्जति प्रयुजत । कामस्यापि पुरुषार्थ-
त्वात्तदर्थमर्थप्रयोगो युक्त इति तत्राह, मृत्युमिति । अनेन काम-
व्यशयपुरुषार्थस्य श्रमनाश्रयमुक्तम् अतः ईदृशी प्रवृत्तिरासुरी-
त्यर्थः । धनं पुष्टिलभ्यमानोऽदन्तुर्नित्यं विषयजनक्याभ्यासपयत्नं
कुर्वन्ताम आसुरीप्रवृत्तिरिति किम् नक्तव्यमिति ममर्थं हि शब्देन
सूचयति ॥ १२ ॥

भीमज्जिगोष्ठाभिक्रमसन्दर्भः ।

तेषां मोहज प्रमादमाह—सर्वेष्विति । तत्र शास्त्रादिति विव-
दनुभवसिद्धयम् अवस्थास्य दर्शितम् ॥ १० ॥

लोक इति । ते । तत्र नियमाविधिरुपेयंति तत्सहोनेत्यर्थः ।
तदादेति तत्समानार्थमाहकार्यः । द्रव्यस्य परवर्तिद्रव्ये सति
ताद्विति वक्तव्यं तद्व्यवसायप्रवृत्त्यापुष्पकम् विवाहयुप-
वर्त्य तत्रापि ऊतायेत्यर्थः । निश्चयप्रवृत्त्यापुष्पकत्वादिनि
यथाभ्यामिधानीमादृत इत्यत्राज्ञानमात्रद्वयं तमेत्यर्थः । सिद्धा-
माह—अत आहति । निश्चये आज्ञानस्य विधिप्राप्तत्वात् सर्वतो
निवृत्तो तात्पर्यं परिसङ्ख्यायां त भक्त्याश्च रागतः प्राप्तत्वात्-
नेन एव निवृत्तो परमतात्पर्यमिति युक्तैव निवेदयर्थः । मासु
व्यवसायैर्यादिकमर्थं भाव इत्यतः पूर्वमेव युज्यते तत्र तु लेखका-
मुमादिति ज्ञेय व्यवस्थितिरिति तच्छब्देन करणमूलेन प्राप्यतः
पाक्षिकतयेति ज्ञेय व्यवस्थितिरिति तच्छब्देन व्याकृतो निश्चय
इत्यर्थः । नियमद्वारेणैव परिमृज्यति सिद्धातपिमुमाह—उक्तं
इति । परिसङ्ख्याविधिना कर्तुंभूतेन श्रद्धा शब्देन करण-
मूलेन प्राप्यतः पाक्षिकतयेति ज्ञेय कश्चित्त्विति राक्षसो
#एतन्मते आसुरीवृत्तिरिष्टा इति पाठोऽस्ति ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

नित्यप्राप्तयेत्यस्य नियमेत्यादितात्पर्यः । तत्र हेतुः प्राप्तोऽपि यथा पाल्किनयंशेनाप्राप्ताभ्यामिधानी सर्वोद्येन पूर्यन्ते तादृश-
रथाभावादित्यर्थः । अत्रापि नियमविधिरन्तरसदृश एव ज्ञेयः
गतसीति । विध्यभावेऽप्यनुज्ञाविषयाणां रागिणामनुज्ञा-
तिक्रमः कथंवेति भावः । अथवा लोक इति तथाहि—

“विधिरन्तरमप्राप्तौ नियमः पाल्किने सति ।

तत्र चाप्यत्र सम्प्राप्तौ परिसङ्ख्या विधीयते” ॥

अत्र विधीयथा “महरहः सङ्ख्यामुपासीत” इति इदं श्रुत्वा सर्व-
थैव न प्राप्तोति मन्त्रमेवापूनेविधिरित्युच्यते नियमो यथा “इमाम-
गृह्णान् रथानामृतकथ” इति मन्त्रेण श्रुतस्य बाह्यिकपक्षोः रथानां
रज्जुमगृह्णान् अगृह्णन्त्येन गदंभाभ्यामिधान्योरेकतरस्यां
स्वाच्छन्देन प्राप्तायां ब्राह्मणेन नियमने अश्वमिधानीमादत्त
इति परिसङ्ख्या च “पञ्च पञ्चनखा मक्ष्वा” इति अत्र रागप्राप्तेषु
प्रायः सर्वेष्वत्र मांसवत्सु मक्ष्वेषु पञ्चैव परिसङ्ख्यायन्ते
तदनुगोचरेन तावन्त एवाप्यनुज्ञायन्ते मात्रं नतु विधयिन्त
इत्यर्थः । तत्र नियमे प्राप्स्यतोऽप्यर्थस्य प्रापणमनर्थकमिति
ब्राह्मणेनापूर्वविधानाऽन्यनिवृत्तिरन्तरपूर्यन्तो भवन्ति । अतः परिस-
ङ्ख्या चात्र पर्यवेक्षिता तन्त्रार्थिके यथोक्तं “अप्राप्तविधि-
रेवायमतो मन्त्रश्च निश्चितः । परिसङ्ख्या फलेनोक्ता न विशेषः
पुनः श्रुतेः” इति अयमश्वमिधानीविधिरप्राप्तविधिरेव लकारव्यत्य-
यात् तस्मादतो विधेर्मन्त्रायेश्च निश्चितः अश्वमिधानीमेवाद-
दतीति अतोऽत्र परिसङ्ख्यात्वमपि फलेन तात्पर्येण प्राप्तम् नतु,
सामान्यतो मन्त्रप्राप्तस्य रथानाद्व्यवस्थाभ्यामिधानीमित्यनेन
विशेष एवोक्तः अपरोऽपि ज्ञायत इति तात्पर्यं तत्राह—पुनः
श्रुतेः पुनरुक्तत्वादनर्थकत्वादित्यर्थः । अथ परिसङ्ख्यायामिदं
विधायक्ये न तावत्परिसङ्ख्याविधिशब्देनाऽन्यनिवृत्तिरिति वाक्यं,
तथा सति पञ्चनखमिक्ष्वाणरूपस्य स्मार्थस्य त्यागः तथाप्यनि-
वृत्तिरूपस्य परार्थस्य कल्पनं ततश्च प्राप्तस्य पञ्चनखमिक्ष्वाण-
रूपस्य बाधश्च स्यात् । तस्मादादृशं नियमविधौ पाल्किनयं-
शेनाप्राप्ताभ्यामिधानीसर्वोद्येन पूर्यन्ते रागतो नित्यप्राप्तेषु
नियमफले तादृशत्वाभावाश्रयमद्वारा तात्पर्यतः परिसङ्ख्या
भवतीति तस्मादयमर्थः लोके व्यवसायादयो जन्तोर्मनुष्यादेर्निष्ठाः
रागाः एव नियमप्राप्ताः । तत्र व्यवसायः स्त्रमात्रत एव आभि-
पमद्ये तु मनुष्यस्य परस्परप्राप्तत्वादिति ज्ञेयम् । अतस्तत्र चोदना
अपूर्वविधानास्ति किन्तु तेषु रागिषु विवाहबन्धसुराग्रहव्यवस्थितिः
क्रियते नियमद्वारा परिसङ्ख्या क्रियते तथा विवाहेत्युल्लङ्घ्यं
विवाह एव तत्रापि श्रुतावेव व्यवसायः कार्यः । यज्ञ एवामि-
पसेवा सुराग्रहे सौत्रामयसामेव मध्यमसेवेति । नतु, परिसङ्ख्यात्वे
सति व्यवसायो विधित्वमस्त्येव जिज्ञादिसङ्ख्यात्वात् तनस्ताः
कथं निन्दया त्याज्यन्ते तत्राह—आसु व्यवसादिषु निवृत्तिरेवेति
रागप्राप्तत्वादप्यनुज्ञामात्रं क्रियते । नत्वपूर्वनिबन्धमयोरिव
शास्त्रप्राप्तत्वादप्यर्थं कार्यत इति निवृत्तायेव तात्पर्यमित्यर्थः ।
श्रुतस्नातवाभा भार्यायाः परित्यागदोषध्वजं तु विज्याति-
क्रमात् विध्यनुपपत्तेः । तच्च वैराग्येणाप्यनुज्ञातातिक्रमात् तत्राप्य-
नुज्ञाया अभावात् किन्तु सत्यव्यवस्थानुज्ञातायामन्यस्यां रागादौ
तादृश्यां स्त्रमाप्यामरुच्यादिनैवाप्रवृत्तस्तदतिक्रमात् ततो

भूयाहत्यापयवेकमानाश्च एवमामिषमद्यचोरपि ज्ञातव्यमिति
॥ ११ ॥ — ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचसिंहकृतसारार्थदर्शिनी ।

अथवा । धनादिसम्पत्त्या विभूत्या ऐश्वर्येण सतः साधून् मय-
मन्थन्ते ॥ २ ॥

हृदतरं प्रबोध्यमाना अपि ते नैव प्रबोध्यन्ते इत्याह—सर्वेऽपि सति ।
यथा क्षमाकाशमित्यसङ्कल्पम् अभीष्टमित्याराध्यत्वं ईश्वरमित्यना-
राधने सति दण्डदातृत्वं वेदोपगतिं चेति सर्वेषां विख्यातत्वं
लोकं न शृण्वत इति केन प्रकारेणेत्यत आह—मनोरथाना-
म्बवायामिषादिष्विषयाणां वास्तवेति मगदकथायां सज्जिः प्रवर्ति-
तावामपि तत्र विषयमोगवास्तं बलात् पातयन्तीत्यर्थः । प्रवदन्तीति
तदा स्वयमेव प्रकर्षेण वक्तारो भवन्ति ॥ १० ॥

नतु, व्यवसायादीनामपि “श्रुतौ भार्यामुपेयात् श्रुतद्येवं मक्षवेत्”
इत्यादिना विहितत्वात् किमिति ते निन्द्यन्ते तत्राह—लोक इति ।
व्यवसायः स्त्रीसङ्गः आमिषमद्यचोर्मांसमदिरयोः सेवा भक्ष्यानि-
नित्या रागत एव नित्यप्राप्ताः तत्र व्यवसायः स्त्रमात्रत एव आभि-
पमद्यसेवा मानुषस्य कुलपरस्परप्राप्तत्वादिति ज्ञेयम् । अतस्तत्र
तासु चोदना शास्त्रविधानास्ति अप्राप्तप्रापणस्यैव विधित्वात् नतु
“श्रुतौ भार्यामुपेयात्” इत्यादिर्विधिरेष्ट एवेति तत्राह, व्यवस्थिति-
रिति तेपु व्यवसायादिषु विवाहबन्धसुराग्रहव्यवस्थितिव्यवस्थैव दत्ता
बहि स्त्रीमांसमद्यादिकं विना क्वातुं न शक्यते तदा विवाह-
विषय एव व्यवसायः कार्यः । यज्ञ एवामिपसेवा सौत्रामयसां
सुराग्रहान् गृह्णतीति श्रुतेस्तत्रैव मध्यमेव कार्येति तत्र तत्रै-
वाप्यनुज्ञा दत्ता । नतु, वस्तुतो विधिः अत आसु व्यवसायादि-
सेवासु निवृत्तिरेवेति निवृत्तावेव शास्त्रस्य तात्पर्यमिति तथाहि
भार्यामेषोपेयात् न स्त्रीमात्रम् श्रुतावेषोपेयात् तान्यत्र, तत्रापि पञ्च-
पर्वार्थिरक्तसमय एव रात्रावेव पुत्रकामनस्येति क्रमक्रमतो निवृ-
त्तिरेवमित्येता । अथ “विधिरन्तरमप्राप्तौ नियमः पाल्किने सति ।
तत्र चाप्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्या विधीयते” इत्यस्यार्थः प्रवृत्ति-
कर्मकनिष्ठानां मय यथा अत्यन्तमप्राप्तौ विधिः अत्र रागतो
निध्यन्तरतो न सर्वथैवाप्राप्तनोस्ति स विधिरुच्यते यथा “महरहः
सङ्ख्यामुपासीत” इति मास्रनानं प्रकुर्यातेति निधि न स्नायात् चन्द्र-
ग्रहे स्नायादिति अत्यन्ताप्राप्तिरहिते स्थले तु विधिने भवति किन्तु
नियमः परिसङ्ख्या वा तत्र कुत्र वा नियमः कुत्र वा परि-
सङ्ख्यायत आह—पाल्किने भवति नियमः पाल्किने भवति
निन्दा प्रायश्चित्तादौ सति नियमः यथा “श्रुतौ भार्यामुपेयात्” इति
श्रुतसमये हि भार्यायां गमने च रागप्राप्तं तत्रागमनाद्ये निन्दितो
यथा—

“श्रुतस्नातान्तु यो भार्यां सज्जिधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भूयाहत्यायां पश्यते नात्र संशयः” ॥

इति श्रुतेः । अतोऽत्र नियम एव “श्रुतौ भार्यामुपेयात्” एवेति श्रुतौ
भार्योगमनायोगो न कर्तव्य इति फलितार्थः । अथ तत्र च
तन्मध्य इत्यर्थः । अथ्यत्र च अथ्यत्र तु अथ्यास्मिन् भागे
भवति सति परिसङ्ख्या यथा “पञ्च पञ्चनखा मक्ष्वाः”
इति अत्र रागप्राप्ते पञ्चपञ्चनखा भक्ष्ये च निन्दा न

भीमश्चिन्तयन्त्यक्षरार्त्तकृतसारार्थदर्शिनी ।

भवेत् । किन्तु तद्विपर्यय एव भवतः पञ्चैव पञ्चनखा मङ्गला-
नान्ये इति परिस्फुट्यैव मङ्गलनुवादान् मात्रमतो
मांसमात्रस्याप्यमङ्गलं नास्ति दोष इत्याद्यन्तम् अथ निवृ-
त्तकर्मकानिष्ठानां मतेऽप्येवमपि अत्यन्तं सर्वथा अप्राप्तौ विधिः
यथा “महर्षेः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादि पालिके प्रापणे सति विधित
एव एकत्र कोटौ पाप्मो स्वस्वामन्यत्राप्राप्तौ च सत्यां नियत इत्यर्थः ।
यथा “इमामगृह्यान् रशनामृतस्य” इति मन्त्रेण मृतस्य यज्ञिय-
पशोरशनां रज्जुमगृह्यान्निमीमास्येकवचनेन गर्दभाभ्यामिध्याभ्या-
रशनयोरेकतरस्यां प्राप्तिर्वाच्यते । तत्र किमभ्यामिध्याभ्यामुतगर्दभा-
मिध्याभ्यामिति संशये निश्चयेन आभ्यामिधानीमादत्त इति अस्या-
मिधानीमेवादद्यात्त गर्दभमिधानीमिति नियमे निषेधो वाक्यार्थः
तदेवमपूर्वविधिरिति नियमविधिरिति ठावप्येतौ विधी एव
काष्ठलु परिस्फुट्यैवपुण्यामाह, तत्र च तन्मध्येविवर्त्यः अत्यत्र
विधित इत्यत्र रागस्यैव प्राप्तौ सत्यां परिस्फुट्या विधीयते । यथा
रागतः सर्वमांसमङ्गलप्राप्तौ पञ्चपञ्चनखैरमांसानि सर्वांगेष्व-
मङ्गलाणि भोक्तुः प्रत्येकजनकानीत्यर्थः मांसमङ्गले पञ्चपञ्च-
नखमांसांसेव परिस्फुट्यानि मङ्गलनुवादानांति तत्रैव न प्रत्येकः
परिस्फुट्याया मङ्गलनुवादानमात्रार्थत्वात् सर्वमांसाभ्युद्य एव
शास्त्रतात्पर्यं एवमेव मायामिध्यामिध्यामिध्या परकीयाम् कृतानेष्व-
गच्छन्त्यान्त्येवमङ्गलनुवादानमात्रदानात् स्त्रीमात्राभिगमन एव शास्त्र-
तात्पर्यं मृत्युनातायां भाट्ट्यामामगमनदोषमङ्गलं तु न निषेधति-
क्रमात् विध्यनुपपत्तिरिति सन्धिः तस्यामरुच्या देवादिना वा
तदभिगमन एव दोषभवनमिति स्त्रीमिध्यायाः ॥ ११ ॥

तथा धनस्यापि ह्येवमोगार्थमेव विनियोगादुभया एव एते
इत्याह-धने चेति । धनं एव एकमुत्कृष्टं फलं यस्य तत् यतो
धनं तत् सन्निधानमपरोक्षज्ञानमादित् परोक्षज्ञानं भवेत् । अनु-
मनन्तरमेव शान्तिर्भवेत् यस्मात्तत् एवम्भूतं धनं गृहेषु देहाद्यर्थ-
युज्यते ॥ १२ ॥

भीमच्छुद्धकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

मानिष्यं विहसत्स्वच्युतप्रियानिति वाक्यार्थं च प्रपञ्चयन्ति-अभियेति
भीः गृहकाञ्चनपार्श्वदिकृपा विभूतिः आगमार्दिकृपा अद्यादिना
जातस्मयेन उपपन्नेन मदेन अन्वयधियो मज्जितबुद्धयः सज्जाः
सहैश्वरान् हरिसहितान् हरः प्रियान् हरिर्था प्रियो चेपां तान्,
भवतः साधून् निरपराधान् अवलम्बयन्ति अवजानन्ति ॥ ९ ॥

किञ्च, कामुकत्वेन स्त्रीपास्यस्ययादिविषयाणां मनोरथानां वास्त-
व्योपलब्धिताः अनुधाः सदायानिमित्ताः अत एव वेदोपगीते वेदा-
रंभूतमीशं न प्रवदन्ति न च शृण्वन्ते न शृण्वन्ति इति मुख्य-
संज्ञा मोहः कथम्भूतः ? सर्वेषु चराचरेषु अवस्थितम् “तस्मिन्
गदेवान् प्राविशत् अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्” इत्यादिशब्दं
प्रपञ्च्योऽपि त न जानाति, अहो तेषां मोहाभिभूततेति भावः ।
पुनः कथम्भूतम् आत्मानमिति अन्तर्यामिणमित्यर्थः । एष ते आत्मा-
न्तर्यामि इति भूतः । असङ्गतामाह, यथा खमिति । अमीष्टं परमपुरु-
षार्थरूपम् ॥ १० ॥

ननु, कामुकाः उपासितास्त्रिय इत्येव पुनःपुनः स्त्रीसङ्गः
निन्द्यतेनोदाहृतः स किमनुपादेय एवेत्यत्र न केवलं स्त्रीसङ्ग-
मात्रं यज्येयमपि तु स्त्रीसङ्गमिषमङ्गलमद्यपानानि यज्यन्ति
तत्र तु नियमविधिद्वारा परिस्फुट्याविधिवाक्यैः रागिण्या-
मङ्गलनुवादानां क्रियते इत्याह-लोके इति । लोके संसारे जन्तोः
प्राणिमात्रस्य व्यवसायमिषमद्यसेवास्तु नित्याः रागत एव नित्य-
प्राप्ताः तत्र तासु स्त्रीसङ्गमांसमद्यसेवासु चोदनाविधानास्ति, भवतः
स्त्रीसङ्गमांसमद्यमद्यपानानि यज्यन्ति । ननु, “ऋतौ भार्यामुपे-
यात् हुतदोषं भक्षयेत् सौभामययां सुराग्रहान् गृह्णाती” इति विधि-
वाक्यानि सन्तीत्यत्रोच्यते अपाप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वविधिः
यथा प्रीहीत् प्रोक्षतीति एवमुक्तवाक्येन स्त्रीसङ्गमांसमद्यमद्यपा-
नानि विधीयन्ते, स्त्रीसङ्गादीनां रागत एव प्राप्तत्वात् अतः
उक्तवाक्यानि अपूर्वविधिरूपानि न किन्तु मन्त्राधिकारिणां पशु-
नत् स्त्रीमांसविकप्रवृत्तिनिवृत्तये मङ्गलनुवादानां प्रतिनियमविधिरूप-
वाक्यैः क्रियते, एतदेवाह-व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहे-
रिति । तेषु स्त्रीसङ्गादिषु “ऋतौ भार्यामुपेयात्” इत्यादिवाक्यै-
र्विवाहादिभिः व्यवस्थितिनिवमः क्रियते । तथाहि पक्षे प्राप्तस्य
प्रापको विधिरनियमविधिः यथा प्रीहीन्नवहन्तीति अनेनावधानस्य
वेतुप्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् किन्तु
अनघानं विवाहोपायान्तरं यदा नैतस्य कर्तुमारभते तदा
अवधानस्य तेनांशनाऽप्राप्तत्वेनेनापाप्मांशपूरणमेव क्रियते तदा-
पायान्तरं परित्यज्यावधानेनैव नैतस्य कुर्यादिति नियमः । एवं
विवाहविषये एव स्त्रीसङ्गः कर्तव्यः यज्ञ एतामिषमेवा सौभामयया-
मेव मद्यसेवति नियमः । ननु, नियमार्थविधानाप्यावश्यकत्वं व्यव-
सादीनां सिद्धमतो निन्दा न युक्ता आह-मासु निवृत्तिरिच्छति ।
व्यवासादीनां नित्यप्राप्ततयाऽप्राप्तांशभावात् नियमवि-
ध्यसम्भाव आसु व्यवसायमिषमद्यसेवासु निवृत्तिः परि-
स्फुट्यैव उपासनावितरण्यावृत्तिपरा विधिः परिस्फुट्या-
विधिः यथा “पञ्च पञ्चनखा मङ्गला” इति पञ्चनखाः “शशकः शङ्ख-
को गोधा कुमेः खड्गी च पञ्चम” इति इव हि वाक्यं न पञ्चनख-
मङ्गलपरं तस्य रागतः प्राप्तत्वात् नियमपरमप्राप्तांशभावात्
अतः पञ्चनखमङ्गलानिवृत्तिपरं तद्वदतो भार्यामुपेयादित्यादि-
पीतरव्यावृत्तिपराणि । ननु, तर्हि व्यवस्थितिर्नित्यकिरसङ्गता
स्यादत्रोच्यते परिस्फुट्याविधिः श्रुतिनाऽप्यव्यावृत्ति न करोति
यतः सा दोषप्रयप्रवृत्ता दोषप्रयं च भूतहानिरधुनकल्पनाप्राप्त-
वाधश्चेति भूतस्य पञ्चनखमङ्गलस्य त्यागात् अश्रुतापञ्चनख-
मङ्गलानिवृत्तिस्तु कल्पनात् प्राप्तस्य पञ्चनखमङ्गलस्य वाचात्
तस्मात्कचित्प्राप्तस्योऽप्यर्थस्य प्रापणमनर्थकमित्यपुर्वविधिद्वारा
निवृत्तिः फलिता भवति । यथा “इमामगृह्यान् रशनामृतस्य-
स्यवाभ्यामिध्याभ्यामिति” इत्यत्र रशनामृतस्य गर्दभाभ्या-
मिधानीरशनामृतस्य प्राप्यतो मन्त्रस्यापूर्वविधिद्वारा परिस्फुट्याच्यते
तदाह तन्त्रवास्तविककारः “अप्राप्ताविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निमित्तः ।
परिस्फुट्या फलेनोक्ता न विनायः पुनः श्रुतेरिति” पञ्च पञ्चनखा
मङ्गला इत्यादस्तु नियमविधिद्वारा परिस्फुट्याविधित्वं भवति
तद्वदतो भार्यामित्यादीनामपि नियमद्वारा परिस्फुट्याविधित्वात्
रागिण्यामङ्गलनुवादानां नैः क्रियते । ननु, यद्युक्तवाक्यैः रागिण्याम-
ङ्गलनुवादानां क्रियते तर्हि-

यदुद्याणभक्तो विहितः सुरायास्तथा पञ्चोगलभनं न हिमा ।

एवं व्यनायः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥ १३ ॥

ये त्वनेवं विदोऽमन्तः स्तब्धाः सद्भिमानिनः ।

पशून् द्रुह्यन्ति विस्त्रब्धाः प्रेत्य स्वादन्ति ते च तान् ॥ १४ ॥

द्विपन्तः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरम् ।

मृतके मानुबन्धेऽस्मिन् बह्वस्त्रहाः पतन्त्यधः ॥ १५ ॥

ये कैवल्यमसम्प्राप्ता ये चातीताश्च मूढताम् ।

त्रैवर्गिका ह्यनुर्णिका आत्मानं घातयन्ति ते ॥ १६ ॥

जीमज्जुक्तेवकुनासिद्धात्प्रवर्षीयः ।

“अतुक्तानां तु यो मार्गो मन्त्रिभ्यो नोपगच्छति ।

सोरायां भूगहत्यायां पच्यते नात्र संशयः” ॥

इत्यादिदोषभरणं न स्यादिति चेन्न रागादिदोषादिना तां नोपेवात्तदा दोषभरणोपपत्तेः अत्र एव “यदुद्येव विरज्यतदहरेव परिमज्जेत् एतच्छस्त्रं नै गच्छिष्यामः आहुः श्रुत्य कावशेषाः किमर्थो नयमध्यस्यामहे किमर्थो नयं यस्यामहे एतच्छस्त्रं वै तत्पूर्वं विद्यामोऽग्निहोत्रं न जुहुषांश्चाक्रिरे एवं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रेषणायाश्च विलेपणायाश्च व्युत्पायाय भिक्षाचर्यां चरन्ति किं कमेत्या किं प्रजया किं धनेन” इत्यादिभूतयः सर्वतो वैराग्यमुपदिशन्तीत्यर्थं विस्तरणा ॥ ११ ॥

एवं भगवद्बहिर्मुखानां नानाविधं मोहमुक्तेवर्षीयं धर्मद्वारा भगवत्प्रापकस्य धनस्याप्यस्या व्ययं ये कुर्वन्ति तेषां मोहमाह—धनञ्जलि। यतो धर्मात् तीर्थेषाममहत्संवाहकस्याभवयाविलक्षणात्समिधानं विविधसाधनज्ञानसहितं साध्यभूतभगवद्गुणशक्तिस्वरूपादिष्वथ ज्ञानमुत्पद्यते अनुज्ञानज्ञानान्तरं प्रशान्तिर्भोजलक्षणा भवति “ज्ञानं ब्रह्मा परां शान्तिमचिरंया-धिगच्छति” इति श्रीमन्मोक्षोक्तेश्च तीर्थेषाममहत्संवाहकस्याभवयादिरूपः धर्म एवैकं फलं बध्य एवभूतं धर्मं च गृहेषु देहाद्यर्थं युज्यन्ति प्रयुज्यते। फलेवरस्य दुरन्तधीर्धर्मनिर्वायप्रमाणं मृत्युं न पश्यन्ति अनुप्रशान्तीति पाठे ज्ञानविशेषणाय अनुभूतान्तरं प्रशान्तिः प्रकृष्टा शान्तिः मोक्षलक्षणा पतस्तत् सच्च ज्ञानस्वेव धृष्टा स्मृतिरूपस्य परा भक्तिरूपस्य पतः इति पदं धनवाचकं च पतः धनात् धर्मद्वारा ज्ञानं तत्तत्तं स्येति योजना ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

धर्मादि सम्पत्ति से ऐश्वर्य से कुटुम्बी मनुष्यों से धिया से दास देने से स्वरूप से बल से कायों से बड़े सम्पत्ति होकर बुद्धि से अर्थ होजाते हैं तब भगवाद् नारायण का तथा उनके भक्त संपुत्र से धर्मियों को देखकर हँसते हैं क्योंकि वे सब दुर्जेय हैं ॥ ६ ॥

जैसे माकाश सर्वत्र व्याप्त है ऐसे सब देहधारियों में

निरन्तर विराजमान अपने अत्यन्त प्रिय ईश्वर जिनको सब वेद गान करने हैं ऐसे ईश्वर निष्णु को जान सुनकर भी स्वर्गादि सुखों की बातों में रहते हैं ॥ १० ॥

इस संसार में मैथुन करना मांस खाना मद्य पीना यह तीन बातें नित्य हैं अर्थात् सब को स्वभाव ही से प्यारे हैं इसके बिना किसी शास्त्र के आज्ञा करने की अपेक्षा नहीं है फिर जो शास्त्र विधान करता है तो वह जानता चाहे कि “सिद्धौ सत्यामारुह्यमायां विधिनिवर्तमाय कल्पके” इस व्यास से इन तीनों विषयों के प्रचार का निवारण करने के लिये व्यवस्था से विवाह ब्रह्मादिकों में मात्र इनका सेवन करके कम प्रवृत्ति होनेसे फिर सर्वथा स्वाध करने के लिये वेदादिकों में इनका कथन है ॥ ११ ॥

धन तो केवल धर्म के वास्ते है जिस धर्म के करने से शास्त्र ज्ञान अनुभव ज्ञान और शान्ति होती है, तिस धन को घर में खगाने हैं अपने शरीर का जो दुस्तर पराक्रमवाला मृत्यु है तिसका कोई भय नहीं करते हैं ॥ १२ ॥

जीमरक्वर्मिकृतमावायेदीपिका ।

किञ्च, व्ययस्यवाऽपि व्यवसायाऽनुज्ञानं न वयेष्टमपि त्वय-थेतेत्याह—वादिनि। यद्यस्मात्सुरायां आयमसोऽवप्रायां च एव विहितो न पानं तथा पञ्चोरणाखमनमेव विहितं नतु हिंसा भयमयः देवतोद्देशेन वपशुहननं तदाखमनं “वाचस्वम-भ्यतमाखमेन” इत्यादिभूतेनेतु हिंसा “वा वेदविहिता हिंसा न सा हिंसोति कीर्त्यते” इति वचनात् । मद्ययोद्देशेन तु क्रियमायां हननं लौकिकहननं, तद्विषयं अत्र ह्याखमनमेव विहितं नतु हिंसा अतो न वयेष्टमस्यवाऽनुज्ञानमर्थः । व्यवसायोऽपि प्रजया निमित्तमूतया नतु रत्ये अतो मनोरथवादिन इमं विष्णुसं सख्यर्थं न विदुरिति ॥ १३ ॥

एवं भगवत्पराङ्मुखानो बहुदोषतां प्रपश्यन् तत्पिष्टां प्रप-ञ्चयन्ति—येतिवति । पञ्चाभिः जनेर्विविधः न एवं धर्मं विदुः इति ये ते विस्त्रब्धा निःशुद्धाः अनेन मनोरथो मभिप्रेयतीति विश्वरूप वा

भीमरक्षाभिरुक्तमाचार्यदीपिका ।

तदानीन्तनपौत्रेण वा तैः पशुभिर्विश्वस्तास्ते च पशवः
मेव अमुत्र तान् आहन्ति—

“मांसमक्षयिताऽमुत्र यक्ष मांसमिहादुम्बहम् ।

एतस्मांसस्य मांसस्य प्रवदन्ति मनीषिणः” ॥

इति वचनात् ॥ १४ ॥

अभिचारदिना द्विपन्तः मृतके देहे सानुबन्धे पुत्रादि-
सहिते ॥ १५ ॥

महास्तरवहैरनुकम्पितास्तरानि तत्त्वज्ञास्तु स्वतः चेत्तु
नात्यस्तमहा तच्च तत्त्वज्ञानेऽस्तराखर्वन्तिनः पतन्तीत्याह—य इति ।
केचन तत्त्वज्ञानमसम्प्राप्ताः मृदतामत्यन्तजडताम् अत्र हेतुः
त्रिवर्गप्रधानाः अक्षयिका उपशान्तिसुखरहिता देहादिस्थैर्ब-
हुद्वयो वा स्वप्नेवात्मानं घातयन्ति ॥ १६ ॥

भीमभारमण्डासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

स्ववक्ष्यथापि नियमविधिसहस्रतयाऽपि अन्यथैव मह्यमाणा-
प्रकारेणैव नृणाञ्जमनर्हिसयोः को भेद इत्यापेक्षापमयमर्थः
तथा च वेदाङ्गापालनार्थं शास्त्रीब्रह्मनमाञ्जमनं तदनादरेण भक्त-
यार्थमेव हननं हिमेति तथोभेदः अत्र तु वेदे तु अतः सुरा-
पानादेः अवघ्राणाद्यर्थत्वात् अतो व्यवायादेः प्रजाद्यर्थत्वात् इमं
चित्तशुद्धयर्थं वेदाङ्गापालनरूपम् ॥ १३ ॥

तत्रिष्टांतेषां बहिर्मुखानां प्राप्यम् अनेन पशुयागेन मांसेति
अस्मिन्लोकं यक्ष पशोर्मांसमहमक्षि स पशुरमुत्र यमालयं मां
मक्षयिता मक्षयिष्यति एतस्मांसस्य मांसशब्दस्य मांसस्य
निरुक्तिं मनीषिणः प्रवदन्तीति स्मृतिवाक्यार्थः ॥ १४ ॥

स्वप्नानामेव परकायेष्वपि वसन्तमीश्वरं द्विपन्तः केनाऽभि-
चारदिना अभिचारः द्युनादिना हिंसा आदिना क्षौकिकी हिंसा
शुद्ध्यते ॥ १५ ॥

अन्तराखर्वन्तिनः ज्ञानखद्युर्विदग्धाः उपशान्तिसुखरहिताः
क्षुण्णमात्रमपि शान्तिशून्याः रजोवित्तुप्तमतय इत्यर्थः । द्वितीय-
पक्षे सर्वे हि पदार्थजातं देहादि क्षणिकमेव नित्यप्रख्यं तथाऽयु-
पगमात् तथापि नास्ति तत्र क्षणिक क्षणिकत्वज्ञानं येषामिति
देहादिस्थैर्बहुद्वय इति व्याख्यानम् ॥ १६ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मृतके शरीरे ॥ १५—२२ ॥

भीमश्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ सुरामिपसेवाव्यवाधानामुपयोगविशेषात्पदम् केवाञ्जित-
ज्ञानमाह—स्वप्राणभक्ष इति । सुरायाः यज्ञ इत्यादिः पशोरि-
जस्य भक्ष इत्यन्तः यज्ञे सुरायाः तथा पशोश्च भक्षः यज्ञीय-
सुरामिपसेवेत्यर्थः । स्वप्राणभक्षो विहितः प्राणः परमात्मा
प्राणनहेतुत्वात् तथा च “भूतिः को होवान्वात्कः प्रायसाद्येव

[३६]

आकाश आनन्दो न स्यात्” इति प्राणशरीरकत्वाद्वा तथा च
भूतः “मनोमयः प्राणशरीरनेता” इति स्वप्राणशरीरकस्य परमा-
त्मनो भक्षणतया विहितः स्वब्रह्मादुपगमार्थं स्वप्राणशरीरक-
परमात्मनो भक्षणतया यज्ञीयसुरामिपसर्वाविहितेत्यर्थः । यत्प्राण-
भक्ष इति पाठेऽऽवघ्राणात्मको भक्षः नत् पानादनात्मक इत्यर्थः ।
एव चेन्न दुष्पति प्रत्युत विशुद्धो भवति अन्यथा न दुष्प-
त्यवेति भावः । तथा च गीते भगवता—

“यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वेकिञ्चिद्विधेः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” ॥

इति च एवं चेदाहम्भनं न हिमात्मकं किन्तु पञ्चामो
ज्जिवनात्मकं भवतीत्याह—माहम्भनं न हिमेति । तथा च भूतिः
“त वा उ एतन्निग्रयमे न रिष्यमि देवान् इदेषि पयिभिः
सृग्भिः यत्र चान्तिं सुकृतो न दुष्कृतस्तत्र तथा देवः सविता
दधात्” इति प्रजवेत्यध्ययनेन वसन्तीति वक्ष्यते तृतीया न
रस्ये न रतिसुखार्थं एव चेत्पितृशृङ्गादिमुक्तो भवति । तथा
च भूतिः “त्रिभिर्भृङ्गावान् जायत” इत्युपक्रम्य प्रजया पितृश्व इति
इमं विशुद्धं स्वधर्मं न निवृत्तः न रस्ये इति यदिममिति
सम्बन्धः ॥ १३ ॥

इत्यमजानतां निष्ठां प्रपश्यन् गतिमाह—ये स्थिति पञ्चभिः ।
एवमित्येवार्थं न निन्दन्त्येवाम्यदः अत एवामृतः क्तव्या अवि-
नीताः सन्निभानिभः यः यः यः इतिममानयनः विस्मय-
निःशङ्काः पशुन् दृष्टान्ति द्वादिनिपण्यानां पशुनां फलमेवविषया-
यामुपपदविनक्तः कारणावभासार्थलोचिर्म” इति नृणाणां भृङ्गहेति
चतुर्णां नाधित्या कर्माणि क्रियन्ता ते च पशवः प्रत्यामुत्र तान्
होमदृष्टं प्रेतान् आप्नुवन्ति ॥ १४ ॥

किञ्च, अभिचारदिना द्विपन्तः परकायेषु कृतो द्वेपस्तदन्त-
रात्मानं स्वस्वत्मात्मनो भगवन्त्येव पर्यवस्यतीत्यभिप्रायेण स्वात्मानम्
परिणीश्वरम् इत्युक्तं सानुबन्धे पुत्रफलज्ञादिसहिते मृतके शव-
तद्वय स्वर्गदे वज्रः निरुद्धः स्नेहो येषां तेऽद्यः नरके
पतन्ति ॥ १५ ॥

किञ्च, एषां स्मृतिः सर्वेणा दुर्लभेत्याभिप्रेत्याह—य इति । केचन
ज्ञाननिष्ठानममस्यान्तः मृदुतां वा अनीता शान्तपिपासां ते त्रैल-
ोकास्त्रिवर्गप्रधाना अक्षयिका उपशान्तिसुखरहिताः देहादिस्थै-
र्बहुद्वयो वा स्वात्मानं घातयन्ति केऽलक्षणास्तदविदुषोपदेशात्तरान्ति
ज्ञाननिष्ठास्तु स्वतः एव अन्तविना जूनांस्तु नाभयार्थं तथाभि-
प्रायेण केचनयममस्यान्तः येषां नीताश्च मृदुताम् इत्युक्तम् आत्मानं
घातयन्तीत्यस्यात्मनो सत्यपाशरूपामननः स्थावरतां प्राप्नुयन्ती
त्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमश्रीजयचरणीयकृतपदरत्नावली ।

व्यवायादीनां यज्ञेषु निहितत्वमर्थोदुक्तं तद्विधानप्रकारमाह—
यत्प्राणोति । अयमर्थः सुरायाः प्राणभक्ष इति क्तु म विवा-
दीनां देवयज्ञनिर्देशे निराश्रयः । तथा यत्पशोराजमनं नत्
देवयज्ञं विहितं पशुनाजमनं हिंसा न निहितं “न हिंस्या-
त्सर्वभूतानि” इति च यथा प्राणभक्षारिकं विहितमेव व्यवायः

भीमद्विजयवज्रनीर्यकुतपरदरभानवी ।

पितृवशे प्रजया मन्तव्यं विहितो रथे इन्द्रिभोगार्थे न
अत्रापि व्यवसायवपितृवशे क्षत्रियस्य प्राणममन्तव्यं सुरा
विहिता —

“व्यवसायवशे मनुजं सोमात्मकनवेवते ।

क्षत्रिवादेन निप्राणां निषो दोषेण विवर्ते ॥

अन्तःगतः प्रवृत्तिः स्वाहागो दोषश्च कारणम् ।

प्राणममन्तोऽप्यत्र यश्च देव भर्तव्यं वेवते ॥

इति चोक्तं किमत्र मयितमत्राह—इममिति । अर्धस्वरूपाज्ञानमेव
भ्रान्तिकारणमित्यर्थः—

“यश्चेन्नाज्ञमनं प्रोक्तं देवतोद्देशतः वयोः ।

हिंसनाम तद्वत्तत्र तस्मात्तावदेवदुःखः ॥

यतो यश्च मृता ऊर्ध्वं बाणित् देनैव च पेतुं ।

अतो वामादाज्ञमनं स्वर्गेषु तु न माख्यम्” ॥

इति वचनादप्यत्र पञ्चोराज्ञमनं न माख्यमित्युक्तम् ॥ १३ ॥

तत्र के मारका मारकातां पशूनां किं तत्फलमित्यत्राह—
वे स्थिति । असन्तोऽप्यस्तकमाणाः त्रेणर्गिकायां स्वहतपशुभिः
आदितमेव प्रेत्य यजमकथम् ॥ १४ ॥

किञ्चाभेदज्ञानात्ततोऽप्यधिकदुःखकरो लोकोः क्वादित्याह—
द्विपन्त इत्यादिना । आत्मानं खाद्यारं स्वस्मिन्नातं च “स्वमहिम्नं”
इति ध्येते । परकायेषु स्वकायेषु च सन्तं कश्चिन्नो जीवाद्यन्तं
द्विपन्तोऽज्ञमानाः आप्तत्वादात्ममद्यदोक्तं स्वस्मिन्नपि परेषु-
षा—

“जीवाद्यन्ते न पश्यन्ति अन्तेषु विद्विषन्ति च ।

वतांस्त्वमासुराग्विद्धि चक्षुषैः पुरुषावामान्” ।

इति स्मृतिः । प्रतीतार्थेवाधिका ॥ १५ ॥

एतदेव विशदयति—ये केवल्यमिति । ये केवलं
यथायेषानाम् असम्प्राप्ताः ये च मृदताञ्जानीताः पण्डितं
मन्यास्ते त्रिघर्गसाधनशोषमभिजग्न्य यस्मै स तथा तादृशमा-
त्मानं पातयन्ति तमभीति शेषः । यद्वा, अभेदज्ञानिनां गतिमुक्त-
नामी । अभेदज्ञानिनां स्थितिमाह—च इति । केवलं हरिणिति ज्ञान-
रहिताः अस्मादशो न भवति मगवान् किन्तु प्रामाण्यवत्प्रबो-
धक इति ज्ञानवन्तो ये ते भुक्तपुण्यफलदाः आत्मानं स्वर्गोन्मुख-
लोको पति पातयन्ति “ते त भुक्त्वा स्वर्गलोको विशाखम्”
इति च ॥ १६ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकुतसारार्थेर्दशिनी ।

किञ्च, व्यवस्थयापि व्यवसायवपितृवशे न यथेष्टम् अपित्वन्वयेन
काय-पन्त अस्मात् सुरायाः प्राणममन्तः अवप्राणमेव मन्तो विहितः
तु यथेष्टं पानं तथा पञ्चोराज्ञमनं येष हिंसा विद्विषन्तेऽज्ञमनस्य
न हिंसा वधः । व्यवसायोऽपि प्रजया हेतुना न तु रम-
न्तोऽपि ॥ १३ ॥

पशुसङ्गसङ्गं यमं न विद्वसीति ते “या शास्त्रविहिता
ति । न सा हिमेति पश्यते” इत्यनिष्ठाकार्यतात्पर्यम-
नुशङ्क्य ये पशून् प्राणत एव हिंसतीत्यर्थः । विद्वन्नाः वधकाळे

पन्तेऽस्मत्प्राणका अस्मात् इति स्थितिः किन्तु शत्रुदशानवा अप-
हसितुमस्माभिः सह केवल्येवेति पाक्षितैः पशुभिः कृतविश्वासाः
तान् दृष्ट्वास्ति इत्यन्वेयं ततस्ते च पशवः प्रेत्य मनुजं तांश्च
स्वघातकान् आदन्ति “मांसमक्षयितामत्र यस्मै मांसमिहाप्यहम्
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः” इति वचनात् । यथा
च योगवलेन यज्ञपशून् प्रत्यक्षं प्रदद्वं प्राचीनवार्हियं प्रयुक्तं
भीतारवेन—

“मोमो प्रजावने ! राजन् ! पशून् पश्य त्वयाऽऽचरे ।

संक्षपितान् जीवसङ्गान् निधुणेन सहस्रशः ॥

एते त्वां सम्प्रतीक्यन्ते स्मरन्तो वैश्वं तव ।

सम्परेतमवः कूटैश्चन्द्रमुरित्यतमस्त्ववः” ॥

इति ॥ १४ ॥

द्विपन्त इति । मांसार्थं पशून् हिंसन्ति लोकां वा बहुद्विषन्ति
तत् स्वात्मानं त्रिभेव द्विपन्तित्यर्थः । मृतके स्वदेहे ॥ १५ ॥

प्रजास्तन्वक्षैरनुकम्पितास्तरन्ति तद्वत्तास्तु खतः वे न ताव-
न्तमद्या तव तद्वत्तास्तेऽस्तगालवर्त्तिनः पतन्तीत्याह । वे इति । केव-
ल्पमसम्प्राप्ताः केवल्यपापकृतानशुभ्या इत्यर्थः । नापि पञ्चाहि-
वमृदाः तर्हि किं ज्ञानार्थिनो वा न त्रेणर्गिकाः वसार्थेकाय-
पराः भवन्तु तदपि क्वाप्यवसरं प्राप्य हरिकथां श्रोष्यन्ति
न अक्षयिकास्तत्र क्षणमात्रमप्यवकाशं न लभन्ते तर्हि ते
आत्मानमेव घातयन्ति ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमकुलदेवकुतसिद्धात्तप्रवीपः ।

अप्यनुज्ञाविषयेऽपि व्यवसायवशेना ग्रहणं तदर्थायन् वयेष्टा-
चारणपरायां मोहमाह—वतप्राण इति । यद्यस्मात्सुरायाः प्राण-
मन्तो विहितः अवप्राणं प्रतिपादितं न तु पानं तथा पञ्चोराज्ञ-
मनं वेदाज्ञवाऽधिकारिनिशेषविषयिवया वधं देवतोद्देशेन पशु-
हननं न हिंसा एतं व्यवसायः प्रजया हेतुवृत्तया न तु रथे
इदिवप्रतिवे इमं विशुद्धं यथेष्टव्यवसायमिषमद्यमेवाविपरीतं
स्वधर्मं श्रोतृमनुकुर्याः कामुकाः न विदुरतोऽद्यः पतन्तीत्यादिमेत
मुद्यमतीति पूर्वेषु वा सम्बन्धः ॥ १३ ॥

ये तु भनर्थावदः वक्ररहस्याभिज्ञाः असन्तः अशिष्टाः इत्याद्याः
सद्विमुखाः यतः सर्वममानिनः विस्त्रब्धा इत्यदधरो नास्तीति
विस्त्रब्ताः पञ्चाक्षमनस्येवमेव फलमिति विश्वासवन्तो वा यज्ञ-
मिषेण मांसमक्षयार्थं पशून् दृष्ट्वास्ति, प्राणहन्त्यप्यन्तो पीडां
जनयन्ति तान् ते पशवः प्रेत्य मरथ्यं प्राप्य यमलोकादौ
आदन्ति ॥ १४ ॥

तान्स्वादन्तीति यशुद्रोहकथमुक्तमप्य पश्यं पशून् दृष्ट्वास्ति
तदर्थायन् पशुद्रोहस्य फलान्तरमाह—मांसमन्वेदं मृतके मरणा-
र्थमिषेण भातुयन्धे स्वत्रापत्वादिमहिने मरुच्छेदाः देहाद्यर्थं
पशुप्राणहरा इत्यर्थः । आत्मानं स्वस्वरूपमधःपातकतया पर-
कायेषु परात्मानमिति शेषः । यद्यवशेन नित्यमनुत्तया वर्तमानं
हरि द्विपन्तोऽप्यो नरकादौ त्रिभिधेन द्रोहेण पतन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

मरणात्तरं मधःपातकतया भविष्यत्येतस्मात् न किन्तु
जीवमाना अपि पतिष्यन्त्येवमाह—वे इति । केवल्यमनुपमं पाण्डवस्यमप्राप्ताः मृदतां बाधवमतीताम्

एत आत्महनोऽशान्ता अज्ञाने ज्ञानमानिनः ।

सीदन्त्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७ ॥

हित्वात्यायासरचिता गृहापत्यसुहृच्छ्रियः ।

तमो विशन्त्यनिच्छन्तो वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १८ ॥

राजावाच ।

कस्मिन् काले स भगवान् किं वर्णाः कीदृशो नृभिः ।

नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यताम् ॥ १९ ॥

करभाजन उवाच ।

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः ।

नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ॥ २० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रैवर्णिका चर्मयंकामप्रधानाः मच्छयिकाः देहाद्यानिष्कृतादिनः
वृथिकास्तद्विपरीताः देहादिकैर्बन्धुद्वयः आत्मानं नानावर्ण्यः
वातवर्णित जीवन्मृता मच्छन्तीत्यर्थः—

“वक्ष्ये मुदितमो लोके वक्ष्ये वृद्धेः परं गतः ।

तावुमौ सुखमेवेते किञ्चिद्व्यवर्तारतो जनः” ।

इति तृतीयस्कन्धस्थविदुरवचनाच्च ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जाक महरि का संघना मात्र मच्छय विहित है तैसे हि
पशु का मंत्र से वध में वध ही विहित है नाक केवल
हिंसा करना इसी प्रकार से मैथुन भी सन्तानों के वास्ते है
व कि केवल मैथुन के वास्ते इस निमित्त धर्म को वे काम
कायही मीमांसक नहीं जानते हैं ॥ १३ ॥

जो कि इस प्रकार को नहीं जानते वांछे असंयुक्त हैं
मनस्य हैं सत्पुरुषों का अभिमान करते हैं और लोभ के
विश्राम से पशुओं को मारते हैं उन को वे ही पशु दूसरे
जन्म में मार कर खाते हैं ॥ १४ ॥

पराजे शरीर में घटने-जान अपने आत्मा ईश्वर हरि का
ज्ञेय करने वांछे पुरुष मारनेवांछे कुटुम्ब सहित इस वेद में
रुनेइ करने से नरकों में गिरते हैं ॥ १५ ॥

जो पुरुष मोक्ष के ज्ञान को नहीं प्राप्त भये हैं और जो
पूछे भी नहीं हैं किन्तु धर्म धर्म कामों में जग हैं वे पुरुष
अपने आत्मा का घात करते हैं ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदाह—एत इति । आत्महनः आत्मापहवक्तारः अज्ञाने कर्मयि
तथा च भुक्तिः—

“असुबोनाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेयाभिगच्छन्ति वे के चाऽऽमहो जनाः” ॥

इति ॥ १७ ॥

वा गृहापत्यसुहृच्छ्रियता द्वितीया ॥ १८ ॥

तदेवं भगवद्भक्तिरेव कर्तव्येति । एषे तत्र विशेषं पृच्छन्ति,
कस्मिन्काले इति । किमर्थं? कीदृशं वर्णं? कीदृशः कीदृगा-
कारः केन वा नाम्ना केन वा विधिना ॥ १९ ॥

एषु कृतादिकांशेषु नाना प्रकारा वर्णाभिधाकारा वक्ष्य सः
नानैव विधिना विधिभेदेन मार्गेण ॥ २० ॥

भीमरक्षारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तदाह आत्मघातिन्यमाह—तथा च भुक्तिः । कामकर्मिण्यामात्म-
हन्तृत्वं प्रमाणां भुक्तिः । ईशावास्योपनिषदि भावित्वाभिन्दायोऽयं
मन्त्रः ते लोका इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थे परमात्मभावमपेक्ष्य
देवादयोऽप्यसुरास्तेषां स्मृता असुर्या नाम शब्दोऽनर्थको
निपातः लोकाः लोकायते दृश्यन्ते भुज्यन्ते इति स्वर्गानि कर्मे-
फलानि अन्धेनादृशनात्यकेनाज्ञानेन तमसा आवृता आच्छादिताः
‘तान् कथामरान् लोकां ते जनाः प्रेत्य इमं वेदं त्यक्त्वा
यथाकर्म यथाभूतं गच्छन्ति, ते के? ये कर्त्तव्यात्महनः आत्मानं
घ्नन्तीति आत्महनोऽभिज्ञांसः ते हि आत्मानं नित्यं हिंसन्ति
अधियादोपेया विद्यमानस्यात्मनिरुक्कण्यात् ॥ १७ ॥

अत्याचारेण प्रतिभमेण रचिताः सम्पादिता या गृहापत्य-
सुहृत्संश्रयता द्वितीया । अतदोपेयत्वमेवावयवा स्त्रिय इति
प्रथमात्ममत्तान्ति कथात् ॥ १८ ॥

तदेवमभक्तनिन्दया भक्तिमार्गोद्देश्यप्रकारेण तत्र भक्तौ वक्ष्य
भक्तिः कर्तव्या स भगवान् इह जगति पूज्यते तत्कालवर्णो-
कारादि भवद्विरुद्धताम् ॥ १९ ॥

तत्तत्कालीनयुगावतारवर्णपूजाविधानं सङ्ग्रहकर्मणं कथा
करभाजनस्तु करावेव भाजनं यस्मिन् तथा “पाणिपात्रोदरा-

भीमाधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

मन्त्रो मन्त्रिकेय न सङ्गप्रदी" इत्युक्तेस्तु करभाजनो न सङ्गप्रह्लात
तथा भूतत्वात् स एवोवाचेति श्वभम् इति चत्वारि युगानि सन्ति
एषु कृतादिषु ॥ २० ॥

श्रीमद्भीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च, एत आत्महनः अशान्ताः अशानापिपासादिपीडिताः
अज्ञाने सत्यपि ज्ञानमानिनः ज्ञानसद्भावमिमानवन्तः काञ्चेन
ध्वस्ता मनोरथा येषां ते सन् एवाकृतकृत्याः सीदन्ति जीवह-
शायां क्लिश्नन्ति इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अत्यायासेन रचिताः सम्पादिताः गृहापत्यसुहृत्स्त्रीः हित्वा
अनिच्छन्तोऽपि तमो नरकं विशन्ति वासुदेवपराङ्मुखास्तमो विश-
न्तीत्यनेन वासुदेवमक्तास्तु तत्पदं विशन्तीति सूचितम् ॥ १८ ॥

तत्र विशेषं पृच्छन्ति, कस्मिन्निति । किं वर्गः कीदृशवर्गः
वान् कीदृशः कीदृगाकारः केन वा नाम्ना केन वा विधिना
पूज्यते तदेतत्सर्वं मिहाधुनोच्यताम् ॥ १९ ॥

कृतमिति एषु कृतादिकादिषु नानाप्रकारा वर्गाभिधाकारा बह्व्य
सः नानैव विधिना विविधेनैव मार्गेण पूज्यते ॥ २० ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदव्याख्या ।

उभयेऽपि त्रैवर्गिकाः मध्यः पतन्तीत्युक्तं तत्र केषां कुत्र
निपात इत्यन्ता अभोनिपाते निवर्तन्ति । ये तत्रति ।
तत्रोभयेषु त्रैवर्गिकेषु ये आत्महन्ताः परमात्मानं द्विपन्तः ते
तमो विशन्तीत्यवयवः । सीदन्त्यवयीवन्ति दुःखैकभाजो भवन्ति
अशान्ता इत्यस्य विवरणं वासुदेवपराङ्मुखा इति अत्यायास-
रचितगृहादीन् हित्वा काक्षात्मना भगवता ध्वस्तः प्रहृत्य गभि-
ष्याम इत्यादिमनोरथा येषां ते तथा अनुच्छाये श्वासमोक्ष-
क्षणाद्युत्तरहितं तमः विशन्ति ॥ १७ ॥ १८ ॥

मुमुक्षुभिः अभोक्षज इच्छाया इति निरर्गायि तत्र राजा
पृच्छति, कस्मिन्निति । तत्सर्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्भीमगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

कस्मिन्निति । नृभिः साधारणैरित्यर्थः । असाधारणानाम-
स्यावताराणां ह्यवामनायाः सर्वदा श्रुतत्वात् ॥ १९ ॥—२० ॥

श्रीमद्भीमनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

“असुर्या नाम ते लोकाः अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः” ॥

इति भूतस्तेषामभोगनिषेधेत्याह—हित्वेति । या गृहापत्यसुहृत्कि-
ञ्चिता हित्वा त्यक्त्वा ॥ १८ ॥

एतादृशानामुत्तारो भगवद्वतारं विना न सम्भवदिति मनसि
कृत्वा पृच्छन्ति, कस्मिन्निति । कीदृगाकारः ॥ १९—२० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धाश्रयप्रदीपः ।

जीवनामेव सकारणं क्लेशं प्रपञ्चयति, । ऐन इति । आत्महनः
अज्ञानात्मतत्त्वा आत्माज्ञानमेवात्महनने तन्नातिगर्हितदेहात्-
कतयोक्तमीशावाह्योपनिषद्—

“असुर्या नाम ते लोकाः अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः” ॥

इति अज्ञाने परमवेद्यपरमात्मज्ञानमिदं कर्मज्ञानमेव परमं ज्ञान-
मिदमिमानवन्तः काञ्चेन ध्वस्ता मनोरथाः येषां ते अकृतकृत्याः
असम्पादितमुक्त्युपायाः सन्तः कारणात् सीदन्त्यवसीदन्ति ॥ १७ ॥

मृतानां तु संसारप्रवेशमाह—हित्वेति । अत्यायासेनातिभयेन
रचिताः सुसम्पादिताः वा गृहादिरूपाः भिन्नः सम्पदस्ताः अनि-
च्छन्तोऽपि हित्वा वासुदेवपराङ्मुखास्तमो विशन्ति, जन्ममरण-
वृत्त्यां संसारं प्राप्नुवन्ति वासुदेवमक्तास्तु संसाराद्विमुक्त्यर्थे
इति फलितोऽर्थः ॥ १८ ॥

वासुदेवमजने विशेषं पृच्छन्ति । कस्मिन् काले इति । इह लोके
कस्मिन् काले कस्मिन् युगे किं वर्गः कीदृशवर्गः कीदृशः किमा-
कारः केन नाम्ना वा केन विधिना वा स वासुदेवः भगवान्
नृभिः पूज्यते तत्सर्वमुच्यताम् ॥ १९ ॥

प्रत्युत्तरमाह—कृतमिति । एषु कृतादिषु नाना अनेकप्रकाराः
वर्गाभिधाकारा बह्व्य सः अतीवासुदेवः नानैव विधिना अनेक-
प्रकारेण विधिना पूज्यते ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

यह लोक सब आत्मघाती हैं और अत्यन्त हैं अज्ञान ने
ज्ञानमानने वाले हैं तब उनके सब मनोरथ काख के खल से
नष्ट हो जाते हैं तब वे कृत कृत्य न होनेसे दुखी होते हैं ॥ १७ ॥

अति परिश्रम से अज्ञेन किये जो घर स्त्री पुत्र धन इन
सबों को छोड़ कर नहीं भी छोड़ना चाहते हैं तभी वासुदेव
से विमुख होनेसे नरकों को खल हो जाते हैं ॥ १८ ॥

राजोवाच ।

ये भीतराया भगवान् किस युग में किसवर्गों को धारण
करते हैं और कैसे स्वरूप के होते हैं किसनामको पाते हैं
और किस विधिसे मनुष्यों से पूजित होते हैं सो आप मेरे से
कहिये ॥ १९ ॥

करभाजन उवाच ।

सत्ययुग त्रेता त्रापर कलियुग इनचारों युगों में केशव भगवान्
नाना प्रकार के वर्गोंको तथा आकारोंको धारण करते हैं
और नाना प्रकार की विधि से पूजित होते हैं ॥ २० ॥

कृते शुक्लश्वतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
 कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलू ॥ २१ ॥
 मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्बैराः सुहृदः समाः ।
 यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च ॥ २२ ॥
 हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्मो योगेश्वरोऽमलः ।
 ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥ २३ ॥
 त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ।
 हिरण्यकेशश्चर्यात्मा सुकृश्ववायुपतञ्जलः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येऽपीपिका ।

तदेव वर्णोपवेशनप्रसङ्गः । कृत इत्यादिना । कृष्णाजिनादी-
 निविभ्रद्दिनि प्रह्वारिणेभ्यो दर्शितः ॥ २१ ॥
 तपसा ध्यानेन ॥ २२-२३ ॥
 त्रिगुणा वीणाङ्गभूता मेखला यस्य स यक्षमूर्तिः हिरण्य-
 केशः पिशाङ्गकेशः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमण्डपमणिकुपसिखरचिता
 श्रीपिकावर्तिपत्नी तिप्पणी ।

तदेव पृष्ठमेव वर्णोपवेशनप्रसङ्गः । वर्णोपवेशनप्रसङ्गादधिकारीति
 चतुष्टयं कृष्णाजिनं कृष्णमृगचर्मं अङ्गं कमण्डलू दण्डश्च
 कमण्डलूश्च तं सर्वोऽपि हस्तो विहाययेकपञ्चनमिति
 व्यापकवद्भाषः । अकारो दण्डदीर्घोऽस्य हातवत् इत्येतेन
 सादृशं कमण्डलूमिति वा दण्डकमण्डलू इति पाठः
 सुगमः ॥ २१ ॥

तदा कृतयुगे शान्ता निकृष्टान्ताकरणाः तपसादिना प्रह्व-
 आरभेमः ॥ २२ ॥

नामानि साह । हंस इति ॥ २३ ॥

असौ तत्प्रतिपाद्यो यक्ष भावो मूर्ति मेखल स तथाच यक्ष-
 मूर्तिरिति व्याख्यानं । होमसाधनपुष्पकसारवि उपलक्षणं । आर्यक-
 वस्त्रेति साहिकप्रयोगो दर्शितः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतमुपपत्तीपम् ।

हंसः शुक्लः सुपर्णः सौमनावयवः ॥ २१ ॥ -- ॥ २३ ॥

श्रीमहेश्वरभक्तभाष्येऽन्यतमवतन्त्रचन्द्रिका ।

एतदेव प्रपञ्चयति । कृत इत्यादिना । कृष्णाजिनादीन् बिभ्र-
 दिति प्रह्वारिणेभ्यो दर्शितः ॥ २१ ॥

मनुष्यास्त्विति तदा कृतयुगे मनुष्याः मणवद्वाराधकाः । आश्विनः
 वक्ष्यते इति निर्देशः । सुहृदः सर्वभूतसुहृदः समाः समदर्शिनः

[३०]

शमेन दमेन च भाटितं तपसा ध्यानेनेन यजन्त्याज-
 यन्ति ॥ २२ ॥

हंसो विष्णुः सुपर्णो शोभनावयवः धर्मो धर्मेतिर्षोऽहकः
 योगेश्वरः योगनिर्वाहकः । अमलः हिरण्यमयः अमलः प्रह्वार-
 दिभिर्न वषट्कते इति अथा परमात्माः आकृष्टवास्तः प्रवेष्टा-
 यमनाऽयं आरकः इत्येवार्थेऽप्युपनिर्वाहयत ॥ २३ ॥

त्रेतायामिति अस्मिन् प्रसङ्गे त्रिगुणा वीणाङ्गभूता मेखला यस्य
 सः हिरण्यकेशः पिशाङ्गकेशः प्रत्यक्षात् । पराप्रानपाद्यवर्ति-
 नोदकः यक्षमूर्तिर्नो पेश्वदतिरिक्तो वा यक्षश्चर्यात्माऽप्युपलक्ष्यमानि
 चिह्नानि यस्य सः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयनरसिंहकृतपदप्रकाशिका ।

सामान्यतः जनाः विविधाष्टिः कृत इति । कर्मिणः काश्च इत्य-
 क्योत्तरं कृत इति किं वर्णो इत्युत्तरं सुहृदः । म ह्य इत्य-
 म्योत्तरं चतुष्टयैरपि । तस्मात्सामान्यतः एव इत्यादि केन विधि-
 नेत्युत्तरं तपसेत्यादि शान्तं तपसाधिकादिदृष्ट्याम् । एवमुत्तर-
 नापि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

त्रिमेखलः । त्रिगुणैरभिव्यक्तः ॥ २४ ॥

श्रीमहेश्वरभक्तभाष्येऽन्यतमवतन्त्रचन्द्रिका ।

शुक्ल इति शुक्लवर्णः । सुपर्णः सुपर्णः । इत्युत्तरं तपसा
 उपपन्नं यक्षमृगचर्मं । अकारो दण्डदीर्घोऽस्य हातवत् इत्येतेन
 सादृशं कमण्डलूमिति वा दण्डकमण्डलू इति पाठः सुगमः ॥ २१ ॥

तपसा ध्यानेनेन तदा मनुष्यान्तमपि विधीयते ॥ २२ ॥

गीयते इति प्रपञ्चयति । नामानि ॥ २३ ॥

रक्तवर्णो रक्तवर्णः । त्रिगुणा वीणाङ्गभूता मेखला यस्य
 सः अथवात्मा यक्षमृगचर्मं । अकारो दण्डदीर्घोऽस्य हातवत् इत्येतेन
 सादृशं कमण्डलूमिति वा दण्डकमण्डलू इति पाठः सुगमः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमहेश्वरभक्तभाष्येऽन्यतमवतन्त्रचन्द्रिका ।

तदेव तपसाधिकादिदृष्ट्याम् । इत्युत्तरं तपसाधिकादिदृष्ट्याम् ।

तं तदा मनुजा येन सर्वं देवमर्चं हरिम् ।
 यजन्ति विद्यया त्रय्या धर्मिणा महाबाहिनः ॥ २२ ॥
 विष्णुर्यज्ञः पृथिवर्गः सर्वदेव उरुक्रमः ।
 वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते ॥ २३ ॥
 द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
 श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्ष्मणैरुपलक्षितः ॥ २४ ॥
 तं तदा पुरुषं सत्प्रा महाराजोपलक्षणम् ।
 यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ! ॥ २५ ॥
 नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च ।
 प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥ २६ ॥
 नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने ।
 विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ २७ ॥
 इति द्वापर उर्वीश ! स्तुवन्ति जगदीश्वरम् ।
 नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥ २८ ॥
 कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ।
 यज्ञैः सङ्कीर्तनप्रापैर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥ २९ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कस्मिन्काशे इति प्रश्नस्योत्तरं दत्तं इति किं यद्यं इत्यस्य शुक्ल
 रति कीदृश इत्यस्य चतुर्वाहुरित्यादिना ॥ २१ ॥

केन विधिनेत्यस्य तपस्वेत्याद्युत्तरम् तपसा भावोच्यतामनेन
 ज्ञानेन ॥ २२ ॥

यत्न माभ्यस्तस्योत्तरं हेतु इत्यादि एवमुत्तरत्रापि ॥ २३ ॥

त्रिगुणा त्रिगुणिता बीजाङ्गसूता मेखजा वक्ष्य भ्रमिगुण-
 मस्यः ब्रह्ममूर्तिः हिरण्यकेशः "हिरण्यकेशधनुः हिरण्यकेश" इति
 श्रुतिप्रोक्तः प्रकाशकेशः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तत्त्वयुग मे शुक्लवर्णं चारभुजा जटा धरकण धरु कण
 मृगधर्म शोपवीत तुलसी पद्माक्षरि माणा हयड कमण्डल
 चारण किये रूप से रहते हैं ॥ २१ ॥

उत्तकाश मे मनुष्य होम वेद शास्त्र होने हैं श्रीर वैद रहित
 रूप मे मनुष्य सम दाहि पाखे होकर तपस्वा मे होम समाधि से
 उक्त परमेश्वर का पूजन करते हैं ॥ २२ ॥

हेतु सृष्ट्या वैकुण्ठ धर्म जोगेश्वर मनु ईश्वर पुरुष मन्वन्त
 परमात्मा इन नामों से नामे आते हैं ॥ २३ ॥

येही मगधान प्रेता मे खाद यथा खाद होकर चार भुजा तति
 कटिमेखजा सुमर्त के रङ्गके तुल्य केश तिलों के व कृष्णको
 चारण करते हैं होम के विये झुक सुधाओं को दस्त मे प्रदत्त
 करते हैं ॥ २४ ॥

श्रीशरस्त्रामिहृतभाषायांटीपिका ।

त्रय्या विद्यया वेदतन्त्रोक्तकर्मभिः ॥ २१ ॥

पृथिवर्गः पृथिवः सुतपसः प्रजापतेः परमी तस्याः पुत्र
 वृषाकपिः स्मृतः सत्रं वर्पति कामानाकस्पति क्लेशासिति तय
 जयत्येष सर्वेषा जयन्तः ॥ २३ ॥

इषामोऽतसीपुत्रसङ्काशः निजानि चकादीन्वायुमानि ९
 वक्ष्य सः श्रीवत्सो नाम पश्यतो दक्षिणमागे रोग्य
 गदक्षिणावर्तः स आदिर्भ्यां कम्बरक्षादिगतपद्मादीनां तैरङ्गैर
 द्विर्वाभ्यन्तरेष्वेवैर्वाहोः कौस्तुभादिभिः ॥ २४ ॥

महाराजोपलक्षणं छत्रवामरादिमुक्तम् वेदतन्त्राङ्गं वैदि
 केनागमिकेन च मार्गेण यजन्ति पूजयन्ति परमीश्वरं वातु
 मिच्छन्तः ॥ २५ ॥

नामान्याह । नमस्त इति ॥ २५—३० ॥

नानातन्त्रविधानेनेति कलौ तन्त्रमार्गेण प्राधान्यं दर्शयति ॥ २८ ॥

अथर्ववेदविष्णुसामयज्ञिकपिका ।

कस्तुती स्वावतयति-विष्णोः कात्याऽकृष्णानिन्द्रनीलमखिवु-
ज्जवत्तम वज्रा विष्णोः कृष्णं कृष्णावतारम मनेन कलौ कृष्णा-
वतारस्य पाद्यान्व इत्येवमिति । अङ्गानि इत्यादीनि उपाङ्गानि
कौस्तुभादीनि अङ्गाणि सुदोषादीनि पायदाः सुतन्वावः तत्त-
द्विषय पक्षेऽन्वेः अङ्गुतिने नामोच्चारणं स्तुतिश्च तत्पदानैः
सुमेधसो विवेकिनः ॥ ३२ ॥

अथर्ववेदविष्णुसामयज्ञिकपिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अधिकारिण आह । तमिति तं वदभूति तदा जेतावाय ॥ २५ ॥
नामानि आह विष्णुरिति ॥ २६ ॥

आपरयुगावतार कथयन् श्रीकृष्णविर्भाषयन् तद्गुणविशेषकम् अ-
थैतिहासप्रतिपत्तयमभिप्रेत्य तमेव तत्तत्तन्मन्त्रमवाह आपर इति ।
अङ्गुरित्वस्य स्वावतारकृतैरिति इत्यवतारस्यमादि समवेते-
रित्यर्थः बाह्यैः शरीरसंयुक्तेरित्यर्थः कृष्णावतारविरहिततापरे
तु शुक्लपञ्चमोत्तरे कलौ तु इवामर्त्य विष्णुधर्मोत्तरे इति
आपरे शुक्लपञ्चमः कलौ इवामः प्रकीर्तित इति ॥ २७ ॥

तदा आपरे कृष्णवामरादिपुत्रमिति श्रीकृष्णस्यैव विशेषणं
इतिर्ध्वं राजेन्द्राभिषेकात् क्षात्रमिच्छत्यनुमयितुमिच्छन्तः ॥ २८ ॥

अनुमयैवतास्त्रिणेन श्रीकृष्णत्वमेव स्पष्टवज्रमात्राह । तमस्त-
इति ॥ २९ ॥

नातावतारावतारित्वमपि तत्र विज्ञापित्वाह । नारायणावेति । नञ्
भारावतावेति द्विर्द्वान्नं कृत्वा नातावतारनिधानपुरुषावतारमवतरे-
नाह । पुरुषाय महात्मन इति । अत एव विष्णुवामवतारावतारपी-
श्वराय विष्णवे तत्तद्गुणं वेत्यर्थः । किं बहुना सर्वभूतरूपाय
सर्वोत्तरूपाय चेति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

"शुक्लोरकरतयापीत" इति पूर्वोक्ताभिप्रायेण कस्तुती व्याप्तं-
यति इन्द्रनीलमखिवुज्जवत्तममिति इन्द्रनीलमयोः भास्वरूपत्वा-
द्भावतारसूचनं तयापि "उजः कलौ यदमवस्थियुगोऽथ सत्य"मिति
ऋग्वेदावयवसाराङ्गोपनमेव युक्तम् अतिरहस्यत्वादित्यभिप्रायेण
वदन्ति न कथञ्च वदन्तः कृष्णमपि तु कात्यापि कृष्णवर्णा-
वतारमिच्छन्तः । अनेन इत्येकेन कृष्णावतारस्य पाद्यान्वमित्युक्त्वा
"आपरे भगवान् इवाम" इत्यत्र कृष्णवामवर्णः कश्चन श्रीकृष्ण-
स्य एवावतार इति व्याप्यभिप्रायः गुप्ततया तु तद्विष्टरपि तत्र
वयम् सूचितेव स्वकगौरावतारपक्षस्तु सम्बन्धो इत्य-
ति ॥ ३२ ॥

अथर्ववेदविष्णुसामयज्ञिकपिका ।

तमिति । तदा जेतावा भगवन्तं सर्वदेवमन्त्रं तच्छरीरकत्वात्तज-
मसुरं प्रवृत्ता विषया जेदोक्तकमेवञ्च वज्रमिति ॥ २५ ॥
विष्णुरिति । वज्रो वज्रनिर्वाहकः पृथिव्यग्नैः पृथिव्युजः वृषाकपिः वृष-
सामानिषुक्तः आकल्पयति विष्णुमिति हेतुनातिव्याकपिः सचासी-
त्यज्जवायव सर्वदा जयन्तः उदगावः उदगं वृषा गीयत इति
या इत्येवमिन्द्रोदगावमितिरीयेने अमित्रीयते ॥ २६ ॥

आपर इति आपरे विज्ञानि कृष्णादीन्वायुजानि वक्ष्य सः
अथर्वसो नाम वक्ष्यन्ति कृष्णभागे रोम्णां प्रवृत्तिव्याकपः स सावि-
र्येषां करवराद्यादिगतपञ्चादीनां तेरेवाङ्गुतिर्नन्देदं वृषोऽथः
कौस्तुभादीनिप्रोपयन्ति ॥ २७ ॥

महाराजस्योपलक्षणाणि कृष्णवामरादीनि वक्ष्य सः तं परं पुरुषं
हे नृप । जिज्ञासतः मत्पञ्चममिच्छन्तः मत्स्यां घेहन्त्याङ्गुतिं मह-
पञ्चरात्रोक्तविधानाङ्गुतिं यजन्ति पूजयन्ति ॥ २८ ॥

नामान्वाह । तमस्त इति तावताम् ॥ २९—३० ॥

इत्येवमिन्द्रोदगावः हे उर्वरि ! भूपते जगदीश्वरे स्तुतयन्ति माता-
तन्त्रेति कक्षापि नातावितेन तन्त्रविधानेन पञ्चरात्रतन्त्रोक्तविधा-
नेन वना यजन्ति तच्छृणु ॥ ३१ ॥

विष्णोः कात्याऽकृष्णानिन्द्रनीलमखिवुज्जवत्तममिति
कृष्णं श्रीकृष्णं मङ्गलं इत्यदिमन्त्रमभूत्तं य उपाङ्गानि कौस्तु-
भादीन्वायुजानि सुतन्वादीनां पायदाः तदनुमयवद्वयः तस्मादने-
न अङ्गुतिनेनपिः अङ्गुतिनेनपिः अङ्गुतिनेनपिः सुमेधसो विवेकिनः
यजन्ति इति ॥ ३२ ॥

अथर्ववेदविष्णुसामयज्ञिकपिका ।

सर्वदेवमन्त्रं सर्वव्यवधानम् ॥ २५—३० ॥

कक्षापि अन्येयते तथा शृणु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अथर्ववेदविष्णुसामयज्ञिकपिका ।

आपरयुगावतार कथयन् श्रीकृष्णविर्भाषयन् तद्गुणविशेष-
कम् अथैतिहासप्रतिपत्तयमभिप्रेत्य तमेव तत्तत्तन्मन्त्रमवाह । आपर
इति । स्वावतारमस्तु तापरे शुक्लपञ्चमोत्तरे कलौ इवामर्त्य विष्णु-
धर्मोत्तरे इति । आपरे शुक्लपञ्चमः कलौ इवामः प्रकीर्तित
इतिर्ध्वं ॥ २७ ॥

महाराजोपलक्षणाणि श्रीकृष्णवामरादीनां विष्णोः
तावदे परं पुरुषं यजन्ति पूजयन्ति । यजन्ते हेतुः जिज्ञासतः तमे-
वानुमययन्ति इति ॥ २८ ॥

अनुमयैवतास्त्रिणेन श्रीकृष्णत्वमेव विवेचितः स्पष्टवज्रमात्राह । तम-
स्त इति ॥ २९ ॥

नातावतारावतारित्वमपि तत्र विज्ञापित्वाह । नारायणावेति । नञ्
भारावतावेति द्विर्द्वान्नं कृत्वा नातावतारनिधानपुरुषावतारमवतरे-
नाह । पुरुषाय महात्मन इति । अत एव विष्णुवामवतारावतारपी-
श्वराय विष्णवे तत्तद्गुणं वेत्यर्थः । किं बहुना सर्वभूतरूपाय
सर्वोत्तरूपाय चेति ॥ ३० ॥

स्तुतिर्ध्वं तदा जेतावा भगवन्तं सर्वदेवमन्त्रं तच्छरीरकत्वात्तज-
मसुरं प्रवृत्ता विषया जेदोक्तकमेवञ्च वज्रमिति ॥ २५ ॥

श्रीकृष्णवामरादीनां विष्णोः कात्याऽकृष्णानिन्द्रनीलमखिवुज्जवत्तममिति
विष्णोः कात्याऽकृष्णानिन्द्रनीलमखिवुज्जवत्तममिति सुमेधसो विवेकिनः
यजन्ति इति ॥ ३२ ॥

आमन्त्र पञ्चाङ्गयोः सत्यं शुद्धतोऽनुमयं तदुः ।

शुक्लो वक्तव्या नील इवानी कृष्णतो गतः ॥

इत्यत्र वारिह्यप्रमाणव्यवधानमिति तदवतारपक्षेनाभिप्रेयते

भीमजीवगोविन्दमिहकृतकमसम्भवं ।

जापरे कृष्णनाहुत इत्युक्तः शुक्लरक्तयोः सत्यवेतागनत्वेन हर्षि-
तस्यापि पीतस्यातीतस्य प्राचीनावतारपिष्टया अत्र भीकृष्णस्य परि-
पूर्णकपटवेन वदपमाद्युत्पाद्यतादृशत्वं तस्मिन् सर्वेऽप्यवतारा
अन्तर्भूता इति तत्तत्प्रयोजनं तस्मिन्नेकस्मिन्नेव सिध्यतीत्यपेक्षया
तदेव यद्वापरे भीकृष्णाऽवनरति तदैव कञ्चो भीगौराऽप्यवनरतीति
स्मारकमवश्यम् । भीकृष्णाविमोचनिशेष एवायं गौर इत्याशयति तद्वत्त्व-
मिच्छायात् तद्वत्त्वविमोचनत्वं तस्य स्वयमेव विशेषणद्वारा
व्यतीतं कृष्णतस्य कृष्णत्वेनो वयोः च वन यस्मिन् भीकृष्णचित-
तस्यदेवतामिह कृष्णत्वमिदमप्युक्तं कृष्णं च यद्युगलं प्रयुक्त-
मस्मीत्यर्थः । तृतीये भीमदुःखवाक्ये समाह्वना इत्यादिपद्यो भिन्नः
सप्तमोदितवत्र टीकायां भियोः कस्मिन्वाः समानवर्ण्यद्वयं वाचकं
यस्य स भिन्नः सवर्णोः रक्तमीत्यपि दृश्यते यद्वा कृष्णं वयो-
यति तादृशस्वरूपमानस्य विद्यासम्पन्नोऽस्य सप्तमया कार्यं गायति
परमकायमिहकृतया च सर्वेऽप्योऽपि कोकेऽप्यस्तमेवोपदिशति यस्तम
मयवा स्वयमकृष्णं गौरं विद्या सप्तमया विमोचयैव कृष्णो-
पदेष्टारं च यद्दर्शनेन सर्वेषां कृष्णः स्फुरतीत्यर्थः । किंवा
सर्वलोकदृष्टारं कृष्णं गौरमपि सक्तं वक्ष्यते त्विषा प्रकाश-
विमोचयैव कृष्णवर्ण्य तादृशद्वयमसुन्दरमेव सन्तमित्यर्थः । तस्मात्त-
स्मिन् भीकृष्णरूपस्यैव प्रकाशत्वं तस्यैवाविमोचयिष्येयं स इति
भावः । तस्य भगवत्स्वमेव स्पष्टयति साङ्गापाङ्गास्त्रपापद्वन्द्वद्वयस्य
परममनोहरतायुपाङ्गानि सूपयाहीनि महाप्रभावत्वात्तत्वेवास्त्राणि
सर्वदेवैकान्तत्वात्सत्वात्तत्वेन पापद्वयः बहुभिर्महानुभावेरसक्त-
द्वेष तथा दृष्टोऽसाविति गौडपदेऽप्रसुखोत्कलविदेशीयानां महा-
प्रसिद्धः यद्वा अत्यन्तप्रभावद्वयस्य सप्तमया एव पापद्वयः भी-
मद्वन्द्वत्वात्तत्वेन महानुभावपरममनोहरतः सह वर्तमानमिति
आद्योन्तरेण उक्तं तदेव भूतं केवलेनैव यथैः पूजासम्भारैः
“ न यथ यत्नेनमत्ता दृष्टोऽसवा ” इत्युक्तः तत्र च विशेष्य
तमेवाविमोचयं व्यनक्ति सङ्कीर्णमे बहुभिर्मिजित्वा तद्गमान-
शुक्लं भीकृष्णगानं तत्प्रधानैः तथा सेकीत्तनमा-
न्वयस्य तदादिनेष्वेव दर्शनात् स एवाभ्यामप्ययं दानं स्पष्टमस्ति
एव सहस्रतामिह तद्वत्तारसुखकानि नामानि कथितानि “ सुवर्ण-
मर्गो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्द्रनाङ्गदी । सन्यासद्वन्द्वमः शान्त ” इत्या-
दीनि हर्षिण अन्तर्परममिहकृष्णरामयिता भीसाधेयमममृत्वा-
र्थेण “ काळाष्टमिहकृष्णानि निजं यः प्राप्नुयते कृष्णचित्तयनामा
आतिमेतत्तस्य पादारविन्दे गाढं गाढं जीवतां चित्तशृङ्ग
इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमस्त्रिभुवनचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

इयाम इति इयामययः इयामनामा च ॥ २७ ॥

महाराजोपलक्ष्यं कृष्णवारादियुक्तं वेदतन्त्राभ्यां वैदिकेनाग-
निकेन च मार्गेण पूजयति ॥ २८ ॥

नामग्राहः । नमस्त इति ॥ २९ ॥ ३० ॥

इत्थं नृतिस्पर्शविशेषकवाचतारे
धर्मान् विभावयसि हसि जगत्प्रतीपाह ॥

अथ महापुरुषः । नासि वक्रानुवृत्त

इत्थं कञ्चो वक्रमवर्तितवृत्तौऽप्य सत्यम् ॥

इति महापुरुषस्य कश्चिदुत्तरावधारणकथनेन सर्वलोक-
पुत्रोऽप्यवदन्ते अत्यन्तप्रभावकथनमपि कोपकमममममम
कथनवैवाह । निति । कञ्चो तन्त्रमार्गस्य प्राधान्यं दर्शयति-
त्याच्छाब्दकोऽर्थः तेनाच्छाब्दोऽर्थो यथा नासा कञ्चो अविकारा-
दासन् यथाकथो ह्यस्य गृह्णोऽनुपुनस्तनुरिति । मार्गिक-
मातृदेवकतावाविश्वतुर्गुणिवद्वापरोत्तरकटाक्षीप तन्त्रविधानेन
तन्त्रात्मन्यावविधानाभेदो जायतीतिवदेकप्रयत्नोपादयैव एकदे-
वायैववचोचकेन शब्देनेत्यर्थः । अत एव श्रुतिवति श्रुत्यन्तमपि
राजानं प्रति पुनः वेदव्या रद्वत्त्वेन तन्त्रेणाप्यवमानमर्थं विधि-
भावभाषयितुम् ॥ ३१ ॥

कृष्णेति । नानाकलियुगपक्षे कृष्णवर्णदेहं कृष्णं जायतेति
विद्याकाव्या अकृष्ण मिन्द्रनीलवर्णवपुस्त्वमिदमर्थः । एकतः कश्चि-
युगपक्षे कृष्णवर्णं किन्तु तस्य धर्मः स्फुरत्या काल्पना अकृष्णम
शुक्लकृष्णमानामुक्तत्वात् पारिशेष्येण पीतमन्तःकृष्णं वरिगौर-
मित्यर्थः । यद्वा कृष्णावतारस्त्रिधाविमोचयतात् कृष्णवर्णं साङ्गोपा-
ङ्गत्वादिकमुपपक्षेऽपि स्पष्टप्रकृतत्वात्तत्वात् तुल्यः एवार्थः यथैः
परिचर्योमार्गेः सङ्कीर्णप्रधानैव सुमेधसः शुद्धो रक्तस्तयापीत
इदानीं कृष्णतां गत इति कृष्णः कृष्णावत कजावपि तथा श्रुत्यव-
त्त्वादीनां तात्पर्यार्थोपाधारणावती येषां दुःखिः शोभना मवेत
एव तान्मे इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमकृष्णवक्रवर्तितमिहान्तप्रदीपः ।

सर्वदेवमयं सर्वदेवप्रधानं सर्वदेवाङ्कनमित्यर्थः । यस्या विद्यया
वेदत्रयलोककर्मभिः ॥ २५—२६ ॥

इयामः घनद्वयमः निजानि स्वासाधारणानि सुदर्शनादीत्या-
युधानि चरन् सः भीमस्तः यज्ञसि रोम्भां प्रक्षिप्यावर्तन्तवा-
दिभिः कण्ठरण्यादिस्थपञ्चादिभिरङ्गैः यज्ञोपाङ्गैः कौस्तुभादि-
भिरुपलक्षितः पुरुषोऽमरत्वेन निश्चितः ॥ २७ ॥

परं पुरुषं महाराजोपलक्ष्यं कृष्णवारादियुक्तं परं पुरुषं
जिज्ञासवो ज्ञातुमिच्छन्तः तदेव वदन्ति ॥ २८—२९—३० ॥

अथातिथीनेषु कश्चियुगगन्तव्यं धर्मिकेषु परमानुग्रहकरं
विशेषतः कञ्चो उपास्यतया स्वयं मयुष्मन्तं वक्तुं प्रतिजानीत
नानेति । नानान्त्रविधानेनेति । कञ्चो तन्त्रोक्तपूजनप्रकारस्य
प्राधान्यं दर्शयति । नानातन्त्रविधानेन पञ्चरात्रसमस्तकुमारीयगौत-
मीयादितन्त्रोक्तप्रकारेण यथा कञ्चो वदन्ति तथा श्रुयु ॥ ३१ ॥

विद्या महत्या काव्योपलक्षितं कृष्णेन स्वासाधारणेन वर्णन
युक्तमिन्द्रनीलमयिवपुस्त्वमसः मङ्गानि हृदवाहीनि उपाङ्गानि
कौस्तुभादीनि मन्त्राणि सुदर्शनादीनि पापद्वयं गृह्णाद्वयनैः
सहितं कृष्णम् ” एते काव्यकटाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
स्वयं ” मित्वादिषु पूर्वत्र प्रतिपादितम् “ मयः परतरं नास्व ” इति
अमुष्मन्तीतं समानातिशयशब्दे परमं पुरुषं वाच्येव—

कञ्चोऽपिनिधे राजवर्तिन ह्यको महान् गुणः ।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्धः परं व्रजेव ॥

येन सदा परिभवप्रमभीष्टोऽहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।

मृत्यावैह प्रणतपाद ! भवाधिपोतं वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥ ३३ ॥

मयकथा सुकुसुमजसुरेणितराण्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ ! आर्यवचसा यदगादरण्यम् ।

मायासुगं दयितयेमितमन्वधावहन्द महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥ ३४ ॥

एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान् युगवर्त्तिभिः ।

मनुजैरिष्यते राजन् ! श्रेयसार्मीश्वरो हरिः ॥ ३५ ॥

कर्त्ति सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ।

यत्र सङ्कीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ ३६ ॥

न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह ।

यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥ ३७ ॥

कृतादिषु प्रजा राजन् ! कलाविच्छन्ति सम्भवम् ।

कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरावणाः ॥ ३८ ॥

कचित्कचिन् महाराज ! द्रविडेषु च भृशः ।

ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ॥ ३९ ॥

कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ।

ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ! ॥

प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेऽमलाशयाः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तपदीपः ।

इति पञ्चमोऽध्यायः परमपद्मपादकैः सङ्कुर्वन्तमप्येवैकैः । सुमेधसः
महर्षयः वज्रिष्ठ ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

उस काल में चम्पाभा प्रह्लादजी सब मनुष्य सब देव
ब्रह्मा देव हरि भगवान् का वेदवर्षा विद्या के मयी से पूजन
करते हैं ॥ ३२ ॥

उस समय में विष्णु ब्रह्म पृथ्वीगर्भ भर्तृदेव उरुकर्म
प्राकृति जवन्त उरुगाय इन नामों से गाये जाते हैं ॥ ३३ ॥

ऊपर में भगवान् दशमख मूर्ति होने हैं पीतवस्त्र धारण
करते हैं शङ्खचक्रादि मायुज यक्षरूप में श्रीवत्स का चिन्ह
और भी निज चिन्हों से सहित रहते हैं ॥ ३४ ॥

उस समय में परमात्मा कि जिज्ञासा करने वाले पुरुष
पुरुष देवों से तथा तन्त्रों से भगवान् को महाराजामिवे-
दिक से पूजन करते हैं ॥ ३५ ॥

और वासुदेव सङ्कुर्वन्त प्रद्युम्न अनिरुद्ध रूप वाले भगवान्
प के अर्थ नमस्कार है ॥ ३६ ॥

शङ्खचक्रादि आदिपुरुष महारामा विश्वेश्वर विश्व सर्व
तत्त्वा आपके अर्थ नमस्कार है ॥ ३७ ॥

[३८]

हे राजन् ! इस प्रकार में आप में अगदीठ परमात्मा
की स्तुती करते हैं सब तादा तन्त्रों के विधान में जैसे कवि-
युग में पूजन करते हैं वैसे जी तुम सुनो ॥ ३९ ॥

शान्ति से नील वर्ण वाले ब्रह्म उरुगाय और आर्यवर्षों
महित श्रीकृष्ण मूर्ति का नाम सङ्कुर्वन्तानादि ब्रह्मों से सुन्दर
कुसुमगन्ध पुरुष पूजन करते हैं ॥ ४० ॥

श्रीवत्सविरचितमात्रार्थटीका ।

स्तुतिमाह । स्तुत्यमिति । हे प्रणतपाद ! महापुरुष ! ते चरणार-
विन्दं वन्दे कथम्भूतम् अथ ध्यातुं भाव्यं भवेति सर्वत्र
सम्भव्यते ध्येयत्वे हेतवः इति ननु कुतः प्रार्थनयाः परिभवविर-
त्कारस्तं हर्तानि तथा तन् किञ्च भगीरथोऽहं मदीयपूरकम्
किञ्च तीर्थास्पदं गङ्गायाभयस्थेन परमधावनम शिवविनिश्चिन्त-
नुतं स्तुतं महत्तमम् । ननु ते कृतार्थमेव किमर्थं ताभ्यां तुल-
नयाऽऽह । शरण्यामाभययोग्यं सुखः स्वर्गमभयः । तर्हि प्रह्ला-
दस्तुतं प्राकृतस्य कथं गोचरः इत्यात् न भूत्यार्त्ति-
कस्यापि भूत्यामात्रव्यापिहन्तु न केवलमागत्यक-
किन्तु भवाधिपोतं संसारार्थवतारकं च ॥

किञ्च अत्रापि कवेर्युक्तमिति शङ्क्यः । इत्यादिष्विति

अथ द्वाविंशत्तु ॥ ३६ ॥

अपलाशयाः सन्तः प्रायः पापशो भगवति भक्ता भवन्ति ४०

पञ्चाङ्ग मन्त्रावल्याहने परमां सर्वोत्तमं

यत्तु कसौ सङ्गीतनमेषामध्विषतायं प्राच्यनमतस्तथाऽप्येव

श्रीमद्भिवनायैकवर्णिक्तसारायं दर्शनी ।

वेन जन्मशतैः पूर्वं वासुदेवः समर्पितः ।

तन्मुखे हरिनामानि सदा तिष्ठन्ति भारत ॥

इत्यमत्र सर्वोपराधकृत्प्रीत्यादिनामापराधमजनस्तोत्रे च तस्मात्सर्वत्रैव युगे श्रीमत्कीर्तनस्य समानमेव सामर्थ्यं कलौ तु श्रीमद्गवता कृपया तद्प्राप्त्यन इत्यपेक्षैव तत्र तत्प्रशंसति स्थितम् अत्र एव यद्यप्यपि भक्तिः कर्तव्या तदा तत्संबन्धे-
नैवेत्युक्तम् यद्येः भक्तिर्जनप्रतिरिति अत्र च स्तनत्रमेव नाम-
कीर्तनमत्यन्तप्रशस्तम्—

हरेनाम हरेनाम हरेनामैव केवलम् ।

कलौ नारदेष नारदेष नारदेष गतिरन्वया ॥

इत्यादौ तस्मात्सामुक्तं कर्त्तुं समाजवत्स्यादयो इत्यादि-
वचनम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्राप्य इति तेषु भक्त्यपराधिनां विनित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिवनायैकवर्णिक्तसारायं दर्शनी ।

प्रथमवतारः कथियुगवर्त्तिनो जनान् प्रायः कृष्णारामचो-
र्मज्जनमागमुपदिशत्यतस्तयोः स्तुतिननी ग्राह द्वाध्वम् । ज्येष्ठं
ध्यातुमर्हं सदेति तात्र काव्यदेशानियम इति भावः । इन्द्रिक्कुटुम्बा-
दिभिर्यः परिमवस्तिरकारकतं इत्मीत्यननुसंहितं कथमगीष्टदो-
मित्यनुसंहितं नीर्पादयदमिति ध्यानमात्रेण गङ्गादिसर्वन्तीर्यस्तान-
सिन्धेः कथौ द्रव्यदेशिकादिजनितं वृत्तारमपण्डितमपि नाशकुनी-
यमिति भावः । तत्र सदाचारमाह । शिवविरिञ्चिती सुखसेव्यवमाह
शरण्यमिति । भक्तनारमरूपमाह-भृत्यार्त्तिदमिति । न च भृत्यानां
परिचर्यार्थिकमप्यपेक्ष्य इत्याह हे प्रणतपात्रेति । भृत्याभिमानवर्त्तनं
प्रणतिमात्रेणैव पात्रवतीति भावः । मन्त्रार्त्तिपोतमिति 'व्यप्राप्यपोतेन
महत्कृतेन कुपेति गोवत्सपदं भवार्त्ति'मिति प्रह्लादकर्मवार्त्तिः
कदा निरुनीयं इत्यपि त्वद्भृत्यो न जानातीति भावः । स्तुत्येण तस्या-
प्यवतारकथाप्यगतेनैव स्तुतिननी यथा हे महापुरुष हे परमहंस महा-
मुनीन्द्र शिवविरिञ्चिनुतम् आचार्यहरिदासाङ्गां स्तुतमभ्यस्त
समानम् ॥ ३३ ॥

अस्यैः सुदुस्त्यजा या सुरेप्सिता राजवत्कस्मीस्तां त्यक्त्वा यदिति
य इत्यर्थः भरययमगात् किं राज्यभेदकल्पदर्शनेन न धर्मिष्ठः
आर्यस्य गुरोर्दशरथस्य वत्समा जनन पितृभक्त्यमुक्तं प्रयसी-
प्रेमप्रशस्तं चाह दयितया सीतया इप्सितं मायामृगं खया-
कारं मृगं योऽप्यभ्यासत् तस्य वन्दे स्तुत्यपक्षे असुष्ठयः प्रायोऽप्योऽपि
दुस्त्यजः च सुरैरपि इप्सितं राज्यं स्वकास्तेन विराजमानस्य
वरुणाः भाष्य या खड्गस्तीर्ता त्यक्त्वा वत्सः भरययमगात्
तत्र हेतुः आर्यस्य विप्रस्य वत्ससा तत्र सर्वमपि गार्हस्थ्यसुखं
धनकन भवतिरिति यज्ञोपवीतत्रोटनपूर्वकं यत् सायवचस्तेन धर्मिष्ठः
धर्मोऽमये अतिशयेन भेष्टः विप्रवाक्यं मान्यया भवतिरिति
कृतशायस्त्रिकार इत्यर्थः । गत्वा किमकरोदित्यत्र माह । मायां
कथमपुत्रवित्रादिकृपां मृगयति मन्त्रेणवतीति मायामृतः संसारा-
विपी जनकमरणघावत् कीदृश दया अतिशयेनास्तीति दयी तस्य
मायो दयिता तथा हेतुना इप्सितं स्वामीप्सितं मां भक्तिजनमिव

कपशोऽन इत्या संसारविपतितमपि तं प्रेमाङ्गी पातविमुक्ति
निरुपधिमहाकारणं चोत्तमतम् ॥ ३४ ॥

युगानुरूपार्थां कृपनामार्थां यत्तुक्तं भागवतामृतम्—

कथयते वयोनामार्थां शुक्लः सत्ययुगे हरिः ।

रक्तः इवामः कमात् कृष्णस्तेनायां द्वापरे कलौ ।

इति अत्र सत्ययुगादपरेषु ईससुपर्णेति विष्णुयुगेति वासुदेव-
सङ्कर्षणयोः कीर्तनायां भगवन्नामावलीयांका तथा कलौ सा
वत्समानार्थो नोक्ता रहस्योद्घाटनाभाचार्यमिति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

यत्तु सत्ययुगेषु मध्ये कः भेष्ट इत्यपेक्षायां कश्चिरेव-
त्माह । कलमिति । युगाद्याः कीर्तनप्रचारकं तद्गुणं जानन्तः
तद्गुणप्रद्वयात् सारभागिनः तस्य सारभाग एव प्राप्नोति यत्ते
येषां ते । ननु कथंरपादोषवत्त्वात् कथं ते सारभागमेव गृह्णन्ति
सत्यम् यथा अपारशुखवत्त्वमपीत्याह । वनेति । सर्वैः सर्वदुर्ग-
प्राप्यः यत्तुक्तम्—

इयावन् कृते वज्रं वक्ष्येतेनायां द्वापरेऽर्धवत् ।

वदाप्रोति तदाप्रोति कलौ सङ्कर्षे केवलम् ॥

इति ॥ ३६ ॥

सर्वेषामसारमाह । नष्टत इति । इह भवः प्राप्नुयवायेषु द्वाव-
तां भ्रमं प्राप्नुवतां परमां द्योति मक्तिं परमामिति विशेष-
योपस्थानात् ॥ ३७ ॥

साधुसङ्गजनिता केवला भक्तिः कदाचैव प्रायेण कथ्यते
इत्याह । कृतादिष्विति । यत्र बहवो नारायणपरायणास्तत्कृति-
मात्रार्थिनस्तत्रावश्यं तेषां सङ्गमनो भक्तिस्ततः प्रेमभक्तिश्च
सम्भवेदित्याकाङ्क्षयेति भावः । चकाराङ्गोद्घोदयोः ॥ ३८—४०

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

“श्रुतेषु सत्ययुगे च तथैवाथर्वेणामसु ।

पुराण्ये सोपनिषदे तथैव उयोनिषदुज्जुन—

सांख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च ।

बहुनि मम नामानी”ति मोक्षधर्मे श्रीकृष्णवचनात् सर्वाणि
नामानि—

सर्वे कृष्णः स्यावरं जङ्गमं च ।

विश्वमात्मनं विश्वमेतं प्रदीहि ॥

यत् प्रशस्तं च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभम्

तत्सर्वं केशवोऽचिन्त्यो विपरीतमतः परम् ॥

एतादृशः केशवोऽयं स्वयभूताराधयः परमसाधव्यश्च
मध्याद्यन्तो जगतस्तत्स्थुपश्च सर्वतो यो भूतानां प्रभवश्चाववर्त्तते
राजधर्मे सर्वज्ञस्य हेतुमत्स्य वचनात्सर्वाणि कृपाणि च—

पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः ।

कृष्णो जायन्तदामासो वृक्षे सूत्रे इवोदितः ॥

भीमस्तान्द्रो हृषीकेशः सर्वदेवतपूजितः ।

प्रह्ला तस्योद्भूतमवस्तथाहं च लज्जाटनः ॥

शिरोरुहंश्चो ज्योतीषि रोमेषु च सुरासुराः ।

श्रुतयो देहसम्भूतास्तथा लोकान् शाश्वताः ॥

इति दानधर्मे शिववचनात् सर्वदेवपूजितत्वं सर्वकारणत्वं च—

देवर्षिभूतामनूणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ! ।

सर्वार्त्तमना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् ॥ ४१ ॥

स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्धभावस्य हरिः परेशः ।

विकर्म यश्चोत्पतितं कथञ्चिदुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ॥ ४२ ॥

भीमशङ्खदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्मिन्नोद्भव इत्यादि तथा रावणनाशनः ।

विभीषणस्य भगवान् रावणो बाह्यनाशनः—

सुग्रीवरजस्रहाता च बहिराजपहारकः ॥

इति हरिवंशे गण्डवचनान् रामादिमूर्तिधारितं च भीष्मस्य प्रसिद्धम् जतो महापुरुषादिनामभिः शिवादिपुत्रस्येन च भीरा-
माद्यवतारगुणवर्णनेन च कठो भीष्मस्यस्तोत्रेण मुमुक्षुभिरि-
च्छाद्येन स्तुतिमाह । ध्वजमिच्छादि स्तोत्रकथनेन । हे महापुरुष !
पुरुषसूक्तादिष्वेकैकदेश्य हे प्रव्यतपाव ! नानावतारैः भक्तपात्रेण
वन्द्यस्व ते चर्यारविन्दं वन्दे कथम्भूते ध्वजं ध्यातुं योग्यम्
सर्वेष्वेव सर्वत्र सम्पन्नः ध्वजस्य हेतवः बाह्याऽभ्यन्तरेः शत्रु-
भिर्वैः परिभ्रमोऽनादरस्तं हन्तीति तथा तत् किञ्चाभीष्टदाहं
मनोवाञ्छितपूरकम् किञ्च तीर्थास्पदं गङ्गाद्याभ्यन्तरेण परमकी-
र्त्तव्यत्वेन च परमशुद्धिहेतुभूतम् किञ्च शिवविरिञ्चिभ्यां नृतं
स्तुतम् ननु तादृशं समर्पादृशं किमर्थं नृतं तत्राह । शरण्यमा-
भ्यवधार्यं तथोरपि रक्षकमित्यर्थः । ननु शिवाविजुतमस्माकं
हृत्तोचरः कथं स्वात्तत्राह । भूत्वासिहं सर्वभूत्यार्तिहरम् किं
बहुना भवादिभ्योऽं संसारसमुद्रतारकम् ॥ ३३ ॥

हे धर्मिष्ठ ! प्रार्थयन्तस्मा पितृनाकवेन चर्ययमगात् प्रवि-
बक्षितत्वात् सन्निः द्यितवा प्रियवा भीसीतवा रंजितं माया-
मृगं मारीचं यन्मायवाच्यं तत्ते चर्यारविन्दं वन्दे ॥ ३४ ॥

वपसंहरति । एवमिति । युगानुक्रपादृशं युगानुसारेण प्रवृ-
त्तादृशं वेदतन्त्रोक्तप्रकारादृशम् ॥ ३५ ॥

चारमगिनः सारमादिभ्यः ॥ ३६ ॥

इह कथौ जतः सङ्कीर्तनात् वतः सङ्कीर्तनात्परमां शान्तिं
लोचय ॥ ३७ ॥

अथ एव कृतदिषु संस्थिताः प्रजाः कथौ सम्भवं जन्मे-
च्छन्ति जत एव नारायणः "महं सर्वेष्व प्रथमो जतः सर्वे
प्रवर्तते" इति स्मृतिगीतः सर्वतरसमूहप्रवर्तको भगवान्वा-
सुदेवः परावयं वाचां ताः कथौ सम्भवं प्राण्य नामसङ्कीर्त-
नादिनारायणमक्तिनिष्ठां आत्माचार्यानुग्रहात्प्राप्तुमर्हतीत्यर्थः "यो
वन्द्यः स एव स" इति वचनात् ॥ ३८ ॥

वाचां सम्भवस्थानांवाह क्वचिद्विज्ञादिसाहज्याभ्याम् । कचित्
कचित् भीमहृदावनपुरुषोत्तमस्यैवादिषु पुष्करप्रवागेनैविवारयया-
दिव् संज्ञेयं च भीमधुरादिषु पुरीषु च सर्ववेदपुराणप्रसिद्धास्तु
गङ्गायमुनासरस्वत्यादिनदीषु च भूरिशः बहुशः द्रामिदेषु च
वासुदेवः प्राबो मक्ताः भविष्यन्तीति साहज्यबोरण्यः ॥ ३९—४० ॥

भाषा टीका ।

हे शरणागतों के रक्षक आपका जो ध्यान करने को
योग्य संसार का नाश करने वाला मनोरथ पूर्य करने वाला
तीर्थों के मुख्य पवित्र कारक महादेव ब्रह्मादिकों से नमस्कृत
शरणागत रक्षक भक्तों का दुःख निवारक संसार सागर का
जहाज ऐसा चर्यार विन्द तिसको मैं वन्दना करता हूँ ॥ ३३ ॥

भीरामावतार में जो चर्य धर्म कि निष्ठा करने से पिता के वचन
पालने के वास्ते देवों के भी चाहना के योग्य राज्य बक्षी
को छोड़ कर अङ्गुष्ठ को चला गया फिर जानकीजी के दृष्टा
करने से माया मृग के पीछे दौड़ा तिस चर्यारविन्दको
मैं वन्दन करता हूँ ॥ ३४ ॥

इस प्रकार से युगों में होनेवाले मनुष्य उन युगों के
कर्म नाम कर्षों से सम्पूर्ण कर्षाओं के ईश्वर हरि भगवान्
का पूजन करते हैं ॥ ३५ ॥

जो लोग गुणों के जानने वाले हैं पार भजने वाले हैं
भेष्ट हैं वे लोग कलियुग की प्रसंसा करते हैं क्योंकि इस
युग में हरिनाम सङ्कीर्तनही से सर्वोपे भिन्न होने हैं ३६

इस संसार में भ्रमने वाले देह धारियों को इस से उबाहा
कोई लाभ नहीं है जिस नाम सङ्कीर्तनसे परम शान्ति प्राप्त
होती है और संसार छूट जाता है ॥ ३७ ॥

हे राजन् ! सत्ययुगादि को मैं भी प्रजा सब कलियुग में
जन्म लेना चाहने हैं क्योंकि कलियुग में नारायण के परम
भक्त पुरुष उत्पन्न होंगे करके ॥ ३८ ॥

हे महाराज ! कहीं कहीं पृथिवी में थोड़े-२ होंगे द्राविड
देशमें बहुत होंगे जहाँ कि ताम्रपर्णी नदी है कृतमाया है
पर्वशिनी है वही पवित्र कावेरी महा नदी है हे मनुजेश्वर
उहाँ के जो मनुष्य उन नदियों के जलो को पान करते हैं वे
निर्मल बुद्धि वाले होकर नारायण वासुदेव के भक्त होते हैं
इसदेश में भवे भक्त भक्तिमान् श्री भीमशङ्खकोपजी
भीरामानुज श्रीमद्भक्ति मन्त्र हैं ॥ ३९—४० ॥

भीमशङ्खमिदं कृतमाचार्यदीपिका ।

भक्तस्य विभिन्नपेक्षनिवृत्तः कृतकृत्यतामाह । देवर्षीति । प्राप्ताः
पोष्याः कुटुम्बिन इतरं देवाद्यः एतेषां यथाऽभक्तः श्रुणी जन
एव तेषां किकरस्तदर्थं निर्यं पञ्चयज्ञादिकर्ता तथा च स्मृतिः
"हीनजातिं परिक्षीयमृणार्थं कर्मकारये" इति जयन्तु न तथा
कोऽसौ यः सर्वभावेन भीमशङ्खं शरण्यं गतः कर्तं कृतं परिहृत्य
यज्ञा कर्तं भेदं परिहृत्य कृती जेहन इत्यस्मात् वासुदेवः सर्व-
मिति बुद्धयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भीराधारमण्यदासगोखामिविरचितः

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

उक्तयथा भक्तिविशिष्टोर्विष्णोर्विष्णोः पृथगे तथा चित्रकनौ तत् हरिकर्तृकविकर्मधूतनं परंशः परंशं ब्रह्मादीनामपीशो नियन्ता तदाहामनने यमस्य का शक्तिरिति भावः “भुक्तिस्तुती ममेवाहं यस्ते उद्वह्य वसन्ते ब्राह्मच्छरी मम ह्यपी मङ्गलौघिनि नैष्णय” इति सकलं वाक्यं गम्भिरं भयं भक्तः अर्थितो पापक्षयार्थितम् ॥ ४२ ॥

अयमर्थाः पुत्रान् नवयोगेश्वरान् प्रीतः अनन्यशरणस्य माहात्म्यभूतत्वा हृष्टः सोपाध्याय इति तत्सङ्गितमपि कृतार्थं- त्योक्त्या साधुसङ्गमहिमातिशयो बभञ्जितः जपूजयदिति वैष्ण- वानां विष्णुवत् पूजनमभिप्रेतं तत् सत्कृतिमात्रम् “अर्थेपिवा तु गोविन्दं तदीयासाध्यैस्तुभः । न स मागवतो ज्ञेयः केवलं द्वात्मिकः स्मृतः” इत्यादि स्मृतेः ॥ ४३ ॥

ततः पूजनात्पतरं धर्मान् भागवतधर्मान् भवणकीर्तनादीन् परमां गतिं भविकुयठम् ॥ ४४ ॥

तत्रापि परं यावत्सं किं साधकभक्तवत् काका नेत्यायः सवन्तः परस्व भीकृष्णस्य निष्प्राप्तत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥

तथैव भीष्मामिच्छयात्मानुस्थानिका शास्त्रप्रक्रियेत्वाद् पूरितं कृतार्थतामापादितं पुत्रतामगमदिति प्रकट्योक्त्याभिप्रायेण निर- खीकार्या “जयति जननिवास” इत्याद्यनुसारेण निरूप्यतात् ॥ ४६ ॥

तथैव टीकाकृतमिष्टिः तत्रेत्यादि भागवतधर्माणां यत् सर्वेषां सारभागो वासस्त्यमिति वाच्यं तस्य निष्पत्तेर्निरूपसिद्धः शोभितः ब्राह्मणाद्यपराधमासादपि दूरे रक्षित इत्युक्त्या भविष्य- दपराधस्य तत्कारणस्य च भाविकलीलामयसममिष्यजि- तम् ॥ ४७ ॥

एतदेव कृतार्थत्वमेव तत्साध्यं सच्चिदानन्दरूपं भवति निरवमेवास्तीति मोक्षेऽपि साम्योक्त्या ऐक्यमनादितम् “इदं ज्ञान- मुपाश्रित्य मम स्वाधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि मोपजायन्ते प्रबलेन वध्यन्ति चे”ति भीगीतांकेः “वयोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम निरञ्जनः परमं साध्यमुपैती”ति मोक्षेऽपि भेदमतिपादकभूतेभ्यो ॥ ४८ ॥

भीसुदर्शनसुरिक्तशुकपत्नीयम् ।

कृतयुगेऽपि सुकरं ध्यानं कलौ न सुकरम् जगत्सुकरं नृकथं ध्यानेन विना मुक्तिरित्यपेक्षायां सुकरोपायं दर्शयति देवर्षीति ॥ ४९ ॥

प्रपन्नस्योत्तरपूर्वाध्विरोधिष्यमाह । स्वपादयुधमिति । मजतः संभयतः इत्यर्थः अस्यभावसम्बन्धस्यको येन स व्यक्ताभावः ॥ ४९-५२ ॥

भीमहिरराघवाचार्यकृतमामवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत्र सकृत्सिर्जनैवेति सुकरोपायत्वेनाकं सकृत्सिर्जनं प्रतिव- श्चभूयस्त्वसमावृत्तं सुकरं मन्थानं राजानमाहव ततोऽपि सुकरं प्रपन्नमावपुपायं तस्य पूर्वोत्तराप्ररूपसकलप्रतिवन्धकविरो- धित्वं चाह द्वाष्ट्याम् । देवर्षीति । हे राजानवं देवादीनां पितृणां

च न श्रूणी अत एव न तेषां किकरः नासीदकारी तत्रासाः पोष्याः कुटुम्बिनः इतरे देवावयः पञ्चमहायज्ञदेवताः कोऽप्यो य कृत्यं परिहृत्य चरमस्तोक इवात्रापि यथा स्वप्रदायं पत्न्यागोऽध्याप्तव्यः शरण्यं शरणार्थं मुकुन्दं सर्वोत्तमा सर्वभावेन प्राप्यपापकभावेन शरणं गतः सोऽहं न देवादीनामृगात्पत्नेन संसृतिहेतुभूतमुक्तिवि- रोधिष्णुग्नयविरोधिष्वं प्रपन्नस्योक्तम् अनन पूर्वाध्विरोधिष्वं कथितं न देवादीनां किकर इत्यनेन तत्प्रीत्यावृत्तकर्मस्त्रिजकारो व्युद्भूतः परिहृत्य कृत्यमित्यनेन देवकैकुप्यकपवहादिकर्मसाध्य- फलाभिसम्पन्निरुक्तः ॥ ४९ ॥

स्वपादमूलमिति । हरिराभितद्विरतहरः परेशो भगवान् स्वपाद- मूलं मजतः संभयतः उपायोपेयभावेन स्वभावेनस्यैव । त्यक्तः अश्वस्मिन् देवतामराहो भाव उपायोपेयभावो वेम सः तस्य प्रियस्य हेतुगभायेपेतानि विशेषणानि नहि निरतिशयप्रीतिविषयगतो बोधः प्रीतिमतो धैर्यस्वपादकः किन्तु निराधिकीयो विषय एवेति भावः । बह्विकर्म शास्त्रविरुद्धं कर्म कथञ्चित्प्रमादविना उत्पतितं चेत्तत्सर्वं संतिविष्टो हरिर्धुमोति नाशयति ॥ ५२ ॥

धर्मानिति । धर्मानित्यादितारदोकिः जायन्तेयान् जवन्त्याः पुत्रान्मुनिर्कस्यादीन् उपाध्यायैः सहितः प्रीतः सन् पूजयामास हि निश्चितम् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः सर्वस्य लोकस्य जनस्य पश्यतः सतः सिद्धाः कथाव्ययः अन्तर्हृदिरे राजा निमिः तस्मात् सद्गुरुपदिष्टानुपा- तिष्ठन् परमां गतिं मुक्तिमवाप ॥ ४४ ॥

त्यमपीति । तत्रापि हे महाभाग ! वसुदेव भूतात्मन् इति शेषः एतान् जायन्तेयजनकसम्बाहसम्बाहितान् भागवतान् धर्माताभितः अनुतिष्ठन् भञ्जवा सिमाचविषितस्वरवा युक्तः सहितः निःसङ्गः देहदनुवन्धिषु आसक्तिरहितः मय जीवदशा द्रुपददेशः ततः परम्पदमिति शयः यावत्सं प्राप्त्यभि ॥ ४५ ॥

शास्त्रप्रक्रियेयमुक्ता युवां तु कृतार्थत्वेत्याह । युवयोरिति । कुतः यद्यस्मात् वां युवयोपुंजतामगमप्राप्तः अतो युवां कृतार्- थाविति भावः ॥ ४६ ॥

तावन्मात्रेण कथं कृतार्थेतरत्राह । दर्शयति । श्रीकृष्णं पुत्र- स्नेहं प्रकुर्वन्तोर्वा युवयोस्तस्य दर्शनादिभिरात्मा पावितः शोभितः भगवत्प्राप्तियोगो निरुक्ततत्प्राप्तिप्रतिवन्धकः कृत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तनु देहानुवन्धिषु स्नेहो वन्ध्यायैव मन्त्रकथं भीकृष्णे मौ पुत्रस्नेह आत्मपावनहेतुरित्यत्र विषयवैलक्षण्ययादिति किं पुन- र्शोयेनाह । वैरेयोति । शिशुपालादयो नृपतयः शयनाभनादौ यत् यस्मिन् भीकृष्णविषये वैरेयापि ध्यायन्तस्तस्य गतिविज्ञाना- दौराकृतधियः तत्तदाकारा धीर्धैर्वा ते तत्साम्यं तत्साध्य- मापुः किं पुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियां मवादशातां तत्साम्यं भवतीति नहि कस्मिन्निर्देहस्य तत्साध्यभावस्य इष्टं भीकृष्णेतु शिशुपा- लादीनां इष्टं यतो बह्विषयो वैरमात्र एव निरतिशयानुभाववान् किं पुनः स्नेहभाव इति भावः ॥ ४८ ॥

भीमहिजवजनीयंकृतपदरत्नवर्षी ।

(देवर्षिपितृभूतामृणां पूजकाश्च स्युः ॥ ० ॥)

सामान्यमुक्त्वा विशेषमाह । देवर्षीति । योऽसाधारण्यया परिचयेया सर्वोत्तमा शरण्यं मुकुन्दं शरण्यं गतो भवति

श्रीमद्विजयध्वजनीयेकतपहरनाथकी ।

मोऽयं देवादीनां किङ्करो ऋणी च न भवति । स्रोतमाश्वि-
नेति ज्ञेयः तेषां किङ्कुरः ऋणी च भवेत् तत्पर्यं सर्वात्मना
हरिमक्ताः सर्वथा हरिमक्ताः भक्ता इति त्रिविधाः तत्र देवशाः
सर्वात्मना भक्ताः देवाः सर्वथा भक्ताः तद्विदरे भक्ता इति
अत्रापि वे ये भक्त्या भिक्तास्ते ते अपरेषां स्त्रानि उक्तमयांश्च
आधरेषां किङ्कुरः ऋणी च न भवति—

सर्वात्मना हरेर्भक्ता देवशा एव केवलम् ।
देवास्तु सर्वथा भक्ता भक्ता एवेनरे स्मृताः ॥
हरिमक्त्यधिकेभ्यः किङ्कुराणां ऋणी तथा ।
हरिमक्तो नेतरेषां वासुदेववपाधयात् ॥
द्विषेव स्रोतमयांनि दानवानीतराणि च ।
दातव्येषां विमुच्येत नेतरेभ्यः कथञ्चन ॥
कथं देवाद्यनुपकृतो नमो मोक्षेऽपि वर्तयेत् ।
विश्वत्वात्तदधीनं हि अरूपं सर्वशो बतः ॥

इति स्मृतिश्चक्षुर्गृहीता ॥ ४१ ॥

एवम्विषयापि हरिमक्तस्य पूर्वोदयोपनतविकर्मणाधः पातः
स्वादिनि तत्राह । अपाद्मूलमिति । त्यक्तोऽन्वः स्रोतमोऽहमिति
भावो येन स तथा तस्य सर्वथा भगवद्भीनोऽस्मीति भावयु-
क्तस्येक्यः । कथञ्चिद्वचनद्वयत्वात् यद्युत्पन्नं विकर्मं तदुक्तं
इतरभक्तदेवा उदकादिभिरपि भीहरीस्मरणापूर्वकं पूज्या
अन्वया मोक्षो न स्वात् तदुक्तं—

उदकेऽत्र तमस्कारेः स्मृतिनिर्मनसा तथा ।
वतिभिश्चापि सम्पूज्य देवा मोक्षमिवाप्नुयुः
मध्ये विष्णुमनुस्मृत्य मान्यथा तु कथञ्चन ।
इति तत्रापि प्राधान्येन भीहरीध्यानं कर्तव्यं तत्सन्निधानसम्भ-
वविशेषादेवतास्मरणा—

प्राधान्येन हरिर्ध्वस्तस्मरणात्पराध्वः ।
ध्यानान्तरकालिध्वस्तस्मरणात्पराध्वः ॥
इति विशेषणनात् ॥ ४२ ॥

नारदः सिद्धेभ्यो भगवत्तत्त्वं विज्ञाय ततः राजा किमकरो
इति वसुदेवस्य हार्दं प्रश्नं परिहरति । धर्मानिति ॥ ४३—४६ ॥
आत्मा वेदः ॥ ४७ ॥

मुक्तेरन्तरङ्गसाधनं भक्तिरेवेति दर्शयितुं धैर्यप्रधानासुरा-
वेशाद्वैरमिभमकानामपि भक्त्या अस्त्रबाणं फलं भवति किमुत
नित्यानुरक्तधुञ्जीमिति केमुल्लेखमाह । वेरेवेति । शिशुपा-
कादिषु स्थिता असन्तस्तत्प्रामाण्यस्तस्माद्वैरयोग्यफलं नरका-
दिलक्षणायाः तस्याः सन्तस्तस्य हरेः साम्बं निर्दोषत्वा-
द्विषयं फलमायुः अनुरक्तधिवः केवलभक्ताः किं पुनः भक्ति-
बोधफलमाप्नुयुः किं वक्तव्यम् अतो भक्तिरेव मुख्येभ्यः
पीयूषकादिषु दैवेषु सुरांशः सन्नि सर्वशः ।
बहुमानफलं विष्णोस्तं वाग्यादाय सद्गतिम् ॥
विद्वद्व्यसं फलं यत् तदादायासुरास्तमः ।
वाग्यतो नैव विद्वदो विष्णोः कार्यः कथञ्चन ॥
इतिवचनात् प्रामाण्यकोऽयमर्थः आकृतधियः अजुञ्जी तदाका-
रवन्तः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयेकतपहरनाथकी ।

तेषां न किङ्कुरः किन्तु भगवत् एवेत्यनधिकारित्वं कर्तुं
भेदमित्यर्थे ततो देवतादीनां स्त्रान्त्वमिति यावत् एवमेवाक-
गारुडे—

अयं देवो मुनिर्वन्द्य एव ब्रह्मा बृहस्पतिः ।

इत्याद्या जायते तावद्यावन्नामते हरिम् ॥

इति ॥ ४१ ॥

न च विकर्मप्रायश्चित्तपदुक्तमोक्षं कर्तव्यं तस्य तच्छु-
रग्यस्य विकर्मप्रवृत्त्यभावात् कर्माश्चदापतितेऽपि विकर्मोऽपि
तदनुस्मरणेनैव प्रायश्चित्तस्याप्यानुर्वाक्यसिद्धिरित्याह । अपाद्-
मूलमिति । इति सन्निविष्टत्वे हेतुः । त्यक्तोऽन्वः स्रोतमोऽहमिति
देवतान्तरे भावो भगवताय भक्त्येन विकर्मभूतने हेतुः हरिः
स्त्रमावत् एव सर्वदोषहरः परेशः शक्तिश्चेत्यर्थः तत्रापि
प्रियरूपेणाग्रहतत्त्वेत्यर्थः ॥ ४२—४४ ॥

एवं तत्प्रश्नानुरूपमन्वाहितान् भगवत्सर्मांनुकथा तदीय-
प्रियोजोत्तरमाह । त्वमपीति । त्वमपि परं यावत्स काका त्वं
तु नेत्यर्थः सर्वतः परस्य भीकृष्यस्य नित्यप्राप्तत्वादिति
भावः ॥ ४५ ॥

किन्तु युवयोरिति जगदपि पुरिं कृतार्थतामापदित-
मित्यर्थः । तत्र हेतुः प्रकटलीलापि यद्वा युवयोः पुत्रताम-
गात् ॥ ४६ ॥

ननु तथापि जबयिजयवद्वाद्यापराधाद्विभोमि तत्राह—
वर्धनेति । पावितः दोषामासादपि दूरे रक्षित इत्यर्थः । तत्र
हेतुः । कृष्य इति । तत्रापि पुत्रस्तेहं प्रकुर्वतांरिति ताड्याय
युगयोर्महदेवागतरमिति भावः ॥ ४७ ॥

आस्तां युवयोर्वां भीकृष्यस्य सर्वोत्कृष्टभगवत्समा-
त्वात्साधारणानुरक्तजनानामपि सुतरां तत्पुत्रा गतिः किं पुन-
र्यदूनामिति तां प्रतिज्ञोच्यते केमुल्लेखमाह । वेरेवेति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयेकतपहरनाथकी ।

भक्तस्य नित्यमैमितिकभास्यतर्पणादिवश्याराहित्यमाह ।
देवर्षीति । आत्मा नरः पोषाः पितृमातृभार्यादयः देवाद्यः
पञ्चयज्ञदेवाताः एतेषां कर्मा यथा ऋणी भूत एव तेषां किङ्क-
रश्च तदर्थं नित्यं पञ्चयज्ञकर्ता तथा च स्मृतिः “हीनजार्तिं
परिशीयमृणार्तिं कर्म कारये” इति अयं तु न तथा कोऽसौ यः
सर्वभावेन भीमुकुर्वन् शरणं गतः यथा पृथ्वीपतिना अर्चि-
करत्वेन गृहीतस्य जनस्य मयद्वेष्टराद्यनुवृत्तिर्न सम्भवेत् कर्त्तुं
यथाभमविहितं कर्म त्यक्त्वा यद्वा कर्त्तुं मेदं त्यक्त्वावेति यथा
तरोर्मूलनिषेधनेनेति भावेन विष्णुपूजेन सम्भुते देवर्षीदयः साधु
पूजिता एवेत्यत एव “भक्त्या भवयाद्वा वा भया यावज्ज-
जायते” इति वदता भगवता अमक्तस्य कर्माधिकारो दूरी-
कृतः ॥ ४९ ॥

विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वा निषेधनिमित्तप्रयोजितनिवृत्तिमाह ।
अपाद्मूलमिति । त्यक्तोऽन्वस्मिन् देवतान्तरे भावः स्वयन्वृत्तिर्न
तस्य विकर्मस्य प्रवृत्तिरेव न भवेत् कथञ्चिद् प्रमादादिना

धीमहिष्मन्नाथकवर्तिकुलसाराधर्षिणी ।

हृत्पतितम् उत्पातकपेण जातं चेत् नपि हरिर्धुनोनि ननु विक-
मेवति भूले इत्युच्यते एव प्रभवो इत्युच्यते इति हरिरेव तं
इत्युच्यते न प्रियस्य भक्तस्य प्रियत्वादेवाद्युच्यते परेण इति
प्रतयेव तस्य पारमेश्वर्यमिति भावः । ननु, नायं पापक्षयार्थं
भजते नवाह । इति सक्तिविष्ट इति नहि वस्तुवाकिरिथितामवे-
क्ष्य इति भावः ॥ ४२ ॥

जायन्तेवान् जयन्त्याः पुत्रान् ॥ ४३—४४ ॥

भीमसुदेवस्य नित्यसिद्धमगत्पितृभावस्यापि भगवन् इव
नित्यमूर्त्तरपि भगवद्विषयैव भक्तिरसौत्कण्ठ्यनिमग्नस्य स्वस्मिन्
प्राकृतनरत्नामिमामालक्ष्य तं प्राकृतनरमिवोपदेशमागच्छा-
दिभिरानन्दयति । स्वमपीति षड्भिः । परं परमेश्वरं प्राप्स्यसि
॥ ४५—४७ ॥

ननु परमेश्वरे पुत्रसुखिरेवानर्थकारिणवानयोरपराधोत्पा-
दनादिति चेन्नैव प्रातिकूलभावेनापि कृष्णार्पितमनसा कृतार्थो
भवति किं पुनरनुकूलभावेन युष्मदाद्य इत्याह । वैरेण्येति ।
गतिविद्यासाधैर्वा विशिष्टा प्राकृतिः कृष्णस्वाकारस्तस्मान्
एव ननु तस्माधुर्वीर्यैर्वा ते स्वीयशक्त्यात्मना विकर्मणि व्यावृत्तः
सन्तः सार्वं सार्वं सायुज्यं च यथा योगमायुः अनुरक्त-
धिर्वा युष्मदादीनां तु किं पुनस्तत् ततोऽप्यधिकं प्राप्यं तस्माद्-
पराधस्य तु सम्भावनेन नास्तीति भावः ॥ ४८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु वासुदेवनिष्ठस्य देवादिकार्येष्वधिकारोऽस्ति नवेत्यत
आह । देवर्षीति । हेराजन् । वः कर्त्तुं कृत्यं परिहृत्य सर्वोत्तमा
भीमुकुम् एव मम स्थितिप्रवृत्तिहेतुः स एव प्राप्यः स एव
स्वप्राप्तावुपाय इत्येवं सर्वैः सम्पूर्णः भगवन् इतिरहितः य
आत्मा मनस्वेन शरण्यं शरण्यार्हं मुकुम् शरण्यं गतः स देवा-
दीनाम् ऋषी न भवति अत एव किङ्करो न भवति ॥ ४९ ॥

स्वप्राप्त्यर्थं भजतः सहर्षिणः, चिन्तयतः इदमेव निरपेक्षं
प्राप्तं चेति मत्ता सर्वतः अत एव त्यक्तः मय्यभावः) पाद-
मुक्षेते प्राप्ते प्रापके च भावो येन स तस्य अत एव
प्रियस्य इत्युच्यते कथञ्चित् यत्परकादिप्रापकं विकर्मो-
त्पतितं चकारात् यत्स्वर्गादिप्रापकं कर्मोत्पतितं पादभूजा-
सकस्य शुभफलके कर्मण्येव प्रवृत्तिर्नास्ति कुतः पुनरकर्मणि-
त्यत उक्तं कथाञ्चिदिति तत्सर्वं स्वप्राप्तिकण्टकम् हरिर्विधुनोति
निराकरोति ॥ ४२ ॥

धर्मानिरुपलक्षणं भगवद्भक्तमायोत्तराग्रप्रकारादीनाम्
जायन्तेवान् जयन्त्यपत्याम् ॥ ४३ ॥

भातिष्ठन् भञ्जविश्वासादिना अतृतिष्ठन् परमां भगवद्भा-
वापत्तिम् ॥ ४४ ॥

निःसङ्गः फलामिच्छन्निवृत्तः सन् ॥ ४५ ॥

भवता लोकलक्ष्मणार्थं प्रदत्तादिकं कृतं मयापि सामान्य
पुरुषमिव भवन्तं प्रति—

[४०]

स्वमप्येतामहाभाग ! धर्माभ्यासवताम्पुनः ।

प्राप्तयतः भञ्जया युक्तो निःसङ्गो वाक्यसे परम ॥

इत्युक्तं भर्षान्तु सभायः कृतार्थं एवेत्याह । युष्वेति । वा
युष्वोः ॥ ४६ ॥

कृतार्थतामाह । इत्येतेति । कृष्णे सहानन्दे पुत्र इतिस्नेहं प्रकृ-
तेतोर्वा युवाङ्गां र्शनादिभिः आत्मा देहः पावितः शोभितः ॥ ४७ ॥

एवं भीमसुदेवस्य सभायैव कृतार्थतामुक्त्येदानीमप्येषामु-
क्तमागवन्धर्मानिष्ठानां केमुनिकस्यावेन मुक्तिमाह । वैरेण्येति । वं भी-
कृष्णं शिशुवाखादयो नृपाः शब्दनाहो वैरेण्यपि । व्यावृत्तान्तवन्तः
भीकृष्णगर्भान्वासाहो आकृतधिवः आकृता तत्तदाकारा धीर्येवा
ते तस्य भीष्मसायमायुः किं पुनर्वक्तव्यमनुपकधिर्वा भागव-
तानां तस्मादयं भवतीति ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! देवता ऋषि सम्पूर्णं पितृगण इव सर्वो का
वह पुरुष ऋषी नहीं होता है न किंकर होता है जोकि सब
प्रकार सब के कर्त्तव्य को छोड़कर शरण्य रखक शरण्य मुकुम्
की शरण्यागनि को प्राप्त होता है ॥ ४९ ॥

तब परमात्मा हरि भी जो अपने शरण्य का भजन करता
है प्रिय है भग्य भाव को छोड़ने वाला है तिसका जो
कोई कर्म भूल से होजावे तो तिस सब को हरये में
स्थित होकर नाश कर देते हैं ॥ ४९ ॥

नारद उवाच ।

ये मिथिच्छेदर राजा इस प्रकार भागवन् धर्मों का सुन
कर प्रसन्न होकर अवर्ती पुत्र उन ऋषियों का उपाध्यायों
को साथ लेकर पूजन करने भवे ॥ ४३ ॥

तब तो सब छोड़ो के देखते ही ये सिख बाग भन्त-
धौन हांगवे राजा भी उन धर्मों के अनुष्ठान करके मुक्ति
का प्राप्त होगये ॥ ४४ ॥

हे महाभाग ! वसुदेवजी ! भाप भी सुने हुवे इन धर्मों को
भञ्जसे आभय करके निःसङ्ग होके परमगति को प्राप्त
होजाओगे ॥ ४५ ॥

तुम दोनों स्त्री पुरुषों के वश से सम्पूर्ण जगत् पूरि
रहा है जिससे कि भगवान् हरि ईश्वर तुमारे पुत्र होगये ॥ ४६ ॥

भीकृष्णजी के साथ वंश में आधिपत से भाषण से
शयन से आसन से आपने भीकृष्ण के साथ स्नेह किया
है तिससे आत्मा को पावित्र्य कर दिया है ॥ ४७ ॥

शिशुवाक पीड़ शाल्व मादि नृपमि वैर से भी भीकृष्ण
की गति विश्वास अवलोकनार्थका से उनका शयन आसना-
दिकों में ध्यान करने से उगयी समता को प्राप्त होगये
तो फिर अनुराग करने वाले तो कबो नहीं उनको प्राप्त
होगे ॥ ४८ ॥

माऽप्यबुद्धिमकृथाः कृष्णो सर्वात्मनीश्वरे ।

मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेऽप्ये ॥ ४६ ॥

भूभारासुरराजन्यहन्तवे गुप्तये सताम् ।

अवतीर्णास्य निर्वृत्त्यै यशो लोके वितन्यते * ॥ ५० ॥

श्रीशुक उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोऽति विस्मितः ।

देवकी च महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ॥ ५१ ॥

इतिहासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः ।

स विधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ननु पुत्रस्नेहश्चेन्मोक्षहेतुर्तीर्हि सर्वे मुरुषेरङ्गाऽह । मापत्य-
बुद्धिमिति । अपत्यबुद्धि मा कृथाः मडागमदृक्ताश्च ॥ ४६ ॥

ननु कथमीश्वरो मानुषः क्वात्कथं वा तस्य विश्वसृष्ट्या-
दिकर्तुः पूननाशोपयादिकर्माश्चर्यमिव निरूप्यते तत्राह । भूभार-
कृपा मसुग एव राजन्यास्तेषां हन्तवे तादृशं तुम निर्वृत्त्यै
मोक्षाय ॥ ५०—५१ ॥

इहात्मजं देहं शमलं मोहं विधूय ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय
कल्पते ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीराधारमयादासगोस्वामिविरचिता

टीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अपत्यबुद्धिं पुत्रसामान्यमिति मा कुरु मायेति कृपाप्रधान-
मनुष्यस्त्रीणाप्रकटनेन गूढं दुर्विश्लेषमैश्वर्यं यस्य तस्मिन् ॥ ४६ ॥

अवतीर्णास्याप्रपञ्चगोत्राकादिति शेषः । तथाचाप्रसिद्धनराकृति-
परब्रह्मत्वं ननु पार्थिवमनुष्यत्वमिति भावः ॥ ५० ॥

एतज्जक्तिपञ्चाध्यायीवर्णिततरुं मोहं प्रकटलीलावेशेन प्राकृ-
तापत्यमिति ब्रह्मशापमवच्छेद ॥ ५१ ॥

ब्रह्मत्वाय कल्पते योगबो मयति जीवन्मुक्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमयादासगोस्वामिविरचितायां टीपिकादीपिनी-

टिप्पण्याम् पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

अत्रान्यस्मिन्नादर्शे ३८ श्लोके कबौकचित् मक्ता मविष्यन्ती
त्यनेनान्वयः द्वाविडेषु च भूरिशः बहुशः बहव इत्यर्थं
अत्र कलौ प्रायशो मक्ता इति द्वाविडेषु भूरिशः सर्वस्मिन्
कबौ सर्वस्मिन् द्वाविडेचेति तत्र हेतुत्वेन पिबन्ति जलं तासां
मित्युक्तिः इत्यधिकपाठो दृश्यते ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीवे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

ननु सत्यमेतद्यत्कृष्णो लोकविद्वान् सोऽपि प्राकृतो मम पुत्र
इत्यत आह । मेति । कृष्णे केवलमपत्यबुद्धि मा कृथाः न कुरु
मडागमदृक्ताश्च तत्र हेतुत्वेन विद्यमानाः । योगेश्वराणां विविध-
विचित्रशक्तिमतामपीश्वरेऽद्यैवामानुषाणि चेष्टितानि स्वयैव दृष्टानी-
भावः । परे प्रकृतिविषयायेऽप्ययं तदन्तरात्मतत्वावस्थितत्वेऽपि
तद्वत्त्वोपसंस्पर्शरहिते स्वरूपतः स्वभावंतश्च विकाररहिते च
तन्वेवंविधश्चेत्तदसाधारण्यवशः किं न दृश्यत इत्यत आह । माया-
मनुष्यभावेन मायया सङ्कुलवार्तिकपाहेतुभूतया यो मनुष्यभावः
मनुष्याकारः तेन गूढमैश्वर्यं ईश्वरासाधारणाकारो यस्य
तस्मिन् ॥ ४६ ॥

किं तर्हि मायामनुष्यभावप्रयोजनमित्यत आह । भूभारेति

भीमजीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूयो भारकपा भसुराः भसुरसम्पदमिजाता राजन्वास्तेषां
निहृत्यै विनाशाय सतां साधूनां गुप्तये परित्राणाय चावतर्ष्यो
ऽस्य लोकस्य निधेत्यै सुखाय यशः कीर्तिं लोके जगति वितन्वति
सप्तस्यस्तमिदं शृण्वतः कीर्त्तयन्तश्च जनस्य निरातिशयानन्द-
प्रापणाय कीर्त्तिं विस्तारयति कृष्णोऽपत्यबुद्धिं मा कृया इति
सम्बन्धः ॥ ५० ॥

एतदिति । एतज्जारक्षोक्तमात्मनः मोहं तस्मिजपत्यबुद्ध्यात्मकं
जहत्तुः ॥ ५१ ॥

प्रकृतेनिहासभयणादिफलमाहा इतिहासमिति । पुण्यं वदतां
पुण्यबाधं शृण्वतां च यः पुमान्ममाहितचित्तो धारयच्छब्दादि-
पूर्वकमितिहासार्थमनुनिष्ठोत् सोऽस्मिन्मम जन्मनि शमये भगवत्-
प्राप्तिप्रतिबन्धकं पापं विधूय ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभूयं ब्रह्मभावः ब्रह्मसा-
ध्यमिति यावत् तस्मै कल्पते तत्साध्यस्य प्राप्तौतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उक्तायेमुपसंहरन् कृष्णोऽपत्यबुद्धिं विहाय सर्वेश्वरबुद्धि-
रेव कर्तव्येतिहाह । मापत्यबुद्धिमिति ॥ ४६ ॥

हस्तये हस्तुं "हस्तया उ" इति भूतिः अस्य विश्वस्य ५०-५१

ब्रह्मभूयाय स्वरूपोपपूण्यान्तर्वाय ॥ ५२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

सर्वत्र हेतुः मापत्येति । अपत्यसाधारण्यबुद्धिं मा कुरु यतः
कृष्णो "कृषिभूवाचक" इत्यादिबल्येण अत एव सर्वोत्तमनि सर्व-
वतारिणि अत एवेश्वरे सर्वेश्वरीकर्त्तरि अत एव परे तथापि
मायेति कृपाप्रधानमनुष्यलीलाप्रकटनं गूढं ज्ञातुमशक्यमे-
श्वर्यं यस्य तस्मिन् अत एवावय इति यद्वा ननु तर्हि
पुत्रस्तेहं प्रकुर्वतोऽरिति कथं पुत्रोचितः छेदः तस्मिन् श्लाघितं
स्तत्राह । मेति । अपत्यबुद्धिमा भकृयाः किन्तु कुतस्त्वेत्यर्थः
तत्र हेतुः कृष्ण इत्यादि बल्येणपि मायेत्यादिरूप इति पूर्व-
वत् ॥ ४९ ॥

कृपाप्रधानत्वमेवाह । भूमातेति ॥ ५० ॥

ततश्च एतदिति । मोहं ब्रह्मशापभयमयम् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मभूयाय सर्वेश्वरसमत्वाय कल्पते परममकृतापनेः ॥ ५२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमजिजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मात्तथा अनुरक्तधियैव भाष्यं ननुदासित्यमित्याह ।
मेति । सर्वात्मनीश्वरे मत्पत्यत्वमारोपितमेव न वस्तुत इत्यसंभा-
वनया कृष्णो वा अपत्यवदेव बुद्धिस्तां मा कृयाः मत्पत्य-
मेवावमिति कृष्णो पुत्रभावं कुर्दिति भावः । ननु मनुष्यस्य
मम परमेश्वरः कथं पुत्रः स्यात्तत्राह । मायेति । मत्पत्यत्व-
माप्यर्थं लोकदृष्ट्या मायया मनुष्यत्वेन गूणीकृतमैश्वर्यं येन अतो
मनुष्यस्य तव मनुष्यः कृष्णः पुत्रो भवेदिति भावः । परेऽवयवे
इति तदपि तस्य भेष्टत्वम् ऐश्वर्यवैभवाहित्यं च भवेदिति भावः ।
अत्र वास्तुदेवप्रबोधनाथमेव मायाशब्दः प्रयुक्तः वस्तुतस्तु कृष्णो
मनुष्यः स्वरूपेणैव तदपि मायाशब्दः स्वरूपवाची ॥ ४६ ॥
भूमात्कृपा भसुरा एव वे राजन्वास्तेषां हस्ततयेतान्-
हस्तुं सतां गुप्तये लभयेवामेव तेषां निहृत्यै सायुज्यप्रेमदानादि-
भिरिति वैपश्येनैर्घृणये पराहते ॥ ५० ॥

मोहं कृष्णो अपुत्रत्वस्वामाननं जहत्तुः ॥ ५१ ॥

शमलमविद्यां विधूय मोक्षं प्राप्नोति ॥ ५२ ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिययां मकचेतनाम्

एकादशोऽपञ्चमोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मायामनुष्याः प्राकृता मनुष्याः युभूतव्यः तद्विषयको यस्तै-
रज्ञात एव चरिष्यामीति भीकृष्णसङ्कुलपन्नेन गूढेश्वर्ये अस्यै
नित्यगुणशक्तिविमहारके परे निःशमानातिशये कृष्णो अपत्य-
बुद्धिं मा कृयाः भडागमः क्षान्दसः ॥ ४६ ॥

तर्हि मायामनुष्येषु किमर्थं तद्वतत्वं तत्राह । भूमातेति ।
भूमात्सुरराजन्वातां हस्तये तान् हस्तुं सतां सुरायां गुप्तये
स्वाये निहृत्यै मुक्तये मुमुक्षुणामिति शेषः ॥ ५० ॥

मोहं भगवद्विच्छेद्यैव भगवत्पुत्रपञ्चमपत्यबुद्धिम् ॥ ५१ ॥

इहास्मिन् लोके शमलं देहम् आत्मबुद्धिरूपमात्मनि ब्रह्मज्ञा-
त्मकबुद्धिरूपं भगवति देवतान्तरममबुद्धिरूपं मोहं विधूय
ब्रह्ममावाय कल्पने योग्यो भवति ॥ ५२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

सर्वात्मा भीकृष्ण के विषय में पुत्र बुद्धिमत् करना क्यों
ये कि वे परमात्मा हैं परमेश्वर हैं ऐश्वर्य को गुप्त करके मनुष्य
भाव वर्तमान हैं ॥ ४९ ॥

वे तो पृथिवी के भार रूप जो राजा हैं तिनके मारने
के वास्ते मौसपुरुषों के रक्षा करने के वास्ते अवतार लिये
हैं उनका यश लोक में विस्तृत हो रहा है ॥ ५० ॥

भीशुक उवाच ।

महा भागवान् वसुदेवजी इस बात को सुनकर बहुत

विस्मित होगये और देवकीजी भी विस्मित भई फिर उन
दोनों ने अपने संसारी मोह को छोड़ दिया ॥ ५१ ॥

इस पवित्र इतिहास को जो सावधानता से धारण
करेगा सो पुरुष इस जन्म में सब पापों को दूर करके
ब्रह्म गति को प्राप्त होगा ॥ ५२ ॥

इति भीमङ्गावत एकादश स्कन्ध पंचमोऽध्यायः

भीवृन्दावनस्य पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ५ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

—:—

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

—:—:—

श्रीशुक उवाच ।

अथ ब्रह्माऽऽत्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् ।
भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः ॥ १ ॥
इन्द्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ।
ऋभवोऽङ्गिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवताः ॥ २ ॥
गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणागुह्यकाः ।
ऋषयःपितरश्चैव सविद्याभरकिन्नराः ॥ ३ ॥
द्वारकामुपसङ्गमुः सर्वे कृष्णद्विदत्तवः ।
वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः ॥
यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहम् ॥ ४ ॥
तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्हिभिः ।
व्यचक्षतावितृताक्षाः कृष्णामदभुतदर्शनम् ॥ ५ ॥
स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयन्ता यदूनमम् ।
गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरम् ॥ ६ ॥

देवा ऊचुः ।

नतः स्म ते नाथ ! पदारविन्दं बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः ।
यस्मिन्गतेऽन्तर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ॥ ७ ॥
त्वं मायया त्रिगुणाऽऽत्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि लुम्पसि तद्गुणस्थः ।
नैतैर्भवानजित ! कर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्यवहितेऽभिरताऽनवद्यः ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

षष्ठे ब्रह्मादिभिः कृत्वा गन्तुं विज्ञापितं हरिम् ।
उद्धवः प्रार्थयामास स्वधाम नम मामिति ॥
अतः परमतिविस्तरेणाऽऽत्मविद्यां निरूपयितुं तत्प्रस्तावमाह ।
अयेति । आत्मजैः सनकादिभिरङ्गवात् द्वारकामिति चतुर्थे-
नात्मवः ॥ १—३ ॥
ननु तेषामुपेन्द्रादिरूपं मगवन्तं नित्यं पश्यतां केयमिति
दिरक्षा अत आह । वपुषेति येन । वपुषा नरलोक-
मनोरमः सन् सर्वलोकेषु यशो वितेने तदति सुन्दरं वपुर्वि-
श्ववः ॥ ४ ॥

व्यचक्षतापश्यन् ॥ ५ ॥

स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैः चित्राणि शृङ्गलावन्धमावाणि पदाम्ब-
यांश्च मास्तु तामिर्गीर्भिः ॥ ६ ॥
बुद्धीन्द्रियादिभिर्दृशन्ताविना प्राणेन च बलहेतुना दृष्टव्यमपि-
पातेन नता गणं नमस्कृत्यन्तः स्मेति विस्मये यथाहुः " दोऽर्थः
पदाऽर्थो जानुऽधामुखमा शिरसा हृद्या । मनसा वक्षसा चेति
प्रणामोऽष्टाङ्ग इति " इति कर्मशब्दात्कविस्मयाय विशेषणम्
कर्ममयादुरुपाशान्मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैरपि बरकेवलमग्नहृदि निक्षिप्यते
नतु दृश्यते तद्वयं नतः महो मागवमित्यर्थः ॥ ७ ॥
ननु मयापि दृष्टादृष्टकर्मकरणात्कुतो मत्पदारविन्दविक्षिप्तं

भीधरस्वामिकृतभाष्येर्दीपिका ।

कर्मपाशान्मुमुक्षुभिः क्लिबते तत्राहुः । त्वमिति । हे अजित ! अस्तामिदानीतनमिदमव्ययं कर्म त्वं स्वकं महदादिप्रपञ्चं सृजसि पालयसि संहरसि च तद्व्याप्तमन्वेव न पृथक् तुर्विमात्रं मनसात्मानैर्दुर्वितर्क्य तद्गुणस्यस्तस्या मायाया गुणेषु नियन्तृत्वेन स्थितः अथ च एतैः कर्ममिमंवाञ्छते न लिप्बते कुतः सो भवाननवद्यो रागादिदोषरहितः यतः स्वे आत्मरूपे सुखेऽनवद्योनेऽनाहुते अभिरतः अतस्त्वं कर्म कुर्वन्नप्यारामः परमेश्वर इति मुमुक्षुभिश्चिन्त्यस इति भावः ॥ ८ ॥

भीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

मां स्त्रधाम वैकुण्ठं नयेति प्रार्थयामास अतः पञ्चाध्यायीतः आत्मविद्यां परमात्मज्ञानं तत्प्रस्तावम् आत्मविद्याप्रसङ्गम् अथ नारदापेक्षानन्तरम् ॥ १ ॥

तदेव विबुधोति । इन्द्र इत्यादिना । तत्रेन्द्र इति सार्धं युग्मकं कृष्येति लुप्तद्वितीयात् न पृथक् पदं "सुपां सुपः सुलोपश्चे"ति स्मृतेः अनप्य वपुर्विद्वत् इत्यमे वोजयिष्यति ॥ २ ॥ ३ ॥

वेनास्तभूतोपेन्द्रादिरूपेण भीकृष्यावपुषा ॥ ४ ॥

अद्भुतं दर्शनं ददत इति दर्शने भीविग्रहो बह्व तं विस्मापनं अस्य चेत्युक्तेः ॥ ५ ॥

शृङ्खलबन्धो ह्येकं चित्रकाशं चकाराद्गणांश्च प्राह्यास्तद्वत् पूयैपूयै च नरमस्यवर्णपद्मद्वैरुक्तरोत्तरादिमयणं पद्मद्वयानां सादृश्येन शृङ्खलबन्धो विचारणीयः ॥ ६ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि भाग्युक्तेरेव मुमुक्षुभिर्यत् पदार्थान्द्वं चिन्त्यते तन्नु भावविग्रहेर्गतिं शुष्कमुमुक्षुणां तावन्तनेऽन्वयाता दर्शिता अस्मिन् पदार्थान्तरमयं तत्कारस्योत्तरपद्याद्यतकारेण शृङ्खलायन्त्रः तच्च तत्र त्वङ्करो न तकार इति वाच्यं काव्यमार्गे स्त्रो न गययत इति श्वाभात् संयुक्तधकारानुस्वारयोरविधत्तित्वादिति एवं परत्रापि ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

इष्टमैहिकं पुत्रपौत्रादिविवाहकर्म कर्म अदृष्टं पारलौकिकं यज्ञादि कर्म तयोर्मम करणात् मरकतकानुष्ठानात् इष्टादृष्टकर्तृभ्यो जीवेश्वरो मम विशेषभावात् कुतो ममेत्यादि योजनीयम् इदानीन्तनम् अवतारकालीनम् इदं मनुष्यनाट्यानुकूपं इष्टादृष्टकर्म आस्तां तदपि सृष्ट्यादिकमपि आत्मनि स्वरूपभूताधिष्ठान एव न पृथक् कुलाद्यादिवदिति अभिज्ञानिमित्तोपादानत्वमश्रुपगनं तत्र विवक्षाधिष्ठानत्वेनोपादानत्वमिति भगवान् शङ्करः स्वरूपशक्तिवेशनया निमित्तत्वं प्रधानशक्तिवेशनयोपादानत्वमिति तत्त्ववादिगुरुः सूक्ष्मचिद्विच्छरीरविशिष्टस्य सद्वाहकमुपादानत्वं स्थूलतद्रूपशरीरविशिष्टस्य कार्यत्वमिति हि श्रीवैष्णवाः आत्मन्वेव ननु पृथगिति स्त्रामिदवावधानं तु तत्रयानुक्तमिति सुधीभिर्विभाष्यम् एतैः सृष्ट्यादिकर्मभिः रागादिदोषरहितः इदं मया सम्यक् कृतमिदमसम्भगिति कर्तृत्वाभिनिवेशशब्द इत्यर्थः । आत्मरूपे स्वरूपभूते सुखे अनाहुते उपाध्यावरणरहिते अतः सृष्ट्यादिमहकर्मभिरप्यजितस्त्वात् इति हेतोः भावः वाच्यार्थो व्यङ्ग्यः ॥ ८ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

॥ १-६ ॥

बुद्धीन्द्रियप्राप्तमनोबोधोभिः नताः स्मः कावाप्तभावादिन्द्रियप्राप्तयोः भूततत्त्वस्वाधेवकाविकप्रणामे हेतुत्वं भावबुद्धेः भक्तियुक्तैः ॥ ७ ॥

आत्मनि सृजसि न कुलाद्यादिवदशरीरभूतं कार्यं सृजसि किन्तु शरीरतया स्वाधेवं कार्यं सृजसीत्यर्थः । तुर्विभाष्यम् अन्वैक्षित्यनुमशक्यं गुणस्यः गुणेषु स्थितः गुणानामधिष्ठितानामपरवद्य इत्यर्थः । तदेव विबुधोति । नैतेरिति ॥ ८ ॥

भीमश्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रबन्धिका ।

तदेवमस्यावचतुष्टयेन विप्रद्यापान्यथाकरणसामर्थ्याद्वाहरवप्रसङ्गानुप्रसक्तं निमित्तावन्तेवसम्बाहं निरूप्येदानीं विप्रद्यापानुमोदनान्तरवृत्तान्तमनुवर्णयति । अथेत्यादिना । अथ विप्रद्यापानुमोदनान्तरं ब्रह्मा चतुर्मुखः द्वैर्द्विषमानैः प्रजैः प्रजापतिभिर्मरीच्यादिभिश्चात्मजैः सनकादिभिश्च परितुतः द्वारकामण्डगादिति सम्बन्धः तथा भूतमन्वेवोः प्रजबोरीशः भवो यद्रः भूतमन्वेवशतमस्य परमात्मसापेक्षमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

मरुद्भिमंरुद्गयैः ॥ २ ॥ ३ ॥

कृष्यादिवद्वत्तः भीकृष्यां द्रष्टुमिच्छतः विदत्ताहेतुत्वेन भगवन्तं विश्रुतः । वपुषेति । येन वपुषा नरलोकात्मनोरमः सन् सर्वलोकमन्वापदं यथो विनेने विस्तृतवान् तेन वपुषा उपलक्षितं भीकृष्यां विदत्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

महर्षिभिर्महर्षिभिर्ब्रह्मादिभिः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धिभिः समृद्ध्यां विभ्राजमानां तस्यां द्वारकावामद्भुतं ददतते तथा तं कृष्यामवितृप्तान्बर्हीया येषां तथा भूताः स्वचक्षुतमदन्त ॥ ५ ॥

स्मरेति । भाव्यैः पुष्पैर्वदूतमं भीकृष्यां क्रावन्तः वर्धन्तः चित्राणि पदान्यथाश्च प्रतिपाद्या यामु तामिर्गीर्भिर्वर्गिभस्तुष्टुः ॥ ६ ॥

ता एव त्रयोदशश्लोकारिमका आह । नता इति । हेनाथ ! तत्र पदार्थान्द्वं बुद्ध्यादिभिर्नताः स्म कर्त्तारिक्तः नमस्कृतवन्तः यार्द्धमनःशब्दाङ्गां मानसिकः प्रणामो विषक्षितः चक्षुःशब्देन वाचिकः इन्द्रियप्राप्तशब्दाङ्गां कार्याकः कावस्वेन्द्रियप्राप्तयुक्तव्यापारव्याप्तबाध्य कायास्तभावात्करणत्रयेण नमस्कृतवन्तोभवाभेत्यर्थः । स्मशब्दः विवक्षितविरुद्धमभाविष्कर्त्तृ पदार्थान्द्वं विशिष्टवदिति । कर्ममपादुरवाशाद्दृढशशास्त्रमुमुक्षुभिर्मौकुमिकुम्भिमौवयुक्तैर्भोक्तयुक्तैर्जनैरन्तर्हृदि हृदयकमजमव्यं यत्पादाराविन्दं केवलं चिन्त्यते तादृशमधुना मांसचक्षुर्भिः साक्षात्कृत्य करणत्रयेण नमस्कृतवन्त इत्यद्यदितमेतत्संघटितमिति भावः ॥ ७ ॥

नानु यद्यहमन्तर्हृदि विचिन्तनीयचरणस्तर्हि भवतां जीवानां निव हृदयसम्बन्धात्प्रकृतिवद्वयत्तमूलसुखित्वदुःखित्वाविद्योपारिकमिति मां शरणं गता इत्यत आह । त्वमिति । त्रिगुणयासत्त्वादिगुणत्रयमयया भावया आत्मानं धारके तुर्विभाष्यमन्वैक्षित्यनुमशक्यं व्यक्तं स्थूलचिद्विद्विशारमकं जगत्सृजस्ववसि रक्षासि लुप्तसि संहरसि तद्गुणस्यः तस्यामायाया गुणेषु नियन्तृ-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

तथा स्थितः गुणानामधिष्ठाता न तु गुणपरवश इत्यर्थः अनेन प्रकृतिवद्वयबुद्ध्याः आत्मनीलनेन कुलादिबद्धरीरभूतं न सुखसि किन्तु आशीरतवाञ्छाविषये कार्यं सृजसीयुक्तं भवति सृजसीत्वेनेन न तत्र कार्यत्वं किन्तु कर्तृत्वमेवेति मयः कर्मवद्वयत्वं व्युद्भवति । नेति । हेऽजित ! कनात्वनामिमांश्चरूपव्यवभाव । एतैः सृष्ट्यादिक्रयैः कर्मभिर्नाज्यते न विध्यते सृष्ट्यादिकर्मणां खीला-रूपत्वेन पुण्यपापारमकत्वाभावाच्च कर्मवद्वयत्वं नमूखदुःखित्वादि-प्रसङ्गद्वयः तत्र हेतुत्वेन विशिष्यति । अहिति । यो मवाञ्छे स्वासा-भारण्डव्यवहितेऽनाहृतोऽपरिच्छिन्न इति बाधत् सुखं आनन्देऽभिरतः न तु वैषयिकसुखाभिरतः वैषयिकसुखाभिरतानामेव नर्ह्यतया कृतानां कर्मणां पुण्यपापारमकत्वं तन्मूखदुःखित्वादिकं चेति भावः । किञ्च नैवमिमेत्य विशिष्यति । अनवद्य इति न विद्यतेऽवद्यं हेवं वदमानुपास्वमानास्तेऽनवद्यः स्वयं हेवप्रतिभटः स्वसेवका-नामन्वनवद्यत्वावच्छेदार्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आभीष्टलोकप्राप्तये सकमुच्यमप्राप्तिप्रार्थनासुधाद्वीकृतचि-
त्तस्य हरेस्तद्व्यपनुष्ठानं अकुलसंहरथोपक्रमश्च समुद्रमक्तिस-
मुद्रमग्नौखोपसत्प्रकारश्चास्मिन्नप्याये कथ्यते तत्र प्रथमं ब्रह्मा-
दिप्रार्थनाप्रकारः प्रारब्धते । अथेत्यादिना आत्मजैरात्मनो मनसो-
जातैः सनकादिभिः संविष्टोक्तं विवृणोति । मन्त्रेत्यादिना ॥ १-३ ॥
द्विस्तुत्वे हेतुमाह । वपुषेति । सर्वलोकमलापहं यथा लोकेषु-
वितस्वन् भगवान्खलोकमनोरम इति येन तस्मादिति शेषः वा-
ञ्छयं कारिता तस्मान्मासीनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

माद्वैः पुष्पैः ॥ ६ ॥

वत्पदारविन्दमन्तर्हृदि बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिमानिभिर्दे-
वैश्चिन्त्यते ॥ ७ ॥

ब्रह्मादिदेवैश्चिन्त्यत्वे ततोऽप्युत्कृष्टवगुणेन भाव्यं तत्किमस्य-
निर्गुणस्वास्तीत्यत्राह । त्वमित्यादिना । मायया तद्विच्छया निधतया-
त्रिगुणया प्रकृत्या आत्मनि आत्माधारत्वेन व्यक्तं ब्रह्माण्डम्-
अचेतनस्य पुरुषसम्बन्धित्वेन प्रकृतिवशनादिच्छामात्रेण प्रकृत्या-
सृष्ट्यादिकं कथमुपपद्यत इत्यत्र वक्तं तद्गुणस्य इति प्रकृतिगुणेषु-
स्थित्या नियतैर्गुणैः । ननु गुणसम्बन्धाज्जीववत्पुण्यपापवत्स्य-
कर्मवद्वयता स्वादेवेति तत्राह । नेतैरिति । एतैर्गुणानिमित्तैः अनेन-
पुःखानुभवोऽपि नास्तीत्युक्तं भवति अत्र हेतुगर्भविशेषमाह ।
अहिति । बः प्रकाशरूपः वा प्राप्य इति धातोः बाल्यवगच्छति-
सर्वमिति सर्वज्ञ इत्यर्थः । अत एवाव्यवहिते स्वरूपसुखेऽभिरतः-
अत एवानवद्यः बुद्ध्यादिनिमित्तदोषाभावात् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भवे ।

अतः परमनिविस्तरणं भगवद्विद्यां निरूपयितुं तत्प्रस्ताव-
माह । अथेति ॥ १ ॥

तदेव विवृणोति । इन्द्र इत्यादिना । तत्रेन्द्र इति सार्धं युग्मकम्-
॥ २ ॥ ३ ॥

येन कृप्यास्त्वेन अन्तर्भूतोपेन्द्रादिकवेद्यः ॥ ४ ॥

कृप्यामन्तर्भूतमिति । अस्त्वापि विष्णोपनिमित्तः ॥ ५-७ ॥
त्वमिति । अत्र स्वरूपभूतहादिनीशक्तिप्रकाशिते ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसाराण्यदीर्घा ।

ब्रह्मादिभिः कृतं भेदस्यान्तर्हितं कुचं प्रभुम् ।

हात्वा स्ववेदवत् प्रेष्टुः पष्ठे आभिरमुख्यः ॥

आत्मजैः सनकादिभिः भूतानां प्राणिनां भवस्य कल्याणस्य ईशो-
दाता अक्षयमात्रं द्वारकामिति कर्मपदेन अतुल्यदोषकथेनाश्रयः ॥ १-३ ॥

येन वपुषा नखलोकमनोरमस्य कृप्यां द्विद्वय इत्यभेदोक्त्या-
वपुषः सकाशाज्जीवस्य यथा भेदस्तथा नेश्वरस्त्विति द्वापितं-
वपुःकम्—

देहदेहिनिभागश्च नेश्वरे विद्यते कचिदिति ॥ ४ ॥

तस्मां द्वारकायां व्यवसृत अपदपन् ॥ ५ ॥

स्वर्गोद्यान एवोपगौरुपगनैः चित्राणि शृङ्गबाणश्चप्राबाणि पद्मानि-
अथांश्च बासु तामिर्गोभिः ॥ ६ ॥

बुद्ध्या बुद्ध्याधिष्ठानेन हृदयेन इन्द्रियेणोति इन्द्रयां पद्मयां दोषयो-
चेत्यर्थः प्राणेन प्राणवता देहेनेति जात्याद्यङ्गाप्यपि लक्ष्यानि यथाहुः-
दोषयो पद्मयां च जानुश्यामुरसा शिरसा इत्या । मनसा वक्षसा-
चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग इति" इति नखरगारविन्दं केवलमन्तर्हृदि-
विस्थिते ननु इत्यने तद्वत् इष्टा नताः स्म अहो भावमिति भावः ॥ ७ ॥

अस्मदादिभिरीश्वरैरपि नमस्करत्वे तत्र दुर्धितकर्मपरमपरमे-
श्वरत्वमेव हेतुरित्याहुः । त्वमिति । वक्तं त्वत्वं तद्गुणस्यः तस्या-
मावाया गुणेषु निवृत्त्येन स्थितः सृष्ट्यादिकं कुर्वन्नपि एतैः कर्म-
भिर्भेदान् नाज्यते न विध्यते तत्र हेतुः यः कीयं सुखं अव्यवहिते-
अनाहृतोऽभिरतः ननु जीव इव स्वसुखे भावयथा प्रावृते साय-
रगयाभावादीनः अत एव स कर्मभिर्हितः एवं चत्वमननयः-
सन्तु सावद्यः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिच्छान्तप्रदीपः ।

तदेवं अतुर्भिरध्यायैः संक्षेपतो यथितं सपरिकरं भगवत्तर-
भगवदुद्भवसम्भवेन सप्तमाद्यंकेननिशान्तमैरध्यायैर्विस्तरतो-
यथोचितं भगवदुद्भवसम्भवादप्रस्तावं प्रथमाध्यायात्ते"भगवान् कृत-
सर्वाथे ईश्वरोऽपि तदस्यथा । कर्तुं नैच्छतिप्रसापं काञ्चकप्यममो-
दने"त्युक्तस्य विप्रशपापानुमोदनस्या नन्तरं वृत्तान्तं च निरूपयितुं-
वष्टाव्याचः प्रारब्धते । अथानि । आत्मजैः श्रीसनकादिभिः देवैर्द्या-
तनस्वभावेर्मूर्तिमद्भिर्देवैः प्रजैर्गैः दद्यादिभिः सह ब्रह्मा अक्षय-
मात्रं भवञ्च यथा द्वारकामिति वक्ष्यमाणेन पदेमाश्रयः ॥ १ ॥

इन्द्राक्षयः द्वारकामुपसङ्गमुरित्यन्वयः । इन्द्र इति पृथगुक्तिः

आदिदेवेषु तस्य प्रधानत्वात् ॥ २ ॥

ननु किञ्चिदपीयं द्वारकां ते ब्रह्माक्षयः उपजगमुरित्यत्राह । सर्वे-
कृप्याद्विद्वज इति ॥ ३ ॥

येन वपुषा यथा चिन्ते तेन अन्तर्भूतं कृप्यां व्यवसृत-
अपदपन् इति द्वारकान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

शुद्धिर्नृणां न तु तथेव ! दुराशयानां विद्याभ्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ।
 सत्त्वात्मनामृषभ ! ते यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ॥ ६ ॥
 स्यान्नस्तवाङ्घ्रिशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिरार्द्रहृदोद्यमानः ।
 यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्विष्यैहेऽर्चितः सचनशः स्वरतिक्रमाय ॥ १० ॥
 यश्चिन्त्यते प्रपतपाणिभिरध्वराग्रौ त्रय्या निरुक्तविधनेन ! हविर्गृहीत्वा ।
 अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममायां जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्टः ॥ ११ ॥
 पर्युष्टया तव विभो ! वनमालयेयं संस्पृधिनी भगवती प्रतिपत्तिवच्छ्रीः ।
 यः सुप्रणीतममुयाऽर्हणामाददन्नो भूयात्सदाङ्घ्रिशुभाशयधूमकेतुः ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतासिद्धान्तप्रदीपः ।

माल्यैः पुष्पैः चित्राणि पदानि अर्घ्याश्च वासुतामिः ॥ ६ ॥
 हे नाथ ! ते पदारविन्दं बुद्ध्यादिभिर्बन्धेन नताः नमस्कृत-
 वस्तः अनेनोपास्योपासकमाधो दर्शितः बुद्ध्यादिभिर्बन्धेन—
 दोषोपादाशयां जानुश्यामुरसा शिरसा दद्यात् ।
 मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग इति ॥
 स्तुतिस्मृत्युक्तलक्षणः प्रणामो दर्शितः स्मृति विस्मये विस्मय-
 मेवाहुः । कर्ममयाः उरवः बहवः पाशा यस्मिन् तस्मात् संसा-
 रात् मुमुक्षुर्भिराकेवधमन्तर्हृदि चिन्त्यते नतु दृश्यते तदर्थं
 साक्षाद्दृष्ट्वा नमस्कृतवस्तः अहो दुर्लभमयमवधमिति विस्मयः
 यन्मुमुक्षुर्भिराकेवधमन्तर्हृदि चिन्त्यते तत्पदारविन्दं नता इत्यनेन त्रैकाक्षिकमुमु-
 क्षुचिन्तनविषयं काष्ठाऽपरिच्छिन्नं भीकृष्णपदारविन्दमिति
 दर्शितम् ॥ ७ ॥

उपासकेभ्य उपासकैश्च वैद्यज्ञयनं दर्शयितुं विश्वजन्मादि-
 हेतुस्थं सर्वोपासकं स्वसुखामिरतस्थं सर्वोपासकपृष्ठस्थं च भगवत
 आहुः । त्वमिति । हे भजित ! तद्गुणस्थः मावागुणैर्निष्कृतेन
 स्थितस्त्वम् आत्मनि स्थास्मिन् सर्वोपासके माववा स्थासि-
 भूतवा अन्वेर्द्विभावं चिन्तयितुमशक्यं व्यक्तं चिद्विदा-
 र्त्मकं विश्वं सृजसि भवसि रक्षसि लुप्तसि संहरसि च
 अथच एतैः कर्मभिर्वाप्ताज्यते न चिन्त्यते यतस्त्वगनवद्यः
 स्वभावतोपास्तसमस्तदोषः किञ्च यस्त्वम् अवबोधिते अपरिच्छिन्ने
 ओ स्वासाधारण्ये सुखे अभिरतः नतु सृजसुखे अनेन विश्वसृ-
 द्वाधिकं जीवोपकाराय करोसीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

माया टीका ।

भीशुक उवाच ।

इसके अनंतर देवों के सहित प्रजापतियों के सहित
 प्रणाली द्वारका में आये और भूत भविष्यत्काण्ड के ईश्वर
 भीमहायिजी भी भूतगणों के सहित आये ॥ १ ॥

ईश्वर भगवान् देवों के सहित आये आदित्य वसु अश्विनी
 कुमार ऋषभ अङ्गिरस रुद्र विश्वेदेव साध्यदेवता ॥ २ ॥

गंधर्व अप्सरा नाग सिद्धचारण गुह्यक ऋषि पितर विद्या
 धर किन्नर ॥ ३ ॥

ये सब भीकृष्ण दर्शनाभिप्रायी होकर द्वारका को गये
 मनुष्य लोक के रमण कराने वाले भगवान् ने जिस शरीर
 से जगत् में यश का विस्तार किया जिससे कि सब
 लोगों का पाप नष्ट होता है उस मूर्ति के दर्शन को गये ॥ ४ ॥
 बड़ी सम्पत्ति से विराजमान उस द्वारका में जाकर उन्होंने
 अद्भुत दर्शन जिनका ऐसे कृष्णचंद्र का दर्शन किया ॥ ५ ॥
 स्वर्ग के वर्गावे के फूलों से बहुत नंदन को आच्छादन
 करने लगे और चित्र विचित्र पद अर्घ्य वाली वार्धियों से
 उनकी स्तुति करने लगे ॥ ६ ॥

देवा उचुः ।

देवता बोले हे नाथ ! आपके चरण कमल को हम वंदन
 करते हैं अपनी बुद्धि इन्द्रिय प्राण मन वचन से हमारा नम-
 स्कार है जिस चरण को कर्म सब संसार पास से छोड़
 ने की इच्छा से प्रेम युक्त होकर ममल्ल खोग इदं के भीतर
 चिन्तन करते हैं ॥ ७ ॥

आपनी अनित्य भावा से अपने ही रूप से इस अर्तक
 नीचे जगत् का तीनों गुणों के द्वारा सृजित हो और रक्षा करते
 हो और संहार करते हो और हे भजित ! इनके गुणों से आप
 युक्त नहीं होते हो जिससे कि आप अपने सुख स्वरूप में
 रमण करते हो और निर्दोष हो ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नत्वात्मात्मक्य किं कर्मकरयेनात् आहुः । शुद्धिरिति । हे ईश्वर
 हे ऋषभ ! दुराशयानां रागिणाम विद्या उपासना विद्यादिभि-
 तया शुद्धिर्न भवति सत्त्वात्मनां सतां ते यशसि अवश्येन सम्भू-
 तया परिपुष्टयाऽभिदृष्टया सच्छ्रद्धया यथा स्यात् परमपावनस्य
 यशसो वितानाय तव कर्मोपासकमिति भावः ॥ ६ ॥

तदेवं त्वद्यथाऽभ्येव शुद्धिहेतुरस्माभिरनु तवाङ्घ्रिर्दोऽस्तस्तवा-
 ङ्घ्रिर्नोऽस्माकमशुभाशयानां विषयवासनानां धमकेतुस्तदाहकः

भीमरत्नामिकृतभाष्यदीपिका ।

कथंभूतः यः चेमात्र मोक्षाच्च मुनिभिर्मुमुक्षुभिः प्रेमाद्र-
हृदा उल्लामान्धित्यमानः यश्च सात्वतैर्महैः समविभूतये समाने-
श्वर्वाच्च बासुदेवादिपूजैर्होतुः तेषु च कैश्चिदात्मवद्भिर्धीरैः स्वर-
तिक्रमाच्च स्वर्गमतिक्रम्य वैकुण्ठपातये सवनशक्तिकावमर्षितः ॥ १० ॥

किं च प्रवृत्तपाणिभिः संयतहस्तेर्हविर्गुह्यैवाध्वाराग्नौ
माहवनीबाहौ याज्ञिकैः चिन्त्यते ननु “वस्ये देवताये हवि-
र्गुह्येति स्वात्तां ध्यायेत्प्रवृत्तकरिणश्च” इति वचनात्तद्वन्ताश्चि-
न्त्यन्ते इति भावः । अथ निरुक्तेन विधिनेष्टादिकपेक्षया यत्पुरुषः
चिरञ्जित इत्यर्थः । इति किञ्च जप्यारम्भयोगे आत्माधिकारे योगे योगि-
मिरूप्यात्मनस्तत्र भाषा अष्टिमाहिकानां जिह्वासुमिरुत्तत्कामै-
र्बन्धित्यन्ते परममागवनेस्तु मुक्तैः परीष्टैः सन्तः पूजितः स
तवाङ्गिर्नोऽनुभाषयधूमकेतुः स्वादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ११ ॥

एतेषां च मुनिसात्वतादीनां पयसां सेषानां मध्ये परम-
मागवनेषु वक्ष्यामि तत्र प्रीतिरधिकेति संस्तुयन्ति । पयु-
ह्येति । इडभावइक्षान्दसः महं यत्र वसामि तत्रैव धत्तुमि पयुपि-
तापीव वसतीति प्रति परमीयच्छ्रीः संप्रसन्नानां भिन्नमना-
इत्यथो मवापयुषितयाऽपि अनुवाच वनमाध्याय मन्त्रैरर्पितेयमिति
प्रतिष्ठा सुप्रणीतं सृष्टुं सम्पादितम् यथा भवति तथाऽहं
पूजामादत्त स्वीकृतवान् सुप्रणीतमित्यहं शिवपश्यां या
तस्य तवाङ्गिर्नोऽनुभाषयधूमकेतुर्भूयात् यदाऽप्योऽङ्गिर्ननुवा
सुप्रणीतमहं यमाहृतसोऽनुभाषयधूमकेतुर्भूयादित्यन्वयः । अथ
बोधं सम्बन्धः । एतेषां ध्यानाद्येनादितिष्ठुर्वापि त्वद्यसि
प्रवृत्तसच्छावत् एव कृतार्था भगवतो यथाः प्रियत्वादित्याहुः
पयुह्यथा वशकान्तावित्यस्मात्परितः सर्वोऽङ्ग उष्टया कान्तया
शोभितया वनमाध्याय मन्त्रैरर्पितेऽहं यमाहृतया कीर्त्तितया वैज-
यन्त्या वनमाध्यायैव या मवान् सुप्रणीतमहं यमाहृतदित्यादि
पूर्वेष्वत् ॥ १२ ॥

भीमरत्नामिकृतसंगोष्ठाभिधिराचता
दीपिकादीपिनी टिप्पण्या ।

मनवद्यः शुद्ध इत्यत्र प्रकृत्यर्थमाहाचार्यशृङ्खलावन्धः । शुद्धि-
रिति । उपासना च प्रहोपासितित्यादि प्रतीकोपासना ननु भक्ति-
रुत्तरार्द्धे तदादेवतस्या उत्कर्षविषयमाणात्वात् सती चासौ भक्षा-
च्छति तथा निगुणा आत्मोक्तशङ्कासमाधानाच्च भाष्यमाह ।
परमपावनाशीनं तथाच भक्तसुखायैव तत्र जीवति फलितं
“मङ्गलानां विनोदाय करोमि विविधाः क्रियाः” इति भगवदुक्तेर-
वेति ॥ ९ ॥

पूर्वपक्षेन सङ्गतिमाह । तदेवमिति । तेषु च भक्तेष्वेव मध्ये
आत्मवद्भिः आत्मा स्वमेव नाथो येषां तथाच चिन्ताशम्भवा-
ङ्गीरेति स्वरुपात् वैकुण्ठप्राप्तये इति एवं चैश्वर्यैच्छुम्भा-
मावाहृत्प्रवैव वैकुण्ठप्राप्तेरभिप्रेतति पूर्वतो येषिष्ठयम् ॥ १० ॥

याज्ञिकैः भीमरत्नादीरिति सिद्धपदप्रत्यासत्तेरप्याहुते वस्ये
देवताये वां देवतामुद्दिश्य वषट् करिष्वन् वषडिति मन्त्रमुच्चार-

यन् इन्द्रादिकपेक्षेति बहुधादिकवत्तया ज्ञातेन एवं च तेषां त्रयी
तात्पर्येवेत्युक्तं सिद्धम् एतद्व्यापृत्तमप्येव पृथक् तत्तदेवताविधीयन्त
इति भावः । आत्माधिकार इति । आत्मनः परमात्मनोऽधिकारः
फलत्वेन स्फूर्तिर्योस्मिन्तस्मिन् योगे चित्तस्यैकाग्रयावस्थायां बहि-
र्भूतनिरासात् कारयेत्तथो योगस्तस्मिन् योगिभिरपि चिन्त्यते
परममागवनेर्नित्यमुक्तेः ॥ ११ ॥

मुनिसात्वतादीनां पयसां भिन्नि तत्र मुनयो मुमुक्षवः १ सात्वताः
साधकमक्ताः २ धीरास्तत्राप्येकान्तिनः ३ बाह्विकाः ४ योगिनः ५
परममागवनाश्चेति इ ये वद सवकास्तेषां मध्ये वक्ष्ये निवास इति
धातुः सेट् अत इडभावइक्षान्दसः पयुषितयेति तु साधुः यद्यपि
स्पष्टं तथापि पूर्वार्थे मङ्गलित्वयोगेनैव क्रममङ्गो जातः पयुह्ये-
त्यापेक्षकत्वेन ज्ञातो यद्वेति । द्वितीयेऽप्यर्थे आर्पणत्वकत्वेन तद्व-
न्वयमेनेति यद्यसि भक्षावतां सप्तमाधिकारिणां मुम्बादिपङ्-
क्त्योऽपि भैष्ठ्यं वदस्तत्तद्यथा एव माह्वारूपकत्वेन वक्ष्येति । अथ
वेति ॥ १२ ॥

भीमरत्नामिकृतशुक्लपञ्चम ।

यथा स्याच्छुद्धिरित्यन्वयः । कस्य चित् कच्चिदित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वर्गाधिगमनत्वाच्च तपः आर्द्रहृदा भक्तिमता मनसा
समविभूतये साध्यापत्तये सधनशः त्रिसन्ध्यं स्वरति-
क्रमाच्च स्वर्गातिक्रमाच्च ॥ १० ॥

परीष्टः प्राप्तुमभिष्वितः ॥ ११ ॥

पयुह्यथा यास्मिन्प्राप्तौ पयुषितया वनमाध्याय भीः संस्वर्द्धिनी
माध्यायाः भिन्नैर्त्वरङ्गिर्न सन्वन्धस्तद्वन् इत्यर्थः यः अङ्गिर्न ॥ १२ ॥

भीमरत्नामिकृतशुक्लपञ्चम ।

आस्तां तदुपासकानामनवद्यत्वावह इति वतस्वरक्तया-
भक्ष्यामात्रमर्चानन्तरमाध्यां निरातशयां शुद्धिमावदनीत्याह । शुद्धि-
रिति । ऐ इडय । सत्त्वात्मनां सरस्वच्युत्तमानसानाम् शृणु भगवत्क
दुराशयानां दुष्टः दृष्टशङ्कादिबन्धवन्मा आशब्दोऽतः करणं येषां
तेषामत्यन्ताशुद्धियुक्तानामित्यर्थः तेषां नृणां विद्यादिभिर्न तथा
शुद्धिर्मेवत् कथं यथा भक्षणेन सम्भृतया परिपुष्टया प्रवृद्धया
तव यद्यपि विषये सच्छुद्धया स्यात् मध्यमेन पूर्वोक्तमाग-
वत्परमकाङ्क्षावने भूते तदर्थेभक्ष्यां विद्या तज्जपज्ञानं तपोऽत-
शनादिकपञ्चकृत्वाभ्यासादिकपञ्च वा क्रिया यथाभमानुगुणक-
र्मयोगः ॥ ८ ॥

यतस्वरक्तयाभक्ष्यामेव निरातशयशुद्ध्यावहं विमुक्त ध्याना-
द्येनादिविषयस्वरङ्गादिभिरित्यादिमप्रायेणा मुम्बादिभिर्ध्यानांऽर्चितत्वात्
ङ्गीरस्मरप्रणर्तावपयोऽस्माकमनुर्गतिस्ताराव भवतिवि त्रायेयन्ते
स्वादिति । तवाङ्गिर्नोऽस्माकम अनुभाषयधूमकेतुः स्यात् अनुभा-
शयाः पापवासनाः तेषां धूमकेतुरेव धूमकेतुर्हि प्राणिनामनुभा-
वहस्तेषां निरासकः स्वादिति पायत् तं गीश्वरितापोऽङ्गाप्रामाणिभि-
क्षेमाच्च संस्तुतिनित्यारुपाय आर्द्रहृदा भक्तिमता मनसा उल्लामानः
आर्यमायाः चिन्त्यमान इति वानत् वक्ष्यामिभिः स्त्रात्मपरमात्मभा-

श्रीमद्भिरारववाचाचकुतभागवतस्य द्रव्यविका ।

यारव्यविकाः सारव्यैः पाञ्चरात्रैः समविभूतये समानैश्चर्यां स्वर-
नक्रमाय स्तगंशोकमनिक्रम्य नित्यविभूतिङ्गुमित्यर्थः । व्युहं वासुदे-
वादिभ्योहोपासने सवनशस्त्रिसंख्यं यश्चिन्त्यते इति अर्थितः ॥ १० ॥

किं च हे ईश ! प्रयत्ना निपताः पाण्डवो येषां नैः केवलैर्धर्मैककर्मैक-
प्रवणप्राप्तिभिरित्यर्थः । नैस्त्रयैः वेदत्रिचया निरुक्तो यो विधिर्विधाने
तेन हविस्त्रपुरोडाशादिकं गृह्णीत्वा ऽध्वराग्नौ भावयन्तीषादौ
यश्चिन्त्यते इत्यनु पठ्यते नञ् अध्वारमयोगिमिरध्वारमयोगे आत्म-
वायाग्न्यपह्नातयागं चिन्त्यते इत्यनुपज्जयते च आत्ममायां जिज्ञासुभिः
सांख्यैरित्यर्थः तथा परमभागवतैः परमैकाग्रिभिः प्रपत्तिर्नामैः
परीष्टः इष्टुमनौ परितो ऽवाप्तः परितः सेवित इति यावत्
परीष्टः पञ्चाप्तः प्राप्तमभिज्ञायित इति वा वरिष्ठ इति
पाठं वरिष्ठः भेदोर्ध्वोऽध्वः परमभागवतैश्चिन्त्यते इति सम्बन्धः यद्यपि
निरीक्ष्यसांख्यानां न पुरुषानिरुक्तः परमात्मा विद्यते तथापि
तेषां चिन्त्यस्य प्रकृतिविभूतारमस्वरूपस्य परमात्मेश्वरतया
तैरविज्ञातमेऽपि तस्य तदपुण्यस्तिष्ठविशेषात्प्राप्त्याप्त्या-
प्येनपयैवसिनेव भवति तत्पयैवज्ञानाभावाच्च न तेषां
मुक्तिरपि केवलमेवेत्यामप्रावेण्यात्ममायां जिज्ञासुभिश्चिन्त्यते
इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

ननु पायसादिषु बहुष्ववयवेषु सत्त्वापि किमित्युद्धिमेवबहु-
मस्यत्वे इत्यत्र योग्यतमत्वादित्यममलप्रायेयत्वे । पयुष्टवेति । हे
विभो ! भगवन्तां श्रीखंडमीधेः स्थापितापीति शेषः तव यद्यस्मिन्-
ङ्गो पयुष्टवा पयुष्टितवत्त्वा कर्त्तरि क्तः अङ्गुष्ठिपयैवत्वात्तद्विभवेति
विश्वस्यतेऽर्थः तथा वनमाज्जवा प्रतिपरित्यक्तं हस्त्रभापैः सपत्नीवत्
संस्पृष्टिनी स्पर्शवती बहुधैत्यर्थः । भियो वनमालाबाधस्त्वदङ्गु-
सम्मर्दस्तुल्यः सोऽग्रितगत्वास्त्वदङ्गुलिं संवर्त्तते इति भावः तदेवाहुः यः
अमुषा भिया सुप्रणीतमानीव समर्भितमहं मादद्दादानः
स्त्रीकुशांशः सोऽग्रिः सदा नोऽस्माकमशुमाद्यधूमकेतुः स्यात्
अस्य पूर्ववदर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थेकुतपद्वरत्नावली ।

तव कीर्तिश्रवणपूण्यसच्छ्रया संसारिणामपि सार्व-
कानां गुणनिमित्तपापाद्विषयाभावेनास्त्वन्तिकी शुद्धिमयति किमुत
तवेति भावेनाह । शुद्धिरिति हे ईश ! दुराशयानां नृणां तथा
विद्यादिभिः शुद्धिर्न स्यात् यथा सत्त्वात्मनां पुंसां तेन च यथासि
प्रवृत्तसच्छ्रया शुद्धिः स्यादित्यन्वयः । अनेन त्रयोऽपि गुणा
अशुद्धिरेतव उत नेति शङ्कापहस्तता सत्त्वगुणस्य भगवत्कथा-
रतिहेतुत्वाच्चुद्धिकरत्वेन ज्ञानजनकत्वेन मुक्तिहेतुत्वात् ॥ ६ ॥

अस्तु नित्यनिर्दुःखानन्दः सृष्ट्यादिकर्ता च ततः किमुमा-
कर्मिति तत्राहुः । स्यात् इति । यो मुनिभिः ज्ञेयाय भारद्वाजो-
हमागः यश्च सवनशस्त्रिकाञ्च आत्मविद्भिः स्वरूपविज्ञानावि-
द्भिः सात्त्विकैः पुरुषैः समविभूतिभिः समविकर्मैर्वासुदेवा-
दिभिः व्यूहार्थितः तव सोऽग्रिरशुमाद्यधूमकेतुः स्याद्वि-
त्यन्वयः ॥ १० ॥

पुनरप्येष्टि विशेषवर्णितः । अस्मिन्त्यत इति । अथवा वेदत्रयेण
निरुक्तविधिना खड्गविभूतिर्वा प्रवतपायिभिर्वाङ्गैः अध्वराग्नौ
विचिन्त्यते "उताप्ययं विकल्पो" इत्यभिधानं च आध्यात्मयोगे उत
परमात्मध्यानेऽपि आत्ममायाजिज्ञासुभिः योगिभिः परमभागवतैः
परीष्टः सम्बद्धं पूजितः ॥ ११ ॥

किञ्च येषां श्रीभगवती पयुष्टवा वर्जितमज्ञानभावाया निष्को-
त्फुल्लबांभज्यं पतितवा वनमाज्जवा सह प्रतिपक्षवत्संस्पृष्टिनी
संस्पृष्टिनी स्पर्शवतीव तिष्ठतीत्यर्थः—

अस्पृष्टिनी स्पर्ष्टिनीव श्रीरास्ते वनमाज्जवा ।

नहि स्पर्ष्टा इवो होषाः संविद्रूपां स्पृष्टाति ताम् ॥

इतिवचनात् यश्चामुषा भिया सुप्रणीतमहं माचनमाददानं आस्ते
यद्वा भववर्त्तितो धर्म आदानादिरवयवस्य कथं युज्यत इत्य-
त्राह । च इति । चः प्रकाशरूपः पूर्वत्र सच्छब्दरूपः अत्र तु
प्रकारान्त इति अनेन लोकाविवक्षयात्वेन हररवयवस्य पादस्या-
वयविवत् स्वातन्त्र्येणादानादिधर्मो युक्त इति ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाधिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विद्यादिसद्भावेऽपि दुराशयानामिति शुद्धमक्तिभङ्गाया अभा-
वात् विद्याद्यज्ञानावेऽपि सत्त्वात्मनामिति तद्भावात् तदेवं श्रुत्यव-
तामिति तथाप्ये किमुत पश्यतामिति मत्तसुखायैव त्वच्छी-
वेति भावः ॥ ६ ॥

मुनिभिरारमारैरपि ज्ञेयाय परमसुखाय सास्वतेभक्तैः आत्मा
स्वमेव नाथत्वेन विद्यते येषां तादृशैः समानां स्वर्गोपवर्गनरके-
ष्वपि तुरयायेर्द्धिना नारायणपरायणानां विभूतये परमसुख-
रूपायै स्वरतिकमाय इतरसुखमोगातिक्रमाय वर्त्तितः ॥ १० ॥

यश्चिन्त्यते इत्युक्तमाधिकारिपरम् अत एव अस्या निरुक्तवि-
धिनेति त्रयीतात्पर्यमर्थवसितविधिनेत्यर्थः । एतदज्ञानिनः प्रत्येव-
सा सा देवता पृथग्विधीयते इति भावः । तथा च समायेर्द्धयेन
अरण्यस्य अरण्योपनिपतुदाहरिष्यते अरण्यं पवित्रमिमा-
दिका ॥ ११ ॥

तादृशस्यापि अरण्यस्य खेषु परमानुग्रहं दर्शयितुमाहुः । पयुष्ट-
वेत्यर्थेन तदेवं पयुष्टापि लक्ष्मिदुःसहापि कथं सा न त्यज्यते
इति पूर्वपक्षमुत्थाप्य तमेव सिद्धास्तेन दर्शयति । च इत्यर्थेन
बोऽहि नोऽस्मत्कर्मकममुषा वनमाज्जवा करणभूतया महंणं सृष्टु
प्रणययुक्तं यथा स्वात्तया ददत् स्वीकृतवानिति अनन स्वेः
कदाचिद्यदत्तासीतामेव तदा श्रीभगवान् धृतवानिति स्थापितम्
यद्यपि तस्या मालावा दिव्यत्वात् पयुष्टत्वं न सम्भवति खड्ग-
श्च तत्रेयमिष्टभूषणात्वाच्च सम्भवति तथापि सप्रणयविनोदोकि-
मात्रमिदम् ॥ १२—१५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थेकुतपद्वरत्नावली ।

अतो यथा त्वत्त्वमेव तमस्यं तथैव त्वत्त्व एव अकम्प-
स्मरणादिविपयीकसंख्यमिमाहुः । शुद्धिरिति । हे ईश ! त्वोः विद्या-
दिमिस्तथा शुद्धिर्न भवति यतस्ताभिरैव दुराशयानां विद्यादिभि-
र्गर्भेण तुष्ट एवाशयः प्रायः स्यादित्यर्थः सत्त्वात्मनां शुद्धसत्त्ववपुषा-

माप का कारण कमल हम खोगों के पापों को भुझ

केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्ते भयाभयकरोऽसुरदेवचम्बोः ।

स्वर्गाय साधुषु खलेष्वितराय भूमन् ! पादः पुनातु भगवन् ! भजतामघं नः ॥ १३ ॥

नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुर्यमानाः* ।

कालस्य ते प्रकृतिपूरुषयोः परस्य शं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य ॥ १४ ॥

अस्यासि हेतुरुदयस्थितिभंयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः ।

सोऽयं त्रिणाभिरिखिलापचये प्रवृत्तः कालो गभीरस्य उत्तमपूरुषस्त्वम् ॥ १५ ॥

त्वत्तः पुमान् समधिगम्य ययास्य वीर्यं घत्ते महान्तमिव गर्भममोघवीर्यः ।

सोऽयं तयाऽनुगत आत्मन आण्डकोशं हैमं ससजं बहिरावरणैरुपेतम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

करने को भाग्य के मुख्य होवे कैसा चरखारविन्द है जिसको कि प्रेम युक्त हृदय से मुनि जन धारण करते हैं और जिस चरखारविन्द को आपके भक्तजन प्रायुज्य मुक्ति पाने के लिये आत्मज्ञानी हो कर स्वर्ग को बलघ्नन कर के वैकुण्ठ लोक को जाने के वास्ते चतुर्व्यूह रूप से पूजन करते हैं ॥ १० ॥

हे ईश ! जिस चरण को बाह्यिक लोग यह की भाग्य के समीप हवि की प्रदण्य कर के हाथ जोड़ कर वेदत्रय की कहा विधि के अनुसार चिन्तन करते हैं और जिस चरण को योगजन आत्म भाषा के जानने कि इच्छा से योग समाधि में चिन्तन करते हैं और जिस चरण को सर्वोत्तम भागवत जन सर्वथा पूजते रहते हैं ॥ ११ ॥

हे विभो ! जिस आपकी घनमाला के हृदय में रहने से यह जुड़ी है ऐसा जानकर सौमित्रसरीकी बरफी जी घेर करनी हैं नौ भी भक्तों कि बिह उस माळा से आप सब के और हमारे पूजन को प्रदण्य करते हो तिन आप का चरण हम लोगों के पाप नाश को भाग्य के मुख्य हो जावे ॥ १२ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

त्वच्छरणस्य भक्तपक्षपातः प्रमिष्ट एवेति स्तुतः प्राये-
वन्ते । केतुरिति । बाधवन्धनं त्रिभिर्विक्रमैर्युतः तत्र द्वितीयविक्रमे
सत्यलोकं गतस्तत्र पादः केतुरत्युच्छिन्नो विजयपञ्चज इव
तत्सम्पादयति त्रिपतःपताकः त्रिधा पतन्ती त्रिषु लोकेषु वा
पतन्ती गङ्गा पताका बरुष तथा सुरदेवचम्बोस्तत्क्षेत्रशोरुम-
बोमेभामयकरः साधुषु सुरेषु स्वर्गाय खलेष्वसुरेष्वितरायेतरस्मै
अधोगमनाय य एवं केतुरपस्ते पादः स भजता नोऽयं पुनातु
शोधयतु अधाक्षितं पाठे भजतां नः इति कर्मणि यद्यथै नद्याद्-
अतोऽस्मात्पुनरिति तथा च भुक्तिः " चरणं पवित्रं विततं
पुराणं येन पूज्यते तत्तुष्टतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूजा
प्रतिपाप्मानमरातिं तरेम । लोकस्य द्वारमधिगम्य पवित्रं उच्यते ।

भक्तजमानं मदस्त्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम्
चरणं नां लोकं सुखितां वधाति यति ॥ १३ ॥

ननु कुत्र देवासुरादयः परस्परं जयन्ति जीवन्ते च कि-
महन्तश्चरन्त माहुः । नस्तीति । मिथुर्मियोऽद्यमाना युद्धादिभिः
प्राप्यमाना ब्रह्मादयोऽपि यस्य तत्र वशे भवन्ति न तु अवे
पराजये वा स्तन्त्राः के इव नसि नासिकामाविष्य बद्धा
गावो बधीवर्हा इव कुतः कालस्य कलङ्कितः प्रवृत्तकस्य
तत्रैव कुतः प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्य तस्य ते पुरुषोत्तमस्य
पादो नः शं तनोतु ॥ १४ ॥

प्रकृतिपूरुषाऽयो परस्परमुपपादयन्तः काश्चिदेव पुरुषोत्तम-
माहुः । अस्येति । अस्य जगत उद्भाक्षीनां हेतुरसि कुतः भवत्कं
प्रकृतिर्जीनः पुरुषो महामहत्तरं तेषां काल निवृत्तारं त्वामाहुः
" भस्मरात्परतः परः महतः परमन्वक्तमन्वक्तात्पुरुषः परः पुरुषाश्च
परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति" रित्याद्याः भुक्तयः किञ्च
अयं भवत्सरात्मको यः काश्चित्प्रियाभिरुपि चानुभाष्यति
नामसो यस्य सोऽपि त्वमेव भवत्स्वमुत्तमपुरुष इति तथा च
गीतासु " यस्मात् चरमतीतोऽहमस्मिन्नादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि
लोकं धेद्वे च प्रापितः पुरुषोत्तमः " इति ॥ १५ ॥

त्वमेव प्रकृत्वाद्द्वारा जगत्सृष्ट्यादिहेतुरित्युक्तं तत्केन प्रका-
रेण तद्माहुः । त्वत्त इति । त्वत्तः पुरुषो वीर्यं शक्तिं समधिगम्य
प्राप्य बन्धा मायया सह महान्तं घत्ते कश्चिन्नस्य विश्वस्य
गर्भमिव सोऽयं महान् तस्यैव माययाऽनुगतः सत्तात्मनः सका-
शादयत्कोशं ससजं त्वनानुगतं इति पाठोऽपि तथा मायया
त्वयाऽधिष्ठितः सञ्जाति ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्त्वज्ञानं सत्पादयति त्रिषु लोकेष्विति तत्र द्विवि मन्दा-
किनी पाताळ भोगवती भुवि तु गङ्गाति क्षेत्रं चरन्मिति पवित्रं
शुद्धं विततं व्यापकं पुराणम् अनादि नित्यनूतनं वा येन पूनः
पवित्रीकृतः तेन पवित्रेण पापपर्वतात्मावर्कस्य शुद्धेन स्वयञ्च
पवित्रेण मरानि संसारवृक्षस्य लोकस्य वैकुण्ठस्य स्वोपासनाया

श्रीराजारामदासगोष्ठाभिरिचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

द्वारं प्रापकम् अभिषेकतः पवित्राद्भुजैरपि पवित्रं ज्योतिष्मत्
सुबोधिष्वपि भ्राजमानं महत्तत् खल्वे खलं प्रकाशम् असूनस्य
प्रेमानन्दस्य आराः प्रवाहाद् बहुधा वैशिष्ट्येण परवत् खरयं
लोके कमकजने सुचिता सुचितता सुभावदाहरणीयता
इषातु ॥ १३ ॥

तत्र देवासुरादीनां परस्परजबपराजबयोः ग्रहं किं करो-
मीति शेषः । तदेव काष्ठत्वमेव परस्व कारणम् ॥ १४ ॥

प्रकृतिपुरुषाणां प्रधानजीवाणां परस्वम् उपपादयतः युक्त्या
प्रतिपादयन्तः अनुमानार्थापरस्वतत्त्वं हि युक्तिरत्र हि प्रकृत्वादि-
मिष्यन्तुत्पन्नानुपपत्त्या तत्परत्वं सिद्धं प्रकृतेः परतोऽज्ञास्त्रीवात्
वर इति जीवपरत्वं महत्तत्त्वात् परमवर्णकं प्रधानं प्रधानात्
परस्तत्प्रवर्तकः पुरुषः परमेश्वरात् परं किञ्चिद्व्यवस्थितिं सा
पुरुषरूपा अत्र तच्छब्दस्य विषयधीहेतुत्वात् स्त्रीत्वं च हि
पुरुषः परमोऽवधारित्यर्थः । परा गतिः परमपुरुषार्थे इति भूति-
पदार्थः अतः काष्ठत्वात् गीतावाक्ये चरं प्रधानादिवर्णम् असुरा-
जीवात् ॥ १५ ॥

तत् सद्धारकहेतुत्वं यथा मायया सह बन्धनां मायावामित्यर्थः ।
अनुगतः स्वातः सन् भाग्यतः स्वस्मात् सकाशात् हेमं प्रकाश-
बहुवं पाठास्तरे तथा माययैव त्वयाभिहितः तत्तु शुद्धस्वरूपेण त्वया
विकारमसङ्गः स्यादिति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

त्रिपतत्पताकः त्रिधा पतद्गङ्गाप्रवाहपताक इतराव नरकात् ॥ १३ ॥

काष्ठस्य काष्ठशरीरकस्य ॥ १४ ॥

अस्यासीति । उद्यादिहेतुरसि एवंभूते त्वां, काष्ठमाहुः ।
काष्ठविशिष्टरूपेण सृष्ट्यादिहेतुरसीत्यर्थः । त्रिधाभिः समस्य-
नाशिकाहोरात्रनाभिः अवचने च ॥ १५ ॥

त्वत्त इति । प्रमोद्यतीर्थः कालः त्वत्तः पुमांसं विर्विमा-
गलं लब्ध्वा प्रकृतौ गर्भे धत्ते आद्यत इत्यर्थः । सोऽयं काष्ठः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारतवाचार्थकृतभागवतचन्द्रिका ।

निरतिशयशुद्धावहवाङ्मयपञ्चपातित्वाङ्गप्रमेय बहु मन्था-
महे इत्यभिप्रेत्य प्रार्थयन्ते । केतरिति । सोऽग्निः त्रिभिर्वैश्वदेव्ये-
र्विक्रमैः त्रिलोकसङ्काहकैः स्थापेयुक्तः तत्र द्वितीयाधिक्रमे सत्यलोकं
गतस्तत्र पादः केतुर्दिक्रितो विजयध्वज इव तत्सम्पादयन्ति त्रिप-
तत्पताकः त्रिधा पतन्ती त्रिषु लोकेषु वा पतन्ती गङ्गा पताका
बन्ध सः अनेन निरतिशयशुद्धावहवाङ्मयं सूचितं गङ्गा हि
जगत्पावनी तस्यास्तत्प्रभवत्वात् असुरदेव्यश्चोः तस्तेनो-
र्मन्त्राभयकरः अनेन भक्तपक्षपातित्वं सूचितं किं च नः
साधुषु खर्गाव सुखायासाधुषु इतराव दुःखाव च भवन्ति
स तव पादोऽग्निः हे भूमन् ! हे भगवन् ! मजतां सोऽस्माकमव-
पुनन्तु शोचन्तु असुरदेव्यश्चोर्मन्त्राभयकर इत्यनेन तथोर्मन्त्र-
[४३]

इङ्गप्रिसेवातदभावाद्वा जवपराजबोक्त्या तद्व्यवस्था सूचिता ॥ १३ ॥

तामेवाविकर्षणः प्रार्थयन्ते । नसीति । तसि नासिकावा-
मोता नासामावत्पञ्च बन्धाः बन्धिवदा इव प्रवाहावः तनुभूतो
देहिनः मिथुर्मिथः युद्धादिभिः अघमाणाः पीडयमानाः प्राशि-
ष्यमाणाः सन्तो बन्ध तव वशे भवन्ति वद्व्या भवन्तीत्यर्थः ।
प्रवाहाव इति परोहर्षानन्देशः कस्यान्तरीयप्रवाहादीनामपि तद्व्यवस्था-
मिप्रापकः तत्र हेतुत्वेन तं विशिष्यति काष्ठस्य कालशरीरकस्य
प्रवाहीनापि स्वयंही कुर्वन्तः काष्ठत्वापि नियन्तुः तत्र हेतुः प्रकृति-
पूरणयोः परस्व निलक्षणस्यैव परस्वैवभूतत्वात् एव पुरुषोत्तमस्य
तथाचाकं भगवन्तेव "यस्मात् सुरमतीतोऽहमसुरादपि चात्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्राथतः पुरुषोत्तम" इति तव खरयो-
घ्नितोऽस्माकं च सुखं तनोतु ॥ १४ ॥

प्रकृतिपुरुषयोः परस्व पुरुषोत्तमस्येत्यनेन ताङ्ग्यां परस्वमेव
पुरुषोत्तमत्वमिति सूचितम् तदेवोपपादयन्ति । अस्यासीति । अस्य
स्थूलसूक्ष्मादिभेदात्मकस्य जगतः उत्पत्तिर्नास्त्येवमानामुत्पत्ति-
स्थितिखणानां हेतुरसि अनेन पुरुषोत्तमशब्दसमानविषय-
परमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं सूचितं तथाहि उद्बहेतुरित्यनेन जग-
नस्तत्कारणत्वं फलितम् अत एव काष्ठानुपपत्त्योऽपि "तत्सृष्ट्वा तद्वातु-
माविश" इति श्रुतेः स्थितिहेतुरित्यनेनातः प्रविष्टव प्रशास्तेन
मर्त्यत्वं स्वावगतदोषास्पर्शश्चेत्युभयं फलितम् एतदेव हि परमात्म-
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तत्सर्वकारणत्वात्तत्परममिति तेनैव नियम-
नस्माद्वारिकं तथा च गीतं भगवता "यो लोकात्रयमाविष्टव विभर्त्-
व्यय ईश्वरः" इति परमात्मविषय एव पुरुषोत्तमशब्द इति तेनैव
गीतम् "उत्तमः पुरुषस्त्वस्यः परमात्मेत्युदाहृत" इति तदेवं परमात्मपु-
रुषोत्तमशब्दयोः समानविषयत्वं फलितं तत्र पुरुषोत्तमशब्दे "प्रशंसा-
यन्नेत्यर्थः" इति समासमभिप्रेत्य तत्समानार्थकविशेषणसमासविषय-
त्वमाहुः । उत्तमपुरुषत्वमिति । तत्रोत्तमत्वस्यावधिसापेक्षत्वा-
त्तमाहुः । अवयवोक्तं । अवयवजीवमहतामुत्तमपुरुष इति सम्बन्धः
"यस्मात् सुरमतीतोऽहमिति गीतावचनानुगुण्यार्थाच्चित्या अत्रा-
वयवकाव्यधिसापेक्षत्वात्पुत्तमशब्दस्य "सत्यविशेषः सांप्रत्यो-
क्तित्वं अर्थः समकथन" इतिव्यायेन नित्यसापेक्षत्वात्समासः यद्य-
प्यवयवजीवमहत्त्व इति पञ्चमीनिर्देश उचितः तथापि पुरुषो-
त्तमशब्दे नीचात्तमभावसम्बन्धावधारित्याः शेषपट्टया अपि
समासः साधुरिति ज्ञापनाय वृत्तान्निर्देशः तत्रावयवशब्देन
प्रकृतिस्वरूपं सृष्ट्येत्यनेन विवर्त्तनः जीवशब्देन मुक्तो नित्यश्च
महत्त्वत्वेन महदादिप्रकृतिकार्यं कृत्स्नं निवर्त्तितं पुरुषोत्तमशब्देन
"यस्मात् सुरमतीतोऽहमसुरादपि चात्तम" इति गीतावचनात् पञ्च-
मीनिर्देशमार्तपञ्चमीसमासोऽवयवगम्यते न च तद्विधावकाभावा-
त्तात्पर्यतत्पर इत्यनेन पञ्चमी भवेत्तत्र पञ्चमीतिबोधाधिमाणा-
देव तदुपलब्धः अत्र पञ्चमीपट्टीममाभ्याः पुरुषशब्दोऽवयवमुक्तो-
मभावव्यजीवमात्रपर इति संयमहेतुरित्युक्तं संहारहेतुत्वमुप-
पादयन्ति । काष्ठमिताकाष्ठशरीरकमाहुः कालशरीरकत्वेन सहार-
हेतुत्वमाहुः इत्यर्थः । कोऽसौ काल इत्यतस्तत्स्वरूपमाहुः । नः
त्रिधाभिः समस्यनाशिकाहोरात्रनाभिः प्राप्य चातुर्मोक्षानि नामि-
यस्यात वा स मस्यतन्नामः ॥ १५ ॥ काष्ठ उत्तमपुरुषत्वमित्याहुः इति
प्रवृत्तो गतीरयेगः कोऽयं काष्ठ उत्तमपुरुषत्वमित्याहुः इति
सम्बन्धः । अत्र शुद्धात् सृष्ट्या अति कर्तृपदाव्याहारः "परउद्यति-

भीमजीरामवचनचक्रतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रुपसम्पद्य क्षेत्र रूपेणाभिनिपद्यते स तत्र पर्वति स उत्तमः पुरुष" इत्यादिकाः भूतयः "अंशवतारं पुरुषोत्तमस्य ज्ञानादिमध्या-
न्तमजस्य विष्णो"रिष्यादिकाः स्मृतयः अनेन "अतोऽस्मि लोकं
वेदं च प्रथितः पुरुषोत्तम" इत्यस्यायं उक्तः अत्र च भगवद्गीता-
मास्ये वेदायांलोकनालोकयते इति लोक इति स्मृतिरिहास्यत
इति भाषितम् काळमाहुरित्यादिना गभीररत्नं इत्यन्तेन संक्षमहेतु-
त्वमुपपादितम् ॥ १५ ॥

अथ सृष्टिहेतुत्वमुपपादयामि । त्वत्त इति । पुमाननिरुद्धाख्यः
सः जगद्व्यापारोऽधिकृतः अमोघवीर्यः अमोघमप्रतिहनं सकूलप-
गात्रेण सृष्ट्यावहं वीर्यं सृष्ट्युपयुक्तविषयविषयशक्त्यात्मकं ब्रह्म
सः त्वत्तः सर्वव्यापकभूतास्मदधिकृत्य तावदाधिभूतं अस्वेति
तावदर्थस्य शेषविवक्षया यस्यां परिहृयमानजगत्सृष्ट्यर्थमि-
त्यर्थः । यथा प्रकृत्या महात्तममहत्त्वत्वात् वीर्यं भूते माधत्ते
कमिष गमैमिष पुरुषो बोधिति गमैमिष प्रकृतौ महत्त्वमुत्पाद-
यामासेत्यर्थः । प्रकृतावाहिनायाः परिणामसामर्थ्यरूपायाः शक्तः
कायंरुपतामहत्त्वस्य वीर्यं त्वत्त्वपदेशः सोऽयं महान् तथा
प्रकृत्या ऽनुगतः कारणात्तथा ऽनुगतः कारणाभूतप्रकृतिवद्गुण-
युक्त इत्यर्थः । आत्मनः सकाशादयदकोशं ससजं ब्रह्मकारतन्मा-
त्रमहाभूतोद्भयद्वारा सृष्टवानित्यर्थः । कथम्भूतं हेमम भावरथैः
पुष्टिश्चादिभिः सप्तभिर्बहिराहृतम् । अत्र सोऽयमित्यनेन भगवदात्म-
को महान् विवक्षितः । अयकोशशब्दस्तदन्तर्गच्छतिब्रह्मादिरुत्तमप-
त्तवस्तूनामप्युपलक्ष्यार्थो ज्ञेयः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयचक्रजतीयेकतपहरतनायकी ।

हे भगवन् ! भूतः ते पादो नोऽस्माकं जगतां स्वायं पुनातु
बस्त्रिविक्रमसतः त्रयो विक्रमा एव प्रशस्तकर्माणि ब्रह्म तथा
तस्य प्रशस्ते कर्मणि तयैर्यादि तस्य तव केतुध्वजध्वयो
वेदा एव पतस्वदलस्यः पताका ब्रह्म स तथा ब्रह्मासुर-
देवस्योः भयामवकरः किञ्च नः साधुषु स्वर्गाय सुखाय
लक्ष्मिपतराय दुःखाय भवतीति ॥ १३ ॥

सुखदुःखयोः कारणात्वेन हरेः पादस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षगिति-
भावेनाह । तस्योत्तमाय इति । सुखदुःखयोर्नियन्तार इन्द्रिया-
मिमानीनो देवाश्च यस्य पादस्य वशं वर्तते नसि नासि-
कायाम् मोता गावः स्वामिन इवः यश्च तनुभृतां शरीरिणां
आयुषि शतवर्षलक्षयो रज्यमानः * संवर्द्धमानः तावत्कालं
स्निग्धत्वात्ने अश्च दुःखहमिति अभिमानशून्यश्चेति तनुभृदा-
युषि रज्यमानस्य पुरुषोत्तमस्य ते चरणो नः शो तनोत्वित्यन्वयः
प्रह्लाया संपरितपकतां मृत इत्युच्यते नर इत्यनेन भीहरिसंयुक्तो
देहिनां विधावते तदभिमानशून्यत्वे हेतुमाह । प्रकृतीति । अत्रापि
हेतुमाह । काळस्येति । कालप्रेरकस्य तस्य सकाशात् परस्य
वा ॥ १४ ॥

* रज्यमान इति स्थिते अकः सवर्षो वीर्यं सोमया
इतिवत् रज्यमान इति अकारान्तपुल्लिङ्गशब्दोऽयम् अत्र विशेष-
स्तात्पर्यदीपिकातोऽवगन्तव्यः ।

अष्टादशविंशत्युत्तमपदाव्य काळ इत्यादिभेदाह । अस्व जगतः
उद्वादीनां हेतुरसि "प्रधानादिवसुत्पन्न"मिति भूतेः प्रकृतादीनां
जगत्सृष्ट्यादिवं कथमत्राह । अव्यक्तादीनां हेतुरसि अतः
कालः काळनिर्मातृत्वात् काळ इत्याह । काळमात्र इति "सर्वमिष
जहिर विद्युतः पुरुषादधी"ति भूतेः हेरेविधान्तरेण काळस्यैवाव्य-
त्त्वमाह । त्रिणाभिरिति । तिस्रश्चातुर्मास्ववशाया नामो ब्रह्म
स तथा गभीररत्नः अतर्कितापारवेगः सोऽयं काळस्यं त्वमिह
क इति तत्राह । उत्तमेति । पुरुषोत्तमशब्दाव्यः संहारक-
तृत्वं विज्ञेयम् । अस्मिन्नेति । अधुना यादवाद्यजिजगद्विराजे
प्रवृत्तः यथा पुरुषोत्तमत्वं विवृणोति । अस्म्येति । अनेन सर्वं
तद्विद्युतमभूदित्यत उक्तमव्यक्तेनि काळस्वरूपाज्ञाने अस्वा-
यमुत्पत्तिसमयः इति निश्चयो न स्वाद्व्योक्तं कोचिति काळ-
स्वरूपज्ञाना तन्निर्माता वा कीदृशः काळः येन तद्विशेष-
ज्ञानी स्वाद्व्याह । सोऽयमिति । हरिः न काळं विशेषतो जानाति
सोऽयं काल एवं विद्युष्ट इत्यव्ययः । कथमत्राह । त्रिणाभिरिति ।
अस्मिन्नेव समस्तप्रपञ्चस्यापश्ये संहारे च प्रवृत्तः अनेन
सृष्ट्यादिविशेषविशष्टं काळं जानातीत्युक्तं सधति अतद्व्य-
किमवसितमत्राह । उत्तमेति एवविधात्काळादप्युत्तमस्वमित्यर्थः ।
अनेन प्रकृतिपुरुषकाळमहत्त्वेऽयं उत्तमत्वात्पुरुषोत्तम इत्युक्तं
भवति । तदुक्तं "कालाज्जीवात्तयाव्यक्तान्महत्त्वोच्यते" इति ।
उक्तम् : पुरुषस्तस्माद्भगवांस्विष्णुरुच्यते" इति ॥ १५ ॥

व्यक्तं सृजस्वस्यासि हेतुरिति श्लोकद्वयेन कथितं सज्जनं त्वत्त इति
विवृणोति । त्वत्त इति । त्वत्तो ब्रह्मागदं जगदुत्पद्यत इति यदुक्तं तत्र-
धानमधिकृत्य प्रधानादिशब्दाव्याद्यान् रमादीनाधिकरणं कृत्वा वर्तते
तथादि महाप्रलये ब्रह्मया सह रममाणाकारायाख्यास्वत्तोऽवनीयः
पुमान् पुरुषनामामोघवीर्यो मधान् प्रधानामिमामित्वात्तन्नाम्नां
रमायां महात्तमिष स्थितं स्ववीर्यं गर्भं भूते पुरुषनामानं
चतुर्मुखं प्रधानाख्यं गायत्री च सृष्टवानित्येकोऽयं स पुमान्चतु-
र्मुखो महात्तमिष गर्भं महत्त्वामिषमारमानं अद्याभिधां गायत्री
च प्रधानताम्नां गावड्यां भूते सृष्टवानित्यपरः ताड्यां महत्त-
त्वाख्यभद्याख्यायां शेषोऽहंकारपरनामा जातः इत्यन्योऽयं "नारा-
यणाख्यः परमः शोत लक्ष्म्यान्विता लब्धे । स एव पुरुषाव्यं
तु ज्ञितीयं रूपमात्मनः । कृत्वा रमायां पुरुषनामानं तु
चतुर्मुखम् । प्रधानाख्यां च गायत्री ससजं पुण्यात्मकः ।
चतुर्मुखः स पुरुषो महत्त्वामिषं पुनः । प्रधानताम्नां गावड्यां
ससजंत्मानमेव तु । अद्याभिधां च गायत्री ताड्यां शेषोऽ-
न्वजायत" इत्यादिनाक्यात् सकुटुक्ताव्यस्याव्ययमेवो युज्यते
सोऽयं महत्त्वत्वाख्यो ब्रह्मा यो नारायणादभिषेकः पुरुषनामा तेन
त्वयानुगतः प्रविष्टः अद्याख्यगायत्री सृष्टाहङ्कारादितत्त्वैः सहारमनः
परमात्मनः प्रवेशादुत्पादनसमर्थेर्बहिरावरावर्यैरुपेतं हेम-
मागडकोशं ससजैत्यन्वयः । प्रह्लायाः "मागडकोशसृष्ट्यङ्गीकारे
वक्त सृजसीत्यस्य विरोधनिरासार्थं त्वयानुगत इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

जीवात् पुरुषादुत्तमत्वेन पुरुषोत्तमत्वं व्यज्य प्रकृतिब्रह्म-
तोऽप्युत्तमत्वेन व्यज्यति । त्वत्त इति । यथेति ब्रह्म मायाया-
मित्यर्थः । अस्मत्ते ॥ १६ ॥

जीवप्रधानादिचिद्विच्छिन्नकान्तिधराः जगतःस्थित्युद्धारविहेतु-
स्त्वमर्मात्युक्तं तत्रोभयहेतुत्वमुपपादयन्ति । त्वत् इति । त्वत्ताः
अमोघ वीर्यं अप्रतिहतप्रभावः पुरुषः पुरुषावतारो वीर्यशक्ति
समधिगत्य प्राप्य अक्ष जगतः सृष्ट्यर्थमिति शेषः । महात्मं
महत्तरवामिथं गर्भमिथं यथा प्रकृत्या धत्ते तथा शक्तिमत्त्वेना-
नुगतः अनुसृतः मोक्षं पुरुषः वाहिः सप्तभिराश्रयैरुपेतं हेमं
प्रकाशयद्ब्रह्मायडकोशं विराडभिधामस्ततः शरीरमिति शेषः
सप्तजैस्त्वन्वयः ॥ १६ ॥

तत्तस्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान् ।
 अर्थान् जुषन्नपि हृषीकपते ! न क्षिप्ता येऽन्ये स्वतः परिहृतादपि बिम्ब्यति स्म ॥ १७ ॥
 स्मायावलोकलवदर्थितभावहारिभूमगडलप्रहितमौरतमन्त्रशौण्डैः ।
 पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्गवाणैर्यस्येन्द्रियं विमणितुं करणैर्न बिम्ब्यः ॥ १८ ॥
 बिम्ब्यस्तवामृतकपोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनजमरितः शमलानि हन्तुम् ।
 आनुश्रवं श्रुतिभिरङ्गुजमङ्गसङ्गैस्तीर्णद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥
 वादरायणिरुवाच ॥

इत्यभिप्लूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हृग्मि ।

अभ्यभाषत गोविन्दं प्रणम्याम्बरमाश्रितः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

हे भूमन् ! हे भगवन् ! त्रिविक्रम वामन अवतार मे आपका जो बाढ़ तीनों लोकों के उपर पता का के तुल्य होगया यों वह पाद प्रसुर सेना के भय देने वाला है वेशसेना के अभय देने वाला है साधु पुरुषों को खर्ग देने वाला पुष्टों को नरक देनेवालों है वह चरण भजन करने वाले हमलों को पक्षित करे ॥ १३ ॥

आप प्रकृति पुरुष दोनों से परे हैं जिन आप के काबू के वश होकर ब्रह्मादिक सब देह धारी जीव आपमें मे तुलित हो कर जैव नाक मे पोया हुआ बैल होवे तैसे आपकी आज्ञा को करते हैं तिन आप पुरुषोत्तम का चरण हम लोगों के कल्याण को करे ॥ १४ ॥

इस जगत् की उत्पत्ति पावन नाश के आप हेतु हो प्रकृतिजीव महत्तर इनके भी आप नियंता हो सो आप तीन सानुमान रूप काळ होकर इस संसार के नाश करने मे प्रवृत्त हो ऐसे गंभीर बेग वाले काळ रूप आपही उत्तम पुरुष हो ॥ १५ ॥

महत्तर कपी आदि पुरुष ने आप से शीर्ष को प्राप्त होकर आपकी उस भाषा के द्वारा जगत् रूप गर्भोधान किया उसी प्रमोद शीर्ष वाले पुरुष ने उसी माया के अनुगत होकर अपने स्वरूप से बाहिर सात भाषणों के सहित सुन्या मय ब्रह्मांड ब्रह्मकोश को उत्पन्न किया है ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषांशीपिका ।

नन्वेवं भूमीश्वरत्वं मम कुतोऽजगतं सञ्ज्ञिस्तदाहुः । तदिति । तत्तस्मात्तस्थुषः स्थावरस्य जगतो अङ्गमस्य च भवानधीशः यद्य-
 क्मात्मावधारणा उज्जृम्भिता या गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिस्तथोप-
 नीतानर्थाविषयान् जुषन् जुषमाणाऽपि हे हृषीकपते ! न क्षिप्त-
 कश्चम्ये त्वस्ये जीवा योगिनो वा स्वतः परिहृतादप्यपिशमा-
 नास्वकाक्षा विषयजोषणादिभ्यति वाचनमात्रेण यद्वन्म
 इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अक्षितस्वमाहुः । स्मायेति । स्मायावलोकः मन्दास्मितविलास-

तोऽवलोकस्तस्य लग्नः कटाक्षस्तेन दर्शितो वो भाषोऽभिप्राय-
 स्तेन मनोहारि यद्भूमगडलं तेन प्रहिता ये सौरता मन्त्रास्तेः
 शौण्डैः प्रगल्भैरनङ्गवाणैः कामस्य वाणैः संमोहनैः करणैः
 कामकलाविभिः षोडशसहस्रं पत्न्यो यस्येन्द्रियं मनो विम-
 धितुं क्षोभयितुं न विष्णो न समर्थाः स भवान् क्षिप्त इति
 पूर्वोक्तार्थः ॥ १८ ॥

तस्मात्तवामनरूपा या कथा तदेव उक्तं बह्वृतीति तथा
 कीर्तितयाः तथा पादावनेजसरितो गङ्गाद्याश्च त्रिकोणाः
 शमलानि हन्तुं विष्णुः केन प्रकारेण आनुश्रवं गुरोः कृष्णार-
 यामनुभूयत इत्यनुश्रवो वेदस्तत्र भवं कीर्तिकरं तीर्थ भूमिभिः
 भवणैर्निर्बैरंघ्रिजं चाङ्गसङ्गैरेवं शुचिषदः स्वाभमधर्मस्थिता-
 स्तत्र तीर्थेऽवमुपस्पृशन्ति सेवन्ति इति ॥ १९ ॥

विबुधैः सह ॥ २० ॥ २१ ॥

भीराधारमण्डासगोष्णामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एवं सृष्ट्याविकर्तृत्वेन माययेति अत्र सर्वावतारावतारिणिरो-
 मयोः भीकृष्णस्य स्तोतव्यत्वेन प्रकृतत्वात् स्वांशेन प्रकृति-
 प्रवर्तकपुरुषरूपेण यथोक्तमिदं कथं “कमेकं प्रयोकरि”ति स्वायेन
 जुषमाणात्वेऽपि स्वरूपभूतचित्कृत्त्वाऽक्षितत्वं भाषां शुद्धस्य
 चित्कृत्त्वा केवल्ये स्थित मातृमयी”ति भीमहर्जुनाकेः ॥ १७ ॥

साक्षाद्रूपेऽक्षितस्वमाहुः स्मायेति । अभिप्रायोऽत्र रमण्यरूपः
 प्रहिताः प्रयुक्ताः सौरताः सम्भोगाङ्गरूपा मन्त्रवत् सम्भोहका
 भाषहावहेखाद्यवस्ते च ते शौण्डाश्च प्रगल्भास्तेरनङ्गवाणकैः
 करणैः क्रियते वशीक्रियते नायक एभिरिति करणाभि तेस्तथाक
 कामकलाभिरिति स्वायत्तात् कामस्य सम्भोगाङ्गरूपस्य कला
 अलङ्कारशब्दाख्याः भाषहावहेखाखीटाखीटासिचिह्नसिचिह्नो-
 कीर्तकीर्तताद्या आदिशतिः विशेषण मणितुं श्रोतममेनवती-
 तुल्यत्वेन क्षोभयितुं न शक्नुः किन्तु यासं बाहयः प्रेमा तास्ता-
 दयमेव शक्नुविरिति प्रेमवद्दय एव त्वं ननु कामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यद्यपि भगवान् देवदत्तार्द्रपथप्रवृत्त्येन स्त्रीजित्कनर्हि
तत्कथानदीनानां पापनाशनं न कथामेष तथा निःसंगत्वेन
स्त्रीजितो नैवेति तर्कं गर्भीकृत्य इत्यस्ति विप्रश्चित् । सप्तम-
प्रथमेति सूत्राद्विप्रश्चित् प्रथमा षष्ठ्यर्थे त्रिवेदिकाः षष्ठ्यर्थसाधनं
तस्मिन् विप्रश्चित्व अमृतकथाद्वयः अमृतकथाद्वयः नयः पादा
वर्जजम्बिन्श्चाति यस्मिन् द्वयं तदुपपृष्टव्यं ज्ञानाद्वयोर्बन्धुवेति
अत्र । क प्रमाणमत्राह । अनुभवमिति । अतिप्रसिद्धं सत्यं कथं
मरितो नयेन अतर्ह्यहं मनसा पृथमा । इत्येवम् । कुतः इत्य-
त्यत उक्तं अग्निजामिति अग्निजन्तमतिक्रमणं शृङ्गा पराक-
मलकायकथारथः । अत्यन्तं प्रसिद्धं माघ खडि गार्ग्योक्तिनि-
यातः के करणेः अतिभिः भवयोरुक्तस्यैव किं फलमुक्त्य

श्रीमद्विजयवर्धनतीर्थकृतनवरत्नावली ।

शमखानि मखानि निहन्तं मखं "विष्टाऽघबोर्नस्त्री" नि वाहवः
शुक्लाङ्गनो सीदति निर्वीदति निष्टनीति शुचिपत्तस्य अन्त्रा-
कमयद्वयस्य वा ॥ १८ ॥ २४ ॥

श्रीमत्जीवगोखामिकृतकमलसम्बन्धः ।

तदेव दर्शयति । तदिति । यस्मादेवं तर्थाद्यः पुरुषः अष्टपु-
दीशः तत्र चेशरूपेण जुषन् जोषवर्णयत्यर्थः । न खलुतः "कमकलं
प्रयोक्तरी" नि न्यायेनेति भावः ॥ १७ ॥

तत्त्वदमत्र तु कामीव खड्गे नेत्याहुः । क्मावेति । अनङ्गनाग-
रूपेः करणैः स्वाधिकप्रमवतीरपञ्चैवा कृत्रिमैर्मावहावादिभि-
र्विशेषेण सोक्तप्रमवतीरुत्पत्तेन मयितुं किन्तु यावांस्तत्र प्रमां
शक्तावदेवत्यर्थः । इति प्रथमस्कन्धपद्यत् प्रमवत् एव त्वं न तु
कामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्र किं वक्तव्यं तत्र चरितं काममयमिति वक्तव्यत्वात्कापि
कामादिशमलमपहन्तीत्याहुः । विष्णु इति । अत्रोद्भवहाशब्दस्य
नर्था कटिर्त्तना योगिकत्वेऽनुरत्नं तिरस्कृतं स्वात् पादावनेज-
स्वरित इति तु दृष्टान्तत्वेनोक्तं शमखं निहन्तुं विष्णु इत्यपि
किं वक्तव्यं वक्तव्यतीर्थप्रत्यक्षं सुखविशेषप्राप्त्यर्थं शुचिसदो मिमं-
खिता अपि उपरूपुशान्तिं सदा सेवन्ते ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

एवं च मुखभूतः परमपरमेश्वरस्त्वमेवेत्याहुः । तदिति । यस्मा
देवं तत्त्वमात् तत्पुरुषः कथावरस्य च जगतो जङ्गमस्य च भग-
वानधीशः कृष्टा पुरुष ईश्वरश्च तत्त्वमधिकरोपीत्यर्थः । यद्यस्मा-
न्मायया उन्मिता या गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिरूपोपनीतान्
विषयान् मत्वादिशरीरेषु जीवद्वारा परमात्मैव त्वं जुषमाणाः
सन्नपि हृषीकपते । हे इन्द्रियनिग्रहः । न खलुतः ये स्वयं योगि-
नस्ते खलः खलः परिहृता अपि विषयजोषणाद्विषयति वासनामात्रेण
बध्यन्ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

खलं भगवद्रूपः साक्षात्स्वं त्वमाकृतविषयेष्वपि न लिप्त इत्याहुः ।
क्मायावखोका मन्दस्मिन्निखलितोऽवखोकाः तस्य खलः कटाक्षः
तेन दर्शितो यो भावो ऽभिप्रायस्तेन मनोहारि बद्धमयद्वयं
तेन प्रदिता ये भौरता मन्त्रास्तेः शौचैः प्रगल्भैः अनङ्गस्य वागौ-
षांगतुल्यकरणैः कामकलाभिः षोडशसहस्रपरम्यः निमयितुं
खोमयितुं न शक्नुः परानीनां चिच्छक्तिवृत्तिरत्वात्तासां काम-
कला अप्यप्राकृत्यस्मिन्मय एव ताभिरप्यवशीकारदर्शनाद्-
खित एव त्वं किं च पारिजाताद्याहरणस्वापनवशीकार-
दर्शनात् तास्य कदाचित्तासां चिद्विशेषप्रममयवोऽपि भवन्ती-
त्युज्ज्वलनीयमयो प्रतिपादितं ततश्च त्वं प्रमवद्वय एव न तु
प्राकृताप्राकृतकामवद्वय इति भावः । यद्वा विमयितुं ब्रजसुन्दर्य
इव विशेषेण मयितुं न शक्नुः किन्तु यावांस्तत्र प्रमांशक्ताव-
देवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यद्यपि त्वमेवमखिलस्तथापि तव जीवामृतं चरयामृतं च

संसारव्याधौकाम्योचस्त्वमेवेत्याहुः । विष्णु इति । तव जस्यु-
रूपायाः कथास्ता एव उद्बहाः पुष्टवनद्यः पादावनेजसरितो
गङ्गाश्च शमखान्यविद्यामाखिन्त्यानि इन्तुं विष्णुः समार्थाः केन
प्रकारेण आनुभवं गुरोरुच्चारयामनुभूयत इत्यनुभवाः पुराणा-
द्यास्तत्र मयं जीवामृततीर्थं भुनिमिः भवयोगिन्द्रियैः अङ्गप्रिजं तीर्थे
च मङ्गलसङ्गैः एनं शुचिपदः शुद्धचेष्टाजनाः तीर्थेद्वयमुपप-
द्यन्ति अधिकं सेवन्ते ॥ १९—२० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्थितिहेतुत्वमुपपादयति । तदिति । तत्तास्मिन् आशङ्ककोक्षे
तत्पुरुषः कथावरस्य जगतो जङ्गमस्य भवान् अधीशः स्थिति-
कर्ता अधीशत्वे हेतुमाहुः । यत् यस्मादेतोः "पञ्च पुष्पं फलं तोषं
यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमह्यगामि प्रयत्नात्मः" इति
स्मृतेः भक्तैरुपनीतान् अर्थान् जुषन् जुषमाणाऽपि हे हृषीकपते
वत्था प्रहृता गुणविक्रिया त्रिगुणसूक्ष्मेणा मायया तत्रा न
लिप्तस्त्वया परमेश्वरास्त्वतोऽप्ये ये जीवास्ते तु "ये हि संख्य-
शेजा भोगा दुःखोत्तम एव ते । आद्यस्तनतः कौन्तेय । न तेषु
रमते बुध" इति स्मृतेः खलः परिहृतात् मायावेष्टाद्विषयजो-
षणाद्विषयति अनोऽधीशोऽस्मि त्वम् ॥ १७ ॥

हृषीकपतिस्त्वं विद्वत्त्वमिति । क्मावेति । क्मावो मन्दहास्तेन
सहितोऽवखोकाः तिर्यकप्रेक्ष्यं तस्य खलेन दर्शितो यो भाव
आशयः तेन हारि मनोहरं बद्धमयद्वयं तेन प्रदिताः प्रयुक्ताः
ये सुरते भावाः भौरता मन्त्राः तैः शौचैः कामिजनपरा-
मये प्रगल्भैः अनङ्गनाथैर्मदनशरैः करणैराखिन्त्याविलख्यैः
साधनेः षोडशसहस्रपरम्यः यत्वेन्द्रियं मनः विमयितुं विच्छो-
डयितुं जेतुं न विष्णुः न समर्थाः वभूवुः ॥ १८ ॥

अविषवीत्वं विद्वत्त्वमिति । विष्णु इति । तव नास्ति मृतं
मरणं यामिस्ताः मुक्तिप्रदाः याः कथाः ता एव उद्बहाः
मुक्तिप्रवशात्तत्पुरुषः नद्य इत्यर्थः । तथा पादावनेजसरितः चर-
णकमलप्रखालनोद्बहाः श्रीगङ्गाद्याः त्रिकोक्याः शमखानि इन्तुं
विष्णुः समर्था भवन्ति नदीद्वयसेवनप्रकारं तदधिकारिण्य-
आहुः गुरुच्चारयामनु अनन्तरं भूयते इत्यनुभवं तदेवानुभवमु-
पनिषदादिशास्त्ररूपम् भुनिमिः भवयोगिन्द्रियैः अङ्गप्रिजं चान्द्रसङ्गैः
एवं तीर्थेद्वयं शौचौ सीदन्तीति तथा गङ्गादितीर्थगीजनो वेदान्त-
भव्यामननाद्यर्थं गुरुसमीपवर्तिनश्च उपरूपुशान्तिं सेवन्ते ॥ १९ ॥

विषुधेर्देवैः सह सेवः ईशेन शिवेन सहितः ॥ २०—२१ ॥

भाषा टीका ।

तिससे आप स्थावर जंगम दोनों के अधीश हो भावाः से
उत्पन्न भये जो गुण इनके विकारों से उत्पन्न जो विषय हैं तिन
को आप सेवन करते हो तोभी उनमें खिल नहीं होते हो आप
सब इन्द्रियों के पति हो और दूसरे सब योगी लोग तो विषयोंको
छोड़ कर दूर रहते हैं तोभी उनसे डरते रहते हैं ॥ १७ ॥

आप की जो सोचा हजार रानी हैं सो सब मन्दहास से प्रिय
रहियों के छेद्यमात्र से दिक्काया जो भाव तिस से मन का हरन

ब्रह्मोवाच ॥

भूमेर्भारावताराय पुरा विज्ञापितः प्रभो ! ।
 त्वमस्माभिरशेषात्मस्तत्तथैवोपादितम् ॥ २१ ॥
 धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसन्धेषु वै त्वया ।
 कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिता सर्वलोकमलापहा ॥ २२ ॥
 अवतीर्य यदोर्विशे बिभ्रद्रूपमनुत्तमम् ।
 कर्माण्युद्धामवृत्तानि हिताय जगतोऽकृथाः ॥ २३ ॥
 यानि ते चरितानीश ! मनुष्याः साधवः कलौ ।
 शृण्वन्तः कीर्तयन्तश्च तरिष्यन्त्यञ्जना तमः ॥ २४ ॥
 यदुर्वंशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम ! ।
 शरच्छतं व्यतीपाय पञ्चविंशाधिकं प्रभो ! ॥ २५ ॥
 नाधुना तेऽखिलाधार ! देवकार्याविशेषितम् ।
 कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायमभूदिदम् ॥ २६ ॥
 ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे ।
 सल्लोकल्लोकपालान्नः पाहि वैकुण्ठकिङ्करान् ॥ २७ ॥
 ❀ (संस्तुतो भगवानित्थं विबुधैः पद्मजादिभिः ।
 प्रतिनन्द्याह तान् राजन् ! मायामनुज ईश्वरः ॥ ० ॥)

श्रीभगवानुवाच ॥

अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर ! ।
 कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भारोऽवतारितः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

बाह्य जो भूवंशक तिस से घेरित जो मंत्रो कीसी चतुराई । इन चेहानों से भी अपनी सब इंद्रियों से काम देव के बाणों को चला कर भी आप की इंद्रियों के प्रखिल करने को समर्थ नहीं हो सकी ॥ १८ ॥

आप की कथा रूपी अमृत जब प्रवाह की जो नहीं हैं और आप के चरधारविद् के प्रखिलन के जल की जो नहीं गंगाजी हैं वे दोनों प्रकार की नहीं सब जीवों के पापों को नाश करने में समर्थ हैं तिस से कथा नहीं तो भवण से पवित्र करती हैं और गंगाजी ज्ञानादि अंगसंग से पवित्र करती हैं जो पुरुष अपने धर्मों में स्थित हैं वे लोग आप के इन दोनों तीर्थों का प्रवगाहन करते हैं ॥ १९ ॥

भीष्मक उवाच ॥

गहादेवजी के सहित ब्रह्माजी इस प्रकार से सब देवों के सहित भीष्मणचंद्र की स्तुति करके प्रणाम करके आकाशही में स्थित होकर यह वचन बोले ॥ २० ॥

भीष्मस्वामिकृतभाषाटीपिका ।

विक्षिता विस्तारिता ॥ २२ ॥

उद्धामानि वृत्तानि विक्रमा येषु तानि कर्माणि ॥ २३—२८ ॥

श्रीराधारमण्डासगोस्वामिविरचिता

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

भूमेरिति युगमकम अशेषात्मजनि सर्वान्तयोमित्रेभ्यः भूमे-
 मृष्टा-

उद्दामानि अनुपमानि वृत्तानि विक्रमा येषु तानि २३-२७
अवधारितं निश्चितं कीकृतम् ॥ २८ ॥

तद्विदं यादवकुलं वीर्यशौर्यभ्रियोद्धतम् ।
 लोके जिघृक्षुर्बुधं मे वेलयेव महार्णवः ॥ २९ ॥
 यद्यसंहृत्य दृप्तानां यदूनां विपुलं कुलम् ।
 गन्तास्म्यनेन लोकोऽयमुद्वेलेन विनङ्क्ष्यति ॥ ३० ॥
 इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापतः ।
 यास्यामि भवनं ब्रह्ममेतदन्ते तवानघ ! ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तो लोकनाथेन स्वगम्भूः प्रणिपत्य तम् ।
सह देवगणैर्देवः स्वधाम समपद्यत ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मोवाच ।

हे भगवान्! मा पूव काख मे पृथिवी के भार उतारने के वास्ते
हमने आपको प्रार्थना किया था सो सब आपने उसी प्रकार
कर दिया ॥ २१ ॥

सबप्रतिज्ञा बाबे सत्पुरुषों में धर्म का स्थापन आपने कर दिया और सब लोगों के पापों के नाश करने वाली कीर्ति भी आपने सब दिशों में फैला दी है ॥ २२ ॥

बहुबंध ने अवतार लेकर दिव्य मनाहर रूपको धारण
करके जगत् के हितके लिये प्रति सुंदर अद्भुत चरित कर्म भी
आपने बहुत किये ॥ २३ ॥

हे ईश्वर! जो आप के चरित्र हैं तिनको कल्पियुग में जो मनुष्य
सत्पुरुष छुनगे वा कीर्तिन करेंगे वे सब अनायास से अज्ञान कृत
संसार को तर जावेंगे ॥ २४ ॥

हं प्रमो पुरुषोत्तम बहुबंश मे अवतार लेकर आप को एक
सौ पंथीय वर्ष जीतगये हैं । २५ ॥

हे अलिङ्गाचार प्रभो ! अब आपको कोई भी देवतायें करना नहीं बाकी रहा है औ वह आप का बहुत कुछ भी प्राणियों के साथ से बाबः नष्ट करीका होगया है ॥ २६ ॥

हे बैकुण्ठ ! तिस कारण से यदि आप की इच्छा होवे तो अपने बैकुण्ठ धाम को आप पक्षारों सब जाकों के सहित हम लोकपाखी की रक्षा करो ॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हे देवेश्वर ! जो आपने कहा है सां बात मैंने निश्चय कर ली है तुम लोगों के सब काम हमने कर लिये हैं औ भूमी का भार सब उतार दिया है ॥ २८ ॥

श्रीहरखामिहृतभाषायेदीपिका ।

गीर्वाणसूक्तवा भिवा ॥ २६ ॥

उद्धेयेन सकृत्तमर्थादेन ॥ ३० ॥

[୪୪]

वैकुण्ठं वाक्यं हतव मयनं वाक्यामि ॥ ३१ ॥ ३४ ॥

भीराभारमण्डासगोक्षामिविरञ्जिता
हृषिकाहृषिनी टिप्पणी ।

वीथैस्त्रैकवद्भावे कळीवत्त्वं स्वादतो वीथैशैवयुक्तवेति
 व्याकथानम ब्रूतमवध्यं लोकं अगदेव जिघृक्षत् अनन्तरत्वेन प्राप्नु-
 मिकृष्टत् ॥ २६ ॥

वर्द्धितमवांशेनेति । मन्त्रिबोधात्पुंस्त्वेष्वेष्वेन कर्तृत्वाकर्तृत्व-
विचारोपात् ॥ ३० ॥

नाशोऽकथं नम अप्रकटद्वारकायां प्रवेशनमिच्छयः । एतच्च प्रवेश-
नरुचास्ते विकृत्यासुररूपेण वैकुण्ठं गच्छन् ॥ ३१ ॥

लोकनाथेनति । लोकसङ्ग्रहाय ब्राह्मणशापत्रयान्मुञ्चतिमिति
भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथाप्युक्तं विज्ञापितमवधारणेन तत्राह। तद्विहितान्ततयापीह
यादवपुक्तं विचार्यमिच्छतमनिवार्यं विधिं पराभिमतसामर्थ्यं शौचं
युक्ते स्तृणुह इव प्रवेष्टसामर्थ्यं धीर्भेतादिसम्पत् ततः क्लृप्त
आह। क्षान्तिं विधायजायबितुमुद्युक्तं मे मया वल्लभा महाशय इव
कृतं विधारितम् ॥ २२ ॥

ततो यदि कुलमसंहृत्य गन्तास्मि गमिष्यामि तद्धोनेन कुलेनाहं
लोक उद्धलेन इत्युद्धितमवादेन बहुकुलेन विनष्टमिति विनष्टो भवि-
ष्यति इत्युद्धेनेवति पाठ उद्धेनेन वेदामृतिकास्तन महार्णवेन
अथ न उद्धयति तद्वदनेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥

कदा तर्हि संहारस्योत्पत्तिश्च । इदानीमिति । छिजशापाकाश
सारस्य एव नष्टारब्धतायां वस्तुवर्तिष्ठते किमप्यश्वत्थ निरव-
शेषं विनश्यतीति भावः । हेतुश्च । एतदन्ते कुलनाशात्ते हे प्रह्लाद !
तव भक्तं वाक्यामि भविकुण्डे वास्यस्तव धर्मनं वक्ष्यामि-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

अथ तस्यां महोत्पातान् द्वारवत्यां समुत्थितान् ।

विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान् समागतान् ॥ ३३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठन्तीह सर्वतः ।

शापश्च नः कुलस्याऽसीदब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्भारवचवाचकतुमागवतसम्प्रदायिका ।

इतीति । लोकतापेन श्रीकृष्णेनेत्यनुकूलं कृष्णं प्रशंस्य प्रशाम्य देवगणैः सह स्त्रियाम् आख्यातं अस्वर्गलोकं समपद्यत सम-
गात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरवचवतीयेकतपदरत्नावली ।

तर्हि कावक्षेपे किं कारणं तत्राह । तद्विदमिति । मे औष्ण-
लोकं निवृत्तानि प्राप्तुमिच्छन्ति ॥ २९ ॥

मनुपसंहारे को दोष इति तत्राह । अनेनेति । उरुगणोऽन-
वीर्यशौचादिगुणैस्तैश्चोक्तानेन बादनकुलेन सतो बहुकुलकथा-
वयं युगधर्मोद्भवित्वतीक्ष्णमिष्टाव्योक्तमाचारैः "सनामपि कथौ
प्राप्ते विकारो मनसो भवेत् । तस्माद्वृद्ध संजन्हे नैते ह्युः पापि-
नक्षितानि । पुनर्लोकविद्वद्भ्योऽप्येतरेषां दिकान्द्वारिः । आनिश्चरत्वा-
मकरोज्जगतः पुरुषोत्तमः । स्त्रियाम्ना सहस्रानेन पुरुषार्थोऽधिको
भवेत् । इत्यनुग्रहबुद्ध्या च संजन्हे स्त्रिकुलं विभुगिति ॥ ३० ॥

एतद्वृत्ते एतच्च यदुक्तसंहारस्यान्ते तव प्रीत्यै मयं न
यास्यामि ॥ ३१—३५ ॥

श्रीमद्भिरवचवतीयेकतपदरत्नावली ।

उत्तमवचनं लोकं जगदेव जिघृक्षुः अनन्तरत्वात् प्राप्तु-
मिच्छन् ॥ २८ ॥

नन्वेतेषां प्रपन्नानां वदाम्यान् नित्यं ह्युपसेविनां व्याप्या सधर्म-
भद्रमेव भवेत् तत्राह । यद्वितीति । उद्वेगेन मद्रियोगादुत्पन्न-
त्वेन ॥ ३० ॥

नाशः मदर्शनं निगूढाणां द्वारकाणां प्रवेशनमित्यर्थः एतच्च
प्रवेशनस्यान्ते तव भवनं विकुण्ठासुतरूपेण यास्यामि तदुपरि
तद्वैकुण्ठं यास्यामिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरवचवतीयेकतपदरत्नावली ।

वीर्यं वलिष्ठत्वं शौर्यं युद्धोत्साहः तयोः भिरा सम्प्रत्या
उद्धतं इनात् इतनादुद्धतम् अवध्यमित्यर्थः । लोकं जिघृक्षुः
अनन्तरत्वाद्भिरवचनमिच्छन् मयाचित्यशक्तिना द्वारकावामेव उद्वे-
गमय्या सर्वभूलोकं अपि मातुमप्यर्थोऽस्मिति ॥ २८ ॥

इमानां भामकत्वेन धृताद्वाराणाम् उद्वेगेन आतीक्रान्त-
मर्थोऽसमुद्रोपमेनेत्यर्थः । लोकं भूलोकः यद्यपि मत्परिजना-

नामेषां परमधार्मिकाणां बहुतानां गारं पृथ्वी गारं न मन्वते तदपि
तस्याः स्वामिना मयाऽवमारोऽवतारयिष्ये एव सुकुमार्यां विनि-
ताया अति बहुतरभूषणमारो यथा तस्मान्मेनावतार्यते तथा यद्यपि
वृद्ध्याववक्तुनां गारः सुसह एव तद्वृत्तिमारस्तु न सुसहो
यथाकस्मात्प्राप्तोऽपि कनकराशिमारो पृथुनापि यथिजा युवंह
एव धृतरथचरणोऽववाचकद्वयुरिति व्यासवर्णनात्प्राप्तोऽपि
पृथिव्या युःसह एव दृष्ट इति ॥ ३० ॥

नाशोऽदर्शनं निगूढाणां द्वारकाणां प्रवेशनमित्यर्थः एतच्च
प्रवेशनस्यान्ते तव भवनं विकुण्ठासुतरूपेण यास्यामि तदुपरि
तद्वैकुण्ठं यास्यामिति अन्वयः ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमद्भिरवचवतीयेकतपदरत्नावली ।

मे इह बादवकुलं वीर्यशौचयुक्तं भावा ऊर्ध्वं लोकं जिघृ-
क्षुः परिमात्रं स्यात्तुमिच्छन्तीति कथितोऽर्थः ॥ २८ ॥

किञ्चायं लोकः अनेन कुलेनोद्वेगेन मनुष्यवर्गतामतिक्रम्य
वर्त्तमानेन विनश्यति देवलोकादुत्थतां प्राप्त्य मनुष्यलोकमावा-
त्प्रचक्षिष्यतीत्यर्थः । तदा देवलोकमनुष्यलोकवर्तिशोभावाः
स्यादिति भावः । एतद्वृत्ते यदुक्तसंहारात् स्त्रियाम् यास्याम् तव
भवनं यास्यामि ॥ ३०—३५ ॥

भाषा टीका ।

बह ओ यादव कुल है सो सुरता वीरता की संपत्तिसे वरुण
अभिमानो होरहा है सो मय संसार को लक्ष करवेता परंतु जैसे
समुद्रको किनारा रोकता है तेसे मैने इस को रोक रखा है ॥ २८ ॥
यदि इन वर्धित यदुर्मो के बिना समेटे मैं जाऊंगा तो
तव निमेषोद्वा वाके इस कुल के उपद्रव से बह सब लोक नष्ट
हो जायगा ॥ ३० ॥

हे यद्वरु ! इस वरुण प्राणियों के शाप के निमित्त से इस कुल
का नाश का आरंभ कर दिया है इस के होने पर हे जनपद ! तुमारे
लोक को जावंगे ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

लोकनाथ श्रीकृष्ण के इतने कहने पर ब्रह्माजी भगवान्
को प्रणाम करके देव गणों के सहित अपने भान को चले
गये ॥ ३२ ॥

नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ! ।

प्रभासं सुमहत्पुण्यं वास्यामोऽद्यैव माचिरम् ॥ ३५ ॥

यत्र ज्ञात्वा दक्षशापादगृहीतो यक्षमणोद्गराट् ।

विमुक्तः कित्विषात्सद्यो भेजे भूयः कक्षोदयम् ॥ ३६ ॥

वयं च तस्मिन्नाप्लुत्य तर्पयित्वा पितृन् सुरान् ।

भोजयित्वोशिजो विप्रान्नानागुणवताऽन्धसा ॥ ३७ ॥

तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोत्त्वा महान्ति वै ।

वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवार्णवम् ॥ ३८ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

एवं भगवताऽदिष्टा यादवाः कुरुनन्दन ! ।

मन्तुं कृतधियस्तीर्थं स्यन्दनान् समयूयुजन् ॥ ३९ ॥

तन्निरीक्ष्योद्भवो राजन् ! श्रुत्वा भगवतोदितम् ।

दृष्ट्वाऽरिष्टानि घोराणि मित्यं कृष्णमनुव्रतः ॥ ४० ॥

भीमरस्यामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रभासं वास्याम इति वदतोऽयमभिप्रायः एते देवीयाः
स्वाधिकारानेवाहन्ति न तु सद्यो मोक्षम् ज्ञातव्यं मृता
मुच्यन्तेस्त्वस्मादङ्गुल्युद्धरणं प्रभासं नेष्यामीति ॥ ३५ ॥

दक्षशापाद्यस्मया गृहीत उदुराट् चन्द्रो यत्र ज्ञातमात्रं
कृत्वा कित्विषात्सद्यो भेजे भूयः कक्षोदयम् विमुक्तः सभूयः
कक्षावृद्धिं भेजे ॥ ३६ ॥

उच्छिजः कर्मनीमान् अभ्यसा मजेन ३७ ॥

उत्प्रेतेति । यथा सुक्षेत्रे बीजतुल्यं बहुफलं भवति तथा दानं
सत्पात्रे इति द्योतयति ॥ ३८—४१ ॥

भीमरारायणदासगोस्वामिराचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अथ ब्रह्मणो विसर्जनानन्तरं महोत्पातानिति तु तदिच्छ-
यैव अन्वया "मुनिवाचनिवासे किं वदेतारिष्टदृश्येनमिति तदसम्भ-
वात् ॥ ३३ ॥

सर्वतो दिग्बभौर्देहिकभेदेन न च प्रतिकारः कर्तुं शक्य-
इत्याह । आपद्येति ॥ ३४ ॥

अस्माभिरिति । वदन्तं अस्माभ्यमेवाभिप्रेतं जिजीविषुभिरिति
स्वात्मवदेव तेषामप्युत्पातनिरसनमभिप्रेतम् एते यादवेष्वारिष्टाः
ज्ञातव्या मृता मुच्यन्ते इति उपलक्ष्यं मङ्गलरूपाणां तस्याम-
मङ्गलानुकरणमपि माभूदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तीर्थस्थं ब्रह्मद्यापशमनयोग्यतामाह । वरेति ॥ ३६ ॥

वचमिति युग्मकम् तस्मिन् प्रभासे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

भगवतेति । तदाहो कोऽन्वया कुर्यादिति गोचः । उवाचमय-
वाक्यभङ्गा विस्मृतं राजानं सार्वध्वजं । कुरुनन्दनेति ॥ ३९ ॥

तन्निरीक्ष्योद्भव पाठो ननु तानिति तत् प्रभासवाचोद्यमं
रङ्गा पञ्चाञ्जनपरम्परयैव पशुभ्यो भगवतोदितम् एते नै इत्यादि
पद्यपञ्चकं भूत्वा तस्मादङ्गुलीकृत्यैव तेषु भेजेनोपदेशाद् घोराय-
रिष्टानिति वक्ष्यापि तत्र सम्भवति तथापि विहरिष्यता तदामासान्
रङ्गा विविक्ते रहसि ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमरारायणदासगोस्वामिराचिता

अन्वया मजेन ॥ ३७—४० ॥

भीमरारायणदासगोस्वामिराचिता

अपेति । अथ ब्रह्मगमनानन्तरं विप्रोक्य समागतान् पशुद्वयाना-
हेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

तदेवाह । एत इति । आपद्येति च एते वतः आप आसीत्तो
महोत्पाता उत्पिष्टीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तर्हि किमिच्छेयमित्यत्राह । नवस्तव्यमिति । हे आर्यकाः !
जिजीविषुभिरिति अस्माभिरिति पुरे त वस्तव्यं न कथातव्यं कित्विषेव
प्रभासं वास्यामः माचिरं विप्रस्यं माकृतम् ॥ ३५ ॥

तत्रापि विप्रद्यापोऽनिवार्यं एवेत्यत्र आह । वरेति उदुराट् चन्द्रः
दक्षशापात् यक्षमया सुबरोगेण गृहीतो यत्र प्रभासे ज्ञात्वा ज्ञान-
मात्रं कृत्वा कित्विषात् यक्षमया विमुक्तः सद्य एव पुनः कक्षावृ-
द्धिं प्राप्नुवाम् ॥ ३६ ॥

भीमश्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

अतो वयमपि तस्मिन् प्रभासे आप्लुङ्ग नानागुणाधता बहुसो-
पेतेनान्यसा भजेन उचिजः कमनीयान् विमान् भोजयित्वा ॥ ३७ ॥

तेषु विप्ररूपेषु पात्रेषु महागति दानानि हृत्प्रेम्णनेन यथा सुखे
वीजमुत्तं बहुफलं भवति तथा सत्पात्रे दानमपीनि द्योतितं नोमि-
र्यमिष्य दानैर्हजिनानि विप्रशापप्रयुक्तदुःखानि तारि-
ष्यामः ॥ ३८ ॥

एवमिति । एवं हे कुरुनन्दन ! तीर्थ प्रभासं गत्वा कृतविप्रः
स्वस्वनात् रथान् संनय्युज्ज्वाहेयुंकांश्चरित्वयः ॥ ३९ ॥

तदिति । हेराजन् ! भगवतोक्तं श्रुत्वा तदुद्योजनं निरीक्ष्य च
घोराणि मरिष्टावृत्तात् दृष्ट्वा च निजं कृष्णमनुव्रतः हेतुगमं-
मिदम् ॥ ४० ॥

भीमश्रिजयचञ्जलीयैकतपहरनाचली ।

यत्र प्रभासे दक्षशापाद्युत्पन्नायकमण्यः किञ्चिद्वात्प्रमुक्तोऽ-
भूत् ॥ ३६ ॥

उचिजीऽग्नीन् ॥ ३७—३८ ॥

मरिष्टानि अनुमानि ॥ ४० ॥

भीमश्रीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवेः ।

अथ तस्यां महोत्पातानिति तद्विच्छेदः । मुनिवासनिवासे
। क घटेनारिष्टद्वानमिति तद्वसम्भवात् ॥ ३३—३४ ॥

अस्माभिरिति । तेषां स्वसाध्यमेव निर्दिष्टम् । तत्र जिजी-
विषुभिरित्यात्मनश्च तेषामुत्पातनिरसनमभिप्रेतम् । तत्र
अजाजमात्रं प्रभासमित्यादि । मङ्गलरूपायां सपुत्र्याममङ्गलानु-
कूल्यमपि माभूदित्यादिप्रायकञ्च अनुकरणात्प्रत्यञ्च जिजी-
विषुभिरित्यनेनैव स्थितिम् । अथवा भीमगवदङ्गीकारमङ्गः
स्यात् ॥ ३५ ॥

तत्र च तीर्थं ब्रह्मशापस्त्वापि शमनयोग्यतां दर्शयति ।
यत्रेति । अथवा भीमगवतो युक्तिमङ्गः स्यात् ॥ ३६ ॥

सन्तोकदशात्तेन साधनेन तदेव दृढयति । यवमितियुग्म-
केन । एतद्वशात्त्वानिदानविवरणं भीकृष्णसम्भवेसप्तदशोत्तर
शततमवाक्यचूर्णिकाभास्व चतुस्त्रिंशदुत्तरतत्पर्वतप्रभेदद्वयम्
॥ ३७—३८ ॥

तस्मिन्निवसति । प्रथमं यादवानां प्रभासवाप्रोद्यमदर्शनं प्रभा-
सेव भीमगवतस्तेषुः स्तादगुपदेशभवश्रमिति तस्मात् परोक्षी-
कृत्य तेषुस्तेन तदुपदिष्टं परस्परयैव तच्छ्रवणमिति श्रवणे
तादृश तत्पतिज्ञावामपि दृष्टारिष्टानीति वस्तुतः उत्पाताभावेऽपि
बहिर्दृष्ट्या तद्वामासः स्वादेवेति निर्योतमिति गच्छते ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमश्रिभनायकवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

महोत्पातात् भगवद्विच्छेदवाविर्भूतात् मुनिवासनिवासे किं
घटेनारिष्टद्वानमित्युक्तं तत्र तद्वसम्भवात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रभासमिति । मन्त्रिपरिकरैर्विशिष्टैश्च द्वारिका सहा विरा-
जतु तेषु प्रविष्टान् देवानेषु वाह्यरूपानवाहितं तेषुः सका-
शात् वागवधेन निष्काश्य प्रभासं गीत्वा तत्रैव तान् मायया
मौसलसङ्ग्रामं प्रापय्य स्त्रिं प्रस्थाप्य विकुण्डासुतादिस्त्रयो-
ऽहमपि विकुण्डादिश्रमामानि बाधयानि पूर्यकरूपेण तु सप-
रिकरोऽहं द्वारकायां सदेवास्त्वमेति भयवन्मनोगतं ह्वयम् ॥ ३५ ॥

अथवा रोगेण गृहीतोऽपि यत्र स्नानमात्रं कृत्वा तस्मात्
दुःखाद्भिमुक्तः कलाहसि भजे ॥ ३६ ॥

वाञ्छितः कमनीयान् ग्रन्थसा भजेन ॥ ३७ ॥

उच्येति । यथा सुखेन वीजमुत्तं बहुफलं भवति तथा
दानं सत्पात्रे इति द्योतयति ॥ ३८—४१ ॥

भीमश्रुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उदुराट् चन्द्रः दक्षशापाद्यकमणा गृहीतः यत्र प्रभासे
स्नानमात्रं कृत्वा किञ्चिद्वात् यद्वशेषसकाशाश्रयत्वा विमुक्तः
सन् कलाहसं कलाहसि भजे ॥ ३६ ॥

नानागुणवता मधुरवादिगुणयुक्तेन ग्रन्थसा भजेन उचिजः
तपोवृत्तादिभिः कमनीयान् ॥ ३७ ॥

यथा सत्प्रेत्रे सत्फलसिद्धये वीजमुत्तं बहुफलं स्वात्तया
सत्पात्रे दानमिति द्योतयितुमाह । उच्येति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मरिष्टानि दुर्निर्मितानि ॥ ४०—४१ ॥

मावाटीका ।

इसके अनन्तर उस द्वारका में उत्पन्न भवे महा उत्पातों
को देख कर भागे हुये हुए जानी मनुष्यों से भगवान्
कृष्णचन्द्र वह वचन बोले ॥ ३३ ॥

भी भगवानुवाच ।

इतने ए सब महा उत्पात इहां सब ठिकाने दीकते हैं
और हमारे कुछ को ब्राह्मणों का बड़ा भारी श्राप भी
होगया है ॥ ३४ ॥

हे ब्रह्मजनों ! इस से आगे हम को इहां नहीं रहना
चाहिये वडे पुण्य वाले प्रभास क्षेत्र को आजही चले जायें
बिछड़ भत करो ॥ ३५ ॥

जिस प्रभास तीर्थ में स्नान करने से चन्द्रमा दक्ष के
श्राप से भया जो राजवक्त्रा क्षत्र रोग तिस से घीमही
छूट गये और फिर पहिले से फलाओं को प्राप्त भवे है ॥ ३६ ॥

हम भी उसी प्रभास में जान कर के पितर देवतों
का तर्पण कर के अनेक प्रकार के गुणदायक भज का
सुन्दर ब्राह्मणों को भोजन करावेंगे ॥ ३७ ॥

उन सत्पात्रों के भये हम वांग बडे दान देवने और
भया करेंगे तो जैसे नौकों से बडे समुद्र को तर जाते हैं
तैसे हम भी सब दुःखों को तर जावेंगे ॥ ३८ ॥

भी शुक उवाच ।

हे कुरु नन्दन ! परीक्षित जो इस प्रकार से भगवान् ने

विविक्त उपसङ्गम्य जगतामीश्वरेश्वरम् ।

प्रणम्य शिरसा पादौ प्राञ्जलिस्तमभाषत ॥ ४१ ॥

उद्धव उवाच ।

देवदेवेश ! योगेश ! पुण्यश्रवणकीर्तन ! ।

संहृत्यैतत्कुलं नूनं लोकं सन्त्यक्ष्यते भवान् ॥

विप्रशापं समर्थोऽपि प्रत्यहम् यदीश्वरः ॥ ४२ ॥

नाहं तवाङ्घ्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव ! ।

त्यक्तुं समुत्सहे नाथ ! स्वधाम नय मामपि ॥ ४३ ॥

तव विक्रीडितं कृष्ण ! नृणां परममङ्गलम् ।

कर्णपीयूषमास्वाद्य त्यजन्त्यन्यस्पृहां जनाः ॥ ४४ ॥

शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाऽशनादिषु ।

कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेम हि ॥ ४५ ॥

त्वयोपभुक्तस्त्रगन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥ ४६ ॥

वातरशना य ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः ।

ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ ४७ ॥

वयं त्विह महायोगिन् ! भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु ।

त्वद्वार्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

ब्राह्मा देने से सब बाध प्रभाव जाने का विचार कर के अपनी २ गाड़ी रथों को जोड़ते भये ॥ ३६ ॥

इतमी बात देख कर और भगवान् के घचन को सुन कर और बड़े कठिन उपायों को देख कर सदा काख ओ भीक्षु के अनुवर्तन करने वाले उग्रवर्जी एकान्त में जाकर जगत् के ईश्वरों के भी ईश्वर भीक्षुचन्द्रचरणों को मस्तक से प्रणाम कर के हाथ जोड़ कर प्रार्थना करने लगे ॥ ४०—४१ ॥

भीषरस्त्रामिहृतभाषार्थदीपिका ।

लोकं मर्त्यलोकम् न प्रत्यहम् न प्रतिहतवान् ॥ ४२—४४ ॥

अथवादिह त्वां भक्ता निरयं सेवितवन्तो वयं कथं त्यजेम ॥ ४५ ॥

त्वक्तुमशक्नुवन् प्रार्थये न मायामवादिष्याह । त्यजेति । चर्चिताः मङ्गलताः हि निश्चितं जयेम ॥ ४६ ॥

[४६]

संन्यासिनो हि ब्रह्मचर्यादिक्रमैः कथाचित्तराग्नं वयं त्यक्त्वा-
यामेनैव तरिष्याम इत्याह । वातरशना इति । ऊर्ध्वमन्थिनः
ऊर्ध्वरेतसः ॥ ४७ ॥

तावकैर्मैकैः सह स्वद्वार्तया दुस्तरं तमः ससारम् ॥ ४८ ॥

भीराधारमण्यदासगोष्णामिविचरिता

दीपिकावीपिनी टिप्पणी ।

देवदेवेति सायंकम् सहस्रं संहाराज्जगत्पुनः स्वसङ्केतोऽर्थ-
लभ्यः । अत एव नूनमिति नितर्कं यथ्यमात्र ॥ ४२ ॥

अतएव स्त्र चर्चिता मया प्रार्थयन्ते । नाहमिति । यथा यादवा-
न्नेर्ष्यामि तथा मामपि न मेर्ष्येरन्ते ॥ ४३ ॥

एवमकृत्याय एवमर्थं कैमुत्तम इति चेति । विक्रीडित-
मिति भाष्येन नृणां दास्ययोग्यं त्वदेकनिष्ठत्वं इत्याह किं पुनः
साक्षाद्दर्शनाकारित्वेन भाष्य ॥ ४४ ॥

नृणां परममङ्गलम् ॥ ४५ ॥

एवमङ्गलं कृत्याय एवमर्थं कैमुत्तम इति चेति । विक्रीडित-
मिति भाष्येन नृणां दास्ययोग्यं त्वदेकनिष्ठत्वं इत्याह किं पुनः
साक्षाद्दर्शनाकारित्वेन भाष्य ॥ ४६ ॥

भीराधारमन्नादासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

वातरसनेति । रसनाशब्देन घृष्टं लक्ष्यते हिरण्यरसन इत्यत्र
अनुर्थं तैरेव तथा व्याख्यातत्वात् ते तथ धाम स्वरूपम् ॥ ४७ ॥
वचं त्विति युग्मकम् । वयमिति साधकभक्तेषु स्वामेदमङ्गीकृत्य
बहुवचनं तरिष्यामस्तर्तुं शक्नुमेष्वर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भीमङ्गीरराधवाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनः विविके एकास्ते तं भीकृष्णं सममापत ॥ ४१ ॥
तदेवाह । देवेत्यादिना एवं विज्ञापित इत्यतः प्राक्तनेन । हे
देव ! स्नेहजसा दीप्यमान हे देवानां ब्रह्मादीनामीश ! हे योगेश !
योगनिर्वाहक ! पुण्यं शृण्वतां कीर्तयतां च पुण्यबावहं भवणं
कीर्तने च यस्य तस्य सर्वार्थानं लोकं नूनं सम्पश्यते त्यक्तुमिच्छसि
तथानुमिनोमीति भावः । कुतः हे ईश्वर ! यत् वस्मात्समर्थोऽपि
विप्रशापं न प्रत्यहन् प्रतिहतवान् ॥ ४२ ॥
ततः किमन आह । नाहमिति । त्यक्तुं नोत्सहे न शूच्यामि तर्हि
किमिच्छयमिच्छत आह । स्वधाम तव मामपीति । स्वधाम
वैकुण्ठम् ॥ ४३ ॥
त्यागोत्साहमसम्भावयन्नाह । तत्रेति । कर्णपीयूषं भोजनोरमृततुल्यं
परममङ्गलावहं च तत्र विक्रीडितमवाक्याय भूत्वाक्यपट्टां
देहतदनुवाग्निशब्दादिष्वन्यपट्टां त्यजति त्वामेवाभ्यत
इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

कथं पुनः शय्यादिषु सहवर्त्तमानं प्रियतमं तत्र हेतुरा-
प्तानं त्वां कथं त्यजेमहि तत्रापि भक्ता वयं कथं त्यजे-
महि ॥ ४५ ॥

त्वां त्यक्तुमशक्नुवन् स्वधाम नय मामिति प्रार्थये ननु संमृति-
मयादित्यभिप्रेत्याह । त्वयेति । त्वयोपभुज्य त्यक्तैः श्रमादिभिश्च-
र्जिताः अङ्कुराः त्वदुच्छिष्टमोजितंश्च शम्भा वयं तवमायां जयेम
हि निश्चितं न मायातरण्यायैमस्वामिर्नितस्वामित्वर्थः ॥ ४६ ॥

तत्पदं त्वस्मात्पातय्यं चास्माकं सुखभमेवासीदित्यभिप्रे-
त्याह । वातरसना इति । दिग्भरताः कौपीनमात्रधारिणः ननु तन्नाः
अमग्न्याः अनशनादिभिः भ्रमवन्तः ऊर्ध्वमस्थिनः ऊर्ध्वतरसः सन्धा-
सिनः चतुर्धाभिमण्यः शास्ता रागद्वेषादिरहिताः ब्रह्माव्यभिचि-
मज्यमपदलोपी भ्रमासः ब्रह्मलोकार्थमत्यर्थः—

एतं देवयानं पन्थानमापद्याप्रलोकमागच्छति
स पाथुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकम्
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् ।
अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव
राजैर्लज्जाप्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि स वा एव दिव्येन चक्षुषा
मनोयानान् कामान् पश्यन् रमते एते ब्रह्मलोक
इत्यादिषु प्रत्यलोकत्वेन प्रसिद्धं अर्थः । तत् ते तव धाम स्थानं
वाप्ति ॥ ४७ ॥

पञ्चमये ब्रह्मचर्यादिभिः क्लेशैस्तस्मिन् तव त्वनावासेन तरि-
ष्याम इत्याह । वयं त्विति । हे महायोगिनिह संसारे कर्मवर्मसु
कर्मोपायु सुखदुःखादिषु स्वर्गनरकपदवीषु वा भ्रमन्तोऽपि वयं

तावकैस्त्वङ्गैः सह त्वङ्गासंवा दुरस्तमपि तमः तमः कार्यं संसारं
तरिष्यामः अनायासेनेति शेषः ॥ ४८ ॥

भीमङ्गीजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भवान् समर्थोऽपि विप्रशापं न प्रत्यहन् वस्तुमात्मानमिदानीं
लोकं सम्पश्यते ॥ ४१—४४ ॥

शय्यासनादिषु प्रियम् ॥ ४५ ॥

तवाधीना मायां प्रकृतिम् ॥ ४६ ॥

अमग्न्या भिक्षावृषावः ॥ ४७ ॥

तावकैः तव भक्तैः सह त्वङ्गासंवा ॥ ४८ ॥

भीमङ्गीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवं ।

देवदेवेति सार्वकम् । अत एव नूनमिति वितर्ककैः संहत्य
संहारमुद्रया स्वसङ्केत नीत्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अनः स्वस्मिन्स्नोपनमनयनं दृष्ट्वा प्रार्थयते । नाहमिति । यथा
बाह्यान्नेष्वन्नेषु तथा मामपि नन्वेत्यपिशब्दार्थः । स्वकर्तृकत्वा-
गाद्यकत्वं केमुत्वेन दर्शयति । तत्रेति ॥ ४३—४४ ॥

तदेवाह । शय्येति ॥ ४५ ॥

त्यक्तुमशक्नुवन्नेव प्रार्थये न मायाभवात् अनः साधक-
भक्तानामपि तत्तरणमारोपितत्वं त्वत्सम्बन्धेनापि सुखसा-
ध्यमिति दर्शयन् सजातीयभावनत्वेन तेष्वपि स्वामेदमङ्गीकृ-
त्वेन समत्प्रयोगेणैव तेषां तदाह । त्वयोपमुक्तेति । परोक्षपूजा-
दावपीति भावः । जयेम जेतुं शक्नुमः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

वयमिति युग्मकम् । तरिष्यामस्तर्तुं शक्नुमेष्वर्थः ॥ ४८—५० ॥

भीमङ्गीश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवानामपि देवा ब्रह्मादयस्तेषामाशीति देवकार्यं ब्रह्मा-
र्थात् च त्वया सर्वं सम्पादितमिति भावः । न केवलमतर्ह्यमे-
वावनीयोस्त्वमभूः किन्तु दुर्गतिकेष्विचित्रसमयकृपणुश्चरित्र-
प्रकाशनया भक्तजनानन्दनाथमर्पयत्याह । हे योगेशोति यदुक्तं
“यस्तत्त्वैर्लोलोपायकं स्वयोगमायायज्ञं दर्शयता गृहीत”मिति अनि-
त्यमाशङ्कतानिष्कारार्थमपीत्याह । पुण्येति । अत एव त्वदीय-
सर्वविधिरित्यतस्य निष्पन्नत्वाद्विदानीमिमं लोकं सम्पश्यते नून-
मिति वितर्कं भवानन्तर्धास्यतीति तर्कयामि किं च शार्पण-
वर्त्तकं प्रभासस्नानमुपदिशसि किं त्वद्देशेनापि प्रभासस्नान-
मन्त्रिकं भवेत् विप्रशाप एषां मा फलार्थेति तव मनोगते
मस्यपि किं शापः प्रमथितं शक्नुयात् तस्मात्तवात्र अस्तास्त्रिभूष
इत्यने यत् ततः समर्थोऽपि भवान् विप्रशापं न प्रत्यहन् न प्रति-
हतवान् ॥ ४२ ॥

नन्वीश्वरोऽहं यद्येच्छामि तथा करोमि तेन तव किमिति
चेत्तत्राह । नाहमिति ॥ ४३ ॥

अन्यपट्टां पुत्रकलत्रादिमोक्षान्तरपट्टां त्यजति ननु विक्री-
डितं त्यक्तुं शक्नुवन्ति गहं तु त्वामपि त्यक्तुं कथं शक्नु-
यामिति भावः ॥ ४४ ॥

किं च शय्यादिषु त्वां भक्ताः पादस्नानादौः निम्नं
सेवितवन्तो वयं कथं त्यजेम ॥ ४५ ॥

स्मरन्तः कीर्तयन्तस्ते कृतानि गदितानि च ।

गत्युत्तिमतेक्ष्णक्ष्वेक्षि यन्नृलोकविडम्बनम् ॥ ४६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं विज्ञापितो राजन् ! भगवान् देवकीसुतः ।

एकान्तिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे

षष्ठाध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिन्ननायकवर्णितकृतसाराधेशिनी ।

स्वकृतमशक्तुषण्येव प्रायेण ननु मायामवादिखाह । त्वचेति । मायां जयेमेति माययस्मान् प्रतिविक्रमयन्ती जायति तन्मतेरेवास्त्रैः प्रवर्णीभूयतां जयेम ननु ज्ञानादिभिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

वातरसनाद्यास्तेस्तेष्वान्यैराववादिभिः साधनेष्वेष्टाख्यं तत्र धाम [नपरं परमं ब्रह्म सर्वं बिभजते जगत् । मयैव तत् प्रनं तेजो ज्ञानमहंसि मारते] अर्जुने प्रति त्वदुक्तैस्तत्तैव तेजोविशेषं ते यान्ति सत्यं ते यान्तु वचन्तु न तत् वियासामः किन्तु त्वन्मुखचन्द्र-मधुरस्मितसुधापावनामसा एव तिष्ठतासाम इति भावः ॥ ४७ ॥

किञ्च त्वद्वैकान्तिको महाभक्ता मायातरणं भक्तैः फलत्वेन नेवानुसन्धयते वचन्तु न तादृशा इति तादृशी प्रीति कथं कुर्म इति दैव्यैर्नात्मनि मायातितीर्णमार्गोपपाह । यथास्त्विति । तूर्भि-जापक्रमे वचन्तु दासा अपि स्वस्वरसावच्छिन्नस्वरदाश्रयापि ज्ञाना-ध्यासमन्त्रिकीर्तन एवेति भावः । हे महायोगिजिति, तत्र योगमायां मायाञ्च नेव विविदिषाम इति भावः । तावकैस्त्वद्भक्तजनैः सहति ते स्वस्वस्मृत्यस्त्रभावा एवेति तेरेनात्माकं सादृश्यमुपपद्यते न वातरसनाद्यैरिति भावः । तत्तरणं यः कः प्रकार इत्यत आह । स्म-रन्त इति । त्वदीयचरित्रभण्डाकीर्तनादिसुदृशेनाश्रितेजसैवा-त्माकं तत्तमस्तरणं सुगममेवेति भावः । देवैः प्रियक्या सह सौरतपरिहासः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिश्रान्तप्रदीपः ।

लोकं भूलोकम् न प्रवदन् प्रतिहतवान् ॥ ४२—४४ ॥

शयवादिषु प्रियम् अतिस्नेहविषयं स्वामात्मानमन्तर्यामिणं त्वयं भक्ताः कथं त्वज्जमाहि ॥ ४५ ॥

ननु मायातो भीतोऽसि किं तत्राह । त्वयेति । चर्चिताः मख-कृताः मायां कार्यकारणरूपां प्रकृतिम् ॥ ४६ ॥

अमया मिश्रावृत्तयः ऊर्ध्वमग्निनः ऊर्ध्वरेतसः नैष्ठिकादयः शास्त्रा-वदुपदेन शान्तिं प्राप्ताः ब्रह्माख्यं बृहत्त्वेन ब्रह्मनामकं धाम कथानं यान्ति अर्चिरादिमार्गेण प्राप्तुवन्ति "ब्रह्मणः सद्नादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदं शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मोति सद्भिर्दुरिति" महा-भारते भगवद्गीताः ब्रह्मावतरणं सुप्रसिद्धम् ॥ ४७ ॥

वयं तु संगमनोपायेन मायां तीर्त्वा तद्यावाम इत्याह । वयं तिष्ठति । तावकैस्त्वद्भक्तैः सह त्वद्वर्तनेषां तमः संसारं तीर्-त्वावामः ॥ ४८ ॥

माया टीका ।

उद्धव उवाच ।

हे देवदेवों के ईश ! हे पुण्यभण्डाकीर्तन ! मेरे को मालूम होता है कि आप इस कुलको संहार कर के इस लोक का त्याग करोगे जिस से कि ब्राह्मणों के शाप के नाश करने को समर्थ हो तो भी आप ने नाश नहीं किया है ॥ ४२ ॥

हे केशव ! हे नाथ ! मैं आप के चरण कमल को भाँखे लूण भी छोड़ने नहीं चाहता हूँ मेरे को भी आप अपने धाम को छोड़ाओं ॥ ४३ ॥

हे कृष्ण ! आप का क्रीड़ा चरित्र मनुष्यों को परम मङ्गल कारक है उस चरित्र रूपकर्म के भ्रमण को प्राप्त हो ने से मनुष्य और मन्तरियों को छोड़ देते हैं ॥ ४४ ॥

शयन बैठना खलना स्नान क्रीड़ा भोजन इत्यादि कों में आप के सङ्ग रहने वाले प्रिय भक्त हम लोग आप आत्मा अंतर्धाम को कैसे छोड़ सकते हैं ॥ ४५ ॥

आप के भोग हुए फलमात्रा यत्र अलङ्कार इतों से भूषित होकर आप के उच्छिष्ट प्रसाद को पाकर हम लोग आप के दाम आप की माया को जीत जाते हैं ॥ ४६ ॥

विष्णुवर परिभ्रम वाद्ये सन्यासी ओ ऊर्ध्वरेता श्रुति जन निर्गत मन वाद्ये शान्त पुरुष आप के ब्रह्मनामक धाम को जीते हैं ॥ ४७ ॥

हे महायोगि ! हम लोग तो इहाँ कर्म मार्गों में भ्रमते हुये हैं तो भी आप के भक्तों के सङ्ग में आप का चरित्र कथन करने से संसार को तर जायेंगे ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमायाधेशिपिका ।

श्वेकी परिहासः स्वद्वैकतम ॥ ४९ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एकाग्रितनमित्यादि । स्वामिप्रायावञ्जने हेतुः ॥ ५० ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरस्त्रामिकादामिकृतमिविरचितं

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सम्पक् निष्कैतवतवाऽमावत ॥ ५० ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकादामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

इति भीमङ्गावतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतशुक्लपञ्चमे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरस्त्रामिकादामिकृतभागवतचन्द्राग्रिका ।

कथं भूताः सन्तस्तत्र कृतानि चेष्टितानि गदितानि सुनूतानि
स्वोष्टिः परिहासः गङ्गादीनां द्रष्टृकवद्भावः तच्च नृलोक-
विडम्बनं मनुष्यचेष्टानुकरणं तच्च स्मरन्तः स्मारयन्तश्च तारि-
ष्याम इति पूर्वेषां सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

हे राजन्नेकाग्रितनमनस्वदेवतमत एव प्रियं भूत्वं चोद्धतं
सममावत ॥ ५० ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकादामिकृतभागवतचन्द्राग्रिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरस्त्रामिकादामिकृतपदरत्नावली ।

गद्युत्तिमतेष्वप्योक्तोऽयं नृलोकविडम्बनं तानि च तच्च
स्मरन्तः उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽयुक्तो भ्रमस्त इत्यारम्भोऽवमतां
वर्त्तति वत्साधूनां स्वभाव इति प्रदर्शनाय “आत्मनोऽवमतां
ब्रूयुस्तमा अपि सन्देशः । कदाचिदेव स्वगुणान् स्निग्धेष्वेव
हि साधय” इति वचनादुक्तं युक्तमिति ॥ ४८ ॥

एकः भीमरस्त्रामिकृतमिविरचितं भाषो वक्ष्ये स एका-
ग्रितनमित्यादि । स्वामिप्रायावञ्जने हेतुः ॥ ५० ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकादामिकृतपदरत्नावलीयाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरस्त्रामिकादामिकृतमिविरचितं भाषो वक्ष्ये ।

इति भीमङ्गावते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकादामिकृतमिविरचितं भाषो वक्ष्ये

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरस्त्रामिकादामिकृतमिविरचितं भाषो वक्ष्ये ।

एकाग्रितनमित्यादि । स्वामिप्रायावञ्जने हेतुः ॥ ५० ॥

इति सारागर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेसाम् ।

एकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्तथा ॥ ६ ॥

भीमरस्त्रामिकादामिकृतमिविरचितं भाषो वक्ष्ये ।

गत्यादीनां द्रष्टृकत्वं स्वेष्टी परिहासः कृतादीनि स्मरन्तः
कीर्तयन्तश्च सन्तः तमस्तरिष्याम इति पूर्वेषां सम्बन्धः । एवं भक्त्यु-
पाये सिद्धेऽपि भगवत्संनतं दुस्त्वज एवति भाषः ॥ ४८-५० ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकादामिकृतमिविरचितं भाषो वक्ष्ये

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

भाप के किये हुये कहे हुये चरित्रों को स्मरण करके
कीर्तन कर के भाप की खाज मन्द हास से देखना परि-
हास आदिकों में जो मनुष्य माट्य है तिसको स्मरण कर
के हम लोग संसार को तर जावेंगे ॥ ४८ ॥

भी शुक्ल उवाच ।

हे राजन् ! परीक्षित इस प्रकार से प्रार्थना करने से
देवकीनन्दन भगवान् एकाग्रित प्रिय उद्धव भक्त के प्रति
अच्छे तरह कहने लगे ॥ ५० ॥

इति भीमङ्गावत एकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः

भीमरस्त्रामिकादामिकृतभागवतचन्द्राग्रिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे एकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

— * —

श्रीभगवानुवाच ॥

यदात्थ मां महाभाग ! तच्चिकीर्षितमेव मे ।
 ब्रह्मा भवो लोकपालाः स्वर्वासं मेऽभिकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
 मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः ।
 यदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणाऽर्पितः ॥ २ ॥
 कुलं वै शापनिर्दग्धं नङ्क्ष्यत्यन्योऽन्यविग्रहात् ।
 समुद्रः सप्तमेऽह्येतां पुरीं च प्लावयिष्यति ॥ ३ ॥
 यत्तेवायं यमा त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमङ्गलः ।
 भविष्यत्यचिरात्साधो ! कलिनाऽपि निराकृतः ॥ ४ ॥
 न वस्तव्यं त्वयैवेह मया त्यक्ते महीतले ।
 जनो धर्मरुचिर्भद्र ! भविष्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥
 त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु ।
 मय्यवेक्ष्य मनः सम्यक् समदृग्विचरस्व गाम् ॥ ६ ॥
 यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः ।
 नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् ॥ ७ ॥
 पुंसोऽयुक्तस्य नानाऽर्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् ।
 कर्मार्कभविर्कर्मैति गुणदोषधियो भिदा ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभावाधेदीपिका ।

सप्तमे नृपवस्यात्मनासांसि ५ हरिः स्वयम् ।

भवयन्तेतिहासोक्तगुरुस्वप्नाववर्णनम् ॥

यदात्थ संहृत्यैतत्कुलमिति स्वर्वासं वैकुण्ठवासं प्रति ॥ १ ॥ २ ॥

एवं च सर्वस्यागेनाऽऽमनिष्ठो भवेति ककुमाह । कुलमिति
 जयेय ॥ ३ ॥

तदेवायं नष्टमङ्गलो भविष्यति निराकृतो नितरामाकाशतः ॥ ४ ॥

न वस्तव्यमेव त्वया ॥ ५—६ ॥

ननु गुणदोषाणां विषये लोके कुतः समदृष्टिः स्वामत
 आह । यद्विदमिति । मनसादिभिर्गुह्यमायां मनोमयत्वात्मायेति
 विद्धि तदपि न स्थिरं किन्तु नश्वरं विद्धि ॥ ७ ॥

[४७]

मनोमयत्वे हेतुः । पुंस इति । विक्षिप्तमनसः नानार्थो भेद-
 विषयो भ्रमः स भ्रम एव गुणदोषभाक् ननु चेदेनैव विधि-
 निषेधाऽर्था भेदस्य सत्यनोक्ता न भ्रमविजृम्भितगुणदोषभुक्तेः
 कर्म निहितम् अकर्म तदलोपः विकर्म निषिद्धमिति भेदः भाव-
 यावद्विषय एव चेद इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभावाधेदीपिका
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

यत्कुलमिदं यदिदं स्वभावेन तव नयनं चात्थ ॥ १ ॥

अनेन नृपवन्देन सह ॥ २ ॥

भीराधारमखडासगोष्ठाभिविचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

शापनिर्दग्धमित्यनुकरणाभिप्रायेण वस्तुतस्तु शापेऽपि
निर्गतं दग्धं दाहो वस्मात्तादृशं सत् नञ्भवति प्राकृतलोकानाम-
दर्शनमेव प्राप्स्यतीत्यर्थः । एकाविविधमिति समुद्रः खड्गभूमौ वस्तु-
विशेषाविविधमिति ननु मध्यंऽपि "वज्रं विरवा महाराज । भीमज्जग-
वहाख्य"मिति वक्ष्यमाणात्वात् ॥ ३ ॥

यद्येव त्यक्तस्तद्देवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

नवस्तत्रमेवेति । एकत्र स्थानं बद्ध्वा न ह्येवमित्यर्थः ।
समहविविचरन् गामित्युक्तेः ॥ ५ ॥

वद्यपि नोद्धवोऽवद्यपि मग्न्युनो बद्ध्वा नोर्द्धित इति मग्नवदुक्ते-
रुद्धवश्च सिद्धत्वेनोपदेष्टव्यं न सम्भवति तथापि तन्मतादर-
त्वात् तमुपदिष्टं ज्ञानयोग्यान् प्रत्याह । त्वमित्यति सप्तमिः । समं
ब्रह्मैव पश्यतीति तथाभूतः सन् ॥ ६ ॥

मनोमात्रविश्वसितत्वात् मावेति मिथ्येति विज्ञेयं तदपि
मिथ्याभूतमपि ॥ ७ ॥

अयुक्तस्य पुंसः नानामेदोविषयो वक्ष्यतथाभूतो भ्रमो भवति
स भ्रम एव गुणदोषबुद्धिहेतुमेवतीत्यन्वयः । नेति समाधानं
भ्रमेति भ्रमेण विजृम्भिता प्रकाशिता गुणदोषबुद्धिर्ब्रह्म तस्यैव
अविद्याऽनात्मनि आत्मबुद्धिरुत्पत्तोऽज्ञा विषया अधिकारिणो ब्रह्म
तथाभूत एव विश्वनिषेधकत्वात् वेदः ननु स्वरूपविषयः "त्रैगुण्य-
विषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवाउज्ज्वल"ति भीमगवदुक्तेः ॥ ८ ॥

भीमुद्ध्येनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-५

गां भूमिम् ॥ ६ ॥

मायामनोमयं मायाशब्देन गुणाः छदवस्ते गुणवद्वयमनो
प्राज्ञं न विद्वन्मनोप्राज्ञश्च आत्मस्वरूपमेव तथा विधमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अयुक्तस्य इति पक्षः नानार्थो भ्रमः नानाविधेद्विषयभ्रमः
सगुणदोषकृतं पुण्यपापहेतुत्वित्यर्थः । तद्देशोपपादयति । कर्मति ।
कर्म कार्मणं विकर्म पापम् उभयमपि दोषः अकर्म निष्कामकर्म
स गुण इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमद्वीपराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भाषणमेवाह । यदित्यादिना । हे महाभाग । मां प्रति वदस्व
संहृष्टैर्ननु कुं नूनं लोकं सत्यपश्यते भवानिति तस्मै चिकीर्षित-
मेव तथा प्रश्ना मया रुद्रः लोकपाशाश्च मम स्वर्वासं भी-
षेकुण्डलासमनिकाङ्क्षिणः प्रणिषाङ्कुस्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

नञ्चवतारप्रयोजनमनेषां कथं ममिष्यमीत्यत आह । मयेति ।
किन्तुदोषकार्यमस्यात् आह । यदर्थमिति । ब्रह्मणाऽर्चितः प्रार्थितोऽ-
ज्ञेन उज्ज्वलस्य सह यदर्थमवतीर्णः तद्भूमादहरणारम्भमिति
भावः ॥ २ ॥

ननु न भरोऽर्चनीयः कुः सहभारारम्भकस्य वदुकुलस्यावशिष्ट-
त्वात्किं न आह । पुनः कः इति । आपतेनैव नितरां दग्धमायमगोऽ-

न्वकलहाभिरवशेषं नञ्भवति वै निश्चितं तर्हि पुरी कः पाण्डवि-
त्यतीत्यत आह । समुद्र इति । न कोऽपि पाण्डविविधमिति किमिव
आरभ्य सप्तमेऽङ्गि एतां द्वारकां पुरीं समुद्रः एकाविविधमिति नाह-
विषयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवञ्च त्वहं न कथातद्वमिति वक्तुमाह । यहीति । यद्येवायं
लोकं मया त्यक्तः तदेवाभिराज्यमङ्गुलः हे साधो । कलिना निरा-
कृतः अभिभूतश्च भविष्यति ॥ ४ ॥

अतो मया त्यक्ते इहास्मिन्महीतले त्वया न वक्तव्यं न कथातव्यं
हे भद्र । अथमे दक्षिणं त्वं तथा भूतो भविष्यति अतोऽपीह न वस्त-
व्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

तर्हि किमिवशेषं क गतममित्यत आह । त्वमित्यति । सर्वं
शब्दादिविषयं अजनेन वस्तुषु कनेहं च त्यक्त्वा मनो मधीश्वरे
सम्बद्धं निवेद्य समहं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्नुसन्धानरूपसम-
वाप्तिमात्रं गां भूमिं विचरन् ॥ ६ ॥

सर्वं परित्यज्येति शब्दादिविषयत्याग उक्तः वैराग्यमन्तरेण
त्यागासम्भवात्तत्र वैराग्यजननार्थं तेषां नञ्भारवं प्रकृतिगुणवद्वय-
मानसानामेव सुखकरत्वं आह । यद्विमिति । यन्मनमादि-
मिष्टंमायां तद्विहं सर्वं नञ्भरं मायामनोमयं च
विज्ञेयं अन्वयः मायाशब्देन तद्गुणवद्वयं वक्ष्यते माया-
गुणवद्वयं वग्नः तत आगतं "तत आगत इत्यधिकारे मवद्वच" इति
मवद्व प्रकृतिगुणवद्वयमनोजन्यमेव विषयसुखं नुगुणवद्वयमानसा-
नामेव तद्गोचरे ननु विशुद्धमानसानामित्यर्थः ॥ ७ ॥

समहविविचरन्त्युक्तं ननु देवमनुष्यनिरूपपादप्राप्तिर्ब्रह्म-
तया प्रतीयमानेषु वस्तुषु विभिन्नैव दृष्टिः स्यात्तत्त्वरूपेणैव
प्राह । पुंस इति । अयुक्तस्य सर्वोन्तरात्मनि सर्वशरीरके मयि विस्त-
मयुज्ज्वलः पुंसः नानार्थः नाना मया यस्य सः यो नानार्थविषयः
प्रत्ययः स भ्रमरूपः तत्तद्ब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुविषया प्रतीतिभ्रं-
मर्त्येतित्यर्थः । सर्वोन्तरात्मनि प्रविष्टं युज्ज्वलस्तु महात्मकत्वेनै-
कत्वात् या प्रतीतिः सा तु प्रमित्युपैति भावः । अस्तु नानार्थो भ्रमः
ततः किमत आह । गुणदोषमिति ब्रह्म पुंसो भ्रमः सः गुणदो-
षमाकृतसुखदुःखमाकृतपुण्यपापयमभारः गुणदोषकृदिति पाठे स भ्रमो
गुणदोषकृतसुखदुःखकृदित्यर्थः । किं भ्रमः स्वरूपेणैव गुणदोषावहः
नेत्याह । कर्मेति । यद्यपि कर्मोक्तमधिकर्मोक्तिनिहा भेदः तस्य धिः
गुणदोषो विषयो गुणदोषविषय इति पाठे कर्मोक्तस्तदनु-
वृत्तिप्रयुक्तसुखदुःखपुरुषोक्त्यर्थः । कर्मोक्तं कर्तव्यं
निरर्थं नैमित्तिकञ्च अकर्म अकर्तव्यं प्रतिपद्यमित्यर्थः ।
विक्रमे विविधफलदायं ज्योतिर् कर्म कर्म अन्वयः रूपतन्त्र-
नष्टभ्रमहेतुभ्रममनोऽज्ञस्य पुंसः विविधनिषेधाद्यारम्भकमेव-
मिष्टशान्तिरप्यता तदनुवर्तनातिवृत्त्यनाश्यां सुखदुःखे च भ्रमस्य
शास्त्रवद्वयतापादनद्वारा गुणदोषकृत्वं न स्वरूपेणैव नैवतावता
ब्रह्मविद्यां शास्त्रानिच्छकने न दोषावेति मन्तव्यं तेषामपि निश्चितं
स्वतन्त्रवस्तु प्रतीतिभ्रमायामनोमयं कदाचिद्भ्रमानुवृत्तिर्दृशनात्तत्
प्रयुक्तशान्तिवद्वयत्वावर्जनीयत्वात् न ॥ ८ ॥

भीमस्त्रिजवधजतीयेकतपहरमावली ।

भगवान्प्रवृत्तधूनसंवाद्वाजेन स्वतन्त्रमुखबाधोपदिशत्यध्या-
वश्येयं तत्रावाधुनवाकं स्वाभीष्टमिति वदन् ब्रह्मादीनां स्वलोकाग-
मनामिलापं देवकायंकरयन्नामनारप्रवाजं स्ववाजान्तरं द्वा-
वत्वाः समुद्रं मज्जनं लोकस्य पापवृद्धिरेतामङ्गलान् कलिप्रवृत्तयो-
कावृत्तवत्त्वं निवाण्यप्रेरयं स्वस्मिन्मनः प्रवेक्ष्य महापर्वत-
नियोगं इत्यादि वाक्ते । वदत्यममित्यादिना । मां स्वलोकागत कर्तु-
मभिकांक्षिणः ॥ १—२

स्वगारोहयान्तरं सप्तमे द्विसे ॥ ३ ॥

यदि वदा ॥ ४ ॥

अधमंरुचिरिति पञ्चदशः ॥ ५—६ ॥

क्षितिसंश्रयो इत्थं मावविशेषमुपदिशति । यदिमिति ।
मनभादिसंश्रियैर्गृह्यमाणं यदिदं विश्वं तदिदं नश्वरं क्षण-
भङ्गं विद्धि मांविदमनिर्वाचनं तर्हीति तत्राह । विद्धिनि ।
विद्धीत्युभयत्र संवधते मनोमयी मायां च मन्मत्प्रधानप्रक-
तिनिर्मितं विद्धि मे बुद्धिं ब्रह्मानीकृत्य प्रकृत्या रचितत्वात् तानिर्वाचनं
विद्धि मृदुट इति वस्माद्यामयमिति प्रयोगा युज्यते अचेतन-
प्रकृतेः कार्यात्मकत्वमस्तु चेतनायाः कथमिति इवमाशङ्क-
“प्रकृतिः सा परा मष्टा रोदसी लोकधारिणी । क्रुता स्वस्यामरा
जदया लोकानामात्मसहिते” इत्येव परिहर्तव्या प्राध्याप्यपेक्षयोप-
पद्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं प्राध्याप्यज्ञानपूर्वकं भक्त्या मयि मनो युज्जानस्य बो-
गिनो जन्योपशमो नास्वस्वेत्याह । पुंस इति । अयुक्तस्य मयि मनो
योगराहित्यस्य पुंसो मत्पेरितप्रकृतिरचिते नानाविधेयं बो ध्रमो
मायमन्तरेण स्वकर्तृत्वज्ञानं स गुणद्वयकृत्य स्वगन्तरकृत्स्न इनेन
तद्भोज्यसुखदुःखारमकः अपारः क्षमारी लक्ष्यत इति ज्ञातव्यं तदुक्तं
“स्वर्गाद्याश्च गुणाः सर्वे बोधाः सर्वे तथैव च । मायमनः कर्तु-
न्ना-
भ्राष्ट्या जायन्ते नात्र संशयः । परमात्मानमेकैकं कर्तारं वेत्ति यः
पुमान् । स बुध्यतेऽस्मात्प्रसारपरमात्मानमेति चेत्तु” इत्यस्य निमि-
त्तमाह । कर्मेति नर्ध हि परमेश्वरः करोतीति ईश्वराधीनकिंवाचाम्
इदं मया क्रियते इदं मया न क्रियते इदं विपरितं क्रियत
इति कर्माकर्मविकर्मेति मित्रा बुद्धिध्रमो गुणाश्च रजस्त-
मांश्च बोधधिया बोधबुद्धेः पुरुषस्य भवतीति यत्तस्माज्ज-
मस्य मूढकारणं रजस्तमसोः शक्तिं विज्ञाय तौ परिहृत्य
मद्वेषं स्थापेन युक्तेन्द्रियजयो युक्ताचित्तस्त्वम् इदं जगद्भ्रामति
विरिञ्चो ईशस्व कारकारण्यारमके जगति नितन विस्तृतशक्ति-
मात्मानं विरिञ्चम ज्योत्स्वरे मयि ईशस्व महाभारं पश्येत्य-
श्वबः तदुक्तम् “मायमश्वर्वादिनो ब्रह्मा परमात्मा मिथो ह्यहम्
सर्वे ब्रह्माणि वीक्षते मयि ब्रह्माण्यमेव चेति ॥ ८—९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसुन्दरं ।

बहुलमंहारादिकं स्वधामि तत्र नवने चार्थ ॥ १ ॥

अंशेन वक्ष्येन सह ॥ २ ॥

श्यापतिर्धर्ममनुकरण्याभिप्रायं वस्तुतस्तु श्यापेऽपि निर्भेत्

इत्थं दाहो यस्मात्तपामूनं सत् गच्छति मर्त्योन्मेष मात्स्यती-
त्यर्थः । प्रवर्षित्यति अतुर्दिव्यारिष्यति ननु मध्येऽपि “वर्जयित्वा
महाराज भीमज्जगदालय” इति वक्ष्यमाणात् ॥ ३ ॥

तत्र स्वधामनयनं तु किञ्चिद्विद्वन्नेव करिष्यामि वतो
मुनिषु मनुपदेशप्रहणाय सम्प्रति त्वां स्थापयित्वाभीष्टानिरेत्य
तयोपदेशमुपक्रमते । यद्येवेति । नोऽप्येवमपि मन्त्रयो यद्भुजो-
र्दितः प्रभुः । अतो मद्रयुनं लोकं प्राहयन्तिह तिष्ठतिवति तृतीयावश्य
तदुक्तं ॥ ४—५ ॥

अनस्तमपवक्ष्य तदुपदेशान् प्रवेद्याह । त्वेतिवत्यादि । यदि सर्व-
निजोपदेशान् तत्र ज्ञानयोग्यान् प्रवेद्याह । त्वेतिवति सप्तमिः ॥ ६ ॥

जागरे मायाप्रधानं स्वप्ने मनःप्रधानं विद्धि अत एव
नश्वरं विद्धीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अयुक्तस्य । अलमाहितचित्तस्य ध्रम एव तावज्ज्ञानार्थः बहु-
विधायां यत्र तथापिधः स एव च गुणद्वेषमाक् गुणद्वेष-
बुद्धिर्देतुरित्यर्थः । अतः कर्माकर्मोत् ॥ ८—९ ॥

भीमस्त्रिजनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तमे ज्ञानवैराग्ये विधित्तुः कृष्ण उक्ते ।

अध्वृतोक्तगुरुषु बोवाचाद्यो धरादिकान् —

स्वर्वासं वैकुण्ठयासम्प्रति ॥ १ ॥

अंशेन वक्ष्येन सह ॥ २ ॥ — ॥ ३ ॥

अत्रान्तरे मनसि भगवान् किञ्चित्परामर्शो रुक्मिण्यवादिभिर्वाह-
वाणाद्यसुत्वधमसङ्गतस्तत्र तत्र यद्भुजोत्तमसङ्गतस्यैवप्रस्थमि-
पिलादिषु च यागावातेर्मी दिव्यदृष्ट्या भूतलः यमकाना मनोरथो मया
प्रायः सम्पादित एव पृथिव्या अयः स्थितानां वलिरावितश्च-
नादीनामपि षड्गमांनयनगुरुपुत्रानयनप्रसङ्गेन ऊर्ध्वस्थानाम-
दिनिक्षेपवादीनामपि पारिजाताद्याद्यधमसङ्गेन महानिगुण-
स्थानामादिपुरुषभूमादीनामपि त्र्यम्बकालयनप्रसङ्गेन चाङ्कि-
महर्षेण निष्पादितमेव किन्तु वदरिक्ताभमवासिना नरनारा-
यणादिपरमहंसमहामुनीन्द्राणामेव महर्षेणोत्सुक्येन सफलभूते
भूय सम्प्रति तु रुपादयतपर्यवस्था मत्प्राकट्यमद्वयोवा च
वृत्तयतस्तत्र प्रस्थापितुमवमुद्धव एव निरूपयितव्यः अयं हि
मन्त्रव्यवस्थान्यतुप्रतिमूर्तिरेव तेज्यः उपायतयन देवं मदीय-
भगवद्व्याच्ययोर्ज्ञानवैराग्ययोरेकमेकं कथा गतिविशेषं च
महानर्पे रतमिवावाय यास्येतेषा मतोऽन्तर्धे ॥ १ ॥ इत्यर्थेयति
वद्यप्यस्य मत्प्रेमपरिपूरेण तदुत्थे ज्ञानवैराग्ये ॥ २ ॥ एव सम्प्रति
मयोपदेशव्ययोः पृथक्ज्ञानधर्माययोर्नोक्त्येवस्या । तदुत्थेनैवमपि मदि-
च्छायां सत्त्वात्प्राप्यस्य जिघृक्षा सत्तधुनेवोत्पत्त्येत तथैव यद्यप्यस्य
मद्विद्युतो सद्य एव प्राण्यर्हानस्तदपि मद्विच्छाशक्तिरेव वक्ष्यती
प्राणानस्य पालयित्वा तावद्दूरमप्येतं यापयिष्यति प्रापयिच्छका-
काक्षितं मर्त्यतिकेऽपि स्थापयिष्यतीति परामुद्धय च भीमदुज्ज-
वचेनासि ज्ञानवैराग्ययोर्भोक्तृवागस्य च जिघृक्षां संचारयेद् इत्थं
रिति । अत्रान्यध्वुषु वादवादिषु स्नेहं परित्यजेति तेषु तत्र स्नेहो
ह्रिबिधः मत्परिचयाय प्रयगत एव स्वदेहसस्वस्वमेकः मत्सस्व-

श्रीमद्विष्णुनामसकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

श्रोत्रो द्वितीयः तत्र पूर्वं एव त्वया कृतं शक्त्यः स एव मया त्यागे विधीयते ननु तत्र त्वदशक्यत्वाद्बिगतिरवाप्स्यति भगवद्वाक्यं वक्ष्येन ज्ञायत एव ॥ ४-६ ॥

ननु कीदृशं समहृत्स्वन्तर्नाह । यदिहामिति । मनसादि-मिगुह्यमाणं यदिदं पृथिव्यादिकं वस्तु ते तत्सर्वं जागरे मायामयं मायाकल्पितत्वात् तदप्येव स्वरूपे मनोमयं मनःकल्पितत्वेनांशे सर्वतुल्यमेव ॥ ७ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति । पुंस इति । नानार्थो नानाविधोऽर्थो यो गुणदोषभाक् अवयवो गुणं भजत इत्युत्कृष्टः अवयवो दोषं भजत इति निकृष्टः पुंसोऽयुक्तस्वाज्ञानिनो भ्रमः भ्रमप्रतीत इत्यर्थः । गुणप्रवाहपतितानां कोवार्थं उत्कृष्टः को वा निकृष्टस्तेषां वा क उत्कर्षः को निकर्षः यदुक्तं चित्रकेतुना "गुणप्रवाह एतस्मिन् कः शापः कोऽनुग्रहः । कः खगो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वेति ननु वेदेनैव विधिनिषेधाभ्यां गुणदोषावुक्तौ सत्यं वेदोऽप्य-विश्रान्तद्विषय एवेत्याह । कर्म विहितम् अकर्म तत्प्रापः विकर्म निषिद्धमिति भिदा भेदा गुणदोषाभ्यां गुणदोषावोवैष-भ्यस्य तस्याज्ञानिन एवाकृत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नाहं तत्राङ्गप्रिकमले क्षणादपि केशव त्यक्तं समुत्तमहे नयेत्यादिवादिनमुद्ध्वं प्रत्याक्रमन्तध्याये स्वप्राप्तये सन्निपतः सं-सराद्वैराग्यं स्वर्गात्मन्तर्मात्रं तदादयोऽपि यद्वचनसंवाक्येषु चतुर्विंशद्गुणेषु अप्रगुणं आह श्रीभगवान् । यदात्तेति । संहृत्येत-त्कुलं नूनं लोकं पश्यन्मनो भवति तदात्तं तस्मै चिन्तयितुं कर्तुमिष्टमेव ब्रह्मावयोऽपि मे स्वर्वासं ये स्वर्गं लोकंऽमृतत्वं भजन्ते इति श्रुत्युक्तपरमधामवासं प्रति भूमिकाङ्क्षिणः आकाङ्क्षा-वन्तः सन्ति ॥ १ ॥

अहमपि स्वधाम गन्तुं प्राप्तायसुरोऽस्मीत्याह । मयेति । अंशेन वक्षेन साः ॥ २ ॥

त्वं च सर्वतो विरक्तो भूत्वा मङ्गलनिष्ठो भवेति वक्तुमाह । कुलमिति श्रुतकप्रपेण ॥ ३ ॥

यहिं मया त्यक्तो भविष्यति तहोवायं लोको नष्टमङ्गलो भवि-ष्यति अत एव कश्चिना नितरा प्राप्तातो भविष्यति ॥ ४ ॥

हेमद्र ! इह गृहे त्वया नैव वस्तवम् ॥ ५ ॥

सर्वं परित्यज्य त्यक्तं अपि स्नेहं च परित्यज्य सम्यङ्मायि मनः प्रावेश्य समहृत् सन् गां पृथिवीं विचरस्व ॥ ६ ॥

सर्वपरित्यागे त्याज्यस्य दोषः भगवति मनःसमाविशते भग-वद्गुणप्राप्तयेऽतः समहृत्स्वमेव सर्वस्मैकात्म्यकथं चापचित्तमनो भगवान् स्वरूपं सर्वहेतुत्वेन गुणं सर्वस्व नश्वरत्वेन दोषं सर्वस्व स्वरूपरूपमायाकारत्वेनैकात्म्यकथं आह । यदिहामिति । इह मन-सादिभिर्गुह्यमाणं जगत् नश्वरं क्षणभङ्गुरं धातुं यद्यतो माया-मनोमयं मायाप्रोक्तमनःप्रधानं जगदुपादानरूपायाः मम शक्तेः

मेरकेण मम मनसा जगत्सिमांश्च प्रधानभूतेन रक्षितमित्यर्थः । सर्व-स्व जगतो ह्यनित्यत्वात् तत्र विरक्तः सन् मम मायाकारत्वेन मम मया समहृत् सर्वसर्वहेतुत्वेन सर्वेश्वरं मां जानन् मङ्गलः सत् पृथिवीं विचरस्वेति कलितोऽर्थः ॥ ७ ॥

ननु गां पश्यन्तो मम विहितकर्मलोपः स्वात्माह । पुंस इति । अयुक्तस्य आश्वेकिनः अगत्कारणाज्ञानमकिरहितस्य नानार्थः संसारः भ्रमः स्वाभयोऽन्वाभयो वेत्यादिभ्रमविषयो भवति अतः स पुमान् गुणदोषभागवति अत एव तस्य गुणदोषाभ्यां पुंसः कर्माकर्मविकर्मेति भिदो भवति अन्विषेकसिद्ध्यर्थं विहितं कर्मा-नुष्ठेयमवाकर्मविहितत्वापो नैव कर्तव्यो विकर्म निषिद्धाचरणं नैव कर्तव्यमित्यर्थः । विहितमनुष्ठेयं निषिद्धं दूरतो ह्यममेवेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

माया टीका ।

श्री भगवानुवाच ।

हे महामागी उद्धव जी तुमने जो बात हम से कही है सो तो हमारी करने की इच्छा है ही है प्रह्ला महावेश और सब लोकपाल मेरा वैकुण्ठ में वास करना चाहते हैं ॥ १ ॥

मैंने इहां का सब देवता का कार्य कर दिया है जिस के वास्ते प्रह्ला के प्रार्थना करने से भगवत्देवजी सहित हम अवतीर्ण भवे हैं ॥ २ ॥

यह कुल शाप से दग्ध होकर परस्पर के वैर से नष्ट हो जायगा और आज से सात में दिन इस पुरी को समुद्र डुबाय देगा ॥ ३ ॥

मेरे न रहने से इस लोक का मङ्गल नष्ट होजायगा जब तबही हे साधु उद्धव कखियुग भी इस लोक के मनु-ष्यों को हत मागी कर देगा ॥ ४ ॥

मैं जब इस महीतल को त्याग देऊंगा तब तुम इहां नहीं रहना हे मद्र इहां के लोग सब अधर्म में रूखि करे गा ऐसा कखियुग का धर्म है ॥ ५ ॥

तुम तो अपने स्वजन वन्धुओं में सब स्नेह को छोड़ अच्छी तरह मेरे में मन लगा कर समदृष्टि होकर पृथिवी में विचरो ॥ ६ ॥

ओ यह संसार में मन से वचन से नेत्रों से कणों से प्रहण किया जाता है सो सब नश्वर अनित्य है इनको मनो मय भगन्माया रक्षित जानो ॥ ७ ॥

अज्ञानी पुरुष का नाना पदार्थों में मन का भ्रम रहता है उसी से गुण और दोष देखा जाता है गुण दोष की बुझि ही से कर्म अकर्म विकर्म पुण्यों के भेद भी यथा धिक्कार माने जाते हैं और किये जाते हैं ॥ ८ ॥

तस्माद्युक्तेनियमामो युक्तचित्त इव जगत् ।
 आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मयधीश्वरे ॥ ९ ॥
 ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणाम् ।
 आत्मानुभवतुष्टात्मा नान्तरायेर्विहन्यसे ॥ १० ॥
 दोषबुद्ध्योभयातीतो निषेधान्न निवर्तते ।
 गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथाऽर्भकः ॥ ११ ॥
 सर्वभूतसुदृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः ।
 पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः ॥ १२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यादिष्टो भगवता महाभागवतो नृप ! ।
 उद्धवः प्रणिपत्याह तत्त्वजिज्ञासुर्युतम् ॥ १३ ॥

उद्धव उवाच ।

योगेश ! योगविन्यास ! योगात्मन् ! योगसम्भव ! ।
 निःश्रेयसाय मे प्रोक्तस्त्यागः संन्यासलक्षणाः ॥ १४ ॥
 त्यागोऽयं दुष्करो भूमन् ! कामानां विषयात्मभिः ।
 सुतरां त्वयि सर्वात्मन्यभक्तैरिति मे मतिः ॥ १५ ॥

सोऽहं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबन्धे ।
 तत्त्वज्ञसा निगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यम् ॥ १६ ॥

श्रीशुकस्त्वामिदमवधारयदीपिका ।

कथमात्मनि परिकल्पिते विततं जगदीक्षणीयं तत्राऽऽह ।
 आत्मानमिति । मनि प्रहृष्टि तद्रूपेणोद्धत ॥ ९ ॥

नन्वेवं युक्तचित्तत्वेन कर्माकरणे हेव द्यो विप्रान् करिष्यन्ति
 तत्राऽऽह । ज्ञानेति । ज्ञानं वेदनात्पबनिश्चयो विज्ञानं तदर्थो-
 नुभवस्ताऽर्थाः सस्ययुक्तस्तत आत्मानुभवेनेव तुष्टचित्तोऽतः
 शरीरिणां देवादीनामात्मभूतोऽन्तरायेन प्रति हन्यसे मयं भाव-
 नावदनुमधं यथाश्रमं कर्माणि कुर्वांश्च तदनन्तरं सर्वेषामात्म-
 भूतत्वात् कोऽपि विद्वानाचरति तथाच श्रुतिः "तस्व ह न
 देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवती"ति ॥ १० ॥

नचोत्पन्नज्ञानत्वापि यथेष्टाचरणप्रसङ्ग इत्याह । दोषबुद्ध्येति ।
 गुणदोषबुद्ध्यातीतोऽपि प्राक्तनसंस्काराजिबधानिबधत एव किन्तु
 न दोषबुद्ध्याविहितं च प्रावशः करोति न गुणबुद्ध्या यथा
 ऽर्भकः सकृद्व्यवधिकदपरहितः किञ्चित्करोति कुतश्चिन्नियतेत
 तद्वत् ॥ ११ ॥

एवं भूतस्व न पुनः संसार इत्याह । सर्वभूतेति । न विपद्येत
 न पुनः संसरेत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

[४८]

त्वं तु सर्वं परित्यज्येत्याद्युपदेशमात्मनोऽवोर्ध्वं मन्वानः
 पृच्छन्निर्वाणेशोति । योगफलदायिन् योगविद्वांस्यासो नामातिशोऽवो
 निक्षेपविशेषः यदा योगो विन्यस्यते क्रियते यस्मिन् योगात्मन्योगे
 आत्मा प्रकटो भवति यस्य योगस्वरूपेति वा योगस्य सत्त्वो
 यस्मात् यतुर्गिरैः सम्बोधनैः स्मरतिस्मात् केवलं त्वयोपदिष्टं
 न तु मधिकारं पञ्चोक्त्येति द्योतितम् तदाह । निःश्रेयसायिति ।
 नचानोराध्यर्थं सर्वस्वद्वानादिवद्द्वं त्यागः किन्तु संन्यासलक्ष-
 णोऽप्रत्यापत्तिरूपः ॥ १४—१५ ॥

यं प्रति त्यागाद्युपदिष्टं सोऽहं मूढमतिः कुतः ममेत्यहमिति
 च सानुबन्धे पुत्रादिर्माहेन त्वन्मायया विरचिते आत्मनि देहे
 विगाढो निमग्नोऽतस्तत्त्व मयता निगदितं यथाहमज्ञसा
 संसाधयामि तथा भूतं मामनुशाधि धनैः शिष्य ॥ १६ ॥

श्रीशुकस्त्वामिदमवधारयदीपिका

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

यस्माद्युक्तस्यैव अमरुत्तमात् आत्मनि त्वं
 एते तद्रूपेण प्रदरूपेण जहजहल्लक्षयंति शेषः ।

धीराधारमयाज्ञानगोक्षामिबिरचिता
दीर्घिकादीनिर्मा टिप्पणी ।

वेदान्तपर्यन्तिभ्यः तत्त्वमसीत्यादिष्वेवाक्यायांऽवधारणं तद्-
धानुभवः वेदायंसाक्षात्कारः तेनैव आत्मानुभवेन ब्रह्मानुभ-
वेन अतस्तुष्टिचित्तत्वात् आत्मभूतः ब्रह्मत्वेन स्वरूपभूतः यावद्-
नुभवम् अनुभवपर्यन्तं ब्रह्मसाक्षात्कृतः पूर्वमित्यर्थः । यथासम्भवं
ज्ञानाऽविरोधेन तदनन्तरम् अनुभवानन्तरं कर्माकरणेऽपि कोऽपि
देवादिः तथाच ब्रह्मानुभवितो विघ्नाभावे प्रमाणां भूतिः इ-
त्यवयवमप्यर्थे देवा अपि तस्य ब्रह्मानुभवितः अभूत्ये ब्रह्मयो-
प्रतिबन्धाय नेशते न संगर्हो भवन्ति इह ततः स ज्ञानी एषां
देवादीनामात्मा स्वरूपं भवति नहि स्वरूपे कोऽपि विघ्नमाच-
रति ॥ १० ॥

निषेधात् सुरापावादेः दोषबुद्ध्या हेयबुद्ध्या न गुणबुद्ध्या
उपादेयबुद्ध्या उभयातीतः पुमान् निषेधाजिवर्त्तते किन्तु दोष-
बुद्ध्या न विहितं च करोति किन्तु गुणबुद्ध्या नैत्यन्वयः ॥ ११ ॥

एवम्भूतस्य जीवमुक्तस्य ज्ञानविज्ञानाभ्यां परोक्षाऽपरोक्षानु-
भवाभ्यामात्मविषयको निश्चयो यस्य स तथा न संसरेज्जन्मादि-
नानुभवेत् ॥ १२ ॥

महाभागवतत्वेन कृष्णारवपरमत्तत्त्वस्य नित्यप्राप्तेस्तदुपदेश-
गौरवेणैव तत्त्वजिज्ञासुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

आत्मनोऽप्येवमिति । भगवता स्तथागात् स्थायोग्यतानि-
श्चयमननादित्यर्थः । निरुपमस्य भगवतो निक्षेपविशेषत्वेन यथो-
भुञ्जितमिषेत्युच्यते यद्वेति योगश्चतुर्गुणनिरोधः योगे संप्रज्ञात-
समाधौ आत्मा स्वरूपं प्रकटो ज्ञातो भवति यस्य तदुक्तं पञ्ज-
खिता "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थान"मिति अत्र प्रकटपदार्थाहारात्
पञ्चाक्षरं योगस्वरूपेति योगोऽसम्प्रज्ञातसमाधिः स्वरूपं निर्वि-
कल्पकं यस्य स तथा तदुक्तं पञ्जखले "विरामप्रत्ययाऽपास-
पूर्वकः संस्कारश्चेति" इति विरामप्रत्ययो नेति नेतीत्येव दृष्टाव-
चादस्तद्व्याप्त्यर्थः अर्थोऽसम्प्रज्ञातसमाधिः सच्च ब्रह्मात्मक
एव अभावस्याधिकरण्यात्मकरवादित्यर्थः । योगस्य सम्भवः सुग-
मनचोत्पत्तिर्यस्माद्व्याप्तात्तदुक्तं तत्रैव "इश्वरप्रणिधानादे"ति
नञ्चोत्पत्तिर्यमिति कालपुरुषप्रतिग्रही सर्वज्ञं त्यक्त्वा स्वप्ना-
यात् रक्षति पुनश्च त्रयार्जनं करोति इति तदीयसर्वज्ञान-
वज्रायं मन्त्राभिरुपयोगः पुनर्ग्रहणं प्रत्यापत्तिः अप्रत्यापत्तिरूपः
पुनर्ग्रहणस्वरूपः भिक्षोरिन्द्रियबोधनेति पुनर्ग्रहणं वास्तांश-
त्वेन निष्ठाभवगादित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवमिदं भवति सुतयां दुष्कारः इति मे मतिर्निश्चयः तदुक्तं
स्वमेव पुञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः । प्रक्षीणवासेन
राजम् । इदमेतत् पुनरुत्पत्तिमिति ॥ १५ ॥

स इति तच्छब्दश्चात् यं प्रतीत्यध्याहृतम् अतो देहे निमग्न-
त्वात् तस्य अजनादौ स्नेहत्यागादिकं अज्ञाताभासेनैव ॥ १६ ॥

स्त्रः श्रीसुरशेनसूरिकृतशुक्लपदीपम् ।

आदि. भगवत्

मनोमयं मा तगतं शरीरमात्मनि जीवेन धार्यं विज्जीत्यर्थः ।
ये मयि विततं मया धार्यं विज्जीत्यर्थः ॥ १ ॥

ज्ञानविज्ञानसंयुक्तः साधारणासाधारणाकारविषयज्ञान-
वान् ॥ १० ॥

दोषेति । उभयातीतः शुद्धदोषातीतः तदेव विदुषोति । दोष-
बुद्ध्या निषेधाज निवर्त्तते निषेधमनुवर्त्तते एव निषिद्धानाचरण-
मेव दोषातीतत्वमित्यर्थः । गुणबुद्ध्या विहितं कार्यं न करोति
कारणानुष्ठानमेव गुणातीतत्वमित्यर्थः । काम्यानां ज्ञानो दुष्कर-
इत्युत्तरत्राभिधानात् यथार्थकः वाच्यवदनाविष्कृतस्वभावा-
न्वयः ॥ ११ ॥

ज्ञानविज्ञाननिश्चयः सांख्यप्रबन्धवानवान् सांख्यदर्शनाद्वैत-
माह । पद्वयम्भारमकमिति ॥ १२—१३ ॥

योगेश ! योगनिर्वाहक योगविश्यास विषयस्वतेऽनेनेति विन्या-
सः योगोपदेष्टुः योगात्मन् योगव्यापार योगशास्त्रजनक १४-१५
विरचितारमणि संसारे इति शेषः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारवाच्यवाचकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्माज्ञानाद्यर्थतीर्त्तमस्य सुखदुःखगमसंस्तुतिहेतुत्वे ततस्ताजि-
वृत्तये सर्वे ब्रह्मात्मकं पद्वेत्ताह । तस्मादिति । युक्तान्निग्रहामः निवर्त्ति-
तमिदृशगणः युक्तचित्तः मयवावशितचित्तः इदं जगद्विस्परिग्रा-
मात्मकं देवमनुष्यादिशरीरजातमात्मनि जीने इत्यस्य जीवेन धार्यं
पद्वयमात्मानं जीवं मयवधोश्चरे विततं मया धार्यं पद्वेत्ताहः
सदेवमीक्षमायास्व भ्रमस्तम्भुषा संस्तुतिश्च निवर्त्तत इति
भावः ॥ ९ ॥

नन्विन भारद्वाजेनमीक्षमायास्याप्यनादितया विषयप्रत्ययोन्निवृत्तको-
कनिषेधस्यस्वात्तरायैर्विहितः स्यादत आह । ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञान-
संयुक्तः साधारणासाधारणाकारविषयज्ञानवान् पृथिव्यादीनामात्म-
पक्षेत्तानां तत्त्वानां साध्यमेवैधर्म्योऽज्ञः शरीरियामात्मभूतः आत्म-
वत्सर्वसुहृद्जनः आत्मानुभवेनैव निरतिशयसुखरूपेण सन्तुष्टः
विघ्नेन विद्वन्त्येन तति निरतिशयानन्दोदधिप्रः शब्दादिसुखजे-
शामानानुभवतर्ह्यकमकपरेत्तरायैर्विद्वन्त्ये । तत्र तस्य कर्त्त-
वानुद्वादितिमाधः । ज्ञानविज्ञानसंयोगस्त्वनात्मनानुपादेय-
त्वार्थः । तच्च शब्दादिविषयेष्वरुचयं तत्तन्मानुभव-
बुद्धिः ॥ १० ॥

नास्तरावेविद्वन्त्येन इत्यनेनैहिकपारलौकिकशब्दादिवैषयिकसुख-
तर्ह्यकमकपान्तरायैर्विद्वन्त्येनोक्तमित्युक्ते तर्हि स किम्विधानिषेधो
नानुवर्त्तते एवेत्यपेक्षायां तस्य विशयमाह । दोषेति । आत्मानुभव-
सन्तुष्ट इत्यनुवर्त्तते तद्वयमर्थः आत्मानुभवसन्तुष्टः उभयातीतः
वैषयिकसुखदुःखातीतोऽपि दोषबुद्ध्या—

नाविरतो बुद्धिरिनाज्ञाशास्त्रो नासमाहितः ।

नाशास्त्रमानसो वापि प्रज्ञानेनैतमाप्नुयादिति ॥

निषिद्धाचार्यस्यात्मप्राप्तिविरोधस्वरूपदोषबुद्ध्या निषेधाज निवर्त्तते
किन्तु निषेधमनुवर्त्तते एव तथा गुणबुद्ध्या ज्ञानोदिसुखसाधनर-
युद्ध्या विहितं कार्यं कर्म न करोति निषिद्धाचारः प्रत्यवाच-
जननद्वारा आत्मानुभवाद्यथा प्रवृत्तावचेत्तथा गुणबुद्ध्या कृतं कार्यं
कर्म स्वरूपजननद्वारा तस्मात्प्रवृत्तावचेति तदपि न करोतीत्यर्थः
एवं भूतोऽपि यथा अर्थकः अर्थको यथा स्वरूपजननानुभवा-
वैषयिकसुखे तद्वद्वयमपि स्मृताहोत्समनाद्विषयजनयतिष्ठत

अभिप्रेतव्यं वाच्यं कृतमागत्य चान्तरिक्षम् ।

इत्यर्थः । अत्राभेदकहेतुत्वेन विदुषः कामचारोऽनुष्ठाने इति न मन्तव्यं तत्र "नाविरतो दुश्चरिता" इति विद्याविरोधित्वं च-
आत्मेय विद्यायामनन्वयात्तथा चानाविष्कारस्यैवावस्थात् तथा च
भूतिः वाक्येन निष्ठासिद्धिर्वा शरीरकसूत्रं च "अनाविष्कुर्यन्नन्वयात्
तन्वावमर्थः वाक्येन चरन्मात्रानाविष्काररूपं कर्म इति ननु पाद-
वानो नर्तनं विद्वान् कृतः अन्वयात्तस्यैवावस्थात् वाक्येन निष्ठा
सिद्धिरिति विद्यो तस्यैव ह्यन्वयमन्वयः इत्येवं तु विद्या-
विरोधित्वमवस्थात् नाविरतो दुश्चरिता इति आह रशुभो सत्त्वशु-
द्धिरिति च ॥ ११ ॥

एवमुक्तं पुनः संसृतिरित्याह । सर्वभूतसुहृदि । सर्वभूत-
सुहृदित्यनेनात्मभूतः शरीरिण्यामिति पूर्वोक्त विद्वत् शास्त्र
इत्यनेन वैराग्यवत्त्वमुक्तं तेन नात्मन्येव हि ह्यन्यत् इत्येवार्थः उक्तः
ज्ञानविज्ञाननिष्ठ इत्यनेन ज्ञानविज्ञानसंयुत इति प्रत्यभिज्ञापनं
पश्यन्मद्वैतमकं विश्वमित्यनेन जगद्वैतमिति बोद्धव्यं तस्यैव उक्तः
एवमुक्तः पुनर्न विपद्येन न संसरेत् ॥ १२ ॥

इति । हे नृप ! उच्यते : प्रणिपत्य नमस्कृत्य तत्त्वमुपाक्यो-
पासकोपासनतः साधनयथावस्थितं कुरुष्व ज्ञानमिच्छुः कुरुष्व भी-
कुरुष्व ॥ १३ ॥

तदेवाह । योगेश्वरविषयः । तावन्नाहं स्वप्नद्वैतान्तरिकान् प्रभु-
रिति मातृशब्द इत्यभिप्रायेण सन्नोभयमिति योगेश्वरविषयं योगेश्वर-
निर्वाहक इदमिति बुद्धिर्बोधि तमिति भगवता गीतशब्दोक्तिं भावः
योगविषयस्य विश्वरूपेणैवेति विश्वासः योगोपदेशः योगात्मन्
योगस्याधार योगफलरूपेति वा योगसम्भवात् । योगशास्त्रजनक
योगशास्त्र प्रज्ञोपासनात्मकः एवं तु सर्वं परित्यज्यैवादिना भगवति
चित्तिनिष्ठानात्मकमक्तियोगस्य विषयमिच्छावत्यागादिपूर्वकमयमुक्तं
तद्व्यवस्थितं मन्वानः ननु पादं पृच्छति । निःश्रेयसायेति साध्यं यत्नः ।
निश्चयसाध मोक्षाव त्यागः प्राक्तः स च तारोपाद्यमसंख्यद्वानादि
वक्ष्ये त्यागः किन्तु संस्कारमलक्षणाः अप्रत्यापत्तयः प्राच्यताम् १४

ततः किमत्र आह । त्याग इति । हे भूमन् ! काम्यत्वं इति
कामा विषयाः तेषां स्वागो विषयस्त्वभिर्निश्चयपक्षणाच्चैतदुत्कर्षः
दुःखेनावि कर्तुमशक्यः सर्वोपमिति त्वयि समकैः सु सुतरां दुष्कर
इति मे मतिः सज्जनमक्तियोगेस्तु निरतिशयसुखरूपत्वं दूययति-
ष्ठुत्वात्कथं चिरकामरत्नम् । समवेद्वि त्वद्वैतसु सुतरां दुष्कर
इति भावः ॥ १५ ॥

सोऽहमिति । यं प्रति त्याग उपदिष्टः सोऽहं त्वन्मायया निरचितं
आत्मनि देहे सानुयन्त्रे पुत्रकलत्रादिसहिते भूहे ममाभिमानमूढम-
निरत एव विगाढः मग्नः भवता चरितवर्तिनं एवं तु सर्वं परि-
त्यज्येत्यादि तद्यथाज्ञाना सुखेन साधयामि तथा हे भगवन् !
मृत्युं मामनुशाधि विविच्य ज्ञापय भूयमिति हेतुगमम् ॥ १६ ॥

अभिप्रेतव्यं वाच्यं कृतमागत्य चान्तरिक्षम् ।

वक्ष्येति शब्दे सत्त्वतारायैकतवीक्षणप्रकारो विद्वत् : स्या-
दित्याह । ज्ञानेति । शरीरिण्यामात्मवद्भूतः "आत्मोपमयेन सर्वत्र
समं पश्यति योऽजुन" इति चरितवर्तिनः आत्मोपमयेन सर्वाणि भूतानि

पश्यन्तित्यर्थः । आत्मनः परमात्मनोऽनुमतेनैव तुष्टः आत्मा मनो
वक्ष्य स तथा ज्ञानेन "नक्षिगम उत्तरपूर्वाद्योः स्तेष्विनाशो नश्य-
पदेशात्" इति सूत्रार्थो दर्शित इति ॥ १० ॥

एवंविधज्ञानिनः कर्मकरणकारं श्रुत्वा कुरुष्वेति । शेषबुद्धौति ।
यः शास्त्रः कौशर्येण ज्ञानविज्ञानाभ्यां वैष्णवमिच्छांते निश्चयः
पश्यन्तु किंचित् मिथ्य महात्मकं मम सर्वस्वान्द्वैतमधीनं
पश्यन्त एव ममाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतसुहृत्त्वमिच्छेता भूतानां मि-
पाद्यकपीतिकृदन्त एवोभयानीनः ऐहिकामुपैकविषयविरक्तो
निषिद्धाश्चरणादोषः स्यादिति शेषबुद्ध्या तदोपायानुपपत्ते निषेधा-
निषेधश्चरन्त ज निषेधेन विद्वत्करणानुष्ठादियुगां भवतीति
गुणवृद्ध्या विहितं न करोति किं तर्हि यथाभेदः कथानु-
ष्ठानरहितः कौशल्याक्षणां कार्यं करोति तथा किं स्वतन्त्रकतां
नारायण एव मम किंचित्त्व विहितकरणं प्रेरयति निषिद्धा-
निषेधतयाति तद्वैतरेव मम तत्फलमिति निश्चयं कर्म करोति
स पुनर्न विपद्यते संसारलक्षणां निषेधं न प्राप्नोतीत्यर्थः—

कर्तृत्वमात्मनो परमाज्ज्ञाननिष्ठो न मय्यते ।
जतोऽकुर्नन्ति सदा शेषबुद्ध्या न निश्चिन्ति ।
गुणवृद्ध्या न विहितं किंचित्प्रेरितोऽप्यहम् ।
स एव च मम किंचित्त्व निष्ठातिष्ठं करोत्यजः ।
न मे दोषो न च गुणः कर्तृत्वाभावेन स्फुटम् ॥
स्वान्द्वैतवत्त्वं स्वशक्यं येऽज्ञानेषु भवेदपि ।
इति मत्वा निषेधेन निष्ठात्पूर्वद्वैतमिति ॥
इति नाक्यमित्योऽवमर्थः ये अज्ञानेष्वेवेषु दोषो गुणश्च भवे-
दित्यर्थः ।

अतिस्या मे गुणा न श्रुदोषा नैव कथञ्चन ।
इति मत्वा श्रुत्वा कुर्वन्निर्वर्तते नृपादयि ॥
ज्ञानो त्वत्कर्तृत्वात्तादाशकृत्त्वमिच्छयात् ।
किन्तु पूयं गुणायैव न तु दोषानुत्तये ॥
न तदाप्यगुणमिच्छयं वाक्यवक्तुमिच्छयः ।

इत्येतदुक्तार्थं मानम् ।

वैलक्षण्यपादयैर्मित्ते तत्त्वप्रत्यक्षताद्वैतमयम् ॥

इति विश्व पश्यति ज्ञाननिष्ठा हंसः प्रियाः ।

इत्येतज्ज्ञानार्तिना विद्वत्पथं द्रष्टव्यमित्यादिमन्त्रे मानम् ॥ ११ ॥ १३ ॥

योगस्य मे निधमादेशा योगस्य ज्ञानस्य विशेषेण स्वासां
देवादिषु यत् स तथा तस्य संशोधने योगविषयासति योगात्मन्
ज्ञानरूपः । योगसंभवा उपायजनक—

ज्ञानं तु योगशब्दोक्तं युज्यतेऽनेन यत्सुखम् ॥

कश्चित्प्रायः उपायः स्यात्कश्चिच्चरितनिर्वाचनमिति ।

त्यागं ज्ञानाद्युपायतेति संन्यासकक्षाय इति सर्वदुष्टसंग-
परित्यागलक्षण इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ततः किमत्राह । त्याग इति । कामानामप्ये त्यागः सुतरां त्वद्वै-
तकैर्दुष्करः ॥ १५ ॥

तन्मायया सोऽहमूढवनाया सानुयन्त्रे विरचितमिति
निमित्तवद् ममाहमिति मूढमनिरत एव विगाढ इति वक्ष्येमा-
ज्ज्ञाना निगदितं यथा भाषयामि तथा मृत्यु मां शापी-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोत्राभिहितकमसम्भवेः ।

ज्ञानेत्यत्राग्रा ॥ १०—१२ ॥

भीमानुबोधोऽपि महाभागवतत्वात् भीमगवतस्तपोपदेशगौर-
वेण तत्त्वं जिज्ञासुरिव भीमगवता खत्यागास्त्रावोभवातिशयम-
नेन तत्राप्यानिनिकृष्ट इव सर्वैश्वर्यादेत्याह । इतीत्यादिभिः ॥ १३ ॥

तथैव तस्य वाक्यं दर्शयति । योगेशोति त्रिभिः ॥ १४—१७ ॥

भीमद्विभवायकवर्त्तिकृतसंसारयंशोर्शिनी ।

तस्माद्युक्तेन्द्रियग्रामः निरुद्धेन्द्रियवृद्धः निरुद्धचित्तः सन्
इहं सुखदुःखमयं जगत् आत्मनि भोक्तारि जीवे भोग्यत्वेन
स्थितं पश्य तं च भोक्तारमात्मानं मयधीश्वरे परमात्मनि
निवस्यति नियम्यत्वेन स्थितमीच्छति ॥ ६ ॥

नन्वेवं युक्तचित्तत्वेन कर्मकण्ठे देवादयो विघ्नान् करि-
ष्यन्ति तत्राह । ज्ञानेति । ज्ञानं वेदतात्पर्यनिश्चयः विज्ञानं तद-
यानुभवः तादृशं सम्बन्धं युक्तः ततश्चात्मानुभवेनैव तुल्यचित्तः
ततश्च शरीरिणां देवादीनामप्यारम्भतः प्रीतिपात्रीभूतः स्याः
तथाच भूतिः “आत्मा ह्येषां च भवती”ति ततश्च नैव ते विघ्नान्
कुर्वन्ति भावः ॥ १० ॥

किञ्चोत्पन्नज्ञानोऽपि न वयेष्टास्त्रयो भवतीत्याह । बोधेति ।
गुणदोषबुद्धयतीतोऽपि ज्ञानी प्राक्तनसंस्कारतो निषेधाज्जिघत्सते
एव किन्तु न दोषबुद्ध्या विहितञ्च प्रायशः करोति न तु गुण-
बुद्ध्या यथाऽभेकः सङ्कल्पविकल्पपरहितः किञ्चित् करोति कुत-
श्चिज्जिघत्सते च तर्थादिति ॥ ११—१२—१३ ॥

हे योगेश ! योगानां कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगानामीश्वर
अतएव योगविन्यास । अनधिकारिण्यपि मयि योगं ज्ञानं सम्प्रति
अप्रभावाद्देव विष्णुस्त्वसीत्यर्थः । योगात्मन् । हे योगस्वरूप यदि
त्वं मया प्राप्तस्तर्हि सर्वं योगाः प्राप्ता एवेति भावः । किञ्च
योगाज्ज्ञातियोगादेव त्वं सम्भवसि भक्त्येवाविर्भवसीति मया
भक्तियोगो विशेषतो देय इति भावः ॥ १४ ॥

विषयात्मनिर्विषयाविष्टचित्तैस्त्वद्भक्तैरपि पुष्करः प्रभक्तैस्तु
सुतराम् ॥ १५ ॥

स च विषयानिष्टचित्तोऽहमेव यतस्त्वन्मायया विरचिते
आत्मनि देहे सानुबन्धे पुत्रकण्ठत्रादिसहिते विगाढो निमग्न
इति देहव्याधकूपत्वमारोपितं तेन तदावेशत्याजनमेव तस्मा-
दुद्धारः प्रथमं कार्यस्तदनन्तरमेव ज्ञानाद्युपदेश इति ध्वनिः
तत्तस्मात् ॥ १६ ॥

भीमकलुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

ननु भयुक्तस्य गुणदोषधियः प्रावृण्वकतया कर्मण्ये-
वाधिकारोऽस्तु मया किं कर्तव्यं तत्राह । तस्मादिति द्वाष्टवाम ।
ज्ञानभक्तिहीनः गुणदोषभाक् भवति अतस्तस्यावश्यकतया
कर्मण्यधिकारः भवति मज्ज्ञानभक्तियुक्तः तस्मादेतोः यु-
क्तेन्द्रियग्रामः निर्बन्धितेन्द्रियसमूहः युक्तचित्तः नियमितेन्द्रिय-
नायकः आत्मनि जगदात्मानि मधीश्वरे घेतनाचेतननिवस्यति
मयि वितते जगत् आत्मानं च ईच्छति ॥ ९ ॥

एवं ज्ञानविज्ञानसंयुक्तः समानातिशयशुभसंबन्धकिसर्वैश्व-
रैकाग्रिनिविषयं ज्ञानं विद्विष्यद्वास्वरूपमेवदधियं विविधं
ज्ञानं विज्ञानं तादृशं सम्बन्धं युतः शरीरिणाम् आरम्भतः
आरम्भतःप्रेष्टः अनुभवेन तुष्टः सन्तुष्टः आत्मा मनो वस्व सः
अन्तराबैषम्येन विहस्यसे ॥ १० ॥

ननु ज्ञानभक्तिसम्पन्नः समहृक् विधिनियेषशाल्यमवबुध्ययति
किं नेत्याह । दोषबुद्ध्याति । उभयानीतः गुणदोषबुद्धिर्जितः सम-
हृक् दोषबुद्ध्या निषेधात् निवर्त्तते अपादोऽप्यासाज्जिघत्सते एव
विहितं च गुणबुद्ध्या न करोति अपादोऽप्यासादेव करोति यथा
अभेकः दोषबुद्ध्या चायडालादोऽप्यो न निवर्त्तते किन्तु
तत्सङ्कान्दोषासाज्जिघत्सते एव बन्धुषु च गुणबुद्ध्या न प्रविशति
किन्तु अदोषासात्तेषु प्रविशत्येव तद्वत् ॥ ११ ॥

पुनर्न विपद्येत जन्ममरणं न भजेत् ॥ १२ ॥

तत्रजिज्ञासुः संक्षेपतः भूतं भगवत्तत्त्वं विस्तरतः पुनस्तदेव
सपरिकरं ज्ञातुमिच्छुः अकथितं नित्यमूर्तिं श्रीकृष्णं प्राह ॥ १३ ॥

योगानां ज्ञानभक्त्यैराग्यानामीश फलद योगाः विष्णुस्त्वन्ते
सम्पद्यन्ते यस्मिन् हे योगनिधान ! योगाः आत्मानः प्रिवनमाः
यस्य हे योगप्रिय योगानां सम्भवो वस्मात् हे योगप्रवर्त्तक
योगानां फलदेन निधानेन योगस्नेहिना प्रवर्त्तकेन चभवता मे मम
निःश्रेयसाय सस्यासखक्षणाः सम्बन्धं सर्वविसर्जनरूपस्यागः
त्वं तु सर्वं परित्यज्य इत्यादिना प्रोक्तः यद्यपि मय्यानेह्य ममः
सम्बन्धित्यनेन भक्तियोगः तस्माद्युक्तेन्द्रियग्राम इत्यादिना ज्ञान-
योगश्च प्रोक्तस्तथापि त्यागो पुष्कर इति वक्तुं निःश्रेयसाय
मे प्रोक्तस्याग इत्युक्तम् ॥ १४ ॥

काश्चन्ते इति कामाः गृहादिपदार्थाः विषयेषु आत्मा मनो
वेषां तैः ॥ १५ ॥

वं प्रति त्यागाद्युपावृष्टं सोऽहं ममेति ग्रहमिति च मूढमनिः
सानुबन्धे देहगोहादिसहिते त्वन्मायया त्वच्छक्त्या प्रकृत्वा
रचितः आत्मा स्वरूपे यस्य तस्मिन् संसारे गाढो निमग्नः
तस्यागादिकं भवता निगदितं यथा अज्ञसा सुप्तेन संसा-
धयामि तथा भृत्यं मां संशोधि सम्बन्धं शिष्य ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

तिसरे संपूर्ण इन्द्रिय समूह को असद्विषय से रोक-
कर चित्तको एकाम्र करके इस सब जगत् को आत्मा में
स्थित आत्मा के मधीन देखो और ज्ञान व्याप्ति से, ज्ञान
सूक्ष्म आत्मा को मधीश्वर मेरे मधीन देखो ॥ ६ ॥

शास्त्र ज्ञान अनुभव ज्ञान इन दोनों से युक्त होकर सब
देहधारियों के सुहृद् आत्मा होकर परमात्मा के अनुभव ही
से यदि सन्तुष्ट रहोगे तो कोई संसार के विघ्न तुमको
नहीं लगेगा ॥ १० ॥

जो पुरुष गुण दोष की दृष्टि से रहित है सो भी
दोष की शंका से निषिद्ध कर्मों से नहीं निवृत्त होता है
और न गुण की बुद्धि से विहित कर्मों में प्रवृत्त होता है

सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनो ऽन्यं वक्तारमीश ! विबुधेष्वपि नानुचक्षे ।
 सर्वे विमोहिताधिपस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थाभावाः ॥ १७ ॥
 (यावत्पदाब्जरसिकैर्नहि सङ्गता ये तद्युक्तिभिर्विमृशतामपि नापयाति ।
 सत्सङ्गमो गृहजुषामपि दम्पतीनां तप्तात्मनां खलु नृणां हतरंहसां स्यात् ॥ ० ॥)
 तस्माद्भवन्तमनवद्यमनन्तपारं सर्वज्ञमीश्वरमकुण्ठाविकुण्ठाधिष्ण्यम् ।
 निर्विण्णधीरहमुह वृजिनाभितप्तो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रापेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविचक्षणाः ।
 समुद्धरन्ति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् ॥ १९ ॥
 आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः ।
 यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोऽसावनुविन्दते ॥ २० ॥
 पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः ।
 आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपवृंहितम् ॥ २१ ॥
 एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथापदः ।
 बह्वयः सन्ति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया ॥ २२ ॥
 अत्र मां मृगयन्त्यह्ना युक्ता हेतुभिरिश्वरम् ।
 गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैरग्राह्यमनुमानतः ॥ २३ ॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अवधूतस्य सम्वादं यदोरमिततेजसः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

किन्तु बाह्यक की नाई साधन दशा में किये हुए भ्रमवास ही से शुभ कर्म में ही उसकी प्रवृत्ति रहनी है ॥ ११ ॥

जो सब प्राणियों का मित्र है शास्त्र है शास्त्रज्ञान अनुभव ज्ञान से निश्चाय करने वाला है वह सब जगत् को हमारे स्वरूप देखता है तो वह फिर संसार को नहीं प्राप्त होता है ॥ १२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हे नृप ! भगवान् के ऐसे आह्वान से वे महा भागवत उद्देश्य की तत्त्व के जानने की इच्छा बाधे भये फिर अच्युत भगवान् को प्रणाम करके प्रश्न करने लगे ॥ १३ ॥

हे योगदाता ! हे योगियों के परम धन ! हे योगियों के प्राण ! हे योग के पैदा करने वाले ! मेरे मोक्ष कल्याण के लिये आपने सम्पादकी शक्ति का कथन किया है ॥ १४ ॥

हे स्वापक ! हे सर्वात्मनों में विषय में मन रखने वाले पुरुषों को कामनाओं का छोड़ना यह त्याग बड़ा कठिन है

[४६]

और जो आप के भक्त नहीं हैं तिन को तो बहुत ही कठिन है वह बात मेरे विचार में है ॥ १५ ॥

तो मैं तो बड़ा मूर्ख बुद्धिवाला हूँ आप की भाषा से रक्षित जो वेदादिक तिस के मोह में डूबा हूँ तब आप के कहें हुए उस ज्ञान मार्ग को जैसे मैं सहज में समझ जाऊँ और उस का साधन कर सकूँ तब मुझ भृत्य को आप सिखाविये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मया संक्षेपत उक्तं विस्तरतस्तस्यागृह्यते चेन्न आह । सत्यस्येति । स्वदृशः स्वप्रकाशस्य सत्यस्याऽऽत्मनः आत्मनो मां प्रति वक्तारं ते तत्त्वतोऽन्यं नानुचक्षे न पश्यामि स्वदृशः स्वतः सिद्धज्ञानाद्वतोऽन्यमिति वा कुत इत्यत आह । सर्वे इति । बहिरर्थभावा विषयेष्वन्येषुखः ॥ १७ ॥

केचिद्दुःशीला मर्षास्त केचित्सेविताः फलकाक्षे विनश्यन्ति केचिद्ब्रह्माः केचिद्रक्षसाऽसमर्थाः केचित् स्थानाङ्गप्राकृत्याहृत्य-
 संमनस्यमित्यार्थानि पञ्च विशेषणानि न भवन्तः काष्ठतः पारं दृश्यतश्च यस्य तस्य काष्ठादिभिरकुण्ठा विकुण्ठलोको धिष्यन्

श्रीधरस्वामिकृतभावायंदीपिका ।

स्थानं यस्य तस्य हे भगवन् । इ स्फुटम् निर्वेदे हेतुः वृजिनेतुः-
खेरमित्यतः वृकारगौरवाय वृकारो युक्त इव पठनीयः नन्व-
नवद्यादीनि कुतो मम तद्वाह । नारायणमिति । अनुकम्पितामाह-
नरो जीवस्तस्य सखायं भवतं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

तदेवमस्मादनाविपरीतभावनाश्रयमुपादिष्टं तत्प्रमत्तग्राहमानं
प्रति तन्निवृत्तये गुरुपदेशं विनाऽपि स्वात्मव्यवहारेकाश्रयमेव
तत्त्वप्रतिपत्तिर्भवतीति दर्शयितुमाह । प्रायेणेति । लोकतत्त्वस्य
विज्ञप्ताः परीक्षकाः मनुभाषया विषयवासनातः ॥ १९ ॥

तदुपपादयति । आत्मनः पञ्चादिशरीरेऽप्यारम्भे हिताहित-
ज्ञाने गुरुः ॥ २० ॥

तत्र प्रत्यक्षं दर्शयति । पुरुषत्वे चेति । तथाच भूतिः “पुरुषत्वे
चाविस्तरमात्मा सहि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं यदति
विज्ञातं पश्यति वेद आस्तनं वेद लोकालोको मत्वेनामृतमीप्स-
त्वं सम्पन्नोऽयेतरेषां पशूनामश्नापिपासे एवाभिधिज्ञान”
मिति ॥ २१ ॥

अतः पुरुषत्वं स्तौति । एकेति ॥ २२ ॥

अनुमानमाह । अत्र पौरुषां पुरि युक्ता अप्रमत्ता अप्राह्यं
प्राप्तोऽप्योऽहङ्कारादिभ्यो व्यतिरिक्तं मामज्जा साक्षात्सृजयति
मागं प्रकाशयामाह । गृह्यमायैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभिः जडानां
प्रकाशः स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इत्यनुपपत्तिमुखेन
लक्षणेः तथा तैरेव लिङ्गव्योमित्युक्तानुमानेन ईश्वरं प्रवर्तकं
सृजयन्ते बुद्ध्यादिकरणाणि कर्तृप्रयोजयानि करणत्वाद्वाक्यादिव-
दिति तदुक्तम् “भगवात्सर्वभूतेषु चाक्षितः स्वार्त्मना हरिः । इदं-
बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्नुमापके” रिति नवेवाता अनुमानिक
आत्मेति मत्तव्यम् देहादिर्वातिरिक्तत्वं पदार्थशुद्धिमात्रस्यैवानु-
मानेन विवक्षितत्वात् ॥ २३ ॥

भूयोऽन्वयव्यतिरेकाश्रयमस्मादनादिनिवृत्तावितिहासमाह-
अत्रापीति ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीधरमग्न्यासगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सत्यस्येत्यादि । अष्टौत्रयं कर्मणि आत्मनः परमात्मनः पुन-
रात्मनो मे मां प्रतीत्यर्थः द्वितीयपक्षे स्मदश्च इति पञ्च-
म्पन्तं ते इत्यस्य विशेषणम् ॥ १७ ॥

तस्माद्ग्राह्यादीनां त्वन्मायाभेदितत्वात् तद्व्यावृत्तये तेषां
दुःखिखादीनां क्रमेण व्युदासार्थं तद्वाह तत्राह नारायणं नरस्य
महत्स्त्रादिपुरुषसमुद्भूतार्थं परमात्मनं स्वयं भगवत्त्वात् तथापि
नरो जीवस्तस्य सखायं नरमात्रानुप्रदायावतीर्णमित्यर्थः ॥ १८ ॥

उपादिष्टं तत्त्वं तदेवं पूर्वाकप्रकारेणास्मादनाविपरीतभावनाश्रया
मनवगात्यामानमनिश्चिन्वन्तमुख्यं प्रति तत्रोपादिष्टे स्थाने
अशक्यत्वमस्मादना सांऽहं ममाहमिति विपरीतभावना ताश्रयां
तन्निवृत्तये असम्भवादिनिरासाय हिने कर्मणि प्रवृत्तिरन्वयः
अहितालक्ष्मिर्वातिरेकनाश्रयाम् एवकारस्य व्यावर्त्यमाह गुरुपदेशं
विनापीति तत्त्वप्रतिपत्तिः अनुमानार्थोपपत्तिश्रुतां शुद्धात्मज्ञानं प्राये-
णेति तेषां विरक्तत्वं सूचयति लोकतत्त्वस्य जनयायाधर्मस्य ॥ १९ ॥

तत् । आत्मनेवोद्धरणम् उपपादयति । युक्त्या साधयति पुरु-
षस्य मनुष्यस्य तु आत्मा विशेषतो गुह्यरिति गुह्यनुसरणे
प्रवर्तक इत्यर्थः । भवेत्तत्त्वज्ञानम् ॥ २० ॥

तत्र । प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये पुरुषत्वे मनुष्यदेहे आत्मानमा-
विस्तरामतिप्रकटं पश्यति तत्र च धीराः साक्षाद्विज्ञप्ताः
सतो मामपि पश्यन्तीत्यर्थः । तथाच मनुष्यदेहे ज्ञानाधिक्ये
प्रमाणं भूतिः पुरुषत्वे मनुष्यदेहे आत्माविस्तरामतिप्रकटो यत्ते
स हि मनुष्यदेहावच्छिन्न आत्मा प्रज्ञानेन प्रकटज्ञानेन सम्पन्न-
तमः विज्ञातम् अर्थविशिष्टतया विज्ञातं शब्दं यदति विज्ञातं विज्ञा-
रितम् उपादेयतया पश्यति आस्तनं च इदमेवं कर्तव्यमिति वेद
लोकाऽलोको प्रकाशाप्रकाशो खगैरकी वेद मत्वेन मरणधर्म-
वता देहेन साधनं कृत्वाऽमृतं मोक्षमीप्स्यतीत्येवं सम्पन्नः ज्ञाने-
नाद्वयतमः अयेत्यर्थान्तरे इतरेषां तद्व्यतिरिक्तानां पशूनामश्नादीना-
मश्नापिपासे एव तयोरेव ज्ञानं नतु शब्दार्थाद्विज्ञानमित्यर्थः
॥ २१—२२ ॥

अतो ज्ञानसाधनत्वात् साक्षात्मां सृजयति नतु जीवम् अनुप-
पत्तिमुखेन अर्थोपपत्तिप्रमाणेन अनुपपद्यमानार्थदर्शनेन तदुप-
पादकमर्थान्तरकरूपनमर्थोपपत्तिः यथा पीभो देवदत्तो दिवा न
भुङ्क्ते अत्र यथा दिवाऽभुञ्जानस्य रात्रिभोजनमन्तरा पीनत्वानुप-
पत्त्या तदुपपादकं रात्रिभोजनं कल्पते रात्रौ भुङ्क्ते इति तथा
जडानां बुद्ध्यादीनां स्वप्रकाशमेकमात्मानमन्तरा प्रकाशानुप-
पत्त्या तदुपपादकः स्वप्रकाश आत्मा कल्पते बुद्ध्यादीनां प्रका-
शकः परमात्मास्तीति लक्षणेः प्रमाणात्तरं दर्शयति । तथेति
तेर्बुद्ध्यादिभिरेव करणत्वेन लिङ्गेर्जनस्य परमात्मनो गमकहेतु-
भित्तिवर्थः । व्याप्तिमुखेन व्याप्तिव्यापारद्वारा तत्र हेतुसमा-
नाधिकरणात्परतामात्राऽप्रतिबोर्गसाध्यसामानाधिकरण्यात् व्या-
प्तिः करणत्वं हि हेतुस्तत्त्वसमानाधिकरणस्तदधिकरण-
वृत्तिर्हि घटाद्यभावस्तत्प्रतियोगी घटादिरप्रतियोगी तु कर्तृ-
प्रयोज्यत्वलक्षणं साध्यं तेन सदेकाधिकरणवृत्तिर्वा करणत्व-
स्येति लक्षणासम्भवः अनुमानतः परामर्शात् कर्तृप्रयोज्यत्व-
व्याप्यकरणत्ववत्ताज्ञानादित्यर्थः । बुद्ध्यादिकरणातीति पक्षः
कर्तृप्रयोज्यत्वं साध्या धर्मः करणत्वादिति हेतुः वाक्यादिव-
दिति दृष्टान्तः यत्र यत्र करणत्वं तत्र तत्र कर्तृप्रयोज्यत्वं यथा
वाक्यादिरित्यन्वयव्याप्तिः यत्र कर्तृप्रयोज्यत्वं नास्ति न तत्र कर-
णत्वं यथात्मनि व्यतिरेकव्याप्तिस्तथाच स्तत्रः कर्त्ता परमेश्वर
इति सिद्धम् एतावता अनुमानेनाश्वेषणमात्रेणैवोपिकादिसम्मतः
केवलानुमानगम्य आत्मेति न मत्तव्यं मन्तव्य इति श्रुत्या देहा-
दिभ्यो व्यतिरिक्तस्य त्वपदवाच्यस्येश्वराभेदेन वा शुद्धिरसंसा-
रित्वं तावन्मात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वादित्यर्थः उपलक्ष्यञ्चैतत्
शास्त्रानुसारिलिङ्गत्वापि ईश्वरसाधने विहितत्वादिति ॥ २३ ॥

भूयः पुनरन्वयव्यतिरेकाश्रयां विधिनिषेधाश्रयां भूयोऽत्रा-
पीति अन्वयव्यतिरेकाश्रयमस्मादनादिनिवृत्ताविति ॥ २४ ॥

श्रीसुदयनसुरिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

वहिरर्थे अनात्मनि भावो भावना प्रतिपत्तिर्भेदां ते वहिर-
र्थभावाः ॥ १७ ॥

भीमहरणसुरिहृतशुकपक्षीवधः ।

या युक्तिमिरिति । चेत्त्वपदाजगुणानुभवपरमिकैः न सङ्गताः
तेषां युक्तिभिः उपदेशमनपेक्ष्य केवलयुक्तिभिः स्नातऽपेक्ष्य तत्र
रसनोपायप्रतिपादकैः विमृशतामपि या माया नापयाति
तुर्निरासया तथा विमोहितधिय इत्यन्वयः ॥ १० ॥

अकुपठेति सम्बन्धः ॥ १८-१९ ॥

प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भूतिस्मृतिभ्याम् इह प्रत्यक्षेणानित्यत्वादि-
दर्शनात् परत्र च तत्र एवानित्यत्वा अनुमानाच्चेत्यर्थः ॥ २० ॥

पुरुषत्वे चेति । मनुष्यजन्मन्वेव मामाधिकतरामतीव कफुटतरं
जानामि ॥ २१ ॥

मनुष्याणामेव शास्त्राधिकारः अतः पौरुषी तनुः
प्रियेत्यर्थः ॥ २२-२४ ॥

भीमहरीराघवाख्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तनु मया संप्रहेणोक्तं विस्तरतस्त्वन्वेष्टो जानीहीत्यत
ब्राह्म । सत्यत्वेति । हे ईश ! सत्यस्य नित्यमसंकुचितस्वभावरूपं तत्र
हेतुः स्वहृद्यः स्वस्मिन्नेव हृदयस्य तस्य नित्यं प्रत्यक्षितस्वभावात्प्रत्यक्ष-
त्यर्थः । अनेन वस्तुमुक्तजीवधैक्षययमुक्तं वक्ष्यामि । इह सङ्कुचितस्वभाव-
मुक्तस्तु वस्तुदशावामप्रत्यक्षितस्वभावात्प्रत्यक्षः आत्मनः जीवस्या-
च्चात्मनः अन्तरात्मनः ते स्वतः अन्धे वक्तारमुपदेशारं विबुधे-
ष्वपि नानुचक्षे न पश्यामि ते इत्यादिवात्पुत्री स्वत्ययेन कुत
इत्यतः ब्राह्म । सर्वं इति । सर्वेऽपिमे ब्रह्मादयो विद्युषाः तव मायया
मोहितबुद्धयः तनुभूतः कर्माधीनदेहमाजः बाहरथेऽनात्मनि
भावः भावना महमिति प्रतिपत्तिः येषां ते ब्रह्मा
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

मायां विजिनाष्टि । चेति । चेत्त्वपदाजगुणानुभवपरमिकैर्भागवतेन
सङ्गतास्तेषां युक्तिभिरुपदेशमनपेक्ष्य केवलयुक्तिभिर्निरसनोपाये-
र्विमृशतामपि या माया नापयाति न निवर्तते तथा विमोहितधिय
इति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धः । तर्हि सद्भिः सङ्गम्यतामिरत्यत ब्राह्म ।
सत्सङ्गम इति । इत्यतीनां मिथुनीभूय वस्तेमानानामपीत्यर्थः । गृह-
जुषां गृहास्तेष्वमानानां गृहस्थानामपीत्यर्थः । तस्मात्तमां तापत्र-
यामितत्त्वानां हतरंहसां हतं रंहो वेगः विषयप्रावण्यरूपो येषामने
नृणां खलु सत्सङ्गमः स्यात् तनु विषयलाजसानामिति भावः ॥ ० ॥

यतो विबुधेष्वपि स्वतोऽन्धे वक्तारं नानुचक्षे तस्माद्भवन्त-
मेवाहं शरणं सनुपदेशेन रक्षितारं प्रपद्येऽप्यवस्थामित्यर्थः । कथं
भूतः वृजितेन सांसारिकदुःखनामिततः अत एव निर्विषयाधी-
परितप्तबुद्धिः ब्रह्मा इति निपातो निर्वेदसूत्रकः कथंभूतगतवधं
मोहादिकपक्षोपराहितमनस्तपारमन्तावाधिमपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभाव-
मित्यर्थः । सर्वज्ञं सर्ववस्तुविषयनाच्चारकारवर्तमीश्वरं सर्वेति-
न्तारमकुपठविकुपठविषयमकुपठं वैकुण्ठं विषयं स्थानं यच्च तं
नारायणं नराणां प्राप्यस्मापकमाधारेण नरस्य सखायम् इमान्वाचा-
वेषसूचकानि विषययानि तत्राद्येन भ्रमाविषयममाहादेव्यांशुः
द्वितीयेन ज्ञानादप्यवस्थं तृतीयेन कर्वाप्यविषयवस्थं तुरीयेन
तृतीयेन कर्मभूतवस्थं पञ्चमेन तुरीयेन प्रचयुतवस्थं नारायणं
नरसखामित्यनेनीतिज्ञाध्यातमतद्वेषोपदेशार्थं वक्ष्यामि नारायणा-

वताररूपमजुगादिमुक्तेन तनुपदेशार्थं च उपपद्यते ततश्च वास्तव्यं
कथितम् ॥ १८ ॥

इत्यमापृष्टः ब्राह्म भगवान् । मायेणोपादिना । वत्तावदुक्तं स्वागो-
ऽन्धे वक्तार इत्यादिना भक्तिबोगापूर्वं विषयवत्तागो वक्तार इति
तत्र ज्ञानैः ज्ञानेमेनः शिष्या स वक्तार एवेति वक्तुं तत्र निश्चय-
तया अवधूतयद्वयमवादात्मकमिर्नहासं प्रकरोष्यन्तावत्परीक्षाः
रूपमतमः शिष्येण स्वात्मानं तारवन्तीत्याह । प्रायेणेति । सां-
तस्वयिचक्षणाः तत्तद्वस्तुप्रतिनिवतगुणविमर्शनकुशलाः अतमेव
सम्पक्वशिष्येण मनसैवाशुभाषयाद्विषयवासानातः स्वात्मानं
तारयन्ति ॥ १९ ॥

यत एवमतः पुरुषस्यात्मनः रूपस्य विशेषतः गुरुर्हितप्रव-
त्तकः आत्मेन सम्पक्वशिष्येण मन एव पुरुषस्य विशेषत इत्यनेन
मनुष्यजन्मनि मनाः शिष्याविवेकः श्रेयः सम्पत्तिश्च सुखमेति सूचितं
तद्वेषोपपादयति । यादिति । यस्मिन्मनुष्यजन्मनि प्रत्यक्षानुमानाभ्यां
मिह प्रत्यक्षेणानित्यत्वाददर्शनात्परत्र इत्यानेनानित्यत्वा अनुमानाच्च तत्र
वेरागवेष्य श्रेयोऽनुविन्दते भगवदुपासनया मोक्षाच्च श्रेयः प्राप्नोति-
त्यर्थः । यत्रा प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भूतिस्मृतिभ्यां श्रेयोऽनुविन्दते
पुरुषस्यैव शास्त्राधिकारात् शास्त्रेण एव भेदस्तत्साधनादिना-
मवगम्यत्वादिति भावः ॥ २० ॥

एतद्वेषोपपादयति । पुरुषत्वे इति । पुरुषत्वे च मनुष्यजन्मस्यैव
सांख्ययोगविशारदाः साङ्ख्यं चिद्विद्ब्रह्मरतत्त्वप्रविवेकः योगः
परमात्मोपासनात्मकः तयोर्विशारदाः कुशलाः धीराः जितेन्द्रियाः
सन्तो मामाधिकतरामतीव कफुटतरं जानामि कथंभूतं सर्वशक्तिभिः
प्रकृतिपुरुषसमावितविविधनिचित्रसृष्ट्याद्यप्युक्तसर्ववस्तुसत्यस-
कृत्स्नत्वाद्विभक्तपञ्चहितं पुरुषकथितम् ॥ २१ ॥

यतो मां पुरुषस्य एवाविस्तरां प्रपश्यन्त एव मनुष्य-
शरीरे मम विवर्तयित्वाऽप्येकंति । पाच्छब्दस्य द्रष्टव्येन भूत-
स्येकविभिः प्रत्येकं सम्बन्धः पुर इत्यनेन स्वनिवासस्थानमुक्तं
मृष्टा इत्यनेन स्वस्थ तस्मिन्मनस्य कारणार्थं कथितं तस्मादेक-
पादादपुनं भग्न्ये पौरुषी पुरुषाकारा पूर्णं मम प्रिया
अत्र हेतुराविस्तरां प्रपश्यन्तीत्युक्तम् ॥ २२ ॥

एवं तर्हि लब्धमनुष्यजन्मानः सर्वेऽपि किमपश्यन्तीत्या-
शङ्कयां न सर्वे प्रपश्यन्ति प्रत्यक्षविप्रमाणाविद्यत्वादित्याह ।
अत्रेति । अत्र पौरुष्यां पुरि युक्ताः अवमत्ताः कश्चिद्वेषेभ्यश्च
सर्वेनियन्तारं मामद्धा साक्षात्तुमिजगतकारणत्वादित्यु-
मिमार्गोपान्तिं मुमयन्ति विमृश्य पश्यन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेनात्मानं
विजिनाष्टि । गृहमागौरिति । प्रत्यक्षेण गृहमागौरुगोः कृपादिभिर्य-
ज्ञैर्ब्राह्म प्रत्यक्षमूलद्वयाव्यादिभिर्यज्ञैश्च ह्यामित्येतद्वैद्यरूपोक्तोक्ति-
मानुमानत इति । अनुमानेनाप्राप्तमित्यर्थः । कृपादानां पृथिव्यादी-
चाश्रुपत्वादिजनकत्वादेवेन तेषां स्वाधये वास्तुपत्वादिजनकत्व-
स्वाभाव्यनिश्चयात् गौरिति प्रदणमाधनत्वाभिदेशः ॥ २३ ॥

अप्येतिहासं प्रकरोति । अत्रेति । अत्र लोकतत्त्वनिचक्षणाः समु-
द्धरन्ति ह्यात्मानमात्मनेवाशुभाषयादित्यात्मस्यैव पुरातनमार्गहास-
मुदाहरणं निश्चयनतया कथयन्तीत्यर्थः । इतिहासं विजिनाष्टि ।
मधुतुरस्येति । सन्नाद् तयोः प्रश्नप्रतिवचनारमकमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमज्ञानवर्तनार्थं कृतपदरत्नावली ।

तव मत्स्वरूपोपदेशा मत्तोऽयं किं न स्यादत्राह । सत्यस्येति ।
ते तव स्वरूपस्य वक्तारमात्मनस्वरूपतोऽयं पुरुष मानुषशरीरं न
पश्यामि कीदृशस्य स्वरूपस्य साधुज्ञानादिगुणस्य स्वरूपः
स्वरूपप्रकाशमानस्य आत्मनः सर्वव्यापिनः मनुष्यस्वभावेऽपि देवेषु
स्वादत् उक्तं विबुधैर्विबुधैः उक्तं विशिनष्टि । सर्वं इति । ब्रह्मा
आदिः कारणं तेषां रुद्रादीनां ते तथोक्ताः ते विमोहिताधिपः
परोक्षज्ञानवर्तनः कुतश्नत्राह । तनुभूत इति । शरीरमिमान्स्वादत्
एव बहिरर्थमात्राः मोक्षतनुपयोगिभ्योऽप्यत्रापि कामयुक्ताः
अस्य ह्योक्तस्यार्थः—

अशरीरः सदा विष्णुः पूर्णानन्दधनः सदा ॥

इच्छा च कीदृशस्य न फलदा यतो विभोः ।

अतो बाह्यार्थकामोऽपि निष्काम इति कथ्यते ॥

ब्रह्मा निरमिमोनिस्वाच्छरीरस्यशरीरवान् ।

नित्यानन्दोपयोग्यस्यकामस्योभिभक्तिरिति सदा ॥

बहिरर्थविनिर्मुक्तस्तथापि तनुधारणात् ।

अमृता मृदा इति वदुष्यते च सरस्वती ॥

रुद्राद्यास्तन्वमीमानाद्बहिरर्थयुजस्तथा ।

सर्वेषां ब्रह्मपदवीयोग्यानां पूर्वमेव तु ॥

अभावस्वरूपरोक्षस्य मोहो ज्ञानस्य मय्यते ।

ब्रह्मण्यस्वदेशकपेषु भारत्वा ज्ञानवर्जनम् ॥

ब्रह्मगात्राभिभावे तु नांशावतरणं कश्चित् ।

द्यतजन्मसु पूर्वं तु ज्ञानोदय उदीर्यते ॥

अपरोक्षेण पारोक्ष्यात्पूर्णज्ञानं सदैव तु ।

द्यतजन्मगतायाश्च आपरोक्षोभिभक्तिर्भवत् ॥

कश्चित्कश्चित्सरस्वत्या अंशावतरण्यति ।

शक्तिविवेकप्रत्यादवगत इति अशरीरी "वायुरग्न विद्युत्स्तन-
वित्पुरश्चरीरीणि वा एतानी"ति भूतिरत्रमानम्—

भूतिमिस्तनित्वाणु स्तनयित्नुर्दरिः स्मृतः ॥

अग्नं भूतामिभरयाच्छीर्षायुर्भरतः स्मृतः ।

विद्युत्सु भारती प्रोक्ता एव एवाशरीरिण्यः ॥

व्यत्यासेनापि नाम स्यादेतेषां महतां सदा ।

इत्यनेन भूत्युक्ता एत एवेति ज्ञायते ॥ १७ ॥

वस्माद्भगवतोऽयं वक्ता नास्ति तस्मादहं नारायणं शर-
ण्यं प्रपद्ये मन ज्ञानोपदेशायति शेषः । भवस्तं पूजयन् मनवद्यत्वं
पूजयत्वे हेतुः अनवद्यत्वं हेतुः वद्यनस्तपारत्वं तर्हि स्वस्याज्ञानं
प्राप्तम् अत उक्तं सर्वज्ञमिति वक्ष्यतेप्रतिबन्धकेन ज्ञानं कश्चिदज्ञ-
व्यस्यादत्त उक्तम् ईश्वरमिति देशप्रभुवक्षीश्वरस्यापि स्थानच्यु-
तिः स्यादत्राह अखयडेति अखयडमपरिच्छिन्नम् अविशुष्यते अवि-
नाशि च विष्णवे यस्य स तथा नम्र उमवत्र संशयते शरण्य-
प्राप्तो हेतुमाह निवेदति कुतो निर्देह इत्यत्राह हृजिनेति एवं-
विशिष्टोऽपि नारायणोऽयं किं न स्यादत्राह नरसत्त्वमिति एत-
द्विशेषणं हरेरिति कुत इतीयमाशङ्क्य—

विष्णोर्वीर्यरतनस्य त्रिभिरैशेनरः स्मृतः ।

सैत्रैश्चतुर्भिः पाथस्तु द्वाभ्यां तु वल्लभमण्यवि

ज्जनेन परिहर्तव्यः ॥ १८ ॥

लोकतत्त्वविचक्षणस्योक्तवस्य पुनस्तत्त्वज्ञानप्रदः किमर्थं

इत्याशङ्क्य परोक्षलोकतत्त्वज्ञानस्य सत्त्वेनहमस्मरेत्यापन्नस्य पुरु-
षार्थसाधनत्वं न स्यात् प्रत्युतानर्थोदयत्वं च अपरोक्षज्ञानानु-
त्पादादित्याशयेनाह । प्रायेणेति । अस्वैवमक्षरयोजना प्रायेण
बहुवं लोके ये मनुजा लोके तत्रैव विचक्षणयाः सत्त्वेनहनिमुक्तप-
रोक्षज्ञाननिपुण्यस्य आत्मनैव प्रत्यनेनैवाशुभाशयात् स्वस्वोपे-
पञ्चमी पापफलदुःखबहुलं तमः प्राप्यात्मानं समुद्धरति निर्मु-
क्तपत्तिं हि वस्मात्सत्त्वात्स्नेहयुक्ता लोकतत्त्वपरोक्षज्ञानविद्यावि-
शाखाः आत्मनैव सात्त्विकमनसैवाभिभूतापरोक्षज्ञानेनैवाशुभा-
शयात्पापकारणात्संसारदातमानं समुद्धरन्त्युन्नयति पन्ननं कृपा-
विर्वात अनन भगवद्भक्त्युत्पन्नं ज्ञानं पुरुषार्थोपयोगिनि ज्ञानसमुद्भू-
मनस्यापि मम भगवत्परोक्षज्ञानात्पत्तिप्रकारो वक्तव्य इति
तत्प्रदः सार्थक इति यत्तदुक्तं सत्त्वेन मनस्यात्मा इत्यभिधाना-
दात्मशब्दो यत्नादौ वर्तते इति सिद्धम्—

पारोक्ष्येणैव तत्त्वतु लोके चापि वदन्ति ये ।

तेऽपि सत्त्वेनहनिमुक्तास्तमो बाप्ति विनिश्चयात् ॥

आपरोक्ष्यं न च ज्ञानं तेषामुत्पद्यते कश्चित् ।

इति वचनादुक्तोऽर्थमेव सिद्ध इति सन्तोष्यन्म ॥ १६ ॥

आत्मनैवेत्येवकारेण भेदः सम्पत्तौ सात्त्विकमनसः प्राधा-
न्यमुक्तं तदेव प्रतिपादयति । आत्मन इति । आत्मनो जीवराशेः
भेदः सम्प्राप्तेन गुरुपदेष्टारमैव मन एव "मनसा वा अमे
सद्गुरुवत्पथ बाबा ब्राह्मरी"ति श्रुतेः "अत" सानत्यगमन इति
धातोः निष्पन्नैनात्मशब्देन शरीर्येव लक्ष्यते तस्यैव गमन-
सम्भवात्तत्रापि विशेषतः पुरुषार्थलक्षणभेदः सम्पत्तौ पुरुषस्य
मनुष्यशरीरं प्राप्तस्य आत्मनः आत्मैव गुरुरिति सम्बध्यते
कुन एवमत्राह । यदिति । असौ पुरुषः मानुषशरीरं प्राप्तो जीवः
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भेदः पुरुषार्थं विन्दत इति यदत इति
मनःपूर्वकं चक्षुषा कृष्णादिना ग्रीष्मादिसम्प्लुक्ष्यभेदः
प्राप्तिदृशेनैव बागादिसाधनसामग्र्या स्वर्गादिभेदः प्राप्तवत्
इत्यनुमीयत इति ॥ २० ॥

एतदेव विशदयति । पुरुषस्य इति । पुरुषस्यैव मनुष्यशरीर-
प्राप्तौ सत्यां च सांख्ययोगविशारदा धीराः सर्वशक्त्युपबृंहितं
आमाविस्तारं वधायोगं विश्वरूपपश्यन्तं प्रपश्यन्ति यद्वा
आ सन्तापः आसंसारसन्तापं विविधं तारवतीत्याविस्तारस्तम्
मास्तु सन्तापकोपयोरिति यादवः निष्ठाविभूतनैर्मदं वा ॥ २१ ॥

ब्रह्मिष्वास्तु पूर्वं का पूरुष प्रेष्ठति तत्राह । तास्मिति ॥ २२ ॥

तत्र कारणमाह । अत्र मामिति । अत्र पुरुषशरीरं मनोबो-
लुका बापितः खतो प्राणमीश्वरं मामग्रा प्रलक्षीकर्तुं मार्गेयन्ति
विचार्यन्तु यतस्ते कैर्हेतुभिः सद्युक्तिभिः अनुमानतः विनि-
र्दोषपञ्चावयववक्ष्यवाक्यात्मकैः किंप्रमाण्यकैश्चक्षुरादिना गृह्य-
मायैः कृपादिभिरात्मनः परमात्मनो विज्ञैर्गोमकैर्वापकेर्जीवस्य
दर्शनादिस्त्रातन्व्यामाधेन तत्कर्तव्य ईश्वरोऽयस्तीत्यनुमीयत
इति ॥ २३ ॥

यथाह संसाधयामि तथा मां शाधीत्युक्तववाक्यमवधारयन्-
क्तमपेक्षितनिहासत सम्बधयति । अत्रेति । अत्र पुरुषशरीरे अहंमि-
मार्गेयन्तु सुलभ इत्यतस्मिन्नर्थे अवधूतवदुस्स्वाधकृपामिमिहासं
पुरावृत्तमुदाहरति अस्वैव विषयं पुरातनमिति अमिततेजसः
अनल्पयस्य तेजो बले प्रभावेने ज्योतिष्वर्षिषि रतसीति च
२४ ॥ २५ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं ।

नारायणं नरस्य महत्स्रष्टृद्विपुत्रसमूहस्यापि परमा-
भवं तथापि नरस्यं नरमात्रानुग्रहावाचनीयम् ॥ १८ ॥
यथा क्षेत्रमुख्येन प्रार्थितं तथैव भीमगवानुवाच । प्राये-
त्येति ॥ १९ ॥

आत्मनो गुरुरिति । गुरुनुसरण्ये प्रवर्तक इत्यर्थः ॥ २० ॥
पुरुषस्य मानुषप्राप्तौ सत्त्वाभावितरानां प्रकटनरत्नानां सन्तः
तत्र च धीराः शास्त्रविचक्षणः सन्तो मामपि पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२
इश्वरमिति जीवस्यापि तच्च तत्र स्नातस्याभावात् न चैता-
न्यानुमानिक इश्वर इति मन्तव्यम् अनुमानस्यास्य शास्त्रानुगत-
त्वेन विवाचितत्वात् ॥ २३—२६ ॥

भीमस्त्रिभुवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सत्यमेवेति वृष्टी प्रार्थी सत्यात् सर्वकाव्यदेशसत्ताकात्
सज्जोहिताद्या ते स्वतः स्वरूपं मम हृद्भानं वनकनस्मात् आत्मनो
मम आत्मनः परमात्मनस्वरूपः सकाशाद्वचनम् ॥ २७ ॥

तस्माद्भक्तमन्त्राहं प्रपद्ये तत्र कश्चित् सर्वगुणमयित्तोऽपि
पुराचारो भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । अनन्तरं कश्चित् सेवितः
कृष्णकाले विनश्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह अनन्तरं न विद्यते
अन्तः काळतो न च पारं देशतश्च न च तं कश्चिद्वृत्तज्ञो
भवति न च स्वमिच्छाह । सर्वज्ञं कश्चिद्वचनमर्थं रक्ष्यो न च
स्वमिच्छाह । इश्वरं कश्चिद्वचनमर्थं न च स्वमिच्छाह काळा-
विमिरकुण्ठो विकृष्टलोको विषयं स्थानं यस्य तम् उ हे भगवन् ।
निवेदे हेतुः वृजिनैर्दुःखैरभितप्तः अत्र हकारगौरवाच्च वृकारो
युक्त इव पठनीयः परमसर्वोत्कर्षमाह । नारायणं नारस्य महत्स्रष्टृ-
द्विपुत्रसमूहस्यापि परमाभवं परमं कृपालुत्वमाह । नरस्यं
नरप्राज्ञानुग्रहावाचनीयमित्यर्थः ॥ २८ ॥

मो उज्ज्वल ! त्वमात्मानं मृदमति मन्त्रसे अहं त्वादृशं
सुधिषं विबुधेष्वपि नाश्लोकं लोकेऽप्यत्र स्वतो निकृष्टा अपि
गुरुपदेष्टं विनापि श्रीबलुजिविज्ञादेव तत्त्वं जानन्तो हृदयने
किं पुनश्च सर्वसुधीमुक्तमार्गमोदशगुरुपदिष्टनिश्चितस्व
इत्याह । प्रायेत्येति । लोकतरविविचक्षणाः हृदयमानलोकमद्भ्य-
हेतुर्विचारप्रवायाः अशुभाशयात् विषयवासनातः ॥ २९ ॥

एष आत्मा किञ्चित् भयः प्रत्यक्षेण विन्दते किञ्चित् परामृद्वा-
नुमानेनापि ॥ ३० ॥

तत्रापि मनुष्यदेहगता एव जीवाः प्राणो मां ज्ञातुं प्रभव-
न्तीत्याह । पुरुषस्य चेति । तत्रापि धीराः निर्मलसरास्तत्रापि
स्वास्व ज्ञानं योगो भक्तियोगस्तयोर्विचक्षणाः तथा च
श्रुतिः "पुरुषस्य चाविष्टरामात्मा स हि प्रधानेन संपन्नमो
विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेदं भूतं न वेदं लोकालोकौ
मर्त्यानामृतमपि चक्षते संपन्नोऽप्यतरेषां पशूनामशनापिप्राप्तं
पश्यामिहान"मिति ॥ ३१ ॥

अतः पुरुषस्य ज्ञेयं । एकैति ॥ ३२ ॥

अत्र पौरुष्यां पुरि स्थिता मद्भा साक्षात्मां कृष्णकपिणमी-
श्वरं मार्गयन्ति युक्ता भक्तियोगवन्तः हेतुभिः अवयवीकृतनाद्यैः
भक्त्याहमेकवा प्राज्ञ इति मनुके । ननु बुद्ध्यादिप्रवर्तकं त्वानुमा-

[५०]

नेन मार्गवन्तो हृदयने इत्यत आह । गृह्यमाद्यैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणै-
र्बिन्देत्तानिमुक्तेन यदनुमानं तस्मादप्राज्ञं बुद्ध्यादिकस्यापि
कर्मप्रयोजनानि करणत्वाद्वाक्यादिवदित्यनुमानेनाज्ञतम्भः कर्ता
जानोऽनुमीयते तथा प्रयोजकः स्वतन्त्रोऽस्तयोमी च कर्ताचिद-
नुमीयते ननु कृष्णः स्वयं भगवानहं मम तर्कातीतस्यात्मरूपगु-
णाधीनैश्चैव्यामप्यतर्कत्वादिति ॥ ३३ ॥

अत्रापि अनुमानगम्यत्वेऽस्तर्कामिच्छकपक्षस्य मम प्राप्तावपि ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संज्ञेयतो मया त्यागाद्युपदिष्टं विस्तरतो ज्ञातुमिच्छसिचे-
त्तत्त्वं प्रष्टव्यः तत्राह । सत्यमेवेति । सत्यस्य अविनाशिनः देहा-
दिविनाशपदार्थमिच्छस्य आत्मनः जीवात्मनः ज्ञातावेकवचनम्
सर्वेषामात्मनामात्मनोऽन्तरात्मनः स्वरुपः अनुपमात् स्वतः सिद्ध-
ज्ञातात् ते स्वतः अस्मिन् विबुधेष्वपि वक्तारं मां प्रत्युपदेष्टारम्
नानुब्रूयते न पश्यामि तत्र हेतुमाह । सर्वे इति । तत्र मायया
त्रिगुणमयया शक्ता मोहितयुज्यः अतो वहिरर्थाः सपरिकरमो-
क्षव्यतिरिक्ताः साध्यसाधनरूपाः अनविद्यादयः तेषु भाषो वक्तुं
प्रार्थित्येषां ते तथा ननु मोक्षोपायकथने ब्रह्मादीनां प्रायेणः प्रीति-
रिति भावः ॥ ३७ ॥

यस्मात्स्वतोऽन्यं विबुधेष्वपि वक्तारं नानुब्रूयते तस्माज्ज्ञेयोः
हे भगवन् । भगवन् शरणं प्रपद्ये कथंभूतः हृदयं वृजिनैर्दुः-
खैरभितप्तः अतो निर्भिगुणधीः कथंभूतम् अनवद्यं स्वमात्मनो-
पास्तममस्तदोपमं अनन्तरं नास्ति कालतः अन्तः देशतः
पारं च वक्ष्ये तम् सर्वज्ञं सर्वदा सर्वदृष्टारम् इश्वरं सर्वनिष्पन्ना-
रम् अकुण्ठः अनादयः विकृष्टो विषयं स्थानं यस्य तम्
नारायणम् "स्वतः पुमान्समाधिगच्छ यथास्य विधिं भस्ते महात्मनः"
मिति ब्रह्माद्युक्तात् पुरुषावनादापि पूर्वा मुखो नारायणो
यस्तम् गरसस्त्वमिति तेनाहुतं प्रत्युक्तं मत्तः परतरं नात्यर्थिक-
चिद्वदिति धनञ्जयैति तेनाहुतं स्वस्य स्वयं भगवन्तं ब्रह्मनाराय-
णादिभिर्नोमभिः प्रसिद्धं परतरं भीकृष्णमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

आत्मानं स्नात्मानं जीवम् आत्मनैव "सर्वेष्वप्यहं हृदि
संनिविष्टो मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं च एष ते आत्मानयोमी" त्या-
दियुक्तिस्मृतिप्रसिद्धेनास्तर्कयोर्भयोऽनुप्रादकस्य अशुभाशयो-
पलक्षितार्थसंसारान्तरमुपयन्ति कथं भूताः लोकतरविविचक्षणाः
लोकेषु यत्तत्त्वम् "अन्तः प्रविष्टः शास्त्रा ज्ञाना"मिति भूत्युक्तं तत्त्वं
तद्विचक्षणाः अन्तरात्ममयित्वा एव जीवः वनकनतः सारमादत्त इत्येवं
परीक्षकाः प्रायश्चर्येण शास्त्राचार्योक्ततरविविचक्षणां प्रद्वयं
बोध्यम् ॥ ३९ ॥

आत्मनो जीवात्मनः स्थिरस्वरुदेहगतस्य आत्मैवान्तरात्मैव
गुरुर्हिताहितसूचकः पुरुषश्च त्रुविशेषतो गुरुः यत् वेदान्तरात्मनो
असौ पुरुषः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां देवदत्तः भयस्कामः सत्यमेपरः
ममपि सद्भमानुष्ठानं भयो मविष्यति सूचः कृतमद्भमानुष्ठानः
स्वयं देवमावत्वात् न यः कृतमद्भमानुष्ठानः न स देवमात्र प्राप्तः
मनुष्यादिवत् इत्येवं प्रकाराशयाम वदन्ति निरपेक्षं प्रमाणां श्रुत्यं

अवधूतं द्विजे कश्चिच्चरन्तमकुतोभयम् ।

कविं निरीक्ष्य तरुणां यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ॥ २५ ॥

यदुरुवाच ।

कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदा ।

यामासाद्य भवोल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ॥ २६ ॥

प्रायो धर्मार्थिकामेषु विविक्तायां च मानवाः ।

हेतुनैव समीहन्ते आयुषो यशसः श्रियः ॥ २७ ॥

त्वन्तु कल्पः कविर्दक्षः सुभगोऽमृतभाषणः ।

न कर्ता नेहसे किञ्चिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ २८ ॥

जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ।

न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाऽम्भस्थ इव द्विपः ॥ २९ ॥

भीमभगवत्कथितसिद्धान्तप्रदीपः ।

भुक्तिस्त्यागेषु प्रमाद्यमनुमानं स्मृतिस्ताडयाम भवोऽनुविन्दते
यथेष्ट भुक्तिवक्ष्यं मुक्तिवक्ष्यं वा कदापि प्राप्नोति ॥ २० ॥

सांख्ययोगे चिदाचक्षुर्विवेकवक्ष्यो योमे वेदान्तशास्त्राक्तः
तत्त्वत्रयचिन्तने धीराः सर्वशक्त्युपबृंहितम् आविस्तरां स्फुटतरं
मां प्रपद्यन्ति ॥ २१ ॥

अतएव पौरुषी पूः मे प्रिया ॥ २२ ॥

अत्र अस्यां पौरुषांनानुमानमितिभूतेः अनुमानतः मग्राक्ष-
माम्, "आत्मशब्दात्" इत्यादिसूत्रैः "स आत्मा" इत्यादिभूतिमिभ
गृह्यमाणैः हेतुभिः जगत्कारणभूतमनुनिर्णायकगुणैः "यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिभूतिप्रोक्तैः जगत्कर्तृत्वादिभिः
"सत्यं ज्ञानमनन्त"मित्यादिभूतिप्रोक्तैः सत्त्वत्वादिभिः विद्वेभ्य
"हिरण्यवद्मभू" इत्यादिभूतिप्रोक्तैः सृजयन्ति मन्वेपयन्ति ॥ २३ ॥

अत्र मन्वातर्कमिच्छा अनुगृहीता एव अनुग्राह्याह्वारमानं
समुद्धरतीत्यस्मिन्नर्थे ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

आप सत्य स्वरूप हो स्वयं प्रकाश सर्वज्ञ हो सब के
आत्मा अन्तर्गामी हो हे ईश्वर ! आप को छोड़ कर दूसरे
किसी का भी मैं ज्ञान का वक्ता देवता में भी नहीं देखता
हूँ ये सब ब्रह्मादिक देहधारी आप की भाषा से विमोहित
बुद्धि बाधे होकर बाहिर के विषयों को ही जानने बाधे
हैं न की ज्ञान के भी वक्ता हैं ॥ १७ ॥

वह भाषा कैसी है कि जो लोग आप के चरण कमल
के मकों के सङ्ग नहीं करते हैं उनके बड़े विचारों के
करने से भी जो भाषा नहीं छूटती है उन पुरुषों का सङ्ग
करना तो हम सरीके घर के विषयों को सेवन करने वालों
को नहीं हो सकता है ॥ ० ॥

तिस से निर्दोष अमृत पार बाधे सर्वज्ञ ईश्वर समेदा

अव्याहत वैकुण्ठ धाम बाधे नर के सखा नारायण आप
के चरण में मैं संसार तापों से तपा हुआ धैर्याम्भवाद्
होकर प्राप्त हुआ हूँ ॥ १८ ॥

भीमभगवानुवाच ।

प्रायः कर के लोक में तरन के जानने बाधे मनुष्य इस
अशुभ संसार में से अपने आपही से आत्मा का उद्धार
करते हैं ॥ १९ ॥

विशेष करके अपना गुरु आपही विचार से होता है जिस
से कि प्रत्यक्ष और अनुमान से वह पुरुष कदापि को
प्राप्त होजाता है ॥ २० ॥

सांख्ययोग में चतुर जो खोग हैं सो मेरे को मनुष्य
रूपही में सब शक्तियों के सहित प्रकाश मान देखते हैं ॥ २१ ॥

एक पाद दो पाद तीन पाद चार पाद बहुत पाद और
बिना पाद बाधे बहुत से शरीर बनाये हैं परन्तु उन में पुरुष
शरीरही मेरे को अत्यन्त प्रिय है ॥ २२ ॥

उत्तम युक्ति बाधे पुरुष युक्तियों से ईश्वर को बूढ़ बेते हैं
इष्ट इन्द्रियों से प्रहण करने योग्य नहीं हैं तो भी अनु-
मान से जान लेते हैं ॥ २३ ॥

इस विषय में यदु महाराज तथा बड़े तेजस्वी अव्यक्त
वत्तात्रेय जी का जिस में सम्वाद है ऐसी एक पुरातन
इतिहास को प्राचीन खोग कहते हैं ॥ २४ ॥

भीमभगवत्कथितमावाप्यदीपिका ।

सुविशारदा अतिनिपुणा सर्वलोकविवक्षणा ॥ २६ ॥

सर्वलोकविवक्षयमेवाऽऽह । प्राय इति । धर्मादिषु विचित्रवाचा-
मात्मविचारे च मानवाः समीहन्ते प्रवर्तन्ते तथाप्यायुरादेहेतुना
कामनयेत् ॥ २७ ॥

एवं तु न कस्यचित्कर्मणः कर्ता भवति न किञ्चिद्दिने
इच्छासि नश्यत्स्याऽज्ञानेन वाऽनेपुण्येन वा विकल्पेन वाऽवा-

त्वं हि नः पृच्छतां ब्रह्मज्ञातमन्यान्न्दकारणम् ।

ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा ।

पृष्टः सभाजितः प्राह प्रश्रयावनतं द्विजः ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

सन्ति मे गुरुवो राजन् ! बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ।

यतो बुद्धिसुपादाय मुक्तोऽटामीह तान् शृणु ॥ ३२ ॥

श्रीभरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

गिमतया वा औदासीन्यं घटत एव नेच्छाह । कल्प इत्यादिना ॥ २८ ॥

महानानन्दश्च तच्च कुत इति वृच्छति । जनेष्विति ॥ २९ ॥

स्पर्शविहीनस्य विषयभोगरहितस्य अत्र हेतुः केवलात्मनः कल्याणविशेषः ॥ ३०—३१ ॥

बुद्ध्युपाश्रिताः स्त्रीकृता न तूपदेशेन प्रदामि पश्येदामि ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमण्यहमगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

द्विजं इत्यादि "योगिन्मापुरुमर्षी यदुद्देहवाद्या" इति द्वितीयोक्तेः
धर्मादित् परमहंसधर्मकः ॥ २५ ॥

इयं वाङ्मयः कुत उपलब्धेति शेषः । वां बुद्धिमासाद्य प्राप्न ॥ २६ ॥

मन्त्रेष्वोक्तयो बुद्धेर्वैलक्षण्यं वैशिष्ट्यं प्राप इति निष्काम-
प्रवृत्तेर्लोकेश्वरं सूचयति तत्रापि प्रातमविचारप्रवृत्तावपि अत्र
विविक्तापहृत्स्व स्त्राभयसमवायसम्बन्धेन विचारो लक्ष्यः ॥ २७ ॥

नन्वशस्त्येति कर्मणि पङ्गवादीनामशक्त्या सामर्थ्याभावेन
तत औदासीन्यं घटते त्वस्तु कल्पः समर्थः एवमभ्येऽपि कल्यादि-
शब्दा अज्ञानादिप्रतिबोधितया व्याख्याः ॥ २८—२९ ॥

स्पर्शो विषयन्त्रियसम्पर्कः अत्र भोगरहितत्वे ॥ ३० ॥

बुद्ध्यैव स्त्रीकृताः गुरुत्वेन सम्भाविता यतो वेद्यो
गुरुः ॥ ३१ ॥

पृथिवीति युग्मकम् । सुपेशकदिक्त्र सकारणोप भाष्यः ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स कीदृश इत्यतस्तमनुवर्त्यते । अवधूतमिति । अवधूतमभ्य-
कुदिमिरसकृतदेहं ननु यथाभिममभ्येत्वाग्निं न विद्यते कुत-
स्त्रिकृतातापदेर्भवं वक्ष्ये तं तदर्थं युवानं कश्चि विद्वांसम् ॥ २५ ॥

प्रश्नेनवाह । कुत इति पञ्चमिः । हे ब्रह्मण्येनान्द्रियप्रीतये
कमोपयकतुस्तत्वेन सुविचारवार्तानिपुणा सर्वलोकविद्वज्ज्ञा-
मतिः कुतः कस्मादेतोरुदिता तां विद्यमाष्ट । यामिति । वां वाङ्म-
मासाद्य प्राप्न संपाद्येति वाच्यं विद्वानपि वाङ्मयवद्वत्त्वं
रति ॥ २६ ॥

बुद्धेः सुविचारवद्वत्त्वेवाह । प्राप इति । प्रापशो मानवा धर्मा-
दिषु विविक्तासां तत्साधनवेदनेच्छायां निर्मातृभूतायां धर्मादि-
साधनादिज्ञानार्थं ज्ञेयार्थः । तथा मायुरादेर्हेतुना मायुराद्यर्थे च
समीहन्ते प्रवृत्तन्त एव त्वं तु जडादिवरिक्तादपि कर्तुं नेहसे
नेच्छसि ॥ २७ ॥

नन्वशस्त्यज्ञानानैपुण्यवैकल्याणागमिण्यादिष्वो न कर्तुमीदृश
इत्यतस्तं विद्वानपि । कल्प इत्यादिना ॥ २८ ॥

कुतस्तच्च महानानन्दश्चेत्याह । जनेष्विति । ब्रह्ममानेषु सांस्तु
त्वं तु न तत्पक्षे यथा दत्ताग्निना मुक्तो गङ्गास्नःस्यो द्विजो गज-
स्तद्वत्सुखमवतिष्ठस्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पृष्टमपि तूष्णीमवस्थितं प्रतिषक्तुं बोधयति । त्वं हीति । हे
ब्रह्मन् ! मयतः प्रातमनि मनस्वानन्दकारणं कथमभूतस्य स्पर्शवि-
हीनस्य शब्दादिविषयस्पर्शविहीनस्य केवलात्मनः अनुबन्ध-
रहितदेहस्वापीति ॥ ३० ॥

इत्यमापृष्टः प्राहावधूत इत्याह भगवान् । यदुनेति । ब्रह्मण्येन
ब्रह्मकुलोपकर्त्रा सुमेधसा बुद्धिमता सभाजितः संपूजितः
पृष्टश्च प्रभयेण प्रकृष्टमेवयाऽवनतं नम्रं बभूव प्राह ॥ ३१ ॥

तदेवाह । सन्तीत्यादिना वाचस्पत्यमाध्यायसमाप्ति । तावत्कुतो
बुद्धिरित्यत्रोत्तरमाह । सन्तीति । बुद्ध्युपाश्रिताः शिक्षार्थिण्या
बुद्ध्युपाश्रिता उपासिताः मन्त्रार्थार्थार्थिता इत्यर्थः । यतः वेद्यो
बुद्धिर्शिक्षितामिति शेषः । उपादाय स्मिरीकृत्य मुक्तः तापत्रगादिति
शेषः । प्रदामि पश्येदामि तान् बुद्ध्युपाश्रितान् गुरुन् शृणु ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयचन्द्रजतीयेकृतपदरत्नावली ।

अकर्तुर्निषिद्धाचार्यारहितस्य मन्त्रादिप्रवृत्तिशून्यं च ॥ २६ ॥
वाङ्मयसंचरणं ज्ञानसंपादनाय किं न स्वादित्याद्युक्तं सत्यं

श्रीमद्भगवत्पञ्चतन्त्रकृतपदरत्नावली ।

नाचं मनुष्यधर्मः किंतु तेषां धर्मादिवेष प्रवर्तनम् आत्मतत्त्व-
विचिन्त्यै सत्यां ज्ञेयाह । प्राय इति । प्रायेण मानवाः परमा-
त्मतत्त्वविचिन्त्याः सत्यां ज्ञेय धर्मादिवेष समीहन्ते प्रवर्तन्ते
आयुरादिप्राप्तये च हेतुना तत्प्राप्तिसाधनसामर्थ्ये ॥ २७ ॥

शक्त्यादिसाधनसामर्थ्यभावाद्देवमवस्थानमिति तत्राह ।
एवं त्विति ॥ २८—२९ ॥

स्पर्शविहीनस्य विषयभोगविहीनस्य केवलात्मनः शरीर-
मात्रपरिग्रहस्य ॥ ३०—३१ ॥

बुद्ध्युपाधिताः बुद्ध्या संगृहीताः यतो वेदः शिक्षा-
दृष्टिमुपादाय शरीराभिमानयुक्तः तान् गुरुन् ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमच्छीवगोष्ठाभिप्रेतकृतकमसम्भवं ।

विचिन्त्या जिज्ञासामात्रम् ॥ २७—४९ ॥

श्रीमद्भगवानाद्यवकवर्तिकृतसाराथ्यैर्हिनी ।

धर्मोक्त्यर्थेषु विचिन्त्यां विविदिषायामात्मविचारे आयु-
रादेहेतुना कामनैव समीहन्ते प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥

एवम् न कश्चित्कर्मणः कर्ता नच किमपीहसे तत्र
कल्प इति न त्वसामर्थ्येनेत्यर्थः । कर्त्तारित नाज्ञानेन दृष्ट इति
न त्वनैपुण्येन सुमग इति न तु कौटुम्भ्ये हेतुना वनितादिकमिच्छ-
सीत्यर्थः । मितभाषण इति न त्ववाग्मिताया केनापि सह संवा-
दमिच्छसीत्यर्थः । किम्बतादृशोऽपि जडादिवर्त्तते ॥ २८ ॥

किञ्च तरुण्यापि तव कामादिसन्तापो न कुत इति
पृच्छति । जनेष्विति ॥ २९ ॥

मुक्तमेव वाचा कथयतीति न्यायेन दृश्यमान एतावाना-
नन्दस्य तव कुतः इति पृच्छति । एवं हीति । स्पर्शो विषयभोगः
केवलात्मनः एकाकिनः ॥ ३० ॥

ब्रह्मण्येनेति । तत्परिचर्यैव तद्वशीकरिण्युनेत्यर्थः । सुमेध-
सोति अस्मिन्प्रीणिततत्त्वमनस्कनेति तत्प्रतिगवधनं हेतुः ॥ ३१ ॥

बुद्ध्येवोपाधिताः ननुपदेशान् सांसारिकसन्तापान्मुक्तः
॥ ३२—३३—३४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतचिन्त्यास्तप्रदीपः ।

सुविशारदा सुष्ठु निपुणा वाक्वद अभिमानशून्यः योगिनो
वाक्वद अभिमानशून्यत्वं न तु सहस्रद्वन्द्वेस्त्वमित्याकरे
स्थितम् ॥ २६ ॥

प्रायः बहुधा मानवा धर्मादिषु विचिन्त्यां धर्मादिवेषे-
च्छायां सम्यगीहन्ते प्रवर्तन्ते तत्रापि आयुरादेहेतुना निमित्तेन
अकारात्केचित् धर्मादिवेषेच्छायामपि न प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥

कुतस्त्वं विषयत्वाणीति पृच्छति । त्वमिति । तुल्यार्थः पूर्वोक्तोऽर्थो
द्विविधोऽर्थो मानवेऽर्थो वैखानस्य सूचयति कल्पः समर्थः

कविः कान्तदर्शी दृष्टः निपुणः सुमगः प्रियदर्शनः अमृत-
भाषणः सख्यहितवक्ता अकर्मण्यैः अशक्त्यर्थोऽनैपुण्यदुर्-
योगत्वं बुभुक्षित्वादिमी रहितोऽपि त्वं जडादिवर्त्ततां पूर्वोक्तत्रि-
गोत्रुष्टाता न भवसि न च किञ्चित्प्रपन्नोऽपि किं ज्ञातवादी-
स्त्वादिमीहसे ॥ २८ ॥

कुतस्त्वं कामाद्यपृष्ट इति पृच्छति । जनेष्विति ॥ २९ ॥

वाह्यसुखोपकरणत्यागित्वेन त्यक्तवाह्यसुखस्यान्तरानन्दवतो
मघतस्तदानन्दकारणं ब्रूहीति पृच्छति । त्वमिति । केवलस्य त्य-
क्तगाह्यवत्त्वस्य अत एव स्पर्शविहीनस्य प्राग्भूतसुखरहितत्वापि
आत्मानं हृदि आनन्दकारणं ब्रूहि ॥ ३० ॥

सुमेधसा महत्संगतज्ज्ञातबृहदाश्वाद्योचनान्दिवुद्धिमता ॥ ३१ ॥

बुद्ध्युपाधिताः बुद्ध्यैव गुरुत्वेन गृहीताः यतो वेदः बुद्धि-
विषयकतया विषयानुपादाय प्राप्य मुक्तः महममभिमानविमुक्तः
पर्यवर्तते ॥ ३२—३४ ॥

भाषा टीका ।

निर्भय होकर विचरते हुये कोई अवधून बड़े पंडित क्या
बान् ऐसे एक ब्राह्मण को देखकर धर्मोत्तमा यदु महाराजने
प्रश्न किया ॥ २५ ॥

बबुलवाच ।

हे ब्रह्मन् ! कुछ काम नहीं करने वाले आप को यह निपुण
बुद्धि कहाँ से आई है जिस बुद्धि का आश्रय करके आप विद्वान्
हो करभी नाबक सरिके विचरते हो ॥ २६ ॥

सब सनुष तो प्रायः करके धर्म अर्थ काम मोक्ष इनकी
आजने कि इच्छा से आयु यश धन इनके निमित्तही से काम
करते हैं ॥ २७ ॥

आप तो पंडितहो समर्थहो वक्ता हो चतुर हो सुंदर हो ५ धुर
भाषी हो फिरभी न कुछ करते हो न कुछ चाहते हो बिकल पागल
पिशाच सरिके रहते हो ॥ २८ ॥

सब मनुष्य तो काम लोभरूपी हावानल से जलते हैं आपको तो
कोई ताप नहीं है जैसे कि गंगाजी के बीच में जडा हाथी जंगली
भाग से दुखी नहीं होता है ॥ २९ ॥

हे ब्रह्मन् ! मेरे पृच्छने से आप अपने आत्मा में आनन्द के कारण
को कहिये आपतो विषय भोग से रहित एकल हो तब आप
को आनन्द कैसे होता है ॥ ३० ॥

श्री भगवानुवाच ।

ब्रह्मण्य सुंदर बुद्धिवाचं यदु महाराजने अब बड़े सत्कार
पूर्वक पूजन करके ऐसे पूजा और नम्रहो कर भाग खंड रहे तब
महामागी ब्राह्मण दत्तात्रेयजी कहने लगे ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

हे राजन् ! अपनी बुद्धिसे आश्रय किये हुये, हमारे गुरु बहुत
हैं जिनसे जिस बुद्धिको लेकर संसार से मुक्तहोकर हम
फिरते हैं तिनको भयण करो ॥ ३२ ॥

पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः ।
 कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकुङ्कजः ॥ ३३ ॥
 मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः ।
 कुमारी शरकुत् सर्प ऊर्णनाभिः सूपेशकुत् ॥ ३४ ॥
 एते मे गुरवो राजंश्चतुर्विंशतिराश्रिताः ।
 शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ॥ ३५ ॥
 यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज ! ।
 तत्तथा पुरुषव्याघ्र ! निबोध कथयामि ते ॥ ३६ ॥
 भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैव्यशानुगैः ।
 तद्विद्वान्न चलेन् मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतम् ॥ ३७ ॥
 शश्वत्परार्थमर्वेहः परार्थैकान्तसम्भवः ।
 साधुः शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मताम् ॥ ३८ ॥
 प्राणवृत्त्यैव सन्तुष्यन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ।
 ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ॥ ३९ ॥
 विषयेष्वाविशन् योगी नानाधर्मेषु सर्वतः ।
 गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ॥ ४० ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाष्येर्षापिका ।

गुरुनाह । पृथिवीति ॥ ३३ ॥

शोभनं रूपं कीटेषु करोतीति सूपेशकुत् ॥ ३४ ॥

मे मया श्रिताः तदाह । एतेषां वृत्तिभिरात्मनः शिक्षाः शिक्षणी-
 बानर्थान्हेयोपादेयादीनन्वशिक्षमनुशिक्षितवानस्मि ॥ ३५ ॥

नाहुषो ययातिः ॥ ३६ ॥

क्षितेः क्षमां शिक्षितवानित्याह । भूनेरिति । आक्रम्यमाणः
 पीड्यमानः तद्विद्वान्भूतानां दैव्यशानुगैर्विद्वान् व्रतं निष-
 मम् ॥ ३७ ॥

पर्वतरूपा वृक्षरूपा च या पृथिवी तस्याः शिक्षितमाह ।
 शश्वदिति । सर्वदा परार्थाः परापकारार्थाः सर्वा ईहा यस्य सः
 परार्थ एव एकात्मनः सम्भवो यस्य सः भूभृत्तः पर्वतात् तस्य
 हि वृक्षवृत्त्यनिर्भरप्रसवक्रियाः परार्था एव यथा तद्वत् तथा
 नगशिष्यो वृक्षशिष्यः सन् परात्मतां परार्थानात्मताम् वृक्षो यथा
 परैरवस्त्रयद्व्याप्यतां वा नयनमप्यनुभवते तद्वत् ॥ ३८ ॥

वायुरपि द्विविधः प्राणो बाह्यश्च तत्र प्राणस्य गुरुत्वमाह । प्राण-
 वृत्तेति । प्राणोऽद्यादारादिमात्रेण प्रवर्तते रूपरसादीनिन्द्रियविषयां
 स्तु नापेक्षते तथा मुनिरपि सर्वोद्विषयः । प्राणवृत्तेरकरण्ये मनोवै-
 कल्येन ज्ञानलाभः स्वादतो देहनिर्वाहः कर्तव्यः गुणवृत्तिस्तथा तु
 बाङ्मनस्य विधिर्व्येतादतो नाधिकं लिप्सेदित्याह । ज्ञानमिति ।
 नावकीर्येत न विक्षिप्येत ॥ ३९ ॥

[५१]

विषयान् सेवमानोऽपि तेष्वनात्मिकि बाह्याद्यायोः शिक्षादि-
 त्याह । निषर्वायति । नानाधर्मेषु शान्तोऽप्यादिधर्मेषु नहि वायुधने
 दहने वा सज्जेत तद्वत् ॥ ४० ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाष्येर्षापिका ।

र्षापिकादीपनी टिप्पणी ।

एतेषां पृथिव्यादीनां वृत्तिमिधर्मैः ॥ ३५ ॥

यतो यस्माद्गुरोः यद्य हेतुत्वादेव धर्मम् ॥ ३६ ॥

नियमं क्षमाकृपे मार्गात् ज्ञानमार्गात् ॥ ३७ ॥

पृथिव्या अनात्मरमेव गुरुत्वं स्फुटीकरोति पर्वतरूपेति
 साधुः यथा शश्वत् परार्थमर्वेहः परार्थैकान्तसम्भवः क्वात्तथा
 भूभृत्तः शिक्षित इत्येव । तस्य भूभृत्तः वृत्तादिप्रसवक्रियाः परार्था
 एवेत्युपलक्ष्यं । स्य सम्भवोऽपि एकात्मनः सर्वथा हरिणगवय-
 सिहादिवान्वेति ॥ ३८ ॥

वायोरप्यवान्तरमेवमाह । वायुरपीति । तत्र तबोद्धेयोर्वात्तबोद्धे
 प्राणस्य वृत्तिराहारमात्रं तथैव इन्द्रियप्रिये रूपादिना चक्षुरादीनां
 जालनैः प्राणवृत्तेराहारमात्रस्य यतः प्राणवृत्त्यकरणस्य ज्ञान-
 नाशकत्वात् रसामासि विहायैवधिप्रवृत्ता देहनिर्वाहः कर्तव्यः
 गुणवृत्तिमात्रं भृष्टमधुरास्वादरसापेक्षायां यतो गुणवृत्तिमात्रा
 विक्षेपकत्वात् अतिकं प्राणवृत्तेरतिरिक्तम् ॥ ३९ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

निषयेषु रसादिषु जायसन् तान् सेवमानोऽपीत्यर्थः । यत्ने
पुष्पिते दहनेऽग्नौ ॥ ४० ॥

भीसुदयंनसूरिकृतशुकपञ्चावम ।

एतेषां शिक्षावृत्तिभिः शिक्षा। अशिक्षं शिक्षां कृतवान् ३५॥३६
इन्द्रियाग्रिभ्यः शब्दादिभिः ॥ ३६—४१ ॥

श्रीमद्भारतवार्तासंस्कृतभागवतचन्द्रिका ।

ताजिर्दिशति द्वाष्टयाम् । पृथिवीति । मधु करोत्याहारस्त्वेनेति
मधुकृद्भृङ्गः सच मधुकृत्तति माच्छिद्य गृह्णातीति व्युत्पत्तेः
मधुमक्षिका च ॥ ३३ ॥

मधुहा मध्वाहता व्याधः कुररः पक्षिशिष्यः उत्क्रोशारुषः
 सन्द्रिकीयनः शरकृद्बन्धकारः शुपेष्टमतिशोभनं रूपं कीटव्य
 करोतीति तथा अमरविशेषः ॥ ३४ ॥

एते चतुर्विंशतिगुरवो मेमवा भाभिताः तद्वाहाएतदिति सिद्धा इति
एतेषां वृत्तिभिरहमात्मनः शिक्षा मनः प्रतिशिक्षा अस्वशिक्ष पात्र
पचतीति वभिदेशः शिक्षां कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्र यतो ब्रूते तच्छिष्यामनुशिक्षामि अनासीदितवानस्मि
पूर्ववन्निर्देशः न ज्ञेय इत्यर्थश्चिष्यामित्यादिपरांक्षापरांक्षानिर्देशः
अहहृष्टान्तेनाश्वैरप्येवं धर्तितव्यमित्यर्थमप्रायकः हेनाहुपात्मजनाहुपो
व्याप्तिः हे पुरुषव्याघ्र ! तच्छिष्या तथा ते तुभ्य कथयामि निषो-
धावधारय ॥ ३६ ॥

तत्र चित्तः पर्वतबुद्धादिरूपा भमररूपाचेति द्विधा तत्र सम-
रूपायाः चित्तैः क्षमा शिञ्जितवानस्तीत्याह । भूतैरिति । दैववशान्मो-
देष्वेति । भूतैराकम्पमाणाः पीड्यमानां र्पि धीरः तदाक्रमणप्रयु-
क्तबुद्धयसहस्रिणुः तद्विश्रान् भूतानां दैववशानुगतं जानन् मार्गांश्च-
अखेदिदं चित्तप्रतं निबलं धर्ममन्वशिक्षं मार्गः क्षितिपक्षे धार-
यात्मकः पक्षान्तरे ज्ञानमार्गः ॥ ३७ ॥

पर्वतवृक्षरूपायाः क्षितेः शिञ्जितमाह । दृष्टवदिति शब्दत्वं सत्यं
परोपकारार्थं परार्थं ईहा चेष्टा यस्य सः परार्थे एवैकाग्रतः सम्मेलो
यस्य सः भूभृत् पर्वतात्साधु यथा तथा एवं शिञ्जितं तस्य हि तृण-
निक्षेपप्रस्रवणाक्रियाः परार्थं एव तद्वदित्यर्थः । तथा नगाश्लेषः
सन् परात्मतां परार्थानतां शिञ्जितवृक्षा यथा परैरवस्त्रगम्य वोत्पाट्य
वा नीयमानो न निवारयति नानमन्यते वा तद्वत् ॥ ३८ ॥

वायुरपि द्विविधः प्राणो बाह्यश्च तत्र प्राणाच्छिन्नसंज्ञायमाह ।
प्राणवृत्त्येति । प्राणा ह्यहारादिमात्रेण वर्तन्ते शब्दादिविषयास्तु
नापञ्चते तथा मुनिरपि प्राणधारणमात्रपयुक्तवा वृत्त्या माजीवि-
कया वर्तन्ते नतिर्वान्द्रवप्रियैः शब्दादिविषयेन ताननुभवोन्नत्यर्थः ।
प्राणवृत्त्या वर्तन्तमापि किमर्थमित्यत आह । ज्ञानमिति । प्राणवृत्त-
करणं मनोवैकल्यात् ज्ञाननाशः स्वादता यथा ज्ञानं न नश्यते मनो
वा नापशीयेत तदुपयुक्तया वेदानिर्वाहोपयुक्तया वृत्त्या वर्तन्ते
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

विषयान्नेषमानोऽपि तेष्वनासक्तिं बाह्याद्वाचोः शिञ्जेतस्याह ।
 निषेधेष्विति । नानाश्रमेषु प्रियाप्रियतनुभवान्मयात्मकेषु विषयेष्वा-
 विद्यन्मपि तानिन्द्रियैः स्पर्शशरीरव्ययैः । गुणदोषाभ्यां प्रियाप्रियाभ्यां
 व्यपेतः विमुक्तः आत्मा मनो वरुण सः सर्वतः सर्वेषु विषयेषु न
 विषज्जत नासक्तो भवेत् न तु बाधुश्चन्दने दहने वा विषज्जते तद्वि-
 त्यर्थः । अनासक्तावत्र दृष्टान्तो न तु गुणदोषव्यपेतात्मरूपे चेत-
 वगन्तव्यं तद्वत् तद्वन्पेतात्मरवात् ॥ ४० ॥

भीमद्विजयव्यवहारीयंकृतपदरत्नावली ।

एतेषां पुनिरुपादीनां शिच्चाकरणवृत्तिभिः ॥ ३५ ॥

यतो यस्मात् पृथिव्यादेयं दत्तं न शिवामि शिवे तत्तथा
निबोध बोधतिः परस्मैपदी ॥ ३६ ॥

ज्ञानेः शिष्यतां बुद्धिमाह । भूतैरिति । तद्वैयं विदुस्तीति
तद्विदः तेषां वैयङ्ग्यानां मार्गात् तद्विद्वानिति पाठे तद्वैयं वैयङ्ग्यं वक्ष्या-
नुगम्यं जानन् मार्गात् सतामिति शेषः क्षितेर्ब्रतमन्वयस्यम् अत
एवाव्ययेति पृथिव्या नामान्तरम् ॥ ३७ ॥

भूमेः शिक्षितं ज्ञातास्तरं वाह्यं व्याहृतं शब्दवृत्तिः । सर्वदा परेषां
गुरुदेवादि सज्जनानामर्थं आत्मनः सर्वदा सकलचेष्टा संभक्तं वृत्तिं च
“सज्जनार्थेषु मग्नेन पेटिनी वृत्तिमात्मनः” इत्यादि रसमन्वयार्थ
इति शिक्षितं निश्चयेनेति शेषः ॥ ३८ ॥

एवं विज्ञानानि शिक्षमागम्य मुनेर्वृत्तिप्रकारमाह । प्राणवृ-
त्त्येति । मुनिर्वातप्राणवृत्त्या शरीरधात्रया संतुष्येत्
तावत्स्यैव निर्वहेत् एवकारव्यापत्तमाह । नेत्येति । तत्रापि ज्ञान-
नाशकारणानि मनोविल्लापनाभक्तानि च द्रव्याणि न से-
वेतेत्याशयेनाह । ज्ञानमिति ॥ ३६ ॥

वायोः शिखिता का बुधिरिति तत्राह । विषयेऽस्थिति ।
विषयेऽस्वादिशब्दं विषयाननुभवम् योग्यात्मा योगी जीवः गुणद्वय-
सम्बन्धेन न विषज्येत संसक्तो न भवेत् गानादिनाश-
येषु ॥ ४० ॥

भूमिद्विभूताय नमः सर्वसिद्धिसारायै नमः ।

एतेषां वृत्तिभिरेवात्मनः शिक्षाः शिक्षणीयानां मन्त्र-
शिष्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

चित्तेः क्षमा शिक्षितवानित्याह । भूतैरिति । दैववशाः
पित्रादयस्तेषामनुगैः तद्विद्वान् भूतानां दैववशावसित्वं
जानन् ॥ ३७ ॥

पर्वतरूपा वृक्षरूपा च वा पृथिवी तस्याः शिक्षितं क्रमे-
णाह । शब्द इति । परार्थाः सत्रां ईशाः भूभारयणिकरोत्कमण-
स्त्वोत्पन्नरत्नादिप्रदानरूपाम्नेष्टा वक्ष्य सः भूभृत्तः शिक्षेत् शिक्षया
च एवं भूतो भवोदित्यन्वयः । नगरस्य वृक्षस्य शिक्ष्यः
सन् परात्मतां शिक्षेत् परंस्वेष्टार्पित आत्मा येन तस्य भाव-
स्तत्ता तां वृक्षं जलु स्थानात् स्थानान्तरं नीत्वा वदा रोप-
यति सेवनादिकं च करोति तत्र सोऽनुमन्थत एव ननु

पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ।

गुणैर्न युज्यते योगी मन्धैर्वायुरिवाऽऽत्मदृक् ॥ ४१ ॥

अन्तर्हितश्च स्थिरजङ्गमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ।

व्याप्तयाऽयच्छेदमसङ्गमात्मनो मुनिर्न भस्त्वं विततस्य भावयेत् ॥ ४२ ॥

भीमद्विभक्त्यायचक्रवर्तिकृतसारापदेशिनी ।

विप्रतिपद्यन् इति तथा योगी भवेदिति पर्वतादत्र विशेषो
द्रष्टव्यः ॥ ३८ ॥

वायुरपि द्विविधः प्राणो बाह्यश्च तत्र प्राणाच्छित्तमाह ।
प्राणवृत्तेति । प्राणो ह्याहारादिमात्रेण प्रवर्तते रूपरमादीनिन्द्रि-
यावयवास्तु तोषयन् इत्याह । इन्द्रियाप्रवैविध्यैः तथा मुनिरपि
भवेदित्यर्थः । प्राणवृत्तेरकारणं मनोवैकल्येन ज्ञाननाशः स्यादतो
देहनिर्वाहः कार्यः । किञ्च बाहुमनो यथा नावकीर्येत न विच्छि-
यतेत्यतिकल्पनासङ्केतनाहाराण्य बाहुमनः निःसरेत् मनोऽपि
विच्छिन्नं स्यादेवमतिविराजनाप्याख्यस्वशुकादिवृद्ध्या बाहुमन
सर्वोर्विच्छिन्न इति तथा न कुर्यात् ॥ ३९ ॥

विषयान् सेवमानोऽपि तेष्वनासक्तिं बाह्याद्व्याधोः शिष्येदित्याह ।
विषयेष्विति । नानाधर्मेषु लघुत्वगुरुत्वोत्कर्षादिकर्षादिमत्सु
न हि वायुगंहने दहने वा सज्जते नश्यत् ॥ ४० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मे मया एते गुरुतः आभिताः एतेषां वृत्तिभिः आत्मनः शिक्षाः
शिक्षणीयाः देवापदेशपर्यायविषया वृत्तिः अर्थाश्चमनुष्या-
स्तिगवानस्मि ॥ ३५—३६ ॥

पृथिव्याः सकाशात् शिक्षितमुपदिशति । भूतैरिति द्वाङ्मस्य ।
देवैश्च तत्तत्कर्मफलपदस्य भगवतो वशानुगीर्तनेमनुपपञ्चा-
दिभिः आक्रम्यमाणः पीड्यमानोऽपि तद्विद्वान् तेषां देव-
शक्तित्वं विद्वान् धीरः भूतकृतोपद्रवसहनधीरः मुमुक्षुः
मार्गात् समाकृत्वा भयः पथाच्चलेदिति चित्तेभ्योमेवमेव चमा-
रूपं निबन्धनम् अस्वशिक्षमनुशिक्षितवर्त्म ॥ ३७ ॥

साधुः शब्दात्सर्वदा परायां ईहा बन्धुसः परार्थे एव एका-
न्ततः संभवो बन्धुसः एवंभूतः भवेत् तत्रोपायमाह । नगस्व
द्रुमस्य शिखः जगाम्नागात् भूमृतः पर्वताच्च परात्मतां परा-
धीनतां परोपकारित्वमित्यर्थः शिक्षित ॥ ३८ ॥

बाधोः सकाशात् शिक्षितमुपदिशति । प्रायेति त्रिभिः ।
मुविषेदास्तापमननादिशीलः इन्द्रियविषयो नैव भवेदित्युक्तं प्राण-
वृत्त्या रसादिनिरपेक्षाहारादिमात्रेण कालक्षेपवृत्त्यैव संतुष्येत
यथा वेदान्तध्वन्यादिजम् ज्ञानं न नश्येत् ज्ञानोपकारकद्वयं
च विच्छिन्नं न भवेदित्याह । ज्ञानमित्यादिना ॥ ३९ ॥

प्राणवृत्त्यापि स्वीकृतेषु विषयेषु भोजनाच्छादनेषु नानाध-

र्मेषु शीतोष्णादिभिर्यमेषु न विपरजत आसक्तिं न नैव
कुर्यात् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

पृथिवी वायु आकाश जल अपि चन्द्रमा सूर्यं कबूतर अजगर
समुद्र पतंगा भौरा हाथी मधुहरने बाघा हरिण मछली
पिण्डा वेष्टा कुरर पक्षी बाघक कुमारी गाय कर्ता सर्प मकरी
कीट ॥ ३३—३४ ॥

हे राजन् ! इतने मेरे आश्रय किये हुए चौबीस गुरु हैं इनकी
शिक्षा की वृत्ति से मैंने अपनी आत्मा को शिक्षा दी है ॥ ३५ ॥

हे नहुष पुत्र ! जिनसे जिन प्रकार जो सीखा है वे पुरुष भेष्ट !
तिसको मैं तेसाही कहूंगा आप भवण करो ॥ ३६ ॥

पारव्य के वधमे भये मनुष्यों से दुखित किया जाय तो भी
धीर पुरुष इस बात को जानता हुआ अपने मार्ग में से नहीं हटे
स्थिर रहे इस बात को मैंने पृथिवी से सीखा है ॥ ३७ ॥

साधुको चाहिए कि महा काष्ठ पराये हित की सब
चेष्टा करे पर के बास्ते जीवन समझे इस बात को पर्वत कपी
या वृक्ष कपी पृथिवी शिष्य होकर साधू सीखे ॥ ३८ ॥

मुनि को प्राण वृत्तिसे संतोष करना चाहिए इन्द्रियों की प्रीति
नहीं चाहै जैसे की ज्ञान नष्ट न होवे जैसे मन वचन का नाश न
होवे तेसा मात्र आहार करे ॥ ३९ ॥

योगी नाना धर्म बाधे विषयों में प्रवृत्त होभी जावे तो भी उन
के गुण दोषों से रहित होकर भलग रहे किभी से छित न हो
बह बात वायु से सीखी है ॥ ४० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

यथा वायुगोष्पादिभ्योयोगेन प्रतीक्षमानोऽपि वस्तुनो न
तद्योगी एवं देहादिभ्योयोगेनाहंप्रत्ययन् प्रतीक्षमानोऽप्यारमा
न तद्रूपेणानिति स्वभावितमिति वाचोरेव शिक्षितमित्याह ।
पार्थिवेष्विति । तद्गुणाश्रयो देहधर्मान् वाज्यादीनामित्य वतमानो
गुणैर्नरेव ॥ ४१ ॥

आकाशाच्छित्तं सम्माननाहममाह । अन्तर्हितश्चेति ज्ञेयम् ।
अन्तर्हितश्च दहान्तगतोऽपि मुनिरात्मनो देहाद्यसंगमन एवाव्य-
वच्छेदं च भावयत् कुतः स्थिरजङ्गमेषु समन्वयेन वा व्याप्तिरुक्तवा
किम्मायि सृष्टस्यैव व्याप्तिः न विततस्य सर्वगतस्य तत्कृतः
प्रसारमभावेन प्रसङ्गरूपभावनवा "तत्त्वमसी"तिभूतः नश्येत्तत्सर्वं कथं

तेजोऽवन्नमयैर्भावैर्मघाद्यैर्वायुनरितैः ।

न स्पृश्यते न भस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ॥ ४३ ॥

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्णभूर्नृणाम् ।

मुनिः पुनात्यपां भित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥ ४४ ॥

तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः ।

सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ॥ ४५ ॥

क्वचिच्छत्रः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् ।

मुङ्क्ते सर्वत्र दातृणां दहनं प्रागुत्तराशुभम् ॥ ४६ ॥

स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः ।

प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवधैति ॥ ४७ ॥

विसर्गाद्याः श्मशानान्ता भावा देहस्य नाऽऽत्मनः ।

कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥ ४८ ॥

श्रीभारव्यामिकृतभाषाधेदीपिका ।

सम्भवति तत्राऽह । नभस्त्वं तत्पुण्यत्वं भावयेत् यथा नमसः
सर्वगतस्य न घटादिभिः सङ्गः परिच्छेदो वा एवमात्म-
नोऽपि सम्भवतीति ॥ ४२ ॥

किञ्च कूटस्थस्याऽऽत्मनो नागमापायिदेहादिसम्बन्ध इत्याह ।
तेजोऽवन्नमयैः तेजश्च आपश्चात्रं पृथिवी च तन्मयैः का-
लैर्गुणैर्देहादिभिः पुमान् स्पृश्यते इति नभोवत्सम्भव-
तीति ॥ ४३ ॥

स्वच्छत्वादिभिर्गुणैरुक्तं जगत्पुनातीति तद्गुणा मया
क्षीयता इत्याह । स्वच्छः निमलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धो
अनेकनुरागवान् माधुर्यो मधुरालापी तीर्थभूस्तीर्थस्थानम्
अपां मित्रमुदकतुल्यः अघादिति पाठे सखाय पापात्पुनाति
क्वच्छ्रव्यादिगुणैरयोऽुदकसादृश्यं ज्ञातव्यम् ॥ ४४ ॥

अग्नेः शिखितमाह । तेजस्वीभिः । ज्ञानातिशयात् विशेषतस्त-
पसा दीप्तः दुर्धर्षोऽक्षोऽयः स चासाबुदरभाजनश्चापरिग्रहः
युक्तात्मा मुनिः ॥ ४५ ॥

अग्नेरेव शिखान्तरमाह । क्वचिदिति । यथाग्निः परेच्छपैव
हविर्गुह्यति तथा मुनिरित्याह । दातृणामिति । प्रागुत्तराशुभं भूतं
अविष्यन् पापम् ॥ ४६ ॥

आत्मनो देहोपाधिकमेव उच्यतेति चेदिति न खामाविकमित्य-
प्यग्निरुदराग्नेन सम्भावितमित्याह । स्वमायया स्वाविद्यया यद्धं
सदसल्लक्षणं देवतिर्भगादिरूपं विप्रशूद्रादिरूपं वा ॥ ४७ ॥

आत्मनो जन्मादिषड्विकाराभावः चन्द्ररुदराग्नेन सम्भावित
इत्याह । विसर्गाद्या इति । विसर्गो जन्म श्मशानं नाशः अत्रेयं
उच्यतेऽशास्त्रप्रक्रिया आप्यमयद्वयं चन्द्रः तेजोमयमयद्वयमा-
ह्वरः तयोरेकनक्षत्रावस्थाने चन्द्रो न दृश्यते चक्षुष आदित्य-

मयद्वयेन समदेशस्थितेन व्यवधानात् सा समावास्या अथ वहि-
षटिकाभिस्तद्गो नक्षत्रान्तरं गच्छति प्रादित्यस्तु त्रयोदशभिः
अहोरात्रैः अतः प्रतिपदमारभ्य विषमस्थितस्य प्रादित्यमयद्वय-
पञ्चदशः पञ्चदशो मास आप्यमयद्वये प्रतिविम्बितो दृश्यते
सा कालेत्युच्यते एवं पञ्चदशेऽग्नौ त्रयोदशभिर्नक्षत्रैरुत्तरामिति
राशिचक्रस्य समविशान्तिनक्षत्रात्मकस्य मध्ये सम्मुखौ यथा
चन्द्रादित्यौ तिष्ठतः तदा सम्पूर्णं प्रतिविम्बं भूच्छाखा-
श्रित्तेन दृश्यते सा पूर्णमा तस्याममावास्याप्रतिविम्बेन सह
षोडशकलश्चन्द्र उच्यते ततः पुनः प्रतिपदमारभ्य मयद्वय-
योर्विषममावात् कलाहासः तत्र यथा कलानामिवोत्पत्त्याद्यो
नाप्यमयद्वयस्य तथारमनोऽपीत्याह । कलानामिवेति ॥ ४८ ॥

श्रीभारव्यामिकृतभाषाधेदीपिका

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

तद्गुणाभयः तेषां देहादीनां च गुणाः काश्चाद्विधर्मस्तेषा-
महंप्रत्ययेनाभ्युदयि तेषां देहादीनां च गुणाः काश्चाद्विधर्मस्तेषा-
महंप्रत्ययेनाभ्युदयि तेषां देहादीनां च गुणाः काश्चाद्विधर्मस्तेषा-
महंप्रत्ययेनाभ्युदयि तेषां देहादीनां च गुणाः काश्चाद्विधर्मस्तेषा-

एकस्य सजातीयमेव विरहितस्वादितीयस्य देहाद्यसङ्गं देहा-
द्यसम्बन्धम् अतएव असङ्गत्वादेव अवयवच्छेदमपरिच्छिन्नत्वं सम-
न्वयेन अधिष्ठानतत्त्वानुगमेन तत् जीवस्य विततत्वं तत्त्वमसीति
तत्पदेनेश्वर उच्यते त्वंपदेन जीव उच्यते असिपदेन ब्रह्म
तत्र मायोपहितं चैतन्यं सर्वज्ञं सर्वकारणम् अविद्योपहितं चैतन्यं
किञ्चिदज्ञं जगत्सृष्टौ सर्वथाऽशक्तमिति तयोरेक्यमावात् मुख्या-
यस्य वाचः विशिष्टवाचकस्य शब्दस्य विशेषांशोऽपि वाचक-
तया कथञ्चिद्योगः ऐक्यं तु प्रयोजनमिति सोऽयं देवदत्त इति-
वन्मावाविद्यादिविशेषणपरित्यागेनानुगतविशमात्रोपादानेन भाग-
लक्षणाया जीवेऽपि ब्रह्मस्वरूपभावनया विततत्वोपपत्ति-
रित्यर्थः । एतत् असङ्गत्वमपरिच्छिन्नत्वञ्च ॥ ४२ ॥

भीराधारमण्डासगोष्ठाभिविरचिता-
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तन्मयेः तेजसादिविकारेः ॥ ४३ ॥

मुनिः पुनात्वाग्निमिति पाठात्तरं तत्र अक्षरवाद्बो गुण्या
जले स्फुटमुपवक्ष्यते इत्यर्थात्तात्पर्यं वशाज्जलसाहच्यं ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥
सर्वभक्षोऽपि मक्ष्याऽमक्षवाचिचारशून्वोऽपि मखं तज्जन्वं हां
नादत्ते न प्राप्नोति ॥ ४५ ॥

कश्चिद्व्यावहारिकजनेषु जडवद्व्युत्पत्तेश्चमापादिना च्छन्नः
कश्चिच्च सुमुमुक्षुभृतिषु उपदेशादिना स्पष्टः जनः भेष इच्छादि-
वपास्यः सर्वत्र भुङ्क्ते इति तस्य परमहंसत्वमभिप्रेक्षितं भूतं
मविष्यन्ति प्रारब्धस्य भोगमन्तराऽपरिहार्यत्वं व्यञ्जितम् ॥ ४६ ॥

आविद्यया स्वरूपाज्ञानेन तत्तत्स्वरूपः देवतिर्गोहि-
रूपः ॥ ४७ ॥

तत्र चन्द्रदृष्टान्ते तयोश्चन्द्रादित्ययोः सदृशेने हेतुः कश्चुप
इति अथ अमाश्राव्यानन्तरं जनः पृथिव्यादिभिरनैकान्तरगमनात्
पञ्चदशोभागः पञ्चदशांशः प्राप्यमण्डले जलमयमण्डले तस्यां
पृथ्वीमाणां ततः पृथ्वीमानन्तरम् अत्र ज्योतिःशालप्रक्रियायाम् ॥ ४८ ॥

भीसुदृशेनसूरिकृतशुकपक्षिवम् ।

समन्वयेन वेदान्तवाक्यसमन्वयासिद्धेन ब्रह्मात्मभावेन सर्व-
वस्तुनां ब्रह्मात्मकत्वेन आत्मनः परमात्मनः असङ्गं नभस्त्वं गमस-
इव भावयेत् ॥ ४२ ॥

निर्दोषत्वे च नमोदृष्टान्त इत्याह । तेज इति । पुमान् परः
पुमान् ॥ ४३ ॥

अपा मित्रम् अपां तुल्यः ॥ ४४ ॥

सर्वभक्षुः स्नाह्नस्नायुभिर्भोगमनपेक्ष्य भक्षकः ॥ ४५ ॥

स्पष्टः चांगाश्वासरूपमयनेन स्पष्टः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

विसर्गाद्याः निषेकाद्याः ॥ ४८ ॥

भीमभीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वायोरेव शिष्यगीबान्तरमाह । पार्थिवविविदि आत्मदृष्ट्यागी पृथि-
व्यादिपरिग्रामरूपेषु देहेषु प्रविष्टः तद्गुणाभयः देवत्वमनुपश्यत्स्व-
त्वकृशत्वादिदेहधर्मयोगितया प्रतीक्षमानोऽपि तैर्गुणैर्न मुच्यते स्थूला-
ऽहं कृशोऽहमिति न भव्यते आत्मदृष्ट्याति हेतुर्गम्यतः देहविविदि-
मात्मानमेव पश्यतीति तथा गम्येर्वागुरिव यथा सुरमिपूर्वतन्वा अ-
वेषु प्रविष्टश्चपि वायुर्वस्तुनो न तयागी तद्वत् ॥ ४१ ॥

अथाकाशाच्छिन्नमाह द्वाध्यायम् । अन्तरिति । समन्वयेन वेदा-
न्तवाक्यसमन्वयासिद्धेन ब्रह्मात्मभावेन सर्ववस्तुनां ब्रह्मात्म-
कत्वेनाव्यवच्छेदं निरन्तरं यथा तथा सर्वेषु चराचरात्मकेषु
भूतेषु विततस्य व्याप्तस्य पूर्णत्वेति बावत् आत्मनः परमा-
त्मनः अन्तर्बाह्य इत्याद्याऽसङ्गं नभस्त्वं नभस इव भाव-
येत् ॥ ४२ ॥

निर्दोषत्वे नमोदृष्टान्तमाह । तेज इति । तेजश्चापञ्चार्णं पृथिवी च
द्रष्टव्यं ज्ञातव्यं तन्मयेस्तद्विकाररूपेषां युता इतैः प्रेरितैर्मोघाद्यैः

[५२]

मात्रैः पदार्थैरेषा नमो न स्पृश्यते तद्गुणान् परमपुरुषः काळ-
सूत्रैः काळेन निमित्तभूतेन सूत्रेण्यैः गुणपरिग्रामात्मकैः स्थिर-
जङ्गमेन स्पृश्यते व्याप्यगतर्वापेन स्पृश्यते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अक्षरवादिभिर्गुणैरापो जगत्पुनस्तीति तद्गुणाः शिष्यगीया इत्याह ।
अक्षरनिःस्पृहः निमलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धः भूतेष्वनुरा-
गवान् माधुर्यं मधुराकापी नृणां तीर्थभूतीयैर्यानमपाग्निमत्रमपि
तृप्तः अन्यदपि हभक्षसाधारण्यं धर्मेमाह । ईशादिभिः पापात्पुनातीति
ईशा दृशानम् उपरूपधेनं जलपक्षे स्नानपानादिकं मुनिपक्षे पाह-
स्पृश्यादिरूपम् ॥ ४४ ॥

अथाग्नेः शिष्यगीयमाह । तेजस्वीति तेजस्वी ज्ञानातिशयवान्
विशेषतस्तपसा दीप्तः दृष्टेयः मत्तोऽवः सचासाधुदरमाजनयेति
उदरं भाजनमज्ञादिति ज्ञानपात्रं ब्रह्म सः अपरिग्रह इत्यर्थः
सर्वभक्षुः मिष्टकदम्बविभागमनपेक्ष्य भक्षकः ननु निषिद्धानिषि-
द्धमस्तुतः "माहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धि" इति निविरतो बुद्धिरितादिति
च भूतेः युक्तात्मा समाहितचित्तः मखं नादत्तं निमलश्चाग्निवद्य-
याग्निरुत्तमः ॥ ४५ ॥

नत एव शिष्यगीयान्तरमाह । कश्चिदिति द्वाध्यायम् । तत्रः अग्नि-
पक्षे भक्षकः कृत्रः योगिपक्षे स्वमाहात्म्यानादिविकारेण स्पष्टः अग्नि-
पक्षे आज्यादिरूपद्वारिणा पक्षातरे भोगाश्वाससाहिना भेषः स्नान-
मोक्षादिरूपमिच्छतामिच्छादिः उपास्यः यथाग्निः परेच्छयेव हविर्गु-
ह्याति तथा मुनिरपीत्याह । भुङ्क्ते इति । दातृणां प्रागुत्तराशुभं भूतं
मविष्यन्त पापं दहन् ॥ ४६ ॥

स्वमाययेति निभुः परमपुरुषः सदसत्सुक्ष्मं चिदाविदात्मकं जग-
त्प्रविष्टः तत्तत्स्वरूपः देवमनुष्यादिरूपः ईशने प्रतीयते यथाग्निरेवसि
दातृणि प्रविष्टः तद्रूप ईशने तद्वत् अग्नेरधिष्ठानगतवक्त्रादिरिव
देवाद्याकारो नान्तर्बामिपरमात्मस्वरूपगत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

जन्मादिपञ्चभावविकाराः शरीरक्येव इति नत्यात्मनः चन्द्रक
कलनामिवेति चन्द्रदृष्टान्तेन शिष्यनिमित्ताह । विसर्गाद्या इति निषे-
काद्याः इमशानान्ताः नाशान्ता भावा विकाराः अस्पृष्टगतिना
काळेन निमित्तन देहस्यैव नत्यात्मनश्चन्द्रक कलनामिव
यथा आसां वृद्धिहासौ न तु चन्द्रक्य तद्वादिष्ये ॥ ४८ ॥

भीमजितयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पार्थिवेषु पृथिवीकायेषु प्रविष्टः तद्गुणाभयः जन्मपुःखा-
दिदेहधर्माभयः गुणोद्वेगः आदिभिः ॥ ४१ ॥

नभसः शिष्यगीयमाह । अन्तरिति । मुनिर्विततस्य व्याप्तस्या-
कृतितः आत्मनः परमात्मनः नभोदृष्ट्यावच्छेदमस्त्रयदृष्ट्यं
देहेषु असङ्गत्वं भावयोश्चान्यत् कुत्र कथमत उक्तं । स्थिरजङ्ग-
मोऽस्वति । स्थिरजङ्गमेषु चराचरात्मकेषु वस्तुषु अन्तरात्म-
माधेन अन्तर्बामित्वेन अगुणव्याप्त्या बहिर्ग्रहमानेन बृहत्त्वेन
महत्त्वव्याप्त्या इदं केन सिद्धमत्राह । समन्वयेनेति । उपक्रमा-
दितात्पर्ययुक्तप्रमाणेन ब्रह्मणः आत्मभावेन स्वेक्येनैक्यव्या-
वसायानम—

जीवान्तर्यामिको विष्णुर्नाम्नामा समीरितः ।

तस्य तु ब्रह्मरूपत्वाद्वाहरतस्तथैव च ।

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपरमेश्वरी ।

पश्येदाकाशवद्व्याप्तिसङ्कल्पं च नित्यशः ।
इतिप्रमाणविरुद्धं तस्मान्नाङ्गीकर्तव्यः सोऽयं इति ॥ ४२ ॥

असङ्गप्रकारमाह । तेज इति । यथा नमो ब्रह्मनेरितैर्मघाद्यैर्न
स्पृश्यते तद्वत्तथा पुमान् परः पुरुषः कालसृष्टेः तेजोऽन्वयसम-
बैगुणैर्विषयेन स्पृश्यते इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

अस्यः शिञ्जितां बुद्धिमाह । स्वरूप इति । तीर्थवद्गङ्गादि-
शुद्धजलवत् प्रकृतितः स्वभावतः स्वरूपः —

प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे ।
इत्यभिधानं ननु जीवस्य स्वरूपगुणात्वे जीवपरवोः को विशेष
इतीयमाशङ्क्य स्वरूपवादवो गुणा हरे स्वरूपः सिद्धा
जीवस्त्वेष्टव्या स्त्रीकृतव्या इति परिहर्तव्या तदुक्तम् —

गुणान् जीवस्य चेष्टव्यान् सिद्धान्विषयो गुणास्तथा ।
तत्तद्दृष्ट्वा विचिन्वीत पृथगेव सुधीः सर्वेति ॥

माधुर्यः सुखहेतुः—

मधुरासुखं निद्यामाधुर्यं सुखहेतुता ।
सुखं रतिषां सम्प्राप्ता शब्दतत्त्वविचक्षणैरिति ।
वचनात् मुनिर्मित्रं स्वाभितं पुनाति ईक्ष्यामस्मि ॥ ४४ ॥
अग्नेः शिञ्जितां बुद्धिमाह । तेजस्वीति । तेजस्वी प्रभाववान् अम्ब-
आर्चिष्मान् तपसा उपवासादिना अन्वयः सन्तापहेतुज्जाग्रद-
धीराः प्रकाशतश्चिन्तमान् तृप्यन्ते पराभवयितुमशक्यः—

पराभवो धर्म्या स्याद्व्यज्ञानमयापि वा ।
न तत्सत्सु सदा कुर्यात्सहसा शयननचेति ॥
वचनात् दूरभाजनो दूरान्निषेधः युक्तात्मा परमात्मानि युक्तमनाः
एवं विधां ज्ञानी सर्वमर्थाणां पापं नादत्ते अपरोक्षज्ञानेनोऽपि
सर्वमनुयं "सर्वाभ्यानुमतिः प्राणालये तद्देशेनायं" इत्यादिपदे
कथमाश्रितम् ॥ ४५ ॥

कचिच्छूनः कुपज्जनमन्त्रिभ्यो कचित्स्वपुः सुजनसमीपे आत्म-
ज्ञानाद्विलुप्तं भयः इच्छतां पुंसामुपास्यः दातृणां प्रागुत्तराशुभं
दहन् सर्वं भुङ्क्ते मुन्यग्नयोः सममिदम् ॥ ४६ ॥

अग्नेः शिञ्जितं परमात्मज्ञानमाह । स्वभावेति । स्वभावायया
स्वेच्छाधीनप्रकृत्या सृष्टं सदसत्त्वक्षयां स्थूलसूक्ष्मरूपं जगत्प्रविष्टः
तत्तत्स्वरूपः तत्तत्परार्थानुगुणरूप इत्येते कथमेषासि प्रविष्टः एषोऽ-
रूपोऽग्निरिव अथ जीवस्य कृत्स्नत्व परमात्मनः प्राविष्टत्वं चेति
विशेषणं ज्ञातव्यम्—

जीवस्य च्छान्तां शिञ्जेतमविष्टत्वं परात्मनः ।
तत्तद्गुणविडम्भं च बहः सर्वं यथापेक्षति ॥

वचनात्—

अलक्षारो यथाहोऽग्नौ त्वमवपशरीरगः ।

दृश्यते परमात्मनि स्थूलास्थूलशरीरगः ॥

इति ॥ ४७ ॥

चन्द्रमसः शिञ्जितां बुद्धिमाह । विमर्शोऽयं इति । विविधाः
सर्गाद्याः जननत्याः इमशान्ताः मरणात्ता देहस्यैव नात्म-
नो जीवस्य चन्द्रस्य कलानां क्षयादिकं यथा न चन्द्रस्वरू-
पस्य ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतसारायंहर्षिणी ।

एवं देहधर्मानासक्तिमपि तस्मादेव शिञ्जेदित्याह । पार्थिवे-
ष्विति । सुगन्धो दुर्गन्धोऽयमिति तत्तद्योगिन्नेन प्रतीयमानोऽपि
वस्तुनो वायुर्ध्या न तत्तद्योगी एवं देहधर्मयोगेनाहंप्रत्ययेन
प्रतीयमानोऽपि योगी न तस्मां यत आत्मदृक् आत्मानं ततः
पृथक्तया पश्यतीति सः ॥ ४९ ॥

परमात्मनोऽन्तर्यामिनि वस्तुमानत्वमसङ्कल्पं चाकाशस्त्वेष्टव्या-
काशं दृष्ट्वा शिञ्जेदित्याह । अन्तर्यामि इत्येव । मुनिर्बोधी अन्त-
र्यामि देहात्ततोऽपि विवेकेन आत्मनः परमात्मनो विततस्य
सर्वव्यापकस्य नभस्त्वमाकाशसाहच्यं भावयेत् तदेवाह ।
स्थिरजङ्गमेषु अन्तर्हितः अन्तर्हितोतीत्यन्तर्हितं तस्य अन्तर्गतस्य
चकाराद्विगतस्य च ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपत्वेन या सम-
न्वयेन व्याप्तितया अव्यवच्छेदं अनवाच्छेदत्वं यथा नमसः
सर्वगतत्वाद्वास्तुनो न घटादिभिः सङ्गः परिच्छेदो ना एव-
मात्मनोऽपि ॥ ४९ ॥

तेजस आपञ्च अन्नं पृथिवी च तन्मयैः कालसृष्टेर्गुणैर्दे-
हादिभिः पुमान् स्पृश्यते यद्वद्व्याप्तैरितैर्मघाद्यैर्नमो न स्पृश्यते
तद्वत् ॥ ४९ ॥

जलाच्छिञ्जितमाह । स्वरूपो निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः शिञ्ज-
जनेषु स्नेहकृत माधुर्यो मधुरः मधुरालापि तार्थभूः मत्स्यप-
देशेन लोकपावनः अपां मित्रं जलतुल्यः अघादिति पाठे मित्रं
सखायं पुनाति स्वरूपत्वादिगुणैरगोचलसाहच्यं ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

बह्वैः शिञ्जितमाह । तेजस्वीति त्रिभिः । तृप्यन्ते स्वाभिवि-
तुमशक्यः सखासावुदरभाजनश्च युक्तात्मा योगी एवं भवे-
दित्यर्थः ॥ ४९—४९ ॥

अग्निर्बोधी एषासि प्रविष्ट इत्येते मग्धनात् प्रकटीभवति
तथैव भगवान्निजजगत् प्रविष्ट इत्येते भवणकीर्तनादिमत्त-
यासात् प्रकटीभवति ॥ ४९ ॥

चन्द्राच्छिञ्जितमाह । विमर्शो जन्म इमशानं मृत्युस्तद्वत्ता
दृष्ट्वा देहस्यैव नात्मनः चन्द्रस्य पञ्चदशकलानामेव यथा उत्पत्त्या
दयः नतु षोडशकलामाकलारूपस्य चन्द्रस्य ॥ ४९ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पार्थिवेषु पृथिव्युपलक्षितपञ्चभूतमन्त्रेषु प्रविष्टः तद्गुणाभयः
खलोऽस्मि तरणोऽस्मि इत्यादिव्यवहारवशाद्देहगुणाभयतया
प्रतीयमानोऽपि गुणैर्बालत्वादिभिरनं युज्यते बालत्वादिगुणको न
भवति यथा चम्पकादिगन्धाभयतया प्रतीयमानोऽपि वायुर्गन्धेन
युज्यते तद्वत् ॥ ४९ ॥

आकाशाच्छिञ्जितमाह । अन्तर्हितश्चेति द्वायाम् । समन्वेतीति
समन्वयस्तेन समन्वयेन आत्मभावेन स्वस्वभावेन या व्याप्तिस्तथा
अव्यवच्छेदं व्यवच्छेदं हितम् असङ्गं व्याप्यसंस्पृशदोषरहितम्
ब्रह्म बृहद्गुणशक्त्याद्याभयं जगत्कारणम्—

महो मान्यमहोभाग्यं नन्दोपमजौकसाम् ।

यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमि-
त्युक्तक्षणां श्रीकृष्णाख्यं परं तत्त्वम् स्थिरजङ्गमेषु अन्तर्हितश्च
भवति एवं हि विततस्य सर्वव्यापकस्यात्मनो बृहदारम्भ

भीमशुक्रदेवकनसिखाम्प्रदीपः ।

मुनिस्तस्मिन्तस्मात्तः नमस्तस्मै तत्तुल्यत्वं भावयेत् मायावादिना तु
अन्तर्बहिः देहात्मगतोऽपि मुनिरात्मनो देहाद्यमङ्गम् अत एवा-
ऽवच्छेदं च भावयेत् कुतः स्मिन्जङ्गमेषु समन्वयेन वा द्वाप्ति-
स्तथा किमपि सुत्रस्येव द्वाप्तिर्न चित्तस्य सर्वगत्य कुतः
ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपभावनया तत्त्वमसीतिभूतेः । नन्वेतत्सर्वं
कथं सम्भवति तत्राह नमस्तस्मै भावयेत् यथा नमसः सर्व-
गतस्य न घटादिभिः सङ्गः परिच्छेदो वा एवमात्मनोऽपि
सम्भवतीति द्वाववातं तदयुक्तम् अणुर्होप आत्मैवादिभूति-
प्रतिपादितस्याप्येव सर्वदेवाप्यसम्भवात् अणुस्वरूपस्य व्याप-
कस्वरूपैक्यभावनयापि निरर्थिकेव क्वात् नहि परमाणुमैरुभाव-
नया भेदमवति तत्त्वमसीति वाक्यवत् अंशभूतस्यात्मनोऽपिपुण्य-
गवस्थानाभावादवस्थानाभेदं न्वति न स्वरूपेण ऐक्यम् अस्याथा
सर्वं खल्विह ब्रह्मैवमेतानपि सर्वस्य चेतनाचेतनस्य स्वरूपैक्यं
प्रसज्येत नचैकस्मिन् भेदत्रयशुभे सम्भावे वस्तुनि मायया
भेदो वस्तुतस्तुभेद इतिवाच्यम् मायायाः सत्त्वत्वेऽद्वैतसिद्धा-
स्तमङ्गापत्तेः मिथ्यात्वे तु भेदकत्वाम्भवात् अनिवर्त्तनीयत्वे
मायया प्राप्तत्वेन मायावादिनां भ्रान्तिर्यं तन्मुखेनैव
क्वात् मायावादिनाकारणाविस्तरः पराभिमतध्यासगिरिवज्जे
द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥

तेजश्च आपश्च अक्षं पृथिवी च तन्मयैर्मायैरुष्णत्वाद्विगु-
णैर्देवैर्मैधाद्यैश्च नभो न स्पृशेत् न स्पृश्यते यथा तद्वत्
पुमान् परमेश्वरः काळसृष्टैर्भावैः प्राकृतैः पदार्थैर्न स्पृश्यते ४३
जज्ञाच्छिक्षितमाह । स्वच्छ इति । स्वच्छः निर्दोषः प्रकृतिः
स्निग्धः स्वभावतः कोमलः माधुर्यः मधुरवागादिवृत्तिमान्
तीर्थभूक्तीर्थभूतः अर्वा मित्रमुदकगुणग्राही मुनिः पुनानि अर्गादिति
शेषः ॥ ४४ ॥

अग्नेः शिक्षितमाह । तेजसीति । तुर्यं: ब्रह्मैरनभिभूयमानः
सञ्ज्ञासौ उद्भवाजनः अपरिग्रहयुक्तः अयुक्तभोजनवाससंस्पर्-
शोद्विषयोऽशिष्टस्वहारेभ्यो युक्तः दूरीभूतः आत्मा मनो यस्य सः
सर्वमज्ञोऽपि अज्ञयाऽअज्ञया मानतोऽमानतश्च प्राप्तं सर्वं भुङ्क्ते
तथापि मुनिः मलप्रसारं वैषम्यमित्यर्थः । अग्निवज्रादंशे युक्तायुक्त-
निरपेक्षभक्ष्यां तु सूत्रकारादिभिर्नोनुज्ञातम् "आहारशुद्धौ सत्त्व-
शुद्धिः सत्त्वशुद्धौ धृष्टा स्मृतिरिति धृतेः ॥ ४५ ॥

तस्मादेव शिञ्जितास्तरमाह । कञ्चिदिति । प्रागुत्तराशुभमतीती-
मानतम् ॥ ४६ ॥

तस्मादेव परमात्मनः संसारगुणदोषास्पृश्यत्वं शिञ्जितं दर्शयति ।
स्वमाययेति । स्वमायया प्रकृत्या सदसल्लक्षणं साध्वमाधुल्लक्षणम्
इह जगत् सृष्टिनिर्मितं पविष्टोऽपि "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश" इति
भूतेः तथापि विभुरेवेयते स्वाभाधारणाविभुत्वाद्विधर्मवानेव प्रती-
यते शास्त्रद्वारा निश्चीयते नतु सदसल्लक्षणं संसारिणो मन्थया
क्रियते इत्यर्थः । यद्यपि सदसल्लक्षणे प्रावृष्टः तत्तत्स्वरूपः तत्त-
दाकारः अग्निरेवेयते प्रसक्ततया प्रतीयते न तत्त्वमययेत
तद्वत् ॥ ४७ ॥

चन्द्राच्छिक्षितमाह । विसर्गाद्या इति । विसर्गाद्याः जन्माद्याः
इमशानास्ताः भावाः षड् विकाराः अव्यक्तगतिनाऽल्लक्षणमेव
कावेन निमित्तेन देहस्यैव न त्वात्मनो जीवस्य यथा वृक्षि-
न्नासौ कलानामेव न तु चन्द्रस्य तद्वत् ॥ ४८ ॥

माया टीका ।

यद्यपि पृथिवी आदि विकार के देह में योगी प्रावृष्ट
है तोभी देह धमा से युक्त नहीं होता है गुणों के आभवा
से रहकर भी गुणों से युक्त नहीं होता है यहवात वायु
से सीखनी चाहिये वायु भी किसी गंध से छिप्त नहीं
होता है ॥ ४१ ॥

ब्रह्मात्म रूप से क्वावर जंगम सब में अन्वित होकर
रहने वाला परमात्मा है और व्यापक है सब में अलग है इस
वात को आकाश को देख कर जानना चाहिये ऐसे द्वाप्त
ब्रह्म की मुनि भावना करे ॥ ४२ ॥

जैसे कि अग्नि जल में घा घादि के धर्मों से आकाश
का स्पर्श नहीं होता है तैसे ही काळ के गुणों से आत्मा
का स्पर्श नहीं होता है ॥ ४३ ॥

प्रकृति से निर्मल अति स्नेह वाला मधुर गुण वाला
मनुष्यों का तीर्थ रूप ऐसा मुनि जल का मित्र होकर
दशेन स्पर्शन कीनेन आदि को से सब को पवित्र करे
यह वात जल से सीखनी चाहिये ॥ ४४ ॥

तेजवाला होवे तप से प्रकाश मान होवे नडा दुर्धर्ष
होवे पेटही चरतन रहे सर्व पदार्थ का मिठा कुटुमादि का
भक्षण कर ने से भी योगी को रोग बाध नहीं हाता है यह
गुण अग्नि से सीखा है ॥ ४५ ॥

कहीं छिपा रहे कहीं प्रगट रहे कल्याण चाहने वालों का
उपास्य होवे बने वालों के पापों का दहन करता हुआ
सब पदार्थों को भोगे यह भी अग्नि का गुण
है ॥ ४६ ॥

इसी प्रकार जैसे काष्ठों में अग्नि रहता है तैसे इन्धन
भी स्थूल सूक्ष्म इस समार को पैदा कर इसमें प्रविष्ट
होकर सकल रूपसे भान होत है ॥ ४७ ॥

जन्म से लगा कर मरण पर्यंत सब विकार देहके हैं
आत्मा के नहीं है जैसे कि अलाक्षित काळ के योग में चन्द्रमा के
कलामोका क्षय होता है चन्द्रमा का नहीं ॥ ४८ ॥

कालेन ह्योधवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ ।
 नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथाऽर्चिषाम् ॥ ४६ ॥
 गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ।
 न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥ ५० ॥
 बुध्यते स्वेन भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गतः ।
 लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोऽर्कवत् ॥ ५१ ॥
 नातिस्नेहः प्रसङ्गो वा कर्तव्यः कापि केन चित् ।
 कुर्वन्निन्दत सन्तापं कपोत इव दीनधीः ॥ ५२ ॥
 कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीढो वनस्पतौ ।
 कपोत्या भार्यया सार्धमुवास कतिचित्समाः ॥ ५३ ॥
 कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ ।
 दृष्टिं दृष्ट्याऽङ्गमङ्गन बुद्धिं बुद्ध्या बबन्धतुः ॥ ५४ ॥
 शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकम् ।
 मिथुनीभूय विस्रब्धौ घेरतुर्वनराजिषु ॥ ५५ ॥
 यं यं वाञ्छति सा राजंस्तर्पयन्त्यनुकम्पिता ।
 तं तं समानयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमाधार्थदीपिका ।

बिहावलोकेनेनाग्निदृष्टान्तेनैव देवानां क्षणभङ्गुरतया धैर्यायं
 शिञ्चितमित्याह । कालेनेति । आध्वयद्वेगो यस्य तेन आत्मनः
 सम्बन्धिनं भूतानां देवानामित्यर्थः । अर्चिषां उपादानाम् ॥ ४६ ॥

आदित्याच्छिन्नमाह हृषेन । गुणैरिति । गुणैरिन्द्रियैर्गुणा-
 न्विषयानुपादत्ते यथाकालमर्थिन्वागते सति विमुञ्चति च न
 तेषु युज्यते अत्रमिति दत्तमिति वाऽमिनिवेशं न करोति गोभी
 राहममिमां जलानि गोपतिः सूर्यो यथा ॥ ५० ॥

स्वतां भेदशुभस्याप्यारमनो भेदपतीतिरुपाधिवशादित्यादित्य-
 दृष्टान्तेनैव सम्भावितमित्याह । बुध्यत इति । स्वे स्वरूपेऽयस्थित
 आत्माभेदेन न बुध्यते अभिव्यक्तमिति व्यक्तिरुपाधिः व्यक्तिस्थ
 उपाधौ प्रतिबिम्बितस्तु तद्गत इव उपाधिप्रविष्ट इव भेदेन
 स्थूलमतिमिलक्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः ॥ ५१ ॥

कपोताच्छिन्नमाह । नातिस्नेह इति । स्नेहः प्रीतिः प्रसङ्ग
 उपखालनाद्यासक्तिः ॥ ५२ ॥

दृष्टान्तं प्रपञ्चयति । कपोतः कश्चनेति ॥ ५३ ॥

तयोर्मियःस्नेहप्रसङ्गौ दर्शयति । कपोताविति प्रपञ्चः । स्नेहेन
 गुणितं वस्त्रं दृश्यं बयोस्तौ ॥ ५४ ॥

विस्रब्धौ निःशङ्को ॥ ५५ ॥

सा कपोती तर्पयन्ती सहासवीक्षितालापादिभिः प्रीययन्ती

अतएव तेनानुकम्पिता सती यं यं वाञ्छति तं तं कामं समानयत्
 सत्पादवामास राजजिति त्वं वयेति सूचितम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भीषारमण्यदासगोस्त्रामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

भूतशब्दश्च तत्कार्यं वक्ष्यमाण इत्यर्थं इत्युक्तम् ॥ ४६ ॥

अर्थिन्यागते सतीत्युपपन्नं भुवाद्यवसरानुक्रमेणापि ॥ ५० ॥

उपाधिवशात् देहाद्युपाधिवशेन उपाधिप्रविष्ट इवेति व्याप-
 कस्यादसङ्गत्वाच्च वस्तुतः प्रवेशासम्भवादित्युक्तं स्वे स्वरूपेऽव-
 स्थित आत्मा भेदेन न बुध्यते व्यक्तिस्थस्तु स्थूलमतिमिल-
 क्षत इव लक्ष्यते प्रतीयते तत्र दृष्टान्तः अर्कवदित्यन्वयः यथा
 गगने स्वरूपस्योऽर्को भेदेन न ज्ञायते किमैककल्प्येव जलादि-
 प्रतिबिम्बितस्तु उपाधिभेदेन अस्वदूस्त्रमखिनत्वादिभेदेन प्रती-
 यते तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

दीनधीः कृपणदुःखिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

कतिचित् समाः सम्भरसराममिष्याप्येत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

शय्यादिषु मिथुनीभूय द्वितीयांशपाठे शय्यादिकं प्रति
 मिथुनीभूय ॥ ५५ ॥

अतएव तथा क्वचन प्रीयनादेशे तेन कपोतेन अनुकम्पिता-
 ऽनुकम्पाविवर्धिता ॥ ५६ ॥

न केवलमममृत्युमेव सुखात् शिक्षितमपि तु जीवन्-
मृत्युमप्यनुभवयन्तीति भाष्येनाह । खांसमस्येनेति । तस्य जीवन्म-
ृत्योरप्यतः प्रत्या परमात्मा स्थूलमात्रमिः प्रमाणाद्भानराहितैः

भीमजिज्जवज्जतीयं कृतपदरत्नावली ।

बुद्धिसंस्थेन भेदेन बाह्यान्तःकरणविषयमिध्याकानेन स्वकं शरीरं नश्यो जीव इव सादृश्येन सुखा दुःखीति वक्ष्यते बुद्ध्याधिकार्यदेहगतस्वात्कथामभ्युत्थितकान्तं यथा परमार्क-स्वरूपानामिद्वैविध्यभूतो जले प्रतिविम्बितकान्तं अन्तेनाशिरः पादादिरहितो वर्तलश्चेति कल्प्यते तथेति तस्मात् "स्योरन्धः पिप्पलु स्वाद्वत्यनश्नन्नस्यो अभिच्चाकशीति" इत्यादिभूतितात्पर्ये-दिमिनिर्मलचित्तैः सूक्ष्मज्ञैः जीवपरयोर्वैचक्षण्यं जानन्नि-र्योगिमिर्भावमवस्थाऽसुरमतप्रवच्य इति दृष्टान्तेऽप्येवमेव ज्ञातव्यं विम्बप्रतिविम्बवोरिव जीवपरयोर्भेदो द्वावहारिको न तु यथायं इति मतम्—

बुद्धिसंस्थस्वरूपमभेदो व्यक्तिभ्यो जीव वक्ष्यते ।
तेनैव सह संस्थानात्परमास्थूलबुद्धिभिः ॥
जीववस्तुवक्ष्यते विष्णुयंघ्रैरभ्युत्थितकान्तं ।
परमार्कः पारिमाण्यवस्तुवत्वादिना तथा ॥
अर्कस्वरूपानभिद्वैः शिरःपादादिवर्जितः ।
मन्त्रनञ्ज कल्प्येत तत्तज्जोमात्रदर्शिभिः ॥
सूर्यदेहादिभिर्ज्ञे हि तेजोमयडलमेव त ।
दृश्यते स्थूलमतिभिरेवमेव जनादेन इति ॥

प्रमाणविरुद्धत्वावुपेक्षणीयम् ॥ ५१ ॥

मुक्तिसाधनेषु प्रथमतः प्रापद्यं विरक्तिलक्षणं साधनमिति कपोताच्छिन्नतां विरक्तमाह । नातिस्नेह इति ॥ ५२—५३ ॥
स्नेहगुणितद्वयावित्यतद्वद्वति । इष्टमित्यादिना ॥ ५४ ॥
शय्यासनादिषु मिथुनीभूय वर्तमानौ ॥ ५५—५६ ॥

भीमजीवगोष्ठाधिकृतक्रमसम्भवेः ।

यथाकाशमित्युभयतात्पर्यवचः शुभाद्यवसरानुरूपेणेत्यर्थः । विमुञ्चति त्यजति ॥ ५० ॥

बुध्यत इति । आत्मा जीवः परमात्मा वा शक्तिशक्तिमत्त्वा-दिरूपेण स्नेह भेदेनावस्थितो बुद्ध्यत एव सूक्ष्ममतिभिः स्थूल-मतिभिस्तु व्यक्तिभ्यः उपाधिरूपोऽसौ तद्गतस्त्वास्त इव वक्ष्यते यथाकौ प्रविष्टान्तरादिशोभासन्मयडलरश्म्यादिरूपेण स्नेह भेदेनत्यादि पूर्ववत् ॥ ५१—७४ ॥

भीमजिज्जवनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सिंहायजोक्तन्यायेन पुनरप्यग्नेः सकाशाद्वैराग्यं सिद्धितमाह । काळेनेति । ओघवेगेन ओघवतां मारुतादीनामिव वेगो यस्य तेन आत्मनः सर्वान्धनां भूतानां देहानामित्यर्थः । अर्चिषां उवाचा-नाम् ॥ ४६ ॥

सूर्याच्छिन्नतामाह द्वाष्ट्याम् । गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् विषयान् उपा-दत्तं यथाकाशमर्थिन्यागते सति विमुञ्चति इहाति च न तेषु युज्यते मया खड्गा मया दत्ता इति वागमनिवेशं न करोति गोमिः रश्मिभिः गा जलानि गोपतिः सूर्यो यथा ॥ ५० ॥

आत्मा परमात्मा स्नेह भेदेन स्वरूपशक्तिमावाशक्तिजीव-शक्त्यात्मकेनावस्थितोऽर्कवद्विद्यते अर्को यथा खमयडलमेवकि-रणात्मकेन भेदेनावस्थितो बुद्ध्यत इत्यर्थः । स्थूलमतिभिस्तु व्यक्ति-

भ्यो जातिपर्याय इव तद्गतः व्यक्तिगतः उपाधिरूपेण आत्मा वक्ष्यते अर्कवत् अर्को यथा जलादिरूपेण ॥ ५१ ॥

कपोताच्छिन्नतामाह । नातीति प्रसक्तं उपलब्धतादि ॥ ५२—५३ ॥
तप्यन्ती सुरतावापविक्षितादिभिः प्रीयाम्नी ॥ ५४—५७ ॥

भीमज्जुक्तदेवकृतजिज्ञासाप्रदीपः ।

देहादीनां क्षणभङ्गस्वरूपमन्तः शिद्धिमिति सिद्धावलोका-नेनाह । काळेनेति । आत्मनः सर्वव्यभिभूतानां देहादीनां ओघव-द्वेगो यस्य तेन कालेन निमित्तेन प्रमत्तावबो जन्मविनाशौ गित्वापि न दृश्यते यथा अग्नेः सर्वव्यभिनामर्चिषाम् ॥ ४६ ॥

आदित्याच्छिन्नतामाह । गुणैरिति द्वाष्ट्याम् । गुणैर्दृष्टतादिमिरि-न्द्रियैः गुणान्नादिरूपाविवचान् योगी साधकः यथा काशस्य प्रहृगत्यागकाशमनतिक्रम्य भ्रष्टावति हातरि सति उपादत्ते गार्धिनि सति विमुञ्चति तेषु न युज्यते खड्गमिति इक्ष्मिति वाऽमनिवेशं न करोति यथा गोमिः रश्मिभिः गा जलानि गोपतिः सूर्यस्तद्वत् ॥ ५० ॥

व्यक्तिरूपदेहस्ये अन्तःकरणम्—

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव द्वाराप्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ।

अणुर्होय आत्मा चेतसा वेदितव्यः

इत्यादिभूतिमांक्तानुपरिमाणकेन स्नेह रूपेण अवस्थितः भेदेन देहादिर्वादिप्रकाशकत्वादिभिः वैचक्षण्येनैव बुद्ध्यते अर्कवत् यथाकः स्वरूपपरिमाणोऽपि गृहपरिमाणो लोके प्रकाशकतया विद्यमान एव दृश्यते तद्वत्—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

सुत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति मारुतेन ॥

भीमुखवचनात् स्थूलमतिभिस्तु तद्गत इव वक्ष्यते बुद्ध्यन्नेन स्थूलमतयः वदन्ता दर्शिताः तत्र केनचित्सङ्गतवादिना व्यक्तेरवाप्तेति वक्ष्यते अग्रेण तद्गतः व्यक्तिगतः अन्तःकरणस्वरूप आत्मेति वक्ष्यते अपरेण तद्गत इव अन्तःकरण इव अग्रेः व्यक्तिगतः प्राणादिरूप आत्मेति वक्ष्यते इत्यर्थः । ते सर्वे नास्तिका उपेक्षणीया देहादेरात्मत्वमाभावात् साक्षादि-ना तु स्नेहो भेदशून्यत्वाप्यात्मनो भेदप्रतीतिरुपाधिवशादित्यादि-त्यदृष्टान्तेनैव सम्भाषितमित्याह बुद्ध्यत इति ख खड्गरूपेऽवस्थित आत्मा भेदेन न बुद्ध्यते अभिव्यक्त्येति व्यक्तिरूपाधिः व्यक्ति-रूपः उपाधौ प्रतिविम्बितस्तु तद्गत इव उपाधिप्रविष्ट इव भेदेन स्थूलमतिभिर्वक्ष्यते अर्कवदित्यन्वय इति व्याख्यातं तदुक्तम् ज्ञानमात्रेऽद्वितीये अन्यस्य उपाधितद्गतप्रतिविम्बितत्वाद्वादेः पदा-योस्तरत्वासम्भवात् पदार्थस्य सूर्यादेः पदार्थास्तरे भिन्नदेश-स्ये जलादौ प्रतिविम्बो भवति सर्वगतस्य नीरूपस्य निरवयवस्य प्रतिविम्बासम्भवाच्च नख नीरूपस्य निरवयवस्य सर्वगतत्वाका-शस्य जले प्रतिविम्बो दृश्यते इति वाच्यम् आकाशस्यस्य स्पर्शप्रसारजितस्य सूक्ष्ममेघादिसमूहस्य कटाहवत्प्रतीतिमानस्य सावयवस्य दूरदेशिनो वस्तुनः प्रतिविम्बवद्वशात् आकाशस्य पञ्चीकृतभूतविशेषस्य नीरूपत्वाद्यसम्भवाच्च पदार्थास्तरस्य जल-स्य विद्यमानत्वाच्च ॥ ५१ ॥

कपोताच्छिन्नतामाह । नातिस्नेह इत्यादिना । प्रसक्तः

कपोती प्रथमं गर्भं गृह्णाती काल आगते ।
 अश्वदानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः सन्निधौ सती ॥ ५७ ॥
 तेषु काले व्यजायन्त रचितावयवा हरेः ।
 शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलाङ्गनरुद्धाः ॥ ५८ ॥
 प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दम्पती पुत्रवत्सलौ ।
 श्रृग्वन्तौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभाषितैः ॥ ५९ ॥
 तासां पतत्रैः सुस्पष्टैः कूजितैर्मुग्धचष्टितैः !
 प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः ॥ ६० ॥
 स्नेहानुबद्धहृदयावन्योऽन्यं विष्णुमायया ।
 विमोहितौ दीनधियौ शिशून् पुपुषतुः प्रजाः ॥ ६१ ॥
 एकदा जग्मतुस्तासामन्त्रार्थं तौ कुटुम्बिनौ ।
 परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चरतुश्चिरम् ॥ ६२ ॥
 दृष्ट्वा ताल्लुब्धकः कश्चिद्वृच्छाता वनेचरः ।
 जगृहे जालमातप्य चरतः स्वालयान्तिके ॥ ६३ ॥
 कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ ।
 गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रासक्तिः ॥ ५२—५३ ॥

कपोती पतिभावरूपी जगृह्णाती प्रीतिनिबद्धे हृदये यथोक्तौ ॥ ५४ ॥

विस्त्रब्धौ परस्परं निःशङ्कौ ॥ ५५ ॥

सा कपोतभावा भवानुक्तापिता तपेवर्गनी खचेष्टितैः प्रीणा-
 यती सती च च बाञ्छति तं तं काममजितेन्द्रियः कपोतः
 समानपरसम्पादयामास ॥ ५६—५७ ॥

भाषा टीका ।

काळ के समूह के वेग से सब आत्मा के संबंधी मृतों के उत्पत्ति और प्रलय दोनों निष्पत्ति हैं तो भी नहीं दीखते हैं जैसे कि प्रमिक्कि ज्वाला का भेद नहीं दीखता है तैसे भ्रम से जानना चाहिये ॥ ५६ ॥

समय समय पर इन्द्रियों से योगी विषयों को ग्रहण करता है और काळ पाकर छोड़ता है उसमें युक्त नहीं होता है जैसे कि सूँचे किरणों से जलका ग्रहण करता है और छोड़ता है ॥ ५० ॥

जैसे एक ही सूँचे अनेक जल पात्रों में नाना दीखता है तैसे स्थूल दृष्टि बाह्य पुरुषों को मनुष्यादि देहों में आत्मा

भी नाना प्रकार से प्रतीत होते हैं यह बात भी सूर्य से सीखी है ॥ ५१ ॥

किसी के साथ अत्यन्त स्नेह या आसक्ति नहीं करनी चाहिये कभी किसी ठिकाने करेगा तो खुशी होकर क्यूतर की नाई हो जावेगा ॥ ५२ ॥

कोई एक क्यूतर जंगल में पेड़ पर झोंता घनाकर अपनी स्त्री क्यूतरी के साथ कितने ही वर्षों से रहता था ॥ ५३ ॥

वे दोनों क्यूतर क्यूतरी आपस में बड़े प्रेम में गृहस्थ के धर्मों को करते दृष्टि में दृष्टि अंग में अंग बुद्धि में बुद्धि को जोड़ कर सदा रहते थे ॥ ५४ ॥

सोना बैठना खजना खड़ा होना खोजना खेजना खाना पीना इन सब बातों को बड़े विश्वास से करतेहुये संग ही में जंगल में घूमते थे ॥ ५५ ॥

हे राजन्! क्यूतरी पति की तृप्ति करनेवाली कृपा करने वाली थी तब जो कुछ चाहती थी तिस चीज को वह अजितेन्द्रिय कामी क्यूतर बड़े कष्टको भी सह कर खा देता था ॥ ५६ ॥

भीमरुद्राभिमतभाषार्थदीपिका ।

तेषु जलमरितेष्वप्येव हरेः स्वभावकमादिशक्तिर्भी

भीमरक्षामिहृतमावायेदीपिका ।

रक्षितावयवाः पक्षिणः कोमलाप्यङ्गानि तनूरुहाश्च येषां ते ॥ ५८—५९ ॥

पतत्रैः पक्षैः मदीनामां हृष्टानाम् ॥ ६० ॥

शिशून् बाह्यान् प्रजाः पुत्रान् ॥ ६१—६२ ॥

स्वाध्यायान्तिके चरतः क्रीडतः तान् कपोतपुत्रान् आतल्य प्रसाधं ॥ ६३ ॥

उत्सुकत्वादेव तत्पोषणार्थं गतौ सतौ पोषणं मक्षम ॥ ६४—६५ ॥

भीमाधारमयादासगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रथमं गर्भमिति प्रथमस्रजतनावौकश्याधिक्येनासक्त्या-
धिक्यं वञ्चितं कावे प्रसूतिसमये अपत्युः सज्जिभाविति तस्यां
तस्यामार्त्तवञ्जनम् ॥ ५७ ॥

स्वभावकर्मोदीत्यादिना काव्यशक्तिपरिग्रहः "काव्यकर्मस्वभा-
यत" इत्युक्तेः दुर्धमाव्यामिः सुहृत्समन्तं दुर्धमाभिः ॥ ५८ ॥
तामां प्रजानां कृजितं शब्दं कलमापितैरवकमधुरालापैः ॥ ५९ ॥

मुग्धचेष्टिनैः बाह्यचेष्टाभिः प्रत्युद्गमैः सशब्दैः सम्मुखाग-
मनैः ॥ ६० ॥

विष्णुमावयवा स्नेहानुवर्गः परस्परं स्नेहहठौ हृदये ययो स्तौ
दीनियौ प्रजापोषणव्यग्रतया कृपयाचिंतौ ॥ ६१ ॥

एनं यैर्पापकं सुखमुक्त्वा "यत्तद्भ्रमेऽमृतमिव परिणामे विधा-
यम" इति न्यायेन तस्यैव दुःखत्वमाह । एकदेति बावत् समाप्ति ।
अर्थिनो लुब्धो मर्षी दोषं न पश्यतीतिवत् ॥ ६२ ॥

स्वाध्यायान्तिके स्त्रीनीडसज्जिभौ बहवृक्षान् इति भृशोरनिष-
तत्वं व्यञ्जितम् ॥ ६३ ॥

कपोतश्च कपोती चेति विग्रहः अतो विशेषणयोर्द्वैत्वम-
विरुद्धम् ॥ ६४ ॥

भीमद्वीराववाचायैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

०: शरयेति । विस्त्रब्धौ निःशङ्को वमराजिषु शय्यादिकं
मिथुनीभूष चरतुः ०। कपोतीति । गृह्णीति विप्रती । सती कावे
प्रसवकाले भागने सां नीडे अपत्युः सज्जिभावेवा-
यडानि सुषुवे ॥ ५७ ॥

तेष्वयं डप काले तत्परिपाककाले व्यजायन्त शिशव इति शेषः
ते च दुर्धमाव्यामिराचिन्त्यामिहरेभेगधरः शक्तिभिः कार्योपयुक्ता-
पयर्कामिद्विशेषणभूताभिः कावेनत्यर्थः । अदितिः पाशानिनिषद-
हृवचनमविधत्तं कालावयवादिनमासाद्याभवायेण वा तत्प्रयुक्तं
रचिता अवयवा येषां कोमलाप्यङ्गानि तनूरुहाश्च येषां तथा भूता
बभूवुरिति पेषः ॥ ५८ ॥

प्रजाः शिशून् तामां प्रजानां कृजितं श्रुत्वमनौ कलमापि-
तैर्मधुरस्त्रैर्निर्वृता सुखिता ॥ ५९ ॥

सुखस्पर्शैः तामां पतत्रैः पक्षैः मुग्धचेष्टिनैः सुहृत्चेष्टिनैः

०: ५५ स्त्रोकस्यात्र पाठ एतन्मते ।

तथाऽदीनामामकृशानां प्रत्युद्गमैः उत्पतनेन मुहं हर्षमा-
पतुः ॥ ६० ॥

प्रत्याऽयं स्नेहानुवर्गमनुरक्तं हृदयं ययोस्तौ दीनयिभौ
तत्पोषणार्थमभास्त्रयिभौ पुपुषतुः पोषणं चक्रतुः ॥ ६१ ॥

तामां प्रजानामवायेमाहारमानेतुमित्यर्थः । अर्थिनो तासामाहा-
रमाकाकुक्षमायौ तस्मिन्नेव वने विचरेतुश्चित-
वन्तौ ॥ ६२ ॥

तदा कश्चिदलुब्धको ववाचः तान् शिशून् दृष्ट्वा स्वाध्यायान्तिके
स्त्रीनीडसमीपे चरतः तान् जाह्नमातरं प्रसाधं
जगृहे ॥ ६३ ॥

कपोतश्चेति । पोषणमाहारमावाय ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विष्णुनायकवर्तिकृतसारायंदीपिका ।

प्रजाः व्यजायन्त ॥ ५८—५९ ॥

मदीनामां हृष्टानाम् ॥ ६० ॥

शिशून् बाह्यान् प्रजाः अपत्यानि ॥ ६१—६२ ॥

स्वाध्यायान्तिके स्त्रीनीडतल्लिकटे चरतस्तान् बाह्यान् जग्राह ॥ ६३ ॥
पोषणं मक्षम ॥ ६४—६५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

हरेः शक्तिभिः कात्यादिभिः रचिता अवयवाः मरुत-
कादीनि अङ्गानि येषां ते कोमलानि अङ्गानि तनूरुहाश्च
येषां ते ॥ ५८—५९ ॥

मदीनामां अपत्यानाम् ॥ ६० ॥

शिशून् अवपकाहान् प्राजाः पुत्रान् ॥ ६१—६२ ॥

तान् शिशून् ॥ ६३ ॥

पोषणं मक्षम ॥ ६४—६५ ॥

भाषा टीका ।

कभी कधूनरी ने गर्भ धारण किया फिर समय आने
पर अपने पती के पास खोतर में उसने अंडों को पैदा
किया ॥ ५७ ॥

जिन अंडों में समय आने पर हरि मगवान् की दुर्धि-
भावित शक्तियों से अवयव रचना किये हुये कोमल रोमों
बाधे वस्त्रे पैदा भये ॥ ५८ ॥

तब दोनों स्त्री पुरुष उन वस्त्रों के मधुरभाषणों से
प्रसन्न होकर पुत्रों पर बड़े स्नेह युक्त होकर उनके शब्दों
को सुनते हुये उनका पोषण करने लगे ॥ ५९ ॥

शरीर में लगने से सुखदायक उनके पंखों से उनकी सोछा
पन से उनके शब्दों से उनके आगे पीछे चलने से उनके
हृदय को देखकर पिता माता दोनों आनंदित होते थे ॥ ६० ॥

विष्णु मगवान् की भाषा से वे दोनों आपस में बड़ी प्रीति से
बंधे हुये मोहित होकर अति चिंता मुक्त होकर छोटे बाहों
को पोषण करते थे ॥ ६१ ॥

कपोती स्वात्मजान् वीक्ष्य बालकान् जालसंवृतान् ।
 तानभ्यधावत् क्रोशन्ती क्रोशतो भृशदुःखिता ॥ ६५ ॥
 सा ऽसकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताऽजमायया ।
 स्वयं चाबध्यत शिवा बह्वान् पश्यन्त्यपस्मृतिः ॥ ६६ ॥
 कपोतश्चाऽत्मजान् बह्वानात्मनोऽप्यधिकान् प्रियान् ।
 भार्या चाऽत्मसमां दीनो विललापातिदुःखितः ॥ ६७ ॥
 अहो मे पश्यतापापमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः ।
 अतृप्तस्याकृतार्यस्य गृहस्त्रैवर्गिको हतः ॥ ६८ ॥
 अनुरूपानुकूला च यस्य मे पतिदेवता ।
 शून्ये गृहे मां सन्त्यज्य पुत्रैः स्वर्याति साधुभिः ॥ ६९ ॥

भाषा टीका ।

एक दिन उनके वास्ते चुगा खाने के वास्ते वे दोनों कुटुम्बी गये सो चाराके फिकर से चारों ओर उसी वन में बहुत देर तक घूमने रह गये ॥ ६२ ॥

इहां उन चर्खों को अपने घरके पासमें चरने हुयों को देख कर कहीं जंगल में घूमने हुय एक इनाथ ने जाकर फैलाकर उनको एकड़ लिया ॥ ६३ ॥

इहां कपोत कपोती दोनों जो कि बालकों के पालन में सदा बड़े उत्कण्ठा बाधे थे सो चारा लेकर अपने खोता को गये ॥ ६४ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

शिवा जाहेन ॥ ६६ ॥

आत्मानुक्तां भार्या च विखालप शुशोच ॥ ६७ ॥

विखापमाह प्रवेष्टा । अहो इति । अतृप्तस्य दृष्टुं अकृतार्य-
 स्वादृष्टमस्माद्वतः ॥ ६८—७० ॥

भीष्मस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

टीपिकाटीपनी टिप्पणी ।

क्रोशतः मातरं हृष्टा विखापं कुर्वतः तान् बालकान् अभ्य-
 धावत् सम्मुखं जगाम ॥ ६५ ॥

बह्वान् पश्यन्त्यपि अजमायया नष्टस्मृतिः सती स्वयं च
 जाहेनावध्यत ॥ ६६ ॥

आत्मानुक्तां स्वरमण्यं चोत्तमाम् ॥ ६७ ॥

दृष्टुं एहिकमोगे महदं परलोककृत्यम् ॥ ६८ ॥

अनुरूपेति युष्मकम् । यस्य मे पतिदेवता प्रतिप्रता स्त्री अनु-
 रूपां भोगसम्पादने समयां मां सन्त्यज्य पुत्रैः सह स्त्रः स्त्रां

[५४]

यानि सोऽहं किमर्थं जिजीविष इत्यन्वयः विधुरो विरही दुःखं
 जीवितं जीवितं यत्न स तथा ॥ ६९—७० ॥

भीष्मस्वामिकृतशुक्लपञ्चम ।

शिवा जाहेन ॥ ६६—७४ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

कपोती क्रोशतः मातृदशेन उतक्रोशतः जालसंवरणेन
 नितरां दुःखितान् शिशून् स्वयमपि क्रोशन्ती अभ्यधा-
 वत् ॥ ६५ ॥

सति । सा कपोती असकृत्स्नेहेन गुणिता बह्वहर्वाऽन पश्य
 तद्वन्धनास्त्रमया दीनचित्ता सती यद्वान् पुत्रान् पश्यन्ती अपगता
 स्मृतिर्वस्याः सा स्वयमपि शिवा जाहेनावध्यत यदा बभूव ॥ ६६ ॥

कपोतश्चेति चर्ययर्थः आत्मनः शरीरादप्यधिकप्रियानात्मजान्
 स्वशरीरेण समां तुल्यप्रियानात्मानुक्तां वा भार्या च दृष्टुं
 शेषः मतीव दुःखित इति मानसिकं दुःखमुक्तं विखापापति
 वाचकम् ॥ ६७ ॥

विखापमेव प्रपश्यति त्रिभिः । अहो ममापायं व्यसनं पश्यत
 तमाविष्कृतुमात्मानं विंशति । दुर्मतेर्दृष्टुं त्विषयप्रवेष्टा मति-
 यंस्व तथाप्यतृप्तस्यात एवाकृतार्यस्य मत्रोभयत्र हेतुरन्यपुण्यस्य
 पुण्यबलेशहीनस्य कोऽपाव इत्यत आह । गृह इति त्रैवर्गिकः धर्मो
 कामरूपप्रवर्गसाधनमतः गृहाभ्यां हतो नष्टः ॥ ६८ ॥

नाशमेवोपपादयति । अनुरूपेति । पतिरेव देवता यस्याः सा
 मे भार्याति शेषः साधुर्गः पुत्रैः सह स्त्रः स्त्रां
 याति ॥ ६९ ॥

सोऽहं शून्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः ।
 जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ॥ ७० ॥
 तांस्तथैवाऽवृत्तान् शिभिर्मृत्युम्रस्तान्विचेष्टतः ।
 स्वयं च कृपणाः शिशु पश्यन्नप्यबुधोऽपतत ॥ ७१ ॥
 तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनम् ।
 कपोतकान् कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहम् ॥ ७२ ॥
 एवं कुटम्ब्यशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पतत्रिवत् ।
 पुष्पान् कुटुम्बं कृपणाः सानुबन्धोऽवसीदति ॥ ७३ ॥
 यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।
 गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारुढच्युतं विदुः ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शिखा पक्षिप्राहिजालेन ॥ ६६—७३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बह्वान् स्त्रवालान् पश्यन्ती मयस्मृतिः शोकेनाचेतना सती
पतन्ती शिखा जालेनावधत् ॥ ६६ ॥

चकारात् शुशोच ॥ ६७—७० ॥

श्रीमच्छुक्तेवक्तृसिद्धाश्रमदीपः ।

शिखा जालेन ॥ ६६—६७ ॥

मृत्युस्य ऐदिकसुखे मक्त्यर्थस्य आमुष्मिकसुखे साध-
नमक्त्यवतः ॥ ६८—७० ॥

भाषा टीका ।

कन्यारी ने पहिले आकर जब अपने बाबूकों को जाल में
बन्धे हुये देखा तब चिल्लाने हुये उन को देखकर आपसी
चिल्लानी हुई बड़ी दुःखित हो कर उन के पास को
ढाँडी गई ॥ ६५ ॥

वह निरन्तर के प्रेम से बन्धी हुई भगवान् की माया
से मग्न हो चुकित हो गई उसकी स्मृति नष्ट हो गई

तब बाबूकों को बन्धे हुये देख कर आप भी गिर कर
जाल में बन्ध गई ॥ ६६ ॥

कन्यारी ने भी जब अपने से भी अधिक प्रिय पुत्रों को
अपने समान दुखित बन्धे हुये देखा तब दुखित हो कर
बड़ा चिल्लाप करने लगी ॥ ६७ ॥

महा मैं बड़ा पापी हूँ बड़ा दुखी हूँ मेरे सत्यानाश
होने को देखो मैं अभी मैथुनादि से तृप्त नहीं भवा हूँ
मैंने कोई काम मनके नहीं कर सके मेरा धर्मार्थ काम
का साधने का घर नष्ट हो गया ॥ ६८ ॥

मेरे अनुकूल मेरेसे रूप बाबी देवता सरी के मेरे को
मानने बाबी मेरी माया शून्य घरमे मेरे को छोड़ कर
सुन्दर पुत्रों के सहित स्वर्ग को चली जाती है ऐसा मैं
मंद गागी हूँ ॥ ६९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तानावृत्तान् पश्यन्नपि शिशु जालेषु ॥ ७१—७२ ॥

वार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति ॥ ७३ ॥

एवं गृहासक्तिस्तिरभ्यामप्यनर्थहेतुर्भुत्स्यस्य त्वतिमिदिते-
त्याह । यः प्राप्येति ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं ।

दीर्घिकादीनिना टिप्पणी ।

विच्छेदनः चेष्टाशून्यान् विविधं चेष्टमानान् वा ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अशास्तामा निक्षिप्तचित्तः सानुबन्धः पुत्रवत्तत्रादिस-
हितः ॥ ७३ ॥

अपाहृतं निरावरणं मुक्तिद्वारं मुक्तिसाधनम् ॥ ७४ ॥

इति भीमज्ञागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमजीवगोत्रामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं ।

इति भीमज्ञागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं ।

सोऽहं हतप्रजः हतदारः किमर्थं जिजिषिषं जीवितुमि-
च्छामि ॥ ७० ॥

तान् शिगिमज्जोरावृत्तान् पश्यन् पश्यन् कृपया दानं तत्र हेतुबुधः सतः
स्वयमपि शिष्टं शिष्टं जावेऽप्यतःप्रविश ॥ ७१ ॥

तमिति तं कपोतं खड्गान् एव भिक्षार्थः सिद्धयोजनः सह
गृहं ययौ ॥ ७२ ॥

इष्टान् विविक्षितमर्थं हाष्टान्तिकं याजयति एवमिति । अशास्तामा
अजितेन्द्रियः द्वन्द्वनाममन्ताद्रमन इति तथा पत्रविषसा-
न्धः सपुत्रकलत्रः अस्सीदति क्रिद्वति ॥ ७३ ॥

असम्भविताविवेकानां निरश्वासं विधा वृत्तिः कथं विद्युक्ता
खड्गवशांसाधनतृज्जन्मनां तु एवं विधा वृत्तिः सुतरां दुर्भगा
इत्याह । य इति । खड्गयत इति खड्गो देहस्तमपाहृतं निष्प्रतिबन्धं
मुक्तिद्वारं मुक्तिसाधनं मानुषं लोकं प्राप्त्वापि यो गृहेषु खगलक-
पातवत्सक्तस्तमारुहच्छुनं अयमागमोपापपङ्क्तिमारुह ततो भ्रष्टं
विदुः ॥ ७४ ॥

इति भीमज्ञागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं ।

आकटाद्वृत्तान् कृत्वा पतितम् ॥ ७४ ॥

इति भीमज्ञागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं ।

इति भीमज्ञागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं ।

विच्छेदमानान् चक्षुष्यपतन् ॥ ७१-७४ ॥

इति सारांशं दर्शित्वां दर्शयतां भक्तचेसाम् ।

एकादशे सप्तमोऽयं सङ्गः सङ्गतस्सताम् ॥ ७ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं ।

तान् शिगिमज्जोरावृत्तान् पश्यन् पश्यन् शिष्टु आलेषु ॥ ७१-७२ ॥

इति भीमज्ञागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

अब मेरी पत्नी मर गई पुत्र मर गये तो मैं दुखी एकेछा
बियोगी होकर शून्य घर में जीने की कथा इच्छा करूँ ॥ ७० ॥
ऐसा कहकर उनको जाखों में बंध दूँ खट पटाने मरने
बाछे ऐसे देखकर देखता हुआ भी मूर्खे आप भी जाख में
गिर पड़ा ॥ ७१ ॥

वह क्रूर व्याध कवृत्त कवृत्तरी उन मर्त्यों को पाकर तो
जोड़ा के मिचने से खुशी होकर घरको चला गया ॥ ७२ ॥

इसी प्रकार से जो पुरुष अशास्त है रागद्वेषादि में
खगा है सो दुखी होकर कुटुंब का पोषण करता हुआ
ऐसे ही पत्नी मरी का परिवार सहित नष्ट हो जाता है ॥ ७३ ॥

जो पुरुष खुले दूँ मुक्ति के द्वार मनुष्य जाक को
प्राप्त होकर भी पत्नी मरी का घर में ही आसक्त रहता
है उसको तो मोक्ष मार्ग में चढ़कर गिर गया ऐसा
जानते हैं ॥ ७४ ॥

इति भीमज्ञागवने एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवं

भाषा टीका समाप्ता ॥ ७ ॥

इति भीमज्ञागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

-----*-----

ब्राह्मण उवाच ।

सुखमैन्द्रियकं राजन् ! स्वर्गे नरक एव च ।
 देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नच्छेत्त तदुषः ॥ १ ॥
 ग्रासं समृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव वा ।
 यदृच्छयैवाऽऽपतितं ग्रसेदाजगरोऽक्रियः ॥ २ ॥
 शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः ।
 यदि नापनेमदग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ॥ ३ ॥
 ओजःसङ्कोचलयुतं विभ्रदेहमकर्मकम् ।
 शयानो धीतनिद्रश्च नेहतेन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥
 मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः ।
 अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ॥ ५ ॥
 समृद्धकामो ह्रीनो वा नारायणपरो मुनिः ।
 नात्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिरिव सागरः ॥ ६ ॥
 दृष्ट्वा स्थियं देवमायां तद्भावैरजितेन्द्रियः ।
 प्रलोभितः पतत्यन्धे तमस्यग्रौ पतङ्गवत् ॥ ७ ॥
 योषिद्धिरण्याभरणांस्वरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ।
 प्रलोभितात्मा लुपभोगबुद्ध्या पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥

अधिरस्वामिकृतमावायं दीपिका ।

अष्टमेऽजगरादिषु नवऽपः शिञ्चितं हरिः ॥

अवधूतगिरा प्राह विवेकाद्योद्धृष्टं प्रति ।

प्रारब्धकर्मभागव्यापदपमार्जितत्वात्तदर्थोद्यमेनोद्युष्येण । यथा
 कर्तव्य इत्यजगराच्छिञ्चितमित्याह । सुखमित्यादिना । यदैन्द्रियकं
 सुखं तस्मिन् नरके च भवत्येव यथा दुःखम् तस्मादुषः
 तस्मिन्नेव ॥ १ ॥

शरीरनिर्वाहमात्रं तु यथा बन्धेन कर्तव्यमित्याह । ग्रास-
 मिति । आजगरोऽजगरवृत्तिः आक्रियः उदासीनः ॥ २ ॥

यदा नापनति तदा किं कर्तव्यं तत्राऽऽह । शयीतेति । अनुपक्रमो
 निरुद्यमः दिष्टभुक् ब्रह्ममेव प्रापकमिति धैर्यवान् ॥ ३ ॥

ननु समर्थोऽपि शयीतैव किम् गोमित्याह । ओज इति । ओज

इन्द्रियवत्त्वम् सहो मनोवत्त्वम् तच्च शरीरमेव तद्युक्तमपि देहमक-
 र्ममेव विभ्रच्छयान एव भवेत् धीतनिद्रः स्वार्थे दृष्टदृष्टिश्च
 भवेन्न पुनरीहेत इन्द्रियवानपीति दर्शनादिद्वयापारमपि निवा-
 रयति ॥ ४ ॥

समुद्राच्छिञ्चितमाह । मुनिरिति । बहिः प्रसन्नश्चासावन्तर्गम्भी-
 रश्च दुर्विगाह्य एव भूत इति परिकल्पयितुमशक्यः अलक्ष्या-
 मिप्रायत्वात् दुरत्ययोऽनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनन्तपारः
 काष्ठतो देशतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् अक्षोऽक्षादिविकारः
 रागाद्यभावात् स्तिमितोदो निम्नलोदकोऽर्णवो यथा तद्भवेते-
 शुष्येभवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्च यथासु सरिद्धिः समृद्धोऽपि सागरो यथा मोरसर्पेत
 मीमे तद्विहीनोऽपि न शुष्येत तथा समृद्धकामस्तद्विहीनो वा

भीमरक्षामिहृतभावाधेदीपिका ।

न हृष्येन्न शोचेदित्यर्थः । अत्र हेतुः नारायणपरो ननु विषयपर इति ॥ ६ ॥

रूपगन्धस्पर्शशब्दरसैः पञ्चभिर्विषयैर्मोहिताः पतङ्गमधुकर-
गजहरिणमीना हता अतस्तेष्वनासकौ पञ्चैते गुरवः तदुक्तम्
पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।

एकः प्रमादी स कथं न हृष्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्चैति ॥
तत्र रूपविद्यासमोहितो नश्यतीति पतङ्गाच्छिन्नतमाह । हृष्टैति ।
तस्या भावैः प्रलोभितः ॥ ७ ॥

स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यैतत्प्रपञ्चयति । बोधिविति ॥ ८ ॥

भीमरक्षामगदासनोस्त्रामिविरचित्ता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नवध्वो गुरुध्वः शिखितमधंम अघघनस्य गिरा द्वारा विने-
क्राय विवेकं जनयितुं तदर्थोऽयमिः भोगार्थप्रयत्नैः ऐन्द्रियकं
विषयेन्द्रियसम्बन्धजम् सुखं तस्मात् विषयसुखस्य शूकरादि
साधारण्येन नुच्छत्वात् ॥ १ ॥

यथाज्वलेन यादृच्छिकतया प्राप्तेन प्राप्तेन मिष्टं मधुरं
विरसं कद्रुज्वादिः नापतन्तात्त्र प्राप्ति इति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

डौमित्यधुपगमे चलं शारीरमेव तेजसादेरुक्तत्वात् भवे-
दित्यध्याहारः ॥ ४ ॥

बहिः प्रसन्नश्चेति अर्थोपपक्षे जलप्रसत्तावपि सत्याम् अन्त-
र्हृष्यापि अतस्त्वपराः । मुनिपक्षे सर्वत्र चित्तप्रसत्तावपि अन्त-
र्निजरहस्योपास्याप्रकाशकः अतएव एवम्भूत इति उभयपक्षेऽ-
प्यनिर्योबातस्तत्त्व इत्यर्थः । तेजस्त्रित्वादिना मुनिपक्षे समुद्र-
पक्षेऽपि जलनकादिमत्त्वात् अन्तर्निजमग्नीवत्वं रागाद्यनावादिनि
जामात्राभावेनेति एतेमुभयैर्विशेषो भवेत् ॥ ५ ॥

तद्विहीनः सर्गिहीनोऽपि समुद्रकामः संप्राप्तसम्भोगोऽपि
तद्विहीनः सम्भोगविहीनः अत्र हर्षशोकाभावे नारायणपरः
नारायणैकनिष्ठः ॥ ६ ॥

अतः रूपादीनां पतङ्गादिमोहकत्वात् तेषु रूपादिषु एते
पतङ्गादयः तत् पञ्चानां मोहितत्वं गारुडं प्रोक्तं तत्र पञ्चसु गुरुषु
मध्ये तस्याः स्त्रियः भावैः हासमानद्वेषादिभिः ॥ ७ ॥

एतत् रूपमोहितस्य नष्टं योषिदादिषु परिणामतो बुद्धि-
हेतुषु उपभोगबुद्ध्या सुखहेतुत्वज्ञानेन नश्यति संसरति ॥ ८ ॥

भीमरक्षेनसूरिकृतशुकपक्षिबन्धः ।

॥ १-३ ॥

अकमेकं दृष्टार्थं प्रवृत्तिशून्यम् ॥ ४ ॥

दुर्विभावः दुरासदः दुरत्ययः अलङ्घनीयः अनभिभावः
अनन्तपारः ज्ञानादिभिर्विषयतया परिच्छेदुमशक्यः अज्ञोऽयः
समाधिभेदं नमयितुमशक्यः ॥ ५-१४ ॥

भीमरक्षेनराजवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अयाजगराच्छिन्नं वक्तुं तावद्दुःखाद्यैव सुखाय प्रारब्धवशा-
देव प्राप्ताव न यनेतत्याह । सुखमिति । हेगजन् । यदे यतो यथे
न्द्रियकं मिन्द्रियप्रभवं सुखं देहितां स्वर्गे नरके च प्रारब्धाद्-
वत्येव नरकेऽपि हि किञ्चिदन्नपानादिजम् सुखं विद्यान एवेति
तत्त्वयतां स्वर्गसुखस्यापि वेदायितुं नरक इत्युक्तं तस्मादेन्द्रियक-
सुखस्य प्रारब्धमूलत्वात्तत्रेच्छेन यथा दुःखमनाकाङ्क्षितमप्युपतिष्ठते
तद्वत्सुखमपीति दुःखमिव सुखमपि नेच्छेतेत्यर्थः । बुधः सुखदुःखयोः
प्रारब्धमूलत्वञ्च ॥ १ ॥

अजगराच्छिन्नं वर्णाश्रयाह । प्रासमिति श्रिमिः । प्रासमाहारं समुद्रं
रसः सयुक्तं महान्ते पयोस स्तोकात्म्यमपयोसं यदृच्छया देवादाप-
तितं प्राप्तं न तु प्रयत्नेन खल्वामित्येवकाराभिप्रायः भवेदयात्
आजगरी अजगरस्यव्यतिथी क्रिया वृत्तयेत्यस्य सः अजगरवद्वर्त्त-
नेति विवक्षितोऽर्थः आजगरोऽस्मिन् इति पाठेऽजगरवृत्तिरक्रिय
उदासीनः ॥ २ ॥

शयीतेति । यदिप्रास माहारे नोपलभेत यदृच्छया नापतेत् तर्हि
महाहिरवाजभर इव दिष्टभूक् माहारप्राप्तिर्गतवत्त्वं प्रारब्धम-
नुभवन्ननुपक्रमः निरुद्यमः भूरीया यद्वन्वेषदानं तूष्णीं
शयीत ॥ ३ ॥

ननु समर्थोऽपि शयीतेव किमिच्छन् माह । ओज इति । ओज
इन्द्रियबलं सहो मनोबलं लब्धं शरीरं तदुक्तमपि देहं विभ्राणः
अकमेकं दृष्टार्थं प्रवृत्तिशून्यं यथा तथा शयान एव भवेत् इन्द्रियवा-
नपि प्रवृत्तिशून्येन्द्रिययुक्तोऽपि वातनिद्रः तस्याभ्यमशेन पारवद्व-
रहितः नेहेतुं वेदसुखं नेच्छेत्पि न वषाप्रियेतेति वा ॥ ४ ॥

समुद्राच्छिन्नं भीममाह द्वाध्वाम् । मुनिरिति । बहिः प्रसन्नः स
चासावन्तर्गोर्मात्रश्च दुर्विभाव इत्यम्भूत इति निर्विकल्पकः दुर्वि-
भाव इति यावत् दुर्विभाव इति पाठं दुरासद इत्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्च यथासु सर्गिहः समुद्रोऽपि गोतर्पेत श्रीमं
तद्विहीनोऽपि न शुष्येत तथा समुद्रकामः तद्विहीनो वा न हृष्येत न
शोचेदित्यर्थः । तत्र हेतुनारायणपरः ननु विषयपर इति
भावः ॥ ६ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु पञ्चसु विषयेष्वनासकः पतङ्गमधुकर-
गजहरिणमीनाः पञ्च हता अतस्तेष्वनासकौ पञ्चैते गुरवः
तदुक्तम् —

पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।

एकः प्रमादी स कथं न हृष्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥

तत्र रूपविद्यासमोहितो नश्यतीति पतङ्गाच्छिन्नतमित्याह । हृष्टैति ।
देवमायां भगवन्मायां तद्वन्मोहकत्वात्तत्रेव रूपयो तद्भावेः तस्याः
स्त्रियाः भावैः विभ्रमादिभिः प्रलोभितः अन्धं तमसि
नरके पतति अग्नौ पतङ्गवद्यथा पतङ्गः सपञ्चः कीटाविशेषः
दीपादिको दृष्टा तद्रूपेण प्रलोभित उपभोगबुद्ध्या त प्राप्य तस्मिन्
पातित्वा नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

तदेवाह । बोधिविति । मायासंज्ञितेषु मायासृष्टेषु बोधिति तस्याः
हिरण्यनरण्याम्बराणि आदिशब्दप्राणीया स्फुचन्दनादीनि
तेषु द्रव्येषूपभोगबुद्ध्या प्रलोभितात्मा विमोहितमनाः अत एव
नष्टविवकः पतङ्गवदप्रति ॥ ८ ॥

भीमशङ्खजयध्वजनीयंकुतपदरत्नावली ।

न कर्तुमीहमे किञ्चिदिति यदुगजपथं परिहरन्तेतत्समा-
रसुखं यथा दुः स्नाशिरक्तत्वेन नाकाङ्क्षयेन साध्यं च तथा
स्वर्गसुखमित्याह । सुखमिति । यथेन्द्रियकं सुखं पतननिश्चया-
रक्षणं नरके चास्ति तथा भोजादीन्द्रियमिषयशब्दादिसुखं-
मस्त्येवेति वक्तव्यादुभो दुःस्नाशिरक्तं सुखं नेच्छेत कुत
एव तत्साधने प्रवर्तेत इत्यन्वयः । अनेनैहिकसुखाय न प्रवर्ते-
नीयमिति किं वक्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ १ ॥

तर्हि देहप्राप्ता कथङ्कारं वर्तेत इत्यतोऽजगरादुपात्तमुद्दि-
माह । प्राप्तामिति । दिष्टेन देहेन "देवं दिष्टं भागधेयं" मिममिधानं
"प्राप्तस्तु कवचायकं" इति च विमृष्टं दत्तं सहचक्रयैवापातितम्
अतर्कितत्वेनोपपन्नम् अक्रियः यत्नरहितः अजगरो यथा प्रस-
त्तया मुनिरिति शेषः ॥ २ ॥

ननु सहचक्रवापि प्राप्ताख्ये किं कुर्यात्प्राह । शयीतेति । अनु-
पक्रमः क्रियारम्भरहितः यदि सहचक्रवापि प्राप्तो नोपनमेत्
तर्हि महाहिरिष बह्वृषहानि शयति तत्र निमित्तं दिष्टमुगति
सहचक्राप्राप्तभोगत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु तद्यज्ञवल्क्यस्य देहस्यान्ताभावे पतनं स्यादित्याशङ्क्य
सत्यं बहिर्मुखत्वेनैतन्न योगारूढस्य तस्य भगवद्गुणगणामृत-
ध्यानालक्षणपानपूर्णावर्ज्यदेहस्यादिति भावेनाह । भोज इति ।
करचरणादीन्द्रियशक्तिमानपि योगारूढः शरीरवाप्राप्य मेहेन न
क्षेप्यतः कीदृशः शयानः सर्ववृत्तिशून्यः तर्हि निद्रालुः स्याद्-
प्राह । शीतानिद्र इति । निद्रानिरासव्यापारसङ्गादित्याह । विभ्र-
दिति । अत्र भरणेन ध्यानं लक्ष्यमिति भोजः सहोबलात्मना
प्रवृत्त्या युक्तं देहं विभ्रत् ध्यायन् अल्पतः तादृशाहणनिर्भित्तम्
इंशशक्तेरविस्मत्त्वादित्यर्थः । अत एवाकर्मकं निश्चेष्टम् उद्देश्य-
रहितं वा ॥ ४ ॥

समुद्रच्छिन्नां मनिमाह । मुनिरिति । अनन्तपारः अन्तपार-
रहितबुद्धिः अनन्तेन पारः पूर्तिस्तुमिलक्षणा यस्य स तथेति
वा "पारं तीगन्तरं प्राक्तं पारः पूर्तिस्तथा "पुमा" नित्यमिषामम्
अन्यत्रनिश्चयतीरांतरः स्तिमितांदा निश्चलजलः निर्विकल्प-
कमां वा ॥ ५ ॥

समुद्रकामः समुद्राभीष्टार्थः नोत्सर्पेत उत्सिक्तो न भवेत्
हीनो वा द्रव्येति शेषः न शुष्येत यथा प्रायपि समुद्रः समु-
द्रजलाभिः शीप्ते शुष्कजलाभिः सरिद्धः ॥ ६ ॥

शलभाच्छिन्नां बुद्धिमाह । हृष्टेति । देवस्य मायां मोहक-
शक्तिं मायैः शृङ्गारचैष्टाभिः अत्र—

महतां वनिताकामः पतत्यग्रे तमस्वयम् ।

अन्धत्र निरखं याति दुःस्नाशिरक्तार्द्रपथम्

इति वचनात् अत्र पाने विषयोऽस्तीति ज्ञातव्यं मायाशब्द-
स्येन्द्रजाकार्यमन्तरेण मोहकारणत्वायः कथमित्येतच्छाद्य—

मोहकारणभूता तु मावेत्याहुर्मनीषिणः ॥

आवृण्वानं भयुक्तं तज्ज्ञापयति यस्त्वयम् ।

"कुत्र चिज्ज्ञानरूपं सत्तामरूपं च भयते । मयं प्राच्येमुद्दिष्टं माया-
क्यात्प्रचुरत्वं" इत्यनेन परिहर्तव्यं तस्माद्या विवक्षिता तामनुसृत्यार्थो
वक्तव्य इति ज्ञायते ननु तर्हि मायाशब्दस्यानेकार्थवृत्तिवत्तत्तद्वत्

मुख्यार्थ इति च शङ्का—

स्वतन्त्रं परमार्थत्वं स्वतन्त्रैका हरेर्मतिः ॥

मेव माया समुद्दिष्टा मुखयतस्तत्स्वरूपिका ।

इत्यनेन परिहर्तव्या । परमार्थनिष्ठस्य स्वतन्त्रशब्दस्य गुणनिष्ठस्य
कथमित्येतत् "मतिमस्मतिमेदापि न विष्णोः कश्चिदित्येत" इत्य-
नेन परिहृतम् मायायाः ईशच्छायास्वरूपे जगतस्तन्मयत्वं कथ-
मिति इदमपि—

पारमाथ्येन मास्तेव तदव्यक्तद्वयं यतः ॥

अनाद्यनन्तकाखेऽपि विद्यमानोऽपि ध्रुवः ॥

अतो मायामयं प्राहुः सर्वं तद्व्यक्तं यतः ॥

इति अमुना परिहृतं किं च विश्वस्य पराधीनत्वादसदादिशब्दवा-
च्यत्वं न त्वाविद्यमानत्वात् तर्हि जगत्प्राप्त्येवेति कथम् अस्वत-
न्त्रत्वादियुक्तं पनाहरूपेण निवृत्त्यात्सदातन्त्रं युक्तं भौतत्वा-
द्विश्वस्य मिथ्यात्वं किं न स्यादिति चेन्न हरेरिच्छाधीनत्वात्माया-
मात्रत्वात् तर्हि श्रुतेः कागनिरिति चेन्न एकस्यैव परमार्थत्वादिति
सर्वं प्रमाणाभिद्धम्—

स्वाधीनं सति प्राक्तं पराधीनमस्मृतम् ॥

आविद्यमानमन्तस्माज्जगदाहुर्निर्वाणतः ।

अनाद्यनन्तकाखेषु विद्यमानोऽपि ध्रुवः ॥

अस्वतन्त्रत्वात् नास्त्येवेत्येव वाच्यं जगत्सदा ।

सदा वृत्तेर्विद्यमानमिति व्याप्यदि कश्चित् ॥

तथापि नाशयद्वा प्रवाहाद्यस्य निव्याता ॥

अतो निवर्त्यमित्याहुः प्रपञ्चो ह्यस्ति यद्यपि ।

विष्णोर्निच्छावशत्वाच्च मायामात्रमिति स्फुटम् ॥

परमार्थं चैकमेव स्वातन्त्र्याद्विष्णुमवययम् ।

यद्विकल्पयतीह बः स एव विनिवर्तयेत् ॥

विष्णुस्तस्मात्तद्वशत्वात्प्राप्तीति द्वैतमुच्यते ।

स्वातन्त्र्येण हरेर्ज्ञाते पराधीनत्वनिश्चयात् ॥

इत्याहुर्नृपदेष्टार आचार्यान्तस्त्वर्थेदितः ।

यथैव राजनि ज्ञाते नान्योऽस्तीति स्फुटं वचः ॥

स्वातन्त्र्यात्पारतन्त्र्याच्च तद्व्याप्यस्य सत्त्वादिषु सरस्वपि ।

यथैकच्छत्रांश्चैव एकधीर इतीव वा ॥

तथैव सर्वमाचार्याद्वितीयो हरिः स्मृतः ।

एवं मुक्ता विजानन्ति सायुज्यं प्रापिता विभोः ॥

अनन्तकालं पश्यन्तो जगदेतच्चराचरम् ।

तस्यैकस्य ह्यविज्ञानात्केवलश्रुतिरूपकम् ॥

जगद्वक्ता तमो यान्ति त्वीशितव्येशशापतः ॥

इत्यनेन प्रपञ्चा यद्विद्यतेत्यादिश्रुतिरपि विवृता सत्यत्वायै—

पुत्रा मे यदि विद्यन्ते मरिचस्त्येव ते ध्रुवम् ।

यदि राज्यं करोत्येष मय्येतदसंशयमिति ॥

धृतराष्ट्रस्य वचनाद्यदिशब्दस्य विपर्ययपर्यवसाने वस्तुत्वायै
प्रतिषेधे तथापि—

यदिशब्दस्त्ववस्तुत्वे अज्ञातग्रे च संशये ।

अवस्तुशब्दश्चाशक्ते ह्यवशकौ च कीर्यते

इत्यनेन यदिशब्दस्यावस्तुत्वायैऽपि ज्ञायते ॥ ७ ॥

प्रायुक्तश्लोकार्थमेव विवृणोति योषित्वास्ति मायारचितेषु भगव
दिच्छारचितेषु भोगसाधनेषु तत्पादिषु योषिजनेषूपभोगबुद्ध्या

भीमद्विजयवज्रतीर्णकृतपदरत्नावली ।

विषयभोगसाधनबुद्ध्या प्रबोधितात्मा विषयमनाः शब्दमवकाश-
तीरवन्धवः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमसम्भवं ।

॥ १-४ ॥

प्रसन्नगम्भीरः अर्थावपक्षे जलप्रसस्तावपि सत्त्वां दृष्ट्याव-
तक्षस्पर्शः अनिपक्षे अर्थे चित्तप्रसस्तावपि निजरहस्योपाका-
प्रकाशकः अतएवोभयोरपि बुद्धिगाहाः अनिर्णयान्तस्तत्त्वः
एवं क्रमेण तत्तत्पक्षे दुरत्ययः आक्रान्तमशक्यः जलान्तर-
त्वात् अमिभविमुपशक्यः तेजस्त्रित्वात् अनन्तपारः उभयत्रा-
परिच्छेद्यस्वरूपाविर्भावात् अक्षोऽयः निम्नलमहाजलत्वात्माध्या-
रणोद्भासितुमशक्यः तथा रागाद्यभावाद्द्विषयलामाक्षामादिमि-
रिति ॥ ५-६ ॥

भीमद्विजयनायकवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अष्टमेऽजगराद्याश्च गुरवो नव वर्णिताः ।

पिङ्गवायाः कथा यत्र नैराश्यसुखदेहिना ॥

अवेदनिर्वाहार्थं बुधनातिचेष्टितमभित्यजगर एव
गुरुरित्याह । सुखमिति चतुर्भिः । यथा दुःखमवाप्तिरनपि क्थ्यात्
तथा सुखमपि भवेदेवेति किं तद्विच्छेदवत्यर्थः ॥ १ ॥

आजगरः अजगरवृत्तिः सक्रियः मत्पचेष्टः ॥ २-३ ॥

वीतनिद्र इति स्त्रार्थं मगबन्धितनाहौ तु सर्वदा सावधानः
भवेत् यस्मात् वेदनिर्वाहार्थोद्यमेन समयो मा बुधा यात्यत्येत-
द्वयमेवाजगरी शुचिराभिता न पुनः सैव स्त्रार्थो ब्रह्म इति
भावः ॥ ४ ॥

समुद्राच्छिन्नमाह । मुनिरिति द्वाऽवाम । गम्भीरोऽपि पुरुषः
सुखमर्थविषया केनाप्यवगतामिप्राधो भवेत्तस्मात् योगी बुद्धिगाहाः
सर्वधेनालक्ष्यमनोऽन्तस्तत्त्वः क्थ्यात् दुरत्ययः तेजस्त्रित्वादान्तिकशब्दः
अनन्तपारः कदाप्यस्त्रास्त्रसमवेऽपि काप्यतिकष्टदेशेऽपि धैर्यदृ-
राहित्यादेवानुद्गीर्णस्तत्त्वः क्थ्यादित्यर्थः । विजितकामादित्वाव-
क्षोऽयः ॥ ५ ॥

किञ्च वर्षासु सरिद्धिः समुद्रोऽपि सागरो यथा नोत्सर्पते
प्रीप्ते तद्विहीनोऽपि न शुष्येत् तथा समुद्रकामः सम्पूर्णभोगोऽपि
मुनिर्न कामेन हृष्येत् हीनोऽपि न दैन्येन शोचेत् यतो नारायण-
परस्तम्भाधुर्यानुभवलामाक्षामाऽवामेवार्थं दर्शयितुं क्थ्याताम् ॥ ६ ॥

रूपासक्तिर्नाशहेतुरिति पतङ्गाच्छिन्नमाह । दृष्टेति द्वाऽवाम ॥ ७ ॥

यद्यपि स्त्रीहिरण्यवादिषु मध्ये स्त्रियां पञ्चापि विषयाः सन्ति
तदपि बोधिदादिषु प्रथमं हाष्टरेण पततीति रूपस्यैव प्राधान्यम् ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्लवैष्णवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टमेऽध्याये नवऽयोऽजगरादिषुः शिक्षितमाहावधूतः तत्र
तावज्जगराच्छिन्नमाह । सुखमिति चतुर्भिः । यथा दुःखमनिच्छित-
मेव भवति तथा वेदनिर्वाहकं सुखं तत्त्वार्थं नरके च भवत्येव
तस्माद्भुवस्तजेच्छेत् ॥ १ ॥

आजगरः अजगरवृत्तिः ॥ २ ॥

मनुष्यकर्मः जीविकारम्भरहितः दिष्टभुक् दैवविपाक-
भुक् ॥ ३ ॥

आज इन्द्रियाणां सहो मनसो वक्षं देहस्य सामर्थ्येन
तद्युक्तमपि देहमकमेक जीविकायंनरहितं विभूतं भोगापेक्षया
शब्दान एव भवेत् मोक्षोपेक्षया तु वीतनिद्र एव भवेत् किञ्चिदुना
इन्द्रियवानपि नेहेत इन्द्रियार्थोऽस्ति शेषः ॥ ४ ॥

समुद्राच्छिन्नमाह । मुनिरिति द्वाऽवाम । प्रसन्नगम्भीरः
बुद्धिगाहाः दुरुदाभिप्रायः दुरत्ययः अनन्तिकमणीयः अनन्तपारः
अनन्त कालमस्यं सोमादिक वा ब्रह्मेण विश्वं वा प्रजये पिबती-
त्यमन्तपाः विष्णुस्ते रातीत्यनन्तपारः अक्षोऽयः अविकारः
स्तिमितोदः निम्नजलः अर्थाव इव मुनिर्भवेत् ॥ ५ ॥

यथा सागरः वर्षासु सरिद्धिः नोत्सर्पेत् अन्यत्र तद्विही-
नोऽपि न शुष्येत् तथा मुनिरपि समुद्रकामस्ताद्विहीनो वा
न हृष्येत् च शोचेत् हेतुगर्भे विशेषणं नारायणपर इति ॥ ६ ॥
पतङ्गाच्छिन्नमाह । दृष्टेति द्वाऽवाम । तद्भावेः स्त्रीमायैः ॥ ७ ॥ ८ ॥

माया टीका ।

प्राज्ञाय उवाच ।

हे राजन् । इन्द्रियों का सुख तो स्वर्ग में तथा नरक में बरो
बर है जैसे कि प्राणियों को बिना खाहने दुःख प्राप्त होता है
तैसे ही सुख भी आपही प्राप्त होगा तिससे हाववान् पुरुष उस
की चाहना से बचन न करे ॥ १ ॥

विरक्त पुरुष अजगर की क्रिया को धारण करे भोजन
प्राप्त चाहे भीठा मिले चाहे फोका भिखे चाहे बहुत मिले
चाहे थोडा मिले देव इच्छा से जो भिख जाय तिसी को
भोजन कर लेवे ॥ २ ॥

यदि कभी प्राप्त न मिले तो भी बिना आहारमे रहकर
भी कोई उद्यम न करे प्रारब्ध का भोग समझकर अजगर
सरीका बहुत दिन तक भूखाही सोया रहे ॥ ३ ॥

उसकी मध्य इन्द्रिय समर्थ हों तो भी मन इन्द्रिय शरीर
के पक्ष के सहित देह को धारण करके भी निद्रा से रहित
होकर सोया रहे ॥ ४ ॥

मुनि को चाहिये कि प्रसन्न चित्त रहे गम्भीर रहे
अप्राप्त बुद्धि रखे निर्भय रहे कोई उसके बुद्धि का पार न
पावे किसी गान मे धुमिल न होवे निम्नजल हाकर रहे जैसे
कि समुद्र होता है वे सम गूण समुद्र में भी दाने हैं ॥ ५ ॥

मुनि को चाहे सब मनोऽर्थ मित्रजावे चाह नहीं कुछ मिले
तो भी नारायण में तत्पर रहने से गिर रहे जैसे कि समुद्र
चोमासे में नदियों के मिश्रण से तथा अन्य दिनमें न
मिश्रण से न उछलता है न सूखता है तैसा समाप्त बना
रहे ॥ ६ ॥

देवकी माया रूपी स्त्री को देखकर अजितेंद्रिय पुरुष
उसके भावों से खोमित होकर अंधरे में गिर पड़ता है जैसे
कि पतंगा अग्नि में गिर पड़ता है ॥ ७ ॥

स्तोकं स्तोकं ग्रसेदग्रासं देहो वर्तेत यावता ।
 गृहानर्हिसन्नातिष्ठदवृत्तिं माधुकरिं मुनिः ॥ ९ ॥
 अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।
 सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव पटपदः ॥ १० ॥
 सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षितम् ।
 पाणिपात्रोदरामत्रो मत्तिकेव न सङ्ग्रही ॥ ११ ॥
 सायन्तनं श्वस्तनं वा न सङ्गृह्णीत भिक्षुकः ।
 मत्तिका इव सङ्गृह्णान् सह तेन विनश्यति ॥ १२ ॥
 पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्द्वारवीमपि ।
 स्पृशन् करीव बध्येत करिण्या अङ्गसङ्गतः ॥ १३ ॥
 नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः ।
 बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ॥ १४ ॥
 न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यदुःखसञ्चितम् ।
 भुङ्क्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५ ॥
 सुदुःखोपाजितैर्वित्तेराशासानां गृहाशिपः ।
 मधु हेवाग्रतो भुङ्क्ते यतिर्वै गृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मूढ पुरुष ? स्त्रियं सुवर्णं सुन्दर वस्त्रादि द्रव्यो जोकि देव
 की माया से रचित हैं तिन को देखने से उपभोग की लुब्धि से
 ज्ञान नष्ट होजाने से पतंग सरीका फसकर नष्ट होजाता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिहृतभाषार्थटीका ।

मधुकराच्छिक्षितमाह । स्तोकमिति । गृहान्गृह्णानर्हिसन्ना-
 पीडयन् अथस्मात् यथा मधुकरो विविष्टगन्धलोभेनैकस्मिन्नेव
 पद्मे वसन्नस्तमयसमये मुकुजिते तस्मिन्बध्यते एवं मुनिरपि
 गुणलोभेनैकमेव गृहमाश्रितस्तन्मोहेन बध्यत इति ॥ ९ ॥

किञ्च अणुभ्यश्चेति ॥ १० ॥

द्विविधो मधुकरः मधुकुन्तति पुष्पादाच्छिद्य तृह्णातीति
 मधुकुन्तमरः मधुकरोत्याहारत्वेन स्वरूपेण चेति मधुमक्षिका
 च तत्र प्रथमाच्छिक्षितमुक्तं द्वितीयाच्छिक्षितमाह । सायमिव
 मोक्षामि च इदं मोक्षयामीति भिक्षितमन्नादि न संगृह्णीत
 किन्तु पाणिपात्रस्तन्मात्रग्राही यथा उदरमेवामत्रं पात्रं यस्य
 सः एकमिक्षाबामुदरमात्रग्राही मध्ये संग्रही तु मत्तिकेव न भवति
 न जीवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

एतद्विबुध्योति पुनः । सायन्तनमिति ॥ १२ ॥

स्पर्शासक्तिगोशहेतुरिति गजाच्छिक्षितमित्याह । पश्यादिति ।
 पादेतापि द्वारवीं दारुमशीमपि गजो हि करिण्यो मरश्ये
 निखाततृणापिहितगर्भे निपात्य बध्यते ॥ १३ ॥

किञ्च नाधिगच्छेदिति नोपगच्छेत् ॥ १४ ॥

त्यागभोगविहीनो धनसञ्चयः परगामी भवतीत्यत्र मधुहा
 गुरुरित्याह । न देयमिति । तदन्वो वक्ष्यान्भुङ्क्ते तद्व्यस्यस्तत्त्वान्बः
 मधुहा मत्तिकाभिः सञ्चितं मधु यथा भुङ्क्ते तद्वत् ननु सुगुप्तं
 धनं कथमन्वो वारुति हरिष्यति चेति तत्राऽऽह । अर्थवित् ।
 विद्मैर्यं तदुपायं च वेत्तीत्यर्थवित् यथा मधुहा तरुकोटरादिगतं
 मधु वेत्ति हरति च ॥ १५ ॥

लोभमं विनाऽपि भोगः सम्भवतीत्यत्रापि च एव गुरुरि-
 त्याह । सुदुःखेति । आशासानानामिति वक्तव्ये यथाशोप
 भाषः—

“ यतिश्च ब्रह्मचारी च पकाजस्तमिनातुमौ ।

तथोरन्नमदस्या तु भुक्त्वा चाग्नाययं करोति ॥

गृहिण्याभावश्चकत्वेन हानविधानात् ॥ १६ ॥

भीराधारमयादासगोश्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

यावता प्राप्तेन ननु यद्येकत्रैव विशिष्टप्राप्तोपपत्तिः शक्या
तर्हि स्तोत्रप्राप्ते को निबन्ध इत्याशङ्क्य भाषार्थमाह । अयमिति ।
तस्मिन् पक्षे मुकुञ्जिते मुद्रिते सति तन्मोहन गृहासक्त्या ॥ ६ ॥

किञ्च तस्मादेव मधुकरात् सारप्रदं शिञ्जितमित्याह-
त्यर्थः ॥ १० ॥

तत्र द्वितीयमधुकरमेव प्रथमाद्धमरात् द्वितीयान् मक्षि-
काविशेषात् यथा सङ्ग्रहकर्त्री मक्षिका न जीवति तद्वन्न
जीवति किन्तु मयनीत्यध्याहारद्वित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

एतत् सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति स्पष्टयति तथाच न पौनरुक्त्यं
वस्तुतस्तु सङ्ग्रहविशेषात् सङ्ग्रहविवेकं मक्षिकाजानेरपि द्विविध्यात्
प्रथमपक्षे यथा मक्षिकाजानिविशेष आहारमात्रं करोति सङ्ग्रहा-
त् न भवति तथा यतिरपि सङ्ग्रहो न स्यादित्यर्थः । द्वितीय-
तु संग्रहमक्षिकाजात्यन्तरव्यादि सङ्ग्रहो भवति तदा
तद्वदेव नश्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

करिणीं दाकमयीम् ॥ १३ ॥

आत्मनः स्वरूपं सृष्टुं सृष्टुं स कामुकः कर्मभूतः वला-
धिकैः कामुकान्तरेः कर्तुमिह ॥ १४ ॥

न हेयमिति । लुब्धैर्जनादि न दीयते नच स्वयं भुज्यत इत्यर्थः ।
किन्तु तत् सञ्चितम् अस्यां वक्ष्यान् भुङ्क्ते विज्ञेयस्तस्यान-
मार्जनोपवेशनमुहुरीक्षणादि चिन्तैः अर्थं धनं तदुपायं तद-
रण्योपायं च वेत्ति ॥ १५ ॥

स एव मधुह्वेव आशासानानां कामयमानानां गृहमेधिनानां
गृहस्थानां सुदुःखापार्जितैर्विभेदैर्नुमिः सिद्धाः गृहाश्रयः प्रजा-
यन्त यतिप्रभो भुङ्क्ते भवतस्तदर्थं यतिनोद्यमो न कार्यं
इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीसुदंशनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

न हेयमिति । सञ्चितमर्थैर्हि यते ततः सञ्जयोन कार्यं इत्यर्थः ॥ १५ ॥
दुःखेनाभ्येकपार्जितं तेषां भिक्षुत्वा भोक्तव्यमित्यर्थः ॥ १६-३१ ॥

भीमहीराराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

मधुकराच्छिञ्जयिमाह स्तोत्रं स्तोत्रमिति द्वायाम् । यावता
प्राप्तेन देहो वसति जीवेत तावन्तमेव प्राप्तं नत्वधिकमित्यर्थः । तत्रापि
स्तोत्रं स्तोत्रमवमेव प्रमेत् गृहान् गृहस्थाधमास्थितान् जना-
नहिसन्तपिडयन् माधुकरैर्बुद्धिमानिष्टदाभयेन यथा मधुकरः
सुमनसः सपीडयन् तत्र तत्र किञ्चिदेव गृहान् काष्णसज्जमानो घसते
तद्वन्मुनिरित्यर्थः । अर्थैकस्मिन् पक्षे मधुलोभेन सक्तो मधुकरः
तस्मिन् मुकुञ्जिते निबद्धो भवत्येवं मुनिरपि गुणलोभेनैकमेव
गृहमाश्रितस्तन्मोहेन बध्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

किञ्च अणुशब्देन अणुशब्दोऽप्यसारेऽप्यः महदशब्दो विपुलसारेऽप्यः
शास्त्रशब्दः सारमाद्यात् यथा षट्पदोऽणुशब्दो महदशब्दो पुष्पशब्दः
सारमादत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥

[५६]

द्विविधो हि मधुकरः मधु कृतानि पुष्पादाच्छिद्य गृहानां
मधुकरः स्रमरः मधु करोति आहारत्वेन स्नेह रूपेणैवेति
मधुकरः मधुमक्षिका च तत्र प्रथमाच्छिञ्जितमुक्तम् अथ
मधुमक्षिकायाः शिञ्जयिमाह । सायन्तनमिति द्वायाम् ।
सायन्तनश्वेतनशब्दौ तत्तत्कालभोजनाद्यपरी इह सायन्तनभोज-
नार्थमिव श्व इत्येवं मिक्षितमज्जाहि न संगृहीत किन्तु पाणी
पञ्चाङ्गविक्रयतामापन्नौ पात्रं भोजनपात्रं वक्ष्य सः उद्गरेषा-
मत्रमश्रानिधानपात्रं वक्ष्य सः मक्षिकेव न संग्रही यथा मक्षिका
सङ्ग्रहादग्राही भवति तद्वत्संग्रही न भवेदित्यर्थः । संग्रही चेन्म-
धुमक्षिकावक्ष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

एतद्विवृणोति पुनः । सायन्तनमिति । सहतेन संगृहीतेन
सह विनश्यति ॥ १२ ॥

स्पर्शान्तिनांशहेतुरिति गजाच्छिञ्जयिमाह । पदापीति ।
दारुणीं दाकमयीमपि युवतीं स्त्रियं पदापि न स्पृशेत्स्पृशेत्
नध्येत यथा करी गजः जिघृक्षुभिर्दाकमर्याः काष्ठतृणमुदाया-
च्छादितगर्भोपरिस्थापितायाः करिण्याः मङ्गसङ्गाधया गर्भं पतितो
वध्यते तद्वत् ॥ १३ ॥

किञ्च नाभिगच्छेदिति । प्राज्ञो विवेकव्यक्तः स्वस्य मूल्यं तदुद्घा-
स्त्रिय नाभिगच्छेत्तदपगच्छेत्तसः नाभिगच्छन् वलाधिकैर्हस्येत यथा
गजो गजामुपगच्छन् वलाधिकैर्हस्येत तद्वत् ॥ १४ ॥

दानमोगानुपयोज्यं धनमन्यगामीति मधुप्रः शिञ्जयिमाह
स्तनजं यदित्याह । न हेयमिति । लुब्धैर्दुःखेन सञ्चितमार्जितं यज्जनं
न हेयं नोपभोग्यं च तज्जनमन्योऽर्थवित्तजनप्रहयोपावाभिज्ञः
भुङ्क्ते तदपि तच्छात्र्यः तस्यापि होमादानमोगानुपयुक्तः स्यात्तर्हि
तस्मादर्थो वलाध्वान्तदाकस्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । मधुह्वेव स यथा
मधुमक्षिकाभिः सञ्चितं मधु भुङ्क्ते तद्वत् ॥ १५ ॥

स्रोचमं धनैश्च भोजनलाभस्तस्मादेव शिञ्जयिमाह ।
सुदुःखेन बहुदुःखेनोपाजितैर्विभेदैर्गृहस्थाश्रयः पानभोजनादि-
कामानाशासानानां कामयमानानाम् आशासानानामिति
वक्तव्येनावर्णालोप आर्थः—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।

तयोरन्नमदत्त्वा तु भुङ्क्ते चान्द्रायणं चरेदिति ॥

शास्त्रार्थवद्गं गृहमेधितामप्रतो यतिभुङ्क्ते मधुह्वेव स यथा मक्षि-
कायां स्रोपार्जितमध्वमिक्षापिणीनामप्रत एव मधु भुङ्क्ते-
तद्वत् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयेकृतपदरत्नावली ।

मधुकराच्छिञ्जितमतिमुपदिशति स्तोत्रमिति । मधुकरस्य विद्यमानां
वृत्तिं समानिष्टन् मुनिगृहात् प्रजेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्राणुशब्दमहत्त्वं सत्ययोच्यते नत्वर्थतः सारं भगवत्कृ-
तजननीं भोक्तम् ॥ १० ॥

मिक्षितं मिक्षया लब्धमन्नं सायन्तनं सायन्तनार्थं श्वेतनं
श्वेतनार्थं च न संगृहीत कथं तर्हि भोजनमत्राह । पात्राणि ।
याणिपात्रत्वेनोदरामश्रवणेन वा भुञ्जान इति शेषः । संग्रहे को दाप-
इत्यत्राह । मक्षिका इति । तेन धनेन सह विनश्यति चोरोद्घनेति
शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमद्विजयश्चजतीर्थंकृतपद्मरत्नावली ।

गजादिमुपासमग्राह । पदेति । करिष्या भङ्गसङ्गतः स्पृशन्
करीष वधयेत ॥ १३ ॥

एतदेव विवृणोति । नाभिगच्छेदिति ॥ १४ ॥

मधुहतांशपि का बुद्धिराजितेति तत्राह । न दद्यामिति । लुप्तैवं-
दुःखेन संज्ञितं न ह्येवं दानवोऽयं नापमोऽयं स्तब्धोऽपमोऽयं च न
तत् इव विस्तमयति हन्यो भुङ्क्ते कथमिव मधुहा मकरन्दसंप्रदो
मधुवत् ॥ १५ ॥

किमेनेनात्मनो लब्धमग्राह । सुदुःखेति । बतिर्निर्जितेन्द्रि-
सग्रामः ॥ १६ ॥

धीमञ्जीतगोत्रामिहृतक्रमसम्भः ।

मण्डवश्चेति । त्रिविधो मधुकृत एको स्रमरजातिः असङ्ग्रहि-
त्वसंप्रदित्वभेदेन द्वयोः च मक्षिकाजातिरिति पद्यत्रयेण क्रमा-
नुवाहरण्यानि ज्ञेयानि ॥ १०-१५ ॥

सुदुःखंति । अशादिदेशगृहमधुमत्तिकासंप्रहीतुविषयकं याकं
कामयमानानां गृहमेधिनां विस्तेतुभिः सिखा गृहाशिषोऽन्नादी-
नर्थान् बतिरप्रतो भुङ्क्त ॥ १६-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

मधुकर्गच्छित्तमाह द्राक्षाम् । मधुकरो यथा विशिष्टगन्धलो-
गेनैकस्मिन्नत्र पक्षे तत्पञ्चकालसमये तस्मिन्मुकुञ्चते सति वध्यते
एवं मुनिरपि गुणलोभेनैकमेव गृहमाभितस्तन्मोहेन नध्यते
तस्मात् स्तोत्रं स्तोत्रमव्यमर्त्यं प्राप्तं गृह्णन् प्रसेत्तुं वाचता
देहो वर्त्तेतेति प्राप्तानामाधिक्यस्यूतत्वे निषिद्धं गृहान् गृह-
स्थान् ग्रहिसन् अपीडयन् ॥ ९ ॥

मधुकरात् सारप्रादित्यमपि धर्मं शिञ्जेदित्याह । अणुः ५००
 श्लेति ॥ १० ॥

मधुकरोतीति मधुकरशब्देन मधुमक्षिकाप्युच्यत इति ततः
 शिखिनमाह । सायमिदम्भोक्ष्ये च इदं भोक्ष्ये इति भिखिनमन्त्रादि
 न सङ्गृह्णानेति किं पुनस्तत्तनं पौर्णमासिकं पौर्णवारिकं चेति
 भावः । अत्र सायं च वा मविष्यति बह्वस्तु इत्यमन्त्रादितस्या-
 द्यसंप्रहो न सम्भवेदतः सायम्भनं चस्तनं वा निमग्त्रणं
 न संगृहीयादिति केचिदाहुः केन पात्रेण गृहे गृहे भिक्षां कुट्या-
 दित्यत्र आह । पाणिपात्र इति । सर्वतो भिक्षित्वासानानीय कुत्र
 स्थापयेदित्यत्र आह । उद्वरामत्र इति । उद्वरमेवामत्रं भिक्षानिधान-
 भाग्यं यस्य स च सः ॥ ११ ॥

संग्रहे कृते सति किं भवेदित्याह । सायम्तनमिति ॥ १२ ॥

रूपशंसक्तिनांशहेतुरिति गजाच्छिन्नमित्याह द्वात्रिंशाम् । पदा
 पादेनापि द्वार्षीदारुमभीमपि गजो हि करिष्यी प्रदश्ये तूष्णा-
 दिपिहितगर्भे निपात्य वध्यते ॥ १३ ॥

इयं प्रमेय भोग्येति स्त्रियं नाधिगच्छेत् न विश्वस्तः स्यात् यतस्तथा
 जानीतैवमाधिकैर्जारैः स किञ्च हृष्येत् ॥ १४ ॥

त्यागमोगहीनो जनसङ्घः परगामी भवतीत्यत्र मधुहा मे
गुरुरित्याह । न हेवमिति । तद्वग्बो ध्वी भुङ्क्ते तेनापि सञ्ज्ञितम-
स्यः तदप्यस्यः मधुहा मक्षिकामिः सञ्ज्ञिनं मधु यथा भुङ्क्ते तद्वत्
मनु गुप्तं धनं कथमस्यो हारवा हरेदित्यत आह भयं वित् विद्वै-
रयं तदुपायं च वेत्तीत्यर्थवित् यथा मधुहा तत्कोटरादिगत-
मपि मधुमक्षिकानुगमनेन वेत्ति ॥ १५ ॥

स्त्रीणाम् विनापि भोगः सम्भवदित्यत्रापि स एव गुरुः-
 त्वाह । सुदुःखं । आशानामिति वक्तव्ये वशं शेषं प्रापः—
 वनिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नामिनाम् ।

तपोरजमहर्षा तु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मधुकृतानि पुष्पादाच्छिद्य तृह्णातीति मधुकृतस्य द्विविधः
 म्रमरः मधुमक्षिकाकण्डूश्च तत्राद्याच्छिद्यन्तिमाह । स्तोकादिति
 ब्राह्मणम् ॥ ९-१० ॥

द्वितीयापेक्षितमाह । सावन्तनमिति प्राश्वाम् । एवं साधं
 मोक्षवामीहं श्वः मोक्षवामीति मिश्रतमन्त्रादि न संगृहीत किन्तु
 पाणिपात्रोदरमन्त्रो भवेत् पाणिरेव भिक्षिताज्जादिप्रदण्य-
 पात्रं बद्धं स चासौ उदरेमेवामन्त्रं निधानपात्रं यस्य न
 माण्डादि स तथा मन्त्रिकेव संग्रहीत न भवेत् ॥ ११ ॥

अथ यात्वेऽदोषमाह । सायमिति ॥ १२ ॥

गजाचिह्नवितमाह । पदापीति द्वाभ्याम् ॥ १३—१४ ॥

मधुमः शिक्षितमाह । न वेयमिति दाश्याम् । लुब्धैर्बुधैः
मज्जितमुपार्जितं धनं न पात्रं इयं भवति न च काष्ठे भोग्यं
भवति अपि तु मर्यादितं परधनतज्जरणप्रकारविद्वद्भ्यो भुङ्क्ते तद-
न्वयः । मधुहा व्वाधः । मत्तिकाभिः सञ्चितं मधु बया भुङ्क्त
तद्वत् ॥ १५ ॥

किञ्च प्राशासमानासु कामवमानासु गृहाधिपः—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पकान्नास्त्राभिनावुभौ ।

तयो रश्ममदत्त्वा त भुत्कया चान्द्रायणं चरेदिति ।

इमृत्याङ्गना खञ्जान् अन्नादीन् यतिः प्रह्वचारी च भुङ्क्ते अन्नतः
प्रथमतः परोपार्जिताभ्यां दत्ता वतिः काळद्वयं करोतीति
भाषः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

समर की शक्ति को धारण करने वाला मुनि तिजतने से
देहका निर्वाह होवे उतनाही थोड़ा प्राप्त ग्रहण करे किसी
घरों में जावे तो भी किसी का मन दुखाकर भिक्षा न लेवे वह
माधकी शक्ति कही है ॥ ६ ॥

कुशल पुरुषों को चाहिये कि छोटे बड़े सब शास्त्रों से
सार को ग्रहण करे जैसे कि भौरा पुष्पों से रसमात्र को खेचता
है पुष्पों को नहीं तोड़ता है ॥ १० ॥

भिक्षु पुरुष सबेरे से संध्या के बास्ते संध्या से सबेरे के बास्ते
भिक्षा को नहीं रखे भिक्षा भोजन मागने को दायही को पात्र

ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् ।
 शिञ्जत हरिणाद्वह्नान् मृगयोर्गीतमोहितात् ॥ १७ ॥
 नृत्यवादित्रगीतानि जुषन् ग्राम्याणि योषिताम् ।
 आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृङ्गो मृगीसुतः ॥ १८ ॥
 जिह्वाऽतिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः ।
 मृग्युमृच्छत्यसदबुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यया ॥ १९ ॥
 इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ।
 वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्नस्य वर्धते ॥ २० ॥
 तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।
 न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे ॥ २१ ॥
 पिङ्गला नाम वेद्याऽऽसीद्विदेहनगरे पुरा ।
 तस्या मे शिञ्जितं किञ्चिन्निबोध नृपनन्दन ! ॥ २२ ॥
 सा स्वरिण्येकदा कान्तं सङ्केत उपनेष्यती ।
 अभूत्काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान् पुरुषर्षभ ! ।
 तान् शुल्कदानं वित्तवतः कान्तान् मेनेऽर्थकामुका ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

वनवै रक्षने का वरतन उद्गर को वनवै जैसी मक्षिका करती है
 तैसा रहै संग्रह नहीं करे ॥ १७ ॥

सबरे के बा सांफ के भोजन को मिश्रु संग्रह करके न रखे
 यदि रखेगा तो मधु माखियों की नाई उस के साथही नष्ट हो
 जावेगा ॥ १८ ॥

त्यागी होकर लकड़ी की स्त्री की मूर्ति को पैरसे भी नहीं छूये
 यदि छूयेगा तो जैसे जंगल में हाथी की संगसे हाथी बंध जाता है
 तैसे बंध जावेगा ॥ १९ ॥

जानी पुरुष अपने आत्मा के मृग्यु रूप स्त्री को कभी भी प्राप्त
 न होये यदि ग्रहण करेगा तो बिलिष्ट पुरुष उसको मारने जैसा
 एक हाथी को हाथी के वास्ते बहुत हाथी मारते हैं तैसे ॥ २० ॥

जोभी पुरुषों का दुःख से पैदा किया जो धन सो न देने को
 होता है न मोगने को होता है उस धनको कोई दूसरा ही मोगता
 है जो कि उस के छिपाये हुये धनको भी जानने वाला है जैसे
 कि मधु माखियों के छाता को टोड़ने वाला खेजाता है यइ मधुहा
 का कार्य देका है ॥ २१ ॥

बड़े पुःकों से संसारी अपने घरके मोग के लिये जिस
 मज्जादि पदार्थ को रखते हैं गृहस्थों के पहिले ही उस पदार्थ
 को सम्भासी यति पहिले ही मोगलेता है जैसे कि मधुहा मधु
 हरण करता है तैसे वह बात भी मधुहा से सीखी है ॥ २२ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाष्यटीपिका ।

हरिणाच्छिन्नमाह । ग्राम्येति । भगवद्भोक्तुं तु शृणुयादेव मृग-
 योर्लुब्धकस्य ॥ १७ ॥

हरिणाशब्दादिव हरिणीसुत ऋष्यशृङ्गाऽपि गुरुहस्तस्य
 इत्याह । नृत्येति । वश्यो बभूवति शेषः ॥ १८ ॥

रसासक्तिनाशहेतुरिति मीनाच्छिन्नमित्याह । जिह्वेति ।
 अतिप्रमाथिन्या अतिबोभिकया दुर्भयया ऋच्छति प्रामोति
 घाडशिरामिषाक्षितैर्लोहकगटकेः ॥ १९ ॥

तुजं बलमुपपादयति । इन्द्रियाणि विहायाम् । अयं भाषः यथा-
 हारस्यज्यते तद्योग्येन्द्रियजयः केवलं भवति रसनेन्द्रियस्तु वर्धते
 यदि तु भुज्यते तर्हि पुनश्च रसासक्त्या सर्वेन्द्रियक्षोभः स्यात्
 अतो रसासक्तिं परित्यज्योपयनञ्जानेति प्राणहृत्त्येव सन्तु-
 स्येदित्यत्रोक्तमपि रसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनायोक्तवत् इति
 विशेषः ॥ २०-२१ ॥

पिङ्गलाया नैराश्यं शिञ्जितमिति वक्तुं तदावधानमाह ।
 पिङ्गलेत्यादिना । मे मया शिञ्जितम् ॥ २२ ॥

स्वरिणी कामचारिणी सङ्कृतं रतिरूपानि ॥ २३ ॥
 तान्वित्तवतः सधनानतएव शुल्कदाभूत्पुत्रान् कामतान्
 सूरताहान् ॥ २४ ॥

भीराभारमण्डासगोस्वामिभिरचिता
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

विषयग्रामं सेवन्ते इति ग्राह्या विषयिण्युक्तेषां गीतं न शृणु-
यादिति विशेषणस्य व्यावर्तकत्वाद्भगवद्गीतं तु शृणुयाद्वात-
व्याख्यातं तदुक्तं पादौ “ग्राह्याणो वासुदेवाख्यां गायमानोऽन्तिनां
परम् । हरेः साक्षात्प्राप्नोति रुद्रगानाधिकं भवे” इति ॥ १७ ॥

आस्याणि इन्द्रियप्रामाद्व्याणि ॥ १८ ॥

मृत्युं संसारम् असती वहिमुंस्त्रा बुद्धिपंश्य स तथा ॥ १६ ॥

आश्विति उद्यमं विनैवेत्यर्थः । रस्नन्तु वज्रयित्वात्यन्तः । ननु
रस्नन्निन्द्रियजयः कथं स्यादित्यपेक्षायां पथस्यायं भावः
इति ॥ २० ॥

रभे जिने सति सर्वं जितमिति रसनेन्द्रियजयेत् सधेन्द्रिय-
जये योग्यत्वात् भूतवर्जिद्वैशः ॥ २१ ॥

तदाख्यानं पिङ्गखाख्यानं ज्ञानप्रकरणोऽप्यस्मिन् प्रसङ्गात्
परमभक्तिमपि दर्शयति । पिङ्गखेति ॥ २२ ॥

उत्तमं रूपं विभ्रती सती काष्ठे सन्ध्यायां बहिर्द्वारि
स्थिताभूत् ॥ २३ ॥

हे पुरुषर्षभेति तस्याः दुराशया माश्वर्षेफलत्वाभिप्रा-
येण ॥ २४ ॥

भूमिद्वारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हरिणाच्छिन्नशरीरमाह। प्रस्यगीतमिती। कचित्कदाचिदपि प्रास्य-
गीतं न शृणुयात् मृगयोऽलुंघ्यकस्य गीतेन मोहिताद्धरिणाद्वा-
स्यगीतं न शृणुयादिति मां वृत्तिं शिञ्चेत् हरिणा। हि मृगः
षोर्गीतमोहितस्तेन गृहीतो नश्यति तद्व्यतिप्रस्यगीतं शृण्व-
अस्येद्वत्स्तेन शृणुयादित्यर्थः। प्रास्येत्युक्तं भगवद्गीते तु शृणुयाद्व-
त्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

हरिणाशब्देन हरिणस्युत्प्लुतशृङ्गशृङ्गोऽपि विवाचिनः अत एव
सोऽपि गुरुरित्यभिप्रेत्याह नृत्येति। मृगीसुतः शृङ्गशृङ्गः प्राप्ते भवानि
प्राप्त्यागं योषितां नृत्यानि वादित्राणि मृदङ्गादिध्वनयन्तान्
गीतानि च जुषन् सेनमानः पश्यन् शृण्वन्नेति यावत् आसौ योषित
क्रीडतकः क्रीडासाधनं पश्यन्नाभवदिति शेषः अतस्तां नि जुषे-
तेति भावः ॥ १८ ॥

रभनासक्तिर्नाशहेतुरिति मीनाच्छिद्यन्तीति स्यात् । जिह्वेति
अतिप्रमाथस्या बुज्यया जिह्वया करणभूतया रसे तद्विषये विमो-
हितः सतएवासमृद्धिं बुंक्षुं मृत्मुच्छति प्राप्नोति यथामिषवृद्धिर्वि-
मोहिता मीना वाडेशरामपक्षितेजोदकपटके विनश्यति
तद्वत् ॥ १६ ॥

जिह्वायाः प्रमाथित्वमुपपादयति द्वाक्षयाम् । इन्द्रियाणीति ।
मनीषिणः बुद्धिमन्तः इन्द्रियजयेच्छतः तावन्निहारा इन्द्रियाणां
वर्जयित्वा तु रमन् रमन्तेन्द्रियव्यतिरिक्तानीत्यर्थः । आशु जयन्ति
रमन्तेन्द्रियव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि निराहारमात्रेणैव जेतुं शक्यानि तेन
तत्पाटवाद्भ्रमन्तः न तेन जेतुं शक्यं प्रत्युत निराहारेण
रमन्तेन्द्रियवृत्तेरेवापादनादिति भावः । तदाह तन्निरमन्स्य वञ्ज्यं
इति तद्वसन निरमन्स्य निराहारस्य वञ्ज्यं इति ॥ २० ॥

प्राज्ञा रसनमजितमिवरागित जितान्बेवेद्यत प्राह । ताव-
दिति । विजितान्पयानि रसनव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि येन तथा-
भूतोऽपि यावद्वसनं न जयत्तावज्जितेन्द्रियो न ह्योदेव रसे
रसनेन्द्रिये जिते सति तु सर्वमिन्द्रियं जितप्राप्तेर्बेवेद्यः ॥२१॥

पिङ्गलाया नैराश्यं शिक्षितामिति वक्तुं तदाख्यानमाचष्टे
पिङ्गलाभ्यां दत्ता यावदध्यायस्तमाप्तिं विदेहनगरे मिथिलापुरे तस्याः
पिङ्गलातः मे मया शिक्षितं किञ्चिदस्ति तन्निबोध शृणु हे नृप-
नन्दन ! यक्षो ॥ २२ ॥

सेति । सा पिङ्गवा श्रैरिणी संकेत इति कामचरिणी सङ्केत
रतिशयोक्तं सङ्कुतमिति पाठे अथ आद्यजन्तः सङ्कुतमिति यावत्
उपनेष्यती'खल्लगाहेत्वोः' इति शत्रन्तादुगित्वस्यो ऊँप् उपनेतुमि-
त्यर्थः । यत्रा एतावद्धनं यो दास्यति तेनैव संगमिष्यामीत्येवं विधि
संकेतमुपनेष्यती प्राप्तवतीति यावत् उत्तमं खल्लङ्कनं रूपं विभ्राणा
काखे खसंकेतकाखे गृहद्वारे स्वगृहद्वारे अभ्युत्थस्यौ ॥ २३ ॥

मागं इति । इ पुरुषर्षभ ! तान् पुरुषान् विसृजतः सधनानपि
 शुल्कदान् मूल्यदानानि न मेने नामन्यत तैः सह न रेम इत्यर्थः । कुतः
 यतः साधेकामुक्ता तैः प्रतिज्ञातार्थाद्व्यधिकवित्तकामकां ॥ २४ ॥

धामद्विजयध्वजतीयंकृतपद्मनाभली ।

हरिणाच्छ्रौत्रेन्द्रियजयो खण्ड इत्याह । ग्राम्येति । ग्रहं वनखरो
यतिग्राम्याणां गीतं वचनं न शृणुयदिति ममर्थे हरिणात्
शिक्षे कीदृशात् मृगयोगीतमोहित्वेन वखात् ॥ १७ ॥

प्राग्यगीतभषणो का हानिरिति तत्राह । नृत्येति । क्रीडनकान्धः
क्रीडासाधनवदन्धः ॥ १८ ॥

मत्स्याजिज्ञेह्ययजयप्रकारं कथयति । जिह्वयेति । मतमृद्धिर-
तरवस्तुः ॥ १६ ॥

रसजयो दुष्परिहर इत्युपपादयति । इन्द्रियाणीति । रसतं
रसतेन्द्रियम् असौ रसना इव स्त्रविषये वर्धते ॥ २० ॥

जिह्वेन्द्रियजय एवेन्द्रियजयो नान्य इत्याह । तावदिति । रसो
रागः “रसो रागे विषे धीर्ये” इति यादवः ॥ २१ ॥

पिङ्गलाया वैराग्यमुपशिक्षितमिति वक्तुमुपक्रमते । पिङ्ग-
लेति ॥ २२ ॥

सैकदा सङ्केते वित्तसमये कान्तमुपेत्यती आत्मसमीपं
प्रापयन्ती गृहद्वार्यभूदित्यन्वयः ॥ २३ ॥

मार्ग आगच्छतः पुरुषांश्चक्षुः तान् पुरुषान् विसृजतः
शल्कदान् कास्तान् मेमे ॥ २४ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धेः ।

रमे जिने सदि सर्वे जितमिति तादृश्य तद्वत् योग्यावाप्त
भूतवर्णितः ॥ २१ ॥

ज्ञानप्रकरणोऽप्यस्मिन् प्रसङ्गात्परमभक्तिमपि दर्शयति। पिङ्गला-
नामेति ॥ २२-३० ॥

आगतेष्वपयातेषु सा सङ्केतोपजीविनी ।

अप्यन्यो वित्तवान् कोऽपि मामुपैष्यति भूरिवः ॥ २५ ॥

शवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा हार्यवलम्बती ।

निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥ २६ ॥

तस्या वित्ताशया शुष्यदृक्काया दीनचेतसः ।

निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥ २७ ॥

भीमश्चिन्तायन्त्रकवर्तिकुनसारायेंद्रीशनी ।

प्राकृतगाममाधुर्यसकिरणयेंदुरिति हरिणाच्छित्तमाह ।
प्राग्गीतमिति । तेन भगवद्गीतं शृणुयादेव ॥ १७ ॥

प्राग्गीतासकेदहाहरणमाह । नृत्येति ॥ १८ ॥

प्राकृतसालसकिरणयेंदुरिति मीनाच्छित्तमाह । जिह्वेति-
बहिरोरामिषक्षितैः ॥ १९ ॥

तदेनं रूपगन्धस्पर्शचक्षुरसैः पञ्चमिषिष्यैः पतङ्गमधुकर-
नञ्जहारणमीनाः पञ्च मोहिताः इताः तदुक्तम्—

पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीना इताः पञ्चमिषे पञ्च ।

एकः प्रमादी स कथं न हृष्यते यः सन्ने पञ्चमिषे पञ्चति ॥

किंवाग्नेन्द्रियाणां वृत्तिप्रदं रसनेन्द्रियमेतान्येकारित्यनन्तरस्य
जब प्रवर्तनं कुर्वन्तित्याह । इन्द्रियाणीति द्वाऽयम् । अयम्मानः
बघाहारणयते तद्योगेन्द्रियजयः केवलं भवति रसनेन्द्रियस्तु
वर्तते यदि तु भुज्यते तर्हि पुनश्च रसामत्ता भवेन्द्रिययोगः
स्वात्स्म्यात्तया रसनेन्द्रियं तत्रैव यथा तदनुत्पत्तिगन्धस्पर्शोन्द्रि-
याणि जितानि श्रुत्यादौ रसनेन्द्रियं जन्तु रसनेभ्यः
परिमितमहाप्रसादमात्रमोजनेन या रसनावर्तिषागिन्द्रियेण भग-
वदुक्तनामकीर्तनरसाकाशाया भवेत् यदुक्तम्—

रसज्जै रसोऽप्यस्व परं हृष्टा निवर्त्तन् इति ॥ २० ॥ २१ ॥

पिङ्गवाया नेराहं शिखिमिति तदुपाख्यानमाह । पिङ्गवेति ॥ २२ ॥

सङ्केतं रतिस्थाने वपनेष्यती स्नसमीपमानेष्यन्ती आनेष्टु-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

शुक्लदाम् मूर्ध्नि हरवा सुस्तग्राहिणः ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमच्छुक्लदेवदुतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिणाच्छित्तमाह । प्राग्गीतः । नृत्योल्लङ्घकस्य ॥ १७ ॥

प्राग्गीतभययोऽनर्थं वक्ष्यति । नृत्यात् । नृचः सन् कीडन-
को बभूवेति शेषः ॥ १८ ॥

मीनाच्छित्तमाह । जिह्वेति । अतिप्रमाथिन्या अत्यन्ततो
मनःक्षोभिकया बहिषेः आमिषादिक्षितैर्बहुकयटकैः ॥ १९ ॥

जिह्वायाः मनःक्षोभकत्वमुपपादयतीन्द्रियाणीति द्वाऽयम् ।
॥ २०—२१ ॥

पिङ्गवातः शिखिं वक्तुं तदाख्यानमाह । पिङ्गवेत्यादिना ॥ २२ ॥
॥ २३—२४—२५ ॥

भाषा टीका ।

बनमें रहने वाले बनि को कामियों के भाषा के गीतों को नहीं
सुनना चाहिये भगवान् के गीतों को तो सुनना चाहिये इस
बात को व्याख्य के गीत सुनके मोहित हुए बधन में पड़े
हरिणा से भीखना चाहिये ॥ १७ ॥

प्राग्गीत स्त्रियों के गीत वाजा नृत्य इतको भेषन नहीं
करे इनके भेषन से मृगी सुन ऋष्य शृंग मुनि भी इन
स्त्रियों के वष्य होगे ॥ १८ ॥

मनको बड़े भेयन करने वाली जीमके मारे मनुष्य रसों
में मोहित होजाता है सो बुद्धि मृग्य को प्राप्त होता है
जैसे कि वशी में खाने को मुख खगाने से मछड़ी मरजाती
है वह बात मछड़ी से सिखी है ॥ १९ ॥

जो बुद्धिमान् पुरुष विषयों को भोग नहीं देते हैं सो
इन्द्रियों को जीत लेते हैं एक रसना जीम इन्द्रिय तो नहीं
बन्ध होती है वह तो आहार नहीं मिखन से और
बढती है ॥ २० ॥

जिस पुरुष ने सब इन्द्रिय जीत भी लिये हों तो भी
जब तक रसना इन्द्रिय को नहीं जीतता है तब तक जिने-
न्द्रिय नहीं होसकेगा रसके जीतने से जानों सब ही जीत
लिया ॥ २१ ॥

पूरे काष्ठ में विदेह नगर मिथिला में एक पिगवानाम की
वेष्टा थी है नृपतदन वदुजा ! उससे मैंने कुछ सीखा है
तिस को आपभक्षण करो ॥ २२ ॥

यह व्यभिचारिणी एक दिन अपने मैथुन स्थान में कोई
पुरुषों को लेजाये के वास्ते सुन्दर रूप बनाकर रात के
वखत दरगाज में खड़ी होरही थी ॥ २३ ॥

हैं पुरुषभट्ट ! मार्ग में माने हुए पुरुषों को जिसको
देखे तिसका धन देने वाला होगा धन होगा इस प्रकार
से धन की कामना से यह गैरा पनि होजाये ऐसे आशा
करती रही ॥ २४ ॥

भीमश्चिन्तायन्त्रकवर्तिकुनसारायेंद्रीपका ।

अविः सम्भाषनायाम् अन्याऽपि मामुपैष्यत्येवं दुराशयेषु-
त्तरेणान्यथः ॥ २५ ॥

प्राग्गीतस्त्वमाना पुनः प्रविशती पुनर्निर्गच्छन्ती एव श्रुयन्ती
निशीथमभिराम प्राप ॥ २६ ॥

तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं शृणु यथा मम ।
निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ॥ २८ ॥
न ह्यङ्गाजातनिर्वेदो देहबन्धं जिहासति ।
यथा विज्ञानरहितो मनुजो ममतां नृप ! ॥ २९ ॥
पिक्कलावाच ॥

अहो मे मोहविततिं पश्यताविजितात्मनः ।
या कान्तादसतः कामं कामये येन बालिशः ॥ ३० ॥
सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ।
अकामदं दुःखभयाभिशोकमोहप्रदं तुच्छमहे भजेऽङ्गा ॥ ३१ ॥
अहो मयाऽऽत्मा परितापितो वृथा साङ्केत्यवृत्त्याऽतिविगर्ह्यवर्तया ।
स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनुशोच्यात् कृतिन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

निर्वेदोऽखण्डबुद्धिः चित्ताचित्तैव हेतुस्य सः ॥ २७ ॥
यथा यथावत् मम मत्तः शृणु ननु किनिर्विण्णयाया
गीतभवणेन तत्राऽऽह हि यस्मात्पुरुषस्याऽऽशापाशानां निर्वे-
दोऽभियथा तथा ज्ञेया ॥ २८ ॥
तत्र हेतुः । नहीति । अङ्ग हेराजन् ! ॥ २९ ॥
अविजितात्मनः हेतुः याऽहं बालिशः विवेकशून्यः कुतः
केन कारणेनासतस्तुच्छान्नराकामं कामये ॥ ३० ॥
बालिशस्य प्रपञ्चयति । सन्तमिति शत्रुभिः । समीपे सन्तमस्त-
र्वाभिस्तात् इममपरोक्षमीश्वरम् ॥ ३१ ॥
अतिविगर्हाऽतिनिन्द्या वा चार्ता जीविका तथा कुतः
सांकेत्येन या वृत्तिस्तथा बहुश्रीहिणा अविशेषणं वा परितापं प्रपञ्च-
यति । स्त्रैणादिति । स्त्रैणस्पष्टादय चार्थतृषो लुब्धादत्त एवानुशो-
क्यान्तराद्याऽहं वित्तं रतिं चेच्छती मया वृथाऽऽत्मा परितापितः केन
चित्तमिच्छती तेन नरेण कृतिन स्वयं विकृतिनाऽऽत्मना
देहेन ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमहासगोखामिविरचितः
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

आगतेष्विति युग्मकम् एवं कुर्वतीति व्याख्यानाभिगच्छन्ती
प्रविशतीति शत्रुस्त एव पाठः ॥ २५ ॥ २६ ॥
अखं बुद्धिः स्वावहृषा विषयेषु हेतुस्तुद्धिः परम इति शौक-
कनिर्वेदव्यावृत्तिः तत्र हेतुः सुखावह इति सुखं श्रीकृष्णविषय-
कानुशासनान्तरम् आवहति प्रापयतीति तथा चित्ताचित्तैव हेतु-
स्येत्यापातशोभायमेव तस्य पूर्वसंस्कारहेतुकत्वात् ॥ २७ ॥
तस्या इत्यर्थः तस्या इति सम्बन्धसामान्यविषयस्य वृष्टी
तयैत्यर्थः आशापाशानामिति 'अभिधाऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः'

इत्यत्र रागशब्दोक्ता या आशास्ता एव पाशाः पाशवद्वन्ध-
कास्तेषां निर्वेदोऽस्मिरिति धर्मलुप्ता तत्र हेतुत्वे ॥ २८ ॥ २९ ॥

बाहं बालिशः तस्या अविजितात्मनो मे मोहविततिं यूयं
पश्यत येन बालिशत्वेन हेतुनाऽसतः कान्तादहं कामं कामये
इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

अविजितात्रेयकृपादृष्टिप्रमावेण भट्टति पूर्वसंस्कारोद्भावेता-
दयं तद्राक्यं सन्तमित्यादि । अन्तर्यामित्वात् समीप
एव सन्तं ननु दूरं तत्रापि परमसुन्दरत्वेन रमणं प्रष्टुं तत्रापि
रतिसुखदं सैरिभ्यादिभ्य इव भूषणादिवित्तप्रदञ्च तत्रापि नित्य-
मकालकलितं तत्रापि मम परोक्षं स्वयं प्रकाशत्वात्तु परोक्षं
तथाभूतमीश्वरं विहाय अकामदं यथार्थसुखाप्रदं प्रत्युत दुःखादि-
प्रदं तत्र हेतुस्तुच्छं तादृशमबाहं भजे इति बालिशत्व-
प्रपञ्चः ॥ ३१ ॥

साङ्केत्येन सङ्केतीकृतेन रतिसुखेन वा वृत्तिवर्तनं तथा
हेतुना वा विनिन्द्या जीविका तथेति व्यधिकरणे तृतीयेति
बहुश्रीहिणेति अतिविगर्हा चार्ता जीविका यस्यास्तथा मयेति
सामानाधिकरण्यभूतेन नरेण मूर्खं नीतेन स्वयं विकृतिन
मूर्खं चित्तादिकं गृहीत्वा दत्तेन ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चीयम् ।

अर्थतृषः अर्थतृष्यायुक्तात् वित्तं रतिसुखहेतुं वित्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारविजयसंग्रहमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यमागतेषु सर्वेषु पुरुषेष्वपयातेषु प्रत्याववनाद्गतेषु तस्मै सा
पिङ्गला सङ्केतोपजीविका सङ्केतेनैव उपजीवतीति तथा हेतुग-
र्भमिदमतः अपिः सम्भाषनायां भूरिददातीति तथा अखं-

श्रीमद्गीतराजवाचस्पत्यैकतभागवतचम्पूचरित्रका ।

तानुरूपविषयः कोऽपि पूर्व सङ्केतितः तदन्वो वा काश्चिन्मासुपै-
ष्यति ॥ २५ ॥

इत्येवं विधः बुद्ध आशयोऽभिप्रायः तेन स्वस्ता निद्रा
वस्थाः सा ह्यर्थवलयमाना पुनः पुनः प्रविशतीति निर्गच्छती
च निशीथमधरात्रं प्राप ॥ २६ ॥

तस्या इति । शुष्यद्रुक् बहनें यस्या दीनमभास्वरं चेता यस्याः
तस्याः पिङ्गलायाः परमः सुखावहश्चिन्ताहेतुर्वक्ष्यमाणविचारहेतुश्च
निर्वेदः परितोषो जडे जातः यद्वा चिन्ताऽर्थाचिन्ता हेतुयस्य
सः ॥ २७ ॥

तदेति तदा निर्वेदशयां निर्विशेषचित्तावास्तव्या गीतं यथावत्
मम मत्तः शृणु ननु निर्विशेषचित्तायाः किं गीतभवशेतेत्यत आह ।
निर्वेद इति । हि यस्मात्पुरुषस्याशापाशानां निर्वेदो यथासिः
सङ्कतया सङ्कतच्छेदनासामित्यर्थः ॥ २८ ॥

एतदेव हि व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । नहीति । अङ्ग
हे बहो ! न जातो निर्वेदो यस्य सः देहशब्दस्तदनुर्वाच्यता-
मप्युपलक्षणार्थः देहवशं देहतदनुवन्धिष्वनुवन्धमाश्रय ॥ २९ ॥

तर्हि तद्गीतं भाष्येभ्यस्त आह । अहो इति । अविजित आत्मा
मनो वया तस्याः हेतुगर्भमिदं मे मम मोहयितति मोहनि-
स्तारं तामेव दर्शयितुमात्मानं विशिनष्टि।येति । याहं येन मोहनास-
तस्तुच्छात्कामं कामयेऽतोऽहं चालिशा निर्वेकशून्या ॥ ३० ॥

वाञ्छितार्थं प्रपञ्चयति । सन्तमिति चतुर्भिः । समीपे हृदय एव
सन्तं वसन्तं तथाप्यपुरुषांशतां व्युद्वेक्यति रमणमिति रमणं कार्त्तं
गिरितिशयप्रीतिविषयमित्यर्थः । तस्यैवेच्छाविषयत्वात् ननु विनायां
हि तद्विषयप्रीतो तस्य तद्विषयत्वं भवेत्तु कुत इत्यतो विदितमिदं
रतिप्रदमिति । रतिरनुरागः प्रीतिरिति यावत् प्रयच्छतीति तथा ते
स्वार्थविषयप्रीत्यावहमित्यर्थः । नन्वेककामार्थमिच्छाविषयताः किं
तद्विषयप्रीत्येवाशुक्रं विदितमिदं । मितप्रदमिति । निवृत्तशब्दः
कामादेरप्युपलक्षकः अर्थिनां धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयप्रदमित्यर्थः ।
नित्यमुक्तविषयेन यावदात्मानुवन्धनममुं भगवन्तं विहाय तद्वि-
परीनं तुच्छं नरमहं भजे भजामि वैपरीत्यं व्यञ्जयितुं विशि-
नष्टि । अकाममिति । कामशब्दो धर्मादीनामुपलक्षकः प्रत्युत
तुःखमवादिप्रदम आधिमानमितकं तुःखम इममिति पाठो मित्वा-
लिखितमगवर्धितमादशानकृतसन्निहितनिर्देशः ॥ ३१ ॥

अहो इति अतिनिगह्यो वात्तां देहधाराणात्मिका यतः तथा सांकेत्य
या वृत्तिस्तथा वृत्त्या व्यर्थमात्मा मनः देहो या परितोषितः
परितोषं प्रापितः परितोषं प्रपञ्चयति स्त्रियादिति स्त्रील्लभ्यता इत्येतुषः
अर्थतुष्यायुक्तादतएवानुशोच्योपपत्त्याहं रतिं जितं च
कीर्तेन तेन नरेण कीर्तितारमना देहेनेच्छती कामयमाना
आसमिति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भजयजुर्जतीयेकतपद्वरतावली ।

अस्मादन्वो भूरिवो बहुव्रजवदः स्यादिति मत्वा ॥ २५—२६ ॥

विद्याया विद्यातिनृपया चिन्तायाश्चेदने इतिः शस्त्रम् ॥ २७ ॥

यथा गीतं तथा मम सकाशाच्छृणु भोतस्वरवे हेतुमाह । निर्वेद
इति । यथा निशिनोऽसिः पाशानां छेदने हेतुर्विहितः तथा
निर्वेदस्तुष्ट्याश्चक्षुषापाशानां हि यस्मात्तस्मात् ॥ २८ ॥

अत्रापि हेतुस्वरमाह । नहीति ॥ २९ ॥

चित्तिनिर्विस्तारः वाञ्छिता येन तस्मात् ॥ ३० ॥

कथं वाञ्छितोपपत्त्याह । सन्तमिति । तिर्यमविनाशिनम् ॥ ३१ ॥

आत्मा मनः अतिगह्यो वातां किंवदन्ती यस्याः सा तथा तथा
मेकेनय भावः सांकेत्यं द्रव्यं तेन वृत्तिराजीविका तथा
यथाहं वित्तमुद्दिश्य आत्मना देहेन भगवत्पुत्रा विषयतुष्याया
अनुशोचयान् स्त्रियाल्लभ्या कीर्त्तया रतिमिच्छन्त्यासं तथेति
शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भजयजुर्जतीयेकतपद्वरतावली ।

निर्वेदेन भूतिनि पूर्वोक्तसंस्कारोद्वाकाङ्क्षितात्रेयकृपाप्रभा-
वेण तादृशरूपैर्लैवां सन्तं समीप इत्यादिवाक्यं रतिप्रदं प्रीति-
विशेषक्य च वातारं सौरिण्यादिभ्य इव वित्तप्रदं सर्वकाम-
प्रदं च ॥ ३१—३४ ॥

श्रीमद्भजयजुर्जतीयेकतपद्वरतावली ।

निशीथमधरात्रं प्राप ॥ २६ ॥

चित्तिचित्तैव हेतुयस्य सः ॥ २७ ॥

यथा मम यथावत्तः आशा एव समावृत्त्यस्य पाशाः
क्युक्तासां छेदने निर्वेद एव अभिर्भवेत् ॥ २८ ॥

तस्यावश्योपादेयत्वमाह । नहीति ॥ २९ ॥

कामं कन्दर्पं कामये येन कामेन हेतुना अहं वाञ्छिता
मूढा ॥ ३० ॥

समीपे ममान्तर्हृदये एव सन्तं रमणमिति इममेव कथ-
महं न रमणमिति भावः । रतिप्रदमिति अयमेव कथं मां न
रमयत् किमर्थेन पापिष्ठपुरुषेणेति भावः । वित्तप्रदमिति मह-
त्तरात्तुष्टेऽयं वित्तमपि प्रचुरं दाप्यन्त्येति भावः । अकामद काम-
पूर्णं दातुमसमर्थं भगवन्त्यादृशी मानिरव्यास्तदा तस्यां रत्नश्यां
तवङ्गणे सदृच्छयागतशयितस्य भीक्षुतात्रेयस्य कृपाभराद्भू-
दिति प्राशः ॥ ३१ ॥

या अहं कीर्तेन विकीर्तितारमना स्त्रवेहेन स्त्रियात् स्त्रील्लभ्यता-
ल्लभ्या रतिञ्च इच्छन्ती अभूत् यद्वा नरेण कीर्तो य आत्मा
महेहस्तेन ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिच्छास्तप्रदीपः ।

निशीथमधरात्रं प्राप ॥ २६ ॥ २७ ॥

यथा पुरुषस्य बन्धनानां भेदकोऽमिक्तयाशापाशानां भेदकं
निर्वेदकारणं तस्याः गीतं यथावत् मत्तः शृणु ॥ २८ ॥ २९ ॥

चालिशा निर्वेकशून्या ॥ ३० ॥

वाञ्छितार्थमेवाह । सन्तमिति चतुर्भिः । समीपे सन्तमन्तर्हृदि-
याम् इमं बुद्धिमेककामादिना ज्ञातम् ॥ ३१ ॥

यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनङ्गम् ।
 क्षग्नवद्धारमगारमेतद्विगमूत्रपूर्णं मदुपैति काऽन्या ॥ ३३ ॥
 विदेहानां पुर ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः ।
 याऽन्यमिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ॥ ३४ ॥
 सुहृत्प्रपुत्रमो नाथ आत्मा चायं हरिरिणाम् ।
 तं विक्रीयाऽऽत्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥ ३५ ॥
 कियत्प्रियन्ते व्यभजन कामा ये कामदा नराः ।
 आद्यन्तवन्तो भार्याया देवा वा कालविद्रुताः ॥ ३६ ॥
 नूनं मे भगवान् प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ।
 निर्वेदोऽयं दुःशाया यन्मे जातः सुखावहः ॥ ३७ ॥
 मैवं स्युर्मन्दभार्यायाः क्लृप्ता निर्वेदहेतवः ।
 येनानुश्रव्यं निर्हत्य पुरुषः शममृच्छति ॥ ३८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतमिच्छाप्रदीपः ।

अहो मया वृथैवार्मा देहः परित्यापितः कथं भूतया लङ्घने
 रतिस्थाने मया स्वाङ्कुरा वृत्तिवर्तेन यस्यास्तया अत एवातिथि-
 गच्छां गतो वृत्तिवर्त्यास्तया याहमर्थतुल्यः काण्डव्यात् स्त्रीभ्य-
 टात् अत एवानुभवात् निश्चयतयानुचिन्त्यात् धितं रतिमिन्द्र-
 वशीति च तेन खेद्येन क्रान्तेन स्वयं धिक्कृतेनारमना देह-
 वृत्तौ ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

पुरुषों के संकेत से जीविका करने वाली वह पिगला
 जाने जाने वाली पुरुषों को देखकर इससे दुसरा कोई हम
 को बहुत धन देने वाला आश्रय तो मला हागा ऐसे निवार
 ती थी ॥ २५ ॥

ऐसी खोटी भाषा में उसकी निद्रा मारी गई दरगाज
 में ही रह गई कभी भीतर जाये कभी बाहर जाये ऐसी
 ही आधीरात उसको मार गई ॥ २६ ॥

उसके धन की भाषा से मुख सुन्न गया मन उसका
 दुखी होगया तब चिन्ता के हान से पीछे का सुख देने
 वाला परम वैराग्य उत्पन्न हुआ ॥ २७ ॥

वैराग्य चित्त होने वाली उस भेद का जैसा गीत है
 सो मेरे से आप सुनो क्योंकि निर्वेद जो है सो पुरुषों के
 भाषा रूखी पाशों के फाटने को तरवार सरीका
 होता है ॥ २८ ॥

हे भूप ! जो पिछान रहित पुरुष है सो ममता को नहीं
 छोड़ता है शी से विना निर्वेद के भवे देह बंधन को छोड़ना
 नहीं चाहता है ॥ २९ ॥

पिङ्गला उवाच ।

अहो मे वडी अजितेन्द्रिय हू मेरे मोहके विस्तार को देखो
 जित मे मूत्रों ने उम्मी मोहके बस होकर असरकांत से धन
 तथा सुख की कामना करी है ॥ ३० ॥

जो मर्दा काष्ठ पास में रहने वाले रति के देने वाले धन
 देने वाले इन नित्य रमण परमात्मा को छोड़कर किसी
 कामना को नहीं देने वाले तुल्य भय शोक माधि मनकी
 चिन्ता मोह इनके देने वाले तुच्छ संसारी मनुष्य को मैं
 सेवता हू सो मैं बडी अज्ञानिनी हू ॥ ३१ ॥

अहो मैने आज तक अपने शरीर मन को स्वयं ही
 संतपित किया संकेत वृत्ति से अति खोटी मैथुन की बात
 से भी स्वयं की तुल्य वाला शोकने योग्य स्त्री लपट ऐसे
 पुरुष को अपने शरीर को बेचकर मैने रति की इच्छा करी
 है और धन की चाहना करी है सो मे वडी मंद भागि-
 नी हू ॥ ३२ ॥

भीषरखामिहृतमाचार्यदीपिका ।

अहो भिक्षुमां बाहमनिषीमन्मिनं भजामीत्याह । यदिति-
 भंशो नाम स्थूणासु निहितस्त्रियेकं वेणुः भेदवास्तस्मिन्नु-
 मयतो निहितो वेणुवः दक्षिणमिरेव निर्मिता वंशादयो वस्मिन्
 तत् तत्र पृष्ठ दीर्घमस्थि तत् स वंशः पार्श्वस्थीनि भेदवानि
 स्थूणा हस्तपादास्थीनि तथा त्वचा रोमभिनंशेष पिनङ्गं जादितं
 तथापि क्षरन्ति नय द्वाराणि यस्मिन् तत् एवभूतागारकं
 नरशरीरमेतत् मन्मत्तोऽन्या का वा काण्डवुद्ध्या उपैति
 भवते ॥ ३३ ॥

सत्प्रज्ञो सत्पाम्पहो मम मोह इत्याह । विदेहानामिति ।
 याहमसती अच्युतादयं कामं भोगमिच्छती सा ॥ ३४ ॥

तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसङ्गताः ।

त्यक्त्वा दुराशाः शरणं ब्रजामि तमधीश्वरम् ॥ ३६ ॥

सन्तुष्टा श्रद्धायेतद्यथा लाभेन जीवती ।

विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ॥ ४० ॥

भीषरस्त्रामिकृतमावायेदीपिका ।

सा एवं निर्धिग्या सती अतःपरमेयं करिष्यामीत्याह । सुखं विनि । अयमीश्वरः आत्मनैव आत्मानमेव निवेद्य तं विक्रीय विवेकेणा क्रीत्वा अनेनैव सह रमे रमा लक्ष्मीयेया ॥ ३५ ॥

अन्यस्यासेवयत्वं दर्शयति । कियदिति । आद्यस्तपस्तो ये कामा विषयाः कामदा नरा या देवा वा कालकलिता भार्यायाः कियत् प्रियं कृतवन्तो न किञ्चित् भनो नेहामुत्र च तद्व्यतिरिक्तः कोऽपि सेवयोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं निश्चित्य स्वभाष्यमभिनन्दति । नूनमिति । पुष्टा आशा यस्यास्तस्या मे ॥ ३७ ॥

तनु धनावापया किलप्राप्ति कं विष्णाः प्रीतस्तत्राह । मैवमिति । मन्मथाया चेदहं स्यां तर्हीव निवेदहेतवः कलशा न स्युरित्यर्थः । येन निवेदानुबन्धे गृहादिकं निवेद्य परि- त्यज्य ॥ ३८ ॥

अतस्तेन धीनिष्णुनोपकृतं कृतमुपकारं निवेदलक्षणां प्रकृत्येव नरेषु विषयेषु वा सङ्गताः ॥ ३९ ॥

कथं ब्रजसि तदाह । सन्तुष्टा ॥ ४० ॥

भीषारमगाहासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अनिधीमस्तिनमतिकृतमिते वच कुत्सायामित्यस्य रूपं तत्र देहपक्षे त्वगादिभिरुपपादित्यामीयैः ॥ ३३ ॥

अस्मादिति शूरस्यो माक्षादिव निर्देशः अच्युतात् सम्भक्त- स्यापि कालभयनिवारकात् तदुक्तं पाद्ये "न कथयन्ते तु यद्वक्ता महत्यां प्रजयापार्ह । अनोऽच्युतोऽस्त्रिजं लोकं विष्णुरेव न संशय इति ॥ ३४ ॥

आत्मनैव मुख्यभूतेन तथा चारमानमेव निवेद्येति व्याख्याते तमीश्वरं विक्रीय विशेषतः क्रीत्वा मृत्युं नीत्वेत्यर्थः । "अहं भक्त- पराधीनः यद्ये कुर्वन्ति मां भक्त्या भक्तिवशः पुरुष" इत्यादि स्मृतिभूतः ॥ ३५ ॥

अनेनैवेत्यवधारणोक्तमन्यस्याऽनेवत्यममजगीयत्वम् अनो देवा- दीनां कालप्रस्तरेण प्रियं कर्तुमशक्यत्वात् ॥ ३६ ॥

एवमन्यस्यासेवयत्वं दर्शयति । कियदिति । आद्यस्तपस्तो ये कामा कामाः काम्यन्त इति कामा विषयाः कामदाः नराः देवा वा कालकलिताः कियत्प्रियं कृतवन्तो न किञ्चित् इहामुत्र च तद्व्यतिरिक्तः कोऽपि सेवयो नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

मन्मथाया चेदहं स्यामित्यार्थिकार्थत्वादित्यर्थ इत्युक्तं शमं बुद्धेर्भगवन्निष्ठम् ॥ ३८ ॥

[५८]

अतो निष्णोः प्रीतत्वात् तं कृतोपकारम् ॥ ३९ ॥
एतदुपकरणं धृष्टनी विश्वसती आत्मना परमप्रेष्टेन रमणेन कार्त्तनेन ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपदीयम् ।

मत् गतोऽस्या अगारगति पुरुषशरीरं विवर्जितम् अप्र धंश- धारणात्तुमं भंशद्वये श्रूणा च अस्मिन्निर्मिते यस्व तत् अस्मिन्निर्मितवशवद्वयश्रूणाम् अस्मिन्नेव भंश्ये श्रूणाचे- त्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥

अस्मात् स्वकार्त्तत्वं विक्रीय विशेषात् क्रीत्वा ॥ ३५ ॥

भार्याया इतिपद्वचसी ॥ ३६—३८ ॥

उपकृतमुपकारः उपकृतं निवेद्यः ग्राम्यसङ्गताः ग्राम्यविषय- गोचरा दुराशाः ॥ ३९—४० ॥

श्रीमतीरानवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

अहो विकृतं यतोऽतिजुगुप्सितं भजामीत्याह । यदिति । श्रूणाः स्तम्भा धंशो नाम श्रूणास्तु निहितस्तिर्यगेणः भंशस्तस्मिन्- क्षणमनो निहितो भणायः अस्मिन्नेव निर्मिता भंशादयो यस्मिन् तत्र यत्प्रेष्टं दीधेमस्थि स धंशः पादशोष्णीनि यस्याः श्रूणाः पाणिपादास्तीति इति विशेषः तस्या चोष्णा लोभायितेभ्यश्च पितृस्त्वादिनं तथा चरन्ति नव द्वाराणि यस्मिन्नेव भूतागार- रूपं विषमभूषणं भवत्तु शरीरं भगवतोऽस्या का वा स्त्री कार्त्त- बुद्ध्या उपैति प्राप्नोति भजने इति ॥ ३३ ॥

यत एवमनोऽहं योऽस्मिन्नेव इत्येव । निवेदानामिति । भैषि- क्षानां पुरेऽहमेकैव मूढवीर्या इत्युक्तं नूनं तत्र देवतेनात्मानं विशि- नाति । याहमात्मदादात्मपयन्तवशा-याश्च्युतादित्यं कान्त मिच्छती- तान एवास्ती बुष्टा ॥ ३४ ॥

इत्थं निर्धिग्यामहिने निश्चितोति सुहृदित्यादिभिरष्टभिः अयम- च्युतः शरीरिणामात्मातएव प्रेष्टतमः अतिप्रियतमः आत्मा हि निरतिशयप्रियः सुहृदित्येवैति दितकृदित्यर्थः । नाथो नायकश्च अतस्त- मेवात्मानमच्युतमात्मना विक्रीतात्मभयमेकान स्ववशीकृत्य तेनाच्युतेन रमे यथा रमा लक्ष्मीस्तद्वत् ॥ ३५ ॥

अन्यस्यासेवयत्वं दर्शयति । कियदिति । आद्यस्तपस्तो ये कामाः काम्यन्त इति कामा विषयाः कामदाः नराः देवा वा कालकलिताः कियत्प्रियं कृतवन्तो न किञ्चित् इहामुत्र च तद्व्यतिरिक्तः कोऽपि सेवयो नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिराचवाच्यैकतमभागवतचन्द्रिका ।

आत्मनस्तदनुग्रहविषयतां सम्भावयति । नूनमिति । केनापि कर्मणाऽऽज्ञानसुकृतविशेषेण मे मह्यं भगवान् निष्पन्नं प्रीतिः कुतः यद्यस्मात् दुराशाया मे ममायं सुखायहो निर्वेदो जातः तत्प्रसादमन्तरेणोदयो निर्वेदो दुर्लभ इति भावः ॥ ३७ ॥

तदेवाह । मैवमिति । एवमेवं सातं भगवति प्रीतिं सतीत्यर्थः मन्दभाग्याया मम निर्वेदस्य इतः क्लेशाः मास्युन स्युरित्यर्थः किं निर्वेदमात्रेणोत्पन्नं विचिन्तयि । येन निर्वेदेनानुबन्धं देह-गोहादिष्वहंममभिमानरूपं पाशं निहृत्य परिहृत्य पुरुषः शमं शान्तिं मनःप्रसादमृच्छति प्राप्नोति ॥ ३८ ॥

यत्न एवमनस्तेन भगवतोपकृतं निर्वेदमिति शेषः तत्कृतोप-काररूपं निर्वेदमित्यर्थः । शिरसादाय धृत्वा प्राश्यैः सह सङ्गती-क्ता दुराशाश्च त्यक्त्वा प्राश्यसङ्गता इति पाठे प्राश्यविषयगो-चराः दुराशास्त्यक्त्वा तमेवाधीश्वरं भगवन्तं ब्रजामि सेवे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्चैवं वर्तिष्ये इत्यमिसम्भवे । सन्तुष्टेति । भद्वती भद्वं कुर्वती चिकीर्षितविषयस्वरायुक्ता सन्तुष्टा विद्याद्यन्तमप्रयु-क्तास्तोषरहिता यथाहमेन देवाल्लभ्येन जीवन्महामात्मना तेन रमणेन निरतिशयप्रियेणामुना भगवता सह विहरामि वै नूनम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिराचवाच्यैकतमपरवर्तनायकी ।

यद्यर्थं प्राश्यमाकाङ्क्षन्ते तदीदृशं हित्याह । यदिति । त्वत्वा रोमनलैल्लोकं पदं स्थूणाः स्तम्भाः मन्द्या कीदृशी एतदे-हाख्यमगारं गृहमुपैतीत्यन्वयः वंशाः दीर्घंदाविवेशाः घृष्टा वंशप्रोतास्तिरञ्जिनवेणवः स्वरश्चि स्वरश्चि नव द्वाराणि यस्य तत्तथा अनेनान्बकागतानां हेयत्नमुक्तं भवति ॥ ३३ ॥

इतोऽपि हेया इति भावेनाह । विद्वद्भिराचवाच्यैः स्तम्भा-याश्च स्तम्भमिति इत्यर्थः । अतो जगतः अतोऽप्यस्माद्विज्ञादित्यर्थः । अ निर्वेदे पुमान् विष्णोर्विनि बाह्वः यद्वाऽतोऽस्मात्सर्वमनोवृ-त्तिमेरकत्वेन प्रसिद्धात् ॥ ३४ ॥

योऽयं सुहृद्वेष्टानां प्रेष्ठः नायते ऐश्वर्येण चरन्त इति नायः शरीरिणामात्मा नियन्ता च तमात्मना मनसैव विक्री-यानेनाच्युतेन सह इयं पिङ्गला सामास्या वेष्टया न भवति किन्तु विशिष्टास्तरःस्त्रेका अग्नया अस्या नैतादृशी बुद्धिरु-त्पद्येत तदुक्तम्—

भगवद्भार्यताशोभ्याः काश्चिद्वत्सरसः स्त्रियः ॥

रमावशात्कदाचित्स्थुक्तास्त्रेका पिङ्गला भवेत् ।

तद्व्यासां महादोषो भगवद्भर्तृतामृताविति ॥

॥ ३५ ॥

लोकसिद्धकास्तत्यागे लोकविद्युत्तुण्कास्तस्वीकारे अलभ्युद्भि-गोचरकामादात्त्वमनवधार्यं च निमित्तमित्याह । किपीदिति । तेनरा भाषीया मे किपीप्रियं व्यभजन् विभजेयुरित्यन्वयः तर्हि देवाः कास्ताः सन्तीत्यत्राह । देवा इति ॥ ३६ ॥

विश्वम्भविद्विनि भगवति प्रसवे किमनुबन्धमिति भावे-नाह । नूनमिति । नूनमिदानीम् ॥ ३७ ॥

समस्तप्रभूतभगवत्सङ्गिषुया विष्णुः पुनः शब्दादिविषयनिमि-त्तकृशा माभूवन्निति प्रायेवते । मैवमिति । येन निर्वेदेन संसारबन्धं निहृत्य परिहृत्य शमं भगवत्सङ्गिषुया सङ्गिदा-नन्दवत्सङ्गं सर्वविषयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यन्वयः । कुतो माभूवन्निति अतो वाह । येनेति । पुरुषोऽनुबन्धं भगवत्सङ्गि निहृत्य भक्त्य कृत्वा शमं शमलं सुखोपरमं नरकमृच्छतीति एतस्मादिति शेषः ॥ ३८ ॥

तन्निष्ठमाह । तेनेति । तेन हृदिणा उपकृतमनुगृहीतं निर्वेद-शिरसादाय प्राश्यसङ्गता दुराशाः त्यक्त्वा ॥ ३९ ॥

एतद्व्यस्तं भद्वती भद्वानां ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिराचवाच्यैकतमकममन्दमः ।

आत्मना मूढयभूतेन विशेषतः कतिवा ॥ ३५—४० ॥

श्रीमद्भिराचवाच्यैकतमकवर्तिकतस्मारायंदिनी ।

अहो अतिवीर्यसं विद्यागृहमेवाहं गृह्णारसं स्वभोगम-विदमित्याह । यद्गारम अविमिरेव निर्मितो वंशो घृष्टः स्थूणाश्च यस्मिन्स्तत् तत्र पुष्टे दीर्घमस्थि यत् स वंशः पार्श्वो-स्थीनि वंश्यानि हस्तपादास्थीनि स्थूणाः सत् मत्तोऽप्या का उपेति ॥ ३३ ॥

या महमसती अच्युतास्मात् सत्पुण्या आत्मप्रदाव्यन्धं पुरुषं कामं भोगमिच्छन्ती बाह्यमाणा ॥ ३४ ॥

तर्हि किमतः परं चिकीर्षन्तीति चेदेवं करोमीत्येह । सुहृ-दिति । आत्मना स्वदेहेनानेन दत्तं तं विशेषेण कतिवा महं प्राप्तेन तेन प्रेष्ठतमेन सह रमे ॥ ३५ ॥

ये कामा विषयाः ये कामदा वा नराः देवाः ते सर्वे आद्यन्त-वर्तः कालेनैव विद्युताः अतो मायायाः कियत् प्रियं व्यज-जन् कृतवन्तः न किञ्चित् अत इहामुत्र च तद्व्यतिरिक्तः कोऽपि मया न सेव्य इति भावः ॥ ३६ ॥

एवं निश्चित्य स्वभाष्यमभिनन्दति । नूनमिति । केनापि । कर्म-योति भो विरक्तवर्दे ! कृपया अद्य मवङ्ग्यामेव सफलीकुरु भग्नै-वास्त्र शेषं किञ्चिद्भूद्वयं पियं चेति यद्व्यवहारागतं भीदस्ता-त्रेयमुक्त्वा तस्यानसंस्कारमाजंगलेपादिकं सायं काले तया कृतमिति प्राञ्जः ॥ ३७ ॥

ननु धनाप्राप्ता क्लिष्टासि कथंते विष्णुः प्रतिस्तत्राह । मैवमिति । मे यदि मे विष्णुने प्रीतस्तदा मन्दभाग्याया वेष्टयायाः वंशेना निर्वेदेतयो न स्युः येन निर्वेदेन अनुबन्धं गृहादिकं निहृत्य परित्यज्य ॥ ३८ ॥

अतस्तेन विष्णुना उपकृतं कृतमुपकारमिमं निर्वेदव्ययं शिरसा गृहीत्वा प्राश्येव विषयेषु सङ्गताप्यहम् ॥ ३९ ॥

शरणं गता सती कीदृशी भूभूषसीत्यत आह । सन्तुष्टेति । एतत् भद्वती विश्वसती एतदेव किं तत्राह । विहरामिती ॥ ४० ॥

क्षित्वोपक्षममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥ ४३ ॥

ननु ब्रह्मादीन् हित्वा अमुनेवेति काऽयं निवमहनः ॥ ५५ ॥
 संसारेति । मुषितेक्ष्णमपत्तद्विषयकम् ॥ ५६ ॥

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।

यथा सञ्छिद्य कान्ताशां सुखं सुप्वाप पिङ्गला ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाणंदीपिका ।

तर्हि किमात्मप्राप्ताधिना न भजिष्यमि न तत्र संवेतां
निर्विद्य भगवद्भजने प्रवृत्तस्याऽऽत्मन एव समर्थत्वादित्याह ।
आत्मैवेति । यथा एवं जगत्पश्यन्तन्मात्रमस्तः सन्नित्तितादिहा-
मुत्र च भोगान्निर्विद्येन तदा ह्यात्मनैवाऽऽत्मनो गोप्तव्यव्यः
अतः केवलं मेऽहौव भजामीति भावः ॥ ४२ ॥

कान्तस्य तयोऽऽमिच्छावस्ततो जानाम् ॥ ४३ ॥

फलितमाह । आशाहीति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाणंदीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमण्दात्मगोष्ठाभिधिरञ्जिता

दीपिकादीपिनीः टिप्पणी ।

कोऽप्यस्त्रातुमधीश्वरः न कोऽपि तस्माद्व्यवहृती जातुमनी-
श्वरत्वात् पतित्वेन न सङ्गच्छते इत्यमुनेत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

तर्हीत्यादि । शङ्कासमाधानाभासः तत्र आत्मप्राप्ते एवं
काळादिप्रसूने ततश्च तादृशज्ञानान्तरम् अतः आत्मप्राप्तान-
पेक्षत्वात् ॥ ४२ ॥

उपशमं वृद्धेः श्रीकृष्णकान्तैकनिष्ठा रूपं रागं तथा चास्वा-
रागरूपा भक्तिर्नेतुं वैधीति सूचितं साधनानुष्ठानमन्तरं येन
ऽनेन यथा इमेति प्रेममयतृष्णाया एव दर्शितत्वात् रागरूपा-
याश्चेद् वृत्तं "इष्टे स्वारमिषी रागः परमाश्रयता भवेत्
तन्मयी या भवेद्भक्तिः माधुर्यात्मिकोक्तिः"ति इष्टे स्वानुकूल-
विषये स्वारमिषी स्थाभाषिणी या परमाश्रयता तद्वेतुः प्रेम-
मयी तृष्णा सा रागो भवेत् तन्मयी तदेकमेवित्वा वा भवण-
मननादिरूपा भक्तिः सा रागरूपेण्युच्यते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सुप्वाप भगवद्देकाभययोगेन निवृत्ता ययुवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमण्दात्मगोष्ठाभिधिरञ्जितादीपिने टिप्पणे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितनुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तितनुकपक्षीये

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्येकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु सत्सु ब्रह्मादिष्वमुनेयेति किमर्थोवधारणोत्थाशङ्क्याह ।
संसारोत् । मुपितेक्ष्णमुपहृताधिकं काल एवाहिस्तेन प्रसूने
आत्मानं मां प्रातुमन्वः परमपुरुषादितरः को वाऽधीश्वरः
समर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदेवाह । आर्त्ताति । यथाऽखिलादिपयान्निर्विद्येताऽप्रमत्तोऽव-
हितः कृष्णमिदं जगत्कालाहिना प्रसूने च पश्येत्तदा तस्य
तथा द्रष्टुर्निर्विद्यमानस्यात्मनः पुंसः गोप्ता आत्मैव परमात्मैव नाभ्य-
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवमिति । एवमित्थं व्यवसिता निश्चिता मतिर्यथा सा कान्ते
तयोऽभिज्ञापः तत्प्रभवां पुराणां परित्यजेत्तत्वाहारः चित्तोपशमं
चित्तशान्तिमाधित्य सत्प्राप्तयेति यास्तु शर्यामुपनिवेशः ॥ ४३ ॥

फलितमाह । आशाहीति । यथाशब्दे नैराद्याशयोः सुखदुःखा-
वहतेन दृष्टान्तप्रदर्शनपरः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भारवाचस्पत्येकतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मादभ्यः कः आत्मानं प्रातुं मुपितेक्ष्णं तद्विज्ञानम् ॥ ४१ ॥

आत्मनः स्वरूपं गोप्ता आत्मा परमात्मैव यदाखिलादिर्वि-
द्येत तदेतज्जगत्कालाहिना प्रसूने पश्येत् ॥ ४२ ॥

कान्ततर्पणाः कान्ततृष्णाजानाः ॥ ४३ ॥

इममितिहासं भ्रष्टापयति । आशोति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

तमेव शरणं बामीश्वरं हेतुः संसारेति ॥ ४१ ॥

आत्मा परमात्मा आत्मनो जीवस्य अखिलात् परमात्म-
निरिक्तात् निर्वेदे हेतुः अममत्त इति ॥ ४२-४३ ॥

सुखाय भगवद्देकाभयेण निवृत्ता बभूवैत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमद्विध्वनायकवर्तिकृतसारायं दर्शयिषी ।

ननु ब्रह्मादीन् हित्वा अमुनेवेति कोऽवनाग्रहस्तत्राह । संसा-
रेति ॥ ४१ ॥

तर्हि किमात्मनोपाधिना भजिष्यसीति तत्र नेवेत्याह ।
आत्मेवेति । यदा ह्यात्मा अखिलाद्गोत्राभिर्विद्येत तत्र हेतुः इदं
जगत् काङ्क्षाहिना प्ररुने पश्येत् तदा आत्मैव आत्मनः स्वस्य
नात्मा संसाराद्भ्रष्टा भवेत् ममात्मा च सम्प्रत्येतादृश एवा-
भूतोऽहं स्वन एव निरुणीयं संसारा अममैव तेनातः परं केवलं
प्रेमैव तं भजिष्ये इति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति सारायं दर्शयिष्यां हविष्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशेऽष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्व्यो रक्षिता नास्तीत्याह । संसारेति । मुषितेक्ष्णं मावावृत-
चक्षुषम् ॥ ४१ ॥

यदा अखिलात् ऐहिकामुष्मिकाद्विषयाभिर्विद्येत अममत्तः
सावधानः भगवाराधने इति शेषः । काङ्क्षाहिना इदं सर्वं जगत्
प्ररुने च पश्येत् तदा आत्मनः एवं प्ररुतस्य जीवस्य आत्मा
परमात्मैव गोत्रा नास्ति इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कास्तनर्षजां प्रियजनाभिजायोद्भवाम् ॥ ४३ ॥

निरुक्तेमाह । आशाहीति ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

यिना इन नारायण के दूसरा कोई ऐसा नहीं है जो
की संसार कूप में पड़े हुए विषयों से नष्ट जानवाले का
रूप सपने से प्रसित आत्मा को छुटा सके ॥ ४१ ॥

जब सब बात से विरक्त होजावे तब अपने आत्मा का
माप ही रक्षा करने वाला होजाता है तिससे सावधान
होकर काल रूप सपने से प्रसित इस जगत्को देखे ॥ ४२ ॥
ब्राह्मण उवाच ।

पिंगला इस प्रकार से निश्चय करके पतिव्रती की दुष्णा
की दुराशा को छेदन करके शांति को प्राप्त होकर सो गई ॥ ४३ ॥

आशा परम दुख दायक है वैराग्य ही परमसुख दायक
है जैसे कि कान की आशा को छोड़कर पिंगला वैश्या
सुख पूर्वक सो गई ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवत एकादशस्कन्धे अष्टमाध्याय

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

भाषा टीका समाप्ता ॥ ८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—:—:—

अथ नवमोऽध्यायः ।

-----*-----

ब्राह्मण उवाच ।

परिमहो हि दुःखाय यद्यत्प्रियतमं नृणाम् ।
अनन्तं सुखमाप्नोति तद्विद्वान् यस्त्वकिञ्चनः ॥ १ ॥
सामिषं कुररं जधुर्वज्जिनो ये निरामिषाः ।
तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥ २ ॥
न मे मानावमानौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणाम् ।
आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ॥ ३ ॥
द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्द आप्लुतौ ।
यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणोभ्यः परकृतः ॥ ४ ॥
क्वचित्कुमारी त्वात्मानं वृणानान् गृहमागतान् ।
स्वयं तानर्हयामास कापि यातेषु बन्धुषु ॥ ५ ॥
तेषामभ्यवहारार्थं शालीन् रहसि *पार्थिव ! ।
अवघ्नन्त्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शङ्काः स्वनं महत् ॥ ६ ॥
सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती व्रीडिता ततः ।
बभञ्जैकैकशः शङ्कान् द्वौ द्वौ पाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥
उभयोरप्यभूद्धोपो ह्यवघ्नन्त्याः स्म शङ्खयोः ।
तत्राप्येकं निरभिदेदकस्मान्नाभवद्ध्वनिः ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिहृतभाषार्थदीपिका ।

नवमे कुररादिभ्यो देहतभ्योपश्चित्तम् ॥

श्रुत्वा यदुः कृतार्थोऽभूदिति कथ्येन वर्णितम् ।

कुरराच्छिन्नितमाह । परिमहो हीति । यद्यत्प्रियतमं तस्य तस्य
परिमहः तद्विद्वान् परिमहो दुःखमिति विद्वान् सन् यस्त्वकि-
ञ्चनस्तस्य परिमहो न तु दरिद्रः ॥ १ ॥

तदाह । सामिषमिति ॥ २ ॥

अभिकशिक्षामाह । नेति । गेहपुत्रिणां तद्वतां वा भवति चिन्ता
सा च मे नास्ति आत्मनैव क्रीडा यस्य आत्मनि रतिः
प्रीतिर्यस्य सः ॥ ३ ॥

तन्वज्जसर्वज्ञोः किं सादृश्यं नैश्चिन्त्यं परमसुखमित्याह ।
ह्रासति । विमुग्धोऽहः जडोऽनुद्यमः एवं भूतो यो बालो यश्च
प्रकृतः परमीश्वरं प्राप्नोतौ द्वौ ॥ ४ ॥

कुमार्योः शिक्षितं वक्तुमाख्यायिकामाह । क्वचित्कुमारीना
वृणानान्स्थवरणायाऽऽगतान् बन्धुषु पित्रादिषु ॥ ५ ॥

शङ्काः शङ्खवज्जयाः महद्यथा भवन्ति तथा स्वनं चक्रुः ॥ ६ ॥
सा महती बुद्धिमती तत्स्वयं शाल्यवहननम् जुगुप्सितं
वरिद्रताद्योतकम् एकैकशः क्रमेणैकमेकस्वभञ्जं श्वकरादपसा-
रितवती ॥ ७ ॥

निरभिदपृथक्कृतवती ॥ ८ ॥

भीष्मभारमण्डासगोस्थामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रियतमं धनवत्त्वादिकं तस्य सङ्ग्रहो दुःखाय भवति ॥ १ ॥
तदाह सङ्ग्रहतत्त्वागणोः दुःखसुखहेतुत्वमाह बालिनो बला
जधुस्तदा स कुररः ॥ २ ॥

* दृषदिति प्रियं पाठः ॥

भीराधारमयासगोत्रामिविरचित
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

आत्मनैव क्रीडासाधनेन द्वावशतस्यविचारमिका क्रीडा
यस्य सः आत्मनि स्वस्वरूपे रतिस्तुष्टिर्पश्य स तथा इह जगति ॥ ३ ॥

गुण्यानां प्रकृतिरुपस्थात् प्रकृतेरिति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

स्ववर्णाय स्वस्या कल्याणाय वरणां कर्तुम् ॥ ५ ॥

अहंशमेवाह । तेषामिति । समग्रशङ्खानां प्रकोष्ठव्यवयोगात्
मुख्यायंवाचः कार्यकारणत्वज्ञायां यागस्तथा रुद्धिश्चेति शङ्ख-
शब्दस्य वक्ष्ये लक्षणा स्वनशब्दस्य पुंस्त्वेन महति न तद्वि-
शेषशयमतः क्रियाविशेषणतया व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

मथेति । पाद्याध्यापेयादौ तद्वस्तुस्थितयामां तैर्दृष्टत्वात्
तच्छब्दे विना विघातमात्रशब्दस्याप्यकर्तृकत्वेनापि सम्भाव्य-
त्वाच्चैकैकशो वमज्ज मज्जने भोभागवत्युतः अपसारितवर्ताते
व्याख्याते धातुनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

तत्रापि शङ्खद्वयमध्येऽपि एकस्माच्छङ्खवक्ष्यात् ॥ ८ ॥

भीसुदशेनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-३ ॥

गुणेश्वरः परकृतः त्रिगुणातीतः ॥ ४-१५ ॥

भीमभीराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ कुररात्परिग्रहापरिग्रहयोर्दुःखसुखहेतुत्वं शिक्षणीयमि-
त्याह । परिग्रह इति । नृणां धर्मात्प्रयतनं वस्तु तस्य परिग्रहः
अतिदुःखाय भवति यस्तु तत्परिग्रहस्यातिदुःखहेतुत्वं विद्वान्
जानन्नाकिञ्चनो निष्परिग्रहः स्यात्सोऽनन्तं सुखमाप्नोति ॥ १ ॥

तथाहि । सामिमिति । सामिधं परिगृहीतामिममुखं कुरर-
मुक्ताशब्दं पश्चिमदिशमन्त्रे निरामिषा चलितः वक्षीयांसः इधेनृ-
धादयः जन्तुः सः कुररः सुखं समविशदत् प्राप ॥ २ ॥

अथार्थकाच्छिक्षितमाह । नम इति । मे भम मानापमानौ न स्तः
मेहुपुत्रिणां तद्वतां वा चिन्ता भवति सा च मे नास्ति किन्त्वा-
त्मनैव सह क्रीडा यस्य सः आत्मन्येव रतिः प्रातिपक्ष्य सः
इह लोके विचरामि वाञ्छयत् यथा वालो मानापमानचिन्तारहि-
तश्चरति तद्वदित्यर्थः । आत्मशब्दः परमात्मपरः ॥ ३ ॥

मानाद्यभावे बालदण्डतः तत्वात्मक्रीडात्मात्मरतिरवयोरपी-
त्यभिप्रेत्य दण्डान्तर्दण्डान्तकयोर्विवाचनं साधर्म्यमाह । द्वावेवंति ।
चिन्ताशब्दो मानापमानयोरेष्युपलक्षकः परमानन्दे आप्लुतो
ममो कौ च तावित्यत आह । य इति । त्रिमुखां जड इति च
बालस्य विशेषणं त्रिमुखां मूढः मानावमानानभिज्ञः जडः ।
अनुद्यमः वेदादिपोषणचिन्ताप्रयुक्तोद्यमरहित इत्यर्थः । यश्च
गुणेश्वरः परं गतः । त्रिगुणातीतः परमात्मसाक्षात्कर्ता ॥ ४ ॥

अथ कुमारोः शिक्षितं वक्तुमाख्यायिकामाह । कचिदित्या-
दिना एव कष्टाय इत्यन्तेन । वृथानान् । "लक्ष्मणहृत्धारि"ति शानच्

वरितुमित्यर्थः । शुद्धं प्रत्यागताम्भीक्ष्ण्यव्याहारः तत्प्रत्ययमेवाह-
यामासानिधेन सत्कारवामास । स्वयमेवेत्यत्र हेतुः बहुषु
कापिपातेषु सत्सु इति बन्धवोऽत्र मात्रादयः ॥ ५ ॥

तेषामागतानामुपवहारार्थं भोजनार्थं हे पार्थिव । रहसि एकान्ते
शाखीन् तपदुखान् मधुप्रस्थाः प्रकोष्ठस्थाः शङ्खाः शङ्खवक्ष्याः
सुमहद्यथा गच्छति तथा स्वनं ध्वनिं चक्रुः ॥ ६ ॥

सन्ति । कुमारी महती बुद्धिमती तच्छाल्यवहनं जुगुप्सितं मत्वा-
ऽहो इयं स्वयमेवावहन्ति किमस्याः बन्धवो न सन्ति नूनमियं दूरि-
द्रान् मन्थयन्ति बुद्ध्या तदवहनमननुरूपं मत्वा इत्यर्थः । अत एव
ततो प्रीडिता च एकोकशः क्रमेणैकोकशङ्खं वमज्ज करादपसारि-
तवती द्वौ द्वौ तु शङ्खौ पाययोरशेषयत् ॥ ७ ॥

ततः पुनरवप्रस्थाः शङ्खयोर्द्वयोरपि घोषोऽगवस्ततः तत्रापि
उभयोरप्येकमेकं निरभिद्वयं कृतवती तदैकैकस्माच्छङ्खात्
ध्वनिर्नोभवत् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तिरश्चीनात्कुरराययस्यार्थिकविशिष्टं ज्ञानं शिक्षितमत्राह ।
परिग्रह इति । नृणां प्रियतमं यद्यद्विज्ञं तस्य परिग्रहः तस्य
वित्तस्यान्ततो नाशदुःखाय भवति ॥ १ ॥

ततः किं फलितमत्राह । तदिति । तत्तस्मात् यो तद्व्याह
सोऽकिञ्चनो भवेद्विममर्थं चिन्तयित्वा । सामिमिति ॥ २ ॥

तज्ज्ञानफलमाह । नम इति । इह पुत्रवतां या वित्तैषणादि-
चिन्ता सापि नास्ति ॥ ३ ॥

ननु तर्हि कीदृशस्य चिन्ता नास्तीत्यत्राह । द्वाविनि । गुणेश्वरः
सर्वार्थेश्वरः परं निजलक्षणाभिधरं मतो ज्ञाता परमा-
त्मगुणामृतमनुभवतित्यर्थः ॥ ४ ॥

कुमारोः शिक्षितज्ञानमाह । कचिदिति । वृथवानात्वरणच्छृणु
अहंशमप्यागतपूर्वम् ॥ ५ ॥

शाखीन् कष्टमान् इषदि प्रीदिकुट्टपापायो "शाख्यः कष्टमा-
द्याश्च पृष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी"त्यमरः यथा महत्परिमाणां भवति
तथा स्वनं चक्रुरिति क्रियाविशेषणम् ॥ ६ ॥

महती विघाहोत्सवे वर्तमाना तद्योग्येत्यर्थः । प्रप्यागतसमये
प्रीडिता इत दारिद्र्यसूक्ष्मकामिति प्रीडिता लज्जिता ॥ ७ ॥

घोषो अवहनस्या इत्यस्यधिकार्येणाप्यागतैः शङ्खस्वनो न
भूत इति सूच्यते सन्धिश्च विपक्षानशात् क्रियत इति वैया-
करण्यैकैकत्वाच्च । निरभिद्वत् निरभिद्वत् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्भवेः ।

॥ १-६ ॥

सा तज्जुगुप्सितमिति पाद्याध्यापेयादौ तद्वस्तुस्थितशङ्ख-
वक्ष्यानां तैर्दृष्टत्वात् तच्छब्दे विना विघातमात्रशब्दस्याप्यकर्तृक-
त्वेन सम्भाव्यत्वाच्च ॥ ७-१३ ॥

अन्वशिक्षिमं तस्या उपदेशमरिन्दम ! ।
लोकाननुचरन्नेतल्लोकतत्त्वविवेकसया ॥ ६ ॥
वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।
एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणाः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिनसाराधर्षिणी ।

नवमे सम गुरवः कुरराद्याः प्रकीर्तिताः ।

तेहोऽष्टाः कृतद्वयं स्युर्गुणैः पञ्चविंशतिः ॥

कुरराच्छिक्षितमाह । परिग्रह इति द्वाष्टयाम् । यत् यत्प्रियतमं वस्तु
तस्य तस्य परिग्रहः तत्तस्मात् यस्त्वकिञ्चनो निरुपहः स एव
विद्वान् अनन्तं सुखमाप्नोति ॥ २ ॥

तदाह । सामिषं मांसप्राद्विषं स कुररः ॥ २ ॥

बाळकाच्छिक्षितमाह । नेति ॥ ३ ॥ ४ ॥

कुमार्याः शिक्षितमाह तदावयानेन । कचिदिति । अहंभामास
आवृत्तमर्वाङ्गैव गृह्णाति तस्य दमोसनज्जादिभिरातिरिच्यं चक्रे
यन्धुपु पितृमात्रादिषु ॥ ५ ॥

कदा ते आयाक्यन्ति कदा तयदुखान् करिष्यन्तीति मनसि
कुर्वन्त्यास्तस्याश्चेष्टितमाह । तेषामिति । शङ्काः शङ्कबलयाः ॥ ६ ॥

तत् शान्त्यवहनं दारिद्र्यघोतकत्वात् जुगुप्सितम् महती
बुद्धिमती ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नवमेऽध्याये सप्तम्यः कुररादिष्वयः स्वदेहनञ्च शिक्षितमवधू-
तेनोक्तं तच्छ्रुत्वा भीयदुः कृतार्थो जात इति निरूप्यते । तत्राह
कुरराच्छिक्षितमाह । परिग्रह इति द्वाष्टयाम् । यत्प्रियतमं तस्य
तस्य परिग्रहः संग्रहः दुःखाय भवति तद्विद्वान् परिग्रहो
दुःखापेक्षितं विद्वान् सन् योऽकिञ्चनः विद्वानकिञ्चनो द्विविधः
स्वकपरिग्रहो दारिद्र्यञ्च द्विविधोऽपि अनन्तं मोक्षार्थं सुख-
माप्नोति तु शङ्काद्विद्वानोऽकिञ्चनस्य व्यावृत्तिः ॥ १ ॥

तदेवाह । सामिषमिति । परिग्रहव्यागेन लब्धलौकिकसुखात्कुर-
रात्परिग्रहव्यागेन मोक्षलक्षणे सुखं भवतीति शिक्षितमिति
फलितोऽयं ॥ २ ॥

अर्भकाच्छिक्षितमाह । न मे इति द्वाष्टयाम् । गेहपुत्रिणां मानाप-
मानौ स्तः चिन्ता आसित बाळवर्षाभिममानिनो मे न भवतः
आत्मनि परमात्मनि क्रीडा यस्य आत्मनि तस्मिन्नेव रतिरनुर-
क्तिर्यस्य सोऽहमिह भूतत्वे विचरामि ॥ ३ ॥

निमुग्धः विशेषतोऽप्रगल्भः जडः अनुद्भूतबोधः एवं विधो
यो बाळः यश्च गुणोऽयः प्राकृतोऽयः परं परमेश्वरं प्राप्तस्तौ
द्वौ चिन्तया मुक्तौ भवत एव परमानन्दे आप्लुतो भवतः बाळः
स्वास्थ्यवत्तयो परंगतः परसम्पन्निधिः आनन्दे निमग्नः
इति विवेकः ॥ ४ ॥

कुमार्याः शिक्षितं वक्तुं तद्वृत्तमाह । कचिदित्यादिना । यन्धुपु

पित्रादिषु कापि आवश्यककार्यवशाद्यनेषु ससु आत्मानं
वृत्तानां स्वरण्यावागतान् स्वयमहंभामास पूजयामास ॥ ५ ॥

तदेवाह । तेषामिति । शङ्काः वक्ष्यरूपाः महत् तथा स्वात्तया
स्वतः शब्दं चक्रे ॥ ६ ॥

सा महती दारिद्र्यादिभिर्निर्णयं परिषयमाणाऽतस्तत्स्वयं शान्त्य-
वहनं जुगुप्सितं मत्वा प्रीडिता सती एकैकशः क्रमैकैक-
मेक बभञ्ज पाणिष्यामपसारितवती ॥ ७ ॥

तत्र तयोर्मध्ये एकं निरभिदत् अपसारितवती ॥ ८-९ ॥

भाषा टीका ।

जो जो पदार्थ प्रिय हैं तिन का संग्रह करना मनुष्यों
को बड़ा दुखदाई है जो इस बात को जानकर अकिञ्चन
होकर रहता है सो अनन्त सुख को प्राप्त होता है ॥ १ ॥

एक कुरर पक्षी मांस को ले जाता था उस के पीछे
बहुत पक्षी पड़के उसको मारने लगे जब उसने उस मांस
को छोड़ दिया तब वह उस आफत से छूट गया ॥ २ ॥

मेरे कोई मान अपमान का विचार नहीं है और घर
वाले पुत्रों वालों की चिन्ता भी नहीं है तब आत्मा ही मे प्रीडा
करके आत्मा ही मे रति को करके मैं विचरता हूँ यह गुण
बाळक को देखकर सीखा है ॥ ३ ॥

दो ही पुरुष चिन्ता से मलग रहते हैं और परम आनन्द में
मग्न रहते हैं जो विशेष महानी है जड है बाळ है और
जो बुद्धि के पार परमात्मा को प्राप्त होगा है ॥ ४ ॥

कोई कुमारी स्त्री थी उसके घर के सब किसी जगे लगे
गये थे उसी लखन कोई उसके तरण करने के प्रसंग में आये
थे तब उस कुमारी ने उनका सत्कार किया ॥ ५ ॥

हे राजन् ! उनके भोजन के वास्ते एकान्त में उसने भान
कूटने चाहे तब उसके दोनों हाथों के शस्त्र के कंकण
बजने लगे ॥ ६ ॥

उसने उस बाजने को बुरा समझ कर बुद्धिमती होने से
लज्जा किया तब एक एक कंकण को उसने निकाल दिये
दोनों हाथों में दो दो बाँकी छोड़ दिये ॥ ७ ॥

दो दो के रहने से भी कूटते समय में फिर शस्त्रों का शब्द
होने लगा तब तिन में भी एक एक निकाले फिर जब एकही एक
रह गये तब शब्द नहीं मचा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाधार्थदीपिका ।

ननु कुमार्यास्तव च कथं सङ्गतिस्तत्राऽऽह । लोकानिति ॥ ९ ॥

मन एकत्र संयुज्याजितश्वासो जितासनः ।

वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमर्तन्द्रितः ॥ ११ ॥

यस्मिन्मनो लब्धपदं यदैतच्छनैः शनैर्मुञ्चति कर्मरेणून् ।

सत्त्वेन बृद्धेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्यनिन्धनम् ॥ १२ ॥

तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किञ्चिद्विहरन्तरं वा ।

यथेषुकारो नृपतिं ब्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥ १३ ॥

एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः ।

अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरैकोऽल्पभाषणः ॥ १४ ॥

गृहारम्भोऽतिदुःखाय विफलश्चाधुनात्मनः ।

सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमधत्ते ॥ १५ ॥

एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया ।

संहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वरः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाग्दीपिका ।

वास इति प्रथमान्तपाठे कलहहेतुः वातां गोष्ठी हेतुर्भवे-
दित्यर्थः ॥ १० ॥

चित्तैकाग्रता हेतास्फूर्तिबलक्षणमसाधितेति शरकाराच्छि-
त्तमित्याह । मन इति । तत्रोपायमाहाजितेति आत्मनजये आत्म-
जयस्तस्य च जये आसार्थानं मनो निश्चलं भवति । ननु अणुं
निश्चलं सदापि मनो विषयवासनया यदि विविज्यते सुषुप्तावस्थ
स्वयेया ज्ञेयेत वा तदा किन्तत्राऽऽहावेगयेति । नौरवेण्यापि विविज्य-
मायामभ्यासयोगेन लब्धं ध्रियमाणा स्थिरा क्रियमाणम् ॥ ११ ॥

एकमेति कुत्र तदाह । यस्मिन्निति । यत्तदर्थविलेपात्मकं मन
एतद्यस्मिन्परमानन्दरूपे भगवति लब्ध्वास्पदं सत्कर्मरेणून् कर्मवास ।
ना मुञ्चति तस्मिन् । ननु कर्मवासनात्यागेऽपि सुषुप्तिवत्त्वबो-
धुर्धोरः न सत्त्वेनेति बृद्धेनोपशमात्मकेन रजस्तमसोरभावे-
विलेपवशाभावाज्जाग्रदवस्थसिद्धिर्ध्वेयाकारेणावस्थानमुपैति कुतः
अनिन्धनम् इत्यनेन गुणास्तत्कार्यं च तद्रूपितम् तदुक्तं
योगशास्त्रे—

मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ॥

वाऽसम्प्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते इति ॥ १२ ॥

ततश्च न हेतस्फूर्तिरित्याह । तदेति । विविदेशनादिना
प्रसृते स्मृत्या इषौ गतात्मा तस्य ऋतुकरणा दस्तिलसो
भेरीघोषैरास्तिके ब्रजन्तं नृपतिं न वेद तद्वत् ॥ १३ ॥

सर्पकिञ्चिन्नमाह । एकचार्यातिशयोक्त्यसम्भवेऽपि त्यागे कुमारी
शुक्लजन्तसङ्ख्याने सर्पः स यथा जनाच्छङ्कमान एकाका विच-
रति नियतनिक्षेपराहितश्च सङ्काऽप्रमत्तश्चैकान्तवासी च आचारैर्ग-
तिभिः सविषो निर्विषो वेति न लक्ष्यते च असहायश्च मितमाषी
च तद्वन्मुनिर्नैतत्त्वर्थः ॥ १४ ॥

[६०]

किं च गृहारम्भ इति । गृह्णात्मानो नश्वरदेहरूपं सुखं
यथा भवति तथा नश्यते ॥ १५ ॥

कारकसामग्रीनिरपेक्षात्केवलदिग्धराऽश्वसृष्टिसंहारावृण-
नाभिदृष्टान्तेन मया समाधिषतामिति यत्कृतं प्रथमं
महारूपकारणाह । एक इति साधनेपेक्षया । एक कारकनिरपेक्षः
पूर्वसृष्टिर्निर्जगत्कावकक्षया काव्यशक्त्या सहृत्य ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोदाभिविरचिता
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

इमं योगिगिरिप्यमकुर्गोत्पलक्षणादुपदेशं कर्त्तव्यार्थं हे
प्रसिद्धम् । त्वमपि यास्मिन्निष्ठाध्वंसकं जनसम्भवेत्तत्त्वमपि नाश-
येति भावः । लोकेषु जनेषु यदेयोपादेयनस्तुनस्तत्त्वं स्वरूपं
तस्य विधित्तया जिज्ञासना "तत्त्वं यादप्रमेदं स्यात् स्वरूपं
परमात्मनी"ति विश्वः ॥ ९ ॥

फलितमाह । वास इति । समस्यन्तपाठे कलहस्य वातांवाश्च
मुख्यार्थ एव प्रथमान्त पाठे त्वासस्य तद्वत्स्वरूपत्वं नास्ति
किन्तु तत्तत्त्वत्त्वमिति जाग्रदवस्थानादित्यर्थ इत्युक्तम् । फलुणः
फलुणमिति पाठद्वये कोपार्थोऽयं साधुभावः ॥ १० ॥

हेतुस्य प्रपञ्चस्याप्युक्तिरपरिज्ञानमेव लक्षणं स्वरूपं वक्ष्य
एवमुक्ता यः समाधिस्थः हेतुश्चित्तैकाग्रये तत्र चित्तैकाग्र-
तायाम् तस्य आसक्त्य जये ध्रियमाणात्मन्यस्वैवाविक्षिप्यमाण-
मित्यप्यर्थस्तत्र वैराग्येण विज्ञेयसमाधेना निरस्ता अभ्यास-
योगेन लब्धोऽपि निरस्तः ॥ ११ ॥

ननुक्षयमाह तत्कार्यं रागादि तदर्थेवाकारेणावस्थानं वृत्ति-
गुणश्च चित्तकारिद्वयपूर्ववर्तितस्य मनसो व्ययब्रह्माकारतया
या स्थितिरैकाग्रतादस्याऽभावसम्प्रज्ञातनामा समाधिर्लक्ष्यते

भीमधारमगादासगोस्त्रागिचिन्ता
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

यथाह भगवान् "पतञ्जलिः तस्यापि निरोधे सर्वज्ञाननिरोधान्नि-
र्वृत्तिः समाधि" इति प्रख्यातः तस्य समाधानस्य प्रविष्टये सति
सर्वज्ञानवृत्तीनां परमात्मनि विद्ययात् निर्वीजोऽसम्भूतममाधि-
रिति ॥ १२ ॥

तत्र च ध्याकारेणावस्थानानन्तरं चर्याऽसम्भूतममाधि-
भवति तदा आत्मनि परमात्मनि एवमेकाग्रन्याऽनकं
निरुद्धं चित्तं येन सः बहिर्देशादिना घटादि अन्तरं स्मृत्या
सुखादि किञ्चिदपि न वेद ॥ १३ ॥

सङ्ख्यागतेनामेदात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्य निशेषेणाच्छेद्योगीनि।
गुहाशय एकाग्रवासी गीतमिः सकाशेदशानादिचेषामिः एक-
चारित्यादिनिशेषाणां संपासाधारणत्वात् कर्मपातस्याप्य-
सर्वोऽत्र गुरुत्वावधानः सुनिपक्षे माचारा तदवयवयोग्यव्याख्या-
विद्वानविद्वान् चेति न ज्ञायमानः ॥ १४ ॥

विफलः प्रत्युत्पत्तिस्तु स्थायेव भवति तर्हि कुत्र वसेदित्येषाया-
माह । संपं इति ॥ १५ ॥

एक इति सार्द्धकम् । कारकनिरपेक्षः स्वशक्तियतिरिक्तकारक-
शून्यः तारावगः सर्वप्रज्ञागडान्तर्गामी महत्स्रष्टारः पुरुषः
अस्मिन्नानामाध्यः लयस्थानं सत एकः सज्जानीयस्रष्टृपजीव-
मेव रहितः अस्मिन्नीयो विजानीयप्रधानादिमेव रहितोऽभूत् तत्-
सर्वस्य तत्र लयेन पृथग् व्यपदेशानहंत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमदर्शनसृष्टिकृतशुक्रपञ्चमम् ।

साक्षात्कलामानुभावेन स्वशक्तिभूतेन शक्तिषु गुणेषु त्रिषु
साध्यं नीतासु सत्त्वादिभिर्युक्तत्वात् केवलानुभवानन्वेति केवल-
शब्दो जाग्रदुत्थमस्मद्देव्यावर्तकः ॥ १६-१७ ॥

भीमद्विरराजबाधायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किमत आह । अन्वयिस्तुमिति । हे अरिश्चम ! तस्याः
कुमार्याः इममुपदेशमन्वयिष्य ननु कुमार्यस्तत्र कथं सङ्ग-
तिस्तत्राह । लोकांनिति ॥ २८ ॥

को वा उपदेश इत्यत आह । वास इति । बहूनां वासे
कलहो भवेत् द्वयोरपि वासे तातां मिथः संलापो भवेत्
तस्मात्कलहवासे योरुभयोरपि योगविरोधित्वादेक एव चरेदिति
तन्मयमर्थः किं कुमार्योपादिष्ट इत्यत आह । कुलायां इति कङ्कण-
दृष्टान्तेनायमर्थो निर्णीत इति भावः ॥ २९ ॥

बाह्याऽप्यन्तरविजानीयप्रत्ययाव्यवहितसमाधिनिष्ठेन भवित-
व्यमितीषुकतः शिक्षितमिति वक्तुं तावत्समाधिं विदधत्
तदुपायाश्चाह । मन इति । एकत्र शुभाभये मनः संयुज्ज्यादिति
समाधिविधिः युज समाधौ इति हि धातुः कथं मनः समा-
हितं कर्पादित्यत्रोपायं वदन् विधिनाष्ट । जितः आत्मः प्राणो
येन सः "प्राणवर्धनं हि सौम्य मन" इति धृतेरिति भावः ।
तर्हि आसजयः कथमित्यतो विशिनष्टि । जितमात्मनं येन सः
सत्यासतजयं आसजयो भवतीति भावः । तथापि अञ्जल मनः

कथं स्थिरं कर्पादित्यन्तर्निहितमिति । वैराग्याऽवासयोगेन त्रिप-
माणां युज्यते इति चांगो वक्तुं वैराग्याऽवासबलेन स्थिराकि-
यमाणां मन एकत्रातन्द्रितः युज्ज्यादिति सस्वस्थः सतन्द्रितः
अवर्हितः ॥ ११ ॥

नियमैकस्य गतप्रतिबन्धककर्मवासनासुपगच्छमाद्रुजस्तमो-
निवर्हेण सारिकाहारादिप्रवृत्तसर्वगुणाश्च स्थिरं कर्पादित्याह ।
यस्मिंश्चित् । यस्मात् शुभाभये लब्धपदं लब्धपदं सद्यदेतत्तमः
कर्मण्युक्तं कर्मवासनाः मुञ्चति त्यजति तेन रजस्तमश्च निधूय प्रवृ-
त्तेन सत्त्वेन च आनिष्ठेन गुणास्तत्कार्यं च तद्रहितम् इत्येतद्दीप्यते
प्रकाशते इतीत्यर्थं कर्मणि लयुद् विषयात्तरागोचरादित्यर्थः ।
अत एव निशेषां लयं ध्याकारेकप्रवाचयामकमुपैति ॥ १२ ॥

एवमित्येवमात्मनि परमपुरुषेऽनकं नियमितचित्तं येन
सः तदा बहिरन्तरादौ तद्भावपरो बाह्यान्तरं च न वेद तातु-
सम्भवे अनेन समाधेर्विजानीयप्रत्ययाव्यवहितरूपव्यमुक्तम् अनि-
ष्ठतामिच्छतेन प्रत्याहारः लब्धपदमित्यनेन धारणा जितमनजित-
आत्मनाऽवस्थायामनमाणायासौ कर्मण्युक्तोऽस्मिन्नीत्यादिना "अमेयं
पापमपनुदित्याहारशुद्धौ सत्त्वसुद्धिः सत्त्वशुद्धौ धृष्टा स्मृति" रि-
त्यादिभ्यस्तुक्तौ यमनियमा विवक्षितौ निशेषावर्धनं ध्यानमव-
रुद्धचित्तं न वेदेत्यत्र दृष्टान्तः यथेति । इषौ निर्मियमायं बाण-
शलेयं गतोऽवकश्च आत्मा मनो यस्य सः इषुकारः पाञ्च-
प्रजसन् मेयोऽपि चापेक्षकश्च नृपति यथा न बलशं तद्वत् ॥ १३ ॥

अथ संपाच्छिक्षितमाह । एकचाराति । योगिसम्प्रदायानां कुमारि
गुरुजन्तसंगदेव्याय संपं स यथाशङ्कमानः एकाकी चरति निय-
तनिकतर्ताहतश्च सदा अपमत्तश्च एकान्तवासी चारैर्गतिभिरखल्य-
मागाश्च तद्वन्मुनिरप्येकोऽसहायः अप्रमत्तत्वादीनामुपलक्ष्यगमिहं
किञ्चादयं गितं यथा तथा भावते इति तथा ॥ १४ ॥

किञ्च गृहार्थम् इति । अर्धवस्यात्मनो देहस्याति दुःखाय भवति
निमोगादशायामावासोपलक्ष्येति भावः । विफलश्च यावत्पेक्षं
भोगाद्यामादिति भावः । अत एव संपं परकृतं न तु स्वनिमित्तं
वेदम् अस्मीकादिकं प्रविश्य सुखं यथा भवति तथा वञ्चते ॥ १५ ॥

"यथोक्तमिति सृजते गृहं च" इति धृतिप्रसिद्धां नामिह दृष्टान्ते-
नैकस्यैव भगवतो निमित्तोपादानकारणत्वेऽन्यथेन तद्वत् "सदेव
सौम्येदमग्र आसी" इत्यादिषु सृष्टेरन्वयपूर्वकप्रवचनान्तावत्सदेव-
त्वमाह । एक इति सार्द्धस्मिन् । अमायया समङ्कुरेण
तदेवैतद् बहुव्याम्" इत्युक्तविधेन अशरीरभूतप्रकृत्या वा पूर्वसृष्ट-
मिह जगदेकः प्रलयं प्रति कारणात्तरसामप्रत्यन्तररहितः कल्पान्ते
कावकलया स्थापृथक्कामविशेषणभूतेन कालेन संहृत्य एकोऽ
द्वितीयश्चाभूदिति सस्वस्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयंकृतपद्मरत्नावली ।

इदं कथं समाख्यत इत्यत्राह । लोकांनिति ॥ २८ ॥
एकाकिरवश्यं विपन्ने बाधकमाह । वास इति । अत्र तुज्जने-
सह वासो निविध्यते न तु सज्जिः तस्य विहितत्वात्—
असज्जनेस्तु संवासो न कर्तव्यः कथञ्चन ॥
यावद्यावत् बहुभिः सज्जनेः स तु मुक्तिदः ।
इतिवचनात् ॥ २९ ॥

भीमजिज्वलजनीयंकुतपदरवाधनी ।

इषुकाणादिछिन्नबुद्धिप्रकारमाह । मन इत्यादिना । एकत्र परमात्मनि ब्रह्माण्य ॥ ११ ॥

मनोयोजनेन किम्पुत्रं येनावश्यकतयं स्यादत्राह । यस्मिन्निति । यस्मिन्नुपक्रमेणानुमुक्तमिति । तद्वाक्यमस्मिन्नानिवाणं नाशमुपैति कथमिति अनिश्चयन्यातिरिच्येति लुप्तोपमा—

बाह्य मनो बिलीनं स्यात्प्रकौ चिन्मात्रक मनः ॥

नेनेवानुसंधेयसर्वं स्यात्प्रामात्रेन मुक्तिर्गमिति

वचनात् बाह्यमत्र नश्यति न चिन्मात्रं तज्ज्ञाते विषयानुभा-
वोक्तिर्विरोधेनेति ॥ १२ ॥

अस्मिन्ननाशानन्तरं चिन्मनसा ध्यानप्रकारमाह । तदेव-
मिति ॥ १३ ॥

अनिकेतनत्वेन एकत्वेन च सत्त्वगुणं दुःखहेतुकाना-
रम्भस्य सर्वाच्छिन्नमित्याह । एकचारीति । अत्र एकचारित्वादि-
विशेषं न तु विशेषणं गुहायां ह्यकमत्रमध्ये गुहायां परद-
त्तायाम् आशयाऽस्तःकरणं यस्य स तथा निश्चयं भगवदुपा-
सनापर इत्यर्थः । अल्पेनाशनादिना तावद्या तृप्तिर्यस्य स
तथा ॥ १४ ॥

अध्वनात्मनः अनित्यवेदस्य जीवस्य अत्र लुप्तोपमामाह ।
सर्वं इति । अनेन निवासोपायोऽपि दर्शित इति ॥ १५ ॥

ऊर्णाभेरुपशिक्षितमाह । एक इति । एकः केशवः निरपेक्षः
नारायणो देवः स्वमायया स्वेच्छया कल्पान्ते कालकल्पा
संहारकान्तेन पूर्वमृष्टमिदं जगत्संहृत्य एकत्वसङ्ख्याविशि-
ष्टोऽभूत् ॥ १६ ॥

भीमजीवगोखामिकुतकमसम्भवेः ।

अप्रमत्तः सावधानः आचारैश्चेष्टाभिरक्षयमाणः किं कर्तुं-
मिच्छन्तीति ॥ १४—१५ ॥

एक इति सांख्यिकमतानारायणो महत्स्वरूपः सर्वप्रज्ञागुह्यस्वरूपोऽपि
पुरुषः एकः अशक्तिव्यतिरिक्तकारकशून्यः काष्ठोऽपि कक्षा-
यश्चाकृत्या अशक्तिरूपया कल्पान्तो पूर्वमृष्टमिदं तथैव कल्पान्ते
संहृत्य अलिखितानां तेषामाधयो जयस्थानं सत् सतएवैकः सजातीय-
चिद्ब्रह्मजीवमेव रहितः अद्वितीयो विजातीयप्रधानादिभेदरहितश्च
सन् आत्माधार- आधिक्यमहावैकुण्ठनाथाधारोऽभूत् तस्मिन्नेव
प्रविष्ट आसीदित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमजिज्वलनायचक्रवर्तिकुतसारायंबर्हिनी ।

जोकाननुचरजिति । तद्विने मया तत्रैव स्थितमिति सर्वेऽप्येते
गुरवो मया स्वचक्षुषेव दृष्टा न तु सर्वज्ञत्वाज्ज्ञाता इति
भावः ॥ १७ ॥

बाह्यो वासे इति च द्वौ पाठौ अत्र इन्द्रिकुमारी अमात-
यतिकाः भगवत्काराभावाय यथा कङ्कणान् दूरीकरोति तथैव ज्ञान-
योगः आभितान् मुनीन् निःसङ्गानेव करोति यथा च राज-

कुमारी यतिमनी यतिममिचरतीत्यर्थः कङ्कणान् परि-
प्लवे तथैव भीमनी भक्तिदेवी आभितान् वैष्णवान् मधुरनाम-
कीर्तनध्वनिरवायं तान् परस्परसङ्गिन एव विधत्ते तत्त्वसाङ्गिन
इति हेतुं यदुक्तमभवत्—

नैकात्मनास्मै स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादमेवाभिरता मदीहाः ।

येऽप्योपेतो भागताः प्रसज्य समाजयन्ते मम पौरुषाणीति ॥ १० ॥

चित्तैकाग्र्यं शरकाणाच्छिन्नमित्याह । मन इति त्रिभिः शरा-
वलादेव मन इत्येतत्तद्व्यवहारीत्यत्र अह । नैराग्येति । ध्रियमाणां भक्ति-
मिधाष्टाङ्गयोगोक्तधारणाऽवासेन ॥ ११ ॥

यस्मिन् यस्मिन्नेव ध्ययं भवति तत्रैव एतन्मतः कर्मण्यु-
क्तमनासना मुद्रयति तत्रैव सत्त्वेन वृद्धेन सत्त्वजस्तमस्य विधु-
येति रजस्तमसोरभावे विक्षेपक्षयशून्यं मनो निर्वोग्यसत्त्वस्यापि
स्तीर्णाभूत्तयात् समस्तस्वीयवृत्तिशून्यं निर्वोग्यं परमानन्दमुपैति
इत्यनेन गुणास्तत्कार्यं च तद्वर्हितम् ॥ १२ ॥

आत्मनि भगवति इषो गतास्मा तस्य ऋजुकरणाथं तदेकाग्र-
चित्तत्वाल्लभायैव भगवताः भेरीभङ्गुराद्यैरात्मिके प्रजस्तमपि
नृपति न नन्द ॥ १३ ॥

सर्वाच्छिन्नितमाह । एकचारीति । योगिसंयोग्यापि स्थाने कुमारी
गुरुः जनसङ्ख्यायै सर्वः स यथा जनाच्छङ्कमान एकाकी चरति
नियतनिकेतनरहितश्च सदा अप्रमत्तश्च एकात्मवादी च आचारै-
र्गत्यादिभिः स्वविषयो निर्विषयश्च जनाख्यस्य ममहायश्च मितगामी
च तद्वत्सुनिर्भेदेत्यर्थः ॥ १४ १५ ॥

इन्द्रः केत प्रकारेण विध्वंस्यष्टादिकं करोतीत्येतन्मया ऊर्णा-
नामेः स्रक्काशज्ज्ञातमित्याह पट्टमिः । एकः स्वशक्तिव्यति-
रिक्तकारकात्तरशून्यः नारायणः कारणागोपशायी काष्ठकल्पा
काष्ठशक्त्या संहृत्य एक एवेति इन्द्रात्तराभावादेकः सदेवः
तदानीं तु महाममप्रियवृष्टिनां नाचाद्वर्धितयोऽभूत् आत्मेव
आधारो यस्य सः अलिखितानां शक्तीनामाधयः ॥ १६ ॥

भीमकलुक्कदेवकुतसिञ्जातप्रदीपः ।

कलहः कलहहेतुः ॥ १० ॥

इषुकुतः शिक्षितमाह । मन इत्यादिना । अतन्द्रितः तद्वाज्ये
जितासनः आसनजये जितश्वासः सन् नैराशयोगेन विषयेष्वपि
वायमागामश्यासयोगेन ध्रियमाणां स्थिरीक्रियमाणस्य मन एकत्र
सर्वप्रधाने भगवति संयुज्ज्वात् ॥ ११ ॥

आध्वस्य सर्वप्रधानत्वं जगदाधारतया दर्शयन् वैराग्या-
श्यासयोगेनात पदं विवृणोति । एतस्मिन्नेव । "वाचापुष्टिष्वपि
विधृतो तिष्ठत" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे पुरुषोत्तमे यदेतद्विषयं
यस्मिन्तस्मिन्नेव परमानन्दरूप मनः लब्ध्यादं प्राप्त्यपदं सत्
वृद्धेन सत्त्वेन रजस्तमस्य शनैः शनैर्विधूय क्रमेणैव क्रमेणैव
रेणुवदेयानि काम्यानि निविद्यानि च क्रमेणैव तथैव । मुञ्चति
अत एवानिश्चयमभयलोकोगमसङ्कल्पवर्जितं सत् निर्वोग्यं ध्याया-
कारकप्राप्तयमप्युपैति ॥ १२ ॥

एवमुक्तप्रकारेणात्मनि परमात्मन्यवरोद्धवित्तो नियमित-
चित्तो यदा भवति तदा यद्विस्तरे वा किञ्चिदपि वृत्ते
परमानन्दसंग्रहे खीनत्वात् यथा इषो गतास्मा तद्वज्रकरणात्तद्व-

एक एवाद्द्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ।
 कालेनाऽऽत्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु ।
 सत्त्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७ ॥
 परावराणां परम आस्ते कैवल्यमंजितः ।
 केवलानुभवानन्दसन्दोहा निरुपाधिकः ॥ १८ ॥
 केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् ।
 सङ्क्षोभयन् सृजत्यादौ तथा सूत्रमरिन्दम ! ॥ १९ ॥
 तामाहुस्त्रिगुणाव्याक्तिं सृजन्तीं विश्वतोमुखम् ।
 यस्मिन् प्रोतमिदम्बिभ्वं येन संसरते पुमान् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्तेवकुतसिखान्तप्रदीपः ।

शिवचिन्मः इषुकारः पार्श्वे समीपे ब्रजन्तं नृपतिं नन्दं
 तद्वत् ॥ १३ ॥

सर्पोच्छिन्नितमाह । एकचारीति ऋष्याम् । एक एव चोद्भूत-
 श्रुत्येकचारीति भिन्नवन्तरापेक्षयोक्तम् अथ तु जनपेक्षया
 एकचारीति अनिकेतश्च सदाऽप्रमत्तश्च गुहाशयश्च गुहापलाच्च
 तपरकृतक्यानवासी चेत्यर्थः । आचारैः स्यामाधार्यः भदा-
 चारैरक्षयमाणाः गुमाचार इत्यर्थः । एका मुख्यः ध्यानादायनु-
 पम इत्यर्थः । स्मरतो वचनतश्चात्मभाषणाच्च मुनिः स्यात् सर्व-
 घदिति शेषः ॥ १४ ॥

विपक्षे दोषमाह । गुहारश्च इति । अध्वनात्मनः अनित्यशरीरिणः
 गुहारश्चोऽनित्यदुःखाय भवति एव बहुजनमङ्गलमास्तान्नाचार-
 कथापनानि दुःखायैव भवन्तीत्युक्तम् । परेश्वरादिना कृतगुहावि-
 रूपं प्रतिद्वयं सुखं यथा भवति तथा वर्ज्यते ॥ १५ ॥

प्रकृतिपुरुषकालाद्यन्तशक्तिधराणि समानानि शयात् कारक-
 सामग्रीनिरपेक्षान्तरगतो मया निश्चसृष्टिमहाराष्ट्रगोनाभिरष्टाप्तेन
 सम्भावितार्थानि वक्तुमात्रौ संहारप्रकारमाहैक इति पार्श्वे-
 स्त्रिभिः । एकः निःसमानिशयः स्रजशक्तिभूतया मायया प्रकृत्या-
 ययया पूर्वसृष्टिप्रदं विश्वं काक्षकजया काळाख्यया शक्त्या संहृत्य
 एक एवाभूदित्युत्तरस्यान्वयः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे अरिन्दम यदु महाराज ! इस उपदेश को मैंने उस से
 सीखा है जब कि मैं लोक के तत्त्व की जानने की इच्छा से लोकों
 में घूमता रहा ॥ ८ ॥

इस में यह निश्चय हुआ कि बहुतों के साथ वाम होने
 से कलह होता है दा के साथ में भी वाम होती हैं तिस
 से कुमारी के कङ्कुण की नाई विरक्त एकैलाही विचरा
 करे ॥ १० ॥

योगी को चाहिये कि स्थिर होकर रहे बेराग्य रहे

आत्मन स्थिर करने का प्रयास करे प्राणायाम करे तिस
 में स्थिर किये हुये मन को एक ठिकाने परमात्मा में युक्त
 करे ॥ ११ ॥

जिस भगवत् स्वरूप में यह मन लगजाता है तब धीरे
 धीरे कर्त्तों की वासनाओं को छोड़ देता है फिर सत्त्वगुण के
 बहने से रजोगुण तमोगुणको दबा कर कोई बाह्य अवलम्बन
 नहीं रहने से मन शान्ति को प्राप्त हो जाता है ॥ १२ ॥

तबही परमात्मा के विषे स्थित के रुक जाने से बाहर
 भीतर कुछ भी नहीं जानता है जैसे कि तीर के धनाने
 चाला उसी में मन के लगे रहने से सामने ही राजा की
 फौज गई तो भी नहीं जानता हुआ यह बात सरकार से
 सीखी है ॥ १३ ॥

एकला घूम घर का नियम नहीं रखे सावधान से रहे
 गुफाओं में सोने भोडा बोलै अपने आचारों से प्रखचित
 रहे ऐसा मुनी होवे ॥ १४ ॥

क्षुण्णभृगु शरीर के वास्ते घर का भारश्च परना दुःख
 दायक है और व्यर्थ है तिस में सर्पतो परके बनाये हुये
 घर में रहकर सुख से बढ़ता है यह बात सर्प से सीखी
 है ॥ १५ ॥

एक नारायण देव अपनी माया से पहिले सृजे हुये इस
 जगत् को काल की कला से कल्पांत में संहार करते
 हैं ॥ १६ ॥

श्रीचरखामिकुतभाषाप्रदीपिका ।

एक एवाद्द्वितीयः सजातीविजातीभेदशून्योऽभूत्
 कारणभूतासु सत्त्वादिषु शक्तिष्वपि साम्यं नीतासु सतीषु
 गुणसाम्यं प्रधानं तदुपाधिः पुरुषश्च तथोरीश्वरः ॥ १७ ॥

परावराणां परे ब्रह्मादयः अवरोऽप्येव मुक्ता जीवास्तेषां परमः
 प्राप्य आस्ते कुतः कैवल्यसंज्ञितो मोक्षश्चामिधेयः तत्र हेतुः
 केवलो निर्विषयः स्वप्रकाशः आनन्दानां सन्दोहः समूहः पराजित-
 इत्यर्थः । कुतः निरुपाधिकः ॥ १८ ॥

यथोक्तानाभिर्हृदयादूर्णां सन्तत्य वक्रनः ।

तथा विहृत्य भूगस्तां प्रसत्येनं महेश्वरः ॥ २१ ॥

यत्र यत्र मनो देही धारंगत्सकलं धिया ।

स्नेहाद्वेष्टाद्रयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपताम् ॥ २२ ॥

कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः ।

याति तत्सात्मतां राजन् ! पूर्वरूपमसन्त्यजन् ॥ २३ ॥

एवं गुरुभ्य एतभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः ।

स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो ! ॥ २४ ॥

श्रीविरञ्चामिकृतभाष्येदीर्घिका ।

अतः केवलादेव सृष्टिं दर्शयति । केवलेनाऽऽत्मानुभावेन काखेन सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं महत्त्वरूपं सृजति जीवसंसारहेतुभूते सूत्रं सृष्टेऽपि त्वं मा मेरानि सम्बोधयति । अस्मिन् अरीन् रागादीन् हनयितुं समर्थं ॥ १९ ॥

सूत्रस्यैव द्योतिशब्देनोक्त्यमानस्य तामिति स्त्रीलिङ्गेन परामर्शः त्रिगुणाव्यक्तिं गुणात्रयकार्यं अत एव विश्वतो-मुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहङ्कारद्वारेण सृजन्तीम् त्रिगुणाकार्यस्य सूत्रसंज्ञायां कारणमाह । यस्मिन्निति । कारणभूते समष्टिरूपे यस्मात्प्रदं विश्वं प्रोते प्रथितम् “ वायुर्न गौतम ! सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणाप्यत्र लोकः परमं लोकः सर्वाणि च भूतानि सहस्रानी ” तिभूतेः येन वायव्यात्मता प्राणरूपेण जीवः संसरति ॥ २० ॥

तद्वत् शिक्षितमर्थमुक्त्वा दृष्टान्तमाह । यथेति । हृदयादुद्गताम् वक्रन्तो वक्रणं सन्तत्य प्रसाधं विहृत्य कीर्तिता ॥ २१ ॥

भगवद्व्याप्तपराणां तत्पारूप्यं न चित्रमिति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषाज्ज्ञातमित्याह । यत्र यत्रेति । सकलभेदाग्र ॥ २२ ॥

कुड्यां प्रवेशितो निरुद्धो भयेन ध्यायन् सात्मतां तत्पारूप्यं सादृशतामिति पाठे स्वार्थता पूर्वरूपमसन्त्यजन्त्यस्या-यमभिप्रायः यदा तेनैव देहेनान्यपारूप्यं दृश्यते तदा किं वक्तव्यं देहान्तरेण सारूप्यं घटत इति ॥ २३ ॥

अदेहादेव शिक्षितमाह । स्मरमेति । स्मरामनो देहाब्जिह्वी-ताम् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

आत्मानुभावेन स्वप्रभावरूपेण काखेन “ प्रभावं पौरुषं प्राहुः काखमेके यतो मय ” मिति कापिषेयोक्तः सार्वं प्रधानम् आनन्दानां समूह इति व्याख्यानेन स्वरूपशक्तिवैशिष्ट्याद्वाक्यतागतविशेष-शक्तिव्यममित्युक्तम् ॥ १७ ॥

केवलात् सजातीयविजातीयमेव शूष्यात् ॥ १८ ॥

[६१]

केवलानास्त्रगडेन त्रिगुणात्मिकां प्रधानैकरूपां सङ्क्षोभ-यन् विषमगुणां कुर्वन् ॥ १९ ॥

तामिति स्त्रीलिङ्गेन परामर्श इति । तच्छब्देन कश्चिद्विशेष-परामर्शकत्वस्यापि सिद्धान्तितत्वात् नित्यं यत् कर्म स यमः इतिवत् अतएव गुणात्रयस्यादिकार्यत्वादेव हे गौतम ! वायुः समष्टिप्राणः सूत्रं सूत्रशब्दवाच्यः संसृष्टानि सङ्कल्पयितानि वायव्यात्मरूपेण वायोः स्वरूपभूतेन ॥ २० ॥

ऊर्णानाभिरत्र दीर्घसूक्ष्मः कीटविशेषः तस्यैव वक्रणोद्गिरण-निगिरणद्वयः उद्गतामुत्पन्नां वक्रणं द्वारेण तयोर्वा वा-स्तिके मतिर्दशानुवदति । एवमिति ॥ २१ ॥

तत्पारूप्यं भगवत्समानरूपतां भ्रमरविशेषात् भृङ्गीनि ख्यातात् यत्र यत्रेति अदेहादिना भरतादौ मृगपारूप्यादेर्दृष्ट-त्वात् अन्ते या मतिः सा गतिरिति व्याख्यातेति भावः ॥ २२ ॥

जीवतोऽपि सारूप्ये दृष्टान्तविशेषमुदाहरति । कीट इति । तेन पेशस्कृता सादृशतामिति पाठे स्वार्थेनेति सार्वस्य समस्वरूप-त्वात् समस्येऽपि समस्यत्वसत्त्वेऽनवस्थापातात् ॥ २३ ॥

एषा मतिरिति जातावकवचनम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

ज्ञानानन्दयोः कर्मकृतत्वेन संसारिण्यावृत्तिमाह । निरुपाधिक इति ॥ १८ ॥

केवलात्मानुभावेनेति केवलशब्दः परिकरात्तरदयावर्त्तकः सूत्रशब्दः महत्त्वरूपः सूत्रं हि यदुत्पत्तुकार्यं अस्मिन् प्राणानां मणीनामाधारश्च एवमहङ्कारादितत्त्वाधारत्वा-त्रिगुणप्रकृतिकार्यत्वाच्च सूत्रत्वं महत्त्वरूपं ॥ १९—२१ ॥

तत्तत्स्वरूपतां स्वरूपमसाधारणधर्मः तत्तत्स्वतां याती-त्यर्थः ॥ २२ ॥

कीटस्य पेशान्तरेण स्वरूपैकवासात् याति तत्सात्म्यतामि-त्यनन्तरेण कुड्यास्पदं किं तत्सात्म्यशब्दो व्याधिकरण्ये ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्भारतवार्तिकावर्तकभाष्यतत्त्वचिन्तिका ।

एकः पुनः स्वयमाश्रयजगदेकोपादानकारणभूतः “एकमेवाद्वितीयं तद्वैभूतं बहुधा” मिश्रत्रेधात्रैकशब्दः अधिमक्तनामरूपसू-
क्ष्माचक्षिप्रतिष्ठापकाश्रयावस्थाप्रकारः एकत्वं चात्र बासुष्टि-
शायां नामरूपविभागनिबन्धनं बहुत्वं तत्प्रतिसम्बन्धि त्रिवर्त्तितं
वैशेषिकादिभिर्निस्त्यक्तोक्तानामाकाशादीनामपि संहारामिषा
एवकारः अद्वितीयः निमित्तकारणात्तराहितः एक एवेत्युपा-
दानस्य प्रकृतत्वेन निमित्तस्य बुद्धिरूपत्वात्परतत्त्वपर्यवसि-
द्वात्मकविशेषणानां विहितत्वात्त्रिवर्त्तक्य विहितत्वविरुद्धविष-
यत्वात् । स्वभावां त्रिगुणात्मिकां सङ्क्षोभयन् वन संसरते पुमा-
निति प्रकृतिपुरुषनित्यरूपसुखकोत्तरवाक्यसङ्केतार्थोपेतत्वा-
देक एवेत्यव्याधिमक्तनामरूपत्वावगतेषु सृजन्नादौ तथा सूत्रमि-
त्यनेनाद्वितीयपदस्य निमित्ताभ्यन्तराभावात्प्रवचनगच्छते तत्रैकमेवा-
द्वितीय इत्यस्य सजातीयविजातीयभेदशून्य इति उक्तत्वात्त-
नुविता कावकवया संहृतेति विजातीयकावक्य तथा सङ्गावा-
गमात् स्वभावां त्रिगुणात्मिकां सङ्क्षोभयन्निति सत्त्वादिशक्तिषु
सार्यं नतीतासु इति गुणसाम्बावस्थाचिद्व्यसङ्गावगमाच्च प्रधान-
पुरुषेश्वर इति सूक्ष्मावस्थावस्तुवस्तुविशेषात्तत्वेन तत्कलरीरतया-
वस्थानावगमाच्च अतो बभोक्त एवार्थः । कस्तर्हि सूक्ष्मावस्थाचि-
द्विष्ठाकाशाधार इत्यतो विशिनष्टि । अलिङ्गाभव इति । अलिङ्गानां-
चिद्विचिदादीनां सावैश्वर्यसर्वशक्तित्वानुगुणानां चाभवः कस्तर्हि
तत्त्वाभव इत्यतो विशिनष्टि । आत्माधार इति आत्मा स्वमेवाधारो
यस्य सः अनन्याधारः “स्व महिम्नि प्रतिष्ठित” इति धृतेरिति
भावः । कावकवयं संहृत्यैक एवाद्वितीयोऽभूदित्युक्तमेवोपपादयति
कालेनात्मानुभावेनेति स्वशक्तिभूतेन कावेन निमित्तभूतेन सत्त्वादिषु
शक्तिषु सार्यं नतीतासु सतीषु कार्यापयोग्यपृथक्सिद्धिविशेषणभूतेषु
सत्त्वरजस्तमःसु सृष्टिदशायां नैवभेदोपावस्थितेषु नामवस्थां
विहाय सार्यं प्राप्य स्वस्मिन् क्षिनेषु सत्स्वत्यर्थः । प्रधानपुरुष-
ेश्वरः स्वस्मिन्विभाज्यतया सूक्ष्मावस्थावस्थितः प्रधान-
पुरुषवर्तिनस्तत्त्वेनावस्थितः आदिपुरुषः कृत्स्नजगत्कारण-
पुरुषः ॥ १७ ॥

अत एव परावस्थायां परमः कार्यकारणावस्थाचिद्व्याप्यभूतः
केवल्यधीकृतः प्राक्ते तिष्ठति केवलं हि नामरूपविभागरहि-
तस्वरूपावकाशतत्त्वं तत्संज्ञितः सदेव सौम्येदं तत्त्वावकाशमासिद्धि-
सद्व्याकृतादिशब्दाव्यवस्थितः । केवलशब्दो जाड्यतुः स्वसम्भेदव्या-
वर्त्तकः सन्बोहो विवर्त्तितत्वेन तयोः परिमितव्यवस्थितिः जाड्यदुःखा-
समिञ्जानवधिकाशानानन्दस्वरूप इत्यर्थः । निरुपाधिक इत्यनेन ज्ञाना-
नन्दोः कमेकतत्त्वव्युदासः तेन सांसारिकजीवव्या-
वृत्तिः ॥ १८ ॥

अथ सृष्टिप्रकारमाह । केवलात्मानुभावेनेति । केवलशब्दः परि-
करान्तरव्यावर्त्तकः आत्मनः स्वस्यानुभावः तदेव बहुधा-
मित्युक्तविधः सकुलपः तन्मात्रेणैवेत्यर्थः । स्वभावां स्वशरीरभूतां निर-
तिशयसूक्ष्मदशापन्नां मायां संक्षोभयन् इत्यतः स्थूलदशापत्तिद्वारा
परिणामांशुस्त्रीं कुञ्जं हे अरिमन्द ! प्रादौ तावत्तया मायया
सूत्रं सृजति सूत्रशब्दो महत्तत्त्वपरः सूत्रं हि बहुवचनकार्यं
स्वस्मिन्मातानां मयीनामाधारश्च एवमहङ्कारादितत्त्वाधारत्वात्त्रि-
गुणप्रकृतिकार्यत्वाच्च सूत्रत्वव्यपदेशः ॥ १९ ॥

तदेवाह । तमिति । तं महात्तं महत्तत्त्वमिति वाच्यं त्रिगुण-
व्यक्तिं त्रिगुणप्रकृतिकार्यभूतं सृजन्तमहङ्कारादिपृथिव्यस्तत्त्वपरं
परामिति शेषः । अत एव विभक्तोमुखं सर्वेषु कार्येषु मुखं प्राधा-
त्त्वमाश्रयत्वेन वक्ष्य तमाहुः मुखशब्दः प्राधात्त्वव्यवर्त्तकः यद्वा विभक्तो
मुखं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् अनेकधा सृजन्तं तामाहुस्त्रि-
गुणावर्त्तकं सृजन्तीमिति पाठे प्रकृतिस्त्रोपस्थापकत्रिगुण-
व्यक्तिशब्दापेक्षया सृजन्तीमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति
परिग्रह्यमहतीह विभक्तं प्रोक्तम् अनेने त्रिगुणव्यक्ति-
मित्यनेन च सूत्रत्वरूपेण निमित्तमुक्तं भवति येन वहा-
रत्वेन बुद्धीन्द्रियमनःप्राणात्मकसूक्ष्मशरीरेण युक्तः पुमान्
जीवः संसरति देवमनुष्यादिस्थूलशरीरसंयोगविभागोक्तजन्मना-
शरूपसंसारतत्त्वयुक्तज्ञानविज्ञानविकाशसङ्कोचो च प्राप्नोतीत्यर्थः ।
अथमेव हि जीवस्य संसारो नाम यः प्रकृत्यावस्थितसंसारत-
द्विभागप्रबोधप्रयुक्तज्ञानसङ्कोचविकासरूपावस्थाव्यवस्थः अत्र प्रधा-
नपुरुषेश्वरोऽलिङ्गाध्य इति चोक्तत्वात् वन संसरते पुमानित्युक्तेर-
दमवगच्छते यत्परमात्मविशेषणीभूतजीवस्वभावस्य सङ्कोचविका-
सरूपावस्थाविशेष इति सृजन्ती विभक्तो मुखमित्यनेन तद्वह-
कारादिपृथिव्यस्तत्त्वपरंपरा देवादिपृथिव्यस्तत्त्वप्रधानगत इति
एवं च विशिष्टव्योपादानत्वं साक्षादवस्थाभयत्वं प्रधानपुरुषयोरेव
द्वारा तु परमात्मनोऽपीति फलितं संक्षोभयन् सृजतीति कर्तृत्व-
निर्देशेन निमित्तकारणत्वं तच्च विशेष्यांशस्येवेति फलितम् ॥ २० ॥

तदेतदुक्तं तामिदृशान्तेनावधार्यमित्यभिप्रेत्याह । यथेति ऊर्णां तन्तु-
सङ्गतप्रकृतिनामौ यस्य सः कीटविशेषः स्वशरीरैकदेशभूतासृ-
द्यादृष्टतामूर्त्या वक्रतो वक्रेण सन्तत्य प्रसाये तवोयंया विहृत्य
विहारं कृत्वा कीटित्वेत्यर्थः । पुनस्तामूर्त्या प्रसति तथा महेश्व-
रोऽपि कार्यकारणबोर्तनव्यवस्थाप्रवचकतया तामिति स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशः तथा विहृत्येत्यनेन दार्शनिके कार्यस्य जगतो भगवत्कण्डोप-
करणत्वं प्रदर्शितम् ऊर्णमभिरूर्णां सन्तत्येति स्फुटवोक्त्या निमि-
त्तकारणत्वमानुर्णां सन्तत्येत्यनेनोर्णां एव तन्तुसन्तानात्मिका-
वस्थाभयत्वावगमात्तद्विशेष्यांशतदनवगमात्तस्यानुपादानत्वव्याप्य-
व्यतिरेकस्य परमात्मशरीरभूतबोधव्यतिरोपपादानत्वासिद्धावपि विशो-
चभूतपरमात्मनस्तदासिद्धिः । मेवं विशेषणांशव्यावस्थाभयत्वं निर्वा-
हकत्वमात्रेणैव विशेषणांशव्यापि उपादानत्वसिद्धेः तास्ममिर्देशो-
प्यांशव्याप्यारकावस्थाभयत्वमप्युपगमे किन्तुसद्धारकावस्थाभयत्वं
नचसद्धारकावस्थाभयत्वमपि न दृष्टान्तेऽवगम्यत इति वाच्यं विशो-
प्यांशोपादानत्वस्य विशेषणगतावस्थाभयत्वनिर्वाहकत्वरूपत्वत्वं
तस्य दृष्टान्तेऽवगमात् नहि तत्र विशेषणांशभूतजीवमन्तरेणो-
र्णाया अवस्थाभयत्वासिद्धिः किञ्चोर्णनाभेरसर्वव्यवस्थासर्वशक्तः
कार्वाणरात्रमतवानुप्रवेशनसामर्थ्याभावेऽपि दार्शनिके प्रकृत्याः सर्व-
शक्तः सर्वव्यवस्था “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्राविश्व सच्च-
त्यवाभवादिति तत्तत्कार्यानुप्रवेशतत्त्वपतमिवमवस्थ भूतत्वावुपादा-
नत्वं निव्यूढमेव किञ्च कारणावस्थाप्रकृतिपुरुषशरीरकतया ताजि-
यन्तृत्वात् कार्यावस्थातत्कलरीरकतया तज्जियन्तृत्वस्याव्याव-
त्वात् तज्जियन्तृत्वरूपावस्थाभयत्वमहङ्कारमेव विशेष्यभूतप्रकृ-
तिमिति ताजि व्यूढमित्येवं बहुना निमित्तविस्तरेण ॥ २१ ॥

केनापि भावेन निर्यमुकाविधेभित्तिरायं ध्यायन् तत्तत्कल्पं
यातीति सुपेशकृदाव्याकुलमविशेषादवधृतामिदंवाहयतीति । धिया

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्किका ।

निष्पत्तिमिका वा बुद्ध्या यत्र यत्र विषये मनः सकुलपविकल्पात्मक-
मन्तःकरणं सकलं निष्पन्नं यथा तथा नः स्नेहाद्यन्तमेव भावेन
धारयन्तः तत्सकृपतां तत्तत्प्रमाणरूपतां तत्तत्साधर्म्यमिति पाठ्य-
याति प्रामांनि तत्तत्स्वरूपतामिति पाठे स्वरूपस्य भावः स्वरूपता-
मिहमिथमिति प्रतीताविषयमिति प्रतीतिविषयतां तत्तुल्यतामिति
वाच्य कीटस्य कीटाक्षरेण स्वरूपैकवासम्भवात् याति हरसाम्भ-
तामिहानन्तरोक्तेष्वामेवार्थः ॥ २२ ॥

उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह । कीट इति । तेन पेशस्कृता स्वरूपद्वयं
प्रवेशितः निरुद्धः अत्र एव भवेन पेशस्कृतं ध्यायन् पूर्वक-
मसंस्पर्शजैव सत्समतां याति तेन पेशस्कृता समता तत्समता तां
तत्साम्यतामिति पाठे तेन साम्यं बन्ध तस्य भावस्तत्ता ता-
मिथयैः । तत्साम्यतामिति च पाठः तत्रात्मशब्दो देहपरः
तेन सम आत्मा बन्ध तस्य भावस्तत्ता तां तत्समानदेहव-
मिथयैः । तत्साम्यतामिथयि पाठः तत्रात्मशब्दः पूर्वदेहपरः
तस्य स्वशब्देन वस्तुवन्तेन समाप्तः तस्य तच्छब्देन कर्म-
धारणः तच्छब्दो धेवाकारपरामर्शकः तत्साम्यतां तत्साम्यं
पूर्वकमसंस्पर्शजित्वेन केनूतन्वाचो विधातुः पूर्वकमसं-
स्पर्शजैव याति किमुन संस्पर्शजित्वयैः ॥ २३ ॥

तदेवमुक्तगुरुषः शिक्षितानि प्रदृश्येद् गुणान्तरगतं शिक्षि-
तस्योपपन्नमिथमिथैव स्वदेहाच्छिक्षितमाह । पूर्वमिति ।
आत्मा स्वदेहः तस्माच्छिक्षितां बुद्धिं मे मत्तः शृणु ॥ २४ ॥

भीमाद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

काष्ठादीनां तदा सत्त्वात् कथमिवमुपपद्यते इति तत्राह ।
प्रक्षितीय इति । एतादृशोऽन्वो नास्तीत्येवोच्यते न तु सर्वो-
त्तमा सर्वनिर्बन्धेन तथा सति सर्वस्य तेनैकमुपपन्नं स्याज्ज
च तद्युक्तं कुतोऽत्राह । प्रक्षिज्जाभय इति । नह्यधाराधेययोरे-
कत्वं कापि दृष्ट्वा नन्वेतद्दृष्टान्तेन तस्याधारात्तरकल्पने स्याद्-
त्राह । आत्माधार इति । नन्वेतद्युक्तिविरुद्धमत्राह । ईश्वर इति ।
एतदेव विवृणोति । काष्ठेनेति । आत्मनः स्वरूपानुभवेन तत्तत्का-
शोचितसृष्ट्यादिभावसूचकेन कालेन तदन्तर्यामिण्या सत्त्वा-
दिगुणवाच्यैस्तु शक्यत्वाच्छक्तिषु साम्यं साध्यावस्थां नीतास्तु
सतीषु प्रधानपुरुषबोध्यपरस्परत्वात् शिखरः आस्ते तदा किन्नामे-
त्यत्राह । कैवल्येति । समाधिकरहित इति सत्त्वादिगुणानां शक्ति-
शब्दवाच्यत्वे किं प्रमाणमित्येवचोद्यम्—

प्रकृतिश्च गुणाश्चैव शक्यत्वाच्छक्तयः स्मृताः ॥

विष्णोः स्वरूपभूता तु शकनाच्छक्तिरुच्यते ।

इत्यनेन परित्यक्तमिति ज्ञातव्यं काष्ठप्रकृत्यादिप्रवर्तनादासीनत्वा-
दिप्रमाणैक इति वा पुनरुक्तम्—

काष्ठप्रकृतिजीवाद्यौ खये मत्स्यप्रवर्तनात् ॥

नजिमित्तस्य कार्यस्य विष्णुरेक इतीत्येति ।

स हि काष्ठादिकं सर्वं वर्तयत्यमित्युक्तिः ॥

इति वचनात् ॥ १७—१८ ॥

संहारप्रकारमुक्त्वा तस्मात्सृष्टिप्रकारमाह । केवलेति । निरु-

पाधिको जहदेहरहितः काष्ठेन काष्ठान्तर्यामिण्या आत्मनः
स्वरूपमात्रं अनुभाषो जन्ममर्कबन्धस्य स तथा तेन स्वभाषां
स्वाधीनप्रकृतिं संक्षोभयन् सृष्ट्याभिमुखीं कुर्वन् तथा प्रकृत्या
सूत्रं प्राप्य प्रक्षाल्य च सृजति मायायाः स्वरूपमाह । तामिति
विश्वतो मुखं सर्वविधु यथा मुखं भवति तथा सृजन्ती
यस्मिन् प्रकृतिस्वरूपं येन प्रधानेन प्रकृतौ विधीनः संसार-
मेतीति भूतिः कालेन सृष्ट्युपादानेन नैतावता सापेक्षत्वमात्रमात्रमा-
त्रेण स्वसामर्थ्येनेति च ॥ १९—२० ॥

अत्रोदाहरति । यथेति । ऊर्ध्वा लाक्षां वक्रप्रतो मुखेन सन्तस्य
विरुत्त्य यथा वधेच्छम् ॥ २१ ॥

पेशस्कृतः शिक्षितां बुद्धिमाह । यथेति । देही यत्र स्नेहसं-
क्षिप्तजिह्वा मनो धारयति तत्तत्सकृपतां तस्य तस्य सहशक-
पतां याति अत्रेव तात्पर्यं स्निग्धया जिह्वा ध्यायति चेत् स्नि-
ग्धरूपं सुखरूपं याति द्विष्टजिह्वा चिन्तयति चेद् द्विष्टरूपं दुःखरूपं
यातीत्यादि बोध्यं तद्वक्तम्—

भयादपि हरिं भक्त्या चिन्तयन्तस्वरूपताम् ॥

पेशस्कारिवहायानि द्विष्टं द्वेषस्वरूपतामिति ।

द्विष्टं प्रतीतायि धाताः सुखरूपस्यापि हरिर्द्वेषस्य दुःखरूपस्य
तत्स्वरूपतां यातीति युक्तम्—

सुखरूपस्य विद्वेषोऽदुःखरूप इतीत्येति ॥

तस्मादुदुःखं सदा याति द्वेषनात् पुरुषोत्तमे ।

इति च शङ्कादीनां रामादिद्वेषादिभुःस्नानाद्वगवत्स्वरूप-
प्राप्त्युत्था सुखावाप्तिरिति ध्येः कागतिरिति चेत्तुल्यते तत्र
रक्षोरुपादीनां द्वेषादुदुःखावाप्तिर्जयादीनामेव तत्स्वरूपप्रवेशेन
सुखावगतिः—

नृभिर्द्वेषतो दुःखं रक्षोरुपेण रावणः ॥

अगाच्छ रामविद्वेषाच्छिशुपात्रस्तमेव च ।

ततो भक्त्या परं यातो द्वेषकपाशावगतिरिति ॥

तस्मात्सर्वगुणोद्भक्तिविद्वेषासर्गवोपचान् ॥

अर्थादिति सरूपत्वे द्वेषादेः पुरुषस्य हीनि

मानात् यथोपासनेः फलानघातो धृतिव्याक्रोपश्च स्वात् न यथा
बधोपासने तदेव भवतीति न भूरिति देवा उपासाच्छाक्रे
ते बभूवुस्तस्मादाप्येतर्हि सुतो भूभृगरेव गवसित्यभूतिरि-
त्यसुरास्तेह परावभूवुस्त्यादिभूतेः ॥ २२ ॥

अत्रोदाहरति । कीट इति । ननु भवद्विष्टार्थे विषममुदाहरणं
द्वेषात्समताप्राप्त्यवगमादुच्यते महा भोजने वास्यतीति स्ने-
हस्य यादुदेयन क्रमेणात्पक्य द्वेषस्य सर्वात्मना निवर्तनेन
स्नेहस्य प्रवर्धनेन च तत्समतावाप्तिरिति—

सत्यचर्यवर्णवैजये भोजने वास्यतीति तु ।

स्नेहवाहुन्यतः कीटः पेशस्कारिण्यगो भवेत् ॥

द्वेषे सघोरमता नष्टे स्नेहे चैव विवर्धते ।

सरूपता तदेवस्वाकीटस्नेहे दरेरपीति ॥

किञ्च हरेः फलदात्मनिशोपात्पेशस्कृतकनधमादाद्वपेपोऽपि
हरेः प्रसादाजनक इत्यनयोर्न सर्वसाम्यं लोके च तथाद्यं-
नात्—

श्रीमद्भजयध्वजनीयं कृतपदरत्नावली ।

अत्यन्तोऽपि हरेर्द्वेषः स्नेहस्यानुदयकुरः ।
सोऽयं विशोपो नाप्यस्य फलदाता च केशवः ॥
नहि पेशकृतः किञ्चित्फलदातृत्वमिष्यते ।
स्नातः शशिद्विषां चैव केशवो न सुखप्रदः ॥

इतिवचनात् ॥ २३ ॥

उपसंहरति । एवमिति । स्वदेहाच्छिक्षितमतिमाह । स्नातेति ।
देहो मम गुरुरित्येव हीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

कालेनेति युगमकम् । आत्मानुभावेन स्वप्रमाणरूपया शक्त्या
आदिपुरुषः महत्स्रष्टास्यः प्रथमः पुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः प्रकृत-
जीवानाञ्च नियन्ता परेषां स्त्रीयांशानाम् अन्तर्यामिभिर्भांशा-
नाञ्च परममाभयोऽसौ कैवल्यसङ्गतस्तदाख्ययागनातः सन्नास्तं
तदानीमासीदित्यर्थः । केवल एव कैवल्यः स्वार्थे व्यञ्ज्य चातुर्न-
ययंयत् तत्र केवलत्वे इति स्मृतमेवं दर्शयति केवलेति स्वरूप-
शक्तिर्विजयात् केवलानां शुद्धानां स्वरूपभूतानामनुभावानां यः
सन्दोहस्तद्गुरुः केवलत्वं दर्शयति । निरुपाधिक इति । तदुक्तं तृतीये
सुप्तशक्तिरसुप्तहृदिगति ॥ १७—१८ ॥

स्वरूपशक्तिमेव स्थापयन् सृष्टिं योजयति । केवलेति । सृष्टि-
काले महावैकुण्ठनाथादावाविभूय स एव शुद्धस्वरूपप्रभावरूपया
शक्त्या त्रिगुणात्मिकां प्रधानैकरूपां स्वमायां सङ्क्षोभयन् सूत्र
सृजति ॥ १८ ॥ २० ॥

तदेतच्च यत्किञ्चिदंशेन कीटविशेषं गुरुं मत्वा अवगत-
मित्याह । यथेति । ऊर्णानाभिरत्र दीर्घसूक्ष्मः कीटविशेषस्तस्यैव
वक्त्रेणोद्भिद्यमानगणहरेः ॥ २१—२३ ॥

एषा मतिरिति ज्ञातावेकत्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

आत्मानुभावेन स्वप्रमाणरूपेण कालेन शक्तिषु सत्त्वा-
दिषु साध्यं नीतासु सतीषु प्रधानस्य मायायाः पुरुषाणां
जीवानां च नियन्ता परावरेणां मुक्तवज्जीवानां परम आराध्यः
केवल एव कैवल्यः स्वार्थे व्यञ्ज्य कैवल्य इति संज्ञा जाता
अस्य सः ॥ १७ ॥

अगतपाञ्चनादिष्वपापामावात् केवलस्यानुभवानन्दसन्दोह-
रूपश्च सः उपाधिर्भावा तस्यास्तदानीं सुप्तत्वाभिरुपा-
धिकः तदुक्तं तृतीये सुप्तशक्तिरसुप्तहृदिगति ॥ १८ ॥

संहारं दर्शयित्वा सृष्टिं दर्शयति । केवलेन आत्मानुभावेन
चिच्छक्तिप्रभावेण स्वमायां प्रधानं प्रबोध्य स्वज्ञेयान् संक्षोभयन्
सूत्रं क्रियाशक्तिं प्रधानं महत्त्वं सृजति ॥ १६ ॥

तामिति स्त्रीलिङ्गेन सूत्रस्यैव परामर्शः तत् सूत्रमेव त्रिगु-
णव्यक्तिं गुणत्रयकार्यमाहुरित्यर्थः । कीदृशी विभक्तौ मुखं नाना-
विधत्रिगुणात्मकं विश्वमहंकारेण द्वारेण सृजती त्रिगुणकार्येव

महत्त्वं तस्य सूत्रमहायां कारणमाह । यस्मिन् कारणभूते
सूत्रे समाष्टकप्रमाणं विश्वमिदं प्रोक्तं तथाच भूतः बायुर्गोतमः ।
तत्सूत्रं बायुना गोतमसूत्रायां च लोकः परस्मै लोकः सर्वाणि
भूतानि संसृष्टानीति चेन्न व्याख्यात्मकेण प्रमाणेन जीवः
संहरति ॥ २० ॥

ऊर्णानाभिरमर्कहीति ख्यातः कीटविशेषः हृद्बाधुर्गतां वक्त्रतः
वक्त्रेण सन्तत्य प्रसार्य विहृत्य क्रीडित्वा ॥ २१ ॥

भगवद्भ्यानपराणां तत्प्राकृत्यं न चित्रमिति पेशकृतो
भ्रमरविशेषोऽज्ञानमित्याह । यथेति द्वाष्ट्याम् । सकलमिति मनस
एकस्यपि वृत्तयेवाभ्यगामित्वं न स्यात्तदेव देही व्यपसारात्वं
खमने नान्वयेत्यर्थः ॥ २२ ॥

कीट इति । तेन पेशकृता तत्प्राप्तमतां तत्समानरूपतां साध्य-
तामिति पाठे भावेना पूर्वकृतं पूर्वदेहम् असम्प्यजज्ञिति ध्यातुदेह
एव व्योषतुल्याकारं स्यात् यथा ध्रुवादीनां कश्चित्तया ध्यातृणां
भक्तानां हृदयमानो देहत्यागस्तु भक्तियोगस्य रहस्यरक्षणार्थं
मतास्तरोऽस्नाताभावायैव भगवन्तैश्च मायया दृश्यते यथा क-
चित् सन्निधानन्दमयस्वदेहत्यागोऽपि तथा च तत्प्रमत्ताक्यं च
मुनिद्वारा तथैव मायया प्रकाश्यते यथा “प्रारब्धकर्मनिर्वाणो
न्ययतत् पाञ्चभौतिक” इति देहत्यागश्च तस्यैवमिति च ॥ २३ ॥

स्वदेहादपि शिञ्जितमाह । स्नातेति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एक एव सज्जतीयभेदशून्य एव द्वितीयः विज्ञातीयभेदशून्यः
अतएवात्माभ्रयः अखिलाधारः अखिलानामविभक्तानामरूपाणां
चिद्विच्छिन्नीनामाधारः स्वगतभेदवान् अभूत् सत्त्वादिषु शक्ति-
ष्वपि आत्मानुभावेन स्वशक्तिरूपेण प्रधानावस्थारूपं साध्यं
गतासु सतीषु अवैकत्वार्तिना स्वभावत एवाभेदः अखिलाभ्रय-
त्वेन स्वभावत एव भेदश्च दर्शितः एवं सति चिद्विद्वद्भ-
क्षपदार्थेनां स्वाभाविको भेदभेदः सम्बन्धः यस्तु एक एवाद्वितीयः
सज्जतीयविज्ञातीयस्वगतभेदशून्योऽभूदिति तत्र अखिलाभ्रय इति
मूलग्रन्थविरोधात् ॥ १७ ॥

प्रधानपुरुषयोः प्रकृतिजीवात्मनोः ईश्वरः नियन्ता प्रधान-
पुरुषरूपाश्च स्वशक्त्या विश्वसृष्ट्यादि करोतीति भावः किं
बहुता पराणां कारणभूतानां प्रकृतिकाळादीनामवस्थायां
कार्यभूतानां महद्भिपराङ्गादीनां परमोऽवधिभूतः अत एव कैव-
ल्यसंज्ञितः केवलपरमकारणपरैः सव्याकृतादिशब्दैरुच्यमानः
भास्ते “सदेव सौम्य तर्ह्येवाकृतमासी” इत्यादिभूतेः ॥ १८ ॥

केशवानां देहादिरहितानामनुशयिनां जीवानां सन्दोहः
समूहो यस्मिन् सः निरुपाधिकः स्वगतानां जीवानामुपाधिभिः
कर्मादिभिरसंस्पृष्टस्वरूपः भास्ते एवं भूतात्सज्जतीयभेदशून्या-
दनन्तशक्तिरसृष्टिं दर्शयति । केवलत्वेति । केवलः एकद्विती-
यादिशब्दवाच्यः निःसमानातिशयः विश्वहेतुस्तस्य च आत्मा-
नुभावः एकोऽह बहुत्वमित्येवं रूपोऽध्यवसायः तेन स्वशक्ति-
भूतां मायाम् ॥ १९ ॥

संक्षोभयन् सृष्ट्युत्पत्तीं कुर्वन् तथा सूत्रं क्रिया शक्तिं प्रधान

वेहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रस्म^(१) सत्त्वनिधनं सततात्युर्दकम् ।

तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि पारकपमित्यनसितो विचराम्यसङ्गः ॥ २५ ॥

जायात्मजार्पणशुभृत्यगृहासवर्गान् पुष्पाति यत्प्रियचिकीर्षया^(२) वितन्वन् ।

स्वान्ते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः सदेहः सृष्ट्वाऽस्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा ॥ २६ ॥

जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदं श्रवणं कुतश्चित् ।

प्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क च कर्मशक्तिर्बहुयः सान्ध्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ २७ ॥

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयाऽत्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपपशून् खगदंशमत्स्यान् ।

तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाप्य ब्रह्माऽवलोकधिपणं मुदमाप देवः ॥ २८ ॥

भीमकृष्णकेशकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

महत्त्वं सृजति कथंभूतया माययेत्याकाङ्क्षायां मायां निरूपयति । तामिच्छतेन । त्रयाणां स्वस्वादिगुणानां व्यक्तिं समुदावभूतां विश्वतो मुखं सर्वतोमुखं विश्वं सृजन्तीमाहुः । "अजामेकां बोहितशुक्लकृष्णां घृहीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः" इत्याद्याः भूतयः कथंभूतं सृष्टमित्याकाङ्क्षायां तन्निरूपयति । यस्मिन्निश्चयेन यस्मिन्सूत्रे इदं विश्वं प्रातः प्रथितम् येन सूत्रेण स्वकायंरूपं प्राणो प्रजान्सूक्ष्मशरीरद्वारा पुमान् जीवः संभरति जन्ममरणप्रवाहरूपं संसारं प्राप्नोति तथाच भुक्तिः वायुं गीतम सूत्रं वायुना च गीतम सूत्रेणाद्यं च लोकः परमं लोकः सर्वाणि च भूतानि स्रष्टव्यमिति ॥ २० ॥

सिद्धिमयंमुक्त्वा दृष्टान्तमाह । यद्येति । ऊर्गताभिर्यथोर्गा इत्यादुद्गतां वक्रतां वक्रेण सन्तत्य प्रसार्य तथा विह्वल भूयः पुनस्तां प्रसति एवं महेश्वरः परमेश्वरो विश्वं वितन्व प्रसति ॥ २१ ॥

भगवति स्नेहादिना मनोनिबन्धनेन तत्सकारणं यातीति पेशकृतोऽवगतमित्याह । यत्र यत्राति । सकलं सम्पूर्णम् ॥ २२ ॥

कुर्वा मितौ तदुपवसिते इत्यादौ च प्रवेशिनो निरुद्धः स तेन पेशकृता सार्वं सारूपं यद्व्यकीटव्य स तथा तद्व्य भावस्तत्ता तां याति प्राप्नोति पूर्वरूपममम्यजज्ञत्यस्य कीटः पूर्वशरीरेणैव पेशकृच्छरीरसकारणं प्राप्नोतीत्यर्थः । मुमुक्षुस्तु कृतशरीरं हित्वा अवहतपाप्मत्वादिगुणवत्त्वेनाप्राकृतशरीरस्थेन च भगवत्सादृश्यं प्राप्नोतीति विवेकः ॥ २३ ॥

अनुविशतिगुरुः शिश्नमुपसंहरति । एवमिति । स्नेहाच्छिक्षितमाह । स्नातेत्यादिना । स्नातेमापशिञ्चितां स्नेहादुपशिञ्चिताम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सकल जगत्के आश्रय सब आत्माओं के आधार परमात्मा एकही रहे उनके बरोबर दूसरा कोई नहीं रहा अपने प्रभाव रूप का सब सत्त्वादिगुणों की शक्ति सब जब समता को

प्राप्त होगई तब प्रकृति पुरुष दोनों के ईश्वर परमात्मा आप ही रहे ॥ २७ ॥

बड़े छोट मझादि मनुष्यादि सबके भेद फैलव नामक केवल आनन्द अनुभव से परिपूर्ण रहे औप्राकृत उपाधि से रहित रहे ॥ २८ ॥

हे यदुग्मी ! फिर केवल भवने आत्मा ही के प्रभाव से तीनों गुणवाली माया को चलायमान करके सृष्टि के भादि काळ में उसी माया के द्वारा परमात्माने महत्त्व को सृजा है ॥ २५ ॥

जिसमें यह सब जगत् पोहा हुआ है जिससे जीवको संसार होता है जो ताना प्रकार क तीनों गुणों वाली माया है उसीको तीनों गुणों के कार्य होने से सूत्र कहने हैं ॥ २० ॥

यह बात मकरी को देखकर जाना है जैसे कि मकरी अपने मुखमें से सूतको निकालती है फिर उससे विहार करके फिर प्रस्रसती है ऐसे परमेश्वर का सृष्टि औसंहार करना है ॥ २१ ॥

कोई प्राणि स्नेह से अथवा द्वेष से अथवा भय से अच्छी तरह मनको जहाँ जगावेगा तिभी २ के स्वरूप का प्राप्त होजावेगा ॥ २२ ॥

जैसे कि भृङ्गी एक कीड़ा दूसरे कीड़े को खाकर अपने दीवाळ में प्रवेश करदेता है तब वह कीड़ा उसके भय से उसके ध्यान करने से अपने पूर्व रूप को न छोड़कर उस पेशवारी के स्वरूप को प्राप्त होजाता है ॥ २३ ॥

हे प्रभो बधुराजा ! इस प्रकार स भक्त इतने गुरुओं से इन बुद्धियों को सीखा है अब अपने शरीर से जो बुद्धि सीखी है तिसको भर कहने से आप अवश्य करो ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमायायंदीपिका ।

गुरुये हेतुः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह । सत्त्वनिधनमुर्पास्तविताशी बिभ्रस्म किञ्च सत्त्वं सत्ततमात्युर्दकं दुःखमेषोत्तरफलं बिभ्रतश्चा सत्ततानिर्वोदकं उत्तरफलं यद्व्य तत्सत्त्वनिधनं बिभ्रतं विवेकहेतुत्वमाह । तस्यापीति । यथा यथावत्

(१) बिभ्रस्म सत्त्वं शुकपक्षीय पाठः ।

(२) यत्प्रियचिकीर्षु सनेति विजयध्वजो वीरराज सिद्धास्तप्रदीपे पाठः ।

[६२]

श्रीभरतमिश्रकृतभाष्यटीपिका ।

एवमुपकारित्वेऽपि देहे नैवाऽस्या कर्तव्यत्वाद् तथापीति ।
पारक्यं भ्रष्टगानादिभक्ष्यमिति निश्चितवान् ॥ २५ ॥

सततार्युर्दकतां प्रपञ्चयति । जायेति द्राक्षाम् । यस्य देहस्य
प्रियविकीर्षया भोगसम्पादनेच्छया आवादिषगांश्चित्तवन्
पुण्याति पुरुषः कथम्भूतः सकृच्छ्रं यथा भवति तथावच्छान्ति
संज्ञानानि जनानि येन सः देहविशेषणं वा सदेहः स्नाते
स्नानायुषोऽन्तेऽवसीदति नश्यति किञ्च देहनाशेऽपि न दुःखस-
माप्तिरित्याह । अस्य पुरुषस्य देहात्तरवीजं कर्म सृष्टिः । इक्ष-
स्वेव धर्मो यस्य सः ॥ २६ ॥

किञ्च जिह्वेति । अमुं देहं तदभिमानिनं पुरुषं वा एकतो
रसं प्रति जिह्वा भवकपेत्वाच्छिनत्ति कर्हि कदाचित्तपो पिपासा
जलं प्राप्तिं शिष्टो व्यवसायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति उदरमजमात्रं प्रति
भवणं शब्दं प्रति प्राणो गन्धं प्रति अपव्याहृक् रूपं प्रति कच
कचिरस्त्रक्षयिष्यं प्रति कर्मशक्तिः अन्वर्त्तय कर्मोद्भवम् लुनन्ति
श्रोतवन्ति ॥ २७ ॥

तदेवं देहो गुरुत्वादिभिर्बिरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्ये-
दानिमेष देहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन्तीति श्रुतिनिष्ठां विधत्ते ।
सृष्टिः द्राक्षाम् । पुराणि शरीराणि पुरुषं पुरुषदेहम् अण्यो
ऽवबोकावाऽऽरोह्याव विषया बुद्धिर्बन्धिमस्तम् तदुक्तम्, तासां
मे पौरुषी प्रियेति, भूतिश्च 'पुरुषत्वे चाविवर्तारामास्ते' त्यादिः
इत्येतो हि करणाधिष्ठात्रीरग्न्यादिदेवता वागादिभिः सह सृष्टवान्
ताश्च न प्रति भोगार्थं शरीरमवाच्यत स च ताऽथो गोशरीरमभ्य-
शरीरं पुरुषशरीरं यथाक्रममासीत्तान् ततस्ता देवताः सोऽग्नी-
यथायाऽऽवतन् चतुरादिस्थानमस्मिन् देहे प्राविशतेति तदाह ।
ताऽव इत्यादि । तथा ताऽथो गामानयत्ता मनुष्यं वै नोऽवमलमिति
ताऽथोऽवमानयत्ता मनुष्यं वै नोऽवमलमिति ताऽवः पुरुष-
मानयत्ता मनुष्यं सृष्टुं वतेति च ॥ २८ ॥

श्रीभारतमिश्रकृतभाष्यटीपिका ।

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

देहो मानुषवत्तयाऽयं पृथगेति विभ्रदित्यस्यावृत्तिगौरवमतो
यद्वेति अनेन देहेनैव विमृशामि अन्यत्रेतादृशयुद्धाद्यभावात्
मास्या विश्वासः ॥ २५ ॥

सकृच्छ्रं सपरिभ्रम यस्य देहस्य यदायुक्तस्यान्ते स देहोऽ-
वसीदति नश्यति इत्युच्यते इत्यादि यथा इत्यात्तरवीजं सृष्ट्वा नश्यति
तद्वत् ॥ २६ ॥

उदरं कर्तुं मज्जमात्रं स्नायवार्थमाकर्षति स्नायविवचनम् आदा-
नगमनादिकं प्रति अन्वर्त्तय कर्मोद्भयं हस्तपादापि एव सर्वो-
न्नीयत्वादि देहाभिमानिनं पुरुषं श्रोतवन्ति तत्रानुकूलो दृष्टान्तः
बह्व्य इति ॥ २७ ॥

उपपाद्य हेतुरूपवा युक्त्या संसाध्य तत्र सततार्युर्दकतादि-
रक्तिहेतुत्वं साधनयि ज्ञानसामग्रीसद्भावात् विवेकहेतुत्वमिति
क्षेयम् अत्र प्रयोगः मनुष्यदेहो विराक्तिहेतुः सततार्युर्दकतात्
रोगादिवत् यत्रैवं तत्रैवं यथा देहदेहः एव मनुष्यदेहो विवेक-
हेतुः ज्ञानसामग्रीसद्भावात् देहदेहवत् यत्रैवं यत्रैवं यथा पञ्चादि-
देह इति अपरोक्षाय साक्षात्करणात् तस्मिन् देहहेतुत्वं भूतिः पूर्व

व्याख्याता तदाह । निवृत्तकथायां भूतिप्रमाणाद्भावात् नाऽयः करणा-
धिष्ठातृदेवताऽयः गां गोशरीरमनवद्देहो नोऽस्माकमयं गोदेहो
मोनाद्यर्थं नैवायं न समर्थः एवमग्रेऽपि पुरुषं पुरुषशरीरं सृष्टुं
सृष्टुं कृतं वत हर्षे ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चीकम् ।

विद्वन्मन्त्रसत्त्वानि यस्य निधनं विद्वन्मन्त्रकर्मकपावत्या
वहतीति तत् विद्वन्मन्त्रसत्त्वनिधनं विमृशामि अनेन तत्त्वानि च
प्राकृतं हेतुत्वेन विमृशामीत्यर्थः । पारक्यं किञ्चाविशेषणम्
परबोकाद्युक्त्या विमृशामि विचारवामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

यदिप्रविकीर्षुनवा यस्य देहस्य प्रियविकीर्षुनवा
सदेहः अस्य पुरुषस्य कर्मबीजं सृष्ट्वा इत्युक्तमानधर्मो स्नातकाले
ऽवसीदनीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

पुरुषं मनुष्यं विधातुं देवः सतुमुच्यते ॥ २८ ॥

श्रीमद्भारतवर्मकृतभाष्यटीपिका ।

तावदेहस्य गुरुत्वमाह । देह इति । गुरुत्वं हेतुत्वेन
विशिनष्टि विवेकविरक्तिहेतुरिति । विवेको हेतुपादे-
यविमानः विराक्तिहेतुविवेके विरागः तत्रोहेतुः प्रवर्तकः तत्र
विरक्तिहेतुत्वं बद्धं विशिनष्टि । सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशी
विभ्रद्विधायः प्राप्नुवतीत्यर्थः । सततार्युर्दकं सततमार्तिदुःखमे-
वोर्दकमुत्तरोत्तरफले विभ्रत् बद्धा मननमार्तिरेव उदकं उत्तरकाशो
यस्य तत्सत्त्वनिधनं विभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह । तत्त्वानि । अनेन
देहेन तत्त्वानि प्राकृतानि यथावद्विमृशामि एवमुपकारित्वेऽपि तस्मि-
न्कारणां न कर्मोत्पत्त्याह । तथापीति । पारक्यमिति भ्रष्टगानादि-
भक्ष्यमिति व्यवसितः निश्चयवानसङ्गः तस्मिन्निमानराहित्य-
रामि ॥ २५ ॥

सततार्युर्दकतां प्रपञ्चयति । जायेति द्राक्षाम् । यत्प्रियविकी-
र्षुनवा यस्य देहस्य प्रियं कर्तुमिच्छोभावस्तत्ता तथा आवादि-
षगान् वितन्वन् संपादयन् प्रयच्छन् वित्तपरः पुण्याति पुण्यात्
ततः किमत आह । स्नात इतिचः पुमान् सकृच्छ्रं यथा तथाऽवक-
शानि संज्ञितानि जनानि येन सः सदेहः देहसहितः देहस्यैः स्नाते
स्नायुषोऽन्तेऽवसीदति किदप्यति नश्यति तेन देहेन विद्युज्ज्वले इत्यर्थः ।
देहाविगमेऽपि न दुःखपरिसमाप्तिरित्याह । अस्य देहात्तरस्य बीजं
निदानभूतं कर्मोत्पत्तिं बीजं सृष्ट्वावसीदतीति सम्बन्धः इत्युच्यते
धर्मो यस्य सः यथा विनङ्कयमायो ब्रह्मो इत्यात्तरवीजं सृष्ट्वा-
नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च एकतो रसं प्रति जिह्वाऽमुं देहिनमपकर्षति कर्हिचित्कदाचि-
त्तपो पिपासा जलं प्रति शिष्टो व्यवसायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति
उदरमजं प्रति भवणं शब्दं प्रति प्राणो गन्धं प्रति अपव्याहृष्टः
रूपं प्रति कर्मशक्तिर्वागादिकर्मोद्भवजायमपि कच तत्तरमिति नियत-
वचनादानगतिविसर्गादावपकर्षति इत्थं बह्व्यः सपरिभ्रो गंधपतिं
गृहस्नामिमिष लुनन्ति श्रोतवन्ति ॥ २७ ॥

इत्थं देहस्य विवेकविरक्तिहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्यैव देहस्याति-
दुर्लभत्वं दर्शयन्मुक्तिसाधननिष्ठां विधत्ते द्राक्षाम् । सृष्टिः । देव-
तुमुच्यते शरीरकः परमपुरुषः आत्मशक्त्या कार्बोपयुक्तकापृथक्सिद्धः

भीमस्त्रीराजवाच्यार्थकृतमागवतवन्द्यविराट् ।

विशेषयत्तु तत्राऽत्रा पक्ष्या विविधानि पुराणि शरीराणि तेषां
स्त्रवासस्त्रान्तस्त्राऽपुत्राद्येन निर्देशः वेदिभ्यमेव दृश्यते द्विती-
यास्तैः तत्र सरीसृपाः सपेक्षजम्बाना इत्या इत्यनजम्बानाः जम्ब-
वस्तान्तावत्सृष्टेति सम्बन्धः तैस्तैः सृष्टेरुत्पत्त्यर्थं बहवः सः बह-
व्यजिह्वेयतनोऽजिह्विविषया प्रवृत्तत्वाद्भूक्षादीनां मुक्तिसाधनानुष्ठानान-
र्हत्वात्तावत्तद्वद्वदिति भावः । पुरुषं मनुष्यं विधातुं सृष्ट्वा मुहं हव-
माप जमे तत्र हेतुत्वेन पुरुषं विधितव्यं । ब्रह्मावबोधविषयं ब्रह्म-
द्वयानुष्ठानाकारा धीरुपासनात्मिका मतिर्वैस्मिन् ब्रह्मद्वयानु-
ष्ठानाकारोपासनात्मकयोगानुष्ठानयोगमित्यर्थः । ब्रह्मणोऽव-
बोधोऽपरोक्षाव विषया प्रीतियुक्ता मतिर्वैस्मिन्नि-
ति वा ॥ २८ ॥

भीमस्त्रीराजवाच्यार्थकृतपदरागावली ।

कुतोऽत्राह । विरक्तीति । सर्वं ब्रह्मानसमाहारो निधीयतेऽ-
स्मिन् परमेष्ठिने इति सर्वनिधनः तं सततमनिधयेनोत्प्रेषक-
रूपः ज्ञानसुखरूपः इति सततारुद्रको भगवान्स्ते विप्रत् देहः
विरक्तिविवेकहेतुत्वात्सर्वनिधनस्य सततारुद्रकेत्य हरेरधिष्ठ-
नत्वाद्यथावत्सर्वविचारसाधनत्वाच्च गुरुत्वमित्यर्थः । तर्हि
हृत्स्वं कुत इति तत्राह तथापीति । पारक्यं परकीयं मातृपित्रादिरधी-
नमित्यवसानो निश्चितः ॥ २५ ॥

यो हरिश्चा कुरुष्व मनुष्यजम्प्रापितमानेन देहेन सर्व-
स्मात्प्रेष्ठे विना संचते तस्मात् ब्रह्मजीजमिव संसारपरम्परा-
त्मकबीजमित्यनर्थहेतुरित्याह । जावेत्यादिना । जावादीनां प्रव-
चिकीर्षया कर्माणि वितन्त्यो जावादीन् पुण्याति स हृत्स्वमां
ब्रह्ममानोऽस्ते सुकृच्छ्रज्जावादिषोचय एवावकजम्प्राः स्त्रव-
बीजमिव स्थितं स्वदेहं सृष्ट्वास्तीर्हति भित्त्यकेशवात् मवतीत्यन्वयः
यथेको ब्रह्मो बीजेन बीजांतरपरम्परात्मकमहेतुत्वात्
देहोऽपि असृज्जावादिषोचयवृत्त्यबीजैर्देहांतरपरम्परात्मकारण-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

मयसीदनीत्युक्तं विवृणोति । जिह्वेति । अमुं ससारिणं
कर्मशक्तिः पायर्वाहलज्जयापुनोदृष्टाकृतिर्वा ॥ २७ ॥

अनेन सर्वभोगावतमेष्टो विधिद्वैतान्द्रिवादिसत्त्वा पुरुषा-
योपबोगित्वेनास्य भेदस्यादनेन रसादिविषयान् विजित्वा पुरुषा-
द्यां साधनानुष्ठानं निजबन्धनानयपरम्परा तद्वदस्यैवेत्युक्तं
तत्र सर्वस्मादस्य शरीरस्य भेदस्य कथमवसोयत इति तत्राह ।
सृष्टेति । अजम्ब पक्ष्या आत्मशक्त्या स्वाधीनसामर्थ्येनैव
पुराणि शरीराणि पुरुषं पुरुषशरीरमवबोधविषयं ज्ञाना-
भवम् ॥ २८ ॥

भीमस्त्रीराजवाच्यार्थकृतकमसम्बन्धः ।

देहो मानुषवृत्त्योऽयम् अनेनैव देहेनैव विमृष्टामि अन्वये-
तारशब्दवाच्यभावात् ॥ २५—३० ॥

भीमस्त्रीराजवाच्यार्थकृतसारायैर्द्विती ।

गुरुत्वे हेतुः विरक्तिविवेकवर्हेतुः तत्र विरक्तिहेतुत्वमाह ।
सर्वनिधनम् उत्पत्तिविनाशौ विप्रत् तत् कीदृशं सततास्तिरेव
उत्कं उत्तरफले यस्य तत् देहेकदेशः कुक्षिरपि त्रिजिह्वकी-
बमह्वमसंगुह्यन् विरक्त इवेति तस्माद्व्यसंग्रहं शिष्येत् विवेकहेतु-
त्वमाह । तस्वानीति । यथेति यथा तस्वानि विमृष्टामि तथैव
भोजादीन्द्रियवत्ता अनेनैव भीमगन्धपापकभयव्यकीर्तनादिमर्थं
मक्तिभोगमपि प्राप्नोमीत्यर्थः । यथा कश्चिद्रसिको महामत्तः सर्व-
रसास्त्राद्यापि रसाधिष्ठः किन्तु हरिरसासक्तोऽनुरागी स्यात् एवं
जिह्वापि घृतादिसर्वरसास्त्राद्व्यपि न तत्तत्सम्पकंती किन्तु
ताम्बूलरससम्पकंवल्लेव दृष्टा यत् इवमरुणा स्यात् एवमप्युपका-
रिणि गुराव्यवस्थिन् देहे खीव इति विधर इति बुद्धिर्न कर्त-
व्येत्याह । पारक्यमयं भो वा भ्रष्टगानादिभक्ष्यमित्यवसानं निश्चयो
वस्मिन् सः पारक्यमिति क्लीबत्वमायम् अतएवासङ्गः अत्रास-
किरहितश्चरामि ॥ २५ ॥

मनु विरक्तिविवेकमक्तिभोगप्रदातुः सर्वेष्वपि गुरुषु भेदस्य
देहस्वास्थ्यं नभरस्यापि सेवा परमासत्त्वैव कर्तुं युज्यते अन्वया-
कृतपदव्यवस्थो दापः स्वादित्यतः कथमसङ्ग इति प्रपञ्चो
विजिह्वचरितोऽयं गुरुवतः परमासत्त्वा ज्ञेयमानोऽहोयं विवे-
कवैराग्यादिकं किमपि नोपदिशति प्रयुत संसारमहाभक्ष्य
एवनिःक्षिपनीत्याह । जावेतिद्विषयम् । बह्व देहस्य प्रयच्छिकीर्षया
जावादीन् वितन्त्यन् विस्तारयन् सन् पुण्याति बह्व देहस्य
प्रीतिविकीर्षा जेदुत्पद्यते तर्हि जावादीन् संप्राप्य तानेव पुण्या-
तीत्यर्थः । सदेहः अतस्तद्वयनः लुप्तविनकादिनिधनः सन् क्वाप्ते
स्त्रव्याद्युत्पत्ते सत्कृच्छ्रं यथा स्वात्तया अवस्यति तदयति किञ्चास्य
पुरुषस्य बीजं देहांतरवर्ती कर्म सृष्ट्वा नेन पुनर्मेघप्रवाहः स्यात्
ब्रह्मस्वोपधिरुपस्येव भवो बह्व सः ॥ २६ ॥

तस्मादस्मै गुरुत्वे देहाय केवलं प्राणाधारशामात्रं भोजनं देहं
तद्वदनासत्त्वैव एवेवास्मै गुरुमेकशुभ्रया भ्रष्टयास्मै भोगाभेदी-
यन्ते तर्हि शृणु तत्त्वमित्याह । जिह्वातामसं देहात्मकं पुरुषमेकतः
रसं प्रति जिह्वा अपकर्षति अन्धः पानतायेमाकर्षति आच्छिन्नानि
कहिं कर्षाच्चलनो पिपासा जले प्रति शिष्टो वषाथं प्रति
एवं त्वगादयः स्पर्शोदीन् रूपि कर्मशक्तिः कर्मेन्द्रियाणि च
लुप्तानि भ्रष्टानि ॥ २७ ॥

यस्माद्वयमपवर्गसाधक एव एव मनुष्यदेहः सुष्ठुस्वस्मा-
देनं नरकसाधनं न कुरुष्वित्याह । सृष्टेति । पुराणि शरीराणि
पुरुषं मनुष्यदेहं ब्रह्मणः परमेष्ठिरेव्यावबोधे साक्षात्को-
विषया बुद्धियन्तं तथाच भूतिः पुरुषस्य चाविकरामात्मेति
तथा ताड्यो गामानयत् ता अग्रवन् न नोऽयमस्माति ताड्यो
ऽश्वमानयत् ता अग्रवन् न नोऽयमस्माति ताड्यः पुरुषमानयत्
ता अग्रवन् सुकृतं वर्तते ॥ २८ ॥

भीमस्त्रीराजवाच्यार्थकृतसारायैर्द्विती ।

तामेवाह । देहो गुरुत्वविना । देहस्य गुरुत्वं दर्शयितुं तं
विधितव्यं । विरक्तिविवेकहेतुरिति । विरक्तिहेतुत्वं दर्शयति । अत-

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसम्भवान्ते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ।

तूर्णं यतत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥ २६ ॥

एवं सज्जातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ।

विचराभि महीमेतां मुक्तसङ्गोऽनहङ्गतिः ॥ ३० ॥

नह्येकस्माद्गुणज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलम् ।

ब्रह्मतद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामन्त्र्य गभीरधीः ।

वन्दितोऽभ्यर्षितो राज्ञा यतौ प्रीतो यथागतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तात्पर्यार्थं निरन्तरं तु खमेवोत्तरोत्तरफलं यस्य तत्सर्वविधनमु-
त्पत्तिमरणं विभक्तम् विवेकहेतुत्वं दर्शयति । तस्यातीति । यथा
यथायत् तस्यानि चिदचिद्विभक्त्यानि निमृशामि चिन्तयामि
एवं यद्यपि शरीरमुपकारि तद्यापि पारकथं अभ्युत्थानादिभक्ष-
मिति अवसितः कृतनिश्चयः असङ्गः देहादौ नि सङ्गो विच-
रामि ॥ २५ ॥

किञ्च संसृतिहेतुभ्यां देह इत्याह । जायते । यस्य देहस्य
प्रियाङ्गुकीर्णमया मलच्छं यथा भवति तथा भवत्युपहनः गव
रुद्धं पित्रादिभ्यः संगृह्य खालये स्थापितं धनं येन स जनः
जायादिकं वितम्बन् त्रिकारवन् पुण्याति संदेहः वृत्तधर्मो
वृत्तधर्मो यस्य सः अस्य भ्रंसारस्य पुनः पुनर्जन्ममरणव-
धीजं कर्म सृष्ट्याऽवस्थितिं नदयति ॥ २६ ॥

किञ्चेन्द्रियद्वारापि देहः संसृतिहेतुरित्याह । जिह्वेकत इति ।
शमुं जने जिह्वा एकतो रश्मिं प्रति प्रकरोति परमेश्वरभज-
नाद्वारविद्या रसासक्त करानि कर्हि कश्चित् तपो पिपासा
एकतः पानं प्रति शिओऽप्यतो व्रथायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति
उदरं भोजनं प्रति भगवन् धर्मप्रति घ्राणो गन्धप्रति अप-
घ्नहृत्प्रति कव कश्चित् स्पर्शविषयं प्रति कर्माणि शक्तियस्य
तत्तथा कर्मेन्द्रियम् एकस्य बहुभिरपकर्षणं दृष्टान्तः यथा
बहुयः सपत्न्यो गेहपतिं गृहकार्यासक्तं भर्तारं लुनन्ति स्वस्व-
कार्याभिमुखीकरणेन दृष्टकार्यादियुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थस्तद्वत् ॥ २७ ॥

एवं देहस्य संसृतिहेतुत्वं द्वाभ्यां प्रदर्श्य मोक्षहेतुत्वं दर्श-
यति । सृष्टेति द्वाभ्याम् । पुराणि शरीराणि पुरुषं पुरुषदेहम्
ब्रह्मावस्थां कायं बृहद्गुणशक्त्यादिभङ्गगर्भादुपपन्नकालनाय विषया
बुद्धिर्भस्मिन् तत् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

वैराग्य तथा विवेक का हेतु यह शरीर है सदा काय दुःख
सुक है उत्पत्ति नाश दोनों इस के हाते हैं इस को मैं धारण

करना हूँ यह भी मेरा गुरु है इस देह से जैसे तेसे रहकर मैं
तत्त्वों का विचार करता हूँ फिरभी पराया है ऐसा निश्चय
करके सङ्ग छोड़कर विचरना हूँ ॥ २५ ॥

भार्यो पुत्र धन पशु भृत्य घर कुटुम्बी इन सबों को
इसी देह के प्रीति करने की इच्छा से पोषण करता है
इतना विस्तार करता हुआ भी अन्त में घनादिक सबों
को छोड़ कर फिर दूसरे देह का बीज बो कर दूसरी
का फिवा बाँधा देह नष्ट होजाता है ॥ २६ ॥

इस देह को एक तरफ से रस के खिंचे जीम खींचती
है कभी प्यास खींचती है कभी खिङ्ग इन्द्रिय मैथुन को
खींचता है त्वचा सुन्दर रूपों को खींचता है उदर भोज
को खींचता है भवण गतिदि सुनने को खींचता है नाक
सुंघने को खींचता है कर्हि अपघ्नहृत् रूप को कर्हि कर्मादि
को को हस्त पादादिक ऐसे बहुतसी सौतिन जैसी एक
पत्नी को खींचे तैसे सब इन्द्रिय इस देह को हैरान करती
हैं ॥ २७ ॥

परमात्मा ने सृष्टि के समय में अपनी शक्ति माया से
वृत्त संपे पशु पक्षी डांश मच्छी आदि नाना प्रकार के शरीर
बनाये परन्तु उन शरीरों से सन्तुष्ट नहीं भवे फिर ब्रह्म के
ज्ञान बाधे इस मनुष्यशरीर को बनाया तब परमेश्वर सन्तुष्ट
भवे ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तस्माद्ब्रह्मणां सम्भवानां जन्मनामन्ते मानुष्यमनित्यमप्यर्थं
पुरुषार्थप्रापकं देवालुब्धेभ्यमनुमृत्यु मन्वन्तु निरन्तरं सृष्टवो यस्य
तद्यावन्न पतेत्तावदेव तूर्णं शीघ्रं निःश्रेयसाय यतत विषयः
पुनः सर्वतः पञ्चादिविधोऽपि स्यादेष ॥ २६ ॥

तदेवं हेयोपादयविवेकं बहुधा निरूप्येदानीं ययुक्तं त्वं तु
कल्पः कविदेव इत्यादि तत्रोत्तरमाह । एवमिति । एवं बहुभ्यो
गुरुभ्यः शिष्येतेन विशिष्टं ज्ञानमेवालोकः प्रदीपो यस्य सः

अवधूतवचः श्रुत्वा पर्वेषां नः स पूर्वजः ।

सर्वसङ्गनिविर्मुक्तः समचित्तो बभूवह ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

सत्सङ्गं वा आत्मविशेषणम् आत्मनि स्थित एवमर्हो-
विचरामि ॥ ३० ॥

ननु किञ्चिद्भूमिगुणमिनेहि श्वेतकेतुभृगुप्रमुखैर्वहसो गुरव
आभितास्तत्राऽह । नह्येकस्मादिति । बहुधा सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चभेदा-
दिभिः अयम्भावः नेते परमार्थोपदेशगुरवः किञ्चिन्व्यवस्थितरे-
काश्यामात्मन्यसम्भावनादिमात्रनिवर्तकास्तेषां बहुत्वं युक्तमेवेति
ज्ञानप्रदं गुरुमेकमेव वक्ष्यति महामिहं गुरुं शान्तमुपासीतेति
उक्तञ्च “तस्माद्गुरुप्रपद्यत जिज्ञासुः श्रेयउत्तममि”ति ॥ ३१ ॥

विप्रो दक्षत्रियः योगिर्दिमापुरुमयी यदुद्देहवाद्या इत्युक्तत्वात्
यथागतं तेषव यदच्छया अयावित्यर्थः ॥ ३२ ॥

मगवान् स्त्रीयं ब्रह्मविदकुर्वामिति स्थायते नः पूर्वेषां पूर्वज
इति मत्र संप्रहस्तोकाः ।

कपोतमीनहरिणकुमारीगजपञ्चगाः ।

पतङ्गः कुरुरध्यायै देयार्थं गुरवो मताः ॥ १ ॥

मधुकर्ममधुहतां च पिङ्गला च द्वयोः ।

उपादेयार्थविवक्षितं शेषाः पृथ्व्यादयो मताः ॥ २ ॥

तद्वान्तरभेदश्च तत्र तत्र स्फुटीकृतः ।

अध्यायत्रितये चाष्ट नवाष्टाविरिताः क्रमात् ॥ ३ ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

तस्मात् मनुष्यदेहस्य दुर्लभत्वात् मानुष्यं मनुष्यदेहं देवात्
पूर्वमुक्तात् ॥ २९ ॥

तदेवं पञ्चविंशतिगुरवः शिञ्जितायेकयनप्रकारेण तत्र
यदुप्रहने शिञ्जितेन चिञ्जितैः समादिना आत्मनि स्वरूपे
ब्रह्मणि स्थित एवेति न बाह्योपपत्त्येवमच्छेति भाषः ॥ ३० ॥

एते स्वावहारिकपदार्थाः अन्यवर्णान्तरकाश्या तत्त्वमोक्षां
देवोपादेयत्वादिभिर्निषेधाश्रयमित्यर्थः । असम्भावना गुरुपादेषु
अप्येवैः आदिना विपरितभावनप्रदः ॥ ३१ ॥

बहव्येति । साधुसङ्गस्य कर्मजत्वं पराहतम् ॥ ३२ ॥

[६३]

समचित्तोऽभिजातमिष्टो बभूव यद्वा स्वर्गोपवर्गनिरयेषु सम-
चित्तः एकान्तभक्तो बभूवति कपोतादयोऽष्टौ देवार्थं गुरव इति
कपोतपतङ्ग सङ्गो देवः मीनवद्रसासक्तिर्देवा हरिणवच्छन्दा-
सक्तिर्देवा कुमारीकङ्कणावत् सज्जानीययोगिसङ्गोऽपि देवः गज-
वत् स्पर्शासक्तिर्देवा सपेवजनसङ्गनिवर्तनिकतादिकं देवं पत-
ङ्गवद्रसासक्तिर्देवा कुरुरेण यथामिषं त्यक्तं तथा धनादिपरि-
ग्रहो देव इत्यर्थः । मधुकर्मादिवर्णयो द्वयोर्देवोपादेयवर्गगुरवः तत्र
मधुकर्ममाधुकरिहृत्तिसारसङ्गप्रहासुपादयो तत्सज्जानीयमधु-
मक्षिकावत् सङ्गप्रदो देवः मधुहन्तुः परदुःखदानेन सञ्चितप्रदण्यं
हेयम् उद्यममन्तरैव देहनिर्वाहकभाग उपादेयः पिङ्गलाया आशा-
मयी पूर्वावस्था देया नैराश्यमुपादेयं पृथ्व्यादीनान्तु सहना-
दयः सर्वे एव धर्मा उपादेयाः इति निवेचनीयं तेषां पृथ्व्या-
दीनामव्यवहारभेद इति तथा पर्वतवृक्षभेदेन पृथ्व्या द्वैविध्यं तथा
हरिणव्याघ्रान्तरभेदः शृङ्गशृङ्ग इत्यादि यथास्वामिस्तत्र तत्र
प्रकरणे स्फुटीकृतः स्वाख्यानेन वक्ष्येति एव एव प्रथमतः
पठ्यमानान् विहाय क्रमात् अध्यायानां यन्त्रितयं तस्मिन् तत्र
सप्तमोऽष्ट गुरवः मष्टमे नव नवमे चाष्टौ गुरवः इतिताः
कथिताः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

यदुद्देहवान्ते अनेकजन्मावमाने भन्तु मृत्युं यावत्प्रपतेत् तावद्य-
नेत विषयः खलु सर्वतः स्वात् निःशेषसत्तत्त्वस्य देशनिवर्त-
नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

आत्मनि विज्ञानमेव प्रकाशकं तस्य स विज्ञानाख्योक्तः ॥ ३० ॥
एतद्ब्रह्मैति ब्रह्मशब्दोऽत्र ज्ञानार्थाच्च इदं ज्ञानमद्वयं समाश्रय-
धिकराहतम् एतत्तुल्यं ज्ञानान्तर नास्तीत्यर्थः ॥ ३१—३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिराधवाचायुक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत एवमनो बहुनां सम्भवानां जन्मानाम्तेऽतिदुर्लभ-
मनित्यमप्यर्थं समीहितपुरुषार्थप्रापकम् इव समीहितमानुषं
जन्म तुल्यसुखदुःखः सन्ननुसृत्य अनुपृष्ठतो मृत्युर्ष्य तद्विदं
शरीरं यावन्न पतेन्न विपद्येत तावदेव तूष्णीं भ्रष्टिनि निःश्रेयसाय
मुक्तये यतेन वरं कुर्वाणस्तु कामार्थमित्यर्थः । तस्य कामस्य
सुखमस्यादिति भावः । तदाह । विषयः सखु सर्वतः स्वासर्वतः
सर्वत्र श्वशूकरादिजन्मस्वपि विषयः स्वासुखमः स्वादित्यर्थः ॥२९॥

प्रश्नोत्तरमुपसंहरति । एवमिति । एवमित्यं मतिं शिष्यश्च ज्ञातं
वैराग्यं ब्रह्म सः आत्मनि विषयभूते विज्ञानमेवावबोधः तत्सकप-
त्यभावप्रकाशकं ब्रह्म सः अत एवासाहचर्यनिर्देशात्माभिमानर-
हितः मुक्तः सङ्को देहपञ्चबन्धेषु चेन तयाभूतोऽहमेतां महीं
विश्रामि पर्वटादीत्यर्थः ॥ ३० ॥

नन्वेकस्मादेव गुरोः किमेते सर्वेऽप्यां न शिक्षिता इत्यत
आह । नहीति । सुस्थिरं सुपुष्कलं च ज्ञानं गच्छेकस्माद्गुरोः
सकाशात्स्वात्मिकस्तु बहुष्व एवेति भावः । तर्हि काष्ण्डिभ्यासाह-
स्त्रिधरेणैव स्वाहृत आह । ब्रह्मोदादिनि । ब्रह्मवाक्योऽत्र ज्ञानपरः इह ज्ञान-
मद्वितीयं समानाधिकरहितम् एतस्य तुल्यं ज्ञानात्तरं नास्तीत्यर्थः
अपिमिहेतुया गीयते वयमेते पृथिवीवाट्यादिरष्टाग्नेन शिक्षयत
इत्यर्थः । पृथिव्याहवः शिक्षागुरवो नतु ब्रह्मविद्योपदेष्टारः अतस्त-
द्वाहृत्यं न दावावेति चक्षेतत् सर्वे गुरुमयद्वयमिहमपि ब्रह्मैव
परमपुरुष एव पृथिव्यादिगुरुमयद्वयरूपेणावस्थितः स एक
एवेति भावः । अनेनाच्चावेदेवो भव आचार्यो मां विजानीयादिति
विद्विता इत्येताच्चावेदेवोदात्तमनुसृत्यः कर्त्तव्येति । सूचितम् ॥ ३१॥
अवधूतबन्धुसंवाद्मुपसंहरति श्रीमद्भावात् । इतीति । स विप्रो
हरात्रेवः योगर्हिमापुरुमर्षी यनुहेहवाद्या इत्युक्तत्वात् यनुश्च
हेहवाद्याश्चेति द्वन्द्वः गभीरधीरपात्रज्ञानः आत्मस्य पृष्टा राक्षा यनुन
वन्दितोऽर्चितोऽत एव प्रीतः सन् वयागतं यवो इति सम्बन्धः ॥३२॥

तदुपदिष्टवानुष्ठितत्वं दर्शयति । अवधूतबन्धु इति । सर्वेषां
नोऽस्माकं पूर्वजः पूरुः स बन्धुः सभस्मिन् देहे तदनुसंधानि
च सङ्गाद्विनिर्मुक्तः समन्वितः शीतोष्णसुखदुःखादिषु तुल्य-
चित्तः यदा सर्वेष्वपि ब्रह्मात्मकत्वदर्शनः मुक्तश्चेति शेषः यभूव
इति निश्चितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भिराधवाचायुक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थयुक्तपदरत्नावली ।

इदानीं परमपुरुषार्थाय प्रवर्तनीयमित्यर्थतः सूचितं स्पष्टमाह ।
ब्रह्मवेति । बहुसंभवान्ते बहुजन्मावसाने अनुसृत्य पृष्ठतोऽनुगतो
स्तकं शरीरवात्राप्रवर्तनोऽपि नानुष्ठेय इत्याह । विषय इति । धीरः
अनिश्चयमर्थदमिहं शरीरं बाधन पतेत्ततः पूर्वमेव निःश्रेयसाय
यतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

निश्चितार्थमाह । एवमिति । आत्मनि विज्ञानाद्योक्तः परमात्म-
विषयविज्ञानलक्षणाप्रदीपः प्रकाशः ॥ ३० ॥

एकस्माद्गुरोः स्वायं सिद्धं बाहुव्यार्तिकप्रयोजनं स्वस्मादे-

संगत्यादिक एव तात्पर्यार्थे इत्याह । नहीति । सुष्ठु पुष्कलं
पूर्व्यं तत्र हेतुमाह । ब्रह्मेति । बहुधा गीयमानत्वादल्पबुद्धेर्नि-
श्चयो न स्वादित्यर्थः हीत्यनेन—

एकस्मात्तु गुरोर्ज्ञानं जायते नैव कस्माच्चित् ॥

एकस्मादेव जायेत योग्यो ब्रह्मपदस्य तु ।

स्वयं तत्प्रादेशेऽज्ञानं वैरिश्चिपदयोगिनः ॥

अनुप्राप्तेन चापि ज्ञानं इत्यादिमुक्तिः ।

ज्ञानं प्राप्य बहुष्वोऽपि न ते मुक्तिश्चतुर्मुखात् ॥

ज्ञानमप्राप्य तेषां तु ज्ञानदो विष्णुरेवहीति ।

वाक्योक्त्यर्थेन विहायलोकनस्यायेन सूचयति ॥ ३१—३२ ॥

समे ब्रह्मणि चित्तं यस्य स तथा ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयचरितार्थयुक्तपदरत्नावली

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थयुक्तकमसम्बन्धः ।

नन्वेक एव योग्यो गुरुः कर्त्तव्यः तस्मादेव सपरिकरं ज्ञानं
सेत्स्यति किम्वा मतास्तरक्षा एवाप्ये प्रष्टव्याः किं गुणभासैर्वा-
बहारिकपदार्थैरित्याशङ्क्याह । न हीति । एकस्मात्सुखागुरोर्बन्धु-
सुपुष्कलं सुस्थिरं यज्ञज्ञानं तदपि न स्वात् न सम्पद्यते कुत-
स्तत्राह । ब्रह्मेति । तत्सम्पत्तेन मतिमङ्गादित्यर्थः । तस्मात्तद्वागुक्त-
द्विष्टमतपोषाम तद्विरुद्धमतनिरस्तत्वाच्च सखुसुखा मननार्थं
स्वावहारिकपदार्था एव गुरुत्वेन सम्भाविताः नतु कापिवादि-
मतास्तरस्यापका इति भावः ॥ ३१—३३

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयचरितार्थयुक्तकमसम्बन्धे

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थयुक्तकमसम्बन्धे ।

मनित्यमपि अर्थं नित्यस्यापि वस्तुनः प्रापकं तस्माद्विहं
यावन्न पतेत् तावदेव निःश्रेयसाय बतेत यत इदम् अनुसृत्य
अन्वतु जातरुपाय पञ्चात् पञ्चादेव वर्त्तमानो मृत्युर्ष्य तत्
सुखमङ्गुराधनेव विन्दस्तमित्यर्थः । विषयः पुनः सर्वगतः आदित्यो-
नित्यपि प्राप्तः स्वादेव ॥ २६ ॥

बहुक्तं रक्तं कल्पः काविरक्ष इत्यादि तत्रोत्तरमाह । एव-
मिति । आत्मनि यद्विज्ञानमपरोक्षानुभवस्तत्रैवावबोधो रष्टि-
तात्पर्यं यस्य सः ॥ ३० ॥

ननु मदमिहं गुरुं शास्त्रमुपासीतेति तस्माद्गुरुं प्रपद्येत्
जिह्वास्तुः भेद्यत्तममिह्याद्युक्तिश्च एक एव गुरुराभ्यधीयोऽव-
गच्छते । नापि श्रुतकेतुभूतमनुसन्धेदेवो गुरव आभिताः सत्यं
ममापि मन्त्रोपदेष्टा गुरुरेक एव उपास्यो वर्त्तते । किन्तुपास-
नायामानुसृत्यप्राप्तिकूलवद्व्यान्तभूता एते पदार्थाः परामृश्य
गुरुकृता इत्यवयवव्यतिरेकाऽप्यां मे शिक्षागुरव एवेति शेषः ।
तथाहि स्नामिचरयोरुपनिषदौ श्लोको । “कपोतमीनहरिण्या
कुमारीगजपञ्जगाः । पतङ्गः कुरुरश्वाष्टौ हेवाप्ये गुरुवो मताः
मधुकर्मधुहतां च पिङ्गला च ब्रह्मोक्तयः । उपादेयाविविधाने शेषाः

भीमद्विज्जनायकवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

पूज्यबाधो मता" इति । शिक्षागुरुग्यान्तु बाहुल्यमेव प्रायो ज्ञान-
दायकं योजकमित्याह । नहीनि । ननु शिक्षागुरवोऽप्यभिज्ञाना-
एव मन्वेराभीवन्ते तत्रैवम अभिज्ञानानां हि गौतमादिनाना-
मतानुसारिवात्मनः स्वसज्जानीवात्ने कुत्र कुत्र कथंवेष्टया
इत्याह । प्रष्टोति । अद्वितीयं यद्वद्व्य एतत् अलु सविशेषानि विशेष-
मेवमेवेदं ह्येव श्रुतिभिर्नियते इति "नासाद्युपिबन्ध मने न भिज्ज"
मित्रमियुक्तवाक्यान् मया व्यावहारिका एव पद्याः शिक्षा-
गुरवः कृता इति भावः ॥ ३१ ॥

विप्रो दत्तात्रेयः योगर्हिमापुरुमयीं यनुहेहयाद्याः इत्युक्तेः ।
यथैवागतं तथैव बहकृष्णाय यथो ॥ ३२-३३ ॥
इति साराधर्मिणीं हर्षियवां भक्तचेतसाम् ।
एकादशस्कन्ध नवमः सकुतः सकुतः सताम ॥ २ ॥

भीमद्विज्जनायकवर्तिकृतसाराधर्मिणीः ।

अतः इह मनुष्यलोके धीरः बहुसम्भवात्ने विविधवृत्तादि-
जन्मात्ने जन्मवृत्तवत् जन्तोर्मित्वं तत्रापि मनुमृग्यु मन्वन्तु-
निरन्तरं मुख्यं नाशोदतयो परव नहेवं भूतमपि अथर्धं पुरुषा-
यंदमिहं मानुषं देवाल्लोका वाचन पतेन न ज्ञेयेत तावदेव तूयं
शीघ्रं निःश्रेयसाय मोक्षाय वतेत भोत्राहीनींश्रुवाणि परब्रह्म-
गुणादिभयप्रवयानि कुर्यादित्यर्थः । विषयः शास्त्रादिरूप इन्द्रि-
यायंस्तु अलु सर्वतः सर्वेषु देहेषु स्वादेव ॥ २२ ॥

इत्थं यनुविप्रति गुरुषो लब्धं ज्ञानं देहस्य विरक्तिवि-
षेकहेतुत्वेन गुरुषु चोक्त्वा त्वं न कल्पः कथिरेषु इत्यादेवत-
रमाह । एवमिति । विज्ञानं गुरुप्रसादलब्धं विशिष्टं ज्ञानमेवात्रोक्तः
प्रदीपो यस्मिन् तस्मिन् आत्मानि स्थितः गही विज्ज-
रामि ॥ ३० ॥

नन्वेकस्मादेव सहायभूतामुष्वगुरुमुक्ताच्छ्रुतं ज्ञानं स्थिरी-
क्यात् किं बहुभिः सहायभूतैर्गुरुमिरतः आह । नति । एतल्लोकवद्व-
प्रसिद्धं ब्रह्म श्रुतिभिर्नैदेः एकाऽहं बहुस्वामित्वादिभिः अद्वितीय-
मेकया कारणरूपेण बहुधा कारंरूपेणैवेवं ज्ञेयज्ञेयं गीयते किञ्च
निःसमाप्तिशब्देन चिद्विच्छक्तिमद्वयैकं पदार्थैकरूपविष-
यानेकमित्येवमेकमेवाद्वितीयं "हा सुपयां सयुजा सजाया
समानं वृक्षं परिवस्त्रजाने" इत्यादिभिर्नैर्गीयते ब्रह्म श्रुतिभिः
"अंशो नाताद्वयपदेशाद्वययापि दाशकितवाहिरवमधीयत एकं"
इत्येवं वादिभिर्नैर्वाद्यादिभिर्गीयते अत इत्थं भूतब्रह्मविषयक

ज्ञानं मुष्वगुरुमुक्ताच्छ्रुतमपि सहायभूतादेकस्माद्गुरोः सुपु-
ष्कलं सुस्थिरं नहि क्वात् "स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः
भोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमितिभूतेः मरमिहं गुरुं शास्त्रमुपासीतेति
वक्ष्यमाणाच्च मुष्वो गुरुकस्तरप्रोक्तज्ञानदाकार्यं बहवो महा-
त्मानो गुरुत्वेमादरणीया इति भावः ॥ ३१ ॥

विप्रो दत्तात्रेयः यथा गतं तथैव बहकृष्णाय यथो ॥ ३२-३३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमद्विज्जनायकवर्तिकृतसाराधर्मिणी

नवमाध्यायायंप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

नितसे मनुष्य बहुत जन्मों के पीछे अनित्य भी इस
मनुष्य शरीर को प्राप्त हो कर सुन्दर भयं का देने वाला
है ऐसा समझ कर जब तक मरना नजिक नहीं आया है
तबही मोक्ष के लिये बतन करे वह धीर पुरुष है विषय
भोगों का बतन न करे क्योंकि वे सब ठिकाने ही होते
हैं ॥ २२ ॥

इस प्रकार विज्ञान के देखने वाला होकर देहादिक मे
वेराग्य को प्राप्त होकर ब्रह्मकार को तथा सब के सङ्ग
को छोड़ कर इस पृथ्वी में विचरनाहूँ ॥ ३० ॥

एक गुरु से ज्ञान अति दृढ़ नहीं होता है क्योंकि इस
अद्वितीय ब्रह्म को भी श्रुतिवों ने बहुत प्रकार से गान
किया है ॥ ३१ ॥

भीमगवानुवाच ॥

वे गम्भीर बुद्धि वाले ब्राह्मण दत्तात्रेय जी इस प्रकार
से बभ्रुमहाराज को कह कर उनसे विद्या मांग कर बभ्रु-
महाराज ये नमस्कृत पूजित हो कर अति प्रसन्न चित्त से
जैसे आये है तैसे ही खड़े गये ॥ ३२ ॥

हमारे बड़ों के वड़े बभ्रुमहाराज अवभूत जी के वचनों
को भवण कर के सब के सङ्गों से छूट कर सम रहि
वाले हांगये ॥ ३३ ॥

इति भीमद्भागवते एकादशस्कन्धे नवमाध्याय

भीमद्विज्जनायकवर्तिकृतसाराधर्मिणी

भाषा टीका समाप्ता ॥ २ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे नवमाध्यायः ॥ २ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

—:—:—:—

श्रीभगवानुवाच ॥

मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः ।
वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् ॥ १ ॥
अन्वीक्षेत् विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनाम् ।
गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारम्भविपर्ययम् ॥ २ ॥
सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः ।
नानात्मकत्वाद्विफलस्तथा भेदात्मभीर्गुणैः ॥ ३ ॥
निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् ।
जिज्ञासायां सम्प्रवृत्तो नाद्रिपेत् कर्मचोदनाम् ॥ ४ ॥
यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान् मत्परः क्वचित् ।
मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीत मदात्मकम् ॥ ५ ॥
अमान्यमत्सरो दत्तो निर्ममो दृढसौहृदः ।
असत्त्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ॥ ६ ॥
जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ।
उदासीनः समं पश्यन् सर्वेष्वर्थमिवाऽऽत्मनः ॥ ७ ॥
विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादेहादात्मेक्षिता स्वदृक् ।
यथाऽग्निर्द्वारुणो दाह्यादाहकोऽन्यः प्रकाशकः ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

चतुर्विंशतिगुणैश्चैव सत्त्वसमाधनाभुवः ॥
उद्धवस्वाऽऽत्मनश्चाप्यै साधनोक्तिरतः परैः ।
दशमे देहसम्बन्धासंस्मृतिनाऽऽत्मनः स्मृतः ॥
इत्येतद्गुणायामास मतान्तरनिगसतः ।
तदेवमन्वयतिरेकाश्रमासुत्पन्नविवेकज्ञानस्य तत्त्वज्ञानाया-
दित आरभ्य साधनान्युपादिशति भगवान् मयेति । मया पञ्चरा-
त्राद्युक्तवैष्णवधर्मेष्ववहितोऽप्रमत्तः संस्तद्विरोधेन वर्णाद्या-
चारमनुतिष्ठत् ॥ १ ॥
कथमकामात्मता सम्भवति तत्राऽऽह । अन्वीक्षेतेति । स्वधर्म-
विशुद्धचित्तः सन् देहिनां विषयेषु सत्यत्वाभिमानवशेन ये सर्वे
आरम्भास्तेषां फलवैपरीत्यं पश्येत् एवं फलवैपरीत्याहकामः
इवात्र ॥ २ ॥

किञ्च काम्यविषयाणां मिथ्यात्वाद्दृष्टत्वाद् । सुप्तस्येति ।
विफलोऽर्थशून्यः मत्प्रेषप्रयोगः इन्द्रियैर्वा देहिनां वा बुद्धिः सा
विफला नानात्मकत्वात् ऐन्द्रियकत्वाच्च मनोजग्यस्वप्नमनोरथ-
वर्धित ॥ ३ ॥

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिबिडबोः ॥
नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासयेति ।
स्मृतिरतः प्रवृत्तं काम्यं कर्म त्यजेन्निरवृत्तं नित्यनैमित्तिक-
कर्मैव कुर्यात् आत्मविचारे तु सम्बद्धं प्रवृत्तं निवृत्तकर्मचो-
दानामपि नाद्रिषेत् ॥ ४ ॥

किञ्च यमानर्हिसादीनभीक्ष्णमादरेण सेवेत । शौचादीन्तु
नियमान् कञ्चिद्यद्वा शक्तिरुदा आत्मज्ञानाविरोधेन यमान्
ज्ञाया नियमांश्चेकोनविंशेऽध्याये वक्ष्यति । किञ्च यमेवप्याहं

भीमरक्षामिहृतभाषार्थदीपिका ।

परिच्छेदः शुद्धपासीतेत्याह । महामिति । महत्तमं मद्रूपं ॥ ५ ॥

शुद्धेवकश्च चर्माह । अमानीति । इत्योऽनन्तरः निर्भयो जायादिवु ममताशुभः गुरो तु इदसौहृदः नसरथोऽन्वयः प्रमोदवाक् स्वर्थावापरहितः एताम्बेव क्षिप्रश्च कक्ष्यानि वेवानि ॥ ६ ॥

ननु अजायादिवु कथं निर्भयः क्वात्तत्राऽऽह । जायेति । प्रीदासीत्येते विवेकं दर्शयति । आत्मनोऽर्थं प्रवाञ्जनं सर्वत्र सममिष पश्यन्निति अयमभावः सर्वदेहेस्वात्मन एकात्वाजायादिवेदे-ऽस्मिन्न स्वदेहे आत्मनोऽर्थः सुखादिः सम एव केन विशेषे-त्येतेष्वेव ममतामिनिवेश इत्येवमुदासीनः सन् गुरुं प्रपद्ये-तेति ॥ ७ ॥

अहो कोऽसौ देहादिव्यतिरिक्त आत्मा वस्तुतयाऽर्थः सर्वेषु समः क्वात्तमाह । विषयश्च इति । इत्युक्तसूत्रमदेहत्वादात्माऽर्थो यतो विषयश्चः देहा वैषय्यं दर्शयति । इतिहा अहमिति द्रष्टा हि इत्यादिष्वक्षयः स्वप्रकाशश्च जडादिष्वक्षयः तथोरन्यत्वे दृष्टान्तः यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्च दाह्यात्प्रकाशश्च दाह्यः काष्ठादम्बस्तद्वदिति ॥ ८ ॥

भीमाधारमण्डहासगोक्षामिविरचित
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

चतुर्विधतिसुखाणां यावदा कथनं तेन खञ्जा वा सम्भावना आत्मानुभवे स्वयंयताध्यवसायस्तस्या भुवः स्थानस्यो-ज्यस्वात्मप्रपञ्चे अतो नवमाध्यायात् परेरेध्यायेः भीकृष्णकर्तृका साधनोक्तिर्वैयर्थ्येन स्तः स्वरूपतो न इत्येतत् जीवसेसूत्ररवास्तवत्वं मतान्तरनिरासतः प्रीमांसकमननिराकरणेन तदेवं चतुर्विधतिसु-गुदवर्णनप्रकारेण अन्वयव्यतिरेकाऽर्था देवोपादेशत्वेन विभिन्निये-थाऽर्था तद्विरोधेन वैष्णवधर्माविरोधेन अकामात्मा निष्कामः ॥ १ ॥

स्त्रीकृतश्च पुनस्त्वागासाहिष्णुत्वमिनिवेशनेन ॥ २ ॥

मिथ्यावादाव्यक्तकामः स्वादित्यनुपङ्गः अर्थशून्यः मिथ्याभूतः अत्र अर्थशून्यत्वे अहिनानाभुजिरिति मत्किरुपाऽमेवामधीकृत नानात्मिका न भवति भगवदुपाख्यनैकात्मकत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र कामादिचतुर्विधकर्ममध्यं मत्पर इति क्रियात्रयेऽपि बोद्धे महाभवे विना सर्वमपि तत्तद्वर्णयमित्यभिप्रायात् सम्बन्ध-प्रवृत्त इति प्रवृत्तेः परमवैराग्यपूर्वकत्वं सूचयति यद्योक्तं भी-गीतासु "आकुरुते मुनेयोगं कर्म कारणमुच्यते । योगाकुरुते तस्यैव शमः कारणमुच्यते । यदा हि नेन्द्रियाण्येषु न कर्मस्यनु-यजते । सर्वसंकुपसम्भासी योगाकुरुते होच्यते" इति ॥ ४ ॥

यमानिज्यकं मत्पर इति महाभवे विना यमादीनामपि वैफल्यमिति सूचयति कचिदावश्यकमममृतासर्गादी यथा-शक्तीन्नेव पाठः ॥ ५ ॥

महामिहमिति शुभकम् आदरं कर्तव्यतामिनिवेशं मद्रूपमिति गुरावीश्वरदृष्टिं विषयते वेदान्तिवाद्बो गुरुसर्वकस्यावश्यकत्वं-वश्यकता अर्था एताम्बेव क्षिप्रश्च द्योतकानि बक्ष्याम्यपि यथानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

[६४]

जायादिवु उदासीनः ममताविशेषमभाववद् सुखादिरित्य-त्रादिना दुःखहास्यादिकं वेद्यम् ॥ ७ ॥

इतिहा द्रष्टा अहम् स्वप्रकाशः विषयश्चोर्विद्वत्तत्त्वयो-देहात्मनोः अन्वये भिन्नत्वे ॥ ८ ॥

भीमरक्षेनसूचितशुक्लपक्षीयम् ।

॥ १ ॥ २ ॥

मेवार्थधीः मेवविषयधीः आत्मनि देहमेवारेणः विफलः नानात्मकत्वात् आत्मस्वविषयानः मनुष्यत्वाद्विगोचरत्वात् ॥ ३ ॥

कर्मचोदनां काश्यकमेवोदनाम् ॥ ४-६ ॥

सर्वेषु जायापत्यादिवु उदासीनः सर्वेषु समं साधारणं पश्येत् ममेवेति न जानीयात् आत्मनोऽर्थमिव अकीर्तयामि-मतोऽर्थोऽहि पुत्राभिभिभुज्यते एवं पुत्राद्वोऽपि न ममेवेति पश्येदित्यर्थः ॥ ७-८ ॥

भीमरक्षारक्षवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवमवधूतवदुःखसम्बन्धसंलग्नं स्वशुद्धिः स्वमेव शिष्यो-येत्यभिप्रायाय सात्त्विकमुक्तिसाधनभूतग्रन्थापासनात्मकं मक्तिबोधं तदङ्गभूतो कर्मज्ञानयोगावस्थानि च साधनानि उपदिशति भीमगवान् । ममेवेत्यादिना । मया सर्वज्ञेन परमकारुणिकेनोदितेषु पञ्चरात्रगीतादिमुख्योपदिष्टेषु स्वधर्मेषु अरुपातुर्गुणधर्मेष्वनन्त-व्यनादिव्यवहितः प्रमादरहितः प्रपन्नात् ताननुतिष्ठन्नित्यर्थः महाभयः अहमेव सर्वज्ञस्तस्मात् आश्रयो वरुण सः महावत्-सत्तास्थितिप्रवृत्तिज्ञानवान् अकामात्मानं कामेस्वात्मा वरुण सः फलाभिसन्धिरहितः स बावदेहं यथोभयकुलोचितमाचारं समाचरेदनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

कथमकामात्मता सम्भवेदित्यत आह । अस्वीकृतेति । उक्तधर्मे-र्विशुद्ध आत्मा मनो वरुण सः तत्त्वज्ञानेन तत्त्वमनारोपिताकारः आत्मपरमात्मवादाऽभ्यानुचितनेन विषयान्तरां विषयप्रवृत्ति-त्तानां देहिनां गुणेषु गुणपरिणामात्मकेषु चाद्यादिविषयेषु निमित्तेषु तदर्थमित्यर्थः । ये सर्वे आरम्भा उद्योगास्तेषां विषयबन्ध-फलव्यत्यासे सुखार्थारम्भायामन्ततो दुःखफलकत्वमित्यर्थः । अस्वी-कृतं पश्येत् सर्वोऽर्थविषयबाधोद्योगाऽकामात्माता सम्भव-तीति भावः ॥ २ ॥

तत्त्वज्ञानेनेत्यनेनाऽनन्तव्ययानस्य कामात्मतापादनद्वाराऽन्ततो दुःखहेतुत्वात्प्रफलत्वमिति सूचितं तदेव इष्टान्तमुख्यं निश्च-यति । सुप्तश्चेति । यथा सुप्तस्य पुनः विषयाज्ञाकः प्रियाप्रिय-विषयान्तरासः यथा वा ज्ञातव्यो मनोरथश्च विफलः तर्हि आत्मा-र्थकामादिमात्रेण फलित्वं नञा विषयव्यानात्मकमनोरथमात्रेण प्रयुक्तं तो नानात्मकत्वात् विफलो प्रियाप्रियरूपेण विषयाणां नानात्मकत्वात् योनानात्मकत्वमदमन्तव्यं विफलत्वं च पुरुषार्थ-शून्यत्वं तथा गुणैर्विदः आत्मनि देवमनुष्यादिभेदः अर्थः चाद्यादिविषयश्च तद्विषया भीनानात्मकत्वात्विफला नानात्मकत्वा-

श्रीमद्भरतस्य चारुचरितस्य भागवतस्य चरितम् ।

विलेनत् कारुण्यनिष्ठायाः हीनामप्युपलब्धं नानात्मकत्वात् कारु-
ण्यनिष्ठायाः फल इत्यर्थः । मेदात्मधीनि पाठे मेदेन देवमनु-
ष्यादिमेदेनामनि धीरित्यर्थः । आत्मानि देवादिदेहमेदारोपो
विफलः नानात्मकत्वादात्मविद्यमानतरतमेवमनुष्यादिगोचर-
त्वाद्यानामन्ततो दुःखहेतुत्वात् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यत् एवमतो मत्परः महमेव पर उरुहृष्टः पुरुषार्थो यत्स
सः निवृत्तं फलानि वृत्तं निष्काममनसप्रयोजनमिति वाच्य-
त्कर्म सेवताचरत् प्रवृत्तं फलदानात् प्रवृत्तमेवावशिष्टाधनं
काममिति वाच्यत्कर्म त्यजेत् न विवृत्ताधनतावबोधको सति प्रव-
तके कथं तत्वाग इत्यत आहार्थेन । जिज्ञासावामिति । जिज्ञासायां
ब्रह्मविचारे संप्रवृत्तः पुनान् कर्मचोदनां कारुण्यकर्मचोदनां तत्फलं
व्यवहारिणस्तुत्या नाद्रिभूत ॥ ४ ॥

किन्तु यमान् वात्यात्मनः करणनिप्रदोपायानमीक्ष्यं योनः पुष्पे-
नात्यादरेण सेवेन निवमान् शोषादीन्तु कश्चिद्यथाशक्ति सेवतानु-
तिष्ठेत् मत्परोऽनसप्रयोजनः किञ्च न भवितुमिति । न भवितुं ममी-
श्वरमिजानातीति तथा ब्रह्मनिष्ठाप्रत्ययः । न दातुं मत्तादात्म्यदृष्टि-
विषयं शान्तं जितेन्द्रियं गुरुमुपासीत ॥ ५ ॥

गुरुपासनस्य धर्माणाह । अमासीति । अमासी निष्कपटः अम-
त्सरः तस्मिन् तदनुवाञ्छितं चापेकमादिप्रयत्नमात्सर्यरहितः
दक्षतरसेवावाहुरस्ताही निमग्नः देहानुबन्धिषु समामिमानरहितः
तद्वर्तमानस्य तत्सेवापादनद्वारा गुरुपासनविरोधित्वादिभिर्भावः ।
गुरुपादर्थं सौहृदं यत्स सः ददताहृद इति पाठे ददसौहृद-
वानित्यर्थः । अमत्सरः न तत्परा साहितः अमप्रः अर्वाहितमनाः
इत्यर्थः । अर्थात् देवोपादेवान् प्राप्तुमिच्छुः अनस्यदोषाविष्कार-
रहितः अमोघवाग्बुधा प्रज्ञापरहितः ॥ ६ ॥

कथं निमग्नता सम्भवति प्राह । जायेति । आदिशब्देन यथा-
दिसंप्रहः उदासीनः आसक्तिरहितः तन्मोहासीरवेन निमग्नो
भवतीति भावः । कथमोहासीरवं सम्भवति प्राह । समं साधा-
र्यं पश्यत् समवेते जायादय इति न विजानीयात् आत्म-
नोऽभिमित्तं स्वीकृतवामिमताऽर्थो हि पुत्रादिभिर्भुज्यते एवं पुत्रा-
दयोऽपि न समवेति पश्यदित्यर्थः ॥ ७ ॥

मेदात्मधीरिजनेन नात्मा देवमनुष्यादिशरीराकारः किन्तु
ततोऽप्य इति सूचितं तदेव सहस्रान्तं विशदयति । विलक्षण इति
आत्मा स्थूलसूक्ष्मदेहादिवत्तुः अन्तः धृतबुद्धीन्द्रियमनः प्राण-
सङ्घातात्मका देहः सूक्ष्मः तत्परिणामात्मकस्तु स्थूलः वैजल-
यथावहात्मा धर्मात्मात्मानं विचिन्तयि । ईक्षिता प्रष्टा एतयो-
कोति सततं खेपमिति न विदुरिति मयुकेरिति भावः । देह-
स्वीक्ष्यो नैक्षिता इति भावः । स्त्रहक् स्त्रमात्मानं पश्यतीति स्वप्र-
काशः प्रत्यागत्यर्थः । देहस्तु परागति भावः यथा दाहात् प्रका-
श्यात् दारुणः काष्ठाग्निर्दाहकः प्रकाशकस्यावस्तुत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भजयज्ञजतीयं कृतपदरत्नमाली ।

मुमुक्षुणा हरेरपरोक्षज्ञानमापाद्यमिति इतिहासमुखेनोक्तं
तत्साधनानि निरूपयत्यस्मिन्प्रश्नात् । तत्राहो यथाधमाचारा-

वर्याप्रकारमाह । मयोदितेति वाति । अकामात्मा फलामिच्छन्नि-
हितमनाः सूत्रा ॥ १ ॥

सर्वसाधनेषु वैराग्यं प्रथममापाद्यमिच्छाह । अन्धीक्षेतेति
अन्तःकरणशुद्धिहेतुना यथाधमादिविहिताचारस्य विद्युत्कारमा-
पुनान् गुणेषु शब्दादिषु तत्त्वज्ञानेन पुरुषार्थसाधनतानिष्-
प्रज्ञानेन विषयार्थमनो विषयेवासक्तचित्तानां देहिनां सर्वेषां कर्म-
रमाणां विषयं फलवैपरीत्यम् अन्धीक्षेतेत्यन्वयः । अन्धीक्ष्यं नाम
यथावस्तु दर्शने तदेव पुरुषार्थसाधने नान्यत् ॥ २ ॥

शुक्तिरजनादिज्ञानवस्तुमुमुक्षुणा देवमिदं ज्ञानमिति भावेनैतदुप-
पादयतीत्युक्तत्वेति वाचा छुत्तस्य जागृतत्वेन विषयायाभाको-
पादां यथायतो मनोरथश्च नानात्मकत्वाद्भूतवृद्धितेरन्वयादवाहि-
फलः अत एव अविद्यमानः तथा अन्धीगुणैः क्लेशाद्युत्थितगुणैः
अस्वरूपैः कामक्रोधादिभिरभेदोऽहं कोऽहं कामचित्तरथादि-
वृत्तयो योऽसौ देव इत्यर्थः—

वस्तुस्थितेरन्वयात् नानात्वमिति कीर्तितम् ॥

ज्ञानस्यैव तु नानात्वाच्च स्वात्कामाद्यहंमतिः ।

कामादिषु स्वधीक्ष्येषु केवलं जीवसंस्थितिः ॥

इति बुद्धिरभेदः स्यात् न कावः कथञ्चन ।

अनुष्टुप्काममिच्छुः जीवामिच्छकूपतः ॥

गुरुकामो मनोऽहंस्तस्मादेवः सदेव सः ।

इतिप्रमाणेन देवत्वं ज्ञानेन इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अकामात्मेयुक्तं विदुषोति । निवृत्तमिति । फलानपेक्षं
यथा वस्तुज्ञानपूर्वं यत्कर्म तन्निवृत्तं तदेव सेवेत कुर्वेत् अमी-
दं यत्कर्म तत्प्रवृत्तं खेपम कुर्वेत् महमेव परो यत्स स
मत्परः अनेताकामात्मनो बुद्धस्य कर्मविधानं प्रतीतिविरुद्ध-
मिति परास्तम्—

निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिति बोधयते ॥

निवृत्तं सेवमानस्तु प्रज्ञापोति सनातनमिति ।

एतन्न मानम् । ननु सकामस्य कर्मविधानात्तरणमः कथमप्याह ।
जिज्ञासावामिति । जिज्ञासायां ब्रह्मविचारे कर्मचोदनां कर्मविधि-
प्रज्ञानानोरप्यौ प्रवृत्तानां सर्वशब्दानां कर्मोदिविषयत्वाङ्गीकारे
विरोधापत्त्या तत्रानादरखल्यस्यागोविधिबते ननु सर्वोत्तमना अन्तः-
करणशुद्धिद्वारा ज्ञानाङ्गत्वेनाङ्गीकाराहंत्वाविद्यतो नाद्रिपे-
दित्युक्तम् ॥ ४ ॥

ननु यमादिष्वोदनापि नादरखीया किन्नेत्याह । यमानिति ।
यमनिवमानः—

अहिंसा सत्यमश्नेयमसङ्गो हीरसंयमः ॥

आस्तिक्यं प्रज्ञाचर्यं च मोक्षे एतेषां क्षमाभवः ।

शौचं जपस्तपो होमः भ्रष्टातिथ्यं मद्वचनम् ।

तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचारसेवनमिति ।

वक्ष्यति कश्चिद्विहितकावे निवृत्तादिवत् ज्ञानोत्पत्तौ गुरुपास-
नमन्तरङ्गमिच्छाह । न भवितुमिति । मत्प्रेम आत्मा यवानसमर्था
वृद्धिर्देव स तथा तम्—

मामेव नित्यं यथावेद्यो मद्भारमा सप्रकीर्तितः ॥

इतिवचनात् ॥ ५ ॥

तस्य गुरुप्रसादजनकगुणानाह । अमानित्यादिना । नितरां
गमयतीति निगमो नियामकं वैष्णवशास्त्रं तस्मिन् ॥ ६ ॥

भीमस्त्रिजगत्पञ्चतीर्थैकतपस्वरत्नावली ।

सर्वेषु आवापत्वादिवात्मनः स्वस्वाध्यायमिव प्रयोजनमुभयोः
नम ननु विद्येयं "पश्येत् ह्योममेव साहस्रं" इति च वाचस्पत्यो-
क्तं पश्येदिति वा ॥ ७ ॥

जीवपरमात्मानावपि परस्परं देहादेव मिश्रत्वेन ज्ञानव्या-
प्तिं सहस्रात्ममाह । विषयस्य इति । पश्येत् स्वस्वप्रकाशः
ज्ञातारं स्वस्वं दृष्ट्वा आत्मा परमात्मा स्थूलसूक्ष्मदेहाद्वि-
जयो भिन्न आत्मा जीवश्च हरेर्देहादेव भिन्न इति ज्ञातव्या-
विति शेषः साक्षाद्वाक्यो यः पाठकः ॥ ८ ॥

भीमस्त्रिजगत्पञ्चतीर्थैकतपस्वरत्नावली ।

तदेव भीमबुद्धमुपलक्ष्योक्तं वादिहमिति वयोक्तं तथा
स्तुतमेवास्याह प्रत्युपदिशति । मन्वेति ॥ १ ॥ २ ॥

गुणैरिन्द्रियैः भेदात्मधीर्बहिर्ज्ञानादुक्तिः भक्तिरुपाभेदात्मा-
धीस्तु नानात्मिका न भवति भीमबुद्धपात्रत्वेनकारमत्वादिहिति
हेतुः ॥ ३ ॥

मत्पर इति किवात्रयेऽपि बोद्धं महाभवं चित्ता सर्वमपि-
तत्तद्व्यपेक्षितमिन्द्रियात् संशयेन परमवैराग्यपूर्वकं सूचयति
वयोक्तं भीमिनाह—

आरुह्योभुनेर्बोर्गं कर्म कारणमुच्यते ।

योगाकटस्थ तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

वदाहि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वरूपजते ।

सर्वसङ्कल्पसंस्थायी योगाकटस्थोच्यते इति ॥ ४ ॥

वमानित्वकर्म ॥ ५ ॥

मद्विद्वानिति बुद्धकर्म । आवादिषु वदासीनः ममताविशेषमभा-
वन् वतः सर्वेषु जीवेषु सुखरूपं बुद्धदानिकं वायेमात्मन इव
पश्यन् वाक्छन्दः वतः समग्रं पश्यन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

ननु आवादिषु सम्प्रत्यक्षबौद्धिजनं ममताविशिष्टयात्तद्विज्ञान-
सम्मानवेष्टित्यं दुर्निशरमित्वाद्यकृत्यैमुत्वेन तत्सम्प्रत्यक्षं वारयति ।
विषयस्य इति वक्तुमिः ॥ ८—१२ ॥

भीमस्त्रिजगत्पञ्चतीर्थैकतपस्वरत्नावली ।

ज्ञानस्य साधने देहसम्प्रदाहश्च आत्मनः ।

हृद्यते क्षेमिनीयानां मत्प्रयोजकश्च जगदन्तम् ॥

विज्ञानमुक्त्वा साधनमुपदिशति । मया ज्ञानमेषु पञ्चरात्रायुक्तं
मदीयधर्मेषु ॥ १ ॥

कथमकामात्मता सम्भवत् तत्राह । भवति । गुणेषु विषय-
सुखेषु मत्प्रयोजनेन पुरुषार्थयुक्त्या च सर्वे आत्मज्ञानेपां
विषयं फलं वैपरीत्यमधीक्षन् पुनः पुनः पश्येत् अतएव
विवेकी तत्प्राप्तिनिष्ठवाभावात्मिकात्मः स्वादिनि भावः ॥ २ ॥

स्वावहारिकफलस्य तत्परत्वात् प्राप्तिरप्यप्राप्तितत्त्वैव पार-
मार्थिकफलस्तु कश्चिद्विषयेनैव प्राप्यत इत्याह । सुप्तश्चेति । नाना-
त्मकत्वात् नानापदायालम्बनत्वादिफलः पारमार्थिकफलशून्यो
यथा तथैव गुणैरिन्द्रियैर्भेदात्मसु नानाविषयेषु धीः नाना-
पदायालम्बनीकृत्य वा धीः सेत्ययः । तत्रैव प्रयोगः इन्द्रिये-

गुणमवबन्धुषु पृथक् पृथक् बुद्धिः पारमार्थिकफलशून्या मद्रा-
मद्रात्मकानापदायालम्बनत्वात् मनोजन्मवन्मनोरथानत्
तस्मात् परमेश्वरैकात्म्यवत्ता बुद्धिरिव पारमार्थिकफला तद्वपगुणा-
न्विताभक्त्यादीनां ततः पापकृतामात्रात्तद्विद्वत्कर्मत्वात् केवलमद्रा-
त्मकत्वात् तदेकमेव हेतुम् अनपेक्षितं स्ववसायात्मिका बुद्धिरैक
कुरुतश्च । बहुधाज्ञा ज्ञानस्याश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनामिति ॥ ३ ॥

वदमादेवं तस्मात्परः मदेकात्म्यतन्निष्कामः निवृत्तं
निवृत्तं कर्म प्रवृत्तं काश्च कर्म जिज्ञासायां स्ववशेन प्रवृत्तो
जिज्ञासात्तरव्याक्यो योगाकटस्थोऽतिशयः । कर्मोद्भूतं निवृत्त-
मिति कारिकादिभिर्विभिन्नधिकाराद्भिन्नं बहुलम् "आरुह्योभुने-
र्बोर्गं कर्म कारणमुच्यते । योगाकटस्थ तस्यैव शमः कारणमुच्यते
वदाहि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वरूपजते । सर्वसङ्कल्पसंस्थायी
योगाकटस्थोच्यते" इति ॥ ४ ॥

किन्तु वमानदिवादीन् अभीक्ष्णमाहरेण मेवेन नियमान्
योवादिस्तु कश्चित् यथाशक्ति तांशैकानविशोऽप्यत्र वदति किञ्च
सर्वतोऽप्यधिकेताप्रहेण मुक्तमुपासीतेत्याह । महाभक्तिमिति ॥ ५ ॥

गुणैरिन्द्रियैः धर्माणाह । धर्मातीतिनिर्देशः ममताशब्दः गुरा-
विष्टदेवेन हृदयोद्भवः अतएव साध्यवन्तुपाप्मो त्वरामकुर्ते ॥ ६ ॥

कीदृशेन विचारेण जन्मत्र निर्देशः स्वादिभ्यन् आह । जायन्ति
आत्मनः स्वस्य भर्ग्यं स्वयंरूपादिमुद्रारूपं धनमिव समं पश्यन्
तत् यथा स्वावहारिकं वावत् स्वस्य कारणं स्वात्तावदेव
तस्य ममतास्पर्शं नतु सर्वदेव तत्तदेव जावादिकमपीति तत्र
तत्र ममताया जनेकात्मिकत्वदर्शनात् निर्देशेनोचिता बहुलं
चित्तकेतुपुत्रम् ॥ "यथा वस्तूनि पश्यान्ति हेमाद्वीतीत्युपक्रम्य नित्य-
स्वार्थस्य सम्प्रत्यक्षो हानित्यो हृदयेन ज्ञायु । वाच्यस्य हि सम्प्रत्यक्षो
ममत्वं तावदेव हीति" भीमबुद्धेर्देहेनोक्तं तादृशवाच्यमभा-
वत्तत् हृदयोद्भयमेवोचितम् ॥ ७ ॥

अर्हदेवाहतां नैव कुर्यादित्यत्र विचारमाह । विषयस्य इति ।
स्थूलसूक्ष्मदेहाज्जडात् हृदयाच्च आत्मा चेतयिता ईक्षिता द्रष्टा
च विषयस्य जीवात्मनोऽपि किञ्चित् किञ्चित् चेतयितृत्वादिक-
मस्त्येव वतः स्वहृत् स्वप्रकाशः स्वप्रकाशो ह्यात्मा प्रकाशत्वात् जडात्
हृदयादेहादस्य एवत्यतस्तत्र कथमहंतां कुर्यादिति भावः । यद्यपि
परमात्मैव स्वप्रकाशः जीवात्मातु परमात्मप्रकाश एव प्रसिद्धस्त-
थापि तस्य परमात्मप्रकाशितस्य सति किञ्चित् स्वप्रकाशतममिच्छत्वात् ।
यथा सूर्यप्रकाशितस्य सत्येव कतकरजतादेरपि किञ्चित् स्वप्र-
प्रकाशकत्वं स्वादिनि विषयस्य योरप्यत्र देहात्मनः यथाग्निर्देहात्
दाहणः काष्ठान् प्रकाशान् दाहको शब्दः वतः प्रकाशकः प्रकाशको-
ऽग्निर्हि स्त्रतोऽन्वात् प्रकाशत्वात् काष्ठान् एव यथाग्निर्विद्याद्व्यायां
जीव इवाग्निः काष्ठान् दाहकः काष्ठान् एव विष्टुतथापि विद्याद-
व्यायां विद्वान् जीवो विद्याद्वारा विद्यायां दाहकोऽपि स्वात् काष्ठ-
नाहुतः प्रकटोऽग्निरेवत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमबुद्धेर्देहेनोक्तं साक्षात्प्रदीपः ।

ज्ञानं गुणैरिन्द्रियैर्बुद्धिर्बुद्धिः सदाबुद्धौर्गुणैः सुपुष्पक-
सुस्थिरं कर्तव्यमिन्द्रियमयं स्वमकल्पुपादकं तदेव ज्ञानं तत्सिद्धये
ह्योपलब्धेयान् बहुतयात् तदुपदेष्टारं मुख्यं गुणं च स्ववशेन

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परमकारुणिकः भीमशुक्र आह । मबोदितेनित्यत्वादिना । अह-
माश्रयः स्थितिप्रवृत्तिहेतुर्बन्ध सः भीमद्वीतापञ्चरात्रादिकर्त्ता
मयोदितपूर्वादिषु स्वधर्मेषु मबोदितः साधनानः सन् तदवि-
रोधेन वर्णाश्रयाचारमकामात्मा नास्तिकामः फलाभिसम्भिरा-
त्मनि मत्तसि बन्ध सः ज्ञानोपयोगित्वेनानुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

तन्वन्वजनकामात्मतादर्शनेन कदाचिद्वात्मनि कामः स्यात्तदा
किङ्कतेऽवमतमाह अन्वीक्षतेति । विशुद्धात्मा विशुद्धे तत्त्वे आत्मा
मत्ता बन्ध सः परमेश्वरध्यानपरः विषयार्थमत्ता विषयेषु
इन्द्रियाद्येषु आत्मा चित्तं येषां तेषां गुणेषु इन्द्रियाद्येषु शब्दा-
दिषु साध्येषु सर्वारम्भाणां विषयेषु वैपरीत्यमन्वीक्षेतालोच-
येत् ननु तत्त्वध्याने एवमालोचने कतुरात्मनि मन्वजनकामा-
त्मतादर्शनेनापि कामो न स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

किञ्च वर्णाश्रयाचारसमाचरणे फलाभिसम्भिः फलैः पोष्यैव
देहस्यात्मत्वे सति स्यात्तत्त्वात् नास्तीत्याह सुप्तस्येति । सुप्तस्य मनु-
ष्यस्य विषयालोकः शरीरपतिरस्मीति दर्शनम् ध्यायतां रज्जुस्य त-
द्गोऽहमिति मत्तांशो वा वया विफलः तथा गुणैः स्वरूपा-
वर्ण्यहेतुभूतैः भेदे आत्मभिन्ने देहे आत्मधीः देहोऽस्मीति बुद्धि-
विफला चेतनस्याचेतनस्याभावात् अतो हि स्वात्मपरमात्म-
ज्ञानसिद्धये वर्णाश्रयाचारं समाचरेत्तत् तत्र फलाभिसम्भिः कुर्वा-
दिति भावः । ननु सुप्तस्य विषयालोकः स्वरूपः परप्रवर्तितो
येत्यत्र राज्ञान्माह नानात्मकत्वादिनि । नानारूपं विषयं तस्यात्मा
नानात्मा विभवात्मा परमात्माहमस्मात्मात्मकत्वात्मदधीनस्थिति-
प्रकृतिकत्वात्स्वप्रस्थात्यस्वकर्मफलभोगमित्यर्थे मत्प्रवर्तितो विषया-
लोकोऽभवतीत्यर्थः अस्याऽनित्यविषयावस्थालोको न घटेतेति वेदान्त-
कौस्तुभे स्थितम् । एषा क्षेत्रज्ञस्यैकत्वात्तद्विषयाधीः सफला क्षेत्रज्ञस्य
नानात्मकत्वात् पञ्चभूतात्मकत्वात्स्वर्गाद्यनर्हत्वेन भेदात्मधीर्विफ-
लेति धाजना ॥ ३ ॥

वर्णाश्रयाचारसमाचरणेनेश्वरमुपदिशति । निवृत्तमिति । अहं
परः प्राप्सो बन्ध सः मत्परः मत्प्राप्तिकामः निवृत्तं मज्जाया-
पत्तिवृत्त्यमुक्तिसाधनं कर्म सेवेत प्रवृत्तं त्रिवर्गसाधनं त्यजेत्
तथा च स्मृतिः “ मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यानिषिद्धयोः ।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवाञ्जिहासयेति ननु तर्हि प्रवृत्तकर्म-
विषयार्थकापः स्यादित्यत्राह । जिज्ञासायामिति । तादृशविषयधि-
कारी अन्यो तुमुक्तुः जिज्ञासायां ब्रह्मजिज्ञासायां प्रह्वजिज्ञा-
सोपपन्नं ब्रह्मविचारे सम्पन्नः प्रवृत्तः मुमुक्षुस्तु कर्मचोदनां
प्रवृत्तकर्मविधिं नैवाद्दिशेत् ॥ ४ ॥

किञ्च मुमुक्षुर्मात्रं अहिंसादीन् अभिक्षिप्तं पौनःपुन्येन
सेवेत नियमान् शौचादीन् कर्त्तव्यमदाराधनयोग्यतामस्पाह-
नादौ । ननु वारं वारं भीममुखता मया श्रुतं महाभयः मत्पर
इति तत्कथं त्वां विजानीयान्मुमुक्षुराह । महाभयमिति । महा-
त्मकामात्मनो मदीयान्स्थितिप्रवृत्तिज्ञातारमित्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तलक्षणादूतोः शिष्यलक्षणाकथनपूर्वकं स्वविद्योत्पत्तिप्रका-
रमाह । अमानिर्ति-सर्तामः । निमेषः देहगहादौ ममताशून्यः गुरौ
हरे तु ददसौदहः असत्वरः अचपलः अमोघवाक् सख-
यचनः ॥ ६ ॥

किञ्च जायादिवृत्तासीनः आत्मनोऽर्थे भव उपयोगिदेहनिर्वाहं
सर्वेषु सममिव पश्यन् गुरुमुपासीतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तथा भेदात्मधीरिह भव देहविवक्षया आत्मा सूचितस्तमुप-
पादयति । विवक्षया इति । आत्मा जीवः इक्षिता कष्टकः अप्रकाशः
दद्यात्प्रकाशवात्स्थूलाः सूक्ष्माश्च देहादिविवक्षयाः तत्र दद्यात्तः
वर्धते बाह्यात्प्रकाशवाच्च हाव्यः काष्ठाय दाहकः प्रकाशकोऽग्नि-
रन्वस्तद्वत् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमशुक्र उवाच ॥

भीमशुक्र पञ्चरात्रादिको मे मेरे कहे हुये स्वरूपों मे
साधन हो कर रहे मेराही भरोसा रखे निष्काम हो कर
वर्णाश्रम धर्मों के अनुकूल आचारों को करा करे ॥ १ ॥

निमेष चित्त होकर देखे कि विषयामिकासी पुरुषों के
जितने आरम्भ हैं वे सब विषयों में बयाय विचार करने
से सब विपरीत होजाते हैं सुखके बदले सब प्राणियों को
दुख ही मिळता है ॥ २ ॥

सोते हुये पुरुष को जैसे विषयों का देखना जैसे स्मरण
करने वाले का मनोरथ नाना रूप होने से निष्फल होता
है तैसे ही गुणों में भेद नाना प्रकार की वासना वाले
पुरुषों के भी मनोरथ व्यर्थ ही हैं ॥ ३ ॥

मेरे में तत्पर पुरुष तो निवृत्त कर्मों का सेवन करे प्रवृत्त
कर्मों को छोड़ देवे मगवद्भक्ति के विचार में प्रवृत्त होने
पर काम्य कर्मों की विधिका घड़ा आग्रह न करे ॥ ४ ॥

ब्रह्म निब्रह्म दोनों प्रागे कहेंगे तिनमें से ब्रह्मों को तो
निरन्तर सेवन करे निब्रह्मों को तो हमारे में तत्पर रहने से
कुछ कुछ करता रहे मेरे स्वरूप को जानने वाले शास्त स्वरूप
गुरुको मेरा स्वरूप ही के बरोबर माने ॥ ५ ॥

गुरु सेवा के समय में अपना मान नहीं चाहिए किसी
के शुभ कर्मों में द्वेष नहीं करे आखिर न रखे पदार्थों पर मम
ता न रखे सब के साथ सुहृदपना रखे धर्म कार्यों में व्यग्र न
होवे अर्थ की जिज्ञासा करे किसी की निंदा न करे व्यर्थ
भाषण नहीं करे ॥ ६ ॥

स्त्री पुत्र घर केत स्त्रजन घनादिकों में लडासीन होकर
दुःख सुख में अपने सरी की सम दृष्टि रख कर देखा करे ॥ ७ ॥

आत्मा तो इस स्थूल सूक्ष्म दोनों देहों से भिन्न है इन
का देखने बाधा है स्वरूप प्रकाश है जैसे कि काष्ठ का आग्नि
जलते हुये काष्ठ से जलाने बाधा प्रकाशक भिन्न ही
होता है ॥ ८ ॥

भीमद्विराराधनायाचकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

सना विद्यामन इति पाठे विद्यादिनि क्षेत्रः विद्यामनः ज्ञान-
स्वरूपस्य पुंसो जीवकर्मस्य संसारः तन्निवृत्त्यर्थे इति विद्यात्
जानीयात् इति तिङ्शब्दाध्याहारेण सम्बन्धः ॥ १० ॥

यस्मादेवं तस्माज्जिज्ञासया वेदान्तार्थविचारेणात्मकस्य जीवान्त-
र्यामतया स्थितमात्मानमन्तरात्मानं केवलं देवप्रतिमं परं परमपुरुषं
सङ्गम्य गत्यर्था बुद्ध्याः समित्यकीकारे "आत्मेति तूपागच्छति
ग्राहयन्ति च" इत्युक्त्यात्वेन जीवशरीरकत्वेन तद्विशेषणतया विशि-
ष्टमेकं निदिष्टव्यर्थः ॥ एतद्वस्तुबुद्धिमेतन्मिन् देहतदनुबन्ध्यादौ
उपादेयत्वबुद्धिं यथाक्रमे निरसेत् तावदेहं ततो जायापत्यादिषु
इत्येवं क्रमेण निरसेदित्यर्थः । जिज्ञासया सङ्गमेत्यनेन विचारा-
द्धेनोत्पत्तिरुक्ता तथा च भूयते "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः भोतव्यो
मन्तव्यो निदिष्ट्यासितव्यः" इति ॥ ११ ॥

तदेवागम्युत्पत्तिरूपकस्य दर्शयति । आचार्य इति । आद्योरगि-
श्वरारण्यरत्नेवासी शिष्यः तत्संज्ञानं तयोर्मध्ये मन्थनकाष्ठं प्रव-
चनमुपदेशः वेदान्तार्थविचार इति यावत् विद्या अवेदना तु सन्धिः
सम्भौ मयः अग्निर्गतिं तथा च श्रुतिः "आचार्यः पूर्वरूपमन्तेवा-
क्युत्तररूपं विद्या सन्धिः प्रवचनं संज्ञानं" इति ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्राप्तस्य हि प्रतिपद्य इति व्याख्यानयोरोद्देशकुपायाः किं-
ञ्जीमप्राह । निरोध इति । यथा जीवो निरोधाद्विस्तृतकृतान् देह-
कृतान् गुणानाधत्ते एवं परोऽपि देहमनुप्रतिष्ठो देहगुणानाधत्ते
इत्यन्वयः । निरोधो मन्थनप्रणुत्वं घटत्वं नानात्वं पुरनरादिना-
नाजातिविशिष्टत्वमनयोर्वैखण्ड्ययाज्ञानं धीर्जातिव्यर्थः ॥ ६ ॥

इहमेवाज्ञानं संसारकारणमित्याह । य इति । योऽसौ स्वत्वा-
दिगुणैर्विरचितो देहः अयं पुरुषस्य जीवकर्मस्य हि यस्माद-
विद्यास्थितारमनः अविद्यायामज्ञाने स्थितमनसः पुंसोऽयं
संसारस्तन्निवृत्त्यर्थः देहाभिमाननिमित्तकः ॥ १० ॥

अदेहधर्मवान्विष्णुर्देहधर्मवदीयेते ।

जीवकर्मदेहधर्मापि परतो देहधर्मवान् ॥

अयं त्वनभिमानः सज्जज्ञानमेव दर्शयेत् ।

विष्णुर्जीवस्वामिमानी जीवमुक्तिपथं प्रवेदिति ॥ —

वचनार्थिण्यादेहधर्मवदाभानमज्ञानं न तु ज्ञानिनो जीवस्य
अतो देहधर्मरहितत्वापि देहाभिमानादिति धियेकज्ञानयो
विचारः कर्तव्य इत्युपसंहरति । तस्मादिति । उक्तप्रकारेण जिज्ञा-
सया आत्मकस्य देहास्तःस्थितं केवलं दुर्भेगदेहिमोक्षयुःखरहितमा-
त्मानं अनाराधयणं परं विज्ञानाय सङ्गम्य ज्ञातव्यं जीवस्य वस्तुबुद्धि-
शक्त्युद्धिं निरसेत्तज्जैत् कथं यथाक्रमं जिज्ञासया प्रज्ञाविजिवाराधः
यथा स्वरूपतारतम्यं विचार्य ज्ञात्वा परब्रह्मावबुद्धिर्लब्धोद्दि-
ष्टार्थः—

अयस्त्वयश्चमुदिष्टं शक्तं चरिवह भगवये ।

तस्मादेकं परं ब्रह्म वस्तुशब्दोदितं सवेति ॥

अक्षयवचनत् ॥ ११ ॥

अनु ज्ञानीत्यर्थस्य गुरुपातिः कर्तव्येत्युक्तं तत्र कथं कुर्यात्
ज्ञानमुत्पद्यते येन जीवस्य ब्रह्मावबुद्धिरुत्पद्यते इति विवक्षित-
स्तत्प्रकारमाह । आचार्य इति ॥ १२ ॥

भीमद्विजयनाथकवर्तिकृतसारायंर्द्धिनी ।

किञ्च दारुधर्मा नाशादयो बहौ यथा अमादारावन्ते एव न तु ते
तत्र वर्तन्ते एवमेव देहधर्मा अपि नाशादय आत्मनीत्याह । निरो-
धेति । निरोधो नाशः दारुषु प्रविष्टोऽग्निस्तत्कृतान्निष्ठान् नाश्या-
दीन् गुणान् पुरुषममादेव धत्ते एवं देहगुणान् देहधर्मान् नाशा-
दीन् देहात् पर आत्मा धत्ते यथा अग्निर्देहं उत्पन्नोऽन्वो महान्
नामाकार इत्युच्यते तथैवात्मा नष्ट उत्पन्न इत्यादीति अत्र
जीवार्मनो नानात्वे वास्तव्येऽपि एकत्वापि जीवस्य देवादेर्गुण-
पथ क्रमेण नानादेहगतत्वेन ब्रह्मानात्वं तत्त्ववास्तव्यमेवेति क्षेत्रम् ॥ ११ ॥

तत्त्वप्रदर्शनयोगात्तत्त्वमेकात्वं घटते आत्मनस्वरूपसङ्गत्वात्
कथं देहेन तदर्थेऽयं सम्बन्धः सम्बन्धे वा कुतस्तन्निवृत्तिस्त-
प्राह । योऽसाविति । पुरुषस्येश्वरत्वाधीनैर्मात्रागुणैर्बोऽसौ सूक्ष्मो
देहः अयं च स्थूलो देहो विरचितः पुंसो जीवकर्मस्य
संसारस्तन्निवृत्त्यर्थस्तत्त्वप्रज्ञाभावेऽपि तदध्यासकृतः तदीयातक्य-
शक्त्या अविद्याया निष्पादिनो यो देहाध्यासकृतो निरोधो बन्धस्तत्कृत-
इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मान्तत्त्ववादेन विद्या तदीये विद्याशक्ति-
प्लित्वा तद्वन्धच्छेदो आत्मनो जीवस्य ॥ १० ॥

तस्माज्जिज्ञासया विचारेण आत्मानि स्थूलसूक्ष्मदेहान्तर एव
स्थितमात्मानं परं केवलमसङ्गितम् अतिज्ञानेन सङ्गम्य ज्ञात्वा
एतन्मिन् देहधर्म्ये वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं साधनबाहुल्यतः
क्रमेण निरसेत् तज्जैत् ॥ ११ ॥

गुरुशब्दा धियैव विद्यातत्त्वकार्योन्निमनज्ञयेति स्पष्टी-
कर्त्तुं विद्यात्पत्तिमगम्युत्पत्तिरूपकस्य निरूपणार्थं । आचार्य इति ।
आचार्यः प्रधरः तत्त्वज्ञानं तयोर्मध्ये मन्थनकाष्ठं प्रवचनमुप-
देशः विद्या तु सन्धिः सम्भौ मयः अग्निर्गतिं तथा च श्रुतिः
"आचार्यः पूर्वरूपमन्तेवाक्युत्तररूपं विद्या सन्धिः प्रवचनं
संज्ञानं" इति ॥ १२ ॥

भीमच्छकदेवकृतमिश्रान्तप्रदीपः ।

कथं तर्हि देवदत्तो जातो मृत्योर्त्वादिप्रतीतिरप्राह । निरोधेति ।
यथा दारुधर्माः प्रविष्टोऽग्निर्निरोधादिगुणारूपेषुऽपि तत्कृतान्
गुणान् आधत्ते तज्जैत् ॥ ६ ॥

किञ्च पुरुषस्य परमेश्वरस्य नियम्यभूतेर्गुणैः अकारणद्वारा
योऽसौ सूक्ष्मः अयं च स्थूलो देहो विरचितस्तन्निवृत्त्यर्थस्तद्वे-
त्तुकः पुंसो जीवकर्मस्य जन्ममरणप्रवाहलक्षणः संसारः सूक्ष्म-
वीजमवसीदति बुद्धधर्मेत्युक्तत्वात् संसारनिवृत्तिस्तु परविद्येति
कथंभूतस्य पुरुषस्य अविद्याच्छिद्यारमनः "आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः" इत्यादिभूतिप्रोक्तस्य परमात्मनो विद्याया अविद्याच्छेदस्त-
च्छक्तिगुणारचितदेहनिवृत्त्यर्थस्तत्त्वप्रज्ञाविजिवाराधः ॥ १० ॥

यस्मात्परविद्येव संसारच्छेदो तस्मादुपायान्तरं योगशा-
स्त्रादिप्रोक्तं विहाय केवलं परमात्मानमात्मबन्धभूते क्षेत्रे
शास्त्रत्वेन स्थितमग्निं जिज्ञासया वेदान्तविचारेण सङ्गम-

वैशारदी साऽतिविशुद्धबुद्धिर्धुनोति मायां गुणसंप्रसूताम् ।

गुणांश्च संदह्य यदात्ममेतत्स्वयं च शास्यत्यसमिद्ययाऽग्निः ॥ १३ ॥

अथैषां कर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुःखयोः ।

नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनाम् ॥ १४ ॥

मन्यसे सर्वभावानां संस्था ह्यौत्पत्तिकी यथा ।

तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः ॥ १५ ॥

एवमप्यङ्ग ! सर्वेषां देहिनां देहयोगतः ।

कालावयवतः सन्ति भावा जन्मादयोऽस्तकृत् ॥ १६ ॥

अभिच्छेदकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सम्बन्धुः ज्ञात्वा एतद्वस्तुबुद्धिम् एतस्मिन् देहगेहादौ आत्मास्मीय-
बुद्धिं प्रथमं देहे आत्मबुद्धिं तदनन्तरं गेहादौ आत्मीयबुद्धि-
मिरवेण क्रमेण निरसेत् त्वजेत् ॥ ११ ॥

जिज्ञासुत्वा परमात्मानं सङ्गच्छेति विद्योत्पत्तिकया तामेवा-
मधुरपत्तिरूपकैश्च स्फुटीकरोति । आत्मानं इति । आचार्यो मद्-
मित्रो गुरुः आद्योऽर्थाः स्वात् अन्तेवामी शिष्यः उत्तरोऽर्थाः
सम्बन्धेन मध्यमं काष्ठं प्रवचनमुपदेशः विद्या तु स्वयं परमा-
नन्दरूपमावहति प्रापयतीति तथा सन्धिः सन्धौ भवन्न-
प्रतिरिच यथा नित्यं एवाप्रतिरुपपद्यते तथा ज्ञातृत्ववत्त्वयं नित्यं
ज्ञानं ब्रह्मविद्यामता गुरुपसाहाय्यपद्यते इत्यर्थः । अनेन "आचार्यः
पूर्वरूपमन्तेवास्तुत्तररूपं विद्या सन्धिः प्रवचने सन्धानं" इति
श्रुतिरुपबृंहिता भवति ॥ १२ ॥

माया टीका ।

अग्नि जैसे काष्ठ में रहने से उसके गुण छोटे बड़े पत
उत्पत्ति तथा आदि को को प्राप्त होता है नैसर्गिक देह से
पर आत्मा भी देह के गुणों को प्राप्त होता है वस्तुतः वह
भिन्न ही है ॥ १३ ॥

गुणों से रचा हुआ जो वह पुरुष का देह है तिसीके
हेतु से जीव को संसार होता है आत्मा के उस संसार को
निवर्तन करने वाली ब्रह्म विद्या ही है ॥ १० ॥

तिस हेतु से आत्मा का विचार करके देह में स्थित
आत्मा को तिससे पर केवल ऐसा जान कर इस देह में
जो बंधन बुद्धि है तिसको कम से छोड़ देने ॥ ११ ॥

ब्रह्म विद्या रूप अग्नि के उत्पत्ति करने में आचार्य नीचे
का जगदी काष्ठ है शिष्य ऊपर का अर्था काष्ठ है उप-
देश करना उसका मध्यम काष्ठ है विद्या जो है सो तो
अग्नि है ॥ १२ ॥

अभिच्छेदकदेवकृतमायापेक्षापिका ।

अप्रतिबद्धमेवाऽऽह । वैशारदीति । विचारदोऽतिनिपुणास्तेन
शिष्येण प्राप्ता तेन गुरुणोपादिष्टा वा अनिवशमुक्ता बुद्धिगुण-
कावेरुपां मायां निवर्तयति यदात्मकमतादित्ये आध्यात्म संसृ-
तिनिमित्तं तान् गुणान्श्च दग्ध्वा असमिन्नचित्तजनः तस्मात्कार्थेण
कारणेन विद्यया च व्यवधानाभावात्माज्ञात्परमानन्दरूपो भव-
तीति ॥ १३ ॥

एवं तावत्स्वप्नप्रकाशज्ञानरूपयोः नित्यं एक एवाऽऽत्मा कर्तृ-
त्वादवस्था धर्मस्तिस्वप्न देहापेक्षिकास्तद्व्यतिरिक्तो सत्त्वमिदं
मायामयं ज्ञातः सत्यतो विरक्तः सत्त्वममयान् मृचयन् इत्युक्तं
विद्ययाः स्मृतसूक्ष्मादित्यादिना तदेव प्रतिभासयितुं निर्वर्ति-
तेऽप्यर्थं मतान्तरविरोधनं स्वदेहो मायुर्वादिना तस्या निराकृतम्-
ज्ञापयति । अयेति । अथ मध्यमे एवा ज्ञातृत्वमोः परमकर्तृणां
सुखदुःखयोर्भोक्तृणां वा भानात्प्राप्तं एवं हि ज्ञेयमिवा
मन्यन्ते ब्रह्मस्यैवविशेष एवात्मा स न प्रतिभासि भिन्नः
कर्तृभोक्तृरूपश्च नतु तत्स्वरूपभूतो निर्विकार एकः परमात्मा-
ऽस्तीति यथाऽऽहुः—

अहंप्रत्ययविशेषो ज्ञातृत्वः सर्वदेवदीति ॥

तथा वैराग्यं च न सम्भवति तथाहि । भोगस्थानानामनित्यत्वात्
वैराग्यं भवेत् भोगकायस्य वा तदुपायधर्मोपेक्षागमस्य
वा मोक्षरात्मनो वा नत्येतदस्तीत्याह । अथ नित्यत्वं लोकका-
लागमात्मनो मन्वस्य इति ॥ १४ ॥

न च सर्वभोगानां विच्छेदस्यायामवस्थाया वैराग्ये स्वादि-
क्याह । सर्वभोगाणां स्फूर्जन्मनोर्वातां संस्था स्थितिरौत्पत्तिकी
प्रवाहरूपेण नित्या तथा यदस्ति न कदाचिद्वर्तमानं जगदिनि
अतस्तत्कर्ता कश्चिद्दीर्घकालास्तीति भावः । किं च यथा यथावत्
न तु मायामयीत्यर्थः । नचाऽऽत्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानमस्ती-
त्याह । तत्तद्विनि घटपटाद्याकारभेदेन धौ जायते अतोऽनित्या भिद्यते
च अयं गूढोऽभिप्रायः नहि नित्यज्ञानरूप आत्माऽपि तु ज्ञानप-
रिणामवान् न च विकारित्वेनानित्यमप्रसङ्गः यथाऽऽहुः—

विक्रिया ज्ञानरूपस्य न नित्यत्वं विरोक्ष्यते ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

इति अतो मुक्तादिन्द्रियादिरहितस्य परित्यागासम्भवाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषाद्येवाप्रवृत्तिरेव भवतीति न निवृत्तिरिति ॥ १५ ॥

तत्र तावत्तदुक्तमङ्गीकृत्य वैराग्योपपादनाय प्रवृत्तिमार्गस्यानयेदन्तर्गमं प्रपञ्चयति । एवमपीत्यादिना । लोकानां लोकपाषाणामित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अङ्ग हे उद्धव ! काष्ठावयवतः संवत्सरादिरुपात् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका
टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

गुणसंप्रसूनां गुणकार्यरूपां मायां देहेन्द्रियादिकं यदात्मकं ये गुणा आत्मा स्वरूपं यस्य तदेतद्विभवं तस्मात् मायादिकं नाशयित्वा विद्याया अपि ज्ञानतत्वात् कार्येण देहेन्द्रियादिना कार्येण महानेन विद्याया च वाक्यजैकपक्षानेन व्यवधानमावात् स्वरूपप्राप्तौ प्रतिषेधमावात् तदुक्तमभियुक्तेः—

एक्यज्ञानं यदा ज्ञानं महावाक्येन चात्मनः ।

तदा विद्यास्वरूपं नश्यत्येव न संशयः ॥

इति ॥ १३ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तावदिति वाक्यालङ्कारे आभेक्षिता स्वरूपानुयुक्तेः स्वप्रकाशज्ञानरूपः निरोधोत्पत्त्यनुवृद्धित्युक्तेः नित्य इत्यादि भुतिमन्त्वयेन भूतानां तात्पर्यवृत्त्या प्रज्ञाणि पर्यवसानेन अर्थे परमात्मस्वरूपं मतान्तरविरोधेन जैमिनिमतविप्रतिपत्त्या तन्मते जैमिनिमतम् उद्भावयति अङ्गुपगमेनोत्पापयति । अयेति युग्मकम् । अयेति मतान्तरापत्त्यासं अहं ब्राह्मण इत्यादिप्रतीत्या ज्ञेय एव नतु ज्ञानैकरूपः अतएव प्रतिशरीरमिहः यागादिकर्तृत्वात् तत्फलभोक्तृत्वात् कर्तृभोक्तृरूपश्च वेदात्मनो निराचष्टे । नास्ति । तत्स्वरूपभूतत्वेनां जीवानां कल्पितानामभिष्ठानत्वेन मूलस्वरूपभूतः निर्गुणज्ञानस्वरूपः एकः परमात्मा नास्ति यथाहुर्जैमिनीयाः बहुमन्त्रयेति अहमितिप्रत्यये ज्ञातृविषय एव यो हि परामृशति स आत्मानमहमित्येव परामृशति तेनाहंप्रत्ययस्य ज्ञातृगोचरत्वं निःसंशयमेव यत् शरीरस्य स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिज्ञानसामानाधिकरण्यावहंप्रत्ययविषयत्वं तदव्यस्तसंज्ञिकपृथगेरकत्वभ्रान्त्या उष्णतोषप्रतीतिवद्भास्वरायाः पण्डितप्रतीतिवच्च सङ्गमनीयं ममेदं शरीरं कृशमिति पण्डितोऽहमर्थस्यात्मनः शरीरव्यतिरेकेण निवृत्तः प्रतीतिः शरीरस्य चेदहं कृशोऽहमर्थप्रतीतिः तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिभूतयोऽपि शरीरातिरिक्तं परलोकभोगयोगं कर्त्तारमन्त्रेणानुपपद्यमानास्तमाप्तिरिति ताभिश्चाक्षितं साक्षादेवोपनिषदः समर्पयन्ति “अग्निनाशी वा अरे इवमात्मानुच्छिन्निभ” इत्याह्वयः इति सिद्धः शरीरातिरिक्तो मानसप्रत्यक्षरूपाहंप्रत्ययगम्यो ज्ञातेति तस्य ज्ञातृत्वं ज्ञेयत्वं च सिद्धं न चैकस्य कर्त्तृत्वं कर्मवच्च आत्मनि क्रियाविरोधात् कथं सम्भवतीति वाच्यम् आत्मनः स्वकर्त्तृकायामेव क्रियायां कर्मव्यवहारस्य लोके वेदे च दृष्टत्वात् तत्र लोके तावद्भाष्य एव स्वसम्बन्धः सम्भवतीति

कर्मवाचीकृत्य प्रयोगः वेदेऽप्यात्मानमुपासीतात्मानं वेदात्मा ज्ञातव्य इत्याद्यनेकशः प्रयोगः तस्मात्मानसाहंप्रत्ययविज्ञेय एवास्मेति सिद्धं तथाच भुतिः समानसीन आत्मा जनानामिति सर्वदेवर्हात्यस्यायं भाषः विषयज्ञानवेद्यायामपि न विषयज्ञानकर्तृन्यायमात्रमात्रः किन्तु मानसाहंप्रत्ययकर्मतयैव किं पुनः स्वरूपज्ञानवेद्यायामिति एवं सिद्धाभ्युक्तं ज्ञानरूपत्वादिकं प्रत्याक्षिप्य वैराग्यमपि तदुक्तमाक्षिपति तथेति तथाहि वैराग्यासम्भवमेव दर्शयति भोगकाङ्क्षस्य वा भोगकाङ्क्षस्यापि अस्ति तत्प्राप्त्यर्थं भवेत् तदुपायेति तस्य स्वर्गादिभोगस्योपायभूतानि यानि यागादिकर्माणि तेषां बोधकस्यागमस्य स्वर्गकामो यजेत वृष्टिकामः कारीषां यजेतेत्यादिशास्त्रस्याप्यनित्यत्वाद्देशस्य भवेत् नश्येदिति एतत् भोगस्यानादीनामनित्यत्वस्तु नास्तीत्यर्थः । भोग्यानां स्वकृच्छनवननितादीनां विच्छेदादमित्येवान्मायामयस्यान्मिथ्यात्वाद्वा वैराग्यं स्वात्तदपिच नित्यम् । सर्वमावानामिति । तथा च जगतो नित्यत्वं जैमिनीया यदस्ति न कदाचिदिति जगत् कदाचिदपिदृष्टं नेति न किस्वीदृशमेवेति स्पष्टिप्रत्ययाभावे दर्शितः अतः सर्वमावानां नित्यत्वात् विक्रियेति अस्मात्मानो ज्ञानरूपा विक्रिया नित्यत्वे न विरोक्ष्यते विरोधे न प्राप्नोति यथा सूर्यो धूम्राद्युपाधिं प्राप्य रादिमद्वारा मेघरूपेण परिणमते स्वरूपेण तु नित्य एव तिष्ठति तद्वदिति ज्ञेयं तत्प्राप्तेर्मोक्षप्राप्तेः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्र भीमांसकमते तदुक्तम् उद्धवोक्तम् एवमपि गूढमिमांशेण भीमांसकमतस्वीकारेऽपि देहयोगतः देहसम्बन्धात् भाषाः विकाराः ॥ १६ ॥

श्रीसुशेनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

वैशारदी विशारदा एतच्छरीरं यदात्मकं यन्मिथ्यात्वं स्वरूपं च श्लाघ्यति उपासनारूपध्यानात्मिका प्रतीतिः मुक्तौ नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वमावानां देवमनुष्यादीनां लोककाङ्क्षामात्मनां देशकाङ्क्षामग्न्यभाषाणां नानात्वनित्यत्वयोः निरर्थत्वं प्रतीक्षयति । संशयेति । संस्था विनाशः औत्पत्तिकी अन्तप्रयुक्ता यथा तदपि मन्त्रसे इत्यर्थः । अथ देवादीनानात्वस्य देहगतत्वमाह तत्तदाकृतीति । देवाद्याकारभेदेन जीवा जायन्ते देवोऽहं मनुष्योऽहमिति तत्तदाकाराभिमानिनी धीश्च भिद्यन् इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्रैव काङ्क्षकं भेदात्तरमाह । एवमपीति । तत्रापि देवानामाकारभेदे चेत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥

श्रीमद्भारतसूत्रभाष्यटीपिका ।

तदेवं वेदात्मार्यविचारादिक्रमेण उत्पन्नाया वेदनाभाः साक्षात्प्रकृतितत्कार्यसम्बन्धनिवृत्तिसाधनत्वं यावत्प्राक्प्रवृत्तमनुवर्तनीयत्वञ्चाह । वैशारदीति । या विशारदेन त्रिपुण्येन शिष्येण प्राप्ता तेन गुरुणोपादिष्टा वास्तविकशुद्धिः सति सम्बन्धः वेदनात्मिका

श्रीमद्बीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतिविशुद्धा बुद्धिगुणसंप्रसूता गुणोद्भवः स्वस्वरजस्तमोद्भवः
संप्रसूता माया विविचिता संसृति धुनानि तथा एतद्देहवदनुबन्ध्या-
दिकं बह्वात्मं बह्वात्मकं यद्गुणपरिणामात्मकं तांश्च गुणांस्तन्मुखपु-
ष्पापुष्पात्मकमेषि च संवह्य स्वयं च शाम्यति उपायरूपा ध्याना-
त्मिका बुद्धिर्मुक्तो नानुवर्तत इत्यर्थः । बाधभुक्तिरहरहरनुवर्तनीयेति
भावः । निवर्त्तिकाया बाधन्तिवर्त्यमेवानुवर्त्तितिरित्यत्र दृष्टान्तमाह ।
अस्मिदिति । यथाऽस्मांमर्जारवन्धनाऽग्निं दद्यान्मावात्स्वयमेव
शाम्यति तद्वत् ॥ १३ ॥

नानात्मकत्वाद्द्विषस्तथा भेदात्मधीगुणैरित्यनेन देवमनुष्यादि-
शरीराणां तदुपभोग्यानां शब्दाद्विषयाणां च नानात्मकत्वेन
विषयत्वमुक्तं तत्र शङ्कते । अथेति द्वाश्रयम् । अथ ननु कर्मकर्तृणां
कार्यकर्मनृतिष्ठानं तत्फलयोः सुखदुःखयोर्भोक्तृणामेषां देवम-
नुषादीनां कार्यकर्मफलस्य सुखस्य दुःखमिभत्वाभिप्रायेण दुःख-
शब्दः प्रयुक्तः लोकः सुखानुभवतत्साधनानुष्ठानदेशः फलस्त-
त्फलः अगमः समीहितसाधनान्यवशोऽप्येवः आत्मा भोक्ता
जीवहृतेषामिह पूर्वाक्तभेदार्थेयोरुपलक्षणं यद्यपि नानात्वमप्यापि
नित्यत्वं द्वाषित्वं मन्वस इति भवत्यः नहि कार्यत्वादनित्य-
त्वादिह नानात्वमभिनियतं जीवस्वरूपाणामाश्वरगुणानां च
नानात्वेऽपि नित्यत्वादिकार्यत्वाच्चिति भावः ॥ १४ ॥

नित्यत्वमेवोपपादयति । मन्यम् इति । सर्वभावानां सर्वपदा-
र्यानां संस्था विनाशः स्रोत्पत्तिकी जन्मप्रयुक्ता हि अनो देशादीनां
जन्मादशनात्प्रयुक्ता संस्था च नास्तीति तेषां नित्यत्वमेवेत्यर्थः
यद्यप्यनेन संस्थाया स्रोत्पत्तिकेत्येव भावविह्वलान्तोऽभिप्रयतेः ननु
देशादीनां नित्यत्वेऽपि भेदाधेयोरनित्यत्वं दृष्टमित्यत आह । तत्त-
द्विनि । तत्तत्कार्कतमेवेन सत्त्वादिप्राकृतगुणप्रचुरतन्त्रदेवाद्याकार-
मेवेन जायन्ते जीवा इति शेषः । तेषामेवैषां कर्मकतृणां भाक्तृणां
सुखदुःखयोरिति प्रकृतत्वात् धीक्षेयां बुद्धिः तत्तत्सत्त्वर-
ज्जस्तमागुणानुगुणतत्तत्फलतत्तत्साधनतद्वाराध्यदेवतादिधिषयतारू-
पेण मिथ्यते प्रथंभावः नानात्वात्कार्यत्वादनित्यत्वाच्च देवाद्या-
काराणां तदुपभोग्याणां चापुरुषार्थत्वेन प्रवृत्तिकर्मतत्त्वोद-
योस्त्यागानादरावुक्तौ तदनुपपन्नं देवाद्याकाराणामनित्यत्वेऽपि
तदाकारमाजां जीवानां नित्यत्वादाकारपरंपरायास्तत्तदुपभोग-
विषयपरम्पराया अपि नित्यत्वाद्विषयानुभवदेशकालतत्साधना-
वाचबोध्यकागमानामपि तथात्वात्सर्वदा तत्तदभिहितविषयसाधन-
तत्तत्फलानुभवशीलानां प्रवृत्तिकर्मपुरुषार्थसाधनमेवेति न तद्व्याग
उच्यतेः दुःखसाधन तु त्यज्यते एव प्रातिकूलत्वात् नहि कश्चिदनु-
त्पन्न आत्मेन दुःखमुत्पादयितुमुत्सहति इति ॥ १५ ॥

तथापि प्रवृत्तिकर्मनिष्ठाप्रयुक्तदेवादिदेहसम्बन्धाः पञ्चमाश्र-
यिकारा दुःखगर्भा भवजनीया एवेति न प्रवृत्तिकर्म पुरुषार्थसाधन-
मित्यभिप्रेत्य शङ्कितं दूषयति । एवमपीति । अङ्ग हे उद्धव ! एवमप्यु-
क्तरीत्या प्रवृत्तिकर्मणः पुरुषार्थसाधनत्वापवादनेऽपि सर्वेषां देहिनां
देहसम्बन्धात्काशावयवनः कलाकाष्ठामुहूर्तादिसम्बन्धसाम्प्रेक्ष्यः
काशावयवेष्वथ निमित्तेष्वथ पौनःपुन्येन जन्मादयो भावाः
सन्त्येव जन्माश्च इत्यादिशब्देन जराभरण्यादिसमूहः तत्तन्माव-
जंतीनां दुःखमिति भावः ॥ १६ ॥

[୫୬] .

भीमद्विजयश्चजतिथंकृतपद्मनाभवी ।

निघावहं: सुखावहम् निजबु:खहेतुजीवप्रहोपबुद्धिमुपकत-
रुदाहेन निजानन्दनिदानत्वादिति भावेनाह। वैशारदीति। विविधं
शारं सुखदु:खलक्षणं संसारं यतीति विशारदो विष्णुस्तस्य
विद्यमाना वैशारदा मा अतिविशुद्धा बुद्धि: अपरोक्षबुद्धि:
गुणसंप्रसूतिमयोपकामाहिजननी मायापिशाचवद्विषां जीवस्त्र-
रूपाच्छादिकां निरस्य परमाच्छादिकां विधुनोति उद्घाटयति
अयोग्यकामादिगुणांश्च मन्त्रह्य एतद्बु:खादिकं यद्वाग्म्यं वक्ष्या
मावाया: स्वरूपांश्च तादृशीं स्त्रवं मा बाह्यान्त:करणजा बुद्धिश्च
तदन्त:करणं च दग्ध्वा असमिञ्जिरिन्धनोऽग्निरिव ज्ञायति स्वरूप-
ज्ञानेनैव स्वरूपमीश्वरादिकं चानुभवति मुक्ताविति शेष:
“पिशाचवद्विषयता माया तूच्यते जीवगा सदा। बह्यन्ते तद्गुणा: सर्वे
मा च प्रातिस्निकी नर” इति प्रमाणावचनादुक्तं युक्तम् अनेन
बाह्यान्त:करणं नश्यति स्वरूपान्त:करणजन्यज्ञानेन स्वरूपेपेश्वरा-
दिकमनुभवतीत्येतत् सम्यक्ज्ञातगतमनोऽवस्थाप्रमाणां वक्तव्यमि-
तीयं शब्दा—

वाह्यान्तःकरणजन्मं ज्ञानं नश्यति मुक्तिर्गो ।

स्वरूपज्ञानतो भागान् मुक्तौ मुहुक्तं वधेष्टतः ॥

इत्यनेन पारद्वन्द्वेति ज्ञातव्यम्—

एतच्छब्देन दुःखादिरपराक्षतमोच्यते ।

कचिद्विश्व कचिदुग्रह कचिन्नित्यमिति पते ॥

इतिवचनान् एतच्छब्देन दुःखाविक्रमप्रोच्यते इति युक्तं तन्मोहा-
भ्रुनाशवत् मेदज्ञानविनाशादात्मैकत्वमेव न नानात्वमत एव तेषां
नित्यत्वं च व्यावहारिकमेवेति तद्व्याख्याने तदुत्तरग्रन्थविरुद्ध-
त्वाच्च विदुषां परिवादः सामञ्जस्यं भवेत् ॥ १३ ॥

तत्कथमत्राह । अनेति । एवमिति प्रत्यक्षं लोककालागमार्गना-
मित्यनेन भेदे प्रत्यक्षमनुमानमागमं च प्रमाण्यान् लोक काले
आगमे वेदे चात्मा मतिर्येषां ते तथा तेषां लोककालवेदज्ञाना-
मित्यर्थः । अनेन ज्ञानांतरतश्च सृञ्चने तस्मात्पुण्यकर्मकर्तृणां
मिथ्यकर्मकर्तृणामनप्य सुखदुःखमिभमोक्तृणांमिषां नानात्वम-
येषां नित्यत्वं च मत्पक्षे जानामि यदि त्वं तस्माज् मया
भेदसाधने प्रयतनीयमित्यतः अस्माभेदोऽनुपपन्न इति—

देहापेजाश्च गित्याश्च तद्वत्. सुखरूपिणः ।

उत्तमा जीवाभ्यस्तु नीचा ये नित्यदुःखिनः ॥

इत्यतः अतिव्यासं जननं सुखैकमोक्तम् । च युज्यते इयं दृष्यक्या
कस्मादिति तत्राह । सर्वमाप्तानामिति । यथा सर्वेषां देवाः सुरमनु-
ष्यादिजातिभिश्चानां माघातां जीघातां पशूनां दृष्यक्या दृष्यक्या चोच्यते ।
प्रोत्पात्तभीक्ष्णमातिषी हि यस्मात्कस्मान्न दृष्टिगोचरे देवाः सुरा-
दिशरीरभेदेन तथा जायते जीवसंघस्तस्य धर्मान्नञ्च योग्यमानु-
सारं गीयते । अनेनोत्पत्त्यवयवतावता भेदज्ञानादधिकार इतरथा-
सुमयेषां यथात्मभवान्यत्रैतदुक्तं भवति ॥ १४—१५ ॥

ननु हृदयमानत्वाश्रित्यानामपि जन्मादिकर्मास्तु तन्मायामय-
मिति माशङ्कित्याह । एवमपीति । एवमपि नित्यत्वमपि सन्न जन-
नाविच्छिन्नामसंसार सत्त्वेषां हेतुनां कालावयधतः रात्रिविनाश-
घातकक्षेत्रेषु कालावयधेषु देहयोगतः देहसम्यग्भेन जन्माद्यां
भावाः अमकृतमन्ति प्रवादतः सत्या इत्यर्थः । देहापेक्षमनित्यत्व
जीवानामित्यतदत्राप्यनुसन्धयम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसम्भवेः ।

अममिद्यथागिरिति । स यथा भूतसूक्ष्मरूपेण तिष्ठन् रूपं न तिष्ठति तथेत्यर्थः । नहि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिणामो विद्यते इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

अथेति युग्मकम् । आत्मा एतन्मनः स चात्माने तनुपहितं छिद्र-शरीरं मन्वस इति पूर्वमन्वान् पर्युपदिशतीति यदुक्तं तदेत-त्तत्र नातिव्यक्तः नह्यन्वाननीश्वरवादी च भवतीति टीकायां विक्षेपेति । यथा सूर्यो भूमाद्युपाधिं प्राप्य राहिमण्डरा मेघ-अरूपेण परिणमते नित्यञ्च तिष्ठति तद्वदिति हेयम् ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवार्त्तिकृतसारार्थदीशिनी ।

अग्निसादृश्यमेवाह । वैशारदी विशारदो मगधास्तदीया अति-विशुद्धज्ञानरूपविद्या वा भाषामविद्यां यदात्मकमेतत् देहद्वया-ध्यामरूपं संसारवन्धनं तान् गुणान् दृष्ट्वा असमित् निर्-व्यथोऽग्नयेथा निर्वीति तथा स्वयं विद्यापि शाश्वति ततः केवल-वेन मत्तया अक्षयस्तथा शान्तिरिति प्राप्य भगवत्साक्षोक्तं प्राप्नोति यदुक्तं भक्तिमुत्तमं निर्विघ्नत्वात्तुक्तविरक्तता । इतिशान्ति-रतिमतां गुणान्भूतभक्तिमतां ज्ञानिनां तु विद्याविद्यामत्तबोद्धरामे ततो मा तद्वतो ज्ञातेति गीतोक्तेर्भक्त्युत्पन्नज्ञानेन परमात्मैक्यम् ॥ १३ ॥

व्यवस्थापितेऽप्यत्रार्थे ये विद्वन्ते तेषां जैमिनीयानां मत-माश्रित्य विप्रतिपद्यते चेत्तर्हि शृणु तत्त्वमित्याह । अनेत्यादिना । गुणव्यतिकरे सतीत्यनेनाप्यां कर्मकर्तृणां सुखदुःखयोः कर्मफल-योश्च भोक्तृणां जीवानां ये लोककालागमात्मानन्तेषां नानात्वं नाना-विधत्वं नित्यत्वं नित्यत्वाविशिष्टानामेव नानात्वं प्रत्ययः । एवमपि देहिनाममज्जन्मादयः संत्येवति तृतीयेनान्वयः । अहं ते वदन्ति वैराग्यमेव तावत् समभवति तथा हि योगस्यानां नानाविधा-नामनित्यत्वं वैराग्यं भवेत् भोगकालस्य वा तदुत्पत्त्यधिकाग-मस्य भोगाधायनस्य छिद्रोदस्य वा तद्वेतदस्तीत्याह । अयं नित्यत्वं लोककालागमात्मानामिति । नच भोगवस्तूनां पिच्छदा-स्माभामयत्वाद्वा वैराग्यं क्वादित्यत्याह । सर्वमात्रानां अक्षय्यव-नितादीनां संस्था सम्यक् स्थितिः औत्पत्तिकी प्रवाहरूपेण नित्येत्यर्थः । तथा च वदन्ति न कदाचिद्विदोऽपि जगद्धिति मनस्तत्कलां कश्चिद्विश्वोऽपि नास्तीति भावः । किञ्च यथा यथा वदेव नतु मायामधीत्यर्थः । नचात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानमस्ती-त्याह । तत्तदिति । घटपटाद्याकारभेदेन धीर्जायते अतोऽनित्या भि-द्यते च अयं गूढोऽभिप्रायः नहि नित्यज्ञानरूप आत्मा अपि तु ज्ञानपरि-णामवान् नच विकारित्वेनानित्यप्रसङ्गः यथाहुः विक्रिया ज्ञानरू-पास्य न नित्यत्वे विरुद्धयते इति अतो मुक्ताविनिर्मुखादिरहि-तस्य परिणामात्ममहाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात् प्रवृत्तिरेव भवसी न निवृत्तिरिति ॥ १४—१५ ॥

तत्र तावत्तदुक्तमङ्गीकृत्य वैराग्यमुपपादयितुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थ-हेतुत्वं प्रपञ्चयति । एवमपीत्यादिना लोकानां लोकपालानामित्यतः प्राक्तनेन प्रत्येकं अङ्गं हे उद्धृत्वा लोकावयवतः सत्त्वरसरादिरूपात् जन्मादय इति । तथापि जन्ममरणयोरेतकष्टपदत्वं सार्धत्रिक्र-मसंज्ञमेवेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैशारदीति । सा पूर्वोक्ता गुरुप्रसादाद्वैशारदी विशारदो विष्णुरहं तद्विषयिणी प्रतिविशुद्धा बुद्धिर्विद्या सा एतदहंममा-भिमानवृत्त्यमहानं यदात्मं यदाभयं तान् अकारादज्ञानं यदादीन् गुणान् संवृत्तीजनोऽं कृत्वा गुणसंप्रसृतां मायां गुणक्षोभोद्भूतां कार्यकारणरूपां प्रकृतिं धुनोति दूरीकरोति तदनन्तरं शाश्वतिं ब्रह्मादिनिराकरण्यापारं त्यजति तदनन्तरं तु स्वयमवतिष्ठते इति शेषः । यथाऽसमित् निर्व्यथोऽग्निः काष्ठसंदीपनरूपापारं त्यजति स्वयं महाभूतरूपेणावतिष्ठत्येव तद्वदित्यर्थः । अनेद्वा-च्यं “सहा पश्यन्ति सूरवः । यच्च क्रीडन् रममाय” इत्यादि-भूत्या संबोधयन् मुक्तो जीवः प्रतिपादितः अतो विद्या स्वयं मुक्तो तिष्ठत्येव ये तु मुक्तो निर्वोध एवात्मा तिष्ठतीत्याहुस्ते उपेक्षणीयाः भूतिविरुद्धादित्वादित्येव विस्तरेण ॥ १३ ॥

एवं भगवता भोक्ता भोग्यं प्रेतितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रितिथं ब्रह्मेत्यादिभूतिप्रोक्तं तत्त्वत्रयं तत्र भोक्तुः स्वांशभूतस्य स्वरूपतो भिन्नस्यापि अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादि भूतिप्रोक्तं आभयत्वेन स्वस्मादभिन्नत्वं च जायापरवृत्तादीनामनित्यत्वेन ततो वैराग्यं च यथाभमादिकर्माणां विद्यापयोगित्वं च संसार-च्छिद्रिद्यायाः नहि ज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिणामो विद्यतेऽविनाशिश्वा-दित्यादिभूतिसिद्धं नित्यत्वं च विद्याया स्वविषयिण्या लोकक-जनानिष्टस्य मोक्षद्वेषोक्तं तद्वाक्यार्थं भाषासफातां पक्षं निरा-कर्तुमुद्रावयति । अथेति द्वाध्याम् । “विज्ञानं यत् तनुने कर्मणि तनुतेऽपि च । तयोऽस्यः पिप्पलं स्वादाति एतद्वैराग्यमिदं सर्व-मित्यादिभूतिः कर्मकर्तृणां सुखदुःखयोर्भोक्तृणां जीवानां भय मते स्वरूपतो नानात्वेऽपि अयमात्मा ब्रह्म चैत्रज्ञं चापि मां विद्धीति भूतस्मृतिषु परमेश्वरावत्सत्ताकत्वात्परमेश्वरा-दनानात्वं गृह्येताः औपधीनामिव अयत्वं तु नानात्वं परमे-श्वरानङ्गीकारात्तन्निर्पेक्षनानासत्ताकत्वं मन्यसे भोक्तृभेदात्तत्त्व-द्रव्यं मन्यसे इत्यर्थः किञ्च —

अनादिकाक्षो भगवन्प्राप्तोऽस्य द्विज ! विद्यते ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्पुराणः ।

इत्यादिस्मृतिषुः कालादीनामेव नित्यत्वं मम मतऽस्ति “यथेह कर्मचिभो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यवर्जितो लोक” इति श्रुतेर्नतु लोकस्वातो वैराग्यमुपपद्यते तत्त्वथ लोककालागमा-त्मनां नित्यत्वं मन्वसे लोकानां भोगस्यानानां भोमकाखर्य भोगोपायबोधकस्यागमस्य वेदस्य आत्मनो भोक्तृस्य नित्यत्वा-दतोऽहि तव मते वैराग्यं न सङ्गच्छते इति भावः ॥ १४ ॥

किञ्च —

ये हि संस्पृशंजा भोगा दुःखधोनय एव ते ।

आद्यन्तवस्तः कौन्तेय ! न तेषु रमन्ते बुधः ॥

इत्येवं मम मते सर्वमात्रानां अक्षय्यवनितादीनामत्यन्तव्ययमङ्कुर-त्वाद्देराग्यं सङ्गच्छते त्वस्तु सर्वमात्रानां यथा यथावदेव संस्था संस्थितिः औत्पत्तिकी प्रवाहरूपेण नित्या इति मन्यसे अतोऽपि तव मते वैराग्यं नोपपद्यते इति भावः । किञ्च धर्मवृत्त्यस्य ज्ञानस्य अनादिमायावृत्तस्य गुरुप्रसादाद्वैशारदिकारण्योत्पन्नस्य

अत्रापि कर्मणां कर्तृस्वातन्त्र्यं च लक्ष्यते ।
 भोक्तुश्च दुःखसुखयोः को न्वर्थो विवशं भजेत् ॥ १७ ॥
 न देहिनां सुखं किञ्चिद्विद्यते विदुषामपि ।
 तथा च दुःखं मूढानां वृथाऽहंकरणं परम् ॥ १८ ॥
 यदि प्राप्तिं विधातं च जानन्ति सुखदुःखयोः ।
 तेऽप्यह्ना न विदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा ॥ १९ ॥
 को न्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरन्तिके ।
 आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः ॥ २० ॥
 भुतं च दृष्टवदुष्टं स्पर्धाऽसूयाऽत्ययव्ययैः ।
 बहन्तरायकामत्वात्कृषिवच्चापि निष्फलम् ॥ २१ ॥

भीमकृष्णकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

आत्मपरमात्मस्वरूपबोधरूपेण स्थितिरस्ति तस्मात्परमान-
 न्दानुमत्तानि निश्चिन्तामार्गेण मुक्तिरेव सम्पादनीयेति मम
 मतम् । त्वत्तु तत्तदाकारभेदेन घटपटाद्याकारभेदेन भीजावतं
 अत एवानित्या भिद्यते चेति मन्वसे ज्ञानपरिणामवानात्मेत्यङ्गी-
 काराण्मुक्तावनिर्मुक्त्यस्य परिणामासम्भवेन निर्धर्मकस्य निरी-
 श्वरस्य जडस्य निष्कलत्वात् प्रवृत्तिरेव भवसीति मन्वसे इति
 भावः ॥ १५ ॥

अथ परपञ्च निराकरोति । तत्र युक्तं प्रवाहरूपेण भावानां
 नित्यत्वमनोऽपि धैराग्यं नोपपद्यते इति तत्राह । एवमिति । हे अङ्ग
 उख ! एवं प्रवाहस्य नित्यत्वेऽपि देहिनां पाञ्चभौतिकजगत्समा-
 धिदोषप्रसूतदेहवर्णा सर्वेषां काष्ठावयवतः सम्बन्धरादिकल्प-
 रिकित्क्षा एव स्फुल्लिङ्गनादिभाषाः सन्ति ननु स्वरूपेण नित्याः
 सन्तः सर्वेषु काष्ठावयवेषूपतिष्ठन्ति प्रयुतानित्या दुःस्त्वह्ना
 भवन्तीत्यर्थः । किञ्च देहिनां देहविशेषसम्बन्धात्सन्ति ननु सर्वेषु
 देहेषु किञ्च नानादुःखावहजन्मादयोऽसकृत्सन्ति अतो धैराग्ययुक्त-
 मिति भावः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

वह विद्या रूप वैशारदी बुद्धि अत्यंत निर्मल होने से
 गुणों से पैदा हुई माया को तथा इस संसार के कारण
 गुणों को दहन करके शांत होजाती है जैसे कि बिना
 लकड़ी का अग्नि शांत होजाता है ॥ १३ ॥

कदाचित् तुम कर्म करने वाले सुख दुःखों के भोगने
 वाले इन्हीं को नाना भेद निश्च रहता तथा इनके लोक इन
 के काष्ठ इनके बोधक शालों का निश्च मानते हो ॥ १४ ॥

सम्पूर्ण पदार्थों की स्थिति भी उत्पत्ति बरोबर मानते
 हो तिस तिस आकार के भेद से बुद्धियों का भी भेद है
 ऐसा मानते हो ॥ १५ ॥

हे उख ! ऐसा होने पर भी सब प्राणि मात्र के काल
 के अवयव से देह योग से सबके जन्मादिक बारबार होते
 रहते हैं तिससे सब अनित्य हैं ॥ १६ ॥

भीषणस्वामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

अत्रापीति । स्वातन्त्र्यपक्षे दुःकर्मयो दुःखभोगस्य वाऽ
 सम्भवादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु ये सम्यक् कर्तुं जानन्ति ते सुखिन एव ये तु न
 जानन्ति न एव दुराग्न इति चेत्तत्राऽऽह । नेति । विदुषा-
 मपि कचिरमुक्तं न भिद्यते तथा मूढानामपि दुःखं न विद्यते-
 ऽनो नच कर्मकुशलत्वात्सुखिन इति तेषां केवलं दृष्टेवा-
 दङ्कार इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अङ्गुलित्याद्याह । यदीति । ते योगमुपायं न विदुर्यथा
 साक्षात्मृत्युर्न प्रभवेत् ॥ १९ ॥

तथापि यावज्जीवं सुखं भविष्यतीति चेत्तस्याह । को ग्विति ।
 यतोऽन्तिके यतेमानो मृत्युः न तुष्टिदो न तुष्टि इति
 आघातं वध्यस्थानं प्रति नीयमानस्य वध्यस्य स्फुल्लिङ्गादि
 यथा न सुखयेत् ॥ २० ॥

एधर्माभिलोके सुखं नास्तीत्युक्तं लोकांतरेऽपि तथैवेत्याह ।
 भुतमिति । भुतं स्वर्गादि तदपि दुष्टम् स्वर्धा परसुखामहम-
 सूया परगुणे दोषाविष्करणमत्ययां नाश व्ययोऽपचयस्तेतुं प्रम-
 यद्वा । व्ययो नाशः अनायोऽप्यव्यातिशयः ते हृष्टा तदप्रा-
 प्त्या दुःखमित्यर्थः । किञ्च । बह्व्योऽन्तराया वैगुणयादिरूपा
 विघ्ना बाधिनः कामे सुखे तस्य माधुर्यत्वं तस्मात् कविधेया
 बहुविघ्ना तद्वत् बहुदुःखत्वेन भुतमपि निष्फलम् ॥ २१ ॥

अन्तरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः ।
तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु ॥ २२ ॥
इष्टं देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ।
भुञ्जीत देववत्तत्र भोगान्दिव्यान्निजार्जितान् ॥ २३ ॥
स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते ।
गन्धर्वैर्विहरन्मध्ये देवीनां हृद्यवेषधृक् ॥ २४ ॥

भीमश्लाघनकृतमाचार्यदीपिका ।

विघ्नवैगुण्याद्यभावमङ्गीकृत्यापि नाशदुःखं दुःखपरिहरमि-
त्याह । अन्तरायैरिति पञ्चमिः । निर्जितं साधितम् ॥ २२ ॥
यज्ञैर्देवता इन्द्रादिकृपा इष्टा ॥ २३ ॥
स्वपुण्यैरुपचितं सर्वभोगसम्पद्ये देवीनां मध्ये विहरन्
गन्धर्वैरुपगीयते ॥ २४ ॥

भीमश्लाघनकृतसंगोष्ठाभिवर्जिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अत्रापि जैमिष्यभिमतकर्तृभोक्तृपक्षेऽपि कर्मणां कर्तुरस्वा-
तन्त्रं लक्ष्यते लोके दृश्यते तत्र हेतुगर्भितविशेषणमाह । कथं
भूतस्य कर्तुः तथा दुःखसुखयोर्भोक्तृस्वातन्त्र्यं लक्ष्यते पूर्व-
वक्तारस्तेत्यर्थे तत्रार्थिकार्थतया हेतुमाह । स्वातन्त्र्यपक्ष इत्यादि
तस्मात् कोऽन्वयः पुरुषार्थो विवशमस्त्रतन्त्रं कर्तारं भोक्तारं
भजेत् तत्र स्थिरीभवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

विदुषां कर्माभिधानां ब्रह्मादीनामपि कचिद्विहितेऽपि काम्य-
कर्मणि सुखं न विद्यते प्रत्युत स्वताशयस्यैव दुःखमेव दृश्यते
प्रमादादिना कर्मवैगुण्यादिति भावः । तथा मूढानां कर्म कर्तु-
मजानतां सरस्वानां कचित् कार्याकरणाऽपि दुःखं न विद्यते
सारस्वादिगुणैर्वा अस्मात् तार्थोदिसम्बन्धजानपुण्येन च
प्रत्युत सुखमेव दृश्यते अतः कर्मणां सुखदुःखाप्रयोजक-
त्वात् ॥ १८ ॥

साक्षात्सृष्टिरिति जीवन्मुक्तसृष्ट्युं व्यावर्त्तयति ॥ १९ ॥

एते प्रवृत्तिमार्गानुगतम् ॥ २० ॥

पूर्वार्थे व्ययस्य नाशान्तर्भावात् विषयानुसन्धानाऽगोचर-
त्वाच्च व्यवस्य इत्यधिकमतो यथेति ॥ २१ ॥

अन्तरायैर्विघ्नवैगुण्यादिभिर्विहतस्तच्छून्योऽपि धर्मः यदि
सुष्ठु कृतस्तदा तेन विघ्नवैगुण्याद्यभाववतापि स्वधर्मेण
तत्तथा ॥ २२ ॥

तत्र स्वर्लोकं निजार्जितान् निजकर्मसाधितान् भोगान्
प्रेषयितुं सुखसाक्षात्कारान् भुञ्जीत कुरुते पाकं पचति तपस्त-
प्यतीत्यादिवत् सामान्यविशेषतया व्याख्यापकत्वमुक्तार्था-
नामप्रयोगात् ॥ २३ ॥

उपगीयते मोत्साहनेन स्तूयते ॥ २४ ॥

भीमश्लाघनकृतशुक्लपञ्चमिम् ।

तेऽपि कर्मपारतन्त्र्यात् अस्मात्तन्त्रवेदिनाऽपि मोक्षोपायं न
विदुः ॥ १९ ॥

मृत्युशक्तिके यस्मात्कोऽन्वयः आद्याते हि सा स्थानम् ॥ २०-२१ ॥
सोऽपि धर्मोऽपि निजार्जितकर्मानुष्ठानदशायां निरुद्धम् ॥ २२-२४ ॥

भीमश्लाघनकृतमाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नक्षेत्रामवर्जनीयतया निपतितदुःखपरिहारसामर्थ्यमस्तीति
यत्तत्तेषां कर्मायत्तत्वेन स्वातन्त्र्याभावः अतः को वा प्रवृत्तिकर्म-
साध्य शब्दादिविषयं सेवेवेत्याह । तत्रति । तत्रापि प्रवृत्तिकर्मणः
कथं चित्पुरुषार्थसाधनत्वेऽपि रजस्तमोगुणान्तरगुणानुसारिणां
कर्मणां प्रवृत्तिकर्मणां कर्तुरतएव सुखदुःखानाम्भोक्तुरस्वातन्त्र्यं
कर्मपारतन्त्र्यं लोके लक्ष्यते दृश्यते इत्यर्थः । मन्यया न केनापि दुःख-
मनुभूयतेति भावः । अतः को वा पुमान् विवशः परवशः
सर्वथं शब्दादिविषयं भजेत्सेवेत न कोऽपीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु चे सम्बन्धं कर्म कर्तुं जानन्ति ते सुखिन एव चे तु न
जानन्ति त एव दुःखिन इत्यत्राह । नेति विदुषामपि किञ्चि-
त्सुखं न विद्यते साधनानामनुष्ठानदशायां दुःखावह-
त्वात् फफानुभवदशायां पतनभयशङ्कया च तदावहत्वाविति
भावः । तथा चैव च दुःखमित्यस्यानुवृत्तं नेत्यादिः न दुःखं
विद्यते अस्माकं कर्मकुशलात्वात्सुखिन एव वयमिति तेषां
केवलं वृथैवाहङ्कार इत्यर्थः । यद्वा देहयोगेऽपि न ब्रह्मादिदेवानां
जरामरणादयः सन्तीत्यत आह । नेति । विदुषां विदुषानां ब्रह्मा-
दीनामित्यर्थः । सुखं न विद्यते तद्वैश्वर्येऽपि विपराज्जि-
सानादिषु विघ्नशङ्कागर्भत्वेन दुःखमिभवात्तदुःखं सुखं न
विद्यते इति भावः । किन्तु दुःखमेव तथाप्येवमपि मूढानां तेषां
केवलं वृथाहङ्कारमहङ्कार इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु विदुषां कीदृशं तन्मौढ्यमित्यत्राह । बदीति । यदि यद्यपि
सुखदुःखयोः प्राप्तिं विद्यात् सुखप्राप्त्युपायं दुःखविघातोपायं
च जानन्ति कर्मवैगुण्यानामस्त्रतन्त्राणां सुखदुःखे शुभाशुभकर्ममूलकं
इति जानन्तीत्यर्थः । अपि तथापि ते भोगं न विदुः अयति
कुटावधारणयोः न विदुरेवेत्यर्थः । यथा यथानुष्ठितेन भोगेन
मृत्युने प्रमत्तया ते न विदुर्भोक्षोपायं न विदुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

तथापि तेषां यावज्जीवं सुखं भविष्यत्येवेत्यत आह । को न्विति
एवं जीवन्तं को वार्थः कामो वा सुखयति न कोऽपीत्यर्थः । अथ

भीमक्षीरराश्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

धनं कामः शब्दादिविषयः तत्र हेतुरन्तिके वर्तमानो मृत्युर्हे-
हेन सह जानो वर्तमान इत्यर्थः । न तुष्टिः न तोषः नार्थ-
कामयोः सुखजनकत्वापादक इत्यर्थः । आघातं हिंसाकृत्यान्
नीयमानस्य घट्यक्येषु यथा घट्याय दीयमानः क्षीराश्लक्ष्णा-
रादिनं सुखजनकत्वापादकस्तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

काम्यकर्मफलेषु वैराग्योत्पादनाय तेषु दोषाश्रितवन्त्य-
पुरुषार्थेनामाह । श्रुतमिति । चित्रया यजेत पशुकामः कारीयां
वृष्टिकामो यजेतेति धृतं दृष्टमैहलौकिकं पश्चाद्विफलं दशपुण्य-
मामाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतमदृष्टं स्वर्गोद्विफलं च कर्मादि-
भिर्बहुभिरन्तराथैर्विभिन्नाक्रान्तत्वात् कृपिवाश्रितफलमपुरुषार्थ-
रूपं कृपिशब्दस्तत्फलपरः तत्र कर्मादि परमुखासहिष्णुताऽ-
सूया परेषां गुणेषु सत्स्वपि दोषाभिः प्रक्रियाऽप्यथा नाशः व्ययोऽ-
पक्षयः तैः यद्वा व्ययो नाशः मृत्ययोऽतिशयः यद्वा काम्यकर्मणि
दोषाश्रितवन्त्यति श्रुतमिति दृष्टं दृष्टफलकमदृष्टं स्वर्गाद्विफलं
कृपिप्रयथा कृपिर्बहुविघ्ना तद्वद्विघ्नमन एव निष्फ-
लञ्च ॥ २१ ॥

अन्तरायानाक्रान्तं सफलमेवेत्यत्र तत्फलक्यापेक्षितत्वं वक्तुं
तावत्तत्प्रपञ्चभ्रमणाय प्रेरयति । अन्तरायैरिति । तेन स्मृतिप्रतेन
धर्मेण निर्जितं साधितं स्थानं यथा बाह्यं स्थानशब्दस्तत्र-
त्यानुभास्यसुखस्याप्युपलक्षकः गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । तच्छृणु
तत्प्रकारप्रदर्शनपरं मद्ब्रुवः शृण्वन्त्यर्थः ॥ २२ ॥

इहास्मिन्लोके देवता इन्द्रादिकृपा यज्ञैरिष्टा भाराध्य बाहिकः
बहानुष्ठानाहितविशेषः पुमान् तत्र स्त्रियोंकं निजार्जितान्
स्वकीययज्ञादिकर्मचितान् दिव्यान् भोगान् देववादिन्द्रादिवह-
ज्जीत ॥ २३ ॥

भोगप्रकारं दर्शयति । स्त्रियुपयोपचित इति । देवीनां देवस्त्री-
णां मध्ये तासां हृद्यं मनोहरं वेषं रूपं भरतीति तथा ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तनु सद्नुविज्ज्वात्सल्यतः न स्त्रत इत्याद्यनुचार्थक्रियायो-
ग्यत्वात्स्त्रामात्रिकमेवेति भावेनाह । तत्रापीति । तत्रापि जन्मादि-
मति जगत्पि कर्मणां कर्तुः जातावेकवचनम् अस्त्रातः कर्म-
फलसुखदुःखानां भोक्तृस्त्रातः कर्म च उत्तमानामवरनियतत्व-
मवरजनस्त्रोत्तमत्वं लक्षणेन दृश्यते । भवतेति शेषः ततः किमत्रहि ।
कोन्विषतिः कोन्विषः पुरुषार्थः सुखलक्षणा विषयं नीचवशं पुरुषं
मजेज कोऽपि पुरुषार्थः कं पुरुषं पुरुषार्थः प्राप्नोतीत्यस्यापि इदमेव
व्याख्येयं विशिष्टपुरुषवशं पुरुषं मजेदिति अत्र विशेषस्तु—
स्त्राधिकानां वशत्वात् परमं सुखमेव तु ॥

तद्वशेषां वशं यस्तु किंसुखं तस्य मययताम् ।

स्त्राधिकानां वशत्वं च तेषां भक्तिमतः सुखम् ॥

तद्वशेषां तु दुःखाय तस्मात्स्त्राधिको भवेद्

अनेनावगन्तव्यः । अनेन मुक्तावस्थनियतत्वं संसारधर्मेत्वात्तद-
र्थं न प्रवर्तनीयमिति शङ्का निरस्ता ॥ १७ ॥

[६७]

अत्र केमुत्पमाह । नेति । विदुषामपि देहिनां देहभिमानीनां
यदा सुखं न विद्यते तथा तदा दुःखमूढानाम् अहङ्कारिणां च
सुखं नास्ति इति किं पुनः "पुनः शब्दः प्रस्तुताये तथाशब्द-
वर्धयित" इति वचनात् पुनः शब्दः तथाशब्दार्थं वर्तते
दुःखमूढस्याऽप्यहङ्कारिणामात्मन्यविद्यमानगुणारोपवतां सुखं
नास्तीति किम्पुनस्तस्मादिति च योजनं यावद्देहभिमानीत्यमं अधिकं
तावद् स्थितं च ज्ञातव्यमित्यतो देहभिमानीत्यमं दुःखमूढा इत्युक्तं
परमित्यनेनाभिमानीत्यमं प्रयोजनमिति ॥ १८ ॥

तन्मन्त्रज्ञानां दुःखादिकं तत्परिहारप्राप्त्युपायमिहाना-
दग्निप्रोमादिना तदभिमानीनां तो सुखप्राप्तिदुःखपरिहारौ
क्यातामित्येवमन्य परिहरात् । बदीति । चेत्तु लोके विद्यमानेन
प्रसिद्धाः पुरुषाः यदि सुखस्य प्राप्तिं दुःखस्य विघातं परिहारं
जानन्तीति मनं तेऽप्येता सत्यं यथायोग्यमुपायं न विदुः कुतो न
विदुरत्राह । मृत्युरिति । यथा येनोपायेन मृत्युः संसारो न प्रभवे-
न्नाङ्गीकुर्वीत देहभिमानीत्येवमन्यदुःखप्रसन्नत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

तन्मन्त्रकामौ तथोरुपायः क्यातामत्राह । कोन्विषति । मन्त्रिके
स्थितमृत्युमेनं पुरुषम् अत्र दृष्टान्माह । आघातमिति । आघातं
मरणस्थानं प्रति नीयमानस्य घट्यक्येषु पुंसो यथा सुखं
नास्ति तथेति ॥ २० ॥

तनु स्वर्गकामस्य सुखहेतुत्वादन्यथा तत्कर्मोत्पत्तानं व्यर्थं
क्यादतः कथं कामो वा न सुखवर्तीति तत्राह । भूतञ्जति । कामस्य
कर्मद्वारा सुखहेतुत्वेऽपि तन्निमित्तं न साधकत्वात् । दृष्टवत्
कर्मनिर्मितमन्त्रादिवान्निमित्तकर्मिण्यत्रास्ति त्वं प्रयोजकं तच्च
मुक्तिवाञ्छितवर्तमानं वाच्यं ज्ञानसाध्यत्वाविशेषात् स्वर्गकामेना-
नुष्ठायमानमग्निप्रोमादिकं निमित्तफलं न क्यात् यद्वन्तराश-
चिह्नकृपादिकामर्वादित्याह । स्पष्टेत्यादिना । यथा कृपिवाञ्छया-
दिकं मिथः कर्माभ्यामप्यहन्तराशेर्बिहन् भवति कर्मादिप्रयु-
क्तमिच्छारिकमण्या उन्मादादिनाप्यग्निप्रोमाद्यनुष्ठानमपि कुर्वन्तम
अथवा विषयतिक्रमणमप्ययोऽन्तराशे मरणम् ॥ २१ ॥

तनु सत्कृपादिव स्त्रादित्प्रोमादिधर्मः कर्मफलज-
नकः किं न क्यादत्राह । अन्तरायैरिति । तेन धर्मेण अर्थका-
मयोः सुखहेतुत्वाभावेऽपि स्त्रादित्प्रोमादिकस्य धर्मस्य तद्वत्त्वं क्या-
दितो वाह । अन्तरायैरिति ॥ २२ ॥

निजधर्माजितान् ॥ २३ ॥

देवीनामस्तरसाम् ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तस्मात्को नु मर्गः पुरुषार्थो विवशमस्वतन्त्रं तं मजेत् तत्र
क्षीरीमवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

न देहिनामिति तैः तत्र विदुषामपीत्यादौ प्रमादेनापि
कर्मभेदेण्ययादिति भावः । मूढानामपीत्यादावकस्मात्क्षीर्यादिसम्ब-
न्धजातपुण्यत्वादिति भावः ॥ १८-२० ॥

श्रीमद्भिन्ननाथकवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

कर्मणां कर्तारिति कर्मकरणे दुःखसुखयोर्मोक्षारिति भोग-
ऽवस्थाभेदं लक्ष्यते स्मृत्यपे हि कः खलु दुःखमुञ्जति को वा
विश्वेकी दुष्कर्म कुर्यादिति भावः । ततश्च विश्वमस्मत्प्रम ॥ १७ ॥

ननु यो दुष्कर्म कुर्यात्स विद्वानेव नोच्यते तस्य दुःख-
भोगोऽन्वय एव यस्तु विकर्माकुर्वन् कर्म कर्त्तुं जानीयात्
तस्य न कदापि दुःखमिति चेन्मैत्रं वादीद्वैतधारिणां मध्ये सर्वदेव
सुखी सर्वदेव दुःखी वा कोऽपि नष्ट इत्याह । नेति । विद्वन्नामपि
कदाचित् सुखं न विद्यते किञ्चिदपि तथैव मूढानामपि कदाचित्
दुःख किञ्चिदपि भवेदित्यतो यत् कर्मकुशलत्वात् सदा सुखिन
इति तेषां वृथैवाहङ्कार इत्यर्थः ॥ १८ ॥

विज्ञत्वमङ्गीकृत्याप्याह । यदीति । योगमुपायं तथा न विदु-
र्यथा साक्षात्सुखं प्रमथेत् ॥ १९ ॥

मृत्योः पूर्वसु सुखं वर्त्तेति चेन्मैत्रमित्याह । कोऽपि । अर्थ-
स्तज्जन्तः कामो वा यतः स्वयन्तिके मृत्युने तुष्टिः आघातं
वधस्यान्ते नावमानक्य वधजनक्य सम्प्रति त्वं स्वर्गमुद्रास-
हस्रं गृहाणेति पायसविष्टादिकं यथेष्टं भुङ्क्तेति च दीप-
मानोऽर्थो भोगश्च न यथा सुखप्रद इत्येकामौ पुरुषाया
अपिद्वौ ॥ २० ॥

इह लोके सुखं नास्तीत्युक्तं परब्रह्मेऽपि नास्तीत्याह । भूतं
च स्वर्गाद्यां दुष्टं क्पद्यां परसुखासहनमसूया परगुणं दोषा-
रोपः अत्ययो नाशः व्ययः भोगेन मोक्षप्रमाद्यस्य स्वर्ग-
कषात्पनाप्रतिपादकः किञ्चित् किञ्चिन्नाशकः बहुशोऽनराया
वैगुण्यादिरूपा विघ्ना यस्मिन् तस्मात् यथादिकात् कामः
सुखं यत्र तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् कृषियथा कदाचित्-
कदापि भवेत् तद्वत् ॥ २१ ॥

विघ्नवैगुण्याद्यभावमङ्गीकृत्यापि नाशदुःखं दुष्पारहरमि-
त्याह । अन्तरायैरिति पञ्चमः । निर्जितं साधनम् ॥ २२—२३ ॥

दर्शनात्मस्तरसाम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिच्छास्तमहीपः ।

नातात्वमस्तीति यदुक्तं तत्राह । अत्रार्पति एकात्मकत्वा-
नङ्गीकारेण नातात्वेऽपि कर्मणां प्रारम्भे अनुष्ठाने समामौ च वैप-
रीत्यदर्शनात्तत्कतुरस्यातऽन्वं लक्ष्यते सुखदुःखागमिष्य सुख-
कषात्पना अनिष्टस्य दुःखस्य च प्राण्या भोक्तुः अस्यानन्वयं
लक्ष्यते एवम्भूतं विश्वं प्रवृत्तिमार्गे अर्थधर्मकामानां मध्ये जु
इति चित्तं कोऽप्यः पुनरायः मजेज्ज कोऽपि जीवा विश्वः
अयोः जडाः कस्मै जीवाय कर्म्यं को दद्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु कथं नमिच्छन्त्यार्थादिसाधर्मोक्त कर्मसु विदुषस्तु सवासाः
क्याद्विवाप्राहानेति रीतिना देहादिपापयष्ट्या कर्मविधायां कृतध-
माणां विदुषां न चिच्छिस्तुखं विद्यते मूढानां च दुःखं न विद्यते
अतः तथा तादृशमहं कर्मसु विद्वान् सुखी असौ मूखः दुःखी
इत्येवं रूपमहङ्कारां वृथा ॥ १८ ॥

किञ्च त्रैवर्गिकैः जन्ममरणदुःखमपरिहार्यमेवेत्याह ।
यदीति ॥ १९ ॥

किञ्चित्कर्मफलं लक्ष्यमपि मृत्युभवभीतास्तात्रैव सुखयती-
त्याह । क इति । अर्थः कामसाधकः कामः इन्द्रियप्रीतिः एनं वैव-
र्गिकं पुरुषम् कः सुखयति न कोऽपि यतोऽन्तिके वर्त्तमानो मृत्युने
तुष्टिं सुखयोग्यतां दहानि आघातं वधस्यान्ते प्रति नीयमान-
स्यैव कर्मणि पृष्टि ॥ २० ॥

कालादिषु निमित्तेषु लोकानामपि निरवस्थमङ्गीकृत्य वैराग्य
नोपपद्यते इति यदुक्तं तत्राह । भूतं चेति । इष्टवत् यथा इष्ट
प्रत्यक्षप्रमाणागोचरमिदं तुष्टं तद्वत् भूत स्वर्गकामो यजेनेत्या-
दिभ्युक्तिप्रोक्तं स्वर्गादि तदपि क्पद्यादिविधौ वैदुष्टम् तत्र क्पद्यां
परैश्वर्यासहनजा पराभिभवेच्छा असूया परगुणेषु दोषाविष्कर-
णाच्छा असूयो नाशः व्ययोऽपक्षयः किञ्च बहुन्तरायः बहु-
विघ्नयुक्तः कामो भोगो यस्मिन्स्वर्गादौ तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्
किञ्च कृषियथाऽप्यापासमाप्यापि कर्षकं कृष्यन्तरनिरपेक्षं न
करोति अतो निष्फला तद्विच्छिन्नफलं भोगानन्तरं पुनरपि बहु-
भ्रमसाध्यं स्थिरफलशून्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं कर्मचितानां लोकानामनिरवस्थमुक्ता अथ कर्मभिरुत्तमगतस्य
पानमाह । अन्तरात्रैरिति पञ्चमः । अन्तरात्रैर्विघ्नैरविहतो नाश
न नातः किन्तु सुष्ठु अनुष्ठितः तेन धर्मेण निर्जितं स्थानं स्वर्गा-
दिकम् ॥ २२—२३ ॥

स्वगुणैः बह्वादिभिः उपचिते सर्वसमृद्धसम्पत्ते हेवीनां
मध्ये विहरन् गन्धर्वैरुपनीयते ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

इस लोकमें भी कर्म के करने वालों को परतंत्रता दीख-
ती है सुख दुःख के भोगने में भी परतंत्रता है तब ऐसे पुरुष
का भी कोई भी मनोरथ सिद्ध नहीं होगा ॥ १७ ॥

काम्य कर्म करने वाले विद्वानों को भी कोई सुख नहीं
दीखता है और न यागादि कर्म नहीं करने वाले मूखों को
दुःख ही दीखता है तब काम्य कर्म करने वालों के
व्ययं महंकारही है ॥ १८ ॥

यदि वे लोग सुख दुःख की प्राप्ति करना तथा निवारण
करना जानते हैं तो तब वे लोग ऐसा उपाय तो नहीं जानते हैं
कि जिससे मरण न होवे ॥ १९ ॥

जिसके पास में मृत्यु उपस्थित है उसको कौनसा प्रयोजन
सुख देता है जैसे कि वध स्थान में मारने को जिसको खेजाते हैं
उस को कोई चंदनादि सुखदाई नहीं होता है ॥ २० ॥

जैसे यहां के सुख हैं तैसेही शास्त्र से भूत स्वर्गादिक सुख
भी दुःख युक्तही हैं क्योंकि यहां भी दूसरे कि परामर्श की
इच्छा दूसरे की निंदा अन्त में नाश होना आदि दुःख हैं कर्म
करने में बहुत से विघ्न होते हैं तिससे यहां की खेता सरीका
निष्फलसाही दीखता है ॥ २१ ॥

यदि धर्म का अच्छी तरह से अनुष्ठान होजावे कोई विघ्न नहीं
होवे तो तब तिस कर्म से मात हुये स्वर्गको जैसे जाते हैं तिस
को तुम भवण करो ॥ २२ ॥

यहां पर यकों से देवतों का यजन करके बाह्यिक लोग

स्त्रीभिः कामगपानेन किङ्किणीजालमालिना ।
 क्रीडन्न वेदाऽऽत्मपातं सुराक्रीडेषु निवृतः ॥ २५ ॥
 तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते ।
 क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्न कालचालितः ॥ २६ ॥
 यद्यधर्मतः सङ्गादसतां वाऽजितेन्द्रियः ।
 कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैणो भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥
 पशून् विधिनाऽऽत्मस्य प्रेतभूतगणान् यजन् ।
 नरकानवशो जन्तुर्गत्वा यात्युल्वणं तमः ॥ २८ ॥
 कर्माणि दुःखोदकर्माणि कुर्वन् देहेन तैः पुनः ।
 देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः ॥ २९ ॥
 लोकानां लोकपालानां मज्जयं कल्पजीविनाम् ।
 ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुपः ॥ ३० ॥
 गुणाः सृजन्ति कर्माणि गुणोऽनुसृजते गुणान् ।
 जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुङ्क्ते कर्मफयान्पसौ ॥ ३१ ॥
 यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ।
 नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदेवहि ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

स्वर्ग को जाने हैं वहाँ पर अपने अर्जित भोगों को देखते सखी का भोगता है ॥ २५ ॥

अपने पुण्य से बढ़ाये हुये निर्मल विमान में बैठता है देवियों के मध्यमे दिव्यवेष धारण करके रहता है और विहार करते में गन्धर्व उसका गान करते हैं ॥ २६ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कामगेनेच्छया गच्छता विमानेन । किङ्किणीजालमालिना
 भुङ्ग्यष्टिकासमूहशोभिना सह स्त्रीभिः सुराक्रीडेषु नन्दनार्थेषु
 क्रीडन्नात्मपातं न वेद ॥ २५ ॥

कालेन चालितः पातितः ॥ २६ ॥

प्रवृत्तिर्विधिना विध्यनुसारेण काम्ये कर्माणि वा तत्त्वकृपेण न
 अधर्मे वा तत्र काम्यप्रवृत्तिरतिरुक्ताऽधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह । यदीति ।
 यदि धेत्यश्वयः । अजितेन्द्रियत्वात्कामात्माऽतः कृपणोऽतो लुब्धो
 भोगलुब्धोऽतोऽतः स्त्रैः स्त्रीभ्यस्तदर्थं भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥

किञ्च पुण्यजनप्रशोभितो भूतार्थं पशून्विधिना हत्वा तमः
 कृपावरतां याति ॥ २८ ॥

एवं कर्मसु प्रवृत्तस्य न सुखं न च दुःखनिवृत्तिरित्युप-
 संहरति । कर्माणीति ॥ २९ ॥

तथापि लोकानां निवृत्त्यादमर्त्यधर्मत्वाच्च लोकपालानां
 सुखमस्तीति चेत्तत्राऽऽह । लोकानामिति । द्वौ परार्धौ परमायु-
 येभ्य तस्य ब्रह्मणोऽपि तथा च भूतिः " भीषास्माद्वतः पतन्ते
 भीषोदति सूर्यः । भीषास्मादाग्निश्चेन्द्रश्च सृष्टुर्धोवति पञ्चम " इति
 अतः प्रवृत्तिर्भाष्येवमनर्थहेतुत्वाच्चरुत्वा ततो निवृत्तिरेव
 युक्तेति तात्पर्यार्थः ॥ ३० ॥

एतेनैव स्वयमीश्वरत्वादिस्कारिणोऽश्वरामावाहीकारः परि-
 त्यक्तः अन्यदपि प्रोक्त्या पूर्वमद्वीकृतं निराकरोति चतुर्भिः ।
 तत्र यदुक्तं कर्तृभोक्तरूप एवाऽऽस्मिन्ति निराकरोति । गुणा
 इति । गुणा इन्द्रियाणि कर्माणि सृजन्ति न त्वात्मा भाग्येय-
 न्द्रियाणि प्रवर्तयन् कर्माणि करोतीति चेन्नत्वाह । गुण इति । गुणः
 सत्त्वादिगुणानिन्द्रियाण्यनुसृजते प्रवर्तयति न त्वात्मा अतः
 आत्मनः कर्तृत्वं तावन्नस्ति भोक्तृत्वमप्यपिपात्रिकमित्याह । जीव-
 स्त्विति । गुणसंयुक्त इन्द्रियादिभ्यस्तुः कुत इत्यत आह ।
 असौ तेष्वहङ्कारवामत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यच्चोक्तमात्मनो नानात्वं तदप्यपिपात्रिकमित्याह । यावत्स्या-
 दिति । गुणानां वैषम्यमहङ्कारादिकायैरूपम् न त्वात्मन एकत्वे
 कथं पारतन्त्र्यमुक्तं कथं वा लोकपालादीनामपि मज्जयमित्युक्तं
 तत्राऽऽह । नानात्वमिति ॥ ३२ ॥

भीराचारमयादासगोस्वामिरचिता
दीपिकादीपनी टिप्पण्या ।

आत्मपाने स्वर्गात् स्वप्नम ॥ २५ ॥

अर्वांगधः काखेन भोगसमाप्यवच्छेदकेन ॥ २६ ॥

यदीति युगमकम् । कामकर्मणि पशुपागादौ तल्लङ्घनेन
विध्यतिक्रमणेन तत्र त्रिविधप्रवृत्तयोर्मध्ये तदर्थं स्त्रीप्राप्त्यर्थं
अविधिना स्त्रीराचारेण ॥ २७—२८ ॥

तत्र प्रवृत्तौ ॥ २९ ॥

यद्यपि कर्तृभोक्तृत्वे न स्तः तथा भोग्यस्य भोगकाखस्य
च नित्यत्वं नास्ति तथापि लोकानां भोगस्थानानां तथाच
ब्रह्मादीनां भये प्रगाथं धृतिः अस्मात् परमेश्वराङ्गीया भीत्या
अतः काखकलितत्वात् अनर्थहेतुत्वाद्ः स्वजनकत्वात् ततः
प्रवृत्तिमागात् तात्पर्यार्थः महावाक्यार्थः इति तदभिप्रेतगूढाभि-
प्रायस्योत्तरम् ॥ ३० ॥

एतेन भीषास्मादित्यादिभूत्यात्मकपुराणरूपस्ववाक्यप्रमाणो-
नेत्यर्थः । तत्कर्त्ता कश्चिदीश्वराऽपि नास्तीत्युक्त्येश्वराभावाङ्गी-
कारः कृतः सोऽपि परित्यक्तः न त्वात्मनि अयस्कान्तस्यैवात्मनः
सांनिध्येनैव तत्प्रेरकत्वात् नतु स्वेच्छयेति भावः । स्वात्मनः
सन्निकृष्टत्वात् इन्द्रियादेस्तु स्वस्वरूपत्वाभावेन विप्रकृष्टत्वादा-
त्मनाऽदःशब्दव्यपदेशपरत्वं न सङ्गच्छते किन्तु तत्तायःपिण्ड-
वत् तत्तादात्म्येन तु तत् सङ्गच्छत इति तेषु देहेन्द्रियादिष्व-
हङ्कारवानित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

भीषाधिकम् अहङ्कारादिकार्योपाधिकं नतु स्वरूपनिबन्धनं
भावदिति साङ्केतिकम् ॥ ३२ ॥

भीसुखयेनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सुराक्रीडेषु देवोद्यानेषु ॥ २५—२९ ॥

मत् मत्तः अस्मात् ॥ ३०—३१ ॥

आत्मनः नानात्वं देवमनुष्यादिरूपदेहप्रयुक्तं नानात्वं पारतन्त्र्यं
कर्मपारतन्त्र्यम् ॥ ३२ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्त्रीभिः सह विहरन् किङ्किणीजालमाश्रिता धुद्रघण्टिकासमूह-
मालाशङ्कतेन कामं यथेच्छं गच्छता यानेन विमानेन सुराक्रीडेषु
सुराणां क्रीडास्थानेषु मेघोद्ग्रेयाणि देवोद्यानेषु वा सञ्चरन्ति शेषः
क्रीडेभ्य निवृत्तः सुखितश्चात्मपातमात्मनः स्वस्य वात् पुण्यान्ते
ततो भ्रंशं न वेद न जानाति ॥ २५ ॥

किन्तु यावत्पुण्यं समाप्यते तावत्स्वर्गं प्रमोदते ततः किमि-
त्यत्राह । क्षीणपुण्य इति । क्षीणं पुण्यं यस्य सः प्रतिच्छन्नपि
काखेन बाधना निमित्तेन बाधितः अर्वांगधः पतति एवमि-
हामुत्र परिवर्तते इति भावः ॥ २६ ॥

एवमिष्टादिकारिण्यां गतिरुक्ता अथ प्रसङ्गादितिष्टादिकारिण्यां

गतिमाह । यदीति । असनां सङ्गादधर्मै रत आसक्तः अजितेन्द्रियश्च
तत्र हेतुः कामात्मा कामेषु शब्दादिषु विषयेष्वारम्भा चित्तं
यस्य सः अत एव कृपणः अतो लुब्धो भोगवृत्त्याकुलः श्लेष्मः
स्त्रीवस्पटः तदर्थं भूतानां विहिसकः ॥ २७ ॥

किञ्च वृष्टजनप्रबोभितो धनाद्यर्थं पशून्विधित्वा हृत्वा प्रेत-
गणान् भूतगणांश्च यजन्वशः निजकर्मवश्यः जन्तुः जीवः
नरकान् क्रमेण गत्वा प्राप्य अत्युल्लेखं तम तमः प्रभुरं रथा-
वरं जन्म यातीति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

इष्टादिकारितद्वयेषां साधारण्येन सुखमावमाह । कर्माणीति ।
देहेन पुण्यापुण्यात्मकानि दुःखोत्तरफलानि कुर्वन् तत्तद्देहाव-
साने तै कर्माभेदेभ्यस्तत्तत्फलोपभोगानुगुणं देहमाभजते तत्रैवं
सति मत्संभोगिणो मरणशीलस्य किमुल्लेखं किञ्चिदपि सुख-
मित्यर्थः ॥ २९ ॥

तथापि लोकानां शाश्वतत्वात् लोकैषां लोकानां आमर्शधर्म-
त्वात्तेषां सुखमस्त्येवेत्यत आह । लोकानामिति । मद्भयं मत्तो
मयं कल्पजीविनामाकल्पान्तं जीवनामपि किं बहुना द्वे पराङ्गे
परमायुषस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि मत्तः काखामतो भयं लोका-
दयः सर्वे काखचाशिता अनित्या एवेति न तेषामपि निर्बुलं सुख-
मिति भावः ॥ ३० ॥

तदर्थं प्रवृत्तिकर्मण्यस्याज्यवत्प्रवृत्तिपनाय तत्र बहुधा दोषाः
कीर्त्तिताः कर्माणि देहेन सृजन् पुनस्तैर्देहमाभजते इत्यनेनो-
त्तरोत्तरदेहकर्मणोः पूर्वपूर्वकर्मदेहनिमित्तत्वमुक्तं तत्रापि कर्मणां
कर्त्तरस्वातन्त्र्यं च लक्ष्यते मत्तुश्च दुःखसुखयोरित्यनेन स्व-
स्वरूपजनमोगुणानुविधाविपवृत्तिकर्मकर्तृत्वं तत्प्रयुक्तं पारवश्यं
तत्प्रयुक्तं च सुखदुःखभोक्तृत्वं ततश्च पुनः स्वस्वगुणानुगुण-
प्रवृत्तिकर्मदासनाप्रयुक्तवृत्तिसंसारिण्य प्रवृत्तिकर्मकर्त्तृत्वमित्यादिका
चक्रवत्परिवृत्तिरुक्ता तत्र विवक्ष्यः स्थूलसूक्ष्मादेहादामेक्षितेति
देहाद्भ्रष्टत्वेनाक्तस्य ज्ञानैकमस्वरूपस्य निष्क्रियस्यात्मनः कथं
च तत्सुखदुःखभोक्तृत्वापावकर्मित्याशङ्क्यामात्मनस्तथात्वेऽप्या-
मोक्षे तस्य प्राकृतगुणयोगेन तद्व्यपत्त्याद्गुणानां च यावत्सोक्ष-
ण्योदयार्थकसाम्यवैषम्यस्वरूपावस्थाशीलत्वात्सर्वमुपपन्नमित्याह ।
गुणा इति । गुणाः प्राकृताः कर्माणि सृजन्तीति प्रयोजक-
कर्तृणां गुणानां सृष्टौ स्वातन्त्र्यविषयत्वात् सृजन्तीति कर्तृत्वनिर्देशः
स्वस्वानुगुणकर्मवासनाप्रयुक्तदेहारम्भचिकीर्षाप्रयत्नज्ञानजननद्वारा
सृजन्तीत्यर्थः । अतो नात्र गुणानामेव कर्तृत्वं न त्वात्मन
इति भ्रमितत्वं गुणाः गुणपरिणामात्मकः सेन्द्रियो देहः गुणाननु
अनुसृत्यसृजते कर्माणीत्यनुवर्तते अनेन गुणानां देहारम्भापाद-
नद्वारा आत्मनः कर्तृत्वापावकत्वं देहस्य चारमगुणानुविधावि-
चिकीर्षाद्यनुगुणप्रवृत्तिशीलत्वं चोक्तम् असौ प्राकृतगुणबोगी
तद्व्यो जीवन्तु कर्मफलानि स्वप्रवृत्त्यैर्देहनिष्पादितानां कर्मणां
पुण्यपापात्मकानां फलानि सुखदुःखात्मकानि भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥

तर्हि स्वतो भवानुवृत्तिः कियत्पर्यन्तस्यत्र यावद्गुणवैषम्यतत्प्रयु-
क्तानां विषये देहनिष्पाद्यकर्मकर्तृत्वतत्प्रयुक्ततत्पारतन्त्र्यतत्प्रयुक्तसु
खदुःखभोक्तृत्वपरस्परानुवृत्तिस्तावदित्याह । यावदिति । गुणानां
प्राकृतानां वैषम्यं यावत्स्यात्तावदात्मनो ज्ञानैकसंस्थापि नानात्वं
देवमनुष्यादिरूपदेहप्रयुक्तानात्वं तावद्देहसम्बन्ध इत्यर्थः ।

भीमद्वीपराजवाच्यार्थकृतमागवतस्यद्रुचन्द्रिका ।

यावज्जानात्वं तावत्पारतन्त्र्यं कर्मकतृत्वप्रयुक्तं गुणकर्मवद्वयत्वं
स्वात् ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुराक्रीडेषु देवक्रीडाव्याप्तवनेषु ॥ २५ ॥

समाप्यते क्षीयते ॥ २६ ॥

स्वतो अचुराणां वैष्णवाचार्यैर्युक्तं कृत्वा स्वर्गे गत्वा कर्मफलं
भुक्त्वा मर्त्यलोकागगतानां गतिमाह । यदीति ॥ २७ ॥

आवृण्वन् हिमिन्वा ॥ २८ ॥

मनुष्याधिकस्य स्थितिमाह । कर्मयोगीति । मर्त्यधर्मिणो मरण-
धर्मिणः पुरुषस्य तत्र देहे किं सुखं लभ्यते न किमपी-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

न केवलं लोकत्रयस्थानित्युक्तत्वं तत्र उपरितनानां सत्य-
लोकपर्वतानामप्येवमेवेत्याह । लोकानामिति ॥ ३० ॥

एवं मनुष्यादिप्रलयपर्यन्तं लोकानां लोकपादानां च सुस्था-
दिकत्रो कालावधेन भगवता मायागुणोपादानत्वेन तत्कमानु-
गुणं प्रवर्त्यते तस्मादस्य ज्ञानमेवात्यन्तदुःस्मिन्वर्तकत्वेन नित्यं
सुखदायीति भावेनोपसंहरति । गुणा इति । गुणाः सत्त्वाद्यः
प्रकृतः कर्मफलमोक्तृत्वमिति मत्तं प्रत्याह । जीवस्त्विति । तुल्यवै-
तनस्य मोक्तृत्वानुपपत्तिं दर्शयति सत्त्वादिगुणयुक्तः ॥ ३१ ॥

एवं जिवपरमेवं प्रतिपाद्य तदभेदमननुद्य दूयति । याव-
दित्यारभ्य तावदश्वरतो भयमित्यन्तर्ग्रन्थः पूर्णपक्षयिः च
एतन्मतम् उपासीरन् सेवते तेऽन्धे बभूवुः सुखं नित्यं दुःखं हि-
कात् ॥ ३२—३३ ॥

भीमजीविगोस्वार्थमकृतक्रमसम्बन्धः ।

गुणा इति तैः तत्र एतेनेति पूर्वदर्शितगीपास्मादित्यादि-
भूत्वात्मकपुराणस्वरूपस्वभावप्रामाण्येनेत्यर्थः । न त्वाभ्यति । अय-
स्कान्तस्यैवात्मनः साक्षिध्वनेनैव तत्तत्प्रत्यक्षत्वात्तु स्फुटयति
भावः । यद्वा अयं जीवस्य स्वतः कर्मकतृत्वमोक्तृत्वं तन्मत्तं
साङ्ख्यमतेन निराकरोति । गुणा इति । तत्तत्स्वभाव एव तत्र तत्र
कारणमिति भावः ॥ ३१ ॥

बावादिति सार्धकम् । नानात्वं चाद्वयत्वादित्येन निराकरोति
यावदित्यर्थेन । तत्रैवाद्वादिनां सिद्धान्तनिर्वाहं दर्शयति । नाना-
त्वमित्येकेन । अयमर्थः एक एव सत्त्वित्देकवृत्त्यसत्त्वमात्र-
स्वरूप आत्मा स एवात्मन्यनाद्यविद्यया गुणमयी माया तद्वै-
षम्यजातकार्षणी च कल्पयन्मदग्नेमकं युष्मदर्थीश्च बहु-
कल्पयति स्मृत्तवत् तत्रास्मदर्थः स्वरूपः पुरुषः युष्मदर्थो-
स्त्रिविधाः पुरुषांतररूपाः जडरूपा इश्वराश्चपुरुषविशेषरूपा-
श्चेति तत्तत्तत्त्वामविद्यायां गतायां नानात्वाभावादीश्वरो नाम
वो वस्तुतो नास्ति स नास्त्येव किमुत तत्पारतन्त्र्यं किमुतनरां
ततो भयं किमुततमां वायत्पारतन्त्र्यादिकामिति तद्वचं मतद्रुपेन

[६८]

नहि कदाचिदनीदृशो जगदिति ज्ञानं नित्यं नास्तीति परिहृते
तच्चतुपाधजेन्मनाशदृशनाज्ञानस्य त्वनाशदृशनादिति भावः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

कामेन इच्छया गच्छता विमानेन ॥ २५ ॥

कावेन चाखितः पातितः ॥ २६ ॥

कर्मग्यामधिकारी द्विविधः धार्मिकोऽधार्मिकश्च तत्र प्रथमस्य
गतिरुक्ता द्वितीयस्य गतिमाह । यदीति । वाशब्दात्स्वतोऽपि काश्चि-
दजितान्द्रयः स्यादित्यर्थः । कामात्मातएव रूपगो दीनः मत्त
एव लुब्धो भोगतृष्णाकुलः स्त्रियः स्त्रीवम्पटः तदर्थंभूतविहिं-
सकः ॥ २७ ॥

अविधाना "इयेनेनामिचरन् भजेते"त्यादिविरुद्धविधिना उद्वयं
तमः स्थावरत्वम् ॥ २८ ॥

एवं कर्मसु प्रवृत्तस्य नास्ति सुखमिष्ट्युपसंहरति । कर्मा-
योगीति ॥ २९ ॥

यच्च तत्पुनः पुनर्जन् इतिश्रयिनाङ्गीकृतं स्वर्गादीनां नित्यत्वं
तन्निराकरोति । लोकानामिति । स्वर्गलोकस्य तत्पादानां च नैव
नित्यत्वमित्याह । लोकानामिति । मत्तं मत्तः तथा च भूतिः—

भीपास्माकानः पश्यते भीयोदिति सूर्यः ।

भीपास्मादप्रिश्नेन्द्रश्च मृत्युर्वापति पञ्चमः ॥

इति एतेनेन स्वयमीश्वरत्वाविष्कारेणेश्वराभावाङ्गीकारः परि-
त्यक्तः ॥ ३० ॥

नरकानवशो जन्तुगतेत्येयुक्तं तत्र जीवस्यैव वैषम्यं किमप्युक्त-
मित्यपेक्षायामाह । गुणा इति । गुणा इन्द्रियाणि कर्तृणि
कर्माणि देवपूजार्थानि स्वपरस्त्रीसम्भोगाद्विप्रदण्डविषाणि-
ज्वादीनि आहृष्टदण्डफलानि सृजति कुर्वन्ति तांश्च गुणान् भव-
मद्विन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वादिः सृजते जीवस्तु गुणैः सहसादि-
न्द्रियैः सत्त्वादिभिश्च संयुक्तो भद्राभद्राणि कर्मफलानि
भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥

गुणोन्निद्रियैः कृत्वा उच्यतेचगतिरभिज्ञत्वात् नैवमर्थं बावत्स्यात्
तावदात्मन एकस्यापि जीवस्य नानात्वं देवनिर्दयगादिकपत्वं
स्वात् बावद्वै नानात्वं तावत् पारतन्त्र्यं कर्माधीनत्वम् ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतमिच्छास्तप्रदीपः ।

कामेन इच्छानुरूपगतिना विमानेन किङ्किणीजालानां भ्रु-
घण्टिकागटितस्थानविशेषाणां मालाः यस्मिन् तेन सुराक्रीडेषु
देवक्रीडाकृतेषु स्त्रीभिः सह क्रीडन् आत्मपातेन नैव नित्यो-
ऽप्यात्मा प्राकृतवस्तुसंगो न निश्चोऽनस्ततो वैराग्यमुच्यतेमिति
भावः ॥ २५ ॥

कालाखित इति । नित्योऽपि काश्चिः स केवलं प्राकृतवस्तु-
संयोगहेतुत्वं नास्ति किन्तु तद्विवागहेतुरपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं निहिते काश्ये कर्मणि प्रवृत्तस्य गतिरुक्ता निषिद्धे
प्रवृत्तस्य गतिमाह । यदीति । दाड्याम् । यदि वाऽसतां सङ्गादधर्मे

यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् ।

य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यन्ति शुचाऽर्पिताः ॥ ३३ ॥

काल आत्मागमो लोकः स्वभावो धर्म एव च ।

इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ॥ ३४ ॥

उद्धव उवाच ।

गुणेषु वर्तमानोऽपि देहजेष्वनपावृतः ।

गुणैर्न बध्यते देही बध्यते वा कथं विभो ! ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निषिद्धे कर्मणि रतः प्रवृत्तः यतो भूतविहिंसकः यत्स्त्रेणः
यतः अविजितेन्द्रियः यतः कामात्मा । यतः कृपणः यतो
लुब्धः ॥ २७ ॥

किञ्च पशुन् अविधिना ब्रह्मण्य हत्या प्रेतभूतगणान् यजन्
नरकान् गत्वा उद्वेगमतिघोरं पुनः पुनः संसारप्रदं तमो याति ॥ २८ ॥

प्रवृत्तिमार्गस्य जीवगतिमुपसंहरति । कर्मोपाति । दुःखमनादकं
मुक्तरोत्तरफलं येषां तानि निहितनिषिद्धरूपाणि यदुक्तं तत्त-
वाक्यमिदं जायते मिथ्यं च धारिणि तत्र दूषणं नात्म-
सोऽयं देवदत्तः एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सामित्यादिप्रत्य-
मिज्ञानस्य ज्ञाननित्यतासूचकस्य प्राप्त्युत्पत्त्यात् ॥ २९ ॥

अस्तु निरीश्वरमते दोषग्रस्तं संश्वरपक्षेऽपि श्वरोऽस्तीत्यत्र
निश्चितं परमेश्वरं भोक्तृभोग्यनियन्तारं भगवानाह । लोकाणा-
मिति द्वौ पराशौ परमायुयं च तस्य "भीषास्माद्वानः पवते भीषा
देनि सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धोवति पञ्चम" इति
भुतिरप्यत्रानुसन्ध्या ॥ ३० ॥

तनु भोग्यविषये नाति विवादः भोक्तृविषये त्वस्ति तत्र देह-
न्द्रियादिषु जीवः क इत्यत्राहागुणा इति जीवस्तु जीवगति मन्त्रेष्ट-
देहन्द्रियादिकं करोतीति जीवश्चेतनः कर्मफलानि गुरुके तनु कर्म-
फलभाक्ता जीवोऽस्तु कर्मकर्ता क इत्याकाङ्क्षावामाह । अभावित ।
असौ जीव एव कर्मोपाति दुःखोदकाणि कुर्वन् देहेन तैः पुनरित्युक्त-
त्वात् "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इति सूत्राच्च "विज्ञानं यज्ञ तनुते" इति
भूतेष्व ननु ज्ञानस्वरूपस्य केवलस्य कथं कर्तृत्वादि सङ्गच्छते इत्यत्र
करणात्माह । गुणा इति । गुणाः इन्द्रियाणि जीवेन प्रवर्ति-
तानि करणानि कर्मोपाति सृजन्ति तनु केषांचिद्न्द्रियाणां
सात्त्विके कर्मोपाति केषां चिद्राजसे केषांचित्तामसे प्रवृत्तिस्तत्र
किङ्कारणं तत्राह । गुण इति । गुणः सत्त्वादिः गुणा इन्द्रियाणि
अनुसृजते तत्र तत्र प्रवर्तयति तन्वन्त्यस्य करणमन्यः कथं
प्रवर्तयति तत्राह । गुणसंयुक्तः सत्त्वादिगुणैः सम्पक् युक्तः
गुणपरतन्त्र इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यत एव आत्मनः स्वभावतो नानात्वेऽपि यावद्गुणवैषम्यं ताव-
ज्ज्ञानात्मम् अद्यत्तात्त्विकः अद्यत्ताजसः अद्यत्तात्मस इत्येवं नाना-
त्वमित्यर्थः । किञ्च यावदात्मनः नानात्वं तदैव तावदेव । इति निश्चये
पारतन्त्र्यं गुणवद्वयत्वम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

नूपुरों के समूह की माछा वाले इच्छाचारी विमान पर
चढ़कर आनंदित होकर देवतों के स्थानों में क्रीड़ा करता
हुआ उहां से अपने गिरने की खबर नहीं रखता है ॥ २५ ॥

जब तक पुण्य समाप्त न होवे तब तक स्वर्ग में आनंद
करता है जब पुण्य ख़त्म होता है तब नहीं चाहने पर भी
काछके हेतु से जालित होने से फिर नीचे को गिर पड़ता है ॥ २६ ॥

यदि अधर्मियों के संग से अधर्म में रत होता है अथवा
स्वयं अजितेन्द्रिय है कामामिच्छायी है कृपण है लोभी है
तो प्राणिमार्गों का हिंसक होता है ॥ २७ ॥

विना विधि से पशुओं को मारकर प्रेत भूत गणों का
यजन करता है तब वह जन्तु परधरा होकर नरकों में
जाकर घोर तमोगुण से कथावर योनि को प्राप्त होता है ॥ २८ ॥

इस प्रकार से मनुष्य देह में दुःख के हेतु कर्म करता
है फिर उन कर्मों से दूसरी देह को प्राप्त होता है तब
मन्त्रे धर्मो मनुष्य को क्या सुख है ॥ २९ ॥

जितने लोक और लोक पाछे और जो कल्प जिवी हैं तिनको
भी मेरा मय है द्विपराध आयु धाखे ब्रह्माको भी मेरे से
भय है ॥ ३० ॥

इन्द्रियों द्वारा सब कर्म किये जाते हैं उन इन्द्रियों की
उत्पत्ति सत्त्वादि गुणों से होनी है परन्तु उन इन्द्रियों के
सम्बन्ध से आत्मा कर्म फलों का भोक्ता होता है ॥ ३१ ॥

जब तक गुणों की विषमता रहेगी तब तक जीवात्मा
में देव मनुष्यादि शास्त्र मित्रादि भेद रहता है जब तक
आत्म स्वरूप में देवादि भेद ज्ञान है तब तक कृपास्य पर
आत्मा के ज्ञान न होने से कर्मों के पर तन्त्र रहता है ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छ्रीमद्भक्तमाचार्यदीपिका ।

यच्च गूढमभिप्रेतं प्रवृत्तिरेव भयसीति तत्राऽऽह । य एत-
दिति । एतद्गुणवैषम्यं तत्कृतं भोगं कर्मण्यर्थः । उपासीरन्
मेवरन् ते लोकादीनामनित्यत्वाच्च शुचाऽर्पिताः प्रोताः अन्तो
मुह्यन्ति ॥ ३३ ॥

कथं वर्तेत विहरेत्कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः ।

किं भुञ्जीतोत विमृजेच्छयीताऽऽसीत याति वा ॥ ३६ ॥

एतदच्युत ! मे ब्रूहि प्रश्नं प्रश्ननिदाम्बर ! ।

नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्रमः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

न केवलमनित्यतामत्रं किन्तु मायामयत्वमपीत्याह । काष्ठ इति । स्वभावो देवत्वादिपरिणामहेतुः धर्मस्त्वज्ञाकारणम् । गुणव्यतिकरे भाषाक्षोभे सति मामेव प्राहुः मद्भ्रान्तिरिक्ताः सन्ति ॥ ३४ ॥

ततो निवृत्तिरेव मुक्तिहेतुत्वाच्चेत्यस्मीति मिश्रम् एवं तावदेक एवाऽऽत्मा तस्य च गुणकार्यदेहसम्बन्धकतः संसारः प्रात्मज्ञानाच्च मुक्तिरित्युक्तं विवक्ष्यः । यत्तु सूक्ष्मादिभ्यादिना तदेव च प्रतास्तरानिरासत इदीकृतमयैवामित्यादिना तत्र पृच्छति । गुणेष्विति । अयमर्थः गुणेष्वस्मत्सु मुक्तिः सत्त्वेव वा आद्यज्ञानसाधनाभावात् मुक्तिः द्वितीया च गुणेषु वर्तमानोऽपि तत्कार्यदेहेषु कर्मसु सुखादिषु च कथं न बध्यते तथापि तैराकाशवद्वानुत्तयाज बध्यते इति चेत्तर्हि बन्धो न सम्भवतीत्याह । मनप्राप्तः कथं बध्यते इति ॥ ३५ ॥

यदि तु सत्त्वेव तद्वहङ्कारेण बध्यते तन्निरवृत्त्या च मुच्यते इति मतं तर्हि तत्कथं ज्ञातव्यमिति पृच्छति । वदो मुक्तो वा कथं वर्तेतेत्यादि किं भुञ्जीत कथं भुञ्जीतित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एतत् एतद्विषयं प्रश्नम् किञ्च एक एवाऽऽत्माऽनादिगुणसम्बन्धान्नित्यबद्धः मुक्तैर्जन्मरथेऽनित्यत्वप्रसङ्गात्प्रत्यमुक्त इत्यप्यङ्गीकार्ये स्वात् तत्र मे भ्रमो भवतीत्याह । नित्यबद्ध इति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमरक्षामिकासगोक्षामिविरचिते

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

य एतदित्यर्थकम् सेवेरन् धर्मधर्मध्यासनेति शेषः सुखमिति तुक्तेन मूच्छोमाप्नुवन्ति ॥ ३३ ॥

तद्व्युपगतां नित्यतां निराकृत्य तद्व्युपगतं बध्नावत्त्वमपि निराकरोति । न केवलमिति । काष्ठादिचतुष्टयं जैमिनिमतानुवादात् किञ्चिद्बन्धनमिति मामेव प्राहुः मद्भ्रान्तिं मयि कल्पितं वद-

न्तीत्यर्थः । स्वभावधर्मो तु पूर्वतोऽधिको तत्र काष्ठो भोगकाष्ठः आत्मा भोक्ता भागमो भोगोपावधेयकं शास्त्रं लोकोः स्वर्गादिः स्वभावा व्याख्यातः धर्मः तद्भोगकारणं देवत्वादि-भोगकारणमप्यत्र ततः काष्ठादेर्मिथ्यात्वात् ॥ ३४ ॥

तदेव च संपारम्भ विवक्ष्यतत्त्वमात्रमज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वञ्च तत्र निवृत्तेर्मुक्तिहेतुत्वं गुणानां मायामयत्वात् गुणेषु वर्तमान इत्यनुपपन्नमनोऽयमर्थः । प्राये गुणान्स्वपक्षे द्वितीये च प्रातीतिकगुणान्स्वपक्षे यद्यपि गुणेषु वर्तमानस्तथापि तै-गुणैः सह कर्ता भोक्ता कथं बध्यते वदन्त प्रतीयते ॥ ३५ ॥

उत अपि किं निवृत्तेरु कथञ्च निवृत्तेरु कथं शयीत शयनं कुर्यात् आसीत उपविशेत याति गच्छति ॥ ३६ ॥

एतद्विषयं बद्धमुक्तविषयं मुक्तैर्जन्मरथ इति यज्ज्ञायं तद-नित्यमिति व्याप्तेरनित्यत्वप्रसक्तः तत्र एकस्यैव नित्यबद्धमुक्त-त्वं ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमरक्षामिकासगोक्षामिविरचिते टिप्पणी

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमरक्षामिकासगोक्षामिविरचिते

यावदेहमात्रमिमानं कर्मपात्रमश्नात् भवत्यस्त्रतन्त्रं कर्म-वश्यत्वं यावत्पात्रकर्मपात्रमश्नात् तत्रास्त्रतन्त्रं एतच्छरीरमुपा-सीरन् आत्मत्वेनानुसन्धयन्तं तं मुक्त्यन्तित्वमेव ॥ ३३ ॥

देशकालधर्मोऽयमेव उपाक्षायां हि सुखदः स्वभावोऽस्मिन्-कुलाभा भयानिहन्तः काष्ठादिवाऽपि तद्व्याता इत्याह । काष्ठ इति । आत्मा शरीरं पुण्यपापानुप्राता वा भागमः भोगः स्वभावः भुरकगटकनिपात्रिचन्दनचन्दिकादिवस्तुभूमायः गुणव्यतिकरे स्मृतिव्यायाम् ॥ ३४ ॥

त्रिगुणमये शरीरे वर्तमानस्य बद्धस्य गुणान्तरत्वमसम्भ-वितमिति बोधयति । गुणेषु वर्तमानोऽपीति ॥ ३५-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतवाक्याने एकादशस्कन्धे

भीमरक्षामिकासगोक्षामिविरचिते

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमङ्गीरायवाचायैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यावच्छास्यदेहितः प्रत्यक्षतन्त्रत्वं स्वतन्त्रत्वादन्वयपारतन्त्र्यमित्यर्थः ।
तावदीश्वरतो मत्ता मयं सुखलेशगर्भदुःखप्रचुरसंसारमयमहमापाद्-
यामीत्यर्थः । कस्तर्हि गुणवैषम्याद्विपर्ययानिवृत्त्युपाय इत्यत्र मनु-
पासनेत्यभिप्रेत्य देहोपासनस्य शोकमोहहेतुत्वमाह । य इति ।
एतच्छरीरं ये पुरुषा उपासीरन्त्यात्मत्वानुसन्दधते तत्सुखार्थं
प्रयतन्ते चेत्यपि बोध्यं ते शुचा शोकेनार्पिताः सङ्गताः मुष्ण-
न्तीति शोकनिवृत्त्युपायविषयमोह प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु प्रतिकूलदेशकालस्य मावाद्य एव भयद्वन्द्वो न त्वमित्यत
ब्राह्म । काल इति । कालादयोऽपि मद्बन्धिना एवेति भावः । तत्रा-
त्मा शरीरं पुण्यपापानुष्ठाना वा प्रापमः मां उपायः विधि-
प्रतिषेधात्मकं शास्त्रं वा स्वभावः क्षुरकगटकविषाग्निचन्दनच-
न्द्रिकादिवस्तुस्वभाव इत्येतान् बहुधा बहुपकारान् गुणव्यातिकरे
स्पृष्टशायां मां प्राहुर्मेध्वीनाम्प्रादुगतोऽहमेव भयामयकुदि-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥

त्रिलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मैक्षिता स्मरहितपारमतां देह-
वैषम्यमुक्तं तदनुपपदेशकत्वं तद्गुणाधानात्मकं चञ्चलञ्च वैशारदी-
सातिविशुद्धबुद्धिरित्यादिना गुणकर्मव्यभिचरितुष्टुप्रायः परमात्मो-
पासनाभिर्युक्तम् अत्रापि य एतत् समुपासीरजित्यनेन देहोपा-
सनस्य वन्द्यहेतुत्वोपपादनेन परमात्मोपासनस्य तन्निवृत्त्युपायत्वं
सुस्थितं तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मक्यं केवलं परमित्येवं
देहान्धित्ययोगादि जीवपर्यायोऽन्वेषणकारकत्वेन देहात्पदवन्तत्वात्तत्त-
त्त्वादिनिष्ठलक्षणाभेदांगत्वेन भेदशक्तः तदेतद्व्यष्टमानमिह मत्वा
पृच्छति । गुणोऽस्मि । गुणशब्दोऽयं तत्कार्यत्वेनादिदेहशब्दा-
द्विविधपरः सत्त्वादिगुणमूलककर्मपरश्च तत्र देहस्यधिष्ठातृत्वा
शब्दादिषु भोक्तृत्वेन देहजेषु गुणमूलककर्मसु कर्तृत्वार्थास्थितोऽपि
देही जीवः कथमित्यपेक्षते गणौरनपावृतः कथम् 'अनुनेन हि प्रत्यु-
ह्मस्तेषां सत्त्वनां सगामनृतमपिधान'मिति जीवानां कर्मणा निरो-
हितस्वभावरत्नधनश्यात् त्रिगुणमये शरीरं वर्तमानस्य यदस्य
कर्मणा निरोहितस्वभावरत्नं च जीवस्यानादिमस्मारिणां वैशारदी
बुद्धिरपि न गुणकर्मनिरोधं देहतीति गुणातीतत्वमसम्भावित-
मिति भावः । अतः गुणैर्गुणकर्ममूलैः सुखतुःखादिभिः कथं न
युज्यते युज्यत एवेति भावः । वस्तुतो देहाद्विषयगुणत्वेऽन्वयवर्णा-
क्योपाधिकत्वेऽपि अनादिगुणव्यतिरिक्तत्वाज्जीवस्य कर्मवश्यत्वं तदा-
वृत्तत्वं तत्प्रयुक्तसुखदुःखमाकथ्यं च द्वारं नहि नित्यमनन्तर-
सम्भव इति भावः । ननु कर्मवश्यत्वादिकमनाद्यन्तनष्टत्वं
ब्राह्म । वध्यते वा कथमिति । तर्हि ईश्वरवद्व्ययमनः स्मरश इक्षितुश्च
न वन्धसम्भव इति भावः ॥ ३५ ॥

अस्यैवपि पृच्छति । कथं वर्ततेति । विद्वानिति कर्तृत्वमध्याह-
न्तत्वं वैशारदबुद्ध्युद्धानुगुणा बुद्धिः कीदृशीति प्रश्नः तामेव-
प्रपञ्चयन्पृच्छति । विद्वेदिति । कथमित्यनुपपत्तये कैवो वक्ष्येति
पक्षैर्विद्वानयमिति ज्ञायते प्रश्नान्तरं किं भुञ्जीतेति । किञ्चिद्ः प्रश्ना-
र्थकः उत त्रिसृजं जनेन विसृजं देव नेति प्रश्नः किं शरीरेन प्रथया
आसीति अथवा याति सशस्त्रं वनेत्यर्थः । यद्वा किञ्चिद्ः
कथमर्थकः कथं भुञ्जीतेत्यर्थः । यद्वा किं भुञ्जीतेति भोज्यवस्तु-
विषयकः प्रश्नः किं विसृजं विसृज्यमानं भोज्यवस्तुविषयकः शरीरेत्या-
दिनामध्याहृतेन कथमित्यनेन सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

एतमिति । हे भक्त्युक्त ! मे मम एते प्रश्नं ब्रूहि प्रति ब्रूहि तां
प्रभुरिति मायाश्च इत्याशयेन सम्बोधयति । प्रश्नविदां वरति । प्रश्न-
शब्दः प्रतिबन्धनपरः तस्य प्रश्नपूर्वकत्वात् एतदिति पाठे
एतदनपावरगादौ यः प्रश्नश्च प्रश्नं ब्रूहीत्यर्थः । तर्हि त्वमाज्ञि-
पता त्वया किमनभूतमित्यत ब्राह्म । नित्यवद्य इति । एकशब्दोऽ-
न्यार्थकः एकोऽन्यार्थे प्रधाने चेत्यर्थपरिगणनानुशासनात्
नित्यवज्जो जीवोऽन्यः नित्यमुक्तवत्त्वः किञ्चित्त्वेष्वधृतमपि तु
न वदस्य कदाचिदपि मुक्तिः सम्भवति चेति निमित्तकं पूर्व
वन्धः कथं सम्भवदिति मे भ्रमः यद्वा तस्माज्जिज्ञासयात्मा-
नमात्मस्य केवलं परमित्युक्तजीवैश्वर्यभेददृढीकरणाय तयोरै-
क्यमाशङ्कते । नित्यवद्य इति । अस्मिन् पक्षे सव्यायामेवैकशब्दो
वर्तते योऽपि नित्यमुक्त ईश्वरः स एव स्वाविद्यया नित्यवद्य इति
मे भ्रम इत्यनेनैकप्रमातिकार्याभावात्तदपि निश्चेतुं न प्रम-
चामीति सूचितम् ॥ ३७ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमङ्गीरायवाचायैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमङ्गिजयध्वजनीयैकतपहरतावली ।

तर्हि अस्मिन्नातः क इति तत्राह । काल इति । गुणव्यति-
कर अस्मिन् मुक्तियशायां बहुधा कालादिभिर्नाममिमामुपासते
इति प्राहुर्देहाद्य इति शेषः—

कालः सर्वगुणोऽद्रिकादात्तत्वाभासनामकः ॥

प्रागमोऽवगतेरस्य लोको ज्ञानस्वरूपतः ।

स्वयशस्वात्स्वभावोऽयं भारणाज्जम् इत्यपि ॥

उपासते सदा मुक्ताः परानन्दैकभागिनः ।

तदेतत्तत्त्वमहात्मा प्राहुर्बुभुक्षतः परे ॥

भावत्क्याद्गुणवैषम्यं तावज्जानात्परमात्मनः ।

भेदबुद्धिस्तु भावत्क्यात्तावदीश्वरतन्त्रता ॥

यावदीश्वरतन्त्रत्वं तावत्तस्माद्भवं भवेत् ।

उपासत य एतं तु नित्यं शोके पतन्ति ते ॥

महातमश्चनानन्दे तस्माज्जिज्ञेति चिन्तयन् ।

तस्माज्जित्यं तु नानात्वं जीवानामीशतन्त्रता ॥

स्वाधिकानां वशत्वं च मुक्तावपि सदेवते ।

एवं ज्ञात्वा विमुच्यन्ते परानन्दं व्रजन्ति चेति ॥

प्रमाणात्कालादिनामानि हरेरेव मुख्यार्थानीकतो गुणप-
ण्यं हरः दुःखसमुद्गमघ्नं जीवनेक्यं दूरतोपाकृतमिति भावः
कालकामधनार्थानि चातोः कर्मनीशानां गुणानां अनुपाधार
इति कालः सर्वेषां सर्वस्मादात्तत्वात्प्रयुक्तादात्मा अद्यगच्छति
जानाति सर्वमित्यागमः लुकूपकाश इति चातोः प्रकाशापरप-
ण्यज्ञानस्वरूपत्वात् लोकः स्वीचीनो भावः सत्तालक्ष्यो वक्ष्य
चः स्वभावस्वरूप इत्यर्थः । ज्ञायति सर्वमिति अर्थः ॥ ३८ ॥

मगनबुक्त्या सम्यक् ज्ञातजीवपरभेदोऽप्युज्ज्वलः स्थूलमती-
नामपि निस्तुपं विविच्य भेदं ज्ञापयितुं पृच्छति । गुणोऽस्मि ।
स्वतोऽनपावृतः भवेद्दी परमात्मा देहजेषु गुणेषु स्पर्शादि-

भीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहोषन मगधप्रस्थ गुणामिभूतस्य गुणवद्वत्त्वमस्तु तावत्
बहुक्तं लोकानां लोकपात्रानां मङ्गलमिति तन्निवृत्तिः कदेत्यत
आह । यावदिति । यावत् अस्मिन्प्रत्ये गुणपारतन्त्र्यम् तावदेव
रतो मत्तां मयं संसारमवमभवति तदेवाह । एतदस्मिन्प्रत्ये ये
उपासीरन्ते ते शुचार्पिताः जन्ममरणाद्विस्तृतापेनार्पिताः सन्तो
मुह्यन्ति संसार एव भ्रमन्ति त्वक्तगुणपारतन्त्र्यास्तु मुच्यन्ते
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु कर्तुं नोक्तुं तावत्त्वं मन्यसे इत्याक्षेपस्तेषां नानास्व-
रूपाणां पितृ केनचित्प्रकारेण नानात्वे सति घटेन तदनानात्वं
कीदृशमत्र चेतनाऽचेतनानन्तशक्तिर्निःसमानातिशयोऽहमेकः अन-
न्तेतनाचेतनपदार्थानामेकपदार्थेऽस्तमावादनानात्वात्माह । काव
इति । गुणव्यापकत्वे सति मामेव सर्वशक्तिमेव कावोऽचेतनवि-
शेषः आत्मा चेतनः लोकः चिदचित्समुदायः धर्मः सर्वोऽपि
वेदे प्रोक्तो निवृत्तिप्रवृत्तिरूपः इति नाना "सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जर्जाननी"त्यादीनि वाक्यानि प्रादुरिति दिक् ॥ ३४ ॥

गुणवद्वत्ताः संसारे भ्रमन्ति त्वक्तगुणपारतन्त्र्या विमुच्यन्ते
इत्युक्तं तत्र पृच्छति । गुणेष्विति । अनपावृतो विस्तृतज्ञानो
जीवः हे विमो ! हे सर्वव्यापक कथं वध्यते हेहजेषु स्वस्ववृत्ति-
रूपेण देहे वर्तमानेषु सत्त्वादिगुणेषु वर्तमानो देही गुणैः कथं
वा न वध्यते कथं गुणपारतन्त्र्यं त्यक्त्वा मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

गुणैर्विद्धो यः सांसारिकसुखकामः पथ मृत्तिकामः कथं यन्ति
किम्भूतीति उत अपि कथं विस्तृतेन अनिष्टमिति शेषः ॥ ३६ ॥

विमो—

सदा पशन्ति सूरय इति—

असुर्या नाम ते लोका अभ्यन्त तमसा वृताः ।

तास्ते प्रत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महो जनाः ॥

इति च वेदे भूयते तत्र एकः नित्यमुक्त एव एकः नित्यवद् एव
इति मे भ्रमः तर्वांशभूतानां क्षेत्रज्ञानां समस्वभावानां मध्ये केन
हेतुना केषांचिन्नित्यमुक्तत्वं केषांचिन्नित्यवद्त्वमिति मे मम

महाद् संशय इत्यर्थः । हे अच्युत ! नित्यविग्रह हे प्रअविद्वां प्रआ-
मिप्रायामिज्ञानां मध्ये वर भेष्ट मे एतत्प्रश्नं प्रअनमूह ब्रूहि ॥ ३७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽथ

भीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमाध्यायायंप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

जब तक इस जीव को स्वरूप पर स्वरूप ज्ञान के बिना
परतंत्रता है तब तक संसार में रहने से ईश्वर से भय है
तिस से जो लोग इस संसारादिक देहादिक में ही ममता रखते
हैं वे सदा शोक युक्त रहने हैं ॥ ३३ ॥

गुणों के क्षोभ होने से काव आत्मा आगम लोक स्वभाव
धर्म इस प्रकार से मेरेको बहुत प्रकार कहते हैं अर्थात् इन
सब का कारण मही हूँ ॥ ३४ ॥

उद्धव उवाच ।

हे विमो ! भीमच्छुकेन्द्र इस देह में से उत्पन्न होने वाले
गुणों में वर्तमान रहकर भी इनसे बिना न हांकर कैसे नहीं
बंधता है अथवा कैसे बंध जाता है सो कहिये ॥ ३५ ॥

इस देह में रहकर बंधने छूटने वाला पुरुष कैसा वर्तता
है कैसे विहार करता है अथवा किन लक्षणों से जाना
जाता है कैसे भोजन करता है कैसे वस्तुओं को छोड़ता है
कैसे सोता है कैसे बैठता है कैसे जाता है ॥ ३६ ॥

हे प्रअवजानों में भेष्ट ! अच्युत ! मगध मेरे इस प्रश्न
का उत्तर कहिये और नित्य मुक्त जीव तथा नित्यवद् जीव
एक ही होगा करके मेरे को भ्रम है तिसको भी आप
दूर कीजिये ॥ ३७ ॥

इति भीमद्भागवत एकादशस्कन्धे दशमाध्याय

भीमच्छुकावतस्य पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १० ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे दशमाध्यायः ॥ १० ॥

—:४:—

अथैकादशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम् ॥ १ ॥
शाकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिश्च मायया ।
स्वप्नो यथाऽऽत्मनः रूपातिः संसृतिर्नतु वास्तवी ॥ २ ॥
विद्याऽविद्ये मम तनू विदधुर्बुध ! शरीरिणाम् ।
मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥ ३ ॥
एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते ! ।
बन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिर्विद्यया च तथेतरः ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिहृतमावाप्यैर्दीपिका ।

एकादशे तु तद्वानां मुक्तानां चायं लक्षणम् ॥
साधूनां च तथा भक्तलक्षणं हरिणोक्तम् ।

नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्रम इति बहूकं
तर्कवस्तुनो निरोधः प्रतीतितो या नायः बन्धमोक्षयोर्वा-
स्तवस्याभावादित्याह । बद्धो मुक्त इति द्वाऽवयवम् । आत्मा बद्धो
मुक्तश्च मे गुणतो मद्भीतमस्वादगुणोपाधितो न तु वस्तुतः
नन्वोपाधिकत्वेऽपि तदुल्लपाकादिबद्धास्तवत्ये किं न स्वात्त-
ऽऽह । गुणस्य मायामूलत्वाच्च न तस्मिन् भूत एव मोक्षश्च
नास्ति ननु कथं सर्वशास्त्रविरुद्धमुच्यते तत्राऽऽह । इति मे
व्याख्येति । एवं मरुतो निर्णयः अलमतिकृतकैरित्यर्थः । अथ-
वैवमन्वयः आत्मा बद्धो मुक्त इति या व्याख्या उक्तिः सा
मे गुणतो मद्गुणपारतन्त्र्यात् अत्र हेतुत्वेन गुणनिवृत्तिर-
स्मिन्स्तद्व्यतिरेकमाह । अत एव न मे बन्धनं मोक्षो वेति
अन्वयसमानम् ॥ १ ॥

एवं कारणभूतगुणानां मायामयत्वात्कारणसंसृतिर्मायेति
प्रपञ्चवर्तिशोकमोहादिति । यथा स्वप्न आत्मनो बुद्धेरवस्थातिर्वि-
वर्तस्तद्वत् ॥ २ ॥

अतो वस्तुविरोधस्तावन्नास्ति प्रतीतिस्त्योपाधिकी घटत
इत्याह । विद्याऽविद्ये इति । तस्येते मोक्षबन्धावाप्त्यामिति तनू
शक्ती कुतः मे मायया विनिर्मिते मायावृत्तिरूपत्वात् मोक्ष-
बन्धकरीत्येकवचनं द्विवचनाय ननु तत्कारणत्वं बन्धमोक्षयोरेना-
दित्वनित्यत्वे न स्वात्मा न आद्ये अनादी अतो भावद्विधां
प्रवर्तयामि तावद्बन्धो यदा विद्यां हवामि तदा मोक्षः स्फुरतीत्यर्थः
तथाच एकन्दपुराणे—

तन्मोक्षो मन्त्रपाशेन भवपाशाच्च मोक्षकः ।
धैर्यवत्यदः परं ब्रह्म विष्णुरव सनातनः ॥

इति ॥ ३ ॥

तत्र शरीरिणामिति । बहुवचननिर्देशाद्विषयभेदनाविरोध
उक्तं इति भ्रान्तिं व्यावर्तयन्बन्धमोक्षव्यवस्थामुपपादयति ।
एकस्यैवेति । तर्हि किमात्मामेवास्तवापि बन्धो नहीत्याह ।
अस्य जीवस्येति । नन्वात्मामेव जीवो नाम कोऽन्योऽस्ति पृथक्
कथं च बन्धमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्था तत्राह । ममांशस्येति ।
अयमभावः यथैकस्यापि अन्तर्देज्जालुपाधिना विम्वप्रतिबिम्ब-
रूपो भेदो यथा च तत्र जलकृताः कम्पादयः प्रतिबिम्बस्यैव
यथा च प्रतिबिम्बानामप्युपाधिभेदादेकस्मिन्नुदकुम्भे भग्ने
तद्गतप्रतिबिम्बस्यैव बिम्बैक्यं नात्यगतस्य तथाऽविद्यायाम् प्रति-
बिम्बस्य मद्भास्य जीवस्येन तदकृतो बन्धकृतस्य चापाधितो
भेदाभावव्यवस्थेति । तथाचाऽऽह—

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्गुणैः ।

न सन्ने संप्रयुज्यन्ते तथा जीवाः सुखादिभिः ॥

इति एतच्चान्तिरुक्तं स्ववृत्त्या निश्चेतव्यमिति सम्बोध-
यति । हे महामते ! इतरो मोक्षः ॥ ४ ॥

भीमरक्षामयामगोष्वाभिविरचिता
दीपिकादीपिता टिप्पणी ।

तत् एकस्यैव बन्धमोक्षत्वं प्रतीतितः भ्रान्त्या नायः वस्तु-
विरोधपक्षो न सम्भवति मे गुणत इति गुणा जीवस्य नैव
मे इति व्यवसायत्वात् नियन्तृनिपश्यमानेन सम्बन्धे व्याप्ये

श्रीराधारमण्यदामगोस्त्रामिविचिता
दीपकादीपिनी टिप्पणी ।

मन्वीतेति बन्धमोक्षयोरौपाधिकत्वेऽपि यथा व्याख्यातापात्
पयभेदोऽपि ताव इत्यादिन्यायेन व्याख्याद्युपाधिकत्वेऽपि बन्धः
संयोगेन तदनुपपाको वास्तवो भवति तद्वन्धमोक्षयोर्वास्त-
व्यं किं न व्याख्यातः । मायामुक्त्याहाष्टांशिकं गुणवत्त्वयो-
र्वाधमिध्यात्वात् अतएव बन्धाभावादेव पूर्वार्थे शास्त्रात्तादर इति
व्याख्येयस्याः स्थानपतितत्वं ज्ञानोऽप्येति उक्तिः शास्त्रेषु
वर्णनम् अत्र बन्धमोक्षव्यवस्थायां हेतुत्वेनेति व्यतिरेकव्याप्ति-
घटितेनेत्यर्थः । तद्व्यतिरेकं बन्धमोक्षाभावम् अतएव बन्धमोक्षयो-
र्गुणपारतन्त्र्यप्रसक्तत्वादेव अयं प्रयोगः अमो बन्धमोक्षविय-
गुणपारतन्त्र्यत्वात् अमुकवत् यज्ञेयं तज्ज्ञेयं यथाहमिति ॥ १ ॥

गुणानां मायामयत्वात् मायया तत्सम्बन्धस्य मिथ्यैव स्फोरणा-
दित्यर्थः । तत्कार्यो संसृतिः गुणकार्यरूपा सुखदुःखादिसंसृतिर्माया
मिथ्यैव विवर्तोऽस्ति कान्यगामासः यथा रत्नां भुजङ्गबुद्धिः ॥ २ ॥

अतः बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वात् वस्तुनो विरोध एकस्यैव
बन्धमोक्षवत्त्वयो नास्ति किन्तु बन्धमोक्षयोः प्रतीतिः स्फूर्ति-
रूपोपाधिकता घटन इत्याहृत्यर्थः । तस्येते स्फूर्तिविषयीभूते
क्रियेते भाव्यां विद्याविद्याव्यामिति तथा शक्ती बाहिरङ्ग विनि-
र्मिते प्रसारिते मायावृत्तिरूपत्वादासासशक्तः कार्यरूपत्वात्
बन्धमोक्षकरी बन्धमोक्षकरी तत्कार्येते विद्याविद्ययोर्माया-
कार्यत्वे अनादी इति विद्याविद्ययोरनादित्वात् वस्तुनो नित्य-
मुक्तत्वेऽपि प्रतीतिनोऽनादित्वस्यमिति युगपदुभयस्य घटन इत्यर्थः
प्रवर्तयामि प्रसारयामि तावद्वस्तुनोऽसम्प्रति बन्धः स्फूर्ति
बहिर्मुखस्य प्रतीयते यदा विद्या स्वरूपज्ञानं ददाति तदा स्वरूप-
तया सत्त्वं मोक्षः स्फूर्ति बन्धक इति अयं द्विविध्यामि-
निवेशनः क्वादिति न्यायेन भवरोगस्य मूलनिदानं तन्मैमुख्य-
मेवेति बन्धस्य मायाकार्यत्वेऽपि भगवद्वैतकत्वाद्भगवानेव
मायया भवपाशेन बाह्यमुखस्य बन्धकः सम्मुखस्य तु मोक्षकः
विष्णुरेवेति मोक्षशतृत्वे दन्तान्तरस्यानाधिकारः सूचितः ॥ ३ ॥

तत्र बन्धमोक्षव्यवस्थायां विषयभेदेन आधिकारिभेदेनेति
यावत् बन्धमोक्षव्यवस्थामेकस्यैव बन्धमोक्षावप्यवस्थानियममुप-
पादयति युक्त्या साधयति आत्माऽभवादात्मनः एकत्वात् शङ्कते
नस्त्विति आत्मनोऽभेद एकत्वे सति भग्न आत्मनो भिन्नः
कोऽस्ति न कोऽपि नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टव्यादि भूतः पृथक्त्वेऽप्ये-
कस्य बन्धमोक्षादिव्यवस्था च कथमित्यर्थः । अंशस्येत्युक्त्या
पृथक्त्वं नाङ्गीकृतं किन्तु अंशिनोऽपि कथं न बन्धाद् एकस्यैव
बन्धादिकं च कथमित्याक्षेपेण परिहारायमय भाव इति तत्र
विश्वप्रातर्विषयोभेद प्रतीतिव्यवस्थैव नतु विषयस्येति निम्न-
स्थानीयेश्वरस्य न बन्धादिकमित्यर्थः । एवमीश्वर शङ्को परिहृत्य
जीवे बन्धादिव्यवस्थां दृष्टान्तेन साधयति यथा चेति तत्र
विश्वप्रातर्विषयोभेदे उपाधभेदेन उदकुम्भलक्षणापाधिना-
नात्वेन तद्भेदेति भग्नोदकुम्भगतप्रतीतिव्यवस्थैव तत्कृतोऽविद्या-
कृतः तस्य च आविद्याप्रातांशस्यैव जीवस्य उपाधिना भेदात्
अविद्याकार्येदंष्टापाधिनात्वात् सर्वं घटाकाशाः एतच्च
बन्धमोक्षव्यवस्थापनम् ॥ ४ ॥

श्रीसुखेनसुरिकृतशुक्लपद्मस्यम् ।

गुणेषु वर्तमानस्यैव गुणानिर्भूतप्रकारं बहवन् गुणमय
प्रकृतौ वर्तमानस्य परमात्मभूतस्य स्वरूप जीवस्यैव गुणवत्त्व-
त्वशङ्कां शमयितुं प्रथमं स्वरूपमात्रमाह । बहो मुक्त इति । गुणान्
बहः गुणानो मुक्त इत्याख्या नित्यनिर्दोषस्य मम वस्तुन ए-
नास्ति सत्यमेव नास्ति इत्यर्थः । तस्येतेन श्लोकेन परस्मैमा-
त्मनो गुणबन्धमङ्गुपगम्य तस्यापारमार्थ्यमुच्यते एकस्यैव मम
शास्त्रेयुक्तरश्लोकेन जीवस्यैव बन्ध इति बहवमाशु-
त्वात् ॥ १ ॥

एवं स्वस्य गुणत्रयवन्धमात्रमुक्त्या जीवस्यापि संसारबन्धक-
मौपाधिकत्वादनित्यत्वमित्याह । शोकाति । मायया प्रकृषा खा-
शरीरसम्बन्धसुखदुःखादिप्रतीतिवत् संसृतिरवास्तवी नाशि-
त्वात् “अनाशी परमायंश्च प्राक्षैरङ्गुपगम्यत” इतिवास्तव्यवस्था
विनाशरूपत्वात् स्वरूपपञ्चस्य चेश्वरमृष्टत्वं दृश्यमानप्रपञ्च-
स्यैव भूयते “न तत्र यथा न रथयोगा न पश्यानो भवन्त्यथ यथा
रथयोगान् पथः सृजते य एषु सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुष-
निर्मिमाणा” इति ॥ २ ॥

अथ त्रिगुणात्मकप्रकृतिसम्बन्धस्य स्वरूपाज्ञानरूपाविद्य-
तन्निवृत्तिश्च विद्यया विद्याविद्यं च स्वाधीने इत्याह । विद्यावि-
द्य इति । तनू तनुवन्मदधीने मायया सङ्कल्परूपज्ञानेन मा-
ययुनं ज्ञानमिति हि नैघयटुकाः एवमविद्याकृतप्रकृतिवद्बन्ध-
रूपो बन्धो जीवस्यैव बन्धभानादः ॥ ३ ॥

अनादिरपि तस्य अन्तवत्त्वं विद्येतेत्याह । एकस्यैवेति । एकस्य
शरीरापेक्षया प्रधानभूतस्य निर्विकारत्वादेकरूपत्वेति वा अंश-
शरीरतया विशेषणत्वेनांशस्य विशिष्टैकदेशो हि विशेषण-
एकदेशस्यांशः परमात्मा च जीवविशिष्टः “यस्यात्मा शरीर” मि-
जीवशरीरकृतभूतः जीवस्यैव बन्धः नतु तदन्तर्गमिणः परमा-
त्मनः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रसिद्धिका ।

अथ गुणेषु वर्तमानस्यैव गुणानिर्भूतप्रकारं बहवन्
तावज्जीवेश्वरस्य प्रतिक्षेपं गुणमयप्रकृतौ वर्तमानस्य परम-
मभूतस्य स्वरूप गुणकर्मवत्त्वशङ्कां शमयितुं स्वरूपमात्रमाह
बहो मुक्त इति । गुणानः त्रिगुणकर्मभिर्वहः तेषां मुक्त इ-
त्यख्या निर्दोषस्य मम वस्तुन एव नास्ति गुणान् इ-
सार्धविभक्तिकस्तसिः मे इत्यन्तेन—

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ।

सर्वं प्रधाममृताक्षरं हरः ॥

सुरासमानावीशते देव एकः ।

इत्यादिभूतयुक्तविधं प्रकृतिपुरुषेश्वरत्वमभिप्रेतं वस्तुनो मे नास्ति
त्येतदेवापपादयति । गुणस्येति । गुणस्य स्वस्यादिगुणमूलक-
मैवो मायामुक्त्यान्मज्जिवास्यप्रकृतिस्वरूपमूलकत्वात्तम मा-
निवस्तुने तद्गुणोबन्धः अत एव मोक्षोऽपि नास्ति किन्तु गुण-
मेवद्वयस्य जीवस्यैव तौ इत्यर्थः । तस्येतेन श्लोकेन परस्मै-
मनो गुणकर्मसम्बन्धमङ्गुपेक्ष तस्यापारमार्थिकत्वमुच्यते ए-

श्रीमद्गीतासुखाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इयैव ममांशस्यैव्युत्तरश्लोकेन जीवस्यैव बन्ध इति बह्वभाष्य-
त्वात् ॥ १ ॥

एवं स्वस्य गुणप्रवक्तृत्वमात्रमात्रमुक्त्वा जीवस्यापि संसारबन्ध-
प्रोपाधिकत्वादिनिश्चय इत्याह । शोकेति । मायया मयिवाच्यया
प्रकृत्या जीवस्य शोकादयो मयिगति भवो यथा स्वप्ने मात्मनः
स्वातिः शरीरसम्बन्धसुखदुःखादिप्रतीतिस्तद्वत्संस्तुतिर्न वास्तवी
मयास्त्ववी आत्मवस्तुस्वरूपप्रयुक्ता । नित्या न भवति
किंवापाधिकी भवितुमर्हति । कथमनादेरनित्यत्वमिति न शङ्कते। नम
प्राप्त्यन्तरहितस्यैव नित्यत्वात् केवलानादिरवमात्रस्य नित्यत्वप्रयो-
जकत्वाभावादिति भावः । एतेन कथमनपावृतः कथं वा गुणैर्न
युज्यते इति प्रश्नोत्तरसुक्तं भवति दृष्टान्तेऽपि स्नातनप्र-
स्थावास्तवत्वं नामानित्यत्वमेव ननु मिथ्यात्वं तस्यापि जाप्र-
त्यप्रसङ्गस्येव "न तत्र रथा न रथयोगा न पर्याप्तो मयिगति अथ
रथाद् रथयोगाद् पर्याप्तः सृजते य एतेषु सुतेषु जागर्ति कामं
कामं पुरुषो निर्भिमाय" इतीश्वरसुधत्वभण्णादिति ॥ २ ॥

कस्तुष्टौपाधिकस्यापि संस्तुतिव्यवस्थेयं कारणं कथं तजि-
वृत्तिकारणमित्यत्र आह । विद्याविद्ये इति । विद्या मनुपासना
अविद्या स्मृतमपरमात्मयाद्यास्याज्ञाने ते मम तनू तनुवन्म-
वर्जने मायया सङ्कल्परूपज्ञानेन "माया तु तनुने ज्ञानम्" इति
नैघण्टुज्ञाः त्रिगुणात्मकप्रकृतिसम्बन्धः स्वरूपज्ञानरूपाऽविद्यया
तजिबृत्तिभूत विद्यया विद्याविद्ये च मत्सङ्कल्पावसे इत्यर्थः ।
ते च शरीरिणां जीवानां मोक्षव्यवहारो विद्या मोक्षकरी
अविद्या च बन्धकरीत्यर्थः ॥ ३ ॥

गुणस्य मायामूलत्वात् मे मोक्षो न बन्धनमित्यनेन
सूचितं जीवस्यैव बन्धमोक्षमाकर्तृत्वं विशदयति । एकस्यैवेति । हे
महामते । एकस्य शरीरापेक्षया प्रधानभूतस्य एवकारेण शरीर-
व्यावृत्तिः जीवस्यैवेति एवकारेणैव रचनावृत्तिः ममांशरूप मच्छरी-
रतया मयिगतिगणनेन मयिगति विविधैकदेशो विशेषणमेक-
शब्दांश परमात्मा च जीवविशिष्टः "यस्यात्मा शरीर"मित्यत्र जीव-
शरीरकल्पयुतेः तथा इतरो मोक्षः । अथवा एवमविद्याकृतप्रकृति-
व्यवस्थायां बन्धो जीवस्यैव बन्धव्यानादिरनादेराप तस्या-
न्तवत्त्वं विद्येत्युक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिज्जबन्धजन्मार्थकृतपदवचनावली ।

मेदज्ञानमेव मुक्तिसाधनं तस्मात्तन् भाक्तिसंस्था नैराश्रमि-
तस्त्वैवेति मयिगति कथयति । तत्राद्यो गुणोपिज्याभिना यदु-
ज्यस्य चोद्यं तत्परिहरति । यद्वा इत्यादिना । यजो सुक्त इति
हायस्या जीवस्येति शेषः । हिशब्द एवार्थे जीवस्यैवत्यर्थः । स्मृतः
चिद्रूपस्य कथं घटन इत्याह । गुणत इति । सत्त्वादिगुणसम्य-
स्थासित्यस्वरूपस्य एतत्सम्बन्धः कथमत्राह । म इति । गुणानां प्र-
वृत्त्ये च मम वक्ष्यामि मदीनप्रवृत्तत्वाच्च वृत्त्येदधत्तकमाकि-
मस्याममेत्यर्थः । तर्हि शेषज्ञानवृत्तशरीरवत् फलप्राप्त्य सुखम-
त्राह । न वस्तुत इति । वस्तुवृत्त्या नास्ति । अज्ञानमेकेश्वरच्छा-
धीनत्वात् मिथ्यत्वम् । गुणसम्बन्धत्वाद्भवत एव तौ किं

[७०]

न स्वातामत्राह । गुणस्येति । जातिविवक्षया एकवचने गुणानां
मायामुलत्वात्प्रवृत्त्येकत्वेन सम्बन्धः स्मृतोऽहं त्रिगुण इत्यतो
बन्धमोक्षो न स्त इति भावः । ब्रह्मण एव मायामयो बन्धमोक्षो
नविद्यमानजीवस्यैवत्यङ्गीकर्तुंमुचितं प्रतीतत्वात्प्रामाण्योऽप्या-
हारो युक्त इतीदं चोद्यम् अमायवाग्निर्गुणोऽहं बन्धमोक्षो न स्वा-
पि मे । मदीनस्य जीवस्य बन्धमोक्षो सदैव स्थिति" इत्यप्र-
माणावचनेन परिहृतमिति स्वस्मत्तोरथकल्पनामात्रं न प्रकाश-
यति ॥ १ ॥

जीवस्य संसारो वास्तवो न चेत्तर्हि कस्मादयमस्यैवत्वा-
दुपासनादिति सोदाहरणमाह । शोकमोहानिति । मायया मया-
नेन यथा स्वप्ने स्वप्नोऽर्थात्स्वप्नोनात्मनः शोकमोहादित्वाति-
कृत्या स्वरूपाज्ञानेन शोकादि नत स्वरूपस्य तस्य सुखारमकत्वा-
त्कस्मादर्थक्रियाकारित्वेन संस्तुतिः सत्यपि न वास्तवी प्रति-
दृष्टुमशक्या मयिगीत्यर्थः—

स्वप्नोऽयमित्यविज्ञानात्स्वप्ने वृत्तः समुपास्तुते ॥

नित्यस्वरूपानुभवराहित्यात्तद्वद्वत् ॥

आशब्दः समपि प्रोक्तं विष्णुतत्त्वं न पश्यतः ॥

तस्मात्तद्वत्स्वभावात्स्वप्नेनैवत्वात्तद्वद्वत् ॥

वक्ष्यताम् स्वप्नदृष्टान्तेन संसारस्य न मिथ्यात्वमुच्यते
इति ॥ २ ॥

अत्र मायानिष्कृतिः किं न स्यात्तथा प्रमिद्धेरित्यतस्तन्नि-
राकरणमाह । विद्याविद्ये इति । मम तनू प्रतिमानत् स्थिते किं
कार्यं इत्यत्राह । शरीरिणां देहिनां बन्धमोक्षकरी आद्य भना-
दिना विद्यमाने मे मायया प्रकृत्या निर्मित मयिगतिव्यवस्था
च साक्षात्स्वरूपमे—

विद्याविद्ये मम तनू प्रतिमापसद्वद्वत् ॥

महा तद्व्यापारकस्य नित्यज्ञानसुखात्मानः ॥

मदिच्छावशमे नित्यमविद्यानिर्मिता गुणाः ।

सत्त्वाद्या मदीनत्वादिविद्याया न मे गुणाः ॥

अविद्या ज्ञेय विद्या च गुणाः सत्त्वारिका अपि ।

देहात्प्राप्तिः सुखं दुःखं स्वप्नेमेतन्मदिच्छया ॥

अतोऽन्यमन्यमोक्षादृणां रहितो नित्यमेव तू ।

मुक्तशब्दाद्विना बन्धराहित्यात्प्रविशोक्त इति ॥

प्रमाणाधिराज आपद्यते मोक्षव्यवस्थेयं चाभिमानिदेवतासाम-
र्थमोक्षत्र अभिभिमतप्राकृतमत्यगुणाज्ञाता विद्या गुणादिकृत-
नमोगुणाज्ञाता एवविद्या तदुक्तम्—

श्रीरतु विद्या सत्तुद्वेषा दुर्गोविद्या प्रकीर्तिता ।

ते स्वरादी द-रिच्छातिनयेन सवेवति ॥ ३ ॥

अवेही बध्यते चेत्कथं बध्यत इति परमात्मापि-
प्रश्नः मे गुणतो बन्धमोक्षो निर्मित परिहारेऽपि तत्र जीव-
स्यैव ताविति मदीनप्रवृत्त्येन अत इव कथं मयिगति
इति तद्व्यापारद्वयं तद्व्यापारपरिहारेण । एकमेति । जीवः
परमात्मेति द्विमेति । तदा तद्व्यापारस्यैव जीवस्य बन्ध-
मोक्षो म क इत्यत्र अतोऽन्यमिति म किञ्चरूपोऽहं इत्यतो-
जीवस्यैव जीवः निर्मित इति "मिमांशास्यैव जीवस्य बन्ध-
मोक्षो न मे कथं वा तद्व्यापारं मदीनप्रवृत्त्येन जीवः फल-
वन्निवृत्तः । जीवः तद्व्यापारपरिहारेण तद्व्यापारपरिहारेण" अनेन

श्रीमद्विजयवर्जतीयंकृतपदप्रमाणम् ।

सिद्धं किमुक्तं स्यादत्राह । एवमिति । एवमुक्तविधय जीवस्या-
विद्यानादिव्यवस्थया विद्यतेतत्त मोक्षलक्षणं श्रेयः स्त
इत्यर्थः । अतः परमात्मा कथं बध्यत इति प्रश्नो तोषण इति
भावः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठ्यामिदुक्तकमसन्दर्भः ।

गुणस्य मायामूलत्वादिति मायया तत्सम्बन्धस्य मिथ्यैव
स्फोरणादित्यर्थः । अन्वयेः तत्र द्वितीयव्याख्यानं मे मतमिति
शेषः ॥ १-२ ॥

कथं तत्राह । विद्येति । अतो वस्तुतो नित्यमुक्तोऽपि प्रतीतितो
नादिवद् इति युगपदुभयत्वं घटन इत्यर्थः । अत्र मे मम मायया
शक्त्या कष्टां तनुं स्वरूपान्तररूपवात्स्यांशरूपे अत एवा-
नार्त्ता ये निर्मिते प्रसारिते न एव मम शरीरिणां मदीयानां
मोक्षवन्धक्यो भवतः इति स्थिते सा धर्मराजवद्भक्ता भयं
द्वितीयाभिमन्युशतः स्यादिति स्यायेन यस्य बाधमग्रेमुख्यं तस्य
तावद्विद्यां प्रसार्य स्वरूपावरणपूर्वकं गुणावेशं कुर्वती वन्ध-
करोति मत्साम्मुख्ये तु गुणावेशशतयाजनपूर्वकं स्वरूपस्फुरणं
कुर्वती मोक्षं करोतीति वेषमभ्यस्तस्या एव तयोः कर्तृत्वोऽपि
महेतुत्वाद्बन्धको भवपाशेनेत्याद्युच्यत इति भावः । वन्धमो-
क्षकरी इति "सुधां सुलोकं पूर्वसवयं" इत्यादिना पूर्वसवय-
द्वितीयः ॥ ३ ॥

एवं शरीरिणां प्रातीतिके वन्धे सति प्रत्येकमेवं व्यवस्थे-
त्याह । एकस्यैवेति । भर्माशस्य रश्मिपरमाणुस्थानीयस्य अत एव
तस्य जीवस्यैव ननु मया उल्लेखनीयस्य मम अत एव चैकस्यैव
ननु सर्वस्यैत्यर्थः ॥ ४-५ ॥

श्रीमद्विजयवर्जतीयंकृतसारांशदर्शिनी ।

"एकादशे वदन्मुक्तवैखण्डयस्य शिष्यणम् ।

माभूतां लक्षणं भक्तेरङ्गाभ्यप्युक्तवान् हरिः ॥

कथं मोक्षः कथं वन्ध इति तत्र प्रश्नोऽयं वस्तुतो न घटन इत्याह ।
वद इति । मे गुणतः मदीयसत्त्वादिगुणैर्विद्ध इति ततो मुक्त इति
व्याख्या वस्तुतो न सम्भवति कुतः गुणस्य गुणसम्बन्धस्य
मायामूलत्वाभायया अविद्याया दूषकशक्त्या दूष्यते वेदेन्द्रि-
यादिगुणसम्बन्धस्य मिथ्यैव स्फोरणादित्यर्थः । अत एव मे मम
मते इति शेषः । न वन्धनं बन्धनामघादेव न मोक्षश्च ॥ १ ॥

तत्र वन्धस्य मिथ्यात्वप्रकारं दर्शयति । शोकमोहादिति ।
देहापत्तिर्देहादेहान्तरप्राप्तिः वेदस्य आपत्तिरापत्त सृष्ट्यां मायया
मायिकोपाधिसम्बन्धेन अविद्याया मायिकोपाधाघन्तःकरणं
सूक्ष्मवेदे जीवस्य अभिमानादेव तदीयधर्माणां शोकमोहादी-
नामपि स्थाय्येन प्रहयमित्यर्थः । अतः शोकमोहादिमत्त्वलक्षणा
संस्मृतिर्न वास्तवी न वस्तुभूता शोकमोहादीनां मायासृष्ट्येन
सत्यत्वेऽपि तत्सम्बन्धस्य जीवे अविद्याकल्पितत्वाग्निमथ्यात्वमि-
त्यर्थः । यथा आत्मनो बुद्धेः स्थातिर्विवर्तः स्वप्नो मिथ्या
तथा ॥ २ ॥

ननु केवमविद्या बन्ध मिथ्याभूतोऽपि गुणसम्बन्धः स्फोरित-
स्तत्राह । विद्याविद्ये मम तनुं तन्वेते वन्धमोक्षावाप्त्यामिति
तनुं शक्ती शरीरिणां वन्धमोक्षकरी वन्धमोक्षक्यो अविद्या वन्ध-
करीत्यर्थः । इमे च मे मम मायया महा शक्त्या विनिर्मिते सृष्टे
किञ्च मायावृत्तित्वादेव तयोर्मायासृष्टत्वमौपचारिकमेवोच्यते
इत्याह । आद्ये अनार्त्ता अनार्यतन्मदयत्तं नित्यं कारणमवस्थामिति
त्रादशोक्तेः पुंसोऽस्ति प्रकृतिर्नित्येति वैद्यकोक्तेश्च मायाशक्तिरिव
तद्वृत्तीविद्याविद्ये अपि नित्ये एव तदेवं मायार्थास्तस्या वृत्तयः
प्रधानमविद्या विद्या च प्रधानेनोपाधिः सत्य एव सृज्यते अविद्याया
तदव्याप्तौ मिथ्या भूतः विद्याया तदुपराम इति तिसृणां
कार्यम् ॥ ३ ॥

तादृशमेव मदीयशक्तिभ्यामविद्याविद्याभ्यां मदीयजीवशक्तेर्देहा-
प्राप्तप्रसारणाप्रसारणाभ्यां वस्तुभूतावपि वन्धमोक्षौ प्रत्यायितौ
मदीयसृष्ट्यादिबीजाशक्तिप्रसादशब्दादेवेत्याह । एकस्यैवेति । अंशस्य
विभिन्नोऽंशशब्दाच्चवन्ध'प्रकृति' विद्ये मे परां जीवभूतां महाबाहो
बन्धेद्भाय्यते अगदिति' मयुक्तेर्जीवस्य मच्छाक्तिर्वेऽपि ममेवांशां
जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति मयुक्तेरेवांशत्वं चेत्त्वर्थः ।
अत्र शरीरिणामिति पूर्वोक्तं निरयो निरवानां चेतनश्चेतनानामेको
वहूनां यो विवदधानि कामानिति श्रुतेश्च जीवानां बहुत्वेऽपि कथमे-
कस्यैव्युक्तम उच्यते एकस्या अपि तदव्याख्यानजीवशक्तेर्वृत्तिवा-
हुत्वादेव बहुधा जीवा इत्युच्यन्ते तथा एकस्या अपि बहिरङ्गा-
ख्याया मायाशक्तेः प्रथममविद्याविद्याचेति द्वे वृत्ती तयोश्चापि
प्रातिजीवे वृत्तिवाहुत्वाद्बहुत्वमेव यथा च मायावृत्तीनां माया-
शब्दवाच्यत्वं तथैव जीववृत्तीनामपि जीवशब्दवाच्यत्वं किञ्च
जीवशक्तिमायाशक्त्योर्वृत्तीनामपि नित्यत्वमेव श्रेयं नित्यो-
नित्यानामिति वन्धमोक्षकरी आद्ये इत्यादिवचनेभ्यः अविद्या-
ध्वंस सति जीवस्य निरोग इत्यादिवाक्येषु ध्वंसनिर्वाह-
शब्दाभ्यामुपरामप्रज्ञाभायुज्ये उच्यते प्रज्ञाया सह युज्यत इति
सयुक् तस्य भावः सायुज्यमिति जीवस्य न तत्र स्वरूपध्वंसः
किञ्च—

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा ।

अविद्या कर्मसंज्ञाया तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

यथा क्षेत्रज्ञशक्तिः सा तारतम्येन वसन्ते इति ॥

विष्णुपुराणोक्तेः प्राये वशीभूता सृष्टिबीजासिद्धयर्थमित्याह ।
वन्ध इति । अस्य अविद्याया वन्धः सच कर्मणोऽनादित्वादिनादिः
मोक्षसम्भवात् सान्तः इतरो मोक्षः ज्ञानत्वात् साद्विरनन्व-
रत्वाभिरन्तो श्रेयः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्तेवैखण्डतीस्रान्तप्रदीपः ।

जीवः कथं वद्यते पुनः स कथं मुक्तो भवतीति प्रश्नस्यो-
त्तरमाह । वद इति । जीवः गुणतो यदः मे मतो मुक्तो भवति
इति व्याख्या तिस्रान्तोक्तिः "मामेव ये प्रपद्यन्ते मामामेतां
तरन्ति ते" इति स्वरूपान्तराशय ननु हानस्वरूपो जीवः खल
एव किं न विमुच्यते इत्यत आह । न वस्तुतः । न खल इति अत्र
वन्धमोक्षव्यवहारो नास्ति स एवाव्येयो विमुक्तिहेतुरहमस्मीत्याह ।
न मे मोक्षो न वन्धनामिति । ननु गुणस्याचेतनस्य चेतनवन्ध-

अथ ब्रह्मस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते ।

विरुद्धधर्मिणोस्तात ! स्थितयोरेकधर्मिणि ॥ ५ ॥

सुपर्णावितौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे ।

एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निग्नोऽपि वलेन भूयान् ॥ ६ ॥

आत्मानमन्यं च स वेद विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलादः ।

योऽविद्यया युक् स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान् संप्राद्यशोन्वितः ।

अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्पथा ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रद्वयकृतमिदं प्रदीपः ।

कथं त्वां प्रत्यवस्थकथं कथं घटेनेकत आह । गुणस्य माया-
मूलत्वादिति मम प्रकृतिमूलत्वात् ॥ १ ॥

मायाया बह्वर्थाहेतुतां दर्शयति । शोक इति । "न तत्र रथा न
रथयोगा न पथानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः
सृजते च एष सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणा"
इति भूतिप्रोक्तपरमपुरुषस्य अग्रेऽपि कर्मविशेषकज्ञप्रदातुं मायया
आत्मनो जीवस्य रथादयो मम सम्प्रादुस्मीत्यादिरूपा श्यातिः
प्रतीतिः भवति यथा एव शोकादयः किं यदुना अस्तीति
जन्ममरणप्रवाहरूपः भस्माः मायैव सा स्वप्ने श्यातिः तस्मै
निश्च अवास्तवी स्वरूपधर्मेभूता तत्पथः ॥ २ ॥

यदुक्तं नित्यमुक्तं नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्रम इति तत्र
विद्याविद्याभ्यां भ्रमं सज्जुक्त इत्याह । विद्येत्यादिना । हे उक्तम् ।
शरीरिणां बन्धमोक्षकरी ब्रह्मनुकल्पवस्तुतानुसारिण्या मे मायये
च्छया विनिर्मितं प्रवर्तितं कथंभूते आद्ये पूर्वमिदं स्वभवेन वक्ष-
मोक्षामाधारणहेतुत्वं श्रोतव्यमुदाह । मम तनू मदावसे विद्या-
विद्ये ज्ञानाज्ञानापरपरां भवतः ॥ ३ ॥

हे महामते ! मनुक्तमिदं प्रत्ययधारणादौ कुशल ! तमांशस्य
एकस्यैव अविद्यया बन्धः कथंभूतः अनादिः साधनाभा-
वेऽनग्नोऽपि द्वयः तस्मात्स नित्यबद्धः इति फलितोऽर्थः एकवचने
जातिविषयं तथा तमांशस्य एकस्यैव विद्यया च इतरः मोक्षः
कथंभूतः अनादिरनादिमुक्तस्य बन्धासंभवात्स नित्यमुक्त इत्युच्यते
अनन्तद्विषयको भ्रमो न कर्तव्य इति फलितोऽर्थः अनाद्येतद-
गां द्विजज्ञानाहमधेयं जीवात्मानं प्रतिपादयितुमंशं विंशतिं ।
अस्वेति । आमाश्वोक्तिः नित्यबद्धस्य अन्येषां च सामान्यतोऽदे-
प्रत्ययगोचरत्वात् अस्य अद्वैतप्रत्ययगोचरस्य ननु सर्वप्रत्यय-
गोचरश्चिज्जडसङ्घातः प्रतीयते स एवाविद्यया बद्धः किमित्यत-
आह । जीवस्यैवेति । जीवयति हे हेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकमचेतनवर्गी
चेष्टयतीति जीवस्तस्याचिदर्थमिदं ज्ञानस्वरूपस्यैवेत्यर्थः ।
एतेन चिज्जडप्रतिजीव इति मायावादिमतस्य निर्मूलत्वं
श्रोतव्यम् ॥ ४ ॥

माया टीका ।

भी भगवान् उवाच मे सग जीवो मे सदा भिन्नं ह्ये किर
इमं शरीरं मे रहते स भी गुणो मे मेरे का ब्रह्म या मुक्त
कोई नहीं यथायं कह सकता है क्यों कि गुण तो मेरी माया
मे होते हैं तिस मे मेरा न मोक्ष है न बंध है ॥ १ ॥

और जीव के भी शोक मोह सुख दुःख देह योग यह
सग हमारे सेकला रूप माया मे होते हैं मे भी जीव स्वरूप
मे नित्य नहीं है तैये कि स्वप्न मे अनेक प्रकार की सृष्टि पर-
मेश्वर करता है तैमेही जीव का भस्मा भी जब तक गुणों
का सम्बन्ध है तबही तक रहता है नित्य नहीं है ॥ २ ॥

हे ब्रह्म ! अनादि काज मे हमारी माया मे निर्मित गुणों
को विस्तार करने वाली जीवों के येथ मोक्ष बने वाला विद्या
अविद्या ऐसी ! हमारी दो शक्ती है ॥ ३ ॥

हे महामति ! उक्तवजा स्वरूप मे नाता होने पर भी निर्धि-
कार चेतनता रूप मे एकही प्रकार तथा मेरा विशेषण भूत
जो जीव है तिसको हमारी अविद्या मे अनोद वध है विद्या स
उसका मोक्ष हो जाता है ॥ ४ ॥

भीमरक्षाप्रकृतमायापेक्षितिका ।

तरेषम व्यवस्थापयथाय कथं तर्कित्यादिवैलक्षण्य-
प्रदत्तयोस्तस्माह । अनेति । तच्च वैलक्षण्यं विविधे जीव-
श्वरयोरेकं जीवानां चैकं तत्र जीवश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह ।
विरुद्धधर्मिणोरिति साधयेन । शोकानन्दधर्मैतानां कस्मिन्धर्मिणि
शरीरं नियम्यनिवस्तुतेन स्थितयोः ॥ ५ ॥

सुपर्णा वृक्षात्पक्षिणाविव वदात्पृथग्भूतौ । सदृशौ चित्र-
पथात् सखायौ अविषोपादिकमत्याक्तं यदृच्छयाऽनिरुक्त्वा
मायया वृच्छयति इति वृथा देहः ऊर्ध्वमूत्रमवाकशास्त्रं वृक्षं यां
वेद संप्रतीति श्रुतः —

ऊर्ध्वमूत्रमवाकशास्त्रमव्ययं प्रादुरन्यथम् ।

ऊर्ध्वाभयस्य पथानि यन्तं वेद स पदं तदिति ॥

स्मृतेश्च तस्मिन् कृतं ताडं निकल्पं हृदयकं बाह्याम्

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तौ तयोर्मध्य एका जीवः पिप्पलाजम् पिप्पलाऽद्वयो देहस्त-
स्मिन्तदनीय कमंफलमित्यर्थः । स्वादति मक्षयति अन्य ईश्वरो
निरञ्जाऽभोक्ताऽपि निजानन्दतृप्तो बलेन ज्ञानादिशक्त्या भूया-
नाधिकः श्रुतिश्च —

ठा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपश्यते ।
तथोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्यनन्दनन्तरो अभिजाकशीतीति ॥ ६ ॥

वृक्षाधिक्येनाऽह । आत्मानमिति अन्यो योऽविद्यया युग्युक्तः
स तु नित्यमुक्तोऽतादित्यर्थः यस्तु विद्याप्रधानः स तु नित्यमुक्तः
मायाया अनावरणत्वाद्वाभवाद्यामोहकत्वाच्च ॥ ७ ॥

इदानीं बद्धमुक्तजीवानामेव मिथो वैलक्षण्यमाह । देहस्थोऽ-
पीति दशभिः । विद्वान्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थोऽपि देहस्थो
न भवति यथा स्वप्नादुत्थितः कमवेमाणो स्वप्नदेहे स्थितोऽपि
तत्रस्थो न भवति तद्गतसुखदुःखाद्यभावात् तत्र तु तथा
वस्तुतोऽदेहस्थोऽपि कुमतिरविद्वान् देहस्थस्तन्निमित्तसुखदुःख-
भाक् यथा स्वप्नदेहमत इति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमण्यसंगोस्त्रामिनिर्जिता

टीपिकाटीपिनी टिप्पण्या ।

प्रेमशयनप्रश्नश्च नयमुक्तयोः परस्परं विरुद्धत्वमुप-
क्रान्तत्वं ज्ञेयं प्रदर्शय ॥ ५ ॥

चिद्रूपत्वात् सहजानिति चिद्रूपत्वेनैव कश्चिद्वैदिकिर्देह-
इति भावः । अविद्यया तद्देहादिकर्मण परस्परं विरोधाभावात्
ऐक्यत्वात् एका समाना हृदयायस्थानव्यवसायलक्षणा मति-
र्बोधास्तयोर्मात्रवत्त्वं तस्माच्च सखायो वृक्षेनैव कालेन स्थिते
इति वृक्षा देहः ऊर्ध्वं सर्वोत्तमः शीतारानयो मूलं ब्रह्म तं
अवाक् ततोऽभोक्ताः कार्योपाधिहरणवर्गगतयः शास्त्रा इव
शास्त्रा ब्रह्म ते यः संप्रति वेत् स तत्त्वं वेदति श्रुत्यर्थः । एवं
स्मृतायश्चर्यामिति तद्वत्त्वात् श्वः प्रभातपर्यन्तमाप यथाव्य-
तीति निश्वासान्देहादिव्यर्थं प्रादुः प्रथाहरूपमात्रिच्छेदाद-
व्यर्थं च प्रादुर्गति तस्मिन् वृक्षे तबोर्जीवश्चर्यामेष्ये सयुजा
सयुजौ समान रूप चिद्रूपत्वं योजयते भजत इति सहजा-
निति न समानोऽप्ये समानमकं "रयाऽर्चो नो माः समानपद" इति-
वत् अभिजाकशीति साक्षितया प्रकाशते ॥ ६ ॥

विद्या प्राप्त भक्तपरात्मवृत्तिरेव मङ्गरातुतौ तथा व्याख्या-
तत्वात् तन्मोक्षव्यवसायि मायया गृह्यतार्किकत्वात् कुतो न यथ
इति चेन्न श्राव । मामया इति माया व्युत्पत्त्य निश्चयस्तथा केवले
स्थित आत्मनाति श्रीमद्भक्तुनोक्तैस्तस्य मायाअवतर्पति न ब्रह्म
इति भावः ॥ ७ ॥

इदानीं जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यवतिरूपमानादरे तद्वृत्ति स्त-
वेहमत इत्याशयाभावात् तत्राः तन्मुक्त्युक्तवैलक्षण्येन । तदि-
मित्थान अस्यानेन देहोर्मात्रकमुक्तुःस्वभावि नर्थः ॥ ८ ॥

श्रीसुब्रह्मसूरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

इत्येतद्दृष्टितु जीवपरयोः स्वरूपसमावेशैल्लक्षण्यस्य विवक्षि-
तत्वमाह । अथ यद्वक्ष्येति । मुक्तस्य नित्यनिर्दोषस्य परमात्मनः स
तु नित्यमुक्त इत्यनन्तरोक्तः एकधर्मिणि शरीरे ॥ ५ ॥

सुपर्णो शोभनप्रवृत्तादिगुणको सहजो अनेन श्रुतिगतसयुज
इति पदार्थ उक्तः समानगुणयोगो हि सयुक्त्यं सखायौ उपकः
बोपकारकभावेन स्थितौ यदृच्छया लोकहृदयेत्यन्तररहितिमा-
भावः वृक्षः शरीरं नीडो हृदयकमलं पिप्पल प्रकृतिः ऊर्ध्वमूल
मध्यः शास्त्रमित्युक्तेः अक्षं शब्दादिभोगं निरञ्जः कमंफलभोगर-
हितः एककषैव इत्येवकारण्य भोक्तृत्वकपवैषम्यमुक्तम् ॥ ६ ॥

अथ श्रुत्यन्तरसिद्धत्वाद्वाच्यैषम्यमाह । आत्मानमिति । विद्या-
मयः स्वाभाविकज्ञानमयः ईश्वरः नित्यमुक्तश्च देन कदाचि-
न्मुक्तजीवात् व्यावृत्तिः एव स्वस्य गुणान्वयत्वाभाव उक्तः ॥ ७ ॥

अथ प्रदर्शय प्रतिवचनमारमते । देहस्थोऽपीति । न देहस्थः
अदेहस्थतुल्यः आत्माभिमानाभावात् स्वप्राज्ञयोरित्यतः स्वप्राज्ञि-
तस्य हि स्वाप्रशरीरारमाभिमानो नास्ति अदेहस्थोऽपि । गर्भमहा-
प्रलयादिदशावामतिपन्नदेहोऽपि देहस्थः यश्च इत्यर्थः । स्वप्रशरी-
आत्माव्यभिमानवशात् स्वप्रहृष्टान्त उक्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्राष्टिका ।

एतदेव दृष्टयितु जीवपरयोः समावेशैल्लक्षण्यं विवक्षित-
माह । अथैति । ब्रह्मस्य जीवात्मनः मुक्तस्य नित्यनिर्दोषस्य
परमात्मनः स तु नित्यमुक्त इत्यनन्तरोक्तः ते तुभ्यं वदामीति कथं
भूतयोः हे तात ! एकधर्मिणि एकस्मिन् शरीरे स्थितयोः विरुद्ध-
धर्मिणोः एकस्मिन्नेव काले भोक्तृत्वामोक्तृत्वत्वाद्वाहिविरुद्ध-
मोक्षयोः ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञातमेव वैलक्षण्यम् —

ठा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपश्यते ।

तथोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्यनन्दनन्तरो अभिजाकशीति ॥

इति श्रुतिपरिमितवृक्षपक्षिरूपकगोपपादवति । सुपर्णोऽपि ॥
सुपर्णो शोभनो पर्णो पक्षो यथोक्तौ तत्र जीवस्य पर्णो
भ्रमांघ्र्यो परमात्मनस्तु निरन्तर्निमित्तबोधोपपत्त्यसमस्तकला-
गुणात्मकत्वरूपो एव जीवेश्वररूपपक्षिरूपो सहजो शोभनप्र-
वृत्तादिगुणको अनेन सयुक्त्यर्थार्थ उक्तः समानगुणयोगो हि
सयुक्त्यं सखायौ उपकारबोपकारकभावेन स्थितौ यदृच्छया
लोकहृदयेत्यन्तररहितमिति भावः । वृक्षः शरीरं नीडो
हृदयकमलं कर्तुं हृदयकमलरूपं निवासस्थानं याऽर्चो तौ
"हृदयमात्रमा प्रातिष्ठत" इति जीवस्यापि हृदयकमलावस्थितत्वं
भूयते तयोर्जीवेश्वररूपयोः पक्षिणोरैकः जीवरूपः पक्षी पिप्प-
लाक्षं पिप्पलं प्रकृतिम् ऊर्ध्वमूलमध्यः शास्त्रादिव्यर्थमिति प्रकृतं
पिप्पलव्यरूपणात् पिप्पलाजममया । हृदयं भोग्यं फलवत्त-
द्विकाररूपशब्दादिपक्ष स्वार्थतन्मयमिति अन्य ईश्वररूपः
पक्षी तु निरञ्जः पुण्यापुण्यफलसुखदुःखादिभोगरहितः बलेन
मानहृदयभेदः सखायिना भूतान् अर्पति स्वस्वरूपसमाव-
सकोचरहितः प्रकाशत इत्यर्थः । अनेनान्नप्रत्यो अभिजाकशीती-
त्यर्थार्थः उक्तः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिनानन्दसूत्रम् ।

कनिष्ठं तदुक्तं तावद् वेद सर्वाणि न त्वं वेद्य परस्तेष्वपि
मुक्तं धर्मात्मात्माभिर् विद्वन्मिति चेन्न—

अज्ञा जीवास्तु कथयन्ते मुक्ता मन्वस्यवेदनात् ।

न इत्येवोक्तते नित्यं सर्ववस्तुत्वतो हरिति

वचनात्—

अनाद्यविद्ययाऽन्वयत्वं जीवस्य बहिर् बोधता ।

प्रयत्नश्चातुकूलः स्यादन्तवद्भवति ध्रुवम् ॥

नित्यमेवाऽन्वयाऽन्वयमन्वया मातुषादयः ।

बद्धत्वं सर्वजीवानां नियमाक्षित्यमेव तु ॥

बद्धत्वं निष्पन्नधीनत्वमन्वयत्वं तद्वर्णनम् ।

अतः कश्चिदनित्यत्वमन्वयतायां भविष्यति ॥

मुक्तास्यापि तु बद्धत्वमस्ति यत्तु हरिवेशः ।

मुक्ताश्चा दुःखमोक्षारस्याद्वयत्वा हर्षधीनतः ॥

नित्यबद्धा अपि ततो मुक्ता दुःखविमोक्षतः ।

नित्यमुक्तस्त्वेक एव हरिनारायणः प्रभुः ॥

इत्यनेन सोपपत्तिकेन चो विद्ययाऽन्वयः स तु नित्यमुक्त इत्येत-
द्विद्वन्म—

ज्ञानं सहस्राणि अतुल्यं परागतिर्जीविगणस्य दैवम् । ।

आरोहणं तत्कृतमेव विद्वि स्थानं नमः निःशरणं च तेषाम् ॥

इति जीविगणस्य गतिबाहुल्यप्रवेशनिर्गमनप्रतीतिर्निश्चयमुक्तत्वं
हरिर्बिम्बं न हररन्ध्रं गतमनः स एव नित्यमुक्तः ननु मुक्तैः
क्षेत्रत्वं युक्तमुक्तं तत्कथमिति चेन्न कृष्णो मुक्तैरिज्जते धीत-
मोहेः मुक्तानां परमागतिरिति वचनात् तद्वेषां कदा तु मुक्ता-
व्यति चेन्न सर्वोत्तमा पञ्चदशकक्षानां त्यागानन्तरं तदास्या
तदुक्तम्—

कलाः पञ्चदश स्यक्त्वा श्वेतद्वीपानिन्नामिनाम् ॥

मुक्ताश्चेति पञ्चादपि स्वतन्त्रा इत्यतो निष्पन्नधीनास्त इति वत्प्र-
सादाकक्षा मोक्षः तदधीनत्वमस्तु नान्याधीनतास्त्यतः स्वाधि-
कानां वशे स्थिता इति । अन्वयाधीनत्वादधिकं दुःखं नास्ती-
त्यत उक्तं नचास्मादधिकं किञ्चित्सुखमस्ति हरिर्विनेति । अतो
नित्यमुक्तत्वं च स्वतन्त्रत्वं नान्यनिष्ठमित्युपसंहरति ।

नित्यमुक्तः स एवैकः स्वतन्त्रः संयतः सदेति ॥ ६—७ ॥

ननु उभयोर्देहस्थत्वाविशेषादेकस्य मुक्तत्वेन तुः स्तान्द-
मितरस्य वदत्वेन तु स्तान्दुक्तमित्याशङ्क्य विद्वत्ताविद्वत्त्वे कार-
णमिति भावेनाह । देहस्थोऽपीति । विद्वन्निश्चयनिर्दुःखान्दानु-
भवः सर्वज्ञः भीहरिर्देहस्थोऽपि देहाभिमानाभावात् देहस्थोऽपि
तत एव तुः स्तान्दुक्तं कथं स्वप्नावृत्तिगः पुरुषस्तद्वत्तुः
स्वाधिकं नास्ति तथेति कुमतिरविद्वान् जीवो देहाभिमानित्या-
देहाद्वयोऽपि देहदेहस्थो यथा स्वप्नरक् तद्वद्विद्वत्तुः भुङ्क्ते
तथेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीविगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तद्वद्वेदं वैश्वस्येनैव दर्शयति । सुपण्यानिति द्वाभ्याम् । अत्र
सदृशविति तद्वेदमेवाभेदनिर्देशः कश्चिदिति भावः । भूतो सयु-
जोति समानं रूपं चिद्रूपत्वं युङ्क्ते भजत इति समानोऽर्थः ॥ १६ ॥

विद्यामय इत्यत्र विद्या अरूपशक्तिवृत्तिरेव । व्याख्यातं व्या-
स्तुतो ॥ ७—१६ ॥

श्रीमद्भिनानन्दसूत्रम् ।

बहुक्तं कैवां ज्ञातेत वदुयोरिति तत्राह । अथेति । अथ जीवो
वदुः अथ जीवो मुक्त इति वदुयोरिति तथा जीवात्मा वदुः पर-
मात्मा मुक्त इत्यपि अथमात्मा अपहतपाप्मेति वदुयोरिति एवे-
त्यतः प्रथमं जीवात्मापरमात्मनोर्वैश्वस्यमवाक्यं यस्याह । सार्ध-
द्वयेन । विद्वद्भूमिगोः शोकानन्दभवेततोः एकस्मिन् भूमिगि
शरीरे निवस्यन्निवन्तुत्वेन स्थितयोः ॥ ५ ॥

सुपण्यो वृक्षात् पक्षिणाविव देहात् पृथग्भूतो मरुतो
चिद्रूपत्वात् सखायौ सह योगात् । बह्वक्तं चेति वृत्ते तबोराज-
त्तनासक्तिपूर्वकनीडकरणे तदीयपिप्पलाजभोजित्वाभोजित्वे च
हेत्वभाव उक्तः मायबाहुल्येन इति वृत्तौ देहः ऊर्ध्वमूलमवाकू-
द्यात्वं वृत्तं चो वेद सम्पतीति भूतेः ऊर्ध्वमूलमधःशास्त्रमन्व-
यस्याहुरव्ययमिति स्मृतेश्च तस्मिन् वृत्ते भासत्तनासक्तिपूर्वकं
कृतं निकेतनं हृदयरूपं यास्यां तौ तबोमैत्र्ये एको जीवः पिप्प-
लाजं पिप्पलाजोऽन्वयो देहस्तस्मिन्कृतनीयं कर्मफलमित्यर्थः । आदिति
भुङ्क्ते अन्वः परमात्मा निरन्तः प्रमोक्षापि निजानन्दतुतो वक्षेन
ज्ञानादिशक्त्या भूतानाधिकः भूतिश्च—

द्वा सुपण्यां सयुजा सखाया समानं वृद्धं पश्यन्मृजते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनभज्योऽभिस्वाकशीतिनि ॥ १६ ॥

स परमात्मा ज्ञातमानं स्मर्य अन्वं जीवं च वेद न पिप्पलं कर्मफल-
मस्तीति सः पिप्पलाजो जीवस्तु न तु स्मरन्वं च वेद युक्त युक्तः स
नित्यबद्धो जीवः विद्यामय इति विद्याशब्देनात्रांतरङ्गा चिच्छक्ति-
रुच्यते ननु बहिरङ्ग मायाशक्तिवृत्तिः तथा च गोपालतापनीभूतिः ।
द्वौ सुपण्यौ भवतो ब्रह्मणोऽशभूतस्तथेतरो मोक्ता भवति प्रमो ह
साक्षी भवतीति भोक्तारो भोक्तारौ वृत्तयोरिति प्रुतः अत्र विद्या-
विद्ये न निहामो विद्याविद्याभ्यां मित्रा विद्यामयो हि यः स कथं
विषयी भवतीति स्मृतिश्च ज्ञातातपो यत्र न गृह्यपक्षाविति
ज्ञातातपो अविद्याविद्ये इति व्याख्या ॥ ७ ॥

अथ वदुमुक्तर्त्तुजीवोर्भूमिो वैश्वस्यममाह । देहस्थोऽपीति
इति । तत्र त्रिभिः कथं वर्त्ततेत्यस्योत्तरमाह । विद्वान् मुक्तः
संस्कारवशेन देहस्थोऽपि देहस्थो न भवति यथा स्वप्नावृत्तिगः
वाधितानुवृत्तिन्यासेन स्मर्यमाणो स्वप्नदेहे स्थितोऽपि तत्रस्थो न
भवति तद्वत्सुखदुःखयोः स्तनिष्ठत्वेनाप्रतीतेः तथा वस्तुतो न
देहस्थोऽपि कुमतिरविद्वान् देहस्थः तन्निमित्तसुखदुःखभाक्
यथा स्वप्नरक् स्वप्नान् पश्यन् स्वप्नदेहगतः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छङ्करदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथं वर्त्ततेत्यादिप्रश्नोत्तरं वदन् जीवेश्वरयोः परस्परं
वदुमुक्तादीनां जीवानां च वैश्वस्यं दर्शयति । अथेत्यादिना ।
विद्वद्भूमिगोः मन्वस्यसर्वज्ञत्वादिभवेततोः एकस्मिन् स्थितयोः
स्थाने निवस्यन्निवन्तुत्वादिना स्थितयोः ॥ ५ ॥

एतौ प्रेयमेरुत्वादिना विद्वदनुभवप्रसिद्धौ एकस्य कर्म
फलभोगार्थमपरस्य तत्फलदानार्थमेव भूते स्वस्वानुरूपतय

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च ।
 गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान् विद्वान् यस्त्वविक्रियः ॥ ९ ॥
 दैवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभाव्येन कर्मणा ।
 वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्ताऽस्मीति निबध्यते ॥ १० ॥
 एवं 'विरक्तः शयन आसनाटनमञ्जने ।
 दर्शनस्पर्शनग्राह्यभोजनभ्रवणादिषु ॥ ११ ॥
 न तथा बह्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् ।
 प्रकृतिस्त्रोऽप्यसंमत्तो यथा खं सविताऽनिलः ॥ १२ ॥

भीमस्तुतकदेवकृतसिखात्प्रदीपः ।

शोभनं पर्णं पतनं बयोऽनादयो ज्ञानस्वरूपतत्त्वात्साह-
 मर्थत्वेन सादृशात् सत्त्वो प्रवर्तप्रवर्तकत्वात् ऊर्ध्वमुखो-
 वाकं शास्त्र एवोऽश्वर्यः सनातनः । ऊर्ध्वमुखमयः शास्त्रमश्वर्यं
 प्रादुरव्ययमिति भूतिस्मृतिप्रसिद्धे ब्रह्मे समाष्टिब्रह्मदेवे बह्वक्षया
 कर्तुं हृत्कमलरूपं नीडं बाहुषां तौ तयोर्मध्ये एकः जीवावयः
 सुपर्णः पिप्पलः समष्टिब्रह्मरूपो ब्रह्मः ब्रह्मादिपिपीलिकान्तवा-
 सस्थानं तत्राद्यते इत्यत्र कर्मफलं जायति मत्स्यति मत्स्य इव
 रावयः सुपर्णस्तु निरजः पिप्पलाजं न खादति परमानन्द-
 पत्वात् ब्रह्मेन सत्तत्त्वात्सर्वोत्तमादिना भूयान् मत्स्य "छा-
 न्दोग्योऽयुजा सत्त्वोऽसमानं ब्रह्मपरिपश्यति । तत्तोरयः
 पिप्पलं स्वाद्वस्वनन्दनमस्योऽभिजाकशीति इति भूतिरनुसन्धेया ॥ ६० ॥

इन्द्रियैः सर्वज्ञत्वं जीवस्वाज्ञत्वं चाह । आत्मानमित्यर्थेन
 ज्ञानाज्ञानाभ्यां नित्यमुक्तित्ववशमर्थेन लक्ष्यमुक्तमिदानीं नित्यं
 कर्मफलमेप्सुर्निर्वचयः नित्यं विद्याप्रधानः स नित्यमुक्त इत्याहा-
 र्येन । अ इति । प्रतिष्ठा कर्मरूपया युक्त युक्तः—

अविद्या कर्ममङ्गलाया तृतीया शक्तिरिष्यते ।

यथा क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वगा ॥

संसारतापान्निखानवाप्नोत्यतिसन्तान् ।

तथा निरोद्धिषाश्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ॥

सर्वभूतेषु भूपात्र ! तारतम्येन वर्तते इति ।

स्मृतेः विद्यामयो विद्याप्रधानः ॥ ७ ॥

अथ सामान्यतो बभूधुं मुमुधुं च परस्परविजृम्भण-
 प्रतिपादयति । देहस्य इत्यादिना । विद्वान् काष्ठानवच्छिन्नस्वरूप-
 पक्षितिवित् प्रारब्धकर्मवशाद्देहस्योऽपि न देहस्यः देहसमकालस्थि-
 तिमात्रं भवति नित्यं नित्यानामिति भूतिप्राक्तनित्यस्थितिमानहं
 देहपरिच्छेदसत्ताकां तास्मीति जानातीत्यर्थः । स्मृतावृत्त्यतः प्रबुद्धः
 यथा ज्ञानदेहं परिच्छेद्यमात्मनः स्थितिं नैव मन्यते तद्वत् कुमतिः
 कुतस्ते देहाद्वावहमिवादिमतिर्यस्य सः मदेहस्योऽपि देहसमका-
 लस्थितिशून्योऽपि देहस्य एव देहाभिज्ञस्वरूपमवस्थं एव यथा
 स्मरह् स्वप्नद्रष्टा ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे तात उग्रवज्री ! भव मे वयं तथा मुक्त दोनों की विज-
 र्जयता को तुम से कहता हूँ वे दोनों एक घमें वाले भौतिक
 शरीर में रहते हैं और स्वयं बुद्धि से निवृत्त धर्मवाले हैं ५
 इस शरीर रूपी वृत्त में जीवात्मा परमात्मा दोनों पक्षी
 सरी के हैं देवयोग से इन ने इस वृत्त में खीतर बनाया है दोनों
 बरोबर रहते हैं तिनमें से एक जीव तो कर्म फल को भो-
 गता है और ईश्वर तो कुछ नहीं खाकर भी अधिक सदा प्रका-
 श करता है ॥ ६ ॥

सर्वज्ञ वह परमात्मा तो अपने को तथा जीवको दोनों
 को जानता है और कर्मफल को नहीं भोगता है और विद्या
 नित्य ज्ञान वय है वह नित्यही मुक्त है जो मजानी जीव है वह
 तो कर्मफल को भोगता है भी प्रतिष्ठा से युक्त है वह
 देह संवन्ध रहने तक नित्यही बद्ध है ॥ ७ ॥

इस प्रकार से इस देह में रहकर भी जो जानी है वह
 तो अपने को देह में नहीं रहा सरीका ही समझता है जैसे
 स्वप्न में से उठा पुरुष उस देह से मोह नहीं करता है
 और जो मजानी है वह तो प्रत्ययादिक में देह में नहीं रहने
 पर भी अपने को देहस्य समझता है जैसे स्वप्न में देखता
 हुआ पुरुष उसी बुद्धिमें रहता है ॥ ८ ॥

भीमस्त्रामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

अत्र हेतुत्वेन वैजयन्तयान्तरमाह छाड्यामाहन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु
 गृह्यमाणेष्वपि यस्तु विद्वान् स तादृकुंयावहं गृह्यामीति मतिं न
 कुर्वादित्यर्थः । कुतः गुणैर्गुणेषु गृह्यमाणेषु मत एवाविक्रियो
 रागादिशून्यः तदुक्तम् गीतासु—

तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जत इति ॥ २ ॥

अबुधस्तु पृथक्कर्माधीनेऽस्मिन् शरीरे वर्तमानो गुणैरिन्द्रियै-
 र्भाव्येन कर्मणा तत्र देहादौ निबध्यते कुतः कर्ताऽस्मीत्यहं-
 कारेण तदुक्तम् तत्रैव

वैशारद्यक्षयाऽसंगशितया क्षिन्नसंशयः ।

प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विमिवर्तते ॥ १३ ॥

यस्य द्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेन्द्रियमनोधियाम् ।

वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्बुधैः ॥ १४ ॥

यस्याऽत्मा हिंस्यते हिंस्रयेन किञ्चिद्यदृच्छया ।

अर्च्यते ना कश्चित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥ १५ ॥

न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा ।

वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृढमुनिः ॥ १६ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषाधेर्दापिका ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारोऽपि महात्मा कतोऽहमिति मन्यते इति ॥

एतौस्त्राभिः दक्षैः कथं वर्तेतलस्य प्रश्नस्य सुखयुःखशूयो-
निराभिमानश्च वेदे वर्तेत इत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ १० ॥

वैलक्षण्यान्तरं घट्टिकं भुञ्जीतेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह । एवमिति-
त्रिभिः । अन्वगतमेव कर्म मां बध्नातीत्येवं विरक्तो विद्वान्-
तथा अविद्वानिष घायनात्मनादिषु न बध्यते कुतः तत्र
तत्र विषयेषु गुणानिन्द्रियागयाद्यन् भोजयन्स्तरसाक्षित्वेन वर्ते-
मानो न तु स्वयमवन् ऐतदेव कुतस्तत्राऽऽह । प्रकृतिभ्योऽपीति ।
साधेन । यथा खं सर्वत्र स्थितमपि न मज्जते यथा मधिता जले
प्रतिबिम्बितोऽपि यथाऽनिलः सधेन संचरन्नापि तद्वत् ॥ ११-१२ ॥

असङ्गेन वैराग्येण शितया मोक्षगया क्षिप्ताः संशया अस-
म्भावनादयो यस्य सः नानात्वाद्वेदादिप्रपञ्चात् ॥ १३ ॥

कथं विद्वरेदित्यस्योत्तरत्वेन वैलक्षण्यान्तरमाह । यस्य द्यु-
र्वीति । तद्बुधैर्वेदगुणैः संकल्पशून्याभिः प्राणैर्दिव्यैर्भाविर्बिम्ब-
मुक्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं तावद्वत्सुकयोः स्वसम्बन्धेषु वैलक्षण्यमुक्तमिदानीं
केनां ज्ञायेत लक्षणैरित्यस्योत्तरतया परैरपि सुज्ञेयं वैलक्षण्य-
माहायस्याभेति त्रिभिः । हिंस्रैर्दुर्जनेरन्वेषां प्राणैर्बिम्बैर्याऽत्मा देहः
पीड्यते यदृच्छया येन केनापि कश्चित्किञ्चिदृच्छते वा स बुध-
श्चतत्र न व्यतिक्रियते नाति विक्रियत इत्यर्थः । तद्बुक्तम् याज्ञ-
वल्क्यतः—

“यः कण्टकैर्वितुदति चन्दैर्वेधेदच क्षिप्सति ।

अक्रुद्धोऽप्यारुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति ॥ १५ ॥

किञ्च साध्वसाधु वा कुर्वतो वदतो वा जनाभ स्तुवीत नच
निन्देत यो लौकिकव्यवहारे विमुखः स मुक्त इत्यर्थः ॥ १६

भीषारमणदासगोस्त्रामिविरचित

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

अत्र मुक्तस्य देहस्थत्वेऽपि तद्गतसुखदुःखाद्यभाक्त्वे बद्ध-

स्थादेहस्थत्वेऽपि तन्निमित्तसुखदुःखादिभाक्त्वे च निरहङ्कार-
त्वादेव देहस्थत्वेऽपि सुखाद्यभाक्त्वमिति निरहङ्कारत्वस्य तत्र
हेतुत्वम् एवं यो निरहङ्कारः स मुक्त इति बद्धाद्वैलक्षण्य-
वर्थः ॥ १० ॥

मावधेन सुज्ञेयं तत् अहङ्कारेण बद्धत्वं तत्र गीतायामुक्तं
साहङ्कारत्वादेव वस्तुतोऽदेहस्थत्वेऽपि तद्गतसुखदुःखादिभाक्त्व-
मिति साहङ्कारत्वस्य तत्र हेतुत्वम् एवं यः साहङ्कारः स बद्ध
इति मुक्ताद्वैलक्षण्यं चेत्यर्थः ॥ १० ॥

एवमिति सार्वकं तथेत्वस्य व्याख्यानम् अविद्वानिवेति तत्-
साक्षित्वेन इन्द्रियसाक्षित्वेन ॥ ११ ॥ १२ ॥

एतदेव साक्षित्वेन वर्तमानत्वमेव प्रकृतिभ्योऽपीति सार्वकम्
असंसर्केन नानात्वाविशृङ्खलेः साक्षित्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥

वैलक्षण्यान्तरं बद्धात्मुक्तस्यान्वयैरिष्टं यस्य प्राणैर्द्वय-
मनोधियां वृत्तयः क्षुत्पिपासादर्शनभयगादिमदुत्पत्तिश्चकृपा
पुरुषकल्लवसदृशसङ्कल्पशून्या भवन्ति स देहस्थोऽपि देह-
गुणैर्जन्मनाशादिभिर्मुक्तः तथाच सङ्कल्पशून्याभिरित्यादि
व्याख्यानम् ॥ १४ ॥

स्वसम्बन्धं वदमुक्ताऽप्यभेद सुज्ञेयम् अर्थैः पञ्चाद्विमिर्षा
नातिविक्रियते हर्षशोकादिपरमशो न स्यात् तत् परवेद्यलक्षणं
तस्य तोदकत्वम् तस्य लिम्पकस्योपरि यथासङ्कथमक्रुद्धोऽ-
परितुष्टश्च किन्तु तयोर्गपि समः स मुक्तः परैरपि सुज्ञेय-
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

किञ्च अर्थद्वयं परवेद्यं लक्ष्यमाहेत्यर्थः । लौकिक व्यवहारे
विमुखत्वमेव यथा कथाश्चत् परवेद्यं लक्ष्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सुज्ञेयं स्मरितशुकपत्नीयम् ।

अदेहस्थत्वमेव विवृणोति । इन्द्रियैरिति । गुणैः गुणभूतैरि-
न्द्रियैः इन्द्रियार्थेषु गुणेषु गृह्यमाणेषु अविश्रम्भः हर्षविषादा-
द्विरहितो भोक्ता अभिमानं न करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कृमतेर्देहस्थितिं विवृणोति । दैवाधीन इति । गुणोत्तमावधेते
सम्भावते इति गुणभाव्यं तेन प्रबुधः ब्रह्मः ॥ १० ॥ ११ ॥

भीसुदयोन्सूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

प्रकृतिरूपः अविकृतः संसर्गं सत्यपि अविकृतत्वे दृष्टान्तप्र-
यथास्मिन्वादि ॥ १२ ॥

वैशारद्या विचारद्या मानात्वात् देवत्वाद्विमेधात् विनिव-
र्तते देवोऽहमित्याद्यभिमानं न करोति ॥ १३ ॥

वीतप्रकुट्याः इदं संपाद्यामिदं द्रष्टव्यमिदं परिहर्तव्यमित्यभि-
सधानराहिताः ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रदेहव्यवस्थेन विवृणोति । इन्द्रियैरिति । वस्तु विद्वान्म-
गुणैः प्रकृतिपरिणामात्मकैरिन्द्रियैर्गुणेषु इन्द्रियार्थेषु शब्दादि-
वस्तुषु प्रकृतिकृतेषु गृह्यमाणेषु सत्त्वविक्रियः हर्षादपाहादि-
रहितः नाहं कुर्वाणमस्मि कर्तृत्वमोक्तत्वात्मानं न कुर्वादि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

कुम्भेनैव हि विवृणोति । देवाधीन इति । गुणैः प्राकृतेः
तत्त्वाद्यैर्नैरिन्द्रियैर्भाष्यते सत्त्वव्यवस्थेन इति तथा तेन
कर्मणा हेतुना चेतमानोऽपि प्रबुधः देहस्य देवाधीनतां प्राची-
नकर्मनिमित्ततां तत्र स्थितिं न तथा देहनिष्ठगुणमात्मानं च
प्रज्ञानम् देहमात्मानं मन्वान इत्यर्थः । अत एव कर्तास्मीति
निवृण्यते देहात्माभिमानकर्तृत्वमोक्तत्वात्मानैवेत्यो भवती-
त्यर्थः ॥ १० ॥

कथं विवरेदित्यादीनां विशेषप्रश्नानामुत्तरमाह । एवमिति ।
इत्थं कुम्भेनैव विवृणोति चित्तनेन विरक्तो देहद्वयव्यभिचारात्मक-
रहित इत्यर्थः । अज्ञानं व्याप्तिः भ्रष्टा व्याप्तौ इत्यनुशासनात्
शब्दादिषु कर्मसु यथोचितं चेतमान एवेति शेषः—

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

इत्यत्र भगवत्तत्त्वोक्तत्वात् ॥ ११ ॥

तत्र तत्र शब्दादिविषयेषु गुणान् गुणपरिणामात्मकानां हि-
यायवाक्षन् भक्षयन्नुमावयन्निश्चरायन्सत्तांस्थितिप्रवृत्तिमस्त्रि-
न्द्रियेष्वेव कर्तृत्वमोक्तत्वादिकमनुचिन्तयितव्यं । तदेवाह ।
अ तथेति । विद्वान्—

तत्त्ववित् महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति न तथा न सज्जते ॥

इत्युक्तविधमस्मिन् तथा न वर्तते इत्यर्थः । गुणानादयश्चित्त-
नेनोदासीन्यमात्मानं कर्तृत्वमोक्तत्वादिकं तु शरीरेऽनुसंधेयमस्ति
फलितम् ईश्वरत्वात्कृतं तन्नुसंधेयमिति वक्ष्यते मायं सर्वाणि
कर्मणि निरपेक्षः समाचरेदिति ननु कर्मणि चेतनस्तत्त्वभूतानि
सुखदुःखादीन्यनुभवतां देहं वर्तमानस्य कर्मादासीन्यरूपमवि-
क्रियत्वं सम्प्रवेदत आह । प्रकृतिरूपोऽपीति । प्रकृतिस्तत्परि-
णामात्मको देहकनरूपोऽप्यसंस्कृत तदभिनिवेशरहितः तत्प्रयु-
क्तसुखदुःखादिष्वविक्रिय इति यावत् तत्स्थानेऽपि तत्प्रयुक्त-
रविकृतत्वे दृष्टान्तप्रयं यथास्मिन् सविता निष्ठ इति । यथा स्मा-
काशः सर्वत्रार्थास्थितोऽपि व्याप्यगतशेषेन विक्रियते यथा
सविता स्वप्रमथा व्याप्नुवन्नपि तद्वत्प्रकृतिरूपोऽपि प्रकृत्यनभि-
निवेशनात्तत्स्थानुत्थो भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

[७२]

किंचाद्यमसङ्गेन देहाद्यनभिनिवेशेन निश्चितया वैशारद्या
विचारद्या ईक्षया बुद्ध्या क्षिप्ताः संशया बहवः सः सन्ता-
प्यतिबुद्ध इव मानात्वादेवत्वादिमेवास्तिनिवर्तते देवोऽहमित्या-
द्यभिमानं न करोतीत्यर्थः । देहादहं विवृणोति न वा किमहं
स्वतन्त्र उन्नेभ्यः परतन्त्रः किम्बाहमीश्वर एवेति तस्माद्विज-
इत्यादयः संशयाः ॥ १३ ॥

अथ केन ज्ञायते वस्तुगौरित्यस्योत्तरमाह । वक्ष्येति । यस्य
प्राणादीनां वृत्तयो व्यापारा वीतसंस्थाः स्युः इदमदनीयमिदं
द्रष्टव्यमिदं संपाद्यामिदं परिहर्तव्यमित्याद्यभिस्त्विरहिताः
स्युरित्यर्थः । अ एव देहस्योऽपि तद्गुणैर्विनिर्मुक्तो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

वक्ष्यात्मा देहः हिंसेतुं जने हिंश्यते पीड्यते अथवा येन
केन चिद्विच्छेदा किञ्चिद्व्यवृत्ते सत्क्रियते तथापि तत्र हननाच्च-
मादौ न व्यतिक्रियते नातीव विक्रियते स एव बुधः विद्वान्-
निति ज्ञेयः ॥ १५ ॥

किञ्च यः साधवसाधु वा कुर्वतो बहो वा जनान्
स्तुवीत न निन्देत गुणदोषाभ्यां रहितः मानापमानयोस्तुल्यदर्ष्टः
स तत्त्वज्ञः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नाम्बु ।

एतदेव विवृणोति । इन्द्रियैरिति । गुणैर्देहप्रधानैर्जनैः भोक्ता-
ह्यिन्द्रियैः गुणैश्च प्रधानैश्च येषु विषयेषु गृह्यमाणेषु सत्त्व-
व्यवस्थेन विक्रियः कथोऽहं किञ्चोऽहमित्यादिनिवाररहितां विद्वान्
परमात्मा स नाहं कुर्वादित्यन्वयः—

शरीरस्योऽपि विद्वत्त्वात् विष्णुव्यवस्थेन कश्चित् ।

अविद्वत्त्वात् तत्रैव देहे जीवस्तु वक्ष्यते ॥

स्वप्नहरणदिग् जीवा हरिः स्वप्नोत्थितो यथा ।

सदा तमोऽहीनोऽपि ज्ञापनार्थमुदीर्यते ॥

त्यनेन—

आत्मनो वशमेजीरित्वात्मनो वशमेव च ।

तुल्येषु गृह्यमाणेषु मनसादिर्महामुद्रये ॥

अहं तु स्मिति नैवेद्यो हृद्दङ्कुयात्परः पुमान् ।

जीवगतेन तद्दुःखं विष्णुः पश्यति सर्वदा ।

अतो न दुःखभागिष्णुः स्वातन्त्र्यात्पुरुषोत्तमः ॥

पारतन्त्र्यादहं तुल्येत्येन जीवः प्रपश्यति ।

तस्मात्स तुल्यभागुक्तो यावदीशः प्रसीदतीति ॥

अनेन चानयोः तत्त्वकारणौ भिन्न इति जीवगतेन तद्दुःखं
विष्णुः पश्यति सर्वदेह्यनेन अभिचाकशीतीत्यस्यार्थः सूच्यते
इति ॥ ६ ॥

जीवस्याहमस्मीत्याभिमान एवानयेप्रमादं हेतुस्तथाह । देहेति ।
देवाधीनेऽस्मिन् शरीरे चेतमानोऽबुधोऽहो जीवः अस्मिन्कर्म-
यसहं गुणभूतोऽस्मिन् देवाधीनः इति मादयेन मायनयेन
कर्मणा अहमेव कर्तास्मीति मन्वमानस्तत्र शरीरे नितरां
वक्ष्यते इति—

अस्मत्तन्त्रः स्वतन्त्रोऽस्मीत्येव जीवः प्रभाषयन् ॥

वक्ष्यते हीनोपेन राजभावेन भूत्ववादि ।

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

वचनारम्भानन्दपदार्थमामानोऽत्र निर्वचन इति । अत्राप्यस्मात्-
तस्य देवाधीनमित्यनेन सूचितम् ॥ १० ॥

काष्ठाऽपि शरीरशीर्षाणामोर्यतीति शरीरस्य काष्ठाधीनत्वं
न तर्हि कथं कथं न यत्वन इति तत्राह । एवमिति । एवं
शयनादिषु स्वस्य स्वातन्त्र्यागमनेन व्ययमानकृत एवापारम्भ-
मनुभुञ्जन् विज्ञानेषु निरक्तः तत्र तत्र हरिः स्वातन्त्र्यं विहाय
तत्र शरीरयात्रार्थं गुणान् विषयानाददन् स्वीकृत्येकतया कर्तुं वा-
मिमानिवन्न पश्यत इत्यन्वयः गुणान् पुण्यलक्षणानावदन् उपाजं-
यन्ति न वा भेदज्ञानिन एव यदस्य नामेदं ज्ञानिन इत्यनेनोच्यते
इति किं न स्यादिति चेन्न—

नित्यवज्जोऽपि जीवोऽवमात्मनो नित्यवज्जनाम् ॥

निष्णाता नित्यमुक्तस्य तस्य चेत्ता समुच्यते ।

तदधीनत्वमप्येव तु निष्णानेऽप्यदुःखमाह ॥

देहस्योऽपि न दुःखा स्यादप्यवार्कमु मुक्तिगः ।

इतिवचनात् जीवमिन्ननिष्णातानाद्वयमोक्ष इत्यस्याप्यसत्तेः एत-
द्वचनफलमाह । प्रकृतिर्योऽपीति । असङ्गेन वैराग्येण शितया
तेजसया वैशारद्या विशारदमूल्या निष्णातनुप्रदायुपनया
ईक्षया अपरोक्षज्ञानेन क्षिप्रसंशयोऽत्र एवावसक्तः प्रकृतिर्यः
शरीरस्योऽपि ज्ञानी स्वप्नप्रतिबुद्ध इव नानाव्याभिप्रेत्याज्ञानाज्ञ-
यनेन इत्यन्वयः । “नानाव्याभिप्रेति मिथ्याज्ञाने कुत्र चिदुच्यते
वस्तुयाथावत्त्वोऽप्यत्राज्ञानरूपोऽङ्गो निर्वक्ष्यते” इति वचनात्
नानाव्यवहारस्य मिथ्याज्ञानवाचित्वस्य प्रसिद्धेः उक्तं युक्तं
॥ ११—१३ ॥

वायवाकाशयोः सर्वत्र सत्त्वाऽपि तन्निमित्तत्वेपान्वयो यथा
नास्ति तथेति पूर्वोक्ततीव्रमुत्पन्नस्यामेव विशदयति । यस्येति
यस्य प्राणोन्द्रियमनोधिषां चेष्टाद्विरुद्धा वृत्तयः शीतमकुलवाः
फलानुसन्धानरहिताः स्युः स देहस्योऽपि तद्गुणैर्देहधर्मैर्निमुक्तो
नारिकेलकपालमुकास्तत्पनारिकेलवदित्यन्वयः ॥ १४ ॥

यावच्छरीरपानं जीवमुक्तः कथंकारं तिष्ठतीत्यत्राह ।
वर्त्तेति । आत्मा देहः मनो वा हिस्त्रैर्हिमाशोऽत्रैः प्राणिभिः
येन किञ्चित्केन चिद्वहच्छया प्राप्तेन चन्दनादिना तत्र तस्या-
मवस्थायां स सुखः न विक्रियते इति ॥ १५ ॥

एतादृशदपति । न स्तुवीति । कुतः पुनरान् साध्यादि-
गदतो वा गुणदोषादयाम् अक्षेण तच्छेन गुणेन दोषमात्रेण
च वर्जितो ननु गुणमात्रेण वर्जित इत्यर्थः । दोषश्चैव गुणश्चो-
भागीशतम्प्रौ न म वशावत्यादि*वाक्यविरोधः सर्वगुणवर्जितो
ति अङ्गीकार इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतसाराथ्यं दर्शनी

इन्द्रियैर्गुणैरिन्द्रियाण्येवपि गुणेषु गृह्यमाणेषु न भदं कु-
र्यात् भदं गृह्यामीति मतिं न कुर्यात् निरहंकारित्वे हिङ्ग-
मनिक्रयः तत्तद्विकाररहितः विकारवत्त्वेऽप्यहं न किमपि करा-
मीति वाच्यं भुञ्ज कपटी महावज्जो ज्ञेयः ॥ १७ ॥

* इति ज्ञानशरीरी स्याद्वर्जितोऽप्यगुणो न चेति शेष-
तत्पर्यम् ।

देवाधीने पूर्वकर्माधीनेऽस्मिन् शरीरे वर्त्तमानः गुणैरिन्द्रि-
यैर्भावेन कुतेन कर्मणा निवर्त्तयते कुतः कर्त्तास्मीत्यहंकारेण
बहुकम्—

अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मथ्यत इति ॥ १० ॥

किं भुञ्जीतेति यदुक्तं तत्राह । एवमिति त्रिभिः । न तथा ब्रह्मयन्
इति शयनासनादिषु यथा अविविक्तास्तत्र तत्रासक्तया तत्तदु-
पायापायोत्थाङ्गं हर्षशोकाङ्गं ब्रह्मयते तथा न ब्रह्मयते
तेन बाधितानुवृत्तिर्यायेन किञ्चिन्मात्रहर्षशोकपश्येऽपि न क्षतिः
यतो विरक्तः तत्र तत्र विषयेषु गुणानिन्द्रियाणि भावयन् भोज-
यन् तत्प्राप्तिरनेन वर्त्तमानः ननु कथमदन् ॥ ११ ॥

एतदेव कुतस्तत्राह । प्रकृतिर्योऽपीति मथ्यते । यथा स्त्रे सर्वत्र
स्थितमपि न सज्जति यथा सविता सर्वत्र किरणजालं प्रसा-
रयन्नपि यथाचानिद्रः सर्वत्र सचरन्नपि तद्वत् ॥ १२ ॥

असंगेन वैराग्येण शितयातीक्ष्ण्या क्षिप्ताः संशया अस-
म्भावनादयो यस्य सः न तावत् नानादेहप्रपञ्चात् ॥ १३ ॥

यदुक्तं कथं विहरेदिति तत्राह । यस्येति । तद्गुणैर्देहधर्मै-
र्लोकमोहादिभिर्विनिमुक्तः सन् संकल्पशून्याभिः प्राणादिहृत्तिभि-
र्निहरतीति भावः ॥ १४ ॥

यदुक्तं कैशो ज्ञातेन ब्रह्मगौरिति तत्र सर्वसुखेपानि मुक्त-
ब्रह्मण्याह । यस्येति त्रिभिः । हिस्त्रैर्गुणैर्वस्यात्मा वेदो हिंस्यते
उपानतप्रहायादिभिः पीडयते यद्वहच्छया हेतुना यितैव येन केनापि
स्त्रकचन्दनादिना किञ्चिदुच्यते वा तत्र न वर्त्तनीकयते नाति
विक्रियते भुञ्जान् प्रातः कुरुष्वपि सुजनाद् प्रति न तुष्यति
चेत्यर्थः । यदुक्तं याज्ञवल्क्येन—

यः कण्टकैर्वितुर्वात चन्दनैश्च विद्धि यति ।

अकुट्टोऽप्यगुणैश्च समस्तस्य च तस्य चेति ॥ १५ ॥

साधसाधु कुर्वतो वदतो वा जनान् न स्तुवीति न च निन्देत ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्तु विद्वान् यदाभीत तदधीनमासीदिति भूतिप्रोक्तपराधीन-
त्वज्ञानवान् तथारमपरमात्मज्ञानवान् आधिक्यः रागद्वेषरहित-
सन् इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः कारणैरिन्द्रियाधेषु शब्दादिषु गुणै-
स्सर्वादिभिः गुणेषु आगर्ण्यादिषु हिताहितेषु गृह्यमाणेषु सत्सु
अहं न कुर्यात् अहं गृह्यामीति संसारप्रापिका मतिं न कुर्यात्
अकारानाम कर्मवर्जित भगवान् सर्वं कारयतीति मुक्त्यर्थिका
मतिं कुर्यात् ॥ १७ ॥

अथवाः परमेश्वराधीनताभिन्नः तथारमपरमात्मान-
भिन्नः देवाधीने च्छागङ्गरेऽस्मिन् शरीरे वर्त्तमानः आत्मरतेन
सज्जमानः तत्र संसारं निवर्त्तयते ननु मुच्यते केन ब्रह्मयते
इत्याकाङ्क्षायामाह । गुणाः इन्द्रियाणि भावयन्ते येन तेन कर्मणा
किञ्च स्वातन्त्र्ययाहमेव कर्त्तास्मीत्यहंकारेण ॥ १० ॥

कथं वर्त्तेतस्य सत्त्वमूल्या किम्भुञ्जीतस्याद्युत्तरमाह । एवमि-
त्यादित्रिभिः । यथा अथुधः ब्रह्मयते एवं विद्वान् सर्वं भगवद्-
धीर्नामिन्द्रियतोपके कर्म संसारहेतुः संसारलुल्लभमित्येवादिदो
पब्रह्ममित्यादिज्ञानवान् न ब्रह्मयते संसारे न निमज्जतीत्यन्वयः
सांसारिकं सुखं ब्रह्मोपवर्द्धं शयनादिषु विरक्तः ॥ ११ ॥

न कुर्यान्न वदेकिंचिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा ।

आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥ १७ ॥

शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णापात्परे यदि ।

श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥ १८ ॥

गां दुग्धदोहामसतीं च भार्यी देहं पराधीनमसत्प्रजां च ।

वित्तं त्वतीर्थीकृतमङ्ग ! वाचं हीनां मया रक्षति दुःख दुःखी ॥ १९ ॥

यस्यां न मे पावनमङ्गकर्म स्थित्युज्ज्वलाग्निरोधमस्य ।

लीलावतारोऽप्यितजन्म वा स्याद्वन्धां गिरं तां त्रिभुवान्न धीरः ॥ २० ॥

भीमरुद्रकदेवकृतमिच्छास्तप्रदीपः ।

निरुक्तमवस्थाविद्या आदितुल्यः तत्र तत्र पदार्थलाभे गुणान्
भोगान् चरकरोषि बहूनामि तत्कुरुष्व मर्पेणमित्येवं वादिभिः मां
भोजयन् अनर्पिते संसारे वासमक्तः यतः प्रकृतिस्थः ।
समावृत्यः सर्वे भगवदायत्तं सर्वे भगवदात्मकमित्येवं वित् ॥ १२ ॥

नानात्वात् ब्रह्मात्मकतया वादिभिः प्रवर्तितो यो नाना-
भावः ब्रह्मनिर्गुणकृपुणगारमसत्ता तस्मात् वैशारद्येनया
ऐतद्वाक्यमिदं सर्वमित्येवं ज्ञानेन असङ्गशितया वैराग्यनिर्धी-
तया विनिवर्तते ॥ १३ ॥

केषां ज्ञानेन ज्ञानैरित्यव्योक्तमाह । अरूपेति चतुर्भिः । देह-
रथाऽपि तद्गुणैर्भिन्नमुक्तो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

यस्य आत्मा देहः द्विष्टैर्दुःखदक्षगणैः कञ्चित्किञ्चित्
द्विष्यते पीड्यते अथवा येन केनचित् कञ्चित् किञ्चित्
यदच्छया अरूपेते तत्र निरुत्कारे मरुत्कारे वा न व्यतिक्र-
यते नातिविक्रयते स बुधो ज्ञेयः ॥ १५ ॥

यः साध्वसाधु वा स्यादवमत्यादयं वा कुर्वतो मर्दतो वा न
स्तुषीत न च निन्देत यतः साध्वसाधुकर्तृकृतिष्ठाऽप्यां गुण-
दोषाऽप्यं वर्जितः अनभिभूतः स भूतिः समरुक् ज्ञेयः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जो कि विकार को नहीं प्राप्त होने वाला विद्वान् है
सो तो इन्द्रियों से इन्द्रियों के विषयों को ग्रहण कर
तो भी सत्त्वादिगुणों से गुणों में वर्तमान होवे तो भी
सब विषयों को ग्रहण करने पर अहङ्कार नहीं करता है ॥ ८ ॥

प्रारब्ध के आधीन इस शरीर में गुणों से होने वाले
कर्म से वर्तमान मज्जानी पुरुष मैं कर्ता हूँ कर के अभिमान
करने से बँध जाता है ॥ १० ॥

विरक्त पुरुष मो शयन आसन चढना हाना देखना
खाना सुंघना सुनना खाना इत्यादिक में ॥ ११ ॥

विद्वान् होने से तहाँ तहाँ विषयों को भोगता हुआ
भी शरीर में स्थित होकर भी आसक्त नहीं रहने से उन

गुणों में नहीं बँधता है जैसे कि आकाश सूने पवन से सर्वत्र
रहन पर भी नहीं बँधने दे ॥ १२ ॥

वैराग्य से तीव्रता करी हुई जो निपुण दृष्टि जिस से
जिस के सब भेदाय छूट गये हैं वह पुरुष जैसे खल से
जगा हुआ पुरुष भ्रम से छूट जाता है जैसे नागा भ्रम से
छूट जाता है ॥ १३ ॥

जिस पुरुष के प्राण इन्द्रिय मन बुद्धि इनकी वृत्ति सं-
कल्पों में रहित होगी वह पुरुष देह में रहने से भी उन
गुणों से छूटाही रहेगा ॥ १४ ॥

ज्ञानी पुरुष तो कोई चाहे उसके शरीर में ताड़न करे
चाहे कोई सपुत्र कहीं पूजन भी करे तो भी शोक वा
हर्ष विकार का नहीं प्राप्त होता है ॥ १५ ॥

अपने को कोई भज्ना करे या खूना करे तो उन दोनों में
न किसी का प्रसंसा करे ना निंदा करे कोई अपने गुण कहे वा
दोष कहे वह मुनि सम दृष्टि होकर दोनों से वर्जित ही रहे ॥ १६ ॥

भीमरुद्रकामिकृतभाषायेदीपिका ।

अपि च न कुर्यादिति यो देहिकेऽपि कर्मण्युदासीनः स
मुक्तः इति चेन्न इत्यर्थः । एतान्येव सर्वाणि समुक्ताः साध-
नानि ज्ञानवर्तमाना ॥ १७ ॥

यस्तु केवलं शब्दब्रह्मण्यभिज्ञः परिगृह्यमात्रद्वारा न तूनेः
साधनैस्तदर्थेनिष्ठो भवेत्तं निन्दति । शब्दब्रह्मणि निष्णातोऽप्येतः
पारं गतोऽपि परं ब्रह्मणि न निष्णायादयं नाद्यमित्येवं न कुर्या-
त्तस्य शास्त्रभ्रमः भौतिकतां न तु पुरुषार्थपर्यवसायी अधेनु
चिरप्रसूताम् ॥ १८ ॥

एतदेवाभ्यासनिदर्शनैः प्रपञ्चयति । गामिति । बुद्धय इति दोहः
पयो दुग्धो दोहः मोक्षश्च दोहोऽस्ति यस्यास्तामशेऽन्या-
मसतीं भार्यी कामशून्यां देहं पराधीनं प्रतिश्रमयुःखदं
मसत्प्रजां दृष्टादृष्टसाधनशून्यं पशुमन्तीर्थीकृतमागते पात्रेऽदत्तं
वित्तं दुष्कीर्तिदुरितापादकं मङ्गं न उदय ! दुःस्वान्तरे दुःस्वमेव
यस्य स रक्षति ॥ १९ ॥

मया हीनां वाचगिर्युक्तम विवृणोति । यस्यां वाचि मे भूतः

भाष्यरत्नामिश्रकृतभाष्यार्थदीपिका ।

शोधकं चरित्रं न स्यात् किं तु भव्य विद्वत्स्य स्थित्यादिरूपम्
तद्धेतुरवश्यं ब्रह्मज्ञानतारङ्गीकृतं जगतः प्रेमास्पदं धीराम-
कृष्णादिजन्म वा न स्यात् तां निष्कलां निर धीरो धीमान्
न भारयेत् ॥ २० ॥

भीराभारमगादासगोस्वामिभिरचिता
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

देहार्थं साधयमाधुःकमं यो न कुर्यात् सर्वज्ञ आशेषपि
तथाच यो देहैर्कापि कमंशयुदासीत् इति व्याख्यातम एतानि
निरहङ्काररूपविरक्तघादीयेषु सिद्धत्वासाधारणलक्षणाभ्यापि
साधकस्य मुमुक्षोः साधनानि मुक्त्यर्थमनुष्ठेयानीति ज्ञातव्या-
नीत्यर्थः ॥ १७ ॥

उक्तैः साधनैः निरवृद्धाश्वविरक्तत्वादिभिस्तर्थाभिप्रेक्ष्य
षेदस्य प्रतिपाद्योऽर्थो यः परमात्मा तन्निष्ठो न भवेत्
ध्यानाद्यभिसांगं ध्यानाद्यभिविषयम् आदिना तामसङ्कीर्तनादि-
भक्त्यङ्गपरिग्रहः पुरुषार्थपद्व्यवसायी मुक्तिसाधकः ॥ १८ ॥

एतदेव ध्यानाद्यभावे शास्त्राङ्गानामस्य भ्रमैकफलत्वमेव
 जन्मवर्गादिदृशैरन्यपदाद्यदृष्टान्तैः असन्ती व्यभिचारिणीत्वात्
 कामशून्यां दृष्टादृष्टफलशून्यं दृष्टमौहकं फलं धनाज्जेतादि अदृष्टं
 आद्यादिजन्यं तत्तद्वृत्त्य मया हीनां मदीयस्त्रीणादिशून्यां पैदि-
 कीमपि चात्रम् ॥ १६ ॥

स्थित्यादिरूपं तत्रात्रनाश्वरिप्राणां प्रस्तुतत्वात् तेषां
साक्षात् स्थित्यादिरूपस्यासम्भवत्त्वस्यैवा तत्त्वतुरिति व्याख्या-
तमत एवेत्यर्थ इत्युक्तं स्थितिरत्र धारणां प्रमादपदं प्रमादिवचं
निष्फलां गिरं वेदज्ञस्यैवापि तदुक्तं धीनारदेन इदं हि पुंस-
कृतपसः श्रुतस्य वेत्यादि मतपक्ष गीतं कश्चियुगपावनवतारस्य
श्रीभगवता—

अनमप्यौपनिषद् दूरे हरिकणामृतात् ।

यज्ञ सन्ति द्रव्यवित्तकम्पाधुपुत्रकाद्रमा इति ॥ २० ॥

भीष्टदशनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

न कृपादिति स्वास्मिन् साधसाधु कारिषु ह्ययमनोवाक्याय
न साधसाधुकारिणं न विक्रयत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

गुणोप-पक्षेमानस्य गुणोत्तीर्णत्वं नाम न शयनासन-
भोजनविशुद्धः किन्तु गृहकारणगच्छेपराहित्यमुपकार्योपका-
रिषु तल्लभचित्तत्वं दर्शनरूपशान्तिषु तृणलोष्ठदर्शनादिषु सम्पा-
द्यमानादुच्छिद्यिरहश्चेति प्रतिषेधनमुक्तं भवति एवं विचक्षण पुरु-
षस्य शास्त्रज्ञान्ययोगज्ञान्यभान्त्रक्षमप्युपादेयोमिषाह । शब्दब्रह्म-
ज्ञानि । परे ब्रह्मणि समाधिपश्यन्तश्चान्ता ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतसंग्रहचन्द्रिका ।

किञ्चात्मारामः स्वयमपि किञ्चल्लौकिकं कर्म साधयन्साधु
 बान् कुवांस वदेत् प्रयायेत् किन्तु मुनिर्मननशीलोऽनया
 देहस्थोऽपि न देहस्थ इत्यादिनोक्तविषया ब्रुत्वा जडवद्भि-
 ष्यरेत् ॥ १७ ॥

तदेष गुणेषु वर्तमानस्य गुणोत्तीर्णत्वं नाम न श्यनात्म-
नभोजमादिविरहः कित्त्वहङ्काररागद्वेषराहित्यमुपकारापकारादिषु
तुल्यचित्तत्वे दर्शनस्पर्शनादिषु कर्तृस्वामिमानशून्यत्वं सुवर्ण-
खाण्डादिस्वच्छानिष्ठबुद्धिविरहश्चेति प्रतिवचनमुक्तं भवति
भगवै विप्रस्य पुरुषस्य शास्त्रज्ञत्वमुपासनात्मकं चेति ज्ञान-
द्वयमुपादेयमित्याह । अत्रब्रह्मणीति । निष्क्यातः पारं गतोऽपि
यदि परे ब्रह्मणि परब्रह्मविषयकसमाधिपर्वतज्ञाने न निष्क्या-
यात्परिनिष्ठितो न भवेत्तर्हि तस्य भ्रमाऽव्यवनाध्यापनादिभ्रमः
भ्रमफलः भ्रम एव फलं यस्य सः निरयंकः भ्रम इत्यर्थः । तत्र
दधान्तः मजेनु विरप्रसूतां निःश्रीरां गामिष्यर्थः । तां रक्षतां
यथा रत्ना भ्रमेकफला नक्षत ॥ १८ ॥

एतन्त्रय दृष्टान्तास्तरेष्वैव प्रपञ्चयन्ति । गार्ग्येति । वृक्षत इति बोधः ।
 पयः दूग्धः बोहो मोक्षरत्र बोहोऽस्मि यस्यास्तीं गामस्यती
 कामाज्यां वृष्टां मासीं च पराधीनं प्रतिक्ष्णाम् वृःक्षहेतु
 वेद्मस्येप्रजां दृष्टादृष्टशून्यं वृरात्मानं पुत्रं च अनिर्णीकृतमा-
 गने पात्रेऽदत्तं विष्टं दूष्कीर्तिवृत्तितापावकम् मङ्ग देहज्यम् । मया
 हीनां मत्प्रतिपादनरहिनां पालं च बो रक्षन्ति स वृःक्षदुःखी
 वृःक्षानन्तरमेव वृःक्षमक्यास्तीति तथा ॥ १६ ॥

मया हीनां वाचमित्येतदेव विवृणोति । यस्यामिति । अङ्ग
हे सख्ये ! अस्य जगतः स्थित्युत्पत्तिसंहारात्मक पावनं शृण्वतो
नन्दन्य पावनकरं मे मम कर्म चरित्रं वक्ष्यां वाचि प्रतिपाद्यं न
स्यात् खीलया वेदवताराकृते तथा खीलापेक्षयावराणां कर्म-
निमित्तत्वव्युदासः तेषु ईक्षितं जगतः प्रेमास्पदं रामकृष्णा-
द्विजन्म वा न स्यात्तां वन्द्यां निष्कलां गिरं धीमात्रधारयेत् पावन-
मित्यनेन स्वजन्मकर्मप्रतिपादनरहितायाः प्रभुतापविग्रहावहार्थं
च सूचितम् अथवा खीलान्तरेक्षितजन्मेति समाहारद्वन्द्वः
तत्रेक्षिताः प्रियतमाः भक्ता इत्यर्थः । जन्मग्रहणं कर्मणोऽप्युक्त-
क्षणं भगवत्प्राप्तजन्मकर्मोदिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

भीमद्विजयश्च जतीपंकुतपद्मनाभली ।

तस्मिन् कथञ्चिद् न कुर्यादिति । आत्मारामो मुनिः साधुः
 कुर्याद्वैद्वेष्येष्वप्येव सन्नाधु न कुर्यात्तद्वेष्येन ध्यायेत् शुभजी-
 वानुद्दिष्टवति शेषः । अतितागतवर्तनी प्रेतोक्त्याद्वेष्यस्य इत्यादिः
 साधु न कुर्यादित्येषां नापपद्यते इति आत्माराम इत्यत्रऽऽत्मश-
 ङ्गेन परमात्मा एवोच्यते न जीवाश्च्यतेनमः ॥ १७ ॥

तदेकनिष्ठेन मत्स्याधीनमेवादशशब्दराशः फलवान् क्वाहः
 स्यथा निष्फल एवेत्याह । शब्देना । परे ब्रह्मणि न निष्पी-
 याजिष्ठितो न स्यथो न स्याद्यदि तद्धि तस्य पुंसः भ्रमः चेदाध्ययन-
 यासो भ्रममज्ञानं तस्मात् परित्यज्यं वा फलमस्तीति भ्रमफलः
 स्यात् । अथेनमदोर्ग्यां गां रक्षत इव स्या तथास्य तदाज्ञान-

अनीर्णीकृतमात्मानुगुणराहिते मया हीनां मत्प्रतिपादनहीनां
 वाचं नृश्वश्रीरक्षति ॥ १८ ॥

मया हीनां आचामित्येताद्विवृणाति । यस्यामिति ॥ २० ॥

भीमजिज्जवज्जतीर्यकुतपरत्तावली ।

रिभ्रम एवावशिष्यते ननु जीवनफलमिति भावः । यद्वा भ्रम-
तः प्रवर्तनफलः भ्रमः कावहेयः—

* स्थितिशब्देन नियमः कचिज्जीवनमुच्यते ।
स्थितिरसं कचिच्चैव कचिद्रुतिविरोधितेति ॥

अत्र निष्पातः निष्पातिवादिति शब्देन नियम उच्यते इति भावः
अथेवा चरति मावधेयं वाचं शुभ्रुभक्त्यामपुष्पामिति
भूतेः ॥ १८ ॥

एतमेवार्थं दृष्टान्तवाक्येन दृढयति । गां दुग्धेति । पराधीनं
रूपेण कुर्वन्तं देहम् अतीर्थीकृतं विषयविषयोपरकं कृष्ण-
गोषु संपन्नचौरतमा सती सा सती साध्वी पतिव्रता पराजः
रपियडादः परजातः परेभितः सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेण
पुत्र्यः मनुष्यं परं मध्ये कष्टपत्याच्छुभां पदात् नार्थस्य
भक्त्यान्तस्य कामो लामाय हि स्मृतः वाचस्तु गोविन्दगुण-
स्तत्वे फलमिच्छाः वस्तुतः विषं गवः किं रक्षति स दुःखेऽ-
व्ययमसि निष्पुःखानुभवो वर्तते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथैवताप्रसङ्गपरवाचो रक्षणे फलं किं न क्वादत्राह ।
रक्षामिति । वस्तु जगतः स्थित्युद्भवमायानिरोधक्षयं कर्म
‘दुग्धदोहां तु गां रक्षेत् क्षीरमात्रप्रयोजनः । यथा तद्वद्वरेण्यवाचो
मारुजिमवन्ते’ इति वचनादर्थविवक्षायां नित्यान्वयलक्षणमोक्ष-
फलं न स्यादतो मुमुक्षुः तन्न कुर्वातो तत्त्वजिज्ञासानर्थक-
मिति मज्जिज्ञासैव पुरुषार्थमाधनं तद्वन्तमुद्दिश्य न कुर्वान्न व-
दिति विधीयते तत्त्वजिज्ञासुरिति ॥ २० ॥

भीमज्जीवगोवामिकृतकमसन्दर्भः ।

पूर्वं ज्ञानभोगमुत्पन्नाधुना भक्तिभोगमुद्गायितुमाह । शब्द-
प्रकाशयति । अत्र परब्रह्मपदेन परत्वमात्रमुच्यते ननु ब्रह्मत्वमग-
वत्त्वादिधिवेकेनेति श्रेयं सर्वत्र तत्सामान्यात् ॥ १८ ॥

तदेवं शब्दब्रह्माश्वासस्य परब्रह्माश्वासः प्रयोजनमित्युक्तं
सर्वत्रैवांशेषु विशेषतः उपनिषद्भोगे शब्दब्रह्मस्य प्रतिपादकत्वे
स्थितेऽपि तद्विचारकोटिभिरपि परब्रह्मनिष्ठा न जायते किन्तु
वस्तु तस्मिन्नेव भीमगवदाकारपरब्रह्मलीलादिकं प्रतिपाद्यते तद-
श्वासेनैव भगवदाकारे च निष्ठा जायते तदुक्तं संसारसिन्धु-
मतिदुस्तरमुत्तिथिर्पौनस्यः प्लव इत्यादि भवःमृति भक्ति-
मुद्वेगस्यादि च अत एव मदीयलीलाश्रयां वैदिकीमपि वाचं
नाश्वसेदित्याह ब्राह्मणम् । गामिति । मया भीमगवता हीनां मम
लीलादिशून्याम् ॥ १९ ॥

वक्ष्यामिति । तां निष्फलां गिरं वेदलक्षणां पितृपुत्रं भीमग-
वेन इह हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वेत्यादि अत एव गीतं कलि-
गुणपावनान्तरेण भीमगवता “श्रुतमप्योपनिषद् दूरे हरिकथा
मृतात् । यत्र सन्ति द्रव्यलक्षणपुण्यकोटिमा” इति ॥ २० ॥

* स्थितिः जीवनं त्राणं रक्षणम् ।

[७३]

भीमज्जीवगोवामिकृतसारांशद्विती ।

अनया वृत्त्या अनेन स्वभावेन मुक्तवन्त्यं भित्ते वदवन्त्यं
च वेद्यम् ॥ १७ ॥

किञ्च भगवति सच्चिदानन्दमाकारत्वभावतया भक्तिं कुर्वीत
तदेवावमुक्तलक्षणो मुक्तजीवः सिद्धेद्वयया तु पतेदित्याह । शब्दे
वेदशब्दे ब्रह्माणां तत्प्रतिपादनविधिषु ब्रह्मणि च निष्पातः
विशिष्टज्ञानकृशब्दः विशिष्टानुभवकृशब्दश्च किन्तु परे तादृशं
सकाशादपि परमाभयत्वेन श्रेष्ठं भगवति न निष्पातवात् भक्ति-
कौशल्यः बाधनं भवेत् निष्पातशब्दस्य कृशब्दापेक्षान्नयति
सच्चिदानन्दमाकारत्वभावतया भक्तिरेवात्र कृशब्दता वा विना तस्य
भ्रमः भ्रमेकफलो व्यर्थ एव ननु पुरुषार्थप्रापकः दुग्धकामस्य अथेतुं
वन्ध्यां चिरप्रसूतां वा रक्षतां यथा भ्रमः अत्र शब्दब्रह्मणि वेदे
निष्पातोऽपि परे ब्रह्मणि निर्विशेषे इति व्याख्यायामेकदेशान्वय-
उत्तरश्रुत्यापत्तात्पर्यविरोधश्च स्यात् ॥ १८ ॥

दृश्यभ्रम्यादीन् विषयान् मत्संयमानिष स्त्रीकुर्यान्ननु मत्सं-
यन्तशून्यानेनैव मयि निष्पातत्वमिति वक्तुं सर्वेन्द्रियव्यापा-
रोपलक्ष्यकमेकं वागिन्द्रियव्यापारमेव लक्ष्मीकृतं सवदुत्तरदृष्टान्त-
माह । गामिति । दुग्धत इति दोहः पशुः दुग्धो-दोहा नोत्तरत्र दोहो-
ऽस्ति वक्ष्याः तां कस्माच्चिन्मूल्यप्रदानेन विनैव प्राप्तां रक्षति पाति
गौरिचं मदनवदुत्तरधामादिचार्यैर्दुग्धवती पुनः प्रसूतमती च
भविष्यतीति बुद्ध्या दुग्धलोभी दुःखदुःखी पैहकदुःखवान्
आयत्यां तस्या गोदुग्धाखामदशनादुपलब्धजन्मपायात्
पारित्रिकं च बहुलं तद्वान् एवमसती भार्या सतीजनक-
त्वमोपदेशादियमायत्यां सती भविष्यतीति बुद्ध्या सन्तान-
कामलोभी रक्षतीत्येवमसत्प्रजामित्यादावपि व्याख्येयं वेदं
पराधीनं प्रतिक्षणं दुःखहेतुम असत्प्रजां दृष्टादृष्टफलशुभं पुत्रम्
आगते पात्रे अयत्तं पुनिषं दुष्कीर्तिदुःखितापादकम्
भङ्ग हे उद्वेगः दुःखानन्तरं दुःखमेव वस्तु स एव रक्षति ॥ १९ ॥

ननु त्वत्प्रवृत्तैव सा वाक् का किं तत्त्वमस्वादिजी-
वब्रह्मैक्यप्रतिपादिका वा काचिदर्थैव वेति तां स्पष्टमावे-
द्येयपेक्षायामाह । वक्ष्यां मम कर्म चरितं विद्वत्स्य स्थितिरज्ज्व-
प्राणनिरोधः संसारश्च यत्र तत् ततोऽप्युत्कृष्टतमत्वेन
विमृश्याह । लीलावतारेण ईप्सितं सर्वजगत्सुभग भज्जन्म जन्मो-
पलक्षितवाक्यलीलादिकं यत्र तद्वारितं न क्वातां गिरं वेदल-
क्षणां पितृपुत्रं भीमग-
वेन इह हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वेत्यादि अत एव गीतं कलि-
गुणपावनान्तरेण भीमगवता “श्रुतमप्योपनिषद् दूरे हरिकथा
मृतात् । यत्र सन्ति द्रव्यलक्षणपुण्यकोटिमा” इति ॥ २० ॥

भीमचलुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्चित् पैहिकामुष्मिकफलविषयं साधव्याधु वा न कुर्वीत
न यदेत न ध्यायेत् वेदवाङ्मनसां नियमनं भगवति कुर्यात्
अनया वृत्त्या जडवृत्ताद्वर्णाचरेण मृतिः आत्मारामो आत्मनि
परब्रह्मण्य रमयाशीलो ज्ञेयः अनेनैव कर्म विहरेदित्यस्यापि
प्रतिपचनं ज्ञेयम् किञ्च मुमुक्षुर्वाप्तात् वैपरीत्येन बुभुक्षुर्वाप्तात्
मप्युक्तं भवति ॥ १७ ॥

एवं जिज्ञासयाऽपोह्य नानात्वभ्रममात्मनि ।
 उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे ॥ २१ ॥
 यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् ।
 मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचर ॥ २२ ॥
 श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन् सुभद्रा लोकपावनीः ।
 गायन्ननुस्मरन् कर्म जन्म चाभिनयन्मुहुः ॥ २३ ॥
 मय्यर्थे धर्मकामार्थानाधरन्मदपाश्रयः ।
 लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव ! सनातने ॥ २४ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धान्तप्रवीपः ।

एवं परब्रह्मणि निष्ठापयन्तं ममृक्षुर्बोद्धितमूखब्रह्मपति
 भगवतोपदिष्टमिदानीं तद्भावे वेदधाराणां भ्रमो निरर्थक एव-
 त्याह । शब्दब्रह्मण्येति । परे परब्रह्मणि न निष्ठायात् तद्व्याप्तं
 न कुर्वीत तस्य शब्दब्रह्मधाराणां भ्रमः भ्रमफलः भ्रम एव केनच
 फलं ब्रह्म सः भवेत्तुं वधानर्हं रक्षतः रक्षा यथा भ्रमेकफला
 तद्वत् ॥ १८ ॥

बुद्धाने इति बोहः पयः दुग्धो बोहो ब्रह्मणा स्त्रीकर-
 णानन्तरं पयो तर्हामतिदूयाम् मनीर्णीकृतमपात्रे दत्तं पात्रे च
 न दत्तं तदुक्तं महाभारते—

न्यायागतस्य विलस्य घोखद्वयो द्वौ व्यतिक्रमौ ।

अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे यत्नैव दीयते इति ॥

मया वेदार्थभूतेन हीनायाम् अन्यार्थपरत्वेन गृहीतातिव्यर्थः । हे अङ्ग !
 दुःखदुःखी एव रक्षति दुःखानामपि दुःखं दुःखदुःखे तद्व्याप्तीति
 स तथा ॥ १९ ॥

यस्मां गिरि अरुण चिद्विहारमकस्य प्रपञ्चस्य स्थित्यादि-
 रूपं पावनं सर्वपवित्रीकरणं मे कर्म क्षीयान्तरेषु भद्रकल्पितं
 जन्म धान स्वात्तां भीरः मुमुक्षुर्न विभृषात् ॥ २० ॥

● भाषा टीका ।

ज्ञानी पुरुष न कुछ विशेष कार्य करे न कुछ कहै न कोई
 बौद्धिक भर्त्ता घुरी घात की चिन्ता करे इस शक्ति से रह कर
 आत्मागम मूर्ति होकर जड़की भाँई निचरा करे ॥ १७ ॥

केवल धेराईक शब्द में निपुण होकर भी परब्रह्म के आरा-
 धन में यदि कुशल न होवे तो उसका पठन पाठनादिक सब भ्रम
 ही मान है जैसे दूध की आशा से घाँस गऊ का सेवा
 करना है तैय ॥ १८ ॥

तिस के फिर दूध नहीं होनेवाला है ऐसी गऊ बुद्ध मार्ग
 पर के अधीन शरीर और कृपात्र पुत्र धर्मोपि उपयोग रहित
 बन है उसव जी ! मेरे संबंध विना वाणी इतनी बातों का
 संग्रह करने वाला मैं बड़ा दुःख पाता है ॥ १९ ॥

हे उसव जी ! जो भीर पुरुष है सो ऐसी घाँस वाणी के
 आरण्य न करे जिस वाणीमें इस जगत् की उत्पत्तिस्थिति प्रलयरूपी
 पावन कीला न होवे और हमारे जन्म चरित्र तथा क्षीयः
 भवतारादि चरित्र न होवें वही वाणी केवल घाँस है ॥ २० ॥

भीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

उक्तं ज्ञानमार्गमुपसंहरति । एवम् निश्चित्य चित्तारे-
 णाऽऽत्मनि नानात्वभ्रमं ब्रह्मदृष्ट्यासं निरस्य निर्गुणं मनो
 मयि संयोगं परिपूर्णं समर्थं संभावं उपारमेत न शास्त्रपाठयित्वा
 मात्रेणोत्पद्ये ॥ २१ ॥

यद्यनीशोऽशक्तस्तथास्तामिदं मङ्गलयेव कृतार्थो भवि-
 श्यसित्याह । यतीति ॥ २२ ॥

मय्यर्थेन कर्मणा निमुञ्चस्त्वस्वात्तरङ्गां भक्तिमाह । भञ्ज-
 लुरिति द्वाकशब्दः । अभिनयस्त्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥

माचरन् संवमानः ॥ २४ ॥

भीरधारमण्णदासोस्त्रामिविरचिता
 टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

ज्ञानमार्गं भक्तिमहिम्नं तामस्तथा तद्विनिष्पत्तेः चित्तारेण
 वर्यो मुक्त इति उपपत्त्या गुणानां मे न वस्तुत इत्यादिपूर्वोक्तप्रका-
 रेण ब्रह्मदृष्ट्यासं ब्रह्मणोऽहमित्यन्तर्धर्माध्यासः अयं पुत्र एवाह
 निर्गुणं ब्रह्मदृष्ट्यासं ब्रह्मणि गृह्यते तमध्यासं निरस्य स्वस्व
 स्वार्थं गृहीत्वा चिद्विशेषेण धारयित्वा उपारमेत साधनप्रवासा
 द्विरमश मनु शास्त्रपाठित्वमात्रेणामश्लाघी भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

इदं ज्ञानमभ्यस्त्यनुष्ठानमास्तां मङ्गलयेव त्वेवकारेण ज्ञान
 साङ्गम्यदुदासः कृतार्थ इति ज्ञानव्यानुपपन्नमित्येवमित्यर्थः ॥ २२ ॥
 अन्तरङ्गां ज्ञानकर्मोद्यतावृतां शुद्धामित्यर्थः । भञ्जालुरिति
 युग्मकं स्वयमनुकुर्वन्निति जन्मकर्मलोचयोर्मध्ये ये ह्यशा निजानु
 गमनीयमार्वासिद्धयुक्तगतास्तां स्वयमनुकुर्वन् भगवद्भक्तस्तु अथ
 धारानुकुर्वन्नित्यर्थः । धर्मो गोदानादिब्रह्मण्यस्तमपि मय्यर्थे मदीय
 जन्मादिमहोत्सवाङ्गत्वेनाचरन् कामो महाप्रमादसेवननिवासादि

भीराचारमग्नदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

लक्ष्मणस्तमपि महीवसेवार्थमग्निहिरवासाद्विलक्ष्मणत्वेनैव यथाप्यौ
धनसङ्ग्रहस्तमपि मर्त्ये मत्सेवोपयोगित्वेनैवाचरन् सेवमानः
तामेव कथाभवयाद्विलक्ष्मणां निश्चलां सर्वदाप्यव्यभिचारिणीं
व्रमते तत्सुखेन कैवल्यवादेरवनादरात् नच भजनीयस्य चक्ष-
तया तस्याश्चक्षता शुक्या वतः क्षणात्ने ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमद्वयेनसृजितशुकपञ्चीवम् ।

एवमिति । नानावृत्तं देहाद्यामानं विविच्य परमात्मनि
च भक्तिं कृत्वा लौकिके कर्मेण्युपरमेदित्वर्थः मर्त्य इति काम
शब्दः शास्त्राविरुद्धकामपरः ॥ २४—२७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मसोत्तरमुपसंहरन् विषये विदधाति । एवमिति । एवमित्यं
जिज्ञासुषा विचारण्य जीवात्मनि नानावृत्तं देवमनुष्यादिनानाव-
ृत्तमणोह्य देहास्तीत्यारमानं विविच्येत्यर्थः । कृत्वा चिद्विचारमिति
मयि विरजं विगतजोगुह्यमाहारादिभिः स्मृतिकैः सत्यैक-
प्रवृत्तं मनोऽप्यं निश्चाय मयि भक्तिं कृत्वेत्यर्थः । लौकिककर्मणः
उपरमेदित्वर्थः ॥ २१ ॥

वैमर्त्यमेव मतमः सम्पादयितुं दुःशकं कुतस्तपयि भक्ति-
रुपेक्षतीत्यभिप्रायभाष्ये भक्तियोगोपादकाध्यानुपदिशति
वदति । मयि ब्रह्मणि निश्चलां यथा तथा मनो धारयितुं यथा-
शक्तः असमर्थाहर्हि सर्वाणि यथाभिमोक्षितानि कर्माणि
निरपेक्षः सर्वान्तरात्मप्रयोजककृतं भूतपरमात्मप्रवर्तितदेहेन्द्रियक-
र्तृकाणि ननु मत्कर्तृकाणीत्यव्यवसायेन तत्कलापेऽप्यारहितः
समाचर कुत ॥ २२ ॥

किञ्च भञ्जालुरिति । सुभद्रा जगन्मङ्गलावहाः शृण्वतो वदन्
लोकस्य पावनकरीमं कथाः शृण्वन् पावन् जन्म भीराम-
कृष्णादिजन्मानुसमन् कर्म चेष्टितमभिगच्छन् स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥

मर्त्ये धर्मकामार्थोपाचरन् सेवमानः धर्मस्य चेश्वराराधनायैता
नाम तत्प्रीत्यनद्वारा अपवर्गायैता कामार्थं तदर्थत्वं तदुत्प्लुक्तस्य
गण्यवासोऽप्यङ्गात्वेनाच्छिद्यमानं जनत्वादिरूपमर्थानां तदीवारा-
धनोपयोगित्वं गदुपाधयः आधीयत इत्याधयः आधीयतेऽनेनेत्या-
मव इति च अहमवोपाधयोः वरुण सः ईश्वर एव प्राण्यः प्राण-
कक्षेत्रव्यवस्थित्यर्थः । एवं भूतभेदस्मान्ने सर्वकारणे मयि
हे उदय । निश्चलां भक्तिं व्रमते ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयेकतपहरतावली ।

उपसंहरति । एवमिति । वस्तव्यार्थज्ञानेनानावृत्तममेवं तस्य
जिज्ञासुषापोह्य निरस्य उपारमेत प्रवृत्तिमार्गादिति शेषः नाना
रथमो भेदम इति मतम्—

जीवस्वेष्टावधिज्ञानं जीवानामेकता तथा ।

ईशस्य बहुताङ्गानमीशस्यामीशता तथा ॥

जगतोऽसत्त्वताङ्गानं नानावृत्तम उच्यते ।

इत्यनेन विरुद्धत्वाच्च प्राण्यं च बुभूवुभिः ॥

इति ॥ २१ ॥

मत्पुत्रो जीवमुक्तस्य समर्थस्य हरौ निरन्तरं मनो निश्चा-
योपास्तित्वदितरस्य मुमुक्षोरुपासरोपायः कथमिति तत्राह ।
वदति । कृतानि मयि समर्थं कर्माणि मत्पुत्रत्वेन समा-
चर ॥ २२ ॥

निरूप्यमानेन मामुद्दिश्य कर्म कर्माणां स्वेत्यं भावमाह । भञ्जा-
लुरिति ॥ २३ ॥

मत्कथाभवयादिना किं कथं स्वादित्यत उक्तं व्रमते इति ।
निरन्तरस्मृतिफलं भक्तिं व्रमते ॥ २४ ॥

भीमजीवतोऽज्ञामिदुक्तक्रमसम्भवं ।

तदेवं भक्त्यैव ज्ञानं सिद्ध्यतीत्युक्तं तं च ज्ञानमार्गमुप-
संहरति । एवमिति । जिज्ञासुषा वदो मुक्त इति वचाभ्या गुणतो
मे न वस्तुत इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारकविचारेण ज्ञानमिति शुक-
जीवे नानावृत्तं देवमनुष्यादिमेवमपोह्य एवं मत्पुत्राविभक्त्येन
मनो मयि ब्रह्माकारं सर्वं अप्यं धारयित्वा उपारमेत ॥ २१ ॥

तदेवं ज्ञानमिदं भक्तिमुपादिश्य तद्विनाशेऽप्युपाङ्गकसिद्ध-
ज्ञानगुणां शुद्धामेव भक्तिमुपादिशति चतुर्भिः । यद्वाति । निश्चये
टीकायां अस्तं पदे तदमविता वति विघ्नमुद्घर्षादित्यत अत्र
अलु ज्ञानेच्छुत्वे प्राकृतः भीमद्वयं प्रति च तद्विनाशभारो-
प्येवमुच्यते ततश्च धेवःसुनि भक्तिमुदरुष ते इत्यादिप्रमाणेन
भक्तिं विना केवलज्ञानमप्यं प्रवृत्तिं मनो धारयितुं निश्चित-
मेवानीशो मयति ततोऽपि कृतो ज्ञानादिमार्गगुणसहितं भक्ति-
मार्गमेवाधर्यात तरोपासनमुपादिशति । वदीत्यादिना अथवा प्राक-
तमभक्तिवलाभावात् प्रवृत्तान्तेच्छुत्वेति तत्र मनो धारयितुमनीशः
स्यात् तदाधुनाप्येवं कुर्याति योजनं समाचर अप्यं निरपेक्षः
वाङ्मन्तराहितः किम्वा तदेवमपि नरुष लीलाकथायां भञ्जा
न स्यात् तस्य प्रवृत्तारण्यापामप्यशक्तः स्यात् विमल भगवत्प्रा-
रण्यापमिति लक्ष्येण शुद्धमक्तवेष पयंसाययितुमाह । यदानीं
इति ॥ २२ ॥

भञ्जालुष्वे च सति शुद्धं भक्तिमाह । भञ्जालुरिति शुद्ध-
केत प्रभितयन् जन्मकर्मलीलायामेव्यं वेदशां नजामीप्रभावक-
गतास्तान् स्वयमनुकुर्वन् भगवद्गतान् भक्तान्तरगतान् तानप्य-
द्वारा अनुकुर्वन्त्यर्थः ॥ २३ ॥

किञ्च यो धर्मो मोक्षानाद्विलक्ष्मणस्तमपि मर्त्ये
महीवसेवार्थमग्निहिरवासाद्विलक्ष्मण-
त्वेनैव यथाप्यौ धनसङ्ग्रहस्तमपि मर्त्ये मत्सेवार्थमग्निहिरवासाद्विलक्ष्मण-
त्वेनैव यथाप्यौ धनसङ्ग्रहस्तमपि मर्त्ये मत्सेवार्थमग्निहिरवासाद्विलक्ष्मण-
त्वेनैवाचरन् सेवमानः मर्त्याधयः आधयन्तश्चैतान्
सन् तामेव कथाभवयाद्विलक्ष्मणां भक्तिं मयि निश्चलां सर्व-

सत्संगलब्धया भक्त्या मयि मां स उपासिता ।

स वै मे दासीतं सन्निरञ्जना विन्दते पदम् ॥२५॥

श्रीमत्जीमदानीयतयमिदमसम्बन्धः ।

हाप्यस्यमिचारिणीं जमते तस्मिन् केवलादावप्यनादरात् नच भजनीयस्य चक्षतया वा सा चक्षिष्यतीति मन्तव्यमि त्याह । सनातन इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिनकृतसारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानमार्गमुपसंहरति । एवं जिज्ञासया उक्तलक्षणप्रकारेण विच्चार्य आत्मनि क्वचिन् नानात्वभ्रमं देहद्रव्याभिमानलक्षणं देवत्वमनुत्पत्त्यादिभेदमपोह्य निरस्य उक्तलक्षणाया मत्स्या च मयि विरजं विपक्वमायकषाचं मनः समर्थं मक्त्युत्थेन ज्ञानेन उपा- रमेत तस्माद्युज्यं प्राप्नुवाच्च तथाचोक्तम्

भक्त्या मामभिजानाति यावान् बद्धास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदन्तरम् ॥

इति ॥ २१ ॥

एवं च मदर्पितनिष्कामकर्मयोगोवातः करणाशुखिरन्तःकर- यशुद्धयधीनमेव मक्तिसहितं ज्ञानं तेन च ब्रह्मणि निश्चलम- नोधारणा ततो ब्रह्मभूतः प्रसन्नस्त्वत्पदिमलुक्तेर्विरामसमये विद्यांतीर्णत्वा मङ्गलैः प्राप्तिस्तथा च विपक्वकषायस्य मनसो मयि सस्यक् निदिध्यासने ततो भक्त्युत्थेन शुद्धज्ञानेन सायु- ऽज्यमिति क्रमस्तत्र कश्चिद्यदि निश्चलमनोधारणात्मिकां चतुर्थीं भूमिकामप्यधिरोहं न शक्नुवात्तदा स्वान्तःकरणस्य सस्यक् शुद्धभावमनुमाय तच्छुद्धयर्थं पुनरपि मदर्पितनिष्कामकर्मैव कुटुर्वादिशुद्धयं लक्ष्यकृत्याद्यद्यनीय इति । अर्थाणि निश्चनै- र्मात्तिकानिवृत्तकर्माणि ॥ २२ ॥

तदेव सार्द्धं श्रुतिर्भिर्मानयोगमुक्त्वा भक्तियोगमाह । अञ्जालुगित्यादिना मया कया ह्यकुतोभय इत्यन्तेन अत्र शीजार्थकेनालुच्यत्यन्तेन भक्तावीषाधिकभङ्गावन्तो ज्ञानि- प्रभृतयो वभावस्ताः प्रथमत एव अञ्जालुरिति पक्षोपस्थासो भक्तावीदशअज्ञानेनवाधिकारीति ज्ञापयति यद्वचते “यद्वच्छया मत्कषादौ जानभ्रष्टु यः पुमान् । ननिर्विगमो नानि भक्तो भक्ति- योगोऽस्य सिद्धिर् इति । तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येन वाचता मत्कषाभ्रवगाशौ वा अज्ञा यावत्त जायत” इति । ज्ञानकर्माधि- कारिणोऽस्य भद्रे सुगन्ताः दक्षिणयः परस्त्रीचौर्यवृत्तगान- रास्याद्या गायत्रनुस्मरन्ति प्रातः पौनः पुन्यं स्वत एव भवे- दिति भावः । कर्म कारिण्यदमनादिकं जन्म नन्दोत्सर्गादिकं नाट- कादिरीत्या अभिनयन् प्रकारात् गायत्रनुस्मरन् ॥ २३ ॥

मदर्थं गतेनार्थं मज्जमयात्रा दिवसे मत्स्वरूप- श्रीगुरुदेवाराधनदिवसे च धर्मो ब्रह्मण्येषावसम्पन्नानकाप्र- वत्त्वादिज्ञानानि कामा वैष्णव्यमजप्राप्तमधुरमहाप्रसादाप्रभोजन- स्तृक्चन्दनताम्बूलोपयोगवसनपरिधानाद्याः अर्था विष्णुवैष्णव-

सेवार्थं द्रव्याहरणानि आचरन् कुर्वन् निश्चलां साधनसाध्यवशयोः स्थिरां नैष्ठिकीं सनातने इति तद्वाराध्यस्य मद्रिप्रहस्य सनातनत्वात्तद्विकिरपि सनातनी निश्चलैवेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनि अनादिकावतः प्रवृत्तं नानात्वभ्रमं ब्रह्मात्मकत्व- ज्ञानाभावेन प्रवेकं स्वतन्त्रसत्ताकत्वं प्राप्तिः देहेन्द्रियादिविच- क्षणात्मज्ञानाभावेन देह पदार्थमेवमिमानेन वाङ्मयुर्वादिनानात्व- प्राप्तिश्च एवं जिज्ञासया अपोह्य विरजं भाषितं मनः सर्वेने मयि अप्ये वेदोपासनध्यानापरपर्यायां भक्तिं प्राप्य कर्मादि- रूपाद्रुद्धाधनावासात् उपरमेत् ॥ २१ ॥

ब्रह्मणि मयि बहि मनो धारयितुमनीयः तर्हि कर्मफले निरपेक्षः सर्वार्थि मनः शोधकानि कर्माणि समाचर ॥ २२ ॥

विशेषतो मे कथाः शृण्वन् गायन् मे जन्म कर्म च अनुस्म- रन् अभिनयन् स्तवमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥

किं घटुना धर्मकामार्थान् त्रिवर्गमपि मदर्थे आचरन् वेद- नोपासनध्यानाद्यपरपर्यायां भक्तिं जमते ॥ २४ ॥

माया टीका ।

इस प्रकार के विचार से आत्मा में जो नाना प्रकार के भ्रम हैं तिनको दूर करके निर्मल मनको सर्व व्यापक हमारे विषय अपेक्ष करके संसार से निवृत्त होजावे ॥ २१ ॥

यदि मनको निश्चल करके ब्रह्म के विषय चारण न कर सके तब तो वर्णाश्रम विहित सब कर्मों को मेरे में अपेक्ष करके निरपेक्ष होकर आचरण करे ॥ २२ ॥

सुन्दर कथाया वेने वाजी खों को पवित्र करने वाजी हमारी कथाओं को अञ्जालु होकर सुना करे हमारे जन्म कर्म का गाता हुआ स्मरण करता हुआ वारंवार अभिनन्दन करता रहे ॥ २३ ॥

मेरे आश्रय होकर मेरे विशेष धर्म अर्थ काम इनको करता हुआ पुरुष हो ब्रह्म ! सनातन मेरे विषय में निश्चल भक्ति को प्राप्त होता है ॥ २४ ॥

श्रीचरकामिदमभाषार्थदीपिका ।

ततश्चानेन प्रकारेण मयि सत्सङ्गेन लब्धया मत्स्या स भक्तो मामुपासिता ज्ञाता भवति स च ध्यानशीलः सन्निरं- शितं वै निश्चितं सुखेनैव मे पदं स्वरूपं प्राप्नोति ॥ २५ ॥

उद्धव उवाच

* साधुस्तवोत्तमश्लोक ! मतः कीदृग्विधः प्रभो ! ।

भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिराहता ॥ २६ ॥

एतन्मे पुरुषाध्यक्ष ! लोकाध्यक्ष ! जगत्प्रभो ! ।

प्रज्ञातायाऽनुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यताम् ॥ २७ ॥

त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतः परः ।

अवतीर्णोऽसि भगवन् ! स्वेच्छायात्पृथग्भवपुः ॥ २८ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमावाप्येदीपिका ।

सत्सङ्गव्यवसाय मत्तय्युक्तं तत्र सतां भक्तेश्च विशेषं
पृच्छति । साधुरिति । साधनः स्वस्वमतिकल्पिताः सन्ति बहवः
तु कीदृशः समतः भक्तिरपि बहुविधा लोके कीदृशी
पुनस्तव्युपयुज्येत सद्भिश्च नारदादिमिराहता ॥ २६ ॥

एतच्च कथ्यताम् इह ज्ञातिं गुह्यं तन्मैव वक्तव्यमित्येव-
मवाचकरोति हे पुरुषाध्यक्षेत्यादिना प्रह्लादिनिवृत्तः ॥ २७ ॥

मत्त हेतुः तत्रामिति । व्योमवत्प्रसंगः यतः प्रकृतः परः
स्वेवां भक्तानामिच्छयापात्तं पृथक्परिमितं वपुर्वैत सः ॥ २८ ॥

भीरुधारमयशामगोस्त्रामिषिरञ्जिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ततश्च भक्तेश्चैव ज्ञानमगम्य भवेन कथाभवयादिकल्पेण प्रका-
रेण ज्ञानाऽनवरतस्फूर्तिमान् ॥ २५ ॥

विशेषं विशेषं व्यवहारमप्युज्येत अप्यधिक्येन युज्येत
नारदादिमिराहता इति भक्तेश्चैव त एव जानाति तेषां च
साहाय्यं भवानेवेति भवेन पृष्ठम् ॥ २६ ॥

एतच्च सद्भ्योर्विशेषकृत्यं च लोको वैकुण्ठः जगत्ता-
नन्तब्रह्माण्डारमकं प्रपन्नाय भक्त्या अनुरक्ताय स्निग्धाय
प्रपन्नाय श्रेयशरण्याय ॥ २७ ॥

अत्र पुरुषाध्यक्षवाचो यतो हेतोः प्रकृतः परः प्रकृतः पर-
त्वाद्देवासङ्गत्वमित्यर्थः । स्वेषां भक्तानाम् उपात्तं जगति प्रकटी-
कृतं परिमितं स्वाभाविकाविशेषशक्त्या विभुत्वेऽपि परिच्छि-
न्नम् ॥ २८ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षियम् ।

व्योमशब्दो व्योमवत्प्रसंगः परः ब्रह्मसङ्गप्रपन्नादि-
कल्पेण पृथक्त्वम् ॥ २८—३० ॥

भीमद्विजयध्वजनीयैकतपस्वतपस्वद्विजयः ।

उक्तसर्वोपायनिदानभूतं सत्सङ्गत्वमकं कारणान्तरं च
इत्युपाधैरपकृतस्य भक्तियोगस्य साक्षात्परपाठयुपायत्वमाह ।

* साधुत्व उत्तमश्लोक ! मतः कीदृग्विधः ! प्रभो !

[७४]

भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिराहता ॥ २६ ॥ इति विजयध्वजपादः ।

सत्सङ्गव्यवसायः । सतां साधूनां सङ्गेन व्यवसाय मवि भक्त्या
मां मामेव यो निषेवने स मे मम स्थानमज्जमा सुखेन विदते
जगते सद्भिर्ज्ञेयं ये इत्येति निश्चितं त्रितयम् ॥ २५ ॥

सत्सङ्गव्यवसाय मत्तय्युक्तं तत्र सतां भक्तेश्च विशेषं
पृच्छति । साधुरिति । हे प्रभो ! साधुः कीदृग्विधः तत्र मतः भक्ति-
मतः सद्भिराहता आदर्शमनुष्ठिता भक्तिः कीदृशी त्वय्युप-
युज्येत साधनः स्वमतिपरिकल्पिताः सन्ति बहवः तत्र तु
कीदृशः समतः तथा भक्तिरपि बहुविधा लोके कीदृशी पुनस्तव्यु-
पयुज्येत सद्भिश्च नारदादिमिराहता ॥ २६ ॥

एतच्च प्रपन्नाय मे मया कथ्यताम् इह ज्ञातिगुह्यं त्रिविधं च
तन्मैव वक्तव्यमित्येवमवाचकरोति विशिष्टः । हे पुरु-
षाध्यक्ष ! त्वं ब्रह्मादिना पुरुषप्रत्ययप्रधानत्वाद्युपलक्षणं प्रधान-
पुरुषपरिनिवृत्तात्त्वयः । अतः यत्किञ्चिज्ज्ञानं कर्म च त्वदावस-
थेति कारक्येन ज्ञातकर्ममार्गो तन्मैव ज्ञायते त त्वदस्यः कश्चि-
दुपदेष्टा विद्यत इति भावः ॥ २७ ॥

पुरुषाध्यक्षत्वोपयोगिभक्तिव्यवसायसङ्गत्वमित्युक्त्याऽनुरक्त्युपाय-
माह । त्वं प्रदोषं न केवलमुक्तविधः किन्तु निरस्तानां व्य-
होऽतीत्याह । परमव्योम व्योमवत्प्रसंगपरं व्योमशब्दः परम-
शब्दो मध्यमनिमग्नपरः निमग्नस्वरूप इत्यर्थः । पुरुषाध्यक्ष-
त्वस्य मेवमग्नशब्दोऽन्वयः । तद्व्यवसायः विशिष्टः पुरुषः
प्रकृतः पर इति । प्रकृतशब्दोऽत्र भूमिरापोऽनलो सायुरपरेयमि-
तस्त्वस्यागित २४ कृतयोक्तचिद्विवात्मकप्रकृतिद्वयपरः परशब्दे-
नाभ्यस्तमुक्तत्वं च तत्रैव विधत्ते परित्राणाय साधूनामवती-
र्णस्य तत्रैतत्कथममुञ्चिन्तित्याशयेनाह । अवतीर्णोऽसीति । हे भग-
वन् ! स्वेच्छया उपात्तानि परिगृहीतानि पृथक्त्वानिधानि वपुर्भि-
रभिरामप्रद्युम्नानि कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं येन तथा भूतोऽवतीर्णोऽसि
स्वेच्छापक्षेन वपुर्वां कर्मनिमित्तत्वव्युत्पासः ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयैकतपस्वतपस्वद्विजयः ।

सापि सत्सङ्गव्यवसायः । भगवत्परोक्षज्ञानमुपयुज्यते न
स्वयोगमूर्तिमपि जनयतीत्याह । सत्सङ्गति । परं वैकुण्ठादि-
स्थानम् ॥ २९ ॥

सद्भिर्ज्ञेयं प्रकृतसत्सङ्गत्वोऽनुरक्तो लोकोपकाराय तल-
ल्यं पृच्छति । साधुत्व इति । साधुतासाधुत्वयोर्मतः शुद्धशु-
द्धः

भीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

स्तिनिमित्तान्तामाधुर्ये वर्तमानानां पुंसां मनः कीदृश्विधं भवति साधयः किञ्चक्षण इत्यर्थः । कीदृशी किलक्षण मक्ति-
रव्ययपुण्यज्वल त्वदुत्तमप्रसादयोगजननी सद्गिराहता सम्भा-
विता "माहता साद्वारचित्ता" विव्यमरः ॥ २६ ॥

एतत्सद्भक्त्योर्बलं गम ॥ २७ ॥

रूपग्रायेक्य दुरवधोध्यवाहुपरिहर इति नेत्याह । त्वमब्रूवति ।
स्वेच्छापोषात् स्त्रीकृतं पृथग्पुः शोभनाकारं वासुदेवादिशरीरं
येन सः स्वेच्छोपात्तपृथग्पुः शुभाकारे तनो वपुरित
वाक्यः—

नित्यानन्दशरीरोऽपि वसुदेवादिदेहगः ॥

प्रदर्शयज्जनि स्वरूपं नित्यं देहादिधर्जितः ।

वसुदेवादिदेहेषु प्रवेशस्तस्य भगवते ॥

देहोपादानमिति तु न ह्यन्यो देह इत्यने ।

अन्याभिमतदेहेषु प्रविष्टः सदैव हरिः ॥

नान्यानभिमतो देहा विष्णोरस्ति कदाचन ।

अनादशरीरो भगवान् पुत्रताभिमतस्तु या ॥

वसुदेवादिकानां तु सैव मिथ्या मातृभवेत् ।

अन्याहभावयुग्मेह एवासौ हरिरास्थितः ॥

न तद्व्यपु देहपु क्वचित्स्वरूप प्रवेशनम् ।

मम पुत्ररूपव्याप्तिं भ्रामण्या यदा हरेः ॥

वसुदेवादिदेहेषु तनूपातिस्तु सा गतिः ।

अनुपात्तशरीरस्य तनूपातिरितिष्यते ॥

तदेहं पितृदेहत्वं उपावृत्तं यदा हरिरिति एतदस्मिन्नर्थे मानम् ॥ २८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवेः ।

नन्वेवं भूतभक्तिमार्गे प्रवृत्तिर्निष्ठा वा कथं क्वादित्याशङ्क्य
तत्र हेतुमाह । सत्सङ्गेति । भक्त्या भक्तिरुच्या स भक्तो मामुपा-
सिता भजमानो भवति ॥ २५ ॥

उप साधिक्येन युज्येत सैन सद्गिराहता साधूनां स्वगक्तानां
माहात्म्यं त्वमेव सुष्ठु जानामि भक्तेस्तत्त्वत्तु ते साधय
एवमि मेहेन पृष्टम् ॥ २६ ॥

हे पुरुषाध्यक्ष ! महत्स्रष्टाद्यवतस्मिन् लोको वैकुण्ठः जग-
ज्जानन्तब्रह्माण्डात्मकं प्रणताय भक्ताय अनुरक्ताय स्निग्धाय
प्रपञ्चाय स्वैकशरणाय ॥ २७ ॥

सात्ताज्जगत्तमेव त्वमधर्मीयोऽसि भगवत एव वैभवाहा ।
ब्रह्म त्वं परमयोगमाख्यो वैकुण्ठस्त्वं प्रकृतः परः पुरुषोऽपि
त्वमिति । भगवान्नाम कथं भूतः सज्जवनीयाः स्वेच्छामयस्ये-
त्यनुसारेण स्वेषां संप्रियमिव भक्तानामिच्छायां तां पूरयितुमुपा-
त्तानि तनस्तन आकृष्टानि पृथग्पुंषि निजतत्त्वदाविमोवा येन
तथाभूतं सज्जति ते प्रति यथाह आम्बशान् बस्येपुनःकवितरो-
पकटाक्षमोक्षारित्यादि तथा च देवाः कतुस्त्रिविक्रमयुत इत्यादि
यथा च प्रह्लादादिनामभक्त्याहो नारायणोऽङ्गमिति यथा
च देवाः स्थापयन्तवाहुपरिहरादि भक्त एवाकूरः अद्भुतानीहत्यादि
भक्त एव गोविन्दभुगुप्तायामित्यादि ॥ २८ ॥

भीमद्विजयनाथकृतवर्तितकृतसारायेंद्रीनी ।

एवं भूतार्थां भक्तौ कः प्रवर्तक इत्यपेक्षावामाह । सत्सङ्गेति ।
भक्त्या उक्तवक्ष्याया नैष्ठिक्या उपासिता भजमानो भवति
ततश्च सद्गिरेश दर्शितं पदं मन्त्राय मन्त्राय वा ब्रह्मसा कीदृ-
रुच्यासक्तिरतिप्रमभूमिकाकृतः सन् विन्दते प्राप्नोति ॥ २५ ॥

भक्तिप्राप्तुर्भावंकं साधुमेव भूत्वा तद्वक्ष्यं पृच्छति । साधु-
रिति । भक्तस्तत्र सम्मतः सद्गिराहतापि भक्तिस्वरूपं कीदृशपु-
युज्येत ॥ २६ ॥

पुरुषाणां महत्स्रष्टादीनामध्यक्षोत्पारमैश्वर्यं लोकाय महा-
वैकुण्ठलोकाख्याध्यक्षोत्पारा संपत् तदपि जगत्स्मिन्मायिकेऽपि
लोकोत्थारणार्थं कृपया प्रकर्षेण भवसि प्रादुर्भवसीत्यपारं कारुण्यं
चोक्तं प्रणताय मया प्रणतत्वेऽप्यहं न जगज्जनयत् किं त्वनुरागी-
त्याह । अनुरक्ताय अनुरक्तत्वेऽपि नाहमजुनादिवदेवान्तरोपासक
इत्याह । प्रपञ्चायेति ॥ २७ ॥

किञ्च त्वद्भक्तिप्रवर्तकः साधुस्त्वत्स्वरूपान्निजोऽपिस्वरूपभूत
एवेत्याह । त्वमिति । योगमवदसंगः यतः प्रकृतः परः तदपि
प्राकृतेऽस्मिन् लोके कृपया जीवोत्थारणमवतीर्णोऽसि कीदृशः
क्षेमैकैरिच्छोपात्तानि गृहीतानि पृथग्भूतानि वपुंषि यतः सः
स्वरूपभूतानि वपुंष्येव त्वं स्वभक्तिप्रवर्तनार्थं भक्त्यो देवासी-
त्यर्थः । यदुक्तं नारदेन प्रयुज्यमाने मधि तां शुखां भागवतीं तनुमिति
भक्त एव त्वद्भक्तं गुणं लोकास्त्वत्स्वरूपत्वेनैव ध्यायन्तीति भावः ।
यद्वा त्वमात्मारामत्वात् जगत्स्मिन्नुदासीनोऽपि स्वभक्तिप्रचार-
णार्थमवतरस्त्वेत्याह । त्वमिति । स्वेच्छया उपात्तानि पृथक्
पृथक्पुंषि भीकपिलदत्ताश्रेयभीनारदाद्याकारा येन सः यदुक्तं
बहुमूर्त्यकमूर्तिरिति ॥ २८ ॥

भीमकृतकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स लब्धभक्तिः इत्थं सत्सङ्गलब्धया मायि भक्त्या मामुपासिता
भवति स वै स एव सद्भिः "स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न
जायते निरञ्जनः परमं साध्यमुपैति" इतिभिर्देवैर्दर्शितं मे पदं
विन्दते लभते नान्यः ॥ २५ ॥

सत्सङ्गलब्धया भक्त्येति साधुसङ्गस्य भक्तिप्रापकत्वं भक्ते-
भगवत्पदप्रापकत्वं भूत्वा साधूनां भक्त्यै विशेषं पृच्छति ।
साधुरिति ॥ २६ ॥

पुरुषाध्यक्ष ! ब्रह्मादिनिबन्तः लोकाध्यक्ष ! सर्वलोकास्त्रामिन्
जगत्प्रभो ! सर्वविश्वस्त्रामिन् ॥ २७ ॥

यतः हे भगवन् ! त्वं ब्रह्म बृहद्गुणशक्त्याद्याभयः परमव्योम
सर्वेच्छतनास्तेनवासस्थानं प्रकृतः परः पुरुषः कार्यकारणरूपप्र-
कृतिविलक्षणविग्रहवान् स्वेच्छोपात्तपृथग्पुः स्वेच्छया स्वकीया
यं प्रह्लादगजपतिपैराक्षनिप्रभृतयस्तदिच्छया उपात्तानि गृहीतानि
पृथक् नानाकाराणि वपुंषि येन सः भवतीर्णोऽसि ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

सत्सङ्ग से प्राप्त भई जो मेरे विषय में भक्ति तिस से
वह मेरी उपासना करेगा तब तो सत्पुरुषों का दिखावा
जो हमारा स्थान तिस को प्राप्त हो आवेगा ॥ २५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कृपालुरकृतब्रह्मस्ति तिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।
 सत्यसारोऽनन्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥ २९ ॥
 कामैरहतधीर्दान्तः मृदुः शुचिरकिञ्चनः ।
 अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥ ३० ॥
 अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः ।
 अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥ ३१ ॥
 आज्ञायैवं गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि स्वकान् ।
 धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान् मां भजेत स तत्तमः ॥ ३२ ॥
 ज्ञात्वाऽज्ञात्वाऽप्ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः ।
 भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥ ३३ ॥
 मल्लिङ्गमद्रक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् ।
 परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मनुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥
 मत्कथाश्रवणं श्रद्धा मदनुष्ठानमुद्रव ! ।
 सर्वलाभोपहरणं दास्येनाऽऽत्मनिवेदनम् ॥ ३५ ॥
 मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम् ।
 गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्महृहोत्सवः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

उद्धव उवाच ।

हे प्रभो ! हे उत्तमश्लोक ! किस प्रकार का साधु आपको सम्मत है और सत्पुरुषों से आहत कौनसी भक्ति है कि जिस का आप के विषे उपयोग होता है ॥ २६ ॥

हे पुरुषाध्यक्ष ! हे लोकाध्यक्ष ! हे जगत् प्रभो ! मैं आप का नाम अनुरागी शरणागत भक्त हूँ मेरे से इस बात को आप कहिये ॥ २७ ॥

आप ब्रह्म ही परमेश्वर हैं कुण्डलाय हो प्रकृति, पुरुष दोनों से परे पुरुष ही है भगवान् ! अपनी इच्छा से नाना प्रकार के रूपधारण करने वाले आप ने यह अवतार भक्त-हितार्थे लिखा है ॥ २८ ॥

श्रीभगवान्मिच्छन्मावायैदीपिका ।

तत्र त्रिगुणक्षयः साधुं निरूपयति । कृपालुरिति पञ्चभिः ।
 कृपालुः परदुःखासाहयः सर्वदेहिनां कर्पाचिद्वत्कृतब्रह्मः
 तितिक्षुः क्षमावान् सत्यं सारः स्थिरं बलं वा यस्य सः भगव-

द्यात्माऽसूत्रादिरहितः सुखदुःखयोः समो हर्षविषादरहितः
 यथाशक्ति सर्वेषामुपकारकः ॥ २९ ॥

कामैरनिषेधैरक्षामितान्तः दान्तः संयतब्राह्मोन्मिषः मृदु-
 रकटिनचित्तः शुचिः सदाचारः अकिञ्चनोऽपरिग्रहः अनीहो
 दृष्टक्रियाशुचः मितभुक् स्वधवाहारः शान्तो नियतान्तः-
 करणः स्थिरः स्वधर्मं मच्छरणो मदेकाग्रः मुनिर्भगव-
 न्शीलः ॥ ३० ॥

अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा निर्भिकारः धृतिमश्विपद्य-
 त्वरूपगुणः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासं शोकमोहो जरामृत्युपञ्चमैः
 एते जिता येन सः अमानी न मानाकाङ्क्षी अत्येष्टो मानदः
 कल्पः परबोधने दक्षः मैत्रोऽवञ्चकः कारुणिकः कष्टयथैव
 प्रवर्तमानो न दृष्टोभेन कविः सत्यकृ ज्ञानी ॥ ३१ ॥

किञ्च मया चेद्वैकृपाणादिष्टानपि स्वधर्मान् संत्यज्य यो मां
 भजेत सोऽप्ययं पूर्णोक्तवत्तत्तमः किमज्ञानाश्रान्तिश्चाद्या न
 धर्माचरणे सत्यशुद्ध्यादीन् गुणान्वित्यस्य नरकपातादीन्
 दोषांश्चाऽऽज्ञाय ज्ञात्वाऽपि मद्यनानिद्वेषकतया मज्जन्त्येव सर्व
 भविष्यतीति दृढनिश्चयैव धर्मान् संत्यज्य । यद्वा भक्ति-
 दाट्येन निवृत्ताधिकारतया संत्यज्य । अथवा । विज्ञेयाद्दृष्ट्यु-
 पवासकृष्णैकादश्यनुपवासानिषेधभाखादयो ये भक्तिविदया
 धर्मास्तान् संत्यज्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

किञ्च बाह्यं देशकालपरिच्छिन्नः ब्रह्म साक्षात्मा यादृशः
सच्चिदानन्दस्वरूपः तं मां ज्ञात्वा ब्रह्माद्याऽपि वष्टा विद्ये-
तः पुनः पुनर्ज्ञात्वा एकान्तभावेन ये भजन्तीति ॥ ३३ ॥

साधुलक्षणमुक्तं भक्तलक्षणमाह । मल्लिकार्जुनः भिन्नानि
प्रतिमादिति ॥ ३४ ॥

सर्वधामोपहरणं सर्वेषु लक्षणेषु समर्पणम् ॥ ३५ ॥

पर्वाणि जग्मादृष्ट्वादिनि तदनुमोदनम् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका
टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

तत्र साधुगुणोर्मध्ये पञ्चभिरिति तत्रापि श्लोकत्रयेणा-
वरं मिथमक्तिमन्तं साधुं निरूपयति ॥ २२ ॥

कामैर्धियैः । इष्टादृष्टिवाशुभः । इष्टा क्रिया इष्टफलिका लौकिकी
अदृष्टा वाऽदृष्टफलिका वैदिकी । आर्षहोत्रादिवर्ण्यया ताड्यां
शुभ इत्यर्थः । स्वधर्मं भगवद्वर्तिने निष्कामे यथाभिमख्युण्ये
स्थिर इति व्याख्येयम् । अनिहतेनोक्तत्वात् । आत्मस्मृतौ साव-
धानः ॥ ३० ॥

निर्विकारः निष्कामत्वेन हर्षशोकादिविकारशून्यः । इष्ट-
लोभेन भोजनादिलोभेन । सम्भक्तं ज्ञानी भक्तिबलेनात्मसाक्षात्-
कारममर्थः । इति कर्मज्ञानमिभावरसाधुनिरूपणं स्वधर्मं
स्थिरत्वात् सम्भक्तं ज्ञानित्वात् ॥ ३१ ॥

किञ्च । मध्यमे शुद्धभक्तिमन्तं साधुं निरूपयतीत्यर्थः ।
सोऽपि कृपासुखादिगुणशून्योऽपि । पूर्वोक्तवत् कृपालुत्वादि
शुण्यविशिष्टमिभमकवत् । सत्तमः कर्मज्ञानाद्यनादरेण शुद्ध-
भक्तिभाजनिष्ठत्वात् । तथाच परम् कृपालुत्वादिगुणान्
लब्ध्वा धर्मज्ञानपरित्यागेन केवलं मां भजति स तु परम-
सत्तम इति भावः । विपक्षे धर्मोऽनादरेण । दोषान् धर्म-
त्यागजम्बान् मनोमात्रिणादीन् "नाचरेष्टन्तु वेदोक्तं अयमशो-
ऽजितोद्भव" इत्यादिः । धर्मोन्मुक्तानस्य ध्यानविज्ञेयकत्वात् । सर्व-
धर्मसाध्याः सर्वशुद्धादिगुणाः । पूर्वोक्तं भक्तस्य निश्चय एव
धर्मत्यागे हेतुनेन तत्र मानमित्यस्वरसाद्यद्वेति भक्तिदार्ढ्येन
भक्तौ विश्वासन निवृत्ताधिकारत्वात् । तदुक्तं भगवता ।
"तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत बाधता । मत्कृपाभक्त्याहो
वा धानच्छेदा न जायते" इति तथाच तत्प्रागे मानमुक्तम् ।
वैष्णवस्य कर्मास्तैर्धर्मात्प्राप्तमयुक्तमिति बोधयितुं पुनरर्थनेति
विशेषाददृष्टपवासः स्मरन्तेनेति विश्वात्मविद्या विवेका परतो
ज्ञादशो नचेदित्यादिः तथा कृत्योकादश्वामनुपवासोऽपि तस्मिन्
एव "भक्तकान्तो रविचारे च कृष्णपञ्चदिने तथा । एकादश्यां
न कुर्वन्ति उपवास न पारणमित्यादिः । सङ्क्रान्तावुपवासेन
याचनेन युधिष्ठिरः । एकादश्याञ्च कृष्णयां उपेष्टः पुत्रा विन-
श्यती"त्यादिभ्योऽपि निषेधत्वात् तथाऽनिवेद्येन मांसादिना
आयम् मादिना तिर्यकपुण्ड्रादिपरिग्रहः धर्मशब्दस्य सङ्क-
चित्तुल्यवैयर्थ्यमाहृत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

किञ्चेति शुद्धाद्यादिभावेन भजन्मनस्यस्तु सर्वोत्तम इत्या-
द्वैतार्थः । ज्ञातेति देवदेव्यो वाक्यभावो विवक्षितः । ब्रह्मात्मे-
त्वेनेन तु केवलमाधुर्बेण श्रीमज्जगद्भगवत्प्राप्त्यर्थो भावोऽ-
भिप्रेतः । भक्तिशालाविद्ययासेन साधकस्य ज्ञानवैशिष्ट्यमेकागि-
त्यनुपपद्यतेऽस्मिन्प्रायेण तु वदन्ति । तथाच वैष्णो भक्तिरेव
साधकावस्थायां प्रचुरेति वदन्ति । रागद्वेषादिनि-
वृत्त्यर्थम् । किञ्च भक्तपदनिर्देशात् भक्तेः कृपाधिकृतं माधमत्वा-
त्तत्र विवक्षितं तमर्पणनिर्देशेन च सर्वोत्तमत्वं मे मता इत्य-
नेन तत्रैव कृष्णमन्तर्निर्देशाय अत्र एव प्रकरणाप्रान्तमेकवचनं
हित्वा ये ते इति गौरवेण बहुवचनं निर्दिष्टम् एवञ्च तज्ज्ञा-
त्वात्मिन्द्रप्रेमसु तु परमवैशिष्ट्यं कैशुत्वेनाभिप्रेतमिति च वदन्ति ॥ ३३ ॥

प्रतिमादीनीत्यादिना मन्दिरपूजादिग्रहः तेषामपि गौण-
विज्ञानत्वात् मल्लिकार्जुनकृतेष्वत्र षष्ठ्या लुक् छादयः । उत्तरार्द्धे-
ऽप्यत्रैवत्वात् प्रकृतं नमस्कारः मानप्रधानोऽयं निर्देशः ॥ ३४ ॥

आभेदयत्र कर्मणि प्रत्ययः । दास्येनेति वैधर्मको दास्यस्य
प्राधान्यात् । उपलक्ष्यं चैतज्ज्ञानान्तरेणाप्यात्मनिवेदनस्य आत्मा-
र्विनोऽत्र भवनोऽत्र विमो । विश्वहीनवायुक्तेः ॥ ३५ ॥

अनुमोदनमभिगमयेन इत्यामनम् ॥ ३६ ॥

श्रीसूक्तंनसूरिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

जिताः षड्गुणाः क्षुरिपवासे शोकमोहो जरासूयू पदुर्ध्वो वेन
सः ॥ ३१ ॥

धर्मान् कामान् ॥ ३२ ॥

यः यत्सरूपः यादृशः यत्कृपायः यावान् यद्विभूतिकः ॥ ३३ ॥
मल्लिकम् अर्थाकं प्रहृष्टः प्रणामपरः ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमद्भारवाच्यभाष्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

तावत्साधुरेवं विधो मम मत इत्याह । कृपालुर्गति पञ्चमिः ।
कृपालुः स्त्रायतिरेष्वपरदुःखान्निष्ठाः तज्जिगत्सकीर्तुं सर्वदे-
हिनां कुत्रापि देहे न कृतो द्रोहो वेन सः । तितिशुर्वैश्वसहिष्णुः सर्व-
सारं वलं स्थिरं वा बन्ध सः अनयः प्रेयासुयादिरहितः
आत्मा मनो बन्ध सः समः स्वपरेषु समदृष्टिः सर्वोपपत्तो-
त्वेनेति सर्वोपकारकः ॥ २२ ॥

कामैरहताऽसृमिता धीर्धैर्य सः दान्तः निगृहीतेन्द्रियः सृष्टु-
मर्तुश्चित्तः शुचिर्बोद्धाऽयत्तरशोचवान् तत्र बाह्य स्नानादिजम्ब-
मास्तरं निष्पुञ्जितनजम् अकिञ्चनः अनन्यप्रयोजनः मनीहः लौकि-
कत्वापाररहितः इष्टादृष्टकलेच्छारहितो वा मितं वया तथा भुङ्क्ते
इति तथा शान्तो निगृहीतास्तः करणः स्थिरः स्थिरचित्तः प्रह-
मेव शरणं रक्षिता प्राणयुपायश्च बन्ध सः मुनिः शुभाभ-
वसंशोन्नतशोः ॥ ३० ॥

अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा अनन्यग्राह्यामिप्रायः भूतिमा-
नापरस्तु धैर्यसमन्वितः जिताः षड्गुणाः भगवानायापिवासाशोक-
माहेजरासुखो वेन सः मनोजबस्य प्रायजबपूषकत्वाक्षित-
प्रायश्चाद्यनावादिजबः सुकर एवेति भावः । अमानी कर्दह-
त्कारानभिखावी अग्नेश्चो मानः सरकारकारकः कल्पः दिवोः

भीमजीराघवाचार्यकृतमागवतचरित्रका ।

पदेशस्तः मैत्रोऽवञ्चकः कारुणिकः कठण्यैव प्रवर्तमानः न
स्वाध्यासेन कविः चिद्विहीभरतस्त्वययाचार्यः ॥ ३१ ॥

किञ्च आह्वयेति । मयादिष्टानुपदिष्टान् वेदमुखेनोक्तान् गुणान्शो-
र्वाञ्च आह्वय विज्ञाय विरोधिरूपस्यापि ज्ञेयत्वाद्दोषान्त्युक्तम्
सर्वान्शकारण्यार्थमोचितान् धर्मान्मन्त्रस्यैव सर्वधर्मात्परित्यजे-
त्यत्रेवात्रापि यथासंप्रदाये त्यागो विवक्षितः यः मातृपाषोपेयभावेन
भजेत्सर्व सत्तमः साधूत्तमः ॥ ३२ ॥

किञ्च ज्ञात्वेति । यः यत्स्वरूपः यादृशः यत्स्वभावः यावान्वाङ्-
मूर्तिकद्वयस्मि तथा पुनः पुनर्विचारं ये मामेवानन्वभावेन नाभ्य-
स्मिन् प्रयोजनान्तरोपायान्तरदेवतान्तरादी यो भावस्तेन भजन्ति
ते भक्ततमाः वैशङ्गे निश्चयघातकः ॥ ३३ ॥

एवं साधुलक्षणमुक्तमर्थैव विधानां सतां संगच्छिष्यो-
यानि भक्तियोगानुग्राहकाणि तत्त्वज्ञानान्याह । मन्त्रिङ्गुल्यादि-
मिरष्टानि मन्त्रिङ्गुमचोरूपं मन्त्रिङ्गुमज्जकजनदशनादीनि भक्ति-
योगानुग्राहकाणि तत्त्वज्ञानानीत्यष्टमास्ते ऽध्याहृतं परित्यज्य
पादपीडनादिरूपा प्रहृष्टयः प्रणामपरः गुणकर्मानुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥

मदनुष्ठानं मीढ्रपयकानुष्ठानं सर्वलाभोपहरणं सर्वेभ्य
लब्धस्य समर्पणं दास्येन स्वाभाविकेन आत्मनः स्वस्य
निवेदनं समर्पणं मच्छेदपराध्यवसायः ॥ ३५ ॥

मम जन्मकर्मकथनं भोतुतत्रिधाविति शेषः मम पशु
जन्त्यादिष्वनुमोदनम् उत्सवकरणेनेति शेषः गीतादिभिर्भृ-
ह्पु मदालयेष्टवः ॥ ३६ ॥

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवान्सर्वलक्षणं वक्तव्याह । भगवानिति । सर्वदेहिनामकृत-
द्रोहः अनवद्यः आत्मा मनो यस्य स तथा ॥ २८ ॥

संक्षिप्तं किञ्चनप्रश्नोपदेशं धनं न विद्यते इत्यकिञ्चनः सं-
कोचोपदेशं मुञ्चति यादवः भगीर्हा निपिष्टाचरणवर्जितः किञ्चन
वैष्णवधर्मोत्तरः निश्चलः अहमेष शरणं यस्य स मच्छरणाः
मुनिः मद्रूपमननशीलः ॥ ३० ॥

अप्रमत्तो विहिताचारः प्रमादरहितः गभीरारमा अनवगा-
ह्यमनोगतिः आपदि धृतामान् जिताः वट्ट कामादि गुणाः पण्डि-
न्द्रियविषया वा येन स तथा प्रमानी आत्मस्यविद्यमानगुणा-
भिमानरहितः मानवः ज्ञानोपदेश कल्पः विहितक्रियाकर्मा-
निपुणः कृपालुश्च मनोधर्मः कारुणिकत्वं कारुणिकधर्म इति
पृथगुक्तं कविः सर्वज्ञः ॥ ३१ ॥

सामान्यलक्षणमुक्ता विशेषलक्षणमाह । आह्वयेति । चशब्द
एवार्थे यो मया मदीयैरुपादिष्टान् गुणान् दोषान् अपि आह्वय
सम्यग्ज्ञात्वेव स्वकान् स्वविहितान् धर्मान् भागवतसहान् मायि
सत्यस्य समर्प्य मां भजेत्स एव सत्तम इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भक्तेरनक्तिवत्त्वेऽपि उत्तमोत्तमायाः शुश्रूषितत्वेन पृष्टत्वात्
प्रश्न परिहरति । ज्ञात्वेति । अथ सतां लक्षणकथनान्तरमा-

[७५]

त्यक्तिकमलक्षणमुक्त्वा यद्वा शास्त्रगुरुपदेशतो भगवत्माहा-
त्म्यं ज्ञात्वाथ च विशेषतो ज्ञात्वेति वीप्सया माहात्म्यज्ञानेन
पुनः पुनर्विशेषं द्यातवति तदुक्तम्—

ज्ञात्वापि मम माहात्म्यं तत्रोत्सुकतया पुनः ॥

विशेषाच्च विशेषेण ज्ञात्वा मामश्नुतेऽधिकमिति परिमाणातो
यावानस्मिन्स्वरूपतो योऽस्मि लक्षणगतायादशोऽस्मीति तत्त्वेन वेद-
न्यभावेनात्युत्तमभक्त्या मां चैवं भजन्ति ते भक्ततमाः निरतिशय-
भक्ता मता नानात्वेन ज्ञाता इत्यन्वयः अत्र तमप्रत्ययेन भक्तानां
बाहुविध्यप्रकाशनेन भक्तेरपि तथात्व सूचयतीति ॥ ३३ ॥

इदानीं सर्वसाधारणं भक्तिलक्षणमाह । मन्त्रिङ्गुति । अत्र
कनेऽप्यपदमध्याहृतत्वात्वेत्यं विधिप्रकारत्वात् । सर्वलाभोपहरणं
सर्वलाभस्य द्रव्यस्योपहरणं हरावर्पणं दास्येन सहात्मनिवेदन-
मारमसमर्पणं यद्वा दास्येन सहात्मनि अनमि निवेदनम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पशानुमोदनम् उत्सवानुष्ठानम् उत्सवं इष्टा हर्षो वा ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ॥

अथ साधनतारतम्येन साधूनां तारतम्यमाह पञ्चभिस्त-
त्राक्षरं मिश्रभक्तिसाधकमाह । कृपालुरिति त्रिकेण । अत्र मच्छ-
रणा इति विशेषस्य उत्तरत्र स च भक्तम इति चकारेण तु
पूर्वोक्तो यथा सत्तमस्तथायमपि सत्तम इति व्यक्तेरवमेव
भूतो मच्छरणाः सत्तम इत्याक्षिप्यते अन्यस्यैः तत्र स्थिरः
स्वधर्मे इति स्वकान् धर्मान् संवर्ज्यैत्युक्तोक्तान्निष्ठयोपपा-
दनायैव प्रश्नैव सूचनं सर्वोक्तिरिति पदेन कोऽपि न त्यक्तः अस्तु
तावद्विरुद्धानां धार्येति भावः ॥ २८—३१ ॥

मध्यममिभमसाक्षात्क्रियसाधकमाह । आह्वयेति । नि-
ष्ठाधिकारतया सत्यस्यैवत्यागो व्याख्या प्राह्य यथा च भीहयदीर्ष-
पञ्चरात्रोक्तनारायणायुद्धस्तवः—

ये त्यक्तलोकाधर्मार्थो विष्णुभक्तिवशं गताः ।

ध्यायन्ति परमात्मानं तेऽयोऽपीह नमो नम इति ॥

अत्र त्वेवं व्याख्या यदि च स्वात्मनि तत्तद्गुणयोगाभावास्तथापि
एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गुणान् कृपालुत्वादीन् दोषान्निष्ठपरि-
तांशज्ञाय हेतोपादेयत्वेन निश्चिन्त्यापि यो मया तेषु गुणेषु
मध्ये तत्रादिष्टानपि स्वकान् नित्यनैमित्तिकलक्षणान् समानेष
वर्णाभमविहितान् तदुपलक्षणं ज्ञानमपि मदन्यथाकथितान-
कतया सत्यस्य मां भजेत् न च सत्तमः चकारात्पूर्वोऽपि सत्तम
इत्युत्तरस्य तत्तद्गुणाभावेऽपि पूर्वसाध्यं बोधयति ततो यस्तु
तत्तद्गुणान् लब्ध्वा धर्मज्ञानपरित्यागेन मां भजन्ति केषां स
तु परमसत्तम एवेति व्यक्त्यान्वयमक्तस्य पूर्वत आधिक्यं
दर्शितम् अत्र अत्रेष्टा भवेभूतानामस्मादधर्माभगवद्गीताद्व्या-
ख्याप्रकरणमध्यनुमन्त्र्य सत्तम इत्यनेन तद्वचनं अपि सत्तमस्य
सत्त्वमप्यस्तीति दर्शितम् अस्तु तत्त्वमदाचारस्य तद्वक्तस्य सत्त्व-
मनन्यदेवतामक्तत्वमात्रेण दुराचारस्यापि सत्त्वस्यपर्यायं
साधुत्वं विधीयते अपि जेतुदुराचार इत्यादौ अत्र च साधुस-
द्गुणकान् यथादश लक्षणान् नात्यापने तत्त्वत्वात् तादृशसङ्ग-
मत्त्वमुत्प्रेतुपयुक्ततामिमांशेण यथोक्तं भीष्महर्षेण । सङ्गेन
साधुभक्तानामिति साधुत्र सदाचारः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिवगोखामिकृतक्रमसम्भवे ।

तदेवमीदृशबुद्ध्या त्रिविभागं भक्तयोस्तारतम्यमुक्तम् तत्रै-
वोत्तरस्थानस्यत्वेन भेदोऽयं दर्शितः तत्रैवाचनमार्गे त्रिविधत्वं
लक्षणे पादोत्तरखण्डात् तत्र महत्त्वं तादादिपञ्चसंस्का-
रिस्मादौ मध्यमस्त्वम् —

तापः पुण्ड्रं तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः ।

अमी पञ्चैव संस्काराः पारमैकाग्र्यहेतवः ॥

इत्यत्र कतिपयं शङ्खचक्राद्युद्धं पुण्ड्रं चारणाद्यात्मलक्षणम् । तत्रम-
न्त्रश्च चैव वैष्णवत्वमिहोच्यते इत्यत्र भयं शुद्धदाम्यसंस्था-
दिभिर्भक्त्यैव योऽनर्थः स तु सर्वोत्तम इत्याह । ज्ञात्वेति
ज्ञात्वा ज्ञात्वा वा केनचित्प्रत्ययभावेन भिन्नजराजन्यद्वन्द्व-
द्यालम्बनो यः स्थाभीप्सितो दास्याहीनामेकतरो मायः तेनैव
भजन्ति न कदाचिदन्येनेत्यर्थः । ते तु मे मया भक्ततमा मताः
साधुस्तवेत्याद्यनुसारेण ते मे भक्ततमा मता इत्यस्मिन्स्वैव
स्वगतस्यातिशयो दर्शितः अत एव योगेश्वरैरपि स्वतुर्थं प्रार्थितम् ।
प्रेयात्र तेऽप्य इत्यादिना ज्ञात्वा ज्ञात्वेत्यप्राज्ञानज्ञानबोद्धोपादेयत्वं
निर्दिष्टं भक्ततमा इत्यत्र पूर्ववाक्यस्य सत्यदानेर्देशमात्रिकस्य
विशेषतां भक्तपक्षनिर्देशात् भक्तेः स्वरूपाधिक्यमत्रैव विवक्षितं
मे मता इत्यत्र मम तु विशिष्टा सम्प्रतिरप्रेषति सूचितम् ईदृ-
शानुक्तचरणत्वात् अत एव प्रकरणप्राप्तमेकवचननिर्देशमप्यति-
क्रम्य गौरवेणैव ये न इति बहुवचनं निर्दिष्टं ततः किमुत
तद्भाषयितुमेषामाया इति भावः ॥ ३३ ॥

मल्लिकमङ्गलजनेति पट्टालुक् कान्दसः उत्तरार्द्धेऽप्युच्यते
प्रहेति प्रदत्तं नमस्कारः ॥ ३४ ॥

दास्येनात्मनिवेदनमिति वैचर्मको दास्यस्त्व प्राध्याग्यात् ॥ ३५-३८ ॥

श्रीमद्भिवनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

कर्मज्ञानादिमिथा केवला चेति मङ्गलैर्विध्यान्तर्यसंस्कृतः
साधुरपि द्विविधस्तत्र प्रथममाह त्रिमिः । कृपालुः परस्व संसार-
दुःखामहिष्णुः स्वर्गादिहयपि जने भक्तद्रोहः सर्वदेहिनां
स्वमवजानतामपि तितिक्षुरपराधक्षन्ता सत्वमेव सारो बलं यस्य सः
अनवस्थात्मा असूयादिदोषरहितः समः सुखदुःखाङ्गं मानापमा-
नाङ्गं च तुल्यः ॥ २६ ॥

कामैरश्रुभितचित्तः हास्यः संयतवाह्योन्द्रियः मृदुः प्रकटो-
न्वितः शुचिः सदाचारः प्रकिञ्चनः अपरिग्रहः अनाहः
व्यावहारिकक्रियाशून्यः मितभुक् पवित्रलक्षणाहारः शान्तः
शान्तिरतिमान् स्थिरः स्वयमेवं स्वकृष्णेषु फलाद्व्यपश्यन्तम-
व्यग्रः प्राफलोदयकृत् स्थिर इति तत्त्वज्ञानात् मच्छरणः भवे-
काधयः मुनिमेतन्नीलः ॥ ३० ॥

अप्रमत्तः साधुध्यानः गभीरात्मा अन्यैर्दुरवगाह्यस्वभावः धृति-
मान् निर्विकारः जितपङ्गुणाः श्रुतपिपासाधूर्मिरहितः अमानी
मानाकाङ्क्षाशून्यः अन्यैश्चो मानप्रदः कल्पः परबोधने इक्षुः भैत्रः
अवज्ञकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्त्तमानः कथिवन्धमोक्षकः
इत्यष्टाविंशतिगुणवानसं सत्तम इत्युत्तरस्यानुपङ्गः भक्तः शान्त
इति जितपङ्गुणा इति पदाध्यामये भिन्नभक्तौ निर्वाणवाञ्छा-
शून्यत्वात् भक्तामारामः शान्तभक्त इति सङ्गाध्यामुच्यते अथ

स्वपूर्वदशायां ज्ञानमिधमभक्तिनाम् तत्पूर्वदशायां कर्ममिधमभक्ति-
मानासीदित्येतादृशं तदास्य भक्तेः प्राधान्यं सिद्धिदशायां तु
कर्मज्ञानाद्यनादरणाच्छुद्धमक्त एवावमुच्यते इत्यतः सत्तम इति
ज्ञानमिधमभक्तिमान् सत्तरः कर्ममिधमभक्तिमान् सन्नित्यवगम्यने
अतोऽयं स्वमङ्गलं स्वतुल्यं चिकीर्षुः प्रथमं कर्ममिधमं भक्तिम्-
पदिशति तत्कर्मनोपादिष्टः अथ निष्कामः कर्ममिधमेष भक्तिं
कुर्वन् कर्मोणिं जज्जत् योगी कर्ममिधस्य उच्यते हि स इति स्वायं-
नाकटदशावामनाहतत्वात् अत एव कर्मशामुपरामे सति
ज्ञानमिधमं भक्तिं लभते । तत्कर्मपाकदशायां भक्तेः प्राधान्ये सति
ज्ञानेऽप्यनाहतत्वात् उपरमप्राये सति भक्तामारामः इति शान्तभक्त
इति सङ्गाङ्गं च व्याप्युच्यमानो भवति तस्य ज्ञानेऽनादरो
यथा भक्तिरनामुनामिधुयुता तदुक्तिः “अस्मिन् सुखघनमूर्तो पर-
मात्मनि वृष्णपत्ने स्फुरति । आत्मारामतया मे वृथा गतो वन
चिरं काष्ठ” इति । इदं गुणान्निमित्तमभिगम्यान् वादरावाण्यपि
प्रथमे च तद्दशायां भक्तिवाधितस्य ज्ञानस्य सर्वेऽपि तस्य भक्त्य-
नाथरक्तात् —

अस्वाभिध्यापितशून्यं ज्ञानकर्मोद्यतावृतम् ।

भानुकल्पेन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुच्यत इति ॥

शुद्धभक्तिश्च ज्ञानस्य तत्र तादृशान्तिर्हेवा ॥ ३१ ॥

अथ केवलाया भक्तेः प्रवर्त्तकं साधुं लक्षयति । आद्यावेति ।
यथा धर्मान् नैव सम्पद्यन् सत्तम इति : एवं मया वेदरूपेणादि-
ष्टानपि सर्वान् धर्मान् सम्पद्यन् मङ्गलवैव भद्राविशेषवत्तया
सम्पक् प्रकरेणैव त्यक्त्वा यो मां भजेत् किमज्ञानाभा-
स्तिक्वाष्टा न धर्माचरणं सत्यशुद्धादीन् गुणान् विपक्षे
दोषांश्च आद्याय सम्पद्येव ज्ञात्वापि भक्त्यैव मे सर्वे भविष्यतीति
वृद्धनिश्चयेनैव धर्मान् सम्पद्येति स्वाभिचरणाः स च सत्तम
इति पूर्वाधिकारी धर्मांश्च सम्पद्यन् भजेद्वं तु सम्पद्येवेति भेदः
तथा पूर्वं कृपालुत्वादिमप्युपगुणवानेव सत्तमः अथ तु
विशेषणान्तरानुपादानात् तावत्संस्कारगुणवत्त्वाभावेऽपि सत्तमः
न चास्य तावद्गुणाभाव एवेत्याशङ्कनीयम् —

भक्तिः परेशानुमनो विरक्तिरभ्यस्य चैव त्रिक एककाल इति ।

अस्यास्ति भक्तिर्भगवत्प्राप्तिना सर्वगुणैस्तत्र समासते सुराः ॥
इत्यादिभगवाद्दिशिरेणैव सर्वदोषोपशमनपूर्वकसंशुद्धाद्यस्य
तत्रावृष्टं मानित्वात् किञ्च पूर्वं जितपङ्गुणात्वात् सिद्धदशावस्थ
एव सत्तमः अयं तु तादृशत्वानुक्तेः साधकदशावस्थाऽपि सत्तम
इत्यस्य पूर्वत एतावान् व्याजित उत्कर्षः प्रथमत एव शुद्धभक्तिमत्त्वा-
ज्ज्ञेयः ॥ ३२ ॥

अथ सिद्धदशावस्थत्वे तु परममहोत्कृष्ट एवोच्यत इत्याह ।
ज्ञात्वा ज्ञात्वेति । वीप्सा मत्त्याहनेकेवाप्राप्त इति मनुक्तः भक्ति-
तारतम्येन मग्नाधुर्यमधिकारिणं प्रतिक्षणमनुभवगोचरीकृत्ये-
त्यर्थः । यावान् कालदेशाभ्यामपरिच्छिन्नोऽप्यहं भक्तेच्छावशात्
परिच्छिन्नश्च यश्च साक्षात् परब्रह्माप्यहं इयामसुखराकारो बभूव-
देवपुत्रश्च बाहशः आत्माराम आसकामोऽप्यहं भक्तप्रेमवैव-
द्यादनामारामोऽनापनकामश्च अतस्त्वभावेनैकाग्रिकरेवेनेति वा ते
इति गौरवेण बहुवचनं भक्ततमा मता इति पूर्वाकलक्षणाः सत्तम
एव मया मङ्गलशब्देनोच्यते अयं तु मे भक्ततमो मया सम्मत
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भीमस्त्रिभुवायकवर्तिहृन्कारायैर्विनी

यत्कृतं भक्तिरूपेण कीदृशपुण्यकृति तत्राह । मन्त्रिहृन्कार-
जनस्य च यद्युज्जगातः उत्तराखण्डेयम्वात् प्रहृति प्रहृत्वं नम-
स्कारः ॥ ३४ ॥

सर्वेषामोपहरणं भगवन्तैव स्वसेवार्थं स्वभगवन्तमिति बुद्ध्या
सर्वेष्ववस्तुनां समतावपहृत्वं तस्मै समर्पणं दास्येन हनुना
भारमनो जीवस्व देहस्व आहंतावपहृत्वापि समर्पणम् ॥ ३५ ॥

जन्मकर्मकथनमिति । अनुकीर्तनकथनयो रागस्वरतादादियुक्तत्वा-
युक्तत्वाऽपि भेदा द्वेः पञ्चांशु जन्माष्टकादीनि तेषामनुमोदन-
मेवाह द्वाऽध्यायम् । गीतादिभिः मद्गुहाभिकार्याक उत्सवः ॥ ३६ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतमिच्छाप्रसीपः ।

साधुवक्ष्यमाह । कपालुरिति पञ्चमिः । कपालुः परदुःखदुःखि-
तमनाः सर्वदेहितामनुकूलप्रतिकूलानामकृतद्रोहः यतः निनिधुः
सत्यं यथायाचरन्तं सारो बलं यस्य अनन्यथाया विभु-
युद्धिः समो निर्वन्दः सर्वेषां साधवसाधूनामुपकारकः तस्य
होतृव्यमुक्तमितिहासमुच्चय-
सुखमाः पुरुषा लोके साधनः साधुकारिणः ।

तुल्यः पुरुषो लोके बलं साधुरसाधुविविधः ॥ २६ ॥

काश्यपे क्रियादिभिरिति कामाः भोगास्तैर्बोध्यैरपि महत्तमैः
प्रलुब्धमतिः दातुः नियतवाह्यकरणः मृदुः कामव्यसमाचः शुचिः
वाह्याऽवन्तरशुद्धयर्थं कृतवास्त्रीयानुष्ठानः अकिं-... मयि कृता-
स्मात्मीवमन्यासः प्रसीतः त्यक्तप्रवर्गेणैष्टः मितगुणः स्वयम्भुक्
शान्तः भयताप्तः कर्माः स्थिरः भगवन्मोदकाद्यः मच्छरणाः
महं गृह्यदाभयः सर्वोपदूषयो रक्षिता च बल्य सः मुनिमंज्यात-
निष्ठः ॥ ३० ॥

अप्रमत्तः अवहितः गभीरात्मा विपुलबुद्धिः धृतिमान् प्रमा-
दसिकः जितवृद्धिः "तुजापिपासे प्राणानिष्ठं शोकमोहौ मनोऽ-
नुगौ । जन्ममृत्यु शरीरस्थ न मे ज्ञानस्वरूपिणः" इत्येव जितप-
दुर्मिः स्वयममानी परेषां मानदः कल्पः हितोपदेशे बलः भैत्रः
हताश्रयेन जनार्द्रादकः कारुणिकः परदुःखनिराकरणक्षमायः
कविः कास्तदर्थी सिद्धान्तविदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं मयादिष्टान् मयादितेष्ववहितः स्वयमेषु महाभय इत्या-
दिना मयापदिष्टास्वकान् धर्मान् गुणान्मुक्तौ गुणभूतान्
माहाव तेषां मां भजेन ससत्तमः किञ्चित् मयेषामिच्छादिना मया
दिष्टान् दोषान् संत्यज ॥ ३२ ॥

स्वरूपतो योऽस्मि गुणशक्तितो बाह्योऽस्मि इवत्ताज्ञानवृद्ध-
आगतो बाह्यान् ज्ञातुं शक्योऽस्मि तथा मां ज्ञात्वा ज्ञात्वा पुनः
पुनर्ज्ञात्वा च अतन्वभावेन भजन्ति ते भक्ततमाः मे मताः
समताः ॥ ३३ ॥

अथ भक्तिवक्ष्यमाह । मन्त्रिहृन्कार्यभिः । लिङ्गानि पूजाभिष्ठा-
नानि ॥ ३४ ॥

स्वयन्ते इति आभानि गृह्यनोपवनवस्त्राजकारादीनि द्रव्याणि
तेषामुपहरणं समर्पणं देवपित्राद्यर्थं कमर्पणं विहाय
निवेदयेदिति सूचयितुं सर्वपदप्रयोगः ॥ ३५ ॥

मम जन्मकर्मकथनमित्यनेनैव तत्सिद्धान्तं जन्माष्टकादीनाम-
नुमोदनमप्युक्तं मम पदानुमोदनं मम राक्षोसवर्षाणि
पुण्यमास्वादीनि तदनुमोदनम् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

भी भगवान् उवाच ।

जो कृपा करने वाला होवे किसी का द्रोह नहीं करे
सब की सब बातों का सहने वाला मत्स्य बोलने वाला
पाप रहित समदृष्टि वाला सब के उपकार करने
वाला ॥ २६ ॥

कामों में से दुःख नहीं पाने वाला बाहिर की इन्द्रियों
को जीतने वाला कामल चित्तवाला पवित्र भक्तिजन
विशेष चेष्टारहित परिमित भोजन करने वाला भीतर की
इन्द्रियों को जीतने वाला स्थिर बुद्धिवाला मेरे आश्रय
रहने वाला मुनि ॥ ३० ॥

प्रमाद नहीं करने वाला गम्भीर बुद्धिवाला धीरज वाला
राग द्वेषादि द्वैः गुणों को जीतने वाला माप मान रहित
दूसरे को मान देने वाला ज्ञान देने में समर्थ कृपा वाला
पण्डित होवे वह साधु है ॥ ३१ ॥

ऐसे गुण दोनों को जानकर मेरे सिखाये हैं तभी
भक्ति से विरोधि होने तो सब अपने धर्मों को छोड़ कर
जो मेरे ही का भजता है वह उत्तम साधु मेरा सम्मत
है ॥ ३२ ॥

हम जैसे हैं जितने बड़े हैं जो हैं इस बात को जानकर
अथवा नहीं भी यथाये जानकर जो पुरुष अनन्यभाव से
हमको भजते हैं वे यत्नों में भेष्ट मेरे मत में हैं ॥ ३३ ॥

मेरी मूर्तियों का दर्शन मेरे भक्तों का दर्शन तथा स्पर्शन
तथा अर्चन सेवा स्तुति नमस्कार गुण कर्मों का कीर्तन ॥ ३४ ॥

हे उग्रपञ्जी मेरी कृपा के भरण में भया मेरा अनु-
चिन्तन करना लाई दूर सब युक्त पदार्थों का मेरे अर्पण
करना दास्य भाव से आत्मा का निवेदन करना ॥ ३५ ॥

मेरे जन्म कर्मों के चरित्रों का कथन करना मेरे एका-
दशादिपर्वोत्सवों का अनुमोदन करना गीत नृत्य नाजों से
भक्तजन मैथान गोष्ठी में मेरे मंदिर का उत्सव करना
यह सब मेरे करने की उत्तम भक्ति के अङ्गण हैं ॥ ३६ ॥

यात्राबलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु ।
 वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥ ३७ ॥
 ममाचस्थापने श्रद्धा स्वतः संहृत्य चोद्यमः ।
 उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि ॥ ३८ ॥
 सम्मार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः ।
 गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ॥ ३९ ॥
 अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् ।
 अपि दीपानलोकं मे नोपयुज्यान्निवेदितम् ॥ ४० ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
 तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥ ४१ ॥
 सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गानो वैष्णवः खं मरुज्जलम् ।
 भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र ! पूजापदानि मे ॥ ४२ ॥
 सूर्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाग्नौ यजेत माम् ।
 आतिथ्येन तु विप्राग्रे गोव्रज ! यवसादिना ॥ ४३ ॥
 वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया ।
 वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥ ४४ ॥

भीमस्नानमिष्टमावाधेदीपिका ।

वर्षाविधानं पुष्पोपहारादिममपेणम् सर्ववार्षिकपर्वसु चातु-
 मस्यैकादश्यादिषु विशेषतः ॥ ३७ ॥

उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वतः अमति चान्यैः
 सम्भूयोद्यमः उद्यानं पुष्पप्रधानम् उपवनं फलप्रधानं वनम्
 आक्रोडं क्रीडास्थानम् ॥ ३८ ॥

सम्मार्जनं रजसोऽपाकरणम् उपलेपो गोमयादिमिरालेपनम्
 भेकस्तेरेव प्रोक्षणम् मण्डलवर्तनं सर्वतोमद्रादिकरणम् मह्यं
 मम ॥ ३९ ॥

कृतस्य धर्मस्यापरिकीर्तनं स्वयमन्येन वा निवेदितं न
 स्त्रीकुशात् एतच्च साधारणं स्याद्वराविषयं रागप्राप्तविषयं वा
 भक्त्यातु ग्राह्यमेव—

पंडितमोक्षोपयाभैस्तु यत्फलं परिकीर्तितम् ।
 विष्णोर्नैवेद्यसिद्धयेन पुण्यं तद्गुज्जतां कलौ ॥
 हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
 पादोदकं च निर्मोक्षं मरुतं बरुम सोऽच्युतः ॥
 इत्यादिवचनेभ्यः यद्वा अन्यस्मै निवेदितं मे नोपयुज्यात् मह्यं
 न निवेदयेदित्यर्थः—

विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्ट्यं देवतातरम् ।
 पितृभ्यश्चैवतद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥

पितृश्रेण तु यो दद्याद्धरे परमात्मेन ।

रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशमागिनः ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४०—४१ ॥

इदानीमेकादश पूजाधिष्ठानान्याह । सूर्य इति हे भद्र ! ॥ ४२ ॥
 अग्निष्ठानभेदेन पूजासाधनान्याह । सूर्य इति त्रिभिः । त्रय्या
 विद्यया सूक्तैरुपस्थानादिना अङ्ग हे उद्यम ! यवसादिना तुष्णा-
 दिना ॥ ४३ ॥

बन्धुसत्कृत्या बन्धुवत्समानेन हृदि खे हृदयाकाशे मुख्य-
 धिया प्राणहृदया तोये तोषादिभिर्द्रव्यैस्तोयपूजादिना ॥ ४४ ॥

भीमस्नानमवाधेदीपिका
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

यात्रा दोषाचन्दनक्रीडाद्युत्सवः एकादश्यादिष्वित्यादिना
 पवित्रादमनकहेलिका दीपमाध्यादिपरिग्रहः ॥ ३७ ॥

सम्भूय मित्रित्वा ॥ ३८ ॥

तैर्गोमयादिमिरेव दासवदिति लौकिको दासो दद्यादितिः
 अमायया विषयाद्युत्सवैर्वादिना ॥ ३९ ॥

अदम्भित्वं लोकेषु मिथ्यास्वभक्तिस्थापनराहित्यम् एतच्च
 निवेदितस्यास्वीकरणञ्च साधारणं कस्याप्यनिजमेव भूतं यत्
 स्याद्वरं काळान्तरस्यात् भगवदुपयोगाद्देवास्तान्निवेदितमप्यग्राह्यं

श्रीराधारमण्यदासगोष्थामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी।

पथिकादिपूज्यमानमहारथवद्वाहबाहो कस्याप्यधिकारिणो-
ऽभावात् किम्वा सौरादिप्रमादो मह्यं देवोऽन्यत्तत्त्वस्यैव
इति ज्ञेयेन प्राप्तो यस्मिन्निषयप्रमाधारणप्रस्थानं चेत्तदा
तदधिकारिच्छायां आधिकारो वा सति भक्त्या तु प्राप्तेव साधा-
रण्यमाविमकुञ्चकल्पने मानामवाययेति ॥ ४० ॥

यच्छन्ति । चकाराग्ममप्रिबं च ॥ ४१ ॥

पूजाधिष्ठानानि तद्विभूतिरपि तेषु बहिरुपया सुम्बधो
त विचारणीयः किन्तु मम पूजाधिष्ठानरूपस्यैतत्पर्यः ॥ ४२ ॥

अधिष्ठातमर्हन्ति । तच्च अधिष्ठातविशेषणं तत्पूजापकृत्यानिर्वापा-
नाद्व्ययं । सूक्तैर्वैदिकवाक्यैः खित्रं देवानामित्यारभ्य सूक्तं आत्मा
जगत्कनश्च्युभ्येति ॐ तच्चक्षुर्देव इति मन्त्रादिभिः जादना
मायया पुष्पमिन्द्राञ्जलिनिःक्षेपः तर्पणादिनेत्यादिना पुष्पाञ्जलि-
परिग्रहः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भीसुदयंतसुरिक्तशुकपक्षीयम् ।

पञ्च दत्तस्यः तान्त्रिकी मगवच्छास्त्रोक्ता दीक्षा षड्भाविभिर्भागे-
इत्याशयनभक्तव्यः ॥ ३७ ॥

इत्युक्तं तद्यमः एकस्मैवोद्यमः संदृत्य सहायान्तरमपेक्ष्यो-
द्यमः इत्यात्मयत्नतन्त्रगतम् उपवन तद्यादिसमीपगतम् आर्काडः
पुष्पोपचर्यादिकदिनाईः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अमाश्वत्थतद्विकृणाति । अद्यानितमिति धेनून् दीपावलोकां
दीपावलोकांमपि मम निषिद्धं नोपपुञ्ज्यात् कृत्वा मरताह-
कृतपतनादीनामनुपपोज्यत्वप्रदर्शनार्थमिदम् ॥ ४०—४२ ॥

अथवा ध्यामन्तेनेत्यादिमन्त्रैः ॥ ४३ ॥

आकाशे पूजनं हृदयाकाशान्तरे ध्यानाभित्याह हरीति । मुख्य-
धिषा मुख्यप्राय इतिबुद्ध्या ॥ ४४ ॥

भीमश्रीराघवाख्यं कृतमागततन्त्रमुपनिष्ठा ।

यात्रा दिवसश्च यात्रा संवर्षार्थिकपर्वसु ज्ञातुमांशैकादशा-
विषु बलिभिधानं विशेषतः पूजाभिधानम् उत्तमा तान्त्रिका भगव-
त्कृष्णांका इति पञ्चदशकारसम्पत्तिः वैदिकीति पाठे प्रथमयुगं ह-
वति इति चित्वा भजमानं शिष्येनेत्युक्तं बिजा बहार्थे इति मर्श-
यप्रतान्शैकादशयुगवासा इति तेषां धारणाम् ॥ ३७ ॥

मम यात्रां पुत्रामूर्तिस्तथाः श्यापने भस्त्रा आश्रयः सक्ता शक्तौ
स्वतस्तद्वामे इतरैः सह संहत्य समूह्य उद्यमान-
स्याद्वैतमेवादिः तत्रोद्यानमाश्रितनाश्रितं वनम् उपवनमाश्रितनम-
शिववनम् आक्रीडाः पुष्पोपवन्यादिक्रीडनार्हाणि श्यानानि
गोपुराद्याश्रितनस्य परितः स्थितानि तत्रत्यानि मन्दिराणि
तेषां क्रमेण निर्माण्या स्वतः संहत्य चोद्यम इति पूर्ववत्
सम्बन्धः ॥ ३८ ॥

सम्मानार्जनं धूल्यपाकरणम् उपलब्धेन गोमयादिभिः सेकस्तेरेव
प्रोक्ष्य मण्डलवर्तनं सर्वगोमयस्नानकचक्राभ्युजादिमण्डलक-
रणम् एभिर्मायया वासवमहा मम गृहेऽशुभं गृहालङ्कारः ॥३२॥

प्रमानितं सुरहकुसुमादिनाम प्रदिग्मितमवच्छादकं कृत्य धर्म-
व्यापारिकर्तनं धर्मः इति कीर्तनादिति कृतेः मे महा ख्य-
मन्थन वा निर्वहितं हीपावलोको नोपयुज्यते तन्वापारोपयो-
गिन न कुर्वन्ति तन्वावदेव हीपारोपणं कुर्वन्तित्यर्थः । हीपावलो-
कश्चावन्तावन्तव्यजनादीनामप्यनुपयोज्यत्वमवश्यंनपरः ॥ ४० ॥

किञ्च लोक बर्थाद्वयमे कथनीयं वस्तु ब्रह्मात्मनः स्वस्य
प्रियतमं तत्तत्प्रहृ निवेदयेदनेन वेत्तवान्स्थाय ममापरिमित-
मतिर्ब्रह्मस्वरूपाय वा कल्पते ॥ ४१ ॥

अथ भक्तिसंस्थाभ्यं पूजाविधानानि वक्तुं तद्विष्टाना-
 म्ब्राह्मणैः । सूर्ये दाने । हे भद्र ! स्वांशीति सर्वभूतान्तानि एका-
 दश भक्त्युपायानि ॥ ४२ ॥

तत्रोद्देशक्रमेण पूजाप्रकारानाह । सूत्रं धित्यादिना । अथवा
विद्यया आत्मत्वेतत्त्यादिभिर्मन्त्रैरग्रावाहयनीवाहौ तान्त्रिके च
हविषा चतुपुरोडाशाव्यादिकुर्येण मां वज्रंतेति सम्प्रत्यक्षः विप्राग्यै
ब्राह्मणभेदे आतिथ्येन विप्राग्नौ इति पाठं विप्रशरीरास्तगे-
तजाटग्नौ अङ्गु द्वे उरुच । गोषु चतुर्मासिभिः चतुर्षु तृण-
आदिभ्यश्चेन पिष्टोर्वाकादिसंप्रदां श्रवः ॥ ५३ ॥

भेषहृतं निष्णाभं च बहुसङ्कतिर्विज्ञातं सत्कारस्तथा
 आकाशे पूजा नाम इदृषाकाशान्तरे ध्यानमित्याह । इति स्त्रे ध्यान-
 निष्ठुर्वीत वज्रं गामित्युत्तरत्र सम्बन्धः मुख्यधिया मुख्यप्रा-
 गाधिषा तोये तु तोषपरस्फुटैस्तोबादिभिरित्यर्थः । द्रव्यैर्गन्ध-
 पस्पृङ्गादिभिः ॥ ४४ ॥

धामिजयध्वजतयंकुतपदरत्नावली ।

मन्त्रा प्रतिमा लक्ष्मः करुणादौ प्रयतः उद्यानोपवना-
दिफलमयुधमो वा सदा न सम्यज्जोतेनोपलपाद्यायुधमो वा ॥ ३८ ॥

मयि मम कृत गृहशुभ्रण्य तदमागया सेकमगड्डवर्तनेः
एकेन भूकृतेन मगड्डकेन साधितैः प्रधानमगड्डकरगोः कतेद्य-
मित्तं शेषः सेकमगड्डवर्तनैरिति कश्चित्पठन्ति अत्रनादिजज्जो-
त्तयं सेकः मगड्डमलङ्कारः वर्तते प्रदर्शयामनेन विशेषजी-
घन प्राक्त वर्तने गमनवर्तयति च ॥ ३८ ॥

मे निमज्जितं वीपाशखोकं नोपयुज्यथात् स्वप्रयोजनाय न स्त्रीकु-
र्वात् ॥ ४० ॥

हृषिकाशरणं सुप्रपायमाह । यद्यदिति । भानन्त्याय भनश्चरफ-
लाय मोक्षायत्यर्थः । भानन्ते धृष्ट्या जं कर्मिर्मातं धृष्टेः ॥ ४१ ॥

अभिकारिणां योग्यताया मनेकानधत्तेन फलनिशेधाय मह-
त्त्वाभिप्रायं स्वापदिशामीत्याह । सूर्य इति । हे भद्र ॥ ४२ ॥

तस्य तस्मात्तन्नामं चाचक्षतेत्याह । मूर्धं स्थिति । गोष्ठे स्थिता मा
यनस्मादिना पूजयेदिति शेषः । ४३ ॥

बन्धजांमाताऽप्यामृतं सत्कृत्वा नत्वायेवा हविर्भवेद्दद्या-
कांश्च ध्याननिष्ठया उक्तं कृष्यानेन वायौ भूयसांश्च मुष्याधिपा-
स्यं देवोत्तमो वायुर्गतिं ज्ञानेन तदुत्तम -

सर्वद्वन्द्वोपशान्तवायुर्गतिमानाश्चत्वारः परम् ।

प्रियमस्ति हरेः निःस्वल्पा सायोहरेर्बिद्ः ॥

इति हरेकृतमत्वाभिदः वायोरपीक्ष्यः कुतः ।

मास्तीवायुषधर्मात्मात्मतत्त्व यथाक्रान्तम् ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आधिक्यज्ञानतो विष्णुः सर्वतः सम्प्रसीदतीति ।

तच्चनात् वायुर्भीमो भीमनाहो महोजाः इत्यनेनापि हेतुपूर्वक-
त्वेन बायोः सर्वदेवोत्तमत्वात्कृत एवायं तस्माद्वायुरेव दवादि-
र्वापुः समष्टिरयं पुनः सृष्टुं जयति च एवं वेदेत्यनेन वायुज्ञानस्याप-
सृष्टुं जयत्येकैकम्-

पञ्चभूतमनोबुद्धिरुद्राणां प्रतिदेहकम् ।

वाह्यतश्चापि नेतृत्वाद्वायुर्यदिः समष्टिः इति ॥

वचनेन बायोर्व्यदि समष्टिं च सम्यक् ज्ञात्वा मनो युञ्ज्यात्
द्रव्यैः पुरैः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

हामवदिति यथा बौक्तिको हामः स इवेत्यन्वदपि तथैव कर्त-
व्यमित्यर्थः । अमायया चक्षुषिचक्षुषिचक्षुषिचक्षुषि विना ॥ ३२ ॥

अहमिदं लोकं मिथवास्त्रमक्तिव्यापनराहित्यं नोपयुञ्ज्यात्
स्वार्थं न व्यवहरेत् अन्त्यैः तत्र साधारणं कस्याप्यतिजं पथि
कादिपूज्यमानमहारथयन्त्राख्यार्थाधिकार्यभावात् स्यावरं
काजान्तरस्यात् भगवदुपयोगयोग्यत्वात् यथा दीपावलोकः रागो
लोभः भक्त्या तु प्राज्ञो भवति नसाधारणमस्यावरं चेत् तत्राव-
धिकारिकत्वायां सत्यां स्वाधिकृतत्वे सति चेति भावः ॥ ४० ॥

यद्यदिति । अकारामम प्रियं च ॥ ४१ ॥

तत्रानित्यमेव संशयमाना ये सूर्योदयस्तेऽपि बहिरुद्गन्त संशयाः
किन्तु मद्भिष्टानदृष्ट्यैरेतद्युपादिशन् तत्र तत्र योगयानुपासना-
दिशेषानुपदिशति । सूर्यं इत्यादिभिः व्याख्या टीकान्त ॥ ४२ ॥

किंवा सूर्यं इति युग्मकं सूर्योन्तर्भावितोपपन्नार्थं प्रतीय-
तित्येत्यर्थः । यथातिथौ क्विपते तथैवाहरहश्च गृहागते विप्रान्ते
कस्तंभवमित्यर्थः । विप्रान्ते तु भागवतशास्त्राद्विचार्य विप्रद्व-
िषद्विद्युतादिव्यादेः अन्यत्रादरमात्रं कार्यमिति ह्यं वेष्ट्याव इति
त्रिप्रवादिराहित्येऽपि तस्मान्मन्त्रेऽपि नतु पूर्ववत्तद्व्यवस्थेत्यर्थः बायो-
वेत्सर्वजीवनहेतुत्वं तदनु तदन्तर्यामिशक्त्येति भावनवैयर्थ्यः ।
स्त्रादिषु भूतेषु तेजसोऽनुक्तिः सूर्योऽग्निः चरितार्थत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्वेषु वार्षिकेषु वत्सरसम्पत्तिषु पर्वेषु फाल्गुनपूर्णिमा-
दिषु या द्वालादियात्रास्तासु वज्रविधानं विनिधयस्त्रालंका-
रमिष्टाज्जम्बूचन्दनपुष्पादिपूजोपहारकरणं प्रतान्तेकादद्या-
द्दीनं ॥ ३७ ॥

गर्वा प्रतिमा उद्यातादिकरणे सामर्थ्यं सति स्रत एव
असति अन्यैः सम्भूयाप्युद्यमः प्राक्कीडं कीडास्थानं पुरं चक्रव-
ष्टनम् ॥ ३८ ॥

अस्माज्जं तृणधूरपाद्यपसारणं प्रथमं गोमयमृज्जैरपलेपो
द्वितीयः स्पृष्ट शुष्कं सति सेकः पुष्पोदकैस्तृतीयः मण्ड-
वचसं सर्वानामद्रादिनिर्माणं चतुर्थं तैमल्यं मम गृहस्थ शुभ्रपाणं
सेना दासवत् बौक्तिकन राजकीयदासेना राज्ञा गृहस्थ यथा यद-
व्यदपि तदपि तथेत्यर्थः । अमायया चक्षुषिचक्षुषिचक्षुषिचक्षुषि ॥ ३९ ॥

अमानित्वमनहंकारः अहमिदं लोकं मिथवास्त्रमक्तिव्याप-
नराहित्यं मे महां निवेदितं दीपावलोकमपि नोपयुञ्ज्यात्तमहां
दत्तस्वाकादेर्दीपस्व च स्वस्वव्यवहारमात्रे उपयोगो न कर्तव्य इत्यर्थः
किन्तु परमार्थसिद्धयर्थं वैष्णवेभ्यो इत्यादि कथमुपभुञ्जीतैवे-
त्यर्थः

अहमिदं लोकं मिथवास्त्रमक्तिव्यापनराहित्यं मे महां निवेदितं दीपावलोकमपि नोपयुञ्ज्यात्तमहां

विष्णुनैवद्यस्ति कथेन पुण्यं तद्भुञ्जतां कलौ ।

हृदि रूपं मुखं नाम नैवद्यमुदरे हरेः ॥

पादोदकं च निर्माद्वं मस्तकं यस्य सोऽच्युतः ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४० ॥

लोके शास्त्रे च यद्यदिष्टमं तस्मिन् निवेदयेत् तेन हर्म-
ज्योदीनि शास्त्रविहिताभ्यापि लोके इष्टमस्वभावात् तथा
मद्यादीनि संकर्षणप्रियायपि शास्त्र इष्टमस्वभावात् निवे-
दयेदिति भावः । तत्रापि यच्च आत्मनः स्वस्थातिप्रियं तत्तु
विशेषतो निवेदनीयमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

त्वां कुत्र पूजयेदित्यपेक्षायामेकादश पूजाभिष्टानाभ्याह । सूर्यं
इति ॥ ४२ ॥

तत्र तत्राभिष्टानं स्वेष्टदेवं केन प्रकारेण पूजयेदित्यपेक्षा-
यामाह । सूर्यं इति त्रिभिः त्रया विद्यया सूक्तैरुपस्थाननमस्का-
रादिना यथसाहिना तृण प्रधानकण्ड्यादिभिः ॥ ४३ ॥

वन्धुसत्कृत्या स्वीकृत्या विवासात्पूर्वकसम्मानेन हृदि स्ने-
हहृदयाकाशे ध्यानेन मुख्यधिया प्रायोऽयं मुख्य इति वुद्ध्या
तोष द्रव्यैर्जलपुष्पतुल्यत्वादिभिः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यात्रासु रथयात्राप्रभृतिषु वज्रविधानं पुष्पोपहारादिमम-
पेक्षं तच्च सर्ववार्षिकेषु पर्वेषु प्रतिवर्षं तत्तत्तिथिषु ॥ ३७ ॥

शक्ती स्वतः अशक्ती भागवतान्तरेः संभूयोद्यमः ॥ ३८ ॥

सेकः सुगन्धैर्जलैः प्रोक्ष्यं मण्डलानां सर्वतोभद्रादीनां
वर्तनं कथापनम् ॥ ३९ ॥

निवेदितमन्यस्मै समर्पितं दीपावलोकमपि मे नोपयुञ्ज्यात्

विष्णोर्निवेदितान्तेन यष्टव्यं देवताग्निरम् ।

पितृभ्यश्चैव तदेवं तद्दानस्याव कल्पते ॥

पितृशेषं तु यो दद्याद्भूय परमात्मेन ।

रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशमागिनः ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

मन्त्रिभूत्यनेनोपादिष्टानि कर्वाञ्छाम्याह । सूर्यं इति हे मद्र ! “दानं
मानसमेतं ज्ञानमगर्हं क्षमाश्रितं सौख्यं सत्यं प्रियवाक् सहितं
चत्वारि यत्र स चतुर्भद्रः” इति महाभारते चतुर्भद्रवचनम्
पूजावदानि पूजाभिष्टानानि ॥ ४२ ॥

त्रया विद्यया आसत्येत्यादिकपया ॥ ४३ ॥

मुखधिया प्राणवुद्ध्या ॥ ४४ ॥

स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ।
 क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम् ॥ ४५ ॥
 विष्णवेऽप्येवमिति मद्रूपं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः ।
 युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्चेत्समाहितः ॥ ४६ ॥
 इष्टापूर्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः ।
 जभते मयि सङ्गतिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ॥ ४७ ॥
 प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनोदव ! ।
 नोपायो विद्यते सध्युद् प्रायणं हि सतामहम् ॥ ४८ ॥
 अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन ! ।
 सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

संपूर्णं वार्षिक पर्वों में यात्रा वधिका विधान करना वैदिक पक्ष संस्कार पूर्वक प्रष्टाक्षर तथा तान्त्रिकद्वयमन्त्रादि ग्रहण पूर्वक दीक्षा लेना मेरे एकादशी जन्माष्टमी आदि प्रतीकों का धारण करना ॥ ३७ ॥

मेरी मूर्ति के स्थापन करने में भद्रा रखनी एकेश्वर प्रथवा औरों के साथ मिश्रकर मंदिर का उद्यम करना वाग धीक्षा पुष्प घाटिका ग्राम मंदिर कार्य में उद्यम करना ॥ ३८ ॥

मंदिर का मार्जन करना छापना संचन करना रंगवल्ली से मंडक बनाना निष्काम होकर दास की नाई मेरे मंदिर का कार्य करना ॥ ३९ ॥

अभिमान नहीं करना दंभ नहीं करना किए हुए पुण्य का नहीं कहना दीपकादिक भी मेरे अर्पण करे पीछे उसमें अपना स्वत्व नहीं रखना ॥ ४० ॥

जो जो वस्तु लोक में अत्यंत इष्ट होवे और अपने को अति प्रिय लगे परंतु शास्त्र में निषिद्ध न होवे तो उस वस्तु का मेरे को अर्पण करे तो अनंत फल की प्राप्ति होवे ॥ ४१ ॥

हे भद्र ! उज्ज्वली सूर्य भस्मि ब्राह्मण गड वैष्णव आकाश वायु जल पृथिवी आत्मा संपूर्ण प्राणी मात्र इतने सब मेरे निमित्त से पूजा करने के स्थान हैं ॥ ४२ ॥

हे उज्ज्वली सूर्य में वेद मन्त्रों के द्वारा उपस्थान से पूजन करे भस्मि में हविष से मेरा पूजन करे उत्तम ब्राह्मण में आतिथ्य भोजनादिक से गडन में घांस जल आदिक से ॥ ४३ ॥

वैष्णव में वधु सरीका पूर्य सत्कार से हृदयाकाश में

ध्यान करके वायु में मुख्य प्राण की हवि से जल में तपेण पुष्पादिकों से मेरा पूजन करे ॥ ४४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिका ।

स्थण्डिले भुवि मन्त्रहृदयैः रक्षयमन्त्राद्यैः ॥ ४५ ॥

सर्वोधिष्ठानेषु ध्येयमाह । विष्णवेऽप्येवमिति । इत्यनेन मन्त्रप्रका-
 रेण एषु धिष्येषु ॥ ४६ ॥

उक्ताया भक्तेः फलमाह । इष्टापूर्तेति । सङ्गतिं इदं । मक्तिम्
 अस्या भक्तेरन्तरङ्गसाधनमाह । इत्थं मत्स्मृतिः साधुसेवया
 भवति । यद्वा स्मृतिज्ञानम् ततश्च इदमक्तिमतः पुंसः साधुस-
 वया भज्ज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ज्ञानभक्तिमार्गावुक्तौ तत्र ज्ञानमार्गादपि भक्तिमार्गः श्रेष्ठ
 इत्याह । प्रायेणेति । सत्सङ्गेन यो भक्तियोगेन विनोपायः-
 संसारतरणो न विद्यते सत्सङ्गेनेत्यत्र हेतुमाह । हि यस्मात्सतामहं
 प्रायेण बहुष्टमबलमाभयः अतः सत्सङ्गो मय्यन्तरङ्ग इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इदानीं सांख्ययोगादीनि साधनान्तरसव्यपेक्षाणि सव्यभि-
 चाराणि च सत्सङ्गस्तु स्तत्र एव समर्थः फलव्यभिचारीत्येति
 वक्ष्येति हेतुमाह । अर्थात् । एतद्वक्ष्यमाणं परमं गुह्यमतः शृण्वि-
 त्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीषरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

धीमङ्गागवतस्योक्तमिदं विवक्षितम् ।
विपिकादीपिनी टिप्पण्या ।

रहस्यमन्त्राद्यैः त्रैलोक्यं समः शिरसे स्थाप्य शिखायै
यपद्रु कवचाय हुमिति गोप्यमन्त्राणां पृथिव्यां क्वापनैः आत्मनि
देहे आत्मानं स्तव्यार्थं यत्नं समाधत्ता तदधिष्ठानमिति बुद्ध्या
भोग्येजेत क्षेत्रज्ञगतबोमिकर्षं मां सर्वभूतेषु ससुखदुःखयोः
समत्वेन दृष्ट्वा व्रजेत ॥ ४५ ॥

सर्वाधिष्ठानेषु सूर्याद्येकादशसु अत्र सर्वत्र चतुर्भुजरूप-
ध्याने सत्यपि पूजाप्रकारस्य द्वैविध्यं गवादिषु तु मार्गदेव-
पादिना यथा तदधिष्ठानप्रतिमायाः परिचयां क्वापयेन कल-
सादिना परिचयां हृद्वाकाद्यज्जवादी तु साक्षात्तदधिष्ठा-
तुरेवापामर्तेत यत्नमादेरभक्षत्वेन चतुर्भुजसम्पदानकत्वाऽसम्भ-
वात् ॥ ४६ ॥

उक्तायाः साधनरूपायाः भक्तेः फलं प्रेमलक्षणां भक्तिम्
अत्रेष्टादेन समभक्षकश्लोकानि अग्निहोत्रदशोपयोगमासत्वात्-
मांस्वयन्पुत्रागवैश्वदेवविद्वद्वायुचक्ष्णे पूतं यदेन सुरा-
ज्यागमकूपशपीनडागपवात्रसत्राययुचक्ष्णे तत्राग्निहोत्रादीनां
भक्तौ प्रवेशोऽस्त्यस्तर्थाभिरूपमगवदधिष्ठानत्वेनाग्नादिसत्त-
पंगात् कृपागमादीनाञ्च तत्परिचयार्थं क्रियमाणात्वात् तत्र
प्रवेशः अस्या हृदायाः अन्तरङ्गसाधने मुखान्तरात् सत्सङ्गः सत्-
स्मृतिः हृदा भक्तिः एकाङ्गरूपायाः स्मृतेः बाह्यभक्तिराचकत्वं
आर्क्षिककमतो यद्वेति ज्ञानमत्र साक्षात्कारः ॥ ४७ ॥

तत्र मार्गद्वयमप्येव प्रायेणेति चित्तं दृष्ट्वा सर्वत्र साधा-
र्येनेति भक्तियोगस्य विशेषणम् ॥ ४८ ॥

आहुतयोगादीनीत्यादिना धर्मादीनां परिग्रहः तत्र साङ्ग्यं
अराग्यादिस्वापेक्षे योगः समाधिर्ध्यानार्थः धर्मादीन्यपि धनकलेशा-
द्यपेक्षया सख्यभिचारीणां भक्त्यभावे फलव्यभिचारवन्ति अ-
स्त्यत्रः वेदार्ग्यद्यनपेक्ष एव साध्यं जगत्पितुं समर्थः फलं
भगवत्पसादलक्ष्मणेऽवगम्यचारी च ज्ञथ मन एव परमं गुह्यम् अतो
गुह्यत्वात् कृपासुहृत् व्रजसन्देशप्रापयाश्चक्षुषादितकर्ता सखा
यन्त्रयादुन्यमित्रवृत्तिमान् ॥ ४९ ॥

इति धीमङ्गागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये

धीमङ्गागवतस्योक्तमिदं विवक्षितम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

धीसुदर्शनसूरकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

भोगैरात्मानमात्मनीति व्रतं विना नात्मा क्लेशवितत्य इत्यर्थः ।
समत्वं रागद्वेषाद्वैरम् ॥ ४५ ॥

एषु सूर्यादिषु चिह्नेषु कथानेषु व्याख्येयैर्दित्यन्वयः
॥ ४६-४८ ॥

गुह्यं श्रुतवचनम् ॥ ४९ ॥

इति धीमङ्गागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धीये

धीसुदर्शनसूरकृतशुक्लपञ्चीये

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

धीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूरात्मन्त्र भूरादेन अकाञ्जादिमण्डलसंस्कृतो देशो विष-
क्षितः तदाह । स्थण्डिल इति । मन्त्रहृदये मूळमन्त्रहृदयाद्यङ्गमन्त्र-
स्यादेरात्मनि स्वस्मिन्नात्मानं मां भोगैः आत्माविरुद्धकामेष्वेकं
व्रतं विना नात्मा क्लेशवितत्य इत्यर्थः । सर्वभूतेषु देवमनुष्यादि-
शरीरेषु क्षेत्रज्ञ जीवशरीरकं मां समत्वेन रागद्वेषादिराहित्येन
व्रजेत ॥ ४५ ॥

एतेषु सूर्यादिषु चिह्नेषु कथानेषु अपि मन्त्रपमेव व्याख्येयमा-
हितोऽवहितचित्तः समर्चेत् ॥ ४६ ॥

किञ्च इष्टं वैदिकं कर्म पूर्णं कर्मानं तयोः समाहारत्वेन यः
समाहितो मामेव व्रजेत सोऽपि मल्लिङ्गादिदशानादिकृद्भिर्भवि
सङ्गतिं प्रेमात्मिकामावच्छिन्नां भक्तिं व्रमते उक्तसर्वव्याप्यो-
क्तता सङ्गतिः साधुमेवाफलमेवेत्युपसंहरति । मन्त्रमृतिः साधुस-
वयेति । मन्त्रमृतिर्भक्तिः सत्सङ्गमूलैव ॥ ४७ ॥

न ततोऽप्यः कश्चिन्मन्त्राण्युपायो विद्यते इत्याह । प्रायेणेति ।
इह ब्रह्म । सत्सङ्गलक्षणेन भक्तियोगेन विना समीचीना मन्त्रा-
ण्युपायो न विद्यते प्रायेणेत्यनेन कश्चित्साधुयोगस्यापि उपायत्वं
सत्सङ्गलक्षणात् च विनाश्रुते सत्सङ्गेनेत्यत्र हेतुमाह । हि
वस्मादेवं सतां प्रायेणैव उपाय उपेयश्च इत्येव इत्यनेन यत्ननेनेत्यन-
मिति व्युत्पत्तिद्वयस्य विवक्षितत्वादुपायोपेयसाधेनाभितोऽहं
तदधीतः सत्सङ्गादेव मन्त्रशीकार इति भावः ॥ ४८ ॥

अथैवं निरूपितवद्भक्तियोगस्य दुष्करत्वाभिप्रायमाह द्रव्य
प्रायणमित्यनेन सूचितं स्ववशीकरणोपायं न्यासयोगं विषय-
स्तावत्तुल्य परमोप्यत्तर्माधकारिविशेषाभेदापदेष्टव्यं च स्वा-
पन्नं शुभ्रवामुपादेयं तत्कथनं प्रतिजानीते । अथैतदिति ।
सुगोप्यत्वाप्युक्तो हेतुगोपायं भृशः सुहृत्सखेति विशेषण-
त्रयम् ॥ ४९ ॥

इति धीमङ्गागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

धीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

धीमङ्गिजवध्वजतीर्थंकृतपद्मरत्नावली ।

मन्त्रहृदयेनोऽन्तर्मन्त्रैः आत्मानं स्वशरीरे मनसि वा आत्मा-
नमस्तर्थाभिगच्छ क्षेत्रज्ञं जीवान्तर्यामिणं सर्वभूतेषु समत्वेन एक-
प्रकारेण विकारान्तरणं कथितं भोगैः स्नानाभ्यादिधनैः भोगो
राज्ये धने श्रीस्थे इति आत्मशब्देनात्र जीवः किं न क्वात्तस्य
पूजनस्य तन्त्रयुग्मं विहितत्वात् क्षेत्रज्ञः पुरुषो ह्यात्मा संसारी
जितनो मन इत्यभिधानाच्चेति क्षेत्रज्ञः--

“आत्मनिष्ठो हरिः पूज्य आत्मानमाशनादिकैः ।

तत्सम्बन्धादात्मशब्दा जीवस्याप्युपचारात् इति ॥

वचनादात्मा सुखो हर्षित्वेति ज्ञायते तत्र विधानस्य हरेराधिष्ठान-
त्वेन पीठाचनवत्तदर्थनोपपत्त्या सायंकत्वात् ॥ ४५ ॥

एतेष्वधिष्ठानेषु ध्यानप्रकारमाह । धिष्यथेति । धिष्यथेषु
कथानेषु ॥ ४६ ॥

त्युक्तं तत्रापि संसारमप्युक्तं पुनरुक्तं नान्यथाः पक्षयोः
भगवतः पुरुषोत्तमस्य । अत्रापि च भगवत्पुत्रस्य भगवत्पुत्रस्य
मन्त्रे विधिवत् अद्वैतार्थोच्यते । अत्रापि च—

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिनृतसारापदेशिनी ।

किंवा योगेन सांख्येन ग्यासखाध्याययोरपि ।

किंवा भेषोमिग्न्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥

इति नारदातिरपि सम्पक् प्राचयं सम्पक् प्रकृष्टमाभयः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मः किंश्चिदस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युनेति स्मृते-
स्तुभ्यमहमन्यप्रकाशयमपि वस्तु वचमीत्याह । अथैतादृति ।
सांख्ययोगादीनि साधनान्तरसम्पेक्षाणि स्व्यामिचारीणि च
सत्सङ्गस्तु स्वतन्त्र एव समर्थः फलाभ्यभिचारी चेति स्वामि-
चरणाः ॥ ४८ ॥

इति सारापदेशिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे सङ्गतोऽत्रैकादशः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिद्वान्तप्रवीपः ।

रूपिण्डले भुवि मन्त्रहृदयैः रहस्वमन्त्रन्यासैः तत्प्रकारः
गोपलतापन्यादिन्यासनादौ द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

एतेषु सूर्यादिषु चतुर्भुजमित्युपलक्षणम्—

द्विभुजं ज्ञानमुद्रादयं चतुर्भुजं गीतगीतम् ।

द्विभुजं द्विभुजं पितं रत्नपङ्कजमाभितम् ॥

गोपगोपीनवाचीतं सुद्रुमलताभितम् ।

चिन्तयेन्नतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति ॥

भुक्तुकस्य द्विभुजस्यापि ॥ ४६ ॥

इष्टापूर्णेन कामेणा यो मामेव वजेत् तस्य साधुमेववा
मत्स्मृतिर्मेष्टिपयकं ज्ञानं ततः स मयि भक्तिं लभते इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

हे उद्धव ! प्रायः सत्सङ्गेन लक्ष्मो यो भक्तियोगस्तेन विनो-
पायः सत्प्राप्त्युपायो न विद्यते यतः सतां प्राचयं प्रकृष्टमयन-
माभयोऽहमेव सत्सङ्गादपि कस्याचित् मद्भक्तिर्न भवतीति भक्ते-
दौर्लभ्यसूचनाय प्रायोक्तिः ॥ ४८ ॥

एतद्वक्ष्यमाणं सत्सङ्गप्रभावं परमं गुह्यं वक्ष्यामि त्वं मे
सुहृत्सखापि सन् भूष्यः अतः शृणु ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिद्वान्तप्रवीपे

एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

पृथिवी की बेदी पर मन्त्रों के न्यासों से उत्तम सांख्यिक
प्रिय भोगादिकों से आत्मा में सम्पूर्ण भूतों में क्षेत्रज्ञ रूप
परमेश्वर जान कर सम हृष्टि से मेरा यजन करे ॥ ४५ ॥

इन सब स्थानों में शंख चक्र गदा पद्म धारण किये
हुये चार भुजा वाले शक्ति मेरे स्वरूप को ध्यान करके साध
धान होकर भजने करे ॥ ४६ ॥

इस प्रकार से ब्रह्मादिकों से वा मंदिर प्रतिष्ठादिक स
जो साधधान चित्त होकर मेरा यजन करता है वह मेरे
विषे उत्तम भक्ति को प्राप्त होता है और यदि इसी प्रकार
साधु सेवा भी करे तो उसको सदा काळ मेरा स्मरण
वना रहता है ॥ ४७ ॥

हे उद्धव ! प्राय करके भक्ति योग के बिना सत्पुरुषों के
संग बिना मुक्ति का उत्तम सहज उपाय दूसरा नहीं है
क्योंकि सत्पुरुषों का तो केव में ही आश्रय है ॥ ४८ ॥

हे बभ्रुवन्दन ! तुम भया से सुनते हो तिस से अब मैं
एक परम गुप्त बात भी कहना हूँ क्योंकि तुम हमारे भूष्य
भी हो सुहृत् भी हो मखा भी हो ऐसा न होता तो नहीं
कहते ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे में एकादशाध्याय

भाषा टीका समाप्ता ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

न रोषयति मां योगो न साङ्ख्यं धम एव च ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणा ॥ १ ॥
व्रतानि यन्नश्नुदांसि तीर्थानि नियामा यमाः ।
यथाऽनरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि माम् ॥ २ ॥
सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः ।
गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥ ३ ॥
विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रिगोऽन्त्यजाः ।
रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन् युगेऽनघ ! ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतमावायेदीपिका ।

द्वादशे साधुमङ्गलस्य महिमा वर्णितः पुरा ।

कर्मानुष्ठानतत्त्वानव्यवस्था च ततः परम् ॥

न रोषयति न वशीकरोति योग शासनप्राणाशमादिः
साङ्ख्यं तत्त्वानां विधेयः धर्मः सामान्यतोऽर्हिसाविः स्वाध्यायो
वेदजपः तपः कृच्छ्रादि त्यागः संन्यासः इष्टापूर्तमिष्टं च पूर्णं
च तत्रैष्टमिष्टोत्रादि पूर्णं कपारामादिनिर्माणम् दक्षिणाशब्देन
सामान्यतो दानं व्यपेक्षते ॥ १ ॥

व्रतानि एकादशगुणवामादीनि यज्ञो देवपूजा कृदांसि
रहस्यमन्त्राः भवन्धे वशीकरोति ॥ २ ॥

यातुधाना राक्षसाः ॥ ३-४ ॥

भीमरक्षारमणदासगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ततः परं साधुमङ्गलमहिमावर्णनान्तरम् ॥ ० ॥

न रोषयतीति युग्मकं यथा सत्सङ्गो मां वशीकरोति तथा
योगादयो नेत्युक्त्वा तेषां किञ्चिद्वशीकुर्वन्तीत्यायानं तथाच
मक्तिमिष्टा परं ते ज्ञेयाः न साधारणाः अतएव व्रतान्येका-
दश्यादीनि ति टीकाकृद्भिर्व्याख्याते नर्चतायता नित्यव्रतानाम-
कर्तृव्यवसङ्ग इति वाच्यम् एकस्य कर्त्ताभ्यन्तरप्रशमनान्वयस्य
नित्यव्रतानिराकरणायोगात् कर्त्ताधिकारिणः विप्रमुखद्वयप्रसङ्ग-
वाग्निहोत्रापरित्यागवत् भक्त्याधिकारिणश्च भक्तपूजाभ्यधिकत्व-
अवस्थात् इत्यर्थानां परिभ्रागवत् तत्त्यागायोगाच्च अन्वया
वेष्टवो यदि भुञ्जीत एकादशं प्रमादतः । विषयवर्त्तनं कृत्वा

तस्य नरकं घोरमाप्नुयादिति गौतमीयादि वचनव्याकोपः
स्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

सत्सङ्गेनेति सार्थयुग्मकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

भीसुवर्शनसृष्टितशुकपक्षीयम् ।

न रोषयति इदिर्यं न करोति न वशीकरोतीति यावत् ॥ १-४ ॥

भीमरीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

इत्थं बहुङ्गके षड्वयःकावादिमाध्वे तुष्करे भक्तियोगे
उपदिष्टे तत्तन्मात्रतत्त्वमाऽऽर्त्तकृत्यामाविष्टमानसमुत्पन्नमाख्यं
सुकरोपायमात्मनिःक्षेपापरपर्याये न्यासयोगात्मकं वशीयांसं निव-
श्रुतायत्तस्यानित्येपायसाध्यभाजनस्वभावनाय केमुत्पन्नयेन तदु-
पायनिष्ठसत्सङ्गतेरेनानित्यसाध्यमाधनतामाह । नेति । मां न
रोषयति न इदिर्यं करोति न वशीकरोतीति यावत् । योगः
वर्गाभिमोहितकर्मयोगः प्राणाश्यामयोगो वा सांख्यं प्रकृतिवि-
विकात्मोपासनं धर्मः अर्हिसाविरूपः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तपो
ऽनशनदि इष्टं यागादि वैदिक कर्म पूर्णं स्मार्त्तं तथोः समा-
हारः त्यागः सामान्यतो दानं दक्षिणा कृत्वादिषादगुणवार्थे
दानम् ॥ १ ॥

व्रतान्येकादशगुणवामादीनि यज्ञाः पञ्च महाव्रताः कृदांसि
रहस्यमन्त्राः तीर्थानि गङ्गादीनि नियमाः शोचाद्यमनादयः ।
यमाः बाह्याऽन्तराद्वयनियमनोपायाः यथा सत्सङ्गो मामवदन्धे

श्रीमद्गीतावाचस्पतिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वशीकरोति तथैते मां नाशयन्त्येते कृतः हि वस्मात्सम्पन्नः सर्वसङ्कापहः मनसः सर्वेषु मन्त्रयतिरिक्तेषु सङ्गमपहन्तीति तथा मनसः सर्वसङ्कापहारेण महेकसङ्कापहः योगादयस्तु नैव विधा इति भावः ॥ २ ॥

यद्यपि योगसाध्यादीनां चित्तनैमिषैकाग्रतापादनद्वारा भक्तियोगोत्पादनेन तद्द्वारा भगवद्वशीकारकारणान्नतत्सत्सङ्गत- राव गुरुपसंस्थापादनविप्रणाल्यैव तद्वशीकारकारणत्वं न साक्षा- दिति न विशेषस्तथापि सनामात्मनां कथं चित्तमभ्यन्धिनां च स्त्रविद्यामाहात्म्यप्रसन्नपरमपुरुषसङ्कल्पेन मोक्षकत्वप्रतिपाद- नाय यथावच्छेदं सत्सङ्ग इत्युक्तं तदाह । सत्सङ्गेन । सतः- सङ्गः सत्सङ्गः स च तद्विद्यायोगिष्वेवत्तदभिमानविषयदेशप्रभ- वत्तद्वशतस्त्वयं शिवविषयवाहिरूपया बहुविधः "नास्वाप्रह्मा वि- रक्तुं भवती"ति श्रुतः—

यं च स्पृशति पाणिपदां यं च पदवति चक्षुषा ।

स्यावराययपि मुह्यन्ते किंपुनर्नाशयता जनाः ॥

इत्यभिप्रायकोक्तं यातुधाना राज्ञसाः नागा गजाः ॥ ३ ॥

रजस्तमःप्रकृतय इत्यनेनात्यन्तमोक्षोपायशुच्यस्यमभिप्रेतम् ॥४॥

श्रीमद्भिजयचरिततीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवद्भगोत्पन्नानुपूर्विका भक्तिरेव परमपुरुषार्थान्तरङ्ग- मितीमर्षं सत्पश्यते तत्रादौ गुणोत्कृष्टज्ञानानुक्तयोगादीनां विनाशितपुरुषार्थसाधनत्वं न भवतीत्याह । न रोषयतीति । आगो- ध्यान रोषयति वशीकरोति । त्यागा दाने यथा मयि सङ्गा- गुणसमीतिमैकपूर्विका सर्वपूर्णगुणत्वमतीत्येता मासवच्छे- द्यशीकरोति तथा योगादया न रोषयन्ति—

सङ्गस्तु गुणसमीतिगुणपर्येत निश्चयात् ।

स वैश्वरो भवेत्तेन मुच्यते नात्र सन्देहः ॥

अपरोक्षदोर्द्वैतभेदस्य स्याद्यदि यम ।

अन्यथा गुणमगमय मद्वैतमौलिकारण्यमिति ॥

वचनादुक्त एवार्थः नतु सम्बन्धमात्रम् ॥ १—२ ॥

भगवान् उक्तार्थं प्रस्थापयति । सत्सङ्गेन । देवैः प्रवृ- द्धाः यद्वदो मत्सङ्गेन मत्पदं प्राप्ताः त्वष्टा वृषः अवन्ति- कोऽनधूता मिथुः बातुवानाः इत्याद्येकं शृङ्गप्रादक्षतया दर्श- यितुं विशेषण इत्यादिषु पुनर्वचन भक्ति तुलाधारः मयो नामा शूद्रः न गोपवाद्यां मामुभागता इत्यन्वयः ॥ ३—६ ॥

श्रीमद्गीतावाचस्पतिकृतकप्रसन्नमे ।

अयं मनस्सैव भागवत्चिद्विद्यारिमात्रस्य तु यथायोग्यं सेवा- विधानं तत्र महाभागवतमेव द्विविधा प्रसङ्गरूपा परिचर्या कृता च यत्र प्रसङ्गरूपाह । न रोषयतीति । पुनर्व्याख्यानं मत्- स्मृतिः । अयं पुरुषोत्तमः सत्सङ्गस्य सेवापक्षत्वमुक्तं यत्र तस्य स्वात्मनो । यथेष्टकृतवृत्तौ सर्वोपेक्षा परमसामर्थ्येन भक्तुं पञ्चगुणं पुनर्दिष्टं सत्यैवविचारिता तदन्तर् परमगुणत्वमाह । न रोषयतीति पुनर्वचनं । अत्र तु द्विप्राप्तौ वञ्जत मामि-

त्यादौ अप्रिहोवाद्युपलक्षितं पूर्तमुद्यानोपवनाकीडत्वाद्युपलक्षितं द्वयं ततश्च यथा सत्सङ्गे मामवच्छेदं वशीकरोति तथा योगो न साङ्ग्यमित्याहिकोऽन्वयः ततस्तेऽपि किञ्चिद्वशी- कृत्यन्तीत्यर्थेन भगवत्परा एव ज्ञेयाः न साधारणाः अतएव प्रतान्येकादशवादीति टीकाकारः नचेतावता तेषां नित्यानां वैष्णवप्रतानामकलं वपत्वे प्राप्तम् एकस्य फलानिश्चयसामर्थ्य- प्रशस्येतरस्य नित्यत्वनिराकरणाद्योगात् तथा कर्मोपकारिण्य- नद्याप्रमुखतोऽयं नै भगवान् सर्ववङ्गभुक् इत्यनेन द्विप्राप्तौ राजन ! यथा विप्रमुखं हुनैरिति भूत्वापि पूर्वोक्तमप्रिहोवादिना वञ्ज- त्वेकादि विधिं न परित्यक्तुं शक्नुवन्ति तद्वत् मत्त्वधिकारि- गाश्च यथा मद्भक्तपूजाप्यधिकोत् भूत्वापि हीनानन्तर निष्- तया प्राप्तां मनसपूजां त्यक्तुं न शक्नुवन्ति तद्वदिति अत एव पदमिमोसोपवासेस्तु वत्फलं परिकीर्तितं विष्णोर्निषेध- मिकथेन तत्फलं भुञ्जतां कलावत्त्वापि न बाधकम् एकादशवादो हि नित्यत्वेऽप्यानुपाङ्गकमेव महाफलदत्तं तत्र तत्र गतम् अतएव नित्यत्वनिराकरणमपि तादृशमेव प्रतमवद्वमेव कलं वप- मित्यागते नित्यं वैष्णवप्रत्येत्याहिकं एकादशवादावचनप्रसङ्गे किञ्चिद्वशीकृत्यामः अतः पुनर्व्याख्यानं टीकाकारैरपि प्राज्ञावैव गुणान् दोषानित्यत्र विद्वैकादशशिक्षोकादयनुपवासानि- वेद्यभाषादयो ये भक्तिनिरुद्धा धर्मोक्तान् सत्यज्वेत्यर्थ इत्युक्तं पथमे श्रीमद्भगवद्गीताप्रसन्नमेव भगवत्त्वमिति तत्र हरि- तोषणान् तादृश्यादिनियमरूपानिति व्याख्यानं प्रतानि चेरे हरितोषणातीत्यत्र तृतीये एकादशवादीतीति अतएव भगवन्महा- प्रसादिकत्वस्य श्रीमद्भगवत्पस्य सच्चिरोमशोराचारद्वयनवा तदेव निश्चीयते अतएव श्रीगीतमेतापि निश्चीय स्रतन्त्रे लिखितं वैष्णवो वाई भुञ्जता एकादश्यां प्रसादतः । विषयवचनेन वृथा तस्य नशकं घोरमाप्नुयादिति ॥ १ ॥ २ ॥

अथ वस्तुतमनुसरामः वशीकरणमत्र द्विविधं मुख्यं गौणञ्च तत्र मुख्येन प्रेम कथ्यते अन्वयेवमङ्ग भजतां भगवान् मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोनमिति स्यात्तेन । अतएव गौयोनात्यत फलं तत्र मुख्यं श्रीगोप्यादौ गौयं वाग्यादौ उत्तर एव स्वीकरणं फलदानोन्मुखीकरणतयोपपद्यते तदे- तन्वशीकरणे दृष्टान्तानाह । सत्सङ्गमेवेत्यादि चतुर्भिः । तत्र सत् सङ्गेनति सार्द्धं युग्मकं देतयास्तदुपलक्षिताः असुरा दान वाञ्छ राक्षसजातिषु दिव्यशक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिजयचरिततीर्थकृतसारांशदर्शिनी ।

तादृशे साधुसंगस्य महिमोक्तो प्रजौकसाम् ।

प्रेम्णाः सर्वमहोत्कृष्टः सूचिता सदायच्छिवा ॥

योगः सासनप्राण्यायामादिः साध्यमात्मानात्माधिवक्ता धर्मोऽहिंसादिः स्वाध्यायो वेदपाठः तपः कृच्छ्रादि त्यागः संन्यास इष्टापूर्तं इष्टं च पूर्णं च तत्रेष्टमप्रिहोवादि पूर्णं कृपारा मादिनिर्माणं दक्षिणाशब्देन सामान्यतो दानं लक्ष्यते ॥ १ ॥

प्रतानि चानुमोष्यादीनि यज्ञा देवपूजा कृत्वांसि रहस्यमन्त्रा न राक्षसतोति सत्यैकान्तयादिकत्वं प्रतानीत्यादौ वञ्जनाविप- र्यामेन न रोषयन्तीत्यर्थः । कथं वशीकरणार्थकत्वात् योगादय-

बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्टकायाधवादयः ।

वृषपर्व बलिर्वाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥ ५ ॥

सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिकपथः ।

व्याधः कुब्जा ब्रजे गोप्यो यक्षपत्न्यस्तथापरे ॥ ६ ॥

तेनार्थीतश्रुतिगणा नोपासितमहतमाः ।

अव्रतातप्ततपसः मत्सङ्गान्मामुपागताः ॥ ७ ॥

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः ।

येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा ॥ ८ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधेशिनी ।

न मद्रथीकारप्रयोजका इति तैरहमष्टाङ्गयोगिप्रभृतिभिर्न वशीकृतो
न प्राप्तः इयामिति फलितोऽर्थः । न साधयति मां योगो
न सांख्यं धर्मं उदय ! न स्वाध्यायस्तपस्तपसो यथा मार्क-
समोजिता । मत्स्याहमकवाग्राह्य इत्यग्रमवाक्येनेकादश्यां योगा
हवो न मत्प्राप्त्युपाया इत्यतो नोपायो विद्यत इति पूर्वोक्तिरेव
हदीकृता सत्संगा यथाऽवरुध्ये वशीकरोतीत्यवगतप्रयोगेण
भक्त्युत्पत्तेः एवंमपि स एव स्वयं मां वशीकुर्यात् किं पुनर्भक्ति
जनविशेष्ययोः उदये । अत्र यथाशक्नुतत्र च यथा शक्नो यथाव-
हित्ययं एव प्रयुक्तः । मत्स्याहमकवाग्राह्य इत्याग्रमवाक्ये एक-
येति पदप्रयोगादित्येके योगादीनामपि भक्तिमत्त्वात् किञ्चि-
द्वशीकारान्तमत्येवत्यतो यथाशक्नुः साधक इत्यपरे प्रादुः सय-
सङ्गापहः सार्धत्रिकाभाक्तिनिरासक इति वशीकारे हेतुः ॥ २ ॥
वशीकरणमन्त्रगौर्धो मुख्यं च यथा सम्भवे धानादी । भीमोप्यादौ
च दर्शयति । सत्संगेनानि चतुर्भिः । सन्तः प्रयत्नाभूतभक्तिमन्तः
केवलभक्तिमन्तश्च तत्र पूर्वा भागिभिर्भगवद्वशीकारो गौर्धः उत्त-
रेषां तु मुख्य इति हेतुं यातुधाना राक्षसाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

भीमच्छुक्रवैश्वदेवसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वादशे साधुसङ्गस्य महिमा तद्गन्तरे शरणागतिः शरयवकस्य
सर्वोत्तमं च वगर्थे । प्रतिज्ञातमाह । नैत्यादिना । न रोधयति
न हृदि स्थापयति स्वाध्यायादयः सिद्धान्तोपयोगिन एव । यथा-
सत्सङ्गो मां रोधयति तथा न मां रोधयन्ति यदा तदा
सिद्धान्तविरुद्धं योगादिशास्त्रप्रवचं सुतरां नैव रोधयन्ति त्रयो-
रन्वयः । तत्र योगः पतञ्जलिनामकेन केनापि श्रुतिगणा
प्रतिपादितः चित्तवृत्तिनिरोधकः सांख्यं भगवद्वर्तितरिक्तक-
पिबकृतं तत्त्वसंख्यानम् धर्मो जैमिन्युक्तः स्वाध्यायो निर्दिष्टप्राप्ति-
पतञ्जलपूर्वको वेदाङ्गः तपः ब्राह्मणेनात्मके ज्ञानं त्यागो-
वैराग्यम इष्टापूर्वम इष्टं च पूर्णं च तत्रष्टे भोते पूर्णं स्मार्ति
कर्मं दक्षिणा ज्ञानम् ॥ १ ॥

व्रतानि हरिवामरोपवासादीनि यज्ञः पूजा कर्त्तव्यं रहस्य-
मन्त्राः यथा स्वाध्यायादित्यासमन्त्राः यथा स्वाध्यायादित्या-
पथार्थोपधारणहेतुतया सत्सङ्गः मां सर्वेषां स्वाध्याया-

[७८]

दीनां फलभूतमवकथ्येत् आत्मसारकरोति यतः सर्वेषूक्तेषु
स्वाध्यायादिमाधनेषु यः सङ्गः मनोव्यासङ्गः तात्पर्योपगृह-
स्वरूपो दोषस्तदपहः ॥ २ ॥

यातुधानाः राक्षसाः ॥ ३-४ ॥

भाषा टीका ।

भीमगवान् ववाच ।

मय संसारी मर्गो का दूर करने वाला मत्संग जैसे
मेरे को वश करता है तैसे योग तथा सांख्य धर्म वेदाध्य-
यन तप त्याग यज्ञयागादिक मंदिर निर्माणार्थक दातृणां व्रत
यज्ञ वेद मन्त्र जप तीर्थ यम नियम के मय मेरे को वश नहीं
कर सकते हैं ॥ १-२ ॥

हे मन्त्र उदयजी ! सत्संगही मैं देख राक्षस मृग पक्षी
मधुमे गजसरा नाग सिंघ चारण गुह्यक विद्याधर मनुष्यों
में वैश्य शूद्र स्त्री भक्त्यज रजोगुण तमोगुण स्वभाव वाल
तिस तिष्ठ युग में मेरे पदको प्राप्त भये हैं ॥ ३-४ ॥

भीमरस्त्रामिदुतभाषाधेशिपिका ।

स्वाष्टी वृत्रः काषाधनः प्रवृद्धावः ॥ १ ॥

श्रुत्वा जाम्बवान् गृध्रो जटायुः वणिकपथस्तुवाधारः त्वाभो
धर्मव्याधः यक्षपत्न्यो दीक्षितमायोः ॥ २ ॥

तेषां सत्सङ्गवर्तितरिक्तसाधनान्तराभावमाह । त इति । न
मधीताः श्रुतिगणा ये तदर्थे च नोपासिता महत्तमा येस्ते
तथा किञ्च अव्रतातप्ततपसः न व्रतानि येषां न तप्तानि
तपसि येस्ते च ते च तथा मत्सङ्गातिर्न सङ्गः सङ्गो
नाम मयैव सङ्ग इत्यभिप्रेत्योक्तम् यज्ञा स्वयङ्गस्यापि मत्स-
ङ्गत्वं विवक्ष्यते स्वस्यापि सत्त्वात् यज्ञा मदीयमङ्गादि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र वृत्रादीनां मन्त्रु नाम कर्माश्रयसाधनान्तरं गोपीप्रभृतीनां
तु नाशयद्वतीत्याह । केवलेनेति । मत्सङ्गलब्धेन केवलेन भावेन
मीसा नगा बमलाजुनादयः नागाः काखियादयः यक्षा तदानी-

भीमधरवामिकुलभाषार्थदीपिका ।

ननानां सर्वेतरुगुल्मादीनामपि भगवति भाषाऽन्तीति मध्येते
तदुक्तं भगवन्तैव—

अहो अमी देवधरामराजिनं पादाम्बुजं ते सुमनःकलाङ्गम्
नमस्त्युपादाय शिखामिरात्मनस्तमोऽपहस्यै तरुजम् यत्कृतमि-
त्यादि सिद्धाः कृतार्थाः सन्त इयुः प्रापुः ॥ ८ ॥

भीमाधारमण्यदात्मगोष्ठाभिविचरिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

कथाधोद्वान्तया अपत्यं कायाधनः प्रह्लादः तत्र वृत्रस्य सत्सङ्गः
प्रागुज्जमति भीतारदाङ्गरसोः सङ्गः प्रह्लादस्य तु गर्भे भीतारद-
सङ्गः आदिशब्दगृहीतान् कतिचिद्ग्राहयति वृत्रपशो दानवः अस्य
जातमात्रस्य मातृपरित्यक्तत्वात्मुनिपात्रितयेन मुनिमङ्गः पुराणा-
न्तरप्रसिद्धो ज्ञेयः तत्रैः भीमह्लादसङ्गः वाग्यस्वापि वचिशम्भुसङ्गः
मयस्यापि समानिर्माणादौ पाण्डवसङ्गः विभीषणस्य हनुमत्-
सङ्गः ॥ ५ ॥

सुप्रीवस्य हनुमत्सङ्गः हनुमदस्योभेगवद्रूपसत्सङ्गः गजे-
न्द्रस्य पूर्वजन्मनि सत्सङ्ग उत्तरजन्मान्ते भगवत्सङ्गः गृध्रस्य
गण्डदशरथादिमङ्गः वामिकपयस्य महाभारते आज्ञिमुनि-
गर्भप्रसङ्गे प्रोक्तमहिम्नः भीतारदादिमङ्गोऽन्वेषणीयः धर्मव्या-
धस्य हि आदित्याराहे इव कथा वसुतामा कश्चिद्वैष्णवो राजा-
सीत् तेन च मृगभ्रात्र्या इतः कश्चिद्ग्राह्यो ब्रह्मराक्षसः सन्
राक्षः प्रापञ्चिकविष्णुजोक्तकथनसमये शरीराविष्टो बभूव तद्भो-
गान्ते राजतां प्राप्तस्य तस्य ब्रह्मपरात्पवनपाठेनजसा वदि
दहाङ्गितकृतदा तत्कृतधर्मव्याधसङ्गः सन् जगन्नाथं दृष्ट्वा
कृतत्वा तत्सायुज्यमापेति कुञ्जायाः पूर्वजन्मनि नारदसङ्गः भीम-
धरप्रसिद्ध एव गोपीनां च साधनसिद्धानां नित्यसिद्धिगोपी-
सङ्ग एव यक्षपत्नीनां च भीमपुण्यगुणकयकलांसङ्गः अपरे
दैतेयादयः ॥ ६ ॥

तदर्थं भुतिगणाध्ययनार्थं पूर्णं सत्सङ्गं स्वसङ्गत्वमारो-
पितं तद्यागिधातो तुल्यगतो यद्वेति तथाच स्वस्यापि सत्तात्
स्वसङ्गोऽपि सत्सङ्ग इति विवक्षितं किन्तु प्रसिद्धिविच्युतिस्तु
तद्वचस्पेक्ष सच्छब्देन वैष्णवानामेव प्रसिद्धत्वात्ततः पुनश्चेद्वेति
अत्र भग ये सम्बन्धिनस्तेषां सङ्गादिति मध्यपद्वचोपी समासः
अतएव महीयसङ्गादित्यर्थे इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

तत्र तेषु सत्सु मध्ये सत्सङ्गव्यवस्थेति प्रकरणवशादध्या-
हृतं पूर्णं नगनागशब्दादृष्यां प्रधानानामेव कृतार्थोऽभिप्रेता
न सर्वेषामतो वद्वेति ॥ ८ ॥

भीमद्वन्द्वेनसृष्टिकृतशुकपक्षीयम् ।

त्वाष्ट्रः त्वष्टुः पुत्रः नागो मयश्च प्रसिद्धौ वागमयाध्या-
मये विभीषणादयो मोक्षयन्त एवेति भगवत्सङ्गकृतस्य दृढवा-
त्सामुपागता इत्युक्तिः ॥ ५ ॥

गृध्रो जटायुः अत्र तस्य सुमुक्षुत्वं श्रीमति रामा-
यणे अपरावर्तिनामिति पदस्य मुक्तिर्धन्यत्वे सति वदते

ननु युद्धात् परावृत्तिपरत्वे वामिकपयः तुलाधारः स्यात्
धर्मव्याधः भगवद्दीयैवपीक्ष्णवेषुस्मनापहतदृश्यतया तमे-
ध्यायतां प्रकृतिविशेषमोक्षः सम्भवतीत्यनेनैव वचनवक्षेनाभ्यु-
पगम्यते ॥ ६—७ ॥

नगा इति मृगविशेषणं वंशस्मनाकृततया निश्चयाः बद्ध
अपि वृक्षाः परिस्त्राना इति न्यायेन अतः संज्ञा वृक्षाणामा-
नस्त्रान्तिकर्षेतिप्रकर्षेणानितया भगवदनुकम्प्यैवसम्भवः ॥ ८ ॥

भीमद्वन्द्वेनसृष्टिकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वाष्ट्रो वृत्रासुरः कायाधनः प्रह्लादः तातादी चेपां ते
वदन्तो मयस्कं प्राप्त इति सम्बन्धः बद्धा दैतेयादिषु
कांश्चिन्साधून्निर्दिशति त्वाष्ट्रकायाधनस्य इत्यादिना वाच्यो
मबन्ध प्रसिद्धौ ॥ ५ ॥

अथ मृगेषु साधूनाह । सुप्रीवो हनुमानिति श्लेषो जाम्ब-
वान् पशुनाह । गज इतिगजो गजेन्द्रः अथ पक्षिणाह । गृध्र इति
गृध्रो जटायुः तस्य तु सुमुक्षुत्वं श्रीमति रामायणे—

वा गतिर्येवमिच्छन्तिनामहिताग्नेश्च वा गतिः ।

अपरावर्तिनां वा च वा च भूमिपदायिनाम् ॥

मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकान्तुलमानिति ।

प्रसिद्धम् अपरावर्तिनां वा गतिरनुलमान् लोकान् गच्छेति मुक्ति-
विषयत्व एव घटने ननु पुनरपरावर्तिगतिपरत्वे तत्प्राप्यलोकान-
नामनुलमत्वाभावात् अथ नैवेद्येवादावामिकपय इति । वामिकपयः
तुलाधारस्यः अन्त्यजेष्वदाव्याध इतित्याद्यो धर्मव्याधः स्वीत्यादा
कुञ्जा प्रते गोप्यो यक्षपत्न्य इति । यक्षपत्न्यो ब्राह्मण्यः कुञ्जादीनां
केनापि भावेन भगवत्सम्बन्धसम्पन्नावात् भागवतत्वमस्त्वैव तथा
पर इत्येतदनुक्तसम्प्राहणं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

ते त्वाष्ट्रकायाधनसिद्धयधिनः न अधीताः भुतिगणा वैस्ते
न उपायिता महत्तमाः साधना वैस्ते न सन्ति प्रतानि चेपां
ते न तमं तपो येस्ते अत्र सन्धिरायेः किन्तु सतां त्वाष्ट्रादीनां
सङ्गात्सामुपागताः प्राप्ताः स्वसङ्गव्यवस्थे दृढवच्यपनाच
सामुपागता इत्युक्तं मोक्षयन्त एवेति इत्यर्थः । मार्धानभुतिगणा
इत्यादिविशेषयोरुपायान्तरशून्यत्वमेव व्याचष्टे ॥ ७ ॥

ननु युक्तमेतद्भगवद्यायाम्यामिज्ञानां त्वाष्ट्रादीनां तत्सम्ब-
न्धिनानामेषां च मुक्तिरिति । इदं त्वयुक्तं चरकेवचं कामना-
दिभावेन त्वामनुवृत्तवर्तिनां गोप्यादीनामिति अतो न तासां
मुक्तिः कुतस्तत्सम्बन्धिनानामित्यत आह । केवलेनेति । भावोऽत्र
काममयद्वेर्वादिरूपमिदं वचिशेषपरः मायनापरपञ्चायद्वन्द्वेनरूप-
शानादिरूपशान्त्रयेपरश्च तस्य केवल्यं नाम परत्वंमृगकृतत्वमिति
यावत् तद्यथायोग्यं योज्यं तत्र गोप्यः केवल्येन तीव्रेण भावेन कामा-
त्यक्तेन गांधा नगा मृगाश्च तस्य सादरं महीक्ष्णरूपशानादिरूपेण
भावेन च स्वास्थ्यं मृदुचिद्यः तमोगुणानुवृत्तवचः केवल्यमोगुणप्रधाना
इत्यर्थः केवल्येन भावेन भगवद्दृष्ट्यात्मकेन नगा बमलाजुनादयः नागा
काळीबादयः तेषां सिद्धा मुक्त्यदोः महीक्ष्णरूपशानादिभिर्निरस्ता-
खिलमुक्तिप्रतिबन्धकाः सन्तोऽज्ज्ञसाऽनावासेन मामीयुः पापुः नगा
इति मृगविशेषणं वा तत्र नगाः निश्चयाः वंशस्मनाकृतवचि-
व-

भीमह्रीरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

नयेति भावः । यद्वा अपिबुद्धाः परिस्त्राना इति स्वावेनास्तः संज्ञानां बुद्ध्यामपि तत्सम्प्रिकर्षविप्रकर्षादिकस्य सति ह्यसंज्ञायादित्या कथंचिद्भावसम्भवाभिप्रायेण नगा इत्युक्तमिति सर्वतः कुर्यात्संज्ञाविपर एव नगाद्यदः गवाद्य एव केनापि भावेन मामीयुः किमुनर्गोप्यः अतस्मात्सत्सम्प्रियन्तश्च मामापुरेवेति भावः ॥ ८ ॥

भीमह्रिजयध्वजनीथेकनपदरत्नावली ।

साधने विना त्वामुपागताश्चेत्यर्थे किं नात्तुन्यतीति नत्राह । तत्संज्ञादिति । गुणसम्प्रतिपत्तिरपि न चेदादिद्वय उपपन्नत्वाह । नार्थीति ॥ ७ ॥

तर्हि केनैवत्राह । केवलेनेति । केवलं निर्दोषं भावेन भक्तिबोगेन केवलेनेति विशेषणं त्रैषयुक्ता भक्तिमुक्तिसाधने क्वापि हरिचिद्वेषे तमो यानि न सद्यश्च इति ध्येनात् भावेनापरोक्षज्ञानोपादकसमावेनेति विशेषणार्थं चैवकृपाज्ञानेति मोक्षा नियतः—

विशोदरूपस्वाङ्गाऽपि गुणवत्त्वानि निश्चयः ।

गुणसम्प्रतिपत्तिर्मात्रं न हृष्टा मुक्तिमेष्वनीत्युक्तं ॥

ज्ञानोपपत्तेः पूर्वमपि भगवद्गुणानुकारिण परमानन्दः स्वाहित्यतो भावेनाति मयथा सुखभागेव स्वाद्यावद्वेगोपग इति स्मृतः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोष्ठाभिकृतकमध्वभेः ।

स्वाध्यायारि । वृत्रस्य सत्संगः प्राजस्यमनि भीतारद्वाङ्गस्यः संगः भीमसंकेतसंगस्य प्रांसयः कथापुत्रः भीमहृद्वाङ्गो देव्यः अस्व गमे भीतारदस्यः आदिशब्दगृहीतान् पूर्वोक्तजातिप्रमेण कतिचित्पुण्यति । वृषेति । वृषपत्नो दानवः अथ हि जातमात्रा मातृपरिष्कारा मुनिपालितो विष्णुभक्तो बभूवेति पुराणान्तरप्रसिद्धः चक्रः भीमहृद्वाङ्गस्य भूतामनसंगश्च तदनन्तरमेव भक्त्युद्धेयश्चानात् वायस्य चक्रमहेशभगवत्संगः अस्व भुजकलनानन्तरं ज्ञातविष्णुमहिम्नो महामागवतमहेशप्रतिरेव ज्ञातविरयुचते मया दानवः अस्व समानिमोखादी पाण्डवसंगो भगवत्संगश्च अन्ते तत्प्राप्तिस्तु देवा विभीषणो बातुधानः अस्व हनुमत्सन्तो भगवत्संगश्च ॥ ५ ॥

सुप्रविद्या गजान्ता मृगाः तत्र प्रवृत्तस्य भगवत्संगः गजो गजेश्वरः अस्व पूर्वजन्मनि सत्संगः उत्तरजन्मस्ते भगवत्संगः गृध्रस्य भीमहृद्वाङ्गस्यादिसंगः भीमिनादर्शने भीमभगवद्वाङ्गे च गन्धर्वादीन्भवन्तिप्रसिद्धत्वेनानुबाह्वस्य मनुष्येषु पैश्यादीनुदाहरति । धर्मिकपथ इति । अस्व महामारने जातविष्णुनिगर्भप्रसंगे प्रोक्तमहिम्नः सत्संगोऽन्वेषणीयः धर्मवेषाद्यः शूद्राऽप्यत्रोऽपि अत्रादिवासादिकथं कचित्प्राचीने कश्चिद्युगे वसुनाम्ना वैष्णवेन राज्ञा प्राजस्यमनि मृगप्राप्त्या निहता प्राण्यया प्रहाराक्षमतां प्राप्नोस्तस्य प्रापञ्चिकविष्णुबोकाविशेषगमनसमये तच्छरीरं

प्रविष्टः पुनश्च तस्य तज्जगामने राजतां प्राप्नोस्तस्य देहात् तच्छरीरं प्रहृष्टपरिपश्यन्वपाठनेजसा निगन्तस्तत्कृतधर्मवेषाद्य इति नामा हिस्वातशायविमुक्तः परपेवमने हृणीलाङ्गिनाशरते च स्तुतवान् प्राप्नोस्तदाङ्गिन्नस्तस्यायुजस्यभावेति कुञ्जाया भगवत्संगः पूर्वजन्मनि च भीतारदस्य इति माधुरहृदिवशमसिद्धिः गोष्ठाऽत्र साधारण्यः भीकृष्णव्रजे तदानीं निवाहादिना समागताः आमां तांस्त्वप्रेषसीवृत्तसंगः भीकृष्णादर्शनादिरूपो भगवत्संगश्च वज्रपत्नीनां भीकृष्णागुणकथकलोकभंगस्तत्संगश्च, अपरे देवेवाद्योऽस्य च ॥ ६ ॥

ते नति । पूर्वजन्मनिर्वादिभं भगवत्प्रीयतमेव ग्राह्यमन्त्रैकेषां वृत्रादीनां प्राजस्यमाहो साधनात्तर वत्तदपि सत्संगानुपपन्नसिद्धिः मिश्रभिप्रव्य सत्संगस्यैव तत्फलमुक्तम् अर्धवेषादीनां तु केवलेनैव तत्वेति ज्ञेयं सत्संगशब्देनात्र मम संगो मदीयानां च संग इत्यभिप्रायवते उभयत्रापि परमेश्वरिणादित्यभिप्रायेण तत्र स्वस्वार्थं सत्संगस्यप्रकरणं स्वसंगोऽप्यन्तर्भावितः वत्त पुरा भागवतसंगेनेव भगवत्कृपा भवतीत्युक्तम् तत् तत्संगमुपजन्मस्यैव अत्र तु न एव भागवतसंगः स्वाध्यायविशेषेनेनोच्यते इति न दोषः यदि वात्र कुञ्जचित्संगमुपजन्मकारणमपि भगवत्संगो भवत्तदास्वमाचक्षमहे स्वरत्नायमवतारमङ्गीकृत्य यत्कदाचित् सत्संगकृपां वितनोति भगवान् तच्च सत्संगस्यैवेतिभवेत्यतो तादृयुपगमहानिर्वाते अत्र सत्संगस्य संगानुभावतारतम्यादशीकरणात्तरतस्य ज्ञेयं महत्तमाः भूत्वापकाः ॥ ७ ॥

अथ मुख्यं शरीकरणमसमाधितसाधनात्तरण सत्संगमात्रेण भीमोपादीनां दर्शयति । कथमेवेति—भावेन प्रकृष्टाः प्राप्नोस्तस्यमात्रजन्मना प्रीत्या भावाऽत्र वशीकारोऽप्युच्यते चिह्नं तद्ये कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्सिद्धयः सत्पतिं वयस्यैवः भक्त्या हमेकया ग्राह्य इत्यादिभ्य गानोऽपि भीमोपावदागन्तुष्य एव देवाः मृगा अपि पूर्ववत् यमलकाजिगयोः प्राप्तिस्तदानीं तत्तत्प्रसिद्धिः कथमन्यथाप्येवमाधितव्यप्राप्तिरपेक्षोक्ता सिद्धाः पूर्ववत् विविधास्तस्मात् स तु तेषां माया यमादिभिर्मन्त्राद्य एवेति यथाचक्षुः इत्यत्र यथाशब्दाद्येभ्य परा काष्ठा ॥ ८ ॥

भीमह्रिजयध्वजनीथेकनपदरत्नावली ।

स्वाध्यायः वृत्रः कायाभयः प्रहृष्टः अतपोजन्मतः पागेव नारदसंगः वृषपथेभ्यश्च जातमात्र एव मातृपरिष्कारा मुनिपालितो विष्णुभक्तोऽभूदिति पौराणिको प्रसिद्धः चक्रः प्रहृष्टाङ्गस्यः वायस्य चक्रमहेशसमये कृपाक्षोभेदेनैव सत्संगः मयस्य समानिर्मोणं पाण्डवसंगः विभीषणस्य हनुमत्संगः ॥ ५ ॥

सुधीनारीनां त्रयाणां लक्ष्यगुणस्य गजो गजेश्वरः अस्व पूर्वजन्मनि नारदादिभ्यः गृध्रा जटायुस्य च गरुडवाराणादिभ्यः वीर्यकपयस्तुलाचारा भारप्रसिद्धः अस्व सत्सङ्को मृग्यः व्याधः धर्मवेषाद्यः सत्संगः प्रागुपपन्नस्यसतां प्राप्नोस्तस्य वाराङ्गपुराणहृष्टेन वैष्णवेन राज्ञा सह सङ्गः कुञ्जायाः पूर्वजन्मनि नारदसङ्ग इति माधुरहृदिवशे प्रसिद्धः गोष्ठा मुनिचर्यादयः पूर्वजन्मनि कृतवद्भुमाधुसङ्गा एव पतजन्मनि निर्वसिद्धगोपीसङ्गिभ्यः वज्रपत्नीनां प्रहृष्टभीकृष्णादूर्वाभिर्माञ्जिकाभ्युत्थकादिश्रीभिः कर्वाविकथाद्यै मथुराप्रस्थानसमये सङ्गः ॥ ६ ॥

यं न योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ।

व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ९ ॥

रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः ।

विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥ १० ॥

तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीता मयैव वृन्दावनगोचरेण ।

क्षणाधिवत्ताः पुनरङ्ग ! तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥

ता नाविदन्मय्यनुपङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ।

यया समाधौ मुनयोऽव्विधतोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारायेंदर्शिनी ।

तेषां साधुसङ्घात्सा बया प्रकृतिप्रधानीभूता केवला च भक्तिरेव नतु साधनान्तरमित्याह । ते इति । न अभीताः भुक्तिगणा येस्ते न तपोपानि महत्तमाः भुक्त्यर्थेप्राप्तयितारो मुनयो येस्ते न व्रतानि तेषां न तप्तानि तपोपानि येस्ते च तेषां तथा किन्तु सत्सङ्गेनैव हेतुना भक्त्या सत्सङ्गात् मत्संगं प्राप्य मा-
नुषागताः प्राप्ताः साङ्गः सङ्गा नाम मयैव सङ्ग इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्रापि गोपीप्रभृतीनां स्वयंतोऽप्यतिथैश्चिष्टमाह । केवलेन ज्ञानकर्माद्यभिधेयं निष्कामिण्य भावेन शृङ्गारवत्सल्यसख्यदा-
स्वभावशालिना भक्तियोगिनः । गोप्यः शृङ्गाररमेन गानो वात्सल्य-
रमेन नगा गोवर्धनादिपर्वताः सख्यरमेन मृगा अपि मूढधिया
वृन्दावर्नामनरुमुदमाद्या नागाः काळियाद्या दास्यरसेन भार्गव्युः
अत्र गोप्यादयः सिद्धा एव पूर्वगमाद्यनन्तरं भार्गव्युर्गति
केवलेन भावेन तेषां मत्प्राप्तिमत्त्वमनादिना नित्यसिद्धमेव-
त्यर्थोऽवसीयते अन्यथा सिद्धा इति पदस्य धैर्यार्थे स्थातुः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कायाध्वः कयाधुपुत्रः प्रह्लादः ॥ ५ ॥

धार्मिकपथः तुलाधारः व्याधः धर्मव्याधः ॥ ६ ॥

न अभीताः भुक्तिगणाः येस्ते तथा तदध्ययनार्थं नोपासिता
महत्तमा येस्ते तथा न सन्ति व्रतानि तेषां न तप्तानि तपोपानि
येस्ते च ते च तथा मत्प्रापकः सङ्गः मत्सङ्गः शाकपार्थि-
वादिभ्यामनुमासः ॥ ७ ॥

केवलं हि सत्सङ्गेन लब्धो यो भावः भक्तिस्तेन ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

वृत्रासुरप्रह्लादजी आदिक वृषपर्वी लब्धी वाणासुर मय दानव
विभीषणजी सुग्रीवजी हनुमान्जी जावनान् गजराज जटायु
तुलाधार धर्मव्याध कुब्जा प्रज मे गोपिका यज्ञ पत्नी ऐस
आर भी मुक्त होगये ॥ ५-६ ॥

एतेन न वेद पदे ये न किसी महत्पुरुष का उपासना

किया न व्रत किये न तप किया केवल सत्संग से मेरे का
प्राप्त होगये ॥ ७ ॥

एक केवल प्रेम भाव से गोपिका गऊ वृक्ष मृग और
भी जा मुखं बुद्धि वाले नाग आदिक सिद्ध होकर मना-
यास से मेरे को प्राप्त होगये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाध्यायटीपिका ।

स्वप्राप्तेर्दुर्लभतामाह । यस्मिन् । योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपि
ये न प्राप्नुयात्सं माप्नीयुर्गतिं पूर्वज्ञानवशः अत्र च प्रथमं या
गोप्यः पश्चादथा वा श्रीकृष्णेन सह सङ्गतास्ते सन्तस्तत्सङ्गोऽ-
न्येषां सत्सङ्गस्तेन च तेषां भक्तिर्गतिं ज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥

गोपीनां भावं प्रपञ्चयति । रामेणोति चतुर्भिः । श्वाफल्किना
मक्रुरेण मयि प्रणीते सति मे मत्सङ्गे सुखाय न ददृशुः
कुतः वियोगेन तीव्रो दुःखद आधिर्यासां ताः अत्र हेतुः
मयैव गाढनतिदृढेन भावेन प्रेम्णाऽनुरक्तानि संसक्तानि चित्तानि
यासां ताः ॥ १० ॥

तीव्राधित्वं व्यनक्ति । तास्ता इति । मया सह वा एव क्षपा
रात्रयः क्षणाधिवशीतास्ता एव पुनर्मया हीनास्तासां कल्प-
समा बभूवुः कथम्भूताः तास्ताः वाचामगोचरा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

किञ्च एवं तीव्राधिवस्ता मोहमिषेण समाधिं प्राप्ता इत्याह । ता
इति । मय्यनुपङ्गमेणाऽऽसत्त्वा लब्धा धिया याभिस्ताः स्वमा-
त्मानं स्वदेहमदेः दूरस्थमिदं सज्जितं च नाविदन् यद्वा एवं
पतिपुत्रादि ममत्वास्पदम् आत्मानमदङ्गारास्पदं वेदम् अदः
परं लोकमिदमिदं लोकं च नाविदन्ति । यया मुनयः समाधौ
नामरूपे न विदुस्तद्वत् किन्त्वव्विधतोये नद्य इव मयि
प्रविष्टा इत्यन्वयः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमण्डासंगोस्वामिविरचिता

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

अत्र च गोप्यादिप्रकरणे ॥ ६ ॥

माधं वियोगे प्रेमाद्रेकं प्रणीते सति मथुरां प्रति प्रापिते

भीमाधारमण्यहासगोक्षामिविरचिता
दीर्घिकादीपिनी टिप्पणी ।

सति मत्तोऽप्यं निजसत्त्वादिकमपि सुखाय न ददशुः प्रिय-
सखीमात्राणि जालायते इत्याद्युक्तः किंत्वतीतनिर्देशनाधुना
तु सुखाय पश्यतीति विद्योगो नास्तीत्यर्थः । अत्र विद्योगती-
प्राप्तिर्ये ॥ १० ॥

तास्ता इति तच्छब्दयोरनुभूतायंगोचरत्वाद्यच्छब्दानपेक्षाम-
प्रतएव बाधामगोचरा इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

मोहमिषेणैकपङ्क्त्याऽप्रकटखीणामिनिवेशेन प्रकटखीणाऽननु-
सन्धानलक्षणमोहस्य वास्तवत्वमभिव्यज्यते समाधेरूपमान-
मात्रत्वं स्तनापदेशं फलयुग्ममेव धत्ते मृदुः काञ्चनबालुरेवेति-
वत् प्रकृतं यन्निविष्टावत् कथावत्ते सा त्वपहृतिरिति तत्तु-
ल्यात् पूर्वार्थे दूरस्थसन्निहितयोर्विशेषासम्बन्धवाञ्छेयत्वा-
नर्हत्वाच्च यद्वेति पनिपुत्राद्यज्ञाने दृष्टान्तो यथा मुनय इति
भगवन्मात्रामिनिवेशे दृष्टान्तः अश्वितोये नद्य इवेति ॥ १२ ॥

भासुरर्शनसूक्तिशुकपक्षीयम् ।

यमिति यच्छब्दो भगवत्परः ॥ ९ ॥

श्वाफकिना अकूरेण ॥ १०—११ ॥

तथेदमिति शरीरमुच्यते नद्यः प्रविष्टा इवेति नदीनां नाम-
रूपावेदनमचेतनत्वादपि गोपीनां तु भगवद्भानपारवद्भाविति
वैषम्यम् ॥ १२ ॥

भीमश्रीराघवाचापेकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मामिति विवक्षितमात्मानं विशिनष्टि । यमिति । योगादिभिः
कृतप्रयत्नोऽपि च न प्राप्नुयात्तं तुल्यं मामापुरिति सम्यग्भवः
प्रताप्येकादशपुत्रासाक्षीनि तपः कृच्छ्रचान्द्रावण्यादिरूपं व्याख्या-
शास्त्राध्यापनं स्थाप्याबोऽध्ययनं सम्बासस्तुषाभमपरिग्रह इति ॥ १॥
केचन हि भावेनेति विवक्षितं गोपीनां माधवं प्रपञ्चयति ।
रांमण्यति चतुर्भिः । श्वाफकिनाकूरेण मयि रामेण बलमग्रेण
सार्धं सह मथुरां प्रणीते प्रापित सति मत्तोऽप्यं सुखाय न
ददशुः कुतः विद्योगेन तीव्रो दुःसहः प्राधर्षासां ताः तत्र
हेतुः मयि विगादेनातिदृढेन भावेन प्रेम्णाऽनुरक्तानि संसक्तानि
चित्तानि यासां ताः ॥ १० ॥

तीव्राभिर्यं व्यनक्ति । तास्ता इति । या या इति पाठान्तरम् अङ्ग-
हे उच्छ्व । वृन्दावनगोचरेण प्रियतमेन च मया सह यायायोः
लुपाः रात्रयः लुप्याऽवधृताः यापिताः तास्ता एव पुरुषया हीनाः
तासां गोपीनां कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥

किञ्चेत्यं तीव्राभयो मोहव्याजेन समाधिङ्गताः किञ्चिदपि
न विदुरित्याह । ता इति । मत्पुनरुपङ्गणासक्त्या बद्धा धीर्यो-
मिहताः गोप्यः स्वमात्मानं स्वदेहमहो दूरस्थम इदं संनिहितं च
न विदन् यथा मुनयः समाधौ स्वात्मानं न विदुर्देयावाधि-
तोये प्रविष्टा नद्यः स्वनामरूपे न विदुः तद्वन्नदीनां नामरूपा-

[७६]

वेदनमुचितमचेतनत्वादगोपीनां तु भगवद्भानपारवद्भाविति वैष-
म्यम् ॥ १२ ॥

भीमश्रीजयजयजतीयंकृतपदहरनावली ।

भक्तिरहितं ज्ञानमपि न मत्प्रापकं किमुताप्यसाधनजा-
मिति भावेनाह । यमिति । य मां राहुवधस्तवानपि-

हरिसङ्गविहीनस्तु हरेर्दंशतवानपि ।

न मुच्यतेऽस्त्रिलोकंऽपि तमो बानि विनिश्चयात् ॥

गुणैरस्यैर्विहीनस्तु तद्वक्तृत्वापि चक्रमात् ।

सङ्गवासुखमागेष रगाद्गौमुक्तिमेति वा ॥

स्वमत्सङ्गहीनस्य व्युत्क्रमात्सङ्गिनोऽपि वा ।

स्वसङ्गविप्रकृष्टिणुस्तस्यजलं तु तत्र चेति ॥

अनेन भगवद्भक्तस्तद्वक्तृमत्के केरस्वव्यतिरेको दर्शिताविति
अनितमित्यनेन श्लोकेन बाधेन—

गोपिकाद्या दिवं गत्वा हरिं ज्ञात्वा यथातथम् ।

परस्परं ययः पूर्वसङ्गदेव सुमोक्षिता इति

वचनाद्भक्तिजनितज्ञानेन मुक्तिप्राप्तिरिति न कथञ्चानेनैवभिप्रायेण
न सांख्येनेत्युक्तम् उपलक्ष्यमानत्वं दानादिभ्यस्तु संधेयमेतत्—

भोतव्यं च भूतञ्चैव यत्तद्वैकार्यमेव च ।

निवर्त्य च हरः पूज्येवं कुर्यान्न चाक्रमात् ॥

एवङ्कृतां तु संन्यासी सर्वोत्सर्गोऽस्मृतः ।

अन्यथा नैव संन्यासी निष्क्रयोऽपि शिक्षा यथेत्येवं

लक्षणात् संन्यासी न शिक्षार्थोऽपि शिक्षा यथेत्येवं वेणु-
मात्रभूतसंन्यासी न मामाप्नोतीति किञ्च—

नाहं कर्ता तु सर्वस्य कर्तेको विष्णुरव्ययः ।

इति चित्त्वा तु संन्यासी नाप्यथा तु कथञ्चन ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वर इति

लक्षणात्तरवानेन संन्यासी न रक्तपटधारीत्यर्थः ॥ ६ ॥

गोपीनामपि भक्तिरपरोक्षज्ञानान्तरङ्गा न तु रतिनिमित्तेति
प्रकटयितुं वक्ति । रांमण्यति । ता गोप्यो मत्तोऽप्यदस्तु सुखाय न
ददशुरित्यन्वयः ॥ १० ॥

अत्र हेतुमाह । यासामिति ताः लुपाः ॥ ११ ॥

स्वमात्मानं स्वरूपम् अहः स्वर्गमिदं जगत् तत्र दृष्टान्माह ।
यथेति । समाधौ मुनयो मामरूपे यथा न विदन्ति आधिनाये
प्रविष्टा नद्यश्च अनेन मत्कृत्यतिशयो दर्शित इति ॥ १२ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

तामेव व्यनक्ति । यमिति । य भावम् अत्रापि योगादयो भग-
वत्परा एव योगादिभिर्चेतनानपीत्यनेन तत्प्राप्तये प्रयुज्यमान-
त्वावगमात् ॥ ६ ॥

अथ साधकचरीणां गोपीनां प्रथमतः प्राप्तिपक्षात्वेन निर-
प्रेयसीनामपि तन्महानिर्भोगान्तरमिति तस्य विद्योगस्वातीतनि-
र्देशाददयति द्वात्रयम् । विगादभावेन तीव्राभयः सत्यो मत्तोऽप्यं
निजसत्त्वादिकमपि न सुखाय ददशुः प्रियसखीमात्राणि जालायते

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

इतिवत् तन्माधुना तु सुखाय पदवन्तीति वियोगो नास्ती-
त्यर्थः ॥ १० ॥

एवं तास्नाः क्षपा मया हीनाः सत्यस्तासां कल्पसमा-
यभूवुः अधुना तु तादृश्यो न भवन्तीति नास्त्येव विभाग इत्यर्थः ।
पूर्वं त्वेनस्वैवास्त्व प्रति मयि ताः प्रेयसां प्रेष्टे इत्यादौ वर्तमान-
प्रयोगाः कृता इति सांख्यमर्थः स्पष्ट एव प्रतिपत्त्यर्थः ॥ ११ ॥

ततश्च प्रकटाप्रकटलीखयोः पृथक्प्रतिपत्त्येवाप्रकटभाव-
मापद्य स्तनामरूपयोरिव ताः स्थिता इत्याह । तास्नाभूतविर-
हात्कथयति शयनामिव कथं दुःखं महाभावाः सत्यः अथागमस्य-
दीर्घा कालेनेत्यादिमयदुक्तानुसारेण यद्यप्युजाक्षापसमार भो
भवानिन्वादिहारकानास्मिपजावचनानुसारेण च कदाचित्तासां
दर्शनार्थं गते मयि खल्वो योऽनुपङ्गा महामोदेन भावाभिव्यक्ति-
कारी पुनः संयोगश्चेन वद्धा जीवासां तथा भूताः सत्यः खं
ममतापदम् आत्मानमहंकाररूपदम् अहः अप्रकटलीखानुगतत्वेना-
भिमनं वा तथा इह प्रकटलीखानुगतत्वेनाभिमनं वा यथा क्वात्तथा
तदानीं नाविन्दु किंतु ह्योरैक्येनाविदुरित्यर्थः । प्रकटाप्रकट-
तयामिदं प्रकाशद्वयमभिमानद्वयं लीखाद्वयं आभेदेनैवाजा-
नखिति विवक्षितं ततश्च नाम च रूपं चेति समाहारद्वयेन
नामरूपात्मनि अप्रकटप्रकाशविशेषं प्रविष्टा इव न तु प्रविष्टाः
वरूपभेदादित्यर्थः । तत्राहंकाररूपं प्रविष्टा इवेति वरूपभे-
देन योजयति यथा समाधौ समाध्याधौ तुरीयाख्यात्मनि
मुनयो जाग्रदाद्युपाधितया विश्वैजसप्राज्ञाख्या मुनीनामात्मानः
प्रविष्टा इव किंतु तेषां तुरीयं त्रिषु संतर्गतानि न्यायनो-
पाधितैव तुरीयाद्विभक्तया ख्यातानां तदुपाधिपत्त्याग एव
प्रवेशतयोपचक्ष्यते तथा तासां मत्प्राप्त्यन्तरायतत्परित्याग
एव प्रवेशतयोपचक्ष्यते इत्यर्थः । अथ ममतापदे प्रविष्टा इत्येवपि
सम्पन्नशाप्रवेशेन योजयति । यथाविधितोषे नद्यः प्रविष्टा इव
भवन्ति पृथिव्यामविच्छेदात् तद्वत्तयोः प्रकाशबोमिधो विच्छे-
दाज्ञानात् प्रविष्टा इवेति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

कथञ्चन भक्तिबोगस्य सत्सङ्ग एव हेतुर्नेतु सुकृतास्तरं
किमपीत्याह । यमिति । यत्नवानपि योगादीनां सस्यगनुष्ठानतिर-
तोऽपि ॥ ६ ॥

तत्रापि गोपीनां भावस्य सर्वोपरि विराजमानत्वमाह । रामेणेति
चतुर्भिः । दशाकिकिता प्रकूरेण मयि मथुरां प्रकर्षेण नीते सति मे
मत्ताऽयं सुखाय न ददुः यतोऽनुरक्तचित्ताः प्रेम्णाः पृष्टीभूमिका यो
ऽनुरागस्त्वमयीभूतानि चित्तानि यासां ताः तत्रापि विशिष्टा गाढो
भावः अनुगमोत्तमभूमिकागतो महामावभेदो रुढाभिचरनेन हेतुना
वियोगे सति तीव्र भाजियासां ताः अत्र ददुःशुरिति भूतान-
देशावधुना तु दन्तवक्त्रवभान्ते मया सह सयुक्ता एव
वसन्ते इति द्योतितम् ॥ १० ॥

कल्पस्य क्षणता योगे वियोगे तद्विपर्यय इति प्रेम्णाः

सत्सत्त्वा भूमिकाया महामावभेदस्य रुढभावस्य लक्षणं सर्वतो
विलक्षणं दर्शयति । तास्ना इति । मया सह रासक्षपा प्रहारात्रि-
परिमिता अपि क्षणाख्यवत् वामिनीताः । तासां मया वृन्दाव-
नगोचरेण वृन्दावनरूपेण अथ च वृन्दावने गोभिः सह चरता
हीनास्ताः क्षपाः प्रहरणतुष्टयपरिमिता अपि यापयितुमश-
क्यत्वात् कल्पैवहुभिः समाः ॥ ११ ॥

मोहाद्यभावेऽपि सर्वविक्रमणमिति विगाढभावस्यापरमप्य-
नुभावमुज्ज्वलनीलमयुक्तं दर्शयति । मयि अनुपङ्गेण नितरां
सङ्केत यथा धियो यामिस्ताः । अत्र वक्ष्यपदेन कृष्णस्य त्रिजगन्मो-
हनविचित्रनीलरक्तसम्भवम अनुपङ्गस्य वक्ष्यहामत्वं भीवृत्तीनां
कृष्णशक्तिरूपमरुपादककामधेनुप्रदातृवमारोपितं स्मरामानं बहं न
विदुः रासामिन्दारादौ क स्थितं क वा यान्तमिति नानुसन्धुः
तथा अहः परलोकं धर्मातिक्रमादिति भावः । इदमिमं लोकं
लज्जामयाद्यतिक्रमादिति भावः । समाधौ मुनय इति । तेषां यथा
सर्वविक्रमणो ब्रह्मानुभवोऽतिरिच्यते तथैतासां मधुनमव इति
सर्वविक्रमणोऽपि दृष्टान्तः न तु प्राप्तांशे गोपीप्राप्यप्रेममुनिप्रा-
प्त्यनिर्वाणयोरहो महदेवास्तरं यस्मात्प्रमत्तवामने तयोः तथाहि
सर्वसत्तापनिवर्तकात् परमाह्वादात्कालं हृदयमानात् चन्द्रा-
दपि सकाशात् सर्वगुणहीनोऽपि दृष्टमानः पतिपुत्रादिको वत्
सुखमधिकं दत्ते तत्र ममैव यदि कारणं तदा किं पुनः सर्व-
गुणमार्गदने स्तमावादेव निरवधिकसुखप्रदे भूकृष्ण परब्रह्मणि
निरवधिकैव ममता सुखाधिक्ये कारणं भक्तानामिति मत एवोक्तम्
ब्रह्मानन्दो भवेदेव चेतपराङ्मुखीकृतः ।

नैति भक्तिसुखाम्मोघेः परमाणुतुल्यमपीति ॥

ब्रह्म च भक्तेस्वासक्तं तद्वश्यं च मुनिपुत्र नैवासक्तं न तद्वश्यं चेति
नद्यो यथाऽव्यतोषे प्रविष्टा नामरूपे स्त्रीयं न विदुरिति रसचर्वणांशे
दृष्टान्तः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

यं माम् ॥ ६ ॥

गोपीनां भावं प्रपञ्चयति । रामेणेति चतुर्भिः । विगाढभावेन
रुढप्रेम्णा अनुरक्तं चित्तं यासां ताः वियोगेन तीव्रो दुःसहः
भाजियासां ताः मे मत्तोऽयं सुखाय न ददुः ॥ १० ॥

मया सह तास्नाः प्रसिद्धाः क्षपाः क्षणाख्यवन्तीताः मया
हीनाः पुनस्तास्नासां कल्पसमा वभूवुः ॥ ११ ॥

किञ्च ताः मयि अनुपङ्गेण आसत्त्या वद्धा धियो यामिस्ताः
अत एव अविद्यतोषे नद्य इव मयि प्रविष्टाः स्मरामानं
बहमिदं च लोकमहः परं च लोकं नाविन्दु यथा समाधौ
मुनयो न विदुस्तद्वत् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

योग से सांख्य से दानों से तप से यज्ञों से व्यावहारिकों
से व्याध्याय से सम्वास से बड़े यत्न करने वाला भी जिस
मेरे को नहीं प्राप्त होसकता है तिस मेरे को गोपिका-
दिक कथन भाव से प्राप्त होगये ॥ ६ ॥

मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽवलाः ।

ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ॥ १३ ॥

तस्मात्त्वमुद्धवोऽसृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ १४ ॥

मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।

याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः ॥ १५ ॥

उद्धव उवाच ।

संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर ! ।

न निवर्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जिस समय अक्षरजी हमको वल्लभजी के सहित मथुरा को लेगये तब गोपियों ने मेरे मैं चित्त के अनुगम होने से अनिगाढ़ प्रेम के वश होने से मेरे विभोग होने से तीव्र बेहता के होजाने से मेरे बिना और किसी वस्तु को सुख दायक नहीं समझा ॥ १० ॥

हे उद्धवजी ! मेरे साथ वृन्दावन में निचरने से प्रिय मेरे संग होनेसे उन बड़ी रातों को गोपियों ने लुगमात्र के तुल्य मान लिया था फिर मेरे बिना होने से वेही रात कल्प सरी की गोपिकाओं को हो गई ॥ ११ ॥

मेरे विषय में मन के अत्यन्त लगजाने से उन गोपियों ने न अपने शरीर का खाल किया न पराये का जैसे कि मुनि जन समाधि में सब भूलजाते हैं और जैसे सब नदी समुद्र में मिलजाने से अपने नाम रूप दोनों को छुड़देती हैं तैसे ॥ १२ ॥

भीरवस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

एवं ता अवलाः केवलं मत्कामा अस्वरूपविदः स्वरूपं न जानन्ति तथाऽपि सत्सङ्गाज्जारे ब्रह्म जारवृत्तव्यमपि ब्रह्म स्वरूपमेव मां परमं प्रापुस्त्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्मादेवं भूतो मज्जनप्रभावस्तस्मात्त्व चोदनां श्रुतिं च प्रतिचोदनां स्मृतिं च यदा विधिं च तपश्च चोत्सृज्य मां शरणं याह ॥ १४ ॥

मयैवाकुतो भयः क्वाः भव ॥ १५ ॥

पूर्वं तावत्प्रवर्तितेऽवहितः स्वधर्मोऽवस्थादिना कर्म कर्तव्य-मिष्टकमिदानीं तु सर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहीत्युच्यते तत्र किमात्मनः कर्तव्यादीनां नास्ति नेत्यात्मस्य आत्मविषयः संशयो न निवर्तते यदा कर्म कार्यं त्याज्यं नेत्यात्मस्योद्दिश्यः संशयो न निवर्तते इति पृच्छति । संशय इति । येन संशयेन ॥ १६ ॥

भीरवस्वामिगदासगोस्वामिविरचिता
टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

स्वरूपं परमेश्वरत्वलक्षणं सत्सङ्गाश्रित्यभिज्ञानं गोपीनां संगतं जारवृत्तव्यमपीति अपि नाप्राकृते तद्वत्तस्मात्तस्मात्तद्वि-भीकृष्योत्तं अचिरस्थितं भूयणात्ममिति वर्णयन्ते परमं प्रापुर्निति प्राप्नो परमात्मस्य ऐश्वर्यात्मकस्य विशेषत्वात् तदुक्तमभियुक्तेः "नेष्टा बहद्भिनि रभे कविभिः परोढा तद्रोकुलाम्बुजहशां कुलमन्त-रंगा । आशंसया रसविभेदवता रितानां कस्यारंगा रसिकमण्डल-शस्त्रयोगेति" । तदेवाह रमणां रतिक्रीडासुखं मां भीकृष्यात्स-मेवेति तस्य ब्रह्मणा निराकारत्वं प्रत्याख्यातम् ॥ १३ ॥

पूर्वार्थं चोदनाशब्दस्य विधिरूपभेदेकदेशपरत्वेऽपि प्रति-चोदनाशब्दस्य स्मृतिपरत्वं न कुत्रापि प्रसिद्धमनो यद्वेति चोदनाशब्दस्य प्रवर्तनायेत्याक्षरविनिर्वाचनार्थस्य प्रति-शब्दलक्षाद्ब्रह्मणं प्रत्याख्यानत्वं तथाच प्रतिचोदनाशब्दस्य निष-धार्मो मुख्य एवेति तथा व्याख्यानं प्रवृत्तं वसिष्ठमार्गं निवृत्त-मुत्तरमार्गमेव आचल्यते प्रवृत्तेन निवृत्तेनाऽऽनुतेऽस्मृतिप्रयुक्तः अर्थ-योगमाह्लादिभेदा भोतव्यः अर्थं च श्रुतत्वाद्नुष्ठेय इत्यु-भयमप्यर्थे त्यक्त्वा शुद्धमक्तस्य द्वयोरप्यनुपादेयत्वात् केवल-मामेव शरणं याहीति पूर्व प्रतिपादिता सत्सङ्गादिब्रह्मणा भक्तिरेव इहाकृता सत्तात्मभावनेति अर्थमिदमपि स्याजित-तच्च तत्तत्परित्यागं किमपि दूषयमित्याह अर्थेवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अत्र विप्रतिपत्तौ पूर्वार्थं भीमात्मकमतप्रत्याख्यानपूर्वकं कर्तुं-त्वाद्यमानः विवक्ष्यमाणः श्रुतसुखमाह्लादात्मविज्ञा स्वरूपित्याह-प्रघट्टकेन पूर्वमेवोपपादित इति तद्विषयकप्रश्नो विवक्ष्योऽयतस्य न युक्त इत्यनो यद्वेति तथाचैकान्तभक्तेन कर्म कर्तव्यं वा त्याज्यमिति प्रश्नस्य पूर्वमकृतत्वाद्पूर्वत्वमिति ह्यर्थम् ॥ १६ ॥

भीसुदशेनसूरकृतशुकपक्षीवम ।

अतः जारं शरणस्तोरम अतः परमं सुखमित्यर्थः ॥ १३ ॥
तस्मात्तस्मात्समाभयणस्य मोक्षदत्तात्वात् प्रतिचोदनां निषेधं

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

यदा समाम्बुचोदनाया अपवाद्दूपा विशेषचोदना तामुत्सृजेति
उपायतया बुद्धित्वागो विवक्षितः उपायत्वप्रदयां तत्र वर्जयेदिति
प्रवर्तितशस्त्रेषु दृष्टत्वात् वाक्यासि मामित्यनुपपन्नः ॥ १४-१५ ॥

एवमुपायविषये श्रोतव्यं सर्वं भूतम् अत उच्यते आत्मविषये
श्रोतव्यान्तरं शुभ्रमायाः पृच्छति । संशय इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं स्मृतादिकं नाविदन् किन्तु केवलमपह्ला भङ्गा-
त्स्वरूपाविद्वन्त्यापि मरकामाः मद्येष कामो यासां ताः जार-
रमण्यं वाकप्रतीत्या चोरमन्तारं वस्तुनः परब्रह्मभूतं मां प्रापुः
सत्सङ्गं हि हेनेवा इत्युपक्रान्तमुपसंहरति । सङ्गाच्छत-
सहस्रशः प्रापुरिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥

इत्यमुपदेशमायाशरणागत्यावस्थासंयोगप्रभावव्यापानाय तद्यो-
गनिष्ठसत्सङ्गस्यैवाऽनितरसाध्यसाननामभिधावाय तं योगमु-
पविशति तस्मादिति हे उच्यते । तस्माच्छरणागतियोगनिष्ठसत्सङ्-
गतेरेवं विधत्वात् चोदनां विधिं प्रतिचोदनां निषेधं यदा चोदनां
न हि स्यात्सर्वा भूतानीत्यादिकृपां सामान्यमायनां प्रतिचोदनाम-
प्रशोभयिषं पशुमात्रमेतस्यादिकृपामपवादात्मिकां विशेषचोदनाम्
उत्सृज्यत्वेन विधिनिषेधमकशास्त्रत्याग उक्तः प्रवृत्तिं च
निवृत्तिं ज्ञेयत्वेन विधिनिषेधमकशास्त्रबोध्यप्रवृत्तिनिवृत्तित्यागः
श्रोतव्यमित्यनेनानन्यसाध्यत्वाभीष्टोपायान्तरशुभ्रपात्यागः श्रोतव्य-
मुत्सृज्यत्वेन तदुपायतया भूतेषु कर्मज्ञानभक्तियागपु उपायत्व-
बुद्धित्यागः तत्र विध्यात्मकशास्त्रत्यागो नाम तस्मिन्स्वाभीष्टसा-
धनतावनोपकरणबुद्धित्यागः निषेधमकशास्त्रत्यागरन्तु निषि-
क्षेवानिवृत्तरूपावस्थावबोधकत्वबुद्धित्यागरूपः प्रवृत्तिनिवृत्तित्यागरूप-
शास्त्रबोध्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्बुद्धिपरत्वानुसन्धानेनोपायत्वबुद्धित-
श्चिकीर्षाप्रयत्नादित्यागात्मकः अनेन कृत्यकरणाऽशक्यत्वात्कृत्यकर-
णाभिर्वर्तितुमप्यशक्यत्वापि मच्छरणागतिरभीष्टोपायभूतेति
ध्वनितम् ॥ १४ ॥

मामित्यनेन सार्वभौमसर्वशक्त्याद्याभयणसौकर्यापादकाभित-
कायापादकवासत्यसौशील्यस्त्रामित्वज्ञानशक्तिपूर्वाङ्कल्याण-
गुणयोगित्वमभिप्रेतम् एकमित्यनेन फलोपायबारेक्यं विधिक्षितम्
एवकारेण प्रवर्तते स्वस्य कर्तृत्वव्यावृत्तिः एकवचनेन स्त्रानुष्ठि-
तशरणागतियोगोऽप्युपायत्वबुद्धिबुद्धासः तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशि-
नष्टि । आत्मानं सर्वदेहिनामिति सर्वान्तरात्मभूतेन मनः पर्यन्तसर्व-
त्रिदशप्रचोदयिषा मयैव प्रकृतोपायानुष्ठानस्य कारितत्वाद्भोपायता-
वृत्तिर्न कार्येति भावः । मामेवेत्येवकारोऽप्येतदर्थः तेनासार्वभौमदिगु-
णयोगिचतुर्मुखादिजीवव्यावृत्तिः एवकारस्य स्वसर्माभवाद्भूत-
पदार्थविपरीतपदार्थव्यावृत्तिपरत्वात् सर्वात्मभावेन शरणं याहि
उपाये गृह्यन्ति त्रैः शब्दः शरणागमिष्यमित्युक्तेरश्रोत्रित्वात्तुपायपर-
शरणाशब्दः याहि वा प्रापये प्राप्तेति पूर्वकत्वाद्गत्यर्थो बुद्धयर्थो-
इति न्यायादध्यवस्थेत्यर्थः । सर्वात्मभावेन च सर्वे आत्मनः स्वस्य
भावः उपेत्यर्थापत्त्यवकाशव्योपित्वादिनिरूपितोपेतृत्वपुत्रत्व-
वद्भ्रष्टत्वव्योपित्वादिसम्बन्धज्ञानं तेन एवं चेत् कुतोऽपि भयं नास्ति

यस्य सः भक्त्यकरणात्कृत्यादिमत्प्रतिप्रतिबन्धकमवरहितः
मां मुक्तोपभोग्यं प्राप्त्वाप्तं प्राप्स्यसि ॥ १५ ॥

आत्मानं सर्वदेहिनामित्यनेन स्वस्य सर्वात्मनरात्मनया सर्व-
त्रिदशप्रचोदयितृत्वमुक्तं तत्प्रकारजिज्ञासया पृच्छति । संशय इति ।
हे योगेश्वरेश्वर ! योगनिर्वाहकाधिपते तव वाचं श्रुत्वातो मम
उपायनिषयः संशयो निवृत्तः आत्मस्थः आत्मविषयस्तु न
निवर्तते ततः किमित्यतो विशिनष्टि । हेनात्मस्थेन संशयेन मे
मनो भ्राम्यति अतस्तं संशयं निराकरोमिति भावः । किं सर्वेन्द्रि-
यप्राणानियमनादिकं जीवकर्तृकमुन त्वत्कर्तृकं त्वत्कर्तृकत्वेऽपि कस्य
देवमनुष्यादिमावात्मकः संसारः कश्चाद्भवादीनामाधारः किं
जीव उत शरीरं किंवा त्वं कश्च सुखदुःखहेतुपुण्यापुण्यार-
म्भकः कश्च सुखदुःखबोभोक्ता कश्च संसारनिवृत्त्युपाय इत्येवं
विधेः आत्मस्थः संशयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयेकृतपद्मरत्नावली ।

तत्फलमाह । मरकामा इति । मामेव कामवन्त इति
मरकामाः अस्वरूपविदोऽवज्ञाः जारं मां रमण्यं मत्वा संगाम्नां
परमं ज्ञात्वा मामापुरित्यन्वयः । आसां ब्रह्मज्ञानं कथमुद्भूत-
वच्यते संसारं जरयतीति जारः तं नित्यागन्दप्रदत्वेन रमय-
तीति रमण्यः तं सर्वतो विबल्ल्यास्त्रमावस्थास्य विष्णोः
स्वरूपं विद्वन्तीत्यस्वरूपविदः इत्येवं गुणसम्प्रीतितो मां ब्रह्म-
ज्ञातेति गोपिकाद्या दिवं गत्वा हरिं ज्ञात्वा यथा तथमित्ये-
तद्भ्रापि प्रमाणात्वेनोदाहृतव्यमिति ज्ञातव्यम् ॥ १३ ॥

अतो मुमुक्षुणामहमेव शरण्यतस्त्वमपि मां शरणं ब्रजे-
त्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रतिकर्मचोदितां चोदनां नानाकर्म-
विधिमुत्सृज्य प्रवृत्तादिकं च मयि समये सर्वदेहिनामात्मानं
स्वामिनं यस्मिन्प्रकृतोभयमस्ति तमेकं मां सर्वात्मभावेन सर्व-
स्त्रामिवुद्धिप्रिया शरणं याहीत्यन्वयः ॥ १४-१५ ॥

प्रथमतो बाधो मुख्यधियेत्युक्त्वा विशेषतो गोपिकाप्रशंसनं
कृतमिति संशयधीजं हृदि कृतवोद्धव्यमिदं । संशय इति
मत्केषु बाधोः सर्वोत्तमत्वमुक्त्वा विशेषतो गोपीकृतवत्तत्त्व वाच्य-
श्रुत्वातो ममात्मस्थो मनोगतः संशयो बाधुरूपतो गोप्यो
वर्त्यवमाकारो न निवर्तते प्रत्युत येन वचनेन मे मनो
भ्राम्यति निर्धारितैककोटिस्थितं नित्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसद्भवेः ॥

तदेवं प्रकटाप्रकटयोर्द्वयोरपि छिन्नयोस्तासां स्त्रप्राप्तौ भाव-
एव कारणं दर्शितं ततश्चाप्रकटछिन्नायां प्रविष्टा अपि यद्वि-
शेषणाधिक्येन तं प्रापुस्तद्विशेषणाप्यनुवर्तते । मरकामा
इति अयमर्थः यथानीममुद्वारं दर्शनीये कटे करोतीत्यत्र
क्रिया क्षुद्र विशेषस्य कृति प्रत्यापयन्ती विशेषणानामपि प्रत्या-
पयति कटं करोति तं च भीष्ममित्रादिरीत्या तथात्रापि प्रतीयते
विशेष्यं चात्र प्रष्टव्यं सर्वविशेषाभयणाभिरमवस्तुतया तेषु तस्या-
भेदेनानुगमात् तदेवं स्थिते अनुवादमनुकथ्येव न विशेषमुदी-
रयेदित्युक्तदिशा पाठानुरोधेनात्र न विधेयं निर्णयिते किमर्थो-

भीमजीवगोत्रमिदं कृतकमसम्भवं ।

तुरोधेन तस्यैव वल्लवत्वात् यथा वल्लवः पर्योमवी जुहुमन्वति न स पापं ह्येकं शृणोतीत्यत्र पदपठतां विविधाः पाकाः इत्यादौ सर्वेदो-
हद्वयं गृह्यतामिदं तत्र अग्निहोत्रं जुहोति जवागूचं पञ्चनीत्यत्र च
पर्योमवीत्वादीनामेव विधेयत्वं तद्वत् तस्मिन्वाकाङ्क्षापूर्वैरर्थो-
तुरोधेन वल्लवत्वं ततश्च पूर्वोक्तरीत्या ताः ब्रह्म प्रापुः किं
निर्विशेषं वा विभूतं न किंतु परमं परा मा लक्ष्मीं यस्मिन् तस्मिन्
भीमवद्रूपमेवेत्यर्थः । परमं चो महद्ब्रह्म इति सहस्रनामस्तोत्रात्
तादृशत्वं च "शुभाभयः सचित्तस्य सत्त्वस्य तथात्मनः" इति
श्रीविष्णुपुराणरीत्याम्बत्रापि भगवद्-विमोघं संभवतीत्याशङ्क्याह
मां श्रीकृष्णवत्त्वमेव प्रापुः यथोक्तं तासु स्वयमेव मत्वावेदस्य
मनः कृष्ण इत्यादि मयि भक्तिर्होत्यादि च तत्र च मां निजभाव-
विशेषमयमेवेति द्विधा प्रापुरिति बोधयितुं तासां तत्संश्लेष-
णसाहित्येन सविशेषणद्वयमाह । मत्कामा रमणमिति । जार-
रूपाविद् इति रमणशब्देनात्र पतिरेवोच्यते तन्मन्त्रशब्देन पुत्र इव
कृदया यौगिकत्वाभावात् यथा मित्रान्मन्त्रशब्देन मित्रापुत्र एवो-
च्यते ननु मित्रापतिः मित्रारमणशब्देन च मित्रापतिर्ननु मित्रा-
पुत्रस्तद्वद्वापि जारशब्देनोपपत्तिरेवोच्यते ननु पतिः कोप-
कारमते च तत्रैव कृदः रमणं क्वात्पटोक्षस्य मूलेऽपि रमणः
प्रिये इति विश्वप्रकाशात् स्त्रीजातिभ्यश्चेत् रमणशब्दश्च प्रिय-
शब्देन पतिरेवोच्यते तथैव प्रसिद्धेः धनः प्रियः पतिर्मत्तो जार-
रूपपतिः समावित्यमरकोशाज्जारः पापपतिरिति त्रिकाण्डशेषाच्च
पतित्वं तद्वाहेन कस्यायाः स्वीकारित्वमिति लोकोक्तं एव भगवति
तु स्वभावोपपत्तिरित्येव परममोमाधिपस्य महालक्ष्मीपतित्वं ज्ञाना-
द्विसिद्धमिति ततश्च अस्वरूपविद् इति स्वरूपं नित्यमेव मत्प्रेय-
स्वीत्यल्लक्ष्यमवतारसमये मदीयलोकाशक्त्या मोहितत्वाच्च विद्वन्ति
वास्तथा सत्यो जारं जारवृद्धिर्धेयं सन्तं मां प्रापुः
तथापि रमणत्वभाणो हेतुः मत्कामाः इति मयि कामः
कथमस्माकमस्यस्मिन् पतित्वं स्वप्नतद्विधीयत श्रीकृष्ण
एव जागरणवत्तत्प्रादुर्भवेदित्यभिज्ञायो यासां तथा सत्यो
मां रमणं प्रापुः तादृगमिच्छावश्यामां रूपं एवोपलब्धयते यथा अपि
वत मधुपुर्यामायं पुत्रोऽधुनास्ते इत्यत्र तस्य स्त्रीया एव वयमिति
व्यज्य तत्र च किङ्करीणास्ति इयामसुन्दर ते वाक्व इति नद्वे-
न्यात् किङ्करीत्वेनापि निश्चित्य भुजमगुरुसुगन्धं मूङ्गशंभा-
क्यत् कदानु इत्यनेन तदेवासावसङ्गोच्चाङ्गीकारेण कदा
स्वाङ्गीकरिष्यतीति भीमाया स्वयमेव प्रार्थितवतीति तथा कात्या-
यनि महाभाये इत्यादौ गोप्यः किमाचरदित्यादौ यत् पत्य-
पत्यसुहृदमित्यादौ च भीमवता च स्वमते तदेवोद्धरणोप-
दिष्टं वल्लवो मे मदात्मिका इति अत्र यात यूयमित्याद्यनुसा-
रेण भीमन्दराजे निजपितृव्यामिमननेन स्वस्मिन् गोपत्वमन-
नात् ब्राह्मणस्य मम ब्राह्मणीतिवत् मलु वल्लवस्य मम
वल्लवीरूपास्ता इति भीशुकद्वयं च कृष्णवत्त्व इत्येतां
तदेवं जारवृद्धेष्टत्वं रमणवृद्धेष्टत्वादेष्टत्वं जारवृद्धिवद्यमपीति
उवाचयाय भीष्मामिमिरवर्गमिन् भर्माभिजायप्रपत्तिः अन्वय-
मत्रगन्तव्या अन्वया ये यथा मां प्रद्यन्ते तांस्तथैव भजास्पृह-
मिति भीगीतोपनिषद्वयः यथेति यदभिजायैत्येवायं तस्मा-
द्भगवता विद्यते इति प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात् तत्कतुन्वायात्
अहं भक्तपराधीन इति स्नेहकामयस्येति प्रतिज्ञाहानिश्च इत्यात्

[८०]

स्वयमेवेदं दृष्टान्तद्वारा बोधितं मत्प्राप्तिद्वयं मनः कृष्ण इत्यादा-
वनन्तरं या मया क्रीडिता राडवी वनऽस्मिन् ब्रज आस्थिताः
ब्रजधरासाः कदायया मापूमेङ्गीर्यस्तिता इति अथ स्व-
त्यग्दृष्टगतां तासां तान् पतीन् तांश्च देहांस्त्वक्तवतीनामोप-
पत्त्यं न सम्भवतीति हे कदायया इत्यनेन भवतीनां न तद्व-
द्दृष्टपरित्याग इति विशेष्यमवगमिन् तदेतदभिप्रेत्यैव पूर्वमपि
तमुक्तं मतिं धारयत्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चन
पत्यागमनस्यंशोरित्युक्त्वा तासां प्राणधारणं आप्रहो दक्षितः
जारतया प्रमीतत्वेन रमणात्वेन च मत्प्राप्तौ मम कारुण्यं तु
परमसहायमित्याह । अन्तरा इति । तादृशमपेक्षकत्वेन तासु
स्वस्वरूपानुसन्धानव्यतिरोधानात् न विद्यते यत्वं मत्साहाय्य
विनाश्यात् तासां तादृश्य इति अतएव ममानिफकणोद्घातिनि
भावः । आप्तां नित्यमेवसीतां वार्तां तासां सङ्कादस्या अपि
द्यतसहस्रशततया मां प्रापुरिति किञ्च ब्रह्मत्वं परमेश्वरत्वञ्च
तत्र स्वाभाविकमेवेति तादृशमेवविशेषणं तयो रावरणमेव ननु
निधूतनं परमाधुर्यस्य तु परमोद्वेगः अथ जारत्वं तु तत्रा-
स्यं दुःखमयजुगुप्सिताम्यसम्भवादिभक्तं चेति तेन प्रेम-
विशेषेण निधूतनमेव ननु पूर्ववदावरणमात्रं परमरमणत्वस्य
तु परमोद्वेग इति अत्र पद्य विशेषः श्रीकृष्णसम्भवं
दृष्टव्यः ॥ १३ ॥

तदेवं तद्विषयतां भीमोपीनामपि स्वप्राप्तिं कथयित्वा
तस्यापि तां क्रीडोक्तुर्वैश्वनुपसंहरति । तस्मादिति युग्मकेन । वस्मा-
त्समीपत्वेन स्वयमस्मात्तासां तेषां तारङ्गाङ्कुरः प्रभृतीनामपि सङ्क-
मात्रत्वेतावन्महिमा तस्मात्तद्व्याप्यमाभ्यन्तरेण परमसन्तं तद-
भीष्टं मामेकमेव शरणं यादि शरणागतपपेन्ततया मजेत्यर्थः
ततश्च हि निश्चितं मया त्वमकुतोभयः क्वाः भावयसि तत्र
केमुत्पापमनः स्वभाषतः सर्वोद्वेगं दशयति सर्वदेहिनामा-
त्मानं परमात्मानमिति एकमेव शरणमित्येव दशयति सर्वोद्वे-
गावेनात् तदेव विवृणोति । उन्मुञ्च्येत्यादिना । श्रान्तत्वं श्रतमेवेति
ज्ञानाभयत्वमपि निराकरोति तत्रैकमिति तदात्वं एवेति काष्ठा-
न्तरं स्वाभ्यान्तरस्य भावनामपि निवेदति स्म ॥ १४ ॥ १५ ॥

पूर्वं तावच्छ्रीभगवता मयोदितोऽप्यत्याविना कर्म मिधा भक्ति-
रुक्ता ततश्च तत्परत्वं सति निवृत्तं कर्म सेवेनेत्यादिना सर्वमेव
कर्मत्याजं किंतु ज्ञानमित्यादिना ज्ञानमिधा विहिता ज्ञानार्थ-
मात्मतत्त्वविरूपणं च सुष्ठु कृतम भीमदुःखतापि गुणेषु न सौमानो-
ऽपित्यादिना पृष्टा यथा मुक्त इत्यादिना भीमवदुक्तः सिद्धा-
न्ताऽवधारितः तत् ज्ञानं भक्तिं विना न सिद्धतीति स्वयं भग-
वतेन पुनः शब्दप्रवृत्तिं निष्णात इत्यादिनोद्घातम ध्या-
लुखित्यादिना भक्तिं च दशयित्वा तस्या भक्तजन्ममिति सिद्धौ
च कारणं समेग एवेति दक्षितं पुनरुद्धेयं साधुस्त्वने-
त्यादिना तौ विशेषतः पृष्टौ श्रीभगवता च तावद्विद्वं प्रवेगा
भक्तयोगेनेत्यादिना केवलः समेग एव दृढाकृतोऽतिशायितश्च
तस्मात्स्वमुखत्वेत्यादिना कर्म च ज्ञानं च सममेव त्याजं
तदेवं यद्यपि संशयावधरो नास्ति तथाप्याह । संशय इति ।
तव वाचं शृण्वतोऽवधारयतो ममात्मन्यः संशयः मयोदित-
स्वर्वादिन इत्यादिकाध्यायप्रयोगतद्वाक्याकारेणैवोक्तानामा-
र्थेन निवेद्यते कुतः येन यतो मम मनो भ्रास्यति वैश्वप्रशयि-

भीमजीवमोक्षामिहकृतकमसम्भवं ।

द्योतिप्रमस्ति तस्मात्पुनः सत्यकधेनोपदिश्यतामिति भावः ।
संशयोऽत्र तत्प्रकरणानामेकतात्पर्यताप्रदर्शय वैकल्यं शृण्वतः
इति शृण्वतोऽपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विभवागचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिमी ।

ततश्च ता मां प्रापुरित्याह । मरकामा मां कामयन्त इति ताः
मां परमं ब्रह्म प्रापुः कीदृशं रमणं तामिः सह रममाणां ता-
रमयन्तं च वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे इति आत्मारामोऽप्यरीरमादिति
शुकोक्तिः किमिति स्वरूपं न जारम् उपपत्तिस्वरूपम् कीदृश्यः
मस्वरूपविद्ः मग्महामाधुत्येमात्रानुभावित्वादैश्वर्येणैव तन्मा-
रूपविशेषं न निदृशतीति ताः । यद्वा अन्ये भक्तजना इव
मस्वरूपं मत्मारूपं न विदन्ते न प्राप्नुवन्ति तस्मात्तौ तामि-
मं द्विहारासिद्धेरिति यद्वा ताः स्वरूपं सौन्दर्यादिकं न
जानन्ति किंतु मत्सौन्दर्यादिकमेवानुभवन्तीति ताः यद्वा न
विदन्ते स्वरूपविद्ः स्वरूपज्ञा यासां ताः ॥ १३ ॥

तदेवं भीमदुःखेन साधुब्रह्मणं पृष्ट्वा भीमगवांस्तारतम्येन
त्रिविधं साधु ब्रह्मयित्वा तत्तत्प्रपन्नप्रादुर्भूतं प्रधानीभूतं कलां च
भक्तिं आमारयतो निरूप्य भक्तं स्ववशीकारं विधत्तुः कैमुत्येन
सत्प्रपन्नस्यैव वशीकारित्वमुक्त्वा सत्प्रपन्नो भक्ताश्च निर्दिष्टाग्ने
गोप्यादिनिष्ठं केवलं भक्तियोगेन दुर्लभत्वेन स्तुत्वा सहस्रैव
रामेण सार्धमित्यादिना तत्रापि गोपीगणयकप्रमथास्पं सदा-
जाज्वल्यमानझाम्भट्टियेण हृदि मुद्रितमप्यधीरतपैर्वाद्भ्यः तस्मा-
मेव भक्तियोगस्य स्ववशीकारनैर्त्येपरामाधत्वं तस्मादेव साधु-
त्वस्यापि सर्वमहामहोत्कृष्टकर्तृत्वव्याप्तित्वमनिव्यज्य केवलं तद्
नुष्ठिते भक्तियोग एवाज्ञं पालयितुमाह । तस्मादिति । चोदनां
विधिप्रतिचोदनां प्रतिषेधं च विहितं कर्मनिर्वाहं च कर्म त्यक्त्वेत्यर्थः
नहि किं संशयासं कुर्वे न प्रवृत्तं गृहस्थानां धर्मं च निवृत्तं
सन्ध्यामिनां धर्मं च त्यक्त्वा तत्रापि भोतव्यं भूतं च त्यक्त्वेति
भावविधर्मभवागमनाकाङ्क्ष भूतभवाग च विस्मृत्येत्यर्थः । सर्वात्म-
भावेन सर्वो य आत्मनो मनसो मावो दास्यमव्यादित्तेनैक-
मेवमामाख्यनीकृत्य शरणं याहि मयैव यत्कृतोभयः स्या
इति तत्र नास्ति कर्माधिकारो नापि ज्ञानाधिकारस्तदपि तं तमात्म-
न्यारोप्य प्रत्यवायमयं संसारमयं च मन्यसे चेत्तदा तद्भयद्वया-
ज्जाताऽहं विद्यमान एवास्मीत्यर्थः ॥ १४—१५ ॥

संशयो न निवर्तते इत्येतत्पूर्वक्षणा एव मयि सर्वाणि
कर्माणि निरपेक्षः समाचरोदति वदता त्वया मह्यं कर्माधिकारो
दत्तः सत्पूजितु—

यदिह मनसा वाचा चक्षुर्ध्या भवणादिभिः ।

नश्वरब्रह्ममायां च विद्म मायामनोमयामिति ॥

तस्मात्पुनर्ब्रह्ममायो युक्तचित्त इह जगत् ।

आत्मानोक्षस्व पितृमात्मानं मय्यधीश्वरं ॥

इत्युक्तवता मह्यं ज्ञानाधिकार एव दत्तः अधुना तु सर्वं
त्याज्या मां शरणं यादिति मत्प्रधिकारं वदसि न जाने पुनरपि
कर्मधिकारं मया दास्यसीति सत्परसोऽहम् । वक्तोक्तिर्द्योतिता ॥ १६ ॥

भीमदुःखदेवकृतसिद्धाश्रयप्रदीपः ।

अवलाः सत्सङ्केतरवजरहिताः मरकामाः भीकृष्ण एवात्म-
तत्त्वहेतुनां स्यादित्येवं मयि कामः सङ्कल्पो यासां ताः
मच्छरणाः स्त्रियुग्मा जारमुपपत्तिं शास्त्रतस्तु परमं ब्रह्मामेव
प्रापुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्मात् शरणागतिरित्यं महाफला तस्मात् हे उदय ! त्वमपि
चोदनां प्रतिचोदनां विधिप्रतिषेधरूपं शास्त्रं प्रवृत्तं च निवृत्तं
च त्रिवर्गोपायं मोक्षोपायं च शास्त्रार्थं श्रोतव्यं भूतं च हेयोपा-
देयानुष्ठानसिद्धये गुरुमुखात् श्रोतव्यं सुज्ञातं च उतसृज्य ॥ १४ ॥

सर्वात्मभावेन सर्वेषु चोदनादिषु हितकारित्वाहितकारित्व-
रूपो य आत्मभावः आत्मनो निश्चयः तेन भीकृष्ण एव हितम-
हितं स्वेच्छया कर्तुमर्हति समर्थ इत्येवं भूतेन मामेव शरणं
याहि मनेषु ब्रह्मादिषु सत्सु स्वस्यैव शरणात्वे हेतुमाह । एकमेव
निःसमानातिशयं तत्रापि हेतुमामाह । सर्वेषां देहिनां ब्रह्मा-
दीनामात्मानं ननु सर्वतो निवृत्तरूपं मे कृतश्चिद्वयं स्यादि-
त्यत्राह । मयैव हि निश्चितम् अकृतोभयः स्याः ॥ १५ ॥

सर्वदेहिनामात्मानमिति तत्र वाचं शृण्वतो मे आत्मनि सर्वा-
त्मनि त्वयि विषये स्थितः कथमसौ सर्वात्मा इत्येवंरूपः संशयः
न निवर्तते ॥ १६ ॥

माया टीका ।

मे स्त्री जाति गोपिका गणा मेरे स्वरूप को न जान कर
भी जार पुरुष की बुद्धि से भी रमण बुद्धि से हजार हां
सत्संग से परे ब्रह्म मेरे को प्राप्त हो गई ॥ १३ ॥

तिस कारण से हे उदय ! तुम सब वैदिक विधि तथा
स्मृति विधि सर्वों को छोड़कर प्रवृत्त निवृत्त दोनों कर्मों
को छोड़कर सुता हुआ तथा सुनते योग्य इनको भी छोड़
कर ॥ १४ ॥

सब प्राणि के एक आत्मा मन्तर्धामी मेरे को सर्वा-
त्मभाव से एकही आश्रय समझ कर शरण प्राप्त होजाओ
तब मेरे रक्षक होने से सब धर्माधर्मों से तुम निर्भय हो-
जाओगे ॥ १५ ॥

उदय उवाच ।

हे योगेश्वरों के ईश्वर आप के विचित्र वचनों के सुनने
से मेरे मन में स्थित सन्देह निवृत्त नहीं होता है मेरे
मेरा मन भ्रमता है ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ।

मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रास्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः ॥ १७ ॥

यथाऽनलः खेऽनिलबन्धुरूपमा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः ।

अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी ॥ १८ ॥

एवं गदिः कर्म गतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च ।

सङ्कल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजःसत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥

अयं हि जीवस्त्रिवृद्वज्रयोनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः ।

विशिष्टशक्तिर्वहुष्वेव भाति बीजानि येनै प्रतिपद्य यद्वत् ॥ २० ॥

भीष्मस्वामिहृतभाषार्थदीपिका ।

उत्तरं स एष इत्यष्टमिः अवस्थानः ईश्वरस्तावत्कृष्णमाया-
वशात्प्रपञ्चात्मना भाति तत्प्रपञ्चाध्यासाच्च जीवानामनाद्यनि-
द्या कर्तृत्वादि ततो विधिप्रतिपेक्षाधिकारकतदानीं सत्त्वशुद्धयि
कर्माणि कुर्वित्युक्तम् सत्त्वं च शुद्धं पुनः कर्मजादयर्पाह-
राय भक्तिविद्युपककर्मोदरे परित्यज्य दृढविश्वासेन भजेत्यु-
क्तम् जातायां तु विद्यायां न किञ्चित्कर्मव्यवस्थेति तत्र
तावद्भीष्मराज्ञागादीन्द्रियद्वारा जीवसंयुतकारणमूतं प्रपञ्चो-
द्गममाह सार्धैश्चतुर्भिः । स एषोऽपरोक्षः जीवयतीति जीवः
परमेश्वरः अपरोक्षत्वे हेतुः निवर्त्तयित्वाचारविचक्रेषु प्रसूतिरिव
प्रसूतिरभिव्यक्तिरस्य सः तामेवामिव्यक्तिमाह । योऽयं योनिः
परास्त्वेन नाद्वैता प्रायेण सह ब्रह्माधारचक्रप्रविष्टः सन्मनोमयं
सूक्ष्मं रूपं पश्यन्त्याख्यं मध्यमाख्यं च मणिपूरचक्रे विशुद्धि-
चक्रे चोपेत्य प्राप्य चक्रे मात्रा लैस्त्रादिः स्वर उदात्ताद्विद्युः
ककारादिरित्येवं वैद्ययोग्यः स्वरविष्टोऽतिस्थूलो नानाभिदशास्त्रा-
त्मको भवति । तथाच भुविः—

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि त्रिषुब्रह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा श्रीणि निहिता नेद्वयन्ति तुरीये वाचो मनुष्या पश्यन्तीति ॥
अभिपुक्तश्लोकः—

वा सा मित्रावरुणसद्वतावुधरन्ती त्रिषष्टिं
वर्णानन्तः प्रकटकराः प्राणमङ्गलप्रसूते ॥
तां पश्यन्तीं प्रथममुदितं मध्यमां बुद्धिसंस्थां
वाचं वक्त्रकरणाविशदां वैखरीं च प्रपद्ये ॥

इति ॥ १७ ॥

अव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यमकर्मणाभिव्यक्तौ दृष्टान्तः । यथेति ।
यथाऽग्निः खे ऊष्मा अव्यक्तोऽप्रकृतः दारुणवर्तिकं मथ्यमानोऽन-
लसहायः सज्जगः सूक्ष्मविस्फुलिङ्गादिक्रपो भवति पुनः प्रकृष्टो
जातो हविषा सन्धनेन तथैवैव वाणी ममामिव्यक्तः ॥ १८ ॥

उक्तां वाग्बुद्धिसुपसहरजितरोन्द्रियवृत्तिस्वातन्त्र्यादिना । एवं
गदिगोदने भाषणं मे व्यक्तिरित्युपसंहारः कर्म हस्तयोर्वृत्तिगतिः
पादयोर्विसर्गः पादुपस्थयोरिति कर्मोद्भवायाम् घ्राणोऽवघ्राणं

रसो रसन दृक् दृशने स्पर्शः स्पर्शने भूतिः भवणमिति ज्ञानेन्द्रिया-
न्नाम सङ्कुल्या मनसो विज्ञानं बुद्धिचिन्त्ययोरभिमानोऽहङ्कारश्च
सूत्रं प्रधानस्य सत्त्वज्जन्मसो विकारोऽभिदेवादिस्त्रिभिः
प्रपञ्चो मे व्यक्तिरिति पूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥

तस्माद्भीष्मस्वरव्यक्तिरूपः प्रपञ्चा नेश्वराज्ञोऽस्तीत्याह ।
अवर्तिता । अयं जीव ईश्वर आदावव्यक्त एष एव वयसा
काञ्चन विशुष्टा विमक्ता नागार्निन्द्रियरूपाः शक्तयो यस्य यद्वा
विशेषेण श्रुष्टा आलिङ्गिता मायाशक्तियेन सः बहुप्रकार
इयाऽऽभाति यतः स एवाद्यः त्रिवृत्त्रिगुणाभयः अव्ययेति-
लोकपद्मस्य कारणमूतः एकस्य बहुधा भाति दृष्टान्तः योनिं
क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानि यद्वद्विद्वत् ॥ २० ॥

भीष्मस्वामिहृतभाषार्थदीपिका
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

अयं मायः अष्टानां पद्यानामयमभिभाषः क्षमायातशात्
स्वमायां धर्शकृत्येत्यर्थः । प्रपञ्चात्मना यद्विद्वत्शक्तिद्वारा विश्व-
रूपेणेत्यर्थः । अतस्मिन्तद्वृत्तिरिच्छासः देहादिरहमस्मीति तस्मात्
ततोऽध्यस्तकर्तृत्वादेः तदानीं विधिप्रतिपेक्षाधिकारकात् तत्र एवं
व्यवस्थायां सत्याम् आधारचक्रे द्विरवयवयोः स्यात् तत्र मनो-
मयं पश्यन्त्याख्यं नागिण्यं मणिपूरचक्रे सूक्ष्मरूपं मध्यमाख्यं-
दृश्यरूपं निशुद्धचक्रे चोपेत्येत्यर्थः । तथाच वाचः परादिक्रुपे
प्रमाणं श्रुतिः वाक् वाचः परिमितानि संख्यातानि पराख्याद्वेति
चत्वारि पदानि स्वरूपाणि भवन्ति तेषां मध्ये श्रीणि परा
पश्यन्ती मध्यमाख्यानं रूपाणि गुहा गुहायां शरीरमध्ये सूत्रा-
धारनाभिद्वयेषु निहितानि स्थितानि नेद्वयन्ति स्वरूपं न
प्रकाशयन्ति वाचस्तुरीयरूपं वैखरीरूपं मनुष्या पश्यन्त्येव नत्
तत् तत्त्वतो जानन्ति अथ श्लोके या सा प्रमिद्धा पराख्या
मित्रोऽग्निः वरुणः सोमस्तयोः सदनमाधारचक्रं तस्मात् प्राण-
सङ्केतोऽवर्त्तते स्त्रयमेवाह्वयती पराख्या अन्तःकरणाद्वयां मनो-
बुद्धिद्वयां प्रकटकराण्येन वागिन्द्रियेण च त्रिषष्टिष्वर्णै

भीमजीवमोक्षामिकृतकमसम्बन्धः ।

शेषात्रिष्टमस्ति तस्मात्पुनः सम्यक्त्वेनोपदिश्यतामिति भावः । संशयोऽत्र तत्त्वप्रकरणात्तामेकतात्पर्यताग्रहणं वैकल्यं शृण्वतः इति शृण्वतोऽपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विधनागचक्रवर्तिकृतसारापदेशिणी ।

ततश्च ता मां प्रापुरित्याह । मत्कामा मां कामयन्त इति ताः मां परमं ब्रह्म प्रापुः कीदृशं रमणं तामिः सह रममाणं तारमयन्तं च वीक्ष्य रतं मनश्चक्रे इति आत्मारामोऽप्यरीरमादिति शुकोक्तेः किमपिस्वरूपं न जारम् उपपनिस्वरूपम् कीदृश्यः मस्वरूपविद्ः मम्महामाधुन्यमात्रानुमानिषादैश्वर्यंलक्षणं मस्वरूपविशेषं न निदग्नीति ताः । यद्वा अन्वे भक्तजना इव मस्वरूपं मत्सारूप्यं न विदग्ने न प्राप्नुवन्ति तत्प्राप्तौ तामिमं द्विहारसिद्धिरिति यद्वा ताः स्वरूपं सौन्दर्यादिकं न जानन्ति किन्तु मत्सौन्दर्यादिकमेवानुभवन्तीति ताः यद्वा न विद्यन्ते स्वरूपविद्ः स्वरूपज्ञा यासां ताः ॥ १३ ॥

तदेवं भीमदुःखेन साधुलक्षणां पृष्ट्वा भीमगवांस्तारतम्येन त्रिभिर्धं साधु लक्षित्विना तत्तत्सङ्गप्रादुर्भूतां प्रधानीभूतां फलां च भक्ति सामान्यतो निरूप्य भक्तेः स्वरूपीकारं विचक्षुः कैमुत्येन सम्पन्नश्चैतन्वशीकारित्वमुक्ता सत्प्राप्तो भक्ताश्च निर्दिष्टाग्रे गोप्यादिनिष्ठं केवलं भक्तियोगं दुर्लभत्वेन स्तुत्वा सहस्रैव रामेण सार्धमित्यादिना तत्रापि गार्गीगणपकस्त्रप्रेमभाष्यं सदा-जाज्वल्यमानङ्गास्मरित्येण हृदि मुद्रितमप्यधीरतयैवोदघटय तामा-मेव भक्तियोगस्य स्वरूपीकारस्यैतत्परमपराभाष्यं तासामेव साधु-त्वस्यापि सर्वमहामहोत्कृष्टकृत्वाविश्रामित्वमभिव्यज्य केवलं तदं-नुष्ठिते भक्तियोग एवोदयं प्रवर्त्तयितुमाह । तस्मादिति । चोदनां मिथि प्रतिचोदनां प्रतिपद्ये च विहिते कर्मनिर्वाह्य च कर्म त्यक्त्वेत्यर्थः । किं किं संशयसं कुर्वे न प्रवृत्तं गृहस्थानां धर्मं च निवृत्तं सन्यासिनां धर्मं च त्यक्त्या तत्रापि भोतव्यं श्रुतं च त्यक्त्येति भाविष्यमभवयमानाकाङ्क्ष्य भूतभवयां च विस्मृत्येत्यर्थः । सर्वोत्त-भावेन सर्वोय आत्मनो मनसो भावो दास्यमस्यादिस्तेनैव-मेवमामात्रमनिकृत्य शरणं याहि मयैव त्यक्तोभयः स्या-इति तत्र नास्ति कर्माधिकारं नापि ज्ञानाधिकारस्तदपि न तत्प्राप्त-न्यायेन प्रत्यवायभयं संसारभयं च मन्यसे चेत्तदा तद्वयग्रया-ज्ज्ञाताऽहं विद्यमान एवास्मीत्यर्थः ॥ १४—१५ ॥

संशयो न निवर्त्तत इत्येतत्पूर्वक्षणा एव मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचरोदिति वदता त्वया मह्यं कर्माधिकारो-दत्तः तत्पूर्वं तु—

यदिह मनसा वाचा चक्षुर्ध्या भ्रमणादिभिः ।

नश्वरङ्गदृष्टमाद्यं च विद्धि मायामनोमयमिति ॥

तस्माद्युक्तीन्द्रब्रह्मप्राप्ते युक्तचित्त इह जगत् ।

आत्मनीक्षस्व भित्तमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥

इत्युक्तवता महा ज्ञानाधिकार एव दत्तः अधुना तु सर्वं त्यज्वा मां शरणं याहीति भक्त्यधिकारं वदासि न जाने पुनरप्रे-कमधिकारं मह्यं दास्यसीति सत्परसोऽभूत् । वक्तव्योतिता ॥ १६ ॥

भीमच्छुद्धिचक्रवर्तिकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

अवलाः सत्पङ्केतरवकरहिताः मत्कामाः भीकृष्ण एवास्म-त्सुखहेतुर्मायतिक्रिदित्येवं मयि कामः सङ्कल्पो यासां ताः मच्छरणाः खलुसदा जारमुपपत्तिं शास्त्रतस्तु परमं ब्रह्मामेव प्रापुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्मात् शरणागतिरित्यं महाफला तस्मात् हे उदय ! त्वमपि चोदनां प्रतिचोदनां विधानियेधरूपं शास्त्रं प्रवृत्तं च निवृत्तं च त्रिगोपायं मोक्षोपायं च शास्त्रार्थं श्रोतव्यं श्रुतं च हेतोपा-देषानुष्ठानसिद्धये गुरुमुखात् श्रोतव्यं सुज्ञातं च उतस्मृत्य ॥ १४ ॥

सर्वोत्तमावेन सर्वेषु चोदनादिषु हितकारित्वाहितकारित्व-रूपोय आत्मभावः आत्मनो निश्चयः तेन भीकृष्ण एव हितम-हितं स्नेच्छया कर्तुमर्हति समर्थं इत्थं भूतेन मामेव शरणं याहि मनेषु ब्रह्मादिषु सत्सु स्वरूपैव शरणात्वे हेतुमाह । एकमेव निःसमानानिशयं तत्रापि हेतुमामाह । सर्वेषां देहिनां ब्रह्मा-दीनामात्मानं ननु सर्वतो निवृत्तस्व मे कुतश्चिदयं स्यादि-त्यत्राह । मयैव हि निश्चितम् अकुतोभयः स्याः ॥ १५ ॥

सर्वदेहिनामात्मानमिति तव वाचं शृण्वतो मे आत्मनि सर्वा-त्मनि त्वयि विषये स्थितः कथमसौ सर्वोत्तमा इत्येवरूपः संशयः न निवर्त्तते ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

ये स्त्री जाति गोपिका गण मेरे स्वरूप को न जान कर भी जार पुरुष की बुद्धि से भी रमण बुद्धि से हजार हां सत्संग से परे ब्रह्म मेरे को प्राप्त हो गई ॥ १३ ॥

तिस कारण से हे उदय ! तुम सब वैदिक विधि तथा स्मृति विधि सर्वों को छोड़कर प्रवृत्त निवृत्त दोनों कर्मों को छोड़कर सुभा दुभा तथा सुनने योग्य इनको भी छोड़ कर ॥ १४ ॥

सब प्राणि के एक आत्मा मन्त्रधोभी मेरे को सर्वो-त्तमाव से एकही आश्रय समझ कर शरण प्राप्त होजाओ तब मेरे रक्षक होने से सब भ्रमोभ्रमों से तुम निर्मल हो जाओगे ॥ १५ ॥

उदय उवाच ।

हे योगेश्वरों के ईश्वर आप के विचित्र वचनों के सुनने से मेरे मन में स्थित सन्देह निवृत्त नहीं होता है भारे मेरा मन भ्रमता है ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणैः घोषेण गुह्यं प्रविष्टः ।
 मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रास्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः ॥ १७ ॥
 यथाऽनलः खेऽनिलबन्धुरूपमा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः ।
 अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी ॥ १८ ॥
 एवं गदिः कर्म गतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च ।
 सङ्कल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजःसत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥
 अयं हि जीवस्त्रिवृद्वज्योनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः ।
 विस्लिष्टशक्तिर्वहुधैव भाति बीजानि येनैति प्रतिपद्य यद्वत् ॥ २० ॥

भीष्मरक्षामिह नभावायेदीपिका ।

उत्तरं स एष इत्येभिः अवयवाः ईश्वरस्तावत्प्रमाया-
 वशात्प्रवृत्तामना भाति तत्प्रवृत्तामना जीवानामनाद्यधि-
 यया कर्तृत्वादि ततो विधिप्रतिपेक्षाधिकारकतद्वादी सत्त्वशुद्धयर्थ-
 कर्माणि कुर्वित्युक्तम् सत्त्वं च शुद्धं पुनः कर्मजादयपारहा-
 राय मक्तिविषयककर्मोदरं परित्यज्य दृढविश्वासेन भोज्यु-
 क्तम् जातायां तु विद्यायां न किञ्चित्कनेत्यमस्तीति तत्र
 तावदीश्वराद्वागदीन्द्रियद्वारा जीवसंस्तुतिकारणमूतं प्रपञ्चो-
 द्यमाह सार्धंशुद्धिः । स एषोऽपरोक्षः जीवयतीति जीवः
 परमेश्वरः अपरोक्षत्वे हेतुः निवरेषाधाराविचक्रेषु प्रसूतिरिव
 प्रसूतिरभिव्यक्तिरूपस्य सः तामेवाभिव्यक्तिमाह । योपगोति । घोषेण
 परास्तेन नादवत् । प्राणैः सह छुहामाधारचक्रं प्रतिष्ठः सन्मनोमयं
 सूक्ष्मं रूपं पश्यन्त्याख्यं मध्यमाख्यं च मायापूरचक्रं विशुद्धि-
 चक्रे चोपेत्य प्राप्य वक्त्रे मात्रा ईश्यादिः स्वर उदात्तादित्योः
 ककारादिरन्तेन वैखर्याख्यः र्ध्याविष्टाऽनिरूप्यो नानाविदशास्त्रा-
 त्मको भवति । तथाच धृतिः—

चत्वारि वाक्पारिमता पदानि तानि विदुर्घोषाणां ये मनीषिणः ।
 गुहा त्रीणि निहितानि नृपयन्ति तुरीये वाचा मनुष्या वदन्तीति ॥
 अभियुक्तश्लोकः—

वा सा मित्रावरुणसदनुचरन्ती त्रिपष्टिं
 वर्णानन्तः प्रकटकरायैः प्राणमङ्गात्प्रसूते ॥
 तां पश्यन्ती प्रथममुद्दितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां
 वाचं वक्त्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये ॥

इति ॥ १७ ॥

अव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौ दृष्टान्तः । यथेति ।
 यथाऽग्निः खे ऊष्मा अव्यक्तोष्मरूपः दारुणवर्णिकं मथ्यमानोऽनि-
 लसहायः सन्नयः सूक्ष्मविस्फुलिङ्गादिक्रमो भवति पुनः प्रकृष्टो
 जातो हविषा सत्त्वतः तथैव वाणी ममाभिव्यक्तः ॥ १८ ॥

उक्तां वाग्वृत्तमुपसहरन्तरोन्द्रियवृत्तिस्त्वातदिशति । एवं
 गदिर्गदने भाषणं मे व्यक्तिरित्युपसंहारः कर्म हस्तयोर्वृत्तिगोतिः
 पादयोर्विसर्गः पादुपस्थयोरिति कर्मोद्दिश्याम्य घ्राणोऽधघ्राणं

रसो रसन दृक् दृशने रूपशः रूपशोऽन्तः धृतिः भवणमिति ज्ञानेन्द्रिया-
 स्ताम् सकुण्डलो मनसो विज्ञानं बुद्धिचिन्तयोरभिमानोऽहङ्कारश्च
 सूत्रं प्रधानस्य सत्त्वजन्तमसां विकारोऽभिदेवादिस्त्रिविधः
 प्रपञ्चो मे व्यक्तिरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १९ ॥

तस्मादीश्वरव्यक्तिरूपः प्रपञ्चा नेश्वराद्भिन्नोऽस्तीत्याह ।
 प्रथमिति । अयं जीव ईश्वर आद्याव्यक्त एष एव वयसा
 कालेन विशिष्टा विभक्ता वागदीन्द्रियरूपाः शक्तयो यस्य यद्वा
 विशेषेण शिष्टा आर्द्धाङ्गता मायाशक्तियैः सः बहुप्रकार-
 इथाऽऽभाति यतः स एवाद्यः त्रिवृत् त्रिगुणाभयः अन्तर्गोति-
 लोपप्रसूत्य कारणमूतः एकस्य बहुधा भाति दृष्टान्तः योनिं
 क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानि यद्वदित ॥ २० ॥

भीष्मरक्षामण्डपसोऽस्त्रामिधिरचित्ता
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

अयं मायः अष्टानां पद्यानामयमभिगायः स्वमायावशात्
 स्वमायां वशीकृत्येत्यर्थः । प्रवृत्तामना वादिरङ्गशक्तिद्वारा विश्व-
 रूपाण्येत्यर्थः । अतस्मिन्नेदं बुद्धिरध्यासः देहादिरहमस्मीति तस्मात्
 ततोऽव्यक्तकर्तृत्वादेः तद्वादी विधिप्रतिपेक्षाधिकारकाले तत्र एवं
 व्यवस्थायां सत्याम् आधारचक्रं द्विरगयगमस्येति श्रेयं तत्र मनो-
 मयं पश्यन्त्याख्यं नाभिस्थं मायापूरचक्रं सूक्ष्मरूपं मध्यमाख्यं-
 दृश्यस्थं निशुद्धचक्रं चोपेत्येत्यर्थः । तथाच वाचः परादिक्रम-
 प्रमाणं धृतिः वाक् वाचः परिमितानि संख्यातानि पराख्यादिति
 चत्वारि पदानि स्वरूपाणि सन्ति तेषां मध्ये त्रीणि परा
 पश्यन्ती मध्यमाख्यानि रूपाणि गुहा गुहायां शरीरमध्ये मूला-
 धारनाभिद्वयेषु निहितानि स्थितानि नेत्रयन्ति स्वरूपं न
 प्रकाशयन्ति वाचस्तुरीयरूपं वैखर्याख्यं मनुष्या वदन्त्येव ननु
 तस्य तत्त्वतो जानन्ति अथ श्लोके या सा प्रमिद्धा पराख्या
 मित्रोऽग्निः वरुणः सोमस्तयोः सदनमाधारचक्रं तस्मात् प्राण-
 सङ्केतोऽचरन्ती स्त्रयमेवाद्भवती पराख्या अन्तःकरणार्थां मनो-
 बुद्धिर्वाक् प्रकटकरणेन वागदीन्द्रियेण च त्रिपष्टिवर्णैः

भीमाधारमण्डासगोस्वामिचिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रसूते प्रसूयते अतस्मात् प्रथममुदितां पराश्वाम् अन्तः पश्यति नतू-
च्चाव्यनित्यां तां मनःकथां पश्यन्त्याख्यां तथा बुद्धिसंस्थासुखारवमीति
विचारयुक्तां मध्यागां करणमिश्रं कथानप्रयत्ननिर्मेष्टां वैखरी-
महं प्रपद्ये त्रिपष्टिमिति हृस्वदीर्घप्लुतमेवेनाऽऽद्यो नव प्लुतस्या-
भावात् श्रुत्वा वर्णाश्ववारः हृस्वत्वामावादेशोऽष्टौ उदात्तादि-
स्वरास्तु तदन्तर्गता एव विसर्गानुस्वारजिह्वामुखीयोपध्मानी-
वाश्ववारः एवं पञ्चविंशतिः स्पर्शाश्च तावन्तः एवं पञ्चाशत्
व्यवस्थाः सानुनामिका निरनुनासिकाश्चेति षट् रेफ एकः नका-
रस्य दन्त्यमूर्धन्यत्वमेव द्विः पाठात् शयसहस्रत्वाः षट् एव
त्रिपष्टिरिति ॥ १७ ॥

अव्यक्तस्य सर्वांगोच्चरस्य सतो ब्रह्मणः खे काष्ठचिह्ने तत्र
पराश्वरूपकैवेति अव्यक्तोऽप्यमरूपतयोपमीयते पश्यन्ती तु सूक्ष्म-
विष्फुलिङ्गादिरूपतया मध्यमा प्रकृष्टजाततया वैखरीतु समिध-
तथेति शेषम् ॥ १८ ॥

एवं गदिरित्युपसंहारो निगमनं विज्ञानं निश्चयार्थकं वृद्धेः
अनुसन्धानम् चित्तस्वेति शेषं मे व्यक्तिः मगाभिर्वाक्य-
रूपः ॥ १९ ॥

अयमिति सार्धकम् अयं प्रपञ्चामिद्व्यक्तिरूपः जीवयति चेत-
यतीति जीव ईश्वरः पूर्वायै वागादीन्द्रियाणां बहुप्रकारान्त-
र्गतत्वाद्भिन्नोपपन्नमधिकमतो यद्वेति तस्मात् मायवेश्वरस्यैव बहु-
प्रकारेण भावात् तन्मायाविश्वसितत्वात् ईश्वरमाधारचित्तत्वात्
तद्भाष्यमीश्वराधिष्ठानकं तत् ईश्वरात् ॥ २० ॥ २१ ॥

भीसुरर्धनसुरिक्ततनुकपदीयम् ।

विश्वरप्रसूतिः विश्वरे हृदयच्छिद्रे प्रसूतिः प्रकाशो यस्य
सः गुहां प्राविष्टो जीवः प्रायेण घोषेण शब्देन चोपलक्षितः
शरीरस्थितिकाखे जीवः प्रायेण घोषे च न जहातीत्यर्थः यदेतत्कर्णो-
पविधाय शृणोति नैनं घोषं शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् यतीति हि
भ्रूयते प्राणवायुविघातितशरीरच्छिद्रे प्रभवः स घोषः मनोमयं
स्वमनोप्राणं सूक्ष्मं पार्श्वेऽथैरनुपलभ्य रूपमुपेत्य स्थितः पञ्चाध्या-
रणावज्ञायाम् उरः कण्ठः शिरस्तथेति प्रकारेण तावदादिस्थानप्रय-
त्नवशात् स्थविष्ठो भवतीत्यर्थः । मात्रा ब्रह्मादिः स्वर उदात्तादि ॥ १७ ॥

पूर्वं सूक्ष्मतयानमिव्यक्तस्य क्रमेण स्थूलतयामिव्यक्तौ-
दृष्टान्तमाह । यथानख इति । खे काष्ठोदरे ऊष्मा मथन-
दशायां सूक्ष्ममात्रतयोपलब्धेः मे व्यक्तिः मद्भीनत्वेना-
मिव्यक्ता ॥ १८ ॥

एव शब्दप्रसङ्गादुच्चारणं प्रस्तुते ततश्च वागिन्द्रियव्यापार
उक्तो भवति अथान्येषामिन्द्रियाणां व्यापारानाह । एवं गदि-
रिति । ज्ञानेन्द्रियाययाहा प्राण इति । संकल्पविज्ञानं संकल्प-
रूपज्ञानं मनोव्यापारः महंकारकार्योऽनात्मन्यात्मबुद्धिरभिमानः
सूत्रं महान् स ह्यव्यवसायहेतुः महान् वै बुद्धिबल इति
वचनात् एतत्सर्वं रजःसत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥

त्रिवृत् गुणप्रयवश्यः अज्योनिः अप्लु जातं ब्रह्मायडमजं

तदन्तर्बोनियंस्व सोऽज्योनिः एकः एकरूपः बुद्धिपीरया-
मादिरहितः मे मद्भीनः बबसा कखेन विमुहयतिः देहानु-
बन्धिष्वहङ्कारममकाररूपेण विप्रकीर्णयैतस्यशक्तिः बहुधा देव-
मनुष्यादिरूपेण यथा बीजानि बीजं भूमिं प्रतिपञ्चकुरादि-
रूपेण बहुधा विभान्ति तद्वत् ॥ २० ॥

भीमदीरराघवाचायैकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र सर्वेन्द्रियव्यापाराणामात्मायत्ततां विवक्षुस्तान्वागिन्द्रिय-
व्यापारस्य उत्पत्तिक्रममायत्ततां चाह । स एष जीव
इति । विश्वरप्रसूतिः विश्वरे हृदयच्छिद्रे प्रसूतिः प्रकाशो यस्य
सः गुहां हृदयगुहां प्राविष्टः "हृदि ह्यवमात्मा प्रतिष्ठित" इति
भूतेरिति भावः । स एष जीवः प्रायेण घोषेण च उपलक्षितः
शरीरस्थितिकाखे जीवः प्रायेण तद्घोषं च न जहातीत्यर्थः । बरे-
तत्कर्णोपविधाय शृणोति नैनं घोषं शृणोति स यदोत्क्रमि-
ष्यन् यतीति भ्रूयते मनोमयमित्यस्य स घोष इत्यादिः प्राण-
वायुसङ्घातितशरीरच्छिद्रे प्रभवः स घोषः तावन्मनोमयं मनोप्रा-
णमत एव सूक्ष्मं पार्श्वेऽथैरनुपलभ्यमानं रूपमुपेत्य स्थितः
पञ्चाध्यापारणावज्ञायाम् उरः कण्ठः शिरस्तथेति प्रकारेण
तावदादिस्थानप्रयत्नवशात् मात्रादिरूपेण स्थविष्ठः स्थूलतमो
भवति तत्र मात्रा ब्रह्मादिः वर्णः ककारादिः स्वर उदात्ता-
दिरिति ॥ १७ ॥

पूर्वं सूक्ष्मतयानमिव्यक्तस्य क्रमेण स्थूलतयोपलभ्यमानत्वे
दृष्टान्तमाह । यथेत्यादिना समिधत इत्यन्तेन प्रथेन ।
यथाऽनखः काष्ठोदरस्योऽग्निः सूक्ष्मः सञ्चारमन्यनारम्भदशाया-
मुष्मात्प्रकृततो दारुणयधिकबलेन मथ्यमानः खे आकाशेऽनि-
खसहायः सञ्चल्यविष्फुलिङ्गादिरूपो भवति ततः क्रमेण प्रकृष्टो
जातो हविषा समिधते सम्यग्दीप्यते तथेवं वागिन्द्रियव्यापा-
ररूपा वाणी मे व्यक्तिकाकारः शरीरं मद्भीनेत्यर्थः । प्रायेण
घोषेणेत्यनेन जीवप्राणयोः परस्परायत्ता स्थितिरिति सूच्यते
विश्वरप्रसूतिरित्यनेन जीवस्य शरीरावस्थितिदशायां सङ्कुचित-
प्रकाशत्वमुच्चते तेनाश्वत्वं फलितं तेन च वागिन्द्रियव्यापारानु-
गुणतयाऽदनाऽसमर्थत्वं च व्यज्यते वाणी चेति चकारोऽन्वे-
तव्यः तेन दृष्टान्तभूतस्याग्नेरप्यात्मव्यक्तित्वमभिप्रेतम् ॥ १८ ॥

वागिन्द्रियव्यापारव्यापारमायत्तत्वमुक्तम् अथान्येषां कर्म-
ज्ञानेन्द्रियाणां आत्मायत्तव्यापारवत्त्वमाह । एवमिति । मतिः
पादेन्द्रियव्यापारः कर्म पाणीन्द्रियव्यापारः रतिरूपस्यैव
विसर्गः मूत्रपुरीषोत्सर्गः पायोः प्राणं गन्धोपादानं प्राणोद्भि-
यस्य रसः रसग्रहः रसनेन्द्रियस्य हृक् भावे किप् दर्शनं
चक्षुरिन्द्रियस्य रूपशेखेवगिन्द्रियस्य भ्रूतिः भ्रूयं शब्दग्रहणं
भोत्रन्द्रियस्य सङ्कुलपविज्ञानं सङ्कुलपरुषं विशेषज्ञानं मनोव्या-
पारः अभिमानः अनात्मन्यात्मबुद्धिरूपः सचाहङ्कारस्य व्यापारः
सूत्रं महत्तत्त्वं तस्य मणीना तन्तोरेव बहुकार्योधारत्वादिति
भावः । तेन च तद्व्यापारोऽध्यवसायो लक्ष्यते तथाऽप्यथ बी गुण-
त्रयपरिणामात्मको वेहेन्द्रियादिगणः स च मे व्यक्तिरिति
पूर्वश्लोकं सम्बन्धो ज्ञेयः ॥ १९ ॥

भीमजीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कश्च तर्हि देवमनुष्यादिमात्रात्मकः संसार इत्यत आह ।
अथ हीति । संसारस्वाहेतुकवशद्वारा चारायतुं निशितमिह । त्रिह-
दिति । गुणत्रयवद्वय इत्यर्थः । त्रयाणां गुणानां वृत्तं वनेन
वस्मिन्निति व्युत्पत्तेः अजयोनिरसु जातं प्रह्लादमु मन्त्रं तद्यो-
निरुपपत्तिस्थानं वदन् सः गुणपारवश्याद्गुणान्तररूपपत्ति-
नियमानित्यर्थः । अव्यक्तः सूक्ष्मरूपः अणुरित्यवत स्वरूपतत्त्वेक-
एकरूपः बुद्धिपरिणामादिद्विहितः आद्यो नित्यश्च ययसा काञ्चन
विशिष्टशक्तिः देहतदनुष्यध्यादिष्वहङ्कारममकाररूपेण प्रकी-
र्यतेतत्त्वशक्तिः बहुधा देवमनुष्यादिरूपेण भाति अत्र दृष्टान्तः
यथा बीजानि योनिसुपत्तिपात्रेण सूत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बहुधा भाति
तद्वदित्यर्थः । एकजातीयानामपि जीवानां योनिं प्रतिपन्नानां
योन्यनुगुणं बुद्धिहासादिरूपबहुधामानं हि दृश्यत इति भावः ॥२०॥

भीमजीवजवधजतीर्थकृतपदस्तावली ।

गोपिका अपि मामातुः किमु वायवाद्या इति गोपिकाप्र-
शंसनं कृतमिति परिहारं हृदि कृत्वा वायुरेव सर्वेषु योः सर्वो-
त्तमः स एव हिरण्यगर्भश्चेति वदन्निष्ठं भगवान् हिरण्यग-
र्भश्च सर्वोत्तमत्वं वक्ति । य एव इति । यो विवरप्रसूतिः
विशेषेण वराह्यामहङ्काराद्यभिमानानां प्रसूतिरुत्पत्तिः यस्मात्स
तथा उत्पादक इत्यर्थः । एव जीवः जीव प्राणधारण इति धातोः
प्रकृष्टान्तद्वयस्यैव हरविधोपाधिष्ठानत्वात्तज्जामा प्रह्ला प्रोक्तं
विष्णुना घोषेण वेदात्मिकया प्रकृष्टा लक्ष्म्या च सह गुहां
द्वारादीनां हृदयगुहां प्रविष्टः सन्मनोमयं हृद्वादीनां मनसि
निवस्यत्वेन स्थितमत एव सूक्ष्मं परमाणुकल्पे रूपमुपैति । किञ्च
मात्रा स्वरौ धर्मौ इति मात्रास्वरवर्णत्रयात्मकवेदाख्यं स्थविष्ठ
रूपमुपैति ॥ १७ ॥

अनेन वेदादीनि निष्ठाप्रकृतिप्रह्लायाभिभव्यक्तिस्थानान्तर्युक्तं
तत्र प्रकृतिप्रह्लायाविशेषेण वेदादिक मम व्यक्तस्थानमित्याह ।
यथेति । अनिलो बभ्रुपुंस्य स तथा उष्माण्याः अनन्ता दारुण्य
अबलेन मध्यमानो अणुरत्वेन प्रजातो धावपा धृतेन यथा
समिध्यते तथेयं वेदाद्या मे व्यक्तिः व्यक्तस्थानं वेदाद्यैव
विशेषतो मत्तत्त्वव्याज्जित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रकृत्यादीनां व्यक्तस्थानान्तरेऽपि मम भोत्रादीभ्योपि वेदादिव-
शिष्टेषतो व्यक्तस्थानानीत्याह । एवमिति । पद्मादीनि गत्यादिश-
ब्दाच्चात्रानि इन्द्रियेन्द्रियविषययोरुक्तयोः प्रह्लायायेवमुक्तं सत्त्वरूपो
मनः विज्ञानं बुद्धिः अभिमानोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषव्यञ्जकः तस्य
रूपान्तरे सूत्रं वायुः सर्वसहितं तमः विकारो प्रह्लादः एतानि
हरविधोपाधिरूपणि भवन्तीति ध्यातव्यानि तदभिमानस्यो देव-
ताश्च यस्तमसि तिष्ठन् भोत्रे तिष्ठान्तराहः ॥ १९ ॥

विवरप्रसूतिरित्युक्तं कारणत्वे गुहा प्रविष्ट इत्युक्तव्यति
च विविधं सोबाहरणमाह । अथ हीति । मां रमां चान्तरणं यथा-
द्यात्मकवेदादिसर्वशब्दाच्चाऽप्यमजयोनिरहं निधामकत्वेन
सर्वोत्तमत्वाज्जिविस्त्रिबृहज्ज्ञानान्तद्वयत्वात्मको व्यक्तः सूक्ष्मः जग-
तामाद्य एक एवाहङ्कारादिपृथिव्यस्तानि स्मृष्टानि कार्यायव-

नुप्रतिपद्य विशेषेण शिवशक्तिरमपगतसामर्थ्ये एव तत्तत्त्विवाम-
करूपेणैव भाति तत्त्ववाहिन्यामिश्रितोः कथमिव वदयथा
कथमादिबीजानि योनिं भूमिजलस्य प्रतिपद्य बहुकुलराशि
भवन्तीति एव परमाण्वनुगुणितो प्रह्लाहङ्कारादिषु बहुधा-
व्यक्तीभवतीति यो निवरप्रसूतिर्बोनिद्वारा यस्यैव एव जीव
इति स्रष्टां जयत इत्यन्वया व्याकुर्वते तत्प्रमत्तम्—

सुपणोशेषरक्षां सतिस्तु चतुर्मुखः ।

सर्वजोऽनन्तमो जीवो गुणोऽनन्तसुखादिभिः ॥

विष्णुभक्त्यादिभिः सर्वेभ्योऽप्यमनकाविकम् ।

मुक्तादीप न मन्दहः स हि देवेन निष्ठाता ॥

प्राणः प्राणोऽन जगताभीशत रमया तथा ।

वेदात्मिकश्च च सहितः सूक्ष्मः सन्मनसि स्थितः ॥

वीन्द्रादीनास्तु सर्वेषां मात्राणामोऽखरेषु च ।

व्युत्पत्तिरस्य सदा तिष्ठन्न भोत्रादिकेषु च ॥

सर्वेषां प्रेरका ह्यसौ ज्ञातानन्दधर्मास्त्रिभुवः ।

नित्यशक्तिः सनेगः सन् बहुधैव प्रतीयते ॥

तस्मिन्मोर्तामिह सर्वे पटे च सुगतास्तनुत ।

स एव वायुर्हृदो वायुर्हि प्रह्लातामगात् ॥

विशेषेण हरवैकस्थानान्येतानि सर्वशः ।

मनमादीष्वहङ्कारे प्रह्ला वेदात्मिका रमा ॥

त्रिगुणात्मिका च सर्वेश्वरीः भोक्ता सर्वव्यात्मिका ।

तस्या अपि गिर्यन्तैको विष्णुः सर्वेश्वरश्चरः ॥

यथा दारुणं सूक्ष्मः सम्प्रतिशोऽग्निः समिध्यते ।

तथा वेदादिषु हरिर्मथितः सम्प्रहृष्यते ॥

व्यक्तस्थानान्येतानि वेदादीनि हरिर्बिभुः ।

इत्यनेन प्रमाणावाक्येन निरस्तमिति तास्माभिस्तद्दृष्ट्याय प्रब-
ल्यते मनसि व्यक्ततां वामि तस्माद्व्याक्तिर्हि मे मन इत्येतत्पदं
च ॥ २० ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

वैशम्बन्धश्च द्विविधम् एकं पुनर एवातुगतया स्वत्यागभीत्या
अनन्तरप्रति जातया रामेण साधर्मित्याद्युक्तस्य ह्यतः तामामनेन
भगवतः कुत्र कथं विद्यत इति विशेषेण धातुगुणकण्ठया तत्र
स एव इत्युपायेन द्विविधं वैशम्बन्धपनेतुं स्वत्यागमात्रा कृतं
तत्तत्प्रकरणयुक्तारूपयोः प्रह्लायायेव प्रथमतोऽर्थतः निराकरणं
यथापूर्वोक्तं तस्मात्त्वमुक्तत्वात्सुत्येति यथैवमानं सर्वेभ्यो पुनः
संक्षेपतस्तत्वेन तत्रैव तदाश्रयत्वं च तथा निब मध्यमेति दर्शयित् सर्वेषां
वेदानां शब्दरूपेण स्थायिभोवत्स्वरूपमाह । स एव इति शक्त्याम
आधारवत्काविकमत्र चतुर्धर्मा मुखरूपः प्रथमतो वेदायिभोवत्स्व-
मयं चतुर्मुखश्चेति ज्ञेयम् अत एव तादा भेदशब्दात्मको भव-
तीत्यादिटीका च समच्छत व्याख्याक्येन वैकविधो भाकाशात् घोषवान्
प्राण इत्यत्र प्राणस्तदुपाधिहरण्यगर्भरूपः वायवान् तादापादानवा-
निनि अनन्तपारामिष्यत्र न समाधिप्राणादिभयस्य काञ्चनो देशतया-
परिच्छेदादिति भूत्यानियुक्तद्वयोः दृष्टान्तायेव लौकिकवाङ्म-
यत्वात् तत्र धृतो वाक्यार्थमतानि शास्त्राणि निर्णीतानि चत्वारि
परात्पादीनि पदानि रूपाणि तेषां मध्य भादी त्रीणि गुहायां

भीमजीवगोपनीयकृतकमसम्भवे ।

शरीरे आधाराभिरुद्बोधेषु स्फुरन्त्यपि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्तीति पदार्थः । अथ इलाके वा सा पराख्या भिन्नोऽस्तिः वरुणः सोमः । योः सदनमाधारकं तस्मात्प्राग्यसंगेनोत्पत्तीत्यमेव सूक्ष्ममुद्भवतीति त्रिषष्टिं वयान् प्रसूयते कैः अस्तः कः रणः । यथा प्रकटकरणेन च अः तां प्रथममुद्दितां सतीं पश्यन्त्याख्यां अस्तः पश्यति नतुच्चारयति चां तां प्रथमां तथा वृद्धिसंख्याम् उच्चारयामीति विचारयुक्तां मध्यमां करणविशदां स्थानप्रयत्ननिर्माणां वैखरीं प्रपद्ये त्रिषष्टिमिति ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदायां नवप्लुतत्वाभावात् ऋलृवृणांश्चत्वारः ह्रस्वत्वाभावाच्चोऽष्टौ उदात्ता विश्रान्तु तद्वत्पत्ता एव विसर्गानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्चत्वारः एवं पञ्चविंशतिः स्पर्शाश्च तावन्तः एवं पञ्चाशत् अवलाः सानुनासिक निरनुनासिकाश्चेति षट् रेफ एकः तकारस्य दन्त्यमूर्धन्यत्वमेवेति द्विःपाठात् शेषसहस्रशः षट् एवं त्रिषष्टिरिति अः द्वितीयेन वैखर्यं द्वितीयेनाथेन निराकरोति । स एव इति । स एव मन्त्रज्ञानो जीवो जगतो जीवनेहदुः विशेषतो ब्रजस्य जीवनेहनुना परमेश्वरः प्राणो मन्त्राण्यनुस्येन घोषेण ब्रजेन सह विश्वप्रसूतिः विश्वात् अप्रकटजीवातः प्रसूतिः प्रकटजीवायामेवामिव्यक्तियैश्च तथाभूतः सन् पुनर्गुह्यमप्रकटजीवामेव प्रविष्टः कीदृशः सन् किं कृत्वा मात्रा मम चक्षुरादीनि स्मरो भाषा गानादिः वार्ता रूपम् इति इत्थं स्थविष्टः स्वरपरिजनामां प्रकट एव सन् बाह्यरूपकतार्ता मनामयं कथंचिन्मनस्वत्त्वमस्यैव अन्वेषां सूक्ष्ममन्त्रं यद्रूपं प्रकाशयन्नुपेत्य ॥ १७ ॥

तत्र प्रथमेऽर्थे यथानुवर्तते तथैव ममैव्यक्तिरूपा वाणी चेत्यर्थः । द्वितीयेऽर्थे प्रकटजीवाविवर्तनं च सहस्रान्तं स्पष्टयति । यथेति हि वस्मान् इयं स्वरहस्यैकनेष्टविज्ञस्य मगैव वाणी नात्रासंभावनाविधेयत्यर्थः । इष्टान्ताऽयं गमादिप्रमणानिर्मावमात्रांशे तृतीयकन्धेऽपि भीमदुःखवेनेव तदुक्तममजोऽपि जातो मगनात् यथाग्निरिति ॥ १८ ॥

तदेवं देवस्य स्त्राविर्भावत्वं दर्शयित्वा तदर्थद्वारा जीवानां जगद्भावोत्पत्तिर्वाजायितुं जगति लौकिकवागादिवृत्तीनामपि तत्त उद्भवं दर्शयति । एवं गार्दरिति । यथा पराख्याविक्रमेण वैदिकी वाग्वापिस्फुरन्ता तथा गार्दिकीरूपव्युत्पन्ता किन्तु पूर्वास्वरूपशक्त्या परा न माययेति ज्ञेयमित्यर्थः । ततश्च यथा गार्दस्तथा कर्मोद्भवाऽप्यित्यर्थः ॥ १९ ॥

तथैव दर्शयति । अयं हीति सादृशं वीजानि वीजानां मध्ये अदेकमपीत्यर्थः ॥ २० ॥

भीमद्विभवाद्यचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्शिता ।

सो प्रियस्त्रोद्धव । मैवं मर्याः सर्वेषामेव जीवानामुपकारार्थं भक्तिज्ञानैराभ्यगातप्राप्तमांसीति मन्त्राण्युपाधरत्नानि तत्त्वतस्त्वन्मन्त्रेणानि त्वयि त्वास्तवेनेवाप्येषामि त्वन्तु तत्र तत्र वस्तुनि स्वरवमारोप्य मैमेव तदित्यभिमुख्यमनो लज्जामपि किञ्च भजसि अहं तु सो वदन् । त्वया ज्ञानमङ्गक्यतां कर्माणि क्रियन्तां गतिः कर्त्तव्या योगा मनुष्टेपास्तपञ्चरात्रमित्यादिकं सर्वजीवानुदि-

द्यापि त्वामेकमेव वदन्तीत्युक्तं यद्वचोचं वक्तिं वदन्तामि वा तेनैव किं एवं तत्तदनुष्ठानाधिकारी कदम्बभूषणं तु मे योऽसि सोऽस्त्वेष सास्त्रं तु न ते कापि साधकनेति सनमोऽभ्यासमभिमुख्यं कस्यापि जीवस्य दशामेदेन कर्माधिकारो ज्ञानाधिकारो भक्त्याधिकारश्च यतो ज्ञायते तस्य वेदक्यार्थं सत्यगहमेव जानामि ताव्यो यतो देवस्वरूपेण चतुर्मुखवक्त्रोऽहमेव प्रावुरभूतामित्याह । स इति । जीववृत्तीति जीवः परमेश्वरः स प्रसिद्धः एव मनुजः भगः पुरुष पथेति ज्ञानजंस्या स्वरूपः स्फुरति विश्वेषु चतुर्मुखशरीररूपाधारादिचक्रेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिमुख्यकियैश्च सः तामेवामि व्यक्तिमाह । घोषेण पराख्येन नोदेन नाद्वता प्राणो न सह गुह्यामाधारकं प्रविष्टः सन् मनोमयं सूक्ष्मं रूपं पश्यन्त्याख्यं मध्यमाख्यं च पूरकचक्रं विशुद्धचक्रं च उपेत्य प्राण्य वक्त्रेषु मात्रा ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिः वयंश्चाकारादिरित्येवं वैखर्यार्थः स्थाविष्टोऽस्तिस्थूलः नानवेदशास्त्रात्मको भवति ॥ १७ ॥

कमेयाभिव्यक्तौ इष्टान्तः । वर्णितः । यथा आग्निः स्वे वाहगताकाशे ऊष्मा प्रथममयने अव्यक्तोऽप्यमरूपः ततो वाहयधिकं मध्यमानः अनिलसहायः सन् मणुः सूक्ष्मावस्फुटिभिरुद्भिरुपो भवति ततश्च प्रजातः प्रकटैव चतुर्भुजतया जातः हविषा समिधयते प्रवर्द्धते तथैव मे व्यक्तिकर्मदायिर्भावकृपा इयं वेदज्ञानावाणी मतोऽस्या अतिगूढमर्थं मां विना को ज्ञास्वति ज्ञात्वा च जीवस्य संसारनिस्तारणार्थान् भक्तिज्ञानकर्मोद्यपावान् को व्यवस्थाप्यतीत्यतस्तत्रैव परमयोग्ये पात्रे स्तुतवे नानुपावान् सास्त्रं कृपया स्वक्यामि त्वत्तो वदरिकाभमस्या मुनयः प्राण्य कृतार्था भविष्यन्तीति भावः ॥ १८ ॥

किञ्च मन्त्ररूपभूता वेदवक्ष्या वाणी यथा ब्रह्मशरीरादुद्भूता तथैव प्राकृत्यपि वाणी प्राकृतलोकशरीरादुद्भवादिरूपा समुद्भवतीत्याह । एवं गार्दिकीरूपव्युत्पन्ता मायया तथा च भूतिः-

चत्वारि वाक् परिमिता पादानि तानि त्रिदुर्गाद्या ये मनीषिणः गुह्यान् श्रीणि निहितानेङ्गयन्ति तुरीये वाचो मनुष्या वदन्तीति मर्या अर्थः वाक् वचनानि चत्वारि परिमितानि पदानि सुप्तिङन्तानि तत्र श्रीणि परावश्यन्तीमध्वमाख्यानि प्राणमनोबुद्धिर्यानि आधाराभिरुद्बोधेषु स्फुरन्त्यपि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्ति तुरीये वैखर्यार्थं वागांश्चत्वारं वाचो वचनमिति यथा गार्दित्वमेव समीष्टव्यष्टानां सर्वेन्द्रियव्यापारो ममेव प्राकृतीव्यक्तिरित्याह । कर्म हस्तयोर्व्यापारः गतिः पादयोः विसर्गः पाशू-पस्थयोरिति कर्मेन्द्रियाणां प्राणोऽवग्राहः रसो रसन हृक् हृद्येनं स्पर्शः स्पर्शने भूतिः भव्यमिति ज्ञानेन्द्रियाणां सङ्करो मनसः विज्ञानं बुद्धिचित्तयोः मामिमानोऽहङ्कारस्य सुप्तं प्रधानस्य रजःसर्वतमसा विकारोऽप्यात्मादिस्त्रिविधः प्रपञ्चः मे व्याक्तिर्भावकीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १९ ॥

तस्मादीश्वरभिव्यक्तिरूपः प्रपञ्चो नेश्वराद्विज्ञ इति वक्तुं प्रथममीश्वरमाह । अयं जीव ईश्वरस्त्रिभुवनप्राणायामाभ्यः त्रिभुवत्वेनैव भज्योनिः भजस्य लोकपदस्य कारणभूतः प्रथमं सृष्टः पूर्वमव्यक्त एक एव वयसा कालेन स एव आद्य ईश्वरः प्रपञ्चात्मको भवतीत्याह । विस्तिष्ठति विस्तिष्ठतिः पृथक् पृथक् विभक्ता वागादीन्द्रियरूपाः वाक्यो वस्य तथाभूतः सन् बहुधा देवमनुष्या-

भीमद्विभवायवक्तवर्षिकृतसारायंदर्शिनी ।

दिव्यदुष्कारको भाति एकस्य बहुधा भाते दृष्टान्तः योनिं ह्यं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानि बहुत् एकैकस्यापि बीजस्य बहुधाः उद्गमा भवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

भीमच्छुक्तेष्वक्तसिद्धान्तप्रदीपः ।

संशयनिवारणाय सर्वकारणत्वादिना सर्वात्मत्वमाह । स इत्यादिना । "सर्वाणि नामानि यमाविश्रुतिं सन् वेदा यत्रैकीभवति एकमवाहित्वीयम् ऐतद्व्याप्तमिदं यः सर्वज्ञः सर्ववित् यतो नास्मानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिषु प्रसिद्धो यः स एव त्वद्प्रचरोऽहं जीवः सर्वज्ञताचेतनचेतचित्ता नियते ह्यप्ये प्रसूतिरभि-
व्यक्तिर्यस्य सः ज्ञेयस्वरूप इत्यर्थः । घोषेण परावक्तृत्वरूपशब्द-
वता प्रायेण स्त्र्यशक्तिलश्यामना गुह्यमाधारवक्तृत्वात् प्राप्तिः सन् मनोमयं पदवन्त्यात्वं सूक्ष्मं रूपं मध्यमात्वं च मणिपूरक-
चक्रे विशुद्धिचक्रे चोपस्थ प्राप्य मुखं मात्रा हृस्वादः स्वर उदात्तादिः वयोः ककारादिरित्येवं वैकल्याण्यः स्थितिः अति-
स्थूलः पदवाक्यादिकृपा भवति मन्त्र—

स्वत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्रह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहां त्रीणि निर्दिष्टा मेरुगणयति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति
भूतिरनुसंधेया ॥ १७ ॥

अवक्तव्य सतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणामिदं किं दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति । यथेति । यथा दारुणवतसोऽस्तिरव्यक्तो बलं मन्त्र-
मानः सन् प्रथममूर्तात्मकः तदनन्तरमणुरूपस्तदनन्तरं प्रकटो
जातः अनिष्टान्धुः वायुसहायः स हविषा समिध्यते तथे-
वेयं वाणी मे व्यक्तिः ममाभिव्यक्तिः ॥ १८ ॥

गादिः वागेन्द्रियव्यापाररूपं गदने भाषणं यथा मे व्यक्तिः
पूर्वत्र प्रतिपादिता एव कर्म हस्तेन्द्रियस्य गतिः पादेन्द्रियस्य
त्रिसंगः पादपक्षयोः घ्राणः भवघ्राणं घ्राणेन्द्रियस्य रसः रसनं
रसनेन्द्रियस्य रसं दृशेनं चक्षुर्गन्धेन्द्रियस्य रूपशब्दगन्धिरित्यस्य
भूतिः भवणं श्रोत्रेन्द्रियस्य संस्पर्शः मननं मनसः विज्ञानं
वाचने चित्तने च बुद्धिस्तत्त्व च अभिमानः देहादावदकारस्य
व्यापारः । ममाभिव्यक्तिः किम्वदुता सूत्रं महतः पूर्वकं रजः
सर्ववर्तमानविकारः सर्वोऽपि संसारः मे चिद्विच्छक्तिमनोऽ-
भिव्यक्तिः "आत्मकृतः परिणामात्" इति सूत्रात् "तदात्मानं स्वय-
कुठनेति" अनेन सर्वनिमित्तापादानकारणत्वात्सर्वोत्पत्तास्मी-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

संसारमिव्यक्तिं प्रपञ्चयन् तर्हि सर्वोत्पत्तव्यं विकारि-
त्वं स्वत्वादिप्रसङ्गः इति शङ्का निराकरोति । मयमिति । मयं
स्वत्पुनः स्वतः एकः अद्वैतरूपः बहुधा द्वैतरूपश्च भाति 'उम-
यवपदेशादहिकुयडजवत्' इत्यादिसूत्रेभ्यः । इयतः विशिष्टशक्तिः
विशेषतः श्रुष्टाः संश्रुष्टाः चिदाचद्रूपाः शक्तयो यस्मिन्स
शक्तिशक्तिमद्भविष्यत्या द्वैतरूपसमानाधिकपदायांस्तराभावात्
अद्वैतरूपः एव सामाविकद्वैतरूपः विकारित्वाद्याः आधि-
क्यकिधर्माः ब्रह्मत्वादिब्रह्मच्छक्तिधर्माः अतो नोक्तव्यमसङ्गः

माद्यः कर्णरूपः श्रवणकः अनाभिव्यक्तनामरूपः वक्त्रा काशेन
त्रिभुत् त्रिसंगरूपः जगदाकारः बीजानि इव यथा एकैकानि
यानि सूत्रं प्रतिपद्य हृस्वरूपाणि मनसि तद्वत् तत्र चेतना-
चेतने जगति प्रविष्टः अहजयानिः प्रह्लादिजनकः जीवः सर्व-
प्राणप्रहः परमेश्वरः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

भीमगवान् उवाच ।

यह आत्मा शब्दरूप से प्रगट होता है आधारादिक
जको मे से प्रगट होने वाला है तिस मे पहिले नाह
बाहे प्राण के सहित आधार चक्र मे प्रवेश करना है
तब परा नाम से कहा जाता है फिर सूक्ष्म मनो मय
रूप को प्राप्त होकर पश्यन्तो रूप मध्यमा रूप हो जाता
है फिर निशुच चक्र मे जाकर मुख मे से पैहरी रूप
होता है तब ह्रस्वादि मात्रा उदात्तादि स्वर ककारादिवर्ण रूप
से स्थूलाकार से प्रगट होता है ॥ १७ ॥

जैसे कि अग्नि पहिले अत्यन्त सूक्ष्म रूप से काष्ठ के आकाश
मे रहता है फिर काष्ठ के मग्धन करने से वायु के
सहायता से वह पडने से सूक्ष्म चित्तगरी रूप से पैहा
होता है छोटा हो कर भी फिर घृत हविष के डालने से
अच्छे प्रकाश हो कर जलने लगता है तिसी प्रकार से
हमारी वाणी प्रगट होती है ॥ १८ ॥

इसी प्रकार से भाषण प्रगट होता है फिर क्रिया
होती है फिर चलना होता है फिर मखादि त्याग क्रिया
होती है ऐसे कर्मेन्द्रिय होते हैं घ्राणेन्द्रिय फिर रस फिर
दृशेन फिर भवण ऐसे ज्ञानेन्द्रिय फिर मनुष्य फिर
विज्ञान फिर अभिमान फिर प्रधान का सूत्र फिर रज
मन्त्र तम इत का विकार अग्नि देवादिक होता है ऐसे
सब प्रपञ्च होता है ॥ १९ ॥

यह आत्मा पहिले मात्र एक रहता है फिर काश से
उम की शक्तियों का विभाग होता है तब तीनों गुणों के
आभण होने से लोक पद्म का कारण होता है तब
बहुत प्रकार से मान होता है जैसे कि आत्मादिक बीज
जेन मे पडने से नाना अंकुर रूपी हो जाता है तैस ॥ २० ॥

यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथा तन्तुवितानसंस्थः ।

य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥

द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पञ्चस्कन्धः पञ्चरसप्रसूतिः ।

दशैकशाखो द्विसुपर्णानीडस्त्रिगल्फलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः ॥ २२ ॥

अदन्ति चैकं फलमस्य गृद्धा ग्रामचरा एकमरण्यवासाः ।

हंसा य एकं बहुरूपमिज्यैर्मायामयं वेद स वेद वेदम् ॥ २३ ॥

एवं गुरुपासनयैकभक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः ।

विवृद्ध्य जीवाशयमप्रमतः सम्पद्य चात्मानमथ त्यजास्त्रम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीभरखामिकृतमावायंदीपिका ।

तस्मात्तन्मायाविश्रसितत्वात्तदाश्रयमिदं जगन्न ततः पृथगिति सहजान्तमाह । यस्मिन्निति । तन्तुविताने संस्थास्थितिरस्य स पटो यथा यस्मिन्निदं विद्वमोतं दीर्घतन्तुषु पट इव प्रोतन्तिर्यक्ततन्तुष्विव एवं भूतं समष्टिब्रह्मात्मकं विद्वमविद्यायाऽऽत्मस्यध्यन्ते बृहत्तु रूपं जीवस्य कर्तृत्वादि संसारहेतुरतस्तद्विवेकज्ञानेन कर्मादिसर्वं त्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाऽऽह । य एष इति सार्धंस्त्रिभिः । पुराणोऽनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः पुष्पफले भोगापनर्गो कर्मेतरफले वा प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥

बृक्षरूपकं प्रपञ्चयति । द्वे इति । द्वे पुण्यपापे अस्य बीजे स च शतमूलः शतमपरिमिता वासना मूलानि यस्य त्रया गुणा नावानि प्रकाशदा यस्य पञ्च भूतानि स्कन्धा यस्य पञ्च रसाः शब्दादिनिषयास्तेषां प्रसूतियस्मात् दश च एका च शाखा इन्द्रियाणि यस्य द्वयोः सुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडे यस्मिन् त्रीणि घटकत्वानि त्वचो वातपित्तइह्रेमागो यस्य द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः ०र्कं प्रविष्टः सूर्यमण्डलपथेनं व्याप्तः तं निर्भिद्य गतस्य संसारमावात् ॥ २२ ॥

तत्फलमाकृताह । गृध्यादिति शमिकाङ्गुल इति गृध्राः कामिनो ग्रामे चरा गृध्र्या अस्य बृहत्तु रूपं फलं दुःखमदन्ति । परिणामतः स्वर्गादिरपि दुःखरूपत्वात् हंसा विविक्तोऽरण्यवासाः संन्यासिन एकं फलं सुखमदन्ति । एकं परमात्मानं मायामयमेव बहुरूपमिज्यैर्गुणैः कृत्वा यो वेद स वेदं वेदं तत्त्वार्थं वेद ॥ २३ ॥

त्वञ्चैवं श्रद्धा कृतकृत्यः सर्वं भाष्यं त्यजेत्याह । एषमिति । एकान्तमक्त्या शितेन तीक्ष्णेन विद्याकुठारेण स्वतन्त्रता वा

द्वयोर्ज्ञानमक्त्योर्जीवोपाधि त्रिगुणात्मकं विद्वद्गरीरं विवृद्ध्य विद्वत्त्वा परमात्मानञ्च सम्पद्य प्राप्त्वायात्नं साधनं त्यजेति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभरखामिकृतमावायंदीपिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीभारमण्डासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

समष्टिर्वैतनत् सर्वं जगत् ब्रह्मिष्टुंभवत् प्रत्येकं शरीरं तदात्मकं तद्विवेकज्ञानेन तस्मादध्यस्ताद्विभ्वस्मात् पुण्यकृतज्ञानेन य एष इति सार्धंक्रम ॥ २२ ॥

विभ्वस्मात्तत्त्वफलमोजनकं तृत् ॥ २३ ॥

अथानन्तरं शीघ्रमित्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभारमण्डासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

यस्मिन् जीवे इत् मनुष्यादिशरीरं पटवत् पोतं ब्रह्ममिव शरीरं विभाज्य स इति पुनर्ब्रह्मत्वः इति संसरतीति संसारः संसरत्यनेनेति वा शरीरं कर्मात्मनः कर्मशीलस्य जीवस्य स एष संसारतरुः ।

भीमसूयंनसूचितशुक्लपक्षीम् ।

पुराणः अनादिः पुष्पस्थानीयं कर्म फलस्थानीयं सुखदुःखं
पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥

अस्य संसारतरोः द्वे पुष्पपापे बीजे अयं तरु रागादि-
दोषघनमूषः गुणत्रयनाशः त्रिनालः पञ्चतन्मात्रस्कन्धः शब्दा-
द्विविधजन्यपञ्चविधरसप्रसूतिः एकादशोन्द्रियशाखः जीव-
परमात्मरूपपक्षियुगलान्वितदृष्टपक्षीण्डः तेजोऽवज्ञरूपत्रिवलकलः
क्षिफलः भोगमोक्षफलः अर्कं प्रविष्टः आध्यात्मिकादितापा-
विष्टः ॥ २२ ॥

गृध्राः फलं गृध्वन्तः हंसाः संस्वासिनः बहुविधरूपनिष्ठाः
बह्वं तं मायामयं प्रकृतिपरिणामरूपं वृक्षं यो वेद स वेदवि-
दित्यर्थः ॥ २३ ॥

एकमत्त्येते उपासना विशेष्यते एकाकृपा स्थिरा भक्तिर्वैष्णवाः
तथा जीवाशयं जीवेष्वनस्थितमिति वृक्षविशेषणं विबुधैश्च छित्त्वा
अस्मिं शस्त्रे विद्याव्ययम् आत्मानं सम्पद्य परमात्मानं प्राप्य अस्मिं
त्यजन्तु प्रागेव आत्मोक्षादिधामनुवर्त्तन्त्येव ॥ २४ ॥

इति भीमज्जागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

भीमसूयंनसूचितशुक्लपक्षीम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमह्रीराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

कस्तर्हीन्द्रियाद्यभिधानामिच्छादिसंघर्षं निराकरोति ।
वस्मिन्निति अशेषमिदमिन्द्रियप्राणजातं वस्मिन्नोतं प्रोतं च स
एव संसारतरोरिति सम्बन्धः सर्वेन्द्रियगणोत्पत्तौ इष्टान्तः
पटो यथा तन्नुवितानसंस्थ इति । तन्नुवितानस्य तन्नुविताने-
रोत्पत्तौ कृपा संस्था सम्बन्धः स्थितिर्येस्मिन् स पटो वस्त्रं यथा
तद्वत् संसारव्यतीति संसारः संसरत्यनेनेति वा संसारो वेदः
पुराणः प्रवादतोऽनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्त्रयः पुष्पफले
पुष्पस्थानीयं कर्म फलस्थानीयं सुखं दुःखं च प्रसूते जन-
कति कर्मात्मन इति पाठे कर्मशीलस्य जीवस्य भोगार्थं सुख-
दुःखं जनयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तामेव संसारस्य तरुपतां प्रपञ्चयति । द्वे अस्वेति श्लोकेन ।
अस्य संसारतरोर्द्वे पुष्पपापे बीजे यतं रागद्वेषमयादीनि
मूखानि यस्य सः त्रिनालः गुणत्रयं नाशः प्रकायद्वानि यस्य
सः पञ्च भूतानि एकस्था यस्य सः पञ्चानां रसानां शब्दाद्विवि-
धवाण्यां प्रसूतिर्येस्मिन् दद्य ज्ञानकर्मोभेन्द्रियाणि एकं मन-
स्ताम्बेव शास्त्रा यस्य सः द्विसुपयोगीण्डः जीवपरमात्मरूपपक्षि-
युगलान्वितदृष्टपक्षरूपनीडयुक्तः त्रिवलकलः त्रीणि वलकलानि तेष्वो-
वातपित्तश्लेष्माणां बह्वं सः क्षिफलः भोगमोक्षफलः जीवक-
पिण्डः पक्षिणः प्रवृत्तिकर्मासक्तत्वे भोगफलकः निवृत्तिधर्मास-
क्तत्वे तु मुक्तिफलक इत्यर्थः । अर्कं प्रविष्टः आध्यात्मिकादि-
तापत्रयाववाचे प्रतिष्ठितः ॥ २२ ॥

क्षिफलत्वमेव प्रपञ्चयति । अद्वतीति । प्रामेयस्य गृध्राः
शब्दाद्विविधवाभिजापिण्यो जीवा अस्य संसारतरोरेकं सुख-
दुःखात्मकं फलमद्विगुणं भुङ्क्ते एकं मोक्षार्थं फलं त्वरयन्वासा

[२२]

हंसा अद्विगुणं ज्ञानकर्मभोगवोरपि शरीरसाध्यत्वं तत्फलबोभो-
गमोक्षवोरपि तद्वद्वारा तत्साध्यत्वाभिप्रायेणास्य फल-
मित्युक्तं चः पुमानेकं संसारतरो मायामयं प्रकृतिपरिणामात्मकं
बहुकर्म देवत्वमनुष्वाद्याद्यनेकरूपम् इत्यर्थः पुष्पैर्गुणभिः कृत्वा
वेद स एव वेद वेद वेदविदित्यर्थः । बहुकर्मरूपमिति पाठे बहु-
रूपाणि देवमनुष्वाद्यादीनि तान्धेव रूपं यस्य तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

तं चेत्यमिमं ज्ञात्वा एका एककृपा स्थिरा भक्तिर्वैष्णवां
तथा गुरुपासनया लब्धेन शिष्येन शिष्येन विद्याकुठारेण उपदि-
ष्टयासोपासनाभ्यन्तरविद्यात्मककुठारेण परशुना स्त्रसत्तनुगुणेन
धीरः अकुतोभयः जीवाशयं जीवे व्यवस्थितं वृक्षं छित्त्वा
निःशेषशरीरसम्बन्धमप्योह्यत्यर्थः । तत्र व्यासभोगपक्षेऽप्रमत्तः
महाविभ्रासविषयकप्रमादरहितः आत्मानं मां सम्पद्यायास्त्वं त्यज
महाविभ्रासात्तमकं शस्त्रं यावत्प्रमादप्रत्युत्पन्नं न्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमह्रीराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयवधवतीयेकतपहरणावली ।

नन्वेवं तर्हि चतुर्मुख एव जगदाकारेण विवर्तत इति
किं न स्यादत्राह । वस्मिन्निति । वस्मिन्निविरिञ्चे तन्नुनां विता-
नस्य पश्चाद्याकारस्य संस्थावस्थितिः पश्चाद्वारतया तन्नुविरिञ्चि-
तपश्चाद्याकारस्य पश्चाद्वया भेदः प्रकृष्टसिद्धस्तथा विरिञ्चाधारं
जगत् विरिञ्चाङ्गितम् उपलक्षणमेतत् । विरिञ्चश्च भीमैव
महाबाहौ मङ्गिर्नामिति । तदुक्तम्—

यथैव वस्त्रं हीर्षं च तिवेष्वापि सुसंस्थिता ।

तन्नुभिः क्रियमाणैश्च पश्चाद्याकारसंस्थितिः ॥

यथा जीर्णानि वस्त्राणि तत्पश्चाद्वाराणि वा पुनः ।

कस्यावयवभूतानि तद्वदेतच्चतुर्मुखे ॥

सोऽपि तद्वद्वारो निर्वर्त्त संभिता भीरपि कृष्टीमिति ।

उक्तं विद्यितव्यं । च एव इति । च एव संसारतरोर्जगद्वत्सुः पुष्प-
फले खर्गमोक्षौ प्रसूते सविरिञ्चे प्रोतप्रोतश्च इति शेषः ॥ २१ ॥

जगद्वत्स्य प्रपञ्चबीजमित्युक्तं तद्विवृणोति । द्वे अस्वेति—

जगद्वत्स्य बीजे द्वे प्रपञ्चा जैव सरस्वती ।

मूखभूतानि कर्माणि मनोबुद्धिरहङ्कृतिः ॥

नालत्वेन समुद्दिष्टाः खमाद्याः स्कन्धसंज्ञिताः ।

एकादशोन्द्रियायवेव शास्त्रास्तु त्रिगुणास्तनवः ॥

प्रवृत्तं च निवृत्तं च फले अस्य प्रकीर्तिने ।

पुष्पमैहिकमुद्दिष्टं रसाः शब्दादवस्तयोः ॥

प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च पक्षिणस्तत्र संस्थिताः ।

वृक्षस्य पृथिवीमच्छ्रीर्बिष्णुराकाशवायुस्तत् ॥

तस्या अपि सदाधार एव ज्ञात्वा विमुच्यते ।

इत्यनेन व्याख्यातोऽयं श्लोकः तथापि स्पष्टतया विज्ञेयं यत्
प्रस्य जगद्वत्स्य जलवत् भूमिवत् प्रपञ्चासरस्वती । तं बीजं व्यञ्जकं
न तु वटबीजादिष्वहङ्कृतोत्पन्नतत्तरं नाशाश्वत्थः भवत्येव
अकार्यतो गुणतो रूपतश्च महसौ यतमित्युपलक्षणमनेकवि-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धाम्यसङ्कषातानि कर्माणि मूढानि यस्य शतमूलो जगत्तरुः
त्रयो नाका सहस्रारुद्रिमनोमिमानीनो रुद्रैश्चन्द्रा यस्य स
त्रिनाभः पञ्चाकाशादिभूतानि स्कन्धा यस्य स पञ्चस्कन्धः पञ्चानां
शस्त्रादीनां प्रसूतिर्यस्मात्स पञ्चरसप्रसूतिः इति एकश्रेष्ठिर्वाण्य
शास्त्रा यस्य स एकादशोद्भयशास्त्रः त्रिभिधाः सुपण्याः प्रवृत्त-
मार्गेभ्यो निवृत्तिमार्गेभ्यश्च पक्षिणः पुण्यपापलक्षणपञ्चवस्तुतेषां
तडि र्वास्मान् स त्रिसुपणोर्नाडः त्रीणि सत्त्वरजस्तमोऽलक्षणानि
त्रिवक्त्रकानि तेषां यस्य त्रिवक्त्रकः त्रै प्रवृत्तिनिवृत्तलक्षणो फले
यस्य स त्रिफलेः स्त्रे विष्णुनाम्नमाकाशे प्रतिष्ठः अत्रेदे ताप्ये
लक्ष्म्यादेरप्यवनात् बाह्यादन्तर्ह्यादेरपि लयकतृत्वादिप्रवृत्त-
धारतवात्सुखदुःखाच्च वायुवदनकाशादप्युच्च व्योमवर्द्धिणाः—

यतिभूतावपि ह्यस्य ब्रह्मा जैव सरस्वती ।
न रिस्यते जगत्पृष्ठे षट्पञ्चादिभोजवत् ॥
स्वकायेन महान्तो च गुणतो रूपतस्तथा ।
पृथिव्युदकवत्तस्माद्विजयते न तु बीजवत् ॥
वैजयन्तकल्पान् आदित्यान्महादमावद्भूता ।
अगदो महादमा सम्मोक्तस्ततः पृथ्व्युदक तथा ॥
जायते नित्यशक्तस्माद्भूतं भुक्तं न हीयते ।
तत्राभ्युदकवद्ब्रह्मा मूढचक्षुषि भरस्वती ॥
जलाधारा यतो मूढश्च सर्वोधारा वैवर्णिता ।
अथवा तुरजोभूता तीवरे वायुर्नालला ।
अथवा सर्वनाशः स्याज्जलाधारा ततः स्मृता ॥
षट्पञ्चादिभोजवत्स्य पुण्यापुण्यमुद्गीर्णितम् ।
बाह्यादन्तर्ह्यादिप्रवच विष्णुरेव प्रकीर्तितः ॥

इत्येतत्—

प्रीत्यादिवत् मूढत्वं कर्मणां जगतः स्मृतम् ।
उदकपृथिवीवच्च ब्रह्मस्य वाच एव च ॥
मूलभूतचित्तयश्चैव मूलभूतमुच्यते ।
बाह्यादन्तर्ह्येव वस्तु विष्णोर्विजयमुच्यते ॥

इत्येतच्च प्रोक्तार्थं प्रमाणां तत्तज्जातिवैदादिषु स्थित्या तत्तत्तन्मा-
दीन्द्रियगणं तत्तद्योग्यतानुसारेण भीहरिगुणोपसंहारं प्रेरयि-
ता इतिमत्त्वादिभाषतस्मात्प्रीत्यस्पादनेन हरः प्रीतिममुद्ग्रेमसो
ब्रह्मा सर्वोपकारिण्य उल्लेखोऽस्ति इति ज्ञायते तदुक्तम्—

वैद्विन्द्रियमनश्चक्षुःस्थितो भक्त्यादिसाधकः ।
सुपणोऽप्येकद्राक्षेऽपि ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥
अतो भक्त्यादिकाः सर्वे गुणास्त्वस्यैव सर्वगाः ।
अतिरिक्ताश्च सम्पूर्णाः सुपणोऽपि शतशिकाः ॥
सुपणोर्विभिन्नज्ञातास्तद्भीमानवर्जिताः ।
ब्रह्मभूतं पुनः सन्ति तेषां कतो जनार्दनः ॥
तस्मात्सर्वोपकारो ब्रह्मा गुणैः सर्वैर्न संशयः ।
वर्णैर्यो वर्णानामासी स्वरूपः स्वनामकः ॥
मनःस्थश्च मनोनामा तन्नामा चक्षुरादिगः ।
तस्य सर्वोपि नामानि भूषणतः कवयो विदुः ॥
तत्स्थानत्वादिन्द्रियादेर्वर्णोपेक्षापचारतः ।
एतमस्योपचारेण विष्णोः साक्षात् भूषणतः ॥

इति जनेन मात्रा स्त्रो पणं इति क्रमेणैत्यादिना वर्णस्त्रो-

दीनां विष्णोरनन्तरं चतुर्मुखे मुख्यावमुक्तमिति ज्ञातव्यं किञ्च—

कृष्णप्रियाभ्यो गोपीभ्यो भक्तितो द्विगुणाधिकाः ।
महिष्योऽष्टौ विना वाक्ताः कथिताः कृष्णवल्लभाः ॥
ताभ्यः सहस्रसमिता बभौदान्महेहिनी ।
ततोऽप्यधिका देवी देवकी भक्तितस्ततः ॥
वसुदेवस्ततो जिष्णुस्ततो रामो महानखः ।
न ततोऽप्यधिकः कश्चिद्भक्त्यादौ पुरुषोत्तमे ॥
विना ब्रह्मात्म्योऽप्येव सह सर्वोधिकः स्मृतः ।

इत्यनेन सर्वोपकारिभ्यो ब्रह्मणोऽधिकभक्तिमत्त्वं गोपिकादिभ्योऽपि
भक्तितारतम्यमस्तीत्युक्तम् अतो रामेण सार्धं मथुरामस्थीति
श्लाघकमेत्यादौ प्रतीचमानभक्तितारतम्याभावशङ्कानिरस्ता—

पापघ्नेषादिका इत्या मन्त्राणां न संशयः ।
भक्त्याद्विगुणपूजस्तु पराणामाधिरञ्जितः ॥
स्वातन्त्र्यात्मनोऽप्येव स्थितानामपि सर्वेषां ।
स्पृष्टवन्ते नैव होषेते गुणादानैकतपराः ॥

यत्तु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमेधसान्तद्भूतं पुण्यमेवामुं गच्छति
नह वे देवान् पापं गच्छतीति भूतिभूतिभ्यो प्रजाजितभक्त्या-
द्विगुणपूज्येषां एव मनसावीन्द्रियाणामभिमानिदेवानां नतु
तद्विजितपापादिपशो इति निर्णयित्वान्नात्र शङ्का कार्थीति ॥ २२ ॥

अस्य जगद्भूतस्यैकं फलं प्रवृत्तकर्मफलं स्वर्गोद्विष्यते
प्राप्तेष्वरा पृष्ठाः विषयबोद्धुपाः कर्मिणाऽस्ति एकं निवृत्तल-
क्षणं कर्मफलं मोक्षम् अरण्यवशासा हंसाः भीतारवन्त्यावस्यस्यस्य-
विना ज्ञानिनो भुञ्जत इति एतद्भूतस्योत्पत्तमाह । इति । यः
पुरुषः एवं बहुकर्म बहुनिधिमिष्टं भोगायतनत्वेनाभीष्टं माषामयं
भगवद्विच्छानिभक्तमूलप्रकृत्युपादानकर्तुं जगद्भूते भवे स पुरुषो
वेद वेद वनः प्रसूता जगतः प्रसूतिरित्यादिबार्थं वेदेति ॥ २३ ॥

एतद्विधाफलमाह । इति । एवमुक्तप्रकारेण सद्रूप-
सन्ध्या प्रधानमत्तया निश्चितेन विद्याकुठारेण प्राकृतान्तःकरणज-
स्यज्ञानपरशुना जीवाशयं बाह्यान्तःकरणं विवृण्व च्छित्त्वा
निर्मलीकृत्य प्राकृतान्तःकरणजस्यज्ञानमस्यं संसारनिरासकरं
स्यज अथ तज्ज्ञानत्वागानन्तरं निजज्ञानेनात्मानं परमात्मानं
सम्पद्य मुक्तौ यथायोग्यसुखमनुभवीति चेति भावः—

प्राकृतान्तःकरणजं ज्ञानमस्यं स्मृतिच्छिदम् ।
तदेव तेन सच्छिद्यं चित्तप्रकृतिसम्भवम् ॥
तेनैव सह सत्यज्य नैव पुनर्दुःखान्न ।
ज्ञानं प्रकृतिजं चापि मूढनाशे विनश्यति ॥
ततः परं स्वरूपेण ज्ञानेनैव जनादेनम् ।
वेत्ति मुक्तस्तथात्मानं जीवानस्यांश्च सर्वशः ॥

इति वाक्यान् ज्ञानमात्रोच्छेदो विवक्षितः किन्तु प्राकृत-
स्वेति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

आद्योऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसन्दर्भः ॥

अतएव यस्मिन्निति विशेषबोधार्थं जगदेव रूपकेण वर्णयति ।
एष इति सार्यकेन ॥ २१ ॥ २२ ॥

तदेवं वेदं जगत् निरूप्य तस्मात्त्वमुद्भवोऽस्म्येति पदमेव-
सानं पूर्वोक्तं वेदार्थमेव समासेन दर्शयति द्वाभ्यां तत्र वेदो-
क्तसाध्यैष्वधिकारिभेदमाह । अदन्तीत्येकेन । तत्र सत्यासितः सुख-
मिति तत्फलं ब्रह्मलोकगतानां तत्रैव ब्रह्मणा सह मोक्षं प्राप्स्यतां
याताभावात् एकमेव स्वरूपशक्तिवैचित्र्या बहुरूपं चतुर्व्यू-
हादिब्रह्मण्यं कश्चिन्मायामयं मायाशक्त्या जगद्रूपञ्च यो वेदमार्गित
शेषः स वेदं वेदं तत्त्वार्थं वेदति ॥ २३ ॥

तदेवं वेदार्थं प्रदर्श्य तस्मात्त्वमुद्भवोऽस्म्येत्यादिवाक्यैकाग्र्येन
निगमयति । एवमिति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मद्रूपवत्त्वमुद्भवोऽभ्यव-
गुरुपासनया जातेन तेन विद्याकुठारेण शुद्धजीवात्मज्ञानस्वरू-
पण्य परशुना जीवाशयं भवभयसंसारतरुण्य मद्रूपवत्त्वमायकं
विवृष्ट्य क्तिरवागुरुपासनयैव जातया प्रेमब्रह्मण्यैकान्तभक्त्या
आत्मानं सर्वोभयस्वरूपं मां सम्पद्य साक्षात्कृत्य भयानन्तर-
मवाप्तं तद्रूपत्वेन कृतकूपकं विद्याकुठारं त्यज तस्य तद्रूपभन-
मात्रप्रयोजनत्वात् त्यागो युक्तः भक्तेस्तु हृदयेव सदा तत्साक्षा-
त्कारं हस्तुवाञ्छ युक्त इति भावः । वक्ष्यते च भाद्रक्य हाइमनु-
मानसदुक्तिनिष्पन्नानामिना भजन माखिल संशयार्थिर्मति ॥ २४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसन्दर्भं
द्वादशाध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिनकृतसारायंदर्शिनी ।

तस्मात्पारजितत्वात्तदाभयमिदं जगत् ततः पृथगिति सह-
स्रममाह । यस्मिन्निति । तन्तुविताने संस्था स्थितियस्य स पटो
यथा तथा यस्मिन्निति विश्वं भ्रान्तिदीप्ततन्तुषु प्राप्तं तिर्यक् तन्तुषु
पट इव एवं भूतं समीपवृत्त्यात्मकं शरीरमेव संसारहेतुत्वात्
तस्मात्त्वमुद्भवोऽस्म्येति । य इति । पुराणः अनादिः कर्मो-
त्पन्नः कर्मप्रवाहमयः पुष्पं फलव्याहृतो मागः शुभादष्टदुष्टद्वये
फले सुखदुःखे ॥ २१ ॥

रूपकं विवृणोति । हे इति । हे पुण्यपापे भव्य वीजे
ज्ञानमपारिमिता वासना मूलानि यस्य त्रयो गुणा नालानि
प्रकाशदा यस्य पञ्च भूतानि रक्ता यस्य पञ्च रसाः शब्दा-
दिविषयास्तेषां प्रसातव्यमात् इति एका च शाखा इन्द्रियाणि
यस्य द्वयोः सुषोमयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडं वासो यस्मिन्
त्रीणि वल्कलानि तत्रो वातपित्तश्लेष्माग्नौ यस्य हे सुखदुःखे
फले यस्य सः भर्कं प्रविष्टः सुखमगडजपट्यस्तं वपातः तं
निर्मिय गतस्य संसारमावात् ॥ २२ ॥

तत्फलभोक्तुमाह । गृह्यन्तीति गृध्राः कामिनः प्रामेचराः
गृहस्थाः भव्य वृक्षस्यैकं फलमविद्यामयं दुःखमद्विष्टं प्रविद्या-
मवश्यं नरकधर्मादिरपि दुःखस्वरूपत्वात् अग्नयवासाः सत्या-
सितः हंसा विवेकिनः एकं फलं विद्यामयं सुखमद्विष्टं ज्ञान-

वस्तुनः सर्वेषां सुखरूपत्वात् एवं बहुरूपं मायाशक्त्या समु-
द्भवत्वात्मायामयस्य इत्येवैः पूज्यैर्गुरुभिः कृत्वा यो वेदं स वेदं वेदं
तत्त्वार्थं वेद ॥ २३ ॥

तवं चैवं ज्ञात्वा कृतकृत्यः सन् सर्वसाधने सत्यजेत्याह ।
एकया गुणभूतत्वापि मुख्यया भक्त्या श्रितेन तीक्ष्णचित्तेन ज्ञान-
कुठारेण जीवोपाधिं त्रिगुणारमकं विद्वद्गरीरं विवृष्ट्य क्तिरवा
परमात्मानं च सम्पद्य प्राप्त्य भयास्तं ज्ञानरूपं साधने त्यजति
सर्वनाशयानां मया त्वमेव वक्ष्यीकियसं यथा गीता शास्त्रे पूर्व-
मनुते इत्यतः स्वस्यातिष्ठ नाशकुनीयमिति भावः ॥ २४ ॥

इति सारायंदर्शिनीं हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतमिदं ज्ञानप्रदीपः ।

तन्तुविताने संस्था स्थितियस्य स पटो यथा तद्वत्
यस्मिन्परमद्वन्द्वे इवगशये जगदोते दीप्ततन्तुषु पट इव प्राप्तं
तिर्यक् तन्तुष्विव इव पदार्थं विवृणोति तरुणकेण । य इत्या-
दिना । पुराणि कारणे ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेण मद्रूपवत्त्वस्थितः
अमनः वत्पत्तसम्भवात् कर्मोत्पन्नः अनादिकर्मनिर्मितः पुष्प-
फले कर्मतत्त्वफलं प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥

भव्य वीजे हे पुण्यपापे शतमूलः बहुनासनामूलः त्रिनालः
त्रयो गुणाः नालानि यस्य सः पञ्च भूतानि रक्ता यस्य
सः पञ्चरसानां भोत्रादिविषयाणां शब्दादीनां प्रसूतितत्पत्ति-
वत्समात्मः द्योन्द्रियाणि च एकमनःकरणं च शाखा यस्य
सः त्रिस्तुवयोः जीवपरमात्मनोर्नीडं यस्मिन् सः त्रीणि वात-
पित्तकफलक्षणाणि वल्कलानि यस्य सः हे सुखदुःखे फले
यस्य स तथा भर्कं प्रविष्टः सर्वप्रकाशकपरमेश्वरप्रकाशितः ॥ २२ ॥

गृध्वन्तीति गृध्राः बुभुक्षुवः प्रामेचराः प्रामेचभरताः
मायामयं प्राकृतं फलं दुःखादिकं संस्पृशजमित्यर्थः "ये हि
संस्पृशजा भोगाः दुःखयोनय एव ते" इति गीतोक्तः अग्नय-
वासाः विवेकवासाः हंसाः तत्त्वविदः सुमुत्तमस्ते एकं परमात्म-
ध्यानसुखमद्विष्टं तेषां तत्त्वधर्मव्यमिनन्दति इत्येर्गुरुभिः एकं
बहुरूपमुक्तप्रकारेण विश्वमिदं ज्ञानं ब्रह्म यो वेदं स वेदं वेदार्थं
वेद ॥ २३ ॥

अहं किं कुर्यामित्यत आह । एवमिति । त्वं तु भीरः अमन-
सश्च सन् एवं विद्याकुठारेण जीवाशयं जीवस्य आशयो
यस्मिन्संसारं विवृष्ट्य निराकृत्य गुरुपासनया ब्रह्मया एकस्य
सर्वोत्तमभूतस्य मम भक्त्या आत्मानं सर्वोत्तमानं मां सम्पद्य अस्त्र
साधने त्यज ॥ २४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमच्छुक्तेवकृतमिदं ज्ञानप्रदीपे

द्वादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

जिस परमेश्वर में यह जगत् भाँटे-टे तंतुओं में जैसे पट पोड़ा रहता है तैसे पोड़ा है यही एक संसार रूपी वृक्ष है सो केवल त्रिगुण से निर्मित है इसी से पुण्य पाप रूप हो फलों को पैदा करता है ॥ २१ ॥

इस संसार वृक्ष के पुण्य पाप हो बीज हैं कर्मवासना रूप सैकड़ों इस के मूल हैं तीन गुण इसके पोधा हैं पाँच भूत इसके छोटे पोधा हैं शब्दादिक पाँच इस के रस हैं ग्यारह इन्द्रिय इस के शाखा हैं जीव ईश्वर हो पक्षियों का इस में झोंतर है वात पित्तादिक तीन इस में बंदकठ हैं सुप्त दुःख दो इस के फल हैं इहाँ से सूर्य मण्डल पर्यंत यह वृक्ष व्याप्त हो रहा है ॥ २२ ॥

फलों की भाँकाई करने वाले भ्रामवासी गृहस्थ लोग इसमें एक दुःख रूपी फल को मत्स्य करते हैं जंगल में वास करने वाले विरक्त परमहंस लोग इसके मोक्ष सुख रूप दूसरे फल को भोगते हैं इस प्रकार से एकही परमेश्वर को अपनी माया ज्ञान से नाना रूप मये पूज्य गुरु जनों से जो जानता है सोई वस्तु को जानत है ॥ २३ ॥

तुम्हें तो इस प्रकार गुरुकी उपासना से मेरी एकाग्रत मक्ति में विद्या रूपी तीक्ष्ण कुहाड़ी से साधन होकर छिन्न शरीर संसार रूप इस वृक्षको काट कर फिर परमात्म स्वरूप को प्राप्त होकर उस साधन रूपी भस्म को त्याग दो ॥ २४ ॥

इति भूमिज्ञानवत एकादशस्कन्धे आख्याध्याय
भाषा टीका समाप्त ॥ १२ ॥

इति भूमिज्ञानवते महापुराणे एकादशस्कन्धे आख्याध्यायः ॥ १२ ॥

—:—

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

-----*-----

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्नचात्मनः ।
 सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात् सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥ १ ॥
 सत्त्वाद्धर्मो भवेद्^(१)बुद्धात् पुंसो मदभक्तिलक्षणः ।
 सात्त्विकोपासया^(२)सत्त्वं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २ ॥
 धर्मो रजस्तमो हन्यात् सत्त्वबुद्धिरनुत्तमः^(३) ।
 आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभय हते ॥ ३ ॥
 आगमो^(४)ऽपः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च ।
 ध्यानं मन्त्रो^(५)ऽथ संस्कारा दशैते गुणहेतवः ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतभावायेदीपिका ।

त्रयोदशोऽथ सत्त्वस्य बुद्ध्या विद्योदयक्रमः ।
 हंसतिहासतश्चित्तगुणविश्लेषवर्णनम् ॥

विद्याकुठारेण जीवाशयं विवृष्टं साधनं त्यजेत्युक्तम्
 ननु तत्र तमसाविगुणत्रयवृत्तिप्रतिषेधे सति कथं विद्योदय-
 त्तिरित्याशङ्क्य तन्निरुद्ध्या विद्योदयप्रकारमाह । सत्त्वमिति
 सप्तभिः । यद्यानन्दादिवद्वैराग्यधर्मो गुणाः स्युस्तर्हि तस्मिन्
 रूपवशात्तेषामनिरुद्ध्या विद्योदयप्रतिषेधो न स्यात् त्वेतदस्तीत्याह । बुद्धेः
 प्रकृतेरेते गुणा नत्वात्मन इति मतः सत्त्वेन सत्त्वबुद्ध्याऽप्य-
 तमौ हन्यात् रजस्तमोबुद्धिर्जिज्ञेयमित्यर्थः । सत्त्वं च सत्यदया-
 दिवृत्तिरूपमुपशमात्मकेन सत्त्वेनैव हन्यात् ॥ १ ॥

ननु गुणत्रयवृत्तीनां परस्पररोपमर्शनरूपत्वात्कथं सत्त्वबुद्धे-
 र्येतरवृत्तयो नियमेन हन्तव्यास्तत्राऽऽह । सत्त्वादिति । मद्भक्ति-
 लक्षणाति शो धर्मः स मद्भक्तिरूप एव वा सत्त्वमेव कथं वर्धेत
 तत्राऽह । सात्त्विकानां पदार्थानामुपासया सेवया सत्त्वं बुद्धं
 भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

स च धर्मो रजस्तमश्च हन्यात् कुतः न विद्यते उत्तमो
 यस्मात्स सर्वोत्तमः यतः सत्त्वबुद्धिः सत्त्वस्य बुद्धिर्यस्मिन् कारणे
 सः अत एव तत्कार्यो धर्मप्रतिबन्धोऽपि नास्तीत्याह । तस्मिन्नुभय-
 स्मिन् हते तन्मूलः ते रजस्तमसौ रागद्वेषादिना प्रमादाद्विषादिना
 च मूलं वक्ष्ये सः ॥ ३ ॥

सात्त्विकोपासया सत्त्वं वर्धेत इत्युक्तं तानेव सत्त्वबुद्धिहे-
 तून् दशैवितुं सामान्यतो गुणत्रयबुद्धिहेतूनाह । आगमः शास्त्रम-
 अपः आपः क्वचिहागमोऽर्थ इति पाठः ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकासगोक्षामिविरचित-
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अथ द्वादशाध्यायानन्तरं चित्तस्य गुणानां च परस्परं विस्मृत्तस्य
 विभागस्य वर्णनं कथनं पूर्वाध्यायार्थेन सह निर्वाहनिर्वाहकसङ्ग-
 तिमवतारयति । विद्याकुठारमिति । तत्र विद्योदयस्य गुणत्रयप्रति-
 षेधे गुणत्रयवृत्तयो विघ्नं सन्ति तन्निरुद्ध्या गुणत्रयनिरासेन तत्र
 गुणत्रयप्रतिषेधे तस्मिन् रूपत्वात् धर्मत्वेनात्मस्वरूपत्वात् एतत् गुणा-
 नामात्मधर्मत्वम् अतः गुणानामात्मधर्मत्वाभावात् अन्तर्गतमौ रज-
 स्तमसौ तत्र तयोरागमापायित्वास्तेनासम्भवात्तुल्यया तयो-
 रानुवृत्तिजयो व्याख्यातः अत एव इत्यर्थे इत्युक्तं तत्र कामेहा-
 मदाद्या वक्ष्यमाणाभ्युद्देश रजोवृत्तयः क्रोधलोभानृताद्याः
 योऽशतमोवृत्तयस्ता जयत उपशमात्मकेन चित्तसमाध्यात्म-
 केन ॥ १ ॥

लक्षयति ज्ञापयति धर्मो मद्भक्तिवर्णोभमादिवक्ष्यः श्रिती-
 येऽर्थे मद्भक्तिरूप एवेति धर्मः अनुष्ठितः पुंसांमित्यादिविद्या
 भवणाद्वैराग्यमभक्तिरूपः सात्त्विकानां पदार्थानां वक्ष्यमाणां निवृत्ति-
 शास्त्रादीनाम् ॥ २ ॥

स च सत्त्वेन बुद्धेः यस्मात् कारणादिति यद्यपि सत्त्वा-
 द्यमो भवति तथापि मिथः सम्बन्धकत्वाद्यमादौपि
 सत्त्वस्य बुद्धिः सम्भवतीति तथा व्याख्यातं यस्मिन् कारण-
 मिति पाठे कारणपदस्याध्याहारकत्वेनेति हेतुम् अत एव रज-
 स्तमोनाशादेव तत्कारणैः रजस्तमोजन्मः उभयस्मिन् रजस्तमो-
 ज्ञेये ॥ ३ ॥

अर्थे इति पाठोऽभिधेयः तत्र निवृत्तिपरत्वेन व्याख्याते
 सात्त्विकोऽर्थः प्रवृत्तिपरत्वेन तद्राजसः वेदवाह्यपरत्वेन तत्ता-
 मस इति ज्ञेयम् अर्थे इत्यत्रात्म इति च पाठः कश्चिदेव ॥ ४ ॥

(१) बुद्ध्या (२) ज्ञानं (३) अनुत्तमा (४) यजनं दशः (५) संस्कारो नवैते इति वि० पाठः ।
 [८३]

भीमसुदशनसुरिकृतशुक्लपद्मीयम् ।

बुद्धेः अन्तःकरणस्य अन्यतमौ रजस्तमोगुणौ सत्त्वं सत्त्वेन ह्यस्यादिति सत्त्वोत्पादितेन ज्ञानेन त्रैगुण्यनिवृत्तौ सत्त्वमपि निवृत्तं भवतीत्यर्थः । मङ्गलकलक्षणः प्रकाशकः भगवद्भक्तेरन्तरङ्ग- तथा तद्दीपकः चिह्नभूतः ॥ १ ॥

सार्विकोपासना सात्त्विकपुरुषसेवया सात्त्विकाहारसेव- या च रजस्तमोहत्यात् पूर्वमीषदुत्पन्नो भगवद्भक्तचिह्न- भूतो धर्मः उत्तरोत्तररजस्तमोऽनुद्भवहेतुरित्यर्थः । उभये रजसि- तमसि च हने तन्मूषः रजस्तमोमूलः भव्यः नश्यति नोत्प- द्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

आगमः शास्त्रं प्रजाः पुत्रादयः कर्म सदाचारः सन्ध्यो- पासनादिः जन्म ब्राह्मणाद्विजन्म ध्यानं वेतवाधियं मन्त्रस्त- त्स्मारकः संस्कारः उपनयनादिः गुणहेतवः ॥ ४ ॥

भीमश्रीराराधनाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अयं हि जीवस्त्रिबुद्धित्वेन जीवस्य गुणत्रयपारवश्यकतो गुणत्रयपरिणामात्मकदेहसम्बन्धकः संसारस्तावद्वृत्तिश्च यथा तद्व्यक्त्यानुगुण्यमासोपासनाभ्यन्तरबोगेनेत्युक्तम् ननु सत्येव गुणपार- वश्ये कथमनुष्ठितोपायस्याप्युपायविषयप्रमादादिराहित्यमोऽनर्थं गुणजयेन भवितव्यं तत्रापि यदि सत्त्वाद्यो गुणा ज्ञानानन्दाम- कत्वादिवदात्मनः स्त्राभाविकास्तर्हि न जेतुं शक्यस्ततः कथं गुण- जयः कथं तदामप्रमत्तत्वादिकमित्यभिप्रायमाह ब्रह्माह । सत्त्वमिति । बुद्धेः प्रकृतिपरिणामात्मकमनसो गुणाः सत्त्वाद्यो न त्वात्मनोजीव- स्यातः प्राकृतास्तः करणसम्बन्धनिमित्तत्वात् सत्त्वादिगुणानामपौषि- कत्वेन निरसितुं शक्यस्त एवेति भावः । तन्निरसनोपायमेवाह सत्त्वे- नेति । प्रबुद्धेनेति शेषः । अन्यतमौ रजस्तमोगुणौ ह्यस्यान्निरसेदित्यर्थः एवमपि निरासकसत्त्वस्यावस्थानाद्गुणपारवश्यं स्थितमेवेत्यह । सत्त्वं सत्त्वेन चैव हीति । सत्त्वेनैव सत्त्वमपि हन्यात् सत्त्वोत्पा- दितेन ज्ञानेन मुक्त्यात्मकत्रैगुण्यनिवृत्त्या सत्त्वमपि निवृत्तं भव- तीत्यर्थः ॥ १ ॥

सत्त्वप्रबुद्धौ पूर्वोदितमक्तियोगः सुकर एवेत्याह सत्त्वादिति । मङ्ग- लकलक्षणो धर्मः पुंभः सत्त्वादिबुद्ध्यादृष्टः समृद्धो भवेत्तथेति इत्यर्थः । कुतस्तर्हि सत्त्वबुद्धिरित्यत आह । सात्त्विकोपासयेति । सात्त्विका- नामाहाराणां जात्याभयनिमित्तादुपायानुपासया सेवया सत्त्वमूर्धं मधेर्दिग्विज्ञानविपरिणामेन सम्बन्धः ततः बुद्ध्यात्सत्त्वाद्यमः मङ्गलकलक्षणः प्रवर्तते अहरहरश्चासाहितातिशययुक्तो भवति ॥ २ ॥

प्रबुद्धस्यापि सत्त्वस्य न साक्षाद्रजस्तमवपद्यातकत्वमपि तु मङ्गलत्वादिबलवत्प्रवर्ततेत्याह । धर्म इति । सत्त्वादबुद्धौ धर्मः रजस्तमश्च हन्यादतः सत्त्वबुद्धिरनुत्तमः नास्त्युत्तम उपायो यस्मात्तथानिधमोक्षोपाय इत्यर्थः । ननु रजस्तमसोरुपघातेऽपि तन्मूषधोरनादिपुण्यपापयामुंकिप्रतिषेधकयोस्सत्त्वात्कथं सत्त्व- बुद्धेरनुत्तमत्वमत आह । आश्रितेति । उभये रजसि तमसि च हने सति तन्मूषः उभयमूषः भव्यः पुण्यपापात्मकः आशु नश्यति पापवत्पुण्यस्यापि स्फुल्लजननद्वारा मुक्तिप्रतिषेधकत्वा- न्मुमुक्षोरप्युपपन्नप्रतिषेधकत्वानिष्फलसाधनत्वादिरूपाधमेशब्द- वृत्तिनिमित्तयोगात् ॥ ३ ॥

न केवलं सात्त्विकोपासनेन सत्त्वबुद्धिहेतुरपि त्वत्त्वेऽ- पीत्याह । आगम इति । आगमादयो द्यौने गुणहेतवः सत्त्व- गुणबुद्धिहेतवः तत्रागमो वेदपञ्चरात्रादिको भगवद्भक्त- प्रकाशकेतिहासपुराणादिरूपश्च सात्त्विकागमानेन सेवेन न च राजसतामससङ्कीर्णानित्यर्थः । 'महार्थे प्रभुर्देवः सत्त्वस्यैष पवर्तक' इति क्षेत्रज्ञानामपि प्रकृष्टसत्त्वगुणसम्पत्तभगवत्कटाक्षाधिनस्त्व- भव्याहप्राकृतशुद्धसत्त्वसमाभ्यत्वाद्भगवत्कृतप्रतिपादकानां सा- त्विकत्वमित्येषां राजसतामसत्वादिकमवगन्तव्यं तथा च स्मरति भगवान् मनुः—

वा वेदवाद्याः स्मृतयो बाध काश्च कुरष्टवः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृता इति ॥

कुरष्टवः कुतस्तदर्थनानि कुमतातीत्यर्थः । तेषां वेदविरुद्धत्वं वेदान्तसिद्धभगवद्भक्त्याप्रतिपादकत्वेद्यत्वात्तरपारम्भप्रतिपादक- त्वेन पुराणेषु सात्त्विकादिष्वभागा मास्थे प्रोक्ताः—

सङ्कीर्णान्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकाः स्मृताः ।

कल्पाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता ब्रह्मणो दिवसाश्च ते ॥

यस्मिन् कल्पे तु यत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा ।

तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्त्वत्वेण व्यजते ॥

अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्तितम् ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥

सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ।

सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥

तेष्वेव बागसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिमिति ।

तथा कौर्म च —

असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवारमकाः ।

कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः काष्ठाक्षितकैः ।

सात्त्विकेष्वपि कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेरिति ।

यत्वेदं सात्त्विकपुराणादिविभागप्रकथं तत्सात्त्विकमित्यवगन्तव्यं नाशकाभावात् परस्परविरुद्धार्थपुराणबलावशाद्वैकपापेक्षया तद्व्यवस्थापकत्वेन प्रवृत्तत्वादगुणस्वभावोचितत्वाच्च प्रजाः साधु- जनास्तानेव सेवत ननु विषयलम्पटानिति भावः । अप आपः गङ्गादिपुण्यजलानि ननु गन्धोदकसुरोदकादीनि देशो विवि- कदेशः ननु यत्र पानस्वीद्युतादीनि स देशः काखो ब्राह्ममुह- र्तादिरूपः ननु निष्ठायादिरूपः कर्म फलामिसिद्धिरहितं नस्त्व- मिसंहितफलं जन्म शौर्क्यं सावित्रं याज्ञिकं च "स हि विद्यातस्तं जन- याति तच्छ्रेष्ठं जन्मे"त्युक्तविधं ननु शैवदीक्षादिलक्ष्यं ध्यानं विष्णुवि- षयकं ननु देवतास्तरविषयकं मन्त्रो विष्णुस्मारकः ननु देवता- स्तरस्मारकः संस्कारः—

तापः पुण्ड्रं तथा नाम मन्त्रो बागश्च पञ्चम इत्युक्तपञ्चविधः ननु

मुद्रिकापटकतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः ।

मगासनस्यमारमानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति ।

कुण्डिका रुक्मं चैव कुण्डलं च शिखामणिः ।

भस्म यक्षोपवीतं च मुद्रापटकं प्रचक्षते ।

आमिमुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते ।

रुद्रासकङ्कुयं हस्ते जटा चैका च मस्तके

कपाक्षं मस्मना स्नानम् ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

इत्यादिगोभागमप्रसिद्धमुद्रावृत्तकदासककुयादिधारणात्मकः ।
विबक्षितागमादिधिपरीतानामुक्तगमादीनां रजस्तमोविबुद्धिद्वारा
सर्वविरोधिवादिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

संसारवृद्धेकरम्भाद्यात्मनःकरणं ज्ञानं स्वधर्मिणामपि
विनाश्य स्वयं च नश्यतीत्युक्तं तत्प्रपञ्चयन् भक्तेरुत्पत्तिप्रका-
शदिकं कथयत्यस्मिन्नध्याये । तत्र सर्वशक्तिगुणा आत्मनो बुद्धिः
किं वेति संशयं भगवाञ्जिह्वरन्ति । सर्वमिति । बुद्धेरन्तःकरणस्य
विद्यमाना इति शेषः नात्मनो जीवस्य तत्र सार्विककादिभेदेन
नानेति सर्वेन सर्वगुणविशिष्टनाम्नःकरणेनाभ्यन्तरो राजसना-
मसौ भावो ह्येषात् सर्वं सार्विकमन्तःकरणं सर्वेन तज्ज्ञानि-
ज्ञानेन ह्येषात् ॥ १ ॥

सर्वेनात्मनो ह्येषाद्विषयविद्यमानि । सर्ववादिति । बुद्ध्यात्
सर्वार्थस्यो मङ्गलिकस्यो धर्मो भवेत् धर्मः किमुद्वेचयतीति
तत्राह । सार्विकेति । नतो धर्मोऽपुनः सर्वोद्भूतः तस्मादुद्भूत-
सार्विकोपात्तया बुद्ध्या भक्त्या ज्ञानं ततः पुनः सर्वोद्भूतः
तस्मादपुनः धर्मोद्भूतः प्रवर्तते उद्भूतभक्तिधर्मोत्पत्तिनाम्नःकरणो
प्रकारेण बुद्ध्या धर्ममेव करोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

धर्मफलमाह । धर्म इति । स धर्मो रजस्तमस्य ह्येषात् पुनः
कथमस्य वृत्तिरिति तत्राह । सर्ववृत्तिरिति । सर्वेन भक्ति-
जमावेन वृत्तिवर्तते भवति भक्तिमयो वर्तते इत्यर्थः । भक्तिप्र-
तिपक्षकेऽधर्मं सति कथं तद्वृत्तिरिति तत्राह । आश्विति । उभये
रजासि तमसि च इते तन्मूलस्त्वधर्मं प्राशु नश्यतीति अतो
युक्तमुक्तमिति ॥ ३ ॥

भक्तिज्ञानसाधनाभ्यागमाद्योऽत्र सर्वविद्युक्तता इत्याह ।
भागम इति । सर्वविद्यो गुणा एव हेतवो येषां ते तथा अने-
नैव च सार्विककादिभेदेन त्रिविधा इत्युक्तं भवति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमखम्भः ।

पूर्वोक्तीत्या सर्वसंगच्छो मङ्गलिकस्यो धर्मो बुद्ध्या बुद्धि
मासात्सर्वज्ञत्वेत् मासाकारणात् चर्यकधीअविशेषः क्षीरसेकेन
जाताद्विषयविधिति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

सर्ववृद्धिरिति मिथो वञ्चनात् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्विभवाचकवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

प्रबोद्धो गुणस्त्यक्तमुपायं हंसगुणतः ।

इतिहासाखरिध्यानाद्वे चित्ताद्गुणकृतम् ॥

विद्याकुठारेण विवेकयुक्तमतो विद्योत्पत्तिप्रकारमाह । सर्व-
मिति सप्तमिः । नचात्मनः नैव जीवस्य अतो वञ्चका भवि-
त्या गुणास्ते ह्यन्यथा इति भावः । अन्वतमी रजस्तमोभागो
सर्वं सर्वव्यापिकपम उपशमात्मकं सर्वेन ह्येषात् ॥ १ ॥

सर्ववृत्तेन गुणपराभावकत्वे बलमाह । सर्ववादिति । मङ्गलि-
गुणमृता वृत्त्यं विषयं यत्र सः बद्धा मङ्गलकथैव वृत्त्यं वर्य
सः तां विना स्ववृत्त्यो विगति एव धर्म इत्यर्थः । सर्ववृत्ते कथं
वञ्चनं तत्राह । सार्विकानां वस्तूनामुपासया सेवया सर्वं
बुद्धं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

उभये इते रजस्तमसोद्भूतयोः सतोः तन्मूलः रजस्त-
मोमूलः ॥ ३ ॥

सार्विकोपासनवैयुक्तमनः सार्विकानि वस्तूनि ज्ञापयि-
तुमाह इति । भागमः शास्त्रम अपः आपः प्रजा जनः त्रिगुण-
हेतवः गुणत्रयजन्माः भागमाहवः सार्विका राजसास्ताम
साश्च स्फुरितवर्धः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतमिदं भागवतप्रदापः ।

विद्योत्पत्त्यर्थमत्राहो सर्ववृद्ध्यात्मनाशनं गुणविलसिषो-
गार्थं इतिहासवर्णने पूर्वाध्यायात्ते मप्रमत्तो विद्याकुठारेण
जीवाशब्दं संक्षिप्यमानं संपद्य साधनं स्वजैयुक्तम इदानीं बोध-
प्रमादादिकारणवोरजस्तमसोः सतोः कथमप्रमत्तत्वं कथं वा
विद्योत्पत्त्याऽऽद्यसंछेदने कथं वात्मसंपत्तिरित्याद्युक्त्या सर्व-
बुद्ध्या रजस्तमःप्रहायेन विद्योत्पत्तिमाह । सर्वविद्योत्पत्तिः तत्र
सर्वविद्यो गुणा वद्योत्पत्तिमाह । ज्ञानेच्छाद्विषय स्वरूपनिवृत्तताः स्फु-
र्त्तर्हि न निवर्तन् मन्वेतद्वृत्तिरिति । सर्वमिति । सर्वं रजस्तम
इति गुणाः बुद्धे सति तत्वात्मनः वद्यप्येते गुणाः प्रकृतेरेव
तथापि सर्वस्य कार्यस्य प्राकृतगुणत्रयकार्यत्वाद्बुद्धेरपि तत्का-
येनेन तथात्वात् बुद्धेरैव ज्ञानज्ञाभप्रमादादिवृत्त्य उपायमनेऽतो
बुद्धेरित्युक्तम् एवं च सगुणमवकायेत्वाद्बुद्धेरपि तत्कार्येनेन
तथात्वात् बुद्धेरैव ज्ञानज्ञाभप्रमादादिवृत्त्य उपायमनेन सर्व-
बुद्ध्यात्मनो रजस्तमसो ह्येषात् तद्वृत्तीर्जोर्ध्ववर्धः ननु स्यादेतत्
तथापि सर्वे तिष्ठति सति तत्कार्यस्य सुखज्ञानभंगस्य सर्वत्वात्
तद्वृत्तिं सति काश्चनायमोरिष पादवर्धने को विशेषः स्यात्
तस्माद्विद्योत्पत्त्यापि जीवाशब्दसंछेदने न स्यादेतत्प्राशङ्ग्यमाह ।
सर्वमिति । सर्वमपि सर्वेन शमद्वयत्वाकारणव्यापिकपमवृत्त्यु-
द्भवेन ह्येषात् उपशमोर्ध्ववृत्तं कुर्वतीति यावत् ॥ १ ॥

सर्ववृद्धिः कथं ज्ञेयत्वेत्यायामाह । सर्ववादिति । बुद्ध्या सर्व-
वृत्त्यो जीवस्य धर्मो भवेत् धर्मोत्पत्तिकार्यद्वारा मङ्गलवृद्धिर्ज्ञात-
व्येत्यर्थः । ननु धर्मोऽपि शेषशाक्तभौरगाणपत्यस्मान्जैताद्विद्व-
द्विषय एव हृदयेनेनैव कृतमो निवृत्तिरिति चेत्तत्राह । मङ्ग-
लिकस्य इति । मङ्गलिकस्य वृत्त्यं वर्य सः येन धर्मेण
मङ्गलिकः स्यात् एव सार्विकः धर्मवत् धर्म इत्यर्थः । तदाह तत्र
कार्यद्वारा सार्विकः रजस्तमामूलकार्यादित्यत्राद्यस्य सर्ववृत्ते
कथं वञ्चनं तत्राह । सार्विकोपासनेति । सार्विकानां
पराध्यानामुपासया भवनेन सर्वं भवत् ततो बुद्ध्या सर्ववृत्त्यं उक्त-
वृत्त्यः प्रवर्तते बुद्धः प्रकर्षेण मङ्गलवृत्त्योत्पत्तिपूजनजन्ममत्तार-
व्यवहाररूपो वर्तते ॥ २ ॥

तत्राह तत्राह । धर्म इति । तथाभूतो धर्मः रजस्तमो ह्येषाद्वि-
भवत् तद्वृत्तः यतोऽनुत्तमः न उत्तमो यस्मात्स तथा पुनः कथं

तत्तत्सात्त्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते ।

निन्दन्ति तामसं तत्तद्राजसं तदुपेक्षितम् ॥ ५ ॥

सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान् सत्त्वविवृद्धये ।

ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत् स्मृतिरपोहनम् ॥ ६ ॥

वेणुसंधर्षजो बन्धिर्दग्ध्वा शाम्यति तदनम् ।

एवं गुणव्यत्ययजो देहः (१) शाम्यति तत्क्रियः ॥ ७ ॥

उद्धव उवाच ।

विदन्ति मर्त्याः प्रायेण विषयान् पदमापदाम् ।

तथाऽपि भुञ्जते कृष्ण ! तत्कथं श्वखराजवत् ॥ ८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भूतः सत्त्वबुद्धिः पुनरेस्मात्सत्त्वबुद्धिर्भवेत् ततश्चोभये उभौ गुणौ रजस्तमसौ मयवत्रौ यत्नं तस्मिन्नुभवास्मिन् हते सति तस्मूलोऽधर्मं प्राशु भीष्ममेव नदयति एतेन सत्त्वबुद्धयभिमये रजस्तमसोर्द्वन्द्वं तत्राधर्मोऽप्युद्भवदेव कारणस्य सत्त्वादिनिक्षेपम् ॥ ३ ॥

ननु न केवलं बुद्धिं सत्त्वमेवायगुणावभिमवति किन्तु रजस्तमसोरपि यद्बुद्धं तद्बुद्ध्यगुणौ हन्यादेव कथं सात्त्विको-यासत्त्वा सत्त्वमित्येवाकं तस्माद्यद्यत्सेवयेत त्रयो गुणा वधेते ते पदार्थो निर्देष्टव्य इति चेत्तथा शृण्वत्यङ्गाकुल्याह । आगम इति । आगमः शास्त्रम् अर्थो द्रव्यम् अप इति वा पाठः प्रजा जनाः जन्म दीक्षा रूपधार्यमन्वत् एते दश पदार्थो गुणहेतवस्त्र-याणां गुणानां बुद्धिहेतवो भवन्ति त्रिविधा दश पदार्थो इति-भाषः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

भीमभगवान् उवाच सत्त्व रजः तम ये सव गुण बुद्धि के हैं आत्मा के नहीं हैं तिस से सत्त्वगुण की बुद्धि करके रजो-गुण तमोगुण का नाश करे सत्त्व के फल भी सत्त्वही से निवृत्त हो जायेंगे ॥ १ ॥

पुरुष के सत्त्वगुण के बढ़ने से मेरी भक्ति के जनने बाधा भर्म उत्पन्न होता है और सात्त्विक पदार्थों के सेवा से सत्त्व की बुद्धि होती है तब भर्मही बढ़ता है ॥ २ ॥

धर्म रजोगुण तमोगुण को नाश करता है उभी से सत्त्व की बुद्धि होती है फिर अधर्म के मूल दोनों गुणों के नाश होने से अधर्म शीघ्रही नष्ट हो जाता है ॥ ३ ॥

शास्त्र जब मनुष्य देश काळ कर्म जन्म ध्यान मंत्र संस्कार ये दश पदार्थ गुणों के बढ़ने से हेतु हैं ॥ ४ ॥

(१) वेद इति शुक्लपक्षीय विज० पाठः ।

भीमभगवत्समिहकृतभाषार्थदीपिका ।

एषु सात्त्विकादिनिर्णयमाह । एषामेव मध्ये यद्यद्वृद्धाः शास्त्रज्ञाः प्रचक्षते प्रशंसन्ति तत्तत्सात्त्विकम् यच्च निन्दन्ति तत्तामसम् यत्तदुपेक्षितम् न स्तुतं न च निन्दितं तद्राजसम् ॥ ५ ॥

सात्त्विकान्येवेति । निवृत्तिशास्त्राग्रेसर सेवेत न प्रवृत्तिपाक-यदशास्त्राणि तीर्थोप एव न गन्धोदकसुराद्याः प्रजा जनाः निवृत्तान् जनान् प्रवृत्तपुराचारान् विविक्तदेशं न रथ्याष्टतद्देशान् काळं प्राशुमुहूर्तादिकं ध्यानादौ न प्रशंसन्ति भीयादीन् कर्म च नित्यं न काम्याभिचारादीनि । जन्म च वैष्णवशेषदीक्षा-लक्षणां न शाक्तक्षुद्रदीक्षारूपम् ध्यानं भीविष्योने कामि-नीविद्विषाम् मन्त्रं प्रणवादिकं न काम्यशुद्धान् संस्कारमा-त्मनः शोधकं ननु केवलं देहगृहादीनाम् ननु ज्ञानं महावा-क्यभ्रवणादेवात्पद्यते किं तत्र सत्त्वसंबुद्ध्या धर्मेण वाऽन प्राह यावत्स्मृतिरारमापरोक्ष्यम् यावच्च देहद्वयतत्कारणभूतगुणापो-हनावत्पर्यन्तं ज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु गुणव्यतिकराज्जातो देहः कथं स्वाश्रयभूतान् गुणान् खत एवात्पन्नया विद्ययाऽपोह्य स्वयमप्युपरमेष्ठमाह । वेणुतां संघर्षाज्जातोऽग्रयेथा खत एवात्पन्नाभिज्वालाभिस्तद्वत् सर्वं दग्ध्वा पश्चात्स्वयं शाम्यति एवं देहोऽपि तत्क्रियस्तस्याग्रेरिव क्रिया द्वापरो बभूव सः ॥ ७ ॥

ननु नियतेन्द्रियतया सात्त्विकसेवायामियानस्ति पुरुषार्थ-इत्यादिपि राजसादीन् विषयान् दुःखमिति जानन्तोऽपि कथं सेवन्त इति पृच्छति । विदन्तीति । पदं स्थानं श्वानो यथा भक्ष्यमाना अपि खरा यथा पद्भ्यां ताड्यमाना अपि खरीमनु-धावन्तः प्रजा यथा निर्वाजा हन्तुमानीता अपि तद्वत् ॥ ८ ॥

भीमभगवत्समिहकृतभाषार्थदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एषागमादिषु वृद्धाः व्यासार्द्धः सात्त्विकादीनां गुण-दोषौ पाशोत्तरस्त्रयदे दर्शितौ स्तः ॥ ५ ॥

भीराधारमण्डासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

महावाक्यानि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं तेषां भवणात् तदुक्तं
तेरेषु "एकवचनं यदा जातं महावाक्येन चाम्भनः । तदाऽविद्या
स्वकारिण्य नश्यत्येव न संशयः" इति तावत् पश्यन्मिति तथाच
शास्त्रादेकवचनं परोक्षरूपकमेव क्यत् तत्त्वपरोक्षम् आत्माऽपारा-
द्वस्तु सार्वत्रिकपदार्थजनितमक्तिवत्तुगुणधर्मादेव "प्रतिनि यान्मपि
वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत्" इत्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इवानात्मापाराद्वयपश्यन्तः प्रायेणेति ये तावन्न विदन्ति ते
श्रुतिदुर्वाः भुञ्जन्तं नमित्यर्थः । तत्र श्रुतिं श्रुत्यान्ते शुभं बन्धं
न जानाति अरक्ष रजकदशिततृणमुष्टिभोगान्ते महाभारवहनं न
जानाति भजस्तु नित्यनानाभोजनाद्यन्ते शिरदंक्ष्णं न जानाति
इति त एव दृष्टान्तिताः ॥ ८ ॥

भीसुदयेनसृष्टितुक्पक्षीयम् ।

तत्तत्सार्वत्रिकमिति फलामिसन्धिरहितं नित्यं नैमित्तिकं
विषयिणं सामसमभिचारादिजं राजसमुत्पन्नपञ्चज्ञादिप्रदम्
कर्म ॥ ५ ॥

धर्मः सपूर्वशब्दादय इश्वरानुग्रहः स्मृतिः सविच्छिन्नस्मृति-
सन्ततिः अपोहनं शब्दादिविषयस्मृत्यभावश्च यावज्ज्ञान-
मुत्पद्यते "परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनी"ति श्रुत्या येन विष-
यात्तरविमुखमगवदेकस्मृतिसन्ततिरूपज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पाद्यस्य स्वोत्पादकविनाशेन स्मृतिवृत्तौ दृष्टान्तमाह ।
वेधिविनि । वेदः वेदनम् । अनक्रियः बन्धहेतुभूततत्तत्क्रिया शून्यं
स्मृतिरूपमुपायभूतं हि ज्ञानं मोक्षदशायां निवर्तते ॥ ७ ॥

श्वस्वराजवत् श्ववःस्वराजवद्वज्रवत् ॥ ८ ॥

भीमद्वीराद्यवाच्यैकतुभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सार्वत्रिकाद्वारागमादीनां विभाजकं लक्षणमाह । तत्तद्विनि ।
यद्यद्विद्याः भगवद्भक्ता भगवद्भक्तियोगस्यैव प्रकृतत्वात्तज्जिह्वा एवात्र
बृहद्विश्वविचिन्ताः प्रचक्षते प्रकृष्टं वदन्ति तत्तद्वैषामाहा-
रागमादीनां मध्ये सार्वत्रिकं यद्यत् ते निन्दन्ति तत्तामसं यद्यच्च-
तैरुपेक्षितं न स्तुते न निन्दन्ते च तद्भ्राजसमिति ॥ ५ ॥

ततः किमत आह । सार्वत्रिकाप्येवेति । ततो विद्वद्भक्तसंज्ञा-
क्रमः मद्भक्तिलक्षणः ततो धर्मात् ज्ञानं मत्स्वरूपस्वभावयाथा-
रस्यगोचरज्ञानं स्मृतिः मद्भिषयकस्मृतिसन्ततिः यावत्कार्त्स्न्येना-
पोहनं शब्दादिविषयान्तरस्मृत्यभावनिश्चयश्च भवेत् "परमा-
त्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनी"ति श्रुत्या येन विषयात्तरवि-
मुखमगवदेकस्मृतिसन्ततिरूपज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

नन्वाशु नश्यति तन्मूर्तो ह्यधर्म उभये हने इत्यनेन गुणत्रय-
परिणामात्मकदेहसाध्यसार्वत्रिकाद्वारागमादिभिरप्यग्राह्युत्पादि-
तमस्ववृद्धिनिमित्तमक्तियोगात्मकविद्यया निरवशेषं रजस्त-
मसोरपहतयोर्देहसम्बन्धीनिमित्तपुण्यवशात्पारमकाऽधर्मापहतिरुका

[८४]

तत्र गुणत्रयोत्पाद्यदेहः कथं श्रोत्राद्यस्ववृद्धयुत्पादनमक्ति
द्वारा समूलभूतगुणत्रयं निवर्तयन् स्वयमाप निवर्तते इत्यामि-
मायमावक्ष्य उत्पाद्यस्य श्रोत्रादकविनाशेन स्मृतिवृत्तौ दृष्टा-
न्तमाह । वेणुसंघर्षेज इति । यथा वेणुना संघर्षाज्जातः शनिः
स्वभावेवोत्पन्नाभिज्जालाभिः स्वहेतुभूतं यत्तु दग्ध्या स्वयमपि
शाम्यति एवं गुणव्यवयजः गुणवैषम्यजो देहोऽपि ताकिवः
तद्वत्तुवृद्धिर्वाक्यव्यापारो यस्य सः तद्वद्वात्मात्पादकयोः
भयोऽपि निवर्तक इत्यर्थः । अनक्रिय इति पाठान्तरं तत्रानक्रियः
स्वसज्जातीयदेहान्तरमव्ययरूपवन्धहेतुतत्तत्क्रियाशून्यः स्वयमपि
शाम्यति समूलभूतगुणत्रयं शमयन् स्वयमपि शाम्यति उपरमते
स्मृतिरूपमुपायभूतं ज्ञानं हि मोक्षदशायां निवर्तते मनो यावन्मो-
क्षमुपायनिर्वाहयन्तुगुणं व्याप्यमाया देहः स्वमूलभूतगुणकर्म
सम्बन्धादिकमात्मनो निवर्तयन् स्वयमपि निवर्तते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सार्वत्रिकाप्येव सेवेन पुमान् सर्वविद्वद्य इत्यनेनासार्वत्रिकसे-
वया रक्तममोर्विद्विद्वत्तः पूजयतामकोऽधर्मस्ततो
देहात्माभिमानाद्यज्ञानं शब्दादिविषयस्मृतिसन्ततिरुक्तोऽस्ततो
दुःखावामिभ्यो सूचितं तत्र पुच्छयुक्तवः । विद्वतीति । यद्यपीदं
प्रायेण कश्चिन्मन्योः विषयानापहं दुःखानां पदस्थानं विद्वति
अद्यापि हे कृष्ण ! भुञ्जते विषयानेषानुमगतिं तत्तु तेषो विद-
ज्य मुक्तये यतस्त इत्यर्थः । श्वस्वराजवत् श्ववः स्वरवत् भजवत्
श्वानो यथा मत्स्वपमाना अपि स्वरा यथा पदस्थानं ताडयमाना
अपि शुर्ती शरीं चानुधावन्ति भजा यथा निखंज्जा हन्तुमा-
मानीता अपि तद्वदित्यर्थः । ततः किमत आह । तत्तद्विनि ।
विषयाग्राह्यापत्पहतविदः पुनर्विषयानेषां भुञ्जते इत्येतत्कथं
नहि कश्चित् श्वभ्रपतनस्यानर्थहेतुतां जानन्नापि तत्र पततीति
अनेस्तत्र किकारणमिति प्रश्नः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतोयेकतपदरत्नावली ।

तत्तद्विद्वद्भक्तं कथमत्राह । तत्तद्विनि । ज्ञानवृद्धा पयमागमा-
दीनां मध्ये यद्यत् साध्विति प्रचक्षते तत्तत्सार्वत्रिकं यद्यज्जगति
तत्तामसं यदुपेक्षितं प्रचक्षते तद्भ्राजसमात् जनीतीति शेषः ॥ ५ ॥

किमर्थमेवं विभागवचने येनोपयोग्यं कथाद्वाराह । सार्वत्रि-
कानीति । सर्वे सर्वस्वमात्मकतद्विद्वद्य किं तत्र इति तत्राह ।
तत्र इति । ततः सर्वज्ञात्किमायनं धर्मः ततो धर्मात् ज्ञानं
क्यात् किञ्च इतिविषयवाचो हरिविषया स्मृतिरपोहनं भगव-
द्विरुद्धस्यागः इत्यने भवन्ति ॥ ६ ॥

पञ्चमप्यप्रज्ञातज्ञातस्य नाशं सदृष्टान्तमाह । भगिषति ।
तन्मूलनिर्वाणं यथा तथा कथयामः तथाहि । यकिमन्यन वगावः
सन्ति तेषां वेणुना संघर्षाज्जातो शनिः सन्तते यथा स्वयमपि
शाम्यत्येवं गुणव्यवयजः सर्वविद्वद्गुणानां व्यवयवावयवोऽन्यना-
शात्पृथक्स्थितादृष्टिकास्मत्वाज्जाता देहा वृत्तिज्ञान स्वरकार-
णमग्नः कर्मा निनाश्य निधुनं स्वयं च विनश्यतीत्यन्वयः
"विनिषेधे पूजयाम इति अनिरुद्धावितकार्याकीं प्रशमाजामात
कमे" इति यादवः देहशब्दस्य प्रभिरार्थं परित्यज्याप्रभिरुक्त-
वने किं निषामकम उच्यते उपक्रमं ब्रूमः—

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

मुक्ताभ्याधीयते वेदान् जडज्ञानविषयिणः ।

स्वरूपभूतज्ञानेन पश्यन्तः सर्वमज्जन्ते ॥

वाक्यं च निश्चयान् इति ध्यातोश्च । “अविनाशी वा भरेऽयमात्मानुच्छित्तिर्धर्मः” इति श्रुतेः न स्वरूपज्ञाननाश उपपन्नः स्वरूपज्ञानप्रसङ्गात् एतस्मात् गायत्र्यास्ते इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च वेदापशमो नोपपन्न इति ॥ ७ ॥

विषयगाम्यापदां पश्यन् जानन्तोऽपि तानेव सेवन्ते तत्र किङ्कार्यामिति भावेन पृच्छन्ति । विद्मस्तीति । श्वा च खरश्च भजश्च श्वखराजाः तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिहकृतक्रमसम्बन्धः ।

वृद्धाः भविष्यामादयः सार्विकादीनां गुणदोषौ पाशोत्तरखण्डे दर्शितौ चत्ते ॥ ५ ॥

सार्विकाभ्येत्येषः श्रीकायां तावत्पर्यन्तं ज्ञानं भवतीत्यर्थः इति तावच्छास्त्रोक्त्यपरास्तुज्ञानमेवानुवर्तते तत्र आत्मापरोक्षार्थं सार्विकाभ्येत्येव सेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यद्यपि विद्वन्ति तथापि इवाद्यो ज्ञेयं निवृत्तिं तद्वत्कथं भुञ्जते प्रायेणोति । येन विद्वन्ति ते इवादिनिर्विशेषास्तान् भुञ्जतामित्यर्थः । विषयांस्तुवादीन् सापदां भावदुस्त्वानां पदमव्याभिचारिकस्थानं दुःखोदकाणि संपश्यन्ति वक्ष्यमाणात् तत्र इवाभैशुनास्ते शुभ्यां यथं खरा रजकदर्शितत्वामुष्टिभोगास्ते महाभारतवहनम् भजा नित्यनामो जनाद्यन्ते शिरदङ्कं न जानन्तीति तथा इष्टान्ति तम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिहकृतसारांशदर्शनी ।

एषां मध्ये प्रचलते प्रशंसन्ति तदुपेक्षन्ते तेनैव नृपि-
निन्दितमित्यर्थः ॥ ५ ॥

सार्विकानि निवृत्तिशास्त्रागमय ननु राजसनामसानि प्रवृत्तिषां स्वगुणदशास्त्राणि सन्ते तीर्था एव न गन्धादकसुरादिकाद्याः ज्ञानान् निवृत्तानेव न प्रवृत्तदुराचारान् देशान् विनिकानेव न नृपाद्युत्पन्नानि कालान् ब्राह्मणदूतपातरादीन् न प्रशोपनिर्द्यान् कर्माणां नित्यनैमित्तिकानां न कार्याभिव्यक्तिनिर्वाहानि जगन्निर्माणवर्तु विचलुगानि न शाक्तशुद्धमन्त्रदीक्षाश्रम्यानि त्याज्यानि यत्तद्वर्जानि धार्मिकानां ननु कामिनीविद्विषां मन्त्रान् प्रपन्नादीन् ननु काम्यधुद्रान् मेरुकारान् आत्मशोधकान् ननु देहमेतत्सुखाद्यानां दिशोभक्तान् ततः सत्त्वबुद्धिर्ज्ञेयः धर्मः धर्मोच्च-
ज्ञानं किंपर्यन्तं स्मृतिरामापादोक्षं यावत् देहद्वयाध्यासन-
स्वात्मभूतगुणापोहश्च यावत् तावत्पर्यन्तं भवेत् तदेव ज्ञानं निश्चयं भवेत् जीवोपाधिं वृद्धा निर्विघ्नतामिव दन्ते स्वयमपि शास्वतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु गुणवर्णनकर्मषडुद्दिष्टादिषु एव साधनाभ्यासे-
नोत्पन्नं ज्ञानं कथं स्महेतुभूतान् गुणान् निरक्षयतद् गच्छेत् । धर्माणां संघर्षाज्ज्ञानोऽग्रयथा तद्वन्ते धर्माणां वृद्धा शास्वतीत्यर्थमेव गुण-

व्यवयजो देहः देहोत्थं ज्ञानं तत्क्रियः तत्कामोत्थिव क्रिया
यस्य सः जीवोपाधिं वृद्धा पश्चात् स्वयं शास्वती ॥ ७ ॥

ननु ये न जानन्तस्ते दुर्विषयान् भुञ्जन्तं सार्विकेभ्यः इयान् पुरुषाणः क्वादिनि जानन्तोऽपि तान् कथं भुञ्जन्त इत्याह । विद्वन्तानि । इवानो यथा मरुच्यमाना अपि उच्छिष्टप्रभं खरा यथा पदुषां ताड्यमाना अपि खरोम भजा यथा हन्तुमानोता अपि तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु कशास्त्रादिदशकस्य गुणत्रयहेतुत्वमित्युक्तं तस्यास्त-
थापि सार्विकादिनिर्देशेन ते विवेचनाया इत्यपेक्षायामाह । तत्-
द्विनि । एषामागमाददशानां मध्ये यद्यद्वृद्धाः प्रचलन्ते प्रशं-
सन्ति तत्तदेव सार्विकं ज्ञेयमिति शेषः । यद्यपि श्रुतिं तत्तत्तामसं
यद्यप्युपेक्षन्ते तेनैवैकैरुपेक्षन्ते न स्तुतं न वा निन्दितं तत्तद्वाजं ज्ञेयम्
अत्र वृद्धा ज्ञानवृद्धा विवक्षिता ननु यद्येव वृद्धाः ज्ञानप्रकरणात्वात्
नहि ज्ञानं वयसः कारणात्त्वम्—

न तेन कथंविधो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वा युवाप्यधीयानस्ते देवाः कथंविधोऽपि ।

विप्राणां ज्ञानतो जैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

वैश्यानां ध्यातव्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥

इति मनुवचनात् ॥ ५ ॥

सार्विकानीति । एवं तत्र मुमुक्षुः सर्वविषयबुद्धेः सार्विका-
भ्येव वस्तूनि सेवन्त तत्र शास्त्रं भगवद्भक्तप्रतिपादकतया
मोक्षफलकं सार्विकम् । प्रवृत्तिमार्गेण बहुधायासमाध्यतश्चर-
णोदिकफलकं राजसं प्रमादमोहाज्ञानद्वाराभिचारविक्रमेतिपा-
दकतया नरकफलकं तामसं च न सेवेत्यर्थः । एवं सर्वत्र
योजनीयम् अथ मन्त्रधनादिक द्रव्यं शुद्धाचारकुलादिषु एव ननु
राजान्वाजगणिकादिषुः अपः आपः जलं शुद्धं तीर्थोदिकं भग-
वद्वर्षितमेव ननु गन्धादियुक्तं सुरादि वा जनाश्रयकामधर्म-
चारिणो ज्ञानिभक्तानेव ननु सकामधर्मेतिष्ठान् लुब्धां
प्रमादितो दुराचारिणो वा देशं भगवद्भक्तन्यानाद्यनुकू-
लतीर्थक्षेत्रादिविक्रमेव ननु मार्गसंस्दादि अस्यजवेद्यादि-
स्थानं वा कालं ध्यानाद्युपयोगि ब्राह्मणदूतौदिकं न मध्याह्ना-
दिनिर्दिष्टादिकुपस्था कर्म नित्यनैमित्तिकावस्थावर्त्तनादिकं ननु
काम्यान्वयेवाचंतादि अभिचारादि वा जन्म दीक्षाक्षयं सा च
वैष्णवी एव न सौख्येयशाक्तशुद्धवैष्णवात्मवन्धिदीक्षारूपा
अत्र मायावादिना जन्म च वैष्णवशैवदीक्षाक्षयं न शाक्तशुद्ध-
दीक्षारूपमिति व्याख्यातं तत्र शिवदीक्षाया अपि सत्त्वशुद्धि-
हेतुत्वप्रमाणं तच्छास्त्रविरुद्धत्वाद्भक्त्यैव शैवदीक्षायाः सार्विकत्वं
केनापि शास्त्रेण वक्तुमशक्यत्वात् यदि शिवस्यैव सर्वत्रेति-
हासपुराणादिषु तामसत्वाभिधानं किं पुनस्तद्दीक्षायाः
तथोक्तं चाराहे भगवत्सुद्धमन्त्रादे—

यत्सत्त्वं तद्विरिडं यो हरिस्तत्परम्पदम् ।

सत्त्वं रजस्तम इति त्रितयं चैतदुच्यते ॥

तमः शिवो रजो प्रह्ला सत्त्वं नारायणात्मकम् ।

श्रीभगवानुवाच ।

अहमित्यन्यथा बुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि ।

उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रजसा सर्वयुक्तेन भवेच्छीमान् यशोऽधिकः ॥

तच्च वै तामसं वृत्तं सर्वशास्त्रेषु पश्यत ।

यद्वैवाह्यकर्म स्यात् मामुद्दिश्योपभवेत् ॥

तद्द्वौ द्वौमिति विख्यातं निकृष्टगतिर्दं नृणाम् ।

यश्चाननपमा युक्तं केवलं तामसं तु यत् ॥

तद्वर्गगतिप्रदं नृणामिह लोकं परत्र चेति ।

क्षिप्ते चतुर्दशाध्याये

हिरण्यगर्भो रजसा तमसा शङ्करः स्वयम् ।

मरुतेन सर्वगो विष्णुः स चात्मा सहस्रमयः

तत्रैव चतुर्विंशोऽध्याये—

त्वत्कोपसम्भवो रुद्रस्तमसा च समावृतः ।

त्वत्प्रसादाज्जगता रजसा च पितामहः ॥

मरुतैः स्वयं विष्णुः पुरुषः पुरुषोत्तमः ।

। कश्चात्रापि प्रथमस्कन्धे—

मुमुक्षुघो घोररूपान् हिंसा भूतपतीतय ।

नारायणकलाः शास्ताः भजन्ति ह्यनसूयवः ॥

भूतपतीन् शिवादीन् भूतपतित्वं शिष्यैश्च भूतेशः स्वयम् ।
रघुः पितामी प्रमथाधिप इक्ष्मणकोशात् दशमेऽपि परिश्रित-
प्रश्नः—

देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिष्यम् ।

प्रायस्ते धनितो भोजा नतु लक्ष्म्याः पतिं हरिमिति ॥

अशिवमिति तामसमित्यर्थः । तामसत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रतिपाद्य—

हरिर्हि तिमृग्याः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ।

स सर्वदेवगुपद्रष्टा त भजतिगुणो भवेदित्युक्तम् ॥

ध्याते भीतिशोरेषु न स्यादधिकद्रष्टृत्वादीनां मन्त्रं रामकृष्णनारा-
यणविष्णुभूतिहस्तस्यन्निर्भवेत् न तु हेरगणमसौर्गादिशेषशक्ता-
दिकं वा संस्कारं स्वरूपशोषकं भगवत्स्वरूपादिविषयकला-
भैर्भक्तिरूपमेव—

अत्रशर्यश्वरज्ञानाद्विमुक्तिः परमा गतेति ।

याज्ञवल्क्यस्मृतः भक्तिः पुनाति माहिषा श्वपाकानपि संभवदिति
सगणवृत्तः न तु देहगह्वरीनामेव ततो वृक्षात्मत्वादुक्तलक्षणा
भूमौ भवेत्ततो ज्ञानं भवत्यनु "तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विधि-
विधिं यजेत दानेन तपसानाशकेन" नि धृतिर्निहितस्वरूपा-
भमोचितवेदाध्ययनपद्धादिधर्मयोगेन ज्ञानं भवेत्तत् किंत्वद्भक्ति-
सुखधर्मेण । कश्चात् सत्त्वगुणयथमुक्तशास्त्रादिदशकेनेति तत्राह ।
यावत्स्मृतिरित्यादि । फलरूपा भक्त्यपरपर्याया धृति स्मृतिर्वावत्प-
र्यवन्ते स्यात्तावत् "माहारशुद्धौ सत्त्वगुणैः सत्त्वगुणौ धृति-
स्मृतिरिति भुतेः पुनः कथम्भूतज्ञानमप्योहनं संसृतिहेतुभूतगुण-
कायं देहः सकारणाऽप्योह्यतेऽपरमर्षतेऽनेनेत्यपोहनं तत्सम्पत्त्यापायकारणमित्यर्थः । एवम्भूतं ज्ञानं भक्तिलक्षणाधर्मयोगेन जायते
ननु यज्ञादिरूपसाधारणधर्मयोगेति मायः ॥ ६ ॥ननु गुणान्तरकार्योपादेऽपि सूक्ष्मदेहरूपं विद्यमानत्वात् पुन-
स्तत्सम्बन्धः स्यादिति चेत्सोऽपि नश्यतीत्याह । योगिनां । योगिनां
सङ्कपोज्जातो धर्मियेणा स्वरूपाभिगंतज्वालाभिरुत्पन्नं दग्धं
शाम्यति एवं गुणव्यतिकराज्जातो देहः सूक्ष्मशरीरं स्तोत्र-
ज्ञानेन स्वरूपा विनाश्य स्वयमपि शाम्यति कथम्भूतः तत्क्रियः
तस्याप्रारब्ध क्रिया यस्य सः ॥ ७ ॥एवं सात्त्विकपदार्थानां भवनस्य परम्परया सर्वानर्थेतिवृत्ति-
पूर्वकनिरतिशयफलकत्वे सिद्धे सति सर्वानर्थहेतून् राजसताम-
सान् विषयान् जानन्तोऽपि बहवो जनाः कथं सेवन्ते इति
सन्निवृत्ता पृच्छन्ति उच्यते । विदुर्तीति । मर्त्याः विषयानापदास्पदं
दुःखरूपं स्थानं प्रापेण बहुधा प्रत्यक्षानुमानशास्त्रद्वारा विदुर्गति
जानन्ति तथापि तान् भुञ्जते तत्र इष्टान्तः श्वसराजवत् श्ववत्
श्वरवत् भजवत् हे कुप्या ! तत्कथं केन हेतुनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

इत पदार्थों में जिन जिन पदार्थों को शिष्ट जन प्रशंसा
करें वेही सात्त्विक पदार्थ हैं जिनकी वे निंदा करते हैं वे
तामस हैं जिसको उनमें नहीं कहा है वह राजस है ॥ ५ ॥पुरुष को चाहिये कि सत्त्वकी बुद्धि के बिना सात्त्विकही
पदार्थों का भजन करे तिस से धर्म बढ़ेगा फिर
ज्ञान बढ़ेगा यावत्पर्यंत भजान रहेगा ऐसा करने ही से
टीका होगा ॥ ६ ॥जैसे कि घांसी के घिसने से पैदा हुआ अग्नि सब वन
को जला कर भाप भी शान्त हो जाता है तैसे ही गुणों के
व्यतिकर से भया देह भी उसी के क्रिया की तौर शान्त
हो जाता है ॥ ७ ॥

उच्यते उवाच ।

हे भीष्टणा ! प्रायः करके सब मनुष्य इन विषयों को
दुःख का ही हेतु जानते हैं तो भी कुला वकरी गधा
सरीके फिर भी उनही विषयों को भोगते हैं इसका क्या
कारण है सो कहिये ॥ ८ ॥

भीष्टमर्माप्रकृतभाषार्थदीपिका ।

मिथ्याऽभिनिवेशेन भुञ्जते इति सहजुक्तमाह । अहमिति
त्रिभिः । प्रमत्तस्य विवेकशून्यस्य देहादावहमिति मिथ्याबुद्धि-

रजायुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ।
 ततः कामो गुणध्यानादुत्सहः स्याद्वि दुर्मतेः ॥ १० ॥
 करोति कामवशगः कर्माक्षयविजितेन्द्रियः ।
 दुःखोदकाणि सम्पश्यन्जोवेगविमोहितः ॥ ११ ॥
 रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान् विक्षिप्तधीः पुनः ।
 अतन्द्रितो मनो युञ्जन् दोषदृष्टिर्न सज्जते ॥ १२ ॥
 अप्रमत्तोऽनुयुञ्जीत मनो मय्यर्पयन् शनैः ।
 अनिर्विण्णो यथा कालं जितश्वासो जितासनः ॥ १३ ॥
 एतावान् योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः ।
 सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्वा वेश्यते यथा ॥ १४ ॥

उद्धव उवाच ।

यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव ! ।
 योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुम् ॥ १५ ॥
 श्रीभगवानुवाच ।

पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः ।
 पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकान्तिकीं गतिम् ॥ १६ ॥

श्रीभारखामिकृतभाष्येदीपिका ।

हृदि यथावदुत्सर्पति ततोऽहंबुद्धेः वैकारिकं सत्त्वप्रधानमपि
 मनः प्रतिघोरं दुःखात्मकं रज उत्सर्पति मनो व्याप्नोति-
 त्वर्थः ॥ ८ ॥

इदमेवमिदमेवं भोग्यमिति सविकल्पः सकल्पः स्यात्तत्र
 महोरूपमहोभाव इति गुणध्यानादुत्सहः कामः स्यात् ॥ १० ॥

ततो विपश्चान् मोक्तुं कर्माणि करोति ॥ ११ ॥

एवं चेन्न कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्यऽऽह । यदपि
 यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीर्मूढधीश्च तथापि विद्वान्नि-
 वेकी पुनर्मनोनिरुन्धन् सज्जते ॥ १२ ॥

विषयदोषदृष्ट्याऽपि मनोनिरोधशक्तौ सुखं तन्निरोधोपा-
 यमाह । अप्रमत्त इति । अनिर्विण्णोऽनलसः यथाकाष्ठं त्रिपव-
 ण्यम् मयि परमानन्दरूपेऽप्येवमादध्यात् ॥ १३ ॥

विषयैः संमग्नितस्य मनसस्तद्विषयानेश्वरनिष्ठत्वमसम्भा-
 वितं मय्यमानं प्रति तन्निरूपणायेतिहासमुपात्तपति । एतावा-
 निति । यथा यथावन्मयाधेयते एतावानित्यर्थः ॥ १४ ॥

मच्छिष्यैरित्युक्ते तेषामतिज्यायसामनेन रूपेण निरूपणा-
 संभवात्पृच्छति । यदेति । तं काष्ठं तदेतद्रूपं च वेदितुमिच्छामि
 तत्कथयेति ॥ १५ ॥

मानसाः पुत्राः सूक्ष्मां बुद्ध्याम् ऐकान्तिकीं गतिं
 काष्ठाम् ॥ १६ ॥

श्रीभारखामिकृतभाष्येदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

मिथ्यामिनिवेशो नाम ज्ञातृषापि स्वीकृतश्च पुनस्त्यागाऽ-
 सहिष्णुत्वं तेनैव भुञ्जते इति सयुक्तिकमादित्यर्थः । युक्तिश्चैवं
 विषयाणां दुःस्वरूपत्वज्ञानेऽपि मनुष्या देहादौ यथावन्मिथ्या-
 ज्ञानवन्तः यथावद्विषयानुसृत्यात् पश्चाद्विदित्याद्याकारा ज्ञेया
 विषयकान्यस्येति पूर्वकमेविविशेषेति शेषः ॥ ८ ॥

एवमिदमिदमित्यादिविशेषचिन्तनस्याभिनयः ततश्च सकल्प-
 विकल्पविशेषानन्तरं गुणध्यानाच्छ्रेष्ठत्वारोपात्तं बुद्धेरोऽ-
 सहा ॥ १० ॥

दुःखोदकाणि दुःखोत्तरफलानिति सम्पश्यन् जानन्नपि ॥ ११ ॥

एव चेदिति यथाह दुःखोदकत्वज्ञानेऽपि कर्मकरणं तर्हि
 विरक्त्यभावाच्च कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

सुखं मयि मनोऽप्येकानायासं यथा स्यात्तथा तन्निरोधो-
 पायं मनोनिरोधसाधनं स्वस्मिन् परमसुन्दरे तज्ज्ञातव्यम् ॥ १३ ॥
 तद्विषयेन विषयविच्छेदेन असम्भावितमद्यदितं तन्निरूपणाच्च
 ईश्वरानिष्ठत्वापपादनाय उपक्षिपति भारभते भक्षा साक्षात्
 इति धैराज्यभारणा व्यावृत्ता ॥ १४ ॥

भीराधारमण्यदासगोत्रामिबिरचिता
दीपिकादीपिनी दिव्ययो ।

अनिर्वाच्यमतिबुद्धानामनेन कृष्णाक्षेन एवं नित्यनरा-
कृतिपरमस्वरूपः सर्वावतारी येन रूपेणावतारय तत् कादादि
॥ १५-१६ ॥

भीसुदशनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रमत्तस्य आत्मस्थानमिदं हितस्य इयञ्जलमिति ब्रह्मात्मनोः
संसर्गात् स्थूबोऽहं कृशोऽहमित्यहङ्कारो भवति तेन रजोमयं रजो
युक्तम् आहङ्कारिकं मनोऽस्योनि र्वाप्रियते ममकारं जनयति
रजःशब्दः रजोयुक्तपरः रजोयुक्तस्त्वेत्यनन्तरादौ ॥ १६ ॥

मनसः प्रवृत्तिं विदुष्यति रजोयुक्तश्चेति । सङ्कल्पः
मनुष्योऽहं पशुरहमिषारमाभिमानानुगुणेषु मोहनवसना-
दिषु भेदेषु भोग्यताबुद्धिः सङ्कल्पः स्रक्चक्षुर्नस्त्वा-
दिगताकारवैविध्यप्रतिपत्तिर्युक्तः ततः कामः भोग्यता-
बुद्धिबुद्ध्याः सङ्कल्पात् कामः भोग्यत्वच्छा सच कामः भोग्य-
गतसौख्यमाधुर्बादिगुणध्यानात् सुदुःसहः स्वात् अस्वभाव-
स्यानुमशकः पुरुषः स्वादित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

संपश्यन्नापि रजस्तमोऽवामिति रजः कर्महेतुः तमस्तदनु-
वन्धिहोषदशननिवारकं कामविजयोपायमाह । अतस्मिन् इति
आत्माननुगुणेषु वस्तुषु भोग्यताबुद्धिरूपात् सङ्कल्पस्याधिकारो
भोग्यताबुद्धिश्च गुणध्यानादिना सा तु होषदशननिवारकं मधुरतरे
कवे विषमिति भूत्वा ज्ञानाद्भोग्यताबुद्धिर्निवर्तते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

होषदश्या विषयान्तरेऽप्यो निवृत्तस्य मनसः अविश्लेषोपाययोग-
माहात्मनिर्विण्णः अन्तरायैरविषयः जितश्वास इति मनसो मय्य-
पेणमेव योमशरीरं प्राणायामाद्बो मनसो मय्यपेणस्वोपकारकं
इत्यभिप्रायः ॥ १३-१४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सङ्कीर्त्य विषयाणामापश्यद्विज्ञानवतोऽपि ब्रह्मात्मामिमा-
नरजस्तमोभिर्बुद्धं मन एव प्रसह्य भोजयतीत्युत्तरमाह भीमग-
वाह । महमिति । यथा प्रमत्तस्यात्मस्थानमिदं हितस्य इयञ्जल-
मिषा बुद्धिर्जायते उष्यं जलमिति ब्रह्मात्मनोः संसर्गात् स्थू-
बोऽहं कृशोऽहमित्यहङ्कारो भवतीत्यर्थः । ततोऽस्य पावुर्देहेतोः रजो
वैकारिकशब्दो तत्कार्यबोवर्तते वैकारिकं सार्विकाहङ्कारकार्यमनः
मनो वैकारिकाज्ज्ञ इति द्वितीयेऽभिधानात् घोरं महाशनं महा-
पाप्मानं रजः रजोगुणकार्यं कामं तद्विरोधे सति कोऽ-
न्तोत्सर्पति मनुवर्तते कामक्रोधाविष्टं भवतीत्यर्थः कामक्रोधयोः
रजोगुणप्रभवत्वं भगवतैव गीतम्—

काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणमिति ॥ १५ ॥

उत्सर्पणं न सात्त्विकं सङ्कल्पद्वारेणाह । रजोयुक्त-
श्चेति । मनसो रजोगुणयोगस्तु राजसाहङ्कारसहकृतवैकारिका-
वसात्त्विकाहङ्कारकावैवावगतव्यः अतो विकल्पसहितः
सङ्कल्पो भवति । रजोगुणस्य विज्ञेयापादकधातुघाताच्च मनसः
सङ्कल्पविकल्परूपव्यापारो भवति इत्यर्थः । रजः कर्महेतुस्तमस्तु

[८५]

तदनुवन्धिहोषदशननिवारकं तत्र सङ्कल्पो नाम मनुष्योऽहमित्या-
त्माभिमानानुगुणेषु बोधनक्षीरादिषु हेतुषु भोग्यताबुद्धिः विकल्पस्तु
स्रक्चक्षुर्नस्त्वादिगताकारवैविध्यप्रतिपत्तिरूपः ततश्च कामः
भोग्यताबुद्धिबुद्ध्याः सङ्कल्पात् कामः भोग्यत्वच्छा सच कामः भोग्य-
गतसौख्यमाभिमानो जीवस्य गुणध्यानाद्भोग्यगतसौख्यमाधुर्बा-
दिगुणध्यानात् सुदुःसहः स्वात् अस्वभावस्यानुमशकः स्वादि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

ततः किमत आह । करोतीति । कामस्य दुःसहस्य
वशज्जनः प्राप्तः संपश्यन् जानन्नपि कर्माणि भोगक-
र्त्तव्याभिमानविषयाणि वस्तुतः दुःकोत्तरकानि करोति कुतः
यतोऽवमविजितेन्द्रियः रजोभोगेन कामभोगेन मोहितश्च
एवं जानन्नोऽपि कथं भुञ्जते इत्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ ११ ॥

एवं चेद्विषयाणामापश्यद्विज्ञानेनऽपि तद्विज्ञानात्पुण्यं कर्मकृत्स्वा-
द्यानुष्ठानाधिकारो न कस्यापि स्यादित्यत्राह । रजस्तमोऽवामिति ।
अपि यद्यपि रजस्तमोऽप्यो विज्ञितधीर्मुदधीश्च तथापि
विज्ञानं विवेकी पुनः मनोऽन्धन् सङ्कल्पाविकल्पाप्रवणं कुर्वन्
विषयेषु सदा होषदशः तेषामापश्यद्वदशनस्य भावः अतस्मिन्
तद्विषयप्रमादरहितः न सज्जने विषयानुमय इति शेषः
एवं विवेकापि एवमभिप्रायः संपाद्यते भावः ॥ १२ ॥

आत्माननुगुणेषु वस्तुषु भोग्यताबुद्धिरूपात् सङ्कल्पादि कामः
भोग्यताबुद्धिश्च गुणध्यानादिना सा तु होषदशननिवारकं मधुरेऽपि
पचसि विषयभोग्यताद्भोग्यताबुद्धिर्निवृत्तिरेवा होषदश्या
विषयान्तरेऽप्यो निवृत्तस्य मनसो विषये दशोऽवमविजितेन्द्रियं
विशिष्यन् योगं विदधाति । अप्रमत्त इति । होषदशेऽप्येवं विषय-
भोगानासक्तः अप्रमत्तः अतस्मिन् च यथाकाशं तत्तत्प्राप्तमध्य-
न्दिनसाधकाज्ञानतिक्रमेण जितासनः चिरमुपविष्टस्यापि
अमराहृत्यापादनात्मकाऽयासविशेषरूपं प्राप्तजन्यः श्वास-
जयो नाम पूरणरेचनकुम्भनाद्युपायैः प्राणवशीकारः अतीवगण्यः
अनलसः शनैर्मनो मयि शुभाभयभूतेऽपेक्षन् चारवाग्रयुज्जित
युज समाधौ ध्यानपूर्वकसमाधिनिष्ठो भवेदित्यर्थः । अविषयग्या इति
पाठान्तरं अन्तरायैरविषयग्याचित इत्यर्थः । तत्र मनसो मय्यपेण
समाधिर्योगस्वरूपं प्राणायामादयस्तु तस्यापकारकास्ते यमनियमा-
दीनामपीतराङ्गानामुपलक्षकाः ॥ १३ ॥

एवं योगस्य स्वरूपमुक्तम् अथ निष्कृष्य योगस्वरूपमेव
दशोऽवमनुकप्रशोत्तरानुसम्बादिहंसनकारिसम्बाधं वक्तुं तत्पृ-
ष्ठिपामुत्पादयति । एतावानिति । मालिङ्गः दसकपेणावतीत्यस्य
मे शिष्यतां प्राप्तेः सनकादिभिरेतावानेव योग आदिष्ट उपदिष्टः
मनुष्येऽवमनुको योगोऽन्धेऽप्योऽप्युपादिष्ट इत्यर्थः । कियत्समेतः
सधेऽप्यो विषयेऽप्यो मन आकृष्य मय्यया मय्येव मय्येत्यवधार-
णायेको निपातः यथा यथावाग्निर्दधते इत्येतावानित्यर्थः ॥ १४ ॥

तत्र स्वभावस्वरः पृच्छति । यथा त्वमिति । येन रूपेण किमकृत-
भीकृष्णरूपेण किम्वा रूपान्तरेण यथा चारुं योगमादि-
एवान् उपविष्टवानितद्वक्तुं तद्योगोपवेष्टृरूपं योगं चेत्पि बोध्यं
वेदितुमिच्छामि ॥ १५ ॥

विशुद्धं सम्भावं वक्तुं प्रकीर्ति । पुत्रा इति । पितरं हिर-
यगर्भं प्रति मुहूर्तां बुद्ध्याभिकान्तिकामसाधारण्यां योगस्य गतिं
प्रकारं पप्रच्छुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयवर्जसंयुक्तपदरत्नावली ।

अकृतं यामिनि बहुकृतंति कर्तुं वामिमानमेति तन्मूलरागो-
त्सुकमनः कारकः कामः कारणाभिर्युत्तरमाह । अहमिति ।
अयमन्तराद्यः यदा प्रमत्तस्य हृद्यहङ्कृतं तस्यैव बुद्धिरुत्सर्पति ।
उत्सर्पति तथा घोरं रज उत्सर्पति उदति ततो रागोदयावुच्छि-
सितं मनो वैकारिकं विविधविकाराकरो भवति ॥ २६ ॥

रजसा विकारस्य मनसो विविधकल्पनया युनः सकृत्प-
द्विमित्यं करिष्यामि इदमेवं करिष्ये इत्यादिलक्षणा उदति
एवं विविधसङ्कल्पेन दुर्मेतरश्चोभनबुद्धेः गुणानां शब्दादीनां
ध्यानाद्बुद्धेः कामः स्यादित्यन्वयः ॥ १० ॥

कामस्य दुःसहत्वमुपपादयति । करोतीति । रजोवेगवि-
मोहितत्वेन कामवशजतः तस्माद्विजितेन्द्रियस्तस्मात्कर्माणि
दुःखोदकाणि संप्रत्यनपि पुनः कर्माणि करोतीत्यन्वयः
यदा काममयत्वेन अविजितेन्द्रियो भवति तेन चक्षुरादीन्द्रि-
यजयामावेन वनितादिरूपं पश्यन् रजोवेगेन वीर्योद्रेकेणाविमोहितः
विवेकज्ञानशून्यत्वेन विवह्वलिताङ्गो दुःस्वप्नानि कर्माणि करोति
कामसौख्याय विषयान् भुङ्क्ते इति ॥ ११ ॥

तनु विषयाणां समुद्रतरङ्गवदावर्तमानत्वाच्च संसारादुक्तो-
त्थानं स्यात् पुरुषायुषसहस्रेणापि तस्मात्सोऽक्षशास्त्रविधानं
व्यर्थमित्याशङ्क्य अक्षस्यैव न तत्त्वज्ञस्येत्याह । रजस्तमोऽभ्यामिति ।
विद्वच्छब्दाविषयं दोषहृष्टिरिति । पुनः शब्दो धीप्सायौ दोष-
हृष्टिरित्यनेन सम्बध्यते विद्वान् यद्यपि यद्यपि रजस्तमोऽभ्यां
विक्षिप्तधीः तथाप्यतन्द्रितो भूत्वा हरौ मनो युजन् पुनर्दोष-
हृष्टत्वादिष्येषु न सज्जते शरीरयात्रायै विषयान् संवमानोऽपि
तैः प्रतिषेधो न भवतीति ॥ १२ ॥

एतद्वै विद्वदिति । अप्रमत्त इति । दिशब्दः सर्वशास्त्रप्रसिद्ध-
त्वद्योतकः मनो विषयेषु आकृष्य शनैर्मयवपेयं स्यापयन् ।
युजति ध्यायेत् योगः सहननोपायध्यानसङ्गतिमुक्तिश्चिति
वादनः मार्गित शयः अनिर्धियः अनाद्यस्यः * प्रलभितबुद्धि-
यैरायशून्यो वा ॥ १३ ॥

सनकादियोगीन्द्रयोगसंप्रत्यभावात्तानां योगः साधीयान-
त्राह । एतावानिति । यथा मनो मय्येष चाविद्यते तादृशो योगः
एतावान्ताव इति सनकादिभिरादिष्ट इत्यस्या सत्यम् अद्या प्रत्य-
क्षमत्ययोरिति च ॥ १४ ॥

लोकोपकाराय मेरुशृङ्गोपरिस्थितौषधोपदेशवत्सनकाद्यादि-
प्रयोगोपदेशनमित्यश्रयमिति भावेन पृच्छति । यदिति ॥ १५ ॥

इष्टसाधनाशेषकत्वेनापि मूलकत्वेन वैद एव प्रमाणातिभि
भेदयमित्याशयेन परिहर्तुमिति हासमाह । पुत्रा इति । योगस्य
ज्ञानस्य गतिम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धः ।

प्रमत्तस्य पूर्वकर्मविशेषेण लुप्तविवेकस्य वेदादावहमित्य-

* हारिभेदनेति शेषपूरणम् ।

यथा बुद्धिर्हृदि यथोत्सर्पति अतिशेते तथा रजोऽप्युत्सर्पति
ततो हेतोर्वैकारिकं सात्त्विकमपि मनः उत्सर्पति दुर्बलं
भवति ॥ २६ ॥

तदेवाह । रजोयुक्तस्यैवार्थकेन ॥ १० ॥

दुःखोदकाणि जानन्नपि ॥ ११—१३ ॥

अद्या साक्षात् ॥ १४ ॥

एवं निरवतारकृतिपरमद्वयः सर्वोत्तरी यदा येन रूपेणा-
वतारेण तं समयं तदूषं वेदितुमिच्छामि ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्विजयवर्जसंयुक्तपदरत्नावली ।

ये दुर्विषयान् भुञ्जते ते विद्वांस एव नोच्यन्ते किंतु विद्व-
त्मानि एव ते विषयान् निर्वृत्तोऽपि यथाभुञ्जते तत्र प्रकारं
शृण्वित्याह । अहमिति त्रिभिः । प्रथमं वेदादावहमिति हृदि मिथ्या
बुद्धिरुत्सर्पति ततः प्रमत्तस्य तस्य घोरं रजः कर्तुं वैका-
रिकं सात्त्विकमपि मनः प्रति उत्सर्पति मनो व्याप्नो-
तिरियं ॥ २६ ॥

प्रथममिदं भोग्यमिति सविकल्पः ततश्च इदमेवं भोग्यमिदमेवं
भोग्यमिति सविशेषः संकल्पः स्यात् ततश्च अहो रूपमहोभाष
इति निर्देशः कामः स्यात् ॥ १० ॥

ततस्तद्विषयप्राप्त्यर्थं कर्माणि दृष्टादृष्टफलानि तानि च दुःखो-
दकाणि पश्यन् जानन्नपि ॥ ११ ॥

विद्वांसु यद्यपि रजस्तमोऽभ्यां विक्षिप्तधीः परतन्मधीश्च कथं
चित् स्यात्तदपि ॥ १२ ॥

अतन्द्रित इत्यस्यार्थमाचष्टे । अप्रमत्त इति । कुत्र मनो युजन्नि-
त्यत आह । मयि अनुयुज्यतेति अनिर्विगण इति तदपि मनोनि-
रोधो यदि न स्यात् तदपि तत्प्रयत्नाच्च विरमेदिति भावः
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

एकास्तिर्कीर्तिं गतिं परां काष्ठाम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

विषयं यज्जानादित्युत्तरमाह । अहमिति त्रिभिः प्रमत्तस्य परमायं-
विषयं जनवाहृतस्यान्यथाज्ञानघत इत्यर्थः । वेदऽहमित्यस्या बुद्धि-
येया यथावत् हृदि उत्सर्पति आरोहतीत्यर्थः । ततोऽहम्बुद्धेर्हेतोर्वै-
कारिकं सत्त्वकार्पमपि मनः घोरं रजो रजोगुणम् उत्सर्पति
व्याप्नोति मनोरथे प्रतिहते मातृपितृगुणादिहननमपि स करो-
तीत्यतो घोरमित्युक्तम् ॥ २६ ॥

रजोयुक्तस्येति । ततो रजोगुणयुक्तस्य मनसः सविकल्पकः
इदं रूपादिमद्वस्तु मे स्यात्कथं वा स्यादित्यादिरूपः सकृत्पदो भवेत्
ततः सकृत्पदानन्तरं तस्य दुर्मेतरिदमेवातिभोग्यं भाग्योदयेन
मे भवेदिति गुणध्यानात् एतत्प्राप्त्यैव मम जीवनामित्येवं रूपः
दुःसहः कामः स्यात् ॥ १० ॥

करोतीति । यतोऽविजितेन्द्रियस्तत्कामवशगः विषयान्मोक्तं
दुःखोदकाणि विषयिणां दुःस्वप्नोत्तरोत्तरं येऽयस्तथा भूतानि
कर्माणि पश्यन्नपि करोति तत्कृतः यतो रजोवेगाविमोहितः ॥ ११ ॥

सनकादय ऊधुः ॥

गुणोष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ! ।

कथमन्योऽन्यसंत्यागो (१) मुमुक्षारतितृतीयोः ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः ।

ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः ॥ १८ ॥

भीमशङ्खकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु स्वादेतरप्रमत्तस्य पुमंतर्विषयं वज्रानाद्वृत्तावाप्तिरेवेति
 विषयांश्चपि रजस्तमोयोगनिवक्षेपप्रमादाद्विधेस्तर्हि का गतिरित्यत
 आह। रजस्तम इति । विद्यां गुणदोषविवेकज्ञः केन विद्वन्नादिकमया।
 रजस्तमोऽयं बह्वपि यद्यपि विद्वत्तत्त्वमीमं वक्तव्यापि पुनर्विदित्वा
 संसारे दोषदृष्टिः प्रतस्मिन् प्रतज्जसः सम्प्रतो ध्येयवस्तुतान
 युज्यन् सन् विषयेषु न सज्जेत ॥ १२ ॥

मनु बोधवद्वा सत्यामपि मनोनिरोधो दुःशक इति चेत्तत्राह ।
अप्रमत्त इति । त्वया सत्यमुक्तं तथापि अप्रमत्तः कर्त्त-
व्यविषये सावधानः अग्निर्विषयाः कतिवारं निवृत्तमपि मनो वशं
नापद्यतेऽतः परं न निबोधवामोऽस्येवं निवेदमकुर्वन् मनुयुज्जीत
पुनः पुनर्नियुज्यात् यथा काष्ठ नियमेन काष्ठमनतिक्रमयेन
यथा क्यास्तथा शनैर्मनः शुभाभये मर्यापयेत् जितासनो जित-
श्वासश्च मयेत् ॥ १३ ॥

स्वादिताद्यथा कथं विवृक्तप्रकारेणा त्वयि मनसि निपुक्त
तदनन्तरं किङ्कर्तव्यमित्यपेक्षायामित्येव यो गकाष्ठेति द्रव्यितमेव
भूतयोगकतुर्वपदद्वारे प्रमाणायितुं स्वतोऽधिककृत्वाभावार्थं विप्र-
योगसमप्रदायं च प्रवर्तयितुं सर्वयोगाधीनात् स्वशिष्यानेव प्रमा-
णात्वेनोदाजहारापनावान्तितासर्वविषयभ्रमो मनमाहृत्य यथावत्
परमानन्दरूपे सर्वपुरुषार्थदातारि मयि भव्या मात्मादावेत्यने
मच्छिष्यैः सनकादिभिरेतावान् योग आदिषु न ह्यतोऽधिक इत्यर्थः
मज्जेत्यनेन मगवदंशविभूतिभूतप्रज्ञाकद्रव्यादिव्यावृत्तः सूचिता
मुमुक्षुणा न ते ज्ञेया इत्यर्थः । प्राप्तेत्यनेन इत्यर्थः यथाविषयिणां
रूपादिविषयेष्वत्यन्तविशो भवति तद्वदित्यर्थः । मच्छिष्यैरत्यनेन
तद्रूपेण महदुत्पत्तिना सर्वेषां प्रमाणात्तरत्वं तदनङ्गीकारेणां
इत्याद्यादिभूतत्वमिति दर्शितम् ॥ १४ ॥

सर्वविधादातीतामपि पूर्वेणां सनकादीनामनेन रूपेणोपदेशम-
सम्भाषितं मन्वानः पृच्छत्युद्धवः । अवेति । हे केशव । यदा
बाह्यमन्त्राणि येन रूपेण त्वं सनकादिभ्यो योगमुपदिष्टवानेतद्वद-
वेदितमिच्छामि रूपेण च ॥ १५ ॥

सदर्थं प्रार्थितो भगवांस्तद्गुणं तद्रूपं च ज्ञापयितुमितिहा-
समवतारयति। भीमगवानुनाच पुत्रा इति। हिरण्यगर्भेण मानसाः
पुत्राः सनकादयः योगस्य सुक्ष्मां पुरुषाम् एकान्तकीमेकस्मिन्
भगवत्प्रेमागतोऽवसानं यस्यास्तां गतिं गच्छतेऽनयेति गतिः
साधनमित्यर्थः पितरं पप्रच्छुः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अभिगवान् उवाच ।

प्रमादी पुरुष को मैं देहादिक हूँ ऐसी बुझि होती है एस
हृदय में होते ही मात्स्विक बुझिबाले का मन भी घोर रजोगुण
युक्त हो जाता है ॥ ६ ॥

मनमे रजोगुण के होते हैं। विषयों का संकल्प विकल्प होता है फिर गुणों के ध्यान होमें से काम होता है बुद्धिमान पुरुष को अति दुःख होने से वह काम छूटता नहीं है ॥१०॥

फिर अजितेन्द्रिय होने से काम के वश होकर राजांगण के वेग से मोहित होने से दुःख के फल वापक उन कामों को देखता हुआ भी फिर करता ही रहता है ॥ ११ ॥

जो विवेकी है सो तो रजोगुण तमोगुण से वृद्धि के विक्षेप होने पर भी उनमें बोध की रक्षि करने से सावधान होकर मनको रोकता है तथा उन विषयों में धन्यता नहीं है ॥ १२ ॥

इस कारण से सावधान होकर भाष्य को कोड़कर प्रातः भक्ति काल में हठ भासन लगाकर प्राणायाम में श्वास को रोक कर मनको धीरे धीरे में अर्पण करता हुआ रोकने का अभ्यास करे ॥ १३ ॥

मेरे शिष्य सनकादि को ने भी इतना ही योग का उप-
देश किया है जोकि सध तरफ से मनको खींचकर भरे में
अर्पण करना हो जावे ॥ १४ ॥

उत्तर उवाच हे केशव ! आपने जिस समय मे जिस रूप मे मनफादको को योगका उपदेश किया है उस रूप को मैं जानने चाहता हूँ ॥ १५ ॥

अभिभक्तान् उवाच ब्रह्मा के मानस पुत्र जो मनकादि कहे
उनने अपने पिता ब्रह्माजी से योगकी एकांत सूक्ष्म गतिकी
पूछा ॥ १६ ॥

श्रीधरकृतमिहलभाषाग्रहपिका ।

तत्रेवाऽऽह । गुणोपि नति । विषयेषु स्वभावनो रागादिष्वशाब्देनः
प्रविशति ते चानुभूता धियया वामनारूपेण ज्ञेयसि प्रविशन्ति ।
अतितित्तीयाधिष्वयानांतकमनुमिच्छः ॥ १७ ॥

एवमिति । महान् देवोऽपि मयम्भूरपि भूतानां स्रष्टापि व्याप-

(१) मुमुक्षोः सैतितर्यितः इति वि० पाठः.

स मामचिन्तयेद्देवः (१) प्रश्नपारतितीर्थया ।
 तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा ॥ १९ ॥
 दृष्ट्वा मां त उपब्रज्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
 ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति ॥ २० ॥
 इत्थहं मुनिभिः पृष्ठस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ।
 यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव ! निबोध मे ॥ २१ ॥
 वस्तुनो यद्यनानात्वमात्मनः प्रश्न ईदृशः ।
 कथं घटेत वो विप्रा ! (२) वक्तुर्वा मे क आश्रयः ॥ २२ ॥
 पञ्चात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः ।
 को भवानिति वः प्रश्नो वाचारम्भो (३) ह्यनर्थकः ॥ २३ ॥
 मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ।
 अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमञ्जसा ॥ २४ ॥

श्रीभारव्यामिकृतभाषायेदीपका ।

मानो विचारयन्मपि प्रश्नरूपं बीजं यद्वह्नानाहं प्रश्नस्तन्मा-
 विन्दतु यतः कर्मेविक्षिप्तधीः ॥ १९ ॥

प्रश्नस्य पारमुत्तरमभिप्रायो वा तस्य नितीर्षया जिज्ञासया
 हंसरूपेणोति यथा हंसो नीरं क्षीरं च पृथक्कर्तुं शक्त एवमहं
 गुण्याश्चेतश्चेति द्योतयितुं हंसरूपेण गतोऽस्मीति ॥ १९—२० ॥

इत्थहं मुनिभिः पृष्ठ इति पृथक् वाक्यम् यदवोचमिति च
 पृथक् अतोऽस्मच्छब्दावृत्तिरदोषः तेष्ववोचमवोचं तस्मै वचनं
 निबोध ॥ २१ ॥

देहादिविविक्तात्मज्ञाने सति तस्मिन्पृष्ठस्य रागाद्यसंभवात्स-
 यमेव विषयचेतसोर्विश्लेषो भवतीति वक्तुं प्रश्नस्वरूपजनमिष्येणैव
 तावदात्मनात्मविषयकमाह । वस्तुन इति त्रिभिः । किमात्मनोऽयं
 प्रश्नस्तदुपाधेभूतसंघस्य वा यद्यात्मनस्तर्हि तस्य वस्तुनः पर-
 मायंरूपस्यानानात्वं सति हे विप्रा ! वो युष्माभिः कुतः प्रश्न
 ईदृशो यदुषु निर्धारणरूपः कथं घटेत वक्तुं कथं वक्तुं मे मम
 क आश्रयः अविशेषे आत्मनि कं जातिगुणादिविशेषमाभित्यो-
 त्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

भूतसंघविषयत्वेऽप्ययं चः प्रश्नो वाचारम्भो वाङ्मात्रेणा-
 रब्धः यतोऽनर्थकः कुतः भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु पञ्चभूतात्म-
 केभ्यः समानेष्वभिन्नेषु पुनश्च वस्तुतः परमकारणात्मना
 अभिन्नेषु 'वाचारम्भं' विकारो नामधेयं मृत्तिकेयं सत्यमिति
 भूतेः ॥ २३ ॥

तत्र पञ्चात्मकत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमेवेति परमकारणामेव-
 मेवोपपादयति । मनमेति । मनमादिभिर्गृह्यते तत्तदहमेवत्यर्थः
 अञ्जना तत्त्वविचारेण एतन्मैव सर्वात्मकोऽहमित्यञ्जसाप्युत्तर-
 मुक्तं भवति ॥ २४ ॥

श्रीभारव्यामिकृतभाषायेदीपका ।
 श्रीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तदेवैकाग्रिकगतेः प्रश्नकरणमेव । समावृतः स्वरसत एव
 रागादिविचारादिति अनुकूलेषु रागः प्रीतिः आदिना प्रीति-
 कूलेषु श्रेयस्तद्वशात् वासनारूपेण संस्काररूपेण ॥ १७ ॥

यद्वह्नानाहं यस्यात्मस्वरूपस्याज्ञानात् नवमन्योऽभ्यन्तराग-
 प्रश्नः तत् आत्मरूपम् ॥ १९ ॥

सकाशं समीपम् ॥ १९ ॥

कृतपादाभिवन्दनं त्वान्ताज्ञानजोऽयं को भवानितिप्रश्नः
 किन्तु प्रश्नेनैव हंसाभिप्रायज्ञानेन पूर्वप्रश्नोद्धारणार्थः अतः
 एवाग्र तत्त्वजिज्ञासुभिरित्युक्तम् ॥ २० ॥

अतः पृथग् वाक्यत्वात् ॥ २१ ॥

तदुपाधेः आत्मोपाधेः भूतसंघस्य देहादेः यद्यात्मनः आत्म-
 सम्बन्धी प्रश्नः अनात्मत्वे एकत्वे सति ॥ २२ ॥

प्रश्नस्य भूतसङ्घातविषयत्वे देहविषयत्वे अनर्थकः विचारो
 सति अभिधेयशून्यः अतः पञ्चभूतात्मकत्वात् कारणोनाभि-
 न्तत्वे भूतिः प्रमाणं वाचारम्भमिति व्याख्यातं च भगवद्भाष्य-
 कृद्भिः यतो वाचारम्भं विकारो नामधेयं वाचैव केवलं
 मस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव उद्बन्धनञ्चेति ननु वस्तु
 वृत्तेन विकारो नाम कश्चिद्वक्ति नामधेयमात्रमेतदनुत मृत्ति-
 केत्येव सत्यमिति एष प्रश्नोद्धारणः अस्मात् तत्र भूताद्या-
 चारम्भशब्दात् ह्यर्थास्तर्कस्य प्रश्नव्यतिरेकेण कार्यजात-
 रूपाभाव इति गम्यते इति ॥ २३ ॥

तत्र पञ्चात्मकपरमकारणामेवयोग्ये उपपादयति
 युक्त्या साधयति युक्तिश्चात्रार्थोपत्तिरूपा मनमादिप्राज्ञाया-
 धिष्ठानामेवमन्तरा प्रतीत्यनुपपत्त्या कल्पितस्याधिष्ठानामेव

(१) प्रश्नपारतिर्नान्यथम् (२) वक्तुं वा (३) निरर्थकः इति वि० पाठः ।

भीराधारमण्डासगोत्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

कल्पते इति यत्तच्छब्दयोगोऽप्यत्रादित्यर्थं इत्युक्तम् एतेनैव
परमकारणाभिधेयपादनेनैव वृत्तरमप्युक्तमित्यपरस्वयः ॥ २४ ॥

भीसुवर्धनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

गुणाश्चेतासि आविशन्ति शब्दादिगुणाः स्मर्यमाणाः चेतसो
नापगच्छन्तीत्यर्थः । अथोऽप्यसत्यागः चेतसा गुणस्वागः गुणैश्चे-
तस्वयागः ॥ १७ ॥

प्रश्नवर्जं प्रश्नविषयं काव्यस्य बीजमिति वत् ॥ १८—२१ ॥
वस्तुनां यादृशेति । प्रश्नस्य साक्षादुत्तरमुत्तरत्र वक्ष्यन् प्रथमं प्रश्न-
खण्डयन्तिव समस्तचिद्विद्वस्तुनं व्याप्तिं दर्शयति तत्र सर्वा-
न्तरात्मानमीश्वरं जानतां ज्ञानिनां केवलमचिन्मात्रमेव पश्य-
तामज्ञानिनां च नैवं प्रश्नो घटते इत्यभिप्रायः प्रथममीश्वर-
व्याप्यत्वज्ञानवतां प्रश्नप्रतिवचनानुपपत्तिमाह । वस्तुनो यादृशेति ।
कस्याचिदपि वस्तुनः नातात्वं पृथक्त्वं मया विनाभावोऽस्ति चेत्
एवं प्रश्नः स्यात् प्रष्टारो भवतोऽप्यस्मद्विनाभूता मम सर्वजीव-
शरीरकत्वात् तदा युष्मच्छरीरकोऽहमेव प्रष्टा स्यां शरीरमात्रस्य
वक्तृत्वादशेनात् ततश्च प्रतिवक्तृत्वव्यापिमतोऽहमेव प्रष्टेत्यत्यन्त-
प्रनुपपन्नं मम वक्तृत्वं क आभयः को विषयः वक्तव्यस्य
सर्वस्य महात्मकत्वादहमेव वक्तव्यः स्यामनः प्रष्टा प्रति-
वक्ता वक्तव्यश्चैक एवेति प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं प्रष्टृणां युष्माकमप्यहमन्तरात्मेत्युक्तं भवति अचे-
तनं शरीरमेव जानतामपि एवं प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याह । पञ्चा-
त्मकोऽपि । अहं तावज्जस्ररूपेण प्रत्यक्षः अतो न जातिः प्रष्टव्या-
मसज्जानीयानां भूतानां सर्वेषां पाञ्चभौतिकत्वं समानमिति
न कारणमपि प्रष्टव्यं तस्मादस्मत्प्रतिवचनरूपव्याप्यवहारार-
म्भकं वचः प्रश्नप्रतिवचननिरपेक्षत्वादन्तर्यकमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं प्रश्नखण्डनव्याजेनोपदिष्टं समस्तचिद्विद्वस्तुनः स्मन्तरा-
त्मत्वं स्फुटमेवाह । मनस्येति । मनसा योगपरिशुद्धेन वेदा-
दिब्रह्मज्ञतया ग्राह्यमात्मस्वरूपं ज्ञानादिभिर्मोहमचेतनं
तत्सर्वं मच्छरीरतया मदारम्भकं नतु स्मन्निष्ठमतः सर्वान्तरा-
त्माहमेव सर्वशब्दवाच्य इति बुधध्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रश्नमेवाह । गुणोऽपि । गुणेषु शब्दादिविषयेषु चेतः आवि-
शते तेषु भाग्यतल्लुब्धया आविष्टं भवतीत्यर्थः । तथा गुणाः
स्मर्यमाणाश्चेतस्व्याविशन्ति ततो नापगच्छन्ति तद्विषयतां
न त्यजन्ति इत्यर्थः । अनेनाहमित्यस्या युद्धिगित्यादेर्मोहित इत्य-
न्तर्यामिण्यर्थो निष्कण्ठ्य प्रदर्शितः अथोऽप्यसत्यागः चेतसा
गुणस्वागः गुणैश्चेतस्वत्यागः सुमुक्तोः प्रकृतिसम्बन्धस्यानर्थ-
हेतुत्वाच्चव्यायेन तस्मात्प्रोक्तमिच्छोरत एवात्यन्तं तृतीयो-
र्विषयानतिक्रामितुमिच्छाः कथं स्यादित्यर्थः । अनन्तरजस्तमोऽथा-
मित्यादिनोक्तस्याप्यभूतस्य योगस्य प्रश्न उक्तः ॥ १७ ॥

[५६]

सनकादीनां प्रश्नस्य प्रष्टृणां विज्ञानप्रतिवचनतामाह ।
एवमिति । भूतभावतः भूतानि व्यष्टिभूतानि भावयत्युत्पादयतीति
तथा अनेन कृत्वा प्रष्टृणां यदा तं भूतस्य पृथक् भूतज्ञानशक्त्यादि-
सम्पन्नोऽर्थोऽयुक्तं महादेव इत्यनेन मुख्यतया हिंस्रयोऽप्यतिश-
यितज्ञानादिसम्पत्त्या हीनमानसं विवक्षितं प्रश्नवर्जं प्रश्नो बीजं
कारणं यस्य तत्प्रतिवचने सत्येव प्रश्ने प्रतिवचनोद्भास्यस्य
तत्कारणस्य ध्यायमानः विचारयन्नपि नाश्वपद्यत नाविन्यत
यतः सोऽपि कर्मधीः कर्मणा सङ्कुचितज्ञानः प्रसवेन
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तर्हि स तेषां प्रश्नः किमप्रतिवचनरहित एवासीदित्यत
आह । स मामिति । सः अनभिपन्नप्रश्नबीजो ब्रह्मा प्रश्नपारति-
नीर्षया प्रश्नस्य पारमुत्तरं तस्य तावदेवानुवृत्तेः तृतीयो-
जिज्ञासा तथा मां सर्वज्ञमचित्तयत् हेमरूपेणेत्यनेन यथा
हंसः क्षीरं नीरं च पृथक्कर्तुं शक्तः एवमहं गुणाश्चेतश्च
समीचीनोपायोपदेशेन पृथक्कर्तुमवतीर्णोऽस्मीति द्योतयितुमि-
त्यवगम्यते । तस्येति । तस्य चित्तयतो ब्रह्मणः सकाशं समीपगमं
गतवानस्मि ॥ १९ ॥

ततः किन्तदाह । हृष्टेति । तदा ते सनकादयः ब्रह्मण-
मप्रतः कृत्वा मामुपब्रज्य प्रत्युत्थानप्रणामादिभिः उपकृत्य
प्रष्टव्यमपृष्टेन तावत्को भवानिति पप्रच्छुरित्यर्थः ॥ २० ॥

तत्र हंतुं वदन् इत्यमापृष्टोऽहं यत्तावदुक्तवानस्मि तद्व-
धीमि शृण्वित्याह । इतीति । तावत्तत्तजिज्ञासुभिः किं परि-
दृश्यमानचिदचित्तसजातीयस्वमुत् तद्विषयज्ञानार्हं कं ते वैल-
क्षण्यावहधमो इत्येवं परमात्मयाचारम्भं ज्ञातुमिच्छन्तिः को भवा-
निति पृष्टः ॥ २१ ॥

तत्र तावत् सर्वज्ञो हेमरूपी भगवानपृष्टमपि प्रष्टव्यं तद-
भिप्रायमाश्लेष्य प्रतिवक्ष्यन्तावत्प्रश्ने खण्डयन्निव जिज्ञासितं
तत्त्वं निरूपयितुमात्मनः समस्तचिद्विद्वत्तांति दर्शयति । वस्तुन
इति त्रिभिः । तत्र तावत्सर्वान्तरात्मानमीश्वरं जानतां ज्ञानिनां
केवलमचिन्मात्रमेव पश्यतामज्ञानां च नैवं विधः प्रश्नो
घटते इत्यभिप्रेत्य प्रथममीश्वरव्याप्तिं जानतां प्रश्नानुपपत्तिमाह ।
वस्तुन इति । वस्तुनः चिद्विद्वस्तुनः अतानात्वं मद्रपृथक्त्व-
त्वं तेनात्मायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्त्येवं शरीरत्वं व्यापिमते युष्मा-
भिर्यदि ज्ञातमित्यर्थः । तह्योऽमनो मम मद्रिषयक इत्यर्थः । ईदृशः
को भवतित्येवं विधो वो युष्माकं प्रश्नः हे विप्राः । कथं
घटते अयमभावः यदि कस्याचिदपि चिद्विद्वस्तुनो मद्रपृ-
थक्त्वं तदेवं प्रश्नः स्यात् प्रष्टारो भवतोऽप्यस्मद्विनाभूताः
मम सर्वजीवशरीरकत्वात् तदा युष्मच्छरीरकोऽहमेव पृष्टवानस्मि
शरीरमात्रस्य वक्तृत्वादशेनात् ततश्च प्रतिवक्तृत्वव्यापिमतोऽहमेव
प्रष्टेत्यनुपपन्नमिति किञ्च भक्तुमं क आभयः विषयः
वक्तव्यस्य सर्वस्य महात्मकत्वादहमेव वक्तव्यः स्यामनः प्रष्टा
प्रतिवक्ता च वक्तव्यश्चैक एवेति प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने इत्यर्थः ।
एवं प्रष्टृणां युष्माकमप्यहमन्तरात्मेत्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

अचेतनं शरीरमेव जानतामप्येवं प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याह ।
पञ्चात्मकोऽपि । अहं तावज्जस्ररूपेण प्रत्यक्षः अतो न जातिः
प्रष्टव्या मसज्जानीयानां सर्वेषां पाञ्चभौतिकत्वेन समानतां

श्रीमद्भिरराधवाचायैकतमागवतचन्द्रशङ्खिका ।

सर्वा न कारणापि प्रष्टव्यं तस्माद्वाचारम्भः प्रतिवचन-
रूपवागव्यवहारश्चो वः प्रश्नः प्रतिवचननिरपेक्षवादनर्थक
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

इत्थं प्रश्नस्वरूपजन्यजोपदिष्टं यच्चिद्विद्वस्तुनः सकाशा-
दात्मनो वैलक्षण्यावहं समस्तचिद्विद्वस्तुनः स्वरूपमात्मकत्वं
तत्प्रकृतमेवाह । मनसेति । मनसा योगपरिशुद्धेनापि मनसा
तत्र योगपरिशुद्धेन मनसा देहादिद्वयावृत्ततया प्राह्यमात्म-
रूपमपरिशुद्धेन तेन चक्षुरादिभिश्च प्राह्यमचेतनं च तदेत-
त्सर्वमहमेव शरीरात्मभावनिवृत्तमिदं सामानाधिकरण्यात्
मच्छरीरतया मद्रात्मकं नतु स्वरूपममृतः सर्वान्तरात्माहमेव
सर्वशब्दबुद्धिनिषयः न मत्तोऽप्यत इत्यञ्जसा तत्त्वविचारेण
बुध्यध्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयैकतपद्मनावधी ।

किं ज्ञानविषयोऽयं प्रश्न इति तत्राह । गुणोऽस्मिन्निर्गुणं चेतो गुणेषु
शब्दादिष्वविद्यते गुणाः शब्दादिविषयाश्चेतसि संस्काररूपेण
वर्तन्ते तत्र संतितीर्थः संसारतर्ही तत्तेकामस्य मुमुक्षोर्मैकितोय-
स्याधिकारिणः कथमस्योऽप्यसंख्याः विषयेऽप्यश्चेतसः आकर्षणं
चेतसा विषयाणामाकर्षणं पृथक्करणमित्यर्थः तदुच्यते-
मिति शेषः ॥ २७ ॥

तत्र ब्रह्मणा किमुक्तमिति तत्राह । एवमिति । प्रश्नो ब्रजं
यस्य सः प्रश्नधीजः तत्परिहारम् अन्यमनस्क इव स्थितत्वादिदयाह ।
कर्मधीरिति । मर्यादः गुणाणां चेतसश्च कर्मकारणमिति
मन्वानः अन्यमनस्कत्वे किङ्कारणमित्यस्यैवमेवोत्तरं कर्मणि
स्वैकतेरि हरेौ धीर्ब्रह्म कर्मणा हरिणैव परिहारो वक्तव्य
इति धीर्यस्य स तथा कर्म भगवन्तमेव ध्यायतीति वा
तदेतदुक्तम्—

ब्रह्मा पृष्टुं योगीन्द्रैः सनकाद्यैर्मनोगतैः ।
कारणं विषयेनैव कर्मेति प्रत्यपद्यत ॥
हेतुरन्योऽपि तत्रास्तीत्येवं जानन्नपि प्रभुः ।
विशेषतो मनस्तत्र नाभाज्जानन् हरेः प्रियम् ॥
स्वात्मन्यपरिहारोक्तिस्तदा ह्यासीद्वरेः प्रिया ।
अतः स तत्प्रियं जानन्नाकरोत्तादृचारणम् ॥
तमेवाचिन्तयद्देवः प्रश्ननिर्णयकारणात् ।
भ्रमतीव मनः कापि ब्रह्मणा विष्णुमायया ॥
सर्वेष्टस्यापि यत्रात्मा वक्तुमिच्छेज्जनाहृतः ।
तज्ज्ञात्या चिन्तितं तस्य चिन्तयत्यममवतु ॥
न स्त्रयं चिन्तयत्यर्थे सहि तद्भावावृत्तसदा ।
अन्य त्वज्ञानसंयुक्ता मोहमीयुषंशकमम ॥
तस्य मध्यन्दिने सूर्यं क्षामवत्क्षाममात्रकम् ।
नैवाज्ञानं यथा सूर्यं तमां नास्ति कदाचनेति ॥

एतस्मिन्मात्रेण ॥ २८ ॥

नन्वेवं तर्हि सनकादीनां प्रश्नो निरर्थो वाच्यप्रश्नवादिनि
शुद्धकामाभूदिति भावेनाह स मामिति । प्रश्नस्य पारः पूरणं परिहार
इति यापत्तास्मान्निधया यस्य स तथा तम् ॥ २९—२९ ॥

ज्ञानविधुरयोगिन्त्येन संशयविषयेण ज्ञानोक्तार्थे प्रामाण्य-
जननाय को भवानिति तत्प्रश्नं विद्यतयति । वस्तुन इति । आत्मनो
वस्तुनः परमात्मवस्तुनो भवत्पक्षे वद्यनानात्वमेकत्वं विव-
क्षितं तर्हि अनानात्वे एकत्वपक्षे को भवानिति शेषः प्रश्नः कथं
वदत सिद्धविषयत्वादिति शेषः । हे विप्राः वः प्रश्नो यद्यनेकाध्वः
नानात्वाध्वः तर्ह्यपि को भवानिति वक्तुं कथं वदत मनेक-
स्मिन् बहुत्वमेक्यानिशष्टे वस्तुनि एकत्वसंख्याविशिष्टत्वेन
वक्तुमनुपपन्नत्वात् ॥ २२ ॥

सिद्धविषयत्वं कथमत्राह । पञ्चात्मकेष्विति । देवमनुष्यापि-
तृगन्धर्वासुरमेतन् पञ्चाध्वेषु भूतेषु जीवेषु हिरण्यगर्भावर-
त्वात्तद्व्यवस्थामानापेक्षया वस्तुतो वस्तुवृत्त्या समानेषु सत्सु ब्रह्मादि
वन्दितचरणार्यावन्दं मामादिदृश्य को भवानिति वाचारम्भो यस्य
स तथा वाचारम्भ इत्यर्थः वः प्रश्नो निरर्थकः निर्विषय
इति ॥ २३ ॥

कुतो निरर्थक इति तत्राह । मनसेति । मनसादीन्निर्गुणै-
र्दृष्टव्ये तद्वहं न भवाभ्येवेति वस्मात्तस्मान्निर्विषय इत्य-
न्वयः । नतु त्वमपि त्वत्प्रसादाद्दृष्टव्ये तस्मात्प्रश्नः कुत इति
तत्राह । मत्तोऽप्यदिति नेत्यनुपपद्यते अस्यदिति भावान्निर्देशः
यस्मान्मादिमिर्विषया मत्तोऽप्यव्येनेव ज्ञायते तद्वहं न भवा-
भ्येवेति बुध्यध्वमिति अञ्जसा तत्त्वम् अञ्जसा त्वरिते
तत्त्वमित्यभिधानम् विचार्ये निर्यातिस्वापि पुनः संशय-
कारणं परिकल्प्यात्मसंशयो न कर्तव्यः अतः को भवा-
मिति प्रश्नो नारब्धः किन्तु गुणेष्वविद्यते चेत् इत्येव
प्रश्न प्रारब्धः इति भावः --

न युष्माकं मयि प्रश्नो घटनेऽयं कथंचन ।

मामृतं न हि वन्द्योऽस्ति विरिञ्चः कापि कञ्चन ॥

अभिवन्धितपादं मां विरिञ्चन् कथं पुनः—

पृच्छयान्ते समा वस्माद्वरत्वे चतुर्मुखात् ।

देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वा असुरास्तथा ॥

इति पञ्चात्मकं सर्वं ब्रह्मणस्तत्त्ववत्ततः ॥

यन्मद्व्यवहारेण गृह्यते तत्र चास्मद्वहम् ।

इति जानीध्वमज्ज्ञेय मत्प्रसादात्तु मद्दृशिः ॥

अन्यत्त्वमावतो दृश्यं मम प्रेरणायैव तु ।

तस्माद्विधीयतायेतु प्रश्नारम्भो न मद्गतः ॥

इति समाख्यानबलात्तु एवार्थो नात्यः स्वकपोलकल्पित इति
किञ्च इदं हि विश्वं भगवानिन्तर इत्यतश्च हरेर्जगतो मेह
सिद्ध इति सकलशास्त्राणां मोक्षे हि तत्पर्यं मोक्षश्च प्रकृति
प्राकृतविषयकज्ञानाद्विषयोः तदुक्तम्—

प्रकृतेर्व्यतिरिक्तो यः पुरुषश्चेति कथ्यते ।

तं विद्वान् परमात्मानं ते याति परमं पदम् ॥

नैतद्विच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्भूतम् ।

बहुतां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ॥

तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यायामि गुणाधिकमिति ।

बहुपमायेषु ॥ २४ ॥

श्रीमन्महाभारतकामिकृतकमसम्भवं ।

एवमिति—

यावानहं वयाभावो यद्रूपगुणकमेकः ।

तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहादिति ॥

एतस्मिन् समानिष्ठ परमेषु समाधिना ।

भवात्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् इति ॥

श्रुतिमाद्यं न नष्टानि पापीयांस्त्वां रजोगुण इतिलभ्यमगच्छर-
त्वेऽपि न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते इत्यादिना व्यञ्जितनादश-
कानुभवत्वेऽपि योऽन्तर्हित इत्यादौ पित्रानुवर्गितरहेति श्रीमग-
वन्तं प्रति सनकादीनां वाक्यत्वेऽपि च ब्रह्मणः कर्मयोगस्य सम्प्रति
स्मरहिमव्यञ्जनाय श्रीमगवादिच्छयेव हेतुं हंसापनिपदि चारवा-
दिशक्तिरुत्तममतिहासवत् ॥ १८ ॥

हंसरूपेण गतोऽस्मीत्यभिप्राय इति शेषः ॥ १८-२० ॥

कृतवादाभिप्रेतवत्त्वात्को भवानिति प्रश्नान्नानजः किन्तु
तेनैव तर्हिभवायज्ञानार्थः अत एवाह तत्त्वज्ञानासुभिरिति ॥ २१ ॥

किं मां जीवं ज्ञात्वा को भवानिति प्रश्नः क्रियते भौति-
कदेहं ज्ञात्वा वा किमेतद्वरं ज्ञात्वेति विकल्पः जीवपक्षं दूर-
वति आत्मनो जीवरूपस्य वस्तुनो यद्यनानात्वं सर्वस्यापि तस्य
चिदेककृतत्वा विशेषांशनिर्देशायोग्यत्वं तर्हिदृशः प्रश्नः कथं
घटेन वदिति निश्चये तस्मात् हे विप्राः ! वो युष्माकं प्रपूर्णा
वक्तुर्वा मम क आभयः युष्माभिः किं जात्यादिविशेषमाभित्य
क इति प्रयुक्तं मया चोत्तरवितर्कमत्यर्थः ॥ २२ ॥

देहपक्षं दूषयति । पञ्चेति । वस्तुनो वस्तुविचारे सति भूतानां
पञ्चात्मकत्वात्को भवानित्येकत्वेन प्रश्नोऽयं नार्थवान् यदि च देह-
रूपाणां तेषां मिश्रितत्वेनेकत्वं मय्यप्येव तथाप्यात्मवत्समानत्वात्
प्रश्नोऽयं नार्थवान् ननु विदुषामपि व्यवहारोऽयं दृश्यते यतो भव-
तापि विप्रा इति च इति चोक्तमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भ इति
वाङ्मन्त्रेणारभ्यते मन्त्रिभूत तदपोहायमेव तदनुवादः क्रियते
भवद्विभू मन्त्रिभूवदिति चेत् ज्ञानमेव तत्त्वं किं पृच्छयत इति
भावः ॥ २३ ॥

इहपक्षं दूषयति । मनसेति । मनस्मादिभिर्यद्वहते तत्सर्व-
महमेव कुतः यतो न मत्तोऽप्यत् परमकारणं मां विना तन्ना-
स्त्येवेत्यर्थः । तथापि प्रश्नोऽयं न घटन इति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विज्जनायकवर्त्तिकृतसारार्थवर्तिनी ।

गुणेषु विषयेषु स्वभावतो रागादेव चेतः प्रविशति ते
चानुभूता विषयाः चेतसि प्रविशन्ति अतितीतीषां विषयानति-
कमितुमिच्छाः ॥ १७ ॥

महान् देवोऽपि स्त्र्यभूरपि भूतानां स्त्रयापि ध्यायमानः
विचारयन्नापि प्रश्नस्य बीज यद्वहनादय प्रश्नस्तत् शुद्धं स्वप्न-
वार्थं तत्त्वं नाऽप्ययत ज्ञातुं नाशक्तोदित्यर्थः । यतः कर्मधीः
स्त्रीयसृष्टिमात्रकमास्तकबुद्धिः ॥ १८ ॥

हंसरूपेणेति । यथा हंसो नीरं क्षीरं च पृथक्कृतं शक्यस्तथाहं
गुणान्नेतेत्येति ध्यायितुमिति भावः ॥ १८-२० ॥

अहमेतद्वत् अहंता अभिमानकस्या इत्यर्थः क्षामी तांस्म-
यता ननु तस्मिन्महः इत्यत्र आहयो क्षमी क्षामीत्यमरः ॥ २१ ॥

किं मां जीवं ज्ञात्वा को भवानिति प्रश्नः क्रियते भौति-
कदेहं ज्ञात्वा वा परमेश्वरं ज्ञात्वा चेति विकल्पः प्रथमं जीव-
पक्षं दूषयति । वस्तुनो वस्तुभूतस्य आत्मनो जीवरूप यदि
प्रश्नस्तदा सर्वस्यापि तस्य चिदेककृतकृतत्वा ज्ञातिगुणादिवि-
शेषाभावेन च वस्तुनः अलु नानात्मकत्वात्त्वानात्वे सति
को भवानिति चः प्रश्नः कथं घटेन वक्तुमशक्यत्वात् को
माभयः कञ्जातिगुणादिविशेषमाभित्यामुकोऽहमित्युत्तरं दास्या-
मीत्यर्थः ॥ २२ ॥

देहपक्षं दूषयति । पञ्चेति । वस्तुनो वस्तुविचारे सति देहस्यानो
भूतानां पञ्चात्मकत्वात् को भवानित्येकत्वेन प्रश्नो न घटेन
तस्मात्के युयं पञ्चेत्युच्यतामिति भावः । ननु तेषां पञ्चानां
मिश्रितत्वेनेकत्वं मय्यप्येव इत्यत्र आह । समानेषु सर्वेषां
मनुष्यादिवेदेषु तेषु पञ्चषु समानेषु मस्तु समानत्वादेव पूर्वाक्त-
जीववैक्यत्वात् को भवानिति पुनरीप प्रश्नो न घटेन ननु
च विदुषामपि प्रश्नोत्तरत्वेनमेव व्यवहारो दृश्यते यतो भव-
तापि वो निप्रा इति चोक्तमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भ इति
मम तत्त्वं वाचारम्भो ह्यनर्थक एव मया तु वाङ्मन्त्रेणारभ्यते
युष्मत्प्रश्नवदघटमानत्वादनर्थः वचनानुवादादित्या तथैवास्मा-
भिरपीति चेदप्येव तर्हि युष्मद्वहानित एव कथं तत्त्वं जिज्ञासये
किमत्र न लज्जये इति भावः ॥ २३ ॥

परमेश्वरपक्षं दूषयति । मनसेति । अयमर्थः परमेश्वरात्मना-
भावात्मम सत्ताजीवभेदो नास्त्येव यच्च मनस्मादिभिर्यद्वहते
तद्वहमेव नत मत्तोऽप्यत् मच्छक्तिकार्यत्वात्तदिति विजातीयभेदोऽपि
नास्त्यतः को भवानिति प्रश्नो न घटन इति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

प्रश्नमेवाह । सनकादय ऊचुः गुणोऽपि । गुणेषु विषयेषु
अनादितरमस्काराविशेष चेतो विशति ते गुणाश्च वासनावशा-
श्चेतसि प्रविशन्ति हे प्रभो ! जगत्पते अतितीतीषां ससारमति-
क्रम्य गन्तुमिच्छोममुत्तोरयोऽप्यसत्त्वाणां विश्लेषः कथं क्वाच-
दुद्बुद्धीति शेषः ॥ १७ ॥

तदा तेन किमुक्तमित्यतमाह श्रीमगवानुवाच । एवमिति ।
एवमुक्तप्रकारेण पुनः महादेवः सर्वदेवाधिरः स्त्र्यभूतभा-
वनः जगत्पता ध्यायमानः एकप्रीभूनाऽचिन्तयन् केन हेतुना
एतैः प्रश्नः कृतस्तं प्रश्नबीजं नाऽप्ययत न निर्भयत्वात् तत्कृतः
यतः कर्मधीः कर्मसु धीर्येष तथाभूतत्वात्तन्नात्याकुञ्चित
एवासीदित्यर्थः ॥ १८ ॥

ततः किं कृतमित्यपेक्षायामाह । स इति । स देवः ब्रह्मा प्रश्नपार-
तितीपीया प्रश्नकालं दातुमिच्छया मामचिन्तयन्तत्वा तस्मिन्कावे
हंसरूपेण तस्य सकाशमगमं हंसरूपेणाभिर्भो वया हंसो मिभित-
क्षीरनीरं पृथक्कृतं समयेस्तथाहं गुणचेतसोर्विश्लेषं कर्तुमनेन
रूपेणागतोऽस्मीति भावः ॥ १८ ॥

दृष्टेति ततश्च ते ब्रह्मपुत्रा मां दृष्ट्वा समीपमागत्य पादा-

भीमस्मृत्युक्तसिद्धान्तप्रदीपः ।

भिवन्तं कृत्वा ब्रह्मायामग्रतः कृत्वा को भवानिति पप्रच्छुः
हंसस्य विशिष्टनेत्रस्य आदीश्वरभावनया पादामिष्वनेत्रकः अस्मत्
पितृवाहनवद्भासमान ईश्वरो जीवा वेति सन्दिह्य पितृद्वारेष
नियोगो भविष्यतीत्यभिप्रायेण ब्रह्मायामग्रतः कृत्वामिषाः
ततस्तन्निष्ठया तूष्णीमासीत् इष्टा स्वयमेव पप्रच्छुः गतिं मावः ॥२०॥

तदा भवता किमुक्तमित्यत्र आह । इतीति । यदा तत्त्वजिज्ञासुभि-
र्मुनिभिरभ्युक्तप्रकारेणाहं पृष्टः तदा तेऽप्येवम् यद्वाच्यं तन्मे
मत्तां निबोध ॥ २१ ॥

तत्र तदभिप्रायं जानन् तांश्च परमत्त्वस्योत्तमोपकारिणो
ज्ञात्वा “पेतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत
केतो ! सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्ज्ञानमिति शान्त उपासीत अतः
मार्षष्टः शास्ता जनानां सर्वोत्तमा-

बोऽयं तदा गतो देवसमीपे देवतागणः ।

स त्वमेव जगत्सृष्टा यतः सर्वगतो भवान् ॥

सर्वं समाप्तेऽपि ततोऽसि सर्वः ।

सर्वगतवादनस्तस्य स एवाहमवस्थितः ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजन्तमिच्छति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

इत्यादि भूतिस्मृतिप्रतिपादितसर्वचेतनाचेतनवस्तुन आत्मत्वेन
सर्वोत्पत्तिजन्यजीवनहेतुत्वेन सर्वनियन्तृत्वेन सर्वव्यापकत्वेन च
सर्वसामानाधिकरण्याहंस्वरूपोऽहमित्युत्तरं दातुं तत्प्रश्नस्य उ-
त्तरं पूर्वंकं तत्त्वोपदेशेन तांश्च शिष्यत्वेन कृपापायितुं च प्रश्नं
कृत्वा उत्तरं चेतनाचेतनोभयवस्तुपक्षे निक्षिप्य तस्यासम्भवमाह ।
वस्तुत इति द्वाश्वयाम् । भो विप्रा यः युष्माकमात्मनः आत्मसम्ब-
न्धी ईदृशः बहुतां मध्ये एकस्य निर्धारणरूपः को भवा-
निति प्रश्नः कथं घटेन सम्भवत् अयुक्त इत्यर्थः । अघटना-
मेवाह प्रश्नः किञ्चेतनात्मविषयः प्रकृतिकार्यभूतदेवतियैक्यमनु-
रूपभौतिकदेहात्मविषयो वेति विकल्पप्रत्येन प्रतिपादयति
यदीति । यद्यात्मनश्चेतनस्य तर्हि तस्य वस्तुनः सदैकरसस्य
ज्ञानस्वरूपत्वेनाधिकारत्वेन चानानात्वे एकजातिमत्त्वे सति ।
कथं घटेन युक्तः स्यात् वस्तुवस्तुत्वात्तुनां मे मम क आभयः
केतकीपुष्परेणुनामित्र विशेषमाभावात्कं विशेषमाधिन्योत्तरं वक्ष्या-
मीति भावः । चेतनात्मनो जातिमत्त्वं च आचार्योक्ता या जातिः
सा नित्या सा जरामरंति उद्योगपर्येण सन्तसुजातयचनात्
सिद्धम आचार्येण शिष्यायोपशिष्टा या जातिरात्मत्वजातिः सा
नित्या काष्ठत्रयावाच्या जरामरगारहिता च नित्यो नित्यानां
न जायते म्रियते वा तत्त्वैवाहं जातु नासं तत्त्वं नेमं “अशो-
नानाव्यपदेशार्थं” त्यानिभूतिस्मृतिसूत्रेभ्यः ॥ २२ ॥

द्वितीयपक्षोऽपि न सम्भवतीत्याह । पञ्चेति । देहात्मविषयत्वेऽपि
को भवानिति यः प्रश्नो वाच्यारम्भः केशववाग्यारम्भः नतू-
पपत्तिर्युक्तः हि यतोऽनर्थकः अनुपपत्तिमाह । भूतेषु देवतियं-
गादिदेवेषु पञ्चात्मकेषु पञ्चमहाभूतकार्येषु सत्सु सतएव समा-
नेषु सत्सु विशेषमाभावादित्यर्थः । ननु बहुपुण्यलक्ष्यभूतिपासा-
जराश्लेशादिदोषवर्जितगह्वेन्द्रादिदेवानां मनुष्यादिदेवेषोऽत्यन्त-
प्रेमलक्षणात् कथं समानत्वमतमाह । वस्तुत इति । वस्तुशब्देन-

गौरवाद्यन्तवती जनित्री भूतमाधिनो ।

अजामेका बोधितशुक्लवस्त्रां वहीः प्रजाः

जनवतीसरूपाः देवी क्षया गुणमयी मम माया पुरत्यया ॥

इत्यादिभूतिस्मृतिप्रतिपादितसर्वाधिकारोपादानभूता भगवच्छक्तिः
प्रकृतिरुच्यते “तद्वत्स्यत्वमारम्भयाशब्दादिभ्यः” इति सूत्राकार-
णान्नस्यत्वमेव कार्यस्यातः प्राकृतत्वात्तेषामपि समानत्वमेव
तस्मादस्तुतो विशेषमाभावात्प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं केशवचेतनात्मविषये देहात्मविषये च प्रश्नस्यानुपपन्नत्वे
सति यद्यपि देहादिशिष्टस्य प्रत्यगात्मनोऽपि भेदसम्भवाद्दीश्व-
रस्य च स्वरूपगुणशक्तिभेदेन सर्ववैलक्षण्ययादियुग्मविषयस्य
प्रश्नस्योचित्यं तथापि विविक्तारमतत्त्वज्ञानस्य सम्प्रदायं
प्रवर्तयितुं तेषां तज्ज्ञासुत्वभावनया हंसे चेश्वरगुरुबुद्ध्या-
गुरोः सकाशात्स्वपराजय न क्षतिरिति मत्वा तूष्णीं भूतेषु
भगवान् स्वरूपं ज्ञापितवान् इत्याह । मनमेति । मनसा वक्ष्या-
बुद्ध्याऽन्यैरपीन्द्रियैर्देवगृह्यते तदहमेव मत्तोऽवस्थेति यूयमज्ज्ञा-
बुध्यध्वमित्यर्थः मनावचोऽहं भो आदिभिरिन्द्रियैर्वैदिकलौकिक-
सूक्ष्मभूतनिर्यातित्वादि कामुष्मिकं यद्गृह्यते तत्सर्वमहमेव सर्वस्य
चेतनाचेतनपक्षेभ्यः महात्मकत्वात्प्रत्यगात्मत्वात्तदधीनत्वा-
दहमेव सर्वं मत्तोऽन्यत्पृथक्स्थितिप्रवृत्तिवोग्यं नास्तीत्यज्ज्ञा-
बुध्यध्वं जानीत एवं निरन्तरानुसंधानेन सुखेन मज्जानं स्यादिति
भावः तथा सर्वत्र महद्दया गुणचेतसोर्विद्वद्वोषोऽप्ययत्नत एव
क्यादित्यपि धनितं बुध्यध्वमित्यनेन सनकादीनुपलक्ष्य भग-
वता सर्वजिज्ञासुप्रत्युपदिष्टं सनकादीनां तु सदा भगवत्स्वानु-
संधानं गुणचेतसोर्ग्रन्थ्यभावात् अतएव प्रश्नेऽपि कथमभ्योऽन्व-
संख्यामो मुमुक्षारतिनितीर्षो गति मुमुक्षुपदग्रहणं नत्वस्मरपदप्र-
हणं मुमुक्षत्वं च यत्तस्यैव संभवति तेषां वक्ष्यामाभावात्
मुमुक्षुत्वाभावः तत्त्वज्ञानोपदेष्टृसंप्रदायप्रवर्तनाय भगवद्वाक्यता-
रत्वात् तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मणावतारवर्णने—

तदं तपो विविधलोकासिमुक्षया मे ।

आदौ सनात् स्नातपसः सन्तुः सनोऽभूत् ॥

प्राकल्पसंज्ञध्वनिर्हसिहात्मतत्त्वम् ।

सम्यग्जगाद मुनयो यद्वक्षतामस्मि ॥

विष्णुपुराणे च भृगवाद्युत्पत्तिमुक्त्वा—

सनन्दादयो ये च पूर्वस्मृष्टस्तु वेदसा ।

न ते लोकेषु सज्जन्ते निरपेक्षाः प्रजासु ते ॥

सर्वे ते चागतज्ञाना वीतरागा चित्तसराः इति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सनकादय ऊचुः हे प्रभो ! ब्रह्माजी गुणों में चित्त का
प्रवेश होता है और गुणों का प्रवेश चित्त में होता है तब
जो संसार से छुटने की इच्छा वांछा है उसके चित्त से
गुणों का त्याग कैसे होवेगा ॥ २३ ॥

भगवान् उवाच सव सृष्टि के रहने वाले सब देवों के
देव स्वयंभू ब्रह्माजी ऐसे पूछते मात्र ध्यान करने लगे तो
भी कर्मों में बुद्धि के लगे रहने से प्रश्न के उत्तर को नहीं
प्राप्त हो सके ॥ २४ ॥

उस प्रश्न के पार जाने की इच्छा से उन ब्रह्माजी ने

गुणोष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः ! ।

जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः ॥ २५ ॥

गुणेषु चाविशच्चित्तमभीक्ष्णं गुणासेवया ।

गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत् ॥ २६ ॥

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ।

तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥ २७ ॥

यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः ।

मयि तुर्यं स्थितो जह्यात्यागस्तद्गुणचेतसाम् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

मेरा चित्तन किंवा तब इस के रूप से उस समय उनके पास हम गये ॥ २५ ॥

मेरे को देख कर वे सनकादिक चरणों में नमस्कार करके प्रह्लादी को आगे खड़े करके पूछते भये कि आप कौन हो ॥ २० ॥

हे ब्रह्मजी ! तबकी जिज्ञासा करने वाले उन मुनियों ने जब मेरे को ऐसे पूछा तब मैंने जो उन से कहा तिस बात को तुम सुनो ॥ २१ ॥

ह विप्रो हो ! यदि तुमारे मन में वस्तु एकही मानी है तब तो एक आत्मा जानने वाले का यह प्रश्न कैसे हो सकता है और कहने वाला मैं भी किस आधार से कहूंगा ॥ २२ ॥

यदि सब का सरीर पंचभूत का है तो यथायथा से बरोबरही हैं तब आप कौन हो यह प्रश्न आप का मनचक चाग्जाल मात्रही है ॥ २३ ॥

यदि यथायं ज्ञान से देखो तो मैं सब जगत्का शरीरी हूँ व्यापक हूँ तब मन से वचन से हृदि से तथा और भी इन्द्रियों से जो गृहीत होता है सो हम से गुप्त कुछ नहीं है ऐसे सीधा आप लोग समझ जाओ ॥ २४ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

एवं प्रश्नखण्डनमिष्येयौवाऽऽमस्वरूपं सामान्यतो निरूप्य ब्रह्मणोऽपि त्वत्परिहरं वत्पृष्ठं तत्रोत्तरमाह । गुणोष्वादिना-
बवद्ध्ययसमाप्ति । अपमभिप्रायः यदि कर्तृत्वमोक्तत्वादिरूपतया विषयैः संप्रथितं चित्तं बुद्ध्यादिशब्दवाच्यमेव जीवस्य स्वरूपं अभेदतत्तद्वियोगो न घटेत् तस्य तु स्वरूपमहं प्रष्टुं चित्ताध्या-
सेन तु तत्स्वभावतया विषयैः संप्रथितम् अतः स्वरूपं ब्रह्मत्व-
भावतया विषयाणां च मिथ्यात्वानुसम्भानेन सर्वतो निर्विद्य-
भगवन्तं भजतो भवत्येव परिपूर्णस्वरूपावस्थानमिति हं प्रजाः ।
पुत्रकाः सर्वं गुणेषु चेत आविशति गुणाश्च चेतसि एवं

[८७]

गुणाश्चेतश्चोभयं प्रथितं मदात्मनो ब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्य देहो-
ध्यास्ते उपाधिर्न तु स्वरूपम् ॥ २५ ॥

तस्मादभीक्ष्णं पुनःपुनर्गुणसेवया तत्संस्कारेण गुणोष्वावि-
शच्चित्तं ते च पुनर्वासनारूपेण चित्ते प्रकर्षेण भवन्तीति तथा
ते गुणाश्चेतश्च एवं यदुभयं तत्तद्रूपः संसृत्यते ॥ २६ ॥

ननु जाग्रदाद्यवस्थावतः कुतः कूटस्थस्वरूपता तत्राह ।
जाग्रज्जागरः स्वप्नः सुषुप्तं चेति बुद्धेरंता वृत्तयो न तु
जीवस्य ताश्च न स्वाभाविक्यः किंतु —

सत्त्वाज्जागरणं विद्याज्जसा स्वप्नमादिशेत् ।

प्रस्थापं तमसा जगतास्तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति ॥

वक्ष्यमाणकमेण गुणत एव जीवस्तु विषयगुणस्वरूपा-
रहित एव विनिश्चितः कुतः तासां साक्षित्वेन ॥ २७ ॥

ननु तर्हि कथमहं जागर्मीत्यादिप्रतीतिस्तत्राह । यर्हि
यस्मात्सर्वस्य सृतिः सरणमनयेति संसृतिर्बुद्धस्तथा बन्धोऽ-
यमात्मनो गुणवृत्तीर्ब्रूयति तस्मात्तस्मिन् तुर्यं स्थितः साक्षित्वं
संसृतिबन्धं जह्यात् तत्तदा गुणचेतसां गुणानां चेतसश्चान्योऽन्य
त्यागो भवति ॥ २८ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

टीपिकादीपनी टिप्पणी ।

तुत्परिहरमशक्योत्तरं गुणचित्तयोरन्योऽन्यत्वागः कथमिति
यत् पृष्ठं तत्र प्रश्ने बुद्ध्यादिशब्दवाच्यं बिह्वशीरमेव ।
ततः चित्ताद्युपाधेर्जीवस्वरूपत्वे तद्वियोगो विषयविषयः ।
तस्य जीवस्य । चित्ताध्यासेन चित्तमेवाहमित्यभिमानेन ।
तत्स्वभावतया चित्तस्वभावतया । चित्तस्य संप्रथितत्वे
जीवस्वरूपमपि संप्रथितमिवेत्यर्थः । अतः जीवस्य ब्रह्म-
स्वरूपत्वात् ॥ २५ ॥

तस्मात् अष्टावन्तोपाधिवात् एवमन्योऽन्यसङ्क्रमयितं बहु-
भयं तत्पादमेयुक्तान्योऽन्यप्राप्यतत्तत्तुल्यवत् परित्यजेद्विषयः ॥ २६ ॥

बुद्धेरंत्योऽवस्थाविशेषाः तासां बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन
साक्षाद्गृह्यत्वात् यो यदृष्टा स तद्भिन्न इति व्याप्तेरप्या तद-
दृष्टा तरोभिन्न इत्यर्थः ॥ २७ ॥

भीराधारमणादासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तथा बुद्ध्याध्यस्तया अयमध्यामनिबन्धनो बन्ध आत्मनो
जीवस्य गुणवृत्तीजोप्रदायवस्थाः आत्मन्यसतीरपि ददाति
प्रत्यापयति तदा स्वरूपानुसन्धानेनाध्यासपरित्यागकावे स्त
एवाचेतनानां तेषां मिथस्त्यागो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीसुदेशेनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

अथ चेत्तसो गुणानां आध्यासस्त्यागः कथमित्याद्य-
इत्यस्य साक्षादुत्तरं वक्तुमारभते । गुणोऽस्ति । मदात्मनः ब्रह्म-
मन्तरात्मा यस्येति स मदात्मा मदात्मकस्य जीवस्य देह उभयं
चेतश्च सम्यग्माणा गुणाश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सम्यग्माणाया शब्दादिगुणानां चेतासि प्रतीयमानत्वं
विवक्षितं चित्तप्रभवाः पूर्वसंस्कारवशाच्चित्ते प्रकाशमानाः मद्रूप
इति सप्तमी मद्रूपे चिन्त्यमाने उभयं लजेत चित्तं गुणांस्त्यजति
गुणाश्च चित्तं त्यजन्तीत्यर्थः । कथमन्योऽन्यस्त्याग इत्युपक्रम-
वशादयमेवार्थः एवं मद्रूपध्यानं शब्दादिगुणपरित्यागोपाय-
इत्युक्तम् ॥ २९ ॥

अथ जीवस्य देहाद्विषयगतानुसन्धानं च गुणपरित्या-
गोपाय इति वक्ष्यन् जाग्रदाद्यवस्थात्रयस्य प्रकृतिसम्बन्धोपाधि-
कत्वं प्रपञ्चयति । जाग्रदादिवृत्तवृत्तयः ॥ २७ ॥

तृतीयोऽवस्थात्रयानीति जीवशरीरके मयि स्थितत्वमेव गुण-
चेतसामन्योऽन्यस्त्यागः स्यात् यद्वा गुणचित्तानां त्यागः स्यात् ॥ २८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथाभिप्रायमालक्ष्य ब्रह्माणं प्रतिपृष्टं प्रति वक्ति । गुणोऽस्ति-
त्यादिना । प्रजाः ! हे पुनः ! ब्रह्ममन्तरात्मा यस्य स मदात्मा तस्य
देहे देहसम्बन्धे सति चेत्तो गुणोऽस्तिविशते ते च तस्मिन्ना-
विशन्तेऽतो गुणाश्चेतश्चेत्युभयं मिथो न त्यजतीति शेषः इति
प्रश्नानुवादः देह इत्यनेन परस्परत्यागो देहसम्बन्धानिमित्त
इति दानितम् ॥ २९ ॥

अनूदितं प्रश्नमर्थोपपादयति । गुणेषु चेति । सति देहसम्-
बन्धोऽपीक्षया पुनः पुनः गुणसेवया चित्तं गुणोऽस्तिविशदा-
विष्टं भवति चकाराद्गुणाश्च तस्मिन्नाविशन्तो भवन्ति कथं
बाह्याऽन्यन्तरयोर्गुणचेतसोर्मिथ्य आवेश इत्यत्र आह । गुणाश्च
चित्तप्रभवा इति । प्रभवत्वमत्र प्रतीयमानत्वं पूर्वसंस्कारवशा-
च्चित्ते प्रकाशमाना भवन्ति चित्तमपि तत् एव तान्
विषयीकुर्वन् देवावतिष्ठत इत्यर्थः । गुणाः पुनः चित्तप्रभवाः
चित्ते प्रकीर्ण्य भवन्ति ततो नापगच्छन्ति कश्च तर्हि
परस्परत्यागोपायः येन देहसम्बन्धोऽपि निवर्तते इत्यत्र
आह । मद्रूपे चिन्त्यमाने सत्युभयं गुणाश्चेतश्चेत्युभयं कर्तुं
त्यजेत अन्याऽन्यमिति कथं पदमध्याहर्तव्यं चित्तं गुणांस्त्यजति
गुणाश्च चित्तं त्यजन्तीत्यर्थः । कथमन्योऽन्यस्त्याग इत्युपक्रम-
वशादयमेवार्थः ॥ २९ ॥

एतमात्मस्वरूपध्यानं शब्दादिगुणपरित्यागोपाय इत्युक्तम् अथ
जीवस्य देहाद्विषयगतानुसन्धानं च गुणपरित्यागोपाय
इति विधिश्रुत्या जीवस्य प्रकृतिविषयगतानुसन्धानं तं ततो

विविनक्ति । जाग्रदिति । जाग्रदवस्थस्य कर्तारि जाग्रदवस्थस्य व्युत्पन्न-
त्वेऽपि तदाभितजाग्रदाद्यवस्थायामत्र लक्ष्यया वृत्तिः जाग्र-
दाद्यवस्थितानांऽवस्था गुणतः प्रकृतिगुणोऽयः सत्त्वादिभ्यः हेतुभ्यः
बुद्धेरन्तःकरणस्य वृत्तयः प्रवृत्तयः तद्व्यापारनिमित्ता इत्यर्थः
तथाच विविचय वक्ष्यति--

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रूपजसा स्तप्रमादिशेत् ।

प्रश्नाप तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति ॥

यद्यपि सुषुप्तेऽन्तःकरणोऽस्तिद्रूपेषु निष्ठापारेषु सत्त्वादिभ्यः
मित्यवभासमात्ररूपत्वाज्जाग्रदवस्थायां बुद्धिर्वाचित्तत्वे तथापि निष्ठापारे
सत्त्ववान्तःकरणे मनुष्यत्वप्राप्त्यात्वसुखतदुःखित्वादिवाद्या-
न्तःकरणव्यवभासविधुरकेवलतथाविधोऽवभास इति तावन्मा-
त्रेण तस्माद्वृत्तित्वव्यवहार इति बोध्यम् अनेन जीवस्य जाग-
राद्यवस्थात्रयान्वयः प्रकृतिसम्बन्धप्रयुक्तत्वेनोपाधिको न आमा-
विक इति प्रकृतितत्त्वायतत्सम्बन्धतत्प्रयुक्तत्वादिभ्योऽतिरिक्तं प्रत्य-
गात्मस्वरूपमित्युक्तं भवति तदाह । तासां विषयत्वा इति ।
साक्षिविषयत्वं दृष्ट्यान्वयाभिप्रायेण तासामित्युपादानस्य शेषत्व-
विवक्षया पृष्टी ताड्यो विषयत्वा इत्यर्थः । कथं ताड्यो विषय-
त्वा इत्यत्र तद्व्यवहार इत्यत्र आह । साक्षित्वेन विनिश्चित इति । तासां
साक्षित्वेनेति सम्बन्धः साक्षित्वं च साक्षाद्दृष्टत्वं तदेवावस्था-
त्रयान्वयव्यवहारमिति विषयत्वावस्थात्रयान्वय उपपद्यत
इति भावः ॥ २७ ॥

ततः किमत आह । यर्हि । यर्हि यतोऽयं संसृतिबन्धः
देहसम्बन्धरूपसंसारबन्धः आत्मनो जीवस्य गुणवृत्तिवः
गुणानां शब्दादिविषयाणां चेतसश्च परस्परान्वेष्टेन वा वृत्तयः
सङ्कल्पविकल्पादिमकाः ता ददातीति तथा यद्वा आत्मनो
मनसः गुणवृत्तिवः गुणेषु शब्दादिषु वृत्तीर्भोग्यतादिवृत्त्यादिमकाः
ददातीति तथाऽतस्तुयं स्ततोऽवस्थात्रयपरहिते जीवशरीरके मयि
स्थितः मनः परस्परामन इत्यस्य प्रथमान्ततया विपरिणामेन कर्तुं-
तयाव्ययः भूमि स्थित आत्मा मनः जह्यात् गुणवृत्तीत्युज्ज्वलित्यर्थः
प्रकृतिविविक्ते मदात्मके स्वभावतोऽवस्थात्रयपरहिते जीवस्वरूपस्थितः
तथायास्यानुसन्धानपर आत्मा गुणवृत्तीज्ज्ञादित्यर्थः । तत्ततः
गुणवृत्तित्यागाद्गुणचेतसां त्यागः स्यात् परस्परान्वेष्टेत्यागः
स्यात् प्रकृतिविषयगतमदात्मकजीवस्वरूपयायास्यानुसन्धानेन
चेतोवृत्तित्यागस्ततो गुणचेतसां त्यागः ततो देहसम्बन्धेत्यागः
ततो निरवशेषवैषयिकसुखदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयानन्दप्राप्तश्चे-
त्युक्तं भवति अवस्थात्रयपरहितजीवस्वरूपानुसन्धानेऽप्यात्मनो
विशेषव्यवधानानुसन्धानमपि कार्यमिति द्योतनाय मयीति विशेष-
व्यवधानिर्देशः जीवस्य परमात्मानं प्रति नियतविशेषणता हि
तत्स्वरूपनिरूपणोपायुक्ता ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीं सनकादीनां प्रश्नं परिहरति । गुणोऽस्तित्यादिना । हे
प्रजाः ! ब्रह्मजत्वेन प्रकृष्टजन्मत्वात्तथा सम्बोधनं चः चेत्तो गुणो-
ऽस्तिविशते गुणाश्चेतसीति प्रश्नस्यायं परिहारः मध्येन आत्मा
मनः यस्य स इत्यस्यामयपदित्वे एतद्रूपं सिध्यति ॥ २९ ॥

पञ्च आनुबद्धगुणचित्तभस्मीभावा ज्ञानाग्निनेत्युक्तं तत्र स
कृत प्रकारोद्देशोऽस्ति । गुणोऽस्ति । अमीक्ष्य निरन्तरं गुणानां
विषयाणां सेवया चित्तं चेत्तो गुणेषु विषयेष्वविशेत्तदे-

श्रीमद्विजयवज्रजतीयं कृतपदरत्नावली ।

कान्छ वतने गुणाश्च चित्तप्रमथाः चित्ते प्रभवो वेधां ते
तथा चित्ते सत्काररूपेण वनेने हरिस्मरणमतिक्रम्य प्रती-
यन्त इत्यर्थः । ततः किमत्राह । मद्रूप इति । तत्र विद्यामद्रूपे
मम स्वरूपे चेतो गुणाश्चेत्युभयं त्यजेत् इदमुक्तं भवति
मनसादीन्द्रियाणि मदनयोर्मिणां हरौ स्थितानि तदाधाराणि
तत्प्रेरितानि विषयेषु वनेने विषयाश्च विष्णुस्या विषयबाधारा
विष्णुप्रतिता मम भोगसाधनानित्यं विष्णौ गुणादित्याग
इति—

विष्णुस्या विषयाः सर्वे विष्णावेव मनो मम ।

इति मध्यम्यं तत्सर्वं त्यजेत्तत्र बाधतः ॥

इति वचनात् मुमुक्षुमिरवमेव नित्यमनुसन्धेयम् ॥ २६ ॥

नवमस्य गुणसङ्गस्य स्वाभाविकस्य पुरुषायुपान्त्येनापि
त्यागो न सुखम इति तत्राह । जाग्रदिति । जाग्रदाद्यवस्था गुणतो
गुणद्वारेण बुद्धिबलतः बुद्ध्या प्रकृत्वा वृत्तिवर्तने यासां
तास्तथा प्रकृतिगुणसम्बन्धाज्जीवस्य जाग्रदाद्यवस्थावर्तित्वं न
स्वाभाविको गुणसङ्ग इत्यर्थः । तात्पर्यमाह । तास्मिति । तासां
जाग्रदाद्यवस्थानां सात्त्वित्वेन वर्तमाना जीवः स्मृतस्तादृशो विल-
क्षणो विनिश्चित इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

नवमस्य स्वाभाविकः स्मृत एव निवर्तते न तत्साधनप्रयत्नापे-
क्षेयाशङ्कां परिहर्तुमुक्तानुवादपूर्वकं तत्साधनं कथयति । यदिति ।
आत्मनो जीवस्यायं ससृतिवन्धः सत्त्वादिगुणप्रवृत्तिनः इति
यदि यस्माद्यस्मात्तुयं गुणप्रयतीते मायं स्थिते स वन्धं जह्यात्
मनुपासनासमुद्भूतसमुद्भूतज्ञानाविभूतमत्प्रसादेन यथं त्यजती-
त्यर्थः । कोऽयं वन्धस्यागो नाम येन ह्यन्धेन वगर्धेन इति तत्राह ।
त्याग इति । निषयारुढवाह्यान्तःकरणत्याग एव वन्धस्यागो नाम
ताम्यदिति ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसम्बन्धः ।

नवमेव सति गुणाश्चेतश्च भिद्यः प्रमत्तयेव स्थितानि भव-
स्यपि प्रसज्जगि किमुत जीवे इत्यस्माकं द्विगुणीभूयेष प्रज्ञो
जान इत्याशङ्क्य जीवे तेषामस्वाभाविकसम्बन्धं कथयन् स्वर्गि-
कृतकैर्मुखं दर्शयति । गुणोऽस्ति । गुणोऽस्त्वित्यदिकं सत्यं भव किन्तु
जीवस्य तदुभयमपि देह उपाधिमात्रेणैव जीवो सम्बन्धमित्यर्थः
यतो मदात्मनः ग्रहमेवात्मा परमाशिरूपा यस्य तस्य गृह-
वास्य ततो मयि न तत्सम्बन्धः सुतरामेव नास्तीत्यर्थः । मयं
भावः यथा सूर्योशां रश्मिनां सूर्यकार्यभूतेन मेघेन
स्वाभाविकसम्बन्धो नास्ति सूर्यस्य तु दूरत एव तद्भासां तथा
जीवानां मम च सम्बन्ध इति ॥ २५ ॥

तदेवमपि जीवन्तु स्मृतकथा तान् विषोजयितुं न
शक्नोति किन्तु मद्भवेनापासनादिकस्य मच्छकशोभेवेत्याह । गुणेषु
चेति । मद्रूपः मद्भवेदभावनाविष्टः इति ज्ञानानुसारेणोक्तं
भक्तिरूपोपासना चेत् मम रूपं यत्र स ध्यातेति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

जीवस्य तैः स्वाभाविकसम्बन्धाभावं दाशेवति । जाग्र-
दिति तैः ॥ २७ ॥

जीवस्य कथतोऽशक्तिं दर्शयन्तदेव द्रष्टव्यं । यदिति । मायि
तुल्यं इति "विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः । ईशस्य
याज्ञमिहिनिं तुरीयं तत्पदं विष्णु" इति म्यायेन एतदेव मुख्यप्र-
द्वनस्योत्तरमित्याह । त्याग इति । ततः स्वत एवाचेतनानां तेषां
मिथस्यागो भवतीति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयवज्रजतीयं कृतसारायंदर्शनी ।

नवमेव चेत् सत्यमज्ञानिन एव वयं कम किन्तु भवानेव चेत् सर्वं
तर्हि चेतश्च गुणाश्च तमेवातमेतो वृत्तिषु विषयाः प्रविष्टा विषये-
स्वापि चेतोवृत्तयः प्रविष्टा इत्युभयेषामेषामस्याऽप्यसत्त्यागं भवाने-
वास्माभिः प्रष्टव्योऽभूतः कथं योत्तरं देहीत्यत आह । गुणोऽस्ति । हे
प्रजाहि पुत्रकाः सत्यं गुणेषु चेत आविशति गुणाश्च चेतसि एव
गुणाश्चेतश्चोभयं मदात्मनश्चमयत्वेन प्रष्टव्यस्य जीवस्य
देह मध्यस्तम् उपाधिरेव नतु स्वरूप एव च चेतसो गुणानां
च परस्परसत्त्यागार्थं कथं वतध्व उभयमेव तदवयवकारि
दूरतस्याकथा कथं न निर्वहन्तीभवतीति ध्वनिः ॥ २५ ॥

तदुभयपरस्परसत्त्यागश्च दुष्टं एवेत्याह । गुणोऽस्ति ।
अनादित एवाभीक्ष्णं गुणसेवया दृढतरेण तत्संस्कारेण
गुणोऽनाविशदेन चित्तं वर्तते कथं तदित्यक्तं प्रमत्तयति भावः
गुणाश्च पुनः पुनश्चासनारूपेण चित्ते प्रकर्षणं भवति सदा
तत्र घटते इति ते गुणाश्च कथं वा तत्पदं प्रमत्तयति
भावः । किञ्च ज्ञानिनो कथेन परस्परतदुभयस्याजना च निष्प-
योजनेन तैरुभयैरपि प्रायः प्रयोजनं तेषां नास्तीत्याह । मद्रूपः
मद्भवेदभावनाविष्टात्ममयः सन् ज्ञानी उभयं त्यजत भक्तानां
तु मत्सेवामेव परमपुरुषार्थत्वेन निश्चितवन्तामद्रूपगुणलीला-
रसनिमगनाच्चेतसः सकाशात् कथं एव गुणा अप्रयान्तीति
न तेषाञ्चेतोगुणयोः परस्परसत्त्यागो दुष्टं ममायिभावस्तु
तेषां नेष्ट इति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

वस्तुतस्तु निर्लेपजीवस्य गुणोऽस्ति । विभिन्नं सम्यग् एव
नास्ति मिथ्यास्यासत्त्याग एव तस्याग उच्यते इत्याह । जाग्र-
दिति जाग्रत् जागरः—

सत्त्वाज्जाग्रदं विद्याद्रजसा क्वणमादिशत् ।

प्रस्थापं तमसा जाग्रतोऽस्तुरीयं त्रिषु सत्ततमिति ॥

वक्ष्यमाणगुणत एव हेतोर्वेदवृत्तयः जीवन्तु विलक्षण-
स्तत्त्वव्यवहारहित एव कुतस्तासां साक्षिभूतैव ध्वनि-
क्षितः ॥ २७ ॥

किञ्च यद्यपि गुणाः सर्वेणैव जीवस्य न भवन्ति तदापि
देहाध्यासप्रसादाद्गुणवृत्तीः सः प्राप्नोति ततश्च देहाध्यासमङ्ग-
सत्यं तान् स त्यजतीत्याह । यद्वि आत्मनो जीवस्यायं देहाध्या-
सरूपः संसारवन्धोऽभूत्तर्हीव स गुणवृत्तिदः जीवाय तस्मै
गुणवृत्तिप्रदोऽभूत् यदि च मयि तस्य स्थितः सन् जह्यात्
इमं संसृतिवन्धं त्यजेत् तदा गुणचतसां गुणानां चेतसश्चा-
स्याऽन्यं स्वत एव त्यागो भवति ॥ २८ ॥

अहंकारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्ययम् ।
 विद्वान्निर्विद्य संसारचिन्तां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् ॥ २९ ॥
 यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः ।
 जागर्त्यपि स्वप्नन्नः स्वप्ने जागरणं यथा ॥ ३० ॥
 असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा ।
 गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥ ३१ ॥
 यो जागरे बहिरनुत्तणधर्मिणोऽर्थान् भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृशान् ।
 स्वप्ने सुपुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयाग्निगुणवृत्तिदृग्निद्रियेशः ॥ ३२ ॥

भीमङ्गुकदम्बकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

एवं स्वरूपं निर्दिष्टं ब्रह्मणोऽपि यद्वदुक्तं पृष्ठं तस्योत्तर-
 माह । गुणोऽप्येत्यादिभिः । हे प्रजाः ! पुत्राः गुणेषु विषयेषु चेत्तो
 विद्यते गुणाश्च चेतसि विशन्तीति सत्यं गुणाश्चेतश्चाभयं महा-
 त्मनो महेशस्य जीवस्य देहः देहस्य हेतुत्वात् गुणवासनाभयं
 चेत्त एव जीवस्य विविचदेहधारणो हेतुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

कथं तर्हि तस्यागस्तत्राह । गुणेषु चेत्ति । चित्तमभीक्ष्णं गुणसे-
 वया पुनः पुनस्तत्संस्कारेण गुणेषु आविष्टा गुणाश्च चित्त-
 प्रभवा अभीक्ष्णं तद्वासनायुक्ताश्चित्तात्प्रकर्षेण भवन्त्युत्पद्यन्ते
 तथा यद्यपि परस्परं प्रथितमेतदुभयं तथापि जीवा मद्रूपः
 सन् त्यजेत् महं सच्चिदेवरूपो भगवदात्मकः सदा निर्विकारः
 गुणचेतसी मम स्वरूपनिबन्धने न भवतः किरवन्तित्ये इति
 भगवत्स्वरूपवद्गुणाद्वैखल्ययज्ज्ञानवान् सन् त्यजेदित्यर्थः “अमो
 नित्यः सुखदुःखं त्वानित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्याप्यनित्य” इति भारते
 दयासवचनात् ॥ २६ ॥

ननु जाग्रदाद्यवस्थावतो जीवस्य कुतो निर्वि-
 कारत्वं कुतो वा गुणाद्वैखल्ययमिति चेत्तत्राह । जाग्रदिति ।
 जाग्रदाद्यवस्था गुणतो गुणैः सत्त्वादिभिर्हेतुभूतैर्बुद्धिवृत्तयो
 भवन्ति ननु जीवस्वरूपे स्मृतो भवति यतो जीवस्तासां वृत्तानां
 साक्षित्वेन साक्षाद्द्रष्टृत्वेन विनिश्चितः विवेकिर्भारतिशयः अहं
 स्वनानद्राक्षं सुखमहमस्त्राप्सं न किञ्चिद्वेदिषमिदं विप्रत्यभि-
 ज्ञानात् तस्मात्तादृशोऽवस्थाऽथो निलक्ष्यो जीवः ॥ २७ ॥

ननु यद्येवमवस्थाविखल्य एव जीवस्तर्हि महमस्त्राप्समहं
 जागर्मीत्याद्यवस्थावत्प्रतीतिः कथं कदा वा तद्रहित्यमिति चेत्त-
 त्राह । यर्हीति । संसरणो नानात्मन्यात्मानं ब्रह्मातीति संसृति-
 बन्धोऽहङ्कारः स आत्मनो गुणवृत्तिदः आत्मनो जीवस्य गुण-
 कायवृत्तीः स्मृताद्यवस्था ददातीति तथा तस्मादयं जीवात्मा तुर्ये
 मां भवत्प्राप्तयतीति मयि वसंतमाने तुर्ये शुद्धस्वरूपे जीवेऽ
 वस्थितस्तुष्टः तुरीयस्वरूपानुसन्धानवानिति यावत् यर्हि यदा
 जह्यात् तं संसृतिबन्धमहङ्कारं त्यजेत् तस्मिन् काष्ठे गुण-
 तसां त्यागः गुणानां चेतसश्च त्यागो विस्तृषो भवेत् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे पुत्रो हो ! गुणों में चित्त प्रविष्ट होता है चित्त में
 गुण प्रविष्ट होते हैं हमारा शरीर भूत जो आत्मा है तिसके
 देह में गुण चित्त पर दोनों विद्यमान हैं ॥ २५ ॥

निरन्तर गुणों की सेवा करने से चित्त गुणों में प्रविष्ट
 होता है चित्तकी वासनाओं से गुण भी चित्तमें प्रविष्ट होते
 हैं जिसका चित्त मेरे रूप में आसक्त होजाता है वह इन दोनों
 को छोड़ देता है ॥ २६ ॥

जाग्रत् स्वरूप सुपुष्टि पर तीनों वृत्ति जीव के त्रिगुणों से
 होती हैं और जीव तो इन का साक्षी होने से इन अवस्थाओं
 से भिन्न ही है वह निश्चित है २७ ॥

जब पर्यन्त वह बुद्धि गुणों की वृत्तियों से युक्त है
 तब पर्यन्त वह संसार बन्ध है जब मेरे शरीर तुर्य रूप
 जीव में मनको युक्त करे तब तो उन वृत्तियों के छूटने से चित्त
 तथा गुण दोनों का वियोग होजाता है ॥ २८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कथं संसृत्या बन्धः कथं च तं जह्यात्तदाह । अहंकारेण
 कृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्ययमानन्दाद्यवस्थानानर्थहेतुं विद्वान् जानन्
 सान्निर्विद्य दुःखमेतदिति ज्ञात्वा तुर्ये स्थितो भूत्वा संसार-
 चिन्तां संसारोऽबुद्धिस्तर्हिमांश्चित्तामभिमानं तत्कृतां भोगचिन्तां
 च त्यजेदिति ॥ २९ ॥

यावदेव न त्यजेत्तावत्तस्य कर्मज्ञानादिसर्वं व्यर्थमित्याह ।
 यावदिति । यद्यपि जागर्ति कर्मोद्भिषु तथाऽपि स्वप्नस्वप्नात्प-
 द्यन्नैव भवति यतोऽहः असम्पद्यर्थो अहंजागरस्य स्वप्नरवे
 दृष्टान्तः स्वप्न इति ॥ ३० ॥

ननु कथं चेदप्रमितवर्णाभमकर्मोदितानाधीर्निवर्तेत तत्राऽह ।
 असत्त्वादिति । भावानां देहादीनां तत्कृता भिदा यथाभमादिरूप
 गतयः स्वर्गादिकानि हेतवः कर्मणि चास्याऽऽत्मनो मृषा
 भविष्याद्विषयो वेद इति भावः ॥ ३१ ॥

भीष्मस्त्रामिहृतमावायंशीपिका ।

युक्तिभिरियुक्तं ता युक्तीराह । य इति । अर्थाभ्युत्थानेहा-
दीन्समस्तकारणैश्चक्षुरादिभिर्भुङ्क्ते कथंभूतान् अनुसृज्यधर्मिणः
सृष्टिकथाव्यवहारादिधर्मवतो यद्वच्च स्वप्ने हृदि जागरदृष्ट-
सदृशास्मासनामयाभुङ्क्ते यद्वच्च सुषुप्ते तान् सवांनुपमंहरति
स एकः कुतः त्रिगुणवृत्तिहगवस्थात्रयद्रष्टा ननु जाग्रदवस्थां
सर्वोद्भवाणि पश्यन्ति स्वप्ने मनः सुषुप्तिं तत्संस्कारशेषा
बुद्धिः कथमात्मा तद्द्रष्टा तत्राऽऽह । इन्द्रियेषाः ननु इन्द्रियेषा
अपि निद्वैतैजसपाङ्गा मित्राः न कुतः स्मृत्या प्रतिसंस्थानेन
सर्वावस्थाव्यवसायत यः स्वप्नानद्रष्टा यद्वच्च तदनन्तरं न किञ्चि-
द्वेदितं स एवेति जागर्भीयुपाधिमेवेन विद्वद्विषयवहार
इति मानः । एतेन बाह्यव्याप्यवस्थाव्यपि प्रतिसंस्थानेनाऽऽत्मैक्यं
द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

भीमाधारमगादासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तं बन्धं संसारे बुद्धौ चिन्तामध्यासममिमानं स्त्रेपेण
बुद्ध्याऽऽवस्तवा चिन्तां भोगचिन्तां तथाच तत्कृतां भोग-
चिन्तामिति व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

एवं निर्वेदपकारेण यावदभिमानकृतनानात्वं न व्यजेत्
युक्तिभिर्यो जागर इत्यत्र बह्व्यमाणाभिः ॥ ३० ॥

युक्तते । नन्विनि । वेदवर्जिता वेदप्रमाणापिता वर्णाश्रम-
कर्मादिरूपा नानाधर्मैर्बद्धाः कथं निवर्त्तन्त आदिना फलप्रदः
आत्मनोऽप्येवम् आत्मव्यतिरिक्तानां भावानां देहादीनामवस्था-
मिदृशात् तत्कृता देहादिकृता मिदा वर्णाश्रमादिरूपो भेदः
एवं गतयः स्वर्गादिकलान् हेतवस्तत्साधनानि कर्माणि च
अवस्थात्मनः सम्बन्धे मृपेव स्वप्नद्रष्टुः स्वप्ने हृदयमानराजा-
दिभेदवत् तत्त्ववृत्तये आश्रयमुपनयति स्वाराज्यकामो राजा
राजसूयेन यजेतेत्यादिभेदप्रतिपादकवैवर्ष्य का गतिरिति चेत्-
आहाविद्यावद्विषय इति । अविद्या स्वरूपाज्ञानं तद्वत् एव विषया
अधिकारिणो यद्वच्च तादृशो भेदः तथाच त्रैगुण्यविषया वेदा
निस्त्रैगुण्यो मवाजुंतेतिवद्वत्तमानुभवितो न तत्राधिकार
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

देहादीनित्यादिना गेहपुत्रादिपरिग्रहः वासनामयान् सूक्ष्मान्
तान् सर्वान् स्थूलान् सूक्ष्मान् सर्वान् विषयानुपसंहरते
अज्ञाने लीनान् करोति न पश्यतीत्यर्थः । तत्संस्कारशेषा तस्या-
वस्थाद्वयस्य संस्कारः श्रोत्रो यक्षा सा तथा इन्द्रियेषाः बाह्य-
रिन्द्रियाणामन्तरिन्द्रिययोर्मनोवृत्तयोश्चेशः स्मृत्यान्वयं दर्श-
यति । यद्येति अनुस्मृत्यनुभूत्योस्मागानाधिकरण्यात् योऽहं स्वप्न-
सुषुप्ताद्रेष्टाऽमव स एवाहमिदानीं जागर्भीत्येकस्यैव स्मृत्या
सर्वावस्थाव्यवसाय विश्वाद्यो मित्राः किन्तु विशेषणभेदेन
विश्वादिष्यवहार मोपाधिक एव न वास्तव इत्यर्थः । एतेन
जाग्रदाद्यवस्थासु स्मृत्यात्मन ऐक्येन बाह्यव्याप्यवस्थास्ति

योऽहं वाच्ये कीडासक्तो यश्च तादृशे तद्व्यसिक्तः स एवाह-
मिदानीं बुद्ध्याऽऽस्मीति स्मृत्यात्मैक्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीसुरशंससुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अर्थेनिर्णयम् अस्मिन्नस्मिति बुद्धिरूपं ममकारम् अहङ्कारानन्तरं
पाठितत्वात् प्रयोजनं विद्याते वा निर्विद्येय्युक्तत्वात् तथै स्थितः
इति अवस्थात्रयानीतपरिशुद्धजीवात्मस्वरूपानुसंधाता ॥ २९ ॥

नानार्थधीर्देवमनुष्याद्यभिमानबुद्धिः युक्तिभिः विहात्मभेद-
प्रतिपादकयुक्तिभिः यद्यपि जागर्ति तथापि स्वप्नं स्त्रीपति जाग्र-
दशावामप्यत्र इत्यर्थः । भ्रान्तिदशावामेव जागराभिमाने दृष्टा-
न्तमाह । स्वप्न इति ॥ ३० ॥

भावानां देवमनुष्याद्याकाराणामात्मव्यवस्थां किं कृता मिदा
देवादिभेदः किं कृत इत्यर्थः । तत्कृतेति पाठे देवादिशरीरकृतो
भेदः गतयस्तद्व्युत्पन्नः तदेतयो दोषाश्च मृपेव स्वप्नज्ञानादय इव
विनाशिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अनुसृज्यधर्मिणः प्रतिज्ञापरिणामिनः समस्तकारणैः
अपास्तोपरतवाह्यकारणैः सुप्तः सुषुप्तः त्रिषयाहरामिति शेषः
स एकः अवस्थात्रयेऽप्येकः अवस्थात्रयमिहानादित्यर्थः
त्रिगुणवृत्तिदृक् गुणत्रयकलुषज्ञानः ॥ ३२ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मपि तुयं स्थितः इत्यनेन यथावस्थितस्वात्मपरमात्मवाचास्वा-
नुसन्धानविधुरस्यानादिदेहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानप्रयुक्तो
देहसम्बन्धमात्मको यन्मन्त्रतश्च गुणचैतमां परस्परान्वेश
इति सूचितं तत्स्फुटमेवाह । अहङ्कारकृतमिति । अहङ्कारो
ज्ञानैकस्वरूप आत्मनि देवत्वमनुष्यत्वादिभेदाभिमानरूपः स्वतन्त्र-
त्वाभिमानरूपश्च तेनानादिना कृतमात्मनो बन्धमर्थविषय-
यमर्थस्य परमपुरुषार्थस्य विषयेयो विद्यातो परमात्मधाभूतं
विद्वान् जानातिविद्य संसारव्यवधानादिति शेषः । तुयं स्थितः
मस्य पूर्ववदर्थः संसारचिन्तां संसृतिव्यवहारकथं मुक्तयेमिति
चिन्तां त्यजेत् ॥ २८ ॥

अहङ्कारस्य स्वानर्थनिदानतामाह । यावदिति । नाना-
र्थधीः देवत्वमनुष्यत्वाद्यभिमानबुद्धिः युक्तिभिर्देहात्मभेदप्रतिपाद-
कयुक्तिभिः यावन्न निवर्त्तन्त तावज्जागर्त्यपि यद्यपि जागर्ति
तथाप्यत्र स्वप्नं स्त्रीपति जाग्रदशावामपि सुप्त इवाह इत्यर्थः
भ्रान्तिदशावामेव जागराभिमाने दृष्टान्तमाह । स्वप्ने जाग्रदृष्टौ
यद्येति । नहि स्वप्ने प्रपश्यन् ते स्वप्नमिति जानाति किन्तु
जागरमेवाभिमानमन्यते एवमज्ञानेन देहमात्मत्वेन पश्यन्न तद्व्यवसा-
यमिति जानाति किन्तु बन्धमर्थमवति अतो यावदेहनिवृत्त-
त्वात्मानं यथावन्न जानाति तावन्निवृत्त्योऽप्यत्र एवावधानार्थं
इति भावः ॥ ३० ॥

ननु तुयं स्थितमिहैव कथमनादिकालानुवृत्ताहङ्कारादित्याग
इत्यत आह । अमरत्वमिति । आत्मनः सततं ज्ञानैकस्वरूपा-
न्येषां भावानां देवमनुष्याद्याकाराणामोपाधिकत्वेन नित्यमस-

श्रीमद्भिराववाच्यकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

स्वाभावमात्रं मुक्तात्मस्वरूपं दर्शयति भावः । तत्कृता मित्वा देवादि-
शरीरकृतो बाह्यप्रयुक्तप्रज्ञाभावादिभेदः न तस्य तद्वत्तुल्यः । तत्र
ततोऽप्येव इतरे दोषाश्च कर्मवद्वत्त्वाद्यो मृषाभूता इति नित्या
इत्यर्थः । मृषाभूतस्य हि शुक्तिरजनावेशिष्टानामाधारणाकारा-
प्रज्ञाप्रयुक्तप्रतीतिरूपहृत्तत्त्वमप्रीत्यमवधाने सति निवृ-
त्तिदर्शनादित्यस्य तद्वत्तद्वत्प्रयुक्तानां देवाद्याकारतत्कृतमेव न-
वृत्तिरजतभूतवापायामनन्दिनोऽपि मुक्तात्मस्वरूपं दर्शयति तत्त्व-
निश्चयादित्यस्यात् प्रतीत्यानां विनाशसामग्रीसमवधाने सति
विनाशदर्शनात्तत्त्वार्थोक्त्या तत्रागः समवसतीति भावः ।
यद्वा देवाद्याकाराणामात्मनोऽप्यस्वात्मनो प्रकृतिपरिणामरूपत्वेना-
तद्वत्त्वादात्मस्वरूपेऽभावात्तत्कृतमेवादयो मृषा आत्मस्वरूपे न
सन्ति अस्मत्तां च कथञ्चिदप्यत्र प्रतीक्षमानानां प्रतीतिमूल-
भूतदोषनिवृत्तौ निवृत्तिरंशः यथा परमायंभूताङ्गुलपञ्चम-
जनिमिरादिनिवृत्तौ चन्द्रे द्वित्वनिवृत्तिः यथा पित्तोपहतचक्षुषः
सर्ववृत्तिर्कृत्स्नया पित्तोपहतौ तन्निमित्तस्य शङ्खगततथा
प्रतीतस्य पानिना निवृत्तिः तद्वत्सरीयस्त्रित्यात्मकसमीचीनोपायेन
निरवशेषमहङ्कारनिवृत्तौ तत्प्रयुक्तदेवाद्याकारतत्कृतमेवादिति-
वृत्तिः निरवशेषमहङ्कारनिवृत्तिश्च मुक्तिदर्शनायामेव प्रज्ञाविद्यामयु-
पायदर्शनां निर्मिरपित्तोऽस्मद्भावदर्शनां द्वित्वपीतिमादिरिवाहङ्का-
रस्यानुवृत्तिदर्शनात् देवाद्याकारतत्कृतमेवादीनां मिथ्यात्वमत्रो-
च्यते इति न भ्रमिनोऽप्यत्र अत्रैव सतां ततोऽप्यत्र तेषां मिथ्या-
त्वेऽपि स्वाश्रये सत्यत्वात् यद्वा आत्मन इति पञ्चम्यन्ते ज्ञानैक-
स्वरूपस्वभावादात्मनोऽप्येषां भावानामसत्त्वादसत्त्वदर्शनाच्चाचे-
तनकार्यत्वात्तद्वत्ता मेवादयो गतानामसत्त्वं प्रकृतिपरिणामात्मका-
स्तःकरणाव्यापारत्वेनेत्यवगन्तव्यं मृषा आत्मस्वरूपे मिथ्या न
सन्तीत्यर्थः । सतां निवर्तन्ते इति भावः । यथा स्वप्नदशः स्वप्नदश-
नानि सम्यक्कल्पयन्ति निवर्तन्ते तद्वद्देवादयोऽप्यभावाक्षानुवृत्तां तुर्य-
स्थित्या निवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तदेव सत्त्वरजतमोगुणनिमित्तजागराद्यतस्याङ्गवृत्तिरिति सा-
क्षित्येऽपि वस्तुतद्वद्व्यवहारितस्य जीवस्वरूपस्य प्रज्ञात्मकत्वे-
नोपासनायै गुणचतमां मिथ्यागतेतुमिति सूचितं तदेव वस्तुत-
माहाय इति श्रुतिः । यो जीवः । जागरं समस्तैः कर्माणिन्द्रियैरनु-
त्तणः प्रतिक्षणपरिणामात्मको धर्मः स्वभावो येषामस्ति इति तथा
तानां च शब्दादिप्रपञ्चान् भुङ्क्ते शब्दादिप्रपञ्चाणां हि—

तदेव प्रीतये भूता पुनर्दुःखाय जायते ।

तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥

इत्युक्तिरित्या सुखदुःखाद्यापादनरूपानुत्तणधर्मित्वं यतश्च स्वप्ने तत्
सहस्रान् जागराववस्थानुभूतविषयसमानान् स्वप्नदृष्टकानु-
भावयत्तत्कालमात्रावस्थापित्वैवैवमसद्भावात्तत्त्वहृत्तत्त्वमप्रीत्युक्तं
साधकस्यैव वैधर्म्यमसत्त्वादित्यथा तत्तदेव स्यादिति न साध्यम्
अर्थान् भुङ्क्ते इत्यनुपपत्तेरप्ययः स्वप्ने सुषुप्तौ उपसंहरेण विषय-
भोगानां शेषः स एकः एकरूपः ज्ञानैकस्वरूपस्वभाव
इत्यर्थः । यद्वा सः अवस्थात्रयान्वयी जीवः एक एव न तु
प्रत्यक्षस्य भिन्नः अनेन 'ए एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिः' इत्य-
धिकरणपूर्वपक्षानिरासः तत्र हि किं सुप्त एव पुनर्जागर-
समये उत्तिष्ठति उत्तम्य इति संशयः तस्य सकलप्राधि-वि-

निमित्तस्य प्रज्ञासि सम्पन्नस्य मुक्तादिविषयज्ञात्वेन प्रार्थानशरीरे-
न्द्रियसम्बन्धाभावात्तस्य एवेत्याशाङ्कितम् ऐक्यं हेतुः । स्मृत्यन्वया-
दित । स्मृतिरनुस्मृतिः प्रत्यभिज्ञा प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः स्मृतिप्रज्ञं
कर्मशब्दावधानामप्युपलक्षणं तत्र स्मृतिर्न एवाह सुप्तः स एव
प्रतिबुद्धाऽस्मीत्येवमुक्ता कर्म तु सुषुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यपापकर्म
तत्त्वज्ञानात्प्राक् तेनैव भोक्तव्यं शब्दोऽपि सुप्तः प्रबुद्धः स एवेति
दर्शयति "त इह व्याघ्रो वा मिहोने"त्यादिना यद्यज्ञवन्ति तथा अथ-
स्मीत्यनेन विधयश्च मोक्षार्थः सुषुप्तेन च मुक्तत्वेऽनर्थकाः श्रुतिरिति
तदधिकरणमिदं ज्ञानार्थहेतुतमः त्रिगुणवृत्तिरहं त्रिगुणवृत्तीनां जाग-
रादीनां हृद्गुणः तत्र हेतुरान्द्रियेणः कर्मनिमित्तप्राकृतोद्भिदप्र-
तेनवान् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराववाच्यकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

तत्रनेतोपायेन गुणनिमित्तबन्धत्वागोऽस्तु महङ्कारनिमित्तब-
न्धत्वागस्य क उपाय इति मन्वाशाङ्कामहङ्कारकृतबन्धोऽपि गुणहे-
तुक एवेत्येक एव नामान्तरयोच्यते उपायोऽप्ययमेवेत्याशयेन परि-
हरति । महङ्कारकृतमिति । अस्वरूपेऽप्यहङ्कारममकाराभ्यां रजो-
गुणोत्कर्षाभ्यां कर्तारममं बन्धमात्मनो जीवस्यायं विषयः
दुःखलक्षणमर्थं विद्वान् निर्विघ्नानित्यासारता बुद्धिं कृत्वा तु
मगधति स्थितः संसारचिन्तां त्यजेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु कियन्तं कालं संसारानुवृत्तिरत्राहायावदिति हरेः स्मृत्या-
दियुक्तिर्भर्तृव्याख्यातव्यादियुक्तिर्भरतयोर्जीवपरपरिचयवृद्धिः
एकस्य हरेर्भिन्नतुष्टिरिति नानागंधीर्मिथ्याज्ञानं यावच्च
निवर्तते तावदसौ जाग्रदपि स्वप्नं निद्रालुलुहः संसारैव स्वप्नं
जागरणं यथा जग्रत्स्वबुद्धिः—

भिन्नस्य त्वत्कभावेन तथैकस्य च भेदतः ।

ज्ञानं नानागंधीः प्रोक्ता नानात्वादधंत्ययोरिति

वचनात् उक्त एवार्थो नाप्य इति ॥ ३० ॥

अमेदज्ञानस्य श्रुतिमुक्तिमिदं तत्त्वार्थस्यैव मुक्तिहेतुत्वादाय च
प्राहृत्वाच्चैतनाद्भिन्नस्य जडस्य तदेकत्वकल्पनमद्वितीयस्यात्मनो
भेदकल्पनं नानागंधीरित्यर्थकल्पनोपपत्तेरुक्तमानस्यात्मनस्त्व-
मिथ्यात्वेन सर्वस्योपपत्तिरिति तत्राह । समस्तमिति । आत्मनो
ज्ञानादिगुणपूर्णस्य हरेरस्येषां भावानां प्रज्ञादिसर्वेषां भावानां
सत्त्वाद्शक्त्यात्तयां सर्वशक्तिमता हरिणा ममिदा किं कृत्वा
कया युक्त्या केन मानेन वा कृता मिदं केनापि न विद्वे-
त्यर्थः । तत्त्वमस्यात्माद्वितीयः योऽतत्त्वादित्यादिमानसज्ञावाद्वाह ।
गतय इति । गमयत्यवगमयत्यमीष्टमर्थमिति गतयो वचनानि
हेतवो विद्वज्ज्ञानानि चाख्यामिममतानि मृषा न साधकानि स्वप्नदशो
यथा स्वप्नस्य जाग्रदवज्ञानानि यथा अविद्यमानानि न आसीद-
साधकानि स्वप्नरीत्या चैवमित्यामप्रायः—

अमिदा किंकृतैतेषां भावानां परमेश्वरे ।

यतो सत्त्वमशक्त्याद्भावानां तस्य शक्तता ॥

ततः सर्वे साधुभावः सर्वमिष्टयुक्तते बुधैः ।

साधुभावश्च शक्तस्य ततोऽप्या साधुता कृतः ।

अमेदं जगतो विष्णोर्भावाच्चो वे च हेतवः ॥

स्वप्नजाग्रदवज्ञानवत्सर्वं ते भ्रमदर्शितः ।

इतिवचनात् ॥ ३१ ॥

एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः ।
 संख्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानातिना भजत माऽखिलमंशयाधिम् ॥ ३३ ॥
 ईक्षेन विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिबलमलातचक्रम् ।
 विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सगन्धादिरहितत्वादिप्रियमेव वस्त्रगूहादिपूहनीयं तथा तेषां गतयो हेतवश्च गन्धश्चेत् प्राप्यन्ते विषया वामिरिति गतयः साधनभूताः क्रियाः तथा तेषां हेतवः कारणानि वयोवस्थाधनादयः यद्यप्य-
 ज्ञस्य प्रवृत्तिनिष्ठस्य सत्या नित्यसुखरूपाः प्रतीयन्ते तथाप्यस्य सुमुक्तोर्बिदुषः परमार्थोपयोगित्वाभावात्स्वप्नमेव न श्वरत्वाद्या किञ्चित्करत्वेन मृषैव तत्र दृष्टान्तः स्वप्नदृशो यथा स्वप्नान् पश्यतः पुरुषस्य तत्काळं स्थापनकाः पदार्थाः सत्या अपि तस्यैव प्रवृ-
 त्तस्य ते मृषा न किञ्चित्त्वैव कुर्वन्तीत्यर्थः । तत्र तावन् सुमुक्तोर्बिदुषः स्त्रीमात्रप्रसङ्गः “स्त्रीणां तत्सङ्कितां सङ्गं त्यजेद्दूत आत्म-
 चानि”ति वाक्यादेव एव परम् तस्यापि तदविवेचनार्थं भग-
 वद्भजनार्थं वा देहनिर्वाहमात्रमपेक्षितं तस्मिन् प्राप्स्यमानेन वादश तादृशान्नस्त्रिनिवासस्थानेन भवत्येव नतु रसगन्धादिमदू-
 षक्यावश्यकत्वं तथोक्तं महाभारते—

शरीरं ग्रण्यत्पश्येदक्षं च ग्रण्येवमवत् ।

ग्रण्यशोधनवर्णनं वस्त्रं च ग्रण्यपट्टवदिति ॥

अत्र मायावादिनः ननु कथं वेदप्रतिपादितवर्णाभ्रमकर्मोद्भिन्ना-
 धीनिर्वर्तेतत्याक्षिप्य मावानां देवानामसत्त्वात्तरकृता मिदं वर्णा-
 भ्रमादिकृपा गतयः स्वर्गादिफलानि कर्माणि चाख्यात्मनो मृषा
 अविद्यावद्विषयो वेद इति व्याचक्षुस्तदस्मत् “तमेतं वेदानुवचनेन
 प्राज्ञायो विनिर्दिष्यन्ती”त्यादिश्रुत्या तद्विनिर्दिष्टार्थं वर्णाभ्रमादि-
 कर्मणो सर्वैर्भिर्वाङ्मूर्तीकृतत्वात्तद्विरोधापत्तेः किञ्च वेदक्या-
 विद्यावद्विषयत्वे वर्णाभ्रमाणां तद्वर्णाणां च वेदविहितत्वेन
 मृषात्वे सति सत्यासाभ्रमतत्त्वमेकस्यापि तदन्तःपातित्वेन कर्म-
 त्यागपूर्वकशस्त्रासुगडनं वृणुध्वारणं भिक्षाटनमित्यादौ पति-
 पदादिष्वन्तर्विचारप्रणवजपादिकपसन्त्यासिधमन्त्रप्राप्त्यां भूत-
 भाविष्यद्वर्तमानानां संस्थासिन्नामप्यविद्यावत्प्रविशेषात्मसारि-
 धमवद्वेने सुमुक्तुदेवत्वापत्तेः अपि च मोक्षफलस्य भवणमननि-
 दिध्यासनज्ञानमत्त्यादिकपसाधनक्यापि वेदप्रतिपाद्यत्वात्तस्यापि
 मृषात्वापारणवेदवेदान्तादिसर्वशास्त्रस्य मृषात्वेन तद्व्याको-
 पादकं चिह्नतरेण तस्मात्स्वरूपस्य स्त्रीपशुपुत्रादिकामुकमभि-
 कृत्यतत्फलविधायकवेदभागस्य तथात्वमुच्यते चेत्तद्वत्तु तथा
 नतु सर्ववेदस्य तथात्वं वक्तुमुचितमुक्तदोषप्रसङ्गात् ॥ ३१ ॥
 पूर्वोक्तमनोऽवस्थाप्रवैलक्षण्यं तत्साक्षित्वं चोक्तं तदेवापवाद-
 यति । यदिति । यो जागरं जाग्रदवस्थायां बहिरर्थान् बाह्यविषयान्
 रूपरसगन्धादिमदूदवर्णाणि समस्तकरणैश्चक्षुरादिभिः सर्वैर्द्रु-
 धैर्भुङ्क्ते कथं भूतान् अनुवृणुध्वमिण्यः क्षणं क्षणं परिणामित्वास्त्र-
 मांतरवतः यश्च स्वप्ने हृदि तत्सदृशान् तत्सदृशान् जाग्रदनु-
 भूतसदृशसंस्कारात्मना हृदि मनसि स्मृतान् यश्च सुषुप्ते सुषु-

प्त्यवस्थायां तान् सर्वानुपमंहरते स एकः तत्र हेतुः इन्द्रियेशः
 चक्षुरादिबाह्येन्द्रियाणां मनसो बुद्धेशः स्वामी प्रेरक इत्यर्थः
 यद्यपि जाग्रदाद्यवस्थानां विश्वैर्जन्मप्राप्ता अभिष्टानारः प्रसिद्धा-
 स्तेषामवस्था भेदेन भिन्नत्वात्तद्वैकल्यरूपता तथाप्यात्मनोऽवस्थानां
 साक्षित्वेनैकत्वमाह । त्रिगुणवृत्तिर्हीर्णानि त्रिगुणवृत्तिनामवस्थानां
 दृष्टा एक इत्यर्थः । आत्मन एकत्वे प्रत्यभिज्ञाप्रमाणमाह ।
 स्मृत्यवस्थादिति । यः स्वप्नान्द्राक्षं यश्च तदनन्तरं सुखमवस्थाप्यं
 न किञ्चिद्वेदित्वं स एव जागर्मीति प्रतिसम्भानेन सर्वावस्था-
 क्थास्वप्नधातु अनुगतत्वात् अवस्थानां व्यभिचारारसिद्धमव-
 स्थावैलक्षण्यं तत्साक्षित्वं आत्मन इति ॥ ३२ ॥

माया टीका ।

देहादिको मे प्रहकार के करने से यह वर्धन है जिससे
 कि आत्मा के अर्थका विपरीत भाव हो रहा है जिससे विद्वान्
 पुरुष उसको बुद्धि रूप जानकर मेरे शरीर जीव तुम्हें रूप मे
 आभित होकर संसार की चिन्ता को त्याग देवे ॥ २२ ॥

जब तक शब्दादि विषयों मे पुरुषकी नाना प्रकारकी
 बुद्धि युक्तियों से निवृत्त नहीं होती है तब तक वह पुरुष
 जगा हुआ भी सोताही सरी का है जैसे कि स्वप्न मे अपने
 को जगा हुआ देखने से भी जागना नहीं होता है ॥ ३० ॥

आत्मा के साथ मे और देहादि पदार्थों का यथायं
 संवधन होने से गुण कृत होने से उन सर्वों से आत्मा
 मे देहादि भेद प्रतीत होता है तथा इसकी कर्म कृत जागति
 है औ जो उसके हेतु हैं वे सब इसके कर्म कृत भवान्
 से हो रहे हैं जैसे कि स्वप्न मे क्षणिक पदार्थ भी विर-
 ह्यायी मालूम पड़ते हैं ॥ ३१ ॥

जो आत्मा जाग्रत अवस्था मे बाहिर के क्षणिक पदार्थों
 को सब इन्द्रियों से भोगता है और स्वप्न मे उसी प्रकार के
 पदार्थों को हृदय मात्र मे भोगता है और स्वप्न मे सब
 भोगों को समेट लेता है वह आत्मा एकही है क्यों कि
 वह सब इन्द्रियों का प्रेरक है और जागरण मे उसको
 तीनों अवस्थाओं के भोगों का स्मरण होता है ॥ ३२ ॥

अधिरक्षामिकृतभावापेक्षीपिका ।

ततः किमत माह । एवमिति । गुणतो या एतो मनसोऽव-
 स्थास्ता मदाविद्यया मयि कृता न तद्वतः सतीति निर्दिष्टत

दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः ।

संदृश्यते क्वच पदीदमवस्तुबुद्ध्या व्यक्तं भ्रमाय न भवेत् स्मृतिरनिपातात् ॥ ३५ ॥

देहं च नश्यमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्ययमस्त्वरूपम् ।

दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं वा यथा परिकृतं मदिगमदान्धः ॥ ३६ ॥

भीषणस्वामिकृतमावापेदीपका ।

आत्मरूपोऽयं यैस्ते यूपमास्त्रिजसंशयानामाधिप आर्धः । तेऽस्मिन्-
नित्याभिरहंकारकृतं सञ्जिह्वय हर्षं हृदि स्थितं मां भजत केन
च्छिन्वा तदाह । अनुमानैः सत्कृतिभिः सतामुपदेशैः भूतभिर्द्व-
तीक्षणेन ज्ञानखङ्गेन ॥ ३३ ॥

अनुमानानि दर्शयति । ईद्वेनेति । इदं जगद्विभ्रममीक्षितं तत्र
हेतवः मनोनिवृत्तिमत्तत्वात् दृष्टत्वाद्भ्रान्तिशब्दाच्च स्वप्नवत्प्रति-
चक्षस्वभावात्तत्त्वकत्वात् । ननु, भ्रमांश्च निर्विषयः कथं स्यात्
तत्राह । विज्ञानमिति । निगमनम् तस्मात्त्रिधा योऽयं गुणपरिणाम-
कृतो विकल्पो भेदः स मायाति ॥ ३४ ॥

तस्मात्ततो दृष्ट्वाहृष्टिं प्रतिनिवर्त्य निजसुखानुभवो भवेत्
तन्नेष्टव्यार्थं च निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं निरीहश्च भवेत् मनो
वाक्यव्यापाररहित इत्यर्थः । ननु, देहवतः सर्वथाहृष्टिप्रति-
निवर्तनायोगात्पुनः संसारः स्यादेव तत्राह । संदृश्यत इति ।
कञ्चिदवश्यकादारादिषु यद्यपीदं संदृश्यते तथापि पूर्वमव-
स्तुबुद्ध्या यस्यक्तं तत्पुनर्मोहाच्च न भवेदेष किंतु देहपात-
पयस्तं स्मृतिरिव स्मृतिः संस्कारमात्राणां भासो भवेद्वि-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतदेवोपपादयति । वेदमिति । आसनादुत्थितमुत्थाय तत्रैव
स्थितं ततः कञ्चिदपेतं निगतं पुनस्तत्रैवोपेतं वा इदमपि तानु-
सन्धत्ते कुताऽप्यत यतो येन देहेन स्वरूपमध्यगमज्ज्ञातवस्ते
देहं यतः कारणाविति वा परिकृतं परिहितं वासो गतं स्थितं
वा यथा न वेत्ति तद्वत् ॥ ३६ ॥

भीषणस्वामिकृतमावापेदीपका

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

ततः सर्ववस्थास्त्रात्मनः ऐक्यज्ञानानन्तरम् एवं विमृश्य
मननं कृत्वा । मदीयव्यायामं स्वरूपविषयकाज्ञानेन । कुताः
कल्पिताः तदाह तत्र खेदसमाधनमाहेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनुमानानि ज्ञानोत्पत्तौ सहकारीणि । तत्र विभ्रमत्वे ।
निर्विषयाः निराभयाः । निगमनमिति । अयं भावः परार्था-
नुमाने हि पञ्चावयववाक्यं तत्र जगद्विभ्रममीक्षेनेति प्रतिज्ञा
(१) दृष्टत्वादि हेतुः (२) यद्यद्दृष्टत्वाद्यवच्छिन्नं तत्तद्भ्रममात्रं
यथा स्वप्नादि इत्युदाहरणम् (३) यथा भ्रमत्वव्याप्यदृष्टत्वा-
दिमात्रं स्वप्नादिस्तथात्रेह जगद्विषयपनयः (४) तस्मात् त्रिधा
योऽयं गुणपरिणामकृतो विकल्पः स माया भिष्येति साध्या-
पसंहारखण्डम् निगमनमिति ५) ॥ ३४ ॥

तत्रैष्टव्यार्थं सुखानुभवस्य स्थिरत्वार्थं निवृत्ततृष्णा इत्यादि-

[८६]

पदत्रयस्य यथा सङ्ख्ये मनोवाक्यकायव्यापाररहिता इत्यर्थः
संस्कारेति । आरब्धजसंस्कारमात्रेण जीवमुक्तस्य दृश्यपटयत्
द्विदलादिभेदभासो बाधितानुवृत्तिमात्रं भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥
एतद्वै संस्कारमात्रेणावभासनेव । तत्र आसत एव ॥ ३६ ॥

भीषणशानसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मायाभयं प्रकृतिकार्यम् अखिद्यसंशयरूपमाधि संखिद्य मां
भजंत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

ईद्वेनेति । इदं स्थूलोऽहमित्याद्यनुसन्धानं मनसो विज्ञानं मनः-
कार्यं निभ्रममीक्षितं तदेवोपपादयति । इष्टं मनुष्यादिशरीरं हि
प्रज्ञातचक्रवत् प्रतिक्षणार्थं तद्वत्स्यादित्य शरीरं नित्यं
आत्मा भवति माया स्वप्ने प्रकृतिकार्यं स्वप्ने भ्रमे ज्ञानस्वरूपमा
बुद्ध्या देवादिरूपेणाभाति जाग्रदादिरूपेण त्रिधा विकल्पश्च
गुणाधिसंगत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ततः शरीरादिभासाच्च दृष्टिं प्रतिनिवर्त्येति ज्ञानेन्द्रियनियमनमुक्तं
निवृत्ततृष्णा इति मनोनिवर्तनं तूष्णीमिति आगादिकर्मिन्द्रियनियम-
नमुक्तं निजसुखानुभव इति समाधिभक्तः भ्रमाय न भवेत्समाधि न
गलयेदित्यर्थः आनिपातात् आभरणान्स्मृतिभोगवृत्तान् कर्तव्यम्
अन्यथा मनः कालोत्पात्तमात्रेण गलितः स्यादिति भावः ॥ ३५ ॥

समाविदशायां देहाकारो न प्रतिभातित्याह । इदं चेति । अय-
स्थितमाभीतमुत्थितं यत्प्रतिशयाक्तः तिष्ठतोऽपि कदाचि-
त्समाधिभक्तत्वात् तद्युक्तः सिद्धः निष्पन्नसमाधिः सज्जगत्
साक्षात्कृतत्वात् स्वरूपं निष्कृष्टस्वरूपं देवादुपेतमित्यादि
वासोविशेषणम् ॥ ३६ ॥

भीमडीरावनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं मनसस्तिष्ठोऽवस्थाश्च मन्मायया स्वरूपानुगुणमदी-
यसङ्कल्पकज्ञानेन गुणतः सत्त्वादिमनेनिष्ठगुणार्थो निमित्तार्थो
मयि कृता इत्येवमित्यं विमृश्य निर्वारिणि समर्थः
आत्मनः कृत्स्नचिद्चिद्वृत्तादानकारणत्वाच्चिद्वृत्तावस्थानां
तद्द्वारा स्त्रात्मपर्यन्तत्वाभिप्रायेण मयीत्युक्तं निश्चयोऽयं स्व-
ज्ञानार्थनिवारकमत्वाभिप्रायेण मनुष्यात्मनोऽप्यपरमप्रयोजनं वेत्ते
यूपं हर्षं हृद्गतमखिद्यमेवार्थमनुमानसत्कृतीक्षणाज्ञाना-
भिना सञ्जिह्वय मां भजंत्यन्वय संशयाः किमहं देहाकार उत
तद्विखण्डः किञ्चिद्वत्तः किञ्चा परतश्च इत्यादिकथाः न
एवाभिः पीडा ज्ञानमत्र यथाविस्थितामपरमात्मस्वभावानुसन्धान-
नात्मकम् अनुमानं दृष्टेन्द्रियविषयाणां प्रत्यक्षोऽनुमानवत्त्वानुसन्धान-
हेतवादिष्यात्प्रहणं तेन तन्मूख धैर्यं विवर्त्तते सद्युक्तयः

भीमद्वीपराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

शारीकन्यायात्मिकाः वेदान्तार्थप्रचारवैराग्यादृशं निशितेन
तक्षणेन ज्ञानरूपेणासिता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनुमानमेव दर्शयति । ईदृतेति विशेषण भ्रमः आत्मत्वभोग्य-
त्वाद्विभ्रमो यस्मिन् मनसो विद्यासो बाह्यमन्त्रकूप्यविकल्पवि-
षयमित्यर्थः । इदं देवादिशरीरतदुपभोग्यविषयादिकं सर्वमिति
धर्मिणो निर्देशः विनर्णमिति साध्यस्य दृष्टमिति साधनस्याभावात्-
त्त्वकमिति दृष्टान्तस्य तादृशोपगमनिष्ठात्वमिति ईक्षेत् इत्थमनुमि-
तुवादित्यर्थः अथ सद्बुक्तिविचाररत्मकज्ञानाकारं दर्शयति । विज्ञान-
मिति विज्ञानं जीवस्वरूपं “विज्ञानं यज्ञं तनुते, यो विज्ञाने तिष्ठन्” इति
भूतः तदेकं ज्ञानैकस्वरूपस्य भाष्यम् उरुधेन देवमनुष्यादिरूपेण बहु-
धेनो विभाति न तस्वरूपेऽस्ति देवमनुष्यादिभेद इति भाषः । स
च विकल्पो देवमनुष्यादिभेदः त्रिधा त्रिप्रकारा ये गुणाः
सत्ताद्वयस्तेषां विभगेः परिणामः तेन कृतः मायास्त्रमः सर्व-
ज्ञस्य सर्वशक्तेर्मम मायया प्रकृत्या सङ्कल्परूपज्ञानेन वा
निमित्तेन स्त्रमः स्त्रम इव कृतः यथा स्त्रमः सङ्कल्पविकल्प-
प्रवणमनसः प्रतीयमानः पुनः प्रयोधेन निवर्तते तद्वत् स्वात्मपर-
मात्मयायास्यानुसन्धानतुरात्मगतत्वेन प्रतीयमानः पुनरामोक्षा-नु-
वृत्तात्मोपासनाश्रयत्वेन इति ॥ ३४ ॥

हृदयमिति ततः शब्दादिभ्यः इष्टि प्रतिनिधत्वं शब्दादिष्वह्यविषयान-
गृह्णन्नित्यर्थः निवृत्ता तृष्णा विषयामलायां यस्य सः निरीहः
निष्पोषारा तत्र इष्टि प्रतिनिधत्वेति बाह्यज्ञानेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां
निषमनमुक्तं निवृत्ततृष्णा इति मनसः निरीह इति कर्मेन्द्रियाणां
निजसुखानमव इति समाधिकृतः तृष्णा भवेदिति दृष्टानु-
चिन्तननिर्देशः एवं विषयस्य पुंसः पूंमवस्तुबुद्ध्या मनात्म-
बुद्ध्या—

यत्त काष्ठाग्नरेण्यापि नाग्न्यसंज्ञामुपैति वै ।

परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप ! तच्च किम् ॥

इत्यात्मस्वेष वस्तुशब्दस्य मुख्यवृत्तत्वस्मरणात् त्यक्तमिदं वेदादिकं कच समाधिर्व्यातिरिक्तशयनासनभोजनादिवशात् यद्यपि सं-
श्यतऽनुसन्धीयते तथापि तदुभ्रमाय समाधत्तश्चक्षुनाय न भवेत्
यथा पुनर्देहान्तरसम्बन्धनिमित्तदेहात्माभिमानादिरूपभ्रमाय न
भवेत् । ननु, तुर्यं स्थितः अनुमानसद्वृत्तिरिक्ताज्ञानासिना निज-
सुखानुभव इति तुर्यस्थितिज्ञानानुभवशब्दनिर्वाचनं ज्ञानं किं
तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यरूपं किं वा ध्यानापासनादिशब्दवाच्यं
ध्यानादिशब्दवाच्यमेव किं द्विस्त्रिगुणवृत्तरूपं किं वा माय-
च्छरिरपातानुवृत्तरूपमित्यत्राह । स्मृतिरानिपातादिति । स्मृतिः
अंगवद्भयानं आशरीरपातात्कलंठ्यामित्यर्थः । अन्यथा मनः-
कालुष्यात्ममाधरेव गलितः स्यादिति भावः । आनिपातादित्य-
नेन द्विस्त्रिगुणवृत्तज्ञानव्युत्पत्तिः स्मृतिशब्देन वाक्यजन्यस्य ॥३५॥

तूष्णीं भवेदित्युक्तं तूष्णींभावं विवृणोति—देहं चेति । सिद्धः निष्पन्नसमाश्रितान् देहमवस्थितमासीनमुत्थितं वा न पश्यति नानुसन्धत्ते तत्र हेतुत्वेन देहं विनिर्दिष्ट । नन्वर-मिति । हेयत्वादिति भावः । किञ्च, यतः स्वरूपं निष्कृष्टात्मस्वरूप-मव्यगमत्साक्षात्कृतवान् अतः समाधिद्वयायां देहो न प्रत्येतदप्य

इत्यर्थः । देवानुपेतमिति वास्तविकोपपत्तिः यथा मंदिराम्बेन
मद्यपानमदेताम्बो विवेकरहितः पुमान् परिकृतं परिभूतं वाप्यं
वक्तुं देववद्यानुपेतं प्राप्तमथ तस्मादुपेतं वा नानुसम्भवेत् तद्व-
दित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयश्चजतीर्णंकृतपदरत्नावली ।

वक्तायां गुणवत्पूर्वकमुक्तज्ञानफलं विधत्ते । एवमिति । एवमु-
क्तविधं विमृश्याद्येव कथमित्युक्तं स्मारयति । गुणत इति ।
सत्त्वादिगुणत उद्भूता मननान्मन उद्दिष्ट इति मनसो जीवस्य
जाग्रदाद्यवस्था मन्मायया मदिक्ष्णया मयि मदाधारत्वेन कृता
विहिताः परोपता इति निश्चितार्था यूयमनुकूलश्रुत्यादिमानेन सतां
महताम उक्त्वा वचनेन तदिदं निश्चितधारेण ज्ञानाख्यासिना
हार्दं हृदि कठमास्त्रिजंशयाधि संक्षिप्य मा मां भजेत्यन्वयः भजेत
मक्तिरप्युक्ता भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥

ननु, जाग्रदादिषु प्रवृत्तकृत्वेन नर्तमानस्य हरेः विश्वादि-
रूपाणां भेदा नास्तीत्युक्तं तत्र वृत्तिभेदेन प्रतीयमानो भेदः
कथं प्रवृत्तव्य इत्यत्राह । ईशेनेति । जाग्रदादिषु प्रतीयमानांम
परमात्मभेदं विभ्रमज्ञानमूखं धीमेत—

आमदाश्करो देवः परमात्मैक एव तु ।

इति वीक्षित सततं मृच्यते संसृतेरतः ॥

इति वक्ष्यामि सततं प्रवृत्तं नृणां हितं ।
इति वक्ष्यामि अज्ञाननिमित्तहेतुमाह । मनस इति । मनसो विज्ञानं
मनोविकाररूपत्वात् एतत्कुतोऽत्राह । इष्टमिति । गुरुपदिष्टशास्त्र-
एवा यदा विभ्रमोऽयमिति इष्टस्तदैव नष्टो भवति यत्तस्मात्
इतोऽपि मनोविज्ञान इत्याह । गतिस्तोत्रमिति । भुत्यादिविषा-
क्षिप्रविनाशित्वात् अत्र लुप्तोपममाह । प्रज्ञातचक्रमिति । प्रज्ञातच-
क्राकारभ्रमवत् परमात्मभेदभ्रमं विद्यादित्यर्थः । एवं सुरनराद्या-
हिततत्तत्प्रवृत्तेष्वपि भ्रान्त इत्याशयेनाह । विज्ञानमिति । विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्मति भूतेः । एकं स्वगतभेदशून्यं ब्रह्म नानारूपमि-
मिति । अज्ञानामिति शेषः । यथा स्त्र्यन् एकैव गजादिमाया-
बहुधा प्रतीयते तथेति मिथ्याज्ञानकारणमाह । त्रिगुणोति । सत्त्वा-
दिमस्त्राभिर्गुणैस्तत्सर्गैस्तत्कार्यैः पापादिभिश्च कृतः पयोप-
विकल्पो मिथ्याज्ञाने कारणमिति शेषः । तमस्मादिगुणानिमित्त
पापादिदुष्कर्मरूपितान्तःकरणानामाज्ञानामासुरप्रकृतीनां सच्चि-
दानन्दरूपभेदं बह्विधं प्रतीयत इति भावः । "देहभेदेन्यपस्याह
प्रायुर्भावेषु केषुच । ज्ञानानन्दैकसद्रूपं भ्रान्त्या भिन्नं प्रपद्यति ।
सा च भ्रान्तिर्धित्तयेत यदा भ्रान्तिस्त्ववेदनम् । अतिक्षिप्रं विनश्येत्
न स्थिरं दिग्भ्रमादिवत् । त्रिगुणैर्बाधिता जीवा क्लृप्तिमात्रं जना-
वेनम् । पश्यन्ति यद्बुधा स्त्रमे यथैकं बहुधा कश्चित् । अमिषोऽपि
विमिम्नेषु व्यषहारा यथा भवेत् तथैव व्यषहाराय शक्यत्वा-
न्नैव दूषणम् । ईशस्य तु तदन्वेषामपि यच्छक्तिदायकः" इत्यनेन
मानेन—

अशक्योऽप्यतिशयोऽयं विनिवर्तयितुं ध्रुवः ।

ईशस्या गुरुसम्पत्त्या यदि सुखमताः पुमान् ॥

इत्यनेन मानेन निर्गतिरप्यादिदमेघ तात्पर्येण ज्ञातव्यम् अत्राप्यदुः-
शास्त्रमिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकुतपदरत्नावली ।

एवंविधं मिथवाज्ञानं मोक्षार्थिना ह्येवमिति भावेनाह । इष्टिमिति । यतो पापफलं मिथवाज्ञानं ततो निवृत्ततरेः शिववा-
मिवावरहितः इष्टिं मिथवाज्ञानं प्रतिनिवर्त्य परमात्ममाहा-
दशानरहितो भूत्वा तूष्णीं भवेत् निरन्तरध्यानमग्न्या प्रवृत्त-
नरविधुरः स्यात् किमनेन पापाद्यवदवस्थानेनोक्तं तत्राह । निजति ।
अनेन स्वरूपसुखस्वानुभवो यस्य स तथा । ननु, नित्यनैमित्त-
कादिक्रियादशेनात् प्रवृत्त्यन्तरशून्यः कथमत्राह । निरीह इति ।
निषिद्धकृष्णविधुरो भवति तत् क्रियामात्रशून्यः । ननु, संसार-
वशात् वनेन मूढजनस्मरणं भ्रम इष्टा स्मर्य मुह्यतीति किं न
स्यादित्यत्राह । संहृद्यत इति । यदि कश्चिन्मूढजनं स्मरति तर्हि
परमात्मभेदज्ञानं ज्ञानिनां संहृद्यते तथाप्यवस्तुबुद्ध्या अविद्य-
मानोऽयं भवेन्न भ्रम इति ज्ञानेन त्यक्तं मिथवाज्ञानं पुनर्भ्रमाय
भ्रमजननाय न भवेत् तत्र निमित्तमाह । स्मृतिरानिपातादिति ।
यत्कमावेन पातो यस्मिन् तस्मिन्पातमध्यस्तमः सोऽस्मात्स्य
तावत्पर्यन्तं स्मृतिर्यस्यात् ज्ञानिनो निपातपर्यन्तं स्मृतिज्ञानमस्तीति
यत्स्मादित्यर्थः । ज्ञानफलं मोक्षः कर्मफलं सुखं एव मिथवाज्ञान-
फलमध्यस्तमः इति स्मरति ज्ञानीति " निष्कम्भावनिकामयोः " इति यादवः ॥ ३५ ॥

ननु, त्रिगुणसंगेकतो विकल्प इत्यत्र त्रिगुणवज्रानां विकल्प इत्युक्तम् । तत्र ज्ञानिनोऽपि देहवस्त्रेण त्रिगुणत्वात्तद्विकल्पः सम्भाष्यत इत्यत्राह । देहश्चेति । निरन्तरं भगवन्तं ध्यायन् जीवस्वरूपमाश्रय परमात्मपर्यन्तानि तत्त्वानि तत्तत्स्वरूपं यथा-
वदभ्यगमहेहादिष्विदं ज्ञानतया तारतम्येनापरोक्षीचकारेति यत्-
स्मादेहाभिमानरहितो ध्यानरुढो बावीक्यतमुत्थितं वा वेहं ताडनुपश्यति कीदृशं देहम् ? देवाद्युपेतं प्राप्तं देव-
वशाद्भगवत्प्रेरितकर्मवशात् विमुक्तं च मद्भिरामहान्यः मद्यपान-
जातमद्विस्मृतात्मज्ञानः पुरुषः परिहृतम् आच्छादितं वासो
वया हटीकरणादियत्नं न करोतीत्यतः त्रिगुणकुतर्हेहाभिमाना-
भावात्तत्कृतविकल्पो नास्तीति भावः ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसद्वर्गः ।

पूर्वं तस्मात्त्वमुखोत्सृजेत्यादिना यत्कृतं तदेव खलु एवं गुरुपासनयेत्यादिना स्थापितं तदेव पुनः भीहंसवाक्येन द्रष्ट-
यति । एवं विमुश्येति । एवं विमुश्य मननं कृत्वा भजत ध्यायत युयम् ॥ ३३ ॥

ततश्च ज्ञानोत्पत्तिप्रकारमाह । ईक्षेतीति । ईक्षे अगत् 'विभ्रमं
विशेषेण भ्रमो यत्र तद्रूपमीक्षेत यतो मनोविज्ञानमस्य तथा इष्टे
यद्यदृष्टावि तत्तद्विज्ञेयं नश्यरमिति सवेमीक्षेत अलान्तरवक्रवद्वि-
खोले सन्ततभ्रमणानुकूलं चेक्षेत । यस्माद्विज्ञानं परमात्मचे-
तस्य सवेक्षकमेव । माययैव तु उरुधेय भाति इवशाब्दक-
स्याः स्वातन्त्र्यं वारयति परमात्मसाक्षिध्यामात्रबलत्वात् तस्मा-
द्गुणविभ्रमेकतो विकल्पः स्वप्न इव मायामात्रबलवत्कृति-
रित्यर्थः ३४—३५ ॥

जीवमुक्तमाह । देहं चेति द्वावधाम ॥ ३६—३७ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकुतसाराधर्शनी ।

ततः किमत आह—एवमिति । गुणतो वा एता मनसो बुद्धे-
रव्यवस्थास्ता मद्विद्यया मयि कृता न तत्त्वतः सन्तीति निश्चित
आत्मरूपोऽर्थो येन युयम् अनुमानैः सद्बुक्तिभिः सतामुपदेशैः
भूतिगणैश्च तद्विज्ञेयं ज्ञानस्वरूपेण दृष्टं दृष्टव्यमवस्थाप्रयं सद्बुद्धि-
मा माम् अस्मिन्संशयानामाधि पांडकं नाशकं भजत ॥ ३३ ॥

एवमवस्थाप्रयाजिः सन्त्यस्यत्मानः पार्थक्यमनुभूय पूर्व-
यद्वहन्तात्पदे यमतात्पर्यीभूते वस्त्रासीत्तद्विद् अगतं विभ्रमं
विशेषा भ्रमो यत्र तथा भूतमीक्षेत कोटिकोटिजम्बसु
तत्र भ्रमादवाहताममनसोरारोपितचरत्वात् मनसो विलासं
कौतुकात्पदे मनसो विशिष्टो लामो नृत्वं यत्र तद्विति
वा विनष्टमानस्य तत्रावच्छातककद्वितिलोमम् । ननु, तत्त्व-
भूतज्ञेयदशनाभिर्भेदप्रज्ञानुभवो नोपपद्यत ? तत्राह । विज्ञान-
मकं बहुधा तद्वेद्य उरुधेय निभाति तत् परमायैव उरुधा
यतो माया माययैव त्रिधा गुणविभ्रमेकतो विकल्पः स्वप्नः
स्वप्नवद्विचिरस्यायी ॥ ३४ ॥

यस्मादेवं तस्मात्ततो दृष्ट्यात् इष्टिं प्रतिनिवर्त्य तस्मिन्
निवृत्ततृष्णातूष्णीं च भवेत् । मनोवाग्वापाररहित इत्यर्थः
तत्र सामर्थ्यमाह । निजसुखानुभव इति । अतो निरीहः
कायिकव्यापाररहितश्च ननु देहवतः संवेद्याद्वैतदृष्टिप्रतिबलेना-
योगात् पुनः संसारः स्यादेव तत्राह । संहृद्यते इति । कश्चि-
दावस्थाहारादिषु यद्यपीदं संहृद्यते तथापि पूर्वमवस्तुबुद्ध्या
यस्मिन् तत्पुनर्मोहाय न भवेदेव किन्तु देहवातपर्यन्तस्मृति-
रिव स्मृतिः संस्कारमात्रेणावभासो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ज्ञानसिद्धयः जीवमुक्तस्य दशमाह । देहमिति द्वावधाम ।
आत्मनादुष्यतम् उपाय पुनस्तत्रैव वा स्थितं न पश्यति
नानुसन्धत्ते यतः स्वर्गं प्रज्ञानुभवम् अष्टागमत् प्राप्तः अत्र
इष्टान्तः देवाद्युपेतं केनास्मिन्निष्काशनादपगतं केनचित्परिधाय-
नाद्युपेतं वा वासः परिकृतं परिहितं मद्भिरामहान्यो नानु-
सन्धत्ते ॥ ३६ ॥

भीमकुतुबेनकुतमिज्ञानप्रदीपः ।

अवस्थावैलक्षण्ये तस्मात्स्तिव्यनिरूपणस्य प्रयोजनमाह । एव-
मिति । एवमुक्तप्रकारेण विमुश्य विज्ञाय गुणतः सत्ताविगुणहेतो
मनसो निमित्तभूतस्य तिस्रोऽवस्था व्यवस्था । अयमभावः यद्यपि
जाग्रदवस्था आद्यन्त्रियैः स्वप्नो मनसा सनेधेयं सुषुप्तिरिति सर्व-
समता प्राक्या तथापि जाग्रदवस्थायामपि सर्वव्यवहाराणां
मन एव निमित्तभूत मनस्युपात्त सर्वेन्द्रियाणां चानुसन्ध-
कार्यं निष्पद्यते सुषुप्तिरपि नेन्द्रियमात्रस्य लयेन जायते किन्तु मन-
स ज्ञानः सर्वत्र मनसः प्रधाननिमित्तज्ञानमनस इत्युक्तम् ता ममा-
वया ममानादिकर्मरूपाविद्यापरवयोयभूतमायया मयि जीवे कृता
इत्येवं निश्चितायोः सर्वमुमुक्षुपदेशार्थं निश्चिनोऽप्ये आत्मावस्था-
द्विक्रपो येन तथाभूताः सन्तः अनुमानसद्बुक्तिरिद्विद्वत्तज्ञा-
नामिता अस्मिन्संशयाधि सद्बुद्धिर्हर्षे मा भजनेत्यन्वयः । तत्र
भुक्तनुकूलस्तकोऽनुमानं ननु शुष्कतर्कः सद्बुक्तः सतो वेदस्य

भीमस्तु कदेव कृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

मम वा मतामनुवर्तिनां शोकयोः सञ्चनानि तामिरनुमानधुनिस्मृति
मिरित्यर्थः । तीक्ष्णोक्तो ज्ञानरूपोऽस्मिन्नेनास्त्रिधा न संशयोऽत्र
अखिलजीवानां संशयो वा स एवाधिमानस्मिद्वया "पुण्याधिमान-
स्मिद्वय" इत्यमरः हृदि सत्त्वंमानं मां भजत अनुमानसद्वृत्तिभिः
संशयं क्षिप्रं सति मद्भजनात्मसाक्षात्कारात्सर्वकर्मोत्तिक्रमावा-
निवृत्तिः स्वत एव भवतीत्यर्थः । अयमभावः अनाद्यविद्यानिरूपि-
तत्रिगुणात्मकमनस एव संसारहेतुत्वात् तस्य पूर्वोक्तप्रकारेण
स्मार्त्तिकत्व सत्त्वादित्ते सति सत्सङ्गे च परिप्रवृत्तमेवादिना
शास्त्रजन्यपरोक्षज्ञानेन संशयं क्षिप्रं सति कर्मोत्तिक्रमाव्याप्युक्त-
गुणसम्बन्धस्य सत्त्वं पुनर्न भूदयेत तदर्थं मां भजतत्युक्तं मनांस
भगवत्प्रावण्यं सति सनातनानि वृत्तिपूर्वकं सर्वकर्मोद्विग्नानि-
वृत्तिर्भवतीति भूयश्चान्ते विश्वमायातवृत्तिः "मायां ता मद्भजतप्राणाः

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

इदानीं बुद्धियोगं ते येन मामुपयान्ति ते ॥

तेषामहं समुद्धतो मृग्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरारवाणं । मर्यादां शतचेतसाम् ॥

इत्यादिस्मृतिः ॥ ३३ ॥

ज्ञानासिता संशयं सञ्छिद्येत्युक्तं तज्ज्ञानं दर्शयति । इच्छेतेति ।
मनसो विद्यासमिद्धं जगत् विभ्रममाश्रित मद्भजने विना स्वर्गोच्छयं
प्रलब्धोक्तं गच्छेत् नागलोकं गच्छेत्पारलोक्यं मनसो विलासं
तत्सङ्कल्पविषयं चतुर्विधभुनक्तात्मकमिदं विश्वं शमाशुभकर्म-
भिरूपव्याधौ भ्रमति जीनोऽस्माज्जिनि विभ्रमं पश्येदित्यर्थः । तत्रा-
प्यतिशयोक्तिरिति शङ्का प्रज्ञातचक्रं मन्त्रातचक्रं चतुर्विधभुनक्त-
कण गच्छद्गच्छेत् सप्त ज्ञायते मन एव इष्टं गिनष्ट इष्ट-
मानमपि विदेशेण नष्टमहर्षे गन्तव्यं किञ्च विज्ञानं प्रत्यगात्मानं
ज्ञानस्वरूपत्वेनैकमाश्रितं । ननु, देहोऽयं मनुष्योऽयं पशुरयं
पादपोऽयमिति बहुधा प्रतीयते कथमेकमिति चेत्तत्राह ।
उरुध्वं विभाति या सा माया प्रकृतिरेव "मायां तु प्रकृतिं विद्यां
मयितवन्तु महेश्वरम्" इति श्रुतेः नृपजामेकमिति श्रुतेर्मायया
अपेक्षया कथमुरुध्वं भातीति चेत्तत्राह । त्रिधा विकल्पः देव-
मनुष्यतिथेर्मादिरूपो भवः गुणविसर्गकृतः सत्त्वाद्विगुणत्रयस्य
विषयसंगो भजनेन सत्त्वाद्विगुणप्रधाना देवादयो भवन्ति सर्व-
मायाशब्दवाच्यप्रकृतकार्त्तत्वात्मायैव "तद्वत्स्वत्वमारम्भगणशब्दा
विश्यः" इति स्मृत्वात् अयं भवोऽपि न नित्य इत्याह । स्वप्ने यथा
स्वप्नोऽनित्यस्तथा देवादिदेहस्तदुक्तमोगाश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ज्ञाननिरूपणं जगत्स्वरूपनिरूपणस्य प्रयोजनमाह । इष्टमिति ।
यतः स्वप्नवदित्योऽयं प्रपञ्चः तस्मात्ततो इष्टं प्रतीतिवन्त्यं मनो-
वृत्तिमाकलय निवृत्ततृष्णाः सन् तृष्णां निरीदृशं निर्व्यापारो भवेत्
देहादिभोगसुखाश्रितत्वेन हेतुवन्तरमाह । निजसुखानुभवः । निजस्य
स्वरूपसुखस्यानुभवो यस्य तथाभूतः सन् ननुक्तप्रकारेण जगत्-
नित्यताबुद्ध्या ततो इष्टनिवृत्तौ सत्यामपि देहयात्रार्थं सञ्चारे
काचित्सङ्केतं पुनस्तत्र प्रसक्तश्चेत्तर्हि साधनभ्रमो व्यर्थ एव
स्मादिति चेत्तत्राह । संहर्षते इति । कश्चित् कुप्यति चरच्छया
यदीदं तुच्छमुत्प्रेक्षेतुर्निर्द्वैतं प्राकृतं द्रव्यं दृश्यते तथापि येन यद्व-

स्तुष्टुदया ममेह सुखं न किञ्चनयंकरमिति ज्ञात्वा त्यक्तं पुन-
स्तस्व भ्रमाप तद्विपरीतज्ञानाय न भवेत् परन्तु पूर्वानुभूतस्य
संस्कारेण स्मृतिरानिपाताद्देहपातावधिः स्यात् ॥ ३५ ॥

ननु, यदि ज्ञानिनोऽपि पूर्वानुभूतपदार्थस्य देहावधिस्मृतिः
स्यात्तर्हि भ्रमज्ञानस्य को विशेषः प्रतीयेतत्याशङ्क्यां ततोऽप्यधि-
कज्ञानाददृश्यायां विशेषः सन्नेतुभूयते इति समाधानमाह ।
सिद्धः यथाऽदृश्यानां कूटः नश्वरं देहमास्तेऽवस्थितं तम
उत्थितमप्यत्र गते च न पश्यति च पुनर्देहयात्रार्थं देवाङ्गोजनादि-
उपमं प्राप्तम् अथ देववशादप्येते वा न पश्यति देहाननुसन्धाने
दृष्टान्तमाह । यथा मन्दिरमहाग्नेः परिकृतं कटिबद्धं वायुः स्थितं
गते वा नानुपश्यति तद्वत् एतत्कुतः यतः स्वरूपमध्यगमत्
स्वरूपानन्दतृप्तादित्यर्थः । यद्येवं भूतो देहमपि नानुसन्धत्ते तद्योग्यं
न पश्यतीति किमु वक्तव्यं तदा तस्य सर्ववैखण्ड्यमिति
भावः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार विचार करके गुणों से मन की तीन अवस्थाओं
को जान कर सब मो परमेश्वर की इच्छा से निर्मित है ऐसा
निश्चय करके सब शास्त्रों की युक्ति तथा अनुमान रूपी
तीक्ष्ण खड्ग से संपूर्ण संशय रूपी जो हृदय में स्थित
भाँच है तिनको छेदन करके आप लोग भेराही भजन करो ॥ ३३ ॥

इस संपूर्ण जगत् को मन का विश्वास देखे मन के मानने
से सब पदार्थ नित्यप्रिय बीखने हैं नहीं तो जो प्राकृत पदार्थ
बीखते हैं नाशमान परिणामी हैं वे जैसे कि बनेठी की भाग
चंचल होती है तैसा चंचल है एक विज्ञान रूप परमात्मा
हो नाना प्रकार से अपनी ज्ञान शक्ति से स्थित है जैसे
कि स्वप्न के पदार्थ सत्य होने पर भी चंचल हैं तैसे
आश्रित के भेदों को देखो ॥ ३४ ॥

तिस हेतु से तिस जगत् से बुद्धि को हटाकर तृष्णा को
छोड़ कर अपने में स्थित परमात्मा का अनुभव करता
हुआ और चेष्टाओं को छोड़ देवे जो कुछ जगत् में यह
बीखता है उसको जब भगवन्तु बुद्धि से छोड़ देवे तब फिर
उस में मोह नहीं होता है परन्तु उन पदार्थों का स्मरण तो
शरीरपात पर्यन्त रहेगाही ॥ ३५ ॥

देह जो है सो नाश होन बाधा है वह चाहे बैठा होवे
चाहे खड़ा होवे उसको सिद्ध पुरुष नहीं देखता है जिससे
कि उसको स्वरूप परस्वरूप का ज्ञान हो गया है
वह शरीर चाहे कहीं जावे या कहीं भावे उसको ज्ञानी
नहीं जानता है जैसे कि मन्दिर के मढ़ से भग्ना पुरुष
शरीर पर के वस्त्र को रहने से या गिरने से नहीं
जानता है ॥ ३६ ॥

भीसुदर्शनसूक्तशुक्पक्षीये ।

सङ्गसमाधिबामादेव मुक्त्यभावे हेतुमाह । देहोऽपीति । सासुः सप्राणः ज्ञानिनः इतरस्य च को मेह इत्यत्राह—तमिति । तं देहं स्नाप्य स्नानपदार्थवद्विनिर्गन्तं सप्रपञ्चम् इतरपदार्थजातैः सह समाधिकाले प्रतिबुद्धवस्तुः साक्षात्कृतमवस्तुः पुनरो न पश्यतीति देहस्य कर्मानुवर्तित्वं सर्वसाधारणं समाधिकाले स्वरूपसाक्षात्कारस्तादितरादर्थानं च योगिन इतरस्यो वैषम्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यच्च यज्ञशरीरकम् ॥ ३८ ॥

मोक्षोपधिकानां ज्ञानविशेषाणां धर्मविशेषाणामात्मगुणानां च प्रवर्तकोऽहमित्याह । अहं योगस्येति ॥ ३८ ॥

गुणाः कल्याणगुणा निर्गुणं हेयगुणरहितं के पुनस्ते कल्याणगुणगणा इत्यत आह । साम्येति । हितैषित्वादेौ सर्वेषु समस्तत्वात् साम्यम् असङ्गः स्वगतचिकीर्षितप्रतिघातरहितः ॥ ४०-४२ ॥

इति भीमझागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये

भीसुदर्शनसूक्तशुक्पक्षीये

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, यदा समाधिर्निष्पद्यते किं तदैव कृत्यान्तराभावाद्योगिनो देहो नश्यति किं वा काञ्चित्कालमनुवर्तते इति संशयाविष्टान्मुनीन् प्रत्याह—देहोऽपीति । देववशगः देवस्यान्तरात्मनो भगवतः गतः देवायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिकः अनेन निरन्तरसमाधिनिष्ठस्य कथं देहध्यानामित्याशङ्काद्युदासः अपिशब्देन समाधिनिष्पत्तिरपि मत्सङ्कुलपायसीति विवक्षितं यावत्स्मरम्भकं कर्म तावत्सासुः सप्राणः प्रतिसमीक्ष्य एवावतिष्ठत एवेत्यर्थः । स्वस्य देहस्यारम्भकमङ्गुपगतप्रारब्धात्मकमित्यर्थः । तथाच ध्रुवते । तस्य तावदेव शिरं यावज्ज विमोक्षये अथसम्पश्ये” इति । ननु, ज्ञानिनस्तादितरस्य च देहो यावत्स्मरम्भककर्मावस्थायैव तत्र को विशेष इत्यत आह—तमिति । सप्रपञ्चं सानुवर्तिनं स्नाप्य स्नाप्यार्थवद्विनिर्गन्तं देहमधिकृत्य समाधियोगः अधिकृतः प्राप्तः समाध्यात्मको योगो येन सः अत एव प्रतिबुद्धवस्तुः साक्षात्कृतवस्तुः पुनान् पुनर्न भजते इतरस्तु पुनर्देहान्तरं प्रतिपद्यत इति भावः ॥ ३७ ॥

उपसंहरति मयेति । साङ्ख्यं तत्त्वत्रयविभागपूर्वकं ब्रह्मात्मकस्नातोपासनं योगो भगवदुपासनं तयोः सम्बन्धो यद्गुह्यं गोप्यं तदेतत् दे विप्राः यो युष्मभ्यं मयाभिहितं सत्यमुक्तं किन्तु दुष्कराविमौ साङ्ख्ययोगौ इत्यभिप्रायमात्रस्य दुष्करोऽपि मां शरणं गतस्य मत्प्रसादात्सुकर एवेत्यत्र हेतुतया मोक्षोपयुक्तानां ज्ञानविशेषाणां च प्रवर्तकोऽहमेवेति विवक्षुस्तावदात्मन आत्माश्रयीयत्वापयुक्तनिरतिशयतात्सद्व्याधिगुणयोगितामावत्करोति । जानीतीति यच्च यज्ञनिर्वाहकं भीविष्णु “यज्ञो धे विष्णुः” इति अनेन “यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविळीयत” इति स्मृतेर्ब्रह्मो हंसरूपिणं युष्माकं भर्मा मोक्षधर्मः तद्विवक्षया आगतं जानीत ॥ ३८ ॥

अहमिति । हे द्विजभेष्टाः योगादीनामहं परावश्यमाभयः प्रवर्तक इत्यर्थः । तत्र सत्त्वं भूतहिताचरस्य ऋतं पुण्यं कर्म तेजः बाह्यकरणवशीकारप्रभावः भीर्वैराग्यादिसंपत् कीर्तिस्तत्प्रभवा प्रयाशमोऽन्तः करणनिबन्धः ॥ ३८ ॥

किं बहुनेत्याह—मामिति । गुणाः कल्याणगुणाः निर्गुणं हेयगुणरहितं निरपेक्षकं स्नायनिरपेक्षपरदुःखनिराशिकीर्णम् आत्मानमन एव प्रियं सुहृदं हितैकाग्रं भजन्त्याभ्यसित के पुनस्ते कल्याणगुणा इत्यत्राह—साम्येति । साम्यं वैषम्यराहित्यमानन्दआदिवेषां ते ॥ ४० ॥

हंसस्तकादिमन्वाहमुपसंहरति—इतीति । इतिर्यं मे मत्तो हंसरूपाच्छिन्नाः सन्देहा गुणचेतस्यागादिविवक्षा येषां ते सनकादयः परयोः कृष्टया मत्त्या मां समाजयित्वा सम्यगाराध्य संस्तवैः स्तोत्रैरपृण्यत तुष्टुः अवादेश आर्षः ॥ ४१ ॥

तैः सनकादिभिरहं हंसरूपः परमेश्वरः पश्यतः सतः स्वकं धाम स्थानं वैकुण्ठस्थं प्रतीक्य प्रख्यागतोऽस्मि प्रख्यायेति पाठस्तु चिन्त्यः ॥ ४२ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदहरनावली ।

देवावुपेतमित्येतरूपयति—देहोऽपीति । ननु, स्वयं देहोपव्याधिप्रयत्नोदासीनश्चेत् कथं तिष्ठति इत्यतो वाऽह—देह इति । देववशगः स्नाहृष्टप्रेरकश्रीहयधीनो देहोऽपि तावत्प्रतिसमीक्ष्यते प्रतीक्ष्यावतिष्ठते कार्यस्य जडस्य कारणावस्थानमन्तर्यामस्थानं कथमत्राह । सासुरिति । प्रायवृत्तिसहितत्वात् । कियन्ते कालमत्राह । कर्मति । यावत्स्मरम्भकं स्तोत्रादकाहृष्टलक्षणां कर्मास्त तत्समाप्तौ पततित्येवार्थे अलुशब्दः तथाप्यभिमानो भवत्येवेत्यत्राह । तमिति । गधिकृतसमाधियोगः असम्प्रज्ञातसमाधिरस्यः सप्रपञ्चं तं देहं पुनर्न भजेत् पूर्वं यथा तथाहं न करोतीत्यन्वयः ।

“मादरो भजन् भक्तिर्हेतुमानं च सेवन्म ।

पर्यायवाचकाः सर्वे स्मृतिस्तत्त्वज्ञस्यकर्म च” इति

वचनात् कथमिव प्रतिबुद्धवत् यथा स्नानानुरिपतः स्नानं स्नानप्रदं देहं न भजेत्तयेति ॥ ३७ ॥

इति हासं निगमयति—मयैतादृति ॥ ३८ ॥

कर्मयोगस्य साङ्ख्यस्य यथार्थज्ञानस्य सत्यस्य यथार्थभावणस्य ऋतस्य भूतहितोपदेशोवेदस्य तेजसो बलस्य ब्रह्मचर्यस्य वा भिन्नः सम्पदः ॥ ३९ ॥

सर्वे गुणा असम्पूर्णगुणरूपा अप्रधानाः ब्रह्मादिदेवा एव श्विधं मां भजन्ति । किंगुणाश्च मां भजन्ति कीदृशं । निर्गुणं प्रकृतिगुणवर्जितम् आत्मानं संपूर्णगुणरूपकम् अतएव निरपेक्षकम् अपूर्णगुणस्य हि गुणापेक्षा न च साऽस्यास्तीति अतएव सुहृदम् आत्मानं तत्त्वधुम अत एवाहमेव सत्य इत्युक्तं प्रियं “तदेतत्प्रेषते” इति श्रुतेः “अपूर्णगुणरूपास्तु संपूर्णगुणरूपकम् । भजन्ति परमं ब्रह्म

भीमजिज्वध्वजनीयेकृतपदरत्नावली ।

देवास्त्रिगुणवर्जितम्" इति वचनात् के अगुणा इति तत्राह—सांख्या-
सङ्गादय इति । ज्ञानादिगुणानां तारतम्येऽपि सर्वसामान्यादन्त-
रामधानं सांख्यादीनां महामावादिशेषोक्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ ४० ॥

सुनकादीनां भगवदुक्त्या किञ्चसंदेहवश्यं किञ्चल्यमित्य-
त्राह—इतीत्यनेन समाप्तिः ॥ ४१ ॥

पूजितः सम्यक् संस्तुतः इत्येताभ्यां संछिन्नसंशयार्थं
लक्षयति ॥ ४२ ॥

इति भीमज्जागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजिज्वध्वजनीयेकृतपदरत्नावली

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवं ॥

तत्र निजोक्तमादरयति—मयेत्यर्थेन । आदरे कारणाविशेष-
त्वेन अपरिच्छेदविशेषं करोति—जानीतेति । यत् विष्णुं नस्वी-
श्वरत्वेन ज्ञापितमपि शिवादिरूपं युग्मसंभवेवित्येत्यनेन धर्मो
अप्युपदिष्ट इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

स्वज्ञानस्यान्तर्भूतसंज्ञानत्वं दर्शयन् सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शयति-
महमिति ॥ ३९ ॥

तथैव स्वज्ञानमुपादिशति—मामिति । ये एवगुणाः गुणपरि-
णामा न भवन्ति ते प्रथमस्कन्धे पृथिव्या सत्यं शौचमित्या-
दिना बहुधा वर्णिताः सांख्यासंगादयोऽन्तर्गतगुणाः सर्वे एव
मां भजन्ते तत्र हेतुः सात्मानं सर्वेषामाभयस्वरूपम् अतः सर्वो-
त्कृष्टस्वरूपान्ते सर्वोत्कृष्टस्वरूपं मां विना कथं वाच्यं भजन्तिवति
भावः किञ्च, तादृशात्मत्वादेव निर्गुणम् । ननु जीवनव्यवधया गुण-
सम्बन्धम् । निरपेक्षं स्वेच्छयापि तदसम्बन्धम् अतश्चागुणपरि-
णामास्ते मां विनेत्यादिपूर्ववत् । चिद्वत् । तादृशात्मत्वादेव सुदृढं
निरुपाधिसर्वोक्तकारिणं प्रियं निरुपाधिसर्वप्रेमास्वरूपम् अतो
ममैव तादृशगुणावास्तव्यं युक्तमिति भावः । सर्वोत्कृष्टं मयि-
प्रेममक्तिरेव साध्यात पर्यवसानवाक्यार्थः ॥ ४० ॥

ततश्च ते सन्देहं त्यक्तवन्तस्तावच्च मक्तिं मयि प्राप्तवन्त
इत्याह—इतीति । परया मक्तया प्रेमलक्षणाया ॥ ४१-४२ ॥

इति भीमज्जागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवं

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमज्जिज्वनाथस्त्रवर्तितकृतसाराधर्शिनी ।

वाच्यं स्वारम्भकं कर्म तावत् सासुः सपाणाः सन् प्रति-
समीक्षते मुक्त्यापि तस्य कर्ममोहप्रतीक्षां कुर्वन् जीवित्यर्थः
ननु तर्हि तस्मिन् कदाचिदासज्जदपि तत्र नेत्याह—तं देहं
संप्रपञ्चम् इन्द्रियविषयमोहादिसहितमपि न भजते यथा प्रति-
बुद्धवस्तुः प्राप्तजागरो जनः स्नात्वं देहं पुनर्न भजते ॥ ३७ ॥

इत्येतेषां तेषां विश्वासार्थं स्वरूपमाह—मवेति । साङ्ख्यमा-

त्मानात्मविशेषकः योगोऽष्टाङ्गः धर्मैश्च विवक्ष्यता अनेन धर्मो अप्युप-
दिष्ट इति ज्ञेयम् । अतएव "यत्नेन हंसरूपेण ब्रह्मयोऽश्वात्थ माधव"
इत्यनुवादो भविष्यति ॥ ३८ ॥

महो भजते ज्ञानमधोऽमेत्यतिचमत्कारवन्तानां कदाह-
महमिति । "अनेन च सुनुता वाणी सत्यं च समदर्शनम्" इत्यमे
वश्यमेव तेजः प्रभावः एतेषां परावर्णं परमाभवः ॥ ३९ ॥

तत्त्वह परायणमिति त्वत्त्वाक्यादेव तत्त्वस्मिन् देहोऽभिमानो
इत्यत इत्यतः कथं ज्ञानमस्मान्नाशयन्नुवाहित्याशङ्क्ये चेत् सत्यं
नेहं मम शरीरं जीवस्यैव स्वरूमाद्भिन्नं भौतिकं नाप्यत्राहङ्कारा-
दिकमपि प्राधानिकं किन्तु मत्स्वरूपभूतं सच्चिदानन्दमवमे-
त्याह । मां निर्गुणं मायिकगुणातीतं सर्वं गुणा भजन्ति निरपे-
क्षकं मायिकगुणापेक्षान्यं किन्तु सुदृढं स्वभक्तजनानां हित-
कारिणं वतः प्रिय तेषां प्रेमविषयीभूतं तेषु प्रीतिकर्तारं च
"इगुपञ्चमाप्रिकिरः क" इति कर्तारकप्रत्ययविधेः के ते गुणाः
सांख्यं सर्वत्र प्राकृतवस्तुष्वेतादृशान्यात् समर्थं च अप्राकृतं
स्वभक्तेषु आसङ्गं भावति तदाद्याः आदिशब्दात् प्रथमस्कन्धे
पृथिव्युक्ताः सत्यशौचादयश्चान्ताः कीदृशाः अगुणाः गुणपरि-
णामरूपा न भवन्ति किन्तु नित्या इत्यर्थे इति भीष्ममिश्रयाः
"इमे चास्ये स्वभगवन्नित्या यत्र महागुणाः" इति । प्रथमे च अतः
स्वरूपभूता एव गुणा आत्मानं स्वरूपमेव भजन्ति "त त्वत् कारय-
करणं च विद्यते" इत्यादौ "स्त्राभाविनी ज्ञानवर्त्मिका च" इति
भूतेः ॥ ४० ॥

अगुणान् अगुणान् मां नृपुः ॥ ४१ ॥

प्रत्येवाय प्रत्यागतोऽस्मि ॥ ४२ ॥

इति साराधर्शिनीं हर्षियं भक्तचेतसाम् ।

एकादशं सङ्गतः सत्सङ्गतोऽभूत्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

भीमकृतकव्यक्तुसंज्ञानप्रवीपः ।

नस्वेवं भूतज्ञानिनो देहोऽपादयमानः शीघ्रमेव पतेत्कथं निष्ठ-
दिति चेत्तत्राह—देहोऽपीति । देहं प्रारब्धं कर्म तद्वशगन्तव्यधीनः
स्त्विति निश्चये स्वारम्भकं स्वरूपं कर्म यावत् स्वस्मिन्निष्ठं तावत्प्रति सासुः प्राणसहितः समीक्षते तज्ज्ञानं प्रतीक्षन्तिपुत्रेवा-
स्योपेक्षयापि न पतति चेत्तर्हि तस्य पादगमेव किं न कुयोहाया-
भावादिति चेत्तत्राह । तं देहं संप्रपञ्चं पुनर्न भजते मम सुख-
हेतुरयमित्येवं न पालयति न चान्यद्वस्तु तदर्थं सङ्गहानि
कुतः अधिकृतसमाधियोगः अधिकृतः प्राप्तः समाधिना योगो
ध्ययभूतपरमात्मनः संयोगो येन सः सर्वव्यवहारहेतुत्वेन तस्य च
ध्ययवस्तुनि ज्ञानस्वाप्न वास्तवस्तुनि प्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र इष्टान्तः
यथा प्रतिबुद्धः पुनः स्वाप्ने वस्तु न भजते तथेत्यर्थः । अत्र यथा-
पहमध्याहृत्य योजनीयं प्रतिबुद्ध इत्यत्र सुखोप आर्थः प्रतिबुद्धवस्तु-
रित्येकपदकरणे तु अध्ययमस्वरूपम् अधिकृतसमाधियोग इति
विशेषणाभ्यामुक्तार्थत्वात्पुनरुक्त्यापत्त्या व्यर्थमेव स्यात् ॥ ३७ ॥

उपदिष्टं ज्ञानं सर्वशास्त्रसारभूतं तत्त्वोपदेष्टृत्वं च परमे-
श्वरादव्ययं न सम्भवतीत्यतः स्वस्व परमेश्वरत्वं व्यक्तमाह ।
मवेति । विप्रा । इति सम्बोधनेन वेदाभ्यासयतां तत्त्वज्ञानमुख्या-
धिकारः सूचितः साङ्ख्यमात्मानात्मविशेषकः योगः पातञ्जलः

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

आक्रोकोऽऽष्टाङ्गयोगः तयोर्वैद्यमानिदृश्यं तदेतन्मया चो युष्मद्वय-
मुक्तं किञ्च यत् । विष्णुमागते मां जानीत ननु ब्रह्मणो वाहनमिति
“ब्रह्मा वै विष्णुः” इति श्रुतेः । तर्हि विष्णोर्हंसरूपेण किमयं मागमन-
मिति चेत्तत्राह । युष्मद्वयमेविवक्ष्येति । युष्मादृशानां परमहंसानां
धर्मविवक्ष्येति युष्मादृशानां परमहंसानां धर्मः आत्मानात्मवि-
वेकेन सर्वसङ्गनिवृत्तिपूर्वकपरतत्त्वैकानिष्ठत्वं तस्य विवक्षया एतेन
परमहंसधर्मोपबृंह्यं विष्णोरपि हंसरूपेणैवोपपद्यते नाप्ययंति
दर्शितम् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मागतं मां जानीतेत्युक्तमिदानीं विष्णुवृद्धापकगुणानाह-
प्रहमिति । सत्यं समदर्शनं निर्दोषरूपास्तथाभिन्नप्रदर्शनमित्यर्थः
ऋते सत्यं प्रियवचनं तेजः परैरनभिभूयमानत्वे सति पराभि-
भवनसार्थं दमोऽनिरिष्टवसंयमः भोः द्विजभेष्टाः एतेषां गुणाना-
महं परममवनमवचमिच्छति अभयं वक्ष्यामि शोभाया वा
कीर्तिदत्तं तथेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

पुनः सर्वगुणाभयत्वं दृढीकरोति । मामिति । सांभ्रासङ्गाद्वः
सर्वे गुणा मां भजन्ति तत्र ब्रह्मादिपर्यन्तानां साधारणोपायो-
वेषत्वं सांभ्रं चराचरान्तः स्वरूपेणावस्थितत्वेऽपि तत्त्वमोक्ष-
व्यवसङ्गतत्वं तौ भावी तेषां ते कथम्भूतं मां निर्गुणं मायिकगुण-
शून्यं निरपेक्षकं किञ्चिदस्त्वपेक्षारहितं कथं तर्हि किञ्चिदव्य-
भूतिनवनीताद्वियाच्छाकरणमिति चेत्तत्राह । सुहृदं प्रियं च भक्तसु-
हृत्वात् प्रियत्वाद्भक्त्यमपि करोमीति भावः । ननु तर्हि, भक्तपक्ष-
पातात् कथं सांभ्रं कथम्वाऽभङ्गत्वमिति चेत्तत्राह । आत्मानं
सर्वेषामात्मानम् आत्मत्वात्समोऽपि सुरतरुवृद्धजतामेव मनोरथ-
पूर्वको नाशेषामतो न वैषम्यमन एवासङ्गत्वमपि सिद्धं कथम्भूता
गुणा भगुणाः प्राकृतगुणविवक्षया द्रव्या इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इतोपदेशस्य समाप्तिमाह-भगवान्—इतीति । इत्युक्तगुणा-
तत्त्वोपदेशेन हंसरूपेण मया कर्त्ता छिन्नसंज्ञाः सुतकाव्यो-
मुनयः परमा भक्त्या मां समाजयित्वा पूजयित्वा संस्तवैः
समीचीनस्तान्नेरगृह्यत तुष्टुः ॥ ४१ ॥

नैरिति । तैः परमर्षिभिः सम्यक्पूजितः संस्तुतश्चाहं परमे-
ष्ठिनः पश्यतः कर्कं चाम वैकुण्ठं प्रति एवाव मागच्छाम ॥ ४२ ॥

“हृद्यहंसः आशिष्येष्टो गुह्यतश्चमुवाच वत् ।

तदादरेण तङ्गकाः प्रीत्या शृणुत धन्य व” ॥

इति भीमङ्गागते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपे

ब्रह्मावध्याचार्यप्रकाशः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

बेह मी प्रारब्ध के बंध होने से जब तक उसके प्रारंभ
कर्म समाप्त न होंगे तब तक प्राणों के सहित प्रतीक्षा करेगा
हि नष्ट नहीं होगा, परन्तु जो पुरुष समाधिबोध में आरुढ़
होगया है सो तो वस्तु के बोध हो जाने से स्वप्नकी
नाई प्रपञ्च सहित उस बेह को फिर नहीं भजता है ॥ ३७ ॥

हे विप्रो ! मैंने तुम से सांख्य तथा योग में गुप्त जो ग्रंथ
सो कहा है मैं यह पुरुष नारायण हूँ तुमको अमोपदेश
करने को भाषा हूँ देना जानो ॥ ३८ ॥

हे द्विजभेष्टो ! मैं योग सांख्य सत्य सुहृद् वचन तेज
शोभा कीर्ति दम इन सब गुणों का आभय हूँ ॥ ३९ ॥

मैं प्राकृत गुणों से रहित हूँ इसी से निरपेक्ष हूँ सब भूतों का
सुहृद् हूँ प्रिय हूँ अन्तरात्मा हूँ इसी से सांभ्र असङ्ग आदिक सब
गुण मेरे को भजते हैं ॥ ४० ॥

इस प्रकार से सनकादिक मुनि लोगों का जब मेरे से सन्वेह के
छूट गया तब परमभक्ति से हमारा पूजन करके स्तोत्रों से
स्तुति करने लगे ॥ ४१ ॥

उन परम श्रुतिवर्षों से हम पूजित होकर तथा स्तुति पाकर
ब्रह्माजी के देखने ही अपने धाम वैकुण्ठ को चले गये ॥ ४२ ॥

इति भीमङ्गागते एकादशस्कन्धे मे तेरमां अध्याय की

भी दृष्टावन्त्य पं० ब्रह्मयाचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १३ ॥

इति भीमङ्गागते महापुराणे एकादशस्कन्धे ब्रह्मावध्याचार्यः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

-----*

उद्धव उवाच ।

वदन्ति कृष्ण ! श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादनः ।
तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ॥ १ ॥
भवतोदाहृतः स्वामिन् ! भक्तियोगोऽनपेक्षितः ।
निरस्य सर्वतः सङ्गं येन त्वय्याविशेन्मनः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।
मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ ३ ॥
तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ।
ततो भृगवादयोऽगृह्णन् सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेव नचेत्तरत् ।
इत्येतद्वर्णयते ध्यानयोगश्च सह साधनैः ॥

एवं तावद्भगवता भक्त्या मोक्ष इत्युक्तमध्ये त्वन्यानि साध-
नानि वदन्ति तत्र विशेषनिर्धारणाय पृच्छन्ति—वदन्तीति ।
श्रेयांसि भयःसाधनानि किं विकल्पेन प्राधान्यमुताहो किं
वा एकस्यैव मुख्यता ॥ १ ॥

एकमुख्यतापक्षोत्थाने कारणम् भवतीति न अपेक्षितमपेक्षा-
वस्तिमसोऽद्वैतकः अयमर्थः भवता यो भक्तियोग उक्तः
अन्ये च यानि भयःसाधनानि वदन्ति तेषां किं साक्षात्फ-
लसाधनत्वेन प्राधान्यमेव सर्वेषामुताहोऽङ्गीकृत्यम् प्राधान्येऽपि
किं विकल्पेन सर्वेषां तुल्यफलत्वं यद्वा कश्चिदस्ति विशेष
इति ॥ २ ॥

तत्र भक्तिरेव महाफलत्वेन मुख्या अन्यानि तु स्रजप्रकृत्यनुसारेण
पुष्पस्थानीयस्पर्शादिफलवृद्धिभिः प्राणिभिः प्राधान्येन परिकल्पि-
तानि क्षुल्लकफलानीति विवेक्तुं प्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदार्थप्रति-
पत्तिमाह—कालेनेति सप्तभिः । मदात्मकः मयैवाऽऽत्मा चित्तं
येन सः ॥ ३ ॥

भृगवादयः भृगुश्च मरीचिरप्यङ्गिरसौ पुत्रस्यः पुत्रहः
कटुरित्येते च सप्त ब्रह्माण्यः प्रजापतयस्तै च ते ब्रह्मर्षयश्च ॥ ४ ॥ १ ॥

श्रीराधारमण्णदासगोस्वामिविरचिता
टीपिकाटीपिनी टिप्पण्या ।

परमुक्तं भयःसाधनं भक्तिरेव इतरद् धर्मपक्षमादिशन्,
परं भयो न भवति इत्येतच्चतुर्दशोऽध्यायं भीकृष्णेन वर्णयते ।
अन्ये तु ग्रीमांसकादयः अन्यानि धर्मादीनि । तत्र तेषु साध-
नेषु मध्ये । विशेषनिर्धारणाय गौणमुख्यनिर्णयः । विविधः
कल्पो विकल्पः एवं वा एवं चेति यावत् तेन प्राधान्यम् ॥ १ ॥

ननु, निरपेक्षो भक्तियोगो मया कश्चिदलग्न्यसाधनमर्हतीति
चेत्तत्रोच्यते—अयमर्थः इति । तेषां धर्मादिसाधनानां साक्षात्
फलसाधनत्वेन अव्यर्थाद्वैतभक्तिफलोपधायकत्वेन । उत किंवा ।
प्रज्ञाङ्गीकृत्य यथा दशपौर्णमासादीनां परमापूर्व प्रत्यङ्गत्वेऽपि प्रजा-
पादपेक्षयाङ्गीकृत्य तथा केषामाङ्गीकृत्य केषां चाङ्गीकृत्यमित्यर्थः ।
कश्चिदस्ति विशेष इति प्राधान्येऽपि । कश्चिदोऽधिकतरकत्वेनां
कुच्छो महानिव भवाद्येवमप्लनेशमित्यादिव्याचनं कश्चिदधिक-
शालक्ष्यो विशेषः कश्चिदस्ति धेतव्यः ॥ २ ॥

तत्र तेषु साधनेषु मध्ये । अन्यानि धर्मादीनि क्षुल्लक-
फलानि तुल्यफलानि । कालेनेति सप्तकम् । आदौ ब्राह्मकल्पादौ
तत इति युगमकम् । ततो गन्तुं प्रति कथनानन्तरं ब्रह्मा-
ण्यश्च ते महर्षयश्चेति विशेषणयाः कर्मधारयः तत्र प्रजा-
पतयः प्रजास्त्रयारः महर्षयो वेदज्ञाः ॥ ४ ॥ १ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

श्रेयांसि पुरुषार्थसाधनानि विकल्पप्राधान्यं विकल्पनैकस्य

भीमश्चान्सुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तुल्यफलं प्रति निरपेक्षसाधनतया प्राधान्यमेकमुख्यता एकस्यैव प्राधान्यम् ॥ १ ॥

अनपेक्षितः अपेक्षितान्तररहितः अननुमतइतिवत् येन भक्तियोगेन ॥ २-६ ॥

भीमश्चिरादवाच्यैकतयागतसम्प्रदायिका ।

अधिकृतसमाधियोगः "स्वाप्नं पुनर्न भजने प्रतिबुद्धवस्तुः" इति परब्रह्मोपासनमेव मोक्षसाधनमेव साधनमित्युक्तं तत्र मोक्षसाधनपुरुषार्थस्य स्वरूपवाच्यत्वादिनिर्धारविषया पृच्छति । वदन्तीति- ब्रह्म वेदमधीयतेऽध्यापयन्ति चेति ब्रह्मवादिनः अनेन सर्वेषां वादानां वेदमूलत्वं वेदस्यानादित्वं च ज्ञापितं भवति धर्माधिक्यकाम-रूपाणि इदं तत्साधनानामप्युपलक्षणं वदन्ति किं तेषां विकल्पः उत प्राधान्यमहो किं वा एकस्यैव मुख्यता भवतीति शेषः ॥ १ ॥

भवता तु हे स्वामिन् । अनपेक्षितः फलपेक्षारहितः इत्यर्थः भक्तियोग उदाहृतः मोक्षसाधनत्वेन कथितः तत्र तेषां ब्रह्मवादि-भिरुक्तानां भवसां तत्साधनानां च तद्विहितमोक्षसाधन-नाश्यां सह विकल्पः मोक्षसाधनमित्यपनीयस्य भवसो ब्रह्मवाद्यु-क्तभेदोऽन्तरात्भूतत्वे तदुक्तसाधनैः सह तदुक्तभक्तियों-गस्य विकल्पेनानुष्ठानप्रसङ्गः फलस्य धर्माद्यनतिरिक्तत्वात् प्रीतिवयोरानुष्ठानतिरिक्तसाध्ययोर्प्रीतिमित्येतत् यवैर्यजतेति विकल्पः प्रसिद्ध इति भावः । यदि धर्मादिभ्यो विजातीको मोक्षः स्वात्तदा धर्मादीनां मोक्षस्य च तारतम्यं निश्चेतव्यं किं सर्वेषां भवःसाधनानां प्राधान्यं परस्परमङ्गलविधायकं भूयैषां स्वरूपफलं प्रति प्रधानोपायतयानुष्ठानत्वमिति द्वितीयविकल्पार्थः यद्येषां मध्ये कस्यचिदेवैकमुपयत्तत्वात् सत्युक्तं फले निकृष्ट-तल्लिप्सानुदयात्तस्यैवैषिततमत्वात् तल्लिप्सोः सरसाधनस्यै-वानुष्ठानत्वात् तस्यैव प्राधान्यादितरेषां उपयोग विशेषविवेकेन समीहितसाधनाङ्गतयानुष्ठानं स्वादित्याशयेन तृतीयकोट्यु-द्भवः तदुक्तं भक्तियोगं विधानि । निरस्येति । येन भक्तियोगेन सर्वतः सर्वेभ्यः सङ्गं निरस्वापोह्य मनस्त्वय्येवाविशेदिति ननु यद्यपि भगवत्सर्वेभ्यः मनःस्यैवसाधनत्वकथनेन भक्तियोगस्य धर्मादिभ्यो विजृम्भणभेदःसाधनत्वज्ञानसङ्गावावगमादिक-ल्पानुपपत्तिस्तथापि मनस्त्वय्येवाविशेन साध्या मोक्षः किं-धर्माद्यनभूत उत तद्व्यतिरिक्तः अतिरिक्तत्वेऽपि किम्वा तत्सा-ध्यमस्त्युत नेति तारतम्येऽप्यङ्गान्तमाधोऽस्त्युत नेति संशयेन तदुपपत्तिः ॥ २ ॥

तत्र ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्यनेन यदज्ञापितं वेदस्यानादित्वं तदङ्गीकुर्वेताम् । कावेनेत्यादिना । प्रत्यये प्राकृतप्रत्यये वेदसाङ्गित्ये-मम वाणी कावेनाध्यत्रय्यापयितुरहितेन नष्टा विप्लुतयथावस्थित-वर्णपरंपरा भूय सैव पुनर्मेया सर्वज्ञेन जगरिसमुद्भूया भावो कल्पादौ ब्रह्मण्यं चतुर्मुखाय प्रोक्ता अविप्लुतानुपूर्वीविशेष-तया आविष्कृतमाग्या उपदिष्टव्यं तां विधानि । धर्मा-यस्यां महारमक इति । अहमात्मा स्वरूपं तस्य स धर्मः यस्यां वाययामभिषेकः —

ये च वेदविदो विप्रो वे आचार्यमविदो जनाः ।

ते वदन्ति महारमानं कृष्णं धर्मं सनातनम् इति ॥

भीकृष्णस्य धर्मत्वं भीमम्माभारते प्रसिद्धं वैधत्वे सत्यसौ-किभेदःसाधनत्वं हि धर्मत्वं तच्च भगवत्स्थितिः समृतस्यै-वसेतुरिति भवत्यात् अतो महारमक इत्युक्तम् अनेन महारमक-धर्मप्राधान्यपरिषेधं कृत्वा वेदसंज्ञिता वाणी वागादीनां धर्मत्वप्र-तिपादनप्रः पूर्वमागोऽप्यनभिसंहितफलवद्वाहिसाध्यमतीतिबु-क्तमप्राप्तिप्रतिपादनपर एवेति सोऽपि महारमकधर्मप्रतिपादन-पर एवेति फलितम् ॥ ३ ॥

किञ्च तेन ब्रह्मणा प्रथमजाय पुत्राय मनवे स्वायम्भुवाख्या-सा वाणी प्रोक्ता तत्रेति तत्र स्वायम्भुवे मन्वन्तरे तत् इति पाठेऽपि स एवार्थः भूगवाहयः भृगुमरीचवद्विहङ्गरः पुल-स्त्यपुत्रवद्विहङ्गरः सप्त ब्रह्ममहर्षयः प्रतिमन्वन्तरे सप्तविमेदः प्रतिपादितोऽष्टमे स्कन्धेऽवगन्तव्यः ततो ब्रह्मण्यः सकाशाद्गु-ह्यं गृहीतवन्तः वाणीमिति शेषः ॥ ४ ॥

भीमश्चिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

भगवत्साक्षात्काराय सर्वस्मादुत्तमसाधनं भक्तिरेव तद्व्यतिरिक्तं ध्येयो हरिरिति ब्रह्ममस्मिन्नध्याये विधत्ते तत्रोद्भवप्रदं पूर्वकं प्रज्ञास्नायं कथयति । वदन्तीति । भवति प्रज्ञास्तानि साधनानि तेषां साधनानां बन्धत्वा पयसावेति वदितं भवतीति चेति विकल्पो वा सम्भूय सर्वेषां प्राधान्यमुनैकस्य मुख्यता अन्येषां च तदुपसर्जनत्वं चेति ॥ १ ॥

भवतानपेक्षितः अन्वयेत्तारहितोऽस्तिब्रह्मसाधनोत्तमो भक्तियोग उदाहृतः तथापि ब्रह्मवादिमतानां का गतिरिति शेषः येन भक्तियोगेन ॥ २ ॥

वेदमूलान्धेव भवति तत्र मत्प्रतीतिसाधनं भक्तिवृत्त्यो धर्मः भवसामुत्तम इति दर्शयितुं भ्रष्टाजननाथ वेशोकपरं-परामाह । कावेनेत्यादिना । कावेन कालशक्त्या महारमको मद्भि-पयः ॥ ३ ॥

मनवे स्वायम्भुवाय कीदृशोऽयं तद्व्यतिरिक्तः इत्येतत्स्पष्ट-यति । पुत्रार्थेति । स्वयम्भुवः पुत्रत्वात्स्वायम्भुव इत्यर्थः ब्रह्म-मनोः पूर्वजत्वं रुद्रेन्द्रकुमारान्विनेति प्राह्यम्—

रुद्रेन्द्रं कुमारञ्च विनेवाभ्यामजो मनुः ।

ब्रह्मपुत्रेणादिसृष्टावन्मयात्वं पुनर्जनेः ॥

इति गचनात्—

मादिसृष्टौ पूर्वजा ये तेऽधिकाः सर्वतो गुणैः ।

अनाद्यनन्तकाष्ठेषु मुक्तावपि यथाक्रमम् ॥

इति च ॥ ४-५ ॥

भीमजीवमोक्षामिकृतकमसंश्रमः ।

पूर्वं यत् तस्मात्स्वमुखबोत्सृज्येत्यादिभिर्भक्तियोगस्य निरपे-क्ष्यमभ्यस्तं तदेव मतान्तरनिरासेन दृढीयतुं पृच्छति । वदन्तीति ॥ १ ॥

निरस्वेति फलान्तरसापेक्षत्वमपि निरस्तम् ॥ २ ॥

कावेनेति साध्यकम् । कावेन नष्टा तत्रापि प्रत्यये कल्पास्ते बहुनष्टेभ्यः । इयमिति मन्तेत्यादिना यथा भवताऽनूपयते तथा

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ।
 मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः ॥ ५ ॥
 किं देवाः किन्नरा नागा रक्षःकिम्पुरुषादयः ।
 बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोभुवः ॥ ६ ॥
 यामिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा ।
 यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हि ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसंक्षेपः ।

निरूपिकेत्यर्थः । एतेन ज्ञानादिकं ज्ञानादिमिधत्वं महावेशाश्च-
 फलश्च नमस्तमिनि बोधितम्, आदौ ब्राह्मणकल्पादौ महात्मको
 मरुत्कल्पभूतो ह्यदिनी सारकपरत्वात् ॥ ३ ॥

तत इति युष्मकं तेभ्यस्तत्पुत्रास्तत्परस्परामेवाभ्येभ्यश्च
 पितृभ्योऽप्य इत्यर्थः ॥ ४-६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदर्शिनी ।

भक्तेः कृष्णवशीकारसर्वोत्कर्षस्तुष्टौ ।
 तद्वताञ्च मुमुक्षोः सम्मतं ध्यानं च वर्णितम् ॥

भूतानां भोतव्यानां च भेदःसाधनानां तारतम्यादिकं
 वृत्तति । वदन्तीति । भेषांसि भेयःसाधनानि किम्पुरुषेण
 प्राधान्यम् इदं प्रधानमिदं वा प्रधानमिति उताहो एकस्यैव
 मुख्यता इदमेव प्रधानमिति ॥ १ ॥

मन्त्रमते तु मक्तियोग एव मुख्य इत्याह । भवतेति । अनपेक्षितः
 निष्कामो भक्तियोग एव भवता उदाहृतः उत्कर्षेण आहृतः आनीतः
 येन मनस्त्वद्विष्टं स्यात् स किं सर्वेषामपि भेदेषु सम्मतः उत
 तत्त्वैवेति निर्णय्ये उच्यतामिति भावः ॥ २ ॥

भो उच्यते । सर्वमतानि वेदोपितानि तस्य वेदस्य तु मन्त्र-
 कियोग एव तात्पर्यमित्याह । काङ्क्षेनेति । महात्मकः मन्त्ररूप-
 भूतः भक्तियोगस्य दहादिनीसारभूतत्वात् यद्वा मध्येव आत्मा
 चित्तं ततः चित्तस्य महाविष्टता मन्त्रस्यैव भवेत् मन्त्राहमेकया
 प्राप्य इति मन्त्रचनात् मन्त्रैवाहमिन्द्रियेन्द्रियैर्ग्राह्यं शक्यं नाभ्य-
 येति तत्रार्थो द्रष्टव्यः ब्रह्मवादिभिरुक्तानां मन्त्रकियोगादभ्येष्टां
 भेषां मन्त्रापकत्वाभावात् भेषस्त्वमेव वस्तुनो नास्तीत्यतस्तेषां
 विकल्पतः प्राधान्येन एकस्य मुख्यत्वेन वा जिह्वास्त्वेन तव
 किम्प्रयोजनमिति भावः ॥ ३ ॥

कथं ततो नाना मतायुर्ज्ज्ञानानि तत्राह । तेनेति साख्यैरष्टाभिः ।
 भृगुवाक्यः भृगुश्च मरीचिरुपनिषदौ पुत्रस्यः पुलहः क्रतु-
 रित्येते च सप्त ब्रह्माणाः प्रजापतयः ते च ते महर्षयश्च किन्वेवाः
 कृमस्वेवद्वैतगोप्यादिराहित्येन किन्वेवा मनुष्या वेति सर्वेदास्पर्दी-
 भूताः द्वीपांतरमनुष्या एव किन्नराः किञ्चिन्नरा इव मुक्ततः
 शरीरतो वा किम्पुरुषाः किञ्चित् पुरुषा इव बानरादयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मगवता ज्ञानवैराग्यविजृम्भितया अभक्त्यैव ज्ञापयितृत्वा
 मुक्तिरुक्ता अग्रे त्वम्यथा वदन्ति तेषां मोहितत्वं ज्ञानवैराग्य-
 भक्तिद्वार्यं च मगवमुखादेव भोतुं पृच्छति । वदन्तीति आश्रयम् ।
 हे कृष्ण । सदान्ध्रं ब्रह्मवादिनः वेदवादिनः भेषांसि वदन्ति वदन्ति
 तेषां विकल्पेन प्राधान्यम् उताहो एकस्यैव मुख्यता ॥ १ ॥

अनपेक्षितः नास्ति अपेक्षा फलापेक्षा यस्मिन् सः ॥ २ ॥

नष्टा अन्तर्हिता महात्मकः ब्रह्मात्मा साधयो यस्य सः अनेन
 वेदस्य महात्मकधर्मपरत्वमस्ति मन्त्रसम्बन्धवर्जितकर्मादिषु
 वेदसम्बन्धकल्पनमयुक्तमित्युक्तम् ॥ ३ ॥

मनवे साधयभुवाच ततः मनुतः भृगुवाक्यः भृगुश्च मरीचि-
 रउपनिषदौ पुत्रस्यः पुलहः क्रतुरित्येते सप्त ब्रह्माणाः प्रजापत-
 यस्ते च ते महर्षयः भृगुहन् तामिति शेषः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

उच्यते उवाच हे कृष्ण । ब्रह्मवादि लोग बहुत से साधन
 मोक्ष के कथन करते हैं क्या ये साधन सबही ब्रह्म २
 भेद हैं मयथा उन में कोई एक भेद प्रधान है ॥ १ ॥

हे खामिन् । आपने तो केवल निरपेक्ष भक्ति योगही कहा
 है जिस में कि सब तरफ से संग को छोड़ कर आप के
 विषय में मन का योग हो जाये ॥ २ ॥

श्रीभगवान् उवाच वेद नामकी यह वाणी जिसको
 की कि भेने सृष्टि के आदि में ब्रह्माजी से कहा था जिसमें
 मेरा प्रतिपादक धर्म है वह वेद वाणी बहुत काज पाकर
 नष्ट प्राय हो गई ॥ ३ ॥

तित ब्रह्माजी ने पूर्वज मनुजी के अर्थ कही तिसके
 पीछे सप्त महर्षि भृगु आदिकों ने ग्रहण किया ॥ ४ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषायेंदीपिका ।

किं देवाः कृमस्वेवद्वैतगोप्यादिराहित्येन किं देवा मनुष्या
 वेति सर्वेदास्पर्दीपांतरमनुष्याः एवं किन्नराः किञ्चिन्नरा
 इव मुक्ततः शरीरतो वा किम्पुरुषाः किञ्चित्पुरुषा इव बानराः

एवं प्रकृतिवैचित्र्यादियन्ते मतयो नृणाम् ।

पारंपर्येण केषांचित्पाखण्डमतयोऽपरे ॥ ८ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रकृतमाचार्येदीपिका ।

इयः प्रकृतयो वासना बहुयः कुतः रजः सत्त्वतमांसि भुवः
जन्मस्थानानि यासां ताः ॥ ६ ॥

भूतानि देवास्तुरमुत्पादयन्ति चित्रा वाचो वेदायंश्वाक्यानां
विषयाः ॥ ७ ॥

एवमित्युक्तोपमं हारः केषांश्चिद्व्यवहारादिशून्यानामप्युपदेश-
पारम्पर्येण अपरे पाखण्डमतयो वेदविरुद्धार्थमतयः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमण्डासगोस्वामिशिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

किं देवकिन्नरयोर्देवत्वनरत्वांशप्राधान्येन विशेषो न ॥ ६ ॥

वाचित्वासां तामः यथेयं कर्म । यथाप्रकृति वासनानुसारेण
चित्राः व्याख्याने विविधप्रकारावच्छिन्नाः स्रवन्ति निःसरन्ति ॥ ७ ॥

अभ्यपनादिशून्यानामपीत्यत्र यद्यपि मतिभेदेन तेषां दृष्ट्यमा-
वस्तथापि उपदेशपारम्पर्येणैव परंपर्यः ॥ ८ ॥

श्रीसुदृशंनसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

भूतानि मिथन्त इति जात्यादिभेदो विवक्षितः ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेजः सप्तपिंडः पितृभ्यः स्वरूपं पितृभ्य इत्यर्थः । सका-
द्यान्तपुत्रा देवाद्याऽऽगृह्णाति पूर्वेषु सम्बन्धः तत्र गुह्यकाः
यक्षाः ॥ ५ ॥

किन्देवकिन्नरकिम्पुरुषा देवादिषज्जातिविशेषाः एवं वेद-
स्थानादिनिधनत्वं प्रतिपादयितुं यत्सर्वेषां वादानां वेदमूख-
कार्त्तव्यमिति तत्प्रतिज्ञेयम्—

अथमि धर्ममिति या मय्यने तमसावृता ।

सर्वोपांश्च विपरीतांश्च बुद्धिः सा पाथे । तामसी ।

तत्र सत्यं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सत्त्वात्सज्जानेहानम् ॥

इत्यादि । प्रमाणप्रतिपन्नरजःसत्त्वतमोगुणानुगुणस्वभाववादीनां
तत्र सार्वकक्षणावानां यथावास्थितवेदायंशगमे सत्यपतिरस्वभा-
वानां विपरीतबुद्धिवात्स्वस्वबुद्ध्याप्रेक्षितार्थमूढकाः सर्वे वा न तु
वेदैकमूढका इत्याहोचक्षुः इति । तेषां प्रमादिकिम्पुरुषादिपर्येतानाम्
प्रकृतयः रजःसत्त्वतमांसि भुवः जन्मस्थानानि यासां ताः ॥ ६ ॥

प्रकृतीर्विशिनष्टि वाभिर्गति । वाभिः प्रकृतिभिर्भूतानि मिथन्ते

मिथन्त इति जात्यादिभेदो विवक्षितः तथाभूतानां मतवश्च
मिथन्ते प्रकृतिरत्र स्वभावः सच कर्मानुगुणज्ञानप्रयत्नवि-
कीर्णक्रियाद्युत्पत्तिरस्तःकरणगतः सत्त्वादिगुणकार्यनिशेषा-
त्मकः यथा प्रकृति यथास्वभावं स्वस्वभावानातिक्रमेण सर्वेषां
चित्रा वाचः स्रवन्ति प्रवहन्ते प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं यथा यथावाचश्चित्राः स्रवन्ति तथा तथा प्रकृतिवैचि-
त्र्यान्मतयो मिथन्ते नृणामिति देवादीनामपि प्रदर्शनार्थं मति-
वैचित्र्यं निदर्शनाभिप्रायेणाह । पारंपर्येणोति । तथाहि केषां-
चित्तमः स्वभावानामनादिनिधनमपि वेदं पौरुषवमत एव तत्रापि
प्रमविप्रलम्भादिपौरुषदोषसम्भावनाप्रमाणं मन्वमानानाम्
स्वस्वभावानुगुणबुद्ध्युत्प्रेक्षितवेदायंशविरुद्धार्थस्मर्तृणां मूढपुरुषाणां
पारम्पर्येणोपदेशपरंपरया इतरं तदनुयायिनः कंचिद्वैवाचीनाः
पुरुषाः हे पुरुषर्षभ! पाखण्डमतयः यथावास्थितवेदविरुद्धार्थमतयः
हृदयन्त इतिशेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थेकतपस्वरत्नावली ।

रजःसत्त्वतमोभुव इति पाठः ॥ ६ ॥

वाभिः प्रकृतिभिः भूतानामतिभेदेऽपि वेदस्यैकत्वेन तद्वर्णोऽ-
प्येकविषय एवेति तत्राह । यथा प्रकृतीति । वेदवाचः चित्राः
स्रवन्ति धर्मोद्योगेपाथेप्रतिपादका वाचः स्रवन्तीपाथे प्रमाणावत्
प्रतिमान्त्यर्थः ॥ ७ ॥

ततः किन्तत्राह । एवमिति । यथा प्रकृतिवैचित्र्याद्वेदवागर्थ-
प्रतीतिवैचित्र्यमेवं मतयोऽपि विचित्राः । ननु भुतिमूलत्वेन गुरुपर-
म्परागतत्वेन सर्वेषामपि मतानां प्रामाण्यमवगतं स्यादत्राह थारम्पर्ये-
णेति । अनेन मनुक्तपारम्पर्येणागतानि केषांचिद्देवादीनामेव तानि
प्रमाणाभ्यन्यानि राजसादीनीत्यर्थः, विरजत्वात्पक्षेपा केषांचिद्दि-
त्युक्तं वागशेषादीनि तामसत्वेन पाखण्डानीत्याह । पाख-
ण्डेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अथेत्यर्थकम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्दिशिनी ।

प्रकृतयो वासना बहुयः कुतः रजःसत्त्वतमांसि भुवो जन्म-
स्थानानि यासां ताः भूतानि देवास्तुरमुत्पादयन्ति ॥ ६ ॥

चित्रा वाचः वेदायंश्वाक्यानां रुपाः ॥ ७ ॥

पारम्पर्येण गुरुपदेशपरंपरया पाखण्डमतयः अतितमः-
प्रकृतिषाद् वेदविरुद्धार्थमतयः तेन भार्गवरथ्या जघं शुद्धं
मधुरमपि तत्तदवर्त्येण्डगनिस्वच्छिन्नाकपितृविषयविषयवादिभिः

मन्मायामेहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ! ।
 श्रेयो वदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचि ॥ ९ ॥
 धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् ।
 अन्ये वदन्ति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् ॥
 केचिद्यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान् यमान् ॥ १० ॥
 आद्यन्तवन्त एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः ।
 दुःखोदकास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः शुचाऽर्पिताः ॥ ११ ॥
 मर्यर्पितात्मनः सभ्य ! निरपेक्षस्य सर्वतः ।
 मयाऽऽत्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनाम् ॥ १२ ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारायेंदुर्दिनी ।

अस्मद्विभवाय गृहीतं विरसं विरुद्धरसं च यथा मनेच्छयेव तेषां तेषां
 व्याख्यातृणां सुखं प्राप्त्वं वेदार्थोऽपि विरसो विरुद्धफलप्रदश्च
 भवेदिति भावः ॥ ८ ॥

भीमचक्रुर्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेऽथो ब्रह्ममहर्षिः देवादयोऽगृह्णन्ति पूर्वैश्यान्वयः ॥ ५ ॥
 रजःसत्त्वतमांसि भुवः उत्पत्तिभूमयो वासां ताः ॥ ६ ॥
 भूतानि राजससारिषकतामसरूपाणि मनुष्यदेवादीनि भूतयः
 पुनस्तेषां तादृशजन्मादिहेतुभूताः वृक्षयः यथाप्रकृति राज-
 सत्त्वादिस्वभावानुरूपं स्रवन्ति जपवहादिपरतया तत्तद्गुणो
 प्रवर्तन्ते ॥ ७ ॥

केषांचिपारंपर्येण वेदावलम्बिपरंपरागतोपदेशेन अपरेषु
 पाण्डयदमतयो वेदावलम्बिपरंपरागतोपदेशनिरपेक्षवृक्षयः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

उन पितरों से उनके पुत्रों ने ग्रहण किया फिर देवता
 वान व गुह्यक मनुष्य सिद्ध गंधर्व विद्याधर चारण इनों ने
 ग्रहण किया ॥ ५ ॥

फिर किंवेव किञ्चर नाग रक्षः किंपुरुष आदिक उन
 सबों के रजसत्त्वतमांगुणकी प्रकृति है ॥ ६ ॥

जिन प्रकृतियों से भूतों की मति नाना प्रकारकी भिन्न
 होती है जैसी जिनकी प्रकृति है तैसे जिन के वचन
 निकलते हैं ॥ ७ ॥

इस प्रकार प्रकृतियोंकी विचित्रता से मनुष्यों की मतियों
 के भेद होते हैं इनके परंपरा से और कोई दूसरे
 प्राण्ड मति बाधे हो जाते हैं ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रात्मकतमायायेंदुर्दिनी ।

तत्प्रकृतीनां मायागुणमूलत्वात्मायामेहितधियः मनेकात्वं
 नानाविधम् ॥ ८ ॥

तदेवाऽऽह—धर्ममिति सार्धेन । धर्मं कर्ममीमांसकाः यदुक्तम्
 मोक्षार्थं न प्रवर्तेत तत्र काश्चित्पिण्डयोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥

इत्यादि यशः काश्चाज्जुनरुक्तः यथाऽहः—

यावत्कीर्तिमनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।

तावद्वैतसहस्राणि खगोलोके महीयते ॥

इति कामं वाक्यायनादयः सत्यं दमं शमं च योगशास्त्रकृतः
 सन्व दृष्टार्थेनादिनो दण्डनीतिकृतो धै प्रसिद्धमपेक्षयमेव
 स्तार्थं पुरुषार्थं वदन्ति भूतः सामाद्युपाया एव भयःसाधन-
 मिति तेषां मतम् तथैव त्यागं भोजनं च लोकापत्तिकाः यज्ञतपो-
 दानं यज्ञा देवतानां पूजने तपश्च दानं च ॥ १० ॥

तेषां तुच्छफलत्वमाह । आद्यन्तवन्त इति । एषां लोका एतैः
 साध्यानि फलानि तमोनिष्ठा मोहावसानाः भोगकालेऽप्यसूया-
 दिभिः शुचापिता व्याप्ताः ॥ ११ ॥

भक्तेर्मुष्यत्वमाह । मर्योति यावत्समाप्ति । हे सभ्य ! मया
 परमानन्दरूपेणाऽऽत्मना स्वरूपत्वेन स्फुरता ॥ १२ ॥

भीमभारमगादासगोस्त्रार्मिवराचता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्प्रकृतीनां तद्भासनानाम् । मायागुणमूलत्वात् सत्त्वादि-
 हेतुकत्वात् । भयः भयःसाधनम् ॥ ८ ॥

तदेव नानाविधमतवदन्तम् । धर्मं नित्यनैमित्तिकवृत्तयाम् ।
 तत्र चतुर्विधकर्मसु मध्ये । कामपार्श्वगोत्रादि, निषिद्धं कलत्र-
 मद्युगादि, नित्यं सत्यावन्तनादि, नैमित्तिकं जातिप्रयादि ।
 प्रत्यवायस्तवकरणे निषिद्धकरणे च यो दोषस्तस्य जिहासया
 परिहारेच्छया । काश्चाज्जुनरुक्तः शरत्तर्वायदमममटादि-
 प्रभृतयः । सत्यं यथार्थमायुषम् । दमं यद्विहितं धर्मनियमम् ।
 शममन्तरिन्द्रियनिबन्धनं च भयो वदन्ति केचित् कर्मनिष्ठाः ॥ १० ॥

श्रीराधारमयादासगोत्रामिविरचिता

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

एषां धर्मादीनां लोका लोकवशे प्राप्यते विश्वस्ये इति
तथाच फलानि उपायानाम् ॥ ११ ॥

स्वरूपेण रश्मीनां रश्मिभूतलक्षणैः स्फुरता विद्यमाना-
मिति मन्त्रिरक्तपुरुषार्थिनः सर्व एव विद्यमान इति
भावः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

यथाकमे यथावच्छि रश्मिभेदनियामकं कर्मवैविध्यमित्य-
मिप्रायः ॥ ६ ॥

यथाशय इति । लोकयशो यथाविहितं भवति तादृशाचरितं
भेष इत्यमिप्रायः यद्वा यावत्कीर्तिस्तावत्परलोकावस्थानमिति
शास्त्रार्थयुक्तं कामं प्रजानन्तुमित्यर्थः ॥ १० ॥

दुःखोदकाः दुःखफलाः ॥ ११ ॥

मयातमाना सुखमस्तारमनानुभूतं मनुभवधीनं सुखम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वतो विवेकशून्यतां व्यञ्जयितुं विशिनष्टि । मन्मायामोहित-
धिय इति । मन्मायामोहितमतिरवाप्तपारंपर्यानादरेण स्वतोऽपि
यथावत्तरं न जानन्तीति भावः । ते पुनः पाञ्चगव्यमतयः स्वतो
न तन्मीमवतिष्ठन्ते किन्तु यथाकमे यथावच्छि मनेकास्ते नाना-
विधे भेदो वदन्ति रश्मिभेदनियामकं कर्मवैविध्यमित्यमिप्रायेण
यथाकमेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति । हीले-
तत्प्रपञ्चवति । धर्मेति । एके पूर्वमीमांसकाः धर्मं भागदान-
होमादिरूपं भेषःसाधनं वदन्ति इति सम्प्रथमः । एवमुत्त-
रत्रापि स्वर्गादिव भेषस्तत्साधनं धर्मे एवेति वदन्तीत्यर्थः ।
अथे काव्यालङ्कारादिकृतः यशः कीर्तिमेव स्वर्गादिरूपभेष-
साधनं वदन्ति तथाच तत्परिपाटिः—

यावत्कीर्तिर्मेतुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकं महीयते ॥

इति कामतत्प्रयोजनारस्तु काममेव पुरुषार्थं वदन्ति तदुपा-
यास्तु तेरेवोकास्तत एव द्रष्टव्याः । योगिनस्तु सत्यं धर्मं
च केवदयारूपभेषः साधनं वदन्तीत्यर्थः । अन्ये नीति-
शास्त्रविद्ः पेश्वपेमेव स्वार्थं पुरुषार्थं वदन्ति तदुपायास्तु
सामादयन्तेरेवोक्ता इति भावः । लोकावतिकास्तु । त्यागमोजनम्
विभवमोजनं वदन्ति —

मरुमीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रुणुं कृत्वा घृतं पिबेत् ॥

इत्यादिरूपा हि तेषां परिपाटिरित्यर्थः । केचिद्व्रथमितानुसारिणः
यद्वादीन् पुरुषार्थोपायान् वदन्ति तत्र प्रतान्येकाद्व्युपवासादीनि
नियमाः शौचाश्चमनादयः यमाः शिष्टयनिमनादयः तैर्हि यद्वादि-
प्रयुक्तचित्तशुद्ध्युपजातविविधविधकृतधर्ममाद्यङ्गतत्त्वमस्या-
द्विवाक्यजम्बवस्ररूपाभिज्ञप्रत्यगात्मापरोक्षज्ञानं निःशेषविद्या-
निवृत्तिरूपमुक्तिसाधनमित्युक्तम् ॥ १० ॥

एवं वादानां वैविध्यमभिधायाथ विकल्पादिविकल्पप्रतिषेधाथ
आत्मितमोक्षावयवभेदस्तत्साधनमृतद्रव्योपासनयोरितरेषां व्याहृ-
तत्त्वज्ञापनाय तेषां स्वरूपमाह । आद्यस्तवन्त इति । एतेषां धर्मो-
दीनां लोकवश इति लोकाः फलान्वाद्यस्तवन्तोऽनित्या इत्यर्थः ।
तत्र हेतुः कर्मचिनिर्गताः कर्मस्वरूपाः कृपादिकर्मफलव-
दिति भावः । दुःखोदकाः दुःखोत्तरफलाः स्वर्गादिसाधनधर्मो-
दित्ये तान् पुनर्दुःखावाप्तिरिति भावः । तमोनिष्ठाः मोहाव-
सानाः भुद्रा आनन्दा वेद्यस्तेऽन एव शुद्धा शोकेनार्पिताः संगताः
अनुभवदशायामपि पतनमयशङ्कानिमित्तदुःखगमा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ भक्तियोगमात्रं तु मोक्षसुखं मनुभवामकं नित्यं दुःखा-
सम्भवं निरवधिकं चैवमित्येव तद्विषयासक्तमनसां दुर्ल-
भमित्याह । मयीति । हे मया । मयि नित्यनिरतिशयानन्दैकस्व-
रूपेऽर्पित आत्मा मनो येन तस्यात् एव सर्वतः सर्वेषु वैष-
यिकेषु क्षुद्रसुखेषु निरपेक्षस्य पुंसो वश्यया आत्मना निमित्त-
भूतेन सुखं तद्विषयात्मनां कुतः स्यात् आत्मनेत्यनेन विषयवैक-
यवमभिप्रेतम् आत्मा हि निरतिशयप्रतिविषयः सुखात्मक-
ज्ञानं प्रतिविषयभूतस्यैवात्मनः तस्मात्तदेतद्विषयवैक्यया आत्मनेति
तृतीया निरतिशयानन्दरूपारमविषयज्ञानस्य विषयवैक्यस्येव
निरतिशयसुखात्मकस्य विषयात्माद्ययवोक्त्या तदनुभाष्यो-
क्तलोकविपरीताकारस्वरूपाभित्ययसुखोदकैरवसस्विनिष्ठत्वप्रभूता-
नन्ववतिरन्तरहर्षोर्पितत्वाद्वा व्यप्यते ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयचञ्चलतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र नागामतये मुख्यकारणं किमिति तत्राह । मन्मावेति ।
अनेकान्ते नानाविधं यथावच्छि यथेच्छम् ॥ ६ ॥

एतदेव निशब्दवति । धर्मेमेक इति । त्यागोऽभिमानत्यागः
मोजनं वाटवादेः ॥ १० ॥

एतत्साधनवाच्यान् लोकानाह । आद्यस्तवन्त इति । एषां
कर्मनिर्मिता लोकास्तेषामाद्यस्तवत्वेऽपि यावत्लोकं सुखमस्ति किमे-
त्याह । दुःखोदका इति । तमोनिष्ठाः मन्माकारप्रचुराः मङ्ग-
लवर्जितं भेदो ये मन्मते दुराधयाः तेषामन्ते तमो मोहमनस्तं
प्राप्यते ध्रुवमिति वचनात् असम्भननिष्ठानां तमएव बृहस्पत्यु-
क्तत्वेऽपि हरिमकरादित्यात् अस्यानन्दस्य शुचापितत्वं हेतुः ॥ ११ ॥

मग्नज्जमसाध्यलोकसुखवत्लोकसुखमपि निवृद्धं किं
न स्याद्विशेषाद्वाह । मयीति । अहमात्मा प्रापको वक्ष्य तन्महा-
त्मकं मय्यर्पित आत्मा मनो वक्ष्य सर्वे साधुगुणपूये ममा-
त्मास्वभावो वक्ष्य तथेति वा यथाहं निर्दोषस्वभावः तथेदमपी-
त्यनयोक्त्याविशेषो दर्शितः इतीतरानुमानस्य तर्कमात्रेण दोष-
वशाज्जोत्पातुमशक्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

धर्ममिति साध्यकम् ईश्वरामननाजैमिन्वादीनामपि तद्वत्प्रवृत्तं-
कर्ममेवेति भावः । धर्मं स्वधर्मं नित्यनैमित्तिकम् एकं निवृत्तकर्म-
निष्ठाः सत्याद्विषयमद्वैता योगिनश्च केचित्कर्मनिष्ठाः स्वार्थमिति
स्थानमेवेन साधनं साध्यं बोद्धवते उभयोरपि स्नेहार्थमाद्यत्वात्
तत्र कामेश्वर्यव्यागमोजनानि साध्यानि मन्माणि तु साध-
नानि ॥ १० ॥

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समवेतसः ।

मया सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया विशः ॥ १३ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवेः ।

एषां मध्ये ये वा कर्मणा वेदविधिना विनिर्मिता लोकाः
सुखदुःखकानि भवन्ति तेष्वप्याद्यन्तवदादिकृपा एव वेदार्थमुक्तत्वे
न नरका एवेति भावः ॥ ११ ॥

आत्मना पूर्णसन्निधानसहस्रस्य परमात्मनो परमप्रेष्टकृपेण
तत्रापि मया सर्वोच्चैरुपगुणानां विविदिष्टमद्रूपेण स्फुरन्त्यर्थः
विषयात्मनामिति मदातिरिक्तपुरुषार्थिनः सर्वे एव विषयात्मान
इति भावः ॥ १२ ॥

भीमद्विभवायकवर्तितकृतसारायंदर्शिनी ।

अनेकास्तं नामाविधयः ॥ ६ ॥

लवेदाह । धर्ममिति साधेन धर्मं भीमासकाः तदुक्तं
मांशार्थं न प्रवर्त्तत तत्र काव्यनिविष्टयोः ।

नित्यमैमिषिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासवा ॥

इत्यादि वधः काठबाह्वकारकतः यथाहुः

बाधकीर्त्तिमेनुष्याणां पुण्या लोकेषु गीयते ।

तावद्वयसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते इति ॥

कामं वात्स्यायनादयः सत्यं इमं शर्ममिति शान्तिशास्त्रकृतः अग्रे
दृष्टार्थेवादिनः इयदनीतिकृतः ये प्रसिद्धम् ऐश्वर्यमेव स्वार्थं
वदन्ति मतः सामान्युपाया एव भयःसाधनमिति तेषां मतं
तथैव त्यागं भोजनं च लोकावतिकाः यज्ञादिकं वैदिकाः
निषमान् बमान् तपोव्रतादिनिष्ठाः ॥ १० ॥

एषां लोकाः एतैः साध्यानि फलानि तमोनिष्ठाः मोहा-
वसानाः ॥ ११ ॥

तस्मात्तु कानिच वेदस्य तात्पर्यं सर्वेभ्योऽपि निश्चयं तथैव
मां प्राप्नोतीत्याहामपीत्यादिना उच्चैः प्रदत्तं पर्यन्तेन ग्रन्थेनाभ्या-
सपुण्यसमुद्रेण आत्मना प्रेमास्पदेन हेतुना विषयेषु मायिका-
वस्तुषु शमदमकानादिस्वाप मनो येषां तेषां ज्ञानादीनामपि
सारिषकारेण मायिकत्वात् न च तत्प्राप्यं प्रपद्येत्स्वपि वाक्यम् ।

किं वा योगेन सांख्येन स्वासस्त्राध्यायधारपि ।

किंवा भयोभिरभ्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिरिति ॥

नारदोक्तः ॥ १२ ॥

भीमस्तु कदेव कृतसिद्धात्तप्रदीपः ।

त्रिगुणवा मदीयया मायया मोहिता मदात्मकधर्ममद्वैतानाद्वि-
कृता धीर्बेवाते मतएवानेकास्तं नैकस्मिन् मयवस्तः पर्यवसानं
वक्ष्य तन्मम सत्यमध्ययं भयो वदन्ति ॥ ६ ॥

तदेव प्रपद्यन्ति । धर्ममिति साधेन । एके भीमासकाः धर्मं
कर्मे अग्रे काव्यावधारकतः वधः कीर्त्तिम् अग्रे वात्स्यायना-

दयः कामम् अग्रे योगिनः सत्यं इमं समं अग्रे नीति-
कुशलाः ऐश्वर्यं स्वार्थं पुरुषार्थम् अग्रे लोकावतिकाः त्यागं
भोजनं च भयो वदन्ति केचित् वदन् देवताविशेषपूजनं केचि-
नपः केचिद्दानं केचिद्भुक्तानि केचिन्नियमाश्च केचित् बमानिति
स्वस्मानुरूपं भयो वदन्ति ॥ १० ॥

एतेषां धर्मादिभयोवादिनां कर्मविनिर्मिताः कलधर्ममाद्यनु-
ष्ठाननिर्मिताः दुःखोदकाः दुःखावसाना यतः तमसि प्रधाने निष्ठा
समाप्तिर्वैवामनित्या इत्यर्थः । भोगकाश्चेऽपि भुजानां तथाश्चेऽपि
शुचावर्तिताः शोकेन व्याप्ताः ॥ ११ ॥

तेषां मोक्षानर्हत्वं ज्ञानैरात्मभक्तिमतस्तु परमानन्दभावर-
माह । मथेति बाधसमाप्ति । सर्वतः प्राकृतपदार्थप्राप्तिप्रवर्त्तन-
त्फलभोगादितः निरपेक्षस्य मयि परमात्मनि अप्रतिः आत्मा
सर्वज्ञः भोक्तृणां मम मुक्तिश्च इति बुद्धिर्बलं तस्य मया
आत्मना निखिलाभिज्ञेन यत्सुखं मोक्षारूपं तद्विषयेषु अकारमस्तु
आत्मा मनो येषां तेषां धर्मादिपराणां कृतः स्यात् जीवाः
अल्पज्ञाः तत्र नो मज्जकस्तस्याहं सर्वज्ञः परमसुखदः इतरेषां
मद्विमुखानां मत्सम्बन्धवर्जितधर्मादिकारिणां कुतोऽपि न परमं
सुखं कर्तव्यामस्तव विषयवद्वयवादिनाऽसमर्थत्वात् धर्मादीनां
जडत्वाद्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे पुरुषर्षभ ! उच्चैः ज्ञानी हमारी भाषा से जिनकी बुद्धि
मोहित है वे पुरुष जिनकी जैसी रुची है जैसा जिनके
कर्म हैं तैसे अनेक प्रकार के साधनों को कहते हैं ॥ ६ ॥

कोई कर्मकांड को साधन कहते हैं कोई यश को कोई
काम को कोई शम दम सब को कोई ऐश्वर्य को ही कोई
शरीर पोषण भोजन ही को पुरुषार्थ वताने हैं कोई वध
को तपको दानको कोई व्रत नियम यम इनको कठबाण का
साधन कहते हैं ॥ १० ॥

इन सबों में जिनके कर्मकांड से स्वर्गादि जो लोक
मिळते हैं वेकर्मार्जित होने से उत्पत्तिनाश पावे हैं और
दुःख फल देने वाले तमोगुण वाले थोड़े सुख वाले शोक
से युक्त वे लोक हैं ॥ ११ ॥

हे सत्य ! उच्चैः ज्ञानी जो पुरुष सब तरफ से निरपेक्ष है
और मेरे में आत्मा के अपेक्ष करने वाला है उसको मेरे
में आत्माके अपेक्ष करने वाला है उसको मेरे अन्तर्धामी
के अनुभव करने से जो सुख होता है सो विषयी पुरुषों
को कहाँ से होगा ॥ १२ ॥

भीमरत्नामिकृतमात्रार्थदीपिका ।

निश्चय अग्रेषां तत्तुलोकादिपरिच्छेदं सुखं भक्तस्य तु
परिपूर्वमित्याह । अकिञ्चनस्येति ॥ १३ ॥

अनुब्रजाम्यहं नित्यं पूयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः ॥ १६ ॥

न केवलमहमेव तस्य निरतिशयप्रियः किन्तु सोऽपि मम तथै-
वेत्याह । न तथेति । भवानिति ज्ञानमात्रोपलक्षणं यथा भवान्मम
प्रियतमः तथा मात्मा स्वीयमूर्तिः आत्मयोनिरभूतयो न प्रियतमाः ।

भीमश्रीरराधवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुनरप्यत्रात्मावाचोऽशीरत्वादिद्वया अपि अनेन “प्रियो हि
ज्ञानिनोऽत्ययेमहं स च मम प्रिय” इति गीतावचनार्थ उक्तः
यद्यप्यत्रात्मावादीनामपि ज्ञानिस्वाधिरतिशयप्रियत्वात् तथा मे
प्रियतम इत्यसङ्गतं तथापि तेषामपि यदि ममि भक्तिर्न स्वात्मा
तदा प्रिया इत्यर्थपर्यवसानेन तथोक्तमिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

प्रेमातिशयपारवश्यमयुक्तामात्मनो वृत्तिमाह । निरपेक्षमिति
मदतिरिक्तविषयनिरपेक्षं मुनिं मत्स्वरूपशुण्यादिमननैकशीलमन
एव समर्पणं सर्वत्र मत्प्राप्त्युक्तं चेतसमत एव निर्वैरं कापि
वैररहितमहं नित्यमनुब्रजामि अनुब्रजनस्य प्रयोजनमाह ।
पूर्वतेजःशृङ्गेरुमिरिति । तदीक्षितं तत्स्पृष्टं च सर्वमपि वस्तु मत्-
शृङ्गेरुमिः पूर्णं भवेदिति बुद्ध्या तमनुगच्छामीत्यर्थः । पूयेर्युक्त-
मपुण्यपाठे मद्गतवर्तिप्रज्ञायामपि पवित्रीकुर्वामिति भावेनेति
तस्माद्वात्प्रतिशयवस्तुतः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयेकृतपदरत्नावली ।

एवंविधस्य मर्पितात्मनो न केवलममुत्र सुखित्वम् इहापि
सुखित्वं स्वादिह्याह । अकिञ्चनस्येति । अकिञ्चनस्येति एक-
कोऽपि सुखित्वे हेतुः किमुत समुद्दिता इति भावेनोक्तं सर्वाः
सुखमया इति ॥ १३ ॥

स्वर्पितात्मनोऽपि पारमेष्ठ्याद्याकाङ्क्षायां तत्पदानां दुःख
मिदं सुखरूपत्वासर्वत्र सुखित्वं कथमिच्छाशुक्क्याह । न पार-
मेष्ठ्यमिति । मयर्पितात्मा मामिव सुखमिच्छति मदनैकमपि-
नेच्छतीति यतस्तस्मात्तस्य निराकाङ्क्षत्वेन सर्वत्र सुखमेवेति
भावः ॥ १४ ॥

अत्र मत्केषु प्रीतिविशेषोऽस्तीति दर्शयितुं मत्केः कर्तव्यत्वं
च निर्द्दयाशिव उद्धवमतिस्तीति । न तथेति । अनेन मनुष्यादि-
मत्केषु मिच्छाप्रदानवत्कृपानिमित्तप्रीतिवैकल्यादिषु प्रियापुष्पा-
दिप्रीतिवत्सार्धकाङ्क्षक्यान्तरा प्रीतिरस्तीति सूचितम्—

कृपानिमित्ता या प्रीतिर्नोचमत्केषु साधिका ।

आन्तरैव तु या प्रीतिः सा त्वत्केषु बयाक्रमम् ॥

यथा कश्चिज्ज्ञातमानं प्रियो पुत्रमथापि वा ।

अतिहास कृपायुक्तो मिच्छेऽहं इहात्यपि । कदाचिदेव न पुनः
स्वात्मादेः सार्वकालिकम् । योगक्षेमवद्दत्तं च नित्यं स्वात्मादिषु
स्फुटम् । एवमेव परेशस्य मत्केषु भिन्नजन्मादिषु इति वचनीत्—

बाह्वेऽप्यस्तु सर्वेऽप्य उद्धवो भगवत्प्रियः ।

उद्धवाश्च प्रियतमः प्रद्युम्नस्तु महारथः ॥

तस्मादपि प्रियतमो रामः कृष्णस्य सर्वदा ॥

नैव तस्मात्प्रियतमो विनैवेकं चतुर्मुखम् ।

सर्वेऽप्योऽपि प्रियतमा हरेः श्रीरेव बहुमा ॥

नैव तस्माः प्रियतमो विना स्वात्मानमेव शिवित्यतोऽपि ।

सर्वेषां सर्वेषां विशिष्टमक्त उद्धव इति प्रकटनाय विशिष्टस्य
स्फुट उद्धव इति भावः ॥ १५ ॥

* भीष्म मज्झम नियजौ तौ मादी येषां ते भिन्नजादयः तेषु
प्रयोगस्य साधुत्वं तु स्वाध्यायान्तरे दर्शितम् ।

[१३]

ननु प्रतीत्यर्थं परित्यज्याभ्यासविशेषरूपेण को हेतुरित्याश-
ङ्क्यातिशयो हेतुरिति भावेनाह । निरपेक्षमिति आशृङ्गेरुमिहते
पूयेय शोधयामीत्यनुब्रजामि अनुगच्छतो मम पादपूषणो
वायुना पुरतो गच्छन्ति मत्के निपतस्योऽतितरां शोधयतीहं सज-
जभूमिपादधिकमे सिद्धं भवतीति ततः पूयेय शुद्धो भवानी-
त्येवमर्थो न युक्तः यत्सेवया भाहारम्भात्तः स हरिस्तदनु-
गमनेन तत्पादरेणुसम्पर्केण शुद्धो भवतीति न युज्यते सर्वो-
परस्य शुद्धिप्रायेण इष्टं निर्द्दोषस्य न घटत इत्युक्त एवाधेः—

अनुगच्छन्ति विष्णुस्तु स्वमत्के तस्य शुद्धये ।

तस्याऽशृङ्गेरुमिहोऽस्तीतिरप्रेसरः शुचिः ॥

अप्रतो गमने विष्णोः पादस्पृष्टं रजो भवेत् ।

अतः स्वमत्के पूयेत्यनुब्रजजि केधवः ॥

इति वचनात् अनेन निष्कामत्वादिगुणसम्पन्नत्वेन सेवमानेषु
मत्केषु स्वयतिशयिता प्रीतिरस्तीत्युक्तं भवति ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवं ॥

स्वानुभवसुखमाहात्म्यमेव दर्शयति । अकिञ्चनस्येति द्वाष्ट्याम् ॥ १३ ॥

सार्धमौमं भीप्रियप्रतादीनामिव महाराजस्य अप्यर्थं वाद्यद्व-
इति मोक्षसुखस्याप्यपरिपूर्णत्वं दर्शितं पारमेष्ठ्यादितुष्ट-
स्यानुक्रमभाषोऽधोविनक्षया ग्यनविविधक्षया च तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्
केमुत्थमपि योगमिदयादिद्वयं तु सार्धमौममिति पञ्चाद्विषयं
अपुनर्मवस्तुत्तरभेदप्रथम ॥ १४ ॥

अत्रात्मयोनित्वेन पुत्रत्वं शङ्करत्वेन सुखकरत्वसूचनया
साहस्यस्य सङ्कल्पेणत्वेन गमेसङ्कल्पसूचनया भ्रातृत्वं भावेनाभ-
यविशेषसूचनया मायार्त्वं स्वर्ग्यत्वेनात्मा भीमूर्तिरपि तत्र पुत्र-
त्वादिना न ते प्रियतमाः किन्तु भर्तृत्वं अतो भक्त्याधिक्यात् यथा
भवान् प्रियतमस्तथा न ते इत्यर्थः इतिमक्तानां प्रियतमत्वं निह-
शंभम् ॥ १५ ॥

तदेवं प्रेमविशेषपात्रत्वेन तादृशं मत्के स्तुत्वा गौरववि-
शेषपात्रत्वेन मत्कविशेषे कर्तव्येति । निरपेक्षं निष्काममक्तम् अतः
सोमरहितं मात्सर्योदिरहितम् अत्यत्र हेयोपादेवभावनादिनं च
मुनिं भीतारदादिमनुब्रजामि यतस्मादज्ञानिष्कपटमक्तिमयसाधुत्वं
दर्शनेन ममापि भक्तिविशेषो जायते कथं गोपनीय इत्याह । पूवे-
यति । तद्वत्तत्त्वनिष्कृतदोषात् पवित्रतः स्वामिति भावेने-
त्यर्थः ॥ १६—१७ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्शनी ।

मत्केषु सुखं सुखस्यानुभाव च विदुर्गति । अकिञ्चनस्येति
द्वाष्ट्याम् । मया ज्ञानप्राप्तेनैवालोकिशब्दरूपशंकरपरसगच्छीक्षा-
कृपादिमहासाधुत्वेनानां संतुष्टानि मनःप्रभृतिमर्धेन्द्रियाणि यस्य तस्य
सर्वोऽपि सत्त्वयादिशो यानि ता एव सुखमयः यथा प्रणिनि-
वज्ञानद्वरमहाधनो मनुष्यो यं देशं याति तत्रैव तस्य मोक्षद्वय-
सुखानीत्यर्थः । अतएवाकिञ्चनस्य मत्केषु संपूर्णानन्दद्वरमहाधन-
प्राप्त्येव किञ्चनशब्दाच्चपरिमतनन्दप्रप्राप्तधनजनादिप्रदया-
विमुखस्य बाह्याऽन्तरावपेक्षेन्द्रियाणां स्वयमराधकत्वेनैव
निवृत्तेः दान्तस्य आन्तरस्य यमो मज्झता बुद्धिरित्यप्रमोक्तमेवक-

भीमद्वीपराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुत्रपौत्रभ्रातृभार्याशरीररक्षादिकया अपि अनेन "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय" इति गीतावचनार्थ उक्तः यद्यप्यात्मनोऽप्यादीनामपि ज्ञानित्वाच्चिरतिशयप्रियत्वाच्च तथा मे प्रियतम इत्यसङ्गतं तथापि तेषामपि यदि ममि भक्तिर्न क्वाच तदा प्रिया इत्यर्थपर्यवसानेन तथोक्तमिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

प्रेमातिशयपारवश्यप्रयुक्तमात्मनो वृत्तिमाह । निरपेक्षमिति मङ्गतिरिक्तविषयनिरपेक्षं मुनिं मत्स्वरूपगुणादिमननैकशीलमन एव समर्पणं सर्वत्र मद्भावयुक्तचेतसमत एव निर्वैरं कापि वैररहितमहं नित्यमनुब्रजामि अनुब्रजनस्य प्रयोजनमाह । पूज्येतेष्वङ्गिरेणुमिरिति । तदीक्षितं तत्पृष्ठं च सर्वमपि वस्तु मङ्गङ्गिरेणुमिः पूनं मधेदिति बुद्ध्या तमनुगच्छामीत्यर्थः । पूज्येत्युक्तमपुरुषपाठं मङ्गलवर्तिश्रद्धायुद्धमपि पवित्रीकुर्वामिति भावेनेति तस्माद्भार्यातिशयवस्तुतः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपद्मरावली ।

एवंविधस्य मर्षितात्मनो न केवलममुत्र सुखित्वम् इहापि सुखित्वं क्वादिष्याह । भक्तिजनस्येति । भक्तिजनस्येवैव एकैकोऽपि सुखित्वे हेतुः किमुत समुदितः इति भावेनोक्तं सर्वाः सुखमया इति ॥ १३ ॥

स्वयंप्रित्तात्मनोऽपि पारमेष्ठ्याद्याकाङ्क्षायां तत्पदानां दुःखमिषसुखरूपत्वासर्वत्र सुखित्वं कथामिष्याशङ्कयाह । न पारमेष्ठ्यमिति । मयप्रित्तात्मा मामेव सुखमिच्छति मदन्यतिक्रमपि नेच्छतीति यतस्तस्मात्तस्य निराकाङ्क्षत्वेन सर्वत्र सुखमेवेति भावः ॥ १४ ॥

अत्र मङ्गेषु प्रीतिविशेषोऽस्तीति दर्शयितुं मङ्गः कर्तव्यत्वं च निर्द्देशयामिष उद्धवमतिस्तौति । न तथेति । अनेन मनुष्यादिमङ्गेषु भिन्नाजप्रदानवस्तुपानिमित्तप्रीतिवैकल्यादिषु प्रियापुत्रादिप्रीतिवस्तुसार्वकालिकयातरा प्रीतिरस्तीति सूचितम्—

कृपानिमित्ता या प्रीतिर्नीचमङ्गेषु साधिका ।

आत्तरेव तु या प्रीतिः सा तून्नेषु बयाक्रमम् ॥

यथा काश्चित्स्वमात्मानं प्रियां पुत्रमयापि वा ।

प्रतिहास कृपायुक्तो भिन्नेऽहं इहाप्यपि । कदाचिदेव न पुनः स्नात्माहेः सार्वकालिकम् । योगक्षेमवहरं च नित्यं स्नात्मादिषु स्फुटम् । एवमेव परेशस्य मङ्गेषु भिन्नजजादिषु इति वचनात्—

बाह्वेऽप्यस्तु सर्वेऽप्य उद्धवो भगवतिप्रियः ।

उद्धवाच्च प्रियतमः प्रद्युम्नस्तु महारथः ॥

तस्मादपि प्रियतमो रामः कृष्णस्य सर्वदा ॥

नैव तस्मात्प्रियतमो विनैवैकं चतुर्मुखम् ।

सर्वेऽप्योऽपि प्रियतमा हरेः भीरेव बहुमा ॥

नैव तस्मात् प्रियतमो विना स्नात्मानमेव स्वित्यतोऽपि ।

सर्वेषादेवेषो विशिष्टमङ्ग उद्धव इति प्रकटनाय विशिष्य स्तुत उद्धव इति भावः ॥ १५ ॥

* भीष्म मज्झम भियजौ तौ आदी येषां ते भियजादयः तेषु प्रयोगश्च साधुत्वं तु स्वाक्यानास्तरे दर्शितम् ।

[९३]

ननु प्रतीतार्थं परित्यज्याभ्यायांविशेषरूपेण को हेतुरित्याशङ्क्यातिशयो हेतुरिति भावेनाह । निरपेक्षमिति । स्नाङ्गिरेणुमिरितं पूज्य शोधयामीत्यनुब्रजामि अनुगच्छतां मम पादपूजको वायुना पुरतो गच्छन्ति मङ्गं निपतत्योऽतितरां शोधयतीहं सज-जभूमिपादविक्रमे सिद्धं भवतीति ततः पूज्य शुद्धो मवानीत्येवमर्थो न युक्तः यत्सेवया माहारम्भमाप्तः स हरिस्तदनु-गमनेन तत्पादरेणुसम्पर्केण शुद्धो भवतीति न युज्यते सर्वो-पक्ष शुद्धिप्राप्त्यंन इष्टं निर्दोषस्य न घटत इत्युक्त एवाधेः—

अनुगच्छति विष्णुस्तु स्वभक्तं तस्य शुभये ।

तस्याङ्गिरेणुमिर्भावनीतेरप्रेसरः शुचिः ॥

अप्रतो गमने विष्णोः पादस्पर्ष्टं रजो भवेत् ।

अतः स्वभक्तं पूज्येत्यनुब्रजजि केशवः ॥

इति वचनात् अनेन निष्कामत्वादिगुणसम्पन्नत्वेन सेवमानेषु मङ्गेषु स्वयतिशयिता प्रीतिरस्तीत्युक्तं भवति ॥ १६ ॥

भीमद्विजयगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ॥

स्नानमवसुखमाहारम्भमेव दर्शयति । भक्तिजनस्येति स्नाङ्गमाह ॥ १३ ॥

सार्वभौमं भीमप्रियतादीनामिष महाराजस्य अप्यर्थं वाञ्छद् इति मोक्षसुखस्याप्यपरिपूर्णत्वं दर्शितं पारमेष्ठ्यादिचतुष्टय-स्यानुक्रमश्चाधोऽधोविनक्षया ग्युनत्वविवक्षया च तत्तद्योत्तरोत्तरं केमुत्तमं प योगसिद्ध्यादिष्टयं तु सार्वत्रिकमिति पश्चाद्विस्तृतं अपुनमवस्तुत्तरभेद्यम् ॥ १४ ॥

अत्रात्मयोनित्वेन पुत्रत्वं शङ्करत्वेन सुखकरत्वं सूचनया साहचर्यं सङ्गोपात्तत्वेन गमसङ्कुप्यसूचनया भ्रातृत्वं भीरवेनाभ-यविशेषसूचनया माययात्वं व्यवस्यते स्नात्मा भीमूर्तिरपि ततश्च पुत्र-त्वादिना न ते प्रियतमाः किन्तु भक्त्यैव अतो भक्त्याधिक्यत्वात् यथा भवान् प्रियतमस्तथा न ते इत्यर्थः इतिमकानां प्रियतमत्वे निर्द्-शयनम् ॥ १५ ॥

तदेवं प्रेमविशेषपात्रत्वेन तादृशं मङ्गं स्तुत्या गौरववि-शेषपात्रत्वेन मङ्गविशेषे स्तौति । निरपेक्षं निष्काममङ्गम् अतः स्नानरहितं मात्सर्योदिरहितम् अन्त्यत्र हेयोपादेयभावनारहितं च मुनिं भीमार्दादिमनुब्रजामि यतस्नाहशानिष्कपटमकिमयसाधुत्वं दर्शनेन ममपि भक्तिविशेषो जायते कथं गोपनीय इत्याह । पूज-येति । तज्ज्ञानिष्कृतिदोषात् पवित्रितः क्वामिति भावेने-त्यर्थः ॥ १६—१७ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्दशिनी ।

मङ्गस्य सुखं सुखस्यानुभाव च निवृत्त्यानि । भक्तिजनस्येति स्नाङ्गमाह । मया ज्ञानप्राप्तेनेवालोकिशब्दरूपशंकरसंगन्धर्वीक्षा-कृपादिमहामाधुर्यवता संतुष्टानि मनःप्रभृतिर्मर्षेन्द्रियाणि यस्य तस्य सर्वा इति सच्चयादिशो यानि ता एव सुखमरयः यथा प्रणिनि-बद्धानह्वरमहाधनो मनुष्यो यं दधे यानि तत्रैव तस्य भोगैश्चर्यं-सुखानीत्यर्थः । अतएवाकिञ्चनस्य मङ्गस्यस्यसंपूर्णानह्वरमहाधन-प्राप्त्येव किञ्चनशब्दवाच्यपरिभ्रमनह्वरप्राकृतधनजनादिप्रहृष्ट-विमुखस्य बाह्याऽवतरावपेक्षिन्द्रियाणां स्वयमरोचकत्वेनैव निवृत्तेः हान्तस्य शान्तस्य शमो मङ्गपुता बुद्धेरित्यभिप्रायंमङ्ग-

निष्किञ्चना मय्यनुरक्तचेतसः शान्ता महान्तोऽखिलजीववत्सलाः ।

कामैरनालब्धधियां जुषन्ति यत्तत्रैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम ॥ १७ ॥

बाध्यमानोऽपि मदभक्ता विषयैरजितेन्द्रियः ।

(१) प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते ॥ १८ ॥

यथाऽग्निः सुप्तमृद्वाग्निः करोत्येषांति भस्मसात् ।

तथा मद्द्विषया भक्तिरुद्धवैर्नांति कृत्स्नशः ॥ १९ ॥

न साधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म उद्धव ! ।

न स्वाध्यायस्तपस्यागो यथा भक्तिर्ममोजिता ॥ २० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकृष्णार्चितकृतसारायंदर्शिनी ।

निष्ठबुद्धेः प्रत एव समचेतसः स्वर्गोपवर्गनरकेष्वपि तुरपायं-
दर्शिनः ॥ १३ ॥

तस्य किञ्चनशब्दवाक्यपदार्थेषु स्पृहाराहित्यमाह । नेति ।
पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदम् अपुनर्भवं सायुज्यसुखं च । मर्यापितारमेति ।
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव मजाभ्यहमिति मरुतनियमादहमपि
तस्मिन्मर्यापितात्मा भवामीत्यतएव मद्भिन्नंति महमेव तस्य सर्व-
न्द्रियप्राप्ततया सदैव वर्त्त एव नहि निरन्तरदिश्यामृतरसास्त्रादिने
जनाय मृत्तिका रोचत इति भावः ॥ १४ ॥

सच्च भक्तस्तत्र कीदृक् प्रिय इत्यत आह । न तथेति । आत्मयो-
निर्ब्रह्मा पुत्रोऽपि शङ्करो मत्स्वरूपभूतोऽपि सत्कुर्यात् भ्रातापि
भीमार्थेष्वपि आत्मा मूर्धिरपि यथा भक्त इति भक्त्येव प्रति-
द्वर्षणाद् भवानिति भीष्मामिचरणाः अत्र ब्रह्मादीनां भक्तत्वेऽपि
तेषु भक्तत्वांशादपि पुत्रत्वाद्यंशा भविका वर्तन्ते प्रतः प्राधान्येन
व्यपेक्षया भवन्तीति न्यायेन ते पुत्रादिवैभवं व्यपदिश्यन्ते ननु
भक्तत्वेन नन्द्यशोदादिषु तु महाप्रेमवत्त्वात् पितृत्वाद्यंशोऽपि
भक्तत्वलक्षणोऽंशोऽधिकतर इति तेषु भक्तत्वमेवेति ते कृष्णस्वा-
त्प्रतिप्रतमा एव यत्कृतं दर्शयन्तीति लोके आत्मनो भक्ततद्व-
त्तामिति तेषां भक्तशब्दवाच्यत्वे स्त्रातिवशीकारकत्वं च नेमं
विरिञ्च्यो न भवो न भिरप्यङ्गसंभवा प्रसादं भेभिर गोपीति सर्वो-
त्कर्षश्च यद्वा एतादृशभक्त्यैव मध्ये भवान् यथा मे प्रियतम-
स्तथा मय्युखादेव शृण्वित्याह । न तथेति । तेन सर्वभक्तषु मध्ये
उद्धवः भेष्टस्तस्मादपि गोप्यः भेष्टास्तेनापि तासां चरणभूषि-
प्रायैर्नादिति वैष्णवार्थसंज्ञास्तः ॥ १५ ॥

किं बहुना भक्तो यथा सदा मामनुचरति तथा महमपि भक्तः
परोक्षः सन् भक्तमनुचरामि भगवान् भक्तभक्तिमानिति मदीय-
शुकोक्तेरित्याह । निरपेक्षमिति । मुनि मद्रूपगुणलक्षापरिकरादि-
मननपरं पूर्णं मद्भक्तवर्तिब्रह्मायडानि पवित्रीकुर्यामिति भावनये-
त्यर्थ इति स्त्रामिचरणाः तद्भक्त्यनिष्कृतिदोषात् पवित्रितः
स्वर्गमिति भावेनैवार्थ इति संदर्भः वस्तुतस्तु भक्तचरणभूलिप्रहणं
विना भक्तिर्न ह्यात् भक्त्या विना मग्माधुर्यंरसानुभवा न स्वा-
दिति भवेव मत्प्रादा स्वापिता भनोऽहमपि भक्त इव भक्त्या पूर्ण-
मग्माधुर्यंरसानुभवा भवन्तीति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतचिन्तास्तप्रदीपः ।

किञ्चास्मिन्लोकेऽपि मज्जानभक्तियुक्तस्य संसारद्विरक्तस्य
पुंस एव सर्वत्र सुखमित्याह । भक्तिञ्जनस्येति ॥ १३ ॥

अपुनर्भवं मोक्षमपि नेच्छति मज्जना अन्वयः नेच्छतीति
किमुत भक्तवत् ॥ १४ ॥

ममापि मत्प्राप्ताः मज्जानभक्तियुक्ता एवानिप्रिया इत्याह ।
नेति द्वायाम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥

पूयंयेति । स्वगतब्रह्मायडानि पवित्रीकुर्यामित्याशयेनानु-
जामि एतावत्प्रयोजनसिद्धिरनेकवैधानुमज्जनेनापि भवति महत्तु
नित्यमनुमज्जामि सर्वथा स्वभक्तवदयोऽस्मीत्याशयः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जो निष्किञ्चन है वहिर् भीतर की दोनों इन्द्रियों का
जीत ने वाला है समबुद्धि वाला है मेरेही से जिसका मन
सन्तुष्ट है तिस पुरुष के तो सब दिशा : सदा काख सुख
रूप ही हैं ॥ १३ ॥

जिसने मेरे विषे मन अपेण कर रखा है वह तो मेरे
विना ब्रह्म लोक इन्द्र लोक सार्वभौम राज्य पाताल राज्य
योगों की सिद्धि भयवा मोक्ष भी भय किछी पदार्थ को
नहीं चाहता है ॥ १४ ॥

मेरे को जैसे तुम भक्त प्रिय हो जैसे न ब्रह्मा हैं न शिव
हैं न ब्रह्मदेवजी हैं न लक्ष्मी हैं न अपना आत्मा भी है ॥ १५ ॥

जो निरपेक्ष है शान्त है मुनि है निर्द्वैत वैर रहित है
सम दृष्टि वाला है उसके चरण रेणु से पवित्र होने की
इच्छा से मैं उस भक्त के पीछे पीछे चखता रहता हूँ ॥ १६ ॥

भीषरस्त्रामिभक्तमाचार्यदीपिका ।

किञ्च मज्जकानां सुखमेतावदेवभूतमिति वा को भक्तुं
समर्थो यत्तत्स्वसंवेद्ये निरुपममित्याह । निष्किञ्चना इति ।
महान्तो निरभिमानाः भगवत्प्राप्तयोऽस्पृष्टचित्ताः निष्किञ्च-
नत्वादीनां योगेष्टं हेतुहेतुमज्जावः एवभूता मम मदीया यत्सुखं

(१) प्रपद्यन्तेऽपि मज्जकया इति वि० पाठः ।

भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयाऽऽत्मा प्रियः सताम् ।
 भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा (१) श्वपाकानपि सम्भवात् ॥ २१ ॥
 धर्मः सत्यदयोपतो विद्या वा तपसान्विता ।
 मदभक्त्याऽऽपेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि ॥ २२ ॥
 कथं विना रामहर्षं द्रवता चेतसा विना ।
 विनानन्दाश्रुकलया शुष्येद्भक्त्या विनाऽऽशयः ॥ २३ ॥
 वाग्गद्वदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति कचिच्च ।
 विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषांशीपिका ।

जुषन्ति सेवन्ते तस्मिन् न एव निदुर्बलमनो नाश्वे कुतः नैर-
 पेक्षं नास्त्यपेक्षणीयं येषां ते निरपेक्षवाक्यैरेव लक्ष्यं ननु
 मोक्षपेक्षैरपीत्यर्थः । यद्वा एवम्भूताः सन्तो ये मम मामित्यर्थः
 जुषन्ति प्रीयन्ति त एव यन्नैरपेक्षं सुखं नान्दुर्बलमनो इत्य-
 र्थः ॥ १७ ॥

अपिच आस्तां तावदुत्तममककया यतः प्राकृतोऽपि भक्तः
 कृतार्थं एवेत्याह । बाध्यमान इति द्वाऽयम् । निषेधेराहुष-
 माणोऽपि प्रगल्भया समर्थया ॥ १८ ॥

पाकाद्यर्थं प्रवृत्तान्तोऽपि यथा काष्ठानि भस्मीकरोति तथा रागा-
 दिनापि कथञ्चिन्मद्विषया सती भक्तिः समस्तपापानीति भग-
 वानपि स्वभक्तिमहिमाश्रयेण सम्बोधयति अहो उदय विस्मयं
 शृण्वति ॥ १९ ॥

अत एवम्भूतं भयो नाश्वद्वेनीत्याह । न साधयतीति
 द्वाऽयम् ॥ २० ॥

श्रद्धया वा भक्तिरुतया सम्भवाज्जातिदोषादपीत्यर्थः ॥ २१ ॥

भक्त्यभानेऽप्यस्माधन व्यर्थमित्याह द्वाऽयम् । धर्म इति ॥ २२ ॥

रामहर्षादिकं विना कथं भक्तिर्गम्यते, भक्त्या विना च
 कथमाशयः शुष्येदिति ॥ २३ ॥

किञ्च भक्तिः स्वाश्रयं शोधयतीति किञ्चकश्चं यतो
 गद्वदवागादिष्वक्षयमद्भक्तियुक्तो लोकं सर्वं पुनातीत्याह ।
 वागिति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषांशीपिका
 शीपिकाशीपिनी टिप्पणी ।

एतावत् एतत्परिमाणकम् । एवम्भूतमेवजातीयम् ।
 तत् सुखं असम्भेयं येन भक्तैरेवाभुमवनीयम् । मय्यनुक्त-
 तम् इत्यनेनैव मदीयत्वमागतं पुनर्ममत्वधिकमतो यद्वति ।
 प्रीयन्ति प्रसन्नोऽपि ॥ १७ ॥

यतो हेतोः श्रुतान्तोऽपि प्रकृतिः प्राग्भूतः आरब्धभक्तिरि-

(१) सकाममपि इति विज्ञ० पाठः

त्यर्थः । समर्थया समर्थप्रभावया । भक्त्या शरणागतमा-
 त्माभिकया । प्राय इत्यनेन आपराधो द्वावत्यने । नाभि-
 भूयत इति तद्वाधायी भगवति स्वदेश्यरूपशोत् ॥ १८ ॥

रागादिभेदेति आदिना क्लेशलोभादिपरिग्रहः । भक्तिः भव-
 यादिष्वक्षया समस्तपापानि प्रारब्धपञ्चानि भक्तपारब्धविषय-
 इत्याद्यभिव्यक्त्याशक्तिनेत्युक्तेः ॥ १९ ॥

अतो भक्तेराश्रयमहिमावात् एवम्भूतं भक्तिसदृशम् । अन्त्य-
 क्लेशः साधनं नास्ति । तस्माद्वनार्थं प्रयुक्तोऽपि योगादिकथा
 मा न साधयति वराय नोऽमुखं करोति यथोक्तिता भक्तिः
 साधनारम्भिका ॥ २० ॥

श्रद्धया निश्चयमेव या भक्तिरुतया केवलया शुद्धया
 भक्त्या त्वहमेव ग्राह्यः प्रेमद्वारा वशीकार्यः भव मन्निष्ठा मयि
 दाढ्यं गता सती ॥ २१ ॥

विद्या ज्ञानम् । तपसा चित्तैकाग्र्येण । मद्भक्त्या
 मरणीतिष्वक्षया अपेते रहितम् आत्मानं चित्तं सम्यक् न
 प्रपुनाति उक्तपारमेष्ठ्याद्यपुनर्भेषपञ्चस्तत्त्वैवात्मनातो न शो-
 यति ॥ २२ ॥

रामहर्षादिकम् अष्टावक्रिकाधिकारं भक्त्यनुमानरूपं विना
 तत्कारणाभूता मानभक्तिः कथं ज्ञायेत । शुष्येत् सादृश्या
 दिवात्मनातः पवित्रः स्यात् ॥ २३ ॥

स्वाभयं तादृशभक्तिमन्त जगम् ॥ २४ ॥

श्रीसुवर्णसूक्तशुक्लपञ्चीकम् ।

मम सुखं न विदुः मदीयमोक्षसुखमपि न गणयन्ति नाग्निद्वन्द्व-
 इत्यर्थः ॥ १७-२४ ॥

श्रीमद्भारतप्रवाचायैकतमागतमद्वयशक्तिः ।

अपुनर्भेषमपि नेच्छनीत्युक्तं तत्रानादर एव कारणमित्यभि-
 प्रेत्याह । निष्कञ्चना इति । निष्कञ्चना मठ्यान्तरिकामुपयोगीवा-
 न्तरहिता तत्र हन्तमर्थेवातुरक्तं येनोपयो ते तत्र हेतुः शास्त्राः

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जितान्नःकरणाः मन्त्रिषु जीवेषु महात्मकत्वमात्रेण वरसखाः
इवावयवः महात्मनः साधवः कामैरनाद्यध्याऽऽपृष्टा धीविषां
ते तथाभूताः सन्तो वरमम महनुभवजं सुखं जुषतेऽनुभव-
वन्ति नैरपेक्ष्यं निरपेक्षाः निष्कामास्तैलंभ्यं मोक्षसुखं नैरपेक्ष्यं
तदपि तत्र विदुः तत्समं न विदुः अतो नैरपेक्ष्यं नाद्रिचरते
इति भावः ॥ १७ ॥

अस्त्येवंविधं सुखमेवंविधानां यः पुनरुपक्रान्तत्वज्ञकिञ्चो-
गोऽविजितेन्द्रियश्च स किं विषयमिभूतः संसरेदेवेत्यत्राह । बाध्य-
मानोऽपीति । मज्जकः प्रारब्धमज्जकियोगः प्रायः प्रगल्भयाऽहर-
हरेष्वमानया भक्त्या हेतुभूतया विषयेनाभिभूयते मज्जकिरहरह-
रेष्वमाना विषयविस्मृतिं करोतीति भावः ॥ १८ ॥

ननु सा प्रगल्भा चेत् विषयमिभूतमिभूतमिभूतमिभूतमिभूतमिभूत-
तत्प्रागवश्यप्रतिवन्धकं पापे सति कथं सा प्रगल्भा क्वादि-
त्यत आह । यथेति । यथाहोऽप्यग्निस्तावत्काष्ठेषु निहितः
क्रमेण सुप्तमिष्टाग्निरेवांसि हाकणि मरुमसात्कुठरे तथा
मज्जिषवा भक्तिरपि हे उखल । तावदुपक्रान्ताहरहरहरेष्वसाहितोत्-
कषां कार्श्येनैतांसि पापानि स्रग्ग्रागवश्यप्रतिवन्धकानि च
नाशयतीत्यर्थः । यद्यपि धर्मेण पापमपनुदतीति धर्मैव
भक्त्युत्पत्तिप्रतिवन्धकापनोदकत्वं भूतं तथापि प्रारब्धमज्जकियोगसह-
चरित्वैव धर्मस्य तदपनोदकत्वमिति भगवद्वाक्यः ॥ १९ ॥

अनुव्रजामहं नित्यमिति निरतिशयप्रीतिरूपात्मविषयकभक्ति-
योगस्यैवात्मवशीकारकारणत्वं सूचितं तत्स्फुटमेवाह । न
साधयतीति । ऊर्जिता एधिता मम भक्तिर्येषा मां साधयति
वशीकरोति तथा योगादिनै साधयति ॥ २० ॥

न केवलं मज्जकिमेव शीकारमात्रहेतुरपि तु यथावस्थित-
मस्वरूपस्वभावादिज्ञानहेतुरपीत्याह । भक्त्येति । यथावस्थित-
स्वरूपस्वभावोऽहं शुद्धया निष्कामया एकया एकरूपयाऽधिचिह्न-
येति यावत् प्राज्ञः प्रहीतुं शक्यः भक्त्या त्वनन्धया शक्यः अह-
मेवं विधोऽर्जुन ज्ञातुमिति वचनाय उक्तः तत्र हेतुत्वेनात्मानं
विशिनष्टि । सतां प्रिय इति । सतां भक्तानामहं प्रियः निरति-
शयप्रीत्यात्मकभक्तिविषयः मनोऽहमापि सद्भिः प्रियेभ्यस्त्या प्राज्ञो
भवयमिति भावः । प्रियत्वे हेतुरात्मेति आत्मा हि निरतिशयप्रिय
इति भावः । पुणेत्यत्र चिह्नरेणुभिर्निरति भक्तियोगस्य नितरां
पावनकरत्वं सूचितं तदुपपादयति । भक्तिरिति । मज्जिष्या मज्जिषया
भक्तिः श्रवणानपि सम्मवाज्जातिदोषात्पुनाति । यद्यप्युक्तवद्-
भक्तभक्तियोगे न श्रवणकस्याधिकारोऽस्ति तथाप्यभिमन्त्रकरणे भक्ति-
शब्देन प्रपत्तिश्च विधीयतेति तस्यां सर्वाधिकारो बहुप्रमाण-
प्रतिपक्षः ॥ २१ ॥

यथा भक्तिः पुनाति न तथेतर इत्याह । धर्मेति । धर्मादिभिरु-
पेनः विनयेनाश्रितो विद्यया चान्वितोऽपि मज्जत्त्याऽपेतं रहि-
तमात्मानं सम्यक् न प्रपुनाति ॥ २२ ॥

रोमहर्षोदिकमन्तरेण कथं भक्तियोगनिष्पात्तरवगम्यते
भक्त्या च विना कथं शुद्ध्येदित्याह । कथमिति । आनन्दाभ्यु-
कलयेत्यनन्तरं भक्तिनिष्पत्तिः कथमवगम्यते इति वाक्यशेषः
भक्त्या विना कथमाशयोऽनःकरणं शुद्ध्येदिति तत्र रोमहर्षो
रोमाञ्चः चेतसो द्रव्यो नाम शुभाभयानुष्ठानकृतो मनोविका-
रविशेषः आनन्दाभ्युक्ता आनन्दाभ्युविस्तुसन्ततिः ॥ २३ ॥

किञ्च भक्तिः क्वाभवं पुनातीति किमु वक्तव्यं यतो गद्-
गद्वागादिमज्जकिनिष्पत्तिवृत्त्ययुक्तः कृत्स्नं जगत्पुनातीत्याह ।
वागिति । यस्य वागादूगदा यस्य चित्तं च द्रवते यच्च कदा-
चिद्रोदिति ममीदृशं पुनःपुनर्हसति कश्चिच्च विवज्जः सप्रवेगो-
यति । कश्चिच्च नृत्यति च स एवं मज्जकियुक्तः भुवनमीक्ष-
यास्पृशनादिभिः पुनाति पवित्रीकरोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयवज्रजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

एवं भजतां निर्दुःखान्दानुभवो भविष्यतीत्यत्र किमान-
मित्याशङ्क्य प्रज्ञाद्विज्ञानिप्रज्ञां प्रमायामिति निर्द्देशयति । निष्कि-
ञ्चना इति । ये निष्किञ्चनाः निष्किञ्चनत्वादिगुणपूर्णाः कामै-
र्विषयेरनाद्यध्याध्याऽप्रतिहतमुख्यः अनुपश्य विषयानखेवमा-
नाश्च ते मम सकाशात्नैरपेक्ष्यं विषयानपेक्ष्यं स्वरूपसुखं क्वादिति
विदुर्हीनस्त्वयः ननु विषयभूतस्य विष्णोः स्वरूपसुखसद्भावे
मानमस्ति चेत्प्रतिविम्बजीवस्वरूपसुखाविर्भावे भक्त्यादिसाधन-
सामग्रीसम्पादनयत्नो नितरां सफलः क्वात्तत्र किमानमित्यत्रा-
पीदमुत्तरमभवतीत्याह । निष्किञ्चना इति । मम नैरपेक्ष्यं सुख-
मस्तीति विदुरित्यन्वयः हि सवद् उभयत्रापि प्रमायामस्तीति
सूचयति ज्ञानिप्रज्ञास्वरूपप्रमायसद्भावाद्भक्त्यादिसाधनमवश्य-
मापादनीयमिति भावः ॥ २७ ॥

ननु त्वज्जकस्यापि विषयग्राहप्रस्ततया भक्तिद्योपेक्षाः
पातः सम्भाव्यत इति भक्तिविधानं व्यर्थमिति तत्राह । बाध्य-
मान इति । विषयैर्बाध्यमानत्वेनाजितेन्द्रियोऽपि प्रशस्तया मज्जत्त्या
विषयेनाभिभूयते विषयमिषेवया प्राप्तदोषेयाधो न पततीत्य-
न्वयः ॥ २८ ॥

कथमिवेति तत्राह । यथेति । एतांसि पापानि ॥ २९ ॥

भक्त्यनुपाहितबुद्धिनानुष्ठितधर्मादयो मद्परोक्षं न जनय-
न्तीत्याह । नेति ॥ २० ॥

भक्तिप्रधानधर्मादीनां तत्साधनवज्रकेरपि तत्सहिताया एव
तत्साधनवमत्राह । भक्त्येति । भक्तेः प्राधान्ये गुणादर्शनात् कथं
तदुन्नतिरुच्यते इति तत्राह । भक्तिरिति । सम्भवाज्जननादिक-
संसारत्वं यद्वा सात्पर्यनन्तरमेव पुनाति न तु कावचे-
पेण ॥ २१ ॥

भक्तिनायकहीनानां धर्मादीनामप्रयोजकत्वमप्युक्तम् अधुना
तत्प्रकाशयति । धर्म इति । हिशब्दो "नायकात्मा प्रवचनेन लक्ष्यः"
इति श्रुति सूचयति ॥ २२ ॥

यद्यपि महान्तो वैष्णवसिद्धास्ताच्चक्षन्धादिमतेनास्य भक्ति-
रस्तीति जानते तथापि बाह्यानां सुबोधाय भक्तेः प्रत्यक्ष-
क्षणाव्याह । कथमिति ॥ २३ ॥

समीचीनभक्तियुक्तः पुरुषोऽपि सर्वं पुनाति किं पुनर्भक्ति-
रित्याशयेनाह । वागद्भवेति । अत्र—

चित्तद्रव्यतया धैर्यं प्रसादो भक्तिवृत्तयः ।

आधिक्येन तु तत्रापि धैर्यमेव विशेषतः ॥

इदमस्य चक्षुमकेष्वयस्माद्वर्थादिकं भवेत् ।

दम्भादिपरिहारार्थं निष्कृष्टीयाच्च धीरधीः ॥

अत आध्यात्मिकैः कवेधराभिभूताधिदैवतैः ।

वाक्यैश्च वेदतन्त्राद्यैरप्येवैश्च तारयैः ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वज्रवक्त्रासनेषां च यस्य भक्तिर्न चादयेते ।

स एव परमो भक्तो विष्णोर्हृदयवत्प्रभः ॥

इति विशेषाश्च ग्राह्याः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकणसम्बन्धः ।

प्रायेणाभिभूयते तद्वाधायां भीमगति स्मर्येयानिवेदनरूप-
शोऽतः प्रगल्भया समर्थप्रभावया भक्त्या शरणागतमा-
त्रारिमकया ॥ १८ ॥

अतः सर्वानेव भक्तिभेदान् प्रशंसति । यथेत्युच्यते । यथा
मन्त्रिण्या भक्तिर्भया कथं चिरद्वेषणादिलक्षणा समस्तानि
पापानीति ॥ १९ ॥

तत्साधनार्थं प्रयुक्तोऽपि योगादिक्रिया मां न साधयति
वशयन्तोन्मुखं करोति यथा ऊर्जिता भक्तिः साधनात्मिका ॥ २० ॥

अस्या भक्त्या भद्रापूर्विकया केवलया भक्त्या त्वहमेव
ग्राह्यः क्रमाद्वशीकार्यः शेष मन्त्रिणा मायि दाढ्यं गता
सती ॥ २१ ॥

विद्या ज्ञानं तपसा चित्तैकाग्र्येण मज्जकया मत्प्रीतिखलुगता
न सम्पक् प्रयुजानि उक्तपारमेष्ठ्याद्यपुनर्भवपर्यन्तसर्वपा-
सनातो न शोधयति ॥ २२ ॥

तदेव वचनैरेकेणाह । कथमिति । रोमहर्षस्तावद्यत्किञ्चिच्छे-
द्रूपस्य चिह्नम् आनन्दाभूकला तु विशिष्टस्य तस्य चिह्नं
चेतोद्भवस्तु भक्त्यन्तरङ्गभाव इति तथा तथोक्तं रोमहर्षेणा-
नन्दाभूकलया च विना कथं तारतम्येन चेतोद्भवोऽवगम्यते
द्रवता चेत्तदा च विना कथं भक्तिर्भवति भक्त्या च विना
कथमाशयः शुध्यति ॥ २३ ॥

मज्जकियुक्तो मत्प्रेमानिशयपात्रञ्चतुर्भुवनमपि पुनानि
किमुनाशयं संगिनो ग्रामं देशं मण्डलं वर्षं द्विपार्द्धकं
चैत्यम् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

यतो मद्रवगुणादिमाधुर्योनुभूतमुखं मज्जकयैव लक्ष्यं तान्ब-
धेत्याह । निष्कलञ्चना इति । निष्कलञ्चना ज्ञानिनोऽपि भवन्तीति
केचिदाहुस्तत्र च वृत्त्यर्थमाह । मय्यनुक्तं च तस्मै इति । मन्त्रिलज्जिवन-
त्सत्वा मन्त्रिलेष्टाऽपि जीवेष्टा भक्तिरसादिसावन्तः स एव महा-
न्तस्तरमेवैव लोककृत्यमानाः कामैर्वादापनितैरपि भोगैर्न ब्रह्म-
व्या कृष्णार्थिषां ते यमस्य सुखं जुगुप्सन् ब्रह्मादयन्ति तत्पुत्रं
ते एव विदुर्नान्ये कुतः नैरपश्यं नास्ति अपेक्ष्य मोक्षादिकर्माप येषां
ते नैरपेक्ष्यतेनेव जातम् ॥ २७ ॥

अपि च ब्रह्मान्तावधूतप्रसाधमककया यतो भक्तो
प्रथमं प्रवर्तमानोऽपि भक्तः कृतार्थ एवेत्याह । शोध्यमान इति ।
प्रायः प्रगल्भया प्रायेणैव प्रवर्तमानस्या किमुनः प्रगल्भया ज्ञानि-

[२४]

प्रकरणे यथा दुराचारो ज्ञानी गिरिहस्वते ज्ञानित्वं च तस्य
निष्पद्यते वक्त्रस्यतपस्वगं ह्यादिना तथा तत्र भक्तप्रकरणे
दुराचारो भक्तो न निष्ठो भक्तव्य च तस्य न निष्पद्यमित्याह । अ-
मान इति । यदुक्तम् "अपि चतुर्दुराचारो भजते मामनन्यभाक्
साधुर्यं न मन्तव्यः सम्यग्दर्शयसिता हि म" इति किञ्चात्र विषये
बोध्यमानोऽपि विषयेनाभिभूयते इत्युभयत्रापि वक्तव्यमात्रेणैव
विषयबोध्यवद्वाच्यमपि विषयावधार्य भक्तिसङ्गात् यथा
वैरकृताकाञ्चित् शस्त्राघातं प्राप्तस्यापि न पराभावेष्णुता
शौर्यमङ्गानादिति यथा ना पीतउपरवदनमहोपधस्य तादृशसे
भायातोऽपि उग्रोवाधकोऽप्यवाधक एव तस्य विगदपदस्यत्वात्
विनास्तरे च सम्यग्बिगधीभावित्याह ॥ १८ ॥

तस्याजितेन्द्रियताजन्यपापस्य भक्तिरेव निताशिकास्मीत्यत्र
इत्यन्तः यथागिरिर्नि हे उग्रनेति त्वमत्रोद्यमेव लभसेति
भावः ॥ १९ ॥

तनु भक्तिर्यथा तत्प्राप्तिसाधनं तथा ज्ञानयोगादिकमपीति
केनांशेन भक्तेरुक्तं इत्यत्र ग्राह्यं । नेति द्वाध्याम् । न साधयति
न मत्प्राप्तिसाधनं भवति यथाभक्तिः ऊर्जिता ज्ञानकर्माद्यता-
वृत्त्येन प्रवृत्ता तीक्ष्णैर्यः ॥ २० ॥

यथेति स्वयम्भवेन प्राप्तं योगादीनामपि ज्ञानाप्तिसाधन-
त्वमाशङ्क्याह । भक्तेरिति । एकया न त्वम्भवेन योगादिनेत्यर्थः । तेन
वक्ष्य्यत्र ज्ञानादीनामपि प्रज्ञाप्तिसाधनत्वं भूतये तत्रत्या
गुणाभूता भक्तिरेव तत्प्राप्तिकेनि ज्ञेयं तदेवं ज्ञानसाम्प्रदायिकम्
भगवन्तं साधयितुमसमर्थं केवलस्यापनाशकतयेन मायिकमभू-
दिति स्थितं तत्रापि भक्तेर्यथा पापनाशकता न तथा ज्ञाना-
दीनामित्याह । भक्तिरिति साख्येन । सम्भवात् जातिबोधादपीति
अस्तिमिचरणाः तेन पारम्यपापनाशकतापि भक्तेरुच्यते ॥ २१ ॥

किञ्च धर्मज्ञानादीनां पापनाशकत्वमपि भक्तिमाहृत्यैव
भक्तिराहित्येन तु किञ्चिन्मात्रमेवेत्याह । अस्मै इति । ग्राह्यम् ॥ २२ ॥

अन्तःकरणे तु सम्पत्तया भक्तिरेव शोधयति नात्यस्ता-
धने सा च भक्ती रोमाञ्चाद्यनुभावगम्येत्याह । कथमिति । भक्त्या
हेतुना यद्वद्वचनेनेन विना कथं साधनान्तरेणा रोमहर्षः कथं
वा आनन्दाभूकला रोमहर्षे विना आनन्दाभूकलया च विना
कथमाशयः शुध्यति ॥ २३ ॥ यमुक्तं कलिभूतपापनाशतरेणा
भीमगता - -

भूतमप्यौपानिपदं दूरं हरिकणामृतात् ।

यत्र सन्ति द्रव्यलक्षणाभ्युपलक्षय इति ॥

तेन निष्कामकर्मयोगादया बहुप्राप्तमिच्छा अन्तःकरणस्य
शोधकतावद्भवन्तु किन्तु तस्य येन कथायेण भगवद्वरोच्चा-
नुभवो न भवति ते कथाय तु प्रेमभक्तिरेव उवाचयति ननु
ज्ञानाग्निरपीति मानः ॥ २३ ॥

प्रेमभक्तिपूको जनस्य स्वमुद्यतीति किञ्चिच्च यतो भूयो-
कमप्युद्यतीत्याह । नागिति । यस्य वाक् गदगदा गदगदाकारा
अरुणप्रभेत्यर्थः । द्रवने द्रवति यतश्चित्तद्रव्याचित्तममोक्षाय
रुदति रोदति यो विष्णुमोक्षकमयत्र जात्यवयमनखादिति भावः
कञ्चिच्चेति सर्वत्रान्तेति चिरद्वेषस्तु साधोदिक एव ॥ २४ ॥

यथाऽग्निना हेम मलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपम् ।
 आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मदभक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥ २५ ॥
 यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ।
 तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाजनसंप्रयुक्तम् ॥ २६ ॥
 विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विप्रज्जते ।
 मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥ २७ ॥
 तस्मादसदभिधानं यथा स्वप्नमनोरथम् ।
 हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मदभावभावितम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपुनर्ममं यद्यपि नेच्छन्ति तथापि निष्कलनाः मद्भयतिरिक्ते
 देहगेहादिके विरक्ताः मय्यनुरक्तचेतसो मङ्गलाः यत्कैरपेक्ष्यं
 निरपेक्षैरेव लक्ष्यं मम भाषापक्षिष्यं जुषन्ति सेवन्ते तत्का-
 म्यन्ते इति कामाः भोगास्तेनैव ब्रह्मभा न पूर्णोक्ता धीर्धैरां
 बुभुक्षुणां ते न विदुः ॥ १७ ॥

शास्त्रानां महतामास्तां तावत्कृतार्थताकया चतोऽशास्तोऽपि
 मङ्गलः कृतार्थ एवेत्याह । वाच्यमान इति द्वाश्वाम् ॥ १८ ॥

यथा किञ्चिद्व्यभिः एधःसु निःक्षितः ततः सुसमूहः
 पञ्चांसि काष्ठानि ॥ १९ ॥

अतो मङ्गलैरर्थच्छेदो नास्तीत्याह । न साध्यतीति
 द्वाश्वाम् ॥ २० ॥

अथवा कृतया भक्त्या महं प्राप्यः सम्पद्भवः सम्भवः
 सुधोरः संसारस्तस्मात् मज्जिष्ठान् श्वपाकानपि पुनाति पवित्री
 करोति मज्जानं प्रापयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

मङ्गलं विना धर्मादिकमकिञ्चित्करमित्याह । धर्म इति
 द्वाश्वाम् ॥ २२ ॥

भक्तेर्ज्ञापकं रोमहर्षादिकं विना कथं भक्तिर्ज्ञायते भक्त्या
 विना आशयः अनादिकाभ्यकर्मवदुपेतमस्तःकरणं कथं
 शुध्येत् ॥ २३ ॥

मङ्गलियुक्त आत्मान पुनातीति किञ्चकव्यमपि तु सर्वं लोकं
 पुनातीत्याह । वागिति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो निष्कलन हैं मेरे में जिनके चित्तका अनुराग है जो
 शान्त हैं महान् सब जीवों पर दयालु हैं कामों से जिनकी
 बुद्धि चित्त नहीं है उन लोगों का निरपेक्ष होने से जो मेरा सुख
 है तिसको दूसरे को नहीं जानने हैं ॥ १७ ॥

मेरा भक्त आजितेन्द्रिय होने से विषयों से बाधित होये तो
 भी प्रायः करके मेरी भक्ति के सामर्थ्य से विषयों के परवश नहीं
 होता है ॥ १८ ॥

हे उद्धवजी ! जैसे अच्छे प्रकार जलना हुआ आग्न सब काष्ठों
 को भस्म करकेता है तैसे ही मेरे विषय की भक्ति संपूर्ण
 पापों को नाश करती है ॥ १९ ॥

हे उद्धवजी ! जैसे मेरे को बड़ी हुई भक्ति वश करती है तैसे
 न योग वश करता है न सांख्य न धर्म न वेदाध्ययन न तप न
 त्याग वश करते हैं ॥ २० ॥

मैं सत्पुरुषों का आत्मा हूं प्रिय हूं एक केवल भक्ति से अज्ञा
 से ग्रहण करने में आता हूं मेरे में परम निष्ठा बाकी भक्ति
 चांडालादिकों को भी जात्यादि दोषों से पवित्र कर देती है २१

सत्य दया से युक्त जो धर्म तप के सहित जो विद्या ये
 दोनों भी मेरी भक्ति से रहित आत्मा को अच्छी तरह से पवित्र
 नहीं करसके हैं ॥ २२ ॥

बिना रोमों के हथें होने से बिना चित्त के द्रवित होने से
 बिना आनंद के आंसुओं से बिना ऐसी भक्ति से कैसे भक्तः
 करण शुद्ध होसकता है ॥ २३ ॥

जिस की बाणी गूढ़ हो जाती है जिसका चित्त द्रवित हो जा-
 ता है जो हर समय रोता है कहीं ईसता भी है निर्विज्ज होकर
 गाता है और नाचना है ऐसी मेरी भक्ति से युक्त वह पुरुष
 संसार को पवित्र कर देता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अपिच मत्तैवाऽऽत्मशुचिनां स्यत इति सदृशस्तमाह । यथेति ।
 यथाऽग्निना ध्मातं तपितमव हेम सुषण्णमन्तर्ममं जहाति न
 क्षात्रनादमिःस्त्रं निजं रूपं च भजते कर्मानुशयं कर्मवास-
 नाम् मां भजते मद्रूपतामापद्यते ॥ २५ ॥

ननु ब्रह्मविद्याप्रोतिपरम तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादि-
 भक्तिभयो ज्ञानादेवाविद्यानिवृत्त्या तत्प्रमातिरवगम्यते कृतो भक्ति-
 योगेनैत्युच्यते तत्राऽऽह । यथा यथेति । आत्मा चित्तं परिमृज्यते
 शोध्यते मत्पुण्यकथानां भवयैरभिधानैश्च भक्तेरेवावास्तरण्या-
 पारो ज्ञानं न पुन्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च ज्ञानं नाम चित्तस्य महाकारपरिणामः स च मां

स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ।
क्षमे विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः ॥ २९ ॥
न तथाऽस्य भवेत्कलशो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः ।
योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ॥ ३० ॥

उद्धव उवाच

यथा त्वामरविन्दान्न ! पादशं वा यदात्मकम् ।
ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सम आसन आसीनः समकायो यथासुखम् ।
हस्तावुत्सङ्ग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः ॥ ३२ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाषाशेखरीपिका ।

भजनः स्वभावत एव भवति न च यतान्तरमपेक्षत इति
सहस्रान्तमाह । विषयानिति ॥ २७ ॥

यस्माद्व्यवसायनं तत्फलं च स्वप्नमनोरथवत्सद्विध्यान-
मात्रं तस्मात्तद्विहाय मध्येन मनः समाहितं कुर्याति प्रकर-
णार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । मद्भावमाधितं मद्भावेन भजनेनैव
शोभितम् ॥ २८ ॥

विशेषतो वात्स्यायनाद्युक्तकाममार्गः परित्याज्या इत्याह ।
स्त्रीयामिति । आत्मवान् धीरः सन् क्षमे निभेय देशे विविक्ते
विजने ॥ २९ ॥

एतदुपपादयति । न तथेति । अस्य पुंसो यथा तत्संगिसंगतः
कलशो भवेत् यथा च बन्धो योषित्सङ्गतस्तथाऽन्यप्रसंगतो न
भवेदिति ॥ ३० ॥

मां चिन्तयेदियुक्तं तत्प्रकारं पृच्छति । यथेति । यानाङ्गप्रश्नः
बाह्यमिति ध्येयविशेषाङ्गप्रश्नः यदात्मकमिति यस्य तानि
विशेषयानि तत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मे ध्याने मे वक्तुमर्हसीति पाठः
तत्रायमर्थः मुमुक्षुस्त्वां यथा ध्यायेत्तन्मे वक्तुमर्हसीति जिज्ञासोः
कथनाय मे पुनरतस्वहास्यमेव पुरुषार्थो नतु ध्यानम् कृत्यम-
तानि तदुक्तम् त्वयोपभुक्तस्त्रगन्धेत्वादि त्वं वक्तुमर्हसीति पाठः
सुगमः ॥ ३१ ॥

तत्र ध्यानाङ्गत्वेनाऽऽसनप्राणायामप्रकारमाह । सम इति चतुर्भिः ।
समे नात्युच्छिन्ने नातिनीचे आसने कश्यपद्वी समकायः सन्
यथासुखमासीन इति नास्ति स्त्रास्ति कादिनियम इत्युक्तम् नासा-
ग्रनिरीक्षणं च चित्तस्थेयाय "अन्तर्लक्ष्यो यदिर्दृष्टिः स्थिरचित्तः
सुसंयत" इति योगशास्त्रांकेः ॥ ३२ ॥

श्रीभारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

श्रीपिकादीपनी टिप्पणी ।

स्वाध्यायमिदिरित्यादिना तत्क्षणप्रवर्णादिमहः आत्मा चित्तम्

मङ्गलियोगेन मत्प्रीत्या । अथो कार्त्तव्येन । मद्रूपतां महोपमाव-
धानेन स्त्रीमयोऽयं कामुक इति वक्ष्येकमवताम ॥ २५ ॥

सूक्ष्मं वस्तु मदीयस्वरूपरूपगुणस्त्रीयायाध्यायार्थम् । भक्तेरेवा-
वान्तरव्यापार इति । यथा चक्षुषः करणत्वेऽपि संबोधादिरवान्तर-
व्यापारस्तथा ज्ञानमपि । नहि काष्ठैः पक्ष्मीत्युक्ते उवाचानाम-
साधनत्वं प्रतीयते इति तस्य तत्परिकरत्वमभिप्रेतम् ॥ २६ ॥

यतान्तरं प्राणायामसमाध्यादिरूपम् । मूलेऽनुस्मरत इति
स्मरणोपलक्षितमक्तेरुवाच एवोपदिष्ट इति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

तद्विहाय अन्यत् साधनादिकं परित्यज्य । स्वप्नमनोरथ-
मित्येकवद्भावः यथा सप्तो मनोरथश्चासन् तथा कर्मोदिसा-
धनम् । तत्फलञ्च स्वर्गादि । असन् मिथ्या । अभिध्याने मनोमात्र-
विक्षिप्तं हिंसा मयि मनः समाधत्स्वेत्यन्वयः ॥ २८ ॥

काममार्गः परित्याज्या इति साधनेऽयः पूर्वो प्रकीर्त्योक्तः ॥ २९ ॥
एतत् काममार्गेपरित्यजनम् । यद्यपि क्लेशो यन्धयेत्युमाशु-
मयत्र तथापि रुच्यन्वेपण्यादिक्लेशस्य तत्सर्वाङ्गसङ्गः कारणम् ।
बन्धस्य च स्त्रीसङ्गः इति प्राधान्याद्व्यत्ययेन व्याख्यातमिति
ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

तत्प्रकारः तस्य चिन्तनयोगेति कर्तव्यतावकम् । ध्यानाङ्गप्रश्नः
ध्यानस्येति कर्तव्यताप्रश्नः । एवमित्येति कर्तव्यताध्यायविषयेऽप्यत्र तत्स्व-
रूपप्रश्नात्प्रयः । तत्र मत्पदस्य पुनरुक्तिपाठः । कथम्भूतस्य मे
स्वहास्यैकपुरुषार्थस्य । तथाच परार्थे एतायं प्रश्नो न स्वार्थे
इति । तथा व्याख्यातम् त्वं वक्तुमर्हसीति पाठस्य सुगमत्वं
पुनरुक्तभावादेव ॥ ३१ ॥

तत्र प्रश्नत्रयमध्ये ध्यानाङ्गत्वेन ध्यानसाधनत्वेन । सम इति
सार्वकम् । चित्तस्थेयापेति ज्ञेयविशेषमाभावात् । अन्तर्लक्ष्यः
हृदि लक्ष्यैकहृदपरित्ययः । अयदिर्दृष्टिः बाह्यविवचानुसंधान-
शून्यः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तिननुकपणीवम् ।

यथाधमात्मनि हतिमुक्तेन आधमात्मित्यर्थः । रूपमौज्ज्वल्यम् ॥ २५ ॥
सूक्ष्मं तत्त्वं प्रकृतेः सूक्ष्मो जीवः जीवात्सूक्ष्मः परमात्मा ॥ २६ ॥
प्रतीयते प्रकर्षेण शिष्टयति अस्यानुगमाश्रमं भवति ॥ २७ ॥
असहमिध्यातम् अशुद्धमिध्यातं यथास्वप्नमनोरथम् अद्विष्ट-
विषयमित्यर्थः । मद्भाषमावितं मद्भिषयभाषयन्मन भक्त्या-
वासितम् ॥ २८-३० ॥
यथेति ध्यातकिंवाविशेषणं ग्राहयामि निग्रहसंस्थान-
मदतः यदात्मकमिति दिव्यात्मस्वरूपप्रश्नः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च यत्तत्त्वात्मशुद्धिर्नाम्यत इति सदृष्टान्तमाह । यथेति ।
यथाग्निना धमानं धमनीमुखेन धमानं हेम सुवर्गो कर्तुं मन्त्रं
जहानि स्त्रं स्त्रावाधारणं रूपमौज्ज्वल्यं भजते तथात्मा
जीवापि मद्भक्तियोगेन कर्मानुशयमिति पदद्वयं उपलभ्य अनु-
शयं भुक्तावशिष्टं ज्ञानावरकं कर्म विधूयाद्यो ततः मां
भजति प्राप्नोति मां प्राप्य स्वरूपं भजत इत्यर्थः । तथा च
श्रुतिः “परं उच्यतेरुपसंग्रहं स्त्रेन रूपेणाभित्यपद्यत” इति ॥ २५ ॥

तनु भक्त्युत्पत्तिप्रतिपक्षके कर्मणि विधूते सति भक्ति-
स्तथा च कर्मविधूतिर्नातीतरेतराभयमेतत् एवं च कदा यथा-
वस्थिततत्त्वप्रतिपक्षकः येन तत्पुनरेकभक्तियोगः कदाचित्
माह । यथा यथेति । मत्पुण्यगथाभाषणैकतर्कमिध्यातमासात्मा
परिमृज्यते विशोध्यते कर्मविधूतनेनेति भावः । तथा तथा
तत्त्वसूक्ष्मं सूक्ष्मं तत्त्वं तत्त्वमिहानारोपिताकारः प्रकृतेः
सूक्ष्मो जीवः जीवात्सूक्ष्मः परमात्मा तद्वत्तत्त्वमनसा व्याप-
नस्वभावात् यथा रोगाद्विदुषं चक्षुस्तावद्रूपप्रदृष्टासमर्थं
सदृजनसम्पत्कृतं निवृत्तदोषं सद्रूपं गृह्णाति तद्वत्तावत्
मत्पुण्यगथाभाषणमिध्यातमात्मशुद्धिस्तत्त्वतस्त्वयविवेकः ततो
भक्तिरित्यर्थः ॥ २६ ॥

अवगादिभिरत्र चित्तं मत्प्रपणं कृत्यमिति सदृष्टान्तमाह ।
विषयानिति । अरूप यथेत्यादिः सामान्यरूपं तथेति । अनुक्रमतः
अवगादिभिधानादिभिर्मां क्रमतः पुंसः चित्तं प्रवर्त्तयते प्र-
कर्षेण शिष्टयति ॥ २७ ॥

दृष्टान्तधेनोक्तस्य विषयध्यानस्य तयाज्यत्वमभिप्रेते विदुषवन्
दाष्टान्तिकत्वेनोक्तमात्मानुक्रमणं निवृत्ते । तस्मादिति । तस्माच्छु-
भाभिधानादिक्रमेषु मद्भक्त्युत्पत्त्युत्पन्नमनोरथं तत्पुनरेव तद्व-
त्विष्टविषयमित्यर्थः असहमिध्यातं शब्दाद्विषयध्यानं त्यक्त्वा
मद्भाषमावितं यथा मद्भिषयभाषयन्मन भक्त्योपागतं भवति
तथेति समाधिनिर्देशणं मनो मत्प्रेव समाधत्स्व अवगादिभिधाना-
दिक्रमेषु समाहितं कुर्मित्यर्थः ॥ २८ ॥

न केनञ्जमसहमिध्यातमेव हेममपि त्वमिध्यातसङ्कोऽपि इत्याह ।
श्रीणांमिति । श्रीमद्भिक्तां चेति चशब्दोऽप्यहमेवः त्यागो
तुष्कर इत्यतो विशिष्टमिति । आत्मवात् शनैर्वेक्षीकृतेन्द्रियः क्षेमे

निर्भवे विविक्ते निजने च हेमे प्राप्तिनः अतश्चिदोऽनवसः
मां चित्तयेदिति ॥ २९ ॥

श्रीमद्भक्त्याज्यत्वे कारणमाह । न तथेति । यथावप्य
पुंसः योषित्सङ्गात्तत्त्वसङ्गितः योषित्सङ्गितां सङ्गतम् अन्ध-
स्तादधीत्यं तत्प्रयुक्तः केशश्च भवेत्तथाऽप्यप्रसङ्गतस्तौ न
भवतः मनो योषित्सङ्गितसङ्गौ त्याज्याविति भावः ॥ ३० ॥

चित्तमेवमात्मनश्चित्त इत्युक्तां चित्तां तद्विषयप्रकारजिज्ञा-
सया पृच्छति । यथेति । यथा ध्यायेदिति मत्प्रपणः यथेति
ध्यानाङ्गप्रश्नः आहमिति विग्रहसंस्थानप्रश्नः यदात्मकमिति
दिव्यात्मस्वरूपप्रश्नः एतत्त्वविषयं ध्यानं तत्प्रकारं च वक्तुं
महेति त्वद्विषयं त्वमेव वक्तुं शक्तां नाम्य इति भावः ॥ ३१ ॥

तावच्छयानाङ्गान्माह । सम इति चतुर्भिः । समं देशं शास्त्री-
णोपयुक्तं सामन्यं चैवाजिनकुशोत्तरम इत्युक्तविधे यथासुख-
मासीनः स्नातककमलाद्यभ्यस्यमासनेनोपविष्टः समकायः श्रु-
कायः हस्तौ उपसङ्गो माधाय स्त्रस्य नासाग्रे कृतं निहि-
तमीक्ष्यं दृष्टियैतं सः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

भक्तिः पुनातीत्युक्तं तत्र शुद्धिप्रकारं सदृष्टान्तमाह । यथेति ।
अग्निना मुखवायुसंयोगेनोज्ज्वलितेन धमानं दाहविशेषं प्राप्तं
हेम मलमहादशदोषलक्ष्यं स्वरूपं निर्दोषमास्तरलक्ष्यम् आत्मा
सत्त्वभावात् जीवोऽनाद्यविद्याकामकमललक्षं कर्मानुशयमन्तः-
करणं भक्तियोगेन विधूय निर्मलीकृत्य मयो मद्भक्तमूर्तिं मां
भजत इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

द्वित्रादिगुणाधिकं धमातहेमवत् भक्तियोगोद्वेककमेण शुद्ध
आत्मा मनः भगवत्सूक्ष्मतत्त्वं पश्यतीत्याह । यथेति । परिमृज्यते
शोध्यते तत्त्वं सूक्ष्मं सूक्ष्मतत्त्वम् अत्र दृष्टान्तान्तरं आह
चक्षुरिति ॥ २६ ॥

कर्मसंचित्तद्विषयेन भक्तिपूर्वकध्यानमात्रेण चित्तं कथं त्वयि
निरन्तरं विलुप्तं भवतीत्याह । विषयानिति । आत्मानुभव एवात्र
मानं न मानात्तरमस्तीक्ष्णीयमिति भावेन विषयनिर्देशनमुक्तं
चित्तं स्वरूपचैतन्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

मथितमाह । तस्मादिति । यथा स्नानमनोरथं स्नानमनोर-
थनस्नानमिध्यातम् अशुभं विषयध्यानं हित्वा नन्वेव तर्हि
त्वदात्मिकवर्त्तमानस्य विषयासक्तिरपि ग्राह्या किमिच्छता वा मन्दा-
शङ्कां परिहरन्नुपसंहरति । तस्मादिति । अज्ञानमपि बुद्धयवता-
मर्थं विषयासक्तिनिर्देशनमुक्तं न तु ग्राह्याधेनेनेति यत्तस्मा-
द्ज्ञानो भक्तिः मयि भक्त्या भावित तन्मयीकृतम् ॥ २८ ॥

स्वरूपनाहान्तःकरणमोरयत्वमेवेन द्विविधा विषयाः तत्र पूर्वं
मुक्तापेक्षणायां द्वितीयाः सांसारिकाः अतर्जनकत्वात्सुमु-
क्षुणा अवश्यं हेयाः तथाहि तस्मैवार्तिरंकेण इत्येवोऽहमित्यादिख-
क्षणा केशवोऽप्यथा बुद्धिर्जायते जन्मप्रमृतिपुरुषेण सह अनेमान-
त्यात् सुखक्षयहेतुत्वेन इत्यादिशब्दवाच्यो रीडु क्षय इति धातोः
तत्त्वाः संगो येषां ते स्त्रीसंगाः तत्संगानां संगो येषामिति
स्त्रीसंगसंगिनः तेषां संग दूरतः पण्डित्य मत्संयैव कर्तव्य

भीमद्विजयध्वजतीर्थकुतपदरत्नावली ।

ईश्वरो मम स्वामी तस्मिन्करोऽहमित्यादिब्रह्मणेति भावेन विषया-
कल्पकस्या इत्याशयेनाह । स्त्रीसंगेति । अनेन स्त्रीरागिण्यां संगोऽपि
परिहृत्य इत्युक्तं भवति "केशवे त्वम्यथा बुद्धिः सैव स्त्रीसं-
कीर्तिते"त्यादिवाक्यमत्र प्रमाणं चेमे मङ्गलस्येति ॥ २६ ॥

तन्मन्त्रेषु इत्यादिषु अत्रःपातहतुषु हरेषु सत्सु किंविशेष्य
स्त्रीसङ्गसङ्गिभङ्गो दूरतस्याज्य इत्युच्यते इत्यत आह । न
तथेति । यथास्य पुंसः बोधितस्तद्वाङ्मिषिभिर्जुष्टवायोषिच्छब्द-
वाच्यत्वाद् ईश्वरोऽहमित्याद्यनेकविधान्मन्त्राद्युद्धराधिकरणसङ्गस-
ङ्गायथा तत्सङ्गिसङ्गतः मिथ्याज्ञानिमेवालक्षणसङ्गात्कथेशो बन्ध-
आन्धस्तमो ब्रह्मण्यभ भवेत् तथाप्यप्रसङ्गतः पिपीलिकादिब-
धसङ्ग्याक मर्षादित्यन्वयः अत्र पातकविशेषास्तरफजानिच—

परदारहृशः प्रोक्ता श्रुद्रपातकमार्जना ।
उपपातकं सङ्गतिभ्य वयोवाह्येषु पातकम् ॥
महापातकसंज्ञं तु पित्रादेशोरधर्षणम् ।
दारहृशः स्त्रोत्तमानां मानुषाणां स्वभावतः ॥
सुमहापातकं प्रोक्तं तद्भूतस्तु महत्तमः ।
श्रुद्रिदारेषु मयसो गतिरेव ततोऽधिकम् ॥
देवदाराभिक्ताभानां सङ्गिसङ्गस्ततोऽधिकः ।
किमु विष्णोस्ततो योषितस्तद्भुव उच्यते स्थितेः ॥
न समं पातकं कापि न स्वरूपाभिकामिगः ।
अनङ्गानां माधवादेस्तस्मात्त दूरतस्यजेत् ॥
मानुषेषु तु दुः स्त्रित्वं श्रुद्रपापफलं स्मृतम् ।
पापं तु वयोवाह्यत्वे त्रियेभ्योनिगतिस्तथा ॥
सहस्रवर्षं नरकं श्रुद्रपातकजं फलम् ।
तथोपपातकाच्चार्पा नरकं युगमात्रकम् ॥
अतुयुगावसाने तु पातकस्य फलं स्मृतम् ॥
महापातकजस्य च कल्पार्वाधसमीरितम् ।
सुमहापातकाद्यापि यावद्ब्रह्मवर्षं भवेत् ॥
तत्पराणां पातकानां फलमन्धतमः स्मृतम् ।
अधोऽधो दुःखमनुजं विष्णुशराभिमर्शनात् ॥
वयादपि हि दाराणां धर्षणं कोपकारणम् ।
तस्माद्देवः सदा वर्या अप्रिवन्नाभिकामत इति ॥

अमेतन्मन्त्राद्विशयः पातकानां फलानां च द्रष्टव्यः ॥ ३० ॥
आवेष्टामतस्मिन् इत्यत्रोक्तं ध्यानप्रकारं पृच्छति, यथेति
यदृशं कीदृशं यदारमकं किमारमकम् ॥ ३१ ॥
समाहितेन मनसा ध्यानं कर्तव्यम् एतदुपायं प्रथमतो
यकि । सम आसन इत्यादिना ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

तथा प्रीत्या तस्य महाप्रेमणः प्राप्तिकम् सहस्रान्तमाह-
यथेति । तथा मङ्गलियोगेन मत्प्रीत्या कर्मानुशयं विभूय शोच-
विषा अथो कारक्येन मज्जति महाप्रेमाविमोवात् पूर्णो
स्वेवापद्यति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

आदिमजनमारभ्य कमस्वदन् महाप्रेमपट्यन्ताविमोवे पूर्वव-
त्तरपेक्षमेव कारणमाह । यथा यथेति । तत्र सूक्ष्मं मदीय-

[२५]

स्वरूपगुणबलावापाद्यै पश्येति । तद्दर्शनकमतिशयेन महा-
प्रेमाप्याविमोवाति मावः ॥ २६ ॥

तस्मात्प्रतिरेवाभ्यसनीयेत्युपसंहरन्नाह । विषयानिति द्वाऽयाम्
॥ २७ ॥ २८ ॥

तत्र पूर्वाभ्यासकयामाह । स्त्रीणामिति ॥ २९ ॥

श्लोको बन्धनेति उभार्नाप उभयोर्गोप्यौ तत्सङ्गिसङ्गोऽपि
ह्यादिकारणमिति ॥ ३० ॥

तत्र सुमुत्तूणां तत्प्रकारं पृच्छति । यथेति । परार्थः प्रश्नः सर्वेषां
मार्गाणां तारतम्यज्ञानेन स्वमार्गोत्कर्षज्ञानं भवतीति भावेन वयाप्रे
सिद्धीनामपि एवमन्यत्रापि ॥ ३१ ॥

सम इति साध्यं कम् । सुखमासीन इति तदङ्गभूतव्यस्तिका-
दिषु मध्ये एकं कुर्यादित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंद्दिशि ।

किञ्च भक्त्यैवात्मशुद्धिः नाभ्यत एवेति सहस्रान्तमाह ।
यथेति । यथाग्निना ध्मानं ध्मापितमेव हेम सुवर्षम् अस्त-
मेवं जहाति न चाखनादिभिः स्त्रं निजं रूपं च भजते तथै-
वात्मा जीवः कर्मानुशयं कर्मवासनात्मकं मलं विभूयायो
मदीयलोके मां मर्जति साक्षादेव सेवते ॥ २५ ॥

आदिमजनमारभ्य केनचन्या भक्त्यैवात्मशोधनतारतम्येन
भयणकीर्तनस्मरणार्थितारतम्यात् मन्माधुयानुभवतारतम्यम्
प्राप्नोतीत्याहवया यथेति । तत्तत्सूक्ष्मं तत्त्वं मनुष्यजीवादिस्वरूपम्
सूक्ष्मं तन्माधुयानुभवविशेषं तयाद्वन्द्विक्यम् । यद्वा सूक्ष्मम्
तत्त्वं पूर्वनिपातामात्रं भाषं चक्षुर्यथेति । प्रथममन्धात् कायोऽप्यु-
त्तमस्तस्माच्चक्षुस्मान् चक्षुस्मनोऽपि सिद्धाज्जतरसाञ्जितनेत्रः
सूक्ष्मम् पश्यति ॥ २६ ॥

एतादृशभयणकीर्तनस्मरणार्थिनिष्ठानां स्वद्वक्तानां चित्तम्
त्वयि कीदृशं व्यादित्यन्नाह । विषयानिति । तत्रयथाज्ञानासक्तं
चित्तं यथा विषयमाधुर्ययतिमग्नं इष्टं तथैव मदीयध्याना-
सक्तं मन्माधुर्यमात्रनिमग्नं क्वात् ॥ २७ ॥

तस्मादभ्यस्त साधनेन तत्फलं च स्तनमनोरथवदसदभिध्या-
नमात्रं तस्मात्तद्विहाय केवल्यैव भक्त्या मत्प्रेम मत्तः समाहितं
कुर्वीति प्रकरणाद्युपसंहरति । तस्मादिति भीष्मामिचरण्याः
मङ्गलेन मङ्गलानपेव भाषितं माधयुक्तीकृतम् ॥ २८ ॥

विशेषतो वाक्यायनाद्युक्ताः काममार्गोत्कर्षा इत्याह । स्त्रीणा-
मिति । यत्त आत्मवान् भूतियुक्तः तेषां भङ्गे सति भूतितं
तिष्ठेदिति भावः । चेमे निभेयदश त्रिविके निजेन ॥ २६ ॥

यथा तत्सङ्गत इति योषित्सर्गिसङ्गत्यागे भूयानेव यतः
कर्तव्यो यतो योषित्सङ्गे लज्जा स्त्रीयाप्रतिष्ठा च वाधिकास्ति
तत्सर्गिसंगेत् प्रायस्ते अपि न वाधिकं परं च योषित्संगो यथा
तत्कथाभिरुक्तस्यामासञ्जयति लज्जाभयादिकमपि त्याजयति न
तथा योषिदपीत्यत उत्तरत्र तद्विद्देशः ॥ ३० ॥

भक्तिं विना किमपि साध्यं न सिद्ध्यतीति मग्नव्याख्या-
न्निश्चित्य सर्वेषां मार्गाणां प्रकारज्ञानं विना स्वमार्गोत्कर्षज्ञान-
मतिसुखदं न भवतीति भावेन मोक्षाकाङ्क्षिणो ध्यानभक्तेः
प्रकारादीन् पृच्छति । यथेति तत्र प्रकारप्रश्नः यादृशमिति ध्येय-
विशेषप्रश्नः यदारमकमिति ध्येयस्वरूपप्रश्नः अत्र मे इत्यस्य

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।

विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ॥ ३३ ॥

हृद्यविच्छिन्नमोङ्कारं घण्टानादं विसोर्णवत् ।

प्राणेनोदीर्य तत्रापुनः संवेशयेत्स्वरम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

पौरुषत्वादेवं व्याख्येयं यथा मुमुक्षुस्त्वां ध्यायेत्तस्मै वक्तुमर्हसि
ननु मुमुक्षोर्ध्यानं पृष्टं तदैकान्तिकभक्तस्य किं तस्मात्
यथा स्वामहं ध्यायामि तद्वदेत्येवं पृच्छयतामिष्यत आह । मे मम तु
एतत् ध्यानमिति संदृष्टपाणिद्वयेन तस्य चरणद्वयं दर्शयति
ध्यानं त्वं वक्तुमर्हसीति पाठः सुगगः ॥ ३३ ॥

स्वनासाप्रकृतेक्षण इति चित्तस्थैर्यार्थः । “अन्तर्लक्ष्यो बाह्यदृष्टिः
स्थिरचित्तः सुसंयतः” इति योगशास्त्रोक्तः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किंच मङ्गलधैव निर्मलो भूत्वा मङ्गलं प्राप्नोति नाश्वत
इति सहस्रान्तमाह । यथेति । यथा हेम सुवर्णमार्गना ध्यातुम्
सन्तापितमेव मखं जहानि ननु स्नातनादिभिः स्वरूपञ्च भजते
तद्वदात्मा जीवात्मा कर्मानुशयं संसारहेतुभूतानादिकर्मशयनं
व्यानं हृत्वं विधूय मां मङ्गलापत्तिं “निरञ्जनः परम साध्यमु-
पैतो”ति श्रुतिरत्रानुसन्धेया भजते आपद्यते च ॥ २५ ॥

ननु त्वत्प्राप्तसाधारणहेतुभूतैर्विधा भक्तिः केनोपायेन
स्यादित्यत आह । यथेति । अस्मीं आत्मा जीवः मत्पुण्यमायानां
अन्यैरभिधानैश्च यथा यथा मृज्यते देहात्माभिमानादि-
मज्जविकृतो भक्तिर्न तथा तथा तत्त्वसूक्ष्मं तत्त्वेषु प्राकृतेषु
देहेन्द्रियादिषु सूक्ष्मं ज्ञानस्वरूपं कर्मफलं भुञ्जानं जीवात्मानं
तन्मिथश्च सूक्ष्मं नियन्तारं मां पश्यति तदनन्तरं स्वतः मङ्गलं
भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

गङ्गाप्रवाहवदखण्डितवृत्तिरूपा यानुरक्तिः सा ज्ञानादेव जायते
इति सहस्रान्तमाह । विपर्यायानिति । मम परमात्मनः अनुकूलतः
गुणस्वरूपादिचित्तनं कुर्वतः मुमुक्षोश्चित्तं दृढतरानुरक्तिरूपम्
मन्त्रेण प्रविक्षीयते ॥ २७ ॥

यस्माद्विपर्ययानाद्विपर्यये चित्तं विक्षीयते मम ध्यानात्मयि
च तस्माद्धेतोः अभिव्यानें देहगोहादिविपर्ययकमहंममाभिमानं
हिंसा मङ्गलैः मद्गोपाध्वण्याभिधानैः भाषितं शुद्धता नीतिं
मायं समाधत्स्व ॥ २८ ॥

ज्ञानं धिना परा भक्तिर्नोपपद्यते गतो ज्ञानार्थं मां चिन्त-
येदित्याह । स्वीयार्थमिति ॥ २९ ॥

स्वाग्नां तत्सङ्गिनां च सङ्गत्यागे हेतुमाह । नेति ॥ ३० ॥

चित्तयेष्माभूतवृत्ति इत्युक्तं तत्प्रकारं पृच्छति । यथेति ।
यथेति ध्यानाङ्गप्रदः यादृशमिति अथविप्रदप्रदः यदात्मक-
मिति स्वरूपप्रदः ॥ ३१ ॥

वत्तरमाह । सम इत्यादिना । ध्यानाङ्गभूतासनात्तरूपणम्
यमनियमयोरुपलक्षणम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जैसे आप्ति से धौकने से सुवर्ण अपने मेल को छोड़
देता है फिर अपने शुद्धरूप को प्राप्त होजाता है तैसे
आत्मा भी मेरे भक्ति योग से कर्म विषयवासनाओं को
छोड़कर शुद्ध होकर फिर मेरे को भजता है ॥ २५ ॥

यह आत्मा जैसे जैसे मेरे कथा भवण नामप्रहण
आदिकों से पवित्र होता है तैसे तैसे प्रकृति पुरुष ईश्वर
इन सूक्ष्म तत्त्वों को जानता है जैसे कि दोप युक्त नेत्र
में अञ्जन के छगाने से यथार्थ पदार्थ हीखते हैं ॥ २६ ॥

विपर्ययों के स्मरण करनेवाले पुरुष का चित्त विषयों
में लगा रहता है मेरे को स्मरण करनेवाले का चित्त मेरे
में ही लीन होजाता है ॥ २७ ॥

तिससे असत्पदार्थों को स्वप्न के तुल्य क्षणिक समुक्त
कर छोड़कर मेरी भावना से शुद्ध किए हुये मन को मेरे
में स्थापन करो ॥ २८ ॥

आत्मज्ञानी पुरुष स्त्रियों के तथा स्त्री सङ्गवालों के
संग को दूर से छोड़कर निर्भय एकान्त स्थान में बैठकर
स्थिर चित्त होकर मेरा चिंतन करे ॥ २९ ॥

पुरुष को जैसे स्त्रियों के संग से और उनके संगियों
के संग से बन्धन और क्लेश होता है तैसा और किसीके
संग से क्लेश नहीं होता है ॥ ३० ॥

उत्सव उत्सवाच हे कमलनेत्र ! भीकृष्ण जी आप जैसे
हो जिसप्रकार स स्थित हो मुमुक्षु पुरुष जिसप्रकार से
आप का ध्यान करे मेरे करने के अर्थ उस ध्यान को आप
मेरे से कहिये ॥ ३१ ॥

श्रीभगवान् उवाच साधक पुरुष वरोपर आसन के ऊपर
सुख पूर्वक बैठकर शरीर को सीधा रखे दोनों हाथों को
गोद पर रखे दो नासा के अग्रभाग में नेत्रों को करेलेव ॥ ३२ ॥

श्रीभरखासकृतभाषार्थटीका ।

विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकक्रमेणापि यदा धामनाख्या
पूरितं दक्षिणया त्यजेत्तया वा पूरितं धामयेत्येवं विपर्ययेण
यथोक्तं योगे—

एवं प्राणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ।
 दशकृत्यस्त्रिपवणं मासादवर्जितानिलः ॥ ३५ ॥
 हृत्पुण्डरीकमन्तःस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् ।
 ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥ ३६ ॥
 कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसोमानीनुत्तरोत्तरम् ।
 वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमङ्गलम् ॥ ३७ ॥
 समं प्रशान्तं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् ।
 सुचारुसुन्दरग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितम् ॥ ३८ ॥
 समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
 हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सुश्रीनिकेतनम् ॥ ३९ ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् ।
 नूपुरैर्विलसत्पादं कास्तुभप्रभया युतम् ॥ ४० ॥

भीष्मस्वामिकृतमानार्थदीपिका ।

इदया पूरयेद्वायुं त्यजेत्पङ्कजया ततः ।

पिङ्गवापूरितं वायुमिदया च परित्यजेदिति ॥

निजितेन्द्रिय इति प्रत्याहार उक्तः ॥ ३३ ॥

प्राणायामो द्विविधः सगमोऽगमश्चेति तत्र श्वेत्पुत्राप्रमाण-
 गर्भमाह । हृदीति द्वादश्याम् । मूत्राधारादारभ्याविच्छिन्नं सन्ततं
 घण्टानादतुल्यमोङ्कारं हृदि स्मर्यते प्राणोत्तरोर्ध्वं द्वादशा-
 न्तपथेन नीत्वा कथम् विप्रयोगोऽयत्कमलनालतन्तुवत् तत्र मात्रा-
 नीति स्मरं पञ्चदश विन्दुं संवशयेत् अथ पुनरित्यस्य त च
 विन्दुशिखरं कुर्यादित्यर्थः । यथा मूत्राधारादारभ्य मूर्धोन्तपथेन-
 निस्तन्तुवत् सूक्ष्ममविच्छिन्नं सन्ततं हृदि मनसि प्राणोत्तरोर्ध्वो-
 मिष्यज्याय पुनस्तत्रोङ्कारं घण्टानादतुल्य स्मरमुदात्तं नाद-
 शिरीकुर्यादिति ॥ ३४ ॥

मासादवर्जं जितानिलो भवति ॥ ३५ ॥

एव ध्यानाङ्गमुक्तं यादृशमित्यस्योत्तरं यत्तं ध्येयपीठमाह-
 हृत्पुण्डरीकमिति साधेता मन्तःस्थं वेदान्तयति ऊर्ध्वनालमधोमुख-
 मुकुजितं च कवलीपुष्पसङ्काशं यदस्ति तद्विपरीतं ध्यात्व-
 त्यर्थः ॥ ३६ ॥

स्वमेच्छिन्नयेत् सविशेषणं ध्यानमाह । वह्निमध्ये इति पङ्क्तिः
 ध्यानमङ्गलं ध्यानस्य शुभं विषयम् ॥ ३७ ॥

समपञ्चरूपावयवम् दीर्घाश्चारुवश्चत्वारो भुजा यस्मिन्तत्
 सुचारु अनिरस्यम् ॥ ३८ ॥

समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते ऋतुनी मकराकारे कुण्डले
 यस्मिन्तत् भीष्मसन्धयो निकेतनं वत्सा दक्षिणावामतः ताभ्यां
 युक्तमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भीष्मस्वामिकृतमानार्थदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

विषयेष्वेत्यर्थः । पूर्वोक्तं निषये मानाभावोऽनो-
 यतेति । इदमेत्यादि योगशास्त्रवाक्यं तु तद्विरुद्धमेवाव-
 योजनं कार्यं ॥ ३३ ॥

सगमो मन्त्रमाहृतः । अगमस्तच्छून्यः । तत्र द्विविधप्रा-
 णायामयोर्मध्ये । द्वादशाङ्गुलपर्यन्तमनाहतचक्रं प्रति गीत्वा ।
 अतएव हृदि सन्तमित्युक्तम् । हृदये व्याधनादनामित्युक्तत्वात्
 मात्रातीति इति घण्टानादयथा मात्रा नास्ति तथा मात्राशून्य-
 इत्यर्थः । तत्र ओङ्कारं विन्दुः शिखरं यस्य तथाभूतं कुर्यात् ।
 आर्यसमाजेन व्याख्यातत्वात् पौनरुक्त्या यदेति । यस्तुतस्तु
 नादशिखरं कथित्येव वाच्यं नादस्य तदङ्गत्वेनावश्यवाच्यत्वात् ।
 प्राणोत्तं प्राणायामेन मनसि भावयत्यादिमदपक्तं कृत्वा ॥ ३४ ॥

प्राणं प्राणायामम् । त्रिपवणं त्रिकाक्षम् । दशकृत्यः दशवारं
 प्रत्येकम् ॥ ३५ ॥

ध्यानाङ्गमासनप्राणायामप्रकारम् । ध्येयपीठं ध्येयस्य भग-
 वतः पीठं मिहामनं हृत्पुण्डरीकमिति साङ्गिकम् उन्निद्रमि-
 त्यस्य प्रतियोगित्वेन मुकुजितं जेत्यध्याहृतम् । तद्विपरीतं तस्मात्
 कवलीपुष्पसङ्काशाद्विपरीतम् उल्लेख्य कर्णान्तरेणः सूर्य-
 सोमानीन् तत्तन्मण्डलानि ॥ ३६ ॥

वह्नीत्युक्तम् । ध्यातुरस्वेदयौपासकत्वाद्बहिर्मध्येऽपि रूप-
 ध्यानं नानुचितम् अतएव ध्यानमङ्गलमिति तद्विशेषणम् ॥ ३७ ॥

अनुरूपा अन्युताधिका अवयवा यस्यान् रूपं ॥ ३८ ॥

भीवत्सो वत्ससा वत्सिणाभागे रोम्णां दक्षिणावर्तः भृगुख-
 तासङ्काः भीष्म वामभागे रोम्णामवर्तस्तथानिकेतनं स्थान-
 शङ्केति साङ्गियुगमकम् ॥ ३९-४० ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तिशुक्लपक्षीयम् ।

विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकमेण इह प्राणायामदशायां मनस प्राणस्वनम् ॥ ३३ ॥

प्रणवस्य स्वरूपमाह । ओङ्कारमिति घण्टानादविस्मृतः त्वमविच्छिन्नश्चैव दृष्टान्तो प्राणो नोद्घाट्य तत्र हृदि पुनः स्वरमोङ्कारं सम्प्रेषयेत् पुनः पुनः प्राणायामस्वनुसन्ध्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

त्रिषवर्णां त्रिसंध्यं जितानिहो भवतीति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तस्य मध्ये महानग्निरित्याग्निः प्रत्यक्षभूतिसिद्धः सूर्यसोमो भूत्यन्तरसिद्धत्वादिह स्मृतौ ज्ञातव्यौ ॥ ३७ ॥

सुचारुष्यः सुन्दरतरप्रीवा यस्य तत्सुचारुसुन्दरप्रीवम् ॥ ३८—४० ॥

श्रीमद्द्विराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

किञ्च पुरकादिभिः प्राणस्य मार्गमिडापिङ्गलाख्यानादीविशेषरूपं प्राणवायुसञ्चारमार्गं शोधयेत् विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकमेण वा शनकैरप्येतेप्राणमार्गशोधनमिति शेषः जितप्राणस्य हि मनोजयः "प्राणदधनं हि सौम्य । मन" इति श्रुतेः मनसि जित एव सति ध्यानं सुकरमतस्तस्य तद्गुणत्वं मार्गशोधनं त्वप्रतिबन्धनं प्राणवायुसञ्चारार्थं मार्गं हि श्लेष्मादिभिरापूरितोऽवतिष्ठतेऽतस्तदर्थं शोधनम् स्वनामाप्रकृतं क्षणत्वमपि चित्तस्थैर्यहेतुत्वाभिप्रायेणोक्तम् निजितेन्द्रिय इति वम उक्तः नियमस्त्वयं तं द्रष्टव्यः ॥ ३३ ॥

प्राणस्येत्यादिना प्राणायाम उक्तः सञ्च प्राणवायुसञ्चानुसन्धानयुक्त एव कर्तव्य इति वक्तुं तदनुसन्धानप्रकारमेवाह । हृदीति । घण्टानादमिवानिच्छिन्नमविच्छिन्ननादमित्यर्थः । विस्मो-
यैवकमलनन्तुतत् हृदयस्थितं तमिमं सूक्ष्मेण नादेन युक्तमित्यर्थः । नादोङ्कारमेवैवधमनुसन्धायेत्यर्थः ततः प्राणो न प्राणायामवायुना उदीर्योत्थाप्य तेनोत्थितं ध्यातव्यं । पुनस्तत्र हृदि स्वरमुच्चस्वरविशिष्टमोङ्कारं सम्प्रेषयेत्सम्प्राप्य ध्यायेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवमित्यं प्राणवसंयुक्तं प्राणवानुसन्धानयुक्तं यथा भवति तथा त्रिषवर्णां त्रिसंध्यं दशकृत्तः दश बारान् प्राणसंयममप्यसेदेन चेन्मासाद्वर्गं जितोऽनिलः प्राणो येन तथा भूतो भवति ॥ ३५ ॥

एव ध्यानाङ्गानि उक्त्वा अथाहृष्टमपि ध्येयस्थानध्यानप्रकारमाह । हृत्पुण्डरीकमिति साङ्ख्येन । अन्तःस्थं शरीरान्तर्बर्हि हृदयकमलमूर्ध्वतालमधोमुखं मुकुटितं च कदलीपुष्पसङ्काशमलम् इत्येतद्गुणमधोनालमुनिभृत् विकसितमष्टपत्रसकण्ठिकसकोशं च ध्यात्वा तत्र कर्णिकायां सूर्यसोमाग्नीन् तन्मण्डलाभ्युत्तरोत्तरं न्यसेत् चिन्तयेदित्यर्थः । तस्य मध्ये महानग्निरित्याग्निः प्रत्यक्षभूतिसिद्धः सूर्यसोमो तु भूत्यन्तरसिद्धत्वादिह स्मृतावित्याचार्याः ॥ ३६ ॥

अथ ध्येयमात्मनो रूपं वदन् ध्यानं विधत्ते । बहिर्मुख्येत्यादिना । बहिर्मुख्येति मन्त्रेण त्र्यम्बकमाणाविधं ध्यानमङ्गलं ध्यानस्य शुभाशयं रूपं स्मरेत् रूपं विधिनष्टि । इयाम-

मिति । प्रशान्तं प्रसन्नं शोभनं मुखं यस्य तत् दीर्घाः सुन्दराश्चकारो भुजा यस्य तत् ॥ ३७ ॥

सुचारुष्योऽपि सुन्दरा प्रीवा यस्य शोभनो कपोलौ यस्य शुचि शुभ्रं किमनं मन्दहासो यस्य तत् ॥ ३८ ॥

समानयोः कर्णयोर्विष्यते स्फुरन्ती कमराकारे कुण्डले यस्य तथा भूतं इयाममित्युक्तं किमिव इयाममित्यत आह । घनद्वयमिति । हेमवर्णीतमम्बरं यस्य तत् श्रीवत्सश्रीमहाक्षरयोः निकेतनसुरा यस्य यस्मिन्वति वा ॥ ३९ ॥

शङ्खादिभिर्विभूषितं नूपुरैर्विजसन्तौ पादौ यस्य ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विपर्ययेण रेचकादिकमेण ॥ ३३ ॥

अथ प्राणशब्दो द्विरावृत्तनीयः हृदि निरन्तरं प्राणो नोद्घा-
येमाणाङ्कारं घण्टानादवत् कर्णमणीयं विस्मोयैवत् पद्म-
नालतन्तुषद्विच्छिन्नं वायुद्वारा प्रेषेमाणां प्राणशक्त्योदीर्य उच्चा-
यांय तत्र स्फुटि स्थिते प्राणे स्वरमुदात्तक्षक्ष्यं पुनरुच्चा-
यत् यथा संप्रेषयेत् समीचीनं कुर्वादिह्यस्यः ऊर्णा भूम-
ध्यमावृत्ते ततो मेवादिहोमस्त्रिति यादवः । पुनरप्यमे प्रहेन
व्यावृत्तावधारण इति ॥ ३४ ॥

प्रणनेन संयुक्तं प्राणसंयमं प्राणायामं मासाद्वर्गं मासा-
त्पूर्वमेवानिहो जितः प्राणप्रसादं प्राप्नोति इत्यर्थः -

उपास्यप्राणतोऽनुज्ञां हृदि ध्यात्वाप्य सेवकः ।

अनुज्ञानन्तरं मासादधो प्राणो भविष्यति ॥

प्रसादमाकृत्यं सम्प्राप्तं प्राणविष्णोर्जयति स्थिति ।

नहि सर्वविजेतारो विजयो केन चित्कश्चित् ॥

अपक्षितं फलं तेन दीयते तज्जितं स्थिति ।

यथा जितो वसुमती यथा मोक्षपदं जितमिति ॥

प्रभञ्जनप्राणवचनायुक्तम् ॥ ३५ ॥

कथं स्थितं त्वामिति प्रश्नं परिहरति । हृत्पुण्डरीकेति ॥ ३६ ॥

बाह्यमिति प्रश्नं परिहरति । बहिर्मुख्य इति ॥ ३७ ॥

यदात्मकमित्यस्य परिहारः प्रशान्तमित्यनेन सूचितः निर्दो-
षप्रकृतानन्दस्वभावमित्यर्थः ॥ ३८—४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धः ।

विपर्ययेणोत्थेयम् टीकायामिडयेत्यादिवाक्ये च तद्वत्तु-
मेवावृत्य योजना कार्यो ॥ ३३ ॥

हृदीति तेः तत्र द्वादशान् द्वादशाङ्गुलपर्यन्तम् अनाहत-
मित्यर्थः । विन्दुशिरस्कमित्यत्र नादशिरस्कमित्येव वाक्यं पीत-
रुक्तात् नादस्य तद्गुणत्वेनावश्यवाच्यत्वाच्च ॥ ३४—४३ ॥

द्युमकिरीटकटकटिसूत्राङ्गदायुतम् ।

सर्वाङ्गसुन्दरं हृद्यं प्रसादमुमुखक्षणम् ॥ ४१ ॥

सुकुमारमभिधायत्सर्वीङ्गेषु मनो दधत् ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसाऽकृष्य तन्मनः ।

बुद्ध्या सारणिना धीरः प्राणयेन्मयि सर्वतः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिसंस्कृतसारायेंदुश्रीनी ।

विषय्येष्य रेचकपूरककुम्भकक्रमेण ॥ ३३ ॥

हृषीति मूलाधारादारभ्य अविच्छिन्नं सन्ततं घटानादुत्पन्नं
मोक्षारं हृदि स्थितं प्राणोदीर्य ऊर्ध्वं द्वावशाङ्गुलपर्यन्तम्
गीर्वाणं कथं विसर्जयेत् कमलताम्रमनुवत् मय पुनस्तत्र स्वरं
नादं विष्णुं वा सम्बोधयेत् स्थिराकुर्यात् ॥ ३४ ॥

मासाद्वाक् सामाद्वहरेव ॥ ३५ ॥

हृत्पुण्डरीकं मन एव कमलं तच्च बहिरपि यातीति
व्यावर्त्तयति अन्तःस्थं वेदान्तवर्ति ऊर्ध्वतालमधोमुखं मुकु-
लितम् कक्षीपुष्पसंकाशं बह्वस्ति तद्विपरीतं व्यापेदित्यर्थः
न्यसेत् सच्चिन्मयेत् ॥ ३६ ॥

ज्यानमकुलं ज्यानस्य शुभं विषयम् ॥ ३७ ॥

समम् अनुकृपावयवं प्रशान्तमनुग्रहम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

श्रीवत्सभिर्भौ वक्षोवक्षिणवामस्थे नितरां कतने असाधा-
दयान्निन्दे यश्च तत् प्रापुत समस्ताद्वलङ्कृतम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राणायाममाह । प्राणश्चेति त्रिभिः वामनासारध्रक्रमेण
परककुम्भकरचक्रैः विषय्येष्यापि रेचकपूरककुम्भकक्रमेणापि
ब्रह्मा वक्ष्यमानासारध्रक्रमेणपीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

हृदि विभाज्यते कमलान्तुवत् सुक्ष्मं घटानादमिव अवि-
च्छिन्नं सन्ततमोक्षारं प्राणोदीर्योर्ध्वोर्ध्वं कृत्वा पुनः प्राणोदीर्य
संयुक्तं स्वरं प्रणयन् तत्र प्राणायामक्रमेण सम्बोधयेत्सर्वा-
जयदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवमुक्तपकारेण प्रणवः संयुक्तो येन मासाद्वाङ्ग-
जितनिजो जितप्राणो भवति ॥ ३५ ॥

ध्येयपीठकयनपूर्वकं श्रीनिग्रहध्यानमाह । हृत्पुण्डरीकमिति
सायेंदुश्रीभिः अन्तःस्थं स्वशरीरागतं तन्म उन्नितं विकशितम् ३६
पुण्डरीकस्य कर्णिकायां सूर्यादीन्मयसंचिन्मयेत् एतद्वक्ष-
माणं ध्यात्वा तत्रैव मङ्गलं यस्मात्तस्मरेत् ध्यायेत् ॥ ३७ ॥

समं समानावयवं मेवा रमणा सह वर्तमानं वा सुचारु
अतिकमनायम् ॥ ३८ ॥

समाने समानयोर्वा कर्णयोर्विष्यन्ते स्फुरन्ती मकराकारे
कुण्डले यस्मिन् तत् वक्षामि दक्षिणभागे श्रीवत्सयुक्तं शिष्यः
शोभायाः निकेतनम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

फिर पूरक कुम्भकरचक्रों का करके मथना विपरीत से
प्राण के मार्ग का शोधन करे जितेन्द्रिय होकर धीरे धीरे
प्राणायाम का अभ्यास करे ॥ ३३ ॥

हृदय के मध्य में कमल के सूत्र सरीका घटा सरी के
नाद का निरन्तर अनुसन्धान करके प्राण वायु से उस मोंकार
को उठाकर फिर उस में नाद विष्णुस्वर का संयोग करे ॥ ३४ ॥

इसी प्रकार मोंकार के सहित सदा प्राणायाम का अभ्यास
करे ऐसे त्रिकाश दश दश प्राणायाम के करने से एक महीने
के अन्दर में पवन बस हो जायेगा ॥ ३५ ॥

फिर हृदय में कमल ध्यान करे जिसका कि ऊपर को नाह
है नीचे को मुख है उसको ऊर्ध्व मुख करे उस में आठ पत्र हैं
और कर्णिका भी है ॥ ३६ ॥

उसकी कर्णिका के मध्य में बाहिर में सूँ मगडल फिर
चन्द्र मगडल फिर अग्नि इनको स्मरण करे उस अग्नि मगडल
के मध्य में ध्यान करने से मंगल दावक इस मेरे स्वरूप का
स्मरण करे ॥ ३७ ॥

जिस रूप के सब अनवयव समान हैं जो शान्त है जिस
के सुन्दर मुख है जिस के छमने सुन्दर चार भुजा है जो अनि
सुन्दर है जिस के सुन्दर प्रीति है जिस के सुन्दर कपोल हैं
जिसका सुन्दर मन्द हास है ॥ ३८ ॥

वर्णवर दोनों कानों में धारणा किये प्रकासमान मकराकृत
कुण्डल जिम में हैं सुवर्ण पीताम्बर है जो रूप मध्य सरी का
द्वयम् है जिसमें श्री वत्स का चिन्ह है जो छद्म का निवास
स्थान है ॥ ३९ ॥

शंख चक्र गदा पद्म तथा वनमाला इन से भूषित है त्रपुरो
से चरण जिस के शोभित हैं जो कीर्तुम माया के प्रभा से
युक्त है ऐसे रूप का ध्यान करे ॥ ४० ॥

श्रीवत्सामिकृतभानायेदीपिका ।

द्युमद्विः किरीटार्दिभगसमस्तायुतमलङ्कृतम् प्रसादेन शोभने
मुखमीक्ष्यं च यस्मिन्मत्त ॥ ४१ ॥

सुकुमारमतिकोमलम् सविशेषम् ध्यानमपसंहरति । इन्द्रि-
याणां नित्यं प्रकपेयं नयेत् सर्वतः सर्वोद्गयुक्ते ॥ ४२ ॥

तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् ।

नान्यानि चिन्तयेद्भूयः सुस्मृतं भावयेन्मुखम् ॥ ४३ ॥

तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् ।

तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ४४ ॥

एवं समाहितमतिर्भावेवाऽऽप्नोति परमात्मनि ।

विचष्टे मयि सर्वात्मन ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतम् ॥ ४५ ॥

ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युञ्जतो योगिना मनः ।

संवास्पत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

यादृशमित्यस्योत्तरत्वेन सविशेषणमुक्त्वा चकारमकमित्य-
स्योत्तरतया शनैर्विशेषणत्वात्वेन ध्यानमेव समाधिपदं तमाह ।
तदिति त्रिभिः । एकत्राकृष्यो मन्वाकृष्यगति न चिन्तयेत् एकत्रेति
यदुक्तं तद्वाक्यं दर्शयति । सुस्मृतमिति ॥ ४३ ॥

व्योम्नि सर्वकारणरूपे तच्च कारणत्वमपि त्यक्त्वा मदा-
रोहो मयि शुद्धं प्रकाशकदः सन् किञ्चिदपि तत्त्वविभाग-
मपि न चिन्तयेत् ॥ ४४ ॥

मामेवाऽऽप्नोति विचष्टे आत्मानं च सर्वात्मनि मयि संयुत
विचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषि संयुक्तमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवंभूतसमाधिपदं ध्यानस्य फलमाह । ध्यानेनेति । मनो
युञ्जतः समाधतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमोऽधिभूताभिज्ञेवाऽपारमरूपो
दृश्यद्रष्टृद्वन्द्वरूपो वा भ्रमो निर्वोणं शान्तिं सम्यग्वाक्य-
तीति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

इन्द्रियायैवः इन्द्रियाणि भोगादीनि । आरयिना सहाय-
रूपया ॥ ४२ ॥

सर्वव्यापकं सर्वाङ्गमिति विष्टम् ॥ ४३ ॥

तत्रैकस्मिन्नेकं मुक्तं ॥ ४४ ॥

मां तत्पदार्थमेव चिद्रूपत्वेनाद्भुतमात्मनि तत्त्वव्याप्यं विचष्टे

आत्मानं तत्त्वव्याप्यं ज्योतिः किरणमिव ज्योतिषि किरण-
माखिलं संयुतं नित्याभितं विचष्टे ॥ ४५ ॥

एवंभूतेति । एवम्भूतः परस्परं इतिहासैक्यभावना-
भूतो यः समाधिस्तत्पदं तस्य ध्यानस्य । द्रव्यादिपदानां यथा
संयमयेद्वयं इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकाटीपिनी टिप्पणी
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीसुश्रूतसूक्तिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

कुमत् शुतिमत् ॥ ४१ ॥

बुद्ध्या भगवद्गुणमेव ध्येयं नास्तिचित्तमित्यध्वनसायेन सर्व-
व्यापकं शब्दादिसर्वविषयप्रवणम् एकत्र भगवद्विग्रहे मन्वाति
रूपाणि विशेषतो मनोहारित्वादाह । सुस्मृतमिति । आकृष्य विष-
यास्तरेभ्यः आकृष्य ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तत्र विग्रहे लब्धपदमित्यन्वयः व्योम्नि व्योमवदपरिच्छिन्ने
विद्यारमस्वरूपे कं प्रकाशं प्रकाशति हि भूतिः मदारोहः मत्स्वरू-
पानुसन्धाननिष्ठः तच्च धारणमपि त्यक्त्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्
समाधौ ध्येयमेव पश्यति ध्यानक्रियामपि न जानाति कुतो
विषयात्तरज्ञानमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधिदशायां परिशुद्धे जीवात्मन्तरात्मतत्त्वव्यस्त
एव भगवाननुसंधेयः तत् केवल इत्याह । एवं समाहितेति ॥ ४५ ॥
ध्यानेनेति । द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमं द्रव्यं तमः ज्ञानं सर्वं क्रिया
रजः तत्कृतभ्रमाश्रितस्मृतः उक्तलक्षणं ध्यानेन निर्वाणं मुक्तिं
विषयात्तरावगाहनाच्चमत्वं वाक्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे

श्रीसुश्रूतसूक्तिकृतशुक्लपञ्चीये

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

युमद्भिर्धुनिमज्जिः । किरीटादिमिरासगन्तात् युममङ्कनं तत्र सूत्रं प्रहसूत्रं कटिसूत्रं च सर्वेभ्योऽप्यवयवेषु सुश्ररं ह्येव मनोहरं प्रसादसुमुखेनयमनुप्रहसूचकशोभनमुखे-
षण्युक्तं सुकुमारमनिकोमलं तदेवभूतं मम रूपं सर्वेषु पारा-
दिमुखांस्तेनैकेषु मनो रञ्जकारयकमिध्यावेदिति धारणा-
ध्याने उक्ते ॥ ४१ ॥

इन्द्रियार्थेषुः शब्दादिविषयेषु मनसा करणभूतेनेन्द्रि-
याणि भोत्रादीन्याकृष्य प्रत्याहृत्य सारणिना सहायभूतया
भगवद्भूषमेव ध्येयं नाभ्यर्चयितव्यमित्यध्यवसायात्मिकया
बुद्ध्यान्तर्मनोप्याकृष्य सङ्कुर्वान्कल्याणकल्याणपारावृत्तये कृत्वा
एवं प्रत्याहार उक्तः तन्मानसमाकृष्टमात्रं मयि निरतिशयानन्द-
बहे मयि प्रणयेत्प्रसादध्यासिति समाधिउक्तः एवं वादशे नेति
प्रहसूत्रोत्तरमुक्तं भवति ॥ ४२ ॥

धारणां प्रपञ्चयति । तदिति । तत्ततः सर्वेभ्योऽपकं सर्वे कृष्णं
विग्रहं व्याप्नोतीति तथा कृष्णविवर्णप्रहसूत्रमित्यर्थः—चित्त-
माकृष्य एकत्र एकस्मिन्कृष्णधारयेत् नाभ्यासकृष्णानि चिन्तयेत्
किमवेकमङ्कं यत्र धार्ये मनोऽन भाह । भूयः सुस्मिते मावयेत्सु-
खमात । विशेषतो मनोहारिण्यादिति भावः । माकृष्येत्यस्य
विषयात्तरेषु इतिशेषः ॥ ४३ ॥

तत्र सुस्मिते मुखे उच्यते उच्ये चिरमनुभूतं पदं मुख-
रूपविषयं येन तच्चित्तं तत् माकृष्य व्योम्नि व्योमवर्णमखेऽपरि-
कृष्टं च निरस्तनिःखलदाये समस्तकल्याणानन्दराधादिगुणगण-
युक्तं च दिव्यात्मस्वरूपे धारयेत् दिव्यात्मस्वरूपस्य व्योमो-
पमत्वं कं प्रहसूत्रं प्रहसूत्रं भूतिप्रसिद्धम् । व्योम्नि धारयेदि-
त्यनेन वदामकमित्यस्यात्तरमुक्तं भवति समाधिउक्तपमाह ।
तच्चेति । महारोहः मत्स्वरूपरूपानुसन्धाननिष्ठः तच्च धारणा-
मपि त्यक्त्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् समाधिर्हि ध्येयैकदेशन-
रूपः प्रतो व्यातृष्यान्क्रियादिकमपि तानुचित्येदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधिदशायां परिशुद्धं जीवात्मन्यन्तरात्मनवाऽन्यत्
एव भगवाननुसन्धेयो नतु केवल इत्याह । एवं समाहित-
मतिः सर्वोत्साहस्यार्थत्वात्समस्या लुक् सर्वेषामात्मन्यन्तः
प्रविश्य धारकं मय्यात्मानं प्रत्यगात्मानम् आत्मनि प्रत्यगात्मनि च
माम् मन्तरात्मानं विच्छेद पश्यति ज्योतिः सूर्यादिममा ज्योतिर्वि-
बीपादौ संयुतामिवत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

एवंभूतसमाधिपश्यन्त्यानन्दं फलमाह । ध्यानेनेति ।
सुनीधेयान्तरायानुपहतेन ध्यानेनेत्यं मनो युज्यतः समाद्वतो
योगिनः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः भूतपञ्चकज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्र-
याणि द्रव्यज्ञानक्रियाशब्दैर्विवक्षितानि तेषां भ्रमः भूतेन्द्रिय-
सङ्कारमकदेहसम्बन्धप्रयुक्तो देहात्मभ्रमः स्वप्नप्रारम्भभ्रमश्च स
आशु निर्वाणं जयं सयाश्चति भ्रममिति पाठे द्रव्यं तमः ज्ञानं
सर्वं क्रिया रजस्तमोऽतममन्वितं मनः उक्तलक्षणेन निर्वाण-
मरति विषयान्तरावगाहनाद्यमत्वं बाध्यातीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमदीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अनुष्टुपाध्यायः ॥ १४ ॥

भीमद्भिजयचन्द्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विषयपाशाकृष्टनेन विषयोन्द्रियैर्ध्यातं कथमुपपद्यत इत्य-
तस्तदुपायमाह । इन्द्रियाणीति । तस्मिन् ध्येय एव स्थित-
मनाः ॥ ४२ ॥

सर्वेभ्योऽपकं सर्वोऽप्यवयवेषु चित्तमाकृष्यैकत्र एकास्मिन्-
साधनयने सर्वोऽप्यवयवेषु रणाशक्तावेकस्मिन्वयवे धारयेदि-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥

तत्र मुख्यायै लज्जपदमाकृष्य उच्ये सर्वोऽप्यवयवेषु धारयेदि-
त्यर्थः । “व्योमेति व्याप्तशब्दः व्याप्तिशब्दादोक्तता यतः” इति सूच-
नात् विशेषादन्तरमनवस्थानमित्यर्थः । मयेनेन मनस आशोहो
यस्य स महारोहः पुरुषः तच्च धारणाकृत्या ध्यातं त्यक्त्वा
स्मृत एव मनसस्तत्रैव समाहितत्वाद्व्यपनेन जलधौ गाङ्गा-
बाहगमनवाच्चिन्तयेत् तदुक्तम्—

यावत्समप्रधारणमचक्षं केशवे भवेत् ।

समप्रं चिन्तयेत्तानद्यदा तु निवर्त्तते ततः ।

प्रत्यङ्गधारणं कुर्वन्मनो यावत्समप्रधाम् ।

प्रत्यङ्गाङ्गवामतो यावत्समप्रधाम् स्थिरं मनः ।

तदा पुनः समप्रस्तु धारयेद्यन्तो वृषः ।

वगा तु धारणोत्साहं गिना तत्राश्वं मनः ।

निष्ठेयकथा तमुद्योगं शङ्खचक्राभुजाङ्गिते ।

मारुतचेताः परमे शृङ्गाराद्यं कथामनि ।

नैवाभ्यासि चिन्तयेत्तस्मात्पूर्वोक्तं वाच्यं तमुज्जातम् ।

ततोऽप्यस्मरन्मनो तस्मात्समप्रधाम् सुस्थिरम् ।

धारणां प्रपञ्चनेन तस्मात्तदुपमं त्यजेत् ॥

यावत्सारुतचेताः एवादिष्यांरूपे चतुर्भुजे ।

॥ इति ४४ ॥

उपासनाफलमाह । एवमिति । एवं निरन्तराङ्गवामरतं प्रति-
दिने प्रवृत्तमङ्गणा मध्येय समाहितमतिरन्तरपरिपाके सत्त्वात्मनि
देहे आत्मानं ज्ञानाद्यमीष्टरातृत्वेन स्मरिते मामेव विच्छेद
जीवात्पृथक्स्थितं पश्यति । विनिषेधे पृथग्भावं इति वाङ्मनः
सर्वोत्साहं सर्वोत्साहमिति ज्योतिर्वि ज्योतिर्मये मयि भयुते महा-
धारतया स्थित तस्माज्ज्ञानं तस्मिन्नेषोतामिति ज्योतिर्जिह्वं च
पश्यति तारतम्येन विच्छेदाद्येन स्थितास्तस्याभिमानिन्यो देवताः
इहा सर्वोधारं मामगते पश्यतीति भावः—

समाधिबोले मरुपूयां हृदि पश्यति केशवम् ।

जीवं तत्प्रतिघ्न्ये च तेनेव सह सचित्तम् ॥

तदाधारं तद्वन्तःस्थं तेनेव सहसं सदा ।

मानन्दज्ञानशक्त्यायेः सदा तद्वन्तः गुणैः ॥

जीवमुक्तौ च मुक्तौ वा सततं तद्वन्तः स्थितम् ।

इत्येतदत्र ज्ञानम्—

स्वयंप्रकाशरूपरत्नाज्जीवोऽपि ज्योतिरुच्यते ।

इति च ॥ ४५ ॥

इदंफलमाह । ध्यानेनेति । सुनीधेय निर्वातेन इत्यमृत-
सत्त्वानेन निदिध्यामेन इदंनेन युज्यतः सर्वेभ्योऽप्यवयवेषु रणाशक्तावेकस्मिन्वयवे धारयेदि-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥

भीमजिजयध्वजनीयंकुतपदरत्नावली ।

देहाविषये ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियविषये च भ्रमतीति भ्रमरूपं प्राकृ-
तमनो निर्वाणं नाशम् आशु संयास्यति यान्तिव्यस्यः ॥ ४६ ॥

इति भीमज्जागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजिजयध्वजनीयंकुतपदरत्नावलीम्

अतुल्यशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमज्जागवने स्वामिकृतकमन्दम् ॥

तत्र लब्धपदमिन्द्रियार्थक मुमुक्षुध्यानत्वात् यद्वा तदनन्तरं
प्रदानमुत्पन्नानं मायावृत्तिवशात्प्रकाशवृत्त्या ननुपि च स्मृतः
भीमगवतस्त्वमिन्द्रियार्थक प्रदानः प्रसन्नमिति ॥ ४४ ॥

उच्यतेः किंवा उच्यतेः किंवा मायिनीव संयुतमित्या-
भितमित्यस्यः ॥ ४५-४६ ॥

इति भीमज्जागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमज्जागवने स्वामिकृतकमन्दम्

अतुल्यशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमज्जागवने स्वामिकृतकमन्दम् ॥

सांख्यध्यानार्थं मनस्येकाग्रप्रकारमाह । इन्द्रियाणि ।
अधुनादिति विषयक्यो रूपादिकः सकाशात् मनसा आकृष्य
मनस्येव प्रयातेत् तन्मनः बुद्ध्या आकृष्य मयि सर्वतः सर्वा-
ङ्गयुक्तं गमायेत् प्रकर्षेण गयेत् ॥ ४२ ॥

सर्वव्यापकं सर्वाङ्गेषु सञ्चरत् चित्तम् आकृष्य एकत्र एक-
स्मिन्मन्त्रे नदनाह । मुञ्चामि ॥ ४३ ॥

लब्धपदं ततोऽन्वयगतं तत्तत्तत्तत् स्थिरमिति मित्यर्थः । तत्र
तत्र मुख्यध्यान एव लब्धपदं मुख्यध्यानमजहदेत्यर्थः ।
आकृष्य देहादिन्द्रियादिकः पृथक् कृष्य ननु ध्यानभक्तेरपि पृथक्-
कृतेत्यर्थः । इति आकाशे धारयेत् तत्र तत्र चित्तमपि
सकृन्ना महाशब्दः मयि ब्रह्मण्यकृष्टः सन् न किञ्चिदपि चिन्त-
येत् किन्तु भक्तिर्काण्ठकायुक्ता जीवा ब्रह्मैवानुभवति भावः
भीममन्त्रेन गुणान्वयसोऽप्यागो य उक्तस्तस्याप्येवमप्रकार इति
ज्ञेय भक्ताद्गोपितमता न पृथग्विशेषेति धीकपिब्रह्मैवेति
कर्मज्ञानादित्यागस्यैव ध्यानभक्तित्यागस्य तस्यागच्छायाश्च निश्चि-
त्तत्वात् ॥ ४४ ॥

किन्तु ध्यानमयीमवेदित्याह । एवमिति । समाहिता समा-
धिपुक्ता मतिर्भक्त्यः सः मामेव ब्रह्म आत्मनि जीवात्मनि विषष्टे
आत्मनि च सर्वोत्तमनि माय संयुतं विषष्टे उच्यते उच्यते-
ति च भक्त्युत्तमिति ब्रह्मजीवयोरप्राकृतस्त्रीयपूज्योत्तमोत्तमः
कणाश्वं ज्ञापितम् ॥ ४५ ॥

एवमुत्तममाधिपत्येव ध्यानस्य फलमाह । ध्यानेनेति ।

युक्तजः समाध्वजः द्रव्यज्ञाननिवासु अविभूताधिदेवाध्वजसु
ध्रुमः अथवासरूपः निर्वाणं शान्तिं सङ्गच्छति वास्यति ॥ ४६ ॥

इति साराष्ट्रं दर्शित्वा इतिवर्गं भक्त्यन्तसाम् ।

एकादशे सङ्गतः सत्सङ्गतोऽभूत्तुल्यः ॥ १४ ॥

भीमज्जागवने स्वामिकृतकमन्दम् ॥

युगजिः किरीटीदिभिः आ समन्तात् युते युक्तं प्रसादेन
शोभने मुखमोक्षाय च यस्मिन् तत् ॥ ४१ ॥

इन्द्रियाणिऽयः मनसाकृष्येति प्रत्याहारो दर्शितः क्रमोऽत्र
न विधातुः प्रगाथेऽपि सधनः इत्यनेन धारणापि सूचिता ॥ ४२ ॥
एकत्र धारणेऽपि तदेवाह । सुस्मितमिति । मुञ्चामि
चरणाद्युपलक्षणम् ॥ ४३ ॥

भीमज्जागवने स्वामिकृतकमन्दम् ॥
तत्रेति । तत्र भीमज्जागवने सुस्मितमुखो लब्धपदं चित्तम्
व्याप्तं इवोमवत्सुखे स्वरूपे धारयेत् महारोहः ध्यानेन मयि
आकृष्टः तत्र स्वरूपध्यानमपि त्यक्त्वा किञ्चिदपि न चिन्त-
येत् ध्वेयदर्शनं ज्ञानं तदसंख्ये निमग्ने भवेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

उपसंहरति । एवमिति आश्रयम् । एवमुक्तप्रकारेण समा-
हितमिति आत्मनि ध्यातरि मां ध्येयम् आत्मानं ध्यातारं
सर्वोत्तमं सर्वोत्तमं उच्यते उच्यतेऽपि सर्वावभासके मयि विषष्टं
पश्यति ॥ ४५ ॥

द्रव्ये देहादौ अहमित्यादिरूपः ज्ञाने खपरयोः स्वरूपैक-
त्वादिरूपः क्रियायां कर्मणि स्वर्गादिपरस्वरूपश्च ध्रुमः निर्वाणं
अयं संभवति ॥ ४६ ॥

इति भीमज्जागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमज्जागवने स्वामिकृतकमन्दम्

अतुल्यशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

माया टीका ।

प्रकाशमान किरीट कडा कौशली घातुं ध्वज इति से सुन्दर
शोभित सग अंगों से सुन्दर मनोहर कृपा करने को
सुन्दर मुख नेत्र युक्त का ध्यान करे ॥ ४१ ॥

ऐसे सुकुमार रूप को सब अंगों में मन को लगाकर
ध्यान करे उस मूर्ति में तन्मय होकर सब विषयों से मन
को दूरा ईन्द्रियों को खींच कर मनको उन्नी में खगा देवे
ऐसा धीर पुरुष बुद्धि का साहाय लेकर चारों ओर से
मेरे में मन को लगावे ॥ ४२ ॥

सब तरफ खड़े जाने वाला जो मन है तिसको खींच
कर एक ठिकाने मूर्ति में धारण करे फिर भी और अंगों
की चिन्ता न करके केवल भव हास युक्त भगवन्मुख की
भावना करे ॥ ४३ ॥

उस मुखविधि में जब चित्त स्थिर होजावे तब

भाषा टीका ।

उहाँ से उस मन को खींचकर आकाश सरी के निमेष समस्त कल्याण गुण युक्त हव गुण रहित परमात्मस्वरूप में धारण करे फिर उसको भी छोड़कर मेरे में दत्तचित्त होकर फिर कुछ भी चिन्तन नहीं करे इहाँ (तच्च त्यक्त्वा) इसके कहने से परमात्मा के स्वरूप को छोड़ने का अर्थ नहीं है क्योंकि भागे (मकारोहः) यह भी तो कहा है निमेषे इहाँ ऐसा क्रम है कि पहिले से यम निषम आपन प्राणा-याम प्रत्याहार एवमेव योग के कह भावे हैं यम मुख के ध्यान करने में धारणा का कथन किया है उस धारणा का छोड़ना कहा है तिसके पीछे समाधि बना कर हमारे स्वरूप के बिना दूसरे पदार्थों का स्मरण न करे यह कहने का तात्पर्य है नहीं तो भगवत्स्वरूप को छोड़देगा तो समाधि ही क्या होगा ॥ ४४ ॥

इस प्रकार से सावधान बुद्धि होजाने से अपने आत्मा के बिषे हम परमात्मा को सर्वोत्तमरूप से देख लेता है जैसे कि अग्नि के कणा और अग्नि का मेह है तिस प्रकार जीवात्मा परमात्मा प्रकाश रूपका मेह है ॥ ४५ ॥

इस प्रकार से अनिश्चय ध्यान के करने से योगिका मन युक्त होता है तब शीघ्र ही सर्व रजतम तीनों गुणों का भ्रम शान्त होजाना है ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे चैवहवां अध्याय की

श्री बुद्धावतस्थ पं० चक्ष्मणाचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

-----*-----

श्रीभगवानुवाच ।

जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः ।

मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठन्ति सिद्धयः ॥ १ ॥

उद्धव उवाच ।

कया धारणया कास्वित्कथंस्वित्मिद्धिरच्युत ! ।

कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपारगैः ।

तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ३ ॥

अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ।

प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणामीशिता ॥ ४ ॥

गुणेष्वसंगो वशिता यत्कामस्तदवस्यति ।

एता मे सिद्धयः सौम्य ! अष्टावौत्पत्तिका मताः ॥ ५ ॥

अनूर्भिमत्त्वं देहेऽस्मिन् दूरश्रवणदर्शनम् ।

मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ॥ ६ ॥

स्वच्छन्दमृत्युर्देवानां सह क्रीडानुदर्शनम् ।

यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहता गतिः ॥ ७ ॥

त्रिकालज्ञत्वमद्वन्द्वं परचित्ताद्यभिज्ञता ।

अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिपृम्भोऽपराजयः ॥ ८ ॥

श्रीभरद्वाजमिहकृतभाषार्थटीपिका ।

ततः पञ्चदशे प्रोक्ताः सिद्धयो धारणानुगाः ।

श्रीविष्णुपदसंप्राप्तावस्तवायतया मताः ॥

एतं मनो युञ्जतो योगिनोऽन्तराविर्भवत्यः सिद्धयोऽप्यन्तराव-
प्राया एवातस्ताः परिहृत्य परमेष्ठवरपर एव भवेदिति वक्तुं
सिद्धिराह । जितेन्द्रियस्येति । युक्तस्य स्थिरचित्तस्य ॥ १ ॥

स्त्रिदिति वितर्कं कास्त्रिंशत्किनामा कथंस्त्रिंशत्कीदृशी वा धार-
णाश्च कतीति प्रश्नान्तरे वाशब्दः स्वमेवैतज्ज्ञानासि नान्य इत्या-
शयेनाह । योगिनामिति ॥ २ ॥

धारणाश्चाष्टादशेत्यनुपङ्गः । योगपारगैरिति । त्रिकालज्ञत्वादि-

तुष्ट्रसिद्धिरन्येऽपि जानन्तीति भावः । महमेव प्रधानं मुख्यः
स्त्रिभावनं भाष्यो यासां ताः मत्प्रधान्यं प्राप्तेषु किञ्चिन्त्युता
भवन्तीति भावः । गुणहेतवः सर्वोत्कर्षहेतुकाः ॥ ३ ॥

ताः स्वरूपेणोपदिशति । अणिमेति सार्धैः पञ्चभिः । अणिमा
महिमा लघिमा च मूर्तेर्देहस्य तिस्रः सिद्धयः प्राप्तिर्नाम सिद्धिः
सर्वप्राणिनामिन्द्रियैः सह तत्तदधिष्ठातृवैभवात्प्राप्य सम्बन्ध
इत्यर्थः । श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोग्येष्वपि सर्वेषु
भूविषयादिपिहितेष्वपि प्राकाम्यं योगदर्शनसामर्थ्यं सिद्धिः
शक्तीनां मायातद्दर्शभूतानां प्रेरणाम् तत्रेद्वरे भाषाया अग्न्ये
तद्दर्शानां प्रेरणामीशिता नामसिद्धिः ॥ ४ ॥

भीषरज्जामिहूनभावायदीपिका ।

विषयभोगेष्वसंगो वशिता सिद्धिः परकामो वद्यत्सुखं काम-
यते तत्तद्वचयति तस्य तस्य सीमानं प्राप्नोतीति अष्टमी सिद्धिः
भौतिकाः स्वाभाविका निरतिशयाश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

गुणहेतुसिद्धिराह । अनूर्मिमस्त्वं क्षुरिपासादिराहित्यम् दूरे
अवयं दर्शनं चेति हं सिद्धी मनोवेगेन देहस्य गतिः कामित-
रूपप्राप्तिः परकाये प्रवेशः ॥ ६ ॥

स्वेच्छामृत्युः अप्सरोभिः सह देवानां याः क्रीडास्तासा-
मनुदर्शनं प्राप्तिः संकल्पानुरूपप्राप्तिः अप्रतिहता आसमस्तादृति-
वेत्याः सा आह्ला चेत्येता दश ॥ ७ ॥

भुद्रसिद्धिश्च पञ्चाऽऽह । त्रिकालव्यवस्थिति । अदृष्टं शीतोष्णा-
द्यनभिमवः अम्बादीनां स्तम्भनम् ॥ ८ ॥

भीषारमणदासगोखामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ततश्चतुर्दशाध्यायानन्तरम् । आख्यानुगास्तत्तद्व्याख्याऽनुव-
र्त्तयः अन्तराध्यायः विद्यतया । अन्तराध्याया एव विप्र-
प्रावा एव कर्तव्यादिविधानास्तु, तावन्न योगगतिभिरतिरम्रमत्तो
यावद्दशप्रज्ञकपास्तु रतिं न कुर्वन्तिस्वतन्त्रायाः सिद्धिमस्त्वेति
नान्तराया इति प्रापप्रहणम् । मयि चेता धारयन् इति स्वार्थ-
सिद्धिश्चाख्यं मे तत्र मुख्यो हेतुरिति सूचितं तथैवामे व्याख्या-
क्यते ॥ १ ॥

कीदृशी किलक्षणा ॥ २ ॥

आख्यायेति आकारोऽध्याहृतः । मत्प्रधाना इति प्रधानलक्षण-
विशेषणेन विशेषाभयोपस्थितिः मुख्यभावरत्नं भगवत एव
स्वरूपशक्त्यनुभूतानां तासां तत एवान्यत्रोपासकेष्वविभावात्
योगिषु तु तदभास एवेति श्रुत्वा तेषां सम्पक् भगवत्परत्वा-
भावात् यत्किञ्चित् तत्परत्वाभावे तु तदभासोऽपि दुर्लभः
एतावान् साध्ययोगाश्चाभिव्याहरेः । अतएव किञ्चित्स्यान्ना भव-
तीति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

स्वरूपेण लक्षणसहितसंज्ञामात्रेण । अगिमेति युग्मकम् ।
योगिदेहस्य शिक्षादावपि प्रवेशप्रयोजकोऽणुत्वलक्षणा गुणोऽ-
गिमा । तथा तस्यैव सर्वव्यापनलक्षणा महिमा । येन सूर्यमरी-
चिरवल्लभ्य देहस्य सूर्यलोकप्राप्तिर्भवति स लघुत्वलक्षणा
गुणो लघिमा भोगदर्शनसामर्थ्ये पारलौकिकेषु विषयेषु तथा भूधि-
वरादिर्प्राप्तयेषु द्रव्येषु यद्भोगदर्शनं भोगप्राप्तस्तत्सामर्थ्ये प्राका-
श्यमित्युच्यते । तच्च दर्शनशब्दस्य प्राप्त्यर्थकत्वं कथमिति
वाच्यम् । स्वार्थमरीचि सहक्रीडानुदर्शनमित्यत्रानुदर्शनं प्राप्ति-
रिति व्याख्यातत्वात् । परत्र सूत्रोपाधिकापासनायास्तत्प्राप्ति-
साधनत्वेन वक्ष्यमाणत्वाच्च । तस्मात् प्राकाश्यमित्येव पाठः
प्राचीनः । वाचस्पतिप्रभृतिभिः प्राकाश्यमिच्छानभिधान इति
व्याख्यानात् सिद्धिप्रसङ्गे सर्वत्र कोपादौ प्राकाश्यशब्द एव
भूयते न तु प्राकाश्यमिति तस्माद्दर्शनसामर्थ्यमिति व्याख्या-
नस्य हृदयमवबुद्धिं केनचित् प्राकाश्यमिति पाठः कल्पित इति
गम्यते । तत्र भाषातद्वदभूतशक्तिषु मध्ये ॥ ४-५ ॥

अनूर्मिमस्त्वमिति साक्षात्तिकम् । कामितरूपप्राप्तिः कामित-
रवामीष्टस्य रूपस्य देवादिरूपस्य प्राप्तिः ॥ ६ ॥

सदेति । तद्दर्शनादप्यसरोभिरित्यध्याहृतम् ॥ ७ ॥

स्तम्भनमम्बादीनां दाहादिव्यक्तिप्रतिबन्धनम् ॥ ८ ॥

भीसुदर्शनसुरिहृतशुक्लपक्षीयम् ।

॥ १-३ ॥

प्राप्तिः अदृष्टत्वेन विदूरस्थस्य शक्तिः प्राकाश्यं आख्यादि-
व्यापारस्यैवैवः प्रभूतव्यापारस्यैवम् ॥ ४ ॥

यत्कामितरूपस्यति यत्र कामना तं देशं तदानीमेष प्राप्ति-
स्थितो भवति यत्र वृष्ट्याद्यभिमतसाधको भवति ॥ ५ ॥

अनूर्मिमस्त्वं पाणिनादिराहित्यम् अम्बानायाद्यतीतत्वं वा दूर-
अवयं सर्वभूतरक्षणम् ॥ ६-८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलमस्य समाधिपथेनैव परित्यज्यध्यानयोगस्य
निरवशेषद्वेषानाक्रियामुल्लयात्मकमुक्तिरेव फलमाप्य त्वगिमादि-
सिद्धयोऽपीत्याह । जितेन्द्रियस्येति । युक्तस्य स्थिरचित्तस्य तत्र
हेतुः जितवायोन्द्रियस्य जितप्राणस्य च मध्येव चेतो धार-
यतो योगिनः सिद्धयः उपनिष्ठान्ति उपस्थिता भवन्ति केवल-
मुपनिष्ठान्ते न त्वन्तरायभूतास्तु तास्तु भक्तो भवेदित्यनेन
सूच्यते तदेतदमेव रूपमेव वक्ष्यति । अन्तरायान् वदन्त्येता-
निति ॥ १ ॥

धारयन् सिद्धयः उपनिष्ठान्तिर्युक्तं तत्र आख्याप्रकारतत्प्र-
युक्तसिद्धयुपस्थितिविशेषवस्तुसया पृच्छति । कथं । कथा
कथप्रकारयति आख्याप्रकारप्रभः किञ्चिदिति वितर्कं
किञ्चित्किञ्चिदिति कथं वा सिद्धिरिति सिद्धिप्रकारप्रदः
कति चेति तत्संख्याप्रदः ग्रहीत्यत्र हेतुत्वेन विधानं हि ।
सिद्धिर् इति । तत्तद्व्याख्यानुगुण्यसिद्धिरूपफलप्रदः अतस्तत्तद्व्य-
पप्रकारश्चैवमेवेति भावः ॥ २ ॥

तावत्कति चेति प्रश्नस्योत्तरमाह । सिद्धय इति । आ-
ख्यात्मको या योगस्तस्य पारं भाकत्येन स्वरूपप्रकारादिकं
गच्छन्ति जानन्तीति तथा ते प्रोक्ताः तत्रावाप्तरविभागमाह ।
तास्मान्प्रादशसंख्यानां सिद्धीनां गच्छेदप्येति सिद्धयः मत्प्रधानाः
महमेव प्रधानं मुख्यप्रयोजनभूतो यामां ताः मत्प्राप्त्येकमुख्य-
प्रयोजना इत्यर्थः । अस्यास्तु दश गुणहेतव एव विषयानुभव-
हेतव एव पुनः संसारहेतव इति यावत् ॥ ३ ॥

ताः स्वरूपकथनपूर्वकमुद्दिशति । अगिमेति सार्धैः पञ्चभिः ।
मूर्तेर्देहस्यागिमाऽणुत्वं सूक्ष्मत्वमिति यावत् महिमा महत्त्वं
मूर्तेः सूक्ष्मतापरत्वा सूक्ष्मत्वानुपपन्नसामर्थ्यप्राप्तिगता तथा
महद्भूयोऽपि तस्या महत्त्वापत्तिर्महत्त्वार्थः लघिमा लघु-
भूयोऽपि तस्या लघुत्वापत्तिः प्राप्त्यर्थः सिद्धिः सर्वप्राप्तिना-
मिन्द्रियैः सह तत्तद्विषयसम्बन्धरूपा तत्तद्विष्टानुलब्धनाकूपेण
सम्बन्धरूपेति केचित् प्राकाश्यमिति भूतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु

अभिज्ञानशतकम् ।

दर्शनयोगेनपि दृष्टादृष्टार्थवारेण्येऽप्योऽतिशयितरूपं प्राकाश्यं पञ्चमी सिद्धिरित्यर्थः । ईशित्वं शक्तिगणं सर्वविषयकस्वर-
सामर्थ्यापादनमीशित्वं नाम षष्ठी सिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

विषयभोगेऽप्यसङ्गो वशित्वं सप्तमी सिद्धिरित्यर्थः । यत्का-
मस्तदनस्यति । यद्यत्र सुखे कामः भवत्यस्यनसानं खयं
प्राप्नोति । समुद्रे विप्रडिव तत्सुखमष्टमी सिद्धिरित्यर्थः ।
यद्यप्यमरकारेण अग्निमा महिमा चैन गरिमा लभ्येति गरिमा
सिद्धिस्तृतीया सिद्धिरुक्ता भगवता तु गरिमाणमनुकृत्वा
निरतिशयसुखमष्टमी सिद्धिरुक्ता तथापि सत्कुलैल्लगयाद्भगवत्-
कृतेन प्राह्यं हे सोम्य ! एता अष्टौ सिद्धयः सौप्तिकाः अग्न-
रुधेऽवज्जनामिव वायोऽस्तिर्यगमनमिथ निष्पन्नसमाधियोगपथे-
नयोगस्य स्वभावनः सिद्धा इत्यर्थः । अनेनासां वक्ष्यमाण-
मुक्त्यन्तरायत्वमिति सूचितं तेन तासामष्टौ मत्प्रभवा इत्युक्त-
मार्गप्राधान्यं रूपीकृतम् ॥ ५ ॥

अथ गुणहेतुर् दश सिद्धिराह । अनूर्ध्वमस्त्विति त्रिभिः ।
अस्मिन् योगेनः शरीरेऽनूर्ध्वमस्त्वं वलीर्षितादिराहित्यमशनाया-
द्यतीतत्वं वा दूरभवयं नाम दूरस्थसर्वभूतशब्दज्ञानं दूरदेशेन नाम
दूरस्थसर्वभूतसाक्षात्कारः मनोजवः यत्र मनस्तत्र देहस्य योगेन
गतिः कामरूपं यथामिमताकारापत्तिः परकायप्रवेशनं मृत-
राज्ञादिशरीरानुप्रवेशः तत्र कामरूपतानाम तस्यैव शरीरस्याभि-
मताकारान्तरापत्तिः परकायप्रवेशनं नाम देह स्वकवेन्द्रियैः
सह परशरीरानुप्रवेश इति विभागः ॥ ६ ॥

अपस्वरोभिः सह देवानां याः कीडास्तासामनुदर्शनं प्राप्तिः
यथामकुलपसेसिद्धिः सकुलपानुभारिणी सिद्धिः अप्रतिहता
आज्ञा गतिश्चेति दश ॥ ७ ॥

त्रिकाक्षरत्वभूतमाधिस्यद्वलमानकालगत्यभिज्ञत्वम् अद्वयम्
क्षीतोष्णदिभिरनभिभवः पराचितादीत्यादिशब्देन तत्त्वोद्दि-
ष्टम् । आग्नेयादीनां क्तम्भनमपराजयः । कुतश्चिदपि परा-
जयराहित्यम् ॥ ८ ॥

अभिज्ञानशतकम् ।

परं ज्ञानफलमुत्तमेव न किञ्चिदपिमादिसिद्धिरप्येहकीत्ये-
तदस्मिन्प्राये निरूपयति । तत्रादौ तापुष्टः कस्यचिद्वृषादि-
त्यतः प्रश्नश्चिजमुत्थापयति । जितेन्द्रियस्येति ॥ १ ॥

सिद्धय इति शुभ्रवानुखः कीदृश्या धारणाया का का
सिद्धिः तास्य कति संख्याताः सन्तीति पृच्छति । कथेति ॥ २ ॥

कतिनेति प्रश्नं परिहरति । सिद्धय इति । धारणायोगपारगैः
धारणाध्ययोगपारङ्गतैरत्रोत्पन्नज्ञानस्यापि तत्तद्योगमिदमेतत्त-
दधिपानगततत्तद्भगवद्वृषादिशेषानुस्मरणं धारणेत्युच्यते तस्मात्
सिद्धीनां मुख्यतो ज्ञानफलत्वेऽपि धारणाफलत्वमुपचारोऽप्यथा-
नुत्पन्नज्ञानस्यापि धारणाभावेण तत्सिद्धिप्रसङ्ग इति असुरायां
तु भगवत्कलसमायाहेनव इति च तासामष्टादशसिद्धीनां सूख-
भूता अष्टौ सिद्धयो मयैव प्रभाता मुख्या अन्येषु देवेषूपच-
रिता इति मत्प्रज्ञानाः—

सर्वाधिका अग्निमाद्याः विष्णोर्वाश्वस्य कस्य चित् ।
आमानिका विरञ्ज्य गतप्रमादात्पराधिका इति ॥
आमाडेपेतिवनि वचनात् ता एव अष्टौ गुणभूतानामनूर्ध्वम-
स्त्वानामपि हेतवः—

निःपीमाष्टगुणामानासिद्धयोऽष्टादश स्मृताः ।

देवेऽप्योऽप्यत्र देवानां सिद्धयोऽष्टौ सम्प्रताः ॥

इति ॥ ३ ॥

काष्ठा अष्टेति तत्राह । अग्निमेत्यादिना मूर्तेः स्वरूपस्या-
ग्निमादिसिद्धिः इन्द्रियैरन्वेष्यैर्निषेधप्राप्तिः भूतषु देवेषु वस्तुषु
प्राकाश्यशक्तिप्रेरणाभेदेषु गुणेष्वसङ्ग एव वशित्वं यस्मिन्
कामो यस्य स यत्कामस्तरकाममवाप्स्यति इति यत्प्रा-
काश्यम्—

यादृशान्तरकामः स्वात्तादृशान्तरकामवः ।

भोगाश्विनेष प्राकाश्यमग्निमादेः पृथग्वत इति

वचनात् ॥ ४—५ ॥

इदानीमष्टादश सिद्धिरुद्दिशति । अनूर्ध्वमस्त्वित्यादिना ।
अग्निमामहिमाद्यिमाप्राप्तिप्राकाश्येशितावशिताप्राकाश्यमित्यष्ट-
महासिद्धयः अनूर्ध्वमस्त्वं दूरभवयम् दूरदेशं मनोजवः कामरूपं
परकायप्रवेशनम्—

स्वच्छन्दमूर्त्युर्देवानां सह कीडानुदर्शनम् ।

यथामकुलपसेसिद्धिराज्ञाप्रतिहता गतिः ॥

अद्वयं त्रिकालवत्त्वं परचित्ताद्यभिज्ञता अग्रितम्भः प्रकृतम्भः
जलम्भो विषादितम्भः अत्रादिशब्देन आत्मानस्वदन्तता-
दनशापादिभिरप्रतिहतिगृहीता इयं सम्भूय सप्तदशी सिद्धिः
अपराजय इत्यष्टादशसिद्धयः अग्निमाद्यष्टसिद्धयो जाताः
एवमुभये सम्भूय वज्रविशाः गरिमा सह सप्तविशाः अद्यान्त-
र्मानभेदेनाष्टादशसिद्धयोऽष्टसिद्धय इति केषाञ्चित्पक्षः तथाहि ।
अनूर्ध्वमस्त्वस्य प्राकाश्यान्तर्गतत्वेन ते ऽमे एका दूरभवयद्-
दृशनेत्रिकाक्षरत्वपरचित्ताद्यभिज्ञतानां प्राकाश्यान्तर्भावेन
चतस्र एका कामरूपत्वस्याग्निमामहिमाद्यिमास्तर्भावेनेका
अग्रितम्भाकृतम्भजलम्भविषम्भशस्त्रास्त्रशापादिकृतम्भा-
नामीशित्वर्वाशत्वान्तर्भावेन पञ्च अपराजयोऽपि ईशित्वान्तर्गत इति
षट् मनोजवकामरूपपरकायप्रवेशस्वच्छन्दमूर्त्युर्देवाः सहितत-
त्कीडानुदर्शनाज्ञाप्रतिहतानां प्राप्तिप्रतर्भावेन षट् अत्र काम-
रूपत्वस्य द्विवारोक्तः रूपभेदेन न विरुध्यते—

गरिमाः सैव हेतुः स्वाग्नेहिमा हेतुधारणात् ।

प्रायोऽष्टसिद्धिफलेष्वतो न पृथगुच्यत इति ॥

प्राप्तिप्रकाश्ययोश्चापि धारणाकापि सम्भवेत् ।

अत एव येन तावुक्त्वा गरिमायां पृथक् कश्चित् इति ॥

मुखभूतान्तु सिद्धीनां देवानामष्टसिद्धयः ।

सर्वसिद्धिप्रधानास्तास्तज्जा अष्टादश स्मृताः ॥

अष्टस्वन्तर्गतास्तास्तु तदपेक्षतत्वात्पका इति ।

अनूर्ध्वमस्त्वसिद्धस्तु प्रकाश्यान्तर्गता स्मृता ।

दूरभूतैर्दूरार्थास्त्रिकाक्षरत्वमेव च ॥

परचित्ताद्यभिज्ञानं प्राकाश्यान्तर्गतानि च ।

अग्निमादिप्रधानास्तत्र कामरूपत्वमिष्यते ॥

अन्यकोऽप्युविषादीनां प्रतिष्ठम्भो वशिष्ठवगः ।

भीमज्जिह्वपञ्चजनीयंकृतपद्मनाभजी ।
मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ॥
अच्छन्दसृष्टुता देवैः सहकीदृष्टसाधनम् ।
प्राप्तावन्तगताभ्यामुपराजयमेव च ।
अभिस्तम्भो रावस्तम्भ उदकस्तम्भ एव च ।
विपस्तम्भस्तथा शस्त्रापादस्तम्भ एव च ।
ईशित्वास्तगताभ्यामुपराजयमेव च ।
एवमष्टादशाष्टथो जायन्ते सिद्धयः क्रमात् ॥
अष्टादशाष्टवक्ष्यास्तु जायन्ते सिद्धयोऽमिताः ।
अनूर्मिस्त्विति दुःखस्याभावमात्रमुदाहृतम् ॥
यथेष्टानवसम्प्राप्तिः प्राकाशमिति कीर्त्यते ।
तुःक्षमाद्योऽपि प्राकाश्ये नेतरं सुखितेऽप्यने ॥
प्राकाश्यं सर्वेष्वेवादिज्ञानमेव विदो विदुः ।
सहस्रजो जनास्तु दूरदर्शनीमप्यने ॥
दूरभ्रमणमप्येवं तस्मिन्नेव युगे स्थिते ।
वेदादिकं विना प्रोक्ता त्रिकाख्यानानि तुभेः ॥
शरीरस्थं विना देहे पराविताद्यभिज्ञता ।
अन्वेष्टिदैर्दशनादियथासङ्कुलवेगिता ॥
प्राप्तिरित्युच्यते सद्भिः स्वमनः समवेगिता ।
मनोजव इति प्रोक्तः पञ्चाद्याकारता तथा ॥
कामरूपप्रवेशः स्याद्युगादवाकनः स्मृतः ॥
अच्छन्दसृष्टुता देवैः कीदृचैर्द्रुहिमागता ।
अथा सहस्रपञ्चसिद्धिश्चाप्यवपानमुताविषु ॥
अथुर्दशेष्वणुत्वञ्च भगिमा सम्प्रकीर्तिता ।
महिमा चापि सम्प्रोक्ता त्रिलोकन्तःपुरया ॥
अथुर्दशेष्विवाद्यत्वं अधिमा चापि कीर्तिता ।
त्रिलोकसमभारस्तु गरिमा चापि कीर्तिता ॥
पूजकैः कीदृगुणशक्त्युद्भूतस्तथोऽशता ।
भुविस्थैः प्राणिभिः प्रोक्तकरणं चापि कीर्त्यते ॥
प्राज्ञाप्रतिहतिप्रोक्षाद्योगस्याववाधनम् ।
विना महानपस्वीञ्च शापाप्रतिहतिः स्मृता ॥
अपराजया अनुपश्यो यशस्तं चाप्यधोमता ।
दाहादिमहनश्चापि प्रतिष्म्य इतीयेत ॥
इति षड्विंशतिः प्रोक्ता गरिमा सह सप्त च ।
विशतिस्तु सूर्यगाऽन्यदेवेष्वष्टैव सिद्धयः ॥
यतो निःसीमकाशेऽपि देवानामष्टसिद्धयः ।
अतोऽष्टादशसिद्धिनां तद्वन्तर्भाव इत्यने ॥
देवाश्चन्द्रेशवायुभीतिष्णानामुत्तरात्तरम् ।
सिद्धयः परिपूर्णस्तु विष्णोर्कस्य नाभ्यगा इति ॥
भुतेषु तु यथायोगं क्षिप्रमहणमेव तु ।
उक्तं प्राकाश्यमन्येषां देवानामभ्युत्थेष्वपि ॥
श्रुतीणां मिथभावेन भासते किञ्चिदभूतम् ।
विषययोऽधिकसुखवर्कितः प्राकाशमेव तु ।
इतरेषां सुराणां तु निःसीमानन्दभोजनम् ॥
एवमेवं तु निःसीमा देवानामष्टसिद्धयः ।
उत्तरात्तरमत्रापि यावद्विष्णुः सुपूर्वसामिति ॥

अस्यादिकसिद्धिस्तम्भस्यास्तम्भ इत्यने इति ।
एकस्मात्सिद्धयो विष्णोः स्थानमेवाभ्युत्थितः ॥
एकस्थानगता याः स्युः सुविष्णोपासना यदीति ।
नानाकोशगतकाक्यनखादुक्ता एवास्तर्भावाः संवदाश्च नाभ्याः
शुक्तीषोद्युक्तविधा इति ॥ ६ ॥
अप्रतिहता आसमन्ताद्भूतिरूपया भाङ्गायाः सा तथा भाङ्गा
अप्रतिहता गतिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमज्जिह्वोऽर्वागिकृतकमसम्भवं ।

मत्प्रधाना इति । स्वरूपशक्तिवृत्तिविशिष्टमेवोपास्यमाना-
स्तन् एव मत्पादं दत्त स्वरूपशक्त्यशानां तेषामभिर्भावात्
अप्यत्र तु तदाभासानामेवेति अयम् । गुणहेतव इति । मत्पूर्वाह-
नत्वेनोपास्यमानेऽपि तत्कार्येऽप्य एव तदशानां तेषां प्राप-
क्षिकजनन्याभिर्भावात् ॥ १-३ ॥

अगिमेति युग्मकमागिमेना भवत्यणुः यतः शिखामपि प्रवि-
शति माहम्ना महान् भवति ततः सन् व्याप्राति अधिम्ना
उद्यमेवति यतः सूर्यमरीचीरवज्जस्र सूर्येणाकं याति प्राप्या
मज्जुद्वेषेण स्पृशति अद्भुतमप्यप्राकाशमिच्छन्तमिच्छातः ततो
भूमाद्यभ्युत्थति निमज्जति यथादेक ईशित्वं यतो भूतभौतिकाणां
प्रभवार्थाव्ययानामीष्टे स्पृष्टे । भूतने वाशयमप्युत्थतेषु इष्टानु-
भविष्येति यतमानादिसंज्ञाद्विषय वैराग्याणां कामावसा-
विष्ये सत्यसङ्कुलता यथास्व सङ्कुलो मर्षति तथैव भूतानि
भवन्तीति सात्विकोमुद्यां वाचस्पतिमिच्छाः अस्माच्छ्रीभगव-
न्मते तु यद्विलक्षणं उद्भवते तत्प्राकृताप्राकृतयोर्भेदादिति गम्यते
टीकायां भोगदर्शनेन भोगप्राप्तिरुच्यते अनुदर्शनं प्राप्तिरित्यु-
त्तरानुरोधेन क्रियामयसुत्रोपाधिसाधनत्वेन पक्षमाणात् अतः
प्राकाशमिच्छेव पाठः सङ्गच्छते प्राकाशमिति तु चिन्त्येति परकाय
इति । कामावसायितानामत्याः सिद्धेरथः समोर्पातकत्वा-
ज्जितशयाश्चेति ज्ञेयम् ॥ ४-५ ॥

अनूर्मिस्त्विति साष्टात्रिकम् ॥ ६-८ ॥

भीमज्जिह्वनाथचक्रवर्तिनकृतसाराधर्शिनी ।

अगिमाद्याः सिद्धयोऽष्टौ दश योगास्तथापराः ।
धारणोत्थाः पञ्चदश योगास्तथापराः ॥
एवं योगाऽवसानः । सिद्धयोऽप्याप्तमेवोक्तं नाभ्यापि निरपृष्टो
भवेदिति ज्ञापयतुमाह । जितेन्द्रियक्येति । युक्तस्य स्थिर-
चित्तस्य ॥ १ ॥

स्त्रित प्रश्ने चित्तकं वा ॥ २ ॥

धारणाद्याष्टादशेत्यनुपङ्गः मत्प्रधाना अहमेव प्रधानं मुख्यः
स्वभावत आभयो यामां ताः मायि ताः पुनो एव मत्स्वरूप-
शक्त्युत्पत्त्यादमायिक्यः अन्यत्र साधनवशात् किञ्चिच्च्युता
मायिक्य एव प्रापो भवन्तीति भावः । अस्या ऊर्गिराहत्याद्यो
दश गुणहेतवः स्तरादिगुणहेतुका एव ॥ ३ ॥

तास्त्रष्टु मध्ये अगिमा महिमा अधिमा चेति तिस्रः

श्रीमद्विभवाद्यवकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

सिद्धयो मूर्तेर्देहस्य इन्द्रियैः स्वेन्द्रियैः सर्वेन्द्रिय-
प्रविष्टैरमीषु सर्वविषयप्राप्तिरिति प्राप्तिर्नाम सिद्धिः भूनेषु
दर्शनायोगेषु दृष्टेषु दर्शनयोगेष्वपि सर्वेषु भूविषयादिपिह-
तेष्वपि भोगदर्शनसामर्थ्यं प्राकार्थ्यं नामासिद्धिः शक्तिप्रेरणं
जीवेषु स्वशक्तिस्वरूपमीशितानामसिद्धिः ॥ ४ ॥

गुणेष्वसंगः विषयभोगेऽप्यनासक्तिवशिता नाम सिद्धिः
यत्कामः यद्यत् सुखं कामयते तत्तदवस्थति तस्य सीमानं
प्राप्नोतीत्यष्टमी कामावसायिता नाम सिद्धिः भौतपत्तिकाः
स्वाभाविक्यः निरतिशयाश्च ॥ ५ ॥

गुणनिवन्धना दश सिद्धीराह । अनूर्म्ममत्त्वं ध्रुवपिपासा-
दिपदूर्म्मिराहत्य दूरभवण्यदर्शनमिति दूरदर्शनं दूरभवण्यमिति
छे सिद्धी इत्येके एकेनेत्यस्य मनोजवः मनोवगेन दृष्टव्य गतिः
कामरूपं कामितरूपप्राप्तिः ॥ ६ ॥

अप्सरोगमिः सह देवानां याः क्रीडाकृतास्मानुदर्शनं प्राप्तिः
यथा सङ्कल्पसंसिद्धिः सङ्कल्पतपदार्थप्राप्तिः । इयं किञ्चित्
कायिकादिप्रयत्नसापेक्षेति कामावसायितातो मेदः कल्पः
अप्रतिहता भाज्ञा गतिश्चेत्येकैव सिद्धिरित्येके । अप्रतिहताकृत्व-
मप्रतिहतगतिरिति छे सिद्धी इत्यपरे ॥ ७ ॥

तुद्रमिच्छीश्च पञ्चाह । त्रिकालकृत्वमिति । अद्रुष्टं शीतो-
ष्णाद्यनमिमवः अग्न्यादीनां स्तम्भनम् ॥ ८ ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वासामपि सिद्धीनां साध्यसाधनयोः प्रभुः ।

श्रीकृष्ण आत्मनामात्मा चेति पञ्चदशे स्थितम् ॥

ध्यानेन मोक्षप्रतिबन्धकनानामनिरुद्धिः पूर्वाध्यावाप्ते उक्ता
पञ्चदशे तु नानोपायसाध्याः सिद्धयोऽपि ध्यानेनैव लभ्यन्ते
इत्येवं ध्यानमाहारम्मुच्ये । जितेन्द्रियस्येति ॥ १ ॥

काश्चित् किनामा कथं वा कीदृशी सिद्धिः कया धारणा-
विशेषया जायते कति संख्याकाः वा सिद्धयः सन्ति हे अच्युत !
नित्यगुणस्वरूपविग्रह यतो मवानेव योगिनां सिद्धिदः प्रतो
ब्रूहि ॥ २ ॥

सिद्धयो धारणाश्च योगपारंगैरष्टादश प्रोक्ताः तासां मध्ये
प्रष्टौ मत्प्रधानाः अष्टप्रधानाः स्वामी यासां ताः योगिषु तु
मदिच्छयैव ताः श्रेयमात्रेण इति प्रकरणाज्ज्ञेयम् गुणहेतवः गुणो
योगगुणो हेतुः साधको यासां ताः साकल्येन पुरुषप्रवर्तन-
साध्याः दशैव ॥ ३ ॥

एताः स्वरूपतो दर्शयति । अयिमेति साज्जैः पञ्चभिः । मूर्तेः
अयिमाणुस्त्वम् महिमा माहत्वापत्तिः अयिमा बहुत्वापत्तिः
प्राणिनामिन्द्रियैः सह प्राप्तिः सम्बन्धः भूनेषु आमुष्मिकेषु
दृष्ट्यैहिकेषु प्राकार्थ्यं दर्शनसामर्थ्यम् शक्तिप्रेरणं सर्वपदा-
र्थसामर्थ्यं शोधनमीशिता ईशित्वम् ॥ ४ ॥

गुणेष्वसङ्गो वशिता वशित्वं यत्कामः तदवस्थति तदव-
सानं प्राप्नोति इत्यवस्थतिः सिद्धिः एताः अष्टौ मे मदीया

एव वनः भौतपत्तिकाः स्वामाविक्यः निरतिशयाश्च साकल्येन
पुरुषप्रवर्तनसाध्या नैत्यर्थः । किञ्चिदुना मत्प्रधानाः सिद्धयोऽपि यथा-
संभवं योगेनोपातिष्ठतीति तद्वर्णनामिषावः ॥ ५ ॥

दश गुणहेतुसिद्धीराह । अनूर्म्ममत्त्वं ध्रुवपिपासा-
दिपदूर्म्मिराहत्य दूरभवण्यदर्शनमिति दूरदर्शनं दूरभवण्यमिति
छे सिद्धी इत्येके एकेनेत्यस्य मनोजवः मनोवगेन दृष्टव्य गतिः
कामरूपं कामितरूपप्राप्तिः ॥ ६ ॥

देवानां सह क्रीडायाः समाजलीलायाः अनुदर्शनमनुप्रविष्ट्य
दर्शनमित्यर्थः । यथासङ्कल्पसंसिद्धिः सङ्कल्पमनतिक्रम्य प्राप्तिः
अप्रतिहता भासवन्तो गतियंस्थाः सा भाज्ञा ॥ ७ ॥

पञ्च ध्रुवमिच्छीश्च । त्रिकालकृत्वमिति । अद्रुष्टं शीतो-
ष्णाद्यनमिमवः अग्न्यादीनां प्रतिष्ठनम् ॥ ८ ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवान् उवाच ॥

जो जितेन्द्रिय है योग में युक्त है श्वासका जीतनेवाला
है और मेरे में चित्तको धारण करता है उसके पास में
सिद्धि बहुत उपस्थित होती है ॥ १ ॥

उद्धव उवाच

हे अच्युत ! आप योगियों के सिद्धि देनेवाले हो सो
मेरेसे यह कहिये कि सिद्धि कितनी हैं कौन सिद्धि किस
प्रकारकी है और किस धारणा से कौन सिद्धि प्राप्तहो
सकती है ॥ २ ॥

श्रीभगवान् उवाच

धारणाके योग के जाननेवाले पुरुषों ने सिद्धि अठारह
प्रकारकी कही हैं तिन में आठ तो मेरी स्वामाविक सिद्धि हैं और
दश तो गुणोंके हेतुसे होती हैं सो गुणों से संसार में खगने
वाली हैं ॥ ३ ॥

छोटा होजाना, बड़ा होजाना ये दो सिद्धि शरीरकी हैं
तैसे हलका होजाना और इन्द्रियों से छिपी हुई वस्तुको जान
जाना सुनी देखी सब वस्तुओं में इच्छा से व्यवहार करना
शक्ति से सबकी प्रेरणा करदेना ये सिद्धि क्रमसे अयिमा
महिमा, गरिमा, खधिमा, प्राप्ति, प्राकार्थ्य, ईशित्व इन नामों
से कही जाती हैं ॥ ४ ॥

गुणों में भासकि नहीं होना इसका नाम वशिता सिद्धि
है इनसे जो कामना करे सो होजाता है हे सौम्य ! उद्धवजी
ये आठ हमारी स्वाभाविकी सिद्धि हैं ॥ ५ ॥

और इस शरीर में भूख प्यास नहीं खगना दूरकी बात
को सुनलेना देखलेना मनसरीका वेग होजाना इच्छाका रूप
धारण करना दूसरेके शरीर में प्रवेश होजाना ॥ ६ ॥

इच्छा से मृत्युहोना देव अप्सरों के साथ क्रीडादेखना
जैसा सङ्कल्प तैसी सिद्धि होजाना अपनी भाज्ञा तथा गति
कहीं नहीं रुकना ॥ ७ ॥

तीनों काळकी बातों को जानजाना शीतोष्णादिकोंका
नहीं खगना दूसरेके मनकी बातको जानजाना अग्नि सूर्य
जल विष इनकी सत्तिका रोकना किसी से पराजय नहीं
होना ॥ ८ ॥

एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः ।
 यथा धारणाया या स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे ॥ ६ ॥
 भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः ।
 अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम १०
 महत्पात्मन् मयि परे यथासंस्थं मनो दधत् ।
 महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥
 परमाणुमयं चित्तं भूतानां मयि रञ्जयन् ।
 कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥
 धारयन्मद्यहंतन्वे मनो वैकारिकेऽखिलम् ।
 सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मताः ॥ १३ ॥
 महत्पात्मनि यः सूत्रे धारयेन्मयि मानसम् ।
 प्राकाश्यं पारमेष्ठ्यं मे विन्दते ऽप्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥
 विष्णौ व्यधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे ।
 स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम् ॥ १५ ॥
 नारायणो तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ।
 मनो मय्यादधयोगी मद्धर्मा वशितामियात् ॥ १६ ॥

भीरुभारमयदासगोस्वामिविरचिता ।

तत्तद्धारणाभिः सह विशेषतो निरूपयति । यथेति गाव-
 रसमाप्ति ॥ ६ ॥

भूतसूक्ष्मोपाधौ मयि तन्मात्रं भूतसूक्ष्माकारम् स तन्मा-
 त्रोपासकः मम मदीयमणिमानम् ॥ १० ॥

ज्ञानशक्तिमहत्तत्त्वोपाधौ मयि यथासंस्थं महत्तत्त्वाकारम्
 भूतानां चेति । आकाशादिभूतोपाधौ च मयि मनो धारयन्त-
 तद्भूतमहिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

वाय्वादिभूतानां ये परमाणुवस्तम्भे तदुपाधौ मयि चित्तं
 रञ्जयन् योगी कालसूक्ष्मार्थतां कालपरमाणुपादिरूपमिति
 लघुत्वविवरणम् तदुक्तम् स कालः परमाणुर्वा या भुङ्क्ते परमा-
 णुनाम् इति ॥ १२ ॥

वैकारिकाहङ्कारोपाधौ मयि मखिलमेकाग्रम् आत्मत्वमधि-
 स्थातुम् अत्र हेतुः मन्मताः मयि मनो धारणप्रभावादेवं
 भवति नात्रातीव हेतुरुपसंभेद्य इति भावः । एवं मद्धारणानुभा-
 वेन मद्योगवत्त्वमाभ्यस्य इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ मयि स मे
 पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टं प्राकाश्यं विन्दते कथम्भूतस्य मध्यका-
 उग्रम् यत्नं तस्य सूत्रस्य तदुपाधौमेत्यर्थः ॥ १४ ॥

व्यधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्तरि अत एव कालविग्रहे आकल-

यितरूपेऽन्तर्गतामिच्छा ईशित्वं विशिनष्टि । क्षेत्रज्ञानां जीवानां क्षेत्राणां
 तदुपाधीनां च चोदनां प्रेरणं नतु विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वव्यव-
 मित्यर्थः ॥ १५ ॥

तुरीयाख्ये—

विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः ।

ईशस्य यत्प्रतिभिर्हीनं तुरीयं तत्पदं वितुः ॥ इत्येवं चतुर्थे

‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः भियः ।

ज्ञानभैरावयोश्चैव पद्मणां भग इतीहना’ ॥

तस्मिन् भगवच्छब्दशब्दिते ॥ १६ ॥

भीरुभारमयदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

उद्देशतः लक्षणपूर्वकसंज्ञामात्रतः । यथेत्युक्तं । यथेति
 तत्साधनधारणाप्रदोत्तरम् । यथेति तत्प्रकारप्रदोत्तरम् ॥ ६ ॥

मदीयमणिमानमित्येति मनो मदीयत्वमकाशेनेति ज्ञेयं “अग-
 द्धवापारवर्जम्” इति न्यायेन मयेत्या तन्मात्रसमावात् ॥ १० ॥

महिमानं तादृशज्ञानशक्त्याङ्कितमूर्तित्वम् । आकाशादिभू-
 तोपाधौ आकाशादिशरीरके मयि तत्तद्भूतमहिमानं तत्तद्भूतश-
 क्त्याङ्कितमूर्तित्वम् आकाशादिभूतोपाधौ अत्यव्याहारादित्यर्थं
 इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

भीराधारमण्डासगोत्राभिनिर्दिष्टा
हीपिकाहीपिनी टिप्पणी ।

षाट्वादिभूतानां ये परमाणवः सारशून्यपरमसूक्ष्मांशास्त-
नुपाधौ तदन्तर्यामिणि मयि चित्त रज्जयन् योगी क्षिप्रमानं
सारशून्यत्वमवाप्नोति । काष्ठपरमाणुपार्थिवरूपतामिति । काल-
वः परमाणुरूपोपाधिः परमसूक्ष्मदेशावच्छिन्नाकाशस्तद्रूप-
ताम् । तद्वर्तमानमिति सारशून्यत्ववच्छिन्नस्य वस्तुत्वस्य
विवरणम् । काष्ठसूक्ष्मार्थतामिति पाठोऽप्यशब्द उपाधिपरः
आत्मेति पाठो तु आत्मा देह उपाधिपरित्यक्तः ॥ १२ ॥

अत्र इन्द्रियाधिष्ठातृत्वमाप्तौ । एवं भवति इन्द्रियाधिष्ठा-
तृत्वं भवति । अत्र मात्तिलसूक्ष्माभिजो मद्धारणादन्योऽनीव
हेतुनानुसन्धेयः किन्तु मद्धारणान्न हेतुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्राकाश्यामच्छानभिधानः दृष्टादृष्टभोगप्राप्तिसामर्थ्यम् ॥ १४ ॥
तदुपाधीनां जीवोपाधीनां शरीराणां नित्यं "जगद्व्या-
पारवर्जम्" इति न्यायात् ॥ १५ ॥

वशितां वशित्वं वशीकारवैराग्यम् ऐहिकामुष्मिकनिपय-
जिहीषाम् । तदुक्तं पातञ्जले । "दृष्टानुभविर्कार्षणवितृष्णस्य
वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्" इति । निरादृष्टशृङ्खलापाधिः हिरण्यगर्भः
सूक्ष्मोपाधिः कारणमविद्या । ऐश्वर्यस्त्वेति समप्रत्येति सव-
प्रान्वितम् । त्रिपात् पादविभूत्याधिष्ठातृत्वमैश्वर्यम् । भीर्य परा-
क्रमः यशः सार्फीतिः । भीः सौन्दर्यं संप्रतिष्ठ । ज्ञानं
स्वविषय परिनिषय च । वैराग्यं प्राकृतभोगसञ्चयभावावः
इङ्गता संज्ञा ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तस्मात् तस्माद्विषयं विषयास्तरनिवृत्तं तस्मात्प्रोपा-
सकः मच्छरीरभूतभूतसूक्ष्मोपासकः ॥ १० ॥

भूतानां पृथिव्यादिस्थूलभूतानामात्मनि मयीत्यन्वयः ॥ ११ ॥
परमाणुसंघं भूतानां सूक्ष्मावयवव्यापिनां कालसूक्ष्मात्मनां
सूक्ष्मकाष्ठवस्थितत्वं च ध्यायन्निति शेषः ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणामात्मत्वमिन्द्रियाणि दूरदेशव्यापीनि भवन्ति त
भावं तथाभावं तदेष प्राप्तिः ॥ १३ ॥

पारमेष्ठ्यं परमेष्ठिचिन्द्भीश्वरेण सृष्ट्यादिनिर्वाहक-
इति ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्भीराजवाच्यार्कृतभागवतचन्द्रशङ्किका ।

स्वरूपकथनगर्भमुद्देशं निगमयति । एतावन्ति । अथ ता
एष सिद्धीस्तत्साधनभूतधारणाभिः सह विशेषतो निरूपयितुम्
तच्छुभ्रवामुत्पादयति । यद्येवमेव ॥ ६ ॥

निरूपयति । भूतसूक्ष्मनीत्यादिना उपासकस्य सामेवमित्यतः
प्राक्तनेन । यः भूतसूक्ष्मात्मनि भूतसूक्ष्मशरीरके मयि । तस्मात्
तावन्मात्रनिषयं विषयान्तरनिवृत्तमित्यर्थः । तत् मनो धारयेत्सः
मम तस्मात्प्रोपासकः मच्छरीरभूतसूक्ष्ममात्रोपासकः अस्मिन्मानम-
वाप्नुयात् ॥ १० ॥

महतीति । महति महत्तत्त्वशरीरके परे आत्मन् परमात्मानं मयि
यथासंख्यं विषयान्तरेभ्यो निवृत्तं सम्बन्धं स्थितं यथा क्वात्तथा
मनो ह्यध्यास्यन् भूतानामाकाशादीनां पृथक् पृथक् यथा
स्व योगमहिमा तथा तं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

परमाणुमय इति । भूतानां परमाणुमये सूक्ष्मावयवव्यापिनि
मयि चित्तं रज्जयन्नासृजयन् कालसूक्ष्मार्थतां स काष्ठः परमाणुवै-
यो भुङ्क्ते परमाणुनामित्युक्तविधः सूक्ष्मकाष्ठः । स एवायौ वस्तु
तस्य भावस्तत्ता तां सूक्ष्मकाष्ठवस्थितत्वं च ध्यायन्निति शेषः
क्षिप्रमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥

धारयेदिति । वैकारिकेऽहं तत्त्वे । वैकारिकादङ्गुलशरीरके
मर्त्यस्त्रिजंमकाग्रं यथा तथा मनो धारयेत् एवं मयेव मनो यस्व स
मन्यताः सर्वेन्द्रियाणां सर्वेषां प्राणिनां यानीन्द्रियाणि तेषा-
मात्मा स्वभावः तत्तद्विषयव्याप्तिस्वभावस्तस्य भावस्तत्त्वमधि-
ष्ठातृत्वं वा प्राप्नोति ॥ १३ ॥

सूत्रे बहुमणीनां सूत्रे इव स्वकाशोणां बहुनामधारभूते
महति महत्तत्त्वशरीरके मयि मानसं धारयेत् सः प्राकाश्यं हृदा-
थेव्यापारोपयुक्तज्ञानातिशयं परमेष्ठिनो भावः पारमेष्ठ्यम्
परमेष्ठिन इवान्येभ्योऽतिशयितव्यापारवृत्तमर्थं वेत्त्यर्थः । अव्यक्ता-
त्प्रधानाज्जन्म यस्य तस्मान्महत्तत्त्वान्महेश्वरगुरुभेदोपास्यमा-
नास्तेनोर्निवृत्ते इत्यर्थः । केषलमहत्तत्त्वशरीरकमगवद्विषयधारण-
याऽस्मिन्मत्प्रप्राप्तिकृता अत्र तु सूत्रत्वाव्यक्तजन्मत्वादिगुणविशेषयु-
क्तमहत्तत्त्वशरीरकमगवद्विषयधारणया प्राकाश्यत्वम उक्तं
ततश्च गुणाविशेषयोगतद्भावकृतधारणामेवार्त्तसिद्धिर्भेद इत्यव-
गन्तव्यम् ॥ १४ ॥

विश्याविति विश्याौ सर्वव्यापकेऽपधीश्वरे सृष्ट्यादिव्यापारवृत्त-
निर्वाहके कालशरीरके मयि यावन्त धारयेत् स ईशत्वमवाप्नोति
ईश्वरत्वं विवृणोति । त्वेति । शक्तिप्रेरणामाशेत्युक्तं सर्वेषां
क्षेत्रक्षेत्रज्ञानां देवानामात्मनां च चोदनां प्रेरणं सर्वविषयक-
सामर्थ्योपादानमित्यर्थः ॥ १५ ॥

नारायण इति तुरीयाख्ये जागरत्वेन सुषुप्त्यवस्थान्तरहिततुरीय-
शब्दवाच्ये परिशुद्धजीवात्मस्वरूपशरीरके नारायण जीवानां प्राप्यं
प्रापके आधारभूते च भगवच्छब्दवाच्ये ज्ञानशक्तिवैश्वर्येभी-
र्येनोक्तपद्मगुणयुक्तं माय मन आदध्यास्यन् योगी मद्गर्भो
ममेव धर्मो यस्व सः वशितां गुणेष्वसङ्करूपमियात्प्राप्नुयात् यथाहं
गुणेष्वसङ्गममि तथैव मयि जेतो धारयन्नपि यातीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मनोयोगेन यद्धारणं ध्याने तेन जायमानाः सिद्धयो योग-
धारणासिद्धयः सङ्कल्पाभिषयं प्रश्ने परिहृत्य इदानीं कथा
धारणया इत्यादिप्रश्ने परिहरति । यद्यति ॥ ६ ॥

तत्र तावत्प्रथमोद्दिष्टाणि सामिच्छिप्रापकं ध्यानप्रकारमाह ।
भूतसूक्ष्मेति । भूतसूक्ष्माणां पार्थिव्यादिपरमाणुनामात्मनि निया-
मक परमाणुषु स्थिते मयि तस्मात्प्रार्थितत्वेन मनो धार-
यन् ध्यायन्नस्मिन्मानमेवाप्नोति । अनेन यद्यद्वस्तुर्प्राप्तं रूपं स्वय-
मपि तत्तत्प्राप्तमनो भवतीत्युक्तं भवति—

भीमजिजवधजनीयकृतपदरत्नावली ।

तस्मात्त्रायने सूक्ष्मे परमाण्वभिधानक ।

प्रत्येकमणुरूपं तु विष्णुं व्यायज्ञगुमेधिति ॥

वचनात् प्रकारान्तरेणाण्युपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्मात्तस्मात्प्रमाणः तस्याकाशादिगुणस्य शब्दाद्वैतसूक्ष्ममात्रं परिमाणं तत्परिमाणस्य मम स्वरूपस्यापासकोऽपि तत्परिमितरूपो भवतीत्यर्थः—

आकाशवत्सूक्ष्मतां यो व्यापित्वेनैव मन्यते ।

तस्मात्त्रयापिने विष्णुश्चित्तवत्स तथा भवति ॥

वचनात् अणुरूपं च चक्षुरेदं पश्यन्तु प्राणिमा सम्प्रकीर्तिता इत्युक्तविधे च ॥ १० ॥

व्याप्तस्य हरेरेकैकावयवध्यानं परिच्छिन्नप्रभुत्वमहत्त्वकारणमाह । महतीति । महति व्याप्ते आत्मन् आत्मानि स्मामिनि मयि यथासंख्यं यथावस्तुपरिमाणं तथा स्थिते मनो दृश्यपुरुषो महिमानं महत्त्वमवाप्नोति तदेव विचिन्तयि । भूतानामिति । अस्मात् स्थूलतां प्राप्नुवानीत्यपेक्षायां तस्मात् स्थूलतां प्राप्नोति ततोऽन्वयस्मान्महत्त्वमाप्नोतीत्यपेक्षायां तस्मादिति पृथक् पृथक् भूतानां सकाशात्महत्त्वमाप्नोतीत्यर्थः । परे परमात्मनि सर्वनामसंज्ञाधिकत्वात् नास्त्यस्य ॥ ११ ॥

अधिमासिद्धिप्राप्तिर्वा प्रतिपाद्यमाह । परमाणुमय इति । काष्ठसूक्ष्माणां काष्ठपरमाणूनामात्मके आत्मानि व्यापके तस्मै रूपं विचिन्तयि । परमाणुमये भूतानां सकाशादित्येवनाणुस्वरूपे मयि चित्तं रज्यन् अनुक्तं कुर्वन् तदेकानिष्टत्वेन कुर्वन् अधिमानमाप्नोति ॥ १२ ॥

प्राप्तिसिद्ध्यापादिकां धारणामाह । धारयन्निति वैकारिके अहस्तत्वे व्याप्ते मयि मनो धारयन्नस्ति निवृत्तवर्तमानं यथा तथा धारयन् सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं स्मामिदमस्ति स्मृत्तमित्यतस्मात्प्राप्नोति । ततः किमत्राह । प्राप्तिमिति । अन्वयेन्द्रियैर्विषयदर्शनाद्विज्ञानप्राप्तिमाप्नोति अन्वयेन्द्रियैर्दर्शनादि यथासङ्कल्पवेगिता । प्राप्तिरित्युच्यते सिद्धिरिति च मन्मता इत्यनेनांतरालं अन्वयमनस्कारं निवारयति ॥ १३ ॥

प्राकाश्यप्राप्तिप्रकारकुर्यात् । महतीति । महति महत्तत्वे सूत्रे मुख्यप्राप्ते आत्मानि व्याप्ते मयि मानसं धारयन्नव्यक्तजन्मनः अव्यक्तस्यापि विकारवत्त्वात् स्थूलत्वापादनकृतेर्मे प्रसादात्पारमेष्ठ्य परमाप्तौ प्रद्युम्नः प्रसादलक्ष्य प्राणमारत्योः प्रसादाच्च सर्ववेदादिज्ञानधैर्यप्राप्तादक प्राकाश्यं विन्दन् इत्यन्वयः—

प्राकाश्यं सर्ववेदादिज्ञानमेव विदो विदुः ।

सर्वं गुणान् प्राणस्य परमात्मप्रसादतः ॥

प्राणविष्णोः प्रसादेन भारवाः सम्प्रकीर्तिताः ।

प्रसादात्तु त्रयाणां व्याप्त्यान्दादिः सदा गुण इति ॥ १४ ॥

इतिवप्राप्तिप्रकारमाह । विष्णोर्वापि । परमाण्वारिरूपः काष्ठो विग्रहः प्रतिमा यस्य स काष्ठविग्रहः तस्मिन्प्रतीत्यैरधीश्वरत्वगुणाविशेषे अनेन यो यो गुण उपासकस्यामिलयितः तं ते गुण तास्मन्नुपसंहृत्योपापनकृतवैयमित्युक्तं भवति सर्वत्राधीश्वरत्वाद्वा विद्यमानेऽपीत्यादि विष्णोः व्याप्ते मयि चित्तं धारयन्निति वदामाप्नोति कीदृशं सूत्रं धारि स्यावरादिपदार्थसमूहो वा क्षेत्रज्ञा जीवा एषां चादत्तं नियमनं यस्मात्तत् क्षेत्र-

[६६]

वचोदत्तं भुविस्थितैः प्राणिमिरक्तकारकात् पूर्वशक्तेः कोटिगुणशक्त्युद्ग्रेकमेत्युक्तमेतत् ॥ १५ ॥

वशिनावाप्युपायमाह । नारायण इति । नारायणो तु यो वसे भगवच्छब्दार्थेने ऐश्वर्यादिवङ्ग्यानुपसंहृत्य मयि मम आध्यामी वशितमिवावाप्नोति असङ्कृताविलक्षणो मम धर्मो यस्य स मद्भगः ॥ १६ ॥

भीमजिगोस्वामिकृतक्रमसम्भवेः ।

यथेयधर्मः ॥ १६ ॥

भूतसूक्ष्मादयो नैक्युदादिगताः स्वरूपशक्तिविज्ञानाः देवाः तास्मात्प्राप्तित्यादावुभयेषां भेदेनावश्यव्यवस्थाप्यत्वात् तस्मात्त्रोपासको ममेति पुनरुक्तेस्तद्वधारणाद्येत्वाच्च आधिमानमित्यत्रापि ममेत्यन्वयः किंविशिष्टमादिकमहमेशेनैव ज्ञेयं “जगद्व्यापारधर्म” इति न्यायेन अथेया तद्धर्मप्राप्त्यसम्भवात् ॥ १० ॥

महिमानं तत्तच्छक्त्युद्ग्रेकमूर्तिवैभवं भूतानां चेति महत्त्वधारणायामेतद्विच्छिन्नावाप्त्यफलं भवतीत्यभिप्रायात् ॥ ११ ॥

भूतानां मध्ये यः परमाणुमोऽन्वयाकाशपरमसूक्ष्मांशस्तदुपाधिके मयि चित्तं रज्यन् योगी अधिमानं भारशून्यमवाप्नोति तमेव दर्शयति । काष्ठस्य यः सूक्ष्मांशः परमाणुस्वरूपार्थे उपाधिः परमसूक्ष्मेऽन्वयाच्छिन्नाकाशः तदुपतां तद्वद्विज्ञानात्मन्यर्थः । आत्माति पाठे आत्मा देह व्यापित्वर्थः ॥ १२ ॥

वैकारिके शुद्धस्वरूपे ॥ १३ ॥

अथवैकर्मिन्द्रियागम्यं जन्म प्राप्नुमोऽस्य तस्य मम यद्वा व्यक्तं जगति च प्रकटमित्यादि ॥ १४—१६ ॥

भीमजिगोस्वामिकृतसारार्थदर्शनी ।

भूतसूक्ष्मात्मनि भूतसूक्ष्मोपाधौ मयि तस्मात् भूतसूक्ष्माकारं स तस्मात्त्रोपासकः मम मदीयमधिमानं परमाण्वकारतां सिद्धिं यथा शिलामपि प्रवेष्टुं शक्नोति ॥ १० ॥

महत्यात्मनि ज्ञानशक्तिमहत्त्वोपाधौ मयि यथासंख्यं महत्त्वकारं महिमानं परममहदाकारता यथा सर्वत्रापि द्वापुं शक्नोति भूतानां चैत आकाशादिभूतोपाधौ च मयि मनो धारयन् तत्तद्वय महिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

परमाणुमये वाय्वादिभूतानां ये परमाणुवस्तन्मये तदुपाधौ च मयि चित्तं रज्यन् काष्ठसूक्ष्मांशता काष्ठस्य यः सूक्ष्मांशः परमाणुः स एवार्थे उपाधिरस्य तस्मात् तद्वद्विज्ञानात्मन्यर्थः तदुक्तं सकाशात् परमाणुमये यो भुङ्क्ते परमाणुतामिति ॥ १२ ॥

वैकारिकाहङ्कारोपाधौ मयि अस्मिन्महाप्रभे सर्वेन्द्रियाणां सर्वेषामेवोन्द्रियाणामधीनत्वप्रादुर्भावात्पारम्यनामस्वरूपमयमोक्तवैयर्थ्यः ॥ १३ ॥

विषयशक्तिप्रधानं महत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ मयि प्राका-

निर्गुणो ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः ।

परमानन्दमाप्नोति यत्र कामोऽनसीयते ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

इयमैश्वर्यं विन्दत तदेव किम्पारमेष्ठ्यं परमेष्ठिनो भावः पार-
मेष्ठ्यं कथम्भूतस्य मे अव्यक्तजन्मनः अव्यक्ताज्जन्म यस्य तस्य
सूत्रस्य सूत्रोपाधिस्त्यगः ॥ १४ ॥

अधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्तरि कालविग्रहे कालः कालयिता
द्रष्टा तत्स्वरूपे ईशित्वं निशिनष्टि । क्षेत्रज्ञानां जीवानां क्षेत्रज्ञाणां
तदुपाधिनां च चोदनं प्रेरणं तत्र तत्र स्वशक्तिसञ्चारणमि-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

तुरीयाख्ये—

विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं क्षेत्र्युपाधयः ।

ईशस्य यन्त्रिभर्हीनं तुरीयं तत्पदमिदम् :

इत्येवं तुरीयं आख्यायकस्य तस्मिन्नित्यनेन भगच्छब्दशब्दित इत्य-
नेन च नारायणस्य तुरीयत्वे पदैश्वर्यवस्त्रे च मनसा धार्य-
माणे सत्येवेति भावः । इयमर्थः यस्य स्थूलं सूक्ष्मं चेति कार्य-
द्वयं नोपाधिः कारणं माया च नोपाधिः किन्तु तुर्यं साधि-
दानव्यवस्तु आख्यायकस्य आकारो यस्य तस्मिन् नारायणो
म च केन शब्देनोच्यते तत्राह । भगच्छब्दशब्दित इति । वशितां
गुणेष्वसङ्गम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धाश्वतथदीपः ।

अथ तत्तत्कारणं तां तां निरूपयत्यात्ममानेः । भूतेति । भूत-
सूक्ष्मात्मनि भूतसूक्ष्मरूपे भूतसूक्ष्मावस्थापन्ने मयि तन्मात्रं
तन्मात्रविषयं मनो धारयन् तन्मात्रोपासकः भूतसूक्ष्मरूपमात्रो-
पासकः मम भूतसूक्ष्मरूपिणः अणिमानं सूक्ष्मतामवाप्नोति भूत-
सूक्ष्मादिकार्यरूपेण स्वयमेवावस्थितस्तदेतत्तु बहुस्वामित्यादिभूते-
रतो मयीत्याद्यभेदःसूत्रपक्षः ॥ १० ॥

महत्त्वात्मनि मयि महत्त्वरूपे मयि यथात्मनः तन्मात्रविषयं
मनो तद्वत् महिमानं तादृशरूपिणो मम महत्त्वमवाप्नोति परे
दातृविशेषणं कार्यरूपे परिच्छिन्नस्य कारणस्यैव दृष्टिः कर्त-
व्येति ज्ञापयति आकाशादिभूतानां च पृथक् पृथगुपासनया तत्त-
द्रूपिणो मे ममाप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

भूतानां परमाणुमयं सूक्ष्मावयवरूपे मयि मनो रञ्जयन् काल-
सूक्ष्मावयवतां कालस्य परमाणुरूपस्य ज्ञाप्यस्य सूक्ष्मो योऽयः
ज्ञापकः भूत्वादिपरमाणुरूपस्तस्य यावत्तत्ता तां वशिमानं स
कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुतामित्यत्र ईशितामि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

वैकारिकं महत्त्वं वैकारिकादङ्गारावस्थापन्ने मयि अलिङ्गं
तदेकविषयम् आत्मस्वमिष्टातृत्वम् ॥ १३ ॥

महत्स्वरूपेवावस्थाभेदेन सूत्रमिति सञ्ज्ञा तस्मिन् पार-
मेष्ठ्यं परमेष्ठितुल्यं प्राकाश्यम् व्यक्ताज्जन्म यस्य तस्य सूत्रा-
त्मनो मम ॥ १४ ॥

एवमचेतनेषु स्वशक्तिपरिणामेषु स्वकार्येषु सहृदया धारणा-
मुपदिश्य कालं सहृदया धारणामुपदिशति । विष्णोर्विति । इयधी-
श्वरत्वं चिदुच्यते । कालविग्रहे इति । भूतमविष्यत्तत्त्वमात्रव्यवहा-
रनिर्वाहके कालमूर्त्तौ विष्णो मयि क्षेत्रज्ञाणां क्षेत्रज्ञानां देहदेहिनां
चोदनां प्रेरणाक्षणाभीशित्वभीशितामवाप्नोति ॥ १५ ॥

मयि त्वम्पदार्थं सहृदया धारणामुपदिशति । नारायणो इति
तुरीयाख्ये तुरीये त्रिषु सन्ततमित्येवं नामक—

उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामगतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति

इति स्मृत्या भगवच्छब्देनापि शब्दिते मज्जमं भद्रहृदयैव मम
धारणाक्षण्यो धर्मो यस्य सः वशितामिसात् प्राप्नुयात् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

यह योग धारण की सिद्धि मैंने तुमारे आगे नाम स
कही है अब जिस धारणा से जो सिद्धि जैसी होगी
तिसको तुम मेरे से सुनो ॥ ८ ॥

भूत सूक्ष्मरूप मेरे में भूत तन्मात्रा के मन को स्थापन
करे तो मेरे शरीररूप तन्मात्रा का उपासन करने बाछा
अणिमा सिद्धि को प्राप्त होता है ॥ १० ॥

महाभूत स्वरूप मेरे विषे यथा योग मन को स्थापन करने से
अलग अलग सब भूतों की महिमा सिद्धि को प्राप्त
होता है ॥ ११ ॥

सब भूतों के परमाणु स्वरूप मेरे में चित्त का रंजन
करे तब योगी काल की सूक्ष्मता रूप अणिमा सिद्धि को
प्राप्त होता है ॥ १२ ॥

मेरे में मन को लगा कर सात्विक अहं तत्त्व रूप मेरे में
अच्छे प्रकार से मनको धारण करे तो सब प्राणि मात्र
के इन्द्रियों से भोगरूप प्राप्ति नामक सिद्धि को प्राप्त
होता है ॥ १३ ॥

सूत्रमंजक क्रियाप्रधान महत्त्वरूप मेरे विषे मनको
धारण करे तो अव्यक्त जन्मा सूत्रात्मा के पारमेष्ठ्य सर्वो-
त्तम पदवी को प्राप्त होता है ॥ १४ ॥

कालस्वरूप उत्पत्त्यादितीनों के ईश विष्णु के विषे चित्त को
धारण करे तब वह योगी सब शरीर सब आत्माओं के
प्रेरणा करनेकी सिद्धि को प्राप्त होता है ॥ १५ ॥

भगवत्शब्द से जो कहे जाते हैं ऐसे तुरीय संबन्ध
नारायण मेरे विषे मनको धारण करे तो मेरे धर्म नाबा हो
जाता है औ वशिता सिद्धि को प्राप्त होता है जिससे कि
सब उसके वश में रहते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

यत्र परमानन्दरूपे सर्वोऽपि कामस्तदंशभूतोऽनसीयते
समाप्नोते तम् ॥ १७ ॥

श्वेतदीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि ।
 धारयन् श्वेततां याति षडूर्मिरहितो नरः ॥ १८ ॥
 मर्याकाशात्मनि प्राणो मनसा घोषमुद्वहन् ।
 तत्रापलब्धा भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ ॥ १९ ॥
 चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि ।
 मां तत्र मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् ॥ २० ॥
 मनो^(१) मयि सुसंयोज्य देहं तदनु वायुना ।
 महारणानुभावेन तत्राऽऽत्मा यत्र वै मनः ॥ २१ ॥
 यदा मन उपादाय यद्यद्रूपं बुभूषति ।
 तत्तत्^(२)द्रवेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः ॥ २२ ॥
 परकायं विशन् सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत् ।
 पिण्डं हित्वा विशेषाणो वायुभूतः पडङ्गघ्रिवत् ॥ २३ ॥
 पाण्योऽऽपीड्य गुदं प्राणो हृदुरः कण्ठमूर्धसु ।
 आरोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म नीत्वोत्सृजेत्तनुम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्त्राणि कृतमाचार्यदीपिका ।

अतः परं गुणहेतुकाः सिद्धीराह । शुद्धे सत्त्वात्मके श्वेततां
 सुखरूपताम् ॥ १८ ॥

आकाशात्मा यः प्राणः समष्टिरूपस्तद्रूपे मयि मनसा
 घोषं तादृं चिन्तयन्सौ हंसो जीवन्तत्राऽऽकाशे उपलब्धा
 ज्ञाना संस्तत्रस्था विचित्रा वाचः शृणोतीति यद्वा तत्राऽऽकाशे
 उपलब्धा अभिव्यक्ता या वाचस्ता दूरतः शृणोतीति ॥ १९ ॥

त्वष्टा आदित्यस्तास्मिन्प्रपारिच्छिन्नं चक्षुः संयोज्य तं च
 चक्षुषि संयोज्य तत्रोभयसंयोगं मां ध्यायन् विश्वं दूरतः
 पश्यति ॥ २० ॥

मनो देहं च तदनुर्तिना वायुना सह मयि सुसंयोज्य
 या महारणा क्रियते तस्याः प्रभाषिणो यत्र मनो याति तत्रात्मा
 देहो यातीत्यर्थः । यद्वा मनः कर्तुं आत्मानं वायुना सह
 देहं च मयि सुसंयोज्य यत्र याति तदनु तत्र देहो
 यातीति ॥ २१ ॥

मन उपादाय उपादानकारणं कृत्वा यद्यदेवादिकं भवि-
 तुमिच्छति तत्तन्मनोरूपं मनसोऽभीष्टरूपं योगी भवेत् कुतः
 यतो मद्योगबलम् योऽहमभित्यशक्तिनांताकारस्तस्मिन्मयि मनसो
 योगो धारणा तस्य बलं भावः स एवाऽऽभयः कारणम् ॥ २२ ॥

यत्र प्रविशति तत्राऽऽत्मानं चिन्तयत् ततः पिण्डं स्रवहं
 हित्वा प्राणः प्राणमघानबिहृशरीरोपाधिवायुभूतो घाह्यवायु-
 भूतः प्रविष्टतेन मार्गोत्थयः । पडङ्गघ्रिवत् भुङ्गो यथा पुष्पा-
 त्पुष्पाभिरमनायासेन प्रविशति तद्वत् ॥ २३ ॥

पिण्डं हित्वेत्युक्तं तत्र प्रकारं कथयन् स्वच्छन्दमुत्सुमाह ।
 पाण्योऽऽपीड्य गुदं निरुध्य प्राणो प्राणोपाधिमात्मानम्
 ब्रह्मरन्ध्रेण मध्येनारेण ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म वा अन्यद्वा भवे-
 च्चित्तं स्थानं मनसा नीत्वा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्त्राणि कृतमाचार्यदीपिका
 दीपिकादीपिनी दिव्यगी ।

निर्गुणो निर्बिद्येयब्रह्मणि । परमानन्दं ब्रह्मसायुज्यम् । तदंश-
 भूतः ब्रह्मानन्दोऽभूतः । "एतस्मैवानन्दस्यास्यानि भूतानि मात्रा-
 सुपजीवन्तीति" भूतः । एतश्च ब्रह्मसायुज्यमपि सिद्धिमये एव
 गीयते ॥ २७ ॥

अतः परम् अष्टसिद्धयन्तरम् । प्राकृतधर्मोपाधितयोपास्य-
 मानत्वाद्गुणहेतुका इत्युक्तम् । धर्ममये प्राकृतसत्त्वजधर्मोपाधित-
 तरि । शुद्धस्वरूपतां रजस्तमोहीनसत्त्वात्मताम् ॥ १८ ॥

तद्रूपे समष्टिप्राणोपाधौ मयि तत्रस्था आकाशस्था भूतानां
 विचित्रा विविधा वाचः शृणोतीति प्रथमोऽर्थः । तत्राकाशे
 ज्ञातृत्वं तद्रूपं शब्दज्ञानेन प्राप्तमेतीति तत्रापलब्धेऽधिकम-
 पुष्टायेत्यादौ यद्वेति । दूरत इति तु प्रकरणव्याख्या-
 दत्तम् ॥ १९ ॥

अपरिच्छिन्नं नेत्रमोलकपरिच्छिन्नं दृश्ये । उभयसंयोगे त्वष्टृचक्षुः
 संयोगे तत्तत्प्रत्ययस्तारं मां ध्यायन्ति स्वप्नप्रभाव एव तत्र
 हेतुर्भूतः इति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

(१) मनो मनसि । (२) तत्तत्तत्तत् इति चि०

भीराधारमयादासगोस्वामिचिरञ्जिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तदनुवर्तिना मनोऽनुकूलतः मयि मनमाद्यधिष्ठातरि । मन्त्रा-
रणा योगिकर्तृकं मन्त्रारणम् । एवमेवामिमेत्य मन्त्रारणा
क्रियत इति व्याख्यातम् । तथाच कथाप्रत्ययस्य समानकर्तृ-
कत्वं निर्वहति । तथापि या मन्त्रारणा क्रियत इति कष्टकल्प-
नेवातो यद्वेति । आत्मानं मन एव कर्मभूतम् तदनु तस्य मनसः
पश्चात् तत्र मनः प्राप्य स्थानं देहोऽपि वेगेन यातीति मना-
जयसिद्धिर्वाख्याता ॥ २१ ॥

यद्यदेवादिकरूपं यद्यदेवादिकरूपकत्वेन भवितुं योगीच्छति
तत्तच्छरीरात्मको योगी भवतीति कामरूपसिद्धिर्वाख्याता ॥ २२ ॥

तत्र प्रवेष्टुमीप्सिते परकाये आत्मानं मन्त्राधिष्ठितप्राणायु-
पाधिमिति शेषः । ततश्चाहशधारणासामर्थ्यात् तेन वायव-
नुकूलतः ॥ २३ ॥

पार्ष्णिना पादपश्चाद्भागेन । गुहं निरुद्धोति मर्यादय
सीत्रिनी सूक्ष्माभित्याद्युक्तं मुक्तासनं सूचितम् ॥ २४ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

निर्गुणो गुणत्रयातीतः ॥ १७—१८ ॥

भूतानां वाच इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

त्वष्टा आदित्यः ॥ २० ॥

वायुना सह देहं मयि संयोज्येत्यन्वयः ॥ २१ ॥

मन उपाधाय मयि निधायेत्यर्थः । मनोरूपं भवेत् अभिमत-
रूपवान् भवेत् ॥ २२ ॥ २३ ॥

उत्सृजेत्तनुमिति छन्दत इत्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निर्गुणो इति । निर्गुणो हेतुगुणरहिते ब्रह्मणि कल्याणगुणबृहत्स्वभा-
ल्लिनि मयि विशदं योगपरिशुद्धं मनो धारयन् परमानन्दं प्राप्नोति ।
यत्र परमानन्दं कामः स योऽप्यवसीयते समाप्यते ॥ १७ ॥

अथ गुणहन्तुं सिद्धीस्तत्साधनभूता धारणाश्च विशेषतो
निरूपयति । श्वेतद्वीपपत्नी इति । शुद्धं शुद्धमत्वात्मके धर्ममये
धर्मनिर्वाहकं तन्निर्वाहकत्वेन तत्प्रचुरत्वात्तत्र मन्त्रं मयि चित्त
धारयन् षडूर्मिरहितः प्रशान्तायतीति श्वेततां श्वेतरूपतां
याति ॥ १८ ॥

मयीति । आकाशात्मन्याकाशधर्मिणः सवेद्यापकः आत्मा स्वरूपं
सस्य तन्मिमांशे प्राणशरीरके मयि मनसा घोषे प्राणघोषम् उच्छ्वस्य
चित्तयन् तत्र धारणायां या उपलब्धिस्तयोपलब्धितः इत्यर्थः
उपलब्ध्या इति पाठे नाग्विशेषणम् असौ हसो योगी
दूरस्थानामपि भूतानामुपलब्ध्याः अभिव्यक्ता वाचः शृणोतीति
दूरध्वन्यमुक्तम् ॥ १९ ॥

अथ साधारणं दूरदर्शनं निरूपयति । चक्षुरिति । त्वष्टा आदित्यः
चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठाता तस्मिन् चक्षुः संयोज्य तं च चक्षुषि संयोज्य

सयुक्तं ध्यात्वा इत्यर्थः । तत्रोभयसंबागे मां मनसा ध्यायन् सूक्ष्म
इयं यस्य तथाभूतः सन् विश्वं दूरस्थमपि सर्वं पश्यति ॥ २० ॥

अथ साधारणं मनोजवं निरूपयति । मन इति । मयि ताव
मनः तदनु ततः वायुना प्राणवायुना सह देहं च संयोज्य
संयुक्तं ध्यात्वा यत्र मनस्तत्रात्मा देहोऽपि मन्त्रारणानुभावे
मन्त्रियकरधारणाप्रभावेण उपतिष्ठतीति शेषः ॥ २१ ॥

अथ कामरूपमाह । यदेति । मनः उपाधाय मयि निधा-
येत्यर्थः । यद्यदेवादिकरूपं भवितुं भवितुमिच्छति । यादृशपुष्को
भवितुमिच्छतीत्यर्थः । तत्तन्मनोरूपं मनसोभीष्टरूपं भवेत्प्राप्तुं वा
इति शेषः । तत्र हेतुमैलागवत्वं मन्त्रियकरधारणात्मकयोगवत्त्वमा
भितः ॥ २२ ॥

परकायमिति । परकायं परशरीरं विशन् प्रविशित्वन् तत्र परकाये
आत्मानं धारयेत् स्थितं चिन्तयेत् ततः पियङ्गं स्त्रवहं हिवा
प्राणः प्राणमहितः प्राणशब्देनैन्द्रियाणि मुख्यप्राणश्चोद्यते ततो
मत्सर्पीयोऽस्य वायुभूतो वायुसहस्रो भूत्वा वायुयुग्मा बाहो
नासिकाग्रध्यानतः प्रविशति तद्वत्प्रविशत्परकायमिच्छनुपज्जते
षडूर्मिषट्भृङ्गो यथा पुष्पात्पुष्पांतरमनायासेनैव प्रविशति
तद्वत् ॥ २३ ॥

अथ स्त्रवहं मय्युमाह । पाण्यवेति । पाण्ययां पादमूले
गुहं मूलाधारमार्यं उच्यते प्राणं कामं हृदयकण्ठमुखं शरीरं
ब्रह्मरन्ध्रेण प्रणिमज्जशीर्षेकपालरन्ध्रेण ब्रह्मनासा प्राप्य च
देहमुत्सृजेत्स्त्रवहं तद्वत्पज्जते ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

प्राकाशसिद्धिकारणमाह । निर्गुण इति । यत्र चिन्मज्जानन्दे
प्राप्तकामोऽप्येच्छावसीयते समाप्तो भवति । कामः काश्यः काम-
नीयो विषयो नास्तीति वा यथेष्टानन्दसंप्राप्तिः प्राकाशमिति
कीर्त्यते इति च प्रगतमासमन्तरकाश्यं यस्मात्तत्तथा अत्र निर्गु-
णात्प्रब्रह्मवगुणानुपसंहार्यो ॥ १७ ॥

अनूर्मिमस्वसमाधिमाह । श्वेतद्वीपपत्नीति । शुद्धं निर्गुणं
धर्ममये धर्मफलवातरि श्वेतद्वीपपत्नी मयि मनो धारयन्
श्वेततां याति निर्गुणत्वमाप्नोति । शुद्धः श्वेतः सुखी श्वेतः श्वेत-
वर्णः कर्चिर्ज्ञेय इति । कथं निर्गुणत्वमाप्नोति इत्यादिब्राह्म ।
पाठिनि । षडूर्मिराहत्यं विवृतममर इत्यनेन अनूर्मिमस्वं दुः-
स्वभावावमात्रमुदाहर्तमिति ॥ १८ ॥

दूरध्वन्यासिद्ध्युपायमाह । मयीति । आकाशात्मनि आका-
शव्यापिनि प्राणो स्थिते मयि मनसा घोषे शब्दमुच्छ्वस्य आका-
शरूपप्राणरूपो हरिः शब्दप्रवर्तकस्तस्याधारश्चेति । ध्यायन् देहा
शरीराभिमानविधुरो जीवोऽसौ तत्राकाश उपलब्ध्यानामासमन्तात्
स्थितानां भूतानां वाचः शृणोतीत्यन्वयः । त्यागात् पुंशरीराणां
नयानां सञ्चयनं च । जीवं देहं इति प्रादुस्तस्त्वत्वाद्दर्शितं परमित्यतो
वा हंसो जीवः ॥ १९ ॥

दूरदर्शनोपायमाह । चक्षुरिति । त्वष्टा सूर्यश्चक्षुर्नियामक आभ-
यश्च तत्र चक्षुषि सूर्यं च स्थितं माम्-

भीमद्विजयस्वजतीयंकृतपदनामही ।

सहस्रबोजनान्तं तु दूरदर्शनमिष्यते ।

दूरभ्रमणमप्येवं तस्मिन्नेव युगे स्थिते ॥

इति विशेषः ॥ २० ॥

मनोजवप्रापकधारणप्रकारमाह । मन इति । यदा योगिनो मनोवेगेन गन्तुमिच्छन्ता तदा मनो मनसि मनस्तत्त्वे वायुना संयोज्य तदनु मनोऽनु वेदमपि वायुना संयोज्य मखारणानुभावेन मनस्तत्त्वान्तर्बोमिणो मम ध्यानसामर्थ्येन यत्र मनस्तत्रात्मा शरीरमनुगच्छतीत्यन्वयः । स्मरणः समवेगिना मनोजव इति प्रोक्त इति च ॥ २१ ॥

कामरूपावाप्युपायमाह । यदेति । यदा मन उपादाय स्थिरीकृत्य यद्यद्वैप गजादिरूपं बुभूषति भवितुमिच्छति गजादिरूपः स्यामिति तदा गजाद्याकारस्य गजाद्यन्तर्बोमिणो मम योगवत्त्वं चानवसमाभितो योगी तत्तन्मनोगतगजादिरूपं भजेदित्यन्वयः—

गजादिरूपमाकाङ्क्षन् गजादिरिष्यतभीष्मरम् ।

ध्यायन् गजादिरूपः स्यात्पश्चाद्याकारता तथा ॥

कामरूपत्वमुद्दिष्टमिति च ॥ २२ ॥

परकायमित्युपायमयः परकायं विशन् सिद्धिं प्राप्नोति स्मृतः— इयं हरिः तत्र परकाये भावयेद्देवं मावितः प्रकृष्टानन्दरूपतत्त्वाप्रणावनकतृत्वाच्च प्राणः परमात्मा वायुभूतो वायौ भूतो वायवस्तगतः पियङ्गं हिरणा इतरहृष्टा स्त्रहृष्टा न लक्ष्वा योगिनं समादाय परकाये प्रविशेदित्यन्वयः स्त्रहृष्टात्वागतः परे परकाय प्रवेशः स्यादिति । परकायस्थितं हरिं ध्यायन् विशेत् परे काये वायवस्तगतः पुमान् ॥

प्राणनामा हरिः प्रोक्तः तस्मिन्वायुः समाश्रितः ॥

वायावस्तगतो जीवो देहादेहं प्रयास्यतीति च ॥ २३ ॥

स्त्रहृष्टमृत्युताप्रकारमाह । पाण्येति । प्राणं हृदुरःकण्ठ-मूर्धस्त्रारोप्य पञ्चाधारस्थितं विष्णुं ध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रेण तनुमुत्प्रेजेत् प्राणं ब्रह्मणि नीत्वा प्राणनामानं बहिःस्थं ब्रह्मनाम्न स्मृत्वेत्यर्थः । युगाद्वर्षाकृतना स्मृता स्त्रहृष्टमृत्युतेति—

पञ्चाधारस्थितं विष्णुं ध्यायन्वायुः स्रयं विना ।

यदि मृत्युमभीप्सीत तथा प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

प्राणस्य प्राणनामानं बहिःस्थं ब्रह्मनामके ।

विष्णुं विष्णावनुस्मृत्य विप्रेजेद्देहमञ्जसेति ॥

अनेकैश्च हरेर्नीतिस्तद्वत्तस्य हरेः स्मृतिः ।

नहि नेयः कश्चित्कापि केनचित्स्त्रहृष्टावतः ॥

इति च ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

निर्गुणो ब्रह्मणीति । ब्रह्मसायुज्यमपि सिद्धिमध्ये गणितम् ॥ १७ ॥

अतः परं प्राकृतधर्मोपाधिनयोपास्वमानत्वं गुणहेतुत्वं स्मृतः शुद्धे गुणातीते उपाधितस्तु धर्ममये सार्विकधर्मोधिष्ठितरि श्वेततां शुद्धतां रजस्तमोहीनसत्त्वात्मताम् ॥ १८ ॥

मयीतीति तत्र विचित्रा वाच इत्यत्र भूतानामिषेतिहेयम् ॥ १९-२० ॥

[१००]

मन इति । तैः तत्र मयि मनोऽधिष्ठातरीति हेयम् ॥ २१-२२ ॥
प्राप्नोति । मदीयधितप्राणाद्युपाधिमिति शेषः ॥ २३-२४ ॥

भीमद्विजयनाथसम्बन्धसिद्धतसारार्थदर्शनी ।

सर्वोऽपि कामो यत्रावसीयते समाप्यते तं परमानन्दम् ब्रह्मसामुद्रयमिति सन्दर्भः ॥ १७ ॥

अतः परं गुणहेतुकाः श्वेततां शुद्धरूपतामित्यनूर्ध्वमस्वनास्तीति सिद्धिः ॥ १८ ॥

आकाशात्मा यः प्राणः समष्टिरूपैकपस्तद्वैप मयि मनसा बोधं नादमुद्रहन् चित्तयन् तत्राकाशे उपलब्धा अभिष्यक्ता वा भूतानां वाचस्ता दूरतः हंसः शुद्धः सन् शृणोतीति दूरभ्रमणम् ॥ १९ ॥

त्वष्टा सूर्यस्तस्मिन् चक्षुः संयोज्य चक्षुषि च तं संयोज्य तत्रोभयसंयोगे मां ध्यायन् विश्वं सर्वं दूरस्थितमपि पश्यतीति दूरदर्शनम् ॥ २० ॥

मनो मयि संयोज्य तदनुवर्तिना वायुना सह देहं च संयोज्य वा मखारणा क्रियते तस्याः प्रभावेण यत्र मनो याति तत्रैवात्मा स्थूळदेहोऽपि यातीति मनोजवः ॥ २१ ॥

मन उपादाय उपादानकारणं कृत्वा यत् यत् देवादिरूपम् भवितुमिच्छति तत्तत् मनोरूपं मनोऽभीष्टरूपं भवेत् तत्र मयि योगः योगधारणा तस्य वत् प्रभाव एवाभवः साधकमिति कामरूपम् ॥ २२ ॥

तत्र परकाये पियङ्गं स्थूळदेहं हिरणा प्राणः प्राणप्रधानलिङ्गशरीरोपाधिः सन् वायुभूतः बाह्यानायुना भूतः प्राणः । विशेत् परकायं प्रविशेत् पङ्कजं प्रयथा पुष्पात् पुष्पात्तरं विशति मद्योगधारणाप्रभावेणोपि योज्यमिति परकायप्रवेशः ॥ २३ ॥

पाण्योपाधिना शुद्धं निरुद्धं प्राणं प्राणोपाधिमार्मानम् ब्रह्मरन्ध्रेण मूर्धस्त्रारोप्य ब्रह्म निर्विशेषं सर्वधर्मं वा नीत्वा प्राप्य तनुम् त्यजेदिति स्त्रहृष्टमृत्युः ॥ २४ ॥

भीमचक्रुदवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतन्मतेनेषु त्वम्पदार्थे च मच्छास्त्रिके मम इष्टोपासनं कर्तव्यमित्युक्तमिदानीं तत्पदार्थधारणामाह । निर्गुणो इति निर्गुणो प्राकृतगुणरहिते ब्रह्मणि बृहद्गुणशक्तिकं विश्वहेतौ मयि विशदं गम्भीरं मनो धारयन् यत्र सर्वोऽपि कामः अवसीयते समाप्यते एवम्भूतपरमानन्दमेव प्राप्नोति ॥ १७ ॥

अथ गुणहेतुकाः सिद्धिराह । शुद्धं शुद्धसत्त्वं धर्ममये धर्मप्रधाने धर्मरक्षके इत्यर्थः । पङ्क्तिरहितः शुभाविपासाद्विरहितः श्वेततां शुद्धतां याति ॥ १८ ॥

अनो ध्याता हंसः सारासारवित् आकाशवहात्मा स्वरूपं यस्य तस्मिन्ममष्टिके प्राणे मयि प्राणरूपकामेस्थे घोषम् नादमुद्रहन् ध्यायन् तत्राकाशे उपलब्धा अभिष्यक्ता वाचः शृणोति ॥ १९ ॥

विहरिष्यन् सुराक्रीडे मत्स्यं सत्त्वं विभावयेत् ।
 विमानेनोपतिष्ठन्ति सत्त्ववृत्तीः^(१) सुरस्त्रियः ॥ २५ ॥
 यथा सङ्कल्पेद्बुद्ध्या यदा वा मत्परः पुमान् ।
 मयि सत्ये मनो युञ्जंस्तथा तत् समुपाश्रुत ॥ २६ ॥
 यो वै मदभावमापन्न ईशितुर्वशितुः पुमान् ।
 कुतश्चिन्न विद्वन्येत तस्य चाऽऽज्ञा यथा मम ॥ २७ ॥
 मदभक्त्या शुद्धसत्त्वस्य योगिनो धारणाविदः ।
 तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्युपवृंहिता ॥ २८ ॥

भीमकृतकदेवकृतचिन्ताप्रदीपः ।

सूक्ष्मरूपं योगनिश्चिन्ताप्रदीपः एवष्टरि आदित्ये चक्षुरि-
 त्स्थितं चक्षुषि च एवष्टरं तन्नाभयसंयोगे मां ध्यायन् विश्वं
 पश्यति ॥ २० ॥

प्रथमं मनः तदनु वायुना प्रायेण सह देहं च मयि सुष्ठु
 संशोध्य मयारणानुभावेन यत्र मनस्तत्र आत्मा मनोदेह-
 वायुयोजनकर्ता यतीत्यर्थः । अनेनैव तत्र देहोऽपि यतीति
 ज्ञेयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

सिद्धः परकायं विशन् तत्र परकाये आत्मानं भाषयेत् चिन्त-
 येत् तदनन्तरं पियङ्गं निजकायं हित्वा प्राणः प्राणप्रधानलिङ्ग-
 शरीरः वायुभूतः सन् तस्मिन्विद्येत् तत्र दृष्टान्तः पङ्क्तिप्रवृत्तं यथा
 अमरः पुष्पं हित्वा पुष्पात्तरमनायामेन प्राविशति तद्वत् ॥ २३ ॥

पियङ्गुत्यागप्रसङ्गात्सङ्कल्पमृत्युप्रकारमाह । परिणिता गुदम्
 मूलाधारम् आपीडय निरुध्य प्राणं क्रमेण हृदयः कण्ठमूर्धेसु
 आरोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म नीत्वा आत्मानाभिति शेषः ब्रह्मपाप्मि
 मनसादिदृश्यति यावत् तनुमुत्सृजेत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

निर्गुण प्राकृत गुण रहित मेरे में निर्मल मन का धारणा
 करे तो वह ऐसे परम भानन्द स्वरूप को जानजाता है कि
 जिसमें सब मनोरथ समाप्त होजायें ॥ १७ ॥

शुद्ध धर्म भय श्वेतद्वीप के पति मेरे विषे जो
 चित्तको धारणा करता है वह श्रुवा तृपा भाविक छै
 ऊर्ध्वो से रहित होकर शुद्ध श्वेतगुण को प्राप्त हो
 जाता है ॥ १८ ॥

आकाश आत्मारूप मेरे में मनसे शब्द को धारणा करे तो
 वह इस योगी दिव्यज्ञान को प्राप्त होकर सब भूतों की
 वाणियों को सुन लेता है ॥ १९ ॥

अपने नेत्र मे सूर्यदेव को सूर्य मे नेत्र को संयुक्त करके
 उहां पर मेरा मन से ध्यान करे तो सूक्ष्मरूपि नाछा हो-
 कर सब संसार को देखता है ॥ २० ॥

मेरे में मनको संयुक्त करे तिसके पीछे वायु के सहित
 देह को भी संयुक्त करे तब मेरे स्वरूप की धारणा के
 प्रभाव से जहां मन को पहुंचावे तहीं देह भी चला जाता
 है ॥ २१ ॥

जिस वस्त्रत मन को कारण करके जो जो रूप होत
 चाहता है तब मेरे योग वस्त्र के प्रभाव से उसी उसी
 रूप को प्राप्त हो जाता है ॥ २२ ॥

सिद्ध पुरुषको जब परके शरीर में प्रवेश करना होवे तब
 अपने आत्मा का भावना करे फिर मेरे ध्यान करने से प्राण को
 साथ में लेकर शरीर को छोड़ कर वायुरूप हो कर
 मनायास से अमर सरीका उस शरीर में प्रविष्ट हो जाता
 है ॥ २३ ॥

जब इच्छा से देह छोड़ता हो तो पैरकी पड़ी से गुदा द्वार को
 रोक कर मुक्तासन खग कर मूलाधार से प्राण को उठा कर
 नाभि हृदय कण्ठ भादि चर्को में चढ़ा कर फिर मस्तक के ब्रह्म
 रन्ध्र में प्राण को खे जाकर मूर्धे द्वार से निकाल कर शरीर
 को त्याग देवे ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मत्स्यं मर्ममूर्तिरूपं शुद्धं सत्त्वं चिन्तयेत् तदा सशब्दस्यः
 सत्त्वांशभूताः ॥ २५ ॥

यदा वा अकालोऽपि यथा वेति पाठे यथा वा येन केनापि
 प्रकारेण बुद्ध्या संकल्पयत्तत्तथा यथा वत्प्राप्नोतीत्यर्थः । ब्रह्मा
 यथा संकल्पयेद्यथा वा मत्परो मयि विश्वासवान् भवति तथा
 तदनु रूपं सर्वमाप्नोतीत्यर्थः किञ्चिदं सत्यं सत्यसंकल्पे मयि
 मनो युञ्जन् ॥ २६ ॥

मदिति पृथक्पदम् ममेत्यर्थः । ईशितुः सर्वनियन्तुर्वशितुः
 स्वतन्त्रस्य मम भावं स्वभावं प्राप्तः एता गुणहेतवः ॥ २७ ॥

अतः परं तद्वाः धारणाविद् इति त्रिकाक्षेत्रधरधारणास्-
 चिता त्रैकालिकी त्रिकाक्षेत्रधरधरधारणास्-
 तत्सहिता अनयैव परचिन्तायाभिज्ञताऽपि व्याख्याता ॥ २८ ॥

(१) सत्त्ववृत्ति—इति वि० बीररा० पाठः ।

अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः ।
 मद्योगश्रान्तचित्तस्य यादसामुद्रकं यथा ॥ २९ ॥
 मद्भिभूनीरभिध्यायन् श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ।
 ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ॥ ३० ॥
 उपासकस्य मामेवं योगधारणाया मुनेः ।
 सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठन्त्यशेषतः ॥ ३१ ॥
 जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जितश्वासात्मनो मुनेः ।
 महारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषायेद्विपिका ।

अग्न्यादिसर्वोपघातशून्यो मगवानित्येवं भूतयोगमयम् नैना-
 मिभूयेत अत्र हेतुः मद्योगेति यादसामुद्रकं यथाऽभिघातकं न
 भवति तथा तस्य तपुःप्राप्त्यादय इत्यर्थः । अनयेषां द्रव्यताऽपि
 द्यावृता ॥ २९ ॥

मद्भिभूनीरभिध्यायन् ध्वजादिभिः सह ॥ ३० ॥

उपसंहरति । उपासकस्त्विति । एवं पृथग् धारणाभिः ॥ ३१ ॥

यद्वा किंनानाधारणाप्रवासेन एकैव सर्वाः सिद्धयो
 भवन्तीत्याह । जितेन्द्रियस्त्विति । महारणां तारायणो तुरीयाख्य
 इत्यत्रोक्तम् या सुदुर्लभा इत्यासा का न कार्त्तित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषायेद्विपिका ।

विपिकाविपिनी टिप्पणी ।

सुराक्रीडे देवोद्यानादौ । इति सहक्रीडानुदर्शनरूपा
 सिद्धिव्याख्याता ॥ २५ ॥

यद्वा वेत्यत्र यथावेति पाठे द्वितीययथाशब्दस्य यथा
 वदिति व्याख्यातं कृतम् । किन्तु तत् सङ्कल्पितं वस्तु तथा
 प्राप्नोतीत्यनेनैव यथावत्प्रमाणतमनो यद्वेति । तदनुकूलं
 सङ्कल्पितश्वासानुरूपम् ॥ २६ ॥

स्वभावं नियन्तुस्वस्वातन्त्र्यपक्षज्ञानं ध्येयत्वेन प्राप्तः एतादृशः ॥ २७ ॥
 अतः दशतः परं गुणहेतुत्वेऽपि श्रुताः त्रिकाशब्देन जगत्
 सृष्टिस्थितिप्रलयकालक्षेत्रधारणेत्यर्थः । अनयेषु त्रिकाशब्द-
 सिद्धये ॥ २८ ॥

इत्येवम्भूतेति एवमकारको योगो धारणा तन्मयं तद्वि-
 शिष्टं वपुः नैरग्न्यादिभिः । अत्र अनभिभवः । मद्योगेति
 महारणेन शान्तमविकृतं चेतो यस्य तस्य । अनयेव
 अग्न्यादिसर्वमभनसिद्धये ॥ २९ ॥

ममावतारान् जगत्पराजयोपाधिकान् अधिरक्षो भृगुलला ॥ ३० ॥

धारणयेति आतावेकवचनम् । योगात्मिकाभिधारणाभिरि-
 त्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं तत्तत्सिद्धयर्थं पृथक् पृथक् धारणा उक्ता एकैव
 धारणाया सर्वाः सिद्धीवेक्तुं यद्वेति । मूढ एव पश्चात्तरं
 न त्वर्थान्तरम् ॥ ३२ ॥

अधिरक्षानुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

सत्यं सत्यमङ्कुरे ॥ २६-२७-२८ ॥

यादसामुद्रकैवेया न हन्यते तद्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

मद्भिभूनीरिति । श्वेतवर्णीयभिध्यायणलोकदिषु ध्वजातपत्रादि
 मासिनिष्ठैवहेतुत्वमिप्रायणात् तद्वक्तिः ॥ ३०-३३ ॥

अधिरक्षारण्यवाचापेकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्रीडानुदर्शनं निरूपयति । विहरिष्यान्निति । सुरा क्रीडाङ्गित
 यस्मिन्तत्सुराक्रीडे देवोद्यानादिकं तत्र विहरिष्यन्निहन्मिच्छुः
 मरुस्य मूर्तिरूपं शुद्धमस्त्वं चिन्तयत् तथाभूतं सत्त्ववृत्तिं सर्वं
 मच्छिरभूतं शुद्धमस्त्वं वृत्तिमनो यस्य तं सुरास्त्रियो विमानेन
 सहोपतिष्ठति तस्मिन्निष्ठे स्थिता भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

यथा सङ्कल्पसंभिद्धिमाह । यदेति । यद्वा यस्मिन्कावे यथा वेति
 पाठे येन कनापि प्रकारेण बुद्ध्या सङ्कल्पयत्तदा मरपरः
 मदासक्तचित्तः सतो सत्यमङ्कुरे मयि मना युञ्जन् तत्सङ्क-
 पानुरूपं यथा यथावत्प्रमाणतमनो प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अप्रतिहतमाज्ञां गतिं चाह । य इति । मदीति पृथक्पदं व्यत्ययेन
 पञ्चमी ममेत्यर्थः । इतिहेतुः सर्वनियन्तुः वाशितुश्च स्वतन्त्रस्य मम
 माधं वाशित्यादिकं प्राप्तः स्वयमीशितुस्त्वर्वाशित्युक्तः मामपीश-
 त्वर्वाशित्यगुणयुक्तं ध्यायन्मित्यर्थः । स कुतश्चिदपि न विपद्येत न
 प्रतिहन्येत किन्तु तत्प्राज्ञा यथा ममाज्ञा न विपद्येत तद्वत्प्रतिहति-
 रहिता इत्यादित्यर्थः । आज्ञाप्रदं गतेरप्युपलक्षणं धारणात्वे-
 कैव सङ्कल्पमवधारणागतिरूपफलमेव । अत्रेदमवगतद्वयं सिद्ध-
 योऽष्टादशोऽप्युपक्रम्य तासामपौ मत्प्रधाना द्येयं गुणहेतव
 इत्यवान्तरविभागमभिधायिण्यमादीनष्टौ उद्दिश्य एता मे सिद्धयः

१ उदकेवेया इति वि० पाठः २ वज्रताः ३ उपासीनस्य वीररा० पाठः ४ पुनः इति वि० वीर० पाठः ५ कात्रु इति वि० वीर० पाठः ।

श्रीमद्भिरागवतस्य अष्टमोऽध्यायः ।

सौम्य ! अष्टमोऽध्यायः मया इति तद्वद्वत् निगमय्य अन्तर्मिथ-
मिच्छादिनावांशः सिद्धिरिति भूतसुखमात्मनोऽपि सिद्धयः
सप्तदशोक्तः । तत्र सिद्धयोऽष्टादशोक्तस्य प्रक्रमणं दाहागत्यादिषु
विशेष्य भार्याविशेषाणामनुकूलं दद्यात् । यथासकल-
सिद्धयेव प्रपञ्चनं कर्तव्यं इति यद्यप्याशायां शिष्टं शिष्टं इति
भावेन गुणानुक्तौ तथाऽपराजयेऽपि मद्भिन्नैरनुभवाभिरिति विभू-
तिध्यानात्मिका भार्या साधनतया कति न तयोस्तत्पञ्चता-
रूपं तथाऽप्युपक्रमोक्तसकलपञ्चत्वायै इति वा प्रधानसि-
द्धयोऽष्टादशेति वा भगवतोऽभिप्राय इत्यवगन्तव्यम् ॥ २७ ॥

त्रिकाक्षरत्वमाह । मद्भक्त्येति । शुद्धं सत्त्वमयःकरणं यस्यान-
एव भार्याविशेषो योगिनः ततो मद्भक्तिप्रभावादेव त्रिकाक्षरी
काक्षत्रयगाचरवस्तुविषयकज्ञानरूपा तामेव विवृणोति । जन्म-
मृत्युपवृद्धिता काक्षत्रयगाचरवस्तुजन्ममरणादिगोचरज्ञानघटिता
सिद्धिः स्यादित्यर्थः । तत इत्यनेनैवाष्टादशपरिचितायमिष्टत्वयो-
रपि साधनोक्तिरिति ते पृथक् नोक्ते इति द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

अग्न्यादिप्रतिष्ठममाह । अग्न्यादिमिरिति । योगमयं योगप्रचुरं
मुनेषु पुराण्यदिमिने इत्येतानि भूयतः किन्तु त एव तेन प्रति-
ष्ठिताः स्युरित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन मुनिं विशिनष्टि । मद्योगभान्त-
चित्तस्येति । अग्रतिष्ठतो दधान्तः बाहसां जलजन्तानामुरकं यथा
प्रति घातकं न भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥

अपराजयमाह ! मद्भिन्नीरिति । विभूतिशब्देनावताराः प्राधा-
न्यतो निषायाश्च विवक्षिताः तत्रावतारैः सह विभूतीर्विशिनष्टि ।
श्रीवत्पारस्वविभूतिना इति । ध्वजातपञ्चजनशब्दाद्वज्रान्ता-
न्मत्वरथयोऽंशं भाव्यं ध्वजादिभिर्युक्ता इत्यर्थः । विभूतिर्यं नाम
निषायात्वं तथाहि भगवद्भिन्नोऽप्यकारैः—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यारमविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुभेष्टेऽत्र भाषितम् ॥

हे कुरुभेष्ट ! मदीयाः कल्याणार्थविभूतीः प्राधान्यतस्तु कथयिष्यामि
प्राधान्यशब्देनोक्तं विवक्षितः पुराणसां च मुख्यं मामिति-
वक्ष्यते जगत्पुरुषः काश्चन विभूतीर्लेख्यामि विस्तरेण वक्तुं
भ्रातृ च न शक्यते तासामान्यत्वात् विभूतिर्यं नाम निषा-
यात्वं सर्वेषां भूतानां बुद्ध्यादयः पृथग् विद्या भावा भक्त एव
भवन्तीत्युक्त्वा एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः
इति प्रतिपादनात् तथा तत्र योगशब्दनिर्दिष्टे स्रष्टृत्वादि
विभूतिशब्दनिर्दिष्टे तत्प्रवक्ष्यंस्वमिति पुनश्च—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

इति ह्युक्तं तत्र सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनमात्मतयावस्था-
नादिति भनया श्रीसूक्त्या जगत्पुरुषा ये पदार्था भगवन्ति-
यास्यास्ते तद्विभूतय इत्युक्तं भवति उक्तज्ञानामपकृष्टानां च
सर्वेषां तन्निषायात्वेऽप्युक्तं तद्विभूतत्वव्यवहार इति
भगवद्भाष्यकाराभिप्रायः अनेन सर्वेषामपीद्वर्तनयाऽप्यविशेषा-
रूपं केषांचिदेव विभूतिर्यामस्याहुः निरस्ता एतां विभूतिं
योगं चैव त्रयाप्यवमभाषि विभूतिरित्यर्थम् एतां सर्वस्य मदा-
यत्तावत्प्रतिष्ठितप्रवृत्तिरूपां विभूतिं मम हेतुप्रत्यनीककल्याण-
गुणाव्यययोगं च यस्तत्त्वतो वेत्ति । तत्त्वमस्यवतापायां स्नामि-

मत्त्वेन तत्र निवस्तुनिवास्याभावात्कथं तेषामपि केषांचिद्विभूतिषु
पाठ इति चेत्तत्रापि तेरेव रामः शस्त्रभृतामहं वृष्णिनां वासु-
देवोऽस्मीति इत्यल्लयेऽप्युत्तरमभाषि शस्त्रभृतां रामोऽहं नतु मे
ऽसौ विभूतिरित्यर्थः । अथांतराभावात् आदित्यादेः क्षेत्रज्ञत्वेनाव-
स्थितस्य भगवतः शरीरतया धर्मत्वमिति शस्त्रभृत्त्वमात्र-
स्यात्र तत्त्वानीयत्वमिति वृष्णिनां वसुदेवसूनुर्हमव न तत्र
विभूतिरथान्तराभावादेव वसुदेवसूनुत्वाद्याकारणाविर्भावानु-
गुणं यस्मात्तथैव तत्त्ववित्ताभूतमित्यर्थ इति च सिद्धम् ॥ ३० ॥

साधारणाः सिद्धीर्निरूप्याय परिनिष्पन्नयोगस्य ताः सर्वाः
सुखमा इत्याह द्वाष्ट्याम् । उपासीनस्येति । एवं पूर्वोक्तविषया
योगधारणाया मामुपासीनस्य योगिनः सर्वाः पूर्वमुद्दिष्टाः
सिद्धयः उपतिष्ठन्ति ॥ ३१ ॥

जितेन्द्रियस्येति । जितान्तःकरणस्य दान्तस्य जितबाह्येन्द्रि-
यस्य जितप्राणस्य च मद्भार्यां धारयत इति पाकं पचती-
तिवज्रिदंशः कुर्वन् इत्यर्थः । कानु सिद्धिः सुखं भां सर्वापि
सुखमेव इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरागवतस्य अष्टमोऽध्यायः ।

देवसहितक्रीडानुद्देशेन सिद्धिधारणामाह । विहरिष्यसि ।
सुराणामाक्रीडे विहरिष्यन् विहर्तुकामो योगी सत्त्वगुणं मत्स्यं
विभावयेत् सुराख्यो विमानेन सत्त्ववृत्तिमुपतिष्ठति समीप-
माप्नुवन्तीत्यन्वयः । देवैः क्रीडा चेन्मृगादिमिविति ॥ २५ ॥

यथा सङ्कल्पसिद्धिध्यानमाह । यथेति । सत्ये सत्यसङ्कल्पे
मनो युजानो यथा यथा मत्परः पुमान् बुद्ध्या सङ्कल्प-
यं यं गुणमुपसंहृत्य मामुपास्ते तथा तथा तत्काम्यमाप्नोती-
त्यन्वयः यथा सङ्कल्पसिद्धिध्याप्यनपानसुखादिषु इति ॥ २६ ॥

आज्ञाप्रतिहतिरिति सिद्धिधारणाप्रकारं दर्शयति । च इति । यः
पुमान् शिष्टः वा शिष्टः मदीति पञ्चमी पष्ठमर्थे मम भावं भावनामी-
शितृत्ववाशितृत्वादिगुणोपसंहारक्षणां मक्तिं सेवामापन्नः तस्य
पुंसः साक्षा कुतश्चन हेतौ विहरयेत् च शब्द एवार्थे यथा ममाज्ञा
ये प्रसिद्धम्—

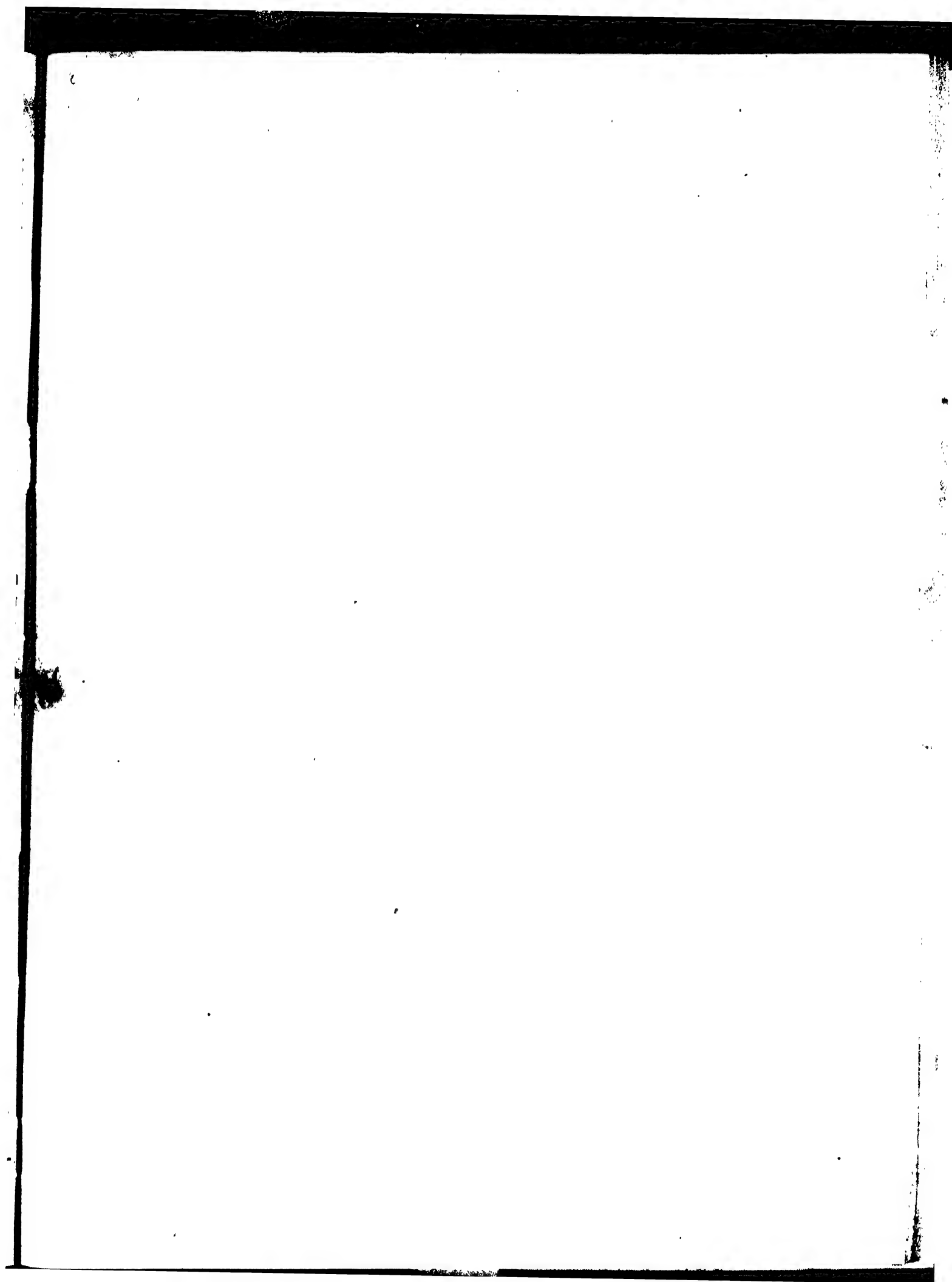
आज्ञाप्रतिहतिरिति शब्दादर्थोक्तविधानम् ।

विना महातपस्यैश्च शापप्रतिहतिः स्मृता ॥

इत्येतच्छब्दतो वा गृहीतं भावो मनश्च भक्तिश्च कचिद्विषास
इत्यत इति च ॥ २७ ॥

त्रिकाक्षरत्वमिति साधनमाह । मद्भक्त्येति । भार्याविदः
त्रिकाक्षरान्तयोमिहरिस्मरणप्रकारस्य जन्ममृत्युपवृद्धिता सुदृ-
ष्टिष्विषयिणी बुद्धिज्ञानं स्यादिति शेषः वेदादिकं विना प्रोक्ता
त्रिकाक्षरान्तरा बुद्धेरिति त्रिकाक्षरं विष्णुं ध्यातुं काक्षत्रय-
ज्ञेति च ॥ २८ ॥

अग्न्यादिप्रतिष्ठमोपास्तिप्रकारमाह । अग्न्यादिमिरिति । योगमयं
ध्यानमयम् एतद्वै विशिनष्टि । मद्योगभान्तचित्तस्येति । अग्न्या-
दीनामौष्यादिशक्तिरूपमाहादकल्याणगुणाव्ययं मम
ध्यानं मद्योगः तेन भान्तं तदेकनिष्ठं चित्तं यस्य स तथा
तस्य अग्न्यादिशक्तिसंस्तम्भ इत्यत इति बाहसां वपुः अग्न्या-
दिषु हरिं ध्यायंस्तत्प्रतिष्ठतम्भो भवेदिति च ॥ २९ ॥

॥ श्रीः ॥

विज्ञापनम् ।

परपक्षगिरिवज्रः ।

अयि विचक्षणाः ! अद्यातिप्रहर्षसमयो घरीवर्षि अहं तत्रभवद्भयो भवद्भ्योऽद्भुतग्रन्थं निवेदयामि यद्ग्रन्थान्वेषणं सहस्राणि विद्वांऽकारुः चातकास्त्वानिबिन्दुनिव, तथाऽपि तद्ग्रन्थदर्शनमपि दुर्लभमभूत् नत्पाठनविचारणादि तु दूरापास्तमेवासीत् तमेषु ग्रन्थमत-
भन्देन समस्तभारतवासिनां श्रीमतां सेवायां निवेदयामि यं ग्रन्थं 'शारीरकहार्दसंनयनामकं' कथयन्ति, केचित्तु परपक्षगिरिवज्रासु
अध्यासगिरिवज्राख्यमपि ब्रुवन्ति, एष ग्रन्थो वेदान्तिनां शिरोधार्योऽस्ति, किञ्च सर्वमनीषिणामेतत्सुविदितमस्ति, निगमकल्पतरो र-
म्यफलं वेदान्तशास्त्रमेवास्ति, यद्यपि वेदान्तशास्त्रस्य स्वस्वसिद्धान्तानामनुकूला अनेके ग्रन्था मुद्रितास्सन्ति, तथापीदृशः को !
ग्रन्थोऽद्यावधि न मुद्रितोऽस्ति, यद्ग्रन्थावलोकनेनैव सर्वं सिद्धान्तज्ञानं भवति, एतस्मिन् ग्रन्थेऽद्भुतचमत्कारोऽस्ति एतदवलोकने
सर्वशास्त्रसिद्धान्तज्ञानपूर्वकमत्यासत्यविचारो भवति, अन्यवेदान्तग्रन्थस्वावलोकनावश्यकताऽपि न भवति, सर्वेषां विपश्चितामेत-
ग्रन्थावलोकनेन पूर्णानन्दावाप्तिर्भवति, एष च ग्रन्थो विदुषां पठनपाठनादिषु प्रचारणीयः अस्ति, किम्वहुलेखनेनेतद्ग्रन्थावलोकयितु-
प्रह्वानन्दास्वादसमुद्रस्तराङ्गत इव भवति, एतद्ग्रन्थावलोकनेन घिङ्गमगडहयां घाग्विलासे सङ्कोचः कदाऽपि न भवति, एष च ग्र-
न्थस्त्रिलिखितप्रकरणैर्विभूषितोऽस्ति, एतस्मिन् ग्रन्थे चत्वारोऽध्यायास्त्वन्ति, तत्र प्रथमेऽध्याये विषयसम्बन्धगिरिनिपात-प्रयोजनार्थं
काप्रगिरिनिपात-अध्यासगिरिनिपातगिरिनिपातादीनि महाविस्तीर्णानि त्रयोविंशतिः प्रकरणानि सन्ति, द्वितीयेऽध्याये जिज्ञास-
पक्षगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति, तृतीयेऽध्याये साङ्ख्यगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति, चतुर्थेऽध्याये जीवन्मु-
गिरिनिपातोऽस्ति, एवं चत्वारिंशत्प्रकरणैर्विभूषितोऽष्टसहस्रश्लोकसंख्यापरिमितो ग्रन्थोऽस्तीति विज्ञेयं मनीषिभिरिति शम् ॥ मूल-
रौप्यकत्रयम् ॥ ३)

पूज्यपादश्रीविश्वनाथचक्रवर्तिविरचितम्

श्रीकृष्णभावनामृतम् ।

श्रीकृष्णभावनामृतम् श्रीकृष्णचन्द्राष्टकालिकसेवानिरूपणापरम् कीर्तानिकुञ्जस्थ किङ्करीशुकशारिकादीनां परस्परसेवानिरूप-
णसुस्पष्टपद्यात्मकं महाकाव्यम् तदनुगुणमिताक्षरसंस्कृतटीकया समलङ्कृतम्, मूल्यम् रौप्यकत्रयम् ३)

श्रीमद्भागवत संम्बन्धीय नियमावली ।

इतने बड़े परिश्रम और अध्यवसाय पर भी सर्व साधारणों के सुलभ संग्रह के अर्थ पूर्ण ग्रन्थ का मूल्य केवल ५०) रूप-
अग्रिम रखा गया है राजा महाराजा और सेमान्य मनष्यों के सम्मान रक्षाके लिये उनसे केवल १००) ५० मात्र लिया जायगा डा-
महसूल २४) ५० अलग पड़ेगा यह भागवत दशटीकापेन है ।

असमर्थ ब्राह्मणों से चार किस्तों में रुपया लिया जायगा—प्रथम किस्त १२) ५० पञ्चमस्कन्ध तक, द्वितीय किस्त १२) षष्ठस्क-
तक, तृतीय किस्त १२) सप्तमस्कन्ध तक, चतुर्थ किस्त १४) दशमस्कन्ध तक और डाक महसूल २४) द्वादशस्कन्ध तक लिया जायगा

श्रीजगन्नाथवल्लभनाटकम् ।

इह खलु जगति विद्यास्थानेष्वनेकेषु पठनीयेषु सन्त्यपि शास्त्रान्तराणां सहस्राण्येव त्वेन सूक्ष्ममतिवेद्यत्वेन च तेष्वल्पजनादरणीयेषु जा-
इदानीं स्थलमतिवेद्यत्वेन सुकुमारवेद्यत्वेन च काव्यनाटकादीन्येव मनुष्याणां समययापनयोग्यानि तानि च भगवद्विषयकाणि चेदृमुनि-
मुक्तिप्रदानार्थं विचार्येदानीं जगन्नाथवल्लभनाटकं सर्वजनसौकर्यायप्रकाशितम् इदं च नाटकं श्रीराधाकृष्णरहस्यकीडा विषये प्रताप-
नृपतितोषार्थं शमान्दराय कविना निर्मितम्, अत्र च पञ्चङ्काः सन्ति तत्र प्रथमेऽङ्के नटनटीमूत्रधाराणां संवादपूर्वकप्रस्तावनान्तरं श्री-
राधाकृष्णमद्विका विदूषकाणां वृत्तान्तैः पूर्वरागनिरूपणम् १) द्वितीये च भावपरीक्षादिनिरूपणम् २) तृतीये भावप्रकाशादिनिरूपणम् ३) चतु-
श्रीराधिकाया अभिसरणाक्रियानिरूपणम् ४) पञ्चमे श्रीराधाकृष्णयोः सङ्गमनिरूपणम् अस्मिन् ग्रन्थे मध्ये मध्ये गीतगोविन्दचङ्गा-
पद्यान्यपि विद्यन्ते मूल्यम् द्वादश आणकाः ॥ ॥)

वेदान्तसारः ।

ओ ओ वेदवेदान्तसकलशास्त्रपारावारपारङ्गताः !

बिदितमेव भवतां श्रीमद्वैष्णवसिक्तसुप्रार्थयाथात्म्यप्रतिपादको बालानामपि वेदान्तार्थसंशयनिवारणकरो वेदान्तसारो नाम ग्रन्थ-
रत्नम्, स वेदान्तो सुखलितैर्नागराक्षरैरुपेयतया मुद्रितस्सन् जाज्वलीति, अतस्सर्वेऽप्येतद्ग्रन्थरत्नं केवलेन साङ्करूपकमूल्येन प्रहीत-
प्रशोभयमानम् प्राप्नुवन्तु भवन्तः । अस्य मू० १॥)

श्रीश्रीनिम्बार्कदर्शनम्--ओ ओः परिनिष्ठतविद्वांसः ! अस्मन्मुद्रणालये अद्यावधि काव्यमुद्रितम् भाष्यत्रयोपेतम् 'श्रीमद्वैष्णव-
दर्शनम्' समग्रं सम्मुद्रितं तत्पर्यतां ग्रहणोत्सुकैः पञ्चमुद्री-मूल्येन, पञ्चादधिकेन खस्येत इति विदन्तु मू० ५)

श्रीमद्भागवत काव्यालय--श्रीदेवकीनन्दन प्रेस
श्रीवृन्दावन--जिज्ञा मथुरा ।

} विद्वज्जन कृपाकाङ्क्षी-श्रीनित्यस्वरूप ब्रह्मचारी ।

समस्त स्वत्व रेजिस्टरी करके स्वाधीन रखा गया है।

एकादशस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

द्वितीयखण्डः

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्
श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतमावार्थदीपिका, श्रीराधारमणदास गोस्वामिधिरचिता दीपिका दीपिनी,
टिप्पणी, श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवर श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयसमाख्याटीका,
तदनुगामिश्रीमद्वीरगाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचाम्रिका, श्रीमन्मध्वसिद्धान्तधुरन्धर श्रीमद्वि-
जयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभली, श्रीमद्विष्णुस्वामिसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवर श्रीमद्वल्लभाचार्य-
कृतसुखाधिनी, श्रीगोडियैष्णवाचार्यप्रवर श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्भोग्यटीका,
तदनुगामिश्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसार्थदीशिनी, श्रीनिम्बाकंसम्प्रदायि-श्रीमच्छुक्ल-
देवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका इति नवभिर्ध्याख्याभिर्भाषानुवादेन च सम्पलङ्कितम् ।

तदिदम्

परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

यङ्गदेशान्तर्गत ताडस मूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

“श्रीविनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तथा

श्रीवृन्दावन श्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

तथा

काश्मीरमण्डलान्तर्गत 'कान्दूर' पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये “श्रीदेवकीनन्दन” यन्त्रालये

मुद्रापितम् ।

सम्यत् १९६४

भीमद्विजयवज्रजतीयेकतपहरनावली ।

अपराजितसिद्धयुपायमाह । मद्भिभूतीरिति । मद्भिभूतीः मम विविधभूतीः अपराजितः मनुष्यैरिति शेषः ॥ ३० ॥

उक्तानामनुष्ठानं च सिद्धिनामवरोधोऽपरोक्षीकृततत्त्वस्य तस्मिन् शिराकाकुलायस्य ममोपासकस्योक्तविषया तत्तस्मिन्निष्पत्तिबोध्यगुणोपास्ति कुर्वन्त एवेत्याह । उपासकस्येति । उपासनापरोक्षीकृततत्त्वस्य पुनरुपासनं कार्यकाले कुर्वन्तः कार्यसिद्धिः स्वादित्यतो योगधारणया पुनरित्युक्तं योगधारणया सिद्धयुपायध्यानं ॥ ३१ ॥

निरन्तरध्यानरतस्य पुंसः सिद्धिर्निरूपणमात्रेण भवति न चिरध्यानापेक्षास्तीत्याशयेनाह । जितेन्द्रियस्येति । दास्योपरतस्य जितश्वासस्य प्राप्तवायुपसादस्य जितारमनः प्राप्तमनोजयस्य—

उपास्य वायुं प्रथमं वायौ सुष्ठुपरोक्षिते ।
अनुज्ञातस्तनस्तनं तत्र तत्र हरिं स्मरेत् ॥
कृत्वाऽपरोक्षं तं चापि काष्ठे काले स्मरेत्पुनः ॥
ममीष्टकार्यसिद्धिः स्यात्तस्य नास्त्यत्र संशयः ।
अकामो यदि वायुं च ध्यात्वा हृष्टा हरिं तथा ॥
न किञ्चित्कामयेत्पश्चात्स क्षिप्रं मुक्तिमेवयति ।

इति ॥ ३२ ॥

भीमस्त्रीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मत्स्यमिति । महमेव ध्यानमाध्वो यस्य तन्मनुपाधिकपं सत्त्वं देवाद्युद्भवहेतुसत्त्ववृत्तिविशेषं चिन्तयेत् तदेवाह—सत्त्ववृत्तीरिति ॥ २५ ॥

यदा वेद्यत्र यथा वेति पाठे यदुपाधिर्त्वेन ॥ २६ ॥

मद्भावं मद्भावनामीशितुः संसारनिवर्तुः वशितुस्तस्य स्तनस्य वेति तदुपाधित्वं दर्शितम् ॥ २७ ॥

अतः परं गुणहेतुत्वेऽपि क्षुद्राः धारयन्ति जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयकाश्चेश्वरधारणोच्यन्ते जन्ममृत्युपङ्क्तिहेति जन्ममिमृत्युभिर्नापगच्छतीत्यर्थः ॥ २८—२९ ॥

मद्भिभूतीरिति । मद्भिभूतीनां मध्ये वां कां चित् तां च जगत्पराजयोर्पाधिमित्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

मद्वारणां मम तत्तदुपाधिरहितस्यापि यत् किञ्चिद्रूपस्यापि धारणामित्यर्थः । स्वभावतः सर्वसिद्धिर्सेवितारसम्पत्तो मम रूपात् कामनामात्रेण सर्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३२ ॥

भीमद्विध्वनायवज्रवर्तितसाराधं दर्शनी ।

सत्त्वं स्त्रीध्वनाःकरणं मत्स्यं मद्भूतं चिन्तयेत् ततश्च सत्त्ववृत्तीः सत्त्ववृत्तयः सुरस्त्रियस्तमागत्य सेवन्ते इति देवकीह्यापत्तिः ॥ २५ ॥

यदा वा अकाष्ठे कालेऽपि इत्यर्थः यथा वेति पाठे यथा सकृदप्येव यथा येन वा प्रकारेण मत्परः स्यात् सत्त्वे सत्त्वसंकल्पे मयि तथा तेनैव प्रकारेण तत् स्त्रीमष्टिं वस्तु प्राप्तोतीति सकृदप्यसिद्धिः ॥ २६ ॥

[१०१]

मत् मत्तः सकाशाद्भावं ध्यानातिशयेन ईशितुं न शक्यं न शक्यं वा मत्तः कीदृशात् ईशितुः वशितुः सर्वान् वशीकृतुं न विद्वेयेत न विद्वता भवेदित्यप्रतिज्ञाहत्वम् ॥ २७ ॥

अतः परं क्षुद्राः धारणाविह इति त्रिकाक्षहृदयरधारणा सूचिता त्रैकाक्षिकी त्रिकालवस्तुविषया जन्ममृत्युपङ्क्तिहेता जन्ममरणयोरपि वपङ्क्तिहेता बुद्धिमेष प्राप्ता भवति ननु किञ्चिदपि हृत्पनीत्यर्थः । इति त्रिकाक्षहृदयरम् ॥ २८ ॥

अग्न्यादिसर्वोपघातशून्यो भगवानित्येवंभूतध्यानयोगेन भ्रान्तचित्तस्य मुनेर्योगमयं योगपरिपक्वं वपुरग्न्यादिभिर्न हृष्येत यथा यादवसामुद्रकमुपघातकं न भवति प्रत्युत क्रीडास्पदं तथैव तस्याग्न्यादय इत्यग्न्यादिप्रतिष्ठम् ॥ २९ ॥

मद्भिभूतीमेववतारान् सध्वजादिभिः सहितो भवेत् अपराजितश्च भवेदित्यपराजयनाम्नी सिद्धिः ॥ ३० ॥

उपसंहरति । उपासकस्येति ॥ ३१ ॥

दास्यस्य संयतमनसः जितः श्वासः आत्मा व्यावहारिकः स्वभावश्च येन सः तस्य ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुराक्रीडे देवानां विहारस्थाने विहरिष्यन् मत्स्यं सत्त्वं मयि निवर्तयिष्येति सत्त्वगुणं विभावयेत् चिन्तयेत् तदा सत्त्ववृत्तीः सत्त्ववृत्तयः सार्वविका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

मत्परः महत्परः सर्वोपदेवनेोपायो यस्य सः यथा यादवो यदा वा यस्मिन् देशे काष्ठे वा सकृदप्येव तथा तादृशमेव तत्तदेव समुपाश्रुते सम्पदं प्राप्नोति किञ्चिन् सत्ये यथायं गुणस्वरूपतत्त्वतः सकृदप्येवमिति मयि मनो जुञ्जन् मम सत्त्वतां चिन्तयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥

ईशितुः सर्वनिवर्तुः वशितुः स्तनत्रयस्य मत् मम भावं ईशित्वादिकं स्वभावम् आपन्नः प्राप्तः तादृशं मम स्वभावं ध्यायन्निति यावत् तस्य आज्ञा कुतश्चिदपि न विद्वेयेत चकारः गत्यादिसमुच्चयायैः यथा ममत्युत्तमोपमा अयं कूपः सागर इवेतिवत् ॥ २७ ॥

अथ क्षुद्राः सिद्धिराह । मद्भूतत्वेत्यादिना । धारणाविहः इत्यनेन त्रिकाक्षहृदयरमात्रधारणाभिहस्य त्रैकाक्षिकी पूर्वापरवर्त्तमानपदार्थविषया कथम्भूता स्वजन्ममृत्युपङ्क्त्या विषयभूताऽप्यभ्युपगृहीतोपवर्जिता बुद्धिः स्यात् अतथैव परचित्तमिहता दर्शिता ॥ २८ ॥

यथा यादवसामुद्रकं घातकं न भवति तथाग्न्यादिभिः परितः संवर्धेरपि मद्योगेन भगवानग्न्यादिरनुष्ठेय इत्येवं मद्भिषयधारणया भ्रान्तचित्तस्यानुष्ठेयमनसो मुनेवैपुनं हृष्यते अतथैवाद्भुता दर्शिता ॥ २९ ॥

मद्भिभूतीः चेतनाचेतनमच्छक्निरूपाः देवमनुष्यादिषु महत्तमैष्टययुक्ताश्च श्रीवत्सास्त्रविभूयताः ध्वजादियुक्ताः ममावताररूपाश्च ॥ ३० ॥

उपसंहरति । उपासकस्येति ॥ ३१ ॥

अन्तरायान् वदन्त्येता युञ्जतो योगमुत्तमम् ।
 मया सम्पद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः ॥ ३३ ॥
 जन्मोपधितपोमन्त्रैर्यावतीरिह सिद्धयः ।
 योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं ब्रजेत् ॥ ३४ ॥
 सर्वानामपि सिद्धानां हेतुः पतिरहं प्रभुः ।
 अहं योगस्य साङ्ख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनाम् ॥ ३५ ॥
 अहमात्माऽऽन्तरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनाम् ।
 यथा भूतानि भूतेषु बहिरन्तः स्वयं तथा ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवन्नेकां धारणां ब्रह्म यया सर्वाः सिद्धयः सुलभाः स्युरन्त
 आह । जितेन्द्रियस्येति । मन्त्राणां मम सर्वेश्वरस्य यदुक्तंऽवती-
 र्यस्य धारणां मन्त्राणाम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

यदि देवता के कीड़ा स्थानों में विहार करने की
 इच्छा होवे तो मेरे में स्थित शुद्ध सत्त्व की भावना करे
 तब सत्त्वगुण में वर्तने वाली देव स्त्री विमान को लेकर उस-
 के पास उपास्थित होती है ॥ २५ ॥

और बुद्धि से जैसा जिस वस्तु पुरुष मेरे में नष्ट
 होकर सत्य स्वरूप मेरे में मनको युक्त करे तब तैसी
 सिद्धि को प्राप्त होता है ॥ २६ ॥

इच्छिता वशिता जो मैं हूँ तिस मेरे भाव को जो पुरुष
 प्राप्त होजाये तो जैसे मेरी आज्ञा कहीं नहीं रुकती है तैसी
 उसकी भी आज्ञा कहीं नहीं रुकती ॥ २७ ॥

जो धारणा के जानने वाला है मेरी भक्ति में जिसका सत्त्व
 शुद्ध होगया है उस योगी की जन्म मृत्यु आदि के ज्ञानधा-
 री तिनो काबों कि बुद्धि होजाती है ॥ २८ ॥

मेरे योग में जिस मुनि का भ्रान्त चित्त है तिसका
 योगमय शरीर आग्नि आदि को से नहीं नष्ट होता है
 जैसे कि जल जन्तुओं का शरीर जल से नहीं नष्ट होता है ॥ २९ ॥

ध्वज छत्र वयजन इनके सहित भीषट्स अस्त्रादिकों से
 भूषित हमारी विभूतियों अवतारों को जो ध्यान करे वह योगी
 अपराजित हो जाये ॥ ३० ॥

योगधारण से मेरे को ऐसे उपासना करने वाले मुनि

के पास पहिची कही हुई सत्य सिद्धि उपास्थित हो
 जाती है ॥ ३१ ॥

जो मुनि जितेन्द्रिय इन्द्रियों को दमन करने वाला है इवांस
 और मनको जीतने वाला है मेरी धारणा को धारण करता है
 तो ऐसी कौन सिद्धि है कि जो उसको दुर्लभ होगी ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यद्यप्येवं तथाऽपि न प्राप्ता इत्याह । अन्तरायानिति ॥ ३३ ॥
 तस्माद्देहकीयमेव धारणा कार्या नाम्याः काम्या इत्याह ।
 जन्मेति । जन्मेनेव काश्चित्सिद्धयो भवन्ति यथा देवानां यथा
 च यादसामुद्भूतजन्मः पक्षादीनां क्षेत्रत्वादि तदुक्तं पातञ्जले
 “जन्मोपधितपोमन्त्रयोगजाः सिद्धयः” इति योगेन मन्त्राणामित्यु-
 क्तेन योगगतिं मत्संसाधोक्त्यादिक्रियाम् ॥ ३४ ॥

कुत इत्यत आह । सर्वसामित्यर्थेन । प्रभुवोपपादनं हेतुः
 कारणं पतिः पालयिता चेति किञ्च न केवलं सिद्धिनामेव
 प्रभुरपि तु मोक्षादीनामपीत्याह । महामिति । योगो मोक्षः साङ्ख्यं
 तत्साधनं ज्ञानं धर्मस्य तदुपदेष्टृणां ब्रह्मवादिनां च ॥ ३५ ॥

कुतस्तत्राऽऽह । महामिति । सर्वदेहिनां जीवानामात्मा यत आन्त-
 रोऽन्तर्गामी “एष त आत्माऽन्तर्गम्यमृत” इति धृतेः तर्हि किमन्त-
 र्गमित्वात्परिच्छिन्नः न बाह्यश्च व्यापक इत्यर्थः । तत्र हेतुः
 अनावृतः एतत्सदृशान्तमाह । भूतेषु चतुर्विधेषु महाभूतानि यथा
 बहिर्भ्रान्तश्च भवन्ति स्त्रयमहमपि तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भीराधारमण्यदासोऽस्माद्विपरिचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

भीमैतत्त्वं प्रपद्येऽहं भक्ताभासान्नोद्यतम् ।

येनैकादशस्कन्धे मृतेः साक्षाद्विर्मोचतः ॥

यद्यप्येवं न कामाद्विहोष्यम् ॥ ३३ ॥

पातञ्जलसूत्रस्यायमर्थः काश्चन जन्मनिमित्ता एव सिद्धयो
यथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनादयः यथा वा कपिलमहर्षिप्रभृ-
तीनां जन्मसमन्तरमेवोपजायमानाः सांसिद्धिका ज्ञानोत्था-
गुणाः । औपचिन्सिद्धया यथा पातालादौ रसायनाद्युपयोगात् ।
मन्त्रसिद्धयेण मन्त्रत्रयात् केवाञ्जिदाकाशगमनादिः । तपः
सिद्धयेण विद्यामित्रादीनाम् । समाधिसिद्धेस्तु द्वावुच्यता ।
एताः सिद्धयः पूर्वजन्मनि क्षुपितकर्मपापानामुपजायन्ते तस्मात्
समाधिसिद्धाविद्यायासां सिद्धीनां समाधिरेव जन्मान्तरा-
द्वरुतः कारणं मन्त्रादीनि तु निर्मितमात्राणीति । अन्यैर्जन्मो-
पपन्नैः ॥ ३४ ॥

प्रभुर्ज्ञाताहम् । प्रभुत्वरूपोपपादनम् । हेतुना साधने कारण-
त्वात् पाक्षितृत्वाच्च प्रभुत्वमित्यर्थः । प्रभुरेव भगवद्वर्षित
निष्कामकर्मणः तस्यैव ज्ञानसाधनत्वात् । तदुक्तं प्रथमे ।
यदत्र कथिते कर्म भगवत्परितोषणमित्यादि तदुपदेशपूर्णां धर्मो-
पदेशकानां मोक्षायुपदेशकानां वा ॥ ३५ ॥

कुतो मोक्षादिप्रभुत्वं जीवानां शरीरस्थानायाणां यस्यात्मा
शरीरमितिभूतः तत्र व्यापकत्वं । एतत् वहिरन्तर्यसंमानत्वं
अवमित्यस्य द्वावुच्यतमहमपीति ॥ ३६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीराधारमण्यदासोऽस्माद्विपरिचितादीपने टिप्पणे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भीसुदशनसूरिकृतशुकपञ्चीपम् ।

जन्मोपधीति । जन्मप्रयुक्तसिद्धिः पक्षिणांकाशगमनादिः
योग गतिं भक्तियोगफलं मान्यम् ॥ ३४—३६ ॥

इति भीमज्ञागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

भीसुदशनसूरिकृतशुकपञ्चीपे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भीमहीररात्राचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यपि सुखमास्तथापि न तास्त्रासक्तो भवेदन्तरायभूत-
त्वादित्यभिप्रेत्याह । अन्तरायानिति । उत्तमं योगं मनुपासनात्मकं
युञ्जतः कुर्वतो योगिन एता भर्तुर्ममत्वादिनन्तरायान् योगाव-
रुक्तद्वारा पुनः संसृतिहेतुत्वेन विप्रभूतान् वदन्ति योगविद्
इति शेषः । नन्वेवामन्तरायत्वेऽप्यौपचिन्सिद्धिका मन्त्रप्रधाना इति चोक्ता
मण्यदासोऽष्टौ नास्तराया इत्यत्र आह । यथा मनुपासनाया सम्प-
द्यमानस्य मामिति शेषः । निरतिशयपुरुषार्थरूपं मां प्रारब्धान्ते
प्राप्त्यमानस्य काञ्चक्ष्यतेतवः विद्वन्वहेतव इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

न केवलमणिमाद्य एवास्व सुखभा अपिस्वसाध्या
मप्यस्व सुखभा इत्याह । जन्मेति । जन्मेनैव काञ्चित् सिद्धयो
मयसि यथा देवानां यथा च यादृस्मामुदकस्नानः पक्ष्यादीनां
स्नेहस्यादि काञ्चिदौपचिन्सिद्धिरपि तदुक्तं पातञ्जले "जन्मोप-
धितपोमन्त्रयोगजाः सिद्धयः" इति वाचनार्थवत्यः ताः सर्वाः
सिद्धीर्योगेन मनुपासनात्मकेन प्राप्नोति अनेन यदा देवादिज-
न्माद्वरुतदा तास्ताः सिद्धयः सुखभा एवेति न तदर्थतया
योगो विनियोज्य इत्युक्तं भवति योगस्य प्रधानफलभूता
मन्त्रासिद्धया गतिरूपनस्यसाध्याह । नाभ्यैर्योगगतिं प्रजोदति ।
अनेनानस्यसाध्यायां मन्त्राप्तायेव विनियोज्य इत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

योगेनाप्राप्ति ताः सर्वा इत्युक्तं तत्र हेतुमाह । सर्वोसामिति ।
यतोऽहमुपास्यमानः सर्वोसामपि सिद्धीनां हेतुः प्रापकः पतिः
पाक्षयिता निषोदकश्च न केवलमहं सिद्धीनामभोक्तविधः अपि तु
कवल्यभाजनस्य पद्विनिर्विकारमोपासनायसंख्यस्य मन्त्रासि-
साधनस्य मनुपासनात्मकयोगस्य च ब्रह्मवादिनां खगोहिमा-
पक्यज्ञादिरूपधर्मस्य आह हेतुः पतिः प्रयत्नकः प्रभुः शरी-
चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कुत इत्यत्र आह । अहमिति । स्वर्गदेहिनामहमन्तरात्मा च यतः
अन्तरः अन्तर्गामी "एतत् आत्मास्तर्गामी" इतिभूतेः ननु सर्वदेहान्त-
रात्मात्वमात्रेण किं त्वं परिच्छिन्नः नेत्याह । बाह्यः वहिरपि व्याप्य
वनेमानोऽन एतानाहुतः आध्यात्मरहितः अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अन्त-
र्बहिश्च व्याप्यो दृष्टान्तः यथा भूतपुनरुपमनुष्यादिषु भूतान्वाका-
शादीन्पश्यन्बोहस्य यत्नमेतत्तद्व्ययमहमपि तथा सते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमहीररात्राचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भीमहिजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

भगवत्स्थानेनाणिमादिसिद्धीनां औपचिन्सिद्धयः तदर्थोपास्तिर्न
प्रशक्तेत्याह । अन्तरायानिति । एतान् सिद्धिविशेषान् उत्तमं योगं
मुक्तियोगं ध्यान युञ्जतः कुर्वतः सम्पद्यमानस्य अन्तर्मा-
तुक्तामस्य कुतोऽन्तराया इति तत्राह । कालोत् ।

यदि योगफलं भुङ्क्ते पुनः काममपास्य तु ।

तेनैव क्रमयोगेन वायु दृष्टा हरि तथा ॥

एष्टव्या मुक्तिपदवी नान्यथा तु कथञ्चन ।

पूर्वहर्षिर्हि कामार्थं पञ्चान्मोक्षार्थमप्यने ।

येषाम् तु जन्मतः सिद्धिरूपो दोषो न तु कश्चित् ॥

इति ॥ ३३ ॥

जन्मादिष्वो योग एव साधनोत्तम इत्याह । जन्मोपधीति ।
वाचनीयवत्यः योगेन ध्यानेन एतादृशो योगो विविशद्वेवता-
भिरैव सुखदया न भवेदित्याह । येषैरिति । येषैः काञ्चित् काञ्च-
देव जन्मादिभिर्योगगतिं प्रजोद कुत इति तत्राह । सर्वोसामिति ।
मुदो घटकारणत्वादपि न तस्मादित्यर्थं किन्तु कुलाख्येयवत्यत
उक्तं पतिरिति कुलालस्यामित्य वाच्यतद्व्यवतीत्यतः प्रभुरिति
समर्थेन मया विशदष्टा एवास्मिन् योगोऽभिहितः स्युरिति चकुर्विः
तथाद्युक्तमित्यर्थः—

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जन्मादिभिः कैश्चिदेव प्राप्यते योगजं फलम् ।

योगेन सर्वैः प्राप्यते योगे यत्नं ततः कुतः ॥

काश्चिदर्थेऽपि यत्कुतः प्रश्नार्थेऽपि क्वचिद्भवेत् ।

क्वचिन्परामर्शवाची क्वचिदापेक्षयाचकः ॥

इतिवचनाद्यैरित्यच्छब्देन काश्चिदर्थे उच्यते ॥ ३४ ॥

न केवलं सिद्धिनामैव हेतुः किन्तु योगादीनामपीति भावे-
नाह । अहमिति । प्रह्लादादिनां चेष्टानामित्यर्थः ॥ ३५ ॥

कीदृशस्त्वमिति । तत्राह । अहमिति । अहं सर्वदेहिनामात्मा प्रेष्टुः
स्वामी अन्तर्यामिरूपेणान्तरः अन्तः स्थित्वा रतिकृत् अनेन
प्रेष्टव्यं विवृते प्रह्लारूपेण बाह्यो बहिष्ठः बहिष्ठरूपापि प्रह्लाद-
रूपेणान्येनावृताऽस्तीत्यतोऽनावृता इति भजजनं विश्रम्भयितुं
दृष्टान्तयति । यथेति । पञ्च महाभूतानि भूतेषु जीवादिस्तुषु
अन्तर्बहिष्ठ व्याप्नोतीति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मया संपद्यमानस्य मद्रूपामेव संपत्तिमिच्छत इत्यर्थः
अत एव प्रह्लासायुज्यमप्यस्त्वान्तरायः स्यादिति युक्तमेव
तत्र गणितम् उत्तमं निष्कामं भक्तियोगम् ॥ ३३ ॥

तथापि पूर्वोक्ता धारणास्तु सर्वतोऽधिका इत्याह । जन्मेति ।
योगेनेति पूर्वोक्तधारणानामेकतरेणार्थः ॥ ३४ ॥

महि विश्वस्तेस्तु तत्तत्सिद्धिकामनयापि नान्यत् तत्र सोपा-
धिमस्धारणं कर्तव्यं स्ततः सर्वाश्रयत्वान्ममेत्याह । सर्वासामिति
व्याख्याम् । जन्मेत्येव ज्ञानसाधनस्य ॥ ३५-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धं

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

सिद्धयो ह्येता बालस्यैव अमरकारकारिण्यो न तन्मिज-
ह्येत्याह । अन्तरायानिति । मया मत्प्राप्त्या संपद्यमानस्य
मद्युक्तस्य कालक्षपणहेतव इति दिने दिने तस्य मत्प्राप्ति-
लक्षणासंपत्तिर्हसत्येव तस्मात् योगेनैव कालं यापयेत् ननु
तत्फलभूताभिः सिद्धिभिरिति भावः ॥ ३३ ॥

किञ्च जन्मेति । काश्चित् काश्चित् सिद्धयो जन्मादिभि-
रपि भवन्ति यथा जन्मनैव देवानां सिद्धयः यथा च जन्मनैव
बाह्यसामुद्रकस्तम्भः पक्षिणां खेचरत्वं प्रेतानामन्तर्जानपरकाय-
प्रवेशाद्याः तदुक्तम् पातञ्जले "जन्मोपधितपोमन्त्रयोगजाः सिद्धयः"
इति यावतीयावत्यः ताः सर्वा एव योगेनाप्नोति योगगति
सालोक्यादिमुक्तिम् ॥ ३४ ॥

यतो मम ध्यानेनैव सर्वाः सिद्धयस्तस्मादहमेव तासां हेतुः

न केवलं हेतुरेव पतिः पाक्षयिता च प्रभुः स्वामी च न केवलं सिद्धी-
नामेव हेतुप्रभृतयोऽहं यतो योगस्य मदीयध्यानयोगरूपापि मह-
मेव हेतुः न केवलं ध्यानयोगस्य सांख्यस्य ज्ञानरूपापि ज्ञानसा-
धनधर्मस्य निष्कामकर्मणोऽपि ॥ ३५ ॥

योगिनां ज्ञानिनां च ध्यानस्याखम्बनोऽप्यहमेवेत्याह । अहमात्तर-
आत्मा अन्तर्यामी तर्हि किमन्तर्वर्त्तित्वात् परिच्छिन्नः न बाह्यश्च
व्यापक इत्यर्थः । तत्र हेतुनरावृत्तः एतत् सदृष्टान्तमाह । भूतेषु
चतुर्विधेषु महाभूतानि यथा बहिष्वास्तस्य भवन्ति स्वयमहमपि
तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति सारांशदर्शिनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

एकादशो पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मया संपद्यमानस्य 'यत्तत् कीदन् रममाणः प्रह्लाया विपश्चिता'
इति मया सह सत्यक् मुक्तौ संपद्यमानस्य व्रजिष्यतो मुमुक्षोः
एताः पूर्वोक्ताः सिद्धीः अन्तरावान् भवन्ति अतो मत्प्राप्तिकामेन
ता उपेक्षा इति भावः ॥ ३३ ॥

मस्धारणामित्युक्तायाः स्वीयव्ययकारणायाः भैष्ठ्यमाह ।
जन्मेति । जन्मादिभिः खेचरत्वाद्याः यावतीः सिद्धीः पक्षादिव
प्राप्नुवन्ति ताः सर्वाः सिद्धीः इह मपि विषये यो यो गोगधारणा-
लक्षणस्तेन योगी आप्नोति अन्तर्जन्मोपध्यादिभिस्तु योगगति
मद्विषयकयोगस्य गतिं मत्प्राप्तिं न व्रजेत् ॥ ३४ ॥

ननु भगवन् ! भगवद्विषयकस्य योगस्य सर्वसिद्धिप्रदत्वं
त्वच्छरणप्रापकत्वं च कुत इत्यत्राह । सर्वोसामित्येन । अपि
अवधारणे सर्वोसा सिद्धिनां प्रभुरहमेव यतः हेतुः कारणम्
पतिः पाक्षयिता न केवलं सिद्धिनामेव प्रभुरपि तु योगस्य
तत्साधनस्य सांख्यस्य आत्मानात्मविषयकविषेकस्य तत्साधनस्य
धर्मस्य कर्मणः प्रह्लादादिनां तत्त्वोपदेष्टृणां चाहमेव प्रभुः ॥ ३५ ॥

किञ्च सर्वेषां देहिनां जीवानामहमात्मा सत्ताप्रदत्ता
माधयः भस्मीत्यर्थः । ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः
रति स्मृतेः 'मेशो नानाव्यपदेशादव्यथा चापि दार्ष्टिकतवादिस्वम-
धीयत येक' इति श्यावाचच कथम्भूतः अन्तरः अन्तः प्रविष्टः
जनानाम् "एष ते आत्मान्तर्गम्यमृत्तः" इत्यादिभूतेः परिच्छि-
न्नत्वशङ्कां वारयति । बाह्यः "यस्मिन् द्यावापृथिव्यौ विधृतौ
तिष्ठते" इतिभूतेः मायि सर्वमिदं प्रात सूत्रे मणिगण्या इवेति
स्मृतेः अतोऽनावृताः उभयत्र दृष्टान्तः यथाभूतेषु चतुर्विधेषु भूतानि
अन्तश्च बहिष्ठ भवन्ति तद्वत् ननु महाभूतानामुपरिप्रक-
त्यादीनि तत्त्वान्यन्यानि सन्ति तेषां परि अपि किञ्चिदस्ति
किं नेत्याह । स्वयमिति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

भगवद्भक्तिरूप उत्तम योग साधने बाह्ये को तो ये सब सिद्धि विभक्त रूप हैं ऐसा महात्मा जन कहते हैं जो मेरे मे खगा है मेरे को प्राप्त होने बाधा है उसके बाधते ऐसी सिद्धि काष्ठ के ढवयें विताने बाधी हैं ॥ ३३ ॥

जन्म औषधि तप मंत्र आदिकों से इहाँ जितनी सिद्धी हैं उन सब सिद्धियों को योग से प्राप्त हो जाता है परन्तु उन जन्म आदि सिद्धियों से योग की गति को नहीं प्राप्त हो सकता है ॥ ३४ ॥

संपूर्ण सिद्धियों का हेतु पति प्रभु में ही है मैं ही योग

का सांख्य का धर्म का ब्रह्मज्ञानियों का भी प्रभु हूँ ॥ ३५ ॥

मैं संपूर्ण प्राणियों का अंतर्धामी भी हूँ सबके बाहिर भी हूँ फिर आवरण रहित भी हूँ जैसे कि पंच महाभूत सब के बाहिर भी रहते हैं भीतर भी रहते हैं तैसे मैं भी सर्वत्र रहता हूँ ॥ ३६ ॥

इति भीमद्भागवत एकादशस्कन्धे पंद्रहवें अध्याय की

भी वृन्दावनस्थ पं० ब्रह्मणाचार्यविरचित

भाषाटीका समाप्त ॥ १५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

—:०:—

अथ षोडशोऽध्यायः ।

—:—:—:—

उद्धव उवाच ।

त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यन्तमपावृतम् ।
 सर्वेषामपि भावानां^१ त्राणस्थित्यप्ययोद्भवः ॥ १ ॥
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ।
 उपामते त्वां भगवन् ! याणानथ्येन ब्राह्मणाः ॥ २ ॥
 येषु येषु च भावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः ।
 उपामीनाः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद्वदस्व मे ॥ ३ ॥
 गूढश्चरसि^२ भूतात्मा भूतानां भूतभावनः ।
 न त्वां पश्यन्ति भूतानि पश्यन्तं मोहितानि ते ॥ ४ ॥
 याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते ! ३ ।
 ता मह्यमाख्याह्यनुभावितास्ते नमामि ते तीर्थपदाङ्घ्रिपद्मम् ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

एवेमतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदांवर ! ।
 युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै ॥ ६ ॥
 ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकम् ।
 ततो निवृत्तो हन्ताऽहं हतोऽयमिति लौकिकः ॥ ७ ॥
 स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः ।
 अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्धनि ॥ ८ ॥

भीष्मरस्त्रमिच्छन्तमाचार्येदीपिका ।
 षोडशे तु हरेराविर्भावयुक्ता विभूतयः ।
 ज्ञानधीर्गप्रमावादिविशेषयोपवर्णिताः ॥
 अन्तश्चित्तेन यज्ज्ञानमशक्यमकृतात्मनाम् ।
 अतस्तद्योग्यतापत्त्यै विभूत्यादिनिरूपणम् ॥
 एवं तावन्नवाध्याय्यामष्टप्रश्ना निरूपिताः ।
 ब्रह्मत्वसम्भवे तावत्सप्तप्राद्विचतृष्टये ॥
 अष्टमुक्त्योस्तु निर्धारं सद्भक्त्याश्च ततः परं ।
 द्वादशेऽनन्तरं कर्म कृतित्यागव्यवस्थितौ ॥
 इतिहासतो योगनिष्ठायां च त्रयोदशे ।
 भयः साधननिर्धारं ध्याने चैव चतुर्दशे ॥

आरण्यासिद्धिभेदे च प्रसङ्गेन निरन्तरे ।
 उद्धवपश्नतो दत्तमुत्तरं हरिणाञ्चितम् ॥
 षोडशे भूतिविस्तारे द्वयोर्वर्णाभिमन्त्रणे ।
 ज्ञानादिनिर्णये चातो यमादीनां च निर्णये ॥
 योगत्रयाधिकारे तु त्रिंशे च तदनन्तरं ।
 तत्त्वमङ्गुल्यानिवादे च पुष्पकृत्योर्विवेचने ॥
 जन्ममृत्युपकारे च द्वाविंशे दत्तमुत्तरम् ।
 परापराभिमहने चतुर्भिस्तदनन्तरैः ॥
 सप्तविंशे क्रियायोगप्रश्ने तदुपपन्नम् ।
 अष्टाविंशे ततः प्रोक्ता ज्ञानयोगोपसंहृतिः ॥
 संसारासम्भवाप्रश्ने तन्मध्ये दत्तमुत्तरम् ।

१ प्राणः इति विज० २ चरति इति धीर० ३ महाविभूतेः इति विज० पाठः ।

भीमरक्षामिकृतमावायेदीपिका ।

तद्वत्तत्ता पुनः प्रश्ने सक्तियोगोपसंहृतिः ॥

एव प्रश्नोत्तरावयव क्रमेणानि विंशतिः ।

अहमाहमास्तरा वाह्योऽनाहृतः सर्वदेहिनाम् । यथाभूतानि भूतेषु
बहिरस्तः स्वयं तथेष्टुकम् । तत्र भूतानि यथा कश्चिन्कर्त्ता
द्रुणविशेषोद्भूतानि तन्नेने कश्चित्सामान्यरूपेणैव तथा स्वमाप
क कथं वर्तस इति विभूतीः प्रष्टुं प्रथमं तावद्वक्तव्यं सर्वा-
त्मकत्वमनुब्रूयते । त्वं प्रहृति । अपाहृतं निराशरणं स्वतन्त्रं वा
अत एव सर्वेषामपि त्राणं रक्षयाम् स्थितिर्जीवनम् त्राण-
स्थितिसहितावप्ययोद्भवो यस्मात् स त्वमुपादानकारणमि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र सदाचारं प्रमाणमाह । याथातथ्येन यथायथ्येन
सर्वभूतकारणं त्वाम् ब्राह्मणम् । वेदतात्पर्यवेदः ॥ २ ॥

एवं कारणात्वेन सर्वोत्पत्तिमनुद्य विभूतीः पृच्छन्ति । येष्विति ।
उपासिताः सेवमाताः सन्तः ॥ ३ ॥

दुर्ज्ञेयत्वमेवाऽऽह । गूढः अस्फुटः भूतानां प्राणिनां मध्ये
अत्र हेतुः भूतानामात्मा अन्तर्गता मन्त्रापि हेतुः हे भूतमाध-
नेति ते त्वया ॥ ४ ॥

ता एव साकर्येण पृच्छन्ति । हे महाविभूते ! याः काश्चिद्-
म्बादिषु ते विभूतयः रसाया रसातले अनुभावितास्त्वयैव
काचिच्छक्तिविशेषेण संयोजिताः तीर्थानां परं च तदङ्गि-
पथं च ॥ ५ ॥

नरावतारभूताजुंनप्रश्नसंवादिवाचसाचं प्रश्नः साधीनानिति
तावदनुमोदने । एवमिति त्रिभिः । प्रश्नं प्रष्टव्यम् सपत्नेयौमुमि-
च्छता वित्तशते कुरुक्षेत्रे ॥ ६ ॥

युयुत्सोर्विभूतिप्रश्ने कः प्रसङ्गस्तत्राऽऽह । ज्ञातेति । धौकिकः
प्राकृतमतिः सन् ॥ ७ ॥

स च यदा ततो ज्ञातिव्याप्तिवृत्तकदा मया प्रतिपा-
दितः सन् यथा त्वमभिभाषमे एवं सङ्ग्राममुक्ते मामश्वभा-
षत तद्वदेव तवापि कथविषयमिति भावः ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकासंगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ज्ञानादीनां विशेषणाधिक्येन यो हेरायिर्भावोऽनुकृतिरनेन
युक्तः पूर्वोच्यते सङ्गतिमाह । अन्तरिति । अकृतात्मनां
विद्विस्तचित्तानाम् । अतो मज्जिन्निचैध्वानस्याशक्यत्वात्
तद्व्योम्बतापर्यै चित्तस्य ध्यानयोग्यतामिच्छे । तत्राध्यात्म-
मिति उक्ततात्पर्यात् प्रथमतः पदध्यायात् विहाय सप्तमा-
रुष्य पञ्चदशपर्यन्ता यः तत्राध्यायी तस्यामित्यर्थः । अष्ट
प्रश्नान् निरूपयति सप्तमादिचतुष्टये सप्तममारुष्य दशम
पर्यन्ते पदध्यायचतुष्टये प्रहृत्वे जीवस्य कथं सम्भवेदित्युद्भव-
प्रश्ने हरिश्चोचितमुत्तरं दत्तमिति सन्नेत्रावयवः । तथा परे
एकादशाध्याये । निरन्तरं पञ्चदशे । द्वयोः सप्तदशाष्टा-
शयोः । अत ऊनविधे । तदन्तरं एकविधे । चतुर्भिः त्रयो-
विंशमारुष्य पञ्चविंशपर्यन्तैः तत्र प्रहृत्वेऽपि ॥ १ ॥ प्रथमप्रश्नः

ब्रूयन्ति द्वितीयः ॥ २ ॥ सद्भिः तृतीयः ॥ ३ ॥ कर्मेति ॥ ४ ॥
हेमेति ॥ ५ ॥ भेष इति ॥ ६ ॥ ध्यान इति ॥ ७ ॥ आरोग्येति ॥ ८ ॥
इत्यष्टौ प्रश्नाः । भूतीति ॥ ९ ॥ वय्येति ॥ १० ॥ ज्ञानेति ॥ ११ ॥
यमेति ॥ १२ ॥ योगेति ॥ १३ ॥ अस्वेति ॥ १४ ॥ जग्मेति ॥ १५ ॥
परेति ॥ १६ ॥ क्रियेति ॥ १७ ॥ ज्ञानेति ॥ १८ ॥ संसारेति ॥ १९ ॥
मत्तानि विंशतिः ॥ २० ॥ तत्र पञ्चभूतानां भौतिकेषु अन्तर्बहि-
र्मांशोक्तौ भूतानि तेजसादीनि तापकत्वप्रकाशतादिगुण-
विशेषणं सूषोदावुद्भूतानि उद्भूतानि कश्चित् पटादौ तु सामा-
न्यनीजपीतादिरूपेण तथा त्वमपि क कथं वर्तस इति पूर्व-
द्वोकेन विभूत्यध्यायस्य सङ्गतिनिर्देशः । तत्र सर्वोत्पत्तिप्रमाणानुवा-
दस्तु प्राकृताप्राकृततत्त्वैर्मात्रपदानां ज्ञातुं प्रवृत्तत्वादेवेति
ज्ञेयं तत्राज्ञेताप्राकृततत्त्वैर्मात्रपदानुसारात् प्राकृतत्वमेषा-
भ्यस्तम् ॥ १ ॥

तत्र सर्वोत्पत्तिरूपेण विभूत्युपासनायां भूतेषु प्रधानकार्य-
विति प्राकृतविभूतिप्रश्नः । तत्र गुणसाक्षादिरूपम् ॥ २ ॥

भूतेषु प्राकृतपदार्थेषु परमाण्वमित्येषु भगवतादिषु चैत्युम-
यानिभूतिप्रश्नः माधेयविति कश्चित् पाठः तत्र गुणसाक्षादि-
रूपं वासुदेवादिरूपम् ॥ ३ ॥

वरमि कश्चित् साक्षाद्रूपं कश्चित्छक्तानेशरूपं चेति
ज्ञेयम् । तथाच प्राणिनां मध्ये इति सुष्ठु व्याख्यातम् । तत्र
गूढत्वे । अत्रापि अन्तर्गतामिदं ॥ ४ ॥ ५ ॥

अजुंनप्रश्नसंवादिवाचसाचं प्रश्नः सह त्वयाधेयत्वात् ।
तथा च मित्रवत्साक्षादिरूपं प्रश्नसंवादिवाचसाचं प्रष्टव्यं
विभूतिरूपार्थं गति महं पृष्टः ॥ ६—७ ॥

तद्वदेवाजुंनस्येव ॥ ८ ॥

भीमरक्षोन्मूर्तिरनुकृत्युक्तपञ्चीयम् ।

ततो निवृत्त इति । सात्मानित्यप्राधान्यादहे हन्ता मयं इति
इति लोकदृष्ट्या युद्धाभिज्ञः इत्यर्थः ॥ १—७ ॥

यद्यस्यैवमवयव इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भीमरक्षोन्मूर्तिरनुकृत्युक्तपञ्चीयम् ।

महिभूतानुध्यायसिनि विभूत्यनुजानं विहितं तत्र स्वमि-
भूतिरूपं स्वावसात्पत्तिरूपं प्रवृत्तमस्मिन्मय्युक्तं तत्र विभूतिभूति-
मत्तत्त्वस्तुभुम्बया पृच्छति । त्वं प्रहृति पञ्चभिः । तत्र स्रष्टृयाद्यु-
पयुक्तगुणपौष्कल्यमार्गिकरोतिवमिति "तस्माद्वत्तद्वत्ता नामरूप-
मन्त्रं च ज्ञायते मम योनिर्महद्गुणं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इत्या-
दिषु चिन्तितोरपि ब्रह्मशब्दप्रयोगात्तत्त्वज्ञानात्तद्वत्तद्वत्ता-
साव परमादिर्युक्तं परो मा यस्मात्तत्त्वमं ब्रह्म परमब्रह्मत्वं
नाम स्वरूपतो गुणतश्च निरतिशयपदत्वं तस्य ध्यात्वाग्राह्य-
तस्य व्युदासाय साक्षादित्युक्तम् साक्षाद्रूपं नाम ब्रह्मशब्दा-
भिधेयत्वं साक्षादिति विशेषणं ब्रह्मशब्दस्याप्यत्रासुक्ततां
व्यक्तिकं सम्भवेत्सर्वशक्तिरसादिकस्यागुणगुणपौष्कल्यशास्त्रि-
मित्यर्थः तथापि जगदुत्पादनाद्युक्तसाक्षात्पञ्चीयः कश्चि-

श्रीमद्भिराववाचां कृतमगवत्सङ्गच्छिका ।

इयं कर्मादित्याशुकाद्युदासाय विशिनष्टि । अनाद्यन्तमिति उत्प-
त्तिविनाशरहित सर्वकारणमित्यर्थः । बृहद्वक्त्रातीपाधिकरणज्ञाप-
नायानाद्यन्तमित्यक्तं कर्मरूपावधारितं यद्वातवेदित्यव्याप्य
सत्त्मानं च एवमन्तः सर्वेषां भावानामभावां प्राणं मोक्षोप-
युक्तज्ञानप्रदानेनात्मोज्ज्वलनं स्थितिः पावनमप्ययः संहार उद्भव
उत्पत्तिः प्राणस्थितिसंहितावप्ययोद्भवो यस्मात्तथाभूतस्त्व-
मित्यर्थः ॥ १ ॥

विभूतिविज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वशङ्कां निराकरोति । उच्चा-
वचेति । अकृतात्मभिर्जितेन्द्रियैर्दुर्लभमपि त्वां ब्राह्मणा वेदा-
न्तविदः उच्चावचेषु तरतमेषु बाधतश्चेन बाधावच्छिन्ना-
कारेण सर्वभूतोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिहेतुत्वेन ह्यप्यन्तं तत्तद्भूतेषु
तत्तद्विभूतिर्निर्दिष्टं त्वामुपासत इत्यर्थः । भक्तिविबुध्य इति
भावः ॥ २ ॥

तदेव विबुधैर्नृपृच्छति । तेषु चेति । भक्त्येवमप्यनेन वस-
तीति तत्कथं हेतुत्वविबुधया तृतीया भक्त्यर्थं तद्विबुध्य-
मिति यावत् तेषु तेषु भावेषु त्वां ब्रह्मभूतिरूपभावाविशिष्टं
त्वमित्यर्थः । उपासीताः संसिद्धिं भक्तियोगनिष्पत्तिं प्राप्नुवन्ति
तत्तद्विभूतिरूपं वस्तु मे मह्यं वदस्व ॥ ३ ॥

दुर्लभमकृतात्मभिरित्यत्र हेतुं वदन् तत्प्रपञ्चयति । गूढ इति ।
भूतानि मानयन्ति सत्त्वान्ति करोमीति तथा भगान् इत्यव्याहारः
भूतात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सन् भूतेषु गूढश्चरत्यङ्कुटो वर्तते
तथापि पश्यन्ति युगपत्सर्वं साक्षात्कुर्वन्ति त्वां तव मावाभोहितानि
भूतानि न पश्यन्ति न जानन्ति यद्वा सत्यं विभूतिर्निर्दिष्टं परमा-
त्मानमुपासीताः संसिद्धिं प्रपद्यन्ते नाहं तु परमात्मैव त्राह ।
गूढ इति । भूतेषु मनुष्येषु गूढः मनुष्य इव चरति अतस्तव मावा
भोहिताः कोऽत्र जानन्ति न ज्ञातावता त्वयि परमात्मत्वं विह-
स्यत इति भावः ॥ ४ ॥

विभूतिरिव साकल्येन पृच्छति । या इति । हे महानिभूते ! याः
काश्चिद्भूम्यादिषु विभूतयः रसायां पाताले कपम्भताः ते त्वयाऽ
नुमानिता उत्कृष्टीकृताः तासामुत्कर्षेण त्वदधीनमिति भावः
ताः सर्वा मल्लमाख्याहि तीर्थानां पदं स्थानं च तद्विप्र-
पर्षा नमामः ॥ ५ ॥

अधुना न त्वयैवायं प्रश्नः कृतः किन्त्वजुनेनाप्यनस्तत्रोत्तरं
सिद्धमेवेत्यभिप्रेत्याह । एवमिति । महमित्यस्य पृष्ट इत्यन्तः
प्रश्नं प्रष्टव्यं प्रति हे प्रश्ननिर्दाम्बर ! भूष्ट कुत्र केनेत्यत आह ।
युयुत्सुर्नृपति । धितशने कुरुक्षेत्रे अजुनेनाहं पृष्ट इति सम्बन्धः
युयुत्सुर्नृपतिने किं सङ्गतिकारणमित्यतोऽजुनें विशिनष्टि । सपरतैः
सह योऽङ्गमिच्छता ॥ ६ ॥

युयुत्सेर्निभूतिप्रश्ने ऋः प्रसङ्गस्तत्राह । ज्ञात्वेति । राज्यहेतुकं
राज्यप्राप्तमात्रदुष्कम् अत एवाधर्म्यमन एव च गरीं ज्ञातीनां
वर्धं ज्ञात्याहं हन्ताय हत इति लौकिकः प्राकृतमतिः सन् ततो
युज्जाङ्गवृत्तं प्राप्तीदिति शेषः ॥ ७ ॥

ततः किमत आह । स तदेति । सोऽजुनः मे मया कत्रां युक्त्या
उपायभूतया प्रतिबोधितः अशोचयान्त्वयाच्चरवमित्यादिता

प्रहापितश्चिदाश्वाद्यास्तवः सन् यथा एवं तथा रणमूर्धेनि संग्राम-
मुखे मामप्यभाषत विभूतीरपृच्छदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराववाचां कृतमगवत्सङ्गच्छिका ।

अधिकारिणां भक्तेरविभवेन योग्यताया उपासनेः फलस्य
तथाविधवास्तदनुकूल्येन तत्तदुपासनार्थं तत्तद्गुणोपसंहाराच्च
स्वभूतीरुपदिशत्यस्मिन्तद्ध्याये । तत्रोद्भवः स्वप्रदत्तवचने तात्पर्य-
जननाय प्रवक्तारं कृष्णं वेदान्तवेद्यं ब्रह्म त्वदनुग्रहेण मया
ज्ञातमिति भावेन वक्ति । एवं ब्रह्मेत्यादिना । साक्षात्परमं ब्रह्मत्वं
तत्रैव अन्वेष्यमसुख्यमिति भावेनोक्तमनाद्यन्तमिति । प्रकृतः कथं-
चिदुक्तविशेषणमभवेऽपि विकारित्वाद्भुक्त्यमिति भावेनोक्तमपा-
वृत्तमिति । एवमिदं च व्यावर्तकब्रह्ममाह । सर्वेषामिति । अपि-
त्रार्थं त्वमेव सर्वेषां भावानां प्राणश्चेष्टकः स्थित्यवयवोद्भवश्च
सृष्टिस्थितिसंहारकर्ता सत्ताया अपि तदेकाधित्वात्तत्त्वोक्तिः ॥ १ ॥

अस्मादिकृतृत्वविशिष्टत्वेनोपास्योऽपि त्वमेवेत्याह । उच्चाव-
चेति । ब्राह्मणा मुनयो बाधतश्चेन तितुः स्तान्द्वानुभवकपत्वेन
स्थितत्वात् ॥ २ ॥

नन्वेवमुक्तानुवाकोऽस्तु तवापेक्षितांशः कः इति तत्राह ।
चेति । तेषु तेषु केषु केषु यथा कथं तदुपासनं मासतोपसंभा-
षाज्ञानयत्नविमर्त्युपमर्त्येषु वद इत्यतो वदस्वेत्यात्मनेपदम् ॥ ३ ॥
बहुशृण्वतोऽपि मम त्वत्सकपञ्चानं दुःसाधनमिति भावेनाह ।
गूढ इति । ते त्वया ॥ ४ ॥

स्वप्ने विशिनष्टि । वाः काश्चेति । महाविभूतेः ब्रह्मादिदेवा-
द्यच्चित्तैश्चर्यस्य त्वत्सन्निधानविशेषात् स्वजात्युत्तमाः वाक्ता
विभूतीराख्याह्यन्वयः ते त्वयानुभाविताः निश्चिताः यद्वा ते तव
विभूतीः अनुभाविताः उपासिताः महद्भिरिति शेषः हे तीर्थ-
पर्ष ॥ ५ ॥

परिहरति । एवमिति । युयुत्सुना योऽङ्गकामेन विशा-
सने युयु ॥ ६ ॥

किमभिप्रायेण पृच्छतीति तत्राह । ज्ञात्वेति । ततो युज्जाङ्गी-
रशः अहं हन्ता अयं हत इति निकृष्य लौकिको बहिर्जनस्व-
भावोऽह इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराववाचां कृतमगवत्सङ्गच्छिका ।

टीकायां नवाध्यायमिति सप्तमादिनवाध्यायमिति शेषम्
आदिपण्यामुक्ततात्पर्यत्वात् अष्ट प्रश्नाङ्कपर्यन्ति ब्रह्मत्वेति सप्त-
मादिचतुष्टये द्वायमपर्यन्ते ततः परे एकादशे निरन्तरे पञ्चदशे
द्वयोः सप्तदशाष्टादशयोः अत ऊनर्दिशे तदनन्तरे एकविंशे
चतुर्भिः षड्विंशपर्यन्तैः तत्र ब्रह्मत्वेति शब्दमुक्त्योरिति २ सविति ३
कमेति ४ हंसेति ५ भवेति ६ ध्यान इति ७ चारुयति ८
इत्येति प्रश्नाः भूतीति ९ अर्थेति १० ज्ञानेति ११ यमेति १२
योगेति १३ तत्त्वेति १४ अस्मेति १५ परेति १६ क्रियेति १७
ज्ञानेति १८ संसारेति १९ भक्तिरिति २० इति विंशतिः २१ सर्वेषां

भीमजीवगोश्वामिकृतकमसम्भवं ।

सर्वेभ्यो मत्त एवेति सर्वासामपीत्यादिना पूर्वमुक्तं तत् भूत्वा प्राकृताप्राकृततत्त्वैर्मयारूपदानि प्रदत्तेन ज्ञातुं तस्य सर्वाभवात्मनु-
वदति । एवं ब्रह्मेति । एवं ब्रह्म इह तत् सर्वकारणत्वात् तत्रापि
परमं भगवद्गुणत्वात् तत्रापि साक्षात् स्वयं भगवत्त्वात् तत्राप्रा-
कृतान्तत्वेमवाभवात्माह । अनाद्यन्तं ननु पुरुषादिवत् परि-
च्छिन्नमवैमवम् अपाहृतं ननु तद्रूपमायासम्बलितं प्राकृतवैमवा-
भवात्माह । सर्वेषां भावानां महदादीनां प्राणस्थि-
त्यवबोधोऽर्थः यः पुरुषः सोऽपि त्वमिति यस्यांशांशांशमागेन
विश्वरूपवत्त्वोऽस्त्व इत्यादिस्वरूपापि त्वमंशोऽर्थः ॥ १ ॥

तत्र प्राकृतीर्बिभृतीस्तावत्पृच्छति । उवाच चेति । भूतेषु
प्रधानकार्येषु त्वां गुणसाध्यादिरूपम् ॥ २ ॥

अप्राकृतीः पृच्छति । येषु येषु चेति । भावेषु भूतेषु परमायं सर्वेषु
भगवदादिषु "अस्य महतो भूतस्त्वेत्यादिभूतेः त्वां भीवासुदेवा-
दिरूपम् ॥ ३ ॥

अत्रास कचित्साक्षाद्रूपेण कचित् शक्त्यावेद्यरूपेण चेति
वेचनम् ॥ ४ ॥

भूमाविज्जादित्रयेण मध्योर्ध्वतलत्रयोकाः प्राकृता अप्राकृताश्च
स्वयं एव पृथक्ताः तेष्वेकेन स्वयं भगवता अनुभाविताः अनुभावं
तत्त्वमाह्वयं प्रापिताः अत एव तीर्थानां सर्वांसां गुरुपरम्पराणां
परमाभयः अङ्गप्रियं वक्ष्य तं भोतसां समुद्रमिव ॥ ५ ॥

अहो भाग्यस्य भगिन्प्रद्वयस्य प्रदत्तसम्पत्तिरिति सन्ताप-
माह । एवमिति ॥ ६-८ ॥

भीमस्त्रिभुजाय च कवार्तिकृतसारायंदर्शिनी

यद्यमुच्यं येषु येषु प्रभावज्ञानशक्तिभिः ।

नत्तद्विभूतिशब्दोक्तं वस्तु बोद्धव्यं उच्यते ॥

सर्वासामपि सिद्धिनामित्यादिना सर्वेषां सर्वेभ्यो मत्त
एवेत्युक्तं तत् भूत्वा प्राकृताप्राकृततत्त्वैर्मयारूपदानि जिज्ञा-
समानस्तस्य सर्वाभवात्मनुवदति । एवं ब्रह्मेति । तत्रापि
परमं भगवद्गुणं तत्रापि साक्षात् स्वयं भगवद्गुणं तत्राप्यनाद्यन्त-
मवाहृतमिति परिच्छिन्नमानुषाकारत्वेऽपि सर्वेकाख्येऽवस्थापकं
यः सृष्ट्यादिकर्ता विष्णुः सोऽपि त्वद्यत्त्वात्त्वमेवेत्याह ।
विपद्भ्या रक्षय्यं त्राय्यं जीविकाप्रदानं स्थितिः सर्वेषामपीति ॥ १ ॥

यतश्च त्वं विष्णुरूपेण सर्वेषां कारणं तत् एव सर्वेषु भूतेषु
तत्कार्येषु उच्चावचेषु उक्लृष्टान्तरेषु त्वां सन्तप्रकृतात्मभिः
त्वद्यत्त्वमनर्कैः ब्राह्मणा ब्रह्म विदन्तीति वेदज्ञा उपासते
बाधातयेन यत्र यत्र त्वं यथा यथा वसंसे तत्र तत्र तथा तथैव
त्वां तारतम्येनोपासत इत्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वत्रोपासनयामप्याधिक्येनोपासनार्थं विभूतीः पृच्छति ।
येषु चेति । प्रपद्यन्ते संसिद्धिं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

दुर्विज्ञेयत्वात्माह । गूढ इति । भूतात्मा सर्वभूतान्तर्भासी भवत्यपि
भूतभावनः प्राणिभेदकररूपस्त्वं भूतानां गूढ एव अत
एव त्वां न पश्यन्ति निर्विसर्गपाठे हे भूतभावन ॥ ४ ॥

तस्माद्गूढाः स्वविभूतीः स्वभवेन प्रकाशयेत्याह । वा इति

[१०३]

ते त्वमेव अनुभाविता अनुभवगोचरीकारितास्ता आख्यादि
ब्रह्मनुभावय चेत्यर्थः । विश्वमवस्थं भगवत्तन्निष्पन्ना विद्यासा मेधा
उच्यन्ते मायामवास्तु विभूतय इति सर्वत्र व्यवहारः अत्र तु
विभूतिशब्देनैव प्राकृताप्राकृतवस्तुमात्रमेव तथा प्राकृता-
प्राकृतवस्तुसारस्याप्रिमप्रत्ययद्वया उच्यते इति विधि-
वर्तीकम् ॥ ५ ॥

प्रश्नं प्रष्टव्यं विनशने कुरुक्षेत्रे ॥ ६ ॥

युयुत्सोरजुनस्य पिभूतिप्रदने कः प्रसङ्गस्तत्राह । ज्ञातेति ।
राज्यहेतुकं ज्ञातिवधमधर्मं ज्ञात्वा तस्माज्जिघृक्षुः कीदृशः
अस्य हन्ताहं मयायं हत इत्येवं लौकिकं प्राकृतलौकं भवं ज्ञेयं
वक्ष्य सः ॥ ७-८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतचिन्तास्तप्रदीपः ।

मद्विभूतिरभिध्यायैद्युक्तविभूतिभयच्छेद्या तच्छ्रवणादाहु-
स्तमधिकारिष्यमात्मनः सूचयितुं भगवद्दीपनिःसमानातिशय-
त्वसर्वपूज्यत्वादिज्ञानवत्तामात्मनः अविष्करोति । त्वमिति द्वाष्ट्याम
सर्वेषां चित्ताचेतनानां त्रायादयो परमात्मः ॥ १ ॥

ब्राह्मणाः उभयप्रज्ञाविहः ॥ २ ॥

अतस्त्वमेव सर्वविभूतिमाह स्वविभूतीर्ब्रह्मेति पृच्छति त्रिभिः ।
भावेषु विभूतिरूपेषु उपासीनाः सेवमानाः सन्तः सिद्धिं भुक्ति-
मुक्तिवत्त्वां प्रपद्यन्ते तां त्वं वदस्व ॥ ३ ॥ ४ ॥

अनुभाविताः तत्तच्छेष्टत्वादिना स्थावतारत्वेन च त्वमेवेतच्छ्री-
कृताः तीर्थानां परमाभयं दक्षप्रियं च ॥ ५ ॥

एतत्प्रदत्तं प्रष्टव्यं प्रति युयुत्सुना योजुमिच्छुना विनशने
कुरुक्षेत्रे अहं पृष्टः ॥ ६ ॥

तस्य विभूतिप्रदने प्रसङ्गमाह । ज्ञातेति द्वाष्ट्याम । लौकिकः
लोकप्रसिद्धस्तद्व्यवधिकर्त्ता ततो ज्ञातिवधात् ॥ ७ ॥

युक्त्या ज्ञानोपाचारमविद्यागर्भितया मे मया प्रतिवेधितः सन्न
सङ्गममूर्च्छेति युद्धारम्भे यथा त्वमभिभाषसे एवमभ्यभाषत
तद्रूपसुखमपि कथयिष्यामीति भावः ॥ ८ ॥

माया टीका ।

उच्यते उवाच हे प्रभो ! आप साक्षात् परब्रह्म हो आप का
आदि अन्त नहीं है आप आवरण रहित हो भव प्राणिमात्र
के उत्पत्ति पावन सहार के हेतु हो ॥ १ ॥

छांटे बड़े सब भूतों में व्याप्त हो अज्ञानि लोग आप
को नहीं जानते हैं हे भगवन् ! ब्रह्मज्ञानीजन आप की
यथायं रूप से उपासना करते हैं ॥ २ ॥

परम ऋषिजन जिन जिन रूपों में विद्यमान आप की
भक्ति से उपासना करके सिद्धि को प्राप्त होते हैं तिन
तिन रूपों को मेरे से कहिये ॥ ३ ॥

आप सब भूतों के पावन करने वाले हो सब के अन्त-
र्भासी हो तीनों गुण होकर विचरते हो आप सब भूतों
को देखते हो आपकी माया से मोहित होकर वे लोग आप
को नहीं देखते हैं ॥ ४ ॥

अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ।
 अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भववाप्ययः ॥ ९ ॥
 अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहम् ।
 गुणानां चाप्यहं ^१ साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः ॥ १० ॥
 गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहम् ।
 सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ॥ ११ ॥
 हिरण्यगर्भो वेदानां मन्त्राणां प्रणवस्त्रिवृत् ।
 अक्षराणामकारोऽस्मि पदानि च्छन्दसामहम् ॥ १२ ॥
 इन्द्रोऽहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट् ।
 आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः ॥ १३ ॥
 ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः ।
 देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु ॥ १४ ॥
 सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोऽहं पतत्रिणाम् ।
 प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितृणामहमर्यमा ॥ १५ ॥
 मां विद्ध्युद्धव ! दैत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरम् ।
 सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसाम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे महाविभूति वाले भगवन् ! पृथिवी में स्वर्ग में या
 पाताल में दिशाओं में आप के प्रभावसे घड़ाई हुई जितनी
 विभूती हैं उन का मेरे से कहिये सकल तीर्थों का स्थान
 जो आपका चरणकमल तिसको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ५ ॥
 श्रीभगवान् बवाच हे प्रश्नकरनेवालों में अष्ट ब्रह्मजो !
 इस प्रकार से कुरुक्षेत्र में शत्रुओं के साथ युद्धकी इच्छा
 करने वाले अर्जुन ने भी मेरे से यह प्रश्न किया रहा ॥ ६ ॥
 उनसे यह समझाया कि केवल राज्यके वास्ते जो वधु-
 ओं का वधकरना है सो निन्दित है ऐसा समझकर
 लौकिक दृष्टिसे मैं मारता हूँ यह मरता है यह समझकर
 युद्ध से निवृत्त हो गये ॥ ७ ॥
 तब उन पुरुषभेष्ट अर्जुनको मैंने जब युक्तिसे समु-
 भाया तब जैसे तुम पूछते हो तैसेही उन में भी युद्ध के
 मध्यमें मेरे से पूछा रहा ॥ ८ ॥

श्रीपरब्रह्ममिहभारतभाष्यटीका ।

ता विभूतीः कथयति । महमिति । नमस्कृत्यसमानाधिक-
 रण्यः प्रथमान्ता द्वितीयान्ताश्च सर्वा विभूतयस्तास्ताश्चापा-
 सनार्थं कथयते षष्ठी च कश्चिन्निर्धारणे सम्बन्धे च कश्चि-

याशेषं द्रष्टव्यं तत्तद्व्याप्तीषां भूतानामात्मेति ते सुहृदिति
 ईश्वर इति सामान्येनाहमुपास्य इत्यर्थः । एवं सर्वत्र तेषां
 स्थित्युद्भववाप्ययः तत्तत्तत्तुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

विशेषतो विभूतीराह । कलयतां वशीकुर्वताम् गुणानां
 मध्ये साम्यं सर्वत्र समत्वम् गुणानां सर्ववादीनां साम्यम-
 व्याकृतं वा गुणिनि धर्मिणि भौत्पत्तिकः सामाविको वा गुणः
 सोऽहम् ॥ १० ॥

सूत्रं प्रथमकार्यम् महामहत्त्वम् सूक्ष्मोपाधिषाद्बुद्धेय-
 त्वाच्च जीवस्य सूक्ष्मत्वम् बुद्धेर्गुणोनाऽऽत्मगुणो न चैव बाह्या-
 प्रथतमागस्य शतधाकल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय इति
 आराग्रमात्रोऽह्यनरोऽपि इष्ट इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

वेदानां सम्बन्धी तेषामध्यापकः पदानि त्रिपदा गायत्री-
 न्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

हविर्धानी कामधेनुः ॥ १४ ॥ १५ ॥

नक्षत्रौषधीनां प्रभुः सोमम् यक्षरक्षसां प्रभुम् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

आत्मान्तर्वासीति । सर्वेश्वरान्तर्वासीत्येवमर्थेन सामान्य-
 मण्याह सर्वेश्वर इत्यर्थः । इत्यन्तर्वासीत्येवमर्थेन सामान्य-

भीमाधारमण्डासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीर्घिनी द्विपथी

विभूतिवर्णनम् । व्यवहारसम्पादकानि सर्वोपयुक्तमेव मध्येमविवि-
शेषानुमावितैरेव तैरेवैवहारसिद्धेः इति प्राकृतविभूतिवर्णनम् ।
तदेतुः सर्वकारणमिति महत्प्रपु पुनरुपपत्त्याप्राकृतविभूतिवर्ण-
नम् । एवमन्यत्रापि विवेचनीयम् ॥ ६ ॥

गतिः कथं शरणागतित्वा । गुणित्याकाशादौ स्त्रामाविको
धर्मः शब्दादिः ॥ १० ॥

गुणित्वां कायाणां मध्ये अन्वयवादे हि वस्तुतो जीवानां
प्रकृत्येन विभुत्वाद्युक्तं न सङ्गच्छत इति तन्मतानुसारेण
गोपया वृत्त्या वृत्त्याष्ट सूक्ष्मोपाधित्वादिनि सूक्ष्मलिङ्गशरीरमु-
पाधित्वेन तत्त्व भावस्वरूपे तस्मात् उपाधिलिङ्गस्य सूक्ष्मत्वे-
नोपहितत्वापि सूक्ष्मत्वव्यपदेशः यथा सूक्ष्मो हि दुर्बलवस्तुगुणो
भवति तथा दुर्बलत्वाच्च सूक्ष्मत्वमत्र भूतिः प्रमाणं बुद्धेर्लिङ्गस्य
सूक्ष्मत्वगुणेन तयात्मनो दुर्बलत्वगुणेन चापरोऽपि व्यापकोऽपि
आराप्रमात्रः सूक्ष्मो ह्येव इति । वस्तुनस्तु सूक्ष्माभिप्रायेण नैषोऽर्थो
विवाक्षितः महतां चेति सूक्ष्मायामपीति परस्परप्रतिबोधिगत्वेन
निर्देशात्तथा व्यावधाने वाक्यप्रत्यक्षे मङ्गापत्तेः ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्रादित्यानाम् अहितं पुत्राय मध्ये विष्णुवामनोऽस्मीति
अप्राकृतविभूतिनिर्देशः निखलोहितः सहाय्यः ॥ १३ ॥

देवाद्य ते ऋषयः सर्वेवास्तेषां मध्ये ॥ १४ ॥
सिद्धेश्वराम्मिन्नादिपुत्रानुत्पद्ये निखारयो ॥ १५ ॥
मामिति युगमकम् ॥ १६—१७ ॥

भीमद्वयंनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

अह गतिरिति गतिमर्धेनित्यर्थः ॥ १० ॥

गुणित्वां गुणवतां सूत्रं महत्तरवम् ॥ ११—२२ ॥

भीमद्वयंनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

अथ ता विभूतीः कथयति । अहमित्यादिना । अभीषां
भूतानां भूतसङ्ख्यामकानां देवमनुष्यादिशरीराणां य आत्माऽस्तः
प्रविष्टः आरको जीवः आत्मत्येकवचनमेको ग्रीहिरिति-
वज्रात्मप्रियायकं यद्वा । सर्वभूतानां देहिनामहमात्मा स्वरूपा-
त्मत्वकथनेन अविभूतिरूपं सिद्धम् आत्मा हि नाम शरीरस्य
सर्वोत्पत्त्या आधारो नियन्ता शोषी च तस्य च सर्वभूतात्मत्वं
धृते—

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेषां मध्योऽन्तरो

यं सर्वाणि भूतानि न विदुष्यन् सर्वानि भूतानि शरीरम् ॥

यः सर्वाणि भूतात्मन्तरो वसत्येष त आत्मास्तथाऽप्यमृत इति ।
स आत्मास्तथाऽप्यमृत इति च ॥

आत्मशब्दमिमेतं नियन्त्रित्वं सुरुपमाह । ईश्वर इति । अने-
नेश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन । तिष्ठतीति वचनार्थः स्मारितः
यत एवात्मा एव सृष्टारमा हि शरीरस्य सर्वोत्पत्त्या हिता-

वरयैकधीयः एवं अविभूतिभूतेषु सर्वेषु अस्वात्मनवावस्थान-
मेव तत्तच्छब्दार्थे सामानाधिकरण्यागिर्देशहेतुरित्यभिप्रेक्ष्य विभूति-
विशेषाच्च स्वसामानाधिकरण्यात्तत्रैवैवति । अहं सर्वाणि भूता-
नीति । भगवत्यात्मनवावस्थिते हि सर्वे शब्दास्तस्मिन्नेव
पदेवस्थिति यथा देवमनुष्यपशुपुष्पादयः शब्दाः शरीराणि
प्रतिपादयन्तस्तत्तदात्मनि पदेवस्थिति तथा भगवन्तत्तदात्म-
नवावस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यानिवृत्त्यनमित्यवगन्तव्यं
वत्सामानाधिकरण्याकारणमन्तरात्मस्वरूपमस्तःप्रविष्टः निव-
मनम्—

तस्मिन् तदेवानुमाविशत् ।

अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वोत्पत्तेरिति

भूतं तस्मिन् स्थितिर्वास्तविकं तदेतुवमुक्तेत्यभिप्रेत्याह । तेषां स्थित्युज्ज-
वाप्यव इति । स्थित्यादिमर्दान्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

गतिमतमित्यत्र प्रशंसायां मनुष्यं प्रशस्तगतिमतं वा गति-
स्तेषामोत्कृष्टत्वाद्वा साहं कलयतामनर्थप्रापकतया गणनी-
यानां मध्ये कावोऽहमस्मि गुणित्वां सत्त्वादीनां वत्साम्बं तदहं
गुणित्वां मध्ये गुणित्वां अभियोगोपपत्तिकः स्त्रामाविको भो गुणः
सोऽहम् ॥ १० ॥

गुणित्वमत्र उद्भूतसत्त्वादिगुणप्रवचनां यत् सूत्रं प्रथमं कार्यं मह-
त्तरं तदहं महतां वृत्तां भो महत्प्रवृत्तत्वावगुणः सोऽहं सम-
धीन इत्यर्थः । सूक्ष्माणां मध्ये यो निरतिशयसूक्ष्मो जीवः सोऽहं
तत्सूक्ष्मत्वमर्धमधीनमित्यर्थः । दुर्बलापि अतुल्यशक्त्यानां मध्ये
वर्तमानस्तदहं प्रायशोऽत्र प्रकरणे निखारणे पृष्टी ॥ ११ ॥

त्रिभुव त्रयाणामसुराणामकरोकारमकाराणां हृत् नभसं वास्मिन्
सः प्रणवः ओङ्कारः सोऽहं कृत्स्नो देवानां त्रिपदा गावप्यह-
मित्यर्थः ॥ १२ ॥

यस्मिन् मध्ये हव्यावाद् पञ्चकश्चास्मि द्वादशसङ्ख्याकाना-
मादित्वानां द्वादशो च उरुको विष्णुनामादित्यः सोऽहं
रुद्राणामेकादशसङ्ख्यानां नीललोहितो नाम रुद्रोऽहमस्मि ॥ १३ ॥

ब्रह्मर्षीणां मरीचवादीनां मध्ये भृगुरहं मनुः स्वावभुवः
धेनुषु हविर्गुहासु निखारणार्थं समभी हविषीनां दिव्या
सुरभिः कामधेनुरहमस्मि ॥ १४ ॥

सिद्धेश्वराणां योगनिष्ठानां परमोपाख्यः कपिखोऽहं पत-
त्रिणां पक्षिणां मध्ये यः सुपर्णो गरुडः सोऽहं प्रजापतीनां
नवानां ब्रह्मणां दक्षो नाम प्रजापतिरहम् ॥ १५ ॥

देवानां मध्ये अयुरभेष्टं महाहं मां विधिं हे उरुच । नक्ष-
त्रोपधीनामिति स्वस्त्राभिमावसत्यन्धे पृष्टी नक्षत्राणामोपधीनाम-
धिपतिं सोमं धर्मं मां विधीत्यनुपज्जतं एवं चक्षुरक्षसमित्य-
त्रापि धनेशं कुपेरं मां विधीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्वयंनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

आत्मा सर्वगुण ईश्वरोऽहममीषां भूतानां सृष्टुं अनुपकृत-
वस्तुः कुत इति तत्राह । अहमिति । ननु इवमुत्तरैकवार्तिकं
तत्राह । तेषामिति—

सृष्टिरित्यादिहेतुत्वात्तानि हरिकचते ।

ननु भूतस्वरूपवत्साहि सर्वेश्वरेश्वर इति ॥

भीमज्जिजवज्जतीयेकृतपदरत्नावली ।

वक्ष्यन्तरे एतस्मात्प्रमाणास्तुष्ट्यादिहेतुवात्तदधीनत्वादिकथोक्तिर्न
स्वरूपैक्यादिति भावः ॥ ८ ॥

विभूतीराह । महं गतिरिति । गतिमतां ज्ञानवतां गतिज्ञानमहं
ज्ञानं ज्ञानवतामहमिति । तद्वस्तु नित्यसन्निहितमित्यर्थः । कक्ष-
यतां संहर्ता कालः काष्ठाभिमानी—

ब्रह्मज्ज्जात्युत्तमत्वं तु भवेद्यद्वपसन्निधेः ।

विभूतिरूपं तत्प्रोक्तमिन्द्रादिषु संस्थितम् ॥

तथा बहिः स्थितं रूपं विभूतीन्नेव शाब्दतम् ।

सर्वसाधारणं रूपमस्तयोमीति चोक्तम् ॥

यथा कृष्णात्मना दुष्टहस्ता वपासात्मना समः ।

असमोऽप्येककपोऽपि सामर्थ्यात्पुरुषोत्तमः ॥

इत्यनेन विभूतीनां भगवद्वपसन्निधौ नास्त्रज्जात्युत्तमः त्वादिकं
निर्यातिम्—

ब्रह्मरुद्रेन्द्रजीवेश्वरः पृथगेव व्यवस्थितम् ।

विभूतिरूपं विष्णोस्तु तद्वधेष्टककारणम् ॥

तदेव ब्रह्मरुद्रादिनाममिवाच्यमज्जसा ।

तदेव देवविष्ण्वेन्द्रास्मि तथा रुद्रेषु शङ्करः ॥

इत्यादिनोक्तं कृष्णेन नेन्द्राद्याजीवसञ्जयाः इत्यनेन ब्रह्मादिभ्यो-
मिन्नं तन्नामकत्वेनोक्तम् इति विभूतिरिति ज्ञातव्यम्—

प्रधानो ज्ञानिनो ब्रह्मा ज्ञानमानी हृदि स्थितः ।

स एव काष्ठमानी तु संहर्तृणां प्रभुः स्मृतः ॥

इतिवचनात् युक्तं गुणानां मध्ये सौम्यमहम् उमेनानन्दानुभ-
वेन सहितः सोमस्वरूप भागः सौम्यं सर्वगुणाधिकोऽयम्—

आनन्दानुभवस्तुम् उत्कृष्टानुभवात्स्मृतः ।

तद्युक्तत्वं तथा सौम्यं गुणानामधिकं हि तत् ॥

भक्त्यादिगुणपूगोऽपि दुःखहेतुत्वभाबनात् ।

निष्कला भवति ह्यस्या प्रीतस्य सफलो भवेत् ॥

तस्मादानन्दमानं तु गुणोत्कृष्टमुच्यते ।

वक्ष्यामिमानी ब्रह्मेको भक्तिज्ञानादिकस्य च ॥

अस्याभिमानीने देवी तथैव तु सरस्वती ।

तद्व्येषां गुणानां तु तद्व्येष विबुधाः स्मृताः ॥

गुणानां तु प्रभुब्रह्मा तस्मादेकम्वतुर्मुखः ।

इत्युक्तेः आनन्दमानं हरिरानन्द इति ज्ञानमित्यर्थः । गुणिनां
मध्ये गुणिनि स्थितो य औत्पत्तिको गुणः सूत्रे वायुः सोऽह-
मित्यर्थः । अपिशब्दः सूत्रस्यौत्पत्तिकगुणाभिमानीत्वं समुच्चि-
नोति तदुक्तम्—

औत्पत्तिकगुणो नाम शुभप्राप्त्यैकयोग्यता ।

तस्याभिमानी प्राणस्तु स हि सर्वगुणाधिकः ॥

इति—

गुणानां गुणयोग्यत्वं परस्वगुणिषु स्थितम् ।

वायुस्तदभिमानीकः सर्वगुणाधिकस्तत इति च ॥

महतां श्रुत्वानां महान् महत्तत्त्वम् ॥ १०—११ ॥

त्रिभूत प्रकार उकारमकारात्मकः ऊन्दसां वेदानां पदानि
पद्यन्त इति वाक्यानि वेदानां मुख्यायेः उक्तं च—

खंयूयानामथाधिक्ये खजातीनामपि वा ।

वत्कारणं विभूत्वायं विष्णोस्तद्रूपमुच्यते इति

वर्ण्येयानि पदान्याहुः पादाभ्यापि तदीश्वराः ।

पादानामीश्वराश्चांस्तदीया अक्षय एव तु ॥

अक्षयमीश्या वगांश्च तेषां सूक्तमधीश्वरम् ।

सुकाधीशास्तथाध्यावास्तेषामीशास्तथाष्टकाः ॥

तदधीशास्तथा शाखा वेदाभ्यापि तदीश्वराः ।

वेदानामीश्वरा वाक्या वाक्यानामीश्वरो हरिः ॥

न हरेरीश्वरः कश्चित्कदाचित्कपि विद्यते ।

इति—

पदंपदसद्व्येण यश्चरन्नापराध्यते ।

इतिवत् पदं तु वाचकं प्रोक्तं कश्चिद्वाक्यमपीष्यत इति नबेदं
तत्पदमवगन्तव्यम्—

सर्वदेवाभिमानीभ्यो देव्यो लक्ष्मीस्ततोऽधिका ।

वेदाभिमानीनी साक्षारसा विष्णोर्दूरवस्थिता ॥

यज्ञाक्षमा सैव विष्णोस्तु या तूरःस्थलमाभिता ।

हरिया रतियोगस्था दक्षिणाक्षयापि सैव तु ॥

उत्तरोत्तरतः सापि विशिष्टा इक्षियामुखे ।

एवं वेदाभिमानीभ्यो देव्यः सर्वे एव तु ॥

तदर्थरूपाः पतयस्तस्यास्तस्यास्तथोत्तमाः ।

शक्या इन्द्रस्ततोऽभोमा तस्या रुद्रस्ततोऽवरः ॥

मार्ता प्राण्य एवास्यास्ततः भीस्तद्वरो हरिः ।

इति ॥ १२ ॥

इन्द्रो रुद्रादीन्विना सर्वदेवानामुत्तमः ।

ऋते रुद्रादिकानिन्द्रः सर्वदेवाभिकस्ततः ॥

ऋते भीमं फाल्गुनश्च पायड्येभ्योऽधिकस्ततः ।

तथा शुक्रः कवीशस्तु बृहस्पत्यादिकानृते ।

यमः संयमतामीशः शङ्करादिन् विनयेतु इति ॥ १३—१४ ॥

भीमज्जिजगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र प्राकृतेष्वप्राकृतीमाह । महामतेति । आत्मा परमात्मा
सुहृत्स्वतो हितकारी ईश्वरः सर्वप्रवर्त्तकश्च तेष्वेव प्राकृतीमाह ।
महमिति । भूतानां मध्ये भूतानि भूतैर्मन्त्रविशेषानुमाचितैरेव
व्यवहारसिद्धेः तेष्वेवाप्राकृतीमाह । तेषामिति । स्थितेति
महत्स्वपुरुषः सर्वकारणमित्यर्थः एवमन्यत्रापि ॥ ९ ॥

गतिः फले शरणागतित्वो ॥ १० ॥

सूक्ष्माणामिति सूक्ष्मतापरकाष्ठां प्राप्तो जीव इत्यर्थः । बुद्धे-
परवाद्यसूक्ष्मत्वं तद्वन्न न विवक्षितं महतां चेति सूक्ष्माणाम-
पेति परस्परप्रतियोगित्वेन वाक्यद्वयस्यानन्तर्योक्तौ स्मारक-
मङ्गात् प्रपञ्चमध्ये सर्वकारणत्वात्महतत्त्वस्य महत्तत्त्वं नाम व्याप-
कत्वं न तु पृथग्व्याप्यत्वात् सुक्ष्मत्वं यथा तद्वत् प्रपञ्चे जीवा-
नामपि सूक्ष्मत्वं परमाणुत्वमेवेति स्मारकं श्रुतवच्च एवोऽणु-
रात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राण्यः पञ्चधा सम्बिभेद्येति
वाचाप्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स
विशेषः भारप्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति च ॥ ११—१३ ॥

भीमद्विभवायकवर्षिकृतसारायंदर्शनी ।

ता विभूतीः सामान्यतः कथयति । अहमिति ॥ ६ ॥

विशेषतो विभूतीराह । अहमिति । अत्र प्राकृताप्राकृत-
वस्तुसारा एव विभूतय उच्यन्ते ततश्च कश्चिन्निर्धारणपट्या
कश्चित्संक्षेपपट्या चाश्मच्छब्दसमानाधिकरणाः प्रथमान्ता
द्वितीयांताश्च हेवाः गतिमतां कर्मिणामिभूतीनां गतिः
प्राप्तकर्म कथयतां वशीकुर्वतां मध्ये काठः साम्यं प्रकृतिः
गुणिनि वर्मिणि भौतपत्तिकः स्वामाकविको यो गुणः सोऽहं
वया माकाथे शब्दः ॥ १० ॥

सूत्रं सूत्रतत्त्वं प्राण इत्यर्थः । महतां महत्त्ववतामस्तःकर-
णानां मध्ये महाभित्तमित्यर्थः । जीव इति । “एवोऽणुरात्मा चेतसा
वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविशेति वाचाप्रशत-
भागस्य शतं वा कल्पितस्य च । मागो जीवः स विज्ञेय इति
आराप्रमात्रो ह्यवरोऽपि इह” इत्यादिभूतिः । अत्र जीवस्य
परमाणुप्रमाणत्वेऽपि संपूर्णदेहव्यापिकात्मिकमत्त्वं जतुजटितस्य
महानगोर्महौषधिकयहस्य च शिरसि भूतस्य संपूर्णदेहपुष्पाकरि-
भ्युत्पात्तिरविविध न विरुद्धम् ॥ ११ ॥

वेदानां वेदाध्यापकानां मध्ये हिरण्यगर्भो ब्रह्मा पदानि
त्रिपदा गायत्रीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

हविर्जानी कामधेनुः ॥ १४ ॥ १५ ॥

नक्षत्रोपधीनां प्रभुं सोमं नक्षत्रसप्तं प्रभुम् ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अथ ताः विभूतीराह । हे उद्भव । प्रमीयां चिद्विद्रूपाणां
भूतानामात्मा सत्ताप्रवृत्त्याभवाः यथा भोवधीनां भूः यथा
केचारीनां पुरुषः अत एव सर्वाणि भूतान्यहम् परमात्मत्वेन
जीवात्मत्वेनाचेतनत्वेन च पदार्थानां भिन्नत्वं सर्वस्य प्रदा-
त्मकत्वादभिन्नत्वमित्यर्थः । तदुक्तं भगवता पूर्वोक्तार्थेण

सर्वं हि विज्ञानमतो यथायथम्

भूतिस्मृतिः यो निश्चिन्तयन्न वस्तुनः ।

ब्रह्मात्मकत्वादिभिः पदार्थैर्विभक्तं

त्रिरूपतापि भूतिस्मृत्तापि नोति ॥

इमं ब्रह्मविश्वयोः सम्बन्धे विशेषणोपपादयति । तेषां
स्थित्युद्भवत्वाप्यस्य इति । भूतानि भिन्नान्यपि मद्भिन्नानि मदा-
वत्स्थित्यादिमत्त्वादित्यर्थः । तथा च भूतिः सर्वं अद्विष्टं ब्रह्म
तज्जटानितीति इह सर्वं ब्रह्मैव कुतः तज्जटत्वात्तज्जटत्वात्तद-
नत्वात् इति शब्दो हेतयिति । पदान्तकौस्तुभे स्थितम् प्रकारान्त-
रेण भेदभेदमुपपादयितुं विशिनाष्टि । सुहृदिति ईश्वर इति च ।
सर्वाणि भूतानि अहं यतस्तेषां सुहृत् पात्रकत्वादिना ईश्वरो
निष्कृत्वादिना पात्रपात्रकतादात्म्यं यथा पुत्रो मद्भिन्न इति
असिद्धम् आत्मेऽपि “पिता ये पुत्रनामासीति” निष्कृत्वादिना-
दात्म्यं यथा सेनायां गच्छन्त्यां राजा प्रवर्ततीति असिद्धम्
आत्मेऽपि “न वै बाहो न चक्षुषि न मनः इत्याचक्षते प्राण
इत्येवाचक्षते” इति आन्देश्यादौ सर्वेषामिन्द्रियाणां प्राणात्मनत्वं
सुप्तसिद्धम् सर्वविश्वमिममत्त्वं एवं सर्वेषां भूतानां भग-

[१०४]

वदात्मकत्वात् भगवद्धीनास्थित्यादिमत्त्वात् भगवत्पात्रकत्वात्
भगवन्निपात्यत्वाच्च भगवतो भिन्नत्वेऽप्यभिन्नत्वेन भगवद्भि-
भूतिरूपम् ॥ २॥

एवं सर्वस्य चिद्विद्वद्भूतमकस्य विद्वदस्य अविभूतिर-
सुखात् तत्र विशेषतो विभूतीराह । अहमिति । गतिगतां भेद-
गतिमतां तेषां विशेषत्वसंपादिका गतिरहम् कथयतां शुभा-
शुभमाप्तिनिमित्ततया संख्याब्रह्मानां मध्ये काष्ठोऽहं गुणानां
सारं समस्तमहम् गुणिनि भौतपत्तिकः स्वामाविको यो गुणः
सोऽहम् ॥ १० ॥

सूत्रं महतः सूक्ष्मावस्थाकूपं महान्महत्त्वम् सूक्ष्मायां
बुद्ध्यादीनां सम्बन्धी तत्प्रकाशकः सूक्ष्मतरौ जीवः

बुद्धेर्गुणोत्तमगुणोत्तमं चैव

ह्याराप्रमात्रो ह्यवरोऽपि इहः ।

अणुर्ह्येव आत्मा चेतसा वेदितव्यः

इत्यादिभूतेः ॥ ११ ॥

वेदानां सम्बन्धी तेषां प्रवक्तव्यः पदानि त्रिपदा
गायत्री ॥ १२ ॥ १३ ॥

हविर्जानी कामधेनुः ॥ १४ ॥ १५ ॥

असुरेश्वरं देवानां प्रभुं प्रह्लादं मां विद्धि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे उद्भवजी ! मैं इन सब भूतों का सुहृत् हूँ आत्मा हूँ ईश्वर
हूँ मैंहीं सब भूत रूप से कहा जाता हूँ और उनकी उत्पत्ति-
स्थिति प्रलय करने बाधा भी मैं हूँ ॥ २ ॥

स्वर्गादिगति वाञ्छे जितने हैं तिनके मध्य में मैं गति हूँ वश
करने वाञ्छों में मैं काष्ठ हूँ गुणों में मैं समता हूँ गुण वाञ्छों
में मैं स्वामाविक गुण हूँ ॥ १० ॥

सत्त्वादि गुण वाञ्छों में मैं प्रथम काष्ठ रूप सूत्र हूँ वहाँ में मैं
महत्त्व हूँ सूक्ष्मों के मध्य में मैं जीव हूँ बुद्धेय पदार्थों के
मध्य में मैं मन हूँ ॥ ११ ॥

वेदों के पदाने वाञ्छों में मैं ब्रह्मा हूँ मन्त्रों के मध्य में मैं तीन
मात्रा वाञ्छा ओंकार हूँ अक्षरों में मैं अकार हूँ धैरिक कर्त्यों में मैं
त्रिपदा गायत्री हूँ ॥ १२ ॥

मय वेदों के मध्य में मैं इन्द्र हूँ वस्तुओं में मैं अग्नि
नामक वस्तु हूँ द्वावश आदित्यों में मैं विष्णु नामक सूर्य हूँ
ग्वारा रत्नों में मैं नील खोदित नामक रुद्र हूँ ॥ १३ ॥

ब्रह्मर्षियों के मध्य में मैं भृगु हूँ राजर्षियों में मैं मनु
हूँ देवर्षियों में मैं नारद हूँ धेनुओं में मैं कामधेनु हूँ ॥ १४ ॥

सिद्धेश्वरों के मध्य में मैं कपिल हूँ पक्षियों में मैं
गरुड हूँ प्रजापतियों में मैं वृक्ष हूँ पितरों में मायमा हूँ ॥ १५ ॥

हे उद्भव ! देवों के मध्य में मेरे कौतुम असुरों में अष्ट
प्रह्लादजी जानो भोवध तथा नक्षत्रों के मध्य में मेरे कां
साम जानो यक्ष राक्षसों के मध्य में मेरे को कुबेर जानो ॥ १६ ॥

ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् ।
 तपतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिम् ॥ १७ ॥
 उच्चैःश्रवास्तुरङ्गाणां धातूनामस्मि काञ्चनम् ।
 यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ १८ ॥
 नागेन्द्राणामनन्तोऽहं मृगेन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणाम् ।
 आश्रमाणामहं तुया वर्णानां प्रथमोऽनघ ! ॥ १९ ॥
 तीर्थानां स्रोतसां गङ्गा समुद्रः सरसामहम् ।
 आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम् ॥ २० ॥
 धिष्ण्यानामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः ।
 वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः ॥ २१ ॥
 पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः ।
 स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः ॥ २२ ॥
 यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविर्हितनम् ।
 वाय्वग्न्यर्काम्बुजागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः ॥ २३ ॥
 योगानामात्मसंरोधो मेन्द्रोऽस्मि विजिगीषताम् ।
 आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनाम् ॥ २४ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषायेदीपिका ।

यादसां प्रभुम् तपतां तापयताम् द्युमतां दीप्तिमतां च
 मध्ये ॥ १७ ॥
 संयमतां दयडयतामिच्छयैः ॥ १८ ॥
 शृङ्गिणां दंष्ट्रिणां च मध्ये तेषां प्रभुत्वं तुयैः सम्भासः
 प्रथमो ब्राह्मणः ॥ १९ ॥
 स्रोतसां प्रवाहाणां च सरसां स्थिरोदकाशयानाम् ॥ २० ॥
 विष्ण्यानां निवासस्थानानाम् गहनानां दुर्गमानाम् ॥ २१ ॥
 ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानाम् सेनाभ्यां चमूपतीनाम् अग्र-
 ययां सन्मार्गप्रवर्तकानाम् अजो ब्रह्मा ॥ २२ ॥
 शुचीनां शोधकानामपि मार्जनतत्त्वधर्षणादीनां मध्ये वाय्वा-
 दिरूपः शोधकोऽहम् ॥ २३ ॥
 योगानां योगाङ्गानामष्टानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहम्
 मन्द्रो नीतिः कौशलानां विवेकादिनैपुणानां मध्ये आन्वीक्षिकी
 आत्मानात्मविवेकविद्या अख्यात्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यसख्या-
 त्यानिर्वचनीयख्यातिवादिनामेवमिदमेव चेति यो दुरन्तो विकल्पः
 सोऽहम् ॥ २४ ॥

श्रीभारमण्यदासगोस्वामिधिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

संयमतां संयच्छतामत इत्यर्थोक्तिः ॥ १८ ॥
 मृगेन्द्रस्य शृङ्गित्वामावाञ्छित्वासम्भवेन प्रभुवेति व्याख्या-
 तम् ॥ १९ ॥
 त्रिपुरघ्नः शिवः २० ॥
 निवासस्थानानां मध्ये ब्रह्मादिलोकपानां निवासस्थानं
 मेरुरहं पताः पृथगो निखारणे ॥ २१—२२ ॥
 यज्ञानां देवयज्ञब्रह्मयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञभूतयज्ञानां यज्ञानां
 मध्ये ब्रह्मयज्ञो वेदाध्ययनवृत्तयो यज्ञोऽहमेव वागत्र शुद्ध-
 मिदमिति ब्राह्मणस्य ज्ञेया ॥ २३ ॥
 विजिगीषतां जेतुमिच्छतां सम्बन्धीति सम्बन्धे पृष्टी मन्वा-
 तीति । मीमांसका हि शुक्तिरजतादिरूपवेष्ट्याति मन्वन्ते तल्ल-
 क्षणं यथा परस्परसंश्लेषेण स्मरणात्मकं प्रत्यक्षात्मकं यज्ञा-
 नग्रयं तद्व्यातिरिति इदं तद्व्रजतं तत्रेदंतापरामर्शेन प्रत्यक्षतः
 शुक्त्यादि गृह्यते तत्तापरामर्शेन तु रजते स्मर्यते । तथाच ज्ञानद्व-
 यमपि सत्यमेव अमेदेन प्रहयन्तु मानसबोधादित्यर्थः । १ ।
 तार्किका हि शुक्तिरजतादौ मन्वन्त्या ख्यातिं मन्वन्ते तन्मते हि
 द्वयशुकाधारमभेद्यं तत्तद्व्यं पृथगेव जायते । अतद्वनि तत्प्रका-
 रकोऽनुभवोऽप्यथाख्यातिः श्रुत्यादेव सर्वमाविद्यया जायत इति

भीराधारमण्डासगोश्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

शुच्यवादिनः ते च शुक्तिरजतादौ शुच्यव्याप्तिं मन्यन्ते तस्याश्च
लक्ष्यं मन्त्रीकपदार्थतया भासमानत्वं शुच्यव्याप्तिरिति । यथा
ऽसद्व्ययं शुच्यमेव शुक्त्यात्मना तथा तदेव रजतात्मनाऽपि
भासते किन्तु रजतादिकं यत्र व्यवहारसम्पादकं न स्यात्
तथास्तीकत्वेन व्यवहार इत्यर्थः । ३ । आत्मव्याप्तिरित्येव पाठः
किञ्च सत्त्व्यातिरित्येव सर्वत्र दृश्यते तत्र क्षणिकविज्ञानवादि
मत एवात्मव्याप्तिरिति तन्मते यत् सत् तत् क्षणिकमिति
इवाप्याऽसत्त्व्यात्वाद्सत्त्व्यातिरप्यात्मव्याप्तिरित्यर्थः । तस्याश्च
लक्ष्यं रजतादिविषयाकारं विज्ञाने सत्यापि अस्ततः सप्रवद्रज-
तापादकवैशिष्ट्याऽप्रदृश्यमात्मव्याप्तिरिति । ४ । एवमद्वैतवादिनः
सर्वत्रानिर्वचनव्याप्तिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्ष्यं सदसद्विभक्तये
सति सदसद्व्याप्तकमनिर्वचनव्याप्तिः भगवन्मते विक-
ल्पस्य स्रज्जकपविभूतिरिवात् सर्वत्राचिरव्याप्तिरिवमेवामि-
प्रतम् ॥ २४ ॥

भीसुदन्तसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वाचस्पतिः । शुचीनां शोधकानां मध्ये वाचवादिपदार्थोऽह-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

व्याप्तिवादिनामिति । तार्किकपक्षोपलक्ष्यं विकल्पः त्वया
किमेवमुच्यते उताम्ययेति विकल्पः ॥ २४ ॥

भीमह्रीराववाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गजेन्द्राणां गजभेदानां मध्ये येरावतं मां विद्धि बाहंसि
जज्जस्तवस्तेषां प्रभुं खामिनं वरुणं मां विद्धि शुभतां
द्युतिमतां तपतां मध्ये सूर्यं मां विद्धि नराणां मध्ये भूपतिं
चुपं मां विद्धि ॥ १७ ॥

तुरङ्गायामश्वानां मध्ये उच्चैःभवा नामाश्वोऽहमस्मि संयमतां
व्यङ्ग्यतां मध्ये यमोऽहमस्मि सर्पायामेकशिरसां वासुकि-
रस्मि ॥ १८ ॥

नागां मनेकशिरसः तेषां मध्येऽनन्तोऽहमस्मि शृङ्गिणां
क्षीपूणां च मृगाणां मध्ये मृगेन्द्रः आभमाणां प्रहचयदीनां
चतुर्णां मध्ये यस्तुर्यः चतुर्णः संन्यासः सोऽहं घण्टाणां
प्रह्वज्रियविटशूद्राणां मध्ये यः प्रथमो ब्राह्मणवर्यः
सोऽहम् ॥ १९ ॥

स्रोतसां प्रवाहरूपाणां तीर्थानां गङ्गा जाह्नव्यहमस्मि
सरसां स्थिरोद्काशयानां समुद्रः धनुस्मतां धनुर्देराणां
मध्ये त्रिपुरध्नो रुद्रोऽहम् ॥ २० ॥

क्षिप्रयानां निवासस्थानानाङ्गहनानां पुङ्गमानां वनस्पतीनां
बृहस्पताम् ॥ २१ ॥

पुरोधसाम्पुरोहितानाम्ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानाम्पुरोधसां बृह-
स्पतः ब्रह्मिष्ठानां वसिष्ठोऽहमिति सम्बन्धः सेनानां सेनाप-

तीनां स्कन्दोऽहम् अग्रयणां सम्मार्गप्रवर्तकानां भगवानजो
प्रह्लाहम् ॥ २२ ॥

शुचीनां शोधकानां मध्ये वाचवादिपदार्थकपो नितरां शोध-
कोऽहमित्यर्थः ॥ २३ ॥

योगानामष्टानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहं विजिगी-
यतां सम्बन्धी मन्त्रो जयोपायो नीतिरहमस्मि कौशल्यानां
विवेकाद्वैतपुण्यानां मध्ये आम्बीक्षिणी आत्मानात्मविवेकविद्या
व्यातिवादिनामप्यव्याप्तिवादिनां तार्किकादीनां सम्बन्धी
यो विकल्पः त्वया किमेवमुच्यते उताम्ययेति यो विकल्पः
सोऽहमस्मि ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

शुभतां प्रकाशयताम् ॥ १७ ॥

धातूनां गैरिकाणाम् ॥ १८ ॥

गाहृस्थं च यतित्वं च देवेष्वेकत्वमागतम् ।

प्राधान्योक्तियन्तित्वस्य गाहृस्थस्य कश्चित्कश्चिदिति च
तुयंशुयोः पत्याभमः ॥ १८ ॥

स्रोतसां नदीनां तीर्थानां शुभजलानां रुपांतरविषयवा
त्रिपुरध्न इत्यादि ॥ २० ॥

गहनानां गभीराणाम् ॥ २१ ॥

वसिष्ठोऽप्यधिकस्तेषां मनुष्याणां पुरोधसामित्युक्तेः मनुष्याणां
पुरोधसामधिको वसिष्ठः ब्रह्मिष्ठानां वैदिकानां सेनानां
सेनापतीनामग्रयणां भेष्टानाम् भर्जः प्रह्ला ॥ २२ ॥

प्रह्वयज्ञः स्वाध्याययज्ञः वाचनम्यर्काश्रुवाचामारमा निवामकः
शुचीनां शुचिकराणां शुचिः शुचिकरः ॥ २३ ॥

योगानामात्मसंरोधः मनोरोधः मन्त्रो गुह्योक्तिः मन्त्र-
गोदिषु गुह्योक्तिरिति यादवः कौशल्यानां शुभहृतनामाम्बी-
क्षिणी तर्कविद्या व्याप्तिवादिनां ज्ञानवादिनां मध्ये विकल्पो
विशिष्टकल्पो जीवेशादिभेदवार्त्ता—

जीवेशादिविशेषं यो यथायैव प्रकल्पयेत् ।

कश्चिमारब्धं वा विश्वोराधिपत्यादृत्तरोत्तरम् ।

नियमेनैव केनापि न हेयः सर्वकल्पकः ।

सर्वज्ञानविशेषेभ्यः स ज्ञानी सर्वेशाधिकः ॥

इतिवचनात् इत् एवायं भर्त्रापि भेददृष्ट्याभिमानेन चेत्युक्तम्
विद्यात्मनि भिदाधोऽय इति च वक्ष्यति ॥ २४ ॥

भीमजीवगोश्वामिकृतकमसम्भवं

व्याप्तिवादिनामिति । तथाहि आत्मव्याप्तिरसत्त्व्याप्तिरव्याप्तिः
व्याप्तिरन्वयात्तथातन्वयव्याप्तिरित्येतत् व्याप्तिपञ्चकम् । विज्ञान-
गन्धमीमांसातर्काऽद्वैतादिनां मतमिति तत्रान्तर्हृत्तत्त्वविज्ञान-
परम्परैव तत्तद्विषयाकारतया बाहिर्भासते खान्तिविषयव-
दिति विज्ञानवादिनः ते च शुक्तिरजतादाव्याप्त्यतिं मन्यन्ते

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

तस्याश्च लक्ष्म्यं विषयाकारकोऽपि वैशिष्ट्यासम्भवेः आत्मव्याति-
रिति विषयो रजतादिस्वस्वकारो यस्य तस्मिन् विज्ञानेऽपि
सति स्मन्वदेवास्ततो रजतापादकयोः शृङ्गाप्रहणमात्मव्यति-
रित्यर्थः । अथ शून्यादेव सर्वमविद्याया जायते इति शून्यवादिनः
ते च शुक्तिरजतादावप्यसत्त्वव्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्ष्म्यं
मलीकपदार्थतया मासमानत्वमसत्त्वव्यातिरिति यथासदाख्यं
शून्यमेव शुक्तात्मना भासते तथा रजतात्मनापि भासते
किन्तु यत्र रजतादिकमर्थक्रियाकारि न स्यात् तत्राहोपदा-
येतया व्यवहृत्त इत्यर्थः । अथ शुक्तादिपरम्पराकूपं रजता-
दिपरम्पराकूपमपि चतुर्जातमस्तीति भीमांशकाः ते च
शुक्तिरजतादावप्यव्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्ष्म्यं परम्पर-
संश्लेषेण यज्ज्ञानद्वयं तद्व्यातिरिति विज्ञानानां च विज्ञेयानां
च विवेकाप्रहणमिति च इदंतापरामर्शेन शुक्तादिकं गृह्यते
तत्तापरामर्शेन तु रजतम् अमेदेन प्रहणं तु मानसशोपादित्यर्थः
अथ प्रचण्डाचारमेव तत्तद्व्यं जायते इति तार्किकाः ते च
शुक्तिरजतादावप्यव्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्ष्म्यं भन
इति तत्संसारोऽन्यथाव्यातिरिति पूर्णरजतादिकमभावावति
शुक्तादिस्वस्तुनि पूर्णतस्मैरोपोऽन्यथाव्यातिरित्यर्थः । विरुद्धप्रका-
रकं ज्ञानमेकद्वयात्म्याव्यातिरिति प्राचीनतार्किकाः अथ सर्व-
मेव द्वैतमनिर्वचनीयमित्यद्वैतवादिनः ते च तस्य इष्टांते
शुक्तिरजतादावनिर्वचनीयव्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्ष्म्यं
सदसद्भिन्नत्वे सति सदसदनात्मकं ज्ञानमनिर्वचनीयव्याति-
रिति ज्ञानवाधितत्वास्ततो भिन्नं तथाप्यापातत उपलब्धमान-
त्वादसतो भिन्नं तथात्वे सति सदसदनात्मकं ज्ञानमनिर्वचनी-
यव्यातिरित्यर्थः । स्मरते तु विकल्पः व्यातिवादिनामिर्युक्ता
ते च विकल्पा मम शक्तिमया एव न परम्परमपि व्युत्पि-
द्यन्ते ततस्तत्प्रतिपाद्यस्य शक्त्याचिन्त्यत्वं विद्याप्य तन्मय-
त्वात्सर्वत्राचिन्त्याव्यातिरमेव प्रतिपादितम् ॥ २४—२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गजेन्द्राणां मध्ये पादसां तु प्रभुम् ॥ १७ ॥

संयमतां इण्डयताम् ॥ १८ ॥

शृङ्गाणां मध्ये मृगेन्द्रः कृष्णसारः दीपूणां मध्ये मृगेन्द्रः
सिंहः तुर्यः सन्वासः प्रथमो ब्राह्मणः ॥ १९ ॥

सरसां स्थिरजलाशयानाम् ॥ २० ॥

धिष्ययानामाभयस्थानानां गहनानां तुर्यां याम् ॥ २१ ॥

ब्रह्मिष्ठानां वेदनिष्ठानां सेनान्यां चमूपतीनाम् अग्रयवाम्-
भृष्टानाम् ॥ २२ ॥

ब्रह्मयज्ञो वेदपाठः शुचीनां शोधकानां मध्ये पादवर्ग्यादि-
कूपः शुचिः शोधकोऽहम् ॥ २३ ॥

योगानां योगाङ्गानामङ्गानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिर्ह
मन्त्रः विप्रहादिप्रयोजकः कौशल्यानां विवेकसंवायेनपुण्यानां
अध्वं आन्विचिकी आत्मानात्मविवेकविद्या व्यातिवादिनामिति
आत्मव्यातिरसत्त्वव्यातिरव्यातिः व्यातिरव्यातिः ।

तथानिर्वचनव्यातिरित्येतत् व्यातिपञ्चकम् ।

विज्ञानशून्यमीमांसातत्कांक्षेतविद्वां मतम् ॥

पञ्चानां व्यातिवादिनाम् एवमिदमेव वेति यो दुरन्तो विकल्पः
सोऽहम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गजेन्द्राणां प्रभुभैरावतं पादसां प्रभुं वरुणं च मां विजि-
तपतां धुमतां क्षीमतां च मध्ये सूर्यं मनुष्याणां च मध्ये
भूपतिं मां विजि ॥ १७ ॥

संयमतां यथाकामं संयमनकारिणाम् ॥ १८ ॥

तुर्यः सन्वासः प्रथमः ब्राह्मणः ॥ १९ ॥ २० ॥

धिष्ययानामाभयानाम् गहनानामग्रयवानाम् ॥ २१ ॥

सेनान्यां सेनापतीनाम् अग्रयवां सख्यमेतन्माम् ॥ २२ ॥

ब्रह्मयज्ञो ब्रह्मणि मनोऽपेयम् शुचीनां शुद्धिहेतूनां माज्ज-
नतल्लयादीनां मध्ये पादवर्ग्यादिः शुचिः ॥ २३ ॥

योगानामङ्गानामात्मसंरोधः मनसः समाधिः विजिगृषितां
सम्बन्धी मन्त्रो हिताहितनिश्चयः कौशल्यानां कुशलकर्तृक-
विचाराणां मध्ये आन्विचिकी आत्मानात्मपरमात्मवि-
चारविद्या व्यातिवादिनां व्यातिः प्रत्यक्षप्रमायेन जगत्प्रसिद्धि-
स्तद्वादिनां निरीक्षणायां सम्बन्धी विकल्पः विशेषतः कल्पः समर्थः
प्रतिभटः वेदवर्गेनेद्वरप्रतिपादकः आचार्योऽहमस्मीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

गजेन्द्रों के मध्य में मैं बैरावत हूँ जबजंतुओं में मैं वरुणप्रभु हूँ
तपनेवाले प्रकाशवालों में मैं सूर्य हूँ मनुष्यों में मैं राजा हूँ ॥ १७ ॥

घोड़ों में मैं डबेःभवा हूँ धातुओं में मैं सुवर्ण हूँ दंड
देनेवालों में मैं यम हूँ सर्पों में मैं वासुकि हूँ ॥ १८ ॥

नागों में मैं अनन्त हूँ सींगवाले दंतवालों में मैं कृष्णमृग
तथा सिंह हूँ आश्रमों में मैं चौथा सन्वास आश्रम हूँ
अनघ ! उद्धवजी वरुणों में मैं प्रथम वरुण ब्राह्मण हूँ ॥ १९ ॥

तीर्थ नदी इन के मध्य में मैं गंगा हूँ स्थिर जलाशयों में
मैं समुद्र हूँ आयुषों में मैं धनुष हूँ धनुषधारियों में मैं त्रिपुरधन
महादेव हूँ ॥ २० ॥

उत्तम स्थानों में मैं मेरु हूँ दुर्गम स्थानों में मैं हिमालय हूँ
वृक्षों में मैं पीपल हूँ औषधियों में मैं यव हूँ ॥ २१ ॥

पुरोहितों में मैं वसिष्ठ हूँ ब्रह्मजानियों में मैं बृहस्पति हूँ सब-
सेनापतियों में मैं कार्तिकेयामी हूँ धर्मोद्दिष्टवर्तक अग्रयवों में
मैं भगवान् ब्रह्मा हूँ ॥ २२ ॥

वृक्षों के मध्य में मैं ब्रह्म पुत्र हूँ पतों में मैं अहिंसा मत हूँ
शुद्धिकरनेवालों में मैं वायु सूर्य अग्नि जल विप्रवाक्क रूप
शुद्धियों में मैं शुद्ध हूँ ॥ २३ ॥

योगों में मैं समाधि हूँ जीतनेकी इच्छावालों में मैं गूढ विद्या-
रूप मंत्र हूँ सबकुशलताओं में मैं आत्मपरमात्म विवेक भावी
विद्या हूँ सत्त्वव्याति अमयाव्याति आदि में विकल्प इनका
मत मेरे में हूँ ॥ २४ ॥

स्त्रीणां तु शतरूपाऽहं पुंसां स्वायंभुवो मनुः ।
 नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणाम् ॥ २५ ॥
 धर्माणामस्मि (१)सन्त्यासः क्षमाणामवहिर्मतिः ।
 गुह्यानां (२)सूनुतं मौनं मिथुनानाम् (३)जस्त्वहम् ॥ २६ ॥
 संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ ।
 मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाऽभिजित् ॥ २७ ॥
 अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः ।
 द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् ॥ २८ ॥
 वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेश्वरम् ।
 किंपुरुषाणां हनुमान् विद्याधराणां सुदर्शनः ॥ २९ ॥
 रत्नानां पद्मरागोऽस्मि (४)पद्मकोशः सुपेशसाम् ।
 कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविःश्वहम् ॥ ३० ॥
 व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां क्लृप्तप्रहः ।
 तितित्वास्मि तितित्वाणां सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३१ ॥
 ओजः सहो बलवतां कर्माहं विद्धि सात्वताम् ।
 सात्वतां नवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं (५)परा ॥ ३२ ॥

भीष्मरक्षामिकृतमावायेदीपिका ।

कुमारः सनात्कुमारः ॥ २५ ॥

सन्त्यासो भूतामयदानम् क्षमाणाममवस्थानानां यच्छे अवहि-
 मतिरस्तर्निष्ठा सूनुतं प्रियवचनं मौनं च नहि प्रियभाषणे मौनं च
 पुण्ड्रव्याभिप्रायो ज्ञायते भजः प्रजापतिः यस्य देवार्थोऽर्थं
 मिथुनमभूत्स एव मुखं मिथुनम् अर्थां ह वा एव आत्मनो
 व्यपस्तीति भूतेः ॥ २६ ॥

अनिमिषामनिमिषाणामप्रमत्तानाम् मधुमाधवौ वसन्त इत्यर्थः ।
 अभिजित् उत्तराषाढाचतुर्थेपादः भव्याप्रथमपादश्च तथा च भूतः
 " अभिजिज्ञाम नक्षत्रमुपरिषाढापादानामवस्ताच्छ्रेयाया
 इत्यादिः " ॥ २७ ॥

कृतं कृतयुगम् देवलोऽसितश्च व्यासानां वेदविभागकृ-
 त्ताम् कवीनां विदुषां काव्यः शुक्रः ॥ २८ ॥

भगवताम्—

इत्यस्ति प्रथमश्चैव भूतानामागति गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इत्येवं वक्ष्यानाम् ॥ २९ ॥

सुपेशसां सुवराणाम् रभेजातीनां काव्यदुर्वादीनाम् हविःशु-
 क्रपुरोडाद्यादिषु घृतेषु वा ॥ ३० ॥

लक्ष्मीर्धनादिसम्पदः ॥ ३१ ॥

वक्ष्यतामोजश्च सहस्र सात्वतां भागवतानां मत्स्या कृतं

(१) संत्यागः (२) संततं (३) पुमानहम् (४) पद्मकोशस्तु (५) पुरा इति विज्ञ० पाठः ।

[१०५]

कर्माहमित्यर्थः । तेषामेव नवमूर्त्यां चैव वासुदेवसङ्कर्षणप्रपु-
 स्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहनृसिहप्रह्लावा इति या नव मूर्तेषु
 स्तासां मध्ये वासुदेवाख्या ॥ ३२ ॥

भीष्मरक्षामण्डासगोक्षामिविरचिता
 दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

मुनीनां मननशीलानां मध्ये नारायण इत्यप्राकृतविभूतिनिर्देशः ॥ २५ ॥
 आभमाणामहं तुये इत्यत्र सन्त्यासस्य व्याख्यानत्वात्
 पुनरुक्तिर्माप्रसाङ्गीदिति सन्त्यासशब्देन भूतामयदानखलुगो-
 धर्मो व्याख्यातः भूतामयदानस्य कलां नाहंति पौंडरीमि-
 त्युक्तेः विशेषणमेवेन विशेष्यमेवावगमात् पूर्वं नैवाप्यपकर्षा-
 वच्छेदेन हिरण्यगर्भो विभूतिरित्येवोक्तः इह तु मिथुनोत्पादक-
 त्वावच्छेदेनेति विशेषः । पत्नीति यत् एष आत्मनो देहव्याख्यां
 भाग इति श्रुत्यर्थः ॥ २६ ॥

उत्तराषाढाचतुर्थेपाद इत्युपलक्षणं श्रवणाद्व्यघटिका-
 चतुष्टयस्य भाषादानमूलराषाढापादचतुर्थे पादः पञ्चदश-
 घटिकारूप उपरिषाढाभिजित् नक्षत्रस्यापारिततो भागः आग्रायाः
 भव्यास्याद्व्यघटिकाचतुष्टयस्य अवस्तनो भाग इति श्रुत्यर्थः ।
 तदुक्तं ज्योतिर्विद्भिः । उपायाश्चाग्न्यपादे तु श्रुतेराव्याख्य-
 नादिकाः । अभिजिज्ञामितिर्धेया अष्टाविंशतिमेषु सति ॥ २७ ॥

भीराधारमयावासगोस्वामिभिरचित्ता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

विदुषां दण्डनीत्याद्यात्मज्ञानपर्वतशास्त्रज्ञानां मध्ये आत्म-
वान् आत्मानात्मविवेकज्ञः ॥ २८ ॥

वासुदेवश्चतुर्व्यूहान्तरस्यादिरूपः एवञ्च तस्य विभूतिश्च
स्वरूपं ततोऽपि परत्वं दर्शितं यद्यपि उत्पत्त्यादियुक्तानामिति
स्वामिवाख्याने सुस्यादित्वे प्राप्ते विजातीयत्वेन निन्दार-
णानुपपत्तिस्तथापि उत्पत्त्यादिज्ञानयुक्तत्वमेव जातिं कल्प-
यित्वा तथा व्याख्यानमिति स्थितस्य गतिश्चतुर्नीया ॥ २९ ॥

पञ्चारागोऽस्मिन्नेन स्वरूपोक्तुमस्य तज्ज्ञानीयत्वं व्यञ्जि-
तम् । पूर्वार्थे हविःपुञ्जत्वाया साजात्यकल्पनागौरवाद्गृतेष्विति
व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

व्यवसायिनामुद्यमवतामिति सम्बन्धे षष्ठी । कितवानां
कापट्यवतां सम्बन्धी कलप्रहः द्यूतम् सर्वं धैर्यम् ॥ ३१ ॥

भोजः इन्द्रियपाटवं सहः मनःपाटवं नवसु मूर्तिषु
प्रहस्येव सङ्घः पाटः ॥ ३२ ॥

भीसुदशनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कुमारः सनत्कुमारः ॥ २५ ॥

सन्वासः कलत्वागः अवहिर्मतिः प्रत्यगात्मानुसन्धानम् ॥ २६ ॥

अनिमिषां कालावयवानाम् अनिमिषः कालस्तेनावयवा
लक्षिताः ॥ २७ ॥

कवीनां दिव्यदर्शिताम् ॥ २८ ॥

भगवतां ज्ञानैश्वर्यादिमतां निर्वाहको वासुदेवोऽहम् ॥ २९-३१ ॥

सारवतां महाभागवतानां कर्म पञ्चकाखानुष्ठानम् आदि मूर्तिः
सङ्कुपेयादिभ्यः प्रधानो वासुदेवोऽहमित्यर्थः ३२—३७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रसारिका ।

शतरूपा स्थाप्यभुवमनोः पत्नी मुनीनां मध्ये यः भृष्टो
वदयोभमवासी नारायणरूपोऽहमेव नत्वसौ मद्रिभूतिरित्यर्थः
अर्थान्तराभावात् नारायणनिष्ठनिरतिशयमौनोपयुक्तं वत्सामर्थ्यं
तन्मद्विनाभूतमित्यर्थः । प्रह्लाचारिण्यां जितेन्द्रियाणां मध्ये
कुमारः सनत्कुमारः ॥ २५ ॥

अर्माणामलौकिकभेयःसाधनानां मध्ये सन्वासः अनिमिष-
हितफलो धर्मः आत्मनिक्षेपापरपथायो वा क्षेमाणां भयरा-
हित्यावहानां मध्येऽवहिर्मतिः प्रत्यगात्मस्वरूपानुसन्धानं
गुह्यानां मध्ये सूनुनं प्रियवचनं मौनं चाहं नहि प्रियभाषणं
मौनं च पुरुषाभिप्रायो ज्ञाते इति तयोर्गुह्यतमत्वं मिथु-
नानां मध्ये भजः पञ्चापतिः यस्य देहाद्यां मिथुनमभूत्स
एव मुख्यं मिथुनम् "मर्त्यो वा एव आत्मनो वत्पत्नीति" भूतः ॥ २६ ॥

अनिमिषाप्रमत्तानां मध्ये सम्प्रसारोऽहमस्मि मधुमाधवो चैत्र-
वेशाखौ वसन्त इत्यर्थः । अभिजिबुत्तराषाढाचतुर्षपाद् इत्यर्थः
तथाच भूतिः अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छो-
याणा इति ॥ २७ ॥

कृतं कृतयुगमित्यर्थः । भीराणां द्वांसहानां मध्येऽसितो

देवलभ्याहं व्यासानां वेदविभागकर्तृणां द्वैपायनः पाराशर्यः कवीनां
दीर्घदर्शिनां काव्यः शुकः तं विजिगृहि । आत्मवान् सूक्ष्मबु-
द्धिमान् ॥ २८ ॥

भगवतां ज्ञानैश्वर्यादिषाङ्गुयययुक्तानां वासुदेवः ज्ञानादिकं
मदायन्तमित्यर्थः । भागवतेषु भगवद्भक्तेषु मध्ये त्वमुद्धवोऽह-
मस्मि ॥ २९ ॥

सुपेशसां सुन्दराणां मध्ये पद्मकोशः हविषां पुरोडाशा-
दीनां गव्यमाज्यमहमस्मि ॥ ३० ॥

व्यवसायिनामर्थाजनेष्टीजानां सम्बन्धिनी या वक्ष्मीर्जना-
बिसम्पत् साहं कितवानां कलप्रयतां सम्बन्धी कलप्रहः कलप्रहः
आप्रहः द्यूतादिना जेष्यामीत्यादिरूपः सोऽहं तितिक्ष्यामि-
त्यादिषु माधवाभिमाधवसम्बन्धायां षष्ठी तितिक्षा क्षणा सा च
मनोविकारहेतोः सत्यपि अविकृतमनस्त्वं सत्त्ववतामिच्छा-
तिशयने मनुम् सत्त्वगुणप्रचुराणामित्यर्थः । तेषां परस्परं
तदहम् ॥ ३१ ॥

तथा भोजस्त्रिनाभोजः सहस्त्रिणां सहः वक्षिणां वक्षं
तत्रौज इन्द्रियपटुत्वं सहो धारयसामर्थ्यं वक्षं शारीरं सारवतां
भागवतानां सारवतं पञ्चरात्रोक्तं कर्म पञ्चकाखानुष्ठेयं तदहं नव
मूर्त्तिनां मत्स्वाद्यात्मज्ञानां नवानां मूर्त्तिनां या आदिमूर्त्तिर्मुखभूता
मूर्तिः परा सर्वकारणभूता साहं मत्स्वादिमूर्त्तिरूपेणाविर्भा-
वानुगुण्यं वत्सामर्थ्यं तन्मद्विनाभूतमित्यर्थः । अर्थान्तराभा-
वात् भाविण्याः कदिकमूर्त्तोरविवक्षया नवमूर्त्तीनामि-
त्युक्तम् ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शतरूपावरा स्त्रीणां पुंसामभ्यधिको मनुः ।

नचोरभ्यधिको निर्लामिन्द्राणीन्द्रो नृभैर्गुणैरिति ॥

नारायण प्रप्यवतारः ॥ २५ ॥

अर्माणां सुकृतानां क्षेमाणां प्राप्तरक्षाणाम् अवहिर्मतिः प्रत्य-
गात्मज्ञानं गुह्यानां गोप्यानां मौनं वाच्यमत्यम असंप्रज्ञातस-
माधिक्यत्वं वा ॥ २६ ॥

अनिमिषां कालावयवानाम् ॥ २७ ॥

भीराणां गम्भीराणां व्यासानां वेदविभागं कुर्वाणानां
कवीनां वाग्मिनाम् ॥ २८ ॥

भगवतामैश्वर्यादिषाङ्गुयवतां देवानाम्—

ऐश्वर्यादिगुणैः पद्मभिः सामग्यासर्वदेवताः ।

भगवच्छब्दवाच्याश्च साक्षात् भगवान् हरिः ।

निरपेक्षं तु सामर्थ्यं तस्य सर्वाधिकं वतः ॥

इतिवचनात् त्वं तु भागवतेष्वहमित्यत्र तात्पर्यार्थोऽयम्

सर्वभागवताधीश उद्धवो भगवत्प्रियः ।

तस्मादभ्यधिको जिष्णुः प्रियत्वे भक्तितो हरेः ।

तस्मादभ्यधिको रामः कृष्णात्पञ्चभक्तितः ।

तस्या अभ्यधिको भीमो न तु तत्सदृशः कच्चिदिति ॥

स्मृतिप्रामाणिकः तु क्याङ्गेदेवधारणे इति च ॥ २९ ॥

पेशसां मुकुटानां मध्ये ॥ ३० ॥

कितवानां दीव्यतां कलप्रहो द्यूतम् ॥ ३१ ॥

भीमद्विजयपञ्चजतीपङ्कतपहरनावली ।

सहोवज्रवतामोजः भोजोऽस्मि भोजोऽवष्टम्भवज्रवोरिति
प्रमाणं सात्वतां भागवतानां कर्मोद्दामिति विद्मः सात्वतां पाञ्च-
रात्रिकाणां भिषादिनवमूर्तिनाम आदिः स्त्रीकौस्तुभमूर्तिरहं कीदृश्य-
स्ताः पुरा पूर्वकाले प्रथमतः पूज्या इत्यर्थः —

विष्णोः श्रियो ब्रह्मणश्च वाचोः सङ्कर्षणस्य च ।

सुपर्णस्य च संप्रोक्ताः प्रत्येकं नव मूर्तेः ।

पूज्याः सात्वततन्त्रेषु तत्राद्या मूर्तेषो हरेः ।

प्राधान्यता हि सर्वासां मूर्तिनां हरिमूर्तेः ।

अमेदादिव मूर्तिनामेकमूर्तिश्च सा स्मृता ॥

इति मानं किञ्च

स्वरूपतश्च गुणतो न विशेषः कथञ्चन ।

विष्णोस्तु नव मूर्तिनां पूजा च नवधेयते ।

इतिपञ्चनादासां स्वरूपत्वं सिद्धम् —

नारायणः परं ब्रह्म वासुदेवादिकास्तथा ।

नरसिंहवराहौ च परं ज्योतिर्हरेर्नव ।

इन्द्रिा च रमा लक्ष्मीर्हिरण्यवा गगना तथा ।

रक्ता रक्तनरा मूर्तिर्विभूतिश्च श्रियो नव ।

ब्रह्मा चतुर्मुखो धाता विधाता विधिरण च ।

कर्ता विरिञ्चो भूतेशः शतानन्दश्च तानव ।

धनञ्जयमृते चैव वाचोश्च नव मूर्तेः ।

शेषोऽनन्ता नरश्चैव लक्ष्मणो बल एव च ।

सङ्कर्षणो नीलबासा जगद्गर्भो जलेशयः ।

सुपर्णो गरुडश्चैव जैनतेशो महाशनः ॥

नववयः पञ्चवयः पञ्चगात्रोऽमृताकरः ॥

तथैव सर्ववैदात्मा सुपर्णो नवधा स्मृतः ॥

इतिपञ्चनामूर्तिर्भेदो ज्ञातव्यः ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्त्रागिकृतकमसम्भवे ।

टीकाशामभिजिह्व्यादौ उत्तरः भवणः आषाढा ज्येष्ठरा-
षाढा तयोश्चतुर्थः पाद इति व्याख्येयम् ॥ २७ ॥

कवीनां ह्यङ्गनीत्याद्यात्मज्ञानपर्यन्तशास्त्रविदुषां मध्ये
अहं काव्यः यतोऽसौ आत्मवान् आत्मानात्मार्विकेकजः ॥ २८ ॥
भगवतां पङ्कगुणयुक्तमगवद्वाचिभोवतां मध्ये वासुदेवश्चतुर्व्यूहा-
न्तरश्चादिरूपः अनेन स्वरूपे ततोऽपि परत्वं दर्शितम् 'उत्पत्त्या-
दियुक्तानामिति व्याख्यायां मुन्यादिरत्ने प्राप्ते विज्ञातीत्यनेन
निर्धारणानुपपत्तेः ॥ २९ ॥

रत्नानां पञ्चरागोऽस्मात्त्यनेन स्त्रीकौस्तुभस्य तज्जातीयत्वं
व्यञ्जितम् अत एव क्रमदीपिकायां कौस्तुभं भानुमस्तमिति
तज्ज्ञानम् दर्शितम् इन्द्रनीलजातायत्वं तु नारायणव्यूहस्तथैव वक्त-
व्यम् ज्ञेयम् ॥ ३०—३१ ॥

नवसु मूर्तिषु ब्रह्माद्यं साक्षाच्छ्रीमद्गुपः यः खलु तादृश-
जीवासङ्गावे तत्कर्मार्थे इवयमाविर्भवति बहुरूपेणोद्भवत् ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिनसारापदंर्शिनी ।

संस्वामस्यागो दानमिति वाचत् अर्वाहमितिस्तर्निष्ठा गुह्यानां-
मध्ये सूनुनं प्रियवचनं मौनं चेति तद्वचं न पुंसोऽभिप्रायवाप-
कमतोऽतिगुह्यमित्यर्थः । अजः प्रजापतिः यस्य वेदाध्यासां मिथुन-
मभूत् स एव मुखं मिथुनम् 'अर्जो वा एष आत्मा यत् परीति'
भुनः ॥ २६ ॥

अनिमिषां काष्ठानां मध्ये वरमरः मधुमाधवो वसन्त
इत्यर्थः । अभिजित् उत्तराषाढाचतुर्थः पादः तथा च भूतिः
अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामवस्तात् आग्राया इति ॥ २७ ॥

कृतं सत्ययुगं देवलोऽस्मिन् वसातां वेदविभागकर्तृणां
कवीनां विदुषां काव्यः शुक्रः ॥ २८ ॥

वासुदेवः प्रथमव्यूहः ॥ २९ ॥

सुपर्णसां सुन्दराग्राम ॥ ३० ॥

लक्ष्मीः सर्गात्तः सत्त्ववती सात्त्विकानां सत्त्वम् ॥ ३१ ॥

वज्रवताम अजश्च सहस्र आत्मानां वेष्णवानां कर्म भवणकीर्त-
नादिकं तेषामेव व्यूहाच्चेनेनव वासुदेवसङ्कर्षणप्रभृतिरुत्तरायाय
हयग्रीववराहनसिंहब्रह्माय इति या नव मूर्तेर्वस्तासां मध्ये आदि-
मूर्तिषां सुदेवतास्तीमत्र स्थायस्त्रुवे मन्वन्तरे यथा विष्णुरेवैन्द्रो
यज्ञसंज्ञोऽभूत् तथैव कीचन्महाकल्पे विष्णुरेव ब्रह्ममर्वाइत्यतो
वासुदेवदीनामस्मिन् गो ब्रह्मा विष्णुरेव ज्ञेयः ॥ ३२ ॥

भीमच्छक्रदेवकृतसिद्धाष्टप्रदीपः ।

कुमारः श्रीसक्तः ॥ २५ ॥

संस्वामः मायि सत्त्वगामात्मीयभरण्यास्यः सूनुनं प्रियमा-
पतां मौनं च मिथुनातां दम्पतीनां सम्भवा काव्येधेन प्रव-
तकः अजो ब्रह्मा यदा मिथुनातां जीवशरीरयुगलानां प्रवर्तकः
अजः प्रकृतिप्रकः पुरुषावतारः उक्तवक्ष्यमाणः सर्वो विभूत-
यस्वरूप स तु ममावताररूपविभूतिरिति तुशब्दाद्यैः तत्तः
पुमान् समधिगम्य यथास्य धीजं धत्ते महात्ममिथुज-
त्वात् ॥ २६ ॥

अनिमिषामपमस्तानाम् 'अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढा-
नामवस्ताच्छ्रेयाया' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमभिजिह्वम् ॥ २७ ॥

वसातां वेदविभागकर्तृणाम् ॥ २८ ॥

सुपर्णप्रसव्यं नैव भूतानामागतिं गतिम् ।

धत्ति नियामविद्यां च स वाचो भगवानिति ॥

इत्येवम् भगवतामुपर्यादिज्ञानवतां ज्ञानिनां वेद्यतया वासुदेवः
वासुदेवपरा वेदा इति सन्नेववेद्योऽहमेव मां जानन्सर्वोपर्यादि-
ज्ञानवान् भवतीति भावः ॥ २९ ॥

सुपर्णसां सुन्दराग्रामानां पिश अमर्यधे दर्भजातनां काश-
दुर्वादीनाम् इतिःपु अठपुनेडाशादपु मृतेपु वा ॥ ३० ॥

लक्ष्मीः विद्यादिधीः ॥ ३१ ॥

वज्रवतामोजश्च सहस्राहम् सात्वतां भागवतानां कर्म भागवत-
शास्त्रात् कर्मोद्दामिति विद्मः सात्वतामुपास्यभूता या नवमूर्तेः
नित्यं नूतना मूर्तेर्वस्तासामादिमूर्तिः परा पूर्णा साहम् ॥ ३२ ॥

विश्वावसुः पूर्वचित्तिगन्धर्वाप्सरसामहम् ।
 भूधराणामहं स्थैर्यं गन्धमात्रमहं भुवः ॥ ३३ ॥
 अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः ।
 प्राभा सूर्येन्दुताराणां शब्दोऽहं नभसः परः ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः ।
 भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ॥ ३५ ॥
 गत्युत्तयुत्सर्गोपादानमानन्दस्पर्शलक्ष्णम् ।
 आस्वादभुज्यवग्राह्यमहं सर्वेन्द्रियेन्द्रियम् ॥ ३६ ॥
 पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् ।
 विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम्^(१) ॥
 अहमेतत्प्रसङ्ख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः ॥ ३७ ॥
 मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ।
 सर्वात्मनापि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥ ३८ ॥
 सङ्ख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियेत मया ।
 न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽण्डानि कोटिषः ॥ ३९ ॥
 तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः ।
 वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र सर्वेऽशकः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

स्त्रियो मे मे शतरूपा हं पुरुषो मे मे स्वयम्भूमनु हं मुनियो
 मे मे चरिताराराध्य हं ब्रह्मचारियो मे मे सनत्कुमार हं ॥ २५ ॥
 धर्मो मे मे सत्यास हं कल्याण के उपायो मे भक्तवर्धन
 मे हं सुन्दर वचन या गुप्त हनो मे भौत मे हं स्त्री पुरुष के
 जोड़ो मे मे ब्रह्मा हं ॥ २६ ॥

सावधान काल वितानेवालो मे मे सम्भरसर हं ऋतुप्रो
 मे मे जैत वैशाख वसंत हं महीनो मे मे मगधिर हं नक्षत्रो
 मे मे अमिजित हं ॥ २७ ॥

युगो मे मे सत्ययुग हं धैर्यवालो मे मे देवस्य मसित
 ऋषि हं वृषासो के मध्य मे मे द्वैपायन हं कविप्रो मे मे
 भौतमहानी शुक्राचार्य हं ॥ २८ ॥

षड्गुण ऐश्वर्यवालो मे मे वासुदेव हं भागवतो मे मे तुम
 उरुव मे हं किं पुरुषगणो मे मे हनुमान हं विद्याधरो मे मे
 सुदर्शन हं ॥ २९ ॥

रत्नो मे मे पद्मराग पल्लवमणि हं शोभित पदार्थो मे मे
 मे पद्म का पुष्प हं दम दण की जातिषो मे मे कुश हं
 हविषो मे मे गऊ का घृत हं ॥ ३० ॥

व्यापार वाळो मे मे लक्ष्मी हं कपटवाळो मे मे जुम्मा जेव हं
 सहनेवाळो मे सहना गुण मे हं सरस्ववाळो मे सरस्व मे हं ॥ ३१ ॥
 वल वाळो मे भोज सह इन्द्रिय बल मनवल मे हं सात्वत
 भागवतो मे भाक्ति सेवनरूपकमे मे हं पञ्च रात्रोक्त नो मूर्तिषो
 के मध्य मे भेट आदि मूर्ति वासुदेव मे हं ॥ ३२ ॥

भीष्मरक्षाभिकृतिभावाग्नीपिका ।

गन्धर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचित्तिः गन्धर्वाग्रम-
 विकृतम् ॥ ३३ ॥

परमो मधुरः परः पराव्ययः शब्दः ॥ ३४ ॥

अर्जुनः पार्थः भूतानां प्राणिनां प्रतिसंक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥

गत्यादयः पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः स्वर्गोदयो ज्ञानेन्द्रियव्या-
 पाराः तत्र लक्षणां दर्शनम् सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियं तत्तद्व्यग्रह-
 यशक्तिरप्यहम् ॥ ३६ ॥

तद्वत् तत्र तत्र निर्धारणेन तत्तत्सम्बन्धेन च विद्यते विभु-
 तोमिरूप्येदानीं सामान्यतः सर्वा अपि निरूपयति । पृथिवीति-
 साञ्जयेन । पृथिव्यादिशब्दैस्तस्मात्प्राणि विवक्षितानि महामहकारः

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

महान्महत्तत्त्वम् एताः सप्त प्रकृतिविकृतयः विकारः पञ्चमहाभू-
तानि एकादशेन्द्रियाणि चेत्येवं षोडशसङ्ख्याकः पुरुषो जीवः
अव्यक्तं प्रकृतिः एवं पञ्चविंशतिनस्त्वानि तदुक्तम्—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति ॥

किञ्च रजः सत्त्वं तम इति प्रकृतेर्गुणाश्च परं ब्रह्म च तदेत-
त्सर्वमहमेव किञ्चित्प्रसङ्गस्यानभेदेयां परिगणानभेदेयां लक्ष-
णतो ज्ञानं च तत्फलं तत्त्वनिश्चयश्चाहमेव ॥ ३७ ॥

एतदेव संक्षिप्याऽऽह । मयेति । जीवेश्वररूपो द्विविधो यो
भाषो यश्च गुणिगुणरूपो यश्च क्षेत्रज्ञक्षेत्ररूपः स सर्वोऽपि
मया विना मज्जतिरेकेण नास्ति अहमेव सर्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु सामान्यतः किमेवं संक्षिप्य कथयसि पूर्वेष्वभिधायकसं-
ख्यायां विशेषतः सर्वाः कथयेति चेत्तत्राऽऽह । सङ्ख्यानां
पृथिव्यादिपरमाणां कावेन महता तदपि मयेव । कथने
कृत्वा च वक्तुं शक्यते तथा मे विभूतीनां सङ्ख्यानां कर्तुं
न शक्यते कुत इत्यत आह । सृजनोऽयं जानीति । ब्रह्म मया सृज्य-
मानानां ब्रह्मायडानामेव तावत्सङ्ख्या नास्ति तदा कुतस्तद-
ज्ञानां विभूतीनां सङ्ख्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तथापि विशेषत एव सर्वा अपि संक्षेपतः कथयामी-
त्याह । तेजः प्रभासः भीः सप्रपत्त सौमगं मनोनयनाह्लादकत्वम्
अगो भाग्यम् धीर्यं बलम् अशको विभूतिः ॥ ४० ॥

भीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पण्या ।

अविकृतमिति दौर्गन्ध्यं व्यावर्तयति । पुण्यो गन्धः
पृथिव्याच्चेति भीगीताऽयः अपां रसश्चेत्युत्तरं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

स्थित्युद्भाष्यस्य इत्यत्र तदेतन्तुष्वेन विभूतिर्यमुक्तमत्र तु
पावननादिक्रियात्रयमपि तत्त्वेनोक्तमिति विशेषः ॥ ३५ ॥

गत्यादीनामानन्दादीनामास्त्रादीनां च द्वन्द्वैक्यं तत्तद-
र्थेति ते च ते रूपरसादयोऽप्योक्तेषां ग्रहणे, वा शक्तिः
साध्यहमेवेत्यर्थः । चक्षुषश्चक्षुरित्यादि श्रुतेः ॥ ३६ ॥

पृथिवीति सादृशं तत्त्वानां पञ्चविंशकत्वं साव्यतस्व-
कौमुद्यामुक्तं मूलप्रकृतिरिति अयमर्थः प्रकरोतीति प्रकृतिः
प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था मूलं चासी प्रकृतिश्चेति
बाधत्वायैमूलत्वात्तास्या मूलान्तरापेक्षा अनवस्थाप्रसंगात्
महदाद्याश्च सप्त प्रकृतश्च ता विकृतय इति तत्र तत्त्वान्तरो-
पादान्तरं प्रकृतिर्यं कार्यत्वं च विकृतिर्यं तथा हि महत्त-
त्त्वमहत्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः एवमहत्कारतत्त्वं
तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिः विकृतिश्च महतः एवं पञ्च
तन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कार-
श्चेति एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतलक्षणां षोडशको गण्यस्तु
विकारः कार्यमेव न कस्यापि कारणं घटादिजनकत्वेऽपि
तत्त्वान्तरानारम्भकत्वात् न प्रकृतिरवमित्यर्थः । लक्षणातोऽसाधार-
ण्यमन्तः तत्फलं तत्त्वज्ञानफलम् ॥ ३७ ॥

[१०६]

एतदेव सामान्यतो निरूपणमेव मज्जतिरेकेण नास्ति
मां सर्वकारणं विना तस्य घटशृङ्गादिगणान्तःपातात्
॥ ३८ ॥

क्रियते कृत्वा वक्तुं शक्यते इति तु कृत्वातोः सर्व-
कारणानुगतत्वाद्वाक्यत्वात् । शिष्टकृतिरिति सहस्रनामभाष-
णत् ॥ ३९—४० ॥

भीसुदंशतस्मृकृतशुक्लपक्षीयम् ।

मयेश्वरेणेति कथंभूतेन जीवेन जीवशरीरकेण गुणेन गुण-
शरीरकेण ॥ ३८—४० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गन्धर्वाणां मध्ये विश्वावसुररूपसंसां मध्ये पूर्ववित्तिरहमिति
सम्बन्धः भूधराणां पर्वतानां यत् स्थैर्यं तदसाधारण्यं तदहं
तथा भुवः पृथिव्या यदसाधारण्यं गन्धमात्रम् ॥ ३३ ॥

यश्चापां परमः सर्वैरसकारणं रसः सचाहं तेजिष्ठानामति-
तेजस्विनां विभावसुरहमस्मि विभावसोऽप्येतेजोरूप तदहमित्यर्थः
वसुनामस्मि हृदयवाडिति विभावसोऽर्पिभूतिरवश्यं पूर्वमेवाकृत्वात्
पृथिव्यादिभूतासाधारण्यगन्धादेर्विभूतिरवश्यं न प्रकरणादनुगुणत्वात्
सर्वादीनां वा प्रभा साहं शब्द इत्याकाशासाधारण्यं गुणः
सोऽहं किम्वदुता सर्वोऽपिर्निन्द्रियाणां यो विषयः पर उत्कृष्टः सोऽहं
स्पर्शाभिप्रायकमिदं वायवादीनां स्पर्शादिरहमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मययानां ब्रह्मकुले साधवो ब्रह्मययान्तेषां मध्ये वक्षिर्भ-
रोचनिः अजुनः पार्थः भूतानां स्थित्यादिरहं महधीन इत्यर्थः
प्रतिसंक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥

गत्यादयः पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः स्पर्शादयो ज्ञानेन्द्रियाणां
ते चाहमित्यर्थः । तत्र गतिः पादेन्द्रियस्य उक्तिर्वागिन्द्रियस्य
उत्सर्गः पाशोरुपादानं पाणोः गत्यादीनां समाहारश्चन्द्रः आनन्द
उपस्थेन्द्रियस्य स्पर्शश्च लक्षणां च तयोः समाहारः लक्षणां
दशनम् आस्त्रादश्च भूतिश्चावघ्राण्य च तेषां समाहारस्तद्वत् तत्र
स्पर्शस्त्वगिन्द्रियस्य लक्षणां चक्षुषः आस्त्रादो रसनेन्द्रियस्य
भूतिः भोत्रस्य अवघ्राण्य घ्राणेन्द्रियस्य न केवलं विषयव्या-
पारा एव मातृभूतयोऽपि त्विन्द्रियायवपीत्याह । सर्वेन्द्रियेन्द्रियं
सर्वेषामिन्द्रियाणामिन्द्रियमहं सर्वेन्द्रियमवर्तकोऽहमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

पृथिव्याद्यसाधारणानां गन्धादीनामात्मविभूतिर्यमुक्तमथा-
भयाणामपि विभूतिर्यमाह । पृथिवीति । न केवलं पृथिव्यादीनामेव
किन्तु तत्कारणानामपीत्याह । अहं महानिति । अहमहङ्कारो
महान्महत्तत्त्वं विकारः अहङ्कारविकाररूपाणि एकादशेन्द्रियाणि
हृष्टान्तायमिह तेषां सर्वेन्द्रियेन्द्रियमित्यनेनैवात्मविभूतिर्याक्तः
अव्यक्तमचित्समष्टिः पुरुषश्चित्समष्टिः रजः सत्त्वं तमश्चावि-
तममपेक्षणाः परं मुक्तात्मस्वरूपं न केवलमेतानि तत्त्वान्ते-
वाहमपि तेषां गणनं लक्षणातो ज्ञानं तत्फलभूतं यथावकिण-
तत्त्वस्तुरूपस्वभावान्नस्वात्मकज्ञानं आहमेवेत्याह । मह-
मिति ॥ ३७ ॥

श्रीमद्भिराद्यवाच्यैकतमागवतस्य द्रष्टव्यम् ।

अनुक्तसङ्ग्रहमिमांशेणाह । मयेति । ईश्वरेणातः प्रविश्य नियन्त्रा मयाऽन एव मच्छरीरभूतेन जीवेन गुणेन सत्त्वादिना गुणानां तदाभ्यभूताच्चिदद्रव्येण विना गुणानं विशिनाष्टि सर्वात्मना समष्टिरूपेणात एव सर्वेण सर्वकार्यात्मनावाक्येन कश्चिदपि वस्तुनि भावो न विद्यते भावशब्दोऽत्र सत्तापरः सर्वमपि चिद्विदिश्वरतत्त्वयात्मकं वस्तु मन्विनाभूतं मन्विनाभ्यभे-
ल्यर्थः । "न तदस्ति विना यस्यात्मया भूते चराचर"मित्यस्यार्थोऽ-
त्राभिहितः ॥ ३८ ॥

ननु विशेषतः पूर्ववत्सर्वा विभूतयः किञ्चोच्यन्ते इत्यत आह । सङ्ख्यानमिति । मया सर्वज्ञेन कालेन परमाणूनां पार्थिवानां सङ्ख्यानं वा क्रियते ननु मम विभूतीनां तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनाष्टि । कोटिशोऽण्डानि सृजत इति । अण्डाद्येनान्त्यात्र गण-
यितुं शक्यानि किम्पुनस्तद्वर्तमानानि वस्तुत्पत्तो न विशेषतो निरूपयितुं शक्यन्ते नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्त-
पेत्यस्यार्थ उक्तः ॥ ३९ ॥

ननु विशेषतो निरूपणामावे तत्तद्विभूतिभूतं वस्तु न ज्ञातमेव
स्यादित्याशङ्क्यां कक्षणातस्तज्ज्ञापयति । तेज इति । यत्र पदार्थे
तेजमादयस्तद्व्ययमोवा स मे ममांशकः अंशभूतः ममाचिन्त्यश-
केर्नियाम्यैकदेशो मन्विभूतिभूत इति यावत् यद्वा शरीरभूत
इत्यर्थः विशिष्टैकदेशोऽप्यंशः शरीरमप्यंश इति "अंशो नानाव-
यदेशात्" इत्यत्रामापि भाष्यकारैः तत्र तेषां वर्थः श्रीः कान्तिः
कीर्तिः प्रथा ऐश्वर्यं सभ्यत्वं ह्रीर्ब्रज्या त्यागः सत्पात्रं विद्यादि-
त्यागः सौमगं सौन्दर्यं गगो भाग्यं धीर्यं सत्यप्यभिगमहेतो
अनभिभूतत्वं तितित्वा क्षमा विज्ञानं यथावस्थिततत्तद्वस्तुवि-
ज्ञानं मन्त्रः * श्रीमद्दृष्टाद्विभूतिः मन्त्राणां प्रणयस्त्रिद्विभूतिः
वा मन्त्रणमात्राचनं हितहितसर्वालोचनं वा अनेन यद्यद्विभूति
मत्सर्व श्रीमद्भूतमेव धेत्याद्यर्थ उक्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिराद्यवाच्यैकतमागवतस्य द्रष्टव्यम् ।

गन्धर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूषं चान्तः महमस्मि
गन्धर्वाणां गन्धाख्यविषयः ॥ ३३ ॥

तेजिष्ठानाम् अर्चिभूतानाम् ॥ ३४ ॥

प्रतिसंक्रमः संशारः ॥ ३५ ॥

गतिः पार्थिवयः उक्तार्वागिन्द्रियविषयः उत्सर्गोऽपानस्य
उपादानं हस्तयोः आनन्द उपस्थस्य रूपशक्त्वगिन्द्रियस्याहमि-
तिशेषः । आस्त्रादो जिह्वाकमे अतिः कर्णयोः अपघागा
गिन्द्रियस्य संयन्दिद्रयाद्यागिन्द्रियगिन्द्रियशक्तिप्रदः ॥ ३६ ॥

विकारो ब्रह्माण्डं पुरुषो ब्रह्मण्डान्तः स्थितः अव्यक्तमेव
तत्तं प्रकृतिः रजमादिकमप्यहं रजमादिरूपत्वात् रजमादिनाम-

सत्त्वादि नामविष्णोस्तु सत्त्वादिस्थस्य केषलम् ।

जीवस्थस्य च तन्नाम जीवादेरुपचारतः ॥

इत्यादिवचनात् । गत्यादितमः पर्यन्ताः पदार्थाः तत्स्वरूपं किं

* मन्त्रो यत्र सर्वेऽंशकः इति भेदेन पाठ एतन्मते ।

नेत्याह । पर इति । परो विद्वत्स्यो भिन्नः तन्नियन्तृत्वात्तत्त्वोप-
देशः -

यस्म यस्य स्वभावो वस्तुतत्त्वज्ञानमा हरिः परः ।

निवामकः स्वभावस्य तत्तच्छब्दादिनामवान् ।

वैशेषाख्या विभूतिश्च विभूतिश्च स्वभावजा ।

द्विधा विभूतिर्विज्ञेया विष्णोस्तु परमात्मनः ।

इतिवचनात् एतत्प्रसङ्गस्यानम् एतन्नामव्यक्तादीनां तत्त्वानां प्रकृ-
ष्टसंख्यानं गणनं यस्मात्तत्त्वज्ञानं बाहं भगवद्विषयत्वादिकम्-
अद्वेयमिति नेत्याह । तत्त्वति । हरैरनारोपितं स्वरूप निश्चिन्तोतीति
तत्त्वतिश्चयम् ॥ ३७ ॥

ननु गतिर्गतिमतामित्याद्युक्तपृष्ठार्थेन पृथक् कृताः पदार्था-
स्तेषु तत्र व्याप्तिर्गोस्तीत्यायात तथाच पुरुषणोद व्याप्तमित्या-
दिभूतिविरोधः प्राप्त इति तत्राह । मयेति । मया विना
कश्चिदपि भावः पदार्थो न विद्यत इत्यवयवः । पण्यवत्यङ्गु-
लादिस्तृणपरिच्छिन्नपुरुषाकारेण त्वया विना कथं नास्ती-
त्युच्यते इति तत्राह । सर्वेणेति । सर्वे समाप्तापि ततोऽस्ति
सर्व इति स्मृतेः सर्वे व्याप्य तिष्ठता ननु बहिरिष व्याप्ता
न स्वन्तरिति मन्त्राशङ्कां परिहरति । सर्वात्मनेति । सर्वेषा-
मन्त्रश्च व्याप्तेन ननु सर्वव्याप्तस्यापि व्योमनः को विशेष
इत्यतो बाह । सर्वात्मनेति । सर्वेनियामकेन ननु ज्ञानादिगु-
णरहितस्य नियन्तृत्वं कथं युज्यते निर्गुण्येति भूतेरत्राह ।
गुणानेति । यः सर्वज्ञ इति भूतिः ननु कदाचिद्विद्वतो यथा
ब्रह्मावेनाद्विद्वत्त्वं तयास्यापि सम्भाव्यतेत्यत्राह । गुणेनेति
विज्ञानमानन्त्रं ब्रह्मेति भूतेः न केवलं गुणानामेव तद्विभूतत्वं
प्राणधारकत्वादिक्रियागामपीति भावेनाह । जीवेनेति । ननु
गुणी चेन्न गुणः स चेन्न गुणीति युक्तिविरोध इति तत्राह ।
ईश्वरेणेति । अर्वाटनघटकेन अनेन वैशेषाख्या स्वभावजेति
द्विधा विभूतिरुक्तेति ज्ञातव्यम् -

वैशेषाख्या विभूतिस्तु विभूतिश्च स्वभावजा ।

द्विधा विभूतिर्विज्ञेया विष्णोस्तु परमात्मनः ।

इतिवचनात् ॥ ३८ ॥

एवं विभूतिनाम् अनन्तत्वमुक्तं रूपयति । संख्यानामिति ।
कालेन सर्वगुणात्मकेन मया असंख्यत्वात्तथा न क्रियते नावि-
ज्ञानात् -

अनन्तमिति वेत्तिशक्त्वनन्तं त्वन्तवत्तथा ।

अनन्तस्य हि संख्याने ननु सर्वज्ञता भवेत् ।

अनन्तमपि वेत्तिशः प्रत्येकं च विशेषतः ।

सर्वज्ञत्वात् संख्यानमनन्तस्य कुतो हि सा ।

इति वचनात् ॥ ३९ ॥

स्वभावजाविभूतेर्वैशेषाख्या कीदृशीत्यत्राह । तेज इति ।
यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् पुरुषे तेजमादयो गुणा विशिष्टाः
सन्ति स मंशकः वैशिष्ट्यापादकमदंशयोगी सौमगं शुभै-
कभागीत्वं मग ऐश्वर्यादिकः त्यागो निषिद्धत्यागः ॥ ४० ॥

एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः ।

मनोविकारा एवैते तथा वाचाऽभिधीयते ॥ ४१ ॥

वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान् यच्छेन्द्रियाणि च ।

आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥ ४२ ॥

भामिच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

गन्धवाग्नां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचित्तिः गन्धमात्रं केवल-
गन्धलक्षणां गुणः ॥ ३३ ॥

परमो मधुरः नमसो गुणः शब्दः परः पराख्यः ॥ ३४ ॥

प्रतिसंक्रमः—प्रलयः ॥ ३५ ॥

गत्वाद्बः पञ्च कर्मेन्द्रियगोचराः स्पर्शश्च लक्ष्यं दर्शनं च
आस्वादभुत्यवग्राह्येति पञ्च ज्ञानेन्द्रियगोचराः अहं सर्वेन्द्रिये-
न्द्रियं प्राणोऽहम् ॥ ३६ ॥

किं बहुना सर्वाणि तत्त्वान्यहमेवेत्याह । पृथिवीति साधनं ।
पृथिव्यादिशब्दास्तत्त्वमात्रपराः पृथिव्यादीनां विकारशब्दो-
क्तमानत्वात् अहमहङ्कारः महान् महत्त्वम् एताः सप्त प्रकृतयः
विकारः पञ्च महाभूतानि एकाशेन्द्रियाणि चेत्येवं
षोडशसंख्याकः पुरुषः प्रकृतिप्रेरकः अत्यक्तं प्रकृतिः रजः
सत्त्वं तमः इति प्रकृतेर्गुणाः परं प्रकृतिविलक्षणम् अप्राकृतं
भाम एतत् जगत्परिसंख्यायते परिगणयते परिच्छिद्यते येन
तत्काष्ठत्वं ज्ञानं “विज्ञानं यत् तनुते” इत्यादिभूतिप्राक्तं जीव-
त्त्वम् तत्त्वविनिर्धायः तत्त्वानि पूर्वोक्तानि विनिर्धायन्ते येन स
वेदव्याहमित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

तनु पुरुषोऽहमिति वक्तुं शक्यं पृथिव्याद्यचेतनपदार्थस्य
जीवस्याप्यस्वरूपस्य वामेदासम्भवात् कथं घटेन पृथिव्यादिज्ञानं
व्याहमित्यत आह । मयेति । यथा पृथिवीं विना ओषधीनां भावः
यथा वा ऊर्णानां विना तत्त्वादीनां भावः यथा वा पुरुषं
विना केशलोमादिभानः गुणिनं विना गुणभानः उपरि विना
जातिभावः कदाचिदपि नोपपद्यते तथा मया सर्वोपमना सर्वेषां
चेतनाचेतनपदार्थानां कारणत्वेन शक्तिमत्त्वेनाधारत्वाद्वा च
आत्मा आभयस्तेन विना भावः सर्वेषां सत्ता कचित्कदाचिदपि
न विद्यते यथा ओषध्यादिशब्दैः पृथिव्यादय एव मुख्यवृत्त्या-
भिधीयन्ते तथा सर्वपदवाच्योऽहमिति दर्शयितुं विशिनष्टि ।
ईश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना किम्वहुना सर्वेण उक्तानुक्तेन
सर्वाकारणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भगवन् ! भवद्विभूतीः विस्तरतो वक्ष्यन्महा । संख्यानमिति ।
परमाणूनां भूत्यादिसूक्ष्मकणानां संख्यानं कालेन तत्रापि
मयैवं क्रियते तथा मे विभूतीनां संख्यानं न कर्तुं शक्यते
तत्र हेतुमाह । सृजनोऽप्यहानीति । कोटिशः अनन्तकोटिप्रमाणादानी
सृजन इत्यर्थः । यद्वागडानामेव संख्यानं कर्तुमशक्यं तदा तद्-
नानां विभूतीनां संख्यानमशक्यमिति किमुत वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥ ३९ ॥

विभूतीनामसंख्येयत्वमेव दर्शयति । तेज इति । तेजः प्रभु-
र्भीः कान्तिः कीर्तिः साधुवादः ऐश्वर्यं सम्पत् द्वीः अशोभे

कर्मेणि लज्जा त्यागः औदार्यम् सौमगं सौन्दर्यं भगो भाग्यं वीर्यं
परैरनामभूतत्वं तितिक्षा सहनशीलता विज्ञानमात्मानात्मपरमा-
त्मविवेकः यत्र यत्राभूत् भविष्यति वर्तते च सः सः मे
अंशकः विभूतिः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

गन्धवां में में विश्वावसु हूं अप्सरों में में पूर्वचित्ती हूं
पर्वतों में में स्थिरता हूं पृथिवी के मध्य में में गन्ध गुण
मात्र हूं ॥ ३३ ॥

जलों में में भेष्ट रस हूं तेजवालों में में अग्नि हूं सूर्य
चन्द्र तारा इनमें में प्रभा हूं आकाश का मैं परम गुण
शब्द हूं ॥ ३४ ॥

प्राणाय रक्तों में में बलि राजा हूं वीरों में में अजुन
हूं भूतों के मध्य में उत्पत्ति स्थिति प्रलय में हूं ॥ ३५ ॥

सब इन्द्रियों के जो व्यापार गमन खोजना मन्त्रादि
उत्सर्ग ग्रहण करना सुख भोगना एकमेन्द्रिय के और स्पर्श
स्त्राव श्रवण आघ्राण दर्शन ए ज्ञान इन्द्रियों के व्यापार सो मैं
हो हूं ॥ ३६ ॥

पृथिवी वायु आकाश जल अग्नि इनकी तन्मात्रा में हूं
और महत्त्व में हूं पंचप्राणादि षोडश विकार में हूं पुरुष
में हूं इनका संख्या फल भी मैं हूं इनका निश्चय भी मैं
हूं ॥ ३७ ॥

गुण गुणि औ जीव जो शरीर तिसमें व्याप्त मेरे ईश्वर
सर्व रूप सर्वोत्तमा के विना कहीं कोई पदार्थ ही नहीं
है ॥ ३८ ॥

परमाणुओं की तो गिनती बहुत काल खगने से मैं कर
सकूं परन्तु तैसे मेरी विभूतियों की संख्या नहीं हो सकेगी
क्योंकि मैं कोटि न प्रमाणाओं को बनाता रहता हूं ॥ ३९ ॥

तेज भी कीर्ति ऐश्वर्य लज्जा त्याग मनोहरशोभाभाग्य
वीर्य सहनशीलता विज्ञान ए सब गुण जहां जहां हींहीं
सो सो मर' अंश है ॥ ४० ॥

मीमांसकमिश्रितभाषार्थटीका ।

उपसंहरति । एता इति । एते च विभूतिमेवा मयि चित्ता-
वताराय कल्पिता अतो नात्रातीवामिनिवेशः कर्तव्य इत्याह ।
मनोविकारा एव ननु परमाणोः यथा किञ्चित् अपुष्पादि
वाङ्मात्राणांभिधीयते तत्तुल्याः ॥ ४१ ॥

तस्माद्वागादीनिबद्ध आत्मानं बुद्धिमात्मना सत्त्वसम्पन्नया
तयैव निबद्ध भवेन संसारमागां ॥ ४२ ॥

यो वै वाङ्मनसी सम्पगसंयच्छन् धिया यतिः ।

तस्य व्रतं तपोदानं स्रव्यामघटाम्बुवत् ॥ ४३ ॥

तस्मान्मनोवचःप्राणान्नियच्छेन्मत्परायणाः ।

मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयसिक्यां

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाष्येदीपिका ।

असंयमने दोषमाह । य इति । असंयच्छन् यच्छति ॥ ४३ ॥
परिसमाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमरक्षामिकृतभाष्येदीपिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भीमरक्षारमण्यदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

चित्तावताराय यथा कथञ्चित् चित्तस्य संलक्ष्मीकरणाय
व्रतार्थतावतारप्रयोजनत्वात् । अत्र विभूतिभेदेषु । यद्यपि
परमात्मवासुदेवतारायणब्रह्मरूपा अपाकृतविभूतयः तेषां मनो-
विकारत्वं न सम्भवति तथापि कृत्रिम्येव न योक्तम् । खपुण्या-
दितुल्यत्वम् । अतस्त्वसत्ताकत्वमन एव ॥ ४१ ॥

तस्मान्मनोविकारत्वात् योगादीनि यच्छेति वहिर्दृष्टिवारणम्
शुद्धिं राजर्षी नाम्नीञ्च ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तस्मादसंयमने दोषमाह । मत्परायणा इति । अहमेव सच्चो-
मममादीनां पर भग्नमयनमाश्रयो येषु तथा मूतः सन् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमरक्षारमण्यदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भीमरक्षानसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

मनोविकाराः मन्मोविकाराः मत्सङ्कल्पमात्रजन्याः वाचा
बिदेन ॥ ४१ ॥

आत्मानमात्मना यच्छ अन्धेषु न प्रवर्तयेति आत्माना आत्मानं
स्वयमेव यच्छ अन्धत्वे संसाराध्वने परिभ्रमाय ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

परिसमाप्यते मोक्षोपायः सम्पूर्णो भवति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे

भीमरक्षानसूक्तशुक्लपक्षीये
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[१०७]

भीमरक्षारमण्यदासगोस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

विभूतिरूपं निगमयति । एता इति । संक्षेपेण सङ्-
ग्रहेण यद्वा संक्षेपेण सङ्गृह्यते इनेति सङ्ग्रहः सङ्ग्रहकं
लक्ष्यं तेन सर्वो विभूतयस्तु तृतीयम कर्त्तृताः एते सर्वे
पदार्थाः मनोविकाराः मत्सङ्कल्पमात्रजन्या इति यथा यथा-
वद्वाचा नेदनाभिधीयते "तदेतत्तद्गुणं प्रजायेतेति तत्तेजोऽ-
सृजते"त्यादिरूपया वाचा अभिधीयत इत्यर्थः । अनेन विभूतिरूपं
निरुक्तम् ॥ ४१ ॥

एवं निधानान्तविभूतिविशिष्टं सर्वेन्द्रियादिनिबन्धनेनोपासस्वे-
त्याह । वाचं यच्छेति । वागादीनां निबन्धनं नामानर्थोपदेशो यथापा-
देभ्यो निवर्त्तने प्राप्य चेन्द्रियाणि च तानि दृष्टत्वात्परवर्त्तिवृत्त्य-
तत्रार्त्तयुक्त्या नामासङ्गोपपन्नं मनोनिबन्धनमसङ्गोपपन्नं
जात्याभयनिमित्तदुष्टाद्यादिना प्राणवृत्तिवर्त्तनं प्राणानियमनम्
एककृमकरचक्राद्युपायेन स्त्रवशीकरणा वा आत्मानमात्मना
यच्छ अपरेषु न प्रवर्त्तयामाति आत्मानं स्वयमेव यच्छ । सचि-
भूतिकं मामवापारब्ध्वति भावः । एवं चेद्व्याप्यते संसाराध्व-
परिभ्रमाय न कल्पते ॥ ४२ ॥

उक्ताकार्यो क्षतिमाह । यो वा इति । असंयच्छन् संयच्छ-
त्तर्हि तस्य व्रतार्थकमामघटस्याम्बुवदामघटाऽपकथयतः स्वर्गं
गच्छति भवति ॥ ४३ ॥

यत एव तस्माद्वाङ्मनःप्राणान्मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या निषच्छे-
त्ततो नियमनात्परिसमाप्यते मोक्षोपायः सम्पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरक्षारमण्यदासगोस्वामिकृतभाष्येदीपिकायाम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भीमरक्षानसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

उपसंहरति । एता इति । यथान्येषां वा जीवादीनाम्
नामादिकमपि मत्त इत्यस्य नाम देवदत्तस्याभिधानमित्यादि-
प्रकारेण सङ्कलितत्वेन क्रियते तथाप्यपदार्थेष्वेते सर्वे शब्दा

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

मनोविकाराः मनसा वा भ्रमे शङ्कुव्यवस्थया वाचा द्याह-
तीति भ्रमेः मनःशङ्कुव्यवस्थया न तु मुख्यवाचका इत्यर्थः ॥४१॥

विभूतिज्ञानस्य फलितार्थमाह । वाचमिति । यतः सर्व-
शब्दो मयेव स्मृतो मुख्यस्तस्मादितरविषयत्वं निहाय वागा-
दिकं मयेव कुर्वित्यर्थः । प्राणं सर्वेषां मद्रिषयां तद्वारि-
योद्भिषाणि मद्रिषयाणि कृत्वा आत्मना प्रयत्नेनात्मानं परमा-
त्मानं लक्षयत्वेनात्मानं जीवमपि सर्वात्माना यच्छेदं नियम्य
नियामकलक्षणसम्बन्धचरस्त्वं पुनः संसाराध्वने न कल्पस
इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

वागादीनां स्वनिषयाकरणे वाचकमाह । यो वा इति । यतिः
प्रयत्नवान् स्वनि निष्फलं भवति ॥ ४३ ॥

मत्सर्वोत्तमज्ञानेन मुक्तिसाधनमित्युपसंहरति । तस्मा-
दिति । ततः ज्ञानसामग्र्यनन्तरं समाप्यते संसार इति शेषः
वाङ्मनःप्राणबुद्ध्यादिनियच्छेदकोशे परे ।

सर्वशब्दाभिधेयत्वं तस्य ज्ञात्वा विशेषतः ।

मुख्यवृत्त्याभिधेयत्वमर्थेषां मनसो भ्रमात् ।

तस्मात्तथा चिन्तयतः स्वच्छेदज्ञानं यथातथम् ॥—

तस्मान्मनोवचःप्राणाग्माधैकपरायणान् ।

कुर्याद्वि तत्तपो ह्ययं महाधर्मोत्तमश्च स इति ॥

यच्छेदज्ञानमसी प्राज्ञस्तद्यच्छेदज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेच्छास्त आत्मनीति ॥

इत्ययं तूक्तार्थं प्रमाणम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पांडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्भ्रंः ।

एता इति छत्रिन्वायेन परमात्मादीनां मनोविकारत्वा-
भावात् यद्वा एतां विभूतयः भ्रमेण कल्पिता अपि सामा-
न्यविशेषाभ्यां सर्वा एव कीर्तिताः तत्र ते पौरुषेयप्रमाणा-
तीताः परमात्मवासुदेवनामयणपरब्रह्मरूपा अपि कीर्तिताः
किन्तु एते पौरुषेयप्रमाणोच्चराः सर्वभूताद्यस्तु मनोविकारा
एव मच्छक्तिशेषाभावात्प्राप्तत्वेन मनसैव मत्प्रमाणाः यथा राजा-
भिने राजत्वं वाचा गीगया वृत्त्याभिधीयते तत्तुल्यः न तु परमा-
त्मादिवद्यथा लक्ष्मण इत्यर्थः यद्वा मनोविकारवन्तीति मनोविकाराः
तर्हि कथं स्वविभूतित्वेन निःश्रेयसहेतुत्वमुपदिश्यते तत्राह । यथेति ।
यथा येन मद्रूपांशमिदमपिप्रकारेण वाचा मद्रिगमलक्षण-
आमिर्भायते प्रतिपाद्यते तथा तत्प्रकारेणैव ते मान्वा न चादि-
दृष्टव्येति ॥ ४१ ॥

वाहर्देष्टमेष सर्वथा वारयति । वाचमिति द्वाध्यायः । तस्या-
मनोविकारमयवागादिकं नियच्छेत्त्यर्थः । आत्मानं बुद्धिं सर्वमम्प-
जया तथैव आत्मना नियच्छेदध्वने संसारमार्गस्य ॥ ४२—४३ ॥

स्वयमेव तथैव रूपयन्नुपसंहरति । तस्मादिति । मयि भीक-
ण्यरूपं परमात्मादिरूपं वा भक्तिः या भक्ता तथुकथा बुद्ध्या

अहमेव वक्ष्योमनमार्हाः परमवचनमाश्रयो यत्स तथाभूतः
सन् प्राकृतवचनमादीनिबद्धेन तत् ऊर्ध्वं न किञ्चिज्ज्ञानादिना
कृतमस्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्भ्रं

पांडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधेयिनी ।

उपसंहरति । एता इति । सर्वाः सामान्यभूता विशेयभूताश्च
कीर्तिता एव किन्तु एते प्रसिद्धा लोकेषु दृश्यमाना
मनसो विकाराः स्नेहद्वेषाभिमानादयो यथा येन प्रकारेण
यत्तन्ते तथा तेनैव प्रकारेण अभिधीयते तत्र तत्र लोकेरभि-
धीयन्ते न तु मद्रिभूतिरूपेणेत्यर्थः । यथा सर्ववस्तुमात्राणामेव
सामान्यतो मद्रिभूतिरपि यत्र यत्स मनसः स्नेहमयो विका-
रस्तत्र तेनायं मे पुत्र इति अयं मे पिताति अयं मे भर्ताति अयं मे
पितृव्य इति अयं भ्रातृपुत्र इति अयं मे मित्रमित्येवमेवामिधीयते
तत्तव्य भगवद्विभूतिरिति तथा यत्र द्वेषमयो मनोविकारस्तत्रायं
ममापकता इति अयं ममापकायं इति अयं द्वेषा इति अयं द्वेष्य इति
अयं हन्तेति अयं वध्य इत्येवमभिधीयते तत्तव्यं भगवद्विभूतिरिति
एवमित्येव । विशेषतो मद्रिभूतिरपि शब्दा मद्रुतेति अदित्या भद्रपुत्र
इति जयन्तेन मत्पिताति बृहस्पतिना मच्छिष्य इति असुरैरकम्-
द्वृष्टेभ्यश्चमेवामिधीयते तत्तव्यं भगवद्विभूतिरिति निस्परिग्रहैर्-
वृक्तेस्तु सर्वत्रैवायं भगवद्विभूतिरित्येवामिधीयते इति अप्राकृ-
तविभूतीस्तु विभूतित्वेन पुत्रभ्रात्रादित्वेन वा ध्यायतां सर्वथैव
कृताधेयमेव तत्तद्वचनारतत्परिकराणां तथा दृष्टत्वात् विभूतत्वं
इत्यनूद्य मनोविकारा इति अभिधीयते इति नऽप्याश्वेयं विभूति-
मध्य एव भीवासुदेवादीनां तथा निर्दिशेषब्रह्मणश्च परिपठितत्वात्
तेषामपि खपुष्पायमाणात्वे सति शून्यवाचप्रसक्तेः इत्येकेऽप्यत्र
एते इत्यस्य धेयत्वाच्च ॥ ४१ ॥

यतः सर्व एव पदार्थो मद्रिभूतवस्तुतः सर्व एव वाचा
मनसा कायेनापि सम्माननीया एव न तु केऽपि तिरस्करणीया
इत्याह । वाचमिति । तथा च पुनः पुनरुक्तिः—

अतिवादास्तिनिश्चेत नावमन्येत कञ्चन ।

नचेमं देहमाभित्य धैरं कुर्वीत केनचित् ॥

इति आत्मानं बुद्धिमात्मना सार्विकया तथैव बुद्ध्या नियम्य
अध्वने संसारमार्गस्य ॥ ४२ ॥

व्यतिरेकं बोधमाह । य इति ॥ ४३ ॥

परिमगाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति साराधेयिनीयां दृष्टिगतां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे पांडशोऽपि सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु भगवन् ! कोटिशः अण्डानि सृजतो भवतः परिभ्रमोऽपि
स्यादेवेत्यत्रोत्तरं वदन्नुपसंहरति । एता इति । एते मद्रुताः
पदार्थाः मनोविकाराः मनसा शङ्कुव्येन मवा रचिता इत्यर्थः

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नचैषां सज्जनादौ मम कश्चिच्छ्रम इति भावः । यथा नृपतिनेष्टं
सम्भ्रमवत् इत्येवं वाचैवामिधीयते तद्वदित्यर्थः । यद्वा सङ्क-
द्वयमात्रेण जगत्कर्तुं "तदैक्षत बहु क्यमिति" वाचाभिधीयते
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अनन्तप्रज्ञायुद्धमयसंसारभवशेन भीतं प्रति तत्तरणापायमाह ।
वाचमिति त्रिभिः । आत्मानं बुद्धिम आत्मना शूरेन मनसा
यच्छ मङ्गजनविरोधिभूतद्विषयान्निरासेत्यर्थः । अध्वनं पुनः पुनर्ज-
न्ममरणप्रवाहाय ॥ ४२ ॥

अनिवारणे दोषमाह । यः असंयच्छन् वर्तेत इति शेषः तस्य
आमघटाभ्युवत् अपघटजलवत् ॥ ४३ ॥

परिसमाप्यते संसारामुक्तो भवति ॥ ४४ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षोडशाध्यायप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इतनी 'सब विभूति संक्षेप' से मैंने तुम से कहीं हैं जैसे
वचन से कथन के योग्य होवे तैसे सब हमारे मन के
विकार से संकल्प मात्र से रचित हैं ॥ ४१ ॥

तिससे तुम इनको जान कर वचन मन प्राण इन्द्रिय बुद्धि
इन सबों को सर्व गुणावाली बुद्धि के द्वारा संसार विषय से
रोकोगे तब योग के होने से फिर संसार मार्ग को नहीं प्राप्त
होयोगे ॥ ४२ ॥

जो पुरुष यति होकर भी वाणी और मनको नहीं रोक-
ता है उसका प्रतप दान एवं जैसे कच्चे घड़े से जल
निकल जाता है तैसे क्षुप हो जाते हैं ॥ ४३ ॥

तिससे जो मेरे मे परायण पुरुष है वह मन वचन प्राण
इन्नोंको मेरी भक्ति से युक्त बुद्धि के द्वारा रोके तब उसके
सब मनोरथ समाप्त होजाते हैं ॥ ४४ ॥

इति भीमज्ञागवत एकादशस्कन्धे षोडश अध्याय की

भी बुद्धावतरण पं० लक्ष्मणाचार्यकृत

भाषाटीका समाप्त ॥ १६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

—:—:—:—

उद्धव उवाच ॥

यस्त्वनयाऽभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ।
वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि ॥ १ ॥
यथानुष्ठायमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् ।
स्वधर्मेणारविन्दान्त ! तत्समाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥
पुरा किल महाबाहो ! धर्मं परकं प्रभो (१) ।
यत्नेन हंसरूपेण ब्रह्मणोऽभ्यास्य माधव ! (२) ॥ ३ ॥
स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शन ! ।
(३) न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ॥ ४ ॥
वक्ता कर्ताऽविता नान्यो धर्मस्याच्युत ! ते भुवि ।
सभायामपि वैरिज्ज्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ॥ ५ ॥
कर्त्राऽवित्रा प्रवक्त्रा च भवता मधुसूदन ! ।
त्यक्ते महीतले देव ! विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥
(४) तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञ ! धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ।
यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णय मे (५) प्रभो ॥ ७ ॥
(६) श्रीशुक उवाच ॥
इत्थं स्वभृत्यमुखेन पृष्टः स भगवान् हरिः ।
प्रीतः क्षमाय मर्त्यानां धर्मानाह सनातनान् ॥ ८ ॥

भीष्मस्त्राभिहितमात्रार्थदीपिका ।

ततः सप्तदशे पृष्ठे स्वधर्मे भक्तिलक्षणे ।

हंसांके धर्ममन्वाह ब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥

कर्मोद् निश्चि मास्वतामत्यत्र भक्त्या कृतं कर्म मोक्षसा-
धने मद्भिभूतिरित्युक्तम् भक्तिसाधनत्वं च कर्मणां मयोदिते-
ष्ववहितः स्वधर्मेऽभ्यासिना तत्र तत्रोक्तम् न च कर्मानुष्ठानां
निश्चयं भक्तिर्दृश्यते अतः पृच्छति । यस्तव्येति समाधिः । पूर्व
कलपादौ त्वद्भक्तिलक्षणस्तज्ज्ञापकस्तत्साधनमित्यर्थः । वर्णाश्रम-
हीनानामपि द्विपदां नराणाम् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेणानुष्ठायमानेन स्वधर्मेण ॥ २ ॥

ननु सम्प्रदायादेव क्वास्ते किं पुनर्न्योनन तत्राऽह । पुरेति ।
परमकं परमश्चासौ कं सुखरूपश्च तम् यत् यम् हंसरूपेण

धर्मोऽप्युक्त एव ननु योगमात्रम् जानीति मागतं ब्रह्म युष्मच्छ-
मेविवक्ष्येत्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥

प्रागनुशासितोऽपि न भविता न भविष्यति ॥ ४ ॥

अत्र हेतुमाह । वक्षेति ब्राह्मणम् । ते त्वत्तोऽन्यः कलाः
वेदाद्याः ॥ ५—६ ॥

तत्तस्मात्तोऽस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य यथा विधी-
यते ॥ ७—८ ॥

भीष्मस्त्राभिहितमात्रार्थदीपिका

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

यस्तव्येति युष्मकम् । ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्हंसोक्तं धर्ममनु-

(१) भवान् (२) य माह त्वयि भक्तेऽयो ब्राह्मणोऽयम् माधव ! (३) प्रायोऽतर्भविता (४) त्वमतः (५) मेऽच्युत ! (६) वादरावाधि-
कवाच इति विजयध्वजपाठः ।

भीराधारमखहासगोस्वामिविरचिता
दीर्घिकादीपिनी टिप्पणी ।

वादि कृत्वा मगवानाह । तज्ज्ञापकः तां स्वज्ञकिं साप्त्वात्वेन
ज्ञापयतीति तथा ॥ १-२ ॥

पुरेति युग्मकम् । न केवलं जानीत मागतं वक्षं युग्म-
मैविवक्षयेत्येव हंसस्य धर्मवक्तृत्वे प्रमाणमपि तु विष्णुधर्मो-
त्तरमपि ॥ ३ ॥

तत्र इदानीं धर्मस्य प्रवृत्तमावे ॥ ४ ॥ ५ ॥

तदेवाह कर्तेति ॥ ६ ॥

तत्तस्माद्व्यवहारमावात् प्रतो नैःश्वर्यकरत्वात् ॥ ७-८ ॥

भीसुहृद्येनसुरिकृतशुकपक्षीवध ।

॥ १-३ ॥

शासिता विविच्य ज्ञापिता ॥ ४ ॥

कर्तेति । कर्ता कारयिता च स इतिशब्देन मयादास्या-
यनार्थं नरनारायणविरूपेण कर्ता ॥ ५ ॥

मावित्रा रक्षकेण ॥ ६-८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागतवचनश्रुत्यादिका ।

दशमाध्यायादौ षण्णांभमानुभाचारमकामात्मा समाचरेदिति
षण्णांभमानुगुणानामाचाराणां भगवत्प्रक्रियोगानुप्रादकतवानुष्ठे-
नवस्तुक्तं तत्प्रकारमुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति । वक्ष्येति । षण्णांभमा-
चारवतां षण्णानुगुणाचारयुक्तानामाभमानुगुणाचारयुक्तानां च
सर्वेषां द्विपदां त्वज्ञकिं वक्ष्यो धर्मस्तेनमातिसाधनस्त्वयामि-
हित इत्युक्तानुवादः ॥ १ ॥

तत्र पृच्छति । वक्ष्येति । यथानुष्ठायमानेन स्वधर्मेण स्वस्वर्णो-
भमानुगुणेन धर्मेण त्वयि नृणां भक्तिर्भवेत्तदनुष्ठानप्रकारा-
त्मकं वस्तु मह्यं समाख्यातुं कथयितुमर्हसि ॥ २ ॥

मनूपवष्टुपरपर्येव तज्ज्ञापने किमिति मां पृच्छन्तीत्यत्राह ।
पुरेति । यत् ये परमकं परमभ्रासौ कं सुखरूपश्च न धर्मं हंसरू-
पेण ब्रह्मणेऽपिशब्दात्सप्तकादिभ्योऽप्यारथ उपदिष्टवानसि हे
माधव ॥ ३ ॥

स धर्मः हे भविष्यकथन ! प्राक् त्ववानुशासितो विविच्य
ज्ञापितः इदानीमतिमहता कावेन मत्वेजोके प्रायशो न मविता
विचिह्नो बभूवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत एव तस्य धर्मस्य वक्ता उपदेश कर्ताऽविता रक्षिता
हे प्रवृत्त । ते त्वत्तोऽन्यो भुवि नास्ति न इदमेत इत्यर्थः । मास्तु
भुव्यूर्ध्वलोकेषु तु स्वाह्मत्वात् । समायामपीति । समां विशि-
नष्टि । यत्र मूर्तिधराः कला इति । कला विद्या मूर्तिधराः विप्रदधा-
रिणः सन्ति वैरिण्येन साभाषामपि वक्ता कर्ताऽविता वा
माहतीति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

[१०८]

वद्यधुना एवं न कथयसि तर्हि कर्त्तावित्रा प्रवक्ता च
त्वया त्यक्तेऽस्मिन्महीतले विनष्टं विचिह्नं धर्मं कः प्रवक्ष्यति न
कोऽप्यतस्त्वमेवोपदिष्टोति भावः ॥ ६ ॥

तदेवाह । स त्वमिति । हे सर्वधर्मज्ञ ! सः कर्त्ता वक्ताऽविता च
एवं नोऽस्मभ्यं त्वज्ञकिं वक्ष्योपयुक्तः धर्मः यथा वक्ष्यकलापयुक्तो
यस्य वक्षिण आभामयश्च विधीयते तथा मे मह्यं वक्ष्यं हे प्रभो !
मम ख्यामन् ॥ ७ ॥

इत्यमिति शुक्रोक्तिः मनुष्याणां ज्ञेयाय ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्तद्वर्णादिभिरनुष्ठायमानेन स्वधर्मेण भगवत्प्रक्रियैवतीत्य-
तस्तद्वर्णविभागं तत्तत्प्रधर्मं निरूपयत्यस्मिन्प्रध्यायप्रत्ये । तत्रोक्तं
उक्तार्थमन्यथा ज्ञातव्यं पृच्छति । वक्ष्येति । पूर्वं त्वया वक्ष्य-
ज्ञकिं वक्ष्यः त्वज्ञकिरव कक्ष्यं संपद्यस्व स तथाभि-
हितः ॥ १ ॥

तेन स्वधर्मेणानुष्ठायमानेन षण्णांभमाचारवतां नृणां यथा
त्वयि भक्तिर्भवेत्तत्तथास्यानुमहंसीत्यन्वयः । द्विपदामपि षण्णांदि-
हीनानामपि यो धर्मस्तेनापीति बोध्यम् ॥ २ ॥

ननु मयोक्तो धर्मस्त्वया ज्ञातश्चेत्तुनः किमिति वक्ष्य-
इति तत्राह । पुरेति ॥ ३ ॥

स धर्म इदानीं प्रोक्तस्तर्हि विना तिरोभूतः ॥ ४ ॥

अथ धर्मस्य वक्ता त्वद्व्यो नास्तीत्याह । वक्तुं । ते तव
धर्मस्य विरिजोऽस्ति इत्यत्राह । समायामिति । त्वत्प्रसादं विना
विरिजोऽपि न वक्ष्यतीत्यपिपदार्थः-

विना प्रसादं विष्णोर्न धर्मं ब्रह्माभिवक्ष्यति ।

तत्प्रसादेन वक्तुं तु ब्रह्मा शक्यति नापरः ॥

इति वचनात् यत्र समायां कलाः प्राण्याद्या मूर्तिधराः
ब्रह्मोपाङ्गाद्यवयववत्स्यः स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायु-
ज्ज्वलितरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमृतादीर्धृतपो मन्त्रः कर्म लोकेषु
नाम च ता इमाः षोडशकलाः पुरुषायणा इत्यादिश्रुतः ॥ ५ ॥

यदा ब्रह्मसमायामपि त्वहनऽन्यो नास्ति किमुत भूतञ्च
इति भावेनाह । कर्तेति । भवता त्यक्ते महीतले विनष्टं धर्मं कः
पुरुषः प्रवक्ष्यतीत्यन्वयः कर्तेति पाठो यो भवान् धर्मस्य कर्ता
तेन भवता ॥ ६ ॥

ततः किमत्राह । त्वमिति । यतोऽन्यो नास्ति अतस्त्वज्ञकि-
ल्लक्षणो धर्मो यस्य यथा विधीयते तथा मे वक्ष्येत्यन्वयः
॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

यश्च वक्ष्येति युग्मकम् । षण्णांभमानां यो धर्मस्त्वया प्रोक्तस्तेन
स्वधर्मेण षण्णानुष्ठायमानेन सता नृमात्राणां त्वयि भक्तिर्भवेत्
तत्तथा मम मां प्रति आख्यातुमर्हसीति द्वयोरन्वयः । त्वज्ञकि-
ल्लक्षणः त्वज्ञकः साधनेनैव त्वज्ञकिः कमोहं विद्वि सात्त्वतामि-
त्यत्राचंतादिशक्यतया प्रवक्ष्येति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवान् सांख्यमिदं कथयन्तः ।

ब्रह्मणेऽऽयातयेति । आविष्णुधर्मोत्तरे तथैव भूयते ॥ ३-६ ॥
नरवर्दीयानामस्माकं सम्बन्धिनो वस्यति योजयम् ॥ ७-६ ॥

श्रीमद्भगवान् यच्च क्वचित्कृतसारांशं दर्शयति ।

अथ सप्तदशे धर्मे हंसोक्तं भक्तिमिधनम् ।

पुष्टः प्राहोऽयं कृष्णो ब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥

ज्ञानयोगं भक्तियोगमष्टाङ्गयोगं च धृत्वा कर्मयोगं जिह्वा-
समान उक्तानुवाङ्पूर्वकं पृच्छति । यस्त्वयेति सप्तमिः ।
पूर्वकत्वादौ यदुक्तं त्वया—

कालेन नष्टा प्रजये वाणीयं वेदसहिता ।

मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां गदात्मकः ।

इति स च भक्तिवत्तया धर्मस्त्रिविधः केवलः प्रधानभूतो
गुणभूतश्च तत्र यः केवलः स वर्णाभिव्यक्ता वर्णाभिमहीनाना-
मपि द्विपदां नराणां यद्वच्छेषे तादृशसाधुसङ्गादेव भवति
ननु धर्मोऽपि यदुक्तं त्वया—

यं न योगेन सांख्येन दानमनयोऽप्यरेः ।

व्याख्यास्त्राध्यायसम्प्रदायैः प्राप्नुवाद्यन्तवानपीति ॥

वस्मिन् वर्णाभिव्यक्त्या जनेषु यद्वच्छेषे तादृशसाधुसङ्गादेव भवति
जना वर्णाभिव्यक्त्या परित्यज्यैव तमनुतिष्ठन्ति यदुक्तं धर्मोऽपि
सत्यजय यः सर्वान् मां भजेत् स च सत्तम इति प्रधानभूत-
गुणभूतो तु तौ यथायोगं तादृशसाधुसङ्गादेव भवति
एव परन्तु यथा येन प्रकारेणानुष्ठियमानेनेति त्वत् त्वद्व्यो-
न जायतेति भावः भक्तिः प्रधानभूता गुणभूता वा ॥ १ ॥ २ ॥

ननु कितथा स्वधर्मो मया कापि नोक्तस्तत्राह । पुंरिति ।
परमकं परमं कं मोक्षवत्तयां सुखं यस्मात्तं यत् यं हंसक-
पेण स्वधर्मोऽप्युक्त एव ननु योगमात्रं जानीत मागतं यत् युष्म-
द्विधिवक्ष्येऽप्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥

प्रागनुशासितोऽपि न भविष्यति ॥ ४ ॥

कलावेदाद्या मष्टादश विद्याः ।

श्रुत्यजुः सामाद्यर्षोयवा वेदाश्चत्वार एव च ।

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राणि चेत्यपि ।

शिक्षा कल्पो वशाकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।

छन्दश्चेति षड्विधं विद्याः प्रोक्ताश्चतुर्दश ।

आयुर्धनुर्गन्धर्वश्च शस्त्रैरष्टादशापि ताः ॥ ५ ॥

वितर्कं धर्मम् ॥ ६ ॥

त्वद्भक्तिं लक्षयति दर्शयतीति सः तज्जेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लवक्त्रसिद्धान्तप्रदीपः ।

वर्णाश्रमाधर्माणां च कर्मभिः साधयेद्भुवः ।

अधुनाध्याययुग्मेन भक्तिमित्याह केशवः ।

हरिमक्तिवर्णाभिव्यक्त्या निर्मलान्तःकरणानामात्मपरमात्मवि-
त्तेके जाते भवत्यतो वर्णाभिव्यक्त्यानुष्ठानेन भक्त्युद्देश्यप्रकारं
पृच्छति । य इत्यादिना । भक्तिर्युक्तयेत्यनेन पूर्वमन्तराध्यायान्ते
भक्तिवत्तयाः गत्वात्मकः धर्मः योऽभिहितः स सर्वेषां द्विपदां

तत्र मुख्यानां वर्णाभिव्यक्त्या चत्वारः सप्तधर्माश्च । अपि-
शब्दादप्येऽपि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

सा च भक्तिः स्वधर्मेण कस्यासाधारण्यवर्णाभिव्यक्त्या यथा
येन प्रकारेणानुष्ठियमानेन मध्ये तत्र वर्णाभिव्यक्त्या साक्षात्मानु-
ष्ठानेनेतरेषां गुरुशुभ्ययादिद्वारेण विवेकः तत्समाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

नन्वेतत्संप्रदायादौऽप्यस्मिन्त्यत्र त्वमेव संप्रदायप्रवर्तक
इत्याह । पुंरिति । मायाः संप्रदायविद्यायाः धवः क्षामी संप्र-
दायधर्मप्रवर्तकस्तस्य सम्बोधने हे माधव । मा विद्या च समा-
ख्याता तस्या क्षामी धवः स्मृत इति स्मृतेः परमकं ज्ञानभक्ति-
द्वारा मुक्तिसाधनं धर्मं जानीत मागतं यत् युष्मद्वर्मा-
वक्ष्येति वचनात् हंसरूपेण श्रीमत्सत्तादिभ्यो योगोप-
देशसमये ब्रह्मणे स्वपुत्राय योगसाधनतया धर्मोऽप्युपदिष्ट
इति गम्यते अतो यत् यं ब्रह्मणेऽऽयातय तं व्याख्यातुमर्ह-
सीत्यनुवृत्तः ॥ ३ ॥

ननु स लोकात् प्रष्टव्य इत्यत आह । स इति । प्रागनुशासितः
स परमको धर्मः इदानीं महता कालेन निमित्तेन मायैर्लोके
प्रायो न विद्यतेऽनोऽन्तेऽपि न भविता इत्येवमाख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥

नन्वप्ये बहुविद्वत्तदर्थं मृषाः भ्राताह । वक्तुं शक्यम् । ते
त्वत्तः कला वेदाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तत्ततः नोऽस्माकमधिकारिणां मध्ये त्वद्भक्त्युपायः यस्मै
यथा विधीयते तथा मे मां प्रति वक्ष्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥

माया टीका ।

उद्धव उवाच ।

हे भगवन् ! आपने जो पहिले आपका भक्तिरूप धर्म
कहा है सम्पूर्ण वर्णाभिव्यक्त्या मनुष्य जिसको करने के योग्य है ॥ १ ॥

उस धर्म के जैसे अनुष्ठान करने से आपके विषे मनुष्यों
की भक्ति होवे और अपना धर्म भी स्थिर रहे हे कमल
लोचन ! तैसे मेरे से कहिये ॥ २ ॥

हे महाबाहो ! हे प्रभो ! हे माधव ! पूर्वकाल में जो हंस
रूप से आपने ब्रह्मा के अर्थ परम धर्म कहा है ॥ ३ ॥

हे शत्रुनाशक ! वह धर्म इस वखन बड़े काल के क्षीतने
से जैसे पहिले कहा है तैसा प्राय लोक में नहीं रहेगा ॥ ४ ॥

हे अच्युत ! इस पृथिवी में इस धर्म के कहने बाजा तथा
रत्ना करने बाजा दूसरा कोई नहीं है इहां क्या जहां कि
वेदादिक मूर्ति से रहते हैं ऐसे ब्रह्माजी के समा में भी
नहीं कोई है ॥ ५ ॥

हे देव ! हे मधुसूदन ! इस धर्म के कहने बाजे करने बाजे
रत्ना करने वाले आप जिस समय इस पृथिवी तब को
छोड़ेंगे तब नष्ट होने बाजे धर्म को कौन कहेंगा ॥ ६ ॥

तिस से हे सब धर्मज्ञ ! हे प्रभो ! आपके भक्ति रूप जो
धर्म सो जिस पुरुष को जैसा विहित है तैसा मेरे से वर्णन
कीजिये ॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

वे भगवान् हरिः अपने भक्तों में मुख्य उद्धवजी के ऐसे
पहुंचे से प्रसन्न होकर सब मनुष्यों के कल्याणार्थ सना
तेन भगों को कथन करते भये ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

धर्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणाम् ।
 वर्णाश्रमाचारवतां तमुद्धव ! निबोध मे ॥ ९ ॥
 आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः ।
 कृतकृत्याः प्रजा जाता तस्मात्कृतयुगं विदुः ॥ १० ॥
 वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृक् ।
 उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः ॥ ११ ॥
 व्रतामुखे महाभाग ! प्राणान् मे हृदयात्प्रयी ।
 विद्या प्रादुरभूतस्या अहमासं त्रिवृन्मुखः ॥ १२ ॥
 विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः ।
 वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः ॥ १३ ॥
 गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ।
 वक्षःस्थानाद्देने वासो न्यासः शीर्षिणि संस्थितः ॥ १४ ॥
 वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः ।
 आसन् प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः ॥ १५ ॥
 शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् ।
 मदभक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १६ ॥

श्रीभरुणामिहकृतभावाद्येदीपिका ।

धर्म्यो धर्मोदनेतः कृतो नैःश्रेयसकरो भक्तिजनकः अतो मे मत्तन्तं धर्मं निबोध ॥ ९ ॥

तत्रादौ मनुपासनाख्ये एव मुख्यो धर्मो आसीत् आत्मा-
 रक्षणाय न पश्चात्प्रवृत्तः स जैवमनुष्ठितो भक्तिहेतुरिति वर्ण-
 यितुमाह । आदाविति । कल्पादौ यत्कृतयुगं तस्मिन् ते च
 तदा मामुपासन् एव केवलं मान्यकुर्वन्तीति वक्तुं कृतयुगना-
 मनिरुक्तिमाह । कृतकृत्या इति । जाता जन्मभेध ॥ १० ॥

किञ्च विधायकभावाद्यपि तदानीं मान्यत्वं भवतित्याह ।
 वेद इति । धर्मश्च मनोविषयोऽहमेव वृषरूपधृक् । अतुल्या
 क्रियाविशेषो यज्ञादिः अतस्तपोनिष्ठाः मनसश्चेन्द्रियाणां च हवे-
 कात्वं परमं तप इति वचनादेकाग्रतया हंसं युञ्ज मां ध्याय-
 न्तित्यर्थः ॥ ११ ॥

पश्चाज्जनायुगप्रवेशे मे वैराजरूपस्य प्राणाभिनिस्तात् इह-
 यात्मकाशात् तस्मात्प्रवृत्तः सकाशात् होत्राध्वर्यवेन्द्रात्रैस्त्रि-
 वृत्तिरूपः यज्ञो वै विष्णुरिति भूतेः ॥ १२ ॥

वर्णानामाश्रमाणां च धर्मोऽहं तेषामुत्पत्तिमाह । विप्रैति
 ब्राह्मणम् । आत्माचारः स्वधर्म एव लक्षणं आपको यथा ते ॥ १३ ॥

मम वैराजरूपस्य हृदो वक्षसोऽवस्तात् प्रवृत्तव्यमिति नेष्टिका-
 भिप्रायम् ॥ १४ ॥

तेषामधिकारविशेषेण स्वभावानाह । वर्णानामिति पञ्चभिः ।
 जन्मस्थानानुसारिण्यः त्रीचैरित्यवयवम् अतोऽयमर्थः मन्त्राभि-
 जन्मभूमिभिर्मन्दाः उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति ॥ १५ ॥
 तप आलोचनम् ॥ १६ ॥

श्रीभारमयाहमगोस्वामिभिरञ्जिता
 दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

तत्र धर्मोदनेत्येव । आदौ द्विपराशदौ प्रादौ कल्पे ।
 आचारलक्षणः क्रियाखलुषः । आह प्रवृत्तिप्रमोदित्यर्थः ॥ १० ॥

विधायकभावाद्येदानीमभिभावात् । तदानीं कृतयुगे अथवा
 तपोऽतिरिक्तम् ॥ ११ ॥

वैराजरूपस्य प्रवृत्तः पुरुषस्तदाविभावेन कल्पास्तरे इति
 ज्ञेयम् । होतुः कर्म होत्रम् । अध्वर्योः कर्म आध्वर्यवमाहुस्तुस्तद्वी-
 द्रात्रमनेः ॥ १२ ॥

वैराजात् विराडभिमानिप्रवृत्तत्वात् ॥ १३ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नेष्टिकामिप्रायमित्युपकुर्वाणस्तु जघनादिति हेतुः ॥ १४ ॥

जन्मस्थानमुत्तमपितरौ मनोऽऽवयवात् ॥ १५ ॥

शमोदम इत्यादिश्लोकत्रयोका वयंभर्मा विप्रादिजयाणां
वयासंख्यमाश्रयधर्मा अपि उल्लेखाः विप्राणां शमोदिप्रधाना
ब्रह्मचर्योदयः ॥ १६ ॥

श्रीसुदशमसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

मादौ कृतयुगे चतुर्गुणसहस्रारम्भकृतयुगे हंस इति
ब्राह्मणवर्णसंज्ञा ननु चित्रियादय इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

त्रिवृन्मन्त्रः प्रणवप्रधानः ॥ १२ ॥

वैराजात् विराट्शब्दवाक्यानिरुद्धप्रसूताच्चतुर्मुखात् ॥ १३-१६ ॥

श्रीमद्द्वैराजवाचार्थकृतमागवतचन्द्राग्निका ।

पृथमनुवर्णयितुकामः स्तुवन्प्रभमभिनन्दति । धर्म इति । तव
लोकहितैककारिण्य एव प्रश्नः धर्म्यः हिताचरणरूपाश्चमोदन-
पेतः तत्र हेतुत्वेन प्रश्ने विद्यते । वयंभर्माचारवतां नृणां
निःभयसकरः । मुक्तिसाधनः प्रश्नस्य निःभयसकरत्वम् उत्तर-
ज्ञानानुष्ठानादिपरम्परैस्त्वगन्तव्यं हे उद्धव । तं भक्तियोगानु-
ग्राहकं वयंभर्मानुगुण्यं धर्म मे मत्तो निबोध जानीहि ॥ ९ ॥

वयंभर्मास्तुपत्तिं तत्त्वमेव च विवक्षुस्तावत्कृतयुगे वयंभर्मे-
वमेव एवेत्याह । आदाविति । मादौ कृतयुगे चतुर्गुणसहस्रा-
रम्भकृतयुगे नृणां वयंभर्मा हंस इति स्मृतः हंस इति ब्राह्मणवर्णसंज्ञा
एव एक एव ननु चित्रियादयः सतीत्यर्थः । कृतमिति नाम निर्धेकि
कृतकत्वा इति । आत्मा हंसत्वजात्यैव यस्मात्कृतकत्वास्तस्मा-
त्तदुगं कृतमिति विदुः हंसजात्युत्पत्तिमात्रेणैव कृतकत्वताव-
दर्थं तस्मिन्कृतशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः । अनेन तद्युगसम्भ-
वानां हंसानां न कर्त्तव्यंशोऽस्तीति सूचितम् ॥ १० ॥

किञ्च विधायकमावादापि तदानीं नाभ्यस्तकमास्तित्याह ।
वेद इति । तदा प्रणव एव वेदः ननु प्रधीति भावः । धर्मश्च मनो-
विषयोऽहमेव वृपरूपश्चतुर्पात्रतु क्रियाविशेषो यज्ञादिः अतस्ते
केवलं तपोनिष्ठाः ध्यानयोग निष्ठाः हंसं विशुद्धं निरस्तनिखिलदोषं
मामुपासते अतस्तेऽपि मुक्तकिद्विषया महमिष तेऽपि हंसा
इति भावः ॥ ११ ॥

पञ्चाङ्गतः युगप्रवेशे तु हे महाभाग ! मम हृदि यः प्रणवः
तस्मात्त्रयी ऋग्यजुःसामरूपाः त्रयोऽवयवा यस्याः सा विद्या
प्रातुर्बभूव तस्या नित्यत्वात्प्रातुरभूदित्युक्तं नत्पद्यते इति
तस्यास्त्यया विद्यायाः सकाशात् होत्राध्वर्यवीन्द्रात्रैस्वरूपः
त्रयाणां ऋग्यजुःसाममन्त्राणां वृद्धत्वेन करणतया यस्मिन्निति
वा त्रिवृत्स मन्त्रा वयंभर्मासमिध्यात्ममन्त्रयोः सामानाधिकरण्या-
मात्मायत्तसत्ताप्रवृत्तमत्त्वनिवन्धनं त्रेताप्रभृतियज्ञादिको धर्मस्त-
द्विधायकधर्मोऽसीदित्यर्थः ॥ १२ ॥

अत एवमत्र एव विप्रादिजन्तवो वयंभर्माः आत्माचारः आश्रमो
वक्ष्यं चापको वेदां ते वैराजाद्विराट्शब्दवाक्यानिरुद्धप्रसू-
ताच्चतुर्मुखादेर्जाता आसन्निति शेषः ब्राह्मणादीनां वैराजमु-
खादिऽयः प्रसूतत्वं नाम वेदप्रवचनादिरूपमुखादिवापारावण-
स्मिन्त्वम् ॥ १३ ॥

अथाभमायामुत्पत्तिमाह । गृहाभम इति । मम चतुर्मुखा-
शरीरकस्य जघनतो गृहाभमः हृदो ब्रह्मचर्यं न्यासः संन्यासः
शोषेण शरीरसंस्थित आश्रित इत्यर्थः । वयंभर्मा जातिरूप-
त्वाद्भमायां च क्रियात्मकत्वात्तेषामाश्रमैर्विना पृथगुत्पत्त्यनु-
पपत्तराभमायां नृणामुत्पत्तेः सृष्टिप्रकरणेऽवश्यमेवोक्तत्वाभ्यु-
त्थोत्पत्त्यसम्भवाभ्युत्थजघनाद्यवयवगतवेदवादादिनीचोत्तमभावा-
दिरूपधर्मावकाशित्वरूपेणोत्पत्तिरवगन्तव्या अत एव जाता इत्यु-
क्तम् ॥ १४ ॥

तेषां स्त्रभाषविशेषानाह । वयंभर्मा इति । जन्मभूमौ जन्मदेशाः
तत्र वयंभर्मा जन्मदेशा मुखवाहुरपादाः जघनहृदयः शरीरसीमाभ-
मायां तदनुसारिण्यः तद्गतधर्मानुसारिण्यः हेतुगर्भमिदम् अतः
नीचैरवमेज्जन्मदेशैर्नीचाः उत्तमैस्तेरुत्तमाः प्रकृतयः स्वभावा
मासन् ॥ १५ ॥

तत्तत्स्वभावप्रयुक्तान् धर्मानाह । शम इति । इमाः शमादयः
ब्रह्मप्रकृतयः ब्रह्मवर्णस्वभावप्रयुक्ताः अत एव ब्रह्मकर्मस्वभावज-
मिति गीतं ब्राह्मणादीनां स्वभावो नाम ब्राह्मणादिजन्महेतुभू-
तमाचीनकर्मविशेषः तदनुसारिबुद्धिविशेषो वा तस्य स्वभावस्य
शमादीप्रति हेतुत्वं सत्यादिगुणोद्भेकापादनतत्प्रयुक्तशमा-
दिविषयवृत्तिजगन्तद्वारेण ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोऽभि-
मवेन उद्भूतसर्वगुणः क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवस्तु सत्त्वतमोऽभि-
मवेनापुद्गिकरजोगुणः वैश्यस्य तु सत्त्वरजोऽभिमवेनाद्वोद्गिक-
रजोगुणः वैश्यस्य तु सत्त्वरजोऽभिमवेनाद्वोद्गिकस्तमोगुणः
शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजःसत्त्वमभिमवेनापुद्गिकस्तमो-
गुणः एभिः स्वभावप्रभवैर्गुणैः शमादिरुचिः यद्यपि शमा-
दयो मुमुक्षूणां त्रयाणां वयंभर्मा साधारण्यस्तथापि
ब्राह्मणस्य सत्त्वोद्भेकस्य स्वभावविकत्वेन शमदमादयो सुखोपा-
दाना इति कृत्वा तस्य शमादयः प्रकृतयः इत्युक्तं चित्रिवैद्ययोस्तु
स्वतो रजस्तमः प्रधानत्वेन शमदमादयो सुखोपादाना इति
कृत्वा न तत्प्रकृतय इत्युक्तमित्यवगन्तव्यं तत्र शमो
नामानर्थावहेत्यो विषयेऽयो बाह्योद्भिद्यनियमनं दमोऽन्तःकरण-
नियमनमिति तपो भोगनियमनरूपः शास्त्रप्रसिद्धः
कायकवेशः शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता सन्तोषो
देवादिभ्योऽनानादिनालं बुद्धिः क्षान्तिः परैः पीडयमानस्याप्यभि-
कृतचित्तता आज्ञं परेषु मनोऽनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनं दया
परतुःस्वासहिष्णुता सत्यं यथादृष्टिपथं भूतहितरूपव-
चनम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्भजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धर्मः धर्मविषयः ॥ ६ ॥

नृणां वयंभर्मा हंस इति हंसमिधानः कृतयुगं पञ्चा-
युगम् ॥ १० ॥

भीमद्विजयवज्रतयिकृतपदरत्नावली ।

अमे कृते प्रकृतो नवो भगवद्गुणानां येन स प्रणव ओङ्कार-
रक्तद्रुपस्तद्व्याख्यानरूपो वेद एक एव न ऋगादिभेदेन
विभक्तः भूमित्वेनक्षरमिदं सर्वं तत्त्वोपस्थापयानं भूतं मन्त्र-
विषादिनि सर्वमोङ्कार एवेति श्रुतिः तस्य विषयः क इत्यत
ऋक् धर्म इति स क इत्यतोऽहमिति किंविद्युः द्रुपकपधक्
अत्रारि शुक्ला त्रयो मन्त्र पादा द्वे शीर्षे सप्त इत्यासौ
मन्त्रेत्यादिभूतिः एवंविधे त्ववि किमप्यायमत्राह । उपासत
इति । हंसा इत्यस्य विवरणं मुक्तिकद्विषा इति ॥ ११ ॥

अधुना त्रेतायुगे वेदादिप्रवर्तनप्रकारमाह । त्रेतामुख इति ।
त्रेतामुखे त्रेताप्रारम्भे मे मम हृदयात् प्रेष्ठतमा सरस्वतीत्यस्याः
प्रकृतो विरिञ्चः तस्मात्प्राणायामत्रयी विद्या त्रित्वसंख्याविशिष्टत्वेन
वेदविद्या प्रादुरभूत् त्रीन् वेदान् वृण्यत इति त्रिभूतो ब्राह्मणा-
स्त एव मुखं द्वारं यस्य स तथा मद् तस्या विद्याया आसं
विप्रद्वारा त्रया भूमिष्यकोऽहमित्यर्थः । विप्राणां तत्त्वोपदेष्टृ-
त्वात् ॥ १२ ॥

तत्र विप्रमुखात् किं विशिष्टोच्यते सूत्रादिमुखात् किं न
स्यादित्याद्युक्त्य मम सर्वोपपत्त्यर्थो मुख्य मुख्यवाङ्माध्या-
करणात्तत्त्वज्ञापनस्य वागधिकारत्वाच्चति भावनाह । विमेति ।
तत्र कस्माद्रूपविशेषाद्विप्राद्युत्पत्तिरत्राह । वैराजादिति । वैराजान्
ब्रह्मास्तर्वाभिणः ये आत्माचारवृत्त्याः स्वस्वविहिताचार एव
अक्षय्यम येषां ते तथा ॥ १३ ॥

इदानीमाभ्योत्पत्तिस्थानमाह । गृहाभ्यम इति । वनेवासः
वानप्रस्थः ॥ १४ ॥

ममावयवानां विशेषाभावेऽपि मन्त्रमतिमेष्य जन्मस्थानम-
नुसृज्य वयोदीनां स्वभावविशेषोऽस्तीत्याह । वयोनामिति । प्रकृतयः
स्वभावाः स्वभावभेदा नीचादिशब्दाव्याख्याह । नीचैरिति ।
नीचप्रकृतिः शुद्रः नीचोत्तमो वैश्यः उत्तमः क्षत्रियः उत्तमो-
त्तमः विप्रः नीचनीचोऽन्तेवसायी ॥ १५ ॥

नीचैरिषादिविप्रादिक्रमविषयं निवारयितुं विप्रादिस्वभाव-
अक्षय्यमाह । शम इत्यादिना ॥ १६ ॥

भीमजीवमोक्षामिकृतकमसम्भवं ।

तत्र द्विपराजौ ब्राह्मणत्वे यत्कृतत्रेतयोर्व्यांभमाचाराणां
प्रवृत्तिकमस्तमाह । आर्दाविति पञ्चमिः । यतो या तु सृष्ट्यादित
एव चातुर्वर्ण्यादिप्रवृत्तिर्वर्णिता सा कल्पास्तरेष्वेव ज्ञेया ॥ १० ॥
तदानीं का निष्ठा विधिकार्यमावाप्तान्त्वे वेदाः प्रवर्तिताः
किन्तु मुख्य एक एवेत्याह । वेद इति ॥ ११ ॥

क्रमेण तेषां मुक्तौ सत्यां तान्त्वात् वेदान् प्रवर्णोऽन्वे-
ष्टिकारिणः प्रवर्तिता इत्याह । त्रेनेति दाड्याम । मे मम वैराजा-
व्यवस्थाकुरव्य व्यष्टिसृष्टेरकारणकत्वात् अत एव नीचैर्नी-
चोत्तमोत्तमा इति नीचत्वेनापि व्यपदेश्यते अनारायणे तपो-
केरतुचितत्वात् मन्त्रस्तद्विद्यता ॥ १२ ॥

वैराजात् विराडभिमानिब्रह्मरूपात् ॥ १३ ॥

ब्रह्मचर्यमिति तैः तत्र नैष्ठिकमिमांशमित्युपकुर्वाणस्तु
जघनादिति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

[१०६]

शमो इम इत्यादिषु वेदान्तत्रयाणामाभ्यधर्मो अयुजेयाः
विप्राणां शमादिप्रधाना ब्रह्मचर्योदयः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवज्रतयिकृतसारायंदर्शिनी ।

अभ्यर्थो धर्मोदनपेतः तं धर्मम् ॥ ६ ॥

एव त्वत्पृष्टां त्रयोभमाचारवृत्तयो धर्मो यतः आरभ्य प्र-
कृतं समवमपि शृणितत्वाह । आर्दाविति ॥ १० ॥

धर्मश्च मनोविषयोऽहमेव द्रुपकपधक् अतुत्पात् न किञ्चा-
विषयो यज्ञादिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

मे मम वैराजकुरव्य प्राणानिमित्तात् हृदयात् सकाशात्
जघी तस्याः त्रयाः सकाशात् होत्राध्वर्यवौद्गात्रैस्त्रिभूत
त्रिरूपः यज्ञो वै विष्णुरिति धृतेः ॥ १२ ॥

जाता प्राक् सृष्टा एव तदा प्रकटीभवूयुः । आत्माचारः
स्वस्वधर्म एव अक्षय्यं ज्ञापको येषां ते ॥ १३ ॥

हृदो वक्षसोऽधःस्थितात् ॥ १४ ॥

जन्मभूयनुसारिण्य एव प्रकृतयः स्वभावाः नीचैरित्यवयवं
नीचाभिर्जन्मभूमिभिर्नीचाः उत्तमाभिः उत्तमाः प्रकृतयः
तेन मुख्यं शीर्षांश्च सर्वोत्तमत्वादिप्रस्य सम्प्राप्तस्य च
सर्वोत्तमा प्रकृतिः पादस्य जघनस्य च नीचत्वात् शुद्रस्य
गृहाभ्यमस्य च नीचा प्रकृतिः ॥ १५ ॥

मम भक्तिगुणभूता ॥ १६-१८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नैऋत्यमकरः भक्तिजनकः तत्र प्रश्नः यतः अभ्यः धर्मोदनपेतः
तं प्रकृतं धर्मं मे मत्तो निषोद्य ॥ ६ ॥

वयोभमकर्मक्यान्तःकरणशुद्धिद्वारा परमकिहेतुज्ञानसा-
धानतया भक्तिसाधनत्वं तस्य कृतयुगे प्रवृत्तिर्नास्ति प्रयोजनाभावा-
दित्याह । आर्दाविति दाड्याम । आर्दो कल्पादौ यत्कृतयुगं तस्मिन्
हंयः शुद्धास्तःकरणः जात्या जन्मनैव कृतकत्वा नानावर्णाभ्य-
तन्मन्तिरपेक्षाः मज्जानपरा नतु यज्ञादिकर्माधिकारिण्यः
इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेदः प्रणवः चिद्विच्छक्तिमद्वयव्याख्यकः तत्राकारो विशेषतो
ब्रह्मवाचकः ब्रह्मेति धृतेः प्राकृतानुभवति जीवमप्राकृतं
लोकं गमयतीत्युः गुरुर्गतिं गुरुवाचकोकारनिरुक्त्या चिच्छक्तिः
सूचिता प्रकारार्थचिच्छक्तिर्जीवः तत्र प्राकृतजीवावबो प्रकारार्थो
व्ययः उभयोः प्रकारार्थोऽप्युक्त्यानिप्रवृत्त्याद्यभावात्तदभिमत-
त्वम् अत एव तत्त्वत्रयस्य भेदाभेदः सामाजिकः सव्यस्यः तथाह
भगवानाद्याचारः—

सर्वं हि विज्ञानमतो यथायं कं अतिस्मृतिऽप्ये निजिज्ञस्य वस्तुनः ।
ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदविमर्शं त्रिरूपतापि अतिसूत्रसाधितेति ।
एवमर्थोभिधात्री प्रणवरूपो वेदोऽप्यानात्मकमज्ञजनबोधकोऽप्ये
भासीनस्तु नानावर्णाभ्यतन्मन्तिरपराः ब्रह्मकारार्थः द्रुपकपधक्
सत्यशौचद्वयतप आरूपतया प्रधानचतुर्पादयुक्तो धर्मः तपोनिष्ठाः
ब्राह्मचर्याव्यतपोविशेषनिष्ठाः हंसं स्वभावतोऽपास्तर्वायं कल्पाय-
गुणगुणानिधिं मामुपासत ॥ ११ ॥

भीराक्षारमहाकाशगोक्षामिविचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नेष्टिकामिमांशमित्युपकुर्वाणस्तु जघनादिति हेयम् ॥ १४ ॥

जन्मस्थानमुत्तमपितरौ मनोऽऽयत्नत्वात् ॥ १५ ॥

शमोदम इत्यादिश्लोकत्रयोका वयंभर्मा विप्रादिप्रमाणां
वयासंख्यमाश्रयधर्मा अपि उभेभ्यः विप्राणां शमादिप्रधाना
ब्रह्मचर्यादयः ॥ १६ ॥

भीसुदृशंनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मादौ कृतयुगे चतुर्गुणसहस्रारम्भकृतयुगे हंस इति
ब्राह्मणवयंसंज्ञा नतु क्षत्रियादय इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

त्रिवृन्मन्त्रः प्रणवप्रधानः ॥ १२ ॥

वैराजात् विराट्शब्दवाच्यानिरुद्धप्रसूनाच्चतुर्मुखात् ॥ १३-१४ ॥

भीमक्षीरराशवाचार्थकृतमागवतचन्द्रकान्तिका ।

पृथमनुवर्णयितुकामः कृतवप्रभमभिनन्दति । अयं इति । तत्र
लोकहितैककारिण्य एव प्रश्नः अयं हिताचरणरूपाश्चामन्दन-
पेतः तत्र हेतुत्वेन प्रश्ने विद्यमानः । वयंभर्माचारवतां नृणां
निःश्रेयसकरः । मुक्तिसाधनः प्रश्नस्य निःश्रेयसकरत्वम् उत्तर-
ज्ञानानुष्ठानादिपरम्परवैयव्यगन्तव्यं हे उच्यते । तं भक्तियोगानु-
प्राप्तकं वयंभर्मानुगुणं धर्मं मे मत्तो निबोध जानीहि ॥ ९ ॥

वयंभर्मानुपपत्तिं तत्प्रमेयेद् वा विवक्षुस्तावत्कृतयुगे वयंभर्मे-
त्प्रमेयेक एवेत्याह । आदाविति । मादौ कृतयुगे चतुर्गुणसहस्रा-
रम्भकृतयुगे नृणां वयंभर्मा हंस इति स्मृतः हंस इति ब्राह्मणवयंसंज्ञा
एव एक एव नतु क्षत्रियादयः सन्तीत्यर्थः । कृतमिति नाम निर्वर्तक
कृतकत्वा इति । जात्या हंसत्वजात्यैव यस्मात्कृतकत्वात्तस्मा-
त्तदुक्तं कृतमिति विदुः हंसजात्युत्पत्तिमात्रेणैव कृतकत्वताव-
द्वत्वं तस्मिन्कृतशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः । अनेन तद्युगसम्भ-
वानां हंसानां न कर्त्तव्यांशोऽस्तीति सूचितम् ॥ १० ॥

किञ्च विधायकामावाद्यपि तदानीं नाभ्यस्तकर्मस्तत्त्याह ।
वेद इति । तदा प्रणव एव वेदः नतु त्रयीति भावः । अयंभर्मा मनो-
विषयोऽहमेव वृत्तपञ्चकचतुष्पात्रतु क्रियाविशेषो यथादिः अतस्ते
केवलं तपोनिष्ठाः ध्यानयोग निष्ठाः हंसं विशुद्धं निरस्तनिखिलदोषं
मामुपासते अतस्तेऽपि मुक्तकिल्बिषा बह्मिन् तेऽपि हंसा
इति भावः ॥ ११ ॥

पञ्चाश्रतःयुगप्रवेशे तु हे महाभाग ! मम हृदि यः प्रणवः
तस्मात्त्रयी ऋग्यजुःसामरूपाः त्रयोऽवयवा यस्याः सा विद्या
प्रादुर्बभूव तस्या नित्यत्वात्प्रादुर्भूदित्युक्तं नतूत्पद्यते इति
तस्यास्त्रय्या विद्यायाः सकाशात् होत्राध्वर्यवौद्रात्रैस्त्रिरूपः
त्रयाणां ऋग्यजुःसाममन्त्राणां वृद्धत्वेन करणतया यस्मिन्निति
वा त्रिवृत्तसंज्ञा यथाऽहमासमिष्मत्प्रमत्तयोः सामानाधिकरण्या-
त्मात्मायत्तसत्ताप्रवृत्तिमत्त्वनिवन्धनं त्रेताप्रभृतियुगादिक्रमो धर्मस्त-
द्विधायकधर्मोऽसीदित्यर्थः ॥ १२ ॥

यत एवमत एव विप्राद्वत्त्वात्तारो वयंभर्मा आत्माचारः कथंभो
वस्यं ज्ञापको येषां ते वैराजादिराट्शब्दवाच्यानिरुद्धप्रसू-
नाच्चतुर्मुखादेर्जाता आसन्निति शेषः ब्राह्मणादीनां वैराजमु-
खादिऽयः प्रसूतत्वं नाम वेदप्रवचनादिरूपमुखादिस्वापारावण-
म्बित्वम् ॥ १३ ॥

मयाभमाणांमुत्पत्तिमाह । गृहाभम इति । मम चतुर्मुख-
शरीरकस्य जघनतो गृहाभमः हंसो ब्रह्मचर्यं ग्यासः संभ्रासः
शोषेण शिरसि संस्थित आभित इत्यर्थः । वयंभर्मा जातिरूप-
त्वाद्भमाणां च क्रियात्मकत्वात्तस्यामाभमेर्विना पृथगुत्पत्त्यनु-
पपत्तराभमाणां नृणांमुत्पत्तेः सृष्टिप्रकरणेष्वन्यथैकोक्तत्वात्मु-
खोत्पत्त्यसम्भवात्मुखाजघनाद्यवयवगतवेदवादादिनीचोत्तमभावा-
दिरूपधर्मावयवाम्बित्वरूपैकोत्पत्तिरवगन्तव्या अत एव जाता इत्यु-
क्तम् ॥ १४ ॥

तेषां स्वभावविशेषानाह । वयंभर्मानिति । जन्मभूमौ जन्मदेशाः
तत्र वयंभर्मा जन्मदेशा मुखवाहूरुपादाः जघनहृत्क्षेत्रांसीकाभ-
माणां तदनुसारिण्यः तद्गतधर्मानुसारिण्यः हेतुगर्भमिदम् अतः
नीचैरवमेज्जमदेशैर्नीचाः उत्तमैस्तेरुत्तमाः प्रकृतयः स्वभावा
मासन् ॥ १५ ॥

तत्तत्स्वभावप्रयुक्तान् धर्मानाह । शम इति । शमादयः
ब्रह्मप्रकृतयः ब्रह्मवयंस्वभावप्रयुक्ताः अत एव ब्रह्मकर्मस्वभावज-
मिति गीतं ब्राह्मणादीनां स्वभावो नाम ब्राह्मणादिजन्महेतुसू-
तमाचीनकर्मविशेषः तदनुसारिबुद्धिविशेषो वा तस्य स्वभावस्य
शमादीर्प्रति हेतुत्वं सत्त्वादिगुणोद्भेदापादनतत्प्रयुक्तशमा-
दिविषयकस्त्रिजगन्प्रकारेण ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोऽभि-
मवेन वृद्धतत्त्वगुणः क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवस्तु सत्त्वतमोऽभि-
मवेनात्युद्धततजोगुणः वैश्यस्य तु सत्त्वरजोऽभिमवेनाल्पोद्धि-
रजोगुणः वैश्यस्य तु सत्त्वरजोऽभिमवेनाल्पोद्धिस्तमोगुणः
शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजःसत्त्वमभिमवेनात्युद्धिस्तमो
गुणः एभिः स्वभावप्रभवैर्गुणैः शमादिरुचिः यद्यपि शमा-
दयो मुमुक्षूणां त्रयाणां वयंभर्मा साधारण्यस्तथापि
ब्राह्मणस्य सत्त्वोद्भेकस्य स्वामाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपा-
दाना इति कृत्वा तस्य शमादयः प्रकृतयः इत्युक्तं क्षत्रियवैश्यशूद्र
स्वतो रजस्तमःप्रधानत्वेन शमदमादयो दुःखोपादाना इति
कृत्वा न तत्प्रकृतय इत्युक्तिमत्यवगन्तव्यं तत्र शमो
नामानर्थावहेत्यो विषयेऽयो बाह्योऽन्वयनियमनं दमोऽन्तःकरण-
नियमनमिति तपो भोगनियमनरूपः शास्त्रप्रसिद्धः
कायकवेशः शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता सत्तोषो
देवात्त्वत्वेनान्नादिनाशं बुद्धिः क्षान्तिः परैः पीडयमानस्याप्यादि-
कृतचित्तता आज्ञं परेषु मनोऽनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनं दया
परतुःस्नासहिष्णुता सत्यं यथाहृष्टविषयं भूतहितरूप-
चनम् ॥ १६ ॥

भीमद्विजगत्सूत्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धर्मः धर्मविषयः ॥ २ ॥

नृणां वयंभर्मा हंस इति हंसमिधानः कृतयुगं पर्वोत्त-
युगम् ॥ १० ॥

भीमजिजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अमे कृते प्रकृतो नवो भगवद्गुणानां येन स प्रणवः शोका-
रस्तद्रूपस्तद्व्याख्यानरूपो वेद एक एव न ऋगादिभेदेन
विभक्तः ओमित्येतद्व्याख्यानं सर्वं तत्त्वोपस्थापयानं भूतं भवज-
विषयिनि सर्वमोक्तार एवेति श्रुतिः तस्य विषयः क इत्यत
ऋक् धर्म इति स क इत्यतोऽहमिति किंविशिष्टः रूपरूपधृक्
आत्मारि शूद्रा त्रयो मरुत पादा द्वे शीर्षे सप्त इत्यासौ
अस्येत्यादिभूतिः एवंविधे त्वेति किमप्यमत्राह । उपासत
इति । हंसा इत्यस्य विवरणं मुक्तकिद्विषया इति ॥ ११ ॥

अधुना त्रेतायुगे वेदविप्रवर्तनप्रकारमाह । त्रेतामुख इति ।
त्रेतामुखे त्रेताप्रारम्भे मे मम हृदयात् प्रेष्ठतमा सरस्वतीत्यस्याः
प्रकृत्यो विरिञ्चः तस्मात्प्राण्यात्त्रयी विद्या त्रित्वसंख्याविशिष्टत्वेन
वेदविद्या प्रादुरभूत् श्रीर वेदान् वृणत इति त्रिवृतो ब्राह्मणा-
स्त एव मुखे द्वारं यस्य स तथा अहं तस्या विद्याया आसं
विप्रद्वारा त्रय्या भविष्यकोऽहमित्यर्थः । विप्राणां तत्त्वोपदेष्टृ-
त्वात् ॥ १२ ॥

तत्र विप्रमुखत्वं किं विशिष्टोच्येत सूत्रादिमुखत्वं किं न
स्यादित्याशङ्क्य मम सर्वोपवेक्ष्यो मुखस्य मुखरथाज्ञायाधि-
करणात्वात्तत्त्वज्ञापनस्य वागधिकारत्वाच्चिति भावनाह । विप्रेति ।
तत्र कस्माद्रूपविशेषाद्विप्राद्युत्पत्तिराह । वैराजादिति । वैराजात्
ब्रह्मास्तर्वाभिः ये आत्माचारवक्ष्याः स्त्रविहिताचार एव
वक्ष्याम्येवं ते तथा ॥ १३ ॥

इदानीमाभ्योपत्तिस्थानमाह । गृहाभ्यम इति । वनेवासः
बानप्रस्थः ॥ १४ ॥

समावयवानां विशेषाभावेऽपि मन्दमतिमपेक्ष्य जन्मस्थानम-
नुसृत्य वय्यादीनां स्त्रमात्रविशेषोऽस्तीत्याह । वय्यानामिति । प्रकृतयः
स्त्रमावाः स्त्रमावभेदा नीचादिशब्दवाच्याश्चेत्याह । नीचैरिति ।
नीचप्रकृतिः शूद्रः नीचोत्तमो वैश्यः उत्तमः क्षत्रियः उत्तमो-
त्तमः विप्रः नीचनीचोऽन्तेवसायो ॥ १५ ॥

नीचैरित्यादिविप्रादिक्रमविषयं निवारयितुं विप्रादिस्त्रमाव-
वक्ष्यामाह । यम इत्यादिना ॥ १६ ॥

भीमजीवमोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत्र द्विपराश्रयो ब्राह्मकल्पे षड्कृतत्रेतयोर्वय्याभ्यामाराणां
प्रवृत्तिकमस्तमाह । आहविति पञ्चभिः । यतो या तु सृष्ट्यादित
एव चातुर्वेद्यादिप्रवृत्तिर्वर्णिता सा कल्पान्तरेष्वेव ज्ञेया ॥ १० ॥
तदानीं का निष्ठा विधिकार्यमाभावात्तान्त्वे वेदाः प्रवर्त्तिताः
किन्तु मुखव एक एवेत्याह । वेद इति ॥ ११ ॥

क्रमेण तेषां मुक्तौ सत्यां तान्त्वान् वेदान् प्रवर्त्तयाम्ये-
विकारिण्यः प्रवर्त्तिता इत्याह । त्रेनेति द्वाष्टयाम् । मेमम वैराजा-
व्यवस्थाकरस्य व्यष्टिमुष्टेस्तकारणकत्वात् अत एव नीचैर्नी-
चोत्तमोत्तमा इति नीचत्वेनापि व्यपदेश्यते अनितरायण्ये तथा-
केरतुचित्वात् मन्त्रस्तद्विष्णुता ॥ १२ ॥

वैराजात् विराडभिमानिब्रह्मरूपात् ॥ १३ ॥

ब्रह्मवर्त्यमिति तेः तत्र नैष्ठिकाभिप्रायमित्युपकुर्वाण्यस्तु
अवगादिति केचम ॥ १४ ॥ १५ ॥

[१०६]

यामो दम इत्यादिषु वेदवास्तववाण्यामाभ्यधर्मां मयुजेयाः
विप्राणां शमादिप्रधाना ब्रह्मवर्त्योदयः ॥ १६ ॥

भीमजिजयवज्रकवर्त्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अधर्मो धर्मादनपेनः तं धर्ममेव ॥ २ ॥

एव त्वत्पृष्टं वय्याभ्याचारवक्ष्यामि धर्मो यतः प्रारब्धं प्रवृ-
त्तं समयमपि शृण्वन्त्याह । आहविति ॥ १० ॥

धर्मश्च मनोविषयोऽहमेव रूपरूपधृक् चतुष्पात् न क्रिया-
विषयो यद्वादिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

मे मम वैराजरूपस्य प्राणाभिनितात् हृदयात् सकाशात्
त्रयी तस्याः त्रय्याः सकाशात् हौत्राध्वर्यवेद्योगात्रैस्त्रिभु-
विरूपः यद्वा वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ १२ ॥

जाता प्राक् सृष्टा एव तदा प्रकटीवभूयुः । आत्माचारः
स्वस्वधर्म एव वक्ष्यामि ज्ञापको येषां ते ॥ १३ ॥

हृदो वक्ष्यामिऽवस्थयात् ॥ १४ ॥

जन्मभूयनुसारिण्य एव प्रकृतयः स्वभावाः नीचैरित्यस्यैवं
नीचाभिर्जन्मभूमिभिर्नीचाः उत्तमाभिः उत्तमाः प्रकृतयः
तेन मुखस्य शीर्ष्णांश्च सर्वोत्तमत्वादिप्रस्य सम्भासस्य च
सर्वोत्तमा प्रकृतिः पादस्य जघनस्य च नीचत्वात् शूद्रस्य
गृहाभ्यमस्य च नीचा प्रकृतिः ॥ १५ ॥

मम भक्तिगुणभूता ॥ १६—१६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नैःश्रेयसकरः भक्तिजनकः तत्र प्रश्नः यतः धर्मः धर्मादनपेतः
तं प्रकृतं धर्मं मे मत्तो त्रिवोच ॥ २ ॥

वय्याभ्यमकर्मस्थान्तःकरणशुद्धिद्वारा परभक्तिहेतुज्ञानसा-
धानतया भक्तिसाधनत्वं तस्य कृतयुगे प्रवृत्तिर्नास्ति प्रयोजनाभावा-
दित्याह । आहविति द्वाष्टयाम् । आहौ कल्पयो षड्कृतयुगे तस्मिन्
हंसः शुक्रान्तःकरणः जात्या जन्मनैव कृतकत्वा नाभाव्याभ्य-
तज्जमिरपेक्षाः मज्जानपरा नतु यद्वादिकर्माधिकारिण्यः
इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेदः प्रणवः चिद्विच्छक्तिगद्वप्रज्ञावाचकः तत्राकारो विंशत्यो
ब्रह्मवाचकः स ब्रह्मेति श्रुतेः प्राकृतानुभवति जीवमप्राकृतं
लोकं गमयतीत्युः गुरुति गुरुवाचकोकारनिरुक्त्या चिच्छक्तिः
सूचित्वा मकारार्थश्चिच्छक्तिर्जनः तत्र प्राकृतजीवावबो मकारार्थो
वज्रः उभयोः मकारार्थात्पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तदभिन्न-
त्वम् अत एव तत्त्वत्रयस्य भेदाभेदः स्वाभाविकः सत्त्वध्वः तथाह
भगवानाद्याचार्यः—

सर्वं हि विज्ञानमतो यद्यार्थकं धृतिस्मृतिष्ये निखिलस्य वस्तुनः ।
ब्रह्मात्मकत्वादिना वेदविभक्तं त्रिरूपतापि धृतिस्मृत्साधितेति ।
एवमर्थाभिधानी प्रणवरूपो वेदाध्यानात्मकमज्जजनवोचकोऽमे
आसीन्नतु नाभाव्याभ्यमन्तज्जमपरः ग्रहमकारार्थः रूपरूपधृक्
सत्यशौचद्वयानप आरुपतया प्रधानचतुष्पादयुक्तो धर्मः तपानिष्ठाः
आत्मात्मनाक्यतपोविद्योपनिष्ठाः हंस स्त्रमावतोऽपास्तदोषं कदवाय-
गुणगणनिधिं मामुपासते ॥ ११ ॥

तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षाचार्यमुद्यमः ।
 सौम्यं ब्रह्मण्यतैश्चर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १७ ॥
 आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदम्भो ब्रह्मसेवनम् ।
 अतुष्टिर्धोषचैवैवैश्चप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८ ॥
 शुभ्रपणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया ।
 तत्र लब्धेन सन्तोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १९ ॥
 अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ।
 कामः क्रोधश्च तर्पश्च स्वभावोऽन्तेवमायिनाम् ॥ २० ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ।
 भूतप्रियहितहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥ २१ ॥
 द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः ।
 वसन् गुरुकुले दान्तो ब्रह्माधीयीत चाहुतः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ कर्मबोधकवदस्य कर्मशास्त्रदीपकारिणां च प्रवृत्तिमाह ।
 त्रेतामुखे इति त्रिभिः । हे महाभाग ! त्रेतामुखे त्रेतायुगारम्भे
 मे भ्रम वैराजकपिणः प्राणान्नामस्तात् इत्यात् इत्यात्
 प्रणवात् त्रयी ऋग्वज्रुःसामाथर्ववेदत्रयी विद्या कर्मविद्या-
 प्रादुरभूत् कावयोगादधिकारिबुद्धिमाश्रित्यं यत्तन्निवृत्तये
 विविधविषयोपयोगितायां कर्म त्रयां विस्तरतः प्रतिपाद्यत इति
 वेदम् । त्रयाः सकाशात् होत्राध्वर्युर्वेदाङ्गैः त्रिभूम्योऽहमा-
 सन् यथा वै विष्णुरिति भूतिराजानुसन्धेया ॥ १२ ॥

आचारलक्षणाः स्तकर्मज्ञाप्याः ॥ १३ ॥

ब्रह्मचर्यं वृद्धः वृक्षसः मधस्तात् उपकुशोणस्य गृहस्था-
 धरत्वं नैष्ठिकस्य तु सर्वथा प्राप्स्यसुखपरित्यागित्वेन सर्वभो-
 ग्यत्वं चतुर्थो हि प्राप्स्यसुखं भुक्त्वा आभमादाभमं गच्छति चतु-
 र्यम्भेष्टत्वं संन्यासाप्रविशत्वा सकृन्वाप्यप्राज्ञविवक्षयेति
 नैष्ठिकभेदविस्तरस्तु वेदास्तकौस्तुभे द्रष्टव्यः अतो ब्रह्मचर्यस्य
 द्वैविध्यान्मध्यावस्थाने तदुपस्थित्युक्तैव ॥ १४ ॥

तेषां स्वभावमाह । वर्णाश्रममिति पञ्चभिः । जन्मभूम्यनुसारिणीः
 कल्पस्थित्यानुसारिण्यः निचैरित्युपलक्ष्यं मध्यमोत्तमयोर्निचै-
 रित्यवयवं मन्त्रार्थं मन्त्राभिर्जन्मभूमिभिर्मन्त्राः प्रकृतयः मध्यमाभि-
 र्मध्यमाः उत्तमव्यवस्थेन ज्ञेयाः उत्तमाभिरुत्तमाः द्वितीयोत्तमव्यव-
 स्थाः ॥ १५ ॥

तपः आलोचनम् ॥ १६ ॥

माया टीका ।

श्रीमद्भागवत उवाच ।

बह तुमारा प्रश्न मनुष्यों के कल्याण करने वाला है

और धर्म युक्त है वगैरे आभम नामों के कर्तव्य जो धर्म हैं
 तिनको तुम मेरे से अवगण करो ॥ १६ ॥

पहिले ब्राह्मण कर्ण के आदि में सत्य युग में सब मनुष्यों
 का हंस नाम का एक ही वर्ण था सब प्रजा जन्म से ही
 कृतकृत्य रहते थे तिससे उसका नाम कृत युग हुआ ॥ १७ ॥

पहिले ओंकार रूप एक ही वेद था वृष रूपधारी थे
 ही एक धर्म था सब मनुष्य तप में निष्ठा वाले निष्पाप
 होकर हंस रूप मेरी उपासना करते थे ॥ १८ ॥

हे महाभाग ! त्रेता के आरम्भ में मेरे प्राण रूप वृक्ष से
 ऋग्वज्रुः साम रूप तीन वेद विद्या प्रगट भई तदनन्तर तीन
 प्रकार वृक्ष रूप में धर्म मया ॥ १९ ॥

फिर निराट् पुरुष के मुख बाहु अंग पाद से क्रम से
 ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र ये चार वर्ण भये जो सब आचारों
 के करने से जाने जाते हैं ॥ २० ॥

मेरे जघन स्थान से गृहस्थाश्रम मया वृद्ध में से ब्रह्म
 चर्य आभम मया वृक्षवृक्ष से वानप्रस्थ मया मस्तक में
 से संन्यास आभम मया ॥ २१ ॥

सब वर्ण आभमों की जैसी जन्म भूमि हैं उसी के
 अनुसार नीच की नीच ऊँचे की उत्तम प्रवृत्ति होती भई ॥ २२ ॥

याम दम तप शौच सन्तोष सद्गता कामजता मेरी भक्ति
 दया सत्य इतनी ये ब्राह्मण की प्रकृति हैं ॥ २३ ॥

श्रीचरखामिकृतभाषायेदीपिका ।

तेजः प्रतापः ॥ १७ ॥ १८ ॥

एतैरेवाभमस्वभावा अपि ज्ञेयाः ॥ १९ ॥

तद्वाह्यानां स्वभावानाह । मद्योचमिति । शुष्कविग्रहो निर्मूल-
 कच्छः तर्पस्तृष्या ॥ २० ॥

मेखलाजिनदण्डाक्षमसूत्रकमण्डलून् ।

जटिलोऽधौतद्वामो रक्तपीठः कुशान् दधत् ॥ २३ ॥

स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारं च वागतः ।

न छिन्द्यान्नखरोमाणि कक्षापस्थगतान्यपि ॥ २४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभावांशीपिका ।

तत्र नाशस्त्रंसाधारणं धर्मोनाह । अहिमेति । यथाप्रहयामुपल-
क्ष्याधर्मं यथाधर्मोन् गृहस्थप्रकरणं नक्षति ॥ २१ ॥

प्रथमं तावदाधर्मेषु ब्रह्मचारिणो धर्मो नक्षति स च द्विविधः
उपकुशोक्तो नैष्ठिकश्च तत्राद्यस्य धर्मोनाह । द्वितीयमिति
नर्वाभः । द्विज-श्रैर्वागिकः आनुपूर्व्याद्वर्गभोधानादि-
संस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य नाशस्त्रं नक्षति ।
अथ वेदमधी-
यति चकारात्तदर्थं च विचारयेत् ॥ २२ ॥

किञ्च मेखलादिन् कुशाश्च दधत् तत्राक्षशब्देनाक्षमात्रा
कथंभूतः जटिलः अनङ्गुलीदिना जातजटः तथा अधौतद्वाम-
सोऽरक्तपीठः दन्ताश्च नासश्च द्वाभ्यां न धौतान तानि
यस्य सः मधौतद्वामाः स चासावरक्तपीठश्च ननु कौतुका-
दिना रक्तं पीठानमं नक्षति सः ॥ २३ ॥

अपञ्चोच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गो जपोच्चारं तस्मिन्वाग्यतो
मौनी भवेत् ॥ २४ ॥

भीषारमण्डासगोस्त्रामिनिरिचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सुत्रिवाणां तेजसादिप्रधाना ब्रह्मचर्योदयः ॥ १७ ॥

वेदवानामास्तिक्यप्रधाना ब्रह्मचर्योदयः ॥ १८ ॥

गृहस्थं तु शुभ्रवर्णादिप्रधानो गृहस्थधर्मं परैक इति
तेरेवाभमधर्मो अपि वेदा इति व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

तद्वाह्यानां वर्गाभमधर्मवद्विकृतानाम् ॥ २० ॥

तत्र साधारणाभाधारणधर्मयोर्मध्ये उपलक्ष्यार्थमाभमधर्म-
रवस्थापनायम् ॥ २१ ॥

नच ब्रह्मचारी । तत्र ब्रह्मचारिद्वयमध्ये । आद्यस्य सावित्रि
ब्रह्मचर्यवत् उपकुशोक्तस्य । आचार्येणाहूत इति अध्ययने
तद्वाह्यपरवमुक्तम् तदर्थं वेदायम् ॥ २२ ॥

मेखलेति सायंकम् जपोच्चार इति छन्दैकवद्भावः । मौनी
मवेति वाक्यसमाप्तिः ॥ २३ ॥

न छिन्द्यादित्यर्थकम् । नक्षति पृथक् पदम् । सुपां सुखो-
पहंति द्वितीयाद्योः ॥ २४ ॥

भीसुदशनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अन्तेवसायिनां चायहालाताम् ॥ २०—२१ ॥

उपनयनमथ द्वितीयं जन्म ब्रह्म वेदम् ॥ २२ ॥

मक्षसूत्रम् अक्षयजपः ब्रह्मसूत्रमुपवीतम् उपवीताक्षमक्ष-
सूत्रम् ॥ २३ ॥

उच्चारं विद्यमूत्रोत्सर्गं ॥ २४ ॥

भीमश्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्करिका ।

नेजः परैरनाममधनीकृतं ब्रह्म परामिभनसामर्थ्यं धृति-
रारब्धे कर्मणा विद्वतोपनिषानेऽपि तत्समापनसामर्थ्यं शौचं
युज्यं निमग्नप्रवेशसामर्थ्यं तिसृषु शास्त्राणां विप्रमुक्तव्यथा-
सहनम् ओदार्यमासीयद्वयस्य परस्परव्यापादनपर्यन्तस्यागवृद्धिः
उद्यमः उत्तरोत्तरमैश्वर्याधिक्यापादानुगुणव्यापारः कथंवेमुपा-
धिने संप्रामे आत्ममरणनिश्चयेऽपि पञ्चायनादिवाहित्यं ब्रह्मसूत्रम्
ब्रह्मकुण्डलिनकरस्वम् ऐश्वर्यं स्वयतिरिक्तसकलजननियमनसा-
मर्थ्यम् ॥ १७ ॥

आस्तिक्यं शास्त्रार्थं सत्यनानिश्चयः दाननिष्ठा दानशीलश्च
अदमोऽवज्जन्तम् अर्गोपचयं वित्तहृदो सत्यामप्यतुष्टिरनख-
म्बुजः ॥ १८ ॥

द्विजानां गवां देवानां चामायवा शुभ्रवर्णं देवावज्जन्तं
सन्तोषकम् ॥ १९ ॥

स्नेहं शौचं नास्तिक्यमविश्वासः गुणविग्रहः निर्हेतुकवि-
रोधः कामः सन्निहितेषु विषयेषु अननुभूतवानवस्थितिः क्रोधः
सति कामविरोधे तद्वसाहंशुनारूपक्षतविकारः तपः अर्थका-
मत्तुष्ट्या मन्तेवर्मायनां अयडाहादिनामवर्णितामनाश्रमिणां च
स्वभाव इत्यर्थः ॥ २० ॥

अथ संवेषणां साधारणान् धर्मोनाह । अहिमेति सायं-
वर्गिकः सर्वोर्ध्वमकक्षेत्यापि बोध्यम् ॥ २१ ॥

अथाभमधर्मोपशेषान् श्रितश्रुतान्ब्रह्मचारिणो धर्मोनाह ।
द्वितीयमित्यादिना द्विजश्रैर्वागिकः आनुपूर्व्याद्वर्गभोधानादि-
संस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य गृहकुलं वसन्
दास्यो जितात्मः करणः ब्रह्म वेदं चरति गच्छति अध्ययनेन
प्राप्नोतीति तथा यतव्रतः स्वाध्यायं कुरुते नक्षति ॥ २२ ॥

मेखलादिन् कुशाश्च दधत्तद्विधायः तत्राक्षशब्देनाक्षमात्रा
विधातुना । ब्रह्मसूत्रं यजोपवीतम् । जटिलोऽनङ्गुलीदिना बह-
जटः मधौतद्वामः अधौता दन्तः दन्ताः नासां नि वस्त्राणि च
यस्य स चासावरक्तोऽपीतश्च तथाभूतः कौतुकादिना रक्तानि
पीताः च नासां नि न चारयेदित्यर्थः २३ ॥

उच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गं जपोच्चारश्चान्नयोः समाहारो
जपोच्चारं तस्मिन् स्नानादिमग्नयेषु च वागतः मौनी भवेदित्यर्थः
कक्षगतान्युपस्थगतान्यपि रोमाणि नखाश्च न छिन्द्यात् नखानां

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कक्षोपस्थगतासम्भवात्तस्मादध्यात्मस्तानामपि रोम्णां
विशेषणम् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेजः प्रभावः बलं शक्तिः
अपेक्षानो च धर्मधूतां वियोगेष्वपि संपदि ।
तयोः प्राप्तां च सर्वस्य चित्तस्य स्थापनं धृतिः ॥ १७ ॥
धर्मधर्मेषु विद्वांसो वस्तुदास्तिक्यमुच्यते ।
न्यायार्जितं धनं धान्यमन्वद्धा वस्तुस्थिते ॥
अर्थिभ्यः भद्रं यत् युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ।
अर्थोपचये अर्थार्जने अतुष्टिरखं बुद्धयमावः ॥ १८ ॥ १९ ॥
शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाश्रितं तथा ।
मृज्जबाध्यां तथा बाह्यं मनः शुद्धिरथापरम् ॥
इत्येतद्विपरीतमशौचम् अनृतम् अयथार्थभाषणं जीवप्रद्वैक्यभा-
षणमित्यर्थः—

कर्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहः ।

अन्तेवमिति सम्प्रोक्तमृषिमिस्त्वदर्शिमिः ॥

इत्येतद्व्यत्यस्तं स्तेयं परकीयवस्तुत्वमास्मीत्येनं वचनमित्यर्थः
शुष्कविग्रहः निष्कलकलहः शुक्तिरजतं निदर्शनीकृत्य जगन्म-
न्वेति कथावृत्त्याः कामो निषिद्धविषयमिच्छाः स्वस्मीपतिर-
हमित्यादिभिर्वाच्यवृत्त्या इत्यर्थः । क्रोधस्तरवोक्तावर्साद्विष्णुता तर्षा-
ऽनखभुविः प्रह्वगुणदूषणोकावित्यर्थः ॥ २० ॥

साधारण्यधर्ममाह । अहिंसेति—

कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ।

अक्रुशजतमं प्रोक्तमहिंसां त्विह योगिमिः ॥

सत्यं भूतहितं प्रोक्तं न अथाप्यभिभाषणम् ।

असत्यमपि तत् सत्यमुत्तमानां हि वद्वचः ॥

विष्णुवैष्णवविषये द्रव्यत्यागे लोभाभावः अन्यत्र गुणः ॥ २१ ॥

आनुपूर्व्यात् अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयितेत्यादिभूत्वाविहितप्र-
कारेणेत्यर्थः । उपनयनवृत्त्यं द्वितीयं जन्म प्राप्य ब्रह्म
जयीसंज्ञं दान्त उपरतो विष्णुभक्त इत्यर्थः । वाग्यतो मितभा-
षणः ॥ २२ ॥

मेखलादीन् वास आर्क्षिश्च इधत् ॥ २३ ॥

स्नानादिषु वाग्यतः काष्ठमौनवान् जपे उच्चारं मूत्रपुरीषोत्सर्गे
पुरीषोत्सर्गे च—

गुरुणा शोपदिष्टोऽपि वेदवाह्याविर्जितः ।

विधिनोक्तेन मार्गेण मन्त्राध्यासो जपः स्मृतः ॥

अधीत्य वेदमूत्रं वा पुराणं सेतिहासके ।

वेदेष्वप्यनं तच्च तदध्यासो जपः स्मृतः ॥

इति ॥ २४ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसङ्गमः ।

क्षत्रियाणां तेजमादिप्रधाना ब्रह्मचर्योदयः ॥ १७ ॥

वेदवानामास्तिक्यप्रधाना ब्रह्मचर्योदयः ॥ १८—१९ ॥

भीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

आश्रमस्वभावा अनुक्ता अप्येवं ज्ञेयाः वर्णवाह्यानां स्वभाव-
माह । अशौचमिति । अन्तेवसायिनामभ्यजानाम् ॥ २० ॥

साध्वर्णिक इत्युपलक्षणं सर्ववर्णवर्णवाहोश्च कर्तुमर्हं
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

गृहाभ्यधर्मविवरण एव वर्णधर्मोऽख्यं विवृता भविष्य-
न्तीत्यभिप्रेत्य प्रथमं प्रथमाश्रमधर्मोनाह । द्वितीयमित्यादि नवभिः
द्विजः त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्योदिति गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेण
प्रथमं शौकं द्वितीयं सावित्रम् उपनयनमुपनयनार्थं प्राप्य ब्रह्म
वेदमधीयीत आहुतः आचार्य्येणाहुतः अकाराद्वैद्यं च विचार-
येत् ॥ २२ ॥

मेखलादीन् कुशांश्च इधत् तत्राहुतः असमाह्वानुपवीतं ब्रह्मसूत्रं
न धौतानि दद्यात्संति येन न रक्तं कौतुकेन पीठमासनं येन
स च सख्यसः जपश्च उच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गश्च तस्मिन्
वाग्यतो मौनी ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेजः प्रभावः ॥ १७ ॥

अर्थोपचये द्रव्यसंप्रदे ॥ १८ ॥

अमायया अस्मिन् शम इत्यादिचतुर्भिः आश्रमप्रकृतवैशिष्ट्य-
यथासम्भवं ज्ञेयाः ॥ १९ ॥

अन्त्यजानां स्वभावमाह । अशौचेतिमन्तेवसायिनां आरुहाणा-
दीनाम् ॥ २० ॥

सर्वसाधारण्यं धर्ममाह । अहिंसेति । अकाराद्वैद्यः ॥ २१ ॥

वर्णधर्मान् गृहस्थप्रकरणे वर्ण्यते आश्रमधर्मेषु निरूप्यमाणेषु
ब्रह्मचारिधर्मः प्रथमं वक्तव्यः स ब्रह्मचारी द्विविधः उपकुर्वाणो
नैष्ठिकश्च तत्रोपकुर्वाणधर्मोनाह । द्वितीयमित्यादि नवभिः । प्रथमं
देवात्रैवर्णिककुले जन्म प्राप्य तत्रानुपूर्व्योद्गर्भाधानादिसंस्कार-
क्रमेण द्वितीयमुपनयनार्थं जन्म प्राप्य एवं द्विजो भूत्वा गुरु-
कुले वसन् तेनाहुतः आहुतः ब्रह्म वेदमधीयीत अकाराद्वैद्यं
चिन्तयेत् ॥ २२ ॥

न धौतानि दद्यात्संति यस्य स अशौचदद्यात्सः स चासौ
अरक्तपीठश्च सौन्दर्यनिमित्तकेशदन्तवस्त्रनेत्रदेवासनवैशिष्ट्यवर्ण-
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

जपे उच्चारं च मूत्रपुरीषोत्सर्गे ॥ २४ ॥

रेतो नावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधरः स्वयम् ।
 अवकीर्णोऽवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदी जपेत् ॥ २५ ॥
 अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान् शुचिः ।
 समाहित उपासीत संध्ये च यतवाग् जपन् ॥ २६ ॥
 आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।
 न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥ २७ ॥
 सायं प्रातरुपानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् ।
 यश्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुञ्जीत संयतः ॥ २८ ॥
 शुश्रूषमाण आचार्यं सदोपासीत नीचवत् ।
 यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरं कृताञ्जलिः ॥ २९ ॥
 एवं वृत्ता गुरुकुले वसेद्भागविवर्जितः ।
 विद्या समाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखण्डितम् ॥ ३० ॥
 यद्यसौ छन्दसां लोकमाराक्ष्यन् ब्रह्मविष्टपम् ।
 गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः ॥ ३१ ॥
 अग्नौ गुरवात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् ।
 अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तेज बल धैर्य शूरता सद्गुण उदारता उद्यम स्थिरता
ब्रह्मयवता ऐश्वर्य ये सब चात्रियों के स्वाभाविक धर्म हैं ॥ २७ ॥

भास्त्रिकता दान देना कपट न करना ब्राह्मण सेवा धन
के अर्जने में असंतोष ये वैश्य के स्वाभाविक धर्म हैं ॥ २८ ॥

ब्राह्मणादि गऊ देवता इनकी निष्कपट भाव से सेवा
उसमें जो मिले तिससे संतोष ये शूद्र के स्वाभाविक
धर्म हैं ॥ २९ ॥

अशुद्ध रहना झूठ कहना चोरी करना नास्त्रिकता
वर्षे छुड़ाई काम क्रोध लुब्धा ये मल्लज चांडालादिकों के
स्वभाव हैं ॥ ३० ॥

अहिंसा सत्य वचन चोरी न करना क्रोध छोम न करना
प्राणि मात्र के हित की चेष्टा यह सब वर्णों का साधारण
धर्म है ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणादिक यज्ञोपवीत संस्कार से दूसरे जन्मका
प्राप्त होकर गुरु कुल में निवास करे जितन्द्रिय होकर रहे
जब गुरु बुलावे तब वेद पढ़े ॥ ३२ ॥

कटिमें लखा मृग चर्म बंड जप की माखा यज्ञोपवीत
कमंडल इनको हर समय रखे जटा धारण करे इत

[११०]

मन्त्र इनको न धोवे साख पीटा पर न बैठे कुंघों को हाथ
में रखे ॥ २३ ॥

ज्ञान भोजन होम जप मंत्रविष्ठा का त्याग इन सबकों
में मौन रहे कांक्ष में इन्द्रिय में भी रोमों को न कटावे
नखों को नहीं कटावे ॥ २४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

रेतो बुद्धिपूर्व नावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधरोऽ गृहस्थः
स्वयमेव कथंचिद्वकीर्णं अवगाह्य स्नात्वा यतासुः कृतप्राणा-
वामस्त्रिपदीं गावत्रीं जपेत् ॥ २५ ॥

संध्ये च द्वे यतवाग् जपन्नुपासीत मय्याहं संव्यानिमिश्रं
मौनं नास्तीति विवचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

अन्यदपि यत्संप्राप्यं तच्च निवेदयेत् तेनानुज्ञातं तु संयतः
संश्रुपयुञ्जीतित्यर्थः ॥ २८ ॥

यानशय्यासनस्थानैः यान्तं गृष्टतो यानेन निद्रितमप्रमत्त-
तया समीपशयनेन विभ्रान्तं यावन्मनाहतादिभिः समीपासनेन
भासीनं कृताञ्जलिः नियोगप्रतीक्षया नातिदूरेऽवस्थाने-
नेत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं भूतं वृत्तं यस्य सः ॥ ३० ॥

भीचरखामिकृतमावायंदीपिका ।

एवमुपकुवांशकस्य धर्मानुकरणा नैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह ।
यदीति पङ्क्तिः । असौ ब्रह्मचारी यदि छन्दसां लोकं महल्लोकं ततो
ब्रह्मलोकं चाराहवन्नातोदुमिच्छतीत्यर्थः । यथा छन्दसां लोकमिति
ब्रह्मलोकविशेषणम् यत्र मूर्तिधराः कक्षा इत्युक्तत्वात् तर्हि
बृहद्भूतः सन् बृहन्नैष्ठिकं यत्र यस्य सः विषयसंस्पर्शपदेदधिक-
स्याध्यायार्थमधीतनिष्कार्यार्थं च ॥ ३१ ॥

ग्रहवर्चा वेदाभ्यासजं तेजस्तद्वान् ॥ ३२ ॥

भारतधामगुदासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी

कशञ्चित् स्वप्नाविदांसेण प्रवकीर्णं उत्सृष्टे सति ॥ २५ ॥

प्राचार्योऽत्राध्यापकः गुरुश्च पित्रादिः । गायत्रीं जपन् ॥ २६ ॥

आचार्य मां मदीयं प्रेष्टं विजानीयात् गुरुवरं मुकुन्दप्रेष्ठत्वेन
 स्मरत्युक्तः । सखिद्रूपत्वे तु मां मद्रूपमेव विजानीयात् ॥ २७ ॥

निवेदेयदित्यावृत्तिः तुकाराध्याहारश्चेति इत्ययं इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

ज्ञानं च शरणा च शयनं च आसनं च स्थानं चान्नस्थानं तैः
 यान्नं गच्छन्तं गुरुम् एवं निद्रितमित्यादिगुरुविशेषणानि
 निशोषप्रतीक्षया आह्वाप्रतीक्षणे ॥ २६ ॥

वृत्तमाचारः । यावद्विद्या समाप्यते तावदक्षयं प्रवृत्तयं
 न विभ्रत सन् गुरुकुले वसेत् ॥ ३० ॥

ततो महर्लौकात् । पूर्वायं विशेष्यस्वान्तोपश्चकाराध्या-
हारश्च कष्टमनो यजेति । अधीतश्च वेदस्य निष्क्रियार्थमानु-
यस्वरूपदक्षिणार्थम् ॥ ३१ ॥

मामन्तर्बामिरूपम् अपृथग्धरितर्बामिरूपे मेवबुद्धिशून्यः ॥३२॥

भीसुदयंतसृष्टिकृतशुकपक्षीयम् ।

अवकीर्णः एकश्रेताः त्रिपदी सावित्रीम् ॥ २५—३० ॥

अहसां लोकं अहसां फलभूतं लोकं सप्तविंशकम् अतं ब्रह्म-
चर्यव्रतम् ॥ ३१ ॥

अष्टाङ्गध्याः स्त्रनिष्ठमेव रहितः ॥ ३२ ॥

भीमछीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

जातु कदाचिदपि वृष्टिपूर्वकं रेतो न विाकरोत् यतस्त्वयं
 ब्रह्मघ्ननधरः ब्रह्मचर्यघ्ननधरोऽगृहस्थ इति यावत् यदि कथं
 चिद्वकीर्णं क्वात्तर्ह्याश्ववगाह्य स्नात्वा यत्नात्तुः निर्यामनप्राणाः
 कृतप्राणायाम इत्यर्थः । त्रिपर्दी सावित्रीमण्डोत्तरसहस्रं जपेत्
 तावता त्रिपर्दीजपेन शुद्धिरिष्यते ॥ २५ ॥

अग्नीति । द्वे सन्ध्ये शुचिरम्बादीनुपासीत समाहितचित्तो यतयाक्
मौनी भूत्वा जपेत्समावित्रीमिति शेषः तत्राग्न्युपासनमग्निहोत्र-
होमेनार्कोपासनं सूर्यमण्डपान्तर्वर्तिपरमपुरुषध्यानात्मकं गवामुपा-
सनं तृणप्रदानकण्डूयतादिना सेवा शुशोदीनामुपासनं प्रणामपाद-
सम्बाहनादिभिः सेवा सूर्याणां भूपक्षिपितवैद्यपञ्चमहायन्त्रादि-
सेवा ॥ २६ ॥

किञ्च आचार्यमिति । आचार्यं मां विजानीवात्मद्वयथापासीत
 कर्हिष्विदपि नावमभ्येत नावक्षां कुर्वांत मत्संबुद्ध्या मनुष्योऽयं
 मादृशोऽयमिति बुद्ध्या नास्येत न दोषानाविर्कुर्वीत च
 यतो गुरुः सर्वदेवमयः सर्वदेवताप्रचुरमद्वयथापास्वमानः आत्मनः
 सर्वदेवताप्रचुर्यं सर्वदेवताशरीरकत्वेनेत्यर्थः । तथाच भुक्तिः “स
 आत्मा अङ्गाभ्यां देवता” इत्याद्या ॥ २७ ॥

किञ्च मायमिति । मैक्षं मिश्रावध्यमज्ञादिकं यथाग्यदपि आप-
भोग्यमतिविशुद्धं तत्समादाय तस्मै प्राचार्याय निवेदयेत्तत्पुरतो
निदध्यादित्यर्थः । ततस्तेनाचार्येणाहुतात् अयमुपयुज्यते उपयुक्तं
कुर्यात् ॥ २८ ॥

शुभूपमाणा इति । नीचवद्वासवद्याप्तं पृष्ठतो बानेन निद्रितप्रमत्त-
नया समीपशयेन विभातं पादसम्बाहनादिभिः समीपासने-
नासीनं कृताञ्जलिर्निबोधप्रतन्त्रिया नातिदूरे ऽवस्थानेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवम्भूतं वृत्तं वृत्तिवन्धनः संगे रहितः यावद्विद्याध्ययने
समाप्यते तावदख्यिदमविच्छिन्नं व्रतमुक्तविधं विप्रज्ज्वालयन्
गुरुकुले वसेत् ॥ ३० ॥

तस्यैवानुष्ठेयस्तरमाह । यदीति । असौ ब्रह्मचारी यश्चि
कृतवत्सां वेदाध्ययनादिकर्मणां फलभूतं ब्रह्मविष्टुषं ब्रह्मलोकमा-
राद्व्यप्रेत्युः स्वात्तर्हि स्वाध्यायायंमधीतनित्यकार्यं बृहद्भूतः
ब्रह्मचर्यं व्रतधर एव सन् गुरवे वेदं त्यजेत् गुर्वधीनं कृत्वा बाधस्त्रीषं
ब्रह्मचर्यव्रतधर एव स्वादित्यर्थः । एवं वेदयं वैष्टिक इत्युच्यते
अथवा तूपकुर्वाण इति धिक्कः ॥ ३१ ॥

अथ नैष्ठिकस्य वृत्तवृत्तरायाबाह्यः अग्नौ इति प्राप्ताम। अपृथग्धीः
 स्त्रिप्रमुद्गरहितः अग्निबाह्यवृत्तरास्यतवावस्थितमग्न्यादिशरीरकं
 मां प्रक्षाल्यन्स्त्री प्रक्षाल्यन्वृत्तचर्बाहिततजःसम्पन्नः अकलमयः
 सन्नुपासीत ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतपदनावली

नावकिरेण वःमृजेत् प्रसन्नगुरुणा पूर्वमुपविष्टोऽऽयुक्त्वा
 धर्मार्थमात्मसिद्ध्यर्थमुपायप्रदं व्रतं प्राणायामसमायोगः
 प्राणायाम उद्दिष्टः । ब्रह्मव्रतधरः ब्रह्मचर्यव्रतधरः—

कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु संवेदा ।

सर्वत्र मैथुनत्वात् ब्रह्मचर्यं प्रवर्तते ॥

अमे सुन्दरविशने यदच्छया रेतोऽवकीर्णोऽवगच्छा निमज्ज
यतासुः प्राणायामोपेतस्त्रिपदी गायत्री जपेद्विष्णुमयः “अमेऽपि
रेतश्चक्षने प्रावृष्टं विधीयत” इति स्मृतेः ॥ २५ ॥

“अतो देवा अवन्तु नः” इत्यादेरपि ग्रन्थकव्यतिरिक्तसुरा
अपि मन्तव्या इत्यर्थः ॥ २६—२९ ॥

सकृच्चन्दनादिभोगवर्जितः एवंभूत इत्येकं पदम् एक-
सदाचारनिरत इत्यर्थः । किञ्चन काश्चमेवं वास इति तत्राह ।
विद्यति ॥ ३० ॥

मसौ बृहद्मतः ब्रह्मचारी यदि छन्दसां वेदानां लोकमारो-
हणम् आरोदुकामो भवति स्वाध्यायार्थं स्वाध्यायैकप्रयोजनं वेदं
गुरवे विन्यसेत् गुरुमुधूषणं कुर्वादित्ययं कीदृशं ब्रह्मण्यभिक्षितं
विष्टं प्राविष्टं पाति रक्षति ब्रह्मविष्टं सत्यलोकमिच्छयः ॥ ३१ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्णकृतपद्मरत्नावली ।

कस्मिन्निष्ठानविशेषे त्वदुपासनमन्त्राह । अग्नाविनि । आत्मानि
सूर्ये तद्वये वा अग्नाविष्वाहसप्तस्या मेदे निधारितेऽपि सर्वथे-
कवेनोपासितेन कर्तव्येति निश्चयार्थमाह । अपृथग्धीरिति । अथवा-
वस्तुज्ञानं पृथग्धीः यस्य नास्ति सोऽपृथग्धीः अग्न्याद्येक्यवि-
षयमिच्छाज्ञानरहित इत्यर्थः । हृष्टफलमाह । ब्रह्मवचंस्तीति ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्णकृतसारार्थदर्शिनी ।

रेतो नावकिरेत् वज्रिपूजार्कं नात्सृजेत् देवात् स्वयमेवावकीर्णो
स्ति अवगाह्य स्नात्वा जितसुः कृतप्राणायामः त्रिपदीं
गायत्रीम् ॥ २५ ॥

संख्ये प्रातःसायं संख्ये व्यास जपन् यतवाग्मवेदिति
माध्याह्निकसंख्यामिमित्तं मौनं नास्तीति ज्ञापितम् २६-२७ ॥

मेहं मिश्रासमूहं ब्रह्मस्यपि प्राप्ते तदपि निवेदयेत्
तेनानुज्ञानमदनीयमुपयुज्यते उपयुज्यते ॥ २८ ॥

यानशय्यासनस्थानैरुपासीतेति गच्छन्तं गुरुमनुपृष्टतो
गच्छेत् निद्रितस्य तस्यानिति दूरेऽप्रमत्ततया शयीत विभ्रातस्य
पादौ सन्वाह्यत्वासीत आसीतस्य तस्याप्रतः कृताञ्जलिः
सन्वाहा प्रनीक्षमाणास्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ २९-३० ॥

एवमुपकुर्वाणस्य धर्मानुक्त्वा नैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह ।
असौ ब्रह्मचारी कृद्गन् लोकं ब्रह्मविष्टं ब्रह्मलोकं च आरो-
ह्यन् भवेत् तर्हि बृहत् नैष्ठिकं व्रतं यस्य सः गुरवे देहं विवर्षेत्
आधिक्याध्यायार्थमित्यर्थः । विष्टपशब्दोऽयं विष्टपशब्दवृ-
धनवाची हृष्टः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मवचं वेदाध्यासजं तेजस्तद्वान् ॥ ३२ ॥

भीमकृष्णदेवकृतचिन्तामणिप्रदीपः ।

स्वयं नावकिरेत् तोत्सृजेत् स्वप्नादिदोषणावकीर्णं तु अवगाह्य
स्नात्वा जितसुः कृतप्राणायामः त्रिपदीं गायत्रीम् ॥ २५ ॥

संख्ये च द्वे यतवाक् जपन्नासीत मध्याह्ने सन्धानिमि-
त्तमौनाभावं ज्ञापयति द्विवचनम् ॥ २६ ॥

कर्हिचित् देवाराधनाद्यशक्त्या साक्षरपादिना वा वाङ्मनोदेह-
व्यापारलोपनेन नावमन्येत ॥ २७ ॥

अथदपि बहलुब्धं तत्तत्प्रवदेत् अनुज्ञातं गुर्वनुज्ञातं
तु भुज्यते ॥ २८ ॥

नीचवत् सर्वशः उग्रशोऽप्यनुजयन् सर्वशो हीनः सजि-
त्यर्थः । यानशय्यासनस्थानैः यानं आह्वानुसारतोऽनुगमनादिना
शयने पूर्वापरपरिचर्यानुरोधनः पश्चाच्छयनेन प्राक् प्रवर्ज्येन
आसने आह्वानुसारतः पृष्ठतो वामतो वा कृताञ्जलिना तिष्ठता
आसीनेन वा स्थाने पादुकादिधानादिस्थानाभ्यक्ष्येन किम्बहुना
सर्वत्र कृताञ्जलिस्तुपवक्ष्यममं मधुरवाक् सुमनाः सुमुखश्च
नतिदूरं इत्युपलक्षणं नतिनिकटे च सर्वोपासीत उपकुर्वा-
णोऽपि विद्यां प्राप्य प्राप्यसुखार्थं गमिष्यामीति नीचां मतिं
न कुर्यात्किंतु गुरुसेवार्थं सर्वत्र गुरुसमीपे स्थास्यामीति

मतिं कुर्यादित्यर्थः । समावर्तनेन तु यथाधिकारं गुर्वधीनमिति
भावः । विस्तरस्तु स्वधर्मोन्नासिध्वादिषु द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥

एवमुक्तप्रकारं वृत्तं यस्य सः भोगविवर्जितः जितसर्वेन्द्रियः ॥ ३० ॥

अधुना नैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह । यदीति यज्जिभिः । असौ
ब्रह्मचारी यदि शास्त्रानुसङ्गकामस्तदा आध्यायार्थं यदि वा
कृद्गन् लोकं आरोह्यन् आरोदुमिच्छति यत्र मूर्तिधराः कलाः
इत्युक्तवत्तुमुल्लोकपयस्तविषयानुसङ्गकामस्तदा यदि वा आनन्दं
ब्रह्मणो विद्याञ्च विभेति कुतश्चनेत्यादिवेदाग्नेकवेद्यस्य ब्रह्मणः बृह-
द्गुणस्वरूपस्य विष्णोर्मम निष्टं व्यापकं लोकमारोदुमिच्छति तदा
बृहद्वज्रविष्टमौहिकामुष्मकभागपरित्यागपूर्वकहरिगुर्वाराधनादि
रूपं व्रतं यस्य स तथा सन् गुरवे देहमापञ्चत्यसेवार्थं विवर्ष-
सादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मवचं ब्रह्मवचं शब्दब्रह्माध्यासजं परब्रह्मध्यानजं वा
तेजस्तद्वान् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मचारी कभी अपने जानकर भीयं को न निकाले
कभी स्वप्नादि में निकलजाये तो स्नान कर के गायत्री
का हजार जपकरे ॥ २५ ॥

अग्नि भाष्यार्थं गउ ब्राह्मण और कोह विद्या गुरु बृह-
देवता इन सर्वों की उपासना सेवा पवित्रा से करे और
दोनों संख्याओं में सावधान होकर मौन होकर गायत्री
जपे ॥ २६ ॥

आचार्य गुरु को मेराही रूप जाने कभी भी अपमान
न करे मनुष्य की बुद्धि से उन के किसी भव गुण की
निन्दा न करे क्योंकि गुरु जब परमेश्वर स्वरूप हैं तो
सर्व देवता स्वरूपभी हैं ॥ २७ ॥

सायं प्रातः भिक्षा खाकर गुरुको निवेदन करे और
भी जो वस्तु मिले तिसकाभी निवेदन करे जब गुरु आह्वा-
देधं तब मौन होकर भोजन करे ॥ २८ ॥

आचार्य की सेवा करने में सदा नीचमरी का रहकर
उपासना करे खजने में सोनेमें घेठनेमें खडेहोने में गुरु
के समुद्र पाम में हाथ जोड़कर रहे ॥ २९ ॥

इस प्रकार के आचरण में सब भोगों को छोड़ कर
गुरु की कुटी में वास करे जब तक विद्या वेद समाप्त न
होवे तब तक अलगह ब्रह्मचर्य व्रत धारण करे ॥ ३० ॥

यह ब्रह्मचारी यदि नैष्ठिक होकर यद्य लोकको जाना-
चाहे तब जन्मभरे का महा व्रत धारण करके वेदाध्ययन
के लिये गुरु को देहका अर्पण करदे ॥ ३१ ॥

अग्नि में गुरु में आत्मा में सब भूतों में समबुद्धि से
मेरी उपासना करे वेदाध्यास के तेज से निष्पाप होकर
रहे ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंज्ञापक्षवेजनादिकम् ।
 प्राणिनो मिथुनीभूतानगृहस्थोऽप्रतस्त्यजेत् ॥ ३३ ॥
 शौचमाचमनं स्नानं संध्योपासनमार्जवम् ।
 तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ॥ ३४ ॥
 सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनन्दन ! ।
 मद्रावः सर्वभूतेषु मनोवाक्यसंयमः ॥ ३५ ॥
 एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
 मद्रक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमलः ॥ ३६ ॥
 अथानन्तरमावेक्ष्यन् यथाजिज्ञासितागमः ।
 गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ॥ ३७ ॥
 गृहं वनं वोपविशेत्प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः ।
 आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत् ॥ ३८ ॥
 गृहार्थी सदृशीं भार्यामुद्वेहेदजुगुप्सिताम् ।
 यवीयसीं तु वयसा तां सवर्णामनुक्रमात् ॥ ३९ ॥
 इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनाम् ।
 प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनम् ॥ ४० ॥

श्रीभरस्त्राभिहितमाचार्यदीपिका ।

तस्यैव वनस्थवतिसाधारणधर्मानाह । स्त्रीयामिति । निरी-
 क्षणं भावगर्भम् स्वेक्षणं परिहासः पद्यमादिकं त्यजेत् मिथुनी-
 भूतानप्रतस्त्यजेत् न पश्येद्विधेः ॥ ३३ ॥

तस्यैव सर्वाश्रमसाधारणं धर्ममाह । शौचमिति द्वाष्ट्याम् ।
 ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

निष्कामनैष्ठिकस्य तु मोक्षं फलमाह । एवमिति । अमलो निष्का-
 मश्चेद्गृह्यः कर्मोद्योगोऽन्तःकरणं यस्य तथाभूतः सन्मद्भक्तो
 भवति ॥ ३६ ॥

उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारमाह । अथेति । अनन्तरं द्विती-
 याश्रममावेक्ष्यप्रवेष्टुमिच्छन्त्यथा यथाविद्विचारितवेदार्थः स्नायात्
 अज्यङ्गादिकं कृत्वा समावर्तेतत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाह । गृहमिति ।
 सकामश्चेद्गृहमन्तःकरणशुद्ध्यादिकामश्चिद्वनं प्रविशेत् शुद्धान्तः-
 करणः स च द्विजोत्तमो ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेदित्यर्थः यद्वा
 आश्रमादाश्रमान्तरं गच्छेत् अन्यथा अनाश्रमी प्रातलोभं च
 नाचरेदित्यर्थः अमत्पर इति वा जेहः स्वभक्तस्याऽश्रमनियमा-
 भावस्य वक्ष्यमाणात्वात् ॥ ३८ ॥

विवाहनियमपूर्वकं वयोधर्मैः सह गृहस्थधर्मानाह । गृहा-
 र्थीति । सदृशीं सवर्णाम् अनुगुप्सितां कुलतो वक्ष्यतश्चानिहि-

तम् कामतस्तु वामस्यामुद्वेष्टां सवर्णामनु तस्या अनन्तरम्
 तत्रापि वयोक्रमेणोद्वेष्टित्यर्थः-

तिस्रो वर्णानुपूर्ववेण्या द्वे तथैका वयाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियाविशां भार्योः स्त्रा शुद्रजन्मनः ॥

इति स्मृतेः ॥ ३९ ॥

इत्यादिवस्त्रैर्वर्णिकानामावश्यकं धर्मोः प्रतिग्रहादिश्रवणं तु
 वृत्तिः सा च ब्राह्मणस्यैव ॥ ४० ॥

श्रीभारमण्यदासगोस्त्रागिविरचिता

दीपिकादीपनी टिप्पण्या ।

तस्यैव नैष्ठिकप्रवृत्तारिण एव साधारणधर्मानिति वन-
 स्थयनेरपि ते धर्मो इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

शौचमिति युग्मकम् । तस्यैव ब्रह्मचारिण एव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

भक्तिसंयोगेनैव तीव्रं सता तपसा स्वधर्मेण ॥ ३६ ॥

द्वितीयाश्रमं गृहस्थाश्रमम् । अथपङ्कः शिरःस्नानमादिना
 होमादि ॥ ३७ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः अधिकारभित्तशुद्ध्याशुखित्तुः विक-
 लपोऽत्र एवं वा एवं वेति समुच्चयं वक्तुं यजेति पक्षान्तरम्
 नत्वयोन्तरम् । अनाश्रमी आश्रमवद्विष्कृता न भवेत् । वक्ष्यमाणा-
 त्वात् ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वेत्यादिना ॥ ३८ ॥

तस्याः सवर्णांवा अनन्तरं तत्रापि असवर्णांवा उद्वेष्टेऽपि वयोक्रमे

भीराधारमयादासगोत्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रमाणं तिष्ठति । वर्यानुपूर्वेण वर्याक्रमेण ब्राह्मण्यस्वतिस्रो भार्याः
ब्राह्मणी क्षत्रियाणी वैशा चेति एवं द्वे क्षत्रियस्य एवं विद्यस्त्वेका
तथा शूद्राज्जन्म यस्य तस्य शूद्रस्य स्यात्सवर्णां शूद्रायैव तत्रैव
प्रकारान्तरं तु मनुः प्राह । शूद्रेष्व भार्या शूद्रेषु सा च स्यात्
विद्यः स्मृते । ते चैव स्यात् राक्षस्य ताम्र्य स्यात्प्राजम्भन
इति । तथाच मनुकप्रामाण्येन तु तिष्ठति इत्यादिकं सजातीयां
त्यक्तेति व्याख्येयम् ॥ ३६ ॥

त्रैवर्णिकानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम् ॥ ४० ॥

भीमद्वयंनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मद्भाषः मद्रिषयभावनायुक्तः ॥ ३५ ॥

मद्भक्त इति आभमभमेण सह मद्भक्तियुक्तभ्येमुच्चे-
दित्यर्थः ॥ ३६-३७ ॥

आवेक्षन् आभमात्तरं प्रवेक्षन् ॥ ३८-४२ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च स्त्रीणामिति । इवेष्टनं परिहासः मिथुनीभूताप्राणिनः
पशुपक्षादीनपि ज्ञेयं यतोऽयमगृहस्थः ब्रह्मचर्यव्रतधरः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मसर्वोभमसाधारणान् धर्मानाहायौचमिति दास्यामाद्यौचं
द्यास्त्रीयकर्मयोग्यता आर्जेवं परेषु मनोऽनुरूपं बाह्यवेष्टाप्रकाशनं
मनोवाक्कायानामैकरूप्यं वा जपः गात्राद्यादिमन्त्रजपः अस्पृ-
ह्यादीनां स्पर्शोदिवर्जनम् ॥ ३४ ॥

हे कुलनन्दन ! सर्वोभमप्रयुक्तः सर्वोभमावस्थानप्रयुक्तः सर्व-
भूतेषु मद्भाषः मद्भाषमकत्वमुद्रिः मनोवाक्कायानां संयमश्च
सर्वोभमप्रयुक्त इति सम्बन्धः तत्र मनःसंयमो नामासदन-
मिध्वानं वाक्संयमस्तवतुहाहितवृथाख्यापादिवर्जनं कायसंयमो
निषिध्यमोगराहित्यम् ॥ ३५ ॥

उक्तप्रश्नचर्यव्रतचर्यायाः फलमाह । एवमिति । बृहद्रत-
धरः ब्रह्मचर्यव्रतधरो ब्राह्मणोऽभिगतवेदतर्क्यः तीक्ष्णोविच्छिन्न
तपसा आर्प्रिष उवक्ष्यमद्भक्तः लब्धमद्भक्तिभोगः तत एव दग्ध-
कर्माशयः निरस्तमत्प्रार्तिप्रतिवन्द्यकर्मतडासनः अमलः देहास्ते
प्रकृतिसम्बन्धरूपमाक्षिभ्यरहितः मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं समाप्तविद्ययापि छन्दोबोक्त्रेसोऽङ्गिरुका तावद्ब्रह्म-
बोक्त्रासिक्तता मुक्तिश्चेति सूचितमयनैष्टिकाभमाशक्तस्य समा-
प्तविद्ययावन्तरं कृत्यमाह । अथेति । अथ विद्यासमाप्त्यन्तरं
जिज्ञासितागमोऽवगतवेदतर्क्यः अनन्तरमाभमप्रयान्यतमं यदा
मारोक्षन् विविश्रुभवेति तदा गुरुने दक्षिणां दत्त्वा
तेनानुमोदितः भक्ष्यनुज्ञातः स्नायादमिसमावर्तनाख्यं
ज्ञानं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

ततो गृहं वनं वा उपविश्येत् गृहस्थो गृहस्थाभमपरः वन-
स्थो वानप्रस्थाभमपरः यदि द्विजोत्तमः ब्राह्मणस्तर्हि प्रजयेत्-

सम्यसेदा द्विजशब्दस्य त्रैवर्णिकसाधारण्यत्वादिप्रत्यक्षमाशोच-
मशब्दप्रयोगः । अनेन ब्रह्मचारिणोऽपि तृतीयतुरीयाभमप्रवेशा-
धिकार उक्तः । आभमादिति । मत्परः मद्भक्तो द्विजः आभमादा-
भमात्तरं प्रविशेत् त्वनाभमवतिष्ठेत् "अनाभमी न तिष्ठेत्
स्यमेकमपि द्विज" इति च स्मर्यते ॥ ३८ ॥

तत्र यदि गृहार्थी स्वात्तदा सहशमिनुकपामनुगुप्तिताम-
निन्दितामनुगुप्तितामिति । वयसा वयस्यसामान्यमनोऽनुरूपवत्त्वात्
समवर्णां ससजातीयां भार्यामुद्भवेत् मनुकमादिवादी सवर्णां
पश्चादितराम उद्भवेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्र गृहस्थस्य त्रैवर्णिकस्य प्रथमं साधारणान् धर्मानाहाउच्येति ।
ब्राह्मणस्य विशेषमाह । प्रतिग्रह इति । वाजनं च ब्राह्मणस्येवेति
सम्बन्धः प्रतिग्रहादिमर्जितेत्यर्थः । एवकारेण प्रतिग्रहवाजना-
ध्यापनेषु द्वितीयतृतीयवर्णयोगोऽधिकार इत्युक्तं भवति ॥ ४० ॥

भीमद्विजयपञ्चजतीयेकतपहरणावली ।

अवतिपक्षस्यानुमानस्येव निहितोपासनस्वाभीष्टमाध्यसिद्धौ
सामर्थ्यं स्वादित्यतः प्रतिक्षिपति । स्त्रीणामिति । इवेष्टनं जिज्ञा-
स्फोटः तमे वचनं वा स्मरणादिकमादिशब्दगृहीतम् अगृहस्थः
ब्रह्मचारी अग्रतः प्रथमतः ॥ ३३ ॥

सर्वोभमसाधारण्यधर्ममाह । यौचमित्यादिना ॥ ३४ ॥

सर्वभूतेषु मद्भाषः मम स्वातिष्ठत्यसत्ता ॥ ३५ ॥

ब्रह्मचर्योऽनुष्ठानफलमाह । एवमिति । तीक्ष्णतपसा दग्धः कर्मा-
शयः बाह्यान्तःकरणे बद्ध स तथा अत एवामलः संसार-
मलमुक्तो भवति ॥ ३६ ॥

अथेतिप्रमेयान्तरारम्भविषयः ब्रह्मचर्योभमानन्तरम् आवेक्षन्
गृहस्थाभमं प्रवेष्टुकामः स्नायात् स्नातको भवेत् ॥ ३७ ॥

द्विजोत्तमनानाश्रमतया न स्थेयमित्याह । गृहमिति ॥ ३८ ॥

गृहार्थी चेत् कीदृशीमुद्भवेदप्राह । गृहार्थीति । यां सवर्णाम-
मनुकमादिति पाठः ॥ ३९ ॥

द्विजन्मनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामिज्या यजनम् ॥ ४० ॥

भीमज्जीविगोत्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

एवं बृहदिति । मद्भक्तभेदेन मद्भक्तत्वेनेव तीक्ष्णं सत्ता
तपसा अभ्यर्थापनः गुह्यान्तःकरणो भवति दग्धकर्माशया
मुक्तश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ममुच्चयं वक्तुं पञ्चाशत्तमाह । आश्रमादिति । अन्येति
अनाभमी न भवेत् प्रतिज्ञाम् च नाचरेदित्यर्थः । टीकायां वक्ष्य-
माणात्स्वातिष्ठानानिष्टो विरक्तो वत्यादिनातिष्ठेयम् ॥ ३८ ॥
गृहार्थीति तैः तिष्ठति इत्यादिकं सजातीयां त्यक्त्वा ॥ ३९ ॥ ४३ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकतमागवतचन्द्रिका ।

स्येति । शुद्रकामाय नैष्यते किंस्वित् जीवद्वायां महते कुच्छाय
कायक्लेशात्मकतपसे प्रेक्ष्य मृत्वात्वनस्तसुखाय वेत्यते ॥ ४२ ॥

एतदेव प्रपञ्चस्तन्निष्ठस्य फलमाह । शिलेति उच्छ्रयः कथाया
भादानं कथिकाद्यजनं शिखं विरजं नैवेद्यावद् धर्मं स्ववर्णा-
भ्रमोचितं महान्तं महाफलं जुषाणः अनुतिष्ठन्मर्यापितः समा-
हित आत्मा मनो येन सः गृह एव तिष्ठन् सन्नप्यतीव भोगा-
नासक्तः शान्तिं संसारक्लेशनिवृत्तिं मुक्तिमिति यावत् उपैति
प्राप्नोति ॥ ४३ ॥

एवमपि शिलोच्छ्रायां सकुटुम्बस्य कथं जीवनं स्यादि-
त्याद्युक्तं शमयन् वृत्त्यन्तरमाह । समुत्थरन्तीति । सीदन्तं शिखा-
दिभिः किञ्चिदयन्तं मत्परायणं विप्रं ये समुत्थरन्ति जीवयन्ति तान-
हमापद्मयः न चिरादाशु समुत्थरिष्ये मनेन यः कश्चिद्वाजादिः
स्वधर्मोपचयेन कृपया जीविकां कल्पयेत्तयोपजीवेदित्युक्तं भवति
तत्समुत्थरणायाः फलं सर्वोपरिपरिहाररूपं वेति अर्थवाद्यथा
तरितुमिष्यमाणां किततीर्षून् नौस्तारयति तद्वदहमुत्थरिष्ये इति
सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

राज्ञां सीदद्भिः समुत्थरणं परमधर्म इत्याह । सर्वो इति । पितृषु
कृपया युक्तः कस्तर्हि राजानमुत्थरेदित्यत आह । आत्मानमात्मना
स्वयमेव समुत्थरेदित्यर्थः । तदुपयुक्तेन गुणेन भवितव्यमिच्छा-
शयेन विधिनाष्टि । धीर इति । स्वप्रजोत्थरये दशास्तः यथा गज-
पतिर्गजानिति ॥ ४५ ॥

एवं समुत्थरन्त्येव फलमाह । एवम्बिध इति । इह कस्मिन्मनुष्यं
पापमपोहाकृत्येव वर्णां ब्रह्म तेन विमानेन सहितः ॥ ४६ ॥

राजाद्विपरिकल्पितजीविकाखामे वृत्त्यन्तरमाह । सीदन्निति ।
शिखोच्छ्रायां सीदन् क्लिश्यन् ताडयामकृतजीवनभेदित्यर्थः वणि-
ग्वृत्त्या तत्रापि पण्यैः स्वव्यवहारादृत्यकाष्टादिविक्रयेन तु निषि-
द्धव्यापनांसाद्विक्रयैरापद् जीवनाखामरूपां तरेत् न तु तत्रा-
प्यापनाक्रान्तश्चेत् अङ्गेन सुत्रियवृत्त्या यद्यपि गौतमोऽन्यतरां
पापीवर्त्सी वृत्तिमतिष्ठेदिति स्मरन् अङ्गं धारय्य पण्यं विक्रयात्
भेष्टं मन्यते तथापि हिंसातो वणिग्वृत्तिरेव भेष्टं भगवतो
मतम् कदाचिदपि श्ववृत्त्या नीचवर्ण्यसेवया आपद् न तरेदिति
सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

एवं विप्राणामापद् वृत्तिरुक्ता । अथ राज्ञ्यानां तामाह । वैश्य
वृत्त्येति । पथि वनमार्गे मृगयापि वा चरेत् अथवा विप्ररूपेण
विप्रवृत्त्या वा न तु कथाञ्चिदपि श्ववृत्त्या जीवेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभजी ।

प्रतिग्रहं तपस्तेजोयशोनुद् मन्थमानः पुरुषः अन्याङ्गां याज-
नाध्यापनाङ्गां जीवेत्त्यन्वयः तयोर्बाजनाध्यापनयोर्दोषदृक् शिखैः
शिखोच्छ्रवृत्त्या वा जीवेत् ॥ ४९ ॥

शिखोच्छ्रवृत्तेः क्लेशरूपत्वात् किमिति सा प्रपञ्चस्तेति विधी-
यते इत्यत्राह । ब्राह्मण्यस्येति । शुद्रकामाचार्यभोगाय ॥ ४२ ॥

शिखोच्छ्रवृत्तेः सुखसाधनत्वासैव निषेधेति भावेनाह ।
शिलोच्छ्रवृत्तिः शान्तिं मोक्षम् ॥ ४३ ॥

अपद्ः पदहीनाय आपद् इति वा ॥ ४४—४६ ॥

आपद्धर्ममाह । सीदन्निति । दारिद्र्येण सीदन् नश्यन्
वणिजां वृत्त्या कथमापत्तरयिमन्नाह । पण्यैरेति । आपदाक्रान्तः
अङ्गेन वा सुत्रधर्मोत्थर्यः । श्ववृत्त्या नीचसेवया ॥ ४७ ॥

वैश्यवृत्त्या गोरवृत्त्यादिलक्षण्या ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

टीकायां सधनानामिति ब्राह्मण्येतरैर्यामिति श्वेन नौबध्यायंभवति
तानर्थ्यावापुत्थरति तथेत्यर्थः ॥ ४४—४६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिणी ।

अन्याङ्गां बाजनाध्यापनाङ्गां तयोरेपि दोषदृक् दोषं चेत्
पश्येत् तदा शिखैः स्वामित्यक्तैः सुत्रपतितैः कथिष्ये ॥ ४१ ॥

ननु विप्रः कथं स्वयमेव क्लिश्येत् तत्राह । ब्राह्मण्यस्येति ।
कुच्छाय जीविकाजीनतकुच्छं प्राप्नुम ॥ ४२ ॥

उच्छ्रवृत्तिर्नाम विपण्याद्विपतितस्य कथिष्यस्वोपादानं महास्तमा-
तिष्ठादिलक्ष्यं धर्मम् ॥ ४३ ॥

तादृशं विप्रं भक्त्या धनवितरणेन सेवमानानां फलमाह ।
समुत्थरन्तीति । विप्रमित्युपलक्ष्यं मत्परायणं मङ्गलं च
कमपि ॥ ४४ ॥

राज्ञोऽपि धर्ममाह । सर्वो इति । धीरो वैश्ययुक्तो राजा
॥ ४५—४६ ॥

सर्वेषामापदवृत्तिराह । सीदन्निति त्रिभिः । पण्यैर्विक्रयैरेव
न तु सुराखव्याघ्रैः आपदाक्रान्तो विपद्वृत्तः अङ्गेन वेति यद्यपि
गौतमोऽन्यतरां पापीवर्त्सी वृत्तिमतिष्ठेदिति स्मरन् अङ्गं धा-
रण्यं पण्यविक्रयात् भेष्टं मन्यते तथापि हिंसातो वणिग्वृत्तिरेव
भेष्टं भगवतो मतं न तु श्ववृत्त्या नीचसेवया ॥ ४७ ॥

विप्ररूपेण अध्यापनादिना ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तमहोपः

प्रतिग्रहं तपसादिनाशकरं मन्थमानः बाजनाध्यापनाङ्गां
जीवेत् तथोरपि कृपयात्वापादकत्वाद्दोषप्रस्तत्वं मन्थमानः
शिखैः स्वामित्यक्तैः सुत्रपतितैः कथिष्ये ॥ ४१ ॥

शुद्रकामाय विपुलवृत्तिसङ्घटितप्राप्त्यसुखाय ॥ ४२ ॥

शिखैः उच्छ्रैः विपण्यादि पतितकण्योपादानैर्वावृत्तिस्तथा
परितुष्टवित्तः महान्तः—

चक्षुर्दृष्टान्मनो दृष्टाच्च दृष्टासुसुप्तनाम ।

उत्थाय चासने दद्यात् स यज्ञः पञ्चदशयः ॥

इत्येवं मद्रिषयकज्ञानभक्तिप्रबोधकमत्पूजनाधारमकं विरजं
फलाभिसन्धिमानवशः स्यान्ननादिवोपराहितं धर्मं जुषाणः
सेवमानः नातिप्रसक्तः देहगेहादौ नात्यासक्तः मयि अप्रतिः
आत्मा येन सः गृह एव तिष्ठन् शान्तिं मुक्तिं सम्पश्येति

शूद्रवृत्तिं भजेद्देश्यः शूद्रः कारुकटक्रियाम् ।

कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा ॥ ४९ ॥

वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्तर्धैर्ययादयम् ।

देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ॥ ५० ॥

ययदृच्छपोपपन्नेन शुक्लेनापर्जितेन वा ।

धनेनापीडयन् भृत्यान् न्यायेनैवाहरेत्कृतुन् ॥ ५१ ॥

कुटुम्बेषु न सज्जेत न प्रमायेत्कुटुम्बपि ।

विपश्चिन्तश्चरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ ५२ ॥

पुत्रदाराप्तबन्धूनां सङ्गमः पान्थसंगमः ।

अनुदेहं विपन्त्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥ ५३ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

आधमादाधमास्तरे गमनं ज्ञानवैराग्यमक्तिकामार्थम् अष्टौ चैव प्रभुः
विन्देत् किमर्थं पश्येत् ब्रजेदिति स्यात्वेन गृहस्थाभ्यम् यथा कलान-
वैराग्यमक्तिकामे पुनराधमास्तरे प्रवेशे किं प्रयोजनमिति भावः ॥ ४३ ॥

महत्सेवारतः शिरोऽङ्गुष्ठं धत्तेमानः गृहाभ्यं शान्ति-
प्राप्नोति इत्युक्तमथ सधनकर्तृकमहत्सेवाफलमाह । समुद्ररतीति
त्रिभिः । मत्परायणं विप्रं ये समुद्वरन्ति तान् विराट् श्रीमन्मेव
समुद्वरिष्ये विप्रमिथुपक्षस्य मत्परायणं ये कर्मणि ॥ ४४ ॥

राक्षस्तु मत्परायणसमुद्वरणस्य का कथाः प्रापद्भ्यः सर्वाः
प्रजाः समुद्वरयामावश्यं भवेत् इत्याह । सर्वा इत्यादिना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अथापहृतीराह । सीदार्द्रानि त्रिभिः । पण्यैः कृषिविक्रयार्हैः ननु
लवण्यार्यैः तन्नाश्यापदाकालभ्येत खड्गेन क्षत्रियवृत्त्या वा यद्यपि
क्षत्रियवृत्तेरव्यवहितत्वात्प्रायस्यमुचितं तथापि ब्राह्मणेन हिंसा-
क्षत्रियापद्यपि व्याज्यति ममत्वो ममत्वं भवेत् एवमेव महाभारते—
ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धारणादपि ।

अहिंसा सत्यवचनं क्षमा चैव महामते । इति ॥

ननु श्ववृत्त्या श्ववृत्तिर्न च सेवनं तथा ॥ ४७ ॥

सर्वजीवनोपायामावे मृगया जीवेत् श्ववृत्त्या तु कथञ्चन न
जीवेत् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

जो ब्राह्मण प्रतिग्रह को तप तेज वृष्ट का नाश करने
वाला है ऐसा समुझै वह अध्यापन और याजन दोनों से ही
जीविका करे इन में भी दोष देखे सो तो शिखोंछ वृत्ति से
जीविका करे ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण का वह देह क्षुद्र कामों के भोगने के वास्ते
नहीं है किन्तु इस जन्म में तपस्या कष्ट करने परलोक
में ब्रह्मलोकहि सुख पाने के वास्ते है ॥ ४२ ॥

शिखोंछ नाम जेत के बाळ धीनता और दुकान
[११२]

के नीचे पड़े मज के दाता धीनता इसी से ब्राह्मण सगुह
चित्त बाबा हो कर बड़े भारी कष्ट भोग का सेवन करता हुआ
और मेरे में मन को अर्पण करने बाबा घर में ही रहकर
भी विषयों में आसक्त न होने से शान्ति मोक्ष को प्राप्त
हो जाता है ॥ ४३ ॥

ऐसे तपसी दुःखपाते हुये मेरे में तपस् ब्राह्मण को
जो मज बलाहि दुःख से उधार करते हैं तिनको मैं आपसों
से उधारकरोंगा जैसे कि नाव समुद्र के पार करदे-
नी है ॥ ४४ ॥

राजा को चाहिये कि पिता की नाई सब प्रजाओं को
दुःखों से उधारकरे धैर्य से अपने को आप रक्षाकरे जैसे
कि बड़ा हाथी कीचड़ में से सब हाथियों को निकाल के
आपभी निकल जाता है ॥ ४५ ॥

इस प्रकार के भोग बाबा राजा इहां सब पापों को दूर करके
सूर्य से तेज बाळे विमान से स्वर्ग को जाता है उहां इंद्र के
साथ सुख भोगता है ॥ ४६ ॥

ब्राह्मण को यदि धन की विपत्ति पड़े तब खरीदने
बेचने के व्यापार से विपत्ति को तरे अथवा घट्टन दुखी होने
से लज्ज से क्षत्रिय की वृत्ति कर लेवे परंतु श्ववृत्ति जो
नीच की सेवा तिस को कभी न करे ॥ ४७ ॥

क्षत्रिय को विपत्ति पड़े तो वैश्य की वृत्ति से जीवै अथवा
सिकार खेल कर जीवै अथवा ब्राह्मण के कार्य कर के
बिचरे परंतु नीच सेवा तो कभी नहीं करे ॥ ४८ ॥

भीमरुद्रकामिकृतमावार्थदीपिका ।

कारणः प्रतिकामजनिशया मुकडादयस्तेषां वृत्ति कटादि-
क्रियाम् आपवृत्तौ च नानुकरयेत्त यन्तत्याह । कृच्छ्रादिति ॥ ४२ ॥

तद्वत् वृत्तिव्यवस्थामुक्त्वा पुनर्गृहस्थस्यावश्यकान् ॥ ४३ ॥

श्रीधरखामिकृतभाष्यदीपिका ।

ज्ञानाह । वेदाध्ययनं प्रहयत्यनेन ऋषीन् स्त्रधाकारेण पितृन्-
स्त्राहाकारेण देवान् बलिहरणेन भूतानि अन्नाद्यैरन्नोदकादिभिर्मनु-
ष्यानि स्नानाद्यैः यथोदयं विभवानुसारतः तेष्विध्वरदृष्टिं
विधत्ते । मद्रूपायामिति ॥ ५० ॥

भावश्च कर्म धर्ममुक्त्वा शक्त्यनुसारं धर्ममाह । यदृच्छया यद्यमं
विना उपार्जितेन वा शुक्लेन स्ववृत्त्या लब्धेन शुक्लेन वा धनेन
भृत्यान् पोष्यान् ॥ ५१ ॥

गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठामेषाऽऽह । कुटुम्बेष्विति त्रिभिः ।
न प्रमाद्येदीश्वरनिष्ठायां प्रमत्ता न भवेत् ननु दृष्टादृष्टार्थकमां-
सकस्य कथमप्रमादां विचारयेत्याह । विपश्चिदिति ॥ ५२ ॥

तत्रापि दृष्टेष्वासत्केरधिकस्वात्तेषां नश्वरतां प्रपञ्चयति ।
पुत्रादीनामेकत्र संगमः पान्थानां प्रपायां सङ्गम इव तत्र हेतुः
अनुदेहं प्रतिदेहमेतं वियन्ति नश्यन्ति निद्रानुवर्ती स्त्रणां
निद्रापाये वर्धते ॥ ५३ ॥

श्रीराधारमयादासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

कटेऽप्युपलक्षणम् । अत एव कटादिक्रियामिति व्याख्यातम्
अनुकल्पेन गौयतापस्यैव ॥ ४६ ॥

वृत्तिव्यवस्थां वृत्तीनां विविधनिबन्धम् ॥ ५० ॥

उपार्जितेनेत्यस्य स्ववृत्त्या लब्धेनेति व्याख्या । स्वाद्येनैव नीत्यैव
कृत्स्नं पञ्च यजान् ॥ ५१ ॥

निवृत्तिनिष्ठां वैराग्यपरतां दृष्टार्थं कर्म विवाहादि
अदृष्टार्थं च ब्रह्मादि अप्रमादः ईश्वरनिष्ठायां सावधानता ।
विचारेण नश्वरत्वानुसन्धानेन अदृष्टं स्त्रगांदि । दृष्टवद्गमामा-
दिष्वत् ॥ ५२ ॥

तत्रापि दृष्टादृष्टयोरपि । दृष्टेष्वासत्त्वधिक्ये प्रत्यक्षतस्तदनु-
भव एव हेतुः । तेषां पुत्रादीनां प्रपायां पानीयशालायाम्
तत्र पान्थसङ्गमसादृश्ये ॥ ५३ ॥

श्रीसुब्रह्मन्सूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अदृष्टमपि दृष्टवदिति अनित्यमित्यर्थः ॥ ५२—५३ ॥

श्रीमद्विराट्पात्रार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ वेद्यस्यापि वृत्तिमाह । श्रुद्वृत्तिमिति । श्रुदस्याह ।
श्रुद इति । तां पूर्ववर्णवृत्तिं कटनिर्माणादिक्रियां वा भजेत् तन्तु-
कटक्रियामिति पाठे तन्तुकटनिर्माणादिक्रियामित्यर्थः एतेषामपद-
पगमे परवृत्तिं प्रतिपेयति । कृच्छ्रादिति । कृच्छ्राज्जीवनाजामरुपापदः
मुक्त्येवार्हं गौण्यं कर्मणा यथान्तरस्य विहितं कर्म यथोक्तस्य
गौण्यं तेन सीदन् विप्रो यथोक्तस्येत्यादिनोक्तं कर्मणा वृत्तिं
न कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

एवं त्रैवर्णिकस्य गृहस्थस्य जीवनाय धर्मानुष्ठाना अथ पर-
लोकसाधनधर्मानाह । वेदाध्यायेति । वेदानामध्यायोऽध्यायनं स्त्रधा-
स्त्राहाशब्दौ पितृदेवनोद्देवकहविरादिद्रव्यत्यागद्योतकौ यथोदयं
विभवानुसारतः मद्रूपायाम् मच्छरीरभूतानि देवादीन्स्त्रवहं यजेद्दे-
वादिशरीरकं मामाराधयेदित्यर्थः तत्र स्त्राहाशब्दोपलक्षितवा-
गहोमादिभिः देवान् वेदाध्यायनोपलक्षितप्रहयत्यादिना ऋषीन्
स्त्रधाशब्दोपलक्षितादृकादिभ्यः पितृन् वत्सजाद्यैर्भूतानीति
विभागः ॥ ५० ॥

यदृच्छयेति । यदृच्छयोपपन्नेनोद्यमं विना देवाल्लब्धेन शुक्लेन शुक्लेन
उपार्जितेन स्ववृत्त्या लब्धेन वा धनेन भृत्यान् पोष्यान् पीडयन्तां
यजेत् तदेवाह । कृत्स्नाहरेदनुतिष्ठेत् ॥ ५१ ॥

गृहस्थस्यापि निवृत्तिधर्मनिष्ठतामाह । कुटुम्बेष्विति त्रिभिः । कुटु-
म्बेषु जायापत्यादिषु न संजतं न ममतां कृष्यात् न प्रमाद्येत
देहनाहंमात्रं कृष्यात् किन्तु विपश्चित् विचिञ्चिदीश्वरतत्त्व-
त्रययाधारमयित् दृष्टवद्दृष्टं स्त्रगादिकमपि नश्वरं पश्येत् ॥ ५२ ॥

तत्र दृष्टेष्वासत्केरधिकस्वात्तेषां नश्वरतां प्रपञ्चयति । पुत्रेति । पुत्रा-
दीनामेकत्र सङ्गमः पान्थानां प्रपायां सङ्गम इवानित्यः तथाह-
नुदेहं प्रतिदेहमेतं पुत्रादयः वियन्ति विगता भवन्ति यथा
निद्रागमे सति स्त्रमाः निद्रापाये वर्धन्ते तद्वत् निद्रागम इति
प्रथमान्तपाठे निद्रानुवर्ती स्त्रप्रस्तदपाये निवर्तते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

कारुकटक्रियां कटादिक्रियां संपदि नैवेत्याह । कृच्छ्रादिति ॥ ४६ ॥
गृहस्थधर्ममाह । वेदेत्यादिना । यथोदयं संप्रदायमिति शेषः
मद्रूपायाम् मत्प्रतिमास्थानीयानि—

प्रतिमावस्तरूपं तिष्ठेत्तद्वत्तद्वत्तद्वत् ।

साक्षाद्गुणायाम् मत्स्यादित्यभिप्रायेण सर्वदा ।

इति वचनात् ॥ ५० ॥

शुक्लेन शुक्लेन ॥ ५१ ॥

मद्यजनतात्पर्यं इदमेव प्रथमसाधनमित्याह । कुटुम्बेष्विति ।
अदृष्टं स्त्रगादिकं दृष्टवद्दृष्टादिकवत्स्त्रं पश्येत् ॥ ५२ ॥

कुटुम्बेष्वसंगतया प्रवर्तनोपायमाह । पुत्रेत्यादिना । पान्थसंगम
इति लुप्तोपमा पान्थानां सङ्गम इव पुत्रादीनां संगम इति एते पुत्रा-
दयो देहमनु भवन्त्येव अरुच्यदृष्टान्तान्तरमाह । स्वप्न इति । पान्थ-
संगमः कच्चिद्भवति कच्चिन्न न तथा स्वप्नः अपि तु निद्रामनुगत
एव ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदिनी ।

कृच्छ्राश्रमः सर्व एव ॥ ४६ ॥

आपन्नान्त्यवस्थामुक्त्वा पुनर्गृहाभ्यधर्मानावश्यकानाह ।
वेदाध्ययनेन ऋषीन् स्त्रधाकारेण पितृन् स्त्राहाकारेण देवान्
बलिहरणेन भूतानि अन्नोदकाद्यैर्मनुष्यान् यथोदयं यथाविश्रुतिं
यजेत् तेष्विध्वरदृष्टिं विधत्ते । मद्रूपायामिति ॥ ५० ॥

अनावश्यकान् धर्मानाह । यदृच्छयेति ॥ ५१ ॥

इत्थं परिमृशन् मुक्तो गृहेष्वतिथिवदसन् ।

न गृहेरनुवधेत् निर्ममो निरहंकृतः ॥ ५४ ॥

कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्टा मामेव भाक्तिमान् ।

तिष्ठेद्वनं वोपविशेत् प्रजावान् वा परिव्रजेत् ॥ ५५ ॥

यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैश्चानुरः ।

स्त्रैणाः कृपाधीर्मुढो ममाहमिति बध्यते ॥ ५६ ॥

अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजात्मजाः ।

अनाथा मामृते वीनाः कथं जीवन्ति दुःखिताः ॥ ५७ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

कर्मस्वनासक्तश्च मक्तश्चानिगृहस्थश्च धर्मानाह । कुटुम्बे-
ष्विति चतुर्भिः । मनासकोऽपि भगवत्स्मरणादौ न प्रमाद्येत् कुटु-
म्बेऽपि नश्वरं पश्येत् दृष्टवत् दृष्टम् पशुहकं नश्वरमिव मह्यं
पारलौकिकमपि नश्वरं पश्येत् उभयत्रापि निःस्पृहो भवेदिति
भावः ॥ ५२ ॥

पाश्वसंगमः पाश्यानां प्रपाशां संगमस्तुल्यः । अनुदेहं प्रति-
देहं विद्यन्ति ममतास्पदीभूताः पुत्रादयो नश्यन्ति निद्रानुगो-
निद्रानुवर्त्तो ष्वप्यनो ययति नश्वरत्वांशे दृष्टान्तः ममतास्पदत्वस्य
मिथ्यात्वमिथ्यात्वे वा ॥ ५३ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तपदीपः ।

काक्यां वारुडादीनां कटकिपाम कच्छाश्मुक्तः सर्वोऽपि
जनः गह्वेण जुगुप्सितेन कर्मणा वृत्ति न विप्लेते वाञ्छेत् किं
पुनर्वक्तव्यं नाश्वरदिति ॥ ४९ ॥

तद्विषयं वर्णानां वृत्तीकृत्वा गृहस्थस्यावश्यकान् पञ्चयज्ञानाह ।
वेदाध्यासेन । यथाद्वयं यथाविभवं वेदाध्ययनेन ऋषीन्
स्वध्याप्रयोगेण पितृन् स्नाहाप्रयोगेण देवान् वशिदानेन भूतान्-
मन्त्राद्यैर्मुष्पानित्यध्याहारः मनुष्याणां मनुष्यत्वेन विभाव्य मन्त्रह-
प्रत्यहं यजेत् पूजयेत् ॥ ५० ॥

न्यासेन यथाग्यायं यथासामर्थ्यं कर्तृन् आहरेत् यश्चक्र-
वोपपन्नं पित्रादिद्वारा जन्मान्तरीययत्नासिद्धेन उपार्जितेन वा
कर्मभूतेन शुक्लेन शुद्धेन भृत्यशब्दांश्च तद्धनमागिमात्रवाचकः
तत्पिडने तामसस्वप्रसंगः मतस्तानपीडयन् तज्जीविकामधोपय-
जित्वैतः ॥ ५१ ॥

गृहस्थोऽपि मुमुक्षुर्तिष्ठतिष्ठो भवेदित्युपादिशति । कुटुम्बेष्विति
त्रिभिः । कुटुम्बो गृहाभ्यो अपि विपश्चिन्तितं विषयानन्दप्रदानार्थो
रहितस्वनिस्तान्तराजिन्तया मुमुक्षुश्चेत् कुटुम्बेषु अत्यव्यापय-
नार्थफलेषु नैव सज्जेत मह्यमपि पारलौकिकं भोगं दृष्टवत्
अनित्यं पश्येत् यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवायुश्च पुण्य-
क्षितो लोकः क्षीयते पञ्चवां होते मरदा यश्चरुपा इत्यादिभूतः
मन्त्रयोपासनायां प्रमादं न कुर्यात् ॥ ५२ ॥

पारलौकिकपदार्थानामानत्यताश्रयुक्तेष्वेव ऐहिकानां पुत्रा-
विपदायां नानित्यतां प्रपञ्चयति । पाश्यानां नामादेशीयानां कादा-
चित्कः संगमः यथा नित्यो न भवति तथा पुत्रादीनामपि
अनित्य एव संगमः ननु यावदस्ति तावदेव सेव्य इत्यत आह ।
एते पुत्रादिनामकाः देहाः अनुदेहं प्रतिदेहं विद्यन्ति प्रतिक्षुण्णं
क्षीयन्ते न संगमकोष्ठेऽपि निबन्धनं सुखदा इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

भाषा टीका ।

वैश्य को प्राप्त पड़े तो शूद्र की वृत्ति को करे शूद्र
को विपत् पड़े तो नीचों के काम जो चटाई सूप आदि
का बनाना तिसको करे ये सब वर्ण जब कष्ट से छूट
जायें तब अपने जाति से निहित कर्म को न करें ॥ ४८ ॥

वह का मध्यन स्वप्ना आदि पितृ देव यज्ञ वशि मन्त्रादि सत्कारों
से देवता श्रृष्टि मनुष्यादि इनको हमारा रूप जानकर प्रति दिन
पूजन करे ॥ ५० ॥

देव योग से स्वप्न प्राप्त अथवा शूद्र वृत्ति से उपार्जित
शुद्ध धन से वर्णों को करे और उसमें अपने किसी भृत्यादि
को पीडा नहीं देवे ॥ ५१ ॥

कुटुम्बी होकर भी कुटुम्ब में आसक्त न होवे सावधान
रहे जानी होकर स्वर्गादि मह्य फलों को भी दृष्टपदार्थों के
तुल्य जानकर उनमें लोभ न करे ॥ ५२ ॥

पुत्र स्त्री वन्धु इनका सङ्गम घटोही के सङ्गम मरीका
है ये सब दह के छूटने ही छूट जाते हैं जैसे निद्रा के
पीछे स्वप्न छूट जाता है ॥ ५३ ॥

भीमरश्मिकृतमावर्गदीपिका ।

अतिशिवतुहमीनः ॥ ५४ ॥

अस्याप्याभमविकल्पमाह । कर्मभिरिति । गृहाभय एव तिष्ठेत्
यदि प्रजावांस्तर्हि प्रमज्जेत् ॥ ५५ ॥

गृहाद्यासङ्गे होयमाह । यस्तिष्ठति त्रिभिः ॥ ५६ ॥

यन्धमेवाभिनयनं दर्शयति । अहो इति । याज्ञा आत्मजा वरुणाः
सा आत्मजाश्च मां विना अनाथाः सन्तः कथं जीवि-
रतीति ॥ ५७ ॥

एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयम् ।

अतृप्तस्ताननुध्यान् मृतोऽन्धं विशते तमः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायांहीपिका ।

गृहे य आशयो वासना तेन मा सर्वतः क्षिप्तं हृदयं
वश्य सः भ्रष्टतमोऽतितामसीं बोनिष ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमरक्षामिकृतभाषायांहीपिकायाम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

हीपिकाहीपिनी टिप्पणी ।

उदासीन इति उवाचानादतिथिर्वाहति अमलुप्तोपमा ॥ ५८ ॥
अस्वापि गृहस्थस्यापि । विकल्पं गृहस्थाद्याभ्याम्भूतम-
स्थितिं प्रजायामिति प्रजावर्ये प्रायो वैराग्यं भवेदिति वेदा-
ग्निनामभिप्रायः । कर्मठानाम्पुत्राणां प्रीत्यपाकण्य मनो मोक्षे
निवेद्यते । जनपाकण्य मोक्षं तु सर्वमानो ब्रह्मण्य इत्येवा-
भिप्रायः ॥ ५५ ॥

गृहासक्तः प्रसंगाल्लोकेषणानुपादानम् ॥ ५६ ॥

अभिनयेन तद्वाक्यानुकरणेन ॥ ५७ ॥

क्षिप्तं विक्षिप्तं तान् पित्रादीन् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीराधारमणदासगोस्वामिकृतहीपिकाहीपिने टिप्पणे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

अतिथिबन्धमकाररहितः निरहंकृतिरिति साहित्येऽपि भग-
वज्ज्ञानवतां मोक्ष इत्यर्थः ॥ ५४—५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीये

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीमजीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं दृष्टारद्वयोरप्यनित्यतां परिमुञ्चन् युक्तः समाहितः
प्रतिथिवदुदासीनः अहंममिमामनरहितः गृहेर्नानुबध्येत न
तेषां सक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

गृहमेधीयेगृहस्थविहितैः कर्मभिर्यथादिमिर्मांमिष्टाराश्च मक्ति-
मान् वाक्छाविं गृहाभ्ये तिष्ठेत् प्रजावान् पुत्रर्वाभ्येष्टनं वा उपवि-
क्षेत् वनस्थो वा भवेत् परित्रजेत्सम्यक्सेवा ॥ ५५ ॥

गृहाद्यासङ्गे बोधमाह । यस्तिष्ठति । तत्र वित्तप्रहयं दारा-
यामप्युपलक्ष्यं पुत्रवित्तदोरप्यथादिभिरातुरक्षेयः स्त्रीवद्वयः
नमाहमिति मूढः वध्यते ॥ ५६ ॥

अन्धमेवामिनयेन दर्शयति । अहो इति । वाळा आत्मजा वस्याः
सा भार्या आत्मजाश्च मामृते मां विनानायाः रक्षकरहिताः ।
अत एव दीनाः दुःखिताश्च कथं जीवन्ति ॥ ५७ ॥

इत्थं गृहादिस्वाशयेनाभिप्रायविशेषेणाक्षिप्तं हृदयं क्षिप्तं वश्य
सः अत एव मूढधीरुतः विषयेषु तृप्तिरहितः तान् गृहादीनेषानु-
वाच्यमृतः सोऽभ्रष्टतमो विशते अतितामसीं बोनि प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयचञ्चलीयंकृतपदरत्नावली ।

मवि गनसा युक्तः ॥ ५४ ॥

आभमाहाभ्रमं गच्छेदित्यर्थं विधिः काव्यपानिक इत्याह ।

कर्मभिरिति ॥ ५५ ॥

एवं मुक्तिसाधनमुक्तेर्वेदानां संसारप्राप्तिस्ततोऽनर्थं च बाकी ।

यस्तिष्ठति । ममाहमित्यन्वयाद्वाक्येन ॥ ५६—५७ ॥

गृहाशया । गृहस्थवितृष्णया भावा दिगतिवृष्णयोरिति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयचञ्चलीयंकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीमजीवगोत्रामिदुतकमसम्भवे ।

प्रजावानिति । प्रजावत्त्वे प्राणो वैराग्यं भवेदिति वेदान्तिनाम्-
निर्वाचः कर्मठानाम्बन्ध्या यथोक्तम्—

ऋणानि प्रीत्यपाकृत्य मनो मोक्षे निषेधयेत् ।

जनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यय इति ॥ ५५—५८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोत्रामिदुतकमसम्भवे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारापदार्थिनी ।

मुक्तः अनासक्तः ॥ ५४ ॥

तत्रापि जाने स्पृहावतस्तथा भक्तावकाशमाप्स्यथ कश्चनपुत्रा-
दिप्रतारकस्य भक्तस्य वा आश्रमाविकल्पमाह । कर्मभिरिति ॥ ५५ ॥

गृहाद्यासंगे बोधमाह । वसतिवति त्रिभिः ॥ ५६ ॥

बन्धमेवामिनयेन दशयति । अहो इति । बाल एकद्विमासिक
आत्मजो यस्याः सा भती मदिरहिता पारकषयेषणादिदृष्ट्वापि
जीवितुमसमर्थेति भावः । आत्मजा द्वित्रवार्षिकाः प्रजास्य मां
विना अनायाः कथं जीविष्यन्तीति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति सारापदार्थिण्यां हर्षियथां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे सप्तदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं परिमृशन् एवं विचारयन् मुक्तः वासनाभिरितिधोषः
गृहेषु बाह्येषु च स्मरेषु त्रिषु निमग्नः निरहंकृत्य प्रतिधियवत्
विद्वद्विधियवत् वसन् गृहेन बध्यते ॥ ५४ ॥

इदं ज्ञानमक्तिः विगताहंमगामिमानः जितेन्द्रियः गृहे एव
तिष्ठेत् अदृष्टाचनो वनमुपविद्येत् साधनदादयोऽप्येव तत्राव्य-
कृतार्थेभ्यश्चरिष्येत् ॥ ५५ ॥

अनुत्पन्नज्ञानवैराग्यमकेष्टं हाभमिणः कुतः आश्रमात्तरगमने
अधिकारः कुतस्तत्रां मुक्तिः किन्तु संसार एवेत्याह । य इति
त्रिभिः । मुद्यन्तः बुभुक्षुजीवविशेषवद्योतकः ॥ ५६ ॥

बाह्याः आत्मजा यस्याः सा भार्या पितरौ माता च पिता
च प्रजाः अपत्यानि एते मामृते कथं जीवन्ति त्वारितमेव
अरिभ्यस्तीति वर्तमानपदामिप्राचः ॥ ५७ ॥

एवमुक्तप्रकारेण गृहे एव वसितुमाद्येवोऽभिप्रायो बल्यः सः
नाश्विप्तमाकृत्य कश्चादिवशीभूतं गृहं बल्यः सः स च स च
तथा तानेव संसारमापकात् ननु "भोमिच्छेकादृशं ब्रह्म स्वाहुरन्मा-
मनुस्मरद् । यः प्रयाति त्वज्ज्येहं स याति परमां गतिं"मित्युक्तं
मुक्तिप्रदं माय ॥ ५८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तदशाध्यायायंप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार से मुक्त होने वाला पुरुष घर में अतिथि खरीका
वास करता हुआ निर्मम निरहङ्कार होकर रहे तो गृहों में नहीं
बंधता है ॥ ५४ ॥

गृह में भी य गृहस्थ के विहित कर्मों से भक्तिमात्र पुरुष
वहों को करता हुआ घर में रहे अथवा वानप्रस्थ होकर
वन को चला जावे अथवा यदि पुत्र हो गया हो तो सम्बन्धी
हो जावे ॥ ५५ ॥

जिस पुरुष की घर में बुद्धि आसक्त है पुत्र धन की
इछा से आतुर हो रहा है स्त्री सम्पत्ति है वह मूल में
हूँ मेरा है इसी बुद्धि से घर में बंध जाता है ॥ ५६ ॥

वह कहता है कि मेरी मेरी माता पिता बूढ़ हैं भार्या
मेरी बड़ी मोरी है पुत्र मेरे सब बहुत छोटे इसके पास हैं
यह सब अनाथ हैं दुःखित हैं मेरे बिना पावे पावे ए सब
कुटुंबी के से जीवेंगे ॥ ५७ ॥

इस प्रकार से घर कुटुम्ब की आशा से जिसका चित्त
बिभ्रित है वह मोहित बुद्धिवाला अपने मनोरथों से तुल्य
न होकर जब उनके ध्यान करने ही मरना है तब घोर
अश्वत्थम नरक को जाता है ॥ ५८ ॥

इति भीमज्ञागवते एकादशस्कन्धे सप्तदश अध्याय की

भी गृहावनस्थ पं० लक्ष्मणाचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १७ ॥

चरम

प नम
त । मायु
स्वेयं हि

प्तदशो

एकादश
॥ ३ ॥
पूर्वियमद
मारासम्भ
व भाक

इति भीमज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे स

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

-----:~:-----

श्रीभगवानुवाच ।

वनं विविक्तुः पुत्रेषु भार्या न्यस्य सहैव वा ।
वन एव वेसेच्छान्तस्तृतीयं भागमायुषः ॥ १ ॥
कन्दमूलफलैर्वनैर्मधैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् ।
वसीत वल्कलं वासस्तृणापर्णाजिनानि च ॥ २ ॥
केशरोमनखश्मश्रुमलानि विभृयादतः (१) ।
न धावदप्सु मज्जत त्रिकालं स्थण्डिलेशयः ॥ ३ ॥
ग्रीष्मे तप्येत् (२) पञ्चाग्नीन् वर्षास्वासारषाड् जले ।
आकण्ठमग्नः शिशिरे एवं वृत्तस्तपश्चरेत् ॥ ४ ॥
अग्निपक्वं समश्रीयात्कालपक्रमथापि वा ।
(३) उलूखलाश्मकुट्टो वा दन्तोलूखल एव वा ॥ ५ ॥
स्वयं संचिनुयात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् ।
देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतम् ॥ ६ ॥
वन्गैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान् ।
न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी ॥ ७ ॥
अग्निहोत्रं च वृक्षं पूर्णमासाश्च पूर्ववत् ।
चातुर्मास्यानि च मुनेराह्नातानि च नैगमैः ॥ ८ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाष्येदीर्घा क ।

अष्टादशोऽध्यायः वनस्थयतिगो चरमे

अधिकारविशेषेण विशेषं चार्त्तं प तद्वत् ॥

कमप्राप्तान् वनस्थयमानाह । वनमिति ते । आयुस्तृतीयं भागं
पञ्चसप्ततिष्वप्येवं ततः परं स्त्रीयोऽपि स्थण्डिलेऽपि संन्या-
साधिकारः क्वादिति भावः ॥ १ ॥

वसीत परिदधीत ॥ २ ॥

दत्ता दन्तान् धावेन शोधयेत् त्रि । कालमज्जते । मुसल-
वत्स्नायात् स्थण्डिलेशयो भूमिशायी ॥ ३ ॥

तप्येत् पञ्चाग्नीन् सूर्येण सह च तृदिशमहन्तभाषाऽऽप्तानं
तापयेदित्यर्थः । मासास्षाड् मासार्चं पञ्चासत्त्वं सहन इति
तथा भद्रावकाशं नाम व्रतं चरेत् ज जे माकर्मभ्यः उदकव्यासं
नाम व्रतं चरेत् ॥ ४ ॥

उलूखलेन वाश्मना वा कुट्टयति कण्डवतीति तथा दन्ता
एवोलूखलं यस्य स तथा ॥ ५ ॥

संचिनुयादाहरेत् अन्यथा कालान्तरे आहृतं कालान्तरे नाह-
रीत "जलं न च नवेऽप्राप्य पुराणं तु पारस्यजेद्वि"ति तार-
दोक्तः ॥ ६ ॥

कालचोदितानामप्ययादीन् ॥ ७ ॥

किंचाप्रदोषमिति मुनेश्च नैगमैर्वेदवादिभिः ॥ ८ ॥

भीषारमण्यवासगोष्ठाभिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

वनस्थयतयो गोचरा अधिकारियो यस्य तम् । अधिकारि-
विशेषेण विरक्ताविरक्तत्वादिभेदेन तद्वन् वनस्थयनिगतम्

(१) ग्री (२) पञ्चाग्निः (३) उलूखली इति विज० पाठः ।

भीराधारमण्डासगोस्वामिचरिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

विशेषं भेदं तत्र वनस्थगतो विशेषः । तृतीयभागवसाने
मन्दाविरागे प्रमत्तवाचिकारः तद्वर्णं असामर्थ्यं देहस्वाग्नपवेशः
वेराग्ये तु प्रमत्तवा हति यतिगतश्च स बहुदकादिप्रमत्तः ।
ततः परं तृतीयभागान्तरे तत्र विरक्ताविरक्तबोधो
॥ १-३ ॥

अभ्यासां वृष्टयवकाशो यत्र तज्जामकं ज्ञं तयोदके वासो
यत्र तज्जामकं ज्ञं चरेत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

स्वामिति अस्यद्वारा तदाहरणं निषिद्धं देशकालवशा-
मिह इति वनप्रदेश एव वस्तव्यं ननु ग्रामे । अस्यदाहृतं
नोपादेयमिति देशकालयोर्वैलम्यं अभिजानातीति तम् ॥ ६ ॥

व्यवैतान्द्रवैर्नोवारादिभिरपि निषिद्धा ये चरुपुरोडाशास्त्रैः
आप्रययादीन् तज्जामप्रययान्तेवैदिककर्मणि ॥ ७ ॥

पूर्ववत् गृहस्थवत् ॥ ८ ॥

भीसुदशनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-८ ॥

भीमजीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं गृहस्थधर्मा उक्ता अथ वनस्थधर्माह । वनमित्या-
दिना । विविधः प्रवेष्टुमिच्छुः पुत्रेषु भार्या स्वस्व भार्यासु
पुत्राधीनं कृतेत्यर्थः । भार्या सहैव वा वन एव वसेत् एव-
कारेण कदाचिदपि पुनर्गृहान् प्रत्यागमस्व श्रुत्वाः शास्त्रो जिने-
न्द्रिव आयुषस्तृतीयभागं पञ्चममतिवर्षपर्यन्तं वन एव वसे-
दिति सम्बन्धः ततः परिक्षीणोद्भिदस्त्वेषाद्विरागोऽपि सत्यासा-
धिकारः स्यादिति भावः ॥ १ ॥

कश्चेति । व्यवैतान्द्रवैर्नोवारादिभिः कश्चैर्मूलफलैश्च वृत्ति
जीवनं प्रकल्पयेत् वल्कलं वासो त्रयीत परिध्यात तद्व्यामे
तृणानि पर्णानिजानानि वा यसीत ॥ २ ॥

केशादिकर्पाणि मज्जानि विभृपास्तु क्षिप्यात् इतः दन्तान्-
न वधानेत् त्रिकाशमस्तु मज्जेत् स्पर्शयडलेशयः तृणादिभिरास्तीणि भू-
शापी भवेत् ॥ ३ ॥

ग्रीष्मे ऋतौ पश्चाद्ग्रीष्मं तप्येत् उपरि सूर्येण चतुर्दिक्ष्वारो-
पितैरग्निभिश्चात्मानं तापयेदित्यर्थः । वर्षासु वर्षासाधारं
धारासम्पात्तं सह्यत इति तथा शिशिरे ऋतौ जले आकण्ठ-
मग्नः एवं विधा वृत्तिर्पश्य सः तपः स्ववर्णाभिमोचिन् धर्मं
चरेदनुतिष्ठत् ॥ ४ ॥

अग्निपकमिति । कश्चं मूलं आग्नपकं समदनीयात् फलानि तु
काष्ठपकानीति विभागः उल्लङ्घनादमत्ता वा कुट्टयति नीवारा-
नवहृतीति तथा अथवा दन्ता एव उल्लङ्घनं यस्य सः ॥ ५ ॥

आत्मनः स्वस्य वृत्तिकारणं जीवनसाधनं कश्चिद्व्यादिकं
स्वयमेवाहरेत्स्वयमेवानवदित्यर्थः किञ्च देशेति अस्यदा कालान्तरे

आहृतं नाद्वीत नोपाद्वीत नाद्वीतवाहित्यर्थः । तत्र हेतुः देशकाल-
प्रयुक्तं बहुलं नदमित्यर्थः “काष्ठान्तरे आहृतं तु नाद्वीत वनाभमी ।
वक्ष्ये नवे नमोऽन्तापे पुराणं तु परित्यजेदिति वारवोकेरिति
भावः ॥ ६ ॥

वन्धोरिति । व्यवैतान्द्रवैर्नोवारादिभिः कालचोदितानाप्रयया-
दीन् चरुपुरोडाशादीनां प्रवेष्टुं “भौतेन छागस्य वपाया मेदस” इति
श्रुतेन पशुना छागादिना न मां यजेत् ॥ ७ ॥

किञ्च आप्रययाप्रमाणानेगमैर्नैदिकवाक्यैर्वापि मुनेरपि कर्तव्य-
नयान्नानाति अग्नित्वादिना नैरपि मां यजेदिति सम्बन्धः
अग्नित्वादिनादिशब्दाः कर्मेनामधेयानि ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वनेषोपनिर्वाहयुक्तानाप्रययस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह । वनमि-
त्यादिना । तृतीयं भागमायुषः चतुर्मासाधिकं प्रयस्त्रिंशद्वर्ष-
रिमिम् ॥ १ ॥

व्यवैतान्द्रवैः ॥ २ ॥

मनी वानप्रस्थयतवान् धावन् पलायन् तेजनं वा ॥ ३ ॥

वर्षासु वर्षर्तौ आमास्याद् वेगवर्षमपि सह्यत इति ॥ ४ ॥

काष्ठपकं कश्चीफलादि उल्लङ्घनी उल्लङ्घनावहन्नीवारादिना
वनेमानः अहमकुट्टः अहमना सूर्यितपिष्टादिवृत्तिः दन्ता
एवोल्गल्लो यस्य स तथा दन्तसूर्यितमोऽय इत्यर्थः । गजदन्तनि-
र्मितोल्गल्लो वा ॥ ५ ॥

सर्वाजुयात् सङ्गप्रहं कुयात् अस्यदाहृतमप्येनातीति ॥ ६ ॥

कालचोदितान् आत्मन् काष्ठ इदमिति निहितान् ॥ ७ ॥

पूर्ववत् गृहस्थाभमे यथा तथा वने अप्रिहोत्रादिकं कुर्वा-
दिति शेषः नेगमैः कल्पशास्त्रैः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

॥ १-८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारागोर्दिशिनी ।

अष्टादशेऽग्रनीयं वनस्थधर्माभितोः क्रमात् ।

मकस्यानाभिमन्त्रञ्च धर्मं साधारण्यं तथा ॥

क्रमप्राप्तान् वनस्थधर्माह । वनमिति । आयुषस्तृतीयं भागं
पञ्चसप्ततिवर्षपर्यन्तं ततः परं मन्त्रासे अधिकारः ॥ १ ॥

वसीत परिध्यात ॥ २ ॥

इतो दन्तान् न धावेत् मज्जेत् मुसलवत् स्त्रियात् ॥ ३-४ ॥

उल्लङ्घनेनादमना कुट्टयति खण्डयतीति सः दन्ता एव
उल्लङ्घनं यस्य सः ॥ ५ ॥

वृत्तिकारणं जीविकाहेतुं फलपुष्पादि अस्यदा काष्ठान्तरे आहृतं
काष्ठान्तरे नाद्वीत किन्तु देशकालमिह इति कष्टे देशे आप-
त्काष्ठे च अतिदौर्ध्र्ये च नायं नियमः ॥ ६ ॥

काष्ठचोदितान् आप्रययादीन् ॥ ७ ॥

मुनेर्वनस्थस्य नेगमैर्नैदिकवाक्यैर्वापि विहितानि ॥ ८ ॥

एवं चीर्णो न तपसा मुनिर्धमनिसंततः ।
 मां तपोभयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति माम् ॥ ६ ॥
 यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णो तपो निःश्रेयसं महत् ।
 कामायाल्पीयसे युञ्ज्याद्वालिशः कोऽपरस्ततः ॥ १० ॥
 यदासौ नियमेऽकल्पो जरया जातवेषधुः ।
 आत्मन्यग्नीन् समारोप्य मच्चित्तोऽग्निं समाविशेत् ॥ ११ ॥
 यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु ।
 विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वनं बोपविशेषपरिप्रेतेत्युक्तं तत्र वनस्थधर्मान् परिग्राह्य-
 र्मीश्वराष्टादशोऽप्याचैर्दर्शयति । तृतीयं भागं पञ्चाशद्वर्षोपरिपञ्च-
 विंशतिवर्षात्मकम् ॥ १ ॥

वर्षेभ्योऽन्यैः कश्चैः पञ्चमूढैरप्येभ्यैः फलैश्च वसीत परि-
 दधीत ॥ २ ॥

दत्तः दन्तान् न धावेत् पञ्चाग्नीन् चतुर्दिशमग्नीन् संस्थाप्य
 तैः पञ्चमेन तमोमध्यगेनाग्निना च देहं तापयेदित्यर्थः । आसारं
 भाराक्षपानं सहते इत्यासारवाट् ॥ ३-४ ॥

उलूखलेनाथवाश्मना कुट्टवतीत्युलूखलाश्मकुट्टः दन्ता एवो-
 लूखलं वक्ष्ये स दन्तोऽलूखलः ॥ ५ ॥

सञ्चिनुयात् समाहरेत् ॥ ६ ॥

काष्ठच्छादितान् आप्रययाद्दिन् ॥ ७ ॥

नैगमैः निगमो घेदस्तन्निष्ठैः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमगवान् उवाच यदि वन को जाकर वानप्रस्थ होना
 होवे तो माया को पुत्रों के पास छोड़ जावे अथवा भाषा
 को साथ ही लेजावे फिर शान्त होकर आयु के तीसरे
 भाग पर्यंत वनही में निवास करे ॥ १ ॥

जङ्गल के पवित्र कन्द मूल फल इनसे अपनी जीविका
 करे फल के तथा लृणा के पत्रों के मृगचर्म के धरु
 पहरे ॥ २ ॥

केश रोम नख डाढ़ी मोछ इनके मर्खों को न धोवे
 दन्तधावन भी न करे केवल जब में डूबजाया करे ऐसे
 स्नान तीनों काळ करे और पृथ्वी पर सोया करे ॥ ३ ॥

ग्रीष्म काळ में पञ्चाग्नि की धूनी तापे वर्षा ऋतु में
 वर्षा की भारा सहकर जल में रहै ठंड काळ में कण्ठ भर
 पानी में रहै इसप्रकार से तपस्या करे ॥ ४ ॥

अग्नि में पकाये वस्तु को खावे अथवा काळ से ही जो
 पकजावे तिसको खावे अथवा ऊखल में या पत्थर से

कूटकर कंदादि को को खावे अथवा हाथों से ही काट
 कर खाया करे ॥ ५ ॥

अपने भोजनादिक पदार्थ अपने हाथही से सब खावे
 देशकाल चल अपने देखकर ऐसा करे पहिले वर्ष के छाये डूबे
 पदार्थ को न खावे यदि चल आदिक ठीक न हो तो
 दूसरे से मगा लेवे ॥ ६ ॥

जंगल के हविषान्न या खरु या पुरोडाश इनो से पर्व-
 काळों में विहित भास्त्र यज्ञादिकों को करे परन्तु वन आश्रम
 वाला पुरुष भुति प्राक्त पशु से मेरा यजन न करे ॥ ७ ॥

अग्निहोत्र दर्श पूर्ण मास इनको गृहस्थ सरीका करे और
 वैदिक खोगोंने चातुर्मास्य यागभी वानप्रस्थ मूनिने
 करने को कथन किये हैं ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

अस्य निष्कामस्य फलमाह । एवमिति । धमनीभिः शिराभिः
 संततो व्याप्तः यावज्जीवं कृतेन तपसा शुष्कमांस इत्यर्थः
 ऋषिलोकात् महर्षीणां क्रमेण प्रयत्नायः प्रतःकरणशुद्धिभक्ति-
 द्वारात्रैव तावन्मुच्यते प्रतिबन्धकबाहुष्येत्वेनेन क्रमेण
 मुच्यत इति ॥ ६ ॥

तं सकामं निन्दति । यास्त्विति । निःश्रेयसं मोक्षफलम्
 अस्मीत्यसे भाविरिच्छादित्यप्य एव तस्मै ॥ १० ॥

एवं यावज्जीवं वर्तमानस्य मोक्षः तृतीयभागावसाने तु
 मग्दविरागेऽपि संन्यासाधिकारः यदि तु ततोऽर्वागेष स्वधर्मा-
 शक्तो भवेत्तदापि सम्भगविरक्तो विरक्तो वा तत्राविरक्तस्य
 कृत्वमाह । यदेति । जातो वेषधुः कम्पो देहे यस्य सः ॥ ११ ॥

विरक्तं प्रत्याह । यदेति ॥ १२ ॥

भीमरक्षामिह्यासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अस्य वानप्रस्थस्य निष्कामस्य भगवद्वाराधनाप्राप्तकाम-

भीराधारमण्डासगोस्त्रामिभिरक्षिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी

इत्येत्यर्थः । तनु क्रमोपादाने किं बीजमित्यपेक्षायामाह । मन्त्रं भावयति । मन्त्रतोषकेषु तपसा यादृ भक्तः करणशुद्धिमयी स्यातां तदा तद्वद्वारात्रैव वानप्रस्थस्य एवमुच्यते प्रतिबन्धक-
बाहुल्ये तु भक्तः शुद्धिमक्त्यभावो हेतुः ॥ ८ ॥

सकामं महर्षीकादिकामम् ॥ १० ॥

कामनाप्रतिबन्धं च विना तपसा यावज्जीवं वर्त्तमानस्य मोक्षः । तत्तत्तुनीयमागादवांक् पूर्व तत्र विरक्ताविरक्तयो-
र्मध्ये । मग्नीन् अग्निसाध्यकमांश्चि ॥ ११ ॥

ततः वानप्रस्थाभ्यमात् ॥ १२ ॥

भीसुद्वयंस्मरितशुक्लपक्षीयम् ।

ऋषिर्लोकादिनि त्वष्ट्रोपे पञ्चमी ब्रह्मा मम भक्तियुक्तश्चे-
द्दिव्यलोकं गत्वा मामुपैतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

यश्चेतदिति । सर्वभूमिमांश्च मगवद्भक्तिविरहिततत्त्वलोकावा-
प्तिरेव फलं तत्फलकामो वाञ्छितः ब्रह्म इत्यर्थः ॥ १०-१४ ॥

भीमद्विराजवाचायंकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तविधानमिसंहितफलधर्मानिष्ठस्य वनाभिमिया गतिमाह ।
एवमिति । धर्मनामिः शिरामिः सततः स्वाप्तः यावज्जीवं
जीवेत् तपसा शुष्कमांसवत्केवलविषयपूनाहीनयासदेह इत्यर्थः ।
तपोमन्त्रं तज्जिवाहकत्वेन तत्प्रचुरं मामाराधय ऋषिलोकं मह-
र्षीकः एवं त्वष्ट्रोपे पञ्चमी यावज्जीवमममिसंहितफलधर्मे-
निष्ठो मज्जकियुक्तो ब्रह्मणः ऋषिलोकं निहाय देहाग्रे मामुपैती-
त्यर्थः । मामाराधयेत्यनेन तपसः स्माराधनरूपत्वावगमात्फलमिसंध्य-
भावः फलितः एवं चाभिसंहितफलस्य तु ऋषिलोकप्राप्तिः
फलमिति फलितम् ॥ ८ ॥

अभिसंहितफलनिष्ठं निन्दति । यस्तिवति । कुच्छतः क्लेशेन
चिथि सम्पादितं मिः भवसमाधनमेतन्महत्तपः केवलमदपीयसे
कामाय युज्यादुपयुक्तं कुर्वीत ततोऽन्वः को वा वाञ्छितः मुखः
ब्रह्मो वा ब्रह्म कोऽपीत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं जीवेत्तेत्यादिना यावज्जीवमनुष्ठितस्य स्वधर्मरूपतपसः
स्वप्राप्तिसाधनत्वमुक्तं तद्वक्तव्यं कृत्यमाह । यदेति । प्रभो यना-
श्रमी नियमे स्वधर्मरूपेऽकल्पः यदा च जरया जातकम्पः तदा
अग्निनाहवनीयाहीनामग्निं हृदये समोदयारोप्य मध्ये च चित्तं
यस्य सः अग्निं समाविशेत् प्रविशेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

गृहं वनं चोपविशेत्प्रत्यज्ज्ञा द्विजोत्तम इति प्रह्वचारिणः
संन्यासाधिकार उक्तः तिष्ठेन्न चोपविशेत्प्रजापत्यान् पारमज-
इति गृहस्थस्यापि प्रवनाभिमियास्तस्मै च क्तं तदधि-
कारिगुणानाह । यदेति । कर्मविपाकेषु कर्मवसानकेषु निरया-
त्मसु निरयकेषु लोकेषु स्वर्गादिषु विरागो ब्रह्म जायते ततस्तदा
स्वर्गादिः प्रत्यज्ज्ञेति सम्बन्धः—

[११४]

आकीडा विविधा राजन् ! पश्चिम्यश्चामखोदकाः ।

एते वै निरयास्तात ! स्थानस्य परमात्मनः ॥

वासुदेवे मनो बध्य जपहोमार्चनादिषु ।

तस्यान्तरायां भैत्रय ! देवेन्द्रादिकं फलम् ॥

इति स्वर्गादीनां मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन मुमुक्षोर्निरयवत्यन्तदेवार्थं
महर्षिभिरप्यभिहितम् ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयेकृतपदरत्नावली ।

तपोमन्त्रं ज्ञानरूपम् ऋषीणां लोकागामुपैति ॥ ८ ॥

एवं कुच्छतश्चिथि तपोमन्त्रपरोक्षाय नियोक्तस्य भवत्या युजानः
सर्वदाह इत्याह । यस्तिवति । निःभयसं महपरोक्षस्य पुत्रवार्थ-
साधनम् ॥ १० ॥

स्वाभर्मावहितकर्मकरणात्ममन्त्रेऽपि कुच्छाद्विहाह । यदेति ।
॥ ११ ॥

कर्मप्राप्तं प्रयजनपूर्वकं यतिधर्ममाह । यदेति । धर्मविपाकेषु
धर्मफलेषु दुःखत्वाभिरयात्मसु तत्फलसमानरूपेषु ॥ १२ ॥

भीमज्जीवगोस्त्रामिभिरक्षितामसम्भ्रमः ।

एवमिति । टीकायां निष्कामस्येति भगवद्वाराधनामात्रकामस्येत्यर्थः
भक्तः करणेत्यादौ यदि तथा मत्तोषयथा तपस्यवान्तःकरणशुद्धि-
मयी स्यातां तदात्रैव वानप्रस्थस्येव मुच्यते यदि तु प्रतिबन्धक-
बाहुल्यं स्यात् तर्हि क्रमेणैव मुच्यत इति मां तपोमन्त्रमाराधयेति
तपस्येवाराधयेत्यर्थः । अतः शुद्धिमक्त्यभावात् क्रमेणैव मां
प्राप्नोतीति भावः ॥ ९ ॥

महर्षीकादिकामं निन्दति । यस्तिवति । कामानां प्रतिबन्धं च
विना तपसा यावज्जीवं वर्त्तमानस्य मोक्षः ॥ १०-१३ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयेकृतसारायंदर्शिनी ।

ऋषिलोकात् महर्षीकं प्राप्य मामुपैति क्रमेण मुच्यत
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सकामं ते निन्दति । य इति ॥ १० ॥

अकल्पः अयमर्थः ॥ ११ ॥

धर्मविपाकेषु धर्मप्राप्येषु ॥ १२ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निष्कामस्य वानप्रस्थस्यान्तःकरणशुद्धिज्ञानवैराग्यभक्ति
सिद्धौ सत्यां मुक्तिरेवेत्याह । एवमिति । एवं जीवेत् तपसा आयुषस्तु-
तीयभागसाधनेन धर्मनामिः शिरामिद्वयान्तः तपोमन्त्रं तपसा प्राप्य
मालोचनात्मकं संन्यासाग्रहं निहाय आयुःशेषे मानस्यमानस
वशीभूतं मामाराधय ऋषिलोकात् त्वष्ट्रोपे पञ्चमी ऋषिलोकं
निहाय मामुपैति आपुनरावृत्तिमार्गक्रमेणैव मां प्राप्नोतीत्यर्थः
ऋषिलोकं महर्षीकं तु सकामो वानप्रस्थः गच्छति न मज्जक
इति भावः । एवं सर्वेयमाभिमिया सकामानामेव तत्त्वलोक-
प्राप्तिः ज्ञानभक्तिनिष्ठानां तु सर्वेयानेकैकस्मिन्नाभ्ये मुक्तिः

इष्ट्या पूतं हिंसातो निवर्तितं मनःपूतमिति धर्मं
येन चात्मा प्रसीदतीति मनःप्रसादस्य प्रमाणात्वात् ॥ १६ ॥

भीमद्वयंनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

द्वयद्वयान्नाश्वरमिति । जलपवित्रादिवाप्तान्तराणामपि प्रद्वयं-
नाश्वरमुक्तं वक्ष्यते जलं विवेक्षितं ह्यनन्तरमुच्यते ॥ १५ ॥

अनःपुनरन्व रागद्वेषविरहः ॥ १६-२० ॥

भीमद्वयंनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

तत्रादौ कृत्यमाह । इष्टेति । यथोपदेशं यथाविधि भ्राज्याएक-
पूर्वकं प्राजापत्येष्ट्या मामिष्टा आराध्य सर्वस्वमुत्सृज्ये दत्त्वा
अग्निं स्रष्टव्यं आत्मन्यावेष्ट्य निरपेक्षः मर्तिरिक्तस्वपक्षाराहितः
परिब्रजेत् ॥ १३ ॥

बुद्धिमोक्षं तुर्यांभग इत्यभिप्रायेणाह । विप्रस्येति । दारादी-
त्यादिशब्देनात्मजसम्पत्त्यादिभङ्गः दारादिमुखेन विप्रं कुर्वन्मीत्यर्थः ।
कस्तर्हि तेषामन्तरायाचरणोऽभिप्राय इत्यतस्तमाह । अयमिति
अयं परिगृहीततुर्यांभगः मरुमानाक्रयोलुङ्घ्य परं परमपदं समि-
वाङ्मिष्यतीति ॥ १४ ॥

अथ परिब्राजो धर्मानाह । विभृयादित्यादिना । मुनिश्चेदिति
सम्बन्धः यतिश्चेदित्यर्थः । अनेन कुर्यात्प्रकथयन्प्रकथयन्परमं धर्मानां
अनुष्ठानमपि यतीनां साधारणा वक्ष्यमाणा धर्मा इत्यभिप्रेतं
कूपपतनमर्हतीति कौपीनं पापं तन्माचनत्वात्पुरुषाद्विद्धमपि
कौपीनं तदाच्छादनमपि कौपीनमन्तरायाचरणं च वासा
विभृयादित्यर्थः । परं केवलमेतानां देव म त्वन्यद्वासः शिरः
प्रावरणकञ्चुकादिकमित्यर्थः । असौ यतिर्येकिञ्चिदधमपरिग्रह-
द्वयाणां त्यक्तं द्वादशप्राप्त्यामन्यत्तत्र किञ्चिदपि विभृयात् द्वाद-
शप्राप्त्यामन्यत्तदावश्यकञ्चुकादिपरिग्रहपुण्यलभ्यम् अत्र द्वादश-
वदेन त्रिदशं विभक्तुं तस्यैव विहितत्वात् तथा हि स्मर्येते
दत्तवृद्धस्वपिप्रियम्—

मेखलाजितद्वयेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।

गृहस्थो यद्विनेवाद्यैर्नखरोमेवेनाभमी ॥

त्रिदशेन यतिश्चेति लक्षणाति पृथक् पृथगिति ।

शाण्डिल्यः

द्वादशानि त्रीणि सम्भृत्य धारयेद्विधपूर्वकम् ।

अग्निः लिङ्गञ्च त्रैण्यं तेषां त्रिदशं भवतिप्रकम् ॥

त्रिदशेन यतिश्चेति लक्षणां वै धृतं श्रुती ।

इत्याश्रयः “त्रिदशैकपञ्चमिषः साक्षात्प्रायणः स्मृतः । त्रिद-
शैः पूजितो येन विष्णुस्तेन प्रपूजितः । अष्टाक्षराणां मन्त्रेणा
नित्यं नारायणारामना । तमस्यो मक्तिभावेन विष्णुरूपी
त्रिदशैः पूजितः । त्रिदशं लिङ्गमाश्रित्य जीवन्ति वदन्ते द्विजाः
बोहि ब्रह्म न जानाति त्रिदशैर्हो न स स्मृतः । आश्रितस्त-
त्रेणो काणादशकषयापयद्वैत्रयोधमो विजोऽदितः । त्रिदशधा-
रिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयो” —

हारीतः विष्णुरूपं त्रिदशैः सर्वदा धारयेद्यतिः ।

कुर्यात्त्रिदशप्रदं कावलेन न कारयेत् ॥

कथमात्रान् समग्रन्थीस्त्रिदशान् वेणवान् यतिः ।

धारयेदिति शेषः । इत्थं परः शताः स्मृतयो विस्तरमयान्
लिख्यन्ते अत्रापि सूचयिष्यति वेणुमित्रं मवेद्यतिरिति बहुव-

चनेन ज्ञानवैराग्यरादिनस्त्रिदशमुपजानिति इत्यनेन च ननु मात
ऊर्ध्वं शुक्लाम्बरं विभृयादेकदशैः त्रिदशैश्चैति बोधायना-
दिवचनात्त्रिदशैकदशैश्चधारणयोधिकरण इति चेन्न गुरुवृत्ती-
स्तुत्यधिकरणसम्भवात् बोधायनादिस्मार्ताभ्यश्चरानां कद्वि-
नैकदशधारणाश्च त्रिदशैश्चामरूपापञ्चयतां हारीतमेवा-
तिथी व्यवस्थापयन्—

त्रिदशं त्रैण्यं सौम्यं सश्वचं समपर्वकम् ।

वेष्टितं कृष्णगोवाक्षरज्ज्वा तु चतुरङ्गमुत्तमम् ॥

गृहे जलपवित्रे वा त्रिदशैः वा प्रभातः ।

एकं तु वेणुमित्रं द्वादशं वेदभवेन वा ॥

गृहीत्वा विचरेत्तानद्यावन्न स्यात्त्रिदशकम् ।

मेधातिथिस्तु ॥

यानत्र भूयस्त्रयो द्वादशैस्तद्वैकं पर्वटैर्दिति

एवं च यानत्रैकदशैश्चधारणानिधायकश्चरानां

तान्यापञ्चयत्तद्वैकदशधारणपरामर्शानि ठववस्थापयम्

शाटवानकावनिपाद् अथ ह द्वादशपरमं सगा—

तन्मित्रमुपकल्प्य पारमहंस्यमाधमं समविष्ट्य

यथोपपत्तिं पञ्चमाश्रयधनः अत्र श्लोको भवतः

“त्रिदशमुपवीतं च वासः कौपीनवेष्टनम् । शिष्यं कनकमित्ये-
नां विभृयाद्यानदायुषम् । त्रिदशं त्रैण्यं लिङ्गं विप्राणां मुक्ति-
साधनं त्रैवर्ग्यं सर्वधर्माणांमिति मेधातुशामन”मित्याम्नायने
तदेवं त्रिदशधारणाश्च प्रत्यक्षधृतिभिर्ज्ञानादापतनवदुस्मृ-
पवृद्धितन्मात्रैश्च त्रिदशधारणमेव चतुर्णां परिब्राजकानामभिधायैण
मुख्यमेकदशधारणां त्वमुख्यमापत्रिपयं चेति भिन्नम् एवमुप-
वीतधारणमपि तथैव श्रुत्या सिद्धं स्मृतं च पश्चाद् यमिष्टः
यज्ञोपवीत्युत्कृष्टकर्मण्डलुत्तर इति ब्राह्मणम्—

अनीनां त्रीणां शुक्लानि भवन्त्यनीनां नित्यशः ।

यज्ञोपवीतं द्वादशं तथा जन्तुनिवारणम् ॥

इति शौनकोऽपि यूया सुवासा इति कापयं वासः सखा मे
गोपायेति त्रिदशं गृह्णतीति तच्छ्रुत्वा त्रयोमहे इति यज्ञो-
पवीतमिति—

मोक्षार्थं स्मृतं तस्मै रक्तं यज्ञातुराङ्गनम् ।

कायं यज्ञोपवीतं तु भित्तं नखगुणान्वितमिति ॥

सामान्यतस्तु यज्ञोपवीतस्याग निषेधान्ति यदाह मेधातिथिः—

गुरानं यन्त्रिदशैर्हो अभिनये न न त्यजेत् ।

समुद्भूतञ्च स्वाहा नित्यं प्रातुपजन्तम् ॥

प्रातुप्य चान्यवाद्यं द्वादशैः प्रणमनं वा ।

तच्छ्रुत्वा त्रैण्योपवीतमालुङ्गात् कर्मण्डलुमिति ॥

अङ्गिराश्च—

यनेलिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः ।

ब्रह्मसूत्रं त्रिदशं च वस्त्रं जन्तुनिवारणमिति ॥

उपवीतपरित्यागे प्रत्यवाय स्मरन्ति च यथाहासिः ।

ब्रह्मसूत्रं त्रैण्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥

परित्यजन्ति ये विप्रा माहात्मकापजीवितः ।

स्वगोपवर्गैरूपाश्यां प्रच्युतास्ते न संशयः ॥ इति

भीमजीरराधवाचानेकतमागवतचन्द्रकण्डिका ।

परिब्राजमधिकृत्यास्य वचनस्य प्रवृत्तत्वात्सामान्यवचनोऽपि विप्र-
शब्दः परिब्राजविप्रपरः सामान्यतो निर्देशस्तु सर्वेषां प्रत्य-
वाचसामान्यात् तथाह्युपशान्तरपरिब्राजे सर्वेषामभिमियां
पतनमेवाह—

ब्रह्मसूत्रपरित्यागाङ्गुष्ठाचारी गृही वनी ।

परिब्राजु चापि पतानं तस्मात्सूत्रं तु न त्यजेदिति—

तत्पर्याग्यागे प्रायश्चित्तानि यद्वातं सक्रमः यथाह्यग्निः
त्यक्त्वा यज्ञोपवीतं तु पदकृच्छ्राणि समाचरेदिति ननु तन्नाति
निकृष्टं यज्ञोपवीतं तिसृज्जैदिति तस्यागो हृदयेति चेन्न तन्नाति
निकृष्टं पुराणवत्स्यज्ञोपवीतकमण्डलूदशङ्कं सत्यस्य नवान् सगृ-
ह्याभ्रं प्रतिशेदितं भूतैष्येव त्यागप्रहणयोः पुरातननूतनविषयत्वा-
पादनादर्थोऽस्यापेक्ष्यवस्थापनेन विरोधाभावात् सामान्ययज्ञो-
पवीतशब्दस्य पुराणवत्विशेषितं पर्यवसितुमुचितत्वात्सामान्य-
निषेधस्य नूतनविशेषविधिनारूपार्जितुमशक्तं न हि कर्वाद्दत्वा-
दिवत् एवं च यावन्ति ब्रह्मसूत्रत्यागविधिपराणि वचांसि तानि
पुराणब्रह्मसूत्रत्यागपराणीति व्यवस्थाप्यं यत्तु विद्वानेवरेणोक्तं
यज्ञोपवीतधारणं वैकल्पिकं यज्ञोपवीतं तिसृज्जैदिति भूतैरिति
तदपि त्यागे प्रायश्चित्तस्मरणाद्विकल्पासम्भवात्स्वप्नच-
याभिनिवेशकारितमित्यनादरणीयम् अनेन न्यायेन शिक्षावर्जन-
मप्यनुपपन्नं तत्रपवननिषेधस्मरणात् यथाह स्त्रिजितः—

ऋतुसन्धिषु सर्वत्र चातुर्मास्यान्तरं विना ॥

पौर्णमास्यां शिक्षावर्जं मुण्डयेत् शिरो वर्तितरिति ।
मेधातिथिः—

कक्षोपस्थशिक्षावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः ॥

अग्निः न प्रयायाच्चतुर्मासावपनं कारयेत् य—

आरम्भाद्वापदिनयोर्वापनेद्वपनेऽपि तु ।

अथः कर्णशिक्षाविभूतामाग्निं नहि जातुचिदिति शिक्षावपने प्राच-
क्षितं स्मरति गालवः त्रिग्यातजोमवपनं कृत्वा प्राजापत्यं कृत्वा
प्राण्यायामशतं कुर्यादिति ननु मुण्डः शिक्षां वेति विकल्पस्मरणात्
अशिक्षवपनं कृतेति विशेषस्मरणाच्च शिक्षावपनसिद्धिरिति चेन्नैव
मुण्डः शिक्षां वेत्यादिविकल्पस्यापि त्रिदण्डैकदण्डधारण-
विकल्पवन्मूल्यामुख्यविषयतयैव निर्वाह्यत्वात् सम्भवति हि
केवाविद्व्याहना शिर्षस्य केशानुत्पत्तिः अन्ययोर्वाहृतवहुस्मृति-
वचननिरोधापत्तेः शिक्षावपनं गालवेन प्रायश्चित्तस्मरणात् तथा
च विकल्पात्कस्यायमर्थः वाशब्दश्चाप्यर्थः मुण्डो भवेच्छिखी च-
भवेच्छिखावर्जस्तुल्यकेशो भवेदित्यर्थः । शिक्षावपनमन्तरण्यापि वपनं
मुण्डशब्दः स्मृतिफारैरेव प्रयुक्तः—

पौर्णमास्यां शिक्षावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः इति ।

कक्षोपस्थशिक्षावर्जं तृप्तसन्धिषु चापयेत्

न चैमुण्डशब्दार्थान्तराभिप्रायः स्वप्नस्य कश्चित् इत्यादिषु शिक्षा-
व्यतिरिक्ताशतपनेऽपि मुण्डशब्दप्रयोगात् मुण्डवपनशब्दयोः पर्या-
यवद्विषयोपपत्तिनाच्च सामान्यो मुण्डशब्दः शिक्षाव्यतिरिक्त-
विषय इति व्यवस्थाप्यं सशिक्षं वपनं कृत्वेत्येतदपि सविष्टर-
मजं भुञ्जीतेत्यादिवत्कृतं न्यसाद्विज्ञेयत्वयः न पुनः समृतमजं
भुञ्जीतेत्यादिवत्तथाचामर्थः यथा सशिक्षं शिरो भवति तथा वपनं
कुर्यादिति अतश्चतुर्भिरपि परिब्राजकैरेकमुपवीतमवदत्तं भार्य

त्रिदण्डाधिके च मन्वयतया परिब्राजो इति सिद्धमिति हिक् विस्-
रक्तं प्रमेयमात्राशतद्वयव्यादिषु द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

इष्टिपूतमिति । इष्ट्या सम्बन्धशुद्धे देशे पाक् स्यसेदित्यर्थं
यत्नेन पूतं शोधितं जप्तुमावित्यादिरहितं जज्ञं पिबेत्सत्या
भूतहितेन पूतां शुद्धामनृतादिरहितं वाचं वदेत् मनः पूतं मनस
सम्बद्धं ह्योपादेयं विविभाग कृत्वा तत्र यदुपादेयं तदाचरेत् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयेकतपदरत्नावली

प्रब्रजते इत्थं भावमाह । इष्टेति । प्राये अन्तर्यामिणि ॥ १३ ॥
देवान् सम्यक् सम्पूज्य तेऽयोऽनुज्ञामादायैव संस्थासः कार्योऽ-
न्वया ते दारादिषु सन्निधाय विघ्नं विधायाचः पातयन्तीत्याश-
येनाह । विप्रमेति । वै इत्यनेन असम्पूज्य*न्यासिष्णुं तं देवा वै
पातयन्त्यधः सुसंपूज्य न्यासिष्णुं तं देवा एवानुजानते इति
वाक्यं सूचयति । हिशब्देन अथवा तद्यथा इत्यर्थे विघ्नस्तीव
पुनः पुनः । तात्पर्याद्विघ्नितो देवैर्नोत्थातुं शक्नुवात्कचिदिति
मानं सूचयति ॥ १४ ॥

मीनेन वाग्वयडः अनीहया निषिद्धाचरण्याग्रेण देहद्वयडः
अनिलायमेव चेताद्वयडः ॥ १५—१६ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

परं ब्रह्मलोकम् ॥ १४ ॥

यस्मात्प्रेषोच्चारार्थमेव सर्वं लोके तस्माद्वयडवाक्का-
मन्वत् किञ्चिदपि न गृह्णीयात् ॥ १५—१७ ॥

भीमद्विजयनायकवर्तितकृतसारार्थदर्शिनी

इष्ट्या यद्योपवेशं भाखाष्टकपूर्वकं प्राजापरयेष्ट्या मामिष्ट्या ॥ १३ ॥
तत्र विघ्नान्न गणयेदित्याह । विप्रमेति । दारादिषु विघ्नः
दारादिषु विघ्नः केनाभिप्रायेण कुर्वन्तीति तमाह । अयमिति
आक्रम्य अतिक्रम्य परं परं ब्रह्म ॥ १४ ॥

तस्य धर्मानाह । विभूत्यादिति । परकौपीनादप्यहोसो भारवि-
तुमिच्छति तर्हि कौपीनमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रमेव लब्धं
प्रेषोच्चारत् पूर्वमेव दण्डपात्राभ्यामन्वत्, किमपि न विभू-
यात् ॥ १५—१६ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किंविधाय प्रब्रजेदित्याकाङ्क्षावामाह । इष्टेति । यद्योपवेशं यथा-
विधि प्राजापरयेष्ट्या मामिष्ट्या अनीन् स्त्रे प्राये आत्मानं आवेष्ट्य
निरपेक्षः मन्दिरपदार्थापेक्षारहितः परिब्रजेदिति ॥ १३ ॥

परं पूर्णं पुरुषोत्तमम् ॥ १४ ॥

* न्यासीत्येतस्य महादेवमावाप्तिकर्मणा हरिं संपूज्यास्मा-
नतिक्रम्य परमेश्वरमियादिति बुद्ध्या देवा विघ्नं कुर्वन्तीत्यर्थः

मौनानीहानिलक्ष्मणा दण्डा वाग्देहचेतसाम् ।

न ह्येते यस्य सन्त्यक् वेणुभिर्न भवेद्यतिः ॥ १७ ॥

भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगह्यान् वर्जयंश्चरेत् ।

सप्तागारानसंकल्पतांस्तुष्येल्लब्धेन तावता ॥ १८ ॥

बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः ।

विभज्य^१ पावितं शयं भुञ्जीताशेषमाहतम् ॥ १९ ॥

एकश्चरेन्महीमेतां निःसंगः संपतन्द्रियः ।

आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः ॥ २० ॥

विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः ।

आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन मया मुनिः ॥ २१ ॥

अन्वीक्षेताऽऽत्मनो बन्धं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया ।

बन्ध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः ॥ २२ ॥

तस्मान्नियम्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिः ।

विरक्तः क्षुल्लकामेभ्यो लब्ध्वाऽत्मनि सुखं महत् ॥ २३ ॥

पुरग्रामव्रजान् सायान् भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् ।

पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवर्ती महीम् ॥ २४ ॥

भीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

वरिष्ठाङ्गमनाह । विभृयादित्यादिना । कौपीनं गुह्यस्थानाच्छु-
द्धकं वस्त्रं परमम्बहपि यदि वाङ्मृति चेत्तर्हि कौपीनमाच्छाद्यने
बाधना तावत्मात्रं वासो विभृयात् दण्डपात्राभ्यामन्यत् किञ्चिद्रूपि
न विभृयात् यतः आश्रमस्त्रीकरणयन्त्राणां सर्वे त्यक्तम् अतोऽन्य-
त्परिग्रहं हीनप्रतिष्ठः स्यात् ॥ १५-१६ ॥

भाषा टीका ।

जैसे शाली का उपदेश है तैसे मेरा यजन करके सर्वस्व
अग्निजको देकर अग्नि को अपने प्राण में स्थापन
करके निरपेक्ष होकर संन्यास ग्रहण करे ॥ १३ ॥

इस प्रकार से जो ब्राह्मण संन्यासी होता है तिसके
छिये देवता जानते हैं कि यह संन्यासी हमारे भी ऊपर लोक
को छोड़ा जावेगा तब ली आश्रित्य से उसके व्रत में बिचन
करते हैं ॥ १४ ॥

यह सम्भासी मुनि यदि वस्त्र धारण करे तो केवल कौपीन
और एक वस्त्र धारण करे और जब तक कोई देह कष्ट न
पड़े तब तक देह और कमंडल छोड़कर कुछ भी न रखे क्योंकि
छत सर्वो को तो बसने त्याग दिया है ॥ १५ ॥

नेत्रों से अच्छे देखकर पैर रखे लक्ष्म से ज्ञान कर

जब को पीने सत्य से पवित्र वचन बोले मन से जिस
में धर्म से अच्छे होवे सो कार्य करे ॥ १६ ॥

भीमरक्षाभिकृतमाचार्यदीपिका ।

मौने वाचो दण्डः अनीहा काम्यकर्मत्यागो देहस्य प्रणा-
यामश्चेतसः एते अस्त्यक्तयो दण्डा यस्य न सन्ति अङ्ग हे
उद्धव । अङ्ग धृतेर्गुणिरिति वा ॥ १७ ॥

अतुर्विनि । ब्राह्मणेष्वेव वृत्तिभेदेन अतुर्विधेषु पूर्वपूर्वा-
संभवे वा विगह्यान्मिश्रकृतात् असंकल्पात् अत्रायं
वासो भविष्यतीति पुनर्मनुहितात् ॥ १८ ॥

बहिर्ग्रामात् पानने प्राज्ञादिभिः शोधितम् विभज्यविष्णु-
ब्रह्माकंभूतैः प्रशेषमित्यधिकाहरणं निरस्तम् याचितामिति
पाठं माधुकरेण याचितमन्नं चेत्तर्हि विभज्य भुञ्जीत न त्वया-
चितादि भैक्षवस्तुष्यमित्यर्थः ।

“माभूकर तु मेवद्य भैक्षे नान्येषु विद्यते ।

नैवेद्यक क्षिपेदस्तु त्रितयं मौनिकं यदिः” ॥

इति स्मृतेः यदा तदानीं केनापि याचितं चेत्तन्मये तस्मै
किञ्चिद्विभज्य दत्तेत्यर्थः ॥ १९ ॥

किञ्च एकश्चरेदिति । आत्मन्येव क्रीडा कौतुकं यस्य सः
आत्मन्येव च रतस्तुष्टः आत्मघान् धीरः ॥ २० ॥

१ याचित इति वि० पाठः ।

[११५]

बन्धं मोक्षं च केन बन्धः केन वा मोक्ष इति तावाह ।
बन्ध इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

पुराणि वृद्धादिमग्नि प्रामासुतद्रहिताः प्रजा गोष्ठानि तान्
सार्थान् यात्रिकजनसमूहान् ॥ २४ ॥

दीपिकादीपनी टिप्पण्या ।

वेणुमिस्त्रिमिदं गडैः । वेणुमिरिति तु खेसकभ्रम एव ॥१७॥
 वृत्तिभेदतः प्रतिप्रज्ञापयत्तथाजनशिलोद्भूतरूपेणेत्यर्थः । अत्र
 विधायामेव चतुःसंख्या वर्यो आरोपितेत्यर्थोऽनन्तरं तत्र वर्यो-
 जयामावे प्राणरक्षार्थं शूद्रोऽप्युपेतः आहारार्थं समीहनेति
 वक्ष्यमाणत्वात् । अभिग्रस्तपतितान् कवहुदृष्टिनात् । अत्रा-
 द्विमज्जागारे ॥ १८ ॥

प्रवाचितार्थेति । माधुकरमसंकल्पनं प्राक् प्रणीतमयाचितम् ।
तारकाक्षिकोपपन्नं च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतमिति भिक्षापञ्चकं
क्षेत्रम् । माधुकरे भैक्षे । नैवेद्यं विभागेन त्रिवेदीयत्वं विद्यते
अग्नेषु चतुर्विधभैक्षेषु न विद्यते । तत्र त्रितयं विष्णुब्र-
ह्माकं पश्यन्ति । नैवेद्यमस्तु क्षिपेत् । भौतिकं भूतेष्वं-
वेद्यं तु बहिः क्षिपेत् । पूर्वाद्यं माधुकरेणेत्याक्षेपः पश्यमतो यद्वति ।
तदानीं विभक्त्योपभोजनकाणं । तन्मध्ये स्वमांज्यशेषमध्ये ॥१८॥

निःसङ्गः सर्वत्र चरन्नपि न कुत्राप्यासक्तः ॥ २० ॥

अभेदेन तत्त्वमसीत्युक्तचिदशैक्येन ॥ २१ ॥

अन्वीक्षेत विचारयेत् तदभिनयः केन बन्ध इत्यादिः ॥२२॥

तस्मादिन्द्रियाविद्येयस्य बन्धत्वात् । मद्भावेन सर्वत्र मद्भा-
षणया ॥ २३ ॥

पुराहीनू प्रति भिक्षार्थं प्राविशन् महोच्चरोदित्यन्वयः ॥२४॥

भी सुदर्शनस्त्रिकृतशुक्लदीपम् ।

अभेदेनेति अग्रह्यात्मकस्त्रनिष्ठात्मभेदनिरासः तेन साक्ष्यमत-
व्यावृत्तिः ॥ २१-२२ ॥

धुल्लकामेष्ठयः धुद्रकामेष्ठयः ॥ २३-२४ ॥

भीमदीराघवाचायंकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

मौनेति। मौने वाचो दण्डः अनीहा काम्यकर्मस्यागो देहस्य अनि-
 कायामः प्राणायामश्चेतसः एते त्रयो दण्डा यस्य तुरीयाभिमियां
 न सन्ति अङ्ग ह हङ्ग ! अङ्गाकृतैर्धनुषिभिर्यतितं भवत् ॥ १७ ॥

मिच्छामि। विगृह्यामि शस्तपानतादीन् वज्रं पितृणां चतुर्षु वक्त्रेषु
असंस्कृतान् अत्रापि क्षामो भविष्यतीति पूर्वमेतनुसाहंताश्च सप्तधा-

रात्रिं गृह्यते प्रणि मिक्षां चरेत्सावैतच्च लक्ष्येन तृणैश्च पूर्वपूर्ववर्षेषु
 भिक्षायाः अक्षयमेव इत्येतत्तत्त्वमिति कश्चिद्व्याख्यते प्राण्याः
 त्वयश्चाश्वमेव वक्ष्यान्तरमिक्षानुमतिरिति युक्तं तथा च सूत्रम्
 "सन्नाशानुमतिश्च प्राण्यात्यये तद्देशनात्" इति वक्तव्यमपि परिभाषा-
 कानां विषकुलभक्षामेव भगवान् पराशरः स्मरति तत्र परिभाषा-
 जकामन्तुर्विधा भर्वास्त कुटी चका बह्वका इत्याः परमइत्याद्येति
 तत्र कुटीचका नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामकोचलोभ-
 मोहमदमात्सर्ग्यादीन् परित्यज्य विधिवत्सम्पासं कृत्वा त्रिदण्ड-
 जलपात्रशिखावक्षोपवीतकाषायवस्त्रधारणः क्त्वा शौचाच्चमन-
 जपस्त्राध्यायब्रह्मचर्यध्यानतपसाः पुत्रादेरेव भिक्षाकांक्षेजं यात्रा-
 मात्रमपयुञ्जानास्तस्यां कुट्यां निरयं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते
 बह्वका नाम त्रिदण्डकमण्डलुजलपात्रशिखावक्षोपवीतिका-
 कौपीनोत्तरीयवस्त्रकाः वेदाश्तायेंवाधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मण-
 कुलेषु भैक्षवर्षा चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते
 इत्या नाम त्रिदण्डजलपात्रशिखावक्षोपवीतिकाषायवसासो
 गामुत्रगोमयाहारा एकरात्रद्विरात्रत्रिरात्रषड्रात्रमासोपवास-
 कृच्छ्रानि कृच्छ्रवाग्द्विषयसांस्तपनपराकृतुजापुरुषादीनि चरन्तो
 गात्रिजादयेषु देशेषु वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते परमइत्या नाम
 त्रिदण्डजलपात्रशिखावक्षोपवीतितोऽस्तव्यं मनसि हिंसेन विचारिणो
 प्रायैकरात्रवासिनो नगरतीर्थप्रदेशेषु पञ्चरात्रं चारुखण्ड-
 वर्जं भिक्षाकांक्षं शीघ्रपण्यकुटीं कृत्वा ब्राह्मणकुलोदय भैक्षं गृही-
 त्वाष्टौ प्रासानेव भुञ्जाना संध्योपासनतपसा निरयं वृक्षमूले
 वसन्तः आत्मानं मोक्षयन्त इति ॥ १८ ॥

बहिर्निनि । किञ्च बार्हारम्यस्य प्रामादित्वादिः उपस्पृष्टाच्चरप
 वाच्यतो मौनी भूत्वा तथा केन विद्याचिन्तनेत्यस्मै प्राहुः मैत्रसमं
 विमज्ज्य दत्त्वा शेषं भुञ्जत अशेषमित्याधिकाहरणं निरस्तम् ॥२३॥
 एक हातः एकऽनहायः निःसङ्गः काव्यनासक्तः नियमितवाङ्मातृ-
 निन्द्यः आत्मसंयत् क्रीडा कौतुकं यस्य सः । आत्मनि परात्मस्येव
 रतः सन्तुष्टः आत्मवान् धीरः समर्शनः सर्वस्य प्रह्लादमकरं
 पश्यन् ॥ २० ॥

विविक्तः निजतः स्वो निर्भयश्च देशः शरणं वासक्यान्
यस्य मङ्गलिनं मङ्गल्यनिर्भय आशयो मतो यस्य सः मया-
भेदतात्मागमकं कानिकरूपं चित्तयेत् मयाभेदेत्यनेन मङ्गल्यारमक-
कानिप्रातमभेदव्युदासः तेन सांख्यमतव्यावृत्तिः ॥ २१ ॥

अन्वीक्षतेति । अन्धमोक्षशब्दौ तत्कारणपरो व्याप्तनः स्वरूपवन्ध
हेतुं मोक्षहेतुं च ज्ञाननिष्ठया तत्त्वत्रयवाधात्म्यज्ञाननिष्ठयाऽन्वीक्षेत
पर्यायां लभेत तावेष दर्शयति । अन्ध इति । एवमिन्द्रियाणाम् ॥२३॥

तस्मादिति । यत इन्द्रियविक्षेपस्य मोक्षस्य मोक्षहेतु तस्मात् प्रयत्ना
समनस्कानां ज्ञानेन्द्रियाणां वर्गं निवर्त्य मध्येष यो भावोऽभि-
प्रायविशेषः सत्त्वात्मकस्तेन युक्तः क्षुल्लकामेष्वः क्षुद्रकामेष्वः
शब्दादिविषयेष्वो विरक्तः महत्पारमात्मनि सुखं लब्ध्वा
लोकैविति सम्बन्धः ॥ २३ ॥

पुंरित । पुराणि वीथीमन्ति प्रामास्तद्रहिताः प्रजा गोष्ठाः सार्याः
सार्वजन्यकृतसमूहाः तान् मिमर्षन् प्रविशन्नेव पुण्यवेद्यादि-
मर्त्यं मर्त्यं शरीरेति सम्बन्धः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मना परमात्मना क्रीडा यद्य स तथा आत्मनो ह्ये सुखं
यस्य स तथा आत्मनः वशीकृतमनाः विभक्तं भवेत् तत्रैव शरणं
यस्य स तथा यदा पुरुषार्थोत्तममोक्षशरणः मज्जति मज्जत्या
विमलाशयः विशुद्धबुद्धः ॥ २० ॥

तस्योपास्तिप्रकारमाह । आत्मानमिति । मुनियनिरात्मानं पर-
मात्मानमेकं प्रधानं सर्वोत्तमं चिन्तयेत् किञ्च मया अमेदेन
उपलब्धमेतत् मर्यादावन्तारामिच्छतेन स्वगतभेदरहित्येन
मया लक्ष्या सहेति वा मया किम्मानमत्रायुत्तरं भवेति ।
“पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते” इति श्रुतिप्रमाणेन क्षेत्रज्ञः
पुरुषो ह्यात्मेति मया मिदमात्मानं स्वभेदेन चिन्तयेत्
किन्तु एकमप्यं चिन्तयेत् एके मर्यादयकेनवा इति अयमी-
ष्टमस्य माहमात्मनि नीनशोक इति मया हेतुना यदा आत्मा
वा इदमेक एवात्र भाषीदिति श्रुत्या मया मिदमात्मानमेकं
मुख्यं चिन्तयेत् १ अमेदेन जीवनेकं न चिन्तयेदित्यर्थः । सत्यं
मिदं सत्यं मिदं श्रुत्यावयमया सिद्धत्वात् लक्ष्मीप्रमाणा-
यामो व्याप्तिर्वेदे आपि कीत्येन इत्यभिधानम् ॥ २१ ॥

मगवदुपास्ताविदमन्तरङ्गमित्याह । अस्मीत्येनेति । ज्ञाननिष्ठ-
आत्मनः स्वस्य वन्द्यं मोक्षं आत्मनो हरेः सकाशादस्मीत्येन
मगवत् हरिरस्य वन्द्यमोक्षो कथमापादयतीति तत्राह । वन्द्य-
इति । इन्द्रियाणां विषयेषु विज्ञेयः प्रसारणं च वन्द्यः स्वदि-
वामिन्द्रियाणां सर्वतो निग्रहो विषयेश्वरः आहृत्य मयि स्थापन-
लक्षणां मोक्ष इति ॥ २२ ॥

यत्र एवं तस्मादित्ये विज्ञेयमित्याह । तस्मादिति । कर्मोद्भि-
दाद्यभेदेन मनसा सह यद् ज्ञानेन्द्रियाणि मरमति भाषि-
महत्सुखं लक्ष्म्यं तुच्छकामेश्वरो विरक्तो भूत्वा विषये निर-
पेक्षवेनात्मनि सुखं लब्ध्वेति वा ॥ २३ ॥

पुण्यशब्दः देशादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकर्मसम्भवेः ।

मिदमिति तैः तत्र वृत्तिभेदेनेति प्रतिग्रहाध्यापनवाजन-
शिलोच्छ्वासेत्यर्थः ॥ २५ ॥

वर्हिरिति तैः तत्र माधुर्यममंकलत्वं प्राक् प्रणीतमयाचितम् ।
तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतिमति भिक्षापञ्चकमिति
वेद्यम् ॥ २६ ॥

निः संगश्चरन्नपि न कुत्र चिदासक्तः ॥ २० २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

मौनं वाचो दण्डः अतीहा कमेत्यागा देहस्य प्राणावामश्वेतसः
यत्ते अतस्तयो दण्डा यस्य न सन्ति अङ्ग देहदण्डः ॥ १७ ॥

अतुर्विति । प्राणयोर्वेध प्रतिग्रहाध्यापनवाजनाशिलोच्छ्वासेत्यर्थः ।

१ अमेदेन चिन्तयेदिति पद्वयम् ।

जीविकावाप्तुर्विषयास्तुर्विषेषु विगच्छाद् अभिशक्तपनिनाद् मत्तं
कलत्वाद् मत्तं वाचो भविष्यतीति पूर्वमुद्दिष्टम् ॥ १८ ॥
विमज्ज विष्णुप्रज्ञाकभूनेभ्यो ज्ञेयमिति मोजनपानेऽवशिष्टं
न लक्ष्यामित्यर्थः ॥ १९ ॥

आत्मरतः परमात्मनि अनुमनगोचरीकृते सति तुष्टः तेनै-
वात्मना सह क्रीडा यद्य सः आत्मनः धृतियुक्तः ॥ २० ॥

आत्मानं जीवं मया परमात्मना अमेदेनेति स्वायुत्पाद्यम् ॥ २१ ॥

अस्मीत्येन पुनः पुनर्विचारयेत् ॥ २२ ॥

यदुगी वदित्प्रियवृद्धम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुद्धकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्तरीयव्यवहाराभावे नाहोस्त्रिभिर्गुणैर्भूतं कृतार्थो भव-
तीत्याह । मौनं । अन्तःकरणशुद्ध्याभावे सर्वावस्थाभ्रमचिह्ना-
व्यक्तिचिरकरागित्युक्तं महाभारतं वनपर्वणि—

त्रिराज्यधारणं मौने जटाभारोऽथ मुगडनम् ।

षट्कलाजितमन्त्रेण मन्त्रवर्षाभिवेषनम् ॥

आग्नेहोत्रं चनेवासः शरीरपरिशोषणम् ।

स्वायम्भेतानि मिथवा स्युर्यदि भाषो न निमज्ज इति ॥ १७ ॥

यत्तुं यथेषु भिक्षां चरेत् तत्र विगच्छाद् निष्ठाद् वज्रयज्जं
असंकलमानमुद्दिष्टम् ॥ १८ ॥

प्रासादाहर्षाशयं मया तत्रोपपृष्टं स्नाताचमनादिकं कृत्वा
प्रथमतस्तु भेषम् आहरशुद्धौ सरवशुद्धिः सरवशुद्धौ भूषा स्मृति-
रिति वचनात् शुद्धमेवाहृतं दुग्धकलादिकम् केशलाप्रपकगोक्षूमा-
दितच्छुद्धादिकम् पुनः पाचितं प्रोक्षणादिना शोषितम् मांसव-
दनपूर्वकं मज्जकादिष्वो विमज्जयेत् शयं चाग्नयः भुञ्जीत ॥ १९ ॥

एतां प्राप्तिं पुण्यतीर्थवतीं मर्यादाविज्ञानमयः एकजः
निःसङ्गः अनासक्तः संयतेन्द्रियः वशीकृतोन्द्रियः आत्मना
परमात्मना ध्येयं क्रीडा यद्य सः यतः आत्मानि तस्मिन्नेव
रतः आत्मा परमात्मा यद्विज्ञानेन अवेतिज्ञानं भवति स वेद्य-
त्वादिना निघने यस्य सः समदर्शनः शश्रुमित्रादिशोषवर्जि-
तश्चरेत् ॥ २० ॥

महाटनाशको निनिकलेमशरणो भवेत् निविकं प्रतिकूल-
जन्तवर्जितम् क्षेमं निरुपद्रवं च शरणं पुराही वासस्थाने यस्य
सः भुवि पुण्यगुणतीर्थमदनाभूषणयो विमदा इति प्रागुक्तैः
मयि या भाषो भक्तिस्तेन विमल आशयो यस्य सः मया
अंशना सह ममैवांशो जीवन्नां जीवभूतः सनातन इत्युक्त-
मात्मानं मवेश्य अमेदेन चिन्तयेत् आश्रयनांशत्वेन मिश्रत्वेऽपि
अंशस्यांशानिरपेक्षास्थित्याद्यभावादाभिज्ञत्वेनापि ध्यायेदित्यर्थः
क्षेत्रज्ञं आपि मा विद्वीति श्रीगीतायां च तनु स आत्मा कतमः
देहकप वत चक्षुरादिवैकतम आहस्त्रिमनोयुद्धादिरूपः किं वा
प्राणः इत्यत्राह । एकमिति । देहोन्द्रियमनोयुद्धाद्यादीनां सर्वेषां
प्रकाशकमय कृत्वाक्षरादिशब्दवाच्यम् ॥ २१ ॥

तत्रोरयः पिप्पलं क्लृप्ताति श्रुतिप्रोक्त इन्द्रियनिक्षेपः स्वप-
रस्वरूपवैकृत्यपूर्वकमनादिमाबाहृतजीवकरणाणां स्वकर्मफलप्रा-
प्यं वन्द्यतुः एवामिन्द्रियाणाम् अस्वो निरजोऽभिचाकशी-

ज्ञानप्रस्थाश्रमपदेष्वाभीक्ष्णं भेदयमाचरेत् ।
 संतिष्ठत्याश्रवसंमोहः शुद्धसर्वः शिलाश्रवता ॥ २५ ॥
 नैतद्वस्तुतया पश्येदृश्यमात्रं विनश्यति ।
 असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्र चिकीर्षितात् ॥ २६ ॥
 यदेतदात्मनि जगन्मनोवाक्प्राणसंहतम् ।
 सर्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्यक्त्वा न तस्मरेत् ॥ २७ ॥
 ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्रक्तो वाऽनपेक्षकः ।
 सलिलज्ञानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरद्विविधाचरः ॥ २८ ॥
 बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जडवच्चरेत् ।
 वेददुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्या नैगमश्चरेत् ॥ २९ ॥
 वेदवादरतो न स्थान्न पाखण्डो न हैतुकः ।
 शुष्कवादविवादेन कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ॥ ३० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तस्मिन् भुक्तिमोक्तकर्मफलनिरपेक्षे परमात्मनि संबन्धः एकाग्रं
 परमात्मध्यानं मोक्षो मोक्षहेतुः इत्येवमात्मपरमात्मविषयकज्ञान-
 निष्ठया आत्मनः बन्धं मोक्षं चास्वीक्षेतालोचयेत् ॥ २२ ॥

यस्मादिन्द्रियविक्षेपो बन्धहेतुर्मेदध्याने मोक्षहेतुस्तस्मात्
 क्षुल्लकामयः कर्मफलशयो विरक्तः मद्रागिन मद्धानात्मको
 भावि यो भावस्तेन महत् ध्यानजग्यसुखं लब्ध्वा चरेत् ॥ २३ ॥

किंकुर्वन् कुत्र चरेदित्याकाङ्क्षायामाह । पुरप्रामद्वजानिनि
 पुराणि दृष्टादियुक्तानि नवर्जिताः ग्रामाः भ्रजान् गोष्ठानि
 साधान् यात्रिकव्यूहान् मिश्रायमेव नतु खौर्येन पुरापदेशा-
 दियुक्तमेव नतु विपरीताम् ॥ २४ ॥

भावा टीका ।

मोन होना बिषा से रहित होना प्राणायाम करना ये तीन
 वचन के देह के चित्त के बंद हैं हे उद्धव ! जिसके ये तीन
 नहीं हैं वह पुरुष केवल तीन वाँसों के रखने मात्र से
 सम्प्राप्ती नहीं होता है ॥ २७ ॥

निदिर्गो को छोड़कर चारों वर्गों में मिश्रा करे पहिले
 बिना विचारे हुये सात घरों में जावे उनमें जो मिश्रै तिस
 से सन्तोष कर लेवे ॥ २८ ॥

मिश्रा को बेंक गाम के बाहर झूलके किनारे जाकर
 आचमन करके मौन होकर जो कोई भावे तिसको कुछ
 देकर वाकी जो वचे तिसको जख सीक कर पवित्र करे
 फिर जितना मज्र होवे सब भोजन करे ॥ २९ ॥

निःसंग होकर निरोगिष्ठ होकर इस पृथिवी में एकेश्वर
 विचरे आत्माही में क्रीड़ा करे आत्माही में रत रहे आत्मज्ञानी
 होवे समदृष्टि रखे ॥ २० ॥

एकाग्र कल्याण स्थल में रहे मेरी भक्ति करने से संतः
 करण को शुद्ध रखे मुनि जो है भगवत् रूप से मेरे साथ
 आत्मा का व्याप्यव्यापकभाव चिन्तन करे ॥ २१ ॥

और ज्ञान निष्ठा से आत्माके बंध और मोक्ष को देखे
 इन्द्रियों का विक्षेप बंध है इनका संबन्ध मोक्ष है ॥ २२ ॥

तिससे मुनि इन्द्रिय बह्वर्ग को नियमन करके मेरे साथ
 से विचर आत्मा में महान् सुखको प्राप्त होकर सुदृ कामों
 से विरक्त होजावे ॥ २३ ॥

पुर ग्राम गोष्ठ यात्रि समूह इनमें मिश्राके नास्ते विचरता
 प्रवेश करे पवित्र देश नदी पर्वत वन आश्रम वाडी पृथिवी
 में विचारता रहे ॥ २४ ॥

भीमरत्नामिकृतमाचार्यदीपिका ।

यतः शिलवृत्त्या प्राप्तेन तदीयेनाश्रमाऽज्ञेन शुद्धसत्त्वः
 सन्निरुतमोहः संसिध्यति मुच्यते ॥ २५ ॥

ननु मिश्राश्रं विहाय कथं शिखान्ते प्रवृत्तिः स्यादत आह ।
 नैतदिति । एतत् इदमयं मिश्राणादि वस्तुनया न पश्येत्
 यतो विनश्यति नत इहामुत्र च लोके मज्जकचित्तः संश्लि-
 कीर्षितास्तर्कस्याद्विरेमेत् ॥ २६ ॥

ननु तथापि यावद्विनाशं सुखहेतुत्वात्तद्विचरतावतः कुतो
 विरागः स्यात्तत्राह । अदेतदिति । एतज्जगन्ममतास्पर्धं मनो-
 वाक्प्राणैः सहतं सद्विमतमहंकारास्पर्धं शरीरं सर्वं तज्जगन्म-

नोद्विजेत जनादीरो जनं बोद्धेजयेन्न तु ।

श्रुतिवादास्ति विवृत नावमन्येत कंचन ।

देहमुद्दिश्य पशुद्वैरं कुर्यान् केनचित् ॥ ३१ ॥

एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्वामन्यवस्थितः ।

यथेन्दुरुदपात्रेषु भूतान्यकात्मकानि च ॥ ३२ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभावायदीपिका ।

सुखं चाऽऽमनि मायामात्रमिति तर्केण ख्यतादिदृष्टान्तेन
त्यक्त्वा खस्य आत्मनिष्ठः संस्तुत स्मेर्यन् चिन्तयेत् ॥ २७ ॥

एवं बहुदकादिधर्मानुक्त्वा परमहंसधर्मात् । ज्ञाननिष्ठ
इति साधैशमिः । बहिर्विरक्तो मुमुक्षुः सन् ज्ञाननिष्ठो वा
मोक्षेऽप्यनपेक्षो मज्जको वा सखिज्ज्ञानिद्वयडादिसहितानाधर्मास्त-
ज्जर्मास्त्यक्त्वा तदासक्तिं त्यक्त्वा यथोचितं धर्मं शरेदित्यर्थः ।
न पुनरत्यन्तत्याग एव विवर्त्तिनः पुनर्धर्मे विधानात् अकिञ्चन-
ह्योत्तराध्याये वक्ष्यमाणत्वाच्च तर्हि पुनस्मात्को विशेषस्तमाह ।
अविधिगोचरो विधिकिञ्चरो न स्यादिति एतदेव स्फुटीकरि-
ष्यति "शौचमात्रमनं स्नानं न तु चादिनयाचरेदि"त्यादिना ॥ २८ ॥

कथं चरेत्तदाह । बुधो विवेकवानपि बाह्यकव्यमानावमान-
विवेकशून्यः कुशलो निपुणोऽपि जडवत्कवानुसंधानाभावेन
चिदान् पविडताऽऽप्युन्मत्तवह्नेकरज्जनाभावेन नैगमो वेदार्थनि-
ष्ठोऽपि गोचर्योमनिवृत्ताचारमिव ॥ २९ ॥

वेदवादनः कर्मकाण्डव्याख्यानादिनिष्ठः पाञ्चगडी भूतिस्मृ-
तिविरुद्धधर्मानुष्ठानवान् हेतुकः केष्वतर्कानिष्ठः शुष्कवादे
निष्प्रयोजनगोष्ठ्यां यो विवादस्तस्मिन् ॥ ३० ॥

अतिवादान् कुरुकानि ॥ ३१ ॥

आत्मदृष्ट्या तादृशकारणं नास्तीत्युक्तमेक एवेति वेद-
दृष्ट्यापि नास्तीत्याह । भूतानि च वेदा अपि कारणरूप्यकार्म-
कानि ॥ ३२ ॥

भीषारभयदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तदीयेन वानप्रस्थसम्बन्धिता ॥ २५ ॥

इदमालम्ब्य ननु खञ्जम् इत्यखञ्जं निःसङ्गविवरणम् । अतो
नश्वरत्वात् । तदर्थं कृत्यात् मिष्टान्नाद्यभेपरिधमात् ॥ २६ ॥

बोद्धव्यतां विनाशादवाङ् तावन्तावतः मिष्टान्नादि-
स्तावतः मायामात्रं प्रतीतिमात्रं तद्वर्तमानमतीतं च मिष्टान्नादि-
त्यक्त्वापि पुनर्न चिन्तयेत् इत्यतीतं वर्तमानं च निःसङ्ग-
त्वमुक्तम् ॥ २७ ॥

तदासक्तिं धर्मासक्तिमिति धर्मशब्दस्य तदासक्तौ खलुया
पूर्वस्माद्वह्दकादेः तं विशेषम् । एतदेव अविधिगोचरत्व-
मेव ॥ २८ ॥

विवेकवानपि ज्ञानपमानज्ञानवानपि ॥ २९ ॥

[११६]

पापयडी न स्यात् पुनरप्युक्तानार्थमपि पापयड्यात् नान्य-
सदित्यर्थः । निष्प्रयोजनगोष्ठ्यामिति वैश्यावमतप्रवृत्तिप्रयाजनगो-
ष्ठ्यां तु पक्षमपि समाधयेत् ॥ ३० ॥

तुशब्दः संसारादुद्गमं निधत्ते तस्मिन् इह कृपणवत्सख-
दुःसहोप्रसमारब्धकर्मतादित्यादि प्रवृत्तेः ॥ ३१ ॥

वेदमिति युक्तम् । आत्मा परमात्मा भूतेष्वप्येव आत्मनि
च खगिन् जीवे यथेन्दुरुदपात्रेष्वित्येकस्यैव वैभवभावे दृष्टान्तः
ननु प्रतिषिद्धत्वे "मन्वुवद्ग्रहणात् न तथारवं बुद्धिहास-
माकस्वमन्तर्भावात्" इति पूर्वोक्तस्याप्याहो तथा निर्वीतरत्वात् ॥ ३२ ॥

भीषर्योनसूरिकृतशुक्लपदीयम् ।

शिखाश्रया शिखोऽस्तुतिवानप्रस्थवत्तमिच्छाजेन ॥ २५ २६ ॥

सर्वे भावा सर्वोमहं प्रकृतिपरिणामः ॥ २७ ॥

सखिज्ज्ञान गृहस्थीद्विद्विष्टोपेतान् अविधिगोचरः काश्चविधि-
रगोचरः ॥ २८ ॥

गोचर्योमहवदिति भावः नैगमः निगमनिष्ठः वेदवादनः वेद-
पूर्वभागरतो न स्यात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वेदवादनं हेतुमाह । एक एवेति । यथेन्दुरिति बोधावश्यं
दृष्टमाह । अन्यथा आकाशमेकं पृथगिति दृष्टान्तविरोधात्
॥ ३२-३५ ॥

भीमदीराघनाञ्जलिभक्तमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च वानप्रस्थेति । मभीक्ष्णं पुनः पुनः तत्र हेतुः संसि-
ध्यतीत्यादि शिखाश्रया शिखदृष्ट्या प्राप्तेन तदीयेनाश्रया
अज्ञेनापि शब्दमन्त्रः सन् निवृत्तमोहः संसिध्यति मुच्यते अत-
स्तदीयेनाभीक्ष्णं भैक्षमाचरेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु कामेऽयः कथं विरक्तः स्यादित्यत उपायमाह । नेति
एतत्परिदृश्यमानं शब्दादिविषयजालं वस्तुतया न पश्येत् कुतः
वस्तुतस्तद्विद्वदिति एतद्वदृष्टान्तेन पारलौकिकविषयसम्बन्धकचित्त
इहामुत्र चिकीर्षितात् ऐहलौकिककामसाधनतया कर्तुमिष्टा-
त्कृत्यादिरमेत् इत्थं सम्बन्धविवेकेन विरक्तो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च मनोवाक्प्राणमहत्तं चाग्रहणं कर्मेन्द्रियाणामनुप-
खलुयं मनोप्रहणं ज्ञानिन्द्रियाणां प्राणप्रहणं भूतपञ्चकस्य
बुद्ध्यान्द्रियमनःप्राणभूतसंघातात्मकमेतज्जगज्जङ्गमं शरीरं भावा
प्रकृतिपरिणामकमित्येवं विधत्त तर्केण नश्वरवादिभिः प्रकृति-
कार्यत्वानुमानेनखयः । स्वस्यः अस्मिन्नेव प्रह्लादमेकं स्थितः

भीमस्त्रिजवज्रजतीयेकतपस्वमहाप्रज्ज्वली ।

न करोति किन्तु जवज्रो नोचत् स्त्रे एव करोति ॥ २७ ॥

तं प्रकारं वक्ति । बुध इति । गोचर्यो गोचर्यमात्रं प्रवक्ष्याम्य-
मित्यर्थः । नेगमः वेदोक्तविधिना वचमानः इत्यनेनाविधिगोचर
इत्यत्र विध्यतिक्रमो नाप्येति निरूपयति ॥ २८ ॥

नेगम इत्युक्तं विद्यहयति । वेदेति । वेदेन सह वादो विवादः
विप्रतिपत्तिस्तत्र रतो न स्यात् कुतर्केण वेदस्य जीवप्रमा-
णोरेकत्वार्थकथनपरो न स्यादित्यर्थः—

वेदेन सह वादो यो वेदवाद् इतीरितः ।

तर्केण वेदस्यावधारणकत्वं तद्विदो विदुः ॥

तस्मै कुर्यात्कदाचित् तत्कुर्वन्वेदहा मवेदिति ।

वचनादुक्त एवार्थः । वेदविचारविधुर इत्यर्थो नैव किञ्च पाञ्चगड्य-
पाशुपतादिदशनाभिमानो च न स्यात् हेतुकी मन्त्रपादादि-
दशनाभिमानो च न स्यात् शुष्कवादिवादेन प्रसक्तुतः प्राप्त-
निरर्थवाद्कलहेन—

योगसाङ्ख्यकणादाद्यपादा वै हेतुवादिनः ।

पञ्चाशत्कण्डाद्याः पाञ्चगड्य इति कीर्तिताः ॥

इति वचनाच्च ॥ ३० ॥

गोद्विजेत कुजंताजोद्विजः स्यात् ॥ ३१—३२ ॥

भीमजीवगोखामिहृतकमसम्भवंः

पूर्वे निःसंग इत्युक्तं तदेव विदुष्योति । नेतदिति द्वाष्टयाम् ।
तत्रालम्ब्यैव निःसंगत्वं प्रथमेन ॥ २६ ॥

वर्त्तमानेऽतीते च निःसंगत्वमाह । यदेतदिति । सर्वं मायेति माय
न पेव शुद्ध आत्मनि मन्वासितं तत्तत्प्रकार्यं व्यकरवेति पुनर्न
स्मरन्नेत्यर्थः ॥ २७ ॥

अभ्योऽप्येवं कुर्यादिति प्रसंगेन विवक्षितं स्त्रीणां निरीक्ष-
णोत्पादितत् टीका च नाप्यथा मत्परम्परेदित्यत्र यथेति
॥ २८ ॥ २९ ॥

पाञ्चगड्येन स्यादिति पूर्वपक्षज्ञानार्थमपि पाञ्चगड्यमत्र नाप्यसे-
दित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

देहमिति युग्मकम् । आत्मा परमात्मा भूतेश्वर्येषु जीवेषु आत्मनि
च स्वस्मिन् जीवे यद्येत्तुद्वयान्तरित्वेकस्यैव धर्मवत्त्वेन
हृष्टातः ननु प्रतिविम्बतामात्राद्ये परमात्मसद्विदो निर्णीत-
त्वात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमस्त्रिजवज्रजतीयेकतपस्वमहाप्रज्ज्वली ।

यतः शिखान्धसा शिखरुत्था प्राप्तेन तद्विद्येनाम्बसा अग्नेन
शुद्धसत्त्वः शुद्धान्तः करणः ॥ २५ ॥

ननु मधुरमिष्टान्नं विहाय कथं रुद्धे शिखान्धे प्रवृत्तिः स्यात्
अत आह । नेति । एतत् स्त्रादन्नादि वस्तुतया न पश्येत् यतो
विनश्यति अत इहामुत्र लोकं असक्तचित्तः सन् चिकीर्षि-
तत्त्वद्वयं कृत्याद्विरेमेत् ॥ २६ ॥

माया मायाशुक्लार्थमित्यर्थः । तर्केण कार्वाण्यं कारणा-

त्मकारणात् परमात्मैक्यमेवेत्येवेति न्यायेन इदं कारास्पदं न
स्मरेत् ॥ २७ ॥

परिपक्वज्ञानिनो निष्कामसम्भक्तस्य च वयाभिमनियमाभाव-
माह । ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठः परिपक्वज्ञानवान् अनपेक्षकः प्रतिष्ठाप-
त्यन्तापेक्षारहितः अत्र सर्वथा निरपेक्षमज्ञानप्रसङ्गो भक्तस्य न
सम्भवति उपपन्नप्रसङ्गो भक्तः सल्लिङ्गानाभिमनियते उपपन्नप्रसा-
त्तु निर्विङ्गानाभिमनियते इत्यर्थो लक्ष्यते स्वधर्मत्वागतु तावत्
कर्माणि कुर्वतेति वाक्यात् भक्तानामात्मभक्त एवावगम्यते ततोः
शुद्धान्तःकरणत्वादेन पापं प्रवृत्तत्वात् दुराचारत्वं नाशक्यम्
तेनाविधिगोचरः ॥ २८ ॥

लोकप्रतिष्ठोपधिप्रेमयात् कापि स्त्रं न प्रकाशयेदित्याह । बुध
इति । नेगमः वेदार्थविज्ञोऽपि गोचर्यमात्रं अनियताचारम् ॥ २९ ॥

किंस्वाम्योपनाथं भूतस्तु न भवेदित्याह । वेदवाद्-
रतः कर्मकायडाद्व्यावहारतः पापगड्यौद्धादिचिह्नहारा हेतुः
कवचतर्केतिष्ठः शुष्का वा वादो विषयार्थविद्युत्तत्र विवादे
सति ॥ ३० ॥

अतिवादान् दुष्टकानि ॥ ३१ ॥

वेराकरयं विचारमाह । एक इति परो ह्यात्मा परमात्मा भूतेषु मनु-
ष्यादिषु आत्मनि जीवे च यथा उद्वात्रेषु उदकपात्रस्थप्रतिविम्बा-
त्मकेषु किरणेषु इदं स्वकार्येषु कारणस्य सत्त्वादित्यात्महृष्ट्या
वैकारण्यमावः देहहृष्ट्यात् भूतान्वेकारमकानीति कथं कारयमिति
भावः ॥ ३२ ॥

भीमस्तु कदेव कृतचिह्नान्तमधीपः ।

अपार्युत्तमां मिच्छामाह । वानप्रस्थेति । अमक्षिणं पौनःपुन्येन भैक्ष-
माचरेत् यतः शिखान्धसेत्युपलक्ष्यमा शिखोच्छ्वस्त्याग्निनेनाम्ब-
साग्नेन शुद्धसत्त्वः शुद्धान्तःकरणः सन् भवेमोहः गतमोहः
आशु शीघ्रं सिद्ध्यति मुक्तिं प्राप्नोति ॥ २५ ॥

ननु शिखान्धसा कथमात्मा पुष्टः स्यादित्यत्र आह । एतद्व्यात्म-
भूतं वस्तुतया आत्मतया न पश्येत् यतः शोद्धकादयोद्विष-
मेकं इष्टमानं शरीरं विनश्यति अतो मनुष्यादिशरीरवाससु-
खादिस्थानेषु इहामुत्र च असक्तचित्तः सन् चिकीर्षितात् उभय-
लोकसाधनकृत्याद्विरेमेत् ॥ २६ ॥

ननु इष्टमानं पाञ्चगौतिकमात्मा मास्तु अहृष्टमानं मनोवागा-
दीन्द्रियं वा प्राणो वात्मास्तिवस्तु आह । यदिति आत्मनि जीवे सुख-
दुःखादिभोक्तिरि प्रयथापुण्यकतरे यदेतद्वागाशायतनं शरीरं तत्र
मनोऽन्तःकरणं वागुपलक्षितं वाह्यं कारणं जातं प्राणोपलक्षितः सर्वे
वायव्यश्च तैः सहितं स्थूलसूक्ष्मरूपं शरीरद्वयं किञ्चिद्वा स्व-
जगत् प्रज्ञागड्यं माया मच्छक्तिरुपा प्रकृतिः तत्कारणं इत्येवं
मनुपदेशेन तर्केण च शरीरं नात्माश्रयात्तत्त्वोद्कादिवत् मनोवा-
गादिकं च नात्मा कारणत्वात् वाक्यादिवत् प्राणो नात्मा वायुवि-
शेषत्वात् व्यजनजन्मवायुवत् इत्यभूतेन प्रयोगेण च मनोवाक्प्रा-
णसंहितमात्मत्वं व्यकत्वा स्वस्य देहद्रव्यमनोबुद्धिप्राणादिषु
विषयेषु स्वरूपे निष्ठतीति स्वस्य सज्ज तस्मरेत् देहादिकमात्म-
त्वेन न स्मरेत् अत्र वेदिकानां मन्मथदन्तव्यमकानां सनेलोक-
वेदेतुभूतस्य भगवतो वचनमेव प्रमाणम् ये तु वेदमायाः

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तर्कप्रमाणाः वेदमनवाद्यात्ममात्रवादिनस्ते तर्कयैव निराकृतं स्या
इत्यतस्तर्कयोग्योक्तयुक्तैव ॥ २७ ॥

कर्मज्ञानवेराग्यभक्तिरूपाणि गुणैर्नुग्रहस्थानि मोक्षसाधनानि
तत्र यथाभमधर्मागमस्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वं वक्ष्य-
त्यस्मिन्नेवाध्याये "इति स्वधर्मनिर्णीतसत्त्वो विज्ञानमद्वैतारित
वेराग्यसहितस्य भक्तिसाधनत्वं च वक्ष्यत्युत्तराध्याये—

ज्ञानिनस्त्वहेमेवष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः ।
स्वर्गक्षेत्रापवर्गश्च नाभ्योऽर्थो महते प्रियः ॥
ज्ञानविज्ञानसंमिष्टाः पदं भेष्टं विदुर्मम ।
ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति माम् ॥
तपस्तीर्थजपोदानपवित्राग्नीतराणि च ॥
नालङ्कुर्वन्ति तां सिद्धिं वा ज्ञानकक्षा कृता ॥
तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वार्थमानमुख्यम् ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभाषतः इति ॥

भक्त्या स्वप्राप्तिं च वक्ष्यत्यस्मिन्नेवाध्याये—

भक्त्योऽज्ञानपापिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सर्वोपस्यन्त्ययं ब्रह्म कारणं मोपवाति सः ॥

तत्र सर्वसाधनैः—

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।

नराणां क्षीणपापानां कृणो भक्तिः प्रजायते ॥

इत्यादिवाक्येषु ज्ञेयकजन्मसंज्ञितैर्जाताया भक्तेरावेशेन प्रहस्यन्त
इव मम भक्तः सर्वोभमधर्माणां तल्लिङ्गानां च विस्मयं करा-
तीति कैमुतिकस्यायेनाह सर्वेश्वरः । ज्ञाननिष्ठ इति सायैवंशर्मः ।
स्वर्गादिसत्त्वलोकपर्यन्तसुखकामानां तत्तदाभमेष्टु तल्लिङ्गेषु प्रवृत्ति-
भुक्तेषु हृदयशुद्धिपूर्वकतत्त्वविषयसुनापि बाधद्विषोदयस्तावत्तत्त
द्रव्यं कतेवमेव यस्तु विरक्तः उक्तलोकप्राप्तिवास्तारहितः ज्ञान-
निष्ठः ज्ञानतत्त्वः सखिज्ञानाभर्मास्त्वक्त्वा चरेत् मदितरपदार्थ-
भागत्यागपूर्वकं मज्जानप्रहृष्टहीतो यथेच्छं विचरेद्देव यदि तदा
"इममेव सततं विष्णुर्निस्मृतं ह्यो न जातुचित्तं सर्वं विधिनिषेधाः
क्युरेतपोरेव किकरा" इति मयोकविधिनिषेधगांश्चरः अविधि-
गांश्चरः तत्तदाभमताल्लिङ्गविषयविषयः अनपेक्षः सर्वसाधनतत्त्व-
खनिरपेक्षः मद्रक्ता वा सखिज्ञानाभर्मास्त्वक्त्वा चरेदिति किञ्च-
क्तव्यम् द्वितीयो वाक्यः कैमुतिकस्यायसूचकः आभर्माखिज्ञानं

मेखलाजिनद्वयेन प्रह्लाद्वारीति लक्ष्यते ॥

गृहस्थो षष्ठिवेदाद्यैर्नस्त्रलोभैर्वनाभमी ॥

त्रिद्वयेन यतिश्च निजलक्षणानि पृथक् पृथक् ॥

इत्यादिभिर्देवादिभिरुक्तानि मोक्षधर्मं नारायणीयोपाख्याने
या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टयं ।

तथा विना तदाप्नोति नरो नारायणाभयः ॥ इति

अत्रैवोक्तम्—

न वक्ष्य जन्मकर्मण्यां न यथाभमजातिभिः ।

सज्जतेऽस्मिन्प्रहम्मावो देह वै स हेतुः प्रियः ॥ इति

अध्वज्ञानवेराग्यभक्तिरसः तदावेशप्रहृष्टहीतः सर्वतो निवृत्ता-
भिमानो भवेदिति भावः ॥ २८ ॥

एतदेव किमुच्यते । बुध इत्यादिना । बुधोऽपि सिद्धान्तमिहोऽपि
लौकिकवचनद्वारे वाक्यवचनमिहवत् कुत्राद्यं च ध्यानादौ निपुणोऽपि
जडवत् लौकिके कार्येऽकुशलवत् विद्वान् स निमित्तवत् कथाविदपि
उन्मत्तवत् निर्निमित्तप्रियाप्रियवागिव नैवगमोऽपि निगमानुसारं चपि
गोचर्या बुधभाचर्या चरेत् ॥ २६ ॥

वेदवादः कथाविस्तरा यस्य कर्मकायद्वयं तत्र रतो न स्यात्
पापघ्नी अशिष्टाचरणरतो न स्यात् हेतुकर्मकं मूलाचरणरतो न
स्यात् शास्त्रवादिवादे निरर्थकवचनप्रतिवचनसम्वादे कश्चिदपि
पक्षं न समाभयेत् ॥ ३० ॥

किञ्च जनाद्यसन्नकारिणो नोद्विजेत ते जने च
नोद्विजेयत् किं तु धीरः स्यात् श्रीमद्भगवद्गीतायामपि यस्मान्नो-
द्विजेत लोकः लोकान्नोद्विजेत च यः । इषामर्षमथोद्विगे-
मुक्तो यः स च मे प्रियः इति प्रातिवादान् दुरुक्तितो-
मरान् तितिक्षेत सहेत कञ्चन कमपि नावमन्वेषत दुरुक्ति-
तोमरेनोपिडयेत् नारुतुदः स्वाभ्यानुसंसवादी न हीनतः परमशुभा-
वद्विनि यथास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वरेदुशर्ता पापलो-
क्यामिति वाक्सावका वदनाग्निपतन्ति वैराहतः शोचति
राज्यहानि परस्य नाममंसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नाव-
सृजेत्परोष्विति च महाभारते ॥ ३१ ॥

वेदमुद्दिश्य एते मन्त्रिकृष्टाः मत्पादमूले कुतो न पतन्ति
एतेऽत्यन्ततो निकृष्टाः दूरतः कुतो नापगताः भग एते द्वेषा
इत्येवं शरीरानिमित्तं वैरं न कुर्यात् हि यतः भूतेषु देहादिषु
आत्मनि जीवात्मसु जातावेकवचनम् नित्यो नित्यानामिति
भूतेरात्मनां बहुत्वात् एक एव निःसमानातिशयः पर आत्मा
परमेश्वरः अवस्थितः ननु एकस्मिन् देहेऽवस्थित आत्मा तावै-
रभिभूयते सर्वदेहेष्ववस्थितः परमात्मापि किमप्येयुञ्जने इत्या-
त्राह । यथेष्टुरुदपात्रेष्विति इक्षोः परिच्छिन्नत्वेन सर्वेष्वपात्रेषु
स्वरूपतोऽवस्थित्यसम्भवात्प्रतिविम्बरूपेणात्ययः स यथा सर्वा-
दवात्राणि प्रकारशयति निरुतापानि च करोति न तद्वत्
दोषवातगन्धेनापि युज्यते तद्वदित्यर्थः । भूतानि देहरूपाण्यप्येका-
त्मकानि एकोपादानकानि देहोनामप्येकत्वं चिन्तयेन् वैरं नैव
कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

प्रति दिन वानप्रस्थों के आभम में मित्रा मांगे ऐसे
मित्रा के अन्न से मोहरहित होने से मन्तःकरण के शुद्ध
होने से जदही सिद्ध होजाता है ॥ २५ ॥

इस लौकिक पदार्थ को वस्तु रूप न देखे क्योंकि जो
प्राकृत दृश्यमान पदार्थ है वे नष्ट होजाते हैं इस लोक पर
लोक के भोम मे आसक्त न होकर विचरा करे ॥ २६ ॥

यह जो आत्मा मे जगत् है मन बाणी प्राण से संयुक्त
है यह सब भगवद् भाषा सङ्कुल रचित है ऐसा जानकर
स्वस्थ होकर इस से डरकर फिर कर्मकाय न करे ॥ २७ ॥

ज्ञान निष्ठावाला होवे मयवा विरक्त होवे अथवा मेरा

अलब्ध्वा न विनीयेत काले कालेऽशनं क्वचित् ।
 लब्ध्वा न हृष्येद्धृतिमानुभयं देवतन्त्रितम् ॥ ३३ ॥
 आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणम् ।
 तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥
 यदृच्छ्योपपन्नान्तमद्याच्छेषमुतापरम् ।
 तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ॥ ३५ ॥
 शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनयाचरेत् ।
 अन्यांश्च नियमान् ज्ञानी यथाऽऽहं लीलयेत्परः ॥ ३६ ॥
 न हि तस्य विकल्पाख्या या च मदीक्षया हुता ।
 आदेहान्ताक्वचित् ख्यातिस्ततः संपद्यते मया ॥ ३७ ॥
 दुःखोदकैषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ।
 अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपास्यजेत् ॥ ३८ ॥
 तावत्परिचरेद्रक्तः श्रद्धवाननसूयकः ।
 यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमाहृतः ॥ ३९ ॥
 यस्तत्संपतपद्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ।
 ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

भक्त होवे सो अतपेष्ट होकर आधर्मों के सब बिगड़ों को छोड़कर बिधि के परतप न होकर विचरा करे ॥ २८ ॥

पयिष्ठ होकर बालक स्त्रीकी क्रीडा के कुचल हो कर भी जड़ सरीका बिचरे विद्वान् होकर उन्मत्त के बराबर खोले वैदिक होकर भी गड़ सरीका बिचरे ॥ २९ ॥

वेद के बाद विवाद न करे पाखंडी न होवे हेतुवादी न होवे शुक्लवाद से किसी पक्ष का आश्रय न करे ॥ ३० ॥

धीररदै अनुषों से उद्भूत न पड़े आप भी किसी को डाबिष्ट न करे खोट बचनों को सह खेवे किसी का अपमान न करे इस देह के पीछे किसी के साथ पशु सरीका बैर नहीं करे ॥ ३१ ॥

एक ही परमात्मा सब जीवों के भीतर व्याप्त है जैसे कि जल पात्रों में चन्द्रमा इक्षिता है इस दृष्टि से सब देहों को परमात्मा के साथ देखें तब बैर नहीं करे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

देवतन्त्रितं देवाधीनं यतः ॥ ३३ ॥

अहं तर्हि मित्राप्रवृत्तेनापि तत्राऽऽह । आहारमाहार्यं समी-

[११७]

हेतैव यतः तस्य प्राणधारणम् युक्तं सम्यक् कथम् तेन प्राणधारणेन तत्त्वं विचार्यते किं तेनापि तदाह । तद्विज्ञा-
येति ॥ ३४ ॥

तर्हि किं मित्राज्जादिकमप्राप्तमेव केनैवमुक्तमित्याह । बह-
वस्तुपेति ॥ ३५ ॥

यथाहमोश्वरो लीलया चरामि तथा ज्ञानी ज्ञाननिष्ठोऽना-
सक्तः कुपोन्न तु विधिकिरत्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठाविरोधा-
दित्यर्थः ३६ ॥

कुतो विधिकिरत्वाभावस्तस्य तत्राऽऽह । नहि तस्य विक-
ल्पाख्या भेदप्रतीतिः नस्त्वस्ति सा सत्यम् याचाऽमीसाऽपि
मञ्जीस्तया ज्ञानेन हुता ननु न हुता पुनर्हृदयमानत्वात्त-
त्राऽऽह । आदेहान्ताक्वचित्कदाचित्कदाचित् कथातिर्भवति ॥ ३७ ॥

तदेतन् निरक्तस्य परात्मानवतः संन्यासं तद्वर्गादेषोक्त्या
कत्रलं वैराग्यवन्तं विविदिषुं प्रत्याह । दुःखोदकैष्विति । न
जिज्ञासितो मद्धर्मो मत्प्राप्तिसाधनं येन सः ॥ ३८ ॥

मामेव मदहृष्टेयं गुरुं परिचरेत् ततः परमेकद्वारेदित्या-
दिधर्मवर्ततेति भावः ॥ ३९ ॥

अतधिकारिणः संन्यासं निवृत्तिं द्याऽयाम् । यस्तिष्ठति ।
प्रचण्डोऽस्यासक्त इन्द्रियसारथिर्बुद्धिर्बलस्य सः ॥ ४० ॥

भीराधारमयादासगोखामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

काखेऽखामकाखे । पुनः काखे खामकाखे । यतो हेतोः
उभयं खामालामम् ॥ ३३ ॥

यद्युभयं देवाधीनं तर्हि समीहेतैव यत्नं कुर्वादेव । तेनापि
तत्त्वविचारयोग्यापि तत् तत्त्वम् ॥ ३४ ॥

यद्योहारमात्रार्थं चेष्टा तर्हि ॥ ३५ ॥

खीलना खेच्छया नतु कर्मवद्वयेन । तस्य ज्ञानिनः
विधिकरणत्वेन सह ज्ञाननिष्ठाविरोधात् ॥ ३६ ॥

वाचितैव स्वकार्यं कर्तुमसमर्थं प्रतीतिर्भवति दग्धरज्जु-
वत् । मया संपद्यते साध्याख्यां मनुष्यसम्पत्तिं प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

परोक्षज्ञानवतः शास्त्रीब्रह्मज्ञानवतः । तद्वत्तान् सत्यासधर्मान् ।
केवलवैराग्यवन्तं परोक्षज्ञानशून्यविषयार्थमात्रवन्तम् । अत
एव विविदिषुं शास्त्रद्वारा ज्ञानेच्छुम् । आत्मवान् धीरः । न
जिज्ञासितो न विचारितः । जिज्ञासापदस्य स्वाभ्यसमवायम-
वस्थेन विचारे लक्षणा । इच्छाविरहे गुरुप्रपत्तेर्गिर-
येत्वात् ॥ ३८ ॥

ततः परं ब्रह्मज्ञानानन्तरम् ॥ ३९ ॥

अनधिकारिणोऽविरक्तस्य । यस्मिन्नि युग्मकम् । त्रिद-
यङ्मुपजीवति त्रिदण्डोपलक्षितशक्तिमकस्यासं प्रदश्यं जीविकाम्
करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीसुख्येनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

खोदनया काम्यकर्मखोदनया नाचरेत् यथाहं खीलयेध्वरः
खीलया कुर्वन्महीध्वरो यथा न काम्यकर्म खोदनया करोमि तद्व-
दिति काम्यचोतावश्यत्वमावे दृष्टान्तः नतु खीलाचरणे ॥ ३६ ॥

विकल्पाख्या ब्राह्मणोऽहमित्यादिदेहविकल्पमिमानः आदे-
हान्तं शरीरादिधैर्येण देहपातावधि ॥ ३७ ॥

सत्यासिनोऽपि ज्ञानव्यान्तरमस्ति ज्ञानाधिकसत्यासिनोऽ-
प्यधिकमाह । विविज्ञासितमयमं इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

समनस्कानीन्द्रियाणां यद्वृत्तेः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमधिररात्रनाचापंकुतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

काखे भवच्छेति । काखेऽधनायादशायामशनमलक्षणा श्रुतिमात्र
विधिबेन न विषादं कुर्यात् कच्चिदशनं लब्ध्वा न हृष्येत् कुतः
यतस्तदुभयं खामोऽखामश्चर्युभयं देवयन्त्रितं देवार्थानम् ॥ ३३ ॥

अखं तर्हि मिश्राप्रयासेनापि तत्राह । आहारार्थमिति । समीहेत
यत्नेन यतस्तस्य प्राणधारणं युक्तं किं तस्य प्रयोजनं तत्राह ।
तत्त्वमिति । येन प्राणधारणेन तत्त्वं विमृश्यते तत्त्वविमर्शनार्थं
प्राणधारणमित्यर्थः तस्यापि किम्प्रयोजनमित्यत आह । यदिति ।
यत् यस्मद्विज्ञायेव विमुच्यते तत्त्वज्ञाया विमुच्यते तस्मात्तत्त्व-
विमर्शनात्मकज्ञानोपपन्नप्राणधारणार्थमाहारं समीहेतैत्यर्थः ।
तत्त्वमत्र चिदचिदीश्वराणां यथावद्विज्ञातारः ॥ ३४ ॥

समीहामन्तरेणापि कदाचिद्यद्वच्छया देवानुपपन्नं प्राप्तमकं
मेष्टुं सुखमयापकृष्टं वा तदद्यादभ्यासात् तया वासो वस्त्रं शय्यां
च बह्वक्षया प्राप्तं प्राप्तं च भजेत् ॥ ३५ ॥

इत्तमविधिगात्ररत्नमेव सिंहावलोकिताभ्यामेव प्रपञ्चयति ।
शौचमिति । खीलना कुर्वन्महीध्वरो यथा न खोदनया करोमि
तथा ज्ञानी च शौचाधीनस्यांश्च नियमांश्चोदनया नाचरेदित्यु-
क्तैक्यस्य स्वरूपानुगुणत्वबुद्ध्यानि भावः यथेश्वरस्य परिपूर्णस्य
खीलाशुनुरूपा तथेष्टतत्त्वस्य कैक्येकरूपं स्वरूपानुरूपमित्याभि-
प्रायः ॥ ३६ ॥

भूताभ्येकार्थमकानि च इत्यनेनाब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुभेद-
भ्रमो न कार्य इति सूचितम् अथ कथमनादिकालानुवृत्तः स निव-
र्त्तनं कदा वा निःशेषनिवृत्तिरित्यत आह । नहीति । तस्योक्तवि-
धाचार्युकस्य या विकल्पाख्या विकल्पो भेदः आख्या ख्यातिः
प्रतीतिरिति यावत् अब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुभेदभ्रान्तिः सा नहि
कुत इत्यत आह सेति । सा मर्द्दाक्षया मर्दस्य शब्दवत् मवामकत्वबुद्ध्या
हता भवति यद्यप्यादेहात्मकचित्तकदाचित्सा ख्यातिर्भवेत्तथापि
ततः देहान्ते मर्द्दाक्षयैव साधनभूतया मया संपद्यते संयुक्तो भवति
मां प्राप्नोतीत्यर्थः । देहान्ते निरवशेषं ख्यातिनिवर्त्तनं जीवदशायां
कदाचित्कापि न मत्प्राप्तिविरोधनीति भावः । यद्वा मया उपा-
यभूतेन संपद्यते प्राप्यते स्वन रूपेणामिनिष्पद्यतां भवति परं
उपायिरूपसम्पद्य खेन रूपेणामिनिष्पद्यत इति धृतः ॥ ३७ ॥

तदेवं निष्पन्नोपायस्योदेहात्तादनुवर्त्तनीयावृत्तिरभिहित्वा अथ
स्वधर्मेनिष्ठस्य उपायोपेयादिजिज्ञासोः कृत्यमाह । दुःखोदकैष्विति
दुःखोदकैषु दुःखोत्तरफलेषु कामेषु जातो निवेदं अतीव
हेतुताध्यवसायो बस्य सः अत्र हेतुः दुःखोदकैष्विति विशो-
पगम आत्मवान् कामानामन्ततोऽनर्थावहरवर्जमान् यद्वा
विधिस्मिन्नगुरुपस्युपयुक्तचित्तसमाधानयुक्तः न जिज्ञासितो
मयमो मत्प्राप्तिमाधनधर्मो येन सः भूमिं मननशालं ब्रह्म-
निष्ठं गुरुमुपप्रेक्ष्यमिगच्छेत् अत्र परीक्ष्य लोकान् कर्मचित्तानि-
त्यादिभूम्यर्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते ॥ ३८ ॥

तावदिति । ब्रह्मशब्देन तत्प्राप्तिमाधनदिव्यरूपमपि विव-
क्षितं मत्तेति गुरुमक्तिर्विवक्षिता अनसूयक इत्यनेन नर-
वृत्तिप्रयुक्तदोषाविस्काराहित्यं भञ्जावानित्यनेन गुरुपदिष्टायां
स्तिक्तत्वं विवक्षितं मामेव गुरुं परिचरेदिति सम्बन्धः तत्राहतः
आदरयुक्तः एवकारेण कथं चिदपि भेददृष्टव्यदासः गुरुं
मामित्यनेन विवक्षितं सामानाधिकरण्यं न तावच्छरीरात्ममाध-
नित्वन्धनं भगवद्वात्मकत्वस्य सधर्मसमाधारणात्वेन तस्य गुरा-
वेव विशिष्टोपदेशयोगात् नाप्यवतारत्वनिवन्धनम् आचार्य-
स्यापि कश्चित्प्राप्ति शिष्यत्वाच्छिष्यस्यापि काश्चित्प्राप्त्याचार्यत्वाच्च
स्वस्वशिष्यान्प्राप्ति ईश्वरावतारत्वेऽपि स्वस्य स्वाचार्यं प्रति तत्त्वा-
सम्भवात् नहि रामकृष्णादेः सर्वान्प्राप्ति ईश्वरत्ववत्कं चित्प-
त्याचार्यस्य सधर्माप्रतीश्वरत्वं युक्तं तस्मादेवं विधा अमदोप-
देशा मनो ब्रह्मेत्यादिवद्वृत्त्युपासनापदेशपराः ॥ ३९ ॥

इत्थं सदास्वाभेपरिचर्योक्तवैराग्यमगवत्कृतिः भवित-
व्यमन्यथा केवलाभर्मलङ्घनमो विफला इत्यामप्रत्याह । यस्मिन्नि ।
असंयतपङ्क्तः अनिश्चितपङ्क्तिर्द्रव्यवगः प्रत्यङ्गो विषयेष्व-
त्यासक्त इन्द्रियसाराधिबुद्धिर्धर्मस्य सः ज्ञानं शास्त्रज्ञानं विज्ञानं

भीमहीरराघवाचार्यैकतमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

योगाश्रयासजस्यं ताड्यां रहितस्य यः स केवलं त्रिदण्डमुपजयति
त्रिदण्डमहामाभमास्तरिङ्गानामुपलक्षणम् आभमाङ्गानि
तस्माद्भाजितेन्द्रियस्य केवलजीवनोपायमात्रपर्यवस्यति भव-
न्तीति त्रिदण्डमुपजीवतीत्युक्तम्—

वतिश्च ब्रह्मचारी च पञ्चाङ्गस्त्रामिनामौ ।

ताड्यामजसमद्वया वै भुक्त्वा चाङ्गुष्ठाभ्यामरेदिति ॥

द्यास्त्रामिहं पतिं ब्रह्मचारिणं चाग्रे भोजयन्ति हि ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजनीयेकतपद्वरनामधेयः ।

श्वैराकरणे किञ्चिन्मित्रमत्राह । एक इति । परः सर्वोत्तमः आत्मा
परमात्मा एक एव भूतेषु चराचरसंज्ञेषु आत्मानि स्वर्णिग्भा-
वस्थितो हि ब्रह्मास्तस्मादधिष्ठानत्वादेवं न कुत्रोत्तदप्रियत्वा-
दित्यर्थः । एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इतिभूतेः अत्र दृष्टान्तमाह ।
अयमर्हति । यद्वयथा माकाश उद्वानेषु घटादिषु एक एव
स्थितस्तथेत्यत्र विशेषस्तु—

घटादिषु महाकाशो निर्विशेषश्च सन्ततः ।

घटावयववरूपस्तु तथैवाव्यो घटानुगः ॥

घटनाशेऽप्यनाशः सन् मध्यमाकाश इत्येते ।

एकदेशाभिमानित्वादित्याकाशास्त्वयः स्मृताः ॥

महाकाशो विघ्नराजो विघ्नस्तत्र तु मध्यमाः ।

ध्रुवनिघ्नस्तद्विह एवमात्मा त्रिधा स्मृतः ॥

महास्त्वपरस्त्वामा जीवा मध्यस्त्वस्मृताः ।

घटानुगस्त्वप्रोक्ता असुरा नित्यदुर्जितः ॥

महाकाशवशाः सर्वे आकाशा इतरे स्मृताः ।

परमात्मनश्च तद्वज्जीवाः सर्वेऽपि संस्थिताः ॥

एवं विषयव्याप्तकर्मिणं जगत्पश्यन्तिः सदा ।

इत्यस्मात्मानाद्वगन्तव्यः केवलं नाकाशवत् भूतानां परमात्मनश्च
व्याप्यव्यापकसम्बन्धोऽपि तु तस्माद्विशेषाऽप्यस्तीत्याह । भूता-
नीति । एकः परमात्मा एवात्मा व्यापकभावात् तेषां तानिमा-
न्येकात्मकानि कप्रत्ययः स्वार्थे विशिष्टाह—

भूतानामेक एवात्मैको भूतेषु सन्ततः ।

एका भूतानि चादत्ते तस्माद्व्याप्तकानि तु ॥

इति वचनात् अथनमिच्छामिच्छाचार्य मज्जन्तिहासो न कर्तव्य
इति भावेनाह । अज्जन्तेति । देवस्य मम तन्निश्चयमधीनम् ॥ ३३ ॥

ननु तर्हि प्रयत्नोऽपि तर्हि न कर्तव्य इति तत्राह । आहा-
राद्येति । ननु ताहारं चिन्तयन्त्याह इति निषेधः कथमत्राह ।
शुक्रमिति । यावत्प्राणधारणाद्येवमपि चिन्तनं विहितत्वाद्युक्तं तथा
अजीविष्यमिमानस्मादग्निनि भूतेः अथनास्ति देहस्य प्राण-
विभोगस्तेन देहस्य पञ्चत्वं वागार्दनां स्त्रस्त्रकारणसम्पत्तिस्तत्र
पुरुषार्थोपयोगितरविमर्शो न सम्भाव्यतेऽतः पुरुषार्थानुव्ययो
देहप्राप्त्यर्थमशनचिन्तनमाध्वकमित्याशयेनाह । तस्मादिति ।
तेन देहेन तत्त्वं विमृश्यते तत्तत्त्वम् ॥ ३४ ॥

कथितमाह । बह्वर्हति ॥ ३५ ॥

१ अथ मुखं पाठ मेदापूर्वे ३२ गतम् ।

शौचादिकर्माणि स्वभावत एव कुर्यान्तु विधिचकितस्ये-
नेत्याशयेनाह । शौचमिति । ज्ञानी यतिः—

स्वभावतो धर्मपरो न विधेयचकितश्चेत् ।

मत्तं फलं हि चकिते स्वभावे फलमुत्तमम् ॥

इति वचनात् ॥ ३६ ॥

अत्र हेतुमाह । नहीति । तस्य ज्ञानिनो विकल्पावस्था भोग-
स्मानविकल्परूपताया क्रिया न हि यस्मादतो ज्ञानी विधि-
विधाय स्त्र एव शौचादिकर्मा कुर्यादित्यन्वयः ज्ञानिनोऽपि
यावदेहं निषिद्धेऽपि मनोगमनात्कथं नाकर्तात्यत्राह । मस्तीत्येति ।
आवेहान्ते प्रारब्धकर्मनिवृत्त्यर्थं देहपातपर्यन्ते ज्ञानिनोऽपि कश्चि-
न्निषिद्धावप्येव स्थानिभोगातिशयप्रतीतिः स्यात् सापि
मस्तीत्येव ज्ञानप्रपन्नमत्कटाक्षनिरीक्षणेन इना स्वमक्तिमुद्रोपधि-
तुमसमर्थः स्यादिति शेषः ततः प्रारब्धकर्ममूलदेहपाताद्वगन्त-
मथा सपद्यते मत्प्रत्यावेनाधिभूतस्वरूपानन्दो भवतीत्यर्थः—

निषिद्धं मनसाकल्प्य मीनां विहितमाचरेत् ।

अज्ञा इत्येव न सकृदपः स्वभावाद्ब्रह्मिहानुगः ॥

शरीरधर्मिणः कापि निषिद्धेऽपि मनो ब्रजेत् ।

तथापि तस्य ज्ञानार्थो मोक्षैवावस्था प्रजेत् ॥

इति स्मृतेः ॥ ३७ ॥

एवंविधज्ञानप्राप्त्यानुपायमाह । दुःखोदकेति । उपाज्ज-
दित्युपसर्गाद्य मुक्तिपर्यन्ते गुरुनिकटे निवासः कर्तव्य इति
ज्ञायते ॥ ३८ ॥

शुभ्रप्रेतमहितस्तावथावज्ज्ञानोदयो गुरुम् ।

ततः परं च शुभ्रप्रेतया तस्य प्रियमभवेत् ॥

इति स्मृत्यर्थे स्पष्टमाह । तावदिति । यावद्ब्रह्म मां विजानीयात्त-
द्गुरुमिव परिचरेन्नित्यन्वयः आहत इत्यनेन ज्ञानोदयानन्तरमपि
गुरुशुभ्रया कर्तव्येति ज्ञायते ॥ ३९ ॥

नेममात्रधारिणो वनयः पूज्या इत्यस्मिन्पक्षे बाधकमित्याह ।
यस्तिवति । प्रचण्डेन्द्रियाणां सारथिभनो यस्य स तथा त्रिदण्डं
त्रिवर्णलक्षणम् ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्त्रामकृतकमममममः ।

तत्राप्यधैर्ये ज्ञाने माहारार्थे समीहेत कुतः यतस्तस्य
प्राणानां मनसादीन्द्रियाणां धारणो स्थिराकरणं युक्तम् अथवा
त्यपरिपक्वत्वाच्चैव स्याद्वैत्यर्थः । तत्राप्येव च किं स्यात्तत्राह ।
तस्मादिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

यथाह धीमया स्त्रस्त्रया ननु कर्मवद्वयेन चरागीति
स्त्रशक्तिवैश्यामस्तिरस्य वशिता तत्र हेतुः ज्ञानी मत्स्फूर्ति-
मान् ॥ ३६ ॥

ननु तस्य प्राणचित्तकशुभाशुमस्फूर्तिर्नृगतत्वादिधिया-
तापि स्यात् तत्राह । नहीति । विकल्पावस्था मत्तोऽप्यस्फूर्तिः ततः
मथा सपद्यते साष्टयावयां मत्तुद्वयसंपत्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः
॥ ३७—४३ ॥

सुराणां मानमात्मस्यं निहनुते मां च धर्महा ।

अविपक्ककषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

देवतन्त्रितं देवाधीनं यतः ॥ ३३ ॥

तर्ह्यपि मिश्रायाः खनोऽप्राप्तौ सत्यां तर्ह्ये यतेनैवेत्याह ।
आहारार्थीमात्रं यतः प्राणधारणं युक्तमुचितं यतस्तेनेति तत्त-
त्त्वम् ॥ ३४ ॥

अयत्नाद्युपस्थितं भेष्टं स्नातुं अपरं विरसं वा मुनिरिति तत्र
तत्र वचनेनाभिनन्दनं प्रत्याख्यानं वा न कुर्यादिति भावः ॥ ३५ ॥

चोदनया नाचरेत् विधिर्देवैर्दुर्गोपाभावात् किंतु पूर्वोक्त्यासेन
स्वेच्छपैव ॥ ३६ ॥

तस्य ज्ञानपरिपाक एव विधिर्देवैर्दुर्गोपाभावे कारणाभित्याह ।
नहीति । विकल्पस्य भेदस्य आख्या प्रख्यातं तस्य नास्ति नन्वा-
त्मैवेदं सर्वमिति अत्राण्यस्य तस्य वाच्येव नास्ति मनसा रथ-
स्येव तत्राह । वा चास्ति सापि मन्त्रिण्या मन्त्रोपायानुमतेन हता
हन्तप्राया ननु हन्तप्राया न तत्राह कश्चिद्देहास्तात् वाधितैव
ख्यातिर्हृदयते ॥ ३७ ॥

सम्प्रविष्टुषः कृत्यमुक्त्वा विविदिषोः कृत्यमाह । दुःखोर्द्ध-
विषति । न विचारितो मय्यमः परमात्मतत्त्वं येन सः ॥ ३८ ॥

मामेव गुरुं मत्पुत्रम् ॥ ३९ ॥

पुराचारं संन्यासिनं निन्दति द्वाध्याम् । यस्मिन्प्रति प्रचयडोऽ
द्यान्तः इन्द्रियसारांशं बुद्धिर्देवस्य सः त्रिदण्डमुपजीवति जीविका-
यामिव संन्यासं पर्योपयतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदुभयं देवतन्त्रितं देवप्रवर्तितम् ॥ ३३ ॥

मुक्त्यर्थं तत्त्वविस्तृतं तर्ह्ये प्राणधारणं तर्ह्येमाहारस्त-
र्ह्यौ यतः कर्तव्य इत्याह । आहारार्थमिति ॥ ३४ ॥

यत्नतो यदच्छतो वा जल्पेऽन्ते स्नातुं स्नातुवुञ्जिते कार्येत्याह-
यदच्छतोऽन । उक्तार्थमन्वयान्तिदिशति । तथेति ॥ ३५ ॥

ईश्वरोऽहं यथा जलपैत्रं श्वरामि तथा ज्ञानी शोचादिकं कुर्यादेव
ननु चोदनया विधिकिरत्नेन चरेत् ॥ ३६ ॥

तत्र हेतुमाह । नहीति । हि हेतौ यतः या प्रमिखा विधिकि-
करत्वापादिका मह आधीनस्थितिप्रवृत्तिमान् विहितं यत्कारस्यामि
तत्फलं प्राप्स्यामि परमेश्वरो देवताविशेषः कर्तुमिच्छः कर्मो-
द्भूतो न सर्वोत्तमान्यो सावर्ण्योऽहमस्मीति भूतेः एवभूता अना-
द्यविद्याविज्जिवावसम्पत्ता विकल्पख्यातिर्भेदप्रतीतिः सा तस्य
ज्ञानिनः एतद्वात्स्यमिदं सर्वं किकर्मणा किंप्रजया ब्रह्मविद्याप्रोक्तं
परमित्यादिभूत्यनुवर्तिनः अंशत्वेन भिन्नमप्यन्तर्गतं आधि-
निरपेक्षाकारितप्रवृत्तवाद्यभावेन तदभिनतया मय्यमानस्य मदी-
यत्वा विश्वमिज्जामित्यस्य मम सत्त्वन्विहनेन हता ननु पुनः कदा-
चित्स्यामस्याह । आदेहास्तात्कश्चिदिति न स्वात् ननु देहास्ता-

नन्तरं कदाचित्स्यामस्याह । ततः देहास्तानन्तरं मया सम्पद्यते
मां प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

ज्ञानमक्तिसम्पन्नस्य विरक्तस्य कृत्यमुक्त्वादेवानी केवलविरक्तस्य
कृत्यमाह । दुःखोर्द्धोऽस्मिन्ति द्वाध्याम् ॥ ३८ ॥

मामेव मन्मूर्तिमेव गुरुम् ॥ ३९ ॥

जीविकायै दण्डधारणं निन्दति । यस्मिन्प्रति द्वाध्याम् । प्रच-
यडः दुर्निग्रहः इन्द्रियसाराधिः इन्द्रियाश्रयप्रवृत्तान् मनोवृत्तयः
सूतो बहव सः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

कभी कभी वस्तु पर भोजन न मिष्टतो विषाद न करै
मिष्टजावे तो हर्ष न करै जित्ने से समुक्त कि दोनों परमात्मा
के आधीन हैं ॥ ३३ ॥

आहारके वास्ते चेष्टाकरे क्योंकि उससे प्राणका धारण
करना युक्त है प्राण धारण से तत्त्वप्रवृत्तिका विचार होता है
उसके ज्ञानसे मुक्त होजाता है ॥ ३४ ॥

देव इच्छासे स्नातु अथवा अस्नातु जैसा ब्रह्म मिष्टजावे
उसकाही भोजन करलेवे तैसे वस्त्रमे तैसे ही शय्या में जैसा
मिष्टजावे तैसा वस्त्रकेना मुनिको युक्त है ॥ ३५ ॥

शुचिता आचमन स्नान इनको विधि प्रेरणासे न करै
किन्तु अपना कर्तव्यही समुज्जकर करै अथ निबर्मी को
भी ज्ञानी वैसाही करै जैसे कि मैं ईश्वर खीलासे करता हूँ । ३६ ।

उस संन्यासीकी कोई विषमदृष्टि नहीं है जो रही सो मेरी
कृपा दृष्टि से नष्ट होगई है देहरहने तक कभी विषम बुद्धि
रहती है फिरतो मेरे धामको प्राप्त होजाता है ॥ ३७ ॥

दुःखफल बाधे कामों में से धैर्यको प्राप्तहोवे और वह
आत्मज्ञानी होवे मेरे धर्मों को न जानता हो तो मेरे जाननेवाले
मुनि गुरुका आभयण करै ॥ ३८ ॥

जयतक मेरे ब्रह्म स्वरूपको न जान लेवे तब पर्यंत आदर
पूर्वक मेरी दृष्टिसे भ्रष्टावान् होकर निश्चय न करके भक्त हो
कर भीगुरुकी परिचर्या करै ॥ ३९ ॥

जिसने काम क्रोधादिक जैसे वर्गको नहीं जीता है इन्द्रिय
और बुद्धि जिसके प्रवृत्त हो रहे हैं ज्ञान धैर्य जिसके नहीं
है ऐसा होकर जो त्रिवेद ग्रहण करता है ॥ ४० ॥

श्रीचरखामि कृतभाषांशदीपिका ।

सुरान् यष्टव्यान् देवानां मानं च आत्मानमात्मस्यं मां च
निहनुते प्रतारयति निहनुवफलमाह । अस्मादात् ॥ ४१ ॥

भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप ईक्षा वनौकसः ।
 गृहियो भूतरक्षेया द्विजस्याचार्यसेवनम् ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मचर्यं तपः शौचं सन्तोषो भूतसौहृदम् ।
 गृहस्थस्याप्युतौ गन्तुः सर्वेषां मदुपामनम् ॥ ४३ ॥
 इति मां यः स्वधर्मेण भजेन्नित्यमनन्यभाक् ।
 सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दते दृढाम् ॥ ४४ ॥
 भक्तयोद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपपाति सः ॥ ४५ ॥
 इति स्वधर्मनिर्णीतसत्त्वो निर्ज्ञातिमद्भक्तिः ।
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नो न श्विरात्समुपैति माम् ॥ ४६ ॥
 वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः ।
 स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ॥ ४७ ॥
 एतत्तेऽभिहितं साधो ! भवान् पृच्छति यच्च माम् ।
 यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात्परम् ॥ ४८ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्
 एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसम्वादे
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीभरक्षामिहृतमाचार्यदीपिका ।

अनुवर्त्तमानधर्माणाह । भिक्षोर्हित ॥ ४२ ॥

अन्यधर्मान् कांश्चिद्गृहस्थेऽप्यतिदिशति । ब्रह्मचर्यमिति तपः
 स्वधर्मः शौचं रागादिराहित्यं च तस्य ब्रह्मचर्यप्रकारमाह ।
 श्रुतो गन्तुरिति ॥ ४३ ॥

एवंभूतवर्णाश्रमधर्मफलमाह । इति मामिति । इदं मद्भक्तिं
 विन्दते ॥ ४४ ॥

ततः किमत माह । भक्त्येति । महेश्वरत्वे हेतुः सर्वोत्पत्त्य-
 र्थो यस्मात् अत एव तत्कारणम् मा मां ब्रह्मरूपं वैकुण्ठ-
 निवासिनम् ब्रह्मा ब्रह्मणो वेदस्य कारणं मामुपपाति सामीप्येन
 प्राप्नोति ॥ ४५ ॥

ततश्चासौ मुक्त एवेत्याह । इत्येवंभूतेन स्वधर्मेण निर्णीकं
 शुद्धं सत्त्वं यस्य सः अत एव निर्ज्ञाता मम गतिरैश्वर्य-
 येन सः ॥ ४६ ॥

उक्तमर्थं संक्षिप्याह । य एष आचारलक्षणः पितृलोकप्रा-
 प्तिकः च एव मद्भक्तियुतो मद्भक्त्येन कृतः ॥ ४७ ॥

प्रकरणापेक्षुपसंहरति । एतच्च तेऽभिहितम् यथा भक्तो
 भूत्वा मां परं समाप्नुयादिति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
 श्रीभरक्षामिहृतमाचार्यदीपिकायाम्
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीभारमण्डासगोस्वामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी

भोगवैभवप्राप्त्याभावात्स्माद्धोकात्तयाविद्यावद्विषयत्वेन प्राप्त-
 निजधर्मोक्तिरस्मात्, अमुत्र निरवप्राप्तिः परस्माच्च विद्मि-
 यते ॥ ४१ ॥

ईक्षा आत्मानात्मनिवेकः । ईक्षा यदनुष्ठानम् । द्विजस्य
 ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

अन्यधर्मान् ब्रह्मचर्यविधर्मान् । उपदिष्टस्यान्यत्र नवन-
 मतिदेशः तस्य गृहस्थस्य ॥ ४३ ॥

मां स्वधर्मेण भजेत् मांभित्यर्थं स्वधर्ममाचरेत् । अतः

१ गृहस्थस्याप्रतो गन्तुः इति विज्ञ० पाठः २ चिरकः इति ब्रह्मचर विज्ञ० पाठः ।

[११८]

श्रीराधारमयादासगोस्वामिचिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी

एवानुभाक् अथ त्वं न मज्जतीति तथा । मज्जावः
अस्त्योमिमावकः । इदां प्रेमवक्ष्याम ॥ ४४ ॥

ततस्तादृशभक्तिभातेः अत एव सर्वोत्पत्त्यवयवेषु तत्-
कारणम् सर्वकारणम् । पूर्णार्थे कारणशब्दात् पूर्वं तत्पदाश-
हारः ब्रह्मशब्दस्य च सविशेषे लक्षणातो वक्ष्यति ॥ ४५ ॥

ततश्च सामीप्यप्राप्त्यनन्तरम् । एवम्भूतेन मत्सन्तोषे-
प्रयोजनकेन । अत एव शुद्धसत्त्वादेव । मां निविशेयब्रह्मा-
व्यम् ॥ ४६ ॥

अत्र प्राप्तेरप्यासस्तादृशधर्मस्य सर्वथा प्राप्तिफलकत्वमभि-
व्यनक्ति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीराधारमयादासगोस्वामिचिरचिता
दीपिकादीपिने टिप्पणी
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्पक्षीयम् ।

द्विजस्य उपनीतस्य ब्रह्मचारिणः ब्रह्मचर्यमिति ॥ ४२ ॥

श्रुतौ गन्तुः गृहस्थस्यापि ब्रह्मचर्योदिकं सम्भवति एवं सर्व-
वामाभिमियां मनुपासनं कथयित्यर्थः ॥ ४३—४५ ॥

ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानं योगाभ्यासजन्यम् ॥ ४६ ॥

पृष्टार्थेण निवचने निगमयति । वर्याभमेति । केनचो वर्याभ-
धममः परिमितस्वर्गादिफलकः स एव भगवद्भक्त्यङ्गस्थितो मोक्षाय
भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्पक्षीये

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

ज्ञानरहितस्य गत्यभाधं वदन्तिवृत्तिः । सथा इति । स पूर्व-
श्लोकोक्तविषयः सुरानिति पाठे इत्यान् देवान् आत्मानं निन्दते
मच्छेरज्ञानरहितत्वादिति भावः—

योऽप्यथा सन्तमानमानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किन्तेन न कृतं पापं चौरिणामापहारिणा ॥

इत्युक्तत्वात् आत्मस्य मां च निन्दते प्रतारयति स्तनत्राभिमा-
नात् अत एवायं धर्महा सर्वपापाभिमियां स्तनत्राभमधर्मानु-
गृहीतभगवद्भक्तिलक्षणां हि धर्मो विहितस्तदभावाद्यं धर्महा
अत एव आतिपक्षकपावः । “धर्म्या पपमपनुद्नीति कथायपक्तिः
कमांशी” त्याग्युक्तरीत्या अनभिर्माहितफलक्षणाभमधर्मो हि पापाप-
नुत्त लक्षणावधिपक्षकपावः कथायवद्दर्माचनीयत्वात्पापमिह
कथायशब्दविशेषतम अत एव चास्मादमुष्मा चोकाद्विहीयते
अष्टौ भवति नोभयत्र सुखमस्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अतुष्टोमाभिमियां प्रधानधर्मानाह । मिशोरिति । तर्वाभिमियाः
शम इन्द्रियजवः अहिंसाभूतद्रोहविहता वनौकसो वनाभ-
मियाः तपः शास्त्रीयकर्मक्षेत्रः ईसा आत्मपरमात्मवाधारम्या-
वमशो धर्मः गृहीतो भूतरक्षा इत्या पञ्चमहायज्ञाश्च धर्मः
द्विजस्योपनीतस्य ब्रह्मचारिण इत्यर्थः आचार्यसेवने धर्मः ॥ ४२ ॥

आभमात्तरधर्मान् कौञ्चिद्गृहस्थस्यापि अतिदिशति । ब्रह्म-
चर्यमिति । श्रुतौ गन्तुगृहस्थस्यापि ब्रह्मचर्यं सम्भवतीति
तदनुसन्धानाव्युदासः पक्षोऽपि प्रधानं सर्वेषां धर्ममाह ।
सर्वेषां मनुपासनमिति धर्म इत्यनुषज्जेते ॥ ४३ ॥

सङ्क्षेपतो धर्मान् विशेषसामान्यरूपेणोक्त्वा तत्फलमाह ।
इतीति । नाभ्यं मज्जतीत्यन्यभाक् देवतान्तरभक्तिरहितः यथा
नाभ्यस्मै प्रयोजनाय मज्जतीत्यन्यभागतन्यप्रयोजन इत्यर्थः । सर्व-
भूतेषु मज्जावः मदात्मकत्वबुद्धिमान् य इत्थं अधर्मेण मां
भञ्जस्योऽचिराच्छीघ्रमेव मज्जति विवृते लभते ॥ ४४ ॥

भक्तः फलमाह द्वाध्यायम् । भक्त्येति । हे उदय ! महेश्वरं महे-
श्वरत्वे हेतुः सर्वोत्पत्त्यवयवं सर्वोत्पत्त्यवयवो यस्मात्तत एव
सर्वकारणं परब्रह्मभूतं मामुपयाति प्राप्नोति ब्रह्मशब्देन कारणत्वो-
पयुक्तसाधैवसर्वशक्तिरवादिक्त्वायुगुणगणवृहत्त्वं च विव-
क्षितम् ॥ ४५ ॥

इत्येवम्भूतेन स्वर्णाभमधर्मेण निर्णिकं शुद्धं सर्वं वक्ष्य-
सः विज्ञाता मज्जतिमत्प्रकारो मद्याधारम्यं येन सः ज्ञानं शास्त्र-
जन्यं विज्ञानमुपासनात्मकं य एवं विषयः स मामुपैति वर्या-
भमधर्मोऽनुगृहीतयानपापिण्या भक्त्या मामुपैतीति श्लोकद्वय-
विधत्तिर्नोऽर्थः ॥ ४६ ॥

पृष्टार्थेप्रतिवचने निगमयति । वर्याभमगतामिति द्वाध्यामाएव
प्राचारलक्षणः प्राचारात्मको धर्मो निरूपित इति शेषः स
एव धर्मः मज्जतिपुक्तश्चेत् योगश्चात्राङ्गाभिभावः निःशेषकरः
मुक्तिसाधनभूतः पर उक्तः नातः पर उपायो विद्यत
इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

हे साधो ! भवान् यस्मां पृच्छति । किं तत् यथा अधर्मसंयुक्तो
भक्तो मा परं प्रकृतिपुरुषविश्लक्ष्यं समिधादित्येतत् तुष्टम-
भिर्हीतमिति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयेकतपस्वरत्नावली ।

सुरातारमस्य स्नानार्थमिष्टामात्मानं प्रष्टुं मां च निन्दते
निराकरोति सोऽस्माच्छ्लोकादमुष्मात् स्वर्गादेभ्य विहीयते कथः
पततीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यत्साक्षिनां विशेषतः कर्तव्यधर्ममाह । मिशोरिति । यतेः
शमाहिंस धर्मो वानप्रस्थानां तप ईसा आलोचनं च धर्मः
गृहस्थानामाहिता प्राणिरक्षया यागश्च द्विजस्य ब्रह्मचारिणः
आचार्यसेवने गुरुकुलवासः ॥ ४२ ॥

भीमजिजवधजतीयंकृतपद्मनाभवी ।

गृहस्थस्याग्रतः सादौ गन्तुरवगन्तुस्त्वादेरिति शेषः ॥ ४३ ॥

एतेधर्मैः साध्यमाह । इतीति ॥ ४४ ॥

मत्प्राप्तौ भक्तिरेव प्रयोजकेत्याह । भक्त्येति ॥ ४५ ॥

अविहितधर्मैश्च निर्णिकं धौनं सर्वप्रसक्तः करणं यस्य स तथा निर्णीतत्वेन ज्ञानममूढतिः ॥ ४६ ॥

भक्तिरेव मम परमप्रीतिमाधत्तं वगादिबिहितधर्मोऽपि भक्ति-
शेषश्चिन्तयति भावनाह । वगादि ॥ ४७ ॥

उपसहरति । एतदिति । अशब्द एवार्थः यथा मां समि-
धाह तथेवामिहितम् ॥ ४८ ॥

इति भीमज्जागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजिजवधजतीयंकृतपद्मनाभस्याम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमजिजवधोऽस्वामिकृतक्रमसम्भवे ।

मां स्वधर्मेण भजन् मत्प्रीत्यर्थं स्वधर्ममाचरन् अनन्यमाक्
नरव्यापार्यमित्यर्थः । ननु स्वधर्मेण देवादीनां यजनार्थं त्वत्प्रीतिः
स्यात् तत्राह । सर्वभूतेषु च ममेवास्तर्थांस्त्वेन स्थितस्य भावो
भावना यस्य सः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सा च मत्प्राप्तिमैश्वर्ययुक्त्यानुक्रमेण मज्ज्ञानपूर्विकैव
भवतीत्युपसहरति । इति स्वधर्ममिति । गम्यते ज्ञापने अतया गति-
भक्तिः निःशेषेण ज्ञाना तत्त्वतोऽनुभूता गतिर्येन अत एव
ज्ञानविज्ञानभेदः सत्यरूपरूपगुणश्रीलादीनां परोक्षपरोक्षज्ञा-
नसमुच्चैः ब्रह्म ब्रह्मवयुज्येच्छुश्चेत्तदा तत्तत्क्रममाह इति निर्ण-
तममूढतिः सम्प्राप्यतीतमदुर्गादपि ज्ञानशास्त्रः मां निर्बिषेण-
ब्रह्माख्यम् ॥ ४६ ॥

तस्य च स्वधर्मस्य सर्वत्र भक्तेरेव बलमित्याह ।
वर्ण्येति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति भीमज्जागवने महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजिजवधोऽस्वामिकृतक्रमसम्भवे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमजिजवधनाथचक्रवर्त्तिकृतसारापदेशिनी ।

सुतान् यष्टयान् देवान् स्वात्मानम् आत्मस्थं मां च निष्ठुते
प्रतारयति । निष्ठुते कृतमाह । प्रस्तादिति ॥ ४१ ॥

चतुर्णां प्रधानस्वधर्मात्माह । भिक्षोरिति ॥ ४२ ॥

अन्यधर्मान् काश्चिद्गृहस्थस्याप्यतिदिशति । ब्रह्मचर्यमिति ।
शौचं रागद्वेषादिरहितं तस्य ब्रह्मचर्येप्रकारमाह । ऋणो गन्तु-
रिति । किञ्च मनुष्यान् सर्वेषां वर्णाभ्रमधर्माणां प्राणप्रदत्वादाय-
इवकं बेन विना ते सर्वे विकृताः स्युर्बुद्धिं मुखवाद्गृहस्थादप्य-
इत्यत्र स्थानाद्गृहः पतन्त्य इति ॥ ४३ ॥

इत्येवंप्रकारेण मनुष्यासनस्यावश्यकत्वात्तुर्कषं निश्चित्य
मनुष्यासनप्रधानेन स्वधर्मेण मां भजन् अनन्यमाक् सन् मज्जति

आत्मभक्तिं विप्रते ननु स्वधर्मेण देवविवादीनां यजनात् कथ-
मनन्यभाक्त्वं तत्राह । सर्वभूतेषु ममेवास्तर्थांस्त्वेन भावो भावना
यस्य सः ॥ ४४ ॥

तत्राह तथा भक्त्या काश्चित्सर्वलोकगद्गदं मां
प्राप्नोति स्वतुल्यैश्वर्यप्रदाहं तस्मै सार्ष्टिचतुर्णां मुक्तिं ब्रह्म-
माति भावः । काश्चित्सर्वोत्पत्त्यर्थं मां प्राप्नोति तदभिप्रेतयोगसि-
द्धिज्ञानादुत्पात्तिं संसाराप्ययं च तस्मै तावदहं ब्रह्मास्मीति
भावः । काश्चित्समां ब्रह्मेति तस्मै निर्वाणमुक्तिं ब्रह्मास्मीति
भावः ॥ ४५ ॥

उपसहरति । इतीति ॥ ४६ ॥

प्रधानीभूतां भक्तिमुक्त्वा गुणीभूतां भक्तिमाह । वर्णाभ्रमध-
र्माति । मज्जति युतः मत्प्रेमेण कृत एव स निःशेषसकटः
निर्वाणमुत्पद्य इत्यन्वयः ॥ ४७-४८ ॥

इति सारापदेशिनीयां हर्षिययां भक्त्येतत्साम् ।

एकादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

भीमज्जुक्तदेवकृतमिष्टान्तपदीपः ।

निष्ठुते प्रतारयति गृहाभ्रमधर्मैर्यागेनेति शेषः ॥ ४१ ॥

शमो भक्तिप्रता ॥ ४२ ॥

न केवलं गृहस्थस्य भूतरक्षेयमात्रं धर्मः नच मग्निप्रता-
परिब्रजकस्येतराह । ब्रह्मचर्यमिति । अत्र ब्रह्मचर्यस्य सङ्कोच-
दशयति । ऋणो गन्तुरिति ॥ ४३ ॥

वक्तव्यां भ्रमधर्माणां कृतमाह । इति मामिति । ब्रह्मविच्छिन्नां
भक्तिमत्प्रकरणशुद्धिपूर्वकज्ञानद्वारेति शेषः ॥ ४४ ॥

भक्तेः फलमाह । भक्त्येति । सर्वेभ्योत्पत्त्यर्थं यस्मात्प्रसन्न-
एव कारणं सर्वेहेतुं मा मा ब्रह्मोपयाति कार्यकारणप्रकृतिवन्ध-
विमुक्तः गृहगृहस्थस्य मां प्राप्नोतीत्यर्थः—

आब्रह्मभवनात्तुकाः पुनरावर्तिनोऽजुनः ।

मामुपेत्य तं कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ।

इति भीमज्जवधनाथराज ॥ ४५ ॥

ननु त्वज्ज्ञानया मुक्तिर्भवतु तावत्सा भक्तिर्वर्णाभ्रमधर्मोत्तर-
णमात्रेण त्वद्गृहाशक्तिस्वरूपादिकमजानतः कथं स्यादत आह ।
इतीति । इत्येवंप्रभृतेन पूर्वोक्तेन स्वधर्मेण वर्णाभ्रमधर्माणां मुष्टि-
तेन निर्णिकसत्त्वः शुद्धान्तःकदम्बः ततो विज्ञानममूढतिः विज्ञान-
मज्ज्ञानाशक्तिस्वरूपाधियाथात्म्यः ततो ज्ञानविज्ञानाभ्यां सम्पन्नो
भवति तदगन्तर परां भक्तिं प्राप्नोति ततोऽक्षराच्छिन्नं मां
समुपैति इमं साधनक्रममुत्तराध्याये स्पष्टं वक्ष्यति ज्ञानविज्ञान-
सम्पन्नो भज मां भक्तिर्भाविता इति ॥ ४६ ॥

सार्ष्टिचतुर्णां वर्णाभ्रमधर्माति । आचारलक्षणः स्वाभ्रमध-
र्मतया लक्ष्यमाणः केवलाभ्रमिणां लोकाद इत्यर्थः । केवलाभ्र-
मिणां लोकाः अमृतं क्षेममभयमित्यत्रोपपादिताः स एव माज्ज-
कियुतः मज्जति कृतेनादियुतः परायां मज्जतावुत्पाह-
कतयाश्वितः परां धर्मां भवति स वै पुमां परो धर्मो यतो भक्ति-
रधोक्षज इति प्रथमस्कन्धेऽप्युक्तत्वात् परत्वे हेतुः निःशेषसकटः
परः ज्ञानभक्तिद्वारेण मोक्षकर इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मचर्ययाप्युपसहरति । एतदिति । यथा स्वधर्मसंयुक्तः भक्ता

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भूत्वा परं ब्रह्म मां समिवात् सन्त्यक् इत्याप्ताप्नुवात् एतत्संभि-
हितमित्यव्ययः ॥ ४८ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टादशाध्यायप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

यह तो धर्म घाती है सो सब और देवतों को और अपने में
रहने वाले मेरेको ठगता है उसके अन्तःवासना शुद्ध न होने
से इस लोकमें तथा परलोक से भी भ्रष्ट हो जाता है ॥ ४१ ॥

धर्मता और आहिंसा ये सत्याग्नी के धर्म हैं तपस्या भी
तत्त्वत्रय विवेक एवानुष्ठान के धर्म हैं भूतोंकी रक्षा करना
और देवयज्ञादिक ये गृहस्थ के धर्म हैं ॥ ४२ ॥

महाव्रतं तप मनकी शुद्धि सन्तोष भर्तृत्व मित्रता ये भी
गृहस्थ के धर्म हैं गृहस्थका महाव्रतं श्रीकै ऋतुकाल मात्र
गमन के नियम से हो जाता है और मेरा उपसर्गना करना तो
सर्वका धर्म है ॥ ४३ ॥

जो दूसरे देवतादिक को छोड़कर अपने धर्मसे निम्न मेरे
को मजता है सब प्राणियों में अन्तर्धामी मेरी बुद्धिरक्षता है वा
पुरुष थोड़े कालमें मेरी भक्ति को प्राप्त हो जाता है ॥ ४४ ॥

हे उद्धव ! जो निम्न सब भक्तियों के मद्देन सबसे
उपाधि स्थिति संहार कर्ता ब्रह्मरूप की उपासना कर्ता है
वह मेरेको प्राप्त हो जाता है ॥ ४५ ॥

इस प्रकारसे स्वधर्मके करने से शुद्ध होकर मेरी गरि
को जानने वाला ज्ञान विज्ञान से संयुक्त पुरुष थोड़े कालमें
मेरेको प्राप्त होता है ॥ ४६ ॥

यह जो आचार नामक धर्मोद्धार धर्म है वह यदि मेरी
भक्तियुक्त होवे तो मोक्षका उपाय हो जाता है ॥ ४७ ॥

हे साधु ! उद्धवजी यह बात सब मैंने तुमारे प्राये कहा
जोकि तुमने मेरेसे पूछा है जैसे स्वधर्म से युक्त पुरुष वा
ब्रह्म मेरेको प्राप्त हो जाता है ॥ ४८ ॥

इति भीमङ्गावत एकादशस्कन्धे अष्टादश अध्याय की

भी वृन्दावनस्थ पंचमस्कन्धाध्यायकृत

भाषाटीका समाप्त ॥ १८ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे एकादशस्कन्धे अष्टादश अध्यायः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान्नानुमानिकः ।
मायामात्रमिव ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥ १ ॥
ज्ञानिनस्त्वहमेवैष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः ।
स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो मद्गते प्रियः ॥ २ ॥
ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ।
ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति माम् ॥ ३ ॥
तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणितिराणि च ।
नास्तं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥ ४ ॥

भीष्मस्त्रीमिकुतमावायं दीपिका ।

ज्ञानादेर्निर्गमः पूर्वं कृतो आभ्यस्यमानः ।
अत्रोपनिषत्तमे ज्ञानादेस्त्वाग उच्यते ॥

तदेवं वर्कतो बाधितोऽपि देहादिप्रपञ्चो बाधपरोक्षानुम-
नेन दिक्कमोहादिरिष न क्षीयते ज्ञातृज्ञानाभ्यासस्ततो मुक्ति-
रित्युक्तमादेहान्तात्कालित्वातिस्ततः संपन्नो ब्रह्मविदना ब्रह्म
त्वपरोक्षानुमनेन प्रपञ्चो क्षीयमावस्तस्य न किञ्चित्कृत्यमस्तीत्याह ।
य इति । विज्ञा अनुभवस्मृत्यपेक्षेन भूतेन संपन्नोऽत एवाऽऽभ्य-
सात्प्राप्तमस्तत्त्वो नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवान्न भवति अन-
कारपाठं प्राक्भूत्यनुकूलतर्कतो निर्याताय इत्यर्थः । स इह
द्वैतं तद्विदितसाधनं च मयि मायामात्रमिति ज्ञात्वा ज्ञानं च
तत्साधनं संन्यसेत् अथमेव विद्वत्संन्यासो नाम ॥ १ ॥

अत्र हेतुमाह । ज्ञानिनस्त्विति । यस्मादहमेव तत्त्वेष्वेवोऽपेक्षितः
स्वार्थः फलम् हेतुस्तत्साधनं च संमतः स्वर्गोऽभ्युदयश्च अप-
वर्गः संसारनिवृत्तिश्च अतस्तस्य न प्राप्यं कृत्यं वा किञ्चि-
दस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणादयति । ज्ञानेति । बधोक्तं ज्ञानिनम-
भिमन्यते । ज्ञानीति । यतोऽसौ ज्ञानेन मां धारयति ॥ ३ ॥

तस्य ज्ञानं स्तोति । तप इति । मलमत्ययं ज्ञानस्य कलया
क्षेपेन ॥ ४ ॥

भीष्मस्त्रीमिकुतमावायं दीपिका ।
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

विमुक्तस्य प्राप्तात्मतत्त्वस्य परमहंसस्य । गुणदोषव्यव-
स्थार्थं गुणदोषनिबन्धार्थं । आभ्यस्यमानः आभ्यस्यमानं पुरस्कृत्य
तर्कतः शास्त्रविचारेण बाधितोऽपि मिथ्यात्वेन ज्ञातोऽपि
तात्कालपरोक्षानुभवार्थकं ततः अपरोक्षानुभवे सति
प्राक् अनुभवात् पूर्वं भूत्यनुकूलतर्कतः । मस्तव इति मननवि-
धानाच्छ्रुत्यनुकूलो मुख्यत्वेन निश्चिन्तायः । तथाहि । विमतम-
भिन्ननिमित्तोपादानकं कार्यत्वात् सुखादिवत् । तदुक्तं शङ्कर-
शास्त्रिके । मस्तु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारण-
वादिषु तदर्थग्रहणदादयोऽनानुमानमपि वेदान्तवाक्यान्तरोधि-
प्राणं भवज निवार्यते भूत्येव च सहायतया तर्कस्याभ्युपेतत्वात्
तथाहि भूतव्यो मस्तव इति भूतिरिति द्वैतं जगत् तस्य
द्वैतस्य निवृत्तिसाधनं च वाक्यजगत् ज्ञानं मां शुद्धं प्रह्लाणि
मायामात्रं प्रतीतिमात्रं न बाधनम् अज्ञानसंज्ञो भवबन्ध-
मोक्षविति अतो न बन्धस्तव मेव मोक्ष इत्याद्युक्तेः तत्साधनं
ज्ञानसाधनं शमादि मायि संन्यसेदिति विजयार्थं दत्तमस्त्र-
मिव विजयानन्तरं राक्षि समप्ये पुनश्चमिव मामेवोपासीतेत्यर्थः
अत एव अथमेव विद्वत्संन्यास इत्युक्तम् ॥ १ ॥

अत्र ज्ञानसमर्पणे तु शब्दः शुष्कज्ञाननिरसनार्थः फल परम-
साध्यं तत्साधनं फलसाधनम् अश्रुदयः परलोकभयः अतः
ममेव सर्वस्वत्वात् तस्य विद्वत्संन्यासिनः ॥ २ ॥

भीमधारमण्यदासगोखामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अत्र स्वस्यैव परमसाध्यसाधनत्वे । ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः
श्रीसनकादयः शुकादयश्च मम पदं भीमधारमण्यदासस्य भेदम
जानन्ति ननु प्रकृतत्वे तस्मादविज्ञानजनकस्य पदारविश्लेषादेः
समुत्पत्तिभूतत्वेता इत्यादि । अत एव मे ज्ञानी प्रियतमः
मरमप्रेष्ठः अत एव ज्ञानेन मां विमर्ति पुण्यानि सुखयती-
त्यर्थः । तथाच गीते मयैव तेषां ज्ञानी निष्कयुक्त एकभक्ति-
विशिष्यत इति ॥ ३ ॥

तस्य ज्ञानिनः ज्ञानस्य भगवज्ज्ञानस्य तां प्रेमभक्तिसङ्गतां
सिद्धिं नाहं कुर्वन्ति न वर्जयन्ति शुद्धिमिति पाठे भक्तौ
योग्यताम् ॥ ४ ॥

भीमदशनंस्मरितशुक्रपत्नीयम् ।

आनुमानिकः शास्त्राविरुद्धतर्काभिमतः इदं शरीरं मायामात्रं
न त्वात्मस्वरूपं मयि संशयसेत् मद्भीनमनुसंदध्यात् ॥ १ ॥
स्वार्थे इष्टः स्वस्य पुरुषार्थोपेष्टः हेतुः पुरुषार्थप्रदः ॥ २ ॥
मां विमर्ति इदं विमर्ति ॥ ३ ॥
नाहं कुर्वन्ति ॥ ३-६ ॥

भीमदरीराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुःकोदकैष्वित्यादिश्लोकद्वयेन स्ववर्णाभ्रमभर्तृनिष्ठस्य जिज्ञा-
सोर्गुरुपसत्तिमूलकतदुपदेशसमीधगतब्रह्मस्वरूपतत्प्राप्तिसाधना-
द्विरूपस्य वर्णाभ्रमभ्रमोद्भूतमगवद्भक्तियोगसाध्या मुक्तिरित्यु-
क्तम् अथ भक्तियोगाशक्तस्य न्यासाख्यं स्वप्राप्तिसाधनमुपायान्त-
रमुपदिशति । यो विद्याभूतसम्पन्न इत्यादिना । विद्याभूतसम्पन्नः
विद्यां शास्त्रज्ञत्वं ज्ञानं भूते शास्त्राधिकाराभावे केवलसमुप-
भोग्यत्वस्य ताड्यां सम्पन्नः भूतशब्देन स्वप्राप्तिसाधनतत्त्वोप-
देशब्रह्माख्यस्य न्यासस्य सर्वाधिकारत्वं सूचितं विद्याभूतस-
म्पन्न इत्यनेन परीक्ष्य लोकात्मकमोक्षितानित्यादिभूत्युक्ता गुरुप-
देशपर्यन्ता प्रणाली न्यासयोगमधिचिकीर्षोरपि समानेति सूचि-
तम् आनुमानिकः । शास्त्राविरुद्धतर्काभिमतः तद्यथेह कर्मचितो
लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते इत्यु-
क्तरीत्या कुर्याद्विफलानामिव यज्ञादिकर्मफलानामप्यनित्यत्वा-
नुमानकुशलो वा मातृमयान् समाहितचित्तः इदं शरीरं माया-
मात्रं प्रकृतिपरिणामात्मकं ज्ञात्वा भगवच्छेषतैकरसे आत्मनि
भगवन्मायाविरचितमिति ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं ज्ञानात्मकमात्मस्व-
रूपं मयि सर्वशेषविशिष्टं सर्वांतरात्मनि उपायोपेयभूते सत्य-
सङ्कल्पं परमकारुणिकं नालोचितविशेषाशेषलोकशरणं मयि
संशयसेत् मद्भीनमनुसंदध्यादित्यर्थः । मायामात्रमित्यस्य
मिथ्यामात्रमिति नार्थः प्रकृतेर्मायाशब्दादप्यत्र निमित्तमासुर-
राक्षसशस्त्रादीनामिव विचित्रकार्यकर्तृत्वं तथा च —

ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् ।

माजगाम समावृत्तं ज्वालामात्रं सुदधन्तम् ॥

तेन मायासहस्रं तच्छम्बररक्षाशुगामिना ।

बाह्वक्ष्य रक्षता देहमन्त्रेणैवैवमुदितम् ॥

इत्यादौ न मायाशब्दो मिथ्यावाची ऐन्द्रजादिकादिष्वपि
केनचित्सम्प्रदायेषादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या
बुद्धेरुपादकत्वेन मायावाति प्रयोगः तथा सम्प्रदायादिभेदेन
तत्र मायाशब्दप्रयोगः अनुगतस्यैव शाब्दार्थत्वात् तत्र मिथ्यार्थेषु
मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिको मञ्जाः
कोच्यन्ति इतिषत् अतोऽत्र मायां तु प्रकृतिं विद्यामात्रिणं तु
महेश्वरमित्यादिसंभविष्यमाना गुणमयी पारमार्थिकी प्रकृ-
तिरेव मायाशब्देनाभिधीयते तस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरो-
धानं स्वस्वरूपभोग्यत्वबुद्धिश्च ॥ १ ॥

ज्ञानं च मयि संशयसेदित्यनेन ओमित्यात्मानं युज्यते-
त्युक्तार्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते संन्यासश्चात्रात्मरक्षाभरतिष्वपि
तमेव विदुषोति । ज्ञानिन इति । ज्ञानी चात्र भगव-
च्छेषतैकरसः प्रकृतिविषयुक्तकेवलमात्मन्यपेयवस्यन् भगवन्तं
प्रेप्सुर्भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानस्तस्याहमेव स्वार्थः प्राप्य
इति यावत् तस्मिन्नेष्टः तथा हेतुः प्राप्त्युपायब्रह्ममेव सम्मतः
महते मां विना स्वर्गो मोक्षः केवल्यं च तथा यः कश्चिदभ्योऽपि
अर्थः न प्रियः अनेन प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिदमुक्तार्थः प्रत्य-
भिज्ञाप्यते ॥ २ ॥

इत्थं मयि संशयसेदित्यात्मस्वरूपा एव मयायात्म्यं विवृदि-
त्यभिप्रेत्याह । ज्ञानेति । ज्ञानं शरीरस्य मायामात्रवद्भानम आत्म-
स्वरूपस्य प्रकृतिविषयुक्तस्य भगवच्छेषतैकरसत्वज्ञानं च विष-
यितं विज्ञानं भगवन् एवोपायोपेयत्वाद्यवसायात्मकं ताड्याम्
सम्पन्नाः परं प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानमत एव भेदं सर्वोत्तमं
मम पदं स्वरूपं विदुः अनेन “दृष्ट्वामि बुद्धिबोगं तं वेन मामु-
पयासितं” त इत्यस्यार्थः प्रत्यभिज्ञापितः असौ ज्ञानी ज्ञानेन मां
विनात्मधारणं न सम्भवतीति ज्ञानेन हेतुभूतेन मां विमर्ति
धारयति तदावत्तधारणोऽहमित्यर्थः । अनेन ज्ञानी त्वात्मेव मे मतं
माक्षिपतः सहि युक्तारमा मामेवानुत्तमां गतिं मिच्छस्यार्थः प्रत्यभि-
ज्ञाप्यते तथाहि तत्राभापि भगवद्भाष्यकारैः ज्ञानी त्वात्मेव मे मतं
तदावत्तधारणोऽहमिति मन्ये कस्मादेवं यस्मान्मया विनात्मधा-
रणासम्भावतया मामेवानुत्तमं प्राप्यमाक्षिपतः मतस्तेन विना
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तेयैव भजाम्यहमित्युक्तविषयमावश्यं
ममाप्यारम्भधारणं न सम्भवति ततो ममाप्यारम्भा हि स
इतीति ॥ ३ ॥

मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संशयसेदित्यात्मसंन्या-
सस्य मायामात्रज्ञानपूर्वकत्वमुक्तं तस्मादवश्यकत्वज्ञापनाय निर-
तिशयशुद्धशेषहत्वमाह । तपस्तीर्थमिति । या शुद्धिर्ज्ञानकक्षया
ज्ञानजेशेन कृता तां शुद्धिं तपभादीनि नाहं कुर्वन्ति न
कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । शक्तिद्योतकोऽप्राज्यशब्दः प्रजं भूषणप-
र्वाप्तशक्तवारणवाचकम् इत्यनुशासनात् इतराणि वणित्राणि
शौचाचमनादीनि ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपरमार्थवर्णी ।

हरेः प्रसादजनकं ज्ञानमेव तस्य भक्तिरुक्त्याः समादयः
कृष्णो ब्रह्मेति यच्च ज्ञानं तत्सर्वमस्मिन्नप्याद्ये निरूप्यते तत्र
प्रथमतः उपपद्यमानं तदेवंविधं प्रसादसम्पादकमिति भावेन
भक्तिः । यो विद्येति । यो विद्यायाः वेदान्तादिवक्ष्यायाः भूतेन
अवशेन सम्पन्न उपपन्नज्ञानं आनुमानिक उपकमादियुक्त्या
निर्भूतसंशयविपर्ययश्च आत्मवान् ममात्मा ख्यामी हरिरिति
निश्चितहरितत्त्वो मामपरोक्षीकृत्य मास्मिन्मिदं जगत् माया-
मात्रं मदिच्छोऽज्ञेयविनाशानप्रकृतिनिर्मितत्वात्तन्मात्रं ज्ञात्वा
तज्ज्ञानं च ममेदं ज्ञानं हरिपूजावक्ष्यं तत्प्रसादेनोत्पन्नं तद-
धीनमेति मयि संन्यसेत् सम्पन्नपर्यवेदित्वन्वयः—

त्रिगुणा प्रकृतिर्माया पद्भेत्तन्मात्रकं जगत् ।

निर्मिमीते जगत्सर्वमतो मायेति सा स्मृता ॥

इतिवचनात्—

इदं ज्ञानं हरेः पूजा हरेरेवोदितं सदा ।

हर्षं धीनि च सर्वत्रैवेवं न्यासो हरी स्मृतः ॥

इतिवचनात् उक्तप्रकार एव हरी ज्ञानस्यासौ न प्रका-
शान्तरः ॥ १ ॥

कस्मात्सर्वं ज्ञानसंस्थास इत्यतस्तस्मिन्निमित्तमाह । ज्ञानिन
इति । तुल्यवद्वेदनास्तस्यद्योतकः स्वरूपार्थं आनन्दवक्ष्यो ब्रह्मास्त
तथा हेतुज्ञानोत्पादकः सम्मतो ज्ञातः इतोऽपीत्याह । स्वर्ग-
मेति ॥ २ ॥

स्वार्थप्राप्तिप्रकारमाह । ज्ञानेति । विदुर्लभस्ते निगमयति ।
ज्ञानीति । प्रियतमत्वे निमित्तमाह । ज्ञानेनेति ॥ ३ ॥

तपसादिनोभयशुद्धिमत्तत्त्व प्रियत्वेन ज्ञानं विशिष्य किं
स्तौषीति तत्राह । तप इति । वा शुद्धिज्ञानवशेन कृता तां शुद्धिं
तपसादीनि अलं सम्पक्कं न कुर्वन्तीत्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतकमसम्भवं ।

मायामात्रं मायैवात्मसम्बन्धस्तं ननु स्वामाधिकमिदं
जगत् ज्ञानं मयि संन्यसेत् विजयार्थं दत्तमस्त्वमिव विजयानन्तरं
राक्षि समर्थं पुनस्तमिव मामेवोपासीतित्यर्थः ॥ १ ॥

यतः सम्पन्नानुभवं सति ज्ञानिनः परमसाधनसाध्यरूपोऽहमेव
विस्फुरामि ननु ब्रह्मकेवस्थादिरित्याह । ज्ञानिनस्त्विति । तुल्यवद्वे-
दनान्तरनिर्वाहार्थः ॥ २ ॥

तत्र प्राचीनज्ञानिनामनुभवं प्रमाणयति । ज्ञानेति । श्रीसत्का-
दयः श्रीशुकदेवादयश्च मम पदं चरणारविन्दमेव भेष्टं जानन्ति
ननु ब्रह्मतत्त्वं तस्याराविन्दनयनस्य पदारविन्देत्यादेः
स्वसुखनिभूतचेता इत्यादेश्च यस्मादेवं विदुरन एव ज्ञानी प्रियतमः
अत एव ज्ञानेन मां विमर्ति पुष्पाति सुखयतीत्यर्थः । तथा
च गीतं मयैव तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकर्माकिर्विशिष्यत इति
ज्ञानी त्वामेव मे मतमिति प्रिया हि ज्ञानिनोऽज्जयमहं स च मम
प्रिय इति चेति भावः ॥ ३ ॥

अत एव तप इति तां सिद्धिं भक्तिरूपां नाळं कुर्वन्ति न
विशेषवन्ति शुद्धिमिति पाठे भक्तौ योग्यताम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवसिंहकृतसारायेंद्रीनी ।

ज्ञानिनः साधनत्वागो भक्तिर्भक्त्यैव साधनी ॥

अथ च समादीनामुन्नायिणे निरूप्यते ।

तदेवमनाद्यविद्यादुरीकरणायेमेव निष्कामकर्मयोगवैराग्या-
दीनि जीवस्य कर्तव्यत्वेनोक्तानि तैः साधनेर्दुरीभूताया-
मविद्यायां विद्यायां चोत्पन्नायां न तैः साधनेः कोऽप्युपयोगः
यथा संप्रसादप्रभूताद्याविष्टः पुरुषः स्वं विस्मृत्वा सर्वोऽहं
भूतोऽहमित्येवं बावदात्मानं मन्यते तावद्वैव मयि-
मन्त्रोपधादीनां प्रयोग उपयुज्यते तत्तदावशे तैस्तैरुपाये-
रुपशान्ते सति अमुकोऽहममुकस्य पुत्र इति स्वस्वभावे प्राप्ते
सति न पुनस्तेमन्त्रोपधादिभिः कृत्यमित्याह । य इति । विद्या
सांख्ययोगतपोवैराग्यमयं ज्ञानमविद्यानिवर्तकं भूतानि तत्तत्प्रति-
पादकशास्त्राण्यं तैः सम्पन्नः अत एव तत्तत्साधनवशादात्मवान्
प्राप्तात्मतत्त्वः आनुमानिकः केवलापरोक्षज्ञानवाप्त भवति किंत्व-
परोक्षानुभवसहित एव इदं देहदेहिकमवैवस्तुषु स्त्रीभिमननं
मायामात्रमाविद्यकमेव ज्ञात्वा ब्रह्मा इदम् इदंकारुपदं जगत्मा-
यिकं मायिकत्वादिस्थिरमेवेति ज्ञात्वा ज्ञानं च ज्ञानसाधनं च
मयि संन्यसेत् मत्प्राप्त्यर्थं त्यजेत् मयमेव विद्वत्संस्थासौ नाम ॥ १ ॥

ननु ज्ञानमिव किम्भक्तिमपि संन्यसेदित्यत्र नहि नहीत्याह ।
ज्ञानिन इति । महमेवेष्टः बजनविषयीभूतः कथं मद्यजने त्यजेत्
स्वार्थः स्वावेक्षितं फलमहमेव हेतुस्तत्साधनं चेति कथं
मङ्गलिं त्यजेत् सम्मत इत्येतत् प्रमाणमेव यदुक्तं मयैव
ब्रह्मभूतः प्रसन्नान्मेत्यनन्तरम्—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् बध्नास्मि तन्नतः ।

ततो मां तन्नतो ज्ञात्वा विद्यते तदन्तरमिति ॥

वक्ष्यते चात्रापि भज मां भक्तिभाषित इति श्रुतेः सुखहेतुः
प्रपन्नः दुःखाभावहेतुश्च ज्ञानिनः परमसाध्यसाधनरूपोऽह-
मेव स्फुरामीति सम्भवं ॥ २ ॥

अत्र प्राचां ज्ञानिनामनुभवं प्रमाणयति । ज्ञानेति । भेष्टं
पदं मत्स्वरूपमित्यर्थः मम पदं चरणारविन्दमेव भेष्टं विदुः
जानन्ति ननु ब्रह्मतत्त्वं तस्याराविन्दनयनस्य पदारविन्देत्यादेः
सम्भवं एतादृशज्ञानी तु मम प्रियतमः ॥ ३ ॥

ज्ञानस्य कल्याणं लेखेनापि ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु इति मां यः स्वधर्मं भोजित्वगतत्वात्क मयभूतेषु
मङ्गाधो मङ्गलिं विन्दते इदाम्—

भक्त्योद्भवानपायिष्या सर्वलोकमहेश्वरम् ॥

सर्वोत्पत्त्यर्थं ब्रह्म कारणं गोपयति हित्यत्र
स्वधर्मवर्धितया भक्त्यैव स्वप्राप्तिरुक्ता इति स्वधर्मनिर्णयकमर्थो
विज्ञानमद्वैतिः ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिदात्मसुषेति मामित्यत्र
ज्ञानेनैव स्वधर्ममाप्नोति स्वप्राप्तिरुक्ता एव ज्ञानभक्त्योरन्योऽन्यनैरेप-
क्ष्यं भवत्प्राप्त्युपायत्वं प्रतीयते अतो भगवन् ! ज्ञाने किं वा
भक्तौ मया त्वत्प्राप्त्यर्थः प्रयत्नः कर्तव्य इत्यत्र ज्ञानं विना भक्त-
रसम्भवात् सम्पक्कं ज्ञानवान् भूत्वा मां भजेत्याह । य इति पञ्चमिः ।
विद्याभूतसम्पन्नः वेदान्तविद्याभरणसम्पन्नः सुज्ञानतत्त्व
इत्यर्थः अतः आत्मा चेतनाचेतनाख्यातस्तस्मादाधिकशक्तिसम्पन्नः

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ! ।
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावितः ॥ ५ ॥
 ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वात्मानमात्मनि ।
 सर्वयज्ञापतिं मां वै संसिद्धिं मुनयोऽगमन् ॥ ६ ॥
 त्वय्युद्धवाऽऽश्रयति यस्त्रिविधो विकारो मायाऽन्तरापतति नाद्यपवर्गयोर्धत् ।
 जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किंस्युरायन्तयोर्धत्सतोऽस्ति तदेव मध्ये ॥ ७ ॥
 उद्धव उवाच ॥

ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणम् ।
 आख्याहि विश्वेश्वर ! विश्वमूर्ते ! त्वद्भक्तियोंं च महद्भिर्मृग्यम् ॥ ८ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः इत्यादिभक्तिप्रोक्तः उपास्यतया
 विद्यते यस्य सः नरवानुमानिकः नैषा मतिस्तर्क्यापनेषेति भूतेः
 इक्ष्मत्वेन देहादिकं मायामात्रं प्रकृतिकार्यं ज्ञात्वा ज्ञानं ज्ञेयं
 देहनाशं मय्यंशानि विन्वसेत् मदाभयतया भावयेदित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वायं प्राप्नोः हेतुः प्रापकः नाशोऽर्थो महते प्रिय इत्यनेन
 स्वैतरपदार्थे वैराग्यमुक्तम् ॥ २ ॥

विमर्शितं धारयति भजनीयतया ॥ ३ ॥

अत एव ज्ञानसम्पन्नः या ज्ञानस्य कदाचिद्व्येष्टनं कृता तां
 तपमाह्निनि अकर्मवर्धे न कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

भीमगवान् उरुवाच जो पुरुष ज्ञान विज्ञान से परिपूर्ण है
 आत्मज्ञानी है केवल आनुमानिक नहीं है वह पुरुष इस
 जगत् को माया मात्र भगवत्पदार्थ रूप रचित जान कर ज्ञान
 को भी मेरे मे अपेक्षा कर देवे ॥ १ ॥

ज्ञान को महीं इष्ट हूँ मैं ही स्वायं हूँ मैं ही हेतु हूँ
 मैं ही सब सम्मत हूँ मैं ही स्वर्ग हूँ मैं ही मोक्ष हूँ उस
 को मेरे बिना कोई दूसरा अर्थ प्रिय नहीं है ॥ २ ॥

ज्ञान विज्ञान से जो सिद्ध हैं वे पुरुष मेरे अष्ट पद
 को जानते हैं इसी से ज्ञानी मेरे को प्रति प्रिय है क्यों
 की वह मेरे को ज्ञान से धाराय करती है ॥ ३ ॥

तप तीर्थ उप दान और जो कोई पवित्र पदार्थ ए
 सब सब सिद्धि के सहस्र नहीं होते हैं श्री कि सिद्धि
 ज्ञान के कदा मात्र से होती है ॥ ४ ॥

भीमरुद्राभिहितमाचार्यदीपिका ।

ज्ञानेन सहितं तत्पश्यन्तं यथा भवति तथा ज्ञात्वा तत्त-
 द्गमः सन् मामेव भजन् अन्तर्यामि जनेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्य प्रत्ययार्थं पूर्वेषां वृत्तमाह । ज्ञानेति । मामेव संसिद्धिं
 प्राप्ताः ॥ ६ ॥

तदेव ज्ञानं संक्षेपत उपदिशति । त्वमीति । त्रिविध आध्या-
 त्मिकादिविकारो देहादिः स माया ननु परमायः यद्यस्मा-
 दन्तरा मध्य एवापतति रज्जौ सर्पमादादिवत् नाद्यपवर्गयोर्ध-
 त्वादावन्तं चास्ति अतो यद्यहा अस्मि विकारस्यामी जन्मा-
 दयः स्युस्तदा तस्य तवाधिष्ठानभूतस्य किं न किञ्चिदित्यर्थः
 तस्यापि वस्तुतो न सस्ति तस्यास्त्वदादिवाह । आद्यस्तयो-
 रिति । असतः सर्पादेराद्यस्तयोर्धत्स्ति रज्ज्वादि तदेव मध्येऽपि
 ननु सर्पादि तद्वत्त्वं विकारो नास्तीत्यर्थः । अत्र आद्यस्तयोर्ध-
 द्स्ति तन्मध्येऽप्यस्येव न तस्य जन्मादयः सत्त्वतत्त्वं निर्दि-
 कारं ब्रूतेति ॥ ७ ॥

ज्ञानादेर्विशेषं जिज्ञासुः पुच्छति । ज्ञानमिति । विशुद्धमेत-
 द्ज्ञानं विपुलं निश्चितं यथा भवति तथा कथयति महद्भिर्मृ-
 ग्यादिभिर्भिमृग्यम् ॥ ८ ॥

भीमरुद्राभिहितमाचार्यदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तस्माद्भक्तविरुद्धज्ञानस्य वैशिष्ट्यात् तत्पश्यन्तमनुभवपश्यन्तं
 ज्ञात्वा शास्त्रेण निश्चितम् । अन्तरा सर्व मोक्षपश्यन्तम् ॥ ५ ॥

तस्योद्धवस्य प्रत्ययार्थं प्रतीत्यर्थं मामेव भीमगवत्साक्षा-
 त्कारवृत्तगमेष ॥ ६ ॥

तदेव अनुभवात्मकमेव आदौ अध्यासात् पूर्वम् अस्ते ज्ञानेना-
 ध्यासनाद्य देहादिविकारो नास्त्येव । अतः अज्ञानेनारोपितत्वात् ।
 अस्मि आत्मनोऽत्यन्तमिन्नस्य । तस्यापि विकारस्यापि
 पूर्वार्थेऽनाद्यपवर्गयोर्धत्स्तिनेनैव कल्पितस्यासत्त्वमुक्तं पुनस्तद्व-
 योनेन पौनरुक्त्यमतो ब्रूतेति । यदस्ति यत्प्रतीत्यधिष्ठानं ब्रह्मास्ति
 तस्य अधिष्ठानस्य त्वं निर्दिकारं ब्रूतेति चिदंशेनैव
 तत्त्वमस्यादिवत् एवं चाधिष्ठानस्यैव सत्त्वतत्त्वानुरूपत्वात् पौनरु-
 क्त्यम् ॥ ७ ॥

विपुलशब्दस्य विस्ताररूपायेंत्वाद्भ्यासवाने निश्चयस्वैतराः

भीमशरीरमहासगोष्ठाभिविरचिता
वीपिकावीपिनी टिप्पणी

तथा व्याख्यातं पुराणं तत्पदार्थविषयत्वेन "भूतेस्तु शब्दमुच्यते" इत्यनुसारेणानाहिलिखं ब्रह्मादिभिरिन्द्रादिना सनकादिपरिग्रहः परमहंसमहामुनीनामपेक्षणीयचरणाविरथायुक्तः ॥ ८ ॥

भीमशरीरसंस्कृतशुक्लपदीयम् ।

त्वयिनि । त्वयि मावातः प्रकृत्यन्तर्वर्तमाने संसारिणि त्वयि वस्त्रिबिधो जन्मादिविकार आपतति आद्यपवर्गयोः शरीरसम्बन्धात् पूर्णकाले तद्वत्सानकाद्ये च त्वयि नास्ति यतः अमी जन्मादयः प्रत्येक शरीरस्योपलब्धयन्त इति वदन्मात्तव किं स्त्रिजन्मादयः तव न क्युरित्यर्थः ॥ ७-६ ॥

भीमशरीराद्यवाच्येकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यो विद्येत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति तस्मात् ज्ञानस्य निरतिशयशुद्ध्यावहत्वात्तेन सहितं यथा तथा स्वस्यान्तरात्मानं मां ज्ञाना प्राप्त्वेन प्राप्तत्वेन ज्ञात्वेत्यर्थः हे उच्छ्व! ज्ञानविज्ञानसम्पन्नत्वं ज्ञानविज्ञानसम्पन्न इत्यनेनात्मसंस्थास्य सङ्कटकलेशव्येऽपि विश्वासारमकरस्य विज्ञानान्तर्गतस्य बावज्जीवानुवर्तनीयत्वं सूचयते मङ्गलत्वा मङ्गलव्यक्तप्रेम्णा भावितः सञ्जाताभिप्रायविशेषः सन् मां भजाराधय मत्केन्दुर्ये कुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

उपदिष्टार्थे विश्वासजननेाय पूर्वेषां वृत्तिमाह । ज्ञानविज्ञानयत्नेनेति । ज्ञानविज्ञाने एव यत्नेन तयोर्वैयताप्रसादहेतुत्वेन यत्नानिरूपणम् आत्मनि जीवे आत्मानमन्तः प्रविश्य भारकम् सर्ववह्निवाहकं मामिष्टा माराध्य मां वै भावेन संसिद्धिं मुक्तिमश्नुषुः प्रापुः ॥ ६ ॥

निस्तरेश्च ज्ञानस्वरूपभुक्तां जनयन् संप्रहेण तदंशयति । त्वयिनि । हे उच्छ्व! मावातः प्रकृत्यन्तः मावापरिणात्मात्मकं शरीरं तदाभवति अधिष्ठाय वर्तमानं संसारिणि त्वयि वस्त्रिबिधः आदिमध्यान्तरूपः उत्पत्तिस्थितिप्रलयरूप इतिषा-घत् आपतति स विकारः यद्यतः आद्यपवर्गयोः शरीरसम्बन्धात्पूर्वकाद्ये तद्वत्साने च नास्तीति यतश्चामी जन्मादयः अस्य शरीरस्यैव यस्मी जन्मादयस्ते तस्य तव किं क्युः देहसम्बन्धिनो जन्मादयस्तव किं क्युर्न क्युरित्यर्थः । असतः शरीरस्याद्यन्तयोरपि वदन्मस्वरूपमस्ति तन्मध्येऽप्यस्यैव ननु वृत्ति-क्षयादिमङ्गलवतीत्यर्थः । मत्तेनपरिणामरूपो जन्मादिविकारप्र-यमागनित्यश्च देहः आत्मा तु तद्वदितो नित्य इत्येतदेव माया-मात्रमिदं ज्ञात्वेत्यनेनोक्तमित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

तद्विस्तरवुभुस्यया पृच्छति । ज्ञानमिति । पुराणमुपदेशपर-प्राप्ते ज्ञानकार्ये वैराग्यं तत्प्रयुक्तं विज्ञानं तादृशं युतम् विशुद्धं विशुद्धत्वावहं यदेतज्ज्ञानं तद्विपुलं यथा तथा मह-विमृगं महद्विरूपेण्ययं परमगोष्ठाभिमित्यर्थः । त्वङ्गक्तियोंं क्षात्पाहि ॥ ८ ॥

भीमशरीरमहासगोष्ठाभिविरचिता ।

यतः सर्वभेषःप्राप्तो ज्ञानस्योत्तमसाधनत्वमतः त्वयापी-दमेव सत्पादनीयमित्याह । ज्ञानेति । आत्मानं परमात्मानं तं वा एतमभिवदन्ति आत्मेति भूतिः ॥ ५ ॥

कस्येवं हृष्टफलं येन विभक्त्य भजनार्थं क्वाद्ब्रह्माह । ज्ञानेति । आत्मनि हृष्टये समीचीना सिद्धिमुक्तिर्ब्रह्मात्स तथा तम् ॥ ६ ॥

ननु तथापि देहिनेन जन्मादिना दुःखादिसम्भवारकं त्वत्प्राप्तिमुक्तिः क्वादित्याशङ्क्य स्वतश्चिदानन्दरूपस्य तव जन्मादिनास्ति सदेहस्यैव मम तु तादृशो देह एव नास्ति निगुणात्थाकुतो जन्मादिः अतो नित्यनिर्दुःखानन्दानुभवस्य मम प्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावनाह । त्वयिनि । हे उच्छ्व! वस्त्रिबिधो जन्मादयःसंहारखलुगो विकारस्तद्वत्पाभयति सम्प्रति वर्तते स मायानिर्मितो न तु आत्माविकः—

अस्यस्य निर्मितं जीवे जन्मादि हरिणा यतः ।

तस्मात्मायेति तस्माद्भुम्भानिर्माद्यमुचयते ॥

नहि जीवस्य जन्मादिः स्वतो नित्यस्य सम्भवेत् ।

सृष्टेः प्राक् प्रत्येकं यतो जन्मादि नास्य हि ॥

तस्मान्मध्यस्य नास्मास्ति देहादिकं तु विष्णुना ।

कर्मभिर्निर्मितं जीव प्रत्येकं यत्न जीवगम् ॥

यत्न विद्येत हि स्वये यत्न विद्येत मुक्तिगे ।

जीवस्य न स्वभावोऽसौ प्रायेणोति विनिश्चितम् ॥

इति प्रकाशिकायां किञ्च—

मायेत्युक्तं निर्मितं तु यतो जन्मादिनिर्मितम् ।

देहादिकं परेशेन मायाजन्मादि तेन त्वत्स्वमाच्छ ॥

प्रतीतिपपन्नवदागतत्वात् स्वमाविक इत्याह । मत्तेनेति । यो जन्मादिस्तथा सृष्टिकाद्ये आपर्तात कर्मवशादागच्छति ॥

आद्यपवर्गयोर्न प्रत्ययमुक्त्याने विद्यते यत्न विद्येत निश्चये यत्न विद्येत मुक्तिगे । जीवस्य न स्वभावोऽस्मावित्युक्तत्वाच्च उक्तोर्थोऽप्येव तवा-प्यनुमर्षासिद्ध इत्याशयेनाह । जन्मादय इति । तस्य परिणामरू-पस्य देहस्य देहस्यमानजन्मादयोऽस्य चिदानन्दस्वरूपस्य तव क्युः किं मां प्रति तव यत्नमानन्द आज्ञा सहो ज्ञानमनाकुल इत्यादिः उपसंहरति । आद्यन्तयोरिति । असत इति हेतुमर्गवि-शेषणम् अस्वतन्त्रत्वादवस्तुना जगतः आद्यन्तयोः प्रत्येकं मुक्तौ च अज्जीवस्वास्ति चिदानन्दस्वरूपे तद्वै मध्ये सृष्टिकाद्येऽपि स्वरूपे तस्मादाभिमानिकः भस्मरो मत्परोऽज्ञानेन निवर्तत इति भावः । ज्ञानिनो मनुष्योऽहमित्यनुभवतः सुखैकरूपा मुक्तिः कथं नेरक्यति अन्यस्य अत्याहशयानुपपत्तीत्याशङ्क्य काल-त्रयेऽपि जीवस्यैकरूपत्वेनाभिमानिक आगत्युक्तः भस्मरो मत्प-साहेन निवर्तते इत्यतो वाह । त्वयिनि—

आद्यन्तयोरनुगमादाद्यन्तरहितस्य तु ।

आद्यन्ते भावितो मध्यं कथमन्यादशं वपुः इत्यतः सिद्धम्

किञ्च—

अनित्यत्वात् देहस्य तस्य जन्मादिकं भवेत् ।

मुक्तिप्रलयसम्बन्धे कथं जीवे तद्विद्यते इति ॥

अनित्यस्य गुणा मध्ये भवेयुः स्वत एव न ।

ननु स्वतस्तु नित्यस्य कादाचित्केशुगुण्युत्तमिति ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिराजसूत्रतयिंकृतपदरत्नावली ।

एतत् ज्ञानं व्याख्यातं तथावाहि ॥ ८-१२ ॥

श्रीमद्भिराजसूत्रमिदं कृतकमसम्भवं ।

विवक्षितमुपसंहरति । तस्मादिति । स्वात्मानं जीवस्वरूपं ज्ञानं विज्ञानं च ब्रह्म ॥ ५-७ ॥

त्वय्येत्यनेनापातबोधार्थं त्वत्पदार्थज्ञानमेवोक्तमित्यपरितुष्य तत्पदार्थज्ञानविज्ञाने सधैराग्रे पृच्छस्तस्मात्त्रेणाप्यपरितुष्य तत्तत्फलं भक्तियोगमपि पृच्छति । ज्ञानमिति । ननु पूर्वमपि विशुद्धज्ञानमुक्तं तत्राह । विपुलं तत्पदार्थविवयत्वादिति महत्तरं यत्तदपीत्यर्थः । तत्कथं विवर्त्तनादाद्यनुरूपं नेत्याह । पुराणं "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" इत्यनुसारेणानादिसिद्धं यत्तदेव तदनुसारेणैवाह विज्ञानानन्तरं त्वद्भक्तियोगं चेति विवर्त्तनादस्तु भक्तियोगनाशक इति भावः विज्ञानानन्तरमाधित्वं प्रमाणावति । महाद्भिः सनकादिभिरपि विमृश्यमिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराजसूत्रमिदं कृतसारायं दर्शयति ।

मामेव भजन्त्यसर्वे त्वजंति स्मिन्मन्त्राः ॥ ५ ॥

ज्ञानविज्ञानसम्पन्न एव कृतत्राह । ज्ञानविज्ञानयज्ञेन परोक्ष-ज्ञानरूपयज्ञेन सर्वयज्ञपतिं मामात्मानं परमात्मानमात्मन्येव इष्ट्वा मुनयः संसिद्धिम् अन्वगमन् एवम्भूताः संसिद्धिं गताः प्राचीना मुनय एव ज्ञानविज्ञानाभ्यां सम्पन्ना उच्यन्ते इत्यर्थः । एवमुक्तञ्चक्षुः ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो मां भजन् ज्ञानी परमात्मा मां ज्ञानिदूरे वर्त्तताम् त्वं तु त्वत्पदार्थं ज्ञात्वा विद्योत्तीर्णो भवेत्युक्तं चक्षुः सधैर्येणोक्तमाह । त्वय्यिति । हे उद्यम ! त्वयि जीवात्मानि यस्त्रिविधस्त्रिगुणमयो विकारो देहाद्यास आश्रयति त्वामाश्रितोऽयमध्यासा यो वर्त्तत इत्यर्थः । स भाषा अविशेषः अविद्याकार्य इत्यर्थः । अन्तरा मध्ये एव आपतति प्राप्नोति भवतीति नायं त्वोत्पत्तिको धर्म इति भावः । यतो नाद्यपवर्गयोः आदानेन च स तास्तीत्यर्थः । तत्र चिद्रूपत्वात् तस्य जडरूपत्वादिति भावः । यदानीं देहस्य जन्माद्यस्त तस्य त्रिदात्मनस्तथ किं क्युनं क्युरेव कथं त्वं जाताऽह मृताऽह मह-सुखी दुःखीत्यात्मानं मन्यसे इति भावः । ननु यदा मे देह-सम्पन्नो नासीत् यदा च ज्ञानेनापयाज्यति तदैवाह देहाति-रिक्तो भवितुं शक्नुयामभुता तु देह एवाहमित्यत आह असतो जन्मप्रतीत्यादसत्यस्य वर्त्तुनः आद्यन्तयोरेव सत्यं वर्त्तु मध्यंऽपि तदैव यथा व्याघ्रादिपुरुषस्य व्याघ्रत्वप्रतीतिरालोकेऽपि पुरुषत्वमेव सत्यं न तु व्याघ्रत्वं तत्र जीवस्याविद्यासम्बन्धः स मायाज्ञानादेवाताद्यविद्यासम्बन्ध इति सर्वलोकप्रसिद्धिः अन्यथा अविद्यासम्बन्धस्य सर्वधैवानादित्वे सति स्वरूपप्रसक्तौ ज्ञानेनापि न तदपगमः स्वात् मुक्तिनाम जीवस्य स्वरूपहा-तिरिति मतं तु सद्भिर्नास्तम ॥ ७ ॥

त्वत्पदार्थज्ञानं श्रुत्वा तत्पदार्थज्ञानविज्ञाने सधैराग्रे पृच्छ-स्तस्मात्त्रेणाप्यपरितोषात् सधैरुत्थं भक्तियोगं च पृच्छति । ज्ञान-मिति । विशुद्धं त्वत्पदार्थज्ञानातीति विपुलं तत्पदार्थविवयत्वाद्दृ-

हत्तरं पुराणं प्राचीनज्ञानिसम्मतं तथैव सम्बोद्धवति हे विश्वेश्वराविष्णुर्न इति विश्वस्य मिथ्यात्वे तदैश्वर्यं तस्मिन्नि- च वृथैवेति भावः महाद्भिः शुक्लसंकादिभिरपि विद्योपतो मृग्यं ज्ञानाद्याभिधं शुद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे उद्यम ! ज्ञानेन जीवेन मद्देशभूतेनोपासकतत्वेन एतदुप-लक्ष्यं चक्ष्यमाणां प्रकृत्यादिभावानाम् अष्टाविंशतिभावैः सह स्वात्मानं सवात्मानं मां ज्ञात्वा अत एव ज्ञानेन सवात्मानम-मक्षिपयकबोधेन मद्देशभूतेनोपासकस्वरूपीद्विविधबोधेन च सम्पन्नः मत्स्या मत्कोहेन भाषितो मां भजेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

स्वप्राप्तिरूपं भक्तिफलं दर्शयन् उक्तार्थं विशिष्टवृत्तान्तं प्रमाणावति । ज्ञानेति । मामेव संसिद्धिं प्राप्ताः ॥ ६ ॥

ननु भगवन्नेकद्रव्यविशेषसंयोगे अपूर्वमद्यशक्त्युत्पत्ति-वदेहं ज्ञानमुत्पद्यते देहनाशानन्तरं ज्ञाननाशः ननु देहविलक्षणं क्वापि ज्ञानमस्ति इयामोऽस्मि गौरोऽस्मि जातोऽस्मि ब्रह्मि-गतोऽस्मि क्षीणोऽस्मीत्यादिलोकप्रतीत्या देहात्मवादवैयर्थ्याभय-योगेन च देह एवात्मेति निश्चयस्तस्माद्युक्तं भवता मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि विन्यसेदिति चेतनाचेतनतत्त्वद्वयं तत्रोपपद्यते इत्यत आह । त्वय्यिति । हे उद्यम ! त्रिविधः आध्यात्मिकाद्वि-कारः मायान्तरा मायामात्रत्वेन मयोदाहृतः प्रकृतपरिणामत्वेन तदन्तःस्थः आश्रयति उद्भिन्नति त्वयि स्थाने नापतति इदं वि-आत्मक्याने अनात्मा न पतति न ज्ञादप्यात्मा भवति मद्यशक्तिस्तु तद्द्रव्यगुणभूता आधिर्भवति अतद्रूपं द्रव्ये तदैवशंतात् आत्मा नहि देहगुणः यत् यतः अस्य अनात्मनः त्रिविधस्य स्थूलसूक्ष्मदेहस्य आद्यपवर्गयोः उत्पत्तिविनाशयोः मध्ये च अस-तश्च सूक्ष्मदेहस्य आद्यन्तयोः मध्ये च यत् यः पृथग्भूतः प्रहीता पाळयिता त्यागकर्ता भवानस्ति तस्य तवापि किमपि जन्मादयः क्युः नैव क्युरित्यन्वयः यत् यं जन्मादयः तदैव तस्यैव देहस्यैव तस्मादिव शरीरं मायाकार्यं तत्पृथक् ज्ञानस्वरूपत्वं ममांश इत्यर्थः यत् मायाविद्वान्ता त्वय्यिति त्रिविधः आध्यात्मा-द्विविकारः देहादिः स माया ननु परमायः यत् यस्मादन्तरा एव आपतति रज्जौ सर्पमाळादिवत् नाद्यपवर्गयोः नत्वादायते आस्ति अतः यत् यदा अस्य विकारस्याभी जन्मादयः स्तुस्तदा तवाधिष्ठानभूतस्य किं न किञ्चिदित्यर्थः । तस्यापि वर्त्तुतो न सन्ति तस्यासत्त्वावित्याह । असतः सर्पादेराद्यन्तयोरन्तरा यदास्ति तदैव मध्ये न तु सर्पादि तद्वयं विकारो नास्ती-त्यर्थः । यदा आद्यन्तयोरेदं तन्मध्येऽप्यस्त्वेष न तस्य जन्मा-दयः सन्ति अतस्त्वं निर्विकारं ब्रह्मेतीति व्याख्यातं तद्वयं ताद्युक्तं तदुपेक्षणीयम् सच्चिन्मात्रे त्रिविधभेदशून्ये रज्जुस्थानीये तद्विरतसहस्रसंपत्तद्रष्टुः पुरुषस्थानीयपदार्थांतराङ्गीकारमन्तरे-यारोपासम्भवात् ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तज्ञानविज्ञानधैराग्रेभक्ती वाक्येन धारयितुं पृच्छति । ज्ञानमिति । विशुद्धं सवात्माधिवयकमत एव विपुलमगाधम् एत-त्पूर्वोदाहृतं यथा यथावदाख्याहि ॥ ८ ॥

तापत्रयेणाभिहतस्य घेरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश ! ।
पश्यामि नान्यच्छरणां तवाङ्घ्रिद्वन्द्वातपत्रादमृतभिवर्षात् ॥ ९ ॥
दष्टं जनं संपतितं विलेऽस्मिन् कालाहिना क्षुद्रसुखोरुतर्पम् ।
समुद्धरैनं कृपयाऽपवर्ग्यैर्वचोभिरासिश्च महानुभाव ! ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इत्थमेतत् पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।
अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नाऽनुशृण्वताम् ॥ ११ ॥
निवृत्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनविह्वलः ।
श्रुत्वा धर्मान् बहून् पश्चान् मोक्षधर्मानपृच्छत् ॥ १२ ॥
तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ।
ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपवृंहितान् ॥ १३ ॥
नवैकादश पञ्च त्रीन् भावान् भूतेषु येन वै ।
ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥ १४ ॥
एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् ।
स्थित्युत्पत्त्यप्ययान् पश्यद्भावानां त्रिगुणात्मनाम् ॥ १५ ॥
आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात् सृज्यं यद्विधात् ।
पुनस्तत्प्रतिसंक्रमे यच्छिष्येत तद्वत् सत् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

तिस से हे उद्धव ! ज्ञान के सहित अपने आत्मा को
आन कर ज्ञान विज्ञान से परि पूर्ण हो कर भी भक्ति
भाव से मेरे को भजो ॥ ९ ॥

अपने आत्मा में ज्ञान विज्ञान सहित मेरा यजन कर
के बहुत से मुनि लोग भिक्षु को प्राप्त होगये क्यों कि
मैं सब जनों का पति हूँ ॥ १० ॥

हे उद्धव ! तुमारे विषय आध्यात्मिक आदि तीन प्रकार
का जो विकार दीखता है वह मध्य में ही है तिस से माया जाने
क्यों कि जो आदि अन्त में नहीं है सो मध्य में भी नहीं
है जन्म आदिक से जो विकार इस शरीर के हैं आदि
अन्त में सर्पादिकों के नहीं रहने से भी जो रज्जु है सो ही
मध्य में भी स्थिर जानना ॥ ११ ॥

उद्धव उवाच जिस प्रकार से विष्णु अधिक वैराग्य
विज्ञान से युक्त प्राचीन जो ज्ञान है तिस को हे विश्वेश्वर
हे विश्वमूर्ते ! मेरे से कहिये और महापुरुष जिस को दूढ़ते
हैं ऐसे आप के भक्ति योग को भी कहिये ॥ १२ ॥

भीषरस्यामिकृतभाषाचण्दीपिका ।

महद्विमृशत्वमभिनयेनाऽऽह । तापत्रयेणाभि-
हतस्य जनः संतप्यमानस्य अङ्घ्रिद्वन्द्वमेवातपत्रं तस्मात् न केव-
लमातपाप्राप्तुः किंत्वमृतमप्यभिनो वर्पति वत्तस्मात् ॥ ९ ॥

अतिकृपामुत्पादयन्नाह । दष्टमिति । अस्मिन्विले ससारक्षे-
पतितं तत्र च कालाहिना दष्टमेवमापि क्षुद्रसुखेष्वेष उरुस्त-
र्पस्तृष्णा यस्य तम् दष्टमानः कथं समुद्धर्याय इति चेत्त-
त्राऽऽह । आपवर्ग्यैरपवर्ग्यैर्वचोभिरासिश्च ॥ १० ॥

त्वद्विश्वामार्थं विष्टस्वभावां निर्गतिमहं वक्ष्यामीत्याशये-
नाऽऽह । इत्यामिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

ज्ञानादभिरुपवृंहितान् तत्सहितानित्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्र ज्ञानं कथयति । नवेति । प्रकृतिपुरुषमहद्वद्विकारपञ्चत-
न्मात्रागयैकादशोन्मिषाणि पञ्चमहाभूतानि त्रयो गुणाः एतान्
भावानप्राधिभूतितत्त्वानि भूतेषु प्रह्लादकथावराजेषु कार्येष्व-
नुगतानि येन ज्ञानेनेक्षत मय एष्वपि मानस्यैकं परमात्मत-
त्त्वमनुगतं येनेक्षत कार्यकारणात्मकं जगत्पश्यन् परमकार-
णात्मकमेवेतन्न तु ततः पृथगिति तेन पश्यत्तज्ज्ञानमि-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

भीमरक्षामिहृतमावायेदीपिका ।

विज्ञानमाह । एतदेवेति इवोक्तार्थेन यद्यदा येनैकेनानुगताने-
कारणमात्रं भावान् पूर्वमेव तान् तथा पूर्ववन्मेवेति किंतु तदेकं
परमकारणम् अद्यैव तथा एतदेव विज्ञानमुच्यते एतदुक्तं भवति
परोक्षज्ञानेनापरोक्षमस्य दिङ्मोहादिष्वेव निवृत्त्यभावात्तदा-
त्मकं जगत्पश्यन्त्वात्मनः पृथक् सदिति मस्यते अपरोक्षज्ञाने
तु बाधितमेव दृश्यपटवज्जीवमुक्तः संस्कारशेषं पश्यति ततः
परं न पश्यति ज्ञातः परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्या-
मुच्यते इति एकेन सर्वकार्याणामनुगतिं कार्याणां कारणात्
पृथगसर्वं चोपपादयति साधेन तत्र यदि न कदाचिदानी-
दं जगदिदं विदितमिति भावानामुपस्थादयो न स्युस्तर्हि
कारणस्यैकस्याभावादेकार्मकता मिथ्यात्वं च न स्वादत्ततेषां
मुपस्थादौ साधयति । स्थितिर्वा । त्रिगुणानामां साधयमानामि-
त्यर्थः । विमता भावा उपस्थादिमन्तः साधयन्त्वाद्दृष्टादिवदिति
पश्येत् ॥ १५ ॥

तत आध्यात्मिको भवति परिणामान्तरापत्तौ च कारणत्वेन
मध्ये चाभवत्वेन सृज्यात्सृज्यं कार्याकार्यान्तरं प्रति बहव्य-
यादनुगच्छेत्तत्प्रतिस्क्रामे तेषां प्रत्येकं च बहव्यश्चित्तं तदेव
सदिति पश्येदित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमभारमण्डासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अभिनवोद्गाहदृष्ट्यानुकरणेन अतस्तापत्रयाभिहत्वात् ।
अष्टुनं परमानन्दम् ॥ ६ ॥

तत्र च कूपे । एवमपि काष्ठादिदृष्टेऽपि । अपवर्गवो-
धकैः मक्तिभोगतात्पर्यकैः । यथायथाविधानमपवर्गस्य भवतीत्या-
दिगद्ये तस्य तस्मिन् प्रयोगात् ॥ १०—१२ ॥

ज्ञानं शास्त्रीयम् । वैराग्यं विषयेष्वरुचिः । विज्ञानमपरो-
क्षानुभवः । भक्षा शास्त्रार्थविश्वासः । भक्तिः भवणादिकृपा ।
साध्या प्रेक्षलक्षणा । तत्सहितान् धर्मान् भवणादीन् ॥ १३ ॥

तत्र ज्ञानादिमध्ये अनुगतानि कारणतया व्याप्तानि । अतः
कारणस्य व्यापकत्वज्ञानात् । एवमपि अष्टाविंशतितत्त्वेषु । अनु-
गतमनुस्यूतम् । व्यापककार्यं देहादिकारणं महदादितद्रूपम् ।
परमकारणं ब्रह्म तदात्मकमेव । ततः परमकारणात् ॥ १४ ॥

एतादित्येकम् । येनैकेन परमकारणेन ब्रह्मणा अनुगतान्
व्याप्तान् भावान् तत्त्वानि पूर्ववदिति पूर्व हि शास्त्रज्ञपरोक्षज्ञान-
द्वयावाम्भावाभावेयत्वेन कार्यकारणत्वेन च ज्ञयोरपवधानं भवत्ये-
वेति तस्य ज्ञानत्वं विज्ञानद्वयात् तु निदिध्यासनेन शब्दमात्रेणैव
वा परमात्मनोऽपरोक्षस्फुरणे तु नान्यत् स्फुरेदिति विज्ञानस्य
विज्ञानत्वमित्यभिप्रेत्य पूर्ववत्तत्त्वेनादि व्याख्यातं तदेव भाष्य-
रीत्या स्फुटीकरोति एतदुक्तमिति तदा परोक्षज्ञाने बाधितं
मिथ्यात्वेन ज्ञानं ततः संस्कारशेषनाशान्तरम् अतः
परोक्षापरोक्षस्फुरणस्य ज्ञानविज्ञानलक्षणात्वात् स्थितित्येकम्
एकेन परमकारणेन अनुगतिं व्याप्तं ज्ञानरूपां कारणात्
पृथगसर्वं चाधिष्ठानमात्रस्फुरणं तदेव विज्ञानम् अप

पादयति युक्त्या साधयति तत्र अनुगतिपृथगसर्वोपपादने
जगत् कदाचिदपि ईदृशं नेति न किमपीदृशमेवेति न तस्य
सृष्ट्यादि न च तत्कर्त्ता कश्चित् परमात्मास्तीति मीमांसक-
मतम् एकार्मकता परमकारणात्मकत्वं ज्ञानरूपं मिथ्यात्वं च पर-
मात्मैकस्फुरणस्य विज्ञानम् अतः उपस्थादभावे ज्ञानविज्ञानास-
म्भवात् विमता विवादाश्चास्तिताः भावास्तत्त्वानि इति पक्ष
निर्देशः उपस्थादिमन्त इति साधनं साधयन्त्वादिति हेतुः यत्
साधयत्वं तदुपस्थादिमद्यथा घटादि इत्यस्ययश्चास्तिः यदुपस्था-
दिमत् तत्साधयन्मपि न यथा परमात्मेति इत्यतिरेकव्याप्तिः ॥ १५ ॥
तत उपस्थादिमन्तं यद्विषयादित्यनुगतिरुपज्ञाननिर्देशः
तदेव सदिति विज्ञाननिर्देशः अप्र सृज्यात् सृज्यमित्युक्त्या भूतेस्तु
शब्दमूलादिनि न्यायेन परिणाम एवाभ्युपगता न विवर्तः
अस्यथा कल्पयमित्युच्येत ॥ १६ ॥

भीमसुदृशंनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विश्वे संसारगतं अपवर्गैः करणं घञ् अपवर्गहेतुभिः ॥ १०—१३ ॥
शब्दरूपशब्दपरसमन्धा विसर्गेश्चिदपगयुक्तवच्च न च भावा
एकादश इन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि त्रयः सत्त्वाद्वा गुणाः
एकं ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु जातोवैकवचनं सर्वेषु कारणतया-
नुगतं प्रकृतितत्त्वं वा ॥ १४ ॥

एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन यत् स्थितमिति तथाशब्दः पूर्व-
प्रत्यक्षप्रकृतिप्राकृतगोचरज्ञानप्रकारपरामर्शो एकेन विंशति
नाम्नेन अष्टिङ्गाक्षरज्ञानविषयज्ञानमात्मैकगोचरं समाधिदशार्वा
ज्ञानं विज्ञानमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सृज्यात् सृज्यं शरीरात् शरीरात्तरं तत्प्रति संक्रामे शरीर-
प्रत्यये यच्चिद्व्यपत्ते एकत्वं स्थितं तदेवात्मस्वरूपं सत् अपरि-
णामि ॥ १६ ॥

भीमश्रीराराधवाचायंकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

धुभुत्सोपयुक्तां दशमाविष्कृतेन तन्निवृत्तौ त्वच्चरणारविन्द-
मेव शरणमित्यवस्थामिह्याह । तापत्रयेणोषि । हे ईश्वर घोरे
दुःसहे संसाराध्वनि तापत्रयेणामिहतस्य पीडितस्यात एव
सन्तप्यमानस्य पुंसः शरणं साधनं तवाङ्घ्रिद्वन्द्वमेवातपत्रम्
तस्मादस्य न पश्यामि कथमृतादमृतामिव वादमृतं मोक्षसुखं
तद्विमिवर्षतीति तथा तस्मादमृतायायभूतादित्यर्थः ॥ ९ ॥

नन्वेवमध्यवस्थतस्तत्र किंचिच्छ्रयणेनेत्यत आह । दष्टमिति ।
विश्वे संसारगते संपन्नितं काष्ठ एवादिस्तेन दष्टं धुष्टसुखेषु
दुःखदुष्टेषु निषवसुखेष्वेव उरुः तृष्णा यस्य तमेन तापत्र-
याभितप्तं जनं कृपया समुद्धर कथं समुद्धरणीयस्तत्राह ।
अपवर्गपरपवर्गवोधकैर्वागमृतेरासिञ्चेति हे महानुभाव ! महान-
चिन्त्योऽनन्यसाधारणानुभावो यस्य तस्य सम्बोधनम् ॥ १० ॥

निवर्तितव्योत्तरस्य संप्रदायिकत्वमाह । इत्यमिति ।
धर्मभूता भगवद्भक्तिलक्षणाधर्मपरायां मध्ये चरं भेष्टं भीष्मं
राजाजातशत्रुयुधिष्ठिरः नोऽस्माकं सर्वेषां शृण्वतां सताम् एतत्
त्वत्पृष्टमित्थं त्वमिव अप्रच्छ ॥ ११ ॥

भीमद्विराधनायां कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कस्मिन् पितृविजयाहेतुरित्यत्र आह । निवृत्त इति । सुहृदाम्
अभूतां निधनाद्विहृतः विजितचित्तः तत्प्रशान्तचेऽप्युच्यतेत्यर्थः ॥१२॥

प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते तर्जनी । तन्मोक्षधर्मान् देवप्र-
त्यक्षं भीमस्य सुखाच्छ्रुत्वा ते तुष्टमभिप्रायामि । ननु ज्ञाना-
ज्ञानधैरागवमक्तियोगबुभुक्षोः किं मोक्षधर्मोपदेशेनेत्यतस्तस्मात्प्र-
शिनमि । ज्ञानेति । ज्ञानाद्विराधनायां कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥१३॥

तावज्ज्ञानमुपदिशति । नयेति । नव भावाः शब्दरूपशक्तिर-
सगन्धा विस्मयशिवगन्धयुक्तयश्च रेतउत्सर्गो मूत्रपुरीषोत्सर्गश्चेत्यु-
त्सर्गद्वयैककोटित्वप्रापणेन नवेति निर्देशः । अन्वया दशोति
स्वात् एकादशेन्द्रियाणां पञ्च महाभूतानि त्रयः सत्त्वाद्यो गुणा-
ण्यु पविद्ध्यमानेषु भूतेषु देवमनुष्यादिशरीरेषु एतान् भावान्
अर्थकं ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु च जात्यामप्राप्यैकवचनेन येन
मया सहितं मर्त्यं मच्छिपतेकरसं जीवस्वरूपं ज्ञेयम् । अन्वी-
क्ष्य तदेतदन्वीक्ष्यात्मकं ज्ञानमिति मम मया निश्चितं प्रक-
तिपुरुषयाथावर्त्यानेवचनमेव ज्ञानमित्यर्थः ॥१४॥

अथ विज्ञानमुपदिशति । एतदेवेत्यर्थेन तथाशब्देन पूर्ण-
प्रत्यक्षप्रकृतिपुरुषाकारः परामृश्यते न तथा अन्वया प्रकृति-
पुरुषविषयज्ञेयत्वार्थः । एकेन येन मयैवोपायभूतेन वदेकं मत्स्व-
रूपं प्राप्यमिति शेषः एतदेव हि विज्ञानम् उपायोपेयमात्रेण मत्स्व-
रूपज्ञानमेव हि विज्ञानमित्यर्थः । विज्ञानमयं प्रपञ्चयति । स्थितानि-
साधेन त्रिगुणात्मनां त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामात्मकानां
भावानाम् देहानामेव जन्मस्थितिविनाशान् पश्यतु ॥१५॥

किञ्च सृज्यात् सृज्यं शरीराच्छरीरात्तरं प्रति तदाशब्देन
मर्त्यं च यदन्विषात् पुरुष तत्प्रतिसंक्रामं शरीरप्रलये यत्
शिष्येन एकरूपमवतिष्ठते तदेव सत् प्रकृतिविषयकमात्मस्वरूपमि-
त्येतदपि विमर्शेन ज्ञानमित्यर्थः ॥१६॥

भीमद्विजयध्वजनीयेकतपदरत्नावली ।

ज्ञानं पृष्टं तस्य उत्तरत्वेन धर्मोपां कथनं कथं सङ्गच्छत
इत्यत्र उक्तं ज्ञानेति ॥१३॥

येन ज्ञानेन भूतेषु जीनेषु स्थितान् लोकादश पञ्च त्रिन् भावान्
अष्टाविंशतिस्वरूपान्वीक्ष्य तत्तत्प्रकृतिस्वरूपपूर्वकं
पश्यति येषु तत्त्वेषु तत्त्वियामकतया स्थितमर्थं तत्त्वैः
प्रधानं तत्र तत्त्वपति हरिमपि पश्यति तन्मम निश्चितं ज्ञान-
मपि पृथिव्यादिवज्भूतबुद्ध्युद्गारोच्चसमूहप्रकृतयो गवि मनसा
सह भोत्रादीन्द्रियाग्रेकादश त्रयः सत्त्वाद्यो गुणाः शब्दा-
दयः पञ्च ज्ञात्वा तत्त्वानि तत्त्वोपेयं सर्वतत्त्वेश्वरं प्रभुं जानन्
ज्ञानी भवतु इति ॥१४॥

नन्विदं ज्ञानं क्षेत्रज्ञमिति किं तत्राह एतदेवेति ।
विशब्दे विशेषशक्तः स्वयं यद्विशेषतो योग्यं ज्ञानं तद्विषयस्य
ज्ञानेन सहितमेतदेव ज्ञानं विज्ञानं विशिष्टं शेषः स्वयं योग्यं
ज्ञानं विशेषतः पूर्णकमेव यो जानन् स विज्ञानी भवत्युत
यत्नमत्र मानं तस्यापि तत्त्वैश्च विषयत्वात्कथं विज्ञानं नेति तत्राह ।
न तथेति । यद्यपि तत्त्वैश्च तत्त्वैश्च विषयं तथापि तथैव पूर्वाक-
प्रकारेण तत्त्वानि ज्ञात्वा सर्वतत्त्वेश्वरं विषयीकुर्वन् ज्ञानं विज्ञानं

न भवति क्षेत्रज्ञं पुरुषार्थमाधेयत्वात्तस्मात् क्षेत्रज्ञज्ञानवि-
शिष्टमैव विज्ञानमित्यर्थः । इरेत्येवैकत्वात्प्राधान्यं कृतं इत्यत्र
आह । एकेनाति । नोऽस्मिन् तत्त्वानां मध्य एकेनाभ्यासिरपेक्षया
तत्त्वेन यद्यत्र स्थित्या यदाधारत्वेन त्रिगुणात्मनां सर्वार्थ-
गुणानिमित्तदेहानां भावानां स्थित्युत्पत्त्यप्यथाः कथं ॥१५॥

यच्च तत्त्वमादायन्ते सृष्टेः प्राक् प्रज्जवाद्भूतं मध्य स्थिति-
काक्षे च सर्वत्र पुनस्तत्प्रतिसंक्रामं तस्य सृष्टस्य संहारे
च सृष्टेर्जगदन्वयात् प्रविशति । यच्च शिष्यः भवति शिष्य-
निर्वाणः तदेव सत् स्तत्त्वेन भवत्येव स्थातऽप्यमुदृष्टं तच्च कुणो
नचापरे अस्मात्तद्व्याप्तदन्वेषामसत्त्वं विद्धि भारतेति वचनाज्-
रिरेव तत्त्वेषु प्रधानं तत्त्वमिति भावः ॥१६॥

भीमजीवशोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

सर्वेषामनन्तराग्राह्याह । तावत्प्रयोगेति ज्ञापयाम् । अमु-
तमत्र या निवृत्तिस्तनुभूतामित्यादिन्यायेन प्रधानतस्ततोऽप्यधिकं
ज्ञानम् ॥१८॥

आपन्नार्थमेक्तियोगतात्पर्यकैः वागमूत्रैरामिञ्च यथावर्थावि-
धानमपवर्गश्च भवतीत्यादिपञ्चमस्कन्धगत्यात् ॥१०॥

तत्र तस्य विस्तरणं शुभ्रामाशङ्क्य विस्तरार्थमेव संक्षे-
पेण कर्षायामितीति विस्तरं सूचयन्नाह । इत्यमिति
त्रिभिः ॥११—१४॥

तदा पतत्पूर्वकं वज्जानं तदेव विज्ञानमुच्यते कदेत्यपे-
क्षायामाह । न तथेति । अयं भावः शब्देन पराक्षरज्ञानं हि
आधाराधेयत्वेन कार्यकारणत्वेन वा द्वयोरप्यन्याधानं भयं भवति
तस्य ज्ञानस्य निश्चिन्तासमेन शब्दमात्रेणैव वा परमात्मनोऽ
परोक्षपुरुषो तु नान्यत्स्फुरेदित्यस्य विज्ञानतर्जनीति ॥१५॥

सृज्यात्सृज्यमिति “भूतेस्तु शब्दसृज्यात्” इति न्यायेन परि-
णाम एव स्वीकृतो ननु विवर्तः कदाप्येकत्वामित्य-
नुक्तः ॥१६॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतमागवतचन्द्रिका ।

ननु ज्ञानेन कृतार्थमिव हि शुद्धमार्कियामपश्यतेत्यत्र आह ।
तावत्प्रयोगेति । अमुतं प्रधानतस्ततोऽप्यधिकं सुखं च माधुर्यमे-
वितो धर्ममिति तस्मात् यदुक्तं या निवृत्तिस्तनुभूतां तत्र पाद-
पक्षान्तरात् सा प्रधाना अर्थादमन्यापि तावत् माधुर्यमिव तेन
ज्ञानं तत्रापि समान्त्यस्य ज्ञानमात्रप्रधानत्वात्तद्व्यापकानन्दस्य
च जायाज्ञातः पृच्छ्यते इति भावः ॥१८॥

ननु तर्हि शुद्धमार्कियामपश्ये कृतार्थमिव किं ज्ञानयोगादने-
नेत्यत्र आह । दृष्टमिति । अयमर्थः शुद्धमार्कियामपश्ये यादृच्छिक-
मदृच्छिकैकलक्षणान्तं पुरुषप्रयत्नमूलकं ज्ञानयोगात्तु निष्का-
मकान्त्यज्ञानेन ज्ञानतत्त्वार्थं यत्र एव सुखं इत्यर्थे पुरुष-
प्रयत्नमात्रादस्मादप्यतः शुद्धमार्कियामा आपन्नं तत्त्वैश्च विस्तर-
ज्ञानं पृच्छ्यते तत्र आपन्नार्थं यत्नमार्तिवचनामूत्रैरामिञ्च तन्मू-
क्ष-
चन्द्रादिनं ज्ञानासृज्यमयं सस्यगपनमेतन्मो भवतीति भावः ॥
॥१०—१३॥

तत्र ज्ञानमाह । नवेति । प्रकृतिपुरुषमहद्दृष्ट्वापञ्चतमाग्राणि

भीमश्रृंगनाथसूक्तसाराधर्शनी ।

एकादश इन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि त्रयो गुणाः एतान् भावान् अष्टाविंशतिरवयवानि भूतेषु विविधावयवेषु कार्येषु अनुगतानि येन ज्ञानेनेत्येव अथ एतेषु भावेषु अष्टाविंशतिरवयवेषु एकं परमात्मतत्त्वम् अनुगतं येनेत्येव कार्यकारणभेदे जगत् पश्यन् परमात्मकारणभेदे तत् ततः पृथगिति येन पश्यन् जगज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥

विज्ञानमाह । एतदेवेत्यर्थः । एतदेव एतत् ज्ञानमेव विज्ञानं भवति कथमित्यत्र आह । न तथेति । येन परमात्मना एकेन यद्विश्वमनुगतं तथा पूर्वमीक्षितं तथा नेत्येव अयमर्थः । ज्ञानदशायां परोक्षीभूतेन परमात्मना अनुगताः सर्वे परोक्षाः परोक्षीभूता भावा इष्टाः विज्ञानदशायां तु एकः परमात्मैवापरोक्षीभूत ईक्षितो भवति तदनुभवानन्वादेव तत्कायाणां भावानामीक्ष-
यः प्रकाशो न भवेदित्यस्मिन्निमित्तात्मानुभवः ज्ञानदशायांमेकं परमात्मैवानुगतानां कायाणां सर्वेषां परमात्मकारणभेदात् परमात्मैक्यमेव यदुक्तं तदुपपादयति । स्थितिंति साधने । त्रिगुणात्मनां भावानां कायाणां स्थित्युत्पत्त्यवयवान् पश्ये-
दित्युत्पत्तिस्थितिप्रलयवत्त्वानुपायमित्यत्र पश्येदित्यर्थः । अति-
त्यरादंशं सावेकाधिकसत्यत्वाभावात्तद्वयमित्यत्र ज्ञानिनो
मन्वेरिति भावः ॥ १५ ॥

सत्यः पुनरेकः परमात्मैवेत्याह । आदौ उत्पत्तौ अनेन परिणामान्तरापत्तौ च कारणत्वेन मध्ये च माध्यमत्वेन सृज्यात् सृज्यं कार्यात् कार्यं प्रति यदन्विष्यात् अनुगच्छेत् तत्प्रतिपत्तौ तेषां प्रलयं च यदन्विष्येत् तद्वत् सत् यथा महदादानं स्वस्वकार्यं प्रति कारणत्वेऽपि सर्वकारणत्वाभावात्तत् कारणत्वं किमेकः परमात्मैव कारणं तथैव तेषां सत्यत्वेऽपि सावेकाधि-
कसत्यत्वाभावात्तत् सत्यत्वं किमेकः परमात्मैव सत्य इति ज्ञान-
दशायामपि तत्त्वावयवेषु पश्येदिति भावः ॥ १६ ॥

भीमश्रृंगदेवकृतमित्यान्तप्रदीपः ।

तच्चरणाद्वचनच्छरणं नास्म्यतः संसारगतं पतितं ज्ञानभक्त्यु-
पदेशेन मां समुद्धरेत्याह । तावन्नयेत्येति द्वाकृपाम् । अङ्गुष्ठिद्वन्द्व-
भेदात्पञ्च तस्मात् अमृतममिनो यवतीति तत्तस्मात् ॥ ८ ॥

आपन्नार्थः आपन्नमेसाधनभूतज्ञानभक्तिविषयैः ॥ १०—१२ ॥

ज्ञानादयः उपवृद्धिताः वर्धिताः येस्तान् सारमात्रतोऽभि-
धास्वामि ॥ १३ ॥

तत्र ज्ञानविज्ञाने कथयति । नवेति साधने । जीवप्रकृतिमह-
दहङ्कारान् पञ्च तन्मात्राणि चेति नन एकादशेन्द्रियाणि पञ्च-
महाभूतानि सत्त्वादीन् त्रीन् गुणान् एतान् भावान् अष्टाविंशतिपदार्थान् भूतेषु प्रकाशितव्यवस्थेषु अभ्यवसेषु येनेत्येव कारणत्वेन पश्येत् अर्थेकं सर्वोत्तमानं परमात्मकारण निःस-
मानातिशय विश्वचिच्छक्तिमयमेकं माम् एतेषु अष्टाविंशति-
पदार्थेषु येनेत्येव तन्मम निश्चितं ज्ञानं भूतानां ज्ञेयताज्ञेयता-
त्मकानामष्टाविंशतिसंख्याकैः जीवप्रकृत्यादिभिः सहैक्यं सम्भाव्य

तेषामैक्यं परमात्मकारणेन मया सह यदा सम्भाव्यति तत्तदा
ज्ञानवान् भवतीति भावः ॥ १४ ॥

यत् यदा एकेन तथा नेत्येव परमात्मकारणेन सहैक्यं न पश्येत्
किन्तु तत्तदभाधारणस्वरूपगुणादिबुभुक्षया वैकल्ययर्थं पश्येत्
एतदन्विष्टं विज्ञानम् नन्वेतत्सर्वैकारणभेदे सति घटेनेत्यत्र
एकात्मकत्वं सर्वैकोपादानतया दर्शयति । स्थितिंति साधने ।
त्रिगुणात्मनां सत्त्वादिकायाणां प्राकृतपदार्थानामित्यर्थः
स्थित्यादीन् पश्येत् ॥ १५ ॥

किंतुतः स्थित्यादयो सवन्तीत्येवत्याह । आद्याविति । आद्या-
वृत्तौ अनेन परिणामान्तरापत्तौ मध्ये च सृज्यात्कारणत्वं सृज्या-
न्तरं यदन्विष्यात् तत्प्रतिपत्तौ सृज्यमहं च यदन्विष्येत्
तदेव एतत्सर्वकारणम् एवकारः परमात्मैवादिवाहृत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे ईश ! इस घोर संसार मार्ग में प्राध्यात्मिक आधिभौतिक
आधिदैविक इन तीन तापों से तपायमान दुखित पुरुष के चारुने
अमृत के वर्णों के लाले आपके चरणरूप छत्र के बिना दूसरा कोई
रक्षक मेरेको नहीं देखता है ॥ ८ ॥

हे महानुभाव ! इस संसार रूप विषम में पड़े हुए कायरूप सर्व
से प्रभे हुए श्रुद्ध सुखोंकी तृष्णा वाले इस संसारी जीवको कृपा
करके आप उधार करा मोक्षदायक अपने वचनों से सींचन
करो ॥ १० ॥

भीमश्रृंग उवाच इसी प्रकार से पूर्व काष्ठ ने धर्म
ज्ञानने वालों में भेष्ट भीष्मजी से हम सब लोगों के
सुनेतेही युधिष्ठिर महाराज ने प्रश्न किया रहा ॥ ११ ॥

भारत युद्ध अत्र हो चुका तब अपने वधुओं के मरने से
युधिष्ठिर महाराज विह्वल होगये तब बहुत स धर्मों को
पूछा फिर भीष्मजी से मोक्ष धर्मों को पुछते भये ॥ १२ ॥

अब भीष्मजी के मुख से सुने हुये ज्ञान वैराग्य विज्ञान
भया भक्ति से युक्त इन प्रश्नों को उत्तर सहित मैं तुम
से कहूँगा ॥ १३ ॥

प्रकृति पुनः महान् महङ्कार पञ्च भूतों की शब्दादित्मात्रा
एकादश इन्द्रिय पञ्च महाभूत तीन गुण ऐसे अष्टादश
एक परमात्मा इतने तत्त्वों को सम्पूर्ण प्राणि मात्रमें
जिससे जान जाये वही ज्ञान हमारे मतमें निश्चय ज्ञान है ॥ १४ ॥

फिर इसी का नाम विज्ञान है जिससे कि एकही से नहीं
किन्तु प्रकृति पुरुष काष्ठ के सहित परमात्मा सब त्रिगुण
भाव मात्रोंकी उत्पत्ति स्थिति प्रलय को करते हैं ॥ १५ ॥

सब पदार्थों के आदि में अन्तमें और मध्यमें एक कार्य
मेसे दूसरे कार्यको जो व्याप्त होकर जाताहै फिर उसकार्य
के नाश होनेपर जो रहता है वही परमात्मा सत्य सदा
एक रूप है ॥ १६ ॥

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् ।
 प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात् स विरज्यते ॥ १७ ॥
 कर्मणां परिणामित्वादाविरिञ्चावमङ्गलम् ।
 विपाश्चिन्नतद्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ १८ ॥
 भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तऽनघ ! ।
 पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तः कारणां परम् ॥ १९ ॥
 श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन् मदनुकीर्तनम् ।
 परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ २० ॥
 श्रादरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् ।
 मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतषु मन्मतिः ॥ २१ ॥
 मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणगङ्गाम् ।
 मर्यपङ्गो च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ॥ २२ ॥
 मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च ।
 इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्भूतं तपः ॥ २३ ॥
 एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवाऽऽत्मनिवेदिनाम् ।
 मयि संजायते भक्तिः कोऽन्याऽर्थोऽस्यावाशिष्यते ॥ २४ ॥

भीषरश्चामिकृतमानार्थदीपिका ।

बैराग्यमाह । श्रुतिरिति द्वाष्टयम् । श्रुतिर्नेह नानास्ति किञ्चने-
 र्वादिः प्रत्यक्षं पट्टादिकार्यं तत्त्वादिदृष्टान्तरेकेण न दृश्यते
 ऐतिह्यं महाजनपरिचितः अनुमानं विमतं मिथ्या दृष्टत्वाच्छ्रुति-
 रजनादिवदित्यादि एवं प्रमाणचतुष्टयम् एतेष्वनवस्थानाद्वैतैर्वा-
 चितत्वात् स एव सर्वानुगतं सत्यमात्मतत्त्वं पश्यन्विकल्पस्य
 च मिथ्यात्वात्ततो विरज्यते विकृतो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तनु वेदोक्तवर्गादिमुक्ताशया न विरज्येतेत्याह । कर्मणामिति
 आविरिञ्चाद्विषयकोपपन्नमदृष्टमपि सुखममङ्गलं दुःखरूपं नश्वरं
 च पश्येत् ॥ १८ ॥

भक्तियोगं स्कारणमाह । भक्तियोगः पुनमुक्त एव तथापि
 तस्मिन्प्रति प्राप्नुवते तृप्तं पुनश्च कथयिष्यामि ॥ १९ ॥

अद्या अवगाहः वाद्वदिति सर्वत्रानुपज्जते मदनुकीर्तनं
 अवधानान्तरं मत्कथाद्वाराणामित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

मङ्गचेष्टा लौकिकीक्रिया वचसा लौकिकेनापि मद्गुणाना-
 मिरयाम कथनम् ॥ २२ ॥

मदर्थं मद्भजनार्थं तद्विरोधिनोऽपेक्ष्य परित्यागः भोगस्य
 तत्साधनस्य चन्दनादेः सुखस्य पुत्रोपसाधनादेः इष्टादि वैदिकं
 चरकमं तदपि मदर्थं कृतं भक्तः कारणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

भक्तिः प्रेमखलुणा संजायते अस्य मत्कथास्यः कोऽर्थः
 साधनरूपः साधकपक्षो वा ऽवशिष्यते सर्वोऽपि स्वत एव
 भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भीषारमण्यदाभ्यगोष्ठागिविरिञ्चिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

विमतं विषादाध्यामितम् अत्र विश्व पक्षीकृत्य मिथ्यात्वं
 साध्यते दृश्यत्वं हेतुः यद्दृश्यं तन्मिथ्या यथा शुक्तिरज्जुत्वादी-
 न्मिथ्यायामिति यन्मिथ्या न भवति तत्र दृश्यं यथास्मिन् दृष्टि-
 रेकत्वातिः एतैः श्रुत्यादिप्रमाणैः विकल्पस्य साधितत्वात् मिथ्या-
 त्वेन ज्ञातत्वात् सर्वानुगतमिति पट्टोऽस्ति पट्टोऽस्ति घटोऽनुभूयत
 इत्येवं सर्वं पदार्थोः सत्त्वानुभूतिघटिता एव दृश्यन्त इत्यात्म-
 तत्त्वस्य सत्त्वानुभूतिरूपतया सर्वप्रतीत्यापन्नत्वात् सर्वो-
 नुगतत्वं यथैकेषु रज्जुरधिष्ठानतया सर्वभूतनाम्न्युपादादयदा-
 दिष्वनुगता तद्वित्यर्थः । विकल्पस्य च विविधं कल्प्यते
 इति विकल्पः प्रपञ्चस्तस्य ततः निकटतात् ॥ १७ ॥

कर्मणामिति हाज्जातुमांस्यपनुषोमादीनां परिणामित्वादि-
 कारित्वात् कारणादिति यावत् दुःखरूप भोगकाञ्छापि क्पञ्चा-
 ऽनुगुणादिमत्त्वात् ॥ १८ ॥

१ कलरूपत्वात् २ भुक्त इति वि० भी० पाठः ३ धर्मः इति वी० पाठः ।

भीराधारमण्डासगोश्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी

भक्तियोगं प्रेमलक्षणं सकारणं कारणैः साधनभक्तियोगेन
सहितं तथापि पूर्वमुक्तमपि कारणमुपायम् ॥ १६ ॥

अथेति चतुष्कम् भज्या कथायाः सर्वपुरुषार्थोपादानं विश्वासः
अत एव भवणादर इति निष्कृष्टाऽर्थः पञ्चायामुपचारैरन्ते
स्तुतिभिः स्तोत्रैः १ परिचर्यायां परिचर्यां तु सेवोपकरणादिपरि-
क्षिया तथा प्रकीर्णकच्छत्रादिप्रशिरुपासनमप्युक्तलक्षणायां
अभ्यधिका मत्पूजानांऽपि तत्र मम स्तोत्रोपविशेषात् मन्मति-
स्तत्र तत्र ममैव स्फुरणम् २ ॥ २० ॥ २१ ॥

महर्षेण मन्त्राभिलक्षायेण लौकिकेनापि इति नेहोक्तकथा-
व्यावृत्तिः तथा चानुकीर्तनेन न पौनरुक्त्यं सर्वकार्माविवर्जन-
मिति मद्भ्यतिरिक्तलक्षणावर्जनं मर्यापिताम्बुच्छति मन्त्रिना-
म्यदित्युक्तः ३ ॥ २२ ॥

तद्विरोधिना भजनव्याघातकस्यार्थस्य द्रव्यस्य सुखेन पौनरु-
क्त्याशङ्क्य भोगशब्दस्य तत्साधनं चरुनादौ लक्षणा इष्ट-
मित्याहया भावे निष्ठा ४ ॥ २३ ॥

धर्मभोगवतधर्मः भज्यादिभिः स्मृत एव भवतीति परमपु-
रुषार्थशिरोमणौ तत्र सर्वसुखान्तर्भावात् २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

भुक्तिः वेदपूर्वभागः अनवस्थानात् अनवस्थानमर्थैर्ब हठा-
निश्चयः वेदान्तव्यतिरिक्तप्रमाणेषु अन्यपरतया तत्त्वान्नवभा-
वादित्यर्थः विकल्पापुत्रपञ्चलादिकलधैर्विभ्यात् ॥ १७—१६ ॥

मदनुकीर्तनं स्तुतिभिः जन्मकर्मप्रतिपादकवचनम् ॥ २०—२५ ॥

श्रीमद्दीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ वैराग्यमुपदिशति । अतिरिति छात्राणां चतुष्टयमित्यन्तरं
तेनेति शेषः प्रमाणशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः तेन चतुष्टयेन प्रमा-
णेषु प्रमितेषु कर्मफलेषु स उक्तविषयज्ञानसम्पन्ना निरुज्यन्ते
इत्येतद्वैराग्यमित्यर्थः । ऐतिह्यशब्दः अतिमूलकस्मृतपुराणादी-
नानामुपलक्षणायाः तत्र श्रुत्यादिप्रमितं कर्मफलं स्मृतादिप्रत्य-
क्षसिद्धं कुर्यादिकर्मफलप्रमाणादि अनुमानासम्भवं त्वाराग्यादि
तस्योपपादनामारोग्यजनकत्वानुमानमिदं त्वात् यदनुमानं वैरा-
ग्यहेतुतया तच्च श्रुत्यैव प्रदर्शितं "तद्यथैव कर्मचितो लोकः
सीयते एवमेवायम् पुण्यजनो लोकः जीयते" इति इदं हि
कुर्यादिकर्मफलदृष्टान्तेन कर्मफलवहेतुना पुण्यफलस्य नश्वरत्वं
ह्यनुमापयति अस्मिन् पक्षे चतुष्टयमित्यन्तरं तत्र तर्नेति च शेषः
तत्र श्रुत्यादिप्रमितेषु फलेषु तेनेत्येतानुमानं परामृश्यते प्रत्य-
क्षप्रमाणं दृष्टान्तायैव एतच्च स्मरणेन स्फुटं करिष्यति । अदृष्टमपि
दृष्टवदिति अत्रानुमानस्यानुमेयद्वारा विरक्तदृष्टत्वं पुण्यचित्ता
लोकः जीयते इति स्वप्नप्रहणमन्त्रेणामुपलक्ष्यार्थं चेति चाभि-
प्रयन् साध्यधर्मोन् विरक्तो हेतुतया निर्दिशति । अनवस्थाना-

द्विकल्पात् परिणामित्वादिति कर्मणामित्येतत्फलपरं कर्मणां कर्म-
फलानामनवस्थानादेककपतया स्थित्यभावाद्द्विकल्पात्तारतम्यात्-
परिणामित्वाद्विकारिण्याद्विनाशित्वाच्च विरुद्धत इति सम्बन्धः
विरक्तिमेषाभितयेन दर्शयति । आविरीकुर्यादित्यादिना दृष्टवद्दृष्टं
ब्रह्माधिपत्यपर्यन्तं सर्वमपि श्रुत्यादिप्रमितपक्षं कर्मफलं नश्वरमत
एवामङ्गलं दुःस्वप्नं चेति विपश्चित् ज्ञानी पश्येत् ॥ १७—१८ ॥

तद्वक्तियोगं च महाद्विभूत्यमिति भक्तियोगः पृष्टः तच्च
तस्य विस्तरणोपपादितत्वाच्च तत्स्वरूपमुभयभाप्रयुक्तः प्रश्नः
किन्तु तदन्तरङ्गविषयत्वाप्रयुक्त इत्यभिप्रेयन् तदन्तरङ्ग-
साधनानि वक्तुं प्रतिजानीते । भक्तियोग इति । प्रीतिमाणाच्च
भक्तियोगभयगार्थं प्रीतियुक्ताय यदा माद्विषयप्रीतियुक्ताय अनेन
पात्रता व्यज्यते पुरैवोक्तः सपरिकर इति इत्यर्थः । अतः सोऽधुना
नोपदेष्टव्य इति भावः । इदानीं तृक्तेष्वेव भक्तियोगकारणेषु
वत्परमृष्टमन्तरङ्गकारणं तत्पुनः कथयिष्यामीत्यर्थः कारणमि-
त्येकवचनं सामान्याभिप्रायकम् ॥ १६ ॥

कानि पुनस्तानीत्यत आह । अथेत्यादिना मे ममास्मृततुल्या
या कथा तस्यां तच्छ्रवणादौ इत्यर्थः । भज्या भादरः मदनु-
कीर्तनं शब्द इति सर्वत्रानुवज्जने मद्भगवत्कीर्तनपरिनिष्ठा आसक्तिः
स्तुतिभिः जन्मकर्मप्रतिपादकवचनैः ॥ २० ॥

परिचर्या भगवन्मन्दिरसम्भोजनोपलपादिक्रिया पूजात्वावाह-
नादिषोडशोपचारारम्भका इति न पौनरुक्त्यं सर्वोक्तेः

पादाङ्गलिङ्गां जानुङ्गां शिरसा चावर्णीं स्पृशन् ।

वज्राङ्गलिनं स्फुर्यात् पञ्चाङ्गः स उदीयेने ॥

निधाय दण्डमहं प्रसारं चरणीं करौ ।

वदध्वा मुकुलवत्पाणीं प्रणामो दण्डसंज्ञितः ॥

पादौ शिरस्तया हस्तौ निकुञ्जस्य मुकुजाकुतौ ।

मनोवृद्धाभिमानैश्च प्रणामोऽष्टाङ्गसंज्ञितः इति ॥

विहितैः सर्वैर्लैः अभ्यधिका मद्भक्तानां पूजा च मन्मतिर्म-
दात्मकत्वबुद्धिः ॥ २१ ॥

महर्षेण मन्त्राधनोपकरणतुल्यमिपुष्पाद्यजनेषु कर्मसु निमि-
तभूतेषु मद्भक्त्या कायव्यापारः वचसा लौकिकेनापि मद्भगवा-
नामीर्याङ्गनमनः स्तुतिभिः स्तवनामत्पनेन न पौनरुक्त्यम्
अपेयां समाधानं सर्वकार्माविवर्जनं प्रयोजनान्तरगतिमर्षाधः ॥ २२ ॥

महर्षे मत्प्रीत्यर्थं अर्थपरित्यागः वित्तवयः भोगस्य तत्सा-
धनस्य चरुनादौः सुखस्य पुत्रोपचालनादेश्च परित्यागः इष्टं
यागादिधैर्यं कर्म वृत्तं दानं हुतं होमः शुक्तमतिथिभोजन
व्रतभोकादृश्यवशासादि तपः अन्यदपि शास्त्रीयकायकृशादिकम्
एतत्सर्वं मत्प्रीत्यर्थं कृतं मद्भक्तेः कार्यामित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं धर्म इत्यनुक्तसंग्राहकं तत्र प्रदर्शनाय आह । आत्मनि-
वेदनम् । आत्मशब्दस्तदनवस्थितानामप्युपलक्षणायाः निवेदनं भग-
वदायत्तत्वात्मस्थानं मथेत्यस्यैव इत्यादिः पश्ये धर्मेष्वो-
मपि भक्तिः प्रीतिरुपसञ्जायते किन्तु इत्यत आह । अभ्य-
सञ्जातभक्तियोगस्य को नु पुरुषार्थोऽविशिष्यते सर्वोऽपि सुलभ
एवेति भावः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयस्यजतीयंकृतपदरत्नावली ।

अत्र किंप्रमाणमिति तत्राह । भूतिरिति । नैकमेवोकार्ये सर्वोत्तमत्वे हरेः प्रमाणमपि तु भुत्वादित्युत्तममपि येनित्यं मागममेदः प्रयोजनमाह । प्रमाणोऽपि । एवं वेदादिप्रमाणैर्विदितोद्यतस्वतर्काविशेषतया ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः पुरुषो विकल्पोद्विग्नकल्पनाजीवस्वातन्त्र्यज्ञानादिवक्ष्याद्विरज्यते विरक्तो भवति मिथ्याज्ञानरहितो भवतीत्यर्थः । सोऽपि प्रामाणिकक्षेत्रकथमित्यत्र उक्तं प्रमाणोऽपि भुत्वादिप्रमाणेषु अन्यप्रामाण्यवस्थानवस्थानात्तत्पर्यायज्ञाने स्थित्यभावात् चोरवत् पञ्चानवस्थानवस्थित्यर्थः प्रमाणाणां तानेव प्रतीयमानानां तत्पर्यायापरिज्ञानतः उत्पन्नाः ॥ १७ ॥

वैराग्यं विंशति । कर्मणामिति । आविरिज्यान्मनुष्यमारुह्य विरिज्यपर्यन्तं जगत् समकृतमसारमत एव नभ्वरं पश्येत् अहं स्त्रगादिकमपि हृष्टवत् गृहादिवत्पश्येत् कर्मणां फलकपरात् ॥ १८ ॥

विरक्तो मयि मक्तिं कुर्यादिति भावेनाह । मक्तिर्भोग इति ॥ १९ ॥

निरतिशयमक्तपुरुषसौ कारणं वक्ति । भजेति । समुत्तमज्ज-
रामरख्यहारिण्यां हृदिकथायां परिनिष्ठा आरुषा अत्यापचापि नेमं निवमं मुञ्चामीति निश्चयः ॥ २० ॥

अभिवन्दनं प्रणामः मग्मनिः सन्निहित इति मस्म-
रणम् ॥ २१ ॥

मदर्थेषु महामेवाधो वेदां ने तथा तेषु परमभागवतेषु
अङ्गचेष्टा शारीरावयवैः नृत्तलक्षणचेष्टा ॥ २२ ॥

मदर्थं मन्त्रोपलक्षणम् ॥ २३ ॥

निधौ स्मरुतप्राप्ते कारणं वराटकेन किमित्याह । कोऽयं
इति । अस्य पुरुषस्य ॥ २४ ॥

भीमज्जीवगोष्वाभिकृतक्रमसम्भवं ।

विकल्पात् संशयात् संशयमनाहृत्येत्यर्थः । यत्र तेषु प्रमाण-
व्यवस्थानात् तैः प्रमाणैः सम्प्रधानवगमाद्विज्ञानोर्विकल्पात्
विशेषेणात्मात्मीयत्वेन कल्पयत इति प्रपञ्चात् विरज्यते विरक्तो
भवति तत्र भूतिः असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादि प्रत्यक्षं प्रका-
श्यप्रकाशकत्वमैवत्वेन सर्वानुभवात् येनित्यं तत्तच्छास्त्रमव-
लोकमहाजनसंप्रदायप्रसिद्धिः अनुमानं यथाग्नेर्दोक्त्यो दाह्यादाह-
कोऽस्यः प्रकाशक इत्यादिद्वलत्वात् तथानुमानं विमते प्रपञ्चत्व प्रपञ्च-
समवायद्वाराति मिथ्या कदाचिदेव हृदयत्वाच्छुक्तौ रजतत्ववत्
समवायवदिति च सुपुण्यादौ न हृदयत इति कदाचिद्ब्रह्मणं
तदुक्तम् आदावने अ. मज्जे जीत ॥ १७-१८ ॥

मत् मम भक्तियोगः प्रेम्णोपायः पुरैवोक्त एव पुनश्च
मङ्गलैः प्रेम्णः कारणमुपायं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अयेति अतुल्यम् अश्वधिका मपूजातोऽपि तत्र मम सन्तोष-
विशेषात् सर्वभूतेष्वपि हृदयमानेषु ममेव मतिस्तत्र तत्र स्फुरणं
स्पर्शकामेवादि कथानिष्ठासंपादनद्वारा कारणम् ॥ २० - २३ ॥

[१२२]

अस्य भक्तस्य कोऽस्योऽर्थोऽवशिष्यत इति परमपुरुषार्थशिरो-
मयो तत्र सर्वसुखास्तभावात् ॥ २४ ॥

भीमद्विजनायककर्मसंकृतसारायर्द्धिनि ।

ज्ञानविज्ञाने उक्त्या वैराग्यमाह उक्त्याम् । भूतिः यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति वसन्त्यन्ताति प्रत्यक्षं घटा-
दीनां मृदुज्जतत्वं मृदुत्वान्तरत्वं च हृष्टमेव एतित्यं महाजनप्रसिद्धिः
न कदाचिदनीहयं जगदिदं युक्तवत् तत् न महाजनत्वं ह्वयम् अनुमानं
जगदिदमभावेकाधिकमाद्यतनत्वादिति एवं चतुर्षु प्रमाणेषु
सर्वेषु अनवस्थानात् सावेकादिकावस्थानाभावात्ततोर्विकल्पात्
स्त्रगादिभोगमयात् त्रैतप्रपञ्चाद्विरक्तो भवेत् ॥ १७ ॥

ननु स्त्रगादीनां सावेकालिकसुखद्वयभावेऽपि किञ्चित्का-
लिकसुखद्वयमस्येवेत्यत्र आह । कर्मणामिति । कर्मणां परिष्ठा-
मिवात् कर्मपरिष्ठापनत्वात् कर्मपरिष्ठापनत्वादिनि बाधत् आवि-
रज्यत्वात् प्रपञ्चोक्तपर्यन्तमहं स्त्रगादि हृष्टवत् हृष्टं राजवा-
दिकमिव स्वर्गास्यादिमत्त्वेन सकृदुक्तत्वाद्भङ्गत्वे नभ्वरं च ॥ १८ ॥

यत्पुष्टं तद्वर्तकयोगं च महद्भिर्गुणमाख्याहीति तत्राह । भक्ति-
योग इति पुरैवोक्त इति तदपि त्वं अत्रापि तत्र तत्त्वभावादिषु पुनः
पृच्छसीति भातः पुनरपि कथयिष्यामि यतः प्रीयमाणा
तस्मिन्नेव प्रीतिं प्राप्नुवते तत्रापि हेतुः अनघेति अपराधे
सत्वेन तत्र प्रीतिर्हेतुः नाप्ययति भावः कारणं परं भेष्ट-
मङ्गलम् ॥ १९ ॥

अमृतकृपा वा कथयति तत्कथायाः सर्वस्याः समुत्तमत्वेऽप्यतिमा-
धुर्यवती रासादिसम्बन्धित्यर्थः भज्या अतिभज्या ॥ १ ॥
अश्वधिका मस्मन्तोषविशेषं ज्ञात्वा मपूजातोऽप्यित्यर्थः ॥ २ ॥ अङ्ग-
चेष्टा इत्यन्धानादिदेहिनी किञ्चापि मदर्थं गत्सेनार्थं वचसा
अपञ्चशवाकथनापि गीतवत्त्वेन मद्गुणकथनं मदर्थं मदीयवाचो-
त्सवाद्यर्थं अथपरित्यागः भीगुर्वैष्णवादिस्मप्रधानकः यत्रा
मजनविशेषिणोऽर्थक्योपेक्षा भोगस्य स्त्रीसम्भोगादेरुपायः सुखस्य
पुत्रोपलब्धनादः इत्येव दानं हुनं ब्राह्मणवैष्णवमुने घृत-
पकान्नप्रक्षेपः विष्णवे स्नाहेति संस्कृतवर्हिमुने तिष्ठाज्जीव-
क्षेपो वा जपेन सहस्रलक्षादिभगवन्नाममन्त्रजपः पताञ्जलमेष
हृष्टं भक्तानां यागः मदर्थं मत्प्राप्त्यर्थं यतमेकादशगुणवासादिकं
यत्तदेव भक्तानां तपः ॥ २०-२३ ॥

अस्य निष्कामभक्तस्य कोऽस्योऽर्थः इतोऽपरः किंफलमवशिष्टं
भवति किन्तु तदेव पुनः पुनरमृतकथाभयगादिकमेव फलं
नेन ज्ञातव्यं यथा साध्यमाणा सत्या साधनस्य त्वया उक्तकथा
भक्तस्य साध्यभक्तिप्राप्तौ सत्या साधनभक्तेः अश्वधकितेना-
दिकाया नैव त्यागः प्रयुक्त प्रेमरमरुपायाः साध्यभक्तेरनुमा-
नरुपा अश्वधकितेनादिभक्तिः पूर्वतोऽपि सहस्रगुणितया
भवतीति ॥ २४ ॥

भीमचतुर्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ वैराग्यमुपादिति । भूतिरिति उक्त्याम् । विकल्प देहिका-

यदात्मन्यर्पितं चित्तं ज्ञानं सत्त्वोपबृंहितम् ।

धर्मं ज्ञानं सवैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते ॥ २५ ॥

यदार्पितं तद्विकल्पे इन्द्रियैः परिधावति ।

रजस्वलं चासन्निष्टं चित्तं विद्धि विपर्ययम् ॥ २६ ॥

धर्मो मद्रक्तिकृत् प्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनम् ।

गुणेष्वसंगो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुष्मिकमन्त्रकर्मफलप्राकृतमानस्यम् अत्र प्रमाणचतुष्टयं तत्र यथेह कर्मचिन्तां लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचिन्तां लोकः क्षीयते इति भूतिः देहादेरनित्यतायां प्रत्यक्षं प्रमाणम् ऐति-
ह्यमासजनपरम्पराप्रामिद्विः देहादिकर्मनिरासं भौतिकवात्तुणादि-
वक्ष्यन्नुमानम् एवंभूतेषु प्रमाणेषु नास्ति अवस्थानं स्थिरत्वं
यस्य तस्माद्विकल्पाद्वैदिकामुष्मिकप्राकृतात्कर्मफलत्वात्तुः प्रमा-
णचतुष्टयवित् विरज्यते निर्विण्णो भवति ॥ २७ ॥

किञ्च कर्मणां फलं च परिणामित्वात् नश्वरम् उक्तप्रकार-
णानित्यमपि भ्रमङ्गलममद्रं पश्येत् न केवलमनित्यतयैव हेयमपितु
भ्रमङ्गलत्वाच्चेति भावः न केवलं दृष्टमैव अपितु आविरञ्जपात्
विरञ्जि लोकपर्वन्तमदृष्टमप्यमङ्गलं पश्येत् ॥ २८ ॥

भक्तियोगमाह । भक्तियोग इति षड्भिः । चर्याभ्रमकर्मनुष्ठानो-
चितशुद्धिज्ञानसाध्यतया पुरोक्तः अथ परकर्मरूपात् भेषभ्रमा-
पूर्वकमत्कथाभ्रष्टादिकरूपं भक्तिकारणं साधनं चकाराभक्ति-
मपि पुनः कथयिष्यामि ॥ २९ ॥

भ्रष्टा भ्रमकथायां भ्रष्टापूर्वकभ्रष्टागमिनि फलितोऽर्थः ॥ २० ॥

सर्वभूतेषु मन्मथः मदाभ्यनया सर्वेषां भूतानां पूजा
इत्यर्थः तत्रापि मद्रक्तपूजाभ्याधिका ॥ २१ ॥

मदर्थेषु सर्वेषु कार्येषु मद्रक्तवशादेहकिया इरयं कथनम्
अपेयं निरोधः कामाः मद्रक्तजनिधरोधिनः संकल्पवास्तवपरिव-
र्जनम् ॥ २२ ॥

मदर्थे मद्रक्तनाथमर्थस्य धनधामफलत्रादेः परितः सवन्तः
त्यागः कर्तव्यः अत एव भोगार्थसंवनस्य च सुखस्य च
परित्यागः कर्तव्यः यदा मदर्थं मयि अर्थतद्भोगतत्सुखानां
परित्यागो मदात्मकत्वेन समर्पणं कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्चहुता
वक्षिणादि तत्त्व मदर्थं त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं धर्मरक्तप्रकारैः आत्मनिवेदिनां लब्ध्यात्मबोधानाम्
भक्तिः प्रेमनिशेषलक्षणा अस्य ज्ञानभक्तिसम्पन्नस्य साध-
नरूपः कोऽर्थोऽनर्थाप्यते न कोऽपीत्यर्थः । ज्ञानभक्तिभ्यां युक्तो
भविष्यतीति फलितोऽर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

एक भूति शब्द प्रमाण दूसरा प्रत्यक्ष प्रमाण तद्विरा

ऐतिह्य महाजनों का कथन प्रमाण चौथा अनुमान प्रमाण
ऐसे चार प्रमाणों से पदार्थों की स्थिरता न होने से इन
नाना प्रकार के भ्रमों से ज्ञानी पुरुष निवृत्त होजा-
ता है ॥ २७ ॥

और स्वर्गादि के साधन जो कर्म हैं वे नष्ट होने वाले हैं
तिससे यहां से ब्रह्मलोक पर्यन्त सर्वत्र भ्रमंगल ही है इसी से
ज्ञानी पुरुष उन लोकों को जैसे यहां के दृष्ट लोकनाशमान हैं तैसे
मदृष्ट लोकोंको भी नश्वर देखे ॥ २८ ॥

हे भगवन् ! उद्धव वही प्रीति करने वाले तुझारे मर्षभक्ति
योगना मैंने पहिलेही कहदिवा है फिरभी मेरीभक्ति के परम
कारण को कहूंगा ॥ २९ ॥

मेरी भ्रमृत् कयी कथा में भ्रष्टा करना निरन्तर मेरा
अनुकीर्तन करना पूजामें परिनिष्ठा करना स्तोत्रों से मेरी
स्तुति करना ॥ २० ॥

मेरी परिचर्या में आदर करना सब भक्तों से मेरा वन्दन
करना मेरे भक्तों की भागवतों की अधिक पूजा करना
सम्पूर्ण प्राणी मात्र मे मेरी भावना करना ॥ २१ ॥

सब शरीर की चेष्टा मेरेही लिये करनी वचन से
मेरे गुणों का कथन करना मनका मेरेमे अर्पण करना
सब कामों का वर्जन करना ॥ २२ ॥

मेरे लिये पदार्थों का त्याग करना भोग सुखभी मेरे
लिये छोड देना यज्ञ दान जप व्रत तप जो कुछ हो सो
मेरे लिये करना ॥ २३ ॥

हे उद्धव ! जो मनुष्य इस प्रकार से मेरे लिये आत्म-
निवेदन करते हैं उनकी मेरे में भक्ति उत्पन्न होजाती है तब
उनको कौनसा मनोरथ मिछे बिना वाकी रह सकता
है ॥ २४ ॥

श्रीभरद्वाजमिहकृतभाष्यार्थदीपिका ।

किञ्चहुता चित्तमेवातर्वाहर्निष्ठमर्थानर्थयोः कारणमित्याह ।
यदाऽऽत्मनीति आश्रयात् । यदा आत्मनि मयि ईश्वरे चित्तमर्पितं
तदा पुमान् धर्मादीन् प्राप्नोत्येव ॥ २५ ॥

एतदेव व्यतिरेकेण ब्रूयति । यद्यदा तच्चित्तं विकल्पे

उद्धव उवाच ॥

यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वाऽऽरिर्कशन ! ।

कः शमः को दमः कृष्ण ! का तितित्ता धृतिः प्रभो ! ॥ २८ ॥

किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमृतमुच्यते ।

कस्त्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा ॥ २९ ॥

पुंसः किं स्विद्वलं श्रीमन् ! भगो लाभश्च केशव ! ।

का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च ॥ ३० ॥

कः पण्डितः कश्च मूर्खः कः पन्था उत्पद्यश्च कः ।

कः स्वर्गो नरकः कः स्वित्को बन्धुरुत किं गृहम् ॥ ३१ ॥

क आढ्यः को वरिद्रो वा कृष्णः कः क ईश्वरः ।

एतान् प्रश्नान् मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्पते ! ॥ ३२ ॥

भीष्मरक्षामिहृतमावाचदीपिका ।

वेदगृहावाचयितं सन्निधयेषु परिधावति तदाभिकं रजस्तब-
मसन्निधुं च भवति ततश्च विषयेष्वधर्मादिकं विद्मि ॥ २८ ॥

स्वामिप्रेतान् धर्मादीन् व्याख्याते । धर्मो मङ्गलिकुरुत यतः स एव
प्रोक्तः प्रकृत उक्तः शास्त्रेषु ॥ २९ ॥

धर्मादीनां महाजनप्रसिद्धानामन्यथा व्याख्यातत्वाद्यमादि-
श्वसि संख्यातः स्वरूपतो वा किञ्चिद्वैयर्थ्यस्य व्याख्यातेष्वे-
वं संभावनाया तद्विशेषे जिह्वासुः पृच्छति । यम इति पञ्चभिः ॥ २८ ॥

इष्टमङ्गयर्हितं धनं च किम् ॥ २९ ॥

परेति विद्यादीनां विशेषणम् भीमयजनम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

प्रश्नान् पृष्ठानर्थान् विपरीतान्शमादीन् ॥ ३२ ॥

भीरुधरमग्राहसगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

धर्मादीन् प्राप्नोतीति भक्तेस्तदस्यलक्षणम् ॥ २५ ॥

एतदेव ईश्वरार्पितचित्तस्य धर्मादिप्रापकत्वमेव व्यतिरे-
केण ईश्वरार्पणाभावे विषयेयकधनेन ॥ २६ ॥

स्वामिप्रेतान् स्वामिमनान् । मङ्गलिकुरुते धर्म इति स
एव मुख्यवृत्त्या धर्मशब्देन वाच्य इत्यर्थः । ततो भक्तिकृत्वा-
देव । शास्त्रेषु, एवं धर्ममनुज्यायामुद्धृतात्मनिर्वादिताम् ।
मज्जिमित्तं कृतं पापमपि धर्माय जायते । मामनाहस्य धर्मोऽपि
पापं स्वात्मनस्तत्प्रभावतः यत् करोषि यद्वर्त्तासि । कुर्वन्ना
यत्तु कर्माणीत्यादिबचनजातेषु ऐकार्थ्यं सर्वेषां परमस्वरूपमनु-
पेक्षेयस्वरूपत्वम् ॥ २७ ॥

महाजनप्रसिद्धानां वेदपतिपाद्यप्रयोजनवद्ध्यो धर्मः ज्ञानं

द्रव्यादिसप्तवर्षायादिविवेकः वैराग्यं मनस्यासक्तावपि वाङ्मत्याग
लक्षणाः शुष्को विरागः । ऐश्वर्यं प्रामाद्यध्यस्तवम् । इत्यादिवल्लुखा-
कात्मानाम् अभ्यधा धैर्यावशात्प्रानुसारणं संभावनाया सन्वेदेन
तद्विशेषं यमादीनां लक्षणासंख्यायां वैयर्थ्यत्वम् ॥ २८ ॥

अङ्गयर्हितं शृणुयम् ॥ २९ ॥

मग इत्यत्र व्येति टीकासंमतः पाठः । इवा लोकपसि-
द्धेयत्वेन व्यापाः पृष्ठवाच्यगमात् । स्वामं व्याचिख्यासुरित्यादिना
अपृष्ठस्यापि भगव्य व्याख्यातं हेतुविशेषस्य व्याख्यानान्
॥ ३० ॥ ३१ ॥

प्रश्नानित्यस्य कर्मसाधनत्वात् पृष्ठार्थानिति व्याख्यातं
प्रष्टव्यमिति कञ्चित् ॥ ३२ ॥

भीरुशंनसूरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

यद्वर्णितमिति रजस्तबमनात्मनिष्ठं यत् चित्तमिन्द्रियैरपितं
शब्दादिविवेकत्वं परिधावति तच्चित्तं विषयेष्वविद्मि प्राप्तियुक्तं
विद्मि ॥ २८ ॥

प्रकृतं धर्मादिचतुष्टयं विवृणोति । धर्म इति । मङ्गलिका-
रणम् ऐकार्थ्यप्रदर्शनम् ऐकार्थमशब्दो बहुव्रीहिः तस्य भाव
ऐकार्थ्यं सर्वेषामात्मनामेकं परमात्मना आत्मवत्त्वदर्शनमि-
त्यर्थः ॥ २७—२८ ॥

ह्रीरित्यत्र का ह्रीरित्यन्वयः ॥ ३०—३२ ॥

भीमश्रीराराधवाचायैकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव स्पष्टीकरोति । यदेति । यदा सर्वोपबृंहितं भवे-
त्ताद्वरीकृतरजस्तमस्तेनोपबृंहितं सहितम् भवत्येव शास्त्रे रजस्त-
मस्य

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कलुषितं चित्तमन्तरात्मनि मय्यर्पितं तदा स पुमान् भर्मादी-
नभिपद्यते ॥ २५ ॥

उक्ताकारविपरीताकारं चित्तं स्वभर्माज्ञानाधैरागमानैश्वर्यो-
पादकमित्याह । यद्वर्पितमिति । रजस्वत्वं रजःशब्दस्तमसोऽ-
व्यपञ्चयायैः रजस्तमःप्रचुरमसञ्जिष्ठं देहासक्तं यच्चित्तमि-
न्द्रियैरर्पितं शब्दाद्विकल्पं प्रति परिधावति विकल्प इति सप्त-
म्यन्तपाठे शब्दाद्विवक्ष्येऽर्पितमित्यर्थः । तच्चित्तं विषयेयमभर्मा-
दिकारणं विद्मः ॥ २६ ॥

अन्यथा व्याख्यानद्वरीकरणाय भर्मादिषु तृष्ट्यं विवृणोति ।
भर्मे इति । मङ्गलिकृत्तमङ्गलिकारणम् ऐकारभ्यदर्शनम् । एका-
त्मशब्दो बहुव्रीहिः तस्य भाव ऐकारभ्यं सर्वेषामात्मनामेक-
परमात्मात्मकत्वं तद्दर्शनमित्यर्थः । गुणेषु शब्दाद्विवक्ष्येऽसङ्गः
अनर्थहेतुत्वपरालोचनपूर्विकानासक्तिः ॥ २७ ॥

एवं भर्मादिषु विवृतेषु प्रसङ्गान्मुक्तिसाधनतयोकयमनियमा-
द्यन्तरभेदशमादिस्वरूपबुभुक्षया पृच्छति । यम इत्यादिना सत्पते ।
इत्यन्तेन । हे मरि कपेण ! का भूतिः ॥ २८ ॥

ऋतमुच्यते यदतमुच्यते तार्कमिति प्रश्नः इष्टं सुखसा-
धनं किमत्यर्थः ॥ २९ ॥

हे भीमन् ! का इवाकां लाभः द्विरित्यत्र का द्विरित्यन्वयः ॥ ३०-३१ ॥

कृपयाः कः कश्चेत्यत्र एतान् प्रश्नान् प्रष्टव्यान् भक्त्युपयुक्तान्
मम महीं ब्रूहि विपरीतानामादीन् मुक्तिविरोधिनश्च ब्रूहीति
स्वरन्धः हे सतामपते ! ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतयिंकृतपदरत्नावली ।

यदा सर्वगुणोपपत्तिर्हितं सम्बन्धितमत एव शान्तं चित्तं
मय्यर्पितं भवति तदा भर्मादिकमाप्नोतीत्यनेन भर्माद्यर्थो विधि-
ष्टोऽस्तीत्येतत्परिहृतम् ॥ २५ ॥

विपक्षे बाधककमाह । यदिति । यदि तच्चित्तं विकल्पेऽर्पि-
तामिन्द्रियैरपि निन्दितेषु विषयेषु धावति । तर्हि तच्चित्तं रज-
स्वत्वं रजो दूषितं राजसमसञ्जिष्ठं तामसञ्च विषयेयं
दुःखकारणं च विद्मि ॥ २६ ॥

भर्मादिकमभिपद्यत इत्युक्तं तद्विशिनष्टि । भर्मे इति । ऐका-
त्म्यदर्शनमित्येतत्—

एकः प्रधान उद्दिष्टो विद्यमानः प्राधान्यदर्शनम् ।

ऐकारभ्यदर्शनं प्रोक्तं सर्वज्ञानोत्तमं च तत् ॥

इत्यनेन व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

तत्र तत्र भक्तिसाधना नियमादयः कथ्यन्ते तत्स्वरूपवि-
विरसया तत्रोद्भवः पृच्छति । यम इत्यादिना ॥ २८—२९ ॥

भीमन् ! खलं किंविदम् ॥ ३०—३२ ॥

१ सति ।

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवे ।

तस्य तद्व्यपञ्चयं दर्शयन् भर्मादियद्वचं तदनुगता भव-
न्तीत्याह । यदिति । यस्यास्ति भक्तिभगवत्यकिञ्चनैवादिः ॥ २५ ॥

व्यतिरेकेण च सञ्चयति । यदिति । यच्चित्तं विकल्पे देहगृहावावर्पितं
सत्परिधावति तद्रजस्वत्त्वमसञ्जिष्ठं च चित्तं विषयेयं विपरीतं
मत्प्रभरीहितं विद्मि ॥ २६ ॥

मङ्गलिकृत्तं भर्मेः प्रकर्षणोक्तो नाभ्यः ततः स एव
मुख्यवृत्त्या भर्मेऽर्पितेन वाच्य इत्यर्थः एवमेव भक्तावपि भर्मेऽर्पितः
एवं भर्मेऽर्पितेति भावः ऐकारभ्यं सर्वेषां परमस्वरूपं मद्रूपेणैक-
पत्वं यदा एक एव सर्वेषामात्मा योऽहं स्वयं भगवान् स एकात्मा
स्वायं व्यस्य तद्दर्शनमेव ज्ञानं प्रोक्तमिति पूर्ववत् ॥ २७—३२ ॥

भीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

कोऽर्थोऽर्थोऽस्यावशिष्यते इत्याक्षेपमप्यथा भगवदुक्तेरेवमु-
क्तवृत्त्या केवला निर्गुणा भक्तिज्ञानाङ्गत्वेन न व्याख्येया ज्ञाना-
द्यङ्गभूता भक्तिभित्तोऽस्या सार्विकी वर्तेत एव तथैव सकाम
भक्तः स्थापयितुं भर्मेऽर्पितं प्राप्नोतीत्येवेत्याह । यदिति । यत्
शान्तं चित्तम् आत्मनि परमात्मनि मयि अर्पितं सार्विकत्वा भक्त्या
महिषयीकृतं भवति तत् भर्मादियुक्तं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

व्यतिरेकं दर्शयति । यत् चित्तं विकल्पे देहगृहादी अर्पितं
तत् रजस्वत्वं सत् विषयान् परिधावति असञ्जिष्ठं निविडविषया-
सक्तं च भवति तच्चित्तं विषयेयं प्राप्तं विद्मः स्वभर्मेऽर्पितं
मधैरागमानैश्वर्यं च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

भर्मादीन् व्याख्येयं । भर्मे इति । मङ्गलिकृत्त मङ्गलकः कृत कार-
यत्र वस्तुनि भवेत् स भर्मेः भर्मादीनामप्यतो निवृत्त्ययं वस्तुयं भूत्वा
यमादीनामपि भवन्तः स्वरूपतश्च वैलक्षण्यं सम्भाव्यं पृच्छति
यम इति पञ्चमिः ॥ २७—२८ ॥

इष्टमय्यर्पितं च किम् ॥ २९ ॥

भीमेऽर्पितम् ॥ ३०—३१ ॥

प्रश्नान् पृष्टान् यान् विपरीतांश्चेति पृष्टानामेतेषामुक्तैव
एतद्विपरीताः स्मृत एवाका मया ज्ञाताश्च मविष्यन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्रममाह । यदिति । आत्मनि मयि यदा चित्तमर्पितं तदाधि-
कारी भर्मादीन् क्रमादभिपद्यते प्राप्नोति यत्र परवस्तुवदनरूपस्य
ज्ञानस्यैव धृता स्मृतिभक्तिरूपत्वात्तमकः पृथक् निर्देशः ऐश्वर्य-
मम साधनं मोक्षमभिपद्यते ॥ २५ ॥

एतदेव व्यतिरेकत्वा ब्रूयति । यदिति । यत् यदा विकल्पे
देहगृहादी चित्तमर्पितं सविन्द्रियैर्भूतैर्विषयेषु परितो धावति
तदा सत्कारणं ब्रह्म तद्विपरीतमसत्कारणं संसारः तज्जिष्ठं रज-
स्वत्वं भवति ततो विषयेयमभिपद्यते स्वभर्मादिकमज्ञानं ज्ञेयमुख-
मनैश्वर्यं च प्राप्नोति ॥ २६ ॥

भर्मादीन् व्याख्येयं भर्मे इति । ऐकारभ्यदर्शनं सर्वत्र एक-

श्रीभगवानुवाच ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः ।
 आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयम् ॥ ३३ ॥
 शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं मदर्चनम् ।
 तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनम् ॥ ३४ ॥
 एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः ।
 पुंसामुपासितास्तात ! यथाकामं दुहन्ति हि ॥ ३५ ॥
 शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंगमः ।
 तितिक्षा दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिच्छास्तप्रदीपः ।

निःसमानातिशयस्य कारणास्य आपन्नः परमात्मनो मम दृष्टो-
 नम् ऐश्वर्यमणिमादृश इति । अणिमादृशोऽत्र मुक्तिप्रतिबन्धभूताः
 मुमुक्षुद्वयाः सिद्धयो नोक्ताः अपि तु तामामष्टौ मत्प्रधाना इति
 अगुणतया प्रागुक्ताः "परमं साध्यमुपैति, मम साध्यमेवागता" इति
 धृतिस्मृतिप्रोक्तमुक्तगुणविशेषाः बोध्याः ॥ २७ ॥

धर्मादीनां वशाव्याविशेषं भूत्वा यमादीनपि पृच्छति । यम
 इति ॥ २८ ॥

इष्टं हितं धनं किम् ॥ २९ ॥

परेति विद्यादीनां विशेषणम् ॥ ३० ॥

भीमेष्वनम् ॥ ३१ ॥

अभ्यान् प्रश्नविषयान् अर्थान् विपरितान् प्रथमादीन् ॥ ३२-३३ ॥

भाषा टीका ।

जब परमात्मा के विषे चित्त अर्पण किया जाता है तब
 स्वस्वगुण से वर्धित होता है और शान्त हो जाता है तब धर्म ज्ञान
 वैराग्य ऐश्वर्य इन गुणोंको प्राप्त करता है ॥ २५ ॥

जब देहादि विकल्पों में अर्पित होता है इन्द्रियोंके साथ दौड़
 ता रहता है तब रजोगुणी हो जाता है असत् पदार्थमें लमता है
 तब विपरीत धर्म अज्ञान अवैराग्य अनेश्वर्य इन गुणोंको
 प्राप्त करता है ॥ २६ ॥

धर्म वही है कि जिसमें मेरी भवण कानेनादि भक्ति होवे
 परमात्मा का सर्वत्र व्याप्त देखना वही ज्ञान है विषयोंमें
 आसक्ति नहीं करना यही वैराग्य है अणिमादिकों की प्राप्ति
 ऐश्वर्य है ॥ २७ ॥

उत्तर उवाच हे अरिक्शन ! शत्रुनाशक ! यम कितने
 प्रकार का है नियम कितने हैं हे कृष्ण ! कौन शम है हे
 प्रभो ! कौन दम है तितिक्षा कौन है धृति कौन है ॥ २८ ॥

शम क्या है तप क्या है शौच क्या है सत्य क्या है

[१२३]

ऋत क्या है त्याग क्या है धन क्या है इष्ट क्या है यज्ञ
 क्या है क्षतिगा क्या है ॥ २९ ॥

हे भीमन् ! पुरुष का बल क्या है हे केशन ! भग क्या है
 क्षाम क्या है विद्या क्या है खज्जा क्या है उत्तम भी क्या
 है सुख क्या है दुःख क्या है ॥ ३० ॥

पंडित कौन है मूर्ख कौन है मार्ग कौन है छोटा मार्ग
 कौन है स्वर्ग कौन है नरक कौन है बंधु कौन है घर
 कौन है ॥ ३१ ॥

धनी कौन है दरिद्र कौन है कृपण कौन है कौन ईश्वर
 है हे सत्पुरुषों के पति ! इतने मेरे इन प्रश्नों के उत्तर कहिये
 और इन के विपरीत जो हैं तिन को कहिये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्त्राभिकृतमाचार्यटीपिका ।

यमनियमाणाह । अहिंसेति त्रिभिः । अस्तेयं मनमापि पर-
 स्त्राग्रहणम् आस्तिक्यं धर्मं निश्वासः ॥ ३३ ॥

शौचं बाह्यमाश्रयन्तरं चेति द्वयम् अतो द्वादश नियमाः
 भूत्वा धर्माद्वयः ॥ ३४ ॥

उभयोः द्वाकयोर्धे स्मृतास्ते यमा नियमाश्च यत्ता उभयोः
 प्रवृत्तानिवृत्तयोः मुमुक्षोर्यमा मुखाः सकामस्य नियमा मुखाः
 स्मृता इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह हि यस्मादुपासिताः सेविताः
 सन्तः पुंसां प्रवृत्तानां निवृत्तानां च यथाकाम कामानुसारं
 मोक्षमशुश्रूष्यं च दुहन्तीति ॥ ३५ ॥

मुमुक्षुरुपादयान् शमादीन् हेयांश्च दुःखादीन् महाजन-
 प्रसिद्धेषां विलक्षणाणाह । शम इत्यादिना वाच्यमस्ति । एतेनैव
 तद्विपरीता अशमादयोऽप्युपेयाः शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्नतु शान्ति-
 मात्रम् दम इन्द्रियसंगमो न चौरादिवदनम् तितिक्षा विद्वत्-
 दुःखस्य संमर्षः सहनं न मारादः जिह्वोपस्थजयो वेगधा-
 रणम् धृतिर्न त्वनुद्वेगमात्रम् ॥ ३६ ॥

दण्डन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतम् ।
 स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनम् ॥ ३७ ॥
 ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता ।
 कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते ॥ ३८ ॥
 धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवत्तमः ।
 दक्षिणा ज्ञानसंवेशः प्राणायामः परं वलम् ॥ ३९ ॥
 भगो म ऐश्वरो भावो लाभो मद्भक्तिरुत्तमः ।
 विद्यात्मनि भिदाबाधो जुगुप्सा ह्रीरकर्मसु ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

दण्डो भूतद्रोहस्तस्य त्यागो दानं न क्षमापणम् काम-
 त्यागो भोगोपेक्षा तपो न कुच्छादिः क्षमाया वासना तस्य
 विजयः प्रतिबन्धः शौर्यं न विक्रान्तिः समं ब्रह्म तस्य दर्शन-
 माज्ञोत्तमं सत्यविवर्त्तनास्तस्य न वयार्थमापणमात्रम् ॥ ३७ ॥

अन्यच्च ऋतं सूनृता सत्या प्रिया च वाक् एव च ऋत-
 सत्ययोः श्रुत एव विवेकः क्रमप्राप्तं त्यागं व्याख्यातुमाहौ
 ततोऽर्थमेवेन शौचं व्याचष्टे तस्यापि मलत्यागरूपत्वे त्यागा-
 भेदप्रतीतिः कर्मस्वसङ्गमोऽनासक्तिः शौचं त्यागस्तु संन्यास इति
 तयोर्भेद इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नृणामिष्टं धनं धर्मो न पश्चादिसाधारणम् भगवत्तमः परमे-
 श्वरोऽहमेव यज्ञः मद्बुद्ध्या यज्ञोऽनुष्ठेयो न क्रियाबुद्ध्येत्यर्थः
 यज्ञार्थं दानं दक्षिणा सा च ज्ञानोपदेशो न हिरण्यदिदानम्
 तेन हि यज्ञरूपो विष्णुः प्राप्यते बुद्धिमदमनं यज्ञं तच्च मनोद-
 मनहेतुत्वात्प्राणायाम इति ॥ ३९ ॥

लाभं व्याचिख्यासुः प्रथमं भगं ततो मेवेन व्याचष्टे
 लोके तयोर्भेदप्रसिद्धेः भगो भाग्यं तच्च मे ऐश्वरो भावो
 मदीयमैश्वर्योऽपि बुद्धयमित्यर्थः । उत्तमो लाभस्तु मद्भक्तिर्न
 पुत्रादिः विद्याच्चाऽऽत्मनि प्रतीतस्य भेदस्य बाधो न ज्ञानमा-
 त्रम् अकर्मसु जुगुप्सा हेतवदर्शनं ह्रीर्न लज्जामात्रम् ॥ ४० ॥

भीमरक्षारमणदामनोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

अहिंसेति त्रिकम् । अहिंसासत्यास्तेष्वग्राह्यचर्यापरिग्रहा-
 ममा इति पतञ्जलिस्मृतौ पञ्चानां परिग्रहोऽत्र तु द्वादशानामिति
 संख्यातो वैलक्षण्यम् एवम् । शौचसत्यास्तपः स्वाध्यायेश्व-
 रप्राज्ञधानानि निषमा इत्यादिस्मृतं सूत्रं पञ्चानां निषमानाम्
 परिग्रह इह तु द्वादशानामिति तत एव तत् ॥ ३३ ॥

वाह्यमाश्रयन्तरं चेति तत्र बाह्यं मृज्जलादीभिः काया-
 दिप्रक्षालनम् । आश्रयन्तरं मेड्यादिभिश्चित्तमजानां प्रक्षालनम् ।
 जपश्च स्वाध्यायापरपर्यायः प्रणवपूर्वायां मन्त्राणां सुखधूषा-
 रणम् । तपश्चान्द्राव्यादि एकादश्यादिप्रतं वा । सूत्रे निष्का-
 मतया सर्वेकियाणां परमेश्वरऽप्युक्तस्य भीमरक्षप्रक्षिधानम् । अत्र

तु स्वरूपतो विवक्षयानां होमादीनां परिग्रह इति वैलक्षण्यं
 व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

प्रथमार्थं मूलोक्तपद्यस्य मूल एवं संख्यापरिग्रहस्य कुत्रा-
 प्यनुक्तत्वात् अधिकारिनिर्णयानमिधानाच्च यद्वेति । अत्र
 प्रवृत्तिनिवृत्ति व्यवस्थायाम् मङ्गुद्वयं स्वर्गादि ॥ ३५ ॥

एतेनैव शमादिलक्षणेन अत्र बुद्धेर्भगवत्प्राप्त्याः शमत्वोक्त्या
 बुद्धयधीनानामिन्द्रियादीनां स्वसम्बन्धेनैव शमादिकं भगवान्मेने
 इति महाजनवैलक्षण्यम् ॥ ३६ ॥

तस्य ब्रह्मणः । सत्याविवर्त्तनात् परमार्थसत्यब्रह्मकर्मकत्वात् ॥ ३७
 ऋतसत्यनेत्रमित्याहौ ऋतस्य सत्याद्यन्वयादन्वयेत्युक्तम् ।

अपृष्टस्यापि शौचस्याभिधाने हेतुं व्याचष्टे क्रमप्राप्तमिति ।
 ततः शौचात् मेवेन पृथक्त्वेन तत्र हेतुः तस्यापीति ।
 शौचस्यापि द्विविधस्य कायमनोमलत्यागरूपत्वेन लोके स्वागा-
 दभेदप्रतीतिः अनासक्तिरेव शौचं न मलत्यागमात्रं संन्यास
 एव त्यागो ननु प्रत्यापत्तिरूपं सर्वस्वज्ञानमात्रम् । तयोः शौच-
 त्यागयोः ॥ ३८ ॥

धर्मं एव धनं न पश्चादि । कुतः साधारणं सर्वसा-
 धारणत्वात् । साच ज्ञानोपदेश इति ज्ञानस्योपदेशो यस्मात्
 सः ज्ञानोपदेशहेतुराचार्यमक्तिविशेष एव मुख्यो दक्षिणा
 न हिरण्यादिदानमात्रमित्यर्थः । अन्यथा शिष्यस्य लज्जामानस्य
 ज्ञानोपदेशफलत्वेनाचार्यत्वापत्तेः तेन ज्ञानोपदेशेन तच्च वलम् ।
 ननु दधानाः किञ्च लक्ष्यं प्राकृतमित्यत आह । लोकप्रसिद्धेवेति
 निहेतुकपरदुःखप्रहायेच्छा कृपेति लोकप्रसिद्धलक्ष्यव्यामिश्रे-
 तेति न विवक्ष्यं तल्लक्ष्यं कृतमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

लाभं क्रमप्राप्तं ततो लाभान् । मेवेन पृथक्त्वेन अपृष्ट-
 स्यापि भगस्य व्याख्यानं हेतुमाह । लोके तयोरिति । तयोर्लाभ-
 भगयोः भावोऽत्र प्रकृतिजन्मबोधे प्रकारिभूतो धर्मविशेषः ।
 स वैश्वर्थादिप्राप्त्ययामेवेति तथा व्याख्यातं भेदो मत्तोऽहं
 देवोऽहं बाह्योऽहं युवाहमित्यादि बुद्धिस्तरुषा बाधः न ज्ञानमात्रम् ।
 शास्त्रयज्ञानमात्रं विद्या ॥ ४० ॥

भीसुर्धनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अमयमिति पदम् अन्वयस्मात्स्वस्य मयाभावात् अमयात्तद्वै

भीमद्वयोनस्त्रिकुतशुक्लपक्षीवत् ।

ब्राह्मणस्यैवैषां च भवभावश्च विवक्षितः उभयो-
ब्राह्मण भवमिष्टुमयविवक्षया तत्रोक्तारण्यम् अत इमयो-
ब्राह्मणं पूर्णं स्यात् ॥ ३३—३६ ॥

स्वभावविजयः मनुष्यादिस्वभावविजयः क्षुत्पिपासानभिभू-
तत्वं समदर्शनम् अपक्षपातेन दर्शनम् ॥ ३७ ॥

यथा हृष्टार्थविषया वायुतमं कृतसत्त्वयोर्भेदः कर्मस्वसङ्गमः
कर्मस्वमिमानामावः संन्यासः फलत्यागः ॥ ३८ ॥

भगवत्तमः अतिशयितज्ञानादिमान् ज्ञानसंदेहः ज्ञानप्रदा-
नम् ॥ ३९ ॥

ऐश्वरो भावः ईश्वरसम्बन्धी स्वभावः ऐश्वर्यवीर्यवशः प्रभू-
तयः आत्मनि मिदभावाः वेदावभनुष्याद्यामिमाननिवृत्तिः अक-
र्मसु निषिद्धकर्मसु जुगुप्सा ह्रीः ॥ ४० ॥

भीमद्विराद्यवाचायैकतभागतत्त्वसूत्रचन्द्रिका ।

यमस्मिन्मार्गं परिगणय्य दर्शयति सार्धेद्वयेन । तत्राद्यश्लो-
कोक्ता यमाः शौचाद्यस्तु नियमा इति विवेकः । उभयोः
श्लोकयोर्ब्राह्मण स्मृताः तत्र शौचमान्तरं बाह्यं चेति शौचा-
दीनां ब्राह्मण संन्यासवगस्तस्या यथा भवमवच्छेदेन स्वस्यान्वेष्यः
स्वस्यान्वेष्यां च भवभावश्च विवक्षित इति तेनाभ्यन्तरेण
स्वाकं शौचादीनां ब्राह्मणमवगस्तत्वेन अहिंसा भूताद्वै-
श्विन्ता सत्यं भूतहितावहं वचः अस्तेन मनसापि परस्त्राप-
हणम् असङ्गः काष्ठावनासक्तिः ह्रीस्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति असं-
ख्यः अपरिग्रहः आस्तिक्यं शास्त्रार्थविश्वासः प्रज्ञाचर्यं
स्त्रीसङ्गराहित्यं मौनं दयावापवर्जनं कथेयमन्वाञ्जल्यं क्षमा तितिक्षा
तत्त्वाः स्वरूपं वक्ष्यति ॥ ३३ ॥

शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता जपो मन्त्रावृत्तिः तपः शास्त्री-
यकावच्छेदः भयान्त्रिकीर्षितविषयवशरा आतिथ्यमतिथिभोजनं
तीर्थयात्रां तीर्थयात्रा परार्थेहा परोपक्रियां दुष्टिर्बहिष्काराभ-
सन्तुष्टिः ॥ ३४ ॥

किमेष इत्यत आह । पुंसामिति । उपासिता अनुष्ठिता एते हे
तात । यथाकामम् इच्छानुसारं दुहन्ति फलश्रुतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अथ शमादीनां स्वरूपं विवृणोति । शम इत्यादिना यावद-
ध्यायसमाप्ति । एतेनैव तद्विपरीता अशमाद्योपप्लेयाः युद्धम-
खिष्टता या सा शमः ननु शान्तिमात्रमित्यर्थः । इन्द्रियसंयमो
वाद्येन्द्रियनियमनं न चौरादेदमनमात्रं दुःखसंमर्षो दुःखरूपं सहनं
न मारादेः जिह्वापक्षययोग्यधारणं धृतिः नखनुद्वेगमात्रम् ॥ ३६ ॥

इयदो भूतद्रोहस्तस्य त्यागो ज्ञानं न धनार्पणमात्रं काम-
त्यागो भोगानपेक्षा तपो न कुच्छादिः स्वभावविजयः क्षुत्पिपा-
साद्यनभिभूतत्वं शौचं ननु शत्रुविजयमात्रं समदर्शनं तारत-
म्यापेक्षेन सर्वस्य प्रक्षारमकतदर्शनं सत्यं न यथार्थमापण-
मात्रम् ॥ ३७ ॥

सुखता यथाहृष्टार्थविषया वायुि श्रुतं ननु प्रियमापणमात्रं
कर्मस्वसङ्गमः कर्मस्वमिमानामावः शौचं ननु ज्ञानादिजय-
मात्रं शौचमपुष्टमप्यभिप्रेतस्वाह्म्याख्याने संन्यासः कर्मफल-
त्यागस्त्याग उच्यते ननु कर्मत्यागः ॥ ३८ ॥

गुणां धर्मो भङ्गस्त्रिकुतमैः इह धनं ननु वित्तमार्गं भगवत्तमोऽति-
शयितज्ञानशक्त्यादिमानहं बहः स्वर्गापवर्गसाधनभूतो हि यज्ञः स
आहमेवेत्यर्थः । ज्ञानसंदेहो ज्ञानं सिद्धयते सम्बन्धुपदिह्यते येन
ताद्विज्ञे प्रणिधानेन परिग्रहेन सेवयेत्याद्युक्तेन प्रणिपातसेवा-
दिना स ज्ञानसंदेहो दक्षिणा ननु हिरण्यवादिज्ञानमात्रं प्राणा-
यामः परं बलं ननु पुनर्बहमनं वक्ष्य ॥ ३९ ॥

यद्योऽहं भगवत्तम इत्युक्तं कस्तर्हि भग इत्यभिप्रायमाह स्व तं
उपासतु । भगो म ऐश्वरो भाव इति ईश्वरसम्बन्धिसंज्ञाभावः ऐश्व-
र्यवीर्यवशः प्रभृतिः परतुःस्वनिराचिकायां दवा लोकप्रसिद्धेति
न दवावयाता उत्तमोक्त्या भङ्गकिरेव खाभो ननु पुनर्बाहिः आत्मनि
मिदभावा देवमनुष्यस्याप्यभिमाननिवृत्तिर्विद्या ननु ज्ञानमात्रम्
अकर्मसु निषिद्धकर्मसु जुगुप्सा हेतवदर्शनं ह्रीर्ननु लज्जामात्र-
मित्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयस्वजतीयैकतपहरणावली ।

विपरीतमुक्तयोऽन्यदोषः ॥ ३३—३५ ॥

दुहन्ति फलानीति शेषः ॥ ३६—३७ ॥

इयद्व्यासः अशास्त्रविहितव्यङ्ग्यागः व्यङ्ग्याग इति
वा पाठः स्वभावविजयः स्मृतोजयः समदर्शनं यथावस्तु-
दर्शनम् ॥ ३८ ॥

कर्मस्वसङ्गः नाहङ्कुरेति ॥ ३९ ॥

इह धनं धर्मः भगवत्तमोऽहं बहः यज्ञेन इव इत्यर्थः ज्ञानसंदेहः
ज्ञानोपदेशः इच्छिणा ऐश्वरो भावो ममेश्वरस्वभावनं भगः आत्मनि
मिदभावाः सर्वतः विवक्षणा हरिरिति ज्ञानं विद्या ॥ ४० ॥

भीमस्त्रीवगोस्त्रामिकुतकमसम्भवेः ।

अहिंसेति त्रिकम् उभयोरिति यमे निबन्धे चेत्यर्थः ॥ ३३/३५ ॥

अनःकरणस्य स्वनिष्ठत्वमेव शममुक्त्वा अनः करणाधाना-
नाभिन्द्रियादीनां च स्वस्वसम्बन्धेनैव यमादिकं मेने ॥ ३६ ॥

समदर्शनं नारायणपराः सर्वे इत्यादिरीत्या ॥ ३७—३८ ॥

टीकायां सा च ज्ञानोपदेश इति ज्ञानस्वोपदेशो यस्मात्तस्य
ज्ञानोपदेशमसिद्धेनुवाच्ये भक्तिविशेष इत्येवार्थः नाहि यजमानो
ज्ञानोपदेशं करोति यथा हिरण्यवादिवक्षिणामिति यथा भग-
वत्तमः स्वयं भगवद्भूतः भङ्गुणाख्योऽहमेव यज्ञो मज्जानेनैव
यज्ञफलप्राप्तेः “सर्वे घृताः सर्वावद्याः सदाश्राः सर्वे यज्ञाः सर्व-
इज्यश्च कृष्णः निवृः कृष्णं प्राक्षणाकृतस्वतो ये तेषां राजन् !
सर्वयज्ञाः सम्राप्ता” इति महामारुतकेः तस्मिन् ज्ञाने यः
संदेहः सन्वादः आचार्यानुकूल नचः तदाज्ञानमुत्थानं वा स
एव इच्छिणा तस्मत्तोषकरत्वात् ज्ञानपर्यापकरत्वाच्च ॥ ३९ ॥

मिदा मर्यादोऽहं वेदोऽहं वाङ्मोऽहं गुणमिच्छादिदुःखितकथा
वाचः ॥ ४०—४४ ॥

भीमद्विधनायकवर्तिकृतनारायणदर्शिनी ।

यमनियमानाह । अहिंसेति द्वादश्याम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरं
लेनि ह्यमममनो द्वादश नियमाः उभयोः श्लोकयोरे स्थिता-
कृते यमा नियमाश्च यथा यथावेदं कामं पूरयन्तीति यम-
नियमौ मम्मते अममने च तुल्यसंख्याकौ तुल्यलक्षणौ च मन-
योऽपि भगवन्मते वैलक्षण्यं सम्मनोदित्याशङ्का निवृत्त्यर्थमेव-
नप्रश्नोत्तरे ज्ञेयं ॥ ३३—३५ ॥

माधकानामुपायान् शमादीनामार्थान्तरनेष्टव्ययेन
लक्षयति । शम इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति । बुद्धिर्मात्रेण
शम इति मात्रपुष्टित्वं विना केवला शान्तिर्विगीतेव इन्द्रिय-
भयम् इति स्नेहद्रव्यमनं विना स्निग्धस्याद्विदमनं हास्यास्प-
दमेव दुःखचमपे इति परावमाननोत्पत्त्येव दुःखस्य शास्त्र-
विहितस्य दुःखस्य वा सङ्गेन तितित्वा तेन विना तु स्नेह-
यैव शीतोष्णादिवृत्त्यसङ्गेन मौक्त्यमेव जिह्वोपस्थस्य जपं विना
अन्धप्र धीरता व्यर्थेव ॥ ३६ ॥

द्वयङ्ग्यामः भूतमात्रस्यैव द्वादश्यागो दानं धनार्पणमात्रं
तु न किमपि भोगोपशान्ति एकादशिकार्तिकप्रतापौ वा विहिता सैव
नपः नतु कृच्छ्रादि स्त्रभावः स्त्रीपवायद्विद्यादिविक्रयापनं तस्य
स्त्राभिविक्रयोः कामकौषाद्योश्च राजसतामसयोर्भाष्योश्च भिज्जः
प्रतिषेधश्च शौचं नतु निष्क्रमः समदर्शनम् ईर्ष्यासूयादिवैषम्यप-
रित्यागेन सर्वत्र स्त्रसमसुखदुःखालोचनम्—

आत्मोपशानेन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ! ॥

सुखं वा दिवा दुःखमिति ।

अभिगीतोक्तेः नतु यथार्थभाषणमात्रम् ॥ ३७ ॥

सूनुतां वाणी सत्या प्रिया च या वाणी मैव नतु यथार्थभाषण-
मात्रं तथात्वे दोषवतां दोषकीर्तनमपि प्रसज्येत तस्मिन् सति निन्द-
क्यात् सा च सतां भोतृगुणप्रियेति तस्याः सूनुतवाणीत्वाभावः
क्यात् पूर्वाचार्योस्तु सत्यं यथायथोच्यमाणम् ऋतवर्थाभाषणमित्यन-
योऽन्वयः लक्ष्यः कामसु धनामक्तिः शौचं नतु केवलं शुचिस्वमेवेति
पूर्वमप्युक्तं अतायुगधर्मस्य शौचस्य लक्षणमिदमनापृष्टमपि
पुण्यगुणो दीनवत्सखा इति न्यायात् एवं भगो म एश्वरा भाव
इत्यत्रापि ज्ञेय त्यागः भव्यासः कञ्चनपुत्रादिममतात्यागः नतु
भोगत्याग एव त्यागः ॥ ३८ ॥

यमे एव इष्ट धनं न गवाश्वादि भद्रं लग्नवत्तमो वसु-
धेवनन्दन एव इष्टः मज्जन्मवात्राद्युत्सवो यज्ञवुदचाऽनुष्ठेय
इत्यर्थः । नतु नश्वरफलोऽश्वमेधादिः ज्ञानस्य उत्सवाग्ने मत्स्य-
कीर्तनादिरप्यानुभूतस्य भक्षः स्नेहमित्रं ज्ञापनैव दक्षिणा
नतु धनवस्त्राद्यर्पणं दुर्दमनं खलं तच्च मनोदमनहेतुत्वात्
प्राण्यायामः ॥ ३९ ॥

दया लोकप्रसिद्धेनेति न सा लक्षिता मम ऐश्वरो भावो
गमैव ईश्वरस्य यगः नतु जीवानां प्रष्टुद्रादीनामिष्टवर्त्मित्यर्थः
मज्जन्मिदम एव लाभो नतु पुत्रादिभ्यः आत्मनि जीवात्मनि
जीविकाकृता गिरा मनोदमनं तस्या बाध एव विद्या यदुक्तं
त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदयोधकृतेति न त्वधीता व्याक-
ण्याद्या अकर्मसु पापेषु जुगुप्सा लोकनिन्देत्येव तत्राप्रवृत्ति-
र्हितेन उज्जामात्रम् ॥ ४० ॥

भीमद्विधनायकवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शौचं बाह्याभ्यन्तरमेवाह्निविधम् अतो द्वादशसंख्या-
पूर्तिः ॥ ३४ ॥

उभयोः श्लोकयोः पूर्वे यमा उत्तरे नियमा इत्यर्थः । यथा-
कामं यथासङ्कल्पं भुक्तिं भुक्तिं च पुष्टिं पूरयति ॥ ३५ ॥

शमादीन् व्याचष्टे । शम इति । शमशब्दः शान्तिमात्रपरत्वेन
प्रतीयते यस्तुतस्तु एक एव भगवान् सर्वार्थमातो द्वेषादीन्
विहाय तं शान्तो भूत्वा भजामीति बुद्धिर्मात्रेण शमः शमशब्दः
बाह्याभ्यन्तरमनपरतया प्रतीयते विशेषतस्तु सर्वोपद्रवकार-
णीभूतैकादेशेन्द्रियाणां निग्रहः इन्द्रियनिग्रहेण शान्तो भूत्वा
मां भजेदिति फलितोऽर्थः दुःखानां त्रिविधानां सम्मर्षः सङ्गेन
न मारादोऽशीश्वरपरस्य महदानभक्त्योरनधिकारात् तज्जयो
भूतिः नानुद्गमात्रम् ॥ ३६ ॥

द्वयङ्गपरपीडाजनकवचनादित्यागो दानं न वस्त्राद्यर्पणमा-
त्रम् कामत्यागः दुर्वासनात्यागरूपः न कृच्छ्रान्द्रावणादि स्त्रमा-
वस्थ शास्त्रविद्वत्प्रायः प्रकृतेर्विजयः शौर्यं न विक्राप्तिः समस्य
सन्नेत्र हेतुतया स्थितस्य दर्शने सत्यं न यथार्थकथन-
मात्रम् ॥ ३७ ॥

सूनुता सत्या प्रिया च वाणी ऋतम् क्रमप्राप्तं त्यागं
व्याचष्टे आभमकर्मसु तत्फलत्यागेन असङ्क्रमरूपः “यस्तु कर्म-
फलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” इति वचनात् तेष्वेवैश्वरे युक्तेषु
शौचं तच्छुद्धिरूपः कर्मशुद्धिर्भवणमिति वचनात् स्त्रान्द्रावपरि-
त्यागपूर्वको यः मायि महात्मकत्वेन स्वस्य सम्पत्त्यासञ्ज-
त्याग उच्यते नतु गृहादिप्याममात्रमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इष्टं धनं धर्मः “स वै पुंसां परा धर्मो यतो मक्तिरशौचजे”
इति पूर्वोक्तः । नतु पश्चाद् भगवन्ममः तिसमानानि शयैश्चर्य-
वानहं यज्ञः सर्वपुरुषार्थसाधनं नतु कर्ममात्रम् इति या च
ज्ञानसन्देशः ज्ञानोपदेशः नतु सुखयोर्दिदानमात्रं मनोदमनहे-
तुत्वात्परं खलं प्राण्यायामः ॥ ३९ ॥

मे मम यो भावः “मज्जन्म एतद्विहाय मज्जावायोपपद्यते”
इत्येव भूतः स भगः नतु प्राकृत एश्वर्यादिमात्र भगवद्बोधार्थ-
इत्यर्थः । नतु तव भावः जीवस्य कथं घटेन इत्यत आह । ऐश्वर-
इति । ईश्वरस्य मम मसाधारणः भयमैश्वरः जीवस्तु तत्समतां
मुक्तौ प्राप्नोतीति भावः । “निरञ्जनः परमं सारममुपैतीति भुतेः
इदं ज्ञानमुपाभित्य मम माचर्यमाणता” इति भीमुखवचनाच्च
उक्तमो मोक्षहेतुत्वाच्च लाभो मज्जन्मैव आत्मनि भिदाऽप्रज्ञा-
त्यक्तवध्नमजः कषलमेदस्तद्व्याधौ विद्या नतु तार्किकाद्यभि-
मतं केवलमेदज्ञानं तत्त्वमसीतिभूतः—

एक समस्तं यदि हास्ति किञ्चित्

इच्छते नास्ति परं ततोऽन्यत् ॥

सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत

हात्मस्वरूपं त्यज मेदमोहमिति ॥

विष्णुपुराणाच्च अकर्मसु निपिदकर्मसु जुगुप्सा हेतवस्तुङ्गीः
न उज्जामात्रम् ॥ ४० ॥

श्रीगुणा नैरपेक्षयाथाः सुखं दुःखसुखात्ययः ।
 दुःखं कामसुखापेक्षा पण्डितो बन्धमोक्षवित् ॥ ४१ ॥
 मूर्खो देहाय हं बुद्धिः पन्था मन्निगमः स्मृतः ।
 उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ४२ ॥
 नरकस्तमउन्नाहो बन्धुगुरुरहं सखे ! ।
 गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्याढ्य उच्यते ॥ ४३ ॥
 दरिद्रो यस्त्वसंतुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ।
 गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसंगो विपर्ययः ॥ ४४ ॥
 एत उद्धव ! ते प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः ।
 किंविशीतेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ।
 गुणदोषदृशिर्वोषो गुणस्तूभयवर्जितः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यं संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसम्वादे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवान् उवाच अहिंसा सत्य चोरी न करना किसी में आसकी न करना छोटे कार्य में खजा करना द्रुष्यादि सञ्चय न करना आस्तिकता प्रशस्यं मोक्ष होना स्थिर बुद्धि खूमा करना अमय रहना इनका नाम धर्म है ॥ ३३ ॥

पवित्रता जप तप होम भस्त्रा अतिथि सेवा मेरा पूजन तीर्थयात्रा परीपकार चेष्टा सन्तोष आचार्य कीसेवा ॥ ३४ ॥

इन दोनों श्रेणी में बारह धर्म और निबन्ध कहें हैं तात । इनके उपासना से पुरुषों को सब मनोरथ प्राप्त होते हैं ॥ ३५ ॥

बुद्धि की मेरे में निष्ठा होना धर्म है इन्द्रियों का संयम ही धर्म है दुःखका सहना तितिक्षा है जिह्वाजिग दोनों का जीतना धृति है ॥ ३६ ॥

किसी को दण्ड न देना इसका नाम दान है कामका शान्तिना तप है समाध का जीतना शौच है समदृष्टि का नाम सत्य है ॥ ३७ ॥

कवि जनोंने सुन्दर, लचन को ऋत कहा है कर्मोंमें फल की इच्छा रहित होना शौच है सम्वास ही त्याग है ॥ ३८ ॥

मनुष्यों का दृष्टान धर्म है ऐश्वर्य वालों में भेष में ही बल है ज्ञानका उपदेशही दक्षिणा है प्राणावाभही परम वल है ॥ ३९ ॥

हमारा जो ईश्वर भाव है सो भग दे मेरी भक्तिका काम ही उत्तम काम है आत्मा में देवमनुष्यादि भेद रहि छूटना विद्या है कुकर्मों से घिनवाई होने का नाम लज्जा है ॥ ४० ॥

[१२४]

भीषरखामिहृतभाषायेदीपिका ।

गुणा एव भीमैयडनं न किरिटादि दुःखसुखबोरत्ययोऽति-
 क्रमोऽननुसंधानं सुखं न भोगः विषयभोगापेक्षेन दुःखं नाग्नि-
 दाहादि बन्धामोक्षे द्रव्य वा बो वेत्ति स परियडनो न विद्व-
 त्मात्रम् ॥ ४१ ॥

अहं बुद्धिरित्युपलक्षणम् देहगोहादिष्वहं प्रमेयमिमानवान् मूर्ख इत्यर्थः । मन्निगमो मां नितरां गमयति प्रापयति यो निवृत्ति-
 मार्गः स तु पन्थाः सन्मार्गो न कण्टकादिगन्धः चित्तविक्षेपः प्रवृत्तिमार्गः स उत्पथः कुमार्गो न तु चौराद्याकुलः सत्त्वगुण-
 रसोदय उद्रेकः खर्गो नेष्ट्रादिखोकः ॥ ४२ ॥

तमस उन्नाह उद्रेकः स नरको न तामिस्रादिः गुरुत्वेन बन्धुने भ्रात्रादिः स चाहमेव बन्धाऽहं जगद्गुरुः "एक एव परो बन्धुर्विषये समुपस्थिते । गुरुः सकलधर्मोत्तमा यत्राकिञ्चनगो हरिः" इति ससाधनं भोगायतनं गृहं तद्वत् मानुष्यं मानुषरूपं शरीरमेव न हस्यादि गुणैः संपन्न आढ्य उच्यते न धनी ॥ ४३ ॥

असंतुष्टो यः स दरिद्रो न तिष्ठः बोऽजितेन्द्रियः स कृपणः शोचतो न हीनः विषयेष्वनासक्तधीयः स ईशः स्वतन्त्रो न राजादिः गुणासक्तो गुणेषु सक्तो यस्य स विपर्ययोऽनीशः एतच्च शमादिविपर्ययोपलक्षणार्थम् ॥ ४४ ॥

उपसंहरति । एत इति । साधु मोक्षोपयोगिनया एतद्वत् सर्व-
 गुणदोषबोर्विवेकाबोधेन पृथमिति ततोः संक्षेपतो लक्षणमाह ।

श्रीभारस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

किञ्चिदुता धीयतेन गुणदोषयोर्लक्षणमेतावदेव तदाह । गुणदोष-
योर्दोषदर्शनं दोषः गुणस्तु तदुभयदर्शनविवर्जितः स्वभाव
इति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभारस्वामिकृतभाषायेदीपिकायाम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीभारमण्डासगोस्वामिचिरञ्जिता

दीपिकादीपनी टिप्पणी

न विद्वन्मात्रं न्यायादिष्वेकमात्रं न पण्डितः ॥ ४१ ॥

चित्तरूपं विज्ञेयं यस्मात् स तथा ॥ ४२ ॥

विषये संसारलक्षणे फट्टे समुपस्थिते प्राप्ते सति ।
सकलधर्मोपमा सर्वधर्मोपदेष्टा । यत्र यस्मिन् गुरौ तुष्टे अकि-
ञ्चनलक्ष्यः भीहृदिर्लक्ष्यत इति शेषः ॥ ४३ ॥

एतच्च ईशविषयेककथनम् ॥ ४४ ॥

एत इत्यर्थकं मोक्षोपयोगितया मोक्षसाधनत्वेन । एता-
वद्भवेन पूर्वोक्तलक्षणलक्षणं व्यवहारमयत्वाद्भोग्यानि पर-
मार्थमवस्थासुखं तु तल्लक्षणमेतावदेवेत्यर्थः । गुणदोषयो-
र्विहिततन्निविष्टत्वयोः दर्शनं विवेकः । उभयवर्जितः स्वभाव
इति तत्तद्गुणदोषदृष्टिमतिक्रम्य स्वभावत एव परमार्थस्य
प्रकृतिगुण इत्यर्थः । एतदपेक्षयोग्येति हितम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽध्याये

श्रीभारमण्डासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीसुरेश्वरसूक्तशुक्लपदीयम् ।

श्रीगुणा नैरपेक्षायाः निरपेक्षत्वगुणायाः श्रीभवेतिमैव श्रीः
सन्तोष एव समृद्धिरित्यर्थः । दुःखसुखात्पयः दुःखतमिध-
सुखात्पयः ॥ ४१ ॥

मन्त्रममः मन्त्रपयज्ञतम् ॥ ४२—४३ ॥

विषयेयः भर्ताश्वत्थम् इदमपृष्टमपि प्रष्टुमिष्टेतावदुक्तम् ॥ ४४ ॥

उभयवर्जितः उभयवर्जितं गुणः अयमर्थः संसार उपदेष्ट-
तया चाभिमतानां सर्वपदार्थानां दोषदुष्टतया हेतुत्वाविशेषेऽपि
तद्विषयेण इदं गुणवत् इदं दोषवदिति विभागज्ञानं भ्रान्ति-
रूपत्वाद्दोष इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुरेश्वरसूक्तशुक्लपदीये

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारमण्डासगोस्वामिकृतभाषायेचन्द्रचन्द्रिका ।

नैरपेक्षाया इत्याद्यशब्देन यद्वच्छालासन्तोषादिपरिमहः नैर-

पेक्षादिगुणसमुदायः श्रीभवेत्यनेन ननु किरीटादिः श्रीरित्यर्थः दुःख-
सुखात्पयो दुःखमिधसुखापायः सुखं ननु भोगः कामसुखापेक्षा
शब्दादिविषयसुखापेक्षा दुःखं नत्वाभिवाहादिः बन्धमोक्षवित्
बन्धमोक्षकारणावित् पण्डितो ननु विद्वन्मात्रम् ॥ ४१ ॥

देहादिष्वहम्बुद्धिरात्माभिमानो यस्य स मूर्खो ननु केवला-
ज्ञानमात्रम् अहम्बुद्धिशब्दो ममताबुद्धेरप्युपलक्ष्यार्थः देहादीत्या-
दिशब्देन तदनुबन्धिसंग्रहः मन्त्रममः मां नितरां गमयति प्रापय-
तीति तथा पन्था मन्त्रिपयज्ञानमित्यर्थः समागः ननु कण्टकादिभूयो
मार्गः चित्तस्य निक्षेपः शब्दादिनिषयप्रापयत्युत्पद्यः कुमागो
ननु चौराद्याकुलः सत्त्वगुणस्वोदयोऽभिर्बुद्धिः स्वर्गो नत्विष्टा-
द्विज्ञेयः ॥ ४२ ॥

तमसउज्ज्वाहोऽभिर्बुद्धिरनेरको ननु तामिस्रादिः गुरुत्वे बन्धुः
स च गुरुहमेवेत्यर्थः । ननु पितृभ्रात्रादिः हेमन्त्रे । मानुष्यंशरीरे
गृहे ननु भोगस्थानं हस्यादि गुणाढ्यः सद्गुणशाली भाव्यो
ननु धनिकः ॥ ४३ ॥

अनेतुष्टः यद्वच्छालासन्तोषादितः यः स हरिद्रो ननु निरुद्धः
उपयुक्तिरप्युपयुक्तः सर्व एव हरिद्रोमीति न्यायादिति भावः । मज्जि-
तेन्द्रियः कृपणाः शोच्यो ननु दीनः गुणेषु शब्दादिस्वसत्ता धीयस्य
स ईशः ननु राजादिः गुणेषु सद्गो यस्य स तु विषयेयोऽतीशः
इदमप्यभिप्रेतत्वादुक्तम् ॥ ४४ ॥

व्याख्यानमुपसंहरति । एत इति । प्रष्टुः पृष्टार्थः सर्वे
माधु यथा तथा निरूपिताः इत्यं मोक्षोपयुक्ता यमादयो निरूपिताः
मार्गेण निरूपितातपि निरूपयन्त्यभिप्रायमाशङ्क्य किमप्राप्तिस्त्रकलत्
स्वरूपनिरूपणप्रयासेन यतस्तथा ज्ञेयतः संप्रहीतुं शक्य-
त्वादित्यभिप्रायमाह । किमर्थमिति तेनेति । कथं तर्हि मोक्षोपयु-
क्तान्निरोधितोर्विवेक इत्यत आह । ज्ञेयगुणदोषयो-
रिति । गुणदोषयोर्मुक्त्युपयुक्तान्निरोधितोर्लक्षणमस्तीत्यर्थः ।
किमर्थमित्यत आह । गुणदोषदर्शितेति । इह संसारिणां
पैषविकलदृष्टसुखेषु तन्मात्रेषु च गुणदुःखिभुःस्तरसाधनेषु
तु दोषबुद्धिः सैषा उभयो बुद्धिर्दोषः गुणस्तुमववर्जितम् उभयोः
संसारिणां गुणवत्तया दोषवत्तया चाभिमतयोः सुखदुःखयोर्ब-
र्जितं गुणः तय क्रमयोरपि दोषदर्ष्टेर्गुण इत्यर्थः । स्वेच्छाधिकारे
या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । विषयेयस्तु दोषः स्यादुभयो-
रेव निश्चय इति गुणदोषयोः स्वरूपं स्वयमेवात्तराध्याये बहयति
तत्र स्वेच्छाधिकारनिष्ठानाम् स्वेच्छयाभमानुक्तस्वरूपसमाहित-
साधनेषु धर्मेषु निष्ठा स एव गुणात्तद्विषयेयनिष्ठा दोष इत्यर्थः
एवञ्च मुमुक्षोरनभिमतहितफलस्वेच्छाभिमोचितधर्मेशमदमाद्यङ्क-
भक्तियोगनिष्ठा गुणः दृष्टदृष्टसुखाधने निष्ठा तु दोषः स्वाधि-
कारनिष्ठा विषयेयश्चेति गुणदोषदर्शितोऽपि इत्युक्तं तथा दुःख-
तत्साधनेषु दोषदर्ष्टेरपि मुमुक्षुपेक्षया दोष एव दुःखेषु दोष-
दर्ष्टिर्हि तन्निवृत्त्युपायेषु प्रयत्नेयति मुमुक्षोः प्रारब्धकर्मफल-
भूतदुःखावस्थावदानुभावेन तन्निवृत्त्युपायेषु प्रवृत्त-
भावात् दुःखार्थकमसुखमस्तस्यापि प्रवृत्त्यभावात् अतः स्वाधि-
कारनिष्ठविषयेयस्वरूपत्वाद्दोषदर्ष्टेरपि दोष एतदुक्तम् एवं च
मुमुक्षोयोर्बुभुक्षुधिकारनिष्ठा सुखदुःखप्राप्तिनिवृत्त्युपायाभिनि-
वेशात्मिका सैव विपरीतेत्यस्वाधिकारनिष्ठत्वं विपरीतत्वमिति

भीमजीराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्यै फलितम् अन्वयिकाराभिनिवेशाशमादिव्यरूप इति
तस्य तद्विपर्ययत्वम् ॥ ४५ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमजीराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भीमविजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

तुं स्वात्मयत्तुं मोक्षलक्ष्यं सुखं कामानां विषयाणां
सुखापेक्षा दुःखम् ॥ ४१ ॥

देहादावहं बुद्धिर्धर्मस्य स तथा मज्जिमः मज्जिपयो वेदः
सर्वगुणोदयः सर्वगुणामिदृष्टिः स्वर्गः ॥ ४२ ॥

तमउज्जहः अज्ञानोन्नतिः नरकः भक्त्यादिगुणादयः ॥ ४३ ॥
असंशुष्टो विषयास्तोषवान् दग्धिः—

विषये दोषबुद्धिः सर्वाभिनिवेशाणां वशे स्थितः ।

कृपणः स तु सम्प्रोक्तो गुणबुद्धिर्विषयस्य इति ॥

गुणेषु विषयेषु असक्तधीः स्वयंशः ईश्वरः गुणसङ्गी सर्वविषय-
सङ्गी विषययो विपरीतः ज्ञेयः—

पुरुषार्थमनियस्य विषयेष्वपि देहिनः ।

विपरीतः स तु ज्ञेयः स्वात्मनो विपरीततः ॥

इतिवचनात् निस्सम्प्रोक्तोपमात्रादिरुद्रः सर्वविषयसङ्को विप-
रीतः ॥ ४४ ॥

निरूपिताः परिहृताः शास्त्रात्पर्योयं कथयति । किञ्चि-
त्तेनेति । गुणदोषयोर्लक्ष्यमुद्दिश्य बहुता यथितेन किं विहितकरणा-
दुक्तः निषिद्धकरणादोषः इति गुणदोषद्विवर्णः भगवत्प्रवृत्ताभि-
व्यक्तमन्तरेणेति शेषः उभयवर्जने गुणः उभयोर्गुणदोषयोर्भेदश्चेत-
त्यागो गुण इत्यर्थः । अत्र हरेर्यत्पर्यं सगुणः यद्विषयं स दोषः इति
स्तथा मतमिति तात्पर्यं यदा बहुता यथितेन किं गुणदोषयोर्लक्ष्यं
अकरं युक्तानामिति शेषः कथमत्राह । गुणोति । गुणदोषयो-
र्योऽप्यहं दोषः उभयवर्जने गुणः अत्रापि हरिप्रियवर्गादिप्रभा-
जगमिति ॥ ४५ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमविजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावल्याम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भीमजीराघवाचार्यकृतमसम्भवेः ।

एवं त्वप्रवृत्तमनुसृत्यैव प्रपञ्चितं तदेतत्त्व मम प्रायो नाति-
अहृद्यमिति व्यञ्जयन् परमस्वहृद्यं पूर्वोक्तं यमादिफलभूतं गुणं
अलक्ष्यं समन्तरकक्षानाय दोषमपि अलक्षयति । किमिति । बहुता
इववहारमवस्थाद्वारप्रचुरण परमाधेप्रचुरमयत्वात्सुखमेकमेव
गुणदोषयोर्लक्ष्यमित्यर्थः तदाह । गुणोति । गुणो विहितत्वे दोषो
निषिद्धत्वे तत्त्वयोर्द्विविधो दोषः किन्तुपपञ्जितो यः स्वभा-

वविशेषः स गुणः तत्त्वद्विधिमतिक्रम्य स्वभावत एव परमभेदस्यै
महासिगुणं रययोः एतदपेक्षयोमयोरप्यपकृष्टत्वात् ॥ ४५ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीराघवाचार्यकृतमसम्भवेः

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भीमविजयध्वजनीयंकृतसाराधर्शनी ।

गुणा एव भीमज्ञानं न किञ्चिदादि सुखदुःखयोरयर्थः अतिक्रमः
अननुसन्धानमेव सुखं न विषयभोगः विषयभोगापेक्षेव दुःखं
नाभिन्वाहादि बन्धं मोक्षं च यो वेत्ति स एव पर्यायितः न तु
शास्त्रव्याख्यानेव ॥ ४१ ॥

मज्जिमः मां नितरां गमयतीति स भक्तिज्ञानयोगः न तु
कण्टकादिशृङ्गो मार्गः चित्ताधिलेपः प्रवृत्तिमार्गः सर्वगुणस्य
उदयः उद्रेकः स्पर्शः नेष्ट्रादिशोकः ॥ ४२ ॥

तमसउज्जह उद्रेकः गुणस्य यत्पुनः आत्रादिः स चाहमेव ॥ ४३ ॥

गुणसङ्गः गुणसंग्रहनातीशः ॥ ४४ ॥

साधु भाषापयामितया एतच्च सर्वं त्वया गुणदोषयोर्भेदे-
काधेवाह पृष्टव्यस्मान्मयाः संक्षेपतो ब्रह्मणं प्रवीमि शृणुवन्त्याह ।
किमिति । गुणदोषयोर्लक्ष्यभेदान्देत्याह । गुणदोषयोर्द्विवि-
धेन दोषः गुणस्तु तदुभयवर्जितरहितः स्वभाव इति मन्वाधेः
उत्तराध्यायात्ते स्पष्टीभविष्यति ॥ ४५ ॥

इति साराधर्शनीया हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशोऽनविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १९ ॥

भीमरुद्रकवेवकृतसंज्ञास्तप्रवीपः ।

नैरपेक्षयाद्याः गुणा एव भीः मगहनं न
कटककुण्डलादि आदिता दया शोशीत्यर्थादिपरिग्रहः
दुःखसुखयोरन्वयोऽनिक्रमः सुखे विषयसुखस्यापि दुःखो-
वकृत्तनादतिक्रमस्य शास्त्रेनदुःखसुखस्यैव बोधयम काश्चन इति
कामाः विषयाः तत्त्वसुखापेक्षा दुःखम् एवं मोक्षं च यो वेत्ति स
पर्यायितः न तु नानाप्रभयाभ्यासमात्रतः पर्यायितो भवति ॥ ४१ ॥

देहाद्यहं बुद्धिः देहान्द्रव्यमनोबुद्ध्यादिस्वात्ममतिः उपलक्ष्यमे-
तदेहादौ ममेत्यभिमानः मज्जिमः मर्कटो वेदः पन्थाः सम्भोगः
शब्दब्रह्मणि निष्ठातः पर ब्रह्मणिमगच्छतीति श्रुतेः न तु सुगम-
नीयोदिमार्गमात्रम् बुद्ध्याद्यादिशास्त्राणि च चित्तनिक्षेपः
कणादादिकेप्रावययमुपयः कृपणः न दूषेयस्यानादि
मार्गमात्रम् सर्वगुणस्योदयो बुद्धिः स्वर्गः न लोकाधि-
पमात्रम् ॥ ४२ ॥

तमसउज्जहः बुद्धिः नरकः न तामिन्द्रादिमात्रम् गुर्भिम-
श्रोऽहं यत्पुनः आत्रादिः मज्जजनयोगं मातुष शरीर गृहमेव
मजनकण्टकजनसमाकुलं स्थानम्—

गुणैर्भिन्नमतिविमर्सरः प्रशान्तः—

गुणिचारतोऽखिलसत्त्वामभूतः ।

प्रियहितवचनोऽस्तमाभमायो—

वसति सदा हृदि तस्य बासुदये ॥

भीमङ्गुकदेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्यादिभिः भाव्य उच्यते मुनिभिः न द्रविण्यवान् ॥ ४३ ॥

योऽसन्तुष्टः स एव हरिद्रः न निधेनः योऽजितेन्द्रियः स
कृपणः शोच्यः न हिमिः गुणोऽप्यग्निर्यायेषु न सक्ता धीर्यस्य स
इन्द्रः बरपृष्टं विपरीतानपि ब्रूहीति तत्त्वोत्तरमेकदेशकथनेनाह ।
गुणसंगो विपर्यय इति । गुणेषु संगो यस्य स विपर्ययः भवति
एवं शमादिविपरीता अपि बोध्याः इति भावः ॥ ४४ ॥

उपसंहरति । एते इति । हे उच्यते ! प्रश्नाः एते सर्वे साधु
निरूपिताः मयोक्तशमादिविषयकविघातकगुणदोषयोः प्रसङ्गप्राप्तेन
लक्षणेन बहुना वर्णितेन किमपि न सारं लक्ष्यं वर्णयामि
तदाह । गुणदोषद्विविधेति । गुणदोषदोर्द्विविधेनमाख्यानं दोषः
तदुभयवर्जितः स्वभावस्तु गुण इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमङ्गुकदेषकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकोनविंशोऽध्यायप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

निरपेक्ष भाविक गुण भी शोभा है तुः असुख का नहीं
मानना ही सुख है काम छुट्टी की अपेक्षा दुःख है बन्ध-
मोक्ष के ज्ञानवाला ही पंडित है ॥ ४१ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे एकादशस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

देहादिकों में मई बुझिकरने वाला मूर्ख है मेरे प्राप्त
का मार्ग ही मार्ग है चित्तका विधेय होना जोटा मार्ग है
सर्वगुण का उद्वेग खर्ग है ॥ ४२ ॥

तमोगुण का घटना नरक है हे सखे ! मैं ही गुद भी
बन्धु हूं मनुष्य का शरीर ही घर है गुणवाला ही घनी
है ॥ ४३ ॥

असंतोष वाला ही हरिद्र है जो अजितेन्द्रिय सो कृपण
है गुण में जिस की बुझि आसक्त नहीं है सो इन्द्र है
गुणों का सङ्ग ही विपर्यय है ॥ ४४ ॥

हे उच्यते ! इतने तुमारे ए प्रश्न मेंने सब अच्छे कह
दिये अब बहुत गुण दोषों के लक्षण करने से क्या प्रबो-
जन है केवल गुण दोषों का जो देखना सोई दोष है इस
का छोड़ देना ही गुण है ॥ ४५ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे एकादशस्कन्धे

वर्त्तिसप्तमध्याय की ५० लक्ष्मणाचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १६ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

उद्धव उवाच ॥

विभिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते ।

अवेक्षतेऽरविन्दाक्ष ! गुणं दोषं च कर्मणाम् ॥ १ ॥

वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिजोमानुलोमजम् ।

द्रव्यदेशवपःकालान् स्वर्गं नरकमेव च ॥ २ ॥

गुणदोषभिदाट्टाष्टिमन्तरेण वचस्तन ।

निःश्रेयसं कथं^(१) नृणां निषेधविधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेऽश्वर ! ।

श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विद्ये योगत्रयं प्रोक्तं मक्तिज्ञानक्रियारमकम् ।

गुणदोषव्यवस्थाप्येभ्योऽधिकारिविभागतः ॥ १ ॥

गुणदोषव्यवस्थाप्ये गुणदोषव्यवस्थाप्ये इत्युक्तं तदादिपति ।
विधिश्चेति पञ्चभिः । विधिश्च प्रतिषेधश्चैश्वरस्य तव निगम
आह्वारो वेदः स च विधेयानां प्रतिपद्यानां कर्मणां गुणं
दोषं च वृत्तव्यापकलक्षणमविवक्षते ॥ १ ॥

उत्तमाधममाधेन तदधिकारिणां वर्णाश्रमाभ्रमाणां विकल्प
भेदं च गुणदोषरूपमविवक्षते प्रतिजोमानुलोमजं च गुणं दोषं
च तथैवाविवक्षते प्रतिजोमजा उत्तमवर्णासु स्त्रीषु हीनवर्णेषुः
पुरुषेषु जातः स्तूतनैरेहकादयः अनुलोमजास्तत्तमवर्णेषुः
पुरुषेषु हीनवर्णेषु स्त्रीषु जाता मूर्खोऽधिकारिणां प्रवृत्तयस्तेषां
च “मत्तस्मत्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिजोमानुलोमजा” इति गुणदोषो
द्रव्यादीन् कर्मोद्देशान्तेताऽयाम् स्त्रीं नरकं च तत्फलतया
गुणदोषरूपमेवावेक्षते एतच्छास्त्राध्याये प्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥

तथापि प्रस्तुते किमायातमन आह । गुणदोषेति । गुणदो-
षव्यवस्थाप्ये इति निराकृतत्वाद्गुणदोषभिदाट्टाष्टिमन्तरेण तां विना
निषेधविधिलक्षणं कर्मकाण्डगतं तव वचः कथम् तद्वच वचो-
न्तरेण नृणां निःश्रेयसं कथं कथास्तत्रापि भोतव्यो मन्तव्य इति
साधनविधेर्वागुप्यायद्गुणं द्रव्यान्वाचो विग्लापनं हि तद्वित्यादि-
निषेधस्य आवश्यकावहिति भावः । यथा गुणदोषभिदाट्टाष्टि-
रूपं निषेधविधिलक्षणं तव वचो विनेति सामानाधिकरण्यामे-
वास्तु यथा गुणदोषभिदाट्टाष्टिमन्तरेण निषेधविधिलक्षणमपि
वचः कथं तु तत्त्वमस्याद्विवाक्यवन्ति श्रेयसपरं कथात् सर्वस्य
वेदस्य तत्परत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु पितरो देवाश्च सर्वेऽपि प्रायश्चित्तो दत्ता मनुष्येभ्यः
कथं विषयानि नेत्याह । पित्रादीनां सर्वेषां तव त्वत्वाक्यरूपो वेद
एव तु भेदः भेदं चक्षुः प्रमापकम् क अनुपलब्धेऽर्थे मोक्षे
स्वर्गादौ च तथा साध्यसाधनयोरिदमस्य साध्यमिदमस्य
साधनमित्यत्रापि तद्वचं गुणदोषव्यवस्थाप्ये निःश्रेयसं न पठेत् ॥ ४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अधिकारिभागतः योगत्रयाधिकारं भेदतया गुणदोषव्यव-
स्थाकाश्चकर्मोधिकारिणो निखिलगुणदोषभाक्थं निष्कामाधिका-
रिणस्तु ज्ञानमक्तिप्राप्तेः पूर्वं यत्किञ्चित् तद्भाक्थं ताऽपि भिन्ना-
नास्तु न किञ्चिदपीति यो नियमस्तदर्थमित्यर्थः । तद्गुणदो-
षव्यवस्थाप्येनमाक्षिपति पूर्वपक्षविपर्ययकरोति । विधेयानामित्तद्विज्ञा-
दीनां प्रतिपद्यानाञ्च कलत्रमन्त्रादीनां शुभाशुभं फलम्
कर्मभूतं वेदः कर्त्ता गुणं दोषञ्च यथाकामं गुणत्वेन दोषत्वेन
चावेक्षते प्रतिपादयतीत्यर्थः । गुणदोषश्चेति समस्त पाठे
चशब्दस्त्वनर्थकः । तदधिकारिणां कर्मोधिकारिणां वर्णाश्रमाभ्रमा-
णादीनामाभ्रमाणां द्रव्यचयोदीनां भेदमपि वेदः कर्त्तव्यः उत्त-
माधमरूपतया गुणदोषरूपत्वेन प्रतिपादयति अथमुत्तमस्ततोऽय-
मधम इत्यर्थः तथैव उत्तमाधममाधेन गुणदोषो भेदवन्तिदृष्ट-
त्वलक्षणी । तत्फलतया कर्मफलरूपतया । एतच्च द्रव्यादीनाम्
गुणदोषरूपत्वञ्च ॥ १ ॥

तथापि गुणदोषावेच्छेऽपि प्रस्तुते “गुणदोषव्यवस्थाप्ये”
इति सिद्धान्ते निराकृतत्वात् गुणदोषव्यवस्थाप्ये निषिद्धत्वात् ।

(१) नुस्यात् इति वि० पाठः ।

[१२५]

गुणदोषविशेषो गुणस्वरूपवर्जित इत्युक्तं तत्र तदुक्तं विधिश्चेति पञ्चमः । हे प्रहविश्वकोश ! ते सर्वेभ्यश्च सर्वनिबन्धन विधिश्च प्रतिषेधश्च युग्यविधौ निगमो वेदः कर्मणां विधेयानां अगोविप्रदत्तं गुणं निषेध्यानां नरकादिप्रदत्तं दोषं चात्रोक्तं ॥ १ ॥

भीमदीपमोक्षाधिकृतकमसम्भवे ।

तद्विधासमममम निगमोक्त्याय वृद्धति । विधिश्चेति युग्यकममम गुणं दोषं चेति शिकावां गुणं पुण्यं दोषं पापं च कर्मणः गुणदोषरूपमवेक्षते इत्येव वाच्यं गुणदोषं चेति सम-भवेति तत्र पुण्यपापकर्म गुणदोषमवेक्षते इत्यर्थः किं त्वस्मिन् पाठे अत्राश्वत्थनयकः ॥ १ ॥ २ ॥

गुणदोषमिदं ते तत्र निःशेषं मोक्षः तथा चाकस्म-हमाश्वत्थनयकः । यदेति । अत्रत्येवत्यस्यैव मोजनवा विनति इति चेत् तदा तच्च विना निःशेषं कथं स्वादित्यर्थः । अत एव प्रतिपाद्यत्वात् सामानाधिकरण्यात् न तु नैवधिकरण्यात् तच्च यच्च इत्यादिकं पुनरावर्त्यते इत्येवकारार्थः निःशेषं कथं स्वादिति तु पूर्ववदेव योऽयं सर्वस्य वेदस्येति अतः कर्मणः गुणदोषविधिविषयलक्षणाभ्यां ज्ञानद्वारेत्यादि दिति साहः ॥ ३ ॥

अनुपपन्नोऽयं भगवत्कृतिप्रदवेमनादौ ॥ ४ ॥

भीमद्विभनायकवर्तितसाराधर्षिणी ।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च विद्ये साधु निरूप्यते ॥

तत्र तत्राधिकारी च गुणदोषव्यवस्था ।

गुणदोषविशेषो गुणस्वरूपवर्जित इति यदुक्तं तत्र भगवद्विप्रतमर्थं सहसा जानन्नपि तन्मुखेनैव तस्य विवरणं ज्ञान-यविकोक्त्यादिभिर्धोमुक्तमस्तत्र विप्रतिपद्यमान इति । विधि-श्चेति पञ्चमः । विधिश्च प्रतिषेधश्च ईश्वरस्य तत्र निगमः आह-रयो वेद एव तत्र विधिनिषेधानां कर्मणां गुणमनेक्षते प्रति-षेध्यानां कर्मणां दोषमवेक्षते प्रतिपाद्यतात्पर्यः । विधि-निषेधाभ्यामेव गुणदोषो युग्यपापे स्वर्गनरको भवत इति यावत् तथा वर्णानाम् आश्रमाणां च भिन्नरूपे भेदं च तत्र गुणं दोषं चावेक्षते प्रतिलोमानुबोधमजं तद्गतं च गुणदोषं प्रतिलो-भञ्जा उच्यते । अतः स्त्रीषु हीनवर्ग्योऽयः पुंस्त्वर्ग्यो जाताः सून-वेदेष्टकाश्चः अनुलोमजास्तु उत्तमवर्ग्योऽयाः हीनवर्ग्यो जाताः अस्वर्गकरणाश्चः द्रव्यादिगताश्च गुणदोषान् स्वर्गनरकरूपं च गुणं दोषं च ॥ १-२ ॥

तथापि प्रस्तुते किमावातमम आह । गुणेति । निषेधाविधि-कर्मणः चकस्तत्र वेदरूपं वाच्यं गुणदोषमिदार्हाष्टमस्त-रेण अत्र विहितत्वाद्वाः अयं निषेधत्वाद्वा इति वा भव-द्विप्रतमं विना कथं निःशेषं निःशेषकरं क्यात् ॥ ३ ॥

च केषां मनुष्याणामेव वेदो निःशेषकरोऽपि तु देवविप्रा-दीनामपि । प्रितुवेति । वेद एव तत्र भेदः भेदं चक्षुर्धामहेतुः च मनुष्याणामेव मोक्षे अगोवि च तथा साध्यसाधनयोः इत्यस्य चाश्वत्थनयकः साधनमिदमापि ॥ ४ ॥

भीमदीपमोक्षाधिकृतकमसम्भवे ।

गुणदोषविशेषो गुणस्वरूपवर्जित इत्युक्तं तत्र तदुक्तं विधिश्चेति पञ्चमः । हे प्रहविश्वकोश ! ते सर्वेभ्यश्च सर्वनिबन्धन विधिश्च प्रतिषेधश्च युग्यविधौ निगमो वेदः कर्मणां विधे-यानां अगोविप्रदत्तं गुणं निषेध्यानां नरकादिप्रदत्तं दोषं चात्रो-क्तं ॥ १ ॥

किञ्च निगमः वर्णाभ्याधिकृत्यादां गुणं दोषं चावेक्षते इत्यस्यः एतन्नामिदं आह । स्फुटं भाविष्यति तत्र वर्णोदयः अधिकर्षणः द्रव्यादयः उपकरणानि स्वर्गनरको फले इति विवेकः ॥ २ ॥

अतः विधिनिषेधप्रमाणं निगमरूपं तत्र यच्चो गुणदोषमिदा-रष्टमस्तरेण नृणां निःशेषं स्वाधेयं कथं क्यात् ॥ ३ ॥

मनु सर्वोऽपि स्वाधेयं प्रत्यक्षतोऽवगम्यते इत्यत आह-विप्रति । अनुपपन्नोऽयं प्रत्यक्षतोऽवगम्यते नृणां निःशेषं स्वाधेयं प्रमाणं तत्र यावत्तु यो वेद एव तत्रानुपपन्नो-ऽनुपपन्नोऽप्यर्थोऽवगम्यते इत्यत आह । साध्यसाधनयोर्वापि चक्षु-रिति योजना प्रथमं यथा भास्करप्रमाणेना ज्ञानं मध्येक्ष-भूया यथोपयोगं गृह्यते तथा वेदमोक्षा विधिभूमादोऽर्थोः लौकिकैः प्रदत्तं भाव्यते न भाव्यतेत गुणते किम्बहुना अतुराननोऽपि वेदवर्तितमेव सूत्रं सूत्रेति एतच्च तद्वान्तको-रुपमं स्थितम् ॥ ४ ॥

महा टीका ।

इत्यत्र उच्यते हे कमल जोषन ! आप ईश्वर हे आप की आज्ञा रूप जो वेद शास्त्र हे वह विधि निषेध दोनों को कहना है ना सब कर्मों के गुण दोषों की अपेक्षा करता है क्योंकि गुण दोष के आने बिना विधि निषेध नहीं होम-कता है ॥ १ ॥

वर्णों आश्रमों के भेद अनुष्ठानों की जोम आने द्रव्य देश अवस्था काज स्वर्ग नरका ॥ २ ॥

इत सर्वों में गुण दोष के जव दृष्टि के बिना विधि निषेध रूप जा आप को लयन तिस से मनुष्यों का कैम कदवाग होता ॥ ३ ॥

हे ईश्वर ! आपका जा यह है भा आपका जग के विषय में जोर उस ज साध्य तथा साधन में विनर देव मनुष्यों के वास्ते तत्र रूप है ॥ ४ ॥

गुणदोषमिवावृत्तिर्निगमनात् न हि स्वतः ।
निगमेनाप्रवादश्च मिवावा इति ह भ्रमः ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

योगाख्यो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्तया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥ ६ ॥
निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्ममु ।
तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥ ७ ॥
यदृच्छया मत्कथादौ जानश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ ८ ॥

श्रीभरुहामिकृतभाष्येदीपिका ।

किञ्च शास्त्रेणैव विहितं मेदृष्टिं तस्मिन्नेव निषेधे शास्त्रं
कथं नियतं येदित्याह । ते निगमात्प्रवादाकारादेव न हि
स्वतः प्रमादप्रवादेन गिर्येतत इदं दृष्टम् भ्रमो गमति
तं निवर्तयेति शेषः ॥ ५ ॥

विषयभेदेऽप्यधिकारिभेदेनाविरोधं नक्तुं प्रथमं योगत्रयमाह ।
योगा इति । योगो उपाया मङ्गलकर्मदेवताकाण्डैः प्रोक्ताः कर्मा
श्च निष्कामस्य श्रेयोविधित्तया मोक्षसाधनेच्छया अथ उपायो
नास्तीति काश्चकर्मदिकं उपावर्तयेति तथा श्रोतराध्यायं स्फुटी-
करिष्यति य एतानित्यादिना ॥ ६ ॥

तेष्वधिकारिभेदमाह । निर्विण्णानामिति ज्ञानयाम् । इह
एषां मध्ये कर्मसु निर्विण्णानां दुःखबुद्ध्या तत्फलसु विर-
क्तानामत एव तत्साधनभूतकर्मव्यासनां ज्ञानयोगः सिद्धिद
इत्युत्तरेणान्वयः अनिर्विण्णचित्तानां दुःखबुद्ध्याप्यानाम्
जनः कामिनां तत्फलसु विरक्तानामित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदृच्छया केनापि मार्गोदयेन तत्र काश्चकर्मसु प्रवर्तमा-
नस्य सर्वात्मना विधिप्रतिषेधाधिकार इत्युत्तराध्याये सदृशति
निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तु यथाशक्ति सत्त्व ज्ञानभक्तियो-
गाधिकाराभ्यामेव तदधिकृतपोस्तु स्वरूपः तादृशं शिक्षातां तु न
किञ्चिदिति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमण्णवानमोऽस्मिन्निविरचित
दीपिकादीपिता टिप्पणी ।

तस्मिन्नेव निषेधे पूर्वोक्तपुनरुपायादौ । नहि स्वतः इति
जागतो गुणदोषदृष्टिर्नोस्ति । यदि स्वतः स्वात्तर्हि तर्कस्यापि
निवर्तते । अतः रागप्राप्त्याभावात् । किन्तु भेदेनैव प्राप्त-
श्चात वेदार्थप्राप्तयेनैव निवर्तते । तं ज्ञानम् ॥ ५ ॥

निषयामेदपि पूर्वोक्तपुनरुपायादौ गुणदोषदृष्टिर्न-
याग्यामभेदोपात्यर्थः । अधिकारिभेदेनाति । कर्मोधिकारिणः
प्रति निश्चितः एव गुणदोषाः वर्णिताः । दास्यात्करणात्

परमसिद्धान् प्रति तु गुणदोषदृष्टिर्नोस्ति इत्यनेनैव सिद्धिर्नास्ति
भावः ॥ ६ ॥

तेषु त्रिषु बोधेषु । एषां योगानां मध्ये । तत्फलसु कर्मफलसु
गत एव विरक्तत्वादेव । तत्साधनेति फलसाधनभूतकर्मव्यासि-
नाम् । मक्तधिकारे तु "अस्यजा अपि तद्वादे" इत्युक्तम्
उधारिणः । अवाच्य वेद्यवर्गी कीदृशी दीक्षिता इव "अस्यजा"
इत्यादिप्रामाण्येन आत्यादिकृतनियमाभावात्कृत्यमात्रं हेतु-
रित्याह । यदृच्छयेति । केनापि परमस्वतन्त्रमगवज्जककृतत्वं
कृपाजातेन मार्गोदयेन मङ्गलोदयेन तत्फलम् । शुभयोः अह-
वानस्येत्यादि ॥ ७-८ ॥

भासुरश्चनसूरिकृतशुक्लपक्षायम् ।

नहि स्वतः स्वोत्प्रेक्षया न गमतीत्यर्थः । गुणोति, विधिनिषेध-
शात् गुणदोषभेदोपः सिद्धः तथापि गुणदोषाभावाद् भूयवतो
मम चित्तं प्राप्नोतीत्यर्थः । अथ चोदस्य परिहारः उपरिष्टात्
भाविरूपति ॥ ५-६ ॥

निर्विण्णानामर्थजनाविहेतुनिर्विण्णानां पञ्चमहायज्ञादिकस-
त्तरेण न ज्ञानयोगस्त्रिह विधिविना न सत्त्वान्तरेकादृशात् "ते
स्वयं भुञ्जते पापाः" इति गुह्याचारस्यायजनीयत्वं श्रुच्यते कश्च-
मेव इति कामिनामिति इदानीं फलकामित्वमिह न विवक्षितं
किन्तु पूर्वोक्तपुनरुक्तकर्मानुष्ठानवासनया इदानीमपि कर्मसि-
द्धिदत्तामित्यर्थः । अनिर्विण्णचित्तानाम् अर्थोर्जनादिकृच्छ्र-
त्वादितिर्षदः ॥ ७ ॥

यदृच्छयेति । न निर्विण्णः अनाजमादिकृच्छ्रसहः नातिचक्षः
सामग्रीसम्भवे त्वनुतिष्ठामीति प्रतिपत्तिमाह ॥ ८ ॥

श्रीमठिरासवाक्येकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रतो गुणदोषमिवावृत्तिरिति तत्र निगमादाकारादेव न हि
न तु स्वतः एवं स्थितेऽप्युना निगमेन गुणदोषदृष्टिर्नो गुण-
स्तुमवचनेन इत्यनेनाप्युपाधनेन मिवावा गुणदोषदृष्टिर्नो

१ तथाच स्वसमानाधिकरणगुणानामध्ये कानादीनामाधिक्य-
विषयवाक्यान्वये गिरवायुक्तिः ।

भीमद्विजयवज्रतीर्णकृतपदरत्नावली ।

अङ्गानुसारिवेदायै ज्ञात्वा तदनुसारतः ।
मगवद्गुणोन्नीयते ते मोक्षा ज्ञानयोगिनः ॥
कर्माणि शास्त्रतो ज्ञात्वा तत्प्राधान्यानुसारतः ।
विज्ञातावेर्गुणाविष्णोर्ज्ञेयस्तेकर्मयोगिनः ॥
मक्तिज्ञानं च किञ्चित् पञ्चात्तेष्वपि जायते ।
तथापि कर्मयोगास्ते कर्मपूर्वस्वकारणात् ॥
मगवद्गुणानुरागित्वमधिकमभक्तियोगिनाम् ।
तस्मात्तेऽप्यधिकं ह्येष देवा एव विशेषतः ॥
इष्येते रागमदं तु पूर्वं देवेषु जायते ।
पञ्चाद्विरागोऽधिको देवानां नात्र संशयः ॥
ज्ञानाधिक्यं तु देवानां मत्प्राप्त्यधिक्यं तथैव च ।
विरागोऽप्यधिकस्तेषां सदैव सनकादिनाम् ॥
ज्ञानाधिक्यमनुभवेद्यो भगवन्ते ज्ञानयोगिनः ।
न तु ज्ञानादिकास्ते वै देवेष्वस्तु कथञ्चन ॥
देवानामपि कर्मित्वं विद्येते न्यायिस्फुटम् ॥
तथापि प्रत्यवाचित्वात्मनुष्ठाः कर्मयोगिनः ।
त्रिषोऽगाऽप्यधिकोऽप्यत्र सर्वेष्वः परमो विभुः ॥
महायोगेश्वरेशोऽस्तस्माद्ब्रह्मा चतुर्भुजः ।
इतिवचनात् समस्तम् पुनरुक्तम् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्णकृतपदरत्नावली ।

गुणदोषेति । तेः तत्र तस्मिन्निति पूर्वोक्तपुण्यपापादित्यर्थः ।
यस्मादिति यद्विद्वतः स्वात्तदा तर्क्यापि निवर्त्तत न तु तथा
वेदेनैव आतत्तात्तदर्थप्राप्तत्वेनैव निवर्त्तत तदेवं ह स्फुटं
योऽयं भ्रमो भवति स यस्मात्तदर्थप्राप्तत्वेनैव निवर्त्तत तस्मा-
द्देवत्वात् तमेव तं भ्रमं निवर्त्तयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

टीकायां विषयमेवेति पूर्वोक्तपुण्यपापादिरूपायामभेदे-
षीत्यर्थः । अधिकारिभेदेनेति कर्मादिसाधकात् प्रति बहवो गुण-
दोषा वर्णिताः परमसिद्धान् प्रति गुणदोषदोषा इत्य-
नेनैक एवेति भावः । ब्रह्मा अकिञ्चनास्वाया एव भक्तः सर्वो-
र्भूमिकावस्थितश्च मधिकारिबोधेन निष्ठत्वं च दर्शयितुं प्रकि-
ञ्चानस्तरं तत्र परमस्वरूपं वैमुख्यपरिहारात् यथाकथञ्चित्सां-
मुख्यमात्रं कथं व्यक्तेन व्यपद्यते तच्च त्रिभानि विशेषरूपस्य तदीयब्रह्मा
व्याविर्भावस्य ज्ञानरूपं साविशेषरूपस्य च तदीयभगवद्वा-
व्याविर्भावस्य भक्तिरूपमिति द्वयं तृतीयञ्च तस्य द्वय-
स्त्वैवद्वारं कर्मापेक्षरूपमिति तदेतत् त्रयं पुरुषयोग्यता भेदेन
स्वव्यापयितुं लोके सामान्यतो ज्ञानकर्मभक्तीनामेवोपायत्वं
नाप्येषामित्यनुवदति योगाख्य इति । योगा उपायाः मया शास्त्र-
योगिना भेषांसि मुक्तित्रिवर्गप्रेमाख्ये अनेन भक्तः कर्मत्वं
व्यावृत्तम् ॥ ६ ॥

तेष्वधिकार इत्युक्तं ब्राह्मणम् । इह एषांमध्ये निर्विषयानां ऐहिक
पारलौकिकविषयमतिष्ठान्तेषु विरक्तचित्तानाम् अत एव तत्सा-
धनलौकिकवैदिककर्मसंस्काराणां तानि अकथयतामित्यर्थः
बह्वचनं ब्रह्मात्रमुपगच्छामिस्मिमेतं तेषां ज्ञानयोगः । सिद्धिः

कामिनाम् अस्मिन्नेषु कामिनाम् अत एव तेषु सत्साधन
भूतेषु कर्मसु अनिर्विषयचित्तानां तानि अकथयतामित्यर्थः
सिद्धिस्तस्मात्तदुपायानुरूपकचरः ॥ ७ ॥

अथ "ते वै विद्वन्वतितरगति च देवमायाम्" इत्यादौ तिष्ठ-
रजना अपीत्यनेन मत्प्राप्त्यधिकारे कर्मादिव्याख्यादिकृतमिदमाति-
कमात् भ्रमाभावं हेतुरित्याह । बह्वचन्येति । बह्वचन्या केनापि
परमजन्तुभगवत्कृतसङ्गतकृपाजातमङ्गबोधेन तदुक्तं शुद्धयोः
अद्वयानस्येत्यादि ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्णकृतपदरत्नावली ।

परं विद्वानीमुभयसङ्गतमुपस्थितमित्याह । गुणेति । निगमास्व-
दाकारुपादेव विधिनिषेधात्मकाद्गुणदोषभेदद्विर्दिताऽभूत्
निगमेनाद्यतया त्वदाकारमिहाया गुणदोषभेददृष्टेरपवादोति
(ह) अस्त्वहमिमांशानि ज्ञानात्मकाऽन्ते भ्रमोऽभूत् तं त्वमेव निवर्त्त-
येति भावः ॥ ५ ॥

अधिकारिभेदेनावस्थामेवेन च गुणदोषभेददृष्टेर्विहितत्वं
निविष्टत्वं च यथायोगं भवेदिति तद्व्यापनितुमाह । योगा उपायाः
ब्रह्मकर्मदेवताकायदैः मोक्षाः भेषांसि मोक्षत्रिवर्गप्रेमाख्ये तेषां
विधिस्तथेति मे सर्वत्र कुर्येवेति भावः । नाप्यत्र एतरिजन्तुं विनष्ट-
म्वस्तपोबागादिकस्तपोऽष्टाङ्गयोगादेवेत्यासम्भवं ज्ञानमत्तयो-
रेवास्तमोवदशनादिति भावः । अथ इत्यनेन कर्मिभिः कर्मस्य एव
ज्ञानिनिर्ज्ञानस्त्वैवोक्तमानं शुद्धमक्तित्वं पराहृतम् ॥ ६ ॥

तत्र के कुत्राऽधिकारिण्य इत्येष्टायामाह । निर्विषयानामिति
ब्राह्मणम् । इह एषां मध्ये निर्विषयानां विरक्तानां गृहकुटुम्बादि-
पन्नासक्तानामित्यर्थः । अत एव कर्मसु गृहभ्रमप्राप्तेशु स्वासिनां
आगततां ज्ञानयोगो भवेत् तेषु गृहभ्रमकर्मसु अनिर्विषय
चित्तानां अतः कामिनां कामो विषयसक्तिस्तदतिशयवती भूमि-
मवर्षीयः देहगेहकलत्रादिव्यासक्तिमतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

बह्वचन्या प्रथमस्कन्धस्यावधानयुक्त्या बाह्यद्विकमहत्सङ्गेन
मत्कथादौ जातभय इति अन एव भ्रामृतकथायां मे इति
भ्रालुमे कथाः श्रुयन्वति तत्र तत्र मक्तियोगे कथाभ्रालुदेवा-
धिकारी दर्शितः अत्र तु भिन्नोपक्रम इत्यस्य ज्ञानिष्वः कर्मिष्वञ्च
वैशिष्ट्यम् एकवचनेन विरक्तप्रकारत्वं च ध्वनितं नातिमत्तः
देहगेहकलत्रादिषु अत्यासक्तिरहितः अत्र निर्विषय इति तेषु निर्वि-
यात्वे ज्ञानाधिकारः अत्यासक्तत्वे कर्मस्यधिकारः अत्यासक्ति-
राहित्ये मत्कथाधिकार इत्यधिकारत्रयाविवेकः निर्भेदस्य कारणो
निष्कामकर्महेतुकास्तःकरणशुद्धिरेव अत्यासक्तेः कारण-
मनाद्यविशेष अत्यासक्तिराहित्यस्य कारणं बाह्यद्विकमहत्सङ्ग
एवेति तत्र तत्र कारणं इहं किञ्चेतदुक्तद्विकारिण्य एव
वक्ष्यं किन्तु "राजग्निमिद्वयान्मुकुन्दचरणाम्भोजम् । न मजेरस-
वंतो मृत्युः" इत्युक्तेर्बाह्यद्विकमत्तसङ्गेऽस्तीन्द्रियवानेव भक्ता-
वधिकारी देवः ॥ ८ ॥

सावकर्मणि कुर्वीत न निर्वियेत यावता ।

मत्कथाश्रवणादौ वा भ्रष्टा यावन्न जायते ॥ ९ ॥

स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीः काम उद्धव ! ।

न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥ १० ॥

अस्मिल्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः ।

ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ॥ ११ ॥

स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्तथा ।

साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकम् ॥ १२ ॥

न नरः स्वर्गं काङ्क्षेन्नारकी वा विचक्षणः ।

नेमं लोकं च काङ्क्षेत वेदवेशात्प्रमाद्यति ॥ १३ ॥

एतद्विद्वान् पुरा मृत्योरभवाय घटेत सः ।

अप्रमत्त इव ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थातिद्विदम् ॥ १४ ॥

क्षियमानं यमैरेतैः कृतनीडं वनस्पतिम् ।

खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्यक्षस्पटः ॥ १५ ॥

अहोरात्रैश्चिद्यमानं बुद्धायुर्भयवेपथुः ।

मुक्तसङ्गः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धास्तपशीपः ।

ये निगमाद्य विधिनिषेधव्यवसायादाकाङ्क्षाद्वेदाद्य निगमेन
गुणदोषदृष्टिदोष इति भगवत्प्रत्यक्षरूपेण वेदेन प्रपञ्चयन् क्रियते
अतः इ कुरुते अतः संशयः ॥ ५ ॥

शुद्धोदत्तमभक्तिबोगमारुह्योः सावध्याधिकारस्तत्र निष्ठा
गुणः अनधिकारे प्रवृत्तिदोषः ततः प्राप्तपरमभक्तिबोगः सर्वत्र
निरपेक्षः गुणदोषदृष्टिगूयः दृढविश्वासेन मां स्मरन्मुच्यते इति
बलं बोगानाह भीषुदोषोत्तमः । बोगा इति । अवेविधिरस्य मां मोक्ष-
साधनेच्छया बोधो उपायाः अन्धः काङ्क्षकमादिकपः ॥ ६ ॥

ततश्चिकारीन् दशवति । निर्वियेति द्वाभ्याम् । इह पपां
मद्वे परमात्मस्वरूपगुणादिभवेयमननायामिनिवेद्येन कर्मसु-
निर्वियेयानां त्यक्ततदनुष्ठानामिनिवेद्यानाम् स्वासिनां त्यक्तास्तः क-
रणमजानां यज्ञा परमात्मनि अनुष्ठितं कर्मफलजागितानाम् ज्ञान-
बोगः सिद्धि इत्यादिमेत्याख्यः । भगवत्प्रत्यक्षरूपदिभवेयानां
जुत्पन्नरुधिरवेन तेषु कर्मसु प्रानिर्वियेयानिष्ठानां यतो ह्यवशुद्धि-
कामिनाम् कर्मयोगस्तु सिद्धिः ॥ ७ ॥

वदच्छवा मत्कथादौ जातभयः मत्कथुपयोगिषु कर्मसु न
निर्वियेयः तेषु मत्किपरत्वात्प्रानिस्तकः च पुमानस्य मत्किबोगः
सिद्धिः मत्प्रवापत्तिव्यवसायमोक्षप्रद इत्यर्थः ॥ ८ ॥

माया टीका ।

गुण दोष की दृष्टि तो भाप की भावार्थ का लक्ष्य से
दे खबं नहीं है फिर भाप की भावार्थ से उस गुण दोष
दृष्टि का निषेध भी करते हो तो मेरे को इस बात में
सम होता है ॥ ५ ॥

श्रीभगवान् उवाच सव मनुष्यों के कल्याण के विधान
की इच्छा से मैंने ज्ञान कर्म मत्कि ऐसे तीन प्रकार के
बोग कहे हैं इन से और कोई उपाय नहीं है ॥ ६ ॥

जो बोग हम संसार में कर्मों से उदाधीन हैं और त्यागी
हैं तिन के लिये ज्ञानयोग है उन कर्मों में जिन का वैराग्य
नहीं है और जो कामना वाले हैं तिन के वास्ते कर्म
योग है ॥ ७ ॥

जो पुरुष न निरक्त है न मायक है परन्तु देवधर्म से
मेरी कथादिक में जिस की भया होगई है उस के वास्ते
मेरा मत्कियोग सिद्धिदायक है ॥ ८ ॥

श्रीभगवन्मिहकृतमावापदीपिका ।

सावधि कर्मयोगमाह । तावदिति तवमिः । कर्माणि निव्य-
मैमिक्तिकानि यावता यावत् ॥ ८ ॥

कर्मयोगिनो ज्ञानमत्किभूमिकारोहप्रकारमाह । स्वधर्मस्थ इति ।

१ मां २ चेति ३ कावावयवैः स्वदेह इति वि० पाठः ।

संख्या: १५५-१५५

दादाभित्तकं ददाभित्तपिपाकं छिद्यमानस्थम् ॥ १६ ॥

भीसुदशनसुरिहृतशुकपक्षीयम् ।

तावत्कर्मयोगीति । बहुधायाससाध्यकर्माणि विवक्षितानि
सर्वोपस्थाक्यानि पञ्चमहाकल्याणानामपरित्याज्यत्वात् स्वधर्मस्य
इत्युच्यते ॥ २ ॥

स्वधर्मस्य हति सभ्योपासनायाचारनिष्ठा ॥ - १० ॥

अनर्थः निर्विकल्पकः शुद्धिः ज्ञानं मङ्गलं चेति ज्ञानवि-
पाकमनवेक्ष्य प्रथमत एव मङ्गलमिच्छातीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्ञानभक्तिर्यां पुरुषार्थसाधकं लोकमिच्छन्तीत्यश्वयः । उभयं
स्वर्गोत्तरकम् ॥ १२ ॥

नारकीयेति नारकीमिषेति भाषः ॥ १३ ॥

मृत्योः पुरा तदवस्थात् प्रागेव जन्मवाच मोक्षवाच ॥ १४ ॥

इहं शरीरं कृतमिहं कृतकृत्यमनीहं मनस्वति शरीरं जगः
पशितुस्त्वः जीवः मन्त्ररुपतः निष्कामः ॥ १५-२० ॥

भीमहीररायवाच्यार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, सति वासनामात्रावद्ये ततः कार्श्वकमख्ये प्रवर्त्तत
नत्वरकवाभ्यव्याहिति कथं तस्य भक्तिभोगः स्यादित्यतस्त-
त्रोपायमाह । तावदिति । यावत्ता यावत् निर्विद्येतामीष
निर्विद्यो न स्यात् तावत् तत्तरकवाभ्यव्याहरी वा भव्या न न जायते
तावत्करमायनमिसंहितफलानि व्याभिभोषितानि कुर्यात् न
निर्विद्यत यावतेति अनेनामीषं वासनामात्रानुवृत्तेस्तावत्कर्मा-
नमिसंहितफलमनुष्ठेयमेवेति सूचितम् ॥ ३ ॥

एवमामोक्षं स्वर्गमन्त्रः सर्वोपासनाद्याचारनिष्ठः यैः पञ्चभिः
महाययैर्मै वज्रं कर्म फलेऽनाद्याराद्यारहितः स्वर्गनरको न
याति किंतु जातमूलिकियोगो मामेव वसतिस्थयः । अतो बह्व्य-
हमिसंहितफलं कर्म नाचरेत्तानुतिष्ठेत् ॥ १० ॥

अङ्गनारको न यातीति चेत् किं तर्हि यातीत्यत आह ।
प्रस्मिन्निति । प्रस्मिन् । षोके हेहे वचंमानः प्रनघः निषिद्धाक्षिण्वतः
स्वधर्मस्यः अत एव शुचिः मरकपाभयव्यादौ चेति बाह्यभेदेन
ज्ञातयोगेऽपि यावत् भङ्गा जायते तावज्ज्ञानयोगाधिकृतस्यास्वन-
मिसहितफलव्याभिमोक्षितकर्मानुष्ठेयमेवेति योगं सूचितं तदनुया
स्पष्टमेवोक्तं ज्ञानं विशुद्धमिति यहच्छब्दा मङ्गक्तिं वेत्यनेन तत्र तत्र
भक्तियोगानुप्रादकतवोक्तस्य ज्ञानस्य विपाकमनपेक्षं प्रथमतः
एव केन चिद्भार्याविशेषेण भक्तियोगमाप्नोतीति सूच्यते ॥ ११ ॥

विचक्षितपरिहारोपयोगिता नरकस्त्रगैवत्यमोक्षायाः सुस-
रोत्तरं गुणवत्समत्वं योतयन्निरतिशयपुरुषार्थसाधनस्त्वं हे दे-
निहीनपुरुषार्थसाधनोपयुक्तं न कुर्यादित्याह । स्वर्गिणश्च इति
ब्रह्मवाम । स्वर्गिण्यः स्वर्गस्या निरविष्टो नरकस्या पथं मानुष्यं देह-
मिच्छन्ति इति विवेकः । इच्छायां हेतुत्वेन देहं विधितमिह । साधनं

भीमजीराजवाचार्थकृतमानवतन्त्रश्रुतिः ।

इति । ज्ञानमक्तिः सा केवद्वयमोक्षयोः साधकं प्राप्तिकरं नृदे-
हस्य तत्साधकत्वं कीर्त्तनेन ज्ञानिनिरविदेहयोरसाधकत्वं
सूचितं तत्त्वप्रमाणम् । उभयं तदसाधकमिति । उभयं ज्ञानिनारकि-
शरीरं शास्त्रस्य मनुष्याधिकारित्वात्प्रतिहितस्यैव पुरुषार्थ-
साधनत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

ज्ञानिणोऽपीच्छति इत्यनेन ज्ञानिशरीरापेक्षयापि मनुष्यदेहस्यो-
त्तमत्वं सूचितं तत्र हेतुतया निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तम् अतो
इष्टादृष्टेयव्यक्तसुखसाधनोपयुक्तं न कुर्वदित्याह । न नर इति ।
विचक्षणः कुशलः नारकी गतिमिति इष्टात्तार्थं यथा नारकी गतिं
न काङ्क्षेत्तथा ज्ञानगतिमपीत्यर्थः । गतिरुपायः पुनरिमं लोकं नृदेहं
च इष्टादृष्टसुखसाधनोपयुक्तं न काङ्क्षेदित्यर्थः काङ्क्षावामनघ-
माह । देहादेष्टव्यप्रमाणमिति । इष्टादृष्टेहसुखामिनिवेशात्प्रमाद्यति
प्रमादं प्राप्नोति प्रमादो मोहः अन्ततः स्वाधर्मा प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

वन्धपृष्ठमन्त्रादिद्वयमुच्यते इत्यस्य कृत्यं परिहर्तुमाह । एतदिति ।
यो सुखोः पुरा मरणात्पूर्वमेव शरीरादृष्टव्यवस्थायामेवेत्यर्थः ।
मर्त्ये मरणाद्योत्तमपेक्षितशरीरमर्थसिद्धिर्न निरतिशयपुरुषार्थ-
सिद्धिपुण्ययुक्तमतीतं ज्ञात्वा प्रपन्नः प्रवर्तितवित्तं भवति स
विज्ञानमवाप्त्य मोक्षाय घटेन यत्नेन अत उपयुक्तमेवेदं ज्ञान-
मिति नासङ्गतमुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

सुखोः पुरेव यत्नेनेत्यनेन रूपकविशेषाभिप्रायेणाह । छिद्य-
मानमिति । यमेयंमर्त्यजिदेयेरनेः पुरुषैः कृतं नीदं कुशां
वर्त्तितव्याभूतमपि । वनस्पतिं यमेद्विद्यमानं ज्ञात्वा जगः
स्वकृते स्वाभयं विहायान्तरात् अनासक्तः क्षेमं सुखं याति
तथा कृतदृष्टव्यनीदं वनस्पतितुल्यं शरीरं छिद्यमानं ज्ञात्वा
पञ्चिदृष्टयो जीवः निश्चिन्त्योऽपि निष्कामः अनेकमुत्पद्य नान्तर-
शरीरसम्पन्नमिदं पुरुषाय ज्ञात्वा क्षेमं यातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतदेव विदुषोति । अहोरात्रैरिति । अहोरात्रमात्रेः काक्षावधैरासु-
छिद्यमानं क्षोभमायां ज्ञात्वा भयनं वेपथुः स्वप्नमात्रं यस्य सः मुक्त-
सङ्गः इष्टाङ्ग सङ्गर्हितः निरीहः निर्व्यापारः धैर्यविकतुल्य-
धैर्यापारोदितः परं प्रकृतिपुरुषविषयं मां ज्ञात्वा उपास्य
वपद्याम्यति प्रकृतिसम्पन्नाद्विहृतो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमजिज्वक्षजनीयंकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानमक्तियोगिनामपि ज्ञानमक्त्युद्धारपूर्वं ज्ञानमक्तिसाध-
नत्वादनःकरणशुद्धिद्वारा कांयोगः कर्तव्यतामर्हतीत्याह । ताव-
दिति । देवादिस्वयोग्यानां मनुष्याणामिदं ज्ञातव्यं यद्वा कर्मयो-
गिवमेव विद्यते । तावदिति ॥ ६ ॥

कर्मणां स्वयंकरत्वेन ज्ञानमक्तिद्वारा भयःकारणत्वं कथमि-
च्छाङ्गं परिहरन् तत्करणप्रकारमाह । स्वयमेव इति । ज्ञान-
योगीनिराशीर्निष्कामः अर्थाजिपिञ्जं न करोति चेत् ॥ १० ॥

विहितकर्मणा ज्ञानादिकमप्राप्तं चेत् किं तर्हि लक्ष्यमत्राह ।
मक्तिमिति । वाशब्द उपमाने समुच्चये वा यथा ज्ञानमाप्नोति
इथा मक्तिर्वागं यत्किञ्च कर्मयोगी च शुद्धज्ञानमक्ती ॥ ११ ॥

[१२७]

ज्ञानमक्तिसाधनत्वात्तन्मनुष्यशरीरमुत्तममित्याह । ज्ञानिण इति ।
लोके देहं निरविष्टः नारकाः ज्ञानमक्तिः पुरुषार्थसाधकं
तदुभयं स्वयंनरकस्थशरीरं ज्ञानमत्तयोरसाधकं फलरूपत्वात्-
स्मात्मानुषमुत्तममित्यर्थः ॥ १२ ॥

बुभुषुषा नरकजगमनुपगमनः सद्यः ज्ञात्वा प्रमादहेतुत्वाच्च
नाकाङ्क्षा इत्याह । न नर इति । इमं मनुष्यलोकं देहमेषात्प्र-
माद्यति । प्रमादवाग्भवति ॥ १३ ॥

मन्वस्तु निराकाङ्क्षस्तदुत्तरं कार्यं किमत्राह । एवमिति
पुरोक्तप्रकारेण ज्ञानादिकं पुःखादिमत्वादिज्ञानिदं मनुष्यश-
रीरं मर्त्यमन्वर्थाभिहितं ज्ञात्वा मुखोरभावाच्च संसारस्योन्मु-
क्षताय घटेनेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

किञ्चात इत्याह ॥ छिद्यमानमिति । कैरिन्म्रियैर्गच्छति
जानाति । विपयानिति जगो जीवः कक्षावधैरनुद्विजवादिष्व-
योद्विद्यमानं स्वदेहमुत्पद्य क्षेमं मोक्षं याति प्रत्यक्षपटो
विरक्तो ज्ञानसामग्र्यान् कथमिव जगच्छतीति जगः पृथ्वी
कक्षच्छेदन इति धातोः काक्षावधैः परम्भावादिनिशिनामैः
छिद्यमानमात्मना कृतनीदं वनस्पतिं विहाय क्षेमं प्राप्तव्या-
मिव प्रत्यक्षपट उदपन्नसमयः पटगताविति धातुः ॥ १५ ॥

उक्तमेव विशदयति । अहोरात्रैरिति । परम्परमात्मानं संसा-
रादुपशान्भवति परं ज्ञानान्तरमुपगम्य शान्भवति शान्तपुरुषो
भवति निरीहः निर्व्यापारश्चेष्टः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे ।

तावदिति तैः । तत्र स्वयं यद्वच्छया ज्ञानमत्तयुक्तः न
किञ्चिदिति अनुपयोगान्तरावपत्त्याच्चेति भावः तावार्थं तु
तस्मादनयोः कर्मजगुणद्वयोऽपि न गुणद्वयोमिति भावः
यद्वा तन्मेवं केवलानां कर्मज्ञानमक्त्यां व्यवस्थायां निरत्येगमितिकं
कर्म तु सर्वस्वेवावश्यकं तर्हि लोकार्थं कथं शुद्धे ज्ञानमक्ती
प्रवर्त्तयेतां तदेतद्वच्छया तयोः कर्मोपकारतां वारयति
तावदिति । कर्मोपि निरत्येगमितिकानीति टीका च अत एव
“भूतिस्मृती ममेवाके वस्ते उल्लङ्घ्य वस्ते । आकाङ्क्षेहीममद्वेषीः”
मङ्गलोऽपि न धैर्यवान् इत्युक्तद्वयोप्यत्र नास्ति आकाङ्क्षया
प्रयुत जातयोरपि निर्भेदभ्रष्टबोस्तत्करण एवाज्ञातः स्वात्
यथा च स्वात्मानमाज्ञायेवं गुणानुबोधानित्यस्य टीकायां मक्ति
वाङ्मयेन निवृत्ताधिकारतया सत्यज्येनि निवृत्ताधिकारत्वं लोकं
करमाजनेन देवर्षिभूतामनुष्णामित्यादिना तेषां न किङ्करः किन्तु
भीमगवत एवेत्यनधिकारित्वम् अत्र कर्मपरित्यागहेतुत्वेनाभिधा-
नात्तद्व्याध्याप्योपर्योक्तार्थं लक्ष्यते तन्मयुक्त भ्रष्टा हि शास्त्रार्थ-
विभ्रान्तः शास्त्रं च तद्व्याख्यास्य भवं तच्छास्त्रास्वामिं वदति ततो
जातायाः भ्रष्टापास्तच्छास्त्रापास्तरेव विदुमिति अत्र विशेष
जिज्ञासाविवृत्तिर्भवेत् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेवं योगत्रयं तदधिकारहेतुल्लोकात् कर्मयोगोऽपि यथा
भगवत्सामुच्चरूपत्वं स्वात्तयाह । स्वयमेव इति । टीकायां ज्ञान-
मपि पुण्यफलभोगस्योपलब्ध्यमेवैवमप्रकृतकामत्वं कथं स्व-
राधनपुण्याकुर्वीत्यर्थं तत्र ज्ञानिसङ्गं कति तस्मिन्त्रयमेव
भगवदप्यं भवेत् भक्तसङ्गे तु तत्प्रत्योपमयत्वं ॥ १० ॥

जीवन्मुक्तिरूपः ।

अनाशीः कामोऽफलकामः अन्तर्निविष्टं जातं च नरकवान्
हि ज्ञेयं विदितानि कमाद्या निविष्टा चरन्त्याह भतः स्वधर्म-
स्थित्या निविष्टजन्तुः नरकं न याति अफलकामात्मानं
अगमपीत्यर्थः ॥ १० ॥

किन्तु अस्मिन्लोकेऽस्मिन्नेव देहे भनघो निविष्टाग्नी भतः
शुचिर्निवृत्तरागादिमयः बहच्छयेति केवलज्ञानादपि मत्तेषु-
भतां घातयति ॥ ११ ॥

अनेन प्रकारेण ज्ञानमक्तिसाधनत्वात् नरदेहं स्तोति—अग्नि-
योऽपीति । निरयिण इति दृष्टान्तत्वेनोक्तम् ज्ञानमक्तिर्ज्ञा-
नमक्तयोः तदुभयं स्वर्गिनारकिशरीरम् ॥ १२ ॥

अनो नरः स्वर्गं न काङ्क्षेत् नारकीमिति दृष्टान्तः यथा
स्वर्गनरकसाधनकर्माणि न कुर्यादित्यर्थः । अस्मात्तन्निष्ठत्वा-
त्पुनरपि मनुष्यो भवेयमित्यपि न काङ्क्षेत् यतो देहावेष्टादेहा-
सक्त्या स्वार्थं प्रमाद्यत्यथानशून्यो भवति ॥ १३ ॥

अपि त्वेते देहाधकमिति विद्वांस्तत्पार्यासादिदमपि मयि
ज्ञात्वाऽप्रमत्तोऽनवसासम् मृत्योः पूर्वमेव मोक्षाय घटेत
प्रवर्तनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अप्रमत्तो मुक्तसङ्गः कुलं भ्रम्यतीत्यत्र दृष्टान्तः विद्यमान-
मिति यमेयमवगम्येयः पुरुषैः कृतं नीडं बहिस्ततम् स्वकेतं
स्वस्वाभयम् अक्षय्योऽनासक्तः ॥ १५ ॥

दाहो गतिकमाह । महोरात्रैरिष्टयमानमायुर्वृद्धा भवेन वेपथुः
कुर्यात् स्वस्य सः ॥ १६ ॥

जीवाधारमण्यदासगोस्वामिचिरचिता
रूपिकादीपिनी दिव्यगुणी

तत्र तेषां अधिकारिषु मध्ये सर्वोत्तमा सर्वयां स च विधि-
मनिवेशाधिकारः । तदधिकृतत्वेन मक्तयधिकारत्वात् यतोः
अल्पः ज्ञानमत्तचतुर्कूटः । न किञ्चिदिति अनुपयोगादन्तराधकप-
त्वात् किञ्चिदपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

भूमिका अवस्था । भतः नरकवानस्य द्वैविध्यात् । कागि-
कयोजनायाः कृतत्वादित्यर्थः इत्युक्तम् ॥ १० ॥

यदृच्छया मक्तसङ्गतत्वात् अज्ञेयं भावेन केवलज्ञाना-
निवेशोपज्ञानात् ॥ ११ ॥

अनेन निष्कामकर्मानुष्ठाननिविष्टजन्तुरूपेण प्रकारेण । तथा
यथेत्यर्थः । तत् स्वर्गिनारकिशरीरं ज्ञानमक्तयोरसाधकं स्वर्गिणो
विषयमिनिवेशप्राप्त्याप्राप्तादिक्रिया महापिडावेशाज्जतु तत्तत्
साधनाभावात् सर्वथा “तदुपपेपि बाह्यारण्यः सम्भावत्” इति
श्यावात् ॥ १२ ॥

भतः स्वर्गिनारकिशरीरस्य ज्ञानमक्त्यासाधकत्वात् बाह्य-
स्वोपासनायेत्वात् दृष्टान्त इत्युक्तम् । यदि तत्साधनं कर्मान्त-
रिवाकाङ्क्षामात्रेण तत्तदुपपेपि भवेत्तदा तन्निवेशोऽपि सङ्गच्छे-
दित्युक्तं यद्वेति । यथाच मनुष्यानुपपत्त्या अक्षय्यो-

वतस्तद्व्यापकमोक्षं कथयामिमेता । अस्व नरदेहस्य न
काङ्क्षेत् मनुष्यावसाधनकर्माणि न कुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥
तत्र देहम् ॥ १४—१५ ॥

दाहो गतिकं दृष्टान्तीवार्थं विद्यमानस्य ॥ १६ ॥

भीसुदयानसुरिकृतशुकपद्योवम् ।

तावत्कर्मोयति । यद्व्यापसाधककर्माणि विविक्षितानि
सर्वोपस्थाक्यपि पञ्चमहाकलादीनामपरित्याज्यत्वात् स्वधर्मस्य
इत्युच्यते ॥ २ ॥

स्वधर्मस्य इति सङ्घोपासनाद्याचारनिष्ठः ॥—१० ॥

अन्यः निविष्टाक्षिप्तः शुचिः ज्ञानं मज्जकिं चेति ज्ञानवि-
पाकमनपेक्ष प्रथमत एव मज्जकिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्ञानमक्तिर्ज्ञा पुरुषार्थसाधकं लोकमिच्छन्तीत्यर्थः । उभयं
स्वर्गनरकम् ॥ १२ ॥

नारकीवेति नारकीमिचेति भावः ॥ १३ ॥

मृत्योः पुरा तत्तद्व्यात् प्रागेव नमबाध मोक्षाय ॥ १४ ॥

इदं शरीरं कृतमीदं कृतकयत्नमीदं नरकपतिं शरीरं जगः
पांसुत्तवः जीवः अक्षय्यः निष्कामः ॥ १५—२० ॥

भीमश्रीरघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

ननु, सति वासनामात्रावशे ततः कामकर्मस्यैव प्रवर्तत
नरकसाधकत्वादाविति कथं तस्य भक्तिभोगः स्यादित्यतस्त-
त्रोपायमाह । तावदिति । यावत्त यावत् निर्विषेताक्षिप्त
निर्विषयो न स्यात् यावत् नरकसाधकत्वाद्वा वा अज्ञा च न जायते
तावत्कर्मोपयनमिसंहितफलानि यथाभिमोक्षितानि कुर्वीत न
निविष्यत यावतेति अनेनामोक्षं वासनामात्रानुष्ठेस्तावत्कर्मा-
नमिसंहितफलमनुष्ठेयमेवेति सूचितम् ॥ ३ ॥

एवमामोक्षं स्वधर्मस्यः सङ्घोपासनाद्याचारनिष्ठः यद्यैः पञ्चमि-
मेहायवेर्मा यजन् कामे फलेऽनाशरीराचारहितः स्वर्गनरकौ न
याति किन्तु जातमज्जकिभोगो मामेव यातीत्यर्थः । अतो यद्व्य-
धिसंहितफलं कर्म नाचरेन्नानुतिष्ठेत् ॥ १० ॥

अग्नारको न यातीति चेत् किं तर्हि यातीत्यत आह ।
अस्मिन्निति । अस्मिन् लोके देहे वर्तमानः भनघः निविष्टाक्षिप्तः
स्वधर्मस्यः भत एव शुचिः मक्त्याधक्यादी वेति बाह्येन
ज्ञानयोगेऽपि यावत् अज्ञा जायते तावत्ज्ञानयोगाधिकृतस्याप्यन-
मिसंहितफलवर्थाभिमोक्षितकर्मानुष्ठेयमेवेति योगं सूचितं तदनुष्ठ-
प्यमेवेकं ज्ञानं विशुद्धमिति यदृच्छया मज्जकिं वेत्यनेन तत्र तत्र
भक्तिभोगानुप्राप्तकृतबोक्तस्य ज्ञानस्य विपाकमनपेक्ष प्रथमत
एव केन चिद्वाग्यविशेषेण भक्तिभोगमाप्नोतीति सूच्यते ॥ ११ ॥

विवक्षितपरिहारोपयोगितया नरकस्वर्गैवस्वमोक्षायां मुच-
रोत्तरं गुणवत्तमत्वं घातयन्नरतिशयपुरुषार्थसाधनसमं देहं
निहीनपुरुषार्थसाधनोपयुक्तं न कुर्यादित्याह । अग्निं इति
ज्ञात्वा । स्वर्गिणः स्वर्गस्य निरविष्यो नरकस्य एवं मनुष्यं देह-
मिच्छन्ति इति विवेकः दृष्ट्या देहदुस्तेन देहं विविक्षति । साधनं

भीमजीरासवाचान्वक्तृमागवतचरुचन्द्रिका ।

इति । ज्ञानमक्तिः केष्वप्यसौख्योः साधकं प्राप्तिकरं नृदे-
हस्य तत्साधकस्योक्तमेव ज्ञानिनिरविदेहयोरसाधकत्वं
सूचितं तत्त्वमाह । उभयं तदसाधकमिति । उभयं ज्ञानितारकि-
चारीरं शास्त्रस्य मनुष्याधिकारित्वात्प्रतिहितस्यैव पुरुषार्थ-
साधनत्वादिता भावः ॥ १२ ॥

ज्ञानिणोऽपीच्छन्ति इत्यनेन ज्ञानिशरीरापेक्षयापि मनुष्यदेहस्यो-
क्तमर्थं सूचितं तत्र हेतुतया निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तम् अतो
इष्टादृष्टेयवयवकसुखसाधनोपयुक्तं न कुर्यादित्याह । न नर इति ।
विषयः कुशलः नारकी गतिमिति इष्टात्तार्थं यथा नारकी गतिं
न काङ्क्षेत्तथा ज्ञानगतिमपीत्यर्थः । गतिरुपायः पुनरिमं लोकं नृदेहं
च इष्टादृष्टसुखसाधनोपयुक्तं न काङ्क्षेदित्यर्थः काङ्क्षायामनर्थ-
माह । देहादेष्टात्प्रमाद्यतीति । इष्टादृष्टेहसुखामिनिवेशात्प्रमाद्यति
प्रमादं प्राप्नोति प्रमादो मोहः अन्ततः स्वाधर्मां प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

वत्पृष्ठमन्वादिहमुच्यते इत्यस्य कृत्यं परिहर्तुमाह । एतदिति ।
यो मुन्योः पुरा मरणापूर्वमेव शरीरादयोवस्थायामेवेत्यर्थः ।
मर्त्ये मरणाधीनमेव नरशरीरमर्थसिद्धिं निरतिशयपुरुषार्थ-
सिद्धिपुण्ययुक्तमिति हेतुत्वात् प्रवृत्तः प्रवृत्तिचित्तां भवति स
विज्ञानमवाप्त्य मोक्षाय घटेन यत्नेन अत उपयुक्तमेवेदं ज्ञान-
मिति नासङ्गममुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

मुन्योः पुरेव यत्नेनेत्यनेन रूपकविशेषाभिप्रेत्याह । छिद्य-
मानमिति । यमैयमर्थाद्वैदेरनेः पुरुषैः कृतं नीडं कुशां
वर्हिस्तथाभूतमपि । वनस्पतिं यमैर्द्विजमानं ज्ञात्वा जगः
स्वकृतं स्वाभयं विहायलम्पटः अनासक्तः क्षेमं सुखं याति
तथा कृतदृष्टान्नीडं वनस्पतिमुच्यं शरीरं छिद्यमानं ज्ञात्वा
पञ्चिदृशो जीवः निर्वन्धो निष्कामः स्वकृतमुत्पन्नं नश्वर-
शरीरसम्बन्धनिवृत्तुपायं ज्ञात्वा क्षेमं यातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतदेव विवृणोति । अहोरात्रैरिति । अहोरात्रमात्रैः कालावधैरासु-
छिद्यमानं क्षीयमाणं ज्ञात्वा भयं वेपथुः चञ्चलात्तं यस्य सः मुक्त-
सङ्गः इष्टाङ्ग सङ्गरहितः निरीहः निर्व्यापारः वैषयिकसुखा-
र्थस्वापारहीनः परं प्रकृतिपुरुषविषयं मां ज्ञात्वा उपास्य
व्यवस्थायति प्रकृतिसम्बन्धाद्विरतो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानमक्तियोगिनामपि ज्ञानमक्त्युत्पत्त्यर्थं ज्ञानमक्तिसाध-
नत्वावस्तःकरणशुद्धिद्वारा कर्मयोगः कर्तव्यतामहेतीत्याह । ताव-
दिति । हेवादिस्वयोग्यानां मनुष्याणामिदं ज्ञातव्यं यद्वा कर्मयो-
गिवमेव विद्यते । तावदिति ॥ ६ ॥

कर्मणां स्वधर्मेन ज्ञानमक्तिद्वारा भयःकारणत्वं कथमि-
च्छाङ्गं परिहरन् तत्करणप्रकारमाह । स्वधर्मस्य इति । ज्ञान-
योगीनिराशीर्निष्कामः सर्वत्रापि न करोति चेत् ॥ १० ॥

विहितकर्मणा ज्ञानादिकर्मप्राप्ते चेत् किं तर्हि स्वधर्ममाह ।
ज्ञानमिति । वाशब्द उपज्ञाने समुच्चये वा यथा ज्ञानमाप्नोति
तथा मक्तिवोगं यत्किञ्च कर्मयोगी च शुद्धज्ञानमकी ॥ ११ ॥

[१२७]

ज्ञानमक्तिसाधनत्वात्तदुत्पत्त्यर्थं मनुष्यवर्णनम् । ज्ञानिण इति ।

लोकं देहं निरविष्टः नारकाः ज्ञानमक्तिः पुरुषार्थसाधकं
तदुभयं स्वर्गनरकस्थशरीरं ज्ञानमत्तोरसाधकं फलरूपत्वात्-
स्मात्मानुष्यमुत्तममित्यर्थः ॥ १२ ॥

मुमुक्षुणा नरकजगमनुपगमनः सद्यः ज्ञानमाप्तमाहेतुत्वात्
नाकाङ्क्षा इत्याह । न नर इति । इमं मनुष्यलोकं देहमेष्टात्प्र-
माद्यति । प्रमादवाप्तमिति ॥ १३ ॥

नरकस्तु निराकाङ्क्षस्तनुत्तरं कार्यं किमत्राह । एवमिति
पुरोक्तप्रकारेण ज्ञानादिनां दुःखादिमत्त्वादिज्ञानिहं मनुष्यश-
रीरं मर्त्यमन्वर्णमिच्छेद् ज्ञात्वा मृत्योरभावात् संसारस्योन्मु-
क्षताय घटेनेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

किञ्चात इत्याह । छिद्यमानमिति । कैरिग्निर्यैर्गच्छति
जानाति । विषयानिति जगो जीवः कलावधैर्द्विजवादिभ्यश्च-
यौर्द्विजमानं स्वदेहमुत्पन्नं क्षेमं मोक्षं याति अलम्पटो
विरक्तो ज्ञानसामग्र्यान् कथमिव जगच्छतीति जगः पृथ्वी
कलच्छन्दन इति धातोः कालावधैः परम्भवादिनिशिनामैः
छिद्यमानमात्मना कृतनीडं वनस्पतिं विहाय क्षेमं प्राप्तश्चा-
मिव अलम्पट उपासकस्तमर्थः पटगताविति धातुः ॥ १५ ॥

उक्तमेव विवृणोति । अहोरात्रैरिति । परम्परमात्मनः संसा-
रादुपशान्तिं परं ज्ञानान्तरमुपगम्य शान्तिं याति तदुक्तो
भवति निरीहः निर्व्यापारः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे ।

तावदिति तैः । तत्र स्वधर्मः यद्वच्छया ज्ञानमत्तमुत्पन्नः न
किञ्चिदिति मनुष्ययोगान्तरावपत्त्यावृत्ति भावः वाक्यार्थं तु
तस्मादनयोः कर्मजगुणदीपाङ्गां न गुणदोषादिति भावः
यद्वा तन्मेवं केवलानां कर्मज्ञानमक्त्यां व्यवस्थां नास्त्येतिमितिकं
कर्म तु सर्वेष्वेवावश्यकं तर्हि सांकर्यं कथं शुद्धे ज्ञानमक्ती
प्रवृत्तयेतां तद्वदशङ्क्य तयोः कर्मोपकारतां वारयति
तावदिति । कर्मणि निश्चयैर्मितिकानीति टीका च अत एव
“अतिस्मृती ममेवाद्ये वस्ते उत्पन्नं वस्ते । आकाशं देहिममद्वेषीः”
मन्त्रकोऽपि न धेष्मन्तः इत्युक्तदोषोपपन्नं नास्ति आकाशकस्यान्
प्रयुक्तं जातयोरपि निर्वैभक्त्योस्तत्करण एवाज्ञानाङ्गः स्वात्
यथा च स्वात्मानमाज्ञात्वेन गुणानुदोषानित्यस्य टीकायां मक्ति
वाक्येन निवृत्ताधिकारतया सत्यज्येति निवृत्ताधिकारत्वं चांक्तं
कर्मजनेन वैषम्यभूतामनुष्ठाभिप्रादिना तेषां न किङ्करः किन्तु
भीमवत्त एवेत्यनर्थकारित्वम् अत्र कर्मपरित्यागहेतुत्वेनाभिधा-
नात्तद्व्यापार्यापद्वैकार्यं तद्वन्तं तद्व्युक्तं भया हि शास्त्रार्थ-
विश्वासाः शास्त्रं च तद्व्यापारस्य भयं तच्छास्त्राभावं वदति ततो
जातायाः भयापास्तच्छास्त्रापास्तरेव विवृणोति अत्र विशेष
जिज्ञासावैभक्तिर्भवेत् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेवं योगत्रयं तदधिकारहेतुशोभना कर्मणाऽपि यथा
भगवत्सामुच्चरूपत्वं स्वात्तयाह । स्वधर्मस्य इति । टीकायां ज्ञान-
मपीति पुण्यफलभोगस्योपपन्नमेवेदम् अफलकामत्वं केवलं-
राराधनमुत्पादुक्त्यर्थं तत्र ज्ञानिसङ्गं सति तत्सर्वत्रमेव
भयवर्षं भवेत् अफलसङ्गं तत्सर्वत्रमेव ॥ १० ॥

भीमस्त्रीवर्गोऽस्माद्विहितकर्मसम्पदमेः ।

अतो बहवश्चेति पूर्वभूतसङ्कतरूपालङ्घ्यं भाग्यं बोधितं तदुक्तम् एतावानेव वज्रनामित्यादि ॥ ११ ॥

उभयं तदसाधकमिति स्वर्गिणो महाविषयावेष्टाभारकिणो महापीडावेष्टा न तु तयोः कर्मवदसाधकत्वात् "तदुपपद्ये वादरावणः सम्भवात्" इति श्रुत्येन ॥ १२ ॥

तस्मात्प्राप्तेन नरदेहेन ज्ञानमर्कौ एव साधयेज्जु स्वर्ग-
त्यादिकं काङ्क्षेदित्याह । न नर इति ॥ १३ ॥

अथ वैराग्यपूर्वकं विज्ञानमार्गं विवृणोति । एतद्विद्यादिना जातेत्यतः प्राक् ॥ १४-२२ ॥

भीमद्विधनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तद्वेवं ज्ञानेवात्मासक्तश्च जीवश्च कर्माधिकारः स्वाभाधिक एव सत्यं किंपर्यन्तस्तथा ज्ञानाधिकारो मत्तुधिकारश्च कदा-
च्यदित्यपेक्षायामाह । तावद्विदित । कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि
बाधता यावत् न निर्विधनं कर्मयोगवाप्तः करणशुद्धौ सत्यां
बाधनिर्वेदो न आयत इत्यर्थः । निर्विधं तु जाते निर्विघ्नानां
भावः । तथा आकस्मिकद्वयकृपाजनिता भया वायावदिति
ज्ञानयोग इति मनुक्तेर्ज्ञान एवाधिकारो न कर्मणाति
भयातः पूर्वमेव कर्माधिकारः भयायां जातावास्तु ज्ञानभयस्तु
चः पुमानिति मनुकेर्भेदात्वेन केवलाभाधिकारो न कर्म-
णाति भावः भया खेयमात्यन्तिकेष्वेव ज्ञेया स च मगवत्कथा
अवस्थादिभिरेव कृतार्थी भविष्यामि न तु कर्मज्ञानादिमिरिति
वृद्धतरास्तिक्यव्यवहारेण तादृशशुद्धमकमङ्गोन्नेव ज्ञेया अतएव
"भूतिस्मृती ममैवाहो यस्ते बल्लुङ्ग्य वर्तते ।

आहाउच्छेदी ममहेषी मङ्गलोऽपि न वैष्णवः ॥

इत्युक्तदोषोऽप्यत्र नास्ति साक्षात्करणात् प्रापुन आतायां
भयायां तत्करणे आहाभङ्गः प्रसज्येदिति किञ्चप्राप्तमहत्क
परवाद्ज्ञानतादृशशुद्धमपि वैष्णवात्मनोऽर्थे इष्टेन
तद्वद्वेव कर्मव्यवस्था मगवस्तं मज्जन्तं जनमेव तद्वचन
विषयीकरोतीति केचिदाहुरस्येत् भूतिस्मृती भाक्तप्रतिप्रतिपा-
दिक एव न तु वर्णाभिमर्शमतिपादिके मयादिष्टानपि स्फात्
भमान् संत्यज्य चः सर्वान् मां भजेत्य च मत्तम इति
मगवदुक्तिविरोधात् अतस्त्यभक्तानामस्माकं भूतिस्मृत्युक्तिवि-
रोधिनिराशयां न किमपि प्रयोजनमिति मत्वा चरकादृश्यादि-
प्रज्ञानमाचरणं तादृशपात्रव्यवस्थायादेः कादृशपात्रव्यवहारिकलो-
कस्य च मगवतेऽप्यं तस्य च मगवद्वर्णितस्य चरकाव्यमिति
निषिद्धाचरणं च तदेव भूतिस्मृती ममैवाहो इति मगवदुक्ति-
विषयीकरोतीत्याचक्षते न च इति निजवशेभर्तते इति न चक्षति
न कस्पते इति तत्रार्थः अत्र प्राञ्चालिभक्तानामनन्यानामपि
कर्मिण्यसङ्गनेरनेव तदनुरोधनशात् यदीयत् कर्मकरणं तत्क-
मांकरणमेव तत्र भयाराहित्यात्—

अभयया हुत वत्सं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असाद्विपुष्यते पार्थ ! न चतमेत्य नेह च इति ।

मगवदुक्तेः ॥ १५ ॥

अत्मासक्तश्च कर्मिणः स्वर्गनरकनामिनः कदाचित्सम्भविनः
निष्कामकर्मयोगमाह । स्वधर्मस्य इति । अनाशीः कामः फल-
कामनारहितः अस्यत् निषिद्धमन्तोऽयं स्वधर्मस्त्वेन विहितानति-
क्रमात् निषिद्धवर्जनाच्च नरकं न याति फलकामनाराहित्याच्च स्वर्ग-
मपीत्यर्थः ॥ १० ॥

तद्यं कर्मो किं प्राप्नोत्यत आह—अस्मिन्नेव मर्त्यलोके
स्थितः स्वधर्मस्य इति निष्कामकर्मकरणात् अनय इति निष्प-
न्नाच्च शुचिः शुद्धात्मनः करणस्य विशुद्धं ज्ञान
माप्नोति ज्ञानात्मोऽयं बहवश्चेति यदि च बाह्यच्छिन्नशुद्धमक-
सङ्गत्वामस्तदा मङ्गलं च केवलां तथा च प्रेमायां प्राप्नोति यदि
च कर्ममिदं ज्ञानमिदं भक्तिमत्साधुसङ्गत्वामस्तदा ततः प्राप्तवा
कर्ममिदं ज्ञानमिदं च प्रधानीभूतया भक्त्या अन्ततः
शाश्वतरतिं प्राप्नोति ॥ ११ ॥

अतो मुक्तिप्रेमभक्तिसाधकं नरदेहं स्तोति—स्वर्गिण इति
पञ्चमः । ज्ञानभक्तिभ्यां ज्ञानभक्त्याः तदुभयं स्वर्गनाराकि
शरीरम् ॥ १२ ॥

तस्मादुत्कृष्टं नरगतिं प्राप्य ततो निवृत्त्यां स्वर्गतिं नरक-
गतिं च कृताभ्यां पुण्यपापाभ्यां न कामयेनेत्याह । नेति । पश्य-
रहितां नृगतिमपि सुखेन निष्ठुयमिति बुद्ध्या न कामयेनेत्याह
नेममिति । इमे नरलोके यतो देहावेष्टात् देहासक्त्या आर्ये
ज्ञाने मर्कौ वा प्रमाद्यन्ति ॥ १३ ॥

परन्तु एतन्मर्त्यशरीरं साधकमिति विद्वान् जानन् मुक्तोः
पूर्वमेव अभवाय भवनिवृत्तये यतेन अप्रमत्तः अनखस्तः सन्
अर्थसिद्धिदमप्येतत् शरीरं मर्त्यमरणधर्मकं ज्ञात्वा ॥ १४ ॥

देहावेष्टायागे इष्टास्तमाह । गमैर्यमवर्जितैरेनेः पुरुषैश्चि-
दानं कृते नीडं यस्मिन्ने स्वकंते स्वस्याभवं वसुजं त्यक्त्वा
प्रवृत्तः अनासक्तः स्वगच्छतुरः पक्षी यथा यति ॥ १५ ॥

नयैव अदोरात्रैच्छिद्यमानमायुर्बुद्ध्या निरीद उपशान्तिं
प्राप्नोति ॥ १६ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कर्मयोगेन तु ज्ञानभक्तिव्याप्तता मुक्तिरित्याह । तावदिति
त्रिभिः ॥ ९ ॥

यदि अनाशीः कामः अनाशीः फलवासनारहितः कामः
सङ्कुल्यो यस्य सः स्वधर्मस्यः स्नेहितकर्मपरः बह्वैः यथा
योग्यैः वज्रं स्वर्गं न याति यदि अस्वत् निषिद्धं न समा-
चरेत् अतो नरकं न याति ॥ १० ॥

किन्तु ज्ञानं विशुद्धं भक्तिभेदस्वरूपं विशुद्धमिति एवं
लिङ्गाधर्पाणामेव योज्यं विशुद्धां ज्ञातृपूर्विकां मङ्गलं त्वाऽऽप्नोति
ततो मुक्तो भवतीति भावः ॥ ११ ॥

उक्तयोगप्रसाधारित्वेन मोक्षसाधकं देहं स्तुवन्मुमुक्षो-
मुक्तिमाह । स्वर्गिण इति पञ्चमः । एतं लोकं नरदेहं ज्ञानभक्तिभ्यां
साधकं मोक्षयेति शेषः । तदुभयं स्वर्गनिरविदेह-
यम् ॥ १२ ॥

१ नृदेहमाद्ये सुखं तु दुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।

मयाऽनुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स १ आत्महा ॥१७॥

यदारम्भेषु निर्विण्णो विरक्तः संयतेन्द्रियः ।

अभ्यासेनाऽऽत्मनो योगी धारयेदक्षसं मनः ॥ १८ ॥

धार्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्चनवस्थितम् ।

अतन्द्रितोऽनुरोधेन मार्गेणाऽऽत्मवशं नयेत् ॥ १९ ॥

मनोगतिं न विसृजेज्जितप्राणो जितेन्द्रियः ।

सत्त्वसम्पन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥

भीमरुद्रकदेवकृतचिन्तास्तप्रदीपः ।

नरः देवाभ्यर्चयेद्देवान् स्वर्गं नारकी गतिं वा न काङ्क्षेत्
इमं लोकं चापि न काङ्क्षेत् पुण्यापुण्यमिभक्तमोक्षरथेन स्वर्गं
अपकाङ्क्ष्यमानं न पातयेदिति भावः । यतो विचक्षणोऽपि देहावे-
द्यात्प्रमाद्यति इष्टं हिंसा अनिष्टे निमज्जति ॥ १३ ॥

तर्हि किङ्करीदिव्यत आह । एतदिति । सः नरः विद्याभ्यर्चयेद्देवं
नरशरीरमधिस्तिष्ठन्मपि मर्त्ये मरणधर्मकं भवति एतज्ज्ञात्वा
इत्यवधार्य भयमपः सन् भयवायुं ज्ञानभक्तिभ्यां मोक्षाय
चर्तेत ॥ १४ ॥

अप्रमत्त एव यतेत इत्यत्र इष्टान्तमाह । किंचिद्विमानमिति । यमै-
र्निर्धुयोः एतैः प्रसिद्धैः ॥ १५ ॥

अप्रमत्तश्च कृतमाह । महो राज्ञेरिति भवेत् जपधुः कम्पो
अथ सः मुक्तस्थकः सङ्गो येन सः परं माम् बुद्धौवशाभ्यति मम
साधर्म्यं प्राप्नोति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जब पपम फलों से वैराग्य न होवे तब तक कर्मों को
करे अथवा जब तक मेरी कथा के भवण में भ्रष्टा न होवे
तब तक कर्मों को करे ॥ १३ ॥

हे उद्धव ! अपने धर्म में स्थित होकर कर्म करे और
कामना न करे यदि और दूसरे कर्मों को नहीं करे तो
तब स्वर्ग अथवा नरक को नहीं जाना है ॥ १० ॥

अपने धर्म में स्थित होकर इस लोक में वर्तमान होवे
पवित्र रहे निष्पाप होवे तब विशुद्ध ज्ञानको प्राप्त होजाता
है अथवा देवयोग से मेरी भक्ति को प्राप्त होता है ॥ ११ ॥

इस मनुष्य शरीर को स्वर्ग वाले तथा नरक वाले दोनों
आहते हैं यह शरीर ज्ञान भक्ति दोनों के सिद्ध करने
वाला है उन दोनों देवता नारक शरीरों से ज्ञान कर्म
नहीं सिद्ध होते हैं ॥ १२ ॥

बुद्धिमान् मनुष्य न स्वर्ग को इच्छा करे न नरक की न
इस लोक की इच्छा करे क्योंकि देह के अस्मिमान करने
से मनुष्य को प्रमाद होजाता है ॥ १३ ॥

इस बात को जान कर पुरुषको मृत्युकाल के जाने से
पहिले ही अपने मोक्ष के लिये तत्न करना चाहिये साथ-
साथ होकर जाने कि यह शरीर भरणे वाला है तभी
मनोरथ के सिद्ध करेवेन वाला है ॥ १४ ॥

यमसरी के निधेयी तुष्टों से कटते हुये अपने कौतरा-
वाले पेड़ निवासस्थान को छोड़ कर निर्वीर्य होकर जो
पक्षी चला जाना है सो सुखी हो रहता है ॥ १५ ॥

इसी तरह से रात दिनों के बीतने से स्वर्ग में अपनी
जाय के कटते हुये जान कर कांपना हुआ सन पुरुष संग की
छोड़कर परमात्मा को जानकर चेष्टा रहित होकर सब
कामनाओं से शीत होजावे ॥ १६ ॥

भीमरुद्राभिहितमाचार्यदीपिका ।

एवमप्रयतमानं प्रमत्तं निश्चिन्तितं—नृदेहं प्लवं तावत् प्राप्तेत्य-
ध्याहारः यो भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा तत्र हेतवः आद्यं
सर्वफलानां मूलम् एतदुपाजितकर्मभिः सर्वप्राप्तेः किञ्च सुदु-
र्लभमुद्यमकोटिभिरपि प्राप्तुमशक्यम् तथापि तु सुखमम् यद-
च्छेदा लब्धत्वात् तं च सुकल्पं पटुतरम् किञ्च गुरुः सभि-
तमात्र एव कार्यधारो नेता यस्य तम् मया च स्मृतमभि-
यानुकूलमारुतेन प्रेरितम् ॥ १७ ॥

एवं तावद्विरक्तस्य वैराग्यद्वारा ज्ञानभक्तिसाधकं कर्म-
योगमुक्त्येदागं सम्पन्निरक्तस्य ज्ञानयोगे तस्य च ज्ञानप्राप्तेः
पूर्वं किञ्चित्कृत्यं वर्जनीयं चाऽऽह सविनयभिः । यदा त्वारम्भेषु
कर्मसु निर्विण्णो बुद्धदशेनोत्तिष्ठप्रस्तवेषु विरक्तैश्च तथा
संयतेन्द्रियस्त्वन्मात्मानाऽऽपानेनाऽऽपानपिपयवर्त्तयन्तया अथवा
यथा भवति तथा मनो धारयेत् ॥ १८ ॥

एष वै परमो योगो मनसः सक्रमहः स्मृतः ।

हृदयज्ञात्वमन्विच्छन् हृदयस्यैवावतो मुहुः ॥ २१ ॥

साङ्ख्येन सर्वभावानां प्रतिक्षोभानुक्षोभतः ।

भवाप्ययाधनुष्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति ॥ २२ ॥

निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः ।

मनस्यजति दौरात्म्यं चिन्तितस्यानुचिन्तया ॥ २३ ॥

यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिकया च विद्यया ।

ममाचोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तत्र प्रथममेवात्मन्तधारणासंभवात्तत्त्वभावानुसारेण प्रती-
करणमाह बहिर् आशु आत्मपरिभ्रमदन्वस्थितं भवति तदाऽ-
नुरोधेन किञ्चिदपेक्षापूरणद्वारेण ॥ २१ ॥

ननु तर्हि यथा पूर्वमेव स्वात्तत्राऽऽह मनोगतिं तु न
विस्तुजंशोपेक्षत किञ्चप्रमत्तः सन् लक्ष्योदित्यर्थः ॥ २० ॥

अनुरोधभागं सहस्रान्तं कर्तौति एषः अनुवृत्तिमार्गेण मनसः
संक्रमहः परमो योगः तत्साधनत्वानुपचारेण स्तुतिः यथा
अद्वैतस्य हृदयज्ञात्वमन्विच्छन् हृदयस्यैवावतो आभिप्रायेण
गतिमन्विच्छन्तपेक्षमायाऽऽधारकः प्रथमं किञ्चित्प्रतिमनुष-
तेते तदा च रश्मिना तं धरेव मन्वति नतपेक्षते तद्वि-
लम्बः ॥ २१ ॥

एवमीषद्वितीयकृतस्य मनसोऽन्तर्नैश्चर्योपायानात्—सांख्येनेति-
त्रिभिः । सांख्येन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिदेहान्ताना-
मनुक्षोभतः प्रकृष्टादिक्रमेण भवं प्रतिक्षोभतः मृधिव्यादिक्रमे-
णाप्ययं चान्वनुध्यायेत् प्रसीदति निश्चलं भवति ॥ २२ ॥

ननुपायसद्विच्छेद्यापि मनोविषयाकारतां न त्यजति किमूषो-
भय उपदेशेनेति चेत्तत्राहऽऽह—निर्विण्णस्येति । ततश्चागमापा-
विषु तेषां धिभूतात्मदशान्तद्विवेकापन्नसंसारे निर्विण्ण-
स्यानो विरक्तस्य ततश्चोक्तवेदिनो गुरुपदिष्टार्थोक्तकस्य
ततो गुरुपदिष्टस्यैव चिन्तितस्य पुनः पुनरनुचिन्तया दौरात्म्यं
देहाद्यभिमानं त्यजति ॥ २३ ॥

किञ्च यमादिभिर्योगमार्गैरान्वीक्षिकया पदार्थद्वयशोधनेन
ममाचनध्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्य पक्षस्य स्वातन्त्र्यं दर्शयति
प्रतैरुपायैर्योग्यं परमात्मानं मनः स्मरेन्नात्यैरतोम्बन्तं कुर्याद्वि-
लम्बः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका
टीपिकाटीपिनी टिप्पणी

अप्रथमतः यावत्कुर्वन्ते तत्र आत्मघातारम्भे । प्रतदिनि
नृदेहसम्पादितकर्मभिः । तथापि सुबुद्धेभ्योऽपि । बह्वक्षया
क्रमापि भाष्योदयेन ॥ १७ ॥

तस्य च सम्पत्तिरक्तस्य । किञ्चित् कृत्यं मनोधारणादि ।
वर्जनीयश्च कुरुष्व मनस उपेक्षणादि । आत्मविषयवृत्तिसन्तत्वा
सजातीय प्रत्ययप्रवाहेन ॥ १८ ॥

तत्र मनोधारण्ये । तत्त्वभावानुसारेण मनः स्वभावात्तु-
कुर्वन्नेन । किञ्चिदपेक्षापूरणं मिष्टादिक्रमो द्विविधिनं तद्व-
सिधिर्या पुनर्निर्वेदेन तस्यजनम ॥ १९ ॥

यैष्टोपेक्षापूरणं तर्हि यथापूर्वं विषयविषय ॥ २० ॥

अनुरोधभागं आनुकूल्येन मनोनिरोधभागं । अनुवृत्तिधा-
र्मीय । किञ्चित्पेक्षापूरणद्वारेण । तत् साधनत्वात् । योग-
साधनत्वात् उपचारेण अभेदारोपेक्ष आनुवृत्तिमिति बलं स्तुतिः ।
तद्व्यतिमद्व्यगतिं । तदाचाऽनुवर्त्तनकात् । तमद्वय ॥ २१ ॥

पावत् प्रसीदतीति मनःप्रसादे भावानां तन्मन्त्रत्वानुसन्धा-
नमेव विरक्तिद्वारा साधनमित्यभिप्रेतम् ॥ २२ ॥

ननुपायसद्विच्छेद्येत्यादि शङ्कासमाधानाभासः कश्चि-
न्नास्ति तद्व्युक्तमेव ततश्चेति पृथगेव योजनोत्थापनात् ।
ततश्च मवाप्येयानुध्यानानन्तरं तेषु भाषेपु । तद्विवेकापन्न
संसारे आत्मनो देहादेः पृथक्त्वाद्धानाविवक्षिते संसारे ।
निर्विण्णस्य इत्यवकुप्याद्विग्नस्य । अतो निर्विण्णत्वात् ततश्च
विरक्तत्वे सति । तत् उक्तवेदित्वे सति ॥ २३ ॥

पदार्थद्वयशोधनेन जहदजदलक्षणाया तत्त्वं पदार्थयोः
सामानाधिकरण्यात् अस्य पक्षस्य परापरक्षस्वमाशङ्क्य पक्षा-
न्तरमाह—ममाचोपासनाभिर्वा । ततश्च यमादिभि न प्रयोजन-
मिति भावः । अन्यैः कर्मभिर्न प्रयोजनं अस्यत् कर्मोदिकम् ॥ २४ ॥

श्रीसुब्रह्मन्स्मृतशुक्लपञ्चम ।

हृदयज्ञात्वमन्विच्छन् मनः कथयति असु-
वेते उपपन्न मन्तुमिच्छति शास्त्रतीर्थेधमाखोजन गम्यस्वमन्वी-
चर्द्वस्य इत्यपिप्रतिक्षोभक्रमेणाप्ययः ॥ २२ ॥

सृष्टिः प्रकृष्टादिः चिन्तितस्यानुचिन्तनं भूषोभूषोपा-
सना ॥ २३ ॥

तस्मिन् तत्पुष्पते ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्गीतरसव्याख्यानं छतभागवतचन्द्रिकाश्रितम् ।

इत्थं निरतिशयमेव साधनोपयुक्तमुद्देहं लब्ध्वाप्यमृतावा-
 बतमानं निश्चति । मुद्देहमिति । नृदं लुप्तमित्येष लब्ध्वेति
 शेषः । यो मर्षार्थं संसारसागरं न नरेत्स प्राप्तमहाऽऽत्मानं इस्तीति
 तथा तत्र हेतुत्वेन नृदं बिशिनष्टि—माद्यं सर्वपापमूलम् एव-
 ङुपार्जितसाधनैः सर्वफलप्राप्तेः सुखंमम उद्यमकोटिमिरपि-
 प्राप्नुमश्चकं तथापि सुखं बहव्ज्ञातव्यत्वात्सुखं सर्वसाधन-
 क्षमं गुरुः सांभितमात्र एव कर्माधारे नेता यस्य तं मया
 स्मृतमग्निमानुकूलमारुतेन प्रेरितम् ॥ १७ ॥

इदं तावत्कमांगि कुर्वीतेत्यादिना नातिनिर्विण्णस्य कृत्व-
मुक्तम् अथ कस्य चिद्देनादातिनिर्विण्णस्य कृत्यविशेषमाह । यदे-
त्यहमिः । यदा मारम्भेषु काम्यकर्मसु निर्विण्णः दुःखदशमेन
नितरांमुद्रिषः अत एव तत्फलसु नितरां विरक्तश्च तदाऽयं
सहस्रोद्भवः निवर्तमानबाह्याऽयम्नरेन्द्रिषः अयमेतानामनः
सहस्र मनः स्रवणं यथा भवति तथा धारयेन्मयीति शेषः ॥९८॥

अथाऋतमेव वृत्तकं गन्वानं प्रत्युपायमाह—आद्यमाय
मिति । आद्यमायमाय साऽर्थाद्वयसाधनेतिनि शेषः । आऽन्यत-
स्त्विनं क्वात्तदाऽनभिन्नाऽप्रमत्तः अनुराधित मानसमनुसरनेव मार्गे
योपायेनात्मवशं नयेत् ॥ १६ ॥

कासावनुरोध इत्यतस्तं दशयन्नाह—मनोगतिमिति । गतिर्निब-
 र्णनं तां तद्विषयैर्न नियम्बमानमपिमना न नियतं भवति अतः किञ्चि-
 द्देश्यमिति तूष्णीं तावन्नानुष्ठेयविषयः किन्तु जितप्राणा जितान्द्र-
 यश्च सर्वत्र सत्त्विकाहङ्कारादिभिरुपचिन्तनं सर्वत्र सशुद्धया
 ब्रह्मा ब्रह्मवसावात्मिकया शनैः शनैर्मनः खलुषं नयेत् ॥ २० ॥

इममनुरोधमार्गे सदृष्टान्तं कर्तौति—एवमिति । एष अतृप्तसंमान-
जैष मागेण्य मनसः संखमः परमा योगः आरमवशीकारण्य स्वाध-
नस्यदिति भावः । यथा अज्ञानस्य अदमनीयक्यायैतोऽ-
व्यस्य हृदयवृत्तं खमनेभिप्रायानुसारं गतिमग्नित्त्वरं शनैः पुनः
पुनरनमनुवरजेष शिक्षयति यथाऽव्यपारकः पथं काञ्चित्सूत्रनि-
मनुवसेतं तदाप्य त भूत्वेव गच्छति नतूपचने तद्वत् मनः
कृपयत्सुचने सत्यं गन्तुमिच्छति शास्यतीति एवमाज्ञो-
क्तम् ॥ २१ ॥

स्वाङ्गोनेति। स्वाङ्ग्येन तत्त्वविभेदेन सर्वभावानां भवदादिपृथिव्य-
भूतानामनुबोधो मनः प्रकृत्यादिक्रमेण भवं प्रतिबोधो मनः पृथग्व्यादि-
क्रमेणाप्ययं बाह्यदात्मतो मनः प्रसिद्धिर्निताद्यनुष्ठाप्यते ॥ २२ ॥

एवं सांख्येन तत्त्वविचारयोगे स्थितिरस्य सृष्टिप्रवसादेरनु-
चित्वा भूयोभूयश्चिन्तया निर्निगणस्य संसारादुद्भिन्नस्यान एव
विरक्तस्य उक्तवेदिनः अनुरोधमागंवेदिनः सांख्यवेदिनो वा
पुरुषस्य मनो हौरास्यं शब्दादिविषयमावण्यं त्यजति शुद्ध
स्वस्वमयं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

किञ्च यमादिभिरिति यमादिभिर्योगमात्रेणाम्बोक्तिकया तत्त्व-
विमर्शनात्मिकया विद्यया च यमाच्चनष्ट्यातादिभिर्वा वाशब्देनाह्वय-
पञ्चरूप ज्ञानमध्य दर्शयन्ति-एतेरुपाधैर्योग्यं परमात्मानं मागनुस्मरे-
देवचेत्तु दौरात्म्यं त्यजतीति भावः । अन्धैः उपाधान्तरैस्तु न
त्यजतीति सूचकम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयचक्रवर्तिन्यंकृतपद्मनाभकी ।

मानुष्यमवाप्य संसारसमुत्थनीं कर्मात्मकुर्वन्तः पुनोऽप्यः
 पात एवत्याह—नृदहमिति । सुषुक्लपं बृहस्पदीहसाधनं प्लवं
 संसारनवीनरगातरीं गुरुव कथंधारो बह्व्य स तथा तं
 १ मयानुकूलं नमस्त्रना बायुनेरितं नृदहं प्राप्य यः पुमान्
 मन्वाश्वमयं न नरत् स मार्गाय इति लक्ष्मोपमा वेगावब-
 संस्कारनाशे शरान् शरान्नाशे ब्रजःपनातीत्यवमः । मन्त्रिक-
 गुणात्माभावाप्रकभूमिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

उपास्तिप्रकारमाह । बदेति । श्री परमात्मनि रक्तोऽनुरक्तो
 जित्किमश्र्याऽन एव संवनेत्स्मिन्नाऽन एव संवनेत्स्मिन्नांशो बहार्-
 भेषु कर्मोपक्रमेषु निर्विषयो ज्ञात्मानोऽद्यासेन पुनः पुनः प्रवत्सेन
 मनोऽन्वष्टं पारयेत् ॥ १८ ॥

शास्त्रावप्रयोपरक्तमनसोऽववर्त्ततेन धारणां सुस्करमपि प्रवर्त्ततेन
मादयमिति मावेनाह—धार्यमाणांमिति । बहिं यदा चावंमाख-
मपि आशु विषयेषु घ्राण्यसलक्षणेनावस्थितं तदाप्यनश्रुतो
निराख्यो भूषानुरोधेनानुकूलेन मार्गेण मन आत्मवत्तं तवे-
दित्यववः ॥ १९ ॥

दाद्वयार्थं पुनरुक्तमाह—मम इति । जगति विद्यमानं विषय-
गतिं प्रति माभावाव्यविरोधेतिवदानः सस्वगुणसम्प-
न्नता ॥ २० ॥

सर्वेकामनसः संवमनं प्रजानमित्युपसंहरति । एषदिति ।
 “अध्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यतेः” इति एतद्वचः सबाह-
 माह । वा इत्यनेन उपायः संग्रहः संवमः मनः संग्रहेण किंवा-
 द्याह । हृदयेति । हृदयस्थस्य मतिप्रवर्तयस्य अस्मिच्छन् मनो यच्छ-
 दितिशेषः ततः किमत्राह । इमञ्चेति । मतिप्रवर्तयमिच्छन् पुंसः
 मत्प्रसादेन तरेन्द्रियनिग्रहश्च भवतीति शेषः । मुहुरित्यनेन अथमपि
 विषयानुगतं न क्वादिति ध्वनयति ॥ २१ ॥

अस्तु मनोवशं नर्यादिति तत्केन प्रकारेण क्वाशिति । तत्राह-
साङ्ख्येनेति । यावन्नमनः प्रसीदति । तावत् सन्निपातानां प्रह्ला-
दिसर्भपदाद्यानां साङ्ख्येन तत्त्वज्ञानेन प्राप्तव्यमानुषोमतः
भवाप्यसौ अनुक्रमतः सृष्टिः प्लुक्रमतः सहारमनुव्यापेक्षशरिति
शेषः ॥ २२ ॥

अनेन योगेन मनः प्रसजं क्वात् किमत्राह । निर्विगम्यस्येति-
निर्विगम्यस्य स्वर्गादिभोगोऽनित्य इति ज्ञानवतोऽत एव तस्मि-
न्निर्वक्तव्य योगमाध्यात्मशुद्धिरहितस्याऽसम्भवनः आत्मानाम-
धिवेकज्ञस्यद्वैतस्य ये कामकर्मजादिस्थितिरस्य ध्यानविष-
यस्य हररतिचिन्तया पुनः पुनर्निर्गतरस्मरणेन मनकत्वजती-
त्यन्वयः ॥ २३ ॥

कमरगात्पूर्वमाश्विनोषमाद्योपवाच्यका इति माषेनाह ।
 चमार्हाभिरिति । पयस्तन्नाध्ययमादिकथः सुखसाध्योपावाप्तमहाह
 ममाञ्चेति । अष्टांप्रतिमाहरिस्वांजान्त्य मुरुयाधिष्ठानत्वात्
 प्रतिमेति स्मृतोपचित्र विवाक्षिता इति ज्ञातव्यं तत्राप्यशक्तानां
 कथावरं च प्राशं पुनरपि निरुद्धोक्तिं किन्त्याह नति एते-
 रुक्तेरुपायैर्विनाशयैश्चित्तवृत्तिनिरोधक्षयं योगं मनो न कमरे-
 दित्यर्थः ॥ २४ ॥

१ सकाद्यात् ।

श्रीमद्भागवतोऽमीमितकमसम्भवेः ।

निर्विघ्नस्य संसारादुद्दिग्धस्य अत एव विरक्तस्य ॥ २३ ॥
किमन्यथा गतिक्रियेत्याह समाचोपासनाभिधेति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिन्ननायकवर्तितसारांशदीपनी ।

अहो हरिद्विभक्त्यामिहमकम्पामाप्स्य पदुंक्षिपन्त्याह-
नृदेहस्य आद्यं सर्ववाञ्छितफलानां मुख्यं उद्यमकोटिभिरपि प्राप्तुं
मद्यकयत्वात् सुदुर्लभमपि केनापि भावयन् प्रातस्वात्
सुखं प्लवं नाथं प्राप्तेति शेषः । तत्रास्मान्भाष्यशास्त्रात्
सुखं पदुंक्षिपन्त्याह गुरुः संभितमात्र एव कण्ठधारा
नामिकः पारंतेना वज्र त मया च संव्यमानेनानुकूलमाकृतेन
प्रेरितं वाक्यमिदं ज्ञानप्रकरणपरिणतात् तेषां स्वमवादिभ्यस्त-
याश्चानुपादनफलवाप्तायुक्तमिति केचित् शुद्धमकानामपि
मवादिभ्यस्तयाश्चानुसंहितफलवाप्तायामपि मवादिभ्यस्तया
विहितप्रकरणालङ्घ्याः प्रत्ययाद्यो न क्योदित्यर्थः ॥ २७ ॥

ज्ञानमत्तधिकारिणोः साधारण्येनैव स्थायंसाधकं नरदेहं
कमुत्था ज्ञानाधिकारिणः साधारण्यं कृत्यं नृदेहेव तस्य प्राध-
मिकं स्मर्यां दर्शयति—वदति साधनेत्यभिः । गृहाद्यारम्भेषु
निर्विघ्नाः दुःखदर्शनोद्भूतः तदधिकारप्राप्तकर्मफलं च
विरक्तः तदा योगी समनियमाविबोगयुक्तः आत्मनः मनः
अखण्डं यथा क्योत्तया धारयेत् ॥ २८ ॥

यदि तु यत्नेन धार्यमाणमप्यतिव्यवस्थया प्राप्नु प्रथमम्
अनवस्थितं द्विगुणितं चित्तचाञ्चल्यं भवेत् यद्यनः कामादिवेग
स्वात्प्रवृत्तधारणेन वेगोद्भूतगुणितो भवेत्तर्हि भावः तदा
अनुरोधमपि किञ्चित्पक्षेपक्षपूरणद्वारेण ॥ २९ ॥

ननु तर्हि यथापूर्वमेव क्योत्तया तत्राह मनसो गतिं तु
विस्तृजेत् किन्तु कथमप्येवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनुरोधमपि किञ्चित्पक्षेपक्षपूरणद्वारेण सहप्राप्तं कौन्ति
एव किञ्चित्पक्षेपक्षपूरणमार्गेण मनसः सङ्ग्रहः स्ववशीकारः
परमो योगः यथा इत्येव दर्शयति मितिपतस्य अनेनोऽथस्य
हृदयस्थं अर्थात् हृदया अङ्गिष्ठं मम मिमापविष्टं
हृदयमिमापमसावधो जानातिस्त्रीच्छन्नश्चधारकः सहसा तद्व-
शीकारासम्भवात् प्रथमं किञ्चित्प्रतिमवानुवर्त्तते इतिशेषः ।
तद्वदित्यर्थः । तदापि रहिमता ते भूतैव गच्छति न तू-
त्सने ॥ ३१ ॥

एवमपि वृत्तीकृतस्य मनसोऽप्यतनेत्ययौपायानाह—साङ्ख्ये-
नेति त्रिभिः । साङ्ख्येन, तत्त्वविनेकेन सर्वमाधानां महदादिपृथि-
व्यानां अनुलम्बनः प्रकृताविक्रमेण भवं प्रतिबोधनः पृथि-
व्याविक्रमेणाप्यर्थः च ॥ ३२ ॥

उक्तवदितः उक्तार्थपर्यालोचकस्य ॥ ३३ ॥

अस्मादधिक्या तत्त्वविचारेण समाच्यति वाशब्देनास्य पक्षस्य
स्वातन्त्र्यं दर्शयतीति स्मामिचरणाः वाशब्देनाप्येव इत्यर्थे एतैरेव
योग्य परमात्मानं स्मरन्नास्तेः ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रसक्तं निन्दति नृदेहमिति मुक्त्याधिकारित्वेनार्थं प्रथमं शुक्ल
मिलयः अत एव सुदुर्लभमपि हेमाद्रुखं नृदेहं पुनं नाथ
माभित्य मवादिभ्यो न तरेतस्य आत्मदा ॥ ३७ ॥

एवमेकेन श्लोकेन योगात् द्वाभ्यां तदधिकारिभेदं त्रिभिः
कर्मयोगिनो ज्ञानमत्तप्रेहप्रकारं पञ्चमिर्योगिनो मुक्तिप्रारं तत
एकेन प्रवर्तनित्वां चोक्तवाद्य सर्वेषां योगिनामुपकारकं मनोनि
वमनमाह—यद्वारम्भेति सप्तभिः । यद्वारम्भेण संसारप्रापकेषु
कर्मसु निर्विघ्नाः यतो विरक्तस्तत्फलभोगेच्छारहितः तदा जिते-
न्द्रियः सन् आत्मनो मनः अखण्डं यथा भवति तथा अक्षया
सन धारयेत् ॥ ३८ ॥

अक्षयासमेवाह—धार्यमाणमिति त्रिभिः । यदि धार्यमाणमाशु
प्राप्यत अनवस्थितं भवति तदा अनुरोधेन किञ्चित्प्रमोनुसा-
रेण कथम्भूतेन मार्गेण नतु लोकेष्वर्थावरोधेनत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एतदेवाह—मनसि द्वाभ्याम् । जितप्राणः कृतप्राणायामः
जितेन्द्रियः विषयेष्वः प्रत्याहर्नेन्द्रियं हृत्पात हृत्कमकमयने इति
हृदये प्रकृतं तत्त्वमसिच्छन् मनोगतिं न विस्तृजेत् किन्तु
आत्मवशं तथेत् एव अनुरोधेन इत्येव नृदेहं तदा ह-
नियस्य मनसः संप्रदः परमो योगः परमयोगसाधनत्वादि
द्वयोरप्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

मनोनिग्रहश्चोपायानाह—साङ्ख्येनेति त्रिभिः । साङ्ख्येन सङ्ख्या-
यने तत्त्वात् आत्मनात्मरूपाण्य यथा सा सङ्ख्या तत्त्वगणना
तत्रानुपादेयत्वं चेत्यवभूतेनोपादेयानुपादेयत्वेकेन यावत्प्रमनः
प्रसक्तिं कारणं निरूपे प्रकृतिं निष्ठं प्राप्नोति तावत् सर्व-
माधानां महदादस्तत्त्वपर्यन्तात्मानं अनुबोधनः सृष्टिक्रमतः सव-
प्रतिबोधनः संहारक्रमतोऽप्यर्थं ध्यायेत् ॥ ४२ ॥

कार्ययोगानित्यवधारणेन तेषु निर्विघ्नस्यातो विरक्तस्य
“उक्तवदितः कारणं तु ध्येयम्” इति ध्येयकारणज्ञानवतः क्षिप्त
तस्य कारणस्य प्रकृतिः अनुचितत्वा ध्यानस्यतत्त्वा दौरात्यं
अनित्यविषयाप्राप्तय त्वजति ॥ ४३ ॥

यथायोग्योपपद्येयोगमार्गः आश्विचक्रा चिद्विज्ञानाद्य
पदार्थत्रिभेदकहया विद्यया समाचोपासनाभिधेः चेत्यनेनाह
पक्षस्य परमपदप्राप्तसाधारण्यं सूचयते एतेरुपाधैर्मनोदौरात्यं
त्यजति अर्थैः स्वाधिकारवर्जितेन त्यजति इत्थं शुद्धमनो मुमुक्षुः
किं कुर्यादत्राह योगं मां स्मरेत् ॥ ४४ ॥

भाषा टीका

यह मनुष्य शरीर सब फलों का कारण है बड़े दुर्लभ
से मिलता है भगवत् कृपा से अब सुखम मया है सब
कार्य करने से समर्थ है समुद्र तरने को नौका रूप
है इस में मरुत गुरु रूप जेवटिबा भी मिला है अनुकूल
रूप मेरे बदन से प्रेरित है ऐसे नाथ रूप शरीर को
पाकर भी जो संसार सागर को न तरे वह पुण्य आत्म-
घाती है ॥ ३७ ॥

भीषरखामिकृतभाष्यदीपिका ।

कर्मणां नियमः सङ्कोचः कृतः कुत इत्यत आह आत्मा उत्प-
र्येषाशुखानाम् स च प्राप्तानां संगानां आजनेच्छया अथ
भावः पुरुषस्याशुखिनाम् न प्रवृत्तरेण्यसिद्धिः खामाविकप्रवृत्त्यैव
तस्य मखिमत्वात् न च सहसा मयतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते
अत इह न कर्तव्यमिदमेव कर्तव्यमित्येवं खामाविकप्रवृत्ति-
संकोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते यथा च न प्रवृत्तिरेव वेद-
स्तपोत्तगाध्याये वक्ष्याम उत्पत्यैव हि कामोपित्वादिना मनो
बोगिनः खामाविकप्रवृत्त्यभावात् प्रायश्चित्तादिविधिभोगावर-
तेति ॥ २६ ॥

मत्कथधिकारिणो मत्किभोगमाह—जातभयइति नवमिः ।
मत्कथास्तु जातभयोऽत एवाग्रेषु कर्मसुद्धिभो न तु तत्फलेषु
विरक्तः तदाह वेदेति यथापि वेद तथापि तत्परित्यागोऽनी-
श्वरोऽसक्तः ॥ २७ ॥

एवम्भूतो यः भयानुभवेत्येव सर्वे मविष्यतीति इहनिश्चयः
संस्ततस्तदनन्तरं मां प्रीत्या भजेत विषयास्तु सेवमानोपि
तेषु प्रीति न कुर्वादित्याह गर्हयन्ति ॥ २८ ॥

कथं भजेत किंवा ततो भवति तदाह प्रोक्तेनेति द्वाभ्याम्
“भयानुभवायां मे दृष्टमदनुकीर्तनात्” इत्यादिना तत्र तत्रोक्तं
मामामसङ्कल्पितं भजनो हृदया हृदयाः कामा नश्यति ॥ २९ ॥

हृदयेव प्रथिरहंकारस्तत्पूर्वकाश्च सर्वे संशया असंभा-
वनादयः कर्मायनारब्धफलानि संसारहेतुभूतानि च ॥ ३० ॥

तदेवं एवमप्ययाऽधिकारत्रयमुक्तम् तत्र च भक्तेरन्वि-
पेक्षत्वाद्यस्य च तत्सापेक्षत्वाद्भक्तिभोग एव भेष्ट इत्युपसं-
हरति तस्मादिति त्रिभिः मद्भक्तमनो मद्यत्मा चित्तं वक्ष्य तस्य
अर्थः अर्थः साधनम् ॥ ३१ ॥

तत्र हेतुः यत्कर्ममिरित्यादि इतरैरपि तीर्थयात्राप्रतादिभिः
अर्थः साधनेभ्योऽर्थं सर्वशुद्ध्यादि तत्सर्वमज्जसा अनायासेनैव
खगमपवर्गं मज्जाम वैकुण्ठं लभत एव वाञ्छा तु नास्तीत्युक्तं
वादि धाञ्जतीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीराधारमण्डात्मगोष्ठाभिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्र विगर्हिने कर्मणि । एतच्च ज्ञानाभ्यासेनाहो इहनक्त्य ॥ २५ ॥

नित्यं सन्ध्योपासनादि । नैमित्तिकं जानीष्ट्यादि । तत्र
च दोषश्चे सति । तत्रिवर्त्तकत्वात् । हिमादिदोषनिवर्त्तक-
त्वात् । उक्तत्वात् । गुणदोषबोरभिहितत्वात् गुणरूपं प्राय-
श्चित्तं विना । एव एव इत्यर्थकम् । तथाच ज्ञानिनो ज्ञाना-
भ्यास एव गुणः न तु प्रायश्चित्तादिरिति तत्र कथोदिति
भावः ॥ २६ ॥

तत्र अधिकारिमेवेन गुणदोषयोः काश्चित्त्वं उपपादयति
उपपत्त्या साधयति । यस्माज्ज्ञेताः । अनेन पूर्वसूचितकर्म-
वाञ्छोक्तम् । उत्पत्यैव खमावनेव । सच सङ्कोचः । न तु
गुणदोषविधानेन सङ्गानां र्भागः कथं स्वास्तत्राह अथं भाव

इति । तत्त्वाऽकर्मः पुनश्च । अतः गुणदोषविधानस्य
सङ्कोच द्वारा निवृत्तिप्रयोजनत्वात् ॥ २७ ॥

जातभय इति शुभकम् । कथाविवृति कीर्तनाद्युपपन्नम् ।
जातभयो सञ्जातविश्वासः । अतएव जातविश्वासत्वादेव ।
मग्नेषु भगवत्कर्मवतिरिक्तेषु । तत्फलेषु कर्मफलेषु । तमेवाह
अविरक्तत्वमेवाह । एवम्भूतः निर्वेदोऽपि परित्यागाऽसक्तः ।
तदनन्तरं विश्वासानन्तरम् । मांभजेत मद्भक्तम्यता भक्तावधि-
कारी कथात् । तेषु विषयेषु । भयानुभवे कर्मणि नर्वि-
समर्थविद्वत्तावकुलधिकारिबोधयामेव न तु भक्तपक्षे प्रवि-
शति खाराज्यकामो राजा राजसूयेन भजेतित्यतः पुरुषविशे-
षयादेन भूतत्वात् तद्भ्यामेऽपि सङ्कल्पे परिणीतं भयानु-
भवेत्या वेत्याये तस्याः फलदातृत्वप्रवण्यम् । तदहं रमाभु-
तसिद्धो । भयानुभवे तद्भक्त्यावधिकारित्वहेतुना । भयानु-
भवे विश्वासविशेषस्य तु केषांचे इति । अतएवाह ज्ञानाङ्ग-
त्वेऽपि न प्रविशतीति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

ततो भजनात् ॥ २९ ॥

तत्र तत्र प्रकरणे ॥ ३० ॥

असंभावनादर्शने सन्देहः आदिना विपरीतभाषना तत्
कार्यभूता रागादिवच्च युज्यते । न आरब्धं नोत्पादितं सुय-
हर्षादिफलं वेद्यानि अनारब्धफलानि सञ्जितागादिवर्त्तनी प्रा-
रब्धस्य तु भक्तोत्पत्त्यादेनार्थं भगवतैव रक्षय्यविति ज्ञेयम् ।
तथाच पारमर्थे सूत्रम् । तदाधिगमे उत्तर पूर्वोभयोरक्षेणवि-
नाशो तद्यप्येष्टादिति । अतिथि । “तत् सुकृतदृष्टने विधुनते
एवम् इ वाच न तपति किमहं साधुना करवं किमहं पाप-
मकरवम्” इति ॥ ३१ ॥

तदेवं निर्विघ्नानां ज्ञानयोग इत्याद्युक्तप्रकारेण । तत्र च
योगत्रयमध्ये । अस्य निरपेक्षत्वाद्भजनाद्यपेक्षारहितत्वात् ।
अस्य च ज्ञानादेः तत्सापेक्षत्वाद्भक्त्यपेक्षासहितत्वात् । यतो
भक्त्यैव कामादिनाशजस्य वैराग्यं ज्ञानञ्च स्वतएव क्वात्
तस्मात् भक्तियुक्तस्य ज्ञानं ज्ञानस्य धनाभ्यासः वैराग्यञ्च
वैराग्याभासः । प्रायो वितर्कः । अथो न भवेत् किमुत कर्म-
त्यर्थः । व्यर्थाधिकभमाच्छब्दमत्तन्तरायाश्च । नतुद्वयमव्यक्त-
निषेधार्थः ॥ ३२ ॥

आसुर्यंनसूरिकृतशुक्पक्षीयम् ।

एवमेव वयांभमानुरूपे आत्मा शुखानां अतः शुखानां गुणादो-
विधानेन निष्कामसकामत्वप्रतिपादनेन नियमः कृतः स्ववस्था
कृता ॥ २६ ॥

सङ्गानां काश्चकर्मभयानां त्याज्येन ज्ञाया इन्द्रियजपाव-
स्थवापि भगवत्सत्त्या इन्द्रियजयातिसिद्धिमाह जातभयानुभवा
दिभिः ॥ २७—३२ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयेकतपहरतावली ।

ननु, वीरारथस्य वृत्तिमूलकस्यायोगिनोऽपि कथञ्चिद्विना
व्येष्टतद्व्यापारयोः प्राधान्यादिकोपायाभ्यामरं कावेमेवेति कथं
नाभ्यैरित्युक्तं तद्व्याह—वहीति । विगृहीतं निबद्धं कर्म यदि
कुप्योत्तिष्ठतद्व्यापारं योगिनेषु दृष्टव्यमनुष्ठानात्मकयोगाऽप्यावे-
नेवापाकुप्योत्तिष्ठतः । तद्व्याह—कृच्छ्रादिमयेऽनेः प्रामादिकस्यो-
पकारात्तस्य विषया विनाशः “प्रामादिकं खात्तरं स्यात्तत्र खपवन्”
इत्याचार्यैरभिहितम् ॥ २५ ॥

इत्यभ्यधिकारिभेदेन साधनव्यवस्थामभिधातुं प्रकृतान्नेपस्य
परिहार विवक्षुः स्याद्व्याह—वहीति । खपवन्—खपेऽधिकारे इति ।
ख ख खखगंभमानुरूपे समीहितफलसाधनव्यवस्थायामभिधा-
तुं या निष्ठा स गुणः तद्व्यापारं कर्तुं दोषः अधिकाराननुगुणनिष्ठा-
विषयः यथा शुद्धस्य ब्राह्मणधर्मः अधिकाराननुगुणनिष्ठा-
धर्मस्य विरक्तस्य तु ब्राह्मणस्य गुण इमयोऽनुगुणोपायारेव-
निश्चयः स्वरूपनिर्णयः ॥ २६ ॥

नतः किमत आह कमेणामिति । कमेणामित्येतद्देशकाद्व्यवकर्त-
मन्त्राणामनुपलब्धं जात्या अभिन्नशुद्धाणां कमेणां कायकमेणां
सुखदुःखप्रतिनिधित्वमाधनभूतानामित्यर्थः । संक्रान्तमशुद्धा-
वहानां संसर्गाणां च व्याजनेच्छयाऽनेन गुणदोषविधानेन “गुण-
दोषवहानां गुणदोषमयजनेन” इत्यनेन समुक्तेष्वभ्यासमयज-
नेन गुणदोषविधानेनामयजनेनोपायविधानेन निश्चयः सक्तोऽपि
कृतः अतो गुणदोषवहानां गुणदोषमयजनेन गुणदोषं च न बुधु-
द्वेषेच्छयाऽपि तु समुक्तेष्वभ्यासं न विराध इत्यर्थः । एवं च
समुद्धुः कायकमेणु गुणदोषदोषेषु दोषबुद्ध्या तद्व्यापार-
सुखं न प्रवर्तयति इति बोध्यम् ॥ २७ ॥

अथ “पुनश्च कथयिष्यामि मज्जकः कारणं परम्” इत्यादिना
भक्तियोगात्तरङ्गनिरूपणानुपपत्तं निरुक्तोक्तव्याप्ततरङ्ग सा-
धनजातस्यादिकमात्रं स्मारयन्निद्रयनियमाद्यसमर्थस्याप्युक्ता-
न्तरङ्गसाधनजातान्द्रियजयद्वारा भक्तियोगनिष्पत्तिं ततः सन्तो-
नर्गनिवृत्तिं चाह—जातभज इत्यादिना साधनव्याप्तसमाप्तिम् । मज्ज-
कासु जातभज इत्यनेन उक्तान्तरङ्गसाधनजातस्य विरुद्धात्
प्रवर्तिन जातभजो मां मज्जेति मज्जकः । कथम्भूतः काय-
कमेणु निर्विषयः उद्भिन्नः नतु तत्पवनस्तेषु विरक्तः तदाह,
मेवति । कामान् दुःखारम्भकान्यद्यपि वेदतथापि तत्परित्यागेऽ
निश्चरोऽसमर्थः ॥ २८ ॥

ततो मत्तैव सर्वं सम्पद्यते इति वदन्निश्चयः सन् तत्र
निश्चये भजालुः इयं भजन् विषयात्सेवर्मानोपि न तन्नि-
याम्येतस्याह—जुषमाणा इति । गहायां हतुत्वेन निषयान्
विशिनष्टि, दुःखान्कोनिति दुःखान्तरफलाङ्गवैभवं भजनेति
पूर्वेषामर्थः ॥ २९ ॥

तत्त्वैरथ भजतो यथानिश्चयं सर्वं सम्पद्यते इत्याह—गो-
वेति द्वाष्ट्याह । भक्तियोगाद्व्यवस्थितसाधनसमूहपरः सप्तकृतिर्यं
मां भजतो मुनेः हृदयग्राह्यस्याः सर्वं कामाः विषयाभिलाषा
वह्यन्ति तत्र हतुः मां इति निर्गन्धयस्तुल्यरूपे सत्यस-
ङ्गस्य सर्वेकतावाधितव्यासद्वयजघ्नी मां हृदिस्थिते मत्तया
स्त्वितिपिते सत्यं तस्य कामाभावाभावेति भावः ॥ ३० ॥

किञ्च, तस्मिन् हृदिस्थिते मां भजिष्यात्तरामिति वदे

[१२६]

सति हृदिनसमाकारमत्तया विषयीकृते सति अथ भजतो हृद-
प्रस्थिः देहात्मामिमान्स्वतन्त्रात्मामिमान्स्वतः तस्य प्रस्थिपद-
पुमोऽमीमांसादुपस्थितरूपस्य स भिद्येत भिन्नो भवति निश्चये
इत्यर्थः । अत एव सर्वं संशयाः किमहं देहात्मिनः उताऽभिन्नः
किमहं परतन्त्र इत स्तन्त्रः इत्येवं रूपाः । छिद्यते कर्माणि
पुण्यापुण्यारम्भकानि मत्प्रतिपत्तिव्यवस्थानि ॥ ३१ ॥

यस्मात्समस्तयोगः सर्वसिद्धिहस्तस्मात्स एव भेद इत्यु-
प-सहस्रं, तस्मादिति त्रिभिः । मज्जकियुक्तस्यात एवमप्यनिरति-
यदीतिविषय आत्मा चित्तं यस्य तस्य योगिनः ज्ञानं प्रकृति-
विषयकागोपासनात्मकं तदुपयुक्तं वैराग्यं च न भेदो न तत्साधन-
स्मर्तारम्भकमेवयोगो न भवति भावः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयेकतपहरतावली ।

योगिनः प्रामादिकपापपरिहरोपायप्रकारमाह—वहीति ।
योगेन ध्यानेन अथ यत्ने न कर्तुं इति शेषः । यत्नमिति वाडे
मथ्यत साधनं तस्मीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विहितविहितकरणाद्युपायविधानाभावे कथोभगवत्प्रिया-
प्रियनिश्चयतरेन गुणदोषस्य इत्युक्तप्रदं परिहरति—कथं कथं-
इति । उभयोर्गुणदोषयोरेव निगोष इत्यर्थः । विधिनिषेधवर्ज-
देवादिजनं प्राति मयायमधिकारस्तुयं इति यमधिकारस्तवेति
यथायथोपाधिं तथा तथा कथं अधिकारे विहितकमेणं वा
निष्ठा प्रते निश्चयः स गुणः मत्प्रतिजनकरणापरिकीर्तितो
मयेति शेषः । विषययोऽधिकारे भविहितकमेणं वा निष्ठा स
दोषः परिकीर्तितो मत्प्रतिनिद्रुत्वात् तुशब्देन निषिद्धस्य हृ-
द्व्याहः गुणदोषं विहितस्याप्यसुरादिकृतस्य दोषस्य च भक्ति,
इन्द्रो वै हृन् हत्वा महानास “व ईशुगोत्पन्नं कृणोति”
इत्यादिब्रह्मनात् ॥ ३६ ॥

विहितविहितकरणाद्युपायविधानमोक्तिर्भगवत्प्रियाप्रियविषये-
त्याशयेनाह—कमेणामिति । विधिनिषेधमको भेदो जात्यशुद्धाणां
स्वतः अशुद्धाणां कमेणां नियमेन गुणदोषभेदमपेक्षन् इति वा नि-
मन्त्रयोक्तः स नियमो मदित्ये गुणा मां दृष्ट्वा दोष इति विवेकम-
जातनां पुंसां तत्तु विदुषां पक्ष इति विहितकरणात् गुणो निषिद्ध-
करणेन दोष इत्यनेन गुणदोषविधानेनाह मां त्याजनेच्छया निश्चयो
मया कृतः स्वतोऽशुद्धाणां गुणदोषं कथं व्याख्यातुं उक्तं
इति विध्यनुसारेणानुष्ठाने गुणदोषमेव व्याख्यातुं । विध्यनु-
सारेण च मत्प्रियोपहितत्वमित्यपि विशेषतश्च एव नाक्त,
भगवत्प्रियाप्रियस्य गुणदोषयोः कारणान्तेष्टत्वं तद्विधानं किमर्थं
क्रियत इत्यनेन नाऽऽह—कमेणामिति गुहांतादिकारणयोर्नाह मां
त्याजनेच्छया स्वतोऽशुद्धाणां कमेणां मनेन गुणदोषविधानेन
नियमः कृतो तत्तु मयाप्रियत्वनिर्णयेन कमेणमुत्पन्नां कमेणं
बुद्धयन्तारार्थं साक्षाच्चक्षुष्यापवद्व्यया जात्यशुद्धाणां शुद्धस्य
न व्यावृत्तो मत्प्रियाप्रियस्य गुणदोषयोः कारणान्तेष्टत्वं तद्विधानं
महत् पुण्यं कर्म करोति तद्व्याख्यातुं ततः स्वीयत एवेति भूत-
त्यर्थं गुणदोषयोः कारणं भगवत्प्रियाप्रियत्वनिर्णयः कमेणामिति
वाह, कमेणामिति । अहंसां त्यागेच्छया जात्यशुद्धाणां कमेणा-
मनेन गुणदोषविधानेन मत्प्रियाप्रियाप्रियत्वनिर्णयः कथावोपरि-

भीमजीवमोक्षमार्गः ।

युग्मवद्वययाजासुखानां पापहरणसामर्थ्यानुद्वादाधिकारि-
तोपपन्नः "व्यापकं पदमः" इति संस्थादतो मत्प्रियत्वेन
महत्त्वात् कर्म कर्तव्यमिति भावः ॥ २७ ॥

मत्प्रियाप्रियविशेषकज्ञानेन गुणबोधविशो भक्तियोगिनो
देवा इत्याद्येन भक्तियोगिनां स्थितिं विदधानो निगमयति,
जातभय इति । यतो मत्प्रियाप्रियनिबन्धो गुणबोधो ततो मां
भजेत्यन्वयः । कीदृशो भक्तियोगी प्रारब्धादृष्टाद्विषयपरित्यागे
नेश्वरोपि शास्त्रज्ञानेन मत्कपासु जातभयत्वेन सर्वकर्मसु निर्वि-
ययो यः कामान्विषयान् दुःखानां प्रापकाभेदः ॥ २८ ॥

यश्च प्रीतः भजालुः प्रेत्यापि भगवत्प्राप्तिं न मुञ्चतीत्यर्थः अतः
एव इदं निश्चयो भजन् विरोचिनः कामान् जुषमाणाश्च
दुःखोदकांतिविज्ञानं कानान् गर्हयेच्च स इत्यर्थः ॥ २९ ॥

विषयसंशयो योगिनः कर्ममार्गं पतत्पश्येत्ततः कदाप्यु-
त्थानं न स्वादित्यतस्तज्जनफलमाह—प्रोक्तेनेति । उक्तवृत्तयोगेन
भक्तियोगेनासकृत्सहानिरन्तरं मां भजतो मुनेरपरोक्षज्ञानिनो
भक्तियोगिनो हृदिस्थिता अनमीष्टाः कामाः सर्वे निमृक्षतया
नश्यन्ति कदा मयि हृदि स्थिते प्रकाशमाने सति ॥ ३० ॥

एतदेव विवृणोति, मिथत इति । हृदयप्रान्तिः प्राक्तनातः कर-
णावधौ वक्षः । विष्णुशरीरलक्षणः भक्तिधारमणि सर्वगतं मयि
हृद्रे अपरोक्षिते सतीति शेषः ॥ ३१ ॥

यस्मात्पूर्वकर्मणां निनाशेन किञ्चित्कृत्योपमर्हेन उत्त-
रव्य भस्त्रेण भक्तियोगिनः सर्वपुरुषार्थोत्तमः तस्माद्विहजी-
वराशो महात्मनो मदेकचित्तव्य मज्जकियुक्तस्य योगिनो
देवजातेर्ज्ञानाच्छेषो न भवेत् वैराग्याच्च तस्मादित्य-
न्वयः । नन्वेवं तर्हि ज्ञानवैराग्याभ्यां भेद उक्तिः कथमित्यत
उक्तं प्राय इति भक्त्यनुसारिज्ञानवैराग्ये विना अस्मदस्माज्ज्ञाना-
द्वैराग्याच्च भवो निर्वाप्यते देवानां रागित्वेपि मुक्तिसम्भ-
वात्—

"रागिणोपि विमुच्यन्ते देवा नास्त्यत्र संशयः ।

रागापनोदनार्थं च ज्ञानं साध्यं यतीश्वरैः" ॥

इति वचनात् । किञ्च, "स्मृतं वा विषये बोधायतिमित्तु देवतेः ।"

"हरिरेव सदा पूज्य इत्यर्थं देवतैरपि" इति च ॥

इति ॥ ३२ ॥

भीमजीवमोक्षमार्गः ।

मस्य ज्ञानाधिकारिणः कर्मजगुणदोषास्पर्शमाह—वदति
सार्धद्वयेन । योगेन ज्ञानाद्वेन ॥ २५ ॥

१ यदि भगवत्प्रीतिकर एव धर्मः तदप्रीतिकर एवा-
धर्मः स च वेदविहितोऽस्तु मा वा तर्हि वेदविधान
व्यवस्थेयमित्यतो ज्ञानमतां देवानामेवेयं व्यवस्था भक्तानां
मानुषादीनां वेदविधिरोक्षित एवेत्याद्येन भक्तियोगिनो
देवा इत्युक्तम् ।

तदेव कर्मोपपन्नकर्मजगुणदोषास्पर्शमाह—वदति
व्यापिताः ततः आधिकारादुपपन्नैव स्वातन्त्र्यमिच्छा-
इति । विषयवस्तु बोधः स्वादिति भावः तस्माद्वैराग्ये
वैव ननु कर्मण्यति ॥ २६ ॥

कर्मण्यमिति तैः तन्मानेति पूर्वसूचितेन कर्मणास्त्रोक्तेने-
त्यर्थः । यद्वा, ननु कथं योगस्य तादृशं सामर्थ्यं ? कथं वा कर्म-
योगोद्वाहः स्वादिति कर्मणास्त्राग्रहः सङ्गमित स्वात् तच्च
कर्मणां वस्तुतो बोधत्वेपि तेष्वेव किञ्चित्प्रवेन गुणतया
मतरं दर्शयन् योगस्य स्वमात्रगुणत्वं दर्शयति, कर्मण्यमिति ।
किञ्चित्प्रवेन तिको निर्वोदस्तीति शोके मिथुनिकतयाति-
व्ययदेश इव जाल्येवाशुखानां कर्मणां च गुणदोषत्वविधानं
तेमानेन भङ्गान्न एव कृतः कथं सङ्गानां स्वाजनेच्छया सहसा
सर्वस्याजनासकृत्कर्म क्रम एव किञ्चत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ भक्तिमार्गं विवृणोति—आनेत्यादिना । एवमित्यतः प्रा-
क्तं जातभय इति युग्मकेन कथंयुपपन्नया मत्कपादित्यु-
देव केवलं परमभेद इति ज्ञानविश्वासः अत एवाप्येव कर्मसु
उद्भिन्नः किन्तु वस्तुमानेषु प्राचीनपुण्यकर्मफलभोगेषु एवं भूत
इत्याह, वेदेति । ततश्च न वेदेत्यादिदोषात्पातं न निर्विगणं नाति-
सक्त इत्येव खलुगामनक्यामारुग्नेत्यर्थः । मां भजेन मदीयान-
न्वताव्यभक्ताधिकारी क्वात् तत् ज्ञानज्ज्ञाने संस्पर्शवैराग्य एव
तस्याः स्वनः सर्वशक्तिमत्त्वेनाप्यनिरपेक्षत्वादित्यर्थः । अनन्तरं च
वक्ष्यते—तस्मान्मज्जकियुक्तत्वेत्यादिना यत्कर्मभिरित्यादिना च तच्च
कर्मनिर्वहसापेक्षमापन्नं सत्तु भक्तेः सर्वोत्तमत्वविश्वासेन
स्वन एव प्रवर्तते अतो निर्विगण इत्यनुवादमात्रम् अत एव वक्ष्यति
ज्ञानकर्मगोरपि भक्षापेक्षाभ्येव तां विना बहिरन्तः सत्यक-
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तथाप्यत्र भक्षामात्रस्य कारणात्वेन विद्यो-
पपन्नवृत्तिकारः तत्रापि च तदपेक्षापूर्वत्वं सत्यक् प्रवृत्त्यर्थं
तां विनाऽतस्तथाया भक्तिरुत्तमा न प्रवर्तते कदाचित् किञ्चित्प्र-
वृत्ता च नश्यतीति अत एव न निर्विगणो नातिसक्त इत्येवा-
नन्तरमपि मत्कपाभनगादौ वेद्यत्र भक्षायां जातावामेव कर्म
परित्यागो विहितः भक्तिमात्रं तु ना विनापि निश्चयितं सकृ-
दपि परिणीतं श्रद्धया हेतुया वैराग्या सती प्रसङ्गाद्वैराग्यौ
च तत्पूर्वतोपि तस्याः फलदातृत्ववचनगाच्च प्रियमायो हरेर्ना-
मेत्यादौ तथा फलदातृत्वमौष्ठवचनगाच्च सा च भक्षाशास्त्रमिध-
यावधारणस्यैवाङ्गं तद्विश्वासरूपत्वात् ततोऽनुष्ठानाङ्गत्वे प्रवि-
शति भक्तेश्च फलोत्पादने विधिमापेक्षापिन क्वात् दाहादिकर्मणि
वह्यादिवत् भगवच्छ्रवणकीर्तनादीनां स्वरूपस्य तादृशशक्ति-
त्वात् ततस्तस्या भक्षापेक्षा कृतः स्वात् तस्माच्छ्रुतानमत्तङ्ग-
किन्तु कर्मण्ययिसमर्थोवदत्तावहनस्यतावतायां भक्तौ
मधिकारिबोधयोगमेवेति अत एवेतद्विशेषणमेवेत्येव च वदत्तया-
मत्कपादौ जातभय इति ज्ञानभक्षा मत्कपास्त्रिति च अत-
स्मात्तत्पूर्वत्वेन वदत्तयापेक्षान्वयेन ततर्हि पदेनानवधिक-
निर्देशोत्तमारामतवावस्थायापि सा केषाञ्चित्प्रवर्तते इति तस्या
साक्षात्प्रवर्तमानमेतत् अतन्तरं च वक्ष्यते न किञ्चित्मात्रवो-
धीरा इति अतः साक्षात्प्रवर्तमानाय तां विनाकर्मज्ञाने अपि न
मिथ्याति इति च ज्ञापितं तदेव मनस्यभक्त्यधिकारे हेतुः भक्षा
मात्रमुक्त्वा च तथा भजेत तथा शिष्यवति भक्षाद्विश्वासा-

वतो हेतुमन्तरानिरोध्या मत्तैव हृदयप्रश्लिषायाः स्मृत
एव व्युत्पत्त्याद्भक्त्यर्थेनाहृदयप्राश्लिषाद्वार्थ मनुष्यकन ज्ञानवैराग्ये
नैवो पावये क्वचित्कर्मयोः भयकरत्वाद्दुष्टोनादित्याह न कर्मादिति ।
मद्वारमनं मयि आत्मा मेनो यस्य तस्य ब्रह्माद्यनिर्विकारभानुस-
न्धानलक्षणं ज्ञानं त्रिपयाप्रहयालक्ष्यं नैराग्यं च न भयः
तथाः स्यात्तत्कृत्वात्तस्यात्तु गुणानां तस्यात्तस्यां सत्त्वां तथाः
आत्मज्ञाननिषेधं क्षापयति भाषः । प्रत्युत सविद्यावृत्तीनां रासा-
द्वेषादीनामिव सिद्धावृत्तिरूपयोरपि ज्ञानवैराग्ययोर्मैकं क्वचन एव
वर्तमानयोरपि मत्तैव निजैव एवाग्रे पञ्चविंशतितमाभ्यामे

श्रीमद्भक्तिसुखाश्रयः कर्मविजयसारायं दर्शयति ।

वदन्ते । किञ्च, भगवद्भक्तिसुखाश्रयः कर्म विषयारोपकत्वकालक्षम-
नैराशं च भक्त्युत्पत्त्याद्गुणातीतं तस्य स्वरूप एव क्वात् बहुलं
“भक्तिः परेशानुभवो विराक्तस्य प्रथमः त्रिक एक कावः । प्रपद्य-
मानस्य” इति प्रायप्रहयोनः कश्चित्ज्ञानभक्तेः प्रथमदशायां
तयोपेक्षेऽपि नाश्रयकारः भक्तिमुक्त्यैव निर्विघ्नत्वात्वाच्युक्तविर-
क्तता इति तस्मिन्मुक्तं भक्तिरन्तर्भवति ॥ ३१ ॥

तनु, यदि कश्चित्भक्त्यादावेव भजालुनेतु कर्मज्ञानादिषु तद-
शेषकत्वात् यच्च तत्फलैषु स्वर्गोपवर्गादिषु कृद्वाचांश्च स्वात्तदा-
कि भवेदन्तर्माह—यदिनिद्राऽयम् । इतरेषां भयः साधने-
स्तीर्थयात्राप्रतादिभिः मज्जान् स्यात्कथम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लवक्त्रकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्युक्तमर्थमनोबोराशं न त्यजतीति तत्र स्वाधिकारे निष्ठा
गुणोऽन्वाधिकारे निष्ठा दोष इति हेतुमाह—यदीति साङ्ख्य-
प्रमाणम् । योगेनैव स्वाधिकारप्राप्तेनैव तत्र भवत्येव स्वाधिकारबाध-
कदाचनपि नैव कुर्यात् ॥ २५ ॥

यतः स्वेच्छे अधिकार कर्मयोगिनः कर्मणि ज्ञानयोगिनो
ज्ञाने भक्तियोगिनो भक्तौ वा निष्ठा स गुणः परितः सर्वतः
कीर्तितः भव्याधिकारे निष्ठा दोष इत्यर्थः । सङ्गानां दुःख-
योगीनां पाकृतपदार्थसंयोगानां त्यजनच्छवा मुक्त्यच्छवा अनेन
मुक्त्युपायविषयकेन गुणद्वयविधानेन जात्युत्पत्त्यानां जातित एवा-
नुष्ठानां संस्कारप्राप्त्यानां मुक्तिविरोधिनां कर्मणां नियमः कृतः
मुक्तेरुपायानां कर्मज्ञानादीनां यद्यधिकार आदरोऽनधिकार नाद-
रस्तदा तेषां स्वरूप एव सर्वनायादर इति नियमः कृत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं गुणदोषद्वयप्रयोजनमुक्त्याऽपि कर्मभिः इह जन्मकृते-
रभ्यजन्मकृतयोः शुद्धान्तःकरणैश्च महत्संख्या साधनरूपा कथा-
अनन्ताद्यात्मिका भक्तिः तथा वैराग्य ज्ञानं च ज्ञायते “वासु-
देवे भगवति भक्तियोगः समाहितः । सधौचीनेन वैराग्यं ज्ञानं
च जनयिष्यति” इति श्रीमन्नारदोक्तेः तत्र स्वाधिकारप्राप्ते कर्मणि
भक्तियोगे वा गुणं पश्यदन्त्यत्र प्रवृत्ताधिकाराभावाद्वाप्यं
पश्येत् एवं शुद्धस्य तदनन्तरं ज्ञानवैराग्याऽपि पराभक्ति-
जायते ।—

“तस्माद्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुत्तमम् ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भजमानो भक्तिभाविनः” ॥

इति पूर्वोक्तत्वात् तथा सम्पन्नस्य गुणदोषवर्जितस्वभावो भवती-
त्याह—ज्ञानभक्त इति । द्वादशभिः कर्मभिः शुद्धान्तःकरणैश्च
मत्कथासु जातभक्तः “तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विघ्नं यावता ।
मत्कथाश्रवणादौ वा अद्यावत्त जायते” इति पूर्वोक्तञ्च । अत-
एव सर्वकर्मसु निर्विघ्नः काश्यप्ते इति कामा तान् यद्यपि
दुःखात्मकान् वेद तथापि तान् जुषमाणः मां भजतेत्युत्तर-
यात्तवः ।—

“तन्नुक्तं सर्वं प्रसीदमाणां भुञ्जान एवागमकृते विपाकम् ।

हृद्वाग्पुर्बिर्दिष्टमस्ते अर्पितं वा मुक्तिपदे सदायमाक” ॥

दशुक्तात् ॥ २७ ॥

भगवद्भक्त्यनेनैव तत्कथाश्रवणादिवैरेण कर्मात्मकः भगव-
उत्तमं तद्विप्राप्तिश्च भविष्यतीति इदमिच्छतः ॥ २८ ॥

यौकेन मत्कथाश्रवणादिकेण कामानुभवसि तेषां वैराग्यं
भवति मवि हृदि स्थिते मवि ज्ञाने सतीत्यर्थः । मत्कथाश्रवणा-
दिकेण मत्कथा मद्भक्त्येव ज्ञानं संसाराद्वैराग्यं च भविष्य-
तीति फलितोऽर्थः ॥ २९ ॥

ज्ञानफलमाह—भिद्यत इति । हृदयं देहादावहममाभिमान-
पातः करणहृत्तिः तादृशं हृदयमेव प्रपिः विद्यते अस्यापि
संशयाः उपायपासाकस्वरूपगुणादिविषयकाः सर्वे क्षीयन्ते
कदा आत्मैवात्मनि मयि हृदं सुजाते सति “यद्विज्ञानेन सर्व-
विज्ञानं भवति” इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

तस्मात्कर्मभक्तिः समुत्पन्नसर्वैराग्यात्स्वज्ञानात् हेतो मज्जति-
युक्तो भवति मत्प्रमनितोऽपि भक्तियुक्तो भवति तस्य मज्जतिमुक्त्य-
महमात्मा आभयो यस्य तस्य न वैराग्यं चकारात्कर्मभि-
न भयः न मम वशीकरणाहेतुः प्रायोप्रहयोनः ज्ञानादीनां
भक्तिद्वारा भवेत्तस्य सूचयते यथा केनापि हेतुना बहुकावतो
राजपुत्रः स्त्रीरयया विद्योजितः संवर्जितश्च स्ववशे स्थापि-
तश्च स कदाचित्केनापि कर्मणा तुष्टेन राजस्वरूपगुणाद्यभि-
वेन प्रयोजितः स्त्रीरय्योपवर्गापनेन तस्यां विरक्तश्च कृतः
राजप्राप्तिस्थानं च प्रवर्तितस्तस्य पितृमेव विदुषश्च पितुरेव
पतितस्य भक्तिरेव पितरं वशीकरोति न पूर्वकृतानि कर्मज्ञाना-
दीनि साधनानि तद्वदिति ॥ ३१ ॥

मत्तैव सर्वं यद्यङ्गकृति तन्मसुखं भवतीत्याह यदिति
द्राष्टव्यम् इतरेस्तीर्थयात्रादिभिश्च भेषोभिर्हर्षप्राप्त्युपायैः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

यदि कदाचित् भक्त योगीजन से प्रमाद वस से कोई
छोटा कर्म हो भी जावे तो योगही से उसके पाप को
वहल करे और कुछ नहीं करे ॥ २५ ॥

अपने अपने वर्णाश्रम के अधिकार से निष्ठा रखना
यही गुण है जाति से अशुद्ध जो कर्म है तिनका यही धान
से नियम किया है गुण तथा दोष के विधान से और सङ्गो
की त्यागने की इच्छा से ॥ २६ ॥

मेरी कथा में जिसको भज्जा भई हो और सब कर्मों
में वैराग्य होगया हो वह सब कमा को दुःख रूप जानता
है परन्तु परित्याग करने में भी समय नहीं है ॥ २७ ॥

तब अति प्रीति से भज्जावान् इष्ट निश्चयवाचा होकर
दुःख फल देने वाले उन कर्मों की निन्दा करता हुआ फिर
भी यथा कथञ्चित् उन का सेवन करता हुआ मेरा
भजन करे ॥ २८ ॥

पहिले कहें हुए भक्तियोग से जो मुनि मेरे को निर-
न्तर भजता है उस मुनि के हृदय के सब काम मेरे
हृदय के मध्य में बाध करने से नष्ट हो जाते हैं ॥ २९ ॥

जब सब को अन्तर्बोमी मेरे को वह पुरुष हृदय में देख
लेता है तब उस के हृदय की मोह ग्रन्थी छुट जाती है
सब संशय उसके मिट जाते हैं और सब कर्म क्षय हो जाते हैं ॥ ३० ॥

सर्वं मङ्गलियेमेन मङ्गलको लभतेऽञ्जना ।
स्वर्गापवर्गं मङ्गलम कथञ्चिदपि वाञ्छति ॥ ३३ ॥
न किञ्चित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।
वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ ३४ ॥
नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् ।
तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥ ३५ ॥
न मयेकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः ।
साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषाम् ॥ ३६ ॥
एवमेतान् मया विष्टाननुतिष्ठन्ति मे पणः ।
क्षेमं विन्दन्ति मत्स्थानं यद्दत्त परमं विदुः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्
एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवत्सन्वादे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

तिल से मेरी भक्ति से युक्त मेरे मे मन लगाने वाले
योगी के लिये न ज्ञान है न वैराग्य है अर्थात् इन से
कल्याण पारने की अपेक्षा नहीं रहती है ॥ ३१ ॥

कर्मों से जो फल होता है तपस्या से जो होता है
ज्ञान से जो होगा वैराग्य से जो होगा योग से ज्ञान धर्म
से और अर्थ धर्मों से भी जो कुछ होता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

तत्र हेतुमाह—न किञ्चिदिति । धीरा भीमन्तो यतो मम
एकान्तिनो मयेव प्रीतियुक्ता यतो मया दत्तमपि न युञ्जति
किं वक्तव्यं न वाञ्छन्तीत्यर्थः । अपुनर्भवमात्मिकमपि कैव-
ल्यम् ॥ ३४ ॥

तदुपपादयति—नैरपेक्ष्यमेव परमुत्कृष्टमनल्पकं' महजिः श्रेयसं
फलं तत्साधनं च प्राहुः मे भक्तिर्निराशिषः प्राथमाशुभस्य
निरपेक्षस्य प्राथमाकारणभूतापेक्षारहितस्य पुंसो भवेत् । यद्वा,
मे निरपेक्षस्य वा भक्तिः सा निराशिषो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अनेन प्रकारेण सिद्धानां न गुणदोषा इति विरोधपरि-
हारमुपसंहरति न भवति गुणदोषैर्विहितप्रतिषेधैरुद्भवो
वेत्तं ते गुणाः पुण्यपापादयः साधूनां निरस्तरागादीनामतः
क्षमाविद्यानामत एव बुद्धेः परमेश्वरं प्राप्तामाह ॥ ३६ ॥

काश्चकमंनिष्ठां निर्दिश्यन्तान् मुक्तिमार्गानुपसंहरति—एव-
मिति । मे पणो मया उपपादय वेऽनुतिष्ठन्ति ते क्षेमं का-
[११०]

मायादिरहितं मम लोकं विन्दन्ति यत्परमं मया दत्तम्
विदुः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिकायाम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिकायाम्
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्र ज्ञानवैराग्ययोः श्रेयसाधनत्वाभावे । यदिति पुण्य-
कर्म । सत्त्वशुद्ध्यादीत्यादिना क्षणादिपरिमहः ॥ ३३ ॥

तत्र वाञ्छाऽभावे । एकस्मिन् मयेवाप्तो निष्ठा भवाम्
ते इति मयेव प्रीतियुक्ता इति व्याख्यातम् । अत एकान्ति-
त्वात् ॥ ३४ ॥

तत्र एकान्तिरूपम् उपपादयति, युक्त्या साधयति । तत्-
साधनं फलसाधनम् । पूर्वां प्राथमाशुभस्यनैवापेक्षारहितमुक्तम्
पुनर्निरपेक्षस्येत्यधिकमतो यद्वेति । निराशिषो निष्कामस्य ॥ ३५ ॥

विरोधपरिहारं गुणदोषवर्जादीव इत्यस्य "अद्वयः साध्या-
मुपासीत न कश्चञ्चनस्येव" इत्यादिमिथो विरोधः गुणदोष-
मिहा इति निर्णयमात्रे न हि ज्ञान इत्यादिनोक्तत्वेनोक्तस्य परि-
हारं निवृत्तिं विहितप्रतिषेधैः सत्त्वशुद्ध्यादीनादिकञ्च-
यस्य्यादिति ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरविद्या—
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एताद् निष्कामकर्मयोगज्ञानमक्तिकपाद् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे
विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

न बाङ्गुनि अपयगेच्छाविरहे भक्तेः स्थावृत्वकाष्ठा दर्शिता न त्व-
पयगेच्छाया आनर्थक्यहेतुत्वं “रक्षापेक्षां प्रतीक्षते” इति वचनात्तरानु-
रोधात् ॥ ३४ ॥

मे मत्तः भक्तिप्रदोऽप्यहमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

गुणदोषोद्भवा गुणाः गुणदोषज्ञानमात्रोद्भवा रागद्वेषा-
दयः प्रथमुपायान् येऽनुतिष्ठान्ते ते विदुरित्यध्याहारयोजना
नरक्षापेक्षया स्वर्गो गुणो भवतः अपेक्षितः गुणदोषविभागः
भक्तो विधिनियमशास्त्रप्रवृत्तिरूपकस्य तु स्वर्गो नरकमुभय-
मपि दृष्टमस्मिन् गुणदोषमहापराधवचनं न तद्विपर्यय-
कस्यापि गुणवत्तर इति गुणदोषमहापराधवचनं न तद्विपर्यय-
मपि तु सङ्कुचितविषयमिति परिहारः कथितः ॥ ३६-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, समीहितमेव धेय एवैवैकैवत्वापेक्षया न तस्य भक्ति-
योगोपि साधनमित्यत आह—यदिति । यत्कर्मोद्भिन्नत्वापेक्षया
तत्सर्वं मङ्गलियोगेनाज्ज्ञाया सुखेन लभते तत्र कर्म यद्वादि-
कूपं तपः शास्त्रीयकायशुद्धिः ज्ञानं प्रकृतिबोधोक्तारोपासननामकं
वैराग्यं तदुपयुक्तं विषयेषु वैराग्यं योगयोगस्मृत्युक्तः दान-
मात्मीयद्रव्यस्य परस्त्रत्वापादनं धर्मो वापि कूपतडागवनादि-
निर्माणानामकः । इत्येतां धेयः साधनानि नीधेयात्रा प्रसादीनि
सर्वमित्यनेन विवक्षितं विवृणोति—स्वर्गोपयगमिति । अपयगो-
च्छादोऽत्र केवलपरः तस्य प्रकृतिसम्बन्धावसानरूपत्वात्प्रसा-
मेति । मोक्षस्य पृथक्निर्दिष्टादर्थं भक्तियोगस्य सर्वफल-
साधनत्वमुक्तत्वाद्यानि तस्माद्व्याप्यमाधनतामाह । मङ्गलमकर्माश्रयाद्
बाङ्गुनीति लभत इत्यनुपपद्यते यदीति । सम्मानना-
द्योतको निपातः ॥ ३३ ॥

गाङ्गा तु नास्तीत्यभिप्रेतं तद्विवृणोति, न किञ्चिदिति ।
मम भक्ताः नास्ति पुनर्भोगे तन्म यस्मात्समपुनर्भवे मोक्षं
केवलं न मया दत्तं तत्र न बाङ्गुत्वा यद्वा केवलं निरवशेषं देव-
सम्बन्धावावापदमपुनर्भवे मङ्गलम न बाङ्गुनीत्यर्थः । न बाङ्गु-
नीत्यपयगेच्छाविरहे भक्तेः स्थावृत्वमत्त्वकाष्ठा दर्शिता न त्वपयगे-
च्छाया आनर्थक्यहेतुत्वं “रक्षापेक्षां प्रतीक्षते” इति वचनात्तरा-
नुगुणया न बाङ्गुत्वायां हेतुत्वा मत्तान् विवृणोति—एकस्मिन्

इति एकस्मिन् मङ्गलमङ्गलमयोजनपराः भक्तो मेवेति मङ्गलमय
एव तेषां प्रयोजनं तद्वैव विवृणोति न बाङ्गुनीति भावः ॥ ३३ ॥

यदि न बाङ्गुत्वात् तर्हि तेषां मुक्तिर्न स्वाहृत् कि-
मित्यत आह—नैरपेक्षयमिति । परं केवलमनल्पकं केवलमनल्पकं नैर-
पेक्षय निःशेषत्वं निःशेषसत्कर्म एकात्मभक्तिरेव निःशेषसत्साधन-
भूतं त्वर्थाङ्गुत्वापि मुक्तिस्तेषां एवेति भावः । भक्तियोगोऽपि नितरां
निरपेक्षस्यैव प्रतिष्ठितः स्वाहृत्वाह, तस्मादिति तस्मादनल्पनैर-
पेक्षय निःशेषसत्कर्मविराशिषः इष्टादृष्टफलत्वाद्याहृतस्य
निरपेक्षत्वापयगेच्छापेक्षारहितस्य मङ्गलमङ्गलं । अन्तराधाऽ
प्रतिष्ठा भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदाह—न मर्षाति । गुणदोषोद्भवा गुणदोषज्ञानमात्रोद्भवाः
गुणा रागद्वेषादयो न भवेयुः रागद्वेषादयोपि भक्तियोगविघातकाः
ते च न स्युरित्यर्थः । तदभावे हेतुत्वेन विवृणोति—प्रत्येकान्त-
मकानामनन्यप्रयोजनभक्तियुक्तानां समीचनानां गुणदोषविचरित-
चित्तानां बुद्धेः गुणदोषबुद्धेः परमं भवति धर्मम् उभेयुषामुभय-
वर्जनमकधर्मपरायणम् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

“धर्मा धर्मान् बहुपञ्चागोक्षधर्मानपृच्छन् । तानह तेभिष्ठा-
स्यामि” इति प्रतिज्ञातमोक्षधर्मनिरूपणमुपसंहरति, तदनुष्ठानफल-
माह । एवमिति । आविष्टानुपदिष्टात्मनः मोक्षमागम्येऽनुति-
ष्ठाने ते यत्परमं ब्रह्म विवृणोत्य परब्रह्मभूतस्य मम स्थानं स्वम् सुखं
यथातथाविच्छिन्नं लभन्ते मर्षाति पृथक्पदं ममेत्यर्थः । यद्वा,
समाप्तक पापं हृत्वा हस्तस्यापि तस्य मर्षाति पदस्य सामर्थ्यो-
द्दिशेषयोगः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

कर्मोद्भिन्ना प्राप्य यच्छ्रेयो न तत् त्वज्ज्ञत्वात्पादित्यज्ञाना
माभूदित्याह—यत्कर्मोद्भिन्ना । यदि बाङ्गुत्वा तर्हि लभते
न तत्रतरापेक्षाऽस्तीत्यर्थः । योगेन प्राप्तायामलक्षणेन ध्यामन्
वा ॥ ३३ ॥

ननु यदीति स्वर्थे रागिण्यां तेषां सर्वोभिलाषसम्भवा-
दिति तत्राह—न किञ्चिदिति । रागिण्योपि ते मर्कफल-
बुद्ध्या न किञ्चिद्वाङ्गुत्वा ॥ ३४ ॥

सुखं न बाङ्गुत्वात् केन वृत्तयोः वा किञ्चेत्याह—नैरपेक्ष-
यमिति नैरपेक्षयमकल्पये निष्पापं परं पूर्णं निःशेषं
प्राप्नुवति । यस्मात्तस्मात् त्वदेकपरायणानां तेषां तत्तः कि-
सुखलक्षणं फलम् अथवा पापाभावेनमपि धेयः स्वाहृत्वाज्ञानं
परिहरन्नुपसंहरति, तस्मादिति । निराशिषः संसारविषयनिर्मु-
क्तस्य मे मकाशाशिरपेक्षस्य तस्य भक्तिरानन्दरक्षापेक्षामेव-
त्यन्वयः यतोभक्तिविषयया भक्त्या फलं केवलम् इति—

“यदि दद्यात्भक्तियोगफलं मोक्षमपिश्वरः ।

भक्तियोगफलत्वेन तत्तद्वृद्धिपुरेव ते” ॥

मया वृत्तमपि केनचिद् संश्रज्जगामिच्छन्मयां बोधमपुनर्ममं
मत्प्राप्तिच्छन्मयां वा गोचं न स्वीकुर्वामि वाङ्मयायानु का
कथा यत्त एषास्ति न संशयद्वया ॥ ३५ ॥

भीमज्जागवतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथापि मुक्तिस्तु स्वादेवेति सूचयन् निरपेक्षसाधर्म्यं साधनं निरपेक्षत्वेन भवेदित्युपपादयति, निरपेक्षमिति । परं भ्रष्ट-जनसकं निरपेक्षः ज्ञानरूपः आश्रयः अहं तस्य भावो निरपेक्षं गङ्गावलक्षणं निःश्रवणं मोक्षं "निरञ्जनः परमं साध्य-मुपैति" इत्याद्याः श्रुतयः प्राहुः तस्मात्तत्पेक्षस्य गङ्गावसाधन-रूपा भक्तिरपि निराश्रयो निरपेक्षस्यैव भागवतस्य भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

भागवतानां निरपेक्षत्वेनैव दर्शयति-नेति । बुद्धेरित्युपलक्षणं हेहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राप्तेऽयः परं विवक्ष्यते तत्र पदार्थं यद्वा बुद्धेः प्रकृतेः परं मां ध्यानेनोपेयुषां प्राप्तानामत एव ससाधुनां निरञ्जनरागादीनामत एव समन्वितानामत एव मय्येकात्मभक्तानां गुणेष्विष्टेषु दोषेषूद्भूतेषु गुणानां रागद्वेषादीनां ते न सन्ति गुणदोषवर्जितास्तेषां आश्रय इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उपसंहरति, एवमिति । आदिष्टानुपदिष्टान् यथा मुक्तिमार्गात् वेदनुतिष्ठति ते चर्म काष्ठकर्मप्रकृतदोषरहितं परमं परमभ्रष्टं ब्रह्म स्वायत्तं यद्विदुः श्रुतयः स्मृतयश्च तन्मम स्थाने विवर्तितं जगते बोद्धव्यमस्ति स परमं बोद्धिं इत्याद्याः श्रुतयः—

ब्रह्मणः सद्भावोऽर्थो तद्विषयोः परमं पदम् ।

शुद्धं समातनं ज्योतिः परब्रह्मेति वद्विदुः" ॥

इत्याद्याः स्मृतयश्च ॥ ३७ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमज्जागवतसिद्धान्तप्रदीपे

विद्याध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

माध्य टीका ।

उन सब कर्मों को मेरा भक्त मेरे भक्ति योग से जना-वास से प्राप्त हो जाता है जगत् तथा मोक्ष तथा मेरा पैकुठधाम आ जाये तो मित्र जाता है ॥ ३३ ॥

आ मेरे एकानि भक्त हैं साधु हैं धीर हैं वे तो मेरे देने से भी न कैवल्य को चाहते हैं न मोक्ष को चाहते हैं ॥ ३४ ॥

आ निरपेक्षता है वही बड़ा भारी कल्याण पदार्थ है तिस हेतु से आ निरपेक्ष है श्री निष्काम है तिहीं को मेरी यथायं भक्ति होती है ॥ ३५ ॥

आ मेरे एकानि भक्तों को गुण तथा दोषों के गुण नहीं होते हैं कर्मों कि वे तो साधु हैं समन्विष्ट बाधे हैं बुद्धि के पर तीर में प्राप्त हो गये हैं ॥ ३६ ॥

इस प्रकार कहे हुए इन मार्गों को आ योग अनुष्ठान करते हैं वे भक्ति जन चर्म कल्याण स्थान मेरे पद की प्राप्त होते हैं जिसको कि परब्रह्म कहते हैं ॥ ३७ ॥

इति भीमज्जागवत महापुराणे एकादशस्कन्धे

वीसवें अध्याय की पं० अस्मत्पाचार्यकृत

माध्य टीका समाप्त ॥ २० ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे विद्याध्यायः ॥ २० ॥

—:०:—

अथ एकविंशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

य एतान् मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकाम् ॥
 क्षुद्रान् कामांश्चलैः प्राणैर्जुषन्तः संसरन्ति ते ॥ १ ॥
 स्वस्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।
 विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः ॥ २ ॥
 शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु ।
 द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ॥ ३ ॥
 धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ ! ।
 दर्शितोऽयं मयाऽऽचारो धर्ममुद्धतां धुरम् ॥ ४ ॥
 भूयस्वग्न्यनिलाकाशा भूतानां पञ्चधातवः ।
 आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ॥ ५ ॥
 वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि ।
 धातुषूहव कल्पन्ते एतेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥
 देशकालादि भाषानां वस्तूनां मम सत्तम ! ।
 गुणदोषौ विधीयेते नियमार्थं हि कर्मणाम् ॥ ७ ॥
 अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् ।
 कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटांसकृतेरियम् ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिहृतभाषार्थदीपिका ।

जयति स्वपरानन्दः परानन्दनृकेसरी ।
 यश्चकालवशेन भीमरः सकृतिः कर्ता ॥
 ईक्षतामिच्छयां सन्तः क्षमतां मम साहसम् ।
 मया हि स्त्रीषदोषाश्च कृतमेतन् सवन्तः ॥
 एकविंशे किञ्चिद्भक्त्यनधिकारिणाम् ।
 कामिनां द्रव्यदेशदिगुणदोषाः प्रपाञ्चिताः ॥

तदेवं गुणदोषद्वयव्यर्थं योगप्रबन्धकं तत्र ज्ञानभक्ति-
 ज्ञानानां न किञ्चिद्गुणदोषौ साधकानां तु प्रथमतो निवृत्ति-
 कर्मनिष्ठानां यथाशक्तिनित्यनेमिदिकं कर्म सत्तमोऽधिकारवाङ्मयः
 लङ्करणं निषिद्धकरणं च तत्प्रतीकसंकरणत्वाद्दोषः तस्मिन्-
 केकृत्वाङ्क मावाङ्मयं मुखः विशुद्धस्वभावानां तु ज्ञाननिष्ठानां

ज्ञानाङ्ग्याम् एव निखिहेतुत्वाद्गुणः भक्तिनिष्ठानां पुनः भवत्य-
 कीर्तनादिभक्तिरेव गुणः तद्विरुद्धः सर्वमुभयपार्थं दोष इत्युक्तम्
 इदानीं चे तु न सिद्धा नापि साधकाः किन्तु केवलं काम-
 कर्मप्रधानास्तेषां सकलगुणदोषान् प्रपञ्चविषयत्वाद्वा तानति-
 बहिर्मुखाग्निमहति, य एतानिति । मत्पथो मद्गुणमाणां क्षुद्रान्
 तुच्छांश्चैरस्यरेः प्राणैर्बह्वायुमिग्निद्वैतौ जुषन्तः सेवमाना
 भवन्ति ते संसरन्ति निखिलगुणदोषमाकृतेन नानायोगीः प्राप्नुव-
 स्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

तनु, तैरेव कर्मभिः केचिद्गुणदोषभाजः केचिन्मेनि कुतो
 विषयम् न ह्यग्निना केचित्तत्पन्नं केचिन्मेति सम्भवति तत्राऽऽह,
 स्वे स्वे इति । अधिकारभेदेन कविपती गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठा-
 विति भावः ॥ २ ॥

श्रीभरतमित्रकृतमाध्याह्नीयिका ।

तदाह, शुद्धशुद्धी इति । विचिकित्सार्थं योग्यमयोग्यं चेति सम्बद्धद्वारा सामासिकप्रवृत्तिप्रतिबन्धार्थमित्यर्थः । तत्र शुद्धशुद्धी योग्यतायोग्यत्वे गुणदोषौ तन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वे शुभा-शुभौ तन्निमित्तावयवार्थौ ॥ ३ ॥

तत्र शुद्धशुद्धी धर्मायं शुद्धेन धर्मः शुद्धेनाधर्म इति गुणदोषौ व्यवहारार्थम् अशुद्धावपि राजादीनां व्यवहारार्थं नाशुपादेवं नान्यदिति शुभाशुभौ चात्रार्थं दोषत्वेऽप्यपस्तु शरीरनिर्वाहमात्रोपादानेन पापमधिकोपादानेन पापमिति मया मन्वाहिरूपेण धर्मरूपां धुरं भारं कमज्जडानामित्यर्थः ॥ ४ ॥

शुद्धशुद्धी प्रपञ्चयितुं वेदोक्तत्वेन तदभिनिवेशो माभू-दिति समानेनपि वस्तुत्विति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति, भूमिति त्रिमिः । भूतानां प्राणिनाम् धारवन्तीति धातवः कारणाणि शरीराः शरीरारम्भकाः देहतः सांख्यमुक्तं जीवतोऽप्याह—आत्म-संयुता इति ॥ ५ ॥

धातुषु देहेषु नामरूपाणि चयांभमादीनि कल्पनायाः प्रयोजनमाह, एतेषां प्राणिनां स्थायंसिद्धये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मादिपुरुषार्थसिद्धये ॥ ६ ॥

न केवलं देहेष्वेवापि देशकालादिमावानामपि आदि-शब्देनानुपादेयानां फलनिमित्ताधिकारिणां ग्रहणम् । वस्तुना-मुपादेयानां ब्रह्मादीनामपि मम मया नियमार्थं सङ्कुचार्थ-मित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं गुणदोषविषयं परिशोध्य तयोः शुद्धशुद्धिमूलाभा-च्छुद्धशुद्धी प्रपञ्चयति, अकृष्णसार इत्यर्थः । देशानां मध्ये कृष्णहरिणरहितोऽशुचिः तत्राप्यब्रह्मणो ब्राह्मणमक्तिशब्दोऽत्य-न्तमशुचिः कृष्णसारोऽपि कृष्णेन मृगेण सारः भेद्यो यः सोऽसौवीरकीकटः सुवीराः सत्पुरुषास्तद्भासौवीरः कीकटोऽपि शुचिः तदुक्तम् 'सधै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र खड्गते, इति तद्वर्जितो यः कीकटोऽङ्गवज्रकण्डिकादिः असंस्कृतः सस्मा-ज्जादिशब्दो म्बेच्छवहुलो वा हरिणमूषरम् एकवज्रावः तद्-शुचि तद्वज्रः शुचिरित्यर्थोयुक्तं भवति ॥ ८ ॥

श्रीभारतमहासगोष्ठाभिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एकाविंशत्याश्रयं किञ्चिद्वस्तुसंस्थां मङ्गलमासज्जयति जयतीति । स परं ज्ञानव्यतीति तथा स नामो परमा-नन्दरूपो यो नृकेमरी नृभिः स जयति सर्वोत्कृष्टं वर्तते । हस्तेषु परमाण्वसंज्ञकगुणमा महेश्वरस्याभेदोऽभि-प्रेतः । सङ्कल्पः सत्प्रयत्नः कृती निष्ठा च भुञ्जति शेषः । देशं निन्दयति—इच्छतामिति । तत्र त्रिविधकारिषु मध्ये योगत्रये वा निवृत्तिकर्मेनिष्ठानां निष्कामकर्मनिरतानां । तद्वक्तव्यं नित्यनेगित्तिकाकरणम् । तन्मङ्गलमसकरात्वात् स्वस्वमाश्रित्यापादकत्वात् तन्निवृत्तकत्वाच्च तस्य नित्याद्यकरण-निषिद्धकराज्यदोषस्य निरासकत्वात् । विदुःसत्त्वानां जातवेराग्यानां भक्तिनिष्ठानां जातभस्मानां तद्विरुद्धं ज्ञानम-

भक्तिविरुद्धम् । उभवेतां ज्ञानमक्तानां । नापि क्वाचका निष्कामा-मपि न कामानैहिकात् पारलौकिकांश्च ॥ ९ ॥

अधिकारे कामित्वनिष्कामित्ववैराग्यभस्मादपेक्षितोपदेयेषां योग्यतया अधिक्रियमाणे सम्बन्धविशेषे वा निष्ठा स्थितिः स गुणः विषयः पराधिकारे निष्ठा । उभयोर्गुणदोषयोः नत्वाभासोक्तशङ्कायाः कतरादिव समाधानं तत्राहोपकार-भेदेनति न वस्तुनिष्ठाविति यथा ऋतुगमनं त्रिचारमकं वस्तु तत्र गृहस्थस्य विहितत्वाद्गुणात्वं प्रतीयते किन्तु विरक्तस्य निषिद्धत्वाद्वाविरुद्धमेवेति न गुणो गुणात्वं नच दोषे दोषत्वं किन्तुपराधिकारभेदोभयोः कश्चित्तत्त्वदेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

तदाह, गुणदोषयोः कल्पितत्वमाह—शुद्धीति साङ्ख्यिकम् । विचिकित्सार्थं इत्यर्थः विचिकित्सकत्वे प्रवृत्तिप्रतिबन्धे खलुणा अत इत्यर्थे इत्युक्तम् । तस्मिन्नेति इति ते योग्यता-योग्यत्वे निमित्ते कारणे यथोक्तधाम्ने उपादेयानुपादेयत्वे पुनस्तन्निमित्त इति ते उपादेयत्वाऽनुपादेयत्वे निमित्ते यथो-क्तावयवार्थौ तत्र शुद्धशुद्ध्यादि मध्ये । शुद्धं देश कालादि पदपदार्थेन व्यवहारार्थमिति विनापि शुद्धशुद्धि-व्यवस्थां केवलव्यवहारार्थमपि गुणदोषौ उपादेयत्वानुपादे-यत्वे विधीयते अत एवाशुद्धावपीति व्याख्यातम् । नान्य-दिति अन्यत्वं प्रतिग्रहादिक नोपादेय । यात्रार्थमिति विनापि गुणदोषव्यवस्थां केवलव्यवस्थां तौ शुभाशुभौ विधीयते अत एव दोषत्वेऽपि व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

दर्शित इत्युक्तम् । धुरमिति कमज्जडानामेव भारो ननु भक्तानां नेषास्वाचारः सुखमय एवेत्यर्थः । सुखस्वरूपा भक्त्यैव प्रवृत्तत्वात् ॥ १२ ॥

वेदोक्तत्वेन हेतुना भक्तस्य तदभिनिवेशः शुद्धशुद्धा-सक्तिर्माभूज भवत्विति हेतोः तत् समानत्वम् । कारणाणि शरीरेषुः पूर्ववर्तीनि अत एव शरीरारम्भकाः भौतिकत्वेन सर्वदेहानां समत्वाज्जीवानां देहतः सांख्यमुक्तम् ॥ १३ ॥

चयांभमादीनीति ब्राह्मण ब्रह्मचार्यादिनामानि रूपाणि द्विपदत्वादीनि उत्तममध्यमाधमत्वाति चेति व्याख्येयम् । प्रवृ-त्तिनियमद्वारा प्रवृत्तिस्फूर्तकमेण आदिना मोक्षपर्यन्तानां परिग्रहः ॥ १४ ॥

फलनिमित्ताधिकारिणां कामिनां कीदृशानामनुपादेयानां वेदा ब्रह्मात्मविषया इति वक्ष्यमाणत्वात् चित्तशुद्धयर्थमेव कर्माणि विहितानि न कारुण्यकारणैः अतः फलमुद्दिष्टं कर्म कर्तारो हि अयोग्या अत एवानुपादेया इति तेषां निष्कल-गुणदोषौ विधीयते इत्यर्थः । उपादेयानां यागादि कर्मणि योग्य-त्वेन ब्राह्मण्यमित्यर्थः । निवृत्तशब्दस्य व्यवस्थाप्यत्वाद्ब्रह्मण्य-त्वाच्च सङ्काचं पयवसानादित्यर्थे इत्युक्तम् ॥ १५ ॥

गुणदोषविषयं देशकालादिषट्कर्पांशोऽप्य विविक्तम् । तत्रोर्गुणदोषयोः तत्रापि अकृष्णसारत्वेऽपि कृष्णसारोऽपि कीकटः अङ्गवज्रकण्डिकादिः तद्विजितः सत्पुरुषरहितोऽशुचिः एकवज्राव इति कीकटश्चाऽसंस्कृतभरणजैतेषां समाहारः कीकट-ऽसंस्कृतराज्य असौवीरं च तत् कीकटोऽसंस्कृतराज्येति तथा । असौवीरादित्यः भक्त्यान् कीकटादिरपि शुचिरिति अर्थाच्च तात्पर्यवशादुक्तम् ॥ १६ ॥

शुद्धशुद्धीतिरुक्तशुद्धपक्षीयम् ।

एष एव परिहारोऽनन्तराध्याये स्फुटतरमुच्यते, प्राचैरिति ।
प्राचैरितिन्द्रविषयाः आद्यादयो वदन्ते प्राचैरितिन्द्रियेषां च
इति विषयेषः अधिकाराननुगुणा निष्ठा वयाशूद्रस्य आद्या
धर्मः अधिकारस्य सम्बासिधर्मस्य दोषः आद्यास्य विरक्तस्य च
गुणः ॥ १-२ ॥

समानेष्विति मौक्तिकाद्याकारेण समानत्वं शुद्धशुद्धी एव
गुणदोषो तौ च शुमाशुमौ कर्मविपादनयोग्यतायां यत्न-
रूपो विधीयते द्रव्यस्य विधिकारमायं द्रव्यस्य शुद्धस्य जिहा-
सायं गुणदोषविधानमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

धर्मार्थं द्रव्यद्रव्यजननेन धर्मोपपन्नोऽनीसिद्धः व्यवहार
अर्थोऽननादिः यात्रा देहधारणं धर्मविरोधायां जनदेहा-
व्यादिकमपि शुद्धशुद्धी कर्मानुष्ठाने सत्त्वे सत्त्वं भवति इत्यर्थः
शरीरा शरीरसम्बन्धिनो भूतानां धानवः ॥ ५ ॥

कल्प्यते ज्ञाप्यते एतेषां पुंसां पुरुषार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

देशकाद्यादिमात्राणां देशकाद्यादिनिष्पाद्यानां निबन्धार्थं
कर्मणां वर्जनीयवर्जनायम् ॥ ७ ॥

अकृष्णसारः कृष्णमृगप्रधानरहितो देशः कृष्णमृगप्रधार-
स्वपि असौषरिकीकटासंस्कृतेरिणम् असौषरीदिद्वयतिरिक्त
देश कर्मण्य इतीत्यर्थः । कीकटो मगधकाञ्चिकादिः असंस्कृतदेशः
स्वेच्छद्रुविष्टदेशः इरिणम् उधरदेशम् ॥ ८ ॥

भीमक्षीरराजवाच्यंरुतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन निबन्धः कृतः ।

गुणदोषविधानेन सङ्गतां त्याजनेच्छया ॥

इत्यशुद्धानां कर्मणां सङ्गतां च त्याज्यत्वात्त्या शुद्धानां
तेषां मुमुक्षोरप्युपादेयत्वं सूचितं तत्र के पुनस्ते कर्मादयः
शुद्धाशुद्धाभ्यामप्यवमालक्ष्य तान् विवक्षुस्तथास्वाधिकार
निष्ठाविपरीतनिष्ठैव दोषः स एवाशुद्धयावद्वत्फलं तु संसार
इत्याह-व इति आश्रयाम् मत्पथः मगधमजमजरामरणाद्यनेक-
सांसारिकदुःखसागरनिमग्नान् जीवानवशोऽनुजिघृक्षुषा
महाराधनोपयुक्तकरणाकवेवशास्त्रादिकं प्रवच्छन्तो ममेत्य-
मिष्टेतिर्यः पथो मागोऽमरप्राप्त्युपायान्कर्मयोगज्ञानबागमाकियोगा-
त्मकान् हिंसा ये चैवः प्राचैरितिन्द्रियैः क्षुद्राद्रु कामान्
आद्यादिविषयान् जुषन्तः भवमाना भवन्ति ते संसरन्ति
सांसारिकदुःखतरणोपायार्थं हि करणाकवेवरादीप्रवच्छन्तो-
जातस्य अनुपपन्नस्य मनुविष्टः स्वस्ववर्गाधर्मोचितेषु साक्षा-
त्परस्परया वा मत्प्राप्तिसाधनेष्वधिकारस्तन्मिममधिकारं त्यक्त्वा
ये केनच क्षुद्रकामपरास्ते पुनः संसरन्तोऽस्ततः स्वावर्ता
प्राप्नुवन्तीति भावः ॥ १ ॥

अनुपपन्नस्य क्षुद्रकामाभिनिवेशः संसारावद्वत्त्वाद्यो-
पवेत्यभिमत्योक्तं चयः पुनः पठति, खेखे इति ॥ २ ॥

विबक्षितस्य शुद्धशुद्धीविभागस्य तावत्प्रयोजनं वदन्तं प्रति
जानाति शुद्धशुद्धीति । द्रव्यस्य विधिकारमायं इदं योग्य

इदमयोग्यं चेति सम्बन्धद्वारा आभाषिकप्रवृत्तिप्रतिबन्धार्थमित्यर्थः
शुद्धशुद्धीयोग्यत्वायोग्यत्वे वस्तुषु देशकाद्यद्रव्यकर्ममन्त्रकर्म-
रूपेषु पदार्थेषु समानेष्वपि पञ्चभूताद्यारम्भकत्वेन समानाकारेष्वपि
अपीत्यनेन द्रव्यार्थे शुद्धशुद्धीविभाग इत्याद्युक्ता निरस्ता किं
तत इत्यत आह-गुणदोषौ शुमाशुमौ इति सत्यामेव विधि-
कित्सायां शुमाशुमावदौ अधिकार तद्विपर्ययरूपौ गुणदोषौ
विधानौ भवत इत्यर्थः । गुणदोषौ इत्यस्य तत इत्यादिः विधी-
यते इत्यस्य विमर्श्य ज्ञाप्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ततोपि किमित्यत आह-धर्मोऽर्थमिति । गुणदोषपरिहान
धर्मोऽर्थमित्यर्थः सत्येव हि तद्विज्ञाने दोषपरिहारेण अधिकार-
निष्ठारूपधर्ममिच्छः किञ्च, इदमुपादेयमिहमनुपादेयमिति व्यव-
हारार्थं च यात्रार्थं धर्मविरोधेन तद्व्ययुक्तशरीरसंस्कारार्थम् एत-
त्सर्वशुद्धशुद्धीविभागतः सम्भवतीति भावः । तदाह, इति इति
धर्म अधिकारारम्भकधर्मरूपां धुरं भारमुद्रताम वदोदु मिच्छन्ता-
मवमाचारः शुद्धशुद्धीविभागपूर्वकप्रवृत्तिरूपां इतितां
ज्ञापितः ॥ ४ ॥

"शुद्धशुद्धी विधीयते समानेष्वपि वस्तुषु" इति प्रतिज्ञात
मेव प्रपञ्चार्थान्, भूमीति त्रिभिः । आश्रयत्वावरादीनां भूतानां
प्राणिनां शरीरारम्भका भूत्वाद्यः पञ्चधाततः तेषा-
त्मनाऽनन्तरात्मभूतेन मया संयुताः सर्वे भावाभिद्विचिरीश्वरतत्त्व-
ज्यात्मका इत्यर्थः । अनेन समानेष्विति विधानेन साकं
स्पष्टीकृतम् ॥ ५ ॥

समानेष्वपि तावपि शब्देनान्तरवैषम्यमपि शुद्धशुद्धीविभाग-
ज्ञापनप्रयोजकमस्तीति सूचितं तद्विज्ञानेन-वेदेनेति । समेष्वप्यु-
करीत्या ब्रह्मादित्यावरास्तेषु भावेषु समानाकारेषु सत्यपि
तच्छरीरारम्भकेषु धातुषु भूत्वादपञ्चभूतेषु विषमाणीति
विविधानि नामरूपाणि च वेदेन कल्प्यन्ते विधानेति शेषः
विधाता हि मनसि विपरिवर्तमानादेवमनुष्यादिनैदिकशब्दा-
द्वयगततद्वाच्यभूतदेवाद्याकारान् देवमनुष्यादीन्सृजति तथा च
भूतिः "वेदेन नामरूपे दवाकरोत्सता सतीप्रजापतिः" इति
स्मृतिरपि-

"नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।

वेदशब्देऽप्य एवाहो देवादीनां चकार सः" ॥

इति कल्पनायाः प्रयोजनमाह-एतेषां संसारिणां जीवानां ज्ञाने
सिद्धये स्मार्थमिहपुण्ययुक्ताधिकारनिष्ठार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ततः किमत आह-वेदेति । भवन्तीति भावा देवाकालादि-
रूपेण सतामित्यर्थः आदिशब्देन द्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मरूपः वस्तुनां
गुणदोषो योग्यतायोग्यत्वे शुद्धशुद्धीति यावत् । शुद्धशुद्धी
विधीयते इत्युपक्रमान् मम मया विधीयते विनिरुद्ध ज्ञाप्यते
किमर्थं कर्मणां देशकाद्यादिनिष्ठानां नियमार्थं संकोचार्थं विपरी-
ताधिकारवर्जनेन स्त्रज्जधिकाराणामनुष्ठानार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञा ते शुद्धशुद्धी विद्वद्भिः, अकृष्णसार इत्यादिना ।
अकृष्णसारः स कृष्णमृगप्रधानरहितो देशः तथाऽप्रपञ्चयोग्यो ब्रह्म-
ण्यार्माकृत्यशुद्धीमेव कृष्णमृगप्रधानो प्रपञ्चयश्च शुचिरि-
त्यर्थः । कृष्णसारोपि न सर्वो देशः शुचिः किन्तु सौवीरादि-
द्वयतिरिक्तो देशः तत्र सौवीरः सौराष्ट्रदेशः कीकटदेशो मगध-
काञ्चिकादिः-

श्रीमद्भिराजवार्धनसंग्रहसंग्रहः ।

“अङ्गवङ्गकालिङ्गेषु सौराष्ट्रमण्डलेषु च ।

तीर्थवाचां विना तथा पुनः संस्कारमहंति” ॥

इति स्मर्यते असंस्कृतो ष्वेच्छभूयिष्ठदेशः ईर्यामूपरदेशः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराजवार्धनसंग्रहसंग्रहः ।

कर्मयोगिनां भगवत्प्रियत्वेन द्रव्यदेशादिशुद्धिकथनपूर्वकं कर्मकरणप्रकारं चक्षुस्मिन्नप्राये तत्र कथितानां त्रयाणां मध्ये कर्मननुतिष्ठतां गतिमाह्वय एतामिति । भक्तिज्ञानक्रिया-
त्मिकां भक्तिज्ञानकर्मयोगविषयाम् ॥ १ ॥

यथा गुणदोषौ मरिप्रयाप्रियोपहितविहिताविहितकण्ठानि-
धानौ एव गुणदोषभूवे पुण्यपापीनवपन्नं शुद्धशुद्धौ अपि
मरिप्रधानविशेषतश्चाप्युक्तं तत्राद्याजात्यभिप्रायेण इति पूर्वो-
क्तानुवादपूर्वं शुद्धशुद्धिद्वयवस्थामाह-स्वेच्छे इति । उक्ता-
र्थोयम् ॥ २ ॥

पञ्चभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि वस्तुषु द्रव्यस्य शुद्धिः
अशुद्धिः गुणदोषौ च शुभाशुभौ च मरिप्रधानविशेषतश्चा-
प्युक्तं तत्राद्याजात्यभिप्रायेण इति पूर्वो-
क्तानुवादपूर्वं शुद्धशुद्धिद्वयवस्थामाह-स्वेच्छे इति । उक्ता-
र्थोयम् ॥ २ ॥

“पञ्चभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि वस्तुषु द्रव्यस्य शुद्धिः

अशुद्धिः गुणदोषौ च शुभाशुभौ च मरिप्रधानविशेषतश्चा-

इति वचनात् ॥ ३ ॥

एतदेव विदुषोति, धर्मायमिति । सुकृतादिप्रयोजनमुद्दिश्य
अर्थं धर्मेसाधनं धुरमुद्रहता मया यात्रार्थं शरीरयाप-
नार्थम् ॥ ४ ॥

शुद्धशुद्धौ इत्युक्तमेव विदुषोति, भूमीति । स्यादरादीनाम्
आप्राप्त्यपेक्षानां जीवानाम् आत्मना संयुताः शरीराः भूषादयः
पञ्चधातवो महाभूतानि ॥ ५ ॥

पञ्चभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि स्यादरादिप्रधानेषु भातु
महमेवः “न उ त्रिधातुप्रयोजनम्” इति भूतिः । तस्य सज्जिधान-
विशेषाच्छुद्धयैतदस्तिनिधानविशेषाद्दुष्टयै च भेदेन तार-
तम्यवच्छेदो विवर्तमानं नामरूपाणि विकल्प्यन्ते विविधत्वेन
कल्प्यन्ते इत्यवधारणयोग्यायोग्यानि क्रियन्ते विद्वद्भिर्मया चेति
कोषः । किमर्थमेतेषां देहित्वेन प्रत्यक्षवच्छेदनां जीवानां कार्य-
सिद्धये स्वस्वयोग्यं पुरुषार्थसिद्धये इति आप्राप्त्यपेक्षानां
अस्मृतिवच्छेदनायोग्यानामित्यर्थः । “वाक्यस्मरणयोरङ्गित्”
इति वचनात्—

यद्यद्वैतः सज्जिहितं तत्तच्छुद्धितरं मतम् ।

अतः शुद्धितमो विष्णुः सज्जिहितं च समाधत्तः ॥

इति वचनात् ॥ ६ ॥

देशादीनां भूतिस्मृतिवच्छेदनां ममभूतानां वचनामेव गुण-
दोषयोर्विषयकमित्याह—देशेति । अयं देशोऽयं काळ एतद्द्रव्य-
मिति इमानि कर्मयोग्यानि नेतराणीति मम वचनादेवादीनां
गुणदोषौ विधीयन्ते कर्मयोग्यां निवर्तमानं कलसाधनार्थम् ॥ ७ ॥

कीदृशा देशाः शुद्धये इत्यतस्त्वानाह—उक्तकार, इति ।
आप्राप्त्यपेक्षां कर्मकरणात् कल्पसारां नाम भूगो देशादीनां शुद्धिः
शुद्धिकरो भवेत् कल्पसारां देशमधिपतिरिति स देशः शुद्धि-
रित्यर्थः । अथवादेशेन कल्पसाराविधुरोपि देशः शुद्धिरिति
सूचयति—

“नदीचमुद्रगिरव आश्रमाश्च वनानि च ।

नगराणि च द्विष्यानि शास्त्रप्रामादवस्तथा ॥

तेषां समीपगाभ्येव देशा योजनमात्रतः ।

कर्मयोग्यास्तु समावृतास्तवन्त्ये कीकटाः स्मृताः ॥

तदर्थोपेतु ये देशाः कल्पसाराविधुराः ज्ञातः ।

कर्मयोग्या एव ते देशाः” ॥

इति वचनात् । उक्तस्यापवादमाह, कल्पसारापीति । कल्पसाराऽपि
सौवीरकीकटांस्तुक्तेरियोऽप्योऽप्येव देशस्य शुद्धिहेतुः एषां ज्ञाना-
पि शुद्धिकरो नेत्यर्थः । सर्वप्राप्त्यपेक्षां देशाऽसंस्कृत इत्युक्तं
तदुक्तं “यदि नाप्युपिताः क्षत्रेः” इति तत्रापि विशेषोऽस्तीत्युक्तम्—

“अथैवमुपिताश्चापि यदि सज्जिहितविधुराः । इति

कर्मयोग्या इति विदुषा विष्णुविद्वानि वचनम् ॥

ईर्यादेशः आध्यात्मिक उपद्रवीपादिकः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराजवार्धनसंग्रहसंग्रहः ।

अ एतानिति तैः तत्र साधकानामजातवैराग्यभक्षानां विष्णु-
सत्त्वानां जातवैराग्याणां भक्तिनिष्ठानां जातभक्षानां न
सिद्धा अजातवैराग्यभक्षः नापि साधकाः निकामा अपि
नेति विवेकस्य मूले तु क्रिया ज्ञानभक्तिसम्पादकत्वेन रचि-
तान् पूर्वोक्तान् कामानैहिकान् मारखौकिकान् वा ॥ १ ॥

तत्र व्यवहारिकयोग्यगुणदोषयोर्विधानार्थमधिकारिमात्रस्य
पूर्वानुवादेनैव गुणदोषौ लक्ष्यार्थ-लक्ष्येति । अधिकारे कामित्व-
निकामत्ववैराग्यभाज्यभियोग्ययोग्यतया अधिक्रियमाणे
योगविशेषे उभयोर्व्यवहारिकपारमार्थिकाधिकारिणोः किन्तु
पूर्वत्र गुणस्य कल्पितमुत्तरत्र तु सिद्धमेवाति भावः । अथ ज्ञान-
कर्मयोग्योऽसंयुक्तं विना सिद्धमात्रेण तस्मिन्मतेनैव विहितत्वात्
तेन तत्र तत्र निष्ठा च्युतिः किन्तु सर्वेतिरपेक्षतया सर्वसाधिकाणां
भक्तामेव तत्तद्देशमिधरेषु कृते निष्ठा च्युतिः स्यादिति गम्यते
तदेव मत्तद्व्यवहारिकमर्थनिष्ठाकर्मदेः गुणः तथा तत्सहाया ज्ञान-
निष्ठा ज्ञानिनि ततोऽपि गुणः निष्कलनभक्तिनिष्ठा तु भक्तेः सर्वो-
त्कृष्टो किन्तु तत्साध्याप्रमत्तवच्छेदनां किरिति पूर्ववदेव प्राप्तम् एव-
मेतद्व्यवहारिकयोग्येऽधिके वाधिकारे प्रवेशो द्वयोः भूयः पूर्वहानेः
अधिके परासिद्धमेत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्र व्यवहारिकेष्वपि ज्ञेयं ज्ञेयं इत्यनुसारेणैव गुणदोषौ
विदुषोति, शुद्धशुद्धौत्यादिना । तत्र शुद्धौति सार्धकं टीकायां
धर्मायमिति प्राधिकमेव विधिकारिमात्रस्यापनादिलक्ष्यव्यवहारार्थ-
मपि तदुपयुक्तं द्रव्यादीनां तत्तच्छेदने शुद्धशुद्धिवागुमत्वात्-
मत्त्वविधानवच्छेदनात् एवमुत्तरत्रापि गुणदोषौ व्यवहारार्थमिति
विनापि शुद्धशुद्धिद्वयवस्थान् केवलव्यवहारार्थमपि गुणदोषौ
विधीयन्ते शुभाशुभौ धर्मायमिति विनापि गुणदोषव्यवस्थाः ॥

भीमशिरःशिरःशिरःशिरःशिरःशिरः ।

केवलं यद्येवमपि तो विधीयते इत्यर्थः । तस्माद्गुणदोषावित्यादि-
वक्तुं सूत्रस्यैव एवेति भावः । अतः शुद्ध्याशुद्ध्यादियुग्मात्रक-
वर्गस्यैवादीनां योजना न यथासङ्गत्वं सर्वत्र सर्वविधानद्वय-
नात् व्यवहारोऽत्र परमार्थशास्त्रमात्रानुगतिः ननु पूर्ववत्परमा-
र्थेतरपक्षतिः धर्मबाधवस्तदितरयोः पृथग्पादानात् ॥ ३ ॥

द्वितीय इत्यर्थकम् । धर्ममुद्ब्रूतां धुरमिति मन्त्रकमुद्ब्रूतां
स्वाचारः सुखमय एवेत्यर्थः सुखस्य रूपया मन्त्रेण प्रवृत्तत्वात् ॥ ४ ॥

समेष्टु सर्वेषामात्मसंयुतत्वाद्गुणाधिक्याभावात्सुमौलिकत्वा-
द्दोषावित्यादिष्वेवमपि विषयमाणि नामानि ब्राह्मणादीनि रूपाणि
उत्तमादिस्त्वेन भिन्नानि निम्बमेव स्नातुवद्गुणावयवत्वा कल्प्यन्ते
केवलमुपपद्यन्ते किमर्थं स्वाधिकारानुरूपवामेव प्रवृत्तौ जीवानां
स्वार्थो धर्मादिः सिद्ध्यति प्रवृत्तिसङ्कोचात् क्रमेण मोक्षश्च
सिद्ध्यतीत्येतद्व्यतिरिक्त्यर्थः ॥ ५ ॥

निबन्धाय व्यवस्थायै सङ्कोचार्थञ्च तदेतच्च श्रीमद्वत्स-
स्पृष्टं विनैव तत्सम्बन्धे तु "निगुणो नृपाभवः मन्त्रिकेन तु
निगुण्यम्" इत्यादि वक्ष्यमाणात् बाहुतगुणानां तगुणाभयस्य ममेति
वेदार्थमेकैव मवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकृष्णसार इति तैः तच्च निगुणितार्थमिति हेतुं कृष्ण-
मुनेय भेदोऽपि सुवीरैर्ब्रह्मण्यैर्हीनैश्च कीकटोऽप्यशुचिः तद्युक्त-
श्च कीकटोऽपि शुचिरिति ॥ ८-९ ॥

भीमशिरःशिरःशिरःशिरःशिरःशिरः ।

गुणदोषद्वयभूतानां प्रोक्ता कर्माधिकारिणः ।

एकविंशो तत्रपञ्चः भूतार्थश्च विनिश्चितः ॥

सकामकर्मिणो निवृत्तिर्य एतानिति । मत्पथः

समासास्ताभाव आर्थः । मत्प्रापकमागोर् मक्तिः साक्षात्स-
म्प्रापिका ज्ञानं मम निविशैवस्वरूपप्रापकं क्रियानिष्कामकर्म
परम्परया तत्प्रापकं भुङ्क्ता स्वर्गाराज्यादीन् ॥ १ ॥

ननु, मया को गुणः का दोष इति त्वं पृच्छस्वया च
मन्त्रकेषु गुणदोषद्वयवस्तवभाषो गुण इति प्रत्युक्तं तत्राह-
मिदमाशङ्के यदि कश्चिद्वत्तकथावो भयालुः शुद्धमत्तयधि-
कारी प्रतिष्ठितैः कर्मिभिर्ज्ञानिभिर्वा युक्त्या देवाद्भ्योऽनन्त-
बलुगत् एव सन् औषधपानन्यायिनारोचकमपि कर्म करोति
ज्ञानं वाङ्मययति तदा तस्मिन् भक्त किं गुणदोष-
द्वयदोषः किं तदभाव एव गुणः किञ्च यदि कश्चिद्वत्त-
महत्कृपात्वाद्भक्त्यावजानमप्यक् भयः कर्मि ज्ञानी वा भक्तार्थ-
दृष्टा तादृशनिजोत्कर्षकामनयैव स्वाधिकारिप्राप्तानि कृत्यानि
व्यक्त्वा तद्वदेव भगवन्ते मज्जामात्रेण येषां चेतनं यथापयति
तदा तस्मिन्तस्मिन् इति जगद्वक्त्रे किं गुणद्वयः कर्त्तव्य-
मवेति चेत् सत्त्वं शृणु तर्हि गुणदोषयोर्ब्रह्मण्यमित्याह, स्वे-
ति । ज्ञानिनो ज्ञान एव कर्मिणः कर्मण्येवाधिकारस्तत्रैव निष्ठा
निष्ठितत्वं गुणः किन्तु तयोः स्वतः फलदानसमर्थयोर्भक्तिमित्रत्वं
नैवानुष्ठेयत्वं "नैककर्ममप्यव्युत्तमावर्जितम्" इत्यादिरव्यथा वैक-
ल्यमेव शुद्धमकृष्णं तु भक्त्यावैव निष्ठा गुणः तत्स्वास्तु स्वत एव
फलदानसामर्थ्यात् कर्मज्ञानाद्यभिभवेनैवानुष्ठेयत्वं "धर्मोन्
खलमकृष्णः सर्वान् मामजन्त" इति "न ज्ञानं न च वैराग्यम्" इत्यादेः

ज्ञानादिमित्रत्वे सति तस्यः शुद्धमकृष्णवर्गमः स्वात् विपक्ष्यैवः
पराधिकारं निष्ठान्तरम् उभयोर्गुणदोषयोः ॥ २ ॥

किञ्च गुणदोषयोः मत्पथा महानेव तमदं विद्युद्योमि,
शुचिर्नृपाह, शुद्धगुणी इति । शुद्धपथं निविशित्वा इदं योऽव-
मयांश्च वेति सद्दृष्टमन्त्रिकेनार्थे "मया कार्यो धूमः" इति वत्
समानं उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणेषु भूषणादिष्वन एव वाक्यमू-
लार्थादर्थपि वास्तव्यकाः शुद्धः कश्चिद्विशाकोऽशुद्ध इत्येवं
गुणदोषो गुणाशुभौ विधीयते तत्र धर्मोऽपि शुद्धशुद्धी शुद्धेन
धर्मः अशुद्धताधर्मः इति व्यवहारार्थे गुणदोषौ शुद्धशुद्धेऽपि
विद्यमानां व्यवहारवशात्तद्गुणः अशुद्धत्वेऽपि तद्वदशुद्धादोषः यथायं
शुभाशुभौ असत् प्रतिग्रहादेर्दोषत्वेऽपि आपत्सु शरीरनिर्वाह-
मात्रोपादानं शुभमेव अधिकोपादानं त्वशुभं पापमेव ॥ ३ ॥

एवं धर्मरूपां धुरम् उद्ब्रूतां जनानां मया मत्प्रादिकेपेया-
यमाचारो दर्शितः ॥ ४ ॥

"गुणदोषमिदं दृष्टिनिगमात्तेन हि ज्ञतः" इति वक्ष्यको-
त्तत्सत्यमेव किन्तु निगमो हि लोकोपकारक एवेत्याह, भूमीति
ज्ञास्याम् । धारयतीति धातवो भूष्यावप एते आब्रह्मण्यावरादीनां
शरीराः शरीरारम्भकाः इति वेदतः साध्यमुक्तम् आरम्भतोऽप्याह,
आरमेति ॥ ५ ॥

आतुपु वेदेष्टु समेष्वपि नामरूपाणि वाचकवाचनानि ब्राह्म-
णोऽवमिति ब्रह्मचार्यमिति तावन्नैकतैल्लिकादिरवमिति वक्ष्यो-
भमिदं निबन्धनानि कल्पनायां प्रयोजनमाह, एतेषां प्राणिनां
स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिर्यमद्वारा धर्मोऽपि पुरुषार्थसिद्धये ॥ ६ ॥

न केवलं वेदेष्वेव अपि देशकालफलानामित्यादिष्वपीत्याह,
देशकालादयो ये भावाः पदायांस्तेषां तत्सम्बन्धिनो वस्तूनां
ब्रह्मादीनामपि मम मया नियमनार्थं सङ्कोचनार्थमव्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रथमं शुद्धशुद्धी प्रपञ्चयति, अकृष्णसार इत्यर्थमि-
दं देशानां मध्ये कृष्णशरीरगृहीतो देशोऽशुचिः तत्रापि न सन्ति
ब्रह्मण्या ब्राह्मणभोक्तृमत्ता यत्र सर्वव्यस्तमशुचिः कृष्णसारोऽपि
कृष्णत मुनेय सारः भेदोऽपि असौवीरः कीकटश्च मसंस्कृतो
माज्जनीवद्वयो म्बच्छादिबहुलश्च इरियम् ऊपरश्च तेषां ब्रह्मैक्यं
नत् अशुचिः सुवीराणां सत्पुरुषाणां निवासः सौवीरः असौ-
वीरो यः कीकटो गवाप्रवेशः सौवीरः सत्पात्रयुक्तः कीकटोऽपि
शुचिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमशिरःशिरःशिरःशिरःशिरःशिरः ।

पूर्वोच्येन त्रयाणां मुक्त्युपायानां योगानां मध्ये यत्राधि-
कारस्तत्र निष्ठागुणोऽप्यत्र निष्ठा यदि दोषवर्त्ताह जात्यशुद्धानां
सेसारहेतूनां तु सर्वथा त्याग एव इति नियमो दृष्टितः
योगत्रयासंज्ञानां प्रमत्तिवैयर्थ्यमप्यव्यतिरिक्तानां परमभाग-
वतानां न किञ्चिद्गुणदोषादित्यत आत्मधुनाऽस्मिन्नप्याये त्रयाणां
योगिनां स्वस्वधर्मोद्योगमुपादेवानुपादेयपदायंऽप्युपपत्त्ये देश-
विपदायांतां शुद्धादिकं दृष्टयति, तत्र तावत्प्रवृत्तयोगत्रय-
निष्ठजनस्तुतिघोतनाय तस्मिन्नात्मधुनाऽस्मिन्नपि, य इति ॥ १ ॥

प्रवृत्तयोगत्रयस्योपयोग्यमुपयोगिनां पदायांतां शुद्ध्यादिकं
वक्तुं योगानां मध्ये यत्राधिकारस्तत्र निष्ठा गुणोऽप्यत्र निष्ठा
दोष इत्यनुवदति, स्वे स्वे इति ॥ २ ॥

कर्मण्यो गुणवान् कालो द्रव्यतः स्वत एव वा ।

यतो निवर्तत कर्म स देशोऽकर्मकः स्मृतः ॥ ९ ॥

द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च ।

संस्कारेणाथ कालेन महत्त्वालपतयाऽथवा ॥ १० ॥

शक्त्याऽशक्त्याऽथवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने ।

अथ कुर्वन्ति हि यथा दशावस्थानुसारतः ॥ ११ ॥

भान्यदार्ढ्यस्थितन्तूनां रसतैजसचर्मणाम् ।

कालवाय्वग्निमृत्तायैः पार्थिवानां युतायुतैः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लवेवकुनासिद्धास्तमदीपः ।

शुद्ध्यादिनिर्णयप्रयोजनमाह—शुद्धीति द्वाध्वम । शुद्धेति शक्तिः शुणः अशुद्धं तु दाघः एवम्भूतौ गुणयोषौ शुद्धप्रवृत्त्या शुभोऽयः अशुभप्रवृत्त्याऽशुभोऽनयः इत्येवम्भूतौ शुभाशुभौ चादि-इति शेषः । समानत्वापि एकारमकंश्चापि वस्तुषु देशदिषु शुद्ध्यशुद्धी योग्यत्वायोग्यत्वे निर्धार्यते । विमज्ज प्रतिपाद्यते तत्प्रति-पादनस्य प्रवृत्तिरूपं कथं च प्रयोजनमुक्तं प्रयोजनास्तस्माद्, द्रव्यस्य त्रिविधिकारणमिति देशः कालादियोग्यत्वायोग्यत्व-विषयकसंशयनिराकरणार्थम् ॥ ३ ॥

द्वयंम किञ्चिद्वस्तु अशुद्धत्वेन किञ्चिच्च शुद्धत्वेन प्रतीयते तत्र यथोचितव्यवहारसिद्ध्यर्थं च किं बहुना यात्रार्थं निर्वा-हार्यं च धर्मधर्मरूपां धुरमुद्ग्रहणाम् अथमाचारः दर्शितः ॥ ४ ॥

वस्तूनां समानत्वं दद्येति, भूमीति । भूतानां प्राणिनां आब्रह्म-स्थानरादीनां समष्टिव्यष्टीनामित्यर्थः भूषादिनामकाः पञ्च धातवः एतदुपखलुषां जिह्मशरीरारम्भकानामिन्द्रियादीनाम् शरीराः शरीरारम्भकैः समष्टिव्यष्टिवेहकारणानीत्यर्थः । भूषा-द्यात्मकं सर्वं समष्टिव्यष्टिरूपं जगदित्यर्थः । भूषाद्याः किमात्मका इत्याकाङ्क्षायामाह, आत्मसंयुता इति आत्मना परमकारणेन मया संयुताः मदात्मका इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवम्भूतेषु समष्टिकारमकेषु वेदेन नामानि ब्राह्मणादीनि रूपाणि तत्तच्छरीरादीनि विषमाणि कल्प्यन्ते समष्ट्यन्ते किमर्थम् एतेषां क्षेत्रज्ञानां स्थायिसिद्धये भोगमोक्षसिद्धये ॥ ६ ॥

किञ्च मम वस्तूनामंशभूतानां पदार्थानां मध्ये देशकालादि भावानाम् प्रादिना द्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मणां सङ्ग्रहः वेदेन गुणयोषौ योग्यत्वायोग्यत्वे विधीयते किमर्थम् मुमुक्षुभिर्निष्काममेव कर्म कर्तव्यं न तु काम्यमित्यादिकर्मणां नियमार्थम् ॥ ७ ॥

सङ्क्षेपतः शुद्ध्यशुद्धी दर्शयति, अकृष्णसार इत्यष्टमिः । तत्र देशशुद्ध्यशुद्धीदेशानां मध्ये अकृष्णसारः कृष्णमृगमाचार-शुभ्यः अशुचिः अग्रहणयः ब्राह्मणयोषौ हितकृत्य ब्रह्मण्यस्तत्रि-पराणोऽब्रह्मण्यः अशुचिः कृष्णोऽपि मृगेन सारः भेष्टोऽपि सौवीरः सत्पुरुषयुक्तस्तद्व्यातिरिक्तोऽसौवीरः सः अशुचिः सत्पुरुष-युक्तस्तु सर्वोऽपि शुचिरेव “सधै पुण्यतमो देशः सत्प्राज्ञं यज्ज लक्ष्यत” इति वचनात् । ककिटः मङ्गवङ्गकजिह्वादिस्पर्शकृतो

म्लेच्छवहुलश्च शरिणः उपरश्च एकवज्रावः तदशुचिर्भेदसद्व्यवस्थां शुचित्वमथायुक्तमेव ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवान् उवाच ॥ जो पुरुष भक्ति ज्ञान क्रिया रूप मेरे इन मार्गोंको छोड़कर इन चख प्राणोंसे धुद्रकर्मों को सेवन करने हैं वे पुरुष संसारही मे घूमते रहते हैं ॥ १ ॥

अपने अपने अधिकार में जो निष्ठा कहा है, कोई तो गुण है इससे जो विपरीत है वही दोष है इन दोनों का यही निश्चय है ॥ २ ॥

समानही वस्तुओं में भी शुद्धि तथा अशुद्धि का विधान किया जाता है द्रव्य के संबंध विचार के वास्ते शुभ अशुभ गुणयोष भी कहे जाते हैं ॥ ३ ॥

हे भगवन् ! धर्मके वास्ते व्यवहार के वास्ते देह बाह्यके वास्ते जो लोग धर्मके भारको धारण करते हैं उनके वास्ते मेने यह आचार दिखाया है ॥ ४ ॥

सर्वभूतों के पृथिवी जल अग्नि वायु आकाश ये पांच धातु हैं इन हीसे ब्रह्मा से स्थावर पर्यंत आत्मा के सहित सबके शरीर हैं ॥ ५ ॥

हे उद्धव ! इस के स्वरूप सिद्धि के लिये समझातुओं में भी सब के विषय नाम रूप वेदके द्वारा कल्पना किये जाते हैं ॥ ६ ॥

हे सत्पत ! मेरे कर्मोंके नियम के वास्ते देशकाल आदिके अंतर्गत भाव वस्तु हैं तिनके गुणयोष विधान किये जाते हैं ॥ ७ ॥

देशों के मध्य में कृष्णसार मृगके बिना जो देश है तथा ब्राह्मण का रक्षक जो देश नहीं वह देश अशुद्ध है कृष्णसार मृगके रहने पर भी सौवीर मगध देश तथा असंस्कार बाह्य देश ऊपर देश ये सब अशुद्ध हैं ॥ ८ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

काकस्य शुद्ध्यशुद्धी दर्शयति, कर्मण्य इति । द्रव्यतो द्रव्य-सम्पत्त्या स्वतो वा पूर्वाह्लादियैः कर्मण्यः कर्मोऽयः स काक-

अथर्ववेदमिह तन्मात्रादीपिका ।

स्तस्मिन्कर्मणि शुद्धवान् बतौ यस्मिन् द्रव्यान्नामेन वा राष्ट्र-
विष्णवादिना वा कर्म निवर्तते यद्वा सूनकादौ दशाहाद-
वर्षयोऽकर्मकः कर्मानहः स्मृतः स काळो दोषः अशुद्ध-
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वस्तुशब्दोपात्तानां द्रव्याणां शुद्धशुद्धी दशोच्यते, द्रव्य-
त्वेति अतर्मिः । द्रव्येण तोषादिना शुद्धिर्मादिना त्वशुद्धिः
वचनेन शुद्धमशुद्धं वेति सन्देहशुद्धिमत्त्वेन रूपेण ब्राह्मण-
वचनेन शुद्धिर्विपरीतेनाशुद्धिः संस्कारेण प्राप्त्यादिना पुष्पादेः
शुद्धिरवप्राप्तादिना त्वशुद्धिः कालेन दशाहादिना तर्वादकादेः
शुद्धिः

‘काळे मेघोदकं प्राह्यं वर्ज्यं तु द्रव्यमेव हि ।

मकाळे दशरात्रं क्याततः शुद्धिर्विधीयते ॥

विपरीतेनाशुद्धिः पर्युषिताशुद्धिरशुद्धिः अत्यजाद्युपहमानां
तडागाद्युदकानां महत्वावस्थायां शुद्धशुद्धी ॥ १० ॥

शक्त्याऽशक्त्या सूर्योपरागादिसूनकाकादेः शक्त्याप्रत्यशुद्धि-
रशक्त्याप्रति शुद्धिः वृद्ध्या पुत्रजननादौ दशाहादिहर्षानेन
शुद्धिरन्तर्धानेनाशुद्धिः समुद्रया जीर्णमजवद्वस्त्रादेः समुद्रं
प्रत्यशुद्धिरिति प्रति शुद्धिः तत्रापि विशेषमाह, यदिति । एते
च द्रव्यवचनादयो द्रव्याशुद्धिद्वारा आत्मने यद्वं कुर्वन्ति
तद्देशावस्थानुसारं एव यथा यथावत्कुर्वन्ति न सर्वतः तथा
हि निमेष एव देशे कुर्वन्ति न तु कौराण्यकुले तथा रोगादि
व्यतिरिक्तयुवाद्यवस्थावामेष कुर्वन्ति न वाक्चरोगाद्यवस्थावामिति
तथा च स्मृतिः

“देशं काळं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च क्वात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

इति ॥ ११ ॥

द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्य शुद्धिरित्युक्तं तत्र वचनादिशुद्धिरेक-
कपेव द्रव्यतत्त्वं शुद्धिर्बहुकोपेति तां प्रपञ्चयति, आभ्यांति । दारु-
भौतिकं महत्त्वमसादि च अस्मिन् गजदन्तादि रसात्तेलघृता-
दयः तैजसाः सुनयोदयः तेषां पार्थिवानां च रथ्याकदम्ब-
छेष्टकादीनां यथा यथं काळादिभिः शुद्धिः तत्रापि काकात्य-
जाद्युपघातान्तरम्बन दशकाळावस्थाधनुसारेण च एतेभ्योदय-
शुद्धाद्युतेर्मिलितैः कवचैश्च काळस्य पुनर्ग्रहणं युतत्त्वप्रदर्शना-
र्थम् ॥ १२ ॥

अथारधामण्डासगोस्वामिविरचितः ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

द्रव्यसम्पत्तेरिति “पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चा-
वम्” इति स्मृतेः द्रव्यसम्पत्तिश्चेन्नाडीच्छेदनात् पूर्वं पुत्रजन्म-
काळो दानकर्माहः पूर्वाह्णादिश्च स्नान एव जपार्थकमाहः । तस्मिन्
दानजपार्थकर्मणि यस्मिन्काळे यद्येत्यह्नाह्नम् अभ्ययान्त्ववा-
पत्तेः ॥ ८ ॥

पर्युषिताशुद्धिरपि काळेनैव ज्ञेया । तत्रापि निवृत्त-
शुद्धशुद्धिर्द्रव्यावस्थामपि ॥ १० ॥

तथाहि । देशावस्थानुसारमेव दशोच्यते नवाच बोधायनश्रुतिः ।
देशं निमेषदेशं काळं महत्वादिदोषस्यैव आत्मानं ब्राह्मणादि-
रूपम् । द्रव्यम् अवपवद्वस्त्रादिरूपम् । द्रव्यप्रयोजनमिति यदि
पकासादिविधाहादौ भोजनादि प्रयोजनं महा अवस्थितं
तर्हि “तस्माद्रद्रव्यमुद्भूतयोऽयं संस्कारमहंति” इत्युक्तेः । उप-
पत्तिं युक्तिं यथा प्रोक्षणाभावात् पुनःकशुद्धिर्न तु प्रकाशन-
तापनादिना सूचनाशापत्तेः इति शौचावस्थानुपपत्त्या प्रोक्ष-
णमात्रमेव तच्छाश्वकं कल्पते । अवस्थां वात्स्यायवस्थां यथा
महत्त्ववद्वस्त्रादिसु बाधेषु च विशेषणम् । अवस्थाः अपरि-
गीता याः कस्यास्ताम् कृतचूडासु वाग्वानात् प्राक् महो-
रात्र विशेषेण शुद्धिकारणां संपिण्डानाम् सापिण्डवत्त्व-
कस्यानां त्रिपुरुषपञ्चमेनैव अप्रत्यानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञाव
इति वसिष्ठवचनात् । बाधेषु चानुपपन्नत्वेन अग्निसं-
स्कारे सत्यकाहो विशेषणम् । एवं वृद्धवाचातुराश्च विनेत्युक्तेः
सूनकादौ तेषां शुद्धाविविध्या ॥ ११ ॥

तत्र द्रव्यशुद्धौ । तां द्रव्यतः शुद्धिम प्रहजमसादि
च यदीयपात्रम् । यथायथं धर्मशास्त्रानुसारेण तत्र आत्मानं
शुद्धिः प्रोक्षणात् यथाह बोधायनः । “ग्रीहयः प्रोक्षणा-
द्विः शाकमूलफलानि च । तस्माद्रस्यापहारात्वा निस्तुषीकर-
योनवा” इति। भौतिककाष्ठस्य शुद्धिस्तस्यादिना यथाह बाह-
वद्वक्त्रः “काष्ठानां तस्य चक्षुर्वाधुर्गोमयजलेरपि” इति गजदन्ता-
द्वस्तु गोमूत्रादिभिः शुद्धिः । यथाह यमः । “गोमूत्रादिवि-
द्वस्तानां स्त्रीमानां गौरसर्पपः” इति । बाह्वृक्ष । सिद्धार्थकानां
कद्वकेन दन्तशुद्धिमयश्च च । गोबाधेः फलपात्रायामभ्यु-
ष्याच्छुद्धवत्तया” इति । तेष्वप्युपपादनात् शुद्धिः भवत्यादिना ।
यथाह बाह्वृक्षः । “अनयां घृतैस्तैजसां प्लवने गौरमयश्च ।
मायडानि क्षाण्वेद्विः शाकमूलफलानि च” इति चकारस्तु घृतं
तैजसांरपि प्लवनेनमभिषेत् । प्लवने वस्त्रात्तरितपात्रं प्रक्षेपः
तस्मिन्नेव पात्रे यथा तद्वह्निःसरति तथा तज्जानीवद्रव्येण
पूर्य्य वा सुवर्णादीनां च शुद्धिर्जलादिना । यथाह-
पुराणं ब्राह्मणं च । “सुवर्णं कृष्यशङ्खाश्च शुक्तिरजमयानि च ।
कास्यायन्ताग्नेत्यानि त्रिपुष्पीमयानि च । निर्लेपानि च शुद्धाग्निं
केवलं जलं च । शुद्धाच्छुष्टानि शोध्यानि त्रिधा
साराभ्यक्षिर्भिः” इति । रथ्येत्यादि तत्र रथ्या राजमागेस्तस्याः
शुद्धिः भाटनाकादिना । यथाह बोधायनः—“आसनं शयनम्
वान नाशः पश्चाच्छुष्टानि च । भाटनाकेण शुद्ध्याग्ने पकेष्टक-
चिनाति च” इति एव कर्तव्यमपि । घटादेस्तु शुद्धिः दहना-
दिना । यथाह देवदत्तः । मृगमयानास्तु पात्राणां दहनाच्छुद्धि-
रित्यतः” इति । अनुयाजवत्कपो । पुनः पाकेन मृगमयमिति पुनः
पाकान् महिमयमिति । मूत्रोक्तचमेणां शुद्धिस्तु वातादिना ।
यथाह यमः । कृष्णाजिनानां वातैश्च” इति । तत्रापि पूर्वोक्तशु-
द्ध्यावपि एतेः काळादिभिरन्येभ्यो गौरसर्पपञ्चायककादिभिः कार्पा-
न्तिकसूत्रनिर्मितवस्त्रादीनां शुद्धिः युतेर्द्विर्निमित्तैर्युतैरेके-
कजलादिभिरपि । काळेन शुद्धिः काळे मेघोदकं प्राह्यामि-
त्यादिना यद्यप्युक्ता तथापि काळस्य पुनर्ग्रहणं जलवाद्यवादि-
शुद्धौ काळस्य व्यापकत्वदर्शनार्थं सवेद्योपकाशं यस्मात् “जन्म-
तामाभयो हि सः” इत्युक्तेः ॥ १२ ॥

भीमदशमस्मरितशुक्रवर्णवध ।

गुणवांश्च काष्ठः कर्मण्यः देशकाष्ठयोः कर्मण्यता च द्रव्या-
न्तरसम्बन्धाद्वा स्मृतो भवति मथुरादेशस्य जयन्त्यादिकाष्ठस्य
च भगवत्सम्बन्धयोगात् गुणवत्त्वं यत इति निवर्त्तते अनिवृत्तम्
प्रकृतसम्बन्धं कर्मण्यवदोष इत्यर्थः ॥ ९ ॥

द्रव्येण आनवादिना वचनेन शास्त्रबलेन अल्पकालेन
अनतिविप्रकृष्टकालेन वचने भस्कारेण यथा प्राप्तेन भृशुजः
महत्वावपनया यथा नदीजलस्य महत्वावपिथीजलस्यावपनया
तरसंसर्गोऽपि नदीजलस्य शुद्धिः ॥ १० ॥

यद्यपि मन्त्रादिशक्त्या शुद्धिः आतुरस्य वाक्यशुद्धिः आद्याग-
वाक्येन शुद्धिः समृद्ध्या समृद्धिरुत्सवस्ततः शुद्धिः अत्र पर्याप्तं
देशावस्था राष्ट्रवामः ॥ ११ ॥

आस्थेति आस्थस्य वायनातपादिना शुद्धिः दारुणां मृत्तोवाङ्माम
अत्यन्तोपहतौ तद्व्याख्या अस्थनामपि वायनातपशोषाच्छुद्धिः
तत्र शुद्धिर्वाया आद्रूपशतः शुष्कास्थिरूपेण प्रायश्चित्तं न नव-
निवर्त्तनं तत्तु शुद्धिस्तोयै रसस्य क्षीरादेः केशादिसंसर्गापि
बहिर्ना कायेन शुद्धिः तैजसस्य कांस्यादेः अग्निना शुद्धिः
अमेयां सखिञ्चन शुद्धिः पार्थिवानां द्रव्याणां युनायुतैः संयोगा-
संयोगैः शुद्धिः यथा मोहनस्य केशाद्यपनयनाज्यसंयोगादिना
शुद्धिः ॥ १२-१४ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयकृतपदरत्नावली ।

अथ कालस्य शुद्धयशुद्धी विदधानि, कर्मण्य इति । कर्मणि
साधुः कर्मण्यः शुद्धिरित्यर्थः । कोऽसौ यो द्रव्यतो द्रव्य-
सम्पर्कावतः पूर्वोक्तपादिना यो गुणवान् यतः यत्र तु काष्ठे
द्रव्यावस्थेन वा राष्ट्रविप्लवादिना वा आरब्धे कर्म निवर्त्तते
निवृत्तं भवति न समाप्यत इति यावत् । यच्च सूतकादौ देशा-
द्वादिबलैः स कालोऽकर्मकः कर्मोन्तः अत एव दोषः प्रशुद्धिः
इह देशस्याप्युपलक्ष्यं देशकाष्ठयोः कर्मण्यता च द्रव्यान्तर-
सम्बन्धाद्वा स्मृतो वा भवति मथुरादेशस्य कृष्णजयन्त्यादि
कालस्य च भगवत्सम्बन्धयोगाद्गुणवत्त्वम् ॥ ९ ॥

अथ द्रव्यस्य शुद्धयशुद्धी दर्शयति, द्रव्यस्येति अतुर्मिः । द्रव्येण
मृज्जनातपाग्नादिना द्रव्यस्य वस्त्रादेः शुद्धिः मृत्रादिना त्वशुद्धि-
रित्यर्थः । वचनेन शास्त्रबलेन च शुद्धमशुद्धं वेति सभेदे
शुद्धमेवेति ब्राह्मणवचनेन वा शुद्धिः संस्कारेण
प्राप्त्यादिना च पुष्पादः शुद्धिरवघ्राणादिना त्वशुद्धिः
अल्पकालेनानतिविप्रकृष्टकालेन यथा नद्योदकादेशाहा-
दिना शुद्धिः विपरीतेन त्वशुद्धिः महत्वावपनया यथा नदी-
जलस्य महत्वावपिथीजलस्यावपनया च नद्यादिबलैः संस्पर्शोऽपि
नद्यादिजलस्य शुद्धिः रथ्यादिजलस्य त्वशुद्धिरित्यर्थः ॥ १० ॥

शक्त्याशक्त्या यथा सूर्याशुपरागादिषु स्नानं शक्तस्य तु
स्नानादितैव शुद्धिरातुरस्य त्वशक्त्या शुद्धिः कस्य चिद्वृत्त्या
शुद्धिरशुद्धिश्च यथा पुत्रजन्मादौ दशाहातिक्रमज्ञानेन शुद्धिरन-
तिक्रमज्ञानेन त्वशुद्धिः समृद्ध्या उत्सवेन यथा भगवत्पुत्र-
वादिष्वरपृथक्पृथक्पुत्रसत्वेन शुद्धिः तत्र विशेषमाह, यथात

“देशं काष्ठं तथा शक्तिं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिप्रवक्ष्यां
च ज्ञात्वा शौचं प्रकरयेत्” इति स्मृत्युक्तेरित्या एते द्रव्यवचना-
दयः शोधकाः देशावस्थाद्यनुसारतः आत्मानोऽनुज्ञात्मकस्य
द्रव्यस्य यथाऽवज्जकुर्वन्ति अत्र पर्याप्तं यथा तथा शुद्धिं कुर्व-
न्तीत्यर्थः । यथाऽलंशोऽस्य वारणाण्येकः अवज्जकुर्वन्ति यथावद-
शुद्धिं वारयन्तीत्यर्थः । अवज्जकुर्वन्तीति पाठात्तरे यथा आत्मनः
यथा नित्यद्रव्यस्वरूपस्य स्नानः शुद्धयेवाद्यं कुर्वन्ति स्नानावतः
शुचिवस्तुति अशुचिन्वमापादयन्ति तथा देशावस्थाद्यनुसारतः
शुद्धिरिति स्नानः शुद्धयेव उच्छिद्यशुचिवस्तुसंस्पर्शोऽनुज्ञा-
च्यत इति ॥ ११ ॥

तां प्रपञ्चयति, आस्थेति । आस्थादीनां कालादिभिः शुद्धिः तत्र
आस्थस्यावघातादिना वायनातपादिना शुद्धिः दारुणां दारुणा-
दीनां मृत्तोवाङ्माम अत्यन्तोपहतौ तद्व्याख्या अस्थनां गजस्तादी-
नामपि वायनातपादिना शोषणाच्छुद्धिः तत्तु शुद्धिस्तोयैः
रसस्य क्षीरादेः केशादिसंस्पर्शोऽपि कायेन शुद्धिः तैजसस्य
कांस्यादेः अग्निना शुद्धिः अमेयां तैजेन पार्थिवानां द्रव्याणां
युनायुतैः संयोगासंयोगैः शुद्धिः यथा मोहनस्य केशाद्य-
पनयनाज्यसंयोगादिना शुद्धिरुच्यत इति ॥ १२ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयकृतपदरत्नावली ।

देशाश्रयस्य कर्मण्यं काष्ठमाह—कर्मण्य इति । विद्वेवा
इत्यादि प्रमायसिद्धोऽयमर्थ इति प्रकटनाय कर्मण्य इति स्मृत्युक्त-
शब्दानुवाहः गुणवान् वृत्तिमान् काष्ठः कर्मण्यः यथादिकर्मण्यः
स च द्विविधः द्रव्यतः स्मृत इति वाशब्देन ज्ञाप्य योग्या-
विति वक्ति, एवमशब्देन तृतीयो नास्तीति निश्चयते द्रव्यतः
कर्मण्यो वसन्तादिवृत्त्याः स्मृतः कर्मण्यः सम्बन्धादिवृत्त्याः
काष्ठस्य गुणवत्त्वं नाम किंचित् कर्मावर्त्तत इति तं विवक्षित-
यत इति यतो यस्मिन् काष्ठे निषिद्धाकर्मनिवर्त्तने न किंचित् स
काष्ठः सद्यो निषिद्धो कर्मकः कर्मोन्तर्हो निशीयादिवृत्त्याः
स्मृतः निशीयो मध्यमा रात्रीः राक्षसानां तु गोचरः इत्या-
दिना यतो दोषाकर्म निवर्त्तते तेन दोषेण युक्तः काष्ठः सद्यो-
पवाहकर्मकः ॥ ९ ॥

द्रव्यस्य शुद्धयशुद्धिप्रकारोऽपि बहुविध इत्याह—द्रव्यस्येत्या-
दिना तास्माद्द्रव्यस्यावस्थाद्द्रव्यसंयोगेन शुद्धिः भाग्यादि
द्रव्यस्य तूच्छशामेध्यसुरादिसंयोगेनाशुद्धिः महता वचनेन
च शुद्धयशुद्धी स्तः तद्यथा अमरवत्त्वं यतिपात्रं
आद्याप्तौ एष्ट केषाञ्चित्पञ्चाङ्गनादिसंस्कारेण शुद्धिः असंस्का-
रेणाशुद्धिः गर्भमयानमसंस्कृतवाण्यादेः केषाञ्चित्पञ्चा-
पहतगृहादिद्रव्यविशेषाणां काष्ठतः शुद्धिः अग्नादीनां काष्ठे-
नाशुद्धिः अग्नादीनां महत्वे श्वादिस्पृशे स्पर्शशक्त्यागेन सिद्धस्य
शुद्धिः अथवाप्यवस्थावतवावपनेन शुद्धा रूपस्य तस्याशुद्धिः
प्रवपस्यापि पापस्य पिपीलिकाहृन्नादिरशुचत्वं न महतो द्रव्यस्य
वधादशुद्धिः ॥ १० ॥

१ उच्छिद्यादयः ।

२ तटाकाशुद्धकानां ।

ब्रह्मस्य ब्रह्मेण शुद्धिं प्रपञ्चयति, प्राप्नोति । इत्यौक्तिकं
प्रह्वमसादि च अस्थि गजदन्तादि रक्षाः तेजघृतादयः तेजसाः
सुवर्णादयः चर्मणि मृगचर्मोदीनि तेषां पार्थिवानां रक्षाक-
इमघट्टेष्टकादीनां च यथायथं काक्षादिभिः शुद्धिः तत्रापि
शुद्धितारतम्यतो यथायुतेः ॥ १२ ॥

अमेध्यलिप्तं यथेन गन्धं लेपं व्यपोहति ।

भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचं तावदिष्यते ॥ १३ ॥

स्नानदानतपोऽवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः ।

मत्स्मृत्या चाऽऽत्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरेद्द्विजः ॥ १४ ॥

मन्त्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणम् ।

धर्मः सम्पद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः ॥ १५ ॥

क्वचिद्रूपोऽपि दोषः स्यादोषोऽपि विधिना गुणः ।

गुणदोषार्थनियमस्तद्विदामेव बाधते ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

वैद्य भी काष्ठ से द्रव्य से अथवा अथ ही गुण युक्त हो जाता है जहाँ से कि कर्म की निवृत्ति हो जाती है वह दोष अकर्मक कहा जाता है ॥ १३ ॥

द्रव्य की शुद्धि तथा अशुद्धि कहीं द्रव्य से होती है कहीं वचन से होती है किसी द्रव्य की संस्कार से किसी की काल से किसी चीज की अधिक होने से शुद्धि ही रहती है किसी की घटे होने से ॥ १० ॥

किसी द्रव्य की शक्ति से किसी की अशक्ति से किसी की बुद्धि से ऐसे कई एक पदार्थ आत्मा के वास्ते अशुद्धि कारक आत्मा अथवा के अनुसार हो जाते हैं ॥ ११ ॥

आग्नि तथा काष्ठादि तंतु घृतादि रस तैलादि अम के पदार्थ इनकी शुद्धि काष्ठ से वायु से घातप से मृत्तिका से जल से अथवा अन्य शुद्धि होती है पार्थिवपदार्थों को तो किसी के मिश्रण किसी के अलग होने से शुद्ध होती है ॥ १२ ॥

भीषरशामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अस्पृश्यस्पर्शं शुद्धिमुक्त्वा लेपविषयेऽप्याह । यत्पीठपात्र-
वत्प्रादि येन तत्त्व्याक्षराश्लोकादिना गन्धं लेपं च व्यपोहति
त्यजति स्मरनं च मले त्यक्त्वा प्रकृतिं स्वमेव रूपं भजते
तस्य तच्छौचं शौचकम् याचना च तत्त्व्यादिना व्यपोहति
तावत्प्रमाणं स्वरूपत आवृत्तितो वा तत्कर्तव्यमिष्यते ॥ १३ ॥

एव तावद्द्रव्यशुद्धिरुक्ता इदानीं कर्तुंशुद्धिमाह, स्नानेति ।
मन्त्रा कीमारादिः धीर्मे शक्तिः संस्कार उपनयनादिः कर्म
संध्योपासनदीक्षादिचक्षुषाम् आत्मनः साहज्यारम्भ कर्तुरेतैः
स्नानादिभिर्बन्धायत्तं तत्कार्यानुसारिणी शुद्धिः इयं च शुद्धिर्न
व्यवहाराणां किंतु विहितकर्माद्येत्याह । शुद्धि इति । द्विजस्तुप-
कच्छं शुद्धादिरपि ॥ १४ ॥

मन्त्रशुद्धिमाह, सद्गुरुमुखाद्यथावरिज्ञानं मन्त्रशुद्धिः कर्म-
शुद्धिमाह, ईश्वरापेक्षं कर्मणः शुद्धिः धर्माद्यर्थे शुद्धयशुद्धी
प्रपञ्चतः प्रद्वयैवसंहरति, धर्म इति । वैद्यकालद्रव्यकर्तुमन्त्रकर्मभिः

पद्धतिः शुद्धेर्धर्मः सम्पद्यते एतेषां यो विपर्ययः सोऽधर्मस्तद्धे-
तुर्त्ययः ॥ १५ ॥

अयं च गुणदोषविभागो न वास्तव इत्याह । क्वचिदिति ।
प्रापदि प्रतिग्रहो गुणोऽप्यनापदि निषिद्धत्वाद्दोषः परस्परमेक
परस्परं गुणोऽपि स्वरूप दोषः दोषोऽपि कुटुम्बवागादि विरक्ता-
देन दोषोऽपितु विधिवत्तु गुणः । एवं योऽयं गुणदोषयोरेकास्मि-
न्मर्थे निबन्धो गुणदोषार्थे वा यो निबन्धो नियामकं द्वाष्टं
स तयोर्मदमेव बाधते ॥ १६ ॥

भीषारामगणदासगोस्वामिविराचता
टीपिकादीपिनी टिप्पणी

यत् पीठेति पीठस्व काष्ठस्य तत्त्व्याच्छुद्धिः । कथाह
वाङ्मनस्यः । काष्ठानां तत्त्व्याच्छुद्धिर्मृदोमयजलैरपि" इति अमेध्य-
लिप्तपात्राणां शुद्धिर्बन्ध मर्कटपदयः । उदुम्बरायामस्तेन चारेण
प्रपुसीसयोः । मरुमास्तुमिच्छ कास्वानां शुद्धिः प्रावाद्भूषण
चेति । उदुम्बराणां ताम्रमयपात्राणां प्रपु रङ्गम् । वस्त्राणां च
शुद्धिः स्नानादिना । तान्नवं मन्त्रिन् पूर्वमग्निः स्नाने
आधयेत् अशुद्धिः शोषयित्वा वा वायुना वा सगाहरेत्" इति
शङ्कोक्तः । तस्य पीठादः तत् तत्त्व्यादि तावद्विधि मूल-
पदं व्याचष्टे वाचता चेति । स्वरूपत इति तत्त्व्यादिवादिस्वरूपेण
कवारमेव तद्गन्धलेपानपगमे तु प्रावृत्तौ चारम्भारं वा तत्
तत्त्व्यादि कर्तव्यम् । तदुक्तमभिधेः । वावन्नापैत्यमेव्याका-
द्रूपो लेपश्च तद्रूपः । तावत्सुद्धारि वा देवं सर्वोस्तु द्रव्य-
शुद्धिपु" इति ॥ १३ ॥

स्नानेति तत्र स्नानेन देहशुद्धिरुक्त्या देवार्चनादिकार्यो-
त्तिः । दानेन मनः शुद्धिस्तथा विषयमोगेऽपि पापमाव-
सिद्धिः । यथाह गार्ग्यः । अकार्यकारिणं दानम्" इति एवम्
प्रहनिमित्तदानेन प्रहयामिन्नक्षयकार्यसिद्धिर्बन्ध । तपसा
कृच्छ्राग्नायकादिना पापमावसिद्धिसिद्धिः अवस्था कीमारादिः
तथा च शुद्धिः यथा हरिहरभाष्ये । शिशोरशुद्धयं काले
वाङ्मनस्यमनं स्मृतम् । रजस्वत्वादि संस्पर्शे स्नातव्यञ्ज
कुमारकैः" इति । वाङ्मनस्यरूपं च यथा तत्रैव । प्राक् कीडा
करणाद्वाहः प्रागव्यप्रायनाच्छुद्धिः । कुमारस्तु च विद्ययो

भीराधारमयदासगोष्ठाभिविरचिता
हीपिकादीपिनी टिप्पणी

बाधमोक्षानवस्थनामिति । तथा च शुद्धा शिशुव्यथादिका-
येतिहिः शक्त्या च प्रहयादी प्रतादिकामेतिहिः । उप-
नवनादिसंस्कारेण बहवोयतावच्छेदकावेतिहिः । सर्वो-
पासनादिकर्मणा पापापमोक्षनादिसिद्धिरिति तत्तत्कार्यानुमा-
रिणी शुद्धिर्विज्ञेया । आत्मनः शौचं शुद्धिमाचरेत्ततः शुद्धः
सर्वं वेदविहितं कर्माचरेदित्यन्वयः । मत्स्मृत्या चेति स्मृति-
स्मात्तद्वचोकेः स्मृतिर्वैज्ञान्या शुद्धिर्न स्वावधारकाधिकारमहति
अपि तु परमस्य तस्याः सर्वत्रावधिभारत्वात् । हरिहरति
पापानि शुद्धाचरेरपि स्मृत इत्याहुतेः १४ ॥

एतेषां देशादिवयणां यो विषययोऽशुद्धत्वं सोऽधर्म इति ।
अनाशुद्धत्वं देशादिनिष्ठत्वाधर्मस्य तु पुनिष्ठत्वाधर्मेदा-
नुपपत्तिः किन्तु जन्मजनकबोगाभित्यायुर्धृतमितिवल्लु-
खाप्रयोजनं च देशाद्यशुद्धिरधर्मः न स्वमिचरतीति बह-
व्यापरिष्कारः ॥ १५ ॥

कचिदित्यस्य स्वाक्या आपत्तीति । प्रतिप्रहस्य गुणत्व-
माहाराधि समीहेतेति प्राक्प्रारब्धत्वावश्यकत्वात् निषिद्धत्वं
च प्रतिप्रहं मध्यमानस्तपस्तेजोयशोबुद्धिमिच्छादेः । कुटुम्ब-
जानादेशोपत्वं, पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुदृशे ह्यनुमावितः ।
न तेषु किञ्चिद्व्यमानेषु त्रिवर्गोऽप्यस्य कल्पते इत्युक्तेः । चिरका-
देरिति आदिना नेष्टिकपरिग्रहः । न दोष इति । यद्वदरेण
चिरजेष्ठद्वदरेण प्रज्जेदिति भूतिकपविधिबलेन कुटुम्बजानादि-
गुणः भेष्ट एव । एकस्मिन्नेवायं प्रतिप्रहादौ चोऽनं प्रसि-
द्धो निवमः निवामकं शास्त्रम् आपदि प्रतिप्रहस्य गुणत्व-
प्रतिपादकम् अनापदि तु दोषत्वप्रतिपादकं वाक्यं कर्तुं । स
नियमः शास्त्रं कर्तुं । तयोर्गुणदोषयोर्भेदमेव कर्म भूतं वाचते
गुणदोषो न वस्तुनिष्ठो किन्तु अधिकारिभेदेन कल्पितावेवेति
बोधवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीसुदृष्टान्तसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

परिहानं प्रयोगज्ञानं कर्मप्रयोगानुष्ठानं शुद्धिः द्रव्यादिशुद्धिभिः
विषयैः मन्त्रवैकल्यादिभिः ॥ १५ ॥

गुणोति ज्ञानातुरादेर्निषिद्धत्वाद्दोषः दोषोऽपि हिंसा
विहितत्वात् यज्ञेषु गुणः गुणदोषार्थनियमः विशेषशास्त्रेण गुण-
दावानवमः तद्विदां वाचते ॥ १६ ॥

भीमहिराचवाचान्कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यच्च तावन्नृणादिकर्ममेध्यचितं भवति तच्च वेनाम्लोहका-
दिना वाच्यत्वं दुर्गन्धं क्षेपम् अमेध्यत्वं च व्यपोहति अजति
अगतं मन्त्रं अकृता प्रकृतिं अमेव रूपमजन्तावत्तस्य शौच-
माहूयित इत्युक्ते ॥ १३ ॥

अथ कर्मशुद्धिमाह । ज्ञानेति । अवस्थानम् कर्मानुष्ठा-
नोपयुक्तं तस्य बीजं शक्तिः तीर्थेति पाठात्तरं संस्कार

उपनवनादिः कर्मं सर्ववोपासनादिकर्मं मन्त्रादिर्विष्णुवि-
ष्णुमन्त्रं एमिरात्मनः शौचं शुद्धिः द्विजः इत्यं शुद्धः
अथैव आधिकारात्मकं कर्माचरेत् ॥ १४ ॥

अथ मन्त्रशुद्धिमाह, मन्त्रकथेति । परिहानं प्रयोगज्ञानम् आचार्य-
मुखाद्यथापरिहानं वा मन्त्रस्य शुद्धिः अथ कर्मशुद्धिमाह कर्म-
शुद्धिमवपेक्ष्य इति कर्मणां मध्यपेक्ष्यमेव तेषां शुद्धिरित्यर्थः । अथैव
नाम भगवद्दाराधनरूपत्वात्तु मन्त्रानाम् इत्यं शुद्धशुद्धिप्रज्ञमुप-
संहरति । धर्मः इति पञ्चमिः देशकावद्रूपकर्ममन्त्रकर्मभिर्विशुद्धैरेव
धर्मः आधिकारकस्यः संप्रपद्यते विषयैरेव शुद्धैरेव धर्मः प्रथमास्त
पाठे विद्वद्वाणां वयणां यो विषयः अनुजः सांध्यधर्मः तज्जगति
त्यर्थः ॥ १५ ॥

इमे च शुद्धशुद्धी विषयभेदेन व्यतिकरतामापाद्येते इत्याह-
कचिदिति । कचिद्गुणोऽपि शुद्धाचरेति विशेषविधिस्वाहोयः स्वा-
दशुद्धिः स्वात् यथातुरूपं निषिद्धं ज्ञानादिकं तथा
दोषोऽपि गुणः स्वात् यथा हिंसादियेष्टमिच्छतः अतो शुद्धो-
पाधेनियमः विशेषशास्त्रेण गुणदोष विषयानवम इत्यर्थः । च
तद्विदां सामान्यशास्त्रात्तु गुणदोषविभागं वाचतेऽप्यवति सामा-
न्यशास्त्रस्य विशेषविधिविषयसङ्कोचमात्रं क्रियते तत्परवत्त-
वाच इति न तस्य वैकल्यामिच्छेवकाराभिप्रायः ॥ १६ ॥

भीमद्विजवधजतीयेकृतपहरतावली ।

वदमेव्यचितं वेन गन्धं खेपं च व्यपोहति । तेन तस्य
प्रकृतिं मज्जेत तस्य वस्तुनस्तच्छौचं शुद्धिरुपदिश्यते ॥ १३ ॥

कर्मोक्तशुद्धिप्रकारमाह । ज्ञानेति । अवस्था योवनादि-
बहव्या बीजं माहाराधं शक्तिर्बो संस्कार उन्मेषुयद्वादिधारण्य
कर्म निष्कस्यथावन्नादिमपूजावस्थानम् एमिभनः शौचं च
मनसः शुद्धिं कृत्वाऽभीष्टं कर्माचरेत् मन्त्रवासात्मन
ज्यानाश्यासात् ॥ १४ ॥

अस्याद्युपेतस्य मन्त्रस्य परिहानमापान्नीयमिति शेषः । कर्मणः
शुद्धिः कर्ममित्यत उक्तं कर्मणि मध्यपेक्षं प्रज्ञापयंमिति
एतेः साध्ये किमत्राह, धर्म इति । धर्मो मूर्त्तिकवत्तुः संप्रा-
प्यते तत्राधिकारस्य माह । सज्जिरिति । विषयैरेव मध्यपेक्षमकुर्वो-
यैरसज्जिरैरेव धर्मः पापलक्ष्यः संप्राप्यत इत्यन्वयः—

“मातरःसन्निधिर्विष्णोर्बाहूः सन्निधिरेव च”

द्विविधः सन्निधिः प्राक्तः कृत्रिमो बाह्य उच्यते ।

ज्ञानाधिकारत्वात्तरः स्वाप्रतिभाजीवगो यथा” ॥

इति वचनेन सन्निधानार्थं प्रज्ञापयं कतेत्यमिति ज्ञायते ॥ १५ ॥

इतोऽपि भगवद्वर्षणं कर्मव्यमयथा कृतहायकताश्यागमौ
स्वातामिति भावेनाह । कचिदिति । कचिदकर्मणि विहितत्वेन
गुणोऽपि दोषः स्वात् मन्त्रभक्तानां पितृत्वेनानुष्ठितत्वात्तद्विदिति
शेषः । अपि विजिना ब्राह्मणोऽपि न हस्तस्य इति निषेधविजिना
दोषोऽपि गुणः स्वात् यद्येष्टस्य ब्रह्महत्या ऋषिनारायणप्रातिजन-
कत्वात् । ननु, गुणदोषविधाननियमः कथमत्राह । गुणेति । गुण-
दोषाश्चाभ्यर्थनियमः अग्निरकादिकलनियमस्तौ गुणदोषो विद्वति
ज्ञानमतीति तद्विदः मनुष्यादवस्तेषामेव वाचते वदंशकरो भवति

श्रीमद्भिरुचिः अतीतं कृतपदसमावली ।

प्रत्यक्षमाध्यात एव शब्देन तिर्थादयो व्याचक्षते भुनेप्रद्वय-
व्यवसायसामानो मनुष्यादीन् प्रति विधीयमानो गुणदोषौ
मगवदपेक्षाभावे अग्निरकादिकं दत्त इत्युक्तं तद्विधानं तद्विहा-
मिहनेन मनुष्यादपि शुभाशुभज्ञानबोधव्यवसां तदज्ञानतां
महाज्ञानजो दोषो मर्क्याः तियेगादीनां तदभावश्चेति सूच्यते
“वशात्तुदंशोद्वै वे विद्युः शुभाशुभम् ।
तेषामज्ञानजो दोषः सुमहात्मकमजादपि” ॥ इति
तिरस्त्रामिन्द्रियाशक्तेन दोषो ज्ञानजो भवेत् ।
गुणोऽपि नैव कश्चिदस्वाद्यतो ज्ञानवद्विहता ॥
इति वचनात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरुचिः अतीतं कृतपदसमावली ।

मन्त्रमुखा चेति अतस्तत्कृतम् “अपवित्रः पवित्रो वे”त्यादेः
अतोऽप्रतिकार्यो शुद्धिदोषभाव प्रोक्तं न व्यावहारिकी मन्त्रस्या
सर्वत्रास्त्वितरूपत्वात् “हरिहरति पापानि दुष्टचित्तेरपि स्मृतः”
इत्यादेः ॥ १४—१८ ॥

श्रीमद्भिरुचिः अतीतं कृतपदसमावली ।

यत् पीठवस्त्रपात्रादि प्रमेयवर्तिनं भवेत् तत् चेन तात्-
व्यवहारिकमृज्जवादिना गन्धं लेपं च व्यपोहति अजति प्रकृति
स्वरूपं भजेत् तस्य तच्छौचं तावदिति यावता तच्छादिना
गन्धलेपे व्यपोहति तावत्प्रमाणं शौचं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

मन्त्रशुद्धिमुक्त्वा कर्तुंशुद्धिमाह, स्नानेति। अवस्था बाधकादिः
तत्र पीठवै शक्तिः शक्त्यनु रूप आचार इत्यर्थः संस्कार उपनयनादिः
कर्म सन्धोपासनादिकं नैः आत्मनः साहकारस्य कर्तुः शौचं
शुद्धिः प्रयोजनमाह, शुद्ध इति द्विज इत्युपलक्षणं शूद्रादे-
रपि ॥ १४ ॥

मन्त्रशुद्धिमाह, मन्त्रस्य सद्गुरुमुखात् यथावत् परिहृतं
मन्त्रशुद्धिमाह, महर्ष्यामिति महामर्षितं कर्मशुद्धमनर्पितम-
शुद्धं तद्वत् सद्भिने व्यवहार्यं इति भावः । शुद्धशुद्धी प्र-
द्वेषोपसंहरति, धर्म इति वदुमिः । देशकावद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मभिः
वदुमिः शुद्धधर्मः सम्पद्यते एतेषां यो विषयः सोऽधर्मस्त-
त्तुतिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ च गुणदोषविभागो न कापि निवर्त इत्याह, कश्चि-
दिति । आपदि प्रतिग्रहो गुणोऽप्यनापदि निषिद्धत्वाद्दोषः
दोषोऽपि कुटुम्बत्यागादिविधिना विधिबलेन विरक्तोऽगुणः
तस्माद्गुणदोषरूपौ बावर्थो तयोर्निवम एव तद्विहां गुणदोषरूप-
मेव बाधते यथा कुटुम्बत्यागो दोष एवेति यो निवमः
स एव अधिकारिविशेषे दोष बाधते ज्ञानिनः कुटुम्बत्यागस्य

१ तद्विहामेवेत्यवधारणेन मर्क्याः गुणदोषाज्ञानेवाधका-
भावः प्रतीयते तत्तात्पर्यानुसारेण व्याचक्ष्यं दर्शयति ।

२ मन्त्रमुखायुक्तमकारणदोषापेक्षया मन्त्रमुखादिकं तिष्ठति-
ज्ज्ञानजो दोषो महानित्यर्थः ॥

गुणत्वात् तथा कुटुम्बत्यागो गुण एवेति यो निवमः स
अतः गुणं बाधते कश्चिदः कुटुम्बत्यागस्य दोषत्वात् तस्मा-
द्गुणदोषो न सामान्यतो निवर्तौ किन्तु स्वविशेषे एव
निवर्तौ ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरुचिः अतीतं कृतपदसमावली ।

किञ्च प्रमेयेनाशुचिना महर्ष्यादिना विहितं यत्पीठपात्रवस्त्रादि-
बलेन तच्छाद्यधर्मोदकादिना यावत्परिमाणेन गन्धं लेपं व्यपो-
हति त्यजति अत एव प्रकृति स्वरूपं भजेत् तस्य पीठादेः
तच्छादि तावत् परिमाणं शौचं शोधकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

कर्तुंशुद्धिमाह, स्नानेति। अवस्था कौमारादिलक्षणा पीठवै शक्ति-
संस्कारः उपनयनादिलक्षणाः कर्म सन्धोपासनादि
लक्षणा एतैः स्नानादिभिः आत्मनः शौचं शुद्धिः एवं शुद्धः
सर्व कर्मोचरोति ॥ १४ ॥

मन्त्रशुद्धिमाह, गुरुमुखात्परिहृतं मन्त्रस्य शुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ।
कर्मशुद्धिमर्पणम् इति इत्थं शुद्धशुद्धी प्रवृत्तव्योपसंहरति धर्मं
इति धर्मः स्वस्वाधिकारप्राप्तः पदमिदं देशकावद्रव्यकर्तृमन्त्र-
कर्मभिः शुद्धेः सम्पद्यते येषां विषयस्तु अधर्मः अधर्महेतुः ॥ १५ ॥

अथ गुणदोषविधायको वेदः ज्ञानमक्तिसाधनविशेषबोधक-
तया मोक्षहेतुरित्याद्येनाह । कश्चिदिति । आधमादाधर्मं गच्छेदिति
विधिनोपकुर्वाणस्य हास्यप्रहो गुणोऽपि नैष्ठिकस्य दोषः स्वाह
द्वेषादिनासकस्य कुटुम्बत्यागो दोषोऽपि विरक्तस्य यद्वद्वेष विरजे-
त्तद्वद्वेष परिग्रजोऽति विधिना गुणः गुणदोषौ अर्थौ विषयो
यस्य स गुणदोषार्थः निवमवति क्षेत्राधिकारे स्थापयतीति
नियमो वेदः स चासौ स च सः गुणदोषविधायको वेदः तद्वि-
हामेव बाधते ॥ १६ ॥

भाषा टीका

जो वस्तु किसी अशुद्ध चीज को छिपटवे से अशुद्ध
होगा हो उस को जोने से उसका छेप तथा गन्ध छूट
जावे और वह वस्तु अपने पहिने रूप को प्राप्त हो जावे
तो शुद्ध हो जाती है उसका उतना ही शौच है ॥ १३ ॥

स्नान करने से दान से तप से अवस्था से कहीं
भी से संस्कार कर्म से तथा मेरे शरीर करने से
आत्मा का शौच होजाना है मनुष्य को चाहिये कि ऐसे
शुद्ध हो जावे तब वैदिक कर्मों को करे ॥ १४ ॥

गुरु के मुख से उपदेश से ज्ञान होने से मन्त्र की शुद्धि
होती है मेरे अपेक्ष करने से कर्मों की शुद्धि होती है
ऐसे के प्रकार से धर्म होता है इन से विपरीत होने से
अधर्म होजाता है ॥ १५ ॥

कहीं पर गुण भी दोष होजाता है कहीं पर विधि के
किंवा दोषभी गुण हो जाता है इन गुण दोष दोनों का
जो अर्थ, निवम वही उन के भेद को बाधना, कह तो
है ॥ १६ ॥

समानकर्मचरणं पतितानां न पातकम् ।

पतितो गुणः संमो न शयानः पतत्यधः ॥ १७ ॥

ततो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः ।

एष र्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः ॥ १८ ॥

विषयेषु गुणाध्यासात्पुंसः संगस्ततो भवेत् ।

संगात्तत्र भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणाम् ॥ १९ ॥

कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते ।

तमसा प्रस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनी द्रुतम् ॥ २० ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

दोषस्य कश्चिदोपपत्त्याभावे गुणत्वे खोदाहरणं दृश्यते । समानस्य तस्यैव कर्मणः सुरापानादेराचर्यामपतितानां पतन-
हेतुरपि ज्ञात्वा कर्मणा वा पतितानां पुनः पातकमधिकार-
श्रृङ्खलं न भवति पूर्वमेव पतितत्वात् अतोऽत्र दोषस्यापि
दोषता नास्तीत्यर्थः । तथा संगोऽपि यो बतेर्दोषः स गृहस्थ-
सौत्पत्तिकः पूर्वस्तीकृतो न दोषोऽपि तु गुणः "अतो भार्गो-
मुपेया" दित्यादिविधानात् उभयत्र दृष्टान्तः पूर्वमेवाधः शयानो
मथा न पततीति ॥ १७ ॥

अतो गुणदोषविभागविधिनां प्रवृत्तिसंकोचद्वारा निवृत्तावेवं
तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह । यतो यत इति ॥ १८ ॥

यथाभूतप्रवृत्तिपरतां वेदस्य निराकर्तुं प्रवृत्तिभागेत्या-
मर्पहेतुतां दृश्यते । विषयोऽपि चतुर्भिः । सग आत्मिकः तत्र
तेषु विषयेषु येन प्रतिहस्यते कामस्तेन सह कामादेव कलिः
कलही विवादः ॥ १९ ॥

दुर्विषहस्तीव्रः तमः संमोहः तं क्रोधम् चेतना काया-
कार्यस्मृतिः द्रुतं धीमम् ॥ २० ॥

भीमाधारमण्डासगोस्त्रामिबिरचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

दोषस्य सुरापानादेः । कश्चित् पूर्वमेव जातिकर्मपतितेषु ।
दोषस्य नास्ति तथा सङ्गस्य दोषरूपस्यापि कश्चिदगृहस्थे
अभूत गुणत्वमस्ति तत्र तत्र खोदाहरणं दृश्यतीत्यर्थः ।
अतः अधिकारश्रृङ्खलाभावात् । तत्र पतितेषु । उभयत्र
दोषस्याभावे गुणत्वे च । यथाधःशयनं न श्रृङ्खलं किंत्वा-
दोहस्यावरोहणपरिभ्रमाभावाद्गुण एव तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

यतो गुणदोषविभागो न वास्तवोऽतः । एष तद्वृत्त-
तत्त्वम् ॥ १८ ॥

यथाभूतेति । वाक्याधेयनतिवश्यं वा प्रवृत्तिपरता स्त्रा-
कार्मा यजेतत्यादिकपा तां निराकर्तुं तात्पर्यादुपपत्त्या तिर-
स्कृतम् ॥ १९ ॥

[११४]

व्यापिनी पूर्वं व्याप्य स्थिता । तमसा क्रोधेन प्रस्यते
नादृत्य ॥ २० ॥

भीमरक्षोत्सुरिकृतशुक्रपक्षीवम् ।

सामान्यशास्त्रप्राप्तगुणदोषविभागमपवर्त्तति । समानकर्मच-
र्यामिति । समानकर्मचाराणां समानकर्मभिः पतितैः
सम्बन्धवद्दारे पतितानां न पातकं किंत्वापतितानामेव
पातकं स्यात् गुणैः संगः संगारब्धो गुणः जन्मसिद्धः सर्व-
प्राप्तिनां नाशाय भवति अतो जन्तुरधः पतति निरखं प्रवि-
शति ॥ १७ ॥

एष धर्मः असंगरूपधर्मः ॥ १८ ॥

संगात् मोक्ष इति बुद्ध्या कामः भोक्तुरभिनिवेशः कलिः
कलहः ॥ १९ ॥ २० ॥

भीमदीरगाधवाचायेकृतभागवतचन्द्रशङ्करा ।

दोषस्य कश्चिदोपपत्त्याभावे उदाहरणमाहासमानेनासमानक-
र्मचरणम् एककर्मचरणं सह संभाव्यादिकमित्यर्थः पतितानां
न पातकं किंत्वापतितानामेव पतितैः सह समाप्य पातकं कश्चि-
दगृहस्थस्य दोषत्वेऽपि उदाहरणमाह । औत्पत्तिक इति । गुणैः
शब्दादिविषयैः सह सङ्गो गृहस्थसौत्पत्तिकः स्वाभाविकः पूर्व-
मेव स्तीकृतत्वात् अतः तस्य न दोषः किन्तु गुणः अतोऽनु-
पेयादित्यादिशास्त्रानुमतत्वात् स एव तु सङ्गो बतेर्दोषः
तत्र दृष्टान्तः पूर्वमेवाधः शयानो न पततीति औत्पत्तिको
गुणैः सङ्गो नाशायानः पतत्यध इति पाठागते तत्रायमर्थः
सङ्गानां त्याजेतच्छयानि ज्ञात्वाशुशानां सङ्गानां च त्याज्यत्वमुक्तं
तत्र कोऽसौ सङ्गः बह्व्याज्यत्वोक्तः कश्च त्याज्यत्वे हेतुः कुतश्च
सङ्गं उपजायते सङ्गप्रभवश्च के पुनर्दोषा इत्यभिप्रायमाह-
स्याह । औत्पत्तिक इत्यादिना । गुणैः शब्दादिविषयैः सह सङ्ग
औत्पत्तिकः सर्वप्राप्तिनां जन्मसिद्धः स नाशाय भवति नाशोऽ
प्राप्ततः स्यात्करतामाप्या चेतनानाविमोचामकशुशाना कल्पेतेव
अतो जन्तुरधः पतति निरखं प्रविशतीत्यर्थमेव त्याज्यताहेतु-
रिति भावः ॥ १७ ॥

भीमद्वीरासनाचार्यकुतसागवतसम्प्रदायश्रिणा ।

स्वात्मप्रकारमाह । बभौ बत इति । बतो बती विषयाजिघत्सेत
विमिश्रयेत् ततस्ततो विमुक्तयेत विशेषेण मुक्तयेत न तप्तं विषयं
पुनरनुज्यायैदित्यर्थः । विषयेऽनयं परम्परं विषयस्तत्परसंगपरि-
हारश्च पुरुषार्थहेतुनामाह । एष इति । एष असङ्ग एष नृणां परमो
धर्मः निरातशयभेदः साधनं नदाह । ज्ञेयः सुखावहः शोकाद्यनयं प-
रिहारकश्च ॥ १८ ॥

किञ्च विषयेषु शब्दादिषु गुणध्यानानुपादेयव्याप्तिनिवेशा-
त्तत्तत्तत्र विषयेषु पुनः पुनः पुंसः सङ्कोचो भवेत् सङ्कोचस्तत्र
विषयेषु कामः प्रत्युपभूज्यावस्थानाशत्तारमकाभित्तिविकारः कामो
भवेत् कामाच्च कञ्चिः कलहो भवेत् ॥ १६ ॥

ततश्च दुःसहः क्रोधः तं क्रोधं तमोऽनुवर्त्तते क्रोधात्तमो
मवेदित्यर्थः । तमश्चात्र सम्मोहः सच्च कायांकायंविषेकामावा-
त्मकः तमसा च वा पुंसां इवापिनी चेतना सा द्रुतमाशु
ग्रस्यते प्रस्ता भवति धर्मभूतज्ञानस्य विभुत्वाद्ग्रहापिनीत्युक्तं तद-
तिसकृच्चितं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्भिजयव्यजतीयंकृतपद्मनाभकी ।

गुणदोषनिमित्तबाधो यथा न स्यात्तं प्रकारं वक्ति समा-
नेति । अपतितानां विप्रादीनां समानकर्माचरणे महर्पणोत्तम-
बोवकमाचरणे पातकं न स्यात् तथा पूर्वमपतिता विप्रा-
द्वयो वेन कर्मणा पतन्ति तेषां तत्समानकर्माचरणे तप्तसुरा-
पानतप्तस्त्रीमृत्पाणिजङ्गनादिके देहत्यागिवदोषवच्चयं तत्कर्म
पातकं च न भवति तथा शयानः शूद्रश्च ब्राह्मणादिपातिका-
हेतुभिः वशुनभक्षणादिभिर्यो न पतति मय इति विशेषण-
स्तुरापानादिभिरिव पपति । कुतो न पततीत्यत उक्तमौत्पत्तिक
इति तस्य शूद्रस्य वशुनभक्षणादिवच्चयं गुणैरमुष्ये-
कर्मभिः सङ्गः सौत्पत्तिकः स्नागाविका यतस्तस्मात्स्नागोऽय-
मिव कर्मणि पततीत्यर्थः—

त्रैविंशिकाः सञ्चरन्तो घेहकर्मप्रवर्तनात् ।

शब्दानः शूद्र उद्दिष्टो धेनुकर्मप्रवर्तनात् ॥

न तस्याभक्ष्यजो दोषः शुभपाषां प्रवर्ततः ।

यथा सुवर्णस्य मलं शुकं ताम्रस्य नैव तत् ॥

एवं विप्रादिदोषैस्तु न शूद्रो दोषतामिवात् ।

मलं तु तस्यापि मलं यगेव शुद्धजन्मनः ॥

स्वभूतप्रतिरूपस्य चरणं दोषदं मतम् ।

इतिष्यनात् ॥ १७ ॥

किं यदुनोक्तं सर्वतोऽप्यभिमानपरित्यागेन भीतारायणः
समर्पणमन समस्तदोषनाशकरमित्याह । यतो यत इति । यतः
यतः कर्मणो नाह वर्तेति निवर्तेत महङ्कारादित्येन यद्यत्कर्म
परमेश्वरार्पणबुद्ध्या करोति ततस्ततः कर्मणो विमुच्येत
तत्तत्कर्मबन्धकं न स्यादित्यर्थः । तत्कृतव्यवसाया बुद्ध्यनतारार्थं
वर्ततेति । एष इति । एषः परमेश्वरसमर्पणबुद्ध्या भ्रमेः संसार-
मुक्तिहेतुः “ मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याप्यात्मचेतसे ”
त्यादेः ॥ १८ ॥

विषये वाच्यमनर्थावस्थामाह । विषये विषयि । जन्ममर्शः मन्-
गदपेयबुद्धिरादित्येन क्रियमायां कर्म स्वस्वादि विषयेषु शुभ-
बुद्धिं जनयति । मृगशृङ्गिकापयः पूरयतीति तदनु । मरु-
च्छब्दं पुंसो विषयेषु शुभश्चानात् सुखसाधनत्वध्यानात् तेषु
जहदवस्थः अङ्गः स्वात् ततस्तेषु कामः इच्छा स्वादिच्छातः
कषिः कष द्राव्य इति धातोः चेतनधर्मज्ञानद्राव्यहेतुरधर्मा-
ज्ञानात्मा विद्यति ॥ १६ ॥

कञ्जरावेशाःस्वामीष्टपरिपाण्डु सप्त बुधिवहः क्रोधः स्वा-
 चक्षुः प्रेषातन्तरं तमो दन्तं ततस्तमसि भग्नश्च पुंसः
 स्वापिमीन्द्रियसन्तता चेतना सुखानुभवशक्तिस्तमसा बुःकोशे-
 केय्य ग्रस्यते गद्या भवति ॥ २० ॥

भीमजीवगोखामिहृतकमसम्भः ।

विषयेष्विति चतुर्भिः ॥ १९—२२॥

भ्रीमद्विश्वनाथसकवसिंकृतसारांयद्विनि ।

गुणदोषबोरनिबन्धं प्रपञ्चयति,—समानस्य तद्वेष कर्मणः
सुरापानादेराचरण्याम् अपतितानां पतनहेतुरपि ज्ञात्वा कर्मण्या
वा पतितानां पुनः पातकम् अधिकारभ्रंशकम् न भवति पूर्वमेव
पतितत्वात् यथा सङ्क्रांति बोधतेदोषः स गृहस्थस्वौत्पासिकः
पूर्वस्त्रीकृतो न दोषः अपि तु गुणः सङ्क्रव्यासक्तेरौत्पसिकत्वे
मति ऋतौ भार्यासङ्क्रो गुणः तदसङ्क्रव्य तस्मिन्नधिकारिणि
दोषभवत्वात् उभयत्र दृष्टान्तः पूर्वमेवाधः श्रवानो यथा
न पतन्ति ॥ १७ ॥

किञ्च गुणदायिनीनां प्रवृत्तिसंकोचद्वारा निवृत्तायेव तात्प-
र्यमित्यभिप्रेत्याह । यतो यत इति ॥ १८ ॥

अथाभूतप्रवृत्तिपरतां वेदस्व निराकर्तुं प्रवृत्तिमागच्छानर्थे-
 तुषं दर्शयति । त्रिष्वेष्विति अतुर्भिः । संगः आसक्तिः कामादेव
 कालिः कामप्रतिघातकेन टोकेन सह कवचः ॥ १५ ॥

तं क्रोधमनु तमो मोहः ततस्तमसा मोहेन चेतना काव्याका-
वस्मृतिः ॥ २० ॥

भोमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुणदोषवतिपादकस्यापि वेदस्य तद्भिदावाधकात्वं बहुलं
तद्व्यवस्थितिरेकाध्यां द्रष्टव्यम् । समानेति । समानकर्माचरणं
प्रमाणापूर्वककर्माचरणं पतितनामपि पातकं पतनहेतुर्न किन्तु
शुद्धिहेतुरित्यर्थः । शास्त्राधिकमन्तः पतितोऽपि शनैः ऊर्ध्वं गच्छतीति
भावः औत्पत्तिकः स्वामाषिकः स्नेच्छश्च कृतः सगो न गुणः न
शुद्धिहेतुरित्यर्थः शब्दानः शास्त्राधिकं कर्मणि लुप्तदृष्टिः अथः
पतति भ्रमोर्गतिं प्राप्नोति ॥ १७ ॥

अथ विषयेषु चेराद्यं परमो गुण इत्याह । यत इति । यतो
यतो विषयात् एषः निवृत्तिलक्ष्यः ॥ १८ ॥

तथा विरहितः साधो ! जन्तुः शून्याय कल्पते ।

ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्च्छितस्य मृतस्य च ॥ २१ ॥

विषयाभिनिवेशेन नाऽऽत्मानं वेद नापरम् ।

वृक्षजीविकया जीवन् व्यर्थं भस्त्रेव यः श्वसन् ॥ २२ ॥

फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।

श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भेषज्यरोचनम् ॥ २३ ॥

उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्रायेण स्वजनेषु च ।

आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लवैकुण्ठसिंहास्तप्रदीपः ।

अथ विषयेवासक्तिः परमो दोष इत्याह । विषयेष्विति चतुर्भिः विषयेषु शब्दादिषु गुणध्यानादुपास्यवर्जितनात् तत्र तेषु सङ्गः आसक्तिः सङ्गात्तत्र कामः कामादेव कामविघातकैः सह कालिः कलहः ॥ १९ ॥

बुद्धिबद्धः बुद्धरः तं क्रोधमनु तमः सम्मोहः तमसा काया-
कार्यविवेकबलया चेतना द्रुते धीम प्रभवते ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जो लोग काम पतित हैं तिनका जो आभासिक आवरण है वह पातक नहीं है उनका तो जन्म से वह सङ्ग गुणही है क्योंकि जो जमीन पर सोता है वह नीचे नहीं गिरता है ॥ १७ ॥

जिस जिस अयुक्त कर्म से निवृत्त होता है उसीसे वह छूट जाता है वही मनुष्यों का धर्म है जो कि शोक तथा मोहको नाश करता है ॥ १८ ॥

विषयो भे गुण के अनु सन्धान के करनेसे पुरुषकी उस में आसक्ति होती है आसक्ति के होनेसे उस में कामना होती है कामके होनेसे मनुष्यों का कलह होता है ॥ १९ ॥

कलह के होने से बड़ा मारी क्रोध होता है तिमके पीछे बड़ा अज्ञान होता है फिर पुरुष की व्यापक चेतना बुद्धि तमो गुण से प्रसित हो जाती है ॥ २० ॥

श्रीभरखाभिहतभाषायेदीपिका ।

शून्याय कल्पते असक्तुल्यो भवतीत्यर्थः । स्वार्थविभ्रंशः पुरु-
षार्थेहानिः मूर्च्छितस्य मृततुल्यस्य ॥ २१ ॥

तत्पुरुषत्वं प्रपञ्चयति विषयेति । व्यर्थं वृक्षजीविकेय-
वो जीवन् वनेत स मूर्च्छिततुल्यः अत एव वो भस्त्रेव श्वसन्-
वर्तेत च मृततुल्यः अतः स्वार्थनाश इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु प्रवृत्तस्य स्वार्थविवेकबलव्याकुलः स्वार्थविभ्रंशस्त-
स्याह । फलश्रुतिरिति । एवं फलश्रुतिने श्रेयः परमपुरुषार्थपरा न

भवतीत्यर्थः । किन्तु बहिर्मुक्तानां नृणां मोक्षनिवृत्त्याऽप्राप्त्यर्थक्यैः
कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम् यथा भेषज्ये भौषधे रोचनं रुच्यु-
त्पादनम् तथा हि

पिब निम्बं प्रदास्यामि कलु ते जगद्वल्लङ्घुकाम् ।

पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥

‘तथा मातृवाक्यं च

शिक्षा ते वर्धते वरसः । गृह्णी भद्रं वा पिब ।

इति न फलं तावदेव तु किमप्यारोग्यम् ॥ २३ ॥

ननु कर्मकायड मोक्षस्य नामापि न भवते कृत एवं उपासना-
यते यथाधुनकवाघटनादित्याह । उत्पत्त्येति भाष्यम् । उत्पत्त्या
समावृत एव कामेषु पञ्चादिषु प्रायेणव्याप्युत्पत्त्यवबलवर्जितेषु
स्वजनेषु पुत्रादिषु अनर्थहेतुषु परिपाकतो बुद्धहेतुषु ॥ २४ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिचिन्ता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तथा स्मृत्या । ततोऽसक्तपुरुषात् । मूर्च्छितमृततुल्यस्येति
शब्दोः पदयोर्मिच्छित्वा उपासनात् ॥ २१ ॥

तत्पुरुषत्वं मूर्च्छितमृततुल्यत्वं वृक्षजीविकया यथानुयमेनैव
बाह्यचिह्नकी जलापवाधरूपा वृक्षस्य जीविका तथा विषयादि-
प्रवृत्त्यापि बाह्यचिह्नकारादिरूपा सा तथा जीवन् अस्थितिं
कुर्वन् यो वनेत अत एव मूर्च्छिततुल्यत्वादेव अतः मृत-
तुल्यत्वात् स्वार्थनाशश्चतुर्भिः पुरुषार्थहेतुनिमित्तैः ॥ २२ ॥

इवं पशुकाम इत्यादिरूपा बहिर्मुक्तानां स्वार्थविवेक-
बलव्याकुलता अन्तरफलेर्गोष्णफलेः तावदेव जगद्वल्लङ्घुकामात्रमेव
फलं न किन्तु रुच्युत्पादनार्थं गोष्णफलाभास एव सत्यः
पूनेमेहिकाविषयवच्छृणां निरुद्धास्तु पारलौकिकनिरुद्धता-
मिति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

एवं निवृत्तिपरत्वेन यथाधुनकस्य प्रवृत्तिपरत्वेन पदवादि-
पिबति पशुकामो यजेत वर्धनाद्रूपकामस्य जुहुयात् आदि-
र्वायकामस्य यूपं कर्वात इत्यादिवाक्यानि हेतुानि परि-
पाकतः परिग्रहितः ॥ २४ ॥

आनुसङ्गसूत्रकृतशुक्लपदीयम् ।

शून्याय शून्यायाय स्वार्थे विभ्रंशः मूर्धितस्य मृतमुत्सव्य-
ज्ञानभावनिरव्यवनाशः इत्यादिप्रायः ॥ २१ ॥ २२ ॥

फलभूतिः भूयमायं स्वर्गादिने भवः पुरुषार्थत्वेन प्रतिपिपा-
द्विषितः किन्तु रोचनार्थं गुडजिह्विकायां च शास्त्रे भक्षा-
जननार्थं भैषज्यरोचनं गुडशर्करादिपूरकारेण भैषज्ये भक्षाज-
ननम् ॥ २३ ॥

उत्पत्त्यैव जन्मप्रभृति ॥ २४ ॥

भीमद्विराघवाच्चाकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे साधो ! तथा चेतनत्वा रहितस्तु जन्तुर्जीवः शून्याय कल्पते
अस्तप्रायतां प्राप्नोतीत्यर्थः । नाहं व्यावहारिकं चेतस्यं सदिह्य भातीति
भावः । ततः शून्यतापत्तेः मूर्धितस्येव मृतस्येव चास्य विषयसं-
गिनः विषयविनिर्देशेन स्वार्थविभ्रंशो भवेत् ॥ २१ ॥

क्रोडासाधारमानमपरं च न वेत्त्येवं स्वपरज्ञानाभावः नहि
तदुपायाद्यादीनां स्वपरविषयो दृश्यते अत्रमेव महाम् स्वार्थवि-
भ्रंश इत्यर्थः । तमेव स्वार्थविभ्रंशं निरुद्धं । वृक्षजीविकवेति । यः
स्वार्थविभ्रंशोपायोक्तः स वृक्षजीविकया वृक्षत्वेन स्वपर-
विषयकरहिततया जीविकया जीवन् वर्तते मल्लेव स्वार्थ-
व्याप्तं मुञ्चन् वर्तते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि विषयसङ्गत्वेन मनस्यकारित्वं तर्हि मातापितृसहो-
पयोऽप्यतिवृत्त्या वेदः किमिति स्वर्गादिविषयिकसुखसाधनानि
वृक्षादीनि विषय इत्यत आह । फलभूतिरिति । इयं वज्रेत स्वर्ग-
काम इत्यादिरूपा फलभूतिः न भवः बोधवतीति शेषः भूय-
मायं स्वर्गादिकलं न पुरुषार्थत्वेन प्रतिपिपाद्विषयमित्यर्थः ।
परं केवलं रोचनं गुडजिह्विकायां च मोक्षसाधनेषु रुचिजन-
नार्थं फलकीर्तनमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टवति । भैषज्यविषया
दृष्टमुपायेत्या स्वर्गादिकमतिशयितं ततोऽप्यपवर्गिकं सुख-
मतिशयितमित्येवं मोक्षसुखस्य निरतिशयपुरुषार्थविषय-
त्वात् प्रोक्तं स्वर्गादिकमुक्तमित्यर्थः । यथा भैषज्यरो-
चनं भैषज्यमौषधं प्रति रोचनं रुचिजनकं गुडशर्करादिषु
तद्वत्—

पिव निरुधं प्रदास्वामि जलुते जयद्वज्जुक्तान् ।

पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥

इत्युक्तप्रकारपरस्कारणं भैषज्ये यथा प्रीत्युत्पादनं तद्वदि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

अथवा हिनोचनार्थं प्रवृत्तो वेदः कथमहितेष्वेव लोकं प्रवर्तये-
दित्याहाउत्पत्त्येवहीति त्राड्याम् उत्पत्त्यैव जन्मप्रभृतेष्वेत्यमनः खल्व-
व्यवहेतुषु कामादिष्वसक्तमानसान्त एवतेषु नतान् वेदो यद्विष-
यिष्यति तदेव भैषज्य इति विश्वसितानित्यर्थः । स्वार्थे स्वभवेः प्रावि-
बुधोऽज्ञानतो वृजिनाध्वनि दुःखावहे संसृतिमार्गे भ्राम्यमाज्ञानत-
तस्तमो धिगतः स्थावरतामापत्यमानां स्नात्वा पुनस्तेषु एव
कामादिष्वनर्थावहेषु बुधो नरः कथं युज्यबाधुक्तान् कुशोपपत्त्ये-
दित्यर्थः । तत्र प्राणशब्देनायुरिन्द्रियवलादीनि विश्वसितानि
ज्ज्ञानशब्देन पुनर्मित्रकलनादयः बुध इति द्वितीयाहं वा वेद

इति शेषः वेदो बुधः वेदोऽप्यतिशयेन वेद इति शेषमाह । कथं
युज्यबाधुक्तान् । तथा चेतनमात्रः स्वादिरव्ययः ॥ २४—२५ ॥

भीमद्विराघवाच्चाकृतपद्मनाभवी ।

तथाभुमवद्यत्तया रहितो जन्तुरासुरो जीवः शून्याय सुख-
नाशाय कल्पते नित्यत्वात्चेतनस्य न अकल्पेयं नाशः किन्तु
सर्वोत्पन्ना सुखनाश एवेत्याह । तत इति । चक्षुरप्यर्थं ततो
मृतस्य अन्तं तमः पतनानन्तरम् अस्य मूर्धितस्य दुःखस-
मुद्रामिभूतत्वेन निःसङ्गस्य स्वायत्त्यस्य सुखस्य विभ्रंशः अक-
पतो हानिर्भवति ॥ २१ ॥

न केवलं सर्वोत्पन्ना सुखनाशः तस्य निरतिशयदुःखमपि
भवतीत्याह । विषयेति विषयत्वात् चतीति विषयो दुःख-
तत्त्वविनिर्देशेन समुद्रकेयाप्रानं न वेद अपरं प्रतिबोधिनि
च न वेत्ति स्वानुभवमन्तरेण न किञ्चिद्वेत्तीत्यर्थः । अपरविषय-
ज्ञानं नास्ति चेच्छून्यत्वात्प्रवेष्टा आपन्न इति । तत्राह । वृक्षेति ।
मगधज्ञागवतप्रवेष्टातिशयेन नित्यं तमः पतितो निरन्तरं दुःख-
मेवानुभवन् यमकिङ्करीरविरतं वृक्षमानस्येन वृक्षजीविकया
वृक्षजीवनवद्वयं जीवन् निप्रयोजनो प्रस्तववाः दुःखपदी-
तायुः कृतिवत्कुसमास्ते इत्यन्वयः—

दोषियो गुणवत्त्वेन भूयते विषयाः सदा ।

असतां सङ्गतत्वेन चोषाः भोक्तुं सुबुद्धेमाः ॥

अतो नित्यगुणध्यानात्तदुद्यो प्रीतिमान् भवेत् ।

अतस्तत्र भवत्कामः कामिनं कश्चिरविशेषः ॥

अधर्माज्ञानरूपेण कश्चिनाविद्वेद्विनः ।

सस्तु क्रोधा दुर्विषयस्ततस्तमसि पात्यते ॥

अन्धे तमसि मग्नस्य चेतनेन्द्रियसङ्गता ।

सुखानुभवद्यत्तिर्वा सा विनश्यति सपेदा ॥

तदा शमनभावेन शून्य इत्युक्त्युते नरः ।

सर्वोत्पन्ना तु सम्प्रवेष्टस्तस्य दुःखविषयः ॥

अमूर्धितस्य च भवेत् मृत्युनन्तरमेव च ।

दुःखाव्यविषयविषयाणां परमेव च ।

यथावद्वृत्ति पतितस्तमस्यन्धे कदाचन ॥

वृक्षवृद्धवृत्ते नित्यं निप्रयोजनजीवनः ।

नित्यदुःखपरीतायुर्हतिघटप्रवृत्तिरपि ॥

इति वचनाद्वास्तुरजनविषयोऽयमिति ज्ञायते ॥ २२ ॥

भूतिविहितत्वात्स्वर्गादिविषयवच्छा सतां स्वादिज्ञाशक्तये-
तद्विषयद्वान्तेन स्वार्गादिविषयवर्त्तानित्यसुखहेतुत्वेन न तत्रेच्छा
कायां भूतेभैषज्यरोचनार्थमिन्द्रियद्वानवस्वर्गादिवादिनी
मुख्यतो मुक्तिपरेत्याह । फलभूतिरिति । इयं फलभूतिः मोक्षफ-
लभावकत्वेन चरितायेत्याह । न स्वर्गादिकुसुमभूतिस्तथावे वेद-
स्यानर्थहेतुत्वं स्वाज्ञ तद्युक्तम्—

स्वर्गादिकामनायुक्तस्तेऽहिकेष्वपि सृजते ।

तत्रापि देवकामेभ्यो विषयं चाभिवाञ्छति ॥

ततस्तमसि पातः स्यादतो वेदः कथं हि तान् ।

काम्यत्वेनाभिवाञ्छितं सर्वं जानन् खल्वं सदा ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपरमार्थटीका ।

इति वचनात् तदुपपादयति । न इति । नोऽस्माकं सकाशाच्छेषो मोक्षार्थं तदेव रोचयति कामयते स्वर्गादेरनिवृत्तादिदोषहानां मोक्षस्वादेशात्तद्विनाशेति मेवउचरोचनं प्रतीतुं द्रष्टव्यं इत्यातीति यथा तथा इत्युक्तमस्व मन्दाधिकारिणः श्रोतुं विवक्षुषा-
विशुद्धीकरणाय मोक्षं न तु तत्र तात्पर्यविवक्षुषा—

मन्दाधिकारिणां निम्नं तत्पक्षेयं प्रतीक्षितम् ।
मोक्षो न शक्यते जैवांस्तनः स्वर्गादिकं वेदः ।
स्वर्गादिवत्तत्पक्षेयं ज्ञापयित्वापि मोक्षदम् ॥
वेदं वक्तुं तत्तमानां निम्नो वेदः प्रयत्नते ।
इच्छुद्वयं इत्यातीति यथा मेवउचरोचनम् ॥
एवं मन्वेवत्तमेव मोक्षमाहात्म्यमुच्यते ।
ननुत्तत्पक्षेयान् वेदो वास्तविकसंभवः ॥

इति वचनात् ॥ २३ ॥

फलभुनमोक्षकार्येण युक्तिमाह । उपस्थेति । उपस्था स्वमा-
यत एवात्मनोऽनर्थत्वे हेतुषु कामादिस्वात्मकमनसो वे मत्वा-
क्यात् वृजिनाशयति न्यसारे प्राप्नोऽन एव स्वायंमविशुद्धो
जनासेवां स्वर्गोपायं बुद्धो जानन् वेदस्तेषु न नियुज्यात्
मियुज्यान्नेदुमत्तवाक्यवदप्रमाणं स्वादिस्वाद्येनाह । कथमिति
विवर्णामिनिवेद्येन तमो विद्यतस्तान् पुनस्तेषु विवक्षुषु वेदः-
कथं बुद्धवाक्य कथमपि पुनकि तन्मत्तवाक्यसाधनप्राप्तिमवादिनि
द्येयः कामादिषु ननात्मप्राप्ति इति वा पदच्छेदः तथा
वेदववाक्यं प्राप्नोति ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपरमार्थटीका ।

वेदिकविषयेच्छुद्धिर्दिष्टा पारलौकिकनिरुद्धनपि निम्नति
फलभुतिरिच्छादिना न रोचन इत्यनेन यथा मेवउचरोचनीमिति
तदर्थं विनाशयित्वातेति भावः ॥ २३—२५ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपरमार्थटीका ।

मूर्धितस्य मूर्धिततुल्यस्य मृतस्य मृततुल्यस्य ॥ २१ ॥

यो वृक्ष इव जीविका विषयजप्रवृत्त्यमात्रजीवनोपायेन जीवन्
मयति स मूर्धिततुल्यः मत्तव श्वसन् मयति सः मृततुल्यः ॥ २२ ॥

ननु प्रवृत्तस्य स्वर्गादिकप्रवृत्त्यात् कुतः स्वार्थविश्रुत-
माह । फलभुतिरिव न भवः बुद्धिहानिः सुखाशक्तिः भयस्तज्जह
वेद्यते इति नारदोक्तः कर्मफलस्य भवस्तज्जहनात् तर्हि अस्त-
रोमिर्बिहिराम इत्यादिकं यत् भूयते तत् किमतं प्राह । रोचनं
परं केवलं बहिर्मुखलोकानां मोक्षविषयया ज्ञानान्तरफलेः कर्मसु
तदुत्पादनमात्रं यथा मेवउचे भोषणे तदुत्पादनं तथा हि
पिब मित्रं प्रदास्यामि अलु ते अण्डजङ्गुकात् पित्रैव
मुक्तः पिबति न फलं नावदेव हि इति ॥ २३ ॥

१ मुखां न इति सामानाधिकरण्यात्वेनाप्ये कृष्णाऽपि मनु-
ष्येषु ज्ञानेति मातीकतो न इत्यनन्तरं सकाशादिति पदम-
वाहृतम् ।

२ स्वर्गकामो वजेतेत्यादिवेदेकदेशम् ।

[११५]

ननु कर्मकयदे मोक्षस्य नामापि न भूयते तत्कुत एवं व्याख्या-
यते यन्मोक्षतात्पर्यकं कर्मेति तत्र यथाभूतस्वार्थस्वाद्येना-
द्वयमेवेत्याह । उपस्थेति । उपस्था स्वमायत एव
कामेषु विषयभोगेषु प्राप्तेषु आनन्दिन्द्रियबलवीर्यादिषु अजनेषु
कलमपुत्रादिषु मनर्थहेतुषु परिणक्तो दुःखहेतुषु ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपरमार्थटीका ।

शून्याय कार्याकार्यव्यवहारविरहिततत्वात् कल्पते स्वार्थ-
विश्रुतः पुरुषार्थहानिः मूर्धितस्य तत्तुल्यस्य मूर्धितो मूर्धित-
गमे स्वार्थे साधयेदेन मन प्राह । मृतस्य चेति । मृतकतुल्यस्य
स्वार्थे पुरुषार्थशून्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतदेवाह । विषयोऽपि । वृक्षजीविका वृक्षजीवनमात्रोपकारिका
न स्वात्मविद्यायामुपयुज्यते तत्तुल्यया जीविका जीवन् नः वर्तते
अर्थात् मूर्धिततुल्यः इहो हि पुष्पफलच्छायादिभिः परोपकारी
अतो नातिपुरुषार्थहीनः यो मत्तव परसत्तापकाशुचिचमयप्रवृत्त
श्वसन् वर्तते अर्थात् मृततुल्यः स्वार्थे पुरुषार्थहीन इत्यर्थः
अ विषयामिनिवेद्येन मूर्धितस्यमृततुल्यतापादकेन आत्मानं
परं परमात्मानं च वेद ॥ २२ ॥

ननु विषयामिनिवेद्यी किमेवं निश्चयते स्वर्गकामो वजेतेत्या-
दिभुत्येव विषये जीवः प्रवर्त्यते इत्यत आह । फलभुतिरिति
इत्वं फलभुतिः न भवः परं फलं न बोधयति किन्तु मुखां
मन्दाधिकारिणां जैवोविषयता मोक्षा पठिता यथा तीक्ष्णो-
वधस्त्रेवमे वाहमद्वयार्थे मेवउचरोचनं अण्डजङ्गुकादि तथा परं
केवलं बोधयति स्वर्गादिकजैवोविषयता ज्ञानमक्तिसाधने कर्मसि
नृत् प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अतः काश्चस्ते इति कामाः स्वर्गादयः पञ्चादयश्च तेषु
प्राप्तेष्वानुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु अजनेषु पुत्रादिषु मनर्थहेतुषु
साधनतः अकपतो रक्षणतः फलतश्च बुद्धिमित्तेषु उप-
स्थेयं स्वमायत एव मत्तां प्राप्तकमनसो वे ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे साधो उच्यते । उस जेतना से रहित होने से मनुष्य
फिर शून्य सा हो जाता है तब इसका सब स्वार्थ नष्ट हो
जाता है फिर वह मूर्धित हो जाता है मरे के बरोबर
हो जाता है ॥ २१ ॥

विषयो के वडे आवेश से वह न अपने को जानता है
न दूसरे को जानता है स्वयं पेड़ सरीका जाता रहता है
और चौकने सरीका भास जेता है ॥ २२ ॥

मनुष्यों के लिये जो स्वर्गादिकों की फल भुति है वह
ही केवल कदवाय नहीं है किन्तु उसमें कुछ अधिक कदवाय
विधान करने की इच्छा से कहा गया है जैसे कि
भोषणों के देने में रोचकता कही जानी है ॥ २३ ॥

जितने प्राणि मात्र वे सब जन्म हो वे कामों में प्राणों
में अजनों में जोकि मामा के मनयों के हेतु हैं तिनमें
आसक्ति करने बाधे हैं ॥ २४ ॥

न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाश्वनिः ।
 कथं युज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विज्ञातो बुधः ॥ २५ ॥
 एवं व्यवसितं केचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः ।
 फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥ २६ ॥
 कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः ।
 अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते ॥ २७ ॥
 न ते मामङ्ग ! जानन्ति हृदिस्थं य इदं यतः
 उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुषः ॥ २८ ॥
 ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः ।
 १ हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना ॥ २९ ॥
 २ हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया ।
 यजन्ते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन् खलाः ॥ ३० ॥
 स्वप्नोपमममुं लोकमसन्तं श्रवणाप्रियम् !
 आशिषो हृदि संकल्प्य त्यजन्त्यर्थान् यथा वणिक् ॥ ३१ ॥
 रजःसत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषः ।
 उपासते इन्द्रमुख्यान् देवादीन् तथैव माम् ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिकुलभाषावेदीपिका ।

अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अतो न तान् प्रह्वी-
 भूतान् वेदो यज्ञोपयिष्यति तदेव भेष इति विभ्रसितानिस्थैः
 तानेवंभूतान् वृजिनाश्वनि कामवर्त्मनि देवादिषोनिषु भ्राज्यतः
 ततः पुनस्तमो वृक्षादिषोनि विद्यतः पशुकाम इति आयुरि-
 ग्निद्यादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्ते-
 ष्वेव कामेषु स्वयं बुधो वेदो युज्यात्प्रवर्तयेत् तथा सत्यनाप्तः
 स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः फलपरतां वदन्ति तत्राऽऽह ।
 एवमिति । व्यवसितं वेदस्याभिप्रायम् कुसुमितामवाप्तफलप्र-
 रोचनया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयस्त-
 दाह हि यस्माद्वेदज्ञा स्यान्नाद्यस्तथा न वदन्तीति ॥ २६ ॥

कुबुद्धिनां प्रपञ्चयति । कामिन इत्यलम्भिः । कामित्वात्कृपणा-
 रततो लुब्धास्तृष्णाकुला मतः पुष्पेष्ववाप्तफलषु परमफल-
 बुद्धयोऽन एवाग्निमुग्धा अग्निसाध्यकर्मोभिनिवेशेन लुप्तवि-
 वेकास्ततश्च धूमतास्ता धूमता धूममार्गोऽस्ते येषां ते स्वं लोकं
 मात्मतत्त्वम् तथा च भ्रान्तः

कश्चिद् वा अस्मात्लोकात् प्रेत्य प्राप्मानं वेदं अय-
 महमस्मीति कश्चित्स्वं लोकं न प्रति जानाति अग्निमुग्धो ह्येव
 धूमतास्त इति ॥ २७ ॥

कोऽसौ कलोकस्तमाह । हृदिस्थमात्मानं मां खलोकम् ननु
 हृदिस्थमहंकारारूपं जातस्यैव सत्यम् परमात्मानं तु न जान-
 स्तीत्याह । च इदं यद्व्यतिरिक्तं जगत्तास्ति कुतः यत इदं
 जगज्जातम् तत्कुतो न जानन्ति हि यस्मात् उक्थं कर्मैव शक्यं
 शक्यं कथनीयं पशुहिंसासाधनं वा येषां ते अतः केवलम्-
 सुतृपः प्राणतर्पणपराः नीहारं तमस्तेन स्वाप्तानि चक्षुषि येषां
 ते यथा सज्जिह्वमपि न जानन्ति तद्वत् तथा च भ्रुतिः
 'न ते विहाय य इमा जजानाऽऽस्यद्युष्माकमन्तरं यभूष नीहारेण
 प्राहुता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्तीति ॥ २८ ॥

वेदनात्पर्याजानाकचाध्यान् यजन्तीत्याह । ते परोक्षमस्फुटं मे
 मम मतमविज्ञाय देवतादीन् यजन्त इत्युत्तरेणाग्नयः स्वमतमेवाऽऽह
 हिंसायां मांसमद्युगार्थं तत्फलार्थं च यदि रागः स्यात्तर्हि
 यज्ञ एवेत्यप्यनुज्ञाद्वारा करिभ्यस्त्येव न स्वावश्यकत्वेन चोदनेत्येवं
 रूपम् यद्यपि निश्चनैमित्तिकयोः कामविशेषानुबन्धो नास्ति
 तथापि कर्मणा पितृलोक इति भूतेः सामान्यतः पितृलोक-
 कामनास्थैव अन्तःकरणशुद्धिकामना चेति भावः ननुक्तम्

'नोकामश्च किंवा काश्चिद् दृश्यते चेह कर्हिचित् ।

यद्यपि कुरुते अतुस्तत्तत्कामस्य चेदितम्, ॥

इति ॥ २९ ॥

अज्ञात्वादेव हिंसया विहारः क्रिडा येषां ते ॥ ३० ॥

१ हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना इति वि० पाठः । २ वृक्षा पशून् भीदिसन्ति हिंस्यन्ते मेव तेस्तु ते इति बीरश० मित्र० पाठः ।

भीमरक्षामिकृतमाध्याह्निकमिति ।

किंच तैऽतिमन्दबुद्धय इत्याह । अन्वोपममिति । अमुं परको-
कम् आशिष्यादिमन्त्रोक्तं लोककम् न तु निदिधाय विष्ण-
वाहुर्यात् त्यजन्ति कमेसु विनिबोजयन्ति कथा कश्चिद्विष्णु-
नुस्तरसमुद्रादिवत्कथनेन बहुधनाजनेच्छया सिद्धं धनं त्यजन्तु-
मवश्यं भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अतो रजःसम्पत्तमोजुषः खानुकवानिन्द्रादीनिबोधासते न तु
मां गुणातीतम् अथपीन्द्रादीनामपि महेन्द्रात्पामनुपासनमेव तत्त-
थापि अथावन्वोपासते मेद्वर्शित्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिकृतमाध्याह्निकमिति ।
दीपिकादीर्घानी दिप्यन्ती

अतः अभाषतो विषयाविष्टत्वात् अतः परमसुखाज्ञानात्
ततो देवादिबोनिभ्रमयात्तरं तथा सति स्वभावतो विषय-
प्रवृत्तस्य पुनस्तत्रैव प्रवर्तने सति वेदोऽनात्ताऽवधार्यवत्ता
ऽविश्वसनीयः स्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

वर्हि वेदस्य निवृत्तिपरत्वं तर्हि एवं रुद्रपुत्रपादनमात्रेण
चित्तशुद्धये कमेसुगोचर्यञ्च कमेणि प्रवर्तनरूपमभि-
प्रावं रमणीयां विषयतावदापातनः सुन्दरां फलभृतिं परम-
फलभृतिं वदन्तीत्याहुर्यावोऽयं तदाह तत्राह तथा फलपर-
त्वात् न वदन्ति किन्तुनिवृत्तिपरत्वस्यर्थः ॥ २६ ॥

अवाप्तरफलेषु खर्गादिषु एवं लोको अवाभयम् आरम्भत्वं पर-
मारम्भत्वं तथा च कमेजडस्य कुबुद्धित्वे प्रमाणं भुतिः काश्चि-
ज्जगद्वस्तुमुदीतः पुरुरवः सहशः प्रत्य लोकात्तरं गत्वा अयं प्रत्य-
मिहायमानः शुद्धप्रत्ययः काश्चित् कमेजडः विशेषणद्वयं स्वाभि-
मिरेष इत्याख्यातम् ॥ २७ ॥

अहङ्काररूपं जीवम् । यद्व्यतिरिक्तं परमात्मिकम् ।
अतः परमारम्भः । तथाच कमेजडानामन्त्रात् प्रमाणं भुतिः ।
तमिन्द्रं यूयं न विहाय न वेत्थ । य इन्द्रः इमाः प्रजाः
जजान जनयामास । अयहहादि । अन्तरं उपपद्यकम् ।
नीहारेण तत्पुत्रवनाज्ञानेन । अयो जडयो वादस्तत् प्रवृत्तात्ताकि-
का इत्यर्थः । उक्त्यासः कमेपदेशकाः । अस्ति संसारे
भ्रमरिति ॥ २८ ॥

ते मे इति युष्मकम् । तत्फलार्थं बागोपयुक्तद्विषाफ-
लायम् । तर्हि यत्र एव वेदनामुद्दिश्य हिंसा कार्या न
स्वायंमिति बीजना तद्वद्वारा अग्नीषोमीयं पशुमाहमेत इत्य-
ङ्गबुद्ध्यादारा परिमज्ज्यात उभयप्राप्ताविनरठयावर्त्तका विधिः
परिस्वया । रागेष्ट्याग्नीषोमीयस्नज्जिज्ञोऽप्याडकृत एवेत्यमव-
प्रण्यै इतरष्ट्याग्नीषोमीयवतिरिक्तस्य व्यावृत्तिः अग्नीषो-
मीयवतिरिक्तं पशुं नाहमेत इति । चादनात् नैव अपूर्व-
विधिस्तु नास्त्यत्र आप्राप्तविधायको ह्यपूर्वविधिः सच न
सम्भवति बागो मित्यत्र प्राप्तत्वात् । ननु प्रबोजनवदध-
विधाने कार्येणान् निधिरित्यपि तद्वत्त्वम् । तथा आहरहः
स्नग्नामुपासीत इत्यादौ फलाभय्याद्विधित्वमेव न स्वादि-
काङ्क्षयाह । अथपि । नित्यमग्निहोत्रादि नैमित्तिकं जाते-

इत्यादि तयोः कामान्वय इति तयोश्च निष्कर्षमिति-
कथोरपि पितृलोकात्तः करणशुद्धिमयोजनसङ्गावप्रिचरित-
रमेवेत्यर्थः । अथ कमे कुरुते तत्तत् कामस्य अथवा अपि
कामनाया एव वेदितं विहास इति ॥ २९—३० ॥

ते कामिनः । कमेसु बागादिषु । विनिबोजयन्ति इत्यत्र
कुर्वन्ति ॥ ३१ ॥

अतः कामनया नष्टमतिरिक्तात् । तत् इन्द्राद्युपासनम् ।
अथावन्मद्वारवबुद्ध्या मेद्वर्शित्वात् तेषु स्वातन्त्र्यादुद्दि-
त्वात् ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिकृतमाध्याह्निकमिति ।

नानां तेषु प्रह्लादं स्थापयामासुः तान् कथमनयेदेषु तेषु
युञ्जताम् ॥ २५—२६ ॥

पुण्यं फलशुभयः पुण्यस्थानीयफलकमेसु फलशुभयः
अग्निमुखाः अग्निकार्येषु ममिनिविष्टाः खं लोकं लोकवते इति
लोकः प्रत्यगात्मस्वरूपम् ॥ २७ ॥

इन्द्रमपि न जानन्ति इत्याह । न ते मामिति । अत इदं
जगत्तं मामित्यर्थः उक्त्यासः कमेविधिमेरिताः यतः इदमासीत्
यद्वं जगत् प्रसुतुपः प्रायतत्वं काः नीहारेणभूयः परोक्षं दुरवग-
ममिति भावः ॥ २८ ॥

वृथा पशुनिनि बागमुपाह्वय मांसमख्यार्थं पशून् हिंस्यतो
वास्तिकाः नैः पशुमिक्ते हिंस्यन्ते इत्यर्थः ॥ २९ ॥

तदेव विद्वद्वाति । हिंसाविहाय इति । यज्जने मांसमख्यार्थं
सुखेच्छया बागो व्याजीकृत इति भावः ॥ ३० ॥

एवं नास्तिकाणां फलमुक्तम् अनास्तिकेऽपि फलकामानां
प्रवृत्तिं दर्शयति । अन्वोपममिति ॥ ३१—३२ ॥

भीमरक्षामिकृतमाध्याह्निकमिति ।

हि यतः फलभयार्थं रोचनमाहमेत एव वेदनापयोमिहाः । कुसु-
मितां फलभृतिं न वदन्ति कुसुममात्रफलप्रदां भोजयन्तिमात्रा-
वहामापातरमणीयामिति यावत् तां फलभृतिं नोपाह्वयन्तीत्यर्थः ।
यदा न वेदना अनेवदना वेदनापयानिमिहा कुसुमितां कुसुममात्र-
फलप्रदामपि फलभृतिं खर्गादिफलाभिप्रायिकां वदन्ति ननु
वेदना इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तत्र हेतुः कामिनः शब्दादिनिषयामिहाविद्यः अत एव
कपयाः अतो लुब्धाः लुब्धाकुखाः अत एव पुण्यं पुण्यस्था-
नीयेषु कमेजपेषु खर्गादिषु फलशुद्धिमत्तः अत एवाग्निमुखाः
अग्निमात्रकमाग्निनेशन लुब्धावेकाः धूमनाग्ना निरन्तर-
होमधूमन ताप्ताः स्नानाः यथा धूमना धूममाणः अग्ने
येनां तथाभूताः येनैवं तिथाः ते खं स्वकीयं लोकं प्रत्यगा-
त्मस्वरूपं न जानन्ति ॥ २७ ॥

न केवलं खं लोकमेव न जानन्त्यपि इन्द्रमपि न जानन्ती-
त्याह । नात । अहं हे उच्य । अत उपादानानामनकारणत्वात् इदं
जगदभेदजगत् इदित्य मामपि ते न जानन्ति । हि वस्मादुक्त्य-

श्रीमद्भिराजवाचस्पत्यसंस्कृतमहाभारतसंस्कृतसिद्धिः ।

शास्त्रः कर्मविधिमेरिताः असुतुप इन्द्रियतर्पणपराः इन्द्रियमपि न जानन्तीत्यत्र इहान्नः यथा नीहारं तमस्तेन व्याप्तानि चक्षुर्विषयां न साक्षाद्भित्तमपि न जानन्ति तद्वत् ॥ २८ ॥

किञ्च ते मम परोक्षमस्फुटं दुरवगाहमिति भावः मतमविद्याय केवलं विषयात्मकाः विषयप्रवणचित्ताः सन्तः कृपापशून् विहिंसन्ते यागमपदिह्य मांसमक्षयाय पशून् हिंसन्त इत्यर्थः अतस्ते नास्तिका इति भावः । तेन प्रत्य मृत्वा तैर्हिंसितैरेव पशुभिरमुत्र शालाहकादिकपतामापदैर्हिंस्यन्ते ॥ २९ ॥

कृपापशून् विहिंसन्ते इत्यत्र हेतुतया नास्तिकानामभिप्रायविशेषं प्रकाशयसाद्विद्योति । हिंसायामिति । अनेन तत्पूर्वकं मांसमक्षयमुपवस्यते तत्र यदि राग इच्छा स्वात्तर्हि बह्व एव चोदना विधिरनुमानिरिति यावत् इति विहिंसन्त इति सङ्ग्रहः । हिंसैव विहारः क्रोडा येषां ते असुखं क्लया मांसमक्षयसुखे क्लया आलक्ष्यैः पशुभिः वे बह्वसैः पित्रादिकृपा देवता यजन्ते अतस्ते कदाः असुखं क्लया वागो इवाजीकृत इत्यतस्ते कदा इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं नास्तिकानां फलमुक्तम् अथास्तिकेष्वपि फलकामानां प्रवृत्तिं तत्फलं च दर्शयति । स्वप्नोपममिति । असत्त्वं प्रकृतिपरिणामात्मकमन एव अवस्थाप्रियं भोजमात्रप्रियममुं लोकं परलोकं तथाश्वा आशयः कामाक्ष इति सकुलप्यामिसम्भावावांश्च नामि त्वजानि कामसाधकेषु कर्मसु विनियोजयन्ति यथावच्छिन्नया कश्चिद्विषयवृत्तनाजनेच्छया तावत्सिद्धं धनमजस्रं सुखं विवर्ज्य विषयकमवग्रहं भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

रजःसर्वतमनिष्टाः रजमादिगुणमूढकर्मनिष्टाः रजः कश्चनमोज्ज्वलो राजसाहारादि सेवमानाः तेषु प्रीतियुक्ता वा अत्रः रजस्तमोज्ज्वला मिथितं सर्वं विवर्जितम् इन्द्रो मुखो येषां तान् देवादीनुपासते स्वगुणानुरूपानिन्द्रादीनेवाराधयन्ति न यथा इन्द्राद्युपासनमपि न यथावत्कुर्वन्ति यथावत्त्वं नाम भगवद्भारतकवद्विद्युक्तवमेव न यथैवेति मामित्यनेनापि सूच्यते साक्षात्तमपि न यथावदुपासत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराजवाचस्पत्यसंस्कृतमहाभारतसंस्कृतसिद्धिः ।

अमतमपदार्थसुरमत्तं प्रदर्शयति । एवमिति । केचिदसुरपत्नीयाः वेदस्वैवमूक्तं व्यवसितं निश्चयमविद्याय फलभूतिं फलं मोक्षस्तद्विषयां भूतिं कुसुमितां स्वर्गविषयां वदन्ति । अत एवावेदज्ञा इति ॥ २६ ॥

एतदेवोपपादयति । कामिन इति । कामिने' निषिद्धकामिनः न तु योग्यकामवन्तो निवेद्याः—

अयोग्यमायापुत्रादिकामितानर्थसाधिनी ।

योग्यकामाखरेः प्रीतिरतो प्रज्ञादयोऽमलाः ॥

मायापुत्रादिसेयुक्ता वासुदेवमुपासते ।

इति प्रमाणात् परं विधा असुरा इत्यभिप्रेत्य कृपयादिशब्दाः प्रयुक्ताः ननु स्वर्गकाम इति भूतेः स्वर्गादिष्वेव स्पष्टा-
येत्यात् कथं पुष्पेषु फलवृक्षे इति निश्चयः किञ्च

१ अयोग्यकामवन्तः ।

इति तत्राह अग्निमुखा इति मामविद्यावादिरेवेत्यते इति मुखाः मिथ्याज्ञानिनः प्रत्यक्षफलमाह । अमेति मिथ्याज्ञानित्वं कथमत्राह । स्वर्गकामिति स्वर्गकं स्वर्गं परमात्मानं न विदन्ति अनेन स्वर्गकामाः स्वर्गकामशब्दार्थमपि न विदन्तीति ज्ञापितम्—

नित्यानन्दहरेर्मक्तिज्ञानाद्याः स्वर्गशब्दिताः ।

पुत्रमावाप्तविद्यायाः सर्वं मोक्षगतं फलम् ॥

उद्दिश्य स्वर्गकामस्य यजनं भूतिचोदितम् ।

तद्विधाय पुष्पाख्यमनित्वं स्वर्गमिच्छतः ॥

यजन्ति मन्त्रमनयो वेदवाङ्मरायणाः ।

इति मानेन स्वर्गशब्दविवरणात् स्त्रीभिर्वा यानैर्वा इत्यादि चान्न मानम् ॥ २७ ॥

कोऽसावाभ्य इति तत्राह । न त इति । ये उक्तेन प्रायेण शाः शासनं येषां ते उक्तेशासः अन्धे तमसि पातविषा प्रायेण वपुषा असुतुपः केवलंन्द्रियारामास्ते य इहं स्वाप्तो यतस्ते जातं इदिकथं मां न जानन्तीत्यन्वयः—

विषयवस्तुसदा वायुः आलयेत्तमसि क्षिपन् ।

विष्णुमकाम्बिमोक्षाय प्रापविषा सुखं नयेत् ॥

इति च भजानं निदर्शयति । यथेति । यथा नीहारचक्षुषः नीहारा-
द्वृत्तदृश्यः वदार्थोक् यथावत् विवर्जित ॥ २८ ॥

तथा ते मे मतमविद्याय—

मोक्षायैव फलमेवाह स्वर्गादिवचनं तु यत् ।

असुरायामयं स्वर्गशब्दः पुष्पाख्यकं वदेत् ।

देवानां हरिसम्प्राप्तं वेदो विद्यापरो वतः ॥

इत्येतस्मिन्म अविद्याया तनः किमत्राह । परोक्षेति । परोक्षम-
न्धतमः तद्विषयः तत्प्राप्तिबोध्यः आत्मा स्वरूपं येषां ते तथा अन्धतमः परोक्षं च पञ्च कष्टं तयोच्यते इति वाक्य-
सिद्धं कामिनः कृपया इत्यादिनेव विधा असुरा इत्येत उक्तः
इहार्गी स्पष्टयति । हिंसायामिति । अयं भावः ये कामिनः तेषाम-
सुराणां यदि बह्व हिंसायां कामः तदा बह्व एव न चोदना
यद्यदात्मनो हिंसनमिष्टं तत्तद्विहितमिति कुतर्कः प्रतिपाद्य बह्वं
प्रति पादयति—

आसुरो विहितां हिंसां विहितत्वेन वयंवेत् ।

आसुरा यद्विकाः सर्वे नारायणपराङ्मुखाः ।

इति वचनात् ॥ २९ ॥

एषां प्रत्यक्षानुपपत्त्यासुरत्वं स्पष्टमित्याह । हिंसाविहारा
इति आलक्ष्यैः हिंसितैः ॥ ३० ॥

अमुं लोकमुद्दिश्य असत्तमनित्यम् अर्थहानिरेवैषां न आसी-
त्प्रमाप्तिरित्याह । आशयइति । इदि स्वर्गाशयः सकुलप्य वास्वाम
इति निरूप्य वशिष्ठया तथा अर्थोत्पन्नमिति ॥ ३१ ॥

सन्तु वा पितृभूतपतीनां वष्टासुराः इन्द्रादिदेवतायुक्ताः
कथमित्याशङ्क्यावथावत्तद्वचनामावाहित्याह । रज इति । एवं
विधा बाह्यिकास्तामसाः कुतः—

विष्णुं विहाय ये देवान् पितृन् भूतेशमेव च ।

सार्वभेन वा पूजयन्ति ते ज्ञेया आसुरा गणाः ॥

इति स्मृतेः तेष्वपि विशेषोक्तिः तामसाविष्कास्तामसराज-
सास्तामसतामसा इति वक्तुं ते सर्वे इन्द्रमुखा देवादीन् मां च

भीमद्विजयवज्रनीयं कृतवदरनायकी ।

यद्योपासते १ रजःसरस्वतमोनिष्ठाः रजःसरस्वतमोजुषो भवन्ति
कथं तामससार्वभौमताः किञ्चित्स्वर्गादिमुखोपेता निरवधुः
लोहिकां लोकां ज्वरते तामसराजस्रताः केचन निरवधुः
आकल्लोकां तामसतामस्रताः अश्वत्थमोदुःखाविह्वलं
लोकां सार्वभौम इत्येवम् —

तामसेषु तु वे सार्वनिरवधुस्तुने ।
इत्यस्वर्गादिभ्युक्तास्तमोनिष्ठास्तु ते स्मृताः ॥
केचन निरवे निष्ठा वे ते तामसराजसाः ।
अथे तमसि वे निष्ठास्ते वै तामसतामसाः ॥
एवं त्रिभेदयुक्तास्तु बाह्विका विष्णुवर्जिताः ।

इत्यनेन त्रैविध्यं प्रामाण्यकं निष्ठोक्तं तमस्रतायां तासोऽने प्रत-
पादज्वरति चक्षणात् रजसादिभ्युक्ता रजसादिभ्योक्तं
प्रार्थयन्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमस्रद्विभः ।

अं लोके स्थाभवम् ॥ ३७ ॥
न ते मामिति निगुणत्वादित्यर्थः ॥ २८—३४ ॥

भीमद्विभनाथकवर्चिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

अतोऽनिरुपः स्वार्थं परमसुखमजानतः तत एव नतान् मन्त्री-
भूतान् वेदो यज्ञोपविशति तदेव भवः इति विश्वस्तानित्यर्थः
वृजिमाध्वनि कामनमंनि देवादिभ्योनिषु भ्रातृवतः पुनरपि
तमो विशतः वृजिदिभ्योनिमपि प्राप्नुवन्तस्तानेव जनान् पुनस्ते-
नैव कामेपु स्वार्थं बुधो वेदः कथं युज्यतात् प्रवर्तन्ते तथा
स्वस्वनासः स्वादिति भावः ॥ २९ ॥

कथं तर्हि मीमांसकाः वेदस्य स्वर्गादिफलपरतां वदन्ति
तत्राह । एवमिति । व्यतामिने वेदस्वामिप्रानं नैनं ज्ञात्वा फलभूति
फलभवाय वेदप्रमाणकत्वेन वदन्ति वस्तुतस्तु कुसुमाप्येव
सज्जातानि नतु फलानि यस्यांतां न फलभवाय फलयुक्तं किन्तु कुसुम-
युक्तमेव कुसुमस्येवाज्ञानेन फलत्वभावनदित्यर्थः अतस्ते कुसुमयो
वेदतात्पर्यामिहाः हि यस्मादेवेहा उवासादवस्तथा न
वदन्ति ॥ २६ ॥

कुसुमिनां प्रपञ्चयति । कामिन इत्यष्टमिः । पुष्पेष्वेवातरफ-
लेष्वेव परमफलबुद्धयः अग्निमुग्धाः अग्निमाध्यकमग्निनिवेशन
सुप्ताविवेकाः धूमन वदन्ति धूमनास्ते धूममागमनेन च ताताः
ज्ञानिमन्तः तथा च भूतिः “कश्चित्स्व लोके न प्रजानाति
अग्निमुग्धो धूमनात्” इति ॥ २७ ॥

स लोके कस्तमाह । नेति । मामन्तर्यामिणं स्वहृदि स्थित-
मपि न जानाति योऽहमेव इदं जगत् तनु र्विज्जदन्विप्रहो
जगत् सर्वान् तत्राह । यत इति । जगत्कारणत्वादेवं जगदित्यर्थः

१ अत्र मनुष्याधमाः तामससार्वभौमः प्रधानदेवताजुगाः ताम-
सराजसाः कदादिप्रधान देवताः तामसतामसा इति
विशेषो गीतातात्पर्यानुसारेण मन्तव्यः ।

[१३६]

मद्वहाने हेतुः उक्तं कर्मैव शक्तं शक्तं कपनीयं पशुहिसासा-
धनं वा येषां ते अतः केचनमनुपपत्तः प्राणतपेणपरोः सर्वे
हेतुः नीहारमविद्या तेन उवाचने लभुहानं येषां ते तथा च
भूतः “न ते विद्याय च इमा जजानात्यत्पुष्पाकमन्तरं वधूय
नीहारेण प्राहता जलप्या असुतुव उक्तशालस्वरानीति” ॥ २८ ॥

मद्वहानादेव मत्समन्तं च वेदायंस्वाप्यहस्ते इत्याह । ते
इति । परोक्षमस्फुटं मे मम मतमविद्याय देवादिन्यजन्ते इत्युक्तरेणा-
न्वयः स्वयमेव स्वाह हिमायां वाहि रागः स्वादिति वाहि पशु-
हिसा त्यक्तं न शक्या स्वात्तवा च एव सा काट्येव्यवधु-
ल्लवपी परिमयेनैव नतु चोदनेत्येवं रूपं मे मतमविद्याय
विषयारमकाः निषयाविष्टचेतसः ॥ २९ ॥

अत एव हिमा विहाराः ॥ ३० ॥

ते अतिमन्दप्रियश्चेत्याह । स्वप्नेऽपममिति मम लोके परलोकम्
असत्तं अमनुष्यं तथैवह लोके आशयश्च राज्याद्याः सङ्कुल्य नतु
निश्चित्य विद्यादुत्पत्त्यात् त्यजान् अथान् कामसु विनिर्बोजयन्ति
यथा कश्चिद्विद्वान् दुस्तरममुद्रादिबहुतं बहुधनेच्छया सिद्धं
धनं त्यजन्नुभयभ्रष्टो भवति तत्रादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

रजःसरस्वतमोनिष्ठा वे ते रजःसरस्वतमांस्वेव जुषन्ते
सेवन्ते न यथेवति । यद्यपीन्द्रादीनामपि मर्दशस्यामदुपासनमेव
तत् तथापि यथावजोपासने यथावदुपासनाभावाद्भयवर्तीत्यर्थः
बहुक्तं न तु मामभिजानाति तदेवनातद्वचनार्थं ते ॥ ३२ ॥

भीमरुक्कदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तान् स्वार्थं नित्यसुखमनिरुपः अत एव नतान् वेदोक्त-
अन्याच्च तन्नीभूतान् वृजिनाध्वनि संसारं स्थापतः तमः स्वापरा-
दियोनिं विशतः पुनस्तेषु स्वर्गादिषु स्वर्गकामो यजत्पशुकामो
यजोदित्यादिक्रमेण बुधो वेदः कथं युज्यदित्यर्थः ॥ २५ ॥

उक्तमिदं तानभिज्ञानं पूर्णमीमांसकास्त्वदिति । एवमिति
नवभिः एवं व्यवसितं वेदस्याभिप्रायमविद्यायुद्धा कुसुमिनां
मन्त्राधिकारीन् फलप्रदानेन काम्यकर्मद्वारा मोक्षसाधने निष्कामे
कर्मणि प्रवर्तयितुं प्रवृत्तां रमणीयां फलभूतिं तद्वति स्वर्गा-
दिप्राप्तरेव परं फलं तत्परं वदन्ति हि हेतो अतस्ते कुसु-
मयः अतो न वेदज्ञाः न तर्थाभिज्ञा इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तेषां कुसुमिनामाह । कामिन इत्यादिना । पुष्पेषु फलबुद्धयः
अवातरफलेषु सुखफलबुद्धयः अत एव अग्निमुग्धाः अग्नि-
पक्षितकाम्यकर्मभिर्निश्चिताः अत एव धूमनाः धूमता कट-
धूमभावः अस्ते येषां ते तथा धूमवद्वज्रमग्नीभूताः देहास्ते
मन्त्रिभवेत्यर्थः । नन्वाग्नेयः कथं धूमता स्वादत्तमाह । एवं लोके
मन्त्रिभवेत्यर्थः । नन्वाग्नेयः कथं धूमता स्वादत्तमाह । एवं लोके
स्वस्वरूपं ते न विदन्ति किन्तु देहमवाप्तान् जानन्ति तथा
च भूतिः “कश्चित्स्व वा अस्मात्लोकप्रत्य आत्मानं वेद अथमह-
मग्नीनां कश्चित्स्वलोके न प्रतिजानाति अग्निमुग्धो धूमनात्”
इति यद्वा धूमनाः प्राहुस्तमागं पर्यवसानाः पुनः पुनर्जन्मम-
रणकृतशमितिः यतः स्वलोकेमपुनरावृत्तिमागंस्व लोके न विद-
न्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

किञ्च देवस्य उक्तं ते कुसुमयः इदित्यमन्तर्यामिणं यतः

इष्टेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिशि ।

तस्यान्ते इह भूयास्म महाशाखा महाकुलाः ॥ ३३ ॥

एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणाम् ।

मानिनां चातिस्तब्धानां महार्तापि न रोचते ॥ ३४ ॥

वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकाण्डविषया इमे ।

परांक्षयादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम् ॥ ३५ ॥

शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राप्नोन्निद्रयमनोमयम् ।

अनन्तपारं गम्भीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् ॥ ३६ ॥

भीमच्छुक्रदंष्ट्रकृतसिद्धान्तपदीपः ।

इहं भर्तुं विश्वमुत्पद्यते च एतेहं निष्वाकारेण चिद्विचक्रकृति-
मात् संस्थितः सर्वं कश्चिद् ब्रह्मति श्रुतेः एतंभूतं सर्वप्रकः
स्वकारणं सर्वोत्पन्नं मामपि न जानाति यत् उदयशस्त्राः
वक्त्रं कर्मेव शस्त्रं शस्त्रं कथनीयं स्वाध्यायमाधकं परपीडाजनकं वा
येषां ते यतोऽमुत्पन्नः प्राणतपणपराः सर्वत्र तत्समानमपि मां
न जानातीत्यत्र इष्टान्तमाह । यथा नीहारचक्षुष इति । नीहाणेण
तमसाऽऽवृतानि चक्षुषि येषां ते यथा निकटस्थमपि न जानाति
तद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥

किञ्च दिग्भाषां खोदना अपूर्वविधिर्न भवति किन्तु मन्दा-
धिकारविशेषश्च यदि हिंस्रकर्मफलादौ रागः इच्छा स्वात्तदा
बलः हिंस्रपक्षः कार्यः इति नियमाधिमाभिव्य पशुवता स्त्रामा-
विकपवृत्तिनिवार्यते इति मे मतमाविज्ञाय विषयेषु आत्मा मनो
येषां ते यद्वैदेवताः यजस्त इत्युत्तराण्यन्वयः ॥ २९ ॥

दिग्भाषां विहारः क्रीडा येषां ते तथा ॥ ३० ॥

अक्षयप्रमित्यनेन याक्येन तत्कर्मफलरूप ऐहिकवाक्यमोगात्-
रूपकालस्यापिवापेक्षया किञ्चित्स्थिरत्वमुक्तम् ते च खलाः
वाक्यार्थानभिज्ञाः नित्यं मत्वा बहुधर्मयं तदर्थं कुर्वन्तीत्याह
स्वप्नोपममिति । असन्ने यज्ञैः खलेर्नित्यत्वेनाङ्गीकृतं तद्वपरीतं
प्राकृतपदार्थविशेषत्वात् किन्तु स्वप्नोपममनित्यम् एवंभूतममुं
परलोकम् तथा अस्मिन्लोके आधिपः सङ्कल्प्य अर्थान् वाङ्मग-
वत्त्वान्ति कर्मसु योजयति ॥ ३१ ॥

रजःसत्त्वतमोजुषः रज आदिविपाकमोक्तं मम मायागुण-
विमोहितानित्यर्थः । मां सर्वचेतनाचेतनस्वामिनं सर्वांगप्रदं
तथा तादृशेन प्रकारेणापि नैवापासते मनुपासनप्रकारेण तोपा-
सते इति किमु वक्तव्यम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ऐसे जो लोग स्वार्थ नहीं जानते हैं और पाप के मार्ग
में धूमते रहते हैं तब जो पण्डित वेद पुरुष सा उनको
ब्रह्मन्तरक में जाते हुए देखकर भी फिर उन कर्मों में
कैसे युक्त करेगा ॥ २५ ॥

कोई दुर्भेद्यि वाळे मनुष्य इस बात को न जानकर वेद
के ठीक अर्थको न समझ कर फूलों सरीकी फल भुतिको
देख कर इस बात को कहते हैं ॥ २६ ॥

वे कामी हैं कृपण हैं लोभी हैं पुरुषों में जिनकी फल
वृद्धि होरही है होमकी अग्निसे सुग्ध होरहे हैं धूआ के
खगने से ब्रह्मानी हागये हैं अपने परमात्मा को नहीं जानते
हैं ॥ २७ ॥

हे उदय ! वे लोग हृदय में स्थित मेरे को नहीं जानते हैं
जोकि मैं हू जिससे कि सब जगत होरहा है उदय ओ कर्म
कागड विशेष सोइ शस्त्र जिनका और अपने प्राणों के
पोषण करने वाळें हैं जैसे कुडुडी मांख में खागई हो तैसे वे
लोग हैं ॥ २८ ॥

वे विषयात्मा लोग मेरे मतको परोक्ष होने से नहीं
जानते हैं यदि मांसा में प्रीति होवे तबही ब्रह्मादि हिंसा
करी जाती है कुछ विधि नहीं है ॥ २९ ॥

हिंसा में विहार करने वाळे वे लोग अपने सुखके वास्ते
मारे हुए पशुओं से यज्ञों से देवतों का यजन करते हैं और
वे खल पुरुष ऐसेही पिरत तथा भूत आदि को को पूजते
हैं ॥ ३० ॥

वह खगादि लोक खल के तुल्य है यथायं से नहीं है
सुनने मात्रको नित्य है मनोरथ को हृदय में कल्पना करके
जैसे कोई बतिया खोम से खच करे तैसे यजन करते हैं ॥ ३१ ॥

रजो गुण सत्त्व गुण तमो गुण इन में निष्ठा वाळे हैं
रजःसत्त्वतम के सेवने वाले हैं ऐसे होकर इन्द्रादि देवों-
की उपासना करते हैं तैसी मेरी उपासना नहीं करते
हैं ॥ ३२ ॥

भीमरक्षाभिकृतभाषाण्दीपिका ।

इति संकल्पवेद्युक्तं तमेव संकल्पं दर्शयति । इष्टेति । तद्वत्
भोगस्यान्ते महाशाखा महाशृङ्ग्याः ॥ ३३ ॥

ततः किमत आह । एवमिति । अतो मत्प्रवक्ष्यामि भाषां निम्नं
संसारिणो मयस्तीति भाषः ॥ ३४ ॥

मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणानन्तशक्तिम् ।

भूतेषु धावरूपेण विभेषून्नेव लक्ष्यते ॥ ३७ ॥

यथोक्तानाभिर्हृदयादूर्णामुद्धमते मुखात् ।

आकाशादधोऽनान् प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा ॥ ३८ ॥

छन्दांमयोऽमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः ।

ओङ्काराद्व्यञ्जितस्पर्शस्वरोऽन्तस्थभूषिताम् ॥ ३९ ॥

निचित्रभाषाविततां छन्दांभश्चतुरुत्तरैः ।

अनन्तपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयम् ॥ ४० ॥

धीवर्यामिक्तमावाधेदीपिका ।

तदर्थं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य प्रकृतं निवृत्तिपर-
त्वंमेवोपसंहरति । वेदा इति । कर्मब्रह्मदेवताकागडावयवा इमे वेदा
ब्रह्मात्मविषयाः । ब्रह्मदेवता न संसारीत्येतत्पराः तत्परत्वाप्र-
तीतो च ।

‘कवभूतिरिचं नृणां न भयो रोचनं परम् ।

भयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भेषजरोचनम् ॥

इत्युक्तमेव कारणमनुस्मारयति । परोक्षेति । श्रवणो मन्त्रास्त-
द्विहारो वा तत्किमिति चतः परोक्षमेव मम च प्रियम् अथ
भावः शुद्धास्तः करगौरेवैतच्छब्दं तावदेतदधिकारिभिर्यथा कर्म-
जनितं श्रवणसंग्राहिति ॥ ३५ ॥

ननु वेदज्ञा अपि जैमिन्वाद्यः किमिति तथा न वयं वसि-
तां विना तत्त्वतो वेदं तदर्थं वा न कोऽपि वेदत्वावाधेनाऽऽह ।
ब्रह्मब्रह्मिनि वाचस्पतिमिति । स्वरूपतोऽप्येतच्च दुर्विषयम् तच्च
सूक्ष्मं स्थूलं चेति द्विविधम् तत्र सूक्ष्मं तावत्स्वरूपतोऽपि दुर्वि-
षयमिति । प्राणोऽमृतममृतमयं प्रथमं प्राणमयं पराचक्षते ततो
मनोमयं पश्यन्त्याख्यं तत्र इन्द्रियमयं मध्यमाख्यं तच्च वाग्ब-
लकण्येन वागिन्द्रियप्रधानत्वात् किञ्च अनन्तपारं समष्टिप्राणा-
दिमयस्य निमिशेषस्य च तस्य कालतो वेदान्त्यापरिच्छेदात्
अप्येतोऽपि दुर्विषयमाह । गम्भीरं निगूढार्थम् अतो दुर्विषयं
अतिप्रवेशानहं तथा च भूतिः ‘अस्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि
विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहितानि नेद्वयन्ति तुरीये
वाचो मनुष्या नदन्ति’ अयमर्थः वाचः शब्दब्रह्मणः परिमितानि
गणितानि पश्यते ज्ञायते परं तन्मयीमारीत पदानि रूपाणि
अस्वारि तानि अस्वायेपि ये मनीषिणोऽन्तर्दृष्टयस्त एव विदु-
र्नाथे यतो गुहायां वेदमध्ये त्रीणि निहितानि नेद्वयन्ति
स्वरूपं न प्रकाशयन्ते केवलं वाचस्तुरीये चतुर्थे भागं वैश्वरी-
रूपं मनुष्याः प्राणिनो वदन्ति तदपि वदन्त्येव न तत्त्वतो
जानन्ति ॥ ३६ ॥

तत्र मनीषिमिरेव ज्ञेयं सूक्ष्मं तत्त्वकं दर्शयति । मनेति ।
मन्वाऽन्तर्वागिन्द्रियोपबृंहितमाधिष्ठितम् अन्तःकरणेऽप्यपरिच्छेदमाह ।
भूमेति । मणिष्ठान्तर्वेऽप्यधिकारित्वमाह । ब्रह्मणेति । मणिष्ठान्तर्वापि
निवृत्त्यर्थं घटयति । अनन्तशक्तिकेति । भूतेषु सर्वप्राणिषु धोषक-

पेण नादरूपेण लक्ष्यते मनीषिभिः अतः सूक्ष्मत्वेन दर्शने
दृष्टान्तो विभेषूणांस्तुरिधेति ॥ ३७ ॥

ततो वैश्वर्योक्त्वाया बृहत्या वाच उपपत्तिप्रकारं सहस्रपद-
माह । यथोक्तिप्रामाण्यः । इदं वाचमकाशात् मुखात् द्वारात् उद्धमते
वहिः प्रकटयति बाह्योक्तं बाजवति । आकाशादिति । प्राणस्त-
दुपाधिर्हरणमयमर्थः प्रभुभोगवान् तेन रूपेण च्छन्दोमयो
वेदमूर्तिः स्वतस्त्वमृतमयः घोषवाजाहोपादानवात् मनसा
निमित्तभूतेन निमित्ततामिव दर्शयति । स्पर्शोऽदीन् वयान् रूपवति
संस्पर्शवतीति स्पर्शरूपि तेन स्पर्शग्रहणमुपलक्ष्यमाह इदं वा-
काशाद्बृहतीं सृजतीति तुरीयशब्दोक्तान्त्वयः बृहतीशब्दार्थेऽप्य-
वयानाव विशेषणानि सहस्रपदवीं बहुमागाम् तदेवाऽऽह
ओङ्कारादुरः कंठादिमणेत इत्यञ्जितैः स्पर्शादिभिर्भूषिताम् ओङ्का-
रश्चात्र इत्यतः सूक्ष्माऽमृतमयो न तत्कारादिगण्यः तच्च
व्यङ्ग्यकाण्डत्वात् तत्र स्पर्शोः कादिपञ्चमणोः स्तरा प्रकाशव्य-
पादश्च उभयाः शेषसहाः अतस्त्वा यत्तथाः एवं विविधा-
मिषेद्विकल्पोक्तमावाधिवर्धिताम् वयोक्तरं अस्वारि अस्वाये-
क्षरायवाचकानि येषां नेद्वयशब्दोक्तमरुपलक्षितम् एवमनन्तपारां
सृजति स्वरूपेवाऽऽक्षिपते उपसंहरति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

धाराधारमण्यदामगोस्त्रामिर्वरिचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

इह भूति रंभ्यामहे मन्मरोमिर्निहिरिष्यामः ॥ ३३ ॥

ततस्तादृशमकुर्वतात् । पृथितवापुः स्पर्शानावाधेयवोधयद्वयया ।
अतो ब्रह्माणां रुच्यमावात् । मत्प्रवणत्वाभावात् माजि-
ष्टत्वाभावात् सत्कारिणा जगत्प्रणालिमन्तो मयस्ति ॥ ३४ ॥

तदर्थं पूर्णोक्तप्रकारेण कर्मब्रह्मदेवताकागडादि कर्मज्ञानो-
पासनाकागडादि विषयाः प्रतिपाद्यानि येषु तथाभूताः । आत्मा
जीवो ब्रह्म न संसारीत्येतत् प्रतिपादनपराः । तत्परत्वा-
प्रतीतो ब्रह्मपरत्वाज्ञाने कारणे प्रवृत्तिमनुचिन्त कर्मसु
रुच्युत्पादनम् । तत् परोक्षवादत्वं किं कुतः । परोक्षस्य
प्रियत्वं कथं तत्राह । अथं भाव इति । एतत् वेदानां तात्-
पर्येण निवृत्तिपरत्वं । स्फुटं निवृत्तिपरत्वाऽभिधानेऽनुवा-

श्रीराधारमयाहासगोष्ठाभिधिरचिता
दीपिकादीपिनी द्विपथी ।

स्तः करयोर्विषयास्त्यक्त्युं न शक्यन्ते किन्तु तेषां विहितकर्म-
त्यागेन ज्ञानाभावादुभयतोऽपि संशयसङ्गादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथा निवृत्तिपरतया तत्त्वतो वायादयेन तदर्थं च वेदायै
शब्दब्रह्मोति युगमकम् । मन्त्रराद्यात्मकवेदस्य स्वरूपतो दुर्ल-
भत्वाभावाद्देहस्य द्वैविध्यं व्याचष्टे तन्नि । तच्च शब्दब्रह्म तत्र
स्थूलसूक्ष्मबोध्यं । प्राणोन्द्रियमनोमहामिति पदमयंकमेयं व्याचष्टे
प्रथममित्याह । प्राणमयं प्राण आविर्भूतं परात्पुण्यं एवं
परत्रापि इन्द्रियमयं वाचि आविर्भावोद्यतम् । तस्य बुद्धिरस्य-
मध्यमात्पञ्चलगाः । वाग् देवज्जकारणेन वैखर्याव्यवाचः प्रकाश-
कत्वेन । निर्विशेषस्य वैखर्याव्यवाचनापञ्चस्य तस्य सूक्ष्मब्रह्मगाः ।
तथाच परात्पञ्चलगाः प्रमाणं भुक्तिः । तमपि । अतुल्यमाग-
मपि तत्त्वतो वायादयेन । अधिष्ठातृत्वे भ्रमादिविकारः स्वात्-
स्यापि निर्विकारित्वमाह घोषकपण्यं इत्युक्तप्रत्ययकारणं नाह-
कपेण मनीषिभिर्योगमिच्छन्ते तदुक्तमाप्ततमैः मनस्ते-
ऽनन्तगात्रस्य द्वैतस्योपशमः शिवः । ओङ्कारो विदितो वेन स
योगी नेनरो जन इति ॥ ३६-३७ ॥

ततः सूक्ष्मादेहात् यथोक्तं त्रिकम् । तदुपाधिः सूत्रात्म-
कप्राणोपाधिः । तेन रूपेण । हिरण्यगर्भरूपेण स्वतः स्वस्य
रूपेण अमृतमयः परमानन्दरूपः । नादोपनादवात् । नाहः
परात्पुण्यः । वैखर्युपादानं विद्यते स्वस्य स तथा नादो यथोक्त-
ओङ्कार इत्यत्र तैरेव नादशब्दस्य तथा व्याख्यानात् । एतेन
परा निर्विशेषः मनसा निमित्तेनेति पदयुग्मद्वयः । आकाशा-
खिरण्यगर्भस्याधारश्चक्रमवधस्य ओङ्कारादिति मन्त्रमोहेद्यः ।
तदेवाह बहुमागंस्वमेवाह भ्रमास्मिन् प्रकरणे । इदं गतः युजि-
संख्यः सूक्ष्मा मध्यमा रूपः । तस्याकारादिरूपस्योङ्कारस्य
व्यङ्ग्यकोटिर्वात् व्यक्तवैखर्यान्तःपातात् । तत्र रूपशोभमप्ये-
वम पूर्वं मात्रा स्वरौ यथोक्तं इति स्थापित इत्यत्र मात्रा ह्रस्वादिः
स्वर उदात्तादिरिति ये पृथक् प्लुता उदात्तादवश्यं गृह्यन्ते
तेषामपि स्वरैऽन्तर्भावात् स्वरारस्य च रूपशोभमन्तर्भावा-
देकोनपञ्चाशद्विंशति गणिताः । वैदिकलौकिकमायामिवैदि-
कलौकिकशब्देनैव वैदिकाः छान्दसशब्दाः लौकिकाश्च पाणि-
निरुक्तिविज्ञाः । उपसंहरति कालात्तरं स्नातः प्रवेशयति
त्य ॥ ३८-४० ॥

श्रीसुदशंसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

महाशाखाः महागृहपतयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वेदा इति । वेदाः कारकत्वेन सर्वास्तरात्मभूतब्रह्मविषयाः
अथापि त्रिकाण्डविषया इव इमे कर्मकाण्डदेवताकाण्डज्ञानकाण्ड-
कपावच्छेदवन्त इति प्रतिभान्तीत्यर्थः ऋषयः वेदाः परोक्षवादाः
पुरवचनमवाक्यवृत्तयः ॥ ३५ ॥

वेदाधारयसिद्ध्यर्थं शब्दतत्त्वं प्रपञ्चयति । शब्दब्रह्मोति । शब्द-
एव ब्रह्म प्रपञ्चनात् इदंस्वयोगात् प्रत्येयुक्तं सुदुर्बोधस्वरूपं
प्राणोन्द्रियमनोमयं सूक्ष्मब्रह्ममत्रैव मन्त्रः प्राणसहकृतवागिन्द्रि-

याचार्यं गम्भीरं दुरवगमम् । दुर्बिणां दुर्किमिरपि निरुपवि-
तुमद्यत्प्राप्यम् ॥ ३६ ॥

उपस्थापनं विस्तारितं घोषकपेण कथो विधातुं भूयमायेन
घोषकपेण ॥ ३७ ॥

आकाशादिति घोषेण बह्वर्त्तमानः प्राणः रूपशोभपिण्या मनसा
रूपशोभयोगविशिष्टेन मनसा सह कृतः ॥ ३८ ॥

अन्वोमय इति भूमिमिच्छवैमनः समुत्पत्त्यापी प्राणः सृजती-
त्यन्वयः ओङ्काराद्यजितस्य शान्तस्य प्रकृतिस्तीनरूपेण प्रकारेण
प्रणवप्रकृतिभूताकाराद्यजितः काव्यो मावसानाः रूपशोः अयः
स्वराः शवसहा ऊष्मायः यरजवाः प्रस्तकथाः ॥ ३९ ॥

अन्वोमिच्छतुत्तरैश्चतुत्तराधिकैः गायत्र्यादिषु अन्वस्तु पूर्वं-
पूर्वच्छन्दोऽपेक्षया उत्तरात्तरच्छन्दः एकैकस्मिन्नुपादे एकैकान्तरवृत्त्या
चतुत्तरगाधिकं भवति त्रैवित्यर्थः । इहर्त्ता इहस्ववर्तीम् आशिषते
प्राणः स्वत्वापारोपरमेष्ठानमिच्छतां करोति ॥ ४०-४२ ॥

श्रीमद्भारतव्याससंहितामागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इह सङ्कल्पेयुक्तं तमेव सङ्कल्पं दर्शयति । इहेति । इह
लोके देवता यज्ञैरिष्टा ऽराध्य गत्वा स्वर्लोकं प्राप्य इहिव ज्ञेयं
रस्वामहे तनक्तस्य मोगस्वान्तेऽवसाने पुनरिह लोकेषु महा-
शाखा महागृहपतयः महाकुशाश्च भूवाश्च मविष्यामः ॥ ३३ ॥

ततः किमिच्छत आह । एवमिति । वाचा वेदपूर्वभागात्मिका
व्याप्तिर्जनो येषां तेषां मानिनां दुरदङ्कारिणामतीव स्तब्धानां
परिपूर्णमात्रमानं मन्त्रमानानां मृणां मन्त्रातोपि न रोचते तत्तत्त्वे
निष्ठं संसारिणोऽपि भवन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

तदेवं वेदतात्पर्यमभिधानं प्रवृत्तपक्षे उक्ते किं तर्हि वेद-
तात्पर्यमिच्छत आह । वेदा इति । त्रिकाण्डविषयाः कर्मकाण्ड-
देवताकाण्डज्ञानकाण्डकपावच्छेदवन्तः सर्वे इमे वेदाः ब्रह्मात्म-
विषयाः ब्रह्मोवात्मा सर्वेषामन्तरात्मा तद्विषयाः सर्वा-
स्तरात्मभूतपरब्रह्मविषयाः इत्यर्थः । परब्रह्मद्वयतद्विभूति-
तत्प्राप्त्युपायोपेतृस्वरूपतात्पर्यका इत्यर्थः । तर्हि सर्वैरेवेतदेवता-
त्पर्यं किं न गृह्यते इत्यत्राह । परोक्षेति । ऋषयो वेदाः परो-
क्षमस्फुटं व्याभिप्रायं वदन्तीति तथा दुरवगमवाक्यवृत्तयः अत-
स्तत्तात्पर्यं न सर्वं विदन्तीति भावः । ननु लोकोज्जीविषया
वेदरूपां वाचमुत्सृजता तेषां किमिति परोक्षवादः कृत इत्यत्राह ।
परोक्षं मम च प्रियमिति परोक्षभाषणमेव ममापि प्रियमित्यर्थः
अवगमः शुभाऽन्तः करणैरेवेतदेवतात्पर्यं वाञ्छन् नान्तर-
धिकारिभिः कृतः अनधिकारिणां दृष्ट्या कर्मत्वागेन संशय-
सङ्गादिति ॥ ३५ ॥

न केवलं ऋषयः परोक्षवादा एवापि त्वग्नेऽपि तेषां लौकिक
शब्दविषयत्वात् अमांः सन्तीत्यभिप्रेत्याह शब्दब्रह्मोति । शब्दः शब्दा-
त्मको वेदः स एव ब्रह्म प्रपञ्चतया इहस्वयोगाद्ब्रह्मेत्युक्तं तद्वत्तु-
दुर्बोधं दुरवगाहस्वरूपं प्राणोन्द्रियमनोमयं सूक्ष्मब्रह्ममत्रैव मन्त्रः
प्राणसहकृतवागिन्द्रिबोधादयम् इह लौकिकवैदिकशब्दवाचारस्य
मन्त्रतोऽपरिच्छेद्यः पारोऽधिर्वैदिक तत् गम्भीरं दुरवगमम्

भीमहीरायवाचार्थकृतमानवतन्त्रचन्द्रिका ।

तुर्विगां युक्तिमिरपि निरूपयितुमशक्यार्थं नास्मीदं तुर्विगा-
त्त्वबोधेऽहं तः समुद्रवदिति ॥ ३६ ॥

किञ्च अनन्ताः शक्तयो ज्ञानवीर्येजःप्रभृतयो वक्ष्यन्ते तेन
परब्रह्मपूतं भूत्वा मया उपबृंहितं विस्तारितं प्रायेणैव
मनोमयमित्येतत्सहस्रान्तमुपपादयति । भूतेष्विति । विशेषेण य-
थाज्ञेयैव तन्त्रविषये भूतेषु मनुष्येषु घोषरूपेण यः कथो
विशेषः भवमाद्यः प्राणघातः तन्त्रेण व्यस्यते तावदुच्चिन्तारविषुः
प्राणघातमिदं यथाप्राप्तं इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततो यथा ऊर्ध्वनाभिः कीटविशेषः हृदयास्तकाशाशुक्ल-
द्वारा ऊर्ध्वमुद्रमते बहिर्निःसारयति तथा घोषवाक् प्राण घातवा-
रविशेषः पुरुषस्य प्राणवायुराकाशाकाश्या उरःपर्वतान्तर्विष-
द्वारा स्पष्टरूपेण मनसा स्वसंयोगविशेषेण मनसा सहकृतः ब्रह्मा
ब्रह्मसा स्पष्टरूपिणः स्पष्टो ह्युरः कथंटादिव्याप्तसंस्पष्टः स रूप-
माकृतिः प्रकार इतिवाच्यः सांस्वरास्तीति तथा तेन घोषेण
च सहकृत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ऊर्ध्वोमयः ऊर्ध्वःप्रचुरः ऊर्ध्वःशब्दाभिधेयवेदान्तकार-
कत्वेन तत्प्राचुर्यं विनाशितम् अमृतमयः आसीत् प्रभुर्देहिन्नुवा-
दिधारणसमये बृहती ब्रह्मशब्दात्मिका वाचं सृजतीत्युपरि-
हृत्स्वरूपः एतन्मनः प्राणो वागिन्द्रियं प्राणं बृहती वाचमाविर-
कीर्तिरर्थः । बृहतीशब्दव्याख्यानाय न विज्ञानमिदं । सहस्रपद्वी
सहस्रं पदस्यः भवोमागो भववोच्या ब्रह्मास्तीति सहस्राक्षरा परमे-
ष्ठोमस्युक्तविशेषाकादयो मावसानाः यथाः स्पष्टाः अचः खराः
घवसहा ऊर्ध्वमायः बरजना मन्तव्याः ओङ्काराद्व्याजिताः ये स्पष्टा
इवो यथास्तीतिभूयिताम् ओङ्कारप्रमवा वेदा ओङ्कारप्रमवाः
स्वराः ओङ्कारप्रमव उर्ध्वं वाङ्मयमिरयादिद्यात्तार्थोऽनेन
स्मारितः ॥ ३९ ॥

विचित्राभिर्मात्राभिर्वितता मायान इति भाषाः शब्दाः भूतय-
त्ताभिर्विततां विस्तृतमित्यर्थः । अनन्तवारामपरिच्छन्नावाधि चतु-
रुत्तरेः ऊर्ध्वमिर्मात्रावर्धिमरुपक्षिणामिति शेषः । चतुरुत्तरेः
पुरुराधिकेर्मात्रावर्धिमरुपक्षिणामिति शेषः । पूर्वपूर्वच्छब्दोऽप्युच्यते
चतुरुत्तरेः एकैकस्मिन् पादे एकैकाक्षरवृत्त्या चतुरक्षराधिकं भवति
तैश्छन्दोभिर्मुक्तमित्यर्थः । इत्यभूत् बृहत्स्वरूपी वाचं प्राणः खं
सृजति प्राणपते खयापारोपरमेष्ठानमिदं यत्नं च करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमहिज्जवजन्तयिर्कृतपहरनावली ।

तत्प्रायेणप्रकारमाह । इष्टेति रस्वामदे रभुमिच्छामः इह
भूमौ मनेनावधोवासनं च इष्टितं निजानन्दलक्षणमोक्षाका-
ङ्क्षासुखशुण्यापसंहारमावात् ॥ ३३ ॥

अधोवासने निमित्तमाह । एवमिति । पुष्पितया खर्गादि-
पुष्पविषयया वाचा स्वास्त्यं मनो वेदां ते तथा तेषां मानिना-
मातिस्तत्त्वानामिति विशेषणद्वयेन मनः समीचीनरजनक-
तत्त्वशुभादिसेवापि दूरीभूतेति ध्वनयति ॥ ३४ ॥

खर्गादिवरस्य वेदस्य मुक्तिपरस्य कथं घटन इत्यत्राह । वेदा
इति । अत एव पूर्वश्रवणपरवाद् ब्रह्मात्मा विष्णुः स एव विश्वो
वेदां ते ब्रह्मास्मिन्नविषया वेदाः " नारायणपरा वेदा " इत्यादिः—

[१३७]

ब्रह्मन् पूर्वेता मोक्षा तद्यस्य अत एव तु ।

स ब्रह्मात्मा सन्निहिो वासुदेवः सनातनः ॥

इति च अनेन ब्रह्मात्मप्राप्तिप्रणाल्यामोक्षपरमविनाशितं वेदस्येति
ज्ञायते उक्तशक्त्याः परिहारः कथमावात् इत्यत उक्तं त्रिका-
ण्डविषया भवोपान यद्यपि ब्रह्मदेवकर्मकायडविषया अधिकारिमे-
देन प्रतिषन्ते तथाप्युक्तमाधिकारिणां कायडव्यपारं विहाय
ब्रह्मगुणमनिपादनद्वारा मोक्षपरस्य स्पष्टमिति भावः । सर्ववेदानां
ब्रह्मात्मपरस्य सत्यं चेन्मुक्तः किमिति प्रतीत्यभाव इति
तत्राह । परोक्षेति । किमनेन प्रयोजनमत्राह । परोक्षमिति " परो-
क्षमिवा इव हि देवा " इति भूतिः अद्याद्यात्मज्ञानां देवा-
दीनां प्रियमित्यर्थोऽनगम्यते ॥ ३५ ॥

परोक्षशब्दमम प्रसादं विना वेदावो दुरवबोध इत्याह ।
शब्दप्रमाणं । तर्हि निराधिकारिणां डिग्द्विविधादिशब्दव्यवहारेण
वेद इत्यत उक्तं प्रायेति । अत्र प्राणादिशब्दैर्ब्रह्मादयो वि-
श्वस्ये प्रायेणैवमनेभिः मीयते ज्ञायते इति प्रायेणैवमनेमयं
मन्त्रशब्दमव उद्दिष्टो वेदः प्राणादिभिः सदेति वाच्यत्वं वाच्यत्वे
पौरुषेयत्वेन च लौकिकवाक्यवद्विषयं परिमितं च नेत्याह ।
अनन्तेति—

अन्तो विनाश उद्दिष्टः पारः परिमितस्तथा ।

अनन्तपारो वेदोऽयं ताड्यो स रहितो यतः ॥

इति च अनेन ब्रह्मात्मा यो वक्तव्यः समुद्रवदित्युपार्थिकारिणोऽवे-
द्योक्तं न तत्तमाधिकारिण इति ॥ ३६ ॥

वेदस्य प्रतीयमानोऽर्थो न चेद्वाच्यमात्रेण वेदस्यमात्रम-
त्राह । मवेति । अनन्तगुणपूर्णत्वाद्ब्रह्मा ब्रह्मादिशब्दवाच्येन मयो-
पबृंहितं मत्प्रतिपादकत्वेन पूर्णोपायते किमत्र प्रमाणमत्राह ।
मनेष्विति । भूतेषु घोषरूपेण व्यस्यते कथमिदं विस्फुर्येण शब्द-
ब्रह्मति शेषः ॥ ३७ ॥

प्राणादिभिर्मिर्वित इत्युक्तं न प्रकारमाह । यथेति । यथो-
त्तामिहृदवाङ्गामुख्य मुखादुद्ब्रूते निष्कासयति पुनर्ग्रन्थति
च एव घोषवानाकाशगुणशब्दव्यक्तिमान् ऊर्ध्वमि मविष्ने
नेति ऊर्ध्वोमयोऽमृतमयो मत्प्रसादेन मोक्षदः प्राणः प्राणेशो
विष्णुः तं रूपवर्तितापशंरूपि प्राणस्य मनस्तेन स्मरणत्वा
सहस्रपद्वी मदनमरुपावययाम ओङ्कारं प्रमाद्यन्तमन्त्रा-
नसानप्राणो व्यजिज्ञा स्पष्टवक्ता तद्व्याख्यानरुपा स्पर्शादिवर्णो-
रखंरुता गुह्यदर्शनादिभेदेन विचित्राभिर्मात्राभिरेकाशीति-
संख्यातामिर्मात्राभिर्विततां चतुरुत्तरेऽस्तुर्वर्ण्यधिकारिणां युक्ते-
र्मात्रावर्धिमरुपक्षिणामिति विनाशपरिमाय-
द्विनां बृहती भूति हृदयाकाशादुद्ब्रूते सृजति उच्चारयति ।
रुद्रादिभ्य उपादिशति पुनः कल्पान् स्मिन्मन्त्राक्षिपते वि-
धातीत्यन्वयः चतुरुत्तरार्थमिमो जगत्प्राप्तानामेव गायत्र्या उपा-
कचतुर्वर्ण्यधिकारिणां चतुरुत्तरेः जगत्प्राप्तानामेव चतुरुत्तरार्थान-
यमः—

भुक्तं बह्मकिलान् स्पर्शान्स्पर्शो विष्णुवचने ।

तस्य प्रकाशकं नित्यं तमस्ये प्राणमेकलम् ॥

प्राणस्यैव मनो नित्यं वासुदेव प्रकाशयदिति च ।

मीयन्तेऽनेन छद्मसि प्राणः ऊर्ध्वोमयस्तत इति च—

त्रिमात्रमाविनः कृत्वा वाचव्याप्तमन्त्राकाः ।

प्रणवास्तेऽपि भेदेन छान्ताः परिकीर्तिताः ॥

श्रीमद्भिमखण्डजतीयकृतपदरत्नावली ।

एकमात्रोत्तराः सर्वे बाह्यदेवामिवावकाः ।
तेषां व्याख्यानरूपा हि सर्वे वेदाः प्रकीर्तिताः ॥
भोक्तारोऽप्यन्वितास्तस्मात्सर्वोच्चाः हरेः प्रियैः ।

इति उक्तार्थे प्रमाणम्—

गुह्यदशनभावे च भाषा चैव समाधिका ।
निष्पन्नं मूखभाषाः स्युरेकेका च त्रिधा पुनः ॥
गुह्यदशनमंज्ञा च गुह्यगुह्या तयापरा ।
एवमादिकमेवैव त्वेकाशीतिनिर्धोदिताः ॥
भाषास्तत्र च गुह्याया प्रसिद्धार्थेऽप्यन्विता ।
गुह्यार्थं तत्परैवान्धोमर्शगमित्यादिका च सा ॥
दर्शनान्धमलम्बेव पशुपत्यादिनां तु या ।
बहुधुनिविरुद्धस्तु चरेत्सा दशनात्मिका ॥
अन्ते निषेधसंयुक्ता भस्मस्त्रानादिका च सा ।
यथा प्रहृष्टमानार्थो समाधिः सा प्रकीर्तिता ॥
विशेषः परम इत्याद्या सा च विद्वद्भिर्गिरिता ।

इतिवचनात् सम्प्रदायैर्गुरुचरणशरणैरेव पुरुषैर्ज्ञेयमर्थं इति—

भस्मस्त्रानाविधानं तु भ्रूयुक्तं दशानामुपमम् ।

भस्मस्त्रानां ततो प्राज्ञविधानं तु नृसिंहगम् ॥

इतिवाक्यादन्ते निषेधयुक्तत्वात् भस्मस्त्रानादरादपि कर्तव्यं
इति ॥ ३८—४० ॥

श्रीमद्भिमखण्डजतीयकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मात्मविषयाः सर्वतो गृह्यन्ते च आत्मा परममूखस्वरूपो
भगवानहं तत्परा एनेत्यर्थः । मरिचबाष्पराशेन वक्ष्यमाण-
त्वात् तथा सर्वेषामप्रतीतो कारणमाह । परोक्षेति । परोक्षे मम च
प्रियमिति तु "तच्छब्दः कुरु" महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अथतानि
क्षितयानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च
मां कुरु" इत्यत्र च वक्तृत्वात् तच्च इदं ते ज्ञानमाख्यानं गुह्याद्गुह्य-
तरं मन्त्रवादी तस्मिन्मायप्रकाशात् । तच्च तत्र सर्वेषामनाधिका-
रात् अत एव मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगमिच्छाद्यु-
क्तमिति ॥ ३५ ॥

शब्दब्रह्मेति युग्मकम् । प्राणोन्द्रियमनोमयं लौकिकवासवपरा-
त्वादिकरेणा तेषां भिन्नमपि सुबुद्धेः यतः शब्दतः अनन्त-
पारम् नर्गमश्च गम्भीरं दुर्बिगाह्यं च तत्र दुर्बिगाह्यं प्रवेष्टुं
तावदशक्यं कथञ्चित् प्रवेशे च सति गम्भीरं दुर्गमायेपयवेक्षान-
मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

नन्वेवम्भूतं चेत्कथं प्रागादिष्वभिभवति तत्राह । मयो-
पबृंहितं तत्र तत्रोद्भासितं तन्मन्त्रेन वैकुण्ठेऽनन्तपाये च ब्रह्माण्ड-
गणोऽनन्तसर्वव्यापिभूतं तत्कथं भवत्येकनोद्भासितं स्यात्
तत्राह । ब्रह्मणा स्वरूपतः परमबृहत्तमेन शक्तित्वात्तन्तशक्तिनेति
ननु यत्सर्वव्यापकं भवति तदेवानन्तपारं स्यात् ननु तथैवम्

२ अन्धोर्मग्यामविन्द्यादिका प्रतीतार्थे योग्यताभावात्
भगवज्ज्ञानेनाजः गुरुपदेशादिना मणिं ज्ञानोत्तमं लब्धवानिति
गोरोऽपि मणिर्मुखं प्रदानकृत्युत्तमस्व वचो भवेदित्यभिधानम् ॥

लब्धते तत्राह । भूतेष्विति । नाहंकेपेक्षावकमन्त्राकारेण लब्धते
योगिभिः तदुक्तम्—

अनन्तोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्वोपशमः शिवः ।

भोक्तारो विदितो येन स भोगी नेतरो जनः ॥

इति ॥ ३७ ॥

तत्त्वैव प्रागादिमयतया परात्वादिकरेण स्वस्मात्तुल्यप्रका-
रमाह । व्योम्नोति त्रिकेण । व्योम्नामिहंद्वास्तकाशात्मकाद्वा-
रभूताद्ब्रह्मणे गिरित्येत्यर्थः । तथा प्रभुरीश्वरोऽपि मन्त्रः परमा-
त्मापि स्वरूपेणामृतमयः परमानन्दरूपः शक्त्या कृत्वोमयः सर्व-
ज्ञानादिमन्त्रमन्त्रमयः सन् आकाशावाकाशमवच्छेदय हिरण्य-
गर्भेणाधारचक्रे आविर्भूय परात्वां गृह्णी सृजति ततो घाववाक्
किञ्चिदशकनाद्वा न भिन्नचक्र मध्यमाख्यां सृजति ततो हृदि
प्रागात्मकः सन् भोक्तारान्नादरूपोक्तारतामापद्य स्पर्शकपिणा
तत्तद्वर्गोभेदज्ञानरूपशिला मनसा पश्यन्त्याख्यां सृजति ततश्च चञ्चि-
तरूपशैल्यादिरूपां कन्दोभिरित्यादिरूपां च शाखाभिः सहस्रप-
र्वी वैखर्याख्यां सृजति काष्ठान्तरे त्वाक्षिपते अन्तः प्रवेश-
यति च अत्र पूर्वं मात्रा स्वरो वाग इति स्थापित इत्यत्र मात्राह-
न्वादिः स्वर उदात्तादिरिति ये पृथक् प्लुता उदात्तादयश्च गृह्यन्ते
तेषामपि स्वरेऽनन्तभावात् लुकारव्यञ्ज्य स्पर्शोभस्वरूपभावादेकोन-
पञ्चाशद्वधात्र गणितः ॥ ३८—४१ ॥

श्रीमद्भिमखण्डजतीयकृतपदरत्नावली ।

तेषां मनोरथं विवृणोति । इष्टुमिति । तच्च भोगस्यान्ते इह
महाशालाः महागृहस्थाः ॥ ३३—३४ ॥

प्रकरणमुपसंहरति । वेदा इति । कर्मब्रह्मेवताकायशिविषया
इमे वेदा ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मेव वोऽवमहमात्मा तद्विषयाः ब्रह्म-
स्वरूपमद्वाराधनपरा एनेत्यर्थः । ननु तर्हि ऋषयो मन्त्रास्तद्विषयो
वा कथमेव स्पष्टं नाचक्षते तत्राह । परोक्षमेव यथा स्यात्तथा
वदन्ति ननु साक्षादिति ननु तेषां साक्षादकथनस्य
कोऽपिमायस्तत्राह । परोक्षमिति । तथा कथने एव मन्त्रप्रतिमब-
धायं तथा वदन्त्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु वेदस्यान्तर्धान्यानुपपत्तयेव शेषज्वरोचनस्याभेदेनैव
तच्च स्वरूपोद्विपरत्वमिति भवान् यथा व्याचष्ट तथैव जैमिन्वा-
दोऽपि व्याचक्षतां मैवं यदि ते जानीयुस्तर्हि व्याचक्षीरन्
मां विना मद्भक्तान् व्यासनारदाक्षि विना तत्त्वतो वेदार्थं
न कोऽपि वेदेत्याह । शब्दब्रह्मेति यावत्परमात्मि । स्वरूपतोऽप्येव
दुर्बिद्धं तच्च सूक्ष्मं स्थूलं चेति द्विदिशं तत्र सूक्ष्मं ताव-
त्स्वरूपतोऽपि दुर्बेयमित्याह । प्राणोन्द्रियमनोमयं प्रथमं प्राणमयं
परात्वरूपं आधारचक्रस्य ततो मनोमयं पश्यन्त्याख्यं नाभाधनाहत-
चक्रस्य उपलक्ष्यमेतत् बुद्धिमयं मध्यमाख्यं हृदये च मणिपूर-
चक्रस्य तत इन्द्रियमयं वैखर्याख्यं तस्य वागवज्रकरेण
वार्गान्द्रियप्रधानत्वात् किञ्च अनन्तपारं प्राकृतप्राकृतप्राणमयस्य
कालोद्भूतत्वात्तत्पारिच्छेदात् मयेतोऽपि दुर्बिद्धेयमाह । गम्भीरं
गूढार्थं मनो दुर्बिगाह्यं तथाच भुक्तिः चत्वारि वाक्परिमिता
पदानि तानि विबुधोद्भाषा ये मनीषिणः । गुहायां ग्रीष्मि तिहना

ओमस्त्रिभुवनाय च कर्त्तुं कृतसारः संक्षिप्तिः ।

नेत्रवर्णितं तुरीयां वाचो मनुष्या वदन्तीति । अस्वार्थः वाचः
शब्दब्रह्मणः परिमितानि असौ द्वादशब्रह्मादतः पद्यते जायते
परं तत्त्वमेविरिति पदानि रूपाणि चत्वारि तानि
चत्वार्यर्थाणि वे मनीषिणः विदुः गुहायां देहमध्ये त्रीणि निहि-
तानि नेत्रवर्णितं स्वरूपं न प्रकाशयन्ति यतः केवलं वाच-
स्तुरीयं चतुर्थभागं वैखरीरूपं मनुष्याः प्राणिनो वदन्ति
तमपि वदन्त्येव ननु तत्त्वतो जानन्तीति अभियुक्तद्वेषोक्तम्—

या सा मित्रावरुणसदनामुच्चरन्ती त्रिषष्टिं
वर्णान्तः प्रकटकरणीः प्राणसङ्घातं प्रसूने ।
तां पश्यन्तीं प्रथममुद्दितां मध्यमां बुद्धिमेवमां
वाचं वक्ष्ये करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये इति ॥ ३६ ॥

मन्वेवं भूतजैव कथं प्राणवर्णितमिति तत्राह । मया
उपबृंहितं तत्र तत्राङ्गादव विस्तारितं तत्त्वतस्तु वैकुण्ठे अनन्त-
कोटिब्रह्माण्डेषु च अनन्तमेवमां आविर्भूतं तत् त्वया कथ-
मेकेनोपबृंहितं तत्राह । भूमा स्वरूपवद्भूतेन न केवलं स्वरूप-
बाहुवमेव किन्तु ब्रह्मणा सर्वव्यापकत न केवलं सर्वव्या-
पितरं किन्तु अनन्तशक्तिना शकरोतन्त्यादव भूतेषु सर्व-
प्राणिषु घावरूपेण घोषो नादस्वरूपेण लक्षणे मनीषिभिः अन्तः
सूक्ष्मत्वेन दशोत्तरान्तः विसेषु मृणालेषु ऊर्णातन्तुरिव ॥ ३७ ॥

सूक्ष्मरूपशब्दब्रह्मणस्तस्य प्राणादिमयतया परास्वरूपेण
स्वस्मादुत्पन्नप्रकारमाह । यथोद्योतित्रिभिः । यथेद्योताभिर्दृष्टात्
सकाशासुखद्वारा ऊर्णामुद्गमत तथा प्रभुशिवरा मङ्गो
हिरण्यवर्णान्तर्वासी स्वरूपणामृतमयः स्वरास्तेषु छन्दोमयः
सर्वज्ञानादिसम्पन्नदेहमयः सन् आकाशाकाशमात्रमव हिमय-
ममेवमाधारक्रे आविर्भूतं प्राणैर्घोषेण गुहां प्रविष्ट इति
पूर्वोक्तघोषो नादस्वरूपं प्राणः स्वरं तदीयप्राणवर्णितं सन्
भनसा निमित्तभूतेन बृहती वैखरीप्रधानां भूति प्रथमं परास्वार्थं
ततः पश्यन्त्यास्वार्थं ततो मध्यमास्वार्थं ततो वैखरीस्वार्थं मृजति
पुनः आक्षिपते उपसंहरति च निमित्ततां विवृतवन् मनो
विशिनष्टि स्वशक्तिरूपिणा स्वशो इत्युपलक्ष्य स्वशोदीनं चर्मां
रूपयति सङ्कल्पयतीति तत् स्वशक्तिरूपेण बृहतीशब्दादवस्था
वसानाव विशेषणानि सहस्रपद्वी बहुमार्गी ओङ्कारात् उरः-
कण्ठादिमङ्कृतं वञ्जितः स्वशोदिमिभूषिताम ओङ्कारमात्रं हृदयः
सूक्ष्मोऽभिप्रेतः तत्प्रकारादिवशोरूपस्वरूपं वपङ्गुकोटिघात-
तत्र स्वशोः काद्वी मायता स्वरा प्रकारादयः षोडश ऊष्मायाः
शयसहाः अन्तस्था यरलवाः विचित्राभिर्धैरुक्षोऽक्षकमायामि-
र्विततां यथास्तं चत्वारि चत्वार्येवैवर्णाणि अधिकानि येषां
तैश्चक्षुराभिरुपलक्षितां न अन्तः समाप्तिः शब्दो नाप्यन्तानि-
वायं इति पाश्चात्त्यतां यस्मास्ताम् ॥ ३८—४० ॥

ओमस्त्रिभुवनाय च कर्त्तुं कृतसारः संक्षिप्तिः ।

नेषां सङ्कटमाह । इत्युति । महाशब्दाः विस्तृतास्वार्थाः
सूरस्याः ॥ ३३ ॥

ननु सर्ववैदिकप्रसिद्धकीर्ति र्वां ते कुतो नोपासते इत्य-
वाह । एवमिति ॥ ३४ ॥

अवैदिकान् विनिष्टं वेदब्रह्ममनुपादेयमाह । वेदा इति । त्रिकाण्ड-
विषयाः कर्मज्ञानमार्त्तिकायडाविषयाः ननु विषयमेवादङ्काक्रमेह
इत्यन आह । इमे इति । इमे त्रिकाण्डमार्त्तिकायडा कर्मज्ञान-
मविषयाः बृहत्स्वरूपमार्त्तिकायडाः बृहत्स्वरूपगुणवत्तयाभ्यभूत-
सर्वकारणपराः कर्मज्ञानमत्तया साधनमरूपगुणपूर्वकं ब्रह्मादि-
शब्दाभिधेयं मां प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । “सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति सर्वे वेदा वैखरीमार्त्तिकायडा सर्वैरहमेव धेय” इत्यादि
भूतिस्मृतिरूपश्च वासुदेवपरा देवा इत्युक्तवाच्यं श्रुत्यः वेदा-
यङ्गाः आस्तन्यकुमारनाम्पराशब्दाव्यासादयः अपि परोक्षवादाः
परोक्षप्रत्यक्षविषयाविषयम् अतिगोच्यं परं ब्रह्म वदन्ति
वेदविषयत्वेन प्रतिपादयन्ति परोक्षं च श्रुतिप्रकृतं वैखरीमार्त्तिकाय-
मात्मनश्च यम प्रथमं कर्मोद्भवेन मां कर्त्तुमिति तन्म-
माप्रिब्रमिति भावः ॥ ३५ ॥

ननु ब्रह्मार्त्तिकायडत्वे वेदानां सर्वे कुतो न जानन्तीत्यत्राह ।
शब्दब्रह्मणि । शब्दब्रह्म वेदः सुदुर्बोधं सुष्ठु पुरवगाहम प्राणोद्भि-
यमनोमयम् तदुच्चारणस्य प्राणवर्णितमनुभवमन्तःप्रधानत्वात् अनन्तो
दुरन्तमः पाराऽवधिर्ब्रह्म तत् अस्मीरं सुगुणविषयम् बुद्धि-
गात्रा तर्कवैशानर्हम् समुद्रवत् क्षारनिधिरुप सर्वपुरुषार्थम-
वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भूमा पृथगेतम ब्रह्मणा बृहत्स्वरूपगुणादिमता अनन्ताः
त्रिषाः असंख्येयाश्च शक्तयो यस्व तेन मयोपबृंहितं विस्तार-
ितम् विषयु पद्यतालेपणीयं सूक्ष्मतत्त्वत भूतेषु प्राणिषु
घावरूपेण सूक्ष्मधर्तारूपेण लक्ष्यते जनेः ॥ ३७ ॥

अथ मनोमयत्वं शब्दब्रह्मणः प्रपञ्चवन् प्रकटयं दशोर्वात ।
यथेति त्रिभिः । यथा ऊर्णानिभिः हृदयात्सकाशात् मुखान्मुखद्वार-
तः उद्गमने लीहिनिः सारवति तथा प्राणः आकाशात् ओङ्कार-
रवमवा वेदा इत्युक्तः सूक्ष्मात् ओङ्कारात्मुखः स्वशोन्तदुपल-
क्षितान् सथोन्तवर्णां रूपयति सङ्कल्पयतीति स्वशक्तिरूपेण तन्मन्सा
निमित्ततन् बृहती वैखरीमार्त्तिका वाच स्तुतीति तुरीयशक्त्यावयः
कथम्भूतः घावरूपं सूक्ष्मशब्दवान् ॥ ३८ ॥

कथम्भूतः छन्दोमयः वेदप्रभुः अमृतमयः प्रपञ्चतत्त्वप्रधानः
तन्त्रियस्य इत्यर्थः । प्रभुः सर्वोन्त्रपनायकः कथम्भूतां सह-
स्रपद्वीम् सहस्र पद्वीम् कर्त्तव्यामागो यस्याः ताम्
पुनः कथम्भूताम् व्याञ्जितस्वशोस्वरूपमरूपमूर्तयाम उरःकण्ठा-
दिमङ्कृतं वञ्जिता य स्वशोद्वयस्वभूषिताम् तत्र स्वशोः फाद्वो
मावसाना स्वरा प्रकारादयः ऊष्मायाः शयसहाः अन्तस्थाः
यरलवाः ॥ ३९ ॥

विचित्राभिरुपलक्षितां विस्तृतां अत्यन्तः चत्वारि
चत्वार्येवैवर्णाणि उरःकण्ठा यथोन्तमधिकानि येषां तैश्चक्षु-
भिरुपलक्षितं म अन्तःप्रधानमपरिमितं विषयं स्तुति
आक्षिपते उपसंहरति । अत्र प्राणस्य करणव्यवधानाव अमृत
मय इति विशेषणम् अन्तर्गत्य प्राणस्य संप्रत्यक्षवत्त्वात्समा-
वात् जावकस्त्वस्य करणभाषणां यथायत्नं प्राणः स्तु-
तियुक्तं जावकस्यापि स्नातन्त्य वेदवक्तृत्वासम्भारस्यमत्त-
वर्णमिष्ट्युक्तम् ॥ ४० ॥

गायऽयुष्मिन्नुपपन्नं बृहती पङ्क्तिरेव च ।

त्रिष्टुब्जगत्यतिष्ठन्वो ह्यत्यष्टयतिजगद्विराट् ॥ ४१ ॥

किं विभक्ते किमा चष्ट किमनूय विकल्पयेत् ।

इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो महेद कश्चन ॥ ४२ ॥

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्पापोह्यते त्वहम् ।

एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां १ भिदाम् ।

मायामात्रमनूयान्ते प्रतिषिध्य २ प्रसीदति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे श्रीमद्भगवदुद्धवसम्वादे

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

इस लोक में वहाँ से देवों का वजन कर के स्वर्ग में जाकर रमण करेंगे उस पुरय के समाप्त होने पर फिर इहाँ आकर बड़े घर वाले कुछ में उत्पन्न होंगे ॥ ३३ ॥

इस प्रकार से फल के से वजनों से जिन के मन विक्षिप्त हो रहे हैं वे अनुपम अभिमानी हैं बड़े ठीठ हैं उन को मेरे प्रसंग की बात भी नहीं सुझानी है ॥ ३४ ॥

वे जो वेद हैं सो कर्म प्रज्ञा देवता इन तीन काण्ड के प्रति पादन कर ने बाधे हैं जिनने वेद तथा ऋषि छिपा कर कहनेबाधे हैं छिरा कर कहना मेरे को प्रिय है ॥ ३५ ॥

वेद रूपी जो शब्द प्रज्ञा है सो बड़ा कठिन से जानने योग्य है परापरवर्ती मध्यमा वैखरी रूप है उस के पार का अन्त नहीं है बड़ा गंभीर है समुद्र सरिर का अथाह है ॥ ३६ ॥

अनन्त शक्ति बाधे भूमा प्रज्ञा भेने उस का विकतार किया है वह वेद सब भूतों में घोष रूप से प्रवृत्त है जैसे कि कमल नाभ के भीतर तप्त रहता है तैसे क्षिति होता है ॥ ३७ ॥

जैसे मकरी कीड़ा हृदय में के स्तन को मुख से उगि-खता है तिन्नी प्रकार से शब्दवाला प्राण रूप से रूपी मन से वेद शब्द को पैदा करता है ॥ ३८ ॥

वह प्रभु परमात्मा स्वयं मय है अमृत मय है सो सद्यः पदवी बाधों वेद बाधों को पैदा करता है ओंकार से प्रकाशित रूप से अर ऊर्मा अन्तस्था इन चारों से भूषित है ॥ ३९ ॥

नाना प्रकार की भाषाओं से कैसी हुई है और एक-एक से चार चार अधिक प्रसूतों से बनी है उस के पार-का अन्त नहीं है बड़ी भारी है उस को वह परमात्मा मृजता है फिर स्वयं प्रलय काल में समेट लेता है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

तेषु कतिचिच्छब्दांसि दशोच्यते । गावतीति । तत्र चतुर्विंश-त्यक्षरा गावती ततश्चतुरक्षरवृद्धयोऽष्टिगावित्छब्दांसि अक्षरि-मतिजगती अतिविराट् केत्यर्थः । एतेऽष्टाक्षरमिदं पञ्चमिति पूर्वोक्तमर्थः अतो बृहत्पि साकल्येन अक्षरतो दुर्ज्ञेया इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

अर्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह । किमिति । कर्मकाण्डे विधित्वाक्यैः किं विधत्ते देवताकाण्डे मन्त्रवाक्यैः किमाचष्ट प्रकाशयति ज्ञानकाण्डे किमनूय विकल्पयेन्नियेधार्थमित्येव मन्वा हृदये तात्पर्ये मय मत्तोऽन्वः काश्चदपि न वेद ॥ ४२ ॥

ननु तर्हि त्वं मत्कृपया कथय ममिति कथयति । मामेव कथयन् विधत्ते मामेव तत्तद्देवतारूपमभिधत्ते न मत्तः पृथक् यच्चाऽऽकाशादिप्रपञ्चजातं "तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आकाशः संभूत" इत्यादिना विकल्पापोह्यते निराकियते तद्व्यहमेव न मत्तः पृथगस्ति कुत इत्यपेक्षायां सर्ववेदार्थं संक्षेपतः कथयति एतावानेव संक्षेपं वेदानामर्थः तमेवाऽऽह । शब्दो वेदो मां परमाणुरूपमाभिधत्ते मित्वां भाषामात्रमित्यनूय "नेह नानास्ति कि-ञ्चेति प्रतिषिध्य प्रसीदति निवृत्तउपापारो भवति एवं भावः यथाह्यहुरे यो रसः स एव तद्विस्तारभूतनानाकाण्ड-शास्त्रास्त्रपि तथैव प्रणवस्य वोऽयं परमेश्वरः स एव तद्विस्तार-रभूतानां सर्ववेदकाण्डशास्त्रानामपि संगच्छते नाश इति ॥ ४३ ॥

नित्यमुक्तः अतः सर्ववेदकाण्डस्य वेदविविधः ।

अपरमार्थज्ञाता यस्तं चन्द्रे गुरुमीश्वरम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भीराधारमयदासगोस्वामिचिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी

तत्र तेषु शब्दः सु मध्ये ॥ ४१ ॥

अतोऽनन्तरपारत्वात् अनुद्यानुवादं कृत्वा । विकल्पयेत्
मेदमारोपयेत् । अस्या वैक्याः ॥ ४२ ॥

मां विधत्ते इत्येकम् । आमित्यङ्गीकारे । कथयति काय-
व्यवहारे परमप्रतिपाद्यार्थं स्मृतिस्मरणे प्रतिपादयति श्रीकृष्णः ।
वदन्तं वदो वै निष्पूरितं भूतः । कर्मकाण्डे विधिवाक्ये-
यं ह्यारम्भं मामेव विधत्ते । देवताकाण्डे देवतालिङ्गैर्मन्त्रैरिन्द्र-
वाद्यवाद्यन्तर्वाग्मिणं मामेवाविधत्ते । "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वाम-
देवादिवत्" इति न्यायात् । विकल्पेऽप्यारोप्य तदस्याकाशादि
प्रपञ्चज्ञानमपि परमायं रूपं परमायं ज्ञानरूपमाश्रित्य आशङ्क्य ।
मायामात्रं प्रतीतिमात्रम् । अनुद्यानुवादमारोपं कृत्वा । तथा
पञ्चसने युक्तिं व्यवहृत्य ग्राह्यं अवस्थावति । विद्वद्वा-
च्यसमाप्तौ मङ्गलमाप्त्यवति । निरवमुक्त इति । अपरेति
स्वाविषयकं परविषयकञ्च ज्ञानं ददातीति तथा ॥ ४३ ॥

सर्ववैभवं संपूर्णं हीनं तु श्वपचादपि ।

यः करोति दयालुं तं श्रीचैतन्यं समाभवे ॥

इति भीमझागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीराधारमयदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भीसुदर्शनसूत्रकृतशुक्लपञ्चम ।

किमन्यु कर्म विधत्ते किमन्युमात्रे इत्यर्थः । विकल्पयेदित्यु-
च्यते किमिकल्पेन विधत्ते किं समुच्चिद्य विधत्ते किं सामा-
न्यतो विधत्ते किञ्चाप्यर्थे इति आर्थः मत् प्रसक्तः ॥ ४२ ॥

मां विधत्ते महाराधनरूपं कर्म विधत्ते विधत्ते मां मां तत्त्वं
विधत्ते विकल्प्य श्रीहृदयवाङ्मयं इहमेव विकल्पेन प्रतिपादित
इत्यर्थः अहं व्यपोह्यते उपास्यमानमपि वस्तु महारमर्कमित्यर्थः
शब्दो वेदः मां परमायं रूपमाश्रित्य भिदां मायामात्रमनूय
तत्त्वभाव जीवे प्रतिविध्य जीवं मायाकारञ्च अस्तं काष्ठाभूत
मपि प्रतिविध्य प्रशास्यतीति सर्वेतरविषयस्य मत्प्रतिपादनेन
सर्ववैभवं संपूर्णं हीनं तु श्वपचादपि ॥ ४३ ॥

इति भीमझागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

भीसुदर्शनसूत्रकृतशुक्लपञ्चमे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भीमझीराराधनायां कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

छात्रांस्त्वेव कानि चिह्नं गति । गायत्रीति । अत्यष्टिः अति-
जगती विराट् चेति विभागः अयं च शब्दाविमोचक्रमो लौकि-
कवैदिकशब्दसाधारणः ॥ ४१ ॥

गम्भीरं दुर्बिगाह्यमिति श्लोकं तदेव प्रपञ्चयति । किं विधत्ते
इति । किमात्रे किं तत्त्वमात्रे इत्यर्थः । किं विकल्पयेदित्यु-
च्यते किं विकल्पेन विधत्ते किं समुच्चिद्य विधत्ते किं सामान्यतो

[१३८]

विधत्ते किमापादयति किञ्चाप्यवधीति आर्थः । इतीत्यमदृष्ट्या
हृदये तात्पर्यं भस्मसोऽप्यः कश्चिदपि न वेद ॥ ४२ ॥

तर्हि तस्या हृदये प्रकाशयेत्यत्राह । मामिति । मां विधत्ते
महाराधनरूपं धर्मं विधत्ते मामेव सर्वेश्वरीरममिधत्ते अभिधत्ता
कृत्वा प्रतिपादयति यद्विकल्पेनापोह्यते तदव्यहमिति सत्यं भवः
श्रीहृदयवाङ्मयं इहमेव विकल्पेन प्रतिपादितः अपोह्यमानमपि
वस्तु महारमर्कमित्यर्थः । किमवदुनेत्याह । एतावानिति । सर्वोऽपि
वेदतात्पर्यविषयभूतार्थः एतावानेव कियान् यः शब्दो वेदः
मामाश्रयाश्रित्य तात्पर्यतो विषयीकृत्य भिदां देवमनु-
स्वादभिदां मायामात्रं प्रकृतिभात्रमनूय तां जीवका-
रूपे प्रतिविध्य जीवगतं आकारमस्ते काष्ठाभूते मपि प्रति-
विध्य प्रशास्यतीति सर्वेतरविषयस्य मत्प्रतिपादनेन सर्व-
सित्तत्वापारो भवतीत्येतावानेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमझीराराधनायां कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भीमझिजयधनजयधनकृतपद्मरत्नावली ।

गावऽपादिच्छन्दसां क्रमोऽपि छन्दोवैचित्र्याद्युक्तविधे इत्या-
द्यवधानाह । गावतीति—

छन्दस्तु नवपादं वज्रजगद्विद्युत्पत्ते बुधैः ।

इति चत्वारोऽजगन्तामरुच्छन्दो नवपादरमकमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

मुख्यप्रायोऽपि मत्प्रसादादिव वेदार्थे जानाति मुख्यतः सर्व-
वेदायं तत्त्वमहमेव जानामीत्याद्यवधानाह । किं विधत्ते इति । विक-
ल्पयेत् विधियरूपेण कल्पयेत् लोकं विद्वज्जनमध्ये मन्त्रः
कः पुरुषः इत्यस्याः भूतेः हृदये तात्पर्यं वेद कोऽपि न वेद
चेत्को वायुमेतमसादाद्वेत्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

संख्यामुपासीतत्याहः संख्यामुपासनादिनिधिलक्षणाग्रमर्गमन्त-
रेणाश्रयार्थं भगवान् कथं वेत्तीति तत्राह । मामिति । संख्यामुपा-
सीतत्याह विधियरूपेणापोह्यते मामहृदये विधत्ते संख्यावद्-
नादेमद्विषयत्वात् ध्येयः सदा सवितुमयद्विषयवर्तीत्याहः यदा-
द्विषयगतं तेजो जगद्भासयतेऽस्मिन्निगत्यादेभ्यः सत्यं ज्ञानमनन्तं
प्रद्योतयद्विमल्यत्वाद्गुणवाचको वेदः सत्यत्वाद्गुणवर्तिगोहं
मामभिधत्ते चत्वारि वागित्यादिषु वेदादिवाच्यत्वाद्गावो
मां वागित्यनूय चत्वारि विधय कर्त्तव्या वासुदेवसंके-
यादिकर्त्तव्याश्रित्येन ध्येय इति न सुगं पठेत् प्राज्ञो न
हन्तव्य इत्याद्यपोहभागः सुर पेश्वर्ये इति भातोः सुराणामेश्व-
रादिमन्त्राणां पानं मम व्यादिति चिन्तनं वेदकवेद्यत्वेन
प्राज्ञो विष्णुर्लोकीति चिन्तनमित्यादिमर्गप्रथमपोहं निवि-
ध्यामानमेव लोकमुपासीतत्यादिमर्गप्रथमपोहं वेदतात्पर्यार्थे
इत्यस्याः भूतेः हृदये महमेव वेदति गतेनाश्रयः—

त्रिविभागं हरः पूजेषामिधाने च तद्गुणाः ।

विकल्पं तद्गुणव्याप्यपोहं तत्त्वमित्यम् ॥

उच्यते सर्वेषु तत्त्वेषु वेद स एव इति वचनात् ॥

सुरा हरगुणाः प्रोक्तास्ते मे व्युरिति चिन्तनम् ।

सुरापानमिति प्रोक्तं तत्र कुर्यादकथञ्चन ॥

भीमज्जिजयजतीयेकतपदरत्नावली ।

ब्राह्मणो विष्णुरादित्यः स नास्तीत्यभिचिन्तनम् ।

ब्रह्महत्या समुद्दिष्टा तां न कुर्वीकथञ्चन ॥

इत्याद्यपोहवाक्यार्थेऽभिप्रेत्यो विष्णुर्बुधैर्जनैः ।

इति च नाक्यम् । न केवलं कतिपयवाक्यार्थः सर्ववेदाध्योऽप्येवमेवेति भावनापसंहरति । एतावानिति । कदाचु वेदस्य विभ्रम इति तत्राह । शब्द इति । निर्दोषः शब्दो वेदः अभिधां मामाख्याय सत्त्वाव-
तारेषु भेदराहितो विष्णुरिति प्रतिष्ठाप्य मायामात्रं मदिच्छां-
दुष्टादर्शनमिति शरीरादिकं बन्धनानुय निरूप्य तस्य प्रति-
वेधायमुपासनादिकं विधायान्तं मोक्षं ज्ञानोदयेन जिवस्य
शरीरगतिकं प्रतिपिच्य प्रशस्यति स्तिमत्समुद्रवस्त्रभावापा-
स्तिरूपेण तिष्ठतीत्यन्वयः । न भिदा यस्य सोऽमरः अग्नि-
श्चायमश्चेत्यामिदाः १ तमभिधाम् अ इति ब्रह्माति अनिवेधे पुमा-
न्विष्णाविति यादवः प्रपञ्चनिषेधा वेदस्याधोऽनेनोच्यत इति
मतम्—

सर्वावताररूपेषु निर्मेदस्वादोषतः ।

अमेदो विष्णुरादित्यस्तमेवोक्त्वा तदिच्छया ॥

निर्मितं देहिकं बन्धं तस्योपासतमेव न ।

प्रतिपिच्य विमोक्षे तु स्वभावोपास्तिरूपतः ॥

प्रतिशस्यति वेदोऽयं चासुदैवकसंभयः ॥

इतिसमाख्यया निरुक्तमिति ज्ञानं विद्यारमणि मिदाबोध
इति भेदज्ञानस्य विद्यारत्नोक्तेरिति ॥ ४३ ॥

इति भीमज्जगवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमज्जिजयजतीयेकतपदरत्नावल्याम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं मद्रूपप्ररूप भेदस्य तात्पर्यं ब्रह्माहमेवेत्याह । किं विधित
इति ॥ ४२ ॥

परमपतियाद्यश्चाहं श्रीकृष्णरूप एवेत्याह । मां विधत्त इत्यर्ज-
केन । मत्तात्पर्यं कथं नैव तत्तद्विधानादिकं कृत्वा मयैव पश्यैवस्य-
तीत्यर्थः तदेव दर्शयति । एतावानिति । यतः शब्दो वेदस्तदनु-
गतश्च स मायामात्रं जगत्प्रपिच्य भिदां मद्रवतारादिरूपां चानुय-
तदन्ते मां श्रीकृष्णरूपमेवास्यापावलस्य प्रसीदति कृतकृत्यो भवति
तत्तुक्तं भीगीतास्त्रपि वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदारतकृद्वेदविदेव
आहमिति ॥ ४३ ॥

इति भीमज्जगवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भे

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

१ हाहाशब्दवत् आकारान्तः पुल्लिङ्गोऽयम् ।

भीमज्जिजयजतीयेकतपदरत्नावली ।

तेषु कानि चिच्छब्दांसि दर्शयति । गावतीति । तत्र चतुर्दि-
शत्यक्षरा गावती ततश्चतुरक्षरवृत्त्या षष्ठ्यागादिच्छब्दांसि अत्य-
द्विरतिजगती विराट्चेत्यर्थः । एतैश्छब्दोभिरपञ्चिन्तयामिति
पूर्वोक्त्यान्वयः ॥ ४१ ॥

वृद्धी स्वरूपतो बुद्धेरेत्युक्तम् अर्थतोऽपि बुद्धेरेवेत्याह । किञ्चि-
धत्ते भुत्वा कर्तव्यत्वेन किञ्चिधीयते स्वस्य इतिार्थे जीवैरिदमेव कर्त-
व्यमिति किङ्कुत्मादिदयते इत्यर्थः । किमाचष्टे किमभिधत्ते भुत्वा
किमभिधीयते भुत्यर्थेनाचष्ट इत्यर्थः । किमनूय चिकल्पयेत् इदमेकं
वस्तु इदमपरं वस्तु इदमप्यन्यद्वक्तिवति द्वित्रीया वस्तूनि निर्दिश्य
विकल्पयेत् इदं वा कुर्यादित्वा कुर्यादिति बहिर्बधीत तत्किमित्यर्थः
तनु महरहः संख्यामुपासीत कर्मणा पितृलोक इति दर्शनात्
कर्मैव भूतिविधत्ते चोदनालक्षणो धर्म इति व्याख्यानात्
धर्म एव भुत्यर्थः प्रीक्षिमिषां यजेत ब्रह्मैषां यजेतेति
वैकल्पिको विधिरपि धर्मविषयक एव यद्वा भक्तिबोगो
निष्कामकर्मज्ञानयोगश्चानूय विकल्पितो यथा—

भक्तियोगश्च बागश्च मया मानव्युदीरितः ॥

तयोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुष ब्रजेदिति ।

तत्र रे मूढा ! नहि नहीत्याह । मस्याः भूतेः वृद्धं तद्वतमभिप्रायं
मद्वदो नैव कश्चन वेद प्रयस्या अभिप्रेतमर्थं प्रेषांसि विना
को वेदति भावः ॥ ४२ ॥

तनु तर्हि त्वमेव कृपया कथयेति तत्रोमित्याह । मां विधत्ते
भक्तेर्मस्वरूपभूतत्वान्मज्जक्तिमेव कर्तव्यत्वेन विधत्ते
इत्यर्थः । बागादिविधीनामपि मज्जक्तिविधान एव तात्पर्यात्
धर्मो यस्यां मदारमक इति मज्जुक्तः अभिधत्ते मामिति ब्रह्-
मेव सर्ववेदाय इत्यर्थः विकल्पोपाह्वाने हाहमिति योगास्त्रयो
मया प्रोक्ता इत्युक्तेः कायउत्प्रेष्य कर्म ज्ञान भक्तिश्चेत्यनूय
कर्म कुर्यात् ज्ञानं वा नश्यसेत् मर्त्तिं वा कुर्यादिति विक-
ल्प पञ्चादपोहने प्रथमं निष्कामकर्मापोहो निष्कामकर्मकरणं
ततो ज्ञानाकृष्टत्वे सति निष्कामकर्मणोऽप्यपोहः ज्ञानसिद्धि-
दशायां ज्ञानमपि सन्त्यसेदित्युक्तेर्ज्ञानस्याप्यपोहः भक्तेरपो-
हस्तु न कापि समये न केनापि शास्त्रनाकथन प्रतिपादितो
दृष्ट इत्यतः कर्मज्ञानापोहात्रेवाहमपोहा इत्युक्तं प्रथमपुरुष भार्यः
कर्मज्ञानयोरपि स्वप्नापकमागोत्वात्तत्रास्मच्छब्दः प्रयुक्तः तस्य
चिद्रूपत्वान्मार्थिकरूपत्वाच्च तत्र माथिकरूपस्यैवापोहो युज्यते न
चिद्रूपस्य नन्वितोऽपि किञ्चित् स्पष्टाकृत्य व्याख्येयस्य आह
एतावानिति । वेदारमकः शब्दः मामाख्याय मज्जक्तिबोगविधाय-
कत्वेन मामेवाभित्य भिदां मत्तोऽपि भिदं कर्मयोगं ज्ञानयोगं
च मायामात्रमनूयेति कर्मयोगस्य त्रिगुणमयत्वेन त्वंपदार्थ-
ज्ञानपर्यन्ते ज्ञानयोगस्यापि विद्यामयस्य स्मृतिरूपत्वेन मायामात्र-
त्वम् प्रतोऽन्ते प्रतिपिच्य क्रमण तद्वद्वयमपोहा प्रसीदति निगु-
णाया मज्जन्त्यमृतवत्पाः फलस्य मन्माधुर्यवानुभवरूपस्य
रसेन सज्जानानन्दवत् स्वरूपमपि निबृणोतीत्यर्थः । न त्वेवं
व्याख्यसते मामेव कर्मकाण्डयज्ञकं विधत्ते मन्त्रवाक्यैर्वेदवता-
काण्डे मामेवाभिधत्ते ज्ञानकाण्डे मत्तः पृथगाकाशादिकं
विकल्प्य यदपोहते तदप्यहमेव तस्मादेतावानेव सर्ववेदायः

भीमस्त्रिभुवायकवर्षकृतसारायेंद्रीनी ।

दो वेदः मां परमायेंद्रीमात्रिण्य मिवां मायामात्रमित्यन्य
नामास्ति किञ्चनेति प्रसीदति विवृत्तत्वापारो मयतीति
व्याख्यानेऽपि मायामात्रस्यैव प्रतिषेधोक्तमंकात् मययुपकर-
णां भगवत्किंतादीनां च मायामात्रस्याभावात् कापि-
ति ॥ ४३ ॥

इति सारायेंद्रीनी हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशेऽनेकविधः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २१ ॥

भीमस्तु कदेव कृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

कानित्याकाङ्क्षायां तेषु कतिचिद्दर्शयति । तत्र गायत्री चतु-
ष्टयस्य उष्णिक् अष्टाविंशत्यक्षरा एवमाधिक्यमुत्तरोत्तरं
यम् अतिजगत् अतिजगती ॥ ४१ ॥

वेदायेंद्रीमेव जानामि नास्ति इत्याह । किमिति । अविरोधप्रका-
रणं किञ्चिदप्येवं विधत्ते तत्प्राप्त्युपाये च किमाच्छेदं किमन्य-
थ विकल्पयेत् किं हेतुमुपादेयं चोपक्रम्य विकल्पयेत् कार्यकार-
णभावेन विभज्य प्रतिपादयेत् अस्याः वृहत्याः वाचो हृदय-
शायं मध्यः कक्षं कोऽपि न वेद अत एवोक्तार्थबोधाय
परस्परं वाच आभयव्योच्य इति भावः ॥ ४२ ॥

तर्हि मय्युपद्रव भगवन् ! तदर्थं कथयेत्यत्राह । मामिति ।
अविरोधप्रकारेण मामेव विधत्ते सर्वं देवा यत्पदमामनन्तीति
भूतेः कमन्तानमत्त्यादिसाधनेषु व्याजमात्रेषु मामेव मत्प्राप्त्यु-
पायमिधत्ते यमेवैव वृणुते तेन चक्षुः इति भूतेः चेतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते इति विकल्प्य कार्यकारणभावेन
विभज्य हि प्रसिद्धं कार्यं “यथैह कमन्ति लोकाः क्षीयन्ते एवमे-
वायुत्र पुण्यचित्तो लोकः क्षीयते” इत्यादिना हेतुवैयर्थ्यापादने
अनुपादीयते इति शेषः तद्वद्वा तद्विजिह्वासस्य कारणं तु भेषः
निरञ्जनः मरुतं साम्यमुपैतीत्यादिभिः पाप्यत्वेन स्त्रीकृते एता-
वान् सर्ववैद्यो भवति फलितायमाह । शब्दो वेदः मायामात्रं
अकृतिकार्यजान् जीवमायं यतो वा इमानि भूतानि जायन्त
इत्यादिनाऽनूय प्राच्यतवत्तया हेतुवैयर्थ्या पुनस्तद्वद्वा तद्विजि-

ह्वासख्येनेन मां निखान्मन्त्रं तत्पदार्थनिवन्तारमाख्यायाभिन्नो-
पादेयत्वाभिप्रेत्य अन्ते तद्वैद्यो वा मिदा अत्रात्रात्मकत्वबुद्धिरती
प्रतिषिध्य तत्त्वमसीति तादात्म्योपदेशेन निराकृत्य प्रसीदतीत्य-
न्वयः एतेन तत्त्वत्रयविषयो वेद इत्युक्तं तथा च भूतिः मोक्षा
मोक्षं प्रेतारं च मत्वा सर्वं प्राक्तं निविध्य ब्रह्ममेत-
दिति ॥ ४३ ॥

इति भीमस्त्रागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽथ

भीमस्तु कदेव कृतसिद्धास्तप्रदीपे

एकविंशत्यायामेकादशः ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

उन छंदों के नाम ये हैं गायत्री उष्णिक् अनुष्टुप् इदनी
पंक्ति त्रिष्टुप् जगती अति जगती अलक्ष्मी विराट् इत्यादि और
भी नाम हैं ॥ ४१ ॥

यह वेद क्या कहता है क्या विधान करता है क्या
अनुवाद करता है किसका विकल्प करता है इस प्रकार से
इस वेद के अभिप्राय को मेरे बिना दूसरा कोई नहीं
जानता है ॥ ४२ ॥

मेरे ही को विधान करता है मेरे ही को कहता है मेरे
ही को विकल्प करता है तथा किसी रूप में भववाच भी
करता है इतनाही सब वेदों का अर्थ है कि वेद मेवका
आभय करके प्राकृत पदार्थ को भगवान् की संकल्प रूपी
माया को हेतु रूप से अनुवाद करके परमात्मा के स्वरूप
को बताकर निवृत्त होजाता है ॥ ४३ ॥

इति भीमस्त्रागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽथ

एकीसर्वे अष्टादश की ५० लक्षमयायामेकत

भाषा टीका समाप्त ॥ २१ ॥

इति भीमस्त्रागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

-----*-----

उद्धव उवाच ॥

कति तत्त्वानि विद्मेश ! संख्यातान्युविभिः प्रभो ! ।

नवैकादश पञ्च त्रीणां त्वमिह शुश्रुम ॥ १ ॥

केचित् षड्विंशतिं प्राहुरपरे पञ्चविंशतिम् ।

सप्तैके नव षट् केचित्चत्वार्यैकादशापरे ॥ २ ॥

केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश ।

एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विवक्षया ।

गायन्ति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

१ युक्तं च सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा ।

मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटम् ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

द्वाविंशे तत्त्वसंख्यानामविरोधविधोऽवने ।

पुष्पकृष्णोर्विवेकश्च जन्ममृत्युविधादि च ॥

तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य मोक्षपरत्वं निर्णीतम्
सन्ति च मोक्षपरत्वेऽपि तद्वैयर्थ्यादिभिः तद्वादि केचित्-
स्वसंख्यासु विवदन्ते तत्रापि बाह्यायैस्वसंख्ये आत्मसंख्येक-
त्वानां तद्वादिषु तत्र किं सत्यमिति जिज्ञासया पृच्छन्ति । कतिपि ।
ऋषिभिरागमेषु बहुधा संख्यातानि तेषु कति युक्तानीत्यर्थः ।
भगवन्मतानुसारपूर्वकं बहुधा संख्यानं प्रपञ्चयति । नवैति त्रिभिः ।
त्वं तावद्वैयर्थ्यादितत्त्वान्मायायां तानि च वयं शुश्रुम भूतवन्तः
॥ १ ॥ २ ॥

एतावतीनां भाव एतावत्त्वं नानात्वमित्यर्थः । यद्विवक्षया
यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य च गायन्ति आयुष्मन्निदम् ॥ ३ ॥

विवक्षाभेदेन सर्वे युक्तमेव भाषया च किं नाम न युक्त-
मित्याह । युक्तमिति । यथा ब्राह्मणा भाषन्ते तद्युक्तं न च वस्तुतः
वस्तुतस्तस्मिन् सर्वत्रान्तर्भूतानि सर्वाणि तत्त्वानि किंच माया-
मिति असत्त्वेऽपि भाषाभयत्वाद्भट्टन एवेत्यर्थः उद्गृह्य इतीकृत्य
नहि मरीचिजलपरिमाणादिविधाद् किंचिद्व्यतिगमिव भवति ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायेदीपिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी

अविरोधविधा अविरोधप्रकारः । विवेकः पृथगात्मत्वं
। जन्ममृत्युविधा जन्ममरणप्रकारः । आदिना त्रैलोक्ये
द्विविधसंस्ारादि । तदेवं मुख्यार्थघटनप्रकारेण तद्वैयर्थ्य-
विधायाः मोक्षोपयोगितत्त्वविषयकविधायाः । तथाहि विधा-
मेव स्फुटी करोति । तत्रापि च तत्त्वेऽपि । बाह्यायैस्व-
संख्ये कार्यवस्तुतः सत्त्वासत्त्वनिरूपणे । विवदन्ते इति पूर्व-
वैयर्थ्यान्वयः । तत्र तेषु विधायेषु । कतिप्येकम् । युक्तानी-
त्यप्याहारादित्यर्थः इत्युक्तं नवेति युष्मकम् ॥ १—२ ॥

इदं प्रयोजनम् । आयुष्मन्निति नित्ययोगे मनुष्यं अत एव
नित्यमूर्ते इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणभाषणानुसारेणैव युक्तत्वं ननु परमाद्यतः । युक्तत्वे
हेतुर्गोचरादिति । वस्तुत्वाभावात् किञ्चेति । सतोऽप्रतीता-
वस्तुतः प्रतीतिकारिणी माया तदाभयत्वात् । यथा मरीचि-
जलमेव नास्ति किमुत तत्परिमाणादिविधादस्तथा ब्रह्म-
व्यतिरिक्तानि तत्त्वान्येव न सन्ति तत्संख्यायां कुतो विधा-
दित्यर्थः ॥ ४ ॥

१ युक्तः इति बीर० विज० पाठः

भीमद्वयान्तर्गतशुक्लपक्षीयम् ।

कनीति तस्यापक्षापोऽस्ति नवेति प्रमाभिप्रायः ॥ १-३ ॥

माषामुद्रा प्रकृतिं स्वीकृत्य किं तु पुष्यं सर्वमुपपन्नम् अवि-
रुद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमद्वयान्तर्गतशुक्लपक्षीयम् ।

सांख्येन सर्वमात्रानां प्रतिबोमानुलोमनः सत्त्वाप्यथावदुच्यते-
मनो बाह्यप्रसीदति इति महदावितरानिमग्नान्तर्गतपक्षीयानु-
च्यतयोर्मनःप्रसादहेतुपक्षीयं तत्र तस्यानां न्यूनाधिकमात्रेण परि-
गणनात्तादृशत्वातिरिक्तारविषयोऽयं पृच्छति । कनीत्यादिभिः
सांख्यिभिः । हे विभ्रंशान्तरानि कनीति प्रश्नः तस्यापक्षापोऽस्ति
नवेति प्रमाभिप्रायः तत्र हेतुतया चाद्विप्रतिपत्तिमाह ।
सङ्गुचानाति । कैश्चिद्विभिन्नस्त्वानि नव सङ्गुचानाति कैश्च-
त्वेकादश कैश्चपञ्च त्वं तु माषामात्रमनुच्यते प्रतिषिध्य
प्रशस्ततीति त्रीणि तस्यापक्षाप उक्तानि स इह तस्यावयवे
शुभम् इत्यं च बहुन् वादान् शुभम् इत्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तेष्वेवैः समुचित्याप्यापि वादान् दशेति । केचिदिति
सांख्येन । मत्त नव पट् चत्वार्येकादशेत्यादीनि द्वितीयागतानि
हेतवानि एके ऋषयः तथापरे ऋषयः ॥ २ ॥

माषामात्रं मङ्गलाशासनविषयत्वा सम्बोधने शिष्टा हि
भगवन्तं मङ्गलाशासने पृथक् पृथगेतावत्सङ्गुचानं गणनं यद्वि-
चक्षणं यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य गायन्ति वदन्ति तद्विदं नोऽस्मभ्यं
त्वं हि वक्तुमर्हसि सर्वज्ञस्त्वमेव जानामीति वक्तुमर्हसीत्यर्थः
त्वं हीति हिशब्देन सांख्यशास्त्रिकद्वयगुणगणप्रसिद्धिः भौती
द्योत्यते ॥ ३ ॥

न्यूनाधिकत्वादिनामपि न तस्यापक्षापोऽभिप्रेत इत्यविरोध
इति परिहरति । युक्तव इति । यथा ब्राह्मणा ऋषयो भावन्ते
तत्र सर्वत्र सर्वेषु पक्षेषु युक्तयः सन्ति सर्वेऽपि पक्षा युक्ता
एवेत्यर्थः । मदीयां मायां प्रकृतिमुद्रा स्वीकृत्य न्यूनाधिकत-
त्वाकारणतयाऽप्युपगम्येत्यर्थः वदतां किं तु पुष्यं सर्वमुपपन्नम्-
विरुद्धमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमद्वयान्तर्गतशुक्लपक्षीयम् ।

भगवत्सुखानां तस्यानां संख्यां जीवेषु हरेषु भेदं निरु-
पत्यकिमप्यत्र तत्रादौ भगवदुपदेशाज्ज्ञातस्त्वत्कपोऽप्युच्यते
ऋषिमिन्नस्त्वानां बहुधा संख्यायमानत्वात् युक्तीनां तु कामः
पृच्छति । कनीति । त्वं नवेत्यादीनि तस्यापक्षाप वयञ्च शुभम्
तत्र ऋषिभिः संख्यातानि ताभ्येव उतेतराणि ॥ १ ॥

संख्यानिमित्तमाह । केचिदिति ॥ २ ॥

ऋषयस्त्वानां संख्यानां मतावदेव यद्विचक्षणं कया युक्त्या
पृथगावगति नोऽस्माकमिदं सयुक्तिकं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

ऋषय इति त्वत्कपोऽप्युच्यते पक्षेषु युक्तीनां तु कामः
त्वाद्येन परिहरति । युक्तव इति । यथा ब्राह्मणा वेदविचारक-
त्वात् ऋषयो भावन्ते संख्यपविस्तारायां वदन्ति तथा सर्वेषु

[१३६]

पक्षेषु युक्तयः सन्तीत्यर्थः कपोऽप्युच्यते वदतां मते
प्रमाणं कथं स्वादिति तत्राह । माषामिति । मदीयां मायां
मम सामर्थ्यमुद्रा प्रालम्ब्य नानाविधां तत्पर्यवर्त्तयितुमाह
ऋषीणां मते किं तु पुष्यं किमुपपन्नं सर्वं प्रामाणिकमेवे-
त्यर्थः—

विष्णोः सामर्थ्यमाह्वय तत्पर्यवर्त्तयानुमीश्वराः ।

अर्कहि तद्विज्ञाय विवदस्त्वत्पुत्रवः ॥

तत्रापि कारणं विष्णोः शक्तिर्यथाविकारतः ।

अथकाहेर्निकपोऽयं मनसः सम्प्रजायते ॥

विरुद्धकल्पनं तच्च वासुदेवकनिष्ठया ।

निरहद्वाराणां तदर्थोद्देशादेकाग्र्यं हि तत् ॥

तिष्ठाक्याच्छ्रितिरायसामर्थ्यमेव माषोच्यते नानिर्वाच्य-
विद्यति ॥ ४ ॥

भीमद्वयान्तर्गतशुक्लपक्षीयम् ।

तदेवं कर्मकाण्डार्थं गुणीभूतमासाद्य त्वं भगवत्पर्यवर्त्त-
मानकाण्डार्थं मुख्यतया यार्जिज्ञकाय तत्र ज्ञानकाण्डार्थेऽप्युच्यते-
स्तरविचारं परिहर्तुं पृच्छति । तत्र कनीत्यर्थां टीकायां ब्राह्म-
ण्येवमस्त्वे काण्डेवस्तुनः सत्त्वासत्त्वरूपयं विवदस्त इति
पुष्येष्टवार्त्तयः ॥ १-२ ॥

माषामात्रं नित्ययोगे मनुपपत्त्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र सर्वेषां मतेन स्वमतमनुवादयन्तत्प्रशंसति । युक्त-
मिति । युक्तमेव भावन्ते यतो ब्राह्मणा वेदज्ञाने सर्वत्र यथा-
वदेव भावन्ते ननु यदि सर्वेमेव युक्तं तदर्थममतांति परित्यज्य
कथं स्वमतं प्रवेशययुः तत्राह । माषामिति । ममरीचिकादी-
नामपि तावद्देशपरिच्छिन्नत्वात्परिमाणतारतम्यमस्त्वेषां भीमा-
द्याविशतिपक्षस्य स्थापनीयत्वमस्त्वेषां भावः । माषात्रादिपक्ष-
किने त्वमस्ययुक्तिकविद्या तामुद्राप्रालम्ब्य तत्र मदीयामिति तेषां
यार्जिज्ञतादृशमनस्तत्त्वाः पूर्णाया मवेकादशमन्तरात् कश्चै-
कवेद्या यार्जिज्ञयुक्तिर्यथावदस्ति किन्तु मदीययुक्तिरेव सर्व-
प्रकाशकति भावः ॥ ४ ॥

भीमद्वयान्तर्गतशुक्लपक्षीयम् ।

ब्राह्मणं तस्यापक्षापोऽप्युच्यते ।

प्रधानपुंसोर्जिज्ञासा मृग्युपलब्धं वर्णिता ।

तदेवं कर्मकाण्डार्थं ममिच्छायं स्पष्टयन् ज्ञानकाण्डार्थ-
पर्ययं जिज्ञासमानस्तस्यान्तरविचारसमाधानाय पृच्छति । कनीति ।
ऋषिभिर्नित्यं तेषां बहुधा मन्मते एतावन्तीति पृथक्पृथक् निश्चि-
तानि तेषु कति युक्तानीत्यर्थः । तत्र कति कति तस्यानि के के वदन्ती-
त्युच्यते । नवेति त्रिभिः । ईश्वरा जीवो महद्बहुरूपमहा-
भूतानीति नव दशान्द्रियाणि मनश्चेत्येकादश तन्मात्राणि पञ्च
सत्त्वराजस्तमांसि त्रीणि त्वमष्टाविशति तस्यानि तन्मात्राणि तानि शुभम्
भूतवर्त्तानां वयम् अत्र प्रकृतिस्थाने तस्या त्रयो गुणा एव वृद्धिताः
तेषुः गुणोऽयं एव क्रमेण द्विविधमहत्स्वरूपाहद्वारक्य चोत्पत्ति-
दशानां तु गुणसांख्यरूपाः प्रकृतेरिति त्वमिच्छापोऽप्युच्यते ॥ १२

नैतदेवं यथास्थ एवं यदहं वदमि तत्तथा ।
 एवं विवदतां हेतुं १ शक्तयो मे दुरत्ययाः ॥ ५ ॥
 यासां अतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदम् ।
 प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनु शास्यति ॥ ६ ॥
 परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ ! ।
 पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवाञ्छितम् ॥ ७ ॥
 एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च ।
 पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥ ८ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारःपदार्थिनी ।

एतावतीनां भाव एतावत्त्वं तातात्वमित्यर्थः । यद्विचक्षया
 वत्प्रयोजनमभिप्रेत्य च गावामि हे आयुष्मन्निति नित्यबोधिं मनुष्य
 नित्यमूर्तिरूपेण हे सर्वकायस्वापिन्नित्यर्थः । तेन तेषामृषीणां
 आद्यन्तमध्यवर्त्तिः सार्वमेव सर्वमनामिमांश्च विद्वान् प्रष्टव्य
 इति भावः ॥ ३ ॥

तेषां विवादेऽपि वस्तुतो न विवाद इत्याह । युक्तमिति । यथा
 ब्राह्मणा भाष्ये तत् युक्तमेव यतः सन्ति सर्वत्रान्तर्भूतानि
 सर्वतत्त्वानि कस्तर्हि विवादे हेतुरिति चेन्नममावा मोहो ह तत्त्वमेव
 स्याह । भावमिति । तथा तयोद्वाहसामर्थ्यमप्याचन्द्रार्कं सम्माप्यैव
 तेषां ददातीति भावः ॥ ४ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारःपदार्थिनी ।

येवं तत्त्वप्रपञ्चं भूषणानि तद्वास्तवतत्त्वानि पृच्छन्ति । कतीति
 आर्षेऽस्त्रिभिः हे निश्चयः हे सर्वेश्वर एव सर्वेश्वर इति भूतेः तत्त्वानि
 कति सन्तीति प्रश्नः तत्र तावत् एकोनविंशत्याध्याये भूतेषु अष्टा-
 विंशतितत्त्वानि तेष्वपि परमकारणमेकं तत्त्वमुक्तवानसि पुन-
 रिह पूर्वाध्यायात् त्वं त्रीणि तत्त्वाव्यास्य उक्तवानसि हे प्रभो !
 इति सम्बोधनेन त्वन्माने भ्रष्टावानस्मिनि सूच्यते ऋषिभिस्तु
 कैश्चिदप्यत्र तत्त्वानि कैश्चिज्जैकादशविंशतितत्त्वानि आख्या-
 तानि ॥ १ ॥ २ ॥

यद्विचक्षया यदभिप्रायेण एतावतीनां भावः एतावत्त्वं गायत्री-
 स्यन्तः हे आयुष्मन् ! नित्यमूर्ति ! तद्विदं पृथक् विविच्य तोऽस्माकं
 वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

उत्तरमाह । युक्तय इत्यादिना । यथा ब्राह्मणाः उभयब्रह्मविदः
 भाष्ये तथा सर्वत्र तत्त्वमतेषु युक्तयः सन्ति मदीयां भाषा-
 मुद्गृह्य मच्छक्ति म्यूनाधिकतत्त्वसंख्याविचक्षानुसारतः स्वीकृत्य
 वदतां किन्तु कुप्यन्ते न किमपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

उक्त्य उवाच हे विवेकः । हे प्रभो ! सब ऋषिभों ने कित

ने तत्त्व कहे हैं आपने तो भी ग्यारा पांच तीन ऐसे बड़ा-
 इस तत्त्व कहे हैं सो हमने सुने हैं ॥ १ ॥

कोई छप्पीस कहते हैं कोई पच्चीस कहते हैं कोई सात
 कहते हैं कोई छे कहते हैं कोई बार कहते हैं कोई ग्यार-
 ह कहते हैं ॥ २ ॥

कोई सतरा कहते हैं कोई शोलह कहते कोई तेरा कह-
 ते हैं इतने प्रकार की तरफों की संख्या को ग्राह्य लोग जिस
 अभिप्राय से ब्रह्मग ब्रह्मग कहते हैं हे अनन्त आयुष्मन् !
 इसका भेद आप मेरे से कहिये ॥ ३ ॥

श्री भगवान् उवाच जिस प्रकार से ब्रह्मज्ञानी मुनि कहते
 हैं वे सब युक्तही हैं क्योंकि इच्छा रूपी भाषा को ग्रहण
 करके कहने वालों को इन तरफों में कुछ भी असम्भव
 नहीं है ॥ ४ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारःपदार्थिनी ।

ननु यदि सर्वमपि युक्तं तर्हि कुतो विवादो यदि च
 मायैवाद्यमनं तर्हि कुतो हेतुं प्रति विनादस्तत्राह । नैतदेवमिति ।
 हेतुं प्रति च विवदमानानां मदीया दूरतिक्रमाः शक्तयः सत्त्वाद्या
 अन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिगता एव हेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

तासां विवादहेतुत्वमुपपादयति । यासामिति । यासां व्यति-
 करारक्षोभाद्वदतां पदं विषयो विकल्पो भेद आसीदन्तः करणवृ-
 त्तिविकल्पो वा तन्मूलभूतः एतदेव व्यतिरेकेण प्रदयति ।
 शमदमबोद्धव्यैक्यम् तस्मिन् प्राप्तं विकल्पोऽप्येति क्षीयते तं च
 विकल्पनाशमनु वाहः शास्यतीति ॥ ६ ॥

सन्ति समन्वयेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति । परस्परं प्रति ब्राह्मणम् ।
 अग्नोऽग्न्यस्मिन्ननुप्रवेशा द्रक्तुयेया विवक्षितं तथा पूर्व कारणमपरं
 कार्यं कार्यकारणभावेन प्रसंख्यानं भवति यदा पूर्वा
 अव्यवस्थया पराधिकसंख्या तयोर्भावाः पौर्वापर्यं तेन प्रसं-
 ख्यानं गणनमिति ॥ ७ ॥

अनुपवेशं दर्शयति । एकस्मिन्नपीति । पूर्वस्मिन् कारणमूले
 तत्त्वे कार्यतत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि सृष्टि घटवत् अपर-
 स्मिन् कार्यतत्त्वे कारणतत्त्वानुगतत्वेन प्रविष्टानि घटे
 मूढवत् ॥ ८ ॥

पौर्वापर्यमतोऽमीषां प्रसरुपावस्यभीप्सताम् ।

यथा त्रिविक्रं यद्वक्त्रं गृहीमो युक्तिसम्भवात् ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भवेः ।

तथैवाह । नैतदिति । मम शक्तयो नानातर्कत्वा एव हेतव इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव योजयति । यासांमन्त्रिणानां शक्तीनामेव व्यतिकरा-
दासङ्गादयोः सर्वोऽपि विकल्पो मतभेदो भेदमात्रं बाधयतां
वा विषयो भवति सन्तु विकल्पः शमयमे मांशप्राप्तः करण-
विहितवाद्येन्द्रियनिग्रहे प्राप्ते सति लीयते अपगच्छति सर्वविध-
स्योऽन्तरत्वंमात्राग्रहात् ततः स्मृत एव तदनुवादः शास्त्र-
तीति ॥ ६ ॥

वक्तृयथा विवक्षितं तथा प्रसंख्यानं भवतीति शेषः ॥ ७ ॥

एकस्मिन् तत्त्वे इतराणि तत्त्वानि प्रविष्टानि दृश्यन्ते एक-
स्मिन् पूर्वस्मिन् परस्मिन् चेत्यन्वयः यद्येतेन बाधकमाहावध्यादस्य
पूर्वस्मिन् कारण इत्यादिटीका बोद्धा ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

विवाहमभिनयेन दर्शयति । नैतदिति । विवदतां तेषां विवाहे तु
अच्छकबो माया शक्तिवृत्त एव तत्तत्तर्कत्वा प्रविष्टा एवेत्यर्थः
बहुक्तं हंसगुह्यं—

यच्छकबो वदतां वादिनां वा विवादसम्बाधभुवो भवति ।

कुर्वन्ति चे पां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्न ॥

इति ॥ ५ ॥

व्यतिकरादासङ्गाद्विकल्पः एव वा एनं वा एनं नैत्येवं
सहस्रविधः विवादास्पर्धं किञ्च शमय दमयति द्वैतैक्यं तस्मिन्
प्राप्ति सति शमो मांशप्राप्ता बुद्धैर्मम इन्द्रियसंभ्रम इत्युक्त-
द्वैतान्मन्त्रिणबुद्धित्वे सति इन्द्रियसंभ्रम अहङ्कारोपरमे धिक्-
त्वोऽप्येति सर्वः संशयो नश्यति तमनु तत्प्रश्नाद्वाहः विवा-
दश्च शास्त्रेति ॥ ६ ॥

सन्ति सर्वत्रेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति । परस्परं विद्वांसाम्
परस्परस्मिन् तत्त्वानामनुपवेशात् पौर्वापर्यं भवति मतभेदेषु
मध्ये कस्मिंश्चित्मतं कार्यस्य कारणं प्रवेशात् पूर्वत्वं कस्मि-
न्चित्मतं कारणस्य कार्यं प्रवेशादपरत्वं ततश्च प्रकृष्टं न्यूनम-
धिकं वा संख्यानं क्वात् पौर्वापर्यं च प्रसंख्यानं चेति
द्वैतैक्यं ननु तत्त्वानां कारणे कार्ये वा किं प्रवेशनं संख्याया
न्यूनत्वे प्रकर्षेण अधिक्ये वा कितत्राह । वक्तुर्वादिनो यथा विव-
क्षितं वक्तुमर्हति तथैव तत्तत्तत्तं पृथगभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥

एतत्प्रश्नोक्त्यर्थं विदुर्गोति । एकस्मिन्मपीति विद्वांसाम् पूर्वस्मिन्
कारणभूते तत्त्वे कार्यतत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि सृष्टि-
घटयत् अपरस्मिन् कार्यतत्त्वे कारणतत्त्वानि अनुगतत्वेन
प्रविष्टानि घटे सृष्टव ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतचिन्ताशतप्रदीपः ।

स्वल्पपक्षेऽतिदुर्गमहेय विवदताम् मे शक्तयः प्रकृतिमह-
दाद्याः हेतुः वाहं निमित्तम् ॥ ५ ॥

यतो यासां व्यतिकरात् परिणामात् वदतां पदमाश्रयः विक-
ल्पः आसीत् दुराग्रहादिसर्वदोषघातिपरतत्त्वनिष्ठा शमः तज्ज्ञा-
नार्थेन्द्रियनिग्रहो दमः शमदमयोर्द्वैतैक्यं तस्मिन् प्राप्ते सति
विकल्पोऽप्येति विवक्षितं तमनु वाहः शास्त्रेति पक्षपाताभा-
वात् ॥ ६ ॥

युक्तयः सन्ति सर्वत्रेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति । परस्परं विद्वांसाम्
हे पुरुषर्षभ ! तत्त्वानामन्वोऽर्थास्मिन् अनुपवेशात् वक्तुर्वादिनो यथा
विवक्षितं तथा पौर्वापर्यप्रसंख्यानम् पूर्वाह्वा अपराधिका संख्या
तयोर्भावस्तत्त्वं तेन गगनं भवति ॥ ७ ॥

परस्परानुपवेशं दर्शयति । एकस्मिन्मपि । एकस्मिन्मपि पूर्वस्मिन्
कारणं तत्त्वे इतराणि कार्यभूतानि सर्वत्रः सर्वाणि तत्त्वानि
सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि अपरस्मिन् कार्यभूते इतराणि कारण-
तत्त्वानि च दृश्यन्ते ॥ ८ ॥

माया टीका

जैसा तुम कहते हो तैसा नहीं है जैसा मैं कहता हूँ
सोई ठीक है ऐसे विवाद करने वाले पुरुषों के लिये मेरी
दुस्तर शक्ति ही हेतु होजाती है ॥ ५ ॥

जिन शक्तियों के संक्षोभ होने से कहने वालोंका आश्रय
भेद होगया है उनहीं को जब शम दम प्राप्त होजाता
है तब वह विकल्प चला जाता है उसी के पीछे विवाद
भी शान्त हो जाता है ॥ ६ ॥

हे पुरुषर्षभ ! तत्त्वों के परस्पर में प्रवेश होनेसे थोड़ी
बहुत की संख्या होजाती है जैसी बत्ताकी इच्छा होने तैसी
संख्या होजाती है ॥ ७ ॥

एकही तत्त्व मेंही औरभी तत्त्व प्रवेश हुये हीजने हैं
पूने कारण में अथवा परकार्यमें सब में सब तत्त्व हीजते
हैं ॥ ८ ॥

श्रीचरखामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अविरोधमुपसंहरति । अतोऽमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं तत्तत्का-
रणकार्यत्वं प्रसंख्यानं च न्यूनाधिकमभीप्सतां वादिनां मध्ये
यथा विवक्षया यद्वक्त्रं वक्ष्यं मुक्तं प्रवर्तते तत्सर्वं विविक्रं
निश्चितं यच्च गृहीमः उक्तत्वात् सर्वत्र युक्तैः सम्भवात् ॥ ९ ॥

अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्याऽऽत्मवेदनम् ।

स्वतो न सम्भवादस्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ १० ॥

पुरुषश्चरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि ।

तदन्यकल्पनापार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणाः ॥ ११ ॥

प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ।

सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहतवः ॥ १२ ॥

भीमरस्त्रामिह तन्मावायेदीपिका ।

मनु कार्यकारणतत्त्वानां पृथक्त्वापृथक्त्वाविवक्षया भवतु नाम संख्यामेवः जीवश्चरयोस्तु कथं भेदाभेदविवक्षा यथा वद्विद्यतिपञ्चविद्यतिपक्षौ प्रवृत्तावत आह । अनादीति । स्वतो न सम्भवसम्भवनस्तु सम्भवात्स्वतः सर्वज्ञः परमेश्वरोऽयं भवि-
तव्य इति वद्विद्यतिपक्षाभिप्राय इत्यर्थः ॥ १० ॥

कथं तर्हि पञ्चविद्यतिपक्षस्तत्राऽऽह । पुरुषेति । नैकत्वस्यैव विमलशयं नास्ति द्वयोरपि चिद्रूपत्वाद्गततयोत्पत्त्यन्तमभेद-
कल्पना अपार्था द्वयोः एवं पञ्चविद्यतिपक्षः प्रवृत्त इत्यर्थः नन्वेवमपीश्वरप्रसादव्यवज्ञानस्य पृथक्त्वापक्षप्रथममपि न घटे-
त आह । ज्ञानं चेति । सत्त्वगुणवृत्तित्वात्तत्त्वभूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

मनु ज्ञानं जीवभेदः कथं प्रकृतेर्गुणाः स्यादत आह । प्रकृति-
रिति । गुणसाम्यं हि प्रकृतिरतस्त्रिगुणरूपा गुणास्तस्या एव न त्वात्मनो जीवस्य प्रकृतृत्वात्तस्य स्थित्यादिहेतुभूतगुणा-
भवात्तानुपपत्तेः ॥ १२ ॥

भीमरस्त्रामिह तन्मावायेदीपिका

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

अतोऽस्यान्यप्रवेशात् । यथा त्रिविधया अनुपाधिकविवक्षया
वक्ष्य बाहिनः तत् सर्वं कार्यकारणत्वं न्यूनाधिकतत्त्वम् ।
उक्तत्वात्वेन कार्यकारणयोरन्वयोऽन्यप्रवेशसिद्धान्तेन । सर्वत्र
अल्पसंख्यायामधिकसंख्यायाञ्च ॥ ९ ॥

कथमिति जीवस्य कार्यत्वेनित्यन्वयापत्तेः प्रवेशानुसम्भवा-
दित्यर्थः । यथा भेदाभेदविवक्षया आत्मवेदनमपि न सम्भ-
वति कुतः परमात्मवेदनमित्यर्थः । जीवाद्भ्यतः परमात्मनस्तु
ईश्वराख्यपरमात्मपदवन्तजानसम्भवात् ॥ १० ॥

अत्रैषु तत्त्वेषु मध्ये भवतपीपक्षे चिद्रूपत्वे विमलशयं
नास्ति विभुत्वाणुत्वादिनैशिष्ट्यमस्त्येवेत्यर्थः । किन्तु नैशिष्ट्यं
बोद्धुमशक्यतामवेतन्मतमिति ज्ञेयम् । अतश्चिन्मात्ररूपत्वाधे-
शिष्ट्यात् । अत्यन्तमिति व्यक्तिद्वयेनान्यत्वमस्त्येव चिन्मात्र-
रूपत्वेन न त्वेकमेवेत्यर्थः । पक्षप्रथममपि न घटेनेति ज्ञानत-
त्त्वस्य पार्थक्ये पञ्चविद्यतिपक्षे पञ्चविद्यतिपक्षप्रसक्तिः पञ्च-
विद्यतिपक्षे सप्तविद्यतिपक्षप्रसक्तिरित्येवं पक्षप्रथममपि न
सङ्गच्छत इत्यर्थः । सत्त्वगुणवृत्तित्वात् सत्त्वगुणकार्यत्वात्
तद्वत्तत्त्वं प्रकृत्यन्तगतमित्यर्थः तथाच पक्षप्रथममपि न तत्त्व-
वृत्तिरिति भावः ॥ ११ ॥

[१४०]

अतः प्रकृतेर्गुणसाम्यत्वात् तद्विशेषरूपाः प्रकृतेः क्षोभेण
तत्कारणरूपाः सत्त्वादयो गुणाः प्रकृतेरेव धर्मास्तथा च
सत्त्वात् सजायते ज्ञानमित्युक्तं तानि प्रकृतेरेव धर्मो
न त्वात्मनः तस्य जीवस्याकर्तृत्वाद्गुणानाञ्च स्थित्यादिहेतु-
भूतत्वात्तदाभयत्वमकर्तृत्वविरुद्धं न सम्भवतीति गुणानां तत्-
कार्यज्ञानादीनां च प्रकृतेरेव धर्मत्वं न जीवस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमरस्त्रामिह तन्मावायेदीपिका

पौर्वापर्यमिति । अतर्हि तत्त्वत्वात्तत्त्वोक्तिर्युक्ता इत्य-
भाषकस्य तत्त्वस्य पूर्वस्मिन्नन्तर्भावात् अत एव संख्यायुता-
धिकभावाभ्याविरुद्धा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ इति । अन्वयः परमात्मा स्वतो ज्ञः स्वत एव च सर्वज्ञः
ज्ञानपदश्रेयर्थः ॥ १० ॥

यथा जीवः परमात्मप्रसादव्यवज्ञानतया सर्वज्ञः तथा मुक्ता-
वस्थायां जीवपरबोरत्त्वसमैकानुरूपमप्यकल्पना यथा
स्वनिष्ठभेदकल्पना अपार्थाप्रवेशेन्या स्त्रिगुणसमैवो नास्ति
इत्यर्थः स्वातन्त्र्यप्रदहेतुज्ञानञ्च प्रकृतेः संसर्गोपाधिकम मतस्त्व-
वृत्तावज्ञानं तिवर्तते इत्यभिप्रायश्चाह । अज्ञानं च प्रकृतेर्गुण इति
प्रकृतेः कार्यभूतमित्यर्थः ज्ञानञ्चेति पदच्छेदे भ्रातिज्ञानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ १३ ॥

भीमरस्त्रामिह तन्मावायेदीपिका

उपपादितमतिरोधमुसंहरति । पौर्वापर्यमिति । अतोऽमीष
तत्त्वानां पौर्वापर्यं न्यूनाधिकसंख्यत्वं यथा तथा प्रसंख्यानं
गणनमभोप्यतां नादितो मध्य यस्य वक्ष्यं मुख्यं यथा विवक्षं
विषयानुसारं प्रवर्तते तत्सर्वं गृहीतः अनुसंध्यामहे कुतः युक्ति-
सम्भवात् अन्तर्भावात्मकयुक्तः सम्भवात् निविक्रममिति पाठे
वक्ष्य वक्ष्यं यथा वदति तद्विविक्तं निश्चितं गृहीतं इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्र परस्परानुपपत्तेरपक्षे कति तत्त्वानि त्वमित्यादिमात्रस्य
प्राकृतानि तत्त्वानि अनुविद्यतिमत्त्वानि जीवात्मपरमात्मानौ
द्वानिति सम्भूय वद्विद्यतिरित्यादिपक्षे जीवपरबोः स्वरूपाभेदं
तावत्प्रतिक्षिपति । अनाद्यविद्यायुक्तचेति । आनादिरविद्याऽज्ञानं
वेदात्मभ्रमस्तत्प्रारम्भममूलं तदुक्तस्य पुरुषस्य जीवस्य स्वन
एवात्मवेदनं स्वपरयाथावत्ज्ञानं न सम्भवति किन्त्वस्यः पुरुषा-
दयो यः स्वतः ज्ञः स्वत एव सर्वज्ञः स एव पुरुषस्य ज्ञानदः
स्वपरयाथावत्ज्ञानमदो भवेत् सर्वं भावः वैधर्म्यमेवाहि स्वरूपमेवा-

भीमजीवराश्यान्वयकृतमानवमन्त्रप्रवृत्तिः ।

सह तत्र जीवस्यानाद्यनिद्यायोगजन्ययुक्तः संसारश्च परमात्म-
नस्तु स्मृतः सावैश्वं सावैश्वानरश्च स्मृतिश्च वैश्वदेव तयोः
स्वरूपमहं वारयतीति तौ भिन्नावेव "आहो ब्राह्मजातीया-
ना" इति भूतेरिति भावः ॥ १० ॥

कथं तर्हि पञ्चविंशतिरूपसंस्थानपञ्चपञ्चसिद्धिरित्यभिप्राय-
मास्तस्याह । पुरुषेश्वरविरिति । अत्रैव वैश्वदेवे स्मृतं पुरुषेश्वरयोः
स्मृतीष्वपि तैल्लक्षणं वैश्वदेवे नास्ति निषेधश्च निर्वाहकवति-
रिक्तविषयत्वात्स्वरूपतः स्वभावश्च तैल्लक्षणं नास्ति उभयोरपि
ज्ञानरूपत्वात् ज्ञानगुणकत्वाच्चेति भावः ज्ञानाह्वयानुत्पत्तिभूत्वा-
द्विरूपवैश्वदेवेऽपि ज्ञानस्वरूपत्वज्ञानगुणकत्वादिस्वाध्यायमुत्तम-
त्वायां परममास्याच्च जीवस्य परमात्माज्ञानेन तदप्युक्तमिदं प्रवि-
ष्यत्या च जीवपरवारेकत्वविषया पञ्चविंशतिरूपसंस्थानपञ्च-
पञ्चसिद्धिरिति भावः एतदेव रूपव्यतिरिक्तत्वात् तद्व्यकल्पना जीवपर-
वारेकत्वसंवेदनकल्पनाकारमेवैककल्पना यद्वा स्मृतिप्रमेयकल्पना-
ऽप्याद्यर्थशून्या स्मृतिप्रामेयको नास्तीत्यर्थः । न तैल्लक्षणमवगम्यतीति
निषेधः स्मृतिप्रामेयमेव एवेति भावः । जीवस्य स्मृत्यप्रवृत्त्या-
हेतुज्ञानं च प्रकृतेः संसर्गोपाधिकमनस्तत्प्रवृत्तत्वात्तानं निषेधेन
इत्यभिप्रायेणाह । अज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः प्रकृतेः कार्यभूत-
मित्यर्थः ज्ञानं चेति क्षेत्रेऽस्ति ज्ञानमित्यर्थः परमात्मसाक्षात्प्रकृति-
कार्याज्ञाननिवृत्तौ मुक्त्यवस्थायामज्ञानसंवेदनरूपवैलक्षण्यभावा-
ज्ज्ञानस्वरूपस्वभावस्वरूपसाक्षात्जीवपरवारेकत्वमेवेति पञ्चविंशति
तत्त्ववाच्यमिमांसा इति भावः ॥ ११ ॥

तन्नेममपि सत्त्वादिगुणकृतवैलक्षण्यमस्त्वित्येतद्वाह ।
प्रकृतिरिति । गुणासाधारणमविद्रव्यमेव प्रकृतिरतः सत्त्वा-
दयो जगत्स्थित्यादिहेतवः प्रकृतेरेव गुणाः तत्त्वार्थमतः सत्त्वा-
दीनां प्रकृतिगुणत्वकथनेन तेषां तद्वत्प्रमाणं पञ्चविंशति-
तत्त्ववाच्ये तैः सहाधिकतत्त्वप्रसङ्ग इति द्योतितम् ॥ १२ ॥

भीमद्विजयस्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

तैर्ह्यपिभिरप्यनाद्याविद्यायाद्वस्त्रप्रज्जीवराश्वेयान्धः परमे-
श्वरः स्वीकरोत्येव इति भावेनाह । अनादीति । अनादिकास्त्रमार-
ज्याविद्याकामकर्मयुक्तपुरुषस्य पुराणि शरीराणि सरतो
जीवस्यात्मवेदेन स्वस्वरूपाविमोक्षस्य ज्ञानं तथार्थमतः पर-
मात्मनोऽपरोक्षत्वार्थं ज्ञानं च स्मृतः स्वशक्त्या न सम्भवेत्
उक्तहेतोरिति परमात्ममारुह्यः । पूर्णपङ्क्त्या त्रिगुणस्ततो जीवा-
दयो भवेदित्यस्वीकरोत्येव ॥ १० ॥

अत्रैवमप्यनुसन्धेयमित्याह । पुरुषेति । इति स्थित्वा जीवानां
ज्ञानोत्पादनात्पुरुषात्मा यदि स्थित्वा ज्ञानफलमुक्तिदानादी-
भ्यस्तान्भक्ष्यावपि तैल्लक्षणं न द्रष्टव्यं भेददर्शनेऽनर्थमाह । तद-
र्थेति । तयोः पुरुषेश्वरयोः मन्त्रप्रकल्पनामेव हेतुलक्षणा अपार्था
तत्स्वरूपादवगमनप्रयोजनानर्थकारिणी तैल्यर्थः ज्ञानार्थमतः
जीवस्य ज्ञानोत्पादनं कथं घटत इति तत्राह ज्ञानञ्चेति ।
प्रकृतेर्गुणः सत्त्वगुणत्रयम्—

स्वरूपभूतं ज्ञानं तु सदा जीवस्य विष्णुमा ।

नियतं प्राकृतं ज्ञानं मत्स्या तेनैव दीयते ॥

इतिवचनात् ॥ ११ ॥

जगज्ज्ञानस्य प्राकृतत्वं साधयति । प्रकृतेरिति । तद्वद्वो विद्यो-
पद्योक्तः प्रकृतेर्गुणसाधये प्रवृत्ते वर्तमानस्य आत्मनो जीवस्य
यथास्मिन् रजस्तम इतिप्रकृतेर्गुणा आवरका न भवन्ति ईश्वरेकत्वा-
नियतप्रवृत्तिगुणत्वात् तथा स्वरूपज्ञानादिगुणा अपि भवन्ति तथा
सृष्टिकाये जीवस्वरूपं तैर्गुणैरावृतं भवति गुणानां वीर्यमाह ।
स्थितेति ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसङ्गमः ।

आत्मवेदनमपि न सम्भवति कुतः परमात्मवेदनमित्यर्थः तत-
श्चानमोक्षप्रसङ्गाद्विश्वराश्वपरमात्मपदपरतत्त्वज्ञानाय जीवात्यपुरुषा-
दस्यतत्त्वज्ञो ज्ञानको भवेत् सम्माद्यते सतु स्वयं प्रकाशज्ञान ईश्वर
इति भावः ॥ १० ॥

अन्वेतु पूर्वोक्तवैशिष्ट्यमनुसृत्य किन्तु चिन्मात्ररूपत्वेनावैशिष्ट्यं
बुद्धेन वदन्तीत्याह । पुरुषेति । तर्हि तस्मिन् पुरुषस्य ज्ञानं कुतः
स्यात् तत्र चैवं वदन्तीत्याह । ज्ञानं च तत्प्रकृतेरेव गुणः ततश्च
तद्गुणगणप्रवादेषु भ्रमस्तस्य कदाचित्तन सम्भवः क्वा-
न्तहीप्रवाहे भ्रमतस्तारककाष्टादिनेवेति भावः ॥ ११ ॥

तर्हि मगमनाष्टविंशतिपञ्चोद्वहकः पञ्चविंशतिपञ्चः कथं
सिध्यतीत्याशङ्क्य तन्निरूप्यन् पुनः पूर्वमने स्यादप्यति । प्रकृ-
तिरिति साधेन । गुणानां सत्त्वादीनां साधवमेव प्रकृतिः प्रकृ-
तेर्गुणास्ते त्वार्थमतो न सम्भवन्तीति ये प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वाह-
यन् आत्मनः पुरुषस्य ये गुणा ज्ञानात्प्रादुर्बभूवन् प्रकृतेर्नैति
किमुत्तरेगुणानां वार्तेत्यर्थः प्रकृतेर्गुणाश्च केवलं प्रपञ्चस्थि-
त्यादिहेतव इत्याह तत्रैव सर्वं रज इत्यर्थेन अतश्च हेतुना
चारयन्तिप्रवृत्त्यरूपो मोक्षोऽपि गृह्यते तमः कारणाद्यैव प्रवृ-
त्त्यश्च क्रममाप्तरवात् मोक्षस्य ज्ञानहेतुकत्वात् ॥ १२ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

अतोऽमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं तत्प्रकारणकार्यगतत्वं प्रवृ-
त्तानं न्यूनमधिकं चाभीप्ससां नादिनां मध्यं यथा यथा विष-
या यद्वक्तं यस्य मुञ्जे प्रवर्तते तत्सर्वं यत् विविक्तं सवि-
वेकं गृह्यते उक्तव्यायेन सर्वत्र युक्तः सम्भवात् ॥ ६ ॥

तनु प्राकृतानां तत्त्वानामुक्तत्वात्तानुप्रवेशात् संवत्सरेको
मयत्तु जीवेश्वरयोः कथं भवन्तिवत्या यथा पञ्चविंशतिपञ्चः
प्रवृत्तस्तत्राह । अनादीति । अनाद्यनिद्या अयुक्तस्य युक्तस्य वा
पुरुषस्य जीवस्य आत्मवेदनमिति पष्ठार्थे प्रथमा आत्मवेद-
नस्य स्मृतः स्मेन न सम्भवात्ततोः स्मृतः संबन्धश्च । परमे-
श्वरोऽर्थो मन्वेदेवत्येतद्वैश्वानरा मन्त्रम् ॥ १० ॥

कथं तर्हि पञ्चविंशतिपञ्चस्तत्राह । पुरुषेश्वरयोर्जीवार्थपर-
मात्मनोऽत्र उक्तव्यस्य भेदे वर्तमानेऽपि न वैलक्षण्यमपि

सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ।

गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च ॥ १३ ॥

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहङ्कारो नभोऽनिलः ।

ज्योतिरापः क्षितिरीति तत्त्वान्युक्तानि मे नव ॥ १४ ॥

श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ।

वाक्पाशयुगस्थपादवङ्घ्रिः कर्माण्यङ्गोभयं मनः ॥ १५ ॥

शब्दः स्पर्शरसो गन्धो रूपं चेत्यर्थजातयः ।

गत्युत्क्युत्सर्गादिल्लापानि कर्मायतनसिद्धयः ॥ १६ ॥

भामोद्विभवायचकवर्त्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अमेहोऽपि कीदृशः अणु अल्पमात्रं चिद्रूपत्वेन शक्तिशक्तिमत्त्वेन वा
येकयात् तयोर्भेदोऽपि अल्पमात्रं अल्पमेवो वस्तुन एवेति भावः अतः
स्ततः परमेश्वरादयोऽत्यन्तमिष्ट एव जीव इति कल्पना अपाधो
रुच्यो नस्त्वेषमपि ईश्वरप्रसादादुच्यते ज्ञानस्य पृथक्त्वात्
पञ्चदशमपि न घटते अत आह । ज्ञानं चेति । सर्वगुणवृत्तिरज्ञात्
ज्ञानं प्रकृतावेवात्मभूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु ज्ञानं जीवधर्म इति प्रसिद्धं कथं प्रकृतेर्गुण इति
ब्रूये तथा कर्मापि जीवकृतमेव अज्ञानमपि जीवस्थैव न प्रकृते-
र्मापीश्वरकृत्येन एतानि तत्त्वानि जीव एवात्मभौवनीयाभ्यन्वया
सर्वमत एव तत्त्ववृत्तिः क्वाङ्ग आह । प्रकृतिरिति साज्जनं । गुणानां
साध्यं हि प्रकृतिरतस्तद्विशेषरूपा गुणास्तस्या एव तत्त्वान्मनो
जीवस्य स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतव इति जीवस्य स्थित्याविद्वत्तुभूत
गुणाभ्यस्तानुपपत्तेरिति भावः । सत्यमेतेन किमायातमत आह
सर्वमिति । ज्ञानमिति यत्प्रसिद्धं तत् सर्वकार्यहेतुत्वात् सर्वमेव
एवं कर्म रज एव अज्ञानतु तम एवेत्येतानि प्रकृतेरेव धर्मा
उपाख्यन्ते जीवे ते एवेत्यत एतानि प्रकृतावेवात्मभौ-
व्यानि ॥ १२ ॥

भीमरुद्रकेशकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अतो हेतोः अमीषां तत्त्वानां पौरोपर्यै न्यूनाधिकसंख्येयं
यथा तथा प्रवेष्टव्यां गगनमभीष्टतां वादितां मध्ये यद्यस्य नक्तं
वक्तव्योपलब्धत वाक्य यथा तथा युक्तिसम्भवात् विधिकं निश्चितं
यं शुक्लमिह ॥ ६ ॥

अथ नानापक्षाणां यथास्तमोवः तं व्यवक्ष्यं द्धयेयति । अता-
मिति । श्रीयथेव चिदाचिद्रूपमेवास्तत्त्वानि तत्र चेतनं तत्त्वमाह ।
तनाद्यविद्यया जडस्वरूपा प्रकृत्या युक्तस्य आत्मवेदनं स्वतो
। सम्भवति एवं चेतनतत्त्वमुक्त्वा सर्वज्ञं प्रकृतत्त्वमाह । अत्यन्त-
वशः सम्भवति ज्ञानदां भवेदिति ॥ १० ॥

ननु तयोर्भेदे सति कथं तत्त्वमसीत्युच्यते इत्यत आह ।
तव इति । अल्पदृष्टेन मिश्रवेदोऽपि पुरुषस्य जीवस्य ईश्वरांश-
वेश्वरानिरेषस्वरूपादित्या तद्व्यवकल्पनापार्थेति तस्य पुरुष-

केश्वरानिरेषस्वरूपादित्यादिमत्त्वेनात्मकत्वता तु अवाधो निर-
यिका तस्मात्पुरुषेश्वरयोर्भेदोऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यविरोधो नास्ति
ज्ञानं च पुरुषेश्वरयोरेव न तत्त्वात्तरम् अचेतनं तत्त्वं प्रतिपाद-
यन् सर्ववादानां तत्रैवात्मभौवमाह । प्रकृतेर्गुण इत्यादिना गुणः
सर्ववादिः प्रकृतेरेव ॥ ११ ॥

ननु सात्त्विकोऽयं पुरुष इति सर्ववादेः पुरुषगुणत्वेन प्रती-
तिरत आह । प्रकृतिर्गुणसाम्बामिति ॥ १२ ॥

माधा टीका ।

इमी हेतु से जो जैसी संख्या की इच्छा करे तिसको
पूर्व तथा परमाण के होने से जैसी वक्ता की इच्छा होवे
तैसीही संख्या के कहने सेमी युक्ति से सम्भव होने से
हम निश्चय से मानते हैं ॥ ९ ॥

आनादिकालकी कर्म शक्तिसे जीव को यथार्थ ज्ञान खयं
नहीं होता है और ईश्वर तो ज्ञान के देने वाला तत्त्व-
ज्ञानी है तिससे जीव तथा ईश्वर का निश्चयिज्ञ भेदी
है ॥ १० ॥

इहापर जीव तथा ईश्वर दोनों के आकार ज्ञान गुणवाला
होनेसे कुछमी जड चेतन सरीकी विवक्षयता नहीं है तिस
से इन दोनों की अत्यन्त भेद दृष्टि व्यर्थ है और जो ज्ञान
है सो सर्ववादि वृत्तियुक्त होनेसे प्रकृति के अत्यन्त होजा-
ताहै ॥ ११ ॥

गुणोंकी साम्या वस्या प्रकृति है और गुण तीनों जो
सर्वरजः तम उत्पत्ति स्थिति प्रथम के हेतु हैं वेतो प्रकृति
के गुण हैं ॥ १२ ॥

भीमरुद्रकामिकृतभावायंदीपिका ।

अतः सत्त्वं सर्वमयं ज्ञानं प्रकृतेर्गुणः इति पूर्वोक्तान्वयः
ननु तात्त्विकं कर्म ज्ञानं अतत्त्वात्तरं क्वात् न रजः कर्म रजसो

भीमजीवरत्नावलीकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

वहं तत्र जीवस्यानाद्यविद्यायोगरूपप्रयुक्तः संसारश्च परमात्म-
नस्तु स्मृतः सावैश्वं सावैश्वानरश्च क्वचित् वैश्वस्य तयोः
स्वरूपमेव वार्यतीति नो भिन्नावेव "बाह्यो ह्यवजापीशानी-
या" इति ध्येतिरिति भावः ॥ १० ॥

कथं तर्हि पञ्चविंशतिरन्यप्रसंख्यानपक्षप्रवृत्तिरित्यभिप्राय-
माश्रय्याह । पुरुषेश्वरवोरिति । अत्रैव वैश्वस्य सति पुरुषेश्वरयो-
रशुगीयदपि वैलक्षण्यं वैश्वस्य नास्ति निषेधश्च विहितव्यति-
रिक्तविषयत्वात्स्वरूपतः स्वभावतश्च वैलक्षण्यं नास्ति उभयोरपि
ज्ञानरूपत्वात् ज्ञानगुणकत्वाच्चोति भावः ज्ञानाद्वैश्वानुरूपविभुत्वा-
द्विरूपवैश्वस्येऽपि ज्ञानस्वरूपत्वज्ञानगुणकत्वादिस्वाभ्यां मुक्त्यन-
व्यायां परमात्मत्वाच्च जीवस्य परमात्मज्ञानेन तदपृथक्त्वमिदं वि-
चक्ष्य च जीवपरवोरैकत्वविचक्ष्य पञ्चविंशतिरन्यप्रसंख्यानपक्षप्र-
वृत्तिरिति भावः एतदेव स्पष्टयति तदर्थं तदर्थकत्वात् जीवपर-
वोरैकत्वमवैकत्वकल्पना रूपवैश्वस्यकल्पना यथा स्निग्धमेव कल्पना-
शायार्थं शुभ्या स्निग्धताममेव तास्तीत्यर्थः । न वैलक्षण्यमवगमपीति
निषेधः स्निग्धताममेव एवेति भावः । जीवस्य स्नातस्य प्रदहा-
हेतुज्ञानं च प्रकृतेः संसर्गोपाधिकमनस्तद्विज्ञानज्ञानं निवर्तन-
इत्यभिप्रायेणाह । अज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः प्रकृतेः कार्यभूत-
मित्यर्थः ज्ञानं चेति केदे अस्ति ज्ञानमित्यर्थः परमात्मप्रसादात्प्रकृति-
कार्यज्ञाननिवृत्तौ मुक्त्यनव्यायामाद्यप्रसंख्यानपक्षे वैलक्षण्यभावा-
त्ज्ञानस्वरूपस्वभावत्वरूपसाक्षात्जीवपरवोरैकत्वमेवेति पञ्चविंशति-
तत्त्ववार्थमिमांश इति भावः ॥ ११ ॥

तन्नेवमपि सत्त्वादिगुणकृतवैलक्षण्यमस्त्वित्येतत् आह ।
प्रकृतिरिति । गुणसाध्यावस्थमस्मिद्द्रव्यमेव प्रकृतिरतः सत्त्वा-
द्यो जगत्त्रिषणादिहेतवः प्रकृतेरेव गुणाः तत्त्वार्थमतः सत्त्वा-
दीनां प्रकृतिगुणावस्थकत्वेन तेषां तद्वत्तमोक्षात् पञ्चविंशति-
तत्त्ववादे तैः सहाधिकतत्त्वप्रसङ्ग इति द्योतितम् ॥ १२ ॥

भीमजिज्ञयस्व जनीयं कृतपदरत्नावली ।

तैर्भ्रंविमिरप्यनाद्याविद्यायाद्भ्रंस्त्राज्जीवात्सर्वथास्वः परमे-
श्वरः स्वीकृतव्य इति भावेनाह । अनादीति । अनादिकाळमार-
भवावेद्याकामकर्मयुक्तपुरुषस्य पुराणि शरीराणि सरतो
जीवस्वात्मवेदेन स्वस्वरूपाविर्भावलक्षणं ज्ञानं तथात्मनः पर-
मात्मनोऽपरोक्षलक्षणं ज्ञानं च स्मृतः स्वशक्त्या न सम्भवेत्
उक्तहेतोरिति यस्मात्सामान्यरूपः । पूर्णपङ्क्त्या विष्णुस्ततो जीवा-
वस्थो भवेदित्यङ्गीकृतव्यम् ॥ १० ॥

अत्रैवमप्यनुसन्धयामित्याह । पुरुषेति । इति स्थित्वा जीवानां
ज्ञानोत्पादनात्पुरुषनाम्नो यदि स्थित्वा ज्ञानफलमुक्तिदानादी-
श्वरानामनव्यायपि वैलक्षण्यं न द्रष्टव्यं मेददशनेऽनर्थमाह । तद-
र्थेति । तयोः पुरुषेश्वरयोः अन्यप्रकल्पनामेददशनेऽप्युक्त्या अपार्था
तत्स्वरूपावगमनप्रयोजनानर्थकारिणी चेत्यर्थः ज्ञानात्मनो
जीवस्य ज्ञानोत्पादनं कथं भट्टन इति तत्राह ज्ञानाच्चेति ।
प्रकृतेर्गुणः सत्त्वगुणप्रथमः—

स्वरूपभूतं ज्ञानं तु सदा जीवस्य विष्णुना ।

विद्यतं प्राकृतं ज्ञानं भक्त्या तेनैव दीयते ॥

इतिवचनात् ॥ ११ ॥

अग्न्यात्मस्य प्राकृतत्वं साधयति । प्रकृतेरिति । तदशब्दो विद्यो-
पयोगकः प्रकृतेर्गुणसाधने प्रकृते वर्तमानस्य आत्मनो जीवस्य
यथासत्त्वं रज्ज्वत् इति प्रकृतेर्गुणा आवरका न भवन्ति ईश्वरेच्छा-
नियतप्रवृत्तिगुणत्वात् तथा स्वरूपज्ञानादिगुणा अपि भवन्ति तथा
सृष्टिकावे जीवस्वरूपं तैर्गुणैरावृतं भवति गुणानां वीर्यमाह ।
स्थित्येति ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

आत्मवेदनमपि न सम्भवति कुतः परमात्मवेदनमित्यर्थः तत्-
ज्ञानमौक्षप्रसङ्गादीश्वराख्यपरमात्मपदवर्तमानाय जीवाख्यपुरुषा-
दस्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् सम्भाष्यते स तु स्वयं प्रकाशज्ञान ईश्वर
इति भावः ॥ १० ॥

अथेतु पूर्वोक्तवैशिष्ट्यमबुद्ध्या किन्तु चिन्मात्ररूपत्वेनावैशिष्ट्यं
बुद्धेन वदन्तीत्याह । पुरुषेति । तर्हि तस्मिन् पुरुषस्य ज्ञानं कुतः
स्यात् तत्र चैवं वदन्तीत्याह । ज्ञानं च तत्प्रकृतेरेव गुणः ततश्च
तद्गुणगणप्रवादेषु भ्रमतस्तस्य कदाचित्तन सम्बन्धः स्वा-
नर्हीप्रवाहे भ्रमतस्तारककाष्ठादिनेवेति भावः ॥ ११ ॥

तर्हि भगवन्तादृशविंशतिपक्षोद्धातः पञ्चविंशतिपक्षः कथं
सिध्यतीत्याशङ्क्य तन्निरक्यत् पुनः पुनर्मते स्थापयति । प्रकृ-
तिरिति साधेन । गुणानां सत्त्वादीनां साधनेव प्रकृतिः प्रकृ-
तेर्गुणास्ते तत्त्वार्थमतो न सम्भवन्तीति ये प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वाह-
यन् आत्मनः पुरुषस्य ये गुणा ज्ञानानन्त्यादयस्ते प्रकृतेर्नैति
किमुनेश्वरगुणानां वार्तेत्यर्थः प्रकृतेर्गुणाश्च केवचं प्रपञ्चस्थि-
त्यादिहेतव इत्याह तत्रैव सत्त्वं रज्ज्वत् इत्येव अन्तर्भावेनात्र
आत्यन्तिकप्रकृतरूपो मोक्षोऽपि गृह्यते तमः कार्यावस्थेय प्रक-
यस्य क्रममाप्तरत्वात् मोक्षस्य ज्ञानहेतुकत्वात् ॥ १२ ॥

भीमजिज्ञयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अतोऽमीषां तत्त्वानां पौर्वोपदर्थं तत्प्रकारणाकार्यगतत्वं प्रस-
क्त्याने श्रुतमधिकं चाभीप्ससां नादिनां मध्यं यथा यथा विच-
क्ष्य यद्वक्तं यस्य मुखं प्रवर्तते तत्सर्वं त्वं विवर्तकं सवि-
वेकं गृह्णीमः उक्तव्यायन सर्वत्र युक्तः सम्भवात् ॥ ६ ॥

ननु प्राकृतानां तत्त्वानामुक्तव्यायेनानुप्रवेशात् संख्यामेवो
मयत्तु जीवेश्वरयोस्तु कथं भेदविचक्षा यथा पञ्चविंशतिपक्षः
प्रवृत्तस्तत्राह । अनादीति । अनाद्यनिर्गुणा अयुक्तस्य युक्तस्य वा
पुरुषस्य जीवस्य आत्मवेदनमिति स्पष्टार्थे प्रथमा आत्मवेद-
नस्य स्मृतः स्मृतं न सम्भवत्येतोः स्मृतः सत्त्वं तत्त्वज्ञः । परमे-
श्वरोऽर्थो भवेत्तत्त्वज्ञेयतद्देश्यत्वानां मतम् ॥ १० ॥

कथं तर्हि पञ्चविंशतिपक्षस्तत्राह । पुरुषेश्वरयोर्जीवात्मपर-
मात्मनोऽत्र उक्तलक्षणे भेदे वर्तमानेऽपि न वैलक्षण्यमपि

सर्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ।

गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च ॥ १३ ॥

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहङ्कारो नभोऽनिलः ।

ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव ॥ १४ ॥

श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ।

वाक्पाशयुरस्थपाद्वङ्घ्रिः कर्माण्यङ्गोभयं मनः ॥ १५ ॥

शब्दः स्पर्शरसो गन्धो रूपं चेत्यर्थजातयः ।

गत्युत्क्युत्सर्गादिल्लपानि कर्मापतनसिद्धयः ॥ १६ ॥

आमाहृश्वनायकवर्त्तिकृतसारापदेशिनी ।

अमेहोऽपि कीदृशः अणु अल्पमात्रं चिद्रूपत्वेन शक्तिशक्तिमत्त्वेन वा
विक्रयात् तयोर्भेदेऽपि अल्पमात्रं अल्पमेवो वचने एवेति भावः अतः
स्ततः परमेश्वरादयोऽत्यन्तमिह एव जीव इति कल्पना अपाधो
रुच्यो नम्वेवमपि ईश्वरप्रसादादुच्यते ज्ञानस्य पृथक्त्वात्
यच्च अल्पमपि न घटते अत आह । ज्ञानं चेति । सर्वगुणवृत्तिर्यात्
ज्ञानं प्रकृतावेवात्मभूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु ज्ञानं जीवधर्म इति प्रसिद्धं कथं प्रकृतेर्गुण इति
ब्रूये तथा कस्यपि जीवकृतमेव अज्ञानमपि जीवस्यैव न प्रकृते-
रपीश्वरकृत्येन एतानि तत्त्वानि जीव एवात्मभौवनीयाभ्यन्वया
सर्वमत एव तत्त्ववृत्तिः क्वाङ्ग आह । प्रकृतिरिति साध्यते । गुणानां
साध्यं हि प्रकृतिरतस्तद्विशेषरूपा गुणास्तस्या एव तत्त्वामनो
जीवस्य स्थिरपुरुषत्वेन हेतव इति जीवस्य स्थित्यादिदुर्भूत
गुणाभ्यस्तानुपपत्तेरिति भावः । सत्यमेतेन किमायातमत आह
सर्वमिति । ज्ञानमिति यत्प्रसिद्धं तत् सर्वकार्यत्वात् सर्वमेव
एवं कर्म रज एव अज्ञानतु तम एवेत्येतानि प्रकृतेरेव धर्मा
उपाध्यधीने जीवे ते एवेत्यत एतानि प्रकृतावेवात्मभौ-
व्यानि ॥ १२ ॥

भीमश्रुतकेशकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अतो हेतोः अमीषां तत्त्वानां पौर्वोपर्य न्यूनाधिकसंयम्य
इया तथा प्रत्येकपानं गगनमभीष्टतां वादितां मध्ये यद्यस्य नक्षत्रे
वक्त्रोपलक्षित वाक्य यथा तथा युक्तिसम्भवात् विधिकं निश्चितं
इयं शुद्धीमः ॥ ६ ॥

अथ नानापक्षाणां यत्रात्मभावः तं स्वपक्षं दृश्यते । अतः
मिति । त्रीयेव चिदाचिद्रूपमेवास्तत्त्वानि तत्र चेतनं तत्त्वमाह ।
तथापि विषया अज्ञस्वरूपया प्रकृत्या युक्तस्य आत्मवेदनं स्वतो
। सम्भवति एवं चेतनतत्त्वमुक्त्वा सर्वज्ञं ब्रह्मतत्त्वमाह । अत्यन्त-
वहः सम्भवति ज्ञानदां भवेदिति ॥ १० ॥

ननु तयोर्भेदे सति कथं तत्त्वमसीत्युच्यते इत्यत आह ।
तव इति । अल्पवृत्त्येन मिश्रवेदेऽपि पुरुषस्य जीवस्य ईश्वराद्य-
पेश्वरनिरेष्वस्वरूपादिपदया तद्व्यवहृतापार्थेति तस्य पुरुष-

केश्वरनिरेष्वस्वरूपविषयादिमत्त्वेनात्मकल्पना तु अवाधो निर-
यिका तस्मात्पुरुषेश्वरयोर्भेदेऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यविरोधो नास्ति
ज्ञानं च पुरुषेश्वरयोरेव न तत्त्वास्तरम् अचेतनं तत्त्वं प्रतिपाद-
यम् सत्त्वादानां तत्रैवात्मभावमाह । प्रकृतेर्गुण इत्यादिना गुणः
सत्त्वादिः प्रकृतेरेव ॥ ११ ॥

ननु सात्त्विकोऽयं पुरुष इति सत्त्वादेः पुरुषगुणत्वेन प्रती-
तिरत आह । प्रकृतिर्गुणसाम्बामिति ॥ १२ ॥

माया टीका ।

इमी हेतु से जो जैसी सत्त्वा की इच्छा करे तिसको
पूर्व तथा परमाण के होने से जैसी वक्ता की इच्छा होवे
तैसीही सत्त्वा के कहने जैसी युक्ति से सम्भव होने से
हम निश्चय से मानते हैं ॥ ९ ॥

आनादिकालकी कर्म शक्तिसे जीव को यथार्थ ज्ञान एवं
नहीं होता है और ईश्वर तो ज्ञान के देने वाला तत्त्व-
ज्ञानी है तिससे जीव तथा ईश्वर का निश्चयिज भेदी
है ॥ १० ॥

इहापर जीव तथा ईश्वर दोनों के आकार ज्ञान गुणवाला
होनेसे कुछभी जड़ चेतन सरीकी विलक्षणता नहीं है तिस
से इन दोनों की अत्यन्त भेद दृष्टि व्यर्थ है और जो ज्ञान
है सो सर्वत्र ही वृत्तियुक्त होनेसे प्रकृति के अत्यन्त होजा-
ताहै ॥ ११ ॥

गुणोंकी सात्त्वा वस्था प्रकृति है और गुण तीनों जो
सर्वत्ररजः तम उत्पत्ति स्थिति प्रथम के हेतु हैं वेतो प्रकृति
के गुण हैं ॥ १२ ॥

भीमश्रुतामिकृतमावाधेदीपिका ।

अतः सर्वं सर्वमयं ज्ञानं प्रकृतेर्गुणः इति पूर्वोक्तान्वयः
ननु तावद्व्यर्थं कर्म ज्ञानं अतत्त्वास्तरं क्वात् न रजः कर्म रजसो

भीमशिराववाच्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

वृत्तिः महान् च तमसः मनः कर्मज्ञानयोरजसुमोक्षारा प्रकृता-
वेवात्मभाव इति भावः । तथापि काष्ठस्वभावोक्तस्वान्तरता
स्यात् न गुणवर्णनकर इति गुणानां वर्णनकरो यस्मात्स
इत्थर एव काष्ठो नाम स्वभावां नाम सूत्रं महत्त्वमेव तस्य
सर्वशक्तिमत्त्वात् तदेव ज्ञानादीनां यथायथमस्तमोवात्न पक्ष-
द्वयेऽपि तत्त्ववृत्तिरेतच्च पक्षान्तरेऽपि ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

स्वप्ने तु गुणानामागमापाविश्याप्रकृतेर्भेदा निवृत्ति-
तोऽतो गुणास्त्रिंशो तत्त्वान्यपराणि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि एवोक्तपञ्च
वसाधारणानि दृश्यन्ति । पुरुष इति सार्धं षडङ्गम् । इयं
महत्त्वम् नमसादीनि पञ्च तन्मात्राणि मे मया ॥ १४ ॥

एकादश दृश्यन्ति । भोत्रमिति । दृश्यं चक्षुः ज्ञानशक्तयो
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च वागादिपाठवस्तानि द्वात्रैक्येनोक्तानि चत्वार-
्यङ्गिभ्यो कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च उभयात्मकं मनः उभ-
येन्द्रियभाधारणमित्यर्थः । अङ्ग द्वे उच्यते । एवमेताभ्यंकादयः ॥ १५ ॥

पञ्च दृश्यन्ति । शब्द इति । शब्दादीनि निषवतया परिगु-
तानि पञ्च महाभूतानि तत्र गत्यादिभिरुत्तराधिक्यं पञ्चत्रयेऽपि
व्याजेत्याह । गतीनि । गतिश्च उक्तिश्च उभयोः च शिष्टं
च तानि कर्मापनानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः फलानि न
तत्त्वान्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमशिराववाच्यकृतभागवतचन्द्रिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी

मनः गुणानां प्रकृतिभेदेत्वात् तज्जिह्वं ज्ञाननिरास्यं
अतः कर्मज्ञानयोरजसुमोक्षारत्वात् सूत्रं किञ्चाशक्त्यात्म-
कमुच्यमाणात् तस्य महत्त्वस्य यथायथं पूर्वोक्त
प्रकारेण पक्षद्वये पञ्चविंशतिपञ्चविंशतिपक्षद्वये एतच्च ज्ञाना-
दीनामन्तर्भावम ॥ १३ ॥

महत्त्वं ज्ञानशक्त्यात्मकम् ॥ १४ ॥

उभयात्मकं ज्ञानकर्मात्मकम् ॥ १५ ॥

अर्थजातयो विषयप्रभेदाः फलानि कार्याणि ॥ १६ ॥

भीमशिराववाच्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

प्रकृतिगुणस्त्वादेरप्यस्तमोर्भेदं वक्ष्यन् प्रथमं साकल्येन तत्त्वा-
न्वाह । गुणव्यत्यय इति । गुणव्यत्ययजनकः सर्वपदार्थानां काष्ठ-
सम्बन्धस्य नियतत्वात् स्थितिहेतुत्वात् काष्ठस्य स्वभावसूत्र-
वाद्वाच्यत्वम् ॥ १३ ॥

पुरुषो जीवः व्यक्तं महान् ॥ १४ ॥

ज्ञानशक्तयः ज्ञानजननशक्तानि ज्ञानेन्द्रियाणीत्यर्थः कर्माणि
कर्मेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

कर्मापनसिद्धयः कर्मापनफलानि न तत्त्वान्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमशिराववाच्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

के पुनः सत्त्वादिगुणा इत्यनस्तात्कावेमुक्तेन वक्ष्यन्ति सत्त्वं
मिति ज्ञानजनकत्वं सर्वमित्यर्थः एतुं रजःकर्ममोऽज्ञानमित्यर्थः
नाह्यम् महान्मिच्छन्तः ज्ञानं चात्र यथावस्थिततत्त्वज्ञानं
तद्विपरीतमज्ञानम् अथ न्यूनसत्त्वावादे तत्त्वानां परस्परान्तरमात्र-
वत्साकल्येन तत्त्वान्याह । गुणव्यत्ययजनकः इति । गुणव्यत्ययजनकः
काष्ठः न एव स्वभावः सूत्रमिति आह्वते सर्वपदार्थानां काष्ठ-
सम्बन्धस्य नियतत्वात्स्थितिहेतुत्वात् काष्ठस्य स्वभावसूत्र-
वाच्चाच्यत्वं सप्तविंशमथापरे इति भूतबुद्धौधात्काष्ठेन स-
प्तविंशतितत्त्वामीति भावः ॥ १३ ॥

पुरुषो जीवः तस्य स्वभावाद्देवः पूर्वमेव प्रतिपादित इति
स्वभावापि तत्त्वान्तरत्वमुक्तप्रायमेव प्रकृतिगुणस्त्वावस्थ-
चिद्द्रव्यं व्यक्तं महान् पुरुषादीनि न च तत्त्वानि मे मयोक्ता-
नीति साकल्येन तत्त्वप्रभेदयानप्रसङ्गान्नवतत्त्वप्रसङ्गानपि
उक्तः भास्मिन् वक्ष्ये पुरुष इति जात्यभिप्रायमेकवचनं पुरुषादि-
शब्दैर्जीवादिशरीरकः परमात्मा च विवक्षितः आकृत्याधिकार-
स्यायेन सर्वेषु शब्दानां परात्मपर्यन्तत्वात् अङ्कारे तत्त्वानां
यान्द्रियाणामन्तर्भावः आकाशादिषु शब्दादीनाम् एवं तत्त्वानां
नवतत्त्वमवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥

भोत्रमिति । दृश्यं ज्ञेयेनेति दृश्यं चक्षुः भोत्रादयः पञ्च ज्ञान-
शक्तयः ज्ञानशक्तानि ज्ञानकराणि ज्ञानेन्द्रियाणीति यावत् वागादि-
पाठवस्तानि द्वात्रैक्येनोक्तानि चत्वार्यङ्गिभ्यो कर्माणि कर्मे-
न्द्रियाणि उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामाहकं मनः अङ्ग द्वे उच्यते ॥ १५ ॥

शब्दादयः पञ्चाध्यात्मतयः भोत्रादीनां विषयजातयः शब्दा-
दीनामवाप्तरभेदेन बहुविधमन्तरात्वेनां संप्रदाय जातिपदं प्रयुक्तं
कर्मत्वञ्च न विवक्षितः दृश्यस्य रूपं विषयः प्राणश्च गन्धः
जिह्वाया रस इति विभागः गत्यादीनि कर्मापनसिद्धयः कर्माप-
नानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः कावेभूतानि तन्मात्रमर्गशब्देन सूत्र-
रेतस्मात्सर्गः पुरीषस्य च विवक्षितः तत्रापि उपस्थस्य द्वितीयस्य
पाथोः सिद्धिरिति विभागः । अत्रापि न कर्मो विवक्षितः ते
गात्रकुष्ठः 'साधः उक्तिश्च पाथः शिल्पमुत्सर्गः पाथ-
पथयोरिति विभागः ॥ १६ ॥

भीमशिराववाच्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

कामावातमनेन प्रकृत इत्यत्राह । सत्त्वमिति । इह सृष्टि-
काले सत्त्वं ज्ञानं सत्त्वगुणजस्यं रजोगुणजस्यं कर्म तन्मोक्ष-
जन्यमज्ञानमित्युच्यते प्रलयकालात् सृष्टिकालेऽयं विशेष इति
वाह्यज्ञानं प्राकृतमार्तासिद्धं यदा प्रलयतु सृष्टावपि प्रकृतेर्गुण-
आत्मनः परमात्मनो न विशेषोपापादकाः किन्तु जीवस्यैव कर्म-
मन्त्राह । सत्त्वमिति । सत्त्वाद्यो जीवस्य बाह्यज्ञानादिविशेष-
नका इति—

अस्तस्यः पुरुषो नाम ज्ञानः सर्वदेहिनाम् ।

१ पुरुषेश्वरोरिति श्लोकार्थे सिद्धावलोकात्मनोऽपि प्रमाण-
मस्तः इति ।

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

सर्गादावेति ह्येव सर्वेषां विवक्षितमुक्तम् ॥ १७—२० ॥

अथायंवेति । अस्मिन् तत्रापि पक्षे आत्मनः सकाशात्तेजो-
वज्जानि जातानि पुनस्तैश्चतुर्भिरवयविनः कार्यस्य जन्मेत्यत
इदं जगज्जातमित्यर्थः । अत्राकाश इन्द्रियाणोत्तरस्याज मतः वायु-
स्तज्जः सूक्ष्मावस्थेति भावः २१—२७ ॥

श्रीमद्विष्णुनायकप्रवर्तितकृतसर्गादर्थिनी ।

यद्विवक्षया गायन्तीति यत्पृष्ठं तत्तन्मततात्पर्यं दर्शयति ।
सर्गादावेति । कार्याणि षोडश विकाराः कार्यानि महदादीनि
सप्त तद्रूपिणी सती प्रकृतिरस्य सर्गादौ गुणैः सृज्यमानावयव-
धत्त उपादानकारणत्वात् पुरुषस्त्ववयवः अपरिणामी निमित्त-
भूतः केवलमीक्षते अतः परिणामिन्वाः प्रकृतेः पुरुषो भिन्न
इति ॥ १७ ॥

महत्तत्त्वादिभिरारब्धत्वाद्यद्वयं महत्तत्त्वादिष्वेवान्तर्भावमभि-
प्रेत्याह । इत्युक्तं इति । प्रकृतेर्व्याप्तत्वात् तामेवाभिप्रेक्ष्यते ॥ १८ ॥

सतैव धातवः तत्त्वतीति मते जानातीति ज्ञानं जीवः उभयोर्जी-
वकायोराधार आभय इति सप्त तत्र प्रकृत्यादीनां कारणत्वेन
आदिष्वन्तर्भावः उत्तरस्यामन्तर्भावार्थमाह । तत्तत्तेजसः ॥ १९ ॥

षडिति मतेऽपि भूतानि पञ्चेति तेष्वेवान्येषां तत्त्वानामन्तर्भावः
वरः पुमान् इति तस्मिन् जीवस्य ॥ २० ॥

अजं पृथ्वी आत्मनः परमात्मनः सकाशात् अवयविनः
कार्यस्य जन्म जातमभूत् ॥ २१ ॥

भूतानि च पञ्च मात्राणि च पञ्च इन्द्रियाणि च पञ्च एकेन
मनसा सह आत्मा सप्तदशः ॥ २२ ॥

आत्मा जीव एव संकल्पवन्मन उच्यते त्रयोदश भूतानि
तन्मात्रैरेकीकृतानि पञ्चैव इन्द्रियाणि च पञ्चेति दश एकं मनः
जीवः परमात्मेति त्रयोदश ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्विवक्षया गायन्तीति यत् पृष्ठं तत्र कार्यां तु ध्येयमिति
धत्तेः जगत्कारणं मकरयुत्पादानायैष एव तत्त्वज्ञो विश्वोत्पत्त्यादि
जीवानुग्रहार्थं भगवान् करोति घोषोत्पत्तये स्त्रिमनानुसा-
रेण तत्त्वानि प्रतिपादयन्तीत्याशयेनोक्तमाह । सर्गादावेति
द्राक्ष्याम । पुरुषः चेतनाचेतनशक्तिमान् अवयवः अनामिष्यक-
शक्तिः अस्य चेतनाचेतनात्मकस्य विश्वस्य सर्गादौ सृष्टिः
प्राक् "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायन्" इतीक्षते तदा तच्छक्तिरुपाहित-
शब्दास्त्रिखण्डजीवगोखामिकृतकमसम्भवं । सर्गादावेति
रवोः कार्यकारणरूपाऽयां स्यात्तु घोषा प्रकृतिः गुणैः महदा-
दिकारणरूपाणि धत्ते ॥—१७ ॥

एते महदादयः प्रकृतेः विकृषाणाः प्रकृतेरुत्पत्ताः धातवो विश्व-
मूकभूताः सहता अपि स्तः अकिञ्चित्कराः पुरुषस्य तु
कल्पवीणाः सन्तः वक्ताव युपुरुषवक्तावयवसं सृजन्ति ॥ १८ ॥

[१४२]

अथैव धातवः सर्वे विश्वमूलभूतानि तत्त्वानि एवकारोऽयं-
योगस्यवच्छेदपरः प्रकृत्यादीनां तत्त्वानां कारणत्वात् आदिष्वेवा-
न्तर्भावोऽस्ति इत्यादीनां अकारणभूतेऽहङ्कारेऽन्तर्भावोऽस्ति सप्ततत्त्व-
सिद्धिं द्योतयति के ते धातव इत्यपेक्षायामाह । तत्रति । अर्थाऽवयव-
पदार्थाः ज्ञानं भोक्ता जीवः उभयोर्भोक्तृभोग्ययोराधारः आभयः
परमात्मा चेति तत्त्वज्ञेऽयो देहेन्द्रियासवः देहाद्युपलक्षितं सर्वं
विश्वजातमित्यर्थः ॥ १९ ॥

षडित्यत्र पदं तत्त्वपक्षेऽपि भूतानि आदीनि पञ्च अंशस्य
ज्ञानस्यांशिन्यन्तर्भावात् पदः परश्चेति तैर्भूतैः इदं विश्वं
सृष्ट्वा नियन्तृतया समुपाविशत् ॥ २० ॥

अवयवोऽपि कारणत्वात् तेजस्यन्तर्भावोऽस्ति तत्त्वपक्षेऽपि पद-
स्याह । अन्तर्भावेति । आत्मनः परमेश्वरान्तेजमादीनि जातानि
अजं पृथ्वी चतुर्थः आत्मा परमेश्वरः एवं अन्तर्भावे तत्त्वानि
नैस्तत्त्वैः इदं विश्वं जातम् अस्मिन् पक्षेऽपि इत्थं अवयविनः
विश्वस्य जन्म ॥ २१ ॥

सप्तदशतत्त्वपक्षमाह । संख्यात इति । भूतानि च मात्राणि
च एकेन मनसा सह षोडश आत्मा सप्तदशः ॥ २२ ॥

अस्मिन् सर्वकारणे मनसोऽन्तर्भावे सति षोडशतत्त्वसि-
द्धिरित्याह । तद्वदिति । त्रयोदशतत्त्वपक्षं दर्शयति । भूतानि पञ्च
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च मनश्च आत्मा परमेश्वरः जीवश्चेति ॥ २३ ॥

एकादशतत्त्वपक्षं दर्शयति । आत्मा महाभूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि
च इत्थमेकादशतत्त्वमनवतत्त्वपक्षं दर्शयति । प्रकृतिमहदहङ्काराः
त्राणि तत्त्वानि पञ्च तन्मात्राणि परमेश्वरश्चेति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सृष्टि के आदि में महदादि कारण रूपवाली भूतादि
षोडश विकार वाली प्रकृति सत्त्वादि गुणों से सृष्टि करने
के लायक होती है पुरुष केवल ज्ञान से इच्छा मात्र कर
ता है ॥ १७ ॥

उस पुरुष के इच्छा से महदादिक धातु विकार को
प्राप्त होकर पराक्रमी होकर प्रकृति के वल से ब्रह्मांड को
पैदा करने हैं ॥ १८ ॥

महदादिक सातही धातु हैं आकाशादि पांच अर्थ ज्ञान
जीव तथा आत्मा आधार तैम देह इन्द्रिय प्राण ये उनसे
होते हैं ॥ १९ ॥

जैसे तत्त्वों के पक्षमें भी पांच भूत कठवां आत्मा है उन
पांच भूतों में युक्त परमात्मा इस जगत् को बनाकर इसको
भीतर में प्रविष्ट होगया है ॥ २० ॥

चार तत्त्वों के पक्ष में भी अग्नि जल पृथिवी ये तीनों
आत्मा से पैदा भये फिर यह सब जगत् मया तिस
से यह सब कार्य के अवयवों से भये ॥ २१ ॥

सतरा की संख्या में पञ्चभूत पांच तन्मात्र पांच
इन्द्रिय एक मन एक आत्मा ऐसे सतरह होगये ॥ २२ ॥

तैमही सोलहकी संख्या में आत्मा हीको मन मान लिया
तो सोलह भये पांच भूत इन्द्रिय मन आत्मा परमात्मा
इस प्रकार से तेरा तत्त्व भये ॥ २३ ॥

इति नाना प्रमंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ।
मर्वं न्यायं युक्तिमत्त्वादिदुषां किमशोभनम् ॥ २५ ॥

उद्धव उवाच ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ।
अन्योऽन्यापाश्रयात्कृष्ण ! दृश्यते न भिदा तयोः ॥
प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथाऽऽत्मनि ॥ २६ ॥
एवं मे पुण्डरीकाक्ष ! महान्तं संशयं हृदि ।
छत्तुमर्हसि सर्वज्ञ ! तच्चोभिर्नयनैपुणैः १ ॥ २७ ॥
तत्त्वो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोदस्तेऽत्र शक्तिः ३ ।
त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चापरः ॥ २८ ॥

माया टीका ।

पञ्च महाभूत पञ्च इन्द्रिय एक आत्मा ऐसे ग्यारह
होगये आठ प्रकृति और पुरुष के मानेन से नौ तत्त्व हो-
गये ॥ २४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

उपसंहरति । इतीति । इति पामिः प्रकारैः प्रकृतिपुरुषभेद-
ज्ञापनायेत्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु गुणमात्रं प्रकृतिस्तत्त्वाः सत्त्वाद्यो गुणा नत्वा-
त्मन इति तयोर्भेदाप्रतीतेः कथं ज्ञातुं शक्यत इत्युद्धवः
पृच्छति । प्रकृतिरिति । आत्मना जडाजडस्त्रभावेन विलक्ष्यौ
अन्योऽन्यापाश्रयात्परपरिहारेणेत्यर्थः । अन्योऽन्यापाश्रयत्वमे-
वाऽऽह । प्रकृतानिति । प्रकृतौ तत्कार्यं देहे प्रकृतिश्चाऽऽत्मनि
तेन विना तस्या अप्रतीतेः अहमित्यभेदप्रतीतेन देहात्मनो
भेदो लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

हृदि वर्तमानं संशयम् नये युक्तौ नैपुण्यं प्राप्नोष्यं येषां नैः ॥ २७ ॥

अहंसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह । तत्त इति । हि यस्मात् त्वत्त-
त्त्वप्रमादादेव अत्र ज्ञाने प्रमोदो भ्रंशश्च ते शक्तौ मायातः
तनु स्त्रप्रकाशस्याऽऽत्मनः कथं ज्ञानप्रमोदः ज्ञानज्ञाने तत्त्वप्रमोदे
वा मम किमप्रयोजनं तत्राऽऽह । त्वमेवेति ॥ २८ ॥

भीषारमगदासगोस्वामिविरचिता—
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रकृतिपुरुषेति सर्गादविवक्षितमेव तात्पर्यं व्याख्या-
तम् ॥ २५ ॥

तत्र प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापने । परस्परपरिहारेणान्योऽन्यस्या-
गेन भिन्नतया ज्ञानादित्यर्थः तदेष प्रकृतिपुरुषभेदाद्वैतमेव तेन

१ छत्तुमर्हसि संप्रदेश्यवचोभिस्तत्त्वैर्नैपुणैः २ प्रमोदस्तुनशक्तितः इति वि० पाठः ३ प्रमोदः भोग्यशक्तितः इति शुक्लपाठः

विनेत्यादि यथासंख्यं हेतुद्वयम् । तेनात्मना तस्या देहावस्थावत्त्वं-
यायाः प्रकृतैः । हेतुद्वयस्याध्याहारहेतुत्वं इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

युक्तावर्षापरवन्नुमानात्मनमायां प्राप्नोष्यमवाधितत्त्वम् ॥ २७ ॥

तत्र संशयच्छेदनादित्ये स्त्रप्रकाशस्य स्त्रिकेकरूपस्यात्मनो
जीवस्य । तत्त्वप्रमोदे ज्ञानाभ्रंशे त्वमेवेति । मायादूरीकरणेन
ज्ञानज्ञाने त्वमेव शक्तिमत्त्वात् । तत्त्वसंमुखादस्त्रमेव मायाया
अभिभवसामर्थ्याच्चेति भावः ॥ २८ ॥

भीसुदर्शनसूक्तितुक्पक्षीयम् ।

आत्मविलक्षण्यौ विलक्षणात्मनौ विलक्षणस्वरूपौ स्वतो
विलक्षण्यौ इति वा ॥ २६ ॥ २७ ॥

भोग्यशक्तितः भोग्यतामस्मरणाशक्तितः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यमुपपादितान् पञ्चानुपसंहरति । इतीति । इतिशब्दः प्र-
शान्ताभिप्रायकः एवं स्त्रित्वपञ्चत्वेऽप्यवगन्तव्ये इत्यर्थः । तत्र
स्त्रित्वपक्षे प्रकृतिपुरुषेश्वररूपाणि श्रीणि तत्त्वानि पञ्चत्वपक्षे चतु-
स्त्रत्वपक्षेक्तानि स्त्रित्वारि वायुरेक इति पञ्चैः सृष्ट्याम ऋषिभिः कृतं
मर्वं प्रसंख्यानं न्यायं न्यापादनपेनं कृतः युक्तिमत्त्वात् अन्तर्भावा-
न्तर्भावात्मकयुक्तियुक्तत्वात् अतः किं विदुषामशोभनं किं पुंघटं-
मित्यर्थः न किञ्चादिति भावः ॥ २५ ॥

कारण्येन तत्त्वगणनायां पुरुषः प्रकृतिव्यक्तमिति प्रकृति-
पुरुषौ पृथक् कीर्तितौ तत्र यद्यपि प्रकृतिपुरुषौ विलक्षणस्त्र-
स्त्रभावावौ तथापि देवोऽहं मनुष्योऽहमिति तादात्म्यप्रतीतेः
किङ्कारणं यदि तदुर्निरूपं तर्हि तयोर्न भेदः प्रतीष्ठितो भव-
तीति पृच्छति । प्रकृतिः पुरुषश्चोभाविति । आत्मविलक्षण्यौ विल-
क्षणात्मनौ विलक्षणस्वरूपौ स्वतो विलक्षण्यौ इति वा अन्योऽ-
न्येत्यस्य तथापीत्यादिः हे कृष्ण ! अन्योऽन्यापाश्रयात्परस्परपरि-
हारेणाप्रतीतेरित्यर्थः तयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भिदा न दृश्यते ॥ २६ ॥

भीमद्विराजवाच्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव उपनक्ति । प्रकृतानि । प्रकृतौ तत्कार्ये हेतु आत्मा तथा प्रकृतिश्चात्मनि लक्ष्यते परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः । तेषां ह्यमित्येवप्रतीतिश्च न देहात्मनोर्मदो लक्ष्यते इत्यर्थः । एवमित्यं भूतं हृदिस्थं महान् संशयं नये युक्तौ नेपुण्यं प्राविशयं येषां तैव-
चोभिः क्लृप्तमहंसि महत्त्वं हेतुतया सम्बोधयति सर्वज्ञानं ॥२७॥

सर्वज्ञत्वमेवात्मन्यव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति । त्वत्त इति । जीवानामस्माकं ज्ञानं यथावस्थिततत्त्वदर्थविषयज्ञानं त्वत्तत्त्वप्रमा-
दादेवेत्यर्थः । स्वभावतस्तु तेषामत्र ज्ञाने न तत्र शक्तिः प्रविद्या कर्मसंज्ञायां तृतीया शक्तिरित्यने इत्युक्तायाः शक्ते-
हेतोः प्रमोषः संकुचः त्वत्तात्पर्ये सर्वे संकुचितज्ञाना एवति त्वमेव सर्वज्ञ इति भावः । आत्ममायायाः स्वमायाया गति मागै वायास्त्यमिति यावत्तमेव वेत्थ जानामि इतरेतु सर्वे त्वमायाया मोहिता न जानन्तीति भावः । तदेवाह । नचापर इति ॥ २८ ॥

भीमद्विजयजनीयंकृतपद्वरतानली ।

उपसंहरति । इतीति ॥ २५ ॥

उत्पन्न एव तत्त्वमन्त्रविषयानुपपत्तिशक्तापरिहारभयान्न तद्विषये निःशङ्कोऽपीदानीं प्रकारात्तरेण शङ्कते । प्रकृतिरिति । अत्र पुरुषो विष्णुः प्रकृतिजं संज्ञा तावुमौ यद्यप्यारमिष-
क्षयो स्वरूपतएव भिन्नौ "मन्तरश्च भिन्ना चेति वैलक्षण्यं प्रकीर्तितमिति सतो वैलक्षण्यं मेदःतथात्वनयोरेवोऽप्याभावात् भिन्ना न हृदयत तत्कृत इति चोद्यामिप्रायः ॥ २६ ॥

अप्योऽप्याभयत्वं विवृणोति । हिशङ्को हेतो हरेः प्रकृते-
राधारत्वेन तत्र उत्तमत्वं प्रकृतेस्तद्विधीनत्वेन तद्व्यवस्थामन्-
रेणानयोरेवोऽप्याधारत्वमेव हृदयते हि यस्मात्तस्मान्मन्त्रमन्त्रेभ्यं संशयं क्लृप्तमहंसित्यन्वयः पक्षशक्त्येन हरेः प्रकृत्युत्पत्तये कि-
वक्तव्यमिति जानन्नप्युद्यतो लोकविषयमन्त्रमन्त्रमात्मन्युत्पत्ति-
तीति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥

एतदेव प्रामाण्यकमिति भावेनाह । त्वत्त इति । तनुशक्ति-
तोऽप्युद्यत्त्वात्तामसादिशरीरवशाद्वा ज्ञानस्य प्रमोषोऽपि त्वत्तः शक्तिः कासूयं लक्ष्मीरिति कासूयं ह्यौ कुचाद्यस्तु इत्यभि-
धानाच्छक्तिशब्देन वृद्धिरित्युच्यते आत्ममायायाः स्वसामर्थ्यस्य त्वद्विधीनप्रकृतेर्भा गति स्थितिम्

साधारः प्रकृतेर्विष्णुतोऽधारस्तु हरेः कश्चित् ।

तथाप्यवक्तव्यो यद्वत् हृदयते मन्त्रचेतसाम् ॥

इति पाञ्चोक्तवचनात् मुख्याधारत्वं हरेरितरत्र मन्त्रमन्त्रवि-
वृणोति हिशङ्कयेन दर्शयति ॥ २८ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतक्रमसम्भवं ।

एवमिति यदुक्तं तत्र भीमगवन्मतं जीवश्वरगोत्रपक्षेण हेतुत्वेन दर्शयति । त्वत्त इति । शक्तिः मायावृत्तिरनेति तस्य तज्जानासक्तस्य नेपुण्यं निरस्तं तनुमायावृत्तानां मयः कथम् ज्ञानं स्यात् कथं वा स्वप्रकाशस्यात्मनो मायाया ज्ञानप्रमोषस्त-

नाह । त्वमेवेति । पूर्वत्र मायाद्वीकरणे त्वमेव शक्तिरुत्तरत्र मायायास्तद्वृत्तिरुत्तराद्व्यवसायमिव सामर्थ्यमस्त्वमेवेति ध्वनितं तदे-
वमप्यविशतिसहायः वृद्धिश्चातिपक्ष एवमनेन हटीकृतः ॥२८-३१॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

उपसंहरति । इतीति ॥ २५ ॥

तत्त्वविचारोप्य संशयात्तरमाह । प्रकृतिर्माया पुरुष ईश्वरः आत्मना स्वरूपेणैव जडत्वेन च विवृणोति यद्यपि शास्त्रहृदया ज्ञायते तत्रापि हेतुत्वेनयोरेवोऽप्याभावात् परस्परपरिहारेणात् भिन्ना मेदा न हृदयते अप्योऽप्याभावात् विवृणोति । प्रकृतौ तत्कार्ये हेतु लक्ष्यते तथा प्रकृतिकायां हेतुश्च आत्मनीति तयोरेवोऽप्या-
भिधानात्तेनाप्योऽप्याभितरत्वम् ॥ २६ ॥

क्लृप्तमहंसि प्रकृतेः सकाशात् परमात्मानं पार्थक्येन दर्शयिष्येति भावः । नये युक्तौ नेपुण्यं प्राविशयं येषां तैः ॥ २७ ॥

त्वत्तो ज्ञानं त्वमेव विद्याशक्त्या ज्ञानप्रदानमित्यर्थः । तेऽत्र शक्तिः प्रमोषः इति तत्र वा शक्तिरविद्या त्वमेव ज्ञानस्य चोद्योमित्यर्थः । ननु मच्छकं ज्ञानचोद्येव किमप्योजनं तत्राह । त्वमे वेति ॥ २८ ॥

भीमद्विजयजनीयंकृतपद्वरतानली ।

भोक्ता भोग्य प्रेरितारश्च मत्वा सर्वे प्रोक्तं त्रिविधम् स्वरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इत्यमः पुरुषस्त्वत्त्व इति श्रुतिमत्तं मूलभूतं संस्पृष्टो विस्तरतश्च प्रतिपादयति । ऋषिभिः नानाप्रसंख्यानं कृतम् ॥ २५ ॥

उक्तेऽपि शङ्कते । हे कृष्ण ! अनाद्यविद्यायुक्तस्यैव तत्र प्रकृतिः पुरुषश्चैवभूमी पदार्थो भगवता दर्शितौ तौ आत्मविषयक्षयो आत्मना स्वरूपेण विवृणोति यद्यपि तत्र वचनप्रामाण्यत्वात् तत्रापि अतयोपिवाहृदयते कुतः अप्योऽप्याभावात् परस्परपरिहारेणात् भिन्ना मेदा न हृदयते अप्योऽप्याभावात् विवृणोति । प्रकृतौ हेतुत्वायां पुरुषः आत्मानि पुरुष प्रकृतिश्चाभिन्नतया लक्ष्यते ॥ २६ ॥

एवम्भूतं संशयं हे सर्वज्ञ । त्वमेव क्लृप्तमहंसि नयेन युक्त्या नेपुण्यं येषां तैः ॥ २७ ॥

त्वमेव क्लृप्तमहंसीयुक्तं तत्र हेतुमाह । जीवानां ज्ञानं त्वत्तः सर्वज्ञादेव भवति अत्र संसारे प्रकृतेः मोषः अपहारः ज्ञान-
स्येति शयः न तत्र शक्तिः मायावृत्तिज्ञाना इति श्रीभग-
वदुक्तः तस्याः गति त्वमेव वेत्थ अपरो जीवो न वेत्ति ॥२८॥

माया टीका ।

इम प्रकार जे ऋषि जनों ने नाना प्रकार से तत्त्वों की संख्या की है युक्ति युक्त होने से सबही उचित है क्योंकि विद्वान् जनों की कौनसी बात शोभित नहीं होगी ॥ २५ ॥
उक्त उवाच प्रकृति तथा जीव ये दोनों यद्यपि स्वभाव

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ ! ।

एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥ २६ ॥

ममाङ्ग ! माया गुणमयनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणौर्विधत्ते ।

वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकधाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ ३० ॥

दृग्रूपमार्कं वपुस्त्ररन्ध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः ख ।

आत्मा यदेवामपरोऽयमाद्यः स्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धिसिद्धिः ॥

एवं त्वगादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादि नासादि च चित्तयुक्तम् ॥ ३१ ॥

योऽसौ गुणक्षेत्रभूतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः ।

अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च ॥ ३२ ॥

माया टीका ।

से भिन्न हैं तोभी हे कृष्ण ! इन दोनों का आपस में आश्रय होने से कोई भेद नहीं दीखता है वेह में आत्मा का भाव होता है आत्मा में वेह का भाव होता है ॥ २६ ॥

हे पुण्डरीकाक्ष ! हे सर्वज्ञ मेरे हृदय में वर्तमान इस महा संशय को नीति से निपुण निज वचनों से आप दूर करने का योग्य हों ॥ २७ ॥

आप के ही कटाक्ष से जीवों को ज्ञान होता है आपके ही शक्ति से ज्ञान का नाशभी होता है आप ही अपनी माया की गति को जानते हो दूसरा कोई नहीं जानता है ॥ २८ ॥

श्रीभरस्त्रामिहृतभाषार्थटीका ।

विकाराविकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यां सापेक्षानिरपेक्षत्वाभ्यां प्रकाशाप्रकाशाभ्यां चात्यन्तं भेदं वक्तुमाह । प्रकृतिः पुरुषश्चेति । दिकल्पोऽत्यन्तभेद एव कुत इत्यपेक्षायां प्रकृतिशब्दोक्तवेहादि-संघातश्च विकारित्वं तावद्विशयति । एव इति द्वाभ्याम् । एव सर्गः सृज्यत इति सर्गो वेहादिमंघातो वैकारिको विकारवान् अत्र हेतुः गुणव्यतिकरात्मको गुणक्षेत्रभूतः ॥ २९ ॥

नानात्वमाह । ममेति विकल्पं भेदं तद्वबुद्धीश्च अनेकधात्वं प्रपञ्चयति वैकारिकोऽनेकविकारवानपि भूत्वेन मार्गेण ताव-त्रिविधः त्रैविध्यमाह । अध्यात्ममिति एकरूपम् ॥ ३० ॥

तानि रूपाणि दर्शयति । इह अध्यात्मम् रूपमधिभूतम् अत्र रन्ध्रे चक्षुर्गोत्रके प्रविष्टमार्कं वपुस्त्ररन्ध्रेऽधिदैवमिति सापेक्षप्रकाशतामाह । परस्परमिति । चक्षुषा रूपं ज्ञायते तद्व्यवस्थाऽनुपपत्त्या चक्षुः तत्प्रवृत्त्यवस्थाऽनुपपत्त्या तदधिष्ठात्री देवता ततश्च चक्षुषः प्रवृत्तिस्ततो रूपज्ञानमित्येवमेतन्नयं परस्परं सिध्यति अत्र रन्ध्रे इति विंशत्पञ्चावस्थांमाह । दृष्टान्तोपयोगितया यस्तु खे आकाशे अर्को वर्तते मण्डलात्मा स तु स्वतः सिध्यति चक्षुर्विषयवैर्ष्यं प्रतियोग्यपेक्षाभावमात्रेण स्वतः इत्युक्तम् इहा-

तीमात्मनो विकारित्वाद्यभावेन भेदमाह । यद्यस्माद्वात्मा एवामर्श्या-त्मादीनामाद्यः कारणमत एकरूपोऽभिन्नश्च तस्मादित्येवोऽपरो भिन्नः स्वप्रकाशात्वात्पत्त्याह । स्वयाऽनुभूत्या स्वतः सिद्धप्रकाशेना-खिलानां सिद्धानां परस्परप्रकाशकानामपि प्रकाशकः सर्वेषा-मपि सामान्यतश्चिप्रकाशविषयत्वात् अत एव स्वप्रकाशत्वं सिद्धम् चक्षुषि दर्शितं त्रैविध्यमिन्द्रियान्तरेष्वप्यतिदिशति । एवमिति । यथा चक्षुरेवं त्वगाद्यपीत्यर्थः । त्वक् रूपशो वायुरिति भयम् शब्दो दिश इति जिह्वा रसो वरुण इति नासा गन्धोऽश्विनाथिति चित्तेन युक्तमन्तःकरणान्तरमपि तत्र स्थितं स्वेतयितव्यं वासुदेव इति मनो मन्तव्यं चन्द्र इति बुद्धि-वैखण्ड्यं ब्रह्मेति अहङ्कारोऽहङ्कृतव्यं रुद्र इत्येवं त्रिविधमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु पुनरपि त्रैविध्यमत्रात्रेवांक्तम् त्रिविधप्रपञ्चस्य-तिरिक्तात्मप्राप्तिस्तु कुतः क्वात् अहंकारनिवृत्त्या तत्कुतः त्रिविधविकल्पनिवृत्त्येत्याशयेनाऽऽह । योऽऽभावहमहंकारः तमेवऽऽह गुणक्षेत्रं करोतीति तथा ततः परमेश्वरात्काळाद्वा निमित्तात् प्रधानं मूलसुपादानं यस्य तस्मान्महतः प्रसूतो विकारः स त्रिवृत् त्रिविधो मोहमयस्य विकल्पस्य हेतुः त्रिवृत्त्वमेवाह । वैकारिक इति ॥ ३२ ॥

श्रीभारमण्यदाससोस्त्रामिविरचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रकृतेर्विकारत्वम् आत्मनोऽविकारत्वं ताभ्याम् आत्मत्वे नान्यत्वम् आत्मन एकरत्वं ताभ्याम् प्रकृतेः सापेक्षप्रकाशत्वम् आत्मनस्तु निरपेक्षप्रकाशत्वं ताभ्यां च अत्र अकृतेर्विका-रत्वत्वं ॥ २६ ॥

विषये सृजति । तद्वबुद्धीश्च भेदज्ञानानि । वैकारिक इत्यत्र सर्ग इति विशेषणं पूर्वदोकादनुवर्तनीयम् । तद्व्ययेति तस्य रूपज्ञानस्य अव्ययता चक्षुर्विनानुपपत्त्यासिद्ध्या अतीन्द्रियम् चक्षुर्ज्ञायतेऽनुमीयते अयं चक्षुष्मान् रूपज्ञानाद्यर्थैवं तज्ज्ञे-मिति ॥ ३० ॥

भीमाधारमन्त्राद्यर्थोक्त्यामिद्विदित्वा
दीपिकादीपिनी दिव्या

तत्प्रवृत्तिरिति तस्य चक्षुषो रूपद्वये वा प्रवृत्तिस्तस्या
अधिष्ठातृदेवतामन्त्रादिसिद्ध्या चक्षुरधिष्ठात्री अर्कवदेवता-
नुमीयते इह चक्षुः साधिष्ठातृकं जडरूपं प्रकाशमानत्वा-
द्वाच्यादिवत् नैवेद्यं तज्जैवमिति । ततो देवतातः तत-
श्चक्षुषः । अत्र रश्मि इति विशेषणं अर्कवपुषो जैवम् ।
यथा भूतत्वे घटो नास्तीत्यत्र भूतलस्य विशेषणम् अभावस्य
विशेषणं भूतजानुयोगिको घटपानयोगिकोऽभाय इति तथा
कीदृशो वपुः अत्र रश्मि एव धारकमिति । तथा चेत-
द्विशेष्येन यद्व्याप्यं भेद्यं तदाह तत्र हतः इत्येतस्य वा
बाह्यगतिके उपपत्तिता उपकारकत्वं तथा यथाकाशस्थरत्नेन
चक्षुर्गोपकृतत्वं किन्तु यक्ष्यत्यस्यैव तथास्तः करणावच्छिन्न-
स्यैव जीवस्य पुण्यपापाद्युपकृतत्वम् न परमात्मन इति
भावः । ननु यदि स्मृतः सिध्यति तर्हि तमग्धाः कथं न
पश्यन्तीति चेत्तदाह । चक्षुर्धियश्चैव । यथा चक्षुरवच्छि-
न्नाधिदेवतस्य प्रतियोगिनः सत्यग्धिरक्षुरवेत्ता न तथा गग-
नस्थरवेक्षुरवेत्तास्तीत्येतावमात्रेण स्मृत इत्युक्तं चक्षुर्धिय-
श्चैव तस्यैवैवत्यर्थः । अतः सर्वकारणात् एकवपुः विवर्तो-
क्तिरानन्तर्यामिकरूपः कार्येणामिदं तस्माद्वि कारित्वा-
यमानात् । एतेऽप्येवमन्त्रादिप्रवृत्तिः मित्रः आत्मनः स्वप्रका-
शत्वात् जडवद्भावे परानुपेक्षत्वात् अपि आत्मा मित्र इत्याह ।
अनप्यस्य सर्वप्रकाशकत्वादेव । तस्य आत्मनः एवमित्युक्तम् ।
अतिदिशति उपदिष्टमप्येतन्न नयति । त्वगध्यात्मकं रूपं
ऽधिभूतं वायुरधिदेवम् एवमन्त्रेऽपि ॥ ३१ ॥

वैद्यवर्णमिति घटकुड्यां प्रभातमिति श्वायेन निखल्य-
त्वेमेवोक्तम् इत्यादिति पर्यन्तं शकुनासाः । महद्भारत्वादि-
क्षमाज्ञानप्रत्ययः । विकल्पस्य भेदस्य ॥ ३२ ॥

भीमरश्मिस्तुक्कृतशुक्लपक्षीयम् ।

विकल्पः भेद एवेत्यर्थः । एव सगं प्रपञ्चः वैकारिकः विका-
ररश्मिः ॥ २५ ॥ ३० ॥

अध्यात्मादिकं विवृणोति । इमिति इह चक्षुरध्यात्मा रूपम-
धिभूतं तदुभयार्कं वपुःअधिदेवमर्कं तत्सम्बन्ध्याकं परस्परारि-
ष्यति परस्परोपकारोपकारकभावात् कार्यकरं भवति आत्मा
तु स्मृतः सिध्यति स्वप्रकाशः इगाद्युपरमेऽपि स्थितः अखि-
लसिद्धिः अखिलप्रकाशप्रकाशकः इत्युक्तं परस्परोपकारा-
दिकमिन्द्रियान्तरादिव्यतिदिशति । एवं त्वगादिति । आदिशब्दे-
राधिभूतं विषयः अधिदेव च विवर्तितम् ॥ ३१ ॥

महद्भारस्य देहात्मभूतत्वं चक्षुः प्रज्ञोत्तरं निगमयति
योऽसाविति । यः स महद्भारः सात्त्विकादिभेदेन त्रिवृत् एन्द्रियः
राजसः मोहविकल्पहेतुः देवत्वाद्याकारात्पहेतुः ॥ ३२ ॥

भीमह्रीराधवाच्येकनमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

येन मम सर्वव्यवस्थापनाय बुद्धिर्ब्रह्मगतिमाया त्वयामिदित्वा
[१४३]

तत्कारणभूतोऽहङ्कार एव देहात्मनोस्तादात्म्यमतीतिकारणमिन्द्रिय-
माह । प्रकृतिः पुरुषश्चेति । विकल्पः भेद एवेत्यर्थः । तत्र तादा-
त्म्यं सगं सृजते इति सगं अधिभूताध्यात्माधिदेवस्य वैका-
रिकः प्रकृतिविकारात्मकाहङ्काररश्मिः गुणव्यतिकारः अर्कः इत्यमि-
न्द्रमीत्यात्मगुणानामर्क्यादीनां व्योम्यादीनां देहगुणानां च
व्यतिकार एकधर्मेतिष्ठतया सङ्कीर्णतया च प्रतीतिरस्मात्
आत्मा स्वरूपं वक्ष्ये तथाभूतः ॥ २६ ॥

न केवलं मदीया माया स्वविकाराहङ्कारद्वारा गुणव्यति-
कारकैवापि त्वामिति देवत्वमनुपपन्नस्मत्प्रत्यादिभेदबुद्धिकरी
चक्षुः । ममेति । अहं ह उच्यते । गुणैः सर्ववादिभिः कोऽसौ
वैकारिक इत्यत आह । वैकारिक इति । अध्यात्ममेकमधिभूतं
द्वितीयमधिदेवं तृतीयमित्येवं पञ्चविधः स वैकारिक इति
सम्बन्धः ॥ ३० ॥

अध्यात्मादिकं विवृणोति । इमिति इह चक्षुरध्यात्मा रूपम-
धिभूतम् अर्कमेकस्य सम्बन्धी वपुः शरीरं तदधिदेवं राजसा-
हङ्कारमहङ्कृतात्मसारसद्विकाराहङ्काराहङ्कारादीनामिन्द्रियाणां
सृष्टिः रूपादीनां तद्विषयाणामधिष्ठातृणां देवानां च प्रकरणेषु
सृष्टितत्र तन्नामिहितेहङ्कारस्याध्यात्मादिप्रकारता स्मारिता
एतेषां त्रयाणां परस्परोपकारोपकारकभावेनैव ज्ञानजननरूप-
कार्यकरत्वमित्याह । अत्रेति । अत्र शरीरे रश्मि चक्षुर्गोलके
परस्परारिष्यति परस्परोपकारोपकारकभावात् सिध्यति कार्य-
करं भवति अर्कवपुषा रश्मिद्वाराधिष्ठितयोरेव चक्षुस्तद्विषयो-
र्माहात्म्यमाह । अतस्तयोरेवैवोपकारोपकारकभावेनैव अततिविप्रकृ-
त्याऽप्यवहितस्य च रूपस्यैव सुप्राज्ञात्वात्तुपकार्यत्वं चक्षुष
एवं त्रयाणामन्तर्यं विनाश्वतमस्य ज्ञानजनकत्वासम्बन्धपर-
स्परोपकारोपकारकत्वमवगमनस्य अध्यात्मादिशब्दानां विभक्त्य-
येऽव्यभिचारात्मनामधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि तच्छुक्तेराधेयनिरूप-
त्वादाधेयपरत्वम् इन्द्रियाणां देहेऽवस्थानादध्यात्मत्वं विषयाणां
तु रूपादीनां नेजःप्रभृतिभूतनिष्ठत्वादिधिभूतत्वम् अधिष्ठातृदेवता-
वपुषोऽकोट्यावस्थेऽत्ररूपदेवतानिष्ठत्वादिधैवत्वं यद्यध्यात्मादीनां
परस्परानुपादिप्रकाशो भवति कुतस्तस्यामपकाश इत्यत आह ।
यः स्मृतः स्मृतिरिति । इत्याकाशे य आत्मा "हृदिस्थमात्मा प्रति-
ष्ठित" इति भूतः स स्मृतः सिध्यति स्वयं प्रकाशते इत्यर्थः
कुतः यद्यस्माद्वयमात्मा एषा इगादीनां त्रयाणामाध्वः प्रकाशकत्वे
हेतुतया वसेमानः इगाद्युपरमे स्थविर्यतया एतेऽप्येव परः
मित्रः अत्यन्तविषयः तदेवाह । स्वया स्माधारणायानुमत्या
ज्ञानेन अखिलमिन्द्रियसिद्धिरखिलप्रकाशप्रकाशकः एवं चक्षु-
ष्युक्तं परस्परोपकारोपकारकभावमिन्द्रियान्तरव्यतिदिशति ।
एवमिति । चक्षुर्ब्रह्मा परस्परारिष्यत्येवं त्वगादीत्यर्थः । आदि-
शब्देराधिभूताधिदेवं विवर्तितं तत्र त्वगिन्द्रियस्याधिभूतं रूपं
धिदेवं वायुः ओम्प्रत्याधिभूतं शब्दोऽधिदेवं दिशः जिह्वाया
अधिभूतं रसः प्रचेता अधिदेवं नामाया अधिभूतं गन्धोऽ
धिदेवमग्निर्वीर्यं इत्युक्तं चक्षुरादीनां मनःसहकृतानामेव कार्य-
करत्वमित्यामप्येव निगमनाह । अजयत्कामिति । तत्र मनसोऽधि-
भूतमनुज्येयो विषयश्चन्द्रमा अधिदेवम् ॥ ३१ ॥

मरत्वेन ततः किमत्यतोऽहङ्कारस्य देहात्मतादात्म्यमतीति-
हेतुत्वं चक्षुः प्रज्ञोत्तरं निगमयति योऽसाविति । योऽसावहमहङ्कारः

श्रीमद्भिराववाचकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

स मोहविकल्पहेतुरिति सम्बन्धः मोहो देहात्मनोरभेदभ्रमः विकल्पः आत्मनि देवत्वमनुपपत्त्यादिभेदोपपत्तिः नयोहेतुः महद्विकारं विनिश्चयः । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां स्त्रोमो वैषम्यं तेन कृतो विकारस्तदात्मकः प्रधानं प्रकृतिर्मुखं कारणं यस्य तस्मात्प्रमहता महत्त्वप्रसूतः वैकारिकस्नामस्य ऐन्द्रियस्नेजसः राजसाहङ्कार-वेन्द्रियोत्पत्तावनुप्रादकत्वाभिप्रायेणोद्भूय इत्युक्तम् एवं देहात्मनोरभेदप्रतीतो कारणमुक्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराववाचकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

आत्मविषयज्ञाविति वस्त्वयुक्तं तत्तथैवेति भावेन परिह-
रति । प्रकृतिरिति । अत्राहो वैलक्षण्ययानुक्तार्थोऽन्वयार्थांश्च
प्रकृतिपुरुषावयोऽन्वयविलक्षणविषयैः वैलक्षण्ययानिवेकः किं कृत
इति तत्राह । विकल्प इति मिथ्याज्ञानकृतः तनु विकल्पः
किङ्कारणक इति तत्राह । एष इति । एष विकल्पः तमः कार-
णक इति प्रतिज्ञायते तथाहि गुणव्यतिकारमक एव सर्गो
वैकारिकः विकारनिमित्तः स च गुणव्यतिकारस्त्रिविधः
सत्त्वरजस्तमसामेकैकप्राधान्येन त्रैविध्यं तत्र तमः प्रधाना-
मेव सत्त्वानां विकल्पकल्पनं यस्मात्सत्त्वमात्मन एव कारणम् ॥ २९ ॥

त केवलं तम एव प्रकृतिरित्येवञ्च च कारणमित्याह ।
ममोत्तम । अङ्ग उच्यते । मम माया ममेकत्वा गुणमयी ज्ञानादग-
मययी सत्त्वादिगुणमयी माया मदीयानां प्रकृतिश्च गुणोऽगुणभूतमह-
द्विकारादिभिः सत्त्वादिगुणैर्वानेकधा विकल्पयितुं विधत्ते करोति
महत्त्वविकाराज्जातत्वावैकारिकोऽहङ्कारस्त्रिविधः महत्त्ववैदि-
कुषीणादहं तत्त्वमजायत इत्यादिना प्रसिद्धम्—

वैकारिको महोऽयं तथाहङ्कार एव च ।

तथैव सार्विकश्चांशो वैकारिक इति त्रिविधेति ॥

च सोऽयं त्रिविधोऽपि त्रिविधः अध्यात्मदिभेदेन ॥ ३० ॥

एतत्रैविध्यं शृङ्गप्रसिद्धकथैव दर्शयति । इदमिति । रन्ध्रे
गोष्ठके इह चक्षुरिन्द्रियं तदध्यात्ममुपलक्षणमेतत् अध्यात्म-
मिन्द्रियाणि नेजसाहङ्कारस्वरूपाणि तैरेव विपरीतज्ञानं जायते
अहङ्कारे विद्यमाने भ्रमो भवति नान्यदेति वचनात् परत्र
देहाद्विद्येद्वयं तदधिभूतं तामस परत्र दिवि योऽकंस्तदधिदेवतं
वैकारिकम् अनेन किमप्रयोजनमत्राह । परस्परमिति । अध्यात्मा-
दिगतचक्षुरादीतरापेक्षया सिध्यति । ज्ञानार्थं प्रयोजनं भवति
असौ सिद्धिः स्त्रो न एकैकस्मात् कया चक्षुराद्यस्य तमा-
माये ज्ञानं नोदेतात्यर्थः । नैतावता परस्परसिद्धिः पूर्यत इत्याह ।
आत्मनि । यदात्मा प्रयतो जडाहङ्कारो बाधित तदा त्विदं
वैकारिकं ज्ञानं प्रकृतिप्राकृतव्यतिरिक्तं जीवपरमात्मस्वरूपं कदा
नु विशद दृश्यत इत्यत्राह । एषामिति । आत्मस्यनुवर्तते यदैषां
प्रकृतिप्राकृतानाम् उपरामः अत्यन्तोच्छेदनञ्चक्षणा । मुक्तिरुदा-
ख्यानभूत्या स्वरूपज्ञानेनात्मा जीव आद्यः आत्मा परमात्मा च
ज्ञायत इति शेषः कीदृशो हरिराखिलस्य सिद्धयसिद्धी ज्ञाना-
ज्ञाने यस्मात्स तथा सर्वेष्व ज्ञानाज्ञानहेतुरित्यर्थः—

सर्वेष्व कार्ये हरिः शक्त्या तन्मूकस्य विशेषतः ।

देवतानुग्रहो नित्यो मुक्तस्वापि ज्ञापयते ॥

नित्यं तत्प्रतिविम्बत्वाज्जिज्ञासामेव कृत्स्नशः ।

बाह्यज्ञानं च मुक्तस्य न जडाहङ्कारेऽपि ॥

किन्तु स्वरूपशक्त्यैव देवैश्चक्षुर्भाविजायते ।

इतिवचनात् उक्तस्वाध्यायमार्गादिशान्तिरिति । चक्षुर्जिह्वादिना सद्-
त्वगादिभ्यश्चादिभ्यश्चामध्यात्मादिभेदेन त्रिविधं ज्ञानं ज्ञानमयोऽ-
न्यपेक्षयात् कीदृशं त्वगादि चित्तयुक्तम् अनेन चित्तं मनोऽपि
त्रिविधमिति ज्ञायते चक्षुरादि पुनर्वचनमवधाय १ रक्षायेन ॥ ३१ ॥

तामसाहङ्कारोऽपि विकल्पहेतुरिति सूचितं पुरस्तात्तदि-
हानीं स्पष्टयति । योऽसाविनि । योऽसौ मोहविकल्पहेतुरज्ञानात्त्व-
याज्ञानहेतुर्निकारः सत्त्वादिगुणोऽसौ महत्त्वस्तेन कृतः सोऽह-
महङ्कारस्त्रिविधः त्रिरूपत्वेन वनेन त्रिः प्रकारमाह । वैकारिक
इति । वैकारिकस्नामस्य ऐन्द्रियोत्पत्तिहेतुः नेजसश्चेति । प्रयोजन-
माह । जगत इति । जगतः प्रसूतिः सृष्टिश्चेत्मात्मन तथा जगत्सृ-
ष्टिहेतुरित्यर्थः अनेन प्रकृतेः कारणत्वं गतमत्राह । प्रधानं प्र-
तिमुखममहत्त्वद्वारा कारणं यस्य स तथा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराववाचकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

प्रकृतिपुरुषयोर्विकारिविकारिवाङ्मयां नानावैकारवपरस्पर-
पेक्षानिरपेक्षत्वाङ्मयां परपक्षादप्यस्वरूपकादप्यस्वाङ्मयां चात्यन्तमेव
नक्तुमाह अतुर्भिः । प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पो भेदः प्रकृतेः लकाशात्
पुरुषो भिन्न एव तदपि दृश्यते न भिन्नमयोरिति कथं ब्रवी-
षीति भावः । कुत इत्यपेक्षायामाह । एष सृज्यत इति सर्गो देहा-
दिसंघातः प्रकृतिकायत्वेत्वात् प्रकृतिशब्दात्कः वैकारिकः नाना-
विकारवान् यतो गुणव्यतिकरात् गुणज्ञोभादेव आत्मा स्वरूप
यस्य सः गुणज्ञोभूत इति प्रकृतौ विकारो दर्शितः बुद्ध-
यस्तु केवलमीदृशमागो निर्विकारः प्राप्स्य एनेति भावः ॥ २६ ॥

नानात्वमाह । ममेति । विकल्पं भेदं तद्वज्जीव वैकारिकः
अनेकविकारवानपि स्थूलतार्त्त्राविधः तत्राध्यात्ममित्येकम् अथवाधि-
भूतमिति द्वितियम् अन्विदैवममस्यत् तृतीयम् ॥ ३० ॥

त्रैविध्यं दर्शयति । इह अध्यात्मरूपमधिभूतम् आर्कं चपु-
र्कोऽधिदैवम् अत्र रन्ध्रे चक्षुर्गोष्ठके परस्परपेक्षत्वमाह । परस्परं
सिद्ध्यतीति चक्षुषा रूपं ज्ञायत रूपज्ञानाभ्यानुपपत्त्या तदधिदैवं
रूपं तत्राधुनः प्रवृत्तिरुक्तो रूपज्ञानमित्येतन्नयं परस्परं सिद्ध्यति
परमात्मा तु निरपेक्ष एव तत्र दृष्टान्तः । य इति । यस्तुल्ये
आकाशे अर्को वर्तते मण्डलात्मा स तु स्तन एव सिद्ध्यति तथै-
वात्मा परमात्मा यत्तस्मादेवमध्यात्मादीनामाद्यः कारण
एक्यवचनादेकः योऽपरः कारणात्वादेव एतेऽयो भिन्नः स्वयानु-
भूत्या स्तनः सिद्धप्रकाशेन अखिलानां सिद्धानां परस्परप्रका-
शकानामध्यात्मादीनामपि सिद्धिर्वस्तुतः प्रकाशो यस्मात् सः
नेन निरपेक्षत्वादेकत्वात् स्वप्रकाशादप्यप्रकाशकत्वाच्च
पुरुषः प्रकृतेर्भिन्न इति प्रतिपादितम् । चक्षुषि दर्शितं
तत्रैविध्यमिन्द्रियात्तरैरेव्यतिदिशानि । एषामिति । कथा

१ चित्तयुक्तवाचधारणार्थमित्यर्थः ।

आत्मा परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्धनिष्ठः ।
व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसां मतः परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥ ३३ ॥

भीमद्विधनाय च कविसिंहतसारायैर्दृष्टिनी ।

अधुरिति चक्षु रूपमकीर्णः एवं स्वगादि रक्त रूपशो-
चायुरिति भवगादि भवगो शब्दो विधि इति जिह्वादि जिह्वा
रसो वरुण इति नामादि नामः गन्धोऽश्वनाविनि चित्तयुक्तं
चित्तादि च चित्त चेतोपतद्वं वासुदेवोऽश्व इति उपपन्नमनस
मनो मन्मथं चन्द्र इति सुखबोधय प्रकृति महंकाराऽहं-
तत्वं रुद्र इति एवमन्यदाप सर्वे त्रिविधोऽस्मिन् ॥ ३१ ॥

नन्वसौ नानाविकारमयः प्राकृतः प्रपञ्चः सत्यो मिथ्या वा
वादिनां मतवैध्याऽश्रयतुमशक्यत्वात् पृच्छयेत् इत्याकाङ्क्षायां
नुवादपूर्वकमाह । योऽर्थावति प्राप्ताय । गुणसोभकार्यः विकार-
मयः प्रपञ्चप्रधानमूलात् प्रधानहेतुकात् महतः सत्त्वात् प्रसूनः
उद्भूतो योऽहंकारस्तस्माद्भूत । अरूपीभूतः त्रिविधमेवाह । वैका-
रिकस्यामस्य ऐश्वर्यश्रान्ति आधिपत्याधिभूताध्यात्मादिमयः सहि
मोहाद्विकल्पहेतुः मोहन प्रकृतिहेतुता सत्यो वा मिथ्या वा
मित्या वत्येव विकल्पस्य हेतुः ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्तेव कृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

परिहृति । प्रकृतिः पुरुषश्चेति । विकल्पो भेद एव पुरुषस्य
भोनि सम्बोधनेन जडाजडबोरेक्यं शक्तिर्यो यो न भवानिति
सूचयेत् अचेतनस्य विकारस्याधिभूमिः मिश्र एव पुरुष
इत्याह । एव इति साध्याऽयम् । एव जडत्वेन प्रसिद्धः देहादि-
रूपः अनात्मवर्गः वैकारिकः विकारवान् सृजते इति सगो-
गुणानां व्यतिकरः स्वामः आत्मा कारणं यस्य स गुणव्यति-
कारात्मकः गुणसोभज इत्यर्थः ॥ २६ ॥

स च मम शक्तिभूतायाः मायायाः वेशभूतः इत्याह ।
ममेति । अहं हे उच्छ्व ! मम माया देवमनुष्यपञ्चादिरूपैः अने-
कधा भवति अत एव गुणैः देवत्वादिभिः विकल्पेषु जीवभि-
क्षु देवोऽस्मि मनुष्योऽस्मि भवं पशुः इत्याद्याः सुखीः भूते
जीवानेव वेशमोहयतीत्यर्थः । स च वैकारिकः विकारवान्
देहादिसंज्ञातः त्रिविधः तदुपपादयति । अज्यात्ममेकम् अत्रा-
व्ययं निमित्तसमीपसमृद्धीत्येतन् अज्यात्मविशब्दानां विम-
लत्वेऽऽवयीभावः आत्मनि देहे वर्तव्यमज्यात्मं चक्षु-
रादि भगवन्तु भूतेषु तेजःप्रभृतिषु संस्थितमधिभूतं चक्षु-
रादिप्राणं रुपादि रविरधिदेवं चक्षुराधिष्ठात् देवता-
रूपम् ॥ ३० ॥

तानि जडानि तद्भावा पुरुषस्तेऽवोऽप्य इत्याह । इगिति इग-
ध्वारमम् रूपमधिभूतम् अत्र ह्यं गोलके प्रतिष्ठायां वपुरधि-
देवम् रूपप्रादुर्भावमिन्द्रियं ह्यं ह्यं गोलो गुणो रूपम् रूपप्र-
दयो उपकारकमार्कं वपुरित्येवमध्यारमादिकं परस्पर तेनेय
ज्ञाना सिध्यति केन यः आत्मा स्वतः अनात्मभूतदेहादिनैरेवे-
त्येव के हृदि वर्तते इत्ययमास्मति भूतेः विषयेषु प्रत्यमाणां

मेरकः अत एव एतेऽवोऽपरोभिन्नः किं बहुता स्वभा-
नुभूत्या ज्ञानेन प्राकलमिच्छोनां सिद्धिः अनुकाशकः चक्षुषि
दर्शनेन त्रैविध्यं स्वगादिष्वान्ति दर्शान एवमिति । चक्षुष्य-
रादिकं यथा परस्परं सिध्यति एवं स्वगाद्यपीत्यन्वयः चक्षुरा-
दीनां मतः सहकृतानामेव शब्दादिप्रदये कारणत्वं द्योतयितु-
माह । चित्तयुक्तमिति ॥ ३१ ॥

अथ प्रकृतिपुरुषाभेदशङ्कायां पुरुषश्चर्योऽवश्यमेव शङ्कायां
च महत्कार एव हेतुरित्याह । च इति । अहं महत्कारः मोहाद्विक-
ल्पहेतुः तत्र प्रकृतिपुरुषयोरेक्यमनो मोहः पुरुषश्चर्योऽवश्य-
मेव भेदः विकल्पः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

भीमगवान् उवाच हे पुरुषभेद ! उच्छ्वजी प्रकृति और
पुरुष इनका तो आपस में बड़ा भेद है यह जो प्रकृति का
विकार देहादिक है सो तो गुणों के लोभ होने से
जनता है ॥ २६ ॥

हे उच्छ्व ! हमारी प्रकृति माया गुणमयी है सो अनेक प्रकार
की भेद सुख्यों को पैदा करती है तिसमें तीन भेद ये
हैं एक अध्यात्म एक आधि देव एक आधिभूत एही उसके
विकार हैं ॥ ३० ॥

ये तीनों इस प्रकार से हैं जैसे रूप के देखने में नेत्र
अध्यात्म है रूप आधिभूत है उस नेत्र में जो सूर्य देवता
का भेष सो आधिदेव है ये तीनों आपस में एक के आधिभूत
के बिना एक सिद्ध नहीं होता है जो जो आकाश में सुख
है वह तो स्वयं ही सिद्ध होरता है और जो आत्मा है
सो तो इन तीनों से मिश्र है प्राप्य है अपने प्रकाश से
सब प्रकाश होने वालों का प्रकाशक है जैसे नेत्र का कहा
है तैसे ही स्वत्ता भवणा चक्षु जिह्वा तामिका इनके व्यापारों
में भी अध्यात्मादिक तीनों का जानना चाहिये ॥ ३१ ॥

यह जो गुणों के लोभका किया विकार है प्रधान
कारण बाहे महत्त्व स पैदा भया है तिस में महंकार
मोह का हेतु है सो सार्वत्रिक राजस तामस ऐसे
तीन प्रकारका है ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमावाधेदीपिका ।

स कृतो निवर्तने आत्माज्ञाननिर्वासतत्वात्तज्ज्ञानेनत्या-
शयेनाऽऽह । आत्मा परिज्ञामय इति । एतु कथं मोह
मयत्वं निकल्पकाहंकारस्य वा कैश्चित्सत्यत्वाङ्गीकारात्
प्राऽह । विवाद इति । अयं भिदा अर्धनिष्ठो विवादोऽप्यारमाप-
रिज्ञानमय इत्यन्वयः यद्वा विवादः सर्वोऽपि भिदाऽर्धनिष्ठ एव

उद्धव उवाच ॥

त्वत्तः परावृत्तधिपः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो ! ।

उच्चावचान्यथा देहान् गृह्णति विसृजन्ति च ॥ ३४ ॥

तन्ममाख्याहि गोविन्द दुर्विभाव्यमनात्मभिः ।

न ह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः सन्ति वञ्चिताः ॥ ३५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

मनः कर्ममयं नृणांमिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम् ।

लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ॥ ३६ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रकृतभाष्यटीपिका ।

ननु वस्तुमात्रनिष्ठः अतः परस्परं युक्तिर्मरेण भेदस्य निराकृत-
त्वात् मोहमयस्य सिद्धमिति ननु यद्यहंकारो विकल्पश्च नास्ति
अल्पमहिं नञिहृत्प्रयासेन तत्राऽहंकारोऽप्येवमस्ति तत्राऽहंकारोऽप्येवमस्ति
स्वरूपभूतात्मनो बहिर्मुखतानां नैवोपरमत् प्रयुत तत्कृतः
कर्ममिदमनीचदेहं संसरन्तीति ॥ ३३ ॥

तत्र पुच्छति । त्वत्त इति । व्यापकस्यात्मनो देहाद्देहात्पर-
गमनमकर्तुः कर्मणि नित्यस्य च अममरण्यादीनि कथ-
मिति भावः ॥ ३४ ॥

एतद्विद्वांसो न सन्ति हि यस्मात्मावया वञ्चिता मोहिताः ३५
विज्ञाशरीराव्यासेन सर्वे घटन इत्युत्तरमाह । मन इति ।
प्रधानत्वेन पञ्चभिरिति निर्देशोऽप्येवमप्युपलक्षणाद्यं देहा-
देहात्परं प्रति यानि ततोऽऽप्येव एवाऽस्मात् समताऽनुवर्तते मह-
कुारेणानुगच्छति ॥ ३६ ॥

श्रीभारद्वाजमिश्रकृतभाष्यटीपिका
टीपिकादीपिनो टिप्पणी ।

सोऽहंकारः आत्माज्ञानविज्ञानसितत्वादात्मस्वरूपऽज्ञानेन
रचितत्वात् । तज्ज्ञानेन आत्मज्ञानेन महत्कारः आत्मापरि-
ज्ञानमयः आत्माऽज्ञानविज्ञानः । मोहमयस्यमज्ञानविज्ञानसितत्वं
कैश्चिमीमांसकसांस्पर्शदादिभिः । पूर्वार्थेऽपेक्ष्याहारः । आत्मे-
त्यदिशब्दोक्तिगौरवमनो यद्वेति । अतो वस्तुमात्रनिष्ठत्वाभावात् ।
परस्परयुक्तिमिरिति भेदो नाम वस्तुनः स्वरूपं, तज्जर्मो
वा आद्य इतः कर इति वद्वद्वेति भेद इति पर्यायापत्तिः ।
द्वितीये भेदस्यापि भेदस्य तज्जर्मत्वात् पुनस्तस्यापीत्यनवस्थे-
त्यादिशुक्तिभिः । तज्जर्मत्वात् तज्जर्मत्वात् विकल्पस्य च
निवृत्तिसाधनभवेण प्रयुतेत्येवमपि वैपरीत्यं तत्कृतैः अहंका-
रकृतैः ॥ ३३ ॥

त्वत्त इति युक्तमम् । तत्र बहिर्मुखानां संसरणं । एतद्विद्वांसः
व्यापकस्य कर्तुः संसरणं कथमित्यत्र सिद्धान्तकेतारः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सर्वेऽप्यवकाश्यापि देहाद्देहात्परगमनमकर्तुः कर्म नित्यस्य
अममरण्यादिकं च अममर्यां प्राणदुःखकर्मैन्द्रियाणाम् । ततो

मनःप्रधानाहंकारशरीराद्विज्ञः । मूढं कर्ममयं कुर्वन्नुपमं । यथा-
काशस्य विभुत्वेन गमनासम्भवेऽपि घटाद्युपाधिगमनेनाका-
शाऽपि गच्छन्त्येव प्रतीयेत तद्वज्रापीति भावः । वैश्वानराभ्यु-
पगमे अहोरात्रि गमनं निरीक्ष्य न सम्भवात् इति आक्षेपः
उत्तरं तु यथा स्थितमेव ॥ ३६ ॥

श्रीसुदशनसुरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

इन्द्रियैरिति । भूतस्वमायामप्युपलक्ष्यं लोकादलोकात्परं
शरीरादुपरिऽपरम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भारद्वाजमिश्रकृतभाष्यटीपिका ।

यत एवमनो देहादत्यन्तविलक्षण एवास्मेत्याह । आत्मेति ।
परिज्ञानमयः परितः कार्त्स्न्येन ज्ञानस्वरूपः परिशब्देन प्रदेशभेदे-
नापि जडत्वव्यावृत्तिः देहस्तु परितो जड इति भावः । विषाद-
महत्प्रत्ययेन सर्वैः सम्प्रतिपन्नः परितो ज्ञानमय इत्यन्ते-
नैकस्वरूपलक्षणस्य विकाराभावप्रयुक्तत्वात्परमयुक्तं सदास्ति-
शब्दव्यपदेश्यत्वं देहस्य न अचेतनपरिणामात्मकस्य पूर्वपूर्व-
विकाराणामुत्तरोत्तरेष्वभावात्स्तिशब्दव्यपदेश्यत्वं तथा तत्त-
द्व्यवस्थानिपयस्तिशब्दव्यपदेश्यत्वं च प्रतिनं तदाह । अस्तीति
नास्तीति भिद्यार्थनिष्ठः नास्तीत्यस्य व्यपदेश इति शेषः उभ-
यार्थो व्यपदेशः भिद्यार्थनिष्ठः भिद्यया भेदेनावस्थितो योऽर्थः देह-
मनुष्यादिशरीररूपकृतिप्रकृतद्विषय इत्यर्थः । अस्तीति नास्तीति एवं
रूपा भेदव्यपदेशः अर्थनिष्ठः देहमनुष्यादिदेहकृपाथनिष्ठ इति
वार्थः यथा परिज्ञानमय आत्मा देहाविलक्षणोऽस्ति नास्तीति विषाद-
मात्रम् अन्वयेत्यर्थः भिद्यार्थनिष्ठः विज्ञानव्यवस्था भावः अर्थनिष्ठ
इत्यनन्तरमस्वरूपानिष्ठस्तिप्रत्ययप्रतीतिस्तु भ्रम इति सूचितं सत्य
स्वात्ममायात्मस्वरूपान्तरादिव निवर्त्ततेऽन्यथा तु न निवर्त्तते इत्याह ।
वैयर्थ्य इति । व्यर्थोऽप्यर्थशून्योऽप्यारम्भविद्यमानोऽपि स्वस्य लोकः
साक्षात्कारो यस्मात् तस्मात्त्वत्तः परावृत्ता विमुक्ता धीर्बिषां
तेषां पुंसां नैवोपरमत् किमवबुधत्त एवेति भावः ॥ ३३ ॥

एवं भगवद्भिमुक्तानां देहमनुष्यादिदेहसम्बन्धवियोगकर्म-

भीमहीरावचाचार्यकृतमानवतन्त्रचन्द्रिका ।

कारावृत्तिरुक्ता तत्र पृच्छति। एतत् इति ज्ञातुमाह । एतत् परावृत्त-
विषयः उच्चावचानुपपत्त्यापत्त्याद् देहाद् यथा गृह्णीति यथा च
विमुञ्जति किंप्रदेहेनेनेन्द्रियैरपि विमुक्तो देहाभ्यन्तरेन्द्रिया-
वयपि गृह्णाति उत तैरिन्द्रियैः संवरितको देहाभ्यन्तरे गृह्णाति
विमुञ्जति चेति प्रश्नार्थः ॥ ३४ ॥

तत्र निश्चिने मद्याववादि त्वयैव कथनीयमित्यभिप्रेत्य
विधिनहि । अतस्त्वमिः तदवधार्यकोऽत्र ननु मत्पञ्चमिदं वि-
भावं पुरज्यवमेवं किञ्चैव विद्वांसः प्रायशो लोके न सन्त्यत्र
कुतः यतः सर्वे विज्ञाताः त्वमावयेति शेषः ॥ ३५ ॥

मनः पृष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिरूपानि कर्वाणि ।

शरीरं यदुपाकृतं यथाप्युक्तमनीश्वरः गृहीत्येतानि सया ॥

इतिगीतोक्तं परिहरामाह । मन इति । कर्ममयं कर्मवासनाप्रचुरं
पञ्चमिदानीन्द्रियैर्गुणैर्मनः शरीरावृत्तिरुक्ता प्रयाति
ततोऽप्य उच्चावचा तन्मनाऽनुवर्तनेऽनुवर्तीत्यर्थः । इन्द्रियैरिति भूत-
सूक्ष्मायामप्युपपत्त्यां पञ्चमिदानीन्द्रियैः कर्मिन्द्रियाणां तत्तदे-
वृत्तमर्थं सूचितम् ॥ ३६ ॥

भीमहिजयवज्रजतीयेकृतपदरत्नावली ।

महादिकार्यानुगतस्य हरेरपि गुणसोमकृतो विकारः
स्यादिति तत्राह । आत्मेति । आत्मा परमात्मा गुणसोमकृतवि-
कारवान् न परिहृतमयत्वात् पूर्णज्ञानस्वरूपात् विकाराभि-
मानिरवमनरेण ज्ञानस्वरूपेण आत्मा जीवोऽपि न गुणसोमकृतवि-
कार इति विकल्पकमाह । विवाद इति । जीवेश्वराभेदे जग-
न्मिथ्यात्वादिकमसङ्गित जीवेश्वरभेदप्रपञ्चादिकं सत्तास्तीति
मिथ्या वस्तुयाथावर्थाद्विषयभेदेयार्थनिष्ठः पदार्थनिष्ठो विवादो
विकल्पो भवति केवमित्यत्र उक्तं इत्ये इति सविकल्पो-
त्त्वयोऽप्योपपत्त्यामानीवययोऽपि तथा निष्प्रयोजनोऽपि लोकोकात्
आध्यात्मतः परावृत्तविषयमपगतबुद्धिनां पुंसां नोपरमेत पुनः
पुनर्भवेत् इत्यर्थः । असदस्ति च सत्तास्तीत्येवं मेदाद्विवादेन
कश्चिद् हरिवादाज्जविमुक्तानां प्रवर्तते इति मानं हिचक्ष-
युहीतम् ॥ ३३ ॥

तद्विमुक्तानां स्वकृतकर्ममूढानामेषां पुनर्भवोऽस्तीति सिद्धं
तत्र नित्यानां जीवानां जन्ममृती कीदृशो कर्मनकारणं च
किमिति पृच्छत्युच्यते । एतत् इति । एतत् परावृत्तविषयः स्वतो
नित्या जीवा भवे जातोऽहं मृत् इत्यभिमानेन स्वकृतेः कर्म-
मिथ्योच्चावचान् देहान् गृह्णीति विमुञ्जति च ॥ ३४ ॥
तद्विद्यार्थिकं तथा ममाववाहि बुद्धिबलविधुरैर्गुणैर्बुद्धेयं चेदपि
बुद्धिमज्जयः भोक्तुं शक्यत्वारिकमिति मयाव्ययमिति निवेद्य
इति तत्राह । नहीति । नास्ति नावगच्छति न जानन्तीत्यर्थः
अव्युत्पत्तिं पूजनधारिति धातुः गतिर्हन्तार्थः बहिष्कृता मोहि-
तावस्थेति शेषः ॥ ३५ ॥

नित्यानां जीवानां देहप्रदद्यादौ कारणं कर्मइतरमनोऽपी-
वाववाह परिहरति । मन इति । मरणाकाले कर्ममयकुमं-
स-

[१४४]

कृतलोपचितं किङ्कार्थकं सूक्ष्मैः पञ्चमिदानीन्द्रियैर्गुणैः मनो
लोकादुच्चावचं लोके देहे प्रयाति तदात्मा जीवः तन्मनोऽनुव-
र्तते कर्मस्वरूपं तत्त्वज्ञानं तत्प्रेरितमिति वा अनादितः
प्रकृतिमयेन तेन वदन्त्यावृत्तुर्गतेन युक्तम् ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

लोऽहङ्कारः केन निवर्तते उच्यते मयं द्वितीयाभिनिवेशतः
स्यादित्याद्यनुसारतो महाहिमंजतानिदानत्वेन मद्गतमंजनवैवे-
क्याह । आत्मा परिहृतमय इति । लोकोकात् आध्यात्मतः परा-
वृत्तविषयं पुंसां ननु आत्मापरिहृतं आत्मरूपावृत्तिस्त-
मयो यो निजमतपरममयोरस्तीति नास्तीति मिथार्थनिष्ठो
विवादः सोऽप्युक्तोऽपि नोपरमेतेति महाहिमंजतायां सत्तां
विवादमात्रं प्रसवयतु ज्ञानमुदयति मद्गतमंजनायां ज्ञानम-
त्यानुवाङ्मकनवादेव परमपुदयायैव ज्ञानमस्यास्ति ननु मुच्यते-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवमिति युक्तम् तच्च तैः तत्र ज्ञमते स्वापकस्येव
तिरोहस्येति वाच्यम् ॥ ३४-३५ ॥

तदनुवर्तते तदाकृतमिति तदाकृतत्वात्तदवृत्तमेव चक्षति
३६-३७ ॥

भीमहिजयवज्रजतीयेकृतसारायैर्हिनी ।

संशयच्छेत्तारो ये विद्वांस एव तद्विनिश्चयका इति चेत्तेषामपि
विवादो नोपशास्यतीत्याह । आत्मेति । प्रपञ्चोऽयमस्तीति सत्य इति
काश्चिदुपर्यानिनिश्चिनोति तन्मते वृथविद्या नास्तीति मिथ्येति
काश्चाज्जिज्ञानोतीति । विवादो आत्मनः परमात्मतत्त्वस्याप-
रिहृतमय इत्यर्थः । आत्मनि अनुभवगोचरीकृतं विवादानुपपत्तेः
मिथार्थं माङ्गले एव मयं प्रयोजनं ननु मयि निष्ठा नितरं
स्थितिर्येस्मात् सः यद्वा मिथ्या विहारणं परममयमनभेदार्थ-
तत्रैव निष्ठा यच्च सः किञ्च व्यर्थो विषयः तस्मात् न पुनर्भव
न पापं न खण्डो न तत्कथंत्येवं तत्प्रयोजनोऽपि नोपरमेतेति
मग्नायाद्यक्रेण सखमान इति भावः । यदुक्तं यच्छक्तयो नवर्ता
वादिनां ये विवादसंशयदम्भो भवन्तीति किञ्च बहुसम्भवाते
मत्प्रापकं मार्गं प्राप्त्वापि ते ते नतच्छ्रुता भवन्तीत्याह । मत्तः परा-
वृत्तविषयमिति वेदशास्त्रार्थो हि मत्प्रापको मार्ग एव तं विद्वां
सकृतेमां प्राप्तुं प्रवृत्तविषयोऽपि मय्ये विवादमङ्गीकृत्य मत्तः सका-
शात् परावृत्तविषयो भवन्तीभावः । मत्तः कीदृशात् लोकोक्तः आत्मा
मक्तानेव लोकेना कृपया पश्यति नास्तीति तथा तस्मात्
मक्तान् विवादानुपपत्तिगण एव तेन मन्वितादिनेव आद्युः
सफलमित्यं ननु विवादस्य प्रपञ्चस्य तद्विनिश्चयजिज्ञासया
तद्विषयवितर्कमिति व्यञ्जितम् ॥ ३३ ॥

एतत् इति । यदि बुद्धिरव्यक्तः परावृत्ता तदेव तेषां
कर्ममिथ्यः ततश्च उच्चावचान् उच्चमाध्यामन् देहान् स्पृष्टान्
यथा गृह्णीति यथा विमुञ्जतीति तद्विमुक्तानां जन्ममरणादौः

ध्यायन्मनोऽनुविषयान् दृष्टान् वाऽनुभूतमपि ।

उपासीदत्कर्मतन्त्रं स्मृतिस्तदनुशास्यति ॥ ३७ ॥

विषयाभिनिवेशेन नाऽऽत्मानं यत्स्मरेत्पुनः ।

जन्तोर्वैकस्य चिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः ॥ ३८ ॥

जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभवेन भूरिव ! ।

विषयस्वीकृतिं प्रादुर्ध्या २ स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥

स्वप्नं मनोरथं ४ चेत्यं प्राक्तनं नस्मरत्यसौ ।

तत्र पूर्वमिवाऽत्मानमपूर्वं चानुपश्यति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

प्रकारं ब्रूहीत्यर्थः । अनात्ममिररुपबुद्धिमिदं विमाद्वं मानचितुमप्य-
शक्यं किं पुनर्वक्तुमित्यर्थः । ननु लोके विद्या बहवः क्युक्त एव-
तत् प्रवृत्तवास्तवम् । नहीनिवाविज्ञानात्स्वप्नमात्रमा मोहिताः ॥ ३४ ॥
मनो मनःप्रधानं सूक्ष्मशरीरमेष लोकात्प्रकाशतरं याति
कर्म कर्मोपायम् आत्मा जीवोऽप्यस्ततो मित्रोऽपि तदुपाहित-
त्वादेव तत् सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते अनुगच्छति ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ पुरुषेश्वरचोदयस्तोमहं पुरुषेश्वरचोदय नवैश्वर्यमभयवपीति
वाक्येन प्राप्तं प्रसङ्गादिराकरोति । आत्मा जीवः परमात्मनोऽंश स
अंशत्वावच्छिन्न निजरूपेण मित्रोऽपि अंशानिरपेक्षास्तिप्रवृत्त्या-
द्यमात्रादभिन्नः "अंशो नानाद्वयपदेषाद्वयव्याचापी"त्यादिभ्यामात्
एवं भूतस्य परमेश्वराद्विज्ञानेऽप्यभिन्नस्य आत्मनः चक्षुर्परिज्ञानं
तस्मै एव कः पुरुषेश्वरचोर्भिदा भेदरूपो योऽयं स्तुतिप्रदः अस्तीति
नास्तीति विवादः ननु वयार्थे त्वत्त्वममाभित्येवं विवादं कुतो न
अजन्तीत्यत्र मत्पराऽनुज्ञात्वात्तमम मत्तं न जानात्यतो न त्वजन्ती-
त्याशयेनाह । उपर्योऽपीति । स्वलोकात् स्वकीयान्स्वजजनमग्न
स्यानात्मनः परावृत्तिर्भावाद्बहिर्बुद्धीनां उपर्योऽपि निरर्थापि
केवलमद्वैतः केनकामेदृश्य नैवोपरमेन ॥ ३३ ॥

मग्नपरानुसक्तबुद्धिस्थेन तेषां जन्ममरणप्रवाहलक्षणः संसार
एव भवतीति सूचितं तत्र पृच्छति । त्वत्त इति । यथा गृह्णति
विस्तृष्टमिति च तस्ममाववाहीत्युत्तरं ग्राह्यम् ॥ ३४ ॥

एतद्विज्ञांसः प्रायो बहुधा न हि सन्ति हि यतो विज्ञानाः
स्वप्नावबोधोऽपि शेषः ॥ ३५ ॥

मनः कर्ममयं कर्मप्रधानं फलोन्मुखकर्मप्रेरितम् पञ्चमिरि-
त्युपशयं पञ्च तस्मात्प्राज्ञां पञ्चकर्मोद्भवाणां च मनः प्रधानं
विज्ञाशरीरमित्यर्थः । लोकात्पृथुर्दहाल्लोकान्तरं देहात्प्र-
त्यति तर्हि तदेवात्मा किं नैवाह । अग्न इति । तल्लिङ्गशरीरत्वेना
नुवर्तते यथाप्राज्ञात्प्राज्ञात्तरं रथः प्रयाति रथो तमनुवर्तते
तद्वत् ॥ ३६ ॥

आत्मा जोदे सोना ज्ञान स्वरूप है उस के विषय में
अस्ति नास्ति ऐसा सब लोगों का विवाद रहता
है और उस के अर्थ में भेदभी है जिन लोगों की बुद्धि
मेरे से बहिर्मुख है उन का यह विवाद मिटना नहीं है ॥ ३३ ॥
उत्तर उवाच हे प्रभो ! तुमारे मे जिन की बुद्धि बहिर्मुख
है वे लोग जैसे ऊँच नीच शरीरों को धारण करते हैं
और सोचते हैं ॥ ३४ ॥

हे गोविन्द ! सो बात आप मेरे से कहो ये जिस को
अज्ञानि लोग नहीं जान सकते हैं इस के जानने वाले पंडित
नहीं हैं जोहैं सो तुमारी माया के भुजाये भये हैं ॥ ३५ ॥

श्रीमद्भगवान् उवाच मनुष्यों का जो कर्म मय मन है सूक्ष्मशरीर
सो पाँच इंद्रियों से युक्त है वह लोकों में लोकांतर को
जाता है उसी के पीछे आत्मा भी जाता है ॥ ३६ ॥

श्रीभरद्वाजकृतमावांशदीपिका ।

ननु मनसोऽपि पूर्वदेहवियोगो देहांतरयोगश्च कथं भव-
तीति चतुस्मृतिवियोगयोगाऽप्यामिति वक्तुं तयोः कारणमाह ।
ध्यायति । कर्मतन्त्रत्वात्कर्मोपस्थापितान् दृष्टान् वा अनुभूतान्
वेदोक्तान् विषयाननुध्यायत् अथानन्तरं ध्यायमानेषूपर्यो-
विभवत्पूर्वं विषयेषु च सीदल्लीयमानं भवति तदन्तरं तद्व-
स्मृतिः पूर्वोपराज्जन्मानं नश्यति ॥ ३७ ॥

ततः किमत आह । विषयेति । कर्मोपस्थापितदेवाददेहा-
त्यन्तामिनिवेशनाऽऽत्मानं पूर्वदेहं पुनर्न स्मरेदिति वस्त्रेव
यातनादिदेहाभिनिवेशेन वा ह्येतयोर्देहेतोः पूर्वदेहेत्यन्ताविस्मृति-
रहङ्कारनिवृत्तिस्तदभिमानतो जन्मोर्जीवस्य मृत्युच्छयते ननु
देहवज्राशः ॥ ३८ ॥

जन्म तु विषयस्य देहस्यात्मनया स्वीकृतिमभिमानं प्रादु-
र्ध्यात् न तु देहवदुत्पत्तिः तच्च पुत्रादिदेहवत्प्रतीत्यतिशयमात्रेण किं तु
सर्वभावेनाभेदेन अभिमानमात्रेणोत्पत्तिमग्न्याचोदेहात्तद्वयम्
यथा स्वप्नश्च मनोरथश्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तो विबुधोति । स्वप्नामिति । तत्र वर्तमाने स्वप्नादौ पूर्व

१ ध्यायमानोऽनु इति बीर०पाठः २ स्वप्नः ३ तस्मादिति शुक्लपक्षीय०पाठः ४ चेत्यं वि०पाठः

श्रीमद्भगवत्पदार्थसंग्रहः ।

इदानीं जन्म स्पष्टयति । जन्मेति । पुंसो देहादिवद् भवेद-
मिच्छायाः प्रवृत्तिर्यस्यैव सर्वमावेन सर्वेष्वपि समस्तभ-
वेष्वपि विषयस्तीति देहमिच्छां जन्म प्राप्तिरित्यर्थः । देहा-
दिवद् अर्थात् न भवति परमात्माधीनत्वादिति तु सत्येन
विशेष्येनोक्तं दृष्टावति । यथेति । जाग्रद्विहामित्यं अन्तो यथा
अविद्यमानो यथा च मनोरथविषयोऽप्यविद्यमानो न त्वनिर्घोषनीय
परस्वापि जीवस्यातो जन्ममृतियुक्ते इति भावः । अन्त इति
पाठे अन्ते जायमानो जाग्रदवस्थायो यथा अविद्यमान इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अत्यन्तविस्मृतिं मोहादवस्थां स्पष्टयति । अन्तमिति । यथा-
अन्तदेहावस्थितः अन्तस्त्वयं मनोरथं च प्राक्तनमयं तद्विषयं चासौ
अन्तदेहात् न स्मरति तथा तत्र देहांतराभिमाने सति
पूर्वं पुरातनमात्मानं देहं न स्मरति इत्यर्थः केषां चिन्महात्मनां
स्मरणं सम्भवतीत्यस्मत्तत्र स्मरणे कारणमाह । अपूर्वमिति
अज्ञात् एवार्थं अपूर्वं पञ्चात्तनं नूनं देहमेवानुपपद्यति यत्तत
इति ब्रह्मा विषयमिनिवेशमेव स्पष्टयति । अन्तमिति । प्राक्तनं
अन्तं मनोरथं च यथा न स्मरति असौ तथा प्राक्तनजन्मा-
द्यनुभूतमयं विषयं च न स्मरति किं तत्र निमित्तमत्राह ।
तत्तेति । तत्र देहांतरमाप्तौ पूर्वमनादिमत्मानमप्यपूर्वं सादि-
मिवानुपपद्यति इति यस्मात्तस्माद्विषयमिनिवेश एव कारण-
मित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भगवत्पदार्थसंग्रहः ।

अन्तमिति । तेऽत्र पूर्व चेत्साक्षी पूर्व चापूर्वविषयस्यैव
इत्येव वक्तव्यम् ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमद्भगवत्पदार्थसंग्रहः ।

एवं सर्वदेव सूक्ष्मशरीरानुवर्तिनो जीवात्मनः स्थूलशरी-
रेण विभाग एव मृत्युः संयोग एव जन्मेति सर्वस्वयोरपि
स्थूलविषयसंयोगोः संवेद्या स्मृतिविषयस्मृतिभेदयोगेव
कारणमिच्छाह । अर्थादितिकर्मतन्त्रं कर्मोपयोगं मनः कर्मोपस्थापि-
ताह दृष्टान् विषयान् मत्संज्ञाकस्यान् परद्वारादीन् भूतान् देवलोका-
द्यान् तानेव ध्यायन् सन् अथ श्रयान्तरं ध्येयं तेष्वपि उद्यत्-
कदाकारीमवत् सीदत पूर्वध्यातेष्वपि विषयेषुः संवेद्या विद्युती
भूतं भवति तदनु तदन्तरं तस्य स्मृतिः पूर्वापरानुसंधाने न-
द्वति ॥ ३७ ॥

ततः किमत आह । विषयेति । कर्मोपस्थापितेषु देवादि-
देहेषु यातनादेहेषु वा अत्यन्ताग्निनिवेशेन आत्मानं पूर्वदेहं
पुनर्मनो न स्मरति इति यत् स मृत्युः । स्थूलदेहविषयः ।
अज्ञाना आत्मनिकी पूर्वदेहविषया विस्मृतिर्भूतः सः । कश्च-
चिच्छेतोः प्रारब्धकर्मसमाप्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जन्ममिति । विषयस्य कर्मोपस्थापितदेहस्य सर्वभावेन आत्मा-
तया स्मृतिर्यात्मात्मनिकममिमानमेव जन्म प्राहुः । अमिमा-
नमात्रेणोत्पत्तिस्मरणयोर्देहांतरांतरम् । यथा स्वप्नस्य मनोरथस्य सः ।
सर्वोऽपि दृष्टो विभाषयैकव्यवस्थित्येकव्यवस्थाम् ॥ ३९ ॥

इदानीं विदुषोति । अन्तमिति वर्तमानो देहस्य जीवो यथा
प्राक्तनं स्मरति न स्मरति इत्यमेव वर्तमानात्तन्मनो
रथस्यो वा जीवः प्राक्तनं अन्तं मनोरथं वा न स्मरति कश्चित्
कदाचित् अन्ते पूर्वकं स्वप्ने च स्मरतीति चेत् कश्चित् कदाचित्
जानिस्मरत्य पूर्वदेहं स्मरतीति न सर्वथा नियमः किञ्च तत्र
न मनोमानदेहस्यो जीवः पूर्वलिङ्गमेवात्मानम् अपूर्वमिव अनुपपद्यति
महं बाह्यार्थिक इति सात्त्विकार्थिक इति इतः पूर्वमहं नास्मिति
प्रतिषेधमात्मानं जानातीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भगवत्पदार्थसंग्रहः ।

ननु पूर्वदेहादिकमात्मा कुतो न स्मरतीत्यत आह । आयादिति
तत्कारणमनः कर्मतन्त्रं मनः कर्मोपस्थापितान् देहांतरांतरा-
भूतान् वा विषयान् अनुध्यायन् आत्मानेषु विषयेषु दृष्टव्यं
आविर्भवत् अथवा सीदत स्मृतिहीनं भवति एवमेकस्मिन्नेव
जन्मनि विषयस्मृतिरनुशास्यति किमुत जन्मांतरोपदेहादि-
विषयेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु आत्मा देहादेहांतरं गच्छति चेत्तर्हि देवदत्तो
मृतः जातः इति लोकप्रसिद्धाजन्ममरणयोः को विषय
इति शङ्कां निराकरोति । विषयेति प्राप्तायाम् । यत् सः
जन्तुः देही विषयमिनिवेशेन महमित्यद्वयार विषये देहे
बोऽमिनिवेशः देहोऽहमित्याग्रहस्तेन आत्मानं देहेऽभिधादि-
विषयस्य न स्मरति तस्य जन्तोः पुनः कश्चिच्छेतोः विस्मृति
देहविषयो मृत्युरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जन्मेति । जन्म तु विषयस्य देहस्य आत्मातया स्मृतिरिति
प्राहुः पूर्वदेहादिविस्मृतिविनाशकं देहांतरांतराभिमानं जन्म अथे-
नमेतं प्राप्या अमिसमावृत्तिं अत्यन्ततरं कस्याप्यन्तरं रूपं
कुरुते पिड्यं वा गाम्धर्वं वा दैवं वा प्राजापयं वेलायाः
भूतयः प्राप्तिरित्यर्थः । पृथग्भूतस्यापि पुत्रादेरात्मतया स्वीक-
रणं सम्भवत्यत आह । सर्वभावेनेति । सम्पूर्णं देहात्मभावे-
नेत्यर्थः दृष्टान्तमाह । यथा अन्तमनोरथ इति । अन्तं मनोरथः
रूपांतराभिनिवेशः पूर्वकपस्मृतिनिर्देशको यथा तद्वदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

पूर्वदेहांतरांतरापूर्वं दृष्टान्तांतरमाह । अन्तमिति । असौ
पुमान् अन्तं मनोरथं च प्राप्य प्राक्तनमात्मानमनुकलामानु-
कलानाम-
रूपगोत्राऽहमासमिति न स्मरति तत्र अन्तं मनोरथं च पूर्व-
मिव अपूर्वमात्मानं पश्यति अकारापूर्वगृहादिवदपूर्वं गृहादि-
कमपि पश्यति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

पुरुष का मन विषयों का ध्यान करता रहता है तब
देखे सुने विषयों के ध्यान करने से वह मन कभी कायों
में उद्यत होता है कभी खप होजाता है तब ऐसे कर्म
बन्ध होने से उसकी स्मृति नष्ट होजाती है ॥ ३७ ॥

विषयों के अत्यन्त अभिनिवेश होने से अपने को
फिर नहीं स्मरण करता है ऐसे इस मनुष्य को किसी
हेतु से अत्यन्त विस्मरण बाधा मृत्यु होजाता है ॥ ३८ ॥

इन्द्रियायनसष्टेयं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि ।
 बहिरन्तर्भिर्वाहेतुर्जनोऽसज्जनकथया ॥ ४१ ॥
 नित्यदा ह्यङ्ग ! भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
 कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥ ४२ ॥
 यथाऽर्चिषां स्नातसां च फलानां वा वनस्पतेः ।
 तथैव सर्वभूतानां स्वयोऽवस्थादयः कृताः ॥ ४३ ॥
 सोऽयं दीपोऽर्चिषां यद्वत्स्नातसां तदिदं जलम् ।
 सोऽयं पुमानिति नृणां मृषा गीर्धीर्मृषायुषाम् ॥ ४४ ॥

म वा टीका ।

हे भूरिद ! उद्यमजी पुरुष का सब प्रकार से जो मन में विषयों का स्वीकार करना है उसी को जन्म कहते हैं जैसे कि स्नान का देखना है अथवा कोई मनोरथ का करना है ॥ ३९ ॥

स्नान में तथा मनोरथ में इस प्रकार के पहिछे मनोरथ को नहीं स्मरण करता है तहां पर अपने आत्मा को पहिछे तरीका अपने ऐसा जानने लगता है ॥ ४० ॥

भीषारस्त्रानिकृतमाचार्यदीपिका ।

उपसंहरति । इन्द्रियाणामयमं मनस्तस्य देहान्तराभिनिवेशेन वा स्मृतिरूपलक्षणया वस्तुन्यामानं तदभिमानेनैवं त्रैविध्यमुत्तममध्यमनीचतममभेदं भातित्यन्वयः एवंभूत आत्मा बाह्याऽन्तरमेदहेतुश्च भवति बाह्यनिषयान्तरान् सुखादींश्च पश्यतीत्यर्थः यथा जनो जीवः स्वप्ने यद्वनस्पतां जनान् देहान् कुर्वन् पश्यन् बहुरूपां भाति तद्वत् यथा इह त्रैविध्यमवस्थादिरूपं भाति असज्जनकृद्दृष्टपुत्रोपादको जनः पिता स्वयं स्वयोऽपि पुत्राभिमानतद्दर्शिमित्रादिषु यथा भेदहेतुर्भवति तद्वदिति अन्वयस्मानम् ॥ ४१ ॥

तदेव लोकप्रसिद्धो जन्ममृत्यु निरूप्य सूक्ष्मावपृष्ठावपि नो वैराग्याच्च निरूपयति । नित्यदा प्रतिक्षुण्णं भूतानि शरीराणि उत्पद्यन्ते नश्यन्ति च काश्चन्यातिसूक्ष्मत्वात्तत्कृतं भवनमभयनं वाऽविवेकिमित्रे लक्ष्यते ॥ ४२ ॥

सत्तेजसमरगणयोर्ज्ञाने कारणमेतद्वेत् सर्वमयं तयोः कुतः इत्याशङ्क्यानुमानेन साधयति । यथेति । अर्चिषां परिणामादिभिः स्नानसाङ्ग्यादिभिः फलानां रूपादिभिर्बोधावस्थाविशेषाः कृताः कावेनेति पूर्वस्यानुषङ्गः आदिशब्देन तेजोबलकामकौशलादीनामुपादानम् विमलं प्रतिक्षुण्णोत्पात्तिनाशवत् अवस्थाभेदवत्त्वादीपज्वालादिवदित्यनुमानम् ॥ ४३ ॥

कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञा तद्वत् सादृश्यावच्छिन्नीत्याह ।

इन्द्रियाणो मनश्चेति इति शुकपञ्चाशः । स्वयोऽवस्था च तत्कृता इति विष्णुपाठः ।

[१४५]

सोऽयमिति । सादृश्यावच्छिन्नामेव यथा सोऽयं दीप इति प्रत्यभिज्ञा यथा च स्नातसां प्रवाहज्जलानामेव तद्वत् जलमिति तथा सोऽयं पुमानिति अर्चिषां मृषा नृणां बहुती शरीराणि मृषा स्वर्धमायुषां मविषाकानां तेषां भवति ॥ ४४ ॥

भीषारस्त्रानिकृतमाचार्यदीपिका—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तदभिमानेन देहान्तराविष्टमनोऽभिमानेन । एवं भूतः देहाव्यापकान् । पूर्वायेऽसच्छब्दस्यावस्थानपत्तिर्यं स्वप्ने इत्यव्याहारः त्रैविद्याशब्देनाप्राकृतोत्पत्त्यादिपरिग्रहश्चातो वधेति । तदतीति पुत्रस्य शत्रुमित्रादिष्वित्यर्थः । अस्तु मनोऽभिनिवेशत्वाद्विषयम् । समानमुपपत्तेऽपि तद्व्यापकम् ॥ ४१ ॥

तदेव मनोऽव्याप्तित्वमभ्यन्तरज्जनादिप्रकारेण तौजसमृत्यु तत्कृतमस्मिन्सूक्ष्मकाङ्क्षितम् । यत्न जन्म । जन्मयन मरणम् ॥ ४२ ॥

सत्तेजसमानयोः एतत् कालस्यातिसूक्ष्मत्वम् । सर्वमवस्थितम् । तयोर्जन्ममरणयोः । साधयेति सूक्ष्मजन्ममृत्यु अनुमापयति । विमलं विषादाध्यासितं शरीरमिति पञ्चस्योद्देशः प्रतिक्षुण्णोत्पात्तिनाशवदिति साध्यस्य । अवस्थामेदवत्त्वादिति हेतोः । दीपज्वालादिवदिति दृष्टान्तस्य । यद्वत्त्वावस्थितत्वं प्रतिक्षुण्णोत्पात्तिनाशवदयथा दीपज्वालादिवत्त्वव्याप्तिः । यथैव तथैव वशास्तेति त्वनिरुक्तव्याप्तिः ॥ ४३ ॥

यर्हि प्रतिक्षुण्णोत्पात्तिनाशवत्तर्हि प्रत्यभिज्ञा ज्ञानोत्तरम् ज्ञानम् तस्या एकवस्तुविषयत्वात् मिश्रमिष्टशरीरे सा कथं सङ्गच्छेदित्याशङ्का । तद्वेति सिद्धान्तप्रत्ययः । तद्वत्त्वं दीपादिवत्त्वं सादृश्यावच्छिन्नादिवत्त्वं सन्नित्येवमाख्यातम् । इष्टाऽपि प्रकाशतत्त्वेणादिसमाख्यातम् । अर्चिषामेव सम्बन्धी । मृषा भ्रममयी । सादृश्यस्य भ्रमहेतुत्वादिति ॥ ४४ ॥

भीषारस्त्रानिकृतमाचार्यदीपिका—

इन्द्रियाणां भिन्नं अयं शब्दो मौक्तिकद्वयपरः शरीरमिन्द्रियमन्तःकरणं चेति त्रैविध्यमस्ति तस्मिन् एवात्मवस्तुनि बाह्या-

जीवकान्तवर्णनम् ।

इत्यन्तरदेवत्वमनुपपन्नशोकमयादिहेतुः असज्जनकृतं यथा अस-
त्पुत्रोत्पादकः पुरुष इव असत्पुत्रो ह्यनर्थहेतुः एवं बाह्यान्तर्भेदा-
नुभावां ह्यनर्थहेतुः अतस्तदुत्पादकतुल्यं मन इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

नित्यमिति । भवन्ति परिणामान्तरं याप्ति न भवन्ति पूर्वा-
वस्थां त्यजन्ति ॥ ४२ ॥

कालकृतानां संख्यानां सूक्ष्मतया बुद्धेश्च हेतुमाह । यथेति
च कृताः येन कृताः तेनेति पूर्वशब्दावयवः । अर्चिषां धीः अर्चि-
विषया सोऽयं दीप इति धीः स्नानोविषया तदिह जलमिति धीश्च
यद्वत्सृष्यायुषाश्च अस्थिराणां नृणां मनुष्यशरीराणां गीः मनुष्य-
शरीरगोचरा सोऽयं पुमानिति धीस्तद्वत् भ्रान्तिमूलत्वर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

जीमद्वीराद्यवाच्यैकतमागवतश्चन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं मृति विषयविष्मृतिस्त्रीकृतिहेतुमृतिजन्मनोर्जमाप्त-
रीचस्मृतिविषयान्कल्पमेवापि त्वनर्थहेतुत्वं चेत्याह । इन्द्रियेति ।
वस्तुत्वेककपतयावर्तिष्ठते इति वस्तुत्वमस्वरूपं तस्मिन् इन्द्रिया-
यनसृष्ट्यान्द्रियायनमिन्द्रियावयवं शरीरं तस्य सृष्ट्यान्तर्या-
यदिह त्रैविध्यं शरीरमिन्द्रियायवस्तःकरणं चेति त्रैविध्यं मिति
तद्विहरन्तमिहाहेतुः देवत्वमनुपपन्नवालत्वयुगलमममवादिभेद-
रूपानर्थहेतुः जनोऽसज्जनकृद्यथाऽसज्जनकृदसत्पुत्रोत्पादकः अस-
त्पुत्रो ह्यनर्थहेतुर्देवं बाह्यान्तरभेदकृतैर्वाच्यमप्यनर्थहेतुस्तदु-
त्पादकतुल्यं देहसम्बन्धप्रयुक्तं त्रैविध्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

वस्तुनीत्यनेन शरीरस्य सततं परिणामित्वं सूचितं
तत्सुपष्टमेवाह । नित्यमिति । अङ्गं हे उच्च । भूतानि भूतसंघा-
नपरिणामात्मकानि शरीराणि नित्यमभवन्ति परिणामान्तरं
याप्ति न भवन्ति पूर्वावस्थां त्यजन्ति तत्पूर्वावस्थात्याग उत्त-
रावस्थास्वीकारश्चेत्यमयं कालसूक्ष्मत्वात् इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कालकृतानामवस्थानां सूक्ष्मतया बुद्धेश्च हेतुमाह ।
यथेति । अर्चिषां यथा पूर्वपूर्ववर्त्यवयवज्वालासंयोगजानामपाय
उत्तरोत्तरवर्त्यवयवज्वालासंयोगजानामागमश्च सूक्ष्मत्वात् गृह्यते
यथा स्नानसां प्रवाहाणां पूर्वपूर्वज्वालापाय उत्तरोत्तरज्वालागमश्च
न गृह्यते यथा वा न्नरूपतः फलाणां प्रातश्चणपरिणामो न
गृह्यते तथा सर्वभूतानां कालकृता वयोवस्थादप्यस्य सूक्ष्मत्वात्
गृह्यते इत्यर्थे नित्यदेव्यननेकैकस्वामयि बालपाद्यवस्थायां प्रतिक्षण-
परिणामित्वं सूचितम् ॥ ४३ ॥

कुतस्तर्हि स एवायंवाजः स एवायंयुवत्याद्यवस्थाव्येयगोचर-
बुद्धिशब्दानित्यतः साहचर्यावयवयोगवशात्तानपरमार्थो क्त इति
सहजान्तमाह । यथेति । यथाचिषां पूर्वपूर्वज्वालाणां तत्सहजा-
नामुत्तरज्वालानां च भेदमगृहीतवतः पुंश्च कश्चिं स्मरामक-
प्रत्यक्षमूलो स एवायं दीप इत्यर्चिः समुदायगोचरो बुद्धिशब्दो
क्तः उवाच भेदानुमानेन उवाचैक्यप्रत्यक्षापमर्शो भाष्यभूतप्रका-
शिकोः प्रपञ्चितः यथा च स्नानसां सम्वाधिशब्दो तदेवैक-
मितिवुद्धिशब्दो क्तः तथाच पुमान् स एव वाक् इत्यादि बुद्धिः
शब्दश्च मृषायुषामस्थिरायुषां नृणां मृषा भ्रान्तिमूलो इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

जीमद्वीराद्यवाच्यैकतमागवतश्चन्द्रचन्द्रिका ।

अत्र जीवकान्तादिमित्यर्थं देहस्य सादृश्येनानित्यत्वं
तत्राभिमानानभिमानक्षयो जन्ममृती इत्युक्तं तत्र जीवकान्ता-
नादित्यत्वं युक्तमुक्तं तदेव कथमत्राह । ईदृशेति । वस्तुनि जीव-
नस्य विज्ञाय विचारेण ज्ञाते सात जीवकान्तादिमित्यत्वं
ज्ञायते तथाहि ईदृशः इदानींतनकालवर्त्यवाच्यतेत्याद्य एव-
त्कालवर्ती चायमेव सः अतीतकालसम्बन्ध इति त्रैविध्यं
जातस्य त्रिकावर्तित्वं भाति तदेवनादानित्यत्वं देहस्य यद्-
भावाद्भनो युक्तमुक्तं ईदृशायाम् इत्यत्र यास इति दीयंस्व लोपो
वक्तव्यः क्षेत्रदीयंस्वाप इति यत् ज्ञानमन्तरंगं पुरुषार्थो न स्या-
त्तत्र क्षिप्रप्रवचनेनाभिमतिज्ञापनाय प्रयुक्तदीर्घोलुप्यत इति सूत्रा-
दत्रा २ तदिति प्रयोगाच्च अनित्यशरीरसम्बन्धेन जीवकान्त्यनि-
त्यत्वमापद्यत इति तत्राह । बाह्यरिति । विहृतांस्त्रिकावर्तकपालवत्
बाह्येष्टो देहो जीवाद्भिन्नो मारिकेतनद्वयः स्थाय्यवर्तिनो जीवकस्य
भिदावा भ्रान्त्यर्थाद्विशेषस्वाहेतुः आपादको न भवति ।
भेदा विशेषद्वयन इत्याभिधाने जीवकान्तादिमित्यत्वं परमात्मना
अमेदः प्राप्त इत्यनो वाह । विहरिति । विहरन्तवर्तिनो हरेर्मि-
दावा हेतवो बुद्ध्यादयो यस्य स विहरन्तमिदा हतुः अस्तु
हरेर्मिदा जीवस्य देहाद्भेदः कथमित्यतो वाह । विहरिति अयमेव
विहरन्तस्यवधमः आत्मानात्मनेवैकल्यस्ये मिदाहेतुर्विशेषहे-
तुरित्यर्थः । देहकान्तात्मत्वं सोदाहरणमाह । जनइति यथा अस-
ज्जनोऽसज्जनकृत्प्रायोऽसज्जनोऽसज्जनं पुत्रमेव जनयतीति पितु-
ज्ञातापुत्रद्वैरास्यं ज्ञायते एवमनित्यो देहो नित्यं देह जनय-
तीति अनो देहकान्तित्यत्राज्जीवस्य त्रैकावर्तिकवर्तित्वेन नित्य-
त्वात् देहकान्तात्मत्वमन एव जीवाद्भिन्नत्वं च निश्चयं असा-
धुजन एव जीव परबोरभेदं वक्तुमिति सोदाहरणमाह । जनइति ।
यथाऽसाधुजन एवासाधुजनं करोति न साधुः एवमासुरो
जनोऽपि सन्तमेवमसन्तं करोति अनोऽसाधुजनपरम्पराद्वै-
रास्यं साधुजनवाक्याज्ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

देहकान्तित्यत्रप्रकारमाह नित्यदेति । नित्यत्वाप्रतिक्षणं भूतानि
जीवाधिष्ठितदेहा अद्यतो मयस्युपचितानि न भवन्ति च अप-
चितानि भवन्ति च किमिति न इदमेत इति तत्राह । काल-
मेति । उपचयापचययोः सूक्ष्मत्वात्तिलक्केचत्वाच्चक्षुषा तज्ज-
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तदेव सोदाहरणं वक्ति । यथेति । यथाचिरादीनां सेवं
उवाचैत्यादिप्रतीतिः कालकृता तथा सर्वभूतानां सर्वप्राणिदे-
हानां यथाऽवस्था बालपक्षीमाराद्यवस्था तेन कालेन
कृता ॥ ४३ ॥

तत्त्वस्तु कालकृतत्वमत्र विष्कः कथमित्यत उक्तमेव विह-

१ महाव्याकरणमिदं सूत्रम् ।

२ संहिततया उवाचरागकाले उवाचमायोदीर्घः पक्षकाले लुप्यते
इत्यत्रपक्षो दशोपात अत्रात इति अत्रातमाहुः परमं
जरित्रमित्यत्र अत्र ते माहुः परमं जरित्रमिति पक्षके-
दात् ।

अभिहितव्यवर्तयितुं कृतपदत्वावली ।

इति १ सोऽयमिति । यथा प्रतिक्षुब्धमग्निज्वालादीन्मागमवि-
गमयावत्सोऽवर्षी इति प्रत्यभिज्ञानं सूचेति नञोऽवधारः स
एवायं दीप इत्यादिप्रत्यभिज्ञा मृषा तथा भूतानोर्मिर्मुषापुषां
पुषां केषां चिद्विशेषाद्यामागमात् केषां चिदप्यमगमात् स
एवायं पुमानिति देवविषयो व्यवहारो मृषा विवेकिनां
स एवायं देह इत्यादिको न मृषा स चायमिति तु ज्ञानं न मृषाये
स एव तु इति ज्ञानमप्येव स्थादित्यादेर्विशेषविवेको युज्यते ॥ ४४ ॥

भीमस्त्रिभुवाय च कवचित्कृतसैरापेक्षिनी ।

उपसंसहति । इन्द्रियायनस्य इन्द्रियाभ्यस्य देहस्य सृष्ट्यैव
इदं त्रैविध्यं विभक्तैजसप्राज्ञत्वं वस्तुनि जीव भाति
त्रैविध्यं कीदृशं बहिरन्तर्मिहाहेतुः बहिर्मिहानां जागरे भोत्रा-
दीन्द्रियगुणभेदानामन्तर्मिहानां स्मृत्सुषुप्त्यामन्ताद्युगुणभेदानां
हेतुत्वादेकं जना यथा असज्जनकृतं समद्रुप्राप्तादेकः इन्द्रि-
यमनोबुद्धिगुणमिहानां तिसृणामप्यमद्रुत्वात् सङ्गत एव
दृष्टान्तः ॥ ४१ ॥

लोकप्रसिद्धो जन्ममृत्युं निरूप्य प्रतिक्षुब्धवर्त्तिनो तो सूक्ष्मो
वैराग्यार्थं निरूपयति । नित्यदा प्रतिक्षुब्धं भूतानि शरीराणि
भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति नश्यन्ति च ननु प्रतिक्षुब्धमृत्यु-
प्तिविनाशो देहानां न लक्ष्येते तत्राह । मलक्षयवेगेनैव सूक्ष्म-
त्वात् कावचेनां यथा पुच्छस्यस्तथा तत्कावकृतानुपपत्तिविनाशा-
विलयः ॥ ४२ ॥

उत्पत्तिविनाशयोरलक्ष्यत्वेऽपि तावत्तस्यादिमिरेवानुमीयेते
इति सहजान्तमाह । यथेति । अर्चिषां परिणामादिभिः स्नातसां
गत्वादिभिः फलानां रूपादिभिर्यथा भवत्या विशेषाः कृताः
कावचेनेति पूर्वस्यानुपपन्नः तथैव भूतानां देहानां ययोऽवस्थाद्वयः
कौमार्याद्यवस्थाद्वयः प्रादिशब्देन तेजोबलकामकौशल्यानि प्राप्ताणि
भूतानि प्रतिक्षुब्धोत्पत्तिविनाशवन्ति अवस्थाभेदवत्त्वादीपज्वा-
लावदित्यनुमानम् ॥ ४३ ॥

प्रत्यभिज्ञा तु सादृशाब्जम्वनी क्वादेवेत्याह । सोऽयमिति । अर्चिषां
क्षुब्धमात्रेणैव सहस्रश उद्भूताद्भूतलपं गतानां ज्योतिः किर-
णानां पुञ्ज एव क्षणान्तरे सोऽयं दीप इति स्नातसां स्नातो
युक्तज्वालानां क्षणमात्र एव क्रमशः दूग्धनरवेऽपि क्षणान्तरेऽपि
नदिदं जलमिति प्रतीतिर्यथा तथैव कौमारे दृष्टे यौवनेऽपि
सोऽयं पुमानिति तेन तत्राभिदायर्थाभ्यनी धीर्ज्ञानं, गीर्वाणश्च मृषा
अविवेकविकृतिमतेत्यर्थः मृषा एतादृगाविवेकव्याप्तमायुर्वेषां
तेषाम् ॥ ४४ ॥

१ सोऽयमिति श्लोके सार्यं पुमानिति बहविविधकप्रत्यभिज्ञायाः
भ्रान्तिरवमुच्यते तदनुपपन्नं तथारवे देहस्य क्षणिकत्वापत्त-
रिति शङ्कानिरासकरेण प्रवृत्ततात्पर्योन्मुक्तं प्रत्यभिज्ञा-
द्वयं प्रवृत्त्युपयोजयति । तथा च प्रत्याभिज्ञासाधारणानिर-
वधारणाचेति द्विविधा । प्राद्या भ्रमरूपा । जडे मेदाभेदसङ्गा-
वात् । द्वितीयावरोधित्वाप्रमेय ।

भीमस्त्रिभुवदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उक्तव्याप्ततया देहजीकरव्यवस्थस्य जन्मनः फलमाह ।
इन्द्रियात् । इन्द्रियायनस्य सृष्ट्या इन्द्रियाद्यामयनस्य देहस्य
सृष्ट्या जन्मना आत्मतया देहजीकरव्यवस्थेन इदं त्रैविध्य-
क्षममध्यमाधमस्य वस्तुनि आत्मनि भाति जनः आत्मतया
देहजीकारकतां बहिरन्तर्भूतानामुपद्रवाणां मिहायाः भेदस्य
हेतुमेवति सङ्गतेन देहात्मामिमानेनाकत्रैविध्यं बाह्याऽवन्तरो-
पद्रवांश्च प्राप्नोतीत्यर्थः असज्जनजनको यथा असज्जनेन, देहभू-
तेन बाह्याऽवन्तरस्यतापान् प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४१ ॥

बहिर्नो देहमाभिमानन क्षणमङ्कुरपुद्गेहा स्थिरत्वभ्रान्तिज्ञाना-
दिना तज्जिह्वात्तज्जाह । नित्यदेति सप्तदशभिः । हे भङ्ग नित्यदा
प्रतिक्षुब्धं भूतानि शरीराणि भवन्त्यवस्थातरं प्राप्नुवन्ति न
भवन्ति पूर्वावस्थां त्यजन्ति तदुभयं सूक्ष्मत्वात् दृश्यते ॥ ४२ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्फुटीकरोति । यथेति । यथा अर्चिषां दीपा-
दिगतानां पूर्वपूर्वज्वालानामपायः उत्तरोत्तरज्वालानामागमः
यथा च स्नातसां पूर्वपूर्वप्रवाहज्वालानामपायः उत्तरोत्तरप्रवाह-
ज्वालानामागमः यथा च वनस्पतेः फलानां पूर्वपूर्वावस्थापायः
उत्तरोत्तरावस्थागमाः कालेन कृताः न दृश्यन्ते इति दृश्यते
इत्येववावस्थयो वचनव्यत्ययतो बाध्यः तस्यैव सर्वभूतानां पञ्च-
भूतमयानां देहानां वयसा कालेन कृताः अवस्थाः निवेकायाः
प्रादिना तत्तद्गुणादेर्मद्वयम् सूक्ष्मत्वात् दृश्यन्ते देहात्मवादिनः
अनित्येषु देहादिषु नित्यभ्रान्तिर्भवतीति भावः ॥ ४३ ॥

अनित्ये नित्यभ्रान्तिमेव दर्शयति । सोऽयमिति । मृषा आत्माना-
त्मविवेकानुपयोगित्वेन व्यर्थमायुर्वेषां तेषाम् ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्रियों के योग की सृष्टि से ऐसा त्रैविध्य वस्तु आत्मा
में भात होता है सोइ बाहिर भीतर के भेद का हेतु होता है जैसे
कि असज्जन पुत्र का पैदा करने वाला जन होता है ॥ ४१ ॥

दे उद्भव ! नित्यही सब भूत प्राणीके शरीर होत हैं और जाते
हैं जिस का वेग खला नहीं जाता है ऐसे काव के वेगसे
सूक्ष्म होने से नहीं दीखता है ॥ ४२ ॥

जैसे अग्नि की ज्वाला और जल का स्नात और दूध
के फल होते हैं तैसे ही सब भूतों की अवस्था भी बह-
लती है ॥ ४३ ॥

जैसे ज्वालाओं में अग्नि दीखती है जैसे प्रवाह में
वही जल दीखता है तिसी प्रकार से मनुष्यों का वही
मनुष्य है कर के मिथ्या आयुवालों की मिथ्या युद्ध मिथ्या
बाणों भी होती है ॥ ४४ ॥

मास्त्वस्य कर्मबीजेन जायते सोऽप्ययं पुमान् ।

म्रियते वाऽमरो भ्रान्त्या यथाऽग्निर्दासंयुतः ॥ ४५ ॥

निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमार्यौवनम् ।

वयोमध्यं जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ॥ ४६ ॥

एता मनोरथमयीहिन्यस्योच्चावचास्तनूः ।

गुणसङ्गादुपादत्त क्वचित्कश्चिज्जहाति च ॥ ४७ ॥

आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ।

न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञौ ह्यलक्षणाः ॥ ४८ ॥

श्रीभारविजयस्य भाष्यटीपिका ।

ननु कथं देहाध्यासवतः पुंसः कर्मजन्ममरणानि सन्ति नाप्यस्येति वक्ष्यन्मा न हि घटते घटस्य पुरुषभवेन सत्त्व-मसत्त्वञ्चेति न ब्रह्मस्यापि वस्तुतस्तदभावादित्याह । मास्त्वस्य नैवाऽमनः कर्मणा योज्यभूतेन सोऽप्येहोऽपि पुमान् जायते म्रियते वा किञ्चन भ्रान्त्याऽतस्मापि जायत इत्यामरोऽपि म्रियत इव यथा महाभूतजोऽग्निराकटात्ममवस्थितोऽपि दाकूगोमयि-गायत्र्या जन्मनाशौ प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४५ ॥

सिद्धवत्कृत्योक्ता वयोऽवस्थाः प्रपञ्चयति । निषेको जठरे प्रवेशः गर्भस्तन्मध्ये वृद्धिः बाल्यं शिशुत्वमापञ्चमाह्लात् कौमारमायोऽष्टाद्वयं ततो यौवनमापञ्चाचत्वारिंशत्ततो वयो-मध्यमार्वाष्टन्यात् ॥ ४६ ॥

देहसम्बन्धाजन्ममरणानि नास्त्युपपादितमयमुपसंहरति । एता इति । हि स्फुटम् अन्यस्य देहस्य तनूरवस्थाः गुणसङ्गात्पक-त्वाविधेकात् कश्चित्परमेश्वरानुग्रहतः क्वचित्कथाञ्जहाति ब्रह्मस्थावतो देहस्य द्रष्टा नासाववस्थानानिति विनकञ्चनेन ४७

ननु तदानीं मूर्च्छितत्वेन जन्ममरणान् देहो न दृश्यतेऽत्राऽह आत्मन इति । पितृदेहस्यैव देहक कर्त्तव्यव्यवधानात्पुत्रदेहस्य च जातकर्मणि जन्मदर्शनादात्मनः स्वस्य देहस्यापि भवाप्य-यावन्नुमेयौ एवं च हृदये सति भवाप्यव्यवहतां वस्तूनां देहा-नामभिज्ञौ द्रष्टा ह्यलक्षणा भवाप्यव्यवहर्को न भवति ॥ ४८ ॥

श्रीभारविजयस्य भाष्यटीपिका—

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

नेत्यारब्ध समाधानप्रणयः । तदभावात् कर्मजन्ममरणा-भावात् । रज्जुसर्पवत्तत्सत्त्वाभावादित्यर्थः । सा वयवस्था व्यावहारिकेष्वन पारमार्थिकीत्यर्थः । सोऽपि पुमान् स्वस्य कर्मबीजेन मा जायते मा म्रियते च किन्तु भ्रान्त्याऽजन्मापि जायत इत्यामरोऽपि म्रियत इव यथा दाकूसंयुतोऽग्निस्तथेत्य-स्यर्थः । वाशब्द इत्यर्थः । अमर इति अजन्मस्योपलक्षणम् ४५

सिद्धवत्लोके जातत्वाद्नुवादादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

कथञ्चिदित्यध्याहृतम् ॥ ४७ ॥

तदानीं जन्ममरणसमये । एवं चानुमानप्रकारेण दृश्यते सति । जन्ममरणवतः स्वरूपस्यापि ह्येतत्वे सति ॥ ४८ ॥

श्रीसुबशन्सूरिकृतशुक्लपञ्चम ।

अथ शरीरात्पूर्वमपि विद्यमानः पुमान् भ्रान्त्या जायते आत्मनः उत्पत्तिर्भ्रान्तिसिद्धेत्यर्थः । एवमुक्तत्रापि यथाग्निरिति दाकूगता-मरेपि पूर्वं विद्यमानत्वाभ्यन्तरेनापञ्चिद्विधेव तोरपतिः तद्वत् ४५-४६ मनोरथमयीः मनोरथो मनोवृत्तिः यं यं चापि स्मरन् माधं त्वजत्यन्तेक्ष्वरं नतमेवेति कोस्तेवेति न्यायादस्तिमस्य-वानुगुणास्तनूरुतायः ॥ ४७ ॥

आत्मन इति । अल्लवत्क्षणाः जन्ममरणाद्यवस्थाभेदविलक्षणः स्वभावाप्यवस्थानामनभिज्ञः स जन्ममरणानां न प्रत्यक्षिना तदानीं मोहग्रस्तत्वात् अतः स्वभावाप्यावन्नुमेयौ कथमित्य-त्राह । पितृपुत्राभ्यामिति । पुत्रोत्पत्तिदर्शनात्स्वोत्पत्तिरनुमेया पितृ-मरणान्तरणमनुमेयमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं शरीरस्य सततपरिणामित्वमवस्थान्तेभ्योऽपरिणामित्व-व्योभ्रान्तिमूलत्वं चोक्तम् अथात्मनो जन्माद्यवस्थानन्तत्वं तद-व्यवहारीतिर्भ्रान्तिमूलत्वं चाह । मास्त्विति । अस्य देहस्य कर्म-बीजेन देहात्पत्तिर्नमित्तकमार्थबीजेन सोऽपि देहात्माभिम-न्यापि पुमान् जीवो मास्तु देहवत्सततपरिणामस्वभावो न भवतु तथापि भ्रान्त्या जायते म्रियते च आत्मन उत्पत्तिमरणो भ्रान्ति-सिद्धे इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन पुमान् विनिर्दिष्टः । अज अमर इति । च नह्यजस्य अनिरमरस्य मृतिश्च विद्यत इत्यर्थः । देहोत्पत्तेः पूर्वं तद्विनाशात्पञ्चाष्टात्मनो विद्यमानत्वादिति भावः तत्र दृष्टान्त-माह । यथाग्निरिति । यथा महाभूततृतीयपरिणामात्मकत्वा-ग्नेर्दाकूसंयुक्तस्य मयने नापञ्चिद्विधमात्रं न तु दाकूया सहोत्पत्ति-विनाशौ तत्प्रतीतिस्तु भ्रान्तिमूला तद्वत् ॥ ४५ ॥

वयोऽवस्था इत्युक्ता अवस्था दर्शयति । निषेकेति । निषेको

भीमजीरराधायावदुत्तमार्गवतसम्प्रदायिका ।

इतो हारा पञ्चमाहुस्त्वय्येषः गर्भस्तत्रोपभवः बाहव-
स्यपञ्चमाह्यारकोमारमाचोऽद्यात्ततो यौवनमाभ्युदितः यवो-
मवसावद्विषात्तुपरिजरा तदुपरि मृत्युः इति तमोर्नवावस्था
मरणात्मनः ॥ ४६ ॥

किं तद्यौवं विधनानावस्थदेहसम्बन्धतद्विभागारम्भकसंस्मृतिका-
रव्यमित्यत आह । एता इति । अथैव देहस्य सम्बन्धिनीः
मनोरथो मनोवृत्तिस्तत्र भागता मनोरथमयीः "तत्र भागत" इत्यभि-
कारे "मयद्ब" इति मयद्बुट्ठिवात् ऊप्—

यं यं बाप स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कवेवरम् ।

तं तमवैति कौत्सेय । सहा तद्भावमावितः ॥

इतिभ्यावाद्भित्तमप्रत्यययुक्ता इत्यर्थः एताः परिहृयमाना उच्चा-
वस्था यथा एता । नयेकाद्यवस्थाः मन्वाभ्यासनवाचनाद्यवस्था-
स्तनूय कश्चिदकाचित्तरसम्बन्धनिमित्तकमेपरिपाकदशाया-
वाद्भित्तं कश्चिज्जाति च कश्चिद्विद्येन तदुपादानपरिपाकायौ बद्ध-
कथैव ननु मुक्तिरिति सत्यमोरिष्यमिषेते गुणसङ्गादित्येन मनो-
रथमवीरित्वेन यं यं वापीति पूर्वोक्तत्वात् न गुणपरिणामा-
त्मकव्याप्तिविषयानुष्ठानं त्यागोपादानकारणमियुक्तमवति ॥ ४७ ॥

केवलमुपादत्ते जहाति च ननु तदुपादानस्यागौ साक्षा-
त्करोति विवेकेन तु केवलमनुमनोतीत्याह । आत्मन इति ।
अस्य मवाप्यवो देहसम्बन्धतद्विभागारम्भकजन्ममरणे पितृ-
पुत्राभ्यां दृष्टान्ताभ्यामनुमयो पुत्रोत्पत्तिदशनास्त्वरत्यतिरनुमया
वितुमरथाद्येनारम्भमरणमनुमेवं ननु अजन्ममरणे साक्षात्क-
रोति तदानीं मोहप्रसङ्गादिति भावः तदेवाह । नेति । मवाप्य-
वस्तुना अजन्ममरणादिवस्तुना नाभिन्नः तथा मोहाविष्टत्वा-
दभिन्न इत्यर्थः । तदाप्यत्रयत्तुणः स्वयं अजन्ममरणमाकञ्च-
यन्न न भवति अजन्ममरणबोद्धेगतत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयपञ्चजनीयंकुतपद्वत्तावधी ।

ननु देहस्यैव विकारभेदज्जातोऽहं मृत इति प्रतीतिः
कथमत्राह । आद्य इति । आद्य उत्पत्तिरहितोऽमरो मरणादितः
आद्यस्तत्पुण्य इत्यर्थः मर्यादः शरितसंयोगविगमोरपि बुद्धिबुध-
दिरहितः स जीवः सकृत्कर्मभाजन जायत श्रियते चेति
व्यवहारो भ्रात्रा विवेकज्ञानराहित्येन यथा दारुसंयुक्तोऽग्नि-
रपत्तिविनाशवानियुक्त्येत तस्मात्तत्त्वस्य जीवस्य जननमरणा-
प्रतीतिरविवेककृतत्वार्थः—

अ चायमिति तु ज्ञानं न भूपावं स एव तु ।

इति ज्ञानं मृदेव स्वाज्ञेदमिहो यतस्ततोः ॥

अनेद् एव जीवस्य तित्थं प्रत्येकशः पृथक् ।

देहदीपनदीवारिफलादीनां पृथक्त्वतः ॥

मेदमिहो परिहृवो कार्यकारणबोरपि ।

गुणस्य गुणितमैव जातिव्यक्त्योस्तथैव च ॥

तथावयवव्यववयोः क्रियावास्तवतस्तथा ।

१ तथावावयवयोगः मदीयोदेहः उत्पत्तिमान्पुनर्देहत्वात् । मृत्युर्देहवत् । मदीयो देहः विनाशवान् पितृदेहत्वात् मरिपुनर्देहवत् इति ।

[१४६]

यत्तु अत्रेष्टु निधनान्निधुपेक्षमिदं तु ।

वे धर्मो निधमेनैव धर्मिणो न विद्योगिनः ।

अत्रस्या जन्मविभाक्ते भिन्नभिन्ना विद्योगिनः ॥

इति वचनात् बावद्वयमाविनाममेहो बावद्वयमाविनां मेदा-
मेदविति निर्णय इति ॥ ४५ ॥

अस्मादिकं जीवस्य नैवेत्युक्त्वा देहस्य सिद्धं द्रष्टवति ।
निवेकोति ॥ ४६ ॥

चिद्रूपस्य जीवस्य जडशरीरसम्बन्धः कथं घटन इति
तत्राह । एता इति । अथैव हरेरधीना मनोरथमवीरेनास्तनः
सत्त्वादिगुणसङ्गात्तुपादत्ते अभिमनुते अभिमानं जहाति च
हरेरिच्छागुणसंगच्छ घटक इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अभिमानस्वीकारो जन्म तद्वत्त्वतविस्मृतिरेवमियुक्तं तद्वत्
निष्प्रमाणात्त्वेन मावामयं किं न क्यादत्राह । आत्मन इति ।
आत्मनो देहस्य मवाप्यवो अजन्मनाशौ पितृपुत्राभ्यां विज्ञात्वा-
मनुमेवो तथाहि खदेहात् पुत्रदेहो जातः यत्तस्माज्जन्मसिद्धं
यथाच पितृशरीरं विनष्ट पुत्रेण हृदं यत्तस्मात्तदपि प्रत्यक्ष-
सिद्धमेव देहस्य जननमरणं सिद्धं इति भावः । ननु तर्हि-
देहस्य विद्यमाने जातो मृत इति चेन्नविषयत्वेन कथं व्यपदि-
ह्यत इति तत्राह । मवाप्यवयविति । वस्तुनां जित्वाणां जीवानां
जातोऽहं मृतोऽहमिति व्यपदिह्यमानो मवाप्यवो अभिज्ञात्तय-
व्यवो अभिज्ञात्तयं जातो मृत इति अभिमानद्वयमेव लक्षणं
यवोक्तौ तथाहि यस्मात्तस्माद्वयपदेष्ट इति १ भावः ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोखामिकुतकमसम्बन्धः ।

मास्त्वयेति तैः तत्र तद्वत्त्वादि रज्जुसंपन्त सरनामावा-
दित्यर्थः ॥ ४५—४९ ॥

भीमद्विधनायचकवर्तिकुतसारायर्द्विमी ।

वस्तुतत्त्वाधिसम्बन्धेनैव जीवस्य जन्ममृत्यु इति इत्याह ।
मेति । अस्य कर्मरूपेण बीजेन मयं पुमान् जीवः मा जायते
मा श्रियते च किरत्येवं भ्रात्रा अजन्मापि जायते ममरोऽपि
श्रियते यथा महाभूततेजोऽग्निराकृष्टान्तमवस्थितोऽपि दारु-
बोगविनाशोऽयमेव जन्मनाशौ प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४५ ॥

यत्तस्माद्वयं जीवोऽवस्थावानुच्यते तस्यास्तनोरवस्था गण्य-
वति । निवेको जठरे प्रवेशः गर्भस्तन्मध्यं वृद्धः जन्म जठरा-
न्निष्क्रामः बाह्यमापञ्चमाह्यात् कोमारं पौगण्डकेऽग्नौ रात्मकमा-
षोडशवर्षात् ततो यौवनमापञ्चवर्षाश्चरितः ततो यवो मध्य-
मावद्विषात् ततो बावज्जीवनं जरेव ततो मृत्युरिति ॥ ४६ ॥

देहसम्बन्धाज्जन्ममरणादीनांयुपपादितमर्थमुपसंहरति । एता
इति । हि रूपे मनोरथमयीः कर्मप्रापितमनोऽज्ञानप्राप्ताः अथैव
देहस्य तनूरवस्था गुणसङ्गादवस्थाहेतुकात् उपादत्ते
कश्चिद्गवदनुगृहीतो जहाति च ॥ ४७ ॥

ननु देहस्येता अवस्था देहिना दृश्यन्ते एव किंतु निवेकममे-
जन्ममरणाणि न दृश्यन्ते तत्राह । आत्मन इति । पितृदेहस्योपदे-
-

तरोर्बीजविपाकाभ्यां यो विद्वान् जन्मसंयमौ ।

तरोर्विलक्षणो दृष्ट एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ॥ ४९ ॥

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधः पुमान् ।

तत्त्वेन स्पर्शसम्भूतः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥

सत्त्वसंगादृषीन् देवान् रजसासुरमानुषान् ।

तमसा भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः ॥ ५१ ॥

नृत्यतो गायतः पश्यन् न्यथैवानुकरोति तान् ।

एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

द्विकं कर्म कुर्वताऽप्यवदशनात् पुत्रदेहस्य च जातकर्मणि जन्मदशनात् आत्मनः स्वदेहस्यापि भवाप्यवशानुमेयौ भव-
शब्देन निवेकगर्भजमाभ्युपलक्षितानि एवं च दृश्यते सति भवा-
प्यवशतां वस्तुनां देहानामभिज्ञो द्रष्टा द्रव्यलक्षणः देहलक्षण-
वाज्ज भवति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतमिस्त्रास्तप्रवीणः ।

आत्मानात्मविवेकं दर्शयति । मेति । अपि निश्चितं अस्य
देहस्य कर्मरूपेण बीजेन भवं देह एव जायते प्रियते च
सदेहः पुमान् आत्मोपलक्षितोऽपि मा नैव भ्रामिजायते च ततोऽमरः
वशाभिः अस्वपायवदारुसंयुतोऽपि न तेन सह जायते प्रियते
च तद्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

कास्ताः सर्वभूतानां वयोऽवस्था इत्याकाङ्क्षावामाह । निवेक
इति निवेकः मातृजठरे प्रवेशः गर्भो जठरस्थितमज्जन्म मातृ-
जठराग्निसंमनसापाशाभ्रमम् वाल्यं प्रथमपञ्चाद्वर्षास्तेत्यन्तम्
कौमारमाषोडशाब्दात् यौवनमाचरन्वारिशब्दात् वयोमध्य-
मावर्षसंवत्सरात् तत उपरि जरा मृत्युः पञ्चत्वारिंशत्सायुः सायुष्य
ततोर्देहस्य ॥ ४६ ॥

तनु तनोरेव अवस्था चेत्तर्हि बाह्योऽस्मि कुमारोऽस्मीत्यादि-
कथं घटेनेत्यत्राह । एता इति । एताः पूर्वोक्ताः अस्यस्य
आत्मव्यतिरिक्तस्य तनोरवस्थाः गुणसङ्गादुपादत्ते स्वीकरोति
संसारं परिभ्रमतीति फलितोऽर्थः जीव इति शेषः । अत एव मनो-
रथमभीः भ्रान्तमनोरथप्रचुराः जीवधर्मत्वेन गृहीता इत्यर्थः
कश्चित्कश्चिद्विश्रान्तात्मस्वरूपवायात्प्रव्याधे सति ॥ ४७ ॥

तद्विवेकमेवोपदिशति । आत्मन इति । पितृपुत्रादयाम् आत्मनः
पूर्वमात्मतयाङ्गीकृतस्य स्वदेहस्येत्यर्थः । भवाप्यवशं अनुमेयौ अतो
नानाभूतमयो देहः भवाप्यवशमर्थः तनु भवाप्यवशानुमेयभू-
तानां वस्तुनां भौतिकानां देहादीनामभिज्ञः अद्वयलक्षणः नाना-

भूतमयदेहादिविलक्षणस्वरूपः क्षेत्रज्ञः भवाप्यवजनक इत्यर्थः
प्रयोगस्तु नानाभूतमयो देहो जातः न त्वहम् भौतिकवात्पुत्रदे-
हस्य देहो मरिष्यति न त्वहम् भौतिकवात्पितृदेह-
वदिति ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

अपने कर्म बीज से वह पुरुष पैदा नहीं होता है न
मरता है यह आत्मा अमर है भ्रान्ति से सब होता है जैसे
भ्रान्ति काष्ठ में रहने से उत्पन्न तथा नष्ट माना जाता है ॥ ४५ ॥

गर्भोधान गर्भभूति जन्म वादवावस्था कौमार अवस्था यौवन
अवस्था मध्यम अवस्था वृद्धावस्था मरण इस प्रकार से
शरीर की नौ अवस्था होती है ॥ ४६ ॥

इतने ए शरीर ऊंचे नीचे मनोरथ मय हैं जीव इन्हें को
गुणों की भासक्ति से कहीं ग्रहण करता है कहीं कोई
छोड़ देता है ॥ ४७ ॥

अपने पिता तथा पुत्र को देखकर अपने भी जन्म तथा
मरण का अनुमान करना नाश उत्पन्न दोनों वस्तुओं का
जानने वाला कोई वयाध से नहीं है ॥ ४८ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषांशटीपिका ।

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तरोरिति । तरुद्वयो नोद्भिज्ज-
मात्रस्योपलक्षणं किन्तु फलपाकास्तस्य ग्रीवादेरित्यर्थः । यद्वा-
तीरोरेवान्तर्यः पश्चिमो विपाकः बीजाजन्म विपाकात्सर्वमं नाशं
च निद्वान् द्रष्टा तरुद्रष्टा एवं तनोर्द्रष्टा तनः पृथक् अतस्त-
वर्तमानोऽपि भवाप्यवशं न सर्वयते ॥ ४९ ॥

अधिवेकितः संसारं प्रपञ्चयति । प्रकृतेरिति पञ्चमिः । तत्त्वे-
न तत्त्वतोऽविविक्तस्य तत्त्वद्रष्टया स्पर्शेषु विषयेषु सम्भूत इति
वा ॥ ५० ॥

संसारतारतम्यमपि सर्वशक्तिगुणनिमित्तमित्याह । सर्वशक्त्याविति । सर्वशक्त्यकारणविरक्तसङ्कल्पप्रपुण्यकर्मणा । अस्वादीन् प्राप्नोति राजसा राजसकर्मणा । आसुरमनुष्यासुरादीन् प्राप्नोति । तामसकर्मणा । अपराधसुखविभूततिथेयानि शिवभाष्येति ॥ ५१ ॥

यथाऽम्भसा प्रवक्षतां तरवोऽपि चक्षा इव ।
 क्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ॥ ५३ ॥
 यथा मनोरथविषो विषयानुभवो मृषा ।
 स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह ! तथा संसार आत्मनः ॥ ५४ ॥
 अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
 ध्यायतां विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ५५ ॥
 तस्मादुद्धव ! मा भुङ्क्ष्व विषयानसदिन्द्रियैः ।
 आत्माग्रहणं निभति पश्य वैकल्पिकं भ्रमम् ॥ ५६ ॥

भीमस्त्रिजगत्प्रजतीयेकतपदरत्नावली ।

अतः सार्विकानां सुरादीनां दुःखित्वमितरेषां सुखित्व-
 मित्वादिविपरीतानुभवः कथमत्राह । नृत्यत इति । यथा खोके
 नर्तनादि कुर्वन् पश्यन् स्वप्नं च तान् पुरुषाननुकरोति नृत्यादि
 करोति एवमनीहोऽपि दुःखाद्यनुभवानां योऽपि बुद्धिगुणान्
 दुःखादीन् पश्यन्नुभवस्तदहं दुःखाद्यादि ममत्वेनानुकार्यते हरि-
 योति शेषः—

दुःखं शोकादयः सर्वे ज्ञेया बुद्धिगुणा इति ।
 सुखज्ञानं तु जीवस्य शक्तिरनहङ्गमैव च ॥
 विपर्ययेणासुराणां जीवबुद्धिगुणा मताः ।
 आत्मनोऽपि गुणा बुद्धिकृता बुद्धिगुणा इति ॥
 उच्यन्ते सुखदुःखाद्याः परमात्मकता इति ।
 इति चक्षणात् ॥ ५२ ॥

भीमस्त्रिजगत्प्रजतीयेकतपदरत्नावली ।

नृत्यत इति । बुद्धिगुणतोऽप्यवपि ज्ञानं जीवस्य वर्धितं द्रष्टु-
 दृश्ययोर्मियो भिन्नगुणत्वात् ॥ ५२—५५ ॥

भीमस्त्रिजगत्प्रजतीयेकतपदरत्नावली ।

एनदेव दृष्टान्तेन स्पष्टवति । तरोरिति । तरुशब्देनोद्भिज्जमात्र-
 मुच्यते ततो लक्षणाया फलयाकाशतश्च ग्रीष्मादेरित्यर्थः बीजाज्जन्म
 विपाकात् संसर्गं ताद्यं च विद्वान् ॥ ४९ ॥

अविचेकिनः संसारं प्रपञ्चयन्ति । प्रकृतेरुपाधेः सकाशादात्मानं
 संस्पृशन्समूढः विषयविषयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

द्रष्टुर्जीवस्य दृष्टत्वात् पायेक्येऽपि दृश्यधर्मग्रहणे दृष्टान्तमाह-
 नृशब्दो गायनो जनात् पश्यन् बाधो यथा अनुकरोति तद्वन्-
 शरताद्यादिगति शृङ्गारदिरसं च मनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः अनुका-
 र्यते गुणैर्वलादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

भीमस्त्रिजगत्प्रजतीयेकतपदरत्नावली ।

एनदेव दृष्टान्तेन स्पष्टवति । तरोरिति । वस्त्रतोः बीजाज्जन्म
 विपाकात्संसर्गं ताद्यं च विद्वान् स द्रष्टा तरोर्भिलक्षणाः एवं
 ततोऽज्जन्मसंभूतो यो विद्वान् स ततः पृथगेव ॥ ४९ ॥

तिष्ठन्न इति विजयवज्र पाठः ।

एवमात्मात्मविषयं संसारनिवृत्तये उपदिष्टव्यं आत्माना-
 त्मविषयकाभावे तु संभरत्येवेत्याह पञ्चमिः । तत्रेव स्वस्वरूप-
 बाधोऽप्येव अविचित्रं मन एव अनुभवः अनात्मज्ञः देहात्मा-
 मिमानवान् स्पृशेत्तु वेत्तु समूढः संसारं जन्ममरणप्रवाहं प्रति-
 पद्यते प्राप्नोति ॥ ५० ॥

संसारं प्रपञ्चयन्ति । सार्विकानां कर्मभिर्भ्रामितश्चोद्यतः कश्चित्
 सार्विकेन कर्मणा राजन्नादिमायाबाधितस्तस्मादेव सत्त्वादीन्
 देवान् याति रजसा च ऋष्यादिमायाबाधितः ब्रह्मरादीन् वाति
 तत्तत्तममा भूनादीन् एवं पुनः पुनः संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥
 तनु ऋषिश्वादिधर्मविहीनो जीवः कथं तान् तान् धर्मान्
 प्राप्नोतीत्यत्र आह । नृत्यत इति । नृत्यतः नर्तकान् गावतः गाव-
 कान् पश्यन् यथा अनुकरोति एवं बुद्धिगुणान् बुद्धिं गतान्
 ऋषिश्वादिधर्मादीन् धर्मान् ऋष्यादिदेहात्माभिमानेन आत्मधर्मतया
 पश्यन् वलादेहात्माभिमानेनानुकार्यते देहधर्मान् आत्मधर्मत्वेन
 स्वीकरोतीति फलिताऽयं ॥ ५२ ॥

माया टीका ।

वृक्षके पैदा होने तथा धान्यादिकों के पककर सुखजाने
 को देखकर अपने जन्म मरण को जान जावे कि जैसे इस
 पेड़से देखने वाला भलग है तैसे शरीरसे भी देखने वाला
 भलगही है ॥ ४९ ॥

अज्ञानी पुरुष इस प्रकार से प्रकृति से ठीक भिन्न आत्मा
 को न जान कर विषय सुखोंमें मोहित होकर संसार को प्राप्त
 होता है ॥ ५० ॥

सर्व गुणकी भासकी से ऋषि देवता होता है रजोगु-
 णसे असुर मनुष्य होता है तमोगुण से भूत पशु आदि बानि-
 को प्राप्त होता है ऐसेही कर्मों से घूमता हुआ जाना है ॥ ५१ ॥

जैसे नाच में बैठा मनुष्य उनके नाच गान को देखकर
 मन में गाता नाचता सा होजाता है इसी प्रकार से अकर्मों
 भी आत्मा बुद्धि गुणोंका अनुकरण करता है तो उस सरीका
 होता है ॥ ५२ ॥

भीमस्त्रिजगत्प्रजतीयेकतपदरत्नावली ।

उपाधिधर्माद्योपहितेऽवभासते इत्यत्र दृष्टान्तमाह चयात्म-

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदार्थसंग्रही

जीवस्य संसारोऽपि ह्या अस्यप्रयोजनः "अस्यप्रयोजनं यत्समु-
वेत्येव तदुच्यते" इति वचनात् ॥ ५४ ॥

अस्यरूपत्वे किमिति न निवर्तते इति तत्राह । अर्थ इति ।
अर्थे दुःखः आत्मादिष्वप्ये विषये अविद्यमानेऽपि संसृतिः संसृष्ट-
दुःखात्मादिप्रत्ययो न निवर्तते किन्तु वर्तते एव अनिवृत्तौ
निमित्तमाह । ध्यायत इति । निरन्तरं शब्दादिष्वप्यध्यानमनि-
वृत्तौ कारणमित्यर्थः । तत्कृत्वा इष्टमत्राह । स्वप्न इति । ध्यायत
इत्यनुवर्तते जाग्रदहृतुरगाद्यर्थध्यानात् स्वप्नेऽप्यर्थागमस्तुरगा-
द्यर्थागमो यथा न निवर्तते उपादानादिव्यवहारानुमवात् भव
व्याप्तमस्त्व्यादिदृष्टान्तानां प्रपञ्चमिदवात्वे न तात्पर्यं किन्तु देह-
सम्बन्धात्सुखरूपाणां जीवानां अहं दुःखीत्यादिप्रत्ययस्य
वशात् स्वतः शुक्लः शङ्खोऽपि जपाकुसुमसन्निधानाच्छोभते इति
शङ्खविषये शोभित्वप्रत्ययस्य मिथ्यात्वं इदं तथाप्रापीति । सन्तो-
ष्टवम् ॥ ५५ ॥

फलितमाह । तस्मादिति । आत्मनोर्जीवपरमात्मनोः स्वक-
पाग्रहणेन निष्पन्नं वैकल्पिकं विरुद्धकल्पनाजनितं भ्रमं
पश्यन् ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवमोक्षामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तस्मादुद्धव माभुक्त्वेति स्फुटमेव तमुपलक्ष्यान्नाह प्रत्युप-
देशो व्यवहृते नोद्धवोऽपि मभ्यून इत्यादिश्रीमगवर्मनो-
वृत्तेः ॥ ५६ ॥ ५८ ॥

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदार्थसंग्रही ।

अस्यधर्मो अस्यत्रावभासते इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । अस्मत्सा
प्रचलनेन तत्र नौकाकटेनैकस्तीरस्यान्तरवो यथा चक्षा
इव दृश्यते एवं कर्तृत्वभाक्त्वाद्वायु उपाधिधर्मो एव तद्ग्राह्यो जीवे
सर्पभूताद्याविष्टत्वात् सर्पादिग्राह्यो मनुष्ये सर्पादिधर्मो इवाव-
भासते इत्यत्र दृष्टान्तमाह । चक्षुषेति ॥ ५३ ॥

तदेवं विषयभोगो उपाधिधर्मो एव जीवे मृषा प्रतीता
इत्यत्र दृष्टान्तद्वयमाह । यथेति । विषयानुभवो विषयभोगः संसारः
संसारवन्धः ॥ ५४ ॥

संसारवन्धस्य मिथ्यात्वेऽपि तदुत्थं दुःखं न निवर्तते इत्याह ।
अर्थे उपाधिधर्मत्वे अविद्यमाने अवस्तुभूतेऽपि संसृतिः संसारः
वन्धोऽर्थे दुःखं न निवर्तते कस्य विषयान् भोगबुद्ध्या ध्यायतः
अस्य जीवस्य अवस्तुभूतस्यापि दुःखत्वे दृष्टान्तः स्वप्नेऽनर्था-
गमः सर्पादिदेशः ॥ ५५ ॥

वस्माद्भोगबुद्ध्या विषयध्यानमनर्थहेतुस्तस्मात्त्वं तत्पज्येत्याह-
तस्मादिति । विकल्पाद्देहाध्यामादुद्भूतं भ्रममज्ञानं पश्य कीदृशं
आत्मनो जीवस्य अप्रहण्यमप्राप्तिस्तत्र निर्मातं विराजमानं तद-
तिसाधकमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदार्थसंग्रही ।

अस्यधर्मोऽस्यावभासते इत्याह । यथेति । तथा
अविरहिम देवोऽस्मि असुरोऽस्मीत्यादिदेहात्माभिमानेन अवि-
त्वाद्यो धर्मो आत्मधर्मत्वेन प्रतीयते ॥ ५३ ॥

किंवदुना यथा मनोरथधियः नरोऽस्यसुरोऽस्मीत्यादिमनो-
रथधियः स्वप्नदृष्टाश्च इन्द्रोऽस्मीत्यादिधियः तत्र तत्र देवानु-
त्थिता अपि मृषा नरः सुरो इन्द्रो वा न भवति तथात्वासम्भ-
वात् तथा विषयाणां शुभाशुभानामनुभवो यस्मिन् स संसारः
अविषयदेवत्वमनुभवत्वादिरूपः जातस्वमृतत्वादिरूपश्च आत्मनः
अविषां देवो वा मनुष्यो वा मृगो वा न भवति ॥ ५४ ॥

ननु तस्य मृषात्वे तन्निवृत्त्युपायविषयकशास्त्रस्य वैयर्थ्यं
क्यादत्तमाह । अर्थे इति । अर्थे । अविषयदेवत्वादेः जातस्वमृ-
त्वादेरात्मनि अविद्यमानत्वेऽपि अस्य देहात्माभिमानिनः संसृतिः
अविरहिम देवोऽस्मि असुरोऽस्मि मरिष्यामीत्यादिरूपा न निव-
र्तते यथा आशिरश्चंदाघनर्थाभावेऽपि स्वप्ने नादृशानर्थागमोऽस्येव
ननु आत्मपरमात्मविषयकशास्त्रध्वङ्गादिना अविषयत्वादे-
जाग्रत्त्वाद्वायु देहधर्मो अहन्तु परमात्माशंभूतस्तेभ्यैरकृ-
ष्टस्वरूपः इति ज्ञात्वा परमात्मध्यानेन मुक्तः कुतो न भवेद्वि-
त्यत आह । ध्यायतो विषयानिति । विषयासक्तस्योक्तसाधनेऽवकाशो
नास्ति मतः संसृतिर्न निवर्तते इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मतो विषयभोगो न कर्तव्य इत्याह । तस्मादिति । असाङ्ग-
विषयेः कनिष्ठैरिन्द्रियैः विषयानिन्द्रियाणां वैकल्पिकं विकल्पं
आत्ममिमे देहभ्रमं आत्मभ्रान्तिं पश्य संसारहेतुत्वेनाशो-
च्य ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

जैसे जलके दिखने से वृक्ष भी दिखते से बीकते हैं तथा
अपने घूमने से नेत्रों से भूमी घूमतीसी दिखती है ॥ ५३ ॥

जैसे केवल मनोरथ की बुद्धि तथा विषयों के अनुभव
फटे हैं हे ब्रह्माह उद्धव ! स्वप्न के वन्ध पदार्थ जैसे चक्षिक
हैं तिसी प्रकार से अपने मोह से मात्र आत्मा को संसार
का बन्धन है ॥ ५४ ॥

वयार्थ अर्थ नहीं बीकने से भी संसार निवृत्त नहीं
होता है विषयों के ध्यान करने से बन्धन होता है जैसे
स्वप्न में भयादिक भ्रमर्थ की प्राप्ति होती है ॥ ५५ ॥

हे उद्धव ! तिस से खोटी इन्द्रियों से विषयों को मत
भोगो परमात्मा में प्रीति न होने से वह सब संसार का
बाध मित्र भ्रम है ऐसा जानो ॥ ५६ ॥

क्षिप्तोऽनमानितोऽसन्निः प्रलम्बोऽसूचितोऽपवा ।

ताडितः समिबद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥ ५७ ॥

निष्ठितो मूत्रितो वाऽज्ञैर्बहुधैवं प्रकम्पितः ।

श्रेयस्कामः कुच्छ्रुगत आत्मनाऽत्मानमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

उद्धव उवाच ।

यथैवमनुबुध्यं वदनो वदतांवर ! ।

सुदुःसहमिमं मन्य आत्मन्यसदतिक्रमम् ॥ ५९ ॥

विदुषामपि विश्वात्मन् ! प्रकृतिर्हि बलीयसी ।

ऋते त्वद्धर्मनिरतान् शान्तांस्ते चरणालयान् ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसम्वादे

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाष्येदीपिका ।

दुःखप्रतीकारोद्यममपि परित्यज्य परमेश्वरनिष्ठेनैव भाव्य-
मित्याह । क्षिप्त इति हाड्याम् । क्षिप्त आक्षिप्तो दुःख इति वा
प्रकम्प्य उपहसितः ॥ ५७ ॥

निष्ठितो निष्ठिवनविषयीकृतः मूत्रितो मूत्रेणाऽऽर्द्रोक्तः
प्रकम्पितः परमेश्वरनिष्ठातः प्रक्याबितोऽपि कुच्छ्रुगतः कुच्छ्रु-
ग्राप्तोऽपि ॥ ५८ ॥

एवं त्वदुक्तं यथा अनुबुध्यं तथा तोऽस्मान् सर्वान् प्रति वद ५९
त्वद्धर्मनिरतान् ऋते विदुषामप्यसद्भिः कृतमतिक्रममपराधं
दुःसहं मन्य इत्यन्वयः प्रकृतिः स्वमानः ॥ ६० ॥

निरक्ष्य सर्वसन्देहमकीकृत्य सुदर्शनम् ॥
प्रकाशितरहस्यं न भजस्व गुरुमीश्वरम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीष्मरक्षामिकृतभाष्येदीपिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भीष्मरक्षामिकासंगोष्ठाभिर्धिराजिता

दीपिकादीपिनी टिप्पण्या

क्षिप्त इति युग्मकम् । आक्षिप्तः बाष्पा निरस्कृतः अपमानितः
अङ्गु रथानाद्यभावेनानाहतः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

न इत्येकत्वे बहुवचनम् "मन्मदाद्वबाह्व", इति सूत्रात् । विविक्त
उपसङ्गश्चेति निर्जनसम्बादोक्तः अतएवात्रापि अनुबुध्य-
मिक्षेकवचनान्न एव लिङ् प्रयोग इति । स्वामिण्याव्यायांतु
स्वोपदेष्टव्य जनतानुसारेण नः सर्वानिति बहुवचनोपगमः ॥ ५९ ॥

ऋते त्वद्धर्मनिरतानिति त्वच्छ्रवणकांक्षनादि निष्ठायेषु तेष्व-

स्माकं न निरुद्धः अतस्ते तु मयता नात्रोदाहायोः किरणश्च
एवेति भावः ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीष्मरक्षामिकासंगोष्ठाभिर्धिराजिता

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भीष्मदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीवम् ।

क्षिप्तः बाष्पा क्षिप्तः प्रकम्प्यः विप्रकम्प्यः असूयितः गुणेश्वारो-
पितदोषभावः वृत्त्या द्रव्यरूपेण जीवितेन ॥ ५७—५८ ॥

वदतस्तवानुवृत्त्या त्वग्मतानुसारेणापि दुःसहमसदति-
क्रमं मन्य ॥ ५९—६० ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे

भीष्मदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीवम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भीष्मरक्षामिकासंगोष्ठाभिर्धिराजिता

आत्माग्रहणानिमित्तमिच्छन्तं भ्रमनिवृत्तये सदात्मवापारम्भा-
त्माकृतं भवितव्यमिति सूचितं तत्र धिक्नोपनिषान्त्वात्मग्रह-
णेन स्वार्थानुसारेणोदाहृत्याह ताड्याम् । क्षिप्त इति । असन्नितुं जनेः
क्षिप्त आक्षिप्तः तान्द्रितोऽपि क्षिप्तः प्रकम्प्यः उपहसितः असू-
यितः गुणेश्वारोपितदोषभावः वृत्त्या जीवितेन परि-
हापितः र्वाजितो वा ॥ ५७ ॥

ब्राह्मिशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २२॥

भाषा टीका ।

असत्पुरुष चाहे जोड़े बचन करें चाहे अपमान करें
चाहे इसी करें चाहे गुणों को दोष बतायें चाहे मों
चाहे बायें चाहे जीविका छुड़ा दें ॥ ५७ ॥

चाहे उपर थुक टाँसें चाहे मूत्र करें ऐसे नाना प्रकार
से बुझि करें तो भी अपने कल्याण को चाहने वाला
पुरुष ऐसे कष्ट में पड़ने पर भी अपनी बुझि से आत्मा
का उद्धार करे ॥ ५८ ॥

उत्तर उवाच ।

हे ब्रह्मों में भेष्ट कृष्णचन्द्र में तो असत्पुरुषों के
कि वे अपने अपमान को बड़ा कठिन समझता हूँ इस के सहने
का उपाय मेरे से कहिये ॥ ५९ ॥

हे विश्वात्मा बड़े विद्वानों को भी यह सहना कठिन है
क्योंकि प्रकृति सम्बन्ध बड़ा बड़बुद है परन्तु जो पुरुष
आप के चरणों के आश्रय करते हैं और छात हैं और
आप के भागवत धर्मों में निरत हैं बहुतों ऐसे तिरस्कार
को सह सकते हैं ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण एकादशस्कन्ध

बाहसर्वे अध्याय की पं० अक्षमण्यार्यविरचित

भाषा टीका समाप्त ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

—:—:—:—

बादरायणिरुवाच ॥

स एवमाशंसित उद्धवेन भागवतमुख्येन दाशार्हमुख्यः ।
सभाजयन्भृत्यवचो मुकुन्दस्तमावभाषे श्रवणीयवीर्यः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

बहिस्त्वय ! सर्वे नात्र साधुर्वै दुर्जनेरितैः ।
दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुभीश्वरः ॥ २ ॥
न तथा तप्यते विद्धः पुमान् बाणैः सुमर्मगैः ।
यथा तुदन्ति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः ॥ ३ ॥
कथयन्ति महत्पुण्यमितिहासमिहोद्धत ! ।
तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ॥ ४ ॥
केनचिद्भिक्षुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः ।
स्मरता धृतियुक्तेन विपाकं निजकर्मणाम् ॥ ५ ॥
अवन्तिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया ।
वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोऽतिकोपनः ॥ ६ ॥
ज्ञानयोऽतिथयस्तस्य बाढ्मात्रेणापि नार्चिताः ।
शून्यावसथ आत्माऽपि काले कामैरनर्चितः ॥ ७ ॥
दुःशीलस्य कदर्यस्य दुह्यन्ते पुत्रबान्धवाः ।
दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन् प्रियम् ॥ ८ ॥

भाषरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

त्रयोविंशे तिरस्कारसहनोपाय इत्येते ।

भिक्षुगीतप्रकारेण मनसः संयमो विद्या ॥

दुर्जनोपद्रवो नूनं दुःसहो हि महयिसाम् ।

अतश्चतुर्भिर्ध्यायैः सहनोपायवर्णनम् ॥

तत्र तावदस्मिन्त्रयाये भिक्षुगीतया मनो विजय उत्तरस्मिन्
प्रकृतिपुरुषविशेषेस्ते दुस्तरास्मिन् गुणवृत्तिविजयस्ततः परस्मिन्
लगीतया विषयसङ्ख्यागेन सस्मद् इति क्रमेणोपाया भगवता
वर्णयन्ते आशंसितः प्रार्थितो भृत्यस्य वचः सत्कुर्वन्ते भृत्यं
प्रति आवभाषे ॥ १ ॥

तत्र तावदङ्गीकारतस्तद्वचः सम्पूजयति द्वाध्यायम् । हे बाह-
र्यस्व ! इहस्पतेः शिष्य अत्र लोके स साधुनास्ति यो दुर्जनाकैर्भिन्न
क्षुमितं मनः समाधितुमीच्छः इत्याह ॥ २ ॥

कुत इत्यत आह । नेति । यथा मर्मस्था मर्मस्त्रेव नित्यं स्थित
परप्राप्तिरूपा इत्यवस्तुद्विगति व्यग्रयन्ति तथा इतरे बाणा न तुदन्ति
अतस्तेस्तथा न तप्यन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तथाऽपि मया वक्ष्यमाणैरुपायैः सर्वं मोढुं शक्यमित्यभिप्राये
योतिहास प्रवर्त्तते । महद्यथा भवति तथा पुण्यमितिहासं गात्र
कथयन्ति ॥ ४-५ ॥

स भिक्षुः पूर्वं घनाढ्यः कुच्छार्जितस्य धनस्य नाशेन सस्तप्यमा
निर्विण्णः सन्प्रव्रज्य भिक्षार्थमटन् दुर्जनैरुपद्रुतः प्रस्तुतोपयोगि
गायामगायतेति वक्तुं तस्य पूर्वचरितमाह । अवन्तिष्वित्यादिना
अवन्तिषु मालवेषु घातौ कृपितार्थाज्यादिरूपा वृत्तियस्य कदर्यं
स्मृतायुक्तः “आत्मानं धर्मकर्म च पुत्रदारांश्च पीडयन् । दे-
ताऽतिथिभृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृत” इति ॥ ६ ॥

तस्य ये ज्ञातयो बान्धवा अतिथयोऽवनीनाश्च तेन नार्चि-
रित्यर्थः । शून्यावसथे धर्मकर्मज्ञाने गृहे दहे वा ॥ ७-८ ॥

भीराधारमण्डासगोत्रामिबिरचिता—
दीपिकादीपिनी दिव्यली ।

मनःसंयम एव सहनोपाय इतीयंते । तन्वश्वेऽपि तदुपायाः
कस्मिन् न बल्योक्त्यापाम् अज्यायचतुष्टयायंमापि सगृह्णन्तु जुज-
नेति । महीचसामपि दुःसह इत्यन्वयः मनो दुःसहभावात् ।
तत्र अज्यायचतुष्टयमध्ये तावत् प्रथमम् । समिन्वयविशेषः ।
उत्तरस्मिन्मन्त्रविशेषः । तदुत्तरस्मिन् पञ्चविंशे । ततः परस्मिन्
चतुर्विंशे ॥ १ ॥

तत्र दुर्हन्तोपद्रवस्य दुःसहत्वे तावदादौ । तद्वचः उद्धव-
वाक्यम् ॥ २ ॥

नित्यं स्थिता इति प्रसिद्धायास्तु निःसरति तत्सुत-
मपि कालांतरे शायति अत इतरे वाया न तुदन्ति ।
अतस्तथा तोदनं कर्तृत्वा भावातल्लममंगैरित्यपि कश्चित्पाठः ॥ ३ ॥

तथापि दुर्जनेपद्रवस्य दुःसहत्वेऽपि । प्रस्तौति प्रकर-
णं करोति वयंयतीत्यर्थः । कथयन्तीति युग्मकम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
प्रज्ञय संवत्स्य । प्रस्तुतोपयोगिनी सहनोपयुक्तम् ।

तस्य कथ्यस्य ॥ ६ ॥

तस्मैति कर्त्तरि यष्टी अतस्तेनेत्यर्थः कृतः ॥ ७ ॥

दुष्टास्ते कदा मरिष्यन्तीति द्रोहं कुर्वन्ति । प्रियं सुखम् ॥ ८ ॥

भीमसूचनसूचितशुकपदीयम् ।

॥ १-५ ॥

वाहस्पत्यः बृहस्पतिशिष्य इश्वरः समर्थः लुब्धः अर्थाभि-
निविष्टः कथं सिसृक्षेति विमये विनिबोधविमुखः ॥ ६ ॥

शून्यावसथे अतिथिपूजारहितगृहे आत्मा शरीरम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यमुख्येन पृष्टस्तमभिनन्दने प्रति भीमगवानाहेत्याह मुनिः ।
स इति । इत्थं भागवतमुख्यतोऽख्येनाशंसितः पृष्टो दाशाहं
अष्टः भवणीति वीर्यं विश्वप्रकाशकं चक्षितं यस्य स मुकुन्दः
भृत्यस्योद्धवस्य वचः समाजयन् समानयन्तमुख्यवमायभावे ॥ १ ॥

भाषणमेवाह । वाहस्पत्यस्यादिना यदुक्तं सुबुद्धमिम-
मस्य आत्मस्यसद्वृत्तिक्रममिति तत्तावत्सत्यमेवेत्याह । वाहस्पत्येति
द्रष्टव्यम् । हे वाहस्पत्य! बृहस्पतेः शिष्य ! स साधुर्विद्वान् नास्त्येन
कोऽसौ यो दुर्जनेरितैर्दुर्लभैः मिश्रमात्मानं मनः समाधातुमीश्वरः
समर्थः । अनेन समाहिते सत्यात्मानि सुसुदुर्लभा नरान् इति
सूचितत्वाज्जकमानुवर्ति मन एव सुखदुःखकारणमिति
फलितम् ॥ २ ॥

कृत इत्यत आह । न तथेति । ममैवेत्येतो प्राप्तेर्वाग्येतिऽपि
न तथा तप्यते कथमितिवाह । यथाऽस्यतां दुर्जनानां स्व-
स्थितः परपेवाक्यरूपाः इत्यतः समर्थः सन्तः तुदन्ति व्यथ-
यन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । केवलपुण्यः परपेषुभिर्नितरां तप्यते इति
विचिन्तनाऽर्थः ॥ ३ ॥

यद्यप्येवं तथापि मनैः सुखदुःखयोरसाधारणविमर्शनात्मानं
समाधातुं प्रभवत्येनेति वक्तुमितिहासं प्रस्तौति । कथयन्तीति
महापुण्यं शृण्वतां महत्पुण्याहमितिहासं कथयति स एव

तत्प्रवृत्त्योत्तरमितिमात्रः । अतस्तमितिहासं वयंविध्यामि
सुसमाहितः सन्निबोधं शृणु ॥ ४ ॥

इतिहासं विनिबोध । केनचित्वादि तुज्जेनैः परिभूतेन केन
चिज्जुष्टुणा तर्थाभिमिया गीतगीतहासमितिपूर्वेषु सम्बन्धः
भिक्षुं विनिबोध । धृतियुक्तेन विद्याधनियानेऽपि कथयन्मापन-
सामर्थे धृतिरूपया युक्तेन निजकर्मणां विपाकं विपकयन्ते
निराद्यन्ते फलान्नयनानि तथा तमहम्माभिमानकारितानामीश्वर-
निग्रहानुग्रहमूल्यानां निजकर्मणां यथाकृतमन्तःकरणमेष पारि-
शेष्यस्यायेन सुखदुःखसाधनमिति स्मरन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कोऽस्मैविनिबोध इत्यत आह । अथस्तीतिवत्यादिना अथ-
स्तीषु देशेषु भिया अनादिसम्पत्त्या आद्यतमः समु-
द्यतरः कश्चाद्भज आसीत् न विनिबोध । यातां कृषिवागिउया-
दिकृषा वृत्तिरूपस्य सः कथं केवलं खादपेषणमात्रपरः यद्वा—
आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदाराञ्च योऽयम् ।

देवतातिथिभूतञ्च स कथं इति स्मृतः ॥

इत्युक्तविधः तत्र हेतुः केषाञ्चित्तकामा लुब्धश्चेति किञ्चानि-
कोपनः ॥ ६ ॥

अत एवतस्य सम्बन्धिनो ज्ञातयोऽतिथयश्च वचनमात्र-
णापि तेन नास्तिताः शून्यावसथेऽतिथिपूजारहिते गृहे तस्यात्मा
देहोऽपि कामेभ्योर्गोचिने न खलितः ॥ ७ ॥

तुशीलस्येति एवमिदं तस्य पुत्रादयः दृष्टान्तेऽदृष्टापचक्रि-
त्यर्थः दारादयोऽपि विषयणाः सन्तोऽस्य प्रिय तावत्स ज्ञातः ॥ ८ ॥

भीमजिज्जवज्जनीयेकतपदरत्नावली ।

यत्किमन्तरेण सर्वसम्पत्तयो दुःखहेतुरित्येतन्निबोध्याये
समर्थयते तत्र एव कृष्णः उद्धव किमाहेति राज्ञा मानसीं शकुं
परिहरति । स एवमिति । आशासितः प्रष्टुमीष्टाभिवदनायाका-
ङ्क्षा कारितः ॥ १ ॥

किमाहेति तत्राह । नास्तीति अथ जीवराशौ बाह्यान्तर्भेदजनः
बाह्यान्तः शत्रुशोककरः सार्धं साधुश्रेयसिमग्नश्च सज्जनो वा
दुर्जनोऽस्तीतिदुर्लभैर्मिश्रमात्मानं मनः समाधातुमीश्वरः समर्थो यद्वा
यो दुर्लभैर्मिश्रमात्मानं समाधातुमीश्वरः स साधुः सज्जनो वै कृतः
बाह्यान्तर्भेदजनो इति ॥ २-३ ॥

अथ भीमकृष्णः सुखवोधयेतिहासं वक्ति । कथयन्तीति ।
इह त्वत्पृष्टं ॥ ४ ॥

विपाकं फलनिष्पत्तिम् ॥ ५ ॥

यातां वृत्तिः कृषीदादिभिर्यजिघासोपायवान् कथं दारि-
द्र्यमावेनोपेतः कामा परान्तस्तपूदायान् ॥ ६ ॥

लुब्धत्वेऽनुमाह । ज्ञातय इति । अथ कथंमुखाह । शून्येति
निजभूतजातमन्यथ निबोध कथं धनशून्यगृहेतिश्रुत्यात्मा स्वयंकामैः
काश्यैरशनादिति ॥ ७ ॥

पुत्रादिभिरपि कृतप्रियो न भवति । किमुतायेति आवेगाह
दुःशीलस्येति ॥ ८ ॥

भीमजिज्जवज्जनीयेकतपदरत्नावली ।

॥ १ ॥ ३ ॥

तथेवादाहरति । कथयन्तीति युग्मकमिदं ॥ ४-९ ॥

तस्यैवं यद्वनितस्य व्युत्सयोभयलोकतः ।

धर्मकामविहिनस्य सुक्रुधुः पञ्चभागिनः ॥ ६ ॥

तदवध्याननिस्त्रस्तपुण्यस्कन्धस्य भूरिद ! ।

अर्थोऽप्यगच्छन्निधनं बहायासपरिश्रमः ॥ १० ॥

भिमज्जिनायचक्रवर्तिकृतसराःपदार्थिनी ।

“त्रयोविंशोक्तवैश्य धनज्ञानाद्ययोर्द्वयो ।

गीतं दुःखहरञ्चोक्तं वृजनासतिरक्कतेः” आसंशितं प्रार्थितम् ॥ १ ॥

हे वाहंरूपस्य ! बृहस्पते ! शिष्येति सोपपत्तिकं त्वत्प्राक्यहम-
मानवमेव किन्तु पारमार्थिकोऽयं मार्गस्त्वद्गुण्या तेनाप्यगम्यो
मत्त एव त्वया सिद्धिरव्य इति भावः ॥ २ ॥

परुषेषवः परुषोक्तिरूपा इवचः ॥ ३ ॥

वद्यत्वेवमेव सर्वत्र दृष्टं तदपि परुषेषुत्रैयर्थ्यकरमुपाख्यानं
शृण्वित्वाह । कथयन्तीति विपाकं कलम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवन्तिषु माखनेषु वार्ता कृत्रिवाण्युपादिरूपा वृत्तिर्यस्य सः
कदर्थो विगीतः बहुकम् आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीड-
यन् । देवतानि विभृषांश्च स कदर्थ्य इति स्मृत इति ॥ ६ ॥

शून्वावासये धर्मकामगम्ये गृहाभमे ॥ ७ ॥

दुःशीलस्य दुःशीलाय दुष्टान्ते द्रुष्टान्ति ॥ ८ ॥

भिमज्जुकदेवकृतसिखास्तमहीपः ।

अर्थास्मिन् त्रयोविंशोऽध्यायवे भिक्षुगीतया मनमो विजयः
नयन्ते स भीकृष्णः एवमुक्तप्रकारेणासंशितः प्रार्थितः भूत्य-
क्योऽन्यस्य वचः समाजयन् सर्वकुर्वन्सुखं प्रभावभावे
हरवत्त्वचः ॥ १ ॥

तद्वचः समाजयति । वाहंरूपस्य इति ज्ञापयाम् । हे वाहंरूपस्य !
बृहस्पते ! शिष्य ! सत्यं वदस्मीति सन्तोषनाभिप्रायः अत्र
लोके स साधुनास्ति वो वृजनेरितैर्वैरुक्तैर्भिषं विकारं प्रापितमा-
त्मानं मनः समाधातुं निर्विकारं कर्तुमीश्वरः समर्थो भवेत् ॥ २ ॥

परुषेषवः पुरुषवाग्वायाः तथोक्तं महाभारते-

वाक्सायका वदनाभिः पतन्ति वैराहतः शोचतिराडवहानि ।

परस्य वै ममसु ते पतन्ति तान् पयिदतो नावमृजेरकदाचित्

कर्णिनाञ्जकिनाराचानुद्धरन्ति शरीरतः ।

वाक्शब्दवस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदि शबो हि सः ।

इति ॥ ३ ॥

तथापि मयोरुपमोनोपायेन मनःसमाधातुं सुमुमुक्षुः स्या
हिरन्मिमांसेतिहासं प्रोक्तौति कथयन्तीति महद्यथाभवात् तथा
मुपवसितिहासं कथयन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवन्तिषु माखनेषु वार्ता कृत्रिवाण्युपादिरूपा वृत्तिर्यस्य सः
आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् ।

देवतानि विभृषांश्च स कदर्थ्य इति स्मृत इति स्मृत्यु ॥

कलकण्ठः कदर्थ्योऽनिलुब्धः ॥ ६ ॥

तस्य कदर्थ्यस्य ये ज्ञानयो वच आतिथयः पूजाहोः ते वाक्मा-
त्रेणापि तेन नार्थिताः शून्वावासये धर्मकामजिते गृहे आत्मापि
नार्थितः धर्मस्य कामेन वा न तोषितः ॥ ७ ॥ ८ ॥

माया टीका ।

भीशुक उवाच सव भागवतो मे भेष्ट उत उखवजी से इस
प्रकार के कथम करने से वाहनों मे भेष्ट भी मुकुंद कृष्णचंद्र
जी जिन के कि चरित्र भवण कीर्तन के योग्य हैं वे अपने भूत
के वचनों की प्रशंसा करके फिर बोधने लगे ॥ १ ॥

भिमज्जान् उवाच हे बृहस्पति के शिष्य उखवजी ऐसा
साधु कोई संसार में नहीं है जोकि वृजनों के कहे वचनों से
बुद्धित मनका समाधान करसके ने को समर्थ होवे ॥ २ ॥

वाहनों के खगने से पुरुष मर्मों मे वेधित होवे तोभी ऐसा
नहीं दुःखित होता है जैसे कि मर्म मे लगेहुवे असत्य पुरुषों
के पुरुष वचन रूपी वाहनों से ताड़ित होनेसे दुःखित होता है ॥ ३ ॥

हे उखव ! इस विषय मे बड़े पवित्र एक इतिहास को
महात्मा जन कहते हैं तिसको मैं कहूंगा तुम सावधान हो
कर सुनो ॥ ४ ॥

बहगीन किसी सम्भासी का गाया है जिसको कि वृजं
नोने तिरस्कार किया तब उस भिक्षुके अपने कर्मफलों को
स्मरण किया और फिर इस गीतको धैर्य धारण करके
गान किया है ॥ ५ ॥

उज्जैन के देशों मे सम्पत्ति से बड़ा घनी एक कोई खेति
भादि जीविका करने वाला अति कोधी कामी लोमी कज्जुस
एक ब्राह्मण होताभवा ॥ ६ ॥

उसने अपने वस्तु तथा अतिथि जनोंको वचन सेभी
कभी सरकार नहीं किया शून्य अपने घरमे रहा करभाया
कमी मनारथों से उसने अपनी भी तृप्ति की ॥ ७ ॥

उस दुःशील कदर्थ्य के पुत्रादि सब बांधव द्रोह कहते
थे माया पुत्री भूत सब उससे विमुख रहते थे कोई भी
प्रीति नहीं करता था ॥ ८ ॥

भीषरज्जामिकृतमाचार्यटीपिका ।

वत्सायां विसमिव केवळं रक्षणीयं विसं वस्य पञ्चभागिनः
पञ्चवददेवताः ॥ ६ ॥

ज्ञातयो जयन्तुः किञ्चित्किञ्चिदस्यैव उच्यते ! ॥
 देवतः कालतः किञ्चिद्ब्रह्मबन्धोर्नृपार्थिवात् ॥ ११ ॥
 स एवं ब्रविष्ये नष्टे धर्मकामविवर्जितः ।
 उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिन्तामाप दुःख्ययाम् ॥ १२ ॥
 तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः ।
 खिद्यतो बाष्पकण्ठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् ॥ १३ ॥
 स चोद्वेगमहो कष्टं वृथाऽऽत्मा मेऽनुतापितः ।
 न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास्त ईदृशः ॥ १४ ॥
 प्रायेणार्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन ।
 इह चाऽऽत्मापतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ १५ ॥
 यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः ।
 लोभः स्वल्पोऽपि तान् हन्ति श्वित्रो रूपमिवेक्षितम् ॥ १६ ॥

श्रीभारविजयसूत्रमाचार्यदीपिका ।

तेषामवधानमनाहरतेन विघ्नतो विघ्नीयः पुण्यवत्कथं
 न्योऽर्थेणाममात्रहेतुरंशो यस्य ब्रह्मायासैः कृपादिभिः केवलं
 भ्रमो वास्मिन् सः ॥ १० ॥

कुतो निधनमगच्छतवाह । ज्ञातय इति । देवतो गृहवादिना
 काजतो निजानध्यायादि नृणां च पार्थिवानाञ्च ब्रह्मैक्यम
 तस्मात् ॥ ११—१२ ॥

नष्टरायः नष्टो रा अर्थो, यस्य तस्य तपस्विनः सन्तप्यन् ॥ १३ ॥

मे मया आत्मा देहः वृथा इत्येव आत्मानुतापं प्रपञ्चयति
 न धर्मायैवादिना यस्य ईदृशोऽर्थायास्तस्तेन मया ॥ १४ ॥

नरकाय सर्ववर्ण्ये धर्माननुष्ठानात् ॥ १५ ॥

श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १६ ॥

श्रीभारविजयसूत्रमाचार्यविरचिता—
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

पञ्चवक्त्रदेवताः देवर्षिपितृमनुष्यभूतानि ॥ ५ ॥

अर्थेणामेति ब्रह्मब्रह्ममात्रहेतुरंशस्त्वापगमात् सद्वा-
 स्तनाहेतोर्भगवद्वर्षितस्त्वत्तुष्टविशेषस्याविच्छेदं बोधयति ॥ १० ॥

ब्रह्मबन्धोः कथं नरश्च पार्थिवश्च तयो, समाहारो
 नृपार्थिवं तस्मात् ॥ ११ ॥

उपेक्षितस्त्वकः निवेदः अर्थेऽब्रह्मव्याप्तावधानम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

ईदृशः लोभमिश्रः अर्थार्थमायासो न धर्माय न कामाबाधुतेन
 मया इत्येवात्मानुतापित इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्वेतकुष्ठं कर्तुं श्लिष्टमसीष्टं रूपं यथा हन्ति तद्वत् ॥ १६ ॥

[१४६]

श्रीसुब्रह्मचर्यसूत्रशुद्धपञ्चीयम् ।

पञ्चमागिनः देवर्षिपितृमनुष्यभूतानि ॥ ५ ॥

ब्रह्मायासपरिभ्रम इति बहुलायासपरिभ्रमसाध्य
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

ब्रह्मबन्धोरिति । धनमिति शेषः देवतः किञ्चिदिति नष्टमिति
 शेषः । ॥ ११—१२ ॥

नष्टरायो नष्टधनस्य ईदृश आत्मा इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

नाथोऽयं मया च नासीत् अर्थेऽपि विनाशादित्यर्थः ॥ १४—१५ ॥

श्रीमद्भारविजयसूत्रमाचार्यविरचिता—

यज्ञाणां वित्तमिव केवलं रक्षणीयं वित्तं यस्य उभयलोकोऽ-
 स्मादमुष्मात् लोकाश्च्युतस्योभयत्राप्यसमाहितसुखस्य तत्र हेतुः
 धर्मकामविहीनस्य पञ्चमागिनः देवर्षिपितृमनुष्यभूतानि
 पञ्चमहावक्त्रदेवताः सुकृद्भुरजितस्य वित्तस्य पञ्चमहायज्ञेन
 देवताराधनं हि प्रयोजनं तस्मात्वाते सुकृद्भुरजित्यर्थः ॥ ५ ॥

नरकोपकथमाह । तद्विति । तेषां भागिनामवधानमना-
 हरतेन विघ्नतोः पुण्यवत्कथं अर्थेणाममात्रहेतुरंशस्त्वापगमात् सद्वा-
 स्तनाहेतोर्भगवद्वर्षितस्त्वत्तुष्टविशेषस्याविच्छेदं बोधयति ॥ १० ॥

निधनमस्मिन्प्रकारमेवाह । ज्ञातय इति । देवतो गृहवादिना
 काजतो निजानध्यायादि तथा नृपार्थिवानाञ्च ब्रह्मैक्यम
 तस्मात् ॥ ११—१२ ॥
 उपेक्षितस्त्वकः निवेदः अर्थेऽब्रह्मव्याप्तावधानम् ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ईदृशः लोभमिश्रः अर्थार्थमायासो न धर्माय न कामाबाधुतेन
 मया इत्येवात्मानुतापित इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥
 श्वेतकुष्ठं कर्तुं श्लिष्टमसीष्टं रूपं यथा हन्ति तद्वत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्दीराघवाचारांतुतभागवतसंग्रहप्रतिष्ठा ।

पूर्वमेव धर्मकामाभ्यां विवर्जितः स्वप्नमेवमेवित्यत्र ततोऽर्थ-
क्षयाच्च तुरल्लभामपारां चिन्तां प्राप्तवान् ॥ १२ ॥

नहो रा धनं बभूव तस्मात् एव दीर्घं विस्मयितं यथा तथा
विस्तृतः अत एव तपस्विनस्तत्तस्मात् एव विद्यतः अत एवा-
भ्रष्टाण्यकण्ठस्य सुमहान् शुभावहो निर्वैशम्भुज्जातः ॥ १३ ॥

न च जातनिर्वेदोऽपि विप्र इहमाह उक्तमेवाह । महो इत्यादिना
 खट्वाङ्गः समसाध्यदित्यन्तेन महो ममेहं कष्टं मे मया मात्मा
 वेदो हृषीवानुतापितः अनुतापमेव प्रपञ्चयति । न भर्मायेति । यस्य
 मम ईदृशः अयोजनावाप्तो भर्माय कामाय च नाभूत् ॥ १४ ॥

युक्तं चैतदित्यभिप्रायेणाह । प्रायेणेति । कदायाणां माह-
शान्तमर्थो धनं प्रायेण कदाचिदपि सुखाय न भवति नापि
द्वेषोपमोगाय चापि तु मृत्नस्य नरकाय भवति ॥ १५ ॥

यशस्विनां यज्ञिमेवं वशः ये च गुणिनां श्लाघा गुणा
 हनान् खल्वपि लोभो हन्ति यथा श्वित्रः श्वेतकुण्डं रोगः ऊर्जितं
 श्लाघ्य रूपं सौन्दर्यं हन्ति तद्वद्विषयः ॥ १६ ॥

ॐ मद्भिजयस्व जतीयं कृतपदरत्नावली ।

न केवलं कुपिताः पुत्रादयः प्रियं न खेरुः पञ्चपङ्कमागभुजो
 देवा भवति वक्ति । तस्येति । तस्वार्यं यक्षविरास्य यक्षवित्तव-
 दनुपभांगविरास्य ॥ ९ ॥

ततः किमभूदत्राह । तद्वध्यानेति । तद्वध्यानेन तेषां देवादीनां
अवज्ञाजातकोपेन विस्मृतः क्रमेण विनष्टः पुण्यवस्कथः पुण्य-
समूहो वक्ष्ये स तथा तस्य पुण्यवस्कथः पुण्यलक्षणाभुजाशिरो
वा विस्मृतं शिथिलबन्धनं वा सुकृतनाशफलमाह । अर्थ
इति ॥ १० ॥

नाथप्रकारमाह । ज्ञातय इति । नृपार्थिवात् नृराजात् ॥ ११ ॥

बोग्यश्च धननाशो वैराग्यहेतुरित्याशयेनाह । स इति ॥१२॥

तपस्विनः सन्तापवतः ॥ १३ ॥

निर्वेदप्रकारमाह । स चेति । आत्मा देहो यस्य मे ॥ १४ ॥

न सुखायेत्युक्तं स्पष्टयति । इह चेति ॥ १५ ॥

अयंलोमोऽपि यशस्वादिगुणसर्वस्वहानिकर इत्याह । यश इति ।
श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १६ ॥

भीमजीवगोखामिहृतक्रमसन्दर्भः ।

विष्णुस्तपुगयस्कन्धस्येत्वंशमात्रापगमात्सद्भासनाहेतुयो मुमु-
क्षुया भगवत्परिणीतो विशेषस्तस्याविस्त्रंसं बोधयति ॥१०—१२॥

अतः कथ्यन्वेष्यापि सर्वापराधमातिक्रम्य प्राचीनः संस्कार-
विधेर्षोऽप्यममञ्जस्य इत्याह । तस्यैवमिति ॥ १३—२७ ॥

भिमविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

तेषामवध्यामनादरः ब्रह्मावाप्तैः कृष्णादिभिः परिभ्रमो ब्रह्मिन्
 सः ॥ ६ ॥ १० ॥

देवतोऽप्युपदिष्टा किञ्चित् कावतः कावेनापि निष्कात-
धात्वादिर्न किञ्चित् नृपारिषादिति ब्रह्मेक्यं नृप्यन्तोरपि
राजपुत्रस्य निधनमगच्छादिति पूर्वेषामप्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

कट्येवस्यापि तस्यापराधस्य नितस्तद्गोमांते प्राचीनः संस्कारवि-
शेषोऽयमुद्बुद्ध इत्याह । तस्येति । नष्टराशो नष्टजनस्य तपस्विनः
सन्तस्तस्य ॥१३॥ १४॥

नरकाय इव्यभीत्या नित्यनैमित्तिककर्मननुष्ठानात् ॥ १५ ॥

श्वित्रः श्वितकुष्ठम् ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्तेषुकृतसिखास्तप्रदीपः ।

एवमुक्तप्रकारेण ब्रह्मवित्तकृत् यत्नायां वित्तमिव केवलं
रक्षणीयं वित्तं यस्य उभययोक्तद्वयुत्पत्ते हेतुः धर्मकामविहीन-
क्यति । पञ्चयबदेवताः ॥ ६ ॥

तद्वैधवायेन पञ्चभाष्यनादरेण विस्मृतो विशीर्षः पुण्य-
कक्षः पुण्यमूलमैश्वर्यं वक्ष्ये अतः वक्ष्यामि ते कृपया विज्ञा-
द्विरूपेण केवलं भगो यस्मिन् सः अर्थोऽपि निधनं नाशम-
गच्छति ॥ १० ॥

मथानाद्यमेवाह । ज्ञातय इति । नृपार्थिवयोर्द्वैतत्वम् ॥ ११ ॥ १२

नष्टः रामर्षो ब्रह्मात् तस्य तपस्विनः नानातापवतः ॥१३॥
मे मया ॥ १४ ॥ १५ ॥

शिवः श्वेतकुष्ठम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार से ब्रह्म की नाई धन रखने वाले तथा इसलका पराधा दोनों से अष्ट धर्म काम से रहित उस ब्राह्मण के पंच यज्ञ के भागी देवता संपूर्ण क्रोध को प्राप्त भये ॥ ३ ॥

हृभूरिह ! बढ़व उनके प्रवहा करने से उसकी पुत्र की
जड नष्ट होगई तथ परिश्रम से कमाया धन सब गाय
को प्राप्त हो गया ॥ १० ॥

कुछ धनतो कुटुंबियों ने खेजिया दे उल्लूखजी ! कुछ
 शोरों ने खेजिया कुछ देवतों के मग्नि लगने से कुछ गडे
 रहने से कुछ राजा से कुछ मनुष्यों के छीनने से धन
 नष्ट होगया ॥ ११ ॥

इस तरह से धन के नष्ट होने से वह धर्म काम से रहित हो गया तब उसके कुटुम्बियों ने उसको खोज लिया तब बड़ी खिता को प्राप्त मया ॥ १२ ॥

उस के क्षन के नष्ट होजाने से सन्नाप करने से बेहिस होने से कष्ट गह्वर होने से बहुत बेरतक ध्यान करने से बड़ा भारी पैराग्व उत्पन्न होगया ॥ १३ ॥

तब बोला अहो बड़ा कष्ट है कि मैंने अपने आत्मा को स्वयं ही परितापित किया है जिस मैंने कि न धर्म

अथर्ववेदः
अथर्ववेदः

अर्थस्य साधने तिष्ठ उत्कर्षे रक्षणे व्यये ।

नाशोपभोग आयासस्वातन्त्र्यता भ्रमो नृणाम् ॥ १७ ॥

स्तेयं हिंसाऽनृतं दम्भः कामः क्रोधः स्मयो मदः ।

भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धाव्यसनानि च ॥ १८ ॥

एते पञ्चदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम् ।

तस्मादनर्थमर्णारूपं श्रेयोऽर्थो दूरतस्त्यजेत् ॥ १९ ॥

भियन्ते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा ।

एकास्मिन्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥ २० ॥

अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः ।

त्यजन्त्याशु स्पृधो घ्नन्ति सहसोत्सृज्य सौहृदम् ॥ २१ ॥

लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं मानुष्यं तद्द्विजाग्रथताम् ।

तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नन्ति यान्त्यशुभाकृतिम् ॥ २२ ॥

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् ।

द्रविणो कोऽनुपज्जेत मर्त्योऽनर्थस्य धामनि ॥ २३ ॥

देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन् बन्धूश्च भागिनः ।

असम्भिमज्य चाऽऽत्मानं यत्तुवित्तः पतत्यधः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

के बिबेन काम के बिबे व्ययं धन कमाने में इतना परिश्रम किया ॥ १४ ॥

भाव कर के हमसे ऊपग्य पुरुषों के धन कमी सुखदायक नहीं होते हैं इस लोक में अपने सन्ताप देने को होते हैं मरे पीछे नरकदायक होते हैं ॥ १५ ॥

यद्यवांश्च पुरुषों का जो यश है गुण धावों के जो प्रसंशित गुण हैं इन सबको धाडा भी खोम हा तो नाश कर देता है जैसे की सुन्दर रूप वाले के रूप को कांठ रोग आघो भिन्न कर देता है ॥ १६ ॥

अथर्ववेदमिश्रितभाषाटीपिका ।

सिद्धेऽप्यर्थे तस्य उत्कर्षे समर्थेन नाशोपभोगयोर्द्वैक्यम् नाशो उपभोगे चेत्यर्थः । सर्वभोगोत्कर्षयोरायासस्तत्स्वातन्त्र्यता च नाशो भ्रम इति ॥ १७ ॥

किञ्च अर्थप्राप्त्यर्थोऽस्तेयादयः पटनर्थाः प्राप्तेऽर्थे स्मबाह्वो-
द्वसनैः सह नव द्यस्तनानि स्त्रीयुतमद्यविषयाणि
ग्रीहि ॥ १८—१९ ॥

मेहवेरक्षणाः प्रपञ्चयति द्वाक्याध । भियन्ते स्तेहं सजन्ति

कथंभूताएकाः स्मिन्धाः एक एक प्राणास्तेन ते आस्मिन्धाः अतिप्रिया-
स्त्यर्थः कृतः काकिणिना पुरुषमायसं विद्यतिवराटिका
काकिणी तथा ॥ २० ॥

संरब्धाः क्षुमिताः स्पृधः स्वधेमानाः ॥ २१ ॥

इह तावदर्थान्प्राप्तानामेऽनर्थाः परलोकेऽप्यनर्था एवनेवा-
मित्याह । लब्ध्वेति त्रिभिः । मानुष्यं जन्म तत्रापि द्विजाग्रथतां
ब्राह्मण्यम् आर्यं घ्नन्ति आत्माहर्तुं न कुर्वन्ति ये ते यान्ति ॥ २२ ॥

अमरप्राप्त्येतां दृश्यन्ताह । खर्गेति । लोकं देहम् अनुपज्जेत
भासन्ति कुर्वात ॥ २३ ॥

अप्यर्थो मनुष्ययज्ञप्रज्ञब्रह्मबोधैर्वेताः देवपितृभूतानि इतरेषु
ज्ञातवः सगोत्राः बन्धवा विवाहादीनां परस्परान्ताम् अर्था-
भ्यभागिनोभागाहान् आत्मानं चासम्भिमज्ज्वादिमिरस-
तप्ये ॥ २४ ॥

अथर्ववेदमिश्रितभाषाटीपिका

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी

अर्थस्य साधने तथाऽर्थे सिद्धेऽपि तस्योत्कर्षे व्ययेन
भाषातः भ्रमः । रक्षणे उपभोगे च चिन्ता । व्यये प्रासः
नाशो भ्रम इति यथायथं बोध्यम् ॥ १७ ॥

श्रीराधारमय्यासगोस्वामिबिरचित्ता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तस्मात् अर्थवानर्थमूढत्वात् । अनुदीहृत्स्व महाहृत्वात्
संज्ञामात्रेणार्थार्थं वस्तुतस्तत्त्वार्थमेव ॥ १८ ॥ १६ ॥

भेदस्य स्नेहमय्यकत्वात् स्नेहं त्यज्यतीति खल्वयथा
व्याख्यातं स्नेहस्यागस्य हेतुं शक्नुते । कुत इति ॥ २० ॥

एवं भेदेनैव प्रपञ्चस्य स्पर्शाः प्रपञ्चयन्ति । अर्थेनेति । एते
भ्रात्रादयः अर्थेनेति हेतौ तृतीया अर्थेन निमित्तेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥

तेषामर्थनिष्ठानां तत्रापि मनुष्यत्वेऽपि । ब्राह्मण्यं ब्राह्म-
ण्यत्वं तन्मनुष्यजन्मादिकमनाहृत्य मत्स्याभावे वैषय्यव्य-
वहारेण तत्रैव किं न जीवन्तीत्याद्युक्तं । आत्महितं भीक्षुणा-
भक्तिं ततो वक्ष्यामि ते हितमिति तस्यैवोक्तं । मनुष्या-
गतिं निरुद्धं " न एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् । न
भजन्त्यवजानति कथानाङ्गुष्ठाः पतन्त्यश्च " इत्याद्युक्तं ॥ २२ ॥

धामनि ब्राह्मणे कारणे इत्यर्थः ॥ २३ ॥

पञ्चवक्त्रेषु देवस्य चतुष्टयस्यासंनिवेशं दृष्ट्वा व्याख्यातं ऋषयः
इत्यादि । इतरेषु देवपितृभूतयक्त्रेषु । अस्यांश्च भृत्यादिप्राद्वि-
यत्वावित्तः वक्ष्यन्मुक्तमद्वयमभोग्यं च वित्तं वक्ष्ये ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्थनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

उत्कर्षे सिद्धस्य वन्दने साधनादिदशास्तु नाश्यादयः
क्रमेण भवन्ति साधनमजने तदा नाशः समुद्रयानादिभिः व्यव-
स्थिता भ्रमः भेदः चन्द्रहानिः भङ्गम इतिपक्षं
मनसो नियमनाभावः यथा परैः प्रवक्ष्येदमनं दयहापादनं वैरम्
अकारणविरोधः व्यसनानि व्यवसनशब्देन समस्त व्यवसनेषु घृतपान-
वाक्पाठवाणि विवाहानि अग्रेषु पीनरुक्तावाग्यस्वाङ्गां विव-
क्षानुपपत्तेः ॥ १७-१८ ॥

काकिणिना ककिणिकामात्रेण ॥ २०-२१ ॥

यत्नवित्तः ॥ २४-२७ ॥

श्रीमद्भिराधवाख्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अर्थोपास इदंश इत्युक्तं तदायासप्रकारं विवृण्वन् धर्म-
नर्थात्तदहेतुतामप्याह । अर्थेनेति । साधनेऽजने सिद्धे अर्जितेऽप्यर्थे
तस्योत्कर्षे वृष्ट्याद्युपायेभ्योऽने व्यवस्थितं नाशोपमोग-
मग्नैक्यं नाशो उपमोगं चेत्यर्थः तत्र साधनोत्कर्षयोरायासः तत-
स्तद्वक्ष्ये त्रासः व्ययोपमोगयोश्चिन्ता विनाश भ्रमो हा हता-
स्मीति मृतिभ्रमश्चभवति ॥ १७ ॥

साधनदशावामनयोन् प्रपञ्चयति । स्तब्धमिति । स्तब्धं चौर्यं
स्तब्धादयः षडनर्था वित्तप्राप्तयः प्राप्तेर्धर्मसाधनो नवानर्थाः
वृद्धो वञ्चनानुरूपवेषः कामः परकीयवित्तमजिघृक्षुता क्रोधः
कामविरोधे सति तदसाहिष्णुतारूपवित्तविकारः स्वभावो गर्वो
महद्विषये निकषेयुः मोहो विहितविहितविवेकशून्यता भेदो
देहानुबन्धिप्रविषापादनं वैरमकारणविरोधः संपूर्णं कलहः
व्यसनानि स्त्रीघृतमद्यविषवाणि ग्रीणि ॥ १८ ॥

एते स्तेवाद्यः सर्वसूता अर्थे मूढं वेत्ती तथा भूताः । पञ्च
दशानर्थाः तस्मादिति । अनोऽर्थोऽनर्थोऽनर्थस्तस्मादर्थोऽर्थमर्थ इति नाम
मात्रव्यवहारेण वस्तुतस्तत्त्वार्थार्थं वित्तं भेदोऽर्थो चेत्तर्हि
दूरतस्त्यजेत् ॥ १९ ॥

भेदेनैव संस्पृष्टाः प्रपञ्चयन्ति । मिथस्त इति भ्रात्रादयो मिथस्ते
स्नेहं त्यजन्ति कथंभूताः एकाः तुल्या वस्तुसम्पदः अत एव
स्निग्धा अर्थोऽर्थं प्राप्तिर्युक्ता अपि कुतः काकिणिकात् पुस्तवमार्थे
विद्यतिवराटिका काकिणिका तन्मात्रव्यवहारेण सर्वे भ्रात्रा-
दयः अरवः शत्रवः कुताः ॥ २० ॥

एतत्प्रपञ्चयन्ति । अर्थेनेति । मनुष्यवत्सा काकिणिकादि-
परिमितेनाप्यर्थेन व्यत्यजेनेन भ्रात्रादयः संस्पृष्टाः क्रुद्धाः दीर्घा
यावज्जीवानुयुक्ता । मनुष्येणां ते स्पृष्टः स्पर्शमानाः सहसा
माशु सौहृदमुत्सृज्य जगति हिसृष्टि परस्परमसुखायास्त्व-
जगति च ॥ २१ ॥

इत्यमर्थोक्तत्वेह लौकिका जनयोः प्रपञ्चिता अथ पार-
लौकिकमनर्थमाह । व्यथयति । अमरैरपि प्रार्थ्य मानुषं जन्म
तत्रापि द्विजाऽन्वतां खड्गा नदनाहृत्य ताऽवां साधनं भेदोऽना-
हृत्य ये केवलमर्थमात्रासक्तान्ते स्मार्थं स्मार्थितं विनाश-
यन्ति तदाह । आत्मशुभां गतिं नरकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अमरप्रार्थने हेतुत्वेन मानुषं जन्म विशिष्य विवेकी
चेन्न कोऽपि वित्तं प्रसज्येतस्याह । खगं इति । खगापवर्गबोद्धार्थं
साधनमिमं लोकां मनुष्यदेहं प्राप्य अनर्थस्य धामिन्वाधये द्रविण्यो
को नु सज्जेत न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तुनु पञ्चमहायज्ञाद्युक्तं द्रविण्यं किमित्यनर्थोऽहं वक्षसी-
त्यत आह । देवेति । आत्मा देहः देवादी प्रति वित्तमसन्नि-
भज्य ब्रह्मादिमस्तानस्तत्त्वं च केवलं यत्नवित्तः रक्षणीयमात्र-
वित्तः सोऽधः पतति नरकं गच्छति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भविजबन्धजतीयेकनपदरत्नावली ।

आभोपतापायेत्युक्तं विवृणोति । अर्थस्य साधन इति ।
साधने आयासः सिद्धे साधने उत्कर्षे रक्षणे च त्रासचित्ते व्यथेन
चिन्ता नाशो उपमोगं च भ्रमो बुद्धिभ्रंशः पिशाचावेशेनेति
शेषः ॥ १७ ॥

किञ्च इह वक्ष्यमाणं वित्तत्यागे कारणं भवतीति भावे-
नाह । स्तब्धमिति । स्वर्गोऽदङ्कारः मोहो दम्भोऽपेक्षितभावः राजा-
दिभ्यो व्यवसनानि विविधानि ॥ १८ ॥

ततः किङ्कर्तव्यमत्राह । तस्मादिति ॥ १९ ॥

अर्थः कथं द्वेषिभावं करोतीति तत्राह । मिथस्ते इति । मिथस्ते
प्राणिमात्रमपि प्रतिपक्षीमन्तात्याह । एकयेति ॥ २० ॥

सन्तु शत्रवस्ते किङ्कर्तव्यमिति । तत्राह । अर्थेनेति । हिरण्य-
योऽवधारणात् वा ॥ २१ ॥

जन्मान्तरेदेवादिजन्मविशेषैरपि प्रार्थ्य मानुषं खड्गा तत्तज्ज
द्विजाऽन्वतां खड्गा नद्विजाऽन्वयमनाहृत्य वेदार्थोऽनार्थकर्मणा
सर्वे शुभं प्राप्तिं ते अशुभां गतिं गच्छन्ति ॥ २२ ॥

व्यर्थयाऽर्थेहया वित्तं प्रमत्तस्य वयो बलम् ।

कुशला येन सिध्यन्ति जरठाः किं नु साधये ॥ २५ ॥

कस्मात्संक्रियते विद्वान् व्यर्थयाऽर्थेहयाऽसकृत् ।

कस्यचिन्मायया ननु लोकोऽयं सुविमोहितः ॥ २६ ॥

अभिहितजन्मवृत्तार्थकृतपदरत्नावली ।

इदमेव विद्यमानं । अनेति । तस्मादेवा मानुषं प्रार्थयन्ते इत्यतो वाह । अनेति । धामनि धामिन् गृहे लोकं घरी-
रम् ॥ २३ ॥

कथमनर्थधामनं वित्तस्येवाशङ्क्य योग्येऽप्येवमादानेनाधः
पातहेतुत्वादित्याह । देवेति । भागिनः अंशभागयोग्यानुहिदया-
त्मानं पतति । पातयति ॥ २४ ॥

अभिहितजन्मवृत्तार्थकृतसारायेदृशितो ।

अर्थस्य साधने उत्पादने सिद्धेऽर्थे उत्कर्षेऽर्थस्य सम्बन्धने नाद्यो-
पयोगे च यथा सम्भवमायासादयः व्यसनानि स्त्रीधृतम-
द्यविषवाणि त्रीणीत्यनविशतिः ॥ २७ ॥

तत्रायासत्रासाविताभ्रमाः केवलं दुःखहेतव एव स्तेवा-
द्वस्तु पापहेतवोऽपि पञ्चदशैवानर्थहेतवः ॥ २८ ॥ २९ ॥

ऐकमत्यादेके च ते मतिस्तेह्यस्त्वादास्तिगन्धश्च ते एकास्तिगन्ध-
मपि भ्रात्रादयः काकिणिनेत्यादि विद्यतिधराटिकामात्रेणै-
वार्थेन ॥ २० ॥

रूपः रूपमाणाः ॥ — २१—२४ ॥

अभिहितजन्मवृत्तार्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

साधने सिद्धे तु तदुत्कर्षः 'वर्द्धनं तस्मिन् रक्षणे च
लोराहितः आवासस्तनश्चिन्ता च उपयोगे वा व्ययस्तस्मिन्
चिन्ता नाद्यो भुंते भूमः नाद्योपयोगयोग्यैरेक्यम् ॥ २७ ॥

व्यसनानि स्त्रीधृतमद्यविषवाणि त्रीणि ॥ २८ ॥

एते स्तेवादयः भयोऽर्थी मुमुक्षुः ॥ २९ ॥

मेद्वैरूपयोः दशयति । मिश्रते इति द्वाऽयाम् । विद्यतिधरा-
टिका काकिणी तथा काकिणिनेति पुंस्त्वमावृत्त्यात् एकाः
अन्योऽन्यस्तेह्यप्रयिताः मिश्रते निःस्तेहीमवर्ति ॥ २० ॥

सरस्वाः क्षुमिताः रूपः रूपमाणाः ॥ २१ ॥

किं च अमरप्रार्थ्य मानुषं जन्मवत् तत्रापि द्विजाग्रतां
कृष्णा वे स्वार्थं धनं धनं प्रयत्नं न कुर्वन्ति ते अशुभां
व्यवहारिणोति याति ॥ २२ ॥ २३ ॥

ज्ञातिन् सगोत्रान् वधून् विवाहदिना संवत्स्रं अस्यांश्च
भागिनः भागांश्च अनिष्टवादीन् आत्मानं च असंविमज्ज तत्त-
त्कार्थेणासंतर्प्य यत्नविशतः यत्नवत् व्यर्थं वित्तं यस्य सः प्रयः
नरके पतति ॥ २४ ॥

[१५०]

भाषा टीका ।

धन के पैदा करने में सिद्ध करने में बढाने में रक्षा
करने में खर्च करने में नाश होने पर भोगने में परिश्रम
चिन्ता भ्रम ए सब दुः खमनुष्यों को होते हैं ॥ २७ ॥

चोरी हिंसा झूठ दम्भ काम क्रोध गर्व मद भेद वैर
अविश्वास ईर्ष्या व्यसन ॥ २८ ॥

मनुष्यों के लिये इन पन्द्रह अनर्थों के होने का कारण
केवल धन ही है तिससे अपने कल्याण चाहने वाला
पुरुष अपने नामक इस अनर्थ धन को दूर से छोड़
देवे ॥ २९ ॥

माह भाषां पिता सुहृद् ए सब बड़े स्नेही हैं तो भी
एक कौड़ी के हिसाब में गडबड होने से सब का मन फट
जाता है और वैरी होजाते हैं ॥ २० ॥

ए सब छोड़े ही धन के लिये बड़े व्यग्र हो कर क्रोध
करते हैं स्वर्थां करके शीघ्र ही मित्रता छोड़ कर त्याग-
देते हैं और मार डालते हैं ॥ २१ ॥

इस जगत् में देवताओं के चाहने वाला मनुष्य जन्म को
पाकर तिसमें भी ब्राह्मणादि होकर इस जन्म को मनाकर
करके जो अपने भगवत् भजन रूप स्वार्थ को नष्ट कर
देते हैं वे पुरुष अशुभ गति को प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

जो पुरुष विवेकी होगा सो तो स्वर्ग तथा मोक्ष इन दोनों
के द्वार रूप इस मनुष्य लोक को प्राप्त होकर अनर्थ के
स्थान रूप धन में कौन आसक्ति करेगा ॥ २३ ॥

देव ऋषि पितर ज्ञाति दन्धु और धन के भागी तथा
अपना आत्मा इन सबों को धन का विभाग न देकर जो
पुरुष केवल यत्न की नाई धन को पहरा देकर रखता है
वह पुरुष नरकों में गिरजाता है ॥ २४ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

एवं विमृश्यानुत्पन्नमान माह । व्यर्थेवाऽर्थेहया प्रमत्तस्य मम
वित्तादि गतामिति शेषः । येन वित्तादिना कुशला विवेकिनः
सिध्यन्ति मुच्यन्ते जरठा वृद्धः ॥ २५ ॥

अन्वमपि अमहं शोचति कस्मादेवमनर्थं विद्वानपि
क्रांतिलक्ष्यत इति कारणं सम्भावयति । कस्य चिदिति ॥ २६ ॥

किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैस्त ।

मृत्युना प्रस्यमानस्य कर्मभिर्नोत जन्मदैः ॥ २७ ॥

नूनं स भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः ।

येन नीतो दशामेतां निर्वेदश्चात्मनः प्लवः ॥ २८ ॥

सोऽहं कालावेशेण शोषयिष्येऽङ्गमात्मनः ।

अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि ॥ २९ ॥

तत्र मामनुमोदेरन् देवास्त्रिभुवनेश्वराः ।

मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं खट्वाक्रः समसाधयत् ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इत्थभिप्रेत्य मनसा ह्यायन्त्यो द्विजसत्तमः ।

उन्मुख्य हृदयग्रन्थीन् शान्तो भिक्षुरभून्मुनिः ॥ ३१ ॥

स चचार महीमेतां संयतात्मेन्द्रियानिलः ।

भिन्नार्थं नगरग्रामानसङ्गोऽक्षितोऽविशत् ॥ ३२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ननु नाथं मोहितः क्लिष्टमिति किं तु धनादिभिर्मोहादि ।
विश्रित्तबाऽत आह । किञ्चनैरिति । उत पुनरपि ॥ २७ ॥

इदानीं सम्पन्नविवेकः दृष्टव्यः । नूनमिति त्रिभिः । येन
प्रतिनाऽऽत्मनः प्लवः रूपो निर्वेदश्च भवति स हरिर्न नूनं प्रीत
इति ॥ २८ ॥

अङ्गं शोषयिष्ये तपसा बद्धा विद्यया ढकं नेष्यामि बहिःस्था-
त्कालावेशेण शोषयिष्यामि स्यात्तुष्टः सन् अखिले स्वार्थे धर्मा-
द्विसाधनेऽप्रमत्तः सन् ॥ २९ ॥

अनुमोदेरन्नुगृह्णन् ननु देवैरनुमोदितोऽपि जरठः स्वल्पेन
कावेन किं साधयिष्यति तत्राऽऽह । मुहूर्तेनेति ॥ ३० ॥

अभिप्रेत्य निश्चित्य भावन्तोऽवगतिर्यथाभवः हृदयग्रन्थीन् हङ्गा-
रममकारान् ॥ ३१ ॥

असङ्ग आसक्तिशून्यः अलक्षितः भैष्ठ्यमद्योतयन् ॥ ३२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अथैहवा अर्थार्थमुद्यमेन प्रमत्तस्य स्वार्थेऽनवहितस्य ॥ २५ ॥
अनर्थज्ञानवतोऽपि तदर्थोद्यमवृत्त्यङ्कशे कारणं स्वयमेव
संभवावति । बोधताविषयं करोति ॥ २६ ॥

पुनरपि । जन्मानन्तरमपि ॥ २७ ॥

सम्पन्नविवेकः भगवत्सम्बन्धिसंस्कारेण संसिद्धप्रमः ।
सर्वदेवमयः यद्वाहौ तत्प्रमत्तत्वेन तदुपासनस्फूर्तः एतामर्थेऽनेयसो-
रुपां दशाः कथां येनाहं नीतः येन प्रीतेन सता स्वस्य लोका-

रुपो निर्वेदश्च भवति जायत इत्यस्यथा तदभावः सूचितः
युञ्जानानाममकानामित्याद्युक्तेः । तथाच तादृशदशानिर्वे-
दाऽशामेव भगवत्प्रसादाऽनुमीयत इति भावः ॥ २८ ॥

ज्ञानाऽभावे तपसाङ्गशोषमात्रस्याऽपुरुषार्थत्वात् प्रत्युक्तं
“कथं वस्तु शरीरस्य मात्मानमचेतसः” इत्यादिना निश्चितत्वात्
यद्वेति । तर्हीत्यस्यामे तेन काळावेशेण शोषयादि बोधयम् ।
काळावेशेणोति अपवर्गे तुतीया तं उपायस्यर्थः ॥ २९ ॥

तत्र विद्यया देहवृत्तव्यमापये । ब्रह्मलोकं ब्रह्मात्मकं वैकुण्ठं गतं
कानमयं हरिमिति द्वितीयांकेः ॥ ३० ॥

पूर्वं गर्हितमपि सङ्ग्रहसाधं दृष्ट्वा भगवांस्तमामित्यहं
द्विजसत्तम इति । शान्तो मानप्रवृत्तिमान् । भिक्षुः संन्यासी
॥ ३१-३३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

निर्वेदश्चासीदिति शेषः ॥ २८-३१ ॥

निर्वेदं भिन्नार्थस्य कारणम् ॥ ३२-३३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

एवं विमृष्टवानुत्पन्नमानमाहस्यार्थवेति । व्यर्थं वा अर्थशून्यवार्थं
इवाप्रमत्तस्य विषयं यत्तं यत्तं गतामिति शेषः । विद्यादीन् विधि-
नष्टि । येनेत्येकवचनं प्रत्येकमिमांशं येन विद्यादिना कुशलाः
धर्मेकामोक्षाः सिद्धिरिति तद्गमिष्यर्थः अतोऽप्युना जरठः इत्य-

तं प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसृजनाः ।

दृष्ट्वा पर्यभवन् भद्र ! बद्धीभिः परिभूतिभिः ॥ ३३ ॥

केचित्रिवेणुं जगदुरेके पात्रं कमण्डलुम् ।

पीठं चैकस्तसूत्रं च कन्यां चौराणि केचन ॥ ३४ ॥

प्रदाय च पुनस्तानि दर्शितान्यादुर्मुनेः ।

अन्नं च भक्ष्यसम्पन्नं भुञ्जानस्य सरितटे ॥ ३५ ॥

मूत्रयन्ति च पापिष्ठाः शीवन्त्यस्य च मूर्धनि ।

यतवाचं वाचयन्ति ताडयन्ति न वक्ति चेत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिनन्दनायकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

शोषविषये यत्नोऽस्य भोगसम्पादनादिति भावः । अखिलस्त्राये भगवत्चरणाचिन्तेन अप्रमत्तः यदि काळावशेषः प्रायुः शेषः आत्मनि मयि स सिद्धः स्यात् ॥ २६ ॥

त्रिभुवनेश्वरा इन्द्राद्या अनुमोदेन् मा विद्वान् कुर्वन्तिवस्यः ननु तदपि स्वरूपेन काञ्चन किं साधयिष्यसि । तत्राह मूहू तेनेति ॥ ३०—

हृदयप्रस्थान् अहङ्कारममकारान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यर्थेयार्थेहवा प्रमत्तस्त्वानवहितस्य मे वित्तदिगतामिति शेषः येन वित्तादिना कुशलाः अप्रमत्ताः सिद्ध्यन्ति भेषः साधयन्ति ननु यद्गमं तज्जाज्ञोचनीयमिदानीं किञ्चिदेषतयोपादेयतया च चिन्तनी-
यमत्राह । जरठो ब्रूयः किं नु साधये ॥ २५ ॥

तत्र त्रिवर्गो हेय इत्याह । कस्मादिति शङ्काम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

त्रिवर्गाधिपेक्षो हरिकृपयैव भवतीत्याह । नूनमिति । नून आत्मनः पञ्चवर्गो निर्वैरो वृत्तः यतां दशमहं नीतश्च स हरि-
नूनं मे प्रीतः ॥ २८ ॥

उपादेयमाह । स इति सोऽहं काळविशेषेण अङ्गं देहं शोयिष्ये तपसेति शेषः यदि काळावशेषः स्यात् तर्हि आत्मनि परमात्मनि सिद्धः लब्धनिष्ठः अप्रमत्तः अवहितः सन् अखिले स्त्राये तत्प्राप्त्युपाये मोक्षसाधने प्रवर्तिष्ये इति शेषः ॥ २९ ॥

तत्र तपः पूर्वकमोक्षोपायानुष्ठाने मां देवा अनुमोदेन् अनु-
गृह्यन्तु ननु तदनुमोदितोऽपि जरठस्य स्वरूपेन काञ्चन कथ-
मखिले स्त्राये साधयिष्यसीत्यत आह । मुहूर्तेनेति ॥ ३० ॥

हृदयप्रस्थान् देहादीं मात्सवाहङ्कारादीन् ॥ ३१-३२ ॥

भाषा टीका

विवेकी पुरुष जिस धन अवस्था बन्ध से परमायं सिद्ध करछेते हैं वे सब मेरे व्यर्थे चेष्टा में खड़े गये भव में ब्रूय होगया तो भव क्या साधन कर सकूंगा ॥ २५ ॥

इस लोक में विद्वान् होकर भी निरंतर धन की इच्छा से व्यर्थ कर्षों पुन पाता है इससे मालूम होता है किसी देव की माया से यह सब संसारी खूब मोहित हो-
रहा है ॥ २६ ॥

धनों से क्या प्रयोजन है धन देने वालों से क्या है कामों से क्या है जो मनुष्य मृत्यु से ग्रसित है तिसका मनक जन्मों के लैने वाले कर्मों से वा क्या प्रयोजन है ॥ २७ ॥

अब मालूम होता है कि सर्वदेव स्वरूप हरि भगवान् मेरे ऊपर संतुष्ट भये हैं जितने कि मेरे को इस दशा में प्राप्त कर दिया है आत्मा के संसार से पार उतरने को वैराग्य रूप नौका में मेरे को दे दिया है ॥ २८ ॥

सा भव में जितना काल बाँकी है उसमें अपने भग को शोषण करूंगा साधन रहूंगा यदि मेरा मरण न होजावेगा तो संपूर्ण अर्थों को अपने आत्मा में सिद्ध करदूंगा ॥ २९ ॥

तिस बात में तीनों भुवनों के पति देवता लोग भेरी सहायता करेंगे खट्वांग महाराज ने एक मुहूर्ते में ब्रह्म लोक को सिद्ध कर लिया था मेरे को तो अधिक समय है ॥ ३० ॥

भगवान् उवाच ।

अश्वतीका ब्राह्मण इस प्रकार से मन में विचार करके हृदय की सब संशयों को छोड़कर शान्त मुनी होकर सत्यासी होगया ॥ ३१ ॥

यह मुनि मन इंद्रिय प्राण इन सबों को बन्ध में करके इस पृथिवी में बिचरता भया और प्रालम्बित होकर सिद्धा के लिये नगर ग्रामों में घूमता रहा ॥ ३२ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रवयसं ब्रूयम् अवधूतं मखितम् पर्यभवन्नमेतिरे हे भद्र ! परिभूतिभिस्तिरस्कारैः ॥ ३३ ॥

तर्जयन्त्यपरे वाग्भिः स्तोत्रमिति वादिनः ।

वध्नन्ति रज्ज्वा तं केचिद्व्यतां बध्पतामिति ॥ ३७ ॥

क्षिपन्त्येकेऽवजानन्त एष धर्मध्वजः शठः ।

क्षीणवित्त इमां वृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः ॥ ३८ ॥

अहो एष महासारो धृतिमान् गिरिराडिव ।

मौनेन साधयत्यर्थं वक्वद्वद्वदनिश्चयः ॥ ३९ ॥

इत्येके विहसन्त्येनमेकैर्दुर्वातयन्ति च ।

तं ववन्धुर्निरुधुर्यथा क्रीडनकं द्विजम् ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकृतमावायेदीपिका ।

परिमषानेष दर्शयति । केचिदिति सप्तमिः ॥ ३४ ॥

ओ भगवन् ! गृहाणेति दर्शितानि सन्ति प्रदाय पुनश्चा-
दुः ॥ ३५ ॥

अग्रे मूत्रयन्ति मूर्धनि च स्त्रीयन्ति फूत्कारेण द्रव्यमायं
क्षिपन्ति ॥ ३६-३७ ॥

क्षिपन्ति निन्दन्ति निन्दामेवाऽऽह । एष धर्मध्वजस्त्रिरगद-
विज्ञोपजीवी शठो लोकवञ्चकः तदेवाऽऽहुः । क्षीणवित्त इति ॥ ३८
महासारोऽतिबली ॥ ३९ ॥

दुर्वातयन्ति तदुपयोज्यायुं मुञ्चन्ति ववन्धुः शृङ्खलेः
निरुधुः कारागृहादिषु द्विजं युक्तसारिकादि यथा ॥ ४० ॥

भीमधारमण्डासगोस्वामिधिरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

केचिदिति सार्धकम् । मूत्रसूत्रं कमण्डलायाम् । तानि
त्रिवेणवादीनि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अस्य भिक्षाः यतवाचमिति सार्धकम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तदेव । लोकवञ्चकत्वमेव इमां मिश्रुतव्याजमयोम् ॥ ३८ ॥

वक्वदिति । वक्ता यथा मौनेनैव वाक्तासि भक्षयति अयमपि
क्षेत्रे जीविकायर्थं दृढनिश्चयः ॥ ३९ ॥

क्रीडनकं क्रीडासाधनम् ॥ ४० ॥

प्रदायेति गो भिक्षो ! गृहाणेति प्रदाय प्रयच्छन्त इवामि-
नयमानं कृत्वा केवलं दर्शितानि मुनेस्तानि त्रिवेणवादीना-
दुः जागृहुः भक्षमिति । भैक्षसम्पन्नं भिक्षोः कर्म भैक्षं भिक्षेण्यः ।
तेन सम्पन्नं स्वधर्मं भुञ्जानस्य सतः ॥ ३५ ॥

तस्मिन्ने मूत्रयन्ति मूत्रमुत्सृज्युः केचिदस्य मूर्धनि स्त्रीयन्ति
स्त्रीयन्त फूत्कारेण त्रिभुक्त्यपः स्त्रीयन्तं वर्तमाननिर्देशक-
अधुनापि दुर्जनाः साधुनवममिममिति न ततो दुःखिते-
र्भावतव्यमित्यभिप्रायः यतवाचं धृतमौनमपि ब्रह्माद्यावन्ति
न वक्ति चेत्ताडयन्ति ॥ ३६ ॥

स्तनश्रोरोऽवमिति वदन्तो वागिमस्तर्जयन्ति मत्संयन्ति
वध्यतामित्यनन्तरं वादिन इत्यनुवज्जने ॥ ३७ ॥

क्षिपन्ति धिगमुमिति निन्दत्यवहेत्यन्ति भवज्ञानमेष त्रिष्वप्य-
दर्शयति । एष इत्यादिना दृढनिश्चय इत्यन्तेन । एषः शठः मन्त्रमूर्खः
यद्विस्तु धर्मध्वजो धर्मस्तुयां धर्मधर्मसूचको ध्वजस्तत्तुल्यं त्रिवेण-
वस्य सः मनोऽयं वञ्चक इति भावः । तदेवाहुः । क्षीणवित्त इति ।
स्वजनैरुज्झितश्चेमां वृत्तिमग्रहीत् ॥ ३८ ॥

महान् सारो यत्नं यस्य सः अहमसारतुल्यदृष्टव्य इत्यर्थः
गिरिराडिव धृतिमान् क्षमावानर्थं प्रयोजनमग्रादिकं साधयति
संपादयति ॥ ३९ ॥

इतीति । दुर्वातयन्ति तदुपयोज्यायुं मुञ्चन्ति तं द्विजं ववन्धुः
रज्ज्वादिभिर्बन्धितोप । यथा क्रीडनकं क्रीडयन्तेऽनेनेति क्रीडनकं
क्रीडा साधनं वातरादिकं यथा वधन्ति निरुधुयन्ति च तद्वत् ॥ ४० ॥

भीमह्रीराराधवाचामिकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तं वा इति । तं प्रथमं धृष्टमवधूतमयज्ञोद्धतनादिदेहोत्कार-
हितं दृष्ट्वा वक्ष्यते सचायमिति ज्ञात्वा हे मन्त्र ! वहीभिः परिभूतिभिः
परिमयेः पद्मभवन् पाकं पनीतिर्वाग्देयः परिमयं चक्रि-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥

परिमयमेव प्रयच्छयति । केचिदिति सप्तमिः । त्रिवेणुं त्रिवेणुं
पात्रं जलपात्रं कमण्डलुश्च तौ ॥ ३४ ॥

भीमद्विजयध्वजतर्जिकृतपद्मवत्तावली ।

त्रिवेणुं दण्डं क्षीराणि जीर्णनरत्राणि ॥ ३४ ॥

दर्शितानि प्रदाय पुनरादुः ॥ ३५ ॥

वाचयन्ति वाक्ययन्ति ॥ ३६-३९ ॥

दोषोदयन्ति दुर्नेचने कारयन्ति ॥ ४०-४१ ॥

१ दोषोदयन्ति इतिषोपाठः

[१५१]

एवं स भौतिकं दुःखं वैविकं वैहिकं च भवत् ।

भोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत ॥ ४१ ॥

परिभूत इमां गाथामगायत नराधमैः ।

पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्त्विकीम् ॥ ४२ ॥

द्विज उवाच ।

नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः ।

मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥ ४३ ॥

मनो गुणान् वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्ष्णानि ।

शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रभवसं वृद्धं पर्यभवन् तिरश्चक्रुः परिभूतिमिस्तिरस्कारसाधनैः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रदाय च पुनरादयुः पुनरपि गृहाणति दातुं दर्शिताभ्यपि नवनकावे पुनरादयुः भक्षिष्य जगद्गुः ॥ ३५ ॥

अग्रे मूत्रवन्ति मूर्धेनि घृणन्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अधर्मध्वजः त्रिदशदक्षिणोपजीवी शठो लोकवञ्चकः वञ्चनमेवाहुः । क्षीणवित्त इति ॥ ३८ ॥

महासारः सारार्थग्राही ॥ ३९ ॥

तुषांतयन्ति तदुपर्यपानवायुं मुञ्चन्ति बध्नाधुः शृङ्खलैः कारागृहादिषु द्विजं शुक्रसारिकादिकं यथा ॥ ४० ॥

भीमकृतकवेवकृतचिन्तास्तप्रदीपः ।

हे मद्र ! परिभूतिभिः तिरस्कारैः पर्यभवन् अवमेतिरे ॥ ३३ ॥

तदेवाह । केचिदिति सप्तभिः ॥ ३४ ॥

भो मुने ! गृहाणति दर्शितानि सन्ति प्रदाय पुनरादयुः ॥ ३५—३६—३७ ॥

क्षिपन्ति निन्दन्ति तदेवाहुः एष इति ॥ ३८ ॥

महासारः महाबलः ॥ ३९ ॥

तुषांतयन्ति तदुपर्यपानवातं मुञ्चन्ति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

उस वृद्ध भवधून सन्यासी को देख कर हे उद्धवजी तुजें बहुत अनादरों से तिरस्कार करने लगे ॥ ३३ ॥

कोई त्रिदश को चुरा लेवे कोई कमंडलु पात्र को खजाये कोई घैठने के पीड़ा को कोई मलसूत्र माछा को कोई चीर लख को खजावे ॥ ३४ ॥

फिर उस मुनि की चीजों को दिखा देवे फिर खिपा देवे फिर देकर फिर खेलेवे जिसवन्त वे भिक्षा भक्ष खाकर नदी के किनारे भोजन करते हों ॥ ३५ ॥

उस समय में कोई पापिष्ठ मूत्र देवे कोई कभी उनके मूत्रक पर थूक देवे जब वे मौन रहें तब उनको बुलवावे नहीं बोले तो मारने लगे ॥ ३६ ॥

कोई दुष्ट यह चोर है ऐसा कहकर छोटे बच्चों से उनको डरावे कोई बांधो बांधो ऐसा कहकर रस्सी से उनको बांध देवे ॥ ३७ ॥

कोई उनकी भवला करके गाछी देवे और कहे यह अधर्म का बाना खिया है शठ है धन के नष्ट होने से कुटुंबियों ने छोड़ दिया है तब इसने यह हस्ति लेखी है इत्यादि ॥ ३८ ॥

महो यह बड़ा सारवाला है परंतु सरीका धेयेवाला है वगुणा सरीका इट निश्चय वाछा है मौनी होकर अपने मत खव को सिद्ध करता है ॥ ३९ ॥

ऐसा कह कर कोई हवीकरे कोई अधोवायु छोड़ देवे कोई बांधेदेवे कोई रोककरे जैसे पीजरेके बिडिया होवे तैसे रहें ॥ ४० ॥

अधिरस्थामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भौतिकं दुर्जनदिकृतम् वैहिकं ज्वरादिभिर्मित्तम् वैविकं शीतोष्णादिप्रभवम् दिष्टं देवप्राप्तम् ॥ ४१ ॥

धर्मात्पानयाज्ञः परिभूतोऽपि सात्त्विकी धृतिमास्थाय स्वधर्मे एव स्थित इमां वक्ष्यमाणां गाथामगायत सात्त्विकी धृतिश्च—

धृत्या यथा धारयते गतः प्रायेन्द्रबकिः ॥

योगेनावभिचारियथा धृतिः सा पाव । सात्त्विकी ॥

इति ॥ ४२ ॥

तमिवाद्यादशद्वयोर्की गाथामाह । नावमिति । नचाऽऽरमा नापि

अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्यमयो मत्सख उद्विष्टे ।
 मनः स्वलिङ्गं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धो गुणसङ्गतोऽसौ ॥ ४५ ॥
 दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि च सद्गतानि ।
 सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परो हि योगो मनसः समाधिः ॥ ४६ ॥
 समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यम् ।
 असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥ ४७ ॥
 मनो वशेऽन्ये ह्यभवं स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति ।
 भीष्मो हि देवः सहस्रः सहीयान् युज्यादशे तं सहि देवदेवः ॥ ४८ ॥

भीषरस्वामिहितमाध्यायदीपिका ।

प्रहादयः मनः परं केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदन्ति
 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोती', आदिभूतयः ॥ ४३ ॥

परिचयेन प्रकारमाह । मन इत्यादि । गुणान् गुणवृत्तीः सृजति
 ततश्च तेभ्यो गुणैश्च शुक्लानि सारिणकानि कृष्णानि ताम-
 सानि लाहितानि राजसानि सवर्णास्तत्तत्कर्मनुरूपाः सृजन्तो
 देवतिथेऽनुरादिगतयः ॥ ४४ ॥

तर्हि मनस एव संसारः स्वाप्तात्मन इत्याशङ्क्याऽह ।
 अनीह इति । अयमर्थः अविद्ययाऽप्यासेनेपमात्मनः संसृतिर्न तु
 ज्ञतः जनः तद्गृहितस्त्वेभ्यश्च सा नास्ति किन्तु तद्वतो
 जीवस्यैवेति तदेवाऽऽह । मनसा समीहमानेन सह नियन्त-
 रत्वेन वर्तमानोऽपि परमात्मा अनीहकृतिप्रवासङ्गरहितः यतो
 हिरण्यमयो विद्याशक्तिप्रधानः यतो मत्सखः मम जीवस्य
 सखा निबद्धा अत उद्विष्टोऽस्ति अतिरोहितज्ञानेन केवलं पश्य-
 तीत्यर्थः । असौ पुनरहं जीवः स्वलिङ्गं स्वस्मिन्नात्मनि लिङ्ग-
 यति द्योतयति संसारमिति तथा तन्मनः परिगृह्याऽऽप्तत्वेन
 स्वीकृत्य मनसो गुणैः कर्माभिः सङ्गतः सन्तरो गुणसङ्गादा
 कामान् जुषन्निबद्ध इति ॥ ४५ ॥

अतो मनोनिग्रहे कृते सर्वं कृतं स्वात्तं विना तु सर्वं
 व्यर्थमित्याह । दानमिति द्वाऽयम् । स्वधर्मो नित्यनैमित्तिकः सद्र-
 ताश्वेकाद्वयुपवासादीनि अर्थानि च यावन्त कर्माणि एते
 सर्वे उपाया मनोनिग्रहलक्षणोऽन्तो निष्ठा फलं येषां ते तथा
 ननु ज्ञानाङ्गं तेषां प्राप्तये तत्राऽऽह । मनसः समाधिनिग्रह
 एव परो योगो ज्ञानम् ॥ ४६ ॥

अतो वक्ष्य मनः समाहितं भवति तस्य किं कृत्यमस्ति
 वद्वेदपरं प्रत्युपदिशन्निबद्धमेवाऽऽह । असंयतं विद्विष्टं चेत्
 बद्धा विनश्यद्दानादिना धीयमानं चेद्भवत्तत्तत्कर्माणां हि
 किमपरं प्रयोजनं स्वात्तं किञ्चिदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

नग्वितरोन्द्रियजः प्रयोजनं व्याज्जेत्याह । मनोवश इति । देवा
 इन्द्रियाणि नद्विष्टातारो वा भीष्मो योगिनामापि मयङ्करो
 मनोबलवन्तो देवः कुतः सहस्रो वलादपि वज्रिनोऽपि वा सहीयान्

वज्रवान् अतस्ते यो वज्रवर्तिनं कुर्वन्स एव देवदेवः सर्व-
 इन्द्रियजता भविता नाश्वः तथा च भूतिः 'मनसो वशो सर्वमिदं
 बभूव नाश्वस्य मनो वशमाप्तिवाच । भीष्मो हि देवः सहस्रः
 सहीवा', निरति ॥ ४८ ॥

भीषारमणदासगोस्वामिविरचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

उत्तरादिमीमंसम् आध्यात्मिकम् । वैविकमाधिवैविकम् ।
 प्राप्ते प्राप्ते दुःखं देवप्राप्तत्वाद्भोक्तव्यमेव न कस्यापि दोष
 इत्युच्यते ॥ ४१ ॥

आस्थावाभित्य गाथां स्वरूपदेशमयं वाक्यसमूहम् ॥ ४२ ॥

वद्यपि गाथायां पौडश एव इलोका नवपदाश्च तथापि
 गाथार्थतात्पर्यस्य भगवता द्वाऽयां दर्शितत्वादष्टादशश्लोकी-
 मित्युक्तम् । जायत इति जनो वेदः । अन्तः कर्तुं संसार-
 चक्रं जन्ममरणप्रवाहं परिवर्त्तयेत् पुनः पुनः प्रापयेत् ॥ ४३ ॥

वज्रीवो वृजेश्वर । गुणवृत्तीः कामाद्याः । गुणैश्च
 गुणवृत्तयः तत्तत्कर्मनुरूपाः सारिणकराजसतामस कर्मा-
 नुरूपाः । गतयो योनयः ॥ ४४ ॥

यर्हि मनसः कर्तृत्वं तर्हि । आत्मासोक्तशङ्कासमाधा-
 नाय योजनात् पूर्वमेव तात्पर्यार्थो दवाच्ये । अयमर्थः इति ।
 अविद्यया स्वरूपाऽज्ञानेन इयं देवतिथेर्गादिरूपा । स्वयः स्वा-
 यतः । यतो हेतोः तद्गृहितस्त्वेभ्यश्च सा नास्ति । तद्वतोऽवि-
 द्यायतः । तत् पूर्वोक्तमेतत् तात्पर्यम् । समीहमानेन गुण-
 वृत्तीः सृजता । तत्तत्कर्मनुरूपः शिचक्रवलेन मनोऽप्या-
 सामावात्मनःक्रियासङ्गरहितः विद्याशक्तिः स्वरूपशक्तिरन्त-
 र्प्रधान इति तदभिभूता मायापि तदाश्रिता एव निष्ठतानि
 सूचितम् । अतो तद्वस्तुत्वात् स्वीकृत्य मध्यस्थः । गुणै-
 र्गुणकार्थः कर्माभिः ॥ ४५ ॥

अतः संसारस्य मनोनिबन्धनत्वात् न मनोनिग्रहम् । नित्यः
 मध्यवापसनादिः नैमित्तिको जातपचादिः । नियमः स्वनामादिः
 यमोऽहिसादिः भुतं शास्त्रभषण्यम् मन्त्रानि च प्रकृतिविकृति-

भीरावारमण्डासगीष्माभिरक्षिता
दीपिकादीपिनी दिव्यया ।

बागसङ्गतकपाणि । तेषां स्वधर्मादीनां तमेतमात्मानं वेदा-
जुष्यन्तेन प्राप्नुयात् । विविदिपत्नीत्यादि श्रुतौ "यद्वादिभूतरश्च-
वदिति श्यावे च प्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥

अतो धर्मादीनां मनो निमहफलकत्वात् । विद्विषन् रजसा
कीयमानश्च तमसा ॥ ४७ ॥

इतरन्दिपजयः ज्ञानकर्मेन्द्रियजयः दानादीनां प्रयोजनम् ।
अतो बलीयस्तत्वात् तं मनोदेव तथाच मनसो जुज्यत्वे प्रमाणं
श्रुतिः ॥ ४८ ॥

भीसुदशनंस्मरितशुकपक्षीयम् ।

आत्मा शरीरम् मनः केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदन्ति
"मनसा ह्यत्र पश्यति मनसा शृणोति इत्यादि श्रुतेः मन एव
मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः इति स्मृतेश्च ॥ ४९ ॥

गुणान् रागद्वेषादीन् शुककृष्णलोहितानि पुण्यपापमिश्र-
कपाणि सवर्णाः सहस्रः अनुरूपाः ॥ ४९ ॥

हिरण्यमयः परमपुरुषः मत्स्यः मम जीवस्य सखीभूतः डा-
स्ययां सयुजा सखाया इति श्रुतिः मनसा समीहितं सम्यगीहितमु-
द्विचष्टे पश्यति असौ जीवः स्त्रिङ्गं करणतया चिह्न-
भूतं विनश्येत् सः इति शेषः ॥ ४९-५० ॥

मनोवशे मनसो वशे देवाः इन्द्रियाणि अन्यस्य जनस्य
अज्ञानमनसः भयङ्करः देव ईश्वरः युञ्ज्यात् सहस्रः सहीषान्-
बलिनोऽपि चलवत्तरः ईश्वरप्रसादान्मनावशीकार इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भूमिद्वोररागवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं परिभूतोऽपि तन्निमित्तनिदानानुसन्धानेनाऽविकृतो बभूवे-
न्नाह । एवमिति । भौतिकं बुज्जैः कृतं वैविकं शीतोष्णादि-
प्रमथं वैदिकं ज्वरादिनिमित्तं यत्तदुःख प्राप्तं प्राप्तमसकृत्प्राप्तं
तत्सर्वं दिष्टं निजकर्मनिमित्तमन आत्मनो भोक्तव्यमेवेत्युच्यत-
निष्ठित्याविकृतोऽवतस्ये इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तदवशोऽप्युच्यते तद्गीतगाथां प्रस्तौति । परिभूत इति । पात-
याज्ञिः स्वधर्माच्छाज्जनेराधर्मेत्यर्थं परिभूतः सार्विकी सत्त-
गुणकारितां भूतमास्याय स्वधर्म एव स्थित इमां गाथा-
मगावत ॥ ४९ ॥

गाथामेव षोडशश्लोकीमाह । नायमित्यादिना । नायद्वयं जनो
न सुखदुःखहेतुतापि देवतादयः तत्र देवता ईश्वरः । आत्मा
जीवात्मा महा सूर्यादयः किं स्वतःकस्यामेव कारणमाम-
नन्ति सुखदुःखकारणविद इति शेषः । तत्र हेतुत्वेन मनो
विशिष्टेति । यस्मिन् संसारचक्र परिवर्त्येकामयेत्तस्मिन् कारण-
मिति सस्वप्नः ॥ ४९ ॥

एतदेवोपपादयति । मनो गुणानिति । तस्मिन् इत्यनेन मनसो
पुनिप्रवृत्तमभिप्रेतं गुणां स्तावद्रागद्वेषादीन् सृजति ततश्च गुणेषुः

शुक्रानि सारिकाणि पुण्यबालीत्यर्थः । कृष्णानि तामसानि
पापानि लोहितानि राजसानि च पुण्यपुण्यतामकालीत्यर्थः । एवं
विवक्षयानि कर्माणि तेषुः कर्मेषुः सवर्णास्तदनुकपाः सृजतः
गतयो भवन्ति जीवस्य देवतित्येकनरजस्मानि भवन्ति तत्र
सार्विककर्मेषु देवी सृतिनामसंज्ञयस्तिर्यङ्गी राजसेष्वस्तु
मानुषीति विभागः तासु च पुनर्मनसा गुणसृष्टिस्तेषुः कर्माणि
ततः सृजत इत्येषां चक्रपरिवृत्तेऽभ्यक्तरूपणम् ॥ ४९ ॥

ननु मनःपरिवर्त्येन संसारचक्रं कथं जीवस्य सुखदुःखे
कतः यदि देहसम्बन्धात्तर्हि तद्विशेषात्परमात्मनः स्वातामि-
त्यत्र आह । अनीह इति । समीहता समीहमानेन सङ्कुप्यता
निकल्पयताचेत्यर्थः । तेन मनसा हेतुभूतेन अनीहः अहंमा-
मिमनानुरूपचेष्टारहितः भात्मा अन्तः प्रविश्य शासनेन धारकः
हिरण्यमयः हिरण्यवत्प्रकाशबहुलः मत्स्यः मदनपायी परम-
पुरुषः मन उद्विचष्टे पश्यति बुद्धिसाक्षितबावतिष्ठत इत्यर्थः ।
असौ जीवस्तु स्त्रीलङ्कामात्मतयामिमं शरीरं परियुष्टा
कामाग्निषयान् जुषन् सेवमानः गुणसङ्गतः शब्दादिविषयसङ्गा-
प्रियखो भवति अतस्तस्यैव सुखदुःखे ननु परमात्मनः नाहि
शरीरमस्वप्नमात्रमेव सुखदुःखहेतुः अपितु गुणकर्मवद्वयमेव
परमात्मनस्तदभावात्सुखदुःखे न जीवस्य तु तद्वद्वत्वाद्ये एत
इति भावः अत्र—

डा सुपर्णा सयुजा सखाया

समानं वृक्षं परिसरस्वजाने ।

इत्यादिभृत्ययोऽनुसं हित इति ॥ ४९ ॥

इत्थं मनस एव सुखदुःखनिदानत्वात्प्रग्रहस्यैव तन्निवृत्त्युपा-
यश्चास्तस्यैव प्रधानसाधनत्वादिनरे तदर्थो इति निर्णयति । दान
मिति । दानादयः सर्वे मनोनिग्रहलक्षणाः मनोनिग्रह
रूपः अतो निष्ठा फलं येषां ते ननु प्राप्नुयात् विविदिषाणि
बन्धेन दानेनेति दानादीनां वेदनापरपर्याययोगाङ्गव्यवस्था
रक्ष्यं मनोनिग्रहाङ्गव्यवस्था आहपर इति । निषयान्तरेऽप्यङ्ग
परमात्मन्येव मनसः सम्बन्धाधानं समाधिः स एव मनोनिग्रहः स एव
परो योगो यत्नेन दानेनत्यादिष्वभिधीयमान इत्यर्थः । तत्र स्वधर्मे
स्ववर्णाभ्योचितधर्मः यमा नियमाश्च अहिंसा सत्यम स्तेष
तियादौतेकोर्नविशेऽमिहिताः श्रुतमध्ययनं कर्मगुणपातव्यति-
कानि सद्गुणान्बेकादयुपवासादीनि ॥ ४९ ॥

अन्वयव्यतिरेकाऽयां तेषां तदङ्गत्वं निर्णयति । समाहितमिति
यस्य मुमुक्षोर्मेनः समाहितं प्रशान्तं रागाद्यकलुषितं च भक्तं
तस्य किङ्कृत्यं दानादिभिः साध्यं किमस्ति चेदिति परं प्र
पदिशन्निध स्वयं वदति यस्य मुमुक्षोर्मेनः असंयतं चेत् यद्वा वि
द्वेषदाहस्यादिनालीयमानं चङ्गवेत्तुमिः किमपरं प्रयोज
क्यान किञ्चिदित्यर्थः । समाधेरेव मुमुक्षोरपेक्षितफलसाधनत्वा
प्रतिनियतफलसाधनत्वेनानुष्ठितानां दानादीनामनिष्ठफलप्रदा
नान्ततो नाशहेतुत्वाच्च दानादीनां समाध्यङ्गत्वमेव
भावः ॥ ४९ ॥

नन्वत्र दानादीनामुपपत्त्यापि नैवयथादकस्तेत्यतोऽन्यत्र
प्रतिनियतफलसाधनतयाऽकस्तेत्येतेऽपि वेदनाङ्गत्वात् तत्कर्तव्य
त्वव्यवस्थात् नापीतरिन्द्रबनिग्रहाय दानादीनां कर्तव्यत्वेनाह
मनोवश इति । अन्व देवा इन्द्रियाणि तद्विष्ठातारो वा मा

भीमजीरराधवाचार्कतमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

बोधोऽनन्तरं मनश्चेति चक्षुष्यैः मनस्वत्त्वस्य वशं न समेति तर्हि कस्याप्यवशं दानादिभिर्वा कथं समाहितं क्वादित्यत आह । भीम इति । देवः स्त्रोत्रसाक्षीयमानः अनन्तरं बोधोऽभिधा-
क्योति इत्युक्तविधः परमपुरुषः दानादिभिराराधितस्तत्तुर्नि-
ग्रहमपि मनः बोधे युक्त्यास्त्रिभिस्समाहितं कुर्यात् तत्र हेतुत्वेन
तं विशिनष्टि । सहि देवः सहस्रः सहस्रान् चक्षिनोऽपि वक्ष-
वत्तरः तत्र हेतुः देवदेवः देवानां मनःप्रभृतिकरणानामधि-
ष्ठातृणां चन्द्रादीनामपि देवः मन एव तेषां भीमः मय्युक्तः
अत्र न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं भीषास्माद्भानः पथते
इत्यादि श्रुतियुगलाद्योऽभिमतः ॥ ४८ ॥

भीमजिजयश्चजनीयेकतपहरत्नावधी ।

किमकरोदेवं परिभूत इति तत्राह । परिभूत इति । सारिक्की
स्त्राभाविक्की ॥ ४९ ॥

कीदृशीं गाथामगाचनेति तत्राह । नायमिति । मयं जनः
परितो वर्तमानः तर्हि किदृशाश्च इति तत्राह । न देवनेति ।
देवता देवाः आत्मा देहः प्रहाः सादित्यादयः तर्हि किङ्कार-
णमत्राह । मन इति । वत्संसारकं परिवर्तयेत्तन्मनः परं
कारणमामनन्तीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

मनसः कारणात्वं विवृणोति । मन इति । प्राकृतं लिङ्गशरीरकं
प्रवृत्ते सुहृमरूपेण स्थितं मनःसृष्टिकाले गुणानामपि सृजते वै
सारिक्कादिभेदेन त्रिविधं बाह्यावबोधोपचितं भवतीत्यर्थः । अत
एव वक्षीयः कार्यकारणसमर्थं तत्तत्तस्माच्च मनसः सारिक्-
कादिभेदेन त्रिविधानि विवृणुयावि कर्माणि भवन्ति विव-
क्षणीयानि युक्तं विवृणोति । शुक्लानीति । तेऽयः कर्मण्यः सन्त्याः
शुक्लादिवर्णयोग्याः गतया भवन्ति अनेन सर्वस्य सुखादीनां
परं कारणं मन इत्यवगतम् ॥ ४९ ॥

ननु मनसः परमकारणात्वं विवृणोति तत्राह । अतीह इति । आत्मा परमात्मा-
मनसः समाहितं संसारगुणहेतुभूतं कर्म उद्विचष्टे
उत्कृष्टसाक्षित्वेन पश्यति कीदृशः अतीहः मनोवत् क्लृप्तकारी न
भवतीत्यनेन हरः प्रशस्तकर्तृत्वं ज्ञायतेसाक्षित्वेन देहात्तत्तत्तमानस्य
तुः सादिकं क्वादित्यत उक्तं हरिणमय इति । पूर्यस्वरूपान्तरः
देवस्य तुः स्त्राभावे हेतुमाह । मत्सख इति । पूर्यान्तरो हरिमे-
वेत्यनेन । यस्मात्तस्मात्परेषां तुः स्त्रकारणं मन इति भावः
अचेतनत्वेन स्त्रः पश्यन्नुपपन्नस्य मनसः कारणात्वं कथ-
मत्राह । मन इति । असौ निवृत्ता देहाभिमानो जीवः स्वलिङ्गं
लिङ्गशरीरकं मनः परिगृह्य गुणसंगतः विषयस्नेहः कामान्
विषयान् जुषन्नास्ति इति विषयानुरक्तचेतनानुगृहीतस्याचेतन-
त्वापि मनसः कारणात्वं युक्तमिति भावः । तन्मनः पुमां-
स्तिष्ठतीति श्रुतेः मनसः संसारकारणात्त्वमुक्तं तत्र किमप्रा-
प्तमित्यतो वाह । अतीह इति । परमात्मनो दर्शने प्रेरणाय च
प्रमाणम् ॥ ४९ ॥

[१५२]

एवं विषयसंसारनिवृत्तौ क क्वाच इत्यतस्तस्य मनसो
निग्रह एवेत्याह । दानमिति । मनोनिग्रहश्चाप्युक्तः मनोवशीक-
रणस्वरूपनिर्णयः कुत इत्याह । पर इति ॥ ४९ ॥

मनः समाधानस्य परमयोगत्वं मुपपादयति । समाहितमिति ।
यस्य मनः समाहितं परमात्मज्ञानयोगयुक्तं तस्य दानादिभिः
किं कृत्यं यद् यस्य मनो दानादिभिरसंयतं विनश्येदेभिर्वा-
नादिभिरपरं साध्यं किं न किमपि ॥ ४९ ॥

ननु तर्हि मनःप्रपन्नं कर्तव्यं तत्राद्यकं किमित्याशङ्क्य
स्त्रात्परवाप्तं शक्यमिति भावनाह । मन इति । प्रहाभीष-
ण्योऽन्वे देवा मनोवशे भवन्ति । तत्र गुणभूतस्य मनसः पुरु-
षस्यवत्त्वकारः कथमित्यतो वाह । मन इति वा हि शब्देन “स्त्रो-
त्रे प्रहाणी कस्य मनो पाति तशं कचित् । भिषं सरस्वतीं चापि
याति वा तत्प्रसादतः” इति वाक्यं प्रमाणवत् । विषयवादीश्चतुरो
विना मन्वस्य वशं न याति । कुतोऽत्राह । भीम इति
त २ हसः सहस्रशक्तिमतः सहस्रान्तशक्तिमत्सहस्रशक्तिमान्
भीमो रुद्रस्तन्मन इति विद्वन्मनं ततः किमत्राह । नेति ।
निष्पृष्टादिनिवृत्ताः कश्चित्तन्मनो नाप्याविशत् नातिक्लृप्तवान्
तत्र हेतुः सहि देवदेवः स भीमो देवस्य सारिक्कमनसो देवोऽ
भिमानो यस्मात्तस्मात् ॥ ४९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

मनः स्वलिङ्गं परिगृह्यत्यनेन मानसज्ञानातिरिक्तं स्त्राभा-
विकं ज्ञानं जीवस्य दर्शितं तदभावेन परिग्रहाद्यनुपपत्तेः
॥ ४९-५० ॥

भीमजिभ्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भौतिकं तुज्जनाविहृतं देहकं उषरादिनिमित्तं दैधिकं शीतो-
ष्णादिपदमव द्रष्टुं देवप्राप्तम् ॥ ४९ ॥

स्त्रीधर्मनिष्ठानः पातयद्भिर्पि नैः स्त्रधर्मं स्थित एव इमां
वक्ष्यमाणां गाथामगायत सारिक्की धृतिश्च—

धृत्या वया धारयन् मनः प्राणोऽन्विर्वाक्वाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पाथे ! सारिक्की ॥

इति ॥ ४९ ॥

अहो दुःखमेतावत् कः स्त्रलुः दत्त इति विमृशन्न तावदथं
तुज्जनां दत्त इत्याह । नायमिति । ननु प्रत्यक्षमर्थं किमपक्षपसि
स्त्रातन्वयेणाथं जनो न दत्त इति चेत् केषांचित् प्रणयवशादत्त
इत्युक्त्या तत्र परेकान् निषेधितान् देवता नाप्यात्मा नापि प्रहाद्वः

१ भीमो रुद्रः प्रोक्तो मयो भीम इत्यभिधानात् ।

२ सहस्रः नाथोः सकाशात् तदनुग्रहेणोति यावत् । देवस्य
भगोः सहस्रोपतो जनीति श्रुतौ सहः शब्दस्य वायो प्रयोग-
दर्शनात् ।

श्रीमद्भिरुक्तसिद्धिस्तथाप्यर्थः ।

किन्तु मन एव परं केवलं कारणं वदन्ति "मनसा ह्येव पश्यति मनसा ह्येव शृणोती" त्याद्याः श्रुतयः परिवर्तयेत् परिधाम-
येत् ॥ ४३ ॥

परिवर्तनप्रकारमाह । मन एव दोषपूर्णेऽपि कनककामिण्यादि
वस्तुनि गुणान् सृजते सृजति अने विना कुतो धर्मोः स्रक्-
चन्दनवनिताद्या भोगाश्च कुतः सिद्ध्यन्ति तांश्च विना कुतः सुख-
मतो अनेमुपाजंतीवमिति प्रथमं धनोपजने दोषेऽपि मन एव
प्रवर्तयतीत्यर्थः । वक्ष्ये इत्यरे महानयंकुञ्जककण्ठपुत्रादिकामि-
कृत्यतः स्मृतो वा जनितं विवेकमपि नैव शृङ्खलानिति भावः । कर्माणि
मनःप्रवर्तितानि विवक्ष्यन्तानि कानिचित्सारिक्कानि कानि-
चित्तामसानि कानिचिद्वाजसानि न त्वेकीभूतानीत्यर्थः ।
शृङ्खलानि धर्मोपयोगीनि कुञ्जानि नरकोपयोगीनि खोहितानि
धर्मोपयोगीनि क्रमेण तेषुः सवर्णाः सृतयः देवतियंजुनरा-
दिजातयः ॥ ४४ ॥

ननु तर्हि मनस एव संसारोऽस्तु नात्मनस्तत्र सत्यमात्मा-
ह्यत्र शरीरे द्विविध एकः परमात्मा मनोलेपराहितः अन्यो
जीवात्मा तत्त्वपसहित एव तत्र प्रथमं तावत् शृण्वित्याह ।
अनीह इति । मनसा समीहमानो सहनियन्तुत्वेन वत्तमानोऽपि
परमात्मा अनीहः तत्क्रियासङ्गरहितः अतो हिरण्यमयः स्रतःप्र-
विश्यमयः मम जीवस्य सखा उत् उच्चैर्बिम्बे प्रतिरोहितश्चात्मा
न केवलं निर्लेप एव पश्यतीत्यर्थः द्वितीयो जीवात्मा तु स्वल्पवि-
विक्तशरीरं मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य तस्य मनसो गुणो-
गुणकृतकर्मभिः संगतः संगतः कामान् जुषन् निवृत्तः मनो-
ध्यासात् जीवात्मन एव संसार इत्यर्थः । मनसस्तु जडत्वेन
सुखदुःखानुभवभावात् स्वगतरकापवर्गेषु मध्ये न कोऽपिनि
भावः ॥ ४५ ॥

तस्मात्सर्वानयंकुतो मनसो निग्रह एव यतनीयमित्याह ।
दानमिति । दानादय एते सर्वे उपायाः मनोनिग्रहक्षणाः अतः
शेषः फलं येषां ते यतो मनसः समाधिनिग्रह एव परः सर्व-
श्रेष्ठो योगः ॥ ४६ ॥

सुधीर्भिरुक्तो मनोनिग्रह एवापेक्षणीयो नाथ इत्याह । समा-
हितं यथाकृतं चेत् किं दानादिभिः असंयतम् अवशीभूतं
यतो विनश्यत् खययुक्तं च अवरमनुकृष्टं विसृज्युक्तं च चेत्
किमेभिर्दानादिभिः ॥ ४७ ॥

नश्चितरेन्द्रियजयोऽप्यपेक्षणीय एव तत्र नेत्याह । मनोवशे
इति । देवा इन्द्रियाणि तत्र विष्ठातारश्च मनोवशे मनस एव
वशोऽभवन् वत्तन्ने एव भीष्मः योगिनामपि भयंकरः मनो-
कृच्छ्रो देवः यतः सहस्रः सहस्रिनाऽपि सहीयान् बलिष्ठोऽपि
बलिष्ठः इत्यर्थः अतस्ते यो वशं युञ्ज्यात् कुर्वात् सहि देवदेवः
सर्वेन्द्रियजेता तथाच भूतिः "मनसो वशे सर्वमिदं बभूव तान्वस्य
मनो वशमश्विपाय । भीष्मो हि देवः सहस्रः सहीयानिति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

मौनिकं दुष्टमनुष्यादिभूतकृतम् दैविकं कीतोऽप्यादि दैविकं
ज्वरादिनिमित्तम् ॥ ४९ ॥

पातयद्भिः समोदितिकेषः । परिधुतोऽपि आधनेत्यः—

भूत्वा यथा धारयते मनःप्राप्तेन्द्रियकषाः ।

योगेनाप्यभिचारियथा भूतिः सा पाये । सारिक्की ।
इत्येवं भूतां सारिक्कीं भूतिमास्याच इमां वक्ष्यमाणां गायामगा-
यत ॥ ४९ ॥

तामेव गायाम् शोडशश्लोकधारिकामाह । गायमिति । मन
एव परं मुख्यं कारणं निमित्तं "मनसा ह्येव पश्यति मनसा
शृणोती" त्याद्याः श्रुतयः आत्मनस्ति न केवलं सुखदुःखानुभव-
मात्रे मनसो निमित्तत्वमपि तु तन्मन एव संसारचक्रं
जन्ममरणप्रवाहं पविर्तयेत् जीवात्मनः संसृतिनिमित्तं मन
एवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

संसृतिनिमित्तत्वमेवाह । मन इत्यादिना । वलीषो वायुवहुर्नि-
ग्रहं मनः गुणान् गुणवृत्तीः सृजते जीवस्य सारिक्कवादि-
भावं निमित्तं भवतीत्यर्थः । ततो गुणेश्वरः शृङ्खलानि सारिक्कानि
कुञ्जानि तामसानि खोहितानि राजसात्स्वभं त्रिविधानि कर्माणि
तेष्वथ कर्मण्यः सवर्णाः कर्मानुरुपाः सृतयः देवतियंजु-
नरादिगतयः ॥ ४९ ॥

ननु चेतनं जीवमचेतनं मनः गुणान् सृष्ट्वा त्रिविधैः कर्म-
भिर्देवतियंगादियोनिषु परिवर्तयतीति कथं घटत तत्राह । अनीह
इति । आत्मा देहे चेतनत्वेन प्रसिद्धो जीवः स्रविष्णु
स्वात्मन् आत्मानं लिङ्गयति संसृतिं घातयतीति तन्मनः परि-
गृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य गुणसंगतः मनः सृष्टगुणवृत्तस-
ङ्गतः कामान् जुषन् समीहता मनसा निवृत्तो भवति चेतने
जीवेनात्मत्वेन गृहीतं मनश्चेतनाधिष्ठितत्वाद्गुणान् सृजति तत-
स्त्रिविधानि कर्माणि ततो देवादिगतयः इत्येवं मनो जीर्-
संसारे परिवर्तयतीत्यर्थः । ननु तर्हि आत्मतया परिगृहीतो
मनसा वक्ष्यमात्मानं कीने कः पश्येदत आह । हिरण्यमयः उषो
तिमेषविग्रहः अनीहः प्राकृतः चेष्टारहितः मत्सखः परमेश्वरः
उद्भिच्छेदे वदुषैः पश्यति कदा मां प्राण्येदमविषयालोचयति
स एव मनसा गृहीतं मां मोक्षयितुं समर्थ इति भावः ॥ ४९ ॥
तस्मान्मनसो भगवति नियमनं कर्तव्यमित्याह । दानमिति । दान-
सत्पात्रेऽप्यो यथायोग्यं वस्तुप्रेषणं अथर्गो नित्यनैमित्तिकः भू-
शास्त्रादयः सङ्कृतान्येकादशपञ्चासदीनि अन्धानि च कर्माणि
एते सर्वे उपायाः मनोनिग्रहक्षणा भगवति मनसः समा-
धानं तद्वस्तो निष्ठा फलं येषां ते तथा तस्मात्परः सर्वसा-
धनफलरूपो योगः सर्वसंसारनिवृत्तिपूर्वकभगवत्प्राप्त्युपाय
समाधिः भगवति मनसः समाधानम् ॥ ४९ ॥

दानादीनामव्ययव्यतिरेकादयो मनोनियगनाङ्गत्वमाह । सम-
हितमिति । समाहितं विषयेऽप्य उपरतं प्रशस्तं भगवति स्र-
ष्टेयम् असंयतं विषयषु विहितं विनश्यत् भगवद्व्यानपरत्वात्
सर्वे लीयमानम् ॥ ४९ ॥

ननु मनः समाहितं कथं भवेन्नराह । मन इति । हि वा
देवाः मनोवशे मनश्चाप्यस्य देवस्य वश न समेति अतो दे-
भीष्मः सर्वेदेवमनुष्यादीनामपि भयङ्करः सहस्रः सहीयान् बलिष्ठोऽ-
वलीयान् तं यो देवदेवः देवः भीवासुदेवः देव उपास-
यस्य सः भीवासुदेवोपासकः सः वशे युञ्ज्यात् भीवासुदे-
व्यानेन मनोजयो भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तं दुर्बलं शत्रुमसह्येव गमरन्तुदं तन्न विजित्य केचित् ।
 कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून् विमूढाः ॥ ४६ ॥
 देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यन्धविषो मनुष्याः ।
 एषोऽहमन्योऽयमिति ध्रमेण दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ ४७ ॥
 जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र ह भौमयोस्तत् ।
 जिह्वां कचित्संदशति स्वदद्भिस्तद्देवनायां कतमाय कुप्येत् ॥ ४८ ॥
 दुःखस्य हेतुर्गदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् ।
 यदङ्गमङ्गेन निहन्यते कचित् क्रुध्येत कस्मै पुरुषः स्वदेहे ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार देहिक देविक भौतिक जो कुछ दुःख भोगने को अपने प्रारब्ध से रहा जिस तिस को भोगता गया ॥ ४६ ॥

बुद्ध मनुष्यों के निरूपकार करनेमें वे अपने धर्मसे गिराई नें ऐसा जानकर सार्विक धर्मको धारण करके उस ब्राह्मण ने इस गीतका गान किया ॥ ४७ ॥

ब्राह्मण उवाच यह संसारी जनकोई सुख दुःख का कारण नहीं है देवता तथा आत्मा नवग्रह कर्म काज ये कोई नहीं दुःख देने हैं मनुष्यी एक सुखदुःख का हेतु है जिससे कि संसारचक्र घूम रहा है ॥ ४८ ॥

अति बलवान् मन गुणोंकी वृत्तियों को सृजता है जिससे सार्विक शुद्ध नामस कृष्ण राजस रक्त कर्म होते हैं तिनही वृत्तियों मरीकी देवादि बान होती हैं ॥ ४९ ॥

आत्मा तो स्वयं सब संसारी कियोसे रहित है परन्तु मनके संसर्ग होनेसे सबका कर्ता हो जाता है और मेरा मखा जो परमात्मा सो तो दिव्य ज्ञान से देखता रहता है और यह जीवात्मा तो अपने विकार के चिह्नको ग्रहण कर गुणों में घासक होकर कामों को ग्रहण करक भवन करता हुआ बंधा रहता है ॥ ४५ ॥

दान स्वधर्म यम नियम भ्रमण कर्म उत्तम अत एव सध उपाय मन के रोक ने कहि हेतु हैं मन का रोकनाहि परम योग है यही समाधि है ॥ ४६ ॥

जिस का ज्ञान मन साधन है उस को दानादिकों से क्या काम है सो कहा जिस का मन ठिकाने नहीं है उस को इन और दानादि को से क्या हो सकेगा ॥ ४७ ॥

मन के वश में सब इन्द्रिय हो रहे हैं मन तो दूसरे किसी के वश नहीं होता है नह देव बड़ा भयंकर बड़ा सहने वाला है मन देवों का देव है उस को वश में करना आहिय तब देव देव हो जावेगा ॥ ४८ ॥

भीमरक्षामिकुतभाषायेदीपिका ।

अतोऽमहा रागादयो मेगा यच्च तम् अत एवाहन्तुदम् अहंमं तत्कृति व्यययतीत्यहन्तुदम् तत् नेति छेदः तं न विजित्याजिवा तत् ततो न केचित्मर्त्यः केचित्सद्विग्रहं कुर्वन्ति तत्र चानृक्षप्रतिकृष्टादीनां मित्रादीन् कुर्वन्ति ते मूढा इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तज्ज्ञानेन प्रकारेण धर्मारे भ्रमन्तीत्याह । देहमिति । मनो मात्रपरिकल्पितमिमं स्वदेहमहमिति पुत्रादिवेहं च ममेति स्वीकृत्य तमसि संसार ॥ ४७ ॥

तदेवं मनस एव दुःखकारणत्वमुपपाद्योद्दानीं जनादीनां वयणामकारणत्वं प्रपञ्चयति । जनादिति पङ्क्तिः । अत्र आह्वय- अपि पक्षे आगमनः किञ्च किञ्चित् सुखदुःखकर्मत्वं तत्कृतुत्वं चेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । ह निश्चितं भौमयौर्निकारयोर्देहयो- र्दत्तत्वात्मानः प्रमृतेस्याक्रियस्य च जनानादिषु कर्मत्वकृतृत्वा- नुपपत्तेः तथाऽपि दुःखमात्मपरं धर्मात्प्राप्येति चेदेवमपि पर- मात्मन उभयत्राप्येकत्वात्न कोपविषयोऽस्तीति स्वदेहान्तन दशयति । जिह्वामिति ॥ ४८ ॥

यदि देवता अस्तु ताम तत्रापि पक्षे आगमनः किञ्च यतो विकारयोर्विक्रियमागुषोर्देवयोश्च अन्तः सुखेऽभिहन- तेन वा हस्ते वष्टे तर्ह्यभिमानिनोर्बह्नीन्द्रयोरन तन्न तन्नि- क्रियस्यानहङ्कारस्य चाऽऽत्मनः देवतानां च समं देहस्य भद्राज कोपविषयोऽस्तीति स्वदेहदृष्टान्तमाह । यद्यहं अङ्गं देवताधिष्ठानं हस्तमुखादि अत एव पूर्वत्र देवताऽधिष्ठानरूपभूविकार- इतोद्धारयाम् ॥ ४९ ॥

अत्राचारमण्णवामगोस्वामिविरचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

यतो मनोनिग्रहीता एव देवदेवोऽनः । अत एवाऽमहा- न्तरेण । तच्छब्दस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याव्ययत्वेन उवाचहे तज्ज्ञेति छेद इति तत् ततः मनसो उवाह्वित्यर्थः । तत्र च विग्रहे यत्तच्छब्दयोगेऽप्यमानवाहित्यं इत्युक्तम् ॥ ४९ ॥

भीराधारमध्यमगोष्ठाभिधिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ततश्च असद्विग्रहादौ सति ॥ ५० ॥

उपपाद्य युक्त्या प्रतिपाद्य जनादीनामित्यादिना देवतारम्भ-
प्रहर्षकावातां परिग्रहः । अस्मिन्नापि देहस्य सुखदुःखकार-
णत्वेन । सुखदुःखकर्मत्वं सुखदुःखविषयत्वम् । तत्कर्तृत्वे सुख-
दुःखजनकत्वं देह एव देहं सुखयति दुःखयति च नात्मा कर्मपि न
चात्मानं कोऽपि तस्याऽकर्तृत्वादमूर्तत्वात्तत्त्वार्थः । “य एनं वेत्ति
हस्तार यश्चेन मम्यते हतम् । तावुमौ न विजानीतो नायं हन्ति
न हन्यते” इति भगवदुक्तेः । तत् कर्मत्वं कर्मत्वञ्च । तथापि
कर्मत्वकर्तृत्वाऽनुपपत्त्यापि । एवमपि दुःखकारणमप्यवसायित्वे-
ऽपि । उभयत्रापि स्त्रदेहे परदेहे च ॥ ५१ ॥

तत्राति देवतापक्षेऽपि । विक्रियमाणयोः हननक्रियायां
कर्मत्वं कर्तृत्वं च प्राप्तयोः । तत् कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च । हन्ते-
नेति कस्याचिद्वक्तेनात्मनरस्य सुखेऽभिहत इत्यर्थः । अत एव
देवताभिष्टानत्वेनाङ्गस्य विषयित्वादेव । पूर्वत्र देहपक्षे ॥ ५२ ॥

भीमद्वयंनसृजितशुक्लपक्षीवम् ।

असद्विग्रहं निष्कलविरोधं मित्रायुहासनिरिपूतिं पूर्वं
कुर्वन्तीत्यर्थः ४५ ॥

मनोमात्रं मतसि मात्रा बह्व्य तं तस्मिन्सापरिच्छेद्यम् एषोऽहं
ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहम् अन्धोऽयं शूद्रोऽयम् ॥ ५० ॥

जनः इति सुखदुःखद्वयार्थां तत्तत्तुभूतौ अन्धनाशेपनखड्ग-
प्रहारार्थकपदेहापचारापचरौ खल्यते आत्मनः अविष्य पार्थि-
वयोः स्वपरशरीरयोर्हि तत् मानावामानादि यद्यप्यात्मनस्तथापि
न कोपः कायं इत्याह । जिह्ममिति ॥ ५१ ॥

दुःखस्य वधादेः देवता ईश्वरः विकारयोः स्वपरदेहयोः ॥ ५२ ॥

भीमद्विराघवाचायंकृतमागधतन्त्रचन्द्रिका ।

इत्थं मन एव सुखदुःखनिदानमित्यजानन्तस्मत्प्रमाधानं आऽ-
कुर्वन्तः केष्वं निष्फल विरोधं मित्रादाभीनरिपूक्ष कुर्वन्तीत्याह ।
तार्किकः । वृजयं दानाद्याराधितपरमपुरुषप्रसादितरोषार्थजं तुमशक्यं
मं केवलं वृजयमपि तु शत्रुं तद्वत् दुःखप्रदम् अमहा वेगो
रागादिक्रपो यस्य तमनएवाकृतुद् दृढवदपयाजनकं यस्मिन्स्ते-
दविजित्य मर्त्यैः सहासद्विग्रहं निष्फलवेगं मित्रादींश्च कुर्व-
न्त्यतस्ते विरोधेण मूढाः शत्रुमिति पुंस्त्वनिर्देशस्तत्त्वारोपाययुक्तः
तच्छब्दयोः पुंस्त्वपाठे तं नाम प्रसिद्धं तं मनोरूपशत्रुमाविजित्योर्हि
सम्बन्धः अन्तरस्य नपुंसकपाठे तु तत्तस्माद्विर्ययुक्तार्थनिगमनम् ॥ ४६ ॥

कुर्वन्तु ततः किमत आह । देहमिति । मनोमात्रं मनोमात्र-
निदानकं मनोगुणान् वा इत्यादिना तस्मात्प्रनिदानकत्वेऽपि । इह
परिदेहमानं देहमनुपास्यत्यतमं गृहीत्वा देहे तदनुयमिधि चारमा-
मिमानासीयासिमामाऽयाम् अस्याः स्त्रयापारम्भगोचरा धीर्ययां ते
एषोऽहं ब्राह्मणोऽहमन्धोऽयं शूद्रोऽयमित्यादिभ्रमेण दुरन्तपारेषाधे
तमाधि वेसारे भ्रमन्ति ॥ ५० ॥

अनुक्तं नाचं जनी मे सुखदुःखहेतुर्न देवतारम्भ प्रहर्ष-
कावा इत्यनेन जनादयः सुखदुःखहेतवो न भवन्तीति तदेव
तेषां शास्त्रकारणत्वं संभावनापूर्वकमुपपादयति । जनस्त्वित्यादिभिः
पाङ्क्तिः तत्र ननु सुखदुःखहेतुभूतचक्षुर्नखेपनखड्गप्रहारादिकर्ता
जनस्त्वितिदानं स्यादिति सम्भाव्य निराकरोति । जन इति
मन्त्रे किमित्यतः पूर्वेषु सम्माना किमित्यादिना तन्निरास इति
विवेकः तत्र जनस्य हेतुत्वं वदना तुल्यस्यापारसुखित्वं दुःखित्वं
च जनान्तरस्यैवेति वक्तव्यम् अत्र जनशब्देन किमात्मा विष-
यिनः किम्वा देहः किमुभयं तत्रायः कल्पः करिष्यमाखेना-
त्महेतुत्वनिरासेन निरस्तो भवतीत्यभिप्रेत्य द्वितीयं निरस्यति
किमात्मनश्चात्र हि भौमयोक्तविति । तच्छब्देन हेतुत्वं सुखित्वं
दुःखित्वं च विवक्षितम् एवमुत्तरत्रापि किमात्मनः प्रत्यगतेन
सुखदुःखकर्तृत्वकर्मत्वादिना आत्मनो न किञ्चित्त्वैषान्नमस्तीत्यर्थः ।
तदुपपादयति । भौमयोक्तविति । भौमयोः पार्थिवयोर्देहयोस्तत्सुख-
दुःखकर्तृत्वकर्मत्वं भौमयोरित्यनेन तयोरपि तद्वत्त्वमभ्योऽभिप्रेतः कर्तृ-
त्वस्य यत्नाभ्यपेक्षरूपत्वात् यत्नस्य सुखदुःखयोश्च ज्ञानरूपत्वा-
देवतनयोः पार्थिवयोर्यत्नाद्याभ्यपेक्षासम्भवात् प्रतिवारं किमा-
त्मन इत्युक्तेरयमभिप्रायः सर्वोपात्मनः सुखावाप्तये दुःखहर्षे
च यत्नते तत्र यद्यप्यतो न सुखदुःखात्त्ववत्तर्हि न यत्नेतेति
तृतीयं कल्पं निराकुर्वन्नाह । जिह्ममिति । किञ्चित्कदाचिद्विग्रहाद्वि-
ग्रहेति जिह्मं खादन् दशति तद्वेदनायां खादन्जयस्वयायां
कतमाय कस्मै कृष्यत् आत्माधिष्ठितैकशरीरावयवयोरैकं कर्तृ-
कर्म च दृश्यते तत्र जनान्तराजनान्तरस्य सुखदुःखात्त्ववद्वयतिना-
स्तीत्यर्थः । नन्वनवहितमनसो जनस्य स्वस्य परस्य वा सुख-
दुःखहेतुत्वमिति चेत्तद्यममाहितस्य मनस एव तत्तत्तत्त्वमि-
त्याद्यर्थमिति भावः ॥ ५१ ॥

न देहो नाप्यात्मानं तदुभयं सुखदुःखहेतुः किन्तु तदु-
भयान्तरात्मेश्वर एव तत्तत्तत्त्वमिदं शङ्क्याह । दुःखस्य हेतुरिति
दुःखप्रदं सुखस्याप्युपपन्नस्यार्थं देवता ईश्वरः स एव तत्तत्तत्-
त्वमिदं सुखयति दुःखयति सुखयति दुःखयतीत्यस्तुमेतद्युक्त-
मित्याह । किमात्मनस्तत्त्वस्य पूर्वदेवार्थः विकारशब्दो-
मन्वर्थायां शस्त्रायजन्तः वैषम्येनैव सुखदुःखशीलत्वाद्विकार-
वतोरेव तत्तत्तत्त्वमिदं ननु निर्विकारयोग्यतरात्मनोरित्यर्थः
नन्वस्यान्तरात्मा अस्यान्तरात्मनो न सुखदुःखादिहेतुः किन्तु
स्वयमेव स्वस्य तदुपजनय सुखयति दुःखयति चेत्तत्राह । यदिति ।
कदाचित् यत ईश्वरात्प्रवर्तितेनाङ्गनाङ्गान्तरं निहन्त्यते तद्वेद-
नायां स्वदेहे स्तनियाम्बे प्रकृतिपुरुषो देहायस्य स्त इति तथा
पुरुषः परमपुरुषः कस्मै कृष्यत् न कस्मै चित् किन्तु स्वस्मा
एव न होतद्युक्तं न ह्यनुमत्तः स्वस्मा एव दुःखहेतुभूत्वात्मने
कृष्यति नवा नित्यनिर्विकारिणो विकाराभ्यपेक्षं चेति
भावः ॥ ५२ ॥

भीमद्विजयस्वजतीयेकृतपद्वरनावली ।

कठेयामिमम्यमानं वैकारिकमपि मनो द्विविधं सार्विकं
नामसमिति । प्रथमं विषयवादिदेवताप्रसादेन जयं द्वितीयं
विष्णुप्रसादे विना दुर्गं विष्णुवध्यकाखेनीमनामिमम्यमाद्य

भीमद्विज्वलवर्जनीकृतवदन्त्यामी ।

अतो मित्रमर्त्यैः सह विप्रहोऽस्तुतां भवतीत्याचयेनाह । तमिति
अयमक्षरायः अत्र जीवराशौ केचिद्विमुदास्तामसाः पूर्वोपरदि-
दिगन्मिह्रास्तत्तयोर्मनसोस्तं तामसमनोऽवस्थां शत्रुं सुखवि-
रोधिने न विजित्य मित्रमर्त्यैरसद्विप्रहं कुर्वन्ति । कीदृशं शत्रुं
कुर्वन् कुर्वन् पापिना कावनेमिना जित्वाहृष्टीकृतत्वाज्जेतुम-
शक्यत्वात् एवासद्यवेगं वायुवामुष्टिप्रदद्याद्योग्यमरुतुदं दत्त-
मिहितवचनवत् पुः अकरममनेन शत्रुशत्रो विवृतः विष्णु-
प्रसादेन विजयीत्याह । उदासीनेति । विष्णुमकावुदासीनानां
रिपुं न तु भक्त्या तदुपास्तौ यतमानानामित्यर्थः । प्रस्तुतसा-
त्त्विकमनो विहाय तामसमनः परामर्शः कथं युज्यत इति च-
माद्युक्ता “एकस्यानाधिपत्ये तु भिन्नानामपि युज्यते प्रभेदेन परा-
मर्शः सादृश्ये चापि वस्तुनो” रित्यनेनापि परिहर्तव्या यद्वा तम्-
नस्ते तमोऽभिगानिने काळनेमिने न विजित्य मित्रैरसद्विप्रहं
कुर्वन्ति । कीदृशं तं शत्रुमनेन शत्रुमजित्वा मित्रकवहो वाचकवह
वत् परिहासहेतुरियुक्तं भवति ॥ ४९ ॥

दुष्टाभिमानवक्षोपचितशक्ततामसमनोनिर्मितद्वहाभिमानमा-
वेष्टवोपक्रमिष्याद्धानेन जीवस्य नित्यनिरयमाप्तिहेतुत्वात् स
एव जेतव्य इति भावनाह । देहमिति । इहमित्यवयवं मनोमात्रं
मनसा निर्मायमुपगमं देहं गृहीत्वा ममेदमहमिति स्वातन्त्र्यभ्र-
मेण एव देहोऽहमित्यनारमनः आत्मभ्रमेणात्मादेहोऽहमित्यापि
अनेकाहमस्य इति आत्मनोऽनात्मभ्रमेण मिथ्याज्ञानेनाध्विष्योऽ-
स्तङ्गतयथायं ज्ञाना मनुष्याः दुरन्तपारं तमसि पतित्वा भ्रममिति
पुनः पुनर्दुःखसमुद्ग एव मग्ना वर्तन्त इत्यनो बुद्धिमता तज्जये
एव प्रयातितव्यमिति भावः । देहमात्रं स्वमात्मानं यः परञ्च
प्रवदति “अथे तमसि ममस्य गेत्थानं तस्य कुत्रचि” इति वचना-
मिथ्याज्ञानेनामप्यन्तमो निवृत्तमिति ज्ञाते ॥ ५० ॥

एवं मनसः सुखदुःखकारणत्वमुक्तं तत्र तर्हि तस्य प्रती-
यमानं सुखदुःखकारणत्वमभिमाननिमित्तमेवेति जानता स्ख-
तशुब्दानेन पुनरेव सोढव्यं तत्र कोपो न कार्य इत्याह । जन
इत्यादिनाप्रत्येन । अस्य जीवस्य सुखदुःखयोर्हेतुर्जनः परदे-
हस्येति तर्हि अत्र देहं वर्तमानस्य देहव्यतिरिक्तस्वात्मनो निर्मुक्त-
कषाज्जनारिक्त्ववत् स्थितस्य किम्यात्र किमपि दुःखं क्वात्तर्हि-
कस्य तदत्राह । हति । तदुःखं विवेकेन विचारिते सति ।
भीमयोः पृथिवीकाशं योस्ताडयताडकयोरेव हि यस्मात्स्मात्त-
दात्मनोऽभिमानकृतं दुःखमिति । जानन्नपां मध्यं कतमाय
कुपेदित्यवयवः तत्रोदाहरणम् । जिह्ममिति । स्खद्विः स्खद्विः
तस्यां जिह्वाया वेदनायां सत्यामनेन देहस्याचेतनत्वेनाभिमान-
जन्मं दुःखमिदमुक्तं भवति । “जनशब्दः स्वतो जीवे कचि-
देहे च वर्तते”, इति वचनाज्जनशब्दाऽत्र देहवाची ॥ ५१ ॥

देहस्याचेतनत्वेन दुःखहेतुप्रवृत्त्ययोगात् अभिमानस्य च
पराधीनत्वेनायुक्तमुक्तं किन्तु देवतायाः सर्वस्मात्प्राचार्येन
तज्जेतुमशक्यमिति भावः । दुःखस्येति । यदि दुःखस्य हेतुर्देह-
तेषु युज्यते तद्वचनमस्तु विचारिते न घटते तस्याह । विचारयो
विचारमभिमानिनोर्देवयोः सकाशादुपपन्नानन्ददुःखमभिमा-

नमिदित्येव तत्र निरभिमानस्यात्मनस्तेन किं स्वादतः कामिदे-
वाद् प्रतिकोपो न कार्य इति भावः । तत्रोदाहरणम् । अद्वैतमिति ।
यदा अदेहे विकाराभिमानोऽप्राप्तिहेतुतामिमममानहताद्यज्जेन
चभूराद्यज्जं कचिद्विद्वन्ते तदा तत्सोढव्यमेव अवस्था पुरुषः
कस्मै कुर्येत इत्यादेरकारणत्वाद्वाच्योक्त्यादेमेन एव कार-
णमत्रेति—

अविकाराश्च ते देवा विकारा इति शब्दिताः ।

अभिमानाद्विकारश्च स्वतः शक्ता अपि भूवन् ।

इति वाक्याद्विकाराश्चाव्याच्यत्वं युक्तं देवानाम् ॥ ५२ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

जनस्त्विति । आत्मनो जीवस्य आत्मन एव प्राधान्येन
सर्वाणि क्षेत्राणीति विचारे तु सुतरां न कोऽप्यवकाश
इत्याह । जिह्ममिति । एवमुत्तरत्रापि ॥ ५१ ॥

दुःखस्येति । तैः तत्र हस्तेनेति कस्य चिद्विद्वन्तेनाभ्यतरस्य
मुखेऽभिहत इत्यर्थः । देवतानां चेति आत्मनः सविकाराद्विदेऽपि
च इत्यादिमम देहे स एवावस्थ देहे ततो ममाङ्गाश्चेव देव-
तास्ता इति कोपविषया न स्युरेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

भीमद्विज्वलवर्जनीकृतसाराथ्यदर्शनी ।

अरुमर्शं तद्वदिति वक्ष्यन्तीत्यरुतुद्वन्ते न विजित्य अजित्वा
एवाजित्वाजेनोः केचिद्विमुदाः मर्त्यैः सहसाद्विप्रहं कुर्वन्ति तत्र
आनुकूलप्रतिकृतादीनश्चात्रमित्रादीन् कुर्वन्ति ॥ ४९ ॥

नतश्चानेन प्रकारेणाविषया प्रत्यमाना भवन्तीत्याह । देह-
मिति । मनसो मात्रा वृत्तयः इन्द्रियादयो यस्मिन्ते देहमिमम
अहमिति पुत्रादिदेहं च ममेति गृहीत्वा स्वीकृत्य तमसि
संसारे ॥ ५० ॥

तदेवं मनस एव सुखदुःखयोः कारणत्वमुपपाद्येदानीं
जनादीनां पूर्वोक्तानां पञ्चामकारणत्वं प्रपञ्चयति । जनस्त्विति
पञ्चभिः हेतुरिति जन एव जनं सुखयति जन एव जनं दुःख-
तीति चेत्तत्र च अस्मिन्तपि पक्षे आत्मनो जीवात्मनः किं न किञ्चि-
दपि यस्तत्सुखदुःखकर्तृत्वं सुखदुःखकर्मत्वं च भीमयोर्भूतिकारदे-
हयोरेव न स्वात्मनः अमूल्यस्य देहाद्विज्वलवर्जनीकृतसाराथ्यदर्शनी-
स्त्वस्य ताडनाद्विपु कर्तृत्वकर्मत्वानुपपत्तेः ननु तदपि पीडास्वात्मन
एव प्रत्यक्षीभवतीत्यत आह जिह्ममिति । तद्वदनायां तत्र वेदनायां
पीडायामात्मगामिषां सत्यां कतमाय कुर्येत किमपीहकंश्यो
वृद्धयः किमवा पीडयमानायै जिह्वायै तत्र यथा पीडयमानायै
जिह्वायै कोपस्यानोचित्यात् पीडकस्यो वृद्धयः कोपो न क्रियते
तथैवात्रापि कोपो न कर्तव्य इति भावः । दुःखं स्वात्मनो
जिह्वाध्यासमूलकं सोढव्यमेव जिह्मं तु मन एवेति तदने
अन्यस्मै दोषो न तस्य इत्यादिप्रसङ्गोक्तं सार्थमेव ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥

यदि देवता अस्तु नाम तत्रापि पक्षे आत्मनः किं यतो
विकारयोर्विक्रयमाद्योर्देवतयो रेव तत् हस्तेन मुखे ममि-
हते तेन च शिखरास्त्विति हस्तेऽभिगमने तद्विमानिनोर्देहा-
द्वयोर्देवतयोरेव तद् दुःखं समवत् न स्वात्मनस्ततः पृथग्भूतस्य

आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजस्वभावः ।
 न ह्यात्मनोऽन्यथा तन्मृषा स्यात्कुध्येत कस्मान्न सुखं न दुःखम् ॥ ५३ ॥
 ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै ।
 ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां कुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ॥ ५४ ॥
 कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तद्विजडाजडत्वे ।
 देहस्त्वचित्पुरुषोऽयं सुपर्णः कुध्येत कस्मै न हि कर्ममूलम् ॥ ५५ ॥
 कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ ।
 नाग्रेहि तापो न हिमस्य तत्स्यात्कुध्येत कस्मान्न परस्य द्वन्द्वम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसाराथ्यवर्णिनी ।

देवतानां च सर्वदेहेष्वमेवाह कोपविषयोऽस्तीति अदेहे
 दृष्टान्तमाह । अतः अत्र अङ्गं सुखादिकमङ्गेन हस्तादिना इन्द्रा-
 यधिष्ठानेन विनिर्हन्वते चेदित्यत एव पूर्वत्र देवताधिष्ठानरूप-
 भूषिकारदन्तोदाहरणम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु बासुदेवमक एव तज्ज्ञानेन मनो वशे युञ्ज्यात्तर्हि
 तद्वक्तृणां का गतिरित्यतस्ते संसारे भ्रमन्तीत्याह । तस्मिन्
 ज्ञाप्याम् । यस्मात् अरुणं मर्ममयजातकमास्तरीयं शत्रुज
 विजित्य अधिजित्य मर्त्यैर्वाहोऽनेन विग्रहं मित्राययुदासीनात्
 रिपुंश्च कुर्वन्ति तत्तस्मात्ते मूढाः ॥ ५३ ॥

यतो यतो भवति दैवलोहितमनो विकारात्मकमापयञ्छु ।
 गुणेषु मायारचितेषु देहासौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥
 इत्युक्तप्रकारेण मनामात्रं कर्मानुसारतः सकृत्पानुकुलं देह-
 मग्रहामिति गृहीत्वा गेहदि ममेति च गृहीत्वा तमासि संसारे
 भ्रमन्ति ॥ ५० ॥

अथ "आत्मनि तूयगच्छन्ति प्राहयन्ति च," इति सूत्रकारीनयति
 स्वकलभ्रतिसिद्धान्तजीवप्रज्ञादादरम्बाहुमन्धानवतः न जनादयः
 सुखदुःखहेतव इत्याह । जन इति षड्भिः । जनः सुखस्य कश्चि-
 तदुःखस्य च हेतुश्चेत् अत्र हि अस्मिन् पक्षेऽपि मौमयोः
 भूमिबहुल्योः देहात्मवादिनः "अजमयं हि सौम्य मनः" इति
 श्रुतेः मनमात्मवादिनां तत्सुखदुःखदातृत्वं तत्प्राप्त्या प्रीति
 ज्ञेयकर्तृत्वं च भवति आत्मनः प्रज्ञांशरेण प्रज्ञाभिज्ञत्वानुस-
 न्धानवत एतां समाख्याय परात्मनिष्ठामिति वक्ष्यमाणात् किं
 न किमपि सुखदुःखदातृत्वं तत्प्राप्त्या प्रीतिज्ञेयकर्तृत्वं च न
 भवति द्वितीयाभावात् यथा कश्चिदेही स्वजिह्वां स्वकीयैर्दन्तिः
 क्वचिद्दशति तथा कनमाय दन्तजिह्वकतराव कुप्येत् अदे-
 हगतत्वेन तदनन्वरात् ॥ ५१ ॥

देवता इन्द्रियाधिष्ठातृत्वा अस्मिन् पक्षेऽपि तत्सुखदुःखदा-
 तृत्वं तत्प्राप्त्या प्रीतिज्ञेयकर्तृत्वं च विकारयोः देहे मनासि वा

विकाररूपे आत्माभिमानिनोरेव भवति आत्मनः परात्मनिष्ठा-
 वतः किं न किमपि सर्वस्य सर्वोत्तमभूतभगवदात्मकत्वेन ज्ञेय-
 विषयाभावात् यथा कश्चिदवाचिस्त्वदेवे यदा अङ्गं सुखादि
 मङ्गेन हस्तादिना निह्न्यते तदा पुरुषः कस्मै कुध्येत हस्तादेः
 परकीयत्वाभावात् ॥ ५२ ॥

भाषा टीका

कोई लोग उस जुंजैव नहीं सहने वडे बल बाबे मर्म मेहन
 करने बाबे मनकप शत्रु को नहीं जीतकर इस लोक में मनुष्यों
 के साथ मित्र शत्रु उदासीन भाव करके बैर करते हैं वे
 लोग मूर्ख हैं ॥ ५३ ॥

मनमात्र के संसर्ग से इस देह को अहंकार से ग्रहण करके
 मेरा यह है मैं इसका स्वामी हूँ ऐसे अन्ध बुद्धि बाबे
 होकर बहुत से मनुष्य यह मैं हूँ वह दूसरा है ऐसे भ्रम
 से अपार तमोगुण सागर में भूमने रहने हैं ॥ ५० ॥

यदि देही जनकोई सुखदुःख का कारण होवे तो उस
 से आत्माका क्या सम्बन्ध है वह तो पृथिवी विकारों का
 है यदि कदाचित् अपने हाथों से जीवमे रहने से चोट
 लगे तो उस के दुख होने से किसपर कोप करेगा ॥ ५१ ॥

यदि देवता दुःख का हेतु होवे तो इससे भी आत्मा
 को क्या है वह भी इन्द्रिय अधिष्ठाता देवता विकार का है
 यदि मर्मी अपने शरीर से अपने शरीर में चोटलगे तो किस
 पर कोप करेगा ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

आत्मनः सुखदुःखाद्याकारपरिणामोऽनः स एव यदि
 हेतुः स्यात्तत्र तस्मिन् पक्षे अग्रगतः किं न किञ्चिद्व्यतो
 भवति यस्मै कुप्येदित्यर्थः । यतो निज एव स्वभावः सः
 तन्नात्मनस्तथा परिणामोऽन्यनिमित्तो भवन्नतोऽस्ति कोपविषय
 इति चेत्तत्राह । नहीति । आत्मव्यतिरिक्तं नास्त्वेष यदि स्याद

भीषदस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

कसीति प्रतीयेत तर्हि तन्मूषेवातः कस्मादेनोः कुच्येत यतो नास्ति निमित्तं नच सुखं दुःखं चेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

प्रहपक्षेऽप्यज्ज्याऽऽमनः किं यतो अज्यत इति जनो देह-
कृतस्यैव जन्मजननापेक्षया द्वादशाहमादिराशिक्याकृतं सुखदुःख-
बोनिमित्तं भवति किञ्च अन्तरिक्षस्थेप्रदेहकृतस्यैव प्रह-
स्यैव पादाधोविहृत्यादिभेदैः पीडां वदन्ति वैशङ्गा न तु प्रह-
कोष्ठादिषु स्थितस्य तद्दृष्ट्यगोचरस्य पुरुषस्य प्रहगतेः त-
पीडा तद्वन्नोत्पत्ते देहे तस्याभिमानाद्भावात् अतः पुरुषस्ततो
प्रहादेहाभास्यः कस्मै कुच्येत ॥ ५४ ॥

कर्म हेतुश्चेदस्तिवस्तुसंयोगमः कर्मैव नास्ति कृतकस्य
हेतुत्वमिति तदाह । हि यस्मात्कर्म एकस्य जडाजडत्वे सति
क्यात् जडत्वादिकारित्वापत्तेः अतद्वशात् हि तानुसम्भानतः
प्रवृत्तिसम्भवात् अचिज्जडां देहोऽनन्तरं प्रवृत्तिर्न सम्भवति
पुरुषस्तु सुपण्यः शुद्धज्ञानस्वरूपोऽतः कस्मै कुच्येत यतः सुखदुःख-
योर्मूलभूतं कर्मैव नास्तीति ॥ ५५ ॥

तत्र कालपक्षेऽप्यामनः किं यतोऽसौ काशामक एव
प्रज्ञांशत्वात् कांशस्य स्वतः पीडा नास्तीत्यत्र दृष्टान्तः
नाग्नेहेतोःकृतस्य उवादेस्त्वापो दाहो नाशोऽस्ति तत्रो-
पाधिभूतकाष्ठांशदाहान्नाशः स्यादिति दृष्टान्तान्तरमाह-
हिमस्य तच्छैत्यं तदंशस्य तुषारकणस्य नाशकं तदादित्यर्थः
किञ्च आकाशमंशत्वं वस्तुतः पर एवायं न च परस्य
ग्रहं सुखदुःखादिकमस्तीति ॥ ५६ ॥

भीराधारमण्यदासगोखामिविरचिता
टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

अस्मिन्नात्मपक्षे । सुखाद्याकारपरिणामो निजस्वभाव-
एव । तथा सुखदुःखाद्याकारः । अतः अन्वयनिमित्तस्य सत्त्वा-
देव निमित्तमेव कोपविषयोऽस्ति । तत् आत्मव्यतिरिक्तं मूषा-
भूतमन्वाद्यधारोपनिमित्तमेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

ने प्रहाः तत्रस्थस्यान्तरिक्षस्थस्य । तद्दृष्ट्यगोचरस्य ।
प्रहदृष्ट्यविषयस्य । तदुत्पत्तेरुत्पत्तेः प्रहाकान्तस्त्रातोत्पत्तेः । तस्य
पुरुषस्य अभिमानादध्यासात् । अतः प्रहकृतपीडायाः प्रह-
गतत्वात् ॥ ५४ ॥

असुखोपगमः भीमांसकमते बोधदृष्ट्यङ्गीकारः । असुखमभि-
नीय दृश्यति । कर्मैव नास्तीति । तस्य अमनः कर्मण्यः तदाह
कर्मणोऽसत्त्वमाह । शुद्धज्ञानस्वरूपः ततस्तस्य विकारित्वम-
न सम्भवनेति पूरणीयम् ॥ ५५ ॥

प्रज्ञांशत्वात् कालप्रज्ञागौरवक्यादिति भावः । तद्वैतस्य
असम्भवंशस्य । तत्र जालादौ ॥ ५६ ॥

भीसुबशानसूरिकृतशुक्रपक्षीयम् ।

आत्मा देही स्वयमेव हेतुश्चेत् किमन्यतः किञ्चैव नाभ्यतः
किन्तु स्वस्वभाव एव स्यात् नह्यात्मनोऽप्यदिति तत् मूषा

स्यादिति आत्मनोऽप्यदुःखादिहेतुश्चेत्तन्मूषा स्यात् सहेतुकत्व-
विरोधादप्यहेतुकत्वं मूषा स्यादित्यर्थः । न सुखं न दुःखं
विषयेनादिकं प्रहारादिकं च नाभ्यतः भवत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

प्रहेरादित्यादिभिः प्रहस्यैव ज्ञेयानुष्ठानतः आदित्यादेरेव वा ॥ ५४ ॥

कर्माणीति । किमात्मनः क्षतादिकं नामेत्यर्थः । आत्मनश्चेत्
देहस्यात्मनः प्रसज्येदित्यर्थः । तर्हीति । जडस्याजडत्वे जडस्य
देहस्यात्मने सति हि तस्यात् क्षतादेरात्मगतत्वं स्वयमेदि-
त्यर्थः । जडाजडत्वादेक्यमनुपपन्नमित्याह । देहस्त्विति । सुपण्यः सु-
यंवरप्रकाशरूपः । नहि कर्ममूलमिति । कर्म च नाभ्यतः क्षता-
दिमूलमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

आत्मनोऽसौ शरीरस्यासौ सुखदुःखहेतुः स्यात् तदेव विदु-
गोति । नाग्नेरिति । अग्निकायेतापस्फोटजननादिकं हि देह-
स्यैव नाभ्यतः तथा हिमकाये हेमन्ते क्लृप्तेरोमहर्षादिकं देह-
स्यैव नाभ्यतः तस्मात् देहापरस्यात्मनो न ग्रहमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रविक्रिका ।

माकृत् निर्विकारियया देवताया हेतुत्वादिकं विकारिण्यः
प्रत्यगात्मनस्तदस्तिवत्याशङ्क्य प्रतीवर्तते । आत्मेति । आत्मा देहि
यदि सुखदुःख हेतुः स्यात्तस्मात्तत् सुखवति दुःखवति ततोऽप्य-
आत्मा सुखवति दुःखवति स्वयमेव वा तदुपजनस्य सुखवति दुःखवति
चेदित्यर्थः । तर्हि किमन्यतः अन्वयमादात्मनः आत्मात्तरास्त्रस्य
सुखदुःखे अभ्यतमिति स्वर्णोऽभिमान इत्यर्थः । कुतः यतो निजस्वभावः
यतो विकारोभ्यतत्वं निजस्वभावः आत्मनो विकारशीलत्वात्
स्वरूपस्वभावयोर्मित्यावास्तुस्वभावप्रयुक्तोऽयं न कोपः काश्च-
इत्यर्थः । किमात्मन इति पाठे पूर्ववदेवायं किञ्च यद्यारमेव हेतु-
नाभ्यतस्त्रात्मापि न हेतुः स्यादित्याह । नहीति । यद्यारमनोऽ-
न्यत्र हेतुरित्यर्थः । तर्हि तदात्महेतुत्वमपि मूषा स्यात् अनुपमत्त-
स्यात्मनः सुखदुःखहेतुकत्वाविरोधादिति भावः । कुच्येत कस्मा-
इत्येति निजस्वभाव इत्यस्यानन्तरमन्वेतदयः । न सुखं न दुःखमि-
त्यस्यात्मन इत्यनुपकृतं सम्बन्धः सुखदुःखाभ्यामविरहमात्मस्व-
रूप केवलज्ञानानन्दैकरसं निर्निकारमिति न तस्य विकारा-
भ्यतत्वं सम्भावनापीति भावः ॥ ५३ ॥

ननु द्वादशाहमज्ज्यानादिक्यानां सूर्यादीनां नवानां
प्रहाणां हेतुत्वं स्यादिति सम्मादय प्रतीवर्तते । प्रहा इति ।
अजस्य जन्मरहितस्यात्मनः किं न सुखं नापि दुःखमित्यर्थः
आत्मनो जन्मरहितत्वात्कथं तज्ज्मादिक्यानास्थित्या हेतुत्वं
प्रहाणामनन्तरयुक्तमिति भावः । ननु देहस्य तत्-
स्थानस्थित्या तत्तत्तत्त्वमित्यत आह । जनस्येति । येनादिति जनस्य
उत्पत्त्याभ्यस्य देहस्य जन्मादिक्यानास्थित्या यदि हेतवो प्रहा-
स्तत्र केचित्प्रहैप्रहात्तराणामपि पीडां वदन्ति वैशङ्गा इति चेवः
प्रहाणामपि परपीडां पादाधोविभेदरहिततां वैशङ्गा वदन्ती-
त्यतस्ततो प्रहेष्यो देहाभास्यः पुरुषः कस्मै कुच्येत उक्तं
न कस्मै चिदपि कुच्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥

यदि प्रहाणां मिथो पीडा तर्हि सर्वेषां निजकर्मैव हेतुः
स्यादित्याशङ्क्याह । कर्मोदितवति । किमात्मन आत्मनो निर्वि-

श्रीमद्भिराजवाच्यं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कारण्यं स्वार्थं प्रकाशस्वरूपस्य किं न तस्य सुखदुःखे तन्मू-
लानुमानमकर्मणी च न स्त इत्यर्थः तथा देहस्याप्यचेतनस्य
प्रवृत्तमस्त्विति भावः । जडाजडत्वे जडस्याजडत्वे जडस्य देह-
स्यास्मात्वे सति हि तस्यासुखदुःखादिकं स्याजडाजडयोश्चै-
क्यमनुपपन्नं मिथो विरुद्धस्वरूपस्वभावश्चादित्यर्थः । देहस्तु प्राणि-
जडः पुरुषो जीवः सुपण्येन प्रकाशस्वरूपः अतः कर्म न मूलं
न हेतुः अतः कस्मै कुप्येत जनादिषु कस्मैचिदित्यर्थः । यद्यपि
ततश्च कर्माणि विवक्ष्यामीति कर्मणां स्वरूपमुत्थापाद-
नद्वारा हेतुत्वमुक्तम् एवं कर्मणो—

अविद्यात्वं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवं चैवात्र पञ्चमम् ॥

इत्युक्तरीत्या देहादिपञ्चकनिष्पाद्यत्वमिति देहात्मादीनामपि
हेतुत्वं लक्ष्यते इति तन्निराकरणं विरुद्धं तथापि कर्मणो
निदानमसमाहितं मन एवेति निर्णयाय तन्निरास इत्यवग-
तव्यम् ॥ ५५ ॥

तर्हि वशीकृतसर्वप्रपञ्चः काष्ठ एव हेतुरित्याशङ्क्य प्रति-
वक्ति । काष्ठविवक्षति । आत्मनः किं स्वरूपतः सुखदुःखाभ्ययरहि-
तस्य ज्ञानैकस्वरूपस्यात्मनः सुखदुःखादिभ्यो कर्तृत्वकर्मत्वा-
दिकं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेनात्मानं विवक्षन्ति । तदा-
त्मक इति । अस्मात्मा तदात्मकः स उक्तविध आत्मा स्वरूपस्य
सः तावद्भोगयोरित्यनेनात्माऽजड इति सूचितं विकारयोस्तदि-
त्यनेन विकारराहित्यमुक्तम् अजस्यत्वेन उपपन्नविनाशरहितत्वं
पुरुषोऽयं सुपण्यं इत्यनेन स्वप्रकाशस्वरूपत्वं यदि स्वरूपतः
सुखदुःखाभ्ययरहितोऽप्यस्मात् काष्ठवद्वत्त्वेन सुखदुःखसम्यग्-
भजने तर्हि तत्र एव हेतोरग्रेतापो न स्यात् हिमस्य
तपसिद्यं धैर्यं न स्यात् शीतोष्णमात्रयोर्हिमाभ्यामग्रेतापो न स्यात्
न स्यातामित्यनेन तद्विपरीतस्वभावो स्यातामिति च विवक्षितं
नहि कदाचित्काष्ठवशादेवं दृष्टमनो न हेतुः काल इति भावः
जनादीनामहेतुत्वं निगमयति । न परस्व दृष्टमिति । अत्र परम इत्य-
ध्याहृत्यं तथापि दृष्टेनात् परमो जनादिषु पदसम्भृतमात्
न दृष्टं न सुखदुःखं भवत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिराजवाच्यं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनसोऽपि सुखादिहेतुत्वमभिमानमन्तरागविचारान्वहमित्याह ।
आत्मैति । यद्यस्मात् मनो दुःखादिकारणं स्यादिति मते तत्र
पृच्छामः दुःखादिकारणं भवन्मनः स्वतो वा परतो वा
नाय इत्याह । किमन्यत इति । अन्यतो दुःखस्वभावत्वेन
विवक्ष्यामनसस्तत्र सुखस्वभावे आत्मनि चेतने किमभवति
न किमपि उभयोः सुखादिस्वभावः भिन्न इति भावेनाह ।
निज इति । चेतनस्य सुखस्वभावो मनसो दुःखस्वभावो निजो
नित्यः सदात्म इत्यर्थः । निजमात्रमीयानित्ययोरिति यावत्
द्वितीयं प्रत्याह । नहीति । आत्मनोऽप्यत दुःखकारणं नहि
अहं दुःखी स्यामिति दुःखं दृश्यते यदि तथापि तत्रापा-
दत्वात् शुक्तिरजतवत् अन्यस्याप्यारम्भं न दृष्टवरमिच्छाह ।

न सुखमिति । सुखं सुखकं दुःखं दुःखकं न भवति ।
दुःखकं सुखकं न भवत्यतोऽभिमानं विनाश्यादिकपक्षस्य अभा-
वाधिकमिति विद्यात् कस्मै कुप्येत्यन्वयः—

जीवस्य सुखरूपस्य न दुःखं कश्चिद्विद्यते ।

अनो मनोऽभिमानेन दुःखो भवति नान्यथा ॥

इति वाक्यमत्र मानं यद्वा यदि मनःसुखादिहेतुस्तर्हि तत् स्यादु-
क्तं हि मनोऽभिमाननिमित्तं तत् दुःखं विना तत्र सुखस्वभावः
आत्मन्यन्यतो मनसो दुःखं स्वार्थिकं न स्यादेव कुतोऽप्याह ।
निज इति । मनोऽभिमो दुःखमात्मनो निजस्वभावो न हि कुतः
तदात्मनोऽप्यसि प्रतिविमानस्य का गतिरत्राह । यदीति । अया-
कुसुमसामीप्याच्छङ्कुस्य लौहित्यमिष मृषा स्यादतोऽन्यस्यान्वय-
नेत्याह । न सुखमिति । “जीवस्य सुखरूपस्य न दुःखं कश्चि-
दित्यत्र, इत्यादेरभिमाननिमित्तं दुःखमन एव दृश्यंतीत्यङ्गी-
कारम् ॥ ५७ ॥

देहस्य दुःखादिहेतुत्वं वाचकमाह । प्रहा इति । शुद्धमा-
यात्वाद्देहाः देहाः आत्मनो दुःखादिनिमित्तं वेदविषयकदशाया-
मस्तु अजस्य स्वतो जन्मादिरहितस्य न ममेति विवेकिनो
जनस्य जीवस्य ते देहाः दुःखादिनिमित्तं स्युः किं न स्युः
अतो अहेदेहे पीडाः देहनिमित्तपीडाः प्रहस्यैव विषयप्रहस्य-
पस्य मनस एव भवन्ति मनोऽभिमाने सत्येव तं स्युरित्यर्थः । ततो
देहादस्यः पुरुषः पुरुषप्रहसरतीति प्रहस्यहानी कस्मै कुप्ये-
त्यन्वयः ॥ ५८ ॥

कर्मत्वात्सुखदुःखाहेतुत्वं तथाप्यारम्भो जीवस्याज-
डत्वे सत्यतोऽनेनानिष्टं स्वार्थिकमिति शेषस्तर्हि कप्येदमत्राह ।
तर्हीति । तदुःखादिकं जडे जडारम्भं मनसि हि यस्मात्ततः
किमत्राह । देह इति । देहे चेतमानोऽयं स्वतन्त्रं परमात्मानं
स्वस्य स्वरूपं च वेत्सीति स्वमित् सुपण्यः सुखारम्भकः पुरुषः
कस्मै कुप्येत कर्मणो कुप्यतीत्यत्राह । नहीति । जडारम्भकमन-
माद्यभिमाननिमित्तदुःखादिकं कर्ममूलं न हि यस्मात्कर्म-
णोऽपि न कुप्येत यद्वा कर्ममूलमनमादेरभिमाननिमित्तं
दुःखादि स्वतन्त्रस्य नास्तीति ॥ ५९ ॥

यदि दुःखादेहेतुः काष्ठोऽस्तीति मते तर्हि विवक्षुस्वरू-
पस्य विवेकिनः आत्मनः किमानिष्टं तत् वक्षादात्मनो
दुःखादिस्तदात्मनः काष्ठाधीनदेहस्येति प्राप्तमात्मनो नित्यत्वेन
काष्ठानधीनत्वाद्देहस्य तद्वशात् तच्च न युक्तं देहस्य जडत्वात्
तत्सोदाहरणमाह । नास्तीति । लुप्तोपममेतत् यथाग्रेस्तापनिमित्तं
दुःखं यथा च हिमस्य तज्जगनिमित्तं दुःखं न जडत्वा-
देवं देहस्यापि काष्ठादिसम्यग्भवे विद्यमानेऽपि न दुःखं युक्तं
ननु तर्हि तद्वत्तद्वर्तिनो हरेस्तदुःखं स्यादत्राह । न परस्वेति ।
परस्व प्रकृतिविलक्षणस्य बोधुः सर्वज्ञस्य हरेस्तदुःखं न
युज्यते तस्माज्जीवस्य मनोऽभिमानमात्रं दुःखकारणमतः
कस्मै कुप्येतेति—

सदा कालादिसम्भवधादुःखं देहस्य युज्यते ।

तथापि नैव दुःखी स जडत्वाज्जिपमेतत् ॥

आत्मनः सुखरूपत्वाच्च दुःखं युज्यते कश्चित् ।

तस्मात्तनो ज्ञमेवैव दुःखी जीवो न चाप्यथा ॥

भीमजिह्वाव्यवहारीकृतसद्व्यवहारः ।

सर्वेषां मनसो नेता मनोरूपस्त्रिबोध्यः ।

तद्व्यापः सर्वदेवाश्च तेनैव सुखदुःखिनः ।

निवृत्ता तस्य च प्राप्यस्ततोऽपि बलवशतः ।

तन्निवृत्ता हरिः साक्षात्परमानन्दवर्णः ।

इति वाक्यमुक्तार्थे प्रमादम् ॥ ५६ ॥

भीमजिह्वाव्यवहारमिहकृतकमसम्भवे ।

सुखेत्यात्मव्यवहारोपनिषत्प्रमेयः ॥ ५३ ॥ — ५५ ॥

यतोऽसौ तदात्मकः काशात्मक एव आत्मनो ब्रह्माद्यावा
त्काष्ठप्रपञ्चोऽप्येकवादिता भावः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भीमजिह्वाव्यवहारमिहकृतकमसम्भवे ।

आत्मा जीवार्थमेव नहीष्टकाशोष्ठादिकं केन चिद्दुःखविरुद्धं
शक्यमनो जीवार्थमनश्चेतनत्वमेव दुःखादुभवेदुर्गतिचेतार्हि
किमन्यत इति । अन्वः कथं दूषणीय इत्यर्थः । तत्र आत्मनि निज-
स्वभावश्चेतनत्वमेव सुखदुःखहेतुरित्यर्थः । नहि तच्चेतन्यमात्मनः
सकाशादप्यतः यदि च ततोऽन्यदेव तदिति मते तर्हि तस्मिन्
सुखा मिथैवाज्ञानकल्पितमित्यर्थः । तथा सत्त्वात्मनो लोष्टादीना-
मिह न सुखं न च दुःखं स्यादित्यतः कस्मादेतोः कृष्यते ॥ ५३ ॥

प्रहपक्षेऽवजगज्जन्मनः आत्मनः किं यतो जग्यत इति
जनो देहकृतस्त्वैव ते जन्मज्जन्मोपेक्षया द्वाद्याष्टमादिराशिरथा
तद्दुःखनिमित्तं भवन्ति किञ्चान्तरिक्षस्थितेऽग्नेर्देहकृतप्रपञ्चस्य प्रहा-
स्यैव पादाद्विष्टादिभेदैः पीडां वदन्ति उद्योतिर्विदः ननु प्रह-
कोणाद्विष्टितस्य तद्विष्टागोचरस्य पुरुषस्यानो प्रहगतैव पीडा-
तल्लग्नोपपन्नं देहं भवतीति पुरुषस्त्वात्मा तु ततो वेहादभ्यः ॥ ५४ ॥
कर्म हेतुर्देहस्तु इत्यस्योपगमः कर्मैव न सम्भवेत् कुतस्तत्तत्तत्त्व-
मित्याह तत् कर्म हि यस्मादेकस्य जडाजडत्वे सति सम्भवेत्
जडत्वादिकारितोपपत्तरजडत्वाजितानुसंधानतः प्रवृत्तिस्त्वमवात्
आचित् जडा वेहः पुरुषस्तु सूर्यः शुखैतत्स्वरूपः न च शुख-
स्यैव जडत्वेन शुखेजस्त्वममेव साहित्यं स्यात् अतः
कस्मै कृष्येत हि वतः कर्मैव नास्ति यत् सुखदुःखबोर्मुखम् ॥ ५५ ॥

काष्ठपक्षेऽप्यात्मनः किं यतोऽसौ जीवार्थमा तदात्मकः
जीवार्थमनो ब्रह्माद्यावात् काष्ठप्रपञ्चोऽप्येकवात् अशक्यवाग्निः
शकाद्यात् पीडा नास्तीत्यत्र दृष्टान्तः अग्नेर्हेतोस्तद्व्यवहार्य उवाला
देलापो नास्ति हिमस्यापि तत् शैत्यं हिमकणस्य न स्यात्
अतः कस्मै कृष्येत तदेव परस्य स्वरूपनो मायातीतस्य
जीवार्थमनः द्रष्टुं सुखदुःखादिकं नास्तीति पठते हेतवो
निरस्ताः ॥ ५६ ॥

भीमज्जुह्वकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मा मगवान् यः अशभूतन मुमुक्षुव्यामिशेनाप्यभिज्ञ-
तया गृहीतः येनदात्ममिदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्माद्यादिभूति
वेद्यः यदि सुखदुःखहेतुः स्यात्तत्रापि पक्षे निजस्वभाव एव सर्वं

[१५४]

कारणकारणत्वात् किमन्यतः न किमपि तदन्वयस्वरूपत एव
नास्तीत्याह । नाद्यात्मनोऽप्यदिति । यदि यच्च वादिभिः प्रधान-
परमादवाहिकं प्रकल्पितं तन्मुखा मिथ्या खल्विदमपि तत्त्वात्
तत्रात्मनि न सुखं न दुःखम् प्राकृतसुखदुःखसंभवशून्य-
त्वात् अतः कस्मादेतोः कृष्येत ॥ ५३ ॥

प्रहाः सुखदुःखबोर्निमित्तं चेत्तत्राप्यजगज्जन्मादिहोषशून्य-
स्वरूपविदः परात्मकाणां प्राप्तस्यात्मनः किं न किमपि यतस्ते
प्रहाः जनस्य जग्यते इति जनो देहकृतदात्मामिमानवतः सुख-
दुःखबोर्निमित्तं भवति किञ्च प्रहैरन्तरिक्षस्थैरन्तरिक्षस्यप्रह-
स्यैव पीडां देवताः वदन्ति ततो जनादेहात्मवादिनः सका-
शात्पुरुषो ज्ञाततत्त्वाऽन्वः कस्मै कृष्येत ॥ ५४ ॥

सुखदुःखयोर्हेतुः कर्म वेतिश्चित्तमिति चेत्तदपि जडाजडत्वे
देहात्मन्ये तद्व्यवहार्यस्तु तदेहात्मन्ये कर्ममुखं तत्रैव कर्मणः
सुखदुःखहेतुत्वं घटने आत्मनः आत्मज्ञस्य किं न किमपि हि
यस्मात् देहकृतमचित्तायं पुरुषः अचित् किन्तु सुपथः
सुष्ठुः पथं पतनं पूर्वदेहाजगमनमुत्तरदेहप्रवेशश्च यस्य सः
चेतन इत्यर्थः । अतः कस्मै कृष्येत ॥ ५५ ॥

सुखदुःखयोर्हेतुः कालश्चेत्तत्रापि आत्मनः परमात्वं पचायतः
किम् यतोऽसौ कालकृतदात्मकः परात्मकः परमात्मव्यानेन
प्राप्तस्य पराशभूतद्रव्यो न भवतीति दृष्टान्तद्वयेन स्पष्टयति
यदन्तरेणभूतं विस्फुलिङ्गं तत्तस्मादग्नेस्तापो नास्ति यद्विमस्य
शैत्यं तीक्ष्णस्य शैत्यं न स्यात् तद्वत् परस्य भीमज्जुह्वक्या-
वात्तत्तदन्तरिक्ष एवाहामिति भावयतः न द्रष्टुं सुखदुःखा-
दिकमस्ति अतः स कस्मै कृष्येत ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

अपना आत्मा यदि सुखदुःख का हेतु होवे तो दूसरे से
क्या प्रयोजन है वह तो अपना स्वभावही है यदि दूसरे
के निमित्त से है तो तो वह झूठ होगा इससे न सुख है न दुःख
है फिर किसके ऊपर कोप करेगा ॥ ५३ ॥

नवप्रह सूर्यदिक जो सुखदुःख के हेतु होवे तो उससे
आत्मा को क्या है वह तो देहका है एक प्रह से; दूसरे
प्रहकी पीडा उद्योतिपी जोग कहते हैं आत्मा तो उससे
अलग है फिर किसपर कोप करेगा ॥ ५४ ॥

कर्म यदि सुख दुःख का हेतु होवे तो आत्मा को क्या
है क्योंकि जड अजड वानों के वांग से सुख दुःख होते
हैं तिसमें देह तो जड है तो उसके कर्म नहीं है आत्मा
तो शुद्ध है तो उसके भि कर्म नहीं होना चाहिये फिर
कर्म का कोई कारण नहीं है तो किसको कोप करेगा ॥ ५५ ॥

काष्ठ यदि सुख दुःख का हेतु होवे तो आत्मा को
उससे क्या है क्योंकि काल तो परमात्मा का अंश ही है
अस कि अग्नि को ताप नहीं होता है शीतल को शीत
नहीं होता है आत्मा तो मित्र है तो उसको तो
सुखदुःखादि द्रष्ट नहीं होता है ॥ ५६ ॥

न केनचित्कापि कथञ्चनास्य द्वन्द्वोपरानः परतः परस्य ।
 इयथाऽहमः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न बिभेति भूतैः ॥ ५७ ॥
 एतां सर्वत्रास्थाय परात्मनिष्ठामध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ।
 अहं तरिष्यामि दुरन्तपारं तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥ ५८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

निर्विद्य नष्टद्विणो गतक्लमः प्रव्रज्य गां पर्यटमान इत्थम् ।
 निराकृतोऽसञ्चिरपि स्वधर्मादकम्पितोऽमूर्धुनिराह गायाम् ॥ ५९ ॥
 सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्याऽऽत्मविभ्रमः ।
 मित्रोदासीनरिपवः संसारस्तमसः कृतः ॥ ६० ॥
 तस्मात्सर्वात्मना तात ! निगृहाण मनो धिया ।
 मय्यावेशितया युक्त एतावान् योगसंग्रहः ॥ ६१ ॥
 य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः ।
 धारयन् श्रावयन् शृण्वन् द्वन्द्वैर्नैवाभिभूयते ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम् ।

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसम्वादे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तदेवं पठते हेतवः प्रसिद्धा निरस्ताः यदि कश्चिदेतद्वत्-
 रमुक्तावबोधेनैव चतुर्माहिमापेक्षायां न सम्भवतीत्याह । न
 केनचित्कचित् । नन्वपरोऽक्षः कथमपन्हुयते तत्राऽऽह । यथेति । संसृ-
 तिमविद्यमानामिव रूपयति प्रकाशयतीति तथा तस्य अह-
 मोऽहङ्कारस्य यथा स्वाज्ञ तथा परतः प्रकृतेः परस्याऽऽत्मनो
 द्वन्द्वसम्बन्धः अहङ्कारनिमित्तोऽसौ न वास्तव इत्यर्थः । एवं प्रबुद्धो
 यः स भूतैः कृत्वा न बिभेति ॥ ५७ ॥

अतोऽहमपि तथैव परमात्मनिष्ठतया तरिष्यामीत्याह ।
 एतामिति । सोऽहमित्यन्वयः नृषिभ्यं निष्ठैव कथं भवेत्तदाह ।
 मुकुन्देति ॥ ५८ ॥

प्रस्तावेन सह गायार्थं संज्ञपनो दर्शयति छात्राय ।
 इत्थं नष्टद्विणो निर्विद्य गतक्लमः प्रव्रज्य गां पर्यटमसा-
 निराकृतोऽपि स्वधर्मादकम्पितः सन्मुनिरमूर्धुं गायामगायते-
 त्यन्वयः ॥ ५९ ॥

मित्रोदासीनरिपवः सर्वोऽपि संसारस्तमसोऽज्ञानत आत्मनो
 मनसो बिभ्रममात्रः कृतो न तात्त्विक इत्यर्थः ॥ ६० ॥

उक्तं द्वन्द्वसहनापाबमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ६१ ॥

१ यथात्मनः २ समाख्याय ३ असौ इतिवि० पाठः

मनोनिग्रहाशक्तोऽप्येतच्छ्रवणादिनिष्ठस्तरफणं प्राप्नोतीत्याह ।
 य इति । द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिः ॥ ६२ ॥

भिक्षुगीतं मिषं कृत्वा भक्तचित्तगतं हरिः ।
 मोहं निघ्नन्निष्ठाभाति परमात्मरूपतः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
 श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीराधारमगदासगोस्वामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पण्या ।

तदपि हेतवस्तारोद्भावनमपि । अपरोक्षः सर्वप्रत्यक्षः द्वन्द्वो-
 परागः ॥ ५७ ॥

अतः प्रबुद्धस्य भवाऽभावात् । सोऽहमित्यन्वयाऽभिधानात्
 स आख्यायत्वेन स्वाभिसम्मतः पाठो ननु समाख्यायेति ।
 अन्यावेशपरित्यागाय तस्या निष्ठाया आख्यामात्रं तमस्तस्यास्तु
 मुकुन्दाङ्घ्रि निषेवयैव तां विना तस्याः सोपद्रवत्वादित्युप-
 संहारे भक्तिरेव पर्यवसायिता ॥ ५८ ॥

छात्राणां गायार्थस्य सञ्चितत्वादष्टादशश्लोकीमित्युक्तम् ।
 अकम्पितोऽक्षयितः सन् ॥ ५९ ॥

भीराधारमण्यदासगोस्वामिभिरुक्तम्—
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अमाद्यः सुखादिप्रदो न किन्तु विभ्रम एवेत्यन्वयः
पुनरप्यारम्भविभ्रमपदस्य बोधनादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ६० ॥
उपायं मनोनिग्रहप्रणयम् । तस्मात् संसारस्य मनोविभ्र-
ममात्रकृतत्वात् सर्वोत्तमा सर्वथा एतावात्मनोनिग्रहमात्र एवा ॥ ६१ ॥
एतच्छास्त्रादीति मिश्रुगीताभ्युपगमादिपरः तत्फलं योग-
फलम् ॥ ६२ ॥

उपसंहारे मङ्गलमाचरति । मिश्रुगीतामिति—

टीका प्रशंसिता येन जगति स्मार्तिनामिता ।

तं चैतन्मं प्रपद्येह भक्तिव्याख्या तन्माहकम् ॥

इति भीमझागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीराधारमण्यदासगोस्वामिभिरुक्तदीपिकादीपिने टिप्पणे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

छेदनादेर्देहगतत्वेऽपि तत्कार्यं सुखदुःखानुभवस्तु आत्मन
एव भवतीति शङ्कायां सुखदुःखानुभव औपाधिकः स च संसा-
राप्रवृत्त्यामेव न तु मुक्तान्ध्यायामित्याह । न केनचिदिति । परतः
परस्य सुखमदेहादिपरस्य ग्रहमः जीवस्य संसृतिरूपिणः
संसृतिदशायां यथा दृष्टोपरागः स्यात् न तथा स्थूलसूक्ष्म-
प्रकृतिप्रहाणलक्षणत्वात् मुक्तिदशायामित्यर्थः । अत आगमापा-
दित्वात्सर्वे सौन्दर्यमित्यभिप्रायः ॥ ५७—५८ ॥

सुखदुःखेति । सुखदुःखप्रदोऽयं हेतुर्न किन्तु आत्मविभ्रमः
देहात्माभिमान एव हेतुः मित्रोदासीनरिपवञ्च स एव देहा-
त्मभ्रमकारणत्वात् तस्मादहंकारममकारकारणं मन एव
संसारकारणमित्यर्थः ॥ ६०—६२ ॥

इति भीमझागवतश्चावधाने एकादशस्कन्धे

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यसमाहितस्य मनसः कारणत्वेऽप्येवमनः स्वभावा-
वगमस्तद्विपरीतमावगमश्च कथमित्याशङ्क्य न स्वभावावगमः
किन्तु क्लेशमनादिभिर्जन्माभ्योरिव तदागमात्मावोपाधिको
न तु स्वभाविकावित्याभिप्रेत्येवं विज्ञातं विभेतीत्याह । न केनचि-
दिति । अथा परस्य देहविषयप्रवृत्त्यात्मनः परतः जनाद्व्यभ्यत-
मात्तद्वद्व्यभ्यतमात्रा न दृष्टोपरागः न सुखदुःखान्वयः तथा-
संसृतिरूपवति निरूपयति आपादयतीति यावत् तत्संसृति-
रूपं मनस्तद्व्यभ्यतममिति तथा तस्मात्तमनः ग्रहमः ग्रहमभिमा-
नादनात्मन्मात्रमभिमानादुपाधेः स्याद्दृष्टोपरागः स्यादित्यर्थः
सुखदुःखविकल्पात्मकमनसोऽसमाहितादहंमाद्यभिमानकतोऽप-
विस्तनः कर्माणि ततो जग्मानि ततश्च सुखदुःखे इत्यर्थः इत्थं
विज्ञातं भूतेरुपद्रुताऽपीति शेषः न विभेति ॥ ५७ ॥

इत्थं यद्यसमाहितोपदेष्टव्यमर्थे निष्कृष्योपदिष्टस्तस्य निर्वेदात्मा-
भूतिरुत्तमं संसृष्टाति । एतामिति ज्ञातव्यम् । तावन्ननुविद्यः अत
एव निर्विद्यं प्रपद्ये नो पृथगी पदेतमानः विगतकृमः पूर्वतमे-
मेहर्विभिरध्यासितां परिगृहीतामेतां सुखदुःखनिदानपरिष्का-
रयुक्तां परस्य परमात्मनो निष्ठायाः साक्षात्निर्वाक्यतोऽपि
अधर्मादविकल्पितः सुखदुःखनिर्वाक्येय उपायभूतत्वाऽपारमपि
तमः तमःकार्थं संसारं तस्मात्तस्मात्तस्मात् स मुनिर्विद्यः अमं
गायामाहोति सम्बन्धकमः ॥ ५८—५९ ॥

उपदेष्टव्यमर्थमुपदिशति । सुखेति । सुखदुःखप्रदः तयोर्हेतुः
आत्मविभ्रम एव न त्वन्यः आत्मना मनसा वा निभ्रमः देहात्मा-
भिमानस्वतन्त्रात्माभिमानात्मकः न केवलमर्थं तयोरेव हेतुः
किन्तु मित्रादिविषयभावः संसारश्च तज्जन्मधनः आत्मविभ्रम-
निबन्धनः ॥ ॥ ६० ॥

ततः किमत आह । तस्मादिति । तात हे उच्च । तस्माद-
त्मविभ्रमस्य सुखदुःखादिहेतुत्वात् मय्यावेति शतया धिया युक्तस्य
सर्वोत्तमा मनो निगृह्याय विषयात्तरेऽयो निगृह्य मयि समा-
हितं कुरु एतावानेव योगसंग्रहः शास्त्रेषु प्राधान्यतः प्रतिपाद्य-
योगसङ्ग्रह एतावानेव मय्यावेति शतधिया मनोनिग्रह इति इया-
नेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

प्रकृतमिभ्रुगीताधारणाभ्युपगमादिकलमाह । य इति । आरम्भ-
भयया शृण्वन् वा समाहितो भवति ततश्च प्रज्ञानिष्ठः ततो दृष्टेः
सुखदुःखादिभिरभिभूतो न भवति मुक्तो भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भीमझजयचरितेति कृतपदरत्नावली ।

न परस्वेत्येतद्विद्योति । न केनचिदिति । यथा संसृतिरु-
पिणः संसारकारणस्वभावतः आत्मनो मनसो यथा दृष्टो-
परागः दृष्टाख्यराहुप्रहणं तथाप्य परतः परस्य हरेर्दृष्टोप-
रागो न स्यात् इदमेव श्रद्धेयमिति भावेनाह । एवमिति । एवं
प्रबुद्धः एवं विद्वज्जानी एवमिदं धर्मज्ञानिभूतैः खलैः कृताहुपद्रवाज
विभेति ॥ ५७ ॥

एवं चिरक्तिर्भगवत्किञ्चिन्मक्तिद्वारा संसारनिर्मुक्तहेतुरित्याह ।
एतामिति । सुखदुःखानि तयोरेव हेतुः परमात्मनिष्ठां मनः संय-
मलक्षणावस्थायां समाध्याय स्थिराकृत्य परमात्मज्ञानलक्षणां
वा प्राप्य अत्र प्रमाणात्माह । अर्थासतामिति । सम्बन्धनुष्ठितां
तमः अज्ञाननिमित्तं संसारम् ॥ ५८ ॥

अन्वयेयं गच्छति भावेनाह । निर्विद्येति ॥ ५९ ॥

गायामाहोति तयोर्हेतुमाह । सुखेति । आत्मनि मनसि कृतो
विषयभ्रम एव सुखदुःखप्रदः अर्थो नैव ततो मित्रोदासीनरि-
पुञ्जलगाश्च संसारः स्वमनः स्वमनोहेतुकः ॥ ६० ॥

मनोनिग्रहयोगमाह । तस्मादिति । एतावान् मनःसंयमन-
लक्षणः ॥ ६१ ॥

श्रीमद्भजवज्रजनीयेकतपदरत्नावली ।

फलमाह । य इति । अष्टानिष्ठां अष्टोत्कर्षज्ञानपूर्वकमनोनि-
ग्रहकथयाम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भजवज्रजनीयेकतपदरत्नावल्याम्

अष्टोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्भजवज्रजनीयेकतपदरत्नावल्याम् ।

परस्व स्वरूपतो मायाती- तस्य ॥ ५७ ॥

तदेवा च मनः परमात्मनिष्ठा श्रीमन्मुकुन्दाङ्गिनिषेवां विना
सोपद्रवैव जाता बहीदशो नानाविचारोऽपि तन्निष्ठाबामुपद्रव
एवेत्यनेन निषेवामवशमेवैव विविकिति । एतामिति । तस्माद्भवता
साधवोक्तम् श्रुते स्वयमेतिरतानिति श्रीमद्भजवज्रजनीये
॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मित्रोदासीनरिपुरुषः सुखदुःखप्रदः पुरुषस्य सर्वोऽपि
संसारो नाशोऽस्ति किन्तु तमस्तमस्तमसा स्नात्वा नित्यं कृतोय आत्मनो
मनसो विभ्रमस्तद्रूप एवेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भजवज्रजनीयेकतपदरत्नावल्याम्

अष्टोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्भजवज्रजनीयेकतपदरत्नावल्याम् ।

बहि कश्चित्तेतन्तरमुद्गाद्यवेत्तदपि वस्तुमहिम्ना न सम्भव-
तीत्याह । नेति । परतः अन्यस्मादेतोः मतः परस्व मायानिरूप्य
ननु तद्विपरोक्षस्य दुःखानुभवस्य को हेतुस्तत्र पूर्वोक्तमनोऽध्यास
एवेत्याह । यथाहमहीनामनःप्रधाने बिभ्रहेऽयोऽहङ्कारस्तस्मादेव
नाम्नस्मात् यथाशब्द एवायं संसृति संसारबन्धे निरुपायतुं शक्तिं
ब्रह्म तस्मात् एव प्रवृत्तौ यः स भूतैः कृत्वा न विभेति जीवात्मा
हि स्वरूपतः शुद्ध एव न तस्य कालकर्मदयो दुःखहेतवः
किं त्वनियता देहऽहङ्कारादेहस्य अध्यास एव स च बहो मनः
प्रधानत्वात्मान एवेति तदेव दुःखहेतुरिति प्रकरणाथः देहा-
ध्यास सति त जीवात्मानः शुद्धत्वेऽप्यगते अध्यासानुगाः पडपि
हेतवो यथा योगमुद्भवतीति निर्गन्तव्यः ॥ ५७ ॥

ततश्च तस्य विविकथयिता प्राप्तवतीया शुद्धा मङ्गकिर्मेनसि
प्राप्तुर्भूता प्राप्तुर्भूतायां च तस्यां स्वरूप संस्थासं द्रष्टुमहोपा-
यमुक्तलक्षणेनानुवर्तते विचारं चावधारयन्मन्त्ररयानियमयाऽमृत-
चिन्तुनिमग्न उच्चैर्नृन्त्यन् महर्षाटोपमाह । एतामिति सोऽहमित्यन्वयः
परमात्मनिष्ठां देहदेहात्मिमाभ्येक्ष्य परः शुद्धो च आत्मा
जीवन्मनस्य निष्ठां विचारितलक्षणां स्वरूपं केवलमाख्यायति पर-
मात्मनिष्ठायामितस्यां सम आ ईषत् स्थितिमात्रमेव तमः संसारं
तु संवद्वैव तरिष्यामि न त्वनवेत्यर्थः एवकारालुपते ननु तर्हि

परमात्मनिष्ठायां स्थितिमात्रमेव किं करोषि तत्राह । पूर्वतमेः
प्राप्तीनैरुपायितामिति ॥ ५८ ॥

कद्योपाययानं तस्मात्त्वानोरुपायनप्रयोजनं चाह श्लोकत्रयेण
निविद्येति ॥ ५९ ॥

आत्मविभ्रम इति पञ्चम्ये प्रथमा आत्मविभ्रमादर्थो
नेत्यर्थः । तत एव तमसो अज्ञानस्वरूपात् मित्रादिकपः
संसारः ॥ ६० ॥

उक्तं द्रष्टुमहोपायमुपसंहरति । तस्मादिति । एतावान्
मनोनिग्रहपर्यन्त एवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

मनोनिग्रहयाशक्तोऽप्येतच्छ्रवणादिना तत्फलं प्राप्नोती-
त्याह । य इति ॥ ६२ ॥

इति साराथ्यदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे अष्टोविंशः सङ्गः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीः

फलितार्थमाह । नेति । यथाहमः देहादावात्ममात्रं प्राप्तस्य
संस्मृतिरूपिणः कर्मभिरुत्तरोत्तरतः संस्मृतिं रूपयतीति संस्मृतिरूपा
मनस्तद्व्याप्तीति तस्य द्रष्टव्यं तथास्य परतः प्रकृतेरपि परस्व
देहादावात्ममात्रं त्यक्त्वा अत्रह्यात्मकलक्षणां भ्रान्तिं च व्यक्त्य
परानन्वयतया विद्यतस्य द्रष्टव्यां तु का कथा तदुपरागोऽपि न स्या
देहादावात्ममात्रं स्थापयन्नास्ति च त्यक्त्वा परमेश्वरांशत्वे
न भिन्नोऽप्यहं तन्निरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्यापमात्रात्तदमिह एव
कर्मित्वेन प्रवृत्तस्त्वमस्यादिवाक्यायैव ज्ञाततत्त्वो भूतै
नेवं विभेति ॥ ५७ ॥

स्वरूपेणतमाह । एतामिति । परे भीवासदेवे आत्मनिष्ठ
तदंशत्वात्तद्विपरिक्तोऽस्मीत्येवं भूतां "ममैवांशो जीवबोके जीव
भूतः सनातनः । अत्रहं चापि मां विद्धी"ति श्रीमन्मुक्षप्रोक्त
पूर्वतमेः श्रीकुमारविभिरुपासितां सत्यगाध्याय मुकुन्दाङ्गिसे
वयेव ननु ज्ञानमात्रेण दुरन्तपारम्तमः दुरन्तरं संसारं तदि
षयमि ॥ ५८ ॥

अध्यायार्थं संक्षेपतो दशयति । निर्विद्येत्यादिना । नष्टद्विषय
प्रक्षीमाधनः निर्विद्य निर्वेदं प्राप्य प्रवृत्त्य गृहाभ्रमं त्यक्त्वा गतः
नष्टकलेशः गां भूमिं पयंयमानः असन्निराकृतोऽपि स्वधर्मोऽमुष
न्दाङ्गिसेवातोऽकस्मिन् सन् मुनिरमुं गाध्यामगावतेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥

सुखदुःखप्रदः अन्यः जनदेवतादिरूपः न कस्तर्हि आत्मा
विभ्रमः आत्मनो मनसः यो देहादावहमिति नेहादौ ममे
स्वरूपे अत्रह्यात्मकस्वरूपश्च एवं विविधो भ्रमः सुखदुःखप्र
दित्यन्वयः किञ्च मित्रोदासीनरिपवः सर्वोऽपि संसारश्च पुरुषश्च
तमस्तस्माद्विषयविभ्रमो निर्मिच्छादेव परमेश्वरेण पुरुषका
फलदात्रा कृतः ॥ ६० ॥

पूर्वोक्तं द्रष्टुमहोपायमुपसंहरति । तस्मादिति । म
भावोऽतथा भिन्ना मनो निगृह्याय एतावान् योगस्वोप
जातस्य संग्रहः सुखम् ॥ ६१ ॥

भ्रीमच्छुक्लेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनोनिग्रहासमर्थोऽप्येतच्छ्रवणादिभिस्तत्फलं प्राप्नोतीत्याह ।
इति । इन्द्रः सुखदुःखादियुगलैः ॥ ६२ ॥

इति भ्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽथ

भ्रीमच्छुक्लेषकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

सब से पर भ्रमण रहने वाले इस आत्मा को किसी ठिकाने किसी हेतु से किसी प्रकार से सुख दुःख ब्रह्म नहीं होता है जैसा वह होता है वह महङ्गार के आवेश से संसार होता है ऐसा जो ठीक जान होता है वह इन देही प्राणियों से नहीं उरता है ॥ ५७ ॥

इस प्रकार से पूर्व काष्ठ के महर्षियों ने धारण करी हुई निष्ठा को धारण कर के उस संन्यासी ब्राह्मण ने निश्चय कर लिया कि मैं मुकुन्द भगवान् की धारण सेवा से ही इस कठिन भयानक संसार को तर जाऊंगा ॥ ५८ ॥

भ्रीमगवान् उवाच ।

जिन्हके कि धन नष्ट होगया था फिर वैराग्य से सुखी

होकर संन्यासी होकर इस पृथिवी में घूमता रहा फिर जब मत्पुरुषों ने निरस्कार किया तब अपने धर्म में से खड़ाबमान न होकर उस भिक्षु मुनि ने इस गाथा का गान किया है ॥ ५६ ॥

सुख दुःख देने वाला दूसरा कोई नहीं है यह केवल पुरुष को अपना धर्म मात्र है जो कि किसी को मित्र किसी को शत्रु किसी को उदासीन मान लेता है इसी तमागुण भ्रमण से उसको संसार होता रहता है ॥ ६० ॥

तिस से हे मत ! उद्यम ! सब प्रकार से मन को बुद्धि से रोक रखो मेरे में उस बुद्धि को ठीक खगावो इतना ही सब योग का सार है ॥ ६१ ॥

जो पुरुष भिक्षु की गार्ं हुई इस ब्रह्म निष्ठा वाली गाथा को साधधान होकर धारण करेगा या सुनेगा या सुना-वेगा वह पुरुष सुख दुःख ब्रह्मों से छूट जावेगा ॥ ६२ ॥

इति भ्रीमद्भागवत महापुराणे एकादशस्कन्ध

तेषां में अध्याय की पंच लक्षणाचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ २३ ॥

इति भ्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितम् ।
यद्विज्ञाय पुमान् सद्यो जह्याद्वैकल्पिकं भ्रमम् ॥ १ ॥
आसीज्ज्ञानमथो अर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।
यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे ॥ २ ॥
तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ।
वाङ्मनोऽगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्वृहत् ॥ ३ ॥
तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयामिका ।
ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

चतुर्विंशे तु सांख्येन मनोमोहो निवार्यते ।

आत्मनः सर्वभावात्मागमापायाच्छिन्तया ॥

स्वपदद्वन्द्वभक्तानामद्वन्द्वत्वाय संयमम् ।

चित्तव्यापकत्वा पुनः कृष्यः सांख्यमन्त्राऽऽह तत्कृते ॥

अद्वितीयात्परमात्मनो मायया प्रकृतिपुरुषद्वारा सर्वं ज्ञेय-
मुद्वेति पुनस्तत्रैव लयित इत्यनुसन्धानस्य द्वन्द्वभ्रमो
निवर्तते इति वक्तुं सांख्यं प्रस्तौति । अथेति । पूर्वं कपिलादि-
भिर्विनिश्चितम् वैकल्पिकं भेदनिमित्तम् भ्रमं सुखदुःखा-
दिरूपम् ॥ १ ॥

अथोक्तं कर्त्तव्यं ज्ञानं दृष्ट्वा तेन हृदयः कृतस्त्वोऽप्यर्थमा-
विकल्पितं विकल्पशून्यमेकमेव ब्रह्मण्येव लीनमासीदित्यर्थः । कदेत्य-
पेक्षावामाह । अयुगे युगेऽयः पूर्वम् प्रलय इत्यर्थः । तथा अदौ-
वत्कृतयुगं तस्मिन्मान्यथापि यदा विवेकनिपुणा जना मर्षन्ति
तदाऽपि तेषां भेदाः स्फूर्तः ॥ २ ॥

तद्वृहद्ब्रह्म वाङ्मनोऽगोचरं यथा भवति तथा माया हृदयं
फलं तत्प्रकाशस्तद्रूपेण मायाविलासरूपेण वा द्विधाऽभूत् ॥ ३ ॥

तयोर्द्विधाभूतयोरेशयोर्मध्ये उभयात्मिका कार्यकारण-
रूपिणी ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीपिकादीपिनी टिप्पणी

आत्मनो जीवस्य मनोमोहो मगवता सांख्येनात्माऽन्तरा-

विवेकेन निवार्यते । सर्वभावानां प्रकृत्यादिभूषणतन्त्राणां तत्कृते
चित्तसंयमनार्थं मन्त्रादिमन्त्रचतुर्विंशत्यध्याये मया वा निमित्त-
शक्त्या प्रकृतिर्गुणत्रयसांख्यमुपादानशक्तिः । तत्रैव परमात्मवैक-
ल्येति सांख्योऽधिकारः ॥ १ ॥

दृष्ट्वा जीवः अर्थश्च मपञ्चः । ब्रह्मण्येव । भगवत्येव अथ-
वृहति वृद्धयन्तीति भूत्या वृहत्त्वाद्ब्रह्मण्येवाथ यद्वृद्ध परमे-
विदुरिति स्मृत्या च तत्कृतस्य तत्रैव मुख्यवृत्तेः । उपसंहारे
परावरहशा भयत्येनेन तद्रूपेणैवावस्थितेः स्पष्टयिष्यमाणत्वाच्च
अत एव लीनमिति व्याख्यानम् । तेषां विवेकनिपुणानाम् ॥ २ ॥

तेन ब्रह्मणा यद्वृद्धयं भवति तन्माया तस्य ब्रह्मणा यः
प्रकाशविशेषः स फलमित्यर्थः । द्वितीयपक्षे मायास्वरूपशक्ते-
रामासरूपा बहिरङ्गा निमित्तशक्तिः तस्या विज्ञासः
प्रकृतिः पुरुषाविभाषणीयतविशेषत्वेन रूपेणैत्यर्थः ॥ ३ ॥

अंशयोरिति प्रकृतस्तद्बहिरङ्गशक्तिरन्तराङ्गं पुरुषस्य तत्त-
त्त्वशक्तिरन्तराङ्गशक्तिरिति ज्ञेयम् । कार्यमाकाशादि कारणं
महदादि तद्रूपिणी अत्र पुरुषात्वेन जीव एव विवक्षितः टीका-
कृद्भिः । विष्णोः स्वरूपात् परमो हि तेऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुष-
इव विद्येति विष्णुपुराणवाक्ये । तेषामेव टीकाच । परमो
निरुपाधेर्विष्णोः स्वरूपात् ते प्रागुक्ते प्रधानं पुरुषश्चेति
द्वैतमेव सांख्येनात्माऽन्तराङ्गं इति ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वैकल्पिकं भ्रमम् अज्ञानम् ॥ १ ॥

ज्ञानं परमात्मस्वरूपम् एकं समाश्वाधिकारितं अविकल्पितं

२७२५३३ प्रभृतिविशेषतस्तथा सायं निषेधकमुनेतिविशेषतः

श्रीमद्विजयशङ्करजीपुंक्तपदरत्नावली ।

गोचरस्ताड्यामुत्पाद्यमानत्वेन च कल्पितमिति शेषः यद्वा तच्छ-
ब्दाद्योक्तमनुगम्य बृहत्तरमिति वस्मात्तस्माद्वाङ्मनसयोरगोचर-
त्वाच्च द्विधाभूदिति ॥ ३ ॥

सम्प्रविष्टयथाविधयिकरणागन्तरेण ज्ञानार्थक्यमत्र नोक्त्यन
इति भावेन ज्ञानार्थोभिमानीदेवतास्वरूपं तावदाह । तयोर्गति-
तयोर्ज्ञानार्थयोरैकतरो योऽयं विषयस्तस्यैव स प्रकृतिगोपनी-
नाम्न्या प्रकृत्याभिमन्यमान इत्यर्थः । सापि न स्तत्रेत्याह । सति ।
सा प्रकृतिरुभयोर्लेखनीविष्णुमन्त्रयोरावयोरारमा देहः प्रयत्नश्च
यस्याः सा तथा मया धिया च सृष्टानुप्राप्त्या चेत्यर्थः अस्म-
न्ममो भागो ज्ञानं यत्सोऽपि पुरुषः पुरुषनामा ब्रह्मणाभिमन्य-
मानमित्यर्थः । सोऽप्युभयात्मक इत्यनुसन्धेयं मया धिया सं-
सृष्टः अनुप्राप्तश्चेत्यभिधीयते—

ज्ञानाभिमानी पुरुषः स ब्रह्मा समुदाहृतः ।
अर्थोभिमानी प्रकृतिगोपना सा प्रकीर्तिता ॥
तयोर्नियामको विष्णुः श्रीभानुप्रादिका स्मृता ।
वायुस्तु ब्रह्मणः पुत्रः प्रकृतिं समन्वयत ॥
त्रिगुणात्मा समुद्दिष्टः प्रायः सत्त्वात्मकस्तथा ।
गायत्रीचैव सवित्री तथैव च सरस्वती ॥
एवमिदं प्रकृतिरैका सत्त्वादिभेदतः ।
तासु वीर्यं समुद्दिष्टं ब्रह्मयौक्त्यमानतम ॥
स सूत्रात्मा समुद्दिष्टो वायुर्लोकप्रणायकः ।
तस्यापि सूत्रं भगवान् धारणाद्विष्णुरव्ययः ॥
सूत्रपुत्रस्त्वहङ्कारः स रुद्रः समुदाहृतः ।
सूत्रात्मना महाधैव सह जातश्चतुर्मुखः ॥
तामभोऽन्नाजश्चैव स एको गुणभेदतः ।
इति स्मृतिसूत्रकेन द्विशब्देन किमत्र

ब्रह्माणमिति शङ्कास्परिहरति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अपत्तिरिति तत्र प्रधानपदार्थः प्रकृतिशब्दः ॥ १ ॥

आसीदिति तैः तृतीयस्कन्धे भगवानेक आभेदमप्र-
भारमात्मना निर्भूरत्यादौ यद्भगवत्त्वेन शब्दयन् तदेवात्र ब्रह्म-
त्वेन शब्दयन् इतिवदन्तीत्यादिषुदुर्भयत्रैकमेव अस्तुप्रतिपाद्यं
अनेतु एव साङ्ख्यार्थाभिः प्रोक्त इत्यादौ परावरदृशा मयेतानेन
भगवद्भूषणार्थार्थार्थः स्पष्टैव । फलस्येच्छायामाह । यदा
आदौ कृतयुगे निर्विकनिपुणा जना भवन्ति तस्मिन् अयुगे तत्पूर्वे-
स्मिन् प्रलयकाल इत्यर्थः यद्वा ज्ञानमत्र जीवतत्त्वम् ॥ २ ॥

तदिति तैः तत्र मायाहृदयमिति फलं तत्प्रकाश इति छेदः
तेन ब्रह्मणा यद्दृश्यं भवतु तन्माया तस्य ब्रह्मणो यः प्रका-
शविशेषः स फलमन्त्यर्थः यद्वा प्रकृत्योक्त्येत्यादौ ब्रह्मत्रयं त्वह-
मिति लक्ष्यमाणात् तद्बृहत् मनुष्यं ब्रह्मरूपेण स्थित्वैव
मायाया निजशक्तिविशेषस्य परफलं व्यङ्ग्यं भवतु तद्रूपेण ॥ ३ ॥

तयोर्गति तैः । प्रकृतिः प्रधानं पुरुषो जीवः एवं श्रीविष्णुपु-
त्राद्ये विष्णोः स्वरूपापरतो हि तस्यैव रूपे प्रधानं पुरुषश्च

विशेष्यत्र तेषामेत टीका च परतो निरुपाधेर्विष्णोः स्वरूपात्
ते प्रागुक्ते प्रधानं पुरुषश्चेति द्वे रूपे अन्ये मायाकृते
इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधेदृशिनी ।

चतुर्निशेतु सूत्राद्या हेतवोऽस्त्वयतोऽभवन् ॥

पुनस्तदेव विविशुरेतत् सांख्यं निरूपितम् ।

मनः प्रधानलिङ्गदेहोऽहं बुद्धिरवात्मनो दुःखकारणमिति मिथु-
गीतादन्तर्गत सा चानात्मन्यात्मबुद्धिरात्मानात्मविनेक सति निवर्तते
स चात्मानात्मविनेकः सांख्यज्ञानमृष इत्यतस्त्वं साङ्ख्यमुपादिश-
न्नाह । मयेति । निर्विकल्पो देहस्तद्बुद्धवमध्यासरूपं भ्रमं त्यजेत् ॥ १ ॥

ज्ञानं ब्रह्म परमात्मभगवच्छब्दश्चाद्यं चैवत्यर्थः । ब्रह्मज्ञान-
मद्वय ब्रह्माति परमात्मेति भगवानिति शब्दयन् इति सूतोक्तेः
भ्रमोऽशब्दः कारणस्यैव अतिकल्पित विकल्पपञ्चममेकमेव ज्ञानं
ब्रह्मैवायं वस्तुवासीत् फलस्येच्छायामाह । अयुगे युगेभ्यः पूर्वं प्रलय
इत्यर्थः तथा आदौ यत् कृतयुगे तस्मिन् अन्यथापि यदा विवेकनि-
पुणा ज्ञानिनो भवन्ति तदापि तेषां भेदाः पूर्णैः ॥ २ ॥

तदेव केवलमेकमपि बृहद्ब्रह्म माया बहिर्लक्षणस्वशक्तिः फलं
फलभोक्तृ स्वीयाच/कारणरूपतत्त्वशक्तिश्च तद्रूपेण द्विविधं सत्त्व-
गमवत् द्विविधमपि तद्विशिष्टा । निर्विकल्पितं ब्रह्मणो निर्मेदं
तयोस्तच्छक्तिवात् वाङ्मनसयोरगोचरं माया वा अव्यक्तस्वरूप-
त्वात् जीवस्यातिसेहस्यात् सत्यं द्वयोरैव नित्यत्वात् ॥ ३ ॥

तयोर्दिधाभूतयोरशयोमये एकतरो मायाव्यो ह्यर्थः प्रकृतिः
साचोभयात्मिका कार्यकारणरूपिणी अत्यन्तमोऽर्थः ज्ञानं
ज्ञानस्वरूपः स च पुरुषो जीवः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वानर्थहेतुगतमभिन्नमभेदार्हि कस्माद्विच्युपाय इत्याकाङ्क्ष-
यायां परमेश्वरतच्छक्तिभूतप्रकृतिपुरुषविनेकशोभितपरमेश्वर-
भजनजन्यतत्क्रपाकटाक्षेण तद्विस्तारित्याह । अथ ते इति ।
निकल्पः देहगोहादौ यो भ्रमः पूर्वाध्यायान्तं दर्शितोऽहमिति ममेति
स्वाधीनोऽस्मीत्येवं भूतस्त्वम् ॥ १ ॥

अयुगे युगेभ्यः प्राक् प्रलये ज्ञानं जीवः अर्थोऽर्थः प्रकृतिश्च
अधिकल्पितमभिन्नमेकमेकं कारणं ब्रह्मैवासीत् यत् आस-
मन्नाद्विवेकनिपुणाः आदौ कृतयुगे ध्यायन्तीति शेषः । प्रकृति-
पुरुषादिशक्तिमद्ब्रह्मासीदित्यर्थः ॥ २ ॥

तद् ब्रह्म मायाफलरूपेण प्रकृतिपुरुषरूपेण द्विधा समभवत् ॥ ३ ॥
एतयाः मायाफलयोरैकतरोऽर्थः प्रकृतिः या उभयात्मिका
कार्यकारणरूपिणी सा अत्यन्तमो भावः ज्ञानं जीवः पुरुषः
अभिधीयते सः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमगभाद् उवाच इसके अनन्तर पूर्वाधारों के निश्चय
किये हुए सांख्य शास्त्रको मैं कहूंगा जिसके जानने से

तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ॥ ८ ॥

प्रवृत्तये हेतुः यत इति तस्मात्प्रहेतुत्वात्तामसः इन्द्रियहेतु-
त्वात्तैजसः । मनोदेवताहेतुत्वाद्देकारिकः विगतः कारणं विवेका-
यस्मात् स विकारः सत्यं तत्प्रधानत्वात् सार्वत्रिक इत्यर्थः ।
जीवोपाधित्वं जीवस्य सुखदुःखादिहेतुत्वम् । वेदास्तस्योपयोः
ऋषिप्रक्रियायां निरोधमाशङ्क्य समाश्रितं । यद्यपीति । अत्र-
मयं पृथिवी कारणम् अपञ्चाकृतस्य पञ्चीकरणान्वयासमाश्रितस्यः
पञ्चीकरणञ्च वृद्धेरुक्तम् । द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धो प्रथम-
पुनः । क्षेत्रतरङ्गिनीयाशौर्षजानात् पञ्चपञ्च ते इति । विष्णुं
शरीरं सप्तदशतत्त्वात्मकम् । तदुक्तं शङ्कराचार्यैः । पञ्च-
प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रिय समन्वितम् । अपञ्चाकृतभूतोत्थं
सूक्ष्माङ्गं भोगमाश्रयामिति । तस्मिन् प्रधाने । चैरीदद्या-
धीत्यत्र गर्भोदशाधीति वाक्यं प्रथमं महतः स्रष्टुं द्वितीयं
त्वग्दुर्बलमित्यत्र तथोपगमात् । तैराजस्य रूपप्रधानः ।
भोगार्थं विप्रदः सूक्ष्मो हिरण्यगर्भः । ततो प्रधानः । चित्ता-
मिद्वक्तिः महत्त्वापरमयोश्चित्तस्य ज्ञानरूपपरिणामः ।
एतावता व्यवहारमात्रप्रदर्शनेन । तथाचोक्तं चार्तिककृद्भिः ।
मृद्बोहति । मृदादिभिर्दृष्टान्तरूपैर्वा भेदात्ते मृष्टिस्ततोऽप्यथा वा
सांख्यसंग्रहका सा चित्तस्यावताराय भेदस्तु कथञ्चन नास्ति
यथैकं मृतपिण्डेन विज्ञातं सर्वं मृगमयं विज्ञातं यथैकं

भीमद्वारमहासगोत्रामिविरचित
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

लोहपणिना विज्ञानेन सर्वं लोहमयं विज्ञानं यथारणेः शुद्धाः
विस्फुलिङ्गा व्युत्पन्त्यादिर्धनैरित्यर्थः ॥ ७ ॥
तद्वारा तन्मात्रद्वारा । तामसाहङ्कारकारण्ये हेतुः
भूतानामिति । तेषामिन्द्रियाणाम् । तेषां देवतामनसाम् ॥ ८ ॥

भीमद्वारमसूत्रिकननुकषणीयम् ।

गुणाः समवन् निषयाः समवन् पुरुषानुमतेनेति ।
अनुगच्छः सन्निधिमात्रपरः ॥ ५ ॥
तेष्वः गुणेष्वः तद्युक्तपञ्चानादित्यर्थः सूत्रकार्यज्ञातव्यधारक-
तया सूत्रेण संयुतः सूत्रसमाप्तकत्वेनयुक्तः ॥ ६ ॥
चिदात्मन इतिमात्रतत्त्वानां लिखितेच्छायायेन चिद्वैभवप्रद-
धीनायमेव त्रिवृत्तः चिद्वैभवमयत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥
तामसाहङ्कारात्तन्मात्रिकोऽर्थः तन्मात्राणि पञ्चभूतानि च
जातानित्यर्थः ॥ ८-९ ॥

भीमद्वारमसूत्रिकननुकषणीयम् ।

धर्मपरिमेयकृत्यामुपमायामुपमादयति । तमो रजः
सत्त्वमित्यादिना । प्रकृतेषु गुणास्तममादयः सात्त्विकपञ्चाने मया-
काव्यरुचिणा प्रसोक्तमाणायाः प्रकृतेरभ्यस्तममिदयकृत्यामुपमादयति ।
विवर्तमानां त्रिवृत्तानां विवर्तितोऽर्थः । सङ्कतोर्भाषितुत्पद्यतुतयामानं
वितितानात् । पुरुषानुमतेनेति । "मतिबुद्धिपूजायैत्यर्थः" इति कर्तेरि-
वत्तमाने कः पुरुषान् जीवाननुमतेनानुजिघृक्षतेत्यर्थः । महारा-
जनापयुक्तकर्मकलत्रादिप्रदानेनानुप्रर्हानुमति भावः ॥ ५ ॥

अथ तेष्वगो गुणेष्वः सूत्रं समभवत् किं तत्सूत्रमित्यत-
ह । महानिति । तन्मात्रसूत्राच्चप्रवृत्तौ निमित्तमाह । सूत्रेण
बहुमणीनां सूत्रमिव बहुकार्याणां धारकत्वेन संयुतः युक्तः
ततो महत्तत्त्वानुक्रमेणो विविक्तमागात् याऽहङ्कार इति प्रमित्यः
साऽभूत् त विवर्तनात् । विमोहनः वेदात्मसमाविदतुः ॥ ६ ॥

स साहङ्कारो वैकारिकादिरूपेण त्रिवृत्तया वर्तते इति
तथा तन्मात्राणां शब्दादीनां साध्याणांमिन्द्रियाणां मनसश्च
कारणभूतः चिद्वैभवमयः अचित्तत्त्वानां लिखितेच्छायायेन चिद्वै-
भवप्रदोतायेमहङ्कारस्य चिद्वैभवमयत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

तन्मात्रिकाच्छब्दावतन्मात्रकाणांतामसाहङ्कारादर्थः प्राकाशादि-
महाभूतपञ्चकर्मणो जज्ञे इन्द्रियाणां जातं चरन्त्यर्थः । देवताः
देवतानामभिप्रेतपञ्चादेवताशब्दादयानीन्द्रियाण्येकादश तैजसा-
हङ्कारसहङ्कारसहङ्कारात्तत्त्वैकतात्मासहङ्कारादासन् जाज्ञे । ॥ ८ ॥

भीमद्वारमसूत्रिकननुकषणीयम् ।

प्रतिज्ञानत्वात्पञ्चने दिना ज्ञानार्थेक्यादिकथने किं केन
सङ्कतमित्यतस्तत्त्वैक्यं वक्ति । तमोरजस्तत्त्वैक्य एव सांख्य
इत्यनेन—

अनुगच्छः प्रकृत्यः पुनः प्रकृतौ समजायत ।

विशुद्धात्मा समहितः तस्यः सत्त्वमयकत्वेनया ।

इत्यादिभ्यामवतन्मात्रमपि मयमायुक्तकारण किञ्चिद्वैक्यकथने तयाहि
सुष्टुषादौ मलय गुणत्वयामिमानस्या उदय्या पुरुषमकृती
ब्रह्मगावधवाच्ये जाते वाशब्दादर्थे तद्वन् मया उदय्या च पुरुषा-
नुमतेन पुरुषनाम्नो ब्रह्मणः समतं मेरगाया च ओष्ठयगायावाक्य-
क्याः प्रकृतेः तमो रजः सत्त्वमिति गुणामिमानानि त्रीणि
रूपाणि गावत्रीत्यादित्रीमस्त्वतीसंज्ञाभ्यभवन् ॥ ५ ॥

ततः किमभूदत्राह । तेष्वः समभवत्सूत्रार्थानि अवं भावः
तेषु रूपेषु पुरुषतन्मा ब्रह्मणा गर्भाधाने कृते सति तेष्वः
पृथक् पृथक् जातं पञ्चादिकत्वापन्नं सूत्रमभवत् कीदृशं
तत्सूत्रेण च संयुतं मम सर्वोपायेण रूपेण संयुतं सर्व-
जगदाधारवायुत्त्वमप्यस्मिन्नर्थः । वायुना मे गौतम सूत्रेणत्या-
दिना भाषोः सर्वोपायेण प्रसिद्धम् अत्र सूत्रशब्देन महत्तत्त्व-
मिमानिनो ब्रह्मणो द्वितीयं चतुर्मुखं रूपं वायुना महोत्पन्न-
मिति ज्ञातव्यं सूत्रात्मना महोत्पत्ति इति प्रमाणादनुगुणयात्
ततो विकृतेन इत्यव्यायमर्थः तन्माद्रिकृतेनः सृष्टकामात्सूत्र-
नाम्नो ब्रह्मणः स जज्ञे यो विमोहकोऽहङ्काराऽनन्तः अयमेव
सूत्रनाम्नो वायोरपि जज्ञे विकृतेनः सूत्रनाम्नो ब्रह्मणो यो
विमोहको वैकारिको रुद्रः सोऽपि जज्ञे पतञ्ज विकृतेनः सूत्र-
नाम्नो वायोरपि विमोहकस्तेजसः रुद्रः स जज्ञे यो ब्रह्माजोऽनन्तः
तन्माद्रपि विकृतेनः यो विमोहकोऽहङ्कारस्तन्मासः स जज्ञे
इति वैकारिको ब्रह्मजस्तेजसो वायुजस्तन्मासाऽनन्तज इति
रुद्रास्त्रिधा जातः ॥ ६ ॥

इदमेव स्पष्टयति । वैकारिक इति । वेदितव्यस्य प्रयोजकमाह ।
तन्मात्रेति । तन्मात्रशब्देन पञ्चभूतानि लिखितानि मात्रादीन्द्रि-
याणि मनःशब्देन इन्द्रियामिमानिनो वेदाद्यैषां कारणं ताम-
साहङ्कारप्रत्ययं त्रिविधं रुद्रः कीदृशं चिद्वैभवमयः वर्णाक-
तत्त्वतान्त्रितनपञ्चः "चिद्वैभवप्रदो सत्यं स रुद्राश्चिद्वैभवः"
इति मानम् ॥ ७ ॥

उक्तमविवृणोतिमर्थे इति । तामसाहङ्कारात्तन्मात्रकोऽर्थः
पञ्चभूतवत्तयाः तैजसाहङ्कारादिन्द्रियाणि वैकृत्यावैकारिका-
त्मनसा सह तद्वैगर्भात्मन्य एकादशदेवता भासन् ॥ ८ ॥

भीमद्वारमसूत्रिकननुकषणीयम् ।

मया काव्यारण्येष्टात्वेन महत्प्राप्तमहायपुरुषरूपेण लोका-
साधकमक्तजीववृन्दार्थकृतयेक्षया प्रसोक्तमाणायास्तत्र उद्बुद्धेन
पुरुषेषु सर्वेषु जीवेष्वनुगतेन मतेन ज्ञानेन वासनारूपेण
पूर्वोक्तस्वमात्रात्वेन विशेषतः प्रसोक्तमाणायाः प्रकृतेः सङ्क-
चित्तनस्तममादयो गुणा समवन् व्यवकीभूता इत्यर्थः । वेति
पाठेऽपि समुक्तार्थः ॥ ५ ॥

ततस्तेष्वः सूत्रेण संयुतः स महान् समभवत् जातः
इत्यनयोर्भेद एव दर्शितः तदेवमिदंजीवप्रकृतस्वभावसूत्रम-
हङ्कार्यानि पञ्च तत्त्वानि महापुरुषस्य मायायाश्च बृहदात्म-
सर्वेश्वरगुणप्रत्यय प्रकृतावन्तमांसात् देवतानां तत्त्वास्तमांसात्
महङ्कारादयो द्वावशातारित्यष्टाविंशतिः ॥ ६ ॥

मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चाऽऽत्मभूः ॥ १० ॥

सखिषे संस्थितिवेश्व तस्मिन्निशंसिष्यति तस्मिन्मलिल-
संस्थिताषण्डे धनाराण्यारूपो बालानिमग्ना समग्रान् स्थित
इत्यर्थः निश्चाय्य लोककारणभूतम् तत्र चाऽऽयमश्रुतुपानन-
रूपभोगविमद्वयं पुनर्वैराज एव तस्मिन्नाविर्भूत इत्यर्थः ॥ १० ॥

सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुमदात् ।

लोकान् सपातान्निश्वात्मा भूभुवः स्वरिति त्रिधा ॥ ११ ॥

देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदम् ।

मर्त्यादीनां च भूलोकः सिद्धानां त्रितयात् परम् ॥ १२ ॥

अधोऽसुराणां नागानां भूमेरोकाऽसृजत्प्रभुः ।

त्रिलोकपाङ्गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ॥ १३ ॥

योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः ॥ १४ ॥

मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् ।

गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति ॥ १५ ॥

अणुर्वृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिष्यति ।

१ सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १६ ॥

भीमरश्मिमिकृतमाध्याह्नीपिका ।

रजसा युक्तो मदनुमदात्तपसाऽसृजत् भूतलदिसिद्धता
भुवः अन्तरिक्षलोकः स्वः स्वर्लोकः महर्षीकादरेषुपलक्षणम् ११
लोकसृष्टिप्रयोजनमाह । देवानामिति सधेन ओको निवासः
पदं स्थानम् त्रितयात्परं महर्षीकादि ॥ १२ ॥

भूमेरधः अतलादि एवं व्यवस्थायां कारणमाह सधेन ।
त्रिलोक्यां पातालादिसिद्धतायाम् ॥ १३ ॥

योगादितारतम्येन यद्योत्तरं महर्षीकादयः मद्गतिर्भेकुयठ-
लोकः ॥ १४ ॥

तत्र तु मद्गतिव्यतिरेकेणैतरे गतयश्चक्ष्वा इत्याह । भैराव्या-
धेयं मया कालशक्तिना धात्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्रदेन हेतु-
भनेन गुणप्रवाहे संसारं उन्मज्जत्यासत्त्वलोकमुत्तमगतीः प्राप्नोति
पुनर्निमज्जत्यास्थावरं नीत्वा गतीः प्राप्नोति ॥ १५ ॥

सृष्टितीरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपक्षयैवात्तप्रतिपादनाय का-
रणेन कार्यस्य व्याप्तिमाह । अणुरिति । उभयेन संयुक्तो व्याप्तः
तदेवाऽऽह । प्रकृत्यति ॥ १६ ॥

भीमाधारमण्डासगोस्त्रामिधिरचिता

वीपिकावीपिनी टिप्पणी ।

स्त्रयं भगवन्तस्तदासनासम्भवाद्भैराजान्तयांमिथ्येति व्याख्या-
तम् ॥ ८ ॥

तत्र च पक्षे ॥ १० ॥

लोकान् भुवनानि मये त्रितयात् परमिह्युक्तेरुपलक्षणाभि-
र्युक्तम् ॥ ११ ॥

प्रयोजनं देवादीनामवस्थितिलक्षणं योगादिभिः सिद्धा-
नाम् ॥ १२ ॥

अध इत्यर्थकम् । एवं व्यवस्थायां देवादीनां तत्तत् स्थान-
नियमलक्षणायाम् । त्रिलोक्यामिति सार्थकम् । कर्मणां
गार्हस्थ्यधर्माणां गतयः फलात्मकानि स्थानानि योगादितार-
तम्येनेति तत्र योगोऽष्टाङ्गस्तस्य तारतम्येन महर्षीकादि
सर्वम् ॥ १३ ॥

तपो वानप्रस्थत्वं ब्रह्मचर्यं च तत्रोपकुर्वाणं ब्रह्मचर्येणैव
सह नैष्ठिकेन तेन जनः । वानप्रस्थत्वंतपसा तपोलोकः
स्वासेन सत्यलोको गतिरिति व्याख्येयम् । यत्र ब्रह्मसिद्धि-
वाक्यात् तत्संख्यं हरिपदानतिमात्रहृष्टैरिह्य तावत्मात्रेण
हृष्टैर्मैकानां विमानेनैव कर्मादि प्राप्यैरिति स्वरूपेण व्याख्या-
गालोकप्रकरणाच्च मद्गतिर्भेकुयठलोक इति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

तत्र तास्तु गतिषु मध्ये कर्मयुक्तं कर्मफलं योजितमि-
त्यर्थः । "फलमत उपपत्तेः इति व्यायात् ॥ १५ ॥

अद्वितीयेति । अभिज्ञातमज्ञानप्रयोजनकत्वात् तत्प्रतिपाद-
नाय अद्वितीयात्मप्रतिपादनाय ॥ १६ ॥

भीमदशेनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

समभवं अतुमुल्लापये समभवं तत्प्रकारं विवृणोति । सम-
नाश्यामिति । विश्वाक्यं जगदाश्रयम् ॥ १० ॥

भुवः अन्तरिक्षम् ॥ ११—१३ ॥

योगस्य प्राणायामाश्रयादिरूपस्य व्यासस्य संन्यासाश्रयस्य
ब्राह्मसंन्यासिनां स्मृतमिति वचनात् मद्गतिः परमपदप्राप्तिः ॥ १४ ॥

धात्रा आराधनभूतकर्मयुक्तमिदं जगत् इति विवेचि-
विवक्षितः ॥ १५ । १६ ॥

१ सर्वेष्वुभयसंयुक्तं इति चि० पाठः ।

भीमदीरावशाच्चावकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मवेति । सर्वे भावाः महदादयः सवासञ्जोदिताः अन्तरात्मनश्च प्रविष्टा मवा प्रेरिताः संहृत्य मिलित्वा कारिकाः कावोत्पादन-
क्षमाः अनेनात्मसंयोगात् प्राग्वहत्वाऽकारिणं स्वात्मं तथा-
चोक्तं "नालावीर्षाः पृथुनास्तनस्ते सहति विनेति," । अथहं
विशिनाह । ममोक्तममावतनं कथानम् ॥ ६ ॥

संविद्यस्वमेव तस्मिन्मण्डेऽहमभव चतुर्मुखरूपेण सममवं तत्-
प्रकारं विदुष्येति । ममेति । विश्वावयं जगदावयं पञ्चमभूतत्र पञ्च
आत्मभूतमुक्तः समभूत ॥ १० ॥

अः सारमभूः रजसा युक्तरूपसा आनो महनुग्रहात्पपा-
क्षात्, लोकानमृजत् लोकानवाह । भूभुवः स्वरिति त्रिधा । भूभुवः
स्वरिति पदत्रयमव्ययम् ॥ ११ ॥

तत्र अः स्वर्लोकाः देवानामोकाः स्यान्मभूत भूभोऽन्तरिक्षं मृतानां
पदं कथानमासीत्सर्वादीनां भूभोः पदमासीत् सिद्धानां भूभो-
दीनां ब्रह्मर्षीणां त्रितयास्तु कत्रयात्परं महजंजादिकं पदमासीत् १२

असुराणां नागानां चोकाः कथानं भूभोः रजसावनवाहदिकम-
मृजत् अनवादीनां भविष्यत्पदेन भूभोः रजसावनवाहत् महदा-
दीनां सुखमधानत्वेनैव अःशब्देनैव संप्रदात्रिषोकाव्यवहारः
अवात्तरलोकविषयत्वात् तु लोकानां चतुर्दशव्यवहारः एवं
च सर्वेऽपि लोकाः कर्मणा प्राप्तास्त्रिषोकाव्यवहारः एवेत्याह-
त्रिषोकाव्यवहारः । त्रिगुणायामनां त्रयो गुणाः सत्त्वाद्ये । येषां
तेषामात्मनां चेतनानां कर्मणां सारिणकराजसतामसकर्मणां गतयः
कथमभूतलोकप्राप्तयः त्रिषोकाव्यवहारः ब्रह्मायडात्तर एवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

समुपपादयति । यागस्येति । यागस्य प्राण्यायमादिरूपस्य सत्त्वा-
साधमस्य च गतयः अमला निमलाः सारिणकयः ता एवाह-
महजंरूपः सत्यमिति । यदि कर्मणां गतयस्तर्हि तत्त-
ज्जः का गतिरित्यनञ्चाह । भक्तियोगस्य सद्गतिरिति । भवित्ये-
तत् पूर्वोत्तरादयाम् सत्त्वय्येन सद्गतिरिति योगस्य सद्गतिः पद-
मपदमिति । फलमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इत्थं महदादिमण्डिषष्टिरूपेणोभयार्थमना प्रकृतिरुपपादिना
त्रिधा सममवद् बहुदिति प्रकृतिपुरुषशरीरकश्च प्रकृताः कारणा-
त्समुक्तं तनु प्रकृतेरेव कृत्स्नसमधिष्ठितस्वात्मना परिणामे
स्वात कथं विशिष्टेष्वोपादानतन्मिष्टिः न युज्यते च विशि-
ष्टोपादानतन्म अन्वया विशिष्टेष्वोपादाने विकाराभयत्वापत्तेरित्या-
द्याह । विशिष्टोपादानतन् सार्धावत् तावद्विशिष्टेष्वोपादान-
तन् नाम सद्धारकावस्थाभयत्वं प्रत्यक्षं प्रकृतिपुरुषनिवम-
नमेद्वयमेवेत्यभिप्रेत्याह । मवेति । मवा धात्रा अन्तः प्रविष्टश्च
प्रधात्तेन मवा काजात्मना काजशरीरकेण बाहः कावरूपेण
चरता च गुणपरिणामात्मके प्रकृतिमण्डले उत्प-
द्यते निमज्जति विनश्यति धात्रेयनेनात्मनो धात्रेयतावस्था-
निर्वाहकत्वप्रतीतिरित्यनमेद्वप्रतीतिश्च सद्धारकाऽद्धारकोमवाचि-
धात्रेयत्वप्रतीतिरिति । निवन्तुत्वप्रतीतिश्च निमित्तकारणत्व-
सिद्धिः तत्र सद्धारकावस्थाभयत्वेन स्वरूपतः समावतन् न
विकारः सर्वोपपद्येतनाचेतननिवमनमेद्वस्यासद्धारकत्वेऽपि न
तत्त्व-स्वरूपसमाविकारात्मकत्वं चर्थात् तज्जन्मनं तद्गताव-
स्थात्तुल्यकल्पकल्पकत्वानावस्थाकल्पमेवेति समावतो विकारक-

रूपत्वमेव तथापि सङ्कोचविकारात्मकजीवधर्मभूतज्ञानविकारवत्
देवविकारात्मकं किं तु निरतिशयोक्तयोऽहंकटाद्यगुणात्म-
कत्वमेवेति तात्पर्यं कर्मयुक्तमित्यनेन निवमनस्य कर्मानुरूपत्व-
प्रतीतिरात्मनो वैषम्यनेष्टव्याद्यभावाः फलितः ॥ १५ ॥

इत्थं जगदित्यनेन किमचेतनं निवमनं किं न चेतनमित्यत्रोभय-
मपीत्यभिप्रेत्य तत्र हेतुत्वेन चेतनाचेतनयोर्मिथोऽनवाविरममाह ।
अयुरिति । यो यो भावोऽयं प्रसिद्ध्यति प्रमितो भवति स सर्वोऽपि
भावः प्रकृत्या पुरुषेण चैयुभयेन संयुक्तः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

एवं स्पष्टेष्टुर्विशतिभवेमेहदादितरैः किं कृत्यमत्राह ।
मयोति ॥ ५ ॥

आवतनत्वं दर्शयति । तस्मिन्निति—

विधानादशरीरकत्वं पवित्रोऽगदेतारिः स्वयम तत्ताभेभूतदेहोऽ-
भूतपदादपि चतुर्मुखः । चतुर्मुखस्तु सगोत्रे द्यापदेहो महा-
तयाः । हरिस्तु सर्वदयाप्रोऽपिभूतदेहो गत कश्चित् । तैवाव्य माकृतो
देहः प्रादुर्भावेत्यपि कश्चित् । इत्यनेन हरेभूतदेहो नास्तीति
ज्ञायते सममवं समीचीनतया द्यापतोऽमवं न तूपावो मना-
मीत्यर्थः ॥ १० ॥

तपसा ज्ञानेन ॥ ११ ॥

ओको निवासस्थानं त्रितयात्परं महदादिकम् ॥ १२ ॥

कर्मभेदेन त्रिषोकाः कथानमेदमाह । त्रिषोकाव्यवहारः ॥ १३ ॥

महर्षोकादिपानो किं साधनमत्राह । योगस्येति । सद्गति-
मंत्रप्राप्तिः—

नेष विष्णोवमकश्च महर्षोकादिका गतिः ।
भक्त्युत्प्रेकाक्रमदूर्ध्वं यावद्विष्णोः प्रवेशनम् ॥
एवं ज्ञानं विना सर्वापि महर्षोकादिका गतिः ।
ज्ञानोत्प्रेकाक्रमदूर्ध्वं यावद्विष्णोः प्रवेशनम् ॥
नित्यं १ शो भगवद्वपस्थापरोक्षेण दर्शनम् ।
मुहूर्तेमात्रं ज्ञानं स्यात्समहाज्ञानं ततोऽधिकम् ॥
ज्ञानेन प्रकृतेः स्यात्समहाज्ञानाद्वरेणैतः ।
सर्वैवास्त्रिगुणं ध्यानं तप इत्युच्यते बुधैः ॥
अपरोक्षदशा युक्तं नित्यं परमात्रकाव्या ।
अपरोक्षदशा नित्यमेकमात्रायुजायुतम् ॥
तन्मनुभांगया नित्यमपरोक्षदशा युतम् ।
पादयोगं समुद्दिष्टं ध्यानं नित्यमस्त्रिगुणम् ॥
पादयोगात्समर्षोको जनोकोकस्तु योगतः ।
तपस्तु तपोलोकाः प्राप्यते नात्यतः कश्चित् ॥

इति स्मर्तव्यकथनं महर्षोकादिप्राप्तावपि साधनविशेषा अवग-
स्तव्याः ॥ १४ ॥

१ यागस्तपोज्ञानमिति त्रीणि साधनान्युक्तानि महदाद्वै-
कुण्ठात्मानि पञ्चफलाप्युक्तानि अतः कथमिति चेत्
सत्यं योगपदेन पादयोगः योगश्चेतिद्वयं तपस्येकं ज्ञान-
महाज्ञानं चेतिद्वयं क्रमेण महर्षोकादिसाधनानि त्याग्येन
तत्तत्साधनवत्त्वमाह । तन्महा इत्यादिना ।

श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तपदार्थान्वयी ।

भक्तियोगरहितस्य का स्थितिरत्राह । मयेति । काङ्क्षात्मना ज्ञानाद्यात्मना धात्रा कारकेण मया प्रेरितकर्मयुक्तमिदं जगद्वैतस्मिन् गुणप्रवाहे उभयज्जति सृष्टं भवति निमज्जति संवृष्टं भवति ॥ १५ ॥

तमेव प्रेरणप्रकारं विवृणोति। मणुरिति। मतीतानागतवर्तमान-
त्वेन यो यो मात्रः पदार्थः प्रसिध्यति वरपक्षो वर्तते तस्मैनुमयसं-
युक्तं मया चिरप्रकृत्या च सरस्वत्या पुरुषेण हिरण्यगर्भेण
संयुक्तमस्माभिः प्रविष्टं प्रेरितं च यस्मात्तस्मादद्यापि सर्वं
ब्रह्माभूत् स्थितं दृश्यते ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसंभवं ।

आचननमुपाधिः तत्रोक्तमर्थं व्यवष्टयेत् ॥ ९ ॥

द्वितीयपुरुषरूपेणाहं समभवं सलिलस्य गर्भोदकपक्ष
व्यस्थितिर्येस्मिन्निति च तत्रेणोक्तम् ॥ १०—११ ॥

सिद्धानां योगादिभिः ॥ १२ ॥

त्रिलोक्यामिति सार्धकम् पातालादिकभूभुवः स्वयेति कर्मणां
गाह्येयं धर्माणां तपो वानप्रस्थार्थं ब्रह्मचर्यं च तत्र ब्रह्मचर्य-
योपकुर्वाण्यथनैष्ठिकरूपमेवेन क्रमात्प्रवृत्तजनस्य वनस्थत्वेन तपः
स्थानेन सत्यं योगतारतम्येन तु सर्वमिति ब्रह्मं मद्रतिरिति तैः
भक्तियोगप्राप्तत्वेन वक्ष्यमाणं यत्र ब्रजन्तीत्यादिवाक्यसाहाय्यात्
लोकप्रकरणाच्च उक्तं च तृतीये देवान् प्रति ब्रह्मणोच तत्सं-
कुलं हरिपदाननिमात्रदृष्टैरित्यादि टीका च तावन्मात्रेण दृष्टे-
भक्तानां विमर्शनेन कर्मोद्दिष्टादिरित्येषा एवमेव भूतिश्च “परीत्य
लोकान् कर्मजितान् आब्रह्मणो निर्वेदमायात् नाशयन्तः
कृतेन” इति मन्त्राद्येकत इत्यस्य विशेषं लोक इत्येव तत्प्रसक्तैः-
ईश्वरः सर्वभूतानामित्यादौ

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! ।

तत्प्रसादात् परां शान्तिं कथानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।

इति श्रीमद्भगवद्गुपनिषत्सु ॥ १३ ॥ १४ ॥

मया कर्मा इदं जगत् कर्मयुक्तं कर्मफलं योजितमित्यर्थः
“फलमत उपपत्तेः”, इति न्यायात् ॥ १५ ॥ १७ ॥

श्रीमद्भगवत्पादकवर्णिकृतसारांशदर्शिनी ।

भाषाः सूत्रादयः ॥ ६ ॥

सलिलस्य गर्भोदकपक्ष सन्धितियेत्र तस्मिन्नग्रे इहं मर्भोद
दृष्टारिपुः द्वितीयः पुरुषः समभवं स्थित इत्यर्थः । निश्चय
लोककारणभूतं तत्रात्मभूमेष्टा वेराज एव भोगविग्रहः पुनश्च
तुराननोऽभूदित्यर्थः ॥ १०—१२ ॥

कर्मणां तद्वतां योगस्याष्टाङ्गस्य स्वासत्त्व ज्ञानमेवेति एत-
ज्ज्ञानयत्नां महाराज्यस्त्वारां लोकाः ननयः प्राप्या मद्रतिर्य-
कुण्ठलोकः भक्तियोगस्य निर्गुणस्य तद्वतां निर्गुणानां प्राप्याऽपि
बेकुण्ठलोको निर्गुण एवेति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥

गुणमया गतयस्तु चक्षा एवेत्याह । मया काङ्क्षात्मना धात्रा
परमेश्वरेण कर्मफलमदेन इदं जगत्सृष्टमिति शेषः गुणप्र-

वाहे संक्षारे उभयज्जति आसत्त्वलोकमुत्तमा गतीः प्राप्नोति पुन-
र्निमज्जति आस्यावरं नीचा गतीः प्राप्नोति ॥ १५ ॥

कारणेन कावरेण व्याप्तिमाह । मणुरिति । मायः काव्यभूतः
पदार्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतचिदास्तप्रदीपः ।

सलिले सांस्थितिर्यत्र तस्मिन् सलिलसंस्थितावयवे इहं सर्वं
कारणरूपेण समभवं मम नाशं पश्यमभूत् तत्रात्मभूमेष्टा-
ऽभूत् ॥ १० ॥

स आत्मभूः रजसा युक्तः मद्रनुग्रहात्तपसा भूमेवः स्वरिति
त्रिधा लोकानसृजत अवशिष्टलोकसृष्टरूपस्तर्भापोऽत्र सम्भवति
भूमेके तदाहीनामस्तर्भावः स्वर्गादिसत्त्वात्परः ॥ ११ ॥

लोकसृष्टिप्रयोजनं दर्शयन् चतुर्दशलोकपक्षं सूचयति ।
देवानामिति साधेन त्रितयात्परं महर्लोकदि ॥ १२ ॥

अधोऽनलादि केवलाभमधर्मेतिष्ठानां भक्तिनिष्ठानां च लोक
विभागं दर्शयन् सप्तलोकपक्षं सूचयति । त्रिलोक्यामिति साधेन
त्रिलोक्यां सर्वाः ब्रह्मचर्याभमत्रयव्यतिरिक्तविषयाः गृहाभम-
विषयाः ॥ १३ ॥

योगस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य तपसो वानप्रस्थधर्मस्य स्वासत्त्व
संन्यासिधर्मस्य भक्तियोगस्य तु मद्रतिः मद्रावापत्तिः ज्ञानस्य
भक्तावस्तर्भावः ॥ १४ ॥

तत्र मद्रतिर्यक्तिकाः सर्वाः गतयः आगमावाविष्को
हानित्यभूतजगद्वर्तमानत्वादित्याशयेनाह । मयेति काङ्क्षात्मना काङ्-
क्षात्मना धात्रा परमेश्वरेण मया वेतुभूतेन गुणप्रवाहे इदं जग-
त्सृष्टमिति चिन्तयति ॥ १५ ॥

स्त्रीयद्यत्पातमकत्वं जगत आह । भविति । मणु सूक्ष्म-
बृहन्महान् नदन्तरात्रे यो यो भावश्च कदास्थूषादिः सर्वोऽपि
प्रकृत्या भोगरूपेण पुरुषेण भोक्ता च प्रसिध्यति अन कर्म-
यसंयुक्तः अयमर्थः सर्वत्र स्वकर्मफलभोगार्थं जीवो निर्विकार-
रेण रूपेणैवास्ते प्रकृतिर्भोगरूपा महर्द्विपरमाणुपेतामिरव
स्थामिः संस्थितोति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मेरी प्रेरणा करने से सब महर्दादिक पदार्थ एकत्र
समर्थ न होने से मिल करके ब्रह्मांड को उत्पन्न करते हैं
जोकि मेरा उत्तम निवास स्थान है ॥ ६ ॥

जल पर रहने वाले उस ब्रह्मांड में ब्रह्मा रूप से
उत्पन्न भया तिस में मेरी नाभी से कमल भया तिस में
ब्रह्मा भये जो कमल चौदा भुवन रूप भया है ॥ १० ॥

उस ब्रह्मा ने तपस्या से युक्त होकर तथा रजो गुण
से मेरे अनुग्रह होने से दिक्पाक्षों के सहित लोकों में
तथा भू भुवः स्वः ऐसे तीन लोकों को पैदा किया ॥ ११ ॥

स्वर्ग तो देवों का स्थान भया और भूत भुवि मान-
कों का भुवर्लोक स्थान भया सिद्धों का स्थान तो ती-
र्थों से ऊपर भया ॥ १२ ॥

यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सन् ।
 विकारो व्यवहारार्थो यथा तेजसपार्थिवाः ॥ १७ ॥
 यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुते परम् ।
 आदिरन्तो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते ॥ १८ ॥
 प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ।
 सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तन्वितयं त्वहम् ॥ १९ ॥
 सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः ।
 महान् गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तो यावदीक्षणम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

पाताळ लोक में असुरों का नाग लोगों का क्यान मया
 वह स्थान भूमिके नीचे परमेश्वर ने बनाया है नीचे लोकों
 में जो सब गति हैं वे त्रिगुण वाले कर्मों से निर्मित
 हैं ॥ १३ ॥

योगकी तपस्या की संन्यास की क्रम से गृहस्थादि-
 ब्रह्मचरियों की निर्मल गति हैं सो कौन हैं कि मह-
 लोक जन लोक तप लोक सत्य लोक ये हैं और भक्तियों
 सबको मेरा बेकुण्ठ भामही गति है ॥ १४ ॥

काव्य शक्ति वाले विधाना रूप होकर मैंने इस जगत्
 को युक्त कर दिया गुणों के प्रवाह रूप इस जगत् में सब
 जीव ऊपर और नीचे जाते रहते हैं ॥ १५ ॥

छोटा या बड़ा जो जो पदार्थ लोक में प्रसिद्ध है
 वह सब प्रकृति तथा पुरुष इन दोनों से संयुक्त ही है ॥ १६ ॥

भीषरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

इदानीं कार्यस्य कारणमतो दर्शयति । यस्य कार्यस्य
 आदिः कारणमतो व्यवस्थानं च तस्य मध्यं मध्यावस्थाऽपि स
 एव च प्रसिद्धं मृत्सुवर्णादिषु अत एवाव्यभिचारिवारस
 एव सन्ततः अलं तर्हि मिथ्याभूतकार्यस्युपस्था तत्राऽऽह ।
 विकार इति । तेजसाः कटककुण्डलादयः पार्थिवा घटशरावा-
 द्यश्च वयेति ॥ १७ ॥

मन्वेद्यं तर्हि महादादीनामव्यभिचारकृतपरत्वात्सत्यत्वं एवाच-
 याऽऽह । वदति । ब्रह्मपुपादावोपादानकारणतया स्वीकृत्य पूर्वं
 कारणरूपो महादादिर्भावः अपरमहङ्कुरादिकं मावं विकुरुते
 सृजति यथा पियडो मृदुमुपादाय स्वं निमित्तभूतो घटं
 सृजति तद्वत् स एव सज्जति पूर्वस्वानुपपन्नः कथं तर्हि
 सृष्टिकेत्येव सत्त्वमित्यादिभूतिस्तत्राऽऽह । आदिरिति । यद्यदा
 ब्रह्मादिरन्तश्च विवक्ष्यते तदा तत्सत्यमभिधीयते भूत्या
 परमकारणमनः सत्त्वविवक्षयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यद्वा तत्राऽऽपि प्रकृतिपुरुषकालानामकावर्तानां निरूपणा-

रूपमविवक्षितं तत्राऽऽह । प्रकृतिरिति । अस्य सतः कार्यस्यो-
 पादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यश्च तस्या आधारोऽधिष्ठाता
 परः पुरुषो यश्च गुणसोभेगाभिव्यञ्जकः काव्यस्तत्तत्त्वं
 ब्रह्मरूपोऽहमेव न तु पृथक् प्रकृतः शक्तिव्यापुरुषकावधारव-
 द्यारूपत्वात् ॥ १९ ॥

एवं तावत्काव्यत्रयेऽप्यव्यभिचारिव्याप्यैव सत्यमिति वक्तुं
 तस्य सृष्टिकारणत्वेनादौ सत्त्वमुक्त्वा मध्येऽपि तस्यैव
 सत्त्वमुपपादायान्तेऽप्यव्यभिचारेण सत्त्वत्वं दर्शयित्वा सत्त्व-
 प्रवाहरूपत्वाः स्थितेरवधिमाह । सर्ग इति । महा-
 म्बुजः पौर्वापर्येण पितृपुत्रादिरूपेण नित्यशः अविकृतेन
 किमर्थं प्रवर्तते तदाह । गुणेषु बहेषु विविधतया सृज्यत इति
 गुणविसर्गो जीवस्तदर्थस्तद्भोगप्रयोजनः किमर्थं प्रवर्तते यावत्
 स्थितेरन्तः सोऽपि किमर्थमव्यभिचारोऽह । यावदीक्षणं परमेश्व-
 रस्य तावत् ॥ २० ॥

भीषरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

टीपिकादीपनी टिप्पणी

तस्य कार्यस्य अत एव आद्यन्तमध्ये स्थितत्वात् अव्यभि-
 चारित्वं सर्वानुगतत्वेनातन्वितत्वं तस्मात् ॥ १७ ॥

व्यभिचारकृतपरत्वं तर्हि स्वकार्यमहङ्कुरादिकं प्रति
 स एव सर्वोपादानरूपः । परमात्मैव सन् सत्यः । घटादिकं
 नामवेद्यमात्रं ह्यतद्वृत्तं सृष्टिकेत्येव सत्यं नाममात्रं विकारो-
 न कारणत्वं पृथगस्तीत्येवकारणं इति भूतिपदार्थः पर-
 मकारणस्य सत्त्वविवक्षा चेत्यं वदा पृथिव्या आदिरन्तश्च
 विवक्ष्यते तदा तत् कारणं जलमेव सत्यं यदा तस्य सा
 विवक्षा तदा तेज एव सत्यम् एवं तस्यापि सत्ये तदा वायुरेव सत्यः
 तस्यापि सा चेत् तर्हि महापुरुष एव तस्यापि सा चेत् तर्हि महङ्कुर
 एव तस्यापि सा चेत् तर्हि महानेव तस्यापि सा चेत् तर्हि
 प्रधानमेव तस्यापि सा चेत् तर्हि काल एव तस्यापि सा चेत् तर्हि
 महापुरुष एव तस्यापि सा चेत् तर्हि भीक्षुणा एनेति भीक्षुण्यस्य
 परमकारणत्वं अव्यभिचारं तद्यथा अव्यभिचारं व्याख्यायति ॥ १८ ॥

भीरारामयथासोक्तमिविचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रकृतेरकार्यत्वं मूलप्रकृतिरविकृतिरित्युक्तेः पुरुषस्य तत्
न विकृति न प्रकृतिः पुरुष इत्युक्तेः काष्ठस्य तत् अनादि
निघ्नः काष्ठ इत्युक्तेरेव । पुरुषकाष्ठयोरिति तत्र प्रकृतीज-
गानकारूपत्वं पुरुषस्य । अकारणकारणरूपत्वं तु काष्ठ-
स्येति हेतुम् ॥ १६ ॥

विविधतया देवतरादिरूपतया सृज्यतेऽमिति वक्ष्यते यावत्प्रपञ्चं
स्थितेजोगमयोवाया अन्तो विनाशः तावत्प्रपञ्चेत संगः
प्रवर्तते इत्यन्वयः सोऽपि अन्तोऽपि ॥ २० ॥

भीसुवर्शनस्प्रकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

अवस्थानामागमापायित्वेऽपि उपादानस्य द्रव्यस्य कथा-
वित्तमाह । वक्ष्यति । वक्ष्य घटादेः यस्मृदादिः आदिः आदि-
काष्ठे अन्तकाष्ठे चास्ति मध्येऽपि स मृदादिकृति विकारो व्यव-
हारार्थः । अवस्थाप्राप्तिस्तु उद्काहरणादि व्यवहारफला-
त्तत्र घटपटकटकमुकुटादिकं निदर्शयति । यथेति ॥ १७ ॥

यदुपादाय यदुपादानं कृत्वा भावः कार्यपदार्थः यदा
विकुरुते तस्य तदा स आदिः वस्मिन्नन्तः प्रखण्डः तद्द्रव्यं
सत्त्वं तत्त्ववस्थावहागमापायि ॥ १८ ॥

परः प्रकृतेः परः पुरुषो जीवः स च प्रकृतेराधारः सतः
कार्यव्यभिचयजकः समिधयकितिमिलभूतः प्रकृतज्ञानयं तद्वत्
प्रकृतिपुरुषकाष्ठशरिकजगरकारणं परं प्रमाहमित्यर्थः ॥ १९ ॥

कार्यस्य जगतः प्रवाहनिवृत्त्यमाह । संगे इति । गुणविसर्गायः
स्थित्यन्तः गुणत्रयाधानो विसर्गः सृष्टिः स एवायः स्थिति-
रन्तरञ्च यस्य सः महान्तिन उपखण्डणं गुणाधीनोत्पत्त्यादि
प्रपञ्चो नित्यशः प्रवर्तते यावद्विज्ञेयं मत्सङ्कुन्पोषावत्तावत्प्रवर्तते
इत्यर्थः ॥ २० ॥

भीमह्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्दिका ।

इदं जगदुत्पत्ति निमज्जनीत्यनेन प्रकृतिपुरुषयोः साक्षा-
दुत्पत्तिजायनस्याभयत्वमुक्तं तयोरेपि वा कथं नित्ययोक्तत्वं-
स्थाविरविरोधादित्याशङ्क्यावस्थानामागमापायित्वेनास्थाविरवेऽ-
प्यवस्थावनः स्थाविरत्वमाह । यक्ष्यति । वक्ष्य कार्यस्य य आदि-
रन्तञ्च य आदावन्ते चास्तीत्यर्थः । स तस्य तन्मध्यम् मध्येऽपि
सोऽस्तेवेत्यर्थः । यदा वक्ष्याद्यस्यापरपर्यायकार्यरूपस्य वस्तुनो
च आदिस्तद्वक्ष्यामजनाहेतया पूर्वमनुपस्थितः स एव तस्यान्त-
स्तद्वक्ष्यामिनिर्मुक्तोऽवशिष्यते मध्ये च तत्तद्वक्ष्यासु तत्तद्व-
क्ष्यामाकृतेनावतिष्ठते तत्र ह्यन्तः यथा तेजसपार्थिवाः
तेजसाः कटकमुकुटादयः पार्थिवा घटशरावाहयः कटकाद्यव-
स्थापूर्वोत्पत्त्यकाष्ठेऽवस्थितं सृष्टुवर्णादिद्रव्यं यथा स्थायि
तद्विद्वदर्थः । द्रव्यवस्थाविरवकथनेन कार्यकारणयोरभेदः फलितः

सत्कार्यवाक्यं तर्हि घटादिविकारः किमर्थे इत्यत आह । विकारो
व्यवहारार्थे इति । विकार इति नामधेयस्याप्युपखण्डणं विकारो-
पस्थानामभेदप्राप्तिस्तु घटेन जगमाहरेति व्यवहारार्थः
जगमाहरेणादिप्रयोजनार्थमेत्यर्थः । अत्र भाषारामयं विकारो
नामधेय सृष्टिकेत्येव सत्त्वमिति मुख्योऽनुसंहितः ॥ १७ ॥

उपपादनं स्थाविरत्वमेव मध्यमस्थेऽप्युपादयति । यदुपादा-
यति । भावः स्थावस्थावस्थितः पदार्थः यदुपादाय यदुपादानं
कृत्वा विकुरुते स्थावस्थां भजते स पूर्वः तुशब्दोऽवधारणाधिकः
स्थावस्थायाः पूर्वमुपादानतयावस्थितस्तदात्मक एवेत्यर्थः । एवं
स्थावस्थायाः परस्तादाप तदात्मक एवातो वस्मिन् द्रव्ये
यस्य विकारस्यादिरन्तञ्च दृश्यते तद्द्रव्यं सत्त्वं स्थाविरत्वेना-
भिधीयते न तत्त्ववस्थावहागमापायितीति भावः ॥ १८ ॥

इत्थमचिद्व्यवस्थं स्वरूपतः स्थाविरत्वमवस्थानां तद्विपरी-
तत्वं चोक्तमथ प्रकृतिविलक्षणस्वरूपस्य पुरुषस्य सद्धारका-
ऽद्धारकोभयावस्थाभयत्वं स्थाविरत्वं च वक्ष्ये प्रमाहोऽपि सद्धार-
कावस्थाभयवस्थाविराकरणाय चिद्विषयकरीकरवनिवर्धनेन
तत्त्वामानाधिकरण्येन निर्दिशति । प्रकृतिरिति । अवस्थावस्तुत्वा-
दिविविधदेहजातस्य प्रकृतिरुपादानं परः प्रकृतेः परः पुरुषो
जीव आधारः पुरुष इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकं ब्रह्मा एव-
स्मिन् जीवे कथितं तुल्यव्यावाज्जीनान्तरेऽप्युद्दिष्टं भवत्येवेत्येक-
वचनम् एवमवस्थायां अत्राधारो देवादिशरीरात्मः प्रवेशन आदिस-
न्नेन सद्धारकावस्थाभयवस्तुत्वं प्रकृतिगतावस्थानां तद्धारक-
तद्धारकपञ्चेतत्वादेवं च न जीवस्वभावयोः स्थाविरत्वविरोधः
सत एव स्वरूपतः भूमावतञ्च नित्यव्यवस्थितः समिधयजकः
कालः धर्मभूतज्ञानाभिव्यक्तिमिलभूतः काष्ठः सृष्टिद्वारा
हि ज्ञानविकाशो जीवानामनेन सङ्कुन्पोषिकाशकपविकारवत्
धर्मभूतज्ञानमिति फलितं तत एवाद्धारकावस्थाभयत्वं च
तद्विज्ञेयं प्रमाह प्रकृतिपुरुषकाष्ठरूपपदार्थत्रयं प्रमाह शरीरात्म-
भावनिवर्धनमिदं सामानाधिकरण्यं ब्रह्मा ते प्रकृतिपुरुषका-
ष्ठाख्योऽप्यवस्था यस्य तद्विज्ञेयम् “संख्याया अवपञ्चे तवत्”
तस्य “द्वित्रिंशत्यान्तयस्यावज्ञे”त्ययजर्वेशः अनेन प्रमाहः स्थाव-
रवभूताचिद्विद्वद्धारं तद्विज्ञेयवस्थाभयत्वं फलितं प्रमाहवक्ष्य-
देवतान्तरपरमव्युदासायाह । प्रमाहवहमिति । इत्थं चिद्विज्ञेयो-
स्वरूपतः स्थाविरत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

अथ कार्यस्य जगतोऽपि प्रवाहनिवृत्त्यमाह । संगे इति ।
यावद्विज्ञेयं मत्सङ्कुन्पोषावत्तावत्पौर्वापर्येण महानित्युपखण्ड-
महदादिः संगः प्रपञ्चः गुणविसर्गायः स्थित्यन्तः गुणैः सत्त्वा-
द्विमविंसर्गैः सृष्टियस्य सः अर्थाध्वक्षिद्रूपः तस्य स्थिति-
रन्तः सद्धारञ्च वक्ष्य तथाभूतः नित्यशः प्रवर्तते ॥ २० ॥

भीमह्रीराघवाचार्यकृतपदवर्तनावली ।

ननु कार्याणां निमित्तकारणेन भेदः कुत्रास्ते बह इति
न तत्र शङ्का किन्तुपादानकारणेन कथमिति तत्राह । वक्ष्यति ।
तुः स्वाज्ञेऽवधारण इति वक्ष्यतां तुशब्दो विशेषं वक्षि वक्ष्य-
महदादिकार्यस्य नः सद्धारकावस्थाविशेषः आदिरुपादानकारण-

भीमस्त्रिभुवनवज्रनीलैकतपस्वरत्नावली ।

यदेष सुदिव मग्नश्च व्यवस्थानं च वस्मान्मातृक्य कार्बक्य
मये च स वै नाशः इत्यन उपादानकारणानामयः कार्बक्येन
निष्ठीवने सुदृष्ट इति भावाद्भक्तपत्यव्येष्टत्वात् व्यवहारार्थः
आमोपादानादिव्यवहारावययो विकारो विविधप्रकार इत्यक-
स्किमस्तस्यो नष्टे नष्टः पट इत्यौपचारिकामामानाधिकरण्या
विनष्टमस्तुनेव पटस्य भद्रः नास्त्येतां भद्राभेद इति जगतां हि कथ-
मन्योदाहरणमाह । वचने । यथा होहमुदाद्युपास्तघटादिपराशयोः
विनाशिरूपस्य भद्रवन्तोऽप्यादावन्त मध्ये च कारणानामिका
अनुभूयन्ते इति—

प्रकृतेस्तु विकाराणां कटेशो भद्र उच्यते ।

तथैवेकांगता भद्रः सोऽपि नामेववर्जितः ॥

भद्राभेदमतः पादुरभेदं वा तयोर्वुधा ।

इति प्रमाणाभिज्ञां विशेषस्तु न गृह्यत यथा व्यवहारायो
व्यवहारनिवर्तकां विकारा विनाशलक्षणाः तस्यावयवस्य तेन
भेद इति तस्मैव इति वा ॥ १७ ॥

ब्रह्मणो विकाराप्रपञ्च इति केचित्तत्वेन प्रत्याह । यदुपा-
दावेति । यथा मुक्त्यानिमित्तं ब्रह्म इतरकारणोऽप्यो द्यावर्तवति ।
अदिति । तुल्यत्वा ब्रह्मणो मुक्त्यन्तर्मममैति पूर्वा भावः उपा-
दानलक्षणाः परार्थः प्रकृत्याविच्छेदोपादाय निमित्तकारणतय
आदाय यस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यमाभित्यापरं कार्बक्यमाव-
सुदिव्य निकृते विकारवति च यतो ब्रह्मणोऽप्य
आदिरस्तस्य वस्मिन् ब्रह्मणि मध्ये आर्वाद्यतिस्तद्वत् सत्यं
परमाथेयस्य सत्तत्वं विकारादिशेषनिधुरं चेत्यर्थः—

पारमार्गिकवस्तुत्वं स्नातऽवमभिधीयते ।

तद्विच्छेदोऽपि नाशस्य तद्व्यवसां सदास्तिता ॥

इति वचनात् ॥ १८ ॥

इतोऽपि विकारमन्तरेण मुख्यं कारणं ब्रह्मैव प्रकृत्यादीनां
सत्तावाक्येनार्थान्तादिति भावेनाह । प्रकृतिरिति । सत्त्वादिगुण-
रूपा प्रकृतिरस्य जगतः उपादानमात्रं परः पुरुषः हिंस्य-
गम्यः आध्यातः काळाऽपि रूपात्मरेण हिरण्यगर्भे एव सतो
जगतोऽभिपञ्चकः निमित्तकारणम् उपादानमाध्यातः व्यञ्जक
इति कारणतय ब्रह्म सर्वशक्तिपूर्णोऽहमेव तेषां तत्कृतिप्रदोऽह-
मित्यर्थः । एतादृशं “काळाऽग्निमी ब्रह्मा तु काळ इत्यभि-
वादिनः । सर्वजीवाभिमानी स परः पुरुष उच्यते । प्रकृतिर्नाम
तत्पत्नी प्रकृतेरभिमानिनी । सा प्रसूते जगत्सर्वं सूत्रमारुह्य
सर्वेश” इति सूचयति तुल्यः प्रकृत्यादिष्वो ब्रह्मणो महान्
विशेषोऽस्तीति सूचयति तदुक्तम्—

आध्यातः व्यञ्जकश्चैव प्रसविता च केशवः ।

काळप्रकृतिपुंसां च तस्मैव प्रकृतेरपि ॥

आध्यातः व्यञ्जकश्चैव सर्वव्यापि निवामक ।

इति ॥ १९ ॥

इतोऽपि जगतः सृष्ट्यादेर्मुक्तकारणं ब्रह्मैव इति भावेन
सृष्ट्यादेः काळावधिमाह । सतो इति । जगत्समयः बावत् स्थिति
रिति सत्त्वसमं वस्तुत्वरपि योर्वाप्येव प्रवर्तते वावदीक्ष्यं
वदति । यथा इति हरेः समस्तं तदा स्थितवन्तः स्थित-
वन्तः प्रवर्तते मयतीति उत्तरवादिनं भगवत्कृतं किमर्थः ॥ २० ॥

[११६]

भीमस्त्रिभुवनवज्रनीलैकतपस्वरत्नावली ।

समैव तु सर्वव्याप्येवार्थं सत्यमिति वक्तुं युक्तिं दद्य-
यति । अदिति ॥ १८ ॥

तथैवाह । प्रकृतिरिति ॥ १९—२१ ॥

भीमस्त्रिभुवनवज्रनीलैकतपस्वरत्नावली ।

तस्मात् कार्बक्य कारणतयकत्वमेवार्थं दर्शयति । अदिति ।
व्यव कार्बक्य यः आदिः कारणम् अस्तः व्यवस्थानं च तस्य मध्यं
मध्यानवस्थापि स एव सन् सत्य एव अगम्यः पूर्वमावर्तते
कारणमन्य पश्चात् विकृतं सत् कार्यतयमापद्यते न तु कार्ये
कारणात् पृथग्भूतं नस्तु भवति अतः कार्बक्य मिष्टवार्ते कार-
णाव्याप्येन मिष्टवार्तयसक्तः कार्यकारणो उभे अपि सत्ये
एवति यस्मादेव तस्मात् विकारः कार्ये पदार्थो व्यवहारायो-
व्यवस्थाप्येवार्थान्तां सत्येनैव नस्तुना मिष्टः सत्य इत्यर्थः
यथा नैजमाः कटककुण्डलादयः पार्थिवा घटशरावाद्यवज्र
सत्या एव व्यवहियन्ते ॥ २० ॥

किं च कार्यकारणबोधमयोः सत्यत्वेऽपि मूलिकत्वेन सत्य-
मिति भ्रष्टा यदुच्यते तस्मैवशब्देन कारणमेवोच्यत इत्याह ।
यद्वस्तु उपादाय पूर्वो भावः परं विकृतेन सृजति तस्मैव सत्य-
सत्वं कारणात्मित्यर्थः । यथा पिण्डो मृदमुपादाय सत्त्वं निमित्त-
भूतो घटो सृजति तस्मैव सत्यं किं च यथा वस्त्रादिरस्तस्य
भवति तदा तस्मैवमाभिधीयते इति मृद सत्यत्वं घटमपेक्ष
कारणत्वमिति मृदादीनामापेक्षकं सत्यत्वं प्रकृतेस्तु परमकारण-
त्वलक्षणाभात्यतिकं सत्यत्वमायानम् अत्र कारणत्वे कार्यरूपत्वेन
प्रतिपादनादुभयोरपि कार्यकारणयोर्वस्तुतः सत्यत्वेऽपि
तस्मैवमभिधीयते इत्युक्तः कारणस्य सत्यमिति नामैव मग्नता
कनमित्यभिधीयते सृष्टिकत्वेन सत्यमिति भूतेः सत्कार्य-
वाद्ऽपि उपादानार्थम् अत एव तस्मैव मयतीत्यप्युच्यते तस्मैव-
मभिधीयत इत्युक्त उपादानात्तरे ब्रह्माऽप्येवमिन् माणावाद्वा-
प्रसङ्गात् कार्यकारणबोलेक्षणाव सर्वैरेव ज्ञातत्वाद्वाक्यस्याव्य-
वैक्यत्वेनोपादानत्वमेव ॥ २१ ॥

तनु तर्हि परमेश्वरस्य तय कथं परमकारणत्वलक्षणाया
स्थितिकस्यत्वं तत्राह । प्रकृतिर्हीनामस्य सतः कार्यव्यापादान-
या प्रकृतिः प्रमिता वज्रस्य आध्यातः कर्वाणिमने अवि-
ष्टानकारणं पुरुषः वज्र गुणस्थानमिद्व्यञ्जकः काळा निमित्तं
तज्जनये ब्रह्मरूपोऽहमेव प्रकृतेः शक्तिर्यात् पुरुषस्य भद्रात्वात्
काळस्य मन्त्रादुपादानं ज्ञानमहमय एव च प्रकृतेजगदुपादा-
नत्वादेव मय जगदुपादानत्वं किं तु तस्य विकारित्वेऽपि न
मं विकारित्वं तस्या मच्छक्तिर्यापि मरुत्वरूपशक्तिः सामानात् किं
तु बाह्यशक्तिर्यमेव मरुत्वरूपस्य मायातीतत्वेन सर्वव्याप-
प्रमिष्टः ॥ २२ ॥

जगत्सर्गोऽपि किवत्काळावधिरिति चेत् स्थितिकालपदं
इत्याह । सगं इति । मयानांतबहुवः योर्वाप्येव पितृपुत्रादिकपेक्ष
नित्योऽपि चक्रेन किमर्थः गुणानु देहेषु निबध्नतया सृज्यत
इति गुणानिसर्गो जीवस्तदर्थः तज्ज्ञादिप्रबोधनकः स च सगं

विराजमयाऽऽसाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः ।

पञ्चत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह ॥ २१ ॥

अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते ।

धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गन्धे प्रलीयते ॥ २२ ॥

श्रीमद्भगवानुवाच ननु कृतसंसारोऽर्थीति ।

स्तावत् प्रवर्तते यावत् स्थित्यन्तः स्थितेः पावनस्य अन्तः
समाप्तिः स चान्त एव किमवधिकस्तत्राह । बावहीक्ष्यं पावने
वृत्तानुकूलमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्रावस्थानामनित्यत्वेऽपि अवस्थावतः पदार्थस्य सवुपादान-
कत्वात्सत्यत्वमाह । ब्रह्मिणीति । यस्यापादेवस्य यावस्था सा भवतु
अनित्या यस्तु यस्य कार्यस्य भादिः उपादानभूतः पदार्थः
अन्तः कार्यवस्थापयोगेऽवशिष्टत्वमाह । पदार्थः मध्यं कार्य-
वस्थापक्षं मध्यं विवृणोति । व्यवहारार्थः विकार इति च अव-
धारणं स एव तस्य कार्यस्य सम्मूलम कार्य कारणात्म-
कमित्यर्थः । यथा तेजसाः कुण्डलादयः पारिजाः घटशरावा-
दयः कारणात्मकाः न हि विकृतिं लब्ध्वास्त कनकस्य तदात्म-
तया इति कथमयथा भवति भुविद्वत्पदानि नृणांमिति
चोक्तत्वात् । "सम्भूताः सौम्येमाः प्रजा इत्यादिभूतेः ॥ १७ ॥

ननु पूर्वपूर्वपदार्थस्योत्तरोत्तरप्रवर्धनकारणत्वे प्रतिपादिते
भगवतः स्वस्य ब्रह्मणः तत्तत्कारणत्वं तर्हि न स्वादनमाह ।
यदिति । तुल्यत्वेऽवधारणे स्वस्य ब्रह्मणः उपक्रमे एकमेवासी-
दित्युक्तस्यैव पूर्वो भावः पदार्थः प्रकृत्यादिः यस्यापार मह-
त्वादिक् यदा विशेषतः करोति तदा यद्ब्रह्मापदार्थैव न तु
स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः किं च यदेव भादिः पूर्वपदार्थः यदेवान्ता-
ऽपरपदार्थः तत्सत्यं ब्रह्ममिधीयते सर्वकारणतया प्रतिपाद्यते ॥ १८ ॥

ननु तर्हि प्रकृत्यादीनां धैर्यं क्वादित्यत आह । मरु-
महदाद्यनुपपन्नस्य प्रकृतिरुपादानं परः प्रकृतिविद्यमणः पुरुषो
जीवः आधारः धारकः सर्वं प्राकृतं यस्तु जीवः धारयती-
त्यर्थः । फालोऽमिष्यज्रकः ननु तर्हि ब्रह्मणो भवतो निमित्त-
कारणत्वमागतमित्यत आह । तन्नित्यं तन्निकर्मापि ब्रह्माहम
प्रकृत्यादीनां स्वरूपतो भिन्नत्वेऽपि शक्तीनां शक्तिमतः पृथग-
वस्थानाभावाद्भेदः अतश्चिद्विच्छिन्नमिदं ब्रह्म जगदभिन्नमि-
तोपादानकारणं तत्र परिणामित्वाद्यः प्रकृत्यात्मशक्तिर्नशेष-
धर्माः ब्रह्ममोक्षाहंयादयोऽशभूतवज्जीवधर्माः सर्वव्यवसर्वेश-
क्तिव्यवसर्वकारणत्वापरान्तत्वाद्यः परब्रह्मणः इति गुणमां
कावशङ्कानिरासः ॥ १९ ॥

एतानि विधुमनित्युक्तं सृष्टिनिरूपणद्वारा आत्मानात्मपरमा-
त्मविधेकः प्रदर्शितः अथानेन विवेकेन विविधभ्रममूलजन्मम-
रणप्रवाहनिवृत्तिः कदेत्यपेक्षावामाह । सर्वं इति । गुणेषु भावा-

गुणेषु विमर्गो विन्यासो यस्य स गुणविमर्गो जीवस्तदर्थं
स्तरकमफलभागायः नित्यशोऽविच्छिन्नः महान् अनादित
सर्गः स्थित्यन्तोऽनन्त निधनश्च जन्ममरणप्रवाह इत्यर्थः । बाव
हीक्ष्यं ममावलोकोनं तावत् पौनोप्येण भूतमविष्यद्वृत्त्यै प्र-
तते मग कृपावलोकोनान्तरे निवर्तते इत्यर्थः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जो जिसका भादि अन्त होता है वही उसका मध्य ।
सत्य होकर रहता है मध्य में जितने विकार हैं वे इस
हार के लिये हैं जैसे कि सुवर्ण के कुण्डलादिक जो
मृत्तिका के घटशरावादिक होते हैं ॥ १७ ॥

पहिला भाव जिस पदार्थ को लेकर दूसरे भाव में
बनाता है सोइ जब जिसका भादि में रहता है वही सा
कहता है जैसे कि मृत्पिण्ड मृत्तिका को प्रहण कर
घटकार्य को बनाता है तो भादि अन्त में रहने से मृत्ति
का पदार्थ सत्य माना जाता है ॥ १८ ॥

इस जगत् का उपादान कारण प्रकृति है परम पुत्र
इसका आधार है इसी सत्पदार्थ का प्रकट करने का
काह है यह तीनों मेरे विशेषण होने से मैं ही हूँ ॥ १९ ॥

ऐसा यह सर्ग सृष्टि प्रवृत्ति होता है वहा मारी
पूर्व पर कार्य कारण रूप से नित्य ही होता है जीव
मोहने के लिये प्रलय पर्वत होता है वह अन्त होना भी भगव
सङ्कल्प पर्वत ही है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

प्रलयं निरूपयति । विराट् ब्रह्माण्ड मया काशात्मना आस-
मानो व्याप्यमानो लोकानामहरहः कल्पाः सृष्टिप्रलया विविध
कल्पते यस्मिन्कालाश्च यस्मिन्विकल्पयतीति स तथाभूतो
पञ्चत्वरूपाय विशेषाय विभागाय कल्पते योग्यो भव
पञ्चानां भूतानामैक्यरूपकृतेषां पृथग्भावापर्या नवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्र "तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आकाशः संभूतः आका-
शायुः वायोरग्निः अप्तेरापः सद्भ्यः पृथिनी पृथिव्या ओषध-
माधधीक्षोऽन्नम अन्नात्पुरुष इति भूयुक्तसृष्टिक्रमप्रतिषेध-
जयमाह । अन्न इति । मर्त्यं शरीरं येनोपचितं तस्मिन्मर्त्ये
नयायामनावृष्टौ स्त्रीयो सति तत्रैव लीयत इत्यर्थः । अन्नं घन
बीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः । धाना भूमौ उत्पन्ना न प्ररोहन्तीति
भूमिर्गन्धे संवर्तकादित्यशोषिता संकषणमुक्ताग्निना इत्यर्थः
सती भूतसूक्ष्मरूपगन्धमात्रावशेषा भवति ॥ २२ ॥

अप्सु प्रक्षीयते, गन्ध आपश्च स्वगुणो रसे ।

लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रक्षीयते ॥ २३ ॥

रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोऽपि चाम्बरे ।

अम्बरं शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि स्वयोनिषु ॥ २४ ॥

भीमरश्मिभक्तमाधायदीपिका ।

गन्धः क्षतघातिक्रिया दृष्ट्या प्लावयमानोऽप्सु लीयते एव-
मेवापो ज्योतिषा शोष्यमाणा रसमात्रावशेषा मर्शयन् ततो
रसोऽपि तस्मिन् लीयते ज्योतिश्च वायुनाभिभूयमानं रूपमात्रं
सप्तस्मिन् लीयते ॥ २३ ॥

वायुश्च कालप्रेरितेनाम्बरेण प्रकृतः स्पर्शमात्रः सप्तस्मिन्
अम्बरं च भूतादिनाऽहंकारेण प्रकृतमानं शब्दतन्मात्रं तदेवं
तामसाहंकारकार्यस्य शब्दपक्षेणैव लयमुक्त्वा राजसाहंकारकार्यं
इवाप्याह । इन्द्रियाणि स्वयोनिष्विति । स्वप्रवर्तकदेशतासु तेषां
प्रवृत्तिस्वभावत्वात्प्रवृत्तेश्च देवताधीनत्वात्तासु लय इति
वाक्योपुक्तिः वस्तुतस्तु स्वकारण्ये राजसाहंकारे लयोऽभि-
प्रेतः ॥ २४ ॥

भीमरश्मिभक्तमाधायदीपिका—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

आसाद्यमान इति पाठो व्याप्यमान इति व्याख्यानं व्याप्य-
मान इति पाठस्तु योजनयानुवादमात्रम् अहरहरित्यत्र प्रक्षयः
इति शेषः ॥ २१ ॥

तत्र पञ्चत्वकपृथग्भावापत्तौ । तस्मादिति ब्रह्मविद्या-
लोति परं तद्देवाऽयुक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति नैस्तिरी-
यके प्रकृतात् एतस्मादुपादितात् ब्रह्मणः । पुरुषोपाधिवात्
पुरुषोऽन्नरसमयः स्थूला देहः । तत्रैव अन्ते अन्नोत्पादक-
पृथिव्यश्च इत्यर्थः । गन्धे गन्धतन्मात्रे ॥ २२ ॥

ततोऽपि तथानन्तरम् । तस्मिन् ज्योतिषि । तस्मिन्
रूपतन्मात्रे ॥ २३ ॥

तेषामिन्द्रियाणां वस्तुतस्मिन्निवृत्तिं स्वयोनिषु राजसाहंकार-
वृत्तिषु । अत्र एव स्वकारण्येत्यादि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

भीमरश्मिभक्तमाधायदीपिका ।

अथ प्रवचन उच्यते । विराडिति । लोककल्पविकल्पकः पृथि-
व्यादिलोककल्पविकल्पकत्वात् विराड् ब्रह्माण्ड साक्षात्मानः
सहस्राक्षं लीयमानः पञ्चत्वाच्च विशेषाच्च विनाशरूपावस्था-
विशेषमाप्नोति कल्पवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्ते प्रक्षीयते मर्शयन्ति मर्शशब्दः शरीरपरः ननु परस्य
मुक्त्यापत्तिवच्छरीरस्य नास्त्यावस्थापत्तिरुच्यते अन्तश्च भानासु
कथमात्रावर्तनः ततोऽन्ते दिव्या भाना भवन्ति तेषां लीयते

इत्याद्याहारेण योजनीयत्वात् अन्ते लीने शरीरे लीने भवन्ति
माहाराभावाच्छरीरनाश इत्यर्थः अन्ते भानासु लीयते भानासु
लीनासु अन्ते नष्टं भवन्ति प्रकृतिद्रव्याभावादिमर्थः अतः परं
स्वार्थसिद्धि एतार्थे उपपन्नः भूमिगन्धे प्रक्षीयते इति गन्धशब्दरस-
रूपादिशब्दास्तन्मात्रपराः अम्बरं शब्दतन्मात्रे इत्यन्तरात्तेः
इन्द्रियाणीत्यादि ननु इन्द्रियाणां योनय इति काश्चित्संस्ति
नेव तासां कारणं मनः समनस्कानामिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वात्
अतो मनाभिः प्रलयश्चानुपपन्नः सत्यम् एवमस्य प्रत्यक्षं योजनान्त-
र्दिन्द्रियकारणभूताहंकारद्रव्यैकदेशा योनिशब्देनोच्यन्ते तस्मि-
न्मनसि स्वकारण्यं लीयमानं तेन एव भर्तृगुणारम्भकाद्या
वैकारिक सात्त्विकाहंकारे लीयन्ते इत्यर्थः । ईश्वरशब्दः
कारणमात्रपरः शब्दतन्मात्रं भूतादिस्वामयः ॥ २२—२५ ॥

भीमरश्मिभक्तमाधायदीपिका—

एवं सृष्टिं निरूपय प्रलयं निरूपयति । विराडित्यादिना । मया
कालशरीरकेण विराट् ब्रह्माण्डमासाद्यमानः लयमस्यमाया इत्यर्थः
कथंभूतः लोककल्पविकल्पकः लोकानां जनानां कल्पः सर्गप्रल-
यादिकल्पः स तस्मिन् विकल्पते इति तथा यत्र लोकानां
पृथिव्यादिलोकानां कल्पस्य कल्पनाया विकल्पे भेदो
वस्मिन् सः भुवनेः स्थापितवर्तिमिः सह पञ्चत्वाच्च विशेषाच्च
पञ्चत्वरूपावस्थानिशेषाच्च कल्पते पञ्चत्वं नाशस्तमापन्नो
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तद्देवोपादिवति । अन्न इत्यादिना । मर्शशब्दः शरीरपरः
शरीरमन्ते प्रक्षीयतेऽज्ञमाने शरीरे विलीयते इत्यर्थः
“स या एव पुरुषोऽन्नरसमय” इत्यन्नरसपरिणामतन्मात्रात्तदगो-
तल्लव्णदृशनात् घटस्य मृत्वापत्तिरिव शरीरस्यान्नत्वापत्तिरिव
नाशे अन्ते भानासु लीयते भाना भावयन्ति तेषां लीनेषु सत्य-
जमपि ज्ञानं भवतीत्यर्थः । भाना भूमौ उमा न प्रवेष्टतीति भावः
गन्धे स्वगुणो गन्धतन्मात्र इत्यर्थः । शब्दतन्मात्र इत्यत्र दृश-
नात् ॥ २२ ॥

आर्षज्जति स्पर्शोऽयः ॥ २३ ॥

रूपमिति । रूपं वायौ प्रक्षीयते स च वायुः स्पर्शो सोऽपि स्वगोऽपि
इन्द्रियाणीत्यादि ननु योनय इति न काश्चित्संस्ति न च तासां
कारणं मनः समनस्कानामिन्द्रियाणां वैकारिकाहङ्कारकार्यत्वात्तो
मनासि लयश्चानुपपन्नः सत्यम् एवमस्य प्रत्यक्षं योजनान्त-
र्दिन्द्रियकारणभूता वैकारिकाहङ्कारद्रव्यैकदेशा योनिशब्देना-
उच्यन्ते इति ॥ २४ ॥

योनिवैकारिके सौम्य ! लीयते मनसीश्वरे ।

शब्दो भूतादिमप्यति भूतादिर्महति प्रभुः ॥ २५ ॥

भीमजिजयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

अधुना कमपाप्मे खंय निरूपयति । निराडित । निराडयड
कोशः भुवनैः सह पञ्चधा कल्पे पञ्चानन्तरमपि भाव
शेषाय मन्वानिगुणानुष्ठाय नाशयेत्यर्थः । “विशेषगुणादे
कादिशेषं पृथिवी स्मृति” यत्तत्त्वात् अष्टकाशनाशानन्तरं
पृथिवीलयाऽपि सूक्ष्मतेनेति लोकानां चतुर्दशमवस्थापतानां
कल्पः विकल्पना विकल्पाऽन्तरकल्पा विविधकल्पना च
यस्मिन्म तथा च मवावाद्यवानः निनाशाय वेद्यमाय ॥ २१ ॥

अनिशेषावेति प्रस्तुत पृथिव्यादिखंय विविच्यमाह । अत्र हान ।
अत्राभिमाननामभिगम्यमानानां च एकांक्षया निरूप्यमाणां खयो
ऽभिमाननामिमम्यमानस्य स्वरकारणाऽभिगम्यमाने विवाचन इति
देव्यामौषधिमार्गिणां लीयतेऽत्राभिमानिनीयुक्तः अत्रमत्राभिमा-
निनी धानाऽनौषधीषु औषध्याममानिन्वां देव्यां गन्धे खसूक्ष्म
कपे ॥ २२ ॥ २३ ॥

इन्द्रियाणि खयानिषु तेजसाहङ्कारे इन्द्रियाभिमानिनश्च
खयानौ वैकारिकाहङ्कारे ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे ।

अत्र तदुत्पादकपृथिव्यां तदवस्थं धानासु तद्व्यापि कार-
णांशरूपसु सूक्ष्मावस्थासु तास्य धाना भूमौ स्थावरावस्थायां
पृथिव्यां प्रलीयन्ते तथा पृथुता रोहन पुनरुद्भावाय कल्पन्ते
इम तथा न कल्पन्ते इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

खयानिषु राजसाहङ्कारवृत्तिषु ॥ २४ ॥

भीमजिजयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

तदन्तरं किं भविष्यतीति चेत् प्रलय एवेति तं निरूप-
यति । निराट् प्रलय गच्छं मया कालागमना व्याप्यमानः लोकानां
भूतानां मनुष्यातिथ्येगादीनां कल्पः सामान्यतः कल्पना
विकल्पो विशेषतश्च कल्पना यत् सः पञ्चधा विशेषाय
पञ्चतरोपो यो विशेषः विभागस्तस्मै तं प्राप्तुं कल्पेन योग्यो
भवति पञ्चत्वं मृत्युः ॥ २१ ॥

तत्र “तस्मात् एतस्माद्वागमनः आकाशः सम्भूतः आका-
शाद्वायुर्वायोरग्निरग्निरावः अज्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओष-
धीऽपोऽन्नम् अन्नात्पुरुषः” इति धर्म्युक्तमृष्टकमपानिखोऽपेन
प्रलयमाह । मर्त्ये शरीरं वेनोपचितं तस्मिन् अत्र शतवर्षेऽर्वाप्य-
नाहृष्टयो मनेत् सप्तम्य एव प्रथमे शरीरस्य तदन्तरमवधारण्य
कारण्येन नाशाय तत्तत्त्वात् धानासु खसूक्ष्मजेषु धाना भूमौ भूमि
गन्धे इति यन्वैकारिकव्यतिशयता सङ्कुप्य मूर्खान्तरद्वया च सती
खगुणगन्धमात्रावशेषा मन्वीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इन्द्रियाणि खयानिषु खयानौ तेजसाहङ्कारे ॥ २४ ॥

भीमज्जुलकदेवकृतसिद्धास्तमरीपः ।

अयं संहारप्रकारं संक्षेपतो दर्शयति । निराडित्यादिना ।
लोकानां चतुर्दशभुवनानां कल्पे कल्पनां निरूपयति पृथक् पृथक्
स्वावयवैः द्यावपतिनां च तथा निराट् चतुर्दशभुवनाकारो
मरीचा दहः मयासाद्यमानः पञ्चधा नीयमानः भवन्तीत्यु-
क्तः स ह पञ्चधा कल्पेन योग्यो भवति पञ्चत्वाविति
पदं विवृणोति । विशेषाय ऐक्यं त्यक्त्वा सप्तभुवनमावाय ॥ २१ ॥

मर्त्ये शरीरमत्र प्रलीयते शतवर्षायामनाहृष्टौ अन्नाभावे
शरीरं निखीयते इत्यर्थः । अत्र धानासु खीयते धाना भूमौ न
प्ररोहन्तीति भावः । गन्धे गन्धतन्मात्र ॥ २२ ॥

गन्धो गन्धतन्मात्रम् एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

अम्बर शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि खयानिषु राजसाहङ्कारेषु
राजसाहङ्कारस्यैकत्वेऽपि नाशवयवत्वाद्बहुवचनम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

अब प्रलय की इच्छा होती है तब हम इस विराट् अगत
में व्याप्त हुए रहते हैं तब लोकों की कल्पनों का भेद
करने बाधा यह अगत विशेष रूप नाश के खिसे भुवनों के
सहित प्राप्त होजाता है ॥ २१ ॥

पहिले मनुष्यादिकों के शरीर अत्र में खीन होजाते हैं
फिर अन्न अपने बीजों में लीन होते हैं फिर बीज भूमि में
खीन होने हैं फिर भूमि गन्ध में खीन होनी है ॥ २२ ॥

गन्ध अन्न में खीन होता है जलका अपने गुण रस में
खय होता है रसका अग्निमें खय होता है अग्नि का रूप
में लय होता है ॥ २३ ॥

रूपका वायु में खय होता है वायुका स्पर्श में खय होता
है स्पर्श का आकाश में खय होता है आकाश का वाक्
तन्मात्रा में खय होता है और सब इन्द्रियों का अपने देव-
तां में खय होता है ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषावरीपिका ।

योनिरित्युद्देश्यगतरवादेकत्वमविचलितम् योनयो देवताकृत
मनसि कृतः ईश्वरे नियन्तरि मनोवशेऽस्य ह्यमवन्तु देव-
इत्युक्त्वात् इन्द्रियलोक एवात्राप्यामिषावः मनश्च देव-
तामिः सह वैकारिकेऽङ्कार इत्यर्थः । तामसाहङ्कारकावयवेति
तच्च शब्दस्य व्ययमाह । शब्दो भूतादि तामसाहङ्कारमप्येति
तस्मिन् खीयते इत्यर्थः । भूतादिरित्युपलक्ष्यम् त्रिविधोऽप्यहं-
कारो महति जडांशं विहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति
कथंभूतः प्रभुः समर्थः सर्वजगन्मोहकत्वात् ॥ २५ ॥

स जीयते महान् त्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः ।

तेऽव्यक्ते संप्रलीयन्ते तत्काले जीयतेऽव्यये ॥ २६ ॥

कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे ।

आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः ॥ २७ ॥

एवमन्वीक्ष्यमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः ।

मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवाकौदये तमः ॥ २८ ॥

एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रन्थिभेदनः^(१) ।

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां सहितायां वैयासिक्याम् ।

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसम्वादे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाषांशीपिका ।

स च महान् स्वकारणेषु गुणेषु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वादगुण-
वत्तमस्तादृशमात्रं विहाय गुणमात्ररूपो भवति तेऽव्यक्ते प्रकृतौ
सांभवावस्थां गच्छन्तीत्यर्थः । तदव्यक्तं काष्ठे काष्ठाधीनत्वात्तेन-
कीभूत्वावतिष्ठते अव्यये उपरतवृत्तौ ॥ २६ ॥

मायामये मायाप्रवर्तके ज्ञानमये वा मत एव जीववतीति
जीवस्तस्मिन्महापुरुषे नमं भावः विश्वस्रष्टुर्महापुरुषश्चोपकर-
णरूपः काष्ठो घृत्संश्लेषेण सृज्यमानस्तदात्मनावतिष्ठत इति
तदुक्तं सप्तमे 'काष्ठं चरत्तं सृजतीति' भाष्यं प्रधानपुंश्चां नर-
त्वे स्रज्जडिति दृष्टमे च 'योऽहं काष्ठस्तस्मै तेऽव्यक्तवन्धो ।
येहा माहुश्चेष्टते येन विश्वम् । निमेषादिवत्सरास्तो महीषा-
स्तत्त्वेषान् वेदमधाम प्रपद्य, इति जीव आत्मनि प्रकृतेर्जीव-
त्वेन प्रतिबोधभावात्परिपूर्णत्वेन सद्रूपेणावतिष्ठते आत्माचाऽऽम-
स्य एव नास्वन्न जीयते वतः केवलो निरुपाधिः तत्र हेतुः
विकल्पापावाङ्मां विद्वांसोऽपिप्रखण्डां अवश्यतेऽभिष्टानत्वेना-
वधिर्वेनेवेति तथा सः ॥ २७ ॥

अस्य कथनस्य प्रस्तुतोपबोगमाह । एवमिति । मनसः कथं
मेवनिमित्तो भ्रमः स्यात् आतो वा कथं हृदि तिष्ठेत् ॥ २८ ॥

उपसंहरति । एष इति ॥ २९ ॥

अस्वच्छमिव वेनेद् दृष्टितं तत्त्वमात्मनः ।

सांख्यप्रवचनतस्तस्मै हरये गुरवे नमः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीष्मरक्षामिकृतभाषांशीपिकायाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीष्मरक्षामिकासगोस्वामिविरचिता—

शीपिकाशीपिनी टिप्पणी ।

उद्देश्यगतत्वाद्गुणाद्य प्राप्तत्वात् स्वयोनित्वात् इति यत् पूर्व-
मुक्तं तस्यैव बोधिरित्यनुवादः तथाच बहुवचनस्य बोधिशब्दस्य
बहुवचनतयैवानुदितमौचित्यात् एकरवमविवक्षितं ग्रहं संमार्ष्टी-
तिवत् । अत्रापि मनसि देवतात्वेऽपि समिप्राय इति देव-
तानां मनोऽधीनत्वात्प्रसंसि स्वय इति वाच्योक्तिः वस्तु-
तस्तु स्वकारणो सार्वत्रिकाऽहंकार एव स्वयोऽभिप्रेत इत्यर्थः
रिक्तम् अर्थात् पुरवति मनश्चेति वैकारिकात्मनो जडं देवा येका-
रिका द्योत्युक्तेस्तत्कावांयां तेषां तत्र स्वस्याभिप्रेतत्वात् ॥ २५ ॥

तादृशमात्रं गुणवत्तमत्वं जडांशमित्यर्थः । गुणमात्ररूपः
प्रहंकारवज्ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपः । काष्ठाधीनत्वात् सांभवा-
वस्थायाः काष्ठकृतत्वात् । तेन कालेन सहाभिर्जीभूय ।
उपरतवृत्तौ निमेषाद्यवस्थाहीने ॥ २६ ॥

अतएव काष्ठः क्रियायां क्रमानुसन्धानात्मकः । महा-
पुरुषे कारणाद्यवशादिनि पुरुषावतारे । ननु काष्ठस्य नित्यत्वं
भूयते कथं त्वय इत्यपेक्षावामाहात्रं भाव इति । उपकरणरूपश्चे-
ष्टात्मकः घृत्संश्लेषेण क्रियायां क्रमानुसन्धानात्मकत्वेन । तत्
चेष्टारूपत्वं सृज्यत्वं च तत्र सृज्यत्वं सप्तमे चेष्टारूपत्वं च
दृष्टमे इति बोधनीयम् । प्रतिबोध्यमावात् । प्रकृतिसृष्ट्या-
वस्थाया एव महापुरुषत्वात् यस्या ईक्षणं क्रियते तस्या
ईक्ष्यकर्मत्वेन प्रतिबोधिग्याः सम्बाधिम्याः प्रकृतेरभावादि-
त्यर्थः । परिपूर्णपुरुषस्याप्यंशी सत्त्वियुपलक्षणं सदान्द्रूपोऽ
हं तेन रूपेणेत्यर्थः । तथैव व्याख्यातं स्वामिनिरेव ग्रन्थभागे-
नेकत्र मंशेन पुरुषरूपेण मायाया भागो भजनमीक्ष्यं वक्ष्येति ।
अत्र निरुपाधित्वे ॥ २७ ॥

(१) हेतुक इति विज० पाठः ।

[१५६]

भीराधारमयादासगोस्वामिबिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रत्येक सांख्यकथनस्य । प्रस्तुते द्वादशहने उपयोगम्
उपकारनाम् ॥ २८ ॥

परावरदृशा भवेति सर्वोदितं सर्वशेषवच्च खयं भगवद्-
रूपस्य स्वस्यैव स्थापितम् । आत्मनः स्वस्य तत्रैव सर्वा-
ताराऽवतारि मूलरूपवत् ॥ २९ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये
भीराधारमयादासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीसुदशन्सूरिकृतशुकपञ्चमम् ।

ननु महत्तत्त्वं द्रव्यं गुणेषु कथं तस्य ज्ञेय इत्युच्यते गुणेषु
उपरतेषु महान् जीयते गुणाभ्योपरतवैषम्या प्रत्येकं वर्तते
इत्यर्थः । तद्व्यक्तं कावे जीयते कावेन सह संसृष्टं भवती-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

कावस्याव्यक्तप्रकृतिस्वाभावात् मायामये प्रकृतिसंसृष्टे
जीवे कावो जीयते कावो जीवेन सहसंसृष्टो भवतीत्यर्थः ।
आत्मेति अन्तरात्मेति आत्मा महं केवलः महदादिकायैसम-
हिरहित इत्यर्थः । विकल्पापामञ्जव्याः देवादिसर्पाहरितः
आत्मस्थः आधारात्तरनिरपेक्षः ॥ २७ ॥

एवमिति । प्रकृतिपुरुषकावेभ्योऽविकल्पाव्यक्तमात्रस्यैक-
द्विपकः स्थूलोऽहमित्यादिविकल्पविषयः ॥ २८ ॥

प्रतिबोमानुबोमाङ्गां सगंसंहारकमेकाम् ॥ २९ ॥

इति भीमद्भागवतस्यावसाने एकादशस्कन्धीये

भीसुदशन्सूरिकृतशुकपञ्चमम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनसि स्वरूपे जीयमाने सति तेन सह संप्रतिष्ठार-
म्भकाशा वैकारिके भास्विष्काहङ्कारे जीयन्ते इति ईश्वरशब्दः
कारणमात्रपरः वैकारिकशरीरके ईश्वरे जीयते इति वा एव
शब्दोऽपि शब्दतन्मात्रमपि भूतादि स्वरूपं तामसाहङ्कार-
मप्येति ते प्रति लयमेतीत्यर्थः । भूतादिर्महतात्मा भूतादिशब्द-
कैजसवैकारिकयोरुपपन्नत्वायः त्रिविधोऽव्यक्तहङ्कारो महत्तत्त्वे
प्रकीर्णते इत्यर्थः । ते विशिनष्टि । प्रभुः देहात्माभिमानादिरूपमो-
हजनकत्वात् ॥ २५ ॥

स जीयते इति । महान् खेषु स्वरूपभूतेषु गुणेषु सर्वादिषु
त्रिषु ते विशिनष्टि । गुणवत्त्वम् इति । अथवासायहेतुत्वात् महान्
वृद्धित्वात् इत्युक्तेः ननु महत्तत्त्वं द्रव्यं गुणेषु कथं तस्य ज्ञेयः उच्यते
गुणेषु उपरतेषु महान् जीयते इति ते गुणाभ्योपरतवैषम्याः प्राप्त-
साध्या प्रत्येकं वर्तते इत्यर्थः । तद्व्यक्तं कावे जीयते कावेन सह
संसृष्टं भवतीत्यर्थः । जीयते इत्यनेन सगंसंविशेषमात्रमेवोच्यते न

तु ज्ञेयः कावस्याव्यक्तप्रकृतिस्वाभावात् अव्यक्त इत्यनेन ज्ञेयतः
कावस्य निवृत्त्युच्यते ॥ २६ ॥

मायामये प्रकृतिप्रचुरे तत्संसृष्ट इत्यर्थः । तस्मिन् जीवे कावो
जीयते जीवेन सह संसृष्टो भवतीत्यर्थः । जीवः आत्मस्थस्वरात्म-
मये कर्माद्यन्तःपत्तिरहिते मयि जीयते इत्यर्थः । अज इत्यनेनात्मन
उत्पत्तिप्रतिसम्बन्धिलयोऽपि नास्तीति सूच्यते तदुपपादयति ।
आत्मेति । सर्वान्तरात्मभूतोऽहमात्मस्थेति तिष्ठतीति तथा न कश्चि-
द्विद्वेमीति भावः प्रतोऽद्विकल्पापावञ्जव्याः विकल्पो देवादि-
शरीरभेदः अपायस्तद्व्यगमस्ताङ्गां न ज्ञेयत इति तथाऽस्पृष्टोत्प-
त्तिविनाशावस्थ इत्यर्थः केवलः महदादिकायैसमहिरहितः ॥ २७ ॥

इत्थं साङ्ख्यं निरूप्य तस्य जहाद्वैकल्यकं भ्रममित्युक्तं
वैकल्पिकभ्रमहानिकरत्वं सहस्रान्तमाह । एवमिति । प्रकृतिपुरुष-
कावेभ्योऽविकल्पाव्यक्तमात्रस्यैकद्विपकः स्थूलोऽह-
मित्यादिविकल्पविषयो भ्रमः स च मानसः मनःकारणकः इति
कथं तिष्ठेत् न तिष्ठेतेत्यर्थः । अर्कोदये सति तम इव ॥ २८ ॥

अनेन साङ्ख्यवर्णनेन सर्वभावानां प्रतिबोमानुबोमां
मवाप्ययौ विजानीयादित्युत्थापिता जिज्ञासापि शास्ता बभूवे-
त्युपसंहरति । एव इति । सांख्यस्य प्रकृतिपुरुषकावेभ्योऽविकल्प-
विषयोपममहातत्त्वापको हि विधिरतस्तेन तद्विधितं संशयः
देहात्मजीवेभ्योऽविकल्पसंशयः स एव प्रत्ययः तद्वद्वृत्तौऽविकल्प-
छिनत्तीति तथाभूत एव सांख्यविधिः परावरदृशा समष्टिद्वयद्वितत्त्वं
वाधारमयद्रष्टा मया प्रतिबोमानुबोमाङ्गां सगंसंहारकमाङ्गां
प्रोक्तः कृत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

योनिवैकारिककैजसवैकारिकः विकारजत्वाद्देवारिके महति
चतुर्मुखे जीयते ईश्वरे ईशानशक्तिमति—

विकारजत्वात् महान् वैकारिक उदाहृतः ।

ईशानादीश्वरैश्च त्रया ईशानतः स्मृतः ॥

इति स्मृतेः भूतादि तामसाहङ्कारं स भूतादिरन्तर्हारेण महति
महत्तत्त्वमिमानि ॥ २५ ॥

स महान् खेषु गुणेषु स्वरूपेण गुणामिमानीनीषु नाथ-
प्रीसाविप्रीसरस्वतीषु ते गुणास्ताः सर्वादिगुणवाक्यास्ति
मव्यक्तं प्रकृत्याव्यक्तमूलरूपे तदव्यक्तमव्यक्तमिमानीनी नाथ-
पुरुषाभिधे विरिञ्चे परयो जीयते स पुरुषः कावस्यासि
स्मिन् ॥ २६ ॥

कालावधौ विरिञ्चः मायामये जीवे मूलप्रकृत्यमिमानीनी
महालक्ष्म्यां जीवनाम्नी भीरजे आत्मनि मयि विशेवदति
कथं ज्ञेयमाप्नोति आत्मस्वरूपं वक्ति । आत्मेति । आत्मा
गुणः केवलः प्रकृतिसम्बन्धविधुरोऽसमाधिकश्च आत्म

भीमजिजयवजतीयेकतपदरत्नावली ।

अनन्वाधारः मत एव त्वादिहीनः विकल्पापावलम्ब्यः सम्बन्ध-
ज्ञानरूपः मिथ्याज्ञानापगमो लक्ष्यं यस्य स तथेति
मा ॥ २७ ॥

कथितसृष्ट्यादिस्मरणफलमाह । एवमिति । वैकल्पिको ज्ञानः
विकल्परूपनालक्ष्यमन्वया ज्ञानं मनस उत्पन्नं हृदि
बुद्धौ ॥ २८ ॥

उक्तार्थमुपसंहरति । एव इति । प्रतिबोमेन विपरीतक्रमेण
संहारकथनम् अनुलोमेन यथाक्रमेण सृष्टिकथनं संशयप्रश-
ङ्गेतिकः संसारबन्धवनदहने अनेज्ज्वालयमानः परावरहस्या सर्व-
ज्ञेन—

गावत्री चैव सावित्री तथैव तु सरस्वती ।
एवं त्रिकृपा प्रकृतिप्रज्ञापनीं प्रकीर्तिता ॥
महत्स्वात्मको ब्रह्मा तज्जत्वात्तत्र लीयते ।
गुणाधिकः पनिरपि तस्याः सत्त्वादिभेदतः ॥
त्रिविधा मूलरूपायां प्रकृतां सा प्रलीयते ।
प्रकृतिमूलरूपा सा ब्रह्मपत्नी जगन्मया ॥
पुरुषामिधे विरिञ्च तु स स्त्रीमिन् कालसंज्ञके ।
कालाभिधे विरिञ्चस्तु महालक्ष्म्यां विलीयते ॥
जीवमायेति यामाहुः सा च सत्त्वादिभेदतः ।
त्रिविधैकत्वमापद्य विद्यावेव विलीयते ॥
हररत्नस्तसामीप्यं लब्ध्वा लक्ष्म्याः प्रकीर्तिताः ।
पुरुषेणातिसामीप्यं प्रकृतेर्लेख्य उच्यते ॥
ब्रह्मा च प्रकृतिश्चैव मुक्तिगौ विलयं यतः ।
अनन्तो मित्रदेहो तु ज्ञानमात्रो समीपजौ ॥

इत्यादिप्रमाणांसंख्यत्वात् सर्वज्ञेन परमाप्तेन मया प्रोक्तत्वाच्चेदं
सूत्रमभिरुच्यं ब्राह्ममिति भावः ॥ २९ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजिजयवजतीयेकतपदरत्नावल्याम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

योनिः सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुर्मनः वैकारिके सात्त्विकाहंकारे
तस्मिन् कथंभूते मनसीश्वरे व्यधिकरणसत्तम्यो मनसः
स्वतन्त्रो च “क्षामीह्वराधिपती”त्यादिना मनः कारणत्वात्तन्मोऽ-
भिज्ञातरीश्वरे इत्यर्थः । उपलक्ष्यं चैतदेवतात्वं यस्य महति
सूत्रसंयुत इति त्वं महाश्च सूत्रसंयुत इति ज्ञापितत्वात् ॥ २५ ॥

कावे तच्छक्त्यात्मके ईश्वरे मत एवावबोधे ॥ २६ ॥

वस्तु क्रियायां क्रमानुसंवातारमकृत्कार्यरूपो लौकिकः
काकः स तु मायामये तदनुसंवातरि जीने लीयते माया-
शब्देन तैर्ज्ञानं स्वाववातं माया वयुनं ज्ञानमिति निघण्टोः
स जीवः आत्मनि परमात्मरूपे मयि तस्य तु लब्धमायमाह ।
अज्ञ एति । किन्तु सत् परमात्मा परमपुरुषः केवले शुद्ध आत्मनि
अज्ञानद्वये लक्ष्म्यरूपे स्थितो भवति कीदृशः सन् विकल्पानां

सृष्टिस्थितिप्रवृत्तानामपावोऽनङ्गीकारो यत्र तादृशरूपः
संज्ञिति ॥ २७ ॥ २८ ॥

परावरहस्या भवेति सर्वोदितं सर्वोदितं च खवं भव-
न्नुपस्य लक्ष्येव स्थापितम् ॥ २९ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमसम्बन्धे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमजिजयवजतीयेकतपदरत्नावली ।

योनिस्तेजसाहङ्कारो वैकारिकाहंकारकायं मनसि कुतः ईश्वरे
तेजसाहङ्कारस्य ज्ञानकर्ममयत्वात् ज्ञानकर्मयोगाच्च ज्ञानेन्द्रिय-
कर्मिन्द्रियरूपत्वात् ज्ञानेन्द्रियकर्मिन्द्रियाणां च मनस
एव ईशितस्वत्वात् मन एव तेषामाश्वर इति युक्तः अस्मिन्
शब्दतन्मात्र इत्युक्तं तस्य शब्दतन्मात्रस्य लक्ष्यमाह । शब्दो
भूतादि तामसाहंकारम् अत्येति तस्मिन् लीयते इत्यर्थः । भूता-
दिस्तामसाहंकारो वैकारिकाहंकारश्च महति ॥ २५ ॥

स च सूत्रसंयुतो महान् गुणोऽयं च गुणा अव्यक्ते प्रकृतौ
गुणानां वेपथ्यत्वात् एव लब्धो विवक्षितः प्रकृतगुणमाश्रयत्वात्
तत् अव्यक्तं काले लीयते इति प्रकृतेर्लब्धो ध्यायनातुमद्यकः
न तस्य कालावबोधः परिणामादयो गुणाः । अनाद्यनन्तमव्यक्तं
नित्यं कारणमव्यक्तमिति ज्ञादशोक्तौ प्रकृतेर्नित्यत्वभवात्
जायतेबोपाख्यानेऽप्यन्तरिक्षेण प्रलयवर्णने प्रकृतेर्लब्धो लोकः
अत एवाकं—

लब्धः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्धृदा ।

शक्तयः सम्प्रक्षीयन्ते विवक्षाः काव्यभिद्रुताः ॥

इति तस्मादेवं ध्याय्येवं तत्कावे तस्मिन् काले ते गुणा
अव्यक्ते सम्प्रलीयन्ते ततश्च कावे लौकिकः सृज्यः ॥ २६ ॥

मायामयेमायोपाधौ जीने लीयते इति पूर्वोक्तान्वयः न त्वेतीत्य-
व्यक्तेस्मिन्निति जीनेषापि तद्व्यवशक्तित्वात्तत्त्वत्वेन तत्त्वा-
न्तरागामिष स्वरूपलयानोचितत्वात् स च जीवः आत्मनि परमा-
त्मनि मयि लीयते अव्यक्तत्वात्प्रकृत्युत्तररूप एव संश्लिष्टास्तत्त्वती-
त्यर्थः । आत्मात्मात्मस्य एव निराजने केवलो नित्यपाधिः यतो
विकल्पापावाङ्मां विश्वोत्पत्तिजयाङ्मां लक्ष्यते ॥ २७ ॥

अन्धीक्ष्यमाणाश्च विचारयतः वैकल्पिकः वेदोऽहमिति मनसो
भ्रमः हृदि कथं तिष्ठति उक्तलक्ष्येण संक्षेपेनात्मानात्म-
विभेके सति देहस्यानात्मत्वादिभारणादिति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतनाम् ।

एकादश चतुर्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

योनिरिन्द्रिययोनिः राजसाहंकारो महति लीयते प्रभुर्देव-
तागण्यः वैकारिके लीयते ईश्वरे सर्वेन्द्रियक्षामिति मनसि

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैकारिके प्रविष्टे सति वैकारिके महति शब्दः शब्दतन्मात्रं भूतादिमन्वेति धृतादिभ्य महत्यप्येति पाठकमादुर्यक्रमो बह्वान् ॥ २५ ॥

महान् गुणेषु सूत्रात्मना स्थितेषु महान् सूत्रे स्थावस्था-विशेषे इति सृष्टयनुरोधाद्बोध्यम् ते सूत्ररूपेणस्थिताः प्रत्येकं प्रकृतौ तदव्यक्तं कावे प्रकृतिसृष्टिसंहारयोः काव्यनिमित्तत्वात् पुनः सृष्टिकावे प्रतीक्षमाणा प्रकृतिरवतिष्ठते इत्यर्थः । प्रत्येक इत्यनेन काव्यस्य नित्यता सूच्यते ॥ २६ ॥

मायामये प्रकृत्यावृते एतेन जीवस्य मायया वञ्चयन्मुक्तम् जीवः आत्मनि भ्रंशनि भजे मयि जीवते भद्र कालस्य वृत्तिरूपेण सृज्यते निवृत्तिरूपेण संहार्यते जीवस्य च वेहेन्द्रियादिसंयोगाद्वा सृज्यते संहार्यते चोपचर्यते इति बोध्यम् एवं सर्वकारण्यं भगवतो बोध्यं स्रज्य सर्वकारण्यस्याभ्य-निरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्याद्याभवरूपमाहाऽऽमेति । केवलः निःसमान-तिशयः विकल्पापादौ विश्वसृष्टिसंहारौ शास्त्रद्वारा लक्ष्यते यस्मात् अनाद्यनन्तस्वरूपगुणशक्त्याद्याभव इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमात्मनामपरमात्मस्वरूपादियाथारम्यमन्वितामयस्य वैकल्पिकः देहादानहमादिरूपः ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

देवता सब मन में लीन होते हैं वे सौम्य । उदय जो कि मन से सब इन्द्रियों का आत्मी है शब्द का तामसा हंकार भी उदय होता है वह बड़ा समर्थ महत्त्व में लीन होता है ॥ २५ ॥

वह महत्त्व अपने कारण गुणों में लीन होता है जो कि गुण वाशों में बड़ा है वे गुण प्रकृति में लीन होते हैं वह प्रकृति नाश रहित काव्य में लीन होती है ॥ २६ ॥

काव्य ज्ञान स्वरूप कावे जीव में लीन होता है जीव तो आत्मा मेरे में लीन होता है मैं तो भः हूँ तो केवल आत्मा धार हूँ विकल्प तथा नाश इन से रहित हूँ तब मेरा लय होना नहीं है ॥ २७ ॥

इस प्रकार से इन सब बातों के विचार करने कावे पुरुष को पदार्थों के भेदों का भ्रम कैसे दृढ़ में स्थित रहेगा जैसे कि आकाश में सूर्य के उदय होने से भ्रमकार नहीं रहता है तैसे ॥ २८ ॥

कावे कारण सूक्ष्म स्थूल सब के जानने कावे मैने वह सांख्य का विधि उत्पत्ति प्रलय रूप से कहा है जोकि दृढ़ के लक्षण प्रणय का नाश करने वाला है ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे एकादशस्कन्धे

चतुर्विंशोऽध्यायः

भाषा टीका समाप्त ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

गुणानामसमिश्राणां पुमान् येन यथा भवेत् ।

तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः ॥ १ ॥

शमो दमस्तितिक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः ।

तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः ॥ २ ॥

काम ईहा मदस्तृष्णा स्तम्भ आशीर्भिदा सुखम् ।

मद्रोत्साहो यशःप्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलाद्यमः ॥ ३ ॥

क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याज्ज्वा दम्भः क्लमः कलिः ।

शोकमोहौ विषादार्तौ निद्राशा भोगनुद्यमः ॥ ४ ॥

सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः ।

वृत्तयो वर्णिताः प्रायाः सन्निपातमथा शृणु ॥ ५ ॥

सन्तिपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव ! या मतिः ।

व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियास्तुभिः ॥ ६ ॥

धर्मे चार्थे च कामे च यदाऽसौ परिनिष्ठितः ।

गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावहः ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिलक्षणो निष्ठा पुमान् यर्हि गृहाश्रमे ।

स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गुणानां समितिर्हि सा ॥ ८ ॥

भीषरश्चामिहृतमावायंदीपिका ।

पञ्चविंशे स्तनैर्गुण्यप्रतिपदै निरूप्यते ।

चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा ॥

प्रकृतिपुरुषविशेषकज्ञानघटोऽपि बाह्यप्रयत्नविशेषेण गुणत्र-
यवृत्तिजन्यो न स्वाक तावद्व्युत्थोपरमोऽस्तस्मिन्प्रयत्नपावगुणवृत्ति-
निरूपणार्थमाह । गुणानामिति । सह मिथीभूय वर्तमानाः सन्निभाः
नृसन्निभा प्रसन्निभास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन
गुणेन यथा बाह्यो भवेत्तद्विद् कथयतो मत्तो निषोध्य-
त्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र सत्त्ववृत्तीराह । शम इति । शमो मनोनिग्रहः शमो
बाह्योऽस्ति न निग्रहः तितिक्षा सहिष्णुत्वम् ईक्षा विवेकः तपः
अभ्यस्यतिर्यम् स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानम् सुष्टिष्याद्यामसं-
शयोः शान्तोऽव्यवच्छिन्नता मत्पूजा विषयेषु वैराग्यम् भज्या

[२५०]

अस्तिकथं शुभंदिपु द्विरनुचिन्ते कामाणि लज्जा तेषामनवशोक-
नम दया दानम वयवानमतिरक्षणांश्चिन्ते स्मरणात् आदि-
ष्टाष्टेनाजंनघिनयादिस्त्रिनिवृत्तिरात्मरतिः ॥ २ ॥

राजसोः कृतिरात्रिः । कामादिमल्लापः । ईहा व्दापायः । मक्षो क्षयः ।
 तृष्णा लाभं सत्यप्यसंतोषः । क्तम्भो मर्धः । आशीर्धन्ताद्यमिच्छा-
 पेक्ष्य द्वेषतादिप्रार्थनम् । मिद्धा मद्भ्रमश्च इति भेदबुद्धिः । सुक्तं
 निषययोगः । मक्षो म्माष्टो । मर्धेन युद्धाद्यमनिषेधः । वशः प्रीति-
 स्तुतिप्रियता । हास्यमुपहासः । वीर्यं प्रभावादिप्रकारः । वक्षन्ताद्यमो
 न्यायेताद्यमः । सार्त्त्विक एव ॥ ३ ॥

तमोवृत्तीराह । क्रोध इति । क्रोधाऽसद्विष्णुता लोभो व्यस-
पराङ्मुखता अनृतमशास्त्रीयं प्रमायामिति साधयाम हिंसा
द्रोहः यादृधा प्रायेना दम्भो धर्मध्वजित्वम ह्रमः भ्रमः कलहः
कलहः शोकमोहो अनुशोचन भ्रमश्च विषादार्ता दुःखं वैष्णं

श्रीमद्भारतमिश्रितभाषावर्दीपिका ।

च निष्ठा तद्भाषा मे इह मविष्यतीत्यन्वीक्षा श्रीमन्मनुष्यमो जाड्यम् ॥ ४ ॥

अनुपूर्वशः क्रमेणैताः दशोक्तप्रयोगाः वर्णितप्रभावाः अस्या अप्युह्या इति भावः ॥ ५ ॥

विभक्तानां गुणानां वृत्तयो वर्णिता मिथ्यामाह । सन्निपात इति त्रिभिः । अहं ममेति ममनानुपकसंभूतिसामानाधिकार्यवदर्थानासन्निपातजन्यम् अहं शान्तः कामी क्रोधी व्यादि तथा मम शान्तिरस्ति कामः क्रोध इत्यादि द्रष्टव्यम् तत्पूर्वकः सर्वो व्यवहारश्च सन्निपातकार्यमित्याह । व्यवहार इति । अत्र हेतुः मन्त्र मात्राणि चन्द्रियाणि चासवश्च तेः मनमादीनां सार्विकतामसराजसस्वासेव्यवहारः सन्निपातज इति भावः ॥ ६ ॥

असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठो भवति तदाऽपि त्रिषु निष्ठाकृपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यम् धर्मादीनां सत्त्वतमोरजःकार्बत्वादिष्वयतः सन्निपातजन्यमुक्तम् फलतश्च तथात्वमाह । अद्वारतिष्ठानां सत्त्वरजस्तमोमयाभाववृत्तीति तथा ॥ ७ ॥

धर्मेनिष्ठायामेव सन्निपातं दशेति । प्रवृत्तिवस्तुये कामधर्मे यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा पुमान् यदा शुद्धभ्रम एवासकस्तिष्ठेत् मनु पश्चात्तद्वधर्मे च निष्कर्मोक्तके तिष्ठेत्साऽपि समितिः सन्निपातः हि वस्मात्कामधर्ममनुहासकिस्रधर्मो रजस्तमः सत्त्वमया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमगुहासगोस्त्रामिविखिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अनेगुणप्रतिपश्ये स्त्रीयज्ञानादेर्निगुणत्वप्रतिपादनाय । प्रवर्तनविशेषेण भक्तियोगरूपेण । अतो गुणवृत्तिजन्यस्य द्रष्टृनिवर्तकत्वात् । गुणवृत्तिरूपारमकमर्थम् । तद्विदं तत्तद्गुणविशेषेण तथा तथा मन्त्रम् ॥ १ ॥

तत्र तासु वृत्तिषु मध्ये ॥ २ ॥

दर्पाश्चत्ताप्रतिः । गर्वोऽप्यहेलनम् । अतो न पौनरुक्त्यम् । बलेनेत्यस्य व्यावर्त्यमाह । स्वाधेनेति ॥ ३-४ ॥

प्रायः शब्दस्याभिप्रायमाहास्या अपीति ॥ ५ ॥

संवृत्तीनां शमादीनाम् अहं ममेति वृत्तौ सामानाधिकार्यम् एकाधिकरणवृत्तिरूपं तस्य दर्शनाद्यत्राहंममकारौ स्त-स्तत्रैव शान्तिकामकावादीनामुदयो ननु प्रवृत्तिरिति निरहङ्कार इत्यर्थः । तत्पूर्वकाऽहङ्कारममकारपूर्वकः । अत्र सन्निपातकार्यत्वे । सन्निपातजो मिगुणवृत्तिकार्यम् ॥ ६ ॥

निष्ठाया विषयो धर्मादिकस्य सत्त्वादिकार्वत्वात्निष्ठाया अपि सन्निपातजन्यमुक्तमित्यर्थः । फलतस्तथात्वमिति तत्र धर्मे निष्ठायाः सार्विकताः फलं भ्रष्टापि सार्विकत्वेव सार्विकत्वाध्यात्मिकी भवेत्युक्तः तथा कामनिष्ठाया राजस्याः फलम् विषयरतिः सा राजस्येव एवमर्थनिष्ठायास्तमस्याः फलम्

व्यवभाषयिषिहं वनं तामसमेवेति कथयोरपि सन्निपात-जत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

काम्ये धर्मे जगोपेकवागादौ । हि वस्मादिकस्य कथम् कामधर्मेत्याद्यप्यहारादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्भारतमिश्रितभाषावर्दीपिका ।

शमादयः सार्विकाः ॥ १ ॥ २ ॥

कामादयो राजसाः ॥ ३ ॥

क्रोधादयस्तामसाः ॥ ४ ॥

मनोमात्रेति मात्रशब्दः शब्दादिगुणपरः मनमादिभिर्धर्म-व्यवहारश्च गुणसन्निपातकृतमूल इत्यर्थः ॥ ६-१० ॥

श्रीमद्भारतमिश्रितभाषावर्दीपिका ।

त्रिषोक्ता गतयः सर्वा क्रमेणां त्रिगुणारमनां भक्तिबोगस्य मद्रतिरिति सत्त्वादियुगलं युक्तं गतिमह इत्युक्तं तत्र वेदगुणेन यदमिनिवेशः स्वादिति जिज्ञासामात्रमाह । गुणानामिति गुणानां सत्त्वादीनां प्रत्येकं मिथो मिथ्या च मध्ये येन येन गुणेन पुमान् यथा वाहयो भवेत् यदमिनिवेशो भवेदित्यर्थः । तदेतदे पुरुषवर्ष । अंसतः कथयतो मे मत्तः उपधारय श्रुयित्वत्यर्थः ॥ १ ॥

इत्थं भ्रातृ प्रबोध्य जिज्ञासितमुपपादयितुं तावत्प्रत्येकमवधारयकावोययाह । शमइत्यादिना । शमादयः सत्त्ववृत्तयः कार्यभूताः कामादयो रजसः क्रोधादयस्तामसाः तत्र यमोऽन्तःकरो-यावधानं यमो वाङ्मित्रवावधानं तितिक्षा द्रष्टृसहिष्णुता ईहा तत्त्वविमर्शः स्मृतिरनुभूताविस्मरणम् अस्पृहेति हेदः वैराग्य भ्रष्टा भास्तिक्वं प्रीरनुचिते क्रमेण लज्जा दया दानं इवदा-नगतिरक्षयोषित्यनुशासनादस्यथा पौनरुक्त्यात् आदिशब्देनाज-यविनवादिः अतिवृत्तिरारमानुभवजं सुखम् ॥ २ ॥

कामो विषयाननुपपन्ना स्यात्तुमशक्तिः ईहा चेष्टा मदो हर्षः लुब्धाऽलसताऽपस्तमो गर्वः आशीर्षनादिदिष्टिषा मिदा लुब्ध-विषयभोगः मदोऽहः साहसकर्माभिनिवेशः यशसि भीतिः ॥ ३ ॥ इमो यज्जनं क्रमः भ्रमः कलिः कथहः शोकमोहावतु-शोचनं भ्रमश्च विषादार्तिः दुःखं दैर्घ्यं च आशाऽपेक्षा भीमवन्मनुष्यमो जाड्यम् ॥ ४ ॥

पुंसः सत्त्वादियुगलप्रयामिदृश्या क्रमेणैते भवन्ति एतेषां सार्विको राजसक्तामसस्येत्यनुमीयते एता अनुपूर्वशः क्रमेण श्लोकप्रयोगः वर्णितप्रभावाः अस्या अप्युह्या इति भावः अथ मिथ्यानां गुणानां वृत्तिविषयः भवत्याय प्रबोध्यति सन्निपातमयो श्रुयति सन्निपातप्रयुक्तं गुणानां मिथः सत्त्वे वनप्रयुक्तकार्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

हेउख ! अहं ममेति या मतिः स संनिपातः अहङ्कारममेकारौ मिमितगुणकार्यभूतानित्यर्थः । अहममेतिमूलकः सर्वोऽपि मनोमात्रेन्द्रियासुकारणको व्यवहारश्च गुणसन्निपातमभवः मनोमात्रेतिमात्रशब्देन शब्दादित्मात्रकार्याकाशादिभूतकार्यदेह-विवक्षितः ॥ ६ ॥

भीमजीराजवाचावैकुण्ठभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च अर्थादिभिन्नसौ पुमान् यदा परिनिष्ठितः तदाचं
त्रैविर्काजैनानुकूलव्यापारः गुणानां सन्निकर्षः सन्निकात-
प्रयुक्तः स च भञ्जारतिवशावहः भञ्जा चिकीर्षितविवशा रवरा-
रतिः प्रीतिर्जनं च ताव्वावहतीति तथा तत्र धर्मपरिनिष्ठा-
त्मको व्यापाराऽर्थकामयोः भञ्जारत्नावहः पुनर्यमपरिनिष्ठारा-
जनावहस्य यदा पुमान् सन्निकर्षः समित्येकीकारे निकर्षो निपातो
वर्धिमस्तथाभूतोऽयं परिनिष्ठितः पुमान् भञ्जाद्यावदृष्टिर्ह इत्यर्थः
अर्थादिनिष्ठाभञ्जाद्यावदृष्ट्यभावाभ्यां गुणसंनिपातप्रचुरत्वमुक्ते-
रितिमावः ॥ ७ ॥

किञ्च बहिर् यदा वरुण पुंसः प्रवृत्तिवक्ष्यते त्रैविर्काजैना-
नुकूलव्यापारे निष्ठा स्वात्तदाचं पुमान् गृहाभ्रमधमे स्ववर्ण-
धर्मे चातुतिष्ठेत परिनिष्ठितो भवेत् सा प्रवृत्तिवक्ष्यते निष्ठा
गुणानां समितिः संनिपातिर्हि प्रवृत्तिधर्मेनिष्ठा समितिप्रयुक्ता
अतस्तथा गुणसमितिमानित्युक्तेव इतिमावः । गृहाभ्रमधम्य-
वर्धिमिच्छाव्यापारावृत्तयः पुनरुपादानमित्यवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

भीमजिज्ञासवजतीयेकुतपद्वरत्नावली ।

उक्तज्ञानाधिकारी सार्विक एवेत्यभिप्रेत्य सखादिगुणानां
वृत्तीवेत्तादिमज्ज्याये तत्र प्रथममभिधा वृत्तीराह । गुणानामिति
सखादिगुणानामभिधायां च मध्ये येन गुणेन पुमान् यदा
मवेत्तथा तच्छततो मे सकाशादिदमुपधारय ॥ १ ॥

इतराङ्गमभिधा गुणवृत्तीराह । शम इति । ईहा कानं स्मृति
एवायदृष्ट्याभ्यस्यमानं त्यागो निषिद्धस्य अप्रवृत्ता निषिद्धे-
कारादिभिर्निस्तुतिरारम्भशंसावज्जनं धृतिर्विपद्यापि चित्तव्यानु-
व्रतः एते गुणा वरुण सन्ति स सार्विकः सांख्यज्ञानाधिका-
रित्युक्तमेतत् ॥ २ ॥

रजोगुणवृत्तीराह । काम इति । कामो विषयरागः ईहा निषि-
द्धेष्टा दुःखानलम्बुधिः इतश्च उक्तानङ्गीकारित्वम् अङ्गीः अना-
काङ्क्षा मिदा भेदकरस्य अन्वयाभावेन वा असुखं दुःखं राजसस्य
दुःखं तामसस्य दुःखं भवतीति किं वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोक्तं
तदुक्तं "राजसेऽपि यदा दुःखं तामसे किमुनेति तत्र राजसे दुःख-
वर्धनं तामसेति विवक्ष्येति" एवंविधगुणो राजस इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तमोगुणवृत्तीराह । क्रोध इति । माया कपटम् अविद्यमानमहि-
मप्रकटनं इतः अस्यान्येऽपि क्रोधोऽद्यमा कलिः कलहः मोहो-
ऽज्ञानम् आशोकपटा एवविषयस्तामसाधिकारीति ॥ ४ ॥

उक्तवृत्तीः विविनक्ति । सख्येवेति । सन्निकातं गुणानां
मिथत्वां पुरुषनिष्ठतवाह । सन्निकात इति । ईह कलत्रादौ चोऽहं-
कारः ममकारश्च सखादिगुणानां मिथत्वावच्छेदः मात्रा चान्धा-
इयः सन्निकाते सति ॥ ५ ॥ १ ॥

अर्थादिनिष्ठवाचुर्मध्यवहारोऽभिज्ञानादिब्रह्मणो मवती-
त्युक्तं विवक्ष्येति । धर्मो चेति यदासौ पुरुषो धर्मो परिनि-
ष्ठितो भवति तदा तदाचं गुणानां सन्निकर्षः भञ्जादिकरो
भवति यदा धर्मो निष्ठा तदा भञ्जा यदायं निष्ठा तदा धन-
कारी यदा कामनिष्ठा तदा रति करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

बहिर् गृहाभ्रमे पुमान् प्रवृत्तिवक्ष्यते निष्ठा मज्जमानः स्वधर्मे
चातुतिष्ठेत तत्र सा गुणानां समितिः मिथीभाव इति
प्रवृत्त्यम् ॥ ८ ॥

भीमजीवमोक्षामिकृतकमसम्बन्धः ।

असमिधायामिति । असमिधायां परस्परमिधायां वेत्यर्थः ॥ १ ॥
सखिसमितिमम रवण एवेत्यर्थोऽयं यद्गुणा इति भावः ॥ २-२२ ॥

भीमजिज्ञासवजतीयेकुतपद्वरत्नावली ।

पञ्चविधो निरूपणेन सखादिगुणवृत्तयः ।

गुणयुक्तानि वस्तूनि गुणातीतास्त्वपि क्रमात् ॥

अथाकृतं सांख्येनात्मानात्मविवेकवतोऽपि बाधगुण-
प्रवृत्तिजयो न क्यात्तावद्गृहाभ्यासो न निवर्तत इति गुणप्रवृत्ती-
निरूपयितुमाह । गुणानामिति । सह मिथीभूय वर्तमानाः समिधाः
न समिधाः असमिधाः गुणात्परिमितान्तेषां गुणानां
मध्ये येन गुणेन यदा यादृशो भवेत्तदिदं मे मत्तः शंसतो बह-
तस्त्वमुपधारय बुध्यस्व ॥ १ ॥

तत्र सख्यवृत्तीराह । शम इति । ईहा विषेकः अप्रवृत्ता वैराग्यं
पुनरेवा दानं दत्तदानगानरक्षणेऽपि स्मरणात् आदिश-
ब्दानाञ्च विनवद्व्येनात्मनैव निवृत्तिः सुखम् ॥ २ ॥

रजसो वृत्तीराह । काम इति । ईहा व्यापारस्तस्मोऽहंकारः
आशीर्षनाद्यभिधावेण देवादिप्रायेण मिदा सुखं विषयभोगः
महोत्साहो मवेन युखाद्युत्साहः यद्यःप्रीतिः स्तुतिप्रियता हास्यमुप-
हासः धीर्ब्रह्मभावाविष्कारः वद्वेनोद्यमः स्वावेनोद्यमस्तु सार्विक
एव ॥ ३ ॥

तमसो वृत्तीराह । क्रोध इति । इतश्च धर्मो धर्मव्यजित्वम् आद्या
इदमर्थं दास्यतीत्यपेक्षा ॥ ४ ॥

वर्णितमाया इत्यस्या अपि सन्ति ताश्चैवमूल्या इति भावः ।
यदा वर्णितमाया इति स्पष्टीकृत्यावर्णिता अपि वर्णिता
एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अहमिति ममेति वा मतिः स सन्निकातस्ततश्च मनमादिभिः
सर्वेऽपि व्यवहारः सन्निकात इत्यन्वयः यदि कदाचिदुक्तमा-
दिकामादिकोपादीनामप्युक्तो भवेत्तदाचं पुरुषो मूतः शम
इति मूतः काग इति मूतः क्रोध इत्युच्यते तेन पुरुषेण स्वाव-
हारिकायामहङ्कारममकारमूतको लौकिकः कोऽपि व्यवहारो न
सिध्यति आतशात्तत्त्वाहङ्कारममकारयोः स्मृत एवामावात्
कामाभ्यस्य क्रोधाभ्यस्य च महममुकस्य प्रतिष्ठितस्य पुत्रो ममे-
हमनुचितमिदं तूचितमिति विवेकगन्धस्वाप्यभावादेव सनोरपि
तयो रमावात् व्यवहारोऽस्तिस्तु मनमादिभिः सखादिभिस्तत्त्वेण
समुचितेति ॥ ६ ॥

तमेवाह । असौ पुरुषो यदा धर्मोऽपि परिनिष्ठितो भवति
तदाचं गुणानां सख्यतमारजसां सन्निकर्षः सन्निकातः स्वात्
भञ्जाद्यावहः धर्मोऽनिष्ठितो धर्मविषयकभञ्जाप्रापकः फलतो
धर्मप्रापकः इत्यर्थः । कामनिष्ठितो रतिप्रापकः अर्थनिष्ठितो धन-
प्रापको भवति ॥ ७ ॥

पुरुषं सर्वसंयुक्तमनुमीयाच्छ्रमाविभिः ।

कामादिभी रजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसा युतम् ॥ ९ ॥

यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः ।

तं सर्वप्रकृतिं विद्यात्पुरुषं स्त्रियमेव वा ॥ १० ॥

यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः ।

तं रजः प्रकृतिं विद्याद्विसामाशास्य तामसम् ॥ ११ ॥

श्रीमद्भगवानुवाच कर्त्तव्यं कृतसारायेंदर्शनी ।

पुनरपि सज्जिपानं प्रपञ्चयति । प्रवृत्तिवृत्तयो काश्चिदर्थे यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा पुमान् यदा गृहाभ्यं परिनिष्ठो भवेत् अनु निरन्तरं स्वधर्मं च नित्यनैमित्तिकं निष्ठुं स्यात् समितिः सज्जिपानः हि गरुमात् काश्चिदर्थे गृहास्तिकस्वधर्माः रजस्तमः सत्त्वमया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिच्छास्तप्रदीपः ।

माषामयो जीवः सृष्टिबन्धनप्रधादयोऽहमाहो निःसमाप्ता-
तिशयः सृष्टिबन्धनप्रधादयोऽहमाहमित्युक्तं पूर्वाध्याये स जीवो
माषावितिमुक्तो भूत्वा तेषां कर्त्तव्यं प्राप्तुं वादित्याकाङ्क्षायां
गुणविजयपूर्वकेन मद्भजनं मां प्राप्नोतीत्याह पञ्चविंश
शुशानामिति । ते हि मिथ्याभूय स्थिताः समिधमासद्भिज्जानां
प्रत्येकं विमक्तानामपि मध्ये येन गुणेन पुमान् यथा भवेत्
तद्दिदं शान्तो यदतो मत्तः हे पुरुषवर्ष ! अभिकारिश्च
निवाच ॥ १ ॥

प्रथमं सत्त्वादिनां गुणानां क्रमेण वृत्तिराह । शम इत्यादिना
वृत्त्यादिः इवाजंयनित्यादिः ॥ २ ॥

काम इहाविषयभोगे इच्छा आशीः कलत्रापमार्त्तद्विषमया
देवादिप्रायेणा भिक्षा स्वकीयेष्वपि वृत्त्यादिकामेन भेदवृत्तिः
मदेतानवहितत्वादिना दूषणोत्साहः कर्मण्यभिनयः
बलेनाभिमतविद्यादिसामर्थ्येनोद्योगो न तु स्ववृत्तमार्गेण ॥ ३ ॥

क्रमः वृथाभयः कलिः वृथा कलहः विषादार्त्ता युः स्व-
दैव्ये ॥ ४ ॥

वर्णितप्राया इत्यनेन अन्वा मय्यहो इति सूचने विम-
क्तानां गुणानां वृत्तयो दर्शिताः अथ मिथ्याणां ताः शृण्व-
न्वाह । सज्जिपानमिति । सज्जिपानं मिथ्यगुणकार्यम् ॥ ५ ॥

तमेवाह । सज्जिपान इति त्रिभिः । महमिति ममेति च मति-
स्तत्पूर्वकः त्रिगुणमयैर्भनमादिभिर्षो व्यवहारश्च सज्जिपानो
मिथितगुणकार्यम् मात्रा शरीरम् ॥ ६ ॥

असौ गुणवशो जीवः धर्मं सर्वकार्ये तमसः कर्म रजश्च
कार्यं यदा परिनिष्ठितस्तदा प्रयाणां गुणानां सन्तिकर्तुः
सज्जिपानः कथमुक्तः भद्रार्त्तधनाबहः भक्षां सर्वमर्थं रति
रजोमयी धनं तमोमयमावहतीति स तथा भक्षादिविधि-
फलक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिवृत्तयो त्रिवर्गसाधने रजोमये गृहाभये तमोमये
अधर्मो सर्वमये यदनुनिष्ठित तदा समितिः सज्जिपानः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवान् उवाच भिन्न भिन्न गुणों के योगसे जिस
से जैसा पुरुष हो जाता है हे पुरुषवर्ष ! उच्छ्वजी मे
कथन करने से तिस विषय को तुम धवण करो ॥ १ ॥

भोतर की इन्द्रियों का रोकना शम बाहर की इन्द्रियों
का रोकना दग सहन शीकता विवेक अपने धर्म में निष्ठ
वातों का याद रखना सन्तोष खच ने की इच्छा वैराग्य
आस्तिकता धुं काम में बाज दान देना आत्मा में ई
सुकी होना ये सर्व गुणों की वृत्ति हैं ॥ २ ॥

विषयों की अभिधापा व्यापार रूप असन्तोष मर्ष-
विप्रायेता मय से यदा भेद विषय भोग मवसे उत्सह
यश में प्रीति ईसना पुरुषार्थ दिखाना जवरदस्ती
उद्यम करना ये रजो गुणों की वृत्ति हैं ॥ ३ ॥

क्रोध खोम झूठ हिंसा मोंगना धर्म का दिखाना
परिभग करना खडाई करना शोक मोह विषाद दुःख
निद्रा आशा मय आलस्य ए तमो गुणों की वृत्ति
हैं ॥ ४ ॥

इन तीनों श्लोक में क्रम से सर्व रजः तम इन तीनों
गुणों की वृत्ति प्रायः कर के वर्णन कर दी हैं मय ती
गुणों में जो सज्जिपान है तिसको सुनो ॥ ५ ॥

हे उच्छ्व ! मैं हूँ मेरा है वह जो मति है सोह जो
पान है मन तथा शब्दादिक इन्द्रियों प्राणों से
व्यवहार होता है वह भी सज्जिपान का ही है ॥ ६ ॥

जब कोई मनुष्य धर्म या काम में स्थित होता
है ही गुणों का सज्जिकर्तृ है तिस में सर्व से भयानक
से रति तम से धन धे प्राप्त होते हैं ॥ ७ ॥

जब मनुष्य को प्रवृत्ति धर्म में इच्छा होवे तब वृत्ति
में यदि आसक्त होकर रहे तो फिर स्वधर्मों का भी प्र
ष्ठान करे तो उसका नाम भी गुणों का सज्जिक
है ॥ ८ ॥

श्रीभरखामिकृतभावायेंदीपिका ।

तदेवं मिथ्यामिथ्यगुणवृत्तिः प्रदोषदानीं पुमान्मेव
भवेदिति वक्तुं तदशयति । पुरुषमिति त्रिभिः ॥ ९ ॥ १

हिंसां शत्रुमरणादिकमाशास्य यो भजेत् तामसं
पतेयुषैरेवभूतो भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ ११ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैवमे ।
चित्तजा येस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते ॥ १२ ॥
येदेतरो जयेत्सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवम् ।
तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् ॥ १३ ॥
यदा जयेत्तमः सत्त्वं रजः सङ्गं भिदाचलम् ।
तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया ॥ १४ ॥
यदा जयेद्रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् ।
युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाऽऽशया ॥ १५ ॥
यदा चित्तं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृतिः ।
देहेऽभयं मनोऽसङ्गं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदम् ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिहृतमाचार्यदीपिका ।

ननु तथापि गुणबोधन कर्तुं वा विशेषात्केन विशेषेण सत्त्वं जीवस्तु सेवक इति निबन्धो यतो मां मज्जेतेति चारं चारं मुच्यते तत्राऽऽह । सत्त्वमिति । जीवस्यैव न मे कुतः यतः चित्तजाः जीवोपाधौ चित्तोऽभिप्रेत्य उच्यतेऽतो यैः स एव बध्यते कीदृशः भूतानां देहकपाणामन्वेषां च मध्ये सज्जमानः अहं त्वसज्जमानो गुणनिबन्धनेन सृष्ट्यादिकर्ताऽपि मित्यमुक्तोऽतो अहं निबध्यते इति भावः । यदा भूतानामपञ्चितानां यत्कायं भूतं चित्तम् “अजमयं हि सौम्यं मन” इति भूतेः तत्प्रमथाः अतो अज्ञोपहितस्य जीवस्यैवेति अन्वयस्तमानम् ॥ १२ ॥

तदेवं मिथामिह गुणकार्याणि प्रदर्शयन्तीमेकैकगुणोद्रेक-
कार्याणि दर्शयति । यदेति सत्त्वदर्शयति । यदेतरो गुणो जये-
त्तमिहैव भास्वरं प्रकाशकम् विशदं स्वच्छं चित्तं शाश्वतं
चित्तस्य विशदं भास्वरं चित्तानां यथाक्रमं सुखधर्मज्ञानहेतुत्वात्तदा
संयुज्येत आदिशब्दाच्छमदमार्गमिह ॥ १३ ॥

ततः सत्त्वं च कर्मभूतं रजः कर्तुं सङ्गं सङ्गहेतुः मिदा
मेव हेतुः यत् पृथक्सर्वमात्मनः सङ्गहेतुत्वाद्यशसा भ्रिया
युज्यते तत्कामः पुमान् भवतीत्यर्थः । मिदा हेतुत्वाद्भूतेन युज्येत
“हितीवाहे मयं मयति” इति भूतेः स्वस्वकार्कमया युज्येत ॥ १४ ॥

यदा रजः सत्त्वं च कर्मभूतं ततः कर्तुं जयेत् मूढं
विषेकसङ्गं लयमाधरयामकं जडमनुपमात्मकमतो
मूढत्वाच्छोकमोहादिसामिधेयत्वाजिद्रवा जडत्वाद्युद्यमाभावेन
केवलमाशया युज्येतेति प्रदर्शयम् । जन इति पाठे लयमाधरयामकमेव
मिद्राशयोर्हेतुः ॥ १५ ॥

किं च । यदा चित्तं प्रसीदेत स्वच्छं मयेव निवृत्तिदपरतिः
तच्छा मत्पदं मनुष्यादिभिर्यामं सर्वमुद्रिकं विद्धि ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिहृतमाचार्यदीपिका ।

दीपिकादीपनी टिप्पणी

अनुमीयादित्यत्र प्रयोगः अयं सार्वकः शमादिमत्वात् ।
अयं राजसः कामादिमत्वात् । अयं तामसः कोपादिम-
त्वादिति ॥ १२ ॥

स्वरूपतो मर्कतिगुणत्वेऽपि सार्वकस्य धर्माभावात्
सर्वप्रकृतिमित्युक्तमेव परत्रापि ज्ञेयम् । आशयो राजसादिभो-
गान् आशयस्य सङ्कुलस्य अन्वेषां शब्दादिविषयकपेयं परिण-
तानां मध्ये नैवित्यर्थः । मध्य इत्युच्यते ननु निदर्शयत्वं
चेन्ननाचेतनयोः साक्षात्सायोगात् ॥ १० ॥ ११ ॥

गुणनिबन्धनेति । चित्तकृत्त्वा मायाद्युद्यमादित्यर्थः । तदुक्तं
भीमरत्नेन । मायां व्युद्ध्य चित्तकृत्त्वा केवले स्थित आत्म-
नि इति । अतश्चित्तकृत्त्वैविशेषात् जीवादिभिरस्य महान् भेद-
इत्यर्थः । पूर्वार्थे सज्जमान इत्यनेन चरितार्थे भूतानामि-
त्यधिकत्वाद्युपायमनो । यदेति । अजमयं पृथिवीप्रधानम् । तत्त्व-
प्रमथाः भूतकार्यं चित्तप्रजाताः अतो भूतकार्यं चित्तजत्वात् ॥ १२ ॥

अयं कर्मण्य व्याख्येयः शिवत्वेति । तैः सुखादिभिः ॥ १३ ॥

अतो विशेषणत्रयानि शब्दात् । तत्त्वकामो यदा
भीकामः यस्य देहगोहाद्यासक्तिस्तस्यैव यथाभावि कामना
नाम्यस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

अतो मूढत्वादिविशेषात् मूढत्वादिष्वेकप्रकारत्वात् शोको-
ऽनुतापः मोहोऽभिनिवेशः हिंसा तमसा परपीडनं तामिधुं-
उयेत तदादीनां तमः कायेत्वात् । मिद्राया ज्ञानाधरयामा
तमोद्भवा तमसा प्रकृते पुंल्लयेन व्यापनी द्रुतमित्युक्तः ।
आशया इदं मे मयि स्थतीति लुब्धया अयं कर्मण्य व्याख्यात-
त्वाद्युद्यमिभ्युक्तम् । जडमित्यत्र जन इति पाठात्तरम् ॥ १५ ॥
गुणानामन्वेषादियमित्युद्यमाद्युद्रिकमित्युच्यते ॥ १६ ॥

भो सुदयंत सुरिकृतशुकपर्व । वम ।

माशिवः स्नाभ्युद्धरुपाः हिंसामाशास्वोति ताम्ब
इत्यम्बः ॥ ११ ॥

मङ्गुहयादिप्रहातुरिभ्वरस्य गुणसङ्गमायमाह । सर्वं रजस्तम
इति जीवरूप चित्तजा इत्यश्वयः ॥ १२—१५ ॥

इन्द्रियाणां निवृत्तिः स्वस्वविषयाभिनिवेशादविरहः अमश-
मिति पदं सत्त्वमेवं पद्यत इति व्युत्पत्त्या पदम् ॥ १६ ॥

भीमहरिराघवाद्याबंकुतभागवतचम्पूचम्पिका ।

एवं गुणसंज्ञिपत्तिसूचकानि तत्कार्वाण्य ग्रहंममामिमान-
व्यवहाराद्योदिनिष्ठा तत्प्रयुक्तभस्वाद्यावहकमावस्वगृहाभ्रमख-
यैर्धर्मनिष्ठारूपायुक्तानि प्रत्येकं सत्त्वादिगुणकारणग्रहशब्देन तैः
सत्त्वादिप्रचुरत्वमुभेयमिति सूचितं तत्स्पष्टमेवाह । पुरुषमिति
शब्दमादिभिः सर्वसंयुक्तमनुमीयदिति सम्बन्धः एवमुत्तर-
त्रापि ॥ ९ ॥

गृहाभ्रमस्त्रधर्मनिष्ठयोग्यसमितिमत्त्वानुरूपत्वमुक्तं तद्यो-
 देवकारात्तरेण सत्त्वभावत्वानुमापकत्वमाह । यदा भजतीति ।
 निरपेक्षः कस्मादभिसम्बन्धिरहितः स्त्रधर्मभिः स्त्रधर्माभ्रमस्त्रधर्मभिः
 भक्त्या नैरनुगृहीतयो भक्त्या यो मां भजते भक्त्या भजति इति
 पाकस्त्वस्तीतिवन्निर्येयः मां भक्तिं करोतीत्यर्थः । तं पुरुषं तथा
 मां भजन्तीं स्त्रियं वा सत्त्वप्रकृतिं सत्त्वप्रचुरस्त्रधर्मां विद्यात्
 जानीयात् ॥ १० ॥

अकर्मण्येष्टे पुनराकारान्तः। इहाम रजस्तमः प्रकृतिस्था-
 नुमायकत्वमाह । यद्वा हीति । आशयः ऐहलौकिकपारलौकि-
 कान् कामानाशक्यानुसन्धाव अकर्ममिर्मा भजेत तं रजः
 प्रकृति विधात् हिमां शत्रुत्पयादिकृपामाशास्व मांभजेत तं तामसं
 विधात् यद्वात्र अकर्ममिरित्यस्व शक्यकर्ममिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु सत्त्वं त्वां भजत इति किं भजनानुगुणं फलं
दास्यात् न वा यदि न प्रवृत्तसि तर्हि तव फलप्रदत्वमङ्गः
अथ प्रवृत्तसि तर्हि तत्फलमोक्तुर्जीवक्येव सर्वथाविग्यास-
न्धाविशेषात्कस्तर्हि जीवात्फलदत्तं विशेष इत्याशङ्क्यामा-
लक्ष्याह । सर्वमिति । जीवक्यैव बन्धकाः सर्वदादयः इत्यभ्याहारे-
णान्वयः न मे न मम बन्धका इत्यर्थः । इत्यशब्दपाठे यथा
जीवक्य बन्धकास्तथा न ममत्वर्थः । एतद्वै सहेतुकमु-
पपादयति । चित्तजा इति । जीवक्यैश्चनुपउज्जते सर्वदादौ जीव-
क्यैव चित्तजाः चित्ते स्वस्वकारूपेण जायन्ते इति तथा
अतो यो जीवः स एव भूतानां सउज्जमानः भूतपरिणामात्मक-
बेहतनुबन्धविषयवागां मध्येऽप्यतमं सउज्जमानः निवध्वते
यैस्तिर्वात पाठे यैस्चित्तजैर्बध्वते तद्वैव ते सर्वदादयः स्वका-
यंकरा इत्यश्याङ्कनेन संबन्धः ॥ १२ ॥

एष मिधाभिभगुणाकावांणि प्रदश्येदानीमैकगुणोद्भक-
कावांणि दशवति । बह्वेतरौ इति । शिवमित्यस्य चित्तमित्येषः
यदा चित्तमित्यग्रे दर्शनात् सत्त्वमितरौ रजस्तमांगुणौ यदा जये-
दधः कुवांतदा चित्तं मास्त्रं सुस्मायंप्राप्तुं विशदं निर्मलं

तत्प्रतिशब्दप्रकारादिति किञ्च भ्रान्तं रागाद्यनुचितं च भवेदिति । भाष्यराजादीनां कलकहा । तदेति । मधुरीकृततद्गुणसर्व-
मुक्तः शुभाद् सुखेन यमैवानादिभिरिच्छादिशब्देन प्रागुक्त-
मनिलेखाद् तैश्च युज्येत इत्यर्थः । अनेन रामादयः प्रागुक्ताः
सर्ववर्णादिकस्य गुणा इति विशेषणयवसानं बोध्यमिच्छाभि-
प्रेतं धर्मः सार्वकदेयतायाधनात्मकः ज्ञानं तदुपासनात्मकम् ॥१३॥
यथा जयोदिति । यदा राजः कर्तुं सङ्गं तमश्च गुणं अयेत्यदा जितं
सज्जत इति सङ्गं विषयामकं मिहाशब्दं मिहाशब्दादिविषयभेदेन
शब्दं तल्लुब्धनुगुणप्रवृत्तिश्चमायं च भवेदित्यर्थः । तत्कलमाह
तदेति । कर्मणा राजसदेवताराधनात्मकेन ततः शिष्या धनादि-
सम्पदा तत्प्रयुक्तयथासा च युज्येत ॥ १४ ॥

बदेति । बद्धा तमः कर्तुं रजः सखं च गुणं जवेत्तदा । विषं मूढं
विषकरहितं कथं प्रसरति तत एव जडमुद्यमरहितं च
भवेत् तत्फलमाह । युज्येतेति । तदा शोकादिभिर्युज्येत शोकादि-
भिर्युज्येत शोकोऽतीव पुत्रादिमरणादिस्मृतिजस्यो मोहस्तत्प्रयुक्तं
पारवश्यम् आशयेति हेतुः आशा विषवत्स्या ॥ १५ ॥

विशदं शिवमिति सर्ववृद्धेः शान्तिहेतुस्त्वमुक्तमय तस्या
एवावश्यसकृपाद्यत्वाभिप्रायण शान्तेः कथमाह । यथा क्रमेण
सत्त्वादीनामुद्भूतानुभाषकानि तत्काशंयथाह । यथेति । प्रकीर्तेत
शान्तं भवेत्तद्विद्वाणां निवृत्तिर्विषयार्थानिवेशात्तद्विषयस्य
सुखं भवेत् अतिवृत्तिरिति पाठे स्वस्वविषयार्थानिवेशात्तद्विषयस्य
रहो भवेदित्यर्थः । किञ्चामयं रोगाविश्वो भवामयं ममोदकं
मयमिति रोगाद्यावद्वक्तुषु मतसंज्ञिनामाभावं विषयस्य
युक्ताद्यमायं वा सर्वं विद्ये चित्तप्रसादादिभिः सत्त्वबुद्धिक
लक्ष्येत्यर्थः । मयत्वमहं पश्यते उपलब्धते यस्मिन्निति कथं
मयुपलब्धिष्वप्यानुभूतिरुक्तमत्वं विद्ये ज्ञानेन सर्ववृद्धे
भावे निवृत्त्यादिविपरित्याग्युक्तं रजस्तमःकाशीया मयसीति
सूचितम् ॥ १६ ॥

भीमध्वजजयध्वजतोयंकुतपहरणावली ।

व्यवहारस्य सन्निपातमूखत्वेऽयं पार्श्विक इत्यादि
घटत इति तत्राह । पुरुषमिति । शमादिमिलितैः पुरुषं सार
गुणयुक्तमनुमाबात् अनुमानेन जानीयात् कामादिभिरप्येवम् ॥ २० ॥
स्वभक्तेष्वेव पार्श्विकादिर्विवेचनप्रकारं दर्शयति । बहो
विश्लोकद्वयेन ॥ २० ॥

आशिषः सम्पद आशाश्च मनस्यभिसम्भाव ॥ ११ ॥
 एवंविधविभागस्य गुणाहेतुकत्वे तच्चापि तद्व्याप्य किमिति
 तत्राह । सर्वमिति । सर्ववादयो गुणा उक्तवक्ष्यमाणाविशेषोपायैः
 जीवस्यैव मे नैव तत्र हेतुर्गमविशेषगमाह । चित्तजा इति
 भूतानां पञ्चानां समुदायरूपवाद्यान्तः करण्ये चित्ते जीवो
 व्यज्यत इति चित्तजाः मम प्रकृत्यादिसम्बन्धराहित्यं
 जीवे तद्युक्तं तत्सम्बन्धसम्भवादित्याह । वैस्त्विति । भूतानां
 मुपादानानां सकाशादुत्पत्ते चित्तमिदमप्युक्तैः सज्जमानो वि-
 श्रुत इति यस्मात्तस्य गुणकृतानर्थे न शङ्कयेति भावः ॥ १२ ॥
 संक्षिप्तोक्तां सर्वानुगुणानां वृत्तिं प्रपञ्चयति । कवे-
 इतरो रजस्तमवी सर्वस्य स्वरूपमाह । साक्षरमिति ॥ १३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायामुत्तराध्यायः ।

रजस्तमः सत्त्वगुणो जवेत् रजःकामाद्यमाह । सङ्केति । विष-
यसङ्कारिभेदकारि अपवृत्ताकारि च ॥ १४ ॥

तमोगुणो रजः सत्त्वगुणो जवेत् आशया मतिरुभयवा
मूढमित्यनेन तमः कामादो दर्शितः ॥ १५ ॥

यदा चित्तं प्रसक्तमिन्द्रियाणां निर्द्वितिराह्लादम वेदे भगवं
मनः असङ्गं च भवति तदा तन्मत्पदं मत्स्थानं सत्त्वं विद्धि ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवत्पाठकवर्तिकुलसाराधेर्दर्शनी ।

तदेवमभिधा मिधाश्च गुणद्वयीः प्रदत्तं इदानीं पुमान्
प्राधान्येन स्वपदेशा भवन्तीति शब्देन स गुणेन यथा भवेदिति
बहुकं तदर्थं वक्ति । पुरुषमिति ॥ २ ॥

पुरुषगुणयोगेन तत्र तत्र मङ्गलिरपि सगुणा तिष्ठेदित्याह ।
यदेति द्वावधौ ॥ १० ॥

हिंसा शत्रुमारणादिकम् ॥ ११ ॥

ननु तत्रापि सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन गुणवत्त्वाविशेषात् केन विशेष
वेद्यं त्वं सेव्यो जीवः सेवक इति निश्चयः यतो मां भजेतेति
श्रुत्युक्ते तत्राह । स त्वमिति । गुणा बन्धका जीवस्यैव न तु
मे कुतः यतोऽसत्तजाः जीवोपाधौ चित्तेऽभिन्न
त्वमात्मत्वात्तत्र जाताः भूतानामिति सत्तत्त्वार्थे यद्यपि वैगुण्यभू-
तभौतिकेषु देहदेहिकेषु सज्जमानो जीव एव निबध्यते अहं
त्वमात्मसज्जमानगुणनियन्तृत्वेन सृष्ट्यादिकर्तापि निश्चयः यतो
यदा विशेष इति भावः ॥ १२ ॥

किञ्च । त्रिगुणमये जीवे गुणाः परस्परं बाध्यबाधकमा-
येव निवृत्तिस्तथा सति जीवस्य सादृशी इत्यादिवाच्यमाह ।
यदेति त्रिभिः । सत्त्वं कर्तुं यदा इतरो रजस्तमोगुणौ जवेत्
अभिभवेत् भास्वरं प्रकाशकं विशदं स्वच्छं शिवं शास्त्रं शिवस्य
शिवस्य सास्वरत्वांशं यथाकमं सुखमभ्यस्तान्हेतुत्वात्तदा तैः
सुखादिभिरेव युज्येत आदिशब्दात् यमवमादिभिश्च ॥ १३ ॥

तमः सत्त्वं कर्मभूतं रजः कर्तुं यदा जवेत् सङ्गं सङ्ग-
हेतुः मिदा भेदहेतुः । अलं प्रवृत्तिस्वभावं तदा भिदाहेतुत्वाद्-
येन युज्यते द्वितीयोऽयम भवतीति श्रुतेः । अलत्वात् कर्मणा
सङ्गहेतुत्वात् अलस्य भिदा च युज्येत तत्तत्कामः पुमान्
भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

रजः सत्त्वञ्च कर्मभूतं तमः कर्तुं यदा जवेत् मूढं विषे-
कप्रसक्तं लवमावरणात्मकं जडमनुचमामकं तदा मूढत्वा-
त्कलोकमोहादिसाभिः । अवत्वाजिद्रया जडत्वाद्युचमामावेन केव-
लमाशया युज्येत । तत्रोत्तरप्रत्ययवाच्यमनुसृत्य तत्तत्-
कालोऽपि तत्तद्गुणात्मकी इवः । तथा यदा कवचं मत्स्या
गुणविकं जितं स्यात्तदा निर्गुणेन प्रेमानन्देन युज्येतैतेष्वम-
प्रशये स्वात्मवान्धव उपपन्नसन्निवः ॥ १५ ॥

तदेव यजमानो गुणो बाधको भवति यदा तदा स्त्रीयो
बाध्याविश्वमन्तस इदानीं केन केन बाधयेन कः को गुणो बाध-

माको बंध इत्याह । यदेति त्रिभिः । प्रसीदेत् स्वच्छं भवेत् निर्द्वितै-
तुप्ययवगुणमवैवश्यं मनः सङ्गरहितमनासक्तं स्वात्तदा सत्त्वमुद्रिकं
विद्धि मत्पदमपि मत्मात्तो पदं व्यवसायो वक्ष्यात्
तत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायामुत्तराध्यायः ।

बहुकं पुमान् येन यथा भवेदिति तत्राह । पुरुषमिति
त्रिभिः ॥ ९ ॥ १० ॥

आशयः फलानि हिंसा प्राणपीडा ॥ ११ ॥

यद्यप्यभिधत्तेकभूतयोभेदमजनीयबोरम्योऽभ्यविलक्षणधर्म-
वत्त्वमाह । सत्त्वमिति । सत्त्वाद्याः गुणाः प्रकृतिगुणाः जीवस्यैव
यतो जीवस्यैव स्वामोहकतया चित्तं जायन्ते वैगुण्यभूतानां
मनुष्यादीनां मध्ये सज्जमानो जीवो निबध्यते ॥ १२ ॥

एवं विभक्तानामविभक्तानां च गुणानां कार्वाण्य प्रद-
द्वाधुनैकैकगुणोद्रेककार्वाण्यमाह । यदेति त्रिभिः । सत्त्वं प्रयोजक-
कर्तृपुष्पकृतिमिच्छते । एवमप्रयोजकः । तत्प्रयोजकः पुमान्
तुःकादिभिर्युज्येतेति उत्तरत्रापि बोध्यम् जवेदभिभवेत्
भास्वरं यावदर्थप्रकाशकम् विशदं निमेषम् शिवकुल्याया-
वहम् ॥ १३ ॥

रजः इतरो जवेत् सङ्गमासक्तिमुखं मिदा शत्रुमित्रादि-
भेदेन अलमस्थिरम् आसक्तिमुखत्वाद्बुद्धेः कर्मणा अप-
वत्त्वाद्यशसा प्राशया च ॥ १४ ॥

तमः इतरो जवेत् मूढमविचकिर्वापादकम् लवमन्तरा-
पादकम् जडं पारतन्त्र्यापादकम् ॥ १५ ॥

सत्त्वाद्युद्रेककापकात्याह । यदेति त्रिभिः । यदा चित्तं प्रसी-
देत् मद्रुणादि चित्तनाशौ निष्ठां जमेत इन्द्रियाणां बागादीनां
निर्द्वितः मद्रुणाकयनादौ सुखं भवेत् देहऽमयम् अभयहेतुः
धृतीध्वंषुगङ्गः कृतचक्रधारीत्यादिभूतिप्रोक्तं भविष्यं च भवेत्
मनोऽसङ्गं सर्वसङ्कल्यागपूर्वकं मक्षिणं भवेत् तदा मत्पदम्
तदा मत्पदमापकसत्त्वमुद्रिकं विद्धि जानीहि ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

शमादिक गुणों को देखकर सत्त्वगुण वाखा पुरण है
ऐसा अनुमान करना चाहिये कामादि को से रजोगुणी
जाने क्रोधादिकों से तमोगुणी जाने ॥ ५ ॥

जब निष्काम होकर भक्ति से मेरे को भजना है जो
तिस को सत्त्व गुण वाखा जाने वह स्त्री होवे वा पुरुष
होवे ॥ १० ॥

जब किसी मनोरथ को करके अपने कर्मों से मेरे को
भजे तो उसको राजस जाने किसीकी हिंसा विचार कर
मेरा भजन करे तो उसको तामस जानना ॥ ११ ॥

सत्त्व रज तम ए तीनों गुण जीव के हैं मेरे नहीं

विकुर्वन् क्रियया चाधीरनिर्वृतिश्च चेतसाम् ।

गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रान्तं रज एतैर्निशामय ॥ १७ ॥

सीदद्विचिंतं विधीयेत चेतसो ग्रहणोऽन्तमम् ।

मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १८ ॥

एवमाने गुणो सत्त्वं देवानां बलमेधते ।

असुराणां च रजसि तमस्युद्धव ! रक्षसाम् ॥ १९ ॥

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।

प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं^१ त्रिषु सन्ततम् ॥ २० ॥

उपर्युपरि गच्छन्ति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः ।

तमसाऽधोऽध आमुख्याद्रजसाऽन्तरधारिणः ॥ २१ ॥

सत्त्वे प्रसीनाः स्वर्यन्ति नरलोकं रजोक्षयाः ।

तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः ॥ २२ ॥

मवर्षणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् ।

राजसं फलसङ्कल्पं हिंसाप्रायादि तामसम् ॥ २३ ॥

कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं^२ रजो वैकल्पिकं च यत् ।

प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

चित्त से उत्पन्न होते हैं जिनसे भासक होने से मनुष्य वंशज को प्राप्त हो जाता है ॥ १२ ॥

जब प्रकाश मान निर्मल मङ्गल रूप सरव गुण दूसरे दोनों गुणों को जीतकर देवा देता है तब पुण्य सुख धर्म ज्ञानादिक गुणों से युक्त होजाता है ॥ १३ ॥

जब रजो गुण जो है सो तमो गुण सरव गुण को जीत लेता है तब सङ्ग भासक भेद वधका हेतु होने से कर्म यद्य भी पुण्य इन से मनुष्य युक्त होजाता है ॥ १४ ॥

जब तमो गुण होता है मोहका अज्ञान भासक का हेतु होने से मनुष्य शोक मोह निद्रा हिंसा भाषा इन से युक्त हो जाता है ॥ १५ ॥

जिस वस्तु चित्त प्रसन्न हो जाये सब इंद्रियभी शांति को प्राप्त होजाये देह में निमग्नता होजाये मन में भास-कि नर है उसको सरव जानें वह भेद स्थान की प्राप्ति करने वाला है ॥ १६ ॥

भीषरकाप्रिकृतभाषावैदिकी ।

यदा पुनः क्रियया विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् आधीर्भवति

१ निष्कलङ्कतम् २ कर्मनिष्ठम् राजसम् इति विज० पाठः ।

भासमंताद्विज्ञेयता धीर्यस्य सः चेतसां बुद्धीभिर्बाह्यान्निवृत्ति-
रनुपरतिः गात्राणि कर्मेन्द्रियाणि तेषामस्वास्थ्यं विकाराधिक्यं
मनो भ्रान्तं चञ्चलं तदा रज उत्कटं निशामय कामी-
इति ॥ १७ ॥

यदा सीदतिरोमनश्चेतसो ग्रहणो विद्याकारपरिष्कारमैश्वर्य-
सहितं विधीयेत मनोऽपि मङ्गलपारमं नष्टं लीनं तमो-
ज्ञानं ग्लानिर्विषादश्च भवति तत्तदा तम उत्कटमुपधारय
विज० ॥ १८ ॥

किं च । एवमान इति । इन्द्रियाण्येव निवृत्तिप्रवृत्तिमोह-
मायानि देवासुररक्षांसि । यदा । प्रसङ्गादाभिधेयिकानां यथा-
नामुत्कर्षकायांयुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

गुणोत्कर्षतोऽवस्थामेव दर्शयति । सरव इति । प्रसङ्गाग्निमुक्त-
वस्थामाह । तुरीयं चतुर्थमवस्थान्तरं नाम त्रिषु जागरण-
संस्तनमेकरूपमात्मतत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

गुणोत्कर्षद्वारेण तत्तत्कर्मफलनिष्ठां दर्शयति । उपर्युपरि-
प्राध्याया वेदानुष्ठानयुक्ताः आग्रहण इति पाठे मन्निष्ठोक्तमिति
व्याख्येयं आमुष्याख्याचरानभिधाय्य अन्तरधारिणो ब्रह्म-
एव भवन्ति ॥ २१ ॥

वेदानुष्ठानिकालीनगुणोत्कर्षफलमाह । सत्त्वे इति च

श्रीचरणाभिहितमाध्याधंदीविका :

प्रसीमा मृताः रजोवशाः रजसि प्रवृत्ते सति क्षयो येषां ते
 येषं तमोवशा इत्यपि निर्गुण्या इत्यत्र तु व्यवस्थानुपादानाजी-
 वन्तोऽपि निर्गुण्याश्चेत्यनेन बाष्पीक्यर्थः ॥ २२ ॥

इहानीं गुणैरकथं कृतमेव तत्तत्फलसाधनकर्मैव निष्पन्नाह ।
मर्त्येण मन्त्रीत्युद्देशेन कृतं निष्फलं केवलं दासभावेनैव कृतं
वाग्विजं कर्म निष्वादि तत्साद्विकर्म फलं सकृद्व्यवर्तेऽस्मिन्कृतं
हिंसायाव हिंसाद्देशेन कृतं हिंसावद्वृत्तं च प्रादिशब्दाद्व्यवसा-
यसांदि कृतम् ॥ २३ ॥

इदानीं सगुणनिगुणभेदेन ज्ञानादीनां चार्तुर्विधमाह ।
 कैवल्यं देहादिबन्धतिरिक्तात्मविषयम् वैकल्पिकं देहाद्यव्यतिरि-
 क्तात्मविषयं बन्धजं राजसम् प्राकृतं बाह्यमूकादिज्ञानतुल्यम्
 अक्षिप्तं परमेश्वरविषयम् ॥ २४ ॥

श्रीराधात्मणदासगोखामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

दुस्तीभिर्दवायां ज्ञानेभिर्दवायाम् ॥ १७ ॥

वेतसो ज्ञानस्य साधनस्य प्रहस्ये परिचामे । १८ ॥

देवानां देववज्रवृत्तिरूपमावनामेवामिन्द्रियाणामेवं परब्रह्मणि
 कथितकथ्या सति च सुवर्णं लब्धत्वा नान्दादवस्थमतो
 ब्रह्मति । नात्रिदिविकारं नानादिकमभिहितं विद्यतां देवादीनां
 च सर्वदाद्वो गुण्यस्तेषां च उत्कर्षे उद्वेकस्तस्य कावोऽयि तत्त-
 द्ब्रह्मभुक्कानीक्यः ॥ १२ ॥

सुरीयव्याप्तसुतत्वाद्यवस्थाप्रकरणवस्तुज्ञातिगुणावस्थामा-
होक्त्यः ॥ २० ॥

तत्तत्कर्मफलविष्ठां सात्त्विकादिकर्मफलस्य सुखादेः
 स्थानविशेषं वेदार्थेति वेदार्थो वेदप्रतिपाद्यप्रबोजनवर्ण्यो
 वागादिस्तद्गुणानेऽभियुक्ता निपुण्याः एवं पापिष्ठास्तमसा ताम-
 सकर्मण्याऽथो गच्छन्ति एवमुभयमिभ्रकर्मणां राजसा राजस-
 कर्मण्या मनुष्या भवन्तीति टीकानुसारेण मूलं बोजनविष्य ॥२१॥

इत्कृष्टिर्जीवश्च निःसरणं मरणाप्रत्ययः । जीवन्तोऽ-
पीति व्याख्यानान्निमित्तं इत्युक्तम् ॥ २२ ॥

दासभाषणे दासोऽहमीत्यभिमानेन । नित्यादीत्यादिना
नैमित्तिकपरिग्रहः ॥ २३ ॥

देहादिद्वयतिरिक्तो य आत्मा त्वंपदार्थस्तद्विषयं यस्तु-
तस्तु त्वंपदार्थज्ञानस्य तत्त्वार्थं ज्ञानसापेक्षत्वात् केव-
लत्वात्सम्यग् इति निर्दिष्टोक्तज्ञानमेव तच्छब्देन द्वायवैयर्थ्यादि
विशेषणमतम् । अद्वैतमते तु परमेश्वरविषयज्ञानस्यापि नेगुणवहे-
तुत्वेन निर्गुण्यमिति कथं ज्ञानमवकथकत्वनान्नामेव प्रत्युत
भक्षितकगुणत्वात् त्वंपदार्थविषयज्ञानस्यापि नेगुणवहेतु-
त्वादिद्वयोभावात्तुदाहरणमेवैवैयर्थ्यमेव स्यादिति चिन्त्यमेव
तत् । पुनर्हीकार्कतां तथा द्वायवार्तां तु तन्मतास्तुवाभिनां अमत-
प्रमेयानावैवेति केवल एवमन्वयापि ॥ २४ ॥

॥ श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

चेतसामिति । चेतःशब्दो निरूपणपरः ॥ १७ ॥

चित्तं चिन्तनम् अक्षितं तमःशब्दः सकृत्प्रादिष्वाया-
दपरः ॥ १८ ॥ १८ ॥

तुरीयं प्रक्यावस्था मुक्त्यवस्था वा ॥ २० ॥ २१ ॥

सर्वे प्रलीनाः सर्वे कृष्णे सति लीनाः ॥ २२ ॥

निष्कलं फलरहितं फलसङ्कल्पपरहितम् फलसङ्कल्पम्-
भूयद्दशसंस्कारपत्र ॥ २३ ॥

केवलं केवलं आरोपिताकारविधुरं वैकल्पिकं आरोपिता-
कारविषयं प्राप्तं यत् किञ्चिदित्यविमर्शविषयं मञ्जुं मुक्ति-
दद्यात् मङ्गलम् ॥ २४ ॥

अभिधिराघवाचकतुभागवतचन्द्रिका ।

तत्स्वरूपमेवाह । विकुर्वन्निति । बद्धा पुमान् क्रियया विकुर्वन्
साध्यसाधु वा बहिराश्रितकुर्वन् तत्फलभूतहर्षशोकादिरूपविकार-
पुको भवति ततश्चाधिश्रितविवेपः चेत्तस्माद्धानेन्द्रियाणाम-
निवृत्तिर्मनोविवेकमिनिवेशरूपधरः गात्राणां कर्मेन्द्रियाधि-
ष्ठानानां पाणिपादादीनामव्याप्यं पीडा तथा भ्रान्तं चक्षु-
मवेत्तदा एतैः क्रियाविकाराद्यनिवृत्त्यव्याप्यभ्रमे रजो निष्ठा-
मव उद्विक्तं जानीहि क्रियादिमीरज उद्वेकमनुमीवाहिति भावः
बद्धा चेत्तस्मांमत्यन्तस्वरूपकपदं हानक्रियेतिरूपकाद्यामुभवे-
न्द्रियाणामित्यर्थः गात्रशब्दोऽङ्गमात्रपरः ॥ १७ ॥

सीददिति । यदा सीदत् तिरामवत् खेतसः क्षान्तिप्रवृत्तिव-
यस्य रूपादेः प्रक्षेपे प्रक्षमं सत् पितुं विधीयेत तदा मनाऽपि
सकुलपक्षिकरूपात्मकं नष्टं क्षीयन्तमः अक्षान् गच्छानिः विषादश्च
मयति तत् तदा तमः उत्कटमुपधारय ॥ १८ ॥

किञ्च एवमान इति । स्पष्टोऽयं ॥ १८ ॥

गुणोत्कर्षेताऽवस्थामेवं दत्तयति । सत्त्वादिनि ।
मरुत जन्तोर्जननमरणादिस्त्रिमासदेहसंसृष्टस्य जीवस्य सत्त्वा-
दुल्लासिताज्जागरणं जागराद्यवस्थां विद्यात्तयोत्तरत्रापि जाग-
राद्यवस्थान्नवभाकणं जीवस्य गुणवर्धनाभासमकदेहसम्बन्धप्र-
युक्तं न स्यमावतस्तदस्तीत्याह । तुरीये त्रिषु सन्ततमिति । यत्
त्रिषु जागरादिषु सन्ततं व्याप्तमवस्थान्नयस्मिन्तथेन प्रतीयमा-
नमात्मस्वरूपं तत्तुरीये स्वभावतोऽवस्थान्नयस्मिन्मुक्तम् ॥ २० ॥

गुणानामुल्लासतारतम्येन गतिमदानाह । उपर्युपरीति । उपर्यु-
परि आग्रहण्यो ग्रहणलोकमभिधाय्य सर्वेभन तन्तमोल्लासयता
हेतुभूतेन गरुडमिनि सर्वस्वेष्वृद्धौ स्वर्लोके ततोऽधिकवृद्धौ मह-
राक्षिकं ततोऽपि वृद्धौ सत्यबोकमिष्येवमुपपुं परि गरुडमिनि
एवं तमसाधोऽधो गरुडमिनि तत्रामिषिधिमाह । आमुष्याविति ।
आमुष्योऽतिविहिता लोकः आसमन्तारकास्त्वेनाऽमुष्यः तम-
मिधवाप्य आमुष्याविति नञाङ् । प्रप्रेषात् आमुष्यावप्यव-
दानमिधवाप्येति केचिज्ज्ञाचक्षते रजसा तूक्तेनाग्नरव्याप्यो
भूर्लोककारिणः ॥ २१ ॥

तस्यैव गुणोद्देशकत्वात् मर्यादीनां गतिर्भवेदुत्तमाह ।

श्रीमद्भिराजवाचस्पतिकृतमहाभारतसंहिता ।

सर्व इति । सर्वे प्रकृष्टे सति प्रलीनाः स्युः स्वर्गं वाप्सि रजो-
ज्याः रजसि प्रकृष्टे सति लब्धो वेधां ते तथा एवं तमोज्जया
इत्यत्राच्यर्थः उपर्युपरि गच्छन्तीत्यनेन सर्वोद्धासानुसारमुद्धम-
नमित्युक्तं निरतिशयोक्त्या तु क वाप्सीत्यत्राह । वाप्सि
मामेव निगुण्या इति । अस्मिन् प्रकरणे निगुणशब्देनातिप्रकृतं
सर्वमुच्यते अतीवोद्धतं सर्वं गुणसम्बन्धविघातकम्—

सर्वं जरस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चारमनः ।

सर्वेनात्यतमौ ह्यर्थास्त्वयं सर्वेनैव हि ॥

इत्युक्त्वात् अतोऽत्र निगुणशब्देन नैगुण्यवान्निरतिशयसर्वो-
द्धासदशाप्रधीना उच्यन्ते ते मामेव वाप्सीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं सर्वविगुणानुसारिणो गतिमेवा वक्ताः अथ तदनु-
सारिणः कर्मज्ञानवासकर्तृभ्याहारसुखमेवानाह । मर्त्यपण्यमिति ।
मर्त्यपण्यं यथा मदारोक्षणरूपत्वेन कृतमित्यर्थः । निष्कणं फला-
मिन्नाधारितं वा बलिजकर्म तत्सार्विकं चरुफलसङ्कल्पमभ्यु-
दयफलवत्तद्वाजसं यद्विज्ञायावादि शत्रुहिंसाद्यमित्यभिप्रेत्यु-
मादिशब्देन मास्त्वोद्विगुणप्रहः तत्तामसम् ॥ २३ ॥

केवलमिति । केवलमेव केवलम् आरोपिताकारविधुरं यथा-
स्थिताकारगोचरमित्यर्थः । तज्ज्ञानं सार्विकं वैकल्पिकमारो-
पिताकारविषयं वस्तुतः तत्प्रयुक्तमित्यर्थः । यत् प्राकृतं किञ्चि-
दित्यविभक्तविषयं तत्तामसं ज्ञानं मर्त्यपण्यं मर्त्येव निष्ठातमकं
मर्त्यगोचरं निगुणमभ्युदयकसर्वप्रचुरम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिराजवाचस्पतिकृतमहाभारतसंहिता ।

क्रियया विकुर्वन् मत्तमं चेतसो विषयादिनिवृत्तिश्च भवति
मात्रास्त्राच्यर्थं शरीरावयवानां विजृम्भणम् एतेर्विक्रिष्टं रज
इति निशामय पश्य ॥ १७ ॥

तमोगुणवर्तनप्रकारं स्पष्टयति । श्रीद्विदिति । यथा चित्तं कर्म-
ण्यकारणम् अन्तःकरणं स्वीयत् महत् अथवा विधीयते चेतसो
ग्रहणं बहुस्मरणाशक्त्येतनाया ग्रहणं अक्षममममर्थे मनो नष्टं
भवति तमः अज्ञानं स्वादिग्नौतता च भवति तदा तमोगुण
वर्तनमुपधारय ॥ १८ ॥

बभूवुष्या सर्वमेव सेवनीयमिति भावेनाह । एवमान
इति ॥ १९ ॥

तुरीयमवस्थास्वरूपं त्रिषु गुणेष्वसङ्गतं सम्यक् न
भवति ॥ २० ॥

इतोऽपि सर्वमेव भेषः साधनमित्याह । उपरीति । आग्रहणो
ग्रहणोक्तपक्षेनम् आमुखाद्व्यं तमः पक्षेनमन्तराचारिण स्वर्गादौ
चरन्ति ॥ २१ ॥

सर्वे सर्वगुणाप्रवृद्धौ प्रधीनाः मृताः स्वर्गं रजसि प्रवृद्धे
ज्यो वेधां ते रजोज्याः तमोज्जयाः इत्येतदनेन व्याख्यातं
निगुण्यास्तममभिविगुणानभिभूता आत्मनिकमक्तिसाधनाः ॥ २२ ॥

वाशब्दार्थे मर्त्यपण्यत्वेन निष्कणत्वेन फलानुसन्धानराहि-

मेन वाच्ये तद्विषयं ज्ञानं यथाभवति तद्विषयं सार्विकं
कर्म ॥ २३ ॥

गुणानिमित्तकर्मभेदं निरूप्य ज्ञानमेवमाह । केवलमिति ।
केवलं केवलं यथाशास्त्रे प्रतिपादितं तत्त्वं तद्विषयं ज्ञानं
केवलं केवलमेव केवलं ज्ञानं सार्विकम् अग्निहोमादिकर्मिणो
प्राकृतं बहिर्मुखजनप्रियं वैषयिकं निगुणं मुक्तिसाधनं तदुक्तं
नैगुण्यसाधनं यत्तन्निगुणं परिकीर्तितमिति ।

यथा शास्त्राकविज्ञानं केवलं ज्ञानमुच्यते ॥

अदृष्टात्मानुकूल्याददृष्टानां तु भक्तिः ।

गुणानां तु हरो भावविनिश्चित्य तदाभवात् ॥

यथा शास्त्रानुसन्धानं ज्ञानं च हरिसंभवम् ॥

इति च ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिराजवाचस्पतिकृतमहाभारतसंहिता ।

मर्त्यपण्यं मां भवेत्तु यद्यत् तत् उक्तमर्थात् मर्त्यपण्य-
मित्यर्थः । निष्कणं सर्वगुणशयं निष्कामत्वेनैव कृतमित्यर्थं
निजकर्म स्वस्वार्थाभ्यादिभ्यः ॥ २३ ॥

केवलम् निर्विशेषम् प्रमाणः शुद्धजीवमेवेन ज्ञानं केवलं
स्वप्नद्वयमात्रज्ञानम् केवलानुपपत्तः तत्पदायं ज्ञानसाधने-
त्वात् सर्वयुक्ते हि चित्ते प्रथमतः शुद्धं सुखं जीवमेवेत्येव
प्रकाशते तन्निष्कामकारणत्वाभावेन तस्मिन् शुद्धं पूर्णं ज्ञानं
तत्प्रमत्तमुच्यते ततः सर्वगुणत्वेन तत्र कारणात्मात्मानु-
सारिकत्वं तथाच आगीतापनिषदः सर्ववत्संज्ञावते ज्ञान-
मिति मगवज्ज्ञानस्य तु देवानां शुद्धसर्वानामित्यादि मुक्ता-
नामपि सिद्धान्तमित्याद्युक्त्वा सर्वविज्ञावेऽप्यभावात् रजस्तमः
अभावात्पुण्याद्युक्त्वा वा तदभावेऽपि बुद्धासुरस्य सद्भावात्
तत्कारणकत्वं किन्तु तदुत्तरत्वेन तस्य पूर्वजन्तमि श्रीनारद-
दिसङ्कल्पान्तया नैषां मतिस्तावदुक्तमात्रमिहोक्त्या
मगवत्कृपापरिमणपात्रभूतस्य श्रीमतो महतः सङ्ग एव कारण-
तमङ्कस्य तुल्यवाम ज्वेनापीत्याद्युक्त्वा निगुण्यवस्थातोऽप्यभि-
कारात्परमनिगुण्य एव सप्तमे च समः प्रियः सुहृद्विषया
सगुण्य देवादौ तस्य कृपावास्तवी न भवति किन्तु श्रीमद्भिराज-
वाचस्पतेर्देवादिष्वेवेति प्रतिपादनात् महतां निगुण्यत्वामिदमेव सर्व-
ज्ञत्वापि निगुण्यत्वं व्यक्तं तथा भक्तेरपि गुणसङ्गनिर्भूतवत्त्वा-
त्तरं चानुवृत्तिः भूयते तस्माद्द्वितीयं उच्यते तदौ परमेष्ठिन-
ज्ञानस्य नैम्यसहेतुत्वेन निगुण्यत्वोक्तिरतु कस्यचामवकाशकस्य
तथा केवलज्ञानस्यापि नैगुण्यहेतुत्वाद्देविष्येतोदाहरणस्य
वृत्तिश्च स्यात् तस्मात्तत एव निगुण्यं मगवज्ज्ञानम्
विशेषो भक्तिसम्भवे उच्यते ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिराजवाचस्पतिकृतमहाभारतसंहिता ।

यदा क्रियया विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् आधीः वा
त्ताज्ञानापदाप्यंशत्वेन विविक्ता धीर्वैष्य तथाप्युक्तो यमसि

अथानिर्वाणमवकाशं विदुः कथं जानीहि ।

चेतसां बुद्धिर्निर्वाणम् । अनिर्वाणः सत्पुण्या । एतेर्लक्षण्ये-
स्तदा रज उद्विक्तं जानीहि ॥ १७ ॥

यदा सीदत व्याकुलीभवत् चित्तं विखीलेत अहीभवति
युतमेतस्येतनाया ग्रहणे अलभमसमर्थं भवेत् निश्चेतनत्वाद्ग्र-
हणं भवतीत्यर्थः । मनोऽपि सकुटुम्बमकं नष्टं खीनं तमोऽज्ञानं
व्यानिर्वाणः तत्तदा तम उद्विक्तं यदा तु कवलया मत्तया
गुणवत्पराभवस्तदा नेगुणवत्परावेति शेषः ॥ १८ ॥

सस्वादीनां बुद्धिकालेषु यदा देवासुरराक्षसा वज्रं ते तथैव
व्यतिरेकेणान्निर्वाणानां निहासप्रज्ञासमोदयभावा एव देवासु-
रराक्षसा हेया इत्याह । एवमाने इति । यदा भक्तिहेतुकं नेगुणं
वर्जते तदा मक्तानां वलमेधते इति शेषः ॥ १९ ॥

कस्माद्गुणात्का भवत्या इत्यत आह । सस्वादिनि । तथैव
निगुणावस्थायाह । तुरासं चतुर्थमवस्थापरं नाम त्रिषु जागर-
णादिषु सन्ततमस्मिन् परमात्मस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

आश्रयतो जना इति पाठे प्रलोककमिदं व्याप्येत्यर्थः । आमु-
क्याय कथं चित्तानिमित्तावप्येत्यर्थः । अन्तराचारिणो मनुष्या भवन्ती-
त्यर्थः । नेगुण्येन मत्तया भगवत्पदं यास्तीति शेषः ॥ २१ ॥

देहात्मकमकालिकगुणोत्कर्षं फलमाह । सस्वे इति । यदा हि यो
कुण्डः प्रवृद्धो भवति तदा स गुणः पृथग्दृष्टो भवतीत्यतः सस्वे
लक्षणाः सस्वे प्रवृद्धे सति मृताः रजोलभाः रजसि प्रवृद्धे सति
लक्ष्यो वेपथे ते एवं तमोक्षयाः निगुणा इत्यत्र तु लक्षणादनुपादानात्
जीवन्तोऽपि मज्जकत्वाङ्गुणाश्चामेव यास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

मन्त्रि सर्वेषां वक्ष्य तत् सर्वपण्यमिति कुतः पुनः शब्द-
भङ्गशब्दरे न चार्पितं कर्म यद्यप्यकारणमिति नारदोक्तं यम-
ज्जन्मविहितस्य कर्ममात्रस्यैव भगवदपि तत्रैव वैयर्थ्यभवत्या-
श्च सर्वपण्यमिदं यत्तत्रापि योजनीयं तत्रैव सर्वपण्यं निष्कं कर्म
तथा निष्कं फलाभिप्रायिभिरहितं काश्यं वा कर्म सर्वपण्यं
स्वाधिकं क्वात् फलं सकृदप्यते यस्मिन्तत् फलाभिप्राय-
सिद्धिं काश्यं कर्म सर्वपण्यं राजसं क्वात् तथा सर्वपण्यं शब्दोक्तं
हिमाश्रये हिमाश्रयं कृतं कर्म तामसं क्वात् मादिशब्दात् इम-
मात्मस्वरूपं कृतं च भवणादीनां दि शुद्धमजनं तु निगुण्यमिति
शेषः ॥ २३ ॥

अथ कथं तौ सत्पुण्यानिगुण्यमेवेन ज्ञानादीनां चातुर्विध्य-
माह । केवले वेदादिभिरतिरिक्तत्वेन केवलजीवात्मविषये वस्तु-
स्वाधिकं वैकल्पिकं द्वैतमिदं वक्ष्यमस्यं वा जीवा निष्का
ज्वा वेदादिभिरतिरिक्तत्वेन ज्ञानं वस्तुजासं प्राकृतमाहारविहा-
रविज्ञानं तामसं मज्जिष्ठमद्विषयकम् ॥ २४ ॥

अथानिर्वाणमवकाशं विदुः कथं जानीहि ।

यदा जनः क्रियया विकुर्वन् ऐहिकामुष्मिकभोगसाधनेन
कर्मणा विकारं प्राप्नुवन् आधीमवति आसन्नः विद्विषता
धीर्येव सतया चेतसा ज्ञानेन्द्रियाणामनिर्वाणत्वात् गान्ध्या
कर्मिन्द्रियाणां व्यापार्यं मनो धाम देहादवात्मरहित-
मानुष्यकं सदा तेषां कैः रज उद्विक्तं निशाम्य जानीहि ॥ १७ ॥

यदा चित्तं सीदति रोभवत् चेतसो ग्रहणेऽनुसंधानेऽद्यमे
सद्विखीलेत मनोऽपि नष्टं मननक्रियाविरहितं तमोऽप्रकाशः
रानिरवाति दुर्मेगत्पुण्यको मनोविकारश्च भवति तदा तम
उद्विक्तमुपधारय ॥ १८ ॥

सस्वाद्युक्ते देवाद्युक्तेमाह । एवमाने इति ॥ १९ ॥

सस्वाद्युक्ता जागरणाद्यवस्थाद्युक्तेमाह । सस्वादिनि । समन-
कैरिन्द्रियैर्यमग्रहणं जागरणम् बाह्येन्द्रियगणो खीने सत्यत-
रिन्द्रियगणोऽग्रहणं सप्रः बाह्याऽवतरेन्द्रियवत्त्वे सति प्रका-
पमादिभिरा जागरणादिषु सन्ततमनुगतम् तत्रावस्थाद्युक्ते बाह्या-
ऽवतरेन्द्रियवत्त्वात्त्वेन प्रकापे सुखमहमकाप्समिति सुख-
वत्त्वेन च तुरीयमवस्थात्रयसाक्षिण्यं ज्ञानस्वरूपं जीवात्मान-
मादिशोदित्यर्थः ॥ २० ॥

गुणोत्कर्षेतरतस्यानुतिमेवमाह । उपपत्तिरिति । सस्वेन सस्वे-
रुत्कर्षेण आमुक्यावस्थागतमिदं व्याप्योपर्युपरि गच्छति तमसा
प्रकाशः प्रकाशकमिदं व्याप्योऽप्यो गच्छति रजसाऽन्तराचारिणो
भूतौ कश्चारिणो भवति ॥ २१ ॥

मरगुणेष्वप्यपि गुणः स्वानुरूपं गतिं इदानीत्याह । सस्वे
इति । सस्वे प्रक्षिप्ताः मृताः खः खर्गं रजोक्षयाः रजसि लक्षो
मृग्युत्कर्षो ते नरखोक्तं तमोक्षयास्तमसि मृतास्तु निरखं वाग्ति
निगुणाः गुणवृत्तिजयपूर्वकमज्जजननिष्ठाः मामेव वाग्ति ॥ २२ ॥

मधुना गुणकृतं कर्म भैविष्यं दर्शयति । महपण्यमिति । मह-
पण्यं महाकायावतार्यं कृतं निष्कं फलाभिप्रायिभिरहितं काश्यं
वक्ष्यं भगवानुक्तं कर्म नारदादिभिरुक्तं फलं सकृदप्यते यस्मिन्-
स्तदाजसम् हिमाश्रयं हिमाश्रयं कृतं कर्म तामसं क्वात्
तामसम् ॥ २३ ॥

गुणसङ्गसंपन्ना मज्जयतिरिक्तकलाः ज्ञानाद्योऽप्योः समुद्याः
मत्सर्वविधस्तु प्राकृतगुणकृतयोर्विजितत्वेन निगुणाः मत्मा-
पका इत्याह । केवलयमिति आर्जेनैवमः । केवलं मत्सर्वविध-
जितकेवलत्वेन ज्ञानवयम् वैकल्पिकं वेदादिभिरतिरिक्तत्वेन वस्तु-
द्रजः राजसम् प्राकृतं केवलयादिज्ञानं मज्जिष्ठं सत् कश्चात्मक-
मित्येवमभूतम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जब क्रिया से विकार प्राप्त होयें वृत्ति का निरूपण होयें
चित्त कंचल होयें शरीर स्वस्थ न होयें मन भ्रमिष्ठ रहे
इन बातों से रजो गुण का उदय जानना ॥ १७ ॥

चित्त बुझित होकर जन खीन होजाये सूक्ष्म चित्त के
ग्रहण करने में समर्थ न होयें मन नष्ट सा होजाये अज्ञान
होजाये ज्ञानि आने निष्कं तुम तमोगुण जानो ॥ १८ ॥

सर्व गुण के बढ़ने समय दूसरों का वल बढ़ना है रज
के बढ़ने से असुरों का वल बढ़ना है वे उदय ! तमोगुण
के बढ़ने से राक्षसों का वल बढ़ना है ॥ १९ ॥

सर्व गुण से जागरण होता है रजोगुण से सप्र होता
है सब प्राण्य को प्रकाश गच्छ निद्रा तमोगुण से
होती है तुरीय अवस्था नीनों में निरन्तर साहित हो-
ती है ॥ २० ॥

यह धर्म के अनुष्ठान करने वाले मनुष्य सर्व गुण से

वनं तु सात्त्विको वासो मामो राजस उच्यते ।
 तामसं ह्युतसवनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् ॥ २५ ॥
 सात्त्विकः कारकोऽसङ्गी रागान्धो राजसः स्मृतः ।
 तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः ॥ २६ ॥
 सात्त्विकपाध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी ।
 तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्तेवायां तु निर्गुणा ॥ २७ ॥
 पथं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् ।
 राजसं चेन्द्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि ॥ २८ ॥
 सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसम् ।
 तामसं मोहवैज्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयम् ॥ २९ ॥
 ब्रह्मं देशः फलं काञ्चो ज्ञानं कर्म च कारकः ।
 श्रद्धाऽवस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ॥ ३० ॥
 सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः ।
 दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ! ॥ ३१ ॥
 एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः ।
 येनेमे निर्जिताः सौम्य ! गुणा जीवेन चित्तजाः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ऊपर ऊपर के लोकों में जाते हैं तमोगुण से नीचे नीचे स्थानों तक जाते हैं रजोगुण से मध्य में विचरते हैं ॥ २५ ॥

सर्वगुण में मरने से जगें को जाते हैं रजोगुण में मरने वाले पुरुष मनुष्य लोक में रहते हैं तमोगुण में मरने से नरक में जाते हैं निर्गुण पुरुष तो मेरे को ही प्राप्त होते हैं ॥ २६ ॥

मेरे में अपेक्ष्य करके निष्काम जो निजकर्म किया वह सात्त्विक कर्म है फलके संकल्प से जो किया सो राजस है हिंसा प्राणादि जो कर्म सो तामस है ॥ २७ ॥

केवल आत्म विषयक जो ज्ञान सो सात्त्विक है देशादि ोद मे जो ज्ञान सो रजोगुण का है बालकादिसरी का तो ज्ञान सो तामस है मेरी निष्ठा बाबा ज्ञान निर्गुण है ॥ २८ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

वनं विविक्तस्थानसात्त्विको वासः मन्निकेतनं तु सात्त्विकं तदाचिर्भावाजिगुणं स्थानम् ॥ २५ ॥

कारकः कर्ता अङ्गी प्रतासकः यमाङ्गोऽङ्गमितिषेष्टान् स्मृतिविभ्रष्टोऽनुसन्धानशून्यः मदपाश्रयो मदेकशरयः स हि निरहङ्काररवाजिगुणः ॥ २६ ॥

अधर्मे धर्म इति वा भ्रष्टा ॥ २७ ॥

पथं हितम् पथं शुद्धम् अनादृत्यमनावासनः प्राप्तम् आहार्यं मदभोज्यादि इन्द्रियाणां प्रेष्ठं भोगकावे सुखं कर्तव्यम् यणादि आतिदाशुचि देव्यकरमशुभं च यथाध्यात्मविषयि निर्गुणमित्यभिप्रेतम् ॥ २८ ॥

आत्मोत्थं सुखम् मदपाश्रयमित्यपि स्वस्त्यपदार्थविषयत्वेन ज्ञानब्रह्म ब्रह्मवत् ॥ २९ ॥

उक्तं संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुपसंहरति ब्राह्मणम् । ब्रह्म पदवृत्तादि देशो वनप्रामादः फलं सात्त्विकं सुखमित्यदि काञ्चो यदा भोजन मां भक्ष्या बह्वेरो जवेदित्यादिना बोधोऽनुक्तं ज्ञानं केवलं सात्त्विकं ज्ञानमित्यादि कर्म मदपेक्षमिच्छादि आत्मसात्त्विकः कारकोऽसङ्गीत्यादिः भ्रष्टा सात्त्विकवाच्यात्मिकीत्यादि अवस्था सत्त्वाज्जागरणमित्यादिः आकृतियवपुंवरि गप्यमानादित्येनाका देवस्थादिरूप निष्ठा सर्वे प्रकीर्ताः स्वर्गोन्मीकृदिनोक्तः स्वर्गादिः एवं सर्वोऽप्ययं भावकोगुणयसिगुणयः समकः ॥ ३० ॥

न केवलमेव एव किं तु बाधनः पुदपाश्रयकमिति एते सर्वे भावाः शुद्धमया एव तत्प्रपञ्चः । इतिमिति ॥ ३१ ॥ इदानीमुक्तं त्रैगुण्यस्य संसारहेतुत्वमनुब्रह्मविज्ञानादित्यादि । एता इति साधनं । येन निर्जिताः स पञ्चादिति

भीमरत्नामिकतभाषावैदिकी ।

अकिचोमम मविहः सद् मन्नावाव मोवाव इवेति चोरयो
मयति ॥ ३१ ॥

भीरावात्मयदात्मनोत्पामिचिरचित्ता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

गुणवद्वयकपद्वय वनद्वय रजस्तमःप्रधानाद्विचिक-
मन्नावाव सारिचकं गुणमादाव सारिचक इत्युक्तम् । शिवा-
मुक्तिः कृता कि वा प्रतिमावा इरेमेयेति तत्र शिवादिबुद्धे-
मिचिरत्वात् साक्षात् तदाविमर्शत्वं तद्व्याप्तत्वादि-
कृतम् ॥ २५ ॥

कारक इत्यत्र तद्विशेषणीभूतकिवावामेव तात्पर्यं न
मन्नावावे इत्ये तत्परीरक्ष्य गुणवद्वयपरिग्रहमात्रात् "सारिचकं
विचिरित्वं विशेषवद्वयसंक्रामतः सति विशेषे वाच" इति
भाष्यम् ॥ २६ ॥

आध्यात्मिकी वेदान्तशास्त्रविषयिणी ॥ २७ ॥

अकिचदितं मत्प्रसादीभूतम् ॥ २८ ॥

ज्ञानवदेवेति । यथा स्वपदावैविध्यं ज्ञानं सारिचकं परमे-
श्वरविषयं तु ज्ञानं निर्गुणं तथा स्वपदावैविध्यं सुखं
सारिचकं तत्पदावैविध्यं सुखं निर्गुणमित्यर्थः ॥ २९ ॥

यदा चन्द्रवापाय सवोऽपीति निर्गुणं मदीवं ज्ञानादिकं
विनोति चेत्तदा ॥ ३० ॥

एव एव द्रव्याद्योक्त्यपराधे एव । भावाः पदापाः
तत्प्रपञ्चः संशयार्थमपञ्चः ॥ ३१ ॥

यदा इति साध्यकम् । एताः शमकामकोवादिपदाः गुणकर्म-
निबन्धनाः गुणकर्मकारणकाः सन्तीति शेषः । मोक्षाव-
प्रमेयपदं दत्ताव "विद्योऽनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः" इति
शास्त्रोक्तः ॥ ३२ ॥

भीमरत्नामिकतभाषावैदिकी ।

सारिचकावासः सर्वविद्विहेतुरावासः निर्गुणमगुणं गुणवद्व-
यमिहं सविद्विहेतुरितिवाच्य ॥ २५ ॥

सारिचकः कारकोऽसङ्गीति वदादिषु कर्तृत्वमविचलितं
सारिचकः सर्वविद्विहेतुर्ता निर्गुणः त्रिगुणनिराकारः मनुष्याभयः
मन्नावादिगोचरः कर्ता ॥ २६ ॥

आध्यात्मिकी मध्यात्मशास्त्रविषयिणी ॥ २७—२८ ॥

आध्यात्म्यम आत्मवेद्यं न बाह्यावेविवक्ष्यन्तोऽप्यनि-
वर्त्यः । मनुष्याभयं मुक्तिदशायां महनुभवोत्पद्य ॥ २९ ॥

त्रैलोक्यः त्रिगुणमुक्तः ॥ ३० ॥

यदे कृतमिति गुणमवमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यदेव इति सर्वविद्विहेतुः सकार्यः ॥ ३२ ॥

भीमरत्नामिकतभाषावैदिकी ।

मनोवृत्तिः । सारिचकः सर्वोद्वेकजन्मवचिमुक्तः वाच भाषादो
वनमित्यर्थः । वस्तुस्थितिमिति साधकस्ये यम् वदा वने सारिचको
वासः सर्वोद्वेकहेतुरावासः पूतसहन पूतपानादिसद्वर्मावा-
स्तामसः मज्जिकनमं मम निकनमं वचिमुक्तद्विहेतुः
स्यात्तं तु निर्गुणं गुणवद्विघातकसर्वविद्विहेतुरि-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

सारिचक इति कारकः कर्ता स वदसङ्गी न सङ्गीऽर्थकामवोर्वेव
सः तथाभूतः सारिचकः रागाद्वयः मत्त्वमिनिवेषावस्तु कारकः राजसः
स्मृतिविद्वद्वयः विषयाद्यामनयोवहत्वं पद्वयपि नस्मृतिविद्विहेतुः
कारकस्तामसः मनुष्याभयः मन्नावादिगोचरः वदा महनुष्याभयः
चरयं यस्य स कारकः निर्गुणः निरतिशयोक्त्यासत्त्वगुणमुक्तः २६
सारिचकी इति । आध्यात्मिकी मध्यात्मशास्त्रविषयिणी मत्त्वमावा-
तु निर्गुणा सर्वोद्वेकानिधयजन्मवचिमुक्तस्यर्थः ॥ २७ ॥

पद्वयमिति । पद्वयं द्वितं पूतं जाल्याभयमिति सत्त्वोद्वेकहेतुः
प्राप्तं वदाहर्षमज्जिह तत्सारिचकं सर्वविद्विहेतुः प्रवृत्तसर्वगुण-
वचिचित्तं वा एवमुत्तरात्रापि इन्द्रियमेष्टम् इन्द्रियमुक्तावहा-
मावास्तः मातमित्यर्थः तद्वाजस्य मतिदाशुचि मर्षिहं देहे-
न्द्रियपीडावहमगुणवचिमुक्तं शास्त्रमतिविद्वं च तत्तामसं मज्जिवेदितं
निर्गुणम् ॥ २८ ॥

सारिचकमिति । आध्यात्म्यम आत्मवेद्यं न बाह्यावेविवक्ष्यं किं
त्वात्मानुभवजस्योद्वेकत्वं तत्सारिचकं सुखं विषयेवः शब्दादिद्वयः
सुखव्योद्वेकः दारितं राजसं मोहद्विहेतुवापुनरितं तु तामसं तत्र
मादकवचिमुक्तमवचित्तवारवद्वं मोहः द्वैवोद्वेकं पुनकवचापुप-
कन्दनममं सुखं तामसं सुखं मनुष्याभयं मन्नावादिममं
तु निर्गुणं निर्गुणवाचसर्वोद्वेकानिधयप्रमुक्तं तद्व्याप्तिवच-
स्पृष्टवामिनिवेषावित्यर्थः वा ॥ २९ ॥

इत्थं सर्वविद्विहेतुर्कतवनिधयानुगुणानि कर्मप्रभूतीनि
सुखास्तानि उपपादिताव्येषामनुक्तानामप्येषां च केषांचिद्भि-
गुणोत्थासतवतिशयानुगुणसर्वं प्रकृतिसंसृष्टचेतनगतवमुक्त-
मुक्तावकावाप्यामनुपादेयवहापनाय संसृतिहेतुत्वं सर्व-
विधवकावाप्यां प्रकृतिसम्बन्धव्यागहेतुत्वं वा । द्रव्यमित्यादिना
वाचव्यावसमाप्तिः । तत्र द्रव्यशब्दोऽप्यवहावैद्व्यपरः हेतो वन-
प्राप्तपूतसहनमगवाजकेतनरूपः फलं सुखं ज्ञानं केवद्वयमित्या-
दिनोक्तं कर्म मरपेयमित्यादिनोक्तं भज्जा सारिचकीत्यादिनोक्ता
निष्ठा लब्धः सर्वे प्रवीणा इत्यादिनोक्तः अवस्था सर्व-
ज्ञानरम्यमित्यादिनोक्ता कावकारणाकृतवचिमुक्तः तत्र
सारिचकः काळः प्रातमध्याह्निसावन्तनामकः तत्रयतिरिक्तो
रात्रौ प्रहरपर्वततो राजसः निशीयादितामसः कारणं ममी-
हिततत्तासाधनादिज्ञानकारणं तत्रोद्वेगमनसाधनावबोधकं शास्त्रं
सारिचकं वैदिकसुखमाध्यावबोधकं राजसम् ममिचाराद्यवबो-
धकं न तामसं भगवत्प्राप्तिसाधनावबोधकं तत्रिगुणम् आकृ-
तिराकारो वेद्यः स च वैदिकः सारिचकः मयंकामाज्जानु-
कुली राजसः पाशुपताद्यागमोक्तस्तामसः भगवच्छास्त्रोक्तो-
निर्गुण इत्युक्तम् एते सर्वे त्रैलोक्याः त्रिगुणकार्यभूताः तद्व्या-
वकावा वा ॥ ३० ॥

अत एव तत्पुण्यत्वापि निगुणत्वमाह । सार्विकमित्यादि ।
 शुद्ध्याः भद्रानन्वत्वाद्युत्था महान्नदानत्वेन अवस्थादिकत्वा
 क्रियाकथाया अपि भक्तेर्मिगुणत्वे ज्ञेयम् । त्रैगुण्यः सर्वं
 इति मदीनं चिनेति ज्ञेयं तथा दर्शितत्वात् । २६—२७

भक्तियोगेन मन्त्रिष्ठो महाबाहो मय्यते ।

तस्मादेहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसम्भवम् ॥ ३३ ॥

गुणसङ्गं विनिर्धूय मां भजन्तु विचक्षणाः ।

निःसङ्गो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेन्द्रियः ॥ ३४ ॥

रजस्तमश्चाभिजयेत्तत्त्वसंसेवया मुनिः ।

सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्षेण शान्तधीः ॥ ३५ ॥

सम्पद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय माम् ।

जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसम्भवैः ॥

मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नान्तरश्ररेत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां सहितायां वैयासिक्याम् ।

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसम्वादे

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषायेदीपिका ।

तस्माद्विवेकिनामिदमेव युक्तमिच्छाह । तस्मादिति । ज्ञानवि-
ज्ञानयोः सम्भवो वस्मिन्मिमं नरदेहम् ॥ ३३ ॥

भजनप्रकारमाह । निः सङ्ग इति साधनम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वसंसेवया सात्त्विकाश्वेय सेवत पुमाह । सरवविदुष्ये
इति प्रागुक्त्या नैरपेक्षेय्योपशमाश्वेयन सत्त्वेनेव ॥ ३५ ॥

एवं च सति मां प्राप्नोतीत्याह । सम्पद्यत इति । जीवं
जीवत्वकोरयं विदुष्यरीरम् मां प्राप्नोत्य न पुनः संसार
इत्याह । जीव इति । न बहिर्विषयभोगेन नात्तरस्तत्त्वमर-
त्येन ॥ ३६ ॥

मुमुक्षुनामनुसंसारव्यवधानजितपुण्यकथाकथानादिभिः ।

बुद्धुत मक्तिरसेन विवेकिनो । न हि पुनः सुखमं अनुरीहयम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभरखामिकृतभाषायेदीपिकायाम्

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीराधारमयदासगोखामिबिरचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तस्माद्युक्तमेव गुणत्रयजवात् । इदमेव भजनमेव । भक्त्या
गुणसम्बन्धं दूरीकृत्य भजन्तु भक्तिमेव कुर्वन्तु इति भक्तेः
साधनत्वं साध्यत्वं च इयंकीकृतम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

निःसङ्ग इत्यर्थकम् । अप्रमत्तः सेवानामापराधाऽनवधान-
कृत्यः यतो जितेन्द्रियः यतएवाश्वजानासको विद्वान् भक्ति-
रेव परमपुरुषार्थे इति जानन् सन् मां भजेत भवत्यादिभि-
र्युष्माश्वेय इति तत्रैतिकसंस्पृतामिहिति ॥ ३५ ॥

उपशमाश्वकेनाप्तः करणनियमनेन । सर्वत्र हेतुः शान्त्यर्थं
भगवन्निष्ठबुद्धिः । सम्पद्यत इत्यर्थकम् । विषयभोगेनैव
विषयभोगेन न कुर्वादित्यर्थः । तस्मात्तस्मैनेति विषयभोगेन
न कुर्वादित्यर्थः । उक्त संसारव्यवधानं बहुजन्मभरव्याधि-
मोक्षं पुःखम् । तस्मिन्नि कश्चित्कथादे देहोपाधिकं जन्म
विसंसारव्यवधानं दे विवेकिनः । कथाकथनादिभिर्मां भक्ति-
यात्तादिव्याधिब्रह्मस्तेनैवभवः इदं भजनोपधिकं अनुजन्म ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यान एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमयदासगोखामिकृतदीपिकादीपिने टिप्पणी

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीसुदयानसुरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

ज्ञानविज्ञानसम्भवं शास्त्रजन्मवोगजन्मज्ञानयोर्हेतुम् ॥ ३३ ॥
नैरपेक्षेय्य गुणवाप्तगंतस्य सत्त्वस्मात्त्वते हातव्यव्यवहृत्
त्यर्थः ॥ ३४ ॥

अजीवं शरीरं विहाय मां सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥
अजीवेन शरीरेण विनिर्मुक्तो मया पुण्यः क्वाप्तः भवेत्
नामिकत्वं साक्षात्कुर्वन् भक्तिव्यक्तिकुरः न बहिर्नान्तरश्ररेत् कर्त्तुं
चरेत् संसारनिमित्तकं कर्म न करोति नात्तरं चरेत् मोक्षो
साधनं नाचरेदिति मुक्तिदद्यायां शास्त्रवद्वयो न भवेत्
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यान एकादशस्कन्धे

श्रीसुदयानसुरिकृतशुक्लपञ्चीयम्

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ज्ञानविज्ञानयोः सम्भवो यस्मिन् तमिमं देहं धृत्वा गुण-
सङ्गं विनिर्भूय मां भजति सेवते ॥ ३३ ॥

गुणजबपूर्वकं भजनप्रकारमाह । निःसङ्ग इति साङ्ख्येन । सात्त्विक-
काशेष सेवेत पुमान् सत्त्वविहृत्य देहयुक्तया रजस्तमस्य भ्रमितः
बाह्याङ्गवन्तरो जयेत् नैरपेक्षया सत्त्वफलभूते देवादिमात्रे
निरपेक्षतया सत्त्वमपि अभिजयेत् एवं निःसङ्गः सर्वतो विरक्तः
विद्वान् ज्ञानवान् भवत्येव युक्तः भजनयोगः शान्त उपा-
सीतेति श्रुतेः शान्तधीः मां भजेत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एवंभूतेन भजनेन मां प्राप्नोतीत्याह । सम्पद्यते इति साङ्ख्येन ।
जीवं विहृगरीरं विहाय मां सम्पद्यते ननु मुक्तो जीवस्त्वसौ
मिथोऽमिथो वाऽवतिष्ठते इत्यत आह । जीव इति । आशयसम्भ-
वेरन्तःकरणोद्भवैः रागद्वेषादिभिः जीवेन विहृगरीरेण च
निर्मुक्तः न बहिः न मिथः नास्तरः नामिथः साङ्गनामिथस्वरे-
दित्यर्थः । अतो मिथामिथस्वे हेतुमाह । मन्वेव प्रवृत्त्या सर्वा-
त्मना पूर्णः सम्पन्नः इत्येष फलमिव सुखेण प्रमेव अग्निना
विस्फुलिङ्गमिव ॥ ३६ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चविंशत्याध्यायप्रकाशः ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

जी पुरुष भक्तियोग से मेरे मे निष्ठा करता है वह मेरे
को प्राप्त होता है तिससे ज्ञान विज्ञान को पैदाकरेव चाहे
इस देहको प्राप्त होकर मेरे को भजे ॥ ३३ ॥

अतएव पुरुष गुणों की आसक्तिको छोड़कर मेरे को भजते
हैं इसी से विद्वान् पुरुष निःसङ्ग होकर जिनेन्द्रिय होकर
मेरे को भजे ॥ ३४ ॥

मुनि पुरुष सत्त्व गुणकी सेवा करने से रजोगुण तमो
गुण को जीतलेता है शान्त सुख होनेसे युक्त होनेसे निर-
पेक्ष होनेसे सत्त्व का भी जीत लेता है ॥ ३५ ॥

इस प्रकार जीवात्मा गुणों से मुक्त होकर विहृगरीर को
छोड़कर मेरे को प्राप्त होता है जब जीव अन्तःकरण
में उत्पन्न होने वाले देहगुणों से छूटजाता है फिर बाहर वा
भीतर विषयों को नहीं स्पर्श करता है तबतो केवल ब्रह्म
मेरे ध्यानही मे मग्न हो रहता है ॥ ३६ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे एकादशस्कन्धे

पञ्चस मे अध्याय की पं० छहम्याध्यायकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ २५ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

-----*-----

श्रीभगवानुवाच ॥

मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा महर्म्म आस्थितः ।
 आनन्दं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति माम् ॥ १ ॥
 गुणमय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ।
 गुणेषु मायाभात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः ॥
 वर्तमानोऽपि न पुमान् युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः ॥ २ ॥
 सङ्गं न कुर्यादसतां शिशनोदरतृपां कश्चित् ।
 तस्यानुगस्तमस्यन्धे पतत्यन्वानुगाऽन्धवत् ॥ ३ ॥
 ऐलः सम्राडिमां गाधामगायत बृहन्ब्रूवाः ।
 उर्वर्शाविरहान्मुह्यन्निर्विण्णः शोकसंयमे ॥ ४ ॥
 त्यक्त्वाऽऽत्मानं ब्रजन्तीं तां नम्र उन्मत्तवन्नृपः ।
 विस्रपन्नन्वगाज्जाये घोरे ! तिष्ठेति विकलवः ॥ ५ ॥
 कामानतृप्तोऽनुजुषन्धुल्लकान् वर्षयामिनीः ।
 न वेद यान्तीर्नायान्तीरुर्वश्याकृष्टचेतनः ॥ ६ ॥

ऐल उवाच ॥

अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलक्षेततः ।
 देव्या गृहीतकण्ठस्य नायुः खण्डा इमे स्मृताः ॥ ७ ॥
 नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यो वाभ्युदितोऽमुया ।
 मुषितो वर्षपूगानां बताहानि गतान्युत ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

षड्विंशे योगनिष्ठाया विघातो दुष्टसङ्गतः ।
 साधुसङ्गेन तज्जिघां परा काष्ठेति वयं वते ॥
 योगिनो योगविधायः सङ्गतः सम्मवेदिति ॥
 सर्वथा तज्जिघां वयं वते ॥
 निःसङ्गो मां अजेद्विज्ञानममत्तो जितेश्वर इत्युक्तं तत्र
 विषयेऽनये कथयिष्यन् जीवन्मुक्तत्वापि तर्हि सङ्गो दुष्टां
 ह्यनयेः स्वादित्याद्युक्तोक्तानुवादपूर्वकं परिहरति साधो-
 भ्याम् । मल्लक्षणं मल्लक्षणं लब्ध्वा तेन तमिमं नरदेहं लब्ध्वा
 महर्म्म भक्तिवत्त्वं भावितव्यं स्वभावात्परमात्मन्येव निवस्यत्येव

द्विषतं परमात्मरूपमात्मानं मां समुपैति सम्बन्धमाप्नोति ॥ १ ॥
 न चैवभूतस्य विषयसङ्गा नामास्तीत्याह । गुणमय्येति ।
 गुणमयी वा जीवयोगिनीर्जीवोपाधिरुक्ता विमुक्तो गुणेषु वर्त-
 मानोऽपि तेषु युज्यते सङ्गं न प्राप्नोति । अत्र हेतुः अवस्तुमि-
 त्तत्वात्तुमिरुक्तत्वात् युज्यमाना दृश्यन्ते तत्राऽऽह । अवस्तुमेव
 दृश्यमानेषु ॥ २ ॥
 तथाऽपि सङ्गं वर्जयेदित्याह । सङ्गमिति । असतां लक्ष-
 णमाह । शिशनोदरे तपयन्तीति । शिशनोदरतृपस्तेषां कश्चिददा-
 तृदाप आस्तां तावद्ब्रह्मनां सङ्गः किं तु तस्मैकत्वात्पुनोऽ-
 नुवर्ती अन्वमनुगच्छति बोधस्तद्वत् ॥ ३ ॥

श्रीविराजामिहमाचार्यदीपिका ।

अत्रेतिहासमाहायेकः पुरुरवाः सज्जादकवर्ती वृहद्वृषः कीर्ति-
र्बन्ध सः उर्वशीविरहात्पथं मुह्यन् पञ्चकुलक्षेत्रे तां समागम्य
गन्धर्वदेवताप्रिता देवानिष्ट्वा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य शोकसंयमे
शोकापगमे सति ततो निर्वियतः साज्जमां गायामगावन्ति
नवमस्कंधानुसारेण द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

प्राक्तनीं मोहावस्थामाह । त्यक्त्वेति । आत्मानं राजानं
कृत्वा अथवा शययामात्मानं त्यक्त्वा ब्रजन्तीम् घोरे तिष्ठेति
“अये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिधा कगावाप हे तु
मनो मन्त्रा अनुदितास एत मवस्करस्परतरं च नाहमि”त्येव-
मन्त्रैर्विलपन् ॥ ५ ॥

वैकुण्ठे कारणमाह । कामानिति । चर्वाणां चामिनी रात्री-
र्वाप्तीरपयात्रीः अवाप्तीरागामिनीः उर्वह्या आकृष्टा चेतना
वक्ष्य सः ॥ ६ ॥

तस्य मन्धर्वलोकं प्राप्तव्यं बहुकाव्यमूर्धशीलमोगानन्तरं
निर्वियतव्यं गायामाह अष्टादशभिः । तत्राष्टाभिरमुतापः प्रपञ्चयते
अहो इति । यतो मया इमं अहोरात्रकया आयुः खण्डा न
स्तुताः ॥ ७ ॥

तद्वाऽऽह । नाहमिति । अमिनिमुक्तो मयि रममाणोऽस्तेनतोऽ-
कृष्टिनो वा सूर्ये इति समया उर्वह्या वाञ्छितः एत खंड-
कतापि वर्षपूजातामपि गताभ्यहानि न वेहेति ॥ ८ ॥

श्रीशारदासंगोष्ठाभिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्रिष्टा चोगनिष्टा तस्याः पराकाष्ठा परमोऽवधिः ।
तत्रिष्टवर्गं सङ्गपरिहारार्थं तत्र इत्युक्तौ । निषेधं सङ्गकरणे ।
परिहरात् । शङ्काभित्ति शेषः भक्तिवृत्तये अवस्थाकालनादौ
आत्मन्येव जीवन्मरुप एव ॥ १ ॥

एवभूतस्य परमानन्दरूपं मां प्राप्नव्य । जीवोपाधिं लिङ्ग-
धारिणम् । गुणेषु गुणकार्येषु देहेन्द्रियादिषु सङ्गे सुखदुःखा-
दिषु सम्बन्धम् । तत्र गुणसङ्गोऽगात्तो अस्तुभिर्मिथ्याभूतैः
अवस्थानेन मिथ्यात्वेन । इत्यमानेषु ज्ञायमानेषु ॥ २ ॥

तथापि विरहसङ्गाऽसम्भवंऽपि । तच्छब्दस्य पूर्वाश्रयता-
नुवादेन । एकवचनानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे । आस्ता-
मिति ॥ ३ ॥

अथ अद्भुतजने । तत उर्वशीलोकात् ॥ ४ ॥

तस्य पञ्चकलसः अथ इति काण्डाभ्यन्तरे । मनसा भावेन
घोरे प्रपञ्चयत । आवां मिधामिधौ भूत्वा वचांसि मेधावा-
चान् कगावापदे करवाप । तु अहो नो आधमोर्गन्त्रा-
वने कगावापदे करवाप । न सति हेमवस्करन्
मिधामिधौ । परमं पुनरुत्तमं मन्त्रा नाहन् न तथा वभूवुः ॥ ५ ॥

उर्वशीविरहादि पाण्डुरीरवावस्थापेक्षया ॥ ६ ॥

तत प्रादुर्भावात् ॥ ७ ॥

तत अष्टादशभिः ॥ ८ ॥

श्रीसुरशेनसूरिकृतशुकपदीयम् ।

मल्लवृणं मम दर्शनसाधनभूतमानन्दमानन्दमयम् आत्मस्थं
जीवात्मनि स्थितम् ॥ १ ॥

जीवयोश्चा देवमनुष्यादियोश्चा विमुक्तः तन्नाभिमानरहितः
गुणेषु शब्दादिषु मायामात्रेषु प्रकृतिकार्येषु अवस्तुमि-
हयेः ॥ २ ॥

तस्यासज्जनस्य सङ्गस्य वा ॥ ३-४ ॥

ब्रजन्तीमुर्वशीं वर्षरात्रीम् ॥ ५-६ ॥

देव्या देवस्त्रिया ॥ ७ ॥

सूर्यो नाक्युदितः इति काकाक्षिभवाहव्ययः लुप्तसंज्ञा-
दयो वयमित्यर्थः ॥ ८-१० ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशिरिका ।

तन्मादेहमिमं लब्धेत्सार्द्धमा तान्मृदेदस्तत्र शनैर्गुणसङ्गापो-
हस्ततो भगवत्प्रकृतस्ततो भगवत्प्राप्तिरिति प्रगाडीविवक्षितो-
या कश्चित्प्रसिद्धेत्तत्रोदाहरणमैकवृत्तात् प्रकृतोऽयंस्तम्भ-
नोपदेष्टव्यमर्थं निष्कष्याह । मल्लवृणमितिसार्द्धस्त्रिभिः । मल्लवृणं
महर्शनसाधनभूतम् इमं मानुष्यं कार्यं लब्ध्वा मज्जमे महारा-
धनात्मकं निवृत्तिधर्ममाहितः न तु प्रवृत्तिधर्ममिति भावः
मानन्दमानन्दमयम् अनेन निरतिशयपुरुषार्थेकपरममावेदिनं तस्य
प्राप्त्यनोपयोगिनयोक्तम् आत्मस्थं जीवात्मनि स्थितं परमात्मो-
मां समुपैति उपायानिपत्यनन्तरं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवभूतस्य जीवशाखां विषयाननुभवतोऽपि न तन्नाभिनि-
वेशोऽस्त्वतो न यदो भवतीत्याह । गुणमयत्वेति । अजीवयो-
स्येति हेतुः अजीवस्य देवमनुष्यादिशरीरस्य योग्या प्रकृति-
भूतया गुणमयया मायाया विमुक्तः गुणप्रयामकमावाकार्ये-
वदिशरीरेष्वहमभिमानरहित इत्यर्थः । विमोक्षे स्वाध्या-
माह । ज्ञाननिष्ठत्वेति । स्मरणपरमात्मयायाऽन्यथानुसन्धानात्मक-
ज्ञानयोगनिष्ठया विश्वलिलतृणाधिया हि प्रकृत्यात्मभ्रान्तिनि-
वृत्तिः मायामात्रेषु प्रकृतिधार्येषु गुणेषु गुणकार्येषु शब्दादि-
व्यविहितानिषिद्धानिषिद्धकाश्चिपयवर्तितकितेषु धर्ममनोऽपि
ताननुभवप्रपञ्चैः । इत्यमानेषु वस्तुषु दृष्टानुभविषु च वर्त-
मानं तानात्मिबन्धेन सम्बन्धमाऽपि इति पुण्यं सम्बन्धो-
तेवस्तुमिगुणैश्च न युज्यते तद्वत्त्वा न लप्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवभूतस्याध्वं लब्धव्यमाह । सङ्गमिति । शिष्टोदरस्य
शिष्टोदरस्युक्तयोस्तु तृणाधिया तेषां तृणांमिह पात्रे त-
यन्तीति तथा तेषामसतां सङ्गं कदाचिदपि न कुर्वन् वि-
यंयंनयेमाह । तस्येति । तस्यास्तः अनुगमिष्य मास्तां बहुमा-
सतां सङ्गोऽनयेहेतुरेकस्यापि सङ्गोऽनयेहेतुरेकस्यापि सङ्ग-
त्यकवचननिर्देशः अन्धे तस्मिन् तस्मिन् पतति यथाऽन्यसङ्ग-
मस्तु स्वयमप्यन्धः पतति तद्वत् अतस्तत्सङ्गं परिहृत्य भग-
वन्मार्गस्थितो मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

निदर्शनतयैकवृत्तात् प्रकृतौ । एव इति । एव पुरुरवाः स-
सार्धमोः इतिपुत्र भवःप्राप्तिर्देव स तान्मृदोर्वीरवा-

श्रीमद्गीतरासवाचकतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दे क्रमानुरोधान्निकमेव चोत्थम् । तावदुर्वेदा आकृष्टा बहो-
जना येतना येनयं वक्ष्ये अनेन तस्यान्वयमोद्गीत्याज्या-
तेशो बहव्यते मन एव वर्षयामिनी नारीः वाग्मीगच्छन्तीभूना
नि वाचत् आवाग्मीरामिष्यन्तीभू न वेह किं तु भुल्लुकात्
नामात् विषयाननुतो जुषन्नामेति शेषः । एवं स्थितौ नृप ऐक्यः
कक्षिणधारमानं त्यक्त्वा प्रजन्ती तामुर्वशीमन्वगादिति सम्बन्धः
तथैव उन्मत्तवज्रः भवे । जान तिष्ठ तिष्ठति विषयपन्नति विह्वलः
गर्जरहाप्रसहः उर्वशीविरहात्म्यात् अत्र पञ्चाङ्कुरक्षेत्रे
तां समागम्य गन्धर्वदेवताग्निना देवानिष्टा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य
इहकावमुनेशमोगानन्तरमिति नवमस्कन्धोक्तकथानुगुण्याया-
धेनो द्रष्टव्यम् । ततः शोकसंयमे शोकापगमे सति निर्वियथा-
विषयाग्रामनयहेतुस्वालोचनेन जातवैराग्यः । इत्तां बहवमायां
गाथामगायतेति सम्बन्धः । जावे घोरे तिष्ठति पाठात्तरं तदा
घोरे इत्यस्य मनसि शेषः । भवे जावे ! मनसा तिष्ठ घोरे इति
भुल्लुकोपात् हे मनसा घोरे कठिनचित्ते इत्यर्थः ॥ ४-६ ॥

गाथामेवाष्टादशश्लोकीरुपमाह । अहो इत्यादिना । मे मम
कथमुत्तम्य कानेन कथमर्थं भूमिने चेतो यस्यान एव देवता देव-
लियोर्वेदा गुहीतः कण्ठा यस्य तस्य तदालिङ्गितदेहस्य-
क्षयः । आयुषः खण्डा इमेऽद्वारावरुपा न स्मृताः न ज्ञाताः ॥ ७ ॥
विस्मृतिमेव प्रपञ्चयति । नाहमिति । ममुया उर्वेदा मुनिः
अपहृतविषयः सज्जनधुनामिनिमुक्तः मां रममाणो अस्मत्कृतो
वाङ्मयितो न वेह न ज्ञानवानस्मि उतापि च वर्षपूजानामाह्वयपि
गतानि न वेह वनेति खेदः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिनयवज्रजनीयंकुपहरनाचली ।

अनन्तरातीताध्याये सर्वतः सङ्गमुत्सृज्य मज्झिमेव कार्य-
र्युकम् । तमेवार्थमितिहासपूर्वकं प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये तत्राहा-
स्तकमपि ब्रह्मध्यानफलं विश्वासजननाय पुनराह । मन्त्रलक्ष्यमिति ।
तां वक्ष्यमीति मन्त्रलक्ष्यं मुद्रा यस्यास तथा ते मय्येव भागवत-
संज्ञम् आत्मस्य समुपैति दर्शनेनेति शेषः पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

हृदयस्थस्य तस्य यावद्देहपानं स्थितिप्रकारमाह । गुणम-
यथेति । पुमान् न ज्ञाती अवस्तुभिरमङ्गलेः गुणैः शब्दादिभिर्न
शुच्यते न मन्त्रध्वने योग्यनानिरेकगामेवतात् तत्र कारण-
माह । ज्ञानेति । परतदाद्यशेषतत्त्वापरोक्षज्ञानिष्ठया गुणमय्या
सद्वर्तमानिरूपया जीवयोग्या लिङ्गशरीरावयवावया विमुक्त-
कृतस्मिमानरहित इत्यर्थः । मायामात्रेषु प्रकृतिनिष्ठेष्ववस्तुनां
ज्ञातव्येषु हृदयमानेषु गुणेषु शरीरेषु वर्तमानांऽपि वस्तु-
ज्ञानममुद्दिष्टमस्मत्प्रमत्तवस्तु चेति वक्ष्यतावस्तुत इत्यनेन
न मिथ्यात्वमुच्यते तज्जिह्वस्य साधनसामग्रीविधानवैध्या-
पत्तेः ॥ २ ॥

ज्ञानिना योग्यज्ञानिरेक्य विषयनिषेधा न कार्यर्युकं
किमुत ज्ञानार्थिनेत्यत्र केमुक्तमाह । सङ्गमिति । चिद्वेदादरे एव
तथैवस्तीति चिद्वेदादरेण तेषामसतां सङ्गं स्नेहलक्ष्यं न
कुर्यात् ॥ ३ ॥

[१५५]

कार्ये बाधकमाह । तस्येति । नस्यासत इति जातावेक-
जनम् । अनेन विषयसङ्गो न कर्तव्य इति किं वक्तव्यमित्युक्तं
भवति ॥ ४ ॥

सङ्कारकस्यानर्थः कस्य च सुखकरो निर्वेदभ्याभूदिति
उच्यते मानसी शङ्कां परिहर्तुमेवोपायदानमाह । ऐक्य इति
गाथं शिक्षाकरं वचनम् ॥ ५ ॥

जाये घोरे तिष्ठत्यनेन "अयं जावे मनसा तिष्ठ घोरे वक्ष्यसि
मिथा कथानावहेति"तीद् सूचयति ॥ ६ ॥

वर्षयामिनाः नृपग्रीः उर्वेदश्च वाग्मीः गायतां न वेह
अज्ञानं हेतुमाह । उर्वशीति ॥ ७ ॥

मोहान्तरः अज्ञानविस्तारः आयुःखण्डाः अहोरात्रवि-
भागाः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिनयगोष्ठाधिकृतक्रमसङ्ग्रहः ।

अवस्तु तथा तन्मङ्ग न कुटपोदित्याह । सङ्गं नेति ॥ १-५ ॥
वर्षयामिनीरित्यादिक पृथगीकृत्यावस्थापेक्षया ॥ ६-२३ ॥

श्रीमद्भिनयचक्रवर्तिकृतमार्गदर्शिनी ।

श्रीमङ्गो मोहवेष्टोक्तं साधुसङ्गः प्रबोधनेत् ।

इत्याहेलकथाविशेषे पण्डित हरिकृष्णम् ॥

निःसङ्गो मां भजोद्भूतानित्युक्तं तत्र च "उपायं स्थितवन् प्राज्ञो
हावायमपि स्थितये" इति स्थापेन श्रीमङ्गः खलु तत्र महानन्तराव-
स्तवमात्रं जीवमुक्तेनापि भेदवर्तमानं वक्तुं पूर्णप्रकाशं जीवमु-
क्तवमाह साष्टाङ्ग्याम् । मत्तुभ्यां मत्स्वरूपं लक्ष्यते येन तानिमे
नरदेहे लक्षणा मय्येव भक्तिवशये आर्क्षितः सन् आत्मस्यैव
निवर्तुमेव स्थितं परमानन्दरूपमात्मानं मां समुपैति मत्स्वरूपं
प्राप्नोति ॥ १ ॥

न च गुणमयी या जीवोनिर्जीवोपाधिजनया विमुक्तो
अत एव गुणेषु विषयेषु गाथामात्रेषु प्राकृतेषु मगनस्म-
र्यगन्धेनापि रहितेषु इत्यर्थः वर्तमानोऽपि तेगुणरवस्तुभिरवस्तु-
तुल्यैवेवस्तुभिरपि वा न युज्यते यस्तज्जीव इव नासक्तो भवति
कृतः अवस्तुतः न वस्तुतो हृदयमानेषु वस्तुतो हाष्टुतस्य
मपि परमात्मस्येति भावः ॥ २ ॥

एवंभूतोऽप्यस्य सङ्गं न कुर्वीत किं पुनरनेवमभूत इत्याह ।
सङ्गमिति । अस्मत्तां वक्ष्यमाह । चिद्वेदादरे तथैवस्तीति तथा
तेषां किं च तेषां यद्वतां सङ्गं प्राप्नोमकस्यापि तस्यानुगः
अनुवर्ती पतति ॥ ३ ॥

अनेतिहासमाह । येलः पुरुरवाः प्रथमं मुख्यस्ततः कुरुक्षेत्रे
तां समागम्य गन्धर्वदेवताग्निना देवानिष्टा पुनरुर्वशीलोकं
प्राप्य शोकसंयमे भोगाच्छोकापगमे सति विद्वत्स्थानमक-
स्मादेवेतिथितं भक्तिज्ञानवैराग्यं प्राप्य गाथामगायतेति नवमस्क-
न्धकथानुसारेण द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

तस्य प्राकृती मोहावस्थामाह । त्यक्तेति । हे जावे मत्प्राण-
हरयात् हे घोरे तिष्ठति विषयन् अवस्थात् ॥ ५ ॥

श्रीमद्भगवत्पादकवर्षिकृतसारांशदर्शनी ।

वैकुण्ठे कारुण्यमाह । कामानिति ॥ ६ ॥

कामप्रसन्नचेतसो मम इमे आयुःखण्डा इमांश्चायुःखण्डानि ॥ ७ ॥

अस्मत्कामेवाह । नाहमिति । अभिनिर्मुक्तः सूर्योऽस्ते अनि खण्डं अयुःखण्डः सूर्ये उदिते सत्यपि खण्डं सूर्यः मयि न वेद नाहमिति सूर्य इति द्वितीयायं प्रथमा वेदेति भूतेऽपि खण्डं प्रथमपुरुषार्थः—

सुरो यस्मिन्नस्तेमिति सुरो यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानमितिमुक्तायुःखण्डौ तौ यथा क्रममित्यभरः ॥

कुतो नाहामीरत आह । अमुया उवंधवा मुपितश्चोरितवि-
वेकसंबन्ध इत्यर्थः । वेनेति खंडे वर्षपूगानां वर्षसमूहानाम् अहा-
न्यपि न वेद ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतमिदं प्रदीपः ।

निःसङ्को भां भजेद्विज्ञानप्रमत्तो जितेन्द्रियः ॥

इत्युक्तं तदेव प्रपञ्चयति षड्विंशे । मन्त्रप्रणामिति । प्रदीपं
रूपादिकं लक्ष्यते येन तमिमं कार्यं लब्ध्वा मन्त्रियके ज्ञान-
वैराग्यसहितं भक्तियोगे आरुणितः आत्मानं क्षेत्रज्ञं परमात्मवि-
शेषात्प्रमाणं मां च समुपैति सत्यम् प्राप्नोति जानाती-
त्यर्थः । यद्वा । "यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति" इति श्रुतेः परमा-
त्मानं मामित्यन्वयः ॥ १ ॥

एवं सुज्ञानतरङ्गस्य निषवामिनिवेशो न भवतीत्याह । गुण-
मयचेति साधुन ज्ञाननिष्ठया साधनभूतया विद्यया जीवबोधा
जीवस्य वेदद्वारा जन्ममरणप्रवाहहेतुभूतया गुणमयया तमो-
गुणकार्यभूतया विद्यया प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानानमेव
स्थितं लब्ध्वा ज्ञानेनेत्यर्थः । विमुक्तः अत एवावस्तुतः वस्तुशब्दः
तत्त्वस्वरूपवाचकत्वाद्भूतत्वेन अहं ममाभिमानविषयत्वेनेत्यर्थः ।
इह्यमानेषु गुणेषु मायामात्रेषु प्रकृतिकार्येषु देहे प्राहारादिषु
वर्तमानोऽपि वस्तुभिः सत्प्रादानकत्वात्सद्रूपैर्गुणैर्न युज्यते अहस्तां
अमतां च न प्राप्नोति ॥ २ ॥

तत्सङ्गं वर्जयेद्वेत्याह । सङ्गमिति । शिश्नोदरे तपयन्तीति
शिश्नोदरतृप्तेषां कचिदपि सङ्गं न कुर्यात् निपत्ते बोधमाह ।
तस्य सङ्गकर्तुः अनुगोऽपि तमस्यश्चे नरके भ्रजानयदुल्लेखे तिर्य-
गादिभ्यो नौ वा पतति किं पुनः स पततीति वक्तव्यम् । तत्र
इहान्तमाह । अन्धानुगम्यासावन्धश्च अन्धानुगम्यन्तवृत्तः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाह । ऐख इति । तवमस्कन्धोक्तप्रकारेण प्राप्तायाः
लब्धेयाः निरहात् विभोगात् प्रथमं मुह्यन् पुनः कुरुक्षेत्रे
प्राप्तायाः प्रोक्तनोपायेन तच्छोकं प्राप्य शोकस्य सयमे अप-
णमे ततो निर्बिषणः सज्जिमां गाथाप्रगाढतेति बोध्यम् ॥ ४ ॥

तन्मोहं दर्शयति । त्यक्तेति । आत्मानं नृपम् निरूप्यः सन्
नृपः हे प्रोरे ! निष्ठेयादि विज्ञापयन्वात् ॥ ५ ॥

वैकुण्ठे मुखमाह । कामानिति । वर्षाणां यामिनीः रात्रीः
आकृष्टा भेतना यस्य सः ॥ ६ ॥

गाथाप्रगाढतेत्युक्तम् तां गाथांमाह । अहो इत्यहोयमिः इमे
महोरात्ररूपाः आयुःखण्डाः न स्मृताः ॥ ७ ॥

नवेवाह । नाहमिति । अमुया मुपितो वाञ्छितोऽहं सूर्योऽभिनि-
र्मुक्तोऽस्तेगताऽयुःखण्डौ वा इति वर्षपूगानां लक्षणाहमिति च
अपि न वेद न ज्ञातवानस्मि ॥ ८ ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवान् उवाच मेरेको प्राप्त करने वाले इस भक्तुप्य
चारि को प्राप्त होकर प्राणी मेरे धर्म में स्थिर रहे तब
अपने इहयमे स्थित परमात्मा स्वरूप परमात्मा मेरे को
प्राप्त होजाता है ॥ १ ॥

ज्ञानमे निष्ठा के होने से त्रिगुण मय इस देवादि जीव
योनि से छूट जाता है फिर इह्यमान स्थितिक शब्दादि
गुणों में वर्तमान रहे तौमी अनित्य होने से उन शब्दा-
दिक गुणों से संघता नहीं है ॥ २ ॥

बिह्व तथा जीम इन्द्रिय के लुप्त करने वाले असत्
पुरुषों का कभी संग न करे जो पुरुष उस दुष्टका संग
करता है वह तौ जैसे मग्ध के पीछे चखने वाला मग्धा
कभी गढे में गिरजाता है तैसे वहभी नरक में गिर पड़ता
है ॥ ३ ॥

उवंधी के विरह से मोहित होकर शोकके शांति होने पर
वैराग्य के होने से वडी कीर्ति वाले चक्रवर्ती पुरुरवा महा-
राजने इस गाथा का गान किया है ॥ ४ ॥

पुरुरवा राजाको जब उवंधी छोडकर खडी तब राजा
पागल सरिका नंगा होकर उसके पीछे दौडा और बडा
अधीरज होकर बिछापकर बोला हे क्र मेरी भावें ! याडा खडी
रह ॥ ५ ॥

फिर जब ज्ञान मया तब बोले कि मै क्षुद्र कामों सेभी लुप्त
होकर सेवन करना रहगया मैंने उवंधी के मारे चित्तके स्थिर
जाने से कईवर्षों की जानी आनी हुई रातोंको नहीं जाना ॥ ६ ॥

ऐल उवाच अहो काम मे मेरा चित्त मोहित होगया है मेरे
मोहके विस्तार को दखो इस उवंधी देवीके कण्ठको प्रहण करके
रहने से मैंने ए अपने अवस्था के खण्ड रातदिना के बीतते नहीं
स्मरण किये ॥ ७ ॥

इए उवंधीने मेरे मनको चुग लिया तब मेरेको सूर्यका खड्ग
तथा अस्त होना नहीं मालूम पडा अनक वर्षों के अनेक
चले गये सो वडे खेदकी बात होगई है ॥ ८ ॥

अहो मे आत्मसन्मोहो येनाऽऽत्मा योषितां कृतः ।

क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ॥ ९ ॥

तपरिच्छिदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरम् ।

यान्तीं स्त्रियं चान्वगमं नग्न उन्मत्तवद्गुदम् ॥ १० ॥

कुतस्तस्यानुभावः स्यात्तेज ईशत्वेमेव वा ।

योऽन्वगच्छं स्त्रियं यान्तीं खरवत्पादताडितः ॥ ११ ॥

किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा ।

किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥ १२ ॥

स्वार्थस्याकोविदं धिङ्मां मूर्खं पण्डितमानिनम् ।

योऽहमीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः ॥ १३ ॥

सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वदया अधरासवम् ।

न तृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निगहुतिभिर्यथा ॥ १४ ॥

पुंश्चल्यापहृतं चित्तं कोऽन्वयो मोचितुं प्रभुः ।

आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधोऽस्तजम् ॥ १५ ॥

बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः ।

मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः ॥ १६ ॥

श्रीशिवसंहितामृतमाधायंशीपिका ।

येन सन्मोहन आत्मा देहः क्रीडामृगश्चक्रवर्ती ॥ ९ ॥

ननु प्रणयकुपिताया अनुनयायंमधीनता युक्तैव सत्यम्
मत्तञ्च तदस्तीत्याह । तपरिच्छिदं राउपादिसहितमीश्वरं अक-
र्षितं तृणमिव लयकृत्वा चान्तीमप्यन्वगममनुगतोऽस्मि ॥ १० ॥
किञ्च मम प्रभावाद्यभिमानो वृथैवत्याह । कुतस्तस्य मे
तेजोबलम् करो यथा पादताडितोऽपि खरीमनुगच्छति ।
तद्वत् ॥ ११ ॥

एवमभूतस्य सर्वे साधने उपयमित्याह । किमिति । त्यागेन
सम्प्राप्तेन विविक्तेन एकाग्रतसेवया मौनेन चाङ्गनिषमेन ॥ १२ ॥

अनुत्पन्नः सज्जमानं निन्दति द्राक्ष्याम् । स्ताप्यंरुचेति । अको-
विदमहातारं गोखरवत् गौरिव खर इवेति ॥ १३ ॥

अधरासवं सेवमानस्याऽऽत्मभूमनसिजः पुनःपुनरु-
चम् ॥ १४ ॥

एवमष्टमिर्निर्वेदो निरूपित इहानीं तस्य विवेकमाह
इष्टमिः । पुंश्चल्यापहृतं । अयं मायः कर्ममिर्देवानिष्टा दुःखमेव
प्राप्तोऽस्त्वतः परमेश्वरमेव भजेयमिति ॥ १५ ॥

परमेश्वरप्रसादं विना देवेरुपादिष्टाद्याप्य वेदवाक्यामोहो
न निवर्तत इत्याह । बोधितस्यापीति । देव्या उर्वदया सूक्तवाक्येन
वधायंयचनेन । पुनरुचो मा मृया माप्रतप्तो मा तथा वृकासो

महाबास उभयम् । न वै श्रेण्यानि सत्त्वानि सन्ति साला-
वृकाणां इदयाच्यता इत्यनेन ॥ १६ ॥

श्रीशिवसंहितामृतमाधायंशीपिका ।

श्रीपकादीपनी टिप्पणी ।

आत्मसन्मोहो मनामोहः । योषितां क्रीडामृगः कृत
इत्यन्वयः ॥ ९ ॥

अत्र उर्वदयां तत् प्रणयकुपितत्वम् ॥ १० ॥

ईशत्वं निषस्तृत्वम् ॥ ११ ॥

एवमभूतस्य श्रेण्यास्य । निष्टया शास्त्रार्थज्ञानेन तपसा
स्वधर्मयोग । अतन शास्त्रभययोग ॥ १२ ॥

आयंरुच्य मुक्तिस्तृणस्य ईश्वरतां राजराजनाम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

भगवन्तमृते इति भगवन्तमेव भक्तस्य चित्तं मोचितुम्
प्रभुर्गोप्ये देना इत्यर्थः । अत एव परमेश्वरमेव भजेयमिति
माधायंतिषेकः ॥ १५ ॥

हे पुनरुचस्य । मा मृया मा म्रियस्व मा प्रतप्तः महिरहेया मा
प्रतप्तो मय अधिवासः महाबासः अमङ्गला वृकास इन्द्रिय-
क्षया वृकाः रवा रवा मा उच्यन् मा मञ्जवेष्टुः इन्द्रियवशो मा
मवेत्यर्थः । श्रेण्यानि श्रिसम्पत्तिनि सत्त्वानि विश्वासा न

श्रीभारतमहाकाव्योक्त्यामिदं विदितं
दीपिकादीपिनी दिव्यगी ।

सन्ति तासु विश्वासो न कलंय इत्यर्थः । यत् एता एतासां
स्त्रीणां हृदयानि शाखावृक्षाणां शुभामिव लवणवाकाङ्क्षायां इति
मन्त्रार्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपदीयम् ।

तस्येति । ममेति शेषः । तेजः परमिमवसामर्थ्यम् इति शब्दं
निष्पत्त्यम् ॥ ११-१६ ॥

श्रीमद्भिराजविरचिते कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो इति । येन मोहेनात्मा अहं योषितां क्रीडामृगः कृतः
योषितां हृत इति पाठे क्रीडामृग इव वशीकृत इत्यर्थः । तदन्तौ स्व
व्यवहारात्मानं विजिनष्टि । अक्रान्तीं लक्ष्मेशिखामाणाः ॥ ६ ॥

इत्थं भूतं सपरिच्छदं भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादिविनिर्हि-
तमामानं मामीश्वरं साधुभौमं तृणमिव हिंसाणादित्य गान्तीं
स्त्रियमन्वगममन्वगच्छं क इव खरवत् पञ्चयां ताडितोऽपि ॥ १० ॥

कुत इति । योऽहमेवं यार्तीं नष्ट उन्मत्तपद्मद्वयवगच्छं
तस्यानुमन्वदिकं कुतः स्यात् अनुमाधो माहारायं तेजः परा-
मिमवसामर्थ्यम् ॥ ११ ॥

किं च यत् पुंसो मनः स्त्रीमिहं स्त्रियार्थं कृतं तस्य विद्या-
दिभिः किं सर्वं साधनं व्यर्थमित्यर्थः । तत्र विद्या विनयः त्यागो
दानं श्रुतमध्ययनं विविक्तमेकाग्रतावस्थाव्रतम् ॥ १२ ॥

एवमनुत्ततः सज्जमानं निन्दति । स्त्रायंयेति द्वाऽयम् ।
स्त्रायंयेत्य स्त्रेभ्योऽकोविदमन्मिहं धिक्मानमभूतोऽहं निन्द्य
इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेनात्मानं विजिनष्टि । ईश्वरतां सज्जादृष्ट
प्राप्तापि योऽहं गोखरवत् गोवत् खरवत् परस्त्रीमिजितः ॥ १३ ॥

उपेक्षया अधरात्मनं सेवमानस्य ममागभूमनः प्रभवः कामः
न तृप्यति न शाश्वति यथा बहिःपराधुतिभिर्न शाश्वति
प्रयुनेषत एव तद्वत् ॥ १४ ॥

अहो स्त्रीपारवश्यं दुस्त्यजमित्याह । पुञ्जयेति । पुञ्जो
स्त्रेरिणी कान्ता तथापहृतं चित्तं मोचयितुं तन्मज्जात् त्याज-
यितुं भगवन्तं विना तत्प्रसादमन्तरेणोति भावः । को वा प्रभुः
समर्थः न कोऽपीत्यर्थः । प्रभुत्वनिर्दिष्टारण्ययथा भगवन्तं विजि-
नष्टि । अयोक्षजम् अयः कृता अन्तजा इन्द्रियवृत्तयो यस्य तमक-
रणाप्यन्तजानमित्यर्थः । आत्मारामाणां विषयवैमुख्येनात्मन्येव
हममाणां नामीश्वरमात्मरतिनिर्वाहकमित्यर्थः ॥ १५ ॥

भगवद्व्यतिरिक्तानां सर्वेषामात्मतुल्यताख्यापनायामनि मोह-
दादयेमाह । योषितव्यापीति । देवोवैदया सूक्तवाक्येन मनुन-
वाक्येन 'न वै स्त्र्यानि मयवानि सन्ति शाखावृक्षाणां हृदयान्वेता'
इति श्रुत्युक्तविधेन प्रतिपाद्यताख्यापि दुर्मतेः कामात्मकमनसः
तत्र हेतुरजितारमनोऽजितान्द्रियस्य मम मनोगतो महामोहः
कांतायां भाग्यतावृद्धिरूपो नापयाति नापयच्छनीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराजविरचिते कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वक्तव्यं विद्योति । नाहमिति । अहं वक्ष्यमाणानां सङ्ख्या-
योग्यानि गतानि ब्रह्मभूत न वै किमुताम्भानि सुखोदया-
दिना कृतं शक्यत्वात् कथमेतद्व्याह । अमिनिमुक्त इति सूर्य-
गाऽयुर्विनोऽहरशः सूर्यगागिनिमुक्तः काको राऽऽश इति
मृषा विवेकज्ञानाभावात्कुतोऽव्याह । मुषित इति । तत्सङ्केतज्ञानस्य
मुष्टत्वात् अमिनिमुक्त इत्यादिवाजीवशेषणं वा ॥ ६ ॥

पुनरपि पञ्चादनुत्पन्नाह । अहो इति । आत्मा मनो भूति-
गुणो वा क्रीडामृगश्च कुत इति शेषः ॥ १० ॥

क्रीडामृगश्च वक्ष्यति । सपरिच्छदमिति । हस्त्यश्वादिपरि-
च्छेदितम् ॥ ११ ॥

अनुभावविद्युगोः स्त्रीसङ्ख्यापञ्चपो न स्यादिति । तत्राह ।
कुत इति । अनुभावस्तद्व्यतिष्यः तेजः सामर्थ्यम् इति शब्दं योग-
शक्तिविशेषः अनेन सङ्ख्यापञ्चपो माष्टुं न समर्थो एते गुणा इत्युक्तं
भवति स्मरणाद्येनानुगमनहेतुरुच्यते ॥ १२ ॥

विद्यादयोऽपि सङ्ख्यापञ्चपो माष्टुं न प्रभव इत्याह । किं विद्य-
यति ॥ १३ ॥

जातनिर्देशो राजा स्त्रात्मानं विक्रीति । स्त्रायंयेति । स्त्रायं-
विषये अकोविदं स्त्रयोक्तज्ञानपाटवरहितमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मभूतावस्थापानेकाग्र्येन अत्र क इति शङ्कानिवृत्तये
काम इति ॥ १५ ॥

संसारकामवैरिणि शार्ङ्गाणि जाग्रति प्रभुर्वांस्तीति । यत्नं
कथं युज्यत इति तत्राह । आत्मारामेति ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराजविरचिते कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्मा देहः योषितां क्रीडामृगः कृतः ॥ ६ ॥

यतोऽहमात्मानं मामीश्वरं अक्रान्तिनमपि तृणमिव हिंसा-
णां स्त्रियमन्वगमम् ॥ १० ॥

अनु त्वं महानेजःप्रानेभ्यः कथमेवं देव्यमाख्यसे
तत्राह । कुत इति । तस्य मम ॥ ११ ॥

मस्तुल्यस्यान्वस्यापि विद्यादिकं सर्वं व्यर्थमित्याह । किमिति
॥ १२-१३ ॥

सेवतः सेवमानस्य आत्मभूमनोज्ञः ॥ १४ ॥

अनु तर्हीदामी तस्मादधरासत्वात् केन मोचयितुं प्राप्तेतादृशे-
तृणयोऽसि तत्राह । पुञ्जयेति । मोचयितुमाचयितुमात्मारामेश्वर-
मिति आत्मारामोऽपि मादृशस्य वेदारागस्य चित्तं मोचयितुं मा-
न शक्नोति किं आत्मारामेश्वर एव शक्नोतीति भावः । तत्र
हेतुनिर्गतशेषैश्वर्यमेवेत्याह । भगवन्तं मन्मोचने परमसमर्थं
अधोक्षजम् अयः कृतं तिरस्कृतं भवेत् अक्षजमैन्द्रियवृत्तयो
यस्मात्तम् ॥ १५ ॥

तदेवोपेक्षया बहुतरमुपादृष्टाद्वैराग्यादेव तत्र मोहोपगतं इति
चेन्न हि न हीत्याह । योषितव्येति । नापयाति नापयचो ॥ १६ ॥

किमेतया नोपकृतं रज्ज्वा वा सर्पचेतसः ।
 रज्जुस्वरूपाविदुषो योऽहं यदजितेन्द्रियः ॥ १७ ॥
 कायं मलीममः कायो दौर्गन्ध्याद्यात्मकोऽशुचिः ।
 क गुणाः सौमनस्याद्या ह्यध्यासोऽविद्यया कृतः ॥ १८ ॥
 पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः ।
 किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावगीयते ॥ १९ ॥
 तस्मिन् कलत्रेऽमेध्ये तुच्छनिष्ठ विपज्जते ।
 अहो सुभद्रं सुनसं मुस्मितं च मुखं स्त्रियः ॥ २० ॥
 त्वद्मांसरुधिरस्त्रायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ ।
 विगमूत्रपूये रमतां कृमीणां कियदन्तरम् ॥ २१ ॥
 अथाऽपि नोपसज्जत स्त्रीषु स्त्रैण्येषु चार्थवित् ।
 विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा ॥ २२ ॥

भीमच्छुक्तेन कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सपरिच्छदं राज्यादिसहितम् ईश्वरे भर्तारम् अन्वगममनुग-
 तोऽस्मि ॥ १० ॥

अनुभावः प्रभावः तेजो बलम् ईशित्वं नियन्त्रित्वम् ॥ ११ ॥

विविक्तेन एकान्तवासने ॥ १२ ॥

ईश्वरतां चक्रवर्तित्वम् ॥ १३ ॥

आत्मभूः मनोभवः ॥ १४—१५ ॥

वेद्याः उर्वेद्याः सुक्तवाक्येन सृष्टेन वाक्येन “पुरुषो मा
 मृग्य माप्रपन्नो मा स्ना कृत्वा सो अशिवाम उलून् नवे स्त्रेणानि
 स्वरूपानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता” इत्यनेन प्रतियोगि-
 तरूपापि मनोगतो महामोहः विषयासक्तिहेतुः मनसि स्थितः
 अनात्मन्यात्मभ्रमः नापयानि ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

अहो मेरा बड़ा आत्मा का मोह है कि जिससे मैंने
 अपने आत्मा को नर देवों का शिरोमणि तथा चक्रवर्ती
 होने पर भी स्त्रियों का खेल का मृग बना दिया ॥ ८ ॥

मेरे परिवारों के सहित ईश्वर मेरे को भी
 लृण के लृण त्याग करके जाती हुई स्त्री के पीछे मैं नगा
 होकर पागल सरीका पीछे से रोंगा हुआ खड़ा गया ॥ १० ॥

जो मैं गद्गहा सरीका पादों से ताड़ित होने पर भी
 चला जाती हुई स्त्री के पीछे खड़ा गया तिस मेरे को प्रभाव
 क्या होगा तेज क्या होगा ईश्वरपता क्या होगा ॥ ११ ॥

जिज्ञ के मन को स्त्रियों ने हरण कर लिया है

[१६६]

तिसको विद्या से क्या होगा तपस्या से क्या होगा त्याग
 से क्या होगा शास्त्र भवणा से क्या होगा एकांत से क्या
 हागा मौन से क्या होगा ॥ १२ ॥

स्वायं के नहीं जानने वाले मूर्ख पंडित मानी मेरेका
 अधिकार है जो कि मैं महाराजपन को प्राप्त होकर
 स्त्रियों से खेल गया सरी का जीता गया ॥ १३ ॥

● उन्नीशी के अक्षरामृत के सनन करने में मेरे बहुत वर्ष बीत
 गये तो भी मेरा कामदेव तृप्त नहीं भवा है जैसे कि
 घृतादि में अग्नि नहीं तृप्त होता है ॥ १४ ॥

व्यामिश्रित स्त्री से हरण किये चित्त को समाधान
 करके लुटाने को शालेश्वर अशोकज भगवान् के बिना
 और कौन समर्थ है ॥ १५ ॥

मैं बड़ा दुर्भती हूँ भजितात्मा हूँ उस देवी उन्नीशी ने
 मेरे को भ्रति पंडित सुंदर वचन में समझाया तो भी
 मेरे मन में भया जो बड़ा मोह सो नहीं हटा है ॥ १६ ॥

अक्षरस्वामिकृतभाषाटीकीपिका ।

पूर्व पुंश्चल्यापहृतं चित्तमित्यादिना तस्या अपकारो
 नुष्मृत इदानीं ममैवायमपराध इत्याह । किमेतयेति । नोऽ-
 स्माकं कामिनामेतया किमपकृतं न किञ्चिदपि यथा रज्जु-
 स्वरूपाविदुषो रज्जुद्रष्टुः पुंश्चल्यायां मयैककालेनया लिखितोऽपि
 रज्ज्वा किमपि नापकृतं तद्वत् यद्यस्माद्योऽहमवभूतः स एवा-
 जितेन्द्रियत्वादपराधीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु तथाऽपि तेषां भोगमध्यमेमादिगुणैः समोहमूर्खमि-
 लाशुक्लपतेऽपि क्षमतिपरिक्लिपता एवेत्याह चतुर्भिः । काय-

अदृष्टादश्रुताद्भावात् भाव उपजायते ।

अमप्रेयुजतः प्राणान् शाम्यति स्तिमितं मनः ॥ २३ ॥

तस्मात्सङ्गो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैण्येषु चेन्द्रियैः ।

विदुषां चाप्यविश्रब्धः पद्वर्गः किमु मादृशाम् ॥ २४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभावायेदीपिका ।

मिति मलीमसोऽतिमलिनः सुमनसां कुसुमानामिव गन्धसौ-
कुमार्यादिमौमनस्यं शोभनमनोभावो वा ॥ १८ ॥

ममत्वमपि तास्मिन्परिक्लिप्तमेवेत्याह । पित्राः किं स्त्रं
कायः जनकत्वात् नु वितर्कं भार्याया वा भोगप्रवृत्त्यात्
अत्रानुपयुक्तमप्यतन्मयायतुल्यत्वादुक्तम् स्वामिनो वाधीनत्वात्
अनेनो अत्येष्टवान्तदाहुतित्वात् अवगृह्यत्वां मक्षयत्वात्
किनाऽऽमनः तत्कृतशुभाशुभभागीत्वात् सुहृदां वा उपकारि-
त्वात् एवं यो न निश्चीयते ॥ १९ ॥

तुच्छाकृमिर्विडुभ्रममलक्षणा निष्ठा अतो यस्य तस्मिन्
काये क्लेशवरे प्रियत्वेन गृहीते विपद्भ्रमेवाऽऽह । अहो इति ।
सुनसं शोभननामिकम् ॥ २० ॥

अतो गुणारोपेण रममाणा मादृशाः कृमितुल्या इत्याह ।
त्वगादिसंहतौ तन्मज्जते देहे विगमुत्रादिसंहतौ रमतां
कृमीणां वा ॥ २१ ॥

यद्यप्येवं वीमत्सिता एव स्त्रियोऽपि नोपसज्जेतावलो-
कनादिनाऽपि सङ्गं न कुर्यात् अर्थनिष्ठिवेकी अत्र हेतुः
विषयेति ॥ २२ ॥

अनु कर्त्तव्यमीलितनयनादेरपि मनःक्षोभो दृश्यते
सत्यम् सोऽपि पूर्वदर्शनादिकं विना न भवतीत्याह । अदृष्टादिति
भावात्पदार्थोत् भावो मनःक्षोभः अतः प्राणान्नान्द्रिया-
ण्यमप्रेयुजतो नियच्छतः स्तिमितं निश्चलं सत् ॥ २३ ॥

इन्द्रियैः कृत्वा अविश्रब्धोऽविश्रम्भनीयः मादृशामविवाकि-
नाम् ॥ २४ ॥

भीराधारमगदासमोस्त्रामिविर्चिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एवम्भूतः । गुणारोपेण रममाणाऽहमेवापराधी लज्जामय-
त्वादित्यर्थे इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

तथापि अपराधित्वेऽपि । नेऽपि सौगन्ध्यादिगुणा अपि
गन्धसौकुमार्यादीत्यादिना सौन्दर्यलाघवपरिग्रहः मूलत्वा-
दिना सौरस्य सौस्त्रयादिपरिग्रहः । पृथगे सुमनसामिव
परिणामविरसत्वमपि प्रसक्तमते वेति शोभनमनोभावो हि
भावहावदेवाद्यात्मकः ॥ १८ ॥

तस्मिन् स्त्रीदेह । अत्र स्त्रीदेहप्रकरणे । एतत् भार्याया
इति पदं स्त्रीदेहस्य भावादेहत्वासम्भवात् अनुपयुक्तमसम्बद्ध-

मपि न्यायतुल्यत्वात् भार्याया यथा भोगप्रवृत्त्यं तथा पर्युरपीति
दृष्टान्ततुल्यत्वादुक्तमित्यर्थः । तदाहुतित्वाद्गतावाहुतित्वात्
तत्कृतेति देहकृतपुण्यपापभागित्वात् ॥ १९ ॥

विपद्भ्रमेवासक्तिप्रकारमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

अतस्तुच्छनिष्ठत्वात् गुणारोपेण भेष्टत्वाध्यासेन ॥ २१ ॥

वीमत्सिताः खान्यास्पदाः । अत्र सङ्गाऽकरण्ये ॥ २२ ॥

सोऽपि निमीलितनयनस्य मनःक्षोभोऽपि अतः दृष्टश्रुत-
भावानां मनःक्षोभकत्वात् ॥ २३ ॥

यतः सङ्गस्यानर्गेहेतुत्वं तस्मात् ॥ २४ ॥

भीसुदशानसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

सर्पंचेतसः सर्पेभ्यस्तिमनः रज्ज्वा किमपकृतं स्वरूपमविदुषः
स्वरोप एवापकारातिशयः । अजितेन्द्रियोऽहमिति यत्तस्मात् किम-
तयापकृतमित्यन्वयः ॥ १७—१९ ॥

तुच्छत्वं भावो निष्ठा यस्य तत् तुच्छनिष्ठम् ॥ २०—२२ ॥

प्राणान् इन्द्रियाणां असंयुजतः विषयेष्वयोजयतः ॥ २३ ॥

अविश्रब्धः अविश्रम्भणीयः ॥ २४—२५ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतः सा प्रतिबोधितवती तथाप्यहमनपगतमोहफलतः सा
नापकारिणी प्रत्युत गतिबोधनेनोपकर्त्री किं तु मयैव मह्य-
मपराधमित्याह । किं त्वेति । ये महामनयान्देशा किमपकृतमपि-
तु किमपि नापकृतं वा तदोऽप्रेयशब्दार्थकः यथा सर्पंचेतसो
रज्ज्वा नापकृतं तद्वदित्यर्थः । सर्पेभ्यस्तिमनसो रज्जुस्वरूपावितुष
इत्यर्थेऽपि एवापकाराति भावः । तदाह स्वरूपं दृष्टान्ते रज्जु-
स्वरूपं दाष्टान्तिके तु देहात्मनोर्याथात्म्यमनिदुषः अजानतः द्रष्टु-
दृष्टान्ते रज्जु सर्पत्वेन पश्यतः दाष्टान्तिकं देहमात्मत्वेन पश्यतः
स्वरूपाज्ञानं हेतुमाह । यद्यस्माद्देहमजितेन्द्रियः इन्द्रियपर-
तशः ॥ १७ ॥

अन्यथैवं मोहो न क्वादित्यसम्भावनयोपपादयति । केति ।
मयं कायः कान्तादेहः मलीमसोऽतिमलिनः । यद्वात्र कायशब्देन
स्त्रेहोऽपि तन्नेण निवर्त्तितः । दौर्गन्ध्याभयः अशुचिश्चैवं
विषय देहस्य क सौमनस्याद्या गुणा अथे च दृश्यङ्गमा
गुणाः क सौमनस्यं सौगन्ध्यामितिहेयं कायं भोग्यताबुद्धि-
त्यस्तासम्भाविनीति भावः । अतोऽस्मिन्नेन सौमनस्याद्या अवि-
द्यया स्वरूपावेदनात्मिका कृताः ॥ १८ ॥

भीमद्विराघवाच्यैकतमगतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वरूपवित्तु देहयायात्म्यमवलोकयन्न मुह्यतीत्याह । पित्रोरिति । काय इत्यनुपज्जते पित्रोरित्यादिषु स्वरूपमिमांसस्वरूपब्रह्मणा वष्टी भयं कायः पित्रोः स्वं किं तु तयोः स्वं तु भवतीत्यर्थः । एतमप्रपि तु शब्दो वित्तुं तादृशं जातत्वादिति भावः । भायोपास्तृषा भोग्यत्वात् स्वरूपमनस्तदधी त्वात् अग्नेवो भवन्त्येषां तदाहुनित्वात् श्वगृध्रयोवो तत्तर्गक्ष्यत्वात् किं वात्मनस्तस्य सुखदुःखमोगायतनत्वात् तन्मूलपुण्यापुण्यकर्मसाधनस्यापि सुहृदां तदुपकार्यत्मादिति इत्यन्तरमालोचयतीति शेषः । स नावपीदति तन्मोहेन न किञ्चिदपि इत्यर्थः । इत्यमिह शरीरे पारक्यमित्यालोचयन्न तस्मिन्सज्जते नावपीदतीति विवक्षितोऽर्थः ॥ १९ ॥

अस्वरूपवित्तु देहमात्मनोपनिमित्तमानः कान्ताशरीरे भोग्यताबुद्ध्या विपज्जमानाऽवसीदतीत्याह । तस्मिन्मिति । तस्मिन्मली-मस्य दौर्गन्ध्याद्यात्मकेऽशुचौ तुच्छे अभवे निष्ठा चरभावस्या यस्य तस्मिन्कलेवरे निशयतः सक्तो भवति सङ्गोपनिमित्तमेव दर्शयति । अहो इति । अहोऽस्याः स्त्रियः सुखं सुमदं सुखा-बहं सुतमं शोभनतामिकामात विपज्जत इति सम्बन्धः ततोऽवसादतीति भावः ॥ २० ॥

इत्थं विपज्जमानं निन्दति । त्वङ्गामेति त्वगादिसमपातुसङ्गातात्मके शरीरे त्रियमूत्राक्षयोऽप्युर्ध्वे कलेवरे रमतां कुमीणां च मिथः कियदन्तरं न किञ्चिदपीति भावः । यद्वा । रमतामित्येतत्संतावित्यनन्तरमापि योज्यं त्वगादि सङ्गातात्मके शरीरे रमतां त्रियमूत्रपूर्वाक्षयोऽप्युर्ध्वे श्वश्रु रमतां कुमीणां च मिथः कियदन्तरं मिथः ॥ २१ ॥

एवं निर्विद्य कृत्यं निश्चिन्नात् । अथापीत्यस्य इतोऽपीत्यर्थः अर्थोपेक्षादिदृष्टीपदस्त्रीपदकेषु स्त्रीवश्येषु चनोपसजेत अथापीत्यनेन निर्विद्यं हेतुं विदुषा न तस्यान्वयवर्तनोक्त्या यो यत्तामहेतुतामस्याह । विपर्ययः ॥ विपर्ययिन्द्रिययोः संयोगात्सम्यग्धाद्वयथा तदभावे न शुद्धं नीत्यर्थः । विपर्ययसम्बन्धस्य मनःक्षोभहेतुत्वाच्च स्त्रीषु तद्वश्येषु च नोपसज्जेतुमर्थः ॥ २२ ॥

नान्यप्येतदेव प्रपञ्चयति । अदृष्टादिति । भावार्थप्रयोज्याधो मनः क्षोभः नापजायते इदं दृष्टान्ताभिप्रायकं यथा तादृशं भावो नोपजायते तथा प्राणातिन्द्रियागयसंप्रयुज्जतः पुंसः मनः स्तिमितं निश्चलं सच्छास्यति रागाद्यकलुषितं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इत्थं निर्विद्य विचारं च निश्चिन्तं कृत्यमर्थमुपसहति । तस्मादिति । इन्द्रियैः सङ्गो न कर्तव्यः तत्र हेतुत्वेन सङ्ग-स्थानयेहतुतां कैमुत्यनयेमाह । विदुषामपीति । पञ्चगोः पटिन्द्रि-बभगः विदुषामप्यविश्रब्धं भविष्यमणीयः मन्त्रोऽयं पञ्चगो मह्यं किमपराधयतीति विश्वासेन विपर्ययेन योजनीय इत्यर्थः न कुर्यात्कर्हिचित्सङ्गं मनसि ह्यनवस्थितं यद्विश्रम्भादिप्राणीषु चरकन्द तप एश्वरम् इत्युक्तरीत्या विश्वस्यस्थानार्थवद्वेषा-दिता भावः । विदुषामप्येवं किं पुनर्मोहप्राप्तमविदुषा मिति ॥ २४ ॥

भीमद्विजयभजनीयैकतमपदवर्तनामधेयः ।

शेषकामावाद्यमभूदिति नेत्याह । बोधितस्त्वंग । किमेतथा वाचेत्यादि सूक्तवाक्येन ॥ १७ ॥

एतयोर्मेदया रहसिं तथा किं तु सुखं न किमपि प्रत्युत दुःखमेव तत्र दृष्टान्तः । रज्ज्वां वा सपेचैत स इति । यथा रज्ज्वां सपेचुद्धमेषात्तुलं तुल्यं तथा अन्यथा तुल्यं किं कारणमत्राह । द्रष्टुमिति । द्रष्टुमिच्छस्य स्वरूपविदुषः किं च योऽहं यादृश इश्वराधीनमत्ताकाऽहं तस्य मम इश्वरस्वरूपज्ञानं मन्स्वरूपा-ज्ञानं कारणमित्यर्थः । एतादृशायोः स्वरूपाज्ञानं स्वरूपाज्ञाने वाजिनोद्भयन्त्यमम कारणमित्याह । यदिति ॥ १८ ॥

इतोऽपि सन्त्येवमप्युक्तमेव कारणमित्याह । कार्यमिति । सौम-नस्यं सौमनस्यं दौर्गन्ध्यादिदुःखानां धरणास्य बहुस्य सौम-नस्यादि गुणसमवायो न घटत इति यस्मात्तस्मादुत्तार्यनष्टया भगवत्स्वरूपाज्ञानाभ्यासः अस्मिन् तदुत्तारभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्यासं प्रपञ्चयति । पित्रोरिति । भायोपा मपि भोगाहंत्वा-द्विषयकादन्तर्भावः । यो देहः पित्रादीनामस्यति नावसीयते न निश्चयते ॥ २० ॥

तस्मिन् तुच्छानां पञ्चानां भूतानां निष्ठोक्तयोः यस्मिन् तुच्छा निष्ठा व्यथस्या च यस्य स तथानि ना तस्मिन्-मध्यकलेवरे सुमदमिति विपज्जते पुरुष अहो आनिरिति ॥ २१ ॥

इतोऽपि स्त्रीवश्ये बुद्धिं कथं नृजान् इत्याह । र्मागति । सहतो त्वगादिसाक्षान्दे देह रमता रममाणां कुमीणां कीटकानां चान्तरं व्यवच्छेदयन् कियत् ॥ २२ ॥

स्त्रीवश्यमगम्यमपि गतिं यस्मात् अथ तस्मात् अर्थ-यित् स्वप्रयोजनानि स्त्रीलोकेषु च ना विपज्जते यद्यपि विशेषो नास्ति तथापि न कर्तव्यमित्यतो वाह । अथापीति स्त्रासङ्गादिवर्जनेन मतान्नति उक्त्यामेव प्रथमसाधनमन्यथा सर्वं कुञ्जरक्षानां विपक्षत कथादिति भावित्वाह । विपर्ययं सम्बन्धो नित्यवान्द्रूपमेवासाधये मनश्चामा मारिष्य ॥ २३ ॥

तदुपपादयति । सदृष्टादिति । भावो मनः सदृष्टादप्यतद्वा-वात्तस्मिन्ना नोपजायते विचारान्वाद्ये न गमति अथाप्युक्त्या सम्यग्भावात् अतो दृष्टान्तं तदनुत्पेन सम्यग्भावात् मनस्तत्र प्रकृते किमनानि तत्राह । नाप्युद्धत इति । यतो विपर्यय-संयोगात् शुद्धं मनस्यतोः प्रमाणान्द्रियाणि विपर्यये अभि-प्रयुज्जतः विपर्यय आकृष्य स्वातः कुर्वतः पुंसाः भावयेमा-पाशाभावात् स्तिमितं निश्चलं मनः शास्यति भगवद्व-निष्ठं भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमर्जा गोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं ज्ञानेऽपि इन्द्रियैः भोगनेत्रादिव्येकेणापि सङ्गा न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांथदीशिनी ।

पुंश्चर्यापङ्क्तमिति । पूर्वमुक्तमिदानीं तु मगैवायं दोषो न

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतमारथदर्शिनी ।

तस्या इत्याह । किमेतयेति । एतया उच्यते नोऽस्माकं किमपकृतं न किञ्चिदपि सर्पचेतसो जनस्य रज्ज्वा वा किमपकृतं न किमपि यतो रज्जुस्वरूपमविदुषस्तस्यैव दोषः स हि स्वाज्ञानादेष विभेति यत् यस्मादहमपि तथैवाजितेन्द्रियो मोहमतादृशमभजम् ॥ १७ ॥

ननु तदपि भैव सौख्यसौख्यमाधुर्यादिसुगुणैस्त्वर्हा यसम्मोहमूढमिति चेत् तेषां गुणा अविभक्तपरिकल्पिता एवेत्याह । कायमिति । यस्तु विचारतो मलीमसोऽतिमलिन एव कायः कसुमनसां पुष्पाणामिव सौख्यसौकुमार्यादिकं सौमगस्य तदाद्या गुणा वा क किं त्वयमध्यात्मरूपमाराधये मया स्मोहेनैव कृतः ॥ १८ ॥

सामास्यतो देहमात्रेऽपि ममत्वमविवेककल्पितमेवेत्याह पित्रोः किं स्वमयं कायः जनकत्वात् तु धितर्कं भार्याया वा भोगप्रदत्वात् स्वामिनः पत्युषां भोगत्वात् अग्नेवां अत्यष्ट्यां तदाहुतिरूपत्वात् श्वश्रुप्रयोषां किमात्मनस्तत्कृत-शुभाशुभमागित्वात् सुहृदां वा तदुपकारकत्वात् एवं यो न हि निश्चीयते ॥ १९ ॥

तुच्छलोकनिष्ठे निन्दाफले वा विपज्जते विपज्जनप्रकारमाह । अहो इति ॥ २० ॥

विषमूत्रपूय तन्मये देहे रममाणानां मादृशानां कर्माणां कियदन्तरं न कियदपि ॥ २१ ॥

यद्यप्येवं भीमस्मिता एव स्त्रियस्तथापि तासु जना उपसङ्गजस्त्वैवेत्यतो निपज्जति । अथापीति । मयं विवर्तितं तु तथापि न तासु विपज्जतु तदृशनादपि दूरे तिष्ठतु यतो विषयेत्यादि ॥ २२ ॥

ननु निर्जेत स्थितस्यापि सुनेमनःक्षोभः कचिद्दृश्यते सत्यं स खलु प्राचीनस्त्रीदर्शनसंस्कारोऽय एवेति सोऽपपत्तिकमाह । अहृष्टादिति । तस्मात्प्राणान् इन्द्रियाणि स्त्रोविषये न सम्प्रयुज्जतो जनस्य मनस्तिमितं निश्चयं सत् शस्यति ॥ २३ ॥

अविभव्यः अविश्वसनीय इत्यर्थः । पद्भुगः पाङ्क्तिद्रव्यगः ॥ २४ ॥

भीमच्छुकदंष्ट्रकृतस्त्रिस्तप्रदीपः ।

पूर्वेषु पुंश्चर्यापहृतं चित्तमित्यादिना तदपराधोऽनुष्मृतोऽधुना न तदपराधः किन्तु ममैषापराध इत्याह । किमिति । नोऽस्माकमेतया उच्यते किमपकृतं न किञ्चिदपि यथा रज्जु-स्वरूपाऽनिरुपस्तदृष्टः पुंसः सर्पचेतसः सर्पाऽपमिति स्त्रियतः रज्ज्वा किञ्चिदपकृतं न किञ्चिदप्यत्यर्थः । यद्यस्मादहमेवाजितेन्द्रियः ॥ १७ ॥

विषयमस्तिहेतौ मनोमते महामोहे कारणमाह । कायमिति । अग्रासः अनात्मनि आत्मभ्रमः अविद्यया आत्मानात्मा-ज्ञानेन कृतः आत्मानात्मविवेकमाह । कायं मलीमस इति । मलीमसः अनिमज्जितः शोभनस्य आत्मविषयकस्य मनसो भावः । क्षौमनस्वं तदाद्याः नित्यत्वनिर्भिकारत्वाद्भुगः ॥ १८ ॥

आत्मानात्मविवेकदाढ्यानामगुणानाह । पित्रोरिति त्रिमिः । नावसीयते न निश्चीयते ॥ १९ ॥

तुच्छाः हेयाः आदौ शुक्रादिरूपाः मध्ये मूत्रपुरीषाद्याधार-रूपाः अन्ते कृमिबिड्डमरूपाः निष्ठाः अवस्थाः यस्य तस्मिन् अहो सुभद्रमिति विपज्जते ॥ २० ॥

त्वगादिसंहतौ कलेवरे रमतामस्मदादीनां विषमूत्रादिसंहतौ रमतां कृमिणां कियदन्तरं न कियदपीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथापि त्वगादिसङ्घातत्वेन स्त्रीदेहस्य भीमस्मितत्वेऽपि न मज्जेत मज्जं न कुर्यात् यतो मनोविषयेन्द्रियसंयोगात् श्रुयति अस्या विषयान्द्रियसंयोगाभावे तु न श्रुयति ॥ २२ ॥

एतदेवाह । अहृष्टादिति । भावात् विषयात् भावो मनुषः श्रेष्ठः असम्प्रयुज्जतः विषयेषु प्राणान् इन्द्रियायवविमुञ्चतः स्तिमितं निश्चयं सत् शस्यति ॥ २३ ॥

यस्मात् प्राणान् असम्प्रयुज्जतो मनः शस्यति तस्मात्स्त्रीषु स्त्रेणेषु च सङ्गा न कायः इन्द्रियैरत्यन्तं चक्षुरादिभिरपि तत्सङ्गा न कायं इत्यर्थः । तत्सङ्गेन निर्जितानामपीन्द्रियाणां पुनर्विषयप्राप्तये सम्भवतीति द्योतयितुमाह । पद्भुगः समनस्क-ज्ञानेन्द्रियवर्गो विदुषामपविभव्योऽविश्वसनीयः मादृशां कामि-नामविश्वसनीय इति किमु वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

भावा टीका ।

इस उवेशीने मेरा कितना नहीं उपकार किया है जैसे कि मार्ग में पड़ी हुई रस्मी को नहीं जानने वाले पुरुष को सर्वे जानने वाले को रस्मी दुःख देती है तैसी ही अजितेन्द्रिय होनेसे इसने मेरेको किया है ॥ १७ ॥

वर्गधी बाबा अशुद्ध यह मलिन शरीर कहाँ सुन्दर बुद्धि आदिक गुण कहाँ बड़ा ही अन्तर है तथापि अहङ्कार से ऐसा देहार्थकों में भ्रम हो रहा है ॥ १८ ॥

जिस शरीर का यह निश्चय नहीं है कि यह माता पिता का है या भ्रातादि देने वाले मातृक का है या अग्नि का है या कुत्ता का है या गीधका है या अपना है या भिक्षा का है ऐसा ठीक मालूम नहीं पड़ता है ॥ १९ ॥

उस अपवित्र तुच्छ शरीर में अहो बड़ा सुन्दर सुन्दर नासिका वाला मँदहास वाला स्त्रीका शरीर है करके उस में आसक्त होजाता है ॥ २० ॥

त्वचा मांस नाडी मेद मज्जा हड्डियों का समुदाय बिष्टा मूत्र पीषसे भरा हुआ है तब ऐसा शरीर में रमण करने वालों को कीड़ा से क्या फरक है ॥ २१ ॥

तोभी यथार्थ जानने वाला पुरुष स्त्री या स्त्री के सङ्गी पुरुषों में आसक्ति न करे क्योंकि विषय तथा इन्द्रियों के संयोग से मनका क्षोभ होता है एकल में नहीं होता है ॥ २२ ॥

बिना देखे सुने पदार्थ में मन नहीं चलता है इन्द्रियों को विषयों में से रोक रखने से मन निश्चल होकर छात हो जाता है ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

एवं प्रगायन् नृप ! देवदेवः स उर्वशीलोकमथो विहाय ।
 आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै उपारमज्ज्ञानविधूतमोहः ॥ २५ ॥
 ततो दुःसङ्गमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् ।
 सन्त एतस्य छिन्दन्ति मनोव्यासङ्गमुक्तिभिः ॥ २६ ॥
 सन्तोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
 निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः ॥ २७ ॥
 तेषु नित्यं महाभाग ! महाभागेषु मत्कथाः ।
 सम्भवन्ति हिता नृणां जुषतां प्रपुनन्त्यघम् ॥ २८ ॥
 ता ये शृण्वन्ति गायन्ति ह्यनुमोदन्ति चाऽऽहताः ।
 मत्पराः श्रद्धयानाश्च भक्तिं विन्दन्ति ते मयि ॥ २९ ॥
 भक्तिं लब्धवतः साधो ! किमन्यदवशिष्यते ।
 मय्यनन्तगुणो ब्रह्मण्यानन्दानुभवात्मनि ॥ ३० ॥
 यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं विभावसुम् ।
 शीतं भयं तमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ३१ ॥
 निमज्ज्योन्मज्जतां घरे भवाब्धौ परमायनम् ।
 सन्तो ब्रह्मविदः शान्ता नौर्दृढेवाप्सु मज्जताम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तिस से स्त्री या स्त्री सङ्गी पुरुषों का संग नहीं करना चाहिये क्योंकि इंद्रियों से सम्बन्ध होनेसे विद्वान् को भी विश्वास नहीं रहता है ऐसा है तो फिर हम सरिके तो पुरुषों की क्या बातें हैं ॥ २४ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषाटीका ।

फलितमाह ब्राह्मणम् । एवमिति । नृपेषु देवेषु च दीड्यतीति तथा ॥ २५ ॥

अकिमिर्हितोपदेशैरिति तीर्थदेवादि सङ्गादपि सत्सङ्गः भवति इत्येवमिति ॥ २६ ॥

सतां लक्ष्यमाह । सन्त इति । विशेषणार्थकस्य यथेष्टं हेतुहेतुमङ्गलः ॥ २७ ॥

न च तेषुपदेशोपेक्षाऽपि तु केषां तत्सन्निधिरेव तारवतीत्याह । नेष्विति सप्तमिः ॥ २८ ॥

अवस्थादिभिरेव मत्पराः श्रद्धयानाश्च सन्तो भक्तिं विन्दन्ति ॥ २९—३० ॥

विमानसुमिषि सेवमानस्य अपेक्षा नष्टानि तथा कर्म-जाड्यमागामि संसारभयं तन्मुखमज्ञानं च नष्टनीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 निमज्ज्योन्मज्जतामुष्णान्चयोनोर्गच्छतां परमायनं परमा-भयः ॥ ३२ ॥

श्रीभारखामिकृतभाषाटीका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अथो साकल्येन सत्यसत्यमित्यर्थः । आत्मानं जीवात्मानं आत्मानं निवर्तयेत् स्थितं परमात्मानं मां महेशमवगम्य ज्ञात्वा उपारमज्ज्ञानविधूतमोहं मम शरणपरायणो बभूवेत्यर्थः । तनु मोहलक्षणाप्रतिबन्धकसङ्गात् उपारमः कथं सङ्गच्छेत तत्राह । ज्ञानेति । ज्ञानमत्र भगवज्ज्ञानमेव प्राणं तनु निर्विशेषप्रज्ञानुसन्धानम् । "आत्मारामश्चरमृतमगच्छन्तमधोऽजम्" इति तद्व्याख्या । ततो दुःसङ्गमुत्सृज्युत्तरस्वारस्याच्च ॥ २५ ॥

यतः सङ्गत्यागेन पुरुषाः कृतार्थो बभूव ततो हेतोः ॥ २६ ॥
 मच्चित्ता इति विशेष्यमनपेक्षादिक्तं लक्ष्यगुणानु-वादमात्रम् ॥ २७ ॥

१ तं परावण्यम् इति विज्ञ० ।

[१६७]

श्रीराधारमयादासगोखामिविरचिता—
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रशब्देन तेषां सङ्गमस्यैव पावनत्वं तदुत्पत्तयथावास्तु
किमुनेति वञ्जितम् ॥ २८ ॥

कथाविषयकमादृशमादृतिः सा विद्यते येषां ते आदृताः।
प्रशब्दादिषु मत्पर्यायोऽयम् । भक्तिं प्रेमवल्ल्याम् ॥ २९ ॥

भक्तेस्तु भक्तिरेव फलमिच्छाह । भक्तिमिति । ब्रह्माणि स्वरू-
पगुणाऽपि बृहत्तमे तदेवाह । आनन्देति । “आनन्दोऽस्माभिः
भूतानि जायन्ते” इत्यादिभूतेः तस्यैव बृहत्तमत्वम् । एवं
स्वरूपेण बृहत्तमत्वमुक्त्वा गुणोपात्ताह । अनन्तगुणे इति ।
मधुराऽनन्तगुणवैशिष्ट्यमिति स्वरूपं भगवत्त्वेन सर्वोपाय-
त्वात् । एवंभूतमविषयकभक्तेः पञ्चमपुमर्थत्वेन परमफल-
त्वमेवोपयुज्यते इति भावः ॥ ३० ॥

तस्याश्च सत्सङ्गैकजीवातुत्वात् पूर्वोद्दिष्टानां सतां स्वरू-
पगुणमप्याह । यथेति चतुर्थिः । उपभ्रममाणास्य फलविशेष-
कामनया बह्वर्थं सेवमानस्य अतएव भगवत्तमिष्टयुक्तम् । तस्मै
भवकारणम् ॥ ३१ ॥

शास्ता भक्तिप्रबुद्धयः । अतएव मधुप्रहास्य ब्रह्मविदः
भक्तिभूतिरूपासम्पदाविभावं ब्रह्मापि जानन्तः । तदुक्तं सत्य-
व्रतं प्रति श्रीमत्सत्यदेवेन । मदीयं माह्वमानञ्च परं ब्रह्मति-
शब्दितम् । वेत्स्वस्वबुद्धिर्हति मे संप्रशैर्विदुतं हृतीति ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

एतस्य पुरुषस्य उक्तिभिः ॥ २९—३० ॥

मयम् अधकारजनितमयं तमो विभागः किमप्येतीत्यर्थः
देहात्मनामैकशक्तिविशेषवद्भावे तदेव तमः किमप्यनिर्वाच्यं ज्ञाना-
वरकमप्येवमपगच्छतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलमेवमैवो निश्चिन्तयैवापि तु निश्चितमर्थमन्व-
तिष्ठदपीत्याह । एवमिति । नरदेवानां देवः नृपदेवदेव इति
पाठेऽप्ययमेवार्थः दीव्यतीति देव इति व्युत्पत्त्या राजपर्वायोऽत्र
देवशब्दः स ऐवः आत्मनि प्रत्यगात्मनि आत्मानं मामन्तः
प्रविश्य प्रशासनेन आरक्तं मामुपागच्छ प्राप्त्वं उपासनेन
साक्षात्कृत्येत्यर्थः । ततो ज्ञानेनोपासनात्मकेन विधूतः निरवशेषं
निरक्तो मोहो देहात्मामिमानादिरूपो येन तथाभूतो बभूव
मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

इतिहासमुखेनोपदिष्टमर्थमुपसंहरति । तत इति । युद्धिमांश्च-
त्सस्तु सज्जेत किमतस्तत आह । सन्त इति । एतस्य भयस्कामस्य
पुंसः मनोव्यासङ्गं मनसा विषयेषु सङ्गमुक्तिमनर्थहेतुत्वा-
वपादकैवचोमिदं दृष्टम् ॥ २६ ॥

कीदृशस्ते सन्त इत्यतस्तान्निश्चिन्तयिष्येति । सन्तोऽनपेक्षा इति ।
मय्येव निरतिशयपुरुषार्थरूपे चित्तं येषां तेऽन एवामपेक्षाः मद्-
तिरिक्ताविषयमिच्छापरहिताः अत एव प्रशान्ताः रागाद्यकल-

वित्तचित्ताः सगर्हाणिः सर्वे चिद्विदारमकं जगद्गुह्यमक-
त्वेन समं पश्यन्तीति तथा देहतदनुबन्धिष्वहम्मात्मिमान-
रहिताः निर्वेष्टाः द्वेष्टेष्टयो निर्गताः शीतोष्णाद्विद्वत्प्रमदवि-
काररहिताः परिगृह्यन्त इति परिग्रहाद्भुक्तुका विषयास्तेष्टो
निर्गतास्तद्वहिता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु मनोव्यासङ्गहेतावधे सति केवलमुक्तिमिदं किञ्चोऽपि
पुनः प्ररोहेदित्यत आह । तेष्विति । हे महाभाग ! सम्भवति प्रव-
र्त्तन्ते ततः किमन आह । मदीति । तामम कथां जुषतां शृण्वतां
नृणामर्थं गपुनन्ति शोधयन्ति शेषवन्तीति यावत् ॥ २८ ॥

ततः किमन आह । ता इति आदृता इति । कर्त्तरिक्तः आह-
तवत्तञ्च भवति यद्वा वैरादृता भवन्ति ते भद्विधाना मत्परा
मदाराधनपराश्च सन्तो मयि भक्तिं विन्दन्ति जमन्ते एवासङ्गनिमि-
त्तदुरितक्षयपथद्वारा मयि भक्तियोगं निष्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

ततोऽपि किमत आह । भक्तिमिति । मयि भक्तिमिति सम्बन्धः
किमन्वदवशिष्यते न दुर्लभं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । भक्तेः सत्वं-
साधनहेतुतया तद्विषयभूतमात्मानं विंशति । अनन्तगुण इति
अनन्ता कस्येवया गुणा अभिन्नकायापादका वस्मिन् ब्रह्माणि
स्वरूपतो निरतिशयबृहत्त्वशालिनि निरतिशयानन्दज्ञानस्वरूपे ॥ ३० ॥

एवं सत्सङ्गस्य प्रणाड्यास्त्रिष्वधेः साधनत्वमुक्तमप्य तस्मिन्
रुद्धिं जनयितुं प्रकृतौति । यथेति । भगवत्तमाहवनीयादिरूपेण
पूज्यं विभाष्युमग्रिम उपभ्रममाणास्य पुंसः शीतं तमोऽधकारश्च
तज्जन्मं मयं चाप्येति तथा साधून् सेवयतः पुरुषस्यापि तमो
ज्ञानं तत्प्रयुक्तं संसृतिमयं चापगच्छतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

निमज्ज्येति स्ववत्तम उन्मज्जतां पुंसां परमायतनं परमं शरणं
सन्त एव साधव एवोत्तारका इत्यर्थः । कथंभूताः ब्रह्मविदः
शास्ता रागादिभिरकलुषितचित्ताश्च यथाप्यु मज्जतां दृढा नौः
शरणं तद्वदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीधेकृतपदरत्नावली ।

उक्तं निगमयति । तस्मादिति । कुत इति तत्राह । विदुषा-
मिति ॥ २५ ॥

जन्मप्रभृत्युपपत्तस्य दुःसङ्गस्य त्यागो दुःशक इति न
मन्तव्यः सत्सङ्गं स्वयमेव शिथिलीभूतस्य सुखम् इति
भावेनाह । तत इति । तृणगूढावधमरहितकूपपतनवत् दुःसङ्गो
नर्थकारणमिति यत्ततः किमस्य कुर्वन्तीति तत्राह । सक्त
इति । सक्त एतस्य मनोवाकायकर्मभिः सम्यक् शरणम् गतस्य
पुंसां मनोव्यासङ्गं मनसा दुष्टेषु सङ्गमुक्तिभिः
किञ्चिदिति ॥ २६ ॥

एवंविधमाहारम्याह्वेते कथं ज्ञातव्या इति तल्लक्षणमाह ।
सन्त इति ॥ २७ ॥

अनपेक्षनादिगुणानामन्यत्रापि वर्शनासेवामपि दुःखगनिर्ध-
नेकत्वं क्वादित्याशङ्क्य तच्छक्त्युद्गोचकगुणसज्जावाहकत्वं तद-
भावादिति भावेनाह । तेष्विति । ततः किमन आह । ता इति । ताः
कथावया उक्तो मनोव्यासङ्गं किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमद्विअयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वज्ञकिर्हि समस्तवसनच्छेद्गी तदनुदये तामिः किमत्राह ।
ता ये शृण्वन्तीति ॥ २९ ॥

मकः साधनोत्तमत्वमाह । मक्तिमिति ॥ ३० ॥

एतमर्थं सोदाहरणं समर्थयते । यथेति । विभावसुमग्नि निवेद्यमा-
यश्च शीतादिकं तथा नश्यति तथा साधु सत्पुरुषं सेवमानस्य
मनोऽवाप्तकृतिनाशो भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इतोऽपि सन्तः संस्था इत्याह । निमज्जयेति । तथा ते सन्तः
पुसां परायण्यमस्तु मज्जतां दृढा नीरिव ॥ ३२ ॥

भीमज्जीवगोश्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

ज्ञानात् पूर्वमेव कुतोऽपि वक्ष्यात् विधूतो मोहो वक्ष्य सः
पुंश्चत्वापहतं चित्तमित्यादिप्राचीनतद्वाक्यादेव भगवज्ज्ञानस-
ंज्ञावोपलब्धेः ततो दुःसङ्गमुत्पज्जयेत्युत्तरवाक्यस्यारम्भात् ॥ २९ ॥

मसत्सङ्गस्योऽपि न किञ्चिदस्यात् किन्तु सत्सङ्गेनैवेत्याह । तत
इति ॥ २६ ॥

मक्षित्वा इति विशेष्यम् तद्वन्नानिपेक्ष्यतादिकं स्वरूपगु-
णानुवादमात्रं विषयान् ध्यायतश्चित्तमित्यादेः ॥ २७ ॥

प्रपुनर्नतीति प्रशब्दः अत एव तेषां पुनान्तरात् ॥ २८ ॥

मत्कथानां च न केवलं पावनतामात्रं किंविद्यासेन मक्ति-
प्रदायितापीत्याह । ता इति ॥ २९ ॥

मक्तेस्तु मक्तिरेव फलमित्याह । मक्तिमिति । तत्र हेतुः मवीति
प्रशङ्गि सर्वतो बृहत्तमे तदेवाह । ज्ञानन्देति । ज्ञानन्वासीमानि
भूतानि जायन्त इत्याहः को ह्येवास्यात् कः प्राययादित्यादेश्च भूतैः
ज्ञानन्दैवैव परमबृहत्तमत्वमिति तत्रापि अनन्तगुणं मधुरानन्त-
गुणवैशिष्ट्यमिति ततश्च परमातिपरमबृहत्तमत्वमित्यर्थः । सर्वशेषेन
पूण्यात्वात् एवंभूते च वा मक्तिः सैव परमपुरुषार्थतपोपयुज्ये-
तेतादृशानन्दरामकत्वादि भावः ॥ ३० ॥

एवमस्यापि प्रकरणास्य पूर्वपक्षेदेव निष्ठां दर्शयित्वा
पूर्वोद्दिष्टानां सतां स्वरूपगुणमप्याह । यथेति अतुर्भिः । उपभ-
वमायस्य फलविशेषकामनया यदर्थं सेवमानस्य अत एव
भगवन्तमित्युक्तम् ॥ ३१—३३ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराण्यदर्शिनी ।

नृपेषु देवेषु च दीव्यतीति तथा आत्मनि मनसि आत्मानं
प्रेमास्पन्दं मामवगम्य मत्स्या अनुभूय उपरमत्तं शरीरं-
तत्त्वाज ॥ २५ ॥

स्यासङ्गं विरुद्धामासक्तिं सन्त एवेत्येवकारण्यं सुकृततीर्थ-
देवशास्त्रज्ञानादीनां न तादृशं सामर्थ्यमिति ज्ञापितम् ॥ २६ ॥

सन्त एव के ते ये स्रसङ्गशुभप्रदास्तेषामुक्तवक्ष्य का
इत्यपेक्षायामाह । सन्त इति द्वाध्वाम् । अनपेक्षाः कमज्ञानादीन्
आर्थं देवमनुष्यादींश्च नापेक्षन्ते इति ते तथा तर्हि किं त्वामपि
नापेक्षन्ते तत्राह । मक्षित्वा इति । स्वक्षित्वाः कमादयोऽप्यभूवन्त-
त्राह । प्रशान्ताः अक्रोधनाः यदि तान् केचिद्विचरति तर्हि
तेषु कथमक्रोधनास्तत्राह । समदर्शिनः । अथप्युद्युतदृष्ट्याः

विषु तृणवदृष्टयः तत्र हेतुरहङ्कारजव एवेत्याह । निर्मेमा निरह-
ङ्कारा इति । अत एव मानापमानाद्योक्तवत्त्वार्थनिर्दिष्टाः ननु पुन-
रुक्तत्रादिमन्त्रे नैतादृशत्वं सम्भवत्तत्राह । निरपरिग्रहाः अक-
परिग्रहास्त्यक्तनदासक्तयो वा ये मज्जन्तास्ते सन्तः ॥ २७ ॥

तेषामुक्तवो हि मत्कथा एवेत्याह । तेष्विति ॥ २८—२९ ॥

किमस्तु फलमवशिष्यते न किमपि भक्तेरेव सर्वफल-
रूपत्वादिति भावः । तत्रानन्तगुणं अनन्तसर्वज्ञानान्तरात्मकाहङ्का-
रममकारादिगुणं इति प्रेमा प्रशङ्ग्याति मुक्तिः आनन्दानुभवेति-
प्रशङ्गसुखानुभवोऽपि तस्यानुपाङ्गिकः स्यादेवेति भावः ॥ ३० ॥

विभावसुमग्निं ज्योतिर्न निश्चयं मुपभयमायस्य अप्येति
नश्यति तथैव भजनमित्यर्थं साधून् संसेवमानस्य कर्मादिजडत्वं
संसारभवं भजनविग्रह ॥ ३१ ॥

निमज्जयाम्भजतां नीलोत्पलोनीर्गच्छतां परमात्मनपरमात्मनः ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नृपदेवोऽहं देवो वक्ष्य स तथा अत एव आत्मनि मामा-
त्मानमवगम्य ॥ २५—२६ ॥

अनन्ताः नित्याः अपरिमिताः गुणा वस्तिन् प्रशङ्गि बृह-
त्स्वरूपार्थिके वेदान्तैकवेद्ये ॥ ३० ॥

विभावसुमग्निमुपभयमायस्य प्राप्तिं शीतादिकमप्येति
नश्यति तथा भगवद्भैरवमुपजाड्यं संसारबाधभयमज्ञानं
आप्येति ॥ ३१ ॥

निमज्जयाम्भजतां मृत्युजन्मप्रवाहपतितानाम् परावर्ण्य
परमोद्धारकारणम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

भी भगवान् बोले राजाओं का राजा वह पुरुष
इस प्रकार से गान करके उस उर्वशी के लोक को छोड़-
कर अपने हृदय में स्थित आत्मा मेरे को जानकर ज्ञान से
सब मोहकों छोड़कर समार में निवृत्त होगया ॥ २५ ॥

तिस से उचित है कि सोई भग को छोड़कर मुख-
मान् पुरुष सत्पुरुषों का भग करे तब सत्पुरुष इसके विषय
व्यासंगी को ज्ञानोपदेश से ऊँचे करवेंगे हैं ॥ २६ ॥

सन्त कौन हैं कि संसार से निरपेक्ष होकर मेरे में
चित्तके लगाने वाले शान्त रूप समदर्शी महङ्कारममकार
रहित और शीतोष्णादि द्वन्द्व से रहित हैं सब सामग्री
स्त्रीपुत्रादि से रहित रहते हैं ॥ २७ ॥

हे महाभाग ! उन महापुरुषों में जित्य प्रति मेरी कथा होगी
रहती है जोकि मनुष्यों की हितकारक है सेवन करने
वालों के पापों को नाश करती है ॥ २८ ॥

जो लोग मेरे भज्य करके मेरे में तत्पर होकर बादर
पूर्वक उन कथाओं को सुनते हैं तथा गाते हैं तथा
अनुमोदन करते हैं वे पुरुष मेरे विशेष भक्ति को प्राप्त
होते हैं ॥ २९ ॥

हे साधो ! अनन्त गुण वाले आनन्दानुभव आत्मा प्रश

अन्नं हि प्राणिनां प्राणा आर्तानां शरणं त्वहम् ।
धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य सन्तोऽर्वाग्विभ्यतोऽरणम् ॥ ३३ ॥
सन्तो दिशन्ति चक्षुषि बहिरर्कः समुत्थितः ।
देवता बान्धवाः सन्तः सन्त आत्माऽहमेव च ॥ ३४ ॥
वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्या लोकनिस्पृहः ।
मुक्तसङ्गो महीमेतामात्मारामश्चचार ह ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैपस्विक्याम्
एकादशस्कन्धे श्रीभगवद्भवसम्वादे
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भाषा टीका

मेरे बिषे जिसको भक्तिका नाम होगया है उस के बिषे
और कौनसा मनोरथ बांकी है ॥ ३० ॥

जैसे कि भगवान् अग्निदेवके सेवन करने वाले पुरुष
का शीत भ्रंशकार भस्व जाता है नैसेही साधुओं के संग
करने वाले पुरुष के सबदुःख खड़े जाते हैं ॥ ३१ ॥

घोर संसार सागर में डूबने उल्लंघन हुये पुरुषोंके वास्ते
प्रसन्नवृत्ता संतही परम आश्रय हैं जैसे कि जलमें डूबने
वाले को नौका पार करदेती है ॥ ३२ ॥

श्रीभरखामिकृतभाष्यटीपिका ।

किं च । यथाजमेव प्राणो जीवनम् अहमेव यथा शरणं
धर्म एव यथा प्रेत्य परलोके वित्तं तथा सन्त एवा-
र्वाक् संसारपाताद्विभवतः पुंसः अरणां शरणम् ॥ ३३ ॥

किं च । सन्तश्चक्षुषि सगुणानिगुणज्ञानानि अर्कः पुनः
सम्बुत्थितोऽपि बहिरर्क इत्येकमेव चक्षुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्रधवायार्थमुपसंहरति । वैतसेन इति । सुशुम्नभाषिणोमाननं
प्रविष्टस्य धीता सेना स्त्रीभावप्रमाप्ता बन्धु तन्व स्त्रीभावं
प्राप्तरूपं पुत्रो वैतसेनः पुरुरवाः एवमुक्तप्रकारेणोर्वश्या लोका
रक्षणादवलोकनाद्वा निस्पृहस्ततोऽपि सत्सङ्गादपि हेतोर्मुक्त
सङ्गः सत्सत्मारामो भूत्वा वपेष्ट चचारति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभरखामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीभरखामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

प्राणिनां बहुत्वात् प्राणा इति बहुवचनम् । अन्नमित्येकैव

१ सन्ताऽत इति बिज० सन्तोऽहमेव इतिशुक्तपक्षीयकीदृश० पाठः ।

सामान्याभिप्रायेण जीवनमिति व्याख्यापि तथैव प्राण इत्ये-
कवचनात्तोऽपि कचित् पाठः । यथा तथा शब्दो गम्भीरः ॥ ३३ ॥

देवतास्तद्वत् पूज्याः । बाणधवा हितकारिणः "एक एव परो
बन्धुर्विषमे समुपस्थिते । गुरुः सकलधर्मात्मा यत्राकिञ्च-
नगो हरि"रित्युक्तेः । आत्मा तद्विशिष्टपात्राभिप्रेतः । एवं ब्रह्म-
तया तत्तद्गुणवत्तामुक्त्वा सामस्येन सर्वगुणवत्तामाह
अहमेव चेति ॥ ३४ ॥

न केवलं प्राचीनसंस्कार एव विरामे हेतुः किन्त्वर्वा-
चीनात् सत्सङ्गादपिनि अपेक्ष्यः । एवमस्मिन्नपि प्रकरणे
सत्सङ्गवत्त्वम् । भक्तिरेवाभिधेयेति हेतुम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीभरखामिकृतभाष्यटीपिकाटीपिने टिप्पणी

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अस्मात् संसारात् अरणां गतिः ॥ ३३ ॥

सन्त आत्माहमेव च सन्तः सर्वे हितैषितुः यथाः यथा
च तुलना इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

आत्मारामः अध्यात्मनिष्ठायुक्तः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तिकृतशुकपञ्चीयम्

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्भरखामिकृतभाष्यटीपिकायाम् ।

किञ्च अन्नमिति प्राणिनां जिजीविषूणामन्नं प्राणाः जीवन्ति
आर्तानां तापत्रयपीडितानामहर्माश्रयः शरणं रक्षिता प्रेत्य परलोके
धर्मः शरणं रक्षिता नृणामैतलौकिकानां वित्तं धने शरणं तथा-
ऽस्मात्संसारद्विभवतः पुरुषश्च सन्तः साधवः अरणां शरणं
रक्षयामिति यावत् ॥ ३३ ॥

भीमजीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

ते च न साक्षादृणं किं तु हानोपदेशद्वारेण्यभिप्रेत्याह । सन्त इति । चक्षुषि चिद्विषयीश्वरबाधारम्भज्ञानारम्भकानि दिशन्ति प्रयच्छन्ति अर्कस्तु समुत्थितः मङ्गुदित एव सन् बहिरेव चक्षुर्दिशति महर्शनसाधनं करोतीत्यर्थः । अतः सन्तो देवता बाधबाध तद्वत्पूजा उपकारोऽर्थेऽर्थः । किं बहुना सन्त आत्मा ममात्मभूता इत्यर्थः । हानो त्वात्मेव मे मतामिति महर्शिप्रासादिति भावः । अतोऽहमेव सन्तः मद्दृष्ट्या सेवनीया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतिहासमुपसंहरति । धैतमेन इति । सुद्युम्नभावेन/भावन प्रविश्य स्त्रीभावं प्रत्यक्ष धीतमेनपुत्रो धैतमेनः पुरुरवाः सङ्गास्त्रीणां स्त्रीणां सङ्गान्मुक्तः आत्मारामो महीमतां चचार हेत्याश्रये एवमनिसकस्यापि ऐलस्यासङ्गस्ततो मुक्तिश्चाभूदिति विस्मयते इति ॥ ३५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमजीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिकायाम्
वङ्गविशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

सख्यपि प्रधानः सख्यहमेवेति सोदाहरणमाह । अत्रमिति । लुप्तोऽमेयं भुवितातामजं प्राणो यथा प्रकृष्टचेष्टाप्रदे यथा-
त्रेत्य मरणानन्तरं धर्मो विसृज्य नृणां सुखाय व्याधया वातानां शरणं रक्षिताहमेव यदतः संसारविश्रयतो जनकधारणं शरणं सन्त इति ॥ ३३ ॥

तद्वत्पदादयति । सन्त इति । यथा समुत्थित उदितार्को बहि-
श्चक्षुर्दिशति तथा सन्तः आन्तरचक्षुर्दिशन्ति बहुवचनादादि-
त्याहभिरूपप्रयोजकत्वं सूचयति सत्प्रधानो हरिरित्यव्यावगतिः
कथमभूदित्यत्राह । देवता इति । देवतादयोऽहमेवेत्यनेन सत्प्रधा-
नत्वमवगते हरेरिति

विष्णोश्च सत्प्रधानत्वान्न सतां विद्यते परम ।

इत्याहुर्वैद्विद्वयः स हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥

इतिषाक्य चशब्देन सूचयति ॥ ३४ ॥

स्वात्ममर्षोमतिहासेन संगमयति । धैतमेति । धैतमेव निरु-
प्येवेति शेषः ॥ ३५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः

वङ्गविशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ननु भवानेवास्मानां शरणं चेत् किं समिरित्याशङ्क्याह । सन्त इति ॥ ३४ ॥

एवमभीष्टं वर्णयित्वा प्रसङ्गमुपसंहरति । धैतमेन इति ॥ ३५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः

वङ्गविशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[१६८]

भीमज्जीवगोस्वामिकृतसाराधर्शनी ।

यथा प्राणिनामजार्थनामजमेव प्राणा अजं विना प्राणा न सिद्ध्यन्ति तथैव भक्तच्छूनां सन्त एव भक्तिः तान् विना भक्तिं सिद्ध्यति यथैवातानामनायानामहमेव शरणं रक्षकस्तथैव भक्तोच्छूनां सन्त एव रक्षका यथैव नृणां प्रेत्य मृत्वा काख-
पाशाद्विभूतं धर्मं एव विसृज्य शरणं तथैव नरकं भज-
नमार्गं प्राप्य धर्मेमानस्य अर्थाक् इत्यतः कामक्रोधादिवर्त्म
पातिपाशाद्विभूतः सन्तः एव भक्तिमार्गेरक्षकाः ॥ ३३ ॥

किं बहुना सतां मार्गं प्रतिष्ठासूतां नृणां सन्त एव
मर्थेनिर्वाहका इत्याह । सन्त एव मां साक्षात् दर्शयन्तु चक्षुषि
नर्वाच्यभजतानि दिशन्ति यदिति किञ्च सूर्यं विना
चक्षुर्गिराप न कार्यमिदिरिति चेत् सन्त एव वाहिः स्थितः
सम्पत्तिगोऽर्कः भजनचक्षुःप्रकाशका इति भावः । तस्माद्भक्ति-
परमंचरिणां सन्त एव देवता न त्विन्द्रायाः सन्त एव बाधबा
न तु पितापतृव्यमातृजादयः सन्त एव आत्मा प्रेमास्पदं
ननु वेदो जीवात्मा वा एव सन्त एवाहमिष्टवः न तु
तांस्त्वक्त्वा प्रतिमाकूपोऽहमपीति भावः ॥ ३४ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति । धैतमेन इति । धीता स्त्रीत्वप्राप्त्या
पेक्षया प्राप्ता मेना यस्य स धीतमेनः सुद्युम्नो नवस्कन्धे
ख्यातस्तस्य पुत्रो धैतमेनः पुरुरवाः एवमुक्तप्रकारेण ततोऽपि
उभेशीलोकादपि एतां महीं चचार यत उभेदया लोकात्
स्थानाद्वलोकनाद्वा निष्पृहः ॥ ३५ ॥

इति साराधर्शनीयां दर्पिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे तु पङ्क्तिः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २६ ॥

भीमच्छुक्देवकृतमिजान्तप्रदीपः ।

यथा प्राणिनां मनुजानामन्ते तत्तद्वदन् द्रव्यं प्राणो
जीवने यथाऽऽतानां प्रकृष्टद्रावितां मधुकैटभनकासुरादियः
संक्षिप्तानामह शरणम् रक्षिता यथा च प्रत्येकलोके धर्म
एव विसृज्य सुखसाधनं तथाऽर्थाक् संसारपाताद्विभूतः पुंसः
सन्तोऽरण्य शरणम् ॥ ३३ ॥

चक्षुषि आत्मानात्मपरमात्मज्ञानानि सन्तो दिशन्ति अर्कः
पुनः सम्पत्तिगोऽर्कः बहिस्तप्राप्यकमेव चक्षुर्दिशति अतो
देवतादिवत्सन्तः पूजा इत्याह । देवा इत्यादि ॥ ३४ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति । धैतमेन इति । नवस्कन्धोक्तप्रकारे-
णोमाननप्रवशाद्धीता पुरुषमाचारिणः मेना यस्य स धैतमेनः
सुद्युम्नस्यापत्यं धैतमेनः पुरुरवाः उभेदया लोकात् निर्निगणः
मुक्तिपावनमपसंभं महीं चचार ॥ ३५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमच्छुक्देवकृतमिजान्तप्रदीपे

वङ्गविशोऽध्यायप्रकाशः ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

प्राणिनों का प्राण जैसे ब्रज है जैसे आतों का रक्षक
मे हूँ धर्म जैसा मनुष्यों का परलोक मे धन है तैसेही सं-
सार से उरने बाणोंके वास्ते संतही रक्षक हैं ॥ ३३ ॥

जैसे बाहिर उदय हुआ सूर्य है तैसे संत भीतर के
नेत्र देने वाले हैं संतही देवता हैं बांधव हैं आत्मा हैं
मेरा रूप भी संतही हैं ॥ ३४ ॥

तदनन्तर इस प्रकार से पुरुरवा राजा उर्वशी के साथे

से निरपेक्ष होकर संसार से सङ्ग छोड़कर आत्मा राम हो-
कर इस पृथिवीमे विचरता भवा ॥ ३५ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे एकादशस्कन्धे

ऊर्ध्वीस मे अध्याय की

भाषा टीका समाप्त ॥ २६ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

उद्धव उवाच ॥

क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो ! ।
यस्मात्त्वां ये यथाऽर्चन्ति सात्वताः सात्वतर्षभ ! ॥ १ ॥
एतद्वदन्ति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणाम् ।
नारदो भगवान् व्यास आचार्योऽङ्गिरसः सुतः ॥ २ ॥
निःसृतं ते मुखाम्भोजायदाह भगवानजः ।
पुत्रेभ्यो भृगुमुरव्येभ्यो देव्यै च भगवान् भवः ॥ ३ ॥
एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च संमतम् ।
श्रयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ! ॥ ४ ॥
एतत्कमलपत्राक्ष ! कर्मबन्धविमोचनम् ।
भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ! ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

नह्यन्तोऽनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य चोद्धव ! ।
संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥
वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ।
त्रयाणामीप्सितेनैव त्रिविधा मां समर्चयेत् ॥ ७ ॥
यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः ।
यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिहृतभावायैवैपिका ।

सप्तविंशे क्रियायोगः सद्यश्चित्तप्रसादकः ।
सर्वकामाप्तिहेतुश्च साङ्गः प्रोक्तः समासतः ॥
रागाद्याकुलचित्तानां कुतोऽसङ्गादिसम्भवः ।
इति कृष्यार्चनं भद्रमनुमृत्यानुपृच्छति ॥

क्रियायोगमिति भगवदाराधनरूपम् । ब्रह्मादिति कारणाधि-
ष्ठानादिप्रदत्तः सर्वकारकायां निमित्तस्वरूपाविशिष्टत्वात् वयेति
कस्मिन्नविष्टानादौ केन प्रकारेणेति प्रदत्तः च भक्तिकारिणः
सात्वता भक्ताः ॥ १ ॥

अस्व पुनर्विशेषतः प्रदत्ते कारणमाह चतुर्भिः निशेधसकरं
वदन्ति अङ्गिरसः सुतो बृहस्पतिः ॥ २ ॥

निःसृतं त्वयोपदिष्टमित्यर्थः । देव्यै पार्वत्यै ॥ ३ ॥

सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानाम् ॥ ४ ॥

विश्वेश्वरा च तेषामीश्वर ! ॥ ५ ॥

नास्त्यन्तो प्रपद्यतः पारं वानुष्ठानतो यस्य तस्य ॥ ६ ॥

वैदिक एव मन्त्रो वैदिकार्येवाङ्गानि च यस्मिन् पुरुषर-
कारो स वैदिकः एवं तान्त्रिकोऽपि मिश्रोऽष्टाङ्गादिः मखः
पूजा ॥ ७ ॥

यदा त्रैवर्णिको यजेत तदा गर्भोष्टमैकादशादशाष्टादि-
काण्डस्त्रनिगमनं साधिकारप्रवृत्तेन धेहेनोक्तं द्विजत्वमुपनय-
नम् ॥ ८ ॥

आराधनमण्डपमगोक्ष्यागिविरचिता
दीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

क्रियायोगः अर्चनलक्षणो मोक्षोपायः साङ्गः परोद्देश-
पृच्छातिमाध्यं पारायापरपर्यायमङ्ग तत्सहितः समासत संक्षे-
पतः । पूर्वोप्यायेत सङ्गतिमाह । रागति । क्रियानिमित्तत्व-
क्षणस्य धर्मस्य सर्वकारकाणां सम्बन्धोऽविशिष्टत्वात् तद्व-
त्वाद्यस्मादिति पञ्चम्यन्तेन यच्छब्देन करणाधिष्ठानादिप्रद-
नादिना सम्प्रदानादिप्रदः ॥ १ ॥

तस्य क्रियायोगस्य । मङ्गिरसः सुत इति तस्य भगव-
त्प्रमोपदेशो स्वगुरुत्वं व्यञ्जयति भीमागवते तस्य श्रिसङ्क-
षेणसंप्रदायित्वात् ॥ २ ॥

मुखस्याभोजरूपकेणाचनस्य मधुरत्वमारोप्यते तेन माद-
कत्वात् स्वयमेव रागादिविस्मरणमिति भावः बह्वचनम् ॥ ३ ॥

तत्र सर्वाधिकारमाह । एतदिति । तथाच स्मरणादिपरा-
णामप्यत्राधिकार इति द्योतितम् ॥ ४ ॥

विश्वेश्वरा ये महापुरुषाश्चस्तेषामपीश्वरः स्वयं भगव-
त्त्वात् ॥ ५ ॥

अन्तोऽनधिः संक्षिप्तं वाग्य क्वात्तया ॥ ६ ॥

इत्थितेनेति स्त्रीशूद्राणामन्यत्राधिकारात् केवलस्ताम्रिक
एव अयस्तु इत्थितेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

भक्त्यादरेण भज्या निश्वासेन ॥ ८ ॥

भीमुद्देशोत्तरिक्तमुक्तपक्षीयम् ।

१-६

वैदिक इति यद्यपि पाञ्चरात्रिको धर्मः एकायनशास्त्रामूल
तथा परमवैदिकस्तथापि वैदिकशब्दो गोवर्धनवर्धन्यायात् प्रयी-
धर्मेषु वर्तते ॥ ७-१६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावली ।

मत्पराः भद्वानाश्च भक्तिं निन्दन्तीति स्माराधनात्मकक्रि-
यायोगस्य भक्तियोगानुप्राहकत्वमुक्तं तत्प्रकारबुभुक्षया पृच्छति
क्रियायोगमिति । समाचक्ष्वेति सम्बन्धः यस्मादिति करणा-
धिष्ठानादिप्रश्रयैः करणैः येषाधिकरणेषु तेषां यथा सात्वता
अर्चयन्ति तत्राचक्ष्वेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

किं तत्पदप्रवणाऽयामित्यत आह । एतदिति । एतद्भगव-
दाराधनं मुहुर्मुहुर्नुष्ठितं नृणां निःश्रेयसकरं मुक्तिसाधनं
यद्वन्ति के पुनरनं मुनय इत्यत आह । नारद इति । आचार्यो
बृहस्पतिः तस्य निशपण्यार्जुनसः सुत इति ॥ २ ॥

न केवलं मुनय एव यद्वन्त्यपि तु भगवानजो भगवदाराधनं
निःश्रेयससाधनमाह । केचन आक्षेपकमाह । पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्य
इति तथा भगवान् भयो नद्विधाह कस्यै कस्यै भागवते ताव
द्विप्रणा उपदेशा त्वमेवेत्यभिप्रायेणाराधनं विशिष्टातिष्ठ । निःसृ-
तिमिति । तदुपदेशस्य त्वन्मूर्तिः सृजन्तदुपदेशज्ञानस्याप-
ेक्षायत्तत्वात्तन्मुक्तिं सृजन्ताराधनः ॥ ३ ॥

यत एवमनस्वदाराधनमेव निरीतशयभयः साधनमित्य-
ध्यवक्ष्यामीत्याह । एतद्वा इति । हे मानव ! एतत्सम्पदापोपदेशानु-
ष्ठानपरंपराप्राप्तं त्वदाराधनं सर्वेषां वर्णितामाभिमियां च
किं बहुना स्त्रीणां शूद्राणां च भयसामुत्तमं भयः तत्साधनं
मये ॥ ४ ॥

अतस्तदुपदेशोऽस्याह । एतदिति । हे कमलपत्राक्ष ! कर्मवशं
विशेषतो मोक्षयतीति तथा तदेतत्त्वदाराधनं ब्रूहि ननु ब्रह्मा-
द्युपदेशपरम्परयेव प्राप्तं तत्किमिति मां पृच्छसीत्यतः सम्बो-
धयति । विश्वेश्वरा ब्रह्मादयः तेषामीश्वर त्वमेव सर्वज्ञ इति
त्वमेव ब्रूहीति भावः ॥ ५ ॥

कर्मकाण्डस्य महाराजनात्मककर्मावधोधात्मकशास्त्रभागस्या-
न्तपारस्य ग्रन्थतोऽनुष्ठानतश्च पारराहित्य इह हेतुर्नममन्तो-
न ह्यन्यतरसंक्षिप्तं यथावदनुपूर्वशः क्रमेण वर्णयिष्यामि ॥ ६ ॥

तत्र तावत्स्माराधनात्मकयोगस्य त्रैविध्यमाह । वैदिक इति ।
मिश्रः वैदिकः तान्त्रिक इति त्रिविधो मन्त्रो वागः तत्र
तान्त्रिकः पञ्चरात्रतन्त्रोक्तः यद्यपि पाञ्चरात्रिको धर्मः एकायन-
शास्त्रामूलः परमवैदिकस्तथापि वैदिकशब्दो गोवर्धनवर्धन्यायात् प्र-
यीधर्मेषु वर्तते तत्र प्रवाणो मध्यम्यतमेनैव विधिना
मां सम्प्रगच्छेत् ॥ ७ ॥

यदा गयोष्टमैकादशद्वादशादिकाश्च स्तुतिगमेन स्वाधिकार
प्रवृत्तेन वेदेनोक्तं द्विजत्वमुपगत्य प्राप्त्य पुरुषः त्रैवर्णिकः
भज्या मां यथा भजेताराधयेत्तया निबोध तत्पकारं
शृणुष्वत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावली ।

कर्मयोगानुष्ठानप्रकारं प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये तन्त्रोद्भवोधिगमे
स्वित्यादिना संक्षिप्तोक्तं क्रियायोगं विस्तरतो विधिविधुः
पृच्छति । क्रियायोगमित्यादिना ।

क्रिया तु निष्कृतौ शिष्टाविक्रिसोपायकर्मसु ।

कारणारम्भपूजासु संप्रचारणप्रेषयोः ॥ इत्यतो
विवक्षितमाह । भवदाराधनमिति ये सात्वता त्वामर्चयन्ति ॥ १ ॥

इदमेव वक्तव्यमिति किं किमन्यत्र क्यादिति तत्राह । एत-
दिति । मुनयः एतद्भगवदाराधनं नृणां निःश्रेयसं पुरुषार्थसाधनं
मुहुर्मुहुर्नुष्ठिता यद्वन्ति प्राश्नान्ते तान्निर्दिशति । नारद इत्यादिना
आर्जुनस्य सुत आचार्यो बृहस्पतिः ॥ २ ॥

इतोऽपि इदमेव भोतव्यं तावदित्याह । निःसृतमिति । श्रुति-
वचनानां विकल्पसंभवात्कस्य निश्चये इत्यतो वाह । निःसृतामिति
भवदाहया कसुरजनमोहनायान्यथा नद्विज्जोऽपि इह प्राह्य-
त्वेनाह । देव्या इति । देव्या इत्येतन्नाप्तमूर्तत्वं सूचयति ॥ ३ ॥

उत्तमभोतृणामर्थोक्तयस्तु नापरेषामधिकार इति ना-
अक्षेयमिति भावनाह । एतद् सर्वेति । समाने समानम् ॥ ४ ॥

अनेन कर्मवशविध्वंसनावाप्तानुष्ठानार्हमिति नेत्याह ।
कर्मोति ॥ ५ ॥

कर्मकाण्डस्यापरिमितत्वेन तज्ज्ञानस्य च दुःसाधनत्वेन

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदस्तोत्रम् ।

महामतीनां तदुक्तानुष्ठानं दूरोत्सारितमित्यतो नादरणीयमिति न मतिं कुरु किं तु यत्संक्षिप्तोक्तं तत्प्रत्यक्षपरिहाररत्नेन वक्ष्यामीत्याह । नहीति । कर्मकाण्डस्य पञ्चरात्रागमस्य अष्टाध्यायी न समुच्चये किं तु केषांचिदेवानस्तपारत्वं न सर्वेषामस्मदादि-
बुद्धेर्विषयत्वादित्यादिमन्त्रैः ॥ ६ ॥

वैदिको वेदाधिकारिविषयाऽग्निहोमादिकृताग्निः तन्नाधि-
कारिविषयः पुष्पाञ्जलवादिभिः स्त्रीशूद्रादिविषयो नामसंकी-
र्तनादिः मन्त्रो यागः पूजावस्तुयः तत्तदधिकारिण्यमाह । अत्रा-
श्यामिति । ईप्सितेन योगेन ॥ ७ ॥

अग्निगमेन अष्टाश्रया विहितं यथा तथा द्विजसमुपन-
यनं प्राप्य ॥ ८ ॥

भीमजीवगोश्यामिकृतकमन्दभः ।

एवं तावत् सङ्क्रामोक्तमिच्छतां रीतिं भूतानिच्छन्नामपि
तस्य परमायेपयवसानं यथा स्वाश्रया पृच्छति । क्रियायोग-
मिति ॥ १ ॥

प्रमाणवति । एतदिति द्वाष्टवाम । अङ्गिरसः सुत इति । तस्य
भगवत्समोपदेशो अगुरुत्वं व्यजयति युक्तञ्च तत् । भीमाग-
वते तस्य भीमकुर्यात्संप्रदायित्वात् ॥ २ ॥

न च धीतसङ्क्रानां समरण्यादिकं नरमात्राणामेव क्याज पुन-
रेतादिति नाच्यं यत् एतदिति तेषामेव संमतत्वादिति
भावः ॥ ३-४ ॥

विश्वेश्वराणां महापुरुषादीनामपीश्वरः स्त्रवं भगवत्त्वात् ॥ ५ ॥

यद्यपि तदीदृशमेव तथापि विस्तरत्वादेव मया स्त्रवं
नोक्तं सम्प्रति तु सर्वदिच्छां हारवा संक्षिप्यैव वयं विख्यामी-
त्याह । नष्टास्त इति ॥ ६ ॥

ईप्सितेनैवेति । स्वस्वाधिकारप्राप्ततया तत्रापि स्वभक्षानु-
सारेणोत्तर्यः । ततः स्त्रीशूद्राणां केवलकर्ताग्निः अथेयां त्वम्भ-
तरो मित्रो वेति विवेकः ॥ ७ ॥

तत्र तद्विच्छानुसारेण स्वधर्मनिष्ठानेवाधिकृत्य तत्र च मुख्य-
तया द्विजमेवाधिकृत्योपदिशजन्त्यापि यथास्ममुपदिशति
वदति ॥ ८ ॥

भीमद्विभ्रंतायचक्रवर्तिकृतसारांथर्दिशिनी ।

क्रियायोगामिषा भक्तिः सप्तविधोऽर्चनात्मिका ।

नानोपचारैरर्चायां स्वधर्मसहितोत्पत्तेः ॥

उक्तवृत्तगन्तुसङ्क्रमाहता भक्तिः पुत्रकलायासकचित्तै-
र्बुद्धमेत्यतस्तस्यामपि निरुत्तरिकामागमोक्ताचर्चनभक्तिमनुसृत्य
पृच्छति । क्रियायोगमिति । यस्मात् यं क्रियायोगमाभिलष ॥ १ ॥

एतत् त्वदर्थम् ॥ २-४ ॥

ननु यं मङ्गलः परमानुरागी भवास्ते तवानेन किं तत्राह ।
भक्षावापि अनुकरणावापि ब्रूहि ॥ ५ ॥

[१६६]

मद्वेनल्लङ्घ्यस्य कर्मकाण्डविधेयस्य नास्त्यस्तः यतोऽन-
स्तपारस्य नास्त्यस्तः शास्त्रतः पारं आनुष्ठानतोऽपि वक्ष्य ॥ ६ ॥

वैदिक एव मन्त्रो वैदिकांशेषाङ्गानि च यस्मिन् पुरुष-
सुकादौ स वैदिकः एव तान्त्रिकः गौतमीयतन्त्राद्युक्तः मित्रोऽ
शास्त्रादिरुपयोगः मन्त्रः पूजा त्रयाणां मध्ये बह्विधितं
तेनैव ॥ ७ ॥

अग्निगमेन स्वाधिकारप्रवृत्तेन वेदेनोक्तम् द्विजस्य प्राप्य
पुरुषः वदा यथा यजेत तन्निबोधित्यन्वयः ॥ ८ ॥

भीमकुरुदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अध्याये सप्तविधो तु पुरुषार्थसुसिद्धये ।

अथमाह इयासिधु रस्यं अथरण्याचनम् ॥

सन्तोऽर्वाग्धिपतोऽरथमिच्छनेन सन्तो भवत्पादपद्मा-
न्तेनोपदेशतः संसारव्याख्युद्घातं जन्तं मोक्षवन्तीति सूचयते
तद्भवकीर्त्याचनप्रकारं अमुकनेव समाचक्षतेति पृच्छति ।
क्रियायोगमिति । वेदधिकारिण्यः सारवताः भागवताः यस्मादा-
राधनकरण्याधिष्ठानादिनः यथा त्वामर्चन्ति तथाभूतं भवदाराधन-
रूपं क्रियायोगं समाचक्षतेऽयमर्थः सारवता अपि भवदुपदि-
ष्टेनैव क्रियायोगेन गवस्तं व्रज्यन्तीति सारवतर्चनेति शब्दो-
च्यतामिषावः ॥ १ ॥

एतद्भवदाराधनं निःशेषमकरं वदन्ति अङ्गिरसः सुतः
ब्रूहस्पतिः ॥ २ ॥

ते मुखाश्मोजातिःसुतं भूतेति शेषः हेतुः उभायै ॥ ३ ॥

स्त्रीशूद्राणां चेति पृथगुक्तिर्दानेषु भगवतः कृपाधिकृत्यं
द्योतयति विश्वेश्वराणां ब्रह्मरुद्रादीनामपीश्वरः ॥ ४ ॥ ५ ॥

अनस्तपारस्य नास्त्यस्तः पारं प्रपद्यतोऽनुष्ठानतश्च कर्मका-
ण्डस्य मत्पूजाविधानस्य ॥ ६-७ ॥

अग्निगमेन स्वाधिकारप्रवृत्तेन अष्टवर्षे प्राप्यमुपनवेदित्यादि-
वेदेनोक्तं द्विजस्यमुपनयनम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

उज्ज्वली बोले हे बाह्य मर्कों के भेष्ट ! हे प्रभो जो
पंचरात्र वाले सारवत भक्त आप का जैसे अर्चन
करते हैं वह आप का आराधन रूप जो क्रियायोग है
तिसको आप मेरे से कहिये ॥ १ ॥

वह आप का पूजन सब मनुष्यों का बारम्बार मोझादि
होने वाला है करके नारद आस भगवान् तथा अंगिरा के
पुत्र ब्रूहस्पति आचार्य आदिक सब मुनि कहते हैं ॥ २ ॥

आप के मुख फल से निकले हुए तिस पूजनको मृगु
आदि पुत्रों के आगे भगवान् ब्रह्मा ने कहा है तथा महादेव
जी ने अपनी प्रिया पार्वती जी से कहा है ॥ ३ ॥

हे मानव ! यह आपका पूजन सब वर्णों आश्रमों
को समत कदापि हाथों में भेष्ट है ऐसा मेरे को
विश्वास है श्री स्त्री शूद्रों को भी उनके धर्म के अनुसार
पूजन करना कदापि कारी है ॥ ४ ॥

हे कमलपत्राक्ष ! हे योगेश्वरों के ईश्वर मैं आपका

अर्चायां स्थण्डिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाऽप्सु हृदि द्विजे ।
 द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत् स्वगुरुं माममायया ॥ ९ ॥
 पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदन्तोऽङ्गशुद्धये ।
 उभयैरपि च स्नानं मन्त्रैर्मृदुग्रहणादिना ॥ १० ॥
 सन्धोपास्त्यादिकर्माणि श्वेदेनाऽऽचोदितानि मे ।
 पूजान्तैः कल्पयेत् सम्यक् मङ्गल्यः कर्म स्थावनीम् ॥ ११ ॥
 शैली दारुमयी लौही लेण्या लेख्या च सैकती ।
 मनोमयी मणिमयी प्रतिमाऽष्टविधा स्मृता ॥ १२ ॥
 चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।
 उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ॥ १३ ॥
 अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ।
 स्तपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥ १४ ॥
 द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः ।
 भक्तस्य च यथा लब्धैर्हृदि भावेन चै वहि ॥ १५ ॥
 स्नानालङ्काराणां प्रेष्ठमर्चायामेव तूद्धव ! ।
 स्थण्डिले तत्त्वविन्यासो बह्वावाज्यप्लुतं हविः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अनुक्त भक्त हं सो मेरे अर्थ कर्म सन्धो के छुटाने बाजे
 माय के पूजन को कहिये ॥ ९ ॥

भोग्यागवती शब्द से तथा अर्थ से अनेक पारवाले
 इस पूजनादि कर्म कायडका अन्त नहीं है तो भी है
 उद्धव ! कर्म पूर्वक संक्षेप से मैं इसको वर्णन करूंगा ॥ १० ॥

वैदिक तान्त्रिक मिथ एव तीन प्रकार से भगवा पूजन
 रूप यज्ञ है तीनों में जिस से इच्छा होवे तिसी विधि से
 भगवा पूजन करे ॥ ११ ॥

अब पुरुष श्रेष्ठिणिक अपने वेद शाखा के अनुसार यज्ञो
 पवीत सस्कार को प्राप्त होकर फिर भगवा पूर्वक भगवा जैसे
 पूजन करे तिस धात को तुम भवना करो ॥ १२ ॥

अधिरूपमिदं कृतमाधार्थदीपिका ।

अर्चायां प्रतिमादौ ॥ ९ ॥

स्नानं विशेषमाह । उभयैर्दिक्कैस्तन्त्रिकैश्च मन्त्रैः ॥ १० ॥

किं च सन्धोपास्त्यादीनि कर्माणि आचोदितानि साकल्येन
 विहितानि यस्य भानि तेः सह मे पूजां कुर्यात् न तु तानि

परित्यज्यद्वितीयः । सम्यक् परमेश्वरनिषय एव सङ्कल्पो यः
 तथाभूतः सन् कर्मपातनीं कर्मनिर्हारिणीम् ॥ ११ ॥

अर्चोभेदानाह साधेन । शैली शिलायामथ लौही सुवर्णादि-
 मयी लेण्या मृच्चन्दनादिमयी हृदि पूजायां मनोमयी ॥ १२ ॥

प्रकल्पेण तिष्ठत्यभ्यामिति प्रतिष्ठा प्रतिभैव जीवस्य भग-
 वतो मन्दिरम् यज्ञा प्रतिष्ठया कलाभ्यामेव भगवन्मन्दिरम्भ-
 घतीति प्रतिमाभेदेन विशेषमाह साधेन उद्वासां विसर्ज-
 नम् ॥ १३ ॥

अस्थिरायागच्छते विकल्पः शास्त्रप्राप्ते न कुर्यात्सैकत्वां कुर्या-
 दन्यत्र कुर्याद्वा न वेति अविलेप्यायां मृच्चन्दनलेख्यपतिरिक्ता-
 याम् अन्यत्र विलेप्यायां लेख्यायां च परिमार्जनमेव ॥ १४ ॥

इदानीं सकामानिष्कामभेदेन विशेषमाह । द्रव्यैरिति । प्रक-
 ल्पेण सिद्धैः सुशोभनैः अमायिनो निष्कामस्य भक्तरूपं तु
 यथा लब्धैः यत्र चन्दनादि सर्वथा न लभ्यन्ते तत्र हृदि
 भावेन भावनया यज्ञा हृदि चैवमद्यागस्तदा भावेन मनो-
 मयेर्द्रव्यैरित्यर्थः ॥ १५ ॥

अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाह साधेन । स्नानेति । तत्त्व-
 विन्यासो यथा स्थानमङ्गप्रधानदेवतानां तत्त्वमन्त्रैः स्थाप-
 नम् ॥ १६ ॥

१ मृदुग्रहणादिभिः २ वेदतन्त्रोदितानि मे ३ पावनः ४ अमायया ५ भक्त्याथैव इति विज० पाठः ।

भीराधारमण्डपानामोक्त्यामिविरचिता
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

शक्यं तु प्रतिमादिव विधिः आदिना शास्त्रिप्रामपरि-
ग्रहः अशक्यश्चेन्नरोत्तरत्रेति भावः ॥ ८ ॥

मृदुप्रहणादिति । तत्रायं मन्त्रः । अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते
विष्णुक्रान्ते वसुधरे । मृत्तिके हर मे पापं यमया दुष्कृतं
कृतमित्यादिः आदिना गङ्गादिस्मरणानीयांयसमपेक्षानुज्ञापना-
दिपरिग्रहः ॥ १० ॥

तैः सहति तेषां विश्रमानस्वभावं विवाक्षितं तत्त्वमनाङ्गात्मम् ।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीतिवत् ॥ ११ ॥

लेख्या चित्रपटमयी । भैकता भैकतीत्यर्थः । एषा तु
सकामानामेव तद्रत्नगुणस्वभावोः प्रतिविरोधात् ॥ १२ ॥

चलाचलेत्युक्तम् । पूर्वार्थे प्राणप्रतिष्ठा संस्कारहीनाताम-
प्यन्वेतामर्चनं प्रसक्तमित्युक्तं यदिति । कलान्यासेन तत्त-
न्मन्त्रैस्तत्तत्स्वभावेन । विद्यायामचञ्चलायां प्रतिमायाम् ॥ १३ ॥

विकल्पः अविष्टाननिमित्ततया स्वरूपणा च व्याचष्टे । शाल-
ग्राम इति । शालग्रामं नैव कुर्यात् तथा माहात्म्यात् भैकत्यां
कुर्वादेव चिरं तद्रत्नगुणसम्भवात् । स्तपनमित्युक्तम् । अवि-
ष्टेय्यायामित्युपलक्षणमतएव मृन्मयलेख्यव्यतिरिक्तायामित-
व्याख्यातम् । मृन्मयी मृच्चन्दनादिमयी लेख्या च चित्रपट-
लिखिता तद्व्यतिरिक्तायामित्यर्थः ॥ १४ ॥

मृजे आदिना क्यगिडलादिग्रहः । पूर्वार्थे यत्र चन्दनादी-
त्यादि प्रतिपत्तिगौरवम् अतो यदिति ॥ १५ ॥

अङ्गं मुख्यादि तदधिष्ठानदेवानां शब्दतत्त्वादीनां तत्तदङ्गेषु
पराय शब्दतत्त्वात्मने नमः इत्यादि मन्त्रैः कथापनं प्रधानं
देवतानां जीवतत्त्वादीनां सर्वदासीरादौ पराय जीवतत्त्वात्मने
नम इत्यादिमन्त्रैः कथापनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विराघवाचाभेकतमागुतचन्द्रचन्द्रिका ।

अचोयमिति । अचोया प्रतिमायां क्यगिडले चक्रावतमण्ड-
पे द्रव्येण पूताभावेन गन्धकुमुपादिना स्मरु मागिति
गुह्येवतयोरैक्यभावेना विधीयते अमायया निष्कपटभावेनाफला-
मिसाधना ॥ ८ ॥

आराधनाप्राकृत्यमाह पूर्यमिति । यावज्जीताः शोचिता दन्ता-
यन सः अङ्गशुद्धये देहशुद्धये स्नानं प्रकुर्यात् ततो मृदुप्रहणा-
दिना मृद्वमयादलेपेन उभयैः वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च मन्त्रैर-
लिङ्गैः स्नानं प्रकुर्यात् ॥ १० ॥

ततः सध्यापाणिः सध्यापासनमादिषेतां तानि कर्माणि
मया वक्ष्ये चार्चितानि कुर्वीत्यनुगुणं पूजामिति सम्प्र-
त्ययः सङ्कुलः फलानामसन्धिस्वरूपो वक्ष्ये सः कर्मपावर्गी कर्मशो-
धी प्राप्स्यपापकषिराधिप्राज्ञानकर्मक्षपणकर्त्री पूजां तैः सध्या-
पासनादिभिः सहित एव कुर्यात् तानि त्यजेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अर्चायां क्यगिडलाप्रो मेत्युक्तं तत्रार्चामेव तेषु कृत्वा कृ-
तानि चाह । शैलीत्यादिना । शैली शिलायाम्यौही स्मर्यरज-

तत्राग्राद्यन्यत्रममयी लेख्या मृच्चन्दनादिमयी ह्यार पूजायां मनो-
मयीत्युक्ता प्रतिमा ॥ १२ ॥

तत्र मनोमयीव्यतिरिक्ता सप्तविधा प्रतिमा अक्षालेति
त्रिभिधा प्रतिष्ठाजीवमन्त्रितमित्यर्थे मनोमयी अक्षालेत्वेन
सम्प्रत्ययः प्रकल्पेण तिष्ठतीति प्रतिष्ठा जीवमन्त्रितमिति समाहा-
रवृत्तः तत्र मनोमयी जीवं प्रतिष्ठा अक्षाला तु मन्त्रितमित्यर्थः
यथा प्रतिष्ठित्युक्त्या भगवानिति प्रतिष्ठा भगवत्प्रतिमा मनो-
जीवित्यर्थे मन्त्रित कथानं हृदयं हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठित इति-
यने तत्प्रतिष्ठितेति शेषः यथा जीवो मन्त्रितश्च प्रतिष्ठितकथान-
मित्यर्थः । यथाऽचलाया लक्ष्मणमाहाप्रतिष्ठति । जीवं जीवकथानं मनो-
मन्त्रितश्च प्रतिष्ठितः तत्र क्यमित्यर्थः इ उद्धव । क्यरायामच-
लायामर्चने पूजायाम उद्धासावाहनं न कृतः न कार्यं इत्यर्थः
उद्धासो भिसंजनम् ॥ १३ ॥

अविद्यायां तु निष्कल्पः कथात् उद्धासावाहनयोरिति विभाक्त-
विवर्तयामेनानुपपत्ते तयोर्विफलप्राप्त्यर्थे क्यगिडले अति अशक्यः
क्यगिडले तु द्रव्यमहास आवाहनं चैतदुभयं सर्वदेवत्यर्थः
स्तपनमिति । अविष्टेय्यायां विष्टेय्यानिर्दिष्टायां स्तपनं कर्तव्यं
निलेप्याग्रहणं लेख्यभैकत्योरप्युपलक्ष्यम् अथवा लेख्या-
भैकतीषु तु पारमार्जनमात्रम् ॥ १४ ॥

इदानीं फलानामसन्धिवर्गमसन्धिभेदेन पूजापकरणेषु निशेध-
माह । द्रव्यैरिति । अर्मायन इत्याग्र वशेनात् द्रव्यैरित्यर्थेयामिभ-
हितफलस्त्वत्यादिः प्रसिद्धैर्विधायकशस्त्रप्रसिद्धैः सर्वैरेव
द्रव्यैर्गन्धमा मदारभन कार्यम् अर्मायनोऽर्मासन्धितफलस्त्व-
मङ्गलक्यं तु यथास्तव्यैः समर्मायनैर्द्रव्यैः हृदि भागेन लेख्यद्रव्याणां
मानसा भगवत्प्रेमैत्यर्थः । यथा हृदि भागेन चैन हीत्यादिना
व्युत्क्रमणा हृदाद्यन्वया कर्तव्यविशेषनाह । हृदि पूजायां तु
भागेन मानसापचारिणा मद्यागः कार्यं इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अर्चायां तु स्नानमलङ्कारश्च मम प्रेष्टुं प्रियतममनस्तदुभ-
यमवश्यं कार्यमित्यभिप्रायः तत्र स्नानं यथानुगुणं स्तपनमा-
र्जनान्यतर्गतनित्यं क्यगिडले तु तत्त्वानां यथाकथानमङ्गप्रधा-
नदेवतानां विन्यासः तत्रमन्त्रैः कथापनं यथा तत्त्वानां कार्द-
मानसमानयोगोऽप्यानां पञ्चविंशतितत्त्वानां तत्तद्वर्गोपाचारयोग-
विन्यासः मम प्रेष्टुम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विराघवाचाभेकतमागुतचन्द्रचन्द्रिका ।

अर्चादीन्विष्टानानि उत्तरात्तरं शक्तानि यथायोग्यम् ॥ ८ ॥
उभयैर्वादेकैस्तान्त्रिकैरेव मन्त्रैः ॥ १० ॥

सध्यापाकस्यादिकर्माणि यानि तैः मम पूजा प्रकल्पयत्
किमर्थमेव सङ्कुलः इति तत्राह । सध्यागति । सध्याक-
मत्पूजायैव सङ्कुलः कर्मशुद्धिकर इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अर्चायामित्युक्तप्रतिमाभेदमाह । शैलीति । शैली शिलामयी
लेहेन कांक्षितप्राप्तिना निर्मिता यौही लेख्या औपचर्यसन्धि-
प्राप्तिना लेख्या पटादिखिखितचित्रलेख्या भैकती तत्तत्फला-
प्राप्तिना कृता मनोमयी ध्यानकार्ज्याचतुर्भिर्वाभ्यताकृतिः
मयिमया मूर्ध्निर्वादिर्विचिता ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

जीवमग्निरं देहः इदमपि च्छान्तभूतास्थिरायां प्रतिमाया-
माचने उद्भासावाहने न क्तः ॥ १३ ॥

अथप्र शिवादिष्वेव क्तपनं विवेक्यायां तृशब्दास्थयिड-
छादावपि परिमार्जनं क्तपनमित्युच्यते ॥ १४ ॥

प्रसिद्धैस्तन्त्रेषु प्रशस्तरवेन निरूपितैः सामग्र्यभावे यथा
छन्दैः हृदि भक्त्या भावेन ध्यानेन द्रव्यध्यानसमुच्चये च शब्दः
एवमग्नौ भक्तेः सार्वत्रिकत्वे हिशब्दो ज्ञानाद्याधिक्ये ॥ १५ ॥

तत्त्वस्य हरेः सच्चिदानन्दरूपस्य विन्यासः सन्निधानं
तत्त्वानां प्राणध्यानादीनां विन्यासो वा ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धर्मः ।

तत्रापि शक्त्यनुसारेण पूजाधिष्ठानं विकल्पयति । अर्चाया-
मिति । प्रथमे त्वर्चायामेव विधिः अशक्त्यैव तूत्तरोत्तरं प्रति
भावः ॥ २-११ ॥

प्राधान्यादर्चाया एव भेदानाह । शैलीति । सैकता सैकनी-
त्यर्थः । एषा तु सकामानामेव न तु प्रीतीच्छूनां तद्रक्षणारक्षणयोः
प्रीतिविरोधात् ॥ १२ ॥

अर्चाचक्षेत्यर्चकं द्विविधा प्रतिष्ठा प्रतिमाजीवमग्निरं यः
स्वर्षा जीवानामाभयोऽहं तद्रूपमेव माययेदित्यर्थः । वक्षते च
स्वस्नाङ्गं मां प्रपूजयेदिति अलङ्कुर्वीतस्मेम मङ्गक्तो मां यथा-
चित्प्रति शिरोमत्पादयोः कर्तव्यं च ॥ १३ ॥

स्थिरा काष्ठान्तरस्याग्नी शैलीप्रभृतिः तस्यां न क्त इति
प्रतिष्ठासमये नित्यस्यायित्वेनावहनात् अस्थिरा सैकता काष्ठ-
लुप्ता च तत्र विकल्प इति सा यदि कथं चिरकतिचिद्-
गति स्थिरा स्यात्तदा तस्यामपि न ते क्तः किमुत स्थिरा-
यामित्यर्थः ॥ १४ ॥

अविलेप्यायामिति लेप्याया दातमय्याभ्योपलक्षणम् उपलक्षणा-
त्वात् सर्वा दातमयी गृह्यते तित्तुकमार्यादित्यथाः क्तपन-
सम्भवात् प्रधानदेवतानां तत्त्वमन्त्रैः क्तपनम् उपस्थानादयो-
दिना पूजनं सर्वत्र गृह्यते ॥ १५ ॥

कामिनामावश्यकता कापट्यसम्भवात् भक्तस्य तु न सा
विधीयते तदसम्भवादित्याह । अमायिन इति । अत्र अर्चायामेव
सेवकस्य मम च प्रेष्टुमतिशयवेन प्रियम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतसाराण्येर्हिनी ।

अर्चायां प्रतिमाया ॥ २ ॥

उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च मन्त्रैः वेदेनाचोदितानि शास्त्र-
विहितानि यानि तैः सह पूजां कल्पयेत् कुर्यात् स एव सम्पक्-
सङ्कल्पः पूयांमनोरथः कर्मपावनी कर्मनिर्हरिणीम् ॥ १० ॥ ११ ॥

प्रतिमामेदनाह । शैली शिखामयी खौही ख्यादिमयी ॥ १२ ॥

प्रकषेण स्थितेऽस्वामिति प्रतिष्ठा प्रतिमा जीवमग्निरं
सर्वजीवानामाभयः साक्षाद्देवमेवेत्यर्थः । स चाचला भीजग-
जायादिः अर्चा बाधमुकुम्भादिः उद्भासो विसर्जनं च आवाहनं

च ते स्थिरावामचलायां च न क्त इति प्रतिष्ठासमये एव
नित्यस्यायित्वेनावहनात् ॥ १३ ॥

अस्थिरावामक्यैर्यस्यमायायां सैकत्यां लेप्यायां च
विकल्पः सा यदि कतिचिद्गतिना स्थिराकृता स्यात्तदा
भक्तिविश्वासमेववशात् कश्चिन्न कुरुते अन्यथा तु कुरुते च
शास्त्रप्रामे तु नैव कुर्यात् स्थयिष्ठत्वं उपलक्षितस्यैव स्थिरपक्ष-
त्वात् सैकत्यामपि कुर्यादेवेत्यर्थः । अविलेप्यायां लेप्यलेख्यमूर्ति-
व्यतिरिक्तायां क्तपनमन्त्रश्च लेप्यलेख्योक्तया दातमय्यां च
परिमार्जनमेव ॥ १४ ॥

प्रसिद्धैः प्रकषेण धनादिसिद्धैः अयङ्गुणवन्धनकुङ्कुमादिभिः
ममायिनो निरूप्य भक्तस्य तु यथाछन्दैर्वैदिक्यया प्रातिहं-
वैर्हृदि भावेन भावनया च मनसैवोपस्थापितबुद्धमैरपि सुरामि-
पः परमाज्ञादिभिरप्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्त्वानामङ्गप्रधानदेवतानां विशेषतो यथास्थानम्भासस्तत्त-
मन्त्रैः स्थापनमात्रं तत्त्वसङ्कुर्यादिकमात्रेण प्लुतं सितं हवि-
स्तिज्जादिकं बाधितं वस्तु ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अर्चायां प्रतिमादौ ॥ २ ॥

उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च ॥ १० ॥

सम्प्रोपास्त्रादिकमणिं वेदेन प्राचोदितानि साकम्भ-
विहितानि यस्य यानि तैः सह कर्मपावनी कर्मनिर्हरिणी
पूजां कल्पयेत् कुर्यात् सम्पक् फलामिसिन्धुरहितः सङ्कल्पे
यस्य स तथाभूतः सन् ॥ ११ ॥

अर्चामनेकधा दर्शयति । शैलीतिसाख्येन । शैली पारिवात्रादि
शिखामयी तनुक्तं पारिवात्रं प्रति भीकुर्यात्—

स्वस्वादममिध प्रतिमां कारचित्तेह भक्तितः ।

शुभ्रवन्ति तु वे नित्यं मम चारुवन्ति ते गतिम् ॥

इति खौही सुवर्णादिमयी लेप्या मृच्छन्दनादिमयी अजीव
स्यापासकविषलक्षणास्वोपास्यस्य भगवतः प्रतिष्ठया मग्निरं स
प्रतिमेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अस्थिरायां विकल्पः कुर्यात् चेत्यर्थः । शास्त्रप्रामादिलक्षणां
तु प्रतिष्ठा आवाहनं विसर्जनं च नास्ति प्राणान्तरे—

शास्त्रप्रामादिलक्षणास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते । इति

शास्त्रप्रामाचने नैव आवाहनविसर्जने ॥

शास्त्रप्रामे तु भगवानाविर्भूतो यथा हरिः ।

न तथाप्यत्र सूर्यादौ वैकुण्ठे चैव सर्वगः ॥

इति च अविलेप्यायां लेप्यलेख्यमैकनीतिरिक्तायाम् ॥ १४ ॥

यदा प्रतिमादिषु मद्यागस्तदा प्रसिद्धैर्द्रव्यैः तत्रापि अमायिनः
मायिकफलवासनाभूत्यस्य मङ्गक्तस्य च दयालव्यैः यदा तु हृदि-
मद्यागतस्तदा तु भावेन मनोमयेन द्रव्येणैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

आधिष्ठानमर्धेन प्रधानोपचारं दर्शयति । स्नानेति साधने तत्त्वस्य-
मन्त्रमूर्तेः स्थापनं तच्च श्रीमद्रोपाकृतापिस्त्रादिस्त्रावधानेषु
पूर्वैः प्रपञ्चतम् ॥ १६ ॥

सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः ।
 श्रद्धयोपाहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि ॥ १७ ॥
 भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ।
 गन्धो धूपः सुमनसो दीपोऽन्नाद्यं च किं पुनः ॥ १८ ॥
 शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः ।
 आसीनः प्रागुदग्वाऽर्चैर्दर्शयामथ संमुखः ॥ १९ ॥
 श्रुतन्यासः कृतन्यासां मदर्चां पाणिना मृजेत् ।
 कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत् ॥ २० ॥
 तदग्निर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च ।
 प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यदभितैस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत् ॥ २१ ॥
 पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि देशिकः ।
 हृदा शीर्ष्णाऽथ शिखया गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥
 पिण्डे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम ।
 अर्ग्वी जीवकलां ध्यायेन्नादान्ते सिद्धभाविताम् ॥ २३ ॥
 तयाऽऽत्मभूतया पिण्डे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः ।
 आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्ताङ्गं मां प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

माया टीका ।

राम कृष्णादि मूर्ति में या चेदी में या अग्नि में या सूर्य में या जल में या हृदय में या ब्राह्मण में उपयोगी तब द्वारा भक्तियुक्त होकर मेरा तथा अपने गुरु का तस्कपट होकर पूजन करे ॥ १७ ॥

पहिखे भग की शुद्धि के बिने दस्तबावन करके स्नान हर तिसमे मृत्तिकादिक खगाके वैदिक तथा तांत्रिक ऋषी से स्नानादिक क्रिया करे ॥ १८ ॥

जैसे मेरे आजा कर चेदी ने कहा है तैसे सम्भ्यो-
 ॥ स्नानादि कर्मों को सङ्कल्प पूर्वक करे उन पदार्थों से तमों को पवित्र करने वाली पूजा को करे ॥ १९ ॥

शिखा की काष्ठ की सुवर्णादिक की खेपन की चित्र की शालू की पाषाण की हृदय में मनोमयी ऐसी माठ प्रकार की मूर्ति की पूजा होता है ॥ २० ॥

खल तथा अखल दो प्रकार की मूर्ती होती हैं सब तीर्थों का प्रतिष्ठा रूप परमात्मा का मंदिर है हे उज्ज्व ! स्थिर मूर्ति में आवाहन तथा विमर्जन दोनों नहीं होते हैं ॥ २१ ॥

खल मूर्ति में आवाहन विमर्जन कहीं होता है कहीं नहीं होता है चेदी में दोनों होते हैं बिना बिपी में स्नान होता है और लिखी में मर्जन होता है ॥ २२ ॥

नित्यकापटी होकर प्रसिद्ध द्रव्यों से प्रतिमादिकों में मेरा यजन करे भक्त होवे तो यथाशाम पदार्थों से पूजन करे हृद-
 यमें तो मावही से करे ॥ १५ ॥

हे उज्ज्व ! स्नान सुंदर प्रिय मखकारादिक तो मूर्ति में ही होते हैं चेदी में तो तस्वीर का न्यास होता है अग्नि में तो घृत मिश्रित हविंस पूजन होता है ॥ १६ ॥

अधिरात्राधिकृतमायाशेषीपिका ।

अभ्यर्हणमुपस्थानार्चादि सलिलादिभिरुपेक्षादिना वज-
 नम संध्याचारणमाह । भज्यते ॥ १७-१८ ॥

एतन्मात्रकारादिव्यवस्थामुक्त्वा इदानीं पूजाप्रकारमाह ।
 शुचिरिति । सम्भृताः सम्भाराः पूजासाधनानि येन सः प्राग्-
 प्रैर्दर्भैः यथा प्रागेव सम्भृतसंभारः सन्नासीनः तत्वासीनः
 सन् पश्चात्तत्सम्भारार्थं वारवाग्मुक्तिष्ठेदित्यर्थः । प्राङ्मुख्य
 उदङ्मुखो वा आसीनः अर्चायां तु स्थिरावा सम्मुखोऽर्चासम्यक्
 उपविष्टः सन् ॥ १९ ॥

अतस्तरं गुर्वोदनमस्कारपूर्वकं यथापदेशं स्त्रिमन्त्रकृत-
 न्यासः कृतो मूलमन्त्रन्यासा यस्यां तां ममाचामामृतेऽग्नौ-
 व्यापकपेक्षादिना शोधयन् कलशं पूर्णकुम्भम प्राशर्गादि
 प्रोक्षणीयं दक्षपात्रमुपसाधयन् वनपुष्पादिभिः संस्क्रुयान् ॥ २० ॥

१ कृतन्यासो मदर्चा च पाणिनाभि मृशेद्वयः इति विज० पाठः ।

भीमरक्षासिद्धतमाचार्यदीपिका ।

तद्विः प्रोक्षणीयाभिर्देवयजनं देवपूजास्थानम् पाद्याद्यर्थं
त्रीणि पात्राणि कलशोदकः पूरितानि तैस्तेर्द्रव्यैः साधयेत् तत्र
पाद्यादिद्रव्याणि—

पाद्ये शामाकदूर्वाञ्जलिष्णुक्रान्तादिरिष्यते ।

गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाप्रतिखसर्षपाः ॥

दूर्वा चेति क्रमादधद्रव्याष्टकमुदीरितम् ।

जानीखवङ्गकङ्कालैर्मतमाचमनीयकम् ॥

इति ॥ २१ ॥

तानि च त्रीणि यथाक्रमं हृद्यादिमन्त्रैर्गोपयन् वा सवां-
यधमिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥

तदनन्तरं पियडे देहे वायव्यप्रसंशय इति । कोष्ठगतेन
वायुना शोषिते आधारगतेनाग्निना दग्धे पुनर्बलाटस्थचन्द्र-
मण्डलामृतप्लावनेनामृतमये जाते तस्मिन् हृत्पञ्चर्या परां
भेषां जीवककां भीमाराधयामूर्तिं ध्यायेत् कथम्भूताम् नादास्ते
सिद्धेर्भाविताम् प्रणवस्याकारोकारमकारविबुनादाः पञ्चांशा-
स्तत्र नादान्ते सिद्धेर्ध्याताम् तथा च भूतिः—

“यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदास्ते च प्रतिष्ठितः ।

तस्मै प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः” ॥

इति ॥ २३ ॥

तथाऽऽमभूतवा स्वेनैव भावेन चिन्तितवा अमृतमये
पियडे रूपेन प्रमथा गृह इव व्याप्ते सति तस्मिन्नेवादौ भान-
सैरुपचारैः संपूज्य तन्मयः सज्जन्नादिस्वावाहा रूपापनमुद्रवा
रूपापयित्वा ॥ २४ ॥

भीमभारमण्डासगोस्त्रामिधिरक्षिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सूर्यं चेत्यर्चकम् । उपस्थानं स्तुतिः अर्घ्यादीत्यादिना
पाद्याद्युपचारग्रहः । तर्पणादिनेत्यादिना पुष्पाद्युपचारग्रहः ॥ १७ ॥

सर्वत्र सर्वस्मिन्नेवाद्यधिष्ठाने साधारणं समानमुपचारमाह ।
अर्धकेन अर्धयेति । अर्धया आदरेण । अर्ध भोज्यमर्ध अर्धम् ॥ १८ ॥

अधिकारादिव्यवस्थामिति । सकामस्य विहितसर्वद्रव्यैरे-
वाधिकारः नतु हीनद्रव्यैरेव निष्कामस्य तु यथाव्यवस्थैरेवेति
अधिकारव्यवस्था । आदिना अधिष्ठानभेदेनोपचारव्यवस्था
सर्वसाधारणोपचारव्यवस्था च गृह्यते । पूर्वार्थे मध्यपदलो-
पाङ्गुपगमेऽपि सम्भाराः पूजाकाले तत्पूर्वं वा संपादनया
इति संशयं यद्वति ॥ १९ ॥

स्त्रिंशन् कृता केशवादिन्वासा येन सः । तथा मूलम-
न्त्रेण द्वादशाक्षरेण अष्टादशाक्षरेण वा ॥ २० ॥

साधयेत् भोजयेत् । विष्णुक्रान्ता अपराजिता । आदिना
तुलसीचन्दनग्रहः ॥ २१ ॥

देशिकः पूजाकार्यः । हृद्यादिमन्त्रैरिति । हृद्याय नमः
शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् इति मन्त्रैः ॥ २२ ॥

भूतशुद्धिमाह । कोष्ठगतेनति । अथमन्त्रविधिपूर्वकोऽर्थः ।

पापपुरुषकृपे पियडे वायुना शोषिते इति धूम्रवर्णेन परमशो-
षकेण पूर्वं वामनासापुटे चिन्तितेन षोडशवारं जप्तेन पञ्चा-
मनसा नामिमण्डलं नीतेन पुनः चतुःषष्टिवारं जप्तेन यं
धीजेन कुम्भकं कृतवोत्थापितो यो वायुस्तेन शोषिते इति
पञ्चाद्रमिति बन्धिधीजेन मूलाधारगतबन्धुत्थापकेन वायुस-
म्यस्तया दक्षिणनासापुटे चिन्तितेन षोडशवारं जप्तेन पुनः
मूलाधारं नीत्वा चतुःषष्टिवारं जप्तेन कुम्भकं कृतवोत्थापितो यो
बन्धिस्तेन दग्धे इति । पञ्चाद्रमिति चन्द्रधीजेन वामनासापुटे
चिन्तितेन षोडशवारं जप्तेन पुनर्बलाटस्थचन्द्रं प्रति नीत्वा चतुः
षष्टिवारं जप्तेन कुम्भकं कृतवोत्थापितं यच्चन्द्रमण्डलस्थममृतं
तत्प्लावनेनामृतमये जाते तत्पूजापयोगिदेहे नारायणमूर्तिं
ध्यायेदिति तथा च नारायणमूर्तेर्नोदान्तरे प्रमाणां भूति
स्तत्र स्वरः प्रणवान्तनादरूपः वेदस्यादावस्ते च स इति तदुच्चा-
रणान्तरमेव वेदस्याच्चारणात् समापनाच्च प्रकृतिखीनस्य स्वरप-
खीनस्य सन्तः यः परोऽधिष्ठाता स महेश्वरः भीमाराधयः ॥ २३ ॥

स्त्रेणैकभावेनेति । स्त्रस्य तदंशत्वात्तद्व्याप्यत्वात्तदायत्त-
वृत्तिकत्वात् कामुकाः कामिनीमर्धमिति वस्तुवर्षाष्टत्वाच्च स्त्र-
रूपेण सहस्रभेदेन चिन्तयेदित्यर्थः । वेदस्याप्राधिकारवे ध्यातु-
र्ध्वेवभावस्य पूज्यपूजकभावस्य च कण्ठोक्तस्य व्याकोपात्
व्याख्यान्तरमुपेक्षितम् । तस्मिन्नेव पियडे एव । तन्मयः
स्त्रीमण्डोऽयं जादम इति वत् तद्वानिष्टः । मामिति अर्चार्थं
सर्वत्राऽस्मच्छब्दसामानाधिकार्ययेनाभेदेत्वा शिखावुख्यादि-
सर्वथा परिहृतं शिखावृद्धिः कृता किम्वा प्रतिमायां हरेरेव
त्यादिना तन्निषेधात् ॥ २४ ॥

भीमशंखसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रोक्षणीयमिति कलशविशेषणम् ॥ २०—२१ ॥

हृदा शिष्णां च शिखया हृद्यशिरःशिखामन्त्रैः ॥ २२ ॥

पियडे इति । प्लावनस्याप्युपलक्षणीयो वायव्यप्रसंशय शोषण-
दाहनप्लावनेः शोषिते शरीरे इत्यर्थः । मम अर्घ्यो जीवककां ध्याये-
दिति वेदादिष्विदं लक्षणाभ्यां जीवककां मदीयां ध्यायेत् ॥ २३—२४ ॥

भीमह्रीराराधनाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सूर्यं चेति । अर्घ्यहंणम् उपस्थानेनाहंणं स्तुतिभिराराधनाभि-
त्यर्थः । सखिले तु सखिलादिभिः अर्घ्यसखिलादिभिः आदिशब्दे
गन्धपुष्पाक्षतादिसंग्रहः तर्पणादिभिरिति केचित् सर्वत्र साध-
रणमाह । अर्धयेति । भक्तिमुक्तेन अर्धया समर्पितं वारि जप-
मपि प्रष्टुं मम भवति ॥ १७ ॥

किं पुनः गन्धाद्यन्यतमं सुमनसः पुष्पाणि अन्नाद्यमित्य-
द्यशब्देन पेयताम्बूलादिसंग्रहः यद्वा अन्नं ततोऽप्यन्यदर्थं मा-
तन्त्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ पूजाक्रमं प्रपञ्चयति । शुचिरित्यादिना । संभृताः स-
क्षिताः सम्भाराः पूजापकरणानि येन सः प्रागभेदेभिः कल्पि-
मासन् यस्य सः प्रागुद्भवा प्राङ्मुख उद्मुखो वा अथवाचां
संमुखोऽभिमुखः प्रासीनो वारम्भारमनुतिष्ठञ्चेत् ॥ १९ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमागवतसम्प्रदायिका ।

प्रथमं स्नातृषु कृतो स्वासः मातृकाप्रणवमूढमन्त्रस्यालो-
येन सः कृतः स्वासः स एव ब्रह्मा तां मर्त्या मत्प्रतिमां
पाणिना मृज्जपरिमृज्जत् प्रोक्षणीयमिति कक्षशविशेषणं पृथक्
प्रोक्षणकक्षशपरं वा बध्नादस्मनो वामपार्श्वे उपसादयेन्नद-
ध्यात् ॥ २० ॥

तदङ्गिः कक्षशोदकेः देवययनं बागभूमिं द्रव्याणि स्वाध-
नान्वात्मानं स्तब्धं पाद्यादीनि त्रीणि पात्राणि च प्रोक्ष्य ततोऽङ्गिः
कक्षशोदकेस्तेस्तेद्रवैस्तुलसीदूर्वाङ्कुराविष्णुकान्तार्त्तसखायंकवहा-
रादिभिश्च साधयेत्पूरयेदित्यर्थः । पात्राणां च त्रिप्रोक्तिरावश्य-
कत्वघातनार्था शुद्धादकसर्वोपादकस्नानीषोदकादिपात्राणामपि
तत्र तत्रोक्तत्वात् ॥ २१ ॥

कानि पुनस्तानि वात्राणीत्यतस्तद्विवरणं संस्कारान्तरमाह ।
पाद्यानि । देशिकः आराधकः पाद्याद्यर्थं यानि त्रीणि पात्राणि
तानि हृदादिभिरभिमन्त्रयेत् तत्र हृतं हृदयमन्त्रः शिरः शिरामन्त्रः
शिक्षा शिक्षामन्त्रः गायत्री विष्णुगायत्री ॥ २२ ॥

अथ देहसंस्कारमाह । पिण्ड इति । वायुग्निरश्वदौ शोषयाद-
हनपरो तो प्लावनस्वाप्युपलक्षणीयौ शोषयादहनप्लावनेः
शोषने शरीर इत्यर्थः । तस्मिन् वत् हृदयपक्षे तत्त्वार्थं मम मर्त्या
मर्त्यामकामिति यावत् परां देहिन्द्रियादिनिष्कलुषामणुस्वरूपां नाद-
उदात्तस्वरयुक्तः प्रणवस्तस्यास्तो मकारः तस्मिन्प्रतिपाद्यतया
सिद्धेर्गौगमिर्मात्रितामनुभाविता जीवकक्षा जीवस्वरूपात्मिका
कलां ध्यायेत् कक्षाशब्दोऽत्र विद्याशब्दपर्यायः स च ज्ञानमाह
ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । न त्वंशभूतामिति ममेत्यनेनैव तल्लामात् ॥ २३ ॥

आत्मभूतया स्वरूपभूतया तथा जीवकक्षया पिण्डे शरीरे
व्याप्ते दीपप्रमया गेह इव धर्मभूतज्ञानद्वारा व्याप्ते सति व्याप्तं
शरीरं ध्यात्वेत्यर्थः । संपूर्णत्वस्य मामित्यपकृष्टेन सम्बन्धः
इत्थं संस्कृतशरीरे इत्थं तावत्मानसोपचरिमांशुपक्षेपस्यार्थः
ततोऽर्चादिस्वावाह्यार्चादिशब्देन र्थागडलादिप्रसङ्गः अर्चाद्यस्तमे
आवाह्याख्याप्य च इदं संज्ञिष्यापनादीनामप्युपलक्ष्याम आवाहना-
दिष्वगमुद्गमप्रदर्शनवाहनादिकं कृत्वेत्यर्थः । न्यस्ताभ्यादित्यन्व-
ज्ञानि हृदयाद्यङ्गमन्त्रदेवता यस्य ते मां प्रपूजयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमागवतसम्प्रदायिका ।

सर्वे पुष्पादिभिरप्यर्चयन् प्रष्टुमन्तिर्वायतप्रतिजनकं सर्व-
स्माङ्गिकपूर्वकमुवाहृतं प्रष्टुमित्याह । अथयेति ॥ १७—१८ ॥

प्रागुद्गनासीनः सम्मुखः अभिमुखः ॥ १९ ॥

कृतवडङ्गन्यासः कक्षशमप्रोदकात्र प्रोक्षणीय पुष्पादि-
पात्रम् ॥ २०—२१ ॥

देशिका मन्त्रः हृदादिमन्त्रैर्नमस्कारिलक्ष्यैः ॥ २२ ॥

अथस्वरूपमाह । पिण्ड इति । प्राणायामोऽर्चितवायव्यस्य
संशुद्धे पिण्डे देहे हृदयप्रस्थां जीवः कक्षा यस्याः सा
जीवकला तां विस्वस्वरूपमित्यर्थः । हृदिकाया हर्मूर्तिर्जीवो यत्प्र-
तिविम्बकः । यद्वशं वर्तते जीवः सा तु जीवकक्षा स्मृतेति
वचनात् ध्यायेत् नादान्ते सिद्धमाधितां नादः शब्दः अतोऽव-

सानं सर्वोत्तमा शब्देऽनुरक्तात् शब्दागोचरतया सिद्धेः
सनकादिभिरुपानितां शब्देः सर्वोत्तमानुकेनोदात्तस्या तु
सा मतेत्युक्तेः ॥ २३ ॥

आत्मव्याप्तिभूता नित्यं वर्तमाना या जीवकक्षा तथा
शरीरव्यापिषा भगवन्मूर्त्या व्याप्ते पिण्डे देहे सम्पद्य
सम्बन्धं प्रतिपत्तिं कृत्वा तन्मयः एवं ध्यानेन भगवत्प्रधानो
भूत्वा सर्वविषु आवाह्य संस्थाप्य संनिष्ठश्च स्वस्वाङ्ग मातृ-
कादिमन्त्राक्षरैर्व्यस्ततस्तद्वचनं मां प्रपूजयेदित्यर्थः—

व्याप्तो भूतश्च नित्यं ब्रह्मात्मभूतो हरिस्ततः ।

जीवश्च तत्प्रधानत्वं तन्मयत्वमुदाहृतम् ॥

इति वचनात् अतः सातत्यगमन इति धातोः मन्त्रप्रत्ययादामेति
रूपम्—

व्याप्तोऽपि भगवाविष्णुर्देहं सर्वगतः सतः ।

भक्तस्य फलदो ब्रह्माद्व्याप्तिरुक्तस्य तेन सः ॥

इति श्रुतेन मयि स्थित्वा स्वयंमय आत्मानमावाहयत्यन्वय-
त्वं तदधीनतयावाहनादि करोमीत्याद्युक्तं भवति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमागवतसम्प्रदायिका ।

सूत्रैस्त्येकम् ॥ १७ ॥

अथयेति सादृशं गन्ध इत्येकस्य अथैवेत्येकान्वयः तस्य
भक्तस्य गोष्पक्षगन्धेऽपि मम संवायामाग्रहश्चेत्तदा गन्धादिकं
प्रेष्टमिति पुनः किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८—१९ ॥

कृतस्वास इति । केशनादिस्वासादीनां वरवधमाङ्गविययत्वं
तत्र तत्तत्समूर्त्तव्याप्ता तत्तत्समन्त्रांश्च जपत्वेन तत्तदङ्गपर्ययोमात्रं
कुर्यात् न तु तत्तत्समन्त्रदेवताश्च तत्र स्वस्वा ध्यायेत् भक्तानां
तदनौचित्यात् भूतशुद्धादिकं त्वेन श्रेयं तत्र भूतशुद्धिर्निजा-
मिर्जापितभगवत्प्रमर्शोपायकतत्त्वापेक्षदेहमाहनापर्यवेत्येव तन्मैवैक-
पुरुषार्थिभिः कार्त्तव्यं निजानुकुल्यात् एवं यत्र आत्मनो
निजार्थापेक्षताकृष्टेन चिन्तन विधीयते तत्र तत्रैव पापदंशि-
प्रहृत्य भावम अहमप्रदोषासनायाः शुद्धभवेद्विष्टत्वात् ऐक्यं
च तत्र साधारण्यप्राप्तयेन मर्त्याच्चच्छक्तिर्वातशुद्धस्वर्वाश-
विप्रहृत्वात्पापेक्षतामिति ॥ २० ॥

तदङ्गिरिति युग्मकम् ॥ २१—२२ ॥

पिण्डे इति ते तत्र भूतो यस्यः प्रणवन्तनादिरूपः ऐदृश्या
दावन्ते च स इति तदुच्चारणानन्तरमयं ऐदृशोच्चारणात्
समापनाच्च प्रकृतिज्ञानस्य स्वस्वरूपज्ञानस्य सतः परः
अधिष्ठाता ॥ २३ ॥

आत्मभूतया परमात्मरूपया आवाह्य तर्ककस्येन विभा-
ववापि मां स्तब्ध भगवत्कक्षप्रणमनेन चिन्तितमर्चादिकं
पूजयेत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमागवतसम्प्रदायिका ।

मङ्गलं गम्य सर्वोपशानादि सखिषु सखिषादिभिरेव
यजनम् ॥ १७ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारापंक्षिणी ।

सुमनसः पुष्पाणि ॥ १८ ॥

इहानीं पूजामकारमाह । शुचिरिति प्रागुक्तं प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा अर्चायामचलायां तु सम्मुखः अर्चाभिमुखः ॥ १८ ॥

ततश्च गुर्वादिप्रणामपूर्वकं यथोपदेशं स्मिन् कृत्यामः कृतो मूलमन्त्रेण न्यासो यस्यां तां ममार्चां आमृजेत् निर्माल्यादिदूरीकरणेन शोभयेत् प्रोक्षणीयं प्रोक्षणी-
बोद्धकपात्रम् उपसाधयेत् पुष्पादिभिः संस्कुर्यात् ॥ २० ॥

तदङ्गिः प्रोक्षणीयामिरङ्गिदेवयजनं देवपूजास्थानं तेनै-
द्रेवैरिति पाद्य इयामकदूर्वाञ्जविष्णुकान्ताभिरिष्यते—

गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाप्रतिखर्षपाः ।

दूर्वा चेति क्रमाद्वन्द्व्याष्टकमुदीरितम् ॥

जातीखवङ्गकक्कालैर्मन्त्रमाचमनीयकम् ।

इति ॥ २१ ॥

तानि च त्रीणि पात्राणि देशिकः पूजकः क्रमेण हृदयादि-
मन्त्रैर्गायन्वा च ॥ २२ ॥

ततश्च पियडे देहे चारुवित्तसंशुद्धे इति कोष्ठगतेन वायुना
शोषिते साधारणतेनाग्निना दग्धे पुनर्लघाटस्थचन्द्रमण्डलामृत-
प्लावनेनामृतमये जाने तस्मिन् हृतपद्मस्थां परां भेषां जीवः
कक्षा यस्यास्तां । भीताशयणमूर्तिं ध्यायेत् । नादान्ते इति
प्रणवस्याकारोकारमकाराविन्दुनादाः पञ्चांशास्तत्र नादान्ते सिद्धे
ध्वंताम् । तथाच धृतिः । यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदा-
न्ते च प्रतिष्ठित इति ॥ २३ ॥

तथा भगवन्मूर्तां आत्मभूतया परमात्मस्वरूपया स्वर-
भाभिः पियडे देहे दीपेन स्वरभाभिर्देहे इव द्वापेन सति
प्रथमं संपूज्य मानभैरुपचारैरुपचरे तन्मयः सज्जन्तदिषु आवाह्य
स्थापयित्वा स्वस्ताङ्गं मां मदङ्गे न्यासान् कृतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूर्ये चेति । सलिले च सखिलादिभिः अक्षयहंशं
यजनं प्रथमम् ॥ १७ ॥

सर्वत्र किञ्चिदपि जलार्द्रकं मङ्गलेन अक्षया निवेदितं
मम प्रीतिकरं भवति किं पुनर्यथोचितं सुगन्धादिकं प्रीतिकरं
भवतीति वक्तव्यम् मम कर्तव्यं किं पुनर्यथोचितं मम प्रीतये न
भवति किं तन्निवेदितेन स्वल्पेनैवाह साधेन भक्षयेत् ॥ १८ ॥

शुचिरिति । अथ शुचिः सज्जन्तं अर्चनप्रकारमाह । प्राक्
स्मृतसम्भारः दैर्घ्यं कल्पितासनः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा
आसीनः सन् अर्चायां स्थिरायां तु सम्मुखः अर्चाभिमुखः उपविष्टः
सन् अर्चेत् ॥ १९ ॥

कृत्यामः गुर्वादिप्रणामपूर्वकम् कृतो यथोपदेशं न्यासो
येन सः कृतो मूलमन्त्रेण न्यासो यस्यां तां ममार्चां प्रतिमां
पाणिना चन्दनादिसंस्कृतं दक्षहस्तेन आमृजेत् निर्माल्याद्युप-
कर्षणादिना शोधयेत् कक्षश प्रोक्षणीयं प्रोक्षणीयं जलपात्रं च
उपसाधयेत् चन्दनपुष्पादिभिः संस्कुर्यात् ॥ २० ॥

तदङ्गिः प्रोक्षणीयाद्विदेवयजनं देवयजनस्थानं द्रव्याणि पुष्पादीनि
आत्मानं खद्यरीरं च प्रोक्ष्य पाद्यपात्रमर्घ्यपात्रमाचमनपात्रमिष्ये
त्रीणि पात्राणि स्थापितानि अङ्गिः कक्षशोदकैस्तैस्तैः प्रसि-
द्धैर्द्रव्यैश्च साधयेत्—

पाद्य इयामकदूर्वाञ्जविष्णुकान्ताभिरिष्यते ।

गन्धपुष्पाक्षतयवाः कुशाश्च तिलसर्षपाः ॥

दूर्वाचेति क्रमादर्थे द्रव्याष्टकमुदाहृतम् ।

जातीखवङ्गकक्कालैर्मन्त्रमाचमनीयकम् ।

द्रव्याभावे तु सर्वेषु तुलसीं योजयेत्पुनः ॥ २१ ॥

देशिकोऽन्तरः हृदयादिभिस्त्रिमन्त्रैस्तानि त्रीणि पात्राणि
यथाक्रमं गायन्वा च सर्वोपयोगमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥

तदनन्तरं पियडे देहे वायुना शोषिते अग्निना दग्धे
पुनर्लघाटस्थचन्द्रमण्डलामृतप्लावनेनामृतमयत्वेन भाषिते तदु-
क्तम्—

हृदावक्त्रं धूमं सततगतिवीजं सलवकम् ।

स्मरेत् पूर्वं मन्त्री सकलभुवनोच्छ्रावणकरम् ॥

स्वकं देहं तेन प्रतप्तपुष्पापूर्ये सकलम्—

विशोष्य व्यामुञ्चेत्पवनमय मार्गेण गमने ॥

तेनैव मार्गेण विहीतमारुतं वीजं विचित्राकारमाशुशुक्लं
आपूर्वं देहं परिदह्य चामनो मञ्जुसमीरं सहमस्मना तदि-
दपरमतीव शुभमृतांशु पथेन विधु नवतु लघाटचन्द्रमण्डलः सक-
लांशमधीम लपरजवाग्निपात्य रचयेच्च तथा सकलं वपुःमृतौघ-
वृष्टिमयं ककराङ्गमिहमिति तत्र हृत्पद्मस्थाम् अग्निं अणुहोष
आत्मेति ध्येनः अणुपरिमाणां परामुच्छ्राम् अपरेयमितस्त्वर्थां
प्रकृतिं विद्धि मे परामिति स्मृतिप्रसिद्धाम् जीवकलां जीवभृतां
प्रकृतिम् नादः उदात्तस्वरयुक्तः प्रणवस्तदन्ते मकारे प्रतिपा-
द्यतया सिद्धेः प्रणवार्थेभ्योर्भाषितां ध्यायेत् उपासकस्वरूपं
चिन्तयेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

तथा आत्मभूतया उपासकस्वरूपभूतया अणुस्वरूपयापि धर्म-
भूतत्वात्नेन पियडे स्थाप्ये—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतम् ॥

इति स्मृतेः मामुपास्यं संपूज्य तन्मयस्तदात्मकः अर्चादिषु
आवाह्यस्थापनमुद्रया संस्थाप्य संस्थापयित्वा स्वस्ताङ्गं
न्यस्ताङ्गं वासं प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सूर्य के विषे उपस्थानादिकही पूजन है जल में तर्पणा
दिक से पूजन है अक्षा से मेरा भक्त मेरे को जल मात्र देवे
तो मेरे को प्रति प्रिय है ॥ १७ ॥

भक्त का दिया बहुत भी मेरे सन्तोष के वास्ते नहीं
होता है गंध चन्दन धूप पुष्प दीप तथा अक्षादि भोजन
जो भक्तने दिया हो तो फिर क्या कहना है ॥ १८ ॥

अथ पूजा करने वाला पहिले पवित्र होकर पूजाकी
सब सामग्री पास में रखकर पूर्व भाग में अथ भाग बाजे

पाद्योपस्पर्शार्हिणादीनुपचारान् प्रकल्पयेत् ।
 धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वाऽऽसनं मम ॥ २५ ॥
 पद्ममण्डलं तत्र कर्णिकोकेसरोज्ज्वलम् ।
 उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये ॥ २६ ॥
 सुदर्शनं पाञ्चजन्यं गदासीधुधनुर्हलान् ।
 सुमलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् ॥ २७ ॥
 नन्दं सुनन्दं गरुडं प्रचण्डं चण्डमेव च ।
 महाबलं बलञ्चैव कुमुदं कुमुदक्षणम् ॥ २८ ॥
 दुर्गा विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरुन् सुरान् ।
 स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान् पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥ २९ ॥
 चन्दनोशीरकर्पूरकुङ्कुमागुरुवासितैः ।
 सलिलैः स्नापयेन्मन्त्रैर्नित्यदा विभवे सति ॥ ३० ॥
 स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया ।
 पौरुषेणापि सूक्तेन सामनीराजनादिभिः ॥ ३१ ॥
 वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गन्धलेपनैः ।
 अलं कुर्वीत सप्रेम मदभक्तो मां यथोचितम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

कुशों का भासन बिछाकर पूर्व को या उत्तर को मुख करके बैठे यदि स्थिर प्रतिमा हो तो उसके सम्मुख ही बैठकर पूजन करे ॥ १८ ॥

अपने शरीर में भंगादि स्नास करे फिर भगवन्मूर्ति में भी भंगादि स्नास करे फिर मेरी मूर्ति को हस्त से भाजन करे फिर प्रोक्षण जब के कक्षय को मंत्रों से लिख करे ॥ २० ॥

उस पुण्यबाहुवाचन के कक्षय के जलसे भगवन्मन्दिर और पूजा द्रव्य अपना शरीर इन सबों को प्रोक्षण करे फिर पाद्य अर्घ्य आचन के तीनों पात्रों में जल भर के उनमें जो जो पुष्प चन्दनादि पदार्थ लिखे हैं तिनको डाले ॥ २१ ॥

पूजा करने वाखा पूर्वोक्त उन तीनों पात्रों को हृदय शिर शिखाओं विष्णु गायत्री इन मन्त्रों से अभिमन्त्रण करे ॥ २२ ॥

भूत शुद्धि के क्रम से वायु अग्नि से शुद्ध अपने शरीर के मध्य हृदय कमल में स्थित जो हमारे सूक्ष्म जीव कक्षा है जिस को कि मित्र लोग प्रणव के नाद के अन्त में ध्यान करते हैं तिसका ध्यान करे ॥ २३ ॥

इस आत्मा के ज्ञान से जब सब शरीर स्वाप्त होजावे [१७१]

तब भगवन्मय होकर परमात्मा का आवाहन करे फिर मूर्ति आदि में स्थापन कर के भक्तस्नास कर के मेरा पूजन करे ॥ २४ ॥

भीषरस्त्राभिभक्तभावायदीपिका ।

कथं पूजयेत्तत्राऽह । पाद्येति द्वाष्टवाम । धर्मादिभिर्ममाऽऽसनं तत्र पद्मं च कल्पयित्वाभाङ्ग्यां वेदतन्त्राभ्यामुभयसिद्धये महा पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्श आचमनमर्हणम-
 र्घ्यम् उभयसिद्धये वेदतन्त्राकर्तुमिति प्राप्ते अयमर्थः धर्म-
 ज्ञानवैराग्यैश्वर्ययोगभासनपञ्चकुल्याभ्यादिचतुष्कोणेषु पाद्याः अध-
 मर्दिनि पूर्वादिदिक्षु गायत्र्या त्रयो गुण्याः पट्टिकाः तत्र
 पूर्वादिदिक्षु मध्ये च विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा
 प्रह्लासकेशानाऽनुग्रहेति न वदन्त्यः एवं यथोपदेश्य धर्मा-
 दिभिरनेकभिः शक्तिभिश्चाऽऽसनं कल्पयित्वा कर्णिकया
 केसरेस्तत्रकथंमूर्त्यादिमण्डलंभोज्ज्वलमित्यर्थः ॥ २५—२६ ॥

आयुर्धातुपूजामाह । सुदर्शनमिति त्रिभिः । तत्र चण्डनाकुम्भि-
 कावरणपूजा मूर्तिना भासनैव शक्त्यावरणमित्युक्तम्
 ततः सुदर्शनादिमुखान्ताभ्यामुपस्पर्शदिक्षु कौस्तुभमालाभीष-
 त्तानुपमि ॥ २७ ॥

नन्दादीन् पापं दानदिक्षु गच्छे पुरतः ॥ २८ ॥

भीमरक्षामिकृतमावायेदीपिका ।

तुर्गादीनि कोणेषु गुरुभामतः सुरानिन्द्रादिलोकपालान्पूर्वादिदिक्षु एवमेतान्देवस्याभिमुखान्प्रोक्षणादिभिः अर्घादिभिः पूजयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

पाद्यादीनुपचाराप्रकरपयेदित्युक्तं तानेष गुणविधिभिः प्रपञ्चयति । चन्दनेति षड्भिः ॥ ३० ॥

मन्त्रानाह स्वर्गधर्मानुवाकः—

सुवर्ग्यं धर्मं परिवेदधेनमि' त्याहिः महापुरुषविद्या ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते विश्वभाषन ! ॥

सुब्रह्मण्य ! नमस्तेस्तु महापुरुषपूर्वज ! ।

इति पौरुषं सूक्तं सहस्रशर्पित्यादि नीराजनादीनि सामानि इन्द्रनरो मेमधिता हवन्त इत्यस्मात्सुचि गीतानि आदिशब्देन रौहिण्यादीनि ॥ ३१ ॥

वस्त्राद्युपचारेष्वलङ्कारलक्ष्यं गुणं विधत्ते । धत्तेति । पत्राणि कपोलान्तुस्थलादिषु लिखिताः पत्रमङ्गः मङ्गलक्ष्यसंप्रमं यथा भवति तथा ॥ ३२ ॥

भीमभारमण्डपसंगोष्ठाभिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

पाद्येति युग्मकम् । तदाह कथंभाषाकाङ्क्षाभामिति कस्तेव्यतामाहृत्यर्थः तत्र आसने आग्नेयादीत्यादिना नैऋतवायव्येशानपरिग्रहः अधर्मादीनि । अधर्माऽज्ञानावैराग्यानेत्येवोद्यमधर्मिकादिषु तत्तदन्तर्धर्मशक्तिरूपाणि पूर्वोदिदिक्षु गात्राणि तदुक्तं नारदपञ्चरात्रे । अधर्मादिचतुष्कस्तु अधेयसि नियोजनमिति अन्यथाऽप्राकृतासने तेषां सन्निवेशानुपपत्तेः । सत्त्वाद्येषो न सन्तीति यत्र च प्राकृता गुणाः इत्युक्तेप्राकृता अपि ते सन्त्येवेति गम्यते विशेषणानां व्यावर्तकत्वमित्यमादिति प्रयो गुणा अप्राकृता एव व्याख्येयाः पूर्वहेतोरेव । तत्र आसनस्थपद्ये पूर्वोदिकमेवेति । पूर्वोद्यष्टिस्तु यथासङ्गं विमलामारुह्येशानापर्यन्ता अष्टौ शक्तयः मध्ये उपवेशस्याने त्वनुग्रहेत्यर्थः । तत्र विमला कीर्त्याख्या । उत्कर्षणी उत्कर्षे हेतुर्जयाऽपरपर्याया । ज्ञाना ज्ञानशक्तिः सास्विदपरपर्याया । विशुद्धसत्त्वाख्या क्रियाहहादिनी । योगा बांगमाया । प्रही निश्चिन्तान्तसामर्थ्यहेतुः । सत्या सन्निध्यपरपर्याया यया सद्भावोऽपि भगवान् सत्तां दधति धारयति च सर्वदेशकालद्रव्यादि व्याप्तिफणीति यावत् । ऐशाना सर्वाधिकारिताशक्तिहेतुः । अनुग्रहा शक्तविषयकाऽपारकपाशक्तिहेतुरिति भगवत्सम्बन्धोत्तु तल्लक्षणानि ज्ञेयानि कर्णिकायां न्यसेत् सूर्यं सोमाग्नीनुत्तरोत्तरमित्युक्तं कसरशब्दस्य तत्रस्थसूर्योद्दिमण्डले लक्ष्म्यानि इत्यर्थे इत्युक्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

अङ्गावरणानां कसवादीनां पूजा द्योतितीति आवरणपूजा प्रसङ्गादत्र व्याख्यतम् ॥ २७ ॥

नन्दमिति युग्मकम् ॥ २८

तुर्गादीनि कोणेष्विति तुर्गा धन्विकोणे पूजयेत् विनाशकं गणेशं नैऋत्ये । व्यासं वायव्ये । विश्वक्सेनमैशाने किन्तु

तेऽप्राकृता व्याख्येयाः विश्वक्सेनसाहित्यात् न यत्र मायेत्यादिना प्रकृतिकार्यमात्रस्य तत्र निषेधाच्च स्थानविभागस्य मूलेऽनुक्तेरित्यर्थे इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

तानेष उपचारानेष गुणविधिमिति अङ्गप्रधानसम्बन्धोपको विधिगुणविधिरिति तल्लक्ष्यं यथाभिहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिना विहितं होममुद्दिश्य दध्ना जुहोतीत्यादि गुणविधिर्भेदव्यादिलक्ष्यगुणमात्रविधानं तथात्र पूर्वोक्तज्ञानजलादीनुद्दिश्य चन्दनादिगुणमात्रविधानमर्थयोग्यविधाने वाक्यभेदः प्रसज्येत तदुक्तं भट्टैः सर्वत्राख्यातसम्बन्धे ध्यमाणा पदान्तरे । विधिशक्युपसक्रान्तेः स्वाज्ञातोरनुवादोति ॥ ३० ॥

मन्त्रान् पाद्याद्युपचारेष्वङ्गकूपान् । स्वर्गधर्मानुवाकस्तन्नामकं धैदिकं सूक्तम् । सुवर्ग्यं कुङ्कुमादिवासितत्वेन सुवर्ग्योत्पन्नजलादि भगवतो धर्मपरिवेदनं प्रसङ्गविनाशकमिति मन्त्रार्थः मर्मोधिता इति वक्तव्यं मे मधिता इत्यप्येव अतिशयज्ञानवाञ्छर इन्द्रं परमेश्वरमुद्दिश्य हवन्त होमोपलक्षितयागं कुर्यादित्यर्थः । अत्र मेधतिज्ञानार्थः ॥ ३१ ॥

वस्त्राद्युपचारविधि । पूर्वोक्तवस्त्राद्युपचारानुवादेनालङ्कारलक्ष्यगुणमात्रम विधत्त इत्यर्थः । यथोचितं सौन्दर्यानुकरणम् ३२

भीमदर्शनसूक्तित्तुपक्षीषम् ।

धर्मादिभिश्च नवमिरिति । धर्मादिभिरष्टभिः विमल्लादिभिर्नवभिः ॥ २५ ॥ ४१ ॥

भीमह्रीरराधमात्रायेकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कर्णमित्यत आह । पाद्येति । इह व्युत्क्रमेण योज्यं धर्मादिभिरित्यादिशब्देन ज्ञाननैराग्येभ्योऽधर्माज्ञानावैराग्यानेत्यर्थे सङ्ग्रहः एते पीठस्थ पादाः एभिः सहिते पीठे नवभिः विमल्लादिभिर्पञ्चज्ञाना क्रिया योगा ततः परम् । महोसत्या तथेशानानुग्रहानवमूर्त्यं इत्युक्ताभिर्भूतिभिर्भुक्तमित्यर्थः । कर्णिकया कसरेश्चोत्पन्नम् अष्टौ दधानि यस्य तत्पञ्च ममासने कल्पयित्वा तत्र तस्मिन्महो पाद्यादीनुपचारान् प्रकल्पयेत् तत्रोपस्थानमात्रमनम अर्हणमभ्युपगच्छाम नैऋतपञ्चरात्रोक्ताङ्गाम् विधिङ्गाम् मन्त्राङ्गाम् वा उभयमिदं स्रगापनगोसिद्धये महो प्रकल्पयेदिति पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥ २५—२६ ॥

भगायुधादिपूजामाह । सुदर्शनमिति ॥ २७ ॥

अथ पार्वदाचनमाह । नन्दमिति । एते भगवत्पार्वदाः ॥ २८ ॥

सुरा इन्द्रादयः तांश्च स्वस्त्रस्यानेषु ममाभिमुखान्प्रोक्षणादिभिः पूजयेत् आदिशब्देन पाद्यादिसङ्ग्रहः तत्र त्यक्ताङ्गमित्यङ्गावरणपूजा सूचिता धर्मादिभिश्च नवमिरिति पीठस्थतापूजा सुदर्शनादीनि मुशलान्तान्यायुधान्यष्टदिक्षु कौस्तुभवनमाळाभीवत्सानुरसिनन्दादीनष्टदिक्षु गरुडे पुरतः तुर्गादीन् कोणेषु गुरुभगवतो दक्षिणपार्श्वे इन्द्रादीन् प्रागाद्यष्टदिक्षु तुर्गाया भगवन्मायाऽभिमानि देवतात्याजिनायकस्य विश्वक्सेनपार्वदत्वाद्यासस्य वेदशास्त्रवि-

भीमद्विराघवाचायंकृतमगवत्तत्त्वद्रष्टृश्रद्धिका ।

भजतेन तत्प्रवर्तकत्वोपकारयोगासुराणां भगवद्विभूतिस्वाद्य
परिवारेषु पूजा विहिता ॥ २६ ॥

अथ चन्दनादिभिर्वासितैः परिमलितैर्मन्त्रैः स्वर्गोद्यमानुषा-
कादिमन्त्रपाठसहितैः स्नापयेद्विभवे स्नाति नित्यमित्यं स्नापये-
दन्वया यथासम्भवे चन्दनादिवासितैरित्यर्थः ॥ ३० ॥

मन्त्रानाह । स्वर्गोति तत्र स्वर्गोद्यमानुषाकः सुवर्गो धर्म परिवेद-
वेनमित्यादि महापुरुषविद्या जितं ते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते
विश्वभाषण ! नमस्तेऽस्तु हृषीकेश ! महापुरुष पूर्वजन्मयं मन्त्रः
पौरुषं सुक्तं प्रसिद्धं सामनीराजनादिभिः इद्र मघाने मरिता-
इवन्त इत्याद्या ऋचो नीराजनादयः आदिशब्देन रोहितादयः
सामाभ्यभिष्टेत्यभिष्टेः स्नापयेदिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

नमोति । पत्राणि तुलसीह्वानि सधेम प्रेम्णा सहितं यथा
तथा मां यथोचितमङ्कुर्वन्ति ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

धर्मादिभिः विमलार्दिभिः तवभिः शक्तिभिश्चासनं पीठं
कल्पयित्वा ॥ २५ ॥

तत्र धर्मादिकल्पने पीठे अपृच्छं पद्मं व्याख्या तत्र प्रकृति-
नलिहिते पद्मे मां पूजयेत् वेदतन्त्राभ्यां गच्छे महनीयं पूज-
यिष्यमुभयसिद्धये वेदतन्त्रप्रोक्तफलमिच्छये ॥ २६ ॥

मन्वन्तरम् ॥ २७—२८ ॥

मध्याह्नविप्रधानं देवताभिमुखान् प्रोक्षणीयादिभिः मध्या-
ह्नादिभिः ॥ २९—३० ॥

स्वस्य सूक्तेन विष्णुसूक्तेन घमांनुवाकेन घमांसमन्त्राञ्चि-
त्ते ध्यायतुरित्यादिसूक्तं महापुरुषविद्या जितं ते पुण्ड-
रीकाक्षत्यादिकषा पौरुषेण सूक्तनापि धाम सूक्तं समुद्रावु-
त्तिरिति पाथीयोवित्यादिसूक्तं स्तुयमानं सूक्तं नीराजनम्—

नितरां रज्ज्वपद्यस्मात्पावमानं तु मगड्ढम् ।

विष्णोर्नीराजन तस्माद्विद्वद्भिः समुदाहृतम् ॥

ति घचनात् आदिशब्दोक्तैरुदा जज्ञति कुप्यत् ॥ ३१—३३ ॥

भीमज्जययोगस्वामिकृतकनकमन्दर्म ।

पाद्येति युग्मकम् कोचत् भीतारुपअत्रदृष्ट्या धर्मादि-
भ्यन्वयेव स्वाचक्षते यथाक्तं तत्रैव—

अधर्मादिचतुष्कं तु माग्नेयादि नियोजनमिति ।

अधर्मादिकविषु तत्तद्वन्तयोमिश्रितधर्माद्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २७ ॥

नन्दमिति युग्मकं तत्र दुर्गाद्या विष्वक्मेतादिवद्भगवतो
नित्यैक्यगुणैरन्वयः तद्वच्च ते गणेशदुर्गाद्या ये परे माया
शक्त्यात्मका गणेशदुर्गाद्यास्ते तु न भवन्ति न यत्र माया
किमुतापरं हरे रतुप्रता यत्र सुरासुरादिना इति द्वितीयाक्तः ततो
मगवत्स्वरूपभूतशक्त्यात्मका एव ते यत एव शक्तिरूपस्वरूप-
भूते भीमवशादशक्त्यादिमन्त्रगणोऽपि दुर्गानां भगवद्भक्त्या

तमकस्य स्वरूपभूतशक्तिवृत्तिनिशेयस्याधिष्ठातृत्वं श्रुतितन्त्रादि-
पूरादिदृश्यते यथा नारदपञ्चमने श्रुतिप्रयोगात्स्वाह

भक्तिभजतस्वपत्तिर्भजते प्रकृतिः प्रियम् ।

स्वायतेऽत्यन्तदुःखेन भवे प्रकृतिरारम्भः ॥

तुमेति गीयते सद्गुरुखण्डरसबलमेति ।

अव्या मानारका शक्तिर्भूतामायति कथयते ॥

यथा मग्ने जगत्सर्वं समेदेहाभिमानिनः ।

इति अत एव भीमवद्भेदेनोक्तं गौतमीयकल्पे यः
कृष्णः भेष दुर्गा व्याद्या दुर्गा कृष्ण एव स इति त्वमेव पर-
मेशानि ! अस्याधिष्ठातृत्वमेत्यादिकं तु विराट्पुरुषमहापुरुष-
योरेव केषांचिद्भेदोपासनाविषयभेदात् सा हि माया
शरूपा तदर्थेति प्राकृतेऽभिष्टोके मन्त्ररक्षालक्षणेभ्यर्थे
नियुक्ता चिच्छात्मात्मकदुर्गाया वासीयतं तनु भैनाधिष्ठात्री
मायातीतनेकुण्डावरणकथने यथाक्तं पाथोत्तरखण्ड—

सर्वाच्युतान्तं दुर्गाविष्वक्मेतजगज्जना इत्याद्युक्त्वा ।

नित्याः सर्वे परे धामिन् ये चान्ये च द्विभौकसः ॥

ते वै प्राकृतनाकेऽस्मिन्निर्त्यास्त्रिदिवेद्वराः ।

तेह नाकं महिमानः सञ्चरन् इति धै धृतिः ॥

इति भगवत्शरूपत्वं च तेषामुक्तं त्रैलोक्यभेदमोहनतन्त्रे

सर्वत्र देवदेवोऽभौ गोपवेशधरो हरिः ।

केवलं रूपभेदेन नामभेदः प्रकीर्तितः ॥

इति अतो नाममात्रमाधारयन्नेतान्यभेदेन विभेदयं
किं तु भगवतो निरयधैकुण्डसर्वकृष्णविष्वक्मेतादिवत्सत्कारयो
एव ते अच्युतत्वा तु गोविन्द तदीयात्तात्पर्येण य इत्यादिवचने
तद्वत्कारो दोषध्वन्यात् अत्र विशयो भक्तिर्भूता इत्यः अथ
भीमवद्भामे श्रीगुरुपादुकापूजनमेव संगच्छेत् यथा य एव
भगवानत्र व्यष्टिरूपतया मक्तावतारत्वेन श्रीगुरुरूपो भवेत्
स एव तत्र समष्टिरूपतया स्ववामप्रदेशे साक्षादवतारत्वेनापि
तद्रूपो वर्तते इति ॥ २८—३१ ॥

श्रीगोपाक्षपूजायामपि यथापधीतापेण विहितमस्ति यथाक्तं
गौतमीयतन्त्रे यज्ञसूत्रं तदा दद्यादयथा स्वयन्निर्गमिति
नारसिंह

त्रिवृच्छुक्लं च पीतं च पटशुक्लं निर्मितम् ।

यथापधीतं गार्ग्येन्दुना वेदान्तगो भवेत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीगार्ग्यश्वनाथचक्रवर्तिकृतभारायदेर्दिनी ।

उपपन्नं आचमनम् अहंमार्ग्यं प्रकल्पयेत् भगवन्तं धर्मादि-
भिरानेयादिकोणेषु चर्चकानेनैराग्यैश्चर्य्यैः पूजादिभिस्तु तेषामध-
मार्थैश्च तन्मध्वे नवाभः शक्तिभिर्मिताद्यामिष्टा यमासनं योग-
पीठं तथापृच्छं पद्मं च कल्पयित्वा वेदतन्त्राभ्यां वेदोक्तं च
तन्त्रांतेन च प्रकारेण उभयभिरपि भुक्तिमुक्तिप्राप्तये मङ्गल-
पचारान् दद्यात् २५ ॥ २६ ॥

सुरशेनारिमुपलान्तान्पायुधान्यर्थादंशु कौस्तुभमाद्या भीष-
मानुरासि पूजयेत् ॥ २७ ॥

स्त्रे स्त्रे स्थाने त्वामिमुखादिति नन्ददीन्द पापदानं मष्ट

पाद्यमाचमनीयं च गन्धं सुमनसोऽक्षतान् ।
धूपदीपोपहार्याणि दद्यान्मे श्रद्धयाऽर्चकः ॥ ३३ ॥
गुडपायससर्पिषि शङ्कुल्यापूपमोदकान् ।
संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सति कल्पयेत् ॥ ३४ ॥
अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शदन्तधावाभिषेचनम् ।
अन्नाद्यगीतनृत्यादिपर्वणि स्युरुतान्वहम् ॥ ३५ ॥
विधिना विहिते कुण्डे मखलागर्तवदिभिः ।
अग्निमाधाय परितः समूहत्पाणिनोदितम् ॥ ३६ ॥

भीमद्विभूताय सकवर्षि कृतसारायें दर्शिनी ।

विश्व गुरुद पुरतः तुगांदिनि कोणेषु गुरुत् वामनः सुरगिनि-
 भ्रादिषोकोपात्तान् पूर्वादिदिशु प्रोक्षणादिभिः प्रोक्ष्यपूर्वकाद्या
 दिभिः । २८—३० ।

केन मन्त्रेण पूजयेत्तत्राह । स्वयंघमांनुवाकेन सुवर्णं घर्म
परिवेदनमित्यादिना । महारुषविधया जितं ते पुण्डरीकाक्ष
नमस्ते विश्वभाषेनत्यादिकथा पौरुषेण सुक्तेन सहस्रसीधेत्या
दिना सामनीराजानादिभिः इष्टं नरो मे मन्त्रिता इत्यस्मात्पुत्रि
गीतैः आदिशब्देन रौहिययाधैः ॥ ३१ ॥

पत्रसूक्तं तुलसीपत्रमाखा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमशङ्खकवचकृतसिखास्तप्रदीपः ।

तत्र प्रकारमाह । पाद्यति द्वाष्ट्याम् । अमंज्ञानवैराग्यैश्वर्यैरासनपी
दृष्ट्याग्नेबाहिस्तुष्काणेषु पादभूतैर्धमांश्चानांश्चैराग्याऽनैश्वर्यैः
पूर्वादिकेषु गात्रभूतैश्चकाराजिमृग्यैः पट्टिकारूपैः पूर्वादिक
मेय मध्य च तवभिर्बिमलैस्तर्पिणी ज्ञाना क्रियायोगा प्रवृत्ति
सत्या ईशानाऽनुग्रहा एतन्मियेयोपयोगं बाजितानिः शार्कमिभ
शमासन तत्राष्टद्वं कर्णिकायाः कसरेस्तत्रस्थसूयंभामा-
ग्निमयद्वैष्टोऽज्जखं पदं च कल्पयित्वा उभर्यामख्ये भुक्तिमु-
क्तिसिद्धये वेदतत्राङ्गां पाद्योपरूपशोहं गीदुपचाराग्न्या
प्रकल्पयेदिति द्वयोरन्वयः उपरूपशः आचमनम अहंयम-
द्वयम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

मायुषादिपूजामाह । सुदर्शनमिति त्रिमिः ॥२७—२८॥

उपचारान्दशयति । चन्दनेति षड्भिः ॥ ३० ॥

मन्त्राद्देशंति । तत्र स्त्रगांधमेति । स्त्रगांधमांतुवाकेन सुधर्मा
धर्मं यदि परिषदनमित्यादिना महापुरुषविधया—

जितमते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते विश्वभावन ! ।

नमस्कृतं हृषीकेश ! महापुरुषपूजंजे ।

इत्यनया पौरुषेण मृकेन सहस्रशीर्षित्यादिना सामन्तीराजना-
दिभिः इन्द्रं नरो मे माधिताहवन्त इत्यादिभिः ॥ ३१ ॥

पत्राणि कपोलवद्वर्यलादिषु शिक्षिताः पत्रमङ्गाः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

पूजा करते समय पाद्य आचमन अर्घ्य आदिक षोडश
उपचारों को करै तिस से पहिले धर्म ज्ञान आदिक नौ
तरवों से न्यास करके मेरा आसन कल्पना करै ॥ २५ ॥

उस आसन के उपर ब्रह्म पत्रों की पद्म की कल्पना करै उस पद्म की कर्णिका केसर की उज्ज्वलता की भावना करै उस आसन पर भुक्ति मुक्ति दांनों के सिद्धि के लिये वेद तथा पञ्चरात्र तन्त्र से भेरा यजन करै ॥ २६ ॥

सुदर्शनचक्र शंख गदा खड्ग बाण धनुष दण्ड मुसल
इन आठ आयुधों का कोस्तुभ मणिका वनमाळा का भीष-
टसिंह का भगवान् के अनन्तर पूजन करे ॥ २७ ॥

नन्द सुनन्दन गरुड चण्ड प्रचण्ड महाबल यक्ष कुमुद
कुमुदव्या ॥ २८ ॥

दुर्गा विनायक वेद व्यासजी विश्वकसेनजी अपने गुरु
तथा और देवता इन सबों को अपने अपने स्थान में
स्थापित कर के भगवत् सम्मुख उन को रखकर उन का
भी प्रार्थनाविकों में पूजन करे ॥ २६ ॥

यदि संपत्ति होवे तो चन्दन खस खस कुसुम कपूर
मगर इन से सुसुगन्धित जलों से मन्त्रों द्वारा नित्य प्रति
स्नान करावे ॥ ३० ॥

स्त्रियां धर्मनामा जो वेदका अनुशासक तिस से जितने
 स्तोत्र से पुरुष सूक्त से सामनीराजन मंत्रों से इनानादि पूजन
 करे ॥ ३१ ॥

उत्तम वस्त्र वक्षोपवीत्र आभरण तुलसी पत्र पुष्प माला
चंदन छेपन इन सर्वो से मेरा भक्त प्रेम पूर्वक यथोचित मेरा
पूजा करे ॥ ३२ ॥

भीषरस्त्रांमहतमावायंदीपिका ।

पणोचितमङ्कुर्वीत्युक्तार्थम् सर्वसाधारणं भद्रावलयं
गुणं विधत्ते । पाद्यमिति ॥ ३३ ॥

परिस्तीर्याथ पर्युक्षेदन्वाधाय यथाविधि ।

प्रोक्षण्याऽसाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत माम् ॥ ३७ ॥

तप्तजाम्बूनदप्रख्यं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः ।

लसच्चतुर्भुजं शान्तं पद्मकिञ्जल्कवाससम् ॥ ३८ ॥

स्फुरत्किरीटकटकटिसूत्रवराङ्गदम् ।

श्रीवत्सवत्समं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥ ३९ ॥

ध्यायन्नभ्यर्च्य दारुणि हविषाभिघृतानि च ।

प्रास्याज्यभागावाधारौ दत्त्वा चाज्यप्लुतं हविः ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकृतभावाग्नेदीपिका ।

नैवेद्यं वैभवलक्षणं गुणं विधत्ते गुडपायमेति । शङ्कुल्यस्तैल-
पक्वविशेषाः आपूपाः अपूपानां मण्डकादीनां समूहाः सुपा-
व्यञ्जनानि सन्ति विभवे इति शेषः ॥ ३४ ॥

कालभेदेन गुणं विधत्ते अक्षयङ्गति । समिपेचनं पञ्चामृतानि
क्षपनम् अत्राद्येति । अन्नं भोज्यमाद्यं भक्ष्यम् पवेण्येकादद्यादौ
अन्वहं प्रत्यहं वा विभवे सन्ति ॥ ३५ ॥

फलभूषणार्थिनोऽग्राणां पूजाप्रकारमाह । विधिना स्मृतो-
क्तप्रकारेण मेखलादीभिरुपलब्धेति विहिते निर्मिते तदुक्तं
“विस्तारोच्छ्रावतास्तस्यो मेखलाश्चतुरङ्गुलाः । इतगात्रो भवेद्भूतः
सबोनिर्धेदिका तथे”त्यादि उदितं प्रज्वालितमग्निं परितः समूह-
देकत्र मेखलेत् ॥ ३६ ॥

दग्धैः परिकर्तव्यं परितः प्रोक्षयेत् अन्वाधावाग्नाधानमं-
लकं व्याहृतिभिः समिपेक्षपादिरूपं कर्म कृत्वा अग्निरक्षरतो
द्रव्याणि होमोपयोगीन्वाधाय निधाय प्रोक्ष्यया प्रोक्षणीया-
त्रोक्तेन प्रोक्ष्याग्नौ मां ध्यायेत् ॥ ३७ ॥

शङ्खादिभिरुत्सन्तः शोभमानाश्चत्वारो भुजा यस्य
तम् ॥ ३८ ॥

स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य तम् ॥ ३९ ॥

हविषा घृतनाभिघृतानि संसिकानि दारुणि शुष्कसामिधः
प्रास्य प्रक्षिप्य आधारौ तत्संज्ञकौ यागौ एवमाज्यभागौ
च दत्त्वा तदग्नीहुनिर्हृत्येत्यर्थः । तत्राधारौ प्रजापतये
स्वाहेन्द्राय स्वाहेति चोत्तरार्द्धाक्षिणपार्श्वमग्निमारुत्याग्नि-
मध्याह्नपरिध्वन्ते घृतक्षारगारूपौ आज्यभागौ अग्नये स्वाहा
सोमाय स्वाहेत्येवं होमरूपौ ॥ ४० ॥

भीमाधारमगादाभयोस्वामिगिरिचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

उक्ता ये ये पाद्याद्यगोस्तेषु सर्वेषु साधारणं तुर्यं भद्रा-
लक्षणम् आदरविश्वासार्थमकं गुणमङ्गं विधत्ते ॥ ३३ ॥

नैवेद्यं तदनुवादेनेत्यर्थः । गुणमङ्गं शङ्कुल्यः कर्णाकाराः

[१७२]

तैलेति स्वदेशीत्युद्देशेन वस्तुतस्तु घृतेति वाच्यं मण्डका
गौडदेशे प्रसिद्धा आभीक्ष्ण्यविकाराः वस्तुतस्तु आपूपा पुष्पा
इति स्थाताः तत्रापि भक्ष्याभक्ष्यविधिः भीमरक्षामिकाविलास
इदम् ॥ ३४ ॥

कालभेदेन एकादद्यादिपवेण्येवेणा भोज्यं द्विबलाह-
नादि । भक्ष्यं खड्गुकादि ॥ ३५ ॥

स्मृतोति स्वदेशसूत्रोक्तविधिना तत् होमकुण्डनिर्माणम् ।
मेखलाः सोमासूत्राणि सोपानतुल्यानि ॥ ३६ ॥

अग्नौ मां तदन्तर्धामिरूपं ध्यायेत् ॥ ३७ ॥

तप्तजाम्बूनदेति सार्धं त्रिकम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

उत्तरमेखलासन्धिमारुत्य दक्षिणमेखलासन्धिपवेन्तं दक्षिण-
मेखलासन्धिमारुत्योत्तरमेखलासन्धिपवेन्तमत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमरक्षिराघवाच्चाकेकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽचेको मे गच्छं भक्ष्या पाद्यादीनि दद्यात् ततः सुम-
नसः पुष्पाणि उपहार्य नैवेद्यम् ॥ ३३ ॥

तत्प्रपञ्चयति । गुडैति । तत्र शङ्कुल्यः घृतपक्वविशेषाः अपूपाः
संवाधा यन्मोक्षधूमपिष्टमेषा भक्ष्याः सुपाक्ष्येवेति धर्मेणैव
परिकल्पयेदिति सम्यग्धः सन्ति विभवे इति शेषः ॥ ३४ ॥

कालभेदेनोपचारविशेषान् विधत्ते । अक्षयङ्गति । समिपेचनं
पञ्चामृतैः स्नापनं पवेण्येकादद्यादौ विभवे सत्यन्वहं स्फुरि-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

अग्राणां पृथक् पूजाप्रकारमाह । विधिना । विधिना तत्रोक्तवि-
धिना विहिते निर्मिते कुण्डेऽग्न्या अग्निद्वारेऽग्निसाधाय निधाय
उदितं प्रज्वालितमग्निं परितः पाशानां समूहदेकत्र नयत् ॥ ३६ ॥

दग्धैः परिकर्तव्ये पर्युक्षेत्परिपञ्चेत् ततो यथाविध्यन्वाधाय
स्मृतोक्तविधिना आधाय सर्वस्याग्निमस्यस्य कर्मणाः स्फुरत्प-
क्वया प्रोक्ष्यया प्रोक्ष्ययात्रोक्तेन द्रव्याणां आज्यस्याख्यप्रभृतीनि
करणानि प्रोक्ष्याग्नौ मां भावयेत् ॥ ३७ ॥

कर्मभूतं तप्तद्रव्यमग्ने चक्रादिमलेसन्तः चत्वारो भुजा यस्य
तं शान्तं तत्प्ररूपम् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुरन्ति किरीटादीनि यस्य तं श्रीवत्सो वसुभिः यस्य
तं भ्राजन् दीप्यमानः कौस्तुभो यस्य तं वनमाखाख्यास्ताति तथा तं
ग्रीष्मादिस्वाग्मत्त्वर्थीय इति ॥ ३६ ॥

ध्यायन्निति । इत्यभूतं ध्यायन्नप्युक्तं दारुणि इष्टमदारुणि
अभिप्रेतानि हवीषि वेषतोद्देश्यानि प्राच्याग्नावाधाय आधारो
तत्संज्ञकौ आज्यभागवाज्याहुती वत्सा हुत्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भित्तयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

संघातं गोधूमपायसं राजानं वा विसे सति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
मेखलावर्तवार्धमिः सह विहिते उदिते उज्ज्वलितम् ॥ ३६—३९ ॥
हविषा सर्पिषामभ्युतानि मिथितानि दारुणि समिधः प्राक्ष्य
हुत्वा आधाय कोणात् कोणं प्रतिहुत्वा च विधानतः पूजाविधा-
नतः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्भ्रमः ।

शङ्कुद्वयः कर्णाकारा घृतपक्काः आपूपाः पुमा इति ख्याताः
आपूपिकमिति वक्तव्ये आपूपमित्यर्थे नैवेद्ये विशेषश्च गौत-
मीये—

निवेद्येदुत्तमानं न कदम्बं कदाचन ।
उत्तमं विधिता प्राप्तमथवा यदयचित्तम् ॥
शिलोच्छ्रविधिता प्राप्ते अविज्ञोपचितं वाय
कृष्णाय परिकल्पयेत् ॥
गुद्रास्तुत्रं छत्रावलम्बमथ मर्दुषिकाञ्चितम् ।
इत्याद्यन्तं कदम्बं तु दानाश्रयकमावहेत् ॥
हारीतकृतौ नामक्यं नैवेद्यार्थं भक्ष्येऽप्याज्यमाहिपीक्षीरं पञ्च-
नयमत्स्याश्च दिष्णुधर्मोक्तौ—

अभक्ष्यपञ्चागृह्यं च नैवेद्यं न निवेद्येत ।
केशकीटावपञ्चं च तथाचाविहितं च यत् ॥
अभक्ष्यनियमश्च भीहरिमक्तिनिलान् द्रष्टव्यः ॥ ३४—३६ ॥
आग्नेौ तदन्तर्गोभिरुपं मां विभावयेत् ॥ ३७—४१ ॥

श्रीमद्भित्तयस्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गुडविकारान् मक्ष्यगडीकाणितादीन् पायसं परमान्नं
शङ्कुद्वयः कर्णाकाराः घृतपक्काः गुफा इति ख्याताः पुषाः पुमा
इति ख्याताः सति विभवे इति शेषः ॥ ३४ ॥

अक्षयपूजा प्रथमं इत्युक्तं ततः सुगन्धितैलेनाशुद्धः ततः
कुङ्कुमकपूरान्नादिभिरुत्तमैस्ततः पञ्चामृताद्यैः सुगन्धजलेन
चापयेत् ततोऽत्रानुक्तमपि अक्षयकौशयधस्त्ररत्नाब्जकारचन्द-
नाष्टाष्टपञ्चमादिकं तत आदर्शो दर्पणः ततो गन्धपुष्पधूपदी-
पाचमनीयानि देवानि अग्राधयति अतुर्विधस्त्राष्टपञ्चजलाम्बु

वमाखारात्रिकपुष्पघटयादयजनादिकं ततो वाद्यगीतनृत्यानि स्युः
पर्वण्युत्सवे सति उत विभवे सत्यन्वहमपि स्युः ॥ ३५ ॥

फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्नावपि पूजाप्रकारमाह । विधिनेति ।
“विस्तारोच्छ्रावतस्तिष्ठो मेखलाश्चतुर्ङ्गुलाः । इतमात्रो भवे-
द्भूतः सयोनिर्वेदिका तथे”ति विधिः उदितं प्रज्वलितमग्निं समूहेत्
एकत्र मेखयेत् ॥ ३६ ॥

ततश्च दध्नेः परिस्तीर्यं आहुत्य परितः प्रोक्षयेत् अन्वा-
धाय अन्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समित्प्रोक्षणादिरुपं कर्म
कृत्वा आसाद्य अग्नेरुत्तरतो निधाय प्रोक्षय्या प्रोक्षणीपात्रो-
दकेन प्रोक्ष्य मामन्तर्यामितया वत्सौ वर्तमानम् ॥ ३७—३९ ॥

हविषा अभिप्रेतानि सिक्तानि घृतसेचने प्राक्ष्य अग्नेौ
प्रक्षिप्य आधारो तत्संज्ञकौ यागौ एवमाज्यभागौ च वत्सा-
तर्था आहुतीर्वत्सेत्यर्थः । आज्यप्लुतं घृतसिक्तं हविस्तिलादिकं
वाङ्मयं पोडुशस्त्रौ यस्मिन्तेन पुरुषसूक्तेन च अवदानतः प्रति-
ऋत्वा माहुतिप्रदण्यतेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतभिक्षान्तप्रदीपः ।

अक्षतान् साङ्गोपाङ्गान् ॥ ३३—३४ ॥

अभिषेचनं पञ्चामृतादिस्नपनम् अन्नं भोज्यम् अथं भक्ष्यम्
विभवे सत्यन्वहम् ॥ ३५ ॥

फलभूयस्त्वार्थिना त्वग्रावपि मम पूजा कर्त्तव्याशयेनाह
विधिनेति साधेः पङ्क्तिः विधिना शास्त्रोक्तप्रकारेण मेखला-
गर्तनेदिभिः विहिते रचिते कुण्डे उदितं प्रज्वलितम् परितः
समूहेत् एकत्र मेखयेत् ॥ ३६ ॥

अथानन्तरं परिस्तीर्यं पयुञ्जितपरितः प्रोक्षयेत् अन्वाधाय
व्याहृतिभिः समित्प्रोक्षणादिरुपमन्वाधाननामकं कर्म विधाय
द्रव्याणि होमाङ्गानि आसाद्य अग्नेरुत्तरतो निधाय प्रोक्षय्या
तज्जलेन प्रोक्ष्य अग्नेौ मां भजेत ध्यायेत् ॥ ३७ ॥

कथम्भूतं शङ्कादिभिर्बन्धतः होममानाश्चचारो भुजा
यस्य तम् ॥ ३८ ॥

कुरन्ति सुप्रभाभिः किरीटादीनि यस्य तम् ॥ ३९ ॥

हविषा घृतेन अभिप्रेतानि तत्प्रावीणि दारुणि समिधः
प्राक्ष्य प्रक्षिप्य अग्निनेत्रे प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेति
घृतक्षरणरूपावाधारौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति होमरू-
पावाज्यभागौ च वत्सा तर्था आहुतीर्वत्सेत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

पूजा करने वाला पुरुष हमारे लिये पाद्य आचमन
चन्दन दीप रहित पुष्प धूप दीप नैवेद्य इन पदार्थों को
भक्षा से अपेक्षा करे ॥ ३३ ॥

गुड है तर्माई घृत पूरी मालपुष्पा बड़ू मीठी धूडी
दही बाल आदिक यदि इन होवें तो ऐसे नैवेद्यों को
अपेक्षा करे ॥ ३४ ॥

जुहुयान्मूलमन्त्रेण षोडशर्चाऽनदानतः ।
 धर्मादिभ्यो यथान्यायं मन्त्रैः स्विष्टकृतं बुधः ॥ ४१ ॥
 अभ्यर्च्यथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो वलिं हरेत् ।
 मूलमन्त्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्नारायणात्मकम् ॥ ४२ ॥
 दत्त्वाऽऽचमनमुच्छेपं विश्वक्सेनाय कल्पयेत् ।
 मुखवासं सुरभिमतान्मूलाद्यथमार्हयेत् ॥ ४३ ॥
 उपगायन् गृणान् नृत्यन् कर्माण्यभिनयन्मम ।
 मत्कथाः श्रावयन् शृण्वन् मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ॥ ४४ ॥
 स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ।
 स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दशद्वयम् ॥ ४५ ॥
 शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परम् ।
 प्रपन्नं पाहि मामीश ! भीतं मृत्युप्रहाणात् ॥ ४६ ॥
 इति शेषां मया दत्तां शिरस्थाधाय सादरम् !
 उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः ॥ ४७ ॥
 अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् ।
 सर्वभूतेष्वत्मनि च सर्वात्माऽहमवस्थितः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

उपवन जगाना नैव मर्देन दत्त श्रावयन् दपेय विमाना पंचामृतादि अभिषेक करमा और मन्त्रादिकों का योग देना गान करना नृत्य करना ये सब बातें रोज होयें या एकादशी आदि पर्व के दिन होयें ॥ ३५ ॥

फिर मंत्रवाचन वेदि आदिकों से बने हुये कुंड में अग्नि का स्थापन करके ज्वलन किये अग्नि को चारों तरफ से हाथ से घेरे ॥ ३६ ॥

फिर चारों ओर कुशों से परिस्तरण करे फिर अग्नि-धान विधि से सेचन करके होम के मंत्र पद्यों को प्रोक्षणी के जल से प्रोक्षणी करे फिर उस अग्नि में मेरा ध्यान करे ॥ ३७ ॥

तपाये हुये सुगन्ध सरसकी फांती वाले शय्य चक्रगदा पद्म इनसे शोभित चार भुजा वाले पद्म के फेसर सरसिके वणों पीत वस्त्र को पहिरे हुये ॥ ३८ ॥

प्रकाश मान किरीट कड़ा कौंधनी उत्तम वाजुवंद इन से शोभित हृदय में शीवत्स चिन्ह से शोभित कौस्तुभ युक्त वन माला युक्त ॥ ३९ ॥

ऐसी मूर्ति का ध्यान करके पूजन करके घृत में डुबाई हुई समिधामों को अग्नि में रख कर मंत्र से दक्षिण

पश्चिम से लेकर उत्तर तक घृत की चारा छोड़ना आधार फिर दूध से एक मंत्र से होम करना आठवां भाग इनको कर के फिर घृत में भीजाहुई हाथों पद्यों को अग्नि में प्रष्टात्तर नारायण मंत्र से होम करे ॥ ४० ॥

भीषरस्त्रामिकृतभावाद्यर्चापिका ।

मूलमन्त्रेणाष्टाक्षरेणा तथा षोडश ऋचो यन्मिस्तेन पुरा-
 मूकेन आनदानतः प्रत्यक्षमाहुतिप्रदयोगेन्यथैः । पुरासूक्ताना-
 धनपञ्च स एव मूलमन्त्रस्तेनैव प्रत्यक्षमनदानता होम इति मन्त्रैः
 स्वादानैनाममन्त्रैः यथान्याय पूजाक्रमेणाथ अग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहृत्येषं स्विष्टकृतं च हुत्वा ॥ ४१ ॥

ततो अन्विहस्य भगवन्तमन्तर्यामिणामङ्गच्छां नमस्कृत्य
 पार्षदेभ्यो नन्दादिभ्योऽष्टाक्षु वलिं हरेत् ततः पुनः श्रावयन्मा-
 गत्य देवेष्वग्ने समुपविश्य यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपे-
 त् ॥ ४२ ॥

तत्र उभयत्र भगवतो भोजनसमामि ध्यात्वा आसनं ब्रह्मा
 उच्छेप्य विश्वक्सेनाय कल्पयित्वा तदनुष्ठया पश्चाच्छयं मुञ्जीत
 ततः सुराभिमतसुगन्धपञ्चामूलाद्यं मुखवासं दत्त्वाऽथ पुनर-
 ष्वहृत्येषुपाञ्जलिना पूजयेत् ॥ ४३ ॥

अभिनयस्त्रास्मिन्नभिनयन् क्षणिको वैद्यग्रयं परित्य-
 ज्यभारभरो भवेत् ॥ ४४ ॥

भीमरक्ष्यामि कृतभावाथं दीपिका ।

स्तवस्तोत्राणां भेदं दधेयति । पौरायणेः प्राकृतैरपि ॥ ४५ ॥
कथं प्रथमं दिव्यपञ्चामाह । शिर इति । बाहुभ्यां दक्षिणो-
त्तराभ्यां परस्परं मम दक्षिणोत्तरौ पादौ गृहीत्वा बद्धा पृष्ठतः
परस्परं निबद्धाभ्यां कृतापराध इव प्रपन्नमित्यादिविद्वत्स्या-
च्च प्रथमेत् ॥ ४६ ॥

ततः शेषाग्रहणपूर्वकं वैकल्पिकोद्भासनप्रकारमाह । इतीति
अतएव प्रार्थनया शेषां निर्माद्वं मया दत्तां ध्यात्वा शिरस्या-
धाय धृत्वा यद्युद्भासयेत्सर्हि प्रतिमायां बन्धयन्तं ज्योतिस्तत्
पुनरीप हृत्पद्मस्य ज्योतिर्येषोद्भास्यमुद्भासनीयम् ॥ ४७ ॥

एतेष्वधिष्ठानेषु किं मुख्यमित्यपेक्षायामाह । अर्चादिष्विति ।
यदा यत्र भद्रा तदा तत्र तत्त्वधिष्ठाने मुख्यामुख्यत्वम् कुतः
वतः सर्वभूतेश्वर इति ॥ ४८ ॥

भीमभारमण्डासगोस्त्रामिविरचिता-
दीपिकादीपनी टिप्पणी

मष्टाक्षरेण ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रेण नाममन्त्रै-
रिति धर्माय स्त्राहेत्यादिमन्त्रैः स्त्रिष्टकम् तत् संज्ञकं कमं
यथा स्यात्तथा हृत्वेति शेषः चोऽत्र धर्मादिनिमित्तकहोमं
समुच्चिनोति ॥ ४९ ॥

मूलमन्त्रमिति साङ्केिकम् । नारायणात्मकं नारायणरूपं
शुद्धं कमरजिति कमरगो निर्विशेषकमरगं व्यावर्त्यते ततो मन्त्र-
जपानन्तरम् उभयत्र प्रतिमायां बन्धौ च ताम्बूलाद्यमित्याद्यशब्देन
कर्पूरस्वदिग्चूर्णैर्बाहुपरिग्रहः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

स्त्रिमिति गोपीवर्द्धयोगदशमबलम्बोक्तम् ॥ ४४ ॥

पौरायणेः प्राचीनैराचार्यैः प्राकृतैरर्वाचीनैस्तत्र स्तवानां
प्राकृतत्वं भावसाधनत्वेन तथा प्रतीतिः स्तोत्राणां पौरायणत्वं
करणसाधनत्वेन तथा प्रतीतिरित्येकमेवा व्याख्येयम् ॥ ४५ ॥

“अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे । जपहोमनम-
स्कारान् न कुर्यात् केशवाक्षय” इत्यतिनिर्दिष्टं प्रणामनिषेधा-
द्वितीयपक्षमाह यद्वेति ॥ ४६ ॥

उद्भासयेद्विजयेत् ॥ ४७ ॥

अर्चादिष्वित्यादिना सूर्याऽऽन्यादिपरिग्रहः । प्रवृद्धादि-
श्रद्धया हिरण्यकर्तुमुत्तमादौ सुखमत्वरश्मनात् सर्वभूतेश्व-
र्युक्तम् ॥ ४८ ॥

भीमदशमस्त्रिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

धर्मादिमन्त्रैः धर्मादिभ्यश्च यथान्यायं हविर्जुहुयादिति शेषः
पुनः स्त्रिष्टकं कुर्यात् ॥ ४९ ॥

नारायणात्मकं मूलमन्त्रमष्टाक्षरम् ॥ ४२—४६ ॥

ज्योतिरर्वाक्यं ज्योतिः ज्योतिर्वि अन्तरात्मनि ॥ ४७—५१ ॥

भीमद्विराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो मूलमन्त्रेण भीमदष्टाक्षरस्त्राहान्तेन षोडशर्चावदानत
पुरुषसूक्तस्य षोडशभिः ऋग्भिर्वाग्यवदानानि तैश्चाज्यप्लु-
हविर्जुहुयात् ततो यथान्यायं धर्मादिभ्योऽङ्गदेवता भावरण
देवता अस्त्राणि भूषणानि पापेदाश्च संगृह्यन्ते ततः स्त्रिष्टकं
जुहुयात् ॥ ४१ ॥

ततो बन्धवावाहितं भगवन्तमङ्गद्वयं पापेदेभ्यो नन्दा
दिभ्यः बन्धि हरेदृष्टदिक्षु दद्यात् नारायणात्मकमिति मन्त्र
देवतयोरैक्यभावना विधीयते ब्रह्म कमरन्मामनुध्यायन् ॥ ४२ ॥

ततो विश्वकसेनायाचमनं समर्प्य उच्छेप्य भगवन्निवेदितं
कल्पयेत्समर्पयेत् ततः सुरभिर्मत्कर्पूरादियुक्तं ताम्बूलादिक
मुखवासं समर्पयेत् अथाहंयेत्पुनः पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ॥ ४३ ॥

मम कर्माणि चेष्टितानि मुहूर्तं क्षणोऽस्मास्ताति तथा
मत्त्वर्णीयष्टकं मुहूर्तं क्षणवज्रवर्जित्यर्थः ॥ ४४ ॥

उच्चावचैर्नानाविधैर्वेदोक्तैः पुराणोक्तैः प्राकृतैर्द्रविडादिगा-
यात्मकैः ॥ ४५ ॥

कृत्वा निधाय सृष्ट्युग्रहाणोष्णामृतवाहितुल्यासंसारार्जितं
तत्र ग्रहः पिशाचः गृहेति पाठे तेन संसारो लक्ष्यते सृष्ट्यु-
तुल्यादयोऽवतुल्याश्च गृहादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

मया दत्तां दत्तामिव भावितां शेषां मत्पुण्यभुक्ततुल्यस्य सारं
यथा तथा शिरस्याधाय धृत्वा उद्भासयेत् ज्योतिर्मयरूपम्
उद्भासयेत् केत्यत आह । तज्ज्योतिः पुनर्ज्योतिर्यन्तरात्मनि
उद्भासयेत् ॥ ४७ ॥

इत्थमर्चाद्यन्यतमे भद्रातुसारं तत्र मामर्चयेत् इत्थं भाव-
येच्छेत्वाह । सर्वभूतेश्वर इति । आत्मनि स्त्रिमिच्छाहमवस्थितः
अन्तः प्रविश्य भारकत्वेन स्थितः मत् एव सर्वोत्तमा सर्व-
शरीरकः ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयेकृतपद्मनावडी ।

धर्मादिमन्त्रैः धर्मादिभ्यश्च यथान्यायं हविर्जुहुयादिति शेषः
पुनः स्त्रिष्टकं कुर्यात् ॥ ४९ ॥

अङ्गचार्चयामिति पाठे अर्चयुक्तो भूत्वा अर्चायां सज्जितं
भगवन्तं तमस्कृत्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुरभिर्मत्कर्पूरादियुक्तं च दत्तानन्तरं चामराद्युप-
चारैः अहंयेत्समाधयेत् ॥ ४३ ॥

न केवलम् उपगायन् गृह्यङ्कृत्यंश्च किन्तु मम कर्माणि
अन्यैः कीर्तयित्वाभिनयन् सर्वेषां प्रकाशयन् अर्थात्तरं चाह ।
मत्कर्मा इति । अतनाभिवायशब्दार्थोऽपि निवृत्त किमुक्तं स्याद-
प्राह । मुहूर्तशुभक इति । मत्कर्मायमेव मुहूर्तः क्षणश्चाख्येत्य-
स्मिन्नर्थे उपलब्ध मत्कर्मानुवाहितत्वेनैकदा भवेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्तर्पितुं कर्तुं कर्तव्यं ॥ ४५ ॥

परस्परं बद्धाभ्यां बाहुभ्यां स्तवः शिरः मत्पादयोः

कृत्वा ॥ ४६ ॥

शेषां मालाक्षतादिदानं शेषेऽस्त्री अग्न्यात्मसुपयुक्तः मालवा-
क्षतादिदाने स्त्रीति साद्वः ॥ ४७ ॥

भीमद्विजयवधजतीयेकृतपदरत्नावली ।

यत्र येष्वर्चादिषु यथा भक्षा तथा सामर्थ्येयत् ॥ ४८ ॥

भीमस्त्रीयशोभामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पञ्चरात्रे विशेषश्लोकः—

पुनराचमनं दद्यात्करांजनमेव च ।

सकपूरं च ताम्बूलं कुर्यात्ताराजनं ततः ॥

गारुडे च—

अथ भुक्तवते इत्या जघेः कपूरवासितैः ।

आचमनं च ताम्बूलं चन्दनैः करमाजनम् ॥

पुष्पाञ्जलिं ततः कृत्वा भक्त्यार्घ्यं प्रदर्शयेत् ।

नाराजनं पुनः कार्यं कपूरं विभवे सति ॥

मगरवसंहितायाम्—

स्नेहमंयुक्तविपुलवर्तिकाभिरनेकधा ।

आरात्रभिरनेकाभिः स्थापिताभिः प्रयत्नतः ॥

पञ्चस्तिकरूपेण हंसाकारेण चानघ ! ।

स्नामयेद्गुनायस्य पुरस्तादपयतोऽन्वहम् ॥

यत्र विशेषो हरिभक्तिविश्रामो द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

शृण्विकः गानादिमयतयोरसर्वाणिष्टो भवेत् ॥ ४४ ॥

तथैः स्तुतिभिः क्रियात्वेन निर्देशात् कर्तुं जन्मवापत्तेः
इष्टावशैर्नामप्रकारैः स्तुत्यत एभिर्गति स्तोत्रैः करणतया निर्देशेन
भक्तिसङ्ख्यापत्तेः पौराण्यैरित्युपलक्षणं तान्त्रिकैः भौतैश्च प्राक-
रधुनाभ्येत निर्मितैश्च यथाक्तं कालिकापुराणे—

यः स्वयं गद्यपद्याङ्ग्यां तटिताङ्ग्यां नमस्कृतिः ।

क्रियते भक्तियुक्तं वाचिकस्तुतमस्तु मः ॥ ४५ ॥

दूरतो नमस्कारमुक्त्वा किञ्चिद्दूरत आह । शिर इति । भक्ति-
कटं गर्भमन्दिरे च तन्निषेधात् टीकायां द्वितीये पक्षमाह
इति यदुक्तम्—

अग्रे पृष्ठ वामभाग समीपे गर्भमन्दिरे ।

जपहोमनमस्काराश्च कुर्यात्कशनाख्ये ॥

नि गीतमीयेतु विशेषः—

पद्मार्थां कराङ्ग्यां जानुङ्ग्यामुरसा शिरसा हस्ता ।

मनसा वचसा चोत्त प्रणामं प्राकुर इति ॥

मि जानुङ्ग्यां चैव बाहुङ्ग्यां शिरसा वचसा र्थिया ।

ङ्गकः प्रणामः स्यात्पूजास्तु प्रणामविभाविनि ॥ ४६ ॥

उद्योतिषि महागुहाप्रदीं पृथक्कृतं उद्योतिरिव तद्रूपं
तद्देवोद्भासयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यद्यप्येवमर्चायामेव प्राधान्यमुक्तं तथापि अत्रैव ममावि-
कारणं यां विना साक्षाद्भक्त्याप्यस्य समोपलब्धिर्विना-
दुपामित्यादिवन्न क्यादित्यभिप्रेत्य भक्षाया भावदृक्कत्वं
वितुमाह । अर्चार्थादिति । सत्यां तु भक्षायां न च मम
: कृत्रापि दीक्षेत्वं हिरण्यकाशपुस्तकमादौ च सुखमरव-
तादित्याह । सर्वभूतार्थानि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

[१७३]

भीमद्विजयवधकवर्तितसारायेर्दिशिनी ।

यथाभ्यासं पूजा क्रमेण मन्त्रैः स्नाहास्तेः अग्नये स्विष्टकृते
स्नाहोर्ध्वे स्विष्टकृतं च हृत्वा ॥ ४१ ॥

नारायणस्वरूपं ब्रह्म स्मरन् मुखमन्त्रं जपेत् उच्छ्वसे विभ-
क्तेनाय कल्पयित्वा तदनुहृत्वा स्वयं भुञ्जेति भीष्माभिरुच्याः
॥ ४२ ॥ ४३ ॥

शृणु उतसर्वस्तेन दीव्यतीति शृण्विकः उतसर्वमग्नो भवेदि-
त्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्नेहस्तोत्रयोरार्थपौरुषेयत्वेन भेदः कल्प्यः प्रसीद्ध भगवत्कृति
विज्ञापार्थं ब्रह्मण्डमौ पतन् वन्देत् ॥ ४५ ॥

तत्र ब्रह्मण्डमन्त्रेण प्रकारमाह । शिर इति

अग्रे पृष्ठ वामभाग समीपे गर्भमन्दिरे ।

जपहोमनमस्काराश्च कुर्यात् कशनाख्ये ॥

इत्यप्रपृष्टादौ प्रणतिनिषेधान्मत्पादयोर्दीक्षयापाद्वै किञ्चिद्दूरे
शिरः कृत्वा वन्देत् कीदृशं बाहुङ्ग्यां च परस्परं सम्मुखी-
भूतकर्मद्वयाङ्ग्यां सहितामिति शेषः । किं ब्रुवाण इत्यपेक्षायां
प्रपन्नमित्यर्थम् ॥ ४६ ॥

इति चरितानन्तरं शेषां निर्गम्य मया कृपया हस्तां ध्यात्वा
शिरस्याधाय उद्योतिर्भवेति भेकताप्रतिमादित्यमुद्राङ्ग्यं चेत्
पुनरपि उद्योतिषि स्मरन्पुस्तके एव उद्भासयेत् उक्तयेण
वासयत् ॥ ४७ ॥

यद्यप्येवमर्चायामेव प्राधान्यमुक्तं तदपि अत्रैव ममावि-
कारणं यां विना साक्षाद्भक्त्याप्यस्य समोपलब्धिर्विना-
दुपामित्यादिवन्न क्यादित्यभिप्रेत्य भक्षाया भावदृक्कत्वं
वितुमाह । अर्चार्थादिति । सत्यां तु भक्षायां न च मम
मर्चाया उक्ताः किं तु भर्त्ताधिक्यं सति मम सर्वं भक्त्य-
वाधिष्ठानं हिरण्यकाशपुस्तकमादौ च सुखमरव-
तादित्याह । सर्वभूतार्थानि ॥ ४८ ॥

भीमकुरुकदेवकृतसंज्ञास्तपशीपः

मुखमन्त्रेण पञ्चपदेन मन्त्रमन्त्रेषु मुख्येन कथास्तथैकोऽपि
जगत्प्रतिधिं प्राप्तेनासौ पञ्चपदां विभातीति भूतेः मम मूर्ति-
भूतेत्यर्थः । यदा तु मुख्येनरुद्धा मा वजेत तदा तु मन्त्रा-
न्तरेण जुहुयादिति सूत्रायुगाह । पोटशर्चावदानत इति । पोट-
शभिः पुरुषमूकश्रावमयेदवदानं प्रत्युचमार्हुतप्रदणं तेन जुहु-
यात् पुरुषमूकत यजनपक्षे स एव मूलमन्त्रः तेनैव प्रत्युच-
मवदानेन होम इत्यर्थः । मन्त्रैः स्नाहास्तेनाममन्त्रेयेथाभ्यासं यथा-
समावस्य भगवै स्विष्टकृते स्नाहोर्ध्वे स्विष्टकृतं च हृत्वा ॥ ४१ ॥

तद्देवोद्भासयेदित्यर्थः । मन्त्रैः स्नाहास्तेनाममन्त्रेयेथाभ्यासं यथा-
समावस्य भगवै स्विष्टकृते स्नाहोर्ध्वे स्विष्टकृतं च हृत्वा ॥ ४१ ॥

ततः कृतभोजनं मां ध्यात्वा आचमनं इत्या उच्छ्वसे यदु-
च्छ्वसमन्त्रादिकम् विषयकसंज्ञाय कल्पयेत् ततः सुरभिमत

एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः ।
 अर्चन्नुभयतः मिहिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥ ४९ ॥
 मदर्चा सम्प्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेद्दृढम् ।
 पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाभितान् ॥ ५० ॥
 पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्तथान्वहम् ।
 क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात् ॥ ५१ ॥
 प्रतिष्ठया सार्वभौमं सन्नना भुवनत्रयम् ।
 पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ॥ ५२ ॥
 मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति ।
 भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत माम् ॥ ५३ ॥
 यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरत्रिप्रयोः ।
 वृत्तिं स जायते विद्भुग्वर्गाणामयुतायुतम् ॥ ५४ ॥

भीमरुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुगन्धवत्साम्बुलाद्यं मुखवासं दत्त्वा अथ पुनरहंयत् पुष्पाञ्जलि-
 नार्चयत् ॥ ४३ ॥

अभिनयन् स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् क्षणिको लब्धवावकाशः ॥ ४४ ॥

प्राकृतेरपि स्तोत्रैः श्रुत्वा हे भगवन् ! प्रसीदति विज्ञाप्य
 दयडवद्वन्देत् ॥ ४५ ॥

प्रणामप्रकारं दर्शयति । शिर इति । शिरः मत्पादयोर्मध्यगं
 कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं मम दक्षिणोत्तरी पादौ गृहीत्वा
 मृत्युप्रहाणाय मृत्युः जन्ममरणप्रवाहवृत्त्याः संसारः सः
 एव व्यामोहकत्वाद्ब्रह्मः पिशाचः दूस्तरत्वाद्याणोवस्तुमाङ्गीतं
 हे ईश ! प्रपन्नं त्वां शरणं प्राप्तं मां पाहीति विद्वत्प्या च
 प्रणमेत् ॥ ४६ ॥

श्यां निर्मास्य मया दत्तां ध्यात्वा शिरस्याधाय नमस्का-
 रेण क्लीकृत्यैः । ज्योतिर्मद्रूप ज्योतिरिति स्रान्तयामिणि मयि
 उद्भासयन् ततो भुञ्जीत ॥ ४७—४८ ॥

भाषा टीका ।

फिर मुख मंत्र से तथा पुरुष सूक्त की षोडश सूत्राओं
 से आहुति करके धामादिकों को अपने नाम मन्त्रों से
 होम करे फिर अग्न में स्विष्टकृत नाम का होम करे ॥ ४१ ॥

फिर हमारा पूजन करके नमस्कार करके पार्वती को
 भाग देवे फिर नारायण रूप ब्रह्म का स्मरण करके मूल
 मंत्र का जप करे ॥ ४२ ॥

फिर भगवान् को आचमन कराकर बाकी प्रसाद विश्व-
 वसेनजी को अर्पण करे फिर भगवान् को मुख का सुगन्धि
 पान सुपारी आदिक देवे ॥ ४३ ॥

फिर गान करे नृत्य करे कथा कहै मेरे चरित्रों का
 अनुकरण करे मेरी कथा सुनावे सुने फिर मुहूर्त भर
 प्रेम में निश्चित होजावे ॥ ४४ ॥

छोटे बड़े स्तोत्र पुराणों के अथवा भाषा के स्तोत्रों से
 स्तुति करके फिर हे भगवन् प्रसन्न होओ ऐसा कहकर इष्ट
 की नाई पृथिवी पर गिरके प्रणाम करे ॥ ४५ ॥

मेरे चरण की तरफ शिर रखकर दोनों भुजों को
 परस्पर जोड़ कर कहै कि हे ईश ! इस संसार रूपी घोर
 पिशाच या समुद्र से मेरी रक्षा करो ॥ ४६ ॥

इस प्रकार करके फिर मानो मेरी ही हुई प्रसादी को
 आदर पूर्वक मस्तक पर रखे और जब चक्ष मूर्ति बिना
 प्रतिष्ठा की होवे तो अपने हृदय जोति ही में उस मूर्ति
 की ज्योति का विसर्जन कर देवे ॥ ४७ ॥

मूर्ति आदिकों में जब जहां भज्जा होवे तब तब मेरा
 पूजन करे सब भूतों में तथा अपने आत्मामें मैं सबैव ही
 पूर्ण हूं ॥ ४८ ॥

भीमरुक्मिकृतमावागं दीपिका ।

उभयतः इहामुत्र च ॥ ४९ ॥

समर्थ प्रत्याह । मदर्चामिति त्रिभिः । पुष्पोद्यानानि च कार-
 येत् पूजायात्रोत्सवाभितान् पूजा प्रत्यहम् यात्राविशिष्टे पर्वणि
 बहुजनसमागमः उत्सवो वसन्तादिमहोत्सवः तदाभितान्
 क्षेत्रादीन् इत्यादि ॥ ५० ॥

पूजायात्रोत्सवाभितानित्यस्य विवरणम् पूजादीनामिति । प्रवा-
 हार्थं सन्ततानुवृत्त्यर्थम् मत्सार्ष्टितां मत्समनैश्च ॥ ५१ ॥

कर्तुंश्च सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च ।

कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयति तत्फलम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसम्वादे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रतिष्ठादीनां स्वस्वसमस्तानां फलमाह । प्रतिष्ठयेति । मरसा-
भ्यतां मया मारुमिष्यर्थः ॥ ५२ ॥

सकामं प्रयुक्तमद्वैतकर्मकं प्रत्याह । मामेवेति । मद्द्वैतको मक्ति-
योग एव कथं भवति तत्राऽऽह । मक्तियोगमिति ॥ ५३ ॥

दातुः फलमुक्तमपहतोरे निवृत्ति । य इति । विद्भुक् विष्ठा-
मोजी कृमिः ॥ ५४ ॥

कर्तुंयत्फलं तदेवाभ्येवामपीत्याह । कर्तुंरिति । सारथेः सह-
कारिणो हेतोः प्रयोजकस्याऽनुमोदितुश्च प्रेत्येतत्फलमित्यर्थः
कृतः यतः कर्मणामेते भागिनो भागाहोः तत्रापि विधीयमाह ।
भूयसि कर्मणि सारथ्यादौ च भूयोऽधिकं फलमिति ॥ ५५ ॥

एवः पत्रादिमात्रेण पूजितो यः परं पदम् ।

प्रागेव दिशति प्रीतः स कृष्णः शरणं मम ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

क्रियायोगपथैः मर्चनखक्षुणोपायप्रकारैः ॥ ४८ ॥

मन्दिरं कारयेत्वा मर्चनी मन्मथिष्ठापयति वाच्ये
वैपरीत्योक्तिर्मन्दिरेऽन्यथाप्रतिष्ठापनहापनाय मन्मथपथो
मन्मथो नदा मवेदितिवत् । विशिष्टं पथेण मन्मथपथोनायादौ
वस्मन्तादीन्वादिना होत्रिकादिहोत्रादिप्रदः । तदाभितान्
ते पूजादय आभिता मन्मथो येषां होत्रादिनिर्गन्तान् इत्येति
परतोऽन्वयाऽयुपगमः ॥ ५० ॥

विमये सत्यन्वहम् ॥ ५१ ॥

साध्यमित्यादिम् अनएव इत्यर्थे इत्युक्तम् ॥ ५२ ॥

नैरपेक्षेण भक्तिं विना साधोक्त्यादि सुखैस्त्वानपेक्षेण ।
एवं निष्कामतया भक्तियोगं प्रेमायाम् ॥ ५३ ॥

सुरविप्रयोरिति । सामान्योक्तिर्बहिर्मुखातामपि तत्प्रत्याख्या-
नायम् ॥ ५४ ॥

तत्रापि तुल्यफलत्वेऽपि ॥ ५५ ॥

कीर्तनात्मकयत्नेन यः सत्पुण्यः शुनोऽपि हि ।

तं चैतन्मयं प्रपद्येऽहं गान्धर्वाभावकान्तिकम् ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

मया मारुमिष्यं नैरपेक्षेण ॥ ५२—५३ ॥

विद्भुक् ममेध्यमोजी ॥ ५४ ॥

सारथेर्हेतोः सहकारितया हेतुभूतस्य भूयः भूयिष्ठम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

उपसंहरति । एनामिति । क्रियायोगानां पथिमार्गैः प्रका-
रैरिति यावत् उभयतः इह मुत्र चाभीप्सतां सिद्धिं फलं
विन्दति लभते ॥ ४८ ॥

शक्तं प्रत्याह । मर्चनीमिति । तान्द्रुहं मन्दिरं कारयेत्तत्र
मर्चनी मन्मथमिति प्रतिष्ठाप्य पुष्पाद्यानां च कारयेत् ॥ ५० ॥

महापथेऽन्यदहं च पूजादीनां प्रवाहार्थं मन्मथानुवृत्त्यर्थं
पूजायाभितान् स्तोत्रादीन् दत्त्वा आराधयेत् इति शेषः । मन्म-
थमिति वा मन्मथार्थतां मन्मथानुवृत्त्यर्थं प्राप्नुयात् तत्र यात्रावि-
शिष्टेषु पथेषु महाजनसमागमः उत्पद्यते वस्मन्तादिमन्मथः
तेराभितान्स्तुक्तानित्यर्थः । तान् स्तोत्रादीन् इति मन्मथः ॥ ५१ ॥

सार्वभौमं मन्मथपथीपतिमयं मन्मथं मन्मथमार्गमार्गं त्रिभिः
प्रतिष्ठामन्मथपूजनेः मन्मथमार्गं मन्मथमार्गमिति यावत् ॥ ५२ ॥

यस्तु नैरपेक्षेण फलमिमन्मथिप्रदं मन्मथं पूजयेत्स-
भक्तियोगं लभते तेन च भक्तियोगेन मन्मथं विन्दते
प्राप्नोति ॥ ५३ ॥

इत्या मन्मथमार्गमिति दानफलमुक्तं किं तद्वैपरीत्यक-
मित्यत आह । य इति । सुरविप्रयोर्देवब्राह्मणयोः विद्भुगमेध्य-
मोजी ॥ ५४ ॥

भूमिज्ञागवतचक्रवर्त्तकसंज्ञिका ।

न केवलमिदं फलं दात्रपदत्रोरपि स्वस्वेषामपि केषांचि-
दित्याह । कर्तुरिति । कर्तुः प्रबोध्यस्य सारथेः सहकारिणः हेतोः
प्रयोजकस्यानुमोदितुश्चेत्तत्फलं कुतः यतः कर्मणां दानापहार-
रूपाणां मागिनः भोगिन इति पाठे तत्फलभोगिनः तत्रापि
विशेषमाह । तत्फलं दानापहारादिफलं प्रेत्य परलोकं भूयो
भूयः उत्तरोत्तरं भूयिष्ठमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति भूमिज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भूमिज्ञागवतचक्रवर्त्तकसंज्ञिकसंज्ञिकायाम्
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भूमिज्ञागवतचक्रवर्त्तकसंज्ञिकसंज्ञिकायाम् ।

प्रबोध्यमानतः प्रतिमासामर्च्यते ॥ ४६—५० ॥

प्रवाहरूपेण प्रवर्तनार्थं प्रतिष्ठापयित्वा पूजानां फलतारत-
म्यमाह । प्रतिष्ठयेत्यादिना । मत्साम्यतां मिदं खान्दानुभवक-
पताम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

ज्ञानं विना प्रतिष्ठादिभिरेव साम्यता न भवति इत्यादिनाह ।
मामेवेति । नैरपेक्षया भक्तियोगेनैव मां विन्दति । साम्यं
लभते—

निदुःखं हरेः साम्यं न तादृशस्तुत्यामता ।

सर्वोत्तमस्तदानन्दः कथं कर्त्तव्यमिदं ॥

आधिपत्यं त्रिलोकस्य योयानामिन्द्रा स्मृता ।

अयोध्यानां त्रिलोकस्य पुत्रस्य समुद्राहतम् ॥

तद्भवेत्पण्या भक्त्या विष्णोराज्यकारिणः ।

ततोऽप्युद्रकस्य भक्त्या विष्णुं पूजयतः सदा ॥

अवाप्येत ब्रह्मलोकस्तदाशुचि मुच्यते ।

इति मानाद्विशोऽध्यायगतस्य नन्वेव तर्हि प्रतिमादिपूजा व्यर्थेति
तत्राह । एवमिति । य एवं मां पूजयेत्स भक्तियोगं लभते तेन
मामाप्नोतीति शेषः । अनेन ज्ञानभक्तिद्वारेण भगवत्प्राप्तिरि-
त्युक्तं भवति ॥ ५३ ॥

देवस्त्रापहरणे महान्दोष इत्याह । य इति ॥ ५४ ॥

न केवलं प्रतिमादिपूजाकर्तुं फलं साहाय्यकर्तृणां
यथायोग्यं फलं भवतीत्याह । कर्तुरिति । सारथेः कार्यहेतोः
प्रेत्य कर्मणां फलतागमो भवतीत्यर्थः । फलतारतम्यमाह ।
भूय इति । भूयसि महति । तत्फलं भूयो भवति ॥ ५५ ॥

इति भूमिज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भूमिज्ञागवतचक्रवर्त्तकसंज्ञिकसंज्ञिकायाम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भूमिज्ञागवतचक्रवर्त्तकसंज्ञिकसंज्ञिकायाम् ।

मन्दिरं कायचित्वा मन्दर्वां संप्रतिष्ठापयेदिति वाक्ये वैप-
र्यस्योक्तिभक्त्याद्यकत्वात्प्रतिष्ठापनज्ञापनाम् ॥ ५०—५२ ॥

नैरपेक्षया भक्तिं विना पञ्चान्तःशुद्धेन । एवमित्यपि नैर-
पेक्षयोग्येत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

न केवलं दात्रपदत्रोरपि तत्फलमपि तु तत्फलसाहा-
यादीनामपीत्याह । कर्तुरिति ॥ ५५ ॥

इति भूमिज्ञागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भूमिज्ञागवतचक्रवर्त्तकसंज्ञिकसंज्ञिकायाम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भूमिज्ञागवतचक्रवर्त्तकसंज्ञिकसंज्ञिकायाम् ।

उभयतः इहामुत्र च ॥ ४६ ॥

समर्थं प्रत्याह । पूजा प्रात्यहिकी यात्रा जम्माष्टयाद्याह्य
उत्सवो वस्त्रादिमहोत्सवश्च तान् ब्रह्माकर्मणो भार इति
सङ्गादेन आधिता ये धार्मिका धनितस्तान् मन्दिरादिकान्
कारयेत् ॥ ५० ॥

ते धनितोऽपि कृतार्थो भवतीत्याह । पूजादीनामिति । मत्सा-
ष्टितां मत्समानैश्चर्यम् ॥ ५१ ॥

प्रतिष्ठादीनां पार्थक्येन सामर्थ्येन च फलमाह । प्रतिष्ठया
भगवत्प्राप्तिमास्थापनेन सङ्गता मन्दिरनिर्माणेन पूजादिनिर्वाहेन
मत्साम्यतां मत्साम्यत्वं स्वर्यं व्यञ्ज ॥ ५२ ॥

नैरपेक्षया ज्ञानकर्मकामनात्तरादित्येनैव एवं मां पूज-
येत् अर्चने कुर्यात् यत्र धनचेष्टापायादिनां पूजां कारयेत्
स भक्तियोगं प्रेमाद्यं लभते ततश्च भक्तियोगेन प्रेम्णा मामेव
विन्दति ॥ ५३ ॥

भगवत्पूजार्थं धनचेष्टादि दातुं द्विविधं फलमुक्तं तदपहर्तुः
फलमाह । य इति ॥ ५४ ॥

अपहर्तुयेत् फलं तद्वेष तत्सहायादीनामपीत्याह ।
कर्तुरिति । सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदि-
तुश्च प्रेत्य मर्यादन्तरं तत्फलमित्यर्थः कुतः यतः कर्मणा-
भते मागिनः मागाहोः तत्रापि विशेषमाह । भूयसि कर्मणि
सारथ्यादी भूयोऽधिकमेव फलम् ॥ ५५ ॥

इति साराधेर्दशिन्यां दर्शयामां भक्त्येनसाम् ।

एकादशे सप्तविंशः सङ्गतः सङ्गतः सप्तमः ॥ २७ ॥

भूमिज्ञागवतचक्रवर्त्तकसंज्ञिकसंज्ञिकायाम् ।

उभयतः इहामुत्र च ॥ ४६ ॥

शक्तौ सत्त्वाः कृत्यमाह । मन्दर्वामिति त्रिभिः । पूजायाभिनाम्
नजितोऽहं कान् चेष्टादिनिर्वाहार्थं शेषः ॥ ५० ॥

तत्समयोगफलमाह । पूजादीनामिति । मत्साम्यतां मत्समानै-
श्वर्यम् ॥ ५१ ॥

प्रतिष्ठादीनां फलमाह । प्रतिष्ठयेति ॥ ५२ ॥

निष्कामस्तत्फलमिच्छित्तुयेन भक्तियोगेन मां प्राप्नोती-
त्याह । मामिति । तादृशं भक्तियोगं मां मत्पूजनजम्बेन मन्दु-
ग्रहेणैव प्राप्नोतीत्याह । भक्तियोगमिति ॥ ५३ ॥

लभते सहायकारिणा लभकस्य च फलमुक्तमण
लभते विघ्नकर्तुं स्तरसहाय्यादीनां च फलमाह । य इति
दात्रायाम् ॥ ५४ ॥

श्रीमच्छुक्लेवकसिन्धुस्तप्रदीपः ।

सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुम्
नः फलं पूर्वोक्तफलं भवति यतः कर्मणामेते भागिनः भागाहोः
किं न भूयांस अपराधे भूयोऽधिकमेव फलम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽध्याये

श्रीमच्छुक्लेवकसिन्धुस्तप्रदीपे

सप्तविंशत्याध्यायाय प्रकाशः ॥ २७ ॥

भाषा टीका ।

पुण्य मात्र इस प्रकार से वैदिक और तान्त्रिक किंवा
योग मार्गों से पूजन करता रहे तो मेरे से भुक्ति मुक्ति
रूप दोनों मन वांछित सिद्धी को प्राप्त होता है ॥ ५५ ॥

बड़ा पुण्यता मंदिर बना कर मेरी मूर्ति का स्थापन
करे निम्न की पूजा यात्रा उत्सवों के खजने के वास्ते
मनोहर फूलों के बनीचा जमीन आदिक लगा देवे ॥ ५० ॥

निम्न प्रति अथवा पंचोदिकों में पूजा तथा उत्सवों के
खजने के वास्ते कोई जेत वा बुकान सहर ग्राम इनको
मंदिर में जो अर्पण करता है सो सकाम हो तो मेरे तुल्य देव्ययं
को पाता है ॥ ५१ ॥

मंदिर की प्रतिष्ठा करने से सार्वभौम यह मिळता है
मंदिर के बनाने मात्र से त्रिभुवन का सुख मिळता है
पूजादिक मात्र करने से ब्रह्म लोक मिळता है तीनों काम
करे तो मेरी सार्वभौम मुक्ति को प्राप्त होता है ॥ ५२ ॥

निरपेक्ष भक्ति योग से इन कामों को करे तो ऐसा
पूजा करने बाधा जो पुण्य सो मेरे भक्ति योग को प्राप्त
होकर मेरे को प्राप्त होता है ॥ ५३ ॥

जो कोई अपनी दिई या दूसरे की दिई हुई प्राण्य की
वा देवता की जीविका को हरण करेगा वह तो हजारों
वर्ष तक बिष्ठा का खाने बाढा कीडा होजायगा ॥ ५४ ॥

इन दोनों तरह के कामों में जो करने बाधा है वा
जो किसी प्रकार से कारण है वा इस बात का संमति
अनुमोदन करता है वे सब मनुष्य परलोक में इन कामों के
फलों को पाते हैं परन्तु जिसकी अधिक सहायता होती
है उसको अधिक फल होता है ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे

सप्तविंशते अध्याये

भाषा टीका समाप्त ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ।

—*—

श्रीभगवानुवाच ॥

परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हेयत् ।
विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १ ॥
परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निन्दति ।
स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यभिनिवेशतः ॥ २ ॥
तैजसे निद्रयापन्ने पिण्डस्थो नष्टचेतनः ।
मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्विज्ञानार्थदृक् पुमान् ॥ ३ ॥
किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् ।
वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ॥ ४ ॥
छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसन्तोऽप्यर्थकारिणः ।
एवं देहादयो भावा यच्छ्रुत्यामृत्युतो भयम् ॥ ५ ॥
आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ।
त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्वियते हरतीश्वरः ॥ ६ ॥
तस्मान्नह्यात्मनोऽन्यस्मादन्यो भावो निरूपितः ।
निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि ।
इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतम् ॥ ७ ॥
एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानावेज्ञेनैनपुणम् ।
न निन्दति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अष्टाविंशे तु यः पूर्वं विस्तरणोपवर्णितः ।
ज्ञानयोगः पुनश्चासौ समाहृत्य निरूप्यते ॥
इदानीमतिविस्तरेणोक्तं ज्ञानयोगं संक्षेपेण वक्तुमाह ।
परेषां स्वभावान् शान्तघोरादीन् कर्माणि च ॥ तत्र हेतुः
विश्वमिति ॥ १ ॥
त्रयस्ते दोषमाह । परेणि । आयात् ज्ञाननिष्ठालक्षणात्
असति । मिथ्याभूते द्वैतेऽभिनिवेशात् ॥ २ ॥
अंशमेव दृष्टान्तो दशयति । तैजसे राजसाहकारकार्ये
इन्द्रियगणो निद्रया आपन्नेऽभिभूतं सति । पिण्डस्थो जीवः स्वप्न-
रूपं केवलं मनोमात्रेण मायां प्राप्नोति ततो मनसि जीने सति

नष्टचेतनः सम्मृत्युं वा मृत्युतुल्यां सुषुप्तिं वा प्राप्नोति । यथा
तद्वदेव नानायेदृक् द्वैताभिनिवेशी विज्ञापं लयं च प्राप्नोति ।
यथा प्राज्ञसम्पर्काद्विश्वस्य भोगक्षयक्षयो भ्रश एवमनात्म-
सम्पर्काद्वैतमनोऽपि स्वरूपभ्रश इति भावः ॥ ३ ॥
द्वैतासत्यतया कृतनिन्दित्येर्निर्विषयत्वं प्रपञ्चयति सार्धैः षडभिः
किं भद्रमिति । अयस्तुनो द्वैतस्य मध्ये किं भद्रं किं वाऽभद्रं
किमभद्रं किमभद्राऽभद्रमित्यर्थः । अयस्तुत्वमेवाऽऽह । वाचेति ।
बाह्येन्द्रियोपलक्ष्यमभावा उदितमुक्तं चक्षुरादिभिश्च बहूदं
तदनृतामिति ॥ ४ ॥
नस्वेवं सति देहादिमात्रानामप्यसत्त्वात्कथं मयहेतुत्वं तत्र
सदृष्टान्तमाह । छाया प्रतिबिम्बः प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिः आभासः

भीमरक्षाभिरुक्तभाषायेद्विपिका ।

शुक्तिरजतादिः एते यथाऽऽस्तोऽप्येकारिणो भवन्ति आमु-
त्युतो मृत्युममिष्यात् यद्वा भृत्युभयः यावज्जैव क्षीयन्ते
तावत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सृष्ट्यादिभूतिभिरेव द्वैतं निरूपितं कथमसत्यं कथा-
त्तत्राऽऽह । आत्मेवेति साधेद्वाध्याम् । त्रावते पादवते त्राति
पालयति ॥ ६ ॥

अन्यस्मात्सृष्ट्यादिभूतिरिक्तात् त्रिविधा भाष्यार्थिकादि-
कथा भातिः प्रतीतिः ननु कथं निर्मूलं प्रतीयते तत्राऽऽह । इदं
मिति ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानबोनेपुणं निष्ठाम् सूर्यवत्समो भूत्वा ॥ ८ ॥

भीराधारमगदामगोस्त्रामिविरञ्जिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

असौ सः । समाहृत्य संक्षिप्य । तत्र प्रशंसागर्हाभावे
प्रकृत्या गुणसाररूपया । पुरुषेण प्रकृतीक्षणाकर्ता सह एका-
त्मकम् एकः सर्वोव्यधी यः परमात्मा स एवात्मा मूलस्वरूपं
वक्ष्य तथाभूतं पश्यन् ॥ १ ॥

विपक्षे प्रशंसागर्हणरूपं विरुद्धपक्षे । मिथ्याभूते पर-
मात्मसत्तां विनिति शेषः ॥ २ ॥

ततः स्वप्नावस्थानन्तरम् । द्वैताभिनिवेशी । परमात्मे-
कदृष्ट्यभावात् ॥ ३ ॥

आगमापाधिभेदेषु बहवपात्रे तदमीति रीत्या परमात्मान-
मन्तरा स्वतन्त्राववचितया मतस्य द्वैतस्यावस्तुतो मध्य इत्यादि
बोजनीयम् ॥ ४ ॥

तत्र आशङ्क्याम् । अनेकारिणो भूमेण व्यवहारप्रयो-
जका भवन्ति । पूर्वाये मृत्योरनन्तरमपि संसारप्रतिभासा-
दवचेर्धेति ॥ ५ ॥

विश्वैक्यकारमत्वं मनसि कृत्वा शङ्कतान्निवति । निरु-
पितं स्वतन्त्रसत्ताकत्वेनैव वर्णितम् । सिद्धान्ते तु प्रकृते-
स्तद्विहरकशक्तित्वे पुरुषस्य च तत्तद्व्यशक्तित्वे तदमेवा-
त्तदारमकस्य विश्वस्यापि तद्रूपत्वात्तत्तद्द्वारात्मन एव सृज्य-
त्वादित्वं द्वारत्वेऽपि साक्षाद्निर्देशः भूतो भूयत एव यथा
पूर्वमीमांसायां पशुना यजेत ग्रीहिभिर्यजेत्त्यादौ पञ्चादीनां
हृद्वादिकं हविर्द्रावैव करणत्वं सिद्धान्तितं तथोपरमीमां-
सायामपि तत्तद्गवैव सृष्ट्यादिक्रियायां कर्मत्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वस्मात् सृष्ट्यादिवस्तुनः स्वतन्त्रसत्ता नास्ति तस्मात्
वक्ष्यरूपशक्त्या सृष्ट्यादिव्यतिरिक्तात् सृष्ट्यादीनि खलकप्रभः ॥ ७ ॥

इदमिति सार्द्धकम् । इदमाध्यात्मिकादिकं मायया वस्तु
तस्तत्त्वस्वरूपमावेऽपि तत्तत्त्वस्वरूपप्रत्ययिकया भगवतो बहि-
रङ्गशक्त्या यथोक्तं तृतीये सर्वं भगवतो माया वक्ष्येति विरुद्धयत
इत्यादिना ॥ ८ ॥

भीमरक्षान्स्मरितशुक्पक्षीयम् ।

भगवद्वनयोर्मिकं पश्येत् अन्वया प्रकृतिपुरुषयोः परस्पर-
पुण्यत्वेन द्वयारमकत्वमेव कथ्यत तत्रैवं द्वयारमकत्वं भगवद्वात्म-
कत्वज्ञानेन रागद्वेषनिवृत्त्या स्तुतिनिश्चयनिश्चितः ॥ १ ॥

असत्याभिनिवेशतः सत्यं भूताहतम् अहिताभिनिवेशात्
इत्यर्थः यद्वा देहगतगुणदोषाणामात्मन्धारोपणादसत्याभिनिवेशेन
विश्वमिति प्रकृत्या पुरुषेण च युक्तं चिदाविभक्तप्रपञ्चमेका-
त्मकं पश्येत् एक ईश्वरः ॥ २ ॥

देहात्माभिमानो प्रबुद्धोऽप्यहं सुप्तमात्र इत्याह । तेजस इति ।
तेजसशब्दोऽहंकारकायं देहात्माभिमानं लक्षणाया वस्तुते आपन्नः
निनष्टः पितृदण्डो जीवः नष्टस्ततः सन् ह्यनयोपदेतुतया मृत्यु-
तुल्या माया मूलमरूपां प्रकृतिं प्राप्नोति प्रकृत्या तिरोहतो
भवति नानार्थेहकं देहात्माभिमानो पुरुषः प्रबुद्धोऽपि तद्वत्
तत्त्वज्ञाननिरहाऽसुप्तकल्प इत्यर्थः ॥ ३ ॥

किमद्वयमिति । अवस्तुतो द्वैतस्यावस्तुत्यतिरिक्तत्वाविशेषो-
पात् देवादिभेदस्य किं किमद्वयं देवशरीराद्यभिमानस्य
प्रान्तिरूपविशेषेण न भद्रत्वम् अमद्वयमित्यर्थः बाधोद्घातं
मनसा ध्यातम् अहमभिमानं च पदवादिशरीरमनृतं देहगत-
देवत्वादिकमात्मन्यसत्यामिति भागः ॥ ४ ॥

अवधानत् गृह्यमाणानामेव देहादीनां भवेदुत्तरं न यथावत्
गृह्यमाणानामित्युपपादयति । छायेति । छाया राज्ञसत्त्वेन प्रती-
प्रतीयमाना भवेदुत्तरः तत्त्वगत्तत्त्वेनानात्मीयत्वेन च प्रतीयमाना-
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं स्तुति निन्दाहेतुभूतरागद्वेषाभावाय चिदाविहारमेकं प्रपञ्चं
चिदाविज्ञेयमुक्त्वा कृत्स्नस्य भगवद्वात्मकत्वं भगवतः अन्वे-
विधकारणत्वं च प्रतिपादयति । आत्मेवेति । आत्मा परमात्मा
सृज्यते सृजतीति उपादानत्वं निमित्तत्वं च दर्शितम् ॥ ६ ॥

तस्माज्जहाति । अग्रद्वारमकं वस्तु न प्रामाण्यकमित्यर्थः ।
त्रिविधा समवायसमवायिनिमित्तरूपकारणभेदविषया प्रतिपा-
दयति परमात्मनि मूलप्रमाणशून्या तस्यैव सर्वविधकारणत्वा-
दित्यर्थः । परमात्मन एवापादानत्वं तस्य गुणाप्रयत्नालुप्यव-
बुध्यमानम् । इह गुणमयमिति । गुणमय सर्वं मायया कृतं प्रकृति-
परिणामरूपं परमात्मस्वरूपं प्रकाराण्यं माय कृतमित्यर्थः । शरीर-
भूतचिच्चिद्रूपा गुणाप्रयत्नद्वयत्वादिदोषाः परमात्मानं न
स्पृशन्तीत्याभिप्रायः ज्ञानविज्ञानानेपुणं प्रकृत्यात्मविवेकज्ञानं प्रज्ञा-
त्मकत्वं विज्ञानकौशलम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमद्वीराप्रवाचायं कृतभागवतचरित्रचन्द्रिका ।

यद्यप्येव दाता तस्मात्प्रवाचयता गदास्याः अपहर्त्रादिवस्तु
निश्चयान्तरापि प्रशंसानिर्द न कुर्वोदित्याह । परेति । परस्वा-
त्यस्य स्वभावकर्मणि स्वभावानुगुणानि बाधोपहारमहर्कियाद्या-
त्मकानि कर्मणि न प्रशंसन्त्यापि गृह्येत् किं तु निश्चयकारमकं
भगवतयोर्मिकं मरुद्वरीभूतं पश्येदित्यर्थः शरीरभूतं च जगत्प्रकृत्या
पुरुषेण च द्वयारमकं पश्यत् एवं चिदाविश्वरूपाधारव-
क्षानं रागद्वेषनिवृत्त्या स्तुतिनिश्चयनिश्चितमिति भावः ॥ १ ॥

भीमह्रीराराधनायायंकृतमागवतचन्द्रशङ्खिका ।

अथथा त्वनयं इत्याह । परस्वभावकमांगीति । यः प्रशंसति दिव्यं च सः असति देहं भविष्यति शतः आत्मासिमाणा-
त्स्वायंदाशु मृश्यते स्मार्थोऽत्र स्थायिकमो ज्ञानयोगः ॥ २ ॥

असत्याभिनवशब्दं स्थायिप्रशङ्कितम्पदादिति । तैजस इति । तैजसशब्दोऽत्राहङ्कारकालं देहात्माभिमानं लक्षणाया वचंते तस्मिन्निद्रया तत्तुल्यया अविद्यया देहविलक्षणायामवायात्स्वा-
ज्ञानेन भावस्य प्राप्तं सति पितृद्वयो देहद्वयोऽपि जीवः नष्टचेतनः सुप्तमंजानः मृत्युं वा वाशब्द इत्यर्थः मृत्युतया मायां सूक्ष्म-
रूपां प्रकृतिं प्राप्नोति प्रकृत्यातिरोहितो भवति नागार्हक-
नानाविधदेहात्माभिमानो पुरुषः प्रभुर्द्वयोऽपि तद्वत्स्वज्ञानविरहा-
स्तुप्तकलर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु देहधर्मोऽस्मात्प्रत्यक्षोपेयः स्तुतिदिव्योऽस्ति मन्त्रोऽहेतुत्वे
ऽपि तेषां तद्गतत्वं पश्यतो मन्त्रतद्गतत्वं न काऽप्यमर्थ इत्यत
आह किं भद्रमिति न सत्यं न रूपतत्त्वं तत्तुल्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं
नाताविषयः देहस्यात्मवस्तुव्यतिरेकत्वात्तयोऽपि किंयत्
किं भद्रं किं मङ्गलं किं वाऽभद्रं देवादिशरीरस्य कर्म्यादिशरी-
रस्य च प्रकृतिपरिणामरूपत्वाविशेषाविशेषकमादिवा लक्षणा-
कथाविशेषाच्च भद्रत्वाभेदकल्पेषु किमभद्रत्वादिचिन्तयेत्यर्थः
वाचोदितं देवादिशब्दोदितं मनसा ध्यातमं महिमामिमानरूपं
यदेवादिशरीरं तदनुत्तं देहगतदेहत्वादिकमात्मन्यस्यमित्यर्थः
अतो देहद्वयोऽस्मात्प्रत्यक्षोपेयः च न स्तुतिनिन्दे युक्ते इति
भावः ॥ ४ ॥

नन्वात्मनि देहगतकारकस्यासत्यत्वं कथं तर्हि तदभिनवेधा-
मात्रेणानयं इत्येवमायामयमायद्गृहमाया नामनर्थहेतुत्वं इष्टत-
मुत्तेनापवादार्थात्तुल्येति । यथा छाया राक्षसत्वेन प्रतीयमाना भव-
हेतुर्नैवात्मकछायेति प्रतीयमाना यथा च प्रत्याह्वयः प्रतिशब्दः स
च गिरिगुहागतस्त्वान्तर्गतश्चैव प्रतीयमानो मयहेतुर्नैवात्म्य-
त्वेन प्रतीयमानः आभासः स्मृतो वाचकवशः स च जाग्र-
दवस्थाप्रतिपक्षतुल्यतया प्रतीतो भवहेतुर्न तु स्मृतत्वा अस्त्यो
ह्यर्थकारिणः स्वयमकार्यकस्वरूपा इति कथंयद्गृहमाया-
कार्यकः भवति एव देहादयो भावा अथो आत्मतया प्रती-
यमाना आमुत्तः मृत्युश्च प्राकृतप्रलयः आश्रयादित्यर्थः ।
अथ भस्मनिभं यच्छब्दः ॥ ५ ॥

एवं स्तुतिनिन्देहेतुभूतगगनेवाभावाय चिद्विद्वद्वत्प्रपञ्च-
चिद्विद्वद्वत्प्रपञ्च कृत्स्नस्य जगतो प्रज्ञावादाः कृत्स्नस्य तद्वत्त्व-
त्वाच्च न स्तुत्यादित्याह । आत्मैवेति स्मार्थोऽस्मिन् । आत्मा
मन्मपुरुषः तदेकामकं ज्ञातृमकं चेद् विश्वमात्मैव परमात्मै-
वेत्यर्थः । तदुपपादयति । मृत्युश्च इति । स्वयं चिद्विद्वद्विद्वत्का-
रेण मृत्युश्च प्रायते मृत्युश्च इत्येतैः पदैरुपादानरूपमुक्तं मृत्यु-
नीत्यादिभिर्निमित्तत्वं तच्च विशेषाकारेणैवेत्यवगतं तत्र प्रभु-
रित्यनेन उपादानत्वोपयुक्तं सर्वशक्तिमत्त्वं विवक्षितं प्रभुः
समर्थः सर्वशक्तिरिति यावत् रक्षस्वरक्षकत्वयोरेकस्मिन्नुप-
लब्धोत्तनाय विश्वामेत्थुक्तम आत्मा ह्यतः प्रविश्य प्रशासनेन
धारकः कर्मानुगुणं तत्त्वमेव हीश्वरस्य रक्षकत्वं नाम विश्वस्य
शरीररक्षोक्ता साक्षाद्रक्षकत्वं तद्वद्वारा स्वात्मन इति फलितं
शरीरगतधर्मोणां तद्वद्वारा शरीरपश्यन्तत्वं नाम तज्जिवाहक-

त्वमेव ईश्वर इत्यनेन कृत्स्नस्य जगतः संशयस्य तद्विभूतिर-
वगमात्तद्विभूतिप्रतिपातकामात्रः फलित इति ॥ ६ ॥

तस्मादिति । तस्मात्स्मिन्निद्रयाप्रज्ञात्मकस्य चतुर्तोऽभावात् बद्धा
प्रज्ञाय एव कृत्स्नप्रपञ्चोपादानत्वादिश्रद्धाकारेण तस्यैवावस्थितत्वा-
दन्यस्मात्पृथक् सिद्धादात्मनो प्रज्ञायः सकाशादस्यः पृथक्सिद्धो
भावः न हि निकृष्टः अन्वस्मादात्मा पृथक् सिद्धः तत्त्वा-
त्मनः पृथक् सिद्धमित्येवं न निकृष्टं शक्यमित्यर्थः । ननु
वैशेषिकादय ईश्वरस्य निमित्तत्वमेव मन्त्रस्त इति कथं
तत्तुल्योपादानत्वमपीत्यतस्ताद्विराकुर्वन्नाह । निकृष्टेति । त्रिविधा
समवायसमवायिनिमित्तकपमिथः कारणमेवविषया आत्मनि
वैशेषिकाद्यात्मनि मातिराभातिः प्रतीतिरिति यावत् निर्मुखा प्रमा-
णशून्येति निकृष्टता बद्धा जगत्कार्ये चेत्कारणेन मिथोऽभि-
जेन भविष्यमित्येवं निकृष्टता मातिर्निर्मुखेत्यर्थः । प्रमाणा-
भावोऽपि युक्तेरेव मूलमिति न वाक्यं कालव्यवसंयोगं प्रति
कालस्यैकस्यैव निमित्तोपादानत्वोभयविधकारणत्वस्य तैरप्यव-
द्यादुपपन्नस्यत्वादिति भावः यद्वा चतोऽन्वोऽन्वा भवो न निकृष्ट-
स्ततो निम्नाप्रशंसोपेयत्वात् त्रिविधविषया प्रतीतिभ्रमात्मिके-
त्याह । निकृष्टेति । निर्मुखा प्रमाणाशून्या केवलं भ्रमरूपेति यावत्
निकृष्टता निश्चिता ॥ ७ ॥

ननु परमात्मन उपादानत्वे विकाराभवात्वापत्तिरित्यत्र आह ।
इमिति । इदं परिहृयमानं त्रिविधं निम्नाप्रशंसोपेयत्वाविषय-
त्वेन प्रतीयमानं यद्वा सर्गस्थितस्यैवभावस्यायुक्तं जगद्गुण-
मयं सत्त्वादिप्रकृतिगुणविकारकं विद्धि अतो विकाराः परि-
यामादयो गुणगता एवेति भावः गुणमयस्य कथं परमात्मा-
पादानकत्वात्तस्यैवविज्ञानमिह । भावः कृतं मयवा सत्कृतपक्षेण
ज्ञानेन गुणेषु प्रविश्य कृतमतुपादानत्वमप्यविरुद्धं तस्य सर्वोभ-
क्तत्वादिति भावः । एतदिति । ज्ञानविज्ञाननेपुणं ज्ञानं प्रकृतिपुरुषयोः
परस्परवैलक्षण्यज्ञानं विज्ञानं तादृशम् परमपुरुषस्य विषय-
गत्वज्ञानं तत्र नैपुणं कौशलं विज्ञानं निम्बति नापि च स्तौति
किं तु सूर्यवद्गुणवोषाभिनवेष्टारहितश्चरति अरिद्वयेः ॥ ८ ॥

भीमह्रिजयश्चजतीर्णकृतपवरस्तापक्षी ।

हरेः परमस्वानन्दं तदधीनमन्त्राकृतेन जगतोऽत्यन्तप्रज्ञा-
तन्मयतादृशतत्त्वज्ञानेन सत्यवधानवर्तनं नाभेदज्ञानेनेत्यादि-
कमुपदिशत्यास्मन्नञ्च तत्राहो दुर्जनस्वभावतत्कृतपापकर्मा-
प्रशंसननिन्दायां सज्जनस्वभावतदनुष्ठितपुण्यकर्मस्तुत्या-
न्दायां आवश्यमवश्यं पुरुषोऽस्ति शिष्टमिति । परस्वभावित्या-
दिना । परोऽपरमात्मनोरित्यतः परः शत्रुः जीवप्रज्ञायां
ऽक्षयसत्त्वतायाः असहमानिर्वादिता शयः । तस्य यः स्वभावः
यानि तदाचरितानि पापकर्माणि तानि सर्वानि न प्रशंसन्
न प्रशंसयेत् निन्देत् निन्दयेच्च किञ्च परः परमात्मा पर
भीमाराधणो स्वभावः आत्मा मनो बन्ध स तथा यद्वा परो
लाकपाहो ज्ञानी तस्य स्वभावः तेनास्तीत्यांनि पुण्यकर्माणि
च इदरेण गर्हयेत् स्वयं न गर्हन् प्रत्युत प्रशंसन् प्रशंसयेच्च
एतादृशः पुरुषो दुर्धम इति तत्राह । विश्वमिति । प्रकृत्याचेत-
नया पुरुषेण हिरण्यगर्भेण सह स्थितं विश्वमेकेन

भीमद्विजयवज्रजतीयंकृतपदरत्नावली ।

निरूपिता निर्मुला प्रमाणावर्जिता—

अन्यस्मात्सृष्टिमंहारो स्थितिश्च परमात्मनः ।

निरूपिता न विद्वद्भिः प्रमाणाभावनो हरेरिति विद्वद्भिरिति विशेषणादासुरमत एव तथा प्रतिमानमिति ज्ञायते परमात्मनः सत्त्वादिगुणरहितत्वादस्यतः सृष्ट्यादिकं न युक्तं गुणस्य गुणवत्त्वादस्यतो युज्यत इत्याशयेनाह । इदमिति । भावना हरेरिच्छया कृतमिदं त्रिविधं सृष्टिस्थितिमंहारा- इति त्रिविधसंख्याविशिष्टमात्मनि जीवे गुणमयं सत्त्वादिगुणा- धीनं विद्धि न परमात्मन इति शेषः—

गुणमयस्य चोक्तवानामुत्पत्त्याद्याः स्युरन्वतः ।

सर्वदा निर्गुणस्यास्य सगोपाः स्युः कुतोऽन्वतः ॥

इति अतो विशेषः कल्पयत इति अनेन सत्त्वादिगुणेषु कार- णत्वेन सिद्धेषु कथमन्यो भावो नास्तीति समञ्जसं स्थाप्य- बमाशङ्का परिहृता विद्महि पुरुषार्थोपायाङ्गत्वादित्येवमस्य कथमिति निर्धारयति भावयेत्यनेन गुणानामचेतनत्वेन सतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कार्येषु प्रवर्तकत्वेन हरेर्मुक्तकारणत्वमेव धृतम् ॥ ७ ॥

परस्वभावेत्यादिशिद्धिज्ञानफलमाह । एताद्विद्वानिति । मनुदि- तमेतद्विद्वान् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अथ तादृशे भक्तियोगे बाह्यदृष्टिं परित्याज्यतुमप्यथा भक्ति- योगस्य सुगमतां सुफलतां च दर्शयिष्यन् दुर्गमादिकं ससाधनं ज्ञानमाह । परस्वेति । प्रकृत्या पुरुषेण सह विश्वमेकार्मकमिति आदावन्ते जनानां सद्वाहिरतः परापरमित्यादिसप्तमस्कन्धात- व्याख्यानरीत्या वस्तुतस्तु तत्त्वबोधयन्त्री यः परमात्मा स एवैक आत्मा यस्य तथाभूतं पश्यन् वक्ष्यते च ज्ञानं विधेक इत्या- दिक्ष्याम ॥ १ ॥

स्वार्थात्परमात्मनि निवेशात् असति ततोऽन्यस्मिन् कल्पिते नानावचयिनि ॥ २ ॥

किञ्च नैजस इति । परमात्मैकदृष्टभावेन नानार्थदृक् पुमान् कदाचिद्वर्द्धनश्चेतनः सन् मायां लौकिकमायामनुत्तरं माया- व्यभगवद्चित्तव्यवसायकमयं स्रष्टुं यद्व्याप्नोति कदाचिद्वर्द्धन- रापि नष्टचेतनः सन् मृत्युं मृत्युतुल्यं सुषुप्तं वा यद्व्याप्नोति तद्वदेव मायां तादृशं जन्मादिकपदेहाद्यभिनिवेशं मृत्युदेहप- रित्यागं च प्राप्नुवन् भ्रमतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

आनाथिनोऽपि ह्याभास इति सप्तमात्मन्यान्तरित्येव पृथ- गन्विजज्ञानैतस्यावस्तुतया कृतान्तिव्योर्निविशेत्पथं प्रपञ्च- यति सार्द्धः पञ्चभिः । किं भद्रमिति । तत्परमात्मचेतन्यादस्यत्वं अवयविरूपं द्वैतम् ॥ ४ ॥

तनु यदि परमात्मैव सर्वत्रावयवी ततोऽन्यत्रास्त्येव तर्हि कथं शशबिशागुत्तुल्यं तस्मिन्नभिनिवेशः स्यात् तेन वा कथं भूय इत्याशङ्क्याह । छायेति ॥ ५ ॥

विश्वस्यैकार्मकत्वं योजयति । आत्मैवेति द्वैतेन । प्रभुः तत्तच्छ- क्तियुक्त आत्मा स्वयमेव तदिदं विश्वमवर्तारूपं मूर्तान् अतः स्वमेव सृज्यते प्रकाश्यत इत्यर्थः एवं प्राति प्रायत इत्यादि ॥ ६ ॥

तस्माद्विश्वस्मिन् यः कश्चिदपि भावः स परमात्मनो नास्त्यो निरूपितः कारणं विना कार्यस्यासिद्धत्वादिति भावः । तर्हि तस्यैव विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह । अन्यस्मादिति । तथाप्य- विश्वव्यवसाया निर्विकारत्वेन सत एव तत्तद्भावात् तस्याव्य- त्वमिति भावः । याद्विषयमाध्यात्मिकादिकृपा त्रिविधा भातिः प्रती- तिस्ततोऽन्यत्वेनात्रिविकारमनिकापता साध्यात्मनि शुद्धे निर्मुक्तैव वस्तुतस्तत्तत्सम्बन्धाभावादिति भावः ॥ ७ ॥

कथं तत्राह । इदमिति सादृशं तस्मादुपक्रान्तमेव फलित- मित्याह । एतदिति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टाविंशो ज्ञानयोगो जगन्निध्याववादिनाम् ।

अद्वैतदर्शिनां प्राकृत्य प्रभुः सर्वमतं ब्रुवन् ॥

वेदाष्टसङ्ख्याधिकविध ईरिते मते जगत् स्यात् सदसत्- येत्युभे । किमस्ति नास्ति व्यपदेशभूषितामत्युक्तिरस्येव विधे- हरेपि । अद्वैतदर्शिनां ज्ञानिनो हि द्विविधा भवन्ति । विश्व- स्यास्य परब्रह्मोपादानकत्वेऽवश्यं व्याख्येये परिणामवादे ब्रह्मणो विकारप्रसक्तेस्तमनङ्गीकृत्य विवर्त्तवादेमेवाङ्गीकुर्वन्त्या ब्रह्मणो निर्विकारत्वं विश्वस्यास्य तु मिथ्यात्वमाचक्षते खल्वेकः । अन्ये तु प्रकृतेः स्वशक्तिवत्त्वाद्वारेण परब्रह्मणो जगदुपादानत्वमत- क्तस्याः किञ्च विकारित्वेऽपि स्वरूपतस्तदतीतस्य परब्रह्मणो निर्विकारत्वमेवेति परिणामवादे किञ्च न कापि सतिः । तथाचोक्तं भगवता । प्रकृतिह्यव्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽस्मिन्पञ्चकः काळो ब्रह्म तान्त्रं त्वहमित्यतः सत्यपि द्वैते प्रकृतिकाव्योनां तदनन्तत्वात् प्रकृतेः परमेश्वरानन्तत्वात् पर- मेश्वरस्य तु बहुमूर्तित्वेऽप्येकवाद्द्वैतमेव ब्रह्मत्याहुः उभयेषामेव ज्ञानित्वेऽप्युत्तरे एव भीमागवसंमतमताः । पूर्वेषामपि मध्ये ये भगवद्विग्रहभक्तधामनामाद्यतिरिक्तपदार्थानामेव मिथ्यात्वं व्याचक्षते तेषां मतमादिभरतचरितादौ कश्चित् कश्चिदुद्वाङ्मत- मिति तन्मतमपि सर्वमतोज्ञासुमुखमाह । परस्वभावकर्मा- र्थात् पञ्चभिः । ततः परमध्यायपरिसमप्तिर्भवन्ति विवर्त्तवा- दिनां परिणामवादिनाञ्च मते व्याख्यानं मुख्यमेव किन्तु अस- वादिशब्दैर्विवर्त्तवादिनां मते अवश्यमेवोच्यते परिणामवादिनः मते तु असर्वकालसत्ताकं वस्तुत्पत्त इत्येतावानेव भेदा द्रष्टव्यः कार्याणां सत्त्वेऽप्यचिरकालाव्ययत्वमसत्त्वमेवेति परिणामवादिनः कार्याणां मिथ्यात्वमेवासत्यत्वमिति विवर्त्तवादिनः आहुरिति तत्र तत्र विवेचनीयमिति ॥ १ ॥

विपक्षे बोधमाह । परेति । स ज्ञानी स्वार्थात् ज्ञाननिष्ठा- च्छयात् असति मिथ्याभूते द्वैतेऽभिनिवेशात् ॥ २ ॥

भ्रंशमेव दृष्टान्तेन दर्शयति । नैजसे राजसाहङ्कारकार्ये इन्द्रियगणेन्द्रिय स्वप्नेन भावने अभिभूते सति पितृव्यस्य जीवः केषलं मनोमात्रेण मायां स्रष्टुं प्राप्नोति ततो मनस्यापि जीने सति नष्टचेतनः सन् मृत्युं वा मृत्युतुल्यं सुषुप्तिं वा प्राप्नोति यथा तद्वदेव नानार्थदृक् द्वैताभिनिवेशो विज्ञेयं ज्ञपञ्च प्राप्नोतीति ॥ ३ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिहृतसारायंदर्शनी ।

द्वैतस्यासत्यत्वात् स्तुतिनिश्चयोर्निर्विषयत्वं प्रपञ्चयति साङ्ख्यः ।
इमः किमद्रमिति । अस्तु न इति माद्रमद्वयमनाममकारिकं
इदमपराद्वयवत्त्वं तद्विषयद्वैतस्य सत्यस्य यद्वाचा उचितं सत्य-
सा ध्यातं तत् सर्वमनृतं किं मद्र किं वा अमद्र कियद्वा मद्र-
सत्यस्यैव यत्स्तुतिनिश्चये ध्यातामिति भावः । एवमप्यस्य स-
त्त्वेन चिद्विभक्तं त्रयं यथाव्याप्तं सत्यज्ञानान्नान्नान्नमात्रेक-
समूहं इति तासां मध्यमाच्छास्त्राणां पुराणां हीनानां
ज्ञानतो नाम चिद्विभक्ततेन प्रयुज्यमानं मयि तां शुद्धां भाग-
तीं तनुमिति मानिकं तं निगुणानां निगुणां मयि भाग-
व्यादिवचनेभ्यो गुणानां तत्त्वनामनां तेष्वपि वस्तुनानृतत्व-
प्रतिपत्तिः स्यादतस्तत्रोपादेयम् ॥ ४ ॥

तनुं यदि द्वैतमसत्यमेव कथं तर्हि घटपटादिमयस्य तस्या-
क्रियाकारित्वं तत्राह । छाया प्रतिबिम्बं प्रत्याङ्गायः प्रतिध्वनिः
आभासः शुक्तिरज्जुर्नादः एतन्मयस्योऽप्यर्थकारिणो यथा भव-
न्त तथैवास्यपि द्वैतमर्थकारिण्यर्थः । एवमेव देहादयो भावा
मेव भावता अपि आसृज्यते मृत्युर्ब्रह्मरूपमेतमेव मयं संसार-
समूहं यच्छ्रुति जीवेषु दर्शितं ॥ ५ ॥

तनुं च सृष्ट्यादिव्यतिमिरं द्वैतं निरूपितं कथमसत्यं स्या-
त्तत्राह । आत्मेति छायायाम् । सृष्टये सृजतीति सृष्ट्यादः कर्तापि
ततोऽप्यारम्भे न द्वैतं ततोऽप्यद्वैतं भावः आचते पश्यते ॥ ६ ॥

आत्मनः परमात्मनः सत्ताशादयो भावः पदार्थो न आत्मनः
हीदृशात् अत्यस्मात् सृष्ट्यादिवस्तुभ्यां तस्मात् त्रिविधा आध्या-
त्मिकादिकृपा भातिः प्रतीतिः निर्भूयते यदि परमात्मैव विश्वम-
भूत् तदा परमात्मनैव विश्वमाभावात् कुत आवातमनैव विश्वमिति
निर्भूयत्वम् ॥ ७ ॥

तनुं कथं त्रैविध्यं प्रतीयते तत्राह । मायया कृतं मायया दूषित-
शक्त्या परिणामनादिनः मायया सञ्जातेनेति विवक्षितं तद्विदुः अत-
एतन्मद्विदुः मद्रुक्तं ज्ञानविज्ञानयोर्न पुण्यविद्वान् जागन्मृत्युवत्
समो भूत्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रद्वयकृतमिदं ज्ञानप्रदीपः ।

सर्वार्थानामिदं हि स्वात्मा भगवतो विता ।
अष्टाविंश तु स्वरूपेण स्वातन्त्र्यं जगतो न हि ॥
अस्मत्स्वरूपेण देवोऽगुणोऽपि विद्या कृत् ।
स्तुतिनिश्चये न कर्तव्यं हरिरित्यादिदेशः ॥

पूर्वाध्याये अष्टाविंश भगवता स्वमक्तस्य सर्वपुरुषाणां प्रा-
प्तिरुक्तं तस्मात् तत्रैकानिष्टां दृढयितुं कदाचित्सत्त्वमज्ज्ञं देवरा-
जादिगुणोपश्रवणात्प्र रागद्वेषो माभूतामित्येतदर्थमुपदिशन्नाह
परंति । मातृकाः परेषां देवराजादिजीवानां स्वभावकर्माणि
सौम्यकौशल्याः स्वभावान् शुभाशुभाणि कर्माणि च न प्रशंसते
तथा न गदयन्त्येव तथा भावं साधनमाह । विश्वमिति । एकोऽ-
निशयसाध्यशून्यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः स्वतन्त्रमत्ताभयो भग-
वानात्मास्तथाभी उपादानकारणं वा यस्य तत्तथाभूतं मन्त्रिय-

स्वरूपेण मद्रुपादानकारणेन मद्रुतिरिक्तं चेतनरूपं सर्वं जगत्स-
द्वन् पृथक् स्वतन्त्रत्वेन देवादिजीवैस्तु गुणवृद्ध्या देवैः स्वाज्ञ-
गवदात्मकारणनास्वतन्त्रत्वेन च दर्शने तु नोभयं स्यादिति भावः
तनुं तथा प्रज्ञादिव्यपञ्चासदेहेषु भेदस्य शास्त्रसिद्धत्वाक्य-
मेकार्थभावेनेति चेत्तत्राह । प्रकृत्येति । उक्तसर्वविषये देवानामष्टवि-
धप्रकृतिकार्येणानिष्टोपादेकार्थमविरुद्धमित्यर्थः तस्यैवमपि सर्व-
देहेस्वात्मन एकत्वं सर्वान्तर्हृत्सुखदुःखादिज्ञानं सर्वेषां समानं
स्यात्तद्वत्त्वमप्यमित्यादिपक्षानां विभागाभावाच्च स्वात्मात्मानः
प्राज्ञं देहं स्वरूपतो भिन्नत्वाङ्गीकारे नानात्मकत्वमेव सिद्धं स-
स्यादिति चेत्तत्राह । पुरुषेण चेति । भगवदात्मकस्य नानातद्वत्-
तत्त्वस्य तत्त्वस्वरूपत्वेन जीवेष्वेव ज्ञात्तुर्वादिज्ञानाभिधेयं
पुरुषेण पुरुषत्वेन चैकार्थकत्वमुक्तस्वरूपस्य सर्वदेहेषु समा-
नत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

उपदिष्टार्थानङ्गीकारे दोषमाह । परं चेति । परः शिवगणेशो-
ऽर्थादिर्ज्ञानशेषः राजादिः पुरुषविशेषो वा खानुकूलभक्तानां
सर्वार्थोपश्रवोऽयमिति युज्यते तस्य भावकर्माणि यः पुरुषः
प्रशंसति तथाऽभक्तानामतिशयोक्त्यामिति युज्यते खानिष्टकारि-
त्वमेव परोक्षे तस्य भावकर्माणि निर्दिष्टं वा स खानिष्टं चेन्न
मृमृशुगोपादेयादयोऽसर्वेदेहान्तसिद्धसर्ववस्तुनिष्पन्नत्वात्तद्वत्त्वम-
क्तमज्ञानलक्षणादाशु भ्रमयते तत्र हेतुः असत्यमभिधेयत्वं
इति देवमनुष्यादेरिष्टादृष्टात्स्वरूपतमसत् तस्मिन्मार्गानिर्वेद्या-
दित्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तं हि इष्टात्वेन दर्शयति । तेजस इति । तेजसे राजसाहंका-
रकार्ये वासाज्ञानकरणे इष्टिगणे निद्रवाऽऽपेक्षे चेतं सति
पिण्डरूपो जीवो नष्टचेतनो ज्ञानहीनः सन् ईश्वरोद्बोधितमाणा-
काशमनोगतसंस्कारजस्यत्वाभावां स्वप्नात्मिकां प्राप्नोति ततस्तु-
च्छमोगानन्तरं मृत्युं सुषुप्तिं मरणं प्राप्नोति यथा तद्वत्त्वा-
नार्थेह्म नानादेवमनुष्यादिकृतेष्टार्थोऽप्यद्वैतं स तानार्थेह्मदुःख-
मिधिनोस्तुच्छमोगान् प्राप्ते संसारी भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ईश्वरव्यतिरिक्तस्य स्वन एवास्वतन्त्रत्वेनास्तुतादर्थेष्टु-
माशुभकर्तृत्वप्रतीतिरपार्थयुपपादयति । किमद्रमिति व्याख्यातः नि-
सङ्कोचिच्छेदित्येतेन । द्वैतस्य परमात्मनोऽप्यस्य देवविशेषस्य
राजादिमनुष्यविशेषस्य वा किं मद्रं भव इत्युपातिर्गतिं यावत्
अमद्रमधेयोऽतिष्ठे किं स्यात्कियद्वा स्यात् किमपीति भावः
तत्र हेतुमिति विशेषणं कथंभूतस्य द्वैतस्यावस्तुतः अस्तु-
त्वादित्यर्थः । अस्तुत्वमप्यस्वतन्त्रत्वमित्यर्थः वा विमर्शितं
तथाभूतद्वैतस्यैवानिष्टवृत्त्यं यद्वाचा उचितमुक्तं मत्तया ध्यातं
चिन्तितं वा तदनुभवात्मकचित्तमेव न नास्तुतीत्यर्थः देवाः
राजानो वा परमात्मनः परमात्मा सत्ताशादितरत्येमांसिष्टाः अत-
एव स्रग्भेदस्यासमर्थोः कुतोऽन्येषां तज्ज्ञेनो भवयुरीति मानं ॥ ४ ॥

तस्यैवैकानिष्टं त्रैविध्यं कथं देवराजादयो भयं प्रतीयन्ते
इत्याशङ्क्य इष्टात्वेन समाधानमाह । छायाति । छाया प्रतिबिम्बः
छायेन वा प्रत्यादयः प्रतिध्वनिः आभासो मृगमरीक्षिकादि-
ते यथाऽभक्तोऽपि विस्वादिदेवपक्षेणा अविद्यमाना अपि विद्वान-
विमोक्षार्थमात्रत्वात्तज्ज्ञेनो भयं अकार्यकारिणोऽपि अर्थका-
रिणोऽनर्थयुज्यते दूःखार्थकार्यकारिणो इष्टाः प्रज्ञानां पद्वानां चेति
शेषः छायादिनामन्यथाज्ञानेनैव दूःखादिकार्यकारित्वं तनुं छायादि-

प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनाऽऽत्मसंविदा ।

आद्यन्तवदसज्ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेदिह ॥ ६ ॥

भीमल्लुकदेवकृतदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ज्ञानेन ज्ञायायाश्च तत्त्वबुद्ध्या पञ्चायनपतनादिकार्यं दृश्यते गात्रि-
प्रदानादिप्रतिध्वनेः कार्यं मृगमरीचिकाया जलबुद्ध्या भावनरूपं
कार्यं दृश्यते एवं देवराजादेवहादयो भावाः कार्यरूपाः अस्मत्प्रा-
प्तानित्या अपि ईश्वराधीनं सर्वमिति ज्ञानाभाववतामामृत्युतः
मृत्युमभिधाय भयं प्रयच्छन्ति ननूतज्ञानवतां देहादिष्यति-
रिक्तानां चेतनानां ज्ञानस्वरूपत्वेन भगवद्भक्त्यर्थेन तदधीनत्वेन
च सर्वत्र समत्वात् भवादिहेतुत्वमतो देहादिभवादिहेतुत्वमुक्त-
मिति भावः ॥ ५ ॥

एवं नानादेवादिभावद्वन्द्वस्य भयहेतुत्वं भूत्वा यथा येन
ज्ञानेन भयं न भवेत्तदेवादिष्यतामित्युक्तविवक्षा ज्ञात्वा विश्व-
मकात्मकं पश्यन्निति बहुक्तं तदेव विवृणोति । आरम्भेति ।
यस्मात्सर्वं ब्रह्मात्मकं जगत्समादात्मैव परमात्मैवेदं
विश्वं सृजति ज्ञानं हरति विश्वात्मा च स्वात्मनैव सृज्यते त्रायते
ह्रियते एवकारः कारकापक्षां निराकरोति ईश्वर इत्यनेन
कर्तृत्वविरोधः परिहृतः प्रभुरित्यनेन तस्य सर्वरूपत्वेऽपि सव-
दोषरूपस्रग्भावत्वं द्योतितम् अनेन परमात्मनो जगज्ज्ञात्वाद्यभिन्न-
निमित्तापादानकारणत्वव्युक्तं "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जबानिति शान्त उपासीत जन्माद्यस्य यतः
तद्वत्त्वमारम्भरक्षणशब्दादिष्यः प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादघान्तानु-
परोधात्," इत्यादिभूतसूत्रैः ॥ ६ ॥

इत्थं सर्वज्ञः कुरुणासागरो भगवानुद्धवमुपवृक्षश्च सर्वमुमु-
क्षुहिताय सर्वशास्त्रसिद्धान्तमुपदिश्येदानीमकोऽद्वितीयो निर्वि-
शेषाभिन्नमात्रः शुद्धयुक्तात्मा निष्कृष्टत्वात्सृष्ट्यादिकर्ता किं तु
तस्यानादिमायाकल्पित ईश्वराख्य एनोपाधिभूतरजःसत्त्वादि-
गुणकृतब्रह्माविष्णुरुद्ररूपैर्जगत्सृष्टिरिष्यति संहारान् करोतीति केवा-
चिन्मते निराकुपेनाह । तस्मादिति । यस्मात्प्रवृत्तभूत्यादिप्रमाण-
वलात् परमात्मैव सृष्ट्यादिकर्ता परमाणुभूतश्च तस्मादमुष्मादा-
त्मनः सृष्ट्यादिकर्तृत्वेरेव्यो भावः सृष्ट्यादिकर्तृत्वशून्यः सत्या-
नाह निरूपितः व्याप्तादिभिरिति शेषः मुमुक्षुणां मोक्षफलार्थ-
ब्रह्मजिज्ञासां विभ्राय तज्ज्ञानार्थं जगज्जन्मादिकारणत्वस्यैव
ब्रह्मलक्षणस्य सृष्ट्रतत्वात् अस्यस्मादिति पाठेन अस्यस्मान्माया-
तद्गुणकालकमोदिविबल्लणादात्मनोऽन्यो भावः मायाकल्पित ईश्व-
राख्यः सृष्ट्यादिकर्ता नाह निरूपितः कुत्रापि शास्त्रे इत्यर्थः
उभयस्मिन्नापि पाठे आत्मनि परमात्मनि इयं त्रिविधा भाति-
मोयया ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मिका त्रिविधकारणा प्रतिनिर्निरूपिता
मायावादिभिरिति शेषः निमूला भेदप्रमाणशून्या तस्माज्जीवानां
परतत्त्वविमुखीकरणात् तेषां प्रवृत्तिरिति भावः अथवा सर्वात्म-
कत्वाद्यन्तः परमात्मन एव सर्वविधकारणत्वं तस्मादमुष्मादात्मनोऽन्यो
भातोऽब्रह्मात्मकपदार्थः कश्चिन्न निरूपितः एव सर्वकारण-
त्वे आत्मनि सति समवाय्यसमवायि निमित्तभेदेन त्रिविधा-
भातिमंतिस्तार्किकैर्निरूपिता निमूला भूतिप्रमाणशून्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वेकेश्वरकृतमेवैवमिति चेत्कथं शास्त्रधोरादिरूपमिन्तमि-

त्यपेक्षायामाहायेन । इदमिति त्रिविधं देवासुरमनुष्यादिरूपमि-
विश्वं मायया ईश्वरशक्त्या कृतं गुणमयं सत्त्वादिगुणपरिणा-
विजि गुणत्रयपीरणागित्वादेव स्वरूपस्वभावभेदादित्यर्थः । उपदि-
विषयकयथावज्ज्ञानस्य माहात्म्यं कथयन्नुद्देशहरति ब्राह्मण-
मनुदितं मयोक्तं ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुण्यं निष्कर्षार्थरूपं विज्ञा-
विशेषणं जानन् सूत्रवत् समचित्तः स्तुतिनिन्दारहितः स-
लोके चरति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमगवान् बोले दूसरे के स्वभाव कर्मों को न प्रसंश
करे न निंदा करे सब संसार को प्रकृति पुरुष से ए-
क देखना चाहिये ॥ १ ॥

दूसरे के कर्म स्वभाव की जो निंदा करता है या प्रसंश
करता है सो शीघ्र ही असत् पदार्थ में अभि निवेश होनेसे
अपने मार्ग से भ्रष्ट होजाता है ॥ २ ॥

अहंकार वर्ग जव निद्रा युक्त होजाता है तब शरीर
रह कर भी चेतना से नष्ट होजाता है तब माया को प्रा-
प्ता होता है या मृत्यु को प्राप्त होता है तिसी प्रकार
नाना बुद्धि वाला पुरुष होता है ॥ ३ ॥

अवस्तु जो भेद है तिस में क्या अच्छा है क्या कित-
बुरा है बचन से जो कहा जाता है सो अनित्य है जो म-
से ध्यान किया जाता है सोभी वैसाही है ॥ ४ ॥

पुरुष की ऊँचा तथा प्रति ध्वनि आभास ए सब नहीं रह क-
भी कार्यकारी होते हैं इसी प्रकार से देहादिक भाव भी मरा-
पर्यंत भय को दिखाते हैं ॥ ५ ॥

यह सब संसार परमात्मा ही है वही प्रभु सृजने वाला
वही सृजा जाता है वही रक्षा करता है वही रक्षा किया जा-
है वही विश्वात्मा हरण करता है वही ईश्वर हरण कि-
जाता है ॥ ६ ॥

तिससे इस आत्मा से अन्य से कोई भी भाव मात्र नहीं निरु-
पण किया जाता है यह तीन प्रकार की अध्यात्मादि जो निरूपणा
है सो आत्मा में निर्मूल मातृम पड़ती है यह तीन प्रकार का सब
माया से किया हुआ संसार गुण मय है ऐसा जानो ॥ ७ ॥

मेरे कहे हुये इस ज्ञान को जानने वाला ज्ञान विज्ञान में
कुशलता वाला विद्वान् न निंदा करता है न स्तुति करता है
लोक में सूर्य सरी का विचरता है ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एतन्निरुपणप्रत्युपायमाह । प्रत्यक्षेणेति । यदाद्यन्तवत् तै-
तदसर्वात् ज्ञात्वा निः सङ्गो विचरेत् आद्यन्तवत्त्वे प्रमा-
यानि प्रत्यक्षेण यथादि अनुमानेन सावयवत्वेन दृश्यं

संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥

सूत्रेश्वरोक्तिं ह्यस्मिन्मुखाभिमतमर्थं दाष्टान्तिके स्पष्ट-
यति । प्रत्यक्षेणानि । प्रत्यक्षादिभिः कृत्स्नाप्रक्षणादृशरीरान्त-
र्भाष्यतय उक्तानिधनवदमत् आत्मनोऽप्येवेति ज्ञात्वा
निःस्पृहः कावचनामक इव जाकेविश्वरेत् अहदयाद्यतयवविच्छेद-
व्याप्तमस्तदवशंनिष्ठिनां दृष्टव्यवसानमनात्मने प्रत्यक्षम् एवमे-

अमिहिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वेत्यनुमानादवयवास्तारागामनात्मत्वमिति न जायते म्रियते इत्यादिनिगमः देहस्यावयवाभेदे सख्यपहमित्येकरूपात्मानुभवा-
दपि देहस्यानात्मत्वासिद्धिः ॥ ९८ ॥

यदि देहात्मानौ मिथोऽन्वयविषयत्वात् कस्य तर्हि सुखदुःखा-
नुभवात्मकः संसार इति पृच्छति नैवेति । आत्मेति न संसृतिः
स्वतः शुद्धस्वरूपत्वात् नैव देहस्य जडत्वादिति भावः अनात्मस्व-
रूपो जडः जडोऽस्त्विति हेतुद्वन्द्वदृष्टयोर्देहात्मानोर्मध्ये हे ईश ! कस्य
स्यात्संस्मृतिरित्यनुषज्यते न कस्यापीत्यत आह । उपलभ्यते
इति । सुखदुःखानुभवो दृश्यते ह्यतः प्रत्यक्षविरोधात् संसृति
रपहोति शक्येति भावः ॥ ९९ ॥

संस्मृत्यसम्भावनायां हेतुत्वेनात्मानं निश्चिन्तयति । आत्मेति । स्वयं
शब्दः पूर्वोत्तराश्रयाम् सम्बध्यते स्वयमात्मना शुद्धः स्वभावतः
शुद्ध इत्यर्थः स्वयं ज्योतिः । स्वयं प्रकाशः अनन्याधीनप्रकाशः
अनावृतः कर्मरूपावरणारहितः अगुणः सत्त्वादिगुणानाभयः
अव्ययः जन्ममरणविचिकाररहितः देहस्य चिज्जडः विजातीययोरपि
देहात्मानोरविभागेनावस्थितो दृष्टान्तोऽग्निद्वारुदीति । कस्येह-
संसृतिः अजडस्वात्मात्मनः स्वतः शुद्धत्वाशुद्धस्यापि देहस्य
जडत्वात् कस्यापि संसृतिः स्यादिति प्रश्नायः ॥ १०० ॥

स्वतः शुद्धस्वात्मात्मनः प्रकृतिसम्बन्धेनाशुद्धत्वात्संसार
इति परिहरति । यावदिति यावदात्मानो देहादिभिः सन्निकर्षणं
सम्बन्धः तावदपार्थोऽप्यात्मानं स्वतः एवाविद्यमानोऽपि संसारः
न दावहो देवाद्याकारः फलवान्विद्यमानकल्पः सुखदुःखजनकः
कुतः अविधेकतो देहादिविषयस्य स्वरूपाज्ञानात् अविधेककृतदे-
हादिसम्बन्धादेव तस्याशुद्धिरिति भावः अविधेकिन इति पाठे
तदात्मानो विशेषणं अविधेकादिभिः सन्निकर्षणं ततः संसारः
फलवान् अविद्यासंश्रितं कर्मेति घञनादविधेकस्य प्रकृतिसम्बन्ध-
हेतुत्वं कर्मद्वाराऽवगन्तव्यम् एवं चाहङ्कारममकारकृतपुण्यपापा-
धीनप्रकृतिसम्बन्धात् संसार इत्यभिप्रायः ॥ १०१ ॥

अमिहिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मूर्ध्निवदित्युक्तं दार्ष्टान्तिकं कथमित्यतो विवृणोति । प्रत्यक्षे-
णाति । प्रत्यक्षादिप्रमाणावलेनदं गुणमयमाद्यन्तवत्त्वादसदसमर्थ-
मस्मत्प्रामिति ज्ञात्वा—

असमर्थमस्मत्प्रोक्तं समर्थं सप्रकीर्तितम् ॥

इतिवचनात् असत्त्वं न शून्यत्वमत्राभिप्रेतम् इह जगति निः-
सङ्गा निर्वैषयः निगमनं वेदेनात्मसम्बद्धा साक्षिणा ॥ ९८ ॥

स्वप्रकाशत्वेन देहपरमात्मानोः जडत्वेन संसारासम्भवं जान-
न्प्रशुद्धयो विवेकार्थं लोफदयालुः पृच्छति नैवेति । निःसङ्ग
इत्यनेन प्रकृतः सङ्गलक्षणाः संसारः कस्यात्मनो हरेरुत देहस्य
द्रष्टृदृश्यबोध्योरपि न सम्भवति अनात्मस्वरूपशरीरात्मत्वाज्ज-
डत्वात् दृश्यस्य स्वरूपत्वात् स्वयं प्रकाशत्वात् द्रष्टरतः कस्येवं
संसृतिरुपलभ्यते ॥ १०० ॥

देहस्य हरेरियमपि न युज्यते इत्याह । आत्मेति । अमि

हरीश्वरः दारुणदेहः जीवपक्षस्तु परमात्मकोटावन्तभूतत्वात्
पृथगुक्तः कस्येति पुनराकिरवश्यपरिहारवक्तव्यायां ॥ १०१ ॥

जीवस्यैव संसृतिरिति भावेनाह । यावदिति । आत्मेति जीवस्य
यावद्देहेन्द्रियप्रायोः सन्निकर्षणं सम्बन्धः तावत्संसारः कस्ये-
त्यत उक्तमाविधेकिन इति निष्पन्नत्वादपार्थोऽपि अविधेकिनः
इति विशेषणाद्विधेकिनो मोक्षहेतुत्वात्फलवानपि—

फलवान्मोक्षहेतुत्वात्प्रित्यान्वादापार्थक्यः ।

जीवात्मनस्तु संसारः स्वतन्त्रस्वरूपतः ॥

इति वचनात् ॥ १०२ ॥

अमिहिरजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

अत्र द्विविधं द्वैतम् अवयवरूपं परमात्मेतरकल्पितावयवि-
रूपं चेति तत्र पूर्वं जन्मनाशवत् उत्तरं त्वसदेवेत्युभयत्रापि
तद्विषय आत्मा न सक्तः ततस्तत्तत्सङ्गं त्यजेदित्युपसंहरति ।
प्रत्यक्षेणेति । आद्यन्तवत् जन्मनाशवत् ॥ ९८ ॥

यद्येवं जीवस्य संसारनाशार्थमुपदेशोऽयं कृतस्तत्राशङ्कते
नैवेति ॥ १०-११ ॥

सिद्धास्तयति । यावदिति । सन्निकर्षणं सम्बन्धः अत्र हेतुः
अविधेकिनः अत्राविधेकित्वं भवं द्वितीयाभिनिवेशतः स्याद-
ित्यनुसारेणोद्यमानाभावलब्धमायाकृत आत्मज्ञानलोपोऽतस्मिन्त-
द्भावश्च ॥ १०२ ॥

अमिहिरजीवनायचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

प्रत्यक्षेणाद्यन्तवत् घटादि अनुमानेनाद्यन्तवत् दृश्यं पृथिव्यादि
निगमवाक्येनाप्रत्यक्षमाद्यन्तवत्ताकाशादि आत्मसम्बद्धा स्त्रानुम-
नेन सर्वे चिद्भिन्नं दृश्यमाद्यन्तवत्सन्ति ज्ञात्वा इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

ननु आद्यन्तयोरसत्त्वेऽपि मध्ये यावत् सत्त्वं प्रतीयते तावत्
कस्य संसारः स्यात् द्रष्टृदृश्यस्येत्याह । नैवेति । द्रष्टृदृश्ययोः
द्रष्टा जीवः दृश्यो देहस्तबोद्धेयोऽपि संसृतिर्न सम्भवति कुत
अनात्मस्वरूपो देहो ह्यनात्मा जडः तस्य संसारः सुखस्यासम्भ-
वात् जीवो हि स्वरूपः स्वतः सिद्धज्ञानः तस्य ज्ञानलोपास-
म्भवात् मास्तु दृश्योरपि तत्राह । उपलभ्यते इति ॥ १०० ॥

एतत्प्रपञ्चयति । आत्मेति । अव्यय इति नाशायभावः अगुण
इति रागाद्यभावः शुद्ध इति पापपुण्याद्यभावः स्वयं ज्योतिरित्य-
ज्ञानाभावः अनावृतः न केनाप्यवृतो वस्तुनो न बद्ध इति बन्धाभा-
वश्चोक्तः अचित् अचेतनः अयं भावः अथैवाऽऽदाक्याभेदेनानुप-
लब्धोऽपि दारु प्रकाश्यमेव अग्निः प्रकाशकः तथा देहात्मानोरपि
देहः प्रकाश्य एव जीवात्मा प्रकाशकः किं तु स्वपरमात्मप्रकाशित
एव प्रकाशकः संसृतिरुत्तरोन्वयतरक्यापि न घटति इति ॥ १०१ ॥

सत्यं जीवस्याविवेक एव संसारास्मन्मत्स्याह पञ्चभिः ।
यावदिति । सन्निकर्षणं सम्बन्धः तावदेव अपार्थो मिथ्याभूतोऽपि
संसारः फलवान् फलानि नत्वसङ्गस्य कुतः सम्बन्धस्त-
त्राह । अविधेकिनः अज्ञानकृत इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
 ध्यायता विषयानस्य स्वप्नजन्यगमो यथा ॥ १३ ॥
 यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्त्रापो बद्धनर्थभृत् ।
 स एव प्रतिबुद्धस्य नवै मोहाय कल्पते ॥ १४ ॥
 शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ।
 अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नाऽऽत्मनः ॥ १५ ॥
 देहेन्द्रियप्राणमनोभिमानो जीवोऽन्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ।
 सूत्रं हानित्युरुधेव गीतः संसार आधावति कालतन्त्रः ॥ १६ ॥

भीमरुद्रकवेन कृतसिद्धान्तप्रदीपः

किं कृत्वा न निन्दति न च स्तौति तदाह । प्रत्यक्षेणेति । स्तुति-
 निन्दयोर्विषयभूतमिदं देवमनुष्यादिरूपं त्रिगुणकार्थं देहादि-
 प्रत्यक्षादिप्रमाणावच्छेद आद्यन्तवस्तुत एवासद्विज्ञाकरमनित्यं
 वा ज्ञात्वा निःसङ्गा विचरोदित्यन्वयः तत्र प्रत्यक्षेण छेदनादह-
 नादेहनाशदर्शनात् देवादिदेहा आद्यन्तवस्तुतोऽन एवानित्याः
 काव्येऽस्मात्प्रमाणादिदेहवदित्यनुमानेन निगमेन वेदेन नारायणा-
 द्रष्टा जायते नारायणाद्रष्टो जायते इत्यारभ्य सर्वा देवताः सर्वे
 ऋषयः सर्वाणि च मूर्तानि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते नारायणा-
 त्प्रवर्तन्ते नारायणो प्रक्षीयन्ते इत्यादिना प्रष्टारुद्रादिदेहानामेव जन्म
 नन्वात्मनां न जायते ध्रुवते वा विपश्चित् न जायते ध्रियेत वा-
 कदाचिन्नाम भूत्वा अधिता वा न भूयः वाभांसि जीर्णानि
 यथा विहाय नयानि गृह्णाति तरोऽपरागात्वादिधृतिभिर्निर्दिष्टत्वात्
 आत्मसम्बद्धा आत्मनो धर्मभूतज्ञानसम्बद्धं तथा सुषुप्त्याद्य-
 वस्थासु आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याननुभवत् तस्मादेह लोके-
 निःसङ्गा रागद्वेषभङ्गलज्जघर्जितः सन् विचरेत् ॥ ६ ॥

निःसङ्गा विचरोदित्युक्तं तत्र सङ्कलक्षणाप्रतीतिः तस्य देहात्मनो-
 रुभयोरसम्बन्धं मत्वाऽध्यापितप्रतीतिश्च संदिश्य पृच्छति । नेवेति ।
 हे ईश ! सङ्कलक्षणा संसृतिर्देहात्मनोर्मध्ये कस्य क्वात्
 नैवात्मनो न देहस्य तत्र हतुः अनात्मस्वरुशोः अत एव द्रष्टु-
 दृश्ययोः आत्मनः स्वरुपत्वात् द्रष्टृत्वाच्च देहस्यानात्मत्वात् दृश्य-
 त्वाच्च न घटते इत्यर्थः । नास्ति संसार इत्यपि नेत्याह । उपल-
 ष्यते देवदत्तस्य पुत्रो जातः यज्जन्तो मृतः सुखदुःखहर्षशो-
 कमोहविषादादिलक्ष्यैः प्रत्यक्षत उपलभ्यते सर्वेऽप्येते
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

पुनस्तदेवोपपादयति । आत्मेति । अव्ययः अविनाशी अगुणः
 गुणकार्यरहितः ततः एव शुद्धः स्वयज्योतिः तत एवानावृतः
 स्वरूपानुबन्ध्यावरणरहितः अनित्यावरण इत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः
 अग्निवत् यथार्गतः काष्ठावरणवानपि निर्गन्धेय ततो निर्गन्धश्च
 रक्षा दृष्ट्वा निवारण एव प्रकाशते तद्वदात्मापि देहाऽचिन्त-
 जडः तत्र दृष्टान्तो दारुवदिति तस्मादुभयोरसम्भवारकस्यैव
 संसृतिरिति शङ्काभिप्रायः ॥ ११ ॥

स्वतः शुद्धस्य स्वयंप्रकाशस्यात्मात्मनः स्वानाद्यज्ञाननिमित्त
 प्रकृतिकार्यदेहादिसम्बन्धात्संसार इत्यभिप्रायेण तत्परिहार-
 माह । यावदिति । सत्यमुक्तमात्मनः स्वानाद्यज्ञाननिमित्त । प्रकृति-
 कार्यदेहादिसम्बन्धात्संसार इत्यभिप्रायेण तत्परिहारमाह । बाध-
 दिति । सत्यमुक्तमात्मनः संसाराऽपार्थोऽपि यद्यपि स्वरूपनिरु-
 पितो न भवति तथापि अविनाशिकः यावदेहेन्द्रियप्राणैरात्मनः
 सनिकर्षणम् आवरणलक्ष्यसंसर्गः फलवान् सुखदुःखादिमा-
 गित्तमस्त्येवत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

प्रत्यक्ष से अनुमान से शब्द से अपने अनुभव से
 इन पदार्थों को यदि अत वाञ्छ होने से अनित्य जान कर
 इन से आसक्ति छोड़ कर संसार में विचर करे ॥ ६ ॥

उत्पन्नजी वाञ्छ है ईश ! अधिकृष्ण जी देह तो जड़ दृश्य है
 तो उभ को सुख दुःख संसार नहीं है आत्मा द्रष्टा है तो दोनों
 को नहीं है फिर किस को क्यों दृष्टा ॥ १० ॥

आत्मा तो नाश रहित है निर्गुण है शुद्ध है स्वयं
 ज्योति है आवरण रहित है अग्नि के तुल्य है और देह
 तो अचक्षण काष्ठ भरी का है तब देहा पर किस को
 संसार होता है ॥ ११ ॥

भीमरुद्रान् बोल जय पर्यंत देह इन्द्रिय प्राण इन के
 साथ आत्मा का संयम है तब पर्यंत अविधर्का पुरुष को
 संसार फल होता है ॥ १२ ॥

अचिरश्चामिकृतमावर्गदीपिका ।

नन्यभतो देहादेः कुतः संसाररूपनिर्देतुत्वमाप तत्राऽऽह ।
 अर्थे इति । अस्याऽऽत्मनः ॥ १३ ॥

ननु कथाज्ञानतो नियत्यस्फूर्तिर्जीवमुक्तस्यापि युवोरे-
 त्यनिर्माश्रयसङ्गा स्यात्तत्राऽऽह । यथा इति । प्रस्त्रापः स्वप्नः
 बहूननघेन्द्र विभर्ति पुष्पातीति तथा ॥ १४ ॥

अहङ्कारलक्षणा देहादिसंज्ञकं एव संसारालम्बनमित्य-

भीमरस्वामिकृतमावाचंरूपिका ।

स्वयन्निरेकाश्यां दर्शयति । शोकेति । सुपुण्यादौ नेयामदश-
नाहंसुखीतिवचनं सुखीतिप्रतीत्यभावाच्च इत्यत्राच्च
सुखादीनां कृशत्वादिवद्द्रष्टृभूतानुपपत्तेरिति भावः । उक्तं च-
सुप्तहमि न इत्यन्ते सुखरूपप्रवृत्तयः ॥
अतस्तस्यैव संसारो न मे संस्मृतिसाक्षिणः ।
इति ॥ १५ ॥

ननु अहङ्कारस्य संसारस्तर्हि मुक्तिरपि तस्यैवेति
मुक्तावहङ्कारावशेषः प्रसज्येत तत्राऽऽह । देहेति । देहादिव्यभि-
मानो यस्य सः आत्मैव नेयामस्तर्हितो जीवः अत एव
गुणकर्ममयी मूर्तिर्यस्य सः एवं च सूक्ष्मापाधिभिर्वहुधैव
सूत्रादिशब्दैर्गोतः संसारं परमेश्वराधीनः सर्वतो धावत्यतो
नाहं दोष इति भावः ॥ १६ ॥

भीमाधारमण्डपमगोत्रामिविरचितं

रूपिकादीपनी टिप्पणी ।

सप्ततः स्वरूपपञ्चेन मिथ्याभूतस्येत्यर्थः । तत्र तस्यामा-
हाङ्गायां दृष्टान्तमाह ॥ १३ ॥

कथञ्चित् देहारमककमानुसारेण । विषयस्फूर्तिर्भोजना-
दिकाखे भग्नादिज्ञानम् ॥ १४ ॥

अहङ्कारसत्त्वे संसारसत्त्वमन्वयः तदभावे तदभावा उच्यते-
रेकताश्रयम् । नात्मन इत्यस्याभिभावं उपज्जयति सुपुण्या-
दाविति । तेषां शोकादीनाम् । इत्यत्राच्च प्रत्यक्षादिभिर्ज्ञा-
तत्वाच्च यथा कृशत्वादि इत्यते । तस्मादहङ्कारमध्यमेन
न तेषामुपपद्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैवाहङ्कारस्यैव । स देहाद्यभिमानवानात्मैव तेषां देहा-
दीनामन्तःस्थितो जीव इत्युक्त्या स्वरूपभूतास्मदर्थत्वं जीवस्य
व्यञ्जितम् । अत एवाभिमन्तुर्जीवत्वादेव । ततः अहङ्कारा-
दीनां कल्पितत्वादेव अथ प्राकृताहङ्कारानुपपत्त्युक्त्या । तथा च
जीवस्यैव ब्रह्मत्वेन मुक्तौ स्थितितोहङ्कारादीनामित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमदशान्मूर्तिकृतशुकपक्षीयम् ।

अर्थे हीति । देवत्वाद्याकारे आत्मव्यविद्यमानेऽपि स्थूलोऽह-
मित्याद्यध्यामात्मसारः विषयान् ध्यायतः पूर्वोन्मेषसंस्कारतः
स्वप्ने स्वाप्नदेहस्यानात्मत्वं सम्प्रतिपन्नं तथापि तस्या-
त्मव्यध्यासात्तादात्विकदुःखानुभवस्तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रबोधदशायां स्वप्नदेहस्यानात्मत्वं सम्प्रतिपत्तिं तद्देहापग-
मेन तदभिमानप्रयुक्तदुःखाभावं च दर्शयति । यथाहीति । प्रस्था-
पशब्दः स्वरूपपरः देहात्माभिमानद्वारा बह्वनयंकृत्वं विवक्षितं
न मोहाय कल्पते आत्माभिमानप्रयुक्तानर्थो न प्रकल्पते इति
भावः ॥ १४ ॥

अहङ्कारस्य इत्यन्ते इत्युपचारात् व्यपदेशः । दुःखाज्ञान-
मन्त्राः धर्माः प्रकृतेस्ते नचात्मन इतिवत् अनात्मन्यात्मा-
भिमानप्रयुक्ताः शोकादिवः न त्वात्मनः स्वाभाविका इत्यर्थः ॥ १५ ॥

संसारस्य हेतुत्वे अहङ्कारस्य प्राधान्यमुक्तं संस्मृतिहेतुत्वं

सङ्कुलव्यवशंसति । देहंन्द्रियेति । अभिमानः अनात्मन्यात्मवृद्धिः
जीवस्य संस्मृतिहेतुत्वं कर्मानुष्ठातृत्वा अन्तरात्मा परमात्मा तस्य
संस्मृतिहेतुत्वं कर्मफलप्रदातृत्वा गुणकर्ममूर्तिः गुणाश्च कर्माणि
च मूर्तिवद्यस्य विधेयानि स गुणकर्ममूर्तिरिति अन्तरात्मविशे-
षणं गुणकर्म मूर्तिरिति पाठे गुणाश्च कर्माणि च मूर्तिश्च
गुणकर्ममूर्तिः मूर्तिश्च मनुष्यत्वादिजातिपरः देहस्य
प्रथममुक्तत्वात् सूत्रं महान् सूत्रभूतद्विकारादिकावस्थाया
धारकभूतो महान् ॥ १६ ॥

भीमद्विररायवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्मव्यविद्यमानादपि देवमनुष्याद्याकारात्संस्मृतिरित्येतदेव-
दृष्टान्तमुखेन उपपादयति । अर्थे देवमनुष्याद्याकारेऽपि विद्य-
मानेऽप्यात्मव्यसत्यपि विषयान् ध्यायतोऽस्य संस्मृतिर्न निवर्तते स्थू-
लोऽहं कृशोऽहं ममैते कलत्रादयो ममैते प्रतिकूलाः शब्दादिव इमे
त्वनुकूला इत्येवं ध्यायत इत्यर्थः । यथा स्वप्नेऽनर्थो गमः स्वाप्न-
देहस्यानात्मत्वं सम्प्रतिपन्नं तथापि तस्यात्मव्यध्यासाद्व्यनर्थो गम-
स्तादात्विकदुःखानुभवो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वाप्नदेहस्यानात्मत्वं सम्प्रतिपत्तिं तद्देहापगमे तु तदभिमान-
प्रयुक्तदुःखाभावं च दर्शयति । यथा हीति । प्रस्थापशब्दः स्वप्नपरः
तस्य देहात्माभिमानद्वारा बह्वनयंकृत्वं विवक्षितं स एव प्रस्थाप
एव प्रतिशुद्धस्य तस्मादुत्थितस्य मोहाय न कल्पते तद्देहात्मा-
भिमानाय न कल्पते तद्देहात्माभिमानरूपमोहजननद्वारा सुखदुःख-
कृत्त मवनीत्यर्थः ॥ १४ ॥

दृष्टान्तेनाभिमतमर्थं दृष्टान्तिके दर्शयति । शोकेति । शोका-
दयो जन्ममृत्यु चाहङ्कारस्याहङ्कारप्रयुक्तस्यात्मनः ननु तद्विद्यु-
तस्य मत्त्वर्थोपाशेमाद्यजन्तोऽप्राहङ्कारशब्दः अनात्मन्यात्माभिमा-
नहेतुः प्रकृतिपरिणामविशेषोऽहङ्कारस्तत्प्रयुक्तः शोकादयो तत्त्वा-
त्मनः स्वाभाविका इत्यर्थः । दुःखाज्ञानमन्त्रा धर्माः प्रकृतेस्ते नचा-
त्मन इत्यादिव्ययमेवार्थः ॥ १५ ॥

अहङ्कारस्य इत्यन्ते इत्यहङ्कारस्य संस्मृतिहेतुत्वेन प्राधान्यमुक्तं
अथ संस्मृतिहेतुत्वं सर्वान् संकलय्य दर्शयति । देहं । अभिमानः
अनात्मन्यात्मवृद्धिः जीवस्य संस्मृतिहेतुत्वं कर्मानुष्ठातृत्वा
अन्तरात्मा परमात्मा तस्य संस्मृतिहेतुत्वं कर्मफलप्रदत्वं गुण-
कर्ममूर्तिरिति व्यपथ्येन द्वितीया गुणाः सत्त्वाद्यः कर्माणि
पुण्यात्मकानि च मूर्त्यप्यथ मूर्तिश्च देवत्वमनुष्यत्वादिजा-
तिपरः देहस्य पुण्यमुक्तत्वात् सूत्रं महान्सूत्रभूतोऽहङ्कारादिकावस्था
तत्त्वाधारभूतो महानित्यर्थः उक्त्या बहुधा इतिशब्दो हेत्यर्थः
उक्त्यप्येतदप्य इत्यर्थः । संसारः कालतन्त्रः कालवशः कालोऽपि
हेतुरिति भावः आध्यात्मिकं प्रवर्तते ॥ १६ ॥

भीमाद्विररायध्वजनीयेकतपदरत्नावली ।

संस्त्यभावस्यैव फलरूपवर्णनार्थं एव संसार इति अन्वयः
यति । अर्थे पीति । अपिशब्दोऽल्पफलायः "उच्यते निष्फलत्वं
यदल्पफलं भवे" इतिवचनात् अर्थे अविद्यमानेऽपि अस्मात्समा-
गतप्रयोजनताभावेऽपि पुनः संस्मृतिर्न निवर्तते तत्रैव निमित्तं
ध्यायतो विषयानिति कथमिव अस्य स्वप्नदर्शितो यथानर्थो गमः

अमूलमेतद्गुरुपुरुषितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म ।

ज्ञानासिनोपासनया शितेन चित्त्वा मुनिर्गी विचरत्यतृष्णः ॥ १७ ॥

ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानम् ।

आद्यन्तयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ १८ ॥

यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमस्य ।

तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥ १९ ॥

विज्ञानमेतन्निर्वचस्थमङ्ग ! गुणत्रयं कारणाकार्यकर्तृ ।

समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यम् ॥ २० ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वस्य ज्ञानां तत्रान्तर्गतत्वात्तया निर्दिष्टतत्प्रयुक्ता एव जीवरूप
शोकादयो भवन्ति न स्वाभाविकाः अन्यथा तन्निवृत्तिमाधनवि-
धावकशास्त्रैरेवैव कथात् न च तत्केवलाहङ्काररूपेणेति वक्तुं शक्यते
तस्यापि जडत्वात् प्रकीर्णारे च तस्यैव मुक्तिः कथाश्च त्वात्मनः
अहङ्कारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थे विपर्ययमिति हस्यगते स्त्रोक्तिवि-
रोधाच्च दृश्यन्ते इत्यनेन केनचित्पुरुषेण दृग्दृष्टयोर्गं कर्मकृतं
स राजपुरुषैर्देगडाव नीयते तथा तत्पितृभ्रात्रादयोऽस्मिन्नुः
स्त्रिंशे मृते वा भवमेव दुःखिता मृताश्चेत्याकारणं तत्केनचित्प-
धन्नि अस्तर्हि तेऽपि बध्नन्ते यस्तु तत्राहममनाशून्यकृतकथः
पश्यति स न बध्नते इति लोकप्रसिद्धिः सूचिता ॥ १५ ॥

एवमात्मनः संसारे प्रत्यहङ्कारस्य प्रधानकारणात्त्वमुक्तमि-
दानीं प्राधान्यबोधेन तस्य सर्वरूपतां प्रतिपादयति । देहेन्द्रियेति ।
सैन्यां भूतानामन्तर्दृश्येति प्राप्नोतीत्यन्तरात्मा अहङ्कारः
काष्ठतन्त्रः काष्ठरूपेश्वराधीनः संसारे आधावतीत्यन्वयः
सुखदुःखादिकृष्णभोगाद्येमासमन्तास्तिर्गुणमध्यः शीघ्रं गच्छती-
त्यर्थः । ननु स्वर्गनरकादिषु तत्फलभोगाय जीव एव गच्छतीति
सर्वैः प्रतिपाद्यते कथमहङ्कार इत्युच्यते इति चेत्सत्यं सोऽप्य-
हङ्कारप्रयुक्त एवेत्याह । देहेन्द्रियेति । देहेन्द्रियेप्राणमनस्सु अमि-
गानो यस्य स तथा तत्रात्मवुद्धिरित्यर्थः स एव जीवो देहा-
द्यहङ्कारवानेष पुण्यादिकर्मफलभोक्ता न तु तत्राभिनिवेश-
शून्यः तथा आगतमहङ्कारस्यैव प्राधान्यं कथावेत्तयापि कथ-
महङ्कारस्य व्यक्तिरित्येवज्ञायामाह । गुणकर्ममूर्तिरिति । सार्व-
कार्द्विगुण्यभिमतकर्ममूर्तिव्यक्तिरिति भावो यस्य तथा सः
निर्दिष्टकथयदानादिकर्मप्रवृत्त्या सार्विकः वृद्धांश्च हादिकर्मप्रवृत्त्या
राजसः मृतादिहिंसादिकर्मप्रवृत्त्या तामसोऽहङ्कारो बोधयः इति
भावः किं च महतःकार्येणात् जिबधो महानप्ययमेवेत्याह । मृत्तं
महानिति । क्रियाशक्तिप्रधानज्ञानशक्तिप्रधानात्मन इत्यर्थः । इत्युक्त-
प्रकारणार्थं गतिः बहुप्रकारणाहङ्कारो गतिः उदधेवति पाठात्तत्र
तस्मादहङ्कारकृत एवात्मनो यस्यां नात्ययेति सिद्धम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

नित्यं अर्थे न रहने पर भी अनेक प्रकार विषयों के ध्यान करने
वाले का संसार नहीं निवृत्त होता है जैसे कि ध्यान से स्वप्न
में अनर्थ की प्राप्ति होती है ॥ १३ ॥

जैसे कि निद्रा से नहीं जगने वाले पुरुष को स्वप्न
बहुत अनर्थ कारी होता है वही स्वप्न जागने वाले का
मोह कारक नहीं होता है ॥ १४ ॥

शोक हर्ष भय क्रोध लोभ मोह स्पृहादिक तथा जन्म
मृत्यु ए सब अहङ्कार के संबंध से देखते हैं आत्मा के
स्वरूप कृत नहीं हैं ॥ १५ ॥

देह इन्द्रिय प्राण मन इन के साथ अभिमान करने
वाला जीव मध्य में रहकर गुण की मूर्ति बन जाता है
वही सूत्रोपाधि महान् उपाधि से बहुत प्रकार से शास्त्रों
में गाया जाता है काष्ठ रूप परमात्म के अधीन हो कर
संसार में दोड़ता रहता है ॥ १६ ॥

भीमरुद्रकामिहृतभाषाप्रदीपिका ।

तदेवमहङ्कारकृतं बन्धमुपाधेदानीं ज्ञानेन तन्निवृत्तौ मुक्ति-
रित्याह । अमूलमिति । वस्तुतो मूलशून्यमज्ञानतस्तु बहुमी रूपे-
देवादिशरीरै रूपितं प्रकाशितमैन्द्रजालकतुर्यमिति वा किन्त-
त्वाह । मन इति । मनमादीनां तन्त्रः यथा मनमादिषु क्लिप्त
इति कर्म अहङ्कार्या गुरोरुपासनया निर्दिष्टेन तीक्ष्णं ज्ञान-
स्वरूपेन चित्त्वा १७ ॥

तदेव ज्ञानं स्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति । ज्ञानमिति । विवेको
ज्ञानम् साधनान्वाह । निगमो वेदः तपः स्वधर्मः प्रत्यक्षं सानु-
भवः ऐतिह्यमपदेशः अनुमानं तर्कः फलमाह । आद्यन्तयोर्ग-
दृक् जगतो मध्येऽपि तदेव केवलं न तु जगदिति । किं
तत्काष्ठः कलपति प्रकाशयति यस्तथा हेतुः कारणं च यत्
तदेव एतद्वक्तुं भवति यदृक् विश्वस्य कारणं प्रकाशकं च
ब्रह्म तदात्मकमेवेतन्न ततः पृथगित्येवं निश्चयफला निगमादिसा-
धनैर्जायते यो विवेकस्तज्ज्ञानमिति ॥ १८ ॥

त्रिपदस्यामिति विज्ञो पाठः ।

न यत्पुरस्तादुत यन्न यश्चान्मध्ये च तन्न व्यपदेशमात्रम् ।

भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥२१॥

अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वैकारिको राजसमर्ग एषः ।

ब्रह्म स्वयंज्यातिरतो विभाति ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रम् ॥ २२ ॥

एवं स्फुटं ब्रह्म विवेकहेतुभिः परापवादनं विहारदेन ।

क्षित्वाऽऽत्मसन्देहमुपरमेत स्वानन्दतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः ॥ २३ ॥

नाऽऽत्मा नपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि देवा ह्यसुर्नायुजलं हुताशः ।

मनोऽन्नमात्रं विषया च सत्त्वमहंकृतिः खं क्षतिरर्थसाम्यम् ॥ २४ ॥

भीषरस्वामिकृतभावायेदीपिका ।

तत्र नानाभेदव्यवहारालम्बनस्यापि निश्चय्य कारणाभावा-
त्मकत्वं व्यष्ट्यान्तमाह । यथेति । स्फुटं सुष्ठु कुण्डलादिरूपेणावि-
विचिन्तनं यद्विरयवत् कीदृशम् हिरण्यमयस्य कुण्डलादिरूपस्यः
पुरस्तादाशास्त्रं पञ्चात्मध्ये च यदस्ति कटकं कुण्डलमिच्छादि
नानाव्यपदेशैश्चैवहारं प्राप्यमाणमपि तदेव यथा तद्वदस्य
विश्वस्य कारणाभूतोऽहमेव नानाव्यवहारालम्बनं न तु मत्तः
पृथग्विभक्तिमिति ॥ २१ ॥

तदेवं कार्यस्य कारणाभावात्मकतामुक्त्वा प्रकाश्यस्य प्रका-
शकारणकतामाह विज्ञानमिति त्रिवचस्य यकारपृथक्पाठद्वयस्योऽ-
नुरोधेन जाग्रदादिव्यवस्थं यद्विज्ञानं मत्तद्वदस्याकारणरूप
च यद्रूपत्रयम् यच्च कारणाकार्यकतुं कारणाभ्यात्मं फायेम-
विभूतं कतुं मविदेवम् एवं गुणत्रयकार्यभूतं त्रिविधं जगत्
एतद्यत्नं तुष्येण सामान्यज्ञानमात्रेण समन्वयेन भवति येनानु-
गते प्रकाशत इत्यर्थः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभाती 'ति तथा 'चक्षुषश्चक्षुरन भोत्रस्य भोत्र
मत्तस्य ये मनो विदुरि' त्यादिभूतेभ्य ननु विज्ञापविज्ञानव्यतिरेकेण
न तुष्ये नामोपलभ्यमाने तत्राऽऽह । व्यतिरेकतश्च समाध्यादौ
यदस्ति तदेव सत्यमिति ॥ २० ॥

एवं कालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणः सत्यममृतं व्यभिचारि-
णस्त्वसत्त्वतामाह । न यदिति । मध्ये च तत्पृथङ्मुतास्ति किन्तु
व्यपदेशमात्रम् कृतः यतो यद्यत्परिणाम्येन भूतं ज्ञानं प्रसिद्धं
प्रकाशितं च तत्तदेव कारणाप्रकाशकतावन्मात्रं स्यात् पृथ-
गिति मे मनीषा बुद्धिः 'वाच्यारम्भणं विकारो नामधेय
मृत्तिकेत्येव सत्यम् सर्वं खदिवद् ब्रह्म' त्यादिभूतेः कारणाप्रका-
शकव्यतिरेकेण कार्यस्य प्रकाशस्य चानुपलभ्यमानमिति भावः ॥२१॥

एवं सामान्यतः कार्यप्रकाश्ययोः कारणाप्रकाशकाभावमभेदम्-
पपाद्य प्रस्तुतं तदुभयविवेकपूर्वकं प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदमाह ।
अविद्यमान इति । योऽयं वैकारिको विकारसमूहः स एव
प्रागविद्यमानो राजसमर्गः रजोद्वारेण ब्रह्मकार्यभूत इत्यर्थः
अवभासतेऽपि ब्रह्म प्रकाश्यस्यर्थः । ब्रह्म तु स्वतः भिन्नं न तु
कार्यमित्यर्थः । उपांतश्च प्रकाशकमित्यर्थः । अतः कारणादिन्द्रि-
याणां च अर्थास्तन्मात्राणि चाऽऽत्मा मत्तश्च देवानामप्युपलब्ध्या
विकाराः पञ्च भूतानि एवं चित्रं ब्रह्मैव भातीति ॥ २२ ॥

उपभंहरति । एवं निगमतपःप्रत्यक्षेतित्यानुमानैः स्फुटं तथा
ब्रह्मावेककहेतुभिरुतथा परस्य देहादेरपवादेनाऽऽमृतत्वनिर्वासेन
च कीदृशेन विहारदेन निपुणेन गुरुणा निमित्तभूतेनेति वा
भारमविषयं सन्देहं क्षित्वा स्वानन्दतुष्टः सखिलेभ्यः कामु-
केभ्य इन्द्रियादिभ्य उपारमेत तिः सङ्को भवेत् ॥ २३ ॥

परापवाद् प्रपञ्चयति । उपारमा न भवति पार्थिवत्वाद्-
द्वत् तथा इन्द्रियाणि तद्विद्युतातारो वा द्वा मसुः प्राणो
विषया बुद्धिः सत्त्व चित्तमहंकृतिरित्येते भारमा न भवन्ति
कुतः अन्नमात्रम् अन्नोपपन्नान्दृष्टीरित्यत् वायुर्जलं च
हुताशक्तेजः खं क्षतिरिति पञ्च भूतार्थयोः शब्दादयः सादृश्यं
प्रकृतिनोत्तमा जडत्वाद्धट्टमिति यदा द्विषादेनानुमानात्तरणि
सूचितानि तद्यथा इन्द्रियाययामा न भवन्ति करणत्वाद्वा-
त्त्वादित्यत् देवाश्च वैकारिकत्वात्तन्मत्तत्वात् प्राणश्च वायुत्वाद्वा-
ह्मनायुषादित्यादि ॥ २४ ॥

भीषारमगुदासगोस्वामिनिर्दिष्टा

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

उपपाद्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संभाव्य । तन्निष्पत्ती बहु-
कुरानाशे । पूर्वार्थे बहुकुरानिपवाणां मनसादीनां नाशेन
तन्नाशोऽप्यादिपत्त एव तन्निपवाणस्य इत्यन्वयो यदिति ॥२३॥

तदेव बहुकुरानित्येकमेव । निवेको ब्रह्मांशत्वेन तन्नाश-
दस्फूर्तिः । तर्का जीयो ब्रह्माभिन्नतद्वशात् यो यदशः स
तदभिन्नः यथा वदयशो निष्फुल्लो वग्नाभिन्न इति । निशेप-
याद्वयस्याभिप्राये स्फुटं करोति । एतदुक्तमिति । एतत् कार्यम-
काश्यात्मकं जगत् । तदात्मकमेव कारणाप्रकाशात्मकमेव तन्न
जगद्ब्रह्मणोः प्रकाश्यप्रकाशकत्वेनाभेदे यस्य भासा सर्व-
मिदं विभाति । "एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योतीन्ता विवर्तारिणी
यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिरन्वयवर्त्मनश्च जग" इत्यादि भूति
स्मृतयः प्रमाणत्वेन योज्याः । तथा च तर्किकाद्यमिमतरं
तत्र तत् सत्ताकमेव जगन्मिथवा नतु तदात्मकमपीति सिद्धं
भूतो भासेति तृतीया प्रकृत्याभिरुप इतिवत् ॥ २८ ॥

तत्र प्रकाशात्मकत्वकारणाभावात्मकत्वयोर्मध्ये तदेव हिर-
ण्यमेव ॥ २९ ॥

१ विषयकवृत्त्या इति विज० पाठः

श्रीराधारमण्यवासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

छन्दोऽनुरोधेनेति । तत्र मानस्तु स्वाडिगाल्लक्षणेतेनैके
यणा उपवधीयन्ते इति शब्दकृतिरेव । सामान्यज्ञानमात्रेण
निरुपधिप्रकाशमात्रेण कत्रो यः समन्वयः सम्यग्वाप्तिरनेन
प्रशिष्टं भवति तथाच येन परमात्मनानुगमेन व्याप्तं सद्बिम्ब
प्रकाशत इति फलितोऽर्थः । तमेव परमात्मानमेव शान्त
स्वतः प्रकाशमानमनुबध्नीकृत्य सर्वं विश्वं भाति प्रकाशत इति
स्वतन्त्रसत्तैव निषिद्धा चक्षुरधश्चुरिति रूपादिप्रकाशतशक्तिः
परमात्मन एव न चक्षुरादीनामत्यत्रापि सैव निषिद्धा ।
समाध्यादावित्यादिना धेकुगटादिप्रवृत्तया च तदुपलम्भे विद्वद्
नुमेष एव दृढतरं मानमिति सूचितम् ॥ २० ॥

अथभिचारिणः परमात्मनः स्वभिचारिणः पृथक् सत्तया
धैरोपिकादिभिरभ्युपेतस्य विश्वस्य तु समन्वयतां मिथ्यात्वम् ।
विकारो घटशरावादिकायां वक्ष्या याच्चा व्यवहारिणोऽभ्युपे
रक्षयोरविशेषात् स्पृश्यते सम्यज्यते इति यावत् । तन्नामधेयं नाम
मात्रं सर्वं मृत्तिका मृत्तिकालक्षणमेकमेव द्रव्येनतु पृथक्सत्ताकं
किञ्चिदप्यस्ति इत्येव सत्यम् । आलम्भः स्पर्शसंयोगोऽस्ति
नेघगटुकाः । वाचेति कर्माणि व्युत् । सर्वं खल्विदं प्रक्षेपित
वाधितसामानाधिकरण्यात् । वेण्यावमते तु सर्वस्य तच्छक्ति-
त्यात्तच्छरीरत्वात्तद्व्याप्यत्वात्तदाव्यक्तत्वाच्च तच्छब्दानां
तावत्पर्वन्तधावनशीलत्वेन मुख्यमेव सामानाधिकरण्यात्मन्य-
याऽव्यक्तज्ञानेनाधिष्ठानज्ञानेनेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठा-
परिणामरूपान्तश्च न सद्ब्रह्मेनेति ज्ञेयम् । मानार्थकृतु
सर्वसिद्धात्तानुपासी पृथक् सत्तयांमपैरनभ्युपेतत्वात् ॥ २१ ॥

सामान्यतः प्रकृतेऽप्रकृते चेत्यर्थः । तत्र लोके कार्यस्य
घटादेः कारणेन मृदा तथा प्रकाश्यस्य प्रभादेः प्रकाशकेन
कीपादिनाऽभेदः प्रसिद्ध इति प्रस्तुते प्रकृते विश्वप्रज्ञाणोः
कार्यकारणादिभवे तदुक्तं च कार्यकारणप्रकाश्यप्रकाशका-
भवेपृथक्त्वज्ञानपूर्वकमेतच्छब्दवत्त्वादिभित्त्याहृतं यच्छब्द-
वत्त्वात् स इत्यपि किन्त्वध्याहृततच्छब्दसामान्यादेतच्छब्दस्य
प्रसिद्धायेत्वमित्याहुर्गुणिकाः । विकारसमूहः महदादिकार्य-
प्रपञ्चः । प्रागविद्यमान इत्यादि पदत्रयस्य मेलयित्वा व्याख्या-
नादित्यर्थ इत्युक्तम् । एवं परब्राह्मणशब्दस्य दृग्गन्धवाद्ब्रह्म-
पदाध्याहाराच्च तथोक्तम् । एवं प्रपञ्चस्य कार्यत्वप्रकाश्यत्वे
अभिधाय ब्रह्मणः कारणत्वप्रकाशकत्वे योजयितुं तुशब्दा-
ध्याहारः भिन्नोपक्रमत्वात् । नतु कार्यमिति किन्तु कारणमि-
त्यर्थः । अतः विश्वप्रज्ञाणोः कार्यत्वप्रकाश्यत्वकारणत्वप्रकाश-
कत्वाद्येतोः इन्द्रियादिविकारपर्यन्ताः पदार्था एव चित्रं नाना
विधं विश्वं स्नाभाविकानित्यशक्त्या ब्रह्मेण भाति उपधि-
रूपेण मानाभावाद्द्रव्यवादिना मते तु वाधितसामानाधिकरण्या-
मेव टीकाकृतां व्याख्यानन्तु यथामूलं सर्वोन्मुखं यथारुचि
प्राह्यमिति तादृश्येन सुधीर्मिर्माव्यम् ॥ २२ ॥

निगमादयः पूर्वपक्षस्या अत्र विशेष्यतेमाहताः मूले तद-
भावात् अयमुक्त्यात् मुद्रामञ्जनं पञ्चानानामितवत् ॥ २३ ॥

रदिमस्थानीय जीवात्मानं विवेक्तुं परस्य देहादेरपवादम्

आत्मत्वनिरासं विस्तारयति । अक्षोयहृष्टवत्वात् अक्षोपजी-
व्यत्वात् । पूर्वार्थे इन्द्रियादीनां बहुवचनानामक्षमात्रमित्येक-
वचनेन सामानाधिकरण्यायोगाद्यहेति भादिना देवा आत्मा
न जडसात्त्विकाहङ्कारकायेत्वात् वायुनात्मा स्पर्शवत्त्वात् घट-
वत् । जलं नात्मा शीतस्पर्शवत्त्वात् शीतलशिखावत् । हुताशो
नात्मा उष्णस्पर्शवत्त्वात् मातृपवत् । धिषणा बुद्धि-
नात्मा करणत्वाद्विद्रियवत् । चित्तं नात्मा करणत्वादेव
बुद्धिवत् । अहङ्कृतिनात्मा जडत्वात् करणत्वाच्च इन्द्रि-
यवत् । इत्यनुमानानि बोधयानि ॥ २४ ॥

धीसुदशंसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

मनोवचः प्राणशरीरकमेव मनमादिभिः कृतं कर्म ज्ञानाभिना-
स्त्रित्वा अमूलमिति छिद्रीक्रियाविशेषणममूलं यथा भवति
तथा छिद्रेत्यर्थः ॥ २७ ॥

ज्ञानाभितेयुकज्ञानस्य हेतून् कथयति । ज्ञानं विवेको
निगम इति । कार्यकारणभावविभाषां नित्यत्वादिभिरात्मपरमा-
त्मनो परस्परव्यावर्तकधर्मेण निरूपणं विवेकः तपः कर्म-
योगः आत्मानात्मनोरहस्तया ममतया आनुमनः प्रत्यक्षं विवेका-
द्विज्ञानं विवेकादिभिरेव ज्ञानं निष्पाद्यत इत्यर्थः । आद्यस्तथोक्तिः ।
देहव्याघ्रतयोः यत्केवलं शरीररहितं मध्येऽपि तदेव आत्मस्वरूपं
नतु शरीरमात्मस्येयः ॥ २८ ॥

तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति । यथा हिरण्यमिति । शुद्धमपि
हिरण्यं कटकमुकुटादिनिर्माणादिदशायां रजतादिभिर्मिथं क्रियते
रजतमिधमपि भूषणावस्थे हिरण्यमिति व्यपदिश्यते तद्वद्भ्रान्ति-
मूलं रजतमिधमात्पूर्वगमिसंशोधनात्पश्चाच्च केवलं हिरण्य-
मेव हिरण्यवशाद्वाच्यं तथा केवलं हिरण्यमेव मध्येऽपि
हिरण्यवशाद्वाच्यं नतु रजतांश इति निरूपकेज्ञापने एवमह-
मर्थोऽपि ब्रह्मन्-व्यात्पूर्वापरकालयोरेव मध्येऽपि देहविलक्षण
एव देहममेलनेनाहमिति प्रतिपत्तिस्तु भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । दाष्टो-
न्तिकसामर्थ्यात् दृष्टान्तस्य तथात्वमित्यवगम्यते ॥ २९ ॥

विज्ञानमिति । गुणत्रयं गुणत्रयात्मकं कारणमिन्द्रियवर्गः कार्यं
शरीरं कृतं महत्त्वकार्यमनात्मन्यात्माभिमानहेतुभूतमहङ्कारतत्त्व-
मिति । त्रयवस्थं विज्ञानमवस्थान्तरविलक्षणं येनात्मव्यवति-
रकाश्यां प्रवर्तते तदेवात्मस्वरूपं सत्यमपरिणामीत्यर्थः । आत्मनि
देहात्तरवाच्यते सति इन्द्रियादीनां प्रवृत्तिः तद्वपगमे तु न
प्रवृत्तिः अन्वयव्यतिरेकसिद्धा ॥ ३० ॥

न यदिनि । यत् शरीरं पुरस्तात् उत्पत्तेः पूर्वकाखे नात्मा
भवति मरणात्पश्चाच्च नात्मा भवति तत्मध्येऽपि नात्मा
भवति कृत्वाऽहमिति व्यपदेशमात्रं भ्रान्तिमूलं देहव्यपूर्वापर-
कालयोरेव भूतं विद्यमानमिति यत्परेण प्रमाणेन प्रसिद्धं
तदेव तत् क्वात् तदात्मस्वरूपं व्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अनिष्टमानोऽपीति । वैकारिकः प्रकृतिविकारभूतो राजसमगः
रजोगुणोद्भूततया प्रवृत्तिकर एव सगोः शरीररूपसृज्यपदार्थः
आत्मनिस्सत एवाविद्यमानोऽप्यवभासने ब्रह्म परिशुद्धजीवात्म-
स्वरूप स्वयं ज्योतिरजडं जडदेहादिबहुलां तथापि तज्जीवात्म-

भीमशिरान्मूरिकृतशुक्लपद्मम् ।

शुक्लपद्ममिन्द्रियतन्त्रोच्चरं शरीरविकारं चित्रं भाति अतोभाति
पूर्वोद्भूतदेहसंसर्गात् तन्मिथतया भाति न तु द्वावर्तक-
तयावभासने इत्यर्थः । प्रज्ञाभूषणं कल्पते प्रज्ञायां हि प्रतिष्ठाह-
मिति परिशुद्धात्मनि प्रज्ञाशब्दः प्रयुज्यते ॥ २२ ॥

एवमिति । स्फुटप्रज्ञाविवेकधीः विवेकहेतुज्ञानं स्फुटतरपरि-
शुद्धात्मशुक्लपद्मत्वान् परापवोदेन देहेन्द्रियप्राणानामात्मस्वाप-
नोदनेन अखिलकामुकेश्वरः उपायभेदफलकामिभिः सङ्गं न
कुर्यात् ॥ २३ ॥

परापवाहमेव विवृणोति । नात्मा वपुरिति पार्थिवं वपुरात्मा
देवशब्दवाच्यानीन्द्रियाणि नात्मेत्येवं योजनीयं मतोऽज्ञमात्रमज्ञा-
पवाहितं नात्मा "अज्ञमयं हि सौम्य ! मन" इति हि भूतिः
विषया ज्ञानं सत्त्वं बुद्ध्यावयमग्नः करणम् अयंसायं वपुरादी-
नामर्थतः साध्यमस्ति अनात्मत्वेन साध्यमस्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमशिराघवाचायैकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कस्मिन् तज्ज्ञानयुपाय इत्यत्र आह । समुद्रमिति । बहुभिर्देहा-
दिभी कपैर्हेतुभिः रूप्यत इति तथा तन्मनमादीनां कर्म मनमादिभिः
कृतं कर्मैत्यर्थः । तदेतत्संस्मृतिमूलममूलं यथा तथा ज्ञानाभिना
क्षिप्त्वा कथंभूतेनोपासनाया महोपासनाया शोचन संततानुवृत्तेन
क्षिप्त्वेत्यस्य हेतुनायोपक्रम्येत्यर्थः । जीवदशायां निर्मूलच्छेदनाभ-
मवात् न तृणाशब्दादिषु रूप्य स प्रतुष्याः मुनिः शुभाध्वसशी-
खतशीलः गां भूमि विचरति इत्यर्थः । ज्ञानोपासने तज्ज्ञानहेतुरिति
भावः ॥ २७ ॥

कीदृशं तज्ज्ञानं कानि पुनस्तस्य साधनानीत्यत्र आह । ज्ञानं
विवेको निगम इति । कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायकं नामानाधि-
करण्यं विवेकादिना ज्ञानं निष्पाद्यते इत्यर्थः । तत्र निवृत्तादि-
भिरात्मनोः परस्परव्यावृत्तकर्मण्य निरूपणं विवेकः तपः कर्म-
योगः निगमः शास्त्राध्ययनजं ज्ञानम् आत्मानात्मनोरद्वैतयुद्धं
तथा चानुभवः प्रसङ्गमिति श्रुतपदेशः अनुमानं कृपादिदृष्टान्तेन
कर्मफलानित्यवानुमानम् एवं साधनान्युक्तानि । अथ ज्ञानाकार-
मभितवेन निरूपयति सार्धैश्चतुर्भिः । आद्यस्तयोरिति । अस्य देह-
स्वाद्यस्तयोर्भेदकवर्णं शरीररहितं मध्येऽपि तदेवात्मस्वरूपं न तु
शरीरमात्रमेत्येवं विश्वं ज्ञानमित्यर्थः । कालश्चेति चक्षुर्योऽवधारणा-
र्थको वा काल एव हेतुः बहु क्यामिति भगवत्सङ्कल्पकाश्च एवैवं
विधस्वात्मनो देहसम्बन्धनिमित्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तदेव ज्ञानं दृष्टान्तेन दर्शयति । सुकृतं सुकृतं सस्यकपुट-
पाकशोषितमित्यर्थः । तत्सम्बन्धं हिरण्यमस्य कटकमुकुटादेः पुर-
स्तात्पश्चात्तो मध्येऽपि तदेव नानापदेशैर्ज्ञानानामभी रजतादिभिर्भ-
यनिवन्धनैर्विवहारे भवति विशुद्धहिरण्यं कटकमुकुटादिनि-
र्माणदशायां रजतादिभिर्भ क्रियते तन्मिश्रमपि भूषणावस्थं
हिरण्यमिति व्यवहृते स च व्यवहारो भ्रान्तिमूलः निरूप-
केन रजतादिभिर्भयात्पूर्वमग्निशोधनात्पश्चाच्च यत्केनले हिरण्यं
तदेव मध्येऽपि हिरण्यशब्दवाच्यं न तु रजताद्यंशोऽपीति व्यव-
हृते स च भ्रान्तिमूलः तद्वदेव महमहयोऽप्यात्मा अस्य देहस्य
पुरस्तात्पश्चाच्च मध्येऽपि स एव देहसम्बन्धपूर्वापरकालयोरिव

[१७८]

मध्येऽपि देहविवक्षया एवं देहसम्बन्धनाहमिति प्रतीतिस्तु
भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकसामर्थ्याद्देहदृष्टान्ते बोधात्तरमिभ्यश्च-
वगम्यते ॥ २९ ॥

किञ्च विज्ञानमिति कारणाभिप्रायः कार्यं शरीरं कर्तुं महत्तर-
कार्यमनात्मन्यामाभिमानहेतुरहङ्कारतरमिति विवक्ष्यं त्रिधाव-
स्थितं यकारस्य पृथक् पाठश्चोऽनुरोधात् अङ्गं हे उच्यते ! गुणत्रये
त्रिगुणपरिणामात्मकमचेतनं समन्वयेन व्यतिरेकतयाव्यवस्था-
रेकादिनां येन तुयैकोकावस्थात्रयराहितेनात्मतत्त्वेन प्रवर्तते इति
शेषः तदेवात्मतत्त्वं सत्यमपरिणामीत्येवं विधमचेतज्ज्ञानात्सो-
पासनायत्युक्तं विज्ञानं गिर्यर्थः । त्रयस्यमिदं रूपं उपपत्तिस्थितिभि-
ज्ज्ञानात्मकावस्थात्रयभोगात् वाच्यः । तत्रात्मनि देहात्तरमिदं
सतीन्द्रियादीनां प्रवृत्तिरित्यन्वयः तदपगमेन न प्रवृत्तिरिति
व्यतिरेकः ॥ ३० ॥

न यदिति । यच्छरीरं पुरस्तादुत्पत्तेः पूर्वकाले नात्मा भवति
उतापि च पश्चात्प्राज्ञानतरमपि नात्मा तन्मध्येऽपि नात्मा भवति
स्थूलाऽहमिति व्यवहारमात्रं स एव व्यवहारो भ्रान्तिमूलक इत्यर्थः
भूतदेहस्य पूर्वापरकालयो रपि विद्यमानं यदात्मतत्त्वं परेण प्रमाणेन
प्रसिद्धं तदेव स्वात् सदैक रूपं स्यादिति च तत्र ज्ञानासिनेत्युक्तं
ज्ञानमिति मे मनीषा मतिः मे मतमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च अविद्यमान इति । वैकारिकः प्रकृतिविकारभूतः राजसः रजो-
गुणोद्भूततया प्रवृत्तिस्त्रिधावः एव सगैः शरीररूपस्यैव त्रयैः
आवद्यमानोऽप्यात्मनि स्तत्र एवाविद्यमानोऽप्यवभाति स्थाविमान-
विषयतया प्रतीयते प्रज्ञा परिशुद्धं जीनात्मस्वरूपं तु स्वयंज्योति-
रतो विमानि अत इति उपलब्धं कर्मणि पञ्चमी इभं भगवतोऽहो-
पुनरावृत्तं यथा तथा निर्धूयेत्यर्थः । स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशमभासं
प्रज्ञाप्रकृतिस्तु इन्द्रियाद्योऽन्विकारिचित्रमिन्द्रियाययोः शब्दा-
दिविषयास्तदात्मानस्तद्रूपा ये विकारास्तेऽभिन्नं भातीत्येव विध-
मपि तज्ज्ञानमित्यर्थः अत्राद्यो प्रज्ञाशब्दो मुक्तात्मस्वरूपपरः प्रज्ञाभू-
याव कल्पते प्रज्ञायां हि प्रतिष्ठाहमिति परिशुद्धात्मनि तत्प्रयोग-
दर्शनात् द्वितीयस्तु प्रकृतिपरः तस्मादेतद्विज्ञानात्मकमग्नं च-
जायते मम योगिभेदप्रसङ्गं प्रकृतार्थापि तत्प्रयोगदर्श-
नात् यदात्मस्वरूपं देहसम्बन्धनिमित्तमावभाति न तु व्यावृ-
त्ततया शुद्धात्मस्वरूपं तदभावात्पृथगेवावभासत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तत्राद्यन्तवोरक्येत्यनेन भ्रमनिवृत्त्युपायतथोक्तस्य ज्ञानस्य
देहपूर्वांतरमध्यकालत्रयानुवृत्तदेहविवक्षयात्मस्वरूपव्यापारमक-
त्वाकार इत्यर्थः यथा हिरण्यमित्यनेन देहसम्बन्धनेनाहमिति
प्रतीतिर्भ्रान्तिरूपवर्तिन्यात्मकत्वाकारः विज्ञानमनदित्यनेन तन्व-
यव्यतिरेकाद्यामात्मनो देहाद्विषयसंस्पर्शविचारमकत्वाकार-
न यत्पुरस्तादित्यादिना देहस्यानात्मत्वाविधायकारः अविद्यमान इत्य-
नेनतुपरिशुद्धात्मस्वरूपव्यवस्थावृत्ततया यथाभासविचारमकत्वाका-
रात्तदेवमुक्तिविषयं ज्ञानस्य भ्रमनिवृत्तानुवृत्तदेहात्माभिमानच्छेद-
कत्वमुक्तमन्यान्वयं तदुच्छेदकानिबन्धनं तदुपभेदार्थापवापति
इत्यं स्फुटं यथा तथा प्रज्ञाविवेकहेतुमिदं प्रमाणं परमात्मना विश्व-
उक्तविषयायां प्रकृतिपुण्यायां विवक्ष्ययार्थानिर्णयस्तुतुमिदं
चारागमैर्ज्ञानैर्विधारदेन निपुणत परापवादेन चात्मानं समोद्वेष्टु-
क्षिप्रान्द्वयवृत्तचारमकमोहक्षित्वा अस्य पूर्ववत्तुः स्थावतुष्ट प्रज्ञा-
त्मकस्वामानुभवानन्दतुष्टः अखिलकामुकेश्वर उपायमेताखिलं

भीमहीररायबाबांकृतमागवतवस्तुवाग्भिका ।

कामिभिः चक्रे न कुशादित्यर्थः । परापवातो नाम परेषां वेदेभिः
समाशाशनामपवादः आत्मस्थापनोक्तः ॥ २३ ॥

तमेव विदुषाणि । नास्मेति । पार्थिवं वपुर्नात्मा देवशब्दाकृपा-
नाम्निद्रयागे नास्मेत्येवं चोजनयिष्य मनुः प्राण्यः वायुजलामिनि-
ममाहाराद्वृद्धः वायुर्जंघं च नास्मेति सख्यन्धः अजमात्रमक्षाप्यायि-
ततश्चात् मनसोऽजमात्रतदवपदेशः “अन्नमयं हि सौम्य ! मन” इति
श्रुतेः शिष्या युधिः मत्स्यमत्तः करणम् अहंकृतिरेनात्मस्थात्मा-
भिमानहेतुरदकारः अमाकाशः वपुरादृशो नास्मेत्यत्र हेतुरयमा-
स्यमिति अर्थात् वपुरादृशो मास्यं प्रकृतिपरिणामात्मकत्वेन
मास्यं यतस्तत इति यत्तच्छब्दाध्याहारो मन्थः प्रकृतिरेनात्म-
नोऽप्य कृतः तत्परिणामका वपुरादृशो आत्मा भवितुमर्हतीति
मावः ॥ २४ ॥

भूमिहि जय जननी । ये कृतपहरतावधी ।

तन्नेन प्रयत्नस्य संसारस्य समुच्छेदः कण्डूः क्वाद्वाह
 अमूलमिति । मुनिर्निरस्तारानुस्मरणात्मयः पुरुषः एतत्संसार-
 कारणमज्ञानं मयुषात्मनश्च जातत्वात् निश्चितेन ज्ञानेन छिन्वा
 पुनस्तत्रातृणो निःसङ्गो भूत्वा गां विचरति यावच्छरीरनि-
 पानमिति शेषः । यद्वाज्ञानेनोपशं तज्ज्ञानेन निवर्त्तेत इति तत्का-
 रणमाह । अमूलमिति । विष्णुकारणककर्ममूलं वल्लभकारणोऽ-
 ज्ञयस्य निवृत्तिः कथमिति चेद्यमेतेन परिहृतं ज्ञानस्यापि
 तत्कारणकत्वात् अज्ञानस्य तत्कारणकत्वे कथितं युक्तं तदेष
 कथमित्यत उक्तं बहुरूपेति मतं सादिषु सन्निहितबहुरूपेणा-
 नेन रूप्यते तददृष्टानुगुणं निरूप्यते प्रयेत इति बहुरूपरूपं
 मनोवचःपाणशरीराणि कमे निषयो यस्य स तथा बहु मन्ता
 यत्केत्याद्याकारेण जायमानमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ज्ञानमिच्छा किमाकारो निश्चितः स्वयदिति तद्विषयप्रकार-
माह । ज्ञानमिति । स्वयं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मति धृतेरखण्डं ब्रह्मैव
विज्ञानीहृत्यन्वयः कथमस्य जगतः आद्यतमयोः केवलं स्वतन्त्र-
मेव वर्तते यच्च कालः पूर्णगुणत्वात्कल्पवृक्षकल्पात् यच्च हेतु-
निर्मितकारणं यच्च जगतो मध्यमपि तदेव तत्त्वेन वर्तते
नात्यन्ता यथाश्रितो विनिकृताद्विवेकः यच्च नित १ राक्षसमिति
प्रापयतीति निगमः यच्च सर्वैराख्योच्यत्वात्तपः तप आख्योच्यत
इति धातुः प्रति प्रति अनेतिप्रतिबुधेषु स्थितत्वात्प्रत्यक्षम् आचा-
र्येणमाहायमिच्छत्वादेतिहाय अथ वेदादिप्रमाणमिच्छत्वाद्बनूनीयमा-
नत्वाद्बनूनात्पुनर्बनेनास्मिन्नर्थे प्रत्यक्षादिप्रमाणमुक्तं भवति ॥ १८॥

ततः स्याद्विषयानुवातेषु ब्रह्मण्य एवापत्तिरुक्तस्वातन्त्र्यं सौ-
 दाहरण्यं कथयति । बभेति । यथा हिरण्यं रणायुषि स्फुटन-
 मतिचिषिने पुरस्ताद्विज्ञेतायाः पूर्वं रणानेः पृथगिति शेषः
 पश्चात्तु सत्यं द्विरणमयस्य दृढस्य हिरण्यत्यागबलमा-
 नागतत्वेन च पृथगेव मध्ये च स्वर्गोत्थासिततादृशायां
 तदेव स्वर्गोत्थः स्वर्गोत्पन्न इत्यादिनात्मापदेशेऽप्येव हारयोग्यं

तदेव हिश्यं दायादि पृथगेव तद्वत्तथा स्वतन्त्रोऽहमेष जगतं
 व्याप्तावन्ते मध्ये सुरनरादिनामावयवैरेकतत्त्वमन्त्राभिन्ना
 सुव्यवस्था व्यवहार्यः पृथगेव स्थितः रथोपस्थे परिकरात्पु
 दाहमवाद्गयात् सुवर्णं व्यवहाराय सुवर्णं रथ परिकृतं मध्ये चा
 रथोपस्थान्निष्कृत्य पृथगस्थितं यद्वदेवं हरिः साक्षाजगद्ग
 हात्पृथक् स्थितः पूर्वं जगति संस्थश्च जगद्वन्ते पृथक् स्थि
 त एव सुवर्णो जगतः स्नातन्वात्परमेश्वर इति तत्तत्क्रियायाम
 यैव नाम सर्वं सुरादिकं तत्प्रत्यक्षादुद्दिष्टं व्यवहृत्यैसुर
 दिषु इति च एकत्वं केवलं चेति स्नातन्वमभिधीयते । स्ना
 तन्वस्तु हरिः साक्षात्परिकृतहिश्यवदिति चेति सुरनराद्य
 रथ सुरनराद्युपाधानां नानात्वेऽप्यहमेक एव यथा हिश्यमह
 पिण्डीकृतं कण्डबाद्याकारेण विविधं पुनरेकमेव तथाहम
 यथा सुवर्णमकृतं क्रियते कण्डबादिकं पुनरेकीमवस्थ
 तद्वद्विष्णुत्रयोऽपि सन् सुराद्यन्तः स्थितो भूत्वा पुनरेकी भा
 विसृजति वचनात् किं च दायाद्यवयवत्वं सुवर्णमेव तत्
 मित्तकारणं महाफलं तथा जगदवयवमस्वतन्त्रं च नाहं ता
 किं तु स्वतन्त्रो महाफलदेतन्मते प्रत्येकं न तु दायादिस्वतन्त्र
 विक्रियागते महाफलं स्यात्सर्वं तु स्वतन्त्रं विक्रियोपगं ता
 त्स्वतन्त्रो मगवान् प्रकृतावयवद्वयमेति वाक्यात् ॥ १८ ॥

इतोऽपि मोक्षविदातृत्वेन निरुपस्थितिस्वातन्त्र्यं हरेरेवेत्याह
विज्ञानमिति । अत्र एतद्ब्रह्म विज्ञानं निर्वोच्यमानस्वरूपम् कृतस्मि
दस्य श्रीनुत्तमाधममध्यमाद् जीवान् त्रिषु पदेषु मोक्षवि
द्यानेषु स्थापयतीति मोक्षसंसारतमसाव्यवहारात् इत्या
श्वेतानानामपि ज्ञानात्मत्वेन मोक्षदातृत्वं किं न स्वार्थस्य
शङ्क्य तत्सत्तादेर्यदिच्छाधीनत्वेन प्रतीतिः तदेव विज्ञानं विज्ञा
मानम् ब्रह्माति भूतेरिति भावनाह । गुणत्रयमिति । येनेति तृती
यप्रत्यये येन यस्य त्रयेण त्रयेण जाग्रदुद्यवस्थानीत
निशुद्धज्ञानमूर्तेः समन्वयेन इच्छायाः सत्त्वेनानुग्रहकवत्तुगा
मिष्येत गुणत्रयादिकं सर्वमस्तीति शेषः इतिरेकतोऽमस्त्वेनपि
तदेव केवलमिष्युक्तं केवलपदं सर्वत्रानुवर्तनीयं तत्क्षेत्रज्ञमे
सत्त्वं सदास्तित्वेन स्वतःप्रमेय सत्यपदं आनुवर्तनीयं विज्ञा
सत्यं त्रिपदस्य सत्यमिति गुणत्रयं सत्तादिकारणं स
हकाराद्युपादानं कार्यवहादिकर्तृकावकर्मणिमलकारणं स्वातन्त्र्य
मेव सत्यत्वं विष्णोः स्वस्य सत्यता प्रसादनः सदास्ति
पुंल्लयोः सदास्तिनेति वचनात् ईश्वरेच्छासहसत्तावाक्ये
सदास्तिवतास्तित्ये इति तस्य स्वातन्त्र्यमनुपहतामिति ॥ २० ॥

ननु प्रह्लादादितरस्य स्त्राताऽप्यसमवे कथं तस्य स्त्राताऽप्यमः
 पहतमिति तत्राह । न यदिति । यदुत्पत्तेः पुरस्तात्केवलं
 यत्राशात्पश्चादुत्पत्त्यस्यैव यत्तु मध्ये च स्थितिकावे च केष
 न चत्परेण भूतमृत्पत्रं यत्परेण प्रसिद्धं यत्तादिसत्तद्वयपदे
 मात्रं स्त्रातमिति तात्त्विकमात्रं मतस्तद्ब्रह्मे चत्परेण सत्त्वामि
 मे मनीषा—

तद्व्याप्तये नैवास्ति यद्व्यपत्तिनिनाशनत् ।

इवातः ङो गार्हितता तस्य यामनाज्ञानद्वन्द्वता ॥ इत्यनेन

काष्ठत्रयमस्वप्रतिपेधेन मरुमद्विषत्वां जगदिति निरुद्धं नश्य-
मरुवेप्रप्रतीयेत सवेप्रवाज्येत्यन्यथा नुप्राप्तप्रमाणसम्भावात्सद-
सद्वैलक्षण्ययापवापो न युज्यत इत्याशङ्क्य प्रपञ्चस्यासत्त्वोक्त्या

(१) गच्छन्तं न विनि भाते गेत्यनेत्यादि गच्छन्तानि श्युपम-
गेषां तेन प्राप्य गेत्वामित भावेन निगमयति प्राप्यतीत्युक्तं

धीमहि जगत्पतिं कुतः परमात्मना ।

आतड्यमेव विविच्यते ननु प्रतीत्यर्थानुपपत्तिरिति चेन्न । परमात्मना भावेन नाशोपपत्तेः ॥ २१ ॥

अथैवमस्मात्परमार्थोपपत्तिरिति भावेनाह । अविद्यमानं न हि । अद्वैतस्यैवमनुपपन्नं चेन्न तद्वैतस्यैव कथादिनि गृह्यमाणमिति चेन्न । अविद्यमान इत्यदिना । नैकारिकः विकारोऽप्येव राजसः सगः रजोगुणसंघर्षात् सगो बन्ध प्रपञ्चस्य च तथा एवः प्रपञ्चः अविद्यमानोऽपि अत्यन्तं सत्प्रतीतिं लभमाने अत्यन्तं इति अज्ञानमिति शेषः सतः सत्प्रतीतिं चेन्न परमार्थस्य अत्यन्तं विमानि विद्यमानि शेषः इतोऽपि अविद्यमानस्यैवमनुपपत्तिरिति भावेनाह । अत इति । अज्ञानं मूलप्रकृतिः आत्मादीनिद्रयाणि सर्वाः शब्दादयः आत्मा जीवः विकारा इन्द्रियविमानादिनाः एवमादिभिर्मिश्रितं विविच्य जगत्संसारं एव विमानात्मा नानिर्वाच्यं न शून्यमित्यर्थः तस्य मात्मा सर्वमिदं विमानाति भूतेः-

अविद्यमानानाम जगत् परमेश्वर ।

यथा शक्तस्तु पुत्रादिरस्ति शक्त्युच्यते जनेति ॥

जगतो नास्ति न सैव वा पराधीनता सदा ।

अमावस्तु कुतस्तस्य वद्विमानाह सर्वदेति ॥

प्रमाणद्वयेन कथित एवायं न शून्यपक्षकल्पितः ॥ २२ ॥

एवं तावज्ज्ञानस्यांशे ज्ञात्वा मुनिना पदं कर्तव्यं किमि-
त्यत्राह । एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विवेकबुद्ध्या सर्वस्माद्वैलक्ष-
्यज्ञानानुगृहीतैर्द्वैतमिः निर्दोषोपपात्तमिः पराधनोद-
नपरिचायदेन नैवं नैवमिति निर्वचमुक्तेन एव आत्मा नेति
नेतीतिभूतेः स्फुटं अज्ञानं विविच्य पृथक्कृत्य ज्ञात्वा परमेश्वरं
मनादि स्थितं संशयं हिरवाऽलिलकामुकं सतः सत्प्रतीतिं
जननशीलं विवेकस्य उपारमेन शब्दादिविषयोपपत्तेः सुखा-
नुपस्थितिराह । स्वातन्त्र्यं इति । स्वातन्त्र्यानुभवेनाहं बुद्धिः प्राप्तः
अनेन जीवपरमेष्ठानमेव मुक्तिमाधत्ते नाभेदज्ञानमतः अयो-
धिमिरमेष्टमते सर्वथा ह्यवमिति वद्विमतम् ॥ २३ ॥

पराधनोदपकारं विदुर्गोति । तस्मैति । अत्र नेति प्रत्येकं सत्य-
मिदं पार्थिवं ययुः शरीरम् आत्मा परमात्मा न भवति
इन्द्रियाणि नहि देवा इन्द्रियाभिमानिनो न हि बायुजं हुताद्यः
बायुजं हुताद्यनकृतशरीराऽपुः मुख्यपायाश्च न-

नायुरेव स्वयं पाण्डुरस्य चोदनेजमी ।

उदेन तेजसा चैव पाण्डुरस्य हि कृतमवपुः ॥

इत्यस्मात्-

पाण्डुरस्य वायुरस्य भूतवपुः कृतमवपुः ।

यतो हि पार्थिवं नात्र खं वात्यल्पमुराहृत-

मित्यस्मात्प्रोक्तं युक्तं मतमात्मा न अत्रमात्रम् अत्रं पृथिवीमात्रं
गन्धादिमात्रं च न एकवद्भावविशेषा इत्यर्थं विषया प्राकृत-
बुद्धिश्च न सत्यं मुख्यबुद्धिः अर्धकृतिरहङ्कारस्यैव सम्महाकाशम्
न कृतिर्देशनक्षिक्या च न अर्धं शृङ्गोऽर्धं वृक्षाऽर्धं
वह्नीमीति सर्वाण्येव समाश्रित्यर्धकाराऽभिमानविशेषाण्यस्मात्
आत्मा न भवतात्यर्थः ॥

न देहो नैन्द्रियम् अमनोबुद्धयश्चमादयः ।

विष्णुमिहानन्दतनुः सह जीवादिपः सदा ॥

इति वाक्यात् सदा एव आत्मा नेति नेति भूतस्यैव विविच्यते ॥ २४ ॥

धीमहि जगत्पतिं कुतः परमात्मना ।

यस्य आत्मानकृतत्वाद्मूलमित्यादि ॥ २५ ॥

तत्र पञ्चमिहानन्दोपदिशन् परमात्मज्ञानं तावत्साक्षादाह ।
ज्ञानमिति ज्ञातव्यम् । यदेव परमात्मज्ञानं वस्तु ज्ञानादिकं
कावदेतुः कृतव्यं च तदेवाद्यतयोः किन्तु केवलं 'मिहानन्द' इति
धीमहि जगत्पतिं विविच्यति निर्वाहितमवैशक्तिकं मन्तीत्यर्थः । तत्र
ज्ञानं विवेकस्य कारणं विवेको विचारः कावो निमित्तं
हेतुत्वात् न पुनरिति चेन्न ॥ २६ ॥

यथेति । अत एव स एव परमात्मनः सर्वव्यपितीति
भावः ॥ २७ ॥

किञ्च जीवचेतस्यैव तत्र तत्रात्मना सुबुद्ध्यादौ तद्व्य-
तिरेकऽपि अतोऽवस्थानात्किञ्च व्यष्ट्युपाधीनां व्यञ्जो
सर्वव्यपितामिश्रोपितसमेष तस्य तु रजोगुणसंघर्षे
सिध्यति एवं परमात्मचेतस्यैवमनुपपत्तिरिति चेन्न ।
मिहानन्दमिति ज्ञातव्यम् । यो विज्ञाते तिष्ठतित्यादिभूतेः विज्ञानं
जीवचेतस्यैव गुणत्रयोपाधिकं सत् विषयस्य भवति
तदेवाह कार्यकारणकारिनि तत्तद्रूपव्यपारमित्यर्थः । किन्तु
समस्येनेत्यादि तत्र उपपत्तिरिति वक्तव्ये विवेकस्यमिति
इत्यादिगणयामेनेकस्यैव तद्व्यपितीति इति वद्विमतम्
गुणात् त्रयं चकिमिति वद्विमतम् ॥ २८ ॥

गुणत्रयोपाधिकमित्येव विदुर्गोति । न वाहिनि ॥ २९ ॥

ततः शूरे अज्ञानं अविद्यमान एव प्रपञ्चः तत्कारण-
सर्वात्मिकशक्त्यभिमानेन विद्यत एव तद्वैचित्र्याह । अवि-
द्यमान इति । टीकायामवभासनेऽपीति पूर्वगोपना बोधने अस्मि-
न् आर्यमाह । अज्ञानप्रकाशस्यैव ॥ ३० ॥

ज्ञानमिहानन्दमुक्तमवोपमं इति । एवमिति ॥ ३१ ॥

पराधनोदपकारं विदुर्गोति । तस्मैति । अत्र नेति प्रत्येकं सत्य-
मिदं पार्थिवं ययुः शरीरम् आत्मा परमात्मा न भवति
इन्द्रियाणि नहि देवा इन्द्रियाभिमानिनो न हि बायुजं हुताद्यः
बायुजं हुताद्यनकृतशरीराऽपुः मुख्यपायाश्च न-

धीमहि जगत्पतिं कुतः परमात्मना ।

नहि कथमहङ्कारस्यैवमादयः मूर्तिरिति । अमूलमेतदह-
ङ्कारस्यैव वस्तुतो मुख्यस्यैव अथ वद्विती कथं कथितं निर्वापनं
यद्वक्तव्यमाह । अनानि । मतमादितो अहङ्कारः उपासतया अस्मि-
शितेन निशितेन निशितेन ॥ ३२ ॥

तत्र ज्ञानं विवेक एव तस्य साधनमाह । निगमो नेदः तपः
अभ्यासः पश्यन् स्नानमभ्यासः एतन्मनुष्यैः अनुमानं तयोः फल-
माह । साधनचोरस्य जगतो रक्षेत् तदेव केवलं इत्येवमिति ननु
जगतं तदेव किं कावः कथयति प्रकाशयतीति कालो प्रज्ञेय
हेतुः कारणं च प्रज्ञेय ॥ ३३ ॥

सुप्तं सुप्तं कृणुतादिकं विविच्यते इति यथेव-

श्रीमद्भिनयनायकवर्णिकृतसारायंदर्शिनी ।

हिरण्यमयस्य कटककुण्डलादेः पुरस्तात् पश्चाच्च वर्त्तमानं यत्तदेव मध्येऽपि नानापदेशैः कुण्डलादिनामभिर्देवहाट्येमाद्यमपि न वस्तुनस्तद्वत् तद्वदेवाहमस्य विश्वस्य पुरस्तात् पश्चाच्च मध्येऽपि ॥ १९ ॥

तदेवं कार्त्तव्यं कारणाभावात्प्रकृत्यमुक्त्वा प्रकाशस्य प्रकाशकमात्रात्मकतामाह । विज्ञानं बुद्धितत्त्वं तिस्रो जागराद्या अवस्था यत्र तत् त्रिवचनं द्वाविडिगालवयोर्मतेन यकारव्यवधानं तदवस्थाकारणभूतं बहुयात्रयं यच्च कारणकार्यकर्तृ-कारणमध्यात्मं कार्यमधिभूतं कर्तुं अधिदेवम एवं गुणत्रय-कार्यभूतं त्रिविधं जगत् एतत् येन तुर्येण सामान्यज्ञान-मात्रेण समन्वयेन भवति तेनानुगतं प्रकाशन इत्यर्थः । तमेव भावतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति तथा चक्षुषश्चक्षुःश्रोत्रं श्रोतस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विबुधिरिति श्रुतेः ननु विशेषविज्ञानव्यतिरेकेण न तुर्येणैव प्रकाशमाहे तत्राह । व्यतिरेकतः समाध्यादौ यद्विज्ञानं तदेव सत्यम् ॥ २० ॥

एवं कालत्रयेऽवस्थविचारिणः सत्यत्वमुक्तं द्वाविचारिणस्तव-सत्यतामाह । न यदिति । मध्ये च तत्पृथक् नास्ति किं तु व्यपदेशमात्रं नाममात्रं कुतः यतो यद्यत् परेण अन्येन भूतं जातं प्रसिद्धं प्रकाशितं च तत्तदेव कारणा प्रकाशकं तावत्मात्रं स्वाज्ञ ततः पृथगिति मे मनीषा बुद्धिः ॥ २१ ॥

एवं सामान्यतः कार्यप्रकाशयोः कारणप्रकाशकाश्रयाम-भेदं द्युत्पाद्य प्रकृते तदुभयविचकपूर्वकं प्रपञ्चस्य ब्रह्माभि-दमाह । अविद्यमानः प्रागन्यपि योऽवमवभासते विद्यमानत्वेन साति वैकारिकः विकारोऽप्यो महदादिभ्यो जातः स एव राज-ससर्गः रजोद्वारेण ब्रह्म तं स्वरं स्तनः सिद्धं न तु कार्य-ज्योतिः प्रकाशकमप्रतो हेतोः इन्द्रियाणि च अर्थास्तन्मा-त्राणि च आत्मा मनश्च विकाराः पञ्चभूतानि च एतैश्चित्रं विश्वमिदं ब्रह्मैव भातीति ॥ २२ ॥

एवं प्रत्यक्षैतिहानुमानैः स्फुटं यथा स्वात्तया ब्रह्मविने-कहेतुभिः तथा परस्परदेहादेरपवादेन आत्मनिरासेन कीदृ-शेन विशारदेन निपुणेन आत्मविषयकसन्देहं क्षिप्त्वा स्नान-वदुष्टः सन्निखिलेभ्यः कामुकेभ्यः इन्द्रियेभ्यः उपारमेत निःसङ्गो भवेत् ॥ २३ ॥

परापवाद् प्रपञ्चयति । वपुरात्मा न भवति कुतः पार्थिवं पार्थिवत्वादुपपन्नं तथा इन्द्रियाणि तदभिष्टान्तारो देवाः शिष्या बुद्धिः सर्वं चित्तम् महत्कृतिरित्येते आत्मा न भवन्ति कुतः अत्रमात्रम् अत्रोपपद्यत्वात् शरीरवत् वायुजं हुताश-क्तेजः स्तं क्षितिरिति पञ्चभूतानि अर्थाः शब्दादयः प्रकृतिश्च आत्मा न जडत्वादुपपद्यति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

व्यादेतनयकारणस्यास्य कथं निवृत्तिः क्वादिति चेन्नप्राह । अमुञ्जमिति । मुनिरेतत् ज्ञानासिना क्षिप्त्वाऽदृष्ट्याः सद्गं विचर-

तीत्यस्यः मुनिरुक्तव्यञ्जकपविमर्शनशीलः एतच्छब्देन व्यञ्जका-रम्भमुक्तं कारणाभावे कारणाद्यः स्वयमेव भवतीति भावः । अमु-लमिति क्रियाविशेषणं तथा चोपासनया भगवदाराधनेन तीर्त्था-कृतेनासिनेतद्व्यञ्जकारणममूढं यथा स्वात्तया क्षिप्तव्यर्थः नमु-लमज्ञानं यथा नावशिष्येदिति भावः । कथं भूतं तद्वदुक्तपदं बहुान-रुपाणि रूपवतीति तथा बहुमिरूपे रूप्यते इति वा तदेवाह । मनो-व्यः प्राणशरीरकमेति । मनआदिस्वनात्मसु क्रियते तथा स अहं मत्ता वक्ता स्थूलः सूक्ष्म इत्याद्याकारेण जायमानमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ज्ञानासिना क्षिप्त्वाऽदृष्ट्याः तदेव ज्ञानं स्वरूपसाधनफलनिर्देश-नाह । ज्ञानमिति । ज्ञानस्य स्वरूपं विवेकः चित्तजडत्वनिवृत्त्या-दिभिः परस्परं व्याप्तकथमैरात्मानात्मनोर्निरूपणं स्वस्वत्वा-द्व्यञ्जकत्वतश्चत्वादिभिः परस्परव्याप्तकथमैः प्रत्यगात्मपर-मात्मनोर्निरूपणं विवेकः ननु सत्यज्ञातमेव वस्तु विवेक्तुं शक्यते न त्वज्ञातं जीवात्मपरमात्मनोः स्वरूपगुणाद्विज्ञानाभावा-त्कथं तद्विवेकः क्वादिति चेन्नप्राह । निगममिति । निगमो वेदस्त-ज्ज्ञापकोऽस्ति तस्मादेव तत्स्वरूपविज्ञानं क्वादित्यर्थः क्वादित-द्वेदायैवाव्यतिगुदत्वात्कथं तज्ज्ञानमित्यत आह । तप इति । तपः स्वधर्मवर्तिस्त्वं यथा अमादिस्वधर्माश्चरणादन्तःकरणशुद्धया वेदा-र्थज्ञानं भवेदित्यर्थः । कीदृशं तदित्यपेक्षायामाह । प्रत्यक्षमिति अन्तः प्रत्यक्षं स्नानुभवगम्यमित्यर्थः । ननु वेदेऽपि सविशेषशुद्ध-समलकारणाकारणावाच्यावाच्यादिविषादवाहुत्वभवात्तद्वत् तदर्थेकत्वात्तद्वत् इति चेन्नप्राह । ऐतदां सदाचार्योदिसप्रदायपर-स्परगतत्वं तदेव वेदार्थनिश्चायकमेवार्थनिश्चायार्थं सत्सप्रदा-याश्रयणं कर्तव्यमिति भावः । सदाचार्योक्तं भगवता स्वयमेव निर्दिष्टाः एतावान्भोग अदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिरित्यादिना मनुमानं सदाचार्योपदिष्टस्य तत्त्वस्य स्नानुभवविषयक-रणाव लौकिकव्याप्तिसादृश्येन प्रहणं साधनमुक्तं फलितायेमाह । अस्य जगत आद्यतयोरुत्पत्तेः पूर्वं प्रलयसमये च यदेव केवलं स्तनन्त्रं तदेव सृष्टिप्रलयमध्येऽपि स्तनन्त्रं प्रवर्तते ननु जगत्कदापि स्तनन्त्रमिति भावः । किन्तदित्यत आह । काष्ठ इति । जीवानां मादि-ष्टोऽन्धकः शुभाशुभतःकर्मफलभोगसमयगणकः कल संवयान् धानोः काष्ठयति गणयतीति काष्ठरूप ईश्वर इत्यर्थः कः काष्ठः काष्ठः कलवतामहमिति भगवदुक्तेः किञ्च हेतुः सच्चैतनाचेतना-त्मिकानां सूक्ष्मावस्थापन्नानां स्त्रस्त्राभाषिकानां तत्तत्सहस्रद्रुप-कायाणां वा स्फुटतया प्रकाशकः स्वक्यानादिकर्मसंस्कार-वशीभूतात्यन्तसंकुचितभोगस्मरणानहंज्ञानधर्माणां चेतनानां कर्मफलभोगाहंज्ञानशक्तिप्रकाशेन तत्तत्कर्मफलभोगसाधनैः सह योजयिता चेत्त्यर्थः स्वकराश्रयां मध्यपात्रकः भोगावसाने संहतो च वाद्यः ॥ १८ ॥

जगत आद्यावन्ते च मध्ये च कारणभूतस्य ब्रह्मण एव स्वातन्त्र्य-मुक्तं तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति । वयेति । यथा शुद्धमेव हिरण्यं कटककुण्डलमुकुटादिनिर्माणानुपायां सुष्ठु तं स्वयंकारैः सुष्ठु रजतादिभिर्मिश्रितमपि कृतं सर्वस्य हिरण्यमयस्य भूषणमाजतः पुरस्तात् रजतादिभिर्भग्यात्पूर्वं पश्चाच्च क्रियादिकालेऽस्मिन्ना संशोधनात्केवलं हिरण्यमेव व्यपदिश्यते । मध्ये च रजतादिभि-र्मिश्रितभूषणाद्यवस्थायां कटककुण्डलादिनाव्यपदेशैस्तदेव हिर-ण्यमेव व्यपदिश्यते ननु रजतताम्रादितद्वत् । जगतः आद्यावन्ते च

अभिप्रेतकदेवकृतसिद्धास्तमदीपः ।

तत्तद्वर्तमानमिदं वतमानः सुरनरादिनामव्यपदेशैः स्मृतश्रोत-
स्त्वैव व्यपदेशो विवेकिमिनां स्मरित्यर्थः । भगवतः सर्वत्र वर्तमान-
रेव सर्वमेव व्यपदेशहेतुः सर्व समानात्नोऽपि नतोऽपि सर्व
इत्युक्तोक्तैः ॥ १९ ॥

एवं विज्जडमिभजगतः परमात्मस्वरूपविवेकमुक्त्वा इहानी-
जीवात्मस्वरूपविवेकमाह । विज्ञानमिति । हे भङ्गोऽयम् । एतद्विज्ञानं
प्रत्यगात्मस्वरूपं त्रिपदस्य त्रीणि पदान्यथाः शब्दार्थबोधमेव-
विवक्षुषा पदेत्युक्तं पद्यन्ते गच्छन्तीति पदार्थानित्यानि तेषु त्रिव-
नित्येषु स्थितमित्यर्थः । किंतु तत्र तदाह गुणत्रयं गुणप्रथकां-
मित्यर्थः किं तत्कार्यं तदाह । कारणकार्यकत्वं कारणमित्यर्थः
कार्यं शरीरं कर्तुं अहंकारस्तत्रयस्य तत्तद्व्याख्यायाकारेण स्थ-
कृतादिभ्यः ईश्वरत्वमोगित्वसुखित्वदुःखित्वदिभिर्भो-
क्त्रिपदाद्यैर्मैमिभिमिवादिना तथापि विवेचनीयमिति भावः
विवेचनमेवाह । समन्वयेनेति उक्तकारणादित्रयं समन्वयेन व्यति-
रेकतश्च येनैव तुल्यत्वावस्थानयानिनात्मस्वरूपेण प्रवर्तते इति
शेषः । तदेव सत्यमिति नाशि नित्यं वक्तव्यमर्थः । त्रिवचनमिति
पाठेन चकारस्व पृथक् पाठश्चन्द्रोऽनुरोधात् तद्व्यवस्थामिति हेतु-
एतद्विज्ञानं व्यवस्थं त्रिषु कालेष्वन्यस्थितं नित्यस्वरूपमित्यर्थः ।
अन्वयसमानं देहेन्द्रियादिसंघातस्मृतिरिति भिन्नत्वेन सत्यः प्रवृत्ति-
गत्वात् कुलाढ्यापीनवक्रादिप्रवृत्तिवदिदिति जाग्रदवस्थायां
प्रमत्तव्यः आत्मसंवेद्याभावे प्रवृत्तमात्रादस्त्वं सुषुप्त्यादाविति
व्यतिरेकः ॥ २० ॥

देहस्वासेतन्मत्तमे आत्मनश्च विज्ञानात्मन्यनुपपादयति । नेति
अतः सत् पृथिव्यादिभूतमयं शरीरं पुरस्तादुत्पत्तेः पूर्वं न तस्मात्
विज्ञानं न स्यात् यज्ञपश्चात् विज्ञानं स्यात् तन्मध्येऽपि न
विज्ञानं स्यात् कथं तर्हि ब्रह्मज्ञो जानातीति व्यवहार इत्यत
आह । व्यपदेशमात्रमिति । यज्ञदत्तादिनामके भूते ज्ञानरूपेण
इत्यर्थः । कस्तर्हि ज्ञानात्मा इत्यत्राह । परेण भूत्वादिप्रमाणेन
प्रसिद्धं प्रकर्षेण सिद्धं तदेव तत् स्याद्विज्ञानात्मस्वरूपं स्यात्
विज्ञानं ब्रह्म तनुने न जानते स्मियते वा विपश्चित् न जानते
स्मियते वा कदाचिज्ज्ञायं भूत्वा भविता वा न भूय इत्यादि-
भूतिस्मृतिः ॥ २१ ॥

ननु बहुलं विज्ञानात्मनो देहादिविषयत्वेन प्रमिष्ट-
मिति न तथा प्रतीयते किन्तु देवदत्तादि नामकमाह्वयक्षत्रादि-
देहात्मनैव भातीति चेत्तत्राह । अधिष्ठानमिति । वैकारिकः प्रकृति-
विकारभूतो राजस एव संगः देवादिदेहः यद्यपि सर्वं देवमनुष्यादि-
देहास्त्रिगुणात्मकास्तथापि राजसोद्विक्ततया प्रकृतिविशेषज्ञमा-
वादाजस इति निर्दिष्टः स आत्मनि स्त्रतो नित्यतया चानिष्ठमानो-
ऽपि अवभासते स्वरूपज्ञानहीनानामिति शयः स्वरूपं निर्दिशति ।
ब्रह्मति । ब्रह्मत्वमेव दर्शयति । स्वरूपज्योतिः स्वरूपं प्रकाशः अतो
देहाद्यभिज्ञानात् ब्रह्मेन्द्रियार्थार्थमाविकाराच्चित्रं भाति प्रकाश-
मूलप्रकृतिरपि वाचकत्वात् इन्द्रियाणि भोत्रादीनि अथाः शब्दादयः
आत्मा देहः विकारः कौमार्याद्यवस्था एतैश्चित्रं भाति ॥ २२ ॥

एवमहद्विमुक्त्वा तदनुवाचपूर्वकं मुमुक्षुणा ज्ञात्वा यदवश्यं कर्त-
व्यं तच्छिद्यति । एवमिति । आत्मस्वरूपस्य देहादिविषयत्वेऽपि

[१७९]

ब्रह्मानां देहेन्द्रियविषयादिविचित्रत्वेन भासते मुमुक्षुर्बिभारहेन
सदेहनिवर्तने समर्थेन सर्वहेन गुह्या हेतुभूतेन स्फुटं तथा
स्वात्तया ब्रह्मविवेकहेतुभिः शुद्धात्मस्वरूपविवेकहेतुभिर्निर्गमा-
दिभिः परापवादेन देहेन्द्रियादेरात्मात्मनिर्गकरेणानामनः कश्च
सदेहं छित्त्वा स्नानन्दतुष्टः सत्सत्त्विकामुक्तेऽवस्तुच्छुद्धेऽव-
स्थादिविषयेऽव उपारमेत निवृत्तो भवेत् तेषुपादेव बुद्धिः न
कुर्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥

परापवादेनैव उपया स्वयमेव विशदं दर्शयति । नास्मेति । नेति
प्रत्येकमन्वेतत्वं तथाहि वपुरात्मा न पार्थिवमिति हेतुगमितं
विशेषणं पार्थिवत्वात् घटादिवदित्यर्थः । इन्द्रियाणि आत्मा न
भवन्ति करणत्वात् हिशब्देन सर्वत्र हेतुर्बोध्यः देवास्तद्विष्ठा-
नारो नात्मा भवन्ति इन्द्रियमात्रप्रवर्तकत्वात् इन्द्रियैः सह-
तेषु मत्तव्यपारमसत्त्वात् असुः प्राणो नात्मा वायुत्वात्
व्यजनवायुत्वं मनो न अन्नमात्रं विशेषणम् अन्नमात्रत्वात्-
शरीरवत् "अन्नमयं हि सौम्य मन" इति भूतेः अन्नःकरण-
त्वाच्च धियगा बुद्धिः सत्त्वं चित्तं च अहंकारिरहंकारश्च नात्मा
अन्नःकरणत्वात् मनोवत् वायुर्जलं हुताशोऽग्निः क्षमाकाशः
स्थितिरिति पञ्च भूतानि अथा विषया अर्थसाध्यं प्रकृतिश्च नात्मा
जडत्वात् शरीरवत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

यह सब संसार ब्रह्मज्ञान मुख्य है बहुत रूपों से चित्रित
है जिस से कि मन वचन प्राण शरीर कर्म रूप है ज्ञानरूप
तीक्ष्ण तरवार से इसको काटकर मुनि होकर तृप्या को
छोड़कर पृथिवी में विचरता रहे ॥ १७ ॥

ज्ञान विवेक वेद तप प्रत्यक्ष ऐतिह्य और अनुमान इन
प्रमाणां से ऐसा जाने कि जो जिसके आदि अन्त में
होता है सोई काष्ठ हेतु रूप से मध्य में भी है ॥ १८ ॥

जैसे सुनगों पहिले सुन्दर रहता है कड़ा कुंडला-
द्विधन ने पर भी ऐसा ही रहता है सोई मध्य में भी व्यवहार
के वास्ते नामाविक से रहता है तैसे नाता प्रकार से हमारा
शरीर रूप जगत् भी है ॥ १९ ॥

हे उज्ज्वली तीन अवस्था नाछा यह विज्ञान है तीनों गुण
मय जगत् कारण कार्य कर्ता रूप है सो अवश्य से तथा
व्यतिरेक से जिस तृये परमात्मा से व्याप्त है उसी की
सब सत्ता जानो ॥ २० ॥

जो देहादिक उत्पत्ति से पहिले नहीं है तष्ट होने पीछे भी
नहीं रहते हैं बीच में केवल व्यवहार के लिये मात्र रहने हैं जो
उत्पत्ति मान पक्षे अन्य से प्रकाशित होता है सो अनित्य है तिस
में जो सदा रहनेवाला आत्मा सोई सत्य है ऐसा मेरा मत है ॥ २१ ॥

जो यह राजस अहंकार का संग है सो नहीं रहने पर
भी भात होता है इस से पृथक् स्वयं ज्योति आत्मा प्रकाश-
मान होता है और जगत् तो प्रकृति विकार इन्द्रिय शब्दादि
अर्थ आदि पांडव विकारों से विचित्रित रूप है ॥ २२ ॥

इस प्रकार से प्रकाश के विवेक होने के हेतुओं से अति
निपुण आत्मा से व्यतिरेक के आत्मत्व निपज करने

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः ।
 विक्षिप्यमाणैरुत किंनु दूषणं धनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम् ॥ २५ ॥
 यथा नभो वाय्वनलाम्बुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते
 तथाऽक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलैरहम्भतेः संसृतिहेतुभिः परम् ॥ २६ ॥
 तथाऽपि सङ्गः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत् ।
 मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद्रजो निरस्येत मनःकषायः ॥ २७ ॥
 यथाऽमयोऽसाधु चिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन् ।
 एवं मनोऽपक्वकषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसङ्गम् ॥ २८ ॥
 कुयोगिनो ये विहितान्तरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ।
 ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युञ्जन्ति योगं न तु कर्मतन्त्रम् ॥ २९ ॥
 करोति कर्म क्रियते च जन्तुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् ।
 न तत्र विद्वान् प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्ततृष्णः स्वसुखानुभूत्या ॥ ३० ॥
 तिष्ठन्तमात्मनिमुतव्रजन्तं शयानमुक्षन्तमदन्तमन्नम् ।
 स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ॥ ३१ ॥
 यदि स्म पश्यत्यसदिन्द्रियार्थं नानाऽनुमानेन विरुद्धमन्यत् ।
 न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्वाप्नं यथोत्थाय तिरोदधानम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

के ज्ञान से आत्मा के विषय जो संदेह है तिस को छेदन करके अपने आत्मस्वरूप में आनन्द होकर सब कामनाओं को छोड़ कर संसार से निवृत्त होजाये ॥ २३ ॥

पृथिवी का विकार शरीर आत्मा नहीं है इन्द्रिय आत्मा नहीं है इन्द्रिय के देवता आत्मा नहीं है प्राण आत्मा नहीं है वायु जल अग्नि भूत अन्न बुद्धि भ्रतःकरण अहंकार तथा आकाश पृथिवी ए सब आत्मा नहीं हैं क्योंकि ए सब समान से प्राकृति के कार्य हैं ॥ २४ ॥

अधिरात्रामिकृतभाषाशेदीपिका ।

एवं विवेकज्ञानवतो मुक्तश्च नेन्द्रियादिकृतगुणदोषसंबन्ध इत्याह । समाहितैरिति । मत्सुविविक्तधाम्नः मम सुष्ठु विविक्त धाम स्वरूपं येन तस्य प्रकाशकस्य प्रकाश्यगुणदोषा न भवन्तीति रविदृष्टान्तेनोक्तम् ॥ २५ ॥

असङ्गब्रह्मत्वेनावस्थितस्य न केऽपि गुणदोषा इत्याकाश-दृष्टान्तेनाऽह । यथेति । वाय्वादीनां शोषणदहनकषेदनरजोभू-सरत्वादिभिर्गतागतैरागमापाविभिर्ऋतुगुणैः शीतोष्णोद्दिमिर्वा-अहमतेरहङ्कारात्परमक्षरं संसृतिहेतुभिर्न युञ्जते यथा अह-कारस्य संसृतिहेतुमिरिति ॥ २६ ॥

मुक्तवदसम्बन्धानी न यथेष्टमाचरेद्विज्ञाह द्वाङ्गमम् । तथाऽपीति । गुणेषु विषयेषु रजो रागः मनसः कषाय इति त्रिनिरासतामाह ॥ २७ ॥

तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति । यथेति । नृणामामयो रोगः असा-ध्वसम्बन्धक यथा भवति तथा अपक्वकषायकर्म अद्विष्टाः कषाया रागादयस्तन्मूलानि कर्माणि बन्धिमस्तत् अत एव सर्वसङ्गं सर्वेषु पुत्रादिषु सज्जमानं मनः कुयोगिनमसम्बन्धकानि विध्यति भ्रशयति ॥ २८ ॥

ननु कथञ्चिद्विषयसङ्गे यदि योगसंशः स्वादृशं तर्हि सोपायेन योगमार्गेण तत्राऽह । कुयोगिन इति । मनुष्यभूतैर्बन्धु-शिष्यादिरूपैस्त्रिदशोपसृष्टैः प्रेरितैः तथा च भ्रुतिः 'यस्मा-त्तदेषां न प्रियं यदेतन्' नुस्या विद्युरिति भूयो जन्मान्तरे न तु कर्मतन्त्रं कर्मविरुद्धम् ॥ २९ ॥

ननु विदुषामपि सर्वेषां कर्म तुष्परिहरमिति पुनः संसारः स्यादत आह । करोतीति । विदुषोऽप्येवोऽसौ जन्तुर्देह एव भोज-नादि कर्म करोति क्रियते विक्रियते च तेन कर्मणा पुष्ट्या-द्यपि प्राप्नोतीत्यर्थः । केनापि संस्कारादिना चोदित आनि-पातान्मरणपर्यन्तं करोति विद्योस्तु प्रकृतौ देहे स्थितोऽपि कर्माणि न विक्रियते निरहंकारित्वात् हर्षविषादादिभिः संसारं न प्राप्नोति ॥ ३० ॥

किञ्च आस्तां तावदेहिककर्मभिर्विकारशुद्धा यतो देहमप्यसौ

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

न पश्यतीत्याह । तिष्ठन्तमिति । दृश्यते मूत्रवस्तम
स्वभावमात्रमन्वहपि दृष्टेनरूपशोनादि हेतुमानं कुर्वन्तमा-
त्मानं देहम् ॥ ३१ ॥

नन्विन्द्रियवतः सर्वेषां कथमदृष्टं सम्भवति तत्राऽऽह ।
वदि स्मेति । यद्यप्यसतां बहिर्मुखानामिन्द्रियाणामर्थं पश्यति
तथाऽपि नानात्वाग्निमयत्वात्प्रवक्ष्यनुमानेन विरुद्धं बाधितं
सद्व्यवहारमव्यतिरिक्तं मनीषी वस्तुतया न मन्वते स्वमायुःत्वात्
प्रबुध्य संस्कारमात्रेण स्वप्ने विषये स्फुरन्तमत एव स्ववर्त्म-
तिरोभवन्तं यथा तद्वत् ॥ ३२ ॥

भीमभारमण्डासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

गुणात्मविषयविष्टमात्रैः ॥ २५ ॥

प्रकाशकश्च शुद्धस्वपदार्थस्य प्रकाशवानामिन्द्रियादीनामु-
परतिविष्टेषां गुणदोषा न भवन्ति एवमेव ब्रह्ममेतरेति पद-
स्वास्यानपतितत्वं कश्च संसृतिरेतुमिरित्येतेषां आतो यद्वेति ॥ २६ ॥

तथापि सम्पन्नं ज्ञानिनो गुणदोषाभावेऽपि रागोऽत्र विषयमितिः
दुर्निरासतामिति यथा कथायां दुर्निवर्त्यस्तथा रागस्यापि दुर्नि-
वर्त्यतामाह ॥ २७ ॥

एतदेव मनःकषायस्य दुर्निरास्यत्वमेव मत एव अपक्वकषाय-
कर्मत्वादेव ॥ २८ ॥

सोपायेन विषयदोषदशनादिसहितेन मनुष्या एतद्वद्व्य विदु-
रिति वत् तद्वद्व्यज्ञानं यस्मात् स्त्रापकषादितोः एषां देवानां न
प्रियमिति धृत्यर्थः ॥ २९ ॥

विदुषामपि सिद्धानामपि निरहङ्कारत्वाद्देहाभिमानरहि-
तत्वात् तत्र हेतुः निवृत्तेत्याह ॥ ३० ॥

विकारशक्ता हयंविद्यादादिशक्ता मसौ सिद्धः ॥ ३१ ॥

नानाजुमानेन नानात्वेन हेतुना यस्मिंश्च न तत्राना न यथा
ब्रह्मेति व्यतिरेकव्याप्तिः बाधितं मिथ्यात्वेन ज्ञातमन एव
संस्कारमात्रेण स्फुरद्भूत्वादेव ॥ ३२ ॥

भीमुदधेनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

साक्षात्कृतपरिशुद्धात्मस्वरूपस्य प्रतिपत्तिमाह । समाहितैरिति
समाधिदशायामात्मनि नापुनर्गुणाधानं पुनर्न्यायमानं न दोषा-
धानं होषाभोपाधिकत्वात् मतः सर्वत्रात्मस्वरूप एवास्मेत्यर्थः ॥ २५ ॥

ब्रह्मतेः अक्षरमहेशब्दवाच्यमात्मतत्वं संसृतिहेतुत्वेन मनैः
सत्त्वादिभिर्न सम्बध्यत इत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मतेरनात्मन्यात्माभि-
मानविषयभूतैः ॥ २६ ॥

गुणेषु शब्दादिगुणेषु मायारचितेषु प्रकृत्युपपादितेषु ॥ २७ ॥

संतुष्टानि वक्ष्यन्ति कर्मसङ्गं कर्मणि सङ्गयुक्तम् ॥ २८ ॥

त्रिदशोपसृष्टेः द्वैविकैः उपसर्गैः उपद्रवैः ते प्राक्तनेति प्राक्त-
नभासंगतावच्छेदयोगं न युज्यते अपितु कर्मतत्त्वमेव युज्यन्ती-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

क्रियते कार्यते मानिपातात् माशरीरपातात् प्रकृतौ स्थितोऽपि
निवृत्तत्वाद्यो विद्वान् तथा न कार्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

शब्दनासनादिषु तथा क्रियमाणेष्वपि कथं कर्तृत्वाभाव इत्यत
माह । तिष्ठन्तमिति । स्वदेहगतस्थित्यागमनीद्विधापारमात्मस्थ-
त्वेन न वेद ॥ ३१ ॥

नाभिमन्यते तथाभिमानरूपमज्ञानम् ॥ ३२ ॥

भीमश्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

उपारमेत स्नानन्दतुष्टोऽखिलकामुकैश्च इति परापूर्वादेन विद्या-
त्ममोहस्यानन्दतुष्टत्वाप्यखिलकामिभिः सङ्गस्य परिहायत्वमुक्तं
नन्वेवं भूतस्य तत्सङ्गोऽपि न कोऽपि दोष इत्याशङ्कते आश्रयाम् ।
समाहितैरिति । अथ च यथेत्यादिः मत्सुविचिक्तधाम्नः
मम सुसुविचिक्तं धाम स्वरूपं येन तस्य मन्त्रार्थं तथा प्रकृति-
विचक्षणतया च आत्मस्वरूपविषयतशीलत्वेत्यर्थः । गुणात्मभिः
सत्त्वादिगुणपरिणामात्मकैः करणैरिन्द्रियैः समाहितः को
गुणो भवेत् इन्द्रियसमाधानेनात्मस्वपूर्वः कोऽपि गुणो न
भवेदित्यर्थः । विचक्षणमायोरपिकरणौः किन्तु द्रव्यं न कोऽपि
दोषश्च भवेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः घनैर्मघैरुपेतैर्विगतैर्वा रवेः किं
ननु दोषो नापि गुणश्च यथा तद्वत् ॥ २५ ॥

ननु परमाधतो रवेर्घनानां च न सङ्गोऽस्ति मतस्तेन तस्य
गुणदोषाविति युक्तं दृष्टान्तिके तु सोऽस्येवेति तदभावाभावाच्चार्थ-
गुणदोषो ह्यत एव इत्यतो नमोदृष्टान्तेनैतौ निषेधयता । यथेति ।
यादवादीनां गुणैः शोषणदहनक्षेत्रजंभूपरत्वादिभिः श्रुतगुणैः
श्रुतोऽप्यादिभिर्वा यथा नमो न सज्जेत मित्रवज्जगत्प्रादित्येति
भावः । तथा परं प्रकृतिविचक्षणमक्षरं सर्वैककल्पमहमहेशब्दवाच्य-
मात्मस्वरूपमपि संसृतिहेतुत्वेन तैः सत्त्वादीनां मूढैः
कार्येन वक्ष्येत इत्यर्थः । मतः कामुकैः सङ्गो न दोषोऽस्ति
साधः ॥ २६ ॥

एवमगुणायनिष्पत्तिदशायां तद्विरोधित्वात्सङ्गः परिहाय-
इति परिहरति । तथापीति । मायारचितेषु प्रकृत्युत्पादितेषु शब्दा-
दिगुणेषु सङ्गः परिवर्जनीयस्त्वान्वित्यामिमतमवधिमाह । भावति
यावन्मङ्गलिकोऽनेन मनः कषायः कषायरागवद्वर्माद्यरजस्त-
त्कार्यभूतकामक्रोधादिनिरस्येत रजोनिरसनमृतेन हृदो भक्तिर्भोगो
निष्पद्यते इतस्तत्राप्यपणयं तद्विरोधित्वात्तद्व्यापारत्वे-
नासङ्गेन मथितव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमुपपादयति । यथेति । नृणां ममयो रागः असा-
ध्यसंशयश्च तथा निश्चिकीर्षतः प्रतिकृतः पुनः पुनः प्ररोहन्
देहात् संतुष्टानि वक्ष्यति तथाऽपक्वकषायवद्वर्माद्यरजस्त-
पुण्यमात्मकपापविरोधिप्राप्तिं कर्म यस्य स चासौ कुषोणी ते
मनः सर्वसङ्गं विषयेषु सक्तं सङ्गिष्यति भोगाद्वैशेष-
्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

कुषागिणयोगकषयोऽगिविरोधित्वमुपपादयति । कुषागिण-
इति त्रिदशैः परमसृष्टिमहाहणुभिर्देवैरुपसृष्टैर्लोहितै-
र्मनुष्यरूपैः कामिभिः सज्जमानैर्विहिताः कारिताः

भौमद्विराजनावाचं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्तराया येषां ते कुयोगिनः प्राकनाश्यासविषयवलेन विराड्यस्त-
विषयवाच्यतामनु भूयोयोगं न युज्यत्यपि तु कर्मतन्त्रमेव युज्यति
ततः संसरतीति भावः ॥ २८ ॥

कर्मतन्त्रं युज्यन्तीत्यतश्चोपपादयति । करोतीति । मानिपाता-
च्छरीरपातावधि जन्तुः स्वयमपि कर्म करोति केनापि जन्मवन्त-
रेणाचोहितोऽसौ जन्तुः क्रियते कांश्चेत् च खेच्छन्वापरच्छन्वा वा
कुर्वन्नेवास्त इत्यर्थः । तनु सङ्गपरिहरतोऽपि यात्काञ्चकर्म-
तन्त्रं दुष्परिहरमेवेति सोऽपि ततः संसरेदित्यत आह । न
तन्नेति । विद्वान् सङ्गशक्तविधानयोर्वहन् जानन्नत एव स्वसुखा-
नुभूत्या खानन्वानुभवेन निवृत्तशब्दादिविषयामिलापनसङ्गः
प्रकृतौ देहे स्थितोऽपि न तत्र स्थितः कुर्वन् कुर्वन्कल्प इत्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु यद्यनासनादिषु क्रियमाणेष्वपि कथं कृतं भाव
इत्यत आह । तिष्ठन्तीति । उत्पन्नं रेतोमूत्रं मित्त्रात्मजममृत्तं
भुज्जानं स्वभावप्राप्तममृदपि दशवस्पर्शनादि यत्किञ्चिद्ब्रह्मानं
कुत्राणामप्यारम्भान्तरममृदमतिने वेद् आत्मक्या आत्मनिषेव-
मनिबन्ध सः हेतुगर्भमिदम् अतो न वेद् नात्ममन्थते स्वदेहस्य
स्थितिममनादिव्यापारमात्मस्थत्वेन नाभिमन्थते तथाभिमानरा-
हित्वमेवाकर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च ब्रह्ममेति मनीषी विद्वान् विरुद्धं प्रतिकूलमिन्द्रियार्थं
शब्दादिविषयममृदसच्छरीरं वा अनुकूलमिन्द्रियार्थजानं वा यद्यपि
पश्यति तथाप्यनुमानेनानित्यत्वाभुमानेन वस्तुतया नित्यतया न
मन्थते यथा स्नातानुपयावतिरोदधानं स्नातान्धजातं क्वापि
तथा नाभिमन्थते तद्वदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भौमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इन्द्रियसमाधानविक्षेपयोर्हरिप्रियाप्रियसाधनत्वेनोत्तमान्तरा-
स्ताड्यां हरेरपि गुणदोषौ क्वातां किन्तत्राहसमाहितैरिति गुणा-
त्मभिः शब्दादिविषयमनर्कैः पुरुषैः स्वविषयत्वेन समाहितैरेकाग्र-
चित्तत्वेन क्वापिपतैः करणैरिन्द्रियैः तत्सुविचिक्तधाम्नः तेषु इन्द्रि-
यैस्तो विषयेष्वपि पृथग्भूतस्वरूपस्य प्राकृतेन्द्रियरहितस्य भगवतः
को गुणो भवेत् न कोऽपि विषयेषु चित्तित्वमायोरित्यतः
आकृष्यमायोरिन्द्रियैर्हरेः किं दूषणं न किमपि दूषणम् अत्राह-
यमाह । घनैरिति । आह्लादकैर्पयैरुपेतैः सर्वोद्गादगुणरूपस्य रनेः
किमभेत् न किमपि प्रयोजनं विगतैर्दोषोऽपिभयैरिति न भवेन्न
यथा रवेः गुणदोषाभावेऽपि अन्वेयां घनैरुपेतैश्छायाया सुखं भवेत्
विगतैस्तापेन दुःखं भवेत् तथा समीहितकरणैः समाधानकर्तुः
सुखं विक्षिप्तैर्दुःखं मनोर्दात भावः—

समाहितोऽपिजीवेन विश्रप्ते वा न तु कञ्चित् ।

विशेषो विद्यतं विष्णोस्तथापि तु समाहितं ॥

प्रीतो भवति वैमिष्यं सर्वधर्मकृतोऽपि चेति एतदुक्तार्थं मानम् ॥ २५ ॥

ननु हरेरपि सत्त्वादिगुणकार्षेण देहादिषु स्थितस्य तत्कृतगु-
णदोषौ जीववर्तिक क्वातामिच्छाशुक्ल आकाशवत्सङ्ग एव न
दोषवानित्याह । यथेति । यथा नमो वायवादीनां गुणैः स्वशादि-
भिर्न सज्जते तत्कृतविशेषवत् भवति वायवद्विषयः । अत्र नभासि

गतागतेष्वे देहादिभूतकार्येगुणैश्च सत्त्वादिगुणतत्कार्याणामसारा-
तया तद्वन्तवर्तमानमसुरं ब्रह्म संसृतिहेतुभिः सत्त्वादिगुणैस्तन्मये-
रागादिदोषैश्चासङ्गतमसम्बन्धमेव अत्र हेतुः । परमिति सत्त्वादि-
गुणैश्चः उत्तमत्वेन विद्वत्तन्मनेन निःसङ्गत्वेन मनः समाधाना-
समाधानाभ्यां हरिगुणदोषाभावेऽपि विषयसङ्गाज्जीवस्य तौ
क्वातामिति दर्शितम् ॥ २६ ॥

तर्हि मुमुक्षोः साधनविधानं व्यवहस्यति न मन्थत्वं सर्वदो-
षाणां सङ्गमूलत्वात्स एव मुमुक्षुणा पुरुषेण निमूलनीय इत्याह ।
तथापीति । हरिगुणदोषाभावेऽपि तावन् मायारचितेषु प्रकृ-
तिनिर्मितेषु गुणेषु विषयेषु सङ्गः परितो वर्जनीयः कियन्ते कांश्च
वर्जनीयाऽन्वेया आभिनायानैवेत्यादि भूतिः सगुणविषया स्थिति-
त्यतोऽवधिमाह । मज्जतीति । इदं न मज्जति योगेन यावद्भूतममृ-
तज्जनितं कषेण कषेणानायते गच्छतीति कषां पापं च
निरस्येत मुक्तिपदंतीतिशेषः । अथगतावितिधातुः ॥ २७ ॥

व्यतिरेके दोषमाह । यथेति । यथा नृणांमासाधुविचिकिरित्त
प्रायसः सत्त्वकं चिकित्साभावात्पुनः पुनः प्रहाहन्नदुरीकुर्वन्ना-
मर्षिणं सन्तुर्वात एवमपककषायकर्म सर्वेषु विषयेषु सङ्गो यस्य
तत्सर्वसङ्ग मनः कुयोगिनस्य अपरिपकयोगयुक्तं पुरुषं विध्याति
तस्य भगवद्व्यानीवचनं करोति पुनः पुनर्विषयमिच्छाप्ररोहा-
दिति भावः ॥ २८ ॥

नन्वेवं तर्हि अपरिपकयोगवतामनादिकर्ममूलात्तरावविहतातां
योगोपरिपाकेन भगवत्प्राप्तिरापनितं तत्राह । कुयोगिन इति ।
कुयोगिनो ध्यानपरिपाकरहितान्निदोषोपमृष्टेराधिदैविकैर्मेनुष्यभू-
तैर्मेनुष्यैवेतिनामिराश्यात्मिकैर्भूतैराधिभौतिकैरन्तरावैर्बिहता हि
वत्कामात्मनो अपकयोगिनः प्राक् पूर्वजन्मनि कृतध्यानाश्रयासब-
न्धात्स्वेन योगं ध्यानं युज्यति कुर्वन्ति भूयो मत्प्रसादेन तत्परिपा-
केन मामवाप्तुमर्हतीति शेषः कर्मवत्सङ्गततन्त्रं साधनं नानुतिष्ठन्ती-
त्यन्वयः । अतो मयोगाश्यासो न व्यवर्था न मदपानिच्छेति
भावः ॥ २९ ॥

नन्वत्र कैश्चित्कर्मैव पूर्वाश्रयासेनावशैः क्रियते न योगो-
ऽवश्यते कैश्चित्पूर्वाश्रयासेन योग एवावश्यते न कर्मक्रियत
इत्यत्र वासनातिरिक्तप्रयोजकेन भाव्यं स क इति चोद्यं परिहरति ।
करोतीति । योगयोगिलक्षणां जन्तुर्जीवः कर्म करोतीति प्रत्यक्षं
तत्रासौ केनापि पुरुषेण चोदितः प्रेरित एव क्रियते कांश्चेत्
मानिपाताच्छरीरपातपर्यन्तमनेन वासनाद्यतिरिक्तप्रयोजक-
तोऽस्तीत्यवगतं स च पूर्णानन्दो हरिरिव एव उ एव साधु कर्म
कारयति । “यद्यपि आकाश आनन्दो न स्यात्” इति श्रुतेः ननु
तर्हि विद्वद्विदुषां को विशेष इत्यत्राह । न तन्नेति । इदं सर्वं
विद्वान्प्रकृतौ प्रकृतिविकृतमहदादिविकृतपञ्चभूतैर्निर्मितदेहे स्थि-
तोऽपि स्वसुखानुभूत्या भगवदनुग्रहाविभूतस्वरूपानुभवानन्देन-
विषयेऽप्यो निवृत्ततृष्णाः कर्मणि कुर्वन्नापि तत्र कर्मसु न
सज्जते इति शेषः ॥ ३० ॥

अधुना योगिनोऽसम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थामाह । तिष्ठन्तीति ।
मम देहं तिष्ठन्नास्मीनां प्रजच्छ्रयान् इत्यादिश्रियाः कुर्वन्हरिरे-
वेत्यात्मस्थमतिः परमात्मन्वेव स्थितमतिस्तिष्ठन्नास्मीनमित्यादि-
क्रियाकरमात्मानं देहं न वेद् किम्वदुना पारतन्त्र्याद्यन्तरेण परमा-

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विश्विकस्वरूपवादेवानात्मन्यहङ्कारश्चैव विवेकिनः सत्त्वा-
दिगुणसङ्गदोषोऽपि नास्तीत्याकाशदृष्टान्तेनाह । अर्थेति । यथा
नमः आकाशं वाय्वनवाग्भूगणैः स्पर्शरूपरसगन्धैर्गतागतेराग-
मापायिभिः श्रुतगुणैः शीतोष्णवर्षादिभिर्वा न सज्जते तथा
कूटस्थमात्मस्वरूपं संसृतिहेतुभूतैः सत्त्वरजस्तमोमैत्रेण सज्जते
कुतः बतोऽहम्भतेरहङ्कारात्परं तस्य परमवज्ञानादित्यर्थः । यद्यपि
सत्त्वं तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयमिति वचनादि-
मेलननामयं च "तथापि सुखसङ्गं वदन्ति ज्ञानसङ्गेन चागध" इति
वन्धहेतुश्लोके वन्धहेतुगुणासङ्गप्रमादाद्व्यवहारजनमोमल
वत्सु सुखसङ्गस्यापि वन्धहेतुत्वाविशेषान्मलत्वेन विवक्षितत्वा
त्सत्त्वरूप्यापि ग्रहणमिति भावः ॥ २६ ॥

सूर्याकाशदृष्टान्ताभ्यां ज्ञानिन इन्द्रियसत्त्वादिगुणदोषसम्भ-
न्धमात्र इतः सत्तु हरिभक्त्यासम्पत्कशोभितमनस्कस्यैव सामा-
न्यज्ञानिनस्तु सङ्गो वज्रं एवेत्याह । तथापीति । यद्यपि ज्ञानिन
इन्द्रियसत्त्वादिगुणदोषमाकथं न तथापि मनःकषायः अपकृता
तमेव दशयति रजः विषयेषु रागः हृदेन मज्जति योगेन चार्वाक्षर-
क्येत निःशेषया प्रक्येत क्षिप्येत तावन्मायारक्षितेषु गुणेषु
शब्दादिविषयेषु सङ्गः परिवर्जनीय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

नृणां मानसो रोगः असाधु यथा स्वात्तया चिकित्सितः न निर्मु-
क्षित इत्यर्थः । प्रगाहनं पुनः पुनः पादुगं वन् सन्तुवति व्यथयति-
एवं तद्वत् अपक्वकषायकमे न क्वा दग्धाः कषायाः फलाग्निसन्धि-
रूपा येषां तथाभूतानि कर्मोणि यत्तत्तत् अत एव सर्वसङ्गं
सर्वविषयेष्वभिधापो येष एव भूतं मनः कर्माग्नमरहृत्कालं
योगाभावान्परिपक्वयोगयुक्तं पुरुषं विध्यति ताडयति ॥ २८ ॥

यद्यप्ययोः रागहताश्चेत्तर्हि त्वत्प्राप्तय पुनर्योगं कर्म
वाच्यम् । कमुपायं कुर्वन्तीत्यपेक्षायामाह । कुयोगिन इति । ये कुयो-
गिनः ध्यानपरिपाकरहिताः त्रिदशोपसृष्टैर्वैः प्रेरितैर्भूतुष्यभूतैः
स्त्रीपुत्रमित्रशिष्यादिरूपैः रत्नराशैर्भोगस्तप्राप्तेर्विघ्नभूतैर्निहता-
भ्रंशिताः तथा भूतः यस्मात्तदेषां न प्रियमन्यदेतन्मनुष्या विद्युरिति
ते जन्मान्तरे प्राक्तनाभ्यामवलेन पूर्वजन्मकृतयोगाभ्यामवलेन
भूयः पुनरपि योगं युज्जति न कर्मतन्त्रं कर्मसाधनेन कुर्वन्ति
कनिषयजन्मनिधनयोगेन मामेव प्राप्नुवन्ति न नश्यन्तीति
भावः ॥ २९ ॥

ननु यदुक्तं योगं युज्जति न कर्मतन्त्रमिति तद्वर्जित-
कर्मकण्याकरणयोजयित्वात्माभावात् योगयोगेऽपि कश्चित्क-
र्मवाचशः करोति कश्चित् करोति तस्मात्प्रयोजकतां न्य एवानु-
मान्यते तेन कर्मन मीयते तेन कर्मैव कार्ययते चेत्कथमुक्तार्थो भवि-
रिति चेत्तत्राह । करोतीति जन्तुर्जीविः कर्म करोति तत्रास्मी केनापि
पुरुषणा चोदितः प्रेरित एव कियते कार्यते आनिपातात् शरी-
रवातपर्यन्तम् एतेन प्रयोजकोऽन्यः स्वतन्त्रः मित्रः स सन्नेश्वरो
हरिरेव स कार्यहेतुगयमथापिपापं न तावता दोषवानीशितापि
इति श्रुतेः प्रज्ञो जन्तुर्गोशश्च स्वात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितो
गच्छेत्स्त्री वा श्वस्रमेव वेति स्मृतेष्व विज्ञान् हेतवस्तुस्वरूप-
गुणाद्यभिज्ञः प्रकृतौ प्रकृतिकार्ये देहे स्थितोऽपि तत्र कर्मोणि न
कियते तेन कार्यते तेनेश्वरणा न प्रयुज्यते इत्यर्थः । यतः स्त्रसुखानु-
भूत्या स्वरूप ध्येयस्य स्वरूपगुणादिविषयकसुखानुभवेन निवृत्त-
तुष्यः कर्मफलार्थं वासनाशुम्भः ॥ ३० ॥

निवृत्ततुष्यत्वे हेतुं दशोवन् तस्य योगाकदृष्टामाह । तिष्ठन्त-
मिति स्थित्यादिक्रियां कुर्वन्तम् उच्यन्तमिति पाठात्तरं मूत्रवन्तमि-
त्यर्थः । अस्मावस्य प्रियाप्रियवत्तुष्यमन्वतिकमपीहमानं चेष्टां कुर्व-
न्तमात्मानं देहं न वेह नानुसन्धत्ते कुतः यत आत्मस्थमितिः
आत्मा ध्येयस्वरूपसौन्दर्यमाधुर्बलावययादिगुणानिधिः सर्वेश्वरस्त
स्मिन् स्थिता मतिर्वेदनासाधारणभूता बुद्धिर्बन्ध सः ॥ ३१ ॥

नन्विन्द्रियाणां पराङ्मुखतादिस्वभाव एव पराश्रित्यानि व्यु-
त्पादस्वभूतिरिति श्रुतेः तद्वत्तः पुरुषस्य कथं सवेधा दशो न सम्भ-
वतीत्यत आह । यदीति । परमात्मस्थाननिष्ठो विद्वान् बाह्यपदार्थं न
पश्यति तथापीन्द्रियाणां बहिर्मुखस्वभावत्वेनासत्त्वाद्दुष्टत्वाद्यादि
कदाचिदसदिन्द्रियार्थमसन्तं बहिर्मुखायामिन्द्रियाणामर्थं रूपा-
दिविषयं पश्यति चेति सम्भावनायां पश्यतीति सम्भावयते
तथापि आनन्दधनध्येयरूपादन्यत् नानानुमानेन विरुद्धं सुखं
विपरीतं सुखं वस्तुतया नित्यकरसतया न मन्यते यतो मनीषी
नित्यानित्यपदार्थमननशीलः तत्र दृष्टान्तः स्वाप्ते यथा स्वप्नाव-
स्थायां वस्तुत्वेन पश्यन्नपि स्वप्नादुत्थाय तदेव स्वाप्ते विषयं
हस्यश्वरपादिकं तिरोद्धानं नश्यन्तं वस्तुतया न मन्यते
तद्वत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जिस पुरुष का चित्त मेरे सुन्दर रूप के ज्ञान होनेसे
मेरे मे खगा है उसको गुणगण बहुत इन्द्रियों के स्वयम्
करने से क्या प्रयोजन होगा तैसे ही उसकी इन्द्रियों का
विज्ञाप होने से भी क्या दोष है जैसे कि मेघों के रहने से या जाने
से मृत्तको कुछ दोष गुणनहीं होता है ॥ २५ ॥

जैसे आकाश जो है भी वायु अग्नि जल पृथिवी इन के
जाने जाने से भी उनके गुणों से नहीं लिप्त होता है तैसे
अक्षर आत्मस्वरूपको महद्गुरु वाले के होने वाले मलों से
कुछ दोष नहीं होता है क्यों कि वह अलग है ॥ २६ ॥

ऐसा होनेपर भी भाषा से रचित जो विषय हैं उनका
संग पहिलेहीं छोड़ देना चाहिये जब तक कि मेरी हृदयभक्ति
से रजोगुण का मलम दूर न जाय तब तक छोटे संगों से वर्जित
रहना चाहिये ॥ २७ ॥

जिस तरह से रोगको अच्छे चिकित्सामे नाश न किया हो
तो वह रोग फिरफिर पैदा होकर उसको दुखी करता है
इसी प्रकार से कुयोग पुरुषका मन संगों में खगा जो मन
को कषाय कर्मों के पक न होने से सब वखत दुःख होता रह-
ता है ॥ २८ ॥

जो पहिले जन्म के योगसे भ्रष्ट भये हैं उनको देवता ने
बिघ्न करने को स्त्री पुत्रादिको मे खगा दिया है ऐसे योगि
विघ्नों से युक्त हो गये हैं तो भीधुं लोग पूर्व जन्म के योगा-
भ्यास के वख से फिर भी योग ही में युक्त होते हैं
कर्म में नहीं लगते हैं ॥ २९ ॥

मनुष्य कर्म को करता है आप भी किया जाता है
किसी परमात्मा से प्रेरित होकर ऐसा करता रहता है
जन्मभर उसी देह में रहने पर भी विद्वान् पुरुष तो

पूर्वं गृहीतं गुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमङ्ग ! ।

निवर्तते तत्पुनरीक्ष्यैव न गृह्यते नापि विसृज्य आत्मा ॥ ३३ ॥

यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निह्न्यान्नतु सद्भिषत्ते ।

एवं समीक्षा निपुणा सती मे ह्न्यात्तमिहं पुरुषस्य बुद्धेः ॥ ३४ ॥

एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः ।

एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येनपिता वागसवश्वरन्ति ॥ ३५ ॥

एतावानात्मसम्मोहो यद्विकल्पस्तु केवले ।

आत्मन्मृते स्वमात्मानमवलम्बो न यस्य हि ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

अपने भगवत्स्वरूप के सुख के अनुभव करने से तृष्णासे निवृत्त होकर रहता है ॥ ३० ॥

जिमका मत परमात्मा में खगा है वह तो खड़े रहे चाहे बैठे या खड़े सोधे मूत्र करे मोजन करे चाहे और भी जो कुछ वशनादिक कार्य करे तो भी अपने शरीर को नहीं जानता है ॥ ३१ ॥

यदि असत् इंद्रियों के विषयों को देखता है तो भी अनुमान में उनको विद्वज् अनित्य जानकर ब्रह्ममान होने से उन विषयों को यथार्थ नहीं जानता है जैसे कि स्वप्न देखकर उठने पीछे आपही नाश होने वाले स्वप्न को यथार्थ नहीं मानते हैं तैसे ॥ ३२ ॥

भीषरस्त्राभिकृतमावाग्दीपिका ।

तदेवमात्मा न विक्रियत इत्युक्तम् नन्वेतदनुपपन्नं वज्रावस्थायां स्वज्वलान्त्वात् मुक्तावस्थायां च गृह्यमाश्रयात् नहि ब्रह्मोऽवस्थातेन ब्रह्मिभावस्यागतस्तयदुक्षीभाधेन गृह्यमाणा न विक्रियते तत्राऽऽह । पूर्वमिति । वज्रावस्थायां गुणैः कर्मभिश्च चित्रमज्ञानकार्यं देहेन्द्रियाद्विचक्षणमात्मन्यध्यासेनाविविक्तं गृहीतमाभीक्ष्ण्येन पुनर्ज्ञानेन निवर्तते आत्मा तु न केनापि रूपेण गृह्यते नापि त्यज्यते अयमभावः भुक्तेः क्रियाफलत्वे भवेदेतावहात्मनो विकारः तस्यास्तारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात् आत्मसंस्पर्शित्वस्वप्नमोक्षयोः सतो न विकार इति ॥ ३३ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । अथेति । ननु पूर्वमेव सत् शब्दादि पुनर्दिविधत्ते करोति मे समीक्षा आत्मविद्या ॥ ३४ ॥

आत्मनो निर्विकारतां प्रपञ्चयति । एव इत्येतापरोक्षतया नित्यप्राप्तत्वाऽऽत्मनः प्राप्तिं वारयति । स्वयंज्योतिरित्यननाज्ञानमहापाकराजलक्षणां विकृतिं वारयति । अत्र इत्युत्पत्तिं वारयति अप्रमेय इति ज्ञानलक्षणातिशयाधानेन संस्कारम् महानुभूतिरिति देशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्ववृद्धिनिपरिणा- आपन्नयनाशान् स्वयंज्योतिष्ठावो हेतुः सकलानुभूतिरिति ।

एकोऽद्वितीय इति विकारेहेतोरन्यस्याभावात् कोऽपि विकार इति दर्शयति । ननु भूतविषयस्य कथं स्वयंज्योतिष्ठादि तत्राऽऽह । वचसां विरामेऽगाचरत्वेन निवृत्तौ सत्त्वाम तथा च भूतिः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति तत्र हेतुः येनपिताः प्रपिताः तथाच भूतिः—

केनापि पतति प्रपितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रेति युक्तः ॥

केनापि वाचमिमां ब्रह्मन्ति वचुः भोजं क उ हवो युमकि ।

भोजस्मास्य भोजं यन्मनसो मनो यद्वाचो—

इ वाचं प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः ॥

इति ॥ ३५ ॥

अद्वितीयत्वमुपपादयितुं भेदस्यावश्यकत्वमाह । एतावानिति केवलेऽभिप्रेत आत्मप्राप्तमिति विकल्प इति यदेतावहात्मनोऽध्यात्मनो मनसः सम्मोहो भ्रमः यतः स्वमात्मानमृते विना यस्य विकल्पस्यावश्यं आभयो नास्ति तत्तन्मनस्येव शुक्तिं चिन्ता "नेह नानाऽस्ति किञ्चन इन्द्रो मायामिः पुरुष इत्येत युक्ताः ह्यस्य हरयः शता वशे" त्यादिभूतेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीषारमगादामगोस्त्रार्मिर्नञ्चिता—

दीपिकादीपनी टिप्पणी

इममविक्रियत्वम् । गुणैः स्वर्वादिभिः कर्मभिरुज्ज्वल्यपु- गयपापैः । आत्मानि जीवस्वरूपे अध्यासेन परत्र परावभास- रूपेण । अविधिकं कायोऽहं वाधिराऽहमित्यभिज्ञं गृहीतम् ज्ञातम् । तदेव अध्यासेनाभिज्ञत्वेन ज्ञातमेव देहादि । ज्ञानेन स्वरूपज्ञानेन केनापि रूपेण मुक्तमवस्थात्मकेन रूपेण न गृह्यते वज्रावस्थात्मकेन च रूपेण न त्यज्यते नित्यमुक्तं तस्मिन् ह्येवमपि प्राप्तिरित्यत आत्मा मायामुल्लासमे मोक्षो न वञ्चनमित्यत्र पूर्वं तथा निर्णीतत्वादित्यर्थः शङ्कामासन्नमाधि- ने कष्टे इत्यतोऽयं मान इति यथा तदगुलीमावस्थावधर्ताक्रिया- फलत्वाद्गोतायां विकारः तथा मुक्तः कस्या अपि क्रियायाः फलत्वे सत्येवात्मनो विकारः शङ्क्योत तस्यास्तु मुक्तस्तु आरोपिते यदधिष्ठानस्याऽज्ञानं देहात्मभावनापादकं तस्याज्ञा- तस्य याधिष्ठानज्ञानेन निवृत्तिर्निरासस्तद्वत्प्रवास क्रियाफलत्व

भीराधारमन्त्रात्मनोस्वामिविरचित
दीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

मिनि न बन्धमोक्षवीरारमवर्षितम् । अतो बन्धमोक्षबोधास्त-
द्वत्ताभावात्तन्मनो विकार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एतदेव मुक्तेशरोपिनाङ्गानिदृष्टिरुपदेष्टव्यम् । मे मत्तन्मन्त्र-
मिदानीं समीक्षा सत्यम् ज्ञानं आत्मविद्येति फलिमोऽ-
ऽर्थस्तथा एव सत्यम् ज्ञानत्वात् मूले पुरुषस्य जीवस्य या
बुद्धिः स्वरूपभूतं ज्ञानं तत्त्वास्तमित्यमावरकमज्ञानं इत्याज
तु स्वरूपं करोति ॥ ३४ ॥

प्रपञ्चवति चतुर्विधक्रियाफलाभावेन विवृणोति एतच्छब्द-
स्वापरोक्षार्थत्वे समीपतरवर्तिवैतदो रूपमिति मानम् । अति-
शयः शक्तिविशेषः । महानुभूतिरिति महती देशकालपरिच्छे-
दशक्त्वा अनुभूतिः स्वरूपज्ञानं यस्य स तथा । काष्ठपरि-
च्छेद एव जगत्परास्मिताविवरिण्यामापञ्चवतायाः सम्भवति
तत् नदभावे तथा देशपरिच्छेद एव बुद्धिः सम्भवति तत्
तदभावे इति तथा व्याख्यातम् । एकः सजातीयमेवशब्दः
अद्वितीयो विजातीयमेवशब्दः इति पदद्वयं कर्तृपदद्वयेन वा
मगवात् विकारनिमित्तस्यावश्यं सजातीयस्य विजातीयस्य
आभावात् कोऽपि विकार उत्पत्त्यादिरस्तीति दूरेवति ।
अतिविषयस्य भूतिप्रकाश्यस्य । अगोचरत्वेन अनन्तत्वाद्वि-
षयत्वेन । तथा च अनन्तत्वेनाविषयत्वे प्रमाणां भूतिः अपा-
र्यावधिमुपपद्यते आस्ता वाच उपनिषदो मनसासह बभौ ब्रह्मणः
आकाशाजिवर्तन इति वागाद्यविषयं तदित्यर्थः । तत्र अवि-
षयत्वे । तथा च वागादीनां तत्प्रेरितत्वे प्रमाणां भूतिः तव-
त्कारोपनिषत् । कश्चित् प्रतिपन्नो ब्रह्मजिज्ञासुः जडानां मन-
जादीनां प्रवृत्तव्यथानुपपत्त्या तत् प्रवृत्तकपरमात्मभुक्तसत्त्वा
पुच्छति । केनेति मनः कर्तुं केन हेवेन प्रेरितं सत् इति नम
इह साधवसाधुविषयं प्रति पतति गच्छति मनसः करणत्वा-
दवश्यं तत् प्रेरकेण केनचित्जीवमिदमेत कर्त्रा भावं निगुह्य-
तापि जीवेन निग्रहीतुमशक्यत्वात् मनोवशेऽप्येष्टमवश्यं देवा
इत्युक्तेः । इतिमितीडागमद्वयस्यः । प्रथमः पञ्चानां मज्जे
मुख्यः प्राणः केन कर्त्रा युक्तः प्रेरितः मनः प्रैति वाति स्वरूपा
पारं करोतीत्यर्थः इमां लौकिकीं च वाचं केनपितां प्रेरितां
वदन्ति जीवा इति शेषः । चक्षुः श्रोत्रमिति प्रायश्ङ्गत्वाद्-
कथञ्चायः । सम्बुद्धौ गो देशिक ! को देवो युनक्ति नियु-
क्ते प्रेरयतीत्यर्थः । इदमुपलक्ष्यं शेषकरणात् । एवं शिष्ये-
यानुयुक्त आचार्य उवाचति गम्य भोज्येति अतिमुच्य
भीराः प्रेत्यास्माल्लोकाश्मृता भवन्तीति आचार्यः भूतिशेषो
ज्ञेयः । यत् यः भोज्यं भोजं शब्दावमासकरवशक्तिप्रदः
मनसो नमः मननशक्तिप्रदः वाचो वागिन्द्रियस्य वाक् शब्दो-
च्चारणशक्तिप्रदः । वाचमित्यपि पाठेऽर्थः स एव प्राणस्य
प्राणः प्राणनशक्तिप्रदः चक्षुषश्चक्षुः दृशनशक्तिप्रदः स श्रोत्रा-
र्हेर्नियन्ता त्वया पृष्टो देव इत्यन्वयः । धीराः धीमन्तः श्रोत्रादि-
प्रेरकत्वेन परमात्मानं जानन्तः अस्माल्लोकाङ्गीर्णिकदेहात् प्रेत्यात्-
क्रमणं विधाय अतिमुच्य विज्ञेदेहं च हित्वा अमृता मुक्ता
भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अद्वितीयत्वं ज्ञानिनां मेदस्फूर्तिराहिकमुपपादयितुम् उप-

पत्त्या पुक्त्या साधयितुं विवक्ष्यो मेदः । आश्रयो नास्तीति
आत्मन एवाश्रयस्त्वविवक्षयत्वेऽप्युपेते वयोक्तम् आश्रयस्त्वविवक्ष-
मागिती निर्दिष्टागचित्तेरेव केवलेति इह ब्रह्मणि किञ्चन
नाना मेदो नास्ति अपवादायै कल्पिताकारपरां भूतिमाह इन्द्र
इति । इन्द्रः परमेश्वरः मन्त्राभिः कल्पितोपाधिभिः पुरुषपः
देवतारादिवद्रूपः ईशने प्रतीयते वस्तुत एवमेवाज्ञेयमित्यर्थः ।
अव्येन्द्रस्य दशसंख्या इन्द्रिवद्रूपेणा विषयाहरणाद्वयः प्राणि-
मेदात् शता शतसंख्यायुक्ताः संयुक्ताः प्रेरिता जडत्वेन
अतः प्रवृत्तव्यथानुपपत्त्या लब्धिताः सन्तीत्यर्थः वयोक्तं शङ्करशा-
रीरके चे हि परविद्याधिकारे केचित् प्रपञ्चा उक्तवन्ते यथा
युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशसंख्यां वै हरयो च वै दश च
शतानि सहस्राणि बहूनि चानन्तानि चेत्येवमादयः ते भवन्तु
प्रविद्ययाः । तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्तरमवाद्यामिद्युपसं-
हारात् इति । इवास्वातञ्च तद्दीकार्या रत्नप्रमायाम् । अस्व
जीवमात्रं प्राप्तस्त्वेश्वरस्य दश हरयो विषयाहरणाद्वयोन्द्रियाणि
प्राणिमेदापेक्षया शतानि सहस्राणि च तेषामीश्वराज्जेदमाद्य-
ह्युदा । अयमिति । ईश्वर एव हरय इत्यर्थः इति । इत्यमेवा-
भिप्रेत्यं भूतिः मेदस्वावास्तवत्वे उदाहरेति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

भीमशरीरसुरिकृतशुक्लपद्मम् ।

आत्मा न गृह्यते पूर्वमिव शृङ्खोऽहमित्यादि देहाकारो न गृह्यते
नापि विसृज्यः न च सगसंहारादिमाक् स्वात् ॥ ३३ ॥

ननु सज्जिघत्से सत्यम् निघत्से तमो नावस्थापयति किम्
इत्यादिष मे समीक्षा मद्रिषयज्ञानम् ॥ ३४ ॥

परिशुद्धो जीवात्मा महानुभूतिः अपरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानः
सकलानुभूतिः सर्वायंगोचरज्ञानत्वात् एकः अनेकारम्भकत्वाभावा-
देकः अद्वितीयः अत एव वचसां विरामः देवमनुष्यादिशब्दा-
नामविषयतया तद्विरतिहेतुभूतः ईहता चेष्टमानेन वागस्यः
वागिन्द्रियाणि प्राणाश्च चरन्ति इवपिप्यन्ते ॥ ३५ ॥

केवले शरीररहिते आत्मनि विकारः देवत्वमनुष्यत्वाद्याकारो
वा तस्यात्मनः अवच्छिन्नः पुरुषत्वलब्धो नास्ति तमात्मानं माना-
दने प्रमाणादने न पद्बतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमशरीराद्यवाच्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च पूर्वमिति गुणकर्मचित्रं सत्त्वादिगुणानुगुणैः कर्मभिः
पुण्यापुण्यकार्मकैश्च नानाविधमङ्ग देवमनुष्यादिशरीरमज्ञानं
च देहात्माभिमामरूपं पूर्वं ज्ञानोत्पत्तेः प्रागात्मनि अविचिक्तं यथा
तथा गृह्णते तत्पुनर्ज्ञानोद्भवानन्तरमिच्छया मद्रिषयज्ञानेन
निवर्तने निष्पत्तिपयेन्तेषु निवर्तने इत्यर्थः । आत्मा न गृह्यते
पूर्वमिव शृङ्खोऽहमित्यादिदेहाकारेण न गृह्यते नापि विसृज्यः
न च संहारादिमाक् स्वात् न च पुनरावर्तते इति भूतेरिति
भावः ॥ ३३ ॥

इत्याद्या प्रज्ञाननिवर्तकत्वं इष्टाग्नेन प्रपञ्चयति । यथाहीति ।
तमोऽश्वकाराजिह्वादेव ननु सज्जिघत्से सज्जिघापयति नाव-
स्थापयति एवं सती विद्यमाना मे समीक्षा मद्रिषयं ज्ञानं पुरुषस्य

भीमजीरसाववाचकतमागतचन्द्रप्रकाशः ।

पुनरेतन्मिच्छे इत्युक्तोऽहमित्यादिबुद्धिमित्यर्थः । तन्मुक्तं संसृति-
च इत्यादिभिः भावः ॥ ३४ ॥

तद्विधाते कथंभूतोऽवतिष्ठत आत्मस्यत्राह एव इति । एव परिशुद्धो
जीवात्मा स्वयंउच्यते । स्वयंप्रकाशोऽजः जन्मादिविकाररहितोऽप्रमेयः
प्रकाशादिभिः प्रमातुमशक्यः महानुभूतिरपरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानः
सकलानुभूतिः सर्वांगगोचरज्ञानवान् एकः अनेकद्रव्यात्मक-
त्वाभावादेकः अद्वितीयः प्राकृतदेहरहितः अत एव वक्ष्य-
विरामः देवमनुष्यादिशब्दानामविषयतया तद्विरतिहेतुभूतः
येनेषिताः प्रविताञ्छादिता वागसवश्चरन्ति व्यापिगन्त स
एव इति पूर्वावस्थाप्रदर्शनम् ॥ ३५ ॥

छिन्नात्मसम्प्रोहमज्ञानमात्मनि तमिच्छं पुण्यस्य बुद्धेरित्यादौ
संसृतिनिदानतया व्याज्यतवाक्यं आत्मसम्प्रोहः कियानित्यतस्ते
निरूप्य दृश्यन्ति । एतावानिति । अवलम्बः प्रकृत्यवच्छेदः देहगतः
विकल्पः देवाद्याकारः यस्यात्मनो नास्ति तं स्वमात्मानमृते चिन्ता-
विहाय विस्मृत्येति बाह्यकेवले ज्ञानैकस्वरूपे तस्मिन्नात्मनि
विकल्पः देवोऽहं मनुष्योऽहं कृशोऽहमित्यादिरूपोऽभिमानमेव
इति वत् ॥ ३६ ॥

भीमजिजयश्चजनीयेकतपदरत्नावली ।

ननु जगत्स्वातन्त्र्यप्रतीतिं किकारणमित्याशङ्क्यप्राज्ञानं कारण-
मित्याशयेनाह । पूर्वेमिति । ज्ञानोद्भूतपूर्वमात्मनि परमात्मनि
अज्ञानं गृहीतं परमात्मस्वरूपविषयत्वेनाज्ञानमार्जितं जीवनेति
शेषः । न कथं तत्स्वरूपविषयमेवेत्यत उक्तं गुणकर्मचित्रमिति
भगवतो गुणविषयत्वेन कर्मविषयत्वेन च चित्रं नानाविधम-
ज्ञानसङ्गात् प्रमाणमाह । अविबक्तमिति । एतमहं जानामीति
विवेकशून्यं तत्त्वेनद्विज्ञाननिवृत्तौ का प्रतिमटीति तत्राह । अद्वेति ।
अद्वैतामन्त्रेणैव भयं माकार्पीरित्याह पुनः पुनरीक्ष्या हरेः स्वर-
ूपस्य गुणानां कर्मणां चाख्योचनलक्षणापासनाजतिनेन । तद्विज्ञानं
निवर्तते पुनस्तद्विज्ञानं न गृह्यते ज्ञानोद्भूतान्तरम् आत्मा परमा-
त्मापि न विमुक्तः स्वस्वरूपसुखाविस्कारादिष्वलगापरोक्षी-
कृतो न परोक्षीभवति । तस्य जगत्स्वातन्त्र्यं च न प्रतीयेत
इत्यर्थः—

अथैहानेऽपि चाज्ञाने न विशेषो हरेः कथञ्चित् ।

तेषामेव विशेषः स्यादज्ञानापगमेन तु ॥

इति वचनाज्जीवस्यैव विशेषो न हरेर्विशेष इति च ज्ञातव्यं
ज्ञानार्थेति भावः ॥ ३३ ॥

मम स्वात्माकारणाज्ञानं निवर्तते इत्युक्तं तत्र तेन मम
कथं विशेषो नास्तीति समर्थितं सोदाहरणमाह । यथेति ।
दिशब्दः सल्लिख्यको वया भातोः सूर्यस्य उदयो नृचक्षुषां
तमो निदृश्यान्नतु तमः संविद्यते कमप्यतिशयं नाद्यते एवं
वैराग्यादिभाषनसामर्थ्या निपुणा सती मे समीक्षा पुरुषस्य
सर्वेश्वरीनारायणशरणं गतस्य बुद्धेरन्तर्मिच्छं इत्यात् ननु
मम कथंनविशेषं कुर्यात् ॥ ३४ ॥

[१८१]

बुद्ध्याः भूतपरमात्मास्वरूपस्यापि तस्य स्वरूपे कीदृशमित्यु-
क्तवस्थाभूतं बोधं परिहरति । एव इति । एवोऽहं ज्ञयंउच्यते
स्वत एव पूर्वेप्रकाशः अतः एवाजः अत एवाप्रमेयः महती
मनुभूतिहेतवेत्यस्य स महानुभूतिः सर्वज्ञ इत्यर्थः । सकलानुभूतिः
पूर्णसुखानुभय एकः ज्ञानानन्दादिगुणामिन्द्रियात्मगतमेवहरितः
अद्वितीयः सर्वोत्तमः अप्रमेयश्चाद्विहाद्यामगोचरः बाह्यम-
गोचरश्चेत्यदीयज्ञापनं कथं वरीवर्तेति तत्राह । येनेति । बाह्य-
जनाः भेदिकलौकिकसर्वेष्ववधारयन्त येनेतिनाः वर्तन्त इत्यनेन
भगवदनुगृहीतव्याख्यावधारविषयत्वेन तज्ज्ञानमुदेतीति ज्ञातव्यस्य
ज्ञानानन्दाद्यभिन्नत्वादेकः सर्वोत्तमत्वतः ।

अद्वितीयो महाविष्णुः पूर्णेश्वरपुरुषः स्मृतः ॥

इति वचनात् ॥ ३५ ॥

एवं ज्ञानं द्वयस्वरूपं निरूप्य मिथ्याज्ञानस्वरूपं तत्कारण-
ज्ञानस्वरूपं च विवक्ष्य निरूपयति । एतावानिति । बहिरूपः
प्रमाणविरुद्धं कल्पनं जीवस्वातन्त्र्यं परमात्मास्वातन्त्र्यं जीवपर-
मत्वादिविषयोऽयम् एतावानात्मसम्प्रोहः भ्रमोऽयं भ्रमस्य बाह्य-
कलानगिभ्यं तत्कथमत्राह । केवले इति । आत्मा जीवः केवले
स्वतन्त्रे अभूतं निवृत्तं परमात्मनि स्थितं महाधारतया स्थितं
स्वमात्मानं स्वस्वभावं कदाचनपनोद्यास्वातन्त्र्यमचलं स्थिरं न
पश्यति । यथावशावृत्तमो न निवर्तते इत्यतः स्वस्वभावाज्ञानं
निमित्तं तद्विज्ञानो भ्रमो निवर्तते इति निश्चीयते "एतावाना-
त्मसम्प्रोहो यद्विरुद्धस्य कल्पनं यत्परमात्माभ्यान् जीवाविच्छे-
येन न पश्यतीति वचनात् ताद्वैतज्ञानेन भेदभ्रमो निवर्तते
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिदुतक्रमसम्बन्धः ।

नचैवं गुणकर्मणोः प्रहङ्गात्यागतस्त्वन्वदायो विकारीसंभावयेत
अज्ञानमात्रतः संवत्सात्यारित्याह । पूर्वं मिति ॥ ३३ ॥

तस्य च भेदश्च प्रकाशो मनुष्यदेह्याज्ञानलोपात् स्वत
एव भवतीति दृष्टान्तेनाह । यथा हीताननु पूर्ववत् यत्तेजोऽलक्ष्यं
सद्वस्तु तत्पुनर्विद्यत इत्यर्थः । मे समीक्षा कुर्यादिति ॥ ३४ ॥

तत्स्वतन्त्रत्वाद्यपि प्रकाशस्तत्सर्वप्रकाशमात्मसाक्षात्कारस्य
स्वयमेव स्यादित्याह । एव इति । तद्विज्ञाने सर्वविज्ञानात् सकलानु-
भूतिः तत्र हेतुमहानुभूतिरिति ॥ ३५ ॥

ननु भ्रम एव अज्ञानस्य शुद्धं तत्पदाद्येमाश्रित्य ज्ञेयं कल्पयति
यद्योक्तं "आभयस्वविषयसमागिनी निर्विमाग्यतिरिक्त केवले"ति
तर्हि कथं भ्रममयोषाधिकस्यैवगाल्यस्य अज्ञान एव तत्त्वानुध-
देयावस्थेय भ्रमोऽप्यस्ति कश्चाद्विप्रतिपद्यते तत्र किमुक्त्यते
तत्राह । एतावानिति । विविधं कल्पयते चेत् सविकल्पो भ्रमः अतः
केवले इत्यस्यैवसंभावनारहितव्यापक्षयो न विद्यते स्वमात्मानं
जीवमृते यस्य भ्रमस्वभावलोपो न विद्यते तदुक्तं वैष्णवे—

ह्यादिनी संजिनी संविद्यत्येका सर्वभेदविधौ ।

हावतापकारी मित्रा त्वमि तो गुणवर्जिते ॥

इति सर्वज्ञसूक्तं च—

श्रीमद्भगवद्गीतासहितकर्मसम्बन्धः ।

कृद्विद्या संविदा मित्रः सविदानम् ईश्वरः ।

स्वाविद्यासंयुतो जीवः संज्ञानिकाराकरः ॥

इति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भगवत्पादकवर्तिकृतसारायेंदुशिनी ।

तस्माद्विज्ञाननिवनेकं ज्ञानभेदोपादेयमित्याह । पूर्वं वक्ष्यावस्थायां गुणकृतकर्ममिति चित्रं यत् सन्धानमेवात्मनि त्वंपादार्थविषये गृहीतमासीत् कीदृशम् अविधिकं कृतं आगतं किंस्वरूपमेतदित्यविचारितं तदेवाज्ञानं मुक्तदशायामीक्ष्या ज्ञानेन निवर्तते इत्यतः अतु ज्ञानमेव पूर्वोत्तरदशयोरगृहीतं गृहीतं च भवेत् त्वंपदार्थं आत्मा तु न गृह्यते नापि विस्मृयते कदापीति सर्वकारस्य एवेति भावः ॥ ३३ ॥

सदा वर्तमान एवात्मा ज्ञाने सति स्मृत एवोपपद्यते तस्मिन् सति नोपपद्यते सृष्ट्यप्रकाशे सति अस्ति च घटपटादिरिष्येत्याह । यथा इति । अक्षुपस्तमआवरणमेव ह्वात् न तु तच्छुविधने यतः सत् अक्षुस्तु सदैव वर्तमानमेकरसमेवेति भावः एवं निपुणा मे समीक्षा दृढं ज्ञानं मदीया विद्या शक्तिरित्यर्थः पुरुषस्य त्वंपदार्थस्य बुद्धेर्बुद्ध्युपाहतस्य तस्मिन् ज्ञानावरणमेव ह्वात् ॥ ३४ ॥

तत्रश्च शुद्धेन त्वंपदार्थेनात्मना परमात्मानं सूर्यस्थानीयं भस्त्रा किं ज्ञयं पश्येत् स तु जीवात्मविलक्षण एवेत्याह । एव इति स्वयं ज्योतिः स्वप्रकाशः जीवस्तु तत्प्रकाश्यः अजः जीवस्तु-पाधिद्वारा जन्मः अप्रमथः सर्वव्यापकत्वात्प्रमातृमशक्यः जीवस्तु न तथा भूतः महानुभूतिः चित्पुरुजः जीवस्तु चित्कणः सकलानुभूतिः सर्वज्ञः जीवस्त्वरूपः एकः परमेश्वरात्मनाभावात् सज्जानीयमेव रहितः जीवस्त्वेनेकः अद्वितीयः जीवमाययोस्तच्छक्तिर्वेनेकपाद्विज्ञानीयमेव रहितश्च जीवस्तु नैवभूतः न च जीववद्वाङ्मनसगोचर इत्याह । वचसां विरामे अगोचरत्वेन वृत्तौ सत्यां तथा च भूतिः यतो वचो निवर्तते अप्रमथ मनसा सहैति तर्हि स कथं प्रत्येतव्य इत्यत आह वेनेषिताः यत्प्रेरिता वागस्यश्चरन्ति यत्तुं गुणप्रकाशरनुमीयते भवन्ति ॥ ३५ ॥

न तु विश्वस्यास्य पृथक् प्रत्यक्षत्वात् कथमद्वितीयत्वं तत्राह एतावानिति । केवले एकस्मिन् जगत्प्रात्मन् आत्मनि सति विकल्प इति यत् एतानव आत्मसंगोहः स्वीयसम्पगाधिकेकः अस्य आत्मसम्प्राप्तस्य स्वमात्मानम् ऋते स्वीयं जीवात्मानं विना अवलम्ब्य नास्ति जीवात्मन एवाज्ञानेन द्वैतेन पृथक् प्रतीतं तस्य द्वैतस्य परमात्मकार्यत्वेन परमात्मिकात् नेह नानास्ति किञ्चेतरयादिभूतः पार्थक्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

नर्षानित्यासुररूपे प्राकृते सुखबुद्धौ किं कारणमित्यपेक्षायाम्-

ज्ञानभेदेनाह । पूर्वमिति । परमात्मन्युपपदमात्मज्ञानात्पूर्वमात्मनि परमात्मनि ज्ञानं गृहीतं परमात्मविषयत्वेनोपासं जीवेनेति शेषः न केवलं स्वरूपविषयं तज्ज्ञानमपि तु गुणकर्मचित्रं परमात्मनो गुणविषयत्वेन कर्मविषयत्वेन चित्रं नानाविधम् अज्ञानस्य विषयं स्वरूपमाह । अविधिकमिति भावे निष्ठा । अज्ञानस्याविषयान्-न्द्वोरविषयत्वमित्यर्थः विज्ञानमात्रमात्रमात्राद्वयेव कृद्विज्ञानमिति भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति को ज्ञेयत्वात्कः प्राय्याद्येवः आकाश आनन्दो न स्वात् भूमेव सुखं नाप्ये सुख-मस्ति यो भूमा तद्भूतं यदल्पं तत्पर्यसंविदान्स्वरूपाय कृष्या-येत्यर्थव्यवहारीकभूतिश्च इमयोर्विषयं किञ्च यथा कश्चित्पु-रुषो वने गजसिंहकङ्कहस्तकम्बाद्वानलमयाजीवितापदमापन्नः पञ्चायन् कदाचनकूपपानं स तत्र कूपतले महासर्प इष्टा मय एव वल्लीमादाव अम्बमानो हंशादिवहूपद्रुनोऽपि उपरितश्चयुतं मधु विन्दुरसाखादासक्तवत्तन्नेतिष्ठति तत्र मधुविन्दुवह्विषयसुखमिति भारताख्यानप्रसिद्धेरित्येव परमानन्दतुच्छानन्दयोर्ब्रह्मसुखविषय-सुखयोरविषयत्वमेवाज्ञानमित्यर्थः कथमस्य निश्चिरिति चेत्तत्राह । निवर्तते इति । गुरुपदेशेन परमानन्दस्य भगवतः स्वरूपगुण-कर्मणां पुनरीक्षणैव सम्बन्धानेनैव भगवत्कृपाकटाक्षेनैव वा तत्कारणमज्ञानं निवर्तते पुनः शब्दस्वोभयत्र सम्बन्धः पुनस्त-द्विज्ञानं न गृह्यते ज्ञानमेव गृह्यते इत्यर्थः । ज्ञानोद्वादात्मा परमात्मापि न विस्मृयः न त्याज्यः पूर्वमज्ञानेनात्मा विस्मृय आसीत् पुनस्तज्ज्ञानेन विषयसुखस्य दुःखरूपत्वनिश्चयात् परमानन्दरूपः परमात्मा न विस्मृयो भवत्यपि तु मज्जनादिना गृह्यते एवेति भावः ॥ ३३ ॥

भगवदीक्ष्याऽज्ञानं निवर्तते आत्मा च प्राप्नो मक्तीत्युक्त इदानीं ज्ञानज्येष्ठमानमनुभूयते ग तु जन्मते इत्याह । यथेति । हि-वधारणे यथा भामो रुषो नृक्षुपां तम एव निहन्वाजस्तु सखि भस्ते मानुप्रकाश्यभूतं यत् पूर्वमेव सत् विद्यमानं न विधत्ते न करोति एवं सती असत्तकशून्या निपुणा साधनादिसम्पन्ना मे भगवतः सर्वज्ञस्य समीक्षा समीचीना विद्या माह्वविद्या विद्ये-त्यर्थः पुरुषस्य जीवस्य बुद्धेस्तमिधमज्ञानं ह्वात् न तु मत्प्रका-श्यभूतज्ञेयवस्तु चिद्विस्वरूपादिकं विधत्ते उत्पादयति ॥ ३४ ॥

कीदृशं त्वस्वरूपमित्यपेक्षायामाह । एव इति । एव प्रत्यक्षोऽहं स्वयं ज्योतिः स्वयं प्रकाशः सत एवाजः स्वेच्छां विद्याऽऽवि-मांवरहितः अज्ञत्वादेवाप्रमेयः अग्न्यैः प्रमातृमशक्यः स्वयं महानुभूतिः महती देशकालादिपरिच्छेदशून्याऽनुभूतिज्ञानं यस्य सः सर्वदेशकालवस्तुविषयकज्ञानाभय इत्यर्थः । इत्यनेन सामान्यतः सर्वज्ञत्वमुक्तं सकलानुभूतिरित्यनेन सकलविशेषज्ञानाभयत्वादि-शेषसर्वज्ञत्वमुक्तं यः सर्वज्ञः सर्वविदिति भूतः एकः ब्रह्मा नारा-यणरामकृष्णादिनानाशब्दाद्योऽपि स्वरूपभेदरहितः अद्वि-तीयः समानाधिकार्यः न तत्समश्चाऽधिकश्च इदमेतत् तत्पर-मोऽस्त्वप्यधिकः कृतोऽस्य इतिभूतिस्मृतिभ्यां ननु शब्दाद्वारं कृतोऽप्रमेयत्वमिति चेत्तत्राह वचसा विरामे स्वरूपगुणानामि-यत्तामप्राप्य विरामे निवर्तते सति अप्रमेयत्वमित्यर्थः । वाचस्त्वं तु इत्युक्तवच्छेदाभावेनेत्युभयप्रकारकारवमविरुद्धं यतो वाचो निव-र्तते अप्रमथ भवसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विज्ञानं विभेति कृत-ञ्चेनेति भूतेः नत्वप्रमेयत्वेऽपि शब्दाद्वारं कृतवार्त्तिकारे शब्दप्रकाशवत्

यन्मासाकृतिभिर्प्राह्यं पञ्चवर्णमवाधितम् ।
 व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयं ह्यं पण्डितमानिनाम् ॥ ३७ ॥
 योगिनोऽपह्नयोगस्य युञ्जतः काय उत्थितैः ।
 उपसर्गैर्विहन्ते तत्रायं विहितो विधिः ॥ ३८ ॥
 योगधारणया कांश्चिदासनेर्धारणान्वितैः ।
 तपोमन्त्रैषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्देहेत् ॥ ३९ ॥
 कांश्चिन्ममानुध्यानेन नामसंकीर्तनादिभिः ।
 योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादशुभदान् हानैः ॥ ४० ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वादिष तयात्वे स्वयंप्रकाशवहानिरिति चेत्तत्राह । चेनेषिता
 वागसबन्धरतीति । येन वेरिताः सवो वाचोऽसवः प्राणाश्चरन्ति
 अस्मत्वापारे समर्थो भवन्ति असुशब्देन तद्वन्तो जीवा अपि-
 पृच्छन्ते तेऽपि तद्वेरिताः प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदेवं परमात्मनः स्वयंज्योतिष्प्रमज्जवमप्रमेयत्वमेकत्वमधि-
 तीत्यर्थं सर्वज्ञत्वं वागसुशब्दोपलक्षितचेतनाचेतनानिबन्तुवादि-
 निरूपितमिदानीं कथ्यामागरः सर्वज्ञो भगवान् स्वमकाहितोप-
 देशाद्योक्तिसिद्धान्तवादिनो ये जीवानां सम्प्राप्तोपदेशाच्च प्रवर्त्तमानाः
 सजातीयविजातीयसंगतभेदशून्यं सर्वप्रमाणागोचरमात्मनस्त्वं
 परमार्थवस्तु तत्त्वाविद्यात्मककार्यकारणोपाधिपरिच्छेदात् जीवे-
 श्चरन्तस्त्वभिभागस्तत् एवेशजीवयोः सर्वज्ञत्वात्पण्डिते सर्वज्ञाकिंवा-
 न्त्वत्पञ्चपरतन्त्रत्वे नियन्तृत्वनिश्चयत्वे भवतः नतु सर्वोपा-
 धिनिर्मुक्ते ते सम्भवतः आत्मन्मात्रस्तु असदेव शुक्रो रजत-
 प्रतीतिवन्निश्चयेव प्रतीयते तदप्रतिपादकशब्दस्यैवावमात्रं
 तस्माज्ज्ञातव्यनिश्चयवस्तुत्वात्तस्मात्परमात्मनि सर्वज्ञत्वनिश्चय-
 त्वादि न चास्तवमस्तीति तेषां मतमनूय दूषयति । एतावानिति
 आत्मसम्बोधः अत्मनोऽवस्थातुभयः एतावानेव न ह्यतोऽप्य-
 इत्यर्थः । कांऽस्मात्स्वपेक्षायामाह । यत् आत्मन् आत्मनि परमा-
 त्मनि विकल्पः अविद्यापाशिता विविध ईश्वरत्वजीवत्वसर्वज्ञ-
 त्वादिबन्धवाविविकल्पः भेदकल्पने तदुक्तमस्तप्रज्ञापतुस्त्वना-
 र्थयितुमात्मविशेषणमाह । केचन । अविद्यागन्धसम्बन्धगन्धे
 तत्कल्पनायां प्रमाणमपि नेत्याह । स्वमात्मानमृते तेषां स्वबुद्धि-
 बिना यस्य समोदस्यावलम्बो न ह्यस्ति ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

हे उद्धवजी ज्ञान होने से पहिले आत्मा के विवेक नहीं
 होने से अनेक गुण कर्मों के भान होने से चित्रित आत्माको
 जो प्रहय किया रहता है सो स्वरूप ज्ञान होने से भरी कृपा
 दृष्टि से आत्माकी विचित्रता बुझिमिट जाती है और आत्मा
 तो न प्रहय किया जाता है न छोड़ा जाता है ॥ ३६ ॥

ऐसे सुख का बन्ध होता मनुष्यों के नेत्रों

के अंधकार को नाश कर देता है और किसी छटादि
 पदार्थ को चनाता नहीं है इसी प्रकार से उत्तम मेरा ज्ञान
 इस पुरुष की बुद्धि के अंधकार को नाशकर देता
 है ॥ ३६ ॥

यह आत्म स्वरूप तो स्वयं ज्योति है प्रत्यक्षादिकों से जान-
 ने योग्य नहीं है देशादि नियमरहित है सब ज्ञानों का कारण है
 एकाकार है अपने वेदादिकों से भिन्न है जिसको मन बचन मी-
 यथाये नहीं पा सकते हैं जिसकी प्रेरणासे वाणी प्राणादिकें सं-
 चार करते हैं ॥ ३५ ॥

इतना ही आत्म स्वरूप का मोह है जोकि एकदम केवल
 आत्मस्वरूपमें देव मनुष्यादि भेद प्रतीत हैं जिस मोह का
 भवत्वस्वभी आत्मा के बिना दूसरा कोई नहीं है ॥ ३६ ॥

अधिरक्षामिकृतमावाधेयिका ।

केचित्पुनः प्रत्यक्षादिप्रतीत्यैव प्रपञ्चस्य वाचाबोगाद्वेदा-
 स्ताथोनां च कल्पयंकृतप्रतिपादनपरत्वेनायंवादवावृत्तेन स्वस्वमिति
 मन्वन्ते तन्मनमनूय दूषयति । नामाकृतमिन्द्रो नामरूपो-
 पलक्षितं पञ्चवर्णं पञ्चभूतात्मकं ह्यं ज्ञेयं यत्स्वधाधितमिति
 पण्डितमानिनामत्र वयमेव पाण्डिता इत्यादिमानवतां वेदास्तेष्व-
 यमथेवाह इति प्रतीति ने तद्विद्वां यतो व्यर्थेनापि विनाऽ-
 प्यर्थेन सा प्रतीतिः तयाह न तान्निष्ठत्वेकवाक्यत्वे तेषामस्ति
 यतोऽपेक्षाद्वयं स्वात् तच्चाऽकलुषोक्तुपरमात्मस्वरूपमप्रतिपादने
 कर्मविशिष्टवतां भजने तत्त्वाविधितत्वं तैत्तस्य नामरूपात्मक-
 त्वात् प्राह्यत्वात् पञ्चवर्णमकत्वात् स्वप्रतिवित्याद्यनुमनेषां
 चारम्भण्यदिभूतिमिच्छाधिगतमिति ॥ ३७ ॥

तदेवं ज्ञानयोग संपादकर निरूप्येदानीं तन्निष्ठस्य विज्ञव-
 तीकारमाह । योगिन इति त्रिभिः योग युञ्जतः कायो यद्यस्तदे-
 वापप्रेरकसर्गं योगाद्यप्यधेरभिभूयत विधिः प्रतीकारः ॥ ३८ ॥
 योगधारणया सोमस्योर्ध्वधारणया सप्तापशेयादिन् आसने-
 वायुधारणाऽग्निवैवातादिरोगान् तपोमन्त्रैषधैः पापप्रहसर्पादि-
 कृतात् ॥ ३९ ॥

ममानुष्यानादिभिः कामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्या इत्यमाना-
 दीन् हन्यात् ॥ ४० ॥

कांश्चिन्मानसान् कामान् समानुष्यामेत निरन्तरमद्रुप.

केचिद्ब्रह्ममिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरम् ।
विधाय विविधोपायैरथ युञ्जन्ति सिद्धये ॥ ४१ ॥
न हि तत्कुशलादृत्यं तदायासां ह्यपार्थकः ।
अन्तवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः ॥ ४२ ॥
योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् ।
तच्छूद्रध्यान्न मतिमान् योगमुत्सृज्य मत्परः ॥ ४३ ॥
योगचर्यामिमां योगी विचरन्मद्वयपाश्रयः ।
नान्तरायैर्विहन्त्येत निःस्पृहः स्वसुखानुभूः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्
एकादशस्कन्धे परमार्थनिर्णयोनाम्
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुणचिन्तनेन नामसंकीर्तनादिभिः वाग्ज्ञानपञ्चोपायैश्चारीन्
योगेश्वरानुहत्या अधृतिसङ्गादीन् शनैरुद्धेयं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जो कि देहादिक नाम रूप से ग्रहण किया जाता है
पांच तत्त्व का बना है वह भी सत्य ही आत्मासा है
इस प्रकार का जो वचन से भी अर्थ बाद रूप भेद है
वह केवल अपने को पंडित मानने वालोंका है ॥ ३७ ॥

जो पुरुष योग में सिद्ध नहीं है उसका शरीर उसी में
से उत्पन्न होने वाले रोगादिकों से नष्ट होजायगा तो योग
में विघ्न होगा तिस के लिये यह विधि विधान किया है ॥ ३८ ॥

तिस में शीतोष्णादि दोषों को सूर्यादिक की चारण से
रोगों को आसन चारणादिकों से दूर करे पाप ग्रह संपादिक
दोषों का तप मन्त्र औषधों से नाश करे ॥ ३९ ॥

कामादिक दोषों को मेरे नाम संकीर्तन ध्यानादिकों से
नाश करे अथवा वस्त्रादि दोषों को जो कि अशुभ दासक
है उनको योगेश्वरों के सेवन कर के नाश करे ॥ ४० ॥

श्रीभरुवामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अन्ये तु देहसिद्ध्यर्थमेवैतत्सर्वं कुर्वन्ति । तद्वयसि । केचित्पु-
नरेतैरन्यैर्ओपायैर्देहमेव सुकल्पं जरारोगादिरहितं वयसि तारुण्ये
स्थिरं च कृत्वा मज्जन्तपरकायप्रवेशादिसिद्धये तत्सद्भा-
र्यारूपं योगं युञ्जन्ति न तु ज्ञाननिष्ठा रूपम् ॥ ४१ ॥

कुशलेः प्राज्ञैराश्चर्यायं न मयति । वनस्पतिवदारमेवस्यायी
शरीरं तु फलवत्प्रभारमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु कश्चित् समाध्यङ्गत्वेनापि प्राणायामादियोगे क्रिय-
माणं जरारोगाद्यभावां दृश्यते सत्यम् तथापि समाधिमु-
त्सृज्य न तत्र सज्जेतेत्याह । योगमिति । तत् तां देहसिद्धिं न
अदृष्ट्वाश्च विश्वसेत् ॥ ४३ ॥

तदेवं विघ्नप्रताकारैर्योगं कुर्यादित्युक्तं मच्छरणास्य तु
न विघ्नशङ्कापीत्याह । योगचर्यामिति । विचरन् स्वसुखं अनुभूयन्
भूतिर्यस्य सः स्पृहा मूला हि विघ्नाः सा च मद्वाभयस्य
निवर्ततेऽतोऽन्तरायै रविहनः स्यान्स्पृहा भवतीति ॥ ४४ ॥

समाहित्य स्वयोगं त समस्तापनिषद्सम् ।

सख्ये मुख्यतमा भक्तिं मुक्तौ पुनरुपादिशत् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीचरभ्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भारिभारभण्डासगोस्त्रामिविरचिते

दीपिकादीपनी टिप्पण्या ।

अन्ये सकामा एतत् सोमसूर्यादिचारणम् । तद्देहसिद्धि-
प्रयोजनं दूषयान् द्वाष्टवामिति शेषः ॥ ४१ ॥

मुखं तादिति देहसिद्धिपरणाम ॥ ४२ ॥

तत्र देहसिद्धौ कल्पनां जरारोगादिरहितताम् ॥ ४३ ॥

मच्छरणास्य मज्जन्तयेकषण्य । सा च स्पृहा । अतः स्पृहा-
रहित्यात् । समाहित्य नक्षपेयं चर्यामिति ॥ ४४ ॥

येनाज्ञानं विनश्यतं विना यत्नं हि देहिनाम् ।

तन्नामकीर्तनेन येन दत्तं गौरं भजामि तम् ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धे

भारिभारभण्डासगोस्त्रामिकृतदीपिकादीपने टिप्पण्ये

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भीमद्वयनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

केचिदिति । वयसि स्थितं वृद्धशरीरमपि मन्त्रौषधादिभिः पटुतरं विधाय युञ्जन्ति ॥ ४१ ॥

नहि तत्कुशलं तत्र कुशलं न तत्कुशला इति पाठे तत्र न कुशला इत्यर्थः । तदायासः देहस्थितिकरणायासः जनयंकः निष्फलः ॥ ४२ ॥

करणापाटवसङ्गावेऽप्युषो मन्त्रौषधादिभिः संपाद्यत्वाभावात् मद्देहदीकरणां कावक्षेपमपहाय तस्मिन्नपि कावेऽपि योगः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽध्यायानि

भीमद्वयनसूरिकृतशुकपञ्चीये

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भीमद्विराघनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अप्येव देहसिद्धयेमेवैवं कुर्यान्ति तद्वयति । केचिदिति । वयसि स्थितं वृद्धशरीरमपि मन्त्रौषधादिविधोपायैः सुकरं पटुतरं विधाय सिद्धये कायसिद्धयेऽङ्गपरकायप्रवेशादिसिद्धये योगं युञ्जन्तीति यत् ॥ ४१ ॥

तत्कुशलेः प्राज्ञैर्देहं नादृशीयं कृतः वनस्तदायासः देहदीकरणायासः अपायको विफलः कृतः अन्तर्बन्धाच्छरीरस्य करणापाटवसङ्गावेऽप्युषो मन्त्रौषधादिभिः संपाद्यत्वाभावात् देहदीकरणाकावक्षेपमपहाय तस्मिन्नपि कावे योगः कर्तव्य इति भावः । फलस्यैव वनस्पतेरिति फलमत्र हृष्टान्तः वनस्पतेरित्यतद्वाटोन्निकृष्ट आत्मनो नित्यत्वसूचनार्थम् ॥ ४२ ॥

क्वचित्समाध्यङ्गवेनापि प्राणायामादिषु क्रियमाणेषु जरारोगाद्यभावो दृश्यते सत्यं तथापि समाधिमुत्सृज्य न तत्र सज्जेतेत्याह । योगमिति । कल्पनां पटुतरं विधायानुयातां देहस्थितिम् न भद्भ्यान्निश्चयेत् ॥ ४३ ॥

मत्प्रपन्नस्य विघ्नशङ्केषु नास्तीत्याह । योगचर्यामिति । विचरन्कुर्वन्मुपाश्रयः भद्रमेवोपाश्रयः शरीरं यस्य सः अत एतांशुमादिषु निःस्पृहः स्वसुखं मच्छेपेत्करसस्वात्मसुखमनुभवतीति तथा अन्तरायैर्न विद्वेष्ट ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमद्विराघनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावर्ध्या ।

रसायनादिनानाविधोपायैः शरीरस्य नाशायन्तरायपरिहारस्य सुशक्तत्वेन सिद्धसाधनसौख्यार्थं योगधारणादिविधानमत्राह । केचिदिति । केचिद्विवेकिनः परेण ध्याये सुकरं परिश्रयसामर्थ्येन वयसि स्थितं तारुण्यवयवोपेतम् अथ शरीरस्य स्थिरावित्थानतरं योगसिद्धये युञ्जन्ति मत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तेषामविवेकिणं कृत इति तत्राह । नहीति । तदायासः तस्य देहस्य पोषणायासः अपायकरमाह । अन्तर्बन्धादिति ॥ ४२ ॥

योगस्य शरीररक्षणयोगत्वाभावात्तत्तदायासस्य तत्परफलदेखाज वेदवर्धय शरीररक्षणायासस्येत्याशङ्क्याह । योगमिति । नित्यं योगं भगवद्विज्ञानसिद्धये रसायनं निषेधतः सेवमानस्य पुंसश्चेद्वि कायः कल्पनां समर्थमभिमियात्प्रप्नोति तत्तर्हि समतिमां योगमेव भद्भ्यान्निश्चयेत् न योगमुत्सृज्यान्त रसायनादौ भद्भां न कुर्यादित्यस्यः मत्पर इत्यन्त प्रतिमत्तं विद्वत्तम् अनन्त योगस्यापि शरीररक्षणफलत्वात् रसायनादौ प्रवर्तमाना अविवेकिनोऽनो मतिर्मज्जमयोग एवाऽयसनीय इतिसिद्धम् ॥ ४३ ॥

अतः युक्तयोगान्तरायपरिहारमाचरन्नेव योगपारं गमिष्यतीति भावेनाह । योगचर्यामिति । स्वसुखं क्लृप्तकृपसुखमनुभवतीति स्वसुखानुभूतिरित्यन्त योगः सर्वोपायताद्येपुरुषार्थसाधनमित्युक्तं भवति ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावर्ध्याम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धे

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मशिखी ।

केचित्पुनर्विधोपायैरेतैरन्येधोपायैर्देहमेव सुकरं जरारोगादिरहितं तवसि तारुण्ये स्थिरं च कृत्वा मद्भङ्गपरकायप्रवेशादिसिद्धये तत्तत्तारुण्यरूपयोगं युञ्जन्ति नन् शाननिष्ठा रूपम् ॥ ४१ ॥

कुशलेः प्राज्ञैरादृशीयं तत्र गन्ति वनस्पतिपद्माभेऽस्यापी शरीरं तु फलमत्रश्वरमत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तत् कायकल्पनम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति साराधर्मशिखी हार्पिगर्वा यक्तपेतसाम् ।

एकादशेऽष्टाविंशोऽय मङ्गतः मङ्गतः सताम् ॥ २८ ॥

भीमद्विजयकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

महाफलार्थमिमं योगं तत्त्वं देहार्थं युञ्जतः पुरुषान् दूषयति केचिदिति । ज्ञायाम् । केचिद्विवेकिनो विविधोपायैर्मद्देहार्थं यानादिनाम्बोधये सुकरं परिश्रयसामर्थ्येन वयसि तारुण्ये स्थिरं विधाय कृत्वायानन्तरं सिद्धये परकायप्रवेशपरान्तराद्यभिज्ञताद्यर्थं युञ्जन्ति तत्तत्तारुण्यरूपयोगं कुर्वन्ति ॥ ४१ ॥

तत्तेषां योगकरणं कुशलानां विवेकिनामादृशीयं न भवति हि यतः तदायासः तत्त्वं देहार्थमायासः अपायकः तत्र देहः

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शरीरस्यान्तवशात् तत्र दृष्टान्तः जनस्पतेः फलस्यैव जनस्प-
तिरुपानीय आर्यैवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वादेतत्परमार्थार्थमपि योगं कुर्वतो यदि कदाचिद्योगप्रमा-
णात् कायकरुपतादिः स्वात्तर्हि किं कुर्यादिति चेत्तत्राह । योगमिति
योगमरुमद्विज्ञानवश्यां महारसायनं निखं निवेद्यतः पुंसो
यदि कायः करुपतां समर्थत्वमियात् प्राप्नुयात्तर्हि स भविमान्
योगमुत्पुज्य त्यक्त्वा कायकरुपत्वमेव फलं जातमिति न भद्भवात्
मत्परः अहमेव परं फलं गच्छ सः ॥ ४३ ॥

योगिनां योगान्तरायप्रतिकारानुक्त्वा प्रधानप्रतिकारमाहायोग-
ज्योतिर्मिति । इमामुक्तप्रकारां योगज्यां विशेषणं चरन् अन्तराये-
न विहन्वते यतो मद्वाभयः मत्पदाभय इति पाठः एतेन भग-
वदाभयमयं सर्वविघ्ननाशनमुक्तं तद्व्यतिरेकेण योगकुशलोऽपि
साधनान्तरसम्पन्नोऽपि विघ्नमिभूतः स्वादेव भगवदाभयत्वे
गमकमाह । निस्पृहः अतृप्श्लोकवृत्तिमुखेषु स्पृहारहितस्तर्हि
किं तस्य योगफलमत आह । स्वसुखानुभूः स्वस्व स्वैव स्वस्व
पशुणादिसुखमनुभवतीति तथा सः प्रज्ञावन्वानुभवितेत्य-
र्थः ॥ ४४ ॥

तुक्कहार्थमिमं यो मे कृपयाद्योक्तवज्जरेः ।

अक्रान्तार आचार्यैस्तं श्रीनिम्बोक्तमाश्रयः ॥

इति भीमङ्गावतम् महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टाविंशोऽध्यायः प्रकाशः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

कोई धीर पुरुष तो बूझ होने पर भी इस बेह को अनेक
प्रकार के उपायों से सुखर समर्थ युवा स्थिर कर के सिद्ध
करने को युक्ति करते हैं ॥ ४१ ॥

बहु सब बात मति निपुण पुरुषों के आदर से योग्य
नहीं है क्योंकि शरीर तो कभी न कभी नाश होने ही
वाला है तो वह परिश्रम व्यर्थ है जैसे कि वृक्ष में फल
अनित्य हैं तैसे आत्मा का बेह अनित्य है ॥ ४२ ॥

निख योग सेवन करने वाले पुरुषका शरीर यदि बहुत
समर्थ भी होजावे तभी बुद्धिमान् उस पर भ्रमा न करे किन्तु
उस सिद्धि को छोड़ कर मेरे में ही मन को लगावे ॥ ४३ ॥

मेरे में भक्ति रूप योग के करने वाला तो निस्पृह होने से
सब विघ्नों से रहित हो जावेगा और मेरे आश्रय से रहेगा तो
उसके कोई विघ्न न होंगे सो संसार में परमात्म सुख का अनु-
भव करता हुआ विचरता रहेगा ॥ ४४ ॥

इति भागवत एकादश स्कन्ध

अठ्ठाईस में अध्याय की

भाषा टीका समाप्त ॥ २८ ॥

इति भीमङ्गावतम् महापुराणे एकादशस्कन्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

-----*-----

। उद्धव उवाच ।

सुदुस्तरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः ।

यथाऽञ्जसा पुमान् सिध्येत्तन्मे ब्रह्मञ्जसाऽच्युत ! ॥ १ ॥

प्रायशः पुण्डरीकाक्ष! युञ्जन्तो योगिनो मनः ।

विषीदन्त्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्षिताः ॥ २ ॥

अथात आनन्ददुष्पदाम्बुजं हंसाः श्रयेन्नरविन्दलोचन ! ।

सुखं नु विश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माययाऽमी विहता न मानिनः ॥ ३ ॥

किं चित्रमच्युत ! तवैतदशेषबन्धो ! दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम् ।

योऽरोचयत् सह मृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥ ४ ॥

तन्वाखिलात्मदायितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं सुकृतविद्विसृजेत को नु ।

को ना भजेत्किमपि विस्मृतयेऽनुभूत्यै किम्वा भवेन्न तव पादरजोजुषां नः ॥ ५ ॥

नैवोपपन्त्यपार्थितं कवयस्तवेष्ट ! ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरन्तः ।

योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्थित्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा पृष्टो जगत्कीडनकः स्वशक्तिभिः ।

गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद सप्रेम मनोहरस्मितः ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि मम धर्मान् सुमङ्गलान् ।

यान् श्रद्धया चरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयम् ॥ ८ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभावापेक्षीपिका ।

ऊनत्रिंशे तु षः पूर्वं विस्तरेण निरूपितः ।

भक्तियोगस्तमेवाऽऽह स्वभक्ताय समामृतः ॥

अतिक्लेशमिवाऽऽब्रूय योगेऽसङ्गैकसम्पत्तिः ।

सुलोपायं पुनः कृष्णमुद्धवः परिपृच्छति ॥

अनात्मनोऽवशीकृतमनसः भज्यमा मप्रयासतो यथा सिध्ये-
त्यथा भजसा सुभाषं यथा तथा मे वृद्धिः ॥ १ ॥

सुवृत्करतां वपञ्चयति । प्रायश इति । मनो युञ्जन्तो निगृह्यन्तो
विषीदन्ति विक्षिपन्ति कृतः असमाधानार्थान्यदात् कथ-
ञ्चिन्मतसो निग्रहं च कर्षिताः आस्ताः सन्तः ॥ २ ॥

[१८३]

यस्मादेव केवलं विषीदन्ति । अथातः अत एव मे हंसाः
सारासारत्रियैकचतुरास्ते आनन्ददुष्पदमस्तानन्दपरिपूरकं
तव पदाम्बुजमेव सुखं यथा भवति तथा नु निश्चितं श्रयेन्न
भवन्ते अमी तु त्वन्मायया विहताः को ये योगकर्ममोनिनः
सन्तो न भवन्ते यथा अमी त्वद्भक्तास्त्वन्मायया न विहता
अत एव योगकर्मभिः कृत्वा मानिनो न भवन्ति । मध्येतु
त्वन्मायया मोहिताः सन्तो यत्र योगज्ञा वयं कर्मकुशला इति
केवलं गर्विता भवन्ति । न तु मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

त्वद्भक्तास्तु स्वतत्प्रभोक्ता कृतायां भवन्तीति नाति चित्रमित्याह
किमार्ताभयशरणेषु वासेषु तवाऽऽत्मसात्त्वं तदधीतरं यद्यथा

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

नन्दगोपीबन्धिप्रभृतिष्वेतदिकिञ्चनं नास्त्वर्थमिच्छतः । यतो यो भवान् भीरामरूपेण मृगैर्वातैः सह साहित्यं सख्यमिति यावत् अरोच्यते मित्या कृतवान् कथं भूतः ईश्वराणां बद्धा-दीनां बानि भीमन्ति किरीटानि तेषां तटाश्वप्राण्यैः तैः पीडितं विलुटितं पादपीठं यस्य खलं तथा भूतोऽपि सन् ॥ ४ ॥

अतस्त्वं परित्यज्य को नामाश्वसंभवेदित्याह । तत्रेति । तमेव भूतं त्वां को नु विसृजेज् भजेत् कथं भूतः खलुतचित् बन्धिप्रवहादादिषु त्वया कृतभनुग्रहं जानन् बद्धा खस्मिन्नेवाश्व-संभितया कृतमुपकारं विद्वान् तदेवाऽऽह । अस्मिन्नाऽऽत्मदक्षित-श्वरम् अस्मिन्नेव जगत आत्मानं चेतचितारमाश्वदेव दक्षितं प्रेष्टुं सुसेव्यमीश्वरत्वात्तद्वत्त्वं भजनीयम् किञ्च आभि-तानां सर्वायं दम् तर्हि किं फलोद्देशेनाहं सेव्यः नहि नहि किमप्यनिरुक्तं त्वद्व्यतिरिक्तं खगोदित् त्वया इत्यपि को वा भजेत्सेवते कथं भूतं तत् त्वत्केवले भूत्ये इन्द्रियभोगाश्च अनु-अनन्तरमेव त्वद्विस्मृतत्वे भवति बद्धा त्वद्व्यतिरिक्तं किमपि-देवताभ्यन्तरं धर्मज्ञानादिसाधनं वा भूत्ये ऐश्वर्याय संसारस्व-विस्मृतये मोक्षाय को वा भजेज् कोऽपि ननु तत्साधनं विना भोगमोक्षादिकलं कथं क्वात्तत्राऽऽह । किञ्चेति । तदुक्तम् वा वै साधनसम्पत्तिः तुरुदायेचतृष्टये

तथा विना तद्ग्राप्तिं नरो नारायणाभय इति ॥ ५ ॥

आत्मानम्भजनानां त्वत्कृतोपकारस्य त्वत्प्राप्तमिदमेतन्नेव निष्कृतिनाम्भयेत्याह । नैवेति । अपचिन्ति प्रत्युपकारमानुषयमिति यावत् कवयो ब्रह्मनिर्दोऽपि नैव प्राप्नुयन्ति यतः त्वत्कृतमुपकारं स्मरन्तः ऋजुमुह उपचितपरमानन्दाः उपकारमेवाऽऽह । यो भवान् नहिगचायैवपुत्रा गुरुपेणान्तश्च चैत्यवपुषाऽन्तर्गामिरूपे-णाशुभंविषयवासनां विधुम्बन्धिरस्वन् खगतिं निजं रूपं प्रकटयति ॥ ६ ॥

तस्य तव ईश्वरेश्वर्ये हेतुः जगत्कीडनकं क्रीडोपकरणं यस्य सः ननु जगत्सृष्ट्यादिना प्रद्वेषादयः क्रीडन्ति तत्राऽह खशक्तिभिः सत्त्वादिभिर्गृहीतं मूर्तित्रयं येन सः संप्रम प्रेमसहितं मनोहरं स्मितं यस्य सः संप्रम यथा तथा जगा-देति वा ॥ ७ ॥

इत्येति सहर्षंभयोधनम् सुगङ्गलान् सुखरूपान् मृत्युं मेसा-रम् तुर्जं वम्यैरुपायैः ॥ ८ ॥

**भीमरक्षामिकादासगोस्वामिविरचिता—
दीपिकादीपिनी टिप्पणी**

तमेव भक्तिभोगमेव । समाप्तः संक्षेपतः । पूर्वाध्यापनं सदाख्यायकस्य सङ्गतिमाह । अतिक्लेशमिवेति । भक्तिमिश्र-योगं क्लेशभावादिभ्यस्त्युक्तम् । इमां निरन्तराध्यायोक्तां योग-चर्यां योगपरिपाटीम् ॥ १ ॥

युञ्जत इति द्वितीया प्रथमार्थे । भक्तिप्रधानतया तु न किञ्चिदस्ति किन्तु भक्त्युपसर्जनतयैवेति प्रायश इत्युक्तम् ॥ २ ॥

मूढे तथेति सम्बन्धिपदानुक्तिः काव्यमहर्षेणामिनवस्यज-नार्था । पूर्वार्थे नकारस्यास्यानपतितत्वं अवेरन्वित्याहुस्तिगो-रवं तुकाराध्याहारः भक्तानामुत्कर्षाकथनश्लेषरूपौ बद्धेति । अत एव माययाऽविहृतत्वादेव । अन्ये त्वभक्ता इति आर्थिकवा-यंतया व्याख्यानादित्यर्थ इत्युक्तम् । भक्तानां मानिष्याभावे-तु भगवतो निरुपाधिदीनजनविषयककृपाया एव पुरुषार्थसा-धनं प्रति हेतुत्वं न त्वत्कृतप्रयत्नस्येति हेतुमेव हेतुर्हेतुः ॥ ३ ॥

अनन्यशरणेषु योगज्ञानकर्माद्याभ्यामन्तरहितेषु । रामक-पेणेत्यत्र साक्षाद्गुणेषां विद्वावनचारिमिर्वातैः सख्ये व्याख्येयम् एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहत्तुल्यत्र मर्क-टोत्प्लवकादिभिरित्युक्तं । तस्मान्नृकेरेव मुखरत्वं प्रतिभा-तीति तामेव मूढीति भावः ॥ ४ ॥

अतो भक्तानामात्मसात्करणात् । अन्वत् खगोदिकं धर्मज्ञानादिसाधनं च । पूर्वार्थे खेषु स्त्रीषु त्वदीयेषु बद्धा-दिषु इति व्याख्यानं खशब्देन धाक्ये यः कर्ता तस्यैव परामर्शकत्वमिति निबन्धनाघातात् यदेति । तदेव उपका-रित्वमेव । यदि सर्वायं दोऽस्मि तर्हि अनिरुक्तं सहस्रज्यामनि-धेचनीयम् । अविस्मृतं तं परिपूर्णकाममित्याहो देवतान्तर-भजनादेरकालितनां निषिद्धत्वार्थोन्तरमाह । बद्धेति । तथा साध-नसम्पत्त्या ॥ ५ ॥

निष्कृतिमानुषयम् । यावदिति नातः परम्पदार्थविभर-णमित्यर्थः । एवं सधेत् । विषयवासनां त्वत्कृतिप्रतियोगिनीं निजं रूपं खस्वरूपानुभवम् ॥ ६ ॥

ईश्वरेश्वर । ईश्वरस्य प्रकृतिप्रवर्तकस्य महापुरुषस्यापीश्वर इति खयं भगवत्त्वं व्यञ्जितम् ॥ ७ ॥

अन्यैर्भोगादिभिः ॥ ८ ॥

भीमरक्षान्तरिकृतशुक्लपदीयम् ।

॥ १ । २ ॥

तव पादाम्बुजं हंसा योगकर्मभिः सुखेन भवेन्न त्वत्मावया न विहताः किन्तु मानिन एव विहताः ॥ ३ ॥

मृगैः सदेति वासमिति शेषः वृन्दावने हि मृगा मप्याकृष्टा बध-स्तेन ॥ ४ ॥

सुकृतविरक्ततः विस्मृतत्वे तद्विस्मरणाय किं क्वात् किञ्चि-दपि त्वद्विस्मरणाकारणं तव पादरजोजुषां नक्षिप्तं किमर्थतो भजेत् न किञ्चिद्व्यर्थद्वयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अपचिन्तिम् अथमानम् आचार्यैस्त्यवपुषा वहिराचार्यैवपुषाऽन्त-श्चैत्यवपुषा व्यपदिश्वीवप्रदं अशुभं विधुम्बन् इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

मृत्युं संसारम् ॥ ८—१२ ॥

भीमरक्षिराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्यं त्वदुपाभयस्य भोगचर्यां नास्तराधैर्विहृत्यने इति तथापि तुष्करभमतः सुखं त्वत्प्राप्तिसाधनमुपदिशेत्याह । सुखधरामिति अनात्मनः अजितेन्द्रियस्येमां भोगचर्यां सुखधरां मन्वेदतो यथा

भीमद्विराष्ट्रसंज्ञकतन्मागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अङ्गसानायासेन पुमान् सिद्धेऽमुक्येत्तत्साधनमङ्गसा स्फुटं
ब्रूहि ॥ १ ॥

सुपुष्कररश्मिं स्फुटीकरोति । प्रायश इति । मनो युज्यन्तः स्ववशी-
कुवांयाः अत एव मनोनिग्रहार्थमुपवासहिभिः कथिताः अत
एव मनसोऽसमाधानाच्च प्रायशः सीदन्ति ॥ २ ॥

अथातोऽन एव हंसाः कीचरमारामारविवेकिनः मानन्ददुः-
मानन्दावहं तव पदाम्बुजं सुखं यथा तथा भवेत् प्रपद्यन्ते हे
विश्वेश्वर ! अमी तन्मायया विहता वञ्चिता न भवन्ति कुतः
यतस्ते योगैः कर्मभिश्च न मानितः योगादिप्रयुक्तगर्वविहताः
अश्वेतु मानिनो विहता भवन्तीति भावः ॥ ३ ॥

अहो विचित्रमेतत् मत्संभयमात्रेण मन्मायया न विहता
इत्यत्र मेवमित्याह । किञ्चित्रमिति । अच्युत ! आभिताज्जयाव-
तीति तथाभूत ! एतत् त्वदाभयमात्रेण अमावास्यास्तारयसीये-
तत् न भयच्छरणं मेयां तेषु दास्येत्वारमसारवन्तदधीनत्वं च तव चित्रं
किं न चित्रमित्यर्थः । तत्र हतुर्वेन विशिनष्टि । स्ववशीभवाणां
ब्रह्मादीनां भीमद्विः किराटानां तटैः कीटाभिः पीडितं संपृष्टं
पादपीठं यस्य तथाभूतऽपि मृगैः सह साहित्यं साहाय्यमिति यावत्
यो भवानरोच्यते ब्रूदायनं वेशस्तेनाकृष्टा मृगाः सहावसन्ति
भावः यद्वा भीरुमावतारे घानरैः सह सख्यमरोच्यवैश्यैः
अनेनाभयणापयुक्तं शीघ्रदमनीकृतं स्वयमित्यादिना परस्वमंश-
वन्धो इत्यनेन सीदन्त्येव यास्यत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथायैरव्याभयणापयुक्तैर्भुगैर्विशिष्टं समाभ्यर्चयित्वातिशय-
माविष्करोति । तन्निति । ते परस्वभारमरुपमौष्ठयसौश्रित्ययुक्त-
मखिलानामात्मनामात्मानमन एव दयितं प्रियतममीश्वरं स्वामि-
नमाभितानां सर्वार्थदमिभक्तिप्रियतमपुत्रायैव मनो ज्ञानशक्तिपूर्वा-
रुपागुणश्रयवत्त्वं सुचिन्तितेन विना तदस्मभवात् सुकृताविरु-
पकारणः पुमान् को वा विसृजतकृतज्ञानो त्वमेव भव्य इति
भावः । उपकारस्त्वयं स्फुटीभावयति को वा कश्च पुमान् किमपि
त्वत्तोष्यदैवं भजेत् किं किमर्थं विस्मृतये विगता स्मृतिर्यस्या
स्तस्यै विभूतये ऐश्वर्यायामविस्मृत्यापादकायैश्वर्यायेत्यर्थः ।
नयारोग्यभोगादिभेदेभ्यो आस्करदुताशनादिद्वयान्तरे भव्यभा-
वेत्यत आह किञ्चित् तव पादरजोज्ज्वलां चरणपरागं स्वयमानानां
नोऽस्माकं किंवा भयो न भवेदभिर्वापि त्वत्सर्वमपि सुखमर्गवति
भावः । अनेन सर्वार्थदमित्यदिभूतम् ॥ ५ ॥

कोऽसावुपकारः सुकृतविदित्यत्रामिषं इत्यत्र तमप्रत्युपकार-
वद्भू विवृणोति । नैवेति । हे ईश ! कवयो ब्रह्मविदः सन कृते
स्वरुतमुपकारं स्मरन्तः इक्षुमुदः उत्कटद्वयोः शृङ्गमुद इति पाठे
उपचितपरमानन्दाः गणावन्ति प्रत्युपकृतिं ब्रह्मायुपापि नैवोप-
यन्ति नैव प्राप्नुवन्ति उपकारं दर्शयति । यो भवान् बहिराचार्य-
वपुषा अन्तर्धेत्यवपुषा चित्तमयं चैतयं हृदि तन वपुषा हृदि
चित्तमालेन रूपेणेत्यर्थः । तनुभूतमशुभमशिन विधुन्वन् दूरी-
कृष्वन् स्वगतिं स्वयायार्थं वपुर्नक्ति वपुर्न करोतीति ॥ ६ ॥

जगत्क्रीडनकं क्रीडापकरणं यस्य सः स्रशक्तिभिः स्वामा-
धारिणीभिः सृष्टिरिगतिभंहारसामर्थ्यात्मिकाभिः शक्तिभिर्गृहीतं
मूर्तिश्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मकं येन सः स्वात्मकं प्रप्रकटमूर्तिरूपं
स्वावताररूपं भीतिष्णुमूर्तिश्चेति मूर्तित्रयं परिगृहीतवानित्यर्थः

अत एवेश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरो भगवान् प्रेरय्या सहितं
मनोहारि स्मितं वक्ष्ये च जगात् ॥ ७ ॥

त्वयोक्तं मत्संभयमात्रेण सिद्धिसाधनमित्यभिप्रवक्ष्यमाभिता-
नामावश्यकान् धर्मान् वक्तुं प्रतिजामीते । इति । सहसंभवोऽन
द्योतकं इत्येतिपदं ते तुभ्यं त्रयोविध्यामि मम धर्मान् भागव-
तधर्मान् सुमङ्गलावहान् मङ्गलत्वमेतावित्यक्तुमाह । यानिति । आन्
धर्मानाश्चरन्नुतिष्ठन् सुतुजंयमपि मृत्युं मृत्युपञ्चितं संसारं
जयति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयस्वजतीयेकतपहरणावली ।

निर्विघ्नयोगाश्चरणासाधनं हरेर्भक्तानुकम्पितरश्मं कथिततर-
ङ्गानप्रशंसा तज्जिरानां भवस्वमुखवक्ष्ये हरो भक्त्यतिशयव-
क्ष्यं तस्य भगवत्कृतिप्राप्तिं च कथयत्यस्मिन्नध्याये आदाबुद्धव
उक्तयोगाश्चरणस्य प्रशक्तत्वं मनसि कृत्वा तस्मिन्नुपायं
पृच्छति । सुपुष्करमिति । अनात्मनो मनोजवरहितस्याधीरस्य वा
पुमान् यथा भवतुकोपायेन सिध्यैत्पुरुषार्थवान् मवेत्तथा तद्यो-
गसाधनं मे ब्रूहीत्यन्वयः ॥ १ ॥

तद्वक्ष्ये कोऽनर्थ इति तत्राह । प्रायश इति । मोतसंभवाङ्गां
कथितं विधीदति विशेषाज्ज्ञं भवति योगाश्चरणासाधनेऽज्ञाते
मनो विधीदति ॥ २ ॥

अथो तस्मात्तज्ज्ञाः परमहंसा एव भवतुक्तयोगाधिकारिण्य
इति भावेनाह । अथो इति । योगकर्मभिः योगाव्यकर्मभिः अत
एव मानिनो ज्ञानिनस्त्वन्माययाहङ्कारादिरुपया न विहता
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रकृतौ स्थित्वापि प्रकृताविहतरश्मं त्वदासेषु चित्रमिति विज्ञा-
पयति । किञ्चित्रमिति । त्वमनस्यशरणेषु आत्मन् इति वदतोऽ-
च्युत अशेषवन्धोऽनेनैतच्चित्रं किमेतत्कुत्र हृष्टमिति तत्राह । य
इति । ईश्वराणां ब्रह्मादीनां भीमद्विः कीटमागं संघटितपादपीठः
स्वयं यो गोकुलं पशुभिः पशुपादैश्च सहस्रमदमेन रोच्यः प्रका-
शितवान् तस्य तव दास्येताञ्चित्रं किमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

भगवत्कृतमाहात्म्यं तन्माहात्म्याविनाभूतमुक्तं तद्विशद-
यन् सारासारज्ञानमाह । तत्त्वानि । यो ब्रह्मादीश्वरः श्रीमद्वि-
रूपादिर्घटितपादपीठः तत्त्वां सुकृतिवित्तं सृष्टं कृतोपकारणः
कः विसृजन् कीदृशं तन्मां सविज्ञानात्मात्मनां जीवानां दूषित
प्रपृमीश्वरमागिमाद्यैश्वर्याकारमाभितानां सर्वार्थदम् प्रगीष्टोप-
पुरुषार्थवद् किञ्च को वा पुरुषः किमप्यस्त्रतन्त्रं दैवं भजेत्
यत् भजेत्तर्हि असौ विस्मृतचित्तवृत्तिरमारणः चित्तवृत्तिविस्मृ-
तिमुपपादयति । किमेति । तव शिवाशरोमौजिमाध्यायने पादर-
जामृताम्भा न भवे किञ्चा नेन वेदत्यतोऽप्यो पशुरेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवमर्निमलवस्तुत्वेन सर्वस्मादुपकारस्य भवतः प्रत्युपकारं
कर्तुं कवयोऽपि न समर्था इत्याह नैवेति । नतमुद्धेत्येन सदा स्मरन्तः
कवयो ब्रह्मादयोऽपि तथापि चित्तं प्रत्युपकारं नैवोपयान्ति क्रियमाण
उपकारः बीहृश इति त प्रकारमाह । य इति । तनुभूतामन्तर्बहिः
स्थित्वाशुभं विधुन्वन् परममाचार्यैश्च चैत्यः चित्तस्थमाचार्य-
चैत्यः ब्रह्मा तस्यान्तर्पोमित्रपुषा स्वगतिं स्वयोरपज्ञानं दूषन्ति
व्यक्तीकरोपि आचार्यस्य चित्तस्थवपुषेति वा ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयकृतपदरत्नावली

उद्धवेन पृष्ठो भगवान्भक्तिमकरोदिति परीक्षितो मानसं चोद्यं
पारहरति शुक्र इत्याह । इतीति । जगत्क्रीडनकः जगत्क्रीडासा-
धनं वक्ष्ये स तथा जगत्क्रीडनस्वशक्तिभिरित्येकं वा पदं
गृहीतं गूर्नीनामात्मानन्तरात्मा परमा इति संज्ञानां त्रयं येन स तथा
जाग्रद्व्यवस्थसुषुप्तिप्रकृत्येषां जाग्रदाद्यवस्थाकृष्टपरिहारसमर्थं
इत्यत्र ईश्वरेश्वर इति आत्मात्मानरात्मापरमात्मेति मूर्तित्रयहरेः
जाग्रद्व्यवस्थसुषुप्तिनां मृष्ट्यादेश्च प्रवर्तकः,मित्यत्र प्रमाणात् ॥ ७ ॥

मृग्यं जननमरणात्मकं संसारं जयति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ज्ञानयोगचर्यामिश्रतोऽप्यनङ्गाकुर्वता परमैकाग्रितया श्रीमद्विज-
येन सुदुश्चरामित्यादिपद्यत्रये स्त्रवाक्ये तस्मात्पुष्करत्वेन प्रायः
फलपदवैवाचित्वाभावेन चोक्तत्वात् शुश्रूष्यमाणाया भक्तेस्तु
सुकरत्वेनावश्यफलपदवैवाचित्वेन चाभिप्रेतत्वात् भक्तिरेव
फलं चेति स्त्रामिप्राप्तो दर्शितः तदेवं तां ज्ञानयोगचर्यामनादृत्य
भक्तिमेवाङ्गी कुर्वाणास्तव श्रीकृष्णारूपस्यैव भक्तिं तादृशास्तु
ज्ञानयोगादिक्रान्तादरेणैव कुर्वन्तीत्याह चतुर्भिः । अथेति
तैः पदाम्बुजस्य सस्यधिपदानुक्तिः साक्षाद्दृश्यमानतदीय-
पदाम्बुजाभिपश्यन्तानां प्रमी च शुद्धभक्ताः बागकर्मभिरव-
श्यायया च विहताः कृतभक्त्यनुष्ठानान्तराया न भवन्ति यतो न च
मानिनः ते मानिनोऽपि न भवन्ति पुरुषार्थसाधने भगवतो
निरुपाधिहीनजनकृपाया एव साधकतमस्यं मय्यस्ते नतु योगि-
प्रभृतिवत् स्त्रप्रवर्तनस्वेत्यर्थः ॥ १-३ ॥

एवम्भूतस्य च भक्तस्यमकेयफलं ज्ञानयोगादीनां च यत्फलं
तन्मात्रं न किञ्चिदस्मद्वेदेत्याह । किमिति । अशेषबन्धो प्राशेषा-
द्यामसुरपपदयन्तानां यो बन्धमोक्षदिद्वैतनिरुपाधिहितकारी हे
तथा भूतः तदैः तर्कित्विभ्रं यदन्यशरणेषु ज्ञानयोगकर्माद्यनुष्ठान-
विमुखेषु दासेषु शुद्धभक्तेषु बलिप्रभृतिषु प्राप्तसात् त्वं तेषां य
आत्मा तदधीनत्वमित्यर्थः तदुक्तं न साधयति मां योग इत्यादि यस्य
यस्य तथाभूतेषु न जानिगुणाद्येवा चेत्स्वस्तरङ्गवीलायामपि हृदयत-
तैः ॥ १ ॥ इति । सहेति सहमात्रं सख्यमित्यर्थः । मृगेर्हृत्पावनवा-
इत्याह । कथंभूतोऽपि ईश्वराणामित्यादि लक्ष्म्योऽपि ज्ञान-
रिभिः स्वयन्तु या मुक्तिर्नाम इत्येवमपि हृदयसि पाण्ड-
बोगादिपरमफलरूपा सुगमैर्दिश्यान्तवद्भासानां तु स्वयमधीनो
वादिषु सौत्यदीत्यवीराम्भौ रूपस्यैव तस्य भक्तिमुहोति
मवाप्तिं अत एवम्भूतस्य भीकृष्ण-
भावः ॥ ४ ॥

फलितमाह । तमिति । तमेव भूते त्वां स्त्र-
वदनाभोजं पद्मगमोरगोक्षगामित्यादिभीकपिबद्धोपदेशतः
स्त्रसौन्दर्यादिस्फूर्तिवत्तुं स्त्रस्मिन् कृत त्वदीयोपकारं यो वेत्ति
स को नु विमृजेत तस्यापि चित्तवाडिशं शतफेर्विगुणैक इति
तदुपदिष्टाधिकारिविशेषवत् परित्यजेत् न कोऽपीत्यर्थः तस्मात्
वक्ष्यजति स कृतप्र एवेति भावः कथंभूतं त्वां स्त्ररूपत एवा-
खिलानामात्मनां दयितं प्राणकोटिप्रेष्ठम् ईश्वरं चेत्यादि तथा न
वितर्कं त्वद्व्यतिरिक्तं किमपिद्वयतान्तरं धर्मज्ञानादिमाधनं वा भूते
प्रेष्ययां संसारस्यविस्मृतये इत्यादिटीका च समम् अस्माकं तु
तत्तत्फलमपि त्वद्व्यतिरिक्तं भूतमित्याह । किमेति वाशब्देन
तत्राप्यनादरः सूचितः तदुक्तं यत्कर्माभियन्तपसेत्यादि ॥ ५ ॥

ननु कथं तत्तत्फलमपि विमृज्यते न तु मां किं वा मम कृतं
तत्राह । नैवेति । हे ईश ! कवचः सर्वज्ञाः ब्रह्मतुल्यायुवोऽपि तत्का-
लपर्यन्तं मज्जन्तोऽपीत्यर्थः । तव कृतमुपकारम् ऋजुमुदः उपशि-
तत्वङ्गुलिपरमानदाः सन्तः स्म अपचिति न पश्यन्ति तस्मात्
विमृजेदित्युक्तं कृतमाह । यो मवात् तनुभृतां त्वत्कृपा भाजनत्वेन
केषांचित्सफलतनुधारिणां बहिराचार्यवैयुषा अन्तस्तु चैस्वव-
पुषा चित्तस्फुरितध्वेयाकारेण मशुभं त्वद्व्यतिरिक्तयोगिसर्वं
विधुन्वन् स्वगतिं स्वानुभवं व्यनक्ति ॥ ६ ॥

ईश्वरेश्वरत्वेन निरपेक्षोऽपि ते प्रति सप्रेमेत्यादिक्रपो जगाद्
तत्रेश्वरेश्वरत्वं त्रिधा यथाक्रमं भैष्ठयनाह । जगदिति । ततस्तत्-
शक्तिभिर्निजंशिवेशविभूति गताभिरिति कनिष्ठेन प्रकटितब्रह्मा-
दिमूर्तित्रय इति मध्यमेन ईश्वरस्य प्रकृतिप्रवर्तकस्य महापुरुष
स्वापीश्वर इत्युत्तमेनेति ज्ञेयम् ॥ ७-११ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंर्दशिनी ।

महातीर्थमहामकाभया भक्तिर्यथा तथा ।

भूतेश्वरमेच्छायां मुक्तिश्चोन्नतिश्च निरूपिता ॥

कृष्णो यत् सुहृदं ज्ञानं यत्तादुपदिदेश तत् ।

नाप्रहीद्विजयस्वत्वेतज्ज्ञापकं श्लोकपञ्चकम् ॥

अनात्मनः देहाभ्यासरीहतस्य योगिनो वा योगचर्या
उक्ता इमामन्यैः सुदुश्चरा मय्ये मज्जन्ता शीघ्रं यथा सिद्धे-
त्यत्र शीघ्रं कथयेत्युत्प्रेष्यस्य क्रियामेदात् पौनरुक्त्यमवोपः ॥ १ ॥

उक्तलक्ष्ययोगचर्यायाः सुदुश्चरत्वं प्रपञ्चयति । प्रायश
इति । युज्यन्तः ब्रह्माणि मनो निवेशयन्तः अस्माधानात् समाध्य-
सामर्थ्यात् मनसो निग्रहे कार्पिताः भान्ताः ॥ २ ॥

हेसाः सारासारनिवेचनपराः सुक्तं यथा स्यात्तथा ध्ये-
रन् भयन्ते । ये तु योगकर्माभिमानिनः वयं योगिनो वयम्
ज्ञानिनो वयं कर्मिण इत्यभिमानवन्तस्ते तु त्वन्मायया विहताः
सन्तो नाभ्येरन् । अतएव विधीदिति ॥ ३ ॥

त्वां केवलं मज्जन्तस्तु त्वद्वात्सल्यपाशमवशतीति न चित्र-
मित्याह । किं चित्रमित । अनन्यशरणेषु ज्ञानयोगकर्माद्यनुष्ठान-
नरहितेषु दासेषु आत्मसात्वम् । तेषां य आत्मा तदधी-
नत्वमित् सन्दर्भः राज्ञा स्वपुरं विप्रसात् कृते विप्राधीनं कृत-
मिति वत् दासेस्वमात्मसात्कृत इति तव आत्मसात्त्वमात्म
सात्कृतत्वमित्यर्थः । तद्देवाह । यो मवात् भीरामरूपेण मृगेर्धनरैः
सहेति सह मृगं सख्यम् अरोचयत् स्वस्मै रोचितमकरोत् यदा
मृगेर्हृत्पावनवाहिर्योः साहित्यं गात्रारयन्नरोचयत् तथा मृगेर्षा-
नरैश्च साहित्यं नयनीतं चौरयन्नरोचयत् तेन त्वदुक्तलक्ष्यमिमं
ज्ञानयोगं कितैरप्यस्तं जानीमः यतस्तेषां त्वमधीन एववर्तसे
कथंवा अद्वैतवादिनां ज्ञानिनां त्वं कस्याप्यधीनः कापिभूतोऽनो
दासा त्वं न ज्ञानयोगमिमं स्वीकुर्वे इतिव्यञ्जितं पीडितं
संघट्टय विस्तुलितम् ॥ ४ ॥

त्वा त्वामखिलानामात्मनां जीवानां नारदादिरूपेण
मक्युपदेष्टृत्वाद्वितं प्रतिस्त्रकर्मफलप्रवत्त्वादीश्वरं स्त्राभितानां
सन्पुरुषार्थप्रदं स्त्रकृतवित् स्त्रेषु ब्रह्मिन्नादादिषु त्वया कृतमनु-
ग्रहं जानन् को नु विमृजेत न कोऽपि केवलमरसज्ञो निकृष्ट
योगिजन एव कृतज्ञो विमृजेदित्यर्थः किञ्च मज्जन्तपि को व

कुपयितुं प्रीतिं कर्मोक्तिं भयं च तमकैः स्मरन् ।
 मन्दवर्णितमनाश्रितो मन्दर्भात्ममनोरतिः ॥ ८ ॥
 देशान् पुरापानाश्रयत मन्दकैः साधुभिः श्रितान् ।
 देवाहुरमनुष्येषु मन्दक्ताचरितानि च ॥ ९ ॥
 पृथक् सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् ।
 कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ॥ ११ ॥
 मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम् ।
 ईक्षताऽऽत्मनि चाऽऽत्मानं यथा खममलाशयः ॥ १२ ॥
 इति सर्वाणि भूतानि मदभावेन महाद्युते !
 सभाजयन् मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणो पुरस्कमे स्तने ब्रह्मण्येऽकं स्फुलिङ्गके ।
 अक्रूरं क्रूरके चैव ममद्वक्त्रशिङ्गतो मतः ॥ १४ ॥
 नरेष्वर्भाक्ष्णं मद्रावं पुंसो भावयताऽचिरात् ।
 रस्वर्भाऽसूयातिरस्काराः साहङ्कारा वियन्ति हि ॥ १५ ॥
 विसृज्य समयमानान् स्नानं दृशं व्रीडां च वैहिकीम् ।
 प्रणामेदं गडवद्भुमावश्वचाण्डालगोखरम् ॥ १६ ॥

आप टोका ।

पूरे भी मन के न लगने से मन को राकन के परिधम से वृत्ति होत है ॥ ७ ॥

इसी से मय को आनंद देनवाला जो आप का नरगा कमल जिसको परमहंस लोग आभरण करने है व कमल खोजन ! जो लोग योग कर्मोंदिकों के अभिमानों से न आप की माया से मोहित है व योगेश्वर ! उनका क्या कुछ सुख है कुछ भी नहीं है ॥ ८ ॥

हे अनन्युत ! हे भगवन् ! आप का यह जो हम सबके वामों के भी अर्थात् श्रेष्ठता कुछ आश्रय नहीं है तब आपने यन्त्र आदिदिकों से लग गिरता की है और आप ऐसे हैं कि ब्रह्मविकल्पों के नष्टकार करने में योग्य हैं किन्हीं से आपका शरण की पादुका मोहित होत है ॥ ९ ॥

आप मय के आत्मा है प्रिय हे ईश्वर हे शरणागतों के सब मनोरथ देनवाले हैं जो आप के इस उपकार को जानना होगा भी आप को कैसे छोड़ेगा और कौन ऐसा है कि जो दूसरे किसी को भजे जिससे कि कुछ संपन्न मिलने पड़े आप को विनम्रता होजाये और आप के नरगा राज के सेवन करने वाला हम लोगों को क्या नहीं होगा जो दूसरे को भजे ॥ ११ ॥

हे देश बड़े २ कविजन ब्रह्मा की आयु वाने से भी

आप के किये उपकार को स्मरण करने हुए आप के कार का वरदा नहीं कर सकते हैं जो कि आप सब इस जगत् के भीतर भक्तियों की सब से बाहिर आकाश गुफा से सब पापों को नाश कर के अपनी मोक्षगति को प्रकाश करने हैं ॥ ८ ॥

भीशुपदम ! यन्त्र उद्योगों के इस प्रकार पूजन पर उनके चित्त के भक्तियों को देखकर अपनी शक्तियों से योग्य की छोड़ करन के बिना तीन मुक्ति के आश्रय करने वाले ईश्वरों के भी ईश्वर मनोहर से हसते हुए प्रेम के सहित हसत जो से मोहित भये ॥ ९ ॥

भीमगुप्तान बोले घड़े दूरे की बात है मैं अपने सुन्दर योग्यकारक योग्यता भगवन् का तुम से कहना जिसके अन्त में आचरण करने से मनुष्य योग्य दूसरे ससार को भी ज्ञात होता है ॥ १० ॥

भीमरक्षाधिकृतमाश्रयकीपिका ।

भर्तृहृत्ताऽऽह ! कुर्वादिनि प्रयोदशभिः मां स्मरन् शुकैरसं-
 रम्भनः कर्वात् तदाह । मन्दवर्णितमनाश्रितो मन्दर्भात्ममनोरति-
 र्ब्रह्मण्येऽकं स्फुलिङ्गके । अक्रूरं क्रूरके चैव ममद्वक्त्रशिङ्गतो मतः ॥ ८ ॥

१ मायास्पर्शा इति विज्ञ ५० २ प्रणामेदं गडवद्भुमावश्वचाण्डालगोखरम् ॥ १६ ॥

धीमरवामिकनभावादीपिका ।

पुण्यदेशसमर्थं मङ्गलैरिति । देवादिषु ये मङ्गलास्तेषामा-
चरितानि कर्मणि वाऽऽभवेत् ॥ १० ॥

सर्वेषु संभूय वा ॥ ११ ॥

अन्तरङ्गां भक्तिमाह । मामितिभिः सर्वभूतेश्वरमनि-
वाऽऽत्मानमीश्वरं स्थितं मामेवंभूतं ननु कथमेकस्य सर्वेषु स्थि-
तत्वाऽऽह बाहिरन्तः पूर्यमित्यर्थः तत्कृतः अपावृत्तमताद्यारम-
तदपि कुतः यथा स्वमसङ्गवाचित्यर्थः ॥ १२ ॥

इ महाद्युते । अतिप्राज्ञ इत्यनेन प्रकारेण केवलं ज्ञानरूपां
दृष्टिमाभितः सम्प्रवर्ण्य भूतानि मङ्गलं मन्वमानः समा-
जस्य पण्डितो मत इत्युत्तरस्यान्वयः ॥ १३ ॥

ननु उत्तमाधममध्यमत्रैकरीषेण समाजतमपण्डितस्यैव कथापू-
ज्यपूजादित्यनिकमादित्याशङ्क्य तामेवज्ञानदृष्टिं प्रपञ्चयति । ब्राह्मण-
इति । विषयेष्वपि समस्तस्य सामेव पश्यन् वैषयमेव अनुधा-
दशयति । ब्राह्मणे पुत्रकले इति । जातिनो वैषयस्य पुत्रकलोऽ-
स्यजजातिविशेषः क्तेन ब्रह्मस्वरूपिणि ब्राह्मणे ब्राह्मण्येषो दातरि
इति कर्मतः अर्कं विष्णुर्लङ्क इति गुणतः अक्षरे शान्ते क्रूरे चेति
स्वभावतः ॥ १४ ॥

मरेश्वरीश्वरदृष्टिं कुर्वन्तः सद्यः फलविशेषमाह । नरेति ।
समोत्तमहीनेषु कर्षाद्वयः स्वस्मिन्महकुराश्च हि निश्चितम्
विद्यमानं नश्यति ॥ १५ ॥

अतोऽस्तर्वाभीश्वरदृष्ट्या सर्वोऽप्रमोदित्वाह । विमुञ्चेति-
कथयमानाह हसन्तः स्नान् स्नानीन् तथा दैहिकीं दशमहस्रमः
स पु नीच इति दृष्टिम् तथा दशा या ब्रह्मा ब्रह्मा तां च
विमुञ्चेत् अत्रागडाखादानमिदयाप्य प्रममेत् ॥ १६ ॥

धीमरवामिकाद्वयमोक्ताभिनिर्वाचिता

वैयिकादीपिनीटिपण्या ।

अस्मदभनीक्षतानुष्ठगतया । तत्राह अस्मदभनीमेवाह । अत-
एव अर्पितचित्तमनस्त्वादिषु । आत्ममनसं स्वमनसः । उपख-
ण्डमिव चित्तादः ॥ ६ ॥

ये मङ्गलाः तारङ्गपदहाद्वयीयादयः ॥ १० ॥

पथं एवावदयादि यात्रा विशिष्टपूजनसमागमः महोदस्यो
होषिकादिः शक्तिमत्त्वे पृथक् । तत्रभाने भवेत्येति ॥ ११ ॥

मामेव भीष्मण्यरूपमेवात एवास्तरङ्गासिति टीकायामुक्तम्
अन्तर्गोभिसत्त्वेऽपि कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वेन प्राप्तव्यात् तनु-
पासकानामप्यसौमिक्याने स एव सर्वत्र स्फुरतीति भावः ।
तत् पूज्यत्वम् । तदपि अपावृत्तत्वमपि ॥ १२ ॥

मङ्गलमेति मम श्रीकृष्णरूपस्य यो भावस्तेष्वस्तिरर्थं
तद्विद्येतया मन्वमानः ॥ १३ ॥

पूज्यपूजादिति सर्वपूजायामपूजनस्य स्वयच्चादेरपि पूजनं
तद्वामे विप्रस्थाप्यपूजनमिति द्योतिप्रमादपराधादित्यर्थः ।
एवं च । सर्वभूतेषु यः पश्यन्मङ्गलप्राप्तममं ऽगदिद्विषयिन-
तस्य बहिर्दृष्ट्यभावात् अपावृत्तः प्रत्युत्तमभागवतस्यमित्यर्थः ।
कमेतस्त्र्येवातल्लग्नतः । उत्तमाधममध्यमत्रैकः ॥ १४ ॥

समेति समे कथं नद्वयि उक्तमेऽप्युवा । द्विमे ति-
स्कारः सर्वत्र भगवद्दृष्ट्या नद्वयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अतस्तादृशस्वोपासनस्य कठिनि स्पर्शादिवृत्त फलकत्वात् ॥ १६ ॥

धीसुदशानसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

केवलं शुद्धं पुण्यपञ्चनासः भगवद्देहाचारिणं भगवद्याप्राप्तसं-
नार्तिकं ज्ञानस्य साधकतमामित्युक्तं भवति ॥ १७ ॥

सम्यग्ज्ञानस्येवं च देहातिरक्तानामात्मनां तस्य तेषां
भगवदात्मकत्वं चेत्याह । प्राह्य इत्यादिश्लोकत्रयम् ॥ १४-१५ ॥

प्रथमेति । भगवदात्मकत्वभावनातिशयकाष्ठा वर्धिता ॥ १६ ॥

धीमरविराधवाच्यैकतभागवतस्यप्रवर्धिका ।

के पुनस्त इत्यत आह । कुर्यादित्यादिना । मर्त्यमिति साध-
प्रधानो निर्देशः मन्वाराधनरूपतां स्मरन्प्रतिभेदभूत कर्मणि चर्चा-
भ्रमांशितानि कुर्यात् मर्त्यमिति मर्त्यस्थिते येन सः अन्तःकर-
णावास्तरभेदविषयस्य मर्त्यस्थितयोः सम्यक्त्वोपादानं तत्र सङ्कुचवि-
कल्पात्मकं मनः स्वच्छरवावकारित्वशास्त्रार्थात् चित्तवृत्तयः तत्र
मनसः स्थापितस्य विद्यमाना । मर्त्यमर्थे मनोरति-
मनोवृत्तिः सङ्कुचविकल्पात्मिका यस्य सः ॥ १७ ॥

पूजयेत् बहुमयेत मेवेति वाच्यं पुण्यदेशलक्षणायाह ।
मङ्गलैः साधुभिः श्रितानिभि देवादिषु ये मङ्गलास्तेषामाचरि-
तानि भवेत् ॥ १८ ॥

पृथक्सर्वेषु संभूय वा महाराजोपचारैः शीतानिभिरादिशब्देन
वादित्रादिप्रसङ्गः पञ्चवात्रामहोत्सवाश्च कारयेत् याथा बहु
जमसमागमः ॥ १९ ॥

सर्वभूतेश्वरमिति आत्तर्वादिह्यापावृत्तमात्रशराहमे क्वाप्तमि-
त्यर्थः । आत्मानं तदात्मनः आत्मे माभीक्ष्णं यथा स्वमाकाश-
तथाऽऽमवाशयः निर्मलास्त-करण इत्येति मन्वन्त्यः ॥ २० ॥

इति दादो हेतुर्नः अतो मम सर्वोत्तरात्मनया आत्मवर्तमा-
तत्वात् महाद्युते । सर्वोणि भूतानि मङ्गलं मम पृथक्कमज्जतया
मङ्गलरीत्येन मन्वमानोऽत एव समाजपन् बहुमानयन् केवलं
वैषय्यद्वित ज्ञानमाभितः क्वात् ॥ २३ ॥

किन्तु केवलं ज्ञानमन्यतो ज्ञानस्य केवलं विद्युत्सर्वार्थ-
भूतं ज्ञानमाभित एव पण्डित इत्याह । ब्राह्मण इति पुत्रकलोऽस्यज-
जातिविशेषः क्तेनो ब्रह्मस्वरूपतो ब्रह्मणः ब्रह्मकले सर्व-
स्वदानेन साधु अक्षरोऽ नृशंसः सर्वभूतहितार्थेण कर्षा-
क्षुरः सर्वभूतद्राग्ना ब्राह्मणस्यादितरतममायगोस्वर्गुक्तिः सम-
स्तस्य सर्वत्र शरीरमात्रं प्रकृतिपरिणामरूपतया आत्मनो ज्ञानैका-
कारतयोमेवोपरमात्मशरीरतया चेत्येव समा इत्युच्यते
स एव पण्डितः ॥ २४ ॥

किमतः समदशानादित्यत आह । नरेति । अर्माक्षमस-
ङ्गमज्ञात्त मदात्मकत्वं भावयन् पुनरप्य आह कुराः स्पर्शा-
दयः पिबन्त्यपियन्ति निर्मेहिता भवन्ति नित्यं चेतन इति
वाच्यं स्पर्शा कषहः समूया सरस्वति गुणेषु शोषानिभिर-

श्रीमद्भिराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कीर्त्या तिरस्कारोऽयमानः ब्रह्मकुरो वेदात्मामिमानः एते स्वपर-
विषया निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु इहायां हि त्वद्भाषमाधनायां रूपज्ञाद्यपगमस्तदाज्जनमेव
तु बुद्धिर्भास्यतस्तदुपायमुपदिशति । विस्तृज्येति । प्रागमृगेषु शुनः
नृषु आगडावान् पशुषु गोवन्ध्यादीन् खरानभिव्याप्य एवमन्वे-
ष्यपि जात्यन्तरेषु तत्र तत्र निहीनानभिव्याप्येति भावः दृग्दु-
ष्टप्रणमेत् तर्हि धान्धवाः परिहसेयुरित्यत आह । विस्तृज्यमान-
यमानास्त्वानिति ननु नीचोत्तममाधमाधनाद्याः कथमेष प्रण-
मेयुस्तत्राह । दम्भमिति विस्तृज्येति मन्वेष्टः ब्रह्ममुत्तमः
अगो निरुष्टा इत्यर्थे विधेर् गर्वे विस्तृज्येत्यर्थः । तथापि तत्तमब्रह्म-
नुमन्धानेन वर्जिताः कथं प्रणमयुस्तत्राह । ब्रीडां च वैदिकी
स्वाज्य प्रणमताऽमिसन्धिविशेषं विदधाति । ईश्वर इति । कला-
ऽवयवः शरीरमिति भावत् शरीररेण जीवरूपतयात्तरात्मतया
अगवान् आविष्टः ततः सर्वभोगेश्वरशरीरमेवेति भावयप्रणमे-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मङ्गलं भु मङ्गलमस्तु मङ्गलं च मनोरतियेव स तथा ॥ २ ॥

मङ्गलानामाचरितानि ॥ १० ॥

पृथक् स्वयमेव सत्रेण बहुभिः सह वा मङ्गलं मत्प्राप्तये
अथ यात्रामहात्सवमयमादित्यगां कुर्यात् ॥ ११ ॥

आत्मनि त्वादि आत्मानमन्तर्यामिणं यथा शरीरस्थं जम्
आकाशं निर्लेपं तथा ॥ १२ ॥

इत्येवं पूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वेन सर्वभूतानि प्रविश्य स्थित
इति भावना मङ्गलः तेन मन्यमानः सर्वभूतेष्वस्ति विष्णुरिति
मङ्गलत्वेन सर्वोपाय भूतानि ममाख्यत्वेन मन्यमानः इति वा
योजनाभेदः सर्वभूतेष्वस्ति विष्णुरिति भावः सतां मतः—

अर्चने सर्वभूतानामादित्यं तद्गतत्वेन ।

इति खल्वनात्सर्वभूतार्चनायां विशेषा ज्ञातव्यः केवलमष्टकत
ज्ञानमेवाभ्यन् ॥ १३ ॥

केवलज्ञानप्रकारं दर्शयति । ब्राह्मण इति । ब्राह्मणादिषु सर्व-
आर्वाक्यत ब्रह्म सममेकप्रकारं पश्यन् समष्ट् मतः सतामिति
शेषः ॥ १४ ॥

एवं भावनाफलगाह । तरेष्विति । तरेषु मामभीक्ष्णं भावयतः
पुंसो मङ्गलः मयि भक्तिः इत्याह । क्वादेव यो मत् मत्तो
भावो मुक्तिस्तत्तुगा मुनिश्च क्वादेव भगवद्व्यक्तशक्तिब्रह्मप्र-
तिध्वकं सति कथं मुक्तिः क्वादेव । भावयति । साहकारा
ब्रह्मकुरसहकारिणी भावयति तिरस्कारं भाति हिशब्देन—

भक्त्या प्रसन्नो भगवान् दद्यात्मुक्तिं तथा भूयाम् ।

हा तिरस्मृतिं सूचयति ॥ १५ ॥

भक्तिमता एव भावयमित्याह । विस्तृज्येति । भक्तः स्वयं वैदिकीय
आत्मस्थां भर्ताम स्थितां दृश्यमीडां दृश्यमानां लब्धो विस्तृज्य
आत्मचण्डालगात्रं दृग्दुष्टाङ्गौ प्रमादित्यन्वयः ब्राह्मणादी-

प्रति भूमौ दृग्दुष्टजननमस्यांश्चायडाकादीन् प्रति मानस-
स्मरणमिति भेदः । अत्राद्यवस्थयोर्मिष्टः स्मरणं प्राण इति
विशेषः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

कथंभूतभीक्ष्णं बहिरित्यादिदीकेव सत्र मामेवेति श्रीकृष्णरूप-
मेवेत्यत ननु केवलान्तर्गामिरूपमित्यभिप्रायेणैवात्तरङ्गां भक्ति-
माहेति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

ततश्च इतीति । केवलं ज्ञानमन्तर्यामिहृष्टिमाश्रितोऽपि इति
पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वोपाय भूतानि मङ्गलं तेषु मम श्रीकृष्ण-
रूपस्य चो भावः अस्ति तत् तद्विशिष्टतया मन्वमानः समाजबन्
पयिष्ठतो मतः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणादिषु समष्ट् समं मामेव पश्यतीति ॥ १४ ॥

ततश्च तरेष्वभीक्ष्णमित्यादिना तादृशलोपासनाविशेषस्य
भट्टितिरुपार्थवित्तृषण्यं फलमुक्त्वा विस्तृज्यत्वादिना तथा इति-
साधनं सर्वेनमस्कारमुद्दिश्य यावदित्यादिना तादृशलोपासनाया
अवधिचलसर्वत्र स्वतः स्वस्फूर्तिमुक्त्वा सर्वमित्यादिना—

नव्यवत्तद्वदे यत्तत्तं ब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः ।

न मुह्यति न शोचति न दुःखीयते यतो गताः ॥

इति प्रचेतसः प्रति श्रीमद्विज्ञानं तद्विज्ञानां च तस्य भगवतः
प्रतिपदनव्यस्फूर्तिरेव ब्रह्मैतीति यदुक्तं तदेव तत्फलमित्युक्त्वा
यद्वा कथमस्यावतारस्य ब्रह्मता भवतीति गोपायतापनीभूता-
प्रसिद्धब्रह्मत्वमिधानं नराकृतिपरब्रह्मरूपस्फूर्तिस्तत्फलमित्युक्त्वा
तेनैव तादृशलोपासनां सर्वोपार्थमभिप्रायंति । अयंहीति । सर्वक-
ल्पातां सर्वोपायानां सध्रीचीनः सध्रीचीनः मङ्गलां मम श्रीकृष्ण-
रूपस्य भावना एतच्च श्रीकृष्णभजनस्यान्तर्यामिभजनादव्या-
धिक्यं भीमोपासनेहारानुसारिणीवांक्तं तथाहि ईश्वरः सर्वभूताना-
मित्यादि इति ते इत्यादि सर्वगुह्यतममित्यादि मन्मना इत्यादि
सर्वधर्मानित्यादि अत्र च गुह्यं पूर्वोपार्थोक्तं ज्ञानं गुह्यतरमन्तर्ग-
मिज्ञानं सर्वं गुह्यतमं मन्मतरस्यादित्युक्तं तदेकशरणत्वव्युक्तं च
तदुपासनामिति समानम् अथवा पूर्वोक्तमगवद्व्यमांश्यामेव केमुत्तम
माहात्म्यं दर्शयितुं ज्ञानं ततो निर्हानयिष्यन्ननुवदति मामित्यादिना
सर्वं ब्रह्मत्वाद्यन्तेन तदेव स्तौति अयंहीति सर्वकल्पानां ज्ञान-
कर्मयोगानां सध्रीचीनः सहायः सहस्य सध्रितिरित्यन्तो सध्या-
देशात् सहाजतीति निरुक्तः ॥ १५—१९ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारापेक्षिणी ।

तत्र केवलां प्रयानीभूतां च भक्तिं तन्त्रेणैवोपदिशति
कुर्यादिति । तत्र प्रथमं पक्षं सर्वोपाय व्यावहारिकाणि कर्मणि
दृष्टवाधनादीनि पारमार्थिकानि अवस्थाकीलेनादीनि च द्वितीयपक्षं
कर्मणि वर्णाश्रमविहितान्वपीनि विशेषः मन्वेष्टवार्तिं मनो
येस्तेष्वेव चित्तं वक्ष्ये सः कृतमङ्गलास्तिक इत्यर्थः मङ्गलं
भक्तावेव समनसो रतियेव सः ॥ ६ ॥

भीमद्विभवाद्येकवर्षिकृतसारायंदर्शिनी ।

कवकामपि वैधी रागानुगां च तन्नेत्याह देशान् द्वारकादीन्
आभयेदावसेत् देवादिषु च मङ्गलानारदप्रह्लादाश्वरीषादय-
स्तेषामिमाचारताम्र्याचारात् आभयतानुसरोदिति वैधी भक्तिः
देशान् गोकुलहृद्वाचनगांधर्वनादां च मङ्गलास्तादृश्यागोपिका-
द्वितीयाचाराननुसरोदिति रागानुगा च दर्शिता ॥ १० ॥

उक्तेषु भक्तिभेदेषु साधारण्यमस्माह । पृथगिति ॥ ११ ॥

मत्स्याभितानां कृतमुक्त्वा ज्ञानाभितानां कृतमाह । माने-
वेत्युच्यते । अपातनमावरणशून्यं पूर्णमिदं ज्ञानमाभित इत्युत्तर-
इत्याकल्प्य कर्तृपक्ष्यानुपङ्गः आत्मानं स्वस्मिन् आत्मानमभ्य-
सामिष्यं यथात्म आकाशमिवाहितम् ॥ १२ ॥

मङ्गलैश्च भवेति भावतया समाजयन् समानयन् मध्य-
मानः मनस च कर्षन् ज्ञानमाभितो ज्ञानीत्यर्थः । पण्डितो
मत इत्युत्तरस्याप्ययः अत्र केवलमित्याभयगात्रिपक्षिणायं ननु
ज्ञानस्य भक्तिरहितस्य केवलज्ञानस्य विगीतस्यात् यथा केवलं
ज्ञानमहितीये ब्रह्म आभितः हे महाद्युते ! इति यत् नु भक्त्यै केव-
लया सर्वतोऽप्याधिक्येन योतये इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणं पुत्रकमे इति जातिता वैषम्येऽपि स्तेने ब्रह्मसहा-
रिणि ब्रह्मण्ये दानादिना ब्राह्मणभक्ते इति कर्मतः अर्कं स्फुलि-
ङ्गके इति प्रमाणतः अर्कं करे चेति गुणतो वैषम्येऽपि
समरूप समं मागेव ब्रह्म एकरूपं सर्वत्र पश्यन् पण्डिताऽन्य-
स्त्वप्यपिदतः जात्यादिना वैषम्यमपदयंस्त्वज्ञानीत्यर्थः ॥ १४ ॥

एषां हि होपापनमार्थमाप्य सर्वत्र मद्भाष्ट कर्तव्या इत्याह ।
नरेष्वभिमुखतुल्ये एषां स्वतोऽधिकेऽसृया स्वतो न्यूनं तिरस्कारः
अस्तु यदि सर्वत्रैव मां पश्यत्तदा मया सह कथं एषां न्यूनः सम्भ-
वंयुरिति माधः साहज्यं इति स्वस्मिन् अपि ब्रह्मदर्शनात् कुत्राहं-
कारः प्रसज्यतां भावः विद्यन्ति नश्यन्ति ॥ १५ ॥

सर्वत्रैव ब्रह्मैव स्वाभाविक एव या भवेत्तस्य साधनः
साह । विस्तुर्येति । सम्यमानान् ब्रह्मो महानप्यवमतिनीधे
प्रणमतीति हसतः स्वान् सखीन् तथा दैहिकं दशम् ब्रह्म-
मुत्तमः अयं तु नीचः कथं मे तमस्य इति दृष्टिं तथा दशा
वा ब्रीडा खजा तां विस्तुर्य श्वचागडालादिति विस्माप्य मत्तयो-
मीश्वरदृष्ट्या प्रणमेत् ॥ १६ ॥

भीमकुङ्कुबेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तानाह । कुर्वादित्यादिना एतैः स्मरन् मत्स्यां साध्यं शनै-
रप्ययन् सर्वसङ्गपरित्यागपूर्वकस्याननिष्टाभिज्ञप्य मयि सर्वसिं-
द्धाधिकारमाप्नोति कर्माणि कुर्वन् मयि भवति मनस-
चित्ततदेतुमुने मनश्चित्ते येन सः अत एव मङ्गलैश्चैवारात्म-
नसोः चित्तमनसो रानियेयं स तथा ॥ १७ ॥

मङ्गलाचरितानि च शृणुवादिनि शेषः ॥ १० ॥

पृथक् स्वसामर्थ्येन सन्नेषा सम्भूय वा ॥ ११ ॥

सर्वभूतेषु प्रकृत्यामकेष्वेतेषु आत्मानं चेतनस्यं च

[१८५]

मां परमात्मानम् बहिरन्तरेष्वेत तवापि कश्चिद्भारकोऽस्ति
किं नेत्याहामपातमिति । अनावरणं स्वाभयं सर्वेष्वपकमित्यर्थः
इत्याधिकारो विमलबुद्धिरवगाह । यथा के तथा मकाद्ययः
अनेन नरवज्रयोवयवकं ज्ञानं दर्शितम् ॥ १२ ॥

ज्ञेयज्ञानमुक्त्याऽज्ञेयज्ञानमाह । हे महाद्युते ! उत्तमाधिकारिन् ।
सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनरूपाणि चेतनश्चेतन परस्परं भिन्नानि
कार्यस्वर्गाशेषेन परिच्छिन्नत्वादिना च परमकारणाद्व्यापकार-
वशं कर्मणश्च भिन्नानि न हि चेतनाचेतनबोर्शांशिनोः परिच्छिन्-
नपरिच्छिन्नप्रयाश्च स्वरूपे एकव सङ्गच्छते तथापि कार्यस्य कार-
णात् अशस्वांशिनः सकारात्पृक् सकारित्याद्यभावात्सम्यक्चेत-
नमभेदं मध्यमानः ज्ञेयसाहचर्यमज्ञेयं च श्रुतिष्वेतेन जानन् तानि
समाजयन् मद्भारमकतया पूजयन् इति केवलं ज्ञेयगर्भमज्ञेयं ज्ञान-
माभितः क्वात् सर्वपरित्यागपूर्वकं मदेकचित्तकः स्वादि-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

एव स्वाभाविकज्ञेयज्ञेयतत्त्वसम्बन्धवितगुणादोषरहितः पण्डितो
भवतीत्याह । ब्राह्मणं इति । ब्राह्मणं पुत्रकमे जातितः स्तेने
ब्रह्मण्ये कर्मतः अर्कं विस्फुलिङ्गं गुणतः अर्कं करे स्वाभावतश्च
नियमेऽपि सर्वकारणं मां पश्यन् सर्वं मद्भारमक पश्यन् पण्डितः
क्वात् ॥ १४ ॥

समोक्तमाधमेषु रूपयोदयः स्वीकृत्यहंकारश्च एते हि
निश्चितं विद्यन्ति विनश्यन्ति ॥ १५ ॥

स्वयमानान् हसतः सतः दैहिकीयं ब्रह्ममुत्तमः असी नीच
इति दशं दृष्टिं तथा दशा ब्रीडां खजाञ्च ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मेरे को स्मरण कर्ता हुआ नियर होकर सर्वग्य कर्मों
को मेरे सन्तोषार्थ करे मेरे विषे मन चित्त को अपना करे
मेरे ही धर्मों में सब मन को रति को लगावे ॥ २ ॥

साधु सज्जन मेरे मर्कों में साधित जो अति पुण्य देवा-
हें तिनका आश्रय करे और देवता तथा असुर तथा
मनुष्यों में मेरे मर्कों के किये जो कर्म हैं तिनका आश्रय
करे ॥ १० ॥

कि तो सज्जन में किम्बा सब के साथ मिलकर मेरे
मन्दिर में मेरे वाक्ते एकादश्यादि पत्नी में यात्रा महारथो-
वादिकों को करावे बड़े गीतनृत्यादिकों में महाराजों की विभूती
में आराधन करे ॥ ११ ॥

बाहर भीतर कहीं भी आवृत्त नहीं ऐसे मेरे को सर्वत्र
सब भूतों के मध्यमें देखे आत्मा में भी अन्तर्धामी मेरे को देखे
जैसा कि निमेष आकाश होता है ॥ १२ ॥

हे महाद्युति उज्ज्वली ! इस प्रकार स मेरी भावना
में सर्वभूतों भूतों को संस्कार करना हुआ अछ मानता हुआ
केवल ज्ञान के आभित हाकर रहे ॥ १३ ॥

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ।
 तावदेवमुपासीत बाहुमनःकायवृत्तिभिः ॥ १७ ॥
 सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययाऽऽत्ममनीषया !
 परिपश्यन्नुपरमेत् सर्वतो मुक्तसंशयः ॥ १८ ॥
 अयं हि सर्वकल्पानां सघ्नीचीनो मतो मम ।
 मदभावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥ १९ ॥
 न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसां भद्रमस्योद्धवाण्वपि ।
 मया व्यवसितः सम्पदनिर्गुणात्वादनाशिषः ॥ २० ॥
 यो यो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाय चेत् ।
 तदायासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तम ! ॥ २१ ॥
 एषा बुद्धिमतां बुद्धिमनीषा च मनीषिणाम् ।
 यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति मामृतम् ॥ २२ ॥
 एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः ।
 समासव्यासविधिना देवानामपि दुर्गमः ॥ २३ ॥
 अभीक्ष्णशस्ते गदितं ज्ञानं विस्पष्टयुक्तिमत् ।
 एतद्विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्टसंशयः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

ब्राह्मण मे भक्त्यज मे चोर मे ब्राह्मणमतिपात्रक मे
 सूर्यमे चित्तगरीमे शास्त्रमे हिसकमे इन सभी मे समान दृष्टि करने
 वाला जो है सो ही परियुक्त है ॥ १४ ॥

निरन्तर सब मनुष्यों मे मेरी भावना करने वाले
 पुरुष को छोड़ ही काज मे रूप्यों जीतनेकी इच्छा गुणों
 की निष्ठा तिरस्कार महङ्कार ए सब दुर्गुण शीघ्रही नष्ट
 हो जाते हैं ॥ १५ ॥

अपनी हंसी करने वाले कुटुंबियों को छोड़कर और वेह
 मे खज्जा की दृष्टि को छोड़कर कुलाचारहाज गर्वम पर्यन्त
 सब प्राणिषों के अर्थ पृथिवी मे दण्ड की नाई गिरकर
 प्रणाम करा करे ॥ १६ ॥

अधिरुद्धामिकृतभावाग्नीपिका ।

एनं पञ्चभिः श्लोकैरुक्तायाः समष्टेरुवाचिमाह ब्राह्मणं
 यावदिति ॥ १७ ॥

तस्य एनं कुर्वतः पुंसः सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति कुत आत्म-

१ पश्यन् परमं बोधतीति शुक्पक्षीब० पाठः २ गभूरुवाक्यवपि इति बि० पाठः ३ नवाद्दरिष इति विज० पाठः ।

मनीषया सर्वेश्वरदृष्ट्या या विद्या तथा मतः परितो ब्रह्मैव
 पश्यन् संवतः क्रियामात्रादुपरमेत् ॥ १८ ॥

किमयमेवोपायोऽस्ति वा अन्योऽपीत्यपेक्षायां सन्ति बहवः
 समीचीनस्यपमेवेत्याह । अयं ह्येति ॥ १९ ॥

भगवत्समं ज्ञानोपायस्य समीचीनत्वमेवोपादयति ब्राह्मणम्
 नहीति । अङ्ग हे उद्धव । अनाशिषो निष्कामस्य मज्जमंस्योप-
 क्रमे सत्यवचनीपदपि वेगुययादिभिर्नाशो नास्तेष्व यतो मयैव
 निर्गुणात्वादयं धर्मः सम्पदव्यवसितो निश्चितो ननु मत्वादिमुक्तेन
 कथं सित् ॥ २० ॥

किञ्च य इति । अयमर्थः किं वक्तव्यं मज्जमंस्य न ध्वंस
 इति यतो लौकिकोऽपि यो यो निरर्थो व्यवर्थ आयासः सोऽपि
 मयि परे निष्फलाय चेत्कल्पते निष्कामतयाऽपि तश्चेत्तर्हि धर्म
 एव स्यात् निरर्थोयासे दृष्टान्तः यथा भयशोकादेर्हेतोः पला-
 यनाक्रन्दनादिक्रेशस्तद्वत् ॥ २१ ॥

अतो मज्जजनमेव बुद्धिर्विषयस्य मनीषायाश्चातुर्यस्य च
 फलमित्याह । एवेति । तामेव दर्शयति । सत्यमनृतं मामनृतेनासंकेत
 मर्त्येन विनाशिता मनुष्यदेहेन इहास्मिन्नेव जन्मनि प्राप्नोतीति
 यत्सैव बुद्धिमनीषा चेति । बुद्धिर्विषयः मनीषा चातुर्यम् ॥ २२ ॥

महाप्रकरणार्थमुपसंहरति ब्राह्मणम् । एव इति ॥ २३—२४ ॥

भीराधारमगदसगोक्षामिद्विचिता
वीपिकादीनि दीप्यन्ती ।

मद्भाषो मम भीकृष्णरूपस्य भावना ॥ १७ ॥

ब्रह्मात्मकं कथमस्यावतारस्य ब्रह्मता भवतीति गोपायता-
पनीभूतिप्रसिद्धब्रह्मसंज्ञकनराकृतिपरब्रह्मस्वरूपमकं भवति ॥ १८ ॥

कस्यानामुपायानां मध्ये ॥ १९ ॥

मज्जमेस्य भवणकीर्तनादेः ॥ २० ॥

निष्कलाय लौकिकवैदिकफलाभावाय । धर्म एव आरो-
पितमगवज्जमे एव क्वात् तदा तर्हि । मयशोकाक्षेरिति यथा
मृग्युमवात् पक्षायनं व्यर्थं मत्वावद्व्यमाविस्वात् यथा च
बभ्रुमरणाशोकात् आक्रन्दनं व्यर्थं मृतस्य जीवनाऽसम्भवात्
आदिना द्रव्यनाशानन्तरं तत् स्मृतिकलेशपरिग्रहः ॥ २१ ॥

यतो मगवज्जमेखणोपायस्य समीचीनत्वमतः । बुद्धि-
मनीषयोर्व्याख्यानमेवाभावेऽपि कृतमिति ज्ञेयम् । सत्यं सर्व-
सत्ताहेतुम् । ममृतं सर्वानन्दहेतुम् । मां भीकृष्णारूपं स्वयं
मगवन्तम् ॥ २२ ॥

ब्रह्मवाहः नराकृतिब्रह्मविषयकभिन्नान्तकथारूपः संप्रहो
नियोसः समासविधिना एषा बुद्धिमतामित्यादि संक्षिप्तप्र-
कारेण । व्यासविधिना तत्तत् सर्वं परित्यज्येत्यादि महा-
प्रकरणार्थकवस्तुनप्रकारेण च । देवानां सर्वप्रकृतीना-
मपि पुण्यमो दुर्लभः । देवानां मुख्यस्वरूपानामित्यादि वृष्टोक्तः
॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमुद्देशेनसृष्टिकृतशुकपक्षीयम् ।

एवमुपासीत पुण्यपदेशवार्ताभिः उपासीत ॥ १७ ॥

सर्वं ब्रह्मात्मकमिति लीलाविभूतेर्ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं त्रिपा-
दिभूतेस्तदात्मकत्वमाह । परमे द्योमनीति ब्रह्म पदार्थत्वार्थः
सर्वं ब्रह्मात्मकं पश्यन् मुक्तबन्धनः परमे द्योमिनि तिष्ठतिव्यव्या-
हृत्य वा बोधना ॥ १८—१९ ॥

मज्जमेस्यावपीति क्रियाविशेषणं न ध्वंसः न निष्कलत्वम्
अनाशिषो मज्जमेस्य निर्गुणत्वात् गुणबन्धहेतुत्वाभा-
वात् ॥ २० ॥

तदाभासो निरर्थः क्वादिति व्यासस्य निरर्थकतया अनु-
ष्ठानाभावेन शाल्वाप्रामाण्यं क्वादिति भावः ॥ २१ ॥

ममृतं नित्येन शरीरेण ॥ २२—२५ ॥

भीमहीराद्यवाचायुक्तभागवतचम्पूचम्पिका ।

इत्यमनुष्ठानस्यावधिमाह । वाचिदिति । नोपजायते इदमनो
न जायते तावत्तत्र वाच्यताः सर्वभूतास्तुद्दिश्य मगवन्तं नम
इत्युच्चारणं मनोहारीश्वरो जीवकलपेयुक्तो कावर्तुत्तदेव
वस्तुप्रत्यक्षं भवति ॥ १७ ॥

ततः किमत आह । सर्वमिति । तत्त्वैरेवमुपासीतस्य
सर्वं ब्रह्मात्मकमेव इदमनोव्यावर्तयितुं भवति ततोऽपि किमत
आह । विद्येतीति । आत्ममनीषया सर्वस्य परमात्मकत्वबुद्धिरूपया
विद्यया परिपश्यत्येव पुमास्तुक्तः संशयो येन सः किमात्मैव
देहः किञ्चा ततोऽन्यः किञ्जीवः स्वतन्त्रः किञ्चा परमात्मपर-
तन्त्र इत्येवं विधः संशयोऽत्र विवक्षितः सर्वतः सर्वस्मात्संस्मृतिनि-
मित्तादुपरमेत् मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

एव एनात्तमोपाय इत्याह । प्रयमिति । कल्पते एभिः फल-
मिति कस्या उपायाः तेषां मध्ये भयमेव संप्रीचीतः समीचीनः
इति मम मतः कोऽसौ यो मनसादीनां वृत्तिभिः सर्वभूतेषु
मद्भाषः ॥ १९ ॥

संप्रीचीतत्वमोपायवदिति । तर्हि । मज्जमेस्य सार्वभौम-
ब्रह्मोपासनावयवमोपायक्रमे सति हे उज्ज्वल ! ईषदपि न ध्वंसः
न फलनं विना भावः मया व्यासितः निश्चितः तथोक्तं गीतासु
नहि कस्याप्युक्तकश्चिद्गोर्ति तात । गच्छतीत्यादिना नेहभिमकम-
नाशोऽस्ति प्रत्ययायो न विद्यते इत्यनेन च कृतः अनाशिवः
निष्कामस्य मज्जमेस्य निर्गुणत्वाद्गुणबन्धहेतुत्वाभावात्
अग्नौरोपयवमज्जमेस्योपक्रान्तमात्रस्य सद्यः काळांतरे वा
गुणत्रयसम्बन्धराहित्यावहस्तभावत्वादिति भावः । किंपुनर्वैकल्यं
नितरांमनुष्ठितस्य मज्जमेस्य न ध्वंस इति ॥ २० ॥

यतः शोके यो यो उपायान् निरर्थकः निष्प्रयोजनः चिन्तितनि-
मित्तिपादिरूपः तथा केवलभावासार्वभौमकश्च क्वात्सोऽपि मयि पर-
स्मिन्परमपुरुषे निष्कलाय कल्पते चैकस्वामिसन्धिबिहाय मद्
भेतया कायेन नाचा मनसादिभूषैर्वा इत्याद्युक्तरीत्यानुसंहित-
श्चेदिति यानत् धर्मे एव फलानिनाभूत एव भवतीत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः मयादीर्घवेति हे मत्तम ! यथा मयादेः कर्माद्विदुष्य
भगवन् तथेत्यर्थः मयादीर्घवेति गोपीनेद्याद्विदुष्यभगवद्विदुष्येति
इति ॥ २१ ॥

यत एवमतः कर्मापि भविष्य मत्पामिरन तज्जन्तः फल-
मित्याह । एवेति । बुद्धिरध्यवसायः मनीषा हितादिर्तामसाः
मनीषिणां मनीषा बुद्धिमतां बुद्धिर्भवेत् कोऽसौ यदनुतेनानि-
त्येन मत्त्वेन मनुष्यशरीरेण कृतं नित्यं सत्यं स्वमायतो निर्दि-
कारं मां तातेति मत्पामिमायन साध्यमिति यदेवा ॥ २२ ॥

महाप्रकरणार्थमुपमेहरति सधिन । एव इति । ब्रह्मवाहस्य
वेदान्तमिच्छार्थकयनस्य भेदः समासदशमविधिता संप्रह-
विस्तरप्रदंजनन सक्षेपतो विस्तरतश्च हे भाषो ! ते तुभ्यगमि-
हृतः ॥ २३ ॥

तत्रापि प्रजाताशस्य द्वाक्यायाऽसकृत्कारितत्त्वमाह । मनी-
ष्याश इति । विष्णुपुत्र्युक्तिमथ यथा तथा मनीष्याशः पुनः पुनः
ज्ञानं च कथितं ज्ञानं चात्र चिदाक्षरीश्वरतत्त्वतः प्रयतिवैकला-
त्प्रकामीश्वरोपासनात्मकं च तस्य कथितत्वं नाम तत्प्रकार-
कथनं तस्य फलमाह । एतदिति । एतज्ज्ञानयाचार्यं विहाय तपः
मशयः उक्तविधौ यस्य स पुरुषो मुच्येत संस्तुतेरिति शेषः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयपञ्चजतीर्यङ्कृतपद्मनाभधी ।

एतदुपासनाविधिमाह । बाबहिति । यावत्सर्वेषु भूतेषु विष्णु-
रत्नीति मद्भाषो मद्रिषयं ज्ञानं नोपजायते तावद्भास्मिनः
कायवृत्तिभिरनुपपन्तित्यन्वयः ॥ १७ ॥

एवमुपासनाय परोक्षज्ञानिनो मतिप्रकारमाह । सर्वमिति ।
तत्त्वोपासकस्य सर्वं जगत् प्रज्ञात्मकं प्रज्ञायां न क्वीकृतमधी-
नत्वेन वर्तितमिति मननं हरेः प्रीतिजनकमित्यर्थः—

प्रज्ञायात्तमिदं सर्वं यत्किञ्चित्सत्त्वाचरम् ।

इति पश्येत् यो विद्वान् सहि प्रज्ञात्मविन्मतः ॥ इति
विशिष्टवचनात् प्रज्ञैक्यमुच्यते इति सिद्धं फलमाह । विद्येति
विद्यया ज्ञानेनात्ममनीषया स्वरूपभूतबुद्ध्या वाच्यं परमात्मानं
क्यात्माहः परमस्य परिपश्यतीत्यन्वयः अशब्देनाप्यमीशमिति-
भूति प्रमाणायति ॥ १८ ॥

अन्येनापि मुक्तिः स्यात्किमेनेति तत्राह । अयेहीति । सर्व-
कल्पानां सर्वमोक्षोपायानां मध्ये नवमुपायो हि संप्रीचीनो मत
इति मम सिद्धान्त इत्यनेनात्मिभूतत्वेनाप्योक्तानामासात्वं
मुच्यति । अयमिति । क इत्यत उक्तं मद्भाष इति ॥ १८ ॥

अज्ञोऽज्ञास्य धर्मोऽप्योपक्रमे कृतेऽपि तस्मात्प्रत्यक्षं धर्मो
मात्रो नैव भवति अस्य धर्मस्य कर्तुः अयमपि अणुमात्रोऽपि
धूमोऽभायासलक्षणो नास्ति कुतः अनाश्रयः निष्कामस्य
मज्जमेस्य निर्गुणात्मानुक्तिसाधनत्वान्मया सम्यग्बोधमिति
निश्चितमतो नाप्यधर्मसमो मज्जमे इत्यर्थः ॥ २० ॥

अस्यैवोक्तमनुपपादयति । यो य इति । अन्वेषतोद्देशेन
क्रियमाणो यो यो धर्मो ध्यानाद्यन्तर्हितः क्रियते पुमि-
रिति शेषः स ते तत्र निष्कलाय कल्पते एतदेवाह । तवायास
इति । तवायासस्तत्र क्रियमाणप्रयत्ना निरर्थः स्यात् कथमिव
नयादेरिव धुनेयरूपाधर्मस्येव—

नयादिदुर्नेयः मोक्षो यजयं सोऽति सर्वदा ॥

इतिष्वचगात् ॥ २१ ॥

बुद्धिमतां निश्चयज्ञानवतां बुद्धिनिश्चयात्मकैवा मनीषिणां
मनसा सारिच्छावतां मनीषा मनसासाराध्वषणमेतत् अनुतेन
ज्ञो क्षणे अयथा भवता अत एव मय्येन शरीराख्यजगता
प्रज्ञेन शब्ददेकप्रकारं सत्यं ब्रह्म मामाप्नोतीति यत्तस्मात्—

एकदा ज्ञानरूपेण यत्नं निष्ठति सर्वदा ।

अपलब्धात्सत्यमपि ह्यनुतेन जगदुच्यते ॥

इति—

सर्वदेकप्रकारत्वात्सत्यं ब्रह्म सद्रूपमे ।

इतिवाक्यद्वयेन सत्यानुतशब्दयोरुक्त एवार्थे इति ॥ २२ ॥

सुगमो बागो वक्तव्य इति खया पृष्टेन मया योग उक्त
इत्युपसंहरति । एव इति ॥ २३ ॥

प्रज्ञावाहः संसारमोक्षकं ब्रह्म ज्ञानमेवेत्याशयेनाह । अभीक्ष्ण्यश
इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिदं कृतमसम्भवं ।

मज्जमेस्य तु विद् एव ज्ञास्ति कुतः सहायचित्तनमित्या-
शयेनाह । नष्टं इति ॥ २५ ॥

आस्तां तावत्साक्षात्कर्मोक्षां वातां ज्ञानोपेक्षयायामपि
माहात्म्यं भूयतामित्याह । यो य इति । अवि सर्वपितृत्वेन कृतो यो
धर्मो वैद्विहितः स यदि निष्कलाय फलाभावाय कल्पते फल-
काममया नाप्येत इत्यर्थः । तदा तत्र तत्रायासः भक्तिरनिरर्थः
स्यात् व्यर्थो न भवति निष्कलायेति विशेषणं फलमोक्षादि-
रूपतत्त्वतः तत्रायाभावेन अनिरर्थतातिशयतात्पर्यं तत्रानिरर्थत्वे
केमुच्यते श्रीकृष्णलक्षणास्य स्वस्यासाधारणमजनीयतादृशज्जको
दृष्टान्तः मयाहोर्वात यथा कंसादौ मत्सम्बन्धमात्रेण महाहर्-
दवायासो निरर्थो न भवति मोक्षसम्पादकत्वावित्यर्थः ॥ २१ ॥

मत्प्रापिकाया भक्तेश्च युक्तमेव सत्त्वेनाहं माहात्म्यमित्याह ।
एवेति । सत्यं सर्वसत्ताहनुमत्त्वं सर्वानन्दहेतुं च मां
श्रीकृष्णाय स्वयं भगवन्तम ॥ २२ ॥

एव पूर्वोक्तलक्षणे भक्तिभोगः तत्प्राप्त्यर्थ एव समास-
विधिना एवा बुद्धिमतामित्यादिरूपेण द्वावविधिना त्वं तु सर्वं
परित्यज्येत्यदिमहाप्रकरणेन देवानां सत्प्रमककृतीनामपीत्यर्थः
ययुक्तं पद्ये—

देवानां शुद्धमश्नानामृषीणाममलान्मनाम् ।

भक्तमुकुन्दचरणौ न प्रायेणापजयते ॥

इति ज्ञानमिति ययुक्तं तस्य तु नाहं साक्षात्फलं किन्तु मुक्ति-
मात्रमित्यादि अभीक्ष्ण्यश इति ॥ २३ । २४ ॥

श्रीमद्भगवत्पादकवर्त्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

एवा दण्डनप्रणामयन्त्रणा क्रियन्त्याद्यन्तमित्यपेक्षयामाह
बाबहिति । न उपमाधिषेयन ज्ञाते स्थाभाविकां न भवेदित्यर्थः
तावदेव परमात्मेन नम इति वाचा तथैव मनसा कायकर्मभिः
कायव्यापारैश्च एवमुपासीत दण्डनप्रणामीः कुर्यात् ॥ १७ ॥

तत्रश्च आत्ममनीषया सर्वत्रैव शब्ददृष्ट्या विद्या उपासना तथा
तस्य सर्वमेव प्रज्ञात्मकं भवति अतः परिपश्यन् परितो ब्रह्मैव पश्यन्
सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत् ॥ १८ ॥

ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तावतः परः सुगमः समीचीनश्चोपायो-
ना कर्तव्याह । अयं हीति ॥ १९ ॥

भक्तिसार त्रिभिः श्लोकाकैश्चैनसारमथाष्टभिः ।

प्रोच्यन्ते पुनरप्याह भक्तिसारोत्तमाष्टभिः ॥

धर्मान्तरस्य खल्वारब्धस्य परिसमाप्तिपर्यन्तं नैर्दिश्यन् साङ्केया-
कृते वृत्ते एव फलजनकता अन्यथा तु वैषय्यमेव यथा न तथा
भक्तिवृत्तस्य धर्मस्य नियमः अस्त्व पुनरारम्भमात्र एव परिसमा-
प्यमावेऽप्यङ्गीतस्तेऽपि न वैषय्यमित्याह । नहीति ब्रह्म हे उच्यते ।
मज्जमेस्य भक्तिवृत्तस्य उपक्रमे प्रारम्भे सति यदा ब्रह्मव्या-
प्यवक्रमं सति परिसमाप्यमावेऽपि अगवपि ईदृशे धर्मो
नैगुण्यार्थाभिर्नादो नास्ति यतो भक्तिवृत्तस्योऽयं मज्जमे निर्गुणः
नहि गुणातीतस्य वस्तुनो धर्मः सम्भवेत् यस्माद्व्यमना-
दितो निष्कामभक्तस्य धर्मो मया सम्यग्बोधवासितः अणुमात्रोऽप्यय
धर्मः सम्भूतः सम्पूर्ण एव निश्चितः नात्रकारणं प्रष्टव्यमित्यं
मम परमेश्वरत्वैवति भावः । अत्र धर्मपदेन ज्ञानवृत्तयो धर्मो
न द्वावप्ययः तस्य निर्गुणाभावात् कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञान-
मिति भगवदुक्तः ॥ २० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्णिङ्कृतसारायंदर्शिनी ।

अकिंचिदं सर्वेष्वेव निष्कपटा स्वात्तदा सा विनापि प्रवर्तते
प्रतिक्षणं स्वयमेव सम्पद्यते इत्याह । यो च इति । यो यो धर्मः भवत्य
कीर्तनादिर्मयि विषये निष्कपटा एवैकप्रतिष्ठादिसुखपारमि-
क-अंगमोक्षादिसुखकामनाराहित्याय स्वात्तस्य आवासः तत्तत्सिद्ध्यर्थं
प्रयत्नो निरर्थः इत्यर्थः समर्थः स्वयमेवानायासेनैव भवति किन्तुदर्थं
प्रवर्ततेत्यर्थः । योजनाच्छादने चित्तां वृथा कुर्वन्ति वैष्णवाः योऽसौ
विश्वंभरो देवः कथं भक्तानुपलुत इतिवत् यथा भवशोकादेर्हेतो-
रावासोऽप्येव एव स स्वविषये प्राप्य स्वयमेव भवेत् यथा तथैव
मां स्वविषये प्राप्य भजनमपि स्वयमेव भवेदित्यर्थः । तदपि निष्क-
पटाऽपि भक्तो मज्जन्त्यर्थं सततं प्रवर्तते स च प्रवर्तनकस्य भक्तौ
रागातिशयमव्यवस्थितिं यत्नो महान् गुण एव हेतुः ॥ २१ ॥

मनु कथं तदपि त्वदुक्तौ जनाः प्रायः प्रतिष्ठादिसापेक्षा
एव भवन्ति तत्र तादृशबुद्धिविवेकाद्यभावात् एव हेतुरित्याह ।
एवेति । बुद्धिमतामप्येव बुद्धिर्व्यजितं स्वतिकाटितशास्त्रेऽपि सञ्च-
रिण्युपाहारित भावः । मनीषिणां चातुर्यवतामप्येव मनीषा
न त्वेकनापि कपदेकं स्वयंमुद्रापाजंनचातुर्यमिति भावः । सैन्य
का आदिनस्यत आह । यदिति । इह भारतभूमौ मा माम्
अमृतं मृतिराहितं निव्यस्वरूपं मत्स्येन मरणधर्मणा शरीरेणा-
निव्यताप्नोति भक्तिमात्रादेव लयीकरोति । तथा मत्स्येन मृत-
कतुल्यत्वादेति बीभत्सेन प्राकृतेन मा माम् अमृतम् अप्राकृतं
सुखास्वरूपम् । तथा मनुतेन जीवस्य वस्तुतस्तु सर्वध्या-
भावात्सत्येन सत्यं सर्वकाव्यसत्ताकं मां प्राप्नोति । अथम्
भावः लोकेऽहि कपदेकं इत्या सहस्रं कपदेकमुदयं वस्तु
यद्वमहीतुं शक्नोति एव एव परमबुद्धिमान् मतिचतुर
वदन्त । वस्तु तेन स्वयंमुद्रामुपाजंयति स ततोऽपि वस्तु
हीरकाहिरते स ततोऽपि । तत्राप्यप्राप्तादतिचतुरादेव पुरु-
षात् स ततोऽपि । वस्तु चिन्तामयिकामधेन्यादिकं तच्छा-
स्येन्तु वक्तव्यशक्यं भारतभूमिधामी मध्ये पुनरपि दुर्जोनिरपि
स्फुटितैककपदेकमुदयत्वेनाप्यसम्भावितम् । कौरव्यजरा-
गाहिपूयमपि स्वशरीरं महा इत्या अप्राकृतमाधुर्यसन्धु
मामेव गृह्णति । मया पुनरपि चतुरशिरोमयिनापि वस्तु
तद्वेव प्राप्य कौस्तुभकिरीटादिकवकायनघोरनाखड्गारभूयित-
मपि स्वं तस्मै हर्षादेव दीयते इत्याह । बुद्धिमत्त्वमहो चातुर्यं
वदन् भारतभूवाभिनः कस्याचित् कस्याञ्चिदिति तत्र भव्या-
कीर्तनस्मरणपरिचर्याद्यर्थं भोत्रादीनां विनियोग एव भगवते
शरीरदानं ज्ञेयं किञ्च । एका रम्यते तत्तत्कीर्तननिरता कर्णा
वा भव्यनिरतो करो वा परिचर्यानिरतो चेतदापि स
प्राप्तमानं वदतीति । शरीरैकदेशदानेनापि स लक्ष्यते इति
कः खलु बुद्धिचातुर्यवानेन न कुर्यादिति ।

मधोपदेशमारीऽपि इत्याकचिन्तामयिः प्रभोः ।

इदमेव यस्य राजते स राजेदुक्तं भवति ॥ २२ ॥

महाप्रकरणाधेमुपसंहरति । एव इति उक्त्याम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः

यान्तसर्वेषु भूतेषु मज्जायां मदरमकस्वनिष्ठा न जायते ताव-

[१८६]

दाश्वचायडङ्गगोखरं वागादिबुद्धिमिदवासीत तदाश्वचायडङ्ग-
गोखरमुद्दिश्य भीकृष्णाव नमः इतिवाग्वासिर्मेनसा प्रवामाया-
वरयं मनोवृत्तिः दयडङ्गप्रणामादि कावहृत्तिः ॥ १७ ॥

तदाश्वचायडङ्गगोखरं मदृदृश्यापासीतस्य सर्वं प्रह्लासकं
स्यात् तदन्तरमात्रमनविवा सर्वं प्रह्लासकमित्यर्थं भूतवा सर्वत्र
प्रह्लादृश्या विद्यया ज्ञानेन मुक्तसंशयः इत्यापादेवविषयकसंशय-
शून्यः परिपश्यन् उपादेवं मां उवाचन् सर्वतः इत्याहुपर-
मत् ॥ १८ ॥

कल्पयन्ते फलानि यैरिति कल्पा उपायाः तेषां मध्ये समी-
चीनः समीचीनः ॥ १९ ॥

समीचीनत्वमेव दर्शयति । नहीति । मज्जमेकस्य सर्वत्र मनुपा-
सनव्योपक्रमे सति भगवति किञ्चिदपि धर्मस्य नास्ति यतोऽसौ
निर्गुणत्वात् तादृशगुणसम्बन्धवर्जिते निर्गुणो मज्जावस्तरसा-
धनत्वाद्यर्थोऽपि निर्गुणस्तस्य भावस्तरस्य तस्मादनादिषः
त्रैगुण्यवकषासनाशून्यः यतश्च मया स्ववसितो
नश्यत्येव ॥ २० ॥

किञ्चिदुता योऽपमायासः वागादिदवापारः निरर्था फलाय
सकामतया यदि परेपरमेष्ठिने गाय कल्पयन्ते अपितश्चेत्य धर्मो
भवत्तस्मात्तदपेक्षादेव अनिरर्थः सफल एव स्वात् तत्र
इष्टान्तमाह । भवादेरिव भवाद्यया "कौरवायां वमप्रां मां किं न
जानासि केचन" इति द्रौपद्याः भगवति समापदेप्रसिद्ध
आयासोऽपितः स च धर्म एव मज्जापि त्रैलोक्यजपरादिभिः
कृताः सुप्रसिद्धाः आदिना कामात् सेरण्या कृतो
बोध्यः ॥ २१ ॥

मनुतेनानिर्वेन ॥ २२ ॥

महाप्रकरणाधेमुपसंहरति । एव इत्यादिना । प्रह्लादादस्य
वेदास्तस्य संग्रहः सारः समासव्यासाधिना संक्षेपविस्ता-
रमकारेण ॥ २३ ॥

अभीक्ष्ण्यशः पुनः पुनः ॥ २४ ॥

माया टीका ।

जय पर्यंत मयभूतों में मेरी भावना नहीं होजाये ताव-
त्यर्थेन वाग्नी से मन जे शरीर की वृत्ति से इसी प्रकारसे
उपासना करता रहे ॥ १७ ॥

जिसका सर्वत्र मेरा माय होगया है उसको सर्वही प्रह्ला-
सक है इसी से अपनी बुद्धि से ज्ञान विद्या से मन
को प्रह्लाक देखता हुआ मय रूपाणां से संशय को छोड-
कर संसार से निवृत्ति होजाये ॥ १८ ॥

सब प्रकार के उपायों में यही सुंदर उपाय है यह
मेरा मत है जोकि मय भूतों में मन धरत रहकी वृत्तियों
में मेरी भावना करना ॥ १९ ॥

हे उदयजी ! मेरे इस धर्म के कारण मेरे योडाभी नाशहो-
नेका निम्न नहीं है मैंने निश्चय कररखा है मेरा सुन्दर है
प्राकृत गुण से रहित होनेसे कामना रहित है ॥ २० ॥

परमात्मा मेरे विषे जो ज्ञा धर्म निष्पन्न कासे सी कल्पना

सुविविक्तं तवप्रश्नं मयैतदपि धारयेत् ।
 सनातनं ब्रह्म गुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २५ ॥
 य एतन्मम भक्तेषु संप्रदद्यात्सुषुक्लम् ।
 तस्याहं ब्रह्मदापस्य ददाम्यात्मानमात्मना ॥ २६ ॥
 य एतत्समधीयीत पवित्रं परमं शुचि ।
 स पूयेताहरहर्मा ज्ञानदीपेन दर्शयन् ॥ २७ ॥
 य एतच्छ्रद्धया नित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः ।
 मयि भक्तिं परां कुर्वन् कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २८ ॥
 अप्युद्धव ! त्वया ब्रह्म सखे ! समवधारितम् ।
 अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः ॥ २९ ॥
 नैतत्त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय च ।
 अशुभ्रूषारभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् ॥ ३० ॥
 एतैर्दैवैर्विहीनाय ब्रह्मरायाय प्रियाय च ।
 साधवे शुचये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छ्रद्धयोषिताम् ॥ ३१ ॥
 नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते ।
 पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

किया जाय तोभी जैसे भयादिकों का परिश्रम व्यर्थ है तैसे वह भर्मेभी बौद्धिक फलदायक नहीं होता है ॥ २१ ॥

एही बुद्धिमानों की बुद्धि है यही सतुर्गों की चतुराई है जोकि इस अनित्य शरीर से भी सत्य स्वरूप मेरेको प्राप्त हो जावे ॥ २२ ॥

यह मैंने सम्पूर्ण ब्रह्म कथन संग्रह कह दिया है यह जो संक्षेप विस्तारसे कह दिया है सो देवताओं का भी दुर्लभ है ॥ २३ ॥

निरन्तर तुमारे अर्थ यथायं युक्तिवाला ज्ञान मैंने कहा है इसको जानने से मनुष्य सब संशयों से रहित होजाता है तब संसार से मुक्त होता है ॥ २४ ॥

भीमभारतमिहकृतभाषायेद्विपिका ।

आस्तां तावज्ज्ञानमेतदनुसन्धानकथनपठनभ्रमणपरावर्णानाम-
 प्येतदेव फलं भवतीत्याह चतुर्भिः । सुविधिकामिति । मया सुवि-
 विक्तं ब्रह्मोत्तरमेतद्व्याख्यानमपि यो धारयेदनुसन्ध्यात्स
 ब्रह्म गुह्यं वेदेषु रहस्वम् ॥ २५ ॥

सुषुक्लं यथा भवति तथा ब्रह्मदापस्य ब्रह्म ददातीति
 तथा तस्य ज्ञानावेष्टुः ॥ २६ ॥

समधीयीत उच्यते पठेत् परमं शुचि अन्येषामपि शोध-
 कम् पूयेत शुध्येत् ॥ २७—२८ ॥

सम्बद्धं ज्ञानानुत्पत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेन पृच्छति
 प्रपीति । अपि किम् ॥ २९ ॥

उपधारितमाकलयन्त्याह । नैतदिति । शठाय दाम्भिकाय ॥ ३० ॥
 शूद्राणां योषितां च यदि भक्तिः स्यात्तर्हि ब्रूयात् ॥ ३१ ॥
 एतज्ज्ञानेन पुमांस्कृतार्थो भवतीत्याह । नैतदिति । अत्र
 दृष्टान्तमाह । पीत्वा । पीयूषं स्नातु ॥ ३२ ॥

भीमभारतमगदासगोस्वामिविरचिता—

द्विपिकादीपिनी टिप्पणी

तव प्रश्नो यत्र मया दत्तानि उत्तराणि यस्मिन्निश्चेतव्य-
 यमाख्यानस्य विशेषणं धारयेत् अनुसन्धानं कुर्यात् ॥ २५ ॥

सम्प्रदद्यात् कथयेत् । आत्मना स्वयम् आत्मानं ददामि
 वशिकरोमि ॥ २६ ॥

उच्यते पठेदिति अर्थमबुद्ध्यापि । पवित्रं स्वयं होयमात्र-
 रहितम् । अन्येषां भ्रातृणां तत्सवर्धाभ्युपगम्य । स्वयं

भीराधारमणदासगोखामिविरचितः ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एवमप्यं शुद्धेतैव नात्राभ्यासमिति भावः । न केवलमेतावत्
व्युत्पन्नान् प्रति ज्ञानदीपेन मां दर्शयन् भवतीति ॥ २७ ॥

अद्यापूर्वं नित्यभोक्तृणां तु फलविशेषमाह । य इति ॥ २८ ॥

पुनरुपदेक्षामीति कठणाव्यप्रतमिष्यञ्जिता मोहो मावि-
कलीदादर्शनजो भ्रमः शोकः पुनर्मदमाप्तिजं दुःखम् ॥ २९ ॥

उपधारितं सम्पन्नं ज्ञातम् । अमुभूयोरमुभूयवे ॥ ३० ॥

एतैर्दोषैर्मकत्वादिभिः यदि भक्तिः क्वात्तर्हि गूढाविज्ञेया-
धीत्यर्थः । इति सर्वेषामधिकारित्वं दर्शितम् ॥ ३१ ॥

एतस्य भक्तितात्पर्येकाग्र्यानस्य । अत्र ज्ञातव्यावशेषा-
मेष ॥ ३२ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चम ।

ब्रह्मदावस्य ज्ञानप्रदीपकस्य ॥ २६-३२ ॥

भीमजीरराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमेवाह । सुविधिकमिति । तत्र प्रश्नं पृष्ठं मया सुविधिकं
सुष्ठु विविचयोपपदिशेमेतद्येन विधारितं धृतं क्वात् स सनातनं
ब्रह्म गुणं वेदान्तरहस्यं परं ब्रह्मविगच्छान् प्राप्तेति ॥ २५ ॥

किञ्च एतन्मया सुविधिकं यो मद्मकेषु प्रदद्यात्तस्य
उपदिशेदित्यर्थः । भक्तिरिहातुक्लृप्तं तस्य ब्रह्मदावस्य ब्रह्मापदे-
पुरात्मनो मां ददामि तद्वशीकरोमीत्यर्थः ॥ २६ ॥

य एतदिति । पवित्रमात्मशुद्ध्याय च शुचि शृण्वतामपि गूढ्या-
नहम् एतद्यः समधीयीत पठत सोऽहरहर्ज्ञानदीपेनाहरहः प्रबुद्धं
ज्ञानमेव दीपः तेन मां दर्शयन् निवृत्तप्रेरणात्तयवस्तादृशः कर्तार-
ज्ञाता पश्यन्नित्यर्थः । योगपरिशुद्धेन मनसा साक्षात्कुर्वन्नाति
भावः । पूयेत मत्प्राप्तप्रतिबन्धकीरहितः शुद्धाभवादित्यर्थः ॥ २७ ॥

य एतदिति । अद्यप्रः समाहितः कुर्वन् जनयन् करोतिरुपाद-
नायः कर्मभिर्मत्प्राप्तप्रतिबन्धकेन बध्यत ॥ २८ ॥

इत्थं बहुधापदेशेन कृतेन सम्यग्ज्ञानानुत्पत्तौ पुनरुपदेक्ष्या-
मीत्यभिप्रेत्य पृच्छति । अपीति । हे उग्रव । हे सखे । ब्रह्मशब्दस्त-
त्साधनादीनामव्युत्पन्नकः समप्रधारित सम्यगवधूतं किम्
अविशब्दः प्रश्नार्थात्कः नावधारितं चेत्पुनरुपदेक्षामीति भावः
एवमत्र मोहः देहभ्रमः स्वप्नभ्रममसुमादिको मनोभ्रमो मनसि
भवः शोकस्तापत्रयजन्मः ज्ञानाभावप्रयुक्तश्च ॥ २९ ॥

मद्मकेषु सम्प्रदद्यादित्युक्ते रमकेषु नापदिशेदित्यवगम्यते
तरुपहमेवाह । नैतदिति । नास्ति काय शस्त्रार्थविश्वसरूपिनाय
शठाय मूर्खाय नैतदीशतां नापदिश्यताम् ॥ ३० ॥

किन्तुतत्तैर्दोषैर्मकत्वादिभिर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्येषु
साधने प्रियाय स्त्रिस्मिमीति युक्ताव साधने परोपकर्त्रे यदि
गूढस्य बोधितश्च भक्तिः अद्या क्वात्तर्हि तादृशमपि
क्वात् ॥ ३१ ॥

एतज्ज्ञानेन पुमान् कृतार्थो भवतीत्याह । नैति । अत्र दृष्टान्त-
माह । पीरवेति । पीयूषं क्वात् ॥ ३२ ॥

भीमजीरराववाचार्थकृतपदरत्नावली ।

सुविधिकं तत्र प्रश्नमवधार्य मयोक्तं सनातनं ब्रह्म गुणं
वेदान्तरहस्यं परिहारमपि धारयन् पुरुषः परं ब्रह्म जानाति
क्वात्ता प्राप्नोति चेत्यन्वयः ॥ २५ ॥

प्रश्नव्यगमनफलमाह । य एतदिति । सुपुष्कलं यावदपेक्षितं
तावज्ज्ञानं ब्रह्मैव दातुं पितृधनं यस्य स यथा ब्रह्मब्रह्मो
अधोगमो यस्य स तथा तस्य आत्मना प्रसजेन मनसा
आत्मानं मन्त्रियं ज्ञानं दत्त्वा मत्प्रकृपं ददामि ॥ २६ ॥

अध्यतुः फलमाह । य इति । मां दर्शयन् ॥ २७ ॥

भोतुः फलमाह । य इति ॥ २८ ॥

अज्ञातांशं सम्यग्वक्तुं श्लोकज्ञानेन ब्रह्मधर्मे पृच्छति । अपीति
समुपधारितमपि किं मोहश्च विगतोऽप्यसौ मनोभ्रमः मनः-
शब्दत्वेन ज्ञातः शोकश्च नष्टः किम् ॥ २९ ॥

एतस्य ज्ञानस्यापदेष्टुमर्हाफलसम्भवेऽपि योग्यायैवोपदेष्टव्यं
नायोग्यावेत्याह । नैतदिति ॥ ३० ॥

शुद्धायां बोधितां च यदि भक्तिः क्वात्तर्हि तेऽप्योऽपि
ब्रह्मादित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

इदमेव मुक्तिसाधनं नास्ति हि व्याख्यायेनाह । नैतदिति ॥ ३२ ॥

भीमजीरराववाचार्थकृतकमलम्बधः ।

समुदायस्य तु पौर्वापर्येणानुसंधानेऽपि कलं तु मल्लभ्यं
साधनासिद्धभक्तेन साधनविशेषं क्वात्तन्मत्प्राप्तप्राप्तिरित्याह ।
सुविधिकमिति । ब्रह्म गुणं परं ब्रह्मति मामित्यर्थः । गूढं परं ब्रह्म
मनुष्येच्छिमिति भीतारदोके ॥ २५ ॥

मद्भक्तसात्कारेण तु तावदेवेति किं वक्तव्यं यतः । य एतदिति
ददामि वशीकरोमि ॥ २६ ॥

अथेगनुष्ठाकवले पठतः फलमाह । य एतदिति । परमं शुचि
दोषमात्ररहितं परमं पवित्रं सकृदभोक्तृणां समेक्षोपनिवारकं च
यतः स रूपं पूयेतैव नात्राभ्यस्येति भावः न केवलमेतावत्
व्युत्पन्नान् प्रति मां ज्ञानदीपेन दर्शयन् भवतीति ॥ २७ ॥

अद्यापूर्वं नित्यभोक्तृणां तु फलविशेषमाह । य इति ॥ २८ ॥

अथ करुणायाम् अत्रः सारवर्णितः । अपीति । मोहः महीयानामेवा-
मन्यथा भावे ज्ञातः शोकः पुनर्माप्राप्त्यभावेन ज्ञातः अयं भावः
भगवता सह मम योऽयं सम्पादकस्तच्छृण्वन्नादितोऽपि यदि तत्तद्गुणं
फलं तथा तय कः सम्बद्धः कोऽनान्येषां मत्प्राप्तप्रदायामिति ॥ २९ ॥

तत्र सप्रतीतिकमात्रोप्यव्यतिरेकावयवाश्चामुपदेष्टयानुपादि-
यति । नैतदिति व्याख्या ॥ ३० ॥

किं बहुनेत्याह । भक्तिरिति । गूढाविज्ञेयोऽपीत्यर्थः
इति तेयामप्यधिकारो दर्शितः ॥ ३१ ॥

यस्मादेवं भक्तिरेवात्र साधने फलं तस्माञ्जितमिति । पीयूषा-
वयममृतं परमोत्तममिति गम्यते ॥ ३२ ॥

भीमजीरराववाचार्थकृतसाराधर्शनी ।

तत्र प्रश्नं मया सुविधिकं ब्रह्मोत्तरं यो धारयेत् एतदुपा-
वधानमपि यो धारयेत् ब्रह्मगुणं वेदान्तरहस्यं परब्रह्मकल्पम् ॥ २५ ॥

ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्तायां दण्डधारणे ।

यावानर्थो नृणां तात! तावांस्तेऽहं चतुर्विधः ॥ ३३ ॥

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा त्रिचिकीर्षितो मे ।

तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयाऽऽत्मभूयाय च कल्पते वै ॥ ३४ ॥

। श्रीशुक उवाच ।

य एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य ।

बद्धाञ्जलिः प्रीत्युपरुद्धकण्ठो न किञ्चिदूचेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ॥ ३५ ॥

भीमशिवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुपुष्कं यथा स्यात्तथा ब्रह्मणि दायां बभूव ब्रह्म ददा-
तीति ब्रह्मदायः तस्येति चतुर्विधं वृत्तिः ॥ २६—२७—२८ ॥

नित्यसिद्धरूपं नित्यैगुणपर्यायं उद्धवच्च ज्ञानादिप्रादुर्भावायै
स्वशक्त्यै मोहमुत्पाद्य ज्ञानाद्युपदेशेन पुनस्तन्तिराकृत्य खीब्या
पृच्छति । अपीति ॥ २६ ॥

अशुभ्योरभयया शृण्वने ॥ ३० ॥

शूद्राणां याषितां च यदि भक्तिः स्यात्तर्हि तेऽप्यस्ता-
प्यश्च ब्रूयात् ॥ ३१—

यद्यपि भक्त्यैव कृताचर्यस्य मङ्गलकर्म ज्ञानेन नास्ति प्रयो-
ज्यं तदपि ज्ञानं नाम कीदृशमिति कदाचित् कश्च चिद्भक्तकर्म
वाहि जिज्ञासा स्यात्तदा तेन इवमेव द्रष्टव्यमत्र ज्ञानस्यापि
सत्त्वादिह्याह । नैतदिति । पीयूषं सुधां पीत्वा पातउपमं अमृतं
पेयममृतान्तरं नावाशिष्यते ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धाश्रमप्रदीपः ।

किञ्च सनातनत्वे हेतुमाह । ब्रह्म गुह्यं वेदरहस्यं तव
प्रश्ने प्रश्नज्ञानं मया सुविधिकं सुष्टु दत्तान्तरं च एतदाख्यातं
नो धारयेत् अनुसन्ध्यात् स परं ब्रह्म मामधिगच्छति ॥ २५ ॥

किञ्च यथा सुपुष्कं यथा भवति तथा मम भक्तेषु सम्प-
दद्यादुपदिशेत् तस्य ब्रह्मवाभिवोपदेशद्वारा ददातीति ब्रह्मदायस्य
आत्मनः स्वस्य आत्मानं देह्यापि ददामि ॥ २६ ॥

किञ्च यः परमं पवित्रं निरतिशयं शुद्धं शुचिं अन्वेषां
शोधकमेतदाख्यातं समधीयीत सस्पृक् पठेत् स पूजेत शुद्धेयत्
मां ज्ञानक्षेपेन जननां प्रति दर्शयन्नित्यनेन जननामपि पवित्रो
कुर्यादिति सूचयते ॥ २७ ॥

किञ्च यः भ्रष्टाचारतम्येन यथा शृणुयात्तथैव सकर्मभिर्न
बध्पते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

मोहः देहादानं मगामिमानः ॥ २९ ॥ ३० ॥

शूद्रस्य याषितां च यदि भक्तिः स्यात्तदा ब्रूयात् ॥ ३१ ॥
पीयूषं खादु ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

मुष्टः पूछे हुये इस प्रश्नों को मैंने अच्छे प्रकार से

कह दिया है इस प्रसंग को जो पुरुष अच्छे प्रकार से
धारण करेगा सो वेदों में गुप्त सनातन ब्रह्म को प्राप्त
हो जावेगा ॥ २५ ॥

जो पुरुष इस परिपूर्ण ज्ञानोपदेश को मेरे भक्तों के
अर्थ प्रदान करेगा उस ब्रह्म ज्ञान देनेवाले पुरुष के अर्थ में
अपने इच्छा है से अपने स्वरूप को देदेउंगा ॥ २६ ॥

इस परम पवित्र शुद्ध उपदेश को जो पुरुष अच्छे
प्रकार से अध्ययन करेगा वह पुरुष ज्ञान रूपी दीपक से
मेरे को प्रकाश करता हुआ माप पवित्र होगा तथा औरों
को भी पवित्र करेगा ॥ २७ ॥

जो मनुष्य भ्रष्टा से स्थिर होकर नित्य प्रति इस ज्ञान
को अवश्य करेगा वह पुरुष मेरे विषे परम भक्ति को
प्राप्त होकर संसार के कर्म बंधों से छूट जावेगा ॥ २८ ॥

हे मखे उद्धव ! तुमने इस ब्रह्म ज्ञान के अच्छे तरह से
ज्ञान किया कि नहीं और क्या तुमारे मन में होने वाला
जो शोक तथा मोह चलागया कि नहीं ॥ २९ ॥

इस ज्ञान को तुम दंस करने वाले को नास्तिक को
भूत को सुनने की भ्रष्टा न रखने वाले को भक्ति न
करने वाले को कभी नहीं देना ॥ ३० ॥

इन दोषों से जो रहित होवे ब्राह्मणों का पूजन होवे
अपना प्रिय होवे साधु होवे शुद्ध होवे भक्ति वाला शूद्र
या स्त्री भी होवे तो इन सबों को देना चाहिये ॥ ३१ ॥

जिज्ञासु पुरुष को इस के ज्ञान बिना पीछे फिर कुछ
भी जानने का नहीं बाकी रहता है जैसे कि पीने ही योग्य
अमृत के पीने पर फिर कुछ भी पीने योग्य नहीं रहता
है ॥ ३२ ॥

भीमरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु सन्नि यदूणि तत्तत्फलभावनानि सत्यम् सत्यम-
कानां भक्त्यै तु सर्वमहमेवानो मदेकशरणो भवेत्याह । ज्ञान
इति । ज्ञानादौ यावान् धर्मादिलक्षणान्यनुविधोऽप्येतावात्सर्वोऽपि
तेऽहमेव तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि विहिते धर्मः कर्मण्येव
स्वामाधिके तु कामः योगे त्वयिमादिसिद्धयः वातांवां कृपा-

विष्टभ्य चित्तं प्रणयावधूयै धैर्येण राजन् ! बहु मन्यमानः ।

कृताञ्जलिः प्राह यदुपवीरं शिष्यां स्पृशंस्तच्चरणारविन्दम् ॥ ३६ ॥

उद्धव उवाच ॥

विद्रावितो मोहमहान्धकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात् ।

विभावसोः किं नु समीपगस्य शीतं तमो भीः प्रभवन्त्यजाय ! ॥ ३७ ॥

प्रत्यर्पितो मे भवताऽनुकम्पिना भृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः ।

हिप्वा कृतज्ञस्तव पादमूर्धं कोऽन्यत्समीपाच्छरणं त्वदीयम् ॥ ३८ ॥

वृक्षश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो दाशार्हवृष्णयन्धकसार्वतेषु ।

प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया स्वमायया ह्यात्मसुबोधहेतिना ॥ ३९ ॥

नमोऽस्तु ते महायोगिन् ! प्रपन्नमनुशशि माम् ।

यथा त्वच्चरणाम्भोजरतिः स्याद्वनपायिनी ॥ ४० ॥

भीषणसामिकृतभाषायेदीपिका ।

हावयैः दण्डनीतवैभवंमिति सिद्धयैभवंभोरपि कामास्तंगत-
त्वात्तातुर्विधम् ॥ ३३ ॥

कृत इत्यत आह । मूर्धं इति । यदा स्वकलमस्तकमां सस्मे
निवेदिताया भवति तदाऽप्यो मे विचिकीर्षितो विचिष्टः कुतु-
मिहो भवति ततश्चाभुतत्वं मोक्षं प्रतिपद्यमानो प्रयागमभूयाव
महेकवाच मत्समानैभ्योवेति यावत् कल्पते योग्यो भवति
वै ध्रुवम् ॥ ३४ ॥

आदर्शितो योगमार्गो यस्मै सः ॥ ३५ ॥

प्रणयेनावधूयै धूमितं चित्तं धैर्येण निरुद्धं बहुमन्यमान
आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः ॥ ३६ ॥

मे मया च आश्रित आसीत्स तव सन्निधानेनैव विद्रा-
वितः प्रभवति किं नु वाचाय समर्था भवति मजाय !
प्रणयोऽपि जनकः ॥ ३७ ॥

किञ्च यद्यपि तव सन्निधानादेव गतस्तथाऽनुकम्पिना
भवता विज्ञानमयः प्रदीपश्च प्रत्यर्पितः स्वमाययाऽपहृतः पुनः
समर्पितोऽतस्तव कृतज्ञः वरुणया कृतमनुग्रहं जानाति स
को नाम त्वदीयं पादमूर्धं हिप्वाच्छरणं समीपाद्वा-
अवेत् ॥ ३८ ॥

किञ्च दाशार्हादिषु त्वया चः स्वमायया स्नेहपाशः प्रसा-
रितः स त्वयैवाऽऽमतत्त्वज्ञानशस्त्रेण वृक्षविरुद्धः ॥ ३९ ॥

यत्वं यद्यपि त्वया वृक्षपकृतं तथाऽप्येतावत्प्रार्थये इत्याह ।
नमोऽस्तिवति । अनुशास्यनुशिष्यश्च अनुशासनीयमाह । वयेति ।
मुक्तावप्यनपायिनी ॥ ४० ॥

भीराधारमगदासगोक्षामिबिरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्तत्फलसाधनानि मोक्षधर्मादिफलसाधनानि । ज्ञानकर्मा-
दीनि । ततो मत्स्य मदेकधनत्वात् । अर्थः फलम् । तत्र
ज्ञानादि मध्ये ॥ ३३ ॥

कृत इति कमोद्धेतोः कृतार्थत्वमित्यर्थः । मोक्षं संसारा-
न्मुक्तिम् ॥ ३४ ॥

आ दर्शितः सम्बन्ध दर्शितः योगमार्गः स्वसंबन्धमार्गः ॥ ३५ ॥

प्रणयेन विबोगदुःखारमकतया परिणतेन गाढविभ्रममया-
त्मकसत्त्वशोभनातादयोपदेशप्रसादज्ञानमयस्वभावमननेन कृतार्थं
मन्यमानः ॥ ३६ ॥

मोहः पुनस्तत्त्वमाप्यसम्भावनादिरूपः यथा कर्मा आश्रितः
स्वीकृतः । सन्निधानेनैव कृपावशो कृतार्थमृत्तर्षिसाक्षिज्य-
भावेनैव । किमुत तादृशोपदेशादिव्यवकारार्थः ॥ ३७ ॥

विज्ञानमयः तादृशोपदेशेन नित्यशीखानुभवमयः । स्वमा-
यया प्रकटशीखाया विबोगशीखादेशेनमेवच्छाद्यत्वापहृतः
पुनरुपदेशेनार्पित इति प्रतिशब्दव्याख्यायताम् । अतोऽपह-
तरूपपि पुनः समर्पणात् ॥ ३८ ॥

स्नेहपाशः भवत्सर्वधर्मतरा केवलं स्वसंबन्धमयः किन्तु मत्स्यस्य
भवेत्तु स्वीकृत एव तदीयनित्यपरिकरे कनेहभावे मद्भक्तपूजाऽप्य-
धिकेति मर्षविरहा तु गोविन्दं तदीयास्त्रार्थवत्तु च इत्यादि
वचनव्याकोपापत्तेः ३९ ॥

मुक्तावप्यनपायिनीत्युक्त्या तादृशैक्यमुक्तिर्न स्वाद्यस्याय
विवेकाभावाद्भूतिर्न स्यात् किन्तु प्रेमसेवोपयोगिनी स्यात् ।
विश्वोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः इत्युक्तेरित्यभि-
प्रेतम् ॥ ४० ॥

श्रीसुहृन्मूर्तिरुक्तशुक्लपद्मिनी ।

ज्ञानकर्मादीनां बाधानर्थः तावानर्थो नाम चतुर्विधः पुरुषा-
यं चतुष्टयादन्तर्यामिनात्तरं नास्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्मभूयाय आत्मभावाय भावश्च आभावः मत्साम्यावे-
त्यर्थः । यद्वा । आत्मशब्दः आभाववाची भूवाय शरीरसम्बन्ध-
विरहेणावस्थानात् मोक्षोच्यते ॥ ३४-३५ ॥

अन्धकारः किमागमिष्यतीति भावः ॥ ३६-३८ ॥

अयं प्रसारितः स्नेहपाशः आत्मसुखोपदेहिता आत्मज्ञान-
शस्त्रेण वृकणः छिन्नः ॥ ३९-४१ ॥

श्रीमद्विराट्पाशायां कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वमोक्षार्थार्थसारसंग्रहोऽयमेवेत्याह । ज्ञान इति । वाचां वा
कृष्णादी दण्डधारणशब्देन सामाद्युपाया लक्ष्यन्ते ज्ञानमा-
त्मोपासनं नृणां ज्ञानादियु क्रियमाणेषु बाधान् पुरुषार्थः क्रिया-
श्चतुर्विधः धर्मोपकाममोक्षरूपः तावान् सर्वोऽपि ते एवाहस्य
भक्त्याहमेव तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि धर्मः योगेऽणिमाद्यः
वाचांयां दण्डधारणे चार्थः ततः कामः अणिमाद्योऽपि
कामात्मभूताः एवं चतुर्विधः पुरुषार्थोऽहमेव मामृतेन कञ्चन
वाञ्छतीति भावः ॥ ३३ ॥

इत्यमनन्धप्रयोजनो मत्प्रपन्नो मत्साधर्म्यमुपैतीत्याहामर्त्य इति
विचिकीर्षितः विवक्ष्यं कर्तुमिष्टः अनुजिघृक्षोरिति यावत् मे
मह्यं यदा निवेदितः सेमित्यात्मानं युज्जीतेत्युक्तरात्या समर्पितः
आत्मा तेन सः स्वस्तात्मात्मात्मा इत्यर्थः । त्यक्तानि समस्ता-
न्धमद्वाराधनात्मकानि कर्माणि तेन तदाभूतो भवति तदा
मया हेतुभूतेनामृतत्वं मुक्तिं प्रतिपद्यमानः आत्मभूयायाम-
भावाय कल्पते भावश्च आत्मभावः स्वामाविकापहतपाप्मत्वा-
विभावाय कल्पत इत्यर्थः । यद्वात्मनो मम भावाय प्रकाराय-
मत्साधर्म्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स इति । स वृद्धः आर्क्षितो योगमार्गो स्यात्सोपासनात्मक-
ज्ञानयोगमार्गो यस्य सः उत्तमश्लोकस्य भगवतो वचां मर्त्यो
यदेत्यादिस्मृतान्तरवचो निश्चय प्रतीत्यावरुद्धः कण्ठो यस्य
स आनन्दाभूतिरुज्ज्वल इत्यर्थः । अत एवाभूमिः परिप्लुते
अक्षिणी यस्य सः तावत्किञ्चिदपि नास्ति ॥ ३५ ॥

ततः प्रणवेनावपूर्णं भूमिं चित्तं शनैर्धैर्येण विष्टय
स्वयशोक्त्य हे राजन् ! बहुमन्यमानः आत्मानं कृतकृत्यं
मन्यमानः यदुपवीरं श्रीकृष्णं प्राह कथम्भूतः सन् शीघ्रां
शिरसा तस्य यदुपवीरस्य चरणाम्भुजं दृष्टुम् ॥ ३६ ॥

उक्तिमेवाह । विद्रावित इत्यादिना । तावदप्युद्धवत्या अहोति
प्रदत्तस्वात्तरमाह । विद्रावित इति । यो मे मया आभितः मोह
एव महान्धकारस्तस्य तव संनिधानादेव विद्रावितः हे अजाय !
अजस्रं प्रहृष्टोऽपि जनक विभावसोः सुपेक्ष्य समीपं प्राप्तस्य
पुत्रः शीते तपोऽन्धकारः शीतप्रयुक्तं मयमन्धकारं किमाग-
मिष्यतीति भयं चेत्यर्थः । किं प्रसवति स्वकायंकरा भवति
किमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यद्यपि सन्नितानादेव विद्रावितस्तथाप्यनुकम्पिता हेतु-
गर्भमिदम्भूतो भवता विज्ञानरूपः प्रदीपो भूत्वाय मे मद्यं
प्रत्यर्पितः । अमाययापहतः पुनः समर्पितः । अनेन जीवानां
अभावतः सुहृत्पदेतिभं भगवन्भावया तत्तिरोधानं च
सूच्यते अत इत्यमुपकुर्वन्तं त्वां जानन् को वा पुनस्तवदीपं
पादभूतं हिरवाऽन्धच्छरणं प्राप्नुयात् ॥ ३८ ॥

किञ्च वृकण इति । दाशार्हादिषु सृष्टिविष्टये संसृतिवृत्तये
यस्त्वया कर्त्ता अभाववा मे सुहृदः । स्नेहपाशः प्रसारितः स
भवतेषामसुखोपदेहिता आत्मज्ञानहेतिना वृकणादिच्छिन्नश्च ॥ ३९ ॥

इह तु ममाभिष्विपितमिति नमस्कृत्वाह । नम इति । त्वत्प-
र्याम्भोजे रतिमंकिरनुरागात्मिका यथा स्वात्तया मां प्रपन्न-
मनुयाधि चित्तयानुगृहायेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभजी ।

तर्हि लोका एतत्किमिति न विविधिवन्तीति तत्राह । बाधा
निति । नृणां बाधान् ज्ञातव्यार्थो भवेत्तावाञ्चतुर्विधो मोह इत्ये-
तदुपलक्ष्यं पञ्चपर्वभिद्याप्रतिपद्यत्वा ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नन्वेवं वेद्विविधविधाभावेन कदाप्यनुद्यो मुक्तेरत्राह । मर्त्ये
इति । अयं मोक्षं प्राप्नोष्यति मोक्षोपायं प्रति मे मया चिकी-
र्षितो भवेत् यदा मद्वंशेन मर्त्यस्य कृतसमस्तकर्मा हरिरेव
मयि स्थित्वा सर्वं कर्मां करोति अहं तदधीन एव कर्म करोमि
न स्वतन्त्र इति इरावेव निवेशितात्मा च भवति तदाऽमृतत्वं
प्रतिपद्यमानः प्राप्तुं योग्या भवन्त्यसौ मयात्मभूयाय निवृत्त्यान-
न्दानुभवरूपमोक्षावैव कल्पत इत्यन्वयः "यमेवैव वृणुते तेन लब्धम्"
इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

उद्धवस्य मत्पतिशयलक्षणमाह । स एवमिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अप्युद्धवेत्याद्युक्तं परिहरति । विद्रावित इति । यो मोहमयान्ध-
कारो मे मन आभितः स एव तव संनिधानादेव विद्रावितः
गमः कथमत्राह । विभावसोरिति । हे अजाय ! तमभ्यामिप्रभवति
किन्तु नैव ॥ ३७ ॥

हरेः स्नात्मन्यनुकम्पानिशयं हेतुं करोति । प्रवर्जितेति । हिश-
ब्दो हेतौ अनुकम्पिता मयि प्रवर्जितेति मय्येविज्ञानमयःप्रदीपो
दसो हि यस्मात्तस्मादिति शेषः । अतः सर्वस्मादुपकार-
कत्वाद्भवानेव निषेध इति भावेनाह । हिरवेति ॥ ३८ ॥

कीदृशो मोहान्धकरो योऽसौ ज्ञानासिना छिन्न इति तत्राह ।
वृकणश्चेति यः सृष्टिविष्टये त्वया प्रसारितो विस्तारितः स एव
अमायया एतं संसारं यामीत्युद्धनजिह्वश्च प्रादुर्भूतात्मवि-
धाधायकहेत्या वृकणश्चेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

स्नात्मनो भगवदेकशिष्यत्वं प्रकटयन्नाह । नम इति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तदेतत्परोपदेशार्थमेव त्वां प्रयुपदिष्टं तव तु साधनं साध्यं
च सर्वमहमेवेत्याह । ज्ञान इति । तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्माणि धर्मः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे ।

कामस्य योगे नानाविधसिद्धिस्तथाऽऽर्त्ताः वातायां दृश्यन्ते
एव नानाविधकौकिकभावे इति चतुर्विधत्वं हेतुम् ॥ ३३ ॥

आस्तां तव वातां मज्जमात्रायापि स्वेतो विद्यमानां गतिं
इदमीत्याह । मर्ये इति ॥ ३४ ॥

एवमास्तस्यदर्शितो योगश्च ज्ञेय मागो वस्मै सः ॥ ३५ ॥

बहु सम्भवान् इति । मुहुर्मुहुर्वायुयोगदुःखाधरयाय तादृश ।
तदुपदेशप्रसादनाममयज्जभास्यभावनामानमुल्लासयितुमिच्छन्ति
अर्थः ॥ ३६ ॥

मोहः पुनस्तत्प्रमाणसम्भवादिमयः तद्वयो योऽम्बुकारो
मवाभितः स तव सन्निधानात् कृपावशोकादिवर्षिसिद्धि-
जभावादेव ज्ञेय विद्रावितोऽभूत् किमुत तादृशोपदेशा-
दित्यर्थः ॥ ३७ । ३८ ॥

किञ्च सृष्टिवृत्तये ज्ञेयमायया यः स्नेहपाशस्त्वया प्रसारितः
तव मवा त्वदुक्तेनात्मसुबोधहेतिना वृत्त्याः किन्तु मवास्तस्यभेदेनैव
तु स मया स्नातु इत्यर्थः । बद्धा मे मवा दाशाहोदिषु त्वस्मि-
न्नारपूर्वं स्नेहपाशो वृत्त्यादिहेतोऽपि कस्यवादनन्तरं ज्ञेयमेव
ज्ञेयमायया मकविषयकृपया सृष्टिवृत्तये जगतः स्मिन्स्नाह-
स्नेहवृत्तये प्रसारितः कीदृश्या ज्ञेयमायया आत्मसुबोधस्य
प्रज्ञानुभवस्यापि हेतिना हेतुकरूपेत्यर्थः । ततः स कथं मया
त्यज्यतामिति भावः ॥ ३९ ॥

तथापि परमाभीष्टं तव कृपयैव सम्पश्यत इति पुनः
सकाकु प्रणमन् प्रायेयते । नमोऽस्तिवति । मां प्रपन्नमनुशाधि संपा-
दयेत्यर्थः । तस्यास्य प्रपत्तेर्दशैष्ट्याय ऋण्यजाह । यथेति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु यदि कस्यचिज्जकस्य ज्ञानकर्मादिकलेऽपि विज्ञेया
इत्याह तेन ज्ञानादिकमध्यसनीयमेवात तत्राश्रयं वक्ष्यीकृत्य
नैवेत्याह । ज्ञाने इति । ज्ञानादौ वाचान् अर्थः फलं मोक्षादिभ्यु-
र्धिषः तावान् सर्वोऽपि तव मकस्याहमेव मवाभितं तमर्थं
सर्वमेव ददामीत्यर्थः । ततश्च किं ज्ञानाद्यध्यासेनेति भावः तत्र
ज्ञाने मोक्षः कर्मणि विहिते धर्मः योगोऽग्निसाक्षादिलक्षणाः
कामः वातायां कृपादौ दृश्यधारणोच्चायः यदुक्तं—

या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये ।

तया विना तदामोति नरो नारायणाभयः ॥
इति ॥ ३३ ॥

ननु मया सर्वमतान्ययगतानि किन्तु त्वदुक्तानां किं मतं
तत् त्वं ब्रूहीत्यपेक्षायां भोः प्रणयिन्नुत्तम । चतुर्विधैष्ट्याये
सत्कायैवादिनां मतमष्टादिशे तथैवास्तत्कार्यवादिनां च
मतमुक्तं मज्जकास्त्वविवादिनः सत्यवादिनः सन्तो वस्तु
तस्तु तदुक्तमयमतमध्यवर्तिनो नैव भवन्तीत्याह । मज्जं इतिगुण्यं
यदा यादृच्छिकमज्जककृपाप्रसादात् त्यक्तानि समस्तानि नित्य-
नैमित्तिककामाभितं कर्माणां येन सः निवेदितात्मा मत्प्रक-
पभूताय मम्मन्त्रोपदेशकावगुणे "योऽहं ममास्ति यत् किञ्चि-
दिह लोके परमं च । तत् सर्वं भवतो नाथ । चरणेषु सम-

र्पितमिति" वचनात् पुनसा च समर्पिताहंतास्त्वदममतात्पदो
भवति तथा त्वत्सङ्गमोदयेव स मत्स्यो मे मवा विधिकीर्षितः
विशिष्टः कर्तुमिष्टः मत्प्रतिपाद्यमानेन मत्प्रसादात्तन धीगिज्ञानि-
प्रभृतिभ्योऽपि विद्यमान एव कर्तुमीप्सितः स्वादिति तेन गज्जको
न मायाकार्यः सत्यभूत एव नाप्यविद्याकार्यो मिथ्याभूतः
एव किन्तु मत्कार्यो गुणातीत एव सत्यमृतत्वं मृतं नाश-
स्तदभाववत्त्वं प्रतिपद्यमानः मया सदेव आत्मभूताय ज्ञेय-
कल्पते योग्यो भवति चकोर्येतत् फलमनुहितं फलं तु प्रेम-
वत्पापार्थेष्टमिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

प्रणयेन अवघण्यमवगतपुण्यात्मकं महाव्यग्रं चित्तं धैर्येणैव
विश्रुत्य तद्वत्तत्त्वेषु यजेवंममत्तदेव बहुमन्यमानः ॥ ३६ ॥

यो मे मया मोहमहाध्वजारः आभितः सर्वेवाद्यविराजि-
तमप्रभुसहिता द्वाकेशं परिच्छिन्नेव सम्प्रतिनश्येति विचार-
मयः स त्वया विद्रावित इति । तृतीयकक्षदर्शितो ज्ञेयप्रज्ञा-
नन्तरमनस्यज्येष्ठायासिद्धास्तरङ्गस्य प्रदीपम आदिदेशादविश्रा-
न्तमनः परमां स्थितिमिति चत्तत्त्वाजितमुखावाहात्तत्त्वया
एतदुक्त्याप्यत्रैवोक्ता इवा ज्ञतः काज्जद्वयोक्तं श्रीवराहस्य
चैष्टमेकत्रैवाह भैत्रेय इतिवत् ॥ ३७ ॥

प्रत्यर्पित इति । मवा तुष्टमात्मसुखीन्द्रियादिसहितं शरीरं-
समर्पितं त्वया तु विज्ञानमयः स्नानुभवमयः प्रदीपः प्रत्यर्पितः
अतोऽहं प्रतिपद्यमेव सर्वदेशकाद्यवर्तिनः अपरिक्लेशिष्टश्च
तव माधुर्योनुमधेन त्वया पूर्योक्त एव सम्प्रतिवर्ते मच्छरी-
र्यानिन यत्तं चिकीर्षेति तत्कुलं वत्त्र कापि प्रक्यापयितुमि-
च्छन्ति तत्र प्रक्यापय ज्ञेयवास्थापयेति भावः । वतः कुतश्च-
स्त्वज्जकत्तव पादमूलं हिरवा मय्यत् त्वदीयमपि स्वयं शरण्यं
अगृहमपि को नाम समीचात् गच्छेत् यदि च तत्रापि वर्ते-
मानस्य तव आत्मादनुभवः इत्यक्ता गच्छेदपि न काच्यत्र
हानिः प्रत्युत त्वन्निराशाखने चेति भावः ॥ ३८ ॥

ननु तर्हि यादवादिषु स्नेहं हिरवा कथं गतं प्रमथिष्यसि
तत्राह । वृत्त्यादिहेतुः प्रथमार्थः दाशाहोदिषु मे ज्ञानिधः स्नेह-
पाशः तत्र यः ज्ञेयमायया त्वया सृष्टिवृत्तये प्रसारितः दाशा-
होदिषः सपुत्रपोत्रादिकृपेण पुनरप्यमोक्षं वक्षेतां ततश्चा-
स्मत्समुद्भिः सदैवाकल्प सर्वादेशाऽर्थापत्ती भव्यादित्यभिमा-
निकः स्नेहपाशः स मया आत्मसुबोधशान्तेय वृत्त्या एव वस्तु-
तत्त्वपुण्यगुणकार्यापरिच्छयाभाधुर्योस्त्रादित्यन्धमस्तेषु स्नेहपाशः
स तु मे भूषणभूतो वर्तेत एव त्वया ज्ञानदीपार्पणोत् यत्रैव
यास्यामि तत्रैव वृत्त्यादिसहिततत्त्वज्ञिष्टाष्टमव द्वाकेशं साक्षाद्-
द्रक्ष्यामि तत्र कृतकार्येकस्या ज्ञानेष्टमाया एवावश्यतीति ॥ ३९ ॥

हं महायोगिन् । महायोगबलेन सर्वत्रैव मां स्वानुमाद्यतया
आनन्दयितुं प्रवृत्तः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

किञ्च ज्ञानादौ वाचान् चतुर्विधार्थः पुरुषार्थः नृणामधि-
कारिणामस्ति स चतुर्विधोऽपि ते मद्वैकशरण्यवाहमेवास्मि
तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि धर्मः वातायां कृपादौ दृश्यधा-
रण्यच अर्थः अर्थतः कामः योगोऽग्निसाक्षादिलक्षणां

श्रीभगवानुवाच ।

गच्छोद्धव ! मया दिष्टो वदर्याहं ममाश्रमम् ।

तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः ४१ ॥

ईक्षयाऽलकनन्दाया विधूताशेषकल्मषः ।

वसानो वल्कलान्यङ्गं वन्यभुक्सुखनिस्पृहः ४२ ॥

तितिक्षुर्द्वन्द्वमात्राणां सुशीलः संपतेन्द्रियः

शान्तः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ४३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कामेऽन्तर्भावः त्वद्विधानां भागवतानामहमेव सर्वपुरुषार्थनिर्वा-
हक इति फलितोऽर्थः ॥ ३३ ॥

वतः वदा मर्यः निवेदितारमा निवेदितः मर्यवर्षितः आत्मा
येन सः अत एव त्यक्तानि मत्सम्बन्धवर्जितानि समस्तानि
कर्माणि येन सः तदा स मे विविकीर्षितो विशिष्टं कर्तुं-
मिष्टो भवति ततश्च मया अमृतार्थं मोक्षं प्रतिपद्यमानः आत्म-
भूषाव मङ्गलाव कल्पते योग्यो भवति वै निश्चितम् ॥ ३४ ॥

आ सर्वसुखितः दर्शितः योगमार्गः स्वज्ञानज्ञानमार्गो ब्रह्मे-
सः ॥ ३५ ॥

बहु मन्वमानः आत्मानं श्रीकृष्णकृपापात्रं मन्वमानः प्रपूजेन
अवसृज्यते व्याकुलं चित्तं धैर्यं विवृण्वन् प्राह ॥ ३६ ॥

हे भज हे भाग्य ! सर्वकारणकारण ! यो मे मया आश्रितः
मोहः देहादावहङ्गारादिकपः आत्मस्वप्नमहामकरवक्त्रस्य स एव
महाभकारः महद्वानप्रस तव सन्निधानाद्विद्वितो गतः
किन्तु प्रभवन्ति प्रभावं कुर्वन्ति नैव प्रभवन्ति ॥ ३७ ॥

वद्यपि तव सन्निधानाद्विद्वितस्तथापि प्रदीपः प्रत्यर्पितः
कृतज्ञः भवन्नुग्रहवित् ॥ ३८ ॥

आत्मसुखोद्देतिना । वृक्षः खविवक्त्रस्तु ज्ञानश्रेष्ठं
क्षिप्तः ॥ ३९ ॥

अनुशाधि अनुशिष्यव ॥ ४० ॥

भावा टीका ।

ज्ञान में काम में योग में कृपादि वृत्ति में नीति शास्त्र
में इन सबों में मनुष्यों को जितना प्रयोजन है वह सब
अर्थ काम रूप पुरुषार्थ तो तुमारे वास्ते हमहीं हैं ॥ ३३ ॥

जिस समय मनुष्य संसार के सब कर्मों को छोड़
देता है और मेरेको आत्मनिवेद न करदेता है तब मैं उस
को कृपा करने चाहता हूँ तब वह मोक्ष को प्राप्त होने
योग्य होता है तब मेरे सद्गुरु ज्ञानादि देवत्व को प्राप्त हो
जाता है ॥ ३४ ॥

श्री शुकदेवजी बोले इस प्रकार से योग मार्ग के उप-
देश करने से वे उद्धवजी भगवान् वक्त्रम स्त्रोक के बचनको
अवश्य करने से प्रीति के मार्ग कण्ठ रुकगवा तब हाथ जोड़
कर भासुओं को मरवावे और फिर कुछभी नहीं बोले
सके ॥ ३५ ॥

फिर प्रेमके मार्गे ब्रह्म चित्त को बड़े धैर्य से रोककर हे
राजन् ! श्रीकृष्णकी कृपा तथा अपने मायका बहुत सम्मान
करके फिर हाथ जोड़कर मस्तक से श्रीकृष्ण चरण कमलको
स्पर्श करके यदुप्रवीर भगवान् से बड़े बचन बोले ॥ ३६ ॥

उद्धवजी बोले हे प्रभो ! जो मेरे हृदय में अन्धकार
रहाया सो आप के समीप में बैठने ही सब मागगवा है
भज हे भाग्य जो पुरुष अग्नि के समीप जाता है उस को
क्या ठण्ड भंभेरा भव कुछ फिर रह सकते हैं नहीं
रहते हैं ॥ ३७ ॥

तौ भी आप कृपालु ने मेरे भूत्व के अर्थ विज्ञानमय दीपक
दे दिया है अब ऐसे आप की कृपाको जाननेवाला जो पुरुष सो
आप के चरण कमल के मुख को छोड़कर और किस के चरण
जायगा किसी के नहीं जायगा ॥ ३८ ॥

अभीतक दाशार्ह वृष्णि अन्धक सारथी में जो मेरा औकिक
देह संबंधी स्नेहकपी पाश सो तो फटगवा जिसकोकि आपने
सृष्टि के बढाने के वास्ते पैखाया था अपनी माया से उसकी
आत्मज्ञानरूपी लज्जा से जेदन कर दिया है ॥ ३९ ॥

हे महायोगिन् मेरा आप को नमस्कार है मैं आप के शरणगत
हूँ अब आप मेरे को ऐसा शिक्षा और कृपा करो कि जिस से
मुक्ति प्रादि समय में भी नष्ट नहीं होनेवाली आप के चरणारवि
में परम भक्ति होवे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तदुक्तमोमिलङ्गीकृत्य तथाऽपि मयाऽऽदिष्टो लोकसंग्रहाय-
मेतावत्कुर्वित्याह । गच्छति । आदिष्टो नियुक्तः ॥ ४१ ॥

इतानाहः पूर्वमेव मत्पादतीर्थोदकमृताया अलकनन्दाया
गङ्गाया ईक्षया वसानः परिद्वेषः ॥ ४२ ॥

मसौऽनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् ।

मर्यावेशितवाक्चित्तो मद्धर्मनिरतो भव ।

अतिब्रज्य गतीस्तिष्ठो मामेष्यसि ततः परम् ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स एवमुक्तो हरिमेधसोद्धवः प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः ।

शिरो निधाय शुकलाभिराद्रिधीन्यपि च दहन् द्वपरोऽप्यपक्रमे १ ॥ ४५ ॥

सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुरः !

कच्छं ययौ मूर्धनि भर्तृपादुके बिभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनः पुनः ॥ ४६ ॥

ततस्तमन्तर्हृदि संनिवेश्य गतो महाभागवतो विशालाम् ।

यथोपदिष्टां जगदेकबन्धुना ततः समास्थाय हरेरगात्रतिम् ॥ ४७ ॥

य एतदानन्दसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृतं भागवताय भाषितम् ।

कृष्णो न योगेश्वरसेविताऽङ्घ्रिणा सञ्छद्मयासेव्य जगदिमुच्यते ॥ ४८ ॥

२ भवभयमपहन्तुं ज्ञानविज्ञानसारं ३ निगमकुटुपजङ्गे भृङ्गवेद्वेदसारम् ।

४ अमृतमुधितश्चापाययकृत्यवगान् पुरुषमृषभमाद्यं ५ कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे उद्धवनिर्वाणं नाम

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषायेदीपिका ।

द्वन्द्वमात्रायां शीतोष्मादिविषयाणाम् सुशीलं भाजनावि-
कृतमात्रः ॥ ४३ ॥

ते एव विविक्तं सुविचारितम् तिस्रस्त्रिगुणात्मिका गती-
रतिरुच्यते ॥ ४४ ॥

हरिमेधसा संसारं हरति मेधा बन्धे तेन श्रीकृष्णो न
द्वन्द्वपरोऽपि सुखदुःखविनिर्मुक्तोऽपि अपक्रमे निर्गमनसमये ॥ ४५ ॥

किञ्च सुदुस्त्यजः स्नेहो यस्मिन्स्तेन विबोगात्कातरो-
भीतोऽत एव ते परिहातुमशक्नुवन्नोत्तराऽतिविद्वद्भ्यः सन् कच्छं
कच्छं ययौ प्राप ततश्च भर्तृपादुके तेनैव कृपया दत्तं मूर्ध्नि
बिभ्रन्निति विवक्ष्य कृपया तदाज्ञया तन्पुनः पुनर्नमस्कृत्य ययौ
पुनः ॥ ४६ ॥
य एतदानन्दसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृतं भागवताय भाषितम्
कृष्णो न योगेश्वरसेविताऽङ्घ्रिणा सञ्छद्मयासेव्य जगदिमुच्यते ॥ ४८ ॥
य एतदानन्दसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृतं भागवताय भाषितम्
कृष्णो न योगेश्वरसेविताऽङ्घ्रिणा सञ्छद्मयासेव्य जगदिमुच्यते ॥ ४८ ॥

विशालां चदिकाभमं गतः सहरिर्गतिमगात् कथं भूनां
तेनैव जगदेकबन्धुना यथोपदिष्टाम् ॥ तदाऽमृतं प्रतिपद्यमानो

मवाप्तमवाच च कथयते वै अतिब्रज्य गतीस्तिष्ठो मामेष्यसि
ततः परम् ॥ इत्येवमुक्तप्रकाराम् ॥ ४७ ॥

प्रानन्दसमुद्रो मगवत्प्रकृतमार्गस्तीक्ष्णसंभृतमेकीकृतमेतद्यः
सञ्छद्मया आसेव्य इत्येव संविद्या वर्तते स विमुच्यते
इति किं यत्कच्छं तत्सङ्क्राज्जगदपि विमुच्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं कृतोपदेशं जगद्भवं प्रणमति । मवमवमिति । मवः संसारो
मयं च जरारोगादिनिमित्तं तदुभयं निवृत्तानां प्रवृत्तानां च भूत्य-
वर्गाणां यथायोग्यमपहन्तुं योऽमृतसमुद्रमुपजङ्गे चतुर्नवान् तदेवा-
ऽऽह । वेदसारमेकम् किन्तु ज्ञानविज्ञानरूपं च तत्सारं ओष्ठञ्च
भृङ्गवत् भृङ्गो यथा पुष्पमकोपयजेयामृतमुपहरति तथा ज्ञानं
स्रक्तवेषानुसारयौषोदधितैर्लोकं तच्चोभयं यथायथ मृतव-
र्गानपाकयत् नतोऽस्मीति ॥ ४९ ॥

वेतातुकम्पितं विश्वमुद्धवमभिनयिष्ये ।

तं चन्द्रे परमानन्दं नन्दनन्दनरूपिणम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरखामिकृतभाषायेदीपिकायाम् ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः २६

१ पञ्चद्वन्द्वमात्रायां सुशीलं भाजनाविकृतमात्रः इति वि० पाठः

२ मपहन्तुं

३ निगमकुटुपजङ्गे भृङ्गवेद्वेदसारम्

४ अमृतमुधितव्यं

५ त्रिंशोऽध्यायः इति वि० पाठः

[१८८]

श्रीराधारमण्डपासगोष्ठाभिधिराधिता
दीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

यद्यपि सिद्धयै तत्र साधनापेक्षा तथापि ॥ ४१—४३ ॥

त्रिगुणात्मिका इति । प्रकटविधायाः प्रपञ्चाप्रपञ्चमिश्रभावात् ।
तत्र प्रसिद्धा गतीः स्थानानि तुच्छतया परित्यजेति शौकि-
कोक्तिः । प्रपञ्चपुरुषार्थपुरीयातीतगतिकत्वात् ॥ ४४ । ४५ ॥

अत्र च भिन्नेत्योक्तवान् । इत्थं विरोधाभावात् समुच्चयेन
स्थावरेण ॥ ४६ ॥

हरेर्गेति तदीयनित्याप्रकटप्रकाशद्वारकात्थं धाम ॥ ४७ ॥

भक्तिमार्गे ज्ञानामृतस्यैकीकृतत्वं सर्वत्र कृष्णैकस्फूर्त-
तद्भावमाविरम् ॥ ४८ ॥

मवमयमित्यर्थेन कृष्णावतारचरितमुद्दिश्यते प्रभुतमित्र-
त्वेन तु अजितावतारचरितम् एवं यद्यप्युभयमपि नमनीयं तथापि
कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मीत्युक्त्या तत्सर्वैव स्थावं भगवत्त्वेन स्तोपाह-
त्वमभिषेजितम् । तदेव प्रभुतद्वयमेव । आद्यं सर्वावतारा-
वतारि मूलरूपम् । श्रीस्वामिपादा अपि तत्सर्वैव स्तोपाह-
त्वं दर्शयितुं तथैव मङ्गलमासञ्जयति । वेनेति । नन्दनन्दनरूपिण्य
मित्रेव सार्वत्रिकः पाठः । श्रीकृष्णं, नन्दरूपिण्यमिति तु मत्स-
रकविपतः

वेनानुकम्पितं विश्वं कीर्तनामृतसंस्पृष्टैः ।

तं वन्दे कृष्णचैतन्यं पामरोद्धारतत्परमिति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीराधारमण्डपासगोष्ठाभिधिराधितादीपने टिप्पणे
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अलकनन्दाया गङ्गा ॥ ४२—४३ ॥

निम्नो गतीः सारिषकराजसतामसीः ऊर्ध्वं चकन्ति
सत्त्वस्था इत्याहुताः ॥ ४४—४६ ॥

विद्यायां वदरीय मनारमकमिति पाठे भगवत् अनुप्रासित्वार्थः ॥ ४७ ॥
य एतदिति । यः कश्चिद्विषयः यद्वा यः खदते स मासेव-
मुच्यते इत्यन्वयः ॥ ४८—४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीये
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथानुगृह्य वाचस्पत्यैव कथमुपादिशति । गच्छेति । आदिष्टोऽ-
नुज्ञातः तत्र वदर्याभमे मत्पादनीयोवे मत्पादप्रमवगङ्गास्वतीर्थ-
विद्योपज्जे स्नानैरुपस्पर्शनैराचमनैश्च शुचिः ॥ ४१ ॥

अलकनन्दाया गङ्गाया इक्ष्वा इत्यनेन विभूतमशेषं कर्मणं
यस्य सः वरकलानि वसानः परिदधानः अङ्ग हे उग्रव !
वस्यानि वनप्रमवाणि कन्दमूलादीनि भुङ्क्ते इति तथा सुखे-
नारामानुभवसुखेन निरूप्यः विषयामिच्छावदितः ॥ ४२ ॥

अङ्गमावाह्यं इति स्थानादिविषयाणां तिमिरहृन्मांसहमान
इत्यर्थः सुधीष आर्जवादिस्वभावयुक्तः संवर्तेन्द्रियः जित्वाहो
न्द्रियः शान्तः जितान्तारिन्द्रियः ज्ञानं तत्त्वव्यवसायात्मविशेष-
नारमकं विज्ञानं अष्टोपासनात्मकं ताड्यां संयुतः ॥ ४३ ॥

तुभ्यं वग्मसो मत्सकाशादनुशिक्षितं विविक्तं विविक्तं ज्ञापितं
य तदनुभावयन् चित्ते इदीकुर्वन् मत्थावेक्षिता वाक् चित्तं च येन
सः तत्र स्थावेष्टो नाम खगुणानु कीर्तनं महर्शननिरतः कावेन
महाराधनं कुर्वन्नित्यर्थः एवं मनो वाक्काय वृत्तबोऽभिहिताः एवं भूतो
भवान् प्रारब्धान्ते तिष्ठः ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था इत्यादि
नोकाः सारिषकराजसतामसगतीरतिक्रम्य ततः परं प्रकृतिमय-
जापरारहितं नित्यमुक्तोपभोगं मामेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ४४ ॥

स इति । हरिमेषसा हरति यद्विषया मेषा बुद्धिः संसारमिति
तथा तेन भगवत्तेत्यमुक्तः स उग्रवः तं भगवत्तं प्रदक्षिणं तथा
परिहृण्य परिक्रम्य पादबोः शिरो निधावाङ्गपरः प्रियसंबोग-
वियोगप्रयुक्तहर्षशोकरहितोऽप्युपक्रमे निर्गमसमवेऽभ्युक्तव्याभि-
रभुविशुद्धिर्भविष्यति तत्र हेतुराद्रेधीमगवदनुरागातिशयशुभ-
दृश्यः ॥ ४५ ॥

सुसुख्यजः स्नेहो यस्मिन्स्तस्य भगवतो वियोगेन समनन्तरमा-
विता कातरो भीतः अत एवातुरो हीनः अत एव तं भगवत्तं परि-
हातुं त्वक्तं तावदशकनुषकसमर्थः कृच्छं सङ्कटं मर्तुः पातुके पुनः
पुनर्मूर्खेति शिरसि विभ्रतपूर्ववज्रमरुद्वज्र कृच्छं सङ्कटं यथा तथा
वयो ॥ ४६ ॥

कथं यथौ गत्वा च किं तत्राकरोदित्यत आह । तत इति
तं भगवत्तं हृदि सन्निवेश्य ध्यानेन हृदिस्थं कृत्वा विशालां
वदर्याभमे गतः तत्र जगदेकवधुना वयोपादिह तथा तपः
समाध्याय हरेर्गेतिभगवत् अतिक्रम्य गतीस्तिष्ठो मामेष्यसि
ततः परमिति भगवत्सङ्कल्पस्य हृदतरवज्ञापनायागादिति
भूतनिर्देशः प्रमथ्या नोऽखोऽप्यपि मन्मथो नो बद्धोर्गदितः
प्रभुः । अतो मद्रयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठतु इति तृतीयेन
सह विरोधापत्तेः ॥ ४७ ॥

भगवदुग्रवसम्पादभवणफलमाह । य एतदिति । योगीश्वरैः
संसेवितावङ्गरी यस्य तेन भगवता आनन्दसमुद्धारसंभूतं
निरतिशयानन्दपरब्रह्मस्वरूपावेदकनिगमान्समुद्गात्समुद्भूतं ज्ञाना-
मृतं ज्ञानामृतवपुर्कं भागवतायोज्यवाय मापितमेतद्यः पुमाना-
सेव्य वर्तते तत्सम्पन्नाजगदपि मुक्तवते किं पुनः स विमृक्षते
इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इत्थमुपदेशेन महोपकर्तारं भगवत्तं प्रणमति मुनिः
भवमयमिति । यो निगमकृद्वेदकृतं तस्य हवा एतस्य महतोभूतस्य
निःश्वसितमेतद्यदेव इति श्रुत्युक्तीत्या निःश्वसित-
मुखेन निखिलनिगमानिष्कर्ता भगवान् ज्ञानविज्ञाने एव सारः
प्रधानप्रतिपाद्यो यस्मिन्स्तममृततुल्यं वेदसारमुद्धितः वेदा-
न्तोदधेरुद्धतवान् भृत्यवर्गमपावयन् तमाद्यं जगत्कारणं
श्रीकृष्णसंज्ञं परमपुरुषं नतोऽस्मि ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकाया-
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयचरितोक्तपदरत्नावली ।

भगवाननुशासीत्युक्तं विदुषोति गच्छेति । ईश्वरा ज्ञानेन
महादेशीयोदः मिमित्तत्वेन प्रवृत्त्याद्येवपापावसंशयकियुक्तावा
मन्त्रकन्यायाः जलस्नानोपपद्यन्तेः शुद्धः ॥ ४१-४२-४३ ॥

तिष्ठः गतीः आप्रसवन्मुपुत्तिवृत्त्याः ॥ ४४ ॥

हरिमधसा विष्णुना ज्ञातमो हरितं मेधयति वा हरिमे-
कास्तेन ॥ ४५ ॥

अनुकम्प इत्युक्तं स्वामिप्रायं विदुषोति। सुदुस्सजति ॥ ४६ ॥

विद्यायां वदती ॥ ४७ ॥

न केवमेतत्तज्ज्ञानमूखस्यैव कलप्रदं निषेधमाणांनमितरे-
षामपि। वदेतदिति । आसेव ॥ ४८ ॥

भगवतो भक्तानुकम्पितां विस्मयमानः शुक्रः उत्तरप्रत्यानु-
वर्तेनार्य भगवत्प्रसादमाकाङ्क्षमाणां भगवन्तं नमति ।
मन्त्रयमिति । महे तमायं सन्धेयं पुरुषंभं पुरुषोत्तमं ततोऽस्मी-
कम्भवः वो भवमयमपहृष्टमुन्मुखयितुं निजवशोभूतं भृत्यवर्गो
पायवशास्ते कीदृशं ज्ञानविज्ञाने एव सारं वरं वरणीयं ज्ञातुं
इहिसंस्तव्या निगमकुमुदवर्धं वेदवृत्त्याकुमुदेकदेवासिद्धम-
प्रवेन वेदानामनन्तरवेऽपि तत्तद्योग्यानुसारंणोदितमिति ज्ञाते
मत एव वेद्यसारं वेद्येषु ज्ञातव्येषु सारं भेष्टं तनु वेदेकदे-
वासिद्धं वेदसाधेयिनामन्यभावाज्जमुपादेयमिति तत्राह । उदं
वेकस्वामिति । ज्ञातव्यताविशेषाधिकारिणां पूर्णत्वेन समुद्रस-
गानं भूकृत्व वयाभूज्जा भूज्जा मधु पाययति तथेति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयचरितोक्तपदरत्नावली

एकानविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयचरितोक्तपदरत्नावली ।

अपि तव प्रार्थिता मन्त्रयतिः सिद्धेव सा च मन्त्रि-
त्वा ज्ञत एव इहिसंस्तव्येति ततो न तदर्थं साधनात्तरमप्य-
हस्ते तथापि मन्त्रिदेव्य वस्त्वमवश्यं कष्टं करिष्यसि तल्लोक-
शेषार्थे साधनानुरूपेणैव कुरु तनु इडावुपवासादिना ततश्च
लोकशिवाकल्यणमदभीष्टसम्पादने कृते त्वदमीष्टमपि सेत्स्व-
लित्याशयेनाह । गच्छेति । साधनचतुष्केण अत्र गच्छेत्स्वोवाञ्चनम-
भवतु तत्र गतत्वेन ज्ञमावेन च स्वतः सेत्स्वतीत्यनुवादमात्रं
च मत्पादेत्यादिचतुष्टयं गतत्वेन सुखनिरूपुद्वादिक् स्वमावे-
वेति ज्ञं वदय्यायमिति दूरेः पर्यापनमत्र मम सुखल्लोका-
वभूमावश्यं वियोगात्स्वस्थितौ कृच्छ्रान्तिशय एव स्यादित्य-
मवावात् ईश्वरा हेतुना मन्त्रकन्याया विष्णुमन्त्रोपकर्मण
हृदयशान्तिर्जुः खं वेतेति तु वास्तवार्थः विविक्तं सुविचारितं
या त्वत्परमात्मनो ज्ञेयत्वेन तत्त्वज्ञानं वत्तद्वैल्यः निष्ठः
निष्ठमन्त्रोत्तमत्वेन प्रसिद्धास्तास्ता गतीरतिशय तत्त्वज्ञानः
सिद्धाश्चोऽपि परामुक्तद्वामेष्वसि तां कामिनि शक्तिपथेऽ-
विति कृपया स्वयमेवाह । मामिति । यथेवाकं श्रीमद्भूतं प्रति
वेद्युक्तममिमादौ मावेवेवासि सखं त इति ॥ ४१-४८ ॥

एकोऽवतारस्तावज्जन्मममित्यादिकण्यः अवस्थाभूतादिक-
ण्यः वद्यवेधमेवं गुणत्वेन ह्यमपि नमनीयं तथाप्यायं प्रथम-
पञ्चदशं ततोऽस्मीति तदा तस्मादरो दर्शितः शुक्रमेव च

तस्य तादृशेति तं विधिबद्धिः । पुनर्यं चोक्तिमित्यर्थः पूर्वमेवाहमिहाह
तत्पुरुषस्वामिति पुनरुक्तमिति भूतेः श्रुतं भेदं वेति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयचरितोक्तपदरत्नावली

एकानविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयचरितोक्तपदरत्नावली ।

मो उख्य । सर्वेषां देवेषु मत्परिकरेषु मध्ये मनुष्यवशात्समेष्ट-
मप्रतिभूर्तिरसि—

मोखवोयपि मन्थूनो बहुयौर्नर्दितः प्रभुः ।

अतो मद्रुणं वाकं प्राहवन्निह निष्ठुतु ॥

इति मनुकोरतो बह्वलमहं ज्ञेयं साधवामि नमनवापि साध-
चितुं शक्नोम्यत एव पूर्वं प्रजभूमिं प्रति त्वमेव प्रस्थापितो यथा
तथैव सम्प्रति त्वां वदरिकाभमं प्रस्थापयितुमिच्छामि तत्र
हि मन्त्रमन्तरावाद्यादिमहामुनीन्द्रा मां दिदृक्षुः सिधिकादि-
भूतलप्रदेशसुनखैक्युपठादीन् पूर्वं गतवता मया तत्र तत्रव्या
भूतदेवेषुल्लाभ्यवधिषैक्युपठनायाया मां दिदृक्षुः ज्ञातव्यताज्ञेन
स्वीयज्ञानाद्युपदेशेन च ते कृतार्थो कृतार्तयाधुना वदरिकाभमो
गन्तु न शक्यते सपादयतवर्षेक्युपठावतारमर्वादासमवश्यसम्प्रति
समाप्तीभूतत्वादनोऽधुना प्रपन्नमनुशाधि मामिति यदि मां
प्रार्थयसे तर्हीवमेव सम्प्रति समाहितं मनसा मनसेव संलग्न-
प्रकटमाह । गच्छेति । हे उख्येति त्वमन्त्रोत्तमत्वात् सर्वैव सर्व-
जनोत्तमप्रदो मयस्त्वेषाधुना तु ज्ञानिष्ठज्ञानवैराग्यादिस्वार्थिकप्रदा-
नेनापि त्वं तत्रत्यजनोत्तमविशेषप्रदाऽपिमवाक्य इति भावः ॥ ५१ ॥

ईश्वरा ज्ञातुंकावलोकोत्तमैवमन्त्रकन्यायाः विष्णुं ज्ञाति-
तमशेषकर्मणं येन सः तेषास्ते ज्ञातमिद्वारिति नमोऽंकेकद्वयस्य
सर्ववैष्णवाग्रगण्यवत्प्राज्ञाशेषमिति पदमुपपद्यते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मन्त्रः सकाशात् वत् मन्त्रिज्ञानवैराग्यादिकमनुशिष्टितं एव
विवेकं विवेकशेषम् अनुमावयम् तत्रत्यभिनन्तरायाद्यादींस्त्वां
पूज्य इति शेषः मन्त्राधिकृतत्वात्कालत्वादेव मन्त्रमां मांश्रुत्वा
श्रुत्वा प्रतिमासंवेष्टस्वसंवेष्टाकित्वाद्यस्तान्मन्त्रान्पुनः कौं भवेति
तत्समाधानयोग्यतायामाशीर्वादः कृतः ततश्च तिसृष्वगुणार्थिका
गतीरतिशयं तत्रत्यान् मुनीन् गुणत्रयगतीरतिशयान् कृत्वेत्यर्थः
निष्पादितमहादेशो मा मेवापि योगवत्तनं मन्त्रेवात्ममाणास्त्व-
मन्त्रैव मन्त्रमीपमागमिष्यसीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

हरिमधसा प्रेम्ण मनो हरन्ती मया वक्ष्ये तेन अपकमे
ततोऽप्युत्तिसमये अद्वयपरोऽपि प्रेममूखकणोक्तमोहादिद्वन्द्व-
विशिष्टोऽभूदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ततश्च मन्त्रपातुकेनेव कृपया वत्ते भूर्ति विभ्रत भतिनि-
वन्धकृपया तदाज्ञया तं पुनः पुनर्नमस्कृत्य यथौ अत्र गच्छन्निवि-
तुनीपस्कन्धोपक्रमात्कथानुसारं पुनरपि पराह्वय भगवन्त-
मेकास्ते दृष्ट्वा सौदृश्यमर्थान् पृष्ट्वा तनुत्तराधिगतसमस्तभगवत्कीला-
तस्त्वामिच्छातो विद्राविता मोहमहाधकार इत्युक्त्वा पुनरपि
तदाज्ञया यथाविति द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

विद्यायां वदरिकाभमं इदंहेतोरेव गतिमगात् द्वारकां
प्रति गमनमाप ॥ ४७ ॥

श्रीमद्भगवत्कवचसिद्धयुक्तसारावर्धिका ।

आनन्दसमुद्रो भगवत्कवचयोगस्तेन सम्भूतं सर्वकं भूतमेतत्
यः सच्छब्दवा आसेव्य ईषदपि सेविष्य वतते स विमुच्यते
इति किंवक्तव्यं तत्संगेन जगदपि विमुच्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सर्वोक्ते जगद्गुरुं प्रणमति । भवभयमिति । वेदेऽयः सारं उपजहे
उद्धृतवान् नन्वये गुनयो दशोनकर्तारो वेदसारमुपजीह्वरे
सकलं दुर्गमस्य वेदस्य तात्पर्यं न सम्यगभिजानन्तीति न
तदाकं विश्वस्यते एवं भगवांस्तु न तथेकाह । निगममकृदिति ।
बोहि वक्तव्यस्य कर्ता स एव सत्त्वतिदुर्गमस्यापि तस्यायं
जानात्ययेति भावः । भृङ्गवदिति वेदपुष्पोद्यानस्य मकरादमित्यर्थः
भृङ्गवगान् अपावयत् अमकानसुरास्तु वज्रयामसेति दृष्टान्ता
मिप्रोषणाह । अमृतमुदधितश्च उदधिसारमित्यर्थः । मोहिनीरूपेण
भृङ्गवगान् देवानेव अपावयत् असुरास्तु वज्रयामासेव तं
मतोऽस्मि ॥ ४८ ॥

इति सारावर्धिकायां हर्षिषर्वा भक्तचित्तसाम् ।

एकादशस्कान्दोऽर्थः सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

आदिष्टो नियुक्तः ॥ ४१ ॥

वसान- परिदधानः ॥ ४२ ॥

द्वन्द्वमात्रायां शीतोष्णादिविषयायाम् ॥ ४३ ॥

तिस्रस्त्रिगुणात्मिकाः गच्छन्ते इति गतयः प्राकृताः भूम-
वहता अक्षिरादिमागोष्ठातिप्रज्व अतिक्रम्य मां मुक्तोपस्ट-
यमेव्यसि प्राप्स्यसि ॥ ४४ ॥

संसारं हरति मेधा वश्य चरणीवन्दानुसक्ता तेन भीक-
श्लोम अपक्रमे निर्गमनसमये ॥ ४५ ॥

सुदुस्त्वजः स्नेहो वस्मिन् तेन भीकश्लोम यो विशेष-
स्तस्मात्कान्तरो भीतः कच्छमतिस्तुष्टं वया तथा
यवो ॥ ४६ ॥

विशालां वदरिकाधमं गतः सन् अतिप्रज्व गतीस्त्रिस्तो
आमेव्यसीत्युपविष्टां गतिमगात् ॥ ४७ ॥

आनन्दसमुद्रो वेदस्ततः सारांशेन सम्भूतम् एतच्छब्दवा
सेव्य जगत् यः कश्चित् जङ्गममात्रोऽपि विमुच्यते किमुनर्दि-
शिष्टो जन इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सर्वमुखवाचोपदिष्टं भगवत्प्रोक्तं तत्त्वं राजर्षिं प्रत्युपदिष्टाय
सर्ववेदैकवेद्य सर्वोपायं सर्वोपकारिणं भीकश्लोमं भीशुकः
प्रणमति । भवभयमिति । अहं पुरुषं नतोऽस्मि न तु बहवः पुरुषाः
सन्ति तत्र कस्तवमिमेतः इत्यत आह । ऋषभं सर्वभेष्टं सर्व-
शरीरमित्यर्थः । सर्वेश्वरत्वमाह । आद्यमिति । परमकारणमित्यर्थः
कारणं तु भवेयमिति भूतेः तमेव प्रकटमाह कृष्णसंज्ञमिति-
कृष्ण एव परो देवस्त्वं व्यायेदिति भूते मत्तः परतरं नाभ्य-
दिति भीमुखोक्तेश्च तस्यैव सर्वकारणत्वमुपपादयन् मुमुक्षु-
वुच्छिन्नकारित्वं दर्शयति । निगमकृदिति । यः सुष्ट्यादिनिर्वाहकं
निगममपि य एव कृतवान् “अस्वमहतो भूतस्य निश्चितमेव
उद्वेगं” इत्यादिभूतेः एतावता निगमस्य निश्चयं न गतम् प्रसू-

प्तोत्थितत्वायेन तत्रित्युक्तिः सर्वकारणत्वस्य सिद्धाये
नास्तीति बोध्यं “अस्माकस्य वत” इति जिह्वास्पर्शस्योक्तेः भवभय-
मित्यत्र द्वैतवत् यः मुमुक्षुर्वा भवं जन्ममरणसंसारमप-
हृष्टं ज्ञानविज्ञानसारं ज्ञानं सर्वकारणसर्वशक्तिपरमात्मविषयकं
विज्ञानं तद्वत्तन्तत्त्वविशिष्टपदार्थविषयकं विविधं ज्ञानं तयो-
र्विस्तरतो निगमप्रोक्तयोः सारम् आधुनिकशक्त्यां वारयति । निग-
मसारमुपजहे उद्धृतवान् मुमुक्षुर्वा भवभयहस्तमुदधितश्चा-
मृतमुपजहे तदुभयं मूलवर्गानुभयविधान् वयावधमपावयत्
तमिति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे एकादशस्कान्दोऽर्थे

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

एकानत्रिंशद्याचार्यप्रकाशः ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

श्री भगवान् बोले हे उद्धव ! मैं तुमको ब्रह्मा होता हूँ
सो तुम मेरे निवास बदरी का भ्रम को जानो उहाँ पर
मेरे चरणों के जल भी गङ्गाजी के स्नान प्राप्तिनादिकों
से पवित्र हो जाओगे ॥ ४१ ॥

वहीं प्रलम्ब मन्दा नामक गङ्गा के दर्शन के होने
मात्र से सब पापों के नष्ट हो जाने से निर्मल हो जाओगे
फिर उहाँ पर वृक्ष के वकवा को बल बनाकर पहरेना
जङ्गली कन्द मूलादिकों का भोजन करना सब संसारी
देह सुखों की इच्छा को छोड़ देना ॥ ४२ ॥

शीत उष्ण आदिक इन्द्रियों के अन्न विषयों का सहन
करना सुन्दर शीघ्र स्वभाव को चरणों करना बाहर
भीतर की दोनों प्रकार की इन्द्रियों को निबधन करके
रखना शांत चित्त होकर रहना चित्त को सावधान
रखना धृष्ट से धात्र ज्ञान तथा अनुभव ज्ञान योग शक्ति
से जो ज्ञान तिससे संयुक्त रहना ॥ ४३ ॥

मेरे से जो कुछ ज्ञान तुमने सीखा है तिस ज्ञान को
एकाग्र मे शुद्ध भाव से विचार करते रहना फिर मेरे
मे बायीं तथा चित्त इनके सहित सब इन्द्रियों की
वृत्तियों को प्रपण कर देना इस प्रकार से मेरे ही धर्म
मे निरत होजाना इस प्रकार के अनुष्ठान करके रहने से
फिर तुम सर्व गुण राजो गुण तमो गुण तीन गुणों के
फल से जो लोक मिलते हैं तिनको न जाकर निर्गुण
मेरे धाम को प्राप्त हो जाओगे ॥ ४४ ॥

भीशुकदेव जी बोले सब संसार के सब दुःखों के
हरण करने की जो बुद्धि तिस के समर्थ भी कृष्ण
भगवान् के ऐसे कहने से उद्धवजी ने भी कृष्ण चद्र की
प्रशंसा की किन्ना फिर चरणों में गिर कर के चरणों में शिर-
रख कर मासुओं के समूह से चरणों का अभिषेक करा
दिया और अत्यन्त अधीर हो गये वधवि रागद्वेषादि के
द्वन्द्वों से रहित ये तथापि भीकश्लोम चरणों को छोड़ कर जाने
मे दुःखित हो गये ॥ ४५ ॥

भाषा टीका ।

कभी भी नहीं छोड़ सकने योग स्नेह से विभक्त होना जान कर दुःखित हो गये श्रीकृष्ण के संग को छोड़ कर रहने को असमर्थ होने से कातर हो गये जब कृपा कर के भगवान् ने अपने चरण कमल की ओर हाथुका दीनी उनको मस्तक में धारण कर के बारंबार छोट छोट कर नमस्कार कर कर के किसी तरह से बड़े हुए से गये ॥ ४६ ॥

विषय के अनन्तर इन श्रीकृष्ण जी को अपने हृदय में स्थान से स्थापन कर के वे महामाग वत उद्भव जी इंदरी विद्याबापुरी को गये वहां जा कर जगत् के निर्दे-
गुक्त एक बन्धु श्रीकृष्णजी ने जो कहा या निस अनुष्ठान को कर के निवाच कर के अन्त में भगवान की परम-
गती को प्राप्त हो गये ॥ ४७ ॥

जो कोई पुरुष अत्यन्त सद्गुरु को सम्पन्न कर के श्री हरि कृष्णचन्द्र के बाये दूरे ज्ञान रूप मन्त्र त्रिष को कि श्री उद्भव मागवत के भये जो श्रीकृष्ण सब योगों को द्वारा चरण में से वित है तिनने कहा है इस को जो अछोछ भव्य करे तो सब ही संसारी मुक्त हो जावे ॥ ४८ ॥

सब संसार के भय के दूर करने के वास्ते साक्षात्मेवों के बनाने वाले भगवान ने भ्रमर की गई ज्ञान विज्ञान कपी इस वेदधार का उद्धार किया है और मोहिनी रूप में समुद्र में से अमृत को निकाल कर भूतों को पिवाया है भाष्य पुरुष भेष्ट उन श्री कृष्णचन्द्र को भै नमस्कार करता हूँ ॥ ४९ ॥

इति श्री मागवत एकादश स्कन्ध उन्तीस में अष्टाव की

भाषा टीका समाप्त ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकोत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

राजोवाच ।

ततो महाभागवत उद्धवे निर्गते वनम् ।

द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान् भूतभावनः ॥ १ ॥

ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादववर्षभः ।

प्रेयसीं सर्वनेप्राणां तनुं स कथमत्यजत् ॥ २ ॥

प्रत्याकृष्टं नयनमवला यत्र लग्नं न शेकुः कर्णाविष्टं न सरति ततो यत् सतामात्मजग्रम् ।

यच्छ्रीर्वाचां जनयति रतिं किं नु मानं कवीनां दृष्ट्वा जिष्णोर्युधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः ॥ ३ ॥

। ऋषिरुवाच ।

दिवि भुव्यन्तरिक्षे च महोत्पातान् समुत्थितान् ।

दृष्ट्वाऽऽसीनान् सुहर्मायां कृष्णः प्राह यदूनिदम् ॥ ४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायंशीपिका ।

त्रिंशे तु प्रागुपाक्षिप्तमौसवच्छततो हरिः ।

स्वधाम गन्तुमन्विच्छन् सञ्जहार निजं कुक्षम् ॥

विरामाच्च पुराघोरमुपक्षिप्तं हि मौसखम् ।

कथावसाने तत्रैव विशेषं परिपृच्छति ॥

तत इति त्रिभिः ॥ १ ॥

ब्रह्मशापोपसंसृष्टे कुक्षे सति अयं भावः भगवति न हि
शापः प्रभवति यादवत्वानुकरणाच्च सोऽपि कथञ्चित्प्रान्त्यः अतः
किमकरोदिति । तदेतदुक्तं कथमत्यजदिति । सर्वनेप्राणामिति ।
सर्वोद्भयोपलक्ष्यम् ॥ २ ॥

तत्प्रपञ्चयति । प्रत्याकृष्टमिति । अस्मिन् रूपे लग्नं नयनं
प्रत्याकृष्टं परावर्तयितुमवला न शेकुः यच्च कर्णाविष्टं कर्णो-
न्ध्रेण प्रविष्टं सत् सतामात्मनि लग्नं लिखितमिव तिष्ठति । ततो
न निर्गच्छति । यस्य भीः शोभा सङ्कीर्त्यमाना कवीनां वाचां
रतिमुच्छासविशेषं जनयति । तेषां मानं जगत्पूज्यतां जनय-
तीति किन्तु बलवत्तमं यच्च जिष्णो रूपं जिष्णोरजुनस्य रथे
स्थितं दृष्ट्वा युधि मृतास्तरसाभं सारूप्यमीयुः प्राप्तास्तरकन-
कपेणात्यजदित्यन्वयः ॥ ३ ॥

दिवि सूर्यपरिषेधादीन् भुवि भूकम्पादीनन्तरिक्षे बिम्बा-
दादीन् महोत्पातान् स्वधमेवोत्पादितत्वाद्यैर्भुवंप्रतीकारान् ॥ ४ ॥

भीमरस्त्रामिकासगोस्त्रामिविरचिता—

शीपिकाशीपनी टिप्पणी

सञ्जहार संहारमुद्भवास्तर्जोपितवान् । उपक्षिप्तमुपकाशतम् ।
तत्रैव मौसखवृत्त एव ॥ १ ॥

द्विजोक्तयोक्तप्रश्नस्य व्यङ्ग्यार्थमाह । अयं भाव इति । कथं-
मत्यजत् । वस्तुतस्तु नात्यजदेव किन्तु शौकिकदृष्ट्या मावि-
कचारित्रं किमप्यकरोदेव तद्व्यूहात्यर्थः ॥ २ ॥

तत्ततोः सर्वोद्भयप्रेष्टत्वं प्रपञ्चयति त्यागासम्भवं हेतुमि-
धानेन विस्तारयति अवला अत्र गोप्यः । गोपीनां परमानन्द-
भासीद्गोविन्ददर्शने । अग्रे युगशतमिव यासां येन विना
मवेदित्यादिभिस्तासांमेव तथा प्राप्तयेः । तद्वपं कथमप्यथा
क्यात् प्रणयरसनया धृताङ्गुष्ठ इत्यादि विरोधादित्येको
हेतुः । सतामात्मारामगुरुणां भगवादीनामात्मनि ब्रह्मान-
न्दानिमग्रेऽपि मर्ताम इति तस्याग्रे सम्भवति चित्तं ब्रह्मसुख-
स्पृष्टं नैरासिष्ठेन कर्हिचित्तिदिति न्यायेन तत उत्थायात्र चित्तं
न लग्नं क्यादिति द्वितीयो हेतुः कीर्यमाना इत्यर्थोद्भवाद्भूतं
किन्तु मानमित्येव पाठः अग्रे तथा व्याख्यानात् । कवीनां
व्यासादीनामित्यन्यथा तेषां नश्वरकीर्त्तनेऽकविर्त्वं प्रसज्येत
इति तृतीयो हेतुः । सर्वतोऽपि गरिष्ठं तुरयि हेतुमाह । बलवत्
जिष्णो रूपमित्यादिना तत्साम्यस्य मतस्त्वया प्रतीतिं ते
साविकयादिचतुष्टयम् । मेच्छन्ति स्ववया पूर्णाः कुतोऽभ्यन्त-
काविविप्लुतमित्यादिनाऽकाविविप्लुतत्वाभिधानात् तद्वृत्त

भीमाचार्यमहासंगोष्ठाभिधिरचिता
दीपिकादीपिनी दिव्यशी ।

तथापि कथं सम्भाव्येत इति कथमत्यजादिति तद्विचार्य
तद्वत्त्वमवात् केनापि रद्वयेन भावयामिति भावः ॥ ३ ॥

मुनेरपि तथैवाङ्गीकृत्य मायाविश्लेषितमेव वक्ष्यन्ति । दिवी-
त्यादिना ॥ ४ ॥

भीमसूत्रेणसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

॥ १-२ ॥

वच्छेद्यैरेव वपुषः काग्निः तामत्यजत् पूर्वप्राग्भवः ॥ ३-२५ ॥

भीमसूत्रेणसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

नमस्कृत्य ब्रह्मविद्युक्तं तदनन्तरं ब्रह्मसूत्रं पृच्छति राजा
तत्, इति त्रिभिः । वनं वदिरकाभम प्रति निर्गतं मानं तत्कृतं
नैतदं भगवान् भूतमावनः भूतानि मावयत्युपादयन्तीति
नया जगत्कारणभूतः अनेन श्रुत्वा समुत्पाद्य कथं तत्संभूतवा-
निति प्रश्नाद्यः ॥ १ ॥

प्रश्नति श्रुत्वा प्रश्नापेन विप्रशापेन उपसंसृष्ट उपद्रुते सत्यपि
सर्वेनेत्राणां प्रेयसी प्रियतमां स्मरन् कथमत्यजत् किमत्र
तद्वत्त्वमः किञ्चा नवा युक्त एव स्वपदमभिजगामिति प्रश्नाद्यः
स्वप्नेनेत्राणामिनीन्द्रियमात्रोपलक्षणम् ॥ २ ॥

तदेव प्रपञ्चयति । प्रत्याकृष्टमिति । अत्राः श्रियः यत्र वपुषि
क्षेत्रं नयनं प्रत्याकृष्टं प्रत्याकृष्टं न शक्यते प्रपञ्चयः यच्च भवया-
द्वारा कर्णरश्मिं प्रविष्टं सतामसमिति हृदये ज्ञानं विस्मृतमिव
निष्ठिति ततो न सरति न निर्गच्छति वच्छेद्यैरेव वपुषः भी-
शोभा कीर्त्यमाना कधीनां वाचां रति जनयति यच्च युद्धे
जिष्णोर्जुगन्ध रथगतं दृष्ट्वा हतास्तरसांश्च तस्माददृश्यं
प्रापुः ॥ ३ ॥

तावत्स्वकृतसंहारप्रकारं वक्तुं प्रकरोति । दिवीत्यादिना ।
सुधर्माणां सभाषामासीनान्यदुनिहं वक्ष्यमाणमाह ॥ ४ ॥

भीमसूत्रेणसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

भगवतो माबालस्यमाहात्म्यं प्रकटयितुं वादयानां मिथी
वधनिमित्तनिधनं सज्जनचेतोऽनुगमजननाय चतुर्भुजः शक्तिज-
पक्षस्य हृदयेन दुर्जतमनोमोहनाय जरात्यवधशरविश्वपादत्वं
तस्मिन्नेवानमित्येतन्मनमस्मिन्नप्राये वक्ति । तत्रादौ परीक्षप्र-
ह्नप्रकारं भगवत्कावेन वादयानां द्वारकायाः निर्गम्य प्रमास-
प्रयाणं तीर्थस्तानपूर्वकं विप्रदिपूजनं च वक्ति । ततो महाभा-
गवत् इत्यादिना ॥ १ ॥

अत्यजत् अनिरतिशये वर्तते—

अग्निः क्वाच्यिकापौको प्रसन्नाधामात्मके ।

इति वादवः मज्जरया इति धातोर्भूवाकात् स्वमेलोकं प्रप-
न्तु ॥ २ ॥

माकृतकपयत् नमाकृतकपं च दिव्यं लक्ष्मणार्थं स्नामिन्-
रवेण सतां भव्यामनोमोहनाय साकृत्पुनरुक्तिरुपादयति भावे-
नाह । प्रत्याकृष्टमिति । अत्राः यत्र वपुषि हृदये मध्ये नेत्रे
प्रत्याकृष्टं तत् भावेन न शक्यः सतां कर्णाविश्लेषितं मनो
मार्गं यद्यथाः कस्यहृत्पुत्रादिवक्ष्यं न सरति कर्णादेर्नाप-
सरति ततो वरसतामिति केचित्पठन्ति वपुषं च वच्छेद्यैरेव
यस्य भीमकायं मनः कर्णवोरति निधुःकसुखं जनयति
करोति वा भीमाचामिति पाठे वक्ष्यं वक्षसां रति जनयति
भोतृणामिति शेषः यच्च कितृतीयोऽतिशय इतिस्त्रात् सुकृष्टं
कधीनां भूतानुसारि च इह सर्वेस्मिन्शुक्रार्थं मानं भवात्
को नु मान इति पाठे वेत्तुः कः सुखामकः कधीनां भूतानुसारि-
यच्च युधि भारताख्ये जिष्णोर्जुगन्ध रथगतं दृष्ट्वा
तस्मात् तस्य स्वरूपस्य निर्दोषत्वादिदृष्टव्यमावमीप्रापुः
भोत्सादय इति शेषः इत्यत्र एतादृशं रूपं कथमाहर्दि-
त्यस्यः ॥ ३ ॥

राजा पृष्टः शुकाऽब्रह्म । दिवीति ॥ ४ ॥

भीमसूत्रेणसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

कथमत्यजत् नात्यजनेत्यर्थः । इति स्मृदाहर्माप कपटिकृतं तद्वत्
हेतुः सर्वेनेत्राणां प्रेयसीमिति सर्वेनेत्राणां प्रेयसीमिति
त्यादित्यर्थः । सर्वेनेत्राणामारामादयोऽपि शृण्वन्ते ॥ १ ॥ २ ॥

त्यागासम्भवे पुनर्हेतुताह । प्रत्याकृष्टमिति । अत्राः सर्वेभक्त-
हृदयार्थेनीयप्रमवशाः भीमोऽप्ये वत्र ज्ञानं नयनं प्रत्याकृष्टं न
शक्नोति तद्वत् कथमत्यजत् कर्तुं शक्येन प्रणयसत्तया भूता-
कृष्टप्रपञ्च इति विरोधात् तथैवभावेनोपाह । कर्णाविश्लेषितं ।
सतां भव्यामनोमोहनाय साकृत्पुनरुक्तिरुपादयति भावे-
नाह । प्रत्याकृष्टमिति । अत्राः यत्र वपुषि हृदये मध्ये नेत्रे
प्रत्याकृष्टं तत् भावेन न शक्यः सतां कर्णाविश्लेषितं मनो
मार्गं यद्यथाः कस्यहृत्पुत्रादिवक्ष्यं न सरति कर्णादेर्नाप-
सरति ततो वरसतामिति केचित्पठन्ति वपुषं च वच्छेद्यैरेव
यस्य भीमकायं मनः कर्णवोरति निधुःकसुखं जनयति
करोति वा भीमाचामिति पाठे वक्ष्यं वक्षसां रति जनयति
भोतृणामिति शेषः यच्च कितृतीयोऽतिशय इतिस्त्रात् सुकृष्टं
कधीनां भूतानुसारि च इह सर्वेस्मिन्शुक्रार्थं मानं भवात्
को नु मान इति पाठे वेत्तुः कः सुखामकः कधीनां भूतानुसारि-
यच्च युधि भारताख्ये जिष्णोर्जुगन्ध रथगतं दृष्ट्वा
तस्मात् तस्य स्वरूपस्य निर्दोषत्वादिदृष्टव्यमावमीप्रापुः
भोत्सादय इति शेषः इत्यत्र एतादृशं रूपं कथमाहर्दि-
त्यस्यः ॥ ३ ॥

भगवन्मया प्रतीतं ते स्वात्मकादिचतुष्टयम् ।

मच्छेद्यैरेव वपुषः काग्निः तामत्यजत् पूर्वप्राग्भवः ॥

इत्यादिस्वाध्यायेन यस्य साध्यमद्वयकालविरहितं तस्य वा कथं
गम्यथा सम्भवेत्येतां मानः ॥ ३ ॥

यत्र तथैवास्मद्वपुषमस्य कावेन तन प्रपञ्चितमेव वक्ष्यन्ति । दिवी-
त्यादिना ॥ ४-५ ॥

भीमसूत्रेणसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

वेद्यरूपाय यद्विज्ञे प्रमास यापिताय प्रभु ।

मह्यस्य स्रग्गं गम्याप्य नेकगते स्नाशताऽब्रजन् ॥

प्रश्नापेन उपसंसृष्ट उपद्रुते सति सर्वेनां नेत्राणां
सर्वेभ्य महावेद्येभ्योपि नेत्राणां प्रेयसीमितिप्रयां तनु कथमत्य-
जत् कर्णाविश्लेषितं मनं यत्तस्य तनुयागः भूयते तत् कथं
सम्भवादित्यर्थः । तस्यतोः भविष्यतिस्वरूपस्य तस्यामासम्भवात्
विप्रः श्रुत्वा विप्रनं श्रीय कथं स्वजादृष्टकं विप्रनं नेत्र-
स्वजादृष्टकं ज्ञपते यद्वा स्वविशेषगो हि विविधित्यर्थो विश्वस्य-
मुपसंक्रामतः सति विश्वेभ्य वाध होतृभावेन तन्नुमिति विश्वेष्वप्ये

श्रीभिमवानुवाच !

एते घोरा संहोत्पाता दार्वण्यां समकेतवः ।

मुहूर्तमपि न स्वेयमत्र नो यदुपुत्रवाः ! ॥ ५ ॥

स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शंखो द्वारं व्रजन्तिवयतः ।

वयं प्रभासं यास्यामात्र प्रत्यक्सरस्वती ॥ ६ ॥

तत्रा भिषिष्य शुचय उपोष्य सुतमाहिताः ।

देयताः पूजयिष्यामः सपनालपनार्हणैः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिमवानुवाच कविरुक्तसारायंदर्शनी ।

अथाह - प्रेयसीमिति विशेषणपदे एवाश्वितस्त्रबागोऽयं द्वेयः
स ब्रह्म कनककलशं पादयस्त्रजनीत्युक्ते भारवहतभमाजिज्जो-
कृतस्व कलशस्य ग्रहणं यथा प्रतीयते इति ॥ १ ॥ २ ॥

ततोऽस्त्रागेऽनुपपत्तीर्हणयति । प्रत्याकलुमिति । यत्र वपुर्वि-
क्षणं नयनं प्रत्याकलु परावर्त्तयितुम् अवस्थास्तत्रित्वप्रयस्यो-
कविमयवाद्या न शेकः यच्च कयांविष्टं अवयवाद्वा कयोरभे-
दविष्टं सतां भवद्विजानामात्मारामाग्यामात्मनि यत्रं विस्त्रितमिव
तिष्ठति ततो न सरति यच्च श्रीः शोभा कयव्यमाना कयनीनां
इवासादीनां वाचां रतिमुखासविशेषं सज्जनयति यच्च जिघृक्षो-
र्जुष्व रथगतं युधि दृष्ट्वा सास्त्रमीयुः सायुज्यं प्राप्ताः सन्
स्तद्वपुर्गुह्यातीनं सासाद्ब्रह्मैव भवेत् न हि गुणमयवस्तुदृश्यते
सायुज्यं भवेत् अत एव भूतिमिदं कम् —

निभूतमरुमनोऽहदयोगयुजो हृदि यन्मुनय

उपासते तद्देवोऽपि ययुः स्मरणात् ॥

इति नापि गुणमयं सनामात्मारामाग्यामात्मलभं तिष्ठत् नापि
निस्वप्रयस्यो लक्ष्म्याद्याल्लहादिनीशकयः प्राकृते लब्धासज्जनि
तस्माद्वपुर्बागं वयं वन्तो मुनयस्तस्माद्यामां दत्ता एवेति ॥ ३-४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतीसंज्ञान्तप्रदीपः ।

त्रिशोऽध्याये यादवानां परलोकागमने निरूप्यते उद्धवगमनान-
न्तरं भगवान् किङ्कृतवानिति पृच्छति । तत इति द्वाऽध्यायम् ।
उद्धवे निर्गते सति द्वारवर्षां स्वकुलरक्षार्थं भगवान्सर्वं कर्तुं
समर्थः किमकरोत् ॥ १ ॥

अथवा स्वकुलरक्षणादपि ज्ञानस्वमुनिजनशपिनेष्टतरेणोपसं-
स्पृष्टे स्वकुले सति तनु शरीरवर्षावतरां सन्नेत्राणां सन्नेक-
स्यानां प्रयत्नी यच्च पुण्यवीशरीरमिति भूतेः भूलाकम् द्वार-
वर्ती वात्यजदित्ययः तत्परित्वागप्रकारं पृच्छति । कथमिति । केन
प्रकारेणायजत् ॥ २ ॥

अतिदृढाद्यमोसस्रप्रसङ्गमवधार्य कथयायमहं श्रीकृष्णरूपं
वैकाङ्किकानां भक्तानां दर्शनध्यानवर्णनादिविषयं परममङ्गलं
निस्त्रे कामाधिकं कार्त्तवादिगुणगणावङ्कृतं स्तोति । प्रत्याक-
लुमिति । सनद्धाः श्रीकृष्णप्रियाः यत्र यस्मिन् श्रीकृष्णरूपे

अवस्थं शास्त्रभवणद्वारा कर्माविष्टं भवति सतां सूर्याणां आत्म-
खरनं सत् ततः न सरति सदा पश्यन्ति सूर्य इति
भूतेः आत्मनः व्यातुः यथेयस्य श्रीकृष्णरूपस्य च निस्त्र-
त्यात् कर्माणां कान्तदर्शनां सत्पुण्डरीकनयनमिवादीनां मन्त्रा-
ग्यामयीणां च तस्मात्प्राप्तमङ्गलं भवत्विति शेषः ॥ ३ ॥

उत्तरमाह । द्विषि मूर्त्यपरिवेषादीन् भुवि भूकम्पादीन् अन्तरिक्षे
दिग्बाहादीन् महोत्पाताद् दृष्ट्वा इह वक्ष्यमाणं द्वारकापरिवारो-
गादिकम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

महाराज परीक्षित जी बोले तदनन्तर महा भागवत उद्धवजी
जब वनको चले गये तब सब भूतों के पावन करनेवाले भगवान्को
क्या किया ॥ १ ॥

जब अपने कुछ ब्राह्मणों के साथ से युक्त हो गया तब बाइलों
के प्रति भगवान् ने सब संसारियों के नेत्रों की प्रिय अपनी मूर्ति
को कैसे त्याग किया ॥ २ ॥

जिस मूर्ति में खगे हुये नयनों को सब संसार की स्त्री-कैवल्य
नहीं सकती रहीं जिस आ मूर्तिक गुणोंको कान के रस्ता प्रवेश
हाने से सत् पुरुषों के मनमें लगजाने से उहां से निकलनी नहीं
है जिस मूर्ति की शोभा के वर्णन करने से कविजनोंकी बाखी
सब को भानन्दिन कर देती है और इन कवियों के मान प्रतिष्ठा
का तो कहना ही क्या है भारत के युद्ध में अर्जुन के रथ पर जिस
मूर्ति का दर्शन कर के मरनेवाले उर्ध्वी कृष्णचन्द्र के देवधर्य को
प्राप्त होगये उस मूर्ति को कैसे अर्पण किया ॥ ३ ॥

श्री शुक्रदेव जी बोले द्वारका के मध्य में आकाश में सूर्य का
मण्डल होना पृथ्वी में भूकम्पादि होना अन्तरिक्ष में दिशाओं का
दाह होना आदिक असक्तों को देखकर सुधमां समी में बैठे
हुये बाइलों को देखकर श्री कृष्णचन्द्र इस वचन को बोले ॥ ४ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषायेदीपिका ।

यमस्य केतवो षड्भा एव मृत्युसुखका इत्यर्थः घोरा
स्माभिः ॥ ५ ॥

विधिरेव शरिष्ठो मङ्गलायनमुत्तमम् ।

देवद्विजगर्वा पूजा भूतेषु परमो भवः ॥ ६ ॥

इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृक्षा मधुद्विषः ।

तथेति तौभिरुत्तीर्य प्रभातं प्रययू रथैः ॥ १० ॥

तस्मिन् भगवतादिष्टं यदुद्वेन यादवाः ।

चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितम् ॥ ११ ॥

ततस्तस्मिन् महापानं पपुमैरेयकं मधु ।

द्विष्टविभ्रंशितधियो यद्वैर्भ्रश्यते मतिः ॥ १२ ॥

भीमचक्रदेवकृतिसंज्ञाप्रदीपः ।

यमस्य केतवः ध्वजा इव मृगसूचका इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षः पश्चिमवाहिनी ॥ ६-७ ॥

आद्यान्ध्रपूजविधायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमगवान् बोले शरिका में एवडे मारी चोर उरपात दीज पडते हैं आकाश में यमके ध्वजा देखते हैं जो देवदु श्रेष्ठो हो हम लोगों को इहां पर सुहृद् मर भी नहीं रहना चाहिये ॥ ५ ॥

स्त्री-बाबक हूय ए सब इहां से शंखोद्वार पर चले जावे हम सब लोक प्रमथ को जावंगे जहां की पश्चिम-वाहिनी सरस्वती नदी का संगम समुद्र में है ॥ ६ ॥

उहां हम सब लोग स्नान करके पवित्र होकर साव-धानता से उपवास करेंगे फिर अभिषेक चंदन लेपन भेट योग ग्राम आदि से देवता की पूजा करेंगे ॥ ७ ॥

महाविद्वान् ब्राह्मण पूजित होने पर हमारा खस्ति बाधन करेंगे फिर हम उनको गऊ सुवर्ण वस्त्र हाथि घोडा रथ भंड ग्रामादि देकर संतुष्ट करेंगे ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिहृतमाचार्यदीपिका ।

विधिः प्रकारः मङ्गलायनं च किञ्च देवद्विजगर्वा पूजा भवः उद्भवहेतुः देवलोके परम उद्भवो भविष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

मधुद्विषो वाक्यमाकर्ण्य तथेत्यमित्यर्थ उत्तीर्य समु-द्रम् ॥ १० ॥

सर्वश्रेयोपबृंहितमित्यत्र सम्भिराधः भगवानुक्तेरपि सर्वैः श्रेयोभिः सहितं चक्रुः ॥ ११ ॥

पीयत इति पानम् भैरेयकं मदिराविद्योषम् मधु सुरसम् दिष्टेन देवेन विभ्रंशितधियः नष्टावस्था तस्मिन् स्थाने तद्वि-चिंतमिति भावः । यदुवैर्भ्रश्यते रसेः ॥ १२ ॥

भीमरक्षामिहृतमाचार्यदीपिका ।

देवलोके देवस्य मय लोकेऽप्रकटप्रकाशे इति वास्तवोऽर्थः परोक्षवाक्यात् ॥ ९ ॥ १० ॥

आदिष्टमुपादिष्टमभिषेकादि । अनुक्तेः पूर्वादिभिः ॥ ११ ॥

तत आदेशानुष्ठानान्तरम् । तस्मिन् प्रभासे । देवेन भगवद्विष्ठाकपेण कृष्णमाचार्यतारमनाभित्यप्रोक्तः । अथवा भगवद्विष्ठाविरहे । तस्मदिरापाने । वस्तुतस्तु मा त्वत्कीक्षा सम्पत्तिः तत्पतिपादिका इरा सरस्वती एको देवो नित्य-जीवानुरक्तो भक्त्यापीति वदुभूतं मयत् मविष्यदेवत्वादि अतिक्रिया मेरा तत्त्वाः सकाशाज्ज्ञातं निष्पादितं वदुभीक्षावद नित्यत्वं तस्मैरेयं ज्ञातं कद् तदेव मधु नित्यजीवानुभाव-कारेण प्रपञ्चनिकमारकत्वात् तत् पपुराणादित्यतः कीदृशास्ते दिष्टेन प्रकटलोलावशेन काश्चन विमृशिताः नित्यजीवानुभव-तत्त्वयाचिता धीर्यो ते मया । दिष्टं देवे च काश्च क्वादिनि विभ्रः । किमर्थं पपुरित्येज्यायां भैरेयकं विशिनष्टि । यस्य नित्यत्वस्य द्रवैरास्मादनेमेतिर्वियोगात्मिका स्रश्यते निवृत्तसंकोचः प्रकाशन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमदीररायनाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

एतः तत्रामिहृतमाचार्यदीपिकाः विधिः उत्तमं मङ्गलायनं मङ्गलावहः तद्याह देवादीनां पूजा भूतेषु आराधकेषु परमो दया प्रतिपादयिताऽयुद्वेन हीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इतीति । मधुद्विषो भगवतो नम इति शेषः तथेत्यमित्यर्थ रथैः प्रभासे प्रययूः ॥ १० ॥

१ भूतेषु परमोदया इति श्रीरसवध विज० पाठः ।

महापानाभिर्महानां वीराणां हृत्तवेत्तसम् ।

कृष्णमायाविमूढानां तर्पणः सुमहामभूत् ॥ १३ ॥

युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेलोप्यमाततायिनः ।

धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरपिष्टिभिः ॥ १४ ॥

पतत्पताकैर्यकुञ्जरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ।

मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहन् शरैर्द्विरिव द्विपा वने ॥ १५ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पतिकृतभाष्यचन्द्रिकायां ।

तास्मिन् इति यदुद्देशेन भगवता आदिष्टमाह्वानं सर्वभेषोपहृत-
मिच्छन् साध्वरायः भगवताऽनुकुरपि सर्वे भेषाभिरभिमतेरुप-
हृतान् युक्तं चकुरित सम्बन्धः ॥ ११ ॥

तदाह । तदा इति । तस्मिन् पानं पीबते इति पानं महत् तत्पानं
स्वाद्युत्तममित्यर्थः । तन्मैरेयकमदिगविशेषं मधु पपुरपिबन्
दिष्टन देवतं विभ्रंशिता भोज्येषां तद्यामनाः पुरिति पूर्वेषु सम्बन्धः-
देवविभ्रंशितमतिरसापपुरप्यया तत्र तदनुचितमिति भावः
अतिहिंसेन विभ्रंशिता सती भ्रष्टयत इति साकपरिपाटा-
भ्रष्टयेन ब्रह्मद्रव्यैः रसेः मतिः भ्रष्टयते ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरजयजनीयंकृतपदरत्नावली ।

कश्चरसधारतु मविरानिर्मित मधु ।

मैरेयमिति संश्लोकं यरपाने भ्रष्टयते मतः ॥

इति दिष्टन देवसंज्ञेन भगवता ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरजयजनीयंकृतक्रमसम्बन्धः ।

परिचरन्त्यादिकं प्रपञ्चयति स्त्रोत्रप्रकाशाभाष्यभिप्राये-
श्याक्रम ॥ ८-११ ॥

तत इति दिष्ट भगवद्विच्छा भक्षते हि कृष्णमायेति अनेन
सर्वे मायाकृतमेवैवमिति पुरोऽपि व्यापयिष्यते तदेतदनुसंग्य
निरुद्धानि पुराणास्तथादिवाक्यानि च मायाकृतानुवाक्यैर्नैव
योजनीयानि ॥ १२-२३ ॥

श्रीमद्भिरजयजनीयंकृतसारायेंदुर्शिनी ।

भवः कलवायम् ॥ ९-१० ॥

भेषोपहृतमित्यत्र मतिभिरापः ॥ ११ ॥

मैरेयकं मदिरानिषेधमतः परं विष्टविभ्रंशितमिष इत्यादि
संश्लेषात्मानमारमन्तव्यस्त परमनगवस्तुभूतं वस्तुभूतं
तस्मै देवा वृजिनानि तरिष्यामो नानैर्नोभिरिषायां भूमिति भगव-
दुक्तिप्रभावादानादिमप्रशयाय तार्यो मधु पीत्वा अन्तर्द्वय
दिवमारुह्यः सङ्कुप्यः स्वरूपान् बयाबिन्धेतावन्मामेष अमृतं
भगवदुक्त्य पूर्वमवाह स्म साय मिथो यदेषा भविता विवादा
मधु मदाताप्रविवाद्यनानां नैवां वधोपाय इवान्तोऽन्या मधु
यनेऽनर्दयते सय स्मेति अस्यायः यदा विवादा भविता तदा
नैवां वधोपायः स विवाह एषां वधहतं भवेत् इत्यान् एतावानाप
प्रकाश्या प्रहयताडनपयवेत्ताऽपि अतस्तदा तावान् विवादा

वधश्च साकैद्रष्टव्योऽवस्तुभूत एव ननु तेषामुपसंहारे को
हेतुस्तथाह । अतो वधादय एव उपायोऽस्ति स एव कः
मयि उच्यते सति मदिच्छया मत्त्वमित्यर्थः अयमेव अन्तर्द-
यते इमे अन्तर्द्वयस्तस्मेति निश्चय इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरजयजनीयंकृतसिद्धांतमहीपः

भवः उद्भवहेतुः ॥ ६ ॥

मधुद्वयः इति पूर्वोक्तं वाक्यं सम्बन्ध कथयं तथैवमित्यत्र
उच्यते समुद्रमिति शेषः ॥ १० ॥

भेषोपहृतमित्यत्र संधिरापः ॥ ११ ॥

यत् ब्रह्मद्रव्यैः रसेः मतिः भ्रष्टयते तन्मैरेयकं मदिरादि-
शेषं मधु सुरसम् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

यह निधि सब विग्रों का नाश करने वाला है सब मंगलों
का देने वाला है उत्तम है इवना प्राणाय गडमो का पूजा
करना ये सब भूतों का मंगल करने वाला है ॥ ८ ॥

इस प्रकार से सब यादवों के वृद्धों ने जब मधुसूदन
भगवान् का वचन सुना तब तथास्तु ऐसा कहकर रथो-
का साज कर गोकामो से खड़ी को बतार कर प्रभास का
खल गये ॥ १० ॥

उस प्रमाण में यदुद्ध भगवान् की आज्ञा से सब यादवों
ने परम भक्ति से सब कल्याण को बढ़ाने वाला यह सब
शुभ कार्य किया ॥ ११ ॥

तिसके पीछे उन्ही भगवान् की इच्छा से उनकी मति
भ्रान्त होगइ तब जिसके रस के पीने से छुष्टि भए होजाती
है ऐसा एक कोइ मद्य विशेष का उन सब यादवों में
पान कर लिया ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरजयजनीयंकृतभाष्येर्दीपिका ।

कृष्णमायाविमूढानामिति सुषो हेतुः सघर्षः कलहः ॥ १३ ॥
ततो युयुधुध ॥ १४ ॥

प्रपुष्पताम्यो युधिष्ठिरमस्तरावकूरभीमावतिरुक्षतायकी ।

सुभद्रसङ्ग्राममिति सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरयो समीपतुः ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

पतन्त्य इतस्ततश्चक्षुः पताका येषु ते रथादिमिर्मिथः समेत्य न्यहन् प्रविवर्धयः । दृष्टिर्देहेति ॥ १५ ॥

मिथः समेत्येत्यत्र प्रपञ्चः । प्रपुष्पताम्येति त्रिभिः गदौ भीकृष्णश्च भ्राता एकः पुत्रस्यापरस्तौ सुमित्रासुरयाविति देव्यंभार्यम् असुरयनामा वा कश्चित् ॥ १६ ॥

भीमार्थमयदाशरीरवामिबिराजिता

दीपिकादीपिवीटिप्यखी ।

इत्येतस्यां निम्नसंयोगानुसारेण गर्वितचेतसां संघर्षः निम्न-
कीकृता विद्योनात्मकप्रकटपताकायाः पराभवोऽभवत् । कृष्ण-
श्चापि भावाविशेषादधिकेच्छा विमुह्यता तिराहिता वेष्टव-
न्तेषाम् ॥ १३ ॥

इदानीं तेषां साधकानां निम्नकीकृतप्रवेशशोभाय साध-
नानुक्रममाह । युयुधरिति । विद्योगदुःख इवसहितं कोचा-
विद्याः सन्तः वेद्यावामप्रकटपताकाशाममममसमये आतता-
मिश्रयेन शस्त्रपाणिभ्रममिच्छिते तेन च विद्योगदुःखद्वन्द्वं
कथ्यते । युयुधः तत्प्रतिबन्धकसंस्तुतिहेतुभूताविद्यादिभिः
सह संप्रामादिव चक्ररिष्ये । तादृशयुद्धे साधनाम्नाह । अनुभि-
रिजाहिना । अनुभिर्भेदकपिनप्रशुभार्यविचारैरित्यर्थः । अनुभि-
तस्य प्रवर्धं पठन्तीति मदनमोक्षः । असिमिस्नस्तद्वैमिर्दे-
मिर्दे मायापाशानां पुष्टयश्च यथा क्षमिरित्येकादशोक्तः ।
भक्तैः शरतया कपितैः कक्षशुद्धयम्पदार्थविचारैः शरन्तु
क्षिप्रमित्युक्तः । गदाभिः गे गीतापञ्चद्विते द्वये दीयन्ते इति
गदाः करतलिकाकृतभिः पातकैः सह युयुधुः मगवद्वरे
मुल्लङ्घ्यतामिभिः पातकनाशं हर्षयन्ति स्मैत्यर्थः । तदुक्तं पाञ्च-
“कुलतः धीवतेरेते ताविकावाहनेभृशम् । कुलीनते शरीरकथाः
सर्वे पातकपक्षिण्य” इति गीतं क्वाद्गच्छ गातरिक्तेकायंरव-
मिमज्जरी । तौति खड्गपदानावरणाव गच्छतीति तौः गरवा
च खड्गपदानं क्षिते मारयतीति मरः तौद्यासौ मरत्येति
सोमरोऽसौचकस्तं श्रुत्वाग्नि नाशयतीति तोमरहवः बहुधमपच-
मस्तमिरुद्धमेव सह युयुधुरक्षाननाप्राप्य ताः दृष्ट्वाग्नि स्मैत्यर्थः ।
अक्षमेवाहुते शार्भ तेन मुह्यन्ति अतएव इति । मामेव वे प्रपद्यन्ते
मायाभेदां तरन्ति त इति च गीतोक्तः । तुः सौत्रो गतौ विष्णु
प्रत्ययः । द्वय द्विसावां कर्त्तरि क्तिञ्च । मृक् प्राण्यत्वात्
अतर्जितव्ययर्थः परस्परत्वयः कर्त्तरि साधुत्वम् ॥ १४ ॥

इत्येति रथानां भक्तवचनानां भवन्तीर्त्तनादीनां कुञ्जरः
कोष्ठतल्लुब्धं वक्त्रमिज्जागतं तदादिभिर्भेष्यभक्ष्याहार-
श्चैव मिथः समेत्य ज्ञानि मिथ आकाशेत्यर्थः । कक्षिकालाभ-
कर्मविघातादिकं न्यहन् तदास्त्राग्नेः कक्षिकावादिजम्
दृष्टयन्ति स्मैत्यर्थः । कथम्भूते रथकुञ्जरादिभिः पतत्पताकैः
इत्यर्थः निःस्तराः पताकाः भीकृष्णप्रसादवस्तुमानि सौमा-

[१३१]

यानि वेष्टयन्ते । रथः पुमानवयवे क्वाग्ने वेतसेऽपि ज्योति
मिदमी । कुञ्जरोऽनेकपे कोष्ठे इति हेमचन्द्रः । पताका वेज-
वस्त्याश्च सौभाग्यमादकाङ्गवोरिति मिदमी । वेष्टयामि
च शास्त्राणि वे श्रुयन्ति पठन्ति च । अस्त्रास्ते मानवा
लोके तेषां कृष्णः प्रसीदतीति पुराणम् । तदास्त्रादिविच्छिदा
एव सन्तः स्त्रादिमुत्प्रेरापि मरेः समेत्य तेषामपि तदादिकं
न्यहन् तागाप तारवामासुरिष्ये । कीदृशैर्नैः शरैः माग-
वतादिभ्यश्चैजम्बवद्वर्षीकृतैरिति तेषां प्रमहावृत्तमभिमानितव्यं
शरन्तु तेजने वाग्य दध्यन्ते ना शर जलं इति विश्वमेदिन्यौ
परस्परस्पर्धयाकाशेन दहन्तः । वने द्विपा यथा दग्निः कम्प-
द्वनपुष्पं कथयति तद्वत् ॥ १५ ॥

इदानीं द्वयोर्द्वयोः परस्परं विचारमाह । प्रपुष्पसाङ्ग्रामिति ।
संस्तारेण विद्याग्रेण च इव युधि परमार्थविचारार्थे परस्परं
मिथितवताविति सर्वत्र बोध्यम् ॥ १६ ॥

भीमदीरायवाचार्यकृतमामवनचन्द्रचमिका ।

वारायामिति । कृष्णश्च मगवतो माववा विमुह्यतामस्तव्य
महापानेनामितो मत्तानामत एव इत्येतस्यां मिथो सुमहान्
संघर्षः कथ्यो बभूव ॥ १३ ॥

ततो वेद्यावां समुद्रतीरे यदुरादिभिर्पुत्रपुत्र ॥ १४ ॥
पतन्त्य इतस्ततश्चक्षुः पताका येषु ते रथादिमिर्मिथः समेत्य
समुद्रं शरैर्भेदन् द्विपा गजा दग्धेभ्य इव ॥ १५ ॥
मिथो युद्धमेव प्रपद्यन्ति । प्रपुष्पसाङ्ग्रामिति । समीपतुः समिति
चक्रतुरित्यर्थः सुमित्रासुरयो इत्यत्र दीवं भार्यः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवचनतीर्थकृतपदरत्नावली ।

संघर्षः कठहः ॥ १३ ॥

वेद्यावां समुद्रजलसिद्धिम् ॥ १४ ॥

अवांशोऽश्वाः दग्धैर्गतेः ॥ १५—१७

भीमद्विजयवचनतीर्थकृतसारायर्थदीर्घा ।

कृष्णश्चमायवा मृदानां केषच किमिदं कुम् इत्यजानतां
संघर्षः कठहविशेषः ॥ १३—१५ ॥

गदौ कृष्णश्च भ्रातेकः पुत्रस्यापरस्तौ ॥ १६ ॥

भीमरक्षकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

संघर्षः कठहः ॥ १३ ॥

वेद्यावां समुद्रतीरे ॥ १४ ॥

न्यहन् न्यग्रन् ॥ १५ ॥

गदौ भीकृष्णभ्राता पुत्रम् ॥ १६ ॥

अन्ये च ये वै मिशठोल्मुकादयः सहस्रजिह्वतचिद्भानुमुखाः ।
 अन्योऽन्यमासाद्यमदान्धकारिता जघ्नुर्मुकुन्देन विमोहिता भृशम् ॥ १७ ॥
 दाशार्हवृष्ण्यन्धकभोजसात्वता मध्वर्बुदा माधुरशूरसेनाः ।
 वितर्जनाः कुकुराः कुन्तयश्च मिथस्ततस्तेऽप्य विसृज्य सौहृदम् ॥ १८ ॥
 पुत्रा अयुष्यन्पितृभिर्घातृभिश्च स्वस्त्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ।
 मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिर्जातीस्त्वहन् ज्ञातय एव मूढाः ॥ १९ ॥
 शत्रेषु क्षीयमाणेषु भज्यमानेषु धन्वसु ।
 शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जहुरे रकाः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

उस महाप्रदिग्वापन के करने से वे वीर सब मतभारे
 होगये उनके चित्तद्विषित होगये अधिक करके भीकृष्ण की
 भाषा से मोहित होगये तब उनका आपस में बड़ा भारी
 युद्ध होने लगा ॥ १७ ॥

उस समुद्र के किनारे पर वे सब कोषिन होकर
 हिंसकपने से धनुष तरवार भाषा गहा तोमररखी आदिक
 शस्त्रों से युद्ध करने भये ॥ १८ ॥

पताका उड़ते हुये रथों के ऊपर हाथियों के ऊपर घड़े
 गया ऊंट बैल भैंसा मनुष्य खर आदिकों पर सबार
 होकर सामने मिलकर बड़े लड़ने लगे बायों से प्रहार
 करने भये जैसे घन में हाथी दाँतों से लड़ते हैं ते से
 लड़े ॥ १९ ॥

प्रथम साँव दोनों युद्ध में लड़े लड़े कोषित हो
 लड़ने लगे तैसे ही अक्रूर भोज दोनों अनिरुद्धसात्यकी
 दोनों सुभद्र संप्रामजित दोनों बड़े कठोर सुमित्राग्रो
 सुरथ दोनों लड़ने लगे ॥ २० ॥

श्रीभरखामिहृतभाषापर्यटीपिका ।

महाभ्येन महतमसा वत्साकारिताः ॥ १७ ॥

दाशार्हदयो न च तत्तद्वदयाः अर्बुदा माधुराः शूरसेनाश्च
 तत्तद्वेशीयाः ॥ १८ ॥

आतृमिच्छेति । आत्रादिशब्दानां सप्रतिबोधिवाचि-
 त्वाज्ञातरो मानुषा इत्यादिकेषु मित्रैश्च मित्राणि च प्रहृष्ट-
 तवन्तः ॥ १९ ॥

धन्वसु धनुःपु ज-हुजगृहु ॥ २० ॥

श्रीभारमगदासगोखामिविरचिता—

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी

मुक्तिमुखं कुतस्सिन्तं बभूव स मुहुः प्रमानन्दस्तं ददा-

नीति तथा तेन भृशं विमोहिता नित्यसङ्कुपकाद्येन प्रकटकी-
 वाचिबोधाच्छब्दाविताः अत एव तत्सुखानुभवजन्मवेदनाग्नी-
 कृताः सन्तः अन्योऽन्यं मिश्रित्वा जघ्नुर्नित्यवीक्षारहस्यं ज्ञात-
 वन्तः । इत्येतेष्वेतेषां तस्य च ज्ञानार्थत्वात् ॥ १७ ॥

दाशार्हदयः प्रपञ्चं सुविस्मय संलक्ष्य मित्रो नित्यवी-
 क्षायां सौहृदं जघ्नु ज्ञातवन्तः ॥ १८ ॥

पुत्राद्याः अप्रतिबोधिभिः मित्रादिभिः सहायुष्यं विबो-
 गारि नाशनाथं युद्धमिवाप्रकटकीक्षानुसन्धानमकुर्वन् एवञ्च
 विमूढाः प्रकटविबोगानुसन्धानशून्याः सन्तः ज्ञातीन् ज्ञातव्यः
 भीकृष्णनित्यपरिष्कारनेनैवाहन् ज्ञातवन्तः । तथा स्फूर्तिमाधुरि-
 ल्ययः । तथैव सत्यमार्गं प्रति भीकृष्णस्य वाक्यम् । एते
 हि वादवाः सर्वे मद्रथा एव माचिनि ! सर्वदा मद्रप्रियं
 देवि मत्सुखाचारशीलिन इति । ननु इत्येतेष्वेतेष्वं न युक्तं
 अथ प्रयुक्तवादिनं चेदुच्यते । काठ्यकूपवर्तिनामेवैवं मतं ननु
 वेदादिमहादधिर्वर्तिनाम् । एतेकं महाभाष्ये । सत्यक्षीया
 वसुमती त्रयो लोकाश्चरवरो वेदाः साक्षाः सरहस्या अनेकमा-
 मित्राः एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्षांसामवेद एकविंशति-
 बाहुल्यं नवधायवेद्या वेद वाकोवाक्यमितिहासपुराणानि
 वैद्यकमिहोतावन्तं शब्दप्रयोगमनिशम्याप्रयुक्ताः शब्दा इति
 वचनं केवलसाहसमित्यादि ॥ १९ ॥

साध्यलाभे साधनोपरमः सिद्ध एवेति निपानस्तनिवामिह
 इति न्यायनाह । शरणिनि । शरंशु शरन्तु जीवामिरयुक्तेः शर-
 त्वरूपितरूपदायंविषयकेषु त्यज्यमानेषु सतसु एव च वचसु
 धनुषेन रूपितप्रगाथार्थविचारस्तपि मज्जमानेषु शस्त्रेषु कत-
 विधं वैराग्येषु साधनेष्वपि क्षीयमाणेषु उपलक्ष्यमाणेषु क्षिप्या-
 दसङ्गशस्त्रेण स्पृहां देहायंयंयुञ्ज इत्यत्र तथा रूपणात् सुधि-
 भिमौपयोगैर्वेद्यैः प्रपञ्चास्तरोधानैरित्यर्थः आसवेत इतं गच्छति
 जानाति इति परः सर्वज्ञा भगवांस्तस्यापि कं सुखं वाञ्छन्ता
 एरका नित्या लीला वसन्तीजगृहप्रकटप्रकाशान्धमवशजिह्वः ।
 ईरं गतावित्यस्मात् ॥ २० ॥

तां बलकल्याणं भवन् परिधा मुष्टिना भूताः ।
 अङ्गुर्द्विपक्षैः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते ॥ ११ ॥
 प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभङ्गं च मोहिताः ।
 हन्तुं कृतधियो राजन्नापन्ना आततायिनः ॥ १२ ॥
 अथ तावपि संक्रुद्धाबुद्धयः कुरुनन्दन ! ।
 एरकामुष्टिपरिधौ चरन्तौ जघ्नतुर्युधि ॥ १३ ॥
 ब्रह्मशापोपमृष्टानां कृष्णामायावृतात्मनाम् ।
 स्पर्धा क्रोधः क्षयं निन्ये वैशाखोऽग्निर्यथा वनम् ॥ १४ ॥
 एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः ।
 अवतारितां भुवा भार इति मेनेऽवशेषितः ॥ १५ ॥
 रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषम् ।
 तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्याऽऽत्मानमात्मनि ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरराधनाचार्यकृतमागवतचरित्रचन्द्रिका ।

वे चान्ये निशठादयः तेऽपि मुकुन्देन स्वमायया विमोहिता
 मत्तव्यमन्त्राद्ये महेनतमसा वचात्कारिताः अन्धोऽभ्यमासाद्य अङ्गु
 र्द्विपक्षैः ॥ १७ ॥

तदा द्वाद्याहोदयोऽपि दुर्धररोषाः सौहृदं परित्यज्य
 त्रिषोऽङ्गुः ॥ १८ ॥

सौहृदं परिहृत्यैतद्वेगं विशदयति । पुत्रा इति । भ्रात्रादिमिश्र
 मित्रसम्बन्धिन इत्यध्याहारः तथा ज्ञातयो ज्ञातान् अङ्गुः सन्निवहः
 तस्मिन्ने परस्परहिताभिरर्षं मित्रसं तदभावे तस्यं सुहृत्समिति
 मेहः ॥ १९ ॥

शरीरेतिहीनमानिस्वपगतेषु परसु मुष्टिमिरेरकाः विप्रशापाप-
 तेनबोद्धव्यममवान् तुल्यावशेषान् ज हृष्टतन्त्रः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयचरित्रनीयकृतपदरत्नावली ।

अवबुद्धा इति केचिदाश्वविशेषाः ॥ १८ ॥ १९

एरकाः समुद्रतीरद्वयः सूचीमुखतुल्यानि अङ्गुद्विपक्षैः ॥ २० ॥
 ११-२२ ॥

श्रीमद्विजयचरित्रनीयकृतसारायंदर्शिनी ।

महेनतममसा अर्धवत् कारिताः ब्रह्मा मन्धकारमिता
 मन्धकारः सञ्जातो वेदां ते तारकादि ॥ १७-१८ ॥
 अङ्गुर्द्विपक्षैः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयचरित्रनीयकृतसारायंदर्शिनी ।

महाभवेन महेनतमसा वचात्कारिताः ॥ १७ ॥

अवबुद्धा मधुराः सुरसेनाश्च तद्विषयाः ॥ १८ ॥

अर्धवत् भ्रातरः इत्यादिहेयम् ॥ १९ ॥

अवबुद्धा धनुः अङ्गुः अङ्गुः ॥ २० ॥

माया टीका ।

और भी जो निशठ उन्मुक्तार्थक सहसाजित शतजित
 मानु आदि सन मय से अन्ध होकर मुकुन्द की इच्छा के
 मोहित होन से एक को एक मारने मये ॥ १७ ॥

द्वाद्याहोदयोऽपि अन्धक भोज आगत मधु मधु मधुर
 सुरसेन विमज्जन कुरुर कुत ए सब आपस मे मित्रता को
 छोड़कर युद्ध करत मये ॥ १८ ॥

पुत्रतो पिता के साथ भ्राता भ्राता के साथ बहनों
 भेषता काका मामा इनके साथ सब छोड़े मित्र मित्रों के साथ
 सुहृद सुहृदों के साथ ज्ञात ज्ञातियों के साथ सब मोहित
 होकर सबको मय मारने मये ॥ १९ ॥

जब बाण चुक गये तथा धनुष टूट गये और भी सब
 शस्त्रहीन होगये तब उन सबों ने मुष्टियों से पटेरा का घाँस
 उखाड़ा ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयचरित्रनीयकृतसारायंदर्शिनी ।

परिधा लोहदण्डाः भूताः भूताः तत्र भीकृष्णमयि ॥ ११ ॥

प्रत्यनीकं प्रविपक्षम् एरकामुष्टिपरिधौ परिधुष्टम् ॥ १२-१३ ॥

स्पर्धामिश्रः क्रोधः कुल क्षयं निन्ये ॥ १४-१५ ॥

पौरुषं योग परमपुरुषध्यामलक्ष्यम् तमेवाऽऽह । संबोध्यति ।

मानुष्यं लोकं भूषणं मनुष्यरूपतां वा ॥ १६ ॥

रामनिर्वाणमाख्ये भगवान् देवकीसुतः ।

निवसाद् धरोपस्थे तृष्णीमासाद्य पिप्पलम् ॥ २७ ॥

विभ्रज्जुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया ।

विशो वितिमिराः कुर्वन् विधूम इव पावकः ॥ २८ ॥

अधिरक्षामिकृतमावापेदीपिका ।

धरोपस्थे भूतके ॥ २७ ॥

भ्राजिष्णु रूपं विभ्रज्जुर्भुजः ॥ २८ ॥

अधिरक्षामिकृतमावापेदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ता इति युष्मकम् । ता वसन्त्य वसन्तिस्मिन्महोरका-
दिभिः कथ्यन्ते प्रकाशन्ते इति तथा पुनः कीदृशः सुहिना
वज्रनेन प्रपञ्चातिरोधानेन धृताः सदा वस्यताः । भूतवस्थान-
इत्यस्मात् । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति
यत् कर्त्तरि कः समग्रं प्रापुर्देहमिति शेषः परस्मैपदमात्रम् ।
पुनः कीदृशः । परिधा परितो धाः घबटाघबटादिभवनवो
वास्तु तास्तथा । ओ घबटायां घबरे ना इति मेदनी । विभो-
गमरुतां प्रकटवीक्षायां विपन्नो घेप कुर्वन्तः कुप्येन वायं-
मायाः प्रकटवीक्षावेशेन नित्यवीक्षायादने निवायमाया इव
अतः प्रयत्नरोषेण विभोगापादकवाक्यज्जिह्व मन्थमाना मोहिताः
नित्यवीक्षानुभवसुकुलेन विभोगानुभवानुभवाः सन्तः कुप्यं
न वज्रगद्गं न अस्तुर्मिलसंयुक्तत्वेन ज्ञातवन्तः हृतेर्गोत्यर्थस्य
ज्ञानार्थेनात् वतस्ते पूर्वमेव वेदावादिशस्त्रपाशैः सन्तः
विभोगदुःखप्रचुरप्रकटप्रकाशं हस्तु तस्मात्तिरोमवितुमापन्ना
वसुकाः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अथ तेषां नित्यवीक्षायास्तत्परं तावपि कुप्यवज्रमग्नौ
तद्विभोगदुःखं कथयामेते संकुञ्जी सती उपस्थ प्रपञ्चका-
कप्रतारण्याय चानाद्युद्यमं कृत्वा विभोगेन युधि युज्यार्थमिव
चरन्ती मुहुरंजनायाः परिधौ ज्ञातव्यो सन्तो परका नित्य-
वसती अस्तुतुरज्ञातवन्ती प्रकाशद्वयस्वेकं प्रकाशं स्फूर्तिमिव
चक्रतुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रपञ्चापोपसुहामामिति प्रपञ्चापोऽप्युपसुहो रूपो येष-
न्नेवाम् किम् । उपसुह उपस्थं प्रापितो नहो वेस्तेषाम् ।
उपसर्गः पुमान् रांगमेदोपस्थवचोरपीति मेदनी । कुप्यस्य
भावा विभोगदृष्टिकेच्छायादना येन तादृश आत्मा तज्जित्यसं-
मुक्तं स्वरूपं येषां तेषां स्पष्टं संहितः कोपः क्षयं नित्य-
प्रकाशमकं स्थानं प्रति ताज्जित्ये प्रापयामास तत्रानुरूपो
हृत्पन्नः । यथा वेणुसङ्घर्षेणजो वह्निः अवनं तद्वनोदपन्ना-
निरिकम् मागस्तुक मनुष्यदिके विद्वांस्य तज्जिवास्मेष प्राप-
यति तथा प्रपञ्चोऽपञ्चानिरिकारत्नान् विद्वांस्य नित्यं धाम
नित्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तदेव प्रपञ्चस्य जनेरदेषु सतसु । मेने इत्यनेनेतदुक्तम्

भवति भारो हिस्वकिवाहुवक्ष्येन भवति अथर्मेय वा । माये ।
गुह्यतातिशयवज्रितगतेः पर्वतादिभिरपि स किञ्च कथम् ।
द्वितीये । प्रपञ्चवानां वहास्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् ।
वृष्णवः कुप्यचेनस इत्यादिभिरनत्र तज्जिवेधात् । तस्मादप्य-
यानुपपत्त्या विरहोऽसौर्विलुठज्जितैरसंख्यैः पृथ्वी सृष्टिता
मविश्वतीति तदेव मारवेनोत्प्रेक्ष्यत इति ॥ २५ ॥

पौरुष पुरुषस्य नराकारस्य भीडपुङ्गवस्य वोगं नित्यसंयोगमा-
ख्याय निर्वायं आत्मानं प्रकटवीक्षायां प्रकाशम् आत्मस्यप्रकटवी-
क्षास्य प्रकाशे संबोद्धवामिज्ज्वेन संक्षिप्तं मानुष्यं लोकं भूषोक्तं
तस्माज्ज ततोऽन्तर्हितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

निर्वाणमप्रकटधाति प्रवेशं रामनिर्वाणमिति वदुषम्
॥ २७—२८ ॥

असुहर्षं नसुरिकृतशुकपक्षिणम् ।

पौरुषं मनुष्यसज्जितेण पिप्पलमभ्यस्यम् ॥ २९—३० ॥

अधिरक्षामिकृतमावापेदीपिका ।

ता परका सुहिना धृताः प्रहृष्टमात्रेणैक्यः वज्रकथय
अमग्रं ततस्ता एव परिधास्ते स्नेहप्येन वायमाया अपि तं कुप्यं
वज्रगद्गं वज्रं जपन्तुः ॥ २१ ॥

वज्रमग्नं च तथा कुप्यं च प्रत्यनक्तिं प्रतिपद्यं मन्थमानाः
तत्र हेतुमोहिताः हस्तुक्तनिधवाः हेराजन् आततामिनो जिघां
सन्त आपतन् ॥ २२ ॥

अथेति तौ रामकुप्यावपि हे कुरुमन् । परकावृष्टिरुपा
परिधा यवोक्तौ युजं चरन्ती अस्तुतुः ॥ २३ ॥

कुप्यमायामोहितमनसामन एव प्रपञ्चापेनोपसुहानां स्थिताः
निमित्तः कोपः कुप्यस्य नित्ये प्रापयामास यथा वैद्यः
वेणुसंघर्षजः वह्निर्वनं क्षयं नवाति तद्वत् ॥ २४ ॥

एवमिति । एवं सर्वेषु वाचाहर्दिषु नष्टेषु सख्यवशेषिनः भुवो
मारोऽवतारितः कर्मणि मज्ज मपनीत इति कथयो मेने ॥ २५ ॥

रामइति । पौरुषं परमपुरुषध्यातृलक्ष्यं । योगमाख्याय तदेवाह
आत्मानि सकुप्यं आत्मानं संबोद्धेति सकुप्यं आत्माश-
नैकनामापन्न व्याख्येत्यर्थः मानुष्यलोकं मनुष्यरूपतामत्यजत् ॥ २६ ॥

रामनिर्वाणमिति । रामस्य निर्वाणं ज्ञासाधारण्यरूपेणावस्थानम-
वलोक्तं ज्ञात्वा धरोपस्थे भूतके पिप्पलमभ्यस्यतर्कं प्राप्य तस्मिन्
इत्यर्थः तृष्या मौनीभूत्वा निवसाद् उपनिवृत्ताम् ॥ २७ ॥

कथं भूतः चरभारो भुजा यस्मिन्तद्वृषं विभ्रज्जिष्णुः कथा
प्रमथा भ्राजिष्णुर्दीप्यमानः अत एव दिशा वितिमिराः कुर्वन्
यथा निर्धूमः पावकस्तद्वत् ॥ २८ ॥

भीमहिजवज्जलीयं कनपहरनविही ।

परकायकमुद्रयावपरिधेः ॥ २३—२५ ॥

पौरुषं पूण्यं ब्रह्ममगवद्विषयं योगं ध्यानं समाख्याय सञ्च-
मेकाग्रचित्तत्वेन कृत्वा योगं योगनामानं विष्णुमाविह्वारमानं
स्वाप्तयोमिष्यमात्मनि व्याप्ते मगवद्वृत्ते संयोज्यैकीभवतीति
संक्षिप्तं देहं तज्जज्ञे इत्यन्वयः । आत्मने पदप्रयोगेण सुखेन देह-
स्यां सूचयति ॥ २६—२७ ॥

मगवता देहं त्यक्त्वा दिवं न गतं तत्प्रदर्शनमसुरजनमोहनार्थं
कृतमिति ज्ञापयन् शुको हरेस्तदानीं तत्तत्प्रकारं प्रणे
विभ्रदिति ॥ २८—३२ ॥

भीमजीवयोगेस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ब्रह्मणा वेति स्वयं नित्यं धामेति यास्तवोऽर्थः । हृद्यान्ते च अपने
तद्वर्णनं वातिरिक्तभाग्यतुल्यं मनुष्यादिकं विद्राव्य तज्जिवात्ममेव
अपवति तथा ॥ २३ ॥ २४ ॥

भुवो मार इति उवाच पातमेवास्मि तस्मिन् कृत्वा स्वयमस्तुतं
कुम्भिना क्ते पृथिव्या बुधेरा एव क्युरिति ॥ २५ ॥

पुरुषस्य भीकृष्णस्य योगं नित्ययोगमाख्याय निषाद्यर्थं आत्मानं
प्रकटवीलायां प्रकाशमानमात्मनि अप्रकटवीलायां प्रकाशमाने
संयोज्य अभिज्ञत्वेन विमास्य भूलोकं तस्याज ॥ २६ ॥

रामनिर्वाणमिति पादुभिः ॥ २७ ॥ ३६ ॥

भीमहिजनाय च कर्त्तव्यं कृतसारायं दर्शयिनी ।

परिधा इव भूताः भूताः तं कृष्णमपि ॥ २१ ॥ २२ ॥

कथम् उच्यते भूत्वा परकामुष्टय एव परिधा यवोक्तौ
॥ २३—२५ ॥

मानुष्यं भूत्वा कं मनुष्यशरीरं वा ॥ २६ ॥

रामनिर्वाणमित्यादिकं स्वमतमेव रामस्य निर्वाणं स्वरूपेण
महोत्सुक्यं प्रति गमने स्वांशरूपेण पातालतलगतं च २७ ॥ २८ ॥

भीमकृष्णकृष्णसिद्धान्तप्रदीपः ।

भूताः भूताः ॥ २१—२२ ॥

परकामुष्टिकपौ परिधौ खेहृदयदौ यवोक्तौ ॥ २३ ॥

स्वधेया यः क्रोधः स स्वयं नित्यं कुलमिति शेषः २४ ॥ २५ ॥

रामः स्वयं सकृद्वर्णनरंशः शेषस्तस्मिन्मगवद्विषयं मगवद्विषयं
तार्थं प्रविष्टः ब्रह्मकांशेन विभूता जगती जगतः पतिरित्युक्त-
त्वात् खोलासमाप्तौ शेषः समुद्रं प्रविष्टं स्वस्थानं जगत् इति च
मोक्षोपपत्तिं प्रसिद्धं सकृद्वर्णनरंशः नित्यशरीरिणः मग-
वति स्वयंस्वरूपे वासुदेवे भीकृष्णे लोकपरित्यागपूर्वकं प्रवे-
द्यामाह । राम इति । पौरुषं योगं परमभूतभीकृष्णध्यानवस्तुमा-
ख्याय तद्वत् विष्णुमिति । आत्मनि । स्मार्त्तानि वासुदेवे भीकृष्णे
वासुदेवकथनान्त इत्युक्तत्वात् आत्मानमंशभूतं संयोज्य लोकं
नरलोकं तस्याज परमीनां लोकशिक्षाये अग्निप्रवेशवस्तुमाध्या-
यसिद्धये वस्त्राभरणआदिकमुपशरीरं स्थानविशेषं निषाधति वायं

[१६२]

एवं प्रपुष्मांस्तुभूतः कामः स्वस्थानं गतः प्रपुष्तः भीकृष्णे
प्रविष्टः तथानिद्रादौ च भीकृष्णविशेषेन स्वस्थानं प्राप्त
इति वक्ष्यते ॥ २६ ॥

धरोपस्थे भूतल ॥ २७ ॥

विभ्रज्जुभञ्जं रूपमिति । स्नानावशात्तानां तृतीयस्वप्नोक्तरी-
त्यापरेण प्राप्यापि भगवति स्नेहातशब्देन मैत्रेयसमीपे पुन-
र्भीकृष्णधुपेरसास्त्रादनकामनया पुनः प्राप्तस्वप्नोक्तवत् मैत्रेया-
दीनां च विनाद्विशेषजननाय द्विभुजेनैव रूपेण आजिष्णु-
परमज्ज्वालाभूतं चतुर्भुजं रूपं विभ्रज्जुत्वं निषाद्य कार्त्तुं चतु-
र्भुजं रूपं विहाय नामास्तकं द्विभुजरूपस्वीकरणं प्राप्नुमि-
द्विभुजं मराकारं रूपं विहाय स्वाभाविकचतुर्भुजरूपस्वीकरण-
मन्तर्धानमिति धर्मान्ते नन्दनेव प्रत्युक्तः किञ्च तत्र हि । चतुर्भुज
इत्यादौ भीमाविर्भातवाचनाय द्विभुजरूपेण चतुर्भुजरूपप्रदर्श-
नेऽपि तदुक्तरीत्येव चतुर्भुजरूपस्यापि द्विभुजरूपकार्यत्वं च पुनः
पुनः आधिमांशस्तिरोभावश्चापद्यत तस्मात्तं उपलक्ष्यीयाः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

ये घांस वज्र सरी के होगं भगवन्माया से मुठि मे लेते
मात्र पारघ आयुध दोगये उनही से शत्रु होकर मारने लगे
भीकृष्णजी ने मना किया तो उनको भी वे उग्रमत मारने
लगे ॥ २१ ॥

वे लोग बड़े मोहित होकर रामकृष्ण दोनों को बिरोधी
समझन लगे और शस्त्र लेकर मारने की बुझि करने लगे ॥ २२ ॥

इसके अनन्तर हे कुरु नन्दन परित्यक्त जी वे भी रामकृष्ण
दोनों पेटरा घांस की मुठि को परिघ आयुध बनाकर उन
सबों को मारते हुये उस युद्ध में बिचरने लगे ॥ २३ ॥

ब्राह्मणों के शाप से युक्त हुये विशेष करके भीकृष्ण
की माया से मोहित उन यादवों को स्वप्नो मोक्षन लय
कर दिया जैसे कि घांभी का अग्नि सब वनको नाश कर
देता है ॥ २४ ॥

इस प्रकार से अपने सब कुशों के नष्ट होजाने से केराध
भगवान् भी समझा की जो पृथिवी का भार भारत पीछ
धाकी या सो भी उतर गया है ॥ २५ ॥

भीमहरामजी ने तो समुद्र के किनारे जाकर परमात्मा का
ध्यान रूप योग को धारण करके परमात्माने मन लगाकर
मनुष्य लोक को त्याग दिया ॥ २६ ॥

भीमहरामजी का जाना देखकर देवकी सुत भीकृष्ण
भगवान् भी एक पीपल के पेड़ का आश्रय लेकर मौन होकर
पृथिवी पर ही बैठ गये ॥ २७ ॥

उस समय चतुर्भुज रूप को धारण किया और अपनी
प्रकाशमान प्रभा के ठारा सब दिशाओं के अधिकार को
रात्रि में भी दूर करने हुये ऐसे प्रकाशित मने जैसे बिना
धुमां का दीप्त अग्नि होवे ॥ २८ ॥

श्रीवत्साङ्गं धनश्यामं तप्तहाटकवर्धनम् ।
 कौशेयाम्बरयुगेमेन परिवीतं सुमङ्गलम् ॥ २९ ॥
 सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं नीलकुन्तलमण्डितम् ।
 पुण्डरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३० ॥
 कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकाङ्गदैः ।
 हारनूपुरमुद्राभिः कौस्तुभेन विराजितम् ॥ ३१ ॥
 वनमालापरीताङ्गं मूर्तिमद्भिर्निजायुधैः
 कृत्वोरौ दक्षिणे पादमासीनं पङ्कजारुणम् ॥ ३२ ॥
 मुसलावशेषायः खण्डकृतेषुर्लब्धको जरा ।
 मृगास्याकारं तच्चरणं विव्याध मृगशङ्कया ॥ ३३ ॥
 चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा स कृतकिल्बिषः ।
 भीतः पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः ॥ ३४ ॥
 अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन !
 क्षन्तुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोकमेऽनघ ! ॥ ३५ ॥
 यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वान्तनाशनम् ।
 वदन्ति तस्य ते विष्णो मयाऽऽमाधु कृतं प्रभो ! ॥ ३६ ॥

श्रीवत्सार्जुनकृतभावाप्येदीपिका ।

तदेवानुवर्णयति । श्रीवत्साङ्गमिति चतुर्भिः ॥ २९ ॥
 सुन्दरस्मितं वक्त्राब्जं यस्मिन्तत् पुण्डरीकवदभिरामं सुन्दरे
 अक्षिणी यस्मिन्तत् ॥ ३०—३१ ॥
 वनमालापरीतान्यङ्गानि यस्मिन्तत् निजायुधैश्च परीताङ्गम्
 पङ्कजारुणं वामं पादं दक्षिण ऊरौ कृत्वा आसीनं रूपं विस्मयति
 पूर्वेणान्वयः ॥ ३२ ॥
 जरा नाम कश्चिल्लब्धको मृगयुः मृगास्यामिवाकारो
 यस्य ते चरणम् ॥ ३३—३४ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्जुनकृतभावाप्येदीपिका ।

रूपं विशिनष्टि । श्रीवत्साङ्गमिति श्रीवत्सः अङ्गुलिर्बन्धुः उरसि
 यस्य तत् यतो नीलमेघस्तद्वत् श्यामं तप्तसुवर्णस्यैव वर्णं यस्य
 तेन कौशेयाम्बरयुगेमेन परिवीतं परितः कटिप्रदेशे उपरिचाकृतं
 सुमङ्गलं निरतिशयसुन्दरम् ॥ २९ ॥
 सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं यस्मिन् पुण्डरीकवदभिरामं सुन्दरे अक्षिणी
 यस्मिन्तत् ॥ ३० ॥
 कटिसूत्रादिभिर्विराजितं तत्र मुद्राङ्गुलियुक्तं योगमुद्रा वा ॥ ३१ ॥
 वनमालायां परीताङ्गानि यस्मिन्तत् मूर्तिमाङ्गः स्वाभा-
 धारणरूपधरैर्निजायुधैश्चक्रशङ्खादिभिर्विराजितं दक्षिण ऊरौ

पङ्कजचरणं पादं वामं कृत्वा निधायासीनं रूपं विस्मयति
 पूर्वेणान्वयः ॥ ३२ ॥

तत्र जरा नाम लुब्धकः मृगास्यामिवाकारो यस्य ते तस्य भग-
 वतश्चरणं मृगाऽयमिति शङ्कया विव्याध मुसलावशेषायः
 खण्डकृतेषु ताडितवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ततश्च चतुर्भुजं तं कृष्णं परमपुरुषं ज्ञात्वा कृतकिल्बिषः
 कृतापराधः हेतुगर्भमिदम् अतो भीतः असुरद्विषः भगवतः पादयोः
 शिरसा स्फुरन्तमिति शेषः ॥ ३४ ॥

उक्तिमेवाह । अजानतेति । हे मधुसूदन ! अजानता तत्र हेतुः
 पापेन पापात्मना इदमागः कृतं हे उत्तमश्लोक ! हे अनघ पापस्य
 मे मया कृतं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३५ ॥

यस्य तत्तानुस्मरणमात्रमेवाज्ञानमेवान्धकारस्तस्य नाशकं
 वदन्ति वृद्धाः तस्य तव हे विष्णो मयाऽऽमाधु कृतं हे प्रभो ! ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्जुनकृतभावाप्येदीपिका ।

अत्र शीकृष्णाऽसुरजनमोहकरी गायत्री प्रकटयति । जरास्य
 व्याधेनत्वाह । मुसलेति । मुसलावशेषायः खण्डनेन कृतं इषु
 जरो यस्य स मुसलावशेषायः खण्डकृतेषु चूर्णितमुसलावशि-
 ष्टायः खण्डनं कृतमिति ताडितवानित्यर्थः । मृगाकारं मृगत्वमुज्ज-
 नकम् ॥ ३३—३४ ॥

अजानता मया ॥ ३५ ॥

आसाधनञ्जितम् ॥ ३६ ॥

तन्माऽऽशु जहि वैकुण्ठ ! पाप्मानं मृगलुब्धकम् ।

यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्यां सदतिक्रमम् ॥ ३७ ॥

यस्याऽऽत्मयोगरचितं न विदुर्विरिञ्चो रुद्रावयोऽस्य तनयाः पतयो गिरां ये ।

त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदजः किं तस्य ते वयमसद्व्रतयो गृणीमः ॥ ३८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मभिर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे ।

याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ॥ ३९ ॥

श्रीमद्भगवानुवाच ।

तन्माऽऽशु जहि वैकुण्ठ ! पाप्मानं मृगलुब्धकम् ।
॥ ३७-३८ ॥

जरा जरासन्धः विद्याधरि मृगो मया विद्ध इति लुब्धकस्या
मिमानदृष्टये प्रयुक्तं वस्तुनस्तु तदायः शरश्चरयं परपशं मात्रं
ननु विद्याधर तदङ्गस्य साविदान्दक्षरूपत्वात् अस्वभाभीतः पपात
शिरसापादयोस्त्वित् पादाच्छर निष्कासयामास चेत्युक्तं
स्यात् ॥ ३७ ॥

कृतार्कश्चर इति त प्रति शरनिक्षेपात् ॥ ३८ ॥

ममाद्य चतुर्महसि मनश्चरति तव चरणे अयं कष्टं गैवा-
भूदिति मम समापणं योग्यतेति भावः ॥ ३९-४० ॥

श्रीमच्छुक्रेन कृतमिच्छास्तपस्वीयः

तदेव रूपं तथोपनि । भविष्याद्भूमिं चतुर्भिः ॥ २६ ॥

सुन्दरं मनोहरं स्मितं मन्दं हसितं यस्मिन् तद्वत्पादजं
मुखं यस्मिन् रूपं तत् तल्लोः कुन्तलमगिडनमलकृतं पुण्डरी-
कधामिरामं सुन्दरतरं अक्षिणीं यस्मिन् तत् स्फुरती देही-
पद्मानं मकराकारं कुण्डलं यस्मिन् तत् ॥ ३० ॥

कटिस्तत्राक्षिमिराजितम् ॥ ३१ ॥

वनमाख्या च त्रिवीणाप्यङ्गानि यस्मिन् तत् पङ्कजव-
द्वक्षं वामं पादं दक्षिणं ऊरीकृत्वा आसीतम् एवं भूतं
रूपं विभूतं सत् भगवत्पदं निपमादेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

जरासन्धकः कश्चिदलुब्धको मृगयुः मृगास्वाम्याकारो यस्य
तं चरणं मृगशकुचा विद्याधर अयमयं एवं भूतायां महारथ
शरीरेराकृतायां तद्विधेः कृत्रार्चामरमुकटकुण्डलाद्यैः पूजायां
रथभूमौ सामास्यस्य जीवनस्य मृगवधे प्रवृत्त्यसम्भवात् भीकृष्णा-
इत्यादि संभावाच्च वक्ष्यमाणप्रायेनाद्यसम्भवाच्च कश्चित्
भीकृष्णपादं एव मुनिशापं स्वीकृत्येऽपि स्वपादापे मुसन्दायशय
वातरूपशमात्राण्यस्य कर्तुं ब्रह्मण्यपदेभ्यः भगवता नियुक्तस्तत्र
तत्र तल्लिखितं जरारूपेण पश्यन् शृण्वन् रममाणो भगवति
पश्येव तत्रागतः ॥ ३३-३६ ॥

माया टीका ।

जिह्व रूप में भीतर चिह्न की शोभा है तथापि सुवर्ण

सरी का जिसका नेत्र है जो इयाम वण्य है पीताम्बर की
धन्यो से जो रूप शोभित है सुन्दर मंगल हावक है ॥ २६ ॥

सुन्दर मंद हाम युक्त जिस रूप का मुख कमल है नील
केशों से मंडित जिसमें मस्तक है पुंडरीक कमल सरीके
जिसके मनोहर नेत्र हैं प्रकाशमान जिसके मकर कुंडल
हैं ॥ ३० ॥

तथा कटि मूत्र और यक्षोपवीत किराट कडा बाजू
बद्ध हार नूपुर कौंधनी मुद्रिका कौस्तुभ से जो रूप
विराजित है ॥ ३१ ॥

वनमाख्या से जिस रूप के सब अंग व्याप्त हैं और
मूर्ति धारि अपने शरीर अकाहि सब आयुधों से जो रूप
मेनित है ऐसे रूप को धारण करके भीकृष्णचन्द्रजी
कमलसरीके अपने चरणों को बाँहने जघा पर रखकर बैठ
गये ॥ ३२ ॥

ग्राहका में मुख के रेत में पीछे जो टुकड़ा समुद्र में
फँका था उसका किमी मछली ने खीला था उसी मछली
को मारकर उस लोहा क लागी बनाकर जरा गंगा
एक इपाध उहाँ गंगा भी बन के घाट में चरणों को
मृग का मुख समुझ कर उसने उस बाण को मृग जान-
कर चलाया ॥ ३३ ॥

फिर पास में जाकर चतुर्भुज पुरुष का दर्शन करके
अपने किये अपराध से डरकर मस्तक नगाकर गस्तुर
महारक भगवान का चरणों में गिर पड़ा ॥ ३४ ॥

फिर बोला कि ह मधुसूदन मैंने नहीं जानकर ऐसा अप-
राध किया है सो हे उत्तम शरीरों मेरे अपराध को माफ
करा कीजिये ॥ ३५ ॥

जिन आप का स्मरण सब मनुष्यों के अज्ञान अंधकार
को नाश करनेवाला है ऐसा सब शास्त्र तथा महात्मा कहते
हैं हे प्रभो ! तिन का मैंने अपराध किया है ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मशापकृतमेतत्तव नापराध इति चेन्न भाह । यस्य तवा-
ऽऽत्मयोगरचितं स्वाधीनमायया रचितं विरिञ्चः अस्य तनया

इत्यादिष्टो भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा ।

त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ॥ ४० ॥

दारुकः कृष्णापववी मन्विच्छन्नधिगम्य ताम् ।

वायुं तुलसिकामोदमाग्रायाभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥

तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिम् ।

स्नेहप्लुतात्मा निपपात पादयो रणादवप्लुत्य सबाष्पलोचनः ॥ ४२ ॥

अपश्यतस्त्वच्चरणाम्बुजं प्रभो ! दृष्टिः प्रणष्टा तमासि प्रविष्टा ।

दिशो न जाने न लभ च शान्तिं यथा निशायामुदुपे प्रनष्टे ॥ ४३ ॥

इति ब्रुवति सूत वै रथो गरुडलाञ्छनः ।

खमुत्पपात राजेन्द्र ! साश्वध्वज उदीक्षतः ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

रुद्रादयश्च ये चाग्ने गिराऽपतयो ते रुद्रादयस्तेऽपि न विदुः-
कृतस्य तेऽस्मिन्मयायस्य एतद्ब्रह्मशापादि ब्रह्मसा मन्वन्तयः
पापबानधो यथे किं गृणीमः कथं वक्ष्यामः अतस्तदात्मनामा-
शुभां जहोति भावः ॥ ३८-३९ ॥

रुद्राशरीरिणोऽप्येषां भावः । शुद्धमस्वमयीं निर्जां मुनि-
मन्त्राणां तत्प्रतिकृत्यैव विदुश्चतुर्मात्रमिति एतदेव स्फुटीक-
रिष्यति वेदाधयो ब्रह्ममुक्ता इत्यादिना ॥ ४०-४१ ॥

तस्मिन् तत्र दृष्ट्वा तस्य पादयोर्निपपात ॥ ४२-४३ ॥

उदीक्षत उदीक्षमायस्य सूतस्य मतः ॥ ४४-४५ ॥

श्रीराधारमगदासगोस्वामिविरचिता

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

एवं परिकरेषु परोक्षवाकं व्याख्याय अस्मिन् कस्यापि
सन्देहाभावादिच्छाशरीराभिप्रायेण मायिकचरिते प्रत्याचनं
तच्छास्त्रं स्त्रामिभिरेव व्याख्यास्वभावात्वात् व्याख्यायते इति
केचन मसुरस्त्रभाषाणां साक्षात्तद्वशेनासम्भवात् निराडविदु-
षामित्युक्तेश्चायं भाव इत्यादि व्याख्यातम् । एतदेवास्त-
नानभव ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तत्राश्वत्थमूले दृष्ट्व्यप्युत्पपात ॥ ४२-४४ ॥

श्रीसुतर्थात्सरिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

ब्रह्मः ब्रह्मसा मन्वन्तयः तादृशवृत्तिरहिताः ॥ ३८-४० ॥

श्रीगङ्गाधरायचार्यकृतभाष्यतत्त्वसूत्रान्तिका ।

तत्त्वभाष्यं वैकुण्ठ पाप्मानं मृगलुब्धकं ह्यश्वत्थलोभनेन मृग

घातकं मामाशु जहि हत्याः किं तत् इत्यत आह । यथेति । पुनरे-
वावयं सस्त्रपराधं यथा न कुर्याम् ॥ ३७ ॥

पाप्मानं मृगलुब्धकमित्यात्मनोऽपि हिनस्त्वभावेन तत्र पारम्भं
वाचामगोचर इत्याह । यथेति ब्रह्मरुद्रादयः ये चास्य ब्रह्मण्य-
स्तनयाः कथंभूताः गिरां पतयः वेदाद्यद्रुष्टारः तेऽपि यस्य
तवात्मयोगरचितमात्मीयसङ्कल्पेनोपात्तम् इदं रूपं न विदुः एतद्-
वताररुद्रस्य च न विदुरित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन तान्विशिनष्टि
यस्य तव मायया पिह । दृष्टयः छादितदृष्टयः प्रप्लुतात्मानास्तस्य
ते तदेतद्रूपम् असद्वृत्तयः लुब्धकावयमतोऽज्ञोऽज्ञसा किं कथं
वक्ष्यामः ॥ ३८ ॥

एवमुक्ता भगवानाह । माभिरिति । हे जर ! एव त्वया कृतः
शरभूतः मे कामः काम्यते इति कामनेः मादिच्छाप्रयुक्त इत्यर्थः ।
त्वस्तु मयानुज्ञातः सुकृतिनां पदं स्वर्गं यदि ॥ ३९ ॥

रुद्राशरीरिणा स्नेहलोपात्तद्विषयिप्रवेण तनु कर्मावतश-
रीरिणा भगवन्तत्त्वमादिष्टः तं कृष्णं त्रिः परिक्रम्य नत्वा
च विमानेन तदैव देवप्रापितन दिवं स्वर्गं ययौ गतः ॥ ४० ॥

अश्वत्थमन्वोपयन्तुस्त्रामिकाया आमोदीं अस्मिन्तमाग्राय तं
कृष्णमधिगम्य यतो निःसरति वायुस्तत्र कृष्णादित्या-
लोच्य तदभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥

तिग्मा तीक्ष्णाऽगिशायिता द्युतिर्यस्य कृतं केतनमाश्रयो
येन तं निर्जायुधैर्वृतं पतिं श्रीकृष्णमवलोक्येति शेषः स्नेहेन
लुप्तः व्याप्तः आत्मा मनो यस्य बाष्पसहितं लोचने यस्य
स रणादवप्लुत्य पादयोर्निपपात आह चेति शेषः ॥ ४२ ॥

उन्निमवाह । अपश्यत इति । हे प्रभो ! तव चरणाम्बुजमपश्यतो
मम दृष्टिः प्रणष्टा तमासि प्रविष्टाऽने दिशोऽपि न जाने
नापि च शान्तिं अन्तिप्रसादं खमे खल्वनानस्मि कथोदुपे चन्द्रे
प्रणष्टं सति दृष्टिः प्रणष्टा तमासि प्रविष्टा च भवति
तत्तत् प्रणष्टत्वस्यैव विवरणं तमासि प्रविष्टेति ॥ ४३ ॥

इतीति गरुडलाञ्छनः गरुध्वजः साश्वः सश्वजश्च रथो हे

भीमजीराराधनाचार्चकृतमागतसम्पन्नशुद्धिका ।

राजेन्द्र समकाशमुख्यवान् ऊर्ध्वमगगनद्विषयः दक्षिणतः द्वाहक-
कचोर्ध्वं पश्यतः सतः ॥ ४४ ॥

भीमजिजवधजतिपेकृतपदरत्नावली ।

तं मृगलुब्धकं मृगलोभिनमिति ॥ ३७ ॥

तत्र कृतज्जहत्वादिदोषपरिहारसङ्गावेऽप्यत्र कृतदोषपरिहारो
नास्त्वेष तेनाधःपात एवातो मद्रथ एव भवानिति भावेनाह ।
यस्येति । विरिञ्चद्रादयोऽस्य विरिञ्चस्य तनया मरीच्यादयो गिरां
पतयः बृहस्पत्यादयः ते एते यस्य तवात्मयोगरचितं स्वरूपसामर्थ्यो
पावेन कृतं सृष्ट्यादिकं न विदुः तत्र निमित्तमाह । त्वग्माधयेति ।
त्वग्माधया दण्डकशक्या विहृतदृष्टयः प्रलुप्तज्ञानाः ब्रह्मास्तस्मा-
दिति शेषः असद्वनयोऽप्यश्नद्वयाधयो निर्गताः सन् एव ज्ञान-
दूषाः बर्ध तस्य ते तवएगच्छरितमज्जोगृणीमः किं नैव ज्ञातुं शक्ता
इत्यतः एतत्कृत्यादिकमग्निपितृपापरिहारोपावाधानादयः
वानात्पूर्वमेव माज्जहीयः सुमतय इति कोट्येष्टमिति अनेन
किमुत्पत्त्याद्यो दर्शित इति ज्ञातव्यं ॥ ३८ ॥

मगवान् भक्तवत्सलप्राप्तयि भक्तिरेवास्त्रिजपापधंसिनीति
भावं कृत्वा भक्ति । माभैरिति । माभैमेवं माकार्वाः एव कृतः
शरवेष्टो मे कामः कामिनः काङ्क्षित इत्यर्थः । दिशयेन बृह-
ज्जमोहर्न प्रयोजनं सूचयति । नतः किमस्मै फलं ददासीति
तज्जाह । यादिति । सुकृतिनां पद्मिन्त्यनेन इदमपि सुकृतमेवा-
स्तिवति इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नेह प्र कृतपुरुषाकनकास्त्राग्नेरपि संवेहकरमिति भावेनाह ।
इतीति ॥ ४० ॥

प्राप्तिर्द्वयं समाप्य कथाशेषं प्रस्तौति । द्वाहक इति । अस्त्रि-
कल्लभ्येषां कुर्वन् तं कृष्यं नाधिगम्याविज्ञाय पुनस्तृष्णासि-
कामोर्द्धा यस्य स तथा तं वायुमाग्राय ज्ञात्वा तुलसिकामो-
दधायनभिमुखम् ॥ ४१ ॥

तत्राश्वत्थमूले कृतकेननं तं कृष्यं दृष्ट्वा ॥ ४२ ॥

प्रमो ! ते तव चरणाभ्युत्तमदृश्यतो मम दृष्टिः प्रसन्ना अस्तं-
गता दृश्यमानायाः कथं नाद्य इत्यतः उक्तं तमसीति । फलमाह ।
प्राप्तिं मङ्गलं प्राप्तिः प्रथममङ्गल इतिवाद्यः उडुपे अग्ने
प्रमष्टे अस्तङ्गते अत्रोडुभिः स्वच्छद्रव्याद्येन विषक्षितम् अग्न्या
तज्जप्रमष्टेनापि विगादिबिषकोपपत्तेरित्यत उडुपपदप्रयोग इति
प्राहाभित इतिपाठे पादप्रपञ्चः सुतः कृष्यमाह । योऽहन्ते
अरण्याभ्युत्तमाभितः तस्य मे दृष्टिः प्रमष्टेति योजना ४३ ॥

इदमप्यतिप्राहारस्य हरोरिति भावेनाह । इतीति । उद्दिक्षितः
हरिणा ऊर्ध्वं गतो दृष्टः अत्र चेतनानियतरथाद्यचेतनप्रवृ-
त्तिदशां लौकिकानां मगवत्प्राहारस्यवृत्तिरितरेषां ज्ञानिनां प्रेम-
लक्षणासंज्ञा गति पश्यतां चैतन्यात्मकानि अच्युतरयादीनि
इत्यहो विश्वमूर्तेर्माहारमिति ज्ञातव्यम् ॥ ४४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भर्मः ।

इच्छाशरीरियेति । इच्छाश्रीमं शरीरं यस्य तेन तदिच्छ-

[१६३]

यैव तद्वाचिमानं मज्जत इति तत्र नास्त्रकारणं माध्यमिति
भावः ॥ ४० । ४१ ॥

इति धर्मिणीति । यद्यपि दशम एवाधुपरिगमौ सद्यः ससूतो
अपरिच्छेदविषयस्तत्र द्वाहकस्यापि एवादिबद्धागमनमुक्तं
नयाप्यत्र तस्य इत्यर्थं तदेकनिर्वाहोत्तरकर्मसंवादानामिवावेष्टे-
वेति गङ्गयन् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

भीमिद्वन्नागचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्मीति ।

देवादिन चरणे द्यगनाभूत् त्वया तु हिंसनबुद्धयेव शरीरः
निक्षिप्त एवेति चेत्तत्राह । तत्तस्मात्तमा मां माशु जहि अत्र
निष्ठावर्त्ति एवाभासीदृग्गुणामिष महन्म—

मगवान् स्नात्तमायाया गतिं तामत्रकोकसः ॥

सर्वस्वतीमुत्पृष्ट्य वृक्षमूखमुपविशत् ॥

इति त्रीयोक्ते सृष्ट्वास्तमय समवेऽपि देवबद्धतां पारम्परिकसां-
प्रामिकवधोऽभूत्तत्रैव मगवांस्तत्रैव सरस्वतीतीरे उपविष्टो तदेव-
लुब्धको मृगवधार्थमागत इति लक्ष्यते एतच्च नोपपद्यते बह्वक्षा-
शतकोट्यधिकानां बद्धतां सद्य एव महासंप्रगिके वधे सति
तत्प्रदेशे उधिरनदीच्छाविते मगवाकोच्छादकस्याप्ते च सति तदैव
लुब्धकस्य मृगमारण्यायंकागमने कथं सम्भवेत् कथं वा श्रीक
जातीनां मृगाणां तत्र स्थितिं समाचनेत्यतो बद्धतां तात्कालिको
वधो मिष्टा भूतोऽपि मगवता अशुनादीन् प्रति प्रस्थावितो
युधिष्ठिरादीनां स्वमकानां करुणारसमयः प्रेमविषयं ज्ञायं वैरा-
ग्यायै च तद्वद्वाद् प्रति धर्मसंकोचककुम्भतोऽथापनायै वस्तुतस्तु
मर्द्धान पीत्वा देवस्वन्तर्हितेषु तत्र निःशब्दे निर्जने प्रदेशे लुब्धक
मागत इति तत्त्वम् ॥ ३७ ॥

गिरां पतयो लेहद्राष्टारोऽपि न विदुस्तस्य तव एतत् आत्म
योगरचितमज्जःशोभिअसद्वनया वृजोतयो वधं किं गृणीमः ॥ ३८ ॥
एव मे काम एव ब्रह्मशापो मया त्वं ह्रीकतेत्य इति मादिक्लेश्यः
स्वर्गमप्राकृतं सुकृतिनां प्रशस्तसुकृतवतां मद्रवकानां पदं
वैकुण्ठं याहि सुकृतिनामितिप्रसंसावां मन्वर्थायः ॥ ३९ ॥

इच्छाशरीणा इच्छयैव प्रशस्तशरीरधारी भवेद्यतस्तेन
॥ ४०—४५ ॥

भीमस्तुकेनकृतसिद्धागतप्रदीपः ।

तत्तस्मात् मामाम माशु जहि यद्वा माशु मा जहि किञ्चनेन
देहेनैव दुर्गतो नियोज्यपुननेरकं घोरे निपातय इति भावः ॥ ३७ ॥

तत्त्वेन वादिन तत्रां पीडयामि किन्तु तव वाक्यं ममानि
प्रोतिकरमतोऽप्यदपि मन्वेष्टितं किञ्चिद्गृहीयत आह । यस्येति ।
यस्य तव आत्मयोगरचितम् असद्वनपरिचितम् एतच्छरितम्
विरिञ्चयः अस्य तनयाः रुद्रादयश्च ये आग्ने गिरांपतयो वेदार्थ-
द्रष्टारः तेऽपि न विदुः यतस्तस्यमायया पिहितदृष्टयः तस्य ते
असद्वतवः पापयोनयो वयम मज्जमा किं गृणीमः कथं वर्य-
वामः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इच्छयैव इत्यमदृष्टयै च भवति त्रिभुजं चतुर्भुजमनन्तं मर्वात
वाञ्छतच्छादिकं भवति विश्वरूपं भवति एकधा भवति द्युतधा
शहस्रधा च भवतीत्येवमिच्छानुरूपशरीरियोत्यर्थः ॥ ४० ॥

तमन्वगच्छन् दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च ।
 तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ॥ ४५ ॥
 गच्छ द्वारवतीं सूत ! ज्ञातीनां निधनं मिथः ।
 सङ्कर्षणस्य निर्याणं बन्धुभ्यो ब्रूहि महशाम् ॥ ४६ ॥
 द्वारकायां च न स्थेयं भवद्विश्व स्वबन्धुभिः ।
 मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ४७ ॥
 स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पितरौ च नः ।
 अर्जुनेनाविताः सर्वे इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ ४८ ॥
 त्वं तु महर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः ।
 मन्मायारचनामेतां विज्ञायोपशमं ब्रज ॥ ४९ ॥
 इत्युक्तस्तं परिक्षिप्य नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 तत्पादौ शीघ्रैर्युपाधाय दुर्मनाः प्रययौ पुरीं ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्
 एकादशस्कन्धे यादवान्तर्धानं नाम
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वारकः श्रीकृष्णसारथिः अग्निरुच्छन् अश्वेषवन् ॥ ४१ ॥
 तं श्रीकृष्णं पतिं तत्र दृष्ट्वा पादयोर्निपपात ॥ ४२—४३ ॥
 उदीक्षतः पश्यतः सतः ॥ ४४—४५ ॥

भाषा टीका ।

इं वैकुण्ठ ! तिसरे ऐसे पापी हिंसक लुब्धक मेरे को
 आप जल्दी से मार दीजिये जिससे की मे फिर इस
 प्रकार का महापुरुषों का अति क्रमण नहीं करे ॥ ३७ ॥

जिन आपके आत्म बोग से रचित कार्य को ब्रह्मा-
 रुद्र आदि के जो जो इस जगत् के पति हैं जो वेदों
 का ज्ञान वाञ्छे है वे नहीं जानते हैं उन सबों की दृष्टि
 आपकी भाषा से लुप्त हो गई है तब इस आपकी
 जीला को महज से छोटे भाग वाञ्छे हम लोग कैसे
 जान सकते हैं ॥ ३८ ॥

श्रीमद्गवान् बोले हे जरा ! तुमने उर यह कार्य सब
 मेने किया है अब तु मेरी आज्ञा से धर्मात्मा लोगों के
 जाने लावक स्वर्ग स्थान को चला जा ॥ ३९ ॥

इच्छा से सरीर धारी भगवान् की ऐसी आज्ञा होते
 मात्र उस जरा ने भगवान् के चरण पकड़कर प्रणाम किया उसी
 बखन आकाश से विमान भाषा तब उसपर बैठकर वह
 स्वर्ग को चला गया ॥ ४० ॥

उधर द्वारक सारथि भी कृष्ण भगवान् को दूढ़ता

हुमा नहीं मिलने पर तुलसी की सुगंधी के वायु को
 सूँघकर भगवान् के सम्मुख चला आया ॥ ४१ ॥

उहाँ पर उस द्वारक सारथी ने देखा कि बड़े तेज
 वाले आयुधों से भगवान् आवृत हो रहे हैं और पीपल के
 पेड़ के नीचे इनने निवास किया है तैसे ही अपने पति को
 देखकर रथ से उतर कर स्नेह से अत्यन्त उवाच होकर
 माखों से आँसुओं को भरकर चरणों में गिरपड़ा ॥ ४२ ॥

फिर बोला कि हे प्रभो ! आपके चरण कमल के न
 देखने से मेरी दृष्टि नष्ट होगई सब भेरे हो गया मेरे
 को कोई दिशा नहीं मालूम पड़ी कहीं शान्ति नहीं मिली
 जैसे राज मे अश्रुमा के डूबने से होता है ॥ ४३ ॥

उस सारथि के ऐसे कहते ही सारथी के अधीन
 जो गरुड के ध्वजा का रथ या सो शीघ्र ही आकाश को
 चला गया हे राजेश्वर ! उसके देखते देखते छोड़ा ध्वजा
 आदि के सब साथ ही चले गये ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

निर्वाणं योगमार्गेण महशामितीच्छाशरीरामिमांशेण ॥ ४६—४७ ॥
 अविता रक्षमाया इन्द्रप्रस्थं गमिष्येति ब्रूहीति पूर्वशान्भवः ॥ ४८ ॥

मन्मायारचनामेतां विज्ञायति निजमूर्तेरस्तर्हितत्वाद्ब्रूया
 शोकं माकुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥

कुलस्य नित्यत्वाद्दुर्मनाः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिकायाम्

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

इस रथ के पीछे विष्णु भगवान् के सब दिव्य चक्रा-
दिक आयुध भी चले गये इस चरित्र को देखकर अत्यन्त
विस्मित भवे अपने सारथि को देखकर जनार्दन भगवान्
बोझते भवे ॥ ४५ ॥

हे सारथी सारथि! तुम अभी द्वारका को जाओ
वहाँ जाकर सब से इन वन्धुओं के भावसे अन्तर्धान न
होने का समाचार कहो और सब वन्धुओं से बलदेवजी
के जाने का हाज और हमारी भी इस स्थिति को कहो ॥ ४६ ॥

और तुम लोगों को वन्धुओं के सहित किसी को
द्वारका में नहीं रहना चाहिये जिस वस्त्र में पृथिवी में
अन्तर्धान होऊँगा वही वस्त्र द्वारका को समग्र दुवा-
देवेगा ॥ ४७ ॥

तुम सब लोग अपने कुटुम्बों को साथ में लेकर निक-

लना रक्ता में झुँडें तुमारी रक्षा करते रहेंगे तब दिल्ली को
चले जाना ॥ ४८ ॥

हे सारथि तुम तो हमारे भागवत धर्मों को आश्रय कर
के ज्ञान में निष्ठा रखो संसार की उपेक्षा करो यह सब युद्धा-
दिक होना हमारी इच्छा मात्र जानो इसका कोई शोक मत
करो और शान्ति को प्राप्त होजामो ॥ ४९ ॥

भगवान् के ऐसे कहने से सारथी ने भीकृष्ण भगवान् की
प्रशिक्षणा करके बारम्बार नमस्कार किये फिर उन के चरणार-
विन्द को मस्तक में लगाकर वियोग से दुःखित होकर द्वारका
को चले गये ॥ ५० ॥

इति श्री भागवत एकादश स्कन्ध तीस में अष्टाध की

भाषा टीका समाप्त ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ॥

—:—:—

। श्रीशुक उवाच ।

अथ तत्रागमद्वया भवान्या च समं भवः ।
 महेन्द्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः ॥ १ ॥
 पितरः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ।
 चारुणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः ॥ २ ॥
 ब्रह्मकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः ।
 गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ॥ ३ ॥
 ववृषुः पुष्पवर्षांसि विमानावलिभिर्नभः ।
 कुर्वन्तः सङ्कुलं राजन् ! भक्त्या परमया युताः ॥ ४ ॥
 भगवान् पितामहं वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः ।
 संयोऽयाऽऽत्मनि चाऽऽत्मानं पश्यन्नेत्रे न्यमीक्षयत् ॥ ५ ॥
 लोकाभिरामां स्वननुं धारणाध्यानमङ्गलम् ।
 योगधारणयाऽग्रेय्याऽवगृह्णा धामाविशत्स्वकम् ॥ ६ ॥
 विवि दुन्दुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात् ।
 सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्वानु तं ययुः ॥ ७ ॥
 देवादयो ब्रह्ममुखया न विशन्तं स्वधामनि ।
 अविज्ञातगतिं कृष्णं वदशुभ्रातिविस्मिताः ॥ ८ ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

एकत्रिंशे अर्कं धाम जगाम भगवानितः ।
 तमेवानु ययुः प्रीत्या वसुदेवाद्यस्तनः ॥
 देवाश्च वसुदेवाद्यादी मयो देवाग्निधाय च ।
 श्रीकृष्णः कोट्युपा धाम स्वनन्वेन समाविशत् ॥
 मुनयः सनकादयः प्रजेश्वरा मरीच्यादयः ॥ १ ॥
 द्विजा गुरुद्व्योक्तनिवासिनः पक्षिणः मैत्रेयादयो च ॥ २ ॥
 भगवतो निर्वाणं ब्रह्मकामाः सन्तः परमोत्सुकान्त्रागमन्
 देवाभिरक्षुब्धकृतं महोत्सवमाह साध्वेन । गायन्तश्चेति ॥ ३-४ ॥

[१२४]

विभूतीराग्नादींश्च पश्यन्नेत्रे न्यमीक्षयद्विस्मितां भावः पूर्वं
 ब्रह्मादिभिः 'संयोकाद् लोकपाशाजः पाहि वैकुण्ठ ! किङ्करात्'
 इति प्रार्थितत्वाविदानीं च अं अं अं अं प्रति नेतुमागत-
 र्वाब्रह्मणु च तेषु बाह्ययवासांस्वजितुं समाधिभिर्न कुर्वन्नेत्रे
 न्यमीक्षयदिति ॥ ५ ॥

योगार्तामयः स्वकङ्कश्वभृद्युग्रं वारयति । लोकाभिरामा-
 गिति । भवमयः वागितो हि स्वच्छन्दमृत्पथः स्यां तनुमा-
 ग्रेय्या योगधारणया वरुणा लोकागतरं प्रविशन्ति भगवांस्तु
 न तथा किम्पदार्थेन स्वननुसहितं यव अर्कं धाम वैकुण्ठा-
 न्वमविशत् तत्र नेतुः लोकाभिरामां लोकानामभिरामोऽ

सौदामन्या यथाऽऽकाशे यान्त्या हित्वाऽधमण्डलम् ।

गतिर्न लक्ष्यते मत्पैस्तथा कृष्णस्य देवतैः ॥ ६ ॥

ब्रह्मरुद्रावप्यस्ते तु दृष्ट्वा योगमतिं हरेः ।

विस्मितास्तां प्रशंसन्तः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा ॥ १० ॥

राजन्परस्य ननुभृज्जननाप्ययेहा मायाविहम्बनमवेहि यथा नटस्य ।

सृष्ट्वाऽऽत्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते संहृत्य चाऽऽत्ममहिनोपरतः स आस्ते ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिन्ननायकवर्णितसारायंदर्शिनी ।

संहिहानात् वादितस्तु बहिना स्तनोद्गोदासामर्थ्यं दशंभामा-
सेति तत्पदार्थं बहिमध्यं स्मरेदूर्ध्वं ममेतस्यात्ममङ्गलमिति तदु-
क्तेरिति स्वाचक्षते ॥ ५ ॥ ६ ॥

सत्यमोदयो ययुरिति तत्परिभाषकानां कुमतानां तदेवो-
पमानादिति भावः ॥ ७ ॥

तदा श्रीमदभ्युपगमार्थे सति सर्वेषां अपि कुत्र गत इति
चित्तवृत्तान्तोऽपि ब्रह्ममवाद्या देवाः स्वधाम गच्छन्तं तं कृष्णमाव-
ज्ञातमिति दृष्टुः तस्य गतिं न दृष्टुं शक्यं फलितोऽयं कवि-
कविर्कविर्कविर्दृष्टुं शक्योऽति विस्मिता बभूवुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

एकत्रिंशदध्याये श्रीमद्भगवतः परमधामगमनोत्सवो
निरूप्यते मुनयः श्रीसत्कुमारनारदादयः समजेश्वराः मरीचका
दिसहिताः ॥ १ ॥

द्विजाः मैत्रेयादयः ॥ २ ॥

भगवतो निर्वाणं परमधामगमनं द्रष्टुकामाः सन्तः परमो-
त्सुकास्तत्रागमन् तत्कृत्वा महोत्सवमाह । गावस्त इति सार्ज्येन
॥ ३-४ ॥

विभूतीः इन्द्रादीन् ॥ ५ ॥

ननु पितामहादिसमीपं मीक्षितपद्मेनो हरिः किं कृतवान्
इत्यत आह । लोकामिरामामिति । पुरुषार्थसाधनस्थानतया जना-
मिरामां स्वर्गाय विहारस्थानतया तनुवरेण विष्णुधारणा-
ध्यानादिना मङ्गलार्थां भूमिस्त्रिविधोपाधिना इच्छा सन्तापविषा-
जकं धाम आविश्यत् ननु केन प्रकारेण निश्चिन्नाह । योगधा-
रणीय इति । ज्ञानेन वा अग्निं क्रोधापमना बध्नाग्निः निघ्न्यतः इत्यनेन
कृतेण अक्रियया दृष्टो भवति एवं भूतया योगधारणया
असंक्रियक्रियया दृष्टेनैव प्राग्वर्णितेन रूपेणाऽदृष्ट्वाऽभवद्वि-
जयः ॥ ६ ॥

एवं भूते परमाद्भुते भगवन्मने महोत्सवमाह । दिवीति । इत्ये-
व विवरणं सत्यमित्याह ॥ ७ ॥

योगधारणयाप्रेत्येवनेनाविज्ञातगतिस्त्वं इक्षितं तदेव

स्पष्टयति । देवा इति द्वाऽवाम् । अनिज्ञातगतिं कृष्णं स्वधामनि
विद्यन्तं दृष्टुं अतो विस्मिता आसन् ॥ ८-१० ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले इसके अनन्तर उहाँ पर ब्रह्मा तथा
पावनी के सहित महादेवजी इन्द्रादिक सब देवता ब्रह्मा
पावनी के सहित मुनिगण ॥ १ ॥

पितर सिद्ध गन्धर्व विद्या धर महोरग चारण वक्त्र
राक्षस किन्नर अप्सरा गण्डलोक के पक्षि ॥ २ ॥

ये सब लोग भगवान् के गमन के दृष्टान्त में बड़े
मानवित होकर आये और भगवान् के अगम करने के
चरित्रों को गाते कीर्तन करते हुए ॥ ३ ॥

अपने विमानों के समूहों से आकाश को स्वात करते
हुए हे राजन् परम भक्ति से शुक होकर ऊँचों की चर्चा
करने लगे ॥ ४ ॥

सर्वे स्वापक भगवान् ने भी ब्रह्मा तथा अपनी इन्द्रादि-
विभूतियों को देखकर अपने स्वरूप में मन बनाकर
होनों नेत्र कमलों को बंद करलिये ॥ ५ ॥

सब लोगों के मन का हरन करने वाली मूर्ति
जोकि धारण तथा ध्यान में मङ्गल दायक है उस मूर्ति
को अग्नि सस्त्राग्नि योगियों की धारणा से भी नहीं जलाकर
उसी स्वरूप से अपने धाम को चले गये ॥ ६ ॥

अग्रे में देवताओं के नगरायजे आकाश में से ऊँचों
की चर्चा होने लगी उन्हीं वक्त्र धर्म सत्य भूति कीर्ति
भी ए सब भूमी में से उनके पीछे चले गये ॥ ७ ॥

ब्रह्मादिक देवता जिनकी गति को कोई नहीं जानता है
उनका अपने धाम को जाने समय में नहीं जानसके तो
बड़े विस्मय युक्त हो गये ॥ ८ ॥

श्रीचरखामिहनायार्थदीपिका ।

अविज्ञातगतिस्त्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । सौदामन्या गतिर्यथा
मन्त्रेण लक्ष्यते देवेस्तु लक्ष्यते तथा भूमयदलं हिन्वा गच्छन्तः
आकृष्यन्त्य गतिर्देवेरपि न लक्ष्यते किन्तु तत्प्राचक्षेदेवैक्यः
॥ ९-१० ॥

मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वां ज्ञानयच्छ्वरणादः परमास्त्रवधम् ।

जिग्येऽन्तकान्तकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन् मृगयुं सदेहम् ॥ १२ ॥

तथाप्यशेषस्थितिसम्भवाप्येष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् ।

नैच्छत्प्रणेतुं वपुस्त्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् ॥ १३ ॥

य एतां प्रात रूपाय कृष्णस्य पदवीं पराम् ।

प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ १४ ॥

दारुको द्वारकामेत्य वसुदेवाग्रसेनयाः ।

पतित्वा चरणान्नैर्न्यषिञ्चत्कृष्णविच्युतः ॥ १५ ॥

कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप ! ।

तच्छ्रुत्वाहिमहृदया जनाः शाकनिमूर्च्छिताः ॥ १६ ॥

भीमरस्त्राभिरुक्तमाचार्यदीपिका ।

अभिवाचापरिहानाप्रथमं परिहृत्य ततश्च दृष्टान्तम-
प्यहमुक्ते दृष्टं दृष्ट्वा पुनस्तमेवायं प्रपञ्चयति त्रिमि । परस्य
संबन्धकारणस्य तनुभृत्सु यादवादिषु जनताप्येवहाः आविर्भा-
वतिरोभावकपाक्षेष्टा मायया अनुकरणमात्रमर्वाद् नष्टो यथाऽ
चिह्नित एव नानारूपैर्जगद्भिस्त्रिभुवयति तद्वत् साक्षां तावद्या-
द्व्यादिषु जगद्भावाद्वा यावद्विश्वमर्गनिरोधाद्व्यवसायविकृत
प्रवास्त इत्याह । सृष्टु न । आत्माना स्वमेवेद जगत्सृष्ट्याप्तयामि
त्वेनानुविद्य स्वप्नमाहना स्वमहिम्ना उपरत आस्त ॥ ११ ॥

न पुनरप्यथा मन्त्रस्य बन्धोऽस्मिन्नेवावतारे तत्प्रमाणो निर-
तिशयो दृष्ट इत्याह । मर्त्येति । यमेन स्वर्लोके प्रति नीति
गुरुसुतं मर्त्येन तेनैव शरीरेण य आनन्दवानीतवान् शरणाहः
शरणागतस्तत्कृष्णं च ब्रह्मास्त्रवधं वो रञ्जितवान् यश्चाप्त
कानामन्तकमपि ईश भक्तिं वायुमप्राप्ते जितवान् मृगयुं
लुब्धकं सदेहं स्वः स्वर्गमनप्राप्तये असौ स्वावने स्वरक्षयं
अनीशोऽसमर्थः किम् ॥ १२ ॥

तनु यदि समर्थस्तर्हि किञ्चित्कालमत्रैव तेनैव वपुषा कि
जानिष्टतत्राह । तथापीति । यद्यप्युक्तप्रकारेणाशेषस्य जगत्स-
त्वाचरस्य स्थित्यादिव्यवहृतुनिर्गच्छ एव कारणं स्वयं यद्य-
स्मादशेषशक्तिधृक् तथापि यादवान् संहृत्य तज्जं वपुस्त्र
शेषितमवशेषितं प्रणेतुं कर्तुं नैच्छत् किन्तु स्वमेव लोकम-
नयत् तत्र हेतुः मर्त्येन देहेन किं न किञ्चित्कार्यमिति
स्वस्थानामात्मनिष्ठानां दिव्यां गतिमेव प्रकृष्टां दर्शयन् मर्त्यया
तेऽपि दिव्यां गतिमनादृत्य योगवन्धेन देहमिच्छि विधावात्रैव
रन्तुं यत्नेरुत्तमादित्येतदर्थमिति भावः ॥ १३ ॥

य एतामुक्तप्रकाराम् पदवीं गतिम् ॥ १४ ॥

तदेव भगवता स्वर्लोके गच्छता वसुदेवादिनामपि तत्प्रा-
प्तये उपायविश्रान्त आनीतमाह । दारुक इत्यादिना ॥ १५—१७

भीमरस्त्रमण्डासगोष्ठाभिरुचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

मर्त्येरिति विशेषस्य व्यावर्तकत्वात् देहेऽस्तु कल्पत इति
व्यावधानम् एवं परत्रापि भूत एवार्थिजायंत्वादित्यर्थ इत्युक्तम्
॥ १२ ॥ १० ॥

तमेवार्थं तादृशतल्लिङ्गाया मायिकत्वरूपाय यावता बन्धो हेतोः
स्वमाहन्ता परमानन्दस्वरूपावस्थानेन ॥ ११ ॥

अप्यथा जीवजगत्प्रकारवत्त्वात् बन्धो हेतोः । स्वस्य
स्वार्तां यदुनां चायन रक्षणं भवत्यर्थं किम् अपि तु परमस्व-
मर्थः तस्मात्तत्त्वेव्यावृत्तेन बहिर्मुखानां प्रतारणमात्राय किन्तु
सद्यश्च तेन स्वस्य च स्वलोकगमनमेवातीत्युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अत्रैव भूलोक एव । यावदांश्च निहायेत्युक्तत्वेन तत्क-
मशक्यत्वं संहृत्य अप्रकट्याग्निं संगमयत् । अत्र भूलोकेऽप-
क्यातुमच्छाविरहे अप्यथा मयाहामतिप्रसन्नं बहुकाशावस्थानं
तेऽपि योगिनांऽपि अत्रैव मर्त्यलोके एव । तत् मर्त्यलोके
नियमावेशेन रमणमिति वैराग्यदर्शनेन बाह्य प्रयोजनमाप्तरी-
यास्तु नित्यपरिहरवियोगासहनमेवेति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

उक्तप्रकारं शरीरपरिहरसाहिताम् गतिमप्रकटप्रकाशं
गमनम् ॥ १४ ॥

दारुक इति सार्वकम् । तत्प्राप्तये स्वर्लोकाप्राप्तये ।
निधनं वस्तुतस्तु जितरां धनं निजलोकगमनम् ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वाति सार्वकम् । अत्र वियोगस्य वयंताकाशोप-
रापेक्षयाति ज्ञेयम् ॥ १६-१७ ॥

भीमरस्त्रेण सूचितशुक्लशरीरम् ।

जगत्सोहनमेव विवृणोति । राजन् । परस्येत्यादिना तनुभृज्जनना-
प्यवहा इत्यभूततदयजनताप्येवहा जगत्प्रमाणं सर्वस्वस्यः सापेक्षस्य
देहप्रहाणं च सोहनमित्यर्थः ॥ ११-१२ ॥

१ स्वच्छगतिमिति निजो पाठः ।

[१५५]

भीमद्विजयवज्रतीर्थेकनपदरत्नावली ।

वान् मर्त्येन मरणशीलेन शरीरेण किमयोजनमिति भावेनात्र
शेषिते हरिणोति शेषः अनेनापि किमयोजनमनङ्कं स्वरूपं
गतिमिति । स्वरूपाङ्गानि स्वयमेव ज्ञानलक्षणयोगगानि
प्रदर्शयन् प्रदर्शनमेव प्रयोजनमित्यर्थः अतः समर्थोऽपि
प्रयोजनामात्रात् नीतव्यमित्यर्थः अतः स्वशरीरे नेतुं नेतव्य-
त्यर्थोऽनुपपन्नः उक्तहेतुविकल्पात् समसमाचक्षते—

जगतां मोहनागांय भगवान् पुरुषोत्तमः ।
दशवर्मानुगीं चेषां तथा मृतकवद्विभुः ॥
प्रकाशयद्दहोऽपि मोहाय च दुरात्मनाम् ।
मायया मृतकं देवस्तदा मृष्टा प्रहशन्त ॥
कुतो हि मृतकं तस्य मृत्युभावात्परात्मनः ।

इतिप्रमाणमज्ञानाच्च ॥ १३ ॥

एतज्ज्ञानस्य स्वप्नात्पदेतुवाचक्षेत् एवाथे इति भावेना-
न्तमुपसंहरति । य एतामिति ॥ १४ ॥

कृष्णांकां दारुकः किमकरोदिति तत्कथाशेषमाह । दारुक
इति ॥ १५—१७ ॥

भीमर्ज्जिवगोष्वाभिकृतकमसदमः ।

देवेषु प्रहसद्द्रादयो यथावद्दृश्यन्त इत्याह । प्रहसद्द्रादय
इति ॥ १० ॥

तत्र बाहवानामपि नाशयान् सम्भवति किमुत श्रीरामस्य
भीमद्विजयस्य चानि मिद्वान्तपन्नाह । राजाज्ञाने । परस्य भीम-
द्विजयस्य च तनुभूतः पश्यन्माने माय तां दुष्टां भागवतीं तनु-
मिति भीमद्विजयानुसारेण तदीयां तनुमेव धारयन्तस्तत्पापदा-
यादवाहयन्तेषां जननाप्यथरूपा इहा । चेषाः केशल परस्येव
मायाविडम्बनमवोह यथा इन्द्रजाखवेत्ता नटः कश्चिज्ज्ञात
एव मारयित्वेव दहत्य पुनश्च तद्दह जनाप्यन्त वशयति
तस्येव विश्ववर्गाहं हरित्यशक्तस्य तादृशशक्तत्वं तच्च
चित्रमित्याह । मृष्टान् । एव सति भीमद्विजयादीं मृष्टानामन्यथा
भानेहत्वादृश्यामानः सुतरामेव मायिकलापयोगेन प्रवेशितो
भवति अत एव जरासन्धश्चाप्य तत्र राम यदि भूत्यत्र
अस्त्रिभिर्मरिचैर्वा वास्तवार्थो व्यञ्जित मच्छद्यद्दहोऽप्यावति
स्वयमेव मन्वा अपरितोपापश्चान्तरमाह यज्ञा मां जहति
तद्वै चानेन व्याख्यातनं लोकाभिरामामिलादेषद्यु योगि-
जनशक्तिविश्रममगवच्छक्तिवच्छ्रमं भीमद्विजयानामद्विजे-
त्यादिपदच्छादितमयव्याख्यामांशुवै केमुन्नातिशयेन सुष्टुव कथापिते
यत् एव दृश्यं चाप्याप्यामकानामित्यादिकं च तदुक्तं
सुसङ्गं भवति तत्तत्परिकरेणैव साद्धे तेषु तस्मात्तत्कार
इति ॥ ११ ॥

अगाकृतदेहानां तेषु तत्र मन्वन्वतीत्यास्तां भीमद्विजयः पाद-
त्येनैव न सम्भवतीत्याह । मर्त्येनिति । य भीमद्विजयः यमलोक-
गतमपि गुरुसुतं गुरोर्जातेन पञ्चजनमन्त्रिणेन मर्त्येन देहेनैव
आनयत् तच्च ब्रह्मजन्मो ब्रह्मन्त मन्त्रेण यथा च ब्रह्मस्य
दृश्यं यत्तस्मात् ब्रह्मास्त्रादानयत् राक्षसवानित्यर्थः किमन्यत्रकृतं
यश्चात्तकानामस्तकमीश भीमद्विजयः यथासमम जितवान्

अहो यश्च न जरासन्धं मृगयुमपि ज्ञः ज्ञो भेदगुणविशेष-
संशरीरमेव प्रापितवान् स कथं ज्ञातां पशुनाममने इहो
न भवति तस्मात्तदवस्थादृशेन न नास्त्विकलीलानुगतं कथा-
शरं तु तेषां कथलोकगमनमतीव युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनुं गच्छन्तु ते स्वशरीरा एव ज्ञेयं भाम तत्रापि ज्ञेयं
भगवान् निराजत एवेति न तेषां तादृशदुःखमपि भीमग-
वांस्तु तथा समर्थेभ्यस्तर्हि कथमन्यस्तादृशानांविमोक्ष्य तेः
सह मर्त्यलोकांनुग्रहाद्येपरमपि कियन्त काञ्च मर्त्यलोकेऽपि
प्रकटा नास्तीदृश्यत्र भिजात्यन् तेषां भीमगवन्तस्य सौदाह-
भरेणापि परस्परमव्यभिचारित्वमाह । तद्यपीति । यद्यप्युक्तप्रका-
रेण विशेषादिभित्तिसम्भवात्पश्यन् अन्ववहेतुः यत् यस्मात्त-
दुन्मप्यनन्ततादृशशक्त्युक्तं तथापि बाहवानस्तस्याप्य निज
नपुत्रशोभनं प्रणेतुं किञ्चित्काञ्च कथापयितुं नेतव्यं किन्तु
स्वमेव लोकमनयत् तत्र हेतुः तान् विना मर्त्येन लोकं
किं मम प्रयोजनामिति स्वस्यानां तस्मात्प्रयत्नात् तेषां गति
मेव आख्यामिकाञ्चतत्वेन प्रकृष्टे दशोपजाति । १३—२० ॥

भीमद्विजयतायचप्रवर्जितनमाराधेश्वरिणी ।

स्वविज्ञानगतिरस्य दृष्टान्तेन व्यपद्यति । सौदामिन्या गतिम-
र्त्येन लक्षयत दधेत्तु लक्षयते यथा तथा भूमगडलं दृष्ट्या गच्छन्तः
भीमद्विजयस्य गतिर्देवैरपि न लक्षयते किन्तु तत्पापदेहेनेति स्वामिच-
रणाः तेषां पापदेहेनावकृष्टकारणायांभारादादिष्व आगत्य
भगवन्नागमायैव हेतुना परस्परलक्षितैः स्वप्रभुं यच्च
स्वधाम नयाम इत्युत्तराज्ञि । महेन यथो तथा आभिमोक्तकाञ्च
तत्तत्प्रयत्नाथैः सह पापदेहान् आगता यदुपपन्नमप्येव ते
पुनर्निर्गमकाञ्चोऽपि स्वस्वनाथैः सह तत्र तत्रैव ययुरिति ज्ञयम् ६॥

विस्मिता इति । नयं योगेश्वरा इत्यभिप्रेत्यामह किन्तु मां
योगमार्तिं न तस्य एवेति मानः । प्रशमन्त इति । क लक्षयेन कर्तुं
गमयत् यः संप्रैरत्यरूपाभिराजतस्वा योगेश्वरस्यदृष्ट्याम-
तिकः किन्तु स्वान्तरङ्गभेदेनात एव दृष्ट्यामतिकः एव सन्
स्वधाम प्राविशदित मानः ॥ १० ॥

भगवन्तस्तरपीरकराणां च तादृशत्वं सर्वलोकदृष्ट-
भूत्वा विश्रुतं राजानं खिलोत्तराभिराजतेनाश्वासयति
राजज्ञिति । परस्य परमेश्वरस्य तनुभूतां जीवानामिव जननहा
जन्मच्छेदा अप्ययहा मरणाच्छा च भाषया विद्वन्मनमुक्त-
गमवोह जानीहि ननु तत्रतः जीवानां युक्तशोभात्तत्कन-
भूतां जन्माप्ययो युक्तमयो परमेश्वरस्य तु चिन्मवर्णप्रदस्य
आविर्भावतिरभावो सुखमयान्त तदुक्तः—

दयकयां देवपिण्यां विष्णुः स्यनुज्ञाशयः ।

मार्गिरामायथा प्राचनो दिशोर्दुरितं प्रकलः ॥

इति अज्ञोऽपि जानो भगवान् यथाविनिरति कृष्णशुभणि
मिस्त्रोय इति आदापान्तराशस्तु स्वयस्य लोकलोचनमिति
जनाविषमहेयं च रूपं भगवतो हरेः आविर्भाव
तिरोभावान्तराक्त प्रहमोचने इति ब्रह्मागडपुराणायाकथं
च तदपि यत् कश्चिज्जीवजन्माप्ययो दृष्टेन तस्माया विद्वन्मन-
मेवेत्यर्थः । यथा तदस्त्विति । ऐन्द्रजाजिका नटा यथा मिथ्याभूते

भीमश्चिन्तनायकवर्तिकृतसारांशदार्ष्टीनी ।

अपि जन्ममरणोपरिर्वाक्यवति तथा तत्र मरणं कश्चिदर्थ-
यामास तत्कथोक्तं कस्य चिदर्थज्ञाधिकारं महाराजाप्र-
पन्नं तद्वत्तु वक्ष्यामि ननु तद्वत्तु मरणं रतमात्र-
महं युक्तमिदं न स्यादनुत्तरं अथमेव युक्तमिदं न
सातमाह्निकोऽयमर्थो मयेव प्रज्ञा न तद्वत्तु न तत्
पुत्रपौत्रप्राप्तिनां कथं वै पारस्परिकासाधनेन प्रायः समेषामेव
मरणमभूत् नदृष्ट्वा महामरणोपरिर्वाक्यं नुपनि प्रत्येदृजाधिक ऊच
मो राजप्रथमतः परं मे जीविनेन इदं ज्ञातव्यं यथा शिक्षिता
तथैव भीमश्चिन्तनायकप्रमाणात् योगधारणापि साधु शिक्षिता वृत्तेन
तथैव वेदव्यागर्तार्थं कर्तव्योऽपि सर्वाप्रतं पुण्यकीर्तिनीधेयं तथैवा-
प्रतः क्रियते इत्युक्त्वा साहित्यकासने उपविष्ट प्राणायामप्रत्याहार-
धारणाभ्यानसमाधिनिर्गन्तुं प्रारम्भं नुत्तु नानां तत् नदृष्टः समा-
धिर्जोऽप्येवमवस्थितोऽयं नदृष्टं भूमिचकार ततस्तत्पत्न्यः सर्वाः
शोकात्तापमग्निमेव विविशुरथ त्रितुर्दिनमात्रतः तेनैवैदं
जाधिकेन स्मर्यं गत्वा राजानं प्रातः काचित् वस्त्रा प्राहना मोगाजम्
साहित्यगानेन स कश्चपुत्रपौत्रप्राप्तकथं नृपति ननु वचनात्वादाय त्व
देशस्यैर्जनेरलक्षित एव स्मर्यं न मागतोऽयं मत्र वर्तेतस्मात्स्वप्रकाशि
ताया इदं जातिविद्यायाः पारितोषिकं यदुच्यते तस्मात् प्रातःकाले
इष्टातिविद्वतिः दार्ष्टिकं विद्वद्योनिप्रामाण्येनैव इव मुनिशायिनि-
वधनमहात्मानपारस्परिककथनशस्त्रप्रहारविकं वैकल्पं नृप-
अनुनिष्ठ तस्मिन् स्मर्यमपि प्रविष्टं नृपति तैर्लैः सह स्मर्यमप्येवका-
स्मर्यप्रदेशेन क्षणं खेचित्वा अन्ते मेष्टव्यं च आत्ममहिम्ना सायातः
उपरतः सजास्ते इति ॥ ११ ॥

किञ्च तस्याधिकारक कर्मानुष्ठानं दुर्भावनामिमां सर्वथा
न्येत्यज्याह । मर्त्येति । यः भिक्षुः यमलोकां गतमपि गुरु-
सुप्तं गुरोर्जातेन पञ्चजनमग्निनेन मर्त्येनैव देहेनोपलक्षितम् मान-
वत् न च प्रज्ञातजना वक्षन्तं मर्त्यस्य त्वां च प्रज्ञातवदर्थं जन्म-
काले मर्त्यकाले च प्रज्ञातपात्रवदर्थं शरणादः स्वचरामेव
शरणा दधानः सजातयन् तस्माद्भूतिशान्तिवर्गः । किमप्युक्तं य
यस्यास्तकानामस्तकगीशमहारुद्रमपि वागसंप्राप्ते जितवान् अह
वक्ष्ये मृगयुं जगत्वं स्मर्यकुण्ठविशेषं सशरीरमेव प्रपयामास
स कथं स्मर्य वानां यदुनाञ्च भवने ईशो न भवति ।
अपि तु मर्त्येवानः स स्मर्यवैः सह सदापि प्रपञ्चगोचरी-
भूतोऽपि विराजितः शक्तोऽवेति शयः ॥ १२ ॥

तथापि यद्यप्येवं निरङ्कुशैश्च नदृष्टव्यः । तत्र निरङ्कुशैश्च
वेमाह । अशेषागामेव लोकानां स्थितिभूमिमाप्येष्वन-पहतः
निरपेक्षः स एवैक कारणं यतोऽशेषाः शक्तिर्भवेति इति सः ।
तथापि हेवान् स्मर्यं प्रस्थाप्य वपुः सपाशैश्च स्मर्य शरीरं
शोषितम् अवशोषितं प्रयुक्तं मर्त्यलोके प्रकटीभूतं कर्तुं नेच्छतु अपि-
त्वस्तुर्वापयितुं मेवेच्छतु कुतः मर्त्येन मर्त्यलोकेन किं भगवता
मर्त्यलोकापेक्षा न कर्तव्यं भावः । किन्तु स्मर्यलोकापेक्षा कर्तव्यं ।
स्मर्यस्थानां प्रज्ञादीनां प्रायेणैव मर्त्यलोके प्रादुर्भावात् तेषा-
मेव प्रायेणैव वैकुण्ठञ्च जगामेति व्यञ्जयन् विशिनष्टि ।
इत्येवमपि प्रदर्शयन् स्मर्यस्थानं प्रज्ञादीन् प्रति गतिं वैकुण्ठ-
गमनं प्रदर्शयन् इव पञ्च स्मर्यस्थानं प्रज्ञादीन् आदावात्तराद्यस्तु

अविमं लोकलोचनमित्याद्युक्तवाक्यविरोधादसुरसम्मतत्वाच्च
मर्त्येमाह । तस्यासुरसम्मतत्वं मर्त्याप्राप्तत्वाच्चोक्तवैवाक्यं
यथा । देवस्य मायया कृष्टा वे चाप्यदसदाभिताः । आभवे
धीनं तद्वाक्यैरात्मन्युत्तरेणो दराविति ॥ १३ ॥

पदवीं निष्ठां मार्गं मत्र परामिति अनुत्तमामिति पादाङ्गां
भगवतो निष्ठां लोकेन मर्त्याद्वान्द्वारिमेव संस्था कृष्टा
वाक्येन मायिकत्वप्रतीतिरुत्कर्षात्करा सुविधामिति यो-
नितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

तदुत्तरं । पूर्वं यथा भगवन्निष्ठापरिक्रमणान्निरुद्धायां
एव द्वारकानः प्रमासमाजमुत्तयेव देवकीर्णद्विशायां च
प्रमासमागमम् मूढभूतास्तु देवक्यादा द्वारकायां प्रापञ्चिकलो-
कदृष्टा स्मर्यज्ज्ञेयं इति ॥ १६-१७ ॥

भीमश्चिन्तनायकवर्तिकृतसारांशप्रदीपः ।

ननु सर्वात्मनः सर्वदा सर्वत्र सर्वं कर्तुं समर्थस्य सर्व-
तस्य वस्तुद्वयं प्रादुर्भावः प्रमासं पुनस्तत्प्रादुर्भावः किमर्थः
इत्यत आह । राजाज्ञानं । ननु भूतु लोकावाक्यं नृपसु जन्माव-
येहाः प्रादुर्भावतिरोमावच्छेदाः मायया वपुनत स्मर्यद्वयेन विद-
त्तं लोकाप्राप्तमेव हि यथा नृपस्य अनिकुलस्यैव नानावर्णा-
लामात्र विश्वदृष्ट्यादिकमपि लोकाप्राप्तमित्याह । सुष्ठुति । आत्मना
स्मर्यमेवैव सृष्ट्वा मर्त्यमिमेव नानुनिष्ठं तत्र नानावतारोर्विद्व-
मने द्विपराजोऽवमानं कर्तुं संवृत्त्य आत्ममहिम्ना स्मर्यमिमा
उपरत आस्ते "लोकवत् लोकावैव इति सूत्रमत्रानु-
वेषम् ॥ ११ ॥

ननु रथादीनां तादृशसंप्राप्ते स्थायित्वं लोकात्तरगमनं चा-
युक्तमिव प्रतीयते इत्यत आह । मर्त्येनेति । मर्त्येन गृह्णाते जनेनैव
शरीरेण ईशं वाग्युद्धे मर्त्यद्वयेनोपकरण एव जिह्वे जित-
वान् स्मर्येन स्मर्यवद्याद्युपकरणक्षणे स्मर्यलोके प्रतिष्ठत्
प्रपणे च किमनीशः ॥ १२ ॥

ननु भगवत्प्रवाये सति सत्यधर्मादीनामिहोच्छेदो जातोऽनन्त
द्रव्यार्थं पूर्णाकामस्य परमलोकापि कार्यामात्रात् भूलोकासेनैव
च सार्वत्रिककार्यसम्भवाच्च तेन वपुया भूलोके कुतो नावा-
त्मीदित्यत आह । तथेति । यद्यप्येवमशक्तिधृक् यत्र कश्चन वास-
नापि सार्वत्रिककार्येनिर्वाहकः यद्यतः अशक्तस्य विश्वस्य स्थित्या-
दिषु अतर्क्योऽनुः तथापि अत्रास्मिन् लोके वपुः शोषितं शिर-
कालमत्र वासं कर्तुं नेच्छदित्यर्थः । अपितु प्रयत्नं स्मर्यं लोके
प्रकर्षेण नेतुमेच्छतु किं कुर्वन् अस्मिन् नासुदृशे तिष्ठन्तीति
स्मर्यस्थानं तदा तेषां गतिं मर्त्येन लोकेन वासार्थं वाञ्छितं किं
न किमपि यतः भीमश्चिन्तनायकवर्त्यामितापि पारित्यकोऽयमित्येव
भूतां प्रदर्शयन् प्रस्थापयति ॥ १३ ॥

एतां पूर्वां लोकां पदवीं गतिम् ॥ १४ ॥

वस्तुद्वयं प्रसेनयो रमे इति शेषः ॥ १५-१७ ॥

तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णाविश्लेषविह्वलाः ।
 व्यसनः शेरते यत्र ज्ञातयो घ्नन्त आननम् ॥ १७ ॥
 देवकीरोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ ।
 कृष्णारामावपश्यन्तः शाकार्ता विजहुः स्मृतिम् ॥ १८ ॥
 प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः ।
 उपगुह्य पर्तीस्तात ! चितामारुरुहुः स्त्रियः ॥ १९ ॥
 रामपत्न्यश्च तद्देहमुपगुह्याग्निमाविशत ।
 वसुदेवपत्न्यस्तद्वात्रं प्रद्युम्नादीन् हरेः स्नुषाः ।
 कृष्णापत्न्योऽविशन्नग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः ॥ २० ॥
 अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः ।
 आत्मानं सान्त्वयामास कृष्णागीतैः सदुक्तिभिः ॥ २१ ॥
 बन्धूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः सांपरायिकम् ।
 हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥ २२ ॥
 द्वारकां हिरणा त्यक्तां समुद्रोऽप्लानयन्क्षणात् ।
 वर्जयित्वा महाराज ! श्रीमद्भगवदालयम् ॥ २३ ॥
 नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान् मधुसूदनः ।
 स्मृत्याऽशेषाशुभहरं सर्वमङ्गलमङ्गलम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जैसे कि आकाश में मेघ को छोड़ कर के जाती हुई बिजुली की गति को मनुष्य नहीं जान सकते हैं तैसे भीकृष्ण जी की गति को किसी देवता ने नहीं जाना ॥ १७ ॥

वे ब्रह्म रुद्रादिक श्रीहरि की उस योग गति को देख कर विस्मित हो कर उस बात की प्रशंसा करने हुये अपने अपने लोकों को चले गये ॥ १८ ॥

हे राजर् ! इन परम पुरुष भगवान् के जन्म की तथा अंतर्धान की चेष्टा है सो केवल जैसे नट का चरित्र तैसे मनुष्यों के वास्ते एक आश्चर्य शक्ति में है जोकि आदि में इस अणुको मात्स्या से सृज कर के फिर विहार कर के अंत में संहार कर के अपने महिमा से निवृत्त हो कर रहते हैं ॥ १९ ॥

जो भगवान् यम लोक को ले गये मनुष्य शरीर वाले गुरु पुत्र का ले आये जा शरणा रखकर तुमारी माता के गर्भ में ब्रह्मास्त्र से तुमारी रक्षा करने मये जिन ने बाणासुर के युद्ध में काल के भी जीतने वाले महादेव जी को जीत लिया और जितने मृगलुब्धक को भी देह सहित स्वर्ग में भेज दिये थे क्या अपने शरीर के रक्षा करने में समर्थ नहीं रहे ॥ २० ॥

[१२६]

तो भी मय संसार के उत्पत्ति स्थिति प्रलय के अंत कामों के करने में किसी की अपेक्षा नहीं करनेवाले भगवान् हैं क्यों की वे अने शक्ति धारी हैं ऐसे होने पर संसार में मल्य शरीर जो सब मनुष्यों के हैं उन में कुछ सार नहीं है इस बात के दिखाने के लिये भवर्ता स्वस्वरूप गति को जानने के लिये इहां पर प्रगट से अपने निगद को नहीं दिखाना चाहें ॥ २३ ॥

जो पुरुष प्रातःकाल में उठ कर इस बीजा को भीकृष्ण का प्रयाण को नियम से कीर्तनकरेगा सो उत्तम गति को प्राप्त होगा ॥ २४ ॥

द्वारक ने द्वारका में जा कर वसुदेव तथा उग्रसेन के भागे जो हाथ प्रयास का सब चरगों में गिर कर कहा भीकृष्ण के विभाग से आसुओं में उन के चरगों को भिगा दिया ॥ २५ ॥

हे राजर् ! मय वृष्णियों का अंतर्व्याप्त होना कह दिया इस बात को सुन कर द्वार के सब मनुष्य शोक से मूर्छित हो कर गिर पड़े ॥ २६ ॥

भीष्मस्मामिकृतभाषायादीपका ।

कृष्णारामो सुतावपश्यन्तः ॥ १८—२० ॥

भीमरक्षामकृतमाचार्यदीपिका ।

समुक्तिमिः सत्योऽवितथा उक्तयो वेपु तैः—

नाहं प्रकाशः सर्वेष्वं योगमायासमावृतः । ७

‘मूढोऽयं नामिजानाति खोको मामजमववचम्’

इत्यादिमिः ॥ २१ ॥

नष्टगोत्रायां नष्टसन्ततीनाम् सांपरायिकं पितृदादकादि
॥ २२—२६ ॥

भीमभारमण्डपमगोत्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

देवकीति सार्थकम् । प्राण्यांश्च विजहुरिति तत्त्वाने उद्यमं
चक्रित्वर्थः । दशमीदशाया उपस्थितत्वात् । अशिवत्वात्
भटते मत्ते कुत्राप्यसौ मृतिरिति रसामृतोक्तेः ॥ १८ ॥

उपगुह्यति सार्थकम् । स्त्रियो यदुस्त्रियः पतीन् भीकृष्ण-
नित्यगणानन्तर्हिनाम्नसाधिकृष्य चित्तां संहतिं नित्यसिद्धानां
समुदायस्थानं तन्नित्यधाम आरुह्युः प्रापुः रामपश्यन् तद्देहं
स राम एव देहो यस्य तं रामं देहदेहिमेव श्रम्यमित्यर्थः ।
देहदेहिमिदा चात्र नेत्रे विद्यते कश्चिदिति प्रश्नार्थोक्तः ।
उपगुह्य च्यानेन मनसाधिकृष्यामि प्रकाशात्तरेण भुक्तं तस्या-
माविशान् । त्रिषु चित्ता चित्त्वायां संहतौ स्त्रियामिति अग्नि-
नेश्वानरेऽपि स्वाचित्तकाव्योषधी पुमान् । अन्नमत्ते च भुक्ते
स्वादिदिति च मेदिनी । एवं समुदेवपश्यंऽपि तद्भावं स एव
गात्रं कथंनरं यस्य तं समुदेवमित्यर्थः । तस्य सत्यं विजुह्वं
समुदेवशब्दतन्मित्रं सार्द्धं देहादिनी संवित्स्वरूपशक्ति-
सारत्वेन निर्गुणत्वेन जीवत्वासम्भवेन देहदेहिमेव श्रम्यत्वात्
शेषं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

कृष्णपश्य इत्यर्थकम् । तद्भात्मकाः स एव
कृष्ण आत्मा स्वरूपं यामां ताः स्वरूपस्तथाः अग्निभुक्तं नित्या-
नुभूतं नित्यधामानिधान् ॥ २० ॥

अवितथा यथागोः ॥ २१ ॥

वस्तुतस्तु अष्टमंशानां इतानां भीकृष्णनित्यपरिकरत्वेना-
वगतानां योऽनुपूर्वशः क्रमतो यथावत् सत्यतया संपरायो
नित्यधामप्राप्त्युत्तरकाव्योचिने नामभङ्गित्तनादिकं वैष्णवेः
कारयामास । संपरायः समीपे स्वाहापुत्तरकाव्योरिति
मेदिनी ॥ २२ ॥

परोक्षार्थस्य पुरजनादिकथावम्बले शुक्राख्याव्यात
त्वाद्वारकाखीलाया अनित्यत्वमाशङ्क्य दुःखितं राजानं तन्नि-
त्यत्वेन सार्वभौमि । द्वारकामिति युष्मकेन । हरिणा त्यक्ता
मिति लोकदृष्टेयं वस्तुतस्तु सत्यकामिति पदच्छेदः । आच्छा-
वयत् परितो जलेन परिस्त्रावद्वाह्योत् जलच्छावने न समु-
द्रेण स्वस्तस्य भूमिच्छाव्यस्य हस्तिनापुरप्रस्थापितेनरजनगृहाय
धिष्ठानवहिरावरणस्यैव तत्त्वेन विश्वकमेया निर्मितत्वात् । द्वार-
काया दिव्यार्तिदिव्यसंस्थानत्वात् नित्यसिद्धत्वात् अतएव
वर्जयित्वेत्युक्तम् । श्रीमान् यादवादिगृहवृक्षशोभोरजोभावात्
यो मगनहावयत्ने वर्जयित्वा । तथोक्तं हरिश्चं । यादवाश्च
मति भीतारदेन कृष्णा मोगधर्ती रक्षामुपिकातां महावशाः ।

द्वारकामात्मसात्कृत्य समुद्रं गमयिष्यतीति तत्र मगवदाख्ये
मगवाख्यं सज्जितं इति मथोक्तं तत्रस्यामामिति शेषः ।
स्मृत्यति द्वयं वर्जने हेतुरपमाख्यविशेषणम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

क वच ज्ञानं ज्ञानं जन्य इत्येतत्कताव्यन्तः स्वसवः
गतप्रायाः शेरते ॥ १७ ॥

देवकीति । कृष्णरामावपश्यतो स्मृतिं चेतनां जहत्तुः तत्त्वजतुः
देवकीरोहिण्योरैककोटित्वाभिप्रायेण जहत्तुरिति द्वि-
चनम् ॥ १८ ॥

पृथग्विचनत्वा प्राण्यांश्च विजहुरिति बहुवचनं हे तात ! तावताः
स्त्रियः देवकीरोहिणीकृष्णाम्भवाः स्त्रियः पतिं समुदेवमुपगुह्या-
धिकृष्य चित्तामारुह्युः पतीमिति पाठे समुदेवादम्भेन स्त्रियः तानु-
पगुह्यत्यर्थं ॥ १९ ॥

रामपश्यति । रामपश्यन् देहं तस्य रामस्य देहं स्नुषाः पुत्र-
मायाः प्रसूनादीनुपगुह्यामिमांश्चान्नि सत्यस्यः कश्चिदप्यथायाः
कृष्णस्य पश्यः तस्मिन्कृष्णे आत्मा चित्तं यामां ता आत्म-
मानिधान् तत्र कश्चिदप्यथा अग्निस्त्वत्वेन तिराधानमात्रं न त्वितर-
तुल्यदेहप्रहायम् ॥ २० ॥

अजुनः इति प्रेक्षः विचनमस्य विदेह्यातुर तावत् दुःखितः
ततः कृष्णस्य गीतैरप्येषां सतामुक्तिमिच्छामानं मानसं भाव-
यामास समाहितवान् ॥ २१ ॥

वर्जनां नष्टगोत्राणां नष्टसन्ततीनां सांपरायिकपितृदा-
दकानादिकम् ॥ २२ ॥

द्वारकामिति स्वभावेन्याह्वयत् ॥ २३ ॥

मगवदाख्ये वर्जयित्वेन हेतुत्वेन तद्विशिष्टादि । नित्यमिति ।
वत्राख्ये सज्जितः अतस्तत्त्वमावास्तव्यजंशेति भावः । किञ्च
यदाख्ये स्मृतिमात्राणांशेषमनुमं हर्मीति तथा सर्वमकुल-
मकुलं खयं सर्वमकुलवहं मकुलरूपं निरनिशमकुलवहं
च ॥ २४ ॥

भीमविजयचवजनीयंकृतपदरत्नावली ।

मगवद्विषयां स्मृतिं विजहृः स्वयमिति शेषः ॥ १८—१९ ॥
तद्भात्मिकास्तदकचित्ताः—

अप्रावृत्तदेवे भैरवी सत्यगामा वने तथा ।

मत्तु देहविषोगोऽस्ति तयो शुद्धिद्वारमनोः ॥

इति प्रमाणाद्वैकमयीसत्यमामभोरत्तधानमवगतद्वयं अस्याः
परावहिव्याऽप्यौ वहं त्यक्तवत्य इति भावः ॥ २० ॥

आत्मानं खम् ॥ २१ ॥

सांपरायिकं परेतवियं कर्म ॥ २२—२७ ॥

भीमजीवगार्वात्मिकमसम्भवेः ।

समुक्तिमिः मानवैर्वाप्त सत्यम्ने प्रतिजाने प्रियोऽस्मि मे
इत्यादिपदवैश्यामिः यथाह जगत्पदेषु-

इदं तत्र गोविन्दं प्राप्तेयं वपुर्वाग्निमतम् ।

नैव इदं पुन्यं साहचर्यनापन्नमितम् ।

दीप्त्वमानं जगत्पुत्रा दिदेवैर्वैरुक्तेकृतम् ।

अकथयन्मिथोरेदिदं पुरुषार्थप्रदेः ।

उवाचमानं वीरेयं फागुनेन सुवचंसा ।

यथाकुरुषु कौलेयं तपेव मधुसूदनम् ।

तामुपौ पुरुषवशांस्तु समुद्राक्षय युधिष्ठिरम् ।

यथाह प्रतिपदाने पूजया देवपूजितो ॥ २१ ॥ २२ ॥

द्वारकाजीवावा अनिलरवमाशयकु पुञ्जितं राजानं तानि-
ज्येन सान्त्वयन्नाह । द्वारकामिति युगमेकम् । लोकदृष्टयेव
द्वारका लोकात्मलोकामिति वा नित्यं सञ्जाहृत इति वक्ष्यमाणात्
नतद्योमयवाद्याद्यावनं परितो जलेन परिस्नानदावरयं
तज्जलमज्जनं च समुद्रेश्वरं भीमवहाइवा त्यक्तभूमिलक्ष्मणस्य
इतिनादुरतस्यापितरुहजंनगुहाद्यधिष्ठानवद्विरावरयस्यैव तथा
वचनं विश्वकर्मणा तस्यैव प्रकटलीलायाः प्रापञ्चिक-
निष्ठात्वात् अतः सुधर्मादीनां स्वर्गादागमनं च युञ्जते अमरक-
इलीलायां ततोऽपि दिङ्मतरे समान्तरादिकमपि क्वात् भीमात्
वाद्वादिगुहदृष्टलक्षणाशोभोपशोभावात् यो भगवदावयवम्
वञ्जित्वा तदेवमद्यापि समुद्रमध्यं कदाचिदसौ दूरतः किञ्चिद्
दृष्टवते इति तत्रत्यानां महती प्रसिद्धिः अत्र महाराजति
सम्बोधनं इत्यतगमं यथा महान्तो राजानो वादवकल्पया
वच तथाभूतं तदाज्यं भीकृष्णमित्यधामरुपं न केवलं
पुरमात्राकितरुं तत्र च भीमति भगवदावयव मधुसूदनः
भीकृष्णो नित्यमेव सञ्जाहृतः अर्णोत्तत्रत्यानां किंवा न तत्र
सञ्जिह्नो भगवान् वाद्वादिहलक्षणास्त्रजनिजैव्ययैवातव तदाज्य-
मेव विद्यतेति । अतएव । साक्षाद्भुता इवकृतहृशनामानात्
अतएवयुक्तं चः स्वयमेव भूतकृतस्य स्वयंया समवाचितरुमपि
नास्तीति भावः एवमेव विष्णुपुराणे-

प्लावयामास तां शूर्पा द्वारकां च महावधिः ।

वपुर्देवगृहं त्वेकं नाप्लावयत सागरः ।

साव्यक्रामलको प्रह्लादस्तदद्यापि महोदधिः ।

नित्यं सञ्जिह्नयन्नत्र भगवान् केशवो यतः ॥

नक्ष्तीन महापुण्य सर्वपापप्रणाशनम् ।

विष्णुकीडाग्निर्न क्वाले, दध्ना पापात् प्रमुक्तये ॥

इति तत्रैव भीहर्षिणो वाद्वात् प्रताद्रुमेवितरुष भीमारदृक्च
वाक्यम्-

कृष्णा मागवती रश्मामृषिकातां महावशाः ।

द्वारकामासमाकृत्वा समुद्रं गमावस्थति ॥

इत्यत्रासमाकृतेति न तु त्यक्तेति ॥ २३-२७ ॥

भीमीदृशनायचक्रवर्त्तिकृतमागवदंशिनी ।

उपगुह्य वादिकमवस्तुभूतं व्यावतामिप्रायम् ॥ १६-२२ ॥

भगवदावयव वञ्जित्वा नित्यं सञ्जाहृतकत्रेयादिवाक्यात्
ज्यममवैतज परमतामिति कश्चिद्वचनेन तर्हि वाद्वात्तरालयादिकं
समुद्रप्लावनात् किमनिलमेवेत्ये तत् प्रत्याख्यत ॥ २३-२६ ॥

भीमवपुर्कदेवकृतसिद्धास्तद्विपः ।

कृष्णरामौ सुतावपश्यन्तः स्मृतिं चेतनां विजयुः ॥ १८-१९ ॥

रामपद्मप्रभ तद्वदं तद्वत्त्रादिभिर्निर्मितं मनोमये चोप-
गुह्यं सप्तमाविद्यात् कृष्णरामावपश्यन्त इत्युक्तत्वात् कृष्ण-
रामादीनां नित्यविप्रदृष्टत्वात् प्रयुज्जनः आनियेयमित्यतद्वत्तत्वं
विद्यानतो वपुर्भीहः तत्र कश्चिमयादीनामभिप्रवेशः लोकसे-
प्रदायः गतिस्तु भीकृष्णवदेव नित्यदेहत्वात् तदात्मिका इति
विद्येवत्यसामर्थ्यात् ॥ २० ॥

सत्या यथायौ उक्तयो वपु ते --

यदा यदा हि धर्मस्य क्लृप्तिर्भवति भारत ।।

अष्टगुणानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

अस्य कर्म ख मे दिश्यम् ।

माहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमाहृतः ॥

मुहोऽयं नामिजानाति लोको मामजमव्ययम् ।

मत्तः परतरं नास्म्यत् ॥

सवि सर्वमिदं शानं सूत्रे मणिरगणा इव ।

सम्भवा मय मज्जका मयाजी मां नमस्कृत्य ।

मामेवैष्यसि सत्यम्ने प्रतिजाने प्रियोऽस्मि मे ॥

इत्यादिभिः ॥ २१ ॥

महोपाश्रयां तद्वत्ततीनां सांपरायिकं पियडोहकादि
॥ २२-२६ ॥

भाषा टीका ।

ये सब लोग भीकृष्ण के वियोग से दुःखित होकर
प्रभाव को गये जहाँ पर की निमा बाण के सब बादब
शोते थे उहाँ आकर सब ने इतनों से मरनको का ताड़न
किया ॥ १७ ॥

देवकी वसुदेव ये दोनों भीकृष्ण तथा कृष्णराम अपने
पुत्रों को न देखने से शोक से माने हो गये उनमें अपने
स्मृति को छोड़िया ॥ १८ ॥

फिर भगवान् के विरह होने से मातृर मये तब इनमें
प्राणों को भी छोड़ दिया वे सब बादबों की स्त्रीम
अपने अपने पतियों के शरीरों को आछिगन कर के चिताओं
पर आरोहण करती गई ॥ १९ ॥

कृष्णराम जी की परमा भी सब उसी प्रकार से अष्ट
में प्रविष्ट होगई वसुदेव जी की पांशुनो ने भी इन के
शरीर को आछिगन कर के अष्ट में प्रवेश किया
भगवान् की पुत्र वपुओं ने गण्डमादिकों का आछिगनकर
प्रवेश किया भीकृष्णजी की परमा कश्चिमयी आदिकों ने उन
का स्मरण करके प्रवेश किया ॥ २० ॥

अजुन जी अपने प्रिय सखा भीकृष्ण के विरह से
मातृर मये फिर गीता में कह भीकृष्ण के उपदेश से
अपने मन को शान किया ॥ २१ ॥

जिनके वपु पुत्र मर गये उन की अंत की सब क्रिया अजुन
ने विधि पूरक किया ॥ २२ ॥

स्त्रीबालवृद्धानादाय हतशेषान् धनञ्जयः ।

इन्द्रप्रस्थं समावेश्य वज्रं तत्राभ्यषेचयत् ॥ २५ ॥

श्रुत्वा सुहृद्वधं राजमर्जुनात् पितामहाः ।

त्वां तु वंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महापथम् ॥ २६ ॥

य एतदेवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च ।

कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७ ॥

इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतारनीयाणि बालचरितानि च श्रन्तमानि ।

अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन्मनुष्यो भाक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे यादवान्तर्धानं नाम

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

समाप्तोऽयमेकादशस्कन्धः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

द्वार का को जब हरिने त्याग किया तब स्रग् माय में समुद्र ने सब द्वारिका को डुबा दिया हे महाराज भीमान् भगवान् के मंदिर को छोड़ दिया ॥ २३ ॥

क्योंकि स्मरण करने से सब के पापों के हरने वाले सब भगवत् करने वाले भगवान् उहाँ सज्जित रहते हैं तिस से उन के स्थान को समुद्र ने छोड़ दिया है ॥ २४ ॥

भीमस्त्रामिकृतभावाद्येदीपिका ।

ब्रह्मिन् मारुत्य भीकृष्णचरितकीर्तनस्य फलमाह । य एत-
दिति द्वाष्ट्याम् ॥ २७ ॥

श्रन्तमानि परममङ्गलानि परमहंसगतौ भीकृष्णे ॥ २८ ॥

एवमेकादशस्कन्धभावाद्येदीपिका ।

स्त्राज्ञानध्वान्तमोतेन भीमरेण प्रकाशना ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमस्त्रामिकृतभावाद्येदीपिकायां

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भीमस्त्रामिकृतभावाद्येदीपिकायां

दीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

वस्तुतस्तु हतशेषान् शान्तमशिरात् । तत्र स्त्रीबालवृद्धेषु ॥ २५ ॥

सुहृदं च सान्त्वनं दधातीति सुहृद्वधं नित्यस्त्रीबालानां भूत्वा तत्रैव गमनाय सत्वरः गतो महापथं तद्व्यानोपयुक्तं स्थानं जग्मुरिति वास्तवार्थः यः सान्त्वने च वाते चेति मेदिनी ॥ २६ ॥

बाह्यवाच्यपोषकं फलमाह । य एतदिति द्वाष्ट्याम् ॥ २७ ॥

अन्यत्र परलोके इह च लोके परममङ्गलानि योज्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमस्त्रामिकृतभावाद्येदीपिकायां टिप्पणी

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भीमस्त्रामिकृतभावाद्येदीपिका ।

परमहंसगतौ परमहंसानामाचारिण्यत इतिशेषः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमस्त्रामिकृतभावाद्येदीपिकायां

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भीमस्त्रामिकृतभावाद्येदीपिका ।

स्त्रीबालानि । स्त्रीरूपान् बालान् वृद्धांश्च जनान् हतशेषानि प्रविष्टाऽनशितानादायेत्यर्थः । ननु स्त्रीबालान् वृद्धांश्च पुरुषानि-
त्यर्थः । जनविषयात् यो मन्दा ! मुमूर्खे कुलनाशनामिति कृत्स्नकुल-
नाशकत्वाभिधानात् पुमात्रस्यापिशेषानवगतैः तत्र द्वारकायां
वज्रं नाम यादवमभ्यषेचयत् सन्तु भगवत्संकल्पेनावशेषित इति
भावः ॥ २५ ॥

भूवेति । त इति राजानं प्रति शुक्रोक्तिः पितामहो युधिष्ठिरः

वंशधरं वंशप्रवर्तकं कृत्वा महापथं स्मरतः ॥ २६ ॥

दशमेकामशस्कन्धे द्वाच्येकीर्तनादिफलमाह । य इति द्वाष्ट्याम् ।

सर्वपापैर्मर्त्योर्गोत्पत्तिप्रतिबन्धकैः ॥ २७ ॥

इत्यमिति । इत्थं भगवतो यो रुचिरावतारः तस्य वीर्याणि वीर्य-
प्रकाशकानि वाच्यचरितानि ब्रह्मतानि चेति अष्टादशयोगबह्वर्केशो

भीमजीराघवाचार्यकृतमागवतचरित्रचरित्रिका ।
एयोवमचरितानि शतमानि परममङ्गलावहास्यस्य पुराणाग्रतरेषु
इह चरित्रमपि भीमागवतपुराणे श्रुतानि गृह्यन् कीर्तयन् परमह-
म्भानां यतो ज्ञाप्यपुत्रावभूते भगवति परां भक्तिं जमेत प्राप्नुया-
दित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति भीमजीराघवाचार्यः पराघारराकासुधाकरस्य सर्वविधा-

निधः अशेषगुरोर्जननेन तच्छरणपरिचर्याप्रसन्न-

काम्पसि समधिगतभीमज्जागवतायेंदुवयेन भी-

र्येण्यवदासेन भीमजीराघवनिर्मुखा विधि-

क्षितायां भीमज्जागवतचरित्रचरित्रिका-

काव्यमैकादशस्कन्धस्यावध्या-

वामैकात्रयोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भीमाज्जागवतचरित्रचरित्रिकायेंदुवयेन ।

अस्यत्र मध्याग्रतरे इहचरित्रमप्ये परमहंसगतौ परमहंसाला-
माभवे इहो शरण्ये वा ॥ २८ ॥

वत्तत्त्वं निगमोऽपि तत्कृतमखं शास्त्रेऽनुवृत्तिरुक्तं
प्रज्ञायाः किमुतावच्छेदविधुरा निर्वाचयित्वा मपि ॥

अप्येवं ज्ञप्तेभ्यस्तन्निगतेरेवां सदैकं पदं
तद्व्याख्यमप्यनुवृत्तिरुक्तद्वारा संमन्ये परम् ॥

एकादशस्कन्धगता पदरत्नावलिस्त्रिवयम् ।

अधिप्रीतिं मुकुन्दस्य सनमाख्येव राजताम् ॥

इति भीममहोदधीयेंदुवयेनपादविधिविजय-

ध्वजनीयेंदुवयेनपादकस्य कृतौ भीमज्जागवत

टीकायां पदरत्नावल्यवामैकादशस्कन्धे

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भीमजीराघवाचार्यकृतमागवतचरित्रचरित्रिका ।

सर्वस्य भीमज्जागवतचरित्रस्य फलपरमभक्तिपूर्विका तद्गति-
प्राप्तिरेवेत्याह । इत्यमिति । परमहंसगताविति तेषामपि तद्गता-
कृष्टानां स एव गतिः किमुत मूल एव तद्गतानामिति भावः ॥ २८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीराघवाचार्यकृतमागवतचरित्रचरित्रिका-

काव्यमैकादशस्कन्धस्यावध्या-

वामैकात्रयोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भीमजीराघवाचार्यकृतमागवतचरित्रचरित्रिका ।

आदिन आरभ्य भीमज्जागवतचरित्रकतिनावेः फलमाह । य इति ।
आश्रयाम् ॥ २७ ॥

बालचरितानि आशोडशाब्दं बालः स्यादिति प्रसिद्धेऽहंदा-

वनीचरितानि श्रुतिसुखरतमानीत्यर्थः । अस्यत्र पुराणादिषु

इह भीमागवते च श्रुतानि परां परमभेदात् ॥ २८ ॥

इति साराधेर्दिशिः इतिवयां भक्त्येतत्त्वम् ।

एकादशैकत्रिंशोऽपि सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३१ ॥

भीमज्जागवतचरित्रचरित्रिकायेंदुवयेन ।

भीमज्जागवतचरित्रचरित्रिकायेंदुवयेन फलमाह । य इति आश्रयाम् ॥ २७ ॥

मङ्गलानि मङ्गलावहासि बालचरितानि चकारात्पौगण्डादि-

चरितानि गृह्यन् कीर्तयन् परमहम्भानां हेतोर्पादविधिवेकवती

संसारतो विरक्तानां भीमज्जागवतचरित्रचरित्रिकायेंदुवयेन । गच्छेत् इति-

गतिः प्राप्तरूपः मुक्तौ प्राप्तरूपः भीमज्जागवतचरित्रचरित्रिकायेंदुवयेन । भक्तिं

जमेत प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमज्जागवतचरित्रचरित्रिकायेंदुवयेन ।

अप्ये तद्वाक्येऽवध्यायं गुरुं गुरुपरंपराम् ॥

शुकेन विदुषा स्वल्पः कृतः भीमज्जागवतचरित्रचरित्रिकायेंदुवयेन ।

एकादश प्रदीपोऽयं पूर्योऽयंमनानुगः ॥

इति भीमज्जागवतचरित्रचरित्रिकायेंदुवयेन भीमज्जागवतचरित्रचरित्रिका-

मध्याग्रतरेऽध्यायः एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भाषा टीका ।

अंतर्धान होने में से बांकी जो बाखक हूइ थी रहे तिर
को छेकर अजुंन जी इन्द्रपदय इतिनापुरको अखेगये उहां पर
वज्रनाम का राजवागिषेक करहिवा ॥ २७ ॥

हेराजन् पारिखित जी तुम्हारे पितामह यधिपुसदिकों ने जब
अजुंन से सन बहुओं का अंतर्धान होना सुना ततु तुम को
बेशका राजा बनाकर बलराखयइ बहरीनारायण से मद्रापण
को अखे गये ॥ २८ ॥

इहां के देव गगवान् भीमज्जाग के दशमस्कन्ध से इहां तक
अस कमें २७ चरित्रों को आ मनुष्य अद्या से कीर्तन करेगा
बह सब पापों से छूटजावेगा ॥ २७ ॥

इस प्रकार से छप्प भगवान् का जो मङ्गलकारक बाख-
चरित्र तथा अनंतर के पराक्रम युक्त सब चरित्र जोकि इहां
मागवत में कहगये या अग्यत्र कहगये सुने गये इन को जो
मनुष्य पठन करेगा वह पुढय परमहंसों की गतिदायक जो
भीमज्जागवत तिर के चरण में परमभक्ति को प्राप्त होजा-
वेगा ॥ २८ ॥

इति भीमागवत एकादश स्कन्ध एकत्रिंश में अध्याय की

भाषा टीका समाप्त ॥ ३१ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

इत्यष्टीका समस्तकृते भीमज्जागवते एकादशस्कन्धः समाप्तमगात् ।

[१२७]

विज्ञापनम् ।

परपक्षगिरिवज्रः ।

अयि विचक्षणाः ! मद्यातिप्रहर्षसमयो वरीयस्ति अहं तत्रभवद्भूचो भवद्भूचोऽद्भुतग्रन्थं निवेदयामि यद्वन्थान्वेषणं सहस्राणि विद्वांसोऽकारुः स्वातकास्त्वानिविन्दुनिव, तथाऽपि तद्वन्थदर्शनमपि दुर्लभमभूत् तत्पाठनविचारणादि तु दूरापास्तभेषासीत् तमेव ग्रन्थमत्यानन्देन समस्तभारतवासिनां श्रीमतां सेवायां निवेदयामि यं ग्रन्थं 'शारीरकहार्दसंचयनामकं' कथयन्ति, किंचित् परपक्षगिरिवज्राख्यम् अध्यासगिरिवज्राख्यमपि ब्रूयन्ति, एष ग्रन्थो वेदान्तिनां शिरोधार्योऽस्ति, किञ्च सर्वमनीषिणामेतत्सुविदितमस्ति, निगमकल्पतरो रसमयफलं वेदान्तशास्त्रमेवास्ति, यद्यपि वेदान्तशास्त्रस्य स्वर्सासिद्धान्तानामनुकूला अनेके ग्रन्था मुद्रितास्सन्ति, तथापीदृशः कोऽपि ग्रन्थोऽद्यावधि न मुद्रितोऽस्ति, यद्ग्रन्थावलोकनैश्च सर्वे सिद्धान्तज्ञानं भवति, एतस्मिन् ग्रन्थेऽद्भुतचमत्कारोऽस्ति एतदवलोकनैश्च सर्वशास्त्रसिद्धान्तज्ञानपूर्वकमत्यामत्यविचारो भवति, अन्येवेदान्तग्रन्थस्यावलोकनावश्यकताऽपि न भवति, सर्वेषां विपश्चिनामृतत्-ग्रन्थावलोकनेन पूर्णानन्दावाप्तिर्भवति, एष च ग्रन्थो विदुषां पठनपाठनादिषु प्रचारणीयोऽस्ति, किम्वहुलेखनेनैतद्ग्रन्थावलोकयितृणां ब्रह्मानन्दास्वादसमुद्रस्तराङ्गत इव भवति, एतद्ग्रन्थावलोकनेन विद्वन्मण्डल्यो घाग्विलासं सङ्कोचः कदाऽपि न भवति, एष च ग्रन्थो निम्नलिखितप्रकरणैर्विभूषितोऽस्ति, एतस्मिन् ग्रन्थे चत्वारोऽध्यायास्सन्ति, तत्र प्रथमेऽध्याये विषयसम्बन्धगिरिनिपात-प्रयोजनाधि-कारिगिरिनिपात-अध्यासगिर्याध्यानगिरिनिपातादीनि महानिस्तीर्णानि त्रयोविंशतिः प्रकरणानि सन्ति, द्वितीये चाध्याये जिज्ञास्यो-पपक्षगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति, तृतीयेऽध्याये साङ्ख्यगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति, चतुर्थेऽध्याये जीवन्मुक्ति-गिरिनिपातोऽस्ति, एवं चत्वारिंशत्प्रकरणैर्विभूषितोऽष्टसहस्रश्लोकसंख्यापरिमितो ग्रन्थोऽस्तीति विज्ञेयं मनीषिभिरिति शम् ॥ मूल्यम् रौप्यकत्रयम् ३)

पूज्यपादश्रीविश्वनाथचक्रवर्तिविरचितम्

श्रीकृष्णभावनामृतम् ।

श्रीकृष्णभावनामृतम् श्रीकृष्णचन्द्राष्टकालिकसेवानिरूपणपरम् कीडानिकुञ्जस्थ किङ्करीशुकशारिकादीनां परस्परसेवानिरूपण-परसुस्पृष्टयात्मकं महाकाव्यम् तदनुगुणमिताक्षरसंस्कृतटीकया समलङ्कृतम्, मूल्यम् रौप्यकत्रयम् ३)

श्रीमद्भागवत सम्बन्धीय नियमावली ।

इतने वडे परिश्रम और अध्ययनाय पर भी सर्व साधारण के सुलभ संग्रह के अर्थ पूर्ण ग्रंथ का मूल्य केवल ५०) रुपया अग्रिम रखा गया है राजा महाराजा और सेमान्य मनष्यों के सम्मान रक्षाके लिये उनसे केवल १००) रु० मात्र लिया जायगा डाक-महसूल २४) रु० अलग पड़ेगा यह भागवत दशटीकापेन है ।

असमर्थ ग्राहकों से चार किस्तों में रुपया लिया जायगा—प्रथम किस्त १२) रु० पञ्चमस्कन्ध तक, द्वितीय किस्त १२) पष्ठस्कन्ध तक, तृतीय किस्त १२) सप्तमस्कन्ध तक, चतुर्थ किस्त १४) दशमस्कन्ध तक और डाक महसूल २४) द्वादशस्कन्ध तक लिया जायगा ॥

श्रीजगन्नाथवल्लभनाटकम् ।

इह खलु जगति विद्यास्थानेष्वनेकेषु पठनीयेषु स्वस्वविद्याशास्त्रान्तराणां सहिष्णुवेद्यत्वेन सुक्षममतिवेद्यत्वेन च तेष्वलपजनादरणीयेषु जानेषु इदानीं स्थलमतिवेद्यत्वेन सुकुमारवेद्यत्वेन च काव्यनाटकादीन्वेव मनुष्याणां समययापनयोग्यानि तानि च भगवद्विषयकाणि चेदभुक्ति-मुक्तिप्रदानानि विचार्येदानीं जगत्प्रायवल्लभनाटके सर्वजनसौकर्यायप्रकाशितम् इदं च नाटकं श्रीराधाकृष्णारहस्यकांडा विषये प्रतापकृष्ण-नृपतितोषार्थं रामानन्दाय कविना निर्मितम्, अत्र च पञ्चङ्काः सन्ति तत्र प्रथमेऽङ्के नटनटीसुप्रधाराणां संवादपूर्वकप्रस्तावनान्तरं श्री-राधाकृष्णमदनिका चिट्पकाणां वृत्तान्तैः पूर्वगगनिरूपणम् १) द्वितीये च भावपरीक्षादिनिरूपणम् २) तृतीये भावप्रकाशादिनिरूपणम् ३) चतुर्थे श्रीराधिकाया अभिसरणाक्रियानिरूपणम् ४) पञ्चमे श्रीराधाकृष्णयोः सङ्गमनिरूपणम् अस्मिन् ग्रन्थे मध्ये मध्ये गीतगोविन्दवद्भाग-पद्यान्यपि विद्यन्ते मूल्यम् द्वादश आणकाः ॥॥)

वेदान्तसारः ।

भो भो वेदवेदान्तसकलशास्त्रपारावारपारङ्गताः !

विदितमेव भवतां श्रीमद्वैयसिकसूत्रार्थयायात्म्यप्रतिपादको बालानामपि वेदान्तार्थमंशयनिवारणकरो वेदान्तसारो नाम ग्रन्थ-रत्नम्, स वेदानीं सुखलितैर्नागराक्षरैरुपेतया मुद्रितस्सन् जाज्वलीति, अतस्सर्वेऽप्येतद्ग्रन्थरत्नं केवलेन साङ्ख्यकमूल्येन प्रहीरवा-ममानयनानन्दं प्राप्नुवन्तु भवन्तः । अस्य मू० १॥)

श्रीश्रीनिम्बार्कदर्शनम्--भो भोः परिनिष्ठतविद्वांसः ! अस्मद्गुड्डालये मद्यावधि काव्यमुद्रितम् माप्यप्रयोपेतम् श्रीमन्निम्बार्क-दर्शनम् समग्रं सम्मुद्रितं तत्त्वर्थतां महणोत्सुकैः पञ्चमुद्री-मूल्येन ५) आदधिकेन लभ्येत इति विद्वत्सु मू० ५)

श्रीमद्भागवत कार्वाक्य—श्रीदेवकीनन्दन प्रेस
श्रीवृन्दावन—जिज्ञा मथुरा ।

} विद्वज्जन कृपाकाङ्क्षी—श्रीनित्यस्वरूप ब्रह्मचारी ।

समस्त स्वस्व रेजिस्ट्री करके स्वीकृत रखा गया है ।

द्वादशस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

द्वादशस्कन्धः

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्
श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवर श्रीसुदर्शन-
सूरिकृतशुकपञ्चीयसमाख्याटीका, तदनुगामिश्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रसन्निधिका,
श्रीमन्मध्वासिद्धान्तधुरन्धर श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली, श्रीमद्विष्णुस्वामिसिद्धान्त-
निर्वाहकाचार्यप्रवरश्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुषोधिनी, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्यप्रवरश्रीमज्जीव-
गोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका, तदनुगामिश्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थ-
वशिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायि—श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका
इत्यष्टभिर्व्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कृतम् ।

तद्विदम्

परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

वङ्गदेशान्तर्गत ताडसा भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

“श्रीवनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तच्च

श्रीवृन्दावन श्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

तथा

काश्मीरमण्डलान्तर्गते ‘कान्दूर’ पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये “श्रीदेवकीनन्दन” यन्त्रालये

मुद्रापितम् ।

सम्बत् १९६४

श्रीमद्भागवतम् ।

द्वादशस्कन्धः ।

प्रथमाऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

राजोवाच ।

स्वधामानुगते कृष्णे यदुवंशविभूषणो ।
कस्य वंशोऽभवत्पृथ्व्यामत्तदाचक्ष्व मे मुने ! ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

योऽन्त्यः पुरजपो नाम भविष्यो वारहद्रथः ।
तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् ॥ २ ॥
प्रद्योतसङ्गं राजानं कर्ता यत्पालकः सुतः ।
विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः ॥ ३ ॥
नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतना इमे ।
अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः ॥ ४ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभावायेंदीपिका ।

भीमशैलशायनम् ।

भीशुकं परमानन्दं वदन् मानन्दविग्रहम् ।
वदन् सन्नतिमात्रेण चिह्नमग्रायते वपुः ॥
जयन्ति भीपरानन्दकृपाऽपाङ्गलसदृशः ।
या नित्यमनुवर्तन्ते सम्पदो विगतादृशः ॥
उक्तस्योदशाध्यायेद्वाद्दशे त्वाभयः सतः ।
अधिष्ठानावधिष्ठातृपामाश्रयश्चेत्परः सतः ॥
उक्तो लयावधिष्येन प्राकृतात्यस्तिके लये ।
अधिष्ठानतया चोक्तो महापुरुषवर्णने ॥
तत्रादौ षड्भिरध्यायैः शुकः प्राह परीक्षिते ।
शेषैस्तत्रास्त्रिंशोऽध्यायैः सूनः पृष्टोऽयं सन्निभः ॥
स्वामिभवनयोः काव्यो न विलम्बो मनीषिणा ।

इत्येतत्काव्यवैषम्यं चतुर्भिस्तावदुक्तवर्णने ॥

तत्र तु प्रथमे भाविभागधाम्भवभूमिपदान् ।

कविप्रभावतः प्राह सकुरादिमखीमसान् ॥

एवम्भूत सोमवंशे मृकुरुः स्वैरकीडा वर्धिताऽद्यो स एव ।

वंशो भावीनयर्षते कृष्णमर्त्ति मृकुर्या मुक्त्यै यत्मे नास्तीति वक्तुम् ॥

तदेवं वैषम्यतमनुवंशे सामवंशप्रस्तावत भीकृष्णावतारवर्त्ति-
तानि सप्तपञ्चमनुवर्त्तितानि; मयेदानीं भावी सोमवंशः कबौ
विजानीचसकुरादिमखीमसो वैराग्यद्वारा भीकृष्णैकमर्त्ति
निगमनायानुवर्षते तत्र तु सोमवंशशास्त्रासु चिरकाखानुवर्त्ति-
तया मागधवंशोऽनुकम्पते—तत्र पूर्वार्धे उपरिचरोधसुस्तस्य
वृद्धयस्तस्य जरासन्धस्तस्य सहदेवः पुत्रोऽभूद्विष्णुकं तवम-
स्कन्धे, तत्रैव सहदेवाग्नमाजोरिस्ततः भूतभवा इत्यादयो रिपु-
जयान्ता विद्यन्तिमोक्षितो राजानो निरूपिताः तत्र राजा पृच्छति—
स्वभामिति ॥ १ ॥

भीमरत्नामिकृतभावाद्येदीपिका ।

इदानीं तदुपरितनं वंशं सकुरादिबोधैः प्रपञ्चयति-योऽस्य इति । रिपुञ्जय एव पुरञ्जयः स्मामिनं पुरञ्जयम् हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतनसङ्गम् राजानं करिष्यति यस्य पाण्डको नाम सुतो भाविष्यति ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रद्योतनाः प्रद्योतसङ्गाः ॥ ४-८ ॥

भीमद्वयंनसूरिकृतशुकपदीयम् ।

भीमते रामानुजाय नमः ।

१-३ ॥

अष्टात्रिंशोत्तरं शतमिति काळावधिरुक्तः ॥ ४-१८ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भीमते रामानुजाय नमः ।

तदेवं तवमस्कन्धेनोपक्रान्तसूत्रवंशावलिं तदन्तरापरितनसोम-
वंशावलिं च भीकृष्णायतारपर्वन्तां निरूप्य भगवतोवतारप्रभृतीनि
स्वधामगमनान्तानि खरितानि दशमेकादशाऽवां निरूपितानि अथ
भाविंसोमवंशपरम्परोत्तरावधि बुभुक्षया पृच्छति राजा-स्वधा-
मानुगत इति । बह्वंशस्य भूषणवच्छाभावहे भीकृष्णे स्वधाम
स्वस्थानमनुगते सति ततः यदुवंशजानां सोमवंश्यानाम् उक्तानां
मध्ये कस्य वंशोऽभवत्तद्वंशपरम्परा प्राचक्षते तदेतत्समुने ! महा-
माचक्ष्व ॥ १ ॥

बाह्द्वयवंशोऽभवदित्यभिप्रेत्य भाविनं तम् अनुत्तर्यावितुमार-
भते, योऽस्यः पुरञ्जयो नामेत्यादिना । पुरोर्वेश उपरिचरोवसु-
स्तस्य बृहद्रथः तत्सुतो जरासन्धः तस्य सहदेवस्तस्य
माजोरिः तस्य भुतभवः प्रभृतयः पुरञ्जयान्ताः सुताः विंशति
सङ्ख्या भाविनो तवमस्कन्धे एवोक्ताः योऽस्यः कर्तव्यान् पुरञ्जयो
नाम बाह्द्वयवंशो भाविता तस्य पुरञ्जयस्यामात्यः यः शुनको
नाम स स्वामिनं पुरञ्जयं हत्वा ॥ २ ॥

तस्मात्तमजम् प्रद्योतनामानं राजानं कर्ता करिष्यति यस्य
प्रद्योतनस्याऽलकः सुतः तं राजानं कर्तेति पूर्वेषां सङ्गन्धः तत्पुत्रः
अलकपुत्रः विशाखयूयः ततोऽराजको भाविष्यति ॥ ३ ॥

तत्पुत्रो राजकपुत्रः नन्दिवर्जितः तस्य पुत्राः पञ्च प्रद्योतनाः
प्रद्योतनसङ्घिकाः त इमे नृपा अष्टात्रिंशोत्तरशतम् इत्यस्य
समा इति शेषः । अयं काळावधिः एवमग्रेपि मोक्षयन्ति पाण्ड-
विष्यन्ति ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भीमनुमते नमः ।

पद्मावासाख्यं नत्वा पद्मभूषणसङ्गीडयम् ।

द्वादशस्कन्धं व्याकुपे द्वादशात्मप्रीत्यै नित्यम् ॥

॥ १ ॥

भीमारायणकृतसशिष्टवंशाधिकयनेन तन्माहात्म्यमेव कथ-

यत्यस्मिन् स्कन्धे; तत्र पृथमेऽध्याये वंशशेषं कथयति-य इति
अस्यः वंशावसानमवः कस्य वंशान्ते भव इत्यत उक्तं बाह्-
द्वय इति स्मामिनं रिपुञ्जयमात्मजं खस्वेति शेषः ॥ २ ॥

बह्वंशस्य प्रद्योतस्य सुतः पाण्डको नाम यत्तादृश्यस्वाव्ययत्वात्-
पृष्टी बह्ना, यः पाण्डको यस्य यत्पाण्डकः स तस्य सुत इति ॥ ३ ॥

प्रद्योतनेन माक पञ्च तेषां राज्यावधि काळमाह-मष्टेति ।
मोक्षयन्ति पाण्डयन्ति "भुजां नयन्" (१ । ३ । ६६) इत्यतः
परस्मैपदं पूर्ववंशवैलक्षण्यप्रद्योतनार्था वा व्यत्यासः ॥ ४-७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

भीराधाकृष्णाऽयां नमः ।

द्वादशकमसन्दर्भे सन्दर्भायां समाहृतिः ।

क्रियते यन्निवेशेन स मदन्यगन्तगतिः ॥

१ ॥

तदेवमेकादशस्कन्धपर्यन्तप्रत्येन निजामोहं भीकृष्णवृक्ष-
माभयं यथावन्निरूप्य पुराणोपसंहाराय द्वादशस्कन्धं प्रार-
भ्यते यत्र तदन्तर्गतानि लोकानां दुःखमेव व्याप्तिरिति दर्श-
यित्वा कथाश्रितं भजतां तु निस्तारः स्यादिति दर्शयिष्यते
भीशुक उवाच योऽस्यो रिपुञ्जय इत्यादिना ॥ २-२४ ॥

भीमद्विजयचक्रवर्तिकृतसारायंदिनी ।

भीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः ।

प्रणम्य भीशुकं भूयः भीकृष्णं करुणायां वम ।

लोकनाथं जगन्नुः भीशुकं तमुपाभये ॥

गोपरामाजनप्राणप्रवसेतिप्रभूणां व ।

तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं वदे ॥

त्रयोदशमिरध्यायेद्वादशे तु चतुर्विधः ।

निरोध उक्तः भीकृष्णकथाप्यत्रोपसंहृता ॥

त्रिमिरादौ कलेर्धर्मद्रोहिण्यः कथयते कथा ।

एकेन प्रवक्ष्यामि द्वादश्यां शुकपरीक्षितोः ॥

पुराणस्य तथैकेन मार्कण्डेयस्य च त्रिमिः ।

सूर्यस्याख्यानवृन्दस्य शास्त्रपूर्वैः क्रमाद्विमिः ॥

तत्र तु प्रथमे भाविभूमिपानां कथोच्यते ।

मागधाययजानानां कलिकल्मषशाखिनाम् ॥

१ ॥

तदेवं चन्द्रवंशावतंसस्य भीकृष्णचन्द्रस्य खरितामृतकथा-
मिन्धुः स्कन्धद्वयेन वर्णितस्तत्रैव लोकान् निमज्जयान्दयितुं
इदानीं तेषां ततोऽन्यत्र धैराग्यमुत्पादयितुं तस्मैव चन्द्रवंश-
स्यान्तिमो भावो वर्यते; तत्र चन्द्रवंशशाखायां पुरोर्वेश
उपरिचरोवसुः तस्य पुत्रो बृहद्रथः तस्य जरासन्धः तस्य
सहदेवः पुत्रोऽभूदित्युक्तं तवमस्कन्धे, पुनश्च तत्रैव सहदेवस्य
माजोरिस्तस्य भुतभवा इत्येव रिपुञ्जयान्ता विंशतिर्भाविनो
राजानो निरूपिताः अत्र स्कन्धे तदुपरितनं वंशं सकुरादि-
होपैर्मंजिनीभूतं वर्णयति, योऽस्य इति । रिपुञ्जय एव पुरञ्जयः

शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तस्मृतः ।

क्षेमधर्मा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्मजः ॥ ५ ॥

विधिसारः सुतस्तस्याऽजातशत्रुर्भविष्यति ।

दर्भकस्तस्मृतो भावी दर्भकस्याजयः स्मृतः ॥ ६ ॥

नन्दिवर्द्धन आजेयो महानन्दिः सुतस्ततः ।

शिशुनागा दशैवैते षष्ठ्यन्तरशतत्रयम् ॥ ७ ॥

समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुभ्रेष्ठ ! कलौ नृपाः ।

महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रीगर्भोज्ज्वो बली ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनामचक्रवर्तिकृतसारायेंदुशिनी ।

बौहद्रयः बृहद्रथवन्द्यः स्वामिनं रिपुञ्जयं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतं
राजानं करिष्यति यत् यस्य प्रद्योतस्य सुतः पाण्डवः पाण्ड-
कसंज्ञः प्रद्योतवन्ध्यात् प्रद्योतनाः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

श्रीनिष्ठाकाय नमः ।

श्रीकृष्णं यदनुध्यानात्मुक्तवन्धः परं प्रजेत् ।

नत्वा तं द्वादशस्कन्धे प्रदीपोऽयं विरच्यते ॥

अवशिष्टो निरोधोऽत्र वयंते विविचस्तथा ।

प्रासङ्गिकश्च वक्ष्येस्तत्प्रशस्तानुसारतः ॥

नवमस्कन्धे सूर्यवंशोद्भव इत्यादारा सोमवंशावलिः प्रोक्ता
तत्र श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रादुर्भावो वर्णितस्तच्छ्रवणजयप्रमर्तिश-
धेन तस्मैरुपगुणादिवभूत्सु राजानं प्रति तस्याभ्यभूतस्य भग-
वतः श्रीकृष्णस्य कर्ममुल्लङ्घ्य स्वरूपगुणादिवापिकाञ्जोलास्कन्ध-
द्वयेन निरूपिता एकादशे मुक्तिश्च वर्णिताऽधुनास्मिन्
स्कन्धे निरोध उच्यते, तत्र सर्वस्य प्राकृतपदार्थस्य कावन्तो
निरोध विषयत्वात्सर्वतो विरक्तः सन् हरिभजनेन आत्यन्तिक
सम्भवापरपयायं मुक्तिं सम्पादयेदिति निरूप्यते त्रिमिरध्यायैः
तत्र तावत् भाविसोमवंशावलिं पृच्छति-स्वभामानुगते इति ।
यदुबन्धस्य विभूषणो माभरणो भुक्तिमुक्तिप्रदश्च विनोदप्रद
इत्यर्थः । स्वभाम अमाकृतं लोकं गते सति यादवानां मध्ये
कस्य वंशाश्चिरकालस्यावित्वेनाऽभवत् एतन्मे आचक्ष्व ॥ १ ॥

उत्तरमाह—य इति । सोमवंशे यदुस्तपुत्रो पुरुषस्तद्वंशे उपरि
चरोषसुस्तस्य बृहद्रथस्तस्य जरासन्धस्ततस्तुतः सहदेवः
इत्युक्तं नवमस्कन्धे, सहदेवान्माञ्जोरिततः धृतराष्ट्र आदयो
रिपुञ्जवास्ता त्रिशतिसङ्ख्याकाः सविष्या राजानस्तत्रैवोक्ताः
तत्र योऽनयो रिपुञ्जय एव पुरञ्जवस्तस्यामात्यः शुनको नाम-
स्वामिनं पुरञ्जयं हत्वा मातमजं स्वपुत्रम् ॥ २ ॥

प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्ता करिष्यति ॥ ३ ॥

प्रद्योतनाख्याः अष्टत्रिंशोत्तरशतं समा इति शेषः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीवत्पत्रशाविने नमः ।

अशेषनिर्ज्वरवातिकरीटशुनिकबुंरम् ।

प्रीत्या श्रीकृष्णमणीकान्तचरणं शरणं ह्ये ॥ १ ॥

द्वादशस्कन्धमाधायशेषिनीं भक्ततोषिणीम् ।

टीकां भागवताचार्यः कुर्वेच्छ्रद्धायैमाधया ॥ २ ॥

राजोवाच ।

राजापरीक्षितधोखे, कि—हे मुने ! यदुबन्ध के विभूषण श्री-
कृष्णचन्द्र महाराज, जब अपने धाम को पधारि तिरुके पध्यात्
इस पृथ्वी में किसका राज्य हुआ, सा माप कृपा कर मेरे
भाग चर्चान करिये ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोलि, कि—हे राजन् ! बृहद्रथ के वंश में
एक * पुरञ्जय नामवाला राजा होगा, उसका मंत्री शुनक
अपने स्वामी राजा पुरञ्जय को मार कर प्रद्योत नामक अपने
पुत्र को राजा करेगा, उस प्रद्योत का पुत्र पालक होगा,
तिसका पुत्र विशाखरूप होगा, तिस से राजक नामवाला
पुत्र उत्पन्न होगा, तिस राजक से नन्दियर्जन पुत्र होगा, वे
प्रद्योत से लेकर नन्दियर्जन पर्यन्त पांच राजा प्रद्योतन के
वंशवाले एकसौ अठतीस १३८ वर्ष तक इस पृथ्वी पर
राज्य करेंगे ॥ २—४ ॥

* नवमस्कन्ध के पाईसमें अध्याय में यह कथा है, कि—चन्द्र-
वंशी राजा पुरुके वंश में उपरिचर वसु दृष्ट, तिनके बृहद्रथ-
राजा हुए तिनके जरासन्ध, तिनके सहदेव नामक पुत्र हुए,
उस सहदेवके माञ्जोरि तिनके धृतराष्ट्र इसरीतिसे सह-
देवकी पीसवी पीढीमें रिपुञ्जय नामक (शुकदेवजी के कथन
समय में मानी) राजा हुए, उनरिपुञ्जय काही पुरञ्जय बह
भी नाम है, उसी रिपुञ्जय से आगे जो राजा हुए, तिनका नि-
रूपण इस स्कन्ध में करते हैं ॥

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ।

ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्वधार्मिकाः ॥ ९ ॥

स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः ।

शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥ १० ॥

तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ।

य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानः स्म शतं समाः ॥ ११ ॥

नव नन्दान् द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।

तेषामभावे जगतीं मौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

नन्दो नाम कश्चिन्महापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः धनस्य वा पतिर्भविष्यति अत एव महापद्म इत्यपि तस्य नाम ॥ ९ ॥

एकमेव छत्रम् यस्यां तां पृथिवीम् शासिष्यति पाल-
यिष्यति क्षत्रोत्सादने दष्टान्तः भार्गवः परशुराम इव ॥ १० ॥

समाः सप्तसप्तत्यम् ॥ ११ ॥

नवनन्दान् नन्दं च तत्पुत्रांश्चेत्येवं नव प्रपन्नान् शरणागतान् विश्व-
स्तान् विवृणोतान्वा द्विजः कौटिल्यवार्त्तावनादिपर्यायश्लाघकः
उद्धरिष्यत्युन्मुखविष्यति मौर्या मौर्ध्वसंज्ञाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

ततः प्रद्योतनेऽयः शिशुनागो भविता तस्मिन् शिशुनागसुतः काक-
वर्णः तस्य काकवर्णस्य सुतः क्षेमधर्मा तस्माज्जातस्तु क्षेत्रज्ञः ॥ ५ ॥

विधिसार इति तस्य क्षेत्रज्ञस्याजातशत्रुरित्यस्य विधिसारा-
दित्यादिः तस्मिन् अजातशत्रुसुतः ॥ ६ ॥

नन्दिनन्देन इति अजयः अज यस्यात्मजः तस्मिन् नन्दि-
नन्देन सुतः ॥ ७ ॥

कुरुक्षेत्रेण सन्धोषने महानन्दिमुत इति हे राजन् ! ॥ ८ ॥

महापद्मपतिरिति अन्वर्थं नाम महापद्मसङ्ख्यायाः सेनाया
धनस्य वा पतिरिति स च (शूद्रा) शूद्रागर्भोद्भवः बह्वी अधिक-
बलयुक्तश्च क्षत्रकुलविनाशकश्च नन्द इति तस्यैव नामान्तरं
अतोयं शूद्रागर्भोद्भव अतएव तत आरभ्य नृपाः शूद्रप्राया
अधार्मिकाश्च भविष्यन्ति ॥ ९ ॥

स इति महापद्म इति नामैकदेशग्रहणं महापद्मपतिः अनु-
ल्लङ्घितशासनः प्रजाभिरनुल्लङ्घितमात्मशासनं यस्य सः एकमेव
छत्रं यस्यां तथाभूतां पृथ्वीं शासिष्यति पालयिष्यति द्वितीयो भार्गवः
परशुराम इव ॥ १० ॥

तस्येति तस्य महापद्मपतेः सुतान्विशिनष्टि—च इति सहस्रं
संघत्सरात् ॥ ११ ॥

नवनन्दानिति नन्दशब्दस्तस्मिन्परश्च “आत्मा वै पुत्रः” इति
भृत्यपुरोधात् अतएव नन्दानिति बहुवचनेन चेति विशेषणं च
तान् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चिद्विद्वत्तद्वानुकः कौटिल्यवार्त्ताव

नाक्यो द्विज उद्धरिष्यति उन्मुखविष्यति नाशयिष्यति यावत्
नतस्तेषां सपितृकायां सुमाल्यप्रमुखानामभावे तेष्वतिकान्तेषु
रथयेः । एवं सोमवंशे समाप्ते मौर्ध्वसंज्ञा मोक्षयन्ति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जलीयंकृतपदरत्नावली ।

महानन्दिं विशिनष्टि—महानन्दिरिति ॥ ८ ॥

महानन्दिवंशभवः क इति । कश्चिदिति महापद्मसङ्ख्यायाः
सङ्ख्याता सेना महापद्मा तस्याः पतिः कुलक्षत्रविनाशकृत्
ततः कुलक्षत्राभावात् ॥ ९ ॥

स महापद्मो नाम्ना नन्दः ॥ १०-११ ॥

नन्देन सह नवसङ्ख्याग्रन्दाग्रन्ध्वंशजानुद्धरिष्यत्यापद् इति
शेषः । मौर्ध्वं मुरवंशजाः हीनजातयः कैवर्त्तः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंर्शिनी ।

आजयः अजस्य सुतः एकारमध्यत्वमर्थम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स नन्दः महापद्मपतिरित्यात्ममहापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः
धनस्य वा पतिरित्यात्ममहापद्मः क्षत्रविनाशकृत्वे दष्टान्तः भार्गवः
परशुराम इव ॥ १०-११ ॥

नवनन्दान् नन्दं च तत्पुत्रानाष्टौचेत्येवं नव प्रपन्नान् विश्व-
स्तान् द्विजश्लाघकः उद्धरिष्यति उन्मुखविष्यति मौर्याः
मौर्ध्वसंज्ञाः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छकटवर्कृतसिद्धार्थप्रदीपः ।

ततः प्रद्योतानन्तरम् ॥ ५ ॥

अजयः अजस्य सुतः ॥ ७-८ ॥

महापद्मपतिः महापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः धनस्य वा पतिः
कश्चिन्नन्दनामकः क्षत्रविनाशकृत् भविष्यति तत आरभ्य
नृपाः शूद्रप्रायाः भविष्यन्ति ॥ ९ ॥

स नन्दः महापद्म इत्यपि तस्यैव नामान्तरम् न बहुलङ्घनं
शासनमात्रा यस्य स एकमेव क्षत्रं यस्यां तां शासिष्यति पाल-
यिष्यति द्वितीयो भार्गवः परशुराम इव ॥ १० ॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्यति ।
तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्धनः ॥ १३ ॥
सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशःसुतः ।
शाक्षिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥ १४ ॥
हातधन्वा ततस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः ।
मौर्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् ॥ १५ ॥
समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्भव ! ।
(हत्वा बृहद्रथं मौर्यं तस्य सेनापतिः कलौ ।
पुष्पमित्रस्तु शुक्राङ्गः स्वयं राज्यं करिष्यति) ॥०॥ विज० ।
अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठोऽथ भविष्यति ॥ १६ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य नन्दस्य समाः सम्भ्रंसरान् ॥ ११ ॥
नन्दानिति एको नन्दः मष्टौ सुमादयप्रमुखास्तपुत्राः एवं
नवसङ्ख्याकान् प्रजाः मन्दयन्तीति नन्दास्तान् प्रजापावन-
परान् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चित् विश्वस्तघातकः कौटिल्य-
वास्यायननामकश्चाणक्यः उद्धरिष्यति उन्मूढविष्यति मौर्या
मौर्यनामकाः जगति मोक्षयन्ति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

तिसके पश्चात् शिशुनाग नामक राजा होगा, तिसका पुत्र
काकष्य राजा होगा, उसका पुत्र क्षेमधर्मा राजा होगा, तिसका
शुन क्षेत्रज्ञ राजा होगा ॥ ५ ॥

क्षेत्रज्ञ का विधिसार पुत्र होगा, तिसका अजानशत्रु नाम-
पुत्र राजा होगा, तिसका पुत्र दमक होगा तिसका अजय नामक
पुत्र राजा होगा ॥ ६ ॥

अजय का पुत्र नन्दवर्धन, तिसका पुत्र महानन्दि होगा,
हे राजन् ! कलियुग में इस प्रकार शिशुनाग वंश। ये दश-
राज तीनसौसाठ (३६०) वर्षे पश्चात् पृथिवी के राज्य को
भोगेंगे ॥ और हे राजन् ! महानन्दि का पुत्र एक शूरी के गर्भ
से पैदा होगा और बड़ा बली होगा ॥ ७-८ ॥

और वह महापद्म सेना का अथवा महापद्म संख्या
वाले द्रुप का पति होगा और उसका नन्द ऐसा नाम होगा
वह क्षत्रियों के वंश का नाश करने वाला होगा । उससे
पीछे राजा लोग शूद्रमाय और अधार्मिक होंगे ॥ ९ ॥

वह महापद्म अर्थात् नन्द एक छत्र पृथिवी पर राज्य
करेगा और उसकी आज्ञा को कोई भी उल्लंघन नहीं कर
सकेगा, जिस प्रकार परशुराम जी ने पृथिवी का शासन
किया, वैसेही वह भी पृथिवी का शासन करेगा ॥ १० ॥

[२]

सुमादय से भाई लेकर उस नन्द के आठ पुत्र होंगे
जो कि-राजा होकर इस पृथिवी पर सौ वर्ष तक राज्य
करेंगे ॥ ११ ॥

उस समय कोई एक आणिक्य नामा ब्राह्मण, पिता
पुत्र सहित उन नवों नन्दों को विश्वास देकर राज्य से
उखाड़ देगा, जब वे नव नन्द नहीं रहेंगे, तब उनके अमाव
काळ में कलौ में पृथिवी को मौर्य लोग भोगेंगे ॥ १२ ॥

भीमशुक्रामिश्रकृतभाषायेदीपिका ।

कथं भोक्ष्यन्ति ? तदाह—स एवेति । चन्द्रगुप्तं मौर्यप्रथमम् ॥
१३ ॥ १४ ॥

तेषां प्रथमो दशरथः पराशरादिभिरुक्तोऽप्राप्यनुसम्भेयः
तेन सह मौर्या दश सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं सप्तत्रिंशदुत्तरं शतं
समाः ॥ १५-१७ ॥

भीमशुक्रराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रविक्रिका ।

के पुनस्ते मौर्याः ? कथं च भोक्ष्यन्ति ? तदाह—स एवेति
त्रिभिः, यन्तेषां नानामूर्खतां द्विजः स एव मौर्यसंघं प्रथमं
चन्द्रगुप्तसंघं नाम खलुतम् राज्येऽभिषेक्यति तत्सुतः चन्द्रगुप्त-
सुतः ततः वारिसारानन्तरं तत्सुतोऽशोकवर्धनसुतः ॥ १३ ॥

तस्याऽशोकवर्धनस्य ॥ १४ ॥

ततः मौर्या इति वक्ष्यति चन्द्रगुप्तादयो नवैव तथापि
पराशरादिभिश्चन्द्रगुप्तादिषु दशरथ एक उक्तः तदभिप्रायेण एते
दशेत्युक्तम् । यद्वा, चन्द्रगुप्तस्य चः पिता तेन सह दशैव इत्युक्तम्
सप्तत्रिंशच्छतापरं सप्तत्रिंशदुत्तरशतं समा इत्यर्थः । कुरुकुलो-
द्भवति सम्बाधनम् ॥ १५ ॥

अग्निमित्र इति । मौर्यसङ्घकस्य बृहद्रथस्य सेनानीः पुष्पमित्रो
नाम क्षामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति अग्निमित्रादयो नव

वसुमित्रो मद्रकश्च पुत्रिभ्यो भविता ततः ।

ततो घोषः सुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति ॥ १७ ॥

ततो भागवतस्तस्मादेवभूतिरिति श्रुतः ।

शुक्रा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ॥ १८ ॥

ततः काश्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान् नृप ! ।

शुक्रं हत्वा देवभूतिं कश्वोऽमात्यस्तु कामिनम् ॥ १९ ॥

स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ।

तस्य पुत्रस्तु भूमिप्रस्तस्य नारायणः सुतः ॥ २० ॥

(सुशर्माख्यो ऽयं नृपतिः कण्वानां भविता ततः) । (वि३०)

(नारायणस्य भविता सुशर्मा नाम विश्रुतः ॥) सिद्धान्तप्रदीपः)

काश्वानां इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति वर्षाणां च कलौ युगे ॥ २१ ॥

भीमक्षीरराज्यवत्त्वायर्कतुमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नदंश्वा दशैते शुक्रसंज्ञाः वर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्ष-
शतं भोक्ष्यन्ति इति सम्बन्धः ॥ १६-१८ ॥

भीमक्षिजवधजतीयेकतपदरत्नावली ।

कथं भोक्ष्यन्तीत्यत आह—स एवेति । स एव नवनन्दा-
चार्यः ॥ १३-१४ ॥

मौर्वसंज्ञा अपि मौर्वः ॥ १५-१६ ॥

वैश्वस्यत्वात् कथयति—इत्येति । पुष्पमित्र इत्यादि जाति-
प्रयुक्तं नाम शुक्रइत्यादि विशेष नाम ॥ ० ॥

भीमक्षिभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

कथं भोक्ष्यन्ति? इत्यत आह—स एवेति । चन्द्रगुप्तं मौर्येषु प्रथमं
ततश्चेति चकारात् विष्णुपुराणोक्तो दशरथो ज्ञेयः ॥ १३-१४ ॥

तत्पदनन्तरं राजा सप्तत्रिंशदुत्तरशतं समाः ॥ १५ ॥

बृहद्रथस्य सेनापतिः स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति स
पुष्पमित्रो नाम शुक्रानां प्रथमः ततोऽग्निमित्राद्व्यो नव इत्येवं
शुक्रा दश द्वादशाधिकं वर्षशतम् ॥ १६-१८ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथं भोक्ष्यन्ति? के च ते मौर्वः? तदाह, स इति सार्ध-
स्त्रिभिः । चन्द्रगुप्तं मौर्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

चन्द्रगुप्ताद्व्यो द्विजेन सहिता दश मौर्याः सप्त त्रिंशच्छतो-
त्तरं सप्तत्रिंशदुत्तरं शतम् ॥ १५ ॥ १६-१७ ॥

भाषा टीका ।

वही प्राक्ष्ण चाणिक्य प्रथममौर्यराजा चन्द्रगुप्त को राज्य
पर अभिषेक करेगा, उसका पुत्र बारिसार राजा होगा,
तिस्का अशोकवर्धन पुत्र राजा होगा ॥ १३ ॥

उस अशोकवर्धन का पुत्र सुयश नामक राजा होगा,
तिस्र सुयश का पुत्र सङ्गत राजा होगा, तिस्का पुत्र शालि-
शूक राजा होगा, तिस्का पुत्र सोमशर्मा राजा होगा ॥ १४ ॥

तिस्के पश्चात् सोमशर्मा का पुत्र शतधन्वा राजा होगा
तिस्का पुत्र बृहद्रथ राजा होगा, ये दश राजा लोग मौर्य
होंगे । और हे कुरुकुलोद्भूत! राजन्! ये लोग एकसौ सत्तीस
(१३७)वर्ष तक कलियुग में पृथिवी पर राज्य करेंगे बृहद्रथ का
सेनापति पुष्पमित्र ही शुक्रलोगों में प्रथम राजा होगा तिस्का
अग्निमित्र, तिस्का सुज्येष्ठ पुत्र होगा ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

बृहद्रथस्य सेनापतिः पुष्पमित्रो नाम स्वामिनं बृहद्रथं
हत्वा राज्यं करिष्यति स च शुक्रानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रा-
द्व्यो नवैतेषाम् शुक्रा दश वर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्ष-
शतम् ॥ १८ ॥

कथं कथयान् याचयति? तदाह—शुक्रमिति । परस्त्रीकामिनं
देवभूतिनामानं शुक्रम हत्वा तदमात्यो वसुदेवनामा कथयो
राज्यं करिष्यति ॥ १९ ॥

हत्वा कायं सुशर्माणं तद्भृत्यो वृषको बली ।

गां मोक्षयन्धजातीयः कश्चिच्छालमसत्तमः ॥ २२ ॥

कृष्णानामाऽथ तद्भाता भविता पृथिवीपतिः ।

श्रीशान्तकर्षस्तपुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः ॥ २३ ॥

लम्बोदरस्तु तपुत्रस्तस्माच्चिबिलको नृपः ।

मेघस्त्रातिश्चिबिलकादटमानस्तु तस्य च ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

कायवानां चतुर्थः सुशर्माणः द्वेयः ॥ २० ॥

इमे वसुदेवादयः कायवायना वर्षाणां त्रीणि शतानि
पञ्चत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं मोक्षयन्ति ॥ २१ ॥

कायवानामन्तिमं सुशर्माणं हत्वा बली नामा तद्भृत्यो गां
मोक्षयति ॥ २२—२५ ॥

भीमदशानसुरिकृतशुकपञ्चम ।

कयवानिति बहुवचनं तत्सन्तानस्यापि विवक्षा निब-
धनम् ॥ १८ ॥

तस्य कयवस्य ॥ २०—२७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कायवानिति । हे नृप ! अल्पगुणान् गुणहीनान् कायव-
सेवान् यास्यति तदधीना भविष्यति तैः पाजिता मनिष्यतीति
बावत् के पुनस्ते कायवाः ? कथं च तांवाक्यनीत्यत्राह—शुक्र-
मिति साज्ज्वलेन । यः शुक्रमंजो देवभूतिस्ते कामिने
श्रीलाजसं हत्वा तदमात्यः कायवः वसुदेवो नाम स्वयमेव करि-
ष्यति महामत इति पाठे सम्बोधनं तस्येति इमे वसुदेवा-
दयः कायवायनसंज्ञाः पञ्चत्वारिंशदधिकशतत्रयं समा
मोक्षयन्तीत्यर्थः । अत्र नारायणस्य सुतः सुशर्माणामा इष्टव्यः
“हत्वा कायं सुशर्माणम्” इत्युत्तरग्रन्थानुरोधतः ॥ १६—२१ ॥

तद्भृत्यः सुशर्माणो भृत्यः बली बलीकनामा गां पृथिवीं
कश्चिच्छालमिति अत्यल्पवृत्तज्जोगकालस्यानादरेण सङ्गृह्य न
कृता ॥ २२ ॥

कृष्णनामेति तद्भाता बलीकभाता ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीयकृतपद्मनाभटी ।

॥ १७ ॥

शुक्राः शुक्रमंजयाः ॥ १८ ॥

कयवाः शुक्रमंजयाः तान्नुपान्वास्यति अल्पगुणा अपेक्ष्यादि-
गुणसम्पत्तिरहिताः कथं कयवास्यास्यतीत्यत आह—शुक्र-

मिति । शुक्रं शुक्रारूपं राजानं देवभूतिं हत्वा नाम्ना वसुदेवः
कयवः तस्य शुक्रमंजयाः कामिने प्राप्स्यकर्मसकम् ॥ १९ ॥

कायवायनाः कयववंशभवाः कयवानां चतुर्थः सुशर्मा
इमे च वसुदेवादयः कायवायनाः वर्षाणां त्रीणि शतानि
पञ्चत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं मोक्षयन्ति तस्य सुशर्माणो
भृत्यः ॥ २०—२२ ॥

तस्य वृषकस्य भाता ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

कथं कायवान् यास्यति ? तत्राह शुक्रमिति । परस्त्रीकामिने
देवभूतिनामानं शुक्रं हत्वा ॥ १८—२० ॥

वसुदेवादयः कायवायनाः ॥ २१ ॥

सुशर्माणमिति कायवानामन्तिमः सुशर्मा द्वेयः बली बलि-
सङ्गः ॥ २२—२५ ॥

भीमरत्नकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हशेते इति । बृहद्रथनामकस्य मौबेस्व सेनापतिः पुत्रः
मित्रसेनः बृहद्रथं हत्वा राज्यं करिष्यति स शुक्रानां प्रथमः
तद्वत्स्या अग्निमित्रादयो न च एवं शुक्रा वृशसङ्गशकाः वर्ष-
शताधिकं कतिपयवर्षाधिकं शतम् ॥ १८ ॥

अल्पगुणान् वीर्यशीर्षादिगुणलेशयुक्तान् कयवसेवान् यास्यति
कथं यास्यति ? तदाह—शुक्रमिति । वसुदेवसेनः कयवः
॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥

बलीनामा ॥ २२—२५ ॥

भाषा टीका ।

सुज्येष्ठ का पुत्र वसुमित्र राजा होगा, तिसका भद्रक,
तिसका पुषिन्द पुत्र होगा, तिसका सुत घोष, और घोष
का पुत्र वज्रमित्र राजा होगा ॥ १७ ॥

तिस वज्रमित्र से भागवत, भागवत से देवभूति पुत्र होगा
बे शुक्र लोग वृशहो भी एक सौ बारह ११२ वर्षे पर्यन्त इस
पृथिवी के राज्य को भोगेंगे ॥ १८ ॥

हे नृप ! तिसके पश्चात् यह भूमि अल्प गुणवाले कायव

अनिष्टकर्मा हावेवस्तवकस्तस्य काऽऽत्मजः ।
 पुरीषभीरुस्तपुत्रस्ततो राजा सुनन्दनः ॥ २५ ॥
 चकोरो बहवो यत्र शिवस्वातिररिन्दमः ।
 तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः ॥ २६ ॥
 मेदशिराः शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः ।
 विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चन्द्रविज्ञः सलोमधिः ॥ २७ ॥
 एते त्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्यब्दशतानि च ।
 षट्पञ्चाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन ! ॥ २८ ॥
 सप्ताभीरा आनभृत्या दश गार्दभिनो नृपाः ।
 कङ्काः षोडश भूपाला भविष्यन्त्यतिलोलुपाः ॥ २९ ॥
 ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्दशतुरुष्ककाः ।
 भूयो दश गुरुगडाश्च मौना एकादशैव तु ॥ ३० ॥
 एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दशवर्षशतानि च ।
 नवाधिकां च नवर्ति मौना एकादश क्षितिम् ॥ ३१ ॥
 भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग ! ग्रीणि तैः संस्थिते ततः ।
 किलिकिष्वायां नृपतयो भूतनन्दोऽथ यङ्गिरिः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जोगों पर जायगी, उस समय बड़ा बुद्धिमान कण्व जो बसुदेव नामवाला, देवभूति शुङ्ग का मन्त्री होगा, वह परस्त्री सम्पत् देखे अपने स्वामी देवभूति शुङ्ग को मारकर स्वयं आपसी राज्य करेगा, तिस का पुत्र भूमित्र राजा होगा तिसका पुत्र नारायण नामक राजा होगा ॥ २६ ॥ २० ॥

ये चारों कण्ववंशी राजा कलियुग में तीन सौ पैंतालीस ३४५ वर्ष पर्यन्त पृथिवी का राज्य करेंगे ॥ २१ ॥

तदनन्तर सुधर्मा नामवाले काण्व राजा का सेवक वृषत्र (नोच जाति) बली बड़ा दुष्ट अन्धजानि वाला, उसी अपने स्वामी सुधर्मा को मार कर कुछ काछ पृथिवी का राज्य करेगा ॥ २१ ॥

तिरुके पीछे उसका भ्राता कृष्ण नाम वाला पृथिवी का पति होगा, तिरुका पुत्र भीशान्तकण्य नाम वाला होगा, तिरुका सुत पौर्यमाण राजा होगा, ॥ २३ ॥

तिरुका पुत्र लम्बोदर राजा होगा, तिरुका पुत्र विकल नाम वाला राजा होगा, विकल से मेघ खाति पुत्र होगा, मेघ खातिका पुत्र अटमान नामक राजा होगा ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकुलमावायंशीपिका ।

यत्र येष बहुसंज्ञस्वपुत्रे चरमः शिवस्वातिनामा मभिता ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आवभृताः अवभृतिनगरी तद्वाजानः ॥ २९ ॥ ३० ॥

एते आभीरादयो मौनव्यतिरिक्ताः पञ्चषष्टिनृपा एकादशताधिकं वर्षसहस्रं पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ततः पूर्वोक्ता एवैकादशमौनास्त्रियव्यब्दशतानि क्षितिं भोक्ष्यन्ति ॥ ३१ ॥

तैः संस्थिते तेषु सृतेषु किलिकिष्वायां पुर्वा नृपतयो भविष्यन्तीत्युत्तरेणाश्विनः ॥ ३२ ॥

भीमवर्शनसूरिकृतशुकपक्षीचम ।

एत इति एतद्व्यतिरिक्तनृपतिपरः अनन्तमेव मौनाणां पुण्यं उक्तत्वात् इति ॥ २८—४३ ॥

भीमव्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रबिम्बिका ।

अनिष्टकर्मेति । तस्याटमानस्यानिष्टकर्मा सुत इति पूर्वेषु सम्बन्धः हावेवोऽनिष्टकर्मेणः सुत इति ॥ २५ ॥

चकोर इति यत्र येषु बर्षीकसंज्ञेषु शिवस्वातिनाम चरमो

शिशुनन्दिभ तद्भ्राता यशोनन्दिः प्रवीरकः ।

इत्येते वै वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि वट् ॥ ३३ ॥

भीमजीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मविता इत्यर्थः । अरिश्ममेति सम्बोधनं सविसर्गपाठे शिष्याते विशेषणम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

एत इति । एते बलीकनामानः पञ्चविंशतिनृपतयः पृथिवीं मोक्षयन्तीति सम्बन्धः । वर्षसङ्ख्यामाह—त्रिंशत्तन्वावर्षशतानि वट्पञ्चाशच्चिति वट्शतियुत्तरचतुश्शतं वर्षाणीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सतेति । ततः सप्तभीरसङ्ख्या भाव्या इति उत्तरेश्यान्वयः । तान् विंशतिनि—आवभृत्या अवभृतिनगरी तस्या राजानः मानभृत्य-सङ्ख्या वा सप्त भाव्याः तान् विंशतिनि, आभीराः आभीरजानीवाः ततो दशगर्भिनः तस्यसङ्ख्या एवमप्रति चोच्यं खोलुपाः कामिनः ॥ २९-३० ॥

एते मोक्षयन्तीति । मौना एकादश क्षितिम् इति मौनानां काळावधेः पृथगेव वक्ष्यमाणावादेन इत्यनेन तेष्वोऽप्ये परामृद्वशे दशवर्षशतानि नवाधिकाश्च नवतिम् इत्येकौनेकादशशतवर्षाणि इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अहुं हे राजन् ! संस्थिते इति माघे क्तः तैमौनेः संस्थायां तत्कृतके मरण्ये तेषु मृतेषु नेष्यति यावत् किञ्चकिञ्चाया पुरी तस्यां भूतनन्द इत्यादयो नृपतयः भूतनन्दाव्या बहुतरुशतं वर्षाणि मोक्षयमाणा भविष्यन्ति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमजिजयवजनीयंकृतवदरनाचली ।

हावेवः ह्यारमेवः ॥ २५-३० ॥

एते आभीरादयो मौनव्यतिरिक्ताः पञ्चपट्टिनृपा एकोन शताधिकं वर्षसहस्रं पृथिवीं मोक्षयन्ति ततः पूर्वोक्ता एव एकादश मौनाः त्रीण्यवशतानि क्षितिं मोक्षयन्ति मौनाः मौन-कुले जाताः एकादश त्रीणि अवशतानि ॥ ३१ ॥

कुले मौनकुले संस्थिते नष्टे किञ्चकिञ्चायां नगरी तस्य शिशुनन्दिभ्राता भूतवन्दोपचक्रुर्युक्ताः वट् वट् वर्षाण्यधि-कानि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमजीविगोक्षामिकृतकर्मसम्भवं ।

अनिष्टकमेति हावेवस्य विशेषणम् ॥ २५ ॥

यत्र तेषु अष्टसु अनुक्तेषु नवमः शिष्यातिरिक्त्यर्थः । इति-शिविचरितः गोमतीपुत्रपुरीमन्तो द्वौ ॥ २६ ॥

अग्रे वाज्वादिस्त्रयोमधिपर्यन्ताः पृथक् पृथग्गव्या इति विशेषः ॥ २७-४३ ॥

भीमजिभवाचकवर्तिकृतसारायंशशिमी ।

न तेषु बहुसङ्ख्येषु अष्टसु नवमः शिष्यातिनामा भवति ॥ २६-२८ ॥

आवभृत्या अवभृतिनगरी तत्र मवाः ॥ २९-३० ॥

[३]

एते मौनव्यतिरिक्ताः आभीरादयः पञ्चपट्टिनृपाः मौना-व्यतिरिक्ताश्च त्रीण्यवशतानि ॥ ३१ ॥

तैमौनेः संस्थिते मृते सति किञ्चकिञ्चायां पुट्याम् ॥ ३२ ॥

भीमज्जुकरेवकृतसिद्धास्तप्रवीणः ।

यत्र येषु चकोरः अनवमः कैश्चिद्वर्षाः भेष्ट इत्यर्थः ॥ २६-२७ ॥

एते बलिप्रभृतयो नृपतयः पृथिवीं त्रिंशत्तन्वावर्षशतानि च वट् पञ्चाशच्च मोक्षयन्ति ॥ २८ ॥

आवभृतिनगरी तद्राजानः आवभृताः ॥ २९ ॥ ३० ॥

एते मौनव्यतिरिक्ताः आभीरादयः पञ्चपट्टिनृपाः शतवर्ष शतानि नवाधिकां नवतिं च मोक्षयन्ति एकादश मौनान् ॥ ३१ ॥

त्रीणि अवशतानि मोक्षयन्ति तैमौनेः किञ्चकिञ्चायां पुट्यां नृपतयो भविष्यन्तीत्युत्तरेश्यान्वयः ॥ ३२ ॥

भापाटीका ।

तिस्का पुत्र अनिष्टकर्मा, तिस्का पुत्र, हावेव, तिस्का पुत्र तखक, तिस्का पुत्र पुरीवभीरु' तिस्का पुत्र सुनन्दन राजा होगा ॥ २५ ॥

हे रिपुमन ! सुनन्दन का चकोरक पुत्र होगा, तिस चकोरक के बहु संवक नव पुत्र होंगे, तिनमें नवम शिष-खाति पुत्र होगा, शिषखाति का गोमतीपुत्र तिससे पुरीमाधु पुत्र होगा ॥ २६ ॥

तिस्के मेदशिरा, तिस्के शिवस्कन्ध, तिस्का पुत्र बहभी, तिस्का पुत्र निजय, तिस्का चन्द्रविह, तिस्का सखामधि पुत्र होगा ॥ २७ ॥

हे कुनन्दन ! वे तीन ३० राजाओं का आरसीकूपन ४५६ वर्ष तक इस पृथिवी के राज्य का भोगेंगे ॥ २८ ॥

तदनन्तर अवभृति नगरी के सप्त ७ राजा आभीर जाति के (महीर) होंगे, तिनके पीछे दश १० राजा गार्भिन होंगे, तदनन्तर सोलह १६ कङ्कु नामक राजा होंगे, और वे बड़े खोलुप अर्थात् खोमी इयभिलारी होंगे ॥ २९ ॥

तिनके पीछे आठ पयवन राजा होंगे, तिनके पश्चात् चौदह १४ गुरुफ राजा होंगे, तिन के पीछे दश १० गुरुपट राजा होंगे, तिन के पीछे ग्यारह ११ मौन खोग राज्य करेंगे ॥ ३० ॥

वे आभीरों से लेकर गुरुपट पर्यन्त मौनों को छोड़कर सब पैसठ ६५ राजा खोग एकसहस्र निध्यानव १०६६ वर्ष पर्यन्त राज करेंगे, और एकादश मौनखोग जोड़ें, सो तो इस पृथिवी को तीनसौ ३०० वर्षतक भोगेंगे, जब वे मौन खोग मरजायेंगे तिस्के पीछे किञ्चकिञ्चा नगरी में राजाजोग होंगे, तहाँ प्रथम भूतनन्द राजा होगा, तिस्के पीछे वीगिर नामक राजा होगा ॥ ३१-३२ ॥

भीमज्जामिकृतभाषायेदीपिका ।

अधिकानि च वट्पुर्वाणि ॥ ३३ ॥

तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः ।
 पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च ॥ ३४ ॥
 एककाला इमे भूपाः सप्तान्ध्राः सप्त कोसलाः ।
 विदूरपतयो भाव्या निषधास्तत एव हि ॥ ३५ ॥
 मागधानां तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरजयः ।
 करिष्यत्यपरो वर्णान् पुलिन्दयदुमद्रकान् ॥ ३६ ॥
 प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ।
 वीर्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि ।
 अनुगङ्गामाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥ ३७ ॥
 सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अबुदमालवाः ।
 ब्राह्म्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः ॥ ३८ ॥
 सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम् ।
 भोक्ष्यन्ति शूद्रा ब्राह्म्याया स्लेच्छाश्चाऽब्रह्मवर्चसः ॥ ३९ ॥
 तुल्यकाला इमे राजन् ! स्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः ।
 एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिभूतभाष्येदीपिका ।

तेषां भूतनन्दादीनां यथावथ बाह्लिकनामानस्त्रयोदश सुताः भविष्यन्ति अथ पुष्पमित्रो नामाऽन्यो राजन्यः अथ च दुर्मित्रो नामपुत्रः ॥ ३४ ॥

तथा सप्तान्ध्राः कोसलाः विदूरपतयो निषधाश्च एते च तप्त-
 देशनामभिः प्रख्यातास्तुल्यकालाः अथ इमयडलेषु भूपास्तत
 एव तेषां बाह्लिकेभ्य एव भाव्या भविष्यन्ति ॥ ३५ ॥

ततश्च मागधानां तु राजा विश्वस्फूर्जिनां भविता स च
 पूर्वोक्तात्पुरजयादपरः पुरजय इति प्रसिद्धः सन् वर्णां ब्राह्म्या-
 दीन् पुलिन्दयदुमद्रकसङ्घान् स्लेच्छप्रायान् करिष्यति अपरा-
 निति पाठे अम्बान् पुलिन्दास्सङ्घान् स्लेच्छप्रायान् करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किञ्च कृत्वाऽब्रह्मभूयिष्ठा अत्रैव यथेष्टपञ्चुराः सतीः प्रजाः
 स्थापयिष्यति पाषाण्यिष्यति स च पद्मवत्यां पुरि वसन् अनु-
 गङ्गां गङ्गाद्वारमारुह्य प्रयागपर्यन्तं गुप्तां पाषाण्यिष्यति मेदिनीं
 भोक्ष्यति ॥ ३७ ॥

तदनन्तरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा ब्राह्म्या उपनयन
 दहिता भविष्यन्ति ॥ ३८ ॥

अब्रह्मवर्चसः वेदाचारदूष्याः ॥ ३९ ॥

इमे च स्लेच्छप्राया भूभृतस्तुल्यकाला भविष्यन्ति । किञ्च,
 एते सर्वेऽधर्माऽनृतपरा अधर्मेऽनृते च परिनिष्ठिताः फल्गुदा
 अत्यपराधतारः ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतराप्रवाच्येकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषां भूतनन्दादीनां बाह्लिकसङ्घास्त्रयोदश सुताः भवितारो
 भविष्यन्ति इति तथा पुष्पमित्रो नामाऽन्यो राजान्यः अथ
 दुर्मित्रनामा पुत्रः ॥ ३४ ॥

तथा सप्तान्ध्राः कोसलाः विदूरपतयः निषधाश्च तप्तदेशनामभिः
 प्रख्याताः अथ इमयडलेषु भूपास्तत एव बाह्लिकेभ्य एव
 भविष्यन्ति ते तेषां जनिष्यन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मागधानामिति ततस्तु मागधानां राजा विश्वस्फूर्जिनां
 भविता स च पूर्वोक्तात्पुरजयादिति प्रसिद्धः सन् वर्णां
 ब्राह्म्यादीन् पुलिन्दयदुमद्रकसङ्घान् स्लेच्छप्रायान्
 करिष्यति अपरानिति पाठे अम्बान् पुलिन्दसङ्घान् करिष्यती-
 त्यर्थः ॥ ३६ ॥

स चैवं कृत्वा प्रजाः अब्रह्मभूयिष्ठा अत्रैव यथेष्टपञ्चुरान् स्थाप-
 यिष्यति पाषाण्यिष्यति । किञ्च, वीर्यवानिति स वै विश्वस्फूर्जिः
 क्षत्रमुत्साद्य निर्मुल्य पद्मवत्यां पुरि वसन्निति शेषः अनुगङ्गां
 गङ्गाद्वारमारुह्य प्रयागपर्यन्तं गुप्तां मेदिनीं भोक्ष्यति
 तदनन्तरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा ब्राह्म्याः उपनयनादि-
 संस्काररहिताः अत एव शूद्रप्राया भविष्यन्ति जनाधिपेति
 सम्बोधनं जनाधिपा इति पाठे ते शूद्रप्रायाः शूद्रपञ्चुरा भवि-
 स्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सिन्धोरिति । ब्राह्म्यायां ब्राह्म्या ब्राह्म्या येषां ते शूद्रा स्लेच्छाश्च
 अब्रह्मवर्चस इति असामर्थेऽप्युचितत्वाद्ब्राह्म्याविशेषणं चन्द्रभागा

भीमहीरराजवाचाप्येकतमागतवन्मन्त्रिका ।

वही तथा तत्परीं वदते कौन्तीम् । हेयान् कौन्तीमिति वाटे
कुम्भितेष्वेव भवां कौन्तीमिति चन्द्रमागविशेषम् ॥ ३९ ॥

तुल्यकाळा इति । एते स्लेच्छमायाः भूभृतस्तुल्यकाळा मवि-
ष्यन्तीत्यर्थः । किञ्च, एते इति अथर्मे मनुते च परिनिष्ठिताः
फलगुदाः मरुपदातारः तीव्रः वप्रो मयुर्धेयां ते स्त्रीवासेति
परदारचनबोराहता मादरयुक्ताः तद्वप्रहयाशीला इत्यर्थः । उदि-
तास्तमितमायाः उदिनमायास्तमितमायाः । क्षये तुष्टाः क्षये रुष्टाः
वेत्यर्थः । मरुपसत्वा मरुपवत्ता मरुपायुषश्च असंस्कृताः गर्भा-
जानादिसंस्काररहिताः प्रजा इति एवंविधाः ते प्रजाः मरु-
विष्यन्ति पीडयिष्यन्ति ॥ ४०—४२ ॥

भीमहिजवस्वजतीयेकतपहरत्मावली ।

बाह्यिकाः बाह्यिकदेशपतयः ॥ ३४ ॥

तथा माभ्या मभ्रदेशपतयः कोसखाः कोसखविषयपतयः
वैदूरयः वैदूरव्यनगरपतयो निषखांश्च एते तत्तद्देशनामभिः
प्रख्याताः तुल्यकाळाः क्षयदमयद्वेषु भूपाः तत एव तेभ्यो
बाह्यिकेभ्य एव माभ्या मविष्यन्ति ॥ ३५ ॥

ततश्च नैषधानां विषयाणां राजा पुरजयः शत्रूणामिनि-
शेषः । स पुष्टिद्वयमुद्रकानवराजीवान् वयान् करिष्यति किं
बहुना सर्वोः प्रजाभ्याप विषयिताः ॥ ३६ ॥

मगधभूविष्टाः बहुलवेदविदः स्थापयिष्यन्ति स्थिरीकरि-
ष्यन्ति अनुगङ्गं गङ्गासमीपे आप्रमाणं प्रयागाव्यक्षेत्रपर्यन्तं
दीर्घां मेदिनीं पद्मवत्यां पुरि स्थितिं कृत्वा आप्रमाणं गुप्तां
पाक्षिताम् ॥ ३७ ॥

तदनन्तरं सौराष्ट्राक्ष आप्रम्याक्ष आप्रीराक्ष शुद्राक्ष अर्धु-
दाक्ष माखवाक्ष मात्याः संस्कारहीनाः द्विजाः शूद्रमायाः अना-
धिपतयो मविष्यन्ति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

किञ्च, एते सर्वे मधमानुतपराः मधर्मे मनुते च परि-
निष्ठिताः फलगुदाः मरुपदातारः ॥ ४० ॥

भीमहिजवनायचकवर्तिकृतसारायर्द्धिनी ।

पङ्कवर्षाणि अधिकानि मविष्यन्ति मावीनि व्याप्य
मोक्षन्ति पाखयिष्यन्ति ॥ ३३ ॥

तेषां भूतनन्दादीनां त्रयोदश बाह्यिकनामानो मविष्यन्ति मये-
क्ष्म एव पुष्पमित्रः क्षत्रियोऽस्य दुर्मित्रो नाम पुत्रः ॥ ३४ ॥

एककाळाः क्षयदमयद्वेषपतयः ॥ ३५ ॥

ततश्च मागधानां मध्ये कश्चिद्विश्वस्फूर्जितां पुरजयः पुरा-
ज्यज्ञतापरः प्राचीनपुरजयो द्वितीय इवेत्यर्थः । वयान् ब्राह्मणा-
दीन् पुष्टिद्वयमुद्रकसङ्घान् स्लेच्छमायान् करिष्यति ॥ ३६ ॥

मगधभूविष्टाः वेदरहिताः बहुतराः क्षत्रं पुण्यक्षेत्रम् उत्साद्य
वत्सलं कृत्वा ॥ ३७ ॥

ततश्च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा मात्याः संस्कारहीनाः
मविष्यन्ति ॥ ३८—४३ ॥

भीमपुत्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एते भूतनन्दादयः ॥ ३३ ॥

तेषां भूतनन्दादीनां बाह्यिकाः तज्जामानः अपाभ्यो राजन्वः
पुष्पमित्रो मविष्यति मरुप पुष्पमित्रस्य दुर्मित्रः पुत्रो मवि-
ष्यति ॥ ३४ ॥

तत एव हि तेभ्यो बाह्यिकस्लेच्छ एवाभ्यादयः तत्तद्देश-
नामभिः प्रख्याताः एककाळाः तुल्यकाळाः भूपाः तत्तद्भूमि-
प्रदेशपाखकाः मात्याः मविष्यन्ति ॥ ३५ ॥

ततश्च पुरजयः पूर्वोक्तपुरजयादितरः मयात्तद्वदतिप्रसिद्धः
विश्वस्फूर्जितां मागधानां राजा भविता सनु वयान् ब्राह्मणा-
दीन् पुष्टिद्वयमुद्रकान् स्लेच्छमायान् करिष्यति ॥ ३६ ॥

एवं कृत्वा विश्वस्फूर्जिः पद्मवत्यां पुरि वसन् मगधभूविष्टाः
मत्रैवयर्धप्रचुराः प्रजाः स्थापयिष्यन्ति यतो दुर्मतिः कश्चि-
विद्विषयमिति नमस्ये क्षत्रियास्तं कुतो न वारविष्यन्तीत्यत
माह, वीरवान् क्षत्रमुत्साद्यति ॥ ३७ ॥

अनुगङ्गां गङ्गाद्वारमारुह्य आप्रमाणं प्रयागपर्यन्तां गुप्तां
पाक्षितां मेदिनीं मोक्षयति तदनन्तरं सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजाः
मात्याः उपनयनादिसंस्काररहिताः मविष्यन्तीत्यभिप्रेत्या-
म्वचः ॥ ३८ ॥

द्विजाः त्रैवर्षिका मात्याः असंस्कृताः सन्तः शूद्रमायाः
मविष्यन्ति ॥ ३९ ॥

मगधवर्चसः वेदोक्तक्रियाशून्यत्वान् इति च स्लेच्छमायाः
भूभृतस्तुल्यकाळा मविष्यन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

माषा टीका ।

फिर तिस बगिरि के पीछे बगिरि का भाना शिशुनन्दि
राजा होगा, और शिशुनन्दि के अनन्तर यथोनन्दि राजा
होगा, यथोनन्दि के पीछे प्रधीरक राजा होगा, ये भूतनन्दि
से लेकर सब राजा लोग पृथिवी पर एकसौ १०६ वर्ष
पर्यन्त राज्य करेंगे ॥ ३३ ॥

तदनन्तर जब भूत नन्दादि को की सन्तान तरह १३ पुत्र
होंगे, उनका नाम बाह्यिक पड़ेगा, उसी समय अर्ध एक
पुष्पमित्र नामक राजा होगा, तिरका पुत्र दुर्मित्र राजा
होगा ॥ ३४ ॥

और उनही बाह्यिकों की सन्तान सात आभ्र,, सात
कोसख, तथा घिदूरपति, और नैषध, इस प्रकार देश के
नामों से प्रसिद्ध आर खंड मंडल के अधिपति होंगे ॥ ३५ ॥

मगधदेशों का राजा विश्वस्फूर्जित नामक दूसरा पुरजय
होगा, और वह ब्राह्मणादि लोगों को पुलिन्द, बहु, मद्रक संघा-
वाले स्लेच्छ प्राय कर देगा, ॥ ३६ ॥

और वह दुर्मति, जिसमें प्राय करके त्रैवर्षिक खान नहीं
ऐसी नीच प्रजा का पालन करेगा, बड़ा पराक्रमी होगा और
क्षत्रियों को उखाड़ कर पद्यावती पुरी में रह कर हरिद्वार से
प्रयाग पर्यन्त पृथिवी का राज्य करेगा ॥ ३७ ॥

स्त्रीबासगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः ।

उदितास्तामितप्राया अल्पसत्त्वालपकायुषः ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसावृताः ।

प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः ॥ ४२ ॥

तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः ।

अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् द्वादशस्कन्धे राजवंशानुकीर्तनं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

सौराष्ट्र (सोरठ) देश के भवतिदेश के शुद्र, मर्बुद, और माखव देश के ब्राह्मण से लेकर तीनों वयें उपनयनादि संस्कारों से हीन होकर पतित होजावेंगे और वहाँ के राजा लोग शुद्र प्राय होजावेंगे ॥ ३८ ॥

सिन्धुनदी के किनारे तथा चन्द्रभागा के किनारे २ कौन्ती देश और काश्मीर मण्डल इन देशों को शुद्र पतित म्लेच्छादिक जो ब्रह्म तेज से हीन हैं वे राजा लोग मोंगे ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! वे सब राजा लोग एकही काल में म्लेच्छ प्राय होंगे, वे सब भयं और असत्य परावण होंगे, एवं थोड़ा दान करने वाले होंगे, और तीव्र क्रोधी होंगे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

उदितास्तमितप्रायाः हर्षशोकादिवहुलाः ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः गर्भोधानादिसंस्काररहिताः प्रजाः भक्षयिष्यन्ति अनाद्यपहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

किञ्च, तन्नाथाः ते नाथा येषां ते जनपदा देशवर्तिनो मनुष्यास्तच्छीलाचारवादिनस्तेषामिव शीखमाचारो वादश्च तद्रस्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीसुखचरणचरितशुक्लपञ्चमीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतस्याखाने

शुक्लपञ्चमीये द्वादशस्कन्धे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तन्नाथा इति ते म्लेच्छा नाथा येषां ते जनपदादेश वर्तिनः तेषामिव शीखं स्वभावः आचारो वादश्च येषां सन्तीति तथा-
ऽश्वोभ्यतः राजतः राजमिष्य पीडिताः नाशं वास्यन्ति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उदितास्तमितप्रायाः बहुलं सूबांश्चमस्तद्रूपमेव जानन्ति नापरम् प्रत्येकालावस्थाविनो वा ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः गर्भोधानादिसंस्काररहिताः प्रजाः भक्षयिष्यन्ति अनाद्यपहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

किञ्च, एवंविधाः ये त एव नाथा येषां ते तन्नाथा जनपदा देशवर्तिनो मनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषां शीखम् आचारश्च वादश्च तद्रस्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भर्मः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भर्मे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथकवर्तिनस्तारावर्तिनी ।

इति स्तारावर्तिन्यां हविष्यां मन्त्रोक्तसाम ।

ब्राह्मणे प्रथमोऽध्यायः सकृत् सकृत् सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मिन्सामित्वाः उपसर्गविनष्टाः जन्ममरणवद्व्या-
वृत्तः ॥ ४२ ॥

मन्त्रविनष्टि जीविकापहारादिना पीडयिष्यन्ति जन्मपरा-
देववर्तिना जनाः तद्वक्तृवाच्यारथादिनः मन्त्रात् तेषामिव शिखा-
वारवादाः सन्ति येषां ते ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

स्त्री, बालक, गो, श्विः इनके मारने वाले होंगे, और
पराई की पराई धन में मन्दर करने वाले होंगे

और मन्दरकाष्ठ में हड्डिको प्राप्त होकर मन्दरकाष्ठ में रह
होते रहेंगे, तथा मन्त्र वरान्धम, और मन्त्र जातु वाले
होंगे ॥ ४१ ॥

और मन्त्रागों से रहित वैदिक क्रियाओं से हीन और
और रजोगुण तमोगुण से ढके हुए होंगे, ऐसे वे राजा
ओं के बिन्दु धारण करने वाले श्लेष्म लोग, प्रजा का मन्त्र
करते मर्षात प्रजाओं दुःख देंगे ॥ ४२ ॥

और जब जन्म देश के लोगों के ऐसे मन्त्राधीन
होंगे तब देश का व्यवसाय लोग भी राजाओं के आमावकी
राजाओं के आचार को गृह्य कर राजाओं के सदृश व्यव-
हार करने वाले होंगे परस्पर में तथा राजाओं से पीड़ित
होकर क्षय का प्राप ह होंगे ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे प्रथम अध्यायकी,

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

भाषा टीका समाप्ता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे प्रथम अध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

ततश्चाऽनुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा वया ।
कालेन बलिना राजन्नङ्कृत्यायुर्वलं स्मृतिः ॥ १ ॥
वित्तमेव कलौ नृणां जन्माऽऽचारगुणोदयः ।
धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २ ॥
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥ ३ ॥
लिङ्गमेवाऽऽश्रमरूपातानन्योन्यापत्तिकारणम् ।
अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥ ४ ॥
अनाढ्यतैवासाधुत्वे माधुत्वे दम्भ एव तु ।
स्त्रीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनम् ॥ ५ ॥
दूरे वार्ययनं तीर्थं लावण्यं केशधारणम् ।
उवरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे घाष्ट्यमेव हि ॥ ६ ॥
दाक्ष्यं कुटुम्बभरणां यशोर्थे धर्मसेवनम् ।
एनं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णं क्षितिमण्डले ॥ ७ ॥
ब्रह्मविद्वत्तन्त्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ।
प्रजा हि लुब्धैराजन्यैर्निर्धृशोर्दस्युधर्मभिः ॥ ८ ॥

भीष्मरस्त्रामिकृतभाष्येदीपिका ।

द्वितीये तु कवेर्दोषदृष्टौ कलकथयतारतः ।
अन्वर्मिष्ठे जने नष्टे पुनः कृतयुगागमः ॥
कविधर्माग्रपञ्चकानि-तत्तच्छेसादिना ॥ १ ॥
धर्मन्याययोर्व्यवस्थायां बलमेव ॥ २ ॥
दाम्पत्ये भावीपतिभावेऽभिरुचिरेव हेतुने कलगोत्रादिः
व्यावहारिके कर्षाधिक्रियादौ स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तयोः श्रेष्ठ्यं
रतिपौत्रवर्धनं हेतुने कुलमाचारो वा ॥ ३ ॥
आभमायां कथितो ज्ञाने लिङ्गमेव दृष्टार्थाज्जादिकं हेतुने-
ष्वारविशेषः अन्वोन्यापत्तिकारणं चाऽऽभमादाभमास्तरप्राप्तौ च
कारणम् यद्वा बहुवक्तृत्वादीनामन्यान्वापत्तौ नमस्कारादि-
व्यवहारे कारणम् । अवृत्त्या, मृदापेयादिविद्वानासामर्थ्येन स्वा-
दौर्बल्ये पराजयः, आपलं वचो बहुभाषणम् ॥ ४ ॥

असाधुत्वे जीर्वाशमिथाने प्रसाधनमङ्कुरः ॥ ५ ॥

दूरे वर्तमानं वार्ययनं जलाशयस्तार्थं न तु गुर्वोदि कायेः
पुरुषार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीष्मशंनसूरिकृतशुकपञ्चविमं ।

१ ॥ २ ॥

रुचिहेतुः नत्यामिज्यात्यादि मा च व्यावहारिकी लोकावस्था-
हारमिथ्या मायैव विवेकपतिवर्धनी स्त्रीत्वे चेति स्त्रीपुंस्त्वयो-
हेतुतास्ति स्त्रीपुंस्त्वैकान्तगुणवृत्तयोर्नो हेतुः किन्तु अभिरतिरेव
सम्भोग एव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवृत्तिः दारिद्र्यम् ॥ ४ ॥

स्त्रीकार एव न तु यास्त्रीवर्धित्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

जगन्नाथारण्यानामुदयो जगन्नाथ स तथा जगन्नादिविष्णुनामिः
देवर्षिस्तमेव बो. विष्णवान् । एव भेष्टजगन्नादिमानित्वार्थः । तथा

आच्छिन्नपारस्विका यत्नयन्ति विविक्तानवयः ।

शाकमूलाभिवक्षीकृत्तपुष्पादिभोजनाः ॥ ९ ॥

अनावृष्ट्या विनश्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः ।

शीतवातातपप्रावृद्धिर्मैरन्योन्यतः प्रजाः ॥ १० ॥

भीमशूकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

धर्मव्यापकोऽर्थवस्थायां विस्तमेव कारणं हेतुः कक्षाविक्षयेऽपि योज्यम् ॥ २ ॥

किञ्च हास्पत्ये जायापातमात्रे भूमिभिरिव हेतुर्न तु कृष्ण-
गोत्रादिः व्यावहारिके कवविक्रपादौ भाषा यज्ञनेव हेतुः न तु
संव्यापकं स्त्रीरत्र पुंस्त्वैव सत्त्वं भेदः अत्रासक्तिरेव
हेतुर्न तु मयधर्माचारः विप्रत्ये सूत्रमेव हेतुर्न तु सम्प्रदायानुसं-
शील्यः ॥ ३ ॥

आश्रमाणां स्थायी ज्ञाने दृग्ग्राहिनादिकं हेतुर्न तु गुरुशुभ-
पादि अन्योऽन्वयः हास्पतीक्ष्णादिभिः आपत्तौ प्राप्तौ च विज्ञ-
मन् हेतुर्न तु पात्राणां न्याये सहाय्यनिर्वाहकत्वात् तिष्ठ-
नुमहसीनौ सूर्या दौर्बल्यं निधेनवादिना दृग्ग्राह्यं भवति
न तु सहाय्यत्वम्, पात्रिभ्यो च पक्षवत्ताः छोकरजनार्थं बहु-
भाषणं न तु तत्त्ववत्ता अमाभुत्वं उपेक्षणीयत्वं अनादयना
अतनिष्ठादिगदित्यमेव हेतुर्न तु पुंस्त्वैव साधुत्वं नादरणी-
यत्वं दृग्ग एव न तु सुकृतिरूपम् उदाह विवाहे स्त्रीकार एव न तु
पात्रप्रदण्डप्रत्याः प्रत्याघतमज्जकारः ॥ ४-५ ॥

नार्थमेतं जवाशयः दूरं स्थितं तीर्थं भवति वस्त्रादिहारप्र-
त्याघतम्—

गङ्गा च समुद्रौ चैव प्रसृजानां सख्यतीम ।

रघुर्णां भरयुं चैव गगलतीं गोमतीं तथा ॥

अपर्युपितपापान् नही सन्त पिवन्ति च ॥

इति महाभारतादिप्रसिद्धानि तीर्थानि जायगयेति मिथं के-
षाचार्यो न तु वषाशयं प्रशस्त्वितिनिमित्तम् उदरभरता
उदरभरतामोक्षयज्जह्वकस्तुससाधनाकरणात्तत्र स्त्रायः पु-
ष्यार्थः न तु तपोमताधारणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमशूकमगवते नमः ।

भीमशूक उवाच ।

भीमशूकदेवजी मोक्षे, कि—हे राजन ! तदन्तरं यत्तु यत्तु
काष्ठ के प्रभाव से दिनोदिन धर्म, सत्य, शौच, दान, उपा,
आयु, श्रेष्ठ, स्मृति, वे सभ नष्ट होने जावगे अर्थात् घटने
जावगे ॥ १ ॥

कलियुग में जिन मनुष्यों के समीप भय होगा नहीं
उत्तम जन्मवाले, शुद्ध आचार वाले, उत्तम गुणवाले जहावगे,
और भले न्याय की व्यवस्था में वक्त ही कारण होगा, अर्थात्

जो बली होगा वह युक्त मयुक्त जैसा धर्म का न्याय निवेदना
वही सबको मान्य होगा ॥ २ ॥

स्त्री पुरुष के युगल जोड़ी होने में राजी होना ही कारण
रह जावगा, कुछ गोत्र आदि से कुछ प्रयोजन नहीं, कब
विक्रय आदि व्यवहार में कपट ही प्रधान रहेगा, स्त्रीपने और
पुरुषपने में केवल रति कुशलता ही कारण होगी, कुछ
आचार कुछ नहीं, एवं ब्राह्मणपने में केवल यज्ञोपवीत (जनेऊ)
मात्र का पहिरना रहजावगा और कर्म नहीं ॥ ३ ॥

आश्रम की पद्धिमान में इन्द्रादिक आश्रम का विश्वमात्र
कारण रहेगा, और वही चिन्ह वक्तता, आश्रम के बदलने
में कारण होगा, आश्रम के अनुगुण आचारादिक कुछ नहीं ।
और वैस रिसपत के देने में सामर्थ्य न होना ही । राजकीय
न्याय (मुकद्दमा) में हारने का कारण होगा, अपराध की
सत्यता नहीं । बातों की खपलता ही पंडितार में प्रधान
कारण होगी, शास्त्रानुबन्ध आदि कुछ नहीं ॥ ४ ॥

निश्चयपत्ता ही अमज्जनता में कारण होगा, खोटा आचार
नहीं । दंड करना ही साधुता में कारण होगा, सदाचार
नहीं । स्त्रीकार करनेना भाष ही विवाह में कारण होगा,
मिथि नहीं । स्नान करना ही अर्चकार समुक्ता जावगा, भूषण
वस्त्र तो कहां से आवेंगे ॥ ५ ॥

दूर जो जल हो वही तीर्थ समुक्ता जावगा, हरि शुद्ध वेव
स्थल नहीं । केशाचार्य ही जावण्ड में हेतु होगा, पेट भर-
खेता ही स्त्रायं जहावगा, ठीकता ही सत्यपने में हेतु होगी ॥ ६ ॥

कुटुम्ब का पावन करना ही सूर्यारं होगी, यश के खिन्नेही
धर्म किंवा जावगा, इस प्रकार की दुष्ट प्रजा से जब पृथिवी
भंडल वनापत हो जावगा ॥ ७ ॥

तब आश्रय, शत्रिय, वैश्य, शूद्र, इनमें जो बली होगा वही
राजा होजावगा, और जोरों के भरस धर्मवाले निर्धन जोमी
राजा योग, अपनी प्रजा के रक्षा और धन की रक्षि
करने, रक्षा डर से प्रजा योग पर्वतों में वनों में जाकर निवास
करेंगे, और शाक, मूत्र, क्षामिध (मांस) मधु, फल, फूल,
बीज भवता काष्ठ, से अपने भोजन का निवाह करेंगे ॥ ८ ॥ ९ ॥

भीमशूकमिहृतभाषायेदीपिका ।

आच्छिन्नपारस्विका यत्नयन्ति विविक्तानवयः ।
वर्जजम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षुत्तृङ्मां व्याधिभिर्धैव सन्तप्यन्ते च चिन्तया
 त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ॥ ११ ॥
 क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कक्षिदोषतः ।
 वर्णाश्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणाम् ॥ १२ ॥
 पापशङ्कप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ।
 चौर्यानृतवृषाहिंसा नानावृत्तिषु वै नृषु ॥ १३ ॥
 शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु ।
 गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ॥ १४ ॥
 अणुप्रायास्तोषधीषु शमीप्रायेषु स्यान्नुषु ।
 त्रिद्युप्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सस्यसु ॥ १५ ॥
 इत्थं कलौ गतप्राये जनं तु खरधर्मिणि ।
 धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतमावाप्येदीपिका ।

क्षीयमाणेष्वित्यादीनामित्थं कलौ गतप्राये इति पञ्चमेतान्त्वयः
 क्षीयमाणेष्वल्पप्रायेषु ॥ १२ ॥

दस्युप्रायेषु चौरतुल्येषु चौर्यानृतवृषाहिंसाया नाना वृत्तयो
 येषां तेषु ॥ १३ ॥

छागप्रायासु प्रमाणातः क्षीरतश्चाजातुल्वासु ॥ १४ ॥

अणुप्रायासु इवामाकतुल्वासु स्यान्नुषु वृत्तेषु त्रिद्युप्रायेषु
 तद्विवृद्धेषु शून्यप्रायेषु धर्मोद्विहितेषु सस्यसु गृहेषु ॥ १५ ॥
 कलौ तु खरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ गतप्राये समाप्तप्राये ॥ १६ ॥

भीमक्षीरराश्याचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

आच्छिन्नाः अपहृता दाराः द्रविणानिचया यासां ताः प्रजाः गिरि-
 काननं वास्यन्ति तत्र शाकादिभोजनाः तत्र चौरं मधु अपिर्बीजम् ॥ २० ॥

तत्राप्यनावृष्ट्या च दुर्मिक्षकरः शाकाद्यभावकरः काष्ठ-
 स्तेन ब्रह्मा दुर्मिक्षे चः करः स्त्रामिप्राप्तो मागः तेन पीडिताः
 कीटादिभिरप्योष्यतश्च पीडिताः नङ्कयन्ति प्रावृषि हिममेव
 कषयं नतु वृष्टिरित्यभिप्रायेण प्रावृष्टियुक्तं तृतीयास्ताना-
 मसामर्थ्येपि सामर्थ्यापीडिता इत्यनेन सम्बन्धः । तत्र सस्ताप-
 स्त्रिविधः तापः इत्थं पीडितानां नृणां परमायुर्विद्यति-
 शतवर्षाणि ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षीयमाणेष्विति-सप्तस्यस्तानाम् इत्थं कलौ गतप्राये सतीति
 पञ्चमेन सम्बन्धः । वर्णाश्रमाचाराह्यामपि वेदपथे वेदमार्गे
 तदुक्ते धर्मे च नष्टे सति ॥ १२ ॥

राजसु दस्युप्रायेषु सस्यसु तदेव विवृणोति-चौर्वेति
 चौर्यादिना वृत्तयो येषां तेषु ॥ १३ ॥

धेनुषु छागप्रायासु प्रमाणातः क्षीरतश्चाजातुल्वासु आश्रमेषु
 गृहप्रायेषु तद्वन्मैथुनधर्मपदेषु सस्यसु बन्धुषु यौनप्रायेषु बालि-
 सम्बन्धमात्रप्रधानेषु ॥ १४ ॥

[५]

शोषधीषु धाम्येष्वणुप्रायासु मत्तिसूक्ष्मासु स्यान्नुषु वृत्तेषु
 शमीप्रायेषु परिमाणतः छागानः कक्षतश्च तुल्हेषु इत्यर्थः मेघेषु
 त्रिद्युप्रायेषु तद्विवृद्धेषु सस्यसु प्रदेष्टु शून्यप्रायेष्विति यमोजनार्थ-
 धर्मोद्विहितेषु सस्यसु ॥ १५ ॥

इतीत्थं खरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ सत्त्वेन भगवानव-
 तरेण देहेन ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

आच्छिन्नदारद्रविणाः ब्रह्माकाष्टमावांशिताः क्षीरं मधु
 "मधु मयं मधुक्षीरं मधुपुष्परसं विदुः" इत्यभिधाने शाकादि-
 भोजनं येषां ते तथा ॥ २० ॥

दुर्मिक्षकरनिमित्तपीडिताः हिमं नीहारः ॥ २० ॥

तृषया तृष्याया व्याधिभिः कुप्टादिभिः ॥ २१ ॥ २२ ॥

चौर्वीर्यं नानावृत्तयो येषां ते तथा ॥ २३ ॥

छाग अत्र तुगमाचो विद्वत्पत्न्यासं प्रति गृहमाचना एव
 बन्धुत्वं बालिसम्बन्धमात्रम् ॥ २४ ॥

अणुप्रायेषु कक्षमापप्रचुरासु जनशून्यप्रायेषु ॥ २५ ॥ २६ ॥

भीमद्विभवाण्यक्षकर्त्तिकृतसारावर्धनिनी ।

स्यान्नुषु वृत्तेषु ॥ २५ ॥ २६ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आपिर्बीजम् ॥ २० ॥ २१ ॥

क्षीयमाणेष्वित्यादिसप्तस्यस्तानामित्थं कलौ गतप्राये इति
 पञ्चमेन सम्बन्धः ॥ २२-२४ ॥

स्यान्नुषु वृत्तेषु ॥ २५ ॥

खरधर्मिति सस्यमघातके गतप्राये समाप्तप्राये सत्त्वेन

चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ।

धर्मप्राप्ताय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तरे ॥ १७ ॥

शम्भसग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।

भवने विष्णुयज्ञसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति ॥ १८ ॥

अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ।

असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥

विचरन्नाशुना क्षोण्यां हृयेनाप्रतिमद्युतिः ।

नृपक्षिक्कच्छ्वो वस्यून् कोटिशो निहनिष्यति ॥ २० ॥

अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै ।

वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धाऽनिलस्पृशाम् ।

पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥

तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः सम्भविष्यति ।

वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्तौ हृदि स्थिते ॥ २२ ॥

यदाऽवतीर्णो भगवान् कल्किर्धर्मपतिर्हरिः ।

कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी ॥ २३ ॥

यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यवृहस्पती ।

एकराशौ समेष्यन्ति तदा भवति तत्कृतम् ॥ २४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निबन्धभूतेन सत्त्वगुणोपलक्षितं भवतारिष्यति भावि-
भविष्यति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

वृद्धि न होने से दुर्भिक्ष और कर से पीड़ित होकर प्रजा
अति दुःखित होकर, शीत, वात, आतप, वर्षा, हिम, इन
हेतुओं से तथा परस्पर में क्रोध पाकर प्रजा के बांग नष्ट
होयेंगे ॥ १० ॥

श्रुधा, तृषा, व्याधि, सस्ताप, और चिन्ता से बहुत लोग
नष्ट होजायेंगे; और कलियुग में तीस वर्ष बीस वर्ष पर्यन्त
हो मनुष्यों की बड़ी आयु कहावेगी ॥ ११ ॥

इस प्रकार जब कलियुग के दोषों से बह धारियों के देह
भी क्षीय होने लगेंगे, और मनुष्यों के वर्णाश्रमों के धर्म नष्ट
हो जायेंगे तथा वेद का मार्ग जब नष्ट होजायगा ॥ १२ ॥

धर्म जब पाषण्ड प्रचुर हो जायगा, राजा लोग जब चोर-
प्राय हो जायेंगे, एवं चोरी, मूठ, व्यर्थ हिंसा इत्यादिक में निरत
जाना प्रकार की जब मनुष्यों की वृद्धि होजायगी ॥ १३ ॥

सब वर्षों जब गृहप्राय हो जायेंगे, और गावें जब बकरी
सदृश हो जायेंगी, आश्रम जब गृहप्राय हो जायेंगे, और योनि
सम्बन्धि मात्र जब बन्धु हो जायेंगे ॥ १४ ॥

औषधि जब मनुष्याय हो जायेंगी, वृक्ष जब शमीप्राय
हो जायेंगे, वर्षा समय में विजुकी मात्र का जब अधिक
कौधा हुआ करेगा, और वर्षा कुछ न होगी, गृहस्थ लोगों के
गृह जब किसी कारणों से शून्य प्राय हो जायेंगे, ॥ १५ ॥

तब चराचर गुरु अखिलात्मा सम्पूर्ण जगत् के निबन्ता
ऐसे भीविष्णु भगवान् का अवतार, साधु जनों के धर्म की
रक्षा के लिये और उनके कर्म छुड़ाने के लिये, अर्थात् मोक्ष
देने के लिये होगा ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

एतत्प्रपञ्चयति-चतुर्भिः । चराचरगुरोरीश्वरस्येति च धर्म-
प्राप्ताय हेतुः गुरुत्वेश्वरत्वयोरुपपादानमखिलस्य विश्वस्याऽऽत्मनः
कारणस्येति एवम्भूतस्य विष्णोर्जन्म साधूनां धर्मप्राप्ताय धर्म-
प्राप्त्यपयोजनमाह—कर्मापनुत्तरे मोक्षाय ॥ १७ ॥

शम्भसग्रामे मुख्यस्य प्रधानस्य नाम्ना विष्णुवशासो ब्राह्म-
णस्य भवने गृहे ॥ १८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीका ।

धर्ममात्रमकाशमाह—अश्वमिति । असाधवो दम्यन्ते येन तमसाधुदमन इति पाठे कश्चिद्विशेषणम् अश्विमाद्यैश्च बांशि गुणाश्च सत्त्वसङ्कल्परादयस्तेरन्वितः ॥ १९ ॥

तत्प्रपञ्चः आशुना शीघ्रगामिना तेन हवेनाश्वेन क्षीययां पृथिव्यां विचरन् नृपबिङ्गच्छदो राजवेपच्छजान् ॥ २० ॥

ततश्च पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह—अथेति, साक्षादुच्यते । तेषां पौरजानपदानां मनांसि विद्यादानि भविष्यन्ति तत्र हेतुः वासुदेवस्याङ्गरागेण अश्वनादिनाऽतिपुण्यगन्धो योऽनिवृत्तं स्पृशन्तीति तथा तेषाम् ॥ २१ ॥

स्थविष्ठः स्थूलः ॥ २२ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदावतीर्थ इति । प्रजानां सृतिः प्रसृतिः ॥ २३ ॥

तद्वतारकालोपलक्षणमाह—यदा चन्द्रश्चेति । तिस्रः पुण्यः अवसर्गः चन्द्रसूर्यवृहस्पतीनां यदा पुण्यनक्षत्रे योगस्तदा तत् कृतयुगं भविष्यति यद्यपि च प्रतिज्ञादशाब्दं कर्कराशौ वृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रास्त्रमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुण्ययोगः सम्भवति तथापि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः समेष्यतीति वचनात् अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीसुवर्णसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आशुना आशुगतिना ॥ २०—२७ ॥

श्रीमद्भिरराजवाचाच्येकतमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

धर्मप्राप्तावेत्यनेन धर्मपरित्राणमवाधनारप्रयोजनम् इत्युक्तं तदेव सहेतुकमुपपादयति—परानरगुरोरिति । विशेषणानि हेतु-गर्भविशेषणानि गुरुशब्देन हितप्रवर्तकत्वमभिप्रेतं तस्य सर्व-विषयकत्वफोरायाऽखिलात्मन इत्युक्तम् आत्मत्वं न केवल-मस्तःप्रविश्य आरक्तवमेवापितु तत्प्रशासनगर्भमिति द्योत-नाथेश्वरकृत्युक्तम् एवमभूतस्य विष्णोर्जन्मावतारः साधूनां धर्मप्राप्ताय तत्प्रयोजनमाह—कर्मापनुत्तये इति । निःशेषसप्रति-बन्धिकर्मनिवर्तनाय यदा दुष्कर्मनिवर्तनाय वा “विनाशाय च वृष्टकाम” इत्युक्तः ॥ १७ ॥

कावतरिष्यति? किन्तु नाम? इत्यत आह—शम्भवेति । शम्भ-खावप्रामे मुख्यस्य भेदस्य विष्णुवशसः भवने गृहे कलिक-स्तनामावतरिष्यति ॥ १८ ॥

तस्य शेषितमनुष्ययति आश्वाम्—अश्वमिति । हेवदत्तनामानम् आशु गच्छतीति तथा तमश्वमाराधनाऽसाधुन दमयतीति तथा दस्युन् कोटिशो निहनिष्यतीति उत्तरेण सम्बन्धः । अष्टैश्वर्या-वयस्त्रिमासीनि गुणाः शौर्यवीर्यादयः तैरन्वितः आशुना आशु-गतिनाऽश्वेन क्षीययां पृथिव्यां विचरन् नृपबिङ्गच्छदः राजवेप-च्छजान् ॥ १९—२० ॥

अथेति । अश्विषु दस्युषु हेतुषु ससु मय तेषां पौरजान-पदानां वासुदेवस्य कलकेऽङ्गरागः तस्य योऽतिशयितः पुण्य-

गन्धवायुः तं स्पृशन्तीति तथा तेषां हेतुगर्भमिदम् अतः मनांसि विद्यादानि भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

तेषां विद्यामानसामां प्रजाविसर्गः पुत्रादिरूपः प्रपञ्चः स्थविष्ठः स्थूलः सम्भवति वासुदेव इति हृदि स्थित इत्यस्य मनस्य सार्विकं भविष्यतीति शेषः ॥ २२ ॥

तदा पुनः कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । धर्मपतिर्धर्मगोता कलिकयोऽवतीर्षः तदा कृतयुगं भविष्यति तदा प्रजानां सृतिः प्रसृतिः सार्विकी सर्वगुणप्रधाना ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिकावोपलक्षणमाह—यदेति । तिस्रः पुण्यः यदा सूर्यवृहस्पतीनां यदा पुण्यनक्षत्रे योगस्तदा कृतयुगं भविष्यति यद्यपि प्रतिज्ञादशाब्दं कर्कराशौ वृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रास्त्रमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुण्य-योगस्तम्भवति तथापि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः “समेष्यन्ति” इति वचनात् अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरजयवजनीयेकतपहरत्नावली ।

विष्णोर्जन्म कर्म च साधूनां धर्मप्राप्ताय दुष्कर्मपनुत्तये च स्यादिति शेषः ॥ १७ ॥

शम्भुवप्रामे मुख्यस्य प्रधानस्य नास्तीति विष्णुवशसः प्राप्तायस्य भवने गृहे ॥ १८ ॥

आशुना शीघ्रगामिनम् ॥ १९ ॥

नृपबिङ्गच्छदः राजवेपच्छजान् ॥ २० ॥

वासुदेवस्याङ्गरागस्य अश्वनाद्यनुपेयनस्य प्रशस्तपुण्य-गन्धेन युक्तं वायुं स्पृशन्तीति वासुदेवाङ्गरागतिपुण्यगन्धानिब-स्पृशः तेषाम् ॥ २१ ॥

प्रजाविसर्गः सप्ततीनामृत्पतिः स्थविष्ठः बहुलः ॥ २२ ॥

प्रजासृतिः सप्तानोत्पत्तिः ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । तिस्रः पुण्यः चन्द्र-सूर्यवृहस्पतीनां यदा पुण्यनक्षत्रयोगः तदा कृतयुगं भविष्यति यद्यपि प्रतिज्ञादशाब्देऽङ्कराशौ वृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रास्त्रमा-वास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुण्य योगः सम्भवति तथापि तेषां सह प्रयोगोऽत्र विवक्षितः “समेष्यन्ति” इति वचनात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिराजयवजनीयेकतपहरत्नावली ।

विष्णोर्जन्म भविष्यति साधूनां कर्मापनुत्तये मोक्षाय ॥ १७ ॥ १८ ॥

हेवैः प्रस्थापितवादेवदत्तम् ॥ १९ ॥

आशुना शीघ्रगामिना असाधवो दम्यन्ते येन तमसाधुदमनं नृपबिङ्गच्छदः राजवेपच्छजान् ॥ २० ॥ २१ ॥

स्थविष्ठः धर्मनिष्ठतया स्थूलतरः ॥ २२ ॥

सृतिः प्रसृतिः ॥ २३ ॥

सत्ययुगारम्भकावोपलक्षितमाह—यदेति । तिस्रः पुण्यः अवसर्गः चन्द्रसूर्यवृहस्पतीनां यदा पुण्यनक्षत्रे योगस्तदा कृतयुगं भवि-ष्यतीति यद्यपि प्रतिज्ञादशाब्दं कर्कराशौ वृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रासु त्रयाणामपि पुण्ययोगः सम्भवति

येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवः ।

ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः ॥ २५ ॥

आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।

एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पञ्चदशोत्तरम् ॥ २६ ॥

सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि ।

तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥ २७ ॥

तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् ।

ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः ॥ २८ ॥

विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णारुयोऽसौ दिवं गतः ।

तदाऽविशत्कलिलोऽकं पापं यद्रमते जनः ॥ २९ ॥

श्रीमद्भिष्वनाय च कर्त्तृकृतसारायर्हर्षिनी ।

तथापि तेषां मह प्रवेजोऽत्र विभक्तिनः "समं स्यान्ति" इति वचनात्
भतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतत्प्रपञ्चपति—चराचरगुरोरिति चतुर्भिः । साधूनां बुध-
वृणां मुमुक्षूणां च धर्मप्राप्त्याय स्वर्गादिसाधवरक्षणाय कर्मा-
पनुत्तये मोक्षाय च विष्णोर्भगवत् ॥ १७ ॥ १८ ॥

देवदत्तसङ्ग्रहमप्रसाधयो दम्बन्ते येन तमाशुगं शीघ्रगम् मश्व-
मारुह्य दस्युन् निहन्तिष्यतीत्युत्तरेण सम्बन्धः । अष्टैश्वर्यैः प्राणि-
मादिभिः गुणैः सत्यसङ्कुलपादिभिश्च अन्वितः ॥ १९ ॥

माशुना शीघ्रगामिना नृपक्षिङ्गच्छदः तरपाख्येषच्छ-
मात् ॥ २० ॥

तदनन्तरं पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह—अथेति, साङ्ख्योपाध्यायः ।
अखिलेषु दस्युषु हतेषु वासुदेवे हृदि स्थिते च मतिः तेषां
वासुदेवस्य योग्यरागस्तस्यातिपुण्यगन्धवायुं स्पृशतीति तथा
तेषां पौरजानपदानां मनांसि विशद्वानि निर्मळानि भविष्यन्ति
प्रजानां पुत्रपौत्रादीनां विसर्गश्च स्थविष्ठः स्थूला भविष्यतीति
साङ्ख्यबोरोन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । प्रजानां मूर्तिं प्रसूतिं सार्विकी
सर्वगुणप्रधाना ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिकालोपलक्षणमाह—यदेति । तिस्रः पुण्यः समे-
त्यगति युगपदप्रवेशं करिष्यान्ति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार जब कलियुग प्राय करके बहुत बीत जाय
गा, और मनुष्य जब गर्दभ के सदृश चेष्टा वाले हो जाय

गे, तब धर्म की रक्षा के लिये भगवान् सर्व गुण से
अवतार लेंगे ॥ १७ ॥

शम्भु नाम के विषे मुख्य महात्मा विष्णुवशा ब्राह्मण
के गृह में कलिक अवतार धारण कर भगवान् प्रकट
होंगे ॥ १८ ॥

और देवताओं के विषे हुये शीघ्र गामी घोड़ा पर बैठ
कर, अष्ट ऐश्वर्य गुण युक्त जगत्पति कलिक भगवान् हाथ में अङ्ग
लेकर दुष्टों का दमन करेंगे ॥ १९ ॥

अतुल्य कागति वाले श्रीकलिक भगवान् शीघ्र गामी
घोड़ा पर बैठकर विचरते हुए राजाओं के वेष धरने
वाले किरौडो चोहों को मारेगें ॥ २० ॥

जब सब चोहें हुए खोग नष्ट होजायेंगे तब भीवासु-
देव भगवान् के भीमङ्ग के चन्दन की सुगन्ध को लेकर जो
पवन आयेगा, उस पवन के स्पर्श मात्र से पुरवासी देश
वासी लोगों के मन निर्मल पाप रहित होजायेंगे ॥ २१ ॥

जब सर्व मूर्ति भगवान् वासुदेव उन लोगों के हृदय
में विराजेंगे, तब उनकी सन्तान सतयुग सदृश दीर्घ
और स्थूल होने लगेंगी ॥ २२ ॥

जब धर्म के पति श्रीकलिक भगवान् अवतार लेंगे,
उसी समय से सतयुग हो जावेगा, और प्रजा की पैदा
इस सार्विकी हो जावेगी ॥ २३ ॥

यह नियम है, कि—जब अष्ट सूर्य और बृहस्पति, पुण्य
नक्षत्र के साथ योग होता है, अर्थात् एक राशि में चारों
जब एकही साथ प्रविष्ट होकर, स्थित होते हैं तबही कृत युग
होता है ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

एवं नवमस्कन्धमारुह्यानुक्रान्तं धैवद्वतमनोर्वैद्यद्वयं निगम-
यति—वेऽतीता इति । उद्देशतः संक्षेपतः ॥ २५ ॥

यावत्स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ।

तावत्कलिवै पृथिवी पराक्रान्तुं न चाऽशकत् ॥ ३० ॥

यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि ।

तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ ३१ ॥

यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढां महर्षयः ।

तदा नन्दात्मभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कलियुगावाप्तरविशेषं वक्तुमाह—भारऽपेत्यादिना । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं चेति कयापि विवक्षयाऽवाप्तरसङ्ख्येयम् वस्तुतस्तु परीक्षितस्त्वोत्तरं द्वादशां न्यूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति यतः परीक्षितसमकालं मागधं मार्जारिमारऽप रिपुञ्जयान्ता विद्यतिराजानः सहस्रसंवत्सरं मोक्षयन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे “ये बाह्विद्रवभूपाळा माठवाः साहस्रवत्सरम्” इति ततः परं पञ्चप्रद्यो-
तना मद्भिनशोत्तरं शतम् शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयं मोक्षयन्ति पृथिवीमित्यत्राक्तत्वात् ॥ २६ ॥

कलः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपपन्नमाह—
सप्तर्षीणां विवक्षितं । अयमर्थः प्रागप्रशक्तकारं तारासप्तकं सप्तर्षि-
मण्डलम् तत्र किञ्चिदुत्तरेषां प्रस्थानीयो मरीचिः ततः पञ्चा-
दान्नयुगकभराकारो वसिष्ठः सभाषे ततः पञ्चादीपयुजतेषां
मूळस्थानीयोऽङ्गिराः ततः पञ्चाश्चतुरभताराश्चतुस्के ईशान्वा-
मत्रिः ततो दक्षिणतः पुष्यस्यः पुष्यस्यार्षाक्षमतः पुष्यः तत उत्तरतः क्रतुः
एवं स्थिते तेषां मध्ये यो पूर्वो उदय-
समये प्रथममुदितो दृश्यते पुष्यहस्तसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोस्तु
पूर्वयोस्तु मध्ये वत्समं दक्षिणोत्तरे रेखायां समदेशावस्थित-
मश्विन्यादियु यद्व्यत्यतमं नक्षत्रं दृश्यते तेन तथैव युक्ता नृणां-
मद्भ्यशतं तिष्ठति ते च द्विजास्त्वर्षीषे कालेऽधुना मघा-
माभिता वर्त्तन्ते ॥ २७ ॥ २८ ॥

तेषु मघासु वर्त्तमानेषु सप्तसु यदा विष्णोर्भानुर्भान्तीति
भानुः शुद्धसत्त्वात्मको बहो दिव्यं वैकुण्ठं गतस्तदा कलि-
युगमविशत् यद्यस्मिन् युगे जनः पापे रमत इति कलियुगस्य
लक्षणम् ॥ २८ ॥

ननु, भीष्मो पृथिवीं वर्त्तमानेऽपि सध्यारूपेण कलिः
प्रविष्ट एवाऽऽसीत् सन्म तथापि तावत्तस्य पराक्रमो ना-
भवदित्याह—वावदिति । पराक्रान्तुं न भवितुम् ॥ ३० ॥

अतो वयोक एव कलिप्रवेशकाल इत्याह—यदा देवर्षयः
इति द्वादशाब्दशतात्मक इति । विवक्षितं मानेन सध्यासध्या-
याऽर्षा सह यो द्वादशाब्दशतात्मकः स कलिस्तदा सध्या-
मतिक्रम्य प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कलः प्रवेशकालमुक्त्वा तस्य वृद्धिकालमाह—यदेति । तदा
प्रद्योतनात्प्रभृति वृद्धिं गच्छन्नात्प्रभृत्यतिवृद्धिं गमिष्यती-
त्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रावभाषार्थकृतशुक्लपक्षीयम् ।

ते द्विजाः सप्तर्षयः ॥ २८ ॥

तेषु मघासु वर्त्तमानेषु सप्तसु यदा विष्णोर्भानुः शुद्धसत्त्वा-
त्मको बहो दिव्यं वैकुण्ठं गतः तदा कलियुगोऽविशत् यत् यस्मिन्
युगे जनः पापे रमत इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ २९—४४ ॥

भीमरस्त्रावभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यत्र प्रयागं मुपसंहरति—वेऽतीता इति । सोमसूर्ययोर्बेदीषा वंश-
प्रमथाः ते तृतीयम् उद्देशतः वत्सिकमतः संक्षेपतो वा प्रोक्ताः ॥ २५ ॥

मज्जन्मप्रभृतिपावतसोमवंशसमाप्तिं कियान् कालो भविष्यति
इत्यभिप्रायमाह—भारऽपेत्यादिना । तदा मिषवत्पर्वतैव सोम-
वंशस्यानुवृत्तिरनो यावन्नक्षत्रमिषेचनमिषुकम् एतद्वत्तरं वर्षाणां
पञ्चदशोत्तरशतं सहस्रञ्चेत्यर्थः । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं
चेति कयापि विवक्षयाऽवाप्तरसङ्ख्येयं वस्तुतः परीक्षितस्त्वो-
त्तरं द्वादशां न्यूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति यतः परी-
क्षितसमकालं मागधं मार्जारिमारऽप रिपुञ्जयान्ता विद्यतिराजानः
सहस्रसंवत्सरान् मोक्षयन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे “ये बाह्विद्रवभूपाळा
माठवाः साहस्रवत्सरम्” इति, ततः परं च प्रद्योतना मद्भिनशोत्तरं
शतं शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयं मोक्षयन्ति पृथिवीमित्यत्रैवो-
क्तत्वात् ॥ २६ ॥

कदा तर्हि कलियुगारम्भ इत्यभिप्रायमाह—तद्वृद्धिकालं
च विवक्षुस्तान्द्वारम्भकालमुपपन्नमाह—सप्तर्षीणां विवक्षित-
द्वादश्याम् । अयमर्थः प्रागप्रशक्तकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलं
तत्र किञ्चिदुत्तरेषां प्रस्थानीयो मरीचिस्ततः पञ्चादान्न-
युगकभराकारो वसिष्ठः सभाषे ततः पञ्चादीपयुजतेषां मूळ-
स्थानीयोऽङ्गिराः ततः पञ्चाश्चतुरभताराश्चतुस्के ईशान्वा-
मत्रिः ततो दक्षिणतः पुष्यस्यः पुष्यस्यार्षाक्षमतः पुष्यः तत उत्तरतः क्रतुः
एवं स्थिते तेषां मध्ये यो पूर्वो उदयसमये प्रथममुदितो पुष्यहस्त-
संज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोः पूर्वयोस्तु मध्ये वत्समं दक्षिणतः
समदेशावस्थितमश्विन्यादियु यद्व्यत्यतमं नक्षत्रं दृश्यते तेन तथैव
युक्ता ऋषयः नृणामद्भ्यशतं तिष्ठति ते च द्विजा ऋषयः
त्वर्षीषे काले अधुना मघामाभित्य वर्त्तन्ते पूर्वयोर्मघानां च साम्बा-
वस्थित्युपक्रमकाः कलियुगारम्भकाल इति सूचितं तद्वमे-
व स्पष्टं वाच्यं ॥ २७ ॥ २८ ॥

भीमजीररायवाचार्थकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

कदा तर्हि युगामिमानिपुरुषमवेश इत्यतस्तमुपलक्ष्योनाह—
विष्णोरिति । भानुः भातीति भानुः प्रकाशबहुलः कृष्णारण्यो
भगवतो हेहः यदा दिवं वैकुण्ठं गतस्तदा कश्चिरिमं लोकम्
अविशत् यद्यस्माद्युगामिमानिपुरुषास्ततोः जनः पापे रमते
युगसम्भो हि भगवद्वतारः प्रवृत्तेऽपि कञ्चो युगे
भगवतः स्वधामानुगमनात् पूर्वं कश्चिपुरुषो न प्रयभूषेत्यनेन
सूच्यते ॥ २८ ॥

तत् स्पष्टमेवाह—यावदिति । सः श्रीकृष्णः कश्चिपुरुषः पृथिवीं
पराक्रान्तुमभिमितुं नाशकज्जकार्येक्ष्मो बभूवमर्थः ॥ ३० ॥

सूचितमर्थं स्पष्टमाह—यदा देवर्षेभ इति । मघासु विचरन्ति
भार्ता समजवे चरितुमारब्धवन्त इत्यर्थः । तदा कलियुगं तस्य
परिमाणं द्वादशाब्दशतात्मक इति दिव्येन मानेन संध्यासन्ध्या-
द्याभ्यां सह यो द्वादशाब्दशतात्मकः स कलिः प्रवृत्त इति
सूच्यते ॥ ३१ ॥

कदा तर्हि कलिधर्माभिर्विदिरित्यतस्मात्पलक्षणाह—यदा
मघाक्ष्य इति, मघाक्ष्य इति पञ्चमी तत्समन्देशं विहाय पूर्वोपादानां
(पूर्वकल्पाः) समन्देशं यावदिति तदा ॥ ३२ ॥

भीमजिजयजनीयंकृतपदरत्नावली ।

एवं तत्रमस्कन्धमारुपयानुकान्तं भैवस्वतमनोर्विशदयमुपसं-
हरति—वे इतीति । उद्देशतः सङ्कुलितः ॥ २५ ॥

कलियुगावन्तरविशेषमाह—आरुपयेति । वर्षसहस्रं पञ्चदशो-
त्तरशतं चेति कयापि विद्यत्तुयाऽवन्तरसङ्कुल्येयं वस्तुतः परी-
क्षितमर्थोत्तरं द्वादशामृतं घर्षणां सार्द्धसहस्रं भवति यतः
परीक्षितसमकालं मागधमार्जारिमार्कश्य रिपुञ्जगन्ता विशात
राजानः सहस्रवत्सरं भोक्ष्यन्तीत्युक्तं तत्रमस्कन्धे “ये बार्हद्रथ
भूपाळा भाव्याः साहस्रवत्सरम्” इति ततः परं च प्रद्योतना मघ
त्रिशङ्कनं शिशुनागाश्च यद्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमि-
त्यत्रैवोक्तम् ॥ २६ ॥

कलः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपलक्षणाह,
सप्तर्षीणामिति । अथमर्थः प्रागग्रं शकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षि-
मण्डलं तत्र किञ्चिदुत्तररेखाया अप्रस्थानीयो मरीचिः ततः
पश्चाद्वानप्रयुगम्भराकारो नसिष्ठः सभायः ततः पश्चादीषदुष्ट
स्तेषां मूलस्थानीयोऽङ्कुराः ततः पश्चाच्चतुरस्तराचतुष्के
ईशाश्वेऽग्निः ततो दाक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यात्पाभिमतः पुलहः
तत उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यो पूर्वा उक्ष-
समयं प्रथममुदितौ पुलहकतुमन्त्रौ तयोस्तु मध्ये तयोः पूर्व-
बाह्य मध्ये यत्समं दाक्षिणतः समदेशावास्त्यतमश्विन्यादिषु यद्
न्यतमं नक्षत्रं दृश्यते ॥ २७ ॥

वस्तेन तथैव युक्ताः नृणामब्दशनं तिष्ठति ते च
द्विजाश्वकीये काले अधुना(म)घाम आश्रिता वस्तेन ॥ २८ ॥

तेषु ऋषिषु मघासु वस्तेमानेषु सत्सु ॥ २९ ॥

पराक्रान्तुं स्वसामर्थ्यं दर्शयितुम् ॥ ३० ॥

कियत्त कालं विवरयामित्यत उक्तं द्वादशेति ॥ ३१ ॥

अस्तु कलः परं कश्चिर्कालं विहाय पञ्चाङ्गुलिः सा कदेति
तत्राह—वेति, ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोष्ठाभिकृतक्रमसम्भवेः ।

विष्णोरिति यदा गुणावतारस्य विष्णोस्तदंशत्वाद्भूमिस्था-
नीयस्य कृष्णारण्यो भानुः सूर्यमण्डलस्थानीयः दिवं प्राप-
श्चिकलोकगोचरं मथुराक्षीतामेव प्रकाशविशेषकं वैकुण्ठलोकं
गतः तदा कलिर्लोकमविशत् एषां च प्रकाशः पृथिवीस्थोऽयं
तद्वन्तर्जागशक्त्या तामरुपशब्देन विराजते अतस्तथा न स्पृश्यते
पृथिव्यादिभूतमपैरस्माभिर्भाराहोक्तमहाकदम्बादिरिव वस्तु प्राप-
श्चिकलोकगोचरो मथुरादिप्रकाशः सोऽयं कृपया पृथिवीस्पृश-
न्नेवावतीर्णः अतस्तथा स्पृश्यते तादृशैरस्माभिर्दृश्यमानकदम्बादि-
रिव अस्मिन् प्रकाशे यदावतीर्णो भगवांस्तदा तत्स्पृशोनापि
तत्स्पृशोनांस्पृशन्नेवास्ते स्म सम्प्रति तदस्पृष्टप्रकाशो विहरमाद्यः
पुनरस्पृशन्नेव भवति यद्यप्येवं तथापि द्वयोर्भेदेन कश्चिदभेदेन
विवक्षा तत्रतत्रावगन्तव्या ॥ २९ ॥

तदेतन्निमित्तमाह—यावदिति । पराक्रान्तुमित्यनेन तत्पूर्वमपि
किञ्चित्कालं व्याप्य प्रविष्टोऽस्माविति ज्ञापितम् ॥ ३०-३४ ॥

भीमजिजयजनीयंकृतपदरत्नावली ।

तत्रममारुपयानुक्तं कथामुपसंहारति—वे इतीति ॥ २५ ॥
एतद्वर्षसहस्रमित्येन सङ्ख्या प्रमाणीकृतव्या परीक्षित-
मकालवर्तिमात्राभिभूतानामानन्दात् भोगकालसङ्ख्या तु किञ्चि-
न्मूत सार्द्धसहस्रं यद्वर्षाणां भवन्ति तत्तेषां सगडमण्डलपतीन
धिताप्यानन्तर्येण सङ्ख्यानीति केषम् ॥ २६ ॥

अथ कलेरुत्पत्तिकाल इति कालं च निरूपयितुं कालज्ञान
विशेषमाह—सप्तर्षीणामिति । प्रागग्रं शकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षि-
मण्डलं तत्रोदयसमपूर्वां प्रथममुदितौ पुलहकतुसङ्गौ यं
निश दृश्येते तयोर्मध्यगतमश्विन्याद्यन्यतममेकैकं नक्षत्रं तिष्ठति
एकैकं शतवर्षं व्याप्य तेन तेनैव युक्ता ऋषयस्तिष्ठन्तीति
नियमः अधुना तु ते मघाभिन्ता वस्तेने इति तेनाश्रयाभिन्तेषु
तेषु भीकृष्णप्रादुर्भावः मघाभिन्तेषु तेषु तद्वन्तर्जानं कलि
प्रवेशश्च पूर्वोपादानाप्रानेषु कलैर्विदिरित्युत्तरग्रन्थदृष्ट्या हेयः
॥ २७-२८ ॥

तत्रापि मघास्त्रेव यदा भगवतो भानुः भीकृष्णस्य किर-
णारूपो वैकुण्ठनाथः दिवं वैकुण्ठं गतः कृष्णारण्यः कृष्णारण्यो
आसन्नकृष्णानिर्यस्य सः भातीति भानुः शुद्धसत्त्वारमको हे
इति स्वाभिचरणाः ॥ २९ ॥

ननु द्वापरस्य सन्ध्यंशशेषे भगवद्वतारमभ्य एव यदा
तुर्योद्यनो द्युः प्रवर्त्तयामास ततो द्वापदीवस्त्राकर्षणसमय
मेव भगवदावृष्टः कलिः पृथिव्यामधिकर्त्तुं प्रथमशुभमुदितं
अकरोति भूतं सत्यं तदापि स तदाऽकिञ्चित्कर एवासीदिति
त्याह—यावदिति । कृष्णावतारमध्ये कलिः “अनुमिर्बर्त्तसे ये
पादैर्लोकानुत्थावहे” इति पृथिव्युत्तेजसायुगतोऽपि धर्मस्य प्राप-
त्वात् कुतः कलेस्तदा पराक्रम इति भावः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिराजकवर्तिकृतसारसंग्रहीनी ।

मेतो मध्याह्नेषु ऋषिषु कृष्णास्तर्जानक्षत्रसमनन्तरवत्
एव कलिः प्रविष्ट इत्याह—यदेति । द्वादशाब्दशतारमक इति-
द्विधेन मानेन सप्त्यासप्त्याशां सहेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कवेर्द्विकालमाह—यदेति, ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

नवमस्कन्धमाह मनीर्विश्वम्—

“भूवतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परम्प ।।

न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि” ॥

इत्यादिनोपक्रान्तं वंशद्वयमुपसंहरति—ये इति । उद्देशतः सङ्क्षे-
पतः ॥ २५ ॥

प्रथमाध्याये नन्दाभिवेचनात्तरं वक्तुं “ततो नृपा मवि-
श्वसिन् शूद्रमावास्तवधार्मिकाः” इति तत्र नन्दाभिवेचनात् पूर्व-
स्मिन् काले नृपा शुद्धाः एव स काळो मज्जमारुप्य नन्दा-
भिवेचनपर्यन्तः कतिसम्बत्सरात्मक इत्येवम्विस्तृतुमाह्वयाह
मारुप्येति । वर्षाणां सहस्रं दशोत्तरं पञ्चगुणं शतञ्च एतत्
दशाधिकं सार्द्धसहस्रवर्षाणां भवतीत्यर्थः । भूमिमन्युसमकाळो
जरासम्प्लुतः सहदेवः परीक्षितसमकाळः सहदेवसुतो
मार्जारिस्तमारुप्य रिपुञ्जयास्ताः विंशतिराजातः सहस्रसम्ब-
त्सरं मोक्षवर्गीयुक्तं नवस्कन्धे “ये बार्हद्रथभृपाळा भाव्याः
साहस्रवत्सरम्” इति ततः पञ्चप्रद्योतनाः भद्रशिरोत्तरशतं
दश शिशुनागाश्च पट्टचुत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रै-
वोक्तत्वात् द्वादशसम्बत्सराणां शिशुनागराज्यभ्रंशनन्दाभिवे-
चनयोरन्तराधिकत्वाद्योक्तसम्बत्सरसङ्ख्या सम्यक् सङ्गच्छते
पञ्चशब्दस्य पञ्चगुणे खलुणां विनोक्तसङ्ख्याविरोधः स्यात् ॥ २६ ॥

कदा कलः प्रवृत्तिः वृद्धिश्चेत्याकाङ्क्षायां तत्प्रवृत्तिं वृद्धिं च
वक्तुं काळान्तोपलक्षणमाह—समर्षाणाम्प्रवृत्तिं द्वादश्याम् । अत्रैवं
बोध्यम् प्रागप्रशक्तकारं तारासप्तकं समर्षिमण्डलं तत्र कि-
ञ्चिदुत्तररेखाप्रस्थानीया मरीचिस्ततः पश्चादन्तर्ग्रहणकम्परा-
कारो वसिष्ठः समारंस्ततः पश्चादीपदुर्गतरेखामुल्लेखानीयो-
ऽङ्गिराः ततः पश्चाच्चतुरश्रताराचतुष्के ईशानेऽत्रिस्ततो दक्षिणतः
पुलस्त्यस्ततः पश्चिमतः पुलहस्तत उत्तरतः क्रतुः इत्येवं संस्थितानां
समर्षाणां तु मध्ये यो पूर्वा उर्वितो पुलहक्रतुसंज्ञौ दृश्यन्ते
तयोस्तु मध्ये यत्समं दक्षिणतः समदेशावस्थितमग्निश्चादिषु
वदन्त्यतमं नक्षत्रं दृश्यते ॥ २७ ॥

तेन तथैव युक्ता ऋषयो नृणामब्दज्ञानं निष्ठन्ति ते च
द्विजान्स्वदीये कालेऽधुना मघामाभिताः सन्ति ॥ २८ ॥

यदा मघामाभिव्य मुनयः संस्थितास्तदा असौ शास्त्रविषय
भूतः मम हृद्गोचरः सप्रश्न सर्वोत्तमत्वेन मार्ताति कृष्णाक्षो-
मानुः विषं निजलोकं गतः तदैव च लोकं कलिरावि-
शत् यत् येन हेतुभूतेन यस्मिन्ना जनः पापे रमन्ते मनु कलि
ज्जातमप्यगा किं लोकं मार्तातिरित्येत आह यत् यः कलिर्भग
वतो विष्णोरेव तज्जीर्णस्य तत्तनातिवर्धः ॥ २८ ॥

कृष्णाधीनत्वमेव कवेर्द्वैव्यति—यावदिति । अयमर्थः श्रीकृष्णादे
तदाकाया सप्त्याकवेण शनैः प्राविष्टोपि पराक्रान्तुमभिमर्षिषु
तु माशकहतस्तत्तत्प्र इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्माद्यथोक्त एव कलिप्रवृत्तिकाल इत्याह—यदेति ॥ ३१ ॥

कलः प्रवृत्तिकालमुक्त्वा वृद्धिकाजमाह—यदेति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! जो व्यतीत होचुके, और जो वर्तमान हैं, और
जो भागे होने वाले हैं, उन चन्द्रवंशी और सूर्यवंशी राजाओं
का वर्णन हमने तुम्हारे सम्मुख नवम स्कन्ध से लेकर अब
पर्यंत किया ॥ २५ ॥

राजन् ! तुम्हारे जन्म से लेकर जबतक नरों का अभिवेक
होगा, तब तक एक सहस्र एक सौ पंद्रह १११५ वर्ष बीतेंगे
(अथवा १५१० वर्ष बीतेंगे) ॥ २६ ॥

आकाश में सप्त ऋषियों के मध्य में वक्ष्य काल में जो
पूर्व को पुलह और क्रतु ये दो ऋषियों के नक्षत्र देख पड़ते हैं
उनके मध्य में उनके समान मग्निनी आदि में से जो नक्षत्र
राशि में देख पड़ता है ॥ २७ ॥

उसी नक्षत्र से युक्त होकर मनुष्यों के सौ १०० वर्ष तक
सप्तऋषि उसी एक नक्षत्र पर स्थित रहने दें । ये सप्त ऋषि अब
इस तुम्हारे समय में मघा नक्षत्र पर हैं ॥ २८ ॥

भगवान् भूविष्णु का कृष्ण नामक दिग्ग देह जिस
समय पर बैठे गमन करना भया, उसी समय से कलियुगभी
लोक में प्रवेश करचुका है, क्योंकि—मनुष्यों का चित्त पाप
में रमता है ॥ २९ ॥

जब तक रमावति श्रीकृष्णचन्द्र अपने भीखरण कमलों
से पृथिवी का स्पर्श करते हुए विराजते थे, तब तक
कलियुग पृथिवी में अपना पराक्रम करने को समर्थ नहीं
हुआ ॥ ३० ॥

जिस समय से मार्ता देव ऋषि मघा नक्षत्र पर विचरने
हैं तब ही से वह देवताओं के प्रमाण से बारह सौ १२०० वर्ष
तक रहने वाला कलियुग प्रवृत्त होता है ॥ ३१ ॥

जब सप्त ऋषि लोग मघा से पूर्वोपाद नक्षत्र पर जावेंगे
तब नरों के अभिवेक से लेकर यह काल वृद्धि को प्राप्त
होवेगा ॥ ३२ ॥

यस्मिन् कलौ दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि ।

प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः ॥ ३३ ॥

दिव्याब्दानां सहस्रान्ते चतुर्थे तु पुनः कृतम् ।

भविष्यति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकम् ॥ ३४ ॥

इत्येष मानवो वंशो यथा सङ्ख्यायते भुवि ।

तथा विट्शूद्रविप्राणां तास्ता ज्ञेया युगे युगे ॥ ३५ ॥

एतेषां नामलिङ्गानां पुरुषाणां महात्मनाम् ।

कथामात्रावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ॥ ३६ ॥

देवापिः शन्तनोभ्राता मरुभ्रेक्ष्वाकुवंशजः ।

कलापग्राम आसाते महायोगबलान्वितौ ॥ ३७ ॥

ताविहृत्य कक्षेरन्ते वासुदेवानुशिक्षितौ ।

वर्णाश्रमयुतं धर्मं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥ ३८ ॥

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।

अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते ॥ ३९ ॥

राजन्नेते मया प्रोक्ता नरदेवास्तथाऽपरे ।

भूमौ ममत्वं कृत्वाऽन्ते हित्वेमां निधनं गताः ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

ननु यदा कलौ कलियुगप्रवेशमाह—दिव्याब्दानामिति । चतुर्थे कलौ प्रवेशनादपरिमितेनांशेनाऽपि सहातीति स्मृत्यर्थः । कृतयुग-प्रवेशाच्चिह्नमाह—यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकं भविष्यति तदेति ॥ ३४ ॥

कक्षेरन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह—दिव्याब्दानामिति । चतुर्थे कलौ प्रवेशनादपरिमितेनांशेनाऽपि सहातीति स्मृत्यर्थः । कृतयुग-प्रवेशाच्चिह्नमाह—यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकं भविष्यति तदेति ॥ ३४ ॥

राजवंशोक्तं स्थितिं प्राप्यणादिवंशेष्वप्यातिदिशति—इत्येव इति । यथा यामिरुज्जनीयावस्थामिः तास्ता अवस्थाः वंशा इति वा पाठः ॥ ३५ ॥

एतस्कीर्तनस्य वैराग्योपयोगितामाह—एतेषामिति । नामैव लिङ्गमन्नापकमेषां तेषां कथामात्रेणैवाविशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता न तु राजवंशेषु पुत्रद्वयो वा ॥ ३६ ॥

कलापग्रामानां राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह—देवापिः सोमवंशजः मरुस्तु सृष्वंशजः कलापग्रामो नाम योगिना-मावासः प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एवं प्रतिचतुर्युगं दृश्यति—कृतमिति, ॥ ३९ ॥

एतेषां नामलिङ्गानामित्यादि बहुलं तत्प्रपञ्चयति—राजर्षि-पञ्चभिः ॥ ४० ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पराक्रान्तं न चाशकदित्यनेन प्रविष्टस्यापि कलियुगस्य भग-त्पादपदस्यैव प्रभावात्स्वकार्याक्षमत्वमुक्तं तत्राभिज्ञानस्यैवार्था-यस्मिन्निति । यस्मिन्नहनि जातः तस्मिन्नेवाहनि तत्रापि तस्मि-न्नेव क्षणे कलियुगे प्रतिपक्षे स्वकार्यकरणे प्राप्तं प्राहुः पुर-विदः कालाभिज्ञाः ॥ ३३ ॥

कक्षेरन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह—दिव्याब्दानामिति । चतुर्थे कलौ युगे दिव्यानामब्दानां यत्प्रदृश्यं तस्मात्ते दिव्येन माने सहस्रादपरिमिते चतुर्थे युगेऽतिक्रान्ते सति इत्यर्थः । द्वा-याद्व्यतिरिक्तमिति सन्धिः सङ्ख्यायुक्तम् अत्र तु र-विना मध्यकालपरिमाणमुक्तम् इत्यतो न विरोधः कृतयुग-रम्भकालमुपलक्ष्येनाह—यदा नृणां मन आत्मप्रकाशक-मित्यादिमस्वरूपगोचरत्वं भविष्यति तदा कृतयुगं भविष्यती-त्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्र प्रजाः कीदृशः इत्यादिप्राथम्यमाह—इत्येव इति । इत्य-भूत एव मानवः वैश्वतमनुवंशः यथासङ्ख्यायते यामिरुज्ज-नीयावस्थामिति ।

भीमजीररावबाबाकृतसमागतावधूतचरित्रम् ।

नीचाऽवस्थाभिः सत्यक् वयायते कथ्यते तदा विदूषाद्विप्रायां तास्ता मयस्या युगे युगे बोध्या इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

किं बहुना बंधानुकीर्तनेनैति तदर्थ्यद्युक्तं वारयति-एतेषामिति । नामविज्ञानाच्च मर्यादायाऽशेषाद्यजन्तः एवविधनाम-रूपवताम् इत्यर्थः महात्मनाम् इत्यनेन नत्र केवाञ्जिज्ञागवतस्तं नत एव तद्विरक्त्यावश्यभोतव्यत्वादिकञ्च सूच्यते कथामात्रे-योवावशिष्टानां नत नामरूपाऽवामनेन तयोरेनित्यत्वं सूच्यते तेन च तात्पर्योक्तोचनतया वैराग्यहेतुत्वं फलितं कीर्तिरेव स्थिता भुवि स्थितेनावश्यम् राजभिः कीर्त्तिमांस्तमेवितव्यम् इति व्यज्यते ॥ ३६ ॥

ननु, कथावृत्तसंज्ञाजघंशतत्त्वमाणां कुतः पुनः कृते प्रवृत्ति-रित्थिमप्राप्तमालम्ब्याह-देवापिरिति । शन्तनोश्चाना देवापिनाम सोमवश्यः मरुतामेश्वरकुवञ्जः सूर्यवश्य इत्यर्थः । तावमा-वधुना कलापप्रामे प्राप्ते कलापप्रामो बहवोभमस्यो योगिना-मावाचः प्रसिद्धः कथम्भूतो महता योगबलनाम्बितौ ॥ ३७ ॥

ततः किमत्र माह-ताविति । कथेरन्तः कृतयुगादिः तदा भगवता अनुचिन्तितो उपादिष्टवर्णाभमभर्मो आदिष्टौ वेद-लोके एत्यागत्य वर्णाभमभर्मं पूर्ववत्प्रययिष्यतः प्रकटी-करिष्यतः ॥ ३८ ॥

प्रतिचतुर्गुणरितिः कीदृशीर्यमिप्राप्तमाज्जबाह-कृतमिति । अनेन कथयोगेन विरूपितचतुर्गुणक्रमयोगरीत्येन प्रतिचतुर्गुणं प्राप्तिषु वर्तते निमित्ततया प्रवर्तत इत्यर्थः । इयमेव रीतिः प्रति-चतुर्गुणमिति भावः बध्यप्यत्र त्रेताद्वापरवोः प्रकारो नोक्त इत्य-नेन क्रमयोगेनेत्यसकृतं तथाप्याद्यन्तयुगरीतिनिरूपणे मध्ययो-रपि युगबोर्निरूपितप्राप्तयेत्यभिप्रायेण तथोक्तम् ॥ ३९ ॥

कथामात्रावशिष्टानाम् इत्यनेन सूचितं विदूषोक्ति-राजमिति । हे राजन् ! एते मयाऽधुना निरूपिता वैवस्वतमन्वन्तराऽवस्थाश्च राजानस्तावज्जमौ ममत्वं ममतावुद्धिं कृत्वाऽन्ते तद्भोगनिमित्त-पुण्यवत्त्वाने निश्चलं नाद्यद्व्युत्ताः तेनैव ममत्वेन युता निरयं प्राप्ता इति भावः ॥ ४० ॥

भीमजिज्ञयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णस्वर्गारोहणानन्तरं कञ्चित्काळं हिता पश्चादाविष्टः किं कश्चित् तस्मिन्नेवाहनीति सन्वेदं व्यवच्छिन्नासि-वस्मि-जिति ॥ ३३ ॥

ततः कियान् काळः कृतप्रारम्भावेति तत्राह-दिव्येति । यदा वस्मिन् कृतयुगे आरम्भप्रकाशकं परमारम्भप्रकाशकं भवतीति शेषः ॥ ३४ ॥

इतिशब्दः समाप्तिप्रज्ञानं कथितः एव मानवो वंशः वैव-स्वतमनुसम्बन्धी भुवि यथा सङ्ग्राह्यते तथा विदूषाद्विप्रायां बंधा अपि युगे युगे वेद्याः बोद्धव्याः इत्यतिदेशोपम ॥ ३५ ॥

एतेषां सर्वे किंवापकमत्राह-एतेषामिति । नामविज्ञानयुक्तानां जनेनैतिहां प्रमायमुक्तं भवति ॥ ३६ ॥

कृते धर्मप्रतिष्ठापकः क इति तत्राह-देवापिरिति । महायोग-

[७]

वलाम्बितो महाज्ञानवत्तुको अस्मिन्माद्येभ्यस्तुको वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
कामियुगार्ताव्याह-कृतमिति ॥ ३९ ॥
एवामज्ञानमाह-राजमिति ॥ ४० ॥

भीमजिज्ञानाद्यवकवर्त्तितुनसारायंदर्शनी ।

ननु, कथं प्रथमसंज्ञायां कृष्णोऽवतीर्ण इति मनीना बह्विति तत्वेत्याह-वस्मिजिति । अतो युगानां पूर्वयुगसंज्ञायाद्योच एव प्रारम्भसमय इति बो निबधः सोऽपि कथंमंगवत्प्रमायाद्युचं देवा-भूदितिभावः ॥ ३३ ॥

कृतयुगप्रवेशकाव्याह-दिव्येति । चतुर्थे कक्षौ तदीयसंज्ञायां शेषसमय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मानवो वंशो यथासङ्ग्राह्यते मनुवंशानां वाच्यः सङ्ग्राहा-वधोक्ता इत्यर्थः । तथेव नत्र तत्रत्यानां वैद्यादीनां वैद्यादि-वंशानामपि तावत् सङ्ग्राहा मनुका अपि कथाः ॥ ३५ ॥

नामैव विज्ञं वापकं येषाम् ॥ ३६ ॥
कथावृत्तसंज्ञानां राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह-देवापिः सोमवंशजः ॥ ३७ - ३८ ॥

इममेव प्रकारं प्रतिचतुर्गुणं दर्शयति-कृतमिति ॥ ३९ - ४० ॥

भीमचतुर्गुणकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्युक्तं कृष्णारुणोऽसौ दिवङ्गतः तदाविश्वकर्मिणोऽकमिति तत्रापि कस्मिन्दिने कलिः प्रवृत्त इत्याह-वस्मिजिति । वस्मि-ज्जहनि कृष्णो दिव्यं वातः तस्मिन्नेवाहनि तत्रापि तदैव तस्मिन्-क्षणे एव प्रतिपन्नं प्रवृत्तं कलियुगं भवतीति पुराविहः पूर्व-ज्ञातारः प्राहुः ॥ ३३ ॥

कथेरन्तर्गतं कृतयुगप्रवृत्तिं दर्शयति-दिव्यावधानामिति चतुर्थे कक्षौ दिव्यानामभ्यानां यासहस्रं तदन्ते पुनः कृतं भविष्यति सहस्रमिति मुख्यकलियुगामिप्रायं तच्च संज्ञासंज्ञायावत्-स्य सत्त्वरसराशतद्वयस्याप्युपलब्धस्य द्वादशावधानात्मक इत्युक्तत्वात् तत्प्रवृत्तिविहमाह-यदा नृणां मनः आरम्भप्रकाशकं भविष्यति तदा ॥ ३४ ॥

राजवंशोक्तं स्थितिं वर्णांस्तरेष्वप्यतिदिशति-इत्येव इति । मानवो वैवस्वतमनुवंशः इत्याहुप्रभृतिद्वारा देवप्रभृतिद्वारा च यथा उक्तमभ्यमाधमामिरवस्थाभिः सत्यक् वयायते कथ्यते तथा विदूषाद्विप्रायां युगे युगे बंधाः वेद्याः ॥ ३५ ॥

प्राकृतदेहगेहादीनामनित्यतां वैराग्योपादनायाह-एतेषामिति । एतेषां पूर्वोक्तानां महात्मनां स्वधर्मनिष्ठानां भोतव्यकीर्तीनां नाम-विज्ञानां नामरूपवतां मर्यादायाश्च आद्यजन्तो नामविज्ञानाच्चः कथामात्रेयोवावशिष्टानां कीर्तिरेव भुवि स्थिता ननु देहगेहादि-कम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ननु, कथावृत्तसंज्ञानां राजवंशादीनां कृते पुनः प्रवृत्तिः कृत इत्याह देवापिरिति ॥ ३८ ॥

अयमेव युगप्रतिप्रकारः भागतामागतेषु सर्वेषु युगेषु बोध्य इत्याह-कृतमिति ॥ ३९ ॥

कुमिविद्भस्मसंज्ञाऽन्ते राजन्नाम्नोपि यत्प च ।

भूतधुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ ४१ ॥

कथं सेयमखण्डा भूः पूर्वैर्मे पुरुषैर्धृता ।

मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य वा ॥ ४२ ॥

तेजोऽब्रमयं कायं गृहीत्वाऽऽत्मतयाऽबुधाः ।

महीं ममतया चोभौ हित्वाऽन्तेऽदर्शनं गताः ॥ ४३ ॥

येये भूपतयो राजन्भुजन्ति भुवमोजसा ।

कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे कलिधर्मो नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतामिदं ज्ञानप्रदीपः ।

एतेषां नामलिङ्गानामिति श्लोकार्थं प्रपञ्चयति—राजभित्ति
पञ्चभिः । अपरे निदृशद्विधाः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिस समय जिस दिन भीकृष्ण भगवान् स्वधाम को
पधारे उसी दिन उसी समय कलियुग आकर प्राप्त हुआ
इस प्रकार पहिले जानने वाले लोग कहते हैं ॥ ३३ ॥

देवताओं के सहस्र वर्ष बीतने पर जितना कि—कलि-
युग का परिमाण है, तबसे पश्चात् फिर सत्ययुग होवेगा,
और उस सत्ययुग के होने का यही मुख्य निश्चय होगा,
कि—मनुष्यों के मन में आत्मा का स्वरूपज्ञान होजायगा ॥ ३४ ॥

जैसे इस भूमि में यथाभूत हमने तुम्हारे सामने
मानववंश का वर्णन किया, उसीप्रकार वेद शूद्र और
ब्राह्मणों के वंश की भी गिस् २ युग में सह २ व्यवस्था
जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

एक नाम मात्रही जिन का ज्ञापक (जताने वाला) रह
गया ऐसे इन महात्मा पुरुषों का केषल कथा मात्रही
अवशिष्ट रह गई, और कीर्ति उन लोगों की भूमि में अब
तक विद्यमान है ॥ ३६ ॥

शतनु महाराज के भ्राता जन्द्रवंशी राजा देवापि, और
इक्ष्वाकु वंशी राजा मरु, ये दोनों उत्तर में वदरिकाभ्रम के
समीप महान् योग के यत्न से कलाप ग्राम में अभी तपस्या
कर रहे हैं ॥ ३७ ॥

ये दोनों भीवासुदेव भगवान् की शिक्षासे इस कलियुग
के अन्त में वर्णाश्रमधर्म की पूर्ण सहस्र प्रथा बांधेंगे ॥ ३८ ॥

कृतयुग, त्रेता, द्वापर, कलियुग, ये चारों युग पृथिवी
में इसी क्रमसे प्राणियों में वर्तते हैं ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! ये जो हमने तुम्हारे सामने राजा लोग कहे,
और इन से अतिरिक्त अन्य बहुत से राजा लोग, इस भूमि
में ममत्व कर अन्त में इस को छोड़ कर मरण को प्राप्त
हो गये ॥ ४० ॥

भीष्मस्वामिकृतभाषाटीका ।

ममत्वं कृतेत्यनेन सूचितां भूतद्रोहप्रवृत्तिं निन्दति—कुमीन ।
राजन्नाम्नो राजोति नाम यस्य तस्यापि देहस्यान्ते कुमयो विष्टा
भस्मेति वा संज्ञा भविष्यति तत्कृते तदर्थं यो भूतधुक् भूतेभ्यो
द्रुहति स किं स्वार्थं वेद ? किन्तु नैव गेह कुतः इत्यपेक्षायां
हेतुत्वेन भूतद्रोहं विशिनष्टि—बभौ भूतद्रोहाभिरबो भवति ॥ ४१ ॥

ममत्वप्रकारं प्रपञ्चयति—कथामिति । सेयमखण्डा भूमिं
पूर्वजैर्धृता सती इदानीं मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रादेः कथं स्वादि-
त्येवम् ॥ ४२ ॥

उभौ महीं कायं च अदर्शनं मृत्युम् ॥ ४३ ॥

उपसंहरति—येये इति । ते सर्वे च कथासु क्रियमाणासु कथा-
मात्राः कालेन कृताः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीष्मस्वामिकृतभाषाटीकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमजीवनेचरितकृतमुक्तावलीवत् ।

इति भीमज्जागवते व्याख्याने

शुक्लवर्णीये ब्राह्मणकण्ठे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव विशदयति—कृमोति । यस्य राजनाम्नोऽपि शरीरस्थाने कृमयो विष्ठा भवन्ति वा संज्ञा भविष्यति तत्कृते तदर्थं भूतद्रोहं दृष्टव्यं तथा च किं स्वार्थं स्वार्थं वेद ? तत्र ह्यनुभवेन भूतद्रोहं विशदयति—यतो भूतद्रोहास्त्रिभ्यो भवन्ति ॥ ४१ ॥

ममतां कृतेत्यक्तं ममताप्रकारं प्रपञ्चयति—कथमिति । भयमस्त्रयडा भूमिमम पूर्वेजैभूता सती मदनस्तरे मत्पूर्वमह-
मेव पूर्वं भवति यस्यास्तथाभूता सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवम् ॥ ४२ ॥

किञ्च, नेज इति । मनुष्याः देहातिरिक्तमज्ञानविधुरा एव नेजोऽवन्तपरिणामरूपं कायम् शरीरमात्मन्या गृही-
त्वाऽभिमन्य महीं ममताया गृहीत्वा उभौ पृथ्वीकायो द्विराऽन्ते प्रारब्धान्तेऽदर्शनम् खड्गताः पाप्माः ॥ ४३ ॥

कथामात्रावशिष्टानाम् इत्यस्य प्रपञ्चमपमंहरति—ये य इति । हे राजन् । ये राजानो भुवमोजसा पौरुषेण भुञ्जन्ति ते सर्वे काखेन कृताः समाप्ताः कथासु क्रियमाणासु कथामात्रकथाः कृताश्च ॥ ४४ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

द्वितीयाऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमज्जिजयजनीयेकृतपदरत्नावली ।

राजनाम्नोऽपि यस्य शरीरस्थाने नाशो कृमिविडम्भ-
संज्ञा तादृशं शरीरं प्राप्य भूतभृक स्वार्थं मनुते न परप्रयोजनं
यतो भूतद्रोहास्त्रिभ्यो भवन्ति ते वेद किंन वेदेन यस्य पुरुष-
शरीरस्थाने इति वा ॥ ४१ ॥

स्वार्थमननप्रकारमाह—कथमिति । ममत्वात् सत्त्वानीति भू-
येवं मत्पूर्वः पुरुषः भूता सर्वे भूममास्त्रयडा राजान्तरानधि-
कृता कथं स्यान्मत्पुत्रस्य मत्पौत्रस्य च मत्पौत्रस्य महं पूर्वं यस्यां
सा मत्पूर्वा च कथं स्यादिति मत्वा ॥ ४२ ॥

नेजोऽवन्तमिह कायमात्मन्या निर्यतनेन मुखा गृहीत्वा भवो
राजानो ममत्वेन गृहीत्वा उभौ महीं च देहं च द्विरा
अदर्शनं मरणं गता मवन्तीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

मास्त्रेन तेष्वेकोऽपि नास्तीत्याशयेनाह—य इति । पुराणादिमत-
कथासु कथामात्राः सचरितमता कथैव येषां ते तथाकृताः खड्ग-
पर्वो न सतीति शेषः ॥ ४४ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे

भीमज्जिजयजनीयेकृतपदरत्नावलीवत्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवे ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमज्जिजयजनीयेकृतपदरत्नावली ।

राजनाम्नोऽपि देहस्य मन्ते मरणे सति कृष्णादिकमेव
नाम भवेत् तस्य देहस्य कृते ॥ ४१ ॥

ममत्त्वप्रकारमभिनयेन दर्शयति—कथमिति । मत्पूर्वा च सती
मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवम् ॥ ४२ ॥

कायम् आत्मन्या महीं च ममताया गृहीत्वा उभौ महीं-
कायो अदर्शनं मृत्युम् ॥ ४३ - ४४ ॥

इति मागर्ध्वशिष्यां हविष्यां भक्तचेतसाम् ।

ब्राह्मणस्य द्वितीयोऽयं सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ २ ॥

भीमचक्रकेशकृतमिश्रान्तप्रदीपः ।

एवं निधनाहं देहादिमनो देहाद्यर्थमकृत्यकारिणो मूर्खत्वं नरका-
हं प्रपञ्चाह—कृमोति । राजति नाम यस्य तस्यापि देहस्थाने कृष्णादि-
संज्ञा भविष्यति तत्तस्य देहस्य कृते यो भूतभृक प्राणिभूतो
द्रष्टव्यं स भूतद्रोहं किं स्वार्थं वेद न किमपि तत्र स्वार्थः
परायो वास्ति भवितुं यतो भूतद्रोहास्त्रिभ्य एव ॥ ४१ ॥

भूमौ ममत्वं कृतेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—कथमिति । या
मे मम पूर्वेजैभूता भयमस्त्रयडा सकला मत्पूर्वा महं पुत्रादे-
रपेक्षया पूर्वं यतो यस्यास्तथाभूता सती मत्पुत्रादेः कथं
स्यादिति ॥ ४२ ॥

किञ्च कायमात्मन्या महीं ममताया च गृहीत्वा जन्ते
जीवनान्ते उभयं द्विरा अदर्शनं खयं गता यतोऽमुषाः ॥ ४३ ॥

उक्तां देहदेहाद्यतिव्यतामुपमंहरति—ये इति । ये ये भूत-
मोजसा पौरुषेण भुञ्जन्ति ते सर्वे कथासु क्रियमाणासु कथा-
मात्राः काखेन कृताः अतः सर्वे पाकृते देहादिकं निरोधनिष-
मत्स्य विरक्तः सन् हरिं भजेदिति फलितोऽर्थः ॥ ४४ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे

भीमचक्रकेशकृतमिश्रान्तप्रदीपे

द्वितीयोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका।

जिस देह का राजा वह नाम है, मृत्यु में उसी देह की कृमि, विष्टा, और मंस्म, वे तीन संवा होती हैं, उसी देह के निमित्त वह पुरुष प्राणियों से द्रोह करता है, वह क्या स्वार्थ जानता है, ? किन्तु नहीं जानता, क्योंकि ? जिस भूत द्रोह करने से इस्को नरक होता है ॥ ४१ ॥

राजा लोग ऐसा विचार करते हैं, कि—यह भगवद् भूमि का राज्य हमारे पहिले पुरुषाओं ने भोगा, और आज कल हम भोगते हैं परन्तु यह हमारे पुत्र पौत्र और वंश के इस राज्यको किस प्रकार निर्बिघ्न भोगेंगे ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार शोच विचार करते हुए निवृत्ति लोगों ने जिस तेज जब अन्नमय शरीर को ग्रामा करके

मान रखा है वह देह को, और जिसको “वह मेरी” इस प्रकार मान रखा है, उस कृषिणी को दान दोनों भी छोड़कर आप ही अर्थार्थ को प्राप्त ही गये और हो जाते हैं ॥ ४३ ॥

हे राजन् ! जिन २ राजा लोगों ने भूमि (धन) को बलात्क (अचरदस्ती) से भोगा है, उनही राजाओं की काक कथाओं के बीच में क्या मात्र अवधि रहती है ॥ ४४ ॥

इति भीमझागवत द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः,

श्रीकृष्णवचनस्य पं ९ भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ २ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

दृष्ट्वाऽऽत्मनि जये व्यग्रान्नृपान् हसति भूरियम् ।
 अहं मां विजिगीषन्ति मृत्योः क्रीडनका नृपाः ॥ १ ॥
 काम एष नरेन्द्राणां मोघः स्याद्विदुषामपि ।
 येन केनोपमे पिण्डे येऽतिविश्रम्भिता नृपाः ॥ २ ॥
 पूर्वं निर्जित्य षड्वर्गं जेष्यामो राजमन्त्रिणः ।
 ततः सचिवपौरासकरीन्द्रानस्य कण्टकान् ॥ ३ ॥
 एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलाम् ।
 इत्याशावहहृदया न पश्यन्त्यन्तिकेऽन्तकम् ॥ ४ ॥
 समुद्रावरणाजित्वा मां विशन्त्यब्धिमोजसा ।
 कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ ५ ॥
 यां विसृज्यैवमनवस्तस्मृताश्च कुरुदह ! ।
 गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यन्त्यबुद्धयः ॥ ६ ॥
 मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातृणां चापि विग्रहः ।
 जायते ह्यसतां राज्ये ममतावहचेतसाम् ॥ ७ ॥
 ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मूढति वादिनः ।
 स्पर्द्धमाना मिथो घ्नन्ति म्रियन्ते मत्कृते नृपाः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

कृतीये भूमिगीतेश्च राज्यदोषादि वक्ष्यते ।

कलौ च दोषभूयिष्ठे दोषदन्त्री हरेर्नन्तिः ॥

देहेऽहंतां भूमौ च ममतां कुर्वन्त्यतोऽबुधा इत्युक्तं तदेव
 भूमिगीतैः प्रपञ्चयति—इष्ट्यादिना । आत्मनि पृथिव्यां जये
 व्यग्रानुपुक्तान् हासप्रकारमेवाह—महो इति । मा माम् ॥ १ ॥

येन कायेन केनोपमे पिण्डे देहेऽतिविश्रम्भिता विश्रान्तं
 नीता ये तेषां नरेन्द्राणामेव कामो मोघ एव स्यात् ॥ २ ॥

काममेव दर्शयति—द्राव्याम् पूर्वमिति । इन्द्रियाण्येव कण्टकान्
 न राज्यप्राप्तिः स्यादिति प्रथममिन्द्रियषड्वर्गं निर्जित्य राज-
 मन्त्रिणो जेष्यामो वशीकरिष्यामः सचिवा अमात्रवाः करीन्द्रा
 हासिप्रास्ताश्च जेष्यामः कण्टकान् प्रतिपञ्चान् अस्य अपास्य
 अथ कण्टकानिति वा पाठः ॥ ३-४ ॥

[८]

एवं केचिदाशावहहृदया एवं केचिन्मां पुनर्जित्वाऽप्यतितुष्यन्वा-
 मर्द्धिष्यन्ति तदेवमिन्द्रियजयेन ये राज्यं साधयितुमिच्छन्ति
 तेऽतिमूढा इत्याह—कियदिति ॥ ५ ॥

मत्कृतं न पश्यन्तीत्युक्तं तदेवाऽऽह—वामिति । कुरुदहेति
 भूमिगीतं कथयन् शुकः सम्बोधयति कुरुदह इति तु पाठः
 सुगमः ॥ ६ ॥

अबुद्धय इत्युक्तम् तत्प्रपञ्चयति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीकम् ।

॥ १ ॥

पिण्डे शरीरे ॥ २ ॥

मर्द्धिष्यन्ति द्वीपान्तरालमिजयन्ति ॥ ३-१३ ॥

भीमद्विष्टाववाचार्यकृतभागवतकण्ठमन्त्रिकादौ

प्रपञ्चितां ममतां महीहासेन सम्पादयन् वेदात्मसुखफलम्
कविदोषाप्रपञ्चस्य तन्निरसनोपायमुपदिशति तृतीयेन—इष्टात्म-
विजय इत्यादिना । आत्मनि भूमौ निमित्ते यो विजयः तस्मिन्
व्यप्राप्तुकाम इष्टा इव भूयन्ति, हासमेव प्रपञ्चयन्—महो
इत्यादिभिः साखैर्द्रावशभिः । मृत्वाः कीडनकास्तदर्शना इमे
नृपाः मां विजिगीषन्ति विजयेन मां भोक्तुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

काम इति विवृण्वामि । पित्रादिदृष्टान्तेन मृत्युवश्यतां पश्यता-
मपि अयं कामः विजिगीषात्मकच्छाविशेषः मोघः व्यर्थः
नोद्यते हेतुतया कामं विशिनष्टि—येन कामेन फलोपमे
जलबुद्बुदस्य पियडे शरीरे ये नृपाः अतीव विस्मयिताः
विश्वासा नीताः तेषां नरेन्द्राणामिति पूर्वशब्दसम्बन्धः ॥ २ ॥

विजिगीषुतां प्रपञ्चयति—साखैर्द्रावशं पूर्वमिति । इन्द्रि-
यव्यपटस्य न राज्यमस्तिः स्यादिति तावत् षड्गुणम् इन्द्रियव्यपटं
जित्वा तद्वारा देवताप्रसादमधिगत्येति भावः । क्रमेण राजमन्त्रि-
प्रभृतीनामप्यभ्ययडस्य कण्टकतुल्यत्वात् जेष्यामः तत्र सन्निधा
अमात्या अवान्तरस्यापारिणः पौराः पुरे भवाः तेषामाप्ताः
करीन्द्रा हस्तिपाञ्च तान् ॥ ३ ॥

ततः सागराः मेखला बन्धास्तां मेखलयेव सागरेण परि-
वृताम् इत्यर्थः । पृथ्वी जेष्यामः स्थायीनां करिष्यामः इतीर्थ-
भूताद्या बन्धन इत्यस्य येषां ते अस्तिके समीपे वर्तमानमनकं
मृत्युं न पश्यन्ति नावबोध्यन्ति किन्तु मां समुद्रावरणां जित्वा
ततोऽर्द्धं विशन्ति द्वीपास्तवाणि प्रविशन्ति तान् विजिगीषन्ति
इत्यर्थः । तावत्कनक्येन्द्रियजस्य नदं फलमित्याह—किञ्चिदिति ।
एतत् कृष्णभूमयडस्य सप्तद्वीपस्वारमाधीनताप्राप्या-
मित्येतत् कियत्फलं न किञ्चिदेतदित्यर्थः । तत्फलस्य नञ्चरत्वा-
दिति भावः । किं तर्हि फलमित्यत आह—मुक्तिरात्मजयं तावत्
फलमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

एतदेवोपपादयति—यामिति । कुरुद्वेदिति सम्बोधनं भूमिगीति
कथयन्, शुक्रः सम्बोधयति कुबोद्धेत्यपि पाठः सुगमः तत्-
सुना मनुप्राञ्च यं मां विमुञ्चयेव गताः मृताः तथा तां विजित्य
विमुञ्चामपि अमुञ्चयो बुद्धिरहिताः युद्धे जेष्यन्ति युद्धेन वशी-
करिष्यन्तीत्यर्थः । गतमित्यस्य तैरिति शेषः । तेष्वेवमेव गमिष्य-
न्तीत्यर्थः । अत्यन्तसाहसेनाभेदमारोप्य गतमिति भूतनिर्देशः ॥ ६ ॥

अबुद्धितां प्रपञ्चयति मरुते इति । मरुते महर्षे
विग्रहः विरोधः जायते तत्र हेतुनेन तान् विशिनष्टि
राज्ये ममतामिमानेन बद्धं चेत्तो येषां तेषामत एव चासतां
पुरारमनाम् ॥ ७ ॥

ममताबद्धचेतस्त्वमेवाभिनयेन दर्शयन्ती तत्प्रत्यक्षमस्वरूपं
दर्शयति—ममैवेति । हे मूढ तं तवैव भूमिर्न भवति किन्तु ममैवेति
वादान् कुर्वन्तः मिथः प्रसृति ॥ ८ ॥

भीमद्विष्टाववाचार्यकृतपदरत्नावली ।

अनुपुंगवमविभागः कविदोषपरिहारक्षेत्येतद्विभक्त्यं मध्याये

विजिगीषुतां प्रपञ्चयति—ममैवेति मतेः परितोषकारमाह
इति । आत्मनी नितरां जयं देवमस्मिन्नेकपरावन्माह ॥ १ ॥

मोक्षायमुपपादयति, वेनेति ॥ २ ॥

कीडनकनेषां कामः इति तत्राह—पूर्वमिति । बद्धगं सम्पादि-
वद्यत्वं विजयो नामोत्कृष्टः पाण्डुरित्यावययं वा अनेन भूमेक-
साधनाग्रहं सूचयति—राजमन्त्रिणः राजा च मन्त्रिणश्च राज-
मन्त्रिणः मन्त्री बुद्धिबहावः स्यादिति ततो मन्त्रिजवान्तरं
सन्निधः कमेसहायः “अमात्याः कमेसन्निधाः” इत्यमरः । आपताः
विश्वासाः अयं पञ्चाकण्टकान् भुङ्क्षन् ॥ ३ ॥

एवं क्रमेण राज्ञो जित्वा पृथ्वीं जेष्यामः वशीकरिष्यामः
इत्याशयानितुष्याया अमनकं मृत्युम् ॥ ४ ॥

एवं केचिदपुनः मां जित्वाप्यनितुष्यायाऽर्द्धं विशन्तीत्यनेन
द्वितीयादिजयायं सूचयति—भूजयादिना न किमपि प्रबोध्यन्मपि
त्यस्ततोऽनयं एवावशिष्यते मनोजयफलापेक्षेयाह—किञ्च-
िदिति । आत्मजयस्य मनोजयस्य फलापेक्षयेनद् भूजयादिकं किञ्च
फलम् आत्मजयं किं फलं येनायमेव साध्यः स्यादिति तत्राह
मुक्तिरिति आत्मजये मुक्तिरेव फलं यस्मात्कामादिति शेषः ॥ ५ ॥

इतोपि मज्ज्यकामा नञ्चा एवेत्याह—यामिति । मनवस्तत्-
सुनाञ्च यं मां विमुञ्चय यथा गता यानाः अमुञ्चयः तां मां
जेष्यन्तीत्यस्य आत्मजयवतां त्यागशक्तिरन्वेषामन्वयेति सूच-
यति ॥ ६ ॥

न केचनमितरेषां मरुते विग्रहोऽपि तु शरीरसम्बन्धितामपि
स्यादित्याह—मरुते इति, अविशब्दः पुत्रादीनामित्यनेन सम्-
न्धयितव्यः अयमपि प्रायिक इत्याह—असतामिति । असतामप्रकृत-
कर्मणाम् ॥ ७ ॥

किं प्रकारो विग्रह इति तत्राह—ममेति ॥ ८ ॥

भीमद्विष्टाववाचार्यकृतकर्मसम्बन्धः ।

॥ १-८ ॥

भीमद्विष्टाववाचार्यकृतकर्मसम्बन्धः ।

तृतीये तु भुवो हास्यं भवेत्पादव्यवस्थितिः ।

कवेर्देवो वाचहारि हरिस्मरणमुक्यते ॥

कथंसेयमखण्डाभूरित्युज्जानां मनोरथ उक्तस्त्वमेव पृथिव्या-
वर्णनेन प्रपञ्चयति—इष्टुति । मा माम् ॥ १ ॥

येन कामेन पियडे दह ॥ २ ॥

काममेव दर्शयति—पूर्वमिति द्वाडश्याम् । तत्रेन्द्रियायं व्यपटस्य
राज्यप्राप्तिर्न स्यादतः प्रथममिन्द्रियवर्गं जित्वा अस्य ममति
पक्षनृपस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

मां पृथ्वीं जित्वा नितुष्याया अर्द्धं विशन्ति तदीवरता-
न्याहर्णमिति भावः । एवमिन्द्रियजयेन च साधयितुमिच्छन्ति
ते मत्वा इत्याह—किञ्चिदिति, ॥ ५ ॥

यथागतं यथाज्ञानं स्वस्वज्ञानमनतिक्रम्य विरका मृत्यु-
वन् गता इत्यर्थः । तां मामेते मत्वा युद्धे जेष्यन्ति ॥ ६-८ ॥

पृथुः पुण्डरीकमणिर्नृपो नरतोऽमुगः ।

मान्धाता तमरो रामः सद्वाज्ञो धुम्बुरा रघुः ॥ ९ ॥

तृणविन्दुर्यवातिश्च शर्पातिः सन्तमुगयः ।

भगीरथः कुवलयारुहः ककुत्स्थो नैषधो नृगः ॥ १० ॥

हिरण्यकशिपुर्वृत्रो रावणो लोकरावणः ।

नमुचिः शम्भरो भौमो हिरण्याक्षोऽथ तारकः ॥ ११ ॥

अन्ये च बहवो वैद्या राजानो ये महेश्वराः ।

सर्वे सर्वविदः शूराः सर्वे सर्वजितोऽजिताः ॥ १२ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

“नेजोऽवजमयं बहं गृहीत्वाऽऽमतयाऽबुधाः” इत्यत्रोक्तमनुशरणं प्रवक्ष्यामि कश्चिदोपायं तत्रिदंशुपायइत्याह-तृतीयोपायायेन इत्युक्तिः । आत्मनि भुवि यो जयः तत्र व्यग्रान् व्याकुलान् दृष्ट्वा इयं भूदृष्टा हासप्रकारमाह-प्रहो इति मूर्खैर्द्रोहशक्तिः ॥ १ ॥

येन कामेन पिण्डे देहे प्रतिविम्बिताः प्रतिविम्बास्तं भीताः स एव तरेन्द्राणां विदुषामपि किमुन मूर्खाणां कामः विजिगीषावस्यः मोघो व्यर्थः एव स्यात् ॥ २ ॥

काममेव दर्शयति—द्रोहं पूर्वेति । “नचानिर्जितवङ्गो राजा नैराश्रमहेति” इत्यतः पूर्वं पञ्चवर्गमिन्द्रियवद्भक्तं निजित्य ततः क्रमेण राजमण्डवादीन् मरुतं भुविजयस्य कण्टकतुल्यान् जेष्यामः अशीकरिष्यामः तत्र सन्धिवाः अमात्याः पौराः पुरे मघाः राजहितैषिणो धनिनः आप्ताः राजपूज्याः करिन्द्राः हस्तिपाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

देवाकेचित्स्मां जिग्वापि सन्तोषं न कुर्वन्तीत्याह—अर्धेन समुद्रावरणमिति । पञ्चवर्गजयस्य नेवं फलं किन्तु मुक्तिरिति दर्शयति—किञ्चिदिति । एतत् भुविजयादिकम् आत्मजयस्य श्रेष्ठिप्रमोदजयस्य किञ्च फलं न किञ्चदपि ॥ ५ ॥

हे कुक्कुट ! युधिष्ठिर ! कृपेण कुरुतुवदनीति स तथा हे धर्म जनेन धर्मे प्रति भूमिगीतं भूषणोपादिष्टमिति गम्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेव जी बोले, कि—हे राजन् ! यह पृथिवी अपने (पृथिवी के) जीतने में व्यग्र होने वाले राजाओं को देखकर हैसती है, कि—प्रहो ! ये मृत्यु के सिंघाने मेरे जीतने की इच्छा करते हैं ॥ १ ॥

यह राजा लोगों का मनोरथ व्यर्थ होजाता है, राजाओं की तो बात ही क्या है, किन्तु बड़े २ विद्वानों का भी यह मनोरथ व्यर्थ हो जाता है, जिस मनोरथ से केन के डेढ सहस्र इस पिण्ड (शरीर) में बड़े २ राजा लोग विश्वास को प्राप्त हुए हैं ॥ २ ॥

राजा लोग क्या मनोरथ करने हैं, कि—हम प्रथम भी यह इन्द्रिय रूप शत्रुओं को जीतेंगे क्योंकि जो इन्द्रिय व्यग्र होना उसको राज्य की प्राप्ति कैसे हो सकी है । फिर इन्द्रियों को जीतकर राजमन्त्रियों को बध करेंगे, तदनन्तर सन्धि (अमात्य) लोगों को बध करेंगे (यहाँ पर सन्धि देनेवाले मन्त्री और सन्धि वह जिसको दीवान कहते हैं) इन को बध करके पुरवासी आप्तजन और महाबल प्रभृति कामवाले लोगों को बध करेंगे, तिसके पश्चात् राज्य में जो कण्टक रूप होंगे तिनहीं को निकास कर भ्रमण करेंगे ॥ ३ ॥

इस प्रकार समुद्र जिसकी मेजबा है उस समग्र पृथिवी को जीतेंगे—इस प्रकार की भाशा से जिन्हों का हृदय वैध रहा है वे लोग अपने संगीप ही में आनेवाले काष्ठ को नहीं देखते हैं ॥ ४ ॥

कितने एक राजा लोग समुद्रमें घिरी हुई मो पृथिवी को जीतकर जीवांतर की विजय अथवा रत्नों के लोभ से समुद्रमें प्रवेश करने हैं । परञ्च जब मन को जीत लिया तब पृथिवी को जीतना तुच्छ है क्योंकि ? मन के जीतने से तो मुक्ति पर्यंत फल सिद्ध-सकता है ॥ ५ ॥

जिस मेरे लिये छोड़कर मनुजोंग और उन के पुत्र-लोग प्रियव्रतादि जैसे भायें धैस ही चले गये, तिस मेरे को ये निर्बुद्ध शूद्र राजा लोग क्या जीने में ॥ ६ ॥

मेरे लिये ही पिता पुत्र और भ्राताओं का भी विग्रह (खडाई) होजाता है, यदि अल्प हों तो, क्योंकि ? जन-का चित्त समता में बन्धा हुआ रहता है ॥ ७ ॥

हे मूढ ! यह समग्र पृथिवी हमारी है तेरी नहीं इस प्रकार कहने हुए परस्पर में स्पर्धा करते हुए राजा लोग मारते हैं और मरते हैं ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकुनभाषायेदीपिका ।

रामो नाम कश्चिद्राजा । यज्ञा, लोकदृष्ट्या दाशरथिक निर्दिष्टः ॥ ६ ॥ १० ॥

लोकं रावयति रोदयतीति लोकरावणः ॥ ११ ॥ १२ ॥

ममतां मन्त्रित्वा कृष्णो विभीषणः ।

कथाऽवशेषाः कालेन ह्यकृताः कृता विभो ! ॥ १३ ॥

कथा इमास्ते कथिताः कथिताः विताय सोकेषु यतः परेयुषाम् ।

विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो ! वक्षोविभूतीर्न तु पारमार्थ्यम् ॥ १४ ॥

यस्तूतमश्लोकगुणानुवादः सन्नियतेऽभीक्ष्णममङ्गलप्रः ।

तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दोषान् कलौ जनाः ।

विधमिष्यन्त्युपचितास्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ! ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिकृतमाचार्यदीपिका ।

महि उच्चैर्ममतां कृत्वा वेऽवनेत ते कावेन कथावशेषाः
कृताः विभो इति सम्बोधनं कुरुतेतिवत् ॥ १३ ॥

राजवंशानुकीर्तनस्य तात्पर्यमाह—कथा इमा इति । विज्ञानं
विषयाऽसारताज्ञानं ततो वैराग्यं तयोर्विवक्षया परेयुषां
सुखानां वक्षोविभूतीर्भाविलासमात्ररूपा न तु पारमार्थ्यं पर-
मार्थं युक्तं कथनं न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कस्तर्हि पुरुषाणामुपादेयः परमार्थस्तमाह—वक्षिष्यति । नित्यं
प्रब्रूयाम् तत्राऽप्यभीक्ष्णम् ॥ १५ ॥

कलिदोषोपचये सति भक्तेरसम्भवं मध्यमानः पृच्छति—
केनोपायेनेति । विधमिष्यन्ति नाशयिष्यन्ति यथा यथावत् ॥ १६ ॥

भीमदशनसुरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

न तु पारमार्थ्यात् न तु पुरुषार्थभूतत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

वक्षिष्यति तथा विशेषणम् ॥ १५—१६ ॥

भीमह्रीरराजवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचण्डिका ।

इतरैरजिताञ्च के पुनस्ते नृपा इत्यतस्तान् काञ्चिद्वदन्ति,
पृच्छन्ति । अर्जुनः कासेवीर्यः रामो नाम कश्चिद्राजा न तु
दाक्षरायिः धुम्बुहा धुम्बुमारः ॥ ६ ॥ १० ॥

लोकं राक्षसति मारयतीति लोकरावण्यो राक्षसः सोमो
नरकासुरः ॥ ११ ॥

लोकेश्वरोऽयं देवस्य राजानञ्च महीश्वराः पृथिवीपतयः ते
सर्वे एव यद्यपि सर्वतः इतरैरजिताञ्च ॥ १२ ॥

मध्यप्युच्चैरधिकं ममतां कृत्वाऽवनेत कश्चित्कावमिति शेषः
मत्स्यधर्मिण्य इति हेतुगमं मनः कावेनकृतार्थाः असमापित-
मोगामिवाः कृताः विभो इति सम्बोधनं कुरुतेतिवत् ॥
वक्षेयम् (वीक्ष्यम्) ॥ १३ ॥

राजवंशानुकीर्तनस्य तात्पर्यं कथमाह—कथा इति । सोकेषु
वक्षोविषाव विस्तारं परेयुषं परलोकं प्राप्तानां नदीवसां

माहात्म्ययुक्तानाम् इमाः कथाः ते तुभ्यं कथिताः विज्ञानवैराग्य-
विवक्षया विज्ञानं विषयाणामसारवृत्तानं ततो वैराग्यं तयो-
र्विवक्षया कथिता इति सम्बन्धः तत्र हेतुत्वेन कथा विधि-
नष्टि—वक्षोविभूतीः इत्यर्थेन प्रथमायं द्वितीया वाच्यैश्च-
विषयाः अनेन विशेषणोनामिदं विशदयति, न तु पारमार्थ्यमिति
परमोऽर्थः पुरुषार्थः तस्य भावः पारमार्थ्यं तत्र तु नहीत्यर्थः
न ह्यभिभुङ्क्तेषु भोग्येषु पारमार्थ्यमिति भावः ॥ १४ ॥

कस्तर्हि परमार्थोपाय इत्यत आह—वक्षिष्यति । सङ्गीबले
इत्यस्य सन्निरित्यादिः उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानामनु-
वादः सच समङ्गं संस्पृष्टापादकमनुमे कर्म इतीति तथा
तमेवमवदं तत्राप्यभीक्ष्णं शृणुयात् भवत्यप्रयोजनं ह्यंश-
अधिकरणं विशिनष्टि—कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः समञ्जामनस्य-
प्रयोजनं भक्तिमभीप्समानः कामयमानः भवत्यपरस्परं भग-
वति इदा भक्तिर्भविष्यतीति भावः ॥ १५ ॥

तदा नन्दारभ्युति एव कलिद्वन्द्वि गमिष्यतीत्युक्तं तत्रा-
वसरनिरूपणानन्तरं के पुनस्ते कलिद्वन्द्विप्रयुक्तदोषाः ? कस्य
निरुद्धोपायः ? के पुनस्तदुपायधारयगुणाः ? यावदेतच्चतुर्गुण-
प्रवृत्तिस्ततः कथं वा प्रब्रूयः ? स च कति विधः ? इति पृच्छति
राजा—केनेति शङ्क्याम् । हे भगवन् ! कलौ युगे उपचिताः कलेः
दोषान् केनोपायेन साधनेन विधमिष्यन्ति नाशयिष्यन्ति तत्साधनं
मे मया यथावद्ब्रूहि ॥ १६ ॥

भीमत्रिजयचञ्जतीयंकृतपद्मरावणी ।

तत्र काञ्चिन्मृषान् निर्दिशति—पृच्छन्तित्यादिना ॥ ६—१२ ॥

एते मत्स्यधारीधर्मिण्यः सर्वेऽप्यमर्थायां निर्यादां मवि विषये
ममतां कृत्वा अकृताः प्रसाधितपुरुषार्थाः कालेन वाङ्मना कथा-
वशेषाः कृताः इह वस्मात्तस्मादमीषाम् अज्ञानमहो मत आत्मजयेन
माव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

निगमयति—कथा इति । सोकेषु वक्षो विताव विस्तृत्य परेयुषां
लोकं प्राप्तानां नदीवसां मन्वादीनाम् उत्तमानां पुरुषाणामिमाः

भीमविजयम्भजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथास्य कथिता मयेतिशेषः । किमर्थं कथिता इति नन्वाह-विज्ञानेति ।
वचोविभूतिः वचसां विभूतयो विविधमग्नविषया वा विज्ञानवैराग्य-
विमलया वचोवच पुंसो विज्ञानवैराग्ये स्थातामित्यभिप्रेत्य विभूताः
ननु पारमार्थ्ये परमार्थे उरुमार्थो वेद मुख्याथो भगवत्स्त-
सम्बन्धविषयया नैव तस्य विधिनिषेधाविषयत्वात् विज्ञानविष-
यया अपि मनुक्त एव प्राप्नोति नाशोक्त इत्याह-वचोविभूती-
रिति । अग्न्याथो विभूतयो वचसां बहुधाज पारमार्थ्यमुत्तम-
पुरुषार्थसाधनज्ञानमुद्दिश्य न भवन्तीत्यर्थः । “वाचो विज्ञापनं
हि तत्” इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

कुत इतरा वाचो विभूतयः पुरुषार्थोपयोगिभ्यो न क्युरित्यत
आह-वचति । यत्र यस्यां वाचि उत्तमश्लोकगुणानुवादः सङ्गी-
यते पुरुषरूपमिव वाचं शृणुयात् शृणोतिभ्यर्थः । भीहरिभक्त्या
उत्पादकत्वादितरा वाचो हेया इत्यर्थः “अग्न्या वाचो विमुञ्चय”
इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

ज्ञातकलिदोषपरिहारोऽपि राजा लोकोपकाराय पृच्छति—
केनेति । कलिरूपप्रादोषान् विधिमप्यस्ति परिहरिष्यति उपचितान्
सहजान् तदुपायस्वरूपं यथा यथावत् ॥ १६ ॥

भीमजीगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

पृथुरिति पञ्चकम् ॥ ६ ॥ ११ ॥

अग्नये चेति लकारादग्ने च मयि ममतां कृत्वा मरु-
वर्षेण तत्र वे ममेवरा भगवद्वतारा भगवता वा ते सर्वे
सर्वविदः गूराश्च ज्ञानक्रियाशक्तिष्वं परमपठ्यास्ता इत्यर्थः ।
अत एव सर्वजितः स्वयमजिताश्च सर्वशब्दाद्वृत्तरतिहर्ष-
ज्ञातिहाकर्यविषयया च ॥ १२ ॥

ये तु तत्र मर्त्यधर्मिणो मर्त्यस्त्रभावासकास्ते कावेना-
कृतार्थाः कथामात्रावशेषिताश्च कृता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तद्वेद्यनक्ति-कथा इमा इति द्वाष्ट्याम् । महीवसां भग-
वद्वतारभागवतेषु इत्येषां महाराजानाम् ॥ १४ ॥

उत्तमश्लोकानां भगवद्वताराणां भगवतानां च गुणा-
ऽनुवादो यस्तमेव नित्यं शृणुयात् तत्र त्वनिशब्देनाग्रहं कुर्वी-
दित्यर्थः । सर्वेष्वपि परमं फलमाह-कृष्ण इति । कृष्णे
“कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” इत्यादिना प्रसिद्धे भीमोपाख-
इत्यर्थः ॥ १५-१९ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायदर्थिमी ।

रामो नाम कश्चिदम्भो, राजा ननु दाशरथिरिति स्नामि-
करणाः ॥ ६-१२ ॥

मयि उद्येममतां कृत्वा वेऽवर्तन्त ते कावे कथावचोवा
अभूवन् किन्तु तेन कृतार्थाः अपितु कृतार्थाः एव प्राप्त-
स्वाभीष्टा एव कृताः पठ्यन्ताः पूर्या एव रूपगुणादिभि-
स्त्वद्भि ते कथावचोवा अभूवन् प्रवाचीनास्त भक्तार्थां अनादि-

भिरप्यप्युक्तोः विभूतेति आशयः । युगपद्योक्तयोः कृतं “वचोविभूतिः
परिपूर्वता” इत्यमरः ॥ १३ ॥

राजवंशकवनस्य तात्पर्यमाह-कथा इति । महीवसां भि-
वसादीनां परेयुषां परं भीमवन्तमीयुषां प्राप्तानां किमर्थं
कथितास्तन्माह-विज्ञानं तेषां भगवद्वतारः वैराग्यं च तयो-
र्विषयया तेषां नयाचरकम् ओतुजना अपि शिक्षित्विति
मायः । हे विमो ! इति स्वमपि तादृश एको भवतीति मायः
किञ्च इमाः कथा वचोविभूतीर्वचसां विभूतयो न भवन्ति
किन्तु पारमार्थ्येण प्राप्तां कथानां परमार्थेतव हेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्मात्तमहीवसां तेषां कथा नित्यम् शृणुवादेव कृष्णगुणा-
ऽनुवादे तु तेषां महिष्ठेष्ट्याऽप्यधिकतमानां कृष्णकीर्त्यापरि-
कराणां महतां कथाभिनिधिष्वे निशेषे शृणुवत्याह-य इति ।
उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानुवादस्तेषु तेषु कृष्णेषु कथितु
कथिदशमे तु सर्वत्रैव तं नित्यमेव अभीक्ष्णमेव भक्तिमयी-
त्समान एव शृणुवादेवैवधारण्यन्तुष्टवम् ॥ १५ ॥

विधिमप्यस्ति नाशयिष्यति यथा यथावत् ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मयि ममतां कृत्वा उद्येरधिपतिर्येनाऽवर्तन्त हे विमो !
विष्णुमूर्ते भवे ॥ १३ ॥

वाचद्विषयाणामनित्यताज्ञानं ततो वैराग्यं च न कथासाध-
नत्वाधनभूताः राजवंशकथाः भोतव्याः तयोः सिद्धौ तु
विशेषतो नित्यं भीकृष्णभक्तिभिः तत्परिते भोतव्यमित्याह,
कथा इति द्वाष्ट्याम् । लोकेषु परिशिक्षावै यशोविताय विस्तार्य
परेयुषां परब्रह्मं गतानां महीवसां महानुभावानाम् इमाः कथाः
हे विमो ! राट्यादिवासनात्यागे समर्थः । ते तुष्टं विज्ञानं वैराग्य-
विषयया विज्ञानं विविधानां विषयाणामनित्यताज्ञानं विषयेष्टयो
वैराग्यं च तयोर्विषयया कथिताः कथानां सत्यतामाह, महा-
मुनीनां वचासादीनां वचोविभूतीः वाग्वैमवविषयाः जानीहि ।
ननु, प्राप्ततमवाणीविभूतिभूतानां हरिभक्तिसाधनत्वमप्यस्तु
नेत्याह, न तु पारमार्थ्यमिति । परमार्थः मुख्युपायरूपभीकृष्ण-
भक्तिसाधनं तस्य भावस्तत्त्वम् राजकथानां विज्ञानवैराग्य-
साधनत्वं न तु भक्तिप्रदभक्तिसाधनत्वमित्यर्थः । सामान्यत इह-
मुक्तमम्बरीपादिकथाभवणस्य हरिभक्तिजनकत्वात् ॥ १४ ॥

तर्हि कृष्णभक्तिसाधनं किं नन्वाह-परिष्वति । अमङ्गलं
हन्तीति अमङ्गलघ्नः य अभीक्ष्णं पुनःपुनः सम्बन्धं गीयते
वेदैर्मुनिभिश्च तमेव नित्यमनिशं तत्राप्यभीक्ष्णम् ॥ १५ ॥

भीकृष्णभक्तिरेव परमपुरुषार्थ इति निर्णीतमतस्तदनुष्ठान-
सिद्ध्यर्थं कलिदोषजयोपायं युगादिकं च पृच्छति केनेति
द्वाष्ट्याम्, ॥ १६ ॥

माया टीका ।

पृथु, पुरुषा, गाधि, नहुष, भरत, सहस्रबाहु, माण्डाता
सगर, परशुराम, कट्वाङ्ग, धुम्बुदा, रघु, ॥ ६ ॥

युगानि युगधर्माश्च ज्ञानं प्रत्ययकल्पयोः ।

कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कृते प्रवर्तते धर्मश्चतुष्पातज्जनैर्वृतः ।

सत्यं दया तपोदानमिति पादा विभोर्नृप ! ॥ १८ ॥

सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः ।

आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः ॥ १९ ॥

भेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः ।

अधर्मपादैरनृताहिंसाऽसन्तोषविग्रहैः ॥ २० ॥

तदा क्रियातपोनिष्ठा नाऽतिहिंसा न क्षम्पटाः ।

त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ! ॥ २१ ॥

तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं हसति द्वापरे ।

हिंसातुष्टयनृतद्वैधधर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥ २२ ॥

यशस्विनो महाशालाः स्वाध्यायाध्ययने रताः ।

आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः ॥ २३ ॥

कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशोऽधर्महेतुभिः ।

एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तथाविन्दु, बध्नाति, शब्दाति, शब्दनु, गय, भगरिथ-
कुवलयाम्ब, ककुत्स्थ, नैषध, नृग, ॥ १० ॥

हिरण्यकशिपु, वृत्रासुर, लोको को खाने वाला रामाय,
नमुचि, शम्भरासुर, मौमासुर, हिरण्यपाच, और तारकासुर ॥ ११ ॥

और बहुत से देव लोग, राजा लोग, जो कि—बड़े-
ईश्वर (समर्थ) कहलाते थे, वे सबही सब को जीतनेवाले
और आप किसीसे न जीते जायें ऐसे प्रतापी हुए ॥ १२ ॥

और वे सब ही मेरे विषे बड़ा ममत्व रखकर वर्तते
रहे । पर अब हे राजन् ! पृथिवी कहती है, कि—उन सबों को
कालने, अकृतार्थ ही करके कथा मात्र में अवशिष्ट रहने दिखे
और उनका नाम निधान कुछ नहीं रहने दिखे ॥ १३ ॥

इस लोक में अपने बल को विस्तारकर परमारमा को
प्राप्त होनेवाले महान्पुरुषों की वे कथा हमने विज्ञान और
बैराग्य के कहने की इच्छा से कहीं, हे विभो ! राजन् !
बहु लौकिक वैभव तो केवल बाणी काही विवास है कुछ
खिर समाप्त हो रहने वाला नहीं है ॥ १४ ॥

जो पुरुष श्रीकृष्णचम्पू के विषय में निमग्न भक्ति की
बाहना करने वाला हो तो अनन्तर अमङ्गलों (अशुभों)

का नाश करने वाला उत्तमश्रेष्ठ श्रीकृष्णचम्पू का जो
गुणानुवाद गाया जाता है, उसी गुणानुवाद को निरन्तर
अवश्य करे ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि—हे मुने ! हे भगवन् ! कलियुग के अनुभव
बड़े हुए कष्ट दोषों को किसप्रकार दूर करेंगे वह उपाय
आप क्या योग्य कहिये ॥ १६ ॥

श्रीभारवामिकृतमावाणदीपिका ।

कलियुगे कः परो धर्म इति । बुभुक्षया पृच्छति—युगानीति ।
मृहीत्यनुषङ्गः, आत्यन्तिकप्रलयजिज्ञासया पुनः पृच्छति प्रलय-
कल्पयोः संहारस्थितिकावयोः तत्त्वात् बहिर्मुक्तः प्रश्न इत्याह—
कावस्येति ॥ १७ ॥

तत्र युगधर्मास्तावदाह—कृत इति । तज्जनैस्तत्काळीनैर्जनैः
दानमरागद्वेषतथाऽभयदानं तदेव प्रथमस्कन्धे शौचछन्देनोक्तं
विभोः सम्पूर्णैस्त्व धर्मैस्त्व ॥ १८ ॥

तदानीन्तनजनानाह—सन्तुष्टा इति । मैत्रा भूतमैत्रीयुकाः
अमर्या भारताभ्यासवन्तः ॥ १९ ॥

हिंसेत्यत्र क्रमो न विवक्षितः ॥ २२-२३ ॥

तस्मिन् दुष्पा दुराचारा निर्बन्धाः शुष्कैरिन्द्राः ।

दुर्भगा भूरितर्पाश्च शूद्रासोऽसुराः प्रजाः ॥ २५ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।

कालसञ्ज्ञेदितास्ते वै परिवर्तन्त आत्मनि ॥ २६ ॥

प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।

तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्वृत्तिः ॥ २७ ॥

यदा धर्मार्थकामेषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ।

तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ! ॥ २८ ॥

यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।

कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥ २९ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसरायंदीपिका ।

अधर्महेतूनां सत्यादीनाम् अधर्महेतुभिरनृतादीभिः ॥ २४ ॥

भीमकृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युगानि मानतः ब्रह्मिण्यनुषङ्गः महात्मनः परमात्मनः ईश्वरान् ब्रह्मादीन् तत्तत्काले तत्तदधिकारे रूपयति निरूपयति तस्य विष्णोः यः शक्तिभूतः कालस्तस्य च गतिं ब्रह्मिण्यन्वयः । यद्वा, चेतनेन रूपेण भिन्नोऽपि भगवच्छक्तिव्याप्तदमिजोऽतस्माद्विधिविधेयानि काव्यस्यैव ॥ १७ ॥

तत्र युगधर्मान् तत्तद्युगजनांश्चाह-कृत इत्यादिना । अतुष्पात् चत्वारः पादा बस्य स तथा तज्जनैः कृतजनैः विभोः सम्पूर्णस्य धर्मस्य सत्यादयः पादाः भगवताः तत्त्वज्ञाने कृतधर्माः ॥ १८-२० ॥

ब्रह्मोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

अधर्मस्य तप आदिषु पादेषु अर्थे इत्यति स्वीयते तत्र असन्तुष्ट्या असन्तोषेण तप अनृतेन सत्यम हिंसया दया द्वेष-शब्देन तत्कार्यभूतो विग्रहो गृह्यते कार्यकारणधोरमेवात् तेन दानमित्यर्थः ॥ २२ ॥

क्षत्रद्विजाः उत्तमाः प्रधानाः येषु ते ॥ २३ ॥

कसौ तु धर्मस्य हेतूनां पादानां तुर्योऽथ एव द्वेभ्यः । सोऽपि अधर्मस्य हेतुभिः पादैः प्रत्यहम् एवमानैः क्षीयमाणाः अन्ते विनश्यति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तथा युग और युगन के धर्म, तथा प्रजब और कथ का प्रमाण, तथा महात्मा परम समर्थ भीविष्णु रूप काव की गति को यथावत् निरूपण करिबे ॥ १७ ॥

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले कि—सतयुग के विषय धर्म चारों चरणों से प्रवृत्त होता है, सतयुग के लोग उस धर्म को धारण करते हैं, हे राजन् ! सत्य दिया तप और दान यही धर्म के चारों चरण हैं, ॥ १८ ॥

सतयुग में प्राय करके सब जन सन्तुष्ट दयावान् मैत्र शास्त्र वांति नितिष्ठु आत्माराम समरुष्टि और परिश्रमशील होते हैं ॥ १९ ॥

त्रेतायुग में धर्म के चरणों में से भीरे २ अतुर्थाश हीन होजाता है वह भी अधर्म के जो झूठ हिंसा असन्तोष और विग्रह के चार चरण हैं तिनसे होता है ॥ २० ॥

हे राजन् ! उस समय मनुष्य क्रिया और तप में निष्ठा बाधे तथा न प्रति हिंसक और न प्रति सम्पट तथा धर्म अर्थ कामरूप त्रिवर्ग के सेवन करनेवाले वेदवर्षी के जानने वाले ब्राह्मण जिनमें अधिक ऐसे वर्ण होते हैं ॥ २१ ॥

द्वापर में धर्म के जो तप सत्य दया दान ये चार चरण हैं तिनमें से अधर्म के हिंसा असन्तोष अनृत और द्वेष इन चार चरणों से अधर्म अर्थात् दो चरण हास को प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

उस समय यशस्वी महाशीलवाले स्वाध्याय भव्यजन में निरत आर्य कुटुम्बी क्षत्रिय ब्राह्मण प्रधान जिनमें ऐसे चारों वर्ण वर्धित रहते हैं ॥ २३ ॥

और कलियुग में तौ अधर्म के हेतु अधर्म के चारों चरणों से क्षीय होता हुआ धर्म के चरणों में अतुर्थाश अवशिष्ट रहता है, सो भी अन्त में अर्थात् घोर कलियुग में नाश को प्राप्त होगा ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषायंदीपिका ।

शूद्राद्योत्तराः शूद्रकैवर्तदिप्रधानाः ॥ २५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

युगानामेवमुत्तरेष्वेव कारणाद्वाह-सर्वमिति पञ्चमिः ॥ २६ ॥

मनश्च बुद्धिश्चेन्द्रियाणि च सर्वे यदा प्रमथन्त्यतिशयेन वर्तन्ते ॥ २७ ॥

यदा धर्मादिवृत्तिः भक्तिः प्रीतिस्तदा रजोवृत्तिप्रधानं ज्ञेयानुगमिति जानीहि ॥ २८ ॥

काश्यानां कर्मणां विषये यदा प्रीतिस्तदा रजस्तमः प्रधानं प्रापरं जानीहीति पूर्वोक्तानुपपन्नः ॥ २९ ॥

विषादनं दुःखम् ॥ ३० ॥

कलिहोवाद् मपञ्चयति—यस्मादित्यादिना । यस्मात्कलित्वेनोः धुद्रदृशो मन्मथः धुद्रमात्रा अन्तरमात्राः महाशनाः बह्महाराः विलसद्दीना अपि कामिनश्च स्त्रीरिचयः पुञ्चदशः अमतीरसत्त्वः ॥ ३१ ॥ इत्येव उक्तं प्राप्नुते ॥ ३२ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जानाद्वाह—तस्मिन्निवादिना । शुक्लवैरिणः निहेतुकवैरिणः कुमेगा भागवदीनाः भूरिः तयोः अनेकामनुष्ठाया येषां ते शूद्रवाशो-त्तराजनाः शूद्रा वाशाः केवलाद्वयश्च ते उत्तराः प्रधाना येषां ते प्रजा इत्यपि पाठः यदा शुक्लवैरिण इति लिङ्गव्यत्यय आर्थः ॥ २५ ॥

किं तर्हि युगेष्वेवविषयेष्वेव कारणादित्येवशावां “कथौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे । यस्य चेति गोविन्दो हृदि यस्य न केशवः ॥ इत्युक्तीत्या काश्यानुगुणमन्त्रादिगुणालम्-भात्प्रयुक्तकार्येवविषयेष्वेवयाह-सर्वमिति पञ्चमिः । इत्यन्तं ततः किमतं वाह—काश्यासञ्ज्ञादिना इति । तेषु सर्ववादो गुणाः काशेन सञ्ज्ञादिना आत्मनि परिवर्तन्ते आलोकासाध्या मनसि सञ्ज्ञाकार्यकराः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

नञ् मनश्च नद्रूपानि बुद्धिश्चेन्द्रियाणि च यदा सर्वे प्रमथन्त्य-तिशयेन वर्तन्ते उद्विक्तमस्त्वप्रधाना मवन्तीत्यर्थः । तथा कृत-युगं विद्याज्जानीवात् यद्यतः सर्वोल्लामकार्ये ज्ञाने तपसि च कार्त्तयुगधर्मे तच्चः कार्त्तविशेषेष्वेव काश्याविशेषानुमानमिति भावः ॥ २७ ॥

यदा कर्मस्त्रिभक्तिरभिरुचिः तदा रजोवृत्तिप्रधानं ज्ञेयानु-गमिति जानीहि बुद्धिमज्जिति सङ्गोचनम् ॥ २८ ॥

यदा लोभ इति मानो गर्वः स आत्ममेवमनि-हेतुश्चलविकारः कर्मणांमिति विषयविषयिभावसम्बन्धे यद्यी मनुष्यकेन भक्तिपदेन सम्बन्धः काश्चकर्ममभिरुचिरित्यर्थः तत्तदा रजस्तमोवृत्तिप्रधानं प्रापरयुगं जानीहि इति पूर्वोक्त सम्बन्धः ॥ २९ ॥

वदति । भावा कापट्यं विषादनमातरं दुःखं शोको बाह्य-मधुविमोक्षनादिरूपं हेतुं कार्ययं तदा तामसः केवलतमोगुण-वृत्तिप्रधानः कलिः स्मृतः ॥ ३० ॥

अथ कलिं विशिष्टं होवात्प्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिना । यस्मात् कल्याः वक्ष्यमाणाविधाः स कलिरिति पूर्वोक्त सम्बन्धः धुद्र-

[१०]

दृशः मन्मथतयः धुद्रमात्रा अन्तरमात्राः महाशरीरसत्त्वः “कुःकीला कर्कशाक्षयरी नित्यं कलिकारिणी” इत्युक्तविधाः ॥ ३१ ॥

अनपराः हेतुवास्तवः इत्युक्तिरितिभिरुक्तं उच्यतेः प्रजाभक्षाः प्रजापीडनपराः मित्रास्तु शिष्टनोदरपोषण-पराः ॥ ३२ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शुक्लवैरिणः । नप्रयोजनवैरिणः शूद्रवाशोत्तराः प्राधान्येन शूद्राणां वासाः ॥ २५ ॥

सर्ववादो गुणा आत्मनि मनसि परिवर्तन्ते पञ्चोक्तं वर्तन्ते ॥ २६ ॥

कथं तत्राह—प्रसीदन्ति । यदा सर्वं प्रसीदन्ति तदा मन आदीनि प्रसजानि भवन्ति अन्तर्गतामन्त्रमाह—ज्ञान इति । यद्यहा-ज्ञानादित्यस्तदा कुत एतत्कल्पत इत्यत्राह—वदिति । मन आदिप्रभादेन ज्ञानाद्यभिरुचिर्ज्ञापत इति यद्यस्मात्तत्त्वमाह इति ॥ २७ ॥

वैदिना यदा काश्चिन्त इति कामास्तेषु कर्मसु यद्यपि आवा-दनीयमिति स्नेहविशेषो भवति तदा बुद्धिमाद् रजोवृत्ति-तेति जानीत जानातु ॥ २८ ॥

यदा आत्मनि लोभादयो इत्यन्ते तदा रजस्तमः रजस्तमो-गुणवृत्तिर्युते प्रापरं जानातु ॥ २९ ॥

यदा मायादयो इत्यन्ते यत्र स कलिस्तमसस्तमोगुणवृत्ति-मानिर्युपपन्नते विषादनं विषयगता ॥ ३० ॥

यस्मात् कलिहोवात् धुद्रदृश अन्तरमात्राः लोकोपद्रवकर्म-ज्ञाना वा वृत्तिहीना जीवनोपावरहिताः अमतीरसत्त्वः ॥ ३१ ॥

इत्युक्तं प्राप्नुते इत्युच्यतेः “कुवदित्याम” इति आतुः ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

इत्युक्तं प्राप्नुते इत्युच्यतेः प्राधाना येतु ते ॥ ३२—४३ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शूद्रवाशोत्तरा शूद्रकेवलप्रधानाः ॥ २५ ॥

येथा एकस्यापि ग्रहस्य सृष्टौदेवशायां सर्वेषां ग्रहाणा-मन्तर्देशा भवन्ति तथैकस्यापि युगस्य मध्ये आचारि युगानि तिष्ठन्त्यतः कलिमध्येऽपि फदाचित् कदाचिज्ज धर्महासस्तत्रा-प्येकैकस्मिन् पुण्येयं द्रष्टव्यमन्त्राह—सर्वमिति । आत्मव्यस्तः-करणे परिवर्तन्ते ज्ञानाज्ञानं कुर्वन्ति ॥ २६ ॥

एतद्विद्वद्वादि-प्रमथन्तीति । सर्वे निष्कामधर्म ॥ २७ ॥

काश्चेतु सकामधर्मेषु भक्तिः प्रीतिः ॥ २८ ॥

यदा काश्यानां कर्मणां काश्चेतु कर्मस्त्रयः । अकारा-द्यधर्मेष्वपि प्रीतिस्तदा रजस्तमःप्रधानं प्रापरं जानीहि तत्र लोभादयो भवन्तीत्यन्तः ॥ २९ ॥

यदा केवलमेवधर्मेष्वेव प्रीतिस्तदा तामसः प्रसिद्धः कलि-रेव तदा मायाऽनृतादयः विषादनं निपादः ॥ ३० ॥

अथ कलिहोवात् प्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिनायस्मात्कलित्वेनोः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अम्रता वटवोप्रौचा भिन्नवभ कुटुम्बिनः ।

तपस्विनो ग्रामवासा न्यामिनोऽत्यर्थलोलुपाः ॥ ३३ ॥

ह्रस्वकाया महाहारा भूर्यपत्या गतह्रियः ।

शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमापोरुताहताः ॥ ३४ ॥

पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणाः ॥

अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्ता साधु जुगुप्सिताम् ॥ ३५ ॥

पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् ।

भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ॥ ३६ ॥

पितृभातृसुहृज्जातीन् हित्वा सौरतसौहदाः ।

ननान्दृश्यालसम्वादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः ॥ ३७ ॥

शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपो वेषोपजीविनः ।

धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुहोत्तमासनम् ॥ ३८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शूद्राः वाशाः कैवर्ताश्च उत्तराः प्रधानाः यासु नाः
शूद्रदासा इतिपाठे तु शूद्राः दासाः भृत्यभूताः भार्यापुत्रादय
एव प्रधाना यासु न तु गुर्वादयस्ताः ॥ २५ ॥

युगानामुक्तवैषम्ये कारणमाह-सत्त्वमिति । आत्मानि मनसि
परिवर्तन्ते अतः पुरुषेऽपि हृदयस्ते ॥ २६ ॥

प्रभवन्ति प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥

मक्तिरुचिः ॥ २८ ॥

काम्यानां कर्मणां यदा रुचिः ॥ २९ ॥

माया वञ्चनाः तन्द्राऽनवहितता विवादनमन्तर्दुःखित-
त्वम् ॥ ३० ॥

अथ कलेशोषान् विस्तरेशाह-यस्मादित्यादि चतुर्दशभिः ।
यस्मात् कलेशोऽतो मर्त्याद्याः वक्ष्यमाणप्रकाराः भविष्यन्ति स
कलिः स्मृत इति पूर्वेषु सम्बन्धः । शूद्राः अधर्मकविषया
इक् इष्टियेषां ते तृद्रमरूपं भाग्यं येषां ते महवशनं भोजन
येषां ते असतीर्षमेवाद्याः स्त्रीः समाभित्य सत्योऽपि स्त्रैरियः
स्त्रैश्चाचारिण्यो भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥

दृश्यः उत्कृष्टाः अलोत्कृष्टाः येषु ते पापयुग्मैः स्त्रैश्चकधर्मा-
भासैः दूषिताः अभिभूताः ॥ ३२ ॥

माया टीका ।

तिस्रः कलियुगः में प्रजा के लोग बड़े खोभी दुराचारी
शुष्क खेर करने वाले भाग्यहीन और बहुत दुष्टता वाले
होंगे, तथा उन्हीं में शूद्र और कैवर्त इत्यादि लोग प्रधान
होंगे ॥ २५ ॥

सत्त्व रज और तम ये तीनों गुण पुरुष में देख पड़ने हैं
ये गुण काल में प्रेरित होकर आत्मा में परिवर्तन को प्राप्त
हुआ करते हैं ॥ २६ ॥

बस यही पहिचान है, कि-जिस समय मन बुद्धि और
इन्द्रियें सत्त्व गुण में वर्तती हैं उसी समय में ज्ञान और
तप में रुचि होती है, उसी समय सत्ययुग जानना चाहिये ॥ २७ ॥
हे बुद्धिमन् ! राजन् ! जिस समय पर काम्य कर्मों में
रुचि होती है, उस समय रजोगुण की वृत्ति जानना और
उसी समय को चेताभी जानना चाहिये ॥ २८ ॥

जिस समय खोभ असन्तोष मान हम्म और मत्सर एवं
काम्य कर्मों में रुचि होनी है उसी, समय को रजोगुण
तमोगुण मिश्रित स्वरूप जानना ॥ २९ ॥

और जिस समय में कपट, झूठ, आलस्य, निद्रा, हिंसा
दुःख, शोक, मोह, भय, और दीनता होवे; उसी समय में
केवल तमोगुण की वृत्ति वाला कलियुग जानना ॥ ३० ॥

जिस कलि के प्रताप से मनुष्य शूद्र इष्टि वाले, शूद्र
भाग्य वाले, बहुत खाने वाले, कामी और धनहीन होने में
और स्त्रियें बड़ी खोटी व्यवहारिणी होवेंगी ॥ ३१ ॥

देशों में चोर बहुत होजायेंगे वेष्ट पापयुग्म से दूषित
हो जायेंगे, राजा लोग प्रजा को मर्दण करने वाले होंवें
गे, ब्राह्मण लोग शिशुओं पर पाप्य हो जायेंगे ॥ ३२ ॥

भीमरत्नामिहृतमाचार्यदीपिका ।

अम्रता विहिताचारगूणाः मशौचाः शौचगूणाश्च वटवो
प्रज्ञाचारिण्यो भविष्यन्ति कुटुम्बिनश्च शूद्राद्याः खलं भिन्नान्द-
नः

निरपमुद्रिप्रयमसो दुर्मिद्वकरसर्विताः ।

निरमे भूतक्षे राजप्रनावृष्टिभयातुराः ॥ ३६ ॥

वासोऽन्नपानशयनववायस्नानभूषणैः ।

हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कक्षौ प्रजाः ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिदुतभाचार्यदीपिका ।

परा भविष्यन्ति ननु भिक्षां दास्यन्ति, तपस्विनो वनस्थाः वनं
ह्रित्वा ग्रामवासा भविष्यन्ति स्वांसिनो वनयोऽर्थाचार्योलूपा
भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रियां स्वभावमाह-दूषकाया इति । कटुकभाषि-
ययोऽप्रियवादिभ्यः चौर्यं च माया कापट्यं च साहसं यासां
ताः ॥ ३४ ॥

किञ्च किराटा वणिजः पण्यविषयानि क्रयविक्रयादिष्वपवहारं
प्रवर्तयिष्यन्ति किञ्च सर्वे जना अनापद्यपि जुगुप्सितां निर्दितां
वार्तां वृत्तिं साधु मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥

सर्वोत्तममपि पतिं द्रष्टव्यहीनं भृत्यास्त्यक्षयन्ति पतयन्ति विपक्षं
रोगादिभिर्दोषापास्तं कौञ्चं कुलपरम्परायानं त्यक्ष्यन्ति अपय-
क्षिनीर्दुःखदोहाः ॥ ३६ ॥

सौरते सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते अत एव नानाद्वरोऽत्र
मार्थमग्नयः दयाका भार्याभ्रातरश्चैः सम्बाहो मन्त्राखोचनं
येषां ते ननन्द इति वा पाठः ॥ ३७-३८ ॥

पिशाचसन्दर्शः पिशाचसदृशः ॥ ४० ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वटवो ब्रह्मचारिणः अग्रताः स्वाभ्युच्चित्तव्रतहीनाः
अशौचाः शौचहीनाश्च भविष्यन्ति कुटुम्बिनो गृहस्थाः
भिक्षवः भिक्षाटनपराः तपस्विनो वानप्रस्थाः ग्रामो वासां येषां ते
वासशब्दोऽधिकरणघनतः न्यामिनः दुर्बोधमिणः अर्थलालुपाः
विज्ञानमिच्छाविण इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रियां स्वभावमाह-दूषकायाः अन्वपरिमाणाः
भूरीगवपत्यानि यासं ताः त्यक्तवज्राः कटुकभाषिण्यः अप्रिय-
वादिभ्यः चौर्यं च माया कापट्यं च उरु साहसञ्चेति द्रष्टव्यः
ततो मत्स्यार्थोच् ॥ ३४ ॥

किराटाः वणिजः संहृत्य ववापारिणः पण्यविषयानि
क्रयविक्रयादिष्वपारं प्रवर्तयिष्यन्ति क्षुद्राः सन्ति दण्डयासे
क्षुद्रवेष्टा भवन्ति किञ्च अनापद्यपि जुगुप्सितां निर्दितां वृत्तिं
साधु मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥

अखिलोत्तमं सर्वोत्तममपि पतिं स्त्रामिनं भृत्यास्त्यक्षयन्ति
तथा पतयोपि भृत्यं विपक्षं रोगादिभिर्दोषापास्तं त्यक्ष्यन्ति
कौञ्चं कुलपरम्परागतं महाभागवतं धर्म गादृषापयाजानि, दुग्ध-
दोहाः त्यक्ष्यन्ति इति सम्बाधः ॥ ३६ ॥

पिबिति । सौरते सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते अत एव ननन्दरो
ऽत्र मार्थमग्नयः दयाका भार्याभ्रातरश्च नैः सम्बाहो मन्त्रा-
खोचनं येषां ते कुतः स्त्रियाः स्त्रीवद्वा ॥ ३७ ॥

क्षुद्रा इति । तपोवेपथ्यापजीवन्तीनि तथा प्रतिग्रहीष्यन्ति
तथास्वयमधर्मज्ञा अप्युत्तमासनमधिकृष्टा धर्मं वक्ष्यन्त्युपदेक्ष्यन्ती-
त्यर्थः । अत्रावतानटन इत्यनेनाभिमियां कञ्चिद्विषयकीर्तनं
निदानाद्योक्तस्यायेन दूषकाया इति तत्कृतस्त्रीदोषकथनं तत एकेन
तत्कृतवणिग्दोष कीर्तनं ततो द्वाभ्यां धातुवर्णनदोषकथनं
तत एकेन क्षुद्रदोषकीर्तनम् इति विभागः ॥ ३८ ॥

अत आनुवर्ग्यासाधारणान् तत्कृतदोषानाह-निरपमिति
वदुभिः । उद्भिप्रमनसश्चञ्चलमानसाः भीतमानसा वा निरखेऽन्न
रहिते दुर्मिद्वेष्य करेण स्त्रामिग्राहमाणेन च कर्षिताः पीडिताः
अनावृष्टिभयेनाप्यातुराः दुःखिताः ॥ ३९ ॥

वास इति ववापो मैथुनं वास आदिभिर्हीना पिशाचसदृशोः
पिशाचसदृश्यः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वटवो ब्रह्मचारिणः अग्रताः महाव्रतादिप्रव्रतहीनाः आस-
कार्यादिप्रव्रतहीना वा ॥ ३३ ॥

भूयपत्याः बहुसन्तानाः ॥ ३४ ॥

क्षुद्राः दूरिद्राः किराटाः परिगणकज्ञानि पण्यविषयानि विक्र-
यन्ति कुटकारिणः धातुवर्णकरणाशीलाः वार्ता कुसुबादि-
वेद्यवृत्तिम् ॥ ३५ ॥

अखिलोत्तमं कृष्णादिनेति शेषः कौञ्चं कृष्णं विद्यमानं विपक्षम्
प्रापदं प्राप्तं भृत्य पतयत्यक्षयन्ति अपयस्विनीः क्षीररहिता
गाश्च त्यक्ष्यन्तीति शेषः ॥ ३६ ॥

सौरते सुरतमन्त्रविषये सौहृदं प्रेम येषां ते तथा भवशूर-
दयाकाऽयां सह सम्यक् वादो येषां ते तथा ॥ ३७-३८ ॥

पिशाचवत्सदृशो दृष्टानं येषां तथा ॥ ४० ॥

भीमद्विजयनाथकृतवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

वटवो ब्रह्मचारिणः अग्रताः व्रतहीनाः शौचहीनाश्च भवि-
ष्यन्ति कुटुम्बिनो गृहस्था भिक्षवः भिक्षाटनपराः न तु भिक्षां
दास्यन्ति तपस्विनो वानप्रस्थाः वनं ह्रित्वा ग्रामवासाः ग्रामे
गृहस्थानिव स्वतपो दर्शयिष्यन्तीत्यर्थः । स्वांसिनो वतवः अन्वर्थ-
लालुपाः वित्तसङ्ग्रहे प्रयतिष्यन्ते ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रियो न्यायति-दूष्येति ॥ ३४ ॥

कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विमुक्तः त्यक्तस्यैव ।

त्यक्ष्यन्ति च प्रियान् प्राख्यानं हनिष्यन्ति स्वकानपि ॥ ४१ ॥

न रक्षिष्यन्ति मनुजा स्थविरौ पितरावपि ।

पुत्रान् सर्वार्थकुशलान् क्षुद्राः क्षिभ्रोदरम्भराः ॥ ४२ ॥

कलौ न राजन् ! जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् ।

प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः ॥ ४३ ॥

यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः पतन्स्खलन्वा विवशो गृणान् पुमान् ।

विमुक्तकर्मार्गल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः ॥ ४४ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायेंदर्शनी ।

किराटा वणिजः कुटकारिणः अथमेषा कपटं कृत्वा पण्यि-
ष्यन्ति व्यवहारं प्रवर्तयिष्यन्ते किञ्च सर्वे एव वणाः अनापद्यपि
जुगुप्सितां वार्तां साधु मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥

अखिलोत्तममपि पति निर्द्वेषं भावयान्तया भृत्या अपि
त्यक्ष्यन्ति पतयन् विपक्षं रोगाविग्रस्तं भृत्यं कौञ्चकुक्षपरम्परागत-
मपि त्यक्ष्यन्ति गाक्ष वृक्षवाद्यपयस्त्रिनीर्यक्ष्यन्ति ॥ ३६ ॥

ननान्द्रोऽत्र भावर्गमगिन्यः ॥ ३७—४० ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बटवो ब्रह्मचारिणः अमृता विहितमनहीनाः तत्र नैष्ठिका-
नाक्षयमाह—अशौचाः बाह्याऽप्यन्तरशौचहीनाः कुटुम्बिनो
गृहस्थाश्च भिक्षुवः तपस्विनो वानप्रस्था ग्रामे वासो येषां ते
तथा न्यासिनः संन्यासिनः अर्थेष्विन्द्रियायैषु खोलुपाः लम्पटाः
अविष्यन्ति ॥ ३३ ॥

पुनस्त्रीस्त्रिभाषमाह—वृक्षकाया इति ॥ ३४ ॥

किराटाः वणिजः क्रयविक्रयादिव्यवहारं प्रवर्तयिष्यन्ति
अनापद्यतिजुगुप्सितां वार्तां वृत्तिं साधु मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥

भृत्याः निर्द्वेषम् अखिलोत्तममपि तत्रापि कौञ्चं परम्परा-
प्राप्तं पति पतयोपि विपक्षं वृक्षवादिना कार्यान्तर्ह भृत्यं च
लक्ष्मिन् अपयस्त्रिनीः वृक्षदोहाः त्यक्ष्यन्ति ॥ ३६ ॥

सौरतं सुरतहेतुकं सौहृदं येषां ते ननान्द्रोऽत्र भावार्थ-
मगिन्यस्तामिः द्वालेष्वसम्बाधो मन्त्राखोचनं येषां ते ॥ ३७ ॥
३८ ॥ ३९ ॥

विशाचानामिव सम्बक् दर्शः दर्शनं यासां ताः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मचारि लोग शौच और शास्त्र विहित आचार से
शून्य होजायेंगे, और कुटुम्बी अर्थात् गृहस्थ लोग भिक्षुक
होकर भिक्षाटन करेंगे आप भिक्षा न देंगे, तपस्विलोग
वनवास को छोड़ कर ग्राम वास करेंगे, एवं संन्यासी
लोग धनी और द्रव्य के बड़े बोझी हुआ करेंगे ॥ ३३ ॥

और फिर स्त्रियें कैसी होंगी कि—वृक्षकाय बाकी अर्थात्
कद की छोटी परमाहार बहुत करेंगी और उन्हीं के लड़के
लड़की बहुत होंगे और वे स्त्रियें बड़ी निर्लज्ज होंगी, सदा
कटुभाषण करने वाली तथा खोरी कपट और बड़े साहस
करने वाली होंगी ॥ ३४ ॥

और कपट करनेवाले क्षुद्र वनिज लोग नये २ क्रय विक्रय के
व्यवहारों को प्रवृत्त करेंगे, तथा सब लोग अनापत्य समय में भी
निम्नितवृत्ति को अच्छी समझेंगे ॥ ३५ ॥

नौकर आकर खोग अपने उत्तम खामी (माखिक) को धन हीन
होनेपर त्यागदिया करेंगे, तथा खामी लोग भी परम्परा से सदा के
काम करनेवाले नौकरों को आपत्तिग्रस्त होनेपर त्यागदिया करेंगे,
एवं दुग्ध नहीं देनेवाली गायों को पनि लोग त्याग देंगे ॥ ३६ ॥

पिता, भ्राता, सुहृद्, और जानि के लोगों को छोड़कर मैथुन
के निमित्त सौहृद् करेंगे, और कलियुग में मनुष्य आपराध
होकर साखी और द्वाले से सजाह किया करेंगे, और उनके सामने
हीन हुआ करेंगे ॥ ३७ ॥

तप के बेश से जीवन करनेवाले क्षुद्र खोग प्रतिग्रह [दान]
लिया करेंगे, और वह क्षुद्र खोग धर्म को न जानकर भी उत्तम
ऊंचे आसन पर बैठ कर धर्म का उपदेश करेंगे ॥ ३८ ॥

प्रजा के लोग दुर्मित्त और कर से पीड़ित होकर नित्य ही
उच्छिन्न मनवाले रहेंगे, हे राजन् ! भूतल में अन्न तो रहेगा नहीं तब
निरन्न भूतल में अनावृष्टि के भय से खोग व्याकुल रहेंगे ॥ ३९ ॥

कलियुग में प्रजा के खोग वस्त्र, अन्न, पान, शयन, विहित
मैथुन, स्नान, भूषण, इन सबों से वंचित (हीन) होकर
पिशाच के सदृश होजायेंगे ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

काकिणिके विद्यतिवराटकामात्रेऽप्यर्थे विषयभूते विमुक्त्यैव
कृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

महान्तमनयमाह द्वाध्वान्—कलाविति । त्रिलोकनाथेरानतं नम-
स्कृतं पादपङ्कजं ब्रह्म तं न यक्ष्यन्ति न पूजयिष्यन्ति पाषण्डै-
र्विभिन्नमन्त्रा कृतं चेतो येषां ते ॥ ४३ ॥

पुंसां कक्षिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् ।

सर्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥

भुतः सङ्कीर्तितो ध्यातः पूजितश्चाऽऽहतोऽपि वा ।

नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् ॥ ४६ ॥

यथा हस्मिन् स्थितो वह्निर्दुर्वर्णं हन्ति धातुजम् ।

एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम् ॥ ४७ ॥

विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः ।

नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते ॥ ४८ ॥

श्रीभरद्वाजिकृतभाष्यटीपिका ।

विषयो गुणान् सन् विमुक्ताः कर्मरूपा भगवताः प्रतिबन्धा-
यस्य सः ॥ ४५ ॥

तदेवं कक्षिकृतान् प्रपञ्चव प्रकृतान् तन्निस्तारोपायमाह—पुंसामिति
पञ्चभिः द्रव्यदेशात्मभिः सम्भवो येषां तान् तत्र द्रव्यदेशो निषिद्धो
आत्मा विषयप्रवणं मनः चित्तस्थः आत्मेन चित्ते स्थिरीकृतः
हरति क्षुपयति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अयमेवोपायो नान्य इति सहस्रान्तमाह—यथेति । धातुजं
ताम्रादिस्त्रेणजातं हेम्नो दुर्वर्णं माक्षिष्ये तत्र स्थितो वह्नि-
रेव इति हरति, नतु तोयादि एवं योगिनामपि विष्णुरेव
तनु योगादिकमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एतदेव विद्युद्योति-विद्येति विद्या देवतोपासना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

विमुक्तकर्मशयः विमुक्तकर्मवासनः ॥ ४४—४६ ॥

दुर्वर्णं रजतम् ॥ ४७—४९ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कक्षाविति । काकिणिके वराट्टिकामात्रेऽप्यर्थे विषये विगृह्य
विरोधं कृत्वाऽतः स्यक्तं सौहृदं ये तं ॥ ४१ ॥

नेति । स्वविरोधस्यो अनेन "इदं च मानापितरौ" इत्यादिशास्त्रो
पुङ्गवस्त्वचिन् सर्वार्थेषु कुञ्चानपि पुत्रान्न रक्षिष्यन्त्यापि तु तेऽयो
विषयव्यतिष्ठन्ति इति भावः ॥ ४२ ॥

सहस्रान्तमर्थमाह—कक्षौ नेति द्वाभ्यां । हे राजन् ! त्रैलोक्य
विषयान् प्रकृष्टा आनतं नमस्कृतं पादपद्मं यस्य तम् अच्युतं न
मर्यान्ति नाराज्यिष्यन्ति तत्र हेतुः पापयडैर्विभिन्नमन्यथा
कृतं चेतो येषां ते ॥ ४३ ॥

ब्रह्ममधेयमिति । प्रियमाणाद्यन्यतमः पुमान् यस्य भगवतो
नामधेयं गुणान् कीर्तयन्विमुक्ताः कर्मरूपा भगवताः प्रतिबन्धा-
यस्य सः उत्तमां गतिं मुक्तिं प्राप्नोति तं भगवन्तं न यद्व्यति
मन्वातुरो रोगादिपीडितः पतच्छब्देन पतितो विवक्षितः स्त्र-
ष्ट्वेन स्ववर्णाभमाचारविधुरः तत्र प्रियमाणो मर्यादुत्तरमेवो-
त्तमां गतिं प्राप्नुवन्ति इतरेषामप्याणानुवृत्तेः कीर्तनेति भावः ।

[११]

यद्वा, मानुषाद्यन्यतमोपि प्रियमाणो गुणान् प्राप्नोतीति
सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

तदेवं कक्षिकृतान् प्रपञ्चव तन्निस्तारोपायमाह—पुंसामिति
पञ्चभिः द्रव्यदेशात्मभिः सम्भवो येषां तान् तत्र द्रव्यदेशो निषिद्धो
आत्मा विषयप्रवणं मनः चित्तस्थः आत्मेन चित्ते स्थिरीकृतः
हरति क्षुपयति ॥ ४५ ॥

कथं चित्तस्थो भवतीत्यत आह—भुत इति । भवणादिविषयः
सन् हृत्स्थो भवति ततो जन्मायुतस्यापि अशुभं जन्मायुताजित-
मपि पापमित्यर्थः धुनोति नाशयति ॥ ४६ ॥

तदेव हृदस्थेनोपादयति—यथेति । धातुस्ताम्रादिः तस्त्रेण-
जातं हेम्नो दुर्वर्णं तत्र स्थितो वह्निरेति, एवं योगिनामपि
स्थितो मनसि स्थितो विष्णुरशुभाशयं इति आशयो मनस्तरणं
माक्षिष्ये हन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इतोऽन्य उपायो नास्ति इत्याह—विद्येति । यथा त्रिविधपरि-
च्छेदरहितं पुपासकानुग्रहार्थं हृदिस्थे सत्यग्निरात्मा मनोऽत्यन्तशुद्धिं
लभते तथा विद्याविमर्शे लभते तत्र विद्या शास्त्राध्ययनं तपोऽन-
शनादि वर्णाभमधर्मो वा प्राणनिरोधः प्राणजपः मैत्री भर्त्सना
व्रतम् एकादशीव्रतादि जपं मन्त्रजपः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भजयजुजतीयेकतपहरतावली ।

विगृह्य विग्रहं वेरं कृत्वा काकिणिकेऽर्थे अलक्ष्यधन-
विषये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

पापयडशास्त्राद्वैतविषयेण विभिन्नचेतसः स्वामोहित-
चिन्ताः ॥ ४३ ॥

किं माहात्म्योऽयं भगवान् येन तद्यजनं सप्रयोजनं स्वादिति
तत्राह—यन्नामधेयमिति । विमुक्तं कर्मलक्षणमगंघ्रं ताम्रकीलं यस्य
स तथा विषयस्तकर्मबन्धन इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

कृतोपायेनेत्यादिना पृष्ठं परिहर्तुमाह—पुंसामित्यादिना । द्रव्य-
देशात्मसम्भवान् द्रव्यदेशात्मभावोऽज्ञानं किमपि नाशयिष्यतेऽतः
सर्वमित्युक्तम् ॥ ४५ ॥

चित्तस्थितिमात्रे नानासाधनमाह—भुत इत्यादिना । अशुभम्-

भीमस्त्रिजगत्पञ्चतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दत्तपुत्रस्य प्रथमकर्मभोगावतनमारम्भभूतिस्त्रिपादितानुम-
मिल्यर्थः ॥ ४६ ॥

मन्दाधिकारिणः क्षिप्रपदपदसदृशस्तमाह—यथेति। शास्त्राका-
महाहृदोषा दुर्बलमित्यनेन गृह्यते धातुं गैरिकसमुद्भवं
वा आत्मगतः चित्तगतः अशुभाशयं पापराशिं पापसंपृक्त-
जडमनो वा ॥ ४७ ॥

विद्याविनाशः करणशुद्ध्या भवः स्वास्तिकचित्तस्थेन हरि-
योति तत्राह—विद्येत्यादिना । प्राणनिरोधः प्राणायामः अन्तरात्मा
अन्तःकरणं हृदिकथं सति ॥ ४८ ॥

भीमस्त्रिजगत्पञ्चतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदानीं पापगणनिमित्तचेतस्त्वेन तद्याजनवैमुख्यं तु तन्नाम-
विमुक्तानामेव स्वास्तिकचित्तस्थेन प्राणयोत्थेन व्यनक्ति—यन्नामेति ।
नामाशेषोपसंहारिण्यने—कस्मिंश्चित्त्वादिनाऽयम् ॥ ४९ ॥

यथेव नाम भगवद्गुणैश्च स्फुरन् तद्विधातित्वाह—पुंसा-
मिति ॥ ४५ ॥

भगवतः स्वभाव एव तादृश इत्याह—भूत इति त्रिभिः ॥ ४६ ॥
तत्स्वभावस्त्वयं नाम्नश्च सम्भवतीत्याह—यथेति त्रिपादयाम् ।
॥ ४७—४८ ॥

भीमस्त्रिजगत्पञ्चतीर्थकृतपदरत्नावली ।

काकिणिके विंशतिवराटिकामात्रेऽपि अर्थविषये विगृह्य
कलहं कृत्वा ॥ ४१—४२ ॥

किञ्च, कल्लेः सन्धानान्तरं तु महान्तमनर्थमाह—कल्लाविति ।
त्रिपादयाम् ॥ ४३—४४ ॥

बहुक्तं केनापायेन कलिदोषान् नाशयिष्यति तत्रोत्तर-
माह—पुंसामिति । द्रव्यदेशमनःशुद्धयमात्रेण सम्भवो येषां
तान् चित्तस्थः स्मृतः सन् न कवल्लमनानेव दोषान् हरति
अपितु प्राचीनावांशीनं सर्वमपि पापमित्याह—भूत इति ॥ ४५—४६ ॥

किञ्चान्तःकरणशुद्धौ भगवत्स्मरणद्विरेषोपायो नाश्व इति
सदृशान्तमाह—यथेति । धातुं तान्नादिसंश्लेषजातं हेमो-
दुर्बल्यं मालिन्धं तत्र स्थितो बह्विरेव हरति नतु तोयादि एवं
योगितामपि विष्णुरेव नतु समन्तव्यापकम् ॥ ४७ ॥

एतद्विद्योति—विद्योति ॥ ४८ ॥

भीमस्त्रिजगत्पञ्चतीर्थकृतपदरत्नावली ।

काकिणिके विंशतिवराटिकामात्रेऽप्यर्थे विगृह्य विरोधं
कृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्राणयोत्थनेन भगवदनुगृहीताः केचित्तमाराधयिष्यन्त्यपीति
सूचितम् ॥ ४३ ॥

विमुक्तो विमुक्तः कर्मगतः कर्मरूपः जगदीश्वर
सः ॥ ४४ ॥

अथ कलिदोषनिलसारोपायं दर्शयन्—पुंसामिति बह्विभिः ।
द्रव्यैः अयुक्ताकाकिभिः देशैरयुक्तस्थैः आत्मना मलिनेन
मनसा सम्भवो येषां नाह ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

आत्मगतः मनोगतः अशुभाशयमशुभयुक्तं मनः शोध-
यतीति शेषः ॥ ४७ ॥

विद्या शास्त्राध्ययनम् तपः वर्णाश्रमधर्मः प्राणनिरोधः
प्राणायामः मैत्री सर्वेषु दया अन्तरात्मा मनः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

कलि में एक दमड़ी के वास्ते भी खड़ाई कर अपने
सुहृदपने को छोड़ दिया करेंगे। और एक दमड़ी के वास्ते
ही प्रियप्राणों को त्याग देंगे, और अपने लोगों को भी
मारेंगे मरने मारने पर तयार रहेंगे ॥ ४१ ॥

कलि के मनुष्य अपने माता पिताओं का भक्ति बूझ
होने पर भी पालन नहीं करेंगे, अपने पुत्र एवं काये में
कुशल होंगे तो भी उनका पालन नहीं करेंगे। क्योंकि ?
जन निर्वाहदिन शिशुआदर परायण होंगे ॥ ४२ ॥

हे राजन्! एक और बड़ा अनर्थ होगा, कि—कलियुग
में जगत् के परम गुरु, और त्रिंशकी के नाथ जो ब्रह्म
रुद्र इन्द्रादिक हैं वे भी जिनके भीषणकमल को सदा
नमस्कार करें, ऐसे अच्युत भगवान् भीषण का मनुष्य
लोग पापगणने विभिन्न चित्तवाले होकर प्रायकर नहीं पूजन
करेंगे ॥ ४३ ॥

मातुर पुरुष मरने समय, गिरने पर,, चित्तस्थने पर,,
विषय होकर भी जिन भगवान् के भीनाम का प्रदण्य
करता हुआ, कर्म की भगवत् (बड़ी) से छूटकर उत्तम गति को
को प्राप्त होता है, कलियुग में उनही भीषण भगवान् को
मनुष्य नहीं पूजेंगे ॥ ४४ ॥

द्रव्य देश कौर आत्मा से होने वाले कलिकृत पुरुषों के
सम्पूर्ण दोषों को भीषणप्राप्त भगवान् चित्त में स्थित
होकर हरते हैं ॥ ४५ ॥

भवण करने से, कीर्तन करने से, ध्यान करने से, पूजन
करने से भगवान् हृदय में स्थित होजायें, तब मनुष्यों के
कोटों जन्म के पापों का तत्काल में नाश कर देते हैं ॥ ४६ ॥

जैसे कि—अग्नि, सूर्य के तपाने से स्वर्ण के भीतर में जाकर
अन्य धातु के छोटे वर्ण को नष्ट करता है। उसीप्रकार
योगियों के हृदय में स्थित होकर भीषण भगवान् योगि-
जनों के छोटे अन्तःकरण को शुद्ध करते हैं ॥ ४७ ॥

विद्या, तप, प्राणायाम, मैत्री, तीर्थस्नान, व्रत, दान,
जप, इन सबों से मन उस प्रकार की शुद्धि को नहीं
प्राप्त होता है, जैसा कि—अनन्त भगवान् भीषण के
हृदय में स्थित होने से शुद्ध होता है ॥ ४८ ॥

तस्मात्सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् ।

त्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम् ॥ ४६ ॥

त्रियमात्रैरभिध्येयो भगवान् परमेश्वरः ।

आत्मभावं नयत्यङ्ग ! सर्वात्मा सर्वसंश्रयः ॥ ५० ॥

कलेर्दोषनिधेराजमस्ति ह्येको महान् गुणः ।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत् ॥ ५१ ॥

कृते यद्व्यापतो विष्णुं त्रतायां यजतो मखैः ।

द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्वरिर्कीर्तनात् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे युगानुवर्णनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायदीपिका ।

आत्मभावं स्वरूपम् ॥ ५० ॥

इदानीं कश्चिं स्तौति द्वादशाम्-कलेर्दोषनिधे राजमिति ॥ ५१ ॥

तत्सर्वं हरिकीर्तनादेव कलौ भवति नास्त्यस्मिन् युगे इत्थं च—

“व्यावृत्तकृते यजत्येकैस्तेनायां द्वापरेऽज्यम् ।

यद्यप्येति तद्व्यापति कलौ सङ्कीर्त्यं केशवम् ॥

इति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभावायदीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमरस्त्रामिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

आत्मभावम् आत्मस्वभावं साध्यापत्तिरित्यर्थः । “तद्भावभाव-
मापन्नाः” इत्यादिशास्त्रेकादशात् तत्र हि भावशब्दः स्वभाववाची
अभ्यव्या द्वितीयभावशब्दान्तरत्वात् ॥ ५०—५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने

शुक्लपञ्चीये द्वादशस्कन्धे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायदीपिकायाम् ।

उपायोपदेशमुपसंहरति—तस्मादिति । हि यस्मात्ततो हृद्य-
न-
स्थापनादवहितचित्तो त्रियमाणः परां गतिं याति तस्मात्त्वं हृदिस्थं
केशवं कुरु इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इममवाये दृढीकर्तुं पुनरप्याह—मित्रमायोरिति । आत्मभावमात्म-
न-
गावं साध्यापत्तिमित्यर्थः । “तद्भावभावमापन्नाः” इत्यादिशास्त्रे-

कादशात् तत्र हि प्रथमभावशब्दः स्वभाववाची अभ्यव्या द्वितीय-
भावशब्दान्तरत्वात् अङ्गेति सध्यापत्तियोगकं ब्रह्मभावं नयतीत्यत्र
हेतुत्वेन तं विशिनष्टि—सर्वात्मा सर्वेषामात्मनामात्मा आत्मनो हि
शरीरं निरतिशयप्रियमतस्तद्गतमनर्थं दूरीकरोतीति भावः । अनेन
प्राप्त्यर्थोपयुक्तनिरतिशयपुरुषार्थरूपत्वव्याक्तम् आत्मा हि निरति-
शयधीतिविषयः प्रापकत्वापयुक्तं सौख्यवमाह—सर्वसंश्रय इति ।
आत्मरक्षादेव सर्वैः संश्रियते इति संश्रयः आत्मा हि आत्मिकेव
सुखम् इति भावः ॥ ५० ॥

अथ बहुदोषाकराय कलः सर्वेषां भगवत्प्राप्तिं निरुप्यादि-
त्यभिप्रायमाह—कलैरिति । द्वापनिधेरपि कलः कश्चिदतिर-
साधारणो महान् गुणोऽस्ति, कोऽसौ ? भगवतः कीर्तनादेव मुक्त-
सङ्गः निरस्तप्राप्तिपतिबन्धकः परं परमपुरुषं व्रजदित्येव ॥ ५१ ॥

कृतादिषु ध्यानयागासंनानां बरुत्वं तत्सर्वं कलौ हरिकीर्तना-
देव भवति कीर्तने त्वन्नामायाणानुवृत्तमित्यवगतव्यम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभावायदीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमरस्त्रामिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

उपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४६ ॥

आत्मभावम् आत्मनि भक्तिं नयति प्रापयति सर्वमाहृत इति
सर्वात्मा सर्वस्य सध्यापत्तिं यस्मात्स सर्वसंश्रयः ॥ ५० ॥

कलः केशवं न दोषाकर एवापि गुणापादकोपि भवति
मोघोपापचित्तद्रव्यवदित्याह—कलैरिति ॥ ५१ ॥

ध्यानादिग्यानसाधनमन्त्रेण कीर्तनात्त्रेण संसारवन्ध-

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

कालस्ते परमाण्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप !
 कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयावपि ॥ १ ॥
 चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
 सङ्कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशाम्पते ! ॥ २ ॥
 तदन्ते प्रलयस्तावान् ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता ।
 त्रयो लोका इमे तत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि ॥ ३ ॥
 एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।
 शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चाऽऽत्मभूः ॥ ४ ॥
 द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै ॥ ५ ॥
 एष प्राकृतिको राजन्! प्रलयो यत्र लीयते ।
 आण्डकोशस्तु सङ्कातो विघात उपसादिते ॥ ६ ॥
 पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन्नं वर्धति ।
 तदा निरन्त्रे ह्यन्योऽन्यं भक्षमाणाः क्षुधाऽर्दिताः ॥ ७ ॥
 क्षयं यास्यन्ति शनकैः कालेनोपद्रुताः प्रजाः ।
 सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं साम्बर्तको रविः ॥ ८ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमावार्थदीपिका ।

चतुर्थे तु चतुर्थोका खवा नैमित्तिकादयः ।

तत्र संसारनिस्तारो हरिर्कीर्त्तय वयस्यते ॥

कश्चिदोषनिवर्तकं हरिनामसङ्कीर्तनादिकं स एव च कश्चि
 परमो धर्म इति प्रह्लादयस्योत्तरमुक्तम् । यन्माय्यपृष्टं प्रलय-
 कल्पयोर्मानं ब्रूहीति तदिदानीं तृतीयस्कन्धोक्तकाखमानानुवाद-
 पूर्वकं निरूपयति-काल इति । “स काखः परमाणुर्वै चो भुङ्क्ते
 परमाणुनाम्” इत्यादिना काखः कथितः “चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं
 कृतादिषु यथाक्रमम् । सङ्ख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि
 च” इति युगमानं कथितम् ॥ १ ॥

तत्र कल्पमानमाह—चतुर्युगंति । यत्र चतुर्दश मनवः क्रमेण
 जयन्ति ॥ २ ॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्मन्तिको नित्य-

श्चेति तत्र नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह-नृप इति द्वाऽध्यायम् ।
 तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः सैव ब्राह्मी रात्रिः ॥ ३ ॥

नैमित्तिकत्वं दर्शयति, यत्र यदा विश्वसृक् भीमारावणो
 विश्वमात्मसात्कृत्य खस्मिन्नुपसंहृत्य शेते आत्मभूर्ब्रह्मा च
 तस्मिन् शेते तयोरमेद्विवक्षुषा वा ब्रह्मण एवानन्तासन-
 मुक्तं ब्रह्मणो निद्रां निमितीकृत्य पवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो
 नैमित्तिक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्राकृतिकं प्रलयमाह-द्वाऽध्यायम् । द्विपरार्धे तु ब्रह्मण आयुषि
 सप्तप्रकृतयो महद्दहकुरापञ्चतन्मात्राणि ॥ ५ ॥

सङ्कातो महादिकारंभूनः प्रकृतीनां तत्कार्यब्रह्मायदृक् च
 प्रलयाप्राकृतिक इत्यर्थः । विघातं विघातकारणे उपसादिते
 सति ॥ ६ ॥

श्रीभरखामिकृतभाष्यदीपिका ।

तदेवाऽऽह—पञ्चम्य इत्यादिना । बुद्धीग्निराद्यैरुपेक्ष्येत्यतः प्राक्त-
नेन ग्रन्थेन ॥ ७ ॥

सामुद्रादिकं सत्वरसं रविः पिबते आकर्षति ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपञ्चीकृतम् ।

॥ १—३ ॥

आरम्भशब्दस्य चतुर्मुखपरत्वे तस्मानन्तामनन्तं प्रासाद-
कद्रापर्वकुल्यायावुपपद्यते “कृष्णनाभिर्द्वन्द्वतकमलोदरश्याबिने”
इत्यनन्तशयनभगवत्पञ्चाभिपञ्चाशदित्यं स्मर्यते ब्रह्मणः ॥ ४ ॥

सप्तप्रकृतयः महद्बहुलाराकाद्याः ॥ ५ ॥

यत्र प्रलये अयडकाशो लीयत इत्यन्वयः । विघाते
शेषित्वे ॥ ६—८ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

अथ चतुष्टयं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तृतीयस्कन्धोक्त-
काञ्चनरूपानुवादपूर्वकं निरूपयितुमारभते—काञ्च इति । ते तुष्टं
कथित इति सम्बन्धः । परमाणुः आदिर्यस्य द्विपरास्तेमवापेक्षर-
वधिर्यस्य सः काञ्चः कथितः “स काञ्चः परमाणुर्न यो भुङ्क्ते
परमाणुताम्” इत्यादिना कथितः तथा “चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं
कृतादिषु षष्ठाकप्रम । सङ्ख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि
च” इति युगमानं च कथितम् इत्यर्थः । इदानीं कल्पलयावपि शृणु
तयोर्मानं शृणु इत्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र तावत्कल्पमानमाह—चतुर्युगसहस्रमिति । कल्पो द्विविधः
दैनिम्बिनो महाश्चेति तत्राद्यो ब्रह्मणो दिनात्मक एव कल्प
इत्यभिधीयते ते विशानष्टि—हे विशाम्पने ! यत्र कल्पे चतुर्दश-
मनवः क्रमेण भवन्ति मन्वन्तरमानं तु “स्त्रस्त्रं काञ्चं मनुभुङ्क्ते
युगानामेकसप्ततितम्” इति तृतीयस्कन्ध एवोक्तमप्यनुसन्धेयम्
इति ॥ २ ॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः, नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्यन्तिको
नित्यश्चेति । तत्र नैमित्तिकं प्रलयं निरूपयति—तदन्ते इति
ब्रूयाम । तदन्ते चतुर्युगसहस्रान्ते प्रलयस्तावान् चतुर्युगसहस्र-
परिमाणुः सैव ब्राह्मी रात्रिः दिनान्ते चतुर्युगसहस्रान्ते निवृत्त
जगद्वशापारः चतुर्मुखश्चेति स नैमित्तिकः प्रलय इत्यर्थः । तदे-
वाह—अथ इति । यत्र रात्रौ इमे भूरादयस्त्रयो लोकाः प्रलयाय
कल्पान्ते प्रलीना भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एष नैमित्तिकः प्रलयः प्रोक्तः तत्र नैमित्तिकशब्दस्य प्रवृत्तौ
निमित्तमाह—अथ विश्वसृगिति । विश्वसृजः शयननिमित्तकत्वा-
दस्य प्रलयस्य नैमित्तिकत्वं कथम्भूतः शनै इत्यत्राह—मनन्तः
शेषः आसन्नं शयना यस्य सः विश्वमारमसारकृत्य आरमगतं
कृत्वा स्त्रस्त्रपसंहृत्येति यावत् । अत्र विश्वसृगारम्भशब्द-
योश्चतुर्मुखपरत्वेपि तस्मानन्तशयनं प्रासादकद्रापर्वकुल्याया-
वुपपद्यते “कृष्णनाभिर्द्वन्द्वतकमलोदरश्यायनः” इत्यनन्तशयन-
भगवत्पञ्चाभिपञ्चाशदित्यं स्मर्यते इति ॥ ४ ॥

एवं दैनिम्बिनकल्पः नैमित्तिकप्रलयश्च निरूपितः अथ
महाकल्पं प्राकृतप्रलयं च निरूपयति—द्विपरास्त्रं इति । द्विपरास्त्रं
इत्यनेनावमेव महाकल्प इति सूचितम् सप्तप्रकृतयः महद्-
बहुलारौ भूतपञ्चकञ्चेति सप्त अयं सप्तप्रकृतीनां लयात्मकत्वात्
प्राकृतिको लय इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकृतयः सप्त कथं लीयन्ते इत्यत्र तत्प्रकारं वक्तुं प्रवृत्तौ
यत्र लीयन्ते इत्यादिना । विघाते विनाशनिमित्ते उपसादिते उप-
गते सति सङ्घातः प्रकृतिमत्तकसङ्घातः परिणामरूपोऽष्टकोशः
यत्र प्राकृतिके प्रलये लीयन्ते ॥ ६ ॥

कोऽसौ विघात इत्यत आह—पञ्चम्य इति । अवर्षतीति सप्तम्यन्तं
शतवर्षाणि पञ्चम्ये अवर्षन्ति सतीत्यर्थः । निरक्षैरिति विद्वद्भ्यस्य
आर्षः अन्योऽर्थं भक्ष्यमाणाः प्रजा एवमुपद्रुताः काञ्चन शनैः
क्षयं वास्यन्तीति सम्बन्धः । सामुद्रमिति समुद्रादिषु भवं रसं
जलं सास्वनको रविः प्रक्षयादित्यः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिवजयजनीशं कृतपदरत्नावली ।

भगवत्कटाक्षप्रेक्षणीयप्रकल्पप्रलयप्रकारं तत्स्वरूपं भागवत-
प्रवृत्तिं च कथयत्यस्मिन्प्रध्याये तत्रादायुक्तमनूय वक्तव्यं प्रतिवि-
धत्ते—काञ्च इति कथितस्तृतीयस्कन्धे । अथ कल्पप्रलययोर्वाप
काञ्चाधीनत्वेन तत्स्वरूपप्रवृत्तयोरन्तरम् ॥ १ ॥

यत्र दिने ॥ २ ॥

यस्य दिनस्वान्ते ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी यत्र रात्रौ ॥ ३ ॥

यत्र प्रलये आरमसारकृत्य आरमनि निधाय ॥ ४ ॥

सप्त प्रकृतयः महद्बहुलाराकाद्यादिष्वभूतानि ॥ ५ ॥

यत्र प्रकृतिप्रलये सङ्घातश्चतुर्विधानितत्त्वसमूहात्मकः, प्रलय-
प्रकारमाह—विघात इति । विघाते प्रलये उपसादिते आसन्न
सति ॥ ६—७ ॥

“काञ्च द्रव्ये” इति धातोः काञ्चन द्रव्यहेतुना सामुद्रं
समुद्रस्य विद्यमानं रसं जलं दैहिकं बहस्य विद्यमानं रसं
रेतोबलक्षयं वीर्यं भूमे रसं तित्कारिद्विषयम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिवजयजनीशं कृतपदरत्नावली ।

॥ १—३ ॥

एष नैमित्तिक इत्यपलक्षयं मन्वन्तरनिमित्तत्वमपि तद्वत्त-
भूतं ज्ञेयम् ॥ ४—२२ ॥

श्रीमद्भिवजयजनीशं कृतपदरत्नावली ।

नैमित्तिकाद्यान् प्रलयांश्चतुर्थे चतुरः क्रमात् ।

उक्तवोपसङ्गहारं श्रीशुकः कृष्णकथामृतम् ॥

अथ पृष्ठं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तत्र तृतीयस्कन्धोक्त-
काञ्चानुवादपूर्वकमाह—काञ्च इति, ॥ १—२ ॥

तावान् चतुर्युगसहस्रपरिमाणुः ॥ ३ ॥

भीमहिम्नायकवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

प्रकृताद्यन्तरेणैव प्रलयो नैमित्तिकः प्रथमः विश्वसृक्
भीनारायणः आत्मसारकृत्य स्वस्मिन्नुपसहृद्य शेते आत्मभूम्भा
च तस्मिन् प्रविश्य शेते अत एव प्रलयो निद्रां निमिषी-
कृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिकः एव एव दैनन्दिन-
पञ्चदशैव ॥ ४ ॥

प्राकृतिकं प्रलयमाह-द्विपराजं निद्रां याम् । माद्यः पराजो-
पक्रान्त एव द्वितीयेपि पराजं मतिक्रान्ते सति प्रलयो आयुः-
वमासौ सत्यां सप्तप्रकृतयो महद्दहकारतन्मात्रपञ्चकानि ॥ ५ ॥

प्रकृतेः सकाशाद्भूतवस्तूनां प्रकृतानेव प्रवेशात् प्राकृतिकः
सकृताः महद्दहितस्वसमूह एवायडकोशः विघाते विघात-
काद्य उपसन्ने सति ॥ ६ ॥

तत्र प्रकारमाह-पञ्चम इति, ॥ ७ - ८ ॥

भीमस्तुक्कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं राजेदहाद्युपलक्षितं सर्वं प्राकृतं निरोधविषयमुक्तवाऽथ
निरोधं प्रपञ्चयति । अतुष्टाध्यायेन, तत्र तावत् यत्पृष्ठं कलिदोष-
निवृत्त्युपायादिकं तदुत्तरं दत्वा यच्च पृष्ठं युगान्तव्ययेन युग-
मानमिति प्रलयकल्पयोर्मानं, कावक्ष्य च गतिं ब्रूयानि,
तदुत्तरमाह-कावक्ष्य इति । ते तुष्टं "सकाशः परमाणुर्वै-
वो भुक्तं परमाणुताम्" इत्यादिना तृतीयस्कन्धे कावक्ष्यः
कथितः "अत्रादि त्रीणि त्रैवैकं कृतादिपृथक्क्रमम् । संख्या-
तानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च" इति युगमानं च कथि-
तम् अधुना कल्पव्यापि शृणु तयोर्मानं शृणु इति यावत् ॥ १ ॥

तत्र तावत्कल्पमानमाह-अतुष्टयुगसहस्रमिति, ॥ २ ॥

प्रलयस्तु अतुष्टिः, नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्यन्तिको
नित्यश्च । तत्र तावन्नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह-तदन्त इति ।
तदन्ते तस्य अतुष्टयुगसहस्रात्मकस्य ब्रह्मणो दितव्यत्वे तावन्
अतुष्टयुगसहस्रवमायः प्रलयः सैव ब्राह्मी रात्रिः ॥ ३ ॥

अत्र विश्वसृक् भीनारायणः अनन्तः शेषः आसन्नं शय्या-
वस्थ सः विश्वं लोकत्रयमात्मसारकृत्य स्वस्मिन्नुपसहृद्य शेते
आत्मभूः ब्रह्मा च तस्मिन् शेते स च भीमभारायणो ब्रह्मणो
निद्रां निमिषीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्य-
भिधीयते कल्पान्ते भीनारायणो ब्रह्मादीनां प्रवेश उक्तो हरिवंशे

"ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा प्रभवं विश्वतो मुखम् ।

सर्वं देतव्यमाश्चैव प्रयत्निशब्दं खण्डजाः ।

प्रविशन्ति महायोगं हरिं नारायणं प्रभुम्" ॥

इति ॥ ४ ॥

अथ प्राकृतिकं प्रलयमाह-द्विपराजं इत्यष्टादशमिः । मह-
द्दहकारो पञ्चतन्मात्राणि त्रैत्यं सप्त ॥ ५ ॥

एव घट्टमायकायकारणारिमकायाः प्रकृतेर्वैश्यमायेन प्रका-
रेण परे देवे लयात् प्राकृतिको लय इत्यभिधीयते इत्याह-एव
इति विघाते विनाशनिमित्तं उपसादिते कावक्षेन प्रापिते सति
सप्तप्रकृतिसङ्घातः अयडकोशः जायते मूढप्रकृत्यविति शेषः ॥ ६ ॥

तदेवाह-पञ्चम इत्यादिना ॥ ७ ॥

पिबते आकर्षति ॥ ८-९ ॥

भाषा टीका ।

भीहरये नमः ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बाबू, कि—हे राजन् ! परमाणु मे लेकर
द्विपराजं पर्यंत कालका वशेन तथा युगों का परि-
माण हमने तुमारे आगे तृतीय स्कन्ध में बशेन किया,
अब तुम सावधान होकर कल्प और प्रलय को अवगण
करो ॥ १ ॥

एक सहस्र अतुष्टयुगी को ब्रह्माजी का दिन कहते हैं, और
उसी का नाम कल्पभी है, हे राजन् ! जिसमें, कि—अतुष्टय
१४ मनु राज करते हैं ॥ २ ॥

जिसके अन्त में उतनाही भारी प्रलय होता है, जिसको
ब्रह्माजी की रात्रि कहते हैं वस समय में भूलोक भुवर्लोक और
स्वर्ग लोक इन तीनों लोकों का प्रलय होजाता है ॥ ३ ॥

यहां नैमित्तिक प्रलय कहा जाता है, इसी नैमित्तिक
प्रलय में भीनारायण ससृष्टी विश्वको अपने निषय में उप-
सहार करके भीशयभगवान् पर आसन लगा कर शयन
करते हैं, और उन भीनारायण के निषय ही ब्रह्माजी शयन
करते हैं, ब्रह्माकी निद्राको निमित्त मानकर निद्रापर्यन्त यह
प्रलय होता है इसी से यह नैमित्तिक प्रलय कहा जाता
है ॥ ४ ॥

परमेश्वर भीब्रह्माजी का जब द्विपराजं अतिक्रान्त हो
जाता है तब, अर्थात् ब्रह्मा के आयु पूर्ण होने पर, सारा
प्रकृति प्रलय को प्राप्त होती है, महत्तत्त्व महद्दुर्ग और
शब्दादि तन्मात्रा मे सारा अपने २ कारणों में लीन होजाते
हैं ॥ ५ ॥

हे राजन् ! यह सप्त प्रकृतियों के लीन होने से प्राकृति
कप्रलय कहा जाता है, और इस प्रलय में कारणों का
नाश प्राप्त होने से ब्रह्मागड रूप काय का भी प्रलय हो
जाता है ॥ ६ ॥

हे राजन् ! जब प्रलय होता है तब प्रथम तो सौ १००
वर्ष तक मेघ नहीं वर्षते हैं, उस समय निरञ्ज इस संसार
में श्रुवासे उवाकुल होकर जम्बु परस्पर में मल्लाय करने
लगते हैं ७ ॥

उस कालके उपत्यक से प्रजा लोग धीरे २ नाश को
प्राप्त होते हैं । उस समय प्रलय कावक्षे सूर्य भी अपनी
नीडगा किशोरी से समुद्र सम्बन्धि देव सम्बन्धि भूमि
सम्बन्धि तानों रस्सों को शीघ्र खींचे हैं ॥ ८ ॥

रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुञ्चति ।
 ततः सम्वर्तको वह्निः सङ्कर्षणमुखोत्थितः ॥ ९ ॥
 दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान्भूविवरानथ ।
 उपर्यधः समन्ताच्च शिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ॥ १० ॥
 दह्यमानं विभात्यण्डं दग्धगोमयपिण्डवत् ।
 ततः प्रचण्डपवनो वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ११ ॥
 परः साम्बर्तको वाति धूम्रं खं रजसाऽऽवृतम् ।
 ततो मेघकुलान्यङ्ग ! चित्रवर्णान्पनेकशः ॥ १२ ॥
 शतं वर्षाणि वर्षन्ति नदन्ति रभसस्वनैः ।
 तत एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविवरान्तरम् ॥ १३ ॥
 तदा भूमेर्गन्धगुणं प्रसन्त्याप उदप्लवे ।
 प्रस्तगन्धा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥
 अपां रसमथो तेजस्ता लीयन्तेऽथ नीरसाः ।
 प्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्रहितं तदा ॥ १५ ॥
 लीयते चानिले तेजो वायोः खं प्रसते गुणम् ।
 स वै विशति खं राजंस्ततश्च नभसो गुणम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अनिलवेगोत्थो वायुवेगोद्भूतः अनिलवेगो वा इति पाठे
 अनिलेन वेगो यस्य सः वाः रविणा रश्मिभिः पीतमुदकं च
 दहतीत्यर्थः । अनिलवेगो वै इति तु पाठः सुगमः भूविवरान्
 पातालादीन् शून्यान् रविणा दैहिकरसाकर्षणात्प्राणरहितान्
 शिखामिज्ज्वालिभिः ॥ १० ॥

किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतं सम्वर्तकः प्रलयहेतुकः परो वायु-
 र्वाति तदा रजसाऽऽवृतं खं धूमं भवति ॥ ११ ॥ १२ ॥

रभसस्वनैस्तीव्रगर्जितैः ब्रह्माण्डविवरान्तरं ब्रह्माण्डविवरमध्य-
 गतं विश्वमेकोदकमेकाग्रं बोद्धव्यं भवति ॥ १३ ॥

उदप्लवे उदकेनाप्लवे सति प्रलयत्वायाभावाय ॥ १४-१५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

भूविवराणि पातालादीनि ॥ १०-१४ ॥

तेजः प्रसतीत्यन्वयः । ता अपाः ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्भारतवाचस्पतिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुःसहैः रश्मिभिः पिबते न त्वधुनेव पीत्वा विमुञ्चतीत्यर्थः ।

तत इति अनिलवेगोत्थः वायुवेगोत्थः प्रलयवाप्तिः अनिलवेगोत्थारिणि
 पाठे वाजं रविणा पीतावशिष्टोदकं च दहतीत्यर्थः । नैऋत्यपाठस्तु
 सुगमः । अनिलेन वेगो यस्य स इति पाठश्चेत्यर्थः । ततः शून्यान्
 त्रिलोकान् भूविवरान् पातालादीनि च दहतीति सम्बन्धः
 इत्युपर्यधः समन्ताच्च वह्निसूर्ययोः शिखामिज्ज्वालिभिर्दह्यमानं
 ब्रह्माण्डं दग्धगोमयपिण्डवद्विभाति वर्तमानं तत इति वर्षाणां
 अधिकं शतं किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतमित्यर्थः । प्रचण्डोऽति-
 निधुरः ॥ ९-११ ॥

परः बलीयान् सांघर्षकः प्रलयवायुर्वाति तदा रजसावृतं जमा-
 काशं धूमं भविष्यति ततो मेघकुलातीति । अङ्ग, हे राजन् ! रभस-
 स्वनैः तीव्रगर्जितैर्नदन्ति गर्जनानि करिष्यन्ति स्वेत्यर्थः । त्वस्येन
 तृतीया तदा ब्रह्माण्डविवरं मध्यगतं विश्वम् एकोदकम् एका-
 ग्रं बोद्धव्यं भविष्यति तद्वैद्यम् उदप्लवे उदकप्लव-
 रूपे सति जगति भूमेर्गन्धगुणमापो प्रसन्ते (न्ति) सोऽप्लु लीयते
 इत्यर्थः । प्रसतः गन्धो यस्याः सा पृथिवी प्रलयत्वायाभावाय
 कल्पते ॥ १२-१४ ॥

अपामिति । अथोऽनन्तरमपां रसगुणं तेजो प्रसतीति वक्ष्यते
 विपरिणामेनावुक्तेन सम्बन्धः । अथ नीरसास्ता अपाः
 लीयन्ते तेजसीति विभक्तिविपरिणामेनावुक्तेन सम्बन्धः
 ततस्तेजसो रूपं वायुप्रसते तदा तद्रहितं तेजः वायो लायते

शब्दं प्रसति भूतादिर्नमस्तमनुधीयते ।
तैजसश्चेन्द्रियाण्यङ्ग ! देवान्वैकारिको गुणैः ॥ १७ ॥
महान् प्रसत्यहङ्कारं गुणाः सत्त्वादयश्च तम् ।
प्रसतेऽव्याकृतं राजन्! गुणान्कालेन चोदितम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिराजवाचस्पतिकृतमहाभारतचरित्रिका ।

इत्युत्तरेण सम्बन्धः । वायोर्गुणं स्वर्गं जमाकाशो प्रसते ॥ स वै स्वर्गोऽरहितो वायुः हे राजन् ! जमाकाशो विद्यते तत्र लीयते इत्यर्थः । ततश्च तमसो गुणं शब्दं भूतादिस्त्वामसाहङ्कारो प्रसति अर्थात् अगुणप्रसतानन्तरं तस्मिन् भूतादौ लीयते इत्यर्थः ॥ तैजसश्चेति । अथ शब्दः साहित्यद्योतकः राजसाहङ्कारमहितः वैकारिकः सात्त्विकाहङ्कारः गुणैर्हृत्तिभिः सह देवानिन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि प्रसते ततोऽहङ्कारविधिं महान् प्रसते ततः सत्त्वादयो गुणाः तं महान्तं प्रसति गुणा प्रसत्यतिथुपचारः गुणमयी प्रकृतिरेव महान्तं प्रसतीत्यर्थः । प्रसत इति । हे राजन् ! कालेन चोदितम् अर्थात् प्रकृतं प्रधानं गुणान् प्रसति विपमान् गुणान् समीकरोति समीकृतगुणं भवतीति वाच्यं तन्महदादिनामरूपविभागहितं गुणसांख्यावश्यं प्रधानमव्याकृततत्त्वादिनाभिधीयते ॥ १५-१८ ॥

श्रीमद्भिराजवाचस्पतिकृतमहाभारतचरित्रिका ।

सामर्थ्यकः प्रलम्बकाक्षीनः ॥ २६ ॥

सत्त्वशास्त्रान् प्राणिरहितान् भूविषयान् पातालादीन् ॥ १०-११ ॥
रजसाकृतं खं धूम्रस्थानं चित्रवर्णानि नीलादिनां विधानि ॥ १२ ॥

प्रह्लादविषयान्तरं प्रह्लादविषयविशेषं प्रह्लादविशेषोदरं वा एकोदकम् उदकात्मकं भवति ॥ १३ ॥

पञ्चभूतगुणव्यवहारमाह—तदेति । उपप्लवे प्रलये ॥ १४ ॥

गीरसाः भावः तद्गृहितं रूपरहितम् ॥ १५ ॥

तेजो वायो लीयते स वायुः खं विद्यति तदनु शब्दगुण-
जयानन्तरं तैजसानीन्द्रियाणि तैजसाहङ्कारे लीयन्ते इति शेषः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराजवाचस्पतिकृतमहाभारतचरित्रिका ।

विद्यते आकर्षति ॥ १-१० ॥

किञ्चिदधिकं वर्णानां धृतं स्वाप्य वाति तदा रजसाऽऽकृतं खं धूम्रं भवति ॥ ११-१३ ॥

प्रलम्बकाक्षीनं प्रकृष्टो ज्यो यस्याः सा प्रलम्बा तस्या भावः
प्रलम्बत्वं तस्मै नाशायैत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपरा रसं तेजो प्रसति ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्भिराजवाचस्पतिकृतमहाभारतचरित्रिका ।

शिवमिः उवाचमिः ॥ १०-११ ॥

[१३]

परः महाबलः रजसाऽऽकृतं खं धूम्रं भवति ॥ १२ ॥

रजसस्त्वानीन्द्रियाणि ॥ १३ ॥

उदप्लवे उदकेन प्लाविते सति प्रलम्बत्वाय कारणभावाय
१४-१५-१६ ॥

भाषा टीका ।

और वर्षा के समय पर उस सर्व रस को नहीं छोड़
ते हैं, किन्तु थोड़ा २ वर्षते हैं। तब उस समय भीसकु-
प्यं देव के मुखसे प्रलय काल का अग्नि प्रकट होता
है ॥ ९ ॥

और पवन के वेग से बड़ा हुमा वह अग्नि शब्द सप्त
पातालों को जला देता है, उस समय ऊपर नीचे और
चारों तरफ अग्नि और सूर्य की शिखारों से ॥ १० ॥

जला हुमा यह प्रह्लाद जब हुये गोबर के कण्डे सह
देख पड़ता है, तबसे पश्चात् कुछ अधिक सौ १०० वर्ष तक
बड़ा प्रचण्ड पवन ॥ ११ ॥

अर्थात् प्रलय काल का संवत्सर नामक वायु रज से आकाश
को धूमक करना हुमा बहुत है, तबसे अनन्तर चित्र विभिन्न
वर्णों वाले अनेक मेघों के समूह ॥ १२ ॥

सौ वर्ष पर्यंत आकाश में घोर शब्द कर वर्षा करने
हैं। उस समय में सब विश्व प्रह्लाद के भीतर और बाहर
जलमय होजाता है ॥ १३ ॥

प्रह्लाद को जल में डूब ने पर पृथिवी के गन्ध रूप
गुण को जल प्रसलेते हैं। जब पृथिवी के गन्ध का प्राप्त
होजाता है, तब वह पृथिवी अपने कारण में लीन हो
जाती है ॥ १४ ॥

ऐसेही जलों के रस को तेज प्रस लेते हैं तब वे जल
भी निरस होकर अपने कारण में लीन होजाता है। इसी
प्रकार तेज के रूप को वायु प्रस लेता है तब वह तेज
उस सम रूपसे रहित होजाता है ॥ १५ ॥

और रूप रहित होकर वह तेज अग्नि में लीन हो
जाता है। तब वायु के स्वर्ण गुण को आकाश प्रस लेता
है। हे राजन् ! तब वह वायु आकाश में लीन होजाता है
तबसे पश्चात् आकाश का जो शब्द गुण है ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराजवाचस्पतिकृतमहाभारतचरित्रिका ।

भूतादिस्त्वामसाहङ्कारः गुणैर्हृत्तिभिः सह ॥ १७ ॥

अव्याकृतं प्रधानम् ॥ १८ ॥

न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः ।

अनाद्यमन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम् ॥ १६ ॥

न यत्र बाधो न मनो न सर्वं तमो रजो वा महदादयोऽमी ।

न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा न सन्निवेशः खलु लोककल्पः ॥ २० ॥

भीमरस्त्रामिकृतमावायवैरहो ।

तस्य तु बाधो नास्तीत्याह—न तस्येति । कावावयवैरहो रात्रादिभिः गुणा मावविकाराः परिणामो विपरिणामः अव्यक्त-मस्तिवविकाराणां नित्यं सर्ववैकल्पं ह्रासवृद्धिरहितमित्यर्थः । अव्ययमपञ्चवर्ण्यं सर्वत्र हेतुः कारणमिति ॥ १६ ॥

किञ्च, वागादिगोचरस्य सविशेषस्य विकारा भवन्तीत्यु-
क्तं न तथेत्याह—न तस्येति द्वाऽयाम् । लोककल्पो लोककल्पः सन्निवेशो
रचनाविशेषो नास्ति ॥ २० ॥

भीमरश्मिस्तुरिकृतशुक्लपद्मि ।

देवान् ज्ञानेन्द्रियाणि महद्भारो प्रसनीत्यध्याहारः गुणा प्र-
तीत्युपचारः गुणमयी प्रकृतिरेव प्रसति महात्ममव्याकृतं गुणान्
प्रसतीतिविषयान् गुणान् समीकरोतीत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥

परिणामादयो वृद्धेः पूर्वावस्थापरः ॥ १९ ॥

न यत्रैति जायते इत्यादि वचस्तद्गोचरं मनश्च न प्र-
सतं इत्यर्थः । सर्वत्रादिशब्दैर्विषयमावयवं गुणत्रयं विवक्षितम् ॥ २० ॥

भीमद्वीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, तत् कं जीयते ? इत्यभिप्रायमाशङ्क्य परस्मिन् देव-
एवेति वदन् तस्यापि कच्चित्पञ्चदशं वारयितुं परमात्मस्वरूपं
शोध्यति—न तस्येति त्रिभिः । यच्छब्दस्य “तन्मूलभूतं पदमा-
मनसि” इति तृतीयेन सम्बन्धः । पदशब्देनाऽव्याकृतवचनानं विष-
यितम् अव्यक्तस्य बाधो नामाऽविभक्तनामरूपतया नमोव्यापत्तिः
यस्य परमात्मस्वरूपस्य कावावयवैरहोरात्रादिभिः परिणामा-
दयो गुणा न सन्ति परिणामादयो वृद्धेः पूर्वावस्थापरः तत्र
हेतुनाद्यन्तमाद्यन्तरहितमत एवाऽव्यक्तं व्यकैरिन्द्रियैर्न व्यज्यत
इति तथा नित्यमित्यनाद्यन्तत्वस्यैव विवरणम् । यद्वा, स्वरूपतः
स्वभावतश्च नित्यं कारणमव्यक्तादिपृथिव्यन्तजगत्कारणम् अनेना-
ऽव्यक्तव्यवस्थान्तवयोग्यत्वं सूच्यते तथाऽव्यक्तं कारणमैवेति
व्येति न वैविध्यं गच्छतीति तथा ॥ १६ ॥

किञ्च, न यत्रैति जायते वदन्ते इत्यादिवाचः तद्गोचरं मनश्च
यत्र न वर्तते यत्र स्वरूपे सर्वत्रादयो न सन्ति सर्वत्रादिशब्दैः साऽप्य-
वैयर्थ्यावस्थं गुणत्रयं विवक्षितम् अनेन गुणत्रयवद्वचनव्युदासः
देवताशब्दो ज्ञानेन्द्रियपरः इन्द्रियशब्दः कर्मेन्द्रियपरः महदा-
दयो न सन्तीत्यनेन कर्मावयवमहदादिसङ्घातात्मकदेहसम्बन्ध-
व्युदासः करणावयवज्ञानवद्याव्युदासो वा, लोकाः कल्प्यन्ते यत्र

स लोककल्पः सन्निवेशः ब्रह्माद्यहोमकः यत्र नेत्यनेन सन्नि-
वेशस्य परमात्मस्वरूपगतत्वव्युदासः । तस्य प्रकृतिस्वरूपगतत्वा-
दिति भावः ॥ २० ॥

भीमद्विजयधनजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

वैकारिका देवाः वैकारिकाहङ्कारं स्वगुणैः सह ॥ १७ ॥

नं महान्तं योजं व्यञ्जकम् अव्याकृतं मूलप्रकृतिः काञ्चन
हरिणा चोदितं प्रेरितं सर्वत्रादिगुणान् प्रसते ॥ १८ ॥

मूलप्रकृतिस्वरूपं चक्ति—न तस्येति । तस्याव्यक्तस्य वृद्धि-
लवाहिकावायवैः परिणामादयो गुणा न सन्ति तदव्यक्तं
मूलप्रकृतिं विश्वसृजं कारणम् आमनन्तीति शेषः इतरविशे-
षगुणकयोः सममित्याशयेनाह—अनादीति, ॥ १९ ॥

काञ्चनेत्युक्तस्य हरः स्वरूपं दर्शयति—न यत्रेति । वागादयो
यत्र कञ्चन विशेषं तापादवन्तीति शेषः ॥ २० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः तेजसोऽहङ्कार इन्द्रियाणि प्रसति
महान् महद्भारं गुणैरनुवृत्तिभिः सह प्रसति तं महात्मम् ॥ १७ ॥
अव्याकृतं प्रधानम् ॥ १८ ॥

तस्य प्रधानस्य कालावयवैरहोरात्रैः परिणामो विपरिणाम-
श्चतुर्थो विकारः अनादीति प्रथमो विकारो जगन्मनः जगन्त-
मित्यन्तो न अव्यक्तमित्यस्तिवचनव्यवहारो न नित्यं सर्ववैक-
ल्पमिति वृद्धिर्न अव्ययमित्यपञ्चयो नेति विकारपदकं सिद्धि-
यम् ॥ १६ ॥

किञ्च, रागादिगोचरस्य सविकारस्य विकारा भवन्ति
इदं तु न तथेत्याह—न यत्रेति द्वाऽयाम् । लोककल्पः लोककल्प-
सन्निवेशो रचनाविशेषः ॥ २०—२१ ॥

भीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः गुणैर्बुद्धिभिः सह तेजस इन्द्रि-
याणि प्रसति अनेनेन्द्रियाणां स्वरूपतोऽप्युत्पत्तिरिति वृत्तिः किञ्च-
द्वयापकर्षमिति सूचितम् ॥ १७ ॥

अव्याकृतं मूलप्रकृतिः भगवच्छक्तिः गुणान् सर्वत्रादीन् प्रसते
समीकरोति अत्र चकारात् पुरुषाव्यक्तयोरिति वक्ष्यमाणत्वा-
वायवयोर्बोध्यः प्रकृतिः परे देवे जीयते इति तथावाचनं यत्र
सुषाक्षोपनिषदि “पृथिव्यस्तु जीयते आपतोऽसि तेजो वायौ

न स्वप्नजाग्रत च तत्सुषुप्तं न खं जलं भूरानिलोऽग्निरर्कः ।

तंसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्य तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ॥ १२ ॥

जयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोयदा ।

शक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवशाः कालविद्रुताः ॥ २२ ॥

बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयम् ।

दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यन्तवद्वस्तु यत् ॥ २३ ॥

दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ।

एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् ॥ २४ ॥

भीमश्चक्रेवक्तुसिद्धास्तप्रदीपः ।

प्रदीपते वायुराकाशे प्रदीपते आकाशे इन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते भूतादिमहति महानव्यक्ते अव्यक्तमक्षरे अक्षरस्तमसि तमः परं ह्येव एकीभवति" इति । जना-
काशान्तः सुगमोऽव्ययः परत्र पाठक्रमादप्येकमस्य बलीयस्त्वेन आकाशस्तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ तामसाहङ्कारे इन्द्रियाणि-
न्द्रियेषु कार्यकारणयोरभेदात्कारण्ये राजसाहङ्कारे लीयन्ते इत्य-
न्वयः । तत्र तन्मात्रेति वदुवचनं पृथिव्यादीनामपि गन्धादि-
द्वारा अवद्योनायंम इन्द्रियेति वदुवचनात् सारिकाहङ्कारे
देवताः मनश्च लीयन्ते इति भावः । त्रिविधोऽहङ्कारो महति
महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे इत्यत्र गुणासाध्यगुणवैषम्य-
कार्योऽनुबुद्ध्याभेदेन तमोऽक्षरमव्यक्तमिति प्रकृतेरेवावस्थात्रयम्
तथासाध्यमक्षरे लीयते इति कार्योऽनुबुद्ध्याभेदां परित्यज्य
शुद्धवैषम्यावकां प्राप्नोति प्रकृतिरक्षरं तमधीति गुणवैषम्या-
वकां परित्यज्य गुणासाध्यवकां प्राप्ता सती परं ह्येव पर-
मसिद्धिं भीषुर्योत्तमं एकीभवति सूक्ष्मशक्तिरूपतयाऽवति-
ष्ठत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्सर्वकारणं परदेवाद्यं तत्त्वं कीदृशमित्याकाङ्क्षायां
तत्सर्वं निरूपयति—न तस्येति त्रिभिः । अनाद्यन्तमन एव
नित्यम् ॥ १९ ॥

वाचो मनश्च इत्यसाद्योक्ततया यत्र न प्रवर्तन्ते । किञ्च,
यत्र सर्वव्याप्यः सन्निवेशात्माः प्रातिकूल्येन प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ।
लोकाः भूरादयः कल्पन्ते यत्र स लोककल्पः सन्निवेशः प्रमा-
यकारमकः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

उस आकाश के शब्द गुण को तामस महङ्कार प्रस-
जेता है, तब आकाश तामस महङ्कार में लीन होजाता है
हे राजन् ! राजस महङ्कार इन्द्रियों सहित इन्द्रियों को
प्रस जेता है, तथा इन्द्रियों के अधिष्ठातृ देवताओं को
सारिक महङ्कार प्रस जेता है ॥ १७ ॥

उस महङ्कार को महत्तत्त्व प्रस जेता है, तब वह

त्रिविध महङ्कार महत्तत्त्व में लीन होजाता है, और सरवा-
दिक जो गुण हैं, वे महत्तत्त्व को प्रस जेते हैं तब मह-
त्तत्त्व गुणत्रय में लीन होजाता है । हे राजन् ! तदनन्तर
काश से प्रेरित प्रकृति, तीनों गुणों को प्रस जेती है, तब
तीनों गुण प्रकृति में लीन हो जाते हैं ॥ १८ ॥

अब जिस परमात्मा में प्रकृति लीन होती है वहभी
क्या किसी में लीन होता है, कि—नहीं ? इस प्रकार के
संशयको दूर करने के लिये, परमात्मा के स्वरूप का निरू-
पण करते हैं, वह परमात्मा का स्वरूप कैसा है, कि—जिस
परमात्म स्वरूप के लक्षण दिन मात्र वर्षादि कालके अन्तरों
से परिणामादिक गुण नहीं हैं, क्योंकि ? वह आदि अन्त
गुण्य है, और इन्द्रियादि कारणों से व्यक्त नहीं होता है,
तथा स्वरूप और स्वभाव से नित्य है । और अवयव है
अर्थात् कार्यगत दोषों से विविध भाव को नहीं प्राप्त होता
है, ऐसा वह परमात्म स्वरूप है ॥ १९ ॥

फिर वह परमात्म स्वरूप कैसा है, कि—जिसमें जायत
वर्जित इत्यादि वाणी नहीं चलती है, और उस वाणी के
गोचर मन भी जहां नहीं चलता है । और जिसमें
सर्व रज तम और महद्वादि प्रकृति के विकार नहीं हैं,
तथा प्राण बुद्धि कर्मेन्द्रिय ज्ञान इन्द्रिय ये कुछ नहीं है,
और जिसमें इन लोकों की कल्पना है वह प्रमाद भी
नहीं है ॥ २० ॥

भीषरखामिकुलभावाग्दीपिका ।

स्वप्नजाग्रत स्वप्नजागरावस्थायुक्तं सुषुप्तवर्षादिन्द्रियामावात् गुण-
सादश्यं हेतुः अप्रतर्क्यं न पुनः शून्यमेवत्याह—तदिति, ॥ १९ ॥

उपसंहरति—जय इति । शक्तयः सत्त्वादयः ॥ २२ ॥

प्रात्यस्तिकं जयमाह—बुद्धीन्द्रियेति द्वादशभिः । प्रात्यस्तिक-
जयो मोक्षः स च प्रज्ञानेन सर्वप्रपञ्चत्यागकः न च प्रपञ्च-
त्वाऽऽत्मवत्सत्त्वात् जयः । सत्यमतीति ज्ञानरूपाद् प्रज्ञायाः पृथ-
ग्भूतस्य तत्त्वात्सर्वमुपपादेयति—बुद्धिर्बुद्ध्याणि चार्थाश्चेत्येवं
प्राहकारणप्राप्त्यर्थेण तेषामाश्रयभूतं ज्ञानमेव भाति न पृथक्

1994

मायामात्रमिह राजन ! तानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥ २५ ॥

कारुण्यं तु यथाऽपि सायंत्यासक्तिभोगं अपेक्षानित्यत्वमुक्तम्

यदा त जुहोमसत्त्वं तदा तत्रव्यातां सुदामसत्त्वमिच्छा-
 तयेनाऽऽह—बुद्धेरिति । तनु, विषयैजसमाज्ञायामेता अपर्या न

यथा जलधरा व्याप्ति भवन्ति न भवन्ति च ।

ब्रह्मसूत्रं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात् ॥ २६ ॥

सत्यं ह्यवयवः प्रोक्तः सर्ववयवितामिह ।

विनाशयेन प्रतीयेरन् पश्येवाह ! तन्तव ॥ २७ ॥

यन्मामान्यनिशेवाभ्यामुपलभ्येत सन्नमः ।

अन्योन्याप्राश्रयान्सर्वमाद्यन्तवदनस्तु ५३ ॥ २८ ॥

श्रीधरस्य मिश्रतमात्रायेन्दुलिका ।

बुद्धेरिष्यायाकुचाऽऽह—ग.षामात्रमिति । ६२ निप्रवर्तते जयपालः ।
क.प.म. ३२५.४

साध्यस्तत्परवाविरहस्य हेतोरन्तिष्ठिमात्राद्वा साधनपक्षत्वेन
साध्यवन्ति—वर्ण्येति । अवयववन्ति, यत्साध्यस्य साधनानामवयवमपि
विरह्यते । अतः प्रत्येकव्यवसायाद्यन्तर्गताद्विषयं सत्यं नवनीत्यर्थः ।
यद्वा, वृथमेवावयवमापयित्वाऽप्यत्र विषया प्रकृतं नृनदवावयवमात्रं
सम्प्राप्यत्वेन साध्यते दृष्टान्तस्तु पूर्वोक्तं एव स्यात् जलद्वारा
व्योम्न्येति दृष्टान्तस्तदावयवमात्रं प्रत्येकव्यवसायाद्यन्तर्गताद्विषयत्वेन
न नवनीत्यर्थः ।

सत्यमिति । अथ यत्र कावेः प्रोक्तं, वास्तवस्य सत्यमिति, ताम-
येष, सृष्टिकेतय सत्यमिति वाच्यमिति । अत्र तत्त्वमसि इति
वति—विनेति । अङ्गा, हे वास्तव ! हि पश्यसि त्वं त्वं त्वं त्वं
मेवावस्थायाः प्रतीयते । यथा पश्यसि त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं
प्रतीयते तत्रादिति २७ ॥

[illegible]

श्रीगुरुभ्यो नमः/भूविजयनमस्तु कपर्दीयम् ।

एवं स्वर्गस्य परमात्म्यव्यतिरेक स्थिते जीवमानसमात्म्यमपि
 तद्यथासिद्धं तत्राश्रित्यैव प्रप्राप्तुं दुर्लभमिति । अतः तत्र शक्यं
 जीवात्म्यधर्मभूतज्ञानपरः । जीवस्य ज्ञानविकारवत्त्वमिति तत्रोक्तं
 रूपज्ञानाद्यवस्थानात्तत्र मायाभावः प्रकृतिसत्त्वमायात्वेन तत्रोक्तः ॥

एषस्त्रिषथाः द्रोणाः स्वर्धापाहमपि परमाहमनं च प्रथमं त्रिषथा-
सथा सप्तधरा इति । एतन्मत्तं जलधरा इष्टं इष्टं तत्रा नानमानं
प्रत्यक्षादि प्रमाणागच्छं तत्रैव रिपुत्यादीनाम्ने त्रीणि जलधरा
सोजला ॥ २८ ॥

[illegible][illegible]

2017.08.14 14:00 ~ 15:00 15:00 ~ 16:00

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

इत्यादिना धर्मकार्ये परिश्रमः कर्तव्य इति चेत् कर्तव्यः
 परिश्रमः कर्तव्य इति चेत् कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः
 कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः
 न तेनोक्तं किं च परिश्रमः कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः
 कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः
 उपलब्धमिति चेत् तदा परस्परवैरोधः शङ्क्यते इति चेत्

श्रीमद्विजयचक्रवर्तीराजमहाराजस्य

अथर्वं काव्यमिति सत्कारणमेव ज्ञेयम् । अत्राति-
सम्बोधनं द्योतकम् असाधिततरवारमकाव्यमनुदाय एव ध्या-
नविशेषं गतः पठ इत्युच्यते प्रतीयते च तत्र पठकं कार्यं
न तत्तत्प्रयोगेतिरिक्तं तथा प्रमाणाप्रतिपक्षं विद्वत्प्रीतिश्चरन्मुदा-
यात्मकं "सर्वेषु सौम्येषु" इत्यादिषु सत्प्रवृत्त्याद्युपपत्ति-
स्यामविशेषमापन्नं कार्यमिदमुच्यते प्रामाण्यैकतया तेषां प्रती-
यते चातो नासत्कार्यत्वमिति भावः । अत्र "पठकम्" [२१।१९] इति
सुत्रार्थः स्मारितः ॥ २७ ॥

अनु, बुद्धिगोचरान्तरादिभिः कार्यकारणयोर्मैव एवेत्यसत्-
कार्यत्वमेवोच्यते नित्यं आह-यदिति । घटशरावादिषु मूलतः पठ
इति सामानाधिकरण्येन प्रतीतिविषये यत्सामान्यगत्वेन मृदा-
दिकं कारणं विप्रक्षितं निक्षेपशब्देन घटशरावादिप्रयोगाकारो
विप्रक्षितः सत्यं मृदुतो विकारः तादृशं यद्व्यपत्तिशब्दान्तरा-
विभिन्नस्यान्तरमुपलक्ष्यते असत्कार्यत्वमादितां सप्रमाः कार्यत्व-
द्रव्यान्तरत्वोपलक्ष्यो धर्मात्मकः कुतः ? अस्योन्वापाद्यवशात्
सामान्यविशेषयोरेव परस्परमाध्यायेयभावेनाभिनन्तत्वात्तद्व्यप-
त्तित्वात्कारणपक्षेण द्रव्यान्तरस्यानुपलक्ष्योपपत्तिशब्दान्तरा-
दीनां विकारमित्युच्यते ननुपपत्तिरिति भावः । एवं चित्तचिदाश्चर-
सङ्गतस्य कार्यकारणोपपादयत्वेन मयोन्मदश्चेत्युपपादित-
मसत्कार्यत्वात् प्रतीक्षितः । अथ कार्यवस्थानामाः चिद-
चिदाश्चराणां मिथो व्यावृत्ताकारां निवृत्त्यन्तत्वात्सम्बन्ध-
हेतुस्य व्यावृत्ताकारमाह-सर्वमिति । यस्मिन् शरीरमात्रेण
यत्तुगर्भमिदमन अवस्थानाद्यवस्थित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयचक्रवर्तीराजमहाराजस्य

न सत्येवञ्च सत्यत्वात्तथा अपि न ब्रह्मण इत्युक्तम् । तर्हि
कस्य ना इति तत्राह-बुद्धेरिति । त्वयं ज्ञानं योग्येनैवमात्रेण
बुद्धिर्जीवः तस्य जागरणादिवृत्तमुच्यते न "सत्ता योग्ये"
इत्यादि अतिभिन्नम् तथा हे तत्पुरुषः आपदि ज्ञानि स एवेन
जाग्रदादीनां निराकृत्यतया मिथ्यात्वमपास्तम् ॥ २९ ॥ इत्या-
द्यस्यापि विप्रक्षितमपि नामात्मे सत्यं क्वादिनि तत्राह-माया
मात्रमिति । प्रत्यगात्मनि परमात्मनि स्थितं ज्ञानत्वं मायाया
स्वच्छया माय निर्मितं ज्ञानं न स्यामात्रिकम् एतेन कथं नार्ति
रुपाणां मिथोमुख्यत्वेण भेदो निरस्तः । तदुक्तम्-

"पलेकं विष्णुरुपाणां सान्निमात्राभिदा म ॥

जातश्चैव विष्णोस्तु सत्यो भेदः सर्वेषु ॥

मयाकाशधनो नित्यं मिथ्यैव परस्परम् ।

एवमीदो जगत्त्रैव भिन्नैरेव परस्परम् ॥

इति ॥ २५ ॥

नन्वेव तर्हि जगद्विप्रक्षितो भेदो न पारमार्थिकः स्या-
दित्यतः सोदाहरणं भेदसत्यं समर्थय-यथेति । उच्यते-
व्यवहारिणा विप्रक्षयमेवार्थवत्त्वात् । इह विश्वं ब्रह्माधार-
तया सृष्टिसद्वारो सति गगनघनयोराधाराधिक्योर्भेदो यथा

अथर्वं काव्यमिति सत्कारणमेव ज्ञेयम् । अत्राति-
सम्बोधनं द्योतकम् असाधिततरवारमकाव्यमनुदाय एव ध्या-

अनु, असाधिततरवारमकाव्यमनुदाय एव ध्या-
नविशेषं गतः पठ इत्युच्यते प्रतीयते च तत्र पठकं कार्यं
न तत्तत्प्रयोगेतिरिक्तं तथा प्रमाणाप्रतिपक्षं विद्वत्प्रीतिश्चरन्मुदा-
यात्मकं "सर्वेषु सौम्येषु" इत्यादिषु सत्प्रवृत्त्याद्युपपत्ति-
स्यामविशेषमापन्नं कार्यमिदमुच्यते प्रामाण्यैकतया तेषां प्रती-
यते चातो नासत्कार्यत्वमिति भावः । अत्र "पठकम्" [२१।१९] इति
सुत्रार्थः स्मारितः ॥ २७ ॥

अन्यत्र द्रव्यवत्तामेदात्कोट्यंशो वेद इति ।

सोपि भेदो न चाभेदात्पृथगेव प्रवर्तते ॥

इति चाक्षयमत्र गृहीतम् अनेन कार्यकारणादीनां भेद इति मन-
मपास्तं पठक्य तन्मय इति प्रयोगः पठक्य द्यौर्गुणमिति चाक्ष-
यक्यं ग्राह्येः सोपि श्रीहरिनिवृत इति न मुक्ति विरोधः "अवन-
व्यवस्थानात्तु कार्यकारणव्यवस्थानात् । एक एव निवृत्ताऽसौ हरि-
नारायणः परः" ॥ इति चाक्षयव्यवस्थेः ॥ २७ ॥

नन्वेव विप्रक्षयमिति सत्यव्यवस्थानां तद्व्यापि तद्विभेदः क्वा-
दत्राह-यदिति । आक्षय्यमात्राविनामात्रमप्युच्यते अथावृत्त-
माविप्रक्षेप इति तत्र यत्प्रत्यु तदाव्यवस्थामिप्रक्षेपमुपलक्ष्यते
सामान्याव्यवस्थे स बुद्धेः प्रमाः कुत अस्योन्वापाद्यवस्थित्येव
तन्म-हात्म्यत्वव्यवस्थेन यदा हनुमन्मूर्त्तीमांशानां व्यावृत्तिशिला
स्याना-पविशेपशक्तिवशात्कारणभेदः सङ्गच्छते ? इति तत्राह
यदिति । अस्योन्वापाद्यवत्ता अस्योन्वाभेदविषयप्रमाणात् अस्तु-
जनमोहाधिकृतत्वेनाद्यन्तधरत्वादस्तु स्वयमेवविद्यमानमेव ॥ २८ ॥

श्रीमज्जायगोत्रमिदं न कर्मसम्पन्नं

तदेवं योगभूतानां परमात्मसामानिकशक्तिम् प्रकृत्वा तथापि
तद्विषये विद्वत्पुरुषातिशयेनोदाहरणं कृतं । तत्राह-यदिति । आक्षय्य-
मात्रमोदाहरणमनेन तेषामशुद्धत्वव्यवस्थेनया सरीपरमसुद्धया तेषु
योगभूतविप्रक्षेपपरित्यागाच्चित्तु तिसृषु योगविषु तावत्सुद्धयैव
जीवस्य स्वरूपस्यान्यासमाह-बुद्धेरिति । बुद्धिर्गुणिकं जागरणं
अस्तुः सुषुप्तः इतीह प्रत्यगात्मनि शुद्धजीव विभक्त्यवस्थाकृत्यायं
तानात्वं मायामात्रं मायाकृताख्याममात्रेण जातमित्यर्थः ॥ २५ ॥

तत्र परमात्मनि बुद्ध्याजिमयस्य जगतः सतोपि सम्पन्नः
सुनरो नास्तीत्याह-यथेति । अथा जगत्तन्मयोमकारव्यवस्थायुज्योतिः ।
मात्रव्यापिनां श्रुमपरिणामात्तज्जगत्संसारमेवावयविनामुदयाद-
भवन्ति इदमेतद्व्यवस्था मवन्ति न यद्व्यवस्थे तेषु तन्म कृत्वा
रतीति हेतु नया ब्रह्मादीं विश्वमिति बोध्यं ततः सूत्रमरूपेण
तस्य स्थितिरुच्यते तज्जगत्कतिविशिष्टकारणव्यवस्थित्यात् इत्य-
भेदोक्तं सतोमिव्यजकः काष्ठ इति ॥ २६ ॥

तदेव यत्तु कारणव्यवस्थेन इत्यनेन प्रतिपादयति-सत्य-
मिति । सर्वेषामव्यवस्थितानां व्युत्पन्नव्यवस्थेन अवयवः कारणं सत्यं
सत्यो वाऽभिन्नरहितः प्रोक्तः लोकं तथा दर्शनाद्विज्ञाह-विनेति ।
अनेन व्युत्पन्नत्वे पदेनापि विना ॥ २७ ॥

अभिजीवगोत्राभिहितक्रमसम्बन्धः ।

तस्मिन् कार्यावस्थितवमपि व्यतिरेकेण प्रतिपादयति—यदिति । अयमर्थः यद्येवमुच्यते पूर्वं सूक्ष्माकारेणापि जगत्प्राप्तिः किन्तु तदेव शक्त्या निमित्तभूतया विशेषाकारेण जगद्रूपेण परिणतमिति तदस्य यदेवं सामान्यविशेषाभ्यामुपपन्नमेतत् स भ्रमो विवर्तनाद् एव तत्र हि शुद्धब्रह्मवाकानरूपया शक्त्या जगत्तया विवर्तनमिति मते न चास्माकं तद्व्युत्पत्तिः परिणाम-वाद्देव सत्कार्यवतापूर्वकार्यादित्यर्थः । नन्वपूर्वमेव कार्यसंसारम्-विवर्तनादिनामिव युष्माकमापि जायतां तत्राह, यदाद्यन्तवत् अपूर्वं कार्यं तत्पुनरवस्थितिरूपणासहमित्यर्थः । तत्र हेतुः अन्त्योन्वायाभ्यात् यावत्कार्यं न जायते तावत्कारणत्वं मृच्छु-क्त्वादेनं सिद्ध्यति कारणत्वामिदं च कार्यं न जायते एवेति परस्परस्मापेक्षवशात् अतः कारणत्वमिदमेव कार्यशक्तित्वावस्थमभ्युपगम्य सा च कार्यसूक्ष्मावस्थेति कार्यावस्थित्वं सिद्ध्यति तथापि स्थूलरूपतापादकार्यान्मुद्रादेः कारणत्वमपि सिद्ध्यतीति भावः ॥ २८ ॥

अभिहितव्याप्यचक्रवर्तिकृतसाराभेदशिनी ।

यत्तु विश्वज्ञैजसः प्राज्ञः इति जीवस्य नानात्वं तत् युद्धि-वृत्तीनां त्रितयत्वात्तस्यापि त्रितयत्वं मिथ्यैवेत्याह—युद्धेरिति । जागरणसुषुप्त्यवस्थित्वा वृत्तयो युद्धैरेवेत्युच्यन्ते अतस्तद-व्यासात् प्रत्यगात्मनि जीवेऽपि विश्वज्ञैजसप्राज्ञसंज्ञाभिर्नानात्वं मायामात्रं मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

परिणामवादे कार्यकारणाव्यतिरेको दर्शितः अथारम्भ-वादे विश्वस्याद्यन्तवत्त्वं तत्कारणस्य परमेश्वरस्य सत्यत्वं च क्रमेण दर्शयति—यद्येति ताडयाम् । भवन्ति नश्यन्ति तथैव ब्रह्मणा हि विश्वं भवति न भवति च अत्र व्योम्नीति दृष्टान्तेन परमात्मनो निरूपणा दर्शिता अवयवीति यत्साधयत् तदा-द्यन्तवत् घटादिवदित्यर्थः । अत उदाप्यवात् आद्यन्तवद्विश्वं न सर्वदा सत्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च, सर्वेषामवयविनाम् अवयवः कारणां सत्यं लोके तथा दर्शनादित्याह—चिन्तेति । अङ्ग हे राजन् ! हि वरुणात् अर्थेनाव-यविना विनापि पृथगेनावयवाः प्रतीयन्ते यथा यस्यावयवाः तन्तवः वरुणात् पृथक् प्रतीयन्ते तद्वत् अत्र “कार्यकारणवस्त्वैक्य-दर्शनं पटतनुवत्” इति सप्तमोक्तः सिद्धान्तविधितं ब्रह्मेक्यं तु लक्ष्यत एव ॥ २७ ॥

विवर्तनादे तु ब्रह्मकार्यं जगदसत्त्वं यथा तथा ब्रह्मणः कारणत्वादिकमप्यसत्यमित्याह—यदिति । सामान्यं कारणं विशेषः कार्यं ताडयां यदुपपन्नमेतत् स भ्रमः कुतः ? अन्त्योन्वायाभ्यात् परस्परापेक्षत्वेन निरुणासहत्वादित्यर्थः । अयमर्थः, यथा रज्जु-रेखाकानेन सर्पत्वेन विवर्तते तत्र रज्जुः कारणं सर्पः कार्यः सन्तु मिथ्यैव तथैव सामान्यं ब्रह्मेव ब्रह्मानेन जगद्रूपतया विवर्तते तत्र जगतः कार्यवस्थामावे तदपेक्षतया सिद्धं ब्रह्मणः कुतः कारणत्वमिति ॥ २८ ॥

अभिहितकथेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं ताडयां श्लोकाभ्यामभिदर्शयत् ब्रह्मकार्यवस्थानिर्वच-नित्यत्वं च दर्शितमथ चेतनस्यापि कार्यं विश्वस्मिन् स्थितस्य विश्वसृष्ट्यादौ ज्ञानविकाससङ्कोचो भवतः बन्धनभूतया न तु तत्स्वरूपे किञ्चित्कारादिकमस्तीति जागरणविप्रदर्शनेन सूच-यति—यदिति । नानात्वं जाग्रतस्वसुप्तवादि ॥ २५ ॥

ननु, भवतु जीवो निर्विकारस्वरूपः ब्रह्मणि तु जगत्संसर्गजा-कोपा बलादेव भाविष्यति जगदुपादाननिमित्तकारणत्वाद्देवेत्यत आह—यद्येति । भवति उत्पद्यते न भवति विधीयते न चेतनावता-कोपभाग्यवति तथा भवति विप्रकाशः परस्परप्रकृतिद्वयसंयुक्तमिदं विश्वं ब्रह्मणि उदयाद्वनति क्षयाच्च भवति ज्ञानसङ्कोचविकास-बन्धमोक्षादयो धर्माः ब्रह्मांशभूतजीवविषयाः विकारत्वाद्बो-धर्माः ब्रह्मशक्तिरूपप्रकृतिविषयाः विश्वसृजननिबन्धनपाषाणाद्ब-सत्यत्वात्ज्ञानतत्त्वानन्दवर्तिनिर्विकारत्वाद्बो-धर्माः ब्रह्मविषया इति विवेकः ॥ २६ ॥

अथ सत्कार्यवाहं निराचिकीर्षुः कृतात् भीमभूतबोध्य-तमाः न स्युरिति प्रागुक्तं सत्कार्यवाहं पुनर्दृष्टयति—सत्यमिति । हे ब्रह्म विष्णुदत्त ! सर्वेषामवयविनां रथप्रासादादीनाम् पटस्य तन्तव इव कारणभूताः अवयवाः सत्यं प्रोक्ताः ते एव अवयवव-चस्यां प्राप्नुवन्ति, तौशरपेक्षा अवयविनो नोत्पद्यन्ते इति भावः । अथवा अर्थेन अवयवभूतन चिन्तेव रथादयः प्रतीयन्तेतु निर्विजाः भवन्ति प्रतीयन्ते वा एवम् इह प्रकृतेः हीतव्यं ये सम्मूल-मेव कार्यमुत्पद्यते तथा च भुक्तिः “सम्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः” इत्यादिः ॥ २७ ॥

ननु, वायवीयनैजसाप्यपार्थिवपरमाण्वो यद्भिन्नवत्ताजगत्-कारणतया नाङ्गीक्रियते किन्तु सर्वोत्पत्त्यन्तनाथं ब्रह्मेव जगत्-कारणतया प्रीक्रियते तदापि सर्वोत्पत्त्यं ब्रह्मणो न सम्यक्कृतं कार्य-कारणबोध्यत्वं प्रमाणं तदित्यत आह—यदिति । अन्त्योन्वायाभ्यात् परस्परानाभ्यात् अतः तः शब्दः उच्चवहारादित्यत्र कार्यकारण-यार्तिरेकः आश्रया नास्ति, नाह घटबुद्धौ मृत्पिण्डः आश्रयः न च मृत्पिण्डबुद्धौ घटतया पटस्य उच्चायेमाणां तदर्थतया न मृत्पिण्ड-रूपवृत्तिरित्यादि स्वयमुच्यते तस्यादन्त्योन्वायाभ्याज्ज्ञेताः सामान्य-विशेषाभ्याम सामान्यं कारणं मृत्पिण्डादिविशेषः कार्यं घटादि-ताडयां व्यवहृत्तमाणाभ्याम सत् यस्तयोऽत्यन्तमेदंबोधः उपपन्नमेतत् स वैशेषिकानां भ्रमः मृत्पिण्डं विना घटलाभाभावात् अनोऽसत्कार्य-वाको मुमुक्षुभिर्हय इति भावः । ननु, तर्हि कार्यस्य जगतोऽपि ब्रह्मत्वा-त्परित्यागपूर्वकं ब्रह्मभावापत्तिर्मुक्तिरिति कोऽयं दुराग्रहः ? इत्यत आह, सर्वमाद्यन्तवदस्तु यदिति । वस्तु कारणं तद्विश-मवस्तु कार्यं सत् तत्सर्वमाद्यन्तवदस्तु नित्यब्रह्मभावप्राप्तिरित्येति भावः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

युद्धि अर्थात् जीवात्माके धर्म भूतज्ञान की जागरण, स्वप्न और सुषुप्ति, ये तीन अवस्था हैं, हे राजन् ! ये ये तीन अवस्था प्रत्यगात्मा (जीव) में प्रकृति के सम्बन्ध होने से

विकारः स्थायमानोऽपि प्रत्यगात्मानमन्तरा ।

न निरूप्योऽस्यणुरपि स्याद्वैश्वस्तम आत्मवत् ॥ २६ ॥

नहि सत्यस्य नानात्वमविद्वान् यदि मन्यते ।

नानात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वा तयोरिव ॥ ३० ॥

यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्यवहारवर्त्मसु ।

एवं वक्षोभिर्भगवानघोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ ३१ ॥

यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कवर्धितो ह्यर्कशूभृतस्य च चक्षुषस्तमः ।

एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्याऽऽत्मन आत्मबन्धनः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हैं, ये तीनों अवस्था प्रकृति विनिर्मुक्त आत्मा की नहीं हैं ॥ २५ ॥

जैसे, कि-आकाश में जलधर (मेघ) होते हैं, और विघटित होजाते हैं, परन्तु उनके होने न होने से आकाश में कुछ विकार नहीं होता, किन्तु वह स्वरूप से निर्मल ही रहता है। इसी प्रकार अवयव वह विश्व भी परमात्मा के विषे उदय होने से होता है, खय होने से नहीं होता है, परन्तु इस विश्व के होने न होने से कुछ परमात्मा के स्वरूप में विकार नहीं होता है, किन्तु विशेषणों में ही विकार है, तस्मात् भूतिप्रतिपाद्य परमात्मा का स्वरूप निर्मल ही है ॥ २६ ॥

लोक में सब अवयवों के अवयव कारण होने से सत्य कहलाते हैं, परन्तु वे अवयव अवयविदशापत्ति-काश में अवयवरूप भये के बिना प्रतीत नहीं होते हैं। हे राजन् ! जैसे, कि-पटके तन्तु पटावस्था को प्राप्त होने पर पट से अलग नहीं देख पड़ते हैं, परन्तु वह पट रूप कार्य कुछ तन्तुओं से पृथक् नहीं है, बिना तन्तु सन्धान को प्राप्त होने वाले तन्तुओं का नाम ही पट है। उसी प्रकार प्रमाण सिद्ध चेतन अचेतन ईश्वर इन तीनों का समुदाय रूप सत्य पदार्थ ही विश्वव्यापारिणाम को प्राप्त होकर कार्य रूप होने से जगत् कहाता है। तस्मात् कार्य और कारण दोनों सत्यही है असत्य नहीं ॥ २७ ॥

लोक में घट और मृत्तिका इन दोनों के नाशक शब्द भी मिल हैं, और इनकी बुद्धि भी मिल मिल ही होती है। तस्मात् कार्य कारण का भेद ही सिद्ध है, फिर भेद कैसा ? तहां कहते हैं, कि-सामान्य शब्द हुआ मृत्तिका, और विशेष शब्द हुआ घट, तहां ऐसा व्यवहार होता है, कि-यह घटा मिट्टी है, इस में वस्तु का नाम तो मिट्टी हुआ और अवस्था का नाम घटा हुआ, अब मिट्टी और उसके विशेषाकार से घटा कोई और ही द्रव्यान्तर है, यही बड़ा भ्रम है। क्यों कि ? सामान्य और

विशेष को अन्वोन्वाभय होने से सामान्य वस्तु गत विकार की अपेक्षा से विशेष कुछ द्रव्यान्तर नहीं हो सकता है, घट ऐसा व्यवहार और बुद्धिती अवस्था को लेकर भी हो सकने हैं। इस प्रकार अवयव वह शरीर प्रकृति ही ठहरता है, और यदि अन्त वाला है इसी से वह आत्मा नहीं हो सका है किन्तु आत्मा से मिल है ॥ २८ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषावैदिकीपिका ।

तदेवमनेकैर्हेतुभिः प्रपञ्चस्याऽऽसत्त्वं साधितम् तत्र शङ्का ननु, प्रपञ्चस्यापि प्रकाशमानत्वादात्मवत्सत्त्वं किं न स्यादिति तत्राऽऽह-विकार इति। स्थायमानः प्रकाशमानोऽपि विकारः प्रपञ्चः प्रत्यगात्मप्रकाशं विनाऽणुमात्रोऽपि न निरूप्योऽस्ति तं विना निरूप्यः स्याद्वैश्वस्तमोऽपि विश्वस्तमः स्याद्विद्रूपेणाऽऽत्मना समः स्वप्रकाशो भवेत् तथा च सति सोऽप्यात्मवत्त्वात् एकरूपः स्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

कृत इत्यत इत्याह-नहीति। ननु, सत्यस्याप्यात्मनो जीव-ब्रह्मरूपं नानात्वमस्येव तत्राऽऽह-यद्येवं नानात्वं मन्यते तर्ह्य-विद्वान् कथं तर्हि तयोर्मेव व्यवहारः ? उपाधिभूत इत्याह-नानात्व-मिति । तत्र छिद्रबोधेनाकाशमहाकाशबोरिवेति परिच्छेदा-परिच्छेदे दृष्टान्तः। ज्योतिषोराकाशजलस्थयोः सूर्ययोरिवेत्यु-पाधिभूतविकारसदसद्भावे वा तयोर्बाह्यशरीरस्थवाटबोरिवेति क्रियाभेदे ॥ ३० ॥

ब्रह्मण एव प्रपञ्चव्यवहारात्मनत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेति। क्रियामिस्तत्तद्वचनाभेदेर्वहुधा कटककुण्डलादिकपेयं लौकिकवैदिकैर्बोभिः जनैरहङ्कारोपहितैः ॥ ३१ ॥

नन्वहङ्कारस्य कथं ब्रह्मस्वरूपावरणेन भेदव्यवहारहेतुत्वम् ? तस्य स्वकारणभूतब्रह्मावरकत्वासम्भवादावरणे वा स्वस्यापि प्रकाशासम्भवादित्याद्यङ्ग्य सहस्रान्तमाह-यथेति। अर्कसदृश एव मेघरूपेण परिणता वर्धन्ति-

“अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्भगादित्यमुपतिष्ठते।

आदिव्याज्यायते हृदिहृद्रेण ततः प्रजाः”

इत्यादिवचनात्तस्मादर्थप्रभवः अर्कयोश्च दर्शितः प्रकाशितश्च

अध्यात्ममित्रतावाच्येहीपिका ।

तमः कश्चिद्भूतार्कदेशमप्रतिबन्धको भवति महामहत्तमो प्रह्लादगुणः
प्रह्लादभूतस्तदीक्षितस्तेनैव प्रकाशितश्चाऽऽत्मनो जीवस्याऽऽत्म-
बन्धनो प्रह्लादरूपद्वयमप्रतिबन्धको भवति ॥ ३२ ॥

अध्यात्मसुरिकृतशुक्लपदीपम् ।

देहाकारा आत्मनि न सन्तीत्याह—विकार इति । जातिगुण-
क्रियाऽपचयजन्मवृद्ध्यादिकल्पः अवयवोऽपि विकारो न निरूप्यः
आत्मवर्मतया न चिन्त्यः तथा निरूप्यत इति सम्बन्धमात्रोऽस्मद्व-
बुद्ध्या तात्पर्यवित्पथः ॥ २६ ॥

औपाधिकानां आत्मादिमहानां जीवात्मव्यविद्यमानत्वमाह-
नहीति । सत्यशब्दो जीवपरः "तदनुप्रविश्य सत्त्वं त्वत्त्वात्मवत्, सत्त्वं
चाऽनृतं च सत्त्वमभवत्" इति प्रयोगात् "प्राणा ये सत्यम्" इति प्रयो-
गाच्च नहि परिशुद्धजीवात्मस्वरूपस्य देवमनुष्यादिनामात्ममिति
प्रसूतिरिति ज्ञानविविधानेन, औपाधिकभेदस्य स्वरूपस्पर्शित्वेनेजो-
बाधुत्वेति हि द्विर्वाच्य इष्टान्तयति—नामात्मात्मान । पृथ्वापरदेहवर्ति-
तवामिकात्वेन प्रतीयमानयोरारम्भनोरभेदे इष्टान्तः छिद्रयोरिति द्वि-
वचनात् इवान् विशेषः भिन्नकलापाधिकृतभेदराहित्ये तुल्यकाखो-
पाधिकृतभेदराहित्यवस्तु इष्टान्तमिति केषुचित् कोशेषु इष्टत्वात्
बुद्धीभिर्वाच्यरूपेणेति श्लोकाष्टकं व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

व्यावहारिकेभ्यश्च क्रियाहं परिणामं इष्टान्तेन परिहरति—यथा
हिरण्यमिति । यथा क्रियाहंत्वात् हिरण्यवस्तुत्वं सत्यम् एवं प्रमा-
णिकत्वात्परमात्मवस्तुत्वमपि सत्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आत्यन्तिकं प्रत्ययं वक्तुमुपक्रमते—यथा घन इति । धूमादिमिध-
तमोद्भववारम्भत्वात् मेघस्याकंपमवत्त्वम् आदित्याधिष्ठितत्वात्
अध्रुपः आदित्यांशत्वं तम इति तिरोधायकत्वमुच्यते अहं-
शब्दोऽहमभिमानविषयदेहपरः उत्तरत्राहङ्कारशब्देन निर्देशात्
प्रह्लादगुणः परमात्मविशेषभूतः आत्मवन्धनः ज्ञानप्रतिबन्धकः
वर्णाकाशस्य अक्षुप्तोऽकेशं न तत्प्रभवो मेघः प्रतीयन्तीति
एवं परमात्मशून्यस्य जीवस्य परमात्मदशने तद्गुणभूतो
देहः प्रतिबन्धनातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अध्यात्मसुरावाच्येकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च न देहाकारा आत्मनि सन्तीत्याह—विकार इति । विकारः जाति
शुक्लक्रियाजन्मवृद्ध्यादिविकारः स्वायमानः आत्मनि देहात्माभि-
मानिनां प्रतीयमानापि प्रत्यगात्मानमन्तरा न विनैव भवति
न तस्मिन्प्रसूतिर्यथः । तदाह—नेति । न तस्मिन् विकारो निरूप्यो
ऽस्तीत्यर्थः । विषयस्येति प्रमापादयति—स्पर्शादिभ्यादिना । चक्षुषणु-
हरोपि विकारः आत्मनि स्वात्तव्यात्मवान् प्राशस्त्ये मनुष्यमुका-
ऽऽत्मापि तत्त्वमः देहत्वमः अचिज्ज्ञानी एव स्वादित्यर्थः । अतस्त्वमः
आत्मवदिति पाठान्तरं तदा विकारोऽप्यात्मस्वरूपवत्सदैकरूपः
चित्त्वमः ज्ञानात्मकात्मस्वरूपतुल्यः तद्वत्त्वमं प्रकाशश्च स्वात्
शुक्लवत्त्वेकरूपतया स्वप्रकाशतया च प्रतीयतेत्यर्थः । न हि तथा
प्रतीतिः प्रमितेति भावः ॥ २६ ॥

यत्तु, स्वायमानोऽपि विकारः कुत आत्मनि नेत्युच्यते इत्य-
औपाधिकात्वादिह—नहीति । सत्यशब्दोऽपि जीवपरः "तदनु-
प्रविश्य सत्त्वं त्वत्त्वात्मवत् विकारो न चिन्त्यः" इति प्रयो-
गाच्च नहि परिशुद्धजीवात्मस्वरूप-
स्य देवमनुष्यादिनामात्मवदिति वस्तु यद्यपि नामात्वं मन्वते
तर्हि न स विज्ञात देहविविध्यात्मवायात्स्वविदितु देहात्माभि-
मानेति भावः । औपाधिकभेदस्य जीवस्वरूपस्पर्शित्वे नमस्तेजो-
बाधो इष्टान्तः इत्याभिप्रायेत्याह—छिद्रयोरिति । वक्ष्यथा छिद्रवे-
राकाशयोर्ज्योतिषोर्वातयोर्वाच्योश्च यथा न नामात्वं तद्वत्तात्मानोः
पृथ्वापरदेहवर्तितवाऽभिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरारम्भनोरभेदे इष्टान्त-
मिप्रायेणा छिद्रयोरित्यादिद्विवचनात्निर्देश इवान् विशेषः भिन्न-
काखोपाधिभेदराहित्ये तुल्यकाखोपाधिकृतभेदराहित्यं वस्तु इष्टा-
न्तमिति छिद्रयोरिति द्विवचनात्तेन मेघाद्युपहितावकाशपदेभौ
विवक्षितौ घटाकाशमहाकाशौ वा ज्योतिरशब्देन सूर्यादिविषय-
प्रतीत्यर्थो वातशब्देन वायुशरीरो ॥ ३० ॥

एवमात्मनो देहाद्व्यावृत्ताकारवप्रतिपादनेनैव देहस्यापि ततो
व्यावृत्ताकारत्वमर्थसिद्धं तादृशं परमात्मनोऽव्यावृत्ताकारनात् "न
तस्य कालावयवैः" इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रतिपादितैव मधोपपादितं
चिद्विद्विद्यैष्टयस्य विविन्नजगद्वृत्तेषां पारंगामं कार्यकारणयोरन-
न्वयत्वं स्वापसंहरन् कार्यमिधयात्त्वपक्षप्रतिपक्षेपाय तत्त्वत्वताञ्च
सदृष्टान्तमाह—यथा हिरण्यमिति । व्यवहारवत्तु व्यवहार-
मार्गेषु निमित्तभूतेषु व्यवहारशब्दः प्रयोजनव्याप्यपक्षलगायः
कुण्डलमानस कटकमानस विभूहीत्यादि व्यवहारार्थं धारणादि-
प्रयोजनार्थेष्टयर्थः । क्रियाभिः रचनानिर्देशैरेकमेव सुवर्णं बहुधा
कुण्डलादिकेण (मदेन) नुभिः समीचने प्रतीयते रचनाविशेषादि
क्रियाहंत्वाधारणादिप्रयोजनार्हत्वाच्च कटकादिकं सत्यमेव कारणात्
सुवर्णात् अनन्वयत्वं नहि शक्तिरजतादिकमर्थेक्रियाहं मिति भावः एवं
सूक्ष्मचिद्विद्विद्यैष्टयो भगवानेक एव औपाधिकेर्षेदिकेष्ट वचोर्भजने
धिष्टाष्टितवादिमिष्ट इवाव्यायते विविधमाव्यायते विविन्नजगद्वृ-
त्तेषां परिणतः वचोवते "कटककुटकार्थिकारिभेदः कनकमभेद-
मपीष्यते यथैकम् । सुरनरपशुपादपादिभेदेहिरण्यजोपि उदीर्यते
तथैकम्" इत्यादीनि औपाधिकवचोभिः "यथा सौम्येकेन खोहमाग्निना सर्वं
लोहमयं विज्ञाने क्वात्" वाच्यारम्भाणां विकारा नामात्वेन खोहमाग्नि-
रित्येव सत्यम्" इत्यादीनि नैदिकानि । अगवानित्यनेन कारणात्वा-
शक्तिरहेत्यारूपद्वयव्यावृत्तिः सूच्यते ॥ ३१ ॥

अथ मोक्षापरपयोपसंस्मृतिवन्धनवृत्तिरव्यात्मनिकः प्रत्यय इति
विषयश्रुत्वावत् कोसौ देहाद्व्यावृत्तव्यात्मनो बन्ध इत्यत्राह—यथा ।
मेघस्याकंपमवत्त्वमकंरहिममिधनधूमादितमोद्भववारम्भत्वात्—
मन्तव्यम् आदित्याधिष्ठितत्वाच्चध्रुवाकाशत्वं यथा अकंपमानोऽ
कंशेष्ट प्रकाशतश्च मेघोऽकाशभूतस्य अध्रुपकृतमः तमोवहकं-
दशनेप्रतिबन्धकस्तिरोधायक इति भावत् । अहंशब्दोऽपि देहात्मा-
भिमानिनामहमभिमानविषयत्वाद्देहपरः प्रह्लादगुणः परमात्मविशे-
षभूतः उदीर्यतेनेन परमात्मना प्रकाशितः प्रह्लादशकस्यात्मनः
जीवस्यात्मवन्धनः ज्ञानप्रतिबन्धकः यथा अकाशस्य अध्रुवाकं
दशने तत्प्रभवो मेघः प्रतीयन्धकः एव परमात्मशरारभूतस्य
जीवस्य परमात्मदशने तद्गुणभूतो देहः प्रतिबन्धनातीत्यर्थः ।
तत्प्रतिबन्ध एव संस्तुतिप्रतिबन्धो नामेति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपदरत्नावली ।

यथाऽवयवव्यवहारीनाम् अनेको दुरवबोधः एवं पदार्थाना-
मनन्तराकाररूपभेदोपि परमात्मानमन्तरेण दुर्बल इत्याशयेनाह-
विकार इति । वि निवेष्टे पृथग्भाव इत्यतः पृथक्कारो नानाविधो
भेदः प्रत्यगात्मानं साक्षीभूतं भीमागच्छाम् अन्तरेणाणुरूपोपि
निरूप्यो नास्ति स एव निरूपयितुं शक्तः नास्त्वाज्ञेत्याह-
व्यायमान इति । प्रतीयमानस्यासत्त्वं जुगुप्सितं प्रमाणाविरोधा-
दित्यपिशब्दः ॥ २६ ॥

नन्वेकस्य प्रतिमानं तु कृतकाज विशिष्यत इतिवन्निर्धार-
णायोग्य इति तत्राह—नहीति । यद्यविद्वान् ब्रह्मरूपाणां नानात्वं
मन्वते तद्यपि सत्यस्य ब्रह्मणो रूपाणां नानात्वं सत्यं न भवति
अविद्वन्मन्वतात् । ननु, “युक्ताहस्य हरवः शतादश” इति ध्रुतेः ।
कथं सत्यं नेत्यत्राह—नानात्वमिति । नेत्यनुवर्तते छिद्रयो र्बाह्यान्तः
स्याकाशयोः यद्यथा नानात्वं नास्ति एक एव महाकाशो घटे
जायमाने वहिस्तस्मैति द्वित्वसंख्यामुपैति उत्पद्यमानो नीलि-
माकारोऽप्याकाशो द्वित्वमेति तत्र प्रागुक्तो हरेरुपमिति यानः
पञ्चाहुको जीवानामित्यर्थविशेषो हिशब्देनोपात्तः । उक्तञ्च—

“महाकाशो वहिस्तस्य घटाद्यन्तः स्य एव च ।

द्वेधा समुद्दिताऽस्यौ च द्वावाकाशो प्रकीर्तितौ ॥

घटरूपस्तदस्यश्च महाकाशात्परो जघुः ।

महाकाशघटयोश्च परमात्मा सनातनः ॥

घटान्तःस्थमहाकाशप्रतिमोन्तर्गतो विभुः ।

घटस्यान्तर्गतकाशो महाकाशात्परो मतः ॥

तद्वदेवाहवः सर्वं जीवा मुक्त्युपयोगिनः ।

तमोगाश्च ये सर्वे घटरूपस्त्वजराः” ॥ इति ।

उच्यतेति शब्दैवाध्यात्मसङ्ग्रहोः “सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मय
आसु नाडिभ्यस्तताः” इति ध्रुतेर्वा तयोर्वातप्राणसङ्ग्रहयोः “अभिदैध
मयाध्यात्मम्” इति ध्रुतेश्च । अप्रापि विशेषः पूर्ववद्वगन्तव्य
इति ॥ ३० ॥

बहुत्वसङ्ख्यावाचिन्याः ध्रुतेः किं विनिगमकमत्राह—यथेति ।
बहुधा कटककुण्डलाद्यात्मना हेम नानासङ्ख्याविषये समीयते
तथा भगधानपि देवो नरो वराहः शुक्रः पीतो ह्रस्वोऽणुरीधौ
महानति विविधाकारेण व्याख्यायते प्रकाश्यत इति ॥ ३१ ॥

हरेस्तत्त्वस्वरूपं निरूप्य संसारप्रकारमाह—यथेति । अकेशब्दे
नासेजोवायवे उच्यन्ते तेजःसम्बन्धेन धूम उपलक्ष्यते अक-
प्रभवः धूमनेजोजलमरुद्भयः प्रभव उत्पत्तिः यस्य स तथा
अकेश नभसि दर्शितः सूर्यप्रकाशे सत्येव दृश्यते नान्यथा
यथा घनः सूर्यदर्शनप्रतिबन्धकः “आपो वा अकः” इति ध्रुतेः । यथा-
काशस्य चक्षुषस्तमः सूर्यदर्शने प्रतिबन्धकम् “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा
ऽक्षिणी प्राविशत्” इति ध्रुतेः । एवमेवाहङ्कारो ब्रह्मापेक्ष्य गुणोऽ
मुख्यः तद्दीक्षितः तेन प्रकाशितः ब्रह्मांशकस्य जीवस्य “पादो-
ऽस्य विश्वा भूतानि” इति ध्रुतेः । ब्रह्मणो भिन्नांशस्य आत्मनो
जीवस्यात्मानं मतिं ज्ञानं वचनात्यात्मवन्धनः “आत्मा देहे
धृतौ जीवे” इत्यादौ यादवप्रकाशेन मतौ प्रयुक्तत्वात् “तद्वद्ब्रह्मा
वेदाहं ब्रह्मास्मि” इति ध्रुतेः । ब्रह्मणो विशेषभूत इति वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपदरत्नावली ।

तदेवं आभाधिकशक्तिमयत्वेन परमात्मनो जगदित्युपसंहरति,
विकार इति । यद्यपि कदाचमात्रः प्रकाशमान एव तथापि
अद्वयोपि विकारः प्रत्यगात्मानं विना तद्व्यतिरेकेण जगत्सत्त्वा
न निरूप्योऽस्ति तदुक्तं तदन्वयव्यतिरेक्य एव यदि च तं
विनापि स्यात् तदा चित्तमः स्यात् चिद्रूपेण सतः अप-
काश एवाऽभविष्यत् आत्मवत् परमात्मव्यतिरेकावस्थया-
भविष्यत् ॥ २६ ॥

ननु, यदि परमात्मानं विना विकारो नास्ति तर्हि परमा-
त्मनः सोपाधित्वे निरुपाधित्वं न सिद्ध्यति तस्मात् सोपाधि-
निरुपाधिरस्य एव किमित्यत्राह—नहीति । सत्यस्य परमात्मनो
नानात्वं न हि विद्यते यदि तस्य नानात्वं मन्वते तद्यपि विद्वान्
यतस्तस्य निरुपाधित्वसोपाधित्वजलान् नानात्वं ब्रह्माकाशघटा-
काशयोर्द्वयं तद्वत् शुद्धाङ्गगतसर्वव्यापि तेजसोरिव बाह्य-
शारीरवाद्यनोरिव चेति ॥ ३० ॥

यस्माद्विकारः व्यायमानोपि प्रत्यगात्मानमन्तरा न निरु-
प्योऽप्यणुरपि तस्मात् सर्वशब्दाद्युपि स एवेति सहस्रान्त-
माह—यथा हिरण्यमिति । क्रियामिस्तत्तद्रचनाभेदेः बहुधा कटक-
कुण्डलादिरूपेण यथा सुवर्णमेव वचोभिस्तत्तन्नामभिः प्रती-
यते तथा लौकिकवैदिकः सर्वैरेव वचोभिर्मगधानेव व्याख्या-
यते तदुक्तं “सर्वनामभिर्देवस्य सर्ववदेदितश्च सः” इति
स्कान्दे ॥ ३१ ॥

तदेवं जगतः परमात्मस्वामाधिकशक्तिमयत्वमुक्तत्वां तेन च
जीवकर्तृकेन ज्ञानेन तत्राशानासामर्थ्ये व्यवस मोक्षार्थे तद-
ध्यासपरित्यागमुपदेष्टुं परमात्मशक्तिमयस्यापि तस्योपाध्या-
सात्मकस्याहङ्कारस्य जीवस्वरूपप्रकाशावरकरूपं दोषं सहस्रान्त-
मुपपादयति—यथा घन इति । अकेशमय एव मेघरूपेण परि-
णता वर्धन्ति—

“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपनिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरक्षं ततः प्रजाः” ॥

इत्यादिवचनात्तस्माद्वचमर्थः यथाकंप्रभवः अकेशोव प्रदर्शितः
प्रकाशितश्च घनो निर्विडो मेघः अकेशभूतस्य चक्षुषस्तमो दिवि
भूमौ च महाभकाररूपो भवति एवम् अहं प्राकृताहङ्कारः ब्रह्म
गुणः परमात्मशक्तिकार्यभूतः तद्दीक्षितः तेनैव प्रकाशितश्च
ब्रह्मांशकस्य तद्व्यतिरिक्तपक्षत्वात् परमात्मनो यो हीनांश-
स्तस्य आत्मनो जीवस्याऽऽत्मवन्धनः स्वरूपप्रकाशावरको
भवति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतसारांशदर्शनी ।

किञ्च विकारः व्यायमानः विकारत्वेन प्रसिद्धिमानयं प्रपञ्चः
प्रत्यगात्मानं परमात्मानं विना अणुरीप न निरूपणीयः किन्तु
सर्वे परमात्मैव परमात्मन्येव प्रपञ्च आरोपितः यथा मरीचिकाणां
जलत्वेन प्रसिद्धं वस्तु तेजो विना अनणुमात्रमपि न निरूप्यं किन्तु
सर्वे तेज एव तेजस्त्वेव जलत्वमारोप्यत इत्यर्थः । ननु, च काचित्त्रि-
कारत्वेन प्रसिद्धिमानपि पदार्थेन्द्रिय सत्य पवेक्ष्यते यथा भक्तिः

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसाराधर्मविनी ।

सत्यमस्यैविकारकतादिर्गवपुरी च तथा हि “अथर्वं भक्ति-
योगस्य निगुणकृत्युदाहृतम्” इति “मन्त्रेणाद्यो तु निगुणः” इति
“अथर्वेण तु निगुणः” इति “निगुणो मद्भाष्यः” इति “मन्त्रेण निगुणो
स्युतम्” इत्यादिभगवदुक्तं भक्त्युपकरणीभूतः पदार्थमात्र एव निगुणः
तथा “तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मणोपाख्यपुरीहि” इति सच्चिदानन्दैकरसे
भक्तियोगे तिष्ठतीति च गोपाख्यतापनीभूतेः । भगवत्सोको भक्ति-
योगस्य निगुण एवातः परमसत्य एवेति तत्राह—स्याच्चेदिति । यदि
निगुणत्वेन निरूप्यो भवति तर्हि सोऽपि चित्समः “सीतासासीतया
समा” इतिवदमेव उपमाविशेषेत्यर्थः । आत्मवत् परमात्मैव निगुणः
परमात्मैव सास्वत्परमात्मैव स एक एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु, केन प्रकारेणैकं मनस्यम् ? तत्राह—नहीति । सत्यस्य
परमस्वरूपस्य चित्सत्तुनो नानात्वं नहि नैवास्ति तदपि यदि
नानात्वं मन्यते तर्ह्यविद्वान् यथा छिद्रबोधेऽद्वये इदमेकयाकाश-
मिदमपरमाकाशमिति एवं ज्योतिषोर्धोपव्यगतयोर्वातयोर्बह्व्य-
गतयोः प्राणयोरिति ॥ ३० ॥

तदेवं सृष्टिसमयेपि प्रपञ्चस्य नानाव्यवहारोद्भवत्वे दृष्ट्येकं
ब्रह्मैव आनीवादिवाह—वयेति । क्रियाभिरुत्पन्नत्वनाभेदेः बहुधा
कटककुण्डलादिरूपेण एवं लौकिकभेदिकेवचोमः ॥ ३१ ॥

ननु, यद्येवं सर्वमेव ब्रह्मकायत्वेवाहं ब्रह्मैव तर्हि ब्रह्मकाय-
याहङ्कारस्यासत्त्वेन ब्रह्मांशभूतादिभिरुक्त्याः सत्त्वा जीवाः कथं
मात्रिभवन्ते ते वा तदावृताः कथं मुह्यन्तीति तत्र सहस्रान्तमाह—
वयेति । अर्कैरदमव एव मेघरूपेण परिणता वयेन्ति—

“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्भगादिस्त्वमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरकं ततः प्रजाः” ॥

इत्यादि वचनात् तस्मादकंप्रमव एव घनः अर्कयैव दर्शितः प्रका-
शितश्च अथ आकाशभूतस्य चक्षुषस्तमः आवरकः एवमेव अहम्
अहङ्कारः आत्मने जीवस्य आत्मवन्धनः आत्मना खनेव जीवं
वधनातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं ज्ञानश्रुतादिशब्दाच्चः सर्वात्मा सर्वकारणम् भगवा-
न्निस्त्वप्रलयाद्ये मुक्तो गम्वा निरूपितः अथ बुद्धजागरण-
मित्यत्र निरूपितोऽपि गन्ता तार्किकाद्युक्तजीवस्वरूपतत्त्वभूत-
ज्ञानभवयोगेन मुमुक्षोः—

“अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणार्त्मापहारिणा” ॥

इति शास्त्रोक्तोऽनर्थोभावादिति तं स्वरूपतोऽधर्मतश्च निरूपयति-
विकार इति दाड्याम् । तत्र तार्किकादयः आत्मा जडः ज्ञान-
शुण्यकः तद्विज्ञानं च नीलं पीतमित्येवं जायते नदवति च
तन्निराकरोति विकारः ज्ञानविकारः नीलपीताद्याकारैः रसाय-
मानोऽपि तार्किकादिभिः प्रत्यगात्मानमन्तरा जीवमज्ये अणु
अपि न निरूप्यो भवति स्याच्चेदिति असत्त्वेदे सर्वेहवचनं
तार्किकादीनां शनैः प्रबोधनायेम् “न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि-
क्षोपो विद्यते” इत्यादिभूतिप्रोक्तो गण्यः स्याच्चेत्तर्हि स

[१६]

चित्समः चित् “चेतनचेतनानाम्” इति भूतिप्रोक्तः ज्ञानस्वरूप-
प्रत्यगात्मा तत्तुल्यः ज्ञानात्मक एव मन्तव्यः किञ्च, आत्मवत्
“नित्यो नित्यानाम्” इति भूतिप्रोक्तो निःस्वः आत्मा प्रत्यगात्मा
तद्वन्निस्त्व एव मन्तव्यः ननु नीलपीतादिनानाकार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नन्वेकस्यैव ब्रह्मणः किं महाकाशघटाकाशत्वात्वेन विस्व-
प्रतिबिम्बादिन्यायेन वा महावातावपवातत्वात्वेन वा नानात्वं
नेत्याह—सत्यस्य ब्रह्मणो नानात्वं स्वरूपतो न हि घटेन भवेद्यत्वात्
यदि छिद्रयोः महाकाशघटाकाशयोर्बह्वत् नानात्वं तद्वत् यथा
ज्योतिषाः सूर्योदितिविम्बप्रतिबिम्बयोरिव वातयोः महावातावप-
वातयोरिव नानात्वं मन्यते तदा अविद्वान् स्यात् प्रथमदृष्टा-
न्तेन घटावच्छिन्नाकाशवत्तुपाध्यवच्छिन्नब्रह्मप्रवेशभूतजीवस्वीकारे
जीवोक्तात्मादिविधायशास्त्रोपाकोपादिकोपप्रसङ्गात् द्वितीय-
दृष्टान्तेन सूर्योदितिविम्बवत् ब्रह्मप्रतिबिम्बरूपजीवस्वीकारे
व्यापकप्रतिबिम्बाऽनुपपत्त्यादिकोपापातात् तृतीयदृष्टान्तेन बृह-
द्वत्तवायुमेवत्वं परजीवभेदस्वीकारे जलवत्सावयवद्रव्यस्य
वायोर्नानात्वं सम्भवति निरवयवे अखण्डैकरूपे नानात्वा-
सम्भवात् अवच्छेदप्रतिबिम्बादौ पराभिमतार्थासंगिरिवज्ज्वा-
लविकृतारतो निराकृतौ प्रत्यविकृतमयाहोपरम्यते तस्माज्ज्ञान
शुण्यकः ज्ञानस्वरूपः भगवदंशभूतो जीव इति भावः ॥ ३० ॥

ननु, तर्हि ब्रह्मणः सकाशाज्जीवो भिन्नोऽभिन्नो वेति संशये
जीवस्यैव का कथा यथा जलधरा द्योमिन् इत्यत्रोक्तस्य चेत-
नान्चेतनस्य सर्वस्य विम्बस्य ब्रह्मकायस्य ब्रह्मभिन्नाऽभिन्नत्वं
सर्वथात्माचार्यसम्मततया प्रतिपादयति—हिरण्यवमिति । यथा
व्यवहारवर्त्मसु पदार्थैकवैक्यमागेषु कारणतया एकमेव
हिरण्यं क्रियाभिः कटककुण्डलादिरचनात्वापारिर्बहुधा नृभिः
समीयते एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वकारणो भगवान् विम्ब-
भिन्नाऽभिन्नतया “एकः सर्वबुधा उपलब्धः” इत्यादिवैदिकवचोभिः

“प्रत्येकमेकं बहुधावदन्ति भूतिस्मृतिन्यायनिविष्टाः ।

आहुषेमात्मानमजं पुराविदो द्रष्टुं तमीशं प्रतिसंयतात्मम्” ॥

एकस्वमेव द्रव्यमद्वयं च—

इत्यादिभिर्लौकिकैः पौरायणैश्चोभिर्जनेस्त्वविद्विष्योक्त्यायते इत्य-
न्वयः सूत्रकृतापि बहुनि सूत्राणि “उभयव्यपदेशात्सर्वद्विकुण्डल-
वत्” (३२२६) इत्यादीन्युक्तानि ॥ ३१ ॥

एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं विज्ञानतोऽहङ्कारादिकोपापगमे
ब्रह्मध्यानेन तद्भावापत्तवत्त्वं नित्यप्रलयापरपञ्चं मोक्षं वक्तु-
महङ्कारवन्धनं तन्निरूपितप्रकारे वाह—वयेति दाड्याम् । यथा घनः
अर्कप्रमवः अर्केण प्रवर्तितः अर्कदर्शितः अर्कयैव दर्शितश्च
अर्काशभूतस्य अर्कदेवत्वस्य चक्षुषस्तमो भवति अर्कादिदर्शन-
प्रतिबन्धको भवति एवमहङ्कारः दृष्टेः प्रादावहममभिमान-
रूपः प्रस्तःकरणवृत्तिविशेष इत्यर्थः । ब्रह्मण्यः ब्रह्मशक्तिगुणमवः
“तर्हीक्षन्स्तेनैवातादिकमंप्रवाहनेनाप्रकाशितः एव परस्वाद्यः
“ममेवांशो जीवसोऽंशो जीवभूतः सनातनः” इति भूतिस्मृति-
प्रसिद्धस्य ब्रह्मांशकस्यात्मनो जीवस्य आत्मवन्धकः आत्मविषये
ब्रह्माभावापत्तौ प्रतिबन्धकः ॥ ३२ ॥

घनो यदाऽर्कप्रभवो विदीर्यते चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा ।

यदा ब्रह्मकार उपाधिरात्मनो जिज्ञासया नश्यति तर्ह्यनुस्मरेत् ॥ ३३ ॥

यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाऽहङ्कारणात्मबन्धनम् ।

छित्वाऽच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यन्तिकमङ्गसम्प्लवम् ॥ ३४ ॥

नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परन्तप ! ।

उत्पत्तिप्रलयावके सूक्ष्मज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥ ३५ ॥

कालस्रोतो जवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा ।

परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जाति गुण किया जन्म बुद्धि इत्यादि जो विकार प्रतीत होते हैं, वे जीवात्मा के नहीं किन्तु देह के हैं, अतएव आत्मा के विकार कोई अणुमात्र भी नहीं निरूपण कर सकता है। यदि आत्मा काभी कोई विकार निरूपण करे तो वह विकार भी आत्मा के सदृश स्वरूप प्रकाश होगा, सो है नहीं तस्मात् स्वरूप में विकार नहीं है ॥ २८ ॥

सत्यशब्दवाच्य जीवात्मा के देव, त्रियं, मनुष्य, रथावर, इत्यादिक नानाप्रकार के भेद नहीं है, यदि कोई इन भेदों को आत्मा के माने तो वह तत्त्ववेत्ता नहीं है। देहादिकृत औपाधिक भेद जीवात्मा को रूपों नहीं करते हैं इसमें तीन दृष्टान्त हैं। जैसे घट मट के भेद से वास्तव घटाकाश मटाकाश का भेद नहीं होसका है। जैसे, दीपक और मिसाब के भेदसे अग्निका भेद नहीं होसका है, जैसे वेणु के पङ्कज निषादादि भेद से वायु का भेद नहीं होसका है, इसी प्रकार देव मनुष्यादि शरीर भेद होने से आत्म वस्तु का भेद नहीं, किन्तु आत्मा सब एकाकार ही है ॥ ३० ॥

जैसे मनुष्य कटक कुण्डलादि रचना विशेष होने से सुवर्ण को व्यवहार के लिये और धारणादि प्रयोजन के लिये, उन २ नामों से प्रत्यक् २ बोधते हैं। इसी प्रकार चेतनाचेतनविशिष्ट एक भगवान् भीमघोषज कोही लौकिक वैदिक जन तिन तिन नामों से व्यवहृत करते हैं, वास्तव में यही एक विशिष्ट तत्त्व भीविष्णु मात्र ही है ॥ ३१ ॥

परन्तु जैसे सूर्य की किरणों के सहकार से उत्पन्न ज्वाला, अतएव सूर्य से उत्पन्न भवा कहौ पसा जा भव है, वह सूर्य से प्रकाशित होकर सूर्य का संशभूत जो चक्षु है उस को सूर्य के दर्शन में प्रतिबन्धक होता है। इसी प्रकार अहंशब्दवाच्य यह देहाभिमानी जीव का जो देह है, यह भी परमात्मा का विशेषण होने से ब्रह्म का गुण रूप भवा, और वह देह परमात्मा के ईक्षणा से प्रकाशित ज्वाला है, तौभी ब्रह्मात्मक इस जीवात्मा के ब्रह्मविषयक ज्ञान का प्रतिबन्धक होता है ॥ ३२ ॥

भीषरस्वामीकृतभाषाटीका ।

अत एवाहङ्कारनाशे स्वरूपदर्शनं भवतीति तन्नैव दृष्टान्ते-
नाह—घन इति। आत्मन उपाधिः जिज्ञासया विचारणं तर्हि
तदाऽनुस्मरेत् ब्रह्माहमिति पश्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सोऽयमात्यन्तिकः प्रलय इत्युपसंहरति—यदैवमिति। विवेक-
हेतिना ज्ञानशस्त्रेण अहङ्कारणमेवाऽऽत्मबन्धनम् अच्युते परि-
पूर्णमात्मानमनुभवतीति तथा ॥ ३४ ॥

नित्यप्रलयमाह—नित्येति ॥ ३५ ॥

कुत इत्यत आह—कार्ष्णि। परिणामिनां नहीप्रवाहप्रदीप-
ज्वालादीनां वा उच्चनीचावस्थास्ताः कालरूपस्यांत्यो-
वेगनाऽऽशु ह्रियमाणस्य देहादेर्देह्यमानास्ता एव नित्यदा जन्म-
प्रलयहेतवा भवन्ति। ननु, देहः प्रतिक्षणं प्रध्वंसी प्रतिक्षण-
मवस्थाभेदात्परिवारप्रदीपादिवदित्यनुमानम् ॥ ३६ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चम ।

मेघविनाशे चक्षुषो रविदर्शनवद्देहतिरोधानविगमे
जीवस्य परमात्माऽवलोकनमित्याह—घनोऽवेति। यदा ब्रह्म-
मिति। अत्राप्यहङ्कारशब्दोऽहम्बुद्धिगोचरदेहपरः “मायामयाह-
ङ्कारणात्मबन्धनम्” इत्यनन्तरोक्तेः ॥ ३३ ॥

अच्युतेति अच्युते स्वान्तरात्मनि अनुभवो बन्ध सौऽच्युतात्मा-
ऽनुभवः आत्यन्तिकः सम्प्लवः प्रलयः मोक्षः ॥ ३४ ॥

नित्येति सूक्ष्मपरिणामयोगः प्रलयो विवक्षितः परिणामि-
शब्देन शरीरं विधेयम् ॥ ३५ ॥

भवस्था जन्मप्रलयहेतवः ॥ ३६ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मेघविनाशे चक्षुषो रविदर्शनवद्देहतिरोधानविगमे
जीवस्य परमात्मावलोकनमित्याह—घनो यदेति। विदीर्यते
वायुना विदीर्यते तदा चक्षुःस्वरूपं रविं पश्यति एवं
यदा अहङ्कारः अहङ्कारपरिणामात्मकः अहमभिमानविषयो

श्रीमद्गीतासंस्कृतभाष्यसंस्कृतसिद्धिः ।

वादेहः च एवोपनिषत्संख्यो जिज्ञासया विचारपूर्वकोपा-
लनया नश्यति तदा अनुस्मरेत् परमात्मानं साक्षात्कुर्वन्निर्वाणः ।
यद्वा आत्मनो जिज्ञासया विचारेणानुस्मरेत्परमात्मनोपासीत
तदोपाधिर्नश्यति ततश्च परमात्मानम् ईक्षते इत्यर्थः । "ततस्तु तं
पश्यते निष्कलं स्वात्मानः" इति श्रुतिः इति भावः ॥ ३३ ॥

एवमुपाधिबिम्ब एवात्यन्तिकः प्रलय इत्याह—
यदेवति । एतेन विवेकहेतिना विवेकादिसाधनसत्तका-
नुगृहीतमगवतुपासनरूपेण सङ्गेन माया विकाराहङ्कार परिणाम-
रूपदेहसम्बन्ध एवात्मनो बन्धकत्वं क्तिवा अच्युते स्मरन्तरामनि
[आत्मदर्शनाभिधेय] अनुभवो यस्य स भवतिष्ठत इति यस्तमेव
अङ्ग हे राजन् आत्यन्तिकं संप्लवं प्रलयमाहुः तथापारम्भिक-
इति कर्तृपदाध्याहारः ॥ ३४ ॥

अथ नित्यं प्रलयं निरूपयति-नित्यहेतिहे परन्तप राजन् ब्रह्मादीनां
सर्वभूतानां नित्यदा प्रतिष्ठायाम् उत्पत्तिप्रलयौ प्रसङ्गे [पूर्वपूर्वा-
वस्था एकं कैचिदसंप्रसङ्गे] ब्रह्मादिसर्वभूतजगत्साराणां सतत-
परिणामस्वभावत्वात्संसारोत्तरावस्थाप्राप्तिरुत्पत्तिपूर्वपूर्वावस्था-
त्वात् प्रलय इत्याचक्षते इमावेव नित्योत्पत्तिप्रलयविविधताः
इत्युक्तमिति श्रुतिः न ज्ञाते इत्यादिप्रायेण सूक्ष्मज्ञा इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

एतदेवोपादयति-काञ्चि । काञ्च एव श्रोतः प्रवाहः तस्य
जवेन वेगेनाशु शीघ्रं द्विषमाणास्येतावार्थगर्भो विवक्षितः
नदीप्रवाहवेगेन द्विषमाणास्य तृणकाष्ठैरुपनीचाद्यवस्था इवे
त्यर्थः । परिणामिनां देहानां निरर्थं या या अवस्थाः तास्ताः
जन्मप्रलयहेतवः संयोगवियोगविषयतया हेतव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिज्जवजनीयं कृतपदवर्तमानम् ।

यदा घनोऽकंप्रभया तीव्रया सूर्यप्रभया विदीर्षते नष्टो भवति तदा
सूर्योऽथ चक्षुः स्वरूपं स्वस्वित्वं रविमीक्षते यथा यदा जीवक्यात्मनः
परमात्मनो दर्शने उपाधिनिमित्तभूतोहङ्कारो जिज्ञासया परमात्मो-
पासनया तथा नश्यति तर्हि तदा जीवः परं परमात्मानमनु-
स्मरेत् अनुकूलस्मरणसमर्थो भवतीत्यन्वयः । हिशब्देन "मिथाने
हृदयप्रस्थिद्विषयान्ते सर्वसंशयाः" इतीदं वाक्यमग्राह ॥ ३३ ॥

असम्प्रज्ञातसमाधिस्थलक्षणमाह-यदेति । एवमुक्तविधयोद्भूत-
वैतना विवेकहेतिना निश्चितज्ञानायुधेन मायामयाहङ्कारात्म-
बन्धनं भगवद्विच्छानिर्मितं विङ्गशरीरलक्षणाहङ्कारज-
नितसंसारहेतुं छिन्वा अच्युतात्मानुभवः नित्यमुक्त-
परमात्मा उपरोक्षदर्शनेनासम्प्रज्ञातसमाधिस्थां निमुक्तविङ्गशरीरा-
मिमांसाऽवतिष्ठते एतमङ्गं आत्यन्तिकं सम्प्रत्यक्षप्रमाणमाहुः अस-
म्प्रज्ञातसमाधिस्थलक्षणाः नामान्तरमिदम् ॥ ३४ ॥

इहानीं दैनन्दिनजन्मप्रलयावाह-नित्यहेति । दिने दिने ब्रह्मा-
दीनां सर्वभूतानामुत्पत्तिप्रलयौ इति एकं सूक्ष्मज्ञा अद्वैतस्य-
नेताम्बवः ॥ ३५ ॥

वैतनानां निर्विकारत्वेन जन्माद्यसम्प्रवृत्त्यमुच्यते नित्यदा
जन्माद्यस्तीति तत्राह-काञ्चि । काञ्चोक्तो जवेन काञ्चनदीप्रवाह-
वेगेन क्षिप्तं द्विषमाणास्य नीबमानस्य देहस्य ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिज्जवजनीयं कृतकमसम्भवं ।

स चाध्यासपरित्यागः स्वतो न भवति किन्तु परमात्म-
जिज्ञासया तत्प्रभावेनैवेति वक्तुं पूर्ववदेव इष्टास्तपरिपाटी-
माह-घन इति । घनो यदार्कप्रभयो विदीर्षते इति इष्टांशो
तद्विदारणस्य न चक्षुःशक्तिसाध्यत्वं किन्तु सूर्यप्रभावं-
साध्यरथमिति व्यक्तम् अनेन दार्ष्टान्तिकेऽपि आत्मनः परमात्मनो
जिज्ञासया जातेन तत्प्रसाहेनाहङ्कारो नश्यति पञ्चायन इत्य-
शो पुरुषज्ञानसाध्यत्वमहङ्कारनाशस्य अविज्ञतम् अतो विवेक-
वाहो नाशयुपगतः अत्र चापाधिरिति विशेष्येन स्वरूपभूतो
अहङ्कारस्यैव एवेति स्पष्टीभूतम् एवं यथा इष्टांशेन घनमव-
महाधकारावरणमात्रात्मभावेन बोधयतावाभासलुः कर्तृभूतं
स्वरूपं कर्मभूतमीक्षते स्वरूपप्रकाशमस्ति त्वेन जानानि
स्वशक्तिप्राकट्यं ज्ञमत इत्यर्थः । कदाचित् तद्विज्ञानोन्मुखः सन्
रविं चक्षते तथा दार्ष्टान्तिकेऽप्यनुस्मरेत् स्मर्तुं अनुसन्धातुं बोधो
भवति आत्मानं परमात्मानं चेति शेषः ॥ ३३ ॥

निगमयति-यदेवेति । एतेन पूर्वोक्तेन विवेकशस्त्रेण मायामयेति
विशेषणं स्वरूपभूतव्यवच्छेदाद्यं भवतिष्ठते स्वरूपेणावस्थितो
भवति न केवलमेतावदेव अच्युतात्मानुभवः अच्युते अच्युत-
नास्ति आत्मानि परमात्मानि अनुभवो यस्य तथाभूत एव सन्निवर्त-
यते ॥ ३४-३६ ॥

श्रीमद्भिज्जवजनीयं कृतसारांशं दर्शयति ।

तस्यैवाहङ्कारस्य नाशं सत्त्वावरणभङ्गो ब्रह्मस्वरूपदर्शनं
च भवतीति तत्रैव इष्टांशेनाह-घन इति । विदीर्षते विनश्यति
तदा चक्षुः कर्तृरूपं रविमीक्षते इति मनुष्यादेरेव चक्षुर्नैतल्लाह-
अतुरविमीक्षते यथा तथा भक्तिप्रतापेन ज्ञानिनां ननु भक्ति-
मकूषतामिति "मत्स्याहमेकया प्राणः" इत्याद्युक्तं अनुस्मरेत् ब्रह्मानु-
भवति ॥ ३३ ॥

अहङ्कारविधारणो भक्तिमिधं ज्ञानं सलु साधनमित्याह
यदेति । विवेकहेतिना ज्ञानास्त्रेण अच्युते भगवति आत्मनो
मनसोऽनुभवः सुहृद्व्याने यस्य तथाभूतः सन्नवतिष्ठते यद्वा
एवमहङ्कारं क्तिवा स्थितस्य योगिनः अच्युतात्मानुभवः
पूर्वाब्रह्मानुभवः भवतिष्ठते स्थिरीभवति वस्तुम् आत्यन्तिकं
संप्लवं प्रलयम् आहुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

नित्यप्रलयमाह-नित्यहेति । कुत इत्यत्र आहः काञ्चकपञ्चातसो
वेगेन आशु द्विषमाणास्य एकनवनमपि द्विषमाणां नामित्यर्थः
परिणामिनां देहादीनाम अवस्था वाच्यपौगण्डाया जन्मप्रलय-
हेतवः जन्मप्रलयवचोरनुमापकाः देहाद्याः प्रतिक्षणजन्मप्रलय-
वन्तः । अवस्थामेदानीं विद्यमानत्वात् प्रदीपाद्वदित्यनुमा-
नम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनः जीवस्य उपाधिः अहङ्कारः जन्ममरणप्रवाहावहः
जिज्ञासया वेदादतन्मविवचारेण नश्यति तर्हि हानुस्मरेत्
आत्मपरमात्मयाचारस्य पश्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनाद्यन्तवताऽनेन काष्ठेनेश्वरमूर्तिना ।

अवस्था नैव दृश्यन्ते वियति ज्योतिषामिव ॥ ३७ ॥

नित्यनैमित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः ।

आत्यन्तिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ॥ ३८ ॥

एताः कुरुभ्रेष्ठ! जगद्विधातुर्नारायणस्याऽखिलसत्त्वधानः ।

लीलाकथास्ते कथिताः समासतः कात्स्न्येन नाजोऽप्यभिधातुमीशः ॥ ३९ ॥

संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य ।

लीलाकथारसनियेवगमन्तरेण पुंसो भवेद्विविधदुःखद्वन्द्वितस्य ॥ ४० ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्यन्तिकप्रलयमाह—यादृशं । यदा च अहङ्कारनाशान्तरं एवमुक्तप्रकारेण आत्मपरमात्मयाद्याभ्यविवेकशस्त्रेण माया-मयं अहङ्कारमेव आत्मबन्धनं यस्मिन् तच्च तच्च तत् कार्य-कारणप्रकृतिमयद्वयं छिन्नाऽतिक्रम्य अच्युतानुभवः अवतिष्ठति हे अङ्ग, विष्णुदत्त ! तं मोक्षमात्यन्तिकसम्प्लवमाहः ॥ ३४ ॥

अथ नित्यं प्रलयमाह—नित्यदेति । ब्रह्मादीनां सत्तुमुक्तशरीरा-दीनाम् नित्यं प्रतीक्षयाम ॥ ३५ ॥

अनुमानेन देहादीनां नित्यं प्रलयं ज्ञापयति, काष्ठेति । परि-श्यामिनां प्रतिक्षणं जन्मप्रलयवतां नदीप्रवाहदीपज्वालादीनां वाः प्रत्यक्षाः अवस्थाः ताः कालान्तोजेन द्विषमायस्य काष्ठरूपस्रोतोवेगेन वाद्यमानस्य देहादेः प्रतिक्षणं जन्मप्रलययोः साध्योर्देतवः साधका ज्ञेयाः देहादिः सर्वोपि प्रपञ्चः प्रति-क्षणमुत्पत्तिसंहारवान् भौतिकत्वात् दीपप्रवाहादित्यनुमा-नम् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जब सूर्य से उत्पन्न होने वाला मेघ विक्षीर्ण हो जाता है, तब अर्ध सूर्य के स्वरूप को देखता है । इसी प्रकार जब अहङ्कार का परिणाम रूप, और अहस्ता के अभिमानका विषय यह देह रूप उपाधि, ब्रह्मकी जिज्ञासा से नष्ट हो जाता है । अथवा विशेषण मात्र अहस्ता का नाश होने से देह का नाश जब हो जाता है, तब वह आत्मा उसी देह वा देहान्तर से परमात्मा की उपासना कर परमात्माको देखता है ॥ ३३ ॥

इस प्रकार पूर्व श्लोक में संसार का बन्धन रूप इस देह का निरूपण कर अब उक्त देह रूप उपाधि के विषय को अर्थात् मोक्ष को ही आत्यन्तिक प्रलय कहते हैं, यही भीशुक्रदेवजी निरूपण करते हैं, कि—हे राजन् ! जब यह जीव विवेकादि साधन सत्तक से प्राप्त जो भगवदुपासना रूप शस्त्र तिस से देह सम्बन्ध रूप आत्मा के बन्धन का छेदन कर जब अपने अन्तर्यामि के अनुभव में मग्न होकर

स्थित रहता है, उसी को बयार्थ ज्ञानीयोग आत्यन्तिक प्रलय कहते हैं ॥ ३४ ॥

अब भीशुक्रदेवजी नित्यप्रलय का निरूपण करते हैं, भीशुक्रदेवजी कहते हैं, कि—हे परन्तप ! हे राजन् ! ब्रह्मादि स्यावरास्त संपूर्ण प्राणिमों के शरीरों में उनको सततपरिणाम स्त्रभाव वाले होने से, उत्तरोत्तर अवस्था प्राप्तिरूप उत्-पत्ति और पूर्व पुनं अवस्था का परित्याग रूप प्रलय, ऐसे नित्य उत्पत्ति प्रलय सदा हुआ करते हैं, इस प्रकार कोई सूक्ष्म लोभ कहते हैं ॥ ३५ ॥

काल के प्रवाह के वेग से सदाचलायमान परिणामि-पदार्थों की तीन २ अवस्था ओ हैं वेही जन्म और प्रलय के हेतु होती हैं, नदी के वेग से चलतायमान बालु कंकर पत्थर की नीच ऊच अवस्था की तरह ॥ ३६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, यदि प्रतिक्षणमवस्था भवति तर्हि किं न दृश्यन्ते अतो हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याऽऽह—अनाद्यन्तवता काष्ठेन जाय-माना अवस्था नैव दृश्यन्ते अकाशे गच्छतां उद्योतिषां चन्द्रादीनां गमनावस्थाविशेषाः यथा नैव दृश्यन्ते तद्वत् अतो यथा तेषां प्रदेशान्तरप्राप्त्या प्रतिक्षणं गत्यवस्थाः कल्प्यन्ते तद्वद्वापि वाद्यतारव्यादिदृष्टेन मध्यवर्तिनोऽवस्थाः कल्प्यन्ते इति हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

उपसंहरति—निष्ठा इति, ॥ ३८ ॥

पुराणार्थमुपसंहरति—एता इति । लीलाविषयाः कथा अतो ब्रह्माऽपि कात्स्न्येनाभिधातुं नेशः ॥ ३९ ॥

ननु, यदि साकल्येनाभिधातुं न शक्यन्ते तर्हि किं तद-भिधानेन तत्राऽऽह—संसारोति । विविधं दुःखमेव द्रव्यं दावानव-स्तेनार्दितस्य पीडितस्यात उत्तितीर्षोः पुंसो भगवतो वाः लीलास्तासां कथास्तासां रसस्तरनिषेवगमन्तरेणान्यः प्लवः तरणसाधनं न भवेत् उपायान्तरासम्भवात्तत्कथाभवणमेव यथा-शक्ति निषेवमित्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमजीवनेन चरितकृतशुक्लपदीयम् ।

इन्द्रमूर्तिना इन्द्रमूर्त्या पुनश्च आर्यः सुस्मावस्थानो
दुर्दशे ह्यन्तमाह—उद्योतिषामिवेति । नक्षत्रादीनां प्रति-
पद्यं स्वप्नो यथा दुर्दशस्तद्वदित्यर्थः ॥ ३७—३८ ॥
अजोऽपि प्रज्ञाऽपि ॥ ३८—४३ ॥

भीमजीवनेन चरितकृतशुक्लपदीयम् ।

यदि प्रतिपद्यमानस्य मयसि तर्हि किं न दृश्यते दृश्यते—
त्वयाह । अनाद्यन्तवतेति—नित्येन इन्द्रमूर्तिना पुनश्च आर्यः इन्द्र-
मूर्तिना [तेन] कावेन या वा नित्यमवस्थाना नैव दृश्यते दुर्दशे
ह्यन्तमाह—विद्यतेति । यथा विद्यत्याकाशे चरतां ज्योतिषां सूर्या-
दीनां प्रति क्षणं देशान्तरप्राप्तिर्न दृश्यते तद्वत् ॥ ३७ ॥

अतुर्विधं प्रत्यक्षमनिरूपय निगमयति—नित्यत्वादि ॥ ३८ ॥

“तस्मात्सर्वोत्पत्त्या राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा ।

भ्रातृव्यः कीर्तितव्यश्च स्मृतव्यश्चेकलनाऽममम् ।

ति द्वितीये स्कन्धे मुमुक्षोरवश्यभ्रातृव्यतया प्रतिज्ञातमग-
स्त्यानिर्गमय निगमयति—एता इति । जगद्विधातुः जगत्सृष्ट-
रत एव नारायणस्य नराणां प्राप्यस्य प्रापकस्याखिलसर्व-
दात्मोऽखिलाधारस्य मगधतः एताः लीलाकथाः लीलाकथायां
वेदितानां • कथाः ते तुभ्यं समासतः संक्षेपतः कथिताः तर्हि
विस्मरतः कथयेत्यत्राह—कारण्येनेति । अजो प्रज्ञापि कारण्येन
विस्मरेणाभिधातुं नैव न प्रभुः ॥ ३८ ॥

सर्वं कथिताः किमतः इत्यत्र आह—संसारति । विविधं
दुःखमेव ह्यो दातान्तः तनादितस्य पीडितस्यात एनातिपुत्तरं
संसारसागरम् उशिनीषीः [नर्तुमिच्छोः] पुंसो वाः मगधतो लीला-
कथाः तासां रसस्तन्निरेवमन्तरेण अन्यः प्लवः उत्तारणोपायः
न भवेत् ॥ ४० ॥

भीमजीवनेन चरितकृतशुक्लपदीयम् ।

प्रतिदिनं जीवन्तोर्वाकविकारवपरिणामाद्यवस्थाः किं न
स्युरिति तत्राह—अनाद्यन्तवतेति । आकाशे ज्योतिषां नक्षत्राणां
वा स्थितेलेपो नास्ति तथाचेतनस्येति शेषः ॥ ३७ ॥

उक्तमुपमहरति, नित्य इत्यादिना । काकस्य काकात्तयो-
मेयो हरिर्गोतः स्थितिरीदृशी दुरवबोधेति ॥ ३८ ॥

परममेषमुपमहरति—एता इति । “यत्रोद्यतः क्षितिजोऽर-
ण्य विभ्रक्तौर्ध्वं तनुम्” इत्यारभ्य याः कथाः एताः जगद्वि-
धातुस्य अतुर्विधस्यास्तीति अतोऽखिलसर्वदात्म इति सर्वगम-
दुर्दशमरवमिरयतो नारायणस्येति “सर्वो ह्योजस्तुषु क्लीबे”
नि आहवः । विस्मरतः कथनं किं न स्वादिति तत्राह,
कारण्येनेति अजो प्रज्ञा ॥ ३८ ॥

कथाकथनप्रयोजनमाह—संसारति । प्लवो नोः ॥ ४० ॥

भीमजीवनेन चरितकृतशुक्लपदीयम् ।

एवा च लीला कथा तद्वत्कथेकपुरुषार्थिभवेयावयं भ्रातृव्येव
[१७]

मोक्षार्थमिरव्यवहृत् भ्रातृव्येनाह—संसारति । अन्वासासपि मकीनां
तत्पूर्वकत्वेनैव मृतेष्वप्यान्तरासम्भवात् युक्तम् ॥ ४०—४३ ॥

भीमजीवनेन चरितकृतशुक्लपदीयम् ।

यदि प्रतिपद्यमानस्य मयसि तर्हि किं न दृश्यते दृश्यते ?
अतो हेतुरनित्य इत्याद्यवस्थाह—अनाद्यन्तवता कावेन प्रतिपद्यमान
ज्योतिषां अन्वासासपि मकीनां गमनावस्थाविशेषा नैव दृश्यते तद्वत्
अतो यथा तेषां देशान्तरप्राप्त्या प्रतिपद्यमान गमनावस्थाः
कल्प्यन्ते तद्वत्त्रापि वाच्यताकथनादि दृष्टेनेन तन्मयवर्तित्वः
सुस्मा अव्यवस्थाः कल्प्यन्ते इति ननु हेतुरनित्य इत्यर्थः
॥ ३७ ॥

उपसंहरति, नित्य इति ॥ ३८ ॥

मगधकथाः उपसंहरति, एता इति ॥ ३८ ॥

एता विविधाः कथाः खलु विविधमक्तानां जीवातश्च
एव मोक्षार्थिनामप्येताः कथाविधानादिभिर्न मोक्ष इत्याह,
संसारति ज्ञाप्याम् । त्वया चत् प्रथमत एव पृष्ठं द्विपमा-
गस्य किम् कथयम् ? तदुत्तरनिरूपणोऽयमिष्याह, संसारति ।
दुःसहायाः क्षुधाया भोजनमन्तरेण नोपशम इति चत् नाग्यो
ज्ञानादिकलुषः उत्तरयासाधनम् दुःसहायां क्षुधायां अकृष्य-
नादिरिव तेनेतदुत्तराध्याये मयाप्युपदेष्टव्यं महारहस्यमकि-
रत्नाच्छादनार्थं यज्जानं तत् त्वया कथोपादेयत्वेन न प्रत्ये-
तद्वदिति भावः । रसद्वयेन लीलाकथानाम् अमृतत्वमारोपितम्
अत एव विविधदुःखरूपमहारोगाणां हवा महाज्वालाकरोणां सद्य
एवेकममृतं विना नाग्यदोषधे प्रयाक्तव्यमिति भावः ॥ ४० ॥

भीमजीवनेन चरितकृतशुक्लपदीयम् ।

सूक्ष्मज्ञाः परिचक्षते इत्यनेन स्थूलबुद्धयो न पश्यन्तीति
स्मृतं तत्र कारणमाह—अनाद्यन्तवतेति । अनाद्यन्तवता नित्येन
इन्द्रमूर्तिनेन्द्राधिष्ठितेन तद्वत्किंभूतेन उद्योतिषां सूर्यादीनां
विद्यत्याकाशे गच्छताम् अवस्था प्रतिपद्यमान गमनावस्था नैव
दृश्यते तथा भूतानां प्रतिपद्यमानप्रत्यक्षयोर्दोर्बोधावित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतुर्विधप्रत्यक्षमनिरूपयमुपसंहरति, नित्य इति ॥ ३८ ॥

ओषधिं सर्ववेदेतिहासानां सारमुपसंहरति—एता इति ।
अखिलजगतो विधातुः सृष्ट्यादिकर्तुः नारायणपदमिदं किं सूच-
यति अखिलानां सर्वानां नरादिसमूहानां धामनः अवनस्य “मवि
सर्वमिदं प्रातं सूत्रं माणिगया इव” इति भीमुखवचनात् ॥ ३८ ॥

अस्य महापुराणस्य मुक्तिप्रवर्धनार्थप्रतिपादकत्वेन श्रेष्ठ-
माह—संसारसंशुभिति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

अनाद्यन्त बाबा अर्थात् जिष्का आदि न अन्त येमे,
इन्द्र की मूर्ति रूप, इस काज के वेग से परिणामी पदार्थो

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽग्रयः ।

नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ॥ ४१ ॥

सबै मह्यं महाराज! भगवान्बादरायणः ।

इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसम्मिताम् ॥ ४२ ॥

एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये ।

दीर्घसन्ने कुरुश्रेष्ठ! सम्पृष्टः शौनकादिभिः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

की अवस्था देखने में नहीं आती है। जैसे, कि—माकाश में अग्निदि उद्योतिष्मत्पदार्थों का परिस्पन्द अर्थात् किञ्चित् २ चलना नहीं मालूम होता है, परन्तु जब दूर का अन्तर होता है तब गमन का अनुमान होजाता है, कि—बढ़ि सूक्ष्म क्रम से गमन न होता तो वह दूरका अन्तर कैसे जाता, इसी प्रकार प्राणियों के देहादिकों का उपस्रव (वृद्धि) भी क्षण क्षण का नहीं मालूम पड़ता है, अधिक बढ़ने पर क्षण २ की वृद्धि का अनुमान होजाता है ॥ ३७ ॥

हे राजन्! यह नित्य, नैमित्तिक, प्राकृतिक और आत्यन्तिक चार प्रकार का प्रसव हमने कहा, और कालकी गति ऐसी सूक्ष्म है सो भी कही ॥ ३८ ॥

हे कुरुश्रेष्ठ! राजन्! ये सब जगत् के विधाता अखिल स्वस्व भाम भीनारायण की खीळा कथा हमने तुमसे संक्षेप वर्णन की है, और पूर्ण रीति से कहने को तो प्रह्वामी रूपसे नहीं हैं ॥ ३९ ॥

विविधतुःक रूप इवाग्नि से भासं और अति दुस्तर संसार समुद्र को तरने वाले पुरुष को भगवान् भीपुरुषोत्तम की खीळा कथा के रस का निरन्तर सेवन के बिना और कोई ठुन अर्थात् तरने का साधन नहीं होसका है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

भोतुरादरदाख्याय सम्प्रदायप्रवृत्तिमाह-पुराणसंहितामिति । त्रिभिः ॥ ४१ ॥

स वै बादरायणः प्रीतः सम्प्रदायिमां संहितां प्राहेति पूर्व-
यावयः ॥ ४२ ॥

असौ सूत इति पुरतः स्थितमङ्गुलवा निर्विदयाऽऽह-नैमि-
षालये नैमिषारण्यस्थाने ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भोतुरादरदाख्याय सम्प्रदायप्रवृत्तिमाह-त्रिभिः । पुराणसं-
मिति । एतां भागवतीमृषिः सर्वशो नारायणोऽनिरुद्धरूपीः ।
दाय प्राह चतुर्मुखद्वारा चतुःश्लोकीरूपेण प्राहेत्यर्थः । बह्वृ-
क्षतुर्मुखशरीरकः अथवा पूर्वचतुर्मुखनोपदिष्टं चतुःश्लो-
कवर्णभ्रमवासी नारायणोपि प्राहेत्यर्थः अथवा द्वितीयस्कन्ध-
सम्बन्धविरोधात्स नारदः कृष्णद्वैपायनाय ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतस्यावसाने
शुकपक्षीचे द्वादशस्कन्धे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचम्रिका ।

भोतुरादरदाख्याय सम्प्रदायप्रवृत्तिमाह-त्रिभिः । पुराणसं-
मिति । एतां भागवतीमृषिः सर्वशो नारायणोऽनिरुद्धरूपीः ।
दाय प्राह चतुर्मुखद्वारा चतुःश्लोकीरूपेण प्राहेत्यर्थः । बह्वृ-
क्षतुर्मुखशरीरकः अथवा पूर्वचतुर्मुखनोपदिष्टं चतुःश्लो-
कवर्णभ्रमवासी नारायणोपि प्राहेत्यर्थः अथवा द्वितीयस्कन्ध-
सम्बन्धविरोधात्स नारदः कृष्णद्वैपायनाय ॥ ४१ ॥

स कृष्णद्वैपायनः बादरायणो व्यासः इमामष्टादशसा-
मन्यसङ्ख्यां निमोचेतिशेषः वेदसम्मितां वेदतुल्यं
प्राह ॥ ४२ ॥

अथ भाविनीं प्रवृत्तिमाह-पतामिति । असौ सूत इति पु-
स्थितस्याङ्गुलवा निर्विदः नैमिषालये नैमिषारण्यस्थाने ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचम्रिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथारसनिषेधाय भागवतपुराणमेव मुख्यसाधनमित्यामि-
तस्वातिमूलावस्थापनाय मूले दृश्यति, पुराण्यति ॥ ४० ॥

संहिताया वेदसंहितात्वज्ञापनाय वेदसम्मितामिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(* विजयध्वजरीत्याप्याख्यानसंग्राहते ।)

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

इति भीमजागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमद्विभनायककवर्तिकृतसारायेंदुर्धनी ।

भीमवसवशां मुखमविरुक्तमनुसृष्टैवेतत् पठनपाठन
अथवा आचर्यादिकं कार्यमित्यभिप्रायेणाह-पुराणेति । अविनांरा-
वयो ब्रह्मणे इत्यध्याहार्यं स च ब्रह्मा अवश्यः अपरा-
धमावाङ्मूढकिञ्चनरहितो नारदाय पुराणसंहितामेतामिति इमां
भागवतीमिति वाक्यभेदात् पौनरुक्त्यम् ॥ ४१-४२ ॥

असौ सून इति पुराणितमङ्गुला निर्दिशति ॥ ४३ ॥

इति सारायेंदुर्धनयाम हर्षियवाम मकचेतसाय ।
द्वादशस्व चतुर्थोऽपि सतङ्गः सङ्गुतः सताम् ॥ ४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अगवत्प्रोक्तत्वेन परमं भैष्ठ्यमाह-पुराणसंहितामिति ॥ ४१ ॥
वेदस्मितां वेदतुल्यां स द्वैपायनः मह्यमाह ॥ ४२ ॥

अन्यैश्च श्रुतशौनकादिद्वारा प्रवृत्तवा जनः पवित्रीमविचली-
त्याद्येनाह-यतामिति । असौ पुरतो विराजमानः ॥ ४३ ॥

इति भीमजागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे ।
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! इस भीमागवत पुराण की संहिता को
पहिले भीमारायण याच ऋषि नारद जी को कहते हुए,
और वे भीनारद जी हमारे पिता भीकृष्णद्वैपायन महर्षि
को कहते हुए ॥ ४१ ॥

हे राजन् ! भगवान् भीमाद्वारायण इस वेद समित
संहिता को प्रसन्न होकर मेरेखिबे पढाते हुए ॥ ४२ ॥

हे कुरुभेष्ट ! अब इस भागे संहिता की नैमिषारण्य में
शौनकादिक के पृष्ठों पर यह सून दीर्घवज्र में ऋषियों
को इसी भागवत को बर्णन करेगा ॥ ४३ ॥

इति भीमजागवत द्वादशस्कन्ध में चतुर्थोऽध्यायकी,
भीमद्वैपायनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ ४ ॥

इति भीमजागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं विश्वात्मा भगवान् हरिः ।
यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥ १ ॥
त्वं तु राजन्मरिष्येति पशुबुद्धिमिमां जहि ।
न जातः प्रागभतोऽद्य देहवत्त्वं न नङ्क्ष्यसि ॥ २ ॥
न भविष्यसि भूत्वा त्वं पुत्रपौत्रादिरूपवान् ।
बीजाङ्कुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तो यथाऽनलः ॥ ३ ॥
स्वप्ने यथा शिरश्छेदं पञ्चत्वाद्यात्मनः स्वयम् ।
यस्मात्पश्यति देहस्य तत आत्मा ह्यजोऽमरः ॥ ४ ॥

भीमरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

“पञ्चमे तु समासेन परब्रह्मोपदेशतः ।

राक्षस्तत्त्वकसंज्ञाभृत्युभीतिनिवारणम्” ॥

एतत्पुराणं शृण्वन्नमयं प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य पुराणार्थमनुस्मार-
यति-अत्रेति । अयं भावः जगतः कर्ता ब्रह्माऽपि यस्य प्रसादजः
प्रसादोऽत्र रजोवृत्तिर्ह्येवं ततो जातत्वात्परतन्त्रः सर्वसंहतां
रुद्रश्च यस्य क्रोधसम्भवो स न तु स्तन्त्रः स विश्व-
स्याऽऽत्मा नियन्ता भगवानत्रानुवर्ण्यते अत एवभूतं भगवन्तं
शृण्वतः कुतोऽयस्माद्भवत्यङ्गेति ॥ १ ॥

त्वं पुनः कृतार्थ एवेत्यनुस्मारयति त्वन्निवति । पशुबुद्धि-
विवेकम् यस्मात् नङ्क्ष्यसि कुत ? इत्यत आह-न जात इति ।
यथा देहः प्रागभूत एवाद्य जातो नङ्क्ष्यति न चैवं त्वं
पूर्वं नाभूत्वाद्य जातोऽस्यतो न नङ्क्ष्यसि ॥ २ ॥

ननु, बीजाङ्कुरवत्स्वस्मात्पुत्ररूपेणापि स्वयमेव भवति
यथाऽऽह भृतिः “अङ्गाङ्गात्सम्भवसि हृद्वाद्यिजावसे । आत्मा
वैपुल्यनामाऽसि सजीवशरहः शतम्” इति ततः पुनरङ्कुराद्-
बीजमिव पौत्रादिरूपेणापि स्वयमेव भवति “पिता पुत्रेण
पितृमांशोनिबानौ” इति भृतेः । अतस्तेषु नश्यत्सु कथं न
नङ्क्ष्यामीति चेत्तत्राऽऽह, न भविष्यसीति । सूत्रा पुत्रपौत्रादि-
रूपवां बीजाङ्कुरवत् न भविष्यसि यस्माद्देहादेर्व्यतिरिक्तस्व-
यथाऽनलः काष्ठान् देहादेर्हो जायते नाऽऽमेति भावः ॥ ३ ॥

जन्मादीनां देहधर्मत्वं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति, स्वप्ने यथा-
ऽऽत्मनः शिरश्छेदं स्वयं पश्यति एवं जागरणेऽपि यथा यस्मा-
द्देहस्य पञ्चत्वादिकं पश्यति ततस्तद्देवाऽऽत्मन इदं भ्रम-
मात्रम् वस्तुतस्तथाऽऽत्माऽजोऽमरश्चेत्यर्थः तजुक्तम्—

“आत्मनः पितृपुत्राऽवामनुमेवौ भवाप्यवौ ।

न भवाप्यवस्तूनामभिर्बोऽद्वयवस्तुयः” ॥

इत्यादि ॥ ४ ॥

भीमदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम् ।

॥ १-२ ॥

भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान् न च भविष्यसि न पुनर्जन्मं
बीजाङ्कुरत्वायेन सन्तानोत्पादकश्च न भविष्यसीत्यर्थः यथा
ऽनलः काष्ठान् दहति शेषः ॥ ३ ॥

स्वप्ने देहादप्यात्मविवक्षया इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं मागवतीं संहितां संभाव्य अथ कस्यैवं प्रधानेन
प्रतिपाद्यं निष्कृष्य दर्शयन् देहात्मयायात्मविमर्शपूर्वकं स्वशरीरक
परब्रह्मानुसंधाननिष्ठो ऽस्पृष्टबौद्धिकबुद्धो मुक्तो भविष्यसी-
त्याह पञ्चमेन । अत्रेत्यादिना—अत्रास्यां संहितायां हरिराश्विन-
वत्सहरो भगवाननुवर्ण्यते ततः किमत इत्यत्र तत्त्वेव “कारणं
तु ध्येयः” इत्युक्तरीत्यावश्यं ध्येयत्वव्यापनाय सर्वकारणत्वमाह—
वत्येति । वत्य हरेः सोऽनुवर्ण्यते इतिसम्बन्धः ॥ १ ॥

निष्कृष्य त्याज्योपादेव विभागमाह-त्वन्निवति । अनासक्तमर-
णानां तु सत्युपायाभासजमरणत्वं इति तु शब्दाभिप्रायः
दे राजन् ! मरिष्ये इत्येवंविधां पशुबुद्धिमविवेकं जहि अहं प्रत्य-
यवेद्यस्यात्मनेति त्वत्वात्मरक्षाभावादिति भावः तदाह-न जात इति

भीमजीदरायवाच्येकतसागतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्त्वं देहवत्प्रागभूतोऽविद्यमानः अथ न जातः तोरपक्षः नापि नष्टसि न मरिष्यसीत्यर्थः ॥ २ ॥

भूत्वा उपपद्य पुनर्बीजाङ्कुरवत्पुनर्पौत्रादिरूपवाज मविष्यसि तत्र हेतुत्वेन विनिर्दिष्ट-देहाद्वयतिरिक्त इति । तत्र दृष्टान्तः यथाऽनल इति काष्ठादित्येव । यथा काष्ठाद्विषयतिरिक्त-स्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वप्नदेहादिवज्जाग्रद्वेहाद्वयमनिच्छद्यः इत्याह-स्वप्न इति । स्वप्ने यथा जाग्रतेः शिरद्वन्द्वं स्वप्ने पश्यत्येवं जाग्रदपि तत्र यथा द्रष्टा क्षिप्तमानाद्देहाद्विलक्षण एव जाग्रदपीति भावः । यस्मात् देहस्य पञ्चत्वादिकं मरणादिकं पश्यति ततः आत्मा देहाद्विलक्षणः (देहाद्वयतिरिक्तः) अतो न जायत इति तथाऽमरः मरणा रहित इति ॥ ४ ॥

भीमजिजपञ्चजनार्थकृतपदवृत्तावली ।

अस्याः विषयमाह-अत्रेति । कुतोऽस्या इत्येकः श्रेष्ठश्चेना-दरेण प्राज्ञा स्वादित्यतो वाऽऽह-अत्रेति । विषयविशेषेन ब्रह्मा-न्यतमः किं न स्यादित्यत्राह-यस्येति । अनेन "आत्मा वै पुत्र-नामाभीत" इति वाक्यप्राप्ता तदात्मकापि दृष्टीकृतेति ॥ १ ॥

ननु, जातो मृतोऽहमिति युक्तिविधायिकाः कथं चेतनस्य परिणामाद्यवस्थामाव इत्याशङ्क्य सिद्धान्तोक्तस्यायं न स्या-धिकारिष्वमाह-अत्रेति । मरिष्यति सन्निवर्तमाने प्रत्यादिनाश-वैलक्षण्यं देहविशेषस्य दर्शयति वैलक्षण्यमेव दर्शयति-तेति । "न जायते म्रियते वा कदाचित्" इत्यादि-देहवदित्यतस्तत्त्वक-मभिसम्बन्धयते नेति च देहदेहवत् न जातः तर्हि प्रागमन्त्याह, प्रागिति । देहवत्प्रागभूतोऽनुत्पन्न अथ देहवत् परिणामसि ॥ २ ॥

देहात्परपक्ष मविष्यसि पुनर्पौत्रादिरूपवानभूत्वा त्वं देह-वज्ज नष्टस्यसि कथमिव पुनर्पौत्रादिरूपवानिति तत्राह-यजेति । बीजाङ्कुरपरम्परा यथा तथा कस्मान्नाशाभाव इति तत्राह, देहादिति । हेतुमत्वं निशेषणम् अत्रापि निदर्शनं यथाऽनल इति शब्दादिति शेषः । पुनर्पौत्रादिरूपत्वेनेपि प्राप्ते इत्यतो वाऽऽह, यथा बीजात्परम्परा मेव मरित तया प्रकृत इति शेषः प्रागवत् ॥ ३ ॥

ननु, जातो मृत इत्यभेदप्रतीतेस्तद्व्यतिरेकः कथमनलदृष्टान्तः परमात्मानं भङ्ग इति तत्राह-स्वप्न इति । आत्मनो जीवस्य स्वप्ने स्वशिखरद्वन्द्वे यथा मिथ्या तथा पञ्चत्वादि इहं स्वानुभाव-सिद्धमिष्याह, यस्मादिति । त्वं देहस्य पञ्चत्वादि पश्यसीति यस्मात्तत आत्मा भजो न जानोऽमरं न मृतश्चेति तस्मा-देहस्यैव जन्मादयो न चेतनस्येति सिद्धम् ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अत्रानुवर्तते इत्यादि प्राक् क्षीनसाधकमकानुपपद्यमङ्गिकु-रिष्यसीति भागवताप्रतिज्ञायास्य प्रसादाज्जातास्तेषु मुख्यो ब्रह्मा तथा काश्चित् तद्भिन्नमप्राये वांके तद्देहस्येहेतुं भावं प्रतिज्ञायास्य क्रोधाज्जातः स्वाभकशास्त्रा यद् इत्यर्थः ॥ १ ॥

[१८]

यथमककथास्ते तत्र त्रिविधास्तस्य कल्पस्य वत् पृथगन्तु स्वार्थं तवायुक्तमित्यामिश्रेण प्रत्याक्षेपे, स्वस्तिविति । पशुबुद्धि-मिति यतः पशोरेव सा बुद्धियुक्ता न तु तथेति भावः । न जात इत्यन्तर्भूतानां ध्वरमगमनपार्थक्यदेहादिति भावः स्वस्ति रेके दृष्टान्तः देहवत् देहमानदेह एव ॥ २ ॥

देहवमान चार्हस्मन्नावेशाभावाज्ज मविष्यतीति ॥ ३ ॥

साधारणानामपि तद्वाच्योऽभूत् एवेत्याह, स्वप्न इति पञ्चमः ॥ ४ ॥

भीमजिज्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतच्छास्त्रार्थतात्पर्याच्छास्त्राभावाज्ज पञ्चमे ।

ब्रह्मज्ञानोपदेशः भीमजीन्द्रिय नृपे कृतः ॥

शास्त्रार्थमुपसंहृत्य भीमजीन्द्रियः किञ्चिदात्मनैव परामर्शं ब्रह्मं असाध्यनुष्ठितं यस्मादहंस्वरूपमसमानाधिकं स्मृद्वय-सम्पुटादुदघटय सर्वलोकदृष्टिगोचरीकृतं यः खलु मत्-प्रभुणा "राजविद्याराजगुह्यम्" इत्यनेन विद्यानां राजेति गुह्यानां राजेत्युक्तः पुनश्च "सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे" इत्यनेन सर्वगुह्यशब्देनोक्तः स खलु भक्तियोगोऽत्र शास्त्रमथा परीक्षितं कृपापरवशातया प्रायः प्रकटीकृतोक्तः तथाहि—

"अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीव्रश्रमभक्तियोगिन यजेत पुरुष परम्" ॥

इत्यादिना "मुखवाङ्मनोपादेयः पुरुषस्याभ्यस्ये स ह" इत्यत्र "य एषां साक्षात्प्रमथममीश्वरम् । न भजत्येषजानान्ति स्यान्नाद्वेषाः पतन्त्यधः" इत्यादिना चान्वयव्यतिरेकीयां भक्तिरेव सर्वफल-साधनत्वेन प्रतिपादिता स्वर्गादिसाधनानि कमोदीनि दूरे ताव-दासतां मोक्षसाधनत्वेनातिप्रसिद्धस्यापि ज्ञानस्य मोक्षकारणत्वं परास्तीकृतमेव "नैष्कर्म्यमप्यद्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमन्तराजतम्" इति चतुर्थांशमिथो ज्ञानेनेपि "स्थानाद्वेषाः पतन्त्यधः" इति "आरुह्य कुच्छ्रेण परस्परं ततः पतन्त्यधोऽनाहत-गुप्समङ्कुरयः" इत्याद्युक्तज्ञानाश्रयस्य भक्त्या विना मोक्षासिद्धेः—

"यत्कर्ममयेत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।

सर्वं भङ्गिकयोगिन मङ्गलं लभन्तऽञ्जसा" ॥ इति

ज्ञानव्यतिरेकस्य भक्त्यैव मोक्षासिद्धेरुक्तत्वात् मोक्षं प्रतिज्ञानं नैवान्वयव्यतिरेकीति तदपि ज्ञानात्मोक्ष इति वा प्रसिद्धिरुक्तज्ञानगता गुण्याभूता भक्तिरेव मोक्षं जनयति ज्ञानस्य तु नाम-मात्रगैव कारणात् "भक्त्याहमकथा प्राज्ञाः" इति "न तथा तारम-भीमांसा" इति—

"किञ्चा योगेन साङ्ख्येन स्वाभस्त्राभ्यासयोरपि ।

किञ्चा भेषाभिरभ्येक्ष्य न यत्रात्मप्रज्ञा हरिः" ॥

इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मानुभवं प्रतिज्ञानस्य सहकारितापि वस्तुतरे न प्रतिपादयति भक्तेरेव साधनत्वमुपक्रमोपसंहाराश्रयमेव प्रपञ्चितं तदपि यदन्तराज्ञानादिकमप्युपपद्यते तत् खलु भक्तेरुक्तं तत्तन्मतानि च भक्तानुष्ठापयितुमेवाति किञ्च "व ज्ञानमभ्यस्यन्नानुकूलितानाद्यप्रवृत्त्या यस्मिन्नाहं वि कसित" इति

श्रीमद्भगवत्पादकवर्तिकृतसारांशदर्शनी ।

“महो बत भवकोऽनो गरीयान् बज्रिहामे वचंते नाम तुभ्यम्” इति वचनम सकल भवघ्नाय पुष्कलाय विमुच्यते संसारादित्यादिभ्यः किञ्चिन्मात्राणि भक्त्या मोक्ष इति तथा “तापत्रयेणाभिहनस्य घोरे सन्तप्यमानस्य भवाऽवनीह” पद्वामि नान्येनोपायेन संसारादपि मोक्ष इत्यपि निरुद्धिरितम् । किञ्च, “भक्त्या तयैव परया निवृत्त्या ह्यवगमोत्थानिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादिनो एवाद्रियते भगवदीश्वरेणैव परिसमाप्तसर्वाणाम्” इति “मयि सज्जायते भक्तिः कोऽप्योऽप्योऽस्यावशिष्यते” इति “न परित्यजति कश्चिदपवर्गमपि” इति “सा ब्रह्मणि स्वमाहम्भवि नाथ माऽभूत्” इति “स्वर्गापवर्गानरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः” इत्यादिवाक्यैश्चक्षुःश्रुत्य-पुरुषार्थमपि निरस्कृत्य भक्तेरेव पुरुषार्थं शिरोमणित्वं च मया कथापिने किञ्च, मुह्यन्तश्चाकबन्ध प्रामाण्यमापेक्षिकमैव मद्रा-कवचं तु प्रामाण्यमात्मस्थिकमेषेति सर्वत्र वैकुण्ठेऽपि प्रसि-द्धिर्भूयसी “परोक्षवादाऽमृतयः परोक्षममच प्रियम्” इति भगवदुक्ते-नेहारहस्याद्वाटनपट्टिहा भूत्वा भगवदप्रियकुरोऽवहमभूत् तद-धुना किं करिष्ये पुराणार्थं समाप्तीकृत एव त्वधुनापि भक्तेर्महामहिमानं संशरीतुं क्षतिष्ये यथा कश्चिन्महारत्नमति-शोचं रमसवयेन सर्वलोकात् सम्पदेषां पुनः किञ्चित्परा-मुह्य तद्वच्चिन्ते मस्पृष्टानं कृत्वा महाकाषाड्यग्नौ सस्थाप्य रत्नाग्नौ बहिः प्रकाशयानेनैवास्माकं सर्वार्थसिद्धिरिति श्रुते तथैवाधुना राजानमहं ज्ञानमुपादिश्यामि यथा नमनमयैतु शुक्रः परीक्षिते ज्ञानमेवोपादिश्यामिति भगवन्मायाप्रभावा-ज्ज्ञानमेवोक्तं भक्तिस्तु तत्साधनमेवेति मरुपन्ते किञ्च भक्ति-विद्यान् जनान् प्रतिपादयन् भगवांस्तान् परीक्षमाणा मोक्ष गृहाणोति यथा श्रुते तथैवान्न ज्ञानोपदेशनास्य मच्छिष्यस्य परीक्षितो भक्तिमृगव्युत्पत्तिश्च परीक्षित्ये परीक्षा च सर्व-ज्ञानाणि जगत्प्रसिद्धं परीक्षित्किनिष्ठाहापनायां केया किञ्च भक्ति-ज्ञानयोः फलमस्ततो मुक्तिरेव केवलमित्यनभिह्वयाख्याने नैव मद्भिप्रायसम्बन्ध इत्येव वक्तव्यम्—

“राजन् ! पतिगुरुखं भवतां यद्वाम्—

देवं प्रियः कुलपतिः कञ्च किङ्करी वः ॥

भस्त्रेवमङ्ग ! भगवान् भजतां मुकुण्डो—

मुक्तिं ददाति कर्हिश्चित्कम न भक्तियोगम्” ॥

इत्युक्तवता मया मुक्तेः सकाशादपि भक्तेरुत्कृष्टफलत्वस्य प्रति-पादितत्वात् न चोपदेश्येनानेन ज्ञानेन परीक्षितो निर्वाण-मुक्तिप्राप्तिरेवेत्याशङ्कनीयम्—

“स वै महाभागवतः परीक्षित—

यनापवर्गाख्यमदभ्रयुधिः ॥

ज्ञानेन वैषामकिशब्दितेन—

भजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्” ॥

इति मदभिप्रायमिच्छेनानेन मच्छिष्येण स्नेनाग्रे वक्ष्यमाण-त्वात् मयापि “राजन् ! पतिगुरुखम्” इत्यत्र भवद्भ्यस्तु स्वभक्ति-योगं ददातीति परीक्षितः प्रेमभक्तिप्राप्तिरभिप्रेक्ष्यते न चोप-दिश्यमानेनानेनैव देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन ब्रह्मानुभवः सिद्धेत किं तस्यापि ज्ञानस्य भक्त्या निजयेनैव यदुक्तं भगवता—

“द्रव्यं दिशः फलं काञ्चो ज्ञानं कर्म च कारकः ।

अज्ञात्वा कृतिनिष्ठान्तराः सर्वे पश्यन्ति—

सर्वे गुणमया भावाः पुण्यकृतकक्रियाः ।

इहं भूतमनुष्यान् पुण्या वा पुण्यविधाः ॥

एताः संसृतवः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः ।

येनेम निर्जिताः सौम्य ! गुणा जीवेन चित्तमाः ॥

भक्तियोगेन मज्जिष्ठं भग्नावाय प्रपद्यते” ॥ इति

किञ्च, भगवद्भक्तस्य मोक्षकामत्वेपि नास्ति ज्ञानेन प्रयोजनं यदुक्तं स्वयं भगवता—

“ज्ञानं कर्मणि योगे च वात्तां वा द्युधारये ।

वाधानथो नृणां तात ! तावांस्तेऽहं वतुर्विधः” ॥ इति

तस्मादहं तेन सर्वांस्ते ज्ञानोपदेशनास्य शास्त्रस्य कपट-तवेव मोहनीसाधर्म्यं प्रतिपादयिष्ये यथा ह्यसुराः प्रेमसुखया वञ्चिता एव भवेयुरिति अपि च ज्ञानोपदेशात् प्रागेकं वाक्यं पुनरुज्ज्वलया वृत्त्या भक्तान् प्रीणयितुं भक्तिरसप्रक्षिन्-मेव करिष्ये, तदन्तरं ज्ञानोपदेशवाक्यान्वापि यानि भक्ति-प्रतिकूलानि वक्ष्ये ताव्यवस्थभूतभक्त्यनुकूलार्थांश्चैव करिष्ये इत्यादिविचारोह—अत्रेति । अत्र समाप्तीकृतं अस्मिन् पुराण-इत्यादिविचारोह—अत्रेति । अत्र समाप्तीकृतं अस्मिन् पुराण-शास्त्र इत्यर्थः । यच्च हरेः प्रसादजो ब्रह्मेति प्रसादस्य सर्व-गुणात्वात् ब्रह्मण्यस्तु रजः सम्भवत्वादेतन्न सङ्कच्छते तथा रुद्रकोपसमुद्भव इति भगवतो निगुणात्वात् स्वरूपेण तावत्तः कोऽपि न सम्भवेत् यदुज्ज्वलो रुद्रः क्वात्तस्माद्वाक्यमिद-मतिशयोक्त्या मर्यान्तरतापयैकं ज्ञेयं तथैव निगुणस्य भग-वतः स्वभक्तसंविनि जने प्रसादः स्वभक्तद्रोहिण्य कोऽप्य-हृष्टो च भक्तवत्सलस्य तस्य शुद्धसर्वस्वरूपावेवेत्यत एव व्याख्येयं यस्य प्रसादतः यस्य प्रसादोऽथो भाग्यविशेषो ब्रह्म-वाक्यमस्तसाध्यसाधनोपतिहेतुरनस्तदर्थमेव भक्तयेतनीयं तथै-वाक्यसाध्यसाधनविनाशहेतुर्भगवत्कोप एवेत्यतस्तदनुद्भव एव यतनीयमित्यतः पुराणतापयैवमध्ययमिति भावः । ननु, यदि भीशुकदेवेन श्रीभागवतपुराणमिदमत्र समाप्तीकृतं कथं तर्हि प्रथमस्कन्धस्यावशिष्टावशास्य च श्रीभागवतस्य उच्यते ? यच्चैव यथा प्रागुत्तरकृत्यकथायापि यक्षत्वमेव नाटकशास्त्रस्य यथा प्राक् पञ्चाङ्गनयो प्रस्तावनाशीर्षादयोरपि नाटकत्वमेव तथैव प्रथमब्राह्मण्ययोरपि श्रीभागवतस्य यथा च—

“गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तारैः ।

या स्वयं पञ्चनामस्य मुखपद्माद्रिनिःसृता” ॥

इत्यष्टादशाध्यायागीतायाः सर्वस्या भगवत्प्रोक्तत्वाभावेपि भगवत्प्रो-क्तत्वमुच्यते तथैवास्य द्वादशस्कन्धस्य श्रीभागवतस्य सर्वस्य शुक्रप्रोक्तत्वाभावेपि शुक्रप्रोक्तत्वमिति समाधिः ॥ १ ॥

अथ ज्ञानोपदेशः एवं स्थितिं तु मिश्रोपक्रमे मरिच्येती-त्यादि मरीचामीति पशूनामिव बुद्धिं जहि विषेकेन नाश-येति—

“तं मोपयातं प्रतिपद्य विप्रा—

गङ्गा च देवी धृतचित्तमीधे ।

द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा—

दशवक्त्रं गायत विष्णुगाथाः” ॥ इति ।

श्रीभागवतभवणारूपमेव प्रतिज्ञातवतस्तस्य पशुबुद्धेः प्रसक्तिरेव नास्तीत्यतस्तत्त्ववर्त्तको ज्ञानोपदेशो न राजानं प्रति-

भीमश्चिन्मायकवर्तिहृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्मदेव किमु ने पशुबुद्धयोऽप्ये तानेव प्रति तदपि राजसिति
सम्बोधनं तु तमेव लक्ष्मीकृत्यायविषयकस्याप्युपदेशस्य बहुमो-
चित्वाप्त्यैव तद्विषयत्वात् यथा सर्वविषयकोऽप्युपदेशो गीताया-
ननुने लक्ष्मीकृत्येवोक्तं विवेकमेवाह, न जात इति । यथा देहः
प्रागभूत एव इदानीं जातोऽयं न कुरुवति न तथा त्वं जातः नापि
प्रागभूतः नावयनकुरुवसि त्वं जीवात्मा जडादुपाधेः पृथगेवासीति
नावं भक्तिप्रतिकूलोऽप्ये ॥ २ ॥

यथा देहो भूत्वा पुनर्भवति न तथा त्वमात्मा इत्याह—नेति ।
पुनर्पौत्रादिकपवानिति यथाह भूतिः—

“मज्जादङ्गात् सम्भवसि इत्याहमिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः शतम्” ॥ इति
बीजाङ्कुरवत्त्वमेव पुत्रो भवति ततः पुनरङ्कुरात्
बीजमिव पौत्रोपि स्वमेव भवति तथात्वे न भविष्यसि वस्मा-
देहादेकपाधेजडात्त्वमात्मा व्यतिरिक्तः यथा मनसः काष्ठान् देहा-
देहो जायते नास्मेति भाषः ॥ ३ ॥

जन्ममरणाद्यवस्थावतो देहादात्मनः पार्थक्यं दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति, स्वप्ने इति । नहि स्वस्य शिरच्छेदं स्वयं पश्येत् अत आत्मा
ततः पृथगेव न दृष्टा तथैव जागरेपि तस्मात्पृथग्भूत एव आत्मनो
देहस्य पञ्चबादिपश्यति ततो हेतोरत्मा भजो जन्मरहितः
अमरो मृत्युरहितश्च ॥ ४ ॥

भीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अत्रेह बोध्यं निष्कामकर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणः भगवद्वि-
षयकं ज्ञानं ततो भगवद्भक्तिं तदनन्तरमत्र ब्रह्मममनुते इतिभूते
अरमकलेवरे एव भगवन्ने ध्याने प्राप्नोति अरमकलेवरस्यागान-
न्तरं च भगवद्भक्त्यैव भगवद्भावापत्तिरक्षयं मोक्षे प्राप्नोति
मुमुक्षुः इति श्रीमुखनेत्रोक्तम्—

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां भयो विधिरस्य ।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचित्” ॥

इति “भक्तियोगेन मन्त्रिणां मज्जावायोपपद्यते” तत्र देहत्यागानन्तरं
मत्स्या भगवद्भावापत्तिः पट्टाध्याये राज्ञः स्फूर्तीभविष्यति इहलोक-
साधनबलेन निर्मयः सन् अस्मिन्कलेवरे एव भीकृष्णं
परमात्मानं प्राप्नुहीत्याह राजानं प्रति भगवान् शुकः—
अत्रेति अत्रास्मिन् महापुराणे हरिः स्नानन्यमकलेवरे वयस्ये
भगवान् आभाषिकपदेऽश्वमेसपन्नः यस्य प्रसादजः ब्रह्मा
कुरुभ क्रोधसमुद्भवः सर्वेश्वरः स्मृतानतिशयशून्य इत्यर्थः
विश्वात्मा जेतनाचेतनश्चोत्तरन्तरं वक्ष्यमाणयोः समुदायभूतस्य
आत्मा कारणं यद्विज्ञानं सर्वमात्मानात्मस्वरूपादिकं
विज्ञातं भवति सः भगवान् भीकृष्णः अभीक्ष्णं पुनः पुनः
नवमिहलक्ष्यैः साक्षात् अनुवर्षते ॥ १ ॥

तत्त्वेषां भूतत्वं परमात्मानं यज्ज्ञा तद्विषयकज्ञानभक्ति
बलेन तमेव परमात्मानं ध्यानेन प्राप्नुहि तथाभूतं त्वां सर्वस्य
तु का कथा मृत्यवोपि धर्षयितुं न शक्नुवन्तीत्याह—तवास्तिवति
साधनेनेभिः । तुशब्दः प्राप्तविषयस्य राज्ञः भविष्यदर्थो वैलक्षण्यं
सूचयति इमामनादितः प्रवृत्तामात्मानात्माऽविषेकरूपां मृत

प्रवृत्तस्मरणायायेन विवेके जातेपि संस्कारवशात्प्रवृत्तिर्ना
मरिष्ये इति पशुबुद्धिमत्त्वमिति अहि स्वज सगिहरायेः । आत्मानात्म-
विवेकं पूर्वैव तानावधानेपुनरिहमनुस्मारयति प्रागभूत्वा भविष्य-
मानः न जातः नापि देहवत् न कुरुवसि मरिष्यसि ॥ २ ॥

किञ्च भूत्वा उत्पद्य बीजाङ्कुरवत् पुनर्पौत्रादिकपवाह त्वं
न भविष्यसि यतः यथा दाहस्तत्प्रकाशकः अनिष्टो व्यति-
रिक्तः तथा देहेन्द्रियमनोबुद्धिमायादिऽयस्तेषां प्रकाशकत्वं
व्यतिरिक्तोसि अथमर्थे आत्मा ऽधिकारी पुनर्पौत्रादिकपेयं न भक्ति-
यते किन्वात्माधिष्ठितो देह एव भिक्तियते “मज्जादङ्गात् सम्भ-
वसि इत्याहमिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः
शतम्” इतिभूते ॥ ३ ॥

देहादेर्व्यतिरिक्तत्वमेवाह—स्वप्ने इति । स्वप्ने यथा आत्मनः
स्वाप्नदेहात्पृथग्भूत एव शिरच्छेदं स्वयं पश्यति एवं जागरेपि
देहात्पृथग्भूत एव आत्मनो यो देहस्तस्य पञ्चबादि पश्यति
ततो हेतोरत्मा भजो जन्मशून्य अमरो मृत्युवर्जितश्च ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

भीशुकउवाच ।

भी शुकदेवजी बोले, कि—इस भागवत संहिता में निर-
न्तर विश्वात्मा भगवान् भी हरि का वयान किया है जिस
परमात्मा के दर्प से भीमद्वारा जी उत्पन्न हुए, और जिन के
क्रोधसे सब संहार करने वाले भीरुदेव उत्पन्न हुए
हैं ॥ १ ॥

हे राजन् ! तुम तो अब “ मैं मरुंगा ” इस पशु बुद्धि
को छोड़ दो । जैसे यह देह पहिले कभी न हुआ रहा,
और अब उत्पन्न मया है, और नष्ट होजायगा, इसी
तरह तू अर्थात् मेरा आत्मा न कभी पहिले उत्पन्न हुआ
न अब उत्पन्न हुआ है, और न अब कभी नष्ट होवेगा ॥ २ ॥

हे राजन् ! तुम पुत्र पौत्रादि रूप नाबे होकर बीजाङ्कुर
की तरह जैसे बीज से अङ्कुर होता है ऐसे नहीं उत्पन्न
होगा, तुमना देहादिक से व्यतिरिक्त हो, जैसे—काष्ठ से
अग्नि पृथक् है कुछ उत्पन्नही होता है इसी प्रकार देहसे
देहही उत्पन्न होता है आत्मा नहीं ॥ ३ ॥

आत्मा तो देहसे भिन्नही है जैसे प्राणी स्वप्न समय में
अपने स्वप्न देहका शिर छेदन मरणा आपही देखता है तो
देखते बाबा मरने वाले से अर्थ है । इसी प्रकार इस विश्व
मान देह से भी आत्मा अर्थ है, क्योंकि ? जिसहेतु से इस
देह काभी मरणादिक यह देखता है तिसी हेतुसे देह जन्म
मरणा बाबा है और अजन्मा आत्मा अजर अमर है ॥ ४ ॥

घटे भिन्ने यथाऽऽकाश आकाशः स्याद्यथापुरा ।
 एवं देहे मृते जीवो ब्रह्मसम्पद्यते पुनः ॥ ५ ॥
 मनः सृजति वै देहान् गुणान् कर्माणि चाऽऽत्मनः ।
 तन्मनः सृजत मायां ततो जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥
 स्नेहाभिष्ठानवर्त्यग्रिसंयोगो यावदीयते ।
 ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवः ।
 रजःसत्त्वतमोवृत्त्या जायतेऽथ विनश्यति ॥ ७ ॥
 न तत्राऽऽत्मा स्वयञ्ज्योतिर्यो व्यक्ताव्यक्तयोः परः ।
 आकाश इव चाधारो ध्रुवोऽनन्तोपमस्ततः ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषाणंदीपिका ।

यस्माद्देहोपाधिकोऽयमात्मनो जन्मादि संसारमस्तस्मादु-
 पाधिकोऽयमिति सहस्रान्तमाह-घट इति । यथा पुरा
 घटोपाधेः पूर्वमिव पुनर्घटे भिन्ने तदन्तर्वर्त्यवकाश आकाश एव
 स्याद्यथा एवं देहे मृते तत्त्वज्ञानेन जीने सति ॥ ५ ॥

ज्ञानेन ख्ये भाषावतुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधिसम्बन्ध-
 प्रकारमाह-मन इति । मन आत्मनो देहादिन्सृजति तच्च
 मनो मायां सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुदायाजीवस्य संसृ-
 तिते स्वतः ॥ ६ ॥

यस्मादुपाधिवन्धनो जीवस्य संसारोऽनन्तज्ञाशे जीवस्य
 गच्छन्तात्यंतदेव सहस्रान्तमाह, साज्ज्ञेन स्नेहेति । दीपस्य ज्योतिर्यो
 दपित्वं ज्वालारूपः परिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदभिष्ठान-
 स्थानीयं मनः वर्तित्स्थानीयो देहः अग्निसंयोगस्थानीयश्चेतस्या-
 ध्यात्मः दीपस्थानीयः संसार इति योजयम् देहकृतः देहनि-
 बन्धनः पञ्चा, देहकृतो मनसो न त्वात्मनः ॥ ७ ॥

अतो दीपवत्संसार एव नश्यते न त्वात्मा ज्योतिर्वाह्यत्वाद्,
 जेति । ननु, तत्र प्रतीयमान आत्मा कुतः इत्यतमाह, य इति । व्यक्ता
 व्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परोऽन्धः यतः स्वयञ्ज्योतिः परत्वे
 प्रपञ्चयति, अकाश इति । आधारो देहादेः प्रपञ्चस्य ध्रुवो निर्वि-
 कारः नास्त्वन्त उपमा च यस्य सोऽनन्तोऽहमः ततो विभुः ॥ ८ ॥

भीमवर्धनसूक्तिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

यथा पुरास्यात् निरुपाधिकः स्यात् एनं जीवो ब्रह्म सम्प-
 द्यते परिशुष्यायस्यां भवतीत्यर्थः । ब्रह्मशब्दोऽत्र मुक्तारमवाची
 "ब्रह्मभूयाय कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इति प्रयोगात् ॥ ५ ॥

मनः सृजतीति मनसो देहादिमृष्टिहेतुस्य पुण्यपापद्वारे-
 त्याह-कर्माणि चेति । माया प्रकृतिः ॥ ६ ॥

एवं देहकृतो भव इति कर्मोत्पत्त्येव देहादिपादिको
 भवति इत्यर्थः । रजः सत्त्वं तमोवृत्त्या गुणत्रयसंसर्गादात्मनो
 जन्ममरणादिः स्रतस्तु तद्विषयस्यो नित्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

परो जीवादन्यः ॥ ८ ॥

भीमदीरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्त्वेवं ततः किमित्यत्रैवंविधविवेकयुक्तस्य मुक्तिरेव
 स्यादित्याह-घट इति । यथाऽऽकाशः घटोपहिताकाशः घटे भिन्ने
 सति यथापुराऽऽकाशः स्यात्पूर्ववन्निरुपाधिक आकाशः स्यादेवं
 जीवोऽपि देह मृते परमात्मोपासनया निरवशेषं प्रकृतिसम्बन्ध-
 विगमे सति ब्रह्मसम्पद्यते सगुणावस्थां भवतीत्यर्थः । ब्रह्म
 शब्दोऽत्र मुक्तारमवाची "ब्रह्मभूयाय कल्पते, ब्रह्मणोऽपि प्रतिष्ठा-
 हम्" इति प्रयोगात् ॥ ५ ॥

कथमनादिवन्धस्य निवृत्तिरित्यत्रोपाधिकत्वादित्यमिदमेव तमु-
 पपादयति-मन इति । गुणान् सर्ववादगुणमयानात्मनो जीवस्य
 देहान् सृजति मनसो देहसृष्टिहेतुत्वं पुण्यपापद्वारेत्याह, कर्माणीति ।
 तन्मनः कर्म मायां सृजति ततो माया मनो देहकर्मस्य
 जीवस्य संसृतिर्भवति ॥ ६ ॥

एतदेव सहस्रान्तमुपपादयति।साज्ज्ञेन स्नेहेति।दीपस्य ज्योतिः
 दीपत्वं ज्वालारूपपरिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदभिष्ठान-
 स्थानीयं मनः वर्तित्स्थानीयो देहः अग्निसंयोगस्थानीयो देहा-
 रमाभिमानः दीपस्थानीयः संसारः इति योजयम् एवमन्धः संसारः
 देहकृतः कर्मोत्पत्त्येव देहादिपादिकोऽयमिति । अतो रजःसत्त्वं
 तमोवृत्त्या गुणत्रयसंसर्गादुपाधिरात्मनो जन्ममरणादि स्रतस्तु
 तद्विषयोऽस्तात्यर्थः । तदेवाह नेति तत्र देहे जायमाने नश्यति
 च सत्यात्मानं जायते न नश्यति च तत्र हेतुः व्यक्ताव्यक्तयोः
 परः व्यक्तं शरीरमव्यक्तं मूलप्रकृतिः तादृशं परोऽन्धः तत्र
 हेतुः स्वयञ्ज्योतिः स्वयम्प्रकाशः विजातीयत्वादिति भावः ॥७॥८॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतगदरक्षावली ।

अधुना प्रसङ्गात्सामान्याविशेषमरणावस्थामाह-घट इति ।
 घटे भिन्ने कपाळीभूते घटाकारपरिमितो घटाकाशो नीचिमा-
 कारवदित्याकाशः स्यात्पुरा यथा तथेत्यर्थः । एव देहे मृते
 सति जीवः संसारी ब्रह्मतरव यथा कर्मस्वर्गनरकादिकं सम्प-
 द्यते घटास्तस्यमहाकाशेकदेशे बहिःस्थव्याप्ताकाशो भवति

भीमद्विधव्यवहारीयं कृतपदपरमावली ।

यथा तथा पुरा जीवः मायाधारकः परमात्माभ्यामी प्रह-
लात्कल्पमाप्नोति घटाभ्यन्तर्गतभूताकाशः पुरा यथा महाका-
शाधीनः पञ्चादपि तदधीनतामापद्यते तथा चरमदेहास्तच्छि-
द्यरीरे मृते नष्टे जीवो मुक्तियोग्यः । आत्मा परं उच्यतेः सम्प-
द्यते अवसथो "महाकाशो बहिःस्थश्च घटाद्यन्तस्थ एव च" इति
तत्त्वसंहितावचनादवगन्तव्य इति प्रह्लादं मोक्षं पुनरावृत्तिमुच्यं
वा ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण संसारावस्थामाह-मन इति । आत्मनो जीवस्य
मनः सूरनरादिदेहागुणात्मकाणि मावृत्तिहेतुभूतानि पुण्य
पापकल्याणानि च सृजति आपादयति शब्दादिविषयात्मक-
हेतुभूतानि वा एवमिदं मनः सत् किं तत्राह, तदिति । माया
इत्युक्तिः तस्मिन् इत्यादि सृजति इत्यात्मनेपदप्रयोगेण
ब्रह्मिष्ठं मन इति सूचयति ततो जडमनसा जीवस्य
सारां वसेत इति शेषः ॥ ६ ॥

किञ्चत्तं काळं जन्मात्मकः संसार इति तत्राह-स्नेहेति ।
।वद्यावन्तं काळं तैलादिस्नेहद्रव्याधिष्ठानस्थितवर्त्यग्निसंयोग-
भावात्तावन्तं काळं दीपस्य दीपत्वं प्रकाशसामर्थ्यम् एवं देह-
तो देहादिकर्मनिमित्तकतो भव इत्यन्वयः । तैलाद्यभावेन
वा दीपादेः शुष्कता एवं जीवस्यापि देहाद्यभावेन शून्यत्व-
।यातमत्राह, रज इति । मनसा रज आदिगुणोपजीवनेन देहा-
।वते (१) इत्यादि ॥ ७ ॥

तत्र तस्यामवस्थायामपि योऽव्यक्ताव्यक्तयोर्देहप्रकृतयोः परो
।वक्ष्यः स आत्मा जीवो न जायते न वृद्धते न नश्यति
न? इत्युच्यतेति तान्तामा इदानीमुपास्तिप्रकारं विप्रश्ने, आकाश
ते । आकाशवत्ततो व्याप्तो ध्रुवाधारो नित्याधारो ध्रुवो नित्यश्च
। नामासितः तत्तद्वस्तुपरिमाणपरिमितिश्च ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

देह इति देहद्रव्यम् इत्यर्थः । प्रह्लादस्य सम्पद्यते यथायथं
।नोति ॥ ५ ॥

मायादीनां स्रष्टृत्वं च किञ्चित्तुल्यत्वात् ॥ ६ ॥
। दीपस्य उच्यतेति दीपत्वं स्नेहाद्यधिष्ठानत्वेन विकारित्व-
। यः । ततस्तस्मात् स्वयञ्ज्योतिरादिरूपत्वादनन्तोपमः
। तमसद्वयः "सहस्रो जलायौ" इति श्रुतेः ॥ ७-८ ॥

भीमद्विधनायकवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

। देहात्मनो विह्वलरीराध्यामो वृजरा यः ज्ञानं सति निव-
। इत्यत्रैकात्म्यादिनां दृष्टान्तमाह-घट इति । भिन्ने विहीनो
। दुरेति घटोत्पत्तेः पूर्वं यथा महतिवाकाशस्तथैव घटे मग्न-
। यः । एवं देहे मृते ज्ञानेन जीनं सति अप्रकटोर्ध्वं यथा जीवात्मा
। परमात्मापि तावुमावपि देहावृत्तौ दृश्यते विह्वलसं सत्य-
। पे मुक्तौ स्वातामिति कथं नोच्यते तत्र परमात्मन आव-
। काकजवेपि नास्तीति सदृष्टान्तमाह, घट इति । यथा पुरेति
। (१) पश्यते नश्यति चेत्यादिशब्दायः ।

[१६]

घटे वर्त्तमानेऽपि आकाश एव यथा मनाहृतस्तथैव घटे मग्न-
। पीत्यर्थः । आकाशस्य घटाभ्यन्तर्हिमेत्येव वर्त्तमानत्वात् आकाशं
। घटः कथमावृणोति इति भावः । एवं देहे मृते वर्त्तमानेपि
। मजीवो जीवभिन्नः परमात्मा प्रह्लादसंज्ञावापकः सञ्जय सम्पद्यते
। विराजते ॥ ५ ॥

ज्ञानेन ज्ञय सम्भावयितुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधि-
। सम्बन्धकारमाह-मन आत्मनो देहादीन् सृजति वदुक्तं "वतो
। यतो जायति देवचोदितं मनोविकारात्मकम्" इत्यादि तच्च मनो
। माया सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुदायात् ॥ ६ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमाह-साज्ज्ञेन स्नेहेति दीपस्य उच्यतेति यः दीपस्य
। उवाचारूपः परिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठानस्या-
। नीचं मनः वर्त्तस्थानीयो देहः अप्रिसंयोगस्थानीयश्चैतस्याध्यासः
। दीपस्थानीयः संसार इति योऽत्र देहकृतो देहसंयोगनिबन्ध-
। नोयं भवः संसारः ॥ ७ ॥

अतो दीपवत् संसार एव तद्वति न तस्यामा उच्यते-
। चेदित्याह-नेति । ननु तत्र प्रतीयमान आत्मा कुतः ? इत्यत आह य
। इति व्यक्ताव्यक्तयोः परः स्थूलसूक्ष्मदेहाध्यामस्य यतः स्व-
। ऽज्योतिः त एव हेतोः आधारो देहस्य प्रपञ्चस्य ध्रुवो निर्वि-
। कारः तात्पर्यतः उपमा च वक्ष्ये योऽनन्तोपमः पञ्च यः अलु
। व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः परः कारणरूपः परमात्मा
। सतु आकाश एव सर्वाधार इत्यादि ॥ ८ ॥

भीमच्छाकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतन्भूतामात्मनविवेकेन मागवतः प्रथमं निर्वन्धनं स्वरूपं
। प्राप्नोति पुनः प्रह्लादसम्पद्यतेत्याह-घट इति । घटे भिन्नं सति तदाहृतः
। आकाशः यथा पुरा मनाहृतः आकाशः तथैव स्वात् एवं
। देहे मृते अप्र देहशब्देन तत्कारणभूता प्रकृतिर्गृह्यते तस्यामु-
। परतायामित्यर्थः ।

"यद्येवापरता देवी माया वैशारदी मतिः ।

सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि खं महीयते" ॥

इत्युक्तत्वात् जीवः स्वात् निरावरणः स्वात् पुनः स एव
। निर्वन्धनो जीवः प्रह्लादसम्पद्यते प्राप्नोति "निरञ्जितः परमं
। साध्यमुपैति" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

प्रकृतौ उपरतायां स्वरूपं सम्पद्यते इत्यं तत्र प्रकृति-
। कृतएव जीवस्य संसार इति हेतुमाह-मन इति । अन्मनः माया
। एव महदादिद्वारा सृजति तदेव स्रष्टावरकं गुणान्
। सकुरूपरूपान् कर्माणि देहांश्च सृजति-

"वतो यतो जायति देवचोदितं मनो विकारात्मपि पञ्चसु ।

गुणेषु मायाचितेषु देहामौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते" ॥

इत्युक्तत्वात् एवं ततो देहशब्देन गृहीतायाः प्रकृतेरेव जीवस्य
। संसृतिः ॥ ६ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमाह-स्नेहेति । स्नेहादीनां संबोगो यावदीवने
। तावदेव दीपस्य दीपस्य संबोगापगमे तु तदभाव एव एवं देह
। कृतो भवः कार्यकारणरूपः प्रकृतिकृतो भवजन्ममरणप्रवाहरूपः
। संसारः ॥ ७ ॥

एवमात्मानमात्मस्थमात्मनेवाऽऽमृतमभ्यो ! ।

बुद्ध्याऽनुमानगर्भिण्या वासुदेवानुचिन्तया ॥ ९ ॥

चादिता विप्रवाक्येन न त्वां वक्ष्यति तत्त्वकः ।

मृत्यवो नोपवक्ष्यन्ति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरम् ॥ १० ॥

अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।

एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥ ११ ॥

दशन्तं तत्त्वकं पादं लेलिहानं विपाननैः ।

न द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

स च देहः प्रकृतिरेव मनुष्यवेषति देगादिशरीराकारेण रजः-
सत्त्वतमोक्षत्वा जायते विनश्यति च मायामोहितो जीवस्त्वहा-
नात् जानीहि मरिष्ये इति मर्यते वस्तुतस्तु यः तत्र मनुष्यादि-
शरीरे आत्मा जीवः स न जायते न विनश्यति मनुष्यादिदेह-
स्तत्प्रकाशः स स्वयङ्मयः यतो व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः
शरीरप्रकृत्योः परः ताडयामन्यः आकाश इव महद्व्यात् आधारः
देहादिधारकत्वात् भूतो नित्यस्ततो हेतोरनन्त आद्यतनशून्यः
अव्ययः अविकारी ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

अस्तु, देह से आत्मा भिन्नहोना तिससे क्या हुआ, तहाँ
कहते हैं कि—इसप्रकार के भेदज्ञानवाले विवेकी मुक्त हो
जाता है, जैसे कि—घट के भीतर का आकाश घट के
फूटने पर निरुपाधिक आकाश हो जाता है, इसी प्रकार
परमात्मा की उपासना से अपुनर्मायी देह सम्बन्ध नष्ट होने
पर अर्थात् प्रकृति सम्बन्ध छूटने पर वह जीव ब्रह्म हो जाता
है, अर्थात् जीव मुक्त हो जाता है इस जगह ब्रह्म शब्द
मुक्त का वाचक है जैसे, कि—“ब्रह्म भूवाय कल्पते, ब्रह्मणा
हि प्रतिष्ठा इहम्”, इन प्रमाणों में है ॥ ५ ॥

सत्त्वादि गुण्य सब देहों को मन सृजता है, और अपने
कर्मों को सृजता है, और उस मन को माया जो प्रकृति
है वह सृजती है, तिन माया मन देह और कर्मों से इस
जीव को संसार होता है ॥ ६ ॥

जब तक तैलके आधार दीपक में बत्ती और अग्नि का
संयोग रहता है, तबही तक दीपक में दीपपना है, इसी
प्रकार यह देह ऊत संसार है, इहाँ पर तैल के ठिकाने
पर देह है, अग्नि संयोग के ठिकाने हर देहात्माभिमान
है, दीपक के ठिकाने पर वह संसार है। इस प्रकार जब तक
वह कर्मरन्ध्र देह की प्राप्ति होती रहती है तबही तक संसार
है इसीसे तीनों गुणों का सम्बन्ध रूप उपाधि से आत्मा
का जन्म मरणादिक है अतः तो आत्मा जन्ममरणादिक

से रहित है गुणत्रय के सम्बन्ध ही से जन्म होता है और मर-
ता है ॥ ७ ॥

इस प्रकार देहके उत्पन्न होनेपर और नष्ट होने पर आत्मा
न उत्पन्न होता है न नष्ट होता है, क्योंकि ? वह, अर्थात्
शरीर और अव्यक्त मूल प्रकृति इन दोनों में अव्यक्त है।
अव्यक्त कथो है, कि—आत्मा तो स्वयं उच्यते अर्थात् स्वयं
प्रकाश है, और शरीर प्रकृति ये दोनों नहीं है। इसमें इच्छास्त
यह है, कि—जैसे घटादि उपाधि का आधार आकाश है
उसी तरह यह आत्मा शरीरका धारक है, स्थिर है, अनन्त
ह अतएव अव्यय अर्थात् स्वरूप से ही विकार रहित
है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

अनस्त्वमेवं चिन्तयेत्वाह—एवमिति । आत्मस्थं देहाद्युपाधि
विश्रुतम् आमुष्म निवारय अनुमानगर्भिण्या द्रष्टृदृष्टाभ्य-
व्यतिरेकयुक्तया ॥ ९ ॥

एव च सति त्वां तत्त्वको न दददित्याह—चोदित इति
तत्र हेतवः मृत्यव इति मृत्युहेतवः ॥ १० ॥

विमशंप्रकारं दर्शयन्तत्त्वकादर्शनं दर्शयन्ति—आकाशम् । योऽ-
स ब्रह्मैव यद्ब्रह्म तदहमेवेति समीक्षन् तत्राह ब्रह्मति भाव-
नया जीवस्य शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माहमिति भावनया च ब्रह्मण्य-
पारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीति व्यतिहारो दर्शितः निष्कले निरुपाधि
आत्मानि ब्रह्मणि ॥ ११ ॥

विषयुक्तैरानन्देदंशन्तं प्रसन्नं तत्त्वकम् लेलिहानं सर्पम् बह-
लेलिहानं जिह्वाभिरोद्यमानं सनिषेधमास्त्राद्व्यस्तम् आत्मना
पृथक् ॥ १२ ॥

श्रीसुबोधनसूरिकृतशुक्लपक्षीवम् ।

परमात्मानं जीवम् आत्मस्थं परमात्मस्थम् ॥ ९ ॥

न त्वां वक्ष्यति तव दाहवेदना मविष्यतीत्यर्थः । मृत्यव इति
ईश्वरो मृत्युः मृत्युं तं यथा मृत्युर्ध्वजति एवं तत्त्वकानां
नेत्यर्थः ॥ १० ॥

आसुदधौनुरिकतमुकपक्षीयम् ।

ब्रह्ममिति च नात्ययेभेदेन विशेषप्रधानो
विशेषप्रधानस्य निर्देशभेदः परं पद परमात्मनः
॥ ११ ॥

न प्रत्यक्षीयं भगवत्स्त्वत्वाद्भूतत्वमतया दुःखादिदुःखतमस्य
वैश्वस्यस्यैव ॥ १२ ॥ १३ ॥

आत्मज्ञोराधवाच्यं कृतमागतचन्द्रादिप्रका ।

ननु दृष्टान्तः—आकाश इवेति । यथा घटाद्युपाधिराकाशः परस्त-
द्व्याधारः देहस्य धारकः जन्यतः स्वभावोऽपरिच्छिन्नः
अद्वयः स्वरूपतो विकाररहितः ततः किमत आह—एवविध-
मिति । एवंविधमात्मस्य परमात्मस्य देहस्य वा आत्मानस्य
आत्मनोवा मृश विचार्य प्रत्यक्षत्वादात्मनैवभूयः ॥ २ ॥

बुद्धयति—मनुमानगमिण्या अनुमीयतेनेन सूक्ष्मार्थम् इत्य-
नुमानं शास्त्र तद्वगमिण्या शास्त्रजम्बहानयुक्तवत्यर्थः । यद्यथा
आत्मविमर्शनात्मिकत्वावासुदेनानुचितत्वा वासुदेनानुचितत्वरूपवा
बुद्ध्या वा उपलक्षितं त्वां विप्रवाक्यन प्रचादिनापि तत्त्वकः
न चक्षति न च वेदति न जनायमान इत्यर्थः मृश इति ।
इत्येतो हि मृशानां मृशरूपत मृशः मृशहेतवः न धर्यात
एवं तद्भावमपीत्यभिप्रायः ॥ १० ॥

अहमितीति ब्रह्ममिति ब्रह्माहमिति च तात्पर्यभेदेन विशेषप्रधानो
विशेषप्रधानस्य निर्देशभेदः परं धाम परम पदमिति च ब्रह्म-
विशेषणं परमं पदं प्राप्य एवमित्यर्थं समीक्षन् चन्द्राद्यः निष्कलं
प्राकृतशरीररहितं आत्मानं परमात्मन्यात्मानं प्रत्यगात्मान-
मात्राय परमात्मनोपनैकरत्नं व्याप्येत्यर्थः । यद्वा, अनादि
मात्रा विद्यया जानदेहात्म बुद्ध्यामभूतानजम्बरुप राजानं
नित्यं भीमगच्छेत्तुपात्मानं देहद्वयविलक्षणं गुणत्रया-
तीतं जडविलक्षणं सदैव चेतनं नित्यं सदा परमात्मस्वरूपाधीन-
स्वत्वात्स्वरूपं निश्चिन्त्युपदिशति—अहं ब्रह्मादिना । धाम निरु-
पाधिकचेतनं प्रकाशबुद्धं तेजोमयं उद्योतिस्वरूपं परमं भेदं
जडविलक्षणं भूत एव जडवर्गादिभेदमपि पद स्वरूपं
वक्ष्य तत्त्वं अहम् अहन्तत्वं जीवस्वरूपं ब्रह्मपरं प्रधानं भेदं
मात्रं पृथक् सत्त्वं वक्ष्य तत्त्वं अहम् एव ब्रह्माहं ब्रह्मणः अहं
ब्रह्माहं तद्व्ययः परमात्मनः शेषिण एवाह शेषो नाश्वस्य तादि-
तरस्य स्वदेहापि चेतनाचेतनस्य * शेषकत्वादिति तदभिप्रायः
अहम् च शेषी ब्रह्मेव परमात्मैव नाश्वः । तथा सति सर्वेषां
शेषिण एव स्युः मनो न शेषस्य शेषीति भूतानेक एव
शेषी वर्णितः “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नास्ति किञ्चन”
“न तत्तममभ्यास्यधिकम् दृश्यते” इत्यादि भूतिः । “न त्वत्समो-
स्त्वद्व्यधिकः कुतोऽयम्” इत्यादि भीगीतोपनिषत्सु च शेषी
एक एव भीमकारावयः शेषास्तु बहव एवेति सर्वशेषिणो
नियन्तुः आकाश शेषभूतैस्सदैव पावनीयेति सूक्ष्मदशाश्वधार-
णीवः । अन्यथा शेषस्वरूपमेव न सिद्ध्यतीति दिक् एवञ्च सर्वस्य

* शेषस्य शेषो न भवति शेषिण एव शेषो भवति न
शेषस्य शेषः इति रहस्यामिति दिक् ।

शेषी परब्रह्मभीमकारावय एव नाश्व इति यथा राज-
पुरुष इत्यादौ बहोसमाससादृशपुरुषत्वाभावात् प्रसिद्धं तत्र
भेदवादिनः आस्ता एवेति परब्रह्मपराधीनमतादृशस्वरूपं जीव-
तरं वस्तुमिदं स्वरूपे निष्कलं आत्मानं जीवस्वरूपे आत्मान-
मन्तर्वात्मिण्यं परमात्मानं भीमकारावयं निजस्वामिने श्रीरमा-
नाथं निजनाथं (परमात्मस्वरूपे वा आत्मानं इवाप्य शेषभूतं)
समीक्षन् स्वस्वकं पदम् । नित्यस्वामिमेवकमावेन स्वस्वगात्रो-
कम् । ध्यानेन दशा प्रत्यक्षमिव कुर्वन् विद्वांसश्चावेराश्व-
हानानुरागमक्तिनयनः प्रत्यक्षमेव कुर्वन्त्यहं जडदेहादिनिष्क-
ल्यो निगुणः शुद्धो मुक्तस्वरूपविद्यारमाप्यहं न स्वयं ब्रह्मा-
ब्रह्माहमात्म किन्तु स्वयं ब्रह्मणः सर्वशेषिणः श्रीस्वामिनो
दाम एवाहमस्मि इति सत्त्वं भूतिशास्त्रार्थसारोचयः । एता-
दृशाद्यपूर्वकं भीमगच्छानानुरागो एवं देहं दृश्यन् देहं दृष्टान्तं
तत्त्वकं दृष्टुं सूक्ष्मञ्च शरीरमुभयदेहात्पादकमविद्याप्रधानादिकं
सर्वं जगद्विभवं च तन्नाशदिकं कालं च न दृश्यमानेन
भीमगच्छानुरागेन किमपि न वेत्त्यास परमात्मानमत्र नित्य-
मात्मस्वरूपार्थमिदं परमात्मनि इवापके श्रीस्वामिनि वा निष्क-
ल्योऽप्यहं सदा शेषरूपं निजस्वरूपं स्वस्वगात्रोऽविश्वसीति
सर्वमङ्गलमतपद्यम् ॥ ११ ॥

दृष्टान्तमिति । विषयकैराननेमुखैर्बलिहानमास्त्रादयमानं दृष्टान्तं
च तत्त्वकमात्मनः परमात्मनः पृथक्सिद्ध शरीरं विभवं च न दृश्यमानं
भगवत्स्मृत्याहुदे ममत्तया दुःखादिदुःखतमस्य वैश्वस्य-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

एवंविधमाहात्म्योपेतमात्मस्य स्वरूपकृद्दृष्टान्तव्यवसायमात्रं पर-
मात्मानमात्मनैव सर्वप्रयत्नेनामृश स्वर्गाग्न्यायौपास्त्र प्रभो
इत्युपासनासामर्थ्यमाह—तुमंगगात्रोपदृष्टस्य मम देहस्यापि मोक्षो-
नास्तीति न चित्तयेवाशयेताह, बुद्धयति । आत्मा स्वस्वतर-
हृत्तिर्यानाकाशनिष्यनिष्ठाधिकरणं मेयत्वात्प्रमर्शति वेदः
स्वस्वतरहृत्तिर्यानाकाशनिष्यनिष्ठाधिकरणं मेयत्वात् घटवद्विष-
नुमानगमिण्या वासुदेनानुचितत्वा हरर्निरन्तरसमुपासनया वर्त-
मानं त्वाम् ॥ २ ॥

विप्रकुमारवाक्येन ज्ञेयितः प्रेरितस्तत्त्वको न चक्षति बह-
द्वोपं नापादनीत्यन्वयः । मृशानां मारकाणां मृशं मारकम् इत्यन्तरम्
उप समीपे स्थितं मृशं न सर्वमिति त्वां न प्राप्नुवति ॥ १० ॥

दृशद्वोषारूपशेन प्रकारान्तरेणोपायमाह—अहमिति । न दृश्यत
इत्यहं न ह्रियत इति वा कदापि न जहाति स्वशक्तिमिति
वा एतं विश्वमिदं विहाय कदापि न तिष्ठत्यस्मात्तद्व्यादि-
त्यर्थः उपासनाफलमाह—एवमिति । एवंविधस्वरूपं निष्कलं
आत्मानं परमात्मानं समाधातुं संयुज्य समीक्ष्य स्वस्वकं
व्यापन् ॥ ११ ॥

विषयकाननेः पदे दृष्टान्तं तत्त्वकं बलिहानं सर्वं न
दृश्यसि इतरसर्ववदिति शेषः आत्मानो हरेः पृथक् ज्ञातव्येव
स्थितं विश्वं शरीरं च न पश्यसौख्यवः ॥ १२ ॥

भीमजीकदेवामिहकृतकमसम्भवं ।

पूर्वोक्तानिदेवैर्नोपदिशति—एवमिति । आत्मानमन्त-
मगवद्वैतार्थेदेवात्मकम् आत्मना जीवकूपेण सहारम्भकं
बुद्ध्यांशुय कीदृशं पूर्वोक्तानुमानगमियं तथा वासुदेव-
स्यानुगतचित्ता यस्यां तथा ॥ ६ ॥

तथा पूर्वोक्तकपं यतो मूल्यव इति ॥ १० ॥

कुतोऽहमीश्वरः तदेकपात्रिस्वामिमानेन तच्छक्त्येव स्वशक्त्य-
मिमानेन वा तद्भेदाभिमानादित्याह—अहं ब्रह्माति युग्मकेन ।
निष्कले मायातीते आत्मानि ब्रह्माणि आधाय निवेद्य आत्मनः
पृथक् ब्रह्मरूपं विश्वं च तत्र द्रष्टव्येति किमुत तदपकारेण
आपकारम् भव्यस इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिनकृतसारायेदर्शनी ।

आत्मक्यं देहाद्युपधिष्ठितम् आत्मना मनसा आमुश विचा-
रय बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन यदात्मनोऽनुमानं तदेव गम्यन्-
त्युक्त्वा बुद्ध्या साध्यवसावत्त्वा सह वासुदेवस्यानुचित्ता यस्यां
तथा त्वामात्मानं देहापृथग्भूतं तक्षकस्य का वातो स्वयं
मूल्यबोऽपि मूर्तिमन्तः पक्षे ईश्वरम् उपाधमुक्तत्वाद्देहाद्यपर-
तन्त्रं मृत्युना भक्त्यन्तरायाणां मृत्युं नाशयितुं त्वां प्राप्य
भक्त्यन्तराया ब्रह्मशापाद्य एव वैयर्थ्यादपि एव बभूवु
रित्यर्थः ॥ ९—१० ॥

विमर्शप्रकारं दर्शयन् तत्तत्कादृशेन दर्शयति—आत्मना योऽहं
स ब्रह्मैव ब्रह्मैवाहं न संसारिणि भावनया शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माह-
मिति अहमेव ब्रह्मेति भावनया च ब्रह्मणः पारोक्ष्यानवृत्तिर्भवे-
तीति व्यतिहारो दर्शितः निष्कले निरुपाधो आत्मानि ब्रह्माणि
पक्षे अहं धाम सृष्टवोपमस्य परमेश्वरस्य त्विदं कणाक्षिकण
एवेत्यर्थः । गृहदेहत्विद् पभावा धामानि” इत्यमरः कीदृशं ब्रह्म
परं “नारायणपरो विप्रः” इतिवत् ब्रह्मोपासकमित्यर्थः । मन
एव ब्रह्माहं ब्रह्मणः परमेश्वरस्यैवाहमिति पट्टितपुरुषः
एवं परमं पदं ब्रह्म स्वरूपं चरणारविन्दं वा समीक्ष्य आत्मानं
स्वम् आत्मनि परमात्मनि कृणो निष्कले निष्को वक्षोऽहङ्कार-
स्तद्वति ॥ ११ ॥

विषाननैर्विषयुक्तेराननैः दृश्यन्तं खेचिहानं जिह्वा-
मिरोष्ठप्राप्तं सनिषेवमास्त्राद्वन्तं तक्षकं न द्रक्ष्यसि नापि-
तेन दृष्टं शरीरं च आत्मनः पृथग्भूतं विश्वं च पक्षे भीकृष्ण-
चरणारविन्दसाक्षात्कारानन्दमूर्च्छां प्राप्तस्त्वं न द्रक्ष्य-
सीति ॥ १२ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तनु, प्रकृतिव्यवस्थितवृत्त्यन्तरं निर्यथ्यतो ब्रह्म प्राप्नोतीति
यदुक्तं तत्प्राप्तये अधुना मया किमनुष्ठेयमत्राह—एवमिति ।
अनुमीयते अनुभवविषयीकियते वेदायंभूतो भगवान् येन
तदनुमानं वेदः तद्वर्तिनया तद्वर्त्यशीलित्वा बुद्ध्या भगवद्विज्ञानेन

मनुचिन्तनसे इत्युक्तं किमनुष्ठेयम् वा आत्मना “इह
ते आत्मात्मायमी” इति कुतश्चिन्तयामास्ये आत्मनि संस्थित-
मात्मना निमित्तेन मनसा एव बोधोपदिष्टम् आमुश विचारय
अत्र “ब्रह्मत्वमहमुते” इतिभूत्युक्तं ब्रह्मत्वानुदीति भावः । प्रमो-
इति सम्बोधनं उक्तार्थं द्योतयति ॥ ६ ॥

एवं कुर्वाणं त्वां न कोपि धर्मेविषयतयाह—बोद्धित इति ।
ईश्वरं समर्थम् ॥ १० ॥

तनु, येन सम्बन्धेन स विमर्शनीयः स सम्बन्धो मयता
वक्तव्य इत्यतः “आत्मेतित्पगच्छन्ति प्राहवन्ति च” (४।१।३)
इति सूत्रकारोक्तम् वेदवेद्ययोस्तादात्म्यसम्बन्धमाह—
अहमिति । अहमशुस्वरूपः जीवः “अणुर्ह्येव आत्मा” एव
परस्वांशः “ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” इति भूति-
स्मृतिप्रोक्तः । परं पूर्णं ब्रह्मैव अंशस्य स्वरूपतो भिन्नत्वेपि अंशि-
व्यतिरिक्तस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावेन तदभिन्नत्वात् अनेन “द्वितीयाद्वै-
मयं भवति” इति भवशोकादिनिवृत्तिर्जीवस्य भवति परमं पदं ब्रह्म
चाहम् अशितः स्वरूपतोऽनन्तत्वेपि सर्वोत्पत्तेन अंशवियुक्तत्वा-
भावात् अनेन ब्रह्मणः स्वाधि जीवे नित्यप्राप्त्या पारोक्ष्य
निवृत्तिर्भवति एव एव जीवब्रह्मणोः मिश्रामिन्नसम्बन्धः सूत्रकारेण
कार्त्स्न्यकृष्णौबुद्धोऽन्वयिनिश्चयान्तिवा बहुधा प्रतिपादितः सर्वभूति
सङ्कल्पधर्म “अंशो नानाव्यपदेशात् अन्वयाच्चापि दाशकितवादिभ-
मधीयत एकं” इत्यत्र स्वमतत्वेन च दृढीकृतः एवं निष्कले
निर्मले आत्मनि स्वस्मिन् वेतरि आत्मानं वेद्यम् आधाय समी-
चुन् सन्द्धानः तत्तत्कादीन् न द्रक्ष्यमीत्यभिप्रेत्य सम्बन्धः ॥ ११ ॥

खेचिहानं जिह्वामिरोष्ठप्राप्तं सनिषेवमास्त्राद्वन्तं विषयुक्ते-
राननैर्दृश्यन्तं तक्षकम् आत्मनः पृथग्भूतं शरीरं च किं बहुना
विश्वं च न द्रक्ष्यसि परमानन्तादात्म्यं प्राप्तत्वात् ॥ १२ ॥

माया टीका ।

हे प्रमो ! शास्त्रानुसारिणी बुद्धिसे और भीवासुदेवके
मनुचिन्तन से इस प्रकार के शरीरस्य आत्मा को अपने मनही
से विचारो, कि-तुम शरीर हो वा शरीर से भव्य हो ॥ ६ ॥

जब तुम वासुदेवका चित्तमन करोगे तब तुमको विप्र-
वाक्य से प्रेरित वह तक्षक सपे नहीं जखावेगा क्योंकि ?
ईश्वर तो मृत्युको कामी मृत्यु है, मृत्युको के हेतु जोहै वे ईश्वर
को नहीं जखा सके हैं, इसी प्रकार ईश्वर में भावना करने
वालो को भी नहीं जखा सके हैं ॥ १० ॥

अहंशब्दवाच्य जीव जो मैं हूँ सो ब्रह्मपर हूँ अर्थात् ब्रह्म
परायण हूँ और उत्कृष्ट ब्रह्मका धाम अर्थात् निवास हूँ अन्तर्भाव
होकर भगवान् मेरे विषे रहते हैं, अत एव उत्कृष्ट पद नाम
स्वरूपवाला हूँ इसीसे ब्रह्मका मैं हूँ इस प्रकार आत्मा को अच्छी
तरह जानकर प्राकृत शरीर रहित परमात्मा के विषे अपने
आत्माको जबतू जगा देगा अर्थात् मैं परमात्मा का ही एक
अनन्त सेवक हूँ इस प्रकार का जब ध्यान करेगा ॥ ११ ॥

तब विषहरे मुझों से तेरे पाद में डसने वाले सपेको

एतत्ते कथितं तात ! यथाऽऽत्मा पृष्ठवान् नृप ! ।
 हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे ब्रह्मोपदेशो नाम
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

और आत्मा से पृथक् स्थित शरीर और विश्वको तू नहीं
 देखेगा ॥ १३ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

हरेश्चामात्मा त्वं यत्पृष्ठवान् तदेतत्ते कथितम् शिष्यस्य कृता-
 वतापनीक्षणात् पृच्छति, किमिति ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
 भीष्मस्वामिकृतभाष्यटीपिकायां
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमदशमसूरिकृतशुकपञ्चीयम्

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं द्वादशस्कन्धे
 भीमदशमसूरिकृतशुकपञ्चीये
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमद्वीराद्यवाचायुक्तभागवतचन्द्रवार्त्तिका ।

अखिलमहानोत्तरं निगमयति-एतदिति । हे तात ! हे नृप !
 हरेश्चेष्टां प्रति यद्यत्मा त्वं पृष्ठवान् तत्तत्ते तुभ्यं कथितं कृता-
 र्यता परीक्षायै पृच्छति-किं भूय श्रोतुमिच्छसीति । भूयः पुनः ॥ १३ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
 भीमद्वीराद्यवाचायुक्तभागवतचन्द्रवार्त्तिकायां
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अवाप्तरममेयमुपसंहरति-एतदिति । चेष्टेति पाठे सा कथितेति
 शेषः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
 भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 (निजध्वजरीत्या चतुर्थः ॥)

भीमजीविगोस्वामिकृतक्रमसम्भ्रमः ।

खीलाकथैकरसिकस्य तस्य पूर्वोक्ते तू नागिरुचिमाक्षस्य
 शयोपसंहरति-एतत्त इति । ते तुभ्यमेतत् "त्वं तु राजन् मरिष्येति"
 [२७]

इत्यादिना कथितम् । ननु, ममानभीममनुपक्रान्ते च तत् कथं
 कथितं तत्राह-आत्मकस्व चिदात्मनिष्ठस्य मनां वापृष्ठवान्
 परीक्षितोऽस्यात्मज्ञानं जानमास्त नवेति सन्दिग्धं जगतमेवमपि
 यज्जानुमिष्टवानित्यर्थः । अहं त्वन्नानुवर्त्येत इत्यादिनोपक्रान्ते
 भीमगवस्महिमानमेव पुनरपि वर्णयिष्यामीत्याह-हरेरिति ।
 विश्वात्मन इति किं वदयामासः आरुपादिवर्णनेनेति भावः । नन्व-
 स्मिन् प्रकरणे भीमशुकवचोपदेशो भक्तावेव तात्पर्ये ज्ञानं
 वेति सन्दिग्धानं प्रति पुनर्विचार्यते तत्र "अत्रानुवर्त्येतोऽमीत्यहम्"
 इत्याद्युपक्रमे "एतत्ते कथितं तात" इत्याद्युपसंहारेपि तादृशमहिमानं
 पूर्वोक्तखीलाकथाभरणस्यैव प्राधान्यात् ततोऽनुपक्रमोपसंहार-
 निर्दिष्टत्वाच्छ्रवणोपलक्षितभक्तेरवात्रापि प्राधान्यं वस्तु तन्मन्त्रे
 "त्वं तु राजन् मरिष्येति" इत्यादिना ज्ञानापदेशः स च तस्य प्रागेव
 गतावा भक्तिनिष्ठा तस्याः सम्पन्नपि इत्येवंप्रकरणार्थ एव
 एकान्तभक्तेषु भगवता मोक्षवरच्छन्दनस्तत् पूर्वमपि तज्जि-
 ष्ठत्वा खत एव मरणमवपरिहारात् अनन्तरं च भुक्त्वापि
 तज्जानोपदेशो स्वस्य भक्तिनिष्ठत्वा एव स्वयं दर्शयिष्यमाणात्
 तत्र प्राचीना तज्जिष्ठा यथा प्रथमे "कृष्णाङ्गमिसेवामभिमन्त्र-
 मानः" इति "दक्षौ मुकुन्दाङ्गमिमन्त्रयभावः" इत्यादि तज्जिष्ठैव
 तज्जयपरिहारागो यथा तत्राक्षे "द्विजोपसृष्टः कुहकस्तच्छको वा
 दशत्वंलं गावत विष्णुगाथाः" इति तज्जानोपदेशोपलक्षितभक्त्यैव
 तादृशस्मृतिप्रायाः इत्येवंप्रदेशं यथा तत्र तावत्पद्यत्रवेण तदा
 ज्ञानोपदेशो बहु मर्या भयगावच्छाया भक्त्या एव अकृतार्थ-
 मुक्तं चष्टाध्यायारम्भे "सिद्धोऽस्मिन्नुद्गीतोक्तिम्" इत्यादि "नामज्ञान-
 मिदम्भान्ने" इत्यादि "पुण्यसंहिताम्" इत्यादि पुनश्चैकेन पद्येन
 तत्राक्षे गौरवमात्रेणाङ्गीकृतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तज्जकादिभवनिरुक्ति-
 हेतुत्वमुक्तत्वाऽऽवश्येन तदुक्तमधोक्षज एव वाक्चेतनमोक्तज्ञान-
 कीर्तनध्याननेशानुज्ञा प्रार्थिता "भगवन्मनुकादिभ्यः" इत्यादिना
 "अनुजानीहि मां ब्रह्मन्" इत्यादिना अथ पुनरप्येन पद्येनाज्ञान-
 निरासज्ञानविज्ञानसिद्धिभ्यः भगवत्पादार्थविद्बोधोत्पत्त्यास्तमेव
 मम स्फुरतीति ज्ञापितम् "ब्रह्मानञ्ज निरन्तरमे ज्ञानविज्ञाननिष्ठम् ।
 भवता दर्शितं त्वं परं भगवतः पदम्" इति अत्र पदशब्दस्य
 स्वगगारविश्वामिधायकत्वे "ज्ञानेन येषामसिद्धिर्वादिनेन भोजं जगेश्व-
 र्ध्वजपादमूखम्" इत्येवास्ति प्रथमे साधकं नरेतरप्रकरणार्थवत्
 भीमूतनेन स्पष्टीकृतः-

"ब्रह्मकावोऽस्मिन्नाद्यन्तं तन्मकारं प्राणानिष्ठत्वात् ।

न समुमोहोरुमयाङ्गनन्यार्पितोऽज्ञायः" ॥

नोत्तमशोकवाचांतां जुषतास्तरकयामृतम् ।

भीमजीवगोखामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

स्वारसम्प्रमोऽन्तकाद्येऽपि स्मरतां तत्पदाम्बुजम् ॥

इति । तथा पूर्वे द्वादशस्क तृतीये प्रथमस्कन्धास्तस्यस्य—

“अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुम् ।

पुरुषस्येह वरकार्यं प्रियमायास्य सर्वथा” ॥

इत्यस्य राजप्रश्नश्चोत्तरत्वेन भगवत्प्रधानकीर्तने एव ख्यं
भीशुकदेवेनाप्युपदिष्टे—

“तस्मात् सर्वात्मना राजन् ! इदं कुरु केशवम् ।

प्रियमायां ह्यवहितस्ततो याति पराङ्गतिम् ।

प्रियमायोरभिध्येयो भगवान् परमेश्वरः ।

आत्ममात्रं नयत्यङ्ग ! सर्वात्मा सर्वसम्भवः ॥

कखेदोपनिषे राजन् !”—

इत्यादिना । ततस्तत्र केषां प्रवृत्तः कृतावधान आत्ममात्रं
आत्मनो भक्तिम् अस्तु तावदायाससाध्यं ध्यानं हि यस्मादनायास
साध्यात् कीर्तनादेवत्यर्थः । द्वितीयस्कन्धेऽपि “तन्मनो ऽन्यः शिवः
पथाः” इत्यादिना “एवमेतज्जिगदितम्” इत्यस्तेन ग्रन्थेन नानाङ्गवान्
शुद्धमक्तियोग एव तत्रोत्तरत्वेन पर्यवसितः तत्र “पिबन्ति ये
भगवतः” इत्यादिना जीलाकयाभवया एव तत्पर्यवसानं इदमेत
तस्मात् साधुक्तं “एवमु राजन् मरिष्येति” इत्यादिकं तद्भक्तिनिष्ठा-
प्रकरणार्थमेवेति अतो भक्तावेव तदुपदेशस्य तत्पर्यम् अत एव
द्वितीयस्याऽष्टमे राजप्रार्थना च नाम्बया स्वात् “कुरु निवेद्य
निःसङ्गमनस्यस्य कखेवरम्” ॥ १३ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमजीवगोखामिकृतकमसन्दर्भं

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमहिम्नायकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

एतत् प्रवृत्तानं स्वया सम्प्रत्यप्युदमपि ते कथितं यदरे-
केष्टं जीवाम् आत्मा त्वं पृष्टवान् मां पूर्वमपृच्छः तां तु पूर्व-
मेवालोचयामि शेषः । शिष्यस्य तस्य पूर्वोत्तरावनाय पृच्छति,
किमिति ॥ १३ ॥

इति सारायंदर्शिनीं हर्षिययां भक्तवत्सलाम् ।

द्वादशे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

सर्वप्रश्नोत्तरमुपसंहरति—एतरे इति । तन्मुखेनैव तत्कृतार्थतां
भोतुमाह किम्भूयः भोतुमिच्छसीति ॥ १३ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपे

पञ्चमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

हे तात ! हे राजन् ! जो तुमने विश्वात्मा भीहरिकी जीवा
का प्रश्न किया रहा, सो हमने तुमारे सामने कहा अब तुम
और कवा सुनने की इच्छा करते हो सो कहौ ॥ १३ ॥

इति भीमङ्गावत द्वादशस्कन्ध में पांचमो अध्यायकी,

भीमच्छुक्कदेव पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ५ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे द्वादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतन्निशम्य मुनिनाऽभिहितं परीक्षिद्वयासात्मजेन निखिलात्मदृशा समेन ।
तत्पादमूलमुपसृत्य नतेन मूर्ध्ना बद्धाञ्जलिस्तमिदमाह स विष्णुरातः ॥ १ ॥

राजोवाच ।

सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवता करुणात्मना ।
भावितो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः ॥ २ ॥
नात्यद्भुतमहं मन्ये महतामद्भुतात्मनाम् ।
अङ्गेषु तापतप्तेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥ ३ ॥
पुराणसंहितामेतामश्रौष्म भवतो वयम् ।
यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्यते ॥ ४ ॥
भगवंस्तत्त्वकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥
अनुजानीहि मां ब्रह्मन् वाचं यच्छाम्यधोक्षजे ।
मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृजाम्यसून् ॥ ६ ॥
अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ।
भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम् ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्य भगवान् बादरायणिः ।
जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

षष्ठे परीक्षितो मोक्षः सर्वहोमादितस्तुतात् ।
वेदशास्त्रविभागोक्तो त्रिवेदिकवासवर्णनम् ॥

एतत्पुराणं निशम्य निखिलात्मा हरिस्तं पश्यति निखिलं
वाऽऽत्मनि पश्यतीति तथा तेन अतः समेन नतेनाऽचनतेन
मूर्ध्ना तत्पादतलमुपसृत्य तस्यादौ शिरसि(नि) विधायेत्यर्थः ॥१॥

सिद्धः कृतार्थोऽस्मि यतोऽनुगृहीतोऽस्मि अनुग्रहमेवाऽऽह-
वयस्माकङ्क्षावितः अज्ञानप्राप्तिसाधनं च भावितम् ॥ २ ॥

करुणात्मनाममिनस्त्वनि-द्राऽयाम्, नात्यद्भुतमिति ॥ ३ ॥

अभोष्म भूतवन्तः भवतः सकाशात् ॥ ४ ॥

सिद्धोऽस्मीत्युक्तं तद्देवाऽऽविष्करोति, भगवति। यन्मन्त्रवशा
दर्शितं ब्रह्म प्रविष्टः कथम्भूतम् ? अमयम् यतो निर्वाणं कैवल्य-
रूपम् ॥ ५ ॥

किं भूषः भोक्तुमिच्छसीति यत्तुक्तं तत्र सिद्धोऽहं न किञ्चि-
च्छेत्तुमिच्छामि केवलमनुज्ञां वेदित्याह, अनुजानीहीति। वाच-
मिदमुपलक्ष्य सर्वेन्द्रियाणां वाचं नियम्य किं करिष्यमि
तस्याह, मुक्ताः कामाशयास्तद्भासना येन तच्छतोऽधोक्षजे प्रवेष्टवा-
सून्विमृजामि ॥ ६ ॥

श्रीभरतमित्रकृतभाष्यटीपिका ।

ननु, किं प्राणस्यानेन किञ्चिदकारं ज्ञानमिहो भवेति चेत्तथा-
ऽऽह, ज्ञानं चेति । अकारात्तरसंस्कारश्च तच्च स्वरूपवैवेत्याह,
भवतेति ॥ ७-८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपर्वटीपिका ।

॥ १-४ ॥

ब्रह्मनिर्वाणम् आनन्दरूपं ब्रह्म ॥ ५-१० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

आत्मनः सिद्धार्थतां कृतवतां चाविष्कुर्वन्नाह राजेत्याह सूतः-
एतदिति । मुनिना शुकेनाभिहितम् एतत् किं भूयः भोतुमिच्छसी-
त्येतद्विशयं कथम्भूतेन समेनेति भाष्यधानो निर्देशः सात्त्वेन
निजिह्वारमनः पश्यतीति तथा तेन मनेन नम्रं मूर्खं तस्य पाद-
पद्ममुपसृत्य संस्पृश्य स विष्णुरातः परीक्षित त मुनिं प्रति इदं
वक्ष्यमाणाह ॥ १ ॥

उक्तिमेवाह-सिद्ध इति । सिद्धोस्मीति सिद्धार्थोऽस्मि कृतः
यतः भवताऽनुगृहीतोऽस्मि कोसावनुग्रहः ? मे मष्टमनादिनिधनो
हरिः अशास्त्रात्तत्प्राप्त्युपायश्च आवित इति वक्ष्यः ॥ २ ॥

कथय्यामतामाविष्करोमि-नेति । अच्युतं आत्मा मनो येषां
तेषाम् मत एव महतां यत् सारस्यसौश्रुतिपादिगुणोत्कृष्टानां
भवनामिदं नात्यज्ज्ञेन किन्तद्यद्वैष्वेन एव तापत्रयवत्तेषु
भूतेष्वनुग्रह इत्येतत् ॥ ३ ॥

पुण्यसंहितामिति । भवन् सकाशाद्भौषम भूतवत्नः कथ-
म्भूतां यस्यां संहितायाम् ॥ ४ ॥

सिद्धोऽस्मिन्नेतदुपपादयति-भगवन् ! इति । अभयहेतुत्वेनात्मानं
विशिनाष्टि, त्वया दर्शितमभयं निर्वाणमानन्दरूपं (मात्रं) ब्रह्म
प्रविष्टः तदनुभवमग्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदुक्तं किं भूयः भोतुमिच्छसीति तत्र सिद्धोऽहं न किञ्चिच्छक्यो-
मिच्छामि किञ्चनुज्ञां देहीत्याह-प्रनुजानीहि ह ब्रह्मन् ! वाचं
वच्छामि मौनं विभर्मि मुक्ताः कामाः आशया तद्भासनाच्च
वस्मात्तच्छेत्तुं प्रयोक्तुं निवेदयामासुर् प्राण्यान् यिस्तुजामि तव्यं
मामनुजानीहि ॥ ६ ॥

पुनरिच्छार्थतामेवाविष्करोति-ब्रह्मज्ञानमिति । ज्ञानमुपदेश-
जम्बं विज्ञानं भगवदनुभवार्थकस्तत्तद्विषयाऽज्ञानवद्देहात्मभ्रम-
जतन्प्राप्तमभ्रममूलं निस्तं भवन्त्येवं केवलं सुखरूपं भगवतः
पदं स्वरूपं यतो दर्शितम् ॥ ७ ॥

इतीति । ते राजानमनुज्ञायानुज्ञाप्य नन्दनेन राजा पूजितः
निधुमिः मुनिभिः सह जगाम ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासंस्कृतपदरत्नावली ।

श्रीभारतव्यासमुनिश्च परीक्षितो देहविक्रमवत्सर्वं सर्वं
जनमेजयस्य विदुमस्मिन्महर्षेण सर्वथागः शक्तश्च यः शक्तश्च
व्यविमानपातोपेक्षां कथयत्यस्मिन्महर्षेण; तत्राहो परीक्षितः
शुकानुज्ञानवानवाधेनाप्रकारं वक्तुमाह-एतदिति । एतत्पुण्यं
निजं पूर्णमात्मानं पश्यतीति निजिह्वारमहन् तेन समस्त-
स्वामिहया वा ॥ १ ॥

सिद्धः सम्पादितपुरुषार्थदेहः ॥ २ ॥

हीनेष्वनुग्रह इति वत्ताहम् ॥ ३ ॥

कोऽयमनुग्रह इति तमाह-पुण्येति ॥ ४ ॥

भयामावे निमित्तमाह-प्रविष्ट इति । निर्वाणमानन्दं प्राकृत-
शरीररहितं वा ॥ ५ ॥

कामानामाशयः शवनं वस्मात्तच्छेदयेतो निगृह्याऽप्योज्ञे
प्रवेक्ष्ये ॥ ६ ॥

सुखं मङ्गलं "क्षेमो ना प्राप्तस्त्वावां मोक्षेऽप्यस्मी तु मङ्गले"
इति यावत् ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छ्रीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

सिद्धोऽस्मीत्यादि । किञ्च, अच्युतात्मनाम् अच्युतस्त्वेवात्मा
स्वभावो येषां तेषां महतामामारमाणांमयीति तद्भावमावित्वा-
वनुग्रहादयो गुणा युक्ता एव तस्मात्सात्यज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥

यस्माद्भौषम तस्मादेव भगवन्निजं अच्युता तु वदुपदिष्टं
तच्च मम जानमेवेत्याह-प्रविष्ट इति निर्वाणं परमानन्दस्वरूपं
ब्रह्म सर्वतो बृहद्भगवत्तरुं प्रविष्टस्तस्मिन्नाविष्ट इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अधोक्षजे श्रीकृष्णे "अधोऽनेन शयानेन" इत्यादि श्रीहरि-
वंशोक्तः ॥ ६ ॥

भगवतःपदमित्यत्र पदशब्दस्य अट्यारविष्वक्वाचकत्वं "ज्ञानेन
वैद्यासकिञ्चिद्विद्वेन भेजे जगेन्मध्यजपादमूढम्" इत्येवास्ति प्रथमं
साधकम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चकवर्तिकृतमाराधेर्दीप्तिनी ।

षष्ठे कृष्णपदप्राप्तीराहोऽयं जनमेजयाय ।

सर्वद्वन्द्वस्ततो वेदत्रयशास्त्रोपबर्णनम् ॥

निजिह्वारमा श्रीकृष्णं पश्यतीति तेन यद्वा, निजिह्वारमापत्वा,
मानं मनः पश्यतीति तेन तारकाक्षिकेन ब्रह्मज्ञानोपदेशेन तत्र-
स्थानां केषाञ्चित् ज्ञानिनामपि मनः आनन्दितमिति भावः । यतः
समेन ॥ १ ॥

सिद्धोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि मे साक्षादिति गर्भे आद्वे-
च साक्षात्कृतो यो हरिः श्रीकृष्णः स एव भावितव्यत्वात् स
एव मया भूतः ॥ २ ॥

अच्युत एव आत्मा मनो येषां तेषाम् ॥ ३ ॥

ननु, मत्तः भूतस्यास्य घातस्त्वय कः सर्वव्यस्तवया अवधारितः

भीमशिवनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

इत्येवावासाह-पुरायेति । मगवानुचर्यते इत्यव्ययं-
न्यायि तत्परोच्यार्थेन तद्वत्त्वात् भगवदनुचर्यतेत्यनेनेति
माधः ॥ ४ ॥

क्षिप्रमेकमेव वाक्यं मग्नतोऽभिज्ञेन स्वया मां प्रति नोक्तं
वद्यपि तद्वत्त्वावासाह-पुरायेति । मगवानुचर्यते इत्यव्ययं-
न्यायि तत्परोच्यार्थेन तद्वत्त्वात् भगवदनुचर्यतेत्यनेनेति
माधः ॥ ४ ॥

क्षिप्रमेकमेव वाक्यं मग्नतोऽभिज्ञेन स्वया मां प्रति नोक्तं
वद्यपि तद्वत्त्वावासाह-पुरायेति । मगवानुचर्यते इत्यव्ययं-
न्यायि तत्परोच्यार्थेन तद्वत्त्वात् भगवदनुचर्यतेत्यनेनेति
माधः ॥ ४ ॥

तस्मात् कृपया मामेवदेवाहापयस्वेतत् प्रतिकूलमित्याह—
अनुजानीही अनुज्ञादेहीत्यर्थः । अधोक्षजे भीकृष्णे मुक्तकामा-
शब्दं त्यक्तकामवासनम् ॥ ६ ॥

ज्ञानं भगवद्विषयकं विज्ञानं तदैश्वर्यमाधुर्यानुभवः ज्ञान-
विज्ञाननिष्ठा तव कुतो जातेत्यत आह, भवतेति । पदं स्वरूप
वरणकमलं ज्ञान वा ॥ ७ ॥

मिथुभिः सन्मुनीन्द्रैः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रवीणः ।

पृष्ठाध्याये भीशुकस्य गमनं राज्ञो मुक्तिः सर्पपक्षवेदशाखा
प्रवृत्तिश्च वयस्येते-पदवृत्ति । निजिलारमानं सर्वात्मनं भीकृष्णं
पश्यतीति संस्तेन ॥ १ ॥

अकारात् तत्प्राप्तिसाधनं च भावितम् ॥ २-३ ॥

अधोष्म भूतवन्तः ॥ ४ ॥

स्वया दर्शितं ब्रह्म भीकृष्णाख्यं निर्वाणं समाप्तातिशयानन्द-
रूपम् ॥ ५ ॥

[२१]

यदुक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" इति तत्र ब्रह्मणि प्राप्तमिच्छ-
त्वात् किञ्चित्कृत्वयोग्यत्वात् श्रोतुं देहीत्याह-अनुजानीहीति ।
वाचं वागिन्द्रियोपपन्नानि सर्वांश्चीन्द्रियाणि चक्षामि निहृदि-
कानि करोमि अधोक्षजे भीकृष्णे जेतः प्रवेष्टुं प्रसूतं विमृ-
जामि ॥ ६ ॥

भगवतः परं प्रकृतिमण्डलाद्वा हृद्देशीयं पदं स्थानं देही-
मास ज्ञाकं ज्ञं गोपानां तमसः परमित्यादिषु भवतः दर्शित-
मव वेदं हित्वा तत्र यास्यामीति माधः ॥ ७-८ ॥

भाषा टीका ।

त्रिवेदिवासाकृष्टं भीकृष्णमुनये नमः ।

सूत उवाच ।

भीसूतजी बोले, कि-सब आत्मान को समता से देखने
वाले, व्यासनन्दन भीशुकदेवजी के कथन को सुनकर विष्णु-
राज राजा परीक्षित । भीशुकदेवजी के चरण कमल के समीप
जाकर मस्तक छुकाकर मंजलि जोड़कर ऐसे बोलते
हुए ॥ १ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि-हे भगवन् ! कदागा रस परिपूरित
हृदय । आप के अनुग्रह से मैं सब कृतार्थ हुआ । क्योंकि ? जो
आपने साक्षात् अनार्दिनधन भीहरि का भवण कराया
है ॥ २ ॥

अच्युत श्रीकृष्ण में मन लगाने वाले आप सहस्र महा-
त्माजनों की यह बात, कुछ मैं भूलत नहीं मानता हूँ । जो
कि-संसार के तापों से तपे हुए मेरे सहस्र भक्त प्राणिमों
पर अनुग्रह करना । यह तो भगवज्जनों का काम ही है ॥ ३ ॥

यह भीमज्ञावन महापुरुष की सीढ़ी ने आप से भवण
करी, कि-जिसमें उत्तमश्रेष्ठ भीमगवान् ही का वरण
किया गया है ॥ ४ ॥

हे भगवन् ! मैं तत्त्वकाहि रूप मृत्युमों से नहीं डरता हूँ
क्योंकि ? मैं आनन्द मात्र ब्रह्म के बिना मरिष होगया अर्थात्
ब्रह्मानुभव में मग्न होरहा हूँ जोकि, भवण ब्रह्म आपने
दिखाया है ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मन् ! अब आप मुझे आह्वा हीजिये मैं अपनी वाणी
का उपराम करूँ । और सम्पूर्ण कामनाओं से मुक्त ऐसे
अपने चित्तको अधोक्षज भीकृष्ण में लगा कर प्राणों का
त्याग करूँ ॥ ६ ॥

और ज्ञान विज्ञान की निष्ठा से मेरा ब्रह्मण निवृत्त हो
गया, आपने परम स्वप्न रूप उत्कृष्ट भगवान् का पद दिखा-
दिया है ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

भीसूतजी बोले, कि-हे शौनकाविश्वविभो ! जब राजा ने
भीशुकदेवजी से ऐसी प्रार्थना की, और निधिपूर्वक पूजन
किया, तब भगवान् भीव्यासनन्दन नन्दन से पूजन होकर

परीक्षितपि राजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना ।

समाधाय परं दध्यावस्पन्दासुर्यथा तरुः ॥ ९ ॥

प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गङ्गाकूल उदङ्मुखः ।

ब्रह्मभूता महायोगी निःसङ्गश्चित्रसंशयः ॥ १० ॥

तक्षकः प्रहितो विप्राः ! क्रुद्धेन द्विजसूनुना ।

हन्तुकामो नृपं गच्छन् ददर्श पथि कश्यपम् ॥ ११ ॥

तं तर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विप्रहारिणाम् ।

द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदशानृपम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहोऽहिगरत्नाग्निना ।

बभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १३ ॥

हाहाकारो महानासीद्भुवि खे दिक्षु सर्वतः ।

विस्मिता ह्यभवन् सर्वे देवासुरनरादयः ॥ १४ ॥

देवदुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वाप्सरसो जगुः ।

ववृषुः पुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुनादिनः ॥ १५ ॥

(१) जन्मजयः स्वपितरं श्रुत्वा तत्तत्कभक्षितम् ।

यथा जुहाव सङ्क्रुद्धो नागान्सन्ने सहद्विजैः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

राजा को आज्ञा देकर अनेक सन्यासी विरक्त भागवत पर
महर्षी के सहित वहाँ से सिधारने हुए ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मन आत्मनि प्रत्यक् प्रकाशे समा-
धाय परमात्मानं दध्यावस्पन्दासुः खीनमाणाः यथा तरुः
क्षयन्तः ॥ ९ ॥

तमेव विशिनष्टि-प्राक्कूले प्रागग्रे बर्हिषि वर्मे ॥ १० ॥

तदेव ब्रह्मभूते तस्मिन्तत्तत्कागयनादिकं पिष्टपेषणमिवाभ-
वदिति दर्शयति-तक्षक इति त्रिभिः । हे विप्राः ॥ ११ ॥

तं विषयविकृतस्य परीक्षितद्रव्येण द्रव्याज्जनायागच्छन्तम्
तत्र स्त्रीद्वयद्वयस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेवोत्पापना-
द्विप्रहारिणं तदपेक्षितद्रविणैः सन्तप्य ततो निवर्त्य द्विज-
रूपेण तिरोहितः सज्जशत् ॥ १२ ॥

तच्च पुत्रकृत्यमिव जातमित्याह-ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३ ॥

तत्र क्षणं सर्वेषां दुःखं च ततः परमुत्सवं चाऽऽह,
हाहाकार इति ॥ १४-१५ ॥

प्रामाण्यमाह-जन्मजय इत्यादि । सर्वाभिचारसन्ने द्विजैः
सह धर्मेमानो यथावदाजुहाव जुहावेति वा सर्वसर्वावाहो
कारणमाह-सङ्क्रुद्ध इति ॥ १६-१७-१८ ॥

भीष्मदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

विप्रा इति सम्बोधनम् ॥ ११-२२ ॥

भीष्मद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

परीक्षितपि इति । आत्मनि परमात्मन्ब्राह्मणमात्मनेव[सम्य-
माधाय परमात्मशेषैकत्वं स्वात्मानमेवं ध्यात्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

गङ्गातीरे प्रागग्रद्वर्षेषु उदङ्मुख आसीनः यथा तरुस्तद्व-
दस्पन्दासुः तिरोहितसर्वेन्द्रियव्यापारः निरस्तः देहतनुषङ्गमि-
मानरहितः क्षिप्ताः संशयाः देहात्मजीवपरमात्मभेदाभेदादिसंशयाः
येन सः महायोगी महासमाधियुक्तः ब्रह्मभूतः संशुद्धावस्थः
ब्रह्मशब्दो मुक्तावस्थाजीवपरः मुक्तोऽभवावति बाधत् ॥ १० ॥

तदा हे विप्राः ! क्रुद्धेन द्विजसूनुना प्रचोदितः तक्षकः नृपं
हन्तुकामो गच्छन् पथि काश्यपं ददर्श ॥ ११ ॥

तं विषयविकृतस्य परीक्षितद्रव्येण [निर्धोषं तत्] द्रव्याज्जनाय
गच्छन्तं स्त्रीद्वयस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेवोत्पाद

(१) जनमेजय इति विज० वीर०

भीमजीरदायवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

नाक्षिपहारियं तद्वेक्षितद्रव्यैः सन्तप्यं निवर्त्यं द्विजकपेयं
तिरोहितः सप्रदशत ॥ १२ ॥

निर्जीवस्य शरीरस्य हंशनेन भस्मीकरणं पुत्रकृत्य-
मिव जातमित्याह--ब्रह्मभूतस्येति । मुक्तावस्थां प्राप्तस्य राजर्षेर्देहः
सर्वदेहिनां पद्मतां सतां सद्य एव गरुडाग्निना भस्मसादभवत् ॥ १३ ॥

तत्त्वज्ञं सर्वेषां दुःखं ततः परमुत्सवञ्चाह--आश्रयम् । हाहा-
कार इति । भुवि खे आकाशे सध्वनः सर्वास्तु दिव्य ॥ १४ ॥

देवदुःखमय इति स्वयमेव दध्वनुः ॥ १५ ॥

प्रासङ्गिकमाह--जनमेजय इत्यादिना । तथा सत्रे कोपेन
प्रारब्धे सर्पमिचार्योने सर्पानाजुहाव मन्त्रैराचक्यं सर्व-
सर्पाहाने कारणं सङ्कुञ्ज इति ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्पृश्यासुर्निश्चलोन्द्रियः विषयव्यापारशून्येन्द्रिय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मणि भूतः ॥ १० ॥

हे विप्राः ! ॥ ११ ॥ १२ ॥

अहिगरुडाग्निना सर्पनिषाग्निना ॥ १३--१५ ॥

कथान्तरमारुह्यते--जनमेजय इत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमजीवगोस्तामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

परमश्रोतृजं तदाख्यं श्रीकृष्णमेव दध्यौ ब्रह्मभूतः प्रसन्न-
स्यादिरौत्वा ब्रह्मभूतः ॥ ६--२९ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

आत्मना बुद्ध्या आत्मानं श्रीकृष्णम् आत्मानि मनसि
परम् अनिशयेन अस्पृश्यासुः अन्तरेण जीनप्राणाः ॥ ९ ॥

प्राक्कूले बर्हिषि प्रागग्रे दग्धे त्रिगुणानां तत्त्वाद्ब्रह्मभूतः
“तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्म गोवाचपुरीहि” इतिवत् ॥ १० ॥

तद्वत् ब्रह्मभूते तस्मिन् तत्त्वकागमनादिकं पिष्टपेषणमभव-
दिति दर्शयति तत्त्वक इति त्रिभिः ॥ ११ ॥

तं निवर्त्तित्यया परीक्षितश्रवणेन द्रव्याग्नेनायागच्छन्तं
तत्र स्यात्तद्वत्तत्त्वस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्गकुरादिकोमगोत्था-
पनात् निवर्त्तित्यया तद्वेक्षितद्रव्यैः सन्तप्यं ततो निवर्त्यं
द्विजकपेयं तिरोहितः सप्रदशत ॥ १२ ॥

तत्र पुत्रकृत्यमित्याह--ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३--१५ ॥

यथा यथावत् निरुसर्पमिदं जगत् करिष्य इति वदन्
कुञ्जः द्विजैः सह स्थितः सत् ॥ १६--२० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्पृश्यासुः जिनप्राणाः ॥ ९ ॥

प्राक्कूले बर्हिषि प्रागग्रे दग्धे ब्रह्मभूतं प्राधान्ये प्राप्तं येन
सः ॥ १०--११--१२ ॥

प्रकृतेः परं ब्रह्मप्राप्तस्य देहो भस्मसाद्वभूव राजर्षिस्तु “एतां
गतिं भागवतो गतो यः सर्वे पुनर्देहं विसृजतेऽहम्” इति भीशुक-
प्रोक्तेन मार्गेण प्रकृतेः परं लोको परं विरजस्कं निशोकं यास्यत्ययं
भागवतप्रधानः इति खन्धवर्मा महासुनीनां वचनादि-
त्यर्थः ॥ १३--२१ ॥

भाषा टीका ।

राजश्रुति परीक्षित भी अपने आप अपने मनको पर-
मात्मा के निये लगाकर ब्रह्म के तरह निष्कम्पस्वाप्त बाधे
होकर परमात्मा का ध्यान करने लगे ॥ ९ ॥

भीविष्णुपत्नी के पूर्व कितारे पर उत्तर दिशा को मुखकर
कुशके आसन पर बैठकर, समस्त संगों को त्यागकर संशय
जिनके सब दूर हुए, ऐसे महायोगी राजा परीक्षित ब्रह्मभूत
मर्थात् मुक्तप्राप्त होकर श्रीकृष्ण का ध्यान करते हुए ॥ १० ॥

सूत पौराणिक बाले, कि—हे विप्रहो ! कृष्ण ब्राह्मण के
पुत्र के शाप से प्रीति राजा को भारने की कामना बाधा
तत्त्वक सर्प राजा को उसने को चखा, तहां मार्ग में तत्त्वक
ने कश्यप को देखा ॥ ११ ॥

तत्त्वक ने ब्राह्मण से पूछा कि—कहां जाते हो विप्र बोला,
कि—राजा परीक्षित को सर्प के विष से जियाकर द्रव्य
छाड़ंगा, तब तत्त्वक ने कहा कि—यदि तुमारी इतनी शक्ति
है तो मैं इस हरे भरे बट के पीदे को उमता हू तूम अच्छा
करी इतना कहकर तत्त्वक ने बट के घुत्त में बंठ लगाये
कि बट का ब्रह्म सूख गया, ब्राह्मण ने अपनी विद्या से ब्रह्म
को हरा कर दिया । तब तत्त्वक को यह विश्वास हुआ कि
यह ब्राह्मण अवश्य ही राजा को अच्छा कर देगा तब मेरा
काटनाही निष्फळ होगा, ऐसा विचार तत्त्वक ने जपेक्षित
द्रव्य देकर तृप्त कर उस विपदहरेन बाधे ब्राह्मण को निवृत्त
किया । और यथेष्ट रूप धारण करने बाधे उस तत्त्वक ने
ब्राह्मण का रूप लेकर राजा के समीप जाकर छिपकर
राजा को इस दिखाया ॥ १२ ॥

उस समय पर मुक्त स्वरूप राजश्रुति परीक्षित का देह
सर्प के विष की आग्नि से, सब प्राणियों के देखते २ तत्काळ
भस्म होगया ॥ १३ ॥

उस समय पृथिवी आकाश और सब दिशाओं में बड़ा
हा हा कार शब्द मचगया । और देव असुर मनुष्य आदि सब
ही लोग विस्मय को प्राप्त होते हुए ॥ १४ ॥

आकाश में देवताओं के बुद्धिमान वाजने लगे, गर्जन मान
करने लग, अस्सरा पुष्पों की वर्षा करने लगीं, देव लोग जय
जय शब्द करने लगे, ॥ १५ ॥

परीक्षित महाराज के पुत्र राजा जनमेजय ने अपने पिता
को तत्त्वक सर्प से भक्षित सुन कर बड़ा क्रोध किया, और
ब्राह्मणों के साथ सर्प यज्ञ में सर्पों का अच्छी तरह हवन
करने लगा ॥ १६ ॥

सर्पसन्ने समिद्धाग्नौ दह्यमानान् महोरगान् ।
 दृष्ट्वेन्द्रं भयसंविग्नस्तक्षकः शरणां ययौ ॥ १७ ॥
 अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारीक्षितो द्विजान् ।
 उवाच तक्षकः कस्मान्न दह्येतेरगाधमः ॥ १८ ॥
 तं गोपायति राजेन्द्र ! शक्रः शंरणाभागतम् ।
 तेन संस्तम्भितः सर्पस्तस्मान्नाऽग्नौ पतत्यसौ ॥ १९ ॥
 पारीक्षित इति श्रुत्वा प्राहृत्विज उदारधीः ।
 सहेन्द्रस्तक्षको विप्राः ! नाग्नौ किमिति पात्यते ॥ २० ॥
 तच्छ्रुत्वाऽऽजुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकं मखे ।
 तक्षकाऽऽशु पतस्त्रेह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥ २१ ॥
 इति ब्रह्मोदिताक्षैः स्थानादिन्द्रः प्रचालितः ।
 बभूव सम्भ्रान्तमतिः सविमानः सतक्षकः ॥ २२ ॥
 तं पतन्तं विमानेन सह तक्षकमम्बरात् ।
 विलोक्याङ्गिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥ २३ ॥
 नैष त्वया मनुष्येन्द्र ! वधमर्हति सर्पराट् ।
 अनेन पीतममृतमथवा अजराऽमरः ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिहृतमावायेदीपिका ।

कस्मात्तक्षको न दह्येतेत्युक्ताः सन्तो द्विजा ऊचुः तमिति
 तेनेन्द्रेण असौ सर्पः ॥ १९ ॥
 ऋत्विजः प्रत्याह-सहेन्द्र इन्द्रसहितः किमिति न पात्यते ॥ २० ॥
 तद्राक्षो वधः भूत्वा आजुहुवुः साक्षेपमाह्वानं दद्यायति-तक्ष-
 केति । इहाग्रावाशु पतस्त्र मरुत्वता मरुद्गणवतेन्द्रेण सह ॥ २१ ॥
 ब्राह्मणैरुक्तेराक्षैः परुषवाक्यैः ॥ २२ ॥
 तं तक्षकम् अङ्गिरसः पुत्रो बृहस्पतिः प्राह ॥ २३-२४ ॥

भीमदीराघवाचाट्येकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्पसन्न इति । समिद्धे प्रज्वलिते दह्यमानाग्नेऽग्नौ तक्ष-
 काव्यः सर्पः इन्द्रं शरणां ययौ ॥ १७ ॥
 अपश्यन्निति । पारीक्षितः पारीक्षितः पुत्रः तक्षकमपश्यन्
 उवाच उक्तिमेवाह तक्षक इति ॥ १८ ॥
 इत्थं पृष्टाः प्राहुः विप्राः किमिति हे राजेन्द्र ! तं तक्षकं
 शरणां गते शक्र इन्द्रः गोपायति रक्षति तस्मात्तेन शक्यं
 संस्तम्भितः निवारितोऽसौ तक्षकः सर्पोऽग्नौ न पतति ॥ १९ ॥
 इति विप्रवचः श्रुत्वा पारीक्षित उदारधीः विपलबुद्धिः पुनः
 ऋत्विजः प्राह तदेवाह-सहेन्द्र इति । हे विप्राः ! इन्द्रसहितः
 तक्षकः किमिति न पात्यते ॥ २० ॥

तत्पारिचितोक्तं श्रुत्वा विप्राः ऋत्विजः मखे वागे सहेन्द्रं
 तक्षकमाजुहुवुः ब्राह्मणमकारं दद्यायति-तक्षकेति । हे तक्षक
 मरुत्वता मरुद्गणावतेनेन्द्रेण सहाग्रावाशु पतस्त्रेति ॥ २१ ॥
 इत्थंभूतैः ब्राह्मणोदिताक्षैर्ब्राह्मणोक्तपरुषवाक्यैः सविमानः
 सतक्षकः स्थानात् प्रचालितः सम्भ्रान्तमतिर्भीतिविच्छा
 बभूव ॥ २२ ॥
 तमिति । तमिन्द्रमम्बरात्पतस्तमविलोक्याङ्गिरसः पुत्रो बृह-
 स्पतिः राजानं जनमेजयं प्राह ॥ २३ ॥
 तदाह चतुर्भिः-नेति । हे मनुष्येन्द्र ! एषः सर्पराट् तक्षकः
 त्वया वधं नाहंति न वध्य इत्यर्थः । तत्र हेतुः मनेन तक्षकेण ॥ २४ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयंकृतपद्मरत्नावली ।

तत्र यज्ञे कुण्डाग्नौ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 हे विप्राः ! पात्यतामिति शेषः ॥ २० ॥
 मरुत्वता मरुद्गणैरेकेन ॥ २१ ॥
 ब्रह्मोदिताक्षैः ब्राह्मणोक्तपरुषवाक्यैः ॥ २२ ॥
 अङ्गिरसोऽङ्गिरो गोत्रप्रभवः किमित्यत्रेन्द्रेणोपेक्षाकारि-
 क्षपातेन हीन्द्रस्य ब्राह्मणोक्तयोऽभिमतो मवेदेवोत्तमत्वादिति शङ्का
 न कार्या जनमेजयस्य स्वसन्तानोद्भवत्वेन तत्प्रीतिकामेनेन्द्रेणैव
 मुपेक्षा कृता-

जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ।

राजंस्ततोऽन्यो नान्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥ १५ ॥

सर्पचौराग्निविशुद्धयः क्षुत्तृडव्याध्यादिभिर्नृप ! ।

पञ्चत्वमृच्छते जन्तुर्भुङ्क्त आरब्धकर्म तत् ॥ १६ ॥

तस्मात्सत्रमिदं राजन् ! संस्थीयेताऽऽभिचारिकम् ।

सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्विष्टं हि भुज्यते ॥ १७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मनियन् वचः ।

सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् ॥ १८ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयेकतपद्वरत्नावली ।

“स्वस्तानोद्भव कीर्त्त्या याजयन् जनमेजयम् ।

शक्रोऽयशक्तनद्यष्टिन्द्र आसीदुपेक्षकः ॥

एवमेव श्रुत्वा भीमद्विजयं योजयताऽमुना ।

कृतोपेक्षा महर्षेणा किमु विष्णुः परात्परः ॥

तस्माद्विष्णोरशक्यं न भूतमव्ययवस्त्वपि ।

नत्थानिष्ठं गुणैरेव पूर्णो नारायणः सदा” ॥ इति ॥ २३ ॥

अथ तस्मात् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयेकतपद्वरत्नावली ।

मरुत्वतेति । अरे इन्द्र ! तव देवेन्द्रोऽहमिति गर्वोऽस्ति तस्मात्त्वं
देवैरपि समं पातयाम इति भावः “मरुतो पवनामरो”
इत्यमरः ॥ २१ ॥

अथ प्राणाः क्षलु गता एवेति सम्भ्रान्ता व्याकुला मतिः
यस्व सः ॥ २२ ॥

आङ्गिरसः आङ्गिरसः पुत्र इति गौरववञ्जना एव सतक्षक
इन्द्रः ॥ २३ ॥

मनुष्येन्द्रेण तवया देवेन्द्रस्य वधानौचित्यात् सर्पेण तक्षकेण
सह राजत इति सः अथ मत एव वै निश्चितम् अजरामरः ॥ २४ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टोदिताक्षेपैः ब्राह्मणोक्तपरुषवाक्यैः ॥ २२ ॥

आङ्गिरसः पुत्रः बृहस्पतिः ॥ २३—२५ ॥

मावाटीका ।

इतिप्राग्नि वाजे सर्पवध में बड़े २ सर्पों को जलते हुए
देखकर तक्षक बड़ा घबड़ाया, और इन्द्र के शरणा जाता
हुआ ॥ १७ ॥

[२२]

परीक्षित के पुत्र राजा जनमेजय उस जगह तक्षक को
न देखकर ब्राह्मणों से बोले, कि—सर्पों में अश्वमेध वह तक्षक
क्यों नहीं जलता है ॥ १८ ॥

तब ब्राह्मण लोग राजा से बोले, कि—हे राजेन्द्र ! वह
तक्षक इन्द्र के शरण गया है, इस कारण इन्द्र उसकी
रक्षा कर रहा है। इन्द्र के स्तम्भन करने से वह अग्नि में
नहीं पड़ता है ॥ १९ ॥

उद्धार बुद्धि वाजे जनमेजय ऐसा सुनकर ऋषिजों से
बोले, कि—हे विप्रो ! तो फिर इन्द्र सहित तक्षक को क्यों
नहीं अग्नि में गिराते हो, ऐसा मंत्र पढ़ो कि—जिसमें तक्षक
सहित इन्द्र का सिंहासन कुंड में पड़े ॥ २० ॥

राजा के उस वचन को सुन कर ब्राह्मण लोग उस
वक्त में इन्द्र सहित तक्षक के हवन करने को मंत्र पढ़ते
हुए। ब्राह्मण लोग मंत्र में बोले, कि—हे तक्षक ! तू देवताओं
के खासी इन्द्र सहित शीघ्र पड़ ॥ २१ ॥

इस प्रकार के ब्राह्मणों के परुष (कठिन) वाक्यों से
इन्द्र भी विमान और तक्षक सहित अवायमान भया, और
घबड़ाया ॥ २२ ॥

इन्द्र को आकाश से तक्षक और विमान सहित गिरते
हुए देखकर, मंगिरा के पुत्र बृहस्पतिजी महाराज राजा जन-
मेजय से कहने लगे ॥ २३ ॥

देवगुरु बृहस्पतिजी बोले, कि—हे मनुष्येन्द्र ! आपको
इस सर्प का वध करना उचित नहीं, क्योंकि—इसने अमृत
पान किया है इसी से वह अजर अमर हुआ है ॥ २४ ॥

अधिरक्षामिकृतमावायेदीपिका ।

मवत् नामाऽजरामरस्तथाऽपि पितृमारकं वक्षामीति केत-
त्राऽऽह-जीवितमिति । गतिः परलोकः अतो दुर्मर्यादमिच्छा
पितृदुर्गतिरनेन कृतेऽपि न शङ्कुमीधीर्मत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीभरखाभिकृतभाषायेदीपिका ।

कथमर्थः सुखदुःखप्रदाता नास्ति सर्पादीनामुपलक्ष्यमान-
त्वादिति चेत्तत्राऽऽह—सर्पादिना जन्तुः पञ्चत्वं मृग्यमृच्छति प्राप्नो-
तीति चत्वारश्च कर्मैव भुङ्क्ते स्वकर्मप्रयुक्ता एव सर्पादयो न
स्वतन्त्रा इति भावः ॥ २६ ॥

संस्थीयेत समाप्यताम् आभिचारिकं हिंसाफलम् दिष्टं
प्राचीनं कर्म यतः सर्पादृष्टप्रयुक्तस्य तवाप्ययं नापराध इति-
भावः ॥ २७ ॥

वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भरखाभिकृतभाषायेदीपिका ।

पितृघातकतक्षकविषकोधशास्तये तस्वमुपदिशति—जीवित-
मिति । जन्तोः प्राणिनः गतिः स्वर्गतरकादिगतिश्च यतो हे राजन् !
तेन स्वकर्मणा विना सुखदुःखप्रदः नान्योऽस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

नन्वपरोक्षं तत्त्वकथं मत्पिता दग्धो हृष्टः तत् कर्मण्येत्यत आह—
सर्पेति । सर्पादिभिः जन्तुः मरणमृच्छति प्राप्नोति इति चत्-
वारश्च कर्मैव भुङ्क्ते स्वकृतकर्मप्रयुक्ताः सर्पादयो न स्वतन्त्रा
इति भावः ॥ २६ ॥

तस्मादिति । यत एव तस्मात् हे राजन् ! इवमाभिचारिकं सत्रं
संस्थीयेत समाप्यतां वृथा निरपराधाः सर्पा दग्धाः, कुतः ? हि
वस्माज्जनैर्दिष्टं प्रारब्धकर्म भुज्यते ॥ २७ ॥

इतीति स जगमेजयः महर्षेर्बृहस्पतेर्दत्तं मानसंस्तथेत्याह, सर्पं
सत्रं समाप्यताम् इत्याह, सर्पसत्रादिति वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नानली ।

मरणं देहविधायकलक्ष्यं गतिः परलोकावातिवृत्त्या स्त्रेन
स्वतन्त्रेण हरिणैवाङ्गेभित्तन स्त्रानुष्ठितेन कर्मणा तेन स्वकर्मोद्घो-
धकेन हरिणा विना सुखदुःखयोः प्रशताऽभ्या नास्ति ॥ २५ ॥

कर्मणः कारणात्वे सर्पादिना मृगो विष्णुमित्र इति कथ-
मुपपद्येतेत्याशङ्क्य तेषां कर्मनिमित्तीकृत्य कारणाभिति भावे-
नाह—सर्पेति । आदिशब्देन वृक्षादिभ्यः पतनं गृह्यते सुखादि-
भोगहेतुत्वाच्च कर्मप्रधानकारणमित्याह—भुङ्क्ते इति ॥ २६ ॥

फलितमाह—तस्मादिति । संस्थीयेत समाप्यतां (भवतु आभि-
चारिकं जनोद्भवकारकं कर्म एकस्यापराधेनानपराधिवद्-
जननाशेन पापमेव स्यादिति भावेनाह—सर्पा इति । ननु, तज्जा-
तित्वात्तत्त्वकापराध एवामपराधस्तस्मादनागमो न स्युः “एकः
पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ” इत्याशङ्क्य तत्त्वकस्या-
प्यपराधो नास्ति देवेन तद्दर्शनेन स्त्रकृतकर्मपूर्वकेण परीक्षितो
मरणस्य कर्तृत्वादिदिति भावेनाह, जनैरिति । दिष्टं देवकृतं कर्म
फलम् ॥ २७ ॥

इत्यादियुक्तिपूर्वकेण वक्षसा वाक्पतिं बृहस्पतिं “वाग्दे-
वहृती ” इति धृतेः तद्बृहतोः करपत्योभोरदेवतयोगिति सुद-
तलोपश्च ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

हे राजन् ! आपितृकोकादेवं यद्व्यवस्थसि तत्र तत्त्वं श्रुतिव-
त्स्याह—जीवितमिति । गतिः स्वर्गादिः जन्तोरिति निकृष्टजीवस्यैवयं
व्यवस्था तत्र पितृस्तु जीवितमरणमगच्छामप्राप्तये भग-
वत्कृता एव तथाहि स्वहस्तेनैव प्रौढयस्ततो रक्षयं मुनि-
शापद्वारा निधनप्रापयं स्वप्रपुत्रकोपदेशद्वारा स्वपदप्रापय-
मिति तस्यैतानि कर्माणि तत्त्वकस्तु नाममात्रेणैव निमित्त-
मिति भावः ॥ २५ ॥

प्राकृत एव लोकः सर्पादिभिः कर्मवशात्मरणं प्राप्नोति
ननु त्वत्पिता महाभक्तराज इत्याह—सर्पेति । जन्तुरिति निकृष्ट
जीवः ॥ २६ ॥

संस्थीयेत समाप्यतां यत आभिचारिकं निश्चयं वृथैव एता-
वन्तः सर्पा दग्धाः तत्रापि तत्र नापराध इत्याह—जनैरिति ।
दिष्टं प्राचीनं कर्म सर्पेति स्वपराधफलं भुक्तिमिति
भावः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चत्वं मरणं सर्पादिभ्यो यत श्रुच्छति प्राप्नोति तत्
प्रारब्ध कर्म भुङ्क्ते स्वपराध कर्म प्रेरिता एव सर्पादयो मारका
इति भावः ॥ २६ ॥

तस्मात्तत्र पितृमरणस्य तत्कर्मफलत्वात् आभिचारिकं हिंसा-
फलं सत्रं संस्थीयेत समाप्यतां जनैः सर्पेति दिष्टं पूर्वकृतं
कर्म भुज्यते, सर्पा अपि स्त्रदिष्टवशात्मृता इति भावः ॥ २७ ॥

वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! जन्तु का जीवन मरणा और गति ये सब अपने
कर्मसे ही होती हैं किसी से तब यह जानो कि—दूसरा दूसरे
के सुख दुःख का देने वाला कोई नहीं है ॥ २५ ॥

ह नृप ! सर्प, चीर, अग्नि, विजुबी, भुजा, तृषा व्याधि,
इत्यादिकों से जो प्राणी मृग्यको प्राप्त होता है, सो तब यही
जानो कि—वह अपने किये हुए प्रारब्ध कर्म का ही सामना
है ॥ २६ ॥

हे राजन् ! तस्मात् अब तब यह शत्रुओं के मारने वाला यश
समाप्त करो, बहुत से निरपराधी सर्प इसमें जल गये । और
जन भी अपने प्रारब्धही को भोगने हैं इसमें इनका कुछ दोष
नहीं है ॥ २७ ॥

जय बृहस्पतिजी ने इस प्रकार राजा को समझाया तब
राजा जनमेजयभी महर्षि के वचन को मानते हुए यों बोले
कि—महाराज ! जो आपकी आज्ञा, हम इस यज्ञ से उपरत हुये
ऐसे कहकर राजा सर्पों के यज्ञ से उपराम को प्राप्त होकर
बृहस्पति जीका पूजन करते हुए ॥ २८ ॥

तैषा विष्णोर्महामायाऽबाध्ययाऽलक्षणा यथा ।

सृष्टन्त्यस्यैवाऽऽत्मभूता भूतेषु गुणवृत्तिभिः ॥ २६ ॥

न यत्र (१) दम्भीत्यभयाविराजिता मायात्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः ।

न २) यद्विवादे विविधस्तदाश्रयो मनश्च सङ्कल्पविकल्पवृत्तिं यत् ॥ ३० ॥

न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं (३) श्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहम् ।

तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकं निषिध्य धोर्मोन्विरमेत्स्वयं (४) मुनिः ॥ ३१ ॥

परम्पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन्नेतिनेतीत्यतदुत्तिसृज्यः ।

विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यावसितं समाहितैः ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषाणंदीपिका ।

ननु, कथं विद्युतामप्येषं सम्मोहो यतो ब्रह्मकोपागरीक्षितो
सृष्टुः जनमेजयकोपात्मपाण्ड्यामित्यादि तत्राऽऽह-मेवेति ।
तस्या महद्वं दशयति अलक्षणा न लक्षणे इत्यलक्षणा
अवतर्कयत्यर्थः । कात्यायिन्यन आह-यथाऽध्य निष्कारोरेवाऽऽत्मभूता
आत्मशभूताः प्राणिनां गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिः सह भूतेषु मुह्यति
बाध्यबाधकतां व्रजन्तीत्यर्थः । ननु भवणादिना बाधितया देहेषु
तथा कुतो मोहः स्यात्तत्राऽऽह अबाध्यया बाधितमज्ञापय ॥ २६ ॥

कथं तर्हि मायातत्कार्यनिर्दुर्लभत्वात्तदुच्य ध्याविष्णुलक्ष-
निरूपणापूर्वकं तद्व्रजनास्त्वानर्गनिवृत्तिरिति तात्पर्यमुपसंहरति,
न यत्रेति पञ्चमिः । दम्भीति मायाकपटवानयं पुमानित्येवं
भूतायां बुद्ध्यावसक्तदुर्लभत्वमाना या मायैत्यर्थः । आत्मवादि-
क्रियमायो आत्मवादिभिर्यथाभया न विजिता न प्रकाशिता
किन्तु भीतेन स्वाकार्यं मोहादिकमकुर्वती कथाश्चिद्वतं इति
प्रतिपादित्यर्थः । तदुक्तम्—

“तस्मै देवो भगवन् वासुदेवाय धीमहि ।

यन्मायया वृजयया मां ब्रुवन्ति जगद्गुरुम् ॥

विलज्जमानया यस्य स्थातुमीश्वरपदमुया ।

विमोहिता विकल्पन्ते ममाहमितिदुर्धियाः” इति

किञ्च यद्यस्मिन् तदाश्रयो मायाभयो विविधो विवादेऽपि
नास्ति विशेषविवक्षाद्विवादानां तस्य विशेषार्थात्त्वा-
दिति भावः । सङ्कल्पविकल्पानामपि यस्य तन्मनोऽपि यत्र
नास्ति सङ्कल्पविकल्पानामपि विशेषविवक्षत्वात् ॥ ३० ॥

किञ्च सृज्यं कर्म सृजता कारणयोगा सहोभयोः सृज्य-
कष्टोः परं साध्यं भयःफलमपि अतस्त्रिभिः सृज्यकृष्टक-
रम्भितो जीवश्चाहङ्कारात्मको यत्र नास्ति अत एवातस्यैतौ
निरस्तौ बाध्यबाधकौ यस्मिन् तदेतदस्त्वमात्मस्वरूपमित्यर्थः तत्-
स्मिन्मोहनहङ्कारादीनिषिध्य विरमेत् विशेषणं कीडिदि-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

यतस्तद्वैष्णवं पदमामनन्तीत्याह-परमिति । यदेतत्तद्वं परं
वैष्णवं पदं स्वरूपमामनन्ति के अतः आत्मव्यतिरिक्तसृज्य-
स-

सृज्यस्वरूपमिच्छन्तः यतोऽऽत्म्यमोहनाः नास्त्वस्यस्मिन् सौहृदं
येषां ते कुतः ? वीरात्म्यं देहाद्यहंभावं विसृज्य देहेऽहङ्कारा-
भावाद्यत्र सौहृदं नास्त्यतस्त्यक्तमिच्छन् इत्यर्थः । कथं नेति
नेतीत्येवम् अत्र निवृत्तनुभवमपि परमागमति हृदोपगुह्या-
ध्यानादिना ततः समाहितैरप्यसितं निश्चितं यद्वा अवसितमध-
वज्जमात्मनया गृहीतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमरुद्रोक्तसृष्टितुल्यपक्षीयम् ।

गम्भीरस्या बुद्धिकल्पवेणा आत्मवादे आत्मनिरूपणे दुर्बिवाधया
वा माया न यत्र यस्मिन् परमात्मनि नास्ति निविधो विवादो न
तदाश्रयः परमात्माश्रयः परमात्मा तु साधकयाधका ऽगोचर-
इत्यर्थः । मनश्च तन्मनसा न तदाश्रयमित्यर्थः ॥ ३० ॥

न यत्र सृज्यामति यत्र परमात्मस्वरूपे सृज्यं शरीरं नास्ति
सृजता इति सृज्यशरीरोत्पादको निर्मितं कथं च नास्ति उभयोः
परं न कथं तत्कृतदेहादयो जुष्टे यद्व्यो देवमनुष्यादिवशाद्-
जाते च यत्र न वसन्ते त्रिभिर्गणितः गुणत्रयवद्वं जीवश्च
यः जीवरूपेणावस्थितो यः तन्मुनिः तादृशपरमात्मरूपतत्त्व-
परः एवं पृथिव्यान्वितं निर्बुद्ध्य ऊर्मीन् अशनायापपासा-
शोकमोहजगत्सृज्यं निर्बुद्ध्य विरमेत् समः समाहितमनस्कतया
निवृत्तव्यापारो भवत् उत्साहितवाध्यबाधकमिति क्रियाशोभया
परस्परमुद्धवामिभवंदुभूतं गुणत्रयं यथा उत्सादितं दयाधया
निर्बुद्ध्यत्यर्थः ॥ ३१ ॥

समाधिदशायामनुसन्धेयं परस्वरूपमित्याह—परस्वरूपमिति ।
पश्यते इति पदं स्वरूपं नेति नेतीति प्राकृतेन जडजडवस्तु
यादृशं तादृशं भवतीत्याह—आमनन्तीति । समं चिद्वि-
द्वैलक्षणयात् उग्रिमसृज्यः तद्व्यतिरिक्तं चेतनाचेतनं व्यापक-
त्यक्तमिच्छन्तः दौरात्म्यं रागद्वेषादि अन्यत्र भगवत्सौहृदव-
तिरिक्तं सौहृदं येषां नास्ति तेः अतस्तसौहृदेः तेः अवसितं
निश्चितम अनुभूतम् ॥ ३२-३३ ॥

(१) गम्भीरस्या इति शुरुप० दूमाववर्णयति वीर० विज० पा०
पाठ० (३) विरमेत्तन्मुनिरिति शुरुप० पा० ।

(२) यद्विवादे इति वीर० पा० ।

(३) यच्चञ्चति वीर०

भीमहीरायवाच्यार्थकृतमागवतसंग्रहचन्द्रिका ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्मोहने वतो ब्राह्मणकोशात्परी-
क्षिता मृत्युः जनमेजयकोपाद्य सर्पोऽयामिवादि तत्राह-सैवेति ।
बाध्यबाधकौति भावप्रधानो निर्देशः बाध्यत्वबाधकत्वे बाध्य-
त्वापादयति तथा तत्त्वं न साधारणिकम् जीवमोहनकारेण-
भिप्रेत्याह-यवेति । यथा मायया निदामभूतया भूतेषु क्रीडाविष-
येषु गुणवृत्तिभिः क्रीडादिभिरसाधारमा मुह्यति (ते) ॥ २९ ॥

विष्णोर्महामायेति सम्प्रत्योक्त्या तस्यापि तथा मोहादिशङ्कां
वारयन् समाधिदद्यायामनुसन्धेय परमात्मस्वरूपमाह-न यत्रेति ।
आत्मवादिभिः परमात्मस्वरूपनिरूपकैः सकृदप्यात्मत्वादे परमात्म-
स्वरूपनिरूपणं क्रियमाणे दुर्बिमाद्यतया दुर्बिमाद्यत्वेन न
विमाद्यते न स्वकार्यकरणोपाधीतिष्ठते सा माया यत्र परमात्म-
स्वरूपे न स्वकार्यक्षमेति किमुनर्धकत्वमित्यर्थः । किं च यद्यत्र
परमात्मनि तदाभयः मायाभयः मायाप्रयुक्तमोहमूलकः
विविधो विकारः कुतर्करूपो नास्ति तस्य तद्विषयत्वादिति
भावः । यद्यत्र सकृदप्यनिरूपणायां वर्तते इति तथा तन्मनश्च
नास्ति न तद्विषयीकरोति निवृत्तसकृदप्यनिरूपणयोगपारिशुद्ध-
मनोविषयत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

किञ्च नेति सृजं शरीरं सृजतीति सृजत् कर्म तेन सह
सृज्यं यत्र नास्ति कर्म तदाभयं शरीरं च यत्र नास्ती-
त्यर्थः । उभयोः कर्म तत्कल्पितदेहयोः परं तादृशं साध्यं सुख-
दुःखादिकं फलं च यत्र नास्तीत्यर्थः । यच्चैवंमनुष्यादि-
शब्दजातं च यत्र न वर्तते तदित्यमभूतं परमात्मस्वरूप-
मित्यर्थः । ततः किमत आह-जीवः स्वयं त्रिमिरस्वितोपि गुण-
त्रयवशोपि तन्मुनिः तादृशपरमात्मस्वरूपमननपरः एतत्पृथिव्या-
द्यन्तरेण निषिध्य परिहृत्य ऊर्ध्वनिशनाद्यापिपासाशोकमोह-
जराभ्युत्थं निषिध्य विरमेत् समाहितमनस्कतया निवृत्तव्यापारो
मवेत् उरसादितबाध्यबाधकमिति क्रियाविशेषणं पर-
स्परम् उद्भवाभिभवहेतुभूतं गुणत्रयं यथोत्सादितं त्याज्या निषि-
ध्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च तदेव वैष्णवं पदं परमात्मनो वैष्णवमित्यभेदसम्बन्धे
विशेषणं परं प्रकृतिपुरुषविषयं परं सर्वोत्कृष्टं वा
पदान इति पदं स्वरूपं किं नत्वं वञ्चतिनेति प्रकृतिप्राकृतजडा-
जडवस्तु तादृशं तादृशं न भवतीत्यत उरसिसुखः तद्व्यतिरिक्त-
व्येतनात्वेन स्वावर्तवितुमिच्छतः दीराभ्यं रागद्वेषादिकमहं
ममामिमानं वा विमुञ्च मनस्यसौहृदाः नास्वास्मिन् भगवद्व्यतिरिक्ते
सौहृदं येषां ने हृदोपगूह्य ध्वानादिनासंस्क्रिय समाहितैः
समाधिनिष्ठैरवसितं निश्चितम् ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयवज्जनीयंकृतपदरत्नावली ।

मुखादेर्जीवाद्यष्टमेव मुखं कारणं नाप्यद्विजाशङ्कां परिह-
रति-सैवेति । बाह्योद्बोधिका सेवा महामाया महदपरिमितं
माहात्म्यं तस्य विष्णोस्तस्मात्तुर्गात्रोक्तये बाधे स्थितत्वात्

बाधत्वात्तत्वेन ज्ञायाति स्वस्वविशुद्धवृत्तिभिः कारणैः विष-
यैस्त्विमिच्छापरैरिति शेषः ॥ २६ ॥

मुखात्मा परमात्मेति शङ्कामपाकरोति-मेति । आत्मवादि-
उपनिषद्वाच्यतुरैः पुरुषैः असकृद्वद्विचारमात्मत्वादे परमा-
विचारे कृते सति मायामोहनशक्तिर्यत्र हरी न विराजते मोहकत्वं
न प्रवर्तते अर्थेर्बुविभाषतया स्थिता उपक्रमादितात्पर्येण
क्रियमाया एव विचारो निष्ठायाको ननु यथा प्रतीतार्थ इत्या-
नेति । विविधो यद्विवादः तदाभयो ब्रह्मविषयो न भवति "यद्वाच-
नश्रुयितम्" इति भूतेः । तर्हि मननसमर्थस्य मनसो विषय-
त्वाद्वाह-मनश्चेति । अप्यर्थः मनोपि यद्ब्रह्म न विषयीकरो-
"यमनसा न मनुत" इति भूतेः । सकृदप्यनिरूपणायां वृत्तिर्य-
तत्तया अनेन मनसोऽस्थिरत्वेन विषयीकरणसामर्थ्ये नास्ती-
सूचितं "मनसा वा अग्रे सकृदप्यत्यथ बाधो द्वाहरति" इ-
ति भूतेः । यच्चो विषयो नेति किंवक्तव्यमिति केमुत्पन्नायोपवृ-
त्तिर्यत्र बागादिशब्देन तदभिमानदेवता व्यपदिश्यते तासां जड-
त्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ ३० ॥

सृज्यं विश्वं यत्र न वर्तते बाधकतयेति शेषः । उभयो-
र्देवाभयोः परं विषयस्यैव आत्मस्वरूपं श्रेयः सृजता इत्या-
येन वैषम्यनैर्गुण्येनाप्येने इति शेषः । त्रिभिः सप्तविद्यु-
धैर्माधैकैर्बोद्धिता जीवः स्वयं च यत्र न कञ्चन विशेष-
मापादयतीति शेषः । वस्तुनैव ब्रह्म जानाति तन्मुनिः स ज्ञानी
यद्बुद्धीर्निषिध्य विस्मयेन कृत्वादिति शेषः कीदृशं ब्रह्म उरसा-
दितयाध्यबाधकम् उरसादितौ बाध्यबाधकौ येन तत्तया ॥ ३१ ॥

किञ्चामभेयं ब्रह्मन् तत्राह-परं पदमिति । वञ्चति नेति
इत्यनुसिद्धसृष्टयो विचक्षणः यदेवं स्थितं तद्वैष्णवं पदमाप्त-
नस्ति वदन्तीत्यन्वयः । कीदृशं तस्मिन्नेव समाहितैः करणो-
रवसितं सम्भवशीलम् ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

कथं तर्हि विष्णुर्देवमीवे न तस्य महामायेत्युच्यते तत्राह- न
वञ्चति । यत्र विष्णो यस्य विष्णोः सज्जिज्ञाने निमित्ते आ ईषत्
विराजिता यत्किञ्चित् लब्धसामर्थ्यापि दम्भी दम्भवानवमित्यभिधा-
न भवति किन्तु तस्मिन् दम्भादर्शनात् समित्यैव भवतीत्यर्थः ।
माया हि सद्भूत एव निरगंवा भवतीति तदुक्तं "विज्जमानया
यस्य स्यात्तुभीक्षापयेऽमुषा" इति किञ्चात्मवादिभिरात्मत्वादे कर्त्तव्ये
यत् यत्र तदाभयो विविधो विवादो न विद्यते आत्मनः
परत्वादिति भावः । अतो मनश्चेति तत्तत्तु सुतरां विवादा-
भाव इति भावः । तदेवं तत्साजिज्यमात्रेण स्थिता न तु तत्
सम्भता तस्यामनासकत्वात् तस्येति स्थितम् ॥ ३० ॥

मायाभयवचनानमसत्त्वं विदुषोनि-न यत्र सृज्यमिति ।
जीवस्त्वहमित्यन्वयः निगमयति तत्पूर्वेनिर्दिष्टमेतत्प्रकारमुत्सा-
दितयाध्यबाधकं विष्णुतत्त्वमिति तदेतन्मननेमोर्माद् माया-
दीर्निषिध्य मुनिर्विरमेत् तस्माद्व्यञ्ज्यत्वमेव विरतो भवति न
तु वस्तुनैवोत्पत्त्यर्थः ॥ ३१ ॥

धीमञ्जीवगोक्षामिदुक्तमसम्भवं ।

पुनस्तदेव विधादवति—परम्पदमिति । अतत् त्रिणुनस्व-
व्यतिरिक्तं दौरात्म्यं तस्मिन् सोद्दृष्टाभावं समाहितैस्तस्मिन्
समाहितात्मनःकरणैः आत्मारामैरपि वा अवसि तमनु-
भूय ॥ ३२ ॥

धीमञ्जिभवायवकवर्णिक्तसाराथ्यदर्शनी ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्भोहः ? यतो जनमेजयस्य कोपात्
सर्वाणां वधस्तत्समासदां विदुषामपि विप्राणामभिचारिकं सन्ने
प्रवर्त्तनमिति तत्राह—मैवेति । तस्मात् महत्त्वं दर्शयति, अत्रानुगा-
मं लक्ष्यते इत्यलक्षणा अपत्तयर्थेत्यर्थः । यथा अवाधया विद्वद्भि-
रपि बाधितुमशक्त्या मुह्यन्ति, केने ? इत्यत आह, अस्यैव
विश्वोरात्मभूता आत्मांशभूताः प्राणिनः भूतेषु प्राणिषु विप-
येषु वाः गुणादुत्पत्तयः कोषद्वयाद्यास्तामिमुह्यन्ति ॥ २६ ॥

ननु, यदि कोषद्वयादिमस्तु सर्वजीवस्वेवास्या मायाया
मोहनादेनोपकारस्तर्हि कुत्र नाधिकार इति चेत् "निखज्जमानया
यस्य स्थातुमीक्षापरोऽमुया "विमोहिता विकल्पन्ते ममाहमिति
दुर्धियः" इति प्रत्योक्तेर्भगवति विष्णो गगनने च लोकऽस्या
नैर्नाधिकारः सर्वं कीदृशं तर्हि विष्णोः स्वरूपमित्यपेक्षाया-
माह—न यचेति त्रिभिः । यत्र त्रिणुस्वरूपे माया न प्रभवति
कीदृशी इतिर्मान इत्यवति पुनरेवैतौ गमने आक्रम इत्यर्थः
अभया निर्भयैव विराजिता "इयं गतो" कथ्यन्त विष्णो तद्वक्ते
च इहमाभावात् तत्र समयाविराजशून्यैव भवतीति मायः
तथा आत्मवादिभिर्गपि असकृत् पुनः पुनः आत्मवद्व-
प्रवर्त्तिते सन्ति यत् यत्र त्रिणुस्वरूपे स्फुरित सति विनाशो
नास्ति कीदृशः तदाभयः तां मायामेवाभयत इति सः यदुक्तं
"यच्छक्तयो वदन्तां वादितां वै विवादसम्वाद्भूता भवन्ति"
इति तथा सत्त्वविकल्परूपा मायिकया वृत्तयो यस्य तथा-
भूतं मनोपि यत्र नास्ति ॥ ३० ॥

यथा यत्र स्फुरते सान सृज्यं वस्तु सृजता कारणवर्गेण
सह न स्फुरतीत्यर्थः । यतः उभयोः परं सृज्यस्फुर्या
पृथग्भूतं तच्छ रूपं यथा यत्र स्फुरन्ति सति भेदश्च स्फुरादि-
कत्वमपि न स्फुरति तथा त्रिगुणैर्जागरादिभिर्वा अन्विता
अहङ्कारात्मको जीवोपि न तत् तस्मादेतत् त्रिणुस्वरूपम् उत्सा-
दिता निरस्ता बाध्या जीवा बाधका गुणाश्च यस्मिन्स्थिता-
भूतम् ननु, तर्ह्येतत् कः प्रकाशयेत् तत्राह, निषिध्यति स्वमक्तह-
ज्जताम् उर्मीन् कामकोधादीन् स्वयमेव तत्र विद्यमानं रमेत-
तत्प्रसिद्धम् ॥ ३१ ॥

तद्वैष्णवं पदं विष्णोः स्वरूपम् आमतस्ति मक्ताः पुनः पुनः
स्वयोरद्वयव्यति कीदृशा दौरात्म्यम् महम्ममेति दर्शनं यिसृज्य
नेति नेति नैतदनुकूलं नैतदनुकूलमिति कृत्वा अतत् तद्व्यति-
रिक्तं देवदेवपुत्रकवत्रादिकमहं ममतास्पर्धं च उतस्मिन्सृज्यः
क्रमेण स्वस्तुमिच्छवः अनोऽनस्त्वेषु एकान्तिकमक्तंस्वेव सोद्दृष्टं
वेधां ते अतः समाहितैरेकाग्रचित्तैरेव मक्तैर्दृष्टा मनसा
उपगुह्य अवसितं तत् तेष्वपि पदमवगतं नाथैः ॥ ३२ ॥

[२३]

धीमञ्जुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

ननु, शृङ्गीकोपात् पगीक्षितो मृग्युः जनमेजयकोधात्सर्वाणां
च मृग्युस्त्रिपयन्भूने मोहे को हेतुश्चाह—मैवेति । यथा अन्व-
विष्णोः अतम्भूताः आत्मन उपजाः सर्वांशभूताः जीवाः गुण-
वृत्तिभिः कोषादिभिः भूतेषु देहेषु मुह्यन्ति बाधबाधकर्ता
प्राणुवन्ति या एषा मोहहेतुभूता विष्णोरेव महामाया ननु
कनभोऽस्मिन् सर्वं कृतं न जानन्तीत्यत आह—अलक्षणाद्यादि-
रूपेण पृथग्भूतारूपेण च अनुकूलतया प्रतीयमानापि मोह-
कतया न लक्ष्यते इत्यलक्षणा । ननु, एवम्भूतामहितकर्त्री कथ-
ञ्चिदुत्तरावा कुतो न निवारयत्यत आह—अवाधयेति । विष्णुर्कृपां
विना बाधयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

कथं तर्हि महामायातो जीवस्य विमुक्तिरित्यत्र ह्यौ निष्ठा-
तिशयेनेत्याह—न यत्रत्यादिना । यत्र जीवे अनादित अभवा विरा-
जितापि माया स आत्मवादिभिः सक्तृपि आत्मवादे आत्मनः
परमात्मनः वादे स्वरूपगुणादिनिर्णये क्रियमाणे इति हेतोः इहमी
न हेयः अवमर्शः यस्य विष्णोः स्वरूपगुणादिनिर्णये क्रियमाणे
मायायुक्तोपि भवणापरो इहमी न मनति किन्तु साधुरेव भवति "अपि
चेत्सुदुराचारो मज्जे मामनन्वमाक् । साधुरेव स मन्वन्वः" इति
धीमुखवचनात् यत् यस्मिन् परमात्मनि तदाभवः मावाभवः
विनिधौ विनाशोपि नास्ति सर्ववेदेकवेद्यत्वात् सत्त्वव्यविकल्प-
वृत्ति मनुजं यस्मत्कनदपि यस्मिन् न प्रवर्त्तते तस्मिन् परमात्मनि
विष्णो यदा जीवो निरमेत् तदा मावाविनिर्मुक्तो भवेदिति
द्वयोरन्वयः ॥ ३० ॥

तस्मिन् विष्णो जीवः उर्मीन् शोकमोहादित्ति निषिध्य मनिः
मननशीलः सन् विरमेत् विशेषतो रमेत समुज्येत इति शेषः ।
ननु जीवस्यैवं देहादिकं प्रियं भवतीत्यत आह—सृजतीति ।
सृजत् विश्वसृजगणः तेन सह इदं सृज्यं विश्वं
यत्र यस्मिन् चिन्त्यमाने भेदो दितं न भवति । किञ्च,
तयोः सृज्यस्फुराः परं कारणं प्रधानमपि न भेदो भवति
तदा त्रिभिरन्विताः कफवातपिशाममस्थितोऽतिमखितो देहः भेदां
नेति किम् वक्तव्यम् । ननु, स्वरूपानन्देनैव कृतार्थतासिद्धौ किं
तत्र रमण्यतयत आह—महमिति । एतत् स्वच्छन्देन प्रसिद्धम्
उत्साहितौ बाधबाधकमाथो यस्मात्तत् अहम् अहम्कृच्छ्राद्यभूतं
जीवतत्त्वमपि यस्मिन् विश्वायेमाये भेदो न "सर्वेषामपि वस्तूनां
नृप स्वात्मेव वस्तुमः । इतरेऽवस्थविताद्यास्तद्वस्तुमन्येव हि ॥
तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतद्वस्तु रूपताम् । कृष्णमेतम-
वेहि त्वमात्मानमन्त्रिज्ज्वात्मनाम्" इति श्रीशुकवचनाच्च ॥ ३१ ॥

किं तत्परमात्मस्वरूपमित्यत आह—परमिति । दौरात्म्यं दृष्ट्वा
बहुस्ममाभिमानं यिसृज्य दृष्ट्वा उपगुह्य व्याग्रादिमिराद्वय-
यत् येः समाहितैरप्यस्मिन् निश्चितं तत् एव सृजताभगव-
त्तत्वाः नास्त्वत्र भगवद्यतिरिक्तं सोद्दृष्टं वेधां ते अतत् मगव-
द्व्यतिरिक्तम् उरिससृज्यः परं सुरासुराङ्गां विजक्ष्याम्—

"यस्मात्सुरमतीतोऽहमसुरादपि श्रेष्ठतमः ।

अतोऽस्मि क्वांके वेदे च प्रथितः पुनश्चात्तमः" ॥

इति अनुसर्गितं वैष्णवं पदं त्रिणुस्वरूपमात्मनस्तीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

त एतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत्परमं पदम् ।

अहं ममेति दौर्जन्यं न येषां देहगेहजम् ॥ ३३ ॥

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कश्चन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥

नमो भगवते तस्मै कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।

यत्पादाम्बुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमाम् ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच ।

पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ।

वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहि नः ॥ ३६ ॥

सूत उवाच ।

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ! ब्रह्मणः परमेश्विनः ।

हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥ ३७ ॥

यदुपासनया ब्रह्मन् ! योगिनो मलमात्मनः ।

द्रव्यक्रियाकारकारुणं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवम् ॥ ३८ ॥

माया टीका ।

वह वही श्रीविष्णु भगवान् की घड़ी मारी प्रपतक्यं माया है, कि—जिस माया के प्रभाव से उनही परमात्मा के अंश रूप विचारे जीव, काम कोषादिकों से वेहों में मोहित होजाते हैं ॥ २९ ॥

तौ फिर उस माया की और माया के कार्यों की निवृत्ति किस प्रकार होसकी है ऐसी शंका में श्रीविष्णु भगवान् के भजन से ही सर्व अनर्थों की निवृत्ति होसकी है, इस तरह के सिद्धांत कहने को प्रथम श्रीविष्णु के स्वरूप का निरूपण करते हैं—कि, जिन श्रीविष्णु भगवान् के स्वरूप के विषे आत्मावाद के विषे अर्थात् आत्मनिरूपण में दुर्विभाव्य जा माया है, वह अभय होकर नहीं बिराजती है । क्योंकि ? ब्रह्माजी ने कहा है कि—हे नारद ! उस वासुदेव भगवान् का नमस्कार है, जिसकी दुर्जयमाया से मुझे जगद्गुरु कहते हैं—और जिस माया से विमोहित दुर्बुद्ध लोग मैं मेरा ऐसा प्रभाव करते हैं । वह माया जिन श्रीविष्णु भगवान् की दृष्टि के सामने खड़े होने को भी खजित होता है । और जिन परमेश्वर के विषय में मोहकृत विविध प्रकार का विकार नहीं है । तथा सङ्कल्प विकल्प रूप वृत्तियों बाजा मन भी जिनको नहीं ग्रहण कर सका है ॥ ३० ॥

जिस परमात्म के विषे कर्मोधीन देह सहित कर्म नहीं है । और वह कर्म और देह दोनों से पर है, जिसको बाणी भी नहीं ग्रहण करती है कर्म देह बाणी युक्त महङ्कार

प्राधान जीव जिसको नहीं देख सका है, जिस परमात्म स्वरूप से बाध्य बाधक सब दूर हैं । पुरुष मनन शील हो कर महङ्कारादिकों का निषेध कर उसी परमात्मा में विशेष रमण करै, अर्थात् सर्वदा श्रीविष्णुपरायण हो जावे ॥ ३१ ॥

जिसका यह स्वरूप निरूपण किया परमात्म व्यतिरिक्त वस्तु के परिष्ठापन करने वाले लोग, उसी को विष्णुसम्बन्धि परम पद कहते हैं, क्योंकि—वे महात्माजन दुरात्मता को छोड़ कर उसी मात्र में सौहृद करने वाले हैं, समाहित अन्तःकरणों से वे साधुजन स्वरूप का निश्चय कर हृदय में लुपा कर उसी तरह का ध्यान करते हैं ॥ ३२ ॥

— — — — —
भीमरस्त्रामिकृतभाषाटीपिका ।

एतत्प्राप्ताधिकारिणो दर्शयति—एतदिति । देहजमहमिति गेहजं ममेति ॥ ३३ ॥

तत्प्राप्त्युपायमाह—अतिवादानिति, ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्तौ गुरुं प्रणमति—नम इति । कृष्णाय व्यासाय आध्यगामधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥

हमो संहितामध्यगामित्युक्तं तत्र पुराणसंहिताविभागं विशेषतो बुभुस्तुर्बैविभागमपि प्रसङ्गात्पृथक् पृच्छति—पैलादिभिरिति । हे सौम्य ॥ ३६ ॥

तत्र प्रथमं वेदाविर्भावप्रकारमाह—समाहितारमण इत्यहमिः ।

ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वरः ।

यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तभ्रोत्रे च शून्यदक् ।

येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥ ४० ॥

भीमदीर्घराघवाचार्यविरचितमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्माज्जातोऽभूत् यः कर्णपुटपिधानेन
भोत्रहृत्तिरोधाद्व्यक्तव्यपि निमाद्यने चित्तव्यते ॥ ३७ ॥

प्रसङ्गाज्जातोपासकानां गोक्षपणमाह—यस्य नादस्वोपास-
नयाऽऽत्मनो मखं ध्रुवाऽवोष्ट कथम्भूतं मलं तयाह—द्रव्यमधि-
भूतम् क्रिया अध्यात्मम् कारकमधिदैवम् एवं त्रिधा भूता
आख्या यस्येति तथा तम् ॥ ३८ ॥

त्रिवृत् त्रिमात्रः कण्ठोष्ठादिभिरुच्चार्यमाणस्योक्तारस्वराक्षर-
समाप्त्यान्तर्भावात्सूक्ष्मतया तं विशिनष्टि—मन्त्रकः प्रभवो यस्य
सः तदेवाऽऽह—स्वराद् स्वर एव हृदि प्रकाशमानः तमेव
कार्थेण लक्षयति—यत्तदिति । नपुंसकत्वं लिङ्गशब्दाविशेषणत्वात्
लिङ्गं गगनम् ॥ ३९ ॥

कोऽसौ परमात्मा तमाह—शृणोतीति । इमं स्फोटमव्यक्त-
मोङ्कारम् । ननु, जीव एव तं शृणोति नन्वाह सुप्तभ्रोत्र कर्ण-
पिधानादिनाऽऽन्तर्कसि भोत्रे सति जीवस्तु कर्णोपाधीनज्ञान-
त्वात् तदा श्रोता तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मद्वारिकेति
भावः । ईश्वरस्तु नैवमयतः शून्यदक् शून्येपरिद्रव्यमं एक-
ज्ञानं यस्य तयाहि सुप्तो भद्रा शब्दे भुक्त्वा प्रवृत्तये न तदा
जीवः श्रोता तन्नेन्द्रियत्वात् भनो यस्तदा शब्दं भुक्त्वा जीवं
प्रवृत्तयति स यथा परमात्मैव तद्वत् कोऽमाद्योक्तारस्ते
विशिनष्टि—मात्रेण । येन वाग्व्यज्यते यस्य च हृदयाकाशे
आत्मनः सकाशाद्व्यक्तिरव्यक्तिः ॥ ४० ॥

भीमदीर्घराघवाचार्यविरचितमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृष्णाय व्यासाय भक्तुगठमेधसे अवतिष्ठतज्ञानाय ॥ ३५-३६ ॥

नादः आकाशगुणभूतः शब्दः ॥ ३७ ॥

यदुपासतया अपुनर्मथं याप्तीति ज्ञानोत्पादनद्वारेणेति भावः ।
द्रव्यं शरीरं क्रियाकारकशब्दादिषां बन्धकं कर्म विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कार इति प्रथमं धारणरूपेण प्रतिपन्नः शब्दः
प्रणवो व्यक्तोऽभूदित्यर्थः । अव्यक्तप्रभवः अयोगिमिध्यातुमशक्य-
प्रभवः स्वयमेव राजते इति स्वरः लिङ्गं जापकं वाचकम् ॥ ३९ ॥

इह स्फोटं प्रणवरूपं यः शून्यदक् अयोत्तरङ्गतरङ्गितः
शृणोतीत्यर्थः । येनति । येन परमात्मना विश्वं कार्यं व्यज्यते
सुप्तये यस्य आत्मनः आकाशो व्यक्तकार्थभूतः आकाशादिप्रपञ्च-
कारणस्य तस्य ब्रह्मणो वाचक इत्यर्थः । यथा, येन प्रणवेन
परमात्मा व्यज्यते यस्य प्रणवस्य व्यक्तिरात्मनः आकाश-
परमात्मनः स्थाने हृदयाकाशे ॥ ४०-४१ ॥

भीमदीर्घराघवाचार्यविरचितमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दीर्घराघ्यं त्रिस्तोत्रयुक्त्या तरवागव्य साधननिष्पा-
दनद्वारा भगवत्प्राप्तिप्राप्त्यर्थं सूचितं तत्स्वरूपमेवाह—एतदिति ।
येषां देहगेहजं देहगेहविषयम् अहं ममेति दीर्घं नास्ति त एते
तद्विष्णोः परमं पदम् अधिगच्छन्ति उपासतया साक्षात्कुरुष्वन्ति
गल्पयोः सुखशयोः यथा प्राप्नुवन्ति ॥ ३३ ॥

तदेवं ध्याय्यशक्तमायस्य भगवत्प्राप्तिप्रयुक्तत्वमिति ध्याय-
तदनुपसक्तश्च परिहृतं तन्मायातिनीयैर्ग्रां वृत्तिपाह—एतदिति ।
नितिकास्तवादात्मिकद्वारात् पश्यन्त्यामीति यावत् इमं
मर्थं देहमाध्यात्ममर्थम् [आत्मीयत्वेन] अभिसंधाय कर्तव्यमिति
न कुर्वीत ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्तौ गुरुतमस्कारात्मकं मन्त्रमाचरति—तम् इति ।
कृष्णाय कृष्णदेवायनायाकुण्ठमेधसे भक्तुचित्तवृद्धये अज्यगा-
मधिगमधानम् ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगाम इत्युक्तं तत्र पुराणसंहिताविभागं
विशेषतोऽभ्युपगम्यन्तस्मूक्ष्मभूतवैविभागं पृच्छति शौनकः—
पेक्षादिभिरिति । पेक्षाचार्यः वेदाचार्यमरितैः तत्पदसंकेभ कतिधा
व्यक्ताः विभक्ताः एतद्विभागवैविध्यं तोऽस्मभ्यमभिधीत ॥ ३६ ॥

इत्थमापुस्त विभागं विवक्षुस्तस्मात् (पाठत) बाह्यराग्य-
जन्मविभागं न पृच्छति इति वक्तुं तावदेव विभागक्रममाह एभिः
समाहितैः । हे ब्रह्मन् शौनक ! भगवति समाहित आत्मा
मनो येन तस्य परमोष्ठनश्चतुर्मुखस्य हृदि य आकाशस्तस्मा-
ज्जातोऽभूत् आकाशस्यैवैवामुपरिणामात्मकप्राणोऽयः
अभूत् आनिर्धम्य, नावं विशिनष्टि—यो हृत्तिरोधाद्व्यक्तव्यपि-
निरोधाद्व्याज्यते भोत्रपिधानाच्छ्रवते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च यस्य नादस्वोपासतया यागिनः योगीश्वराः द्रव्य-
क्रियाकाराख्यमात्मनो मखं विभूवापुनर्मथं मोक्षं प्राप्नुवन्ति
ज्ञानोत्पादकतात्तदुपासनाया इति भावः द्रव्यं शरीरं क्रिया
पुण्यपुण्यः आत्मकं कर्म कारकम् इन्द्रियम् एवम् त्रिधा व्यापते इति
तथा वेदेन्द्रियतदुपनिष्ठाशक्तमोक्षं मर्त्तमर्थः ॥ ३८ ॥

तत इति । ततो नादात् त्रिवृदोङ्कारोऽभूत् प्रथमं साधारणरूपेण
प्रतिपन्नः शब्दः प्रणवरूपेण व्यक्तोऽभूदित्यर्थः । त्रिवृद्व्याख्यासकारो-
कारमकाराणां वृत्ताने यस्मिन् सः त्रिमात्रो वा तमेव विशि-
नष्टि—मन्त्रकप्रभवः अयोगिमिध्यातुमशक्यप्रभवः स्वयमेव राजते
इति स्वरः यत्तद्विष्णोः परमात्मनो लिङ्गं जापकं वाचकम्
यत्तदिति नपुंसकत्वं लिङ्गविशेषणत्वात् ॥ ३९ ॥

कोऽसौ परमात्मनस्तं वदन् प्रणवस्य तद्व्यापकतामाह—
शृणोतीति भावेन । सुप्तभ्रोत्रेणेति समस्तं पदं य इमं स्फोटं
प्रणवरूपम् शब्दम् सुप्तभ्रोत्रेणापि शृणोति भोत्रे पिहितं

श्रीमद्गीतरासवाचा पंचमभागवतचन्द्रिका ।

सत्यपि श्रुणोतीत्यर्थः । यः भोजयोरंष्टपिहितपीः सनेरिमं
 फेडम् श्रुणोति स परमात्मैव न तु जीवस्त्वथ कस्याः
 यस्तद्भान्वादिनि भावः । परमात्मात्वकस्यायस्तद्भान् इत्याह—
 श्रुत्यहमिति । श्रुत्येवीश्वरवर्गं पश्यतीति श्रुत्यहंजीवरूपमादे-
 पल ज्ञेयम् परमात्मज्ञारिकेति भावः । यद्वा प्रणवमन विशानष्टि
 श्रुणोतीति । श्रुत्यहमर्थान्तरं ज्ञानरहितः पिहितिकर्मण
 निवयान्तरानोत्तरतया श्रुयमाणा इत्यर्थः । येन वाग्व्यज्यने
 प्रचोदिता सत्यमिदयज्यने वरुयात्मनः आकाशो व्यक्तिः शरीरम्
 [अवकपम्] यद्वा येन प्रणवेन वाग्व्यज्यते शौकिकवैदिकराशिर्वा
 व्यज्यने वरुयात्मनः प्रणवस्त्वकपस्याकाशः हृदयाकाशव्यक्ति
 रमव्यक्तित्वानम् ॥ ४० ॥

भीमविजयध्वजतीर्थंकृतगङ्गावली ।

अत्र प्रमाणात्माह-तदेतदिति ॥ ३३ ॥

अनिषादान् सुपुत्रजनानि ॥ ३४ ॥

भंगः प्राप्तौ तत्मादिदं प्रकृष्टमाधनमित्याशयेनाह-तम इति ।
 श्रीकृष्णस्वरयारविन्दप्रणयितस्मरणपूर्वकं भागवतपुराणालक्षणा-
 संहिताभरणमननादिकं मुख्यसाधनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(विजयतीर्थं वजरीत्याऽत्र पञ्चमोऽध्याय इत्युच्यते)

मगधमहाद्वारप्रकटनय तत्प्रेरितेन चतुर्मेखेन सादादि
 वेदाङ्गशब्दराशिमुद्धृत्याध्यापनेन पुत्रेभ्यो विभ्राणत तच्छिष्येभ्यो
 विभज्य दानमनुयुगं पुनरापि तद्विभागं पुराणवर्तनं च निग-
 द्धातुं अनेनाध्यापयत् । तत्राहौ शौनकेः सूत्रं वेदाविभागं पृच्छन्ति,
 पेक्षादिभिरिति त्रैपदेन पेक्षादेरित्यपि मूलांशविभाक्तश्च कथं न त-
 सूचयति त्वाप्तशिष्यैरित्यनेन कस्मिन्मूलांशे विभक्तत्वात् त्रयस्य
 ताविभक्तानिति पेक्षाचार्यैरित्यनेन पेक्षापर्यागकल्पप्रमाणानामप्यु-
 चितमिहात्मभिरित्यनेन तपोब्रह्महृदशंसमर्थैरिति अभिप्रे-
 त्यनेनाध्यापयतामपूर्वकं यद्वात ॥ ३६ ॥

तत्रादौ सूचितः सूतः प्रश्नं परिहर्तुं कथामाह-समाहि-
तात्मन इति । सं समीचीनं निवृत्तः स्वातन्त्र्यानुभवे हरावाहित
आत्मा मनो यस्य स तथा तस्य ब्रह्मपदक्यायेन कार्यं कृतं
विश्वहितमयमाह-परमाद्युत इति । शब्दक्याकाशादिशेषगुणात्त्वेन ततो
भिषयकियुक्तं सूचयति-इत्याकाशादिति । तस्मात्त्वं किं प्रमाण
ममाह-वृत्तिरोधादिति । स नाहः सर्वेन्द्रियवृत्तिस्तस्माद्वायु-
वृत्तिनिरोधाच्च विभाव्यते नायत्नं योगिनेति शेषः ॥ ३७ ॥

किममुना भावेन शून्यकल्पेन फलमिति तत्राह-यदुपासन
येति । यत्तु तादृशोपासनेना योगिनो द्रष्टव्याणि पञ्चभूतानि ताज्ज-
मितवेदो ना क्रिया कर्मेन्द्रिय कारकं ज्ञानेन्द्रियम् एवम् आख्यातं
प्रकाशितम् उत्पन्नमिति यावत् आत्मनो मनसो भवं भूत्वा
अपुनर्भवं मांश्च याप्स्यत्यन्वयः—

"सुप्रसन्नपुंनकात्मायं नावो ब्रह्माविनिर्मितः ।

षष्टि विना वसहसो मुक्तिस्त्रगोविन्दो विभु ॥

इतिवचनादपुनर्भवं तारनरुपापेन फलमाप्नुवन्तीति भावः ॥३८॥

ततो नांदात् स्वयदानादानुकारात् भीष्टं अकारोकारमका-
रावयान् वयान् वृथोतीति त्रिवत् ओङ्कारोऽभ्युदयव्यक्तः
व्यक्तश्च प्रपञ्चस्य प्रभव उत्पत्तिर्ब्रह्म स तथा "भूतं प्रप-
ञ्चविषयविति सर्वमोङ्कार एव" इति भूतिः । वयंपक्षे अद्वयकश्च
हरेः सकाशात्प्रभवो यस्य स तथा स्वन एव राजतीति स्वरद्व-
यप्रकाशमानः स्वनं परमात्मानं राजयतीति वा एनकेनाह-वस्त-
विति । यत्तदोकारावयं वस्तु हरेर्लिङ्गं ज्ञापकं "ॐ तत्सवनामी
शोङ्कारो वस्तुमौ तद्गुणो तताम्" इति वचनात् चतुर्मुखव्यावृत्तये
परमात्मन इति ॥ ३६ ॥

शम ऊनं वापयति दैत्यादिरिति शून्यं परं ब्रह्म पश्यतीति शून्यवत् सो ब्रह्मा परोक्षीयश्च सुतः ब्रह्मयातः स इमं स्फोटं प्रयावक्ष्यमाणं ध्वनिं शृणोति क इव ओतेव भगवानिव “ओता मता” इति भूतेः । अनेनाख्य सखे प्रमाणमुक्तं भवति । किञ्च, ये भौतिकाण्ये वाग्बद्धक्षणा इत्यज्यते अकारस्य प्रयावात्मकत्वात् अकारः नै सर्वा वाक्” इति भूतेः प्रयावरूप वेदादित्वात् अकारस्यापि सर्वादिवाचाप्तेरादिगत्वात् इति भूतेः आत्मनः परमात्मनः उत्प-
द्यमान आकाशो यस्य व्यक्तिः स्यात्तं “आत्मन आकाशः सम्भूतः” इति भूतिः आकाशात्सर्वमप्ययत इति च ॥ ४० ॥

भिमस्त्रीवगोस्त्रामिकुलक्रमसम्भमः ।

तत्र पूर्वोक्तमाह—त एतदिति व्याख्याम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तत्रेतन्मन्त्रं श्रीमद्भागवतमिदं ज्ञायत इत्यभिप्रेत्य स्वस्मिन्मन्त्रकु-
 षेपारं प्रणमति—तम इति । वक्ष्येति श्रीशुकदेवोपदेशेना तथापि
 श्रीकृष्णमैपावनमस्कारस्तत्कृतोपदेशायापि तत्प्रसादमाप्तत्वेन
 मननात् तत्रेतिहा—यदिति, ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वृत्तिगंधाश्रितं गुरुपदेशबलेन समाहितऽनःकरणं सती-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथा श्रूयमाणस्य तस्योराचनाफलमाह -- बहुपासन-
येति ॥ ३८ ॥

सिद्धं बोधद्वारम् मनयत्वरूपं वा ॥ ३८ ॥

ननु, तस्य शब्दस्य सर्वास्तरेष्वे किं प्रमाणं कथं सिद्धे
 भवणामेवेति चेत् इन्द्रादिकमपि धूयते तथा सुप्तो जाग्रदव-
 याऽऽहूतिवहस्रेणाप्यवधारयितुं यो न शक्यते तेन तु जन्मवधिर-
 गोन्निद्राभावात् न धूयते एव सः तत्राह—गृणातीति । अ-
 परमात्मा सुप्ते भोजे चकारात् असुप्तेपि गृणाति तस्य जीववहि-
 निद्रया (नेत्रा) यस्या नास्तीत्याह—शूयवहनिनि । “मपायापादः”
 इत्याह “स्वाभाविकी ज्ञानवर्धकियाच्च” इति श्रुतेः । तत्र
 हेतुमाह—वेदः चागादीन्निद्रयमपि वञ्चयते यस्य चात्मनो
 उपक्तिः कार्यरूपेणाविर्भावः शब्दाभावः आकाशः किमुत
 रूपशोद्याध्यो वायवाहिरित्यर्थः । तस्माज्जीवस्तु तदुपाद्युपासनवा
 तदनुप्रदेशेव गृणातीति भावः ॥ ४० ॥

भीमविष्णुकायचक्रवर्तिनसंसारार्थहर्षिणी ।

उक्तमर्थं स्वहीकृतं द्वाचदे-त इति । अविगच्छन्तीति अच-
मितमित्यर्थः । होजंमिति होरात्पदस्यार्थः ॥ ३३ ॥

किञ्चैतन्निष्पन्नकपं काव्यपराचे सति तिरोहितं भवेदतः अप-
राधाज्जये प्रकारं शिष्यति, अतिवादात् कटुकीः तितिचे-
तैव ननु तथैव कटुपर्युत्तरं दद्यादित्यर्थः । इमे साधकदेहम-
आभित्येति साधकदशावामपि सम्यग्मात्रं खल्वेति सिद्धदेहं
आभित्युक्तं सम्यग्मात्रेण आभियक्षेण सह चरेत् कुप्यदिति रागादु-
नीवरसिक्तकला अभिवाचमाहुः कञ्चन अवयवमात्मनि ॥ ३४ ॥

शास्त्रं समाप्य स्वदेवं भगवन्ते प्रणमन्ति, नम इति । अथ्यागं
भीष्मकमुक्तादधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥

संहितामध्यगामिति भूत्वा संहिताविभागं बहुभूतसते, पैशा-
दिमिरिति ॥ ३६ ॥

वेदकल्पतरोः कलं साधुनवा निरूप्य शास्त्रा अपि सङ्क्षे-
पतो निर्दिशेत्तस्य प्रथममाविर्भावप्रकारमाह—समाहितेभ्यश्चिः ।
ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मात्प्रादोऽभूत् यः कर्णपुटपिधानेन
ओम्बुसिनिरोधाहस्मदादित्यपि विभाजयन् विनकवते ॥ ३७ ॥

यस्य नादस्योपासनया द्रव्यक्रियाकारकाणि अभिभूतादीनि
आख्या अस्य तं मलं भूत्वा नाद्यावत् ॥ ३८ ॥

ततो नादात् त्रिवृत् अकारोकारमकारात्मकः अव्यक्तो-
ऽव्यक्तः प्रभवो जन्म यस्य सः खराद् साक्षात्परमेश्वर एव
यत् यो भगवदादिप्रपञ्चं विद्धं गमकं भक्तज्ञानिबोमिभि-
रवाक्यत्वात् विद्मशब्दविशेषशब्दात्तदित्यस्य नपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

भगवदादिशब्दावयवः स परमेश्वर एव कल्पमाह—शृणोतीति ।
य इमे स्फोटमव्यक्तं नादरमकमोक्तारं शृणोति सः । ननु, जीव एव
शृणोति नत्याह, सुप्तभोजे कर्णपिधानादिना भोजे भवत्ये-
न्द्रियं सुप्ते यनि प्रवृत्तिकेऽपि सति यः शृणोतीत्यर्थः । जीवस्तु
करणाधीनज्ञानरवाह तदा भोता किन्तु परमात्मैव तस्य
भोता तदपि जीवस्य वा तदुपलब्धः सा परमात्मज्ञादिके-
येति हेयम् । यतः स परमेश्वरः शून्यरक्त शून्येपीन्द्रिये वर्गे रक्तं ज्ञानं
वस्य सः तथाहि सुप्तो यदा शब्दं भूत्वा प्रवृत्त्यने न तदा
जीवः भोता खीनेन्द्रियत्वात् अनो वक्तृदा शब्दं भूत्वा जीवं
प्रबोधयति स परमात्मैव कोऽसावोद्धारकं विधिनाष्टि, साधिन ।
येन वाक् वेदवक्ष्या वृहती व्यज्यते वस्य च हृदयाकाशे
आत्मनः सकाशादभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥

भीमचक्रदेवकुनसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते एव एतत् शास्त्रसिद्धं विष्णुकायं नव्यमिति ॥ ३३ ॥

प्रतिसाधनविशेषमाह—प्रतिवादानिति ॥ ३४ ॥

शास्त्रममासौ गुरुप्रकाशारमकमङ्गलमाचरति-नम इति ।
अथ्यागमधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगामिति भूत्वा पुराणसंहिताविभागं भोतुं
तावत्सूत्रभूतस्य वेदस्य विभागं पृच्छति शौनकः—पैशादिमि-
रिति ॥ ३६ ॥

वेदविभागं वक्तुं वेदाविर्भावप्रकारमाह—समाहितारमन इत्य-

[३४]

हमिः । परमेष्ठिनः अनुवृत्तस्य हृदि य आकाशस्तस्मात्प्रादः अभूत्
यः कर्णपुटपिधानेन ओम्बुसिनिरोधात् अनुनापि विनकवते भूवते
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदुपासनया यस्य नादस्योपासनया परब्रह्मनिष्पन्नकला-
मकल्पद्वये सतीत्यध्याहारो बोध्यः । द्रव्यक्रियाकारकाणि अभिभूता-
ध्यात्माधिदेयानि आख्या यस्य तं मलं भूत्वा नाद्यावत् अनुवर्तये
मोक्षम् ॥ ३८ ॥

ततो नादात् त्रिवृत् त्रयाणामकारोकारमकाराणां द्रव्यरूपेण
यस्मिन् सः आकारः अव्यक्तः तस्य पूर्वसिद्धत्वात्—अव्यक्तात्
सर्वकारणकारणात् भगवतः प्रभवः प्रादुर्भावो यस्य सः अत-
एवस्वस्मिन् कारणे नाव्यक्तनया राजते इति खराद् यत् यतः परमे-
ष्ठितः परलोकं तिष्ठतीति परमेष्ठी भीषुक्तोत्तमस्तस्य भग-
वतः तत् त्रिवृत् आपकं विद्मशब्दविशेषशब्दात्तदित्यस्य नपुं-
सकत्वम् ॥ ३९ ॥

कथंभूतस्य य इमे स्फोटमव्यक्तमोक्तारं शृणोति तस्य ।
ननु, जीवापि कर्णपुटपिधाने शृणोति सत्यं स तु कर्णपुट-
पिधानेऽपि समुत्पत्तौ भोजेण शृणोति भगवांस्तु सुप्ताभोजे च
शृणोति यतः शून्यरक्त शून्येऽपीन्द्रिये वर्गे रक्तं ज्ञानं
भूतः स ओम्कारः येनोद्धारणा वाक् वृहती व्यज्यते वस्य आकाशे
हृदयाकाशे आत्मनः परमात्मनः सकाशात् व्यक्तिरभि-
व्यक्तिः सः ॥ ४० ॥

माया टीका ।

जो यह भीविष्णु का उत्कृष्ट पद है तिको वही लोग
प्राप्त होने हैं, जोकि—वेह गेहादिकों में, मैं मेरा पने रूप-
वृत्तता का स्पर्श भी नही करन हैं ॥ ३३ ॥

जो उस पद को चाहे तो जनों के छोटे बाक्यों को स्मृ-
न कर सहन करे, किसी का भगवान न करे, और इस
अक्षिपर वेह को पाकर किसी से पैर न करे ॥ ३४ ॥

उस सकुण्ठ बुद्धि वाले भीकृष्ण मुनि व्यास भगवाद् को
नमस्कार है जिनके चरण कमलके ध्यान से मैंने इस संहिता का
अध्ययन किया है ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच ॥

शौनक महर्षि बोले, कि—भ्राह्मणजी महाराज के शिष्य
वेदाचार्य पैशादिक महारामों ने वेदों के कितने प्रकार के
विभाग किये । हे सौश्य ! यह हमारे जिये कथन की-
जिये ॥ ३६ ॥

सूत उवाच ।

भीसूत पौराणिक बोले, कि—हे ब्रह्मन् ! हे भीशौनकजी !
परमेष्ठी भ्राह्मणजी ने जब मन का साधन किया, तब उनके
हृदयाकाश से नाद उत्पन्न हुआ । जो कि—कान बंद करने
पर हम लोगों को भी मालूम होता है ॥ ३७ ॥

हे शौनक ! जिसकी उपासना से योगीजन द्रव्य किंवा
कारक नाम वाले अपने आत्माके मलको दूरकर मोक्षको
प्राप्त होते हैं ॥ ३८ ॥

सुधाग्नीं वसुधैः सहस्रधा चकः परमात्मनः ।

स सर्वमन्त्रोपनिषदेवकीर्णं सनातनम् ॥ ४१ ॥

तस्य द्यासंख्यो वर्णा अकराणां भृशदह ! ।

धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणानामार्थवृत्तयः ॥ ४२ ॥

ततोऽक्षरसमान्नायमसृजन्नवानजः ।

अन्तस्थोऽमस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ ४३ ॥

तेनाऽतौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ।

सव्याहृतिकान्तोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥ ४४ ॥

पुत्रानध्यापयन्तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ।

ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥

ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ।

चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ४६ ॥

क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान् दुर्मेघान् वीक्ष्य कालतः ।

वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदिस्थाऽव्युतचोदिताः ॥ ४७ ॥

अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मा भगवँल्लोकभावनः ।

ब्रह्मेशायैलोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

वसु नाहं से तीन मात्रा का (अ उ म्) इन तीन अक्षरों के विभाग वाला ओंकार प्रकट हुआ । जो कि—अक्षर से प्रकट होता है, वह कैसा है, कि—हृदय में स्वर प्रकाशमान है, और परब्रह्म परमात्मा भीमगवान् का वाचक है ॥ ४१ ॥

वह परमात्मा कौन है ? कि—जो इस स्फोट शब्द को भोज इन्द्रिय के नहीं भेद करने पर भी सुनता है । क्योंकि उसका ज्ञान तो इन्द्रियों के सापेक्ष नहीं है । वह ओंकार भी कौन है ? तहां कहते हैं, कि—जिससे वाणी व्यजित होती है, और जिसका प्राकट्य हृदयाकाश में आत्मा से होता है ॥ ४० ॥

भीषरखामिकृतभाषार्थटीका ।

किञ्च, स्वधाज्ञः स्वस्याऽऽश्रयः कारणं यद्ब्रह्म तस्य । किञ्च, परमात्मांशभूतसमस्तदेवतावाचकोऽपीत्याशयेनाह—स इति । सर्वमन्त्राणामुपनिषद्ब्रह्म सूक्ष्मरूपमित्यर्थः । तत्र हेतुः वेदानां बीजं कारणम् बीजत्वेऽप्यधिकारितामाह—सनातनं सदैकरूपं तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

इदानीं ततः सर्वप्रपञ्चोत्पत्तिप्रकारमाह—तस्य इति । त्रयस्त्रिसंख्यायुक्ता भावा वैरकारोकारमकारैर्भाष्यन्ते तत्कारणत्वात्

तानेवाऽऽह—गुणाः सर्वदायः नामानि ऋषयस्तु सामानि मर्षां भुभुवःखर्षोकाः वृत्तयो जाग्रदाद्याः ॥ ४२ ॥

ततस्तेऽप्यो वर्णोऽथः अक्षराणां समास्रायं समाहारं तमेवाऽऽह—अम्लस्था वरखवाः ऊष्मायाः श्वसदाः खरा अकाराद्याः स्पर्शाः काक्ष्यः ह्रस्वदीर्घाश्च आदिशब्दाजिह्वासूक्ष्मादयः त एव खलुण्य स्वरूपम् यस्य तम् ॥ ४३ ॥

निमग्नतुमुंक्षकयो भगवान् असृजदिति पूर्वस्त्वेवाऽनुवृत्तः आतुर्होत्रविषयया चत्वारो होत्रोपलक्षिता ऋग्विजभ्यतुर्होतारस्तेरनुष्ठेयम् होत्राध्वर्यवादिकं कर्म आतुर्होत्रं तद्विवक्षया ॥ ४४ ॥

पुत्रान् मरीच्याहीन् तान्वेदान् ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादिनिपुणान् ॥ ४५ ॥

एवं चतुर्युगेषु प्राप्ताः द्वापरादौ द्वापरमादिवत्क तद्वत्प्रागल्भ्यस्य कावस्य तस्मिन् द्वापरान्तं वेदविभागप्रसिद्धेः शान्तनुसमकाशं उवासावतारप्रसिद्धेभ्य इवस्ता विभक्ताः ॥ ४६ ॥

तत्र हेतुः क्षीणायुषो जनाद् तर्हि पुरुषबुद्धिप्रमत्तान् द्वापरवर्षीयत्वं क्वादित्वाशङ्क्याऽऽह—हृदिस्थेति, ॥ ४७ ॥

एवं सामान्यतो वेदविभागक्रममुक्त्वा वैदिकतमन्वन्तरे विद्येयतो निरूपयितुमाह—अस्मिन्नपीति ॥ ४८ ॥

साक्षात्साधक इति गायत्रीदिनामिष लक्षणा नादत्ता "अभि-
स्येत्तल्लक्षणा नोदिष्ठं नाम" इति धृतः ॥ ४१—४२ ॥

विष्णोर्दशनामस्तु नमः ॥ ४३-४८ ॥

किञ्च, स्वस्य धाम आभवां यत् अहं नव्य परमात्मनो
मग्नवन्त्य वाचकः “मोमिमेतद्व्यष्ट्या मेदिष्ठं नाम” इति श्रुतेः ।
व्य प्रमाणः सर्वे मन्त्रा उपनिषदश्च यत्र तस्य वेदस्य बीजं
कारणं बीजतयेऽप्यधिकारितामाह-सनातनं सदैकरूपं तस्य
प्रत्यकरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

प्रयथाद्वैतोपसौ क्रमं दर्शयति-यतः ओङ्कारान् अक्षराणां
अमास्तायं समाहारः तमेवाह-प्रत्यक्षा यस्मिन् ऊमायाः शय-
नहाः स्मरा अकारायाः रूपज्ञाः कादयो मायमानाः हृत्तदीर्घाः
स्वरभेदाः आदिशब्दाञ्जिह्वामूलीबाहयः न एव चक्षुषां स्वरूपं
यस्य तं तेनाक्षरसामान्यायेन विभुर्निष्णुरूपो ब्रह्मा असृज-
दिति पूर्वस्थेषामुपश्रुः ॥ ४३-४४ ॥

ते वेदाः ॥ ४६-४७ ॥

पुनः कथंभूतः कस्य अमिद्व्यक्तिस्थानतया वाचस्पतेन च
आम आभयः यद्ब्रह्म तस्य परमात्मशिप्राशिष्यस्य वाचकः
किञ्च, सर्वेषां मन्त्राणामुपनिषदां वेदानां च बीजं कारणम् ॥ ४१ ॥

ततः श्रीकारादेव असुराणां समाप्ताय समाहारं भगवान्जो

[illegible]

तं यदा एषं परस्परया तर्काच्छब्दैः चतुर्भुजेषु प्राप्ताः षडविधा-
परादिः द्वापरमादिष्वस्य द्वापरास्तस्य तस्मिन् तस्मिन् द्वापरास्ते
मास्यते महर्षिर्मन्त्रवेत्ता इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

वैवस्वतमश्वत्थगताष्टाविंशतिमहापरास्ते तु वेदाविभागक्रमं
 विंशपतो निरूपयन्ति-अस्मिन्निति । अन्तरे वैवस्वतमश्वत्थरे भग-
 वानशतर्षाः इत्यन्तरेष्ट्याः षण्यः ॥ ४८ ॥

किञ्च वह प्रणव अपने भाव्य परब्रह्म परमात्मा का सा-
क्षात् धारक है, और वह सम्पूर्ण मन्त्र और उपनिषत् रूप
है, और वेदका सनातन बीज है ॥ ४१ ॥

मगवान अज धीमिह्याजी उम तीन वय्यो से ही अन्तःकथ
[यरखव] ऊप्राण [रायसह] खर [अकरादि]
रुपय [क से म तक २५ वय्य] हस्यदिधि जिह्मास्वीयादि
स्वरूप इन अक्षरों के समुदाय को अक्षरते इये ॥ ४३ ॥

फिर उसी ब्रह्मणोके समुदाय से आनुपूर्व कर्मके कहने की इच्छा से भीमप्रज्ञाजी चारों वरनों से; स्वाहाति प्रखर सहित चारों धेहों को स्रजते हुए, वहां पर अनादिनिधन वेद की आनुपूर्वी [पूर्वापरीभाव) का मुक्त से उच्चारण करनाही स्रजना है ॥ ४४ ॥

मदनमकर प्रह्लाजी ने ब्रह्मर्षि वेदोच्चारण करने में निपु-
ण ऐसे अपने पुत्रों को वेद पढ़ाये, फिर वे अमोपवेदा
ब्रह्मर्षि लोग अपने पुत्रों पढ़ाते हुए ॥ ४४ ॥

धूमध्वज मिल २ महर्षियों के शिष्यों ने चारों युगों में परे परा से उन वेदों को प्राप्त किये । फिर ज्ञापर के जन्म में महर्षि अग्निहोत्रास्त और उनके शिष्यों ने उन वेदोंका विभाग किया ॥ ४६ ॥

पराशरास्तवप्रत्यामंशांशकखपा विभुः ।
 अवतीर्णो महाभाग ! वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥ ४९ ॥
 ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशिनुद्धृत्य वर्गशः ।
 चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥ ५० ॥
 तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।
 एकैकां संहितां ब्रह्मत्रैकैकस्मै ददौ विभुः ॥ ५१ ॥
 पैलाय संहितामाद्यां बहुषाखयामुवाच ह ।
 वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥ ५२ ॥
 साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् ।
 अथर्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ ५३ ॥
 पैलः स्वसंहितामूच इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
 बाष्कलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥ ५४ ॥
 चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ! ।
 पराशरायामित्रे इन्द्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥
 अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् ।
 तस्य शिष्यो देवमित्रः सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥

भाषाटीका ।

इदं यमं विधत्त भी मरुयुत भगवान् की प्रेरणा से महर्षिभो ने जन्तुओं को काख के प्रभाव से स्वीया प्रायु और स्वीयापरा क्रम बाधे तथा मरुयु बुद्धि बाधे देखकर वेदों का विभाग किया ॥ ४७ ॥

हे ब्रह्मन् ! इस मन्वन्तर में भी धर्मकी रक्षा के लिये ब्रह्म-कृपादि लोकपात्रों की प्रार्थना से लोक की रक्षा करने वाले भगवान् ॥ ४८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीका ।

मंशो माया तस्या मंशः सरथ तस्य कखपांशोनाच-
 तीर्थः सन् ॥ ४९ ॥

चतुर्विध्यमेवाह—ऋगिति । ऋगादिमन्त्राणां राशीन् । वर्गश
 इत्यन्तप्रकरणमेवेदुल्लेख कथाऽनेकविधमखिराशेर्मणिगणाः पञ्च-
 रागाद्वो विविधोद्भिद्यन्ते तद्वदुल्लेख तेमन्त्रैश्चतस्र ऋगादि-
 संहिताश्चक्रे ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकाम् ॥ ५१ ॥

ऋक्समुदायकपराहृष्टाख्याम् नितरां प्रत्येकेषु गद्य-
 मान्त्राणिगदाकवम् ॥ ५२ ॥

[२५]

छन्दः सुगीयमान्त्राच्छन्दोगाख्यां संहिताम् ॥ ५३ ॥

तत्र ऋग्वेदशाखाविभागमाह—पैल इति । स्वसंहितां त्रिधा
 विभज्य इन्द्रप्रमितये बाष्कलाय ऊचे, स बाष्कलोऽपि स्वकां
 संहितां चतुर्धा व्यस्य बोध्यादिभ्यः शिष्येभ्य माह, हे भार्गव !
 इन्द्रप्रमितरपि स्वां संहितां स्रसुत माण्डूकेयमध्यापयामास
 तस्य माण्डूकेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५४—५५—५६ ॥

भीमरक्षीरराजवाच्यार्थटीकाभाषावतचन्द्रचण्डिका ।

अतः सत्यवत्यामंशांशकखपावतीर्थः हे महाभाग, घौनक । ॥ ४९ ॥

चतुर्विध्यमेवाह—ऋगिति । ऋगादीनां राशीन् खयं साक्षात्-
 कृत्येति शेषः । वर्गशः प्रकरणमेवेन राशिभ्यः उद्धृत्य चतस्रः
 संहिताश्चक्रे राशेरुद्धृत्येति पाठः सुगमः रक्षते तथा दर्श-
 नात् । ययानेकविधमखिराशेर्मणिगणानुद्धृत्य माखाः कुर्वन्ति
 तद्वत् ॥ ५० ॥

अथ तासां संहितानां चतसृणां मध्ये एकैकां संहितां
 चतुरः शिष्यानुपाहूय तत्रैकैकस्मै एकैकां संहितां महामतिः पारा-
 शर्यः इदौ उपदिष्टवान् ॥ ५१ ॥

कस्मै का इदौ इत्यत्राह—पैलावेति शाङ्ख्यम् । अनेक-
 ऋक्समुदायकपराहृष्टाख्याम् “तेषां मुखप्रार्थनशेन पाह-

श्रीमद्भिराजसूत्रम् अथ कृतमग्नयसूत्रम् ।

व्यवस्था" इति श्रुत्युक्त्या तेषां मन्त्राणां व्यवस्थां देवैकव्यवस्थां मध्ये यत्र वेदार्थमेवेन विशिष्टैकाग्र्यमतिपादकत्वेऽप्यन्तरार्थ-
मेव व्यवस्थाप्यव्यवस्था सा श्रुतिरिति तदर्थः । यजुर्गण्यस्य नितरां
गद्यमानवाङ्मिगदावयव यद्यपि श्रुत्सामाङ्ग्यामन्त्राप्रतिष्ठ-
पठितं मन्त्रजातं तदेव यजुस्तथा च सूत्रिनम् "शेषे यजुःशब्दः"
इति "उचैश्वर्या क्रियते उपांशु यजुषा" इति यजुष उपांशु-
पाठस्यैव भवत्याङ्गिगदावयवसंज्ञाविरोधश्च तथापि निगदत्वमत्र
न यजुषः वक्ष्यम् उच्यते किन्तु यजुस्संज्ञेऽप्येव केषुचिन्मन्त्रेषु
परसम्बोधनाय "प्रोक्षणीरासादय" इत्येवमादिषु परसम्बोधनाय
नितरां गद्यते इति ह्युपपत्त्या वाचनिकोपांशुत्वबाधेन कार्य-
वत्तादुचैर्धर्मयोग उक्तः ॥ ५२ ॥

साक्षामिति । मन्त्र गीत्वाधारभूता श्रुतः सामशब्दवि-
धिताः "गीतिषु सामा" इति गीतिमात्रस्य सामत्वसूत्रात्साक्षां
सम्बन्धिनीं ज्ञानासंहितां ज्ञानागव्यां संहितां जैमिनये प्राह
अथर्वागिरसं नाम शाखां सुमन्त्रवे पैशादयोऽपि सखशाखां
आशिष्येभ्यः ऊचुरित्याह—पैल इति । असंहितां यद्व्याख्यां देवा-
विमज्य स्वपुत्राय इन्द्रप्रमितये शिष्याय वाक्काय ऊचे स च
वाक्कायोऽपि सिकां संहिताम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

अतुर्जा वस्य विमज्य हे मार्गव ! बोध्यादिभ्यः अतुर्ज्यं माह
आत्मवान् श्रीमानिन्द्रप्रमितिरपि ॥ ५५ ॥

सां संहितां असुतं कविं विद्वांसं मयङ्कयेयमृषिमध्या-
पयामास तस्य मयङ्कयेयस्य शिष्यो देवमित्रः सौमयो-
दिभ्यः शिष्येभ्यः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव विद्युतीति—श्रुतिरिति । श्रुगादीनां राशीवर्गशो वर्ग-
सङ्ख्ययोक्तव्य अतस्तः संहिताश्लोके सूत्रेः स्युताम् ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकाम् ॥ ५१ ॥

एकैकामित्युक्तं विशिनष्टि, पैशायेति ॥ ५२ ॥

तथा साक्षान्मुक्तानां ज्ञानासंहितां जैमिनये प्राह ॥ ५३—५४ ॥

इन्द्रप्रमितिरपि असंहितां अतुर्जा वस्य विमज्य शिष्यान्
नाम्ना निर्दिशति—बोध्यायेति । हे मार्गव ! इन्द्रप्रमितिरपि
आत्मवापरमात्मज्ञानी ॥ ५५ ॥

कविनाम्ना मयङ्कयेयमृषिं च असंहिताम् अध्यापयत्तस्य
मयङ्कयेयस्य ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्भ्रमः ।

अंशो महापुरुषः तस्यांशो विष्णुः तस्य कक्षया अंशेन विभुः
मगवान् ४९—६५ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारांशद्विती ।

तनु, ब्रह्मयैव अतुर्भिर्मुनेभ्यो वेदाः प्रथममेव कृतास्त

कथमुक्तये वेद-भावे अतुर्भिर्भूमिर्निर्दिष्टा तदाह—अतुर्भवति । राशीव-
र्गशो वर्गसङ्ख्योक्तस्य प्रकरणमेवेमैकैकाम् इति यथा मधि-
मोत्रेऽपि यजुरागदीरकादय उच्यन्ते विविच्य पृथक् पृथक् कृतं
क्रियते इति अतस्तः श्रुगादिसंहिताः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

यद्व्याख्यायाम् श्रुत् संहितां नितरां गद्यमानवाङ्मिगदावयवम् ॥
५२ ॥ ५३ ॥

तत्र श्रुवेदशाखाविभागमाह—पैल इति । असंहितां देवा-
विमज्य इन्द्रप्रमितये वाक्काय ऊचे सवाक्कायोऽपि अतुर्जा व-
स्य बोध्यादिभ्यश्चतुर्ज्यः आशिष्येभ्य माह हे मार्गव !
हे शौनक ! इन्द्रप्रमितिरपि असंहितां असुतं मयङ्कयेयमध्या-
पयामास तस्य मयङ्कयेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५४—५६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मगवानवतीर्थः इत्यत्र वाक्कायाह—अंशोऽंशकव्या अंशानां
स्यासाधारण्यधर्मज्ञानवैराग्यादिर्मगवानांमशकव्योपलक्षितो विष्णु-
विष्णुरेवावतीर्थः इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आतुर्विध्यं दर्शयति—श्रुतिरिति । श्रुगादिमन्त्राणां राशीव-
र्गशो वर्गसङ्ख्योक्तस्य तैः राशिभूतैर्मन्त्रैश्चतस्रः संहिताश्लो-
के यथा मधिगणाः पञ्चरागादयः नानाविधमधिगमज्जवातः उच्यन्ते
पृथक् पृथक् क्रियन्ते तद्वत् प्रथममगवतैव सर्ववेदाः
बीजास्तगतशाखा इव ब्रह्माण्यं प्रति सूक्ष्मबीजोपदेशेन कथिताः
तेन मरीच्यादिभ्यः गङ्गावत् किञ्चित्प्राकट्यनोपविष्टाः भग-
वता श्रीवेदव्यासेन तु यद्येवं विमक्ता इत्यर्थः । अतः "बो-
ध्यायं विदधाति पूर्णं यो वै वेदांश्च प्रदिशोति तस्मै"
इति "तेनासौ अतुरो वेदान् अतुर्भिर्बुधैर्विभुः" इति च
सङ्गच्छते ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकामेकैकस्मै ददौ ॥ ५१ ॥

तदेवाह—पैशायेति द्वाङ्ग्याम् । श्रुत्साममुदायरूपत्वाद्वद्व्याख्या-
मृत्संहिताम् श्रुत्कक्षयाम् तेषामृक् यत्रार्थमेवेन पादर्थ्यवस्येति
तेषां वेदवाक्यानां मध्ये यत्रार्थमेवेन विशिष्टैकाग्र्यमतिपादकत्वे-
ऽप्यन्तरार्थमेव व्यवस्थाप्यव्यवस्था सा श्रुतिरिति तदर्थः । नितरां गद्य-
मानवाङ्मिगदावयव यजुर्गण्यस्य मन्त्रमयः श्रुत्सामाङ्ग्यामन्त्रा यत्
प्रतिष्ठपठितं मन्त्रजातं तद्यजुः तथाह सूत्रकारः "शेषे
यजुःशब्दः" इति तत्र यजुषः उपांशुपाठः उचैश्वर्या क्रियते
उपांशुयजुस्संज्ञेषु केषुचिन्मन्त्रेषु प्रोक्षणीः प्रासादवेत्येवमभू-
तिषु परसम्बोधनाय वाचनिकोपांशुत्वावाधनायो नितरां गद्यते
इत्युचैरुच्चारणात्मको धर्मयोगो निगदावयवमिति परेनोक्तः ॥ ५२ ॥

गीताभयः श्रुतः सामानि तथाह सूत्रकारः "गीतिषु सामा"
इति तेषां सामां सम्बन्धिनीं ज्ञानागव्यां संहिताम् ॥ ५३ ॥

तत्र पैलतच्छिष्यकृतश्रुवेदशाखाविभागमाह—पैल इति । पैलः
असंहितायां द्विषा विमज्य इन्द्रप्रमितये वाक्काय च
ऊचे सोऽपि वाक्कायोऽपि ॥ ५४—५५ ॥

तस्य मयङ्कयेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५६ ॥

शाकल्यस्तस्मिन्तु पञ्चषा व्यस्य संहिताम् ।

वात्स्यमुद्गलशास्त्रीयगोखल्यशिशिरेश्वधात् ॥ ५७ ॥

जातूकर्णश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।

बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥

वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहिताम् ।

चक्रे बालाय निर्भण्य कासारश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥

बह्वचाः संहिता श्रोता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।

श्रुत्वैतच्छ्रुत्वा व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥

वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।

यश्चेर्ब्रह्महत्यांऽहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् ! कियत् ।

चरितेनाल्पसाराणां चरित्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ ६२ ॥

इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञलं त्वया ।

निप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतः सोऽपि क्वदित्वा यजुषां गणम् ।

ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

हे महामान ! परम समय भगवन्मया अपने अंशान्-
कला करके अथवा आवेशावतार लेकर पराशर ऋषिसे
सम्बन्धी देवी के निचे अवतार लेकर एक वेद के चार-
विभाग करने हुए ॥ ४६ ॥

ऋग्वेद अथर्ववेद, यजुर्वेद, सामवेद, इस प्रकार ऋक्
आदि मन्त्रों को प्रकरण अर्थों से अथवा २ तिकाव कर
ऋगादि पृथक् २ चार संहिता करदी। जैसे कि-मानोपयुक्त
अर्थों के समुदाय को एकत्र कर साम संहिता करी
इत्यादि ॥ ५० ॥

हे ब्रह्मन् ! तत्पश्चात् व्यासजी ने चार शिष्यों को बुलाकर उन-
चारों संहिताओं में से एक एक संहिता एक २ शिष्य को
पढ़ाई ॥ ५१ ॥

वैश नामक शिष्य को बहुच जिस्का नाम ऐसी आद्य-
संहिता पढ़ाई, और चरकायन को निगद जिस्का नाम
ऐसी यजुर्वेद की संहिता पढ़ाई ॥ ५२ ॥

तथा जैमिनि को छन्दोग जिस्का नाम ऐसी सामवेद
की संहिता पढ़ाई, और अथर्व की आंगिरसी संहिता
अपने शिष्य सुमन्तु को पढ़ाने हुए ॥ ५३ ॥

पैठ मुनि ने ऋक् संहिता को दो शाखाकरके अपने शिष्य

इन्द्रमिति और वाष्कल को पढ़ाई। वाष्कल ने भी अप-
नी संहिता को अपने शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५४ ॥

हे भागव ! वाष्कलने अपनी संहिता के चार विभाग
किये, और बोध्य, याज्ञकल्य, पराशर, अग्निमित्र इन चार
शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५५ ॥

जितमनस्क इन्द्रमिति ने भी अपनी संहिता को मा-
यजूकेय ऋषि को पढ़ाई, जाकि-बडे कवि थे। और मांजू-
केय के शिष्य वैशमित्र ने सौमरि प्रभृतिशों को अथ्य-
यन कराया ॥ ५६ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

तस्मिन् मागदकेयसुतः शाकल्यो वात्स्यादिषु पञ्चषाधा-
तानध्यापयामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः स्वसंहितां त्रेधा विभज्य चतुर्थे
वैदिकपदार्थोपपाक्यान्तरूपं निरुक्तं च कृत्वा बलाकादिषु-
अतुल्यं ददौ ॥ ५८ ॥

वाष्कलिः पूर्वोक्तस्य वाष्कलस्य पुत्रः प्रतिशाखाऽथ उक्त-
सर्वशाखाऽथः बाळायाद्यादयस्तामादधुरधीनवन्तः ॥ ५९ ॥

ऋक् शाखापसंहारपूर्वकं तच्छिष्यफल्गमाह-वदृष्ट्वा इति ।
एतच्छ्रुत्वासेतेषां क्वदित्वा ॥ ६० ॥

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

यजुर्वेदे तैत्तिरीयशास्त्रोत्पत्तिप्रस्तावमाह—वैशम्पायनशिष्य इत्यादिना । अरकनामनिरुक्तिमाह—यच्छेररिति । यद्यस्माद्विप्र-
हत्यारूपमहः क्षपयतीति तथा तस्मिन्गुरोरनुष्ठेयं व्रतं तच्छरणा-
चरका इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तच्चिह्नस्य वैशम्पायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषां चरितेन
कियत् सुदुष्करमहं चरिष्यामीति ॥ ६२ ॥

विप्रावमन्त्रावज्ञाकर्त्रा मत्तोऽधीतमाशु त्यजेति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतो बाह्वल्क्यः ॥ ६४ ॥

भीमद्वयंनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

चरकाध्वर्यवः अध्वर्युशास्त्राध्ययनाध्वर्यवः अरकशब्द-
निरुक्तये चेररिति ॥ ६१ ॥

अल्पसाराणां अल्पतपसामितरशिष्याणाम् ॥ ६२—६६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मिन्तः मयङ्कुरेयसुतः शाकल्यस्तु स्त्रां संहितां पञ्चधा
विमज्ज वात्स्यादिषु पञ्चस्रधात् तानध्यापयामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तच्चिह्नस्यः शाकल्यशिष्यो जातुकपर्यस्तु सनिरुक्तां संहितां
विमज्ज निरुक्तं नाम वैदिकपदव्याख्यानं तेन साकं चतुर्धा
विमज्जेत्यर्थः । बालाकादिष्वध्वर्युषो द्वा ॥ ५८ ॥

बाष्काक्षिः पूर्वोक्तबाष्कल्यस्य पुत्रः प्रतिशास्त्राध्य उक्तसर्व-
शास्त्राध्य उद्धृत्येतिशेषः । बालाखिलव्याख्यां शास्त्रां चक्रे ताञ्च
पेक्षावन्त्यादयः त्रय आदितुः ॥ ५९ ॥

एवमृक्छास्त्राविभागप्रकारमभिधाय तच्छिह्नफलमाह—बहुच
इति । एतच्छिह्नसाम एतेषां छन्दसां व्यासं विभागं श्रुत्वा सर्वैः
पापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥

अथ तैत्तिरीयशास्त्रोत्पत्तिं प्रस्तौति—वैशम्पायनशिष्या इति ।
अरकाध्वर्यवः अध्वर्युशास्त्राध्ययनाध्वर्यवश्चरकाश्चासन् तत्र
चरकशब्दं निर्वक्ति—ये चेररिति । ब्रह्महत्यारूपमहः पापं क्षप-
यतीति तथा तस्मिन्गुरोरनुष्ठेयं व्रतं चेरः व्रतचरणाचरकसंज्ञा-
भवन् इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

बाह्वल्क्य इति । तच्चिह्नस्यः वैशम्पायनशिष्यः बाह्वल्क्यः
अयं पूर्वोक्ताध्यः आह—गुरुमितिशेषः । उक्तिमेवाह—अहो इत्या-
दिना सुदुष्करम् इत्यन्तेन । हे भगवन् ! अहो अल्पसाराणां
अल्पतपसामेतेषां चरितेन कियद्दहन्तु सुदुष्करं व्रतं चरिष्या-
मीति ॥ ६२ ॥

इत्युक्त इति । विप्रावमन्त्रा विप्रावमानकर्त्रा हेतुगर्भमिदं
शिष्येण बाह्वल्क्येनेतीत्युक्तः कुपितो गुरुरप्याह, किमिति
त्वयाऽहं याहि मद्भीतं मत्तोऽधीतमाशु त्यजेति ॥ ६३ ॥

अथ देवरातसुतो बाह्वल्क्यः यजुषां गण्यं कर्त्तव्यमिति
गतः ॥ ६४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मिन् सुतो मेकमिहक पुत्रः वात्स्यादिषु पञ्चस्र
अथात् ॥ ५७ ॥

तस्य शाकल्यस्य शिष्यः सनिरुक्तां निरुक्तसंहिताम् ॥ ५८ ॥

बाष्काक्षिः पूर्वोक्तबाष्कल्यपुत्रः प्रतिशास्त्राध्यः पूर्वोक्तसर्व-
शास्त्राध्यः उद्धृत्य बालाखिलव्याख्यसंहितां चक्रे तां नाम्ना बाह्व-
ल्क्यसंहितां बालायनिप्रभृतयो बभूवुः अधीतवन्तः ॥ ५९ ॥

उक्ता एताः संहिता नाम्ना विशिनष्टि—बह्वल्क्या इति । श्रुत्वेह
संहिताः किमनेन छन्दसां व्यासेन भूतेनाधीतेन निःशेषसा-
नुपयुक्तेनेति तत्राह, भूत्वेति ॥ ६० ॥

अरकास्तीर्थसेवकाः अध्वर्यवो यज्ञकर्मणि निपुण्यः श्रुति-
विशेषाः ॥ ६१ ॥

तस्य वैशम्पायनस्य शिष्यो बाह्वल्क्यो गुरुमिवाह—हे
भगवन्गुरो ! ब्रह्महत्याहः क्षपयाव व्रतं चेररिति ब्रह्माहत्याहः
प्रत्यल्पसाराणामेतेषां चरितेन कियत्किमप्रयोजनं स्याद्दहं दुष्करं
व्रतं चरिष्ये कर्त्तव्यमिति ॥ ६२ ॥

ततो गुरुणा किमुक्तमत्राह—एतीति । विप्रावमन्त्रा ब्राह्मणा-
वज्ञाकर्त्रा शिष्येण त्वयाऽहं इतो याहि किं च मद्भीतं माशु
त्यज उरत्यजेति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतः बाह्वल्क्यः ततो गुरुकुलात् ॥ ६४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मिन्तः मायङ्कुरेयसुतः शाकल्यः वात्स्यादिषु पञ्चस्रधात्
तान् अध्यापयामास ॥ ५७ ॥

तच्चिह्नस्यः शाकल्यशिष्यः स्वसंहितां त्रेधाविमज्ज चतुर्थ-
वैदिकपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तं च कृत्वा बालाकादिष्वध्वर्युषो
द्वा ॥ ५८ ॥

बाष्काक्षिर्बाष्कल्यपुत्रः प्रतिशास्त्राध्यः शास्त्राध्यः शास्त्राध्यः
सङ्गृह्य ॥ ५९ ॥

यजुर्वेदे तैत्तिरीयशास्त्रोत्पत्तिप्रकारमाह—वैशम्पायनेति ।
अरकनामनिरुक्तिमाह, यच्छेररिति । ब्रह्महत्यारूपमहः क्षपयतीति
तथा तस्मिन्गुरोरनुष्ठेयं व्रतं तच्छरणाचरकाश्च ते अध्वर्यवश्चेति
ते तथा ॥ ६१ ॥

बाह्वल्क्योपि तच्चिह्नस्यः वैशम्पायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषां
चरितेन प्रायश्चित्ताचरणेन कियत् एते सुखं तिष्ठन्तु महमेक
एव तपः समर्थश्चरिष्यामि ॥ ६२ ॥

कुपित इति यतो गर्भवशात् एतान् विनीतानपि अल्प-
साराणुक्त्वा आक्षिपसि तस्मात् याहि इतोऽपसर त्वया शिष्येण
ममाहं ततश्च भवत्वहं याभीत्युक्त्वा जिगमिषन्ते तं पुनराह—
मद्भीतमिति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतो बाह्वल्क्यः ॥ ६४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शाकल्यस्तस्मिन्तः मायङ्कुरेयसुतः ॥ ५७ ॥

तच्चिह्नस्यः शाकल्यशिष्यः जातुकपर्यस्त संहितां त्रयो

यजुंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लालुपतयाऽऽददुः ।

तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशलाः ॥ ६५ ॥

याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन् ! कृन्दांस्यधिगवेषयन् ।

गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

ओं नमो भगवते आदित्यायाऽखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण च चतुर्विधभूतनिकायानां ब्रह्माविस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि आकाश इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भवानेक एव क्षण-
लवनिमेवावयवोपचितसम्बत्तरगणोनापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति ॥ ६७ ॥

यदु ह वाव विबुधर्षभ ! सवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहरान्नायविधिनोपतिष्ठमानानामखिलदु-
रितवृजिनवीजावभर्जन ! भगवतः समभिधीमहि तपन ! मण्डलम् ॥ ६८ ॥

धीमच्छुक्लेशुकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विभक्तां निरुक्तेन वैदिकपदार्थव्याख्यानं चतुर्थेन संहितायां
चतुर्थो ब्रह्माकादित्यो ददौ ॥ ५८ ॥

वाष्कस्त्रिषांशकस्य पुत्रः वाखायनिः मज्यः कासारश्च एते
त्रयो दधुः मादधुः अभीतवन्तः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

यजुर्वेद तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिं दर्शयति, वैशम्पायन इत्यादिना ।
अथर्वयुष्माकाध्ययनादथर्ववेदः यत् यस्मात् ब्रह्महत्यारूपमहः पापं
क्षपयतीति ब्रह्महत्याहःक्षपणं गुरोरनुष्ठेयं यत् वेदस्तस्मात्-
आरकाः समवन् तादृशयत्नचरण्यारकसंज्ञाभ्यामवाप्तिर्यथः ॥ ६१ ॥

तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः याज्ञवल्क्यः आह गुरुमिति
शेषः । अल्पसाराणामल्पतपसाम् एतेषां भर्वाच्छिष्याणां अरि-
तेन यत्ताचरण्येन कियत् ब्रह्मेकः सुबुद्धिर् यत् अरिं च
अरिष्यामि ॥ ६२ ॥

याज्ञवल्क्येन इत्येवमुक्तः गुरुः कुपित आह-विप्रावमन्त्रा-
नित्कारणा विप्रावहाकर्त्रा शिष्येण ममाऽऽत्म मतो मद्भीते
मत्तोऽधीतमाशु त्यज याहि आभमादपसर ॥ ६३ ॥

देवरातरस्य सुतः स याज्ञवल्क्योऽपि यजुर्पागणं कूर्त्वा
उद्गीर्षं गतः आभगात् ॥ ६४ ॥

भाषाटीका ।

मांडूकेय के पुत्र शाकल्य ने अपनी पठित संहिता
के पांच ५ विभाग कर वाक्म्य, मुद्गल, शालीय, गोखल्य,
और शिशर, इन्हें को पढ़ाई ॥ ५७ ॥

शाकल्य के शिष्य जातुकर्ष ने अपनी संहिता के
तीन विभाग करे, और वैदिक पदार्थों के व्याख्यान रूप
निरुक्त श्रौत्या करके ब्रह्मा, पैज, वेताल, विरज, इन
चारों शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५८ ॥

वाष्कल्य के पुत्र वाष्कलि जी उक्त सम्पूर्ण शाखाओं से
बाळखिलवाक्य संहिता करने हुए, जिस संहिता को वाखा-
यनि, मज्य और कासार ने धारण करी ॥ ५९ ॥

[२६]

बहुत ऋचाओंवाली इन संहिताओं को इन पूर्वोक्त ब्रह्म-
ऋषिओं ने धारण करी, इस वेदके विभाग को सुनकर पुरु-
ष समस्त पापों से छूटजाता है ॥ ६० ॥

वैशम्पायन के शिष्य अरक अध्वर्यु होते हुए, उनका अरक
नाम क्यों हुआ, कि—उन्होंने अपने गुरुके ब्रह्महत्याके पाप के
छुटाने वाखा यत्नका आचरण किया ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन के शिष्य याज्ञवल्क्य बोले, कि—हे भगवन् !
इन अल्पतपनाले आप के शिष्योंके यत्नाचरण से क्या
होना है, मैं उड़े बुद्धर यत्नका आचरण करूँगा ॥ ६२ ॥

याज्ञवल्क्य ने ऐसा कहा तब गुरु वैशम्पायनजी कुपित
होकर बोले, कि—जा ब्राह्मणों के सम्मान करने वाले मेरे
सरीखे शिष्य से हम का कुछ प्रयोजन नहीं, तूने जो हम
से पढ़ा है उसे जल्दी त्यागकर ॥ ६३ ॥

इतनी बात को सुनकर याज्ञवल्क्य ने भी उन यजुर्गुणों
का कहेन (चान्ति-उछटी) कर दिया । तदनन्तर मुनि लोगों
ने उन यजुर्गुणों को देखे ॥ ६४ ॥

धीवरस्त्रामिहृतभाषाशेर्दीपिका ।

लक्षितस्याऽऽदानं निप्ररूपेणानुचितमिति तित्तिराः पञ्चवि-
ंशदा भूत्वाऽऽददुः ततश्च तैत्तिरीया इति प्रसिद्धाः सुपेशला
अतिरम्भाः बहुवचनमन्तरभेदयितव्या ॥ ६५ ॥

कागवमाध्यन्दिनादिशाखाप्रसङ्गमाह-याज्ञवल्क्य इत्यादिना ।
गुरोर्वैशम्पायनस्य उवासेन विभज्यानुक्तत्वादविद्यमानाभ्यधि-
कानि गवेषयन् मृगयन् सूपतस्थे सम्यक् तृष्ठाथ ईश्वरमृगादि-
वेदानां तथा च भूतिः “ऋग्मिः पूर्वोक्ते द्विविधे देव ईशने
यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये महः सामवेदेनात्मागवे महीवते वेदेर-
शून्वास्त्रिभिरिति सूर्यः” इति ॥ ६६ ॥

नमो भगवते तृष्यमादित्याय यो भवानेक एवेमां लोक-
यात्रामनुवहतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति-अखिलजगतामात्मस्वरूप-

य इह वाय स्थिरचरनिकराणां निजनिकेतनानां मनइन्द्रियासुगणाननात्मनः स्वयमात्माऽन्तर्यामी प्रचोदयति ॥ ६६ ॥

य एवेमं लोकमतिकरात्तद्वदनान्धकारसञ्ज्ञाजगरग्रहगिलितं मृतकमिव विचेतनमश्लोक्यानु-
कम्पया परमकारुणिक ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनि
पतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ॥ ७० ॥

परित आशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशाञ्जलिभिरुपहतार्हणः ॥ ७१ ॥

अथ ह भगवंस्तव चरणानलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिर्वन्दितमहमयातयामयजुःकाम उपसरा-
मीति ॥ ७२ ॥

श्रीभरक्षामिण्युक्तभाष्यटीका ।

गात्रहृदयेषु काष्ठस्वरूपेषु च बहिरपि वर्तमान इति अखिल-
जगतामित्यस्य प्रपञ्चः चतुर्विधेति हृद्यान्तर्बर्त्तित्वेऽपि जीव-
वर्त्तनोपाधिनाऽव्यवधीयमानो अनाच्छाद्यमानः । काष्ठस्वरूपेण
चेत्यस्य प्रपञ्चः क्षुण्णोति क्षुण्णत्वाद्यो योऽव्यवधारैरुपनिताः
सम्प्रसरस्तेषां गण्येन प्रत्यक्षमपामादानं शोषणं विसर्गो वृष्टि-
स्ताड्याम् अनेन गायत्रीप्रथमपादोक्तवरेण्यताऽनुसर्गिता ॥ ६७ ॥

द्वितीयपादाद्यनुवर्णनेन स्तोति—यदुहति । हे विश्वधर्म !
हे सवितः ! यद्व्यवहारो भगवतस्तव मण्डलं तपति तत्समभिधी-
महीति सम्प्रगाभिमुख्येन ध्यायेम पुनस्तस्यैव सम्बोधनं प्रत्यहं
त्रिवर्णं वैदिकमार्गेण स्तुवतां भक्तानां यान्त्रिकलानि
दुरितानि तत्फलानि च वृजिनानि दुःखानि तेषां बीजमज्ञानं
च तेषामवमर्जनं ! विनाशक ! हे तपन ! इति ॥ ६८ ॥

तृतीयपादेन स्तोति—य इहति । योमवान् स्थावरजङ्गमसमूहानां
स्वाध्यायां जीवानां मनइन्द्रियप्राणगणाननात्मनो जडान्
स्वयमारमैवान्तर्यामी सन् प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥

तृतीयपादमेव मण्डलस्वरूपतया उवाचक्ष्याः स्तोति—य
एवेति । य एक एव भगवानतिकरात्तद्वदो योऽन्धकारसञ्ज्ञो-
ऽजगरग्रहस्तेन गिलितमन एव मृतकमिव विचेतन स्वधर्मोक्तं
यदात्मावस्थानं प्रत्यक्षप्रवर्णनं तदेव भयस्तस्मिन्प्रवर्तयति
किञ्च, यो भवानवनिपतिरिवाटति गच्छति ॥ ७० ॥

आशापालैरिन्द्रादिभिः कमलकोशयुक्तेस्तुल्येषांऽञ्जलि-
भिरुपहतार्हणो क्लृप्तः ॥ ७१ ॥

यत एवमभूतस्त्वमयातः इ स्फुटमयातयामात्यर्थैर्यावद-
विहृतानि यजुषि तत्कामोऽहमुपसरामि भजामि ॥ ७२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

नम इत्यादि आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिभगवतस्तुतिः ॥ ६७ ॥

यदुहति यन्मण्डलतपति इह स्थितोऽन्तर्यामी देहइन्द्रिया-
सुगणाननात्मनश्च प्रचोदयतीत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

स्थिरचरनिकराणांमित्यादिकर्मावस्था य एवेति तस्य तव
चरणयुगलमुपसरामीत्यन्वयः ॥ ६९—७० ॥

श्रीमद्भिरक्षामिण्युक्तभाष्यटीका ।

अथ मुनयः कर्त्तव्यानामादानं विप्ररूपेणाऽनुचितम् इति
मन्वानाः तित्तिराख्यपक्षिविशेषा भूत्वा तप्तदाहोत्पत्तयाऽऽहं-
जगृहुः अनो यजुःशाखाः तैत्तिरीयसंज्ञा आसन् सुपेशजा
अतिरम्भाः बहुवचनमवान्तरभेदविषयता ॥ ६५ ॥

कागवमाध्यन्दिनशास्त्राप्रवृत्तिं प्रस्तौति—याज्ञवल्क्य इत्यादिना ।
हे अहम् ! गुरोर्धीनानि छात्रांस्यधिगम्यगण्यध्वज्यपश्यन्
छर्दितत्वादिति भावः अर्कमादित्यमण्डलान्तर्वर्तिभगवतम् सुष्ठु
उपसरे तुष्टाव ॥ ६६ ॥

स्तुतिमेवाऽऽह—ॐ नम इत्यादिना । यो लोकयात्रामनुवहति तस्म
भगवते आदित्याय तुष्टं नमः इति सम्बन्धः । तदेव दर्शयति—
अखिलेत्यादिना । अखिलजगदात्मतत्त्वमेव प्रपञ्चयति—चतुर्विध-
भूतनिकायानां देवमनुष्यपशुपादपभेदेन जरायुजायुजजस्वेज्जो-
द्भिर्जगत्पेण वा चतुर्विधं भूतसमुदायानां किं बहुना ब्रह्मादिस्तम्भ
पर्यन्तानामन्तर्हृदयेष्वाकाश इव व्योमोपाधिना प्रह्लादितम्भ
पर्यन्तेनाव्यवधीयमान अतपोद्यमान अस्पृष्टव्याप्यगतहोष
इत्यर्थः । काष्ठरूपतां प्रपञ्चयति—बहिःक्षुण्णोतिभरधयैरुपनिनेन
सम्प्रसरगणेन तोषादानविसर्गाऽयामिमां लाक्यात्रां खोकृत्ति-
मनुवहति निवहति ॥ ६७ ॥

अखिलजगदात्मतत्त्वरूपेणान्तःप्रविश्य प्रेरकस्वरूपां
गायत्रीप्रथमपादस्य सवितृशब्दाय उक्तः । अथ द्वितीयपादस्य
भार्गवशब्दायवर्णनेन स्तोति—यदुहति । उहवावेति प्रसिद्धि-
द्योतको निपातसमुदायः भगवतस्तव यन्मण्डलमधस्तपति तत्स-
धीमहीति सम्बन्धः । स्वधीमही सुष्ठु ध्यायेमेत्यर्थः । हे विश्वधर्म !
हे सवितः ! हे तपनेति त्रीणि सम्बोधनानि मण्डलं विशिनाष्टि-
महरहरनुसवनम् त्रिसन्ध्यमासावधिना वैदिकमार्गेण उप-
तिष्ठमानानां जनानां यान्त्रिकलानि दुरितानि पापानि वृजिनानि
तन्मूलानि दुःखानि च तापेष्व बीजानि । ब्रह्मा, दुरितानां
बीजमज्ञानं च भर्जयतीति भर्जनं तद्गर्गः तेजो यस्य तत् ॥ ६८ ॥

अथ तृतीयपादाद्यनुवर्णनेन स्तोति, यदुहति ।
वेति उहवावेति । पूर्ववत् यो भवान्जनिकेतनानां स्वधरीराणां
स्थावरजङ्गमसमूहानां मन इन्द्रियप्राणगणाननात्मनो जीवांश्च स्व-
मात्माधारकोऽन्तर्यामी च सन् प्रचोदयति ॥ ६९ ॥

भीमहीरावावाच्येकतमागतमन्त्राधिकारः ।

अनुविधुषणार्थमद्वयमाविः कुर्वन्स्वामिमेतं निवेदयन्ति—य
एवेति । अतिकरावचनो योऽन्धकारसङ्घोऽजगरप्रहस्तेन गृहीते
गिहितममत् एव मृतकमिवाचेतनं निःसङ्गमिमं लोकम् अच-
क्षोक्षानितरसाधारयवा कृपादृष्ट्या उग्राप्य महर्हस्त्रि-
सङ्घं स्वधर्मावधारयाने स्वधर्माख्यं स्मर्यधनधर्माख्यं
यद्वाभावस्थानं चित्तसमाधानं तस्मिन् भवसि प्रवर्तयिष्यति
यश्च भवानवनीपतिरिवानिमिषायां देवानामधिपतिरसाधुनां दुष्ट-
स्त्रिणां भवमुदीरयन्त्यापयजति यश्च परित आशापाक्षैर्दिक-
पाक्षैः कर्तुमिः कमलकोशाङ्गलिभिः कमलकोशाकारैरङ्गलिभिर्वप-
हृतं समर्पितमहंयम् अक्षय सः भवतीति पूर्वेणाश्वयः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

अथ ह तनु, अलु हे भगवन्स्त्रिभुवनगुरुमिन्द्रादिभिरामि
वन्दिनमुक्तविषय पदकमलपुगलमहमयातयामयजुःकामः अवा-
तवामास्वर्गैर्देवावद्विज्ञाताभ्यगतसाराणि वा यजुषि कामय-
मान उवक्षरामि भजामोत्युपतस्थे इति पूर्वेणाश्वयः ॥ ७२ ॥

भीमस्त्रिजयध्वजतीर्थेकतपद्वन्नावधी ।

तल्लोलुपतवा यजुर्गणप्रहण्यच्छावत्वेनाददुः स्वीचक्रुः ॥ ६५ ॥

ऊर्ध्वारुचिगणवेषयजुषेतु मृगयजर्क परमानन्दरूपत्वादङ्गि-
रात्माञ्जनाच्च सूर्यास्तर्यामिवाच्च तजामानमिध्वरं नारायणं सुमु-
पतस्थे तृष्टाव ॥ ६६ ॥

ॐ ब्रह्मनाम्ने " ॐ स्वादुर्ब्रह्मणयनुज्ञायाम् " इति यादवः
" मय कस्मादुच्यते ब्रह्मेति वृहत्ता ह्यास्मन् गुणः " इति भूतेः गुणो-
रोत्पत्त्यादौत्कारस्याप्ययमवायः इममेवार्थं सूचयति, भगवत इति ।
भगवते षड्गुणपूर्णाव मय वसिष्ठादिविद्वान्नीम्नो भगवान्मेत्याह,
मादिष्याय मादिमवाय पुरातनाय । यद्वा, अस्मिन्नेत्यर्थे एतत्
द्वयमुपपादयति—अस्त्रलेति । यो भगवान् ब्रह्मादस्तस्यपथेऽन्तानां
अण्डजादिभेदेन अनुविधुषणमूहानां हृदयेष्वस्तरस्त्रिजगद्वा-
रमस्वरूपेण समस्तजगदन्तर्धामिस्वरूपेण स्थितो यद्विरापि क्षण-
क्षवनिमेषाद्यवयवापचितसम्प्रसरणशृङ्गोन्ना कालरूपेणाकाश
इव व्यवधीयमानः तेषां ज्ञानविमर्गोऽवा प्रत्यङ्गन्तोयस्य आदानं
शोषणं विमर्गो वृष्टिस्ताडयामिमां लोकयात्रामनुवहति । यद्वा,
घटाद्युपाधिनाकाश इव सुरनरादिशरीरोपाधिना व्यवधीयमानः
परिच्छिद्यमान इति ॥ ६७ ॥

हे विबुधयेभ ! हे सविता ! तन् यद्दोमयडलमनुभवन् तपति
प्रकाशने इह वा वेद्यलङ्कारार्थः हे तपन् ! प्रकाशनशील ! तत्सम-
मिधमिह सम्पक्चिन्तयामः कीदृशं मयडलमहरहरान्नावाधिना
वेदोक्तप्रकारेणोपनिष्ठमानानां स्वमानानामखिलानां दुरितानां
तुष्पावानां तुःसहानां वृजिनानां दुःखानां बीजानि दुःकर्मो-
पवधमजं पितुं शीलमस्यास्तीति अस्मिन्नेवार्थे व्युत्पत्त्यर्थः ॥ ६८ ॥

इह भुवि यो नाथ स्त्रिकेतनानां स्वाधवायां स्थिरचर-
निकराणामात्मा स्वामी भूतः स्थित्वा सुखपरकश्च तत्त्वमनारो-
पितस्त्वभावः स्वयं तेषामनात्मन अन्तेनप्राधान्यं मनश्चिन्तासु
गणाप्रचोदयति प्रेरयति अनेन निशेषणार्थेन " तत्सविभु-
रेयं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् " इत्यं विवृतः
यो नो धियो ज्ञानसाधनस्यादिन्द्रियाणि प्रचोदयान्तरस्य सवि-
तुर्जगरत्पुः भर्गः सकलदुःखबीजमर्जनकं वरेण्यं रमणीयं

तन्मयडलं धीमहीनि "आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा
जगतस्तस्थुषश्च" इति ॥ ६६ ॥ ७० ॥

अतिकराखं वदन् अक्षय स तथा स एवाध्वकारः ब्रह्मान-
लक्षणाकलात्माऽजगरप्रहण्य गृहीते प्रवृत्ते मृतकमिव शववद्वे-
तनकल्पमिमं लोकं जगमवलोक्ष्य द्रवीकृतचित्तवृत्तौ परमका-
रिणो यो भवानिहैव कटाक्षनिरीक्षणेनैव तमुपाप्यानुविन-
मात्मनः परमात्मनोऽवस्थानं प्राप्तयेकमात्मनया तस्मिन्स्वधर्माख्ये
भवसि प्रवर्तयिष्यन् " चित्रं देवानामुद्गातृनोक्तं अक्षुर्मि-
त्रस्य वरुणस्याग्रेः " इति भूतेः । कालप्रणाशको यश्च भवा-
नाशापाक्षैरिन्द्रादिभिः कमलकुडमखाङ्गलिभिश्च तत्र समुप-
चितोऽसाधुनां मरणभयमुदीरयन् परितः भवति परिवर्तते "आ-
प्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्" इति भूतिः । तस्मै तुष्टं नम इति पूर्वे-
णाश्वयः ॥ ७१ ॥

स्वामिप्रायमुद्भवति—अयेति । यस्मादवातयामयजुःकामोऽयं
तस्माद्विभुवनगुरुमिन्द्रादिभिरभिमन्त्रितं तच्च चरणान्वितपुगलमुपसरामि
शरणं गतोऽस्मीति तुष्टावत्यर्थः ॥ ७२ ॥

भीमस्त्रिजयध्वजतीर्थेकतपद्वन्नावधी ।

ईश्वरमिति तद्वत्तथोभ्येदेन भावमानमित्यर्थः ॥ ६६—७३ ॥

भीमस्त्रिभुवनगणवर्तितकृतसारायं दर्शनी ।

ऊर्ध्वारुचिगणवेषयजुषेतु मृगयजर्क परमानन्दरूपत्वादङ्गि-
रात्माञ्जनाच्च सूर्यास्तर्यामिवाच्च तजामानमिध्वरं नारायणं सुमु-
पतस्थे तृष्टाव ॥ ६६ ॥

अधिगतेष्वन् अस्त्रिष्वन् गुरोर्देशस्यायनस्यापि अविद्यमानानि
तेनायनधिगतानीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

यो भगवानेक एव इमां लोकयात्रामनुवहति तस्मै प्रादि-
त्याय अस्त्रिजगतां भगवते भीमते नम इत्यश्वयः " भर्गो धी-
काममाहृत्य " इत्यमरः अनुविधुषणनिकायानाम् अन्तर्धामिन्द्रादिभिरपि कर्म-
णां मस्वरूपेण कालरूपेण च यत्नेमान इत्यर्थः । हृदयान्तर्धामिन्द्रादि-
जिवितेन उपाधिना अव्यवधीयमानः अनाच्छाद्यमानः आका-
शवत् अणालवद्वा योऽवयवाभिरुपचिताः सम्प्रसरान्तेषां गणोन्ना
प्रत्यङ्गमेव अपात आदान शोषणं विमर्गो वृष्टिस्ताडयाम् ॥ ६७ ॥

हे विबुधयेभ ! सविता ! यन्मयडलं तपति अहः सममिधो-
महि अनुभवन् प्रतिममयम् अहरहः प्रत्यहं च आत्मायधिना
वेदिकमागंगा वपनिष्ठतां स्तुवतां यावदखिलानि दुरितानि
तत्फलानि वृजिनानि दुःखानि च तेषां बीजमहानं च तेषा-
मवमर्जनं विनाशक ! हे तपन् ! ॥ ६८ ॥

अनात्मनो जडान् प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥
ईश्वरैवाध्याप्य पूर्वाद्वावुदित्य ईश्वरप्रदानेनेत्यर्थः । स्वधर्माख्यं
यत् आत्मावस्थानम् आत्मोपासनं तत्र ॥ ७० ॥

आशापाक्षैर्दिकपालैरिन्द्रादिभिः कमलकोशयुक्तेस्तत्तुल्यैर्वा
अङ्गलिभिरुपगृह्णाहंणां दत्तायैः ॥ ७१ ॥

अयातयामानि ऊर्ध्वारुचि अन्तेनोपमशक्त्यानीत्यर्थः । सवि-
तुर्जगत्पुः भर्गः सकलदुःखबीजमर्जनकं वरेण्यं रमणीयं

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अर्द्धिनश्च यजुर्गणस्य विप्रकेषादानमयुक्तमतस्त्रिराः पक्षविशेषा भूत्वा आहवुः जगृहुः, अतो यजुःशाखाः तैत्तिरीयाः इति प्रसिद्धाः सुपेशखाः सुरम्भाः बहुवचनमवाप्तर-भेदाभिप्रायम् ॥ ६५ ॥

काश्यमाध्यन्दिनादिशाखाप्रवृत्तिप्रकारमाह—याज्ञवल्क्य इत्यादिना । ततः गुरोराधमाग्निर्गमनान्तरं श्रीव्यासेन विभज्यानुप-दिष्टत्वाद्गुरोर्वैशाखावनक्य अधिगमानानि अधिगवेषवन् अधिकानि अन्विष्यन् अर्द्धमीश्वरमिति “एवोऽन्तरादित्ये हिर-गमयः पुरुषो हृष्यते हिरगयकेशः हिरगयश्चमभः आप्रणञ्चान् सुवयोः” इति भूत्युक्ताकांस्तरात्मानं भगवन्तमित्यर्थः । सप्तत्यं सप्त्यक् तुष्टाव अनेन समयो याज्ञवल्क्यः क्रोधाभासमिषेया-यातयामयजुरानयने गुरुयौव प्रवर्त्तिन इति ज्ञायते अन्यथा “नारायणोऽपवाति गुरोः प्रयुक्तस्य दुर्बुद्धेः । कमलं जडाव-पेतं संशोषयति रविर्न पोषयति” इत्यादि शास्त्रविरोधः स्यात् ॥ ६६ ॥

यो भगवान् एकः निःसमातिशयः इमां लोकयात्रामनु-वहति तस्मै भगवते आदित्याय नमः इत्यन्वयः । आदित्यशब्दे-नात्र सूर्यमण्डलाभिमानिदेवतान्तरात्मा सर्वशक्तिः सर्वात्मा श्रीवासुदेवो गृह्यते तदेव स्फुटतया दर्शयति—यः चतुर्विध-भूतनिकायानां जरायुजायडजखेदजोद्भिज्जमाणि समुद्राणाम् ब्रह्मादिस्तम्बपयन्तानां किं बहुना निखिलजगतामनेककोटि-प्रक्षायडानाम् अन्तर्हृदयेषु बहिरपि च आत्मस्वरूपेण स्वासाधा-रण्येन रूपेण आकाश इव वर्त्तमानः उपाधिना चतुर्विध-भूतनिकायेन ब्रह्मादिस्तम्बपयन्तेन चाखिलजगद्भिश्च अव्यव-धीयमानः अनाच्छिद्यमानश्च इमां लोकयात्रामनुवहति निर्व-हति केतानुवहतीत्यत्र आह—कालरूपेण । तदेव प्रपञ्चयति, ज्ञोति । क्षणक्षणादिभिरवशैरुपचितानां सम्बत्सराणां गणैर्न मत्स्यश्चम अपामादान्विसर्गोऽपां जलप्रदणत्यागाऽपाम् अनेन गावत्रीप्रथमपादगतसवितृपदार्थो वर्णितः ॥ ६७ ॥

द्वितीयपादगतमणेशब्दार्थं दर्शयन् स्तौति—यजुर्हेति । हे विवु-धर्षभ ! सुषते विश्वं वतस्तत्सम्बोधने हे सवितः ! अहरहः प्रति-दिनम् अनुस्रवन् प्रतिसमये त्रिकालमित्यर्थः आम्नायविधिना वेदविधिना उपतिष्ठतां स्तुवताम् हे अखिलदुर्गतहृजिनधीजा-वभर्जन ! हे सकलपापमूषाविनाशक ! हे तपन ! उह वाचेति प्रसि-द्धिद्योतको निपातसमूहः “तस्व भासा सर्वमिदं विभाति”

“यदादित्यगन् तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमासि यच्चाग्नौ तत्तेजो विजिह्वामामकम्” ॥

इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धं यत् भगवत्स्त्वय मण्डलमद्वैतपति तत्स-मभिधीमहि सम्बगाभिमुख्येन ध्यायेम ॥ ६८ ॥

तृतीयपादार्थं सर्वधीप्रेरकत्वं दर्शयन् स्तौति, य इति । यो भवान् निजनिर्केतनानाम् “अन्तः प्रविष्टः शास्त्रा जनानाम्” इत्येवं स्तनियम्पानां स्थिरचरनिकराणां स्थावरजङ्गमयूषानां मन-आदिगणान् अनात्मनः जडान् स्त्रयमात्मनैवान्तर्धामी सन् प्रबोद्धयति ॥ ६९ ॥

तस्य सवापकारकस्य कारुणिकस्य सर्वाभिवर्द्धितं चरणं

बहुः कामः शरण्यकृतोऽस्मीत्याह—य एवेत्यादिना । उपसरामीत्यनेन यो भवान् अतिकरालवहनेन अन्धकारसङ्केतं अज्ञानावधेन अज-गरप्रहेषा गिहितं कवलीकृतम् अतो मृत्नकमिष विवेतनं निःसङ्गम् इमं लोकम् अवलोक्य उद्याप्य “अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्” इति अर्द्धमांशे आत्मावस्थाने परमात्मप्रव-णत्वे भेषासि प्रवर्त्तयति यश्च भवान् अवनिपतिरिव असा-धूनां भयमुद्गीरयन् अटति ॥ ७० ॥

यश्च आशापात्रैः दिप्रसूकैरिन्द्रादिभिः कमलकोशाञ्जलिभिः पद्मकोशयुक्ताः तत्पुष्पा वा अञ्जलि वा येषां तैः उपहृताह्वयः उपहृतं समर्पितमहं यस्य स तथा ॥ ७१ ॥

अथ अतो हेतोः भगवत्स्त्वय चरणान्जिनयुगले त्रिभुज-गुरुभिर्ब्रह्मादिभिर्वेन्दितम् अयातयामबहुः कामः अन्धैर्यथावद्वि-ज्ञानतवागतसाराणि यजुषि तत्कामोऽहं उपसरामि शरण्यं प्रजामि ॥ ७२ ॥

भाषा टीका ।

और वे मुनि लोग उन यजुर्बद्ध के मन्त्रों को उन मन्त्रों के लोभसे तिसर पक्षी होकर चुगते हुए, तबसे वे अतिरम्भ तैत्तिरीय शाखा होती हुई ॥ ६५ ॥

मृतजी बोले, कि—हे ब्रह्मन् ! उस समय से याज्ञवल्क्य भी उन वेदोंकी तलास में रहे जो कि—गुरुके पास नहीं वि-द्यमान रहे, ऐसे मन्त्रों को दूढ़ते हुए सूर्य भगवान् का उपस्थान करते हुए ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच

श्रीसूर्यनारायण की स्तुति करते हुए याज्ञवल्क्य महर्षि बोले, कि—उन श्रीआदित्य भगवान्को नमस्कार है, जो कि—ब्रह्मा से आदि लेकर तृण पर्यंत चतुर्विध प्राणियों के हृद-यमें आत्मस्वरूपसे और बाहर जगत् लव निमेष रूप अव-श्वों से घटे हुए सम्बत्सरोके समुद्राधारमक काल रूप से आप एकही उपाधि से रहित आकाश की तरह व्याप्त होकर समय २ पर जलों के सुखाने और वर्षानेसे इस लोक की यात्राको अलाते हो ॥ ६७ ॥

हे देवन में अष्ट ! हे सवितृदेव ! लोग त्रिकाल प्रतिदिन आम्नाय विधि से आप को उपस्थान देते हैं, आप उन्हीं के खोटे काम और उनके फल जो दुःख तिन के बीज रूप अज्ञान के नाश करने वाले हो । हे तपन ! यह जो आपका मण्डल तप रहा है, हम उसी का समीचीन प्रकार से ध्यान करते हैं ॥ ६८ ॥

जो श्रीआदित्य भगवान् अपने निवास स्थान रूप स्था-वर जङ्गम प्राणियों समुदायों के जडरूपी मन इन्द्रिय और प्राणों को स्वयं आत्मा अन्तर्धामी रूप से प्रेरणा कर के चलाते हैं तिन सूर्यनारायण का नमः हो ॥ ६९ ॥

जो सूर्य भगवान् अति करालवदन अन्धकार नामक अ-जगर से प्रसित अत एव मृत्नक विवेतन सदृश इसलोक को

सूत उवाच ।

एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः ।

यजुंष्ययातयामानि मुनयेऽदाप्रसादितः ॥ ७३ ॥

यजुर्भिरकरोष्काया दशपञ्च शतैर्भिभुः ।

जगृहुर्वाज^(१)संन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः ॥ ७४ ॥

जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनिः ।

^(२)सुन्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामैकैकां प्राह संहिताम् ॥ ७५ ॥

सुकर्मा चापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् ।

सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो ^(३)द्विजः ॥ ७६ ॥

भाषा टीका ।

अवबोधन कर, परम कारुणिक कृपा कर अपनी इही से सबों को उठाकर निशिदिन मुपति के तरह स्वधर्म स्थितिरूप भेष में प्रवृत्त करते हैं । और जुहों को अब दिखाते हुए, राजा के तरह पर्यटन करते हैं ॥ ७० ॥

और जहां २ पर्यटन करते हैं उस २ जगह दिक्पाव लोग कमल के कधी सरस अञ्जलि ओढ़कर आप को भेट देकर पूजन करते हैं ॥ ७१ ॥

अब हे भगवन् ! त्रिभुवन गुरुओं से वर्द्धित आप के दोनों करण कमलों की, अयातयाम नवीन यजुर्वेद के मन्त्रों की कामना वाला मैं शरण्य होता हूँ आप मेरा मनोरथ पूर्ण करें ॥ ७२ ॥

श्रीधरखामिहृतभाषार्थदीपिका ।

एवं स्तुतः प्रसादितः ॥ ७३ ॥

पञ्चदश शाखाः वाः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोति स तैरिति पाठे स एव वाजवाल्क्यवैतैर्यजुर्भिरकरोति जगृहुर्वाजस्तः रक्षिणाऽश्वरूपेण वाजेश्वरः कसुरेश्वरो वाजेन वेगेन वा संन्यस्तादयः शाखा वाजसनीसंज्ञिताः शाखा इति वा ॥ ७४ ॥

सामगस्याविभागमाह—जैमिनेरिति । तत्सुतः सुमन्तुस्तुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां कमथैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यो जैमिनेः शिष्यः महानतिमेषाया सहस्रसंहिता रूपं भेदं चक्रे साम्नां तं संहिताभेदम् ततस्तदनन्तरम् ॥ ७६ ॥

श्रीमहोपाध्यायवाच्यवैकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

एवमिति स्तुतः प्रसादितः हरिरादिकशरीरकः भगवाद् वाजिरूपधरोऽश्वरूपधरो मुनये वाजवल्क्यवायाऽदात् उपदि-
क्षेष्ट ॥ ७३ ॥

यजुर्मिरिति विभुषांश्चक्यः शतैरपरिमितैर्यजुर्मिदेषापञ्च-
पञ्चदश शाखा अकरोत् स तैरिति पाठे तु स विभुस्तैर्वाजि-
रूपेण हरिणा वृत्तैर्यजुर्भिरकरोत्ततो वाजिना सम्पत्ताः संन्य-
स्तावल्क्ये निहिताः शाखास्ततस्ताः कायवा माध्यन्दिनाश्च
जगृहुर्वाजस्तः ॥ ७४ ॥

जैमिनेः साक्षां विभागमाह—जैमिनेरिति । सामगस्य जैमिने
मुनेस्तनवः सुमन्तुर्नामासीत्स्तुतः सुमन्तुस्तुतः सुतस्त्वांस्ताभ्यां
तत्पुत्रपौत्राभ्यां कमथैकैकैकां प्राह विभुषांश्चक्यः ॥ ७५ ॥

तस्य जैमिनेः शिष्यः महान् माहात्म्ययुक्तः सुकर्मा नाम
सामवेद एव तदस्तस्मात्साक्षां सहस्रं संहितानां शाखानां
भेदं चक्रे द्विजः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्विजयवर्जतीयंकृतपदहरनावली ।

वाजिरूपधरः अश्वरूपधरः अयातयामानि अगतसाराणि
वीचैवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

वाजसनः सूर्यस्तत आगताः शाखा वाजसस्यः ताः शाखाः
कायवाद्यो माध्यन्दिनादयः ॥ ७४ ॥

साम गायत्रीति सामगः तस्य जैमिनेस्तनवः सुमन्तुर्नाम
तस्य सुमन्तोः सुतः सुमन्वाक्याम ताभ्यां सुमन्तुसुमन्वभ्यां
पुत्रपौत्राभ्यां कमथैकैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

सुकर्मापि तस्य जैमिनेः शिष्यः महानतिमहाबान् सामवे-
दाव्यतरोः साम्नां सहस्रं संहितारूपं भेदं चक्रे ॥ ७६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिहृतकमसम्भवेः ।

वाजसम्यक्ता इत्यत्र प्रथमे व्याख्यानं “वा पदास्तस्य” इत्यनु-
कारश्च नकारः व्याख्यातरे “कनाचि च” इति द्वितीयम् ॥ ७४-८० ॥

(१) वाजिर्वाल्क्यता इति (२) सुतस्त्वांस्ताभ्यां इति च वीर० पा० सुमन्वानिति विज० पा० (३) द्विजाः । इति वीर० पा०

हिरण्यनाभः* कौशल्यः* पौष्यजिह्व सुकर्मणः ।

शिष्यो जगृहतुभ्रान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥

उदीच्याः सामगाः शिष्या भासन्पञ्च शतानि वै ।

पौष्यऽज्यावन्त्ययोश्चापि^(१) तांश्च प्राप्यान्प्रचक्षते ॥ ७८ ॥

(?) लौगाक्षिर्माङ्गलिः कुल्यः^(२) कुशीदः कुक्षिरेव च ।

पौष्यजिह्वशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ॥ ७९ ॥

कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशतिसंहिताः ।

शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषाः आवन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे ब्रह्मोपदेशो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

पञ्चदश शाखाः शनैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोहिनि स तेरिति इत्य-
पाठे स विभुर्बाह्वल्क्यस्तेर्यजुर्भिरकरोत् वाजंश्रयः सूर्यांश्च-
केदरेभ्यः सम्पृक्तं गयन्तीति वाजसंम्यः शाखास्ताः कायवा-
हवो मुनयो जगृहुर्धीतवस्तः ॥ ७४ ॥

सामवेदशाखाविभागमाह—जैमिनैरिति । तस्मिन् सुमन्तुसुतः
जैमिनिस्नाभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः सामवेदतरोः सामवेदतरोः सम्बन्धी
तच्छिष्यो महानभूदित्यर्थः । अत एव सामनामेव संहिताभेदे एक-
हिरण्यनाभः कौशल्यः कौशल्यदेशोद्भवः पौष्यजिह्व सुकर्मणः
शिष्या अन्य भावस्यश्च तच्छिष्यः सोऽपि जग्राह ॥ ७६—७७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स प्रपञ्चप्रभावो रविः एवं स्तुतः प्रसादितश्च वाजि-
रूपधरोऽश्वरूपधरः मुनये बाह्वल्क्याय यजुषि भद्रावुप-
हिष्टवान् ॥ ७३ ॥

वाजिरूपिणा वाजंश्रयः सम्पृक्ताः बाह्वल्क्ये गूढतया
सम्प्राप्ताः विभुः पूर्णज्ञानः बाह्वल्क्योऽपि प्रकटनया शनै-
र्बहुभिर्यजुर्भिः दशपञ्च पञ्चदश शाखाः अकरोत् । जगृहुः अधी-
तवस्तः ॥ ७४ ॥

सामवेदशाखाविभागमाह—जैमिनैरित्यादिना । तस्मिन् सुम-
न्तुसुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्याम् ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः सुकर्मां सामवेदतरोः सहस्र
संहिता रूपं भेदं चक्र ह द्विजाः । ततो हेतोः साक्षां महान्
विस्तर इति शेषः ॥ ७६ ॥

भाषा टीका ।

सुत उवाच

श्री सुतजी बोले, कि—इस प्रकार बाह्वल्क्य ने स्तुति
से जब सूर्यको प्रसन्न किये, तब सूर्य भगवान् वाजि (घोड़े)
का रूप धारण कर बाह्वल्क्य को अवातवाम (ताजे) यजुर्भेद के
मन्त्र देते हुए ॥ ७३ ॥

वे बाह्वल्क्य वन यजुर्मन्त्रों से पाँच शाखा करते हुए
उन वाजसनी संहिताओं का कायव और माषवर्दिनों प्रहण
करी ॥ ७४ ॥

सामगां वाजे जैमिनि के पुत्र सुमन्तु मुनि हुए । सुमन्तु
के पुत्र सुन्वान् हुए, इन दोनों पुत्र पौत्रों को जैमिनि ने
एक २ संहिता पढ़ाई ॥ ७५ ॥

तिस के अनन्तर जैमिनि के महान् शिष्य सुकर्माने साम
वेदरूप वृत्त की सहस्र शाखा, संहिताओं का भेद
किया ॥ ७६ ॥

श्रीधरस्वामिश्रितभाषार्थदीपिका ।

सुकर्मणः शिष्य एकः कौशल्यो हिरण्यनाभः पौष्यजिह्व-
कर्तो जगृहुः भावस्यश्चाभ्यस्तक्यैश्च शिष्यः सोऽपि जग्राह ॥ ७७ ॥

पौष्यऽज्यावन्त्ययोरपि चकारादिर्यवनाभस्यापि पञ्चशता-
नि शिष्या भासन् ते तावतीः शाखा यथायथं जगृहुः तानु-
दीक्षयन्तः काञ्चनः काञ्चिन्प्राकृत्या प्रचक्षन् इत्यर्थः । यथा-
वाक्येणैव—

“उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनाभास्तवत्यः संहिता येर्हिजांसमैः ॥

*कौशल्यः * पौष्यजिह्व इति धीरो पाठ (१) तांश्चोदीक्षवान् (२) कुशीदः इति धीरो विज० पाठ (?) लौगाक्षिर्माङ्गलिः कल्य इति धीरो पाठ ०

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

गृहीतास्तेऽपि चोक्तवन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः" ।
इति ॥ ७८ ॥

पुनरप्येतेषां त्रयाणां सुकर्मणः शिष्याणां शिष्यान्तरेः
शास्त्राबाहुल्यं दर्शयति-लौकाक्षिरिति ब्राह्मणम् ॥ ७९ ॥

कृतो नाम हिरण्यनामस्य शिष्यः क्षत्रियेभ्य ऊचे शेषा
मन्या अपि याः प्रसिद्धाः शास्त्रास्ता भाषण्यः क्षत्रियेभ्य
ऊचे इति ॥ ८० ॥

इति भीमझागवते महापुराणे ब्राह्मसूत्रकण्ठे

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरक्षानसूक्तशुकपक्षीयम्

इति भीमझागवतःषष्ठावस्थाने ब्राह्मसूत्रकण्ठस्थे

भीमरक्षानसूक्तशुकपक्षीये

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हिरण्यनाम इति कौसल्य इति हिरण्यनामविशेषणं
पौष्पिञ्जा नामैकः तौ सुकर्मणः शिष्यौ जगृह्णुः, तथा
भावस्यैवान्यस्तस्यैव शिष्यः स च प्रह्वयित्तमः सोऽपि जग्राह-
त्यर्थः ॥ ७७ ॥

उद्दीच्या इति पौष्पिञ्जावन्त्यबोध्यापि अपि शब्दाद्विरण्यनाम-
कथापि पञ्चशतानि शिष्या आसन् तांश्चोद्दीच्यान् सतः काञ्चित्
प्राच्यं प्रचक्षन् इत्यर्थः यथोक्तं वैष्णवे—

"उद्दीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनामभाषण्यः संहिता वैद्विजोक्तमैः ॥

गृहीतास्तेऽपि चोक्तवन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः" ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरप्येतेषां त्रयाणां सुकर्मणः शिष्यान्तरेः शास्त्राबाहुल्यं-
दर्शयति-लौकाक्षिरिति ब्राह्मणम् । लोकाक्ष्यादयश्चत्वारः पौष्पिञ्ज
शिष्याः शतं शतं संहिता जगृह्णुर्त्यर्थः ॥ ७९ ॥

कृतो नाम हिरण्यनामस्य शिष्यः स च क्षत्रियेभ्य ऊचुर्बुधिति-
संहिता ऊचे शेषा मन्या अपि याः प्रसिद्धाः शास्त्रास्ता
भाषण्यः क्षत्रियेभ्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति भीमझागवते महापुराणे ब्राह्मसूत्रकण्ठे

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कौसल्यः कौसल्यपुत्रः हिरण्यनामस्य पौष्पिञ्जस्य सुकर्मणः
शिष्यौ जगृह्णुः सामशास्त्रमिति शेषः । अन्य भाषण्य उद्दीच्याश्च

सामशास्त्रौ जगृह्णुरिति शेषः । पौष्पिञ्जावन्त्यबोध्यापि सामगाः
पञ्चशतानि शिष्या आसन् ॥ ७७—७८ ॥

तेषां समुद्दितानां मतानां नामानीति पौष्पिञ्जशिष्या लौगा-
क्ष्यादयः नाम्ना शतं शतं संहिता जगृह्णुः ॥ ७९ ॥

हिरण्यनामस्य शिष्यः नाम्ना कृतः अनुबुधितिसंहिताः
क्षत्रियेभ्य ऊचे शेषा मन्याः संहिता आत्मज्ञानबालावन्त्यः
क्षत्रियेभ्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति भीमझागवते महापुराणे ब्राह्मसूत्रकण्ठे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(विजयध्वजतीर्थीवरिष्ठाऽत्राध्यायो न समाच्यते)

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इति भीमझागवते महापुराणे ब्राह्मसूत्रकण्ठस्थे

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र हिरण्यनामस्य पञ्चशतानि शिष्या उद्दीच्या आसन्
पौष्पिञ्जावन्त्यबोध्यापि तावन्त एव शिष्यास्तांस्तु प्राच्यान् प्राच्य-
सामगान् ते च ते च तावन्तीः शास्त्रा जगृह्णुः ॥ ७८—७९ ॥

पुनरपि पौष्पिञ्जशिष्या लोकाक्ष्यादयः पञ्च पुनरपि हिरण्यना-
मस्य शिष्यः कृतः शेषा मन्या अपि वा शास्त्रा प्रसिद्धास्ता
भावस्यः क्षत्रियेभ्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हविष्यां मन्त्रचतुसाम् ।

षष्ठोऽध्यायो ब्राह्मसूत्र सङ्गतः सङ्गतेः सताम् ॥ ॥

भीमरक्षकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

तत्रैव महान्तं विस्तरं दर्शयति-हिरण्यनाम इत्यादिना ।
सुकर्मणः हिरण्यनामः पौष्पिञ्जश्चेति द्वौ शिष्यौ कौसल्य इति
हिरण्यनामविशेषणं तौ जगृह्णुः सामवेदतरोः शास्त्रा इति
शेषः । मन्या प्रह्वयित्तमः भाषण्यः सुकर्मणः शिष्यौ जग्राह ॥ ७७ ॥

पौष्पिञ्जावन्त्यबोध्यापि लोकाक्ष्यादयश्चत्वारो हिरण्यनामस्य च पञ्चशतानि
शिष्या आसन् ते तावन्तीः शास्त्राः यथावत् जगृह्णुः तानुद्दी-
च्यान् सतः काञ्चनोपात्तं प्राच्यान् प्रचक्षन् यथोक्तं वैष्णवे—

"उद्दीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनामाभाषण्यः संहितास्तेर्विजोक्तमैः ॥

गृहीतास्तेऽपि चोक्तवन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः" ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरपि सुकर्मणः शिष्याणां त्रयाणां शिष्यान्तरेः शास्त्रा-
बाहुल्यं दर्शयति-लोकाक्षिरिति ब्राह्मणम् ॥ ७९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शेषाः शम्बाः अपि प्रसिद्धाः भावस्यः कश्चित्प्रेम्ण ऊचे ॥८०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
वृत्ताध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

शुकर्मा के हिरण्यनाभ नामक कौसल्य और पौष्पञ्जि ये दोनों
शिष्य तथा वेद पढ़ने में कुशल भावस्य एक शिष्य, वे
तीनों शिष्य उन संहिताओं को पढ़ते हुए ॥ ७७ ॥
पौष्पञ्जि भावस्य और और हिरण्यनाभ के सामगान

बाहे वहीच पांच सौ५००शिष्य हुए, उन्होंने ने इन संहिताओं को
पढ़ा । फिर उन्होंने वहीच शिष्यों को भावस्यी कहने लगे ॥ ७८ ॥

बौगाञ्जि माञ्जुञ्जि कुम्भ कुसीर कुञ्जि वे पौष्पञ्जि के पांचो
शिष्य सौ सौ संहिता ग्रहण करते हुए ॥ ७९ ॥

हिरण्यनाभ का कृत नामक शिष्य कौबल्य संहिताओं
को अपने शिष्यों को पढ़ाता हुआ । शेष संहिताओं को
वहीकृतमनवाले भावस्य ने अर्थात् मवंती पुरी के रहनेवाले
शिष्य ने अपने शिष्यों को पढ़ाई ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण द्वादशस्कन्ध में वृत्त अध्याय की
श्रीवृन्दाचलस्थ पंच भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे वृत्ताध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अथर्ववित्सुमन्तुश्च शिष्यमध्यापयत् (१) स्वकाम् ।
 संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥
 शौक्लायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषः पिप्पलायनिः ।
 वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु ।
 कुमुदः शुनको ब्रह्मन् ! जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ॥ २ ॥
 बभ्रुः शिष्योऽथाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च ।
 अधीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्याद्यास्तथाऽपरे ॥ ३ ॥
 नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च कश्यपाङ्गिरसादयः ।
 एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मुने ! ॥ ४ ॥
 त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः ।
 (२) वैशम्पायनहारीतौ षड्वै पौराणिका इमे ॥ ५ ॥
 अधीयन्त व्यासशिष्यात् संहितां मत्पितुर्मुखात् ।
 एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगाम् ॥ ६ ॥
 कश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रणः ।
 अधीमहि व्यास (३) शिष्याञ्चतस्रो मूलसंहिताः ॥ ७ ॥
 पुराणलक्षणं ब्रह्मन् ! ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् ।
 शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्राऽनुसारतः ॥ ८ ॥

भीष्मरस्त्रामिकुलभाषार्थदीपिका ।
 सप्तमेऽथर्वविस्तारः पुराणव्यसने ततः ।
 पुराणलक्षणादीनि फलं भागवतधृतैः ॥
 कमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह-मथर्वविदिति । शिष्यं कश्यपना-
 मानं स्वकां स्वकीयां संहितां सोऽपि शिष्योऽपि तां त्रिधा
 विमज्ज्य तदुक्तं वैष्णवे-
 “अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमित्युतिः ।
 शिष्यमध्यापयामास कश्यपं सोऽपि च त्रिधा ॥
 कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय इत्युवाच” ।
 इति ॥ १ ॥

तत्र वेददर्शः स्वसंहितां चतुर्धा विमज्ज्य चतुरः शिष्या-
 नध्यापयामास पथ्यश्च त्रिधा विमज्ज्य त्रीनिषाह-संज्ञितं
 शौक्लायनिरिति ॥ २ ॥
 माङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यो बभ्रुः सैन्धवायनश्च तदुक्तम्-
 “शुनकस्तु त्रिधा कृत्वा द्वावेकां तु बभ्रुवे ।
 द्वितीयां संहितां प्राह सैन्धवायन संज्ञिते” ॥
 इति । सावर्ण्याद्याः सैन्धवायनादीनां शिष्याः ॥ ३ ॥
 नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चेति द्वौ तदुक्तम्-
 “नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ।
 चतुर्थेः स्यादङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः” ॥

(१) स्वकामिति वीर० पा० । (२) शिष्यायनहारीताविति विज० पा० । (३) पुत्रादिति वीर० विज० पा० ।

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

इति । नक्षत्रकल्पादीनां कर्तारस्तत्तज्ज्ञामभिरुच्यन्ते ॥ ४-५ ॥

मत्पितृमुखादिति प्रथमं व्यासः षट्संहिताः कृत्वा मत्पित्रे रोमहर्ष्याय प्रादात् तस्य च मुखादेते अष्टावक्रयादय एकेकां संहितामधीवन्त एतेषां वयसां शिष्योऽहं ताः सर्वाः समधीतवान् ॥ ६ ॥

रामशिष्यो बोद्धुस्तत्र एवं चत्वारो वयम् मूळसंहिता इत्यनेन ततः संहिता बाहुल्यं सूचितम् ॥ ७ ॥

शुकपरीक्षितसंवादे निरूपितमपि पुराणलक्षणं तद्वेदकथनाय दृश्यते, पुराणेति ॥ ८ ॥

भीमदण्डनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

॥ १-१० ॥

भीमद्वीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभाग माह—मथर्ववेदवित्यादिना । शिष्यं कथयन्नामानं स्त्रिकां संहितामव्याप्यसोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा विभज्य तदुक्तं वैष्णवे—

“मथर्ववेदे स मुनिः सुमन्तुरमित्युतिः ।

शिष्यमव्यापयामास कथञ्च सोऽपि च द्विधा ॥

कृत्वा तु वेदद्वयां च तथा पद्याय दत्तवान्” ॥

इति ॥ १ ॥

स्वसंहितां चतुर्धा विभज्य शौक्लायन्यादिभ्यस्तुरोऽव्यापयामास पद्यवस्तु त्रिधा विभज्य त्रीनित्याह—सायनेन, शौक्लायनिरिति । हे ब्रह्मन् ! ॥ २ ॥

तत्र शुनकेन द्विधा विभक्तां स्वसंहितां ततो बभूवः सैन्धवावनाधीतवन्तो इत्याह—बभूविति । बभूवः सैन्धवायनश्चाङ्गिरसगोत्रप्रभवः शौनकादिशिष्याविवर्धयः । सावयवाद्याः सैन्धवायनबभूवोः शिष्याः ॥ ३ ॥

आद्यशब्दविचिन्तानाह—नक्षत्रकल्प इति । नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चेति द्वौ तदुक्तं “नक्षत्रकल्पो वेदको शान्तिकल्पस्तथैव च” इति काश्यपाः काश्यपगोत्रोद्भवाः आङ्गिरसाः तद्गोत्रोद्भवाः एते नक्षत्रकल्पादीनां कर्तृत्वात्तत्तज्ज्ञामभिरुच्यन्ते ते आद्यवेण्याचार्यो अथर्ववेदशास्त्रविभागजननेन तत्प्रवर्धका इत्यर्थः । इत्थं वेदसंहिताविभागमभिधायान् पुराणसंहिताप्रपञ्चशुभ्रवामावृण्व तावत्तत्प्रवर्त्तकान् धीर् प्रचोदयति—ऋणु पौराणिकामुने इति । हे मुने ! ॥ ४ ॥

के पुनस्ते इत्यत्राह—अष्टावक्रादिरिति । अष्टावक्रयादय इमे षट् मत्पितृमुखादेकैकां संहितां पुराणसंहितामधीवन्त मत्पितृमुखादित्यनेन तावदादरायकाः षट् संहिता नामहर्षणाय प्रादाव तस्मादेते षड्व्योषत इति सूच्यते महन्त एतेषां वयसां शिष्यो भूत्वा सर्वाः षडपि संहिता लब्धवामधीतवानस्मि ॥ ५ ॥ ६ ॥

किञ्च, काश्यप इति रामस्य भागवस्य शिष्यो बोद्धुस्तत्र ग्रन्थः न एते चत्वारो वयं व्यासपुत्रात् भीशुकाश्चतस्रो मूळसंहिता अभिमहि ॥ ७ ॥

अधीमहि मूळसंहिता इत्यनेन पुराणसंहिताबाहुल्यं सूच्यते तदप्रे षडधीकरिष्वद् तावत् शुकपरीक्षितसंवादानिरूपितमपि पुराणलक्षणं तद्वेदकथनाय दृश्यते, पुराणेत्यादिना । वेदशास्त्रानुसारेण निरूपितं पुराणलक्षणं बुद्धिमाभिन्न ऋणु अभहितमनाः ऋणु इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सोऽपि सुमन्तोः शिष्योऽपि पद्याय ॥ १ ॥

कुमुदायः पद्याशिष्याः ॥ २ ॥

बभूवसैन्धवावनौ पद्याशिष्यस्य अङ्गिरसोऽङ्गिरोगोत्रे विद्यमानस्य शुनकस्य शिष्यौ अधीयेताम् अधीतवन्तौ—

“शुनकस्तु द्विधा कृत्वा द्वावेकास्तु बभूवे ।

द्वितीयां संहितां प्रादात्सैन्धवायनसङ्ग्रहम्” ॥

इति । सावयवाद्याश्च सैन्धवावननादीनां शिष्याः ॥ ३ ॥

आद्यवेण्याचार्योः अथर्ववेदाचार्योः पाठतोऽप्येतद्व्यावर्धवेदप्रवर्त्तका इत्यर्थः । पौराणिकान् पुराणाचार्यान् ॥ ४-५ ॥

मत्पितृमुखापुराणसंहितामधीवन्त अष्टावक्रयादयः कथम् एकैकामधीतवन्तः त्वस्तु कथं सर्वानधीतवानिति ? तत्राह, महमिति । महमेतेषां शिष्यः सर्वा पुराणसंहितामपठम् ॥ ६ ॥

व्यासपुत्राच्छुकात् ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात्पुराणलक्षणं वक्तुं प्रतिजानीते, पुराणेति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

१-३ ॥

पञ्चमवेदस्य विभागज्ञापनार्थमाह—ऋणु पौराणिकानिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

एकैकामिति स्त्रिभिस्त्रिभिर्मिषिरेकैकत्वं त्रिविधिति वक्ष्यमाणत्वात् तच्च ब्राह्मं पाशं वैष्णवमिति मिषिरेकैकत्वादिक्रमात् प्रवर्त्तकसंहिता तु कश्चिदेका यथा भीमभागवतस्य परमहंससंहितात्वं कश्चिदेकैकस्यैव विभागशः यथा स्कान्दस्य सनत्कुमारमोक्तसंहितानामादिका भीशुकास्तु भीमभागवतस्य पञ्चाङ्गयक्तिः सूर्यदेव यजुर्भागस्य वाजसनेयस्य ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

मूळसंहिता इति त्रिविधासविशेषापेक्षया ज्ञेयम् बहुनामन्येषामितिहासानां मूळत्वात् मूळम् इदं च परिशेषेण लक्ष्यते “इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः” इत्युक्तेः ते च महामारताद्याः ऋणु पौराणिकानिति तूष्णलक्ष्यतयोक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सन्नेऽप्यवेणो व्यासं पुराणस्य च तस्य च ।

लक्षणादि दश प्रोच्य तस्य सङ्क्षेपा च कथ्यते ॥

शिष्यं विष्णुपुराणोक्तं कथञ्चसङ्ग्रहम् ॥ १-२ ॥

अङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यो बभूवः सावयवाद्याः सैन्धवावननादीनां शिष्याः ॥ ३-५ ॥

मत्पितुः रोमहर्षणस्य एतेषां वयसामप्यहं शिष्यः ॥ ६-७ ॥

(१)सर्गोऽस्याय विसर्गश्च वृत्तिरक्षान्तराणि च ।

वंशो वंशानुचरितं संस्थाहेतुरपाश्रयः ॥ ६ ॥

दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ।

केचित्पञ्चविधं ब्रह्मन् ! महदल्पव्यवस्था ॥ १० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यासशिष्यात् रोमहर्षणात् ब्रह्मविभिः भीशुकचरयोरुप-
क्रमे यदुक्तं प्रायेण तदेवोपसंहारेऽप्युच्यते ॥ ८-९ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तमे क्रमप्राप्तमयवेदविभागं पुराणविभागं तल्लक्षणादिकं
ब्राह्म—अथवेदविहितादिना । सुमन्तुः स्वकां स्वकीयां संहितां
शिष्यं कथञ्चमव्यापयत् सोऽपि कथञ्चोऽपि तां द्विधा विभज्य
व्याख्या वेददर्शय चोक्तवान् तथोक्तं विष्णुपुराणे—

“अथवेदेदं सुमतिः सुमन्तुरमित्युतिः ।

शिष्यमव्यापयामास कथञ्च सोऽपि तं द्विधा ॥

कृत्वा तु वेददर्शय तथा पठ्याय दत्तवान्” ।

इति ॥ १ ॥

तत्र वेददर्शयः संहितां चतुर्धा विभज्य शौक्लायण्यादीन्
पथ्यस्तु त्रिधा विभज्य कुमुदादीन् अव्यापयामासेत्याह—शौक्ला
चनिरिति साङ्ख्येन ॥ २ ॥

आङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यः तदुक्तम्—

“शुनकस्तु द्विधा कृत्वा वदामि तां वध्रवे ।

द्वितीयां संहितां प्रदासैश्वर्यायनसंज्ञिने” ॥

इति । सावययाद्याः सैश्वर्यायनादिशिष्याः ॥ ३ ॥

आदिशब्देन निर्दिष्टान् स्फुटतया दर्शयति—तत्क्षत्रकथप
इति ॥ ४-५ ॥

मत्पितुः रोमहर्षणस्य अहं तु एषां पगण्यां शिष्यः सर्वोः
वदामि संहिताः अष्टगामधीतवान् ॥ ६ ॥

व्यासशिष्यात् रोमहर्षणादेव एतेन संहितायादुक्तं सूचितम् ॥ ७ ॥

“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानपोषणमूलयः ।

मन्त्रस्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः” ॥

इत्यनेन द्वितीयस्कन्धे भीशुकवरीचरसम्बाहं निरूपितमपि पुरा-
णलक्षणं तद्भेदकथनाय पुनरपि निरूपयति—पुराणेत्या-
दिना ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

सूत्र उवाच ।

सूत्रजी बोधे, कि—अथवे के वेत्ता सुमन्तु ऋषि अपने
शिष्य कथञ्च को अपनी संहिता पढ़ाते हुए, और वे कथञ्च
भी अपने शिष्य पथ्य और वेददर्श को विभाग करके संहिता
को पढ़ाते हुए ॥ १ ॥

(१) सर्गश्च विसर्गश्चेति विज्ञ० पा० ।

वेददर्श के शौक्लायनि, ब्रह्मवशि, मोदोष, और विष्णुकायनि,
वे चार शिष्य हुए, अर्थात् इन चारों शिष्यों को वेददर्श ने
विभाग कर अपनी संहिता पढ़ाई। हे ब्रह्मन् ! अब पथ्य के शिष्यों
को सुनो कुमुद शुनक और आजशि वे तीनों पथ्य के शिष्य
अथवे वेत्ता हुए ॥ २ ॥

शुनक के शिष्य आंगिरस बभ्रु और सैश्वर्यायन हो हुए
उन्होंने दो संहिताओं का अध्ययन किया। और इसी प्रकार
सावर्धि प्रभृति और बहुत से सैश्वर्यायनादि को के
शिष्य हुए ॥ ३ ॥

तत्क्षत्रकथप और शांतिकथप के करने बाहे इन्होंने
नामों से विख्यात कथञ्च आंगिरस प्रभृति और भी हुए,
ये सब अथवे वेद के आचार्य हुए, हे शौनक ! अब
तुम पौराणिकों का भवण करो ॥ ४ ॥

अथारुणि, कथप, सावर्धि, अकृतप्रण, वैशंपायन, और
हारीत, ये छे पौराणिक हुए ॥ ५ ॥

इन छहोंने व्यासजी के शिष्य भरे पिता रोमहर्षण के
मुख से एक २ संहिता का अध्ययन किया, और इन छहों
का शिष्य मैं हुआ, मैंने इन्हों से सब ६ संहिताओं का अध्य-
यन किया है ॥ ६ ॥

कथप और मैं तथा सावर्धि और परशुरामजी का शिष्य-
अकृतप्रण हम इन चारों ने व्यासजी के शिष्य हमारे पिता
के अथवा शुक्रदेवजी के समीप से चार मूल संहिताओं का
अध्ययन किया ॥ ७ ॥

हे ब्रह्मन् ! शुक्रपरीक्षित के सम्बाह में पुराण का लक्षण
ब्रह्मर्षि श्रीशुकदेवजी ने निरूपण किया है। अब तुम सुत्र
का आश्रय लेकर वेद शास्त्र के अनुसार पुराण का लक्ष-
ण सुनो ॥ ८ ॥

आधरसामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अस्य विषयः

“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूलयः ।

मन्त्रस्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः” ॥

इत्यत्रोक्ते स्थानपोषणे वृत्तिरक्षाशब्दाद्व्यामुच्यते अन्तराणि
मन्त्रस्तरेणि मन्त्रानुचरितमितीशानुकथाः संस्था निरोधः
मनेनैवाऽप्यन्तराश्रयमुक्तिराश्रयः । हेतुशब्देन जीवाश्रय-
वाचनाशब्दाद्व्यासपुराणं गृहीताः ॥ ६ ॥

दशशिर्गोनेत्येकैकशयुक्तं महापुराणं तद्विदुः केचित्पञ्चविधम्,

अव्याकृतगुणक्षोभान् महत्स्त्रिवृतोऽहमः ।

(१) भूतमात्रेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥

पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।

* विसर्गोऽयं समाहारो (२) बीजाद्वीजं चराचरम् ॥ १२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

“संगश्च प्रतिसंगश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इति महत्पुराणमर्प्यं चेति व्यवस्थया यत्र दशापि लक्ष्यानि (पृथक्) पृथङ्कुर्यन्ते तन्महापुराणम् यत्र त्वन्येषां पञ्चलक्षणान्तर्भावस्य विवक्षा तद्वदपमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ १० ॥

सर्गादिलक्ष्यानि व्याचष्टे-अव्याकृतेत्यादिना । अव्याकृतस्य प्रधानस्य गुणानां क्षोभाद्यो महस्तस्माद्यस्त्रिवृदहङ्कारस्तस्माद्भूतमात्राणां सूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च तदर्थानां च स्थूलाणां देवतानां च सम्भवः सर्गः कारणसृष्टिसर्ग इत्यर्थः । उच्यते इति यथाऽपेक्षमुत्तरत्राप्यनुषङ्गः ॥ ११ ॥

विसर्गं व्याचष्टे-पुरुषेणोभरणादनुगृहीतानामेतेषां महदादीनाम् पूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयं समाहारः कार्यभूतचराचरमायिकरूपो बीजाद्वीजमिव प्रवाहापञ्चो विसर्ग उच्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमवर्धनसूक्तितशुकपक्षीचम ।

अव्याकृतगुणक्षोभात् मूलप्रकृतेर्गुणक्षोभात् अहमः महङ्कारस्य ॥ ११ ॥

विसर्गोऽयमिति तत्त्वसमुदायात्मकं बीजात् बीजकारणात् कारणरूपेण सन्तन्यमानं स्यावरजस्तमसां च यत्कार्यजातं स विसर्ग इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किन्तदित्यत्राह-सर्गश्चैवेति इति । सर्गादिलक्षणेयुक्तं तदेव पुराणमिति तद्विद्ः पुराणलक्षणविद्ः विदुः अत्र स्थानपोषणे वृत्तिरक्षाशब्दाभ्यामुच्येते अन्तराणि मन्वन्तराणि वंशो वंशानुचरितं च संस्था निरोधः अनेनैवात्यन्तिकप्रलयरूपा मुक्तिरप्युक्ता हेतुशब्देनोक्तः पृथग्वृहीताः कारादिति हे प्रह्वन् ! महत्त्वपदव्यवस्थया कचित्पञ्चविधं लक्षणम्, महापुराणस्योक्तानि दशलक्ष्यानि अल्पपुराणान्तु-

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इत्युक्तविधमित्यर्थः ॥ ६ ॥ १० ॥

क्रमेण सर्गादीनां स्वरूपं निरूपयति, अव्याकृतेत्यादिना । अव्याकृतस्य मूलप्रकृतेर्गुणानां सत्त्वरजस्तमसां क्षोभाद्यो महान् गुणत्रयपरिणामरूपः तस्मादहङ्कारः तथाभूतः तस्माच्च भूता-

नामाकाशादीनां तत्सूक्ष्माणां शब्दादीनां इन्द्रियाणां चैव-
र्यानां वस्तूनां सम्भवः स सर्ग इत्युच्यते ॥ ११ ॥

विसर्गं निरूपयति-पुरुषानुगृहीतानामिति । पुरुषेण परमपुरुषे-
णानुगृहीतानामहितसृष्टिसामर्थ्यानाम् एतेषां महदादितत्त्वानां
यः समाहारः सङ्घातपरिणामः स विसर्गः इत्यर्थः । कौऽसौ समाहारः
इत्यतस्तं दर्शयति, चराचरात्मकमिति । चराचरात्मकं जगदेव
तत्समाहारः इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः बीजाद्वीजमिति । कारण
बीजात् कार्यबीजमिव कारणादव्याकृतात्महदादिकमेव चरा-
चरात्मकं यत्कार्यजातं स विसर्ग इत्यर्थः । विसर्गस्य
जीवकर्मवासनाप्रयुक्तत्वात् वासनामयत्वम् ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृत्तिश्च रक्षा च अन्तराणि च वृत्तिरक्षातराणि ॥ ९ ।

पुराणस्य महत्त्वपदव्यवस्थया कचित्स्थले पञ्चविधं पञ्चल-
क्षणप्रकारोपेतम् ॥ १० ॥

तत्र सर्गादिकं क्रमेण लक्षयति-अव्याकृतेति । अव्याकृत-
गुणक्षोभात्प्रकृतिगुणानामन्योन्यसंयोगलक्ष्यसञ्चलनात्महतः स
हत्तत्त्वस्य वैकारिकादिभेदेन त्रिवृतोऽहमः महङ्कारस्य भूतसूक्ष्म-
न्द्रियार्थानां पञ्चभूतसूक्ष्मेन्द्रियविषयाणां सम्भवो जन्मभूतमात्रे-
न्द्रियधियां जन्मत्यभस्तादुक्तम् ॥ ११ ॥

पुरुषेण भगवतानुगृहीतानामनुपवेशलक्ष्यानुग्रहवतामेतेषां
तत्त्वानां सकाशाद्वासनामयो यः समाहारस्तत्तत्कर्मवासनामुत्तिः
सृष्टिः सविसर्गो जीवः प्रजीवश्च चेतनाचेतनलक्षणाः चराचरः
चराचरात्मको प्रधानादिसर्गः “ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः
स्मृतः” इति ॥ १२ ॥

भीमजीवगोप्तामिकृतकमसम्भवं ।

सर्गोऽस्येत्यादिकं द्वितीस्कन्ध एव व्याख्यातम् ॥ ६-१ ५ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदिनी ।

कचित् पञ्चविधमिति--

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इति । महत् अर्प्यं चेति व्यवस्थया यत्र दशापि लक्ष्यानि
पृथङ्कुर्यन्ते तन्महापुराणं यत्र त्वन्येषां पञ्चलक्षणान्तर्भावो
विनिश्चितस्तद्वदपमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ १० ॥

(१) भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानामिति * विसर्गो य इति च बीर० विज० पा० । (२) जीवोऽजीवचराचर इति विज० पा० ।

वृत्तिर्भूतानि भूतानां चरणामचराणि च ।

(१) कृतास्त्वेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयाऽपि वा ॥ १३ ॥

रक्षाऽप्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे ।

तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीर्द्वयः ॥ १४ ॥

मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः ।

ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥ १५ ॥

राक्षां (२) ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः ।

(३) वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥ १६ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

तत्र सर्गे व्याचष्टे—अव्याकृतस्य प्रधानस्य गुणानां शोभात् यो महान् तस्मात् यस्मिन्बृहद्भूतस्मात् भूतमात्रादीनां सम्भवः सर्गः अत्राप्येवमेव देवताः ज्ञेयाः कारणासृष्टिः सर्ग इत्यर्थः । उच्यते इति यथापेक्षमुक्तत्राप्यनुपपन्नः ॥ ११ ॥

विसर्गे व्याचष्टे, पुरुषेणोऽश्वरेणानुगृहीतानामेतेषां यः समाहारः कार्यभूतः समष्टिर्वापि जीवोपाधिकः, कीदृशः ? वासनामयः सदस्रज्जासनाप्रधानः स विसर्गः तत्र चराचरं जङ्गमस्थायीचरात्मकं जगदिदं बीजाद्वीजमिव प्रवाहापन्नं भवति ऊतयः कर्मवासनाः इति पूर्वेणोक्ता या ऊतिः सात्र विसर्ग एवास्तर्भाविता ॥ १२ ॥

भीमच्छुक्लदेवकृतमिष्टान्तप्रदीपः ।

अस्य विश्वस्य सर्गः ॥ १ ॥ विसर्गः ॥ २ ॥ वृत्तिरिति ॥ ३ ॥ रक्षापोषणक्षणा ॥ ४ ॥ अन्तराणि मन्वन्तराणि ॥ ५ ॥ वंशो वंशानुचरितमितीशानुक्त्या ॥ ६ ॥ संस्था निरोधः ॥ ७ ॥ संस्थाशब्देनात्यन्तकप्रवचका मुक्तिरप्युक्ता ॥ ८ ॥ हेतुशब्देन जीवाभ्यवसानशब्दवाच्यः ऊतयो गृहीताः ॥ ९ ॥ अपाधयो वंशमः ॥ १० ॥ २ ॥

एतैर्दशभिः सर्गादिभिर्दशैर्युक्तं तद्विदुः पुराणलक्षणा-विदुः पुराणं विदुः केचित्—

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्ष्यम् ॥”

इति पञ्चविधं पुराणं विदुः यन्नुभवे महद्वैषम्यविवक्षया बोध्यं दशाक्षययुक्तं महापुराणं यत्र तु पञ्चलक्ष्येणाप्येवं यथा-वयमन्तर्भावस्तत्पञ्चलक्ष्ययुक्तमप्यपुराणमित्यर्थः ॥ १० ॥

सर्गं विदुर्गोति-अव्याकृतेति । अव्याकृतस्य भगवच्छक्तेः प्रकृतेर्गुणलोभात् त्रिवृत् महान् महतः त्रिवृद् त्रिवृतोऽहमः भूतसूक्ष्मेन्द्रियरूपाणाम् आकाशादिभूतानां सूक्ष्माणां तन्मात्राणामेकादशेन्द्रियाणां च अर्थाणां पदार्थाणां सम्भवः सर्गः उच्यते ॥ ११ ॥

विसर्गं विदुर्गोति-पुरुषानुगृहीतानामिति । पुरुषेण परमे-श्वरेण अनुगृहीतानां तत्प्रसादात्तुल्यसृष्टिसामर्थ्यानामेतेषाम् जीवानां वासनामयः पूर्वकर्मवासनाप्रधानः अयं समाहारः कार्यभूतः चराचरं जङ्गमाजङ्गमरूपः बीजाद्वीजमिव प्रवाहापन्नं विसर्गो ज्ञेयः ॥ १२ ॥

मावा टीका ।

सर्गं विसर्गं वृत्ति रक्षा मन्वन्तर वंश वंशानुचरित संस्था हेतु और माधय ॥ ९ ॥

इन दश लक्षणों में युक्त जो होवे पुराण वेत्ता लोग इन्को पुराण कहते हैं । हे ब्रह्मन् ! कोई महर्षि लोग कहते है, कि—जो दश लक्षणा युक्त होवे वह महापुराण है और जो पंच लक्षणा युक्त है वह अल्प पुराण है, इस व्यवस्था में कहते हैं ॥ १० ॥

प्रकृति के गुणों के लोभ होने से महत्त्व उत्पन्न हुआ तिस से त्रिवृत् जो महत्कार उत्पन्न हुआ तिस त्रिगुण विशिष्ट त्रिविध महत्कार से भूतों की सूक्ष्मावस्था तन्मात्रा और पञ्चभूत तथा इन्द्रिय और देवता इन कारणों की सृष्टिका नाम सर्ग है ॥ ११ ॥

इश्वरसे अनुगृहीत महादि को का वासनामय अर्थात् पूर्व कर्म प्रधान जैसे बीजसे बीज उत्पन्न होता है इस प्रकार प्रवाह को प्राप्त होनेवाली कार्यभूतचराचर प्राणियों की सृष्टि का नाम विसर्ग है ॥ १२ ॥

अधिरक्षामिकृतमावायेदीपिका ।

चरायां भूतानां सामान्यतोऽचराणि अकाराचराणि च [कामात्] वृत्तिः तत्र नृणां जैन समायेन कामाच्चोदनयाऽपि वा नियता वृत्तिर्जीविका कृता सा वृत्तिरुच्यते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु वेऽप्युतावनाराक्षेयमीहा लीला सा विश्वस्य रक्षोच्यते इत्यर्थः । येरवतारेरिति समासाभिहित कथं चित्सम्बन्धः त्रयीर्द्वयो देव्याः ॥ १४ ॥

षड्विधं मन्वन्तरमुच्यते; षड्विधमेवाह-मनुरिति । मन्वादयः पडैते वर्गाः स्रज्जाधिकारेण यदा प्रवर्तन्ते तन्मन्वन्तरमिति ॥ १५ ॥

(१) कृतेणेति (२) मनुप्रसूतानामिति प्रिज० पा० (३) वंशानुचरितमिति पा० ।

भीमरक्षामिकृतमावायेदीपिका ।

वंशमाह—राज्ञामिति । ब्रह्मणः सकाशात्प्रसूतिर्येषां शुद्धानामित्यर्थः । तेषामन्वयो वंशः [तत्र मया वंश्याः] तेषां वृत्तमथ च तद्वंशधरास्तेषां च वृत्तं वंशा [इया] नुचरितमउच्यते ॥ १६ ॥

भीमदृश्यनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

वृत्तिरिति । चराणां भूतानाम् अचराणि भूतानि वृत्तिर्जीवनोंपाय इत्यर्थः । कुतेति सा च वृत्तिः केवलं रागमाप्ता शास्त्राविरुद्धा चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अवतारेहा अवतारचेष्टा यैः अवतारैः ॥ १४ ॥

मन्वन्तरमेव मन्वादिभिः षड्विधं वंशधराः पुत्रपौत्रादयः ॥ १५—१८ ॥

भीमद्विरराजवाच्यकृतमावतचन्द्रचन्द्रिका ।

वृत्ति निरूपयति—वृत्तिरिति । चराणां भूतानामचराणि भूतानि वृत्तिर्जीवनोंपाय इत्यर्थः । सावशनेश्वरेण कृता साच नृणां कामाद्ग्रागात्तत्रापि चावनया विधिना न केवलं रागमाप्ता शास्त्राविरुद्धाचेत्यर्थः । कृतास्वेनेतिपाठे स्नेश्वरेणैव कुतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ रक्षामाह—प्रतियुगे नियमाद्विषयच्युतस्यावतारस्तचेष्टा विश्वस्य रक्षेत्यर्थः । अवतारतचेष्टितानां विश्वरक्षारूपत्वं वक्ष्यामि, हन्यन्ते इति । यैरवतारचेष्टितैस्त्रयीद्विषः वैदिकधर्मविरोधिनः हन्यन्ते ॥ १४ ॥

अन्तराणि खल्वयति, मन्वन्तरमिति । षड्विधं मन्वन्तरमुच्यते इति सम्बन्धः मन्वाद्यः षडेते यत्र तन्मन्वन्तरम उच्यतेत्यर्थः । षड्विधत्वमेवाह, मनुविति । हरेशावताराश्चेति सम्बन्धः सुरेश्वरा इन्द्राः ॥ १५ ॥

वंशमाह—राज्ञामित्यर्थः । मनाः प्रसूतानां राज्ञां यः प्रैकाधिकः काष्ठप्रवर्गाचरोऽन्वयः स वंशः इत्यर्थः । तदनुचरितमेवाह, वंशानुचरितमिति । ये च वंशधराः वंशनिर्वाहकाः तेषां वृत्तं वंशानुचरितम उच्यते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपद्मनावली ।

पञ्चानां भूतानां पञ्चभूतान्वेवान्बोन्यं वृत्तिर्जीवनमत्रमित्यर्थः । तेजोवृत्तिः पार्ष्णीवानि वारुणीत्यादि । यद्वा, भूतानां पिशाचानां भूतानि मनुष्यलोकस्थानि शरीररुधिराणि “पिशाचो गुह्यकःमिच्छे भूतोऽस्मी दृश्योनयः” इत्यमरः । चराणां गतिमताम् अचराणि व्यावस्तुत्यानि द्यौर्मादीनि वृत्तिः ईशेन हरिणा कृता कल्पिता

“महस्तानि सहस्तानां सहस्तानि अतुष्टवाम ।

अणूनि तात ! महतां जीवो जीवस्य जीवनम्” ॥

इत्युक्तम् । तत्रैव स्थितिर्नृणां वृत्तिः कामादिच्छातः फलमूलादीनि

चावनया विधिना तत्तत्किंवानुसारेण विहिता चरुपुरोडा-
शादिचक्षुष्या ॥ १३ ॥

युगेयुगे विश्वस्य अनुयोग्या अद्युतावतारेहा हरेश्वता-
रेण चेष्टापारिप्लव्या रक्षा “यदा यदा हि धर्मस्त्व” इति गीतायां
कुत्रति तत्राह—तिर्यगिति । यैरवतारैस्त्रयीद्विषः वैदिकधर्मोऽसुरा
हन्यन्ते तेषां चरितवर्णनं रक्षामित्यर्थः । “स्थितिर्वैकुण्ठाविजयः”
इति पोषणं तदनुग्रह इति च ॥ १४ ॥

एतन्मन्वन्तरं षड्विधमुच्यते षण्णां कथाकथनं मन्वन्तर-
मित्यर्थः । तत्रांशकानामिति शेषः । मन्वन्तरेषु तद्वर्मा इति
मन्वादिधर्मकथनमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मनुप्रसूतानां राज्ञामन्वयो वंश इत्युच्यते कीदृशस्त्रैकाधिको
भूतमविष्यद्वर्तमानविषयः एतत्कथनमत्रति वंशकथानुचरित
नाम तेषां राज्ञां वृत्तिकथनं ये वंशधरा उरसजवंश भूतवन्त-
स्तेषां च वृत्तम् ॥ १६ ॥

भीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ब्रह्मप्रसूतानां ब्रह्मन आरब्धानामित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पूर्वोक्तं स्थानं पाठनमेवात्र वृत्तिशब्देनोच्यते तां व्याचष्टे-
वृत्तिरात । चराणां भूतानां सामान्यनोऽचराणि अकारा-
चराणि च कामाद्वृत्तिः तत्र नृणां खेन खभावैव कामात्
चावनयापि वा या निवृत्ता वृत्तिर्जीविका कृता सा वृत्ति-
रुच्यते इत्यर्थः । तेषां चराचराणांस्वाभावः सर्वेषु पृथ्वीति
वृत्तिप्रसङ्ग एव भूगोलचक्र पञ्चमस्कन्धे निरूपितम् ॥ १३ ॥

“पोषणं तदनुग्रहः” इति पूर्वोक्तं पोषणमेवात्र रक्षा-
शब्देनोच्यते तां व्याचष्टे—रक्षेति । तिर्यग्गादिषु वा अच्युतस्या-
वतारहा अवतारकरणां सैव रक्षा कुत इत्यत आह, यैरवतारै-
रक्षणीद्विषो हन्यन्ते इत्यतो नुष्टिप्रहात् अमकरक्षयमेव
रक्षेत्यर्थं भाषातः । उपलक्ष्यमेतद्व्यवहारेण महामयात् अमक-
रक्षयं रक्षोच्यते अत एव षष्ठे अजामिखादिभक्तानां
रक्षोक्ता ॥ १४ ॥

मन्वन्तराणि सख्यमिति पूर्वोक्तं मन्वन्तरं व्याचष्टे—मन्व-
न्तरमिति । विदधति खल्वकृत्यं कुर्वन्तीति विधा मन्वाद्यवस्ते षट्
यत्र तत् षड्विधं षडङ्गमित्यर्थः । मन्वाद्यः षडेते खल्वधिक्ता-
रेण यत्र प्रवर्तन्ते तन्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ १५ ॥

वंशं व्याचष्टे—राज्ञामिति । ब्रह्मणः सकाशात् प्रसूतिर्येषां
तेषामन्वयो वंशः वंशानुचरितं व्याचष्टे—तेषां मध्ये ये वंश-
धराः प्रसिद्धाः प्रियवतधृवपृथ्वाद्यवस्तेषां वृत्तं चरितं वंशा-
नुचरितमुच्यते एतद्वचं पूर्वमीशानुकथाभाविवास्तमांशितम् ॥ १६ ॥

नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लघुः ।

संस्पृष्टेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्द्धाऽस्य स्वभावतः ॥ १७ ॥

हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः ।

यं (१) चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे ॥ १८ ॥

(२) व्यतिरेकान्वयो यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

(३) मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपश्रयः ॥ १९ ॥

पदार्थेषु यथा द्रव्यं (४) सन्मात्रं रूपनामसु ।

बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम् ॥ २० ॥

भीमस्तु कदेव कृतमिदं प्रदीपः ।

वृत्तिं विवृणोति—वृत्तिरिति । चराणामचराणि चकाराचरा-
ययपि स्वेन स्वकीयेन कर्मफलदात्रा कृता वृत्तिर्बोधा तत्र
नृणां कामात् रागतः बोधनयापि वा प्रवृत्तिरिति शेषः ॥ १३ ॥

रक्षां विवृणोति—रक्षति । अच्युतावतारशब्दस्येहाशब्देन
समासः कृद्बोभङ्गभयात्कृतः पादयोजनायान्तु समासो विन-
श्चितः तथाच अन्तु युगेयुगं प्रतियुगं तिर्यङ्मत्स्यादिषु चतुर्गणैः
यैरच्युतावतारैः त्रीणि द्विषः हस्यन्ते तेषामच्युतावताराणां ईहा
खिन्ना अस्व विश्वस्य रक्षति पश्योजना ॥ १४ ॥

अन्तराणि एकमन्वन्तरकथनेन विवृणोति—मन्वन्तर-
मिति ॥ १५ ॥

वंशं वक्ष्यानुचरितं च विवृणोति—राज्ञामिति । ब्रह्मणः
स्वकाशात् प्रसूतिर्वेषां तेषां राज्ञां त्रैकाक्षिकोऽन्वयः वंशः तत्र
भवा वंशधराः वंश्याः तेषां वृत्तं वंश्यानुचरितम् एतदुभय-
भीद्यानुकथेत्पुनरे ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

अरभूत प्राणिमो की जीविका सामान्य रिति से अन्तर है और
अर जो है वह जीविका कामना से है परन्तु मनुष्यों की स्वभाव से
कामना से अथवा विधि से जो नियत जीविका है, उसीको वृत्ति
कहते हैं ॥ १३ ॥

युग २ में तिर्यङ् मनुष्य ऋषि और देवताओं में विश्वके
पालन करने के लिये श्रीहरि जो अवतार स्वेन की चेष्टा है, उसीको
रक्षा कहते हैं । जिन अवतारों को धारण कर वेद त्रयी के द्वैविमों
को भगवान् मारते हैं ॥ १४ ॥

मनु, देवता, मनुष्य, इन्द्र, ऋषि, और भीहरि के अंशावतार
यह त्रै प्रकार का मन्वन्तर कहा जाता है ॥ १५ ॥

ब्रह्माजीसे उत्पन्न होने वाले राजाओं की सर्व कावकी
वंश परंपरा का नाम वंश है । और उन राजाओं के तथा उन
के वंश धारण करने वाले पौत्रों के राजाओं के जो चरित्र हैं
उसको वंश्यानु चरित कहते हैं ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अस्य विश्वस्य स्वभावतो मायातो निष्पन्नस्य यद्वा, मायातो
यश्चतुर्विधो लघु इति ॥ १७ ॥

अस्य जगतः सर्गादेर्हेतुर्निमित्तं जीवः सोऽत्र हेतुवत्त्वत इत्यर्थः ।
तस्य निमित्ततामाह—प्रविष्टया कर्मकारकः कर्मफलं जीवा-
दृष्टप्रयुक्तवादिभ्यस्सर्गादेः सन्तु तत्र हेतुरित्यर्थः । तन्वन्तुशब्दी
निमित्तमिति केष्वत अस्याकृतमित्यपरे तत्राऽह, यमिति । चैतस्य-
प्राधान्येनानुशयिनमुपाधिप्राधान्यनिवृत्तत्वाऽव्याकृतम् ॥ १८ ॥

अपाध्वममाह—व्यतिरेकेति । जाग्रदादिष्वप्यवस्थासु जीवतया
वर्तन्ते इति जीववृत्तयो विश्वेजसप्राज्ञास्तेषु मायामयेषु साक्षि-
तयाऽन्वयः समाध्याहो च व्यतिरेको यस्य तद्ब्रह्म संसार-
प्रतीतिवाच्योर्धिष्ठानावधिभूतमपाध्व उच्यते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतदेव स्रष्टारं प्रपञ्चयति—पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादि-
यथा यत्तस्मिन्तमयुतं च बाहिरव्यवस्थानात् रूपनामसु च
सन्मात्रं सन्मात्रं यथा एवं बीजं गर्भाधानमाह्वयोर्मा पञ्च-
ताऽन्तो यामां तासु देहावस्थासु नवस्वप्नधिष्ठानत्वेन साक्षि-
त्वेन च यत्तमयुतं च यत्तदपाध्व इति ॥ २० ॥

भीमदशमसूरिकृतशुक्लपञ्चायम ।

व्यतिरेकेति । मायामयेषु प्रकृतिसम्बन्धः कार्येषु जाग्रदाद्य-
नव्याविशेषेषु यस्य ब्रह्मणो जीववृत्त्या अन्वयव्यतिरेको अवस्था-
तिर्माहकतया अवस्थानादन्वयः अवस्थाभिरव्युत्पत्त्यात् व्यति-
रेकः सर्वोपात्त्वात् व्याप्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ब्रह्मणस्तत्त्वविशेषादिशेषैस्वरूपेण सर्वोपात्त्यान्वयः । स्वेन
रूपेण तामिदं व्यतिरेककथ्यं भवति । पदार्थेष्वन्त बीजादि-
पञ्चतान्तासु जगमादिनिशरणान्तावस्थानामरूपान्वितेषु घटपटादि-
पदार्थेषु द्रव्यमात्रं जगमाद्यवस्थाभिः युतायुतं द्रव्यं घटपटादि-
विशेषरूपेण जगमादियुतं तद्विप्रहाणदशायां विशिष्टमात्ररूपेण
जगमादिरहितम् तद्विद्वन्मयः । तदि कटकविनाशे कलकंरूपनि-
विनाशः ॥ २० ॥

(१) अनुशयिनमिति । (२) व्यतिरेकान्वयाधिति । (४) सन्मात्रमिति च बी० वि० पा० । (३) मायामयास्वति वि० पा० ।

भीमह्रीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संस्थामाह, नैमित्तिक इति । स्वभावतः कालकर्मस्वभावाद्भ्यः विश्वस्य सर्गादेः चतुर्विधः नैमित्तिकादिकरो ज्ञः संस्थेति कविभिः प्रोक्तः ॥ १७ ॥

हेतुं निरूपयति, हेतुगति । अविद्याकर्मकारकः भजानमुखकं पुण्यपुण्यार्थकं कर्म करोतीति तथा स जीवः एकस्व जात्य-
भिप्रायकम् अस्य विश्वस्य सर्गादेहेतुर्जीवस्य कर्मफलानुभावाय-
त्वात्सर्गादेहेतुमिश्रितत्वं तस्यातः स हेतुरित्यर्थः । हेतुत्वव्यपनाय
जीवं विशिनष्टि, यमिति । अनुशयां भुक्तफलकर्मावशेषः सोऽस्या
कृतीति अनुशया तथाभूतं यं जीवं प्राहुः भुक्तवशेषकर्मवासनाप्रयुक्तं
प्राहुः उतापि चापरेषमवधारितं देवादिनामरूपरहितं प्राहुः सृष्टेः
पूर्वं देवादि[वासना]नामरूपरहितं प्राहुः सृष्टेः पूर्वं देवादिनामरूप-
रहिता वासनायुक्ताः जीवा अस्य सर्गादेर्निमित्तमिति सहेतु-
रित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथापाभयमाह-द्राघवाम् । व्यतिरेकान्वयाति मायामयेषु
प्रकृतिकार्येषु शरीरेषु जाग्रदादिषु जीवस्य कृतिषु यस्यान्वय-
व्यतिरेको तद्ब्रह्मापाभयः सर्वोधारत्वाद्वाभय इत्युच्यते इत्यर्थः
ब्रह्मणो जीवकृतिनिर्वाहकतयाऽवस्थानासास्त्रान्वयः । अवस्थाभि-
रसृष्टरात्राद्व्यतिरेकश्च भवति, ब्रह्मणस्तत्त्वविशिष्टाकारपेण
सर्वोपपन्नत्वः स्वेन रूपेण तामिदं व्यतिरेकश्चेत्युक्तं भवति ॥ १९ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह-परार्थेति । बीजादिपञ्चतन्मात्रास्त्वस्यासु
जगमादिविनाशास्तासु अवस्थासु रूपनामसु नामरूपवत्सुपर्दायेषु
घटपटादिषु यद्द्रव्यं तन्मात्रं तद्द्रव्यमात्रं जगमाद्यवस्थाभियुता-
युतं तत्त्वादिविशिष्टाकारपेण जगमादियुतं तत्प्रहायदशाय विद्यो-
प्यमात्ररूपेण जगमादिरहितं च तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्य जगतः स्वभावतश्चतुर्धा ज्ञः संस्थेति कविभिः
प्रोक्ता ॥ १७ ॥

यं च प्रथमे परमात्मानमनुविश्य शायिनं स्वपन्तमाहुः अपरे
अव्याकृतम् अव्याकृताकाशवर्जविकारं प्राहुः सोऽविद्या कर्म-
कारकः कर्मकर्ता अस्य जगतः सर्गादिनिमित्तभूतो जीवो हेतु-
रित्युच्यते जीवसमुदायः सुखदुःखप्राप्तये तं हेतुं कृत्वा जगतः
सृष्ट्यादिकं प्रवर्तते इति "निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह-
शक्तिभिः" इति ॥ १८ ॥

अपाभयं वक्ष्यति-व्यतिरेकान्वयाविति । अपगत आधयो
यस्य स तथा अद्वितीय इत्यर्थः । अद्वितीयत्वं कथमुच्यते अन्वय-
व्यतिरेकादृषां ज्ञायते इति यस्य हरेर्जीवकृतिषु जीवानां
जीवनोपायभूतासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु व्यतिरेकान्वयौ क्तः
जाग्रदाद्यभावेऽपि विद्यते इति व्यतिरेकः तद्भावेऽप्यस्तीत्यन्वयः
मायामयाम् भीहरीच्छारचितासु तद्ब्रह्मव्यपाभय इत्यु-
च्यते ॥ १९ ॥

प्रकारान्तरेण आपभयं वक्ष्यति-पदार्थेति । रूपनामयुक्तेषु
पदार्थेषु यद्द्रव्यमुपादानादिकारणभूतं प्रकृत्याख्यन्तन्मात्रं पदार्थ-
रूपं तस्मिन् द्रव्ये बीजादिपञ्चतन्मात्रासु जगमादिमरणा-

सानास्त्ववस्थासु युतायुतम् अन्वयव्यतिरेकादृषां वक्ष्यते तद्ब्रह्मा-
पाभयम् ब्रह्मा, रूपनामप्रपञ्चपदार्थेषु युतायुतमन्वयव्यतिरेकवत्-
त्वात्तन्मात्रेण वत्तन्मात्रं विज्ञानानन्दमात्रं द्रव्यं द्रुतं ज्ञेयं यत्
बीजाद्याद्यवस्थासु वस्तुनः पञ्चत्वावसानलक्षणावस्थासु युतायुतं
वर्तते तद्ब्रह्मेति ॥ २० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

स्वभावतो मायाव्यवस्थाभाविशक्तिः ॥ १७-२२ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

पूर्वोक्तनिरोधशब्दादृषां संस्थां व्याचष्टे-नैमित्तिक इति ।
अस्य विश्वस्य स्वभावतः स्वस्य भावेषु कारणेषु पृथिव्यादि-
तत्त्वेषु क्रमेण ज्ञः संस्थोच्यते ॥ १७ ॥

हेतु व्याचष्टे-अस्य जगतः सर्गादेहेतुनिमित्तं जीवः सख अविद्या-
कर्मकारकः अविद्या कर्मकर्ता जीवार्थमेव भगवता विश्वस्य
सर्गादेः कृतत्वात् जीवो निमित्तमिति भावः। अत एवम् अनुशयिनं
मायिकापाधिमनुशयानं मायिकशरीरवन्तमेवेकं प्राहुः अपरे
भक्तास्तु भाविद्यककर्मकर्तारं जीवं साधुसङ्गवशाद्भक्तिमार्ग-
त्वेन सति अव्याकृतम् अप्राकृतं चिन्मयपार्षदशरीरवन्तमपि
प्राहुः अन्वये उतशब्दः यदुक्तं नारदेन-

"प्रयुज्यमाने मायि तौ शुद्धां भगवतीं तनुम् ।

आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पाञ्चमोक्तिः" ॥ इति ॥

अत एवोक्तं वेदस्तत्त्वारम्भ-

बुद्धीन्द्रियमनः प्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ।

मात्रार्थं च भवायश्च आत्मने कल्पनाय च ॥ इति ॥

आत्मने कल्पनाय बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् सं प्रापयितुमिति
तत्रार्थः एतन्मत एव नवमं लक्ष्यं पूर्वोक्तं "मुक्तिर्हि साऽभ्यथा
रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः" इति विशेषेण निश्चयनशरीरत्वेनाव-
स्थितिरिति तत्र व्याख्या ॥ १८ ॥

अपाभयं व्याचष्टे-व्यतिरेकेति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिव्यवस्थासु
तथा मायामयेषु सर्वेष्वेव पदार्थेषु यस्य हेतुतया अन्वयः
तेष्वपि व्यतिरेकश्च तद्ब्रह्माऽपाभय उच्यते ॥ १९ ॥

एतदेव सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति-पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादि-
व्यायुतम् अग्नितम अयुतं च बहिरवस्थानात् रूपनामसु वाक्य-
वाचकवस्तुषु यथा तन्मात्रं [गर्भादिकञ्च] तन्मात्रकारणं तामसा-
हकारश्च तथैव बीजादिपञ्चतन्मात्रासु बीजङ्गवांशानमादिर्यासां
पञ्चता अन्तो वासां तासु देहावस्थासु अविष्टितत्वेन सावि-
त्वेन च युतमयुतं च यत्तदपाभयः ॥ २० ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संस्थां विदुष्येति-नैमित्तिक इति । स्वभावतः स्वकीयो
यो भावः "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिषु सदादिशब्द-
निर्दिष्टः परमकारणभूतः परमात्मा तस्मादेतुभूतात् अस्य कर्त्तव्य-
जातस्य चतुर्धा ज्ञः कविभिः संस्था प्रोक्ता ॥ १७ ॥

विरमेत यदा चित्तं हित्वा^(१) वृत्तिप्रयं स्वयम् ।

योगेन वा तदाऽऽत्मानं^(२) वेदेहाया निवर्तते ॥ २१ ॥

एवं लक्षणाक्षर्याणि पुराणानि पुराणिवः ।

मुनयो ऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च ॥ २२ ॥

ब्राह्मं पादं वैष्णवं च शैवं लैङ्गं सगारुडम् ।

नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कान्दसंज्ञितम् ॥ २३ ॥

भविष्यं ब्रह्मवैवर्ते मार्कण्डेयं सवामनम् ।

वाराहं^(३) मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट् ॥ २४ ॥

भीमस्तु कदेव कृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

हेतुविशेषोति—हेतुरिति । अथ विश्वस्य सर्गादेः जीवो ।
हेतुर्निमित्तम्—

“बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजप्रभुः ।

मात्रार्थं च भवार्थञ्च आत्मने कल्पनाच्च”

इत्यादौ जीवानामेवोपकारार्थं भगवान् निश्च करोतीति प्रप-
ञ्चिनम् जीव इत्यत्र एकवचनं जातौ “निर्यो निर्यातां जेन-
नञ्जेतनानागेको बहुनां यो निदधानि कामान्” इत्यादि बहुवचन-
स्यात् जीवस्य सर्गादिनिमित्तत्वं हेतुगर्भेण विशेष्येण दर्शयति,
अविद्याकर्मकारक इति । विशेष्येण तादृशो मुमुक्षुः सूचित-
स्तम् अविद्याकर्मकारक इति अविद्याया ब्रह्मणेन पुनः पुन-
र्जन्ममरणप्रदानि कर्माणि करोतीति तथा ब्रह्मणः कर्मकर्तृत्वेन
हेतुमाह—बभूवुःशयितं प्राहुरिति । अनुभावशब्देन जीवनिमोह-
हेतुभूता नानावासनाप्रदा अनाद्यविद्योच्यते तद्वत् य ब्रह्मजीवम्
‘अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः’ इत्या-
दिना प्राहुः अविद्याकर्मकारकविशेष्येण तादृशो मुमुक्षुः
सूचितस्तम् अपरे अस्याकृते प्राकृतप्रपञ्चरहितं “निरञ्जनः परमं
स्वाम्यमुपैति” इत्यादिना प्राहुः बुभूवुःमुमुक्षुश्च विश्वसर्गादौ हेतु-
रित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथाध्वमाह—व्यतिरेकात्मन्याविति द्वाऽयम् । यस्य जाग्रदा
दिषु जीववृत्तिषु जीवविषयास्ववस्थासु जीवात्म्यशक्त्या माया-
तयेषु महदादिस्वप्नपर्यन्तेषु च मायात्म्यशक्त्यान्वयः स्वस्वेषु
व्यतिरेकोऽनन्वयश्च तद्ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणशक्त्याद्याध्वो भग-
वान् भीपुरुषोत्तमः अथाध्वः स्वयं सर्वाध्वः आध्वान्तर-
ह्वयः आध्व इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इकार्यं दधान्तेन स्पष्टयति—पदार्थेऽपि । यथा पदार्थेषु
इत्यादिषु बीजादिमस्मान्मासु तत्तदवस्थासु च तस्मात् तत्
पदार्थमात्रं द्रव्यं महदादियुतं समन्वितम् अयुतं च ह्ये उपपत्ते
चित्ते च मृदोऽनुपपन्नत्वाद्विद्वत्त्वात् आध्वान्तरादिनां बहि-
रप्यवस्थानाच्च तथा रूपनामसु वाच्यवाचकेषु कार्यरूपेषु चिद-
विच्छक्तिभ्यां युतमात्मने स्वरूपेणायुतं तत्तद्विच्छेदं च तद्ब्रह्म

अथाध्वः जगद्भिन्नभिन्न भीपुरुषोत्तमाध्वं ब्रह्माण्डाध्वमि-
मित्यर्थः २० ॥

माया टीका ।

पूर्वोक्त नैमित्तिक, प्राकृतिक, नित्य, और आत्यन्तिक इस
चार प्रकार के प्रलय को ही कवि लोग स्रष्टा कहते हैं । वह
स्रष्टा से अतुर्विध कही गई है ॥ १७ ॥

ब्रह्मण से प्रलय पाप रूप कर्म करनेवाले जीव को ही इस
मृष्ट्यादि का हेतु कहते हैं । जिस अनुशासी को अर्थात्
प्रलयकाल में परमात्मा जलशायी के पीछे शयन करने-
वाले को कोई लोग अव्याकृत भी कहते हैं अर्थात् देव
मनुष्यादि नाम रूप विभाग रहित कहते हैं ॥ १८ ॥

मायाप्रय अर्थात् प्रकृति के कार्यरूप शरीरों में जो
जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, ये जीव की वृत्ति हैं । उन वृत्तियों में
जिस्का अन्वय व्यतिरेक है, वही ब्रह्म सबका आधार होने से
आध्व कहा जाता है । ब्रह्म को जीव की जाग्रदादि अव-
स्थाओं का निर्वाहक होने से उन अवस्थाओं में ब्रह्म का
अन्वय है । और उन अवस्थाओं का ब्रह्म को स्पष्ट न होने
से व्यतिरेक है ॥ १९ ॥

इसमें यही इष्टांत है, कि—जैसे नामरूप वाले घटादि
पदार्थों में बीज से लेकर अर्थात् उत्पत्ति से नाश पर्यन्त
अवस्थाओं में वह मृत् सूक्ष्मादि द्रव्य, नाम रूप के वैल-
क्षण्य होने से उन अवस्थाओं में युक्त भी है, और अपने
स्वरूप से अयुक्त भी है । इसी प्रकार ब्रह्म भी चेतनाचेतन
विशिष्ट होने से अग्नि भी है, और स्वरूप से व्यतिरेक
भी है ॥ २० ॥

भीधरस्वामिकृतमाध्वार्थटीका ।

एवं दशापि लक्ष्यानि व्याख्यात—

“दशमस्य विशुध्यते नवानामिह लक्ष्यम् । अयं च भिन्नमहा-

(१) वृत्तिप्रवाधमिति वीर० विज० पा० (२) वेदात्मा तज्जिबर्तते, वेदेहायानिबर्तते इति वीर० वेदान्तात्मनिबर्तते
इति विज० पा० (३) मात्स्यकौर्मञ्चेति वीर० पा० ।

[१] ब्रह्मविदं समाख्यातं शास्त्राप्रवचने (२) मुनेः ।
 शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्मतेजो (३) विवर्धनम् ॥ २५ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
 संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायेर्दीपिका ।

मानः" इति बहुलं तदाह—विरमेतेति । यदा सर्गादीनां माया-
 मयत्वानुसन्धानेन वामदेवादेरिव स्वयमेव चित्तं विरमेत इह-
 वानुष्ठितेन योगेन वा देवदुःखार्थवत् तदा चित्तपाभावादात्मानं
 वेद तदाचाविद्यानिवृत्तेरीहावाः संसाररूपाया निवर्तते
 इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुराणविभागप्रवचनेन तल्लक्षणादिप्राप्तकमुक्त्वा प्रस्तुत
 माह, एवं विवेकलक्षणेर्ब्रह्माणां ॥ २२—२३ ॥

त्रिषष्ट्यष्ट ॥ २४ ॥

उपसंहरति—ब्रह्मजिनि । मुनेर्वांसस्य शिष्यादीनां च ब्रह्म-
 तेजो ब्रह्मवर्धनं भवितुमिति शेषः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमरक्षामिकृतभाषायेर्दीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमरक्षानसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वृत्तिप्रयं स्वयम् अयतनतः योगेन योगाभ्यासयत्नेन वा
 वेदेहाय विदेहभावाय मोक्षाय ॥ २१ ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतस्यावसाने द्वादशस्कन्धे

भीमरक्षानसूरिकृतशुकपक्षीये

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमरक्षारक्षवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बहुलं "दशमस्कन्धे विनुज्यर्थे नवानामिह लक्ष्यम्" इति तदाह—
 विरमेतेति । वृत्तिप्रयाभयमिति भावप्रधानो निर्देशः यदा चित्तं आप-
 दादिवृत्तिप्रयाभयत्वं हित्वा स्वयमयतनतः योगेन योगाभ्यासयत्नेन
 वा विरमेत विवर्धयति इति शेषः । तदात्मानमाभ्यास्य वेद आत्मा
 चित्तं तत् ततः निवर्तते वेदेहाया निवर्तते इति पाठान्तरं तदात्मानं
 वेद ततः ईहायाः संसाररूपाया निवर्तते इत्यर्थः वेदेहाया निवर्तते
 इति पाठान्तरं तदा स्वचित्तं विरमेत स आत्मानं वेदेति शेषः ।
 ततः वेदेहाय विदेहभावाय प्राकृतवेदेहाभावायेति यावत् निवर्तते
 संसारवन्धाविच्छेदं मुच्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तदेवं पुराणसंहिताविभागप्रसङ्गेन तल्लक्षणाभ्यामिधाय
 प्रस्तुतमाह—एवमिति । एवंविधैः इष्टाभिः पञ्चभिर्वा लक्ष्यैः
 लक्ष्याणि महाग्निं भुल्लोकानि भव्यानि च महादशपुराणानि पुरा-
 णविदः पूर्वकाद्याभिज्ञा मुनयो विदुः ॥ २२ ॥

कानि पुनस्तान्यष्टादशेष्टाह—ब्राह्ममिति द्वाभ्याम् । मास्यकौर्ब-
 मिति समाहारद्वन्द्वः मास्यं कौर्बं वेत्यर्थः । इतीर्यं विषद्
 महादश ॥ २३—२४ ॥

पुराणवेदसंहिताविभागोपपादनं निगमयति—ब्रह्मजिति । हे
 ब्रह्मन् ! मुनेर्वांसस्य शिष्याणां प्रशिष्याणां शास्त्राप्रवचनेन
 वेदपुराणसंहिताप्रवचनेन तच्च भोक्तृणां ब्रह्मतेजसः ब्रह्मवर्धनः
 विदीपनमुद्दीपनमिति फलकीर्तनमिति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमरक्षारक्षवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमरक्षजयध्वजतीर्थेकृतपरदत्तावली ।

एनादशब्रह्मपानिः कदा स्वादिति तत्राह—विरमेतेति । वृत्ति-
 प्रयाभयं आप्रवृत्त्यनसुबुद्धिलक्षणावृत्तिप्रविकृतं चित्तं हित्वा
 वृत्तिप्रयाहिरमेत उपरमं भवति तदा योगेन आत्मलक्षणा-
 पासनया निरन्तरं भीमारायणकथाभयाल्लक्षणापासनया
 आत्मानं परमात्मानं वेद जानाति कर्मते प्राप्नोति च ततः
 किमत्राह—तति । आत्मा जीवः पुनर्निवर्तते नैव "तच्च पुनरावर्तते
 नचपुनरावर्तते" इति भुतेः ॥ २१ ॥

उपसंहरत्येव पुराणानां विप्रप्रवृत्तये संख्यामाह—एवमिति ।
 भुल्लोकानि लोकसङ्ख्यापरिमितानि नरायणतः कानिचिदर्थतः
 शब्दतः फलतोऽपि महान्ति ॥ २२ ॥

तानि कमेण निर्विशति—ब्राह्ममित्यादिना ॥ २३ ॥

त्रिषद् अष्टादश ॥ २४ ॥

अत्र शिष्यप्रशिष्यैः शास्त्राप्रवचनं वेदपुराणकतुर्ब्रह्मयोऽन-
 मिमत्तं कृतमिति मानङ्गीत्याह—ब्रह्मजिति । शिष्यादीनामेतच्छास्त्रा-
 प्रवचनं ब्रह्मयोऽव समाख्यातं कथितं कीदृशं ब्रह्मतेजो विदीपनं

सप्तमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

. भाषाटीका ।

जिस समय पुरुष का चित्त अश्रद्धादि नीचो वृत्तियों को त्यागकर अर्थ आपत्ति विना ही यत्न किये किंवा योगा-
श्वास के यत्न से जब विषयों से विराम को प्राप्त होता
है, तब यह पुरुष दशम वक्ष्य परमात्मा को जान लेता
है। और जानकर सांसारिक जेष्टा से निवृत्त होकर मुक्त
हो जाता है ॥ २१ ॥

पूर्वकाल के ज्ञाता मुनि लोग इन वक्ष्यों से अक्षित
पुराणों को अठारह कहते हैं। उन अठारहों में कोई अल्प पुराण
और कोई महापुराण हैं ॥ २२ ॥

ब्राह्म १ पाण्ड २ वैष्णव ३ शैव ४ जैङ्ग ५ गाठड ६ नारदीय ७
भागवत ८ आग्नेय ९ स्कान्द १० ॥ २३ ॥

मत्स्य ११ ब्रह्मवैवर्त १२ मार्कण्डेय १३ वामन १४
वाराह १५ मात्स्य १६ कौर्म १७ ब्रह्माण्ड १८ ये अठारह पुराण
हुए ॥ २४ ॥

हे शौनक ! यह मैंने मुनि भीष्मासजी के शिष्य ऋषि-
भ्यों के द्वारा ब्रह्म तेज के बहाने वाळा वेद की शाखाओं
का प्रणयन तुम्हारे सम्मुख वर्णन किया ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में सातवें अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्य पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

—:०:—

अष्टमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच ।

सूत ! जीव खिरं साधो ! वद नो वदतांवर ! ।
तमस्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः ॥ १ ॥
आहुश्चिरायुषमृषिं मृकण्डुतनयं जनाः ।
यः कल्पान्ते उर्वरितो येन प्रस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥
स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन् भार्गवर्षभः ।
नैवाधुनाऽपि भूतानां सम्प्लवः कोऽपि जायते ॥ ३ ॥
एक एवार्णवे भ्राम्यन् ददर्श पुरुषं किल ।
वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेकममृतम् ॥ ४ ॥
एष नः संशयो भूयान् सूत^[१] कौतूहलं यतः ।
तं नश्चिन्धि महायोगिन् ! पुराणेष्वपि सम्मतः ॥ ५ ॥

सूत उवाच ।

प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो २)लोकभ्रमापहः ।
नारायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा ॥ ६ ॥
प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ।
छन्दांस्यधीत्य धर्मेण तपः स्वाध्यायतयुतः ॥ ७ ॥
बृहद्ब्रतधरः शान्तो जटिलो वल्कलाम्बरः ।
बिभ्रत्कमण्डलुं दण्डमुपवीतं समेखलम् ॥ ८ ॥

भाष्यरत्नामिकुलमार्वाच्यदीपिका ।

महर्षे तु तपश्चर्मां मार्कण्डेयस्य मोहकैः ।
कामादिभिरसम्भोहो हरनारायणस्तुतिः ॥

पुराणविभागप्रसङ्गेन पुराणकर्तृमार्कण्डेयस्य चरितप्रश्नमाह,
[नेति । त्वमेव वक्तुं योग्य इत्याह तमसि संसारे भ्रमतां पार-
श्वानस्तज्जिवतेकः ॥ १ ॥

वक्तव्यमाह—आहुश्चिरायुषमृषिः । उर्वरितोऽवशिष्टः । येन कल्पान्तेन
तत्कथं घटने ? इत्येकः प्रश्नः ॥ २ ॥

प्रश्नयामावाहयेतत्र घटत इत्याह—सखा इति । यतो भार्ग-
वर्षभः कोऽपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा ॥ ३ ॥

अस्मत्कुलोत्पन्नमेवेत्याह—एक एवेति । तोकं बाणकम् ॥ ४ ॥

कौतूहलमौत्सुक्यम् तं संशयं न केवलं २यं महायोगी किन्तु
पुराणेष्वपि ज्ञानृत्वेन सम्मतः ॥ ५ ॥

प्रश्नमभिनन्दति, हे महर्षे ! अयं प्रश्नः तत्र हेतुः नारायणस्य
यत्र प्रश्नविषये ॥ ६ ॥

तत्र मार्कण्डेयस्तपसा भगवन्तमाराध्य मायाप्रदर्शनं च
ततश्च तेनैव भगवन्मात्रेण सप्तकल्पा इष्टाः नाश्विरियुक्तं
वक्तुमादित्य आरभ्य तस्य चरितमाह—प्राप्त इत्यादिना । मार्क-
ण्डेयो मृत्युं जिग्य इति पञ्चमर्त्योक्तनान्वयः । मध्यमप्रश्नेन तस्य
धर्मः कथ्यते प्राप्तो द्विजातिसंस्कार उपनयनाख्यो येन सः
पितुः सकाशाद्गर्माधानादिक्रमात् छन्दांसि नेद्वान् ॥ ७ ॥

* अर्भकम् इति वीर० पा० । [१] जातः कौतूहलमिति बिज० पा० । (२) लोकमलापहः इति वीर० पा० ।

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

बृहद्भूतधरा नैष्ठिको ब्रह्मचारी सन् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

मार्कण्डेयस्य एतत्कुलप्रसूतत्वे शास्त्रान्तरे परिहारो द्रष्टव्यः
एतत्कल्पप्रसूतो मार्कण्डेयोऽप्यो ना स्वादिसिद्धिरोध उर्वरितः
आपदो निमुक्तः ॥ १-१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुराणगणनायां मार्कण्डेयपुराणमित्युक्तं तत्र तत्पुराणकर्तुः
मार्कण्डेयस्य मुनेश्चरितं बुभुक्षुस्तत्कथनाय सूनं सौति शौनकः-
सूनेति । हे सूनं । हे साधो । हे वदतांवर । चिरजीव नोऽस्मभ्यं वद
अद्वयच्छुभ्रुषितं तद्वद्वैत्यर्थः । बतस्त्वमपारे तमासि ब्रह्मणे तत्कार्ये
संसारे वा भ्रमतां जनानां नृणां तत्पारं दर्शयतीति तथाभूत-
स्त्वमेवातो वद्वैत्यर्थः ॥ १ ॥

किं तच्छुभ्रुषितमित्यत्राह-माहुरिति । चिरायुषमेव दर्शयितुं
विशिष्टादि-यः कल्पान्तेऽप्युर्वरितः अवशिष्टः येन भगवतेर्द्वं जगद्भूतं
तत्र दर्शयति शेषः । यद्वा, येनेवं जगत्कल्पागते प्रसूतं तेनोर्वरितो
ऽवशेषितो च इति सम्बन्धः । मार्कण्डेयस्य एतत्कल्पप्रसूतत्वे
शास्त्रान्तरविरोधपरिहारो द्रष्टव्यः एतत्कल्पप्रसूतो मार्कण्डेयो-
ऽप्यो वास्यादित्यविरोधः ॥ २ ॥

तत्र आत्मनः संशयमुद्धाटयति-सवा इति । हे मार्गवर्धन
सवै मार्कण्डेयः अस्मिन्नेव कल्पे(एव)अस्मत्कुलोत्पन्नः ततः किमत
आह, नैष्ठिकः । अधुनापि भूतानां समुत्पन्नः प्रलयः कोपि नैव
जायते अस्मिन्नेव कल्पे जातः कथमसंज्ञातं सम्बन्धमद्राक्षीदिति
संशय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उर्वरितमेव प्रपञ्चयति-एक एवेति । अर्थात् प्रलयार्थे भ्रातृभ्यम्
वटपत्रस्य पटे तत्रैव शवानं लोकम् अर्पकं बाधकं पुरुषं ददर्श
बाधकत्वात्प्रसूतत्वाय तोकमित्युक्तमतो न पौनरुक्त्यम् ॥ ४ ॥

इत्येव संशयमाविष्कृत्य तन्निरासाय बोधयति-एष इति । एषः
"स वा आत्मकुलोत्पन्नः" इत्यादिनोक्तः यतः संशयान्महर्षिकौतूहलं
तद्वत्तात्प्रभवयोरुक्तं भवति तत्रोऽस्माकं संशयं क्षिप्ति न केवलं
एव योगी किन्तु पुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन सम्मतः ॥ ५ ॥

इत्यप्यापृष्टस्तत्परिचित्रं विस्तरतो विवक्षुस्तावत्प्रश्नमभिनन्दति,
सूनः-प्रश्न इति । हे महर्षे ! त्वया कृतोऽयं प्रश्नः लोकस्य मन्त्र-
मपहस्तीति तथा तत्र हेतुः यत्र वरप्रश्नोत्तरे कलिगलं कलि-
युगप्रयुक्तं मन्त्रमपहस्तीति तथाभूता नारायणकथा गीता
भविष्यति ॥ ६ ॥

आदितस्तत्परिचित्रं वर्णयति-प्राप्तत्वादिना वावद्व्यायममाप्ति ।
मार्कण्डेयो मृत्यु विजिग्ये इति पञ्चमेतान्त्वचः क्रमाद्रभोधनादि
संस्कारक्रमाप्राप्तः द्विजातिसंस्कारः उपनयनसंस्कारो येन सः
धर्मेण शास्त्रांकविधिना कृत्वांसि वेदानधीत्य तपसा स्ववर्णा-
भ्यर्चनेन स्वाध्यायेन वेदेन च संयुक्तः ॥ ७ ॥

बृहद्भूतधरः नैष्ठिकश्चन्द्रचन्द्रः नियमार्जये नियमर्जये

अधर्मस्य बुद्धिभ्रमस्य कर्मवद्वद्वद्विभ्रान्तः सन्ध्योस्सायम्मान
सन्ध्योस्सायम्मानादिषु हरिमन्त्रेण तन्मात्रा स्मृत्तं गुह्यं मैत्रमाहृत्य
तेनानुवातेनोच्चैर्दि बुभुक्षे सङ्कटकवारं वो वेदनानुवातेनोच्चैर्दि
भवति ॥ ८-१० ॥

श्रीमद्विजयवर्धनजीयकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्पञ्चाये मार्कण्डेयकथाव्याजेन हरिमिरतिशयमाहात्म्यं
सूने पुराणविभागप्रसङ्गेन पुराणकर्तुर्मांकेण्डेयस्य चरितं तत्र
शौनकः सूनं पृच्छति-सूतेति । वद भगवत्कथाद्योतिनीं कथामिति
शेषः ॥ १ ॥

येन कल्पागतेन इदं जगद्भूतं तस्मिन् कल्पागतेऽप्युर्वरितः
अवशिष्टः ॥ २ ॥

अस्मत्कुलसम्बन्धितत्वात्चरितमवहं अवद्याहमित्याशयवा-
नाह-सवा इति । तस्य भूतानां मध्ये कोपि समुत्पन्नो ज्यो न
जायते लुब्धे वद पञ्चभूतानां कोपि समुत्पन्नो नाद्य इति वा ॥ ३ ॥

तस्यामवस्थायां प्रलय इवार्थे पुरुषं ददर्श किलेति वा ॥ ४ ॥

यतः संशयान्महर्षिकौतूहलविषयोऽर्थः मम संशयच्छेदनं कथ-
मुपपद्यत इति तत्राह-पुराणेष्विति । ज्ञातृत्वेन सम्मतो
भवामिति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेयकथायां लोकाह्वाननिवारणसामर्थ्यं कुतः ? इत्यत्राह,
नारायणेति । यत्र मार्कण्डेयकथायां तत्कथाविषयः प्रश्नः ॥ ६ ॥

पितृमुक्तयदाः प्राप्तिद्विजातिसंस्कारः अन्नप्राशनोपनयनात्-
प्राप्त्यासंस्कारान्प्राप्तः ॥ ७ ॥

बृहद्भूतधरः ब्रह्मचारीव्रतधरः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तदेवं नानाप्रभावानां कथामयं पुराणमिदं समाप्त्वा
वितर्क्य तत्र निजकुलावतंसतादृशमार्कण्डेयकथामप्रस्तुतां प्रस्ता-
वयति-सूनजिवेत्यादिना ॥ १ ॥

कल्पस्यागते उर्वरितः अवशिष्टत्वेन इष्टः ॥ २ ॥

कल्पागतेन न घटत इत्याह-स वा इति । कथमस्मिन्नेव कल्पे
इति ज्ञाते तत्राह-नैवेति । कल्पागते सम्प्लवस्त्वावहं भाविता-
भूतपरम्परायां विच्छेदेन सम्प्रति प्राप्तराविति भावः ॥ ३ ॥

कल्पागते उर्वरितत्वे किं प्रमाणं तत्राह-एक एवार्थे इति ।
किञ्च प्रसिद्धौ ॥ ४-५ ॥

इह जलु कल्पे मन्वन्तराययेवोद्यते समुत्पन्नं तद्वन्ते
प्रज्ञातमेव यस्तु एक एवार्थे आश्रयजिज्ञासि भवता
पृष्ठं तत्पल्लु मायिकमेव सत्त्वानामपि कल्पानां मायिकत्वे तु
क्षयमात्रत्वेन सम्मवाचिरजीविष्यविघातः स्वादिशुत्तरवितु-
माह-प्रश्न इति ॥ ६ ॥

प्राप्तेति पञ्चकम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्विजयवर्धनजीयकृतसारायर्धनी ।

अष्टमेऽत्र तपोमङ्गाशक्तिः स्वर्धोषितोद्यते ।

मार्कण्डेयस्य तेनाऽद्य नरनारायणस्तुतिः ॥

मार्कण्डेयं सवामनमिति मार्कण्डेयपुराणभूत्येव स्तुति-

कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांश्च [१]नियमर्हये ।

अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन् सन्ध्योर्हरिम् ॥ ६ ॥

सायम्प्रातः स गुरवे भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतः ।

बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सकृन्नो वेदुपोषितः ॥ १० ॥

एवं तपः स्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम् ।

आराधयन् हर्षिकेशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयम् ॥ ११ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारायंहर्षिणी ।

पथमाकृत्य मार्कण्डेयस्य चरितं प्रथमाह—सूतेति । तमसि संसारे ॥ १ ॥

उर्वरितः अवशिष्टः येन कल्पान्तेन ॥ २ ॥

स कल्पान्ते उर्वरित इति प्रसिद्धिः किन्तु मधुनापि सम्प्लवः प्रसवो नास्तीति संशयः ॥ ३ ॥

अम्बुद्वन्द्वद्वितमाह—एक एवेति ॥ ४ ॥

यतः संशयदेव कौतूहले कौतुकं तम् संशयं क्षिप्रि न केवलं एवं महायोगी किन्तु पुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन सम्मतः ॥ ५-१२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

मार्कण्डेयं स्वामनमिति मार्कण्डेयपुराणाचार्यताभवयोगेन स्वकुलोत्पत्त्येन च तत्परितभवेण जातभयः शौनकस्तत्परितं पृच्छति—सूतेति । नोऽस्मद्वचं वह ॥ १ ॥

वक्तव्यमेवाह—माहुरिति । येन कल्पान्तेन एवं जगत् प्रसृतं तस्मिन् कल्पान्ते यः उर्वरितः एतत् कथं घटते इत्येकः संशयः ॥ २ ॥

स अस्मिन् कल्पे ऽस्मत्कुले भृगुवंशे उत्पन्नः सम्प्लवस्तु अस्मिन् कल्पे कोपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा नैवातः क्रम-प्राप्तं सम्प्लवमद्राक्षीदिति द्वितीयः संशयः उत्पत्तिस्तु भृगुपुत्रो धाता तत्पुत्रो मृकयदुक्तपुत्रो मार्कण्डेयः तथा भृगुपुत्रदत्त-वनस्तपुत्रः प्रमत्तिस्ततो रुद्रशुनकादिक्रमण शौनक इति ॥ ३ ॥

अथैवमुनमाश्रयंमस्तिह—एक एवेति । यतः संशयतः कौतू-हलमौत्सुक्यं तत्संशयं क्षिप्रि ॥ ४-५ ॥

तत्प्राप्तिनेन मगवता अयोगमावां तस्मै दर्शयता प्रसवः प्रकाशितस्ततो रक्षितश्च शिववरणं अजरामरत्वादिकं च तस्य जातमिष्टुत्तरं विवक्षुः प्रश्नमभिनन्दति—प्रश्न इति । तव तु का कथा खांकात्रामप्येषां प्रममपहन्तीति स तथा प्रश्नः कृतः किञ्च यत्र प्रश्नविषये कश्चिमखापहा नारायणकथा गीता भविष्यतीति ज्ञायः ॥ ६ ॥

तत्परितमाह—यावद्द्विधायसमाप्तिः, प्राप्तेत्यादिना । मार्कण्डेयः मृत्युं जिग्ये इति पञ्चमः सम्प्रश्नः ॥ ७ ॥

बृहद्भूतधरो नैष्ठिकप्रधरः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

शौ नरनारायणात्मकाय नमः ।

शौनक उवाच

शौनक ऋषिवोले, कि—हे सूतजी ! हे साधो ! आप बहुत काल पर्यन्त जिम्मे, हे कहने बाखों में भेष्ट । आपजो हम पूर्वे से कहो । क्योंकि ? इस अपार अज्ञान रूप अन्धकारमें छम-ने बाखे मनुष्यों को तुमही पार दिखाने बाखे हो ॥ १ ॥

मनुष्य, मृकयड के पुत्र मार्कण्डेय को बड़े चिरायु कहते हैं जो प्रलय इस जगत् को प्रस लेता है उस प्रलय के अन्त में भी वो अवशिष्ट रहते हैं । प्रलय में उनका नाश नहीं होता है, वह वातभी कैसे घटती है ॥ २ ॥

वह मार्गव भेष्ट मार्कण्डेय इस कल्प में हमारे कुल में उत्पन्न हुए हैं । और भूत प्राणियोंके मध्य में उनका भवभी किसी प्रकार का नैमित्तिक वा प्राकृतिक प्रलय नहीं होता है ॥ ३ ॥

जो मार्कण्डेय समुद्र में एकही छमते हुए, बटपत्रके पुटमें छयन किये हुए परमपुरुष को एक अद्भुतबाणक रूप में देखते हुए ॥ ४ ॥

हे सूत जी ! यह हमको बड़ा संशय है, जिस संशय से यह कौतूहल हो रहा है । हे महा योगिन् ! आप हमारे इस संशय को दूर करो, क्योंकि—आप केवल योगी ही नहीं किन्तु पुरा-णोंके भी एकही ज्ञाता हो ॥ ५ ॥

सूत उवाच

सूतजी बोले, कि—हे महर्षे ! वह प्रश्न तुमने लोकों के छम को दूर करने वाला किया है । क्योंकि ? जिसमें कश्चिमख को दूर करने बाखी नारायण की कथा गाई गई है ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय क्रम से अपने पिता से द्विजातियों के उचित सं-स्कार को प्राप्त होकर, धर्म से वेदों का अध्ययन कर, तप और स्वाध्याय संयुक्त हुए ॥ ७ ॥

नैष्ठिक प्रवृत्तारी होकर शास्त्र स्वरूप जटाओं को धारण किये ब्रह्मब्रह्मों को पहने, बंड कमण्डलु और मेखला सहित उपवीत को धारण किये ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिका ।

नियमर्हये भमंभूजवे अग्न्यादिषु पञ्चसु हरिमर्चयन् ॥ ६ ॥

[१] नियमैर्युत इति विज० पा०

ब्रह्मा मृगुर्भवो वक्षो ब्रह्मपुत्राश्च येऽपरे ।

नृदेवपितृभूतानि तनासन्नतिविस्मिताः ॥ १२ ॥

इत्थं बृहद्व्रतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः ।

दध्यावधोत्तजं^(१) योगी ध्वस्तक्लेशान्तरात्मना ॥ १३ ॥

तस्यैवं युज्यतश्चित्तं महायोगेन योगिनः ।

अतीयाय महान् कालो मन्वन्तरषडात्मकः ॥ १४ ॥

एतत्पुरन्दरो ज्ञान्वा सप्तमेऽस्मिन् किलान्तरे ।

तपोविशङ्कितो ब्रह्मभारेभे तद्विघातनम् ॥ १५ ॥

गन्धर्वाप्सरसः कामं वसन्तमलयागिणौ ।

मुनये प्रेषयामास ^(२)रजस्तोकमदौ तथा ॥ १६ ॥

भीमस्त्रिमिकृतमावायंदिपिका ।

भैरवं गुर्धरमाहृत्य तेनानुज्ञातश्चेत्तर्हि बुभुजे नोचेत्सकृत्कदा-
चिदुपोषितो भवति ॥ १०-११ ॥

तेन मृत्युजयेन ॥ १२ ॥

ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना प्रत्याहृत-
मनसा ॥ १३-१४ ॥

तस्य तपोनिष्ठासिद्धिहासेन वर्णयति-एतद्विद्यादिना । अस्मिन्
सप्तमे मन्वन्तरे तपसा तपस्वं प्रहीष्यतीति विशङ्कितः ॥ १५ ॥

मुनये मुनिं श्रययितुम् रजस्तोकमतिप्रथमपथं लोभो
मदश्च तौ ॥ १६-१७ ॥

भीमदृशनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

रजस्तोक इति कथयन्निजम् ॥ १६-२६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति सुतुर्जयं सुतरां बुद्धेनापि जेतुमशक्यं मृत्युं जिग्ये
क्षितवानित्यर्थः ॥ ११-१२ ॥

इत्यमिति । योगेन ध्वस्ताः क्लेशाः रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना
प्रत्याहृतेन मनसा उधोत्तजं दध्यावधौ ध्यानवान् ॥ १३ ॥

तस्येति । युज्यतः समाधायनः सतः महाभूयान् तदेवाह
मन्वन्तरषडात्मकः व्यतीपाय व्यतिक्रान्तोऽभूत् ॥ १४ ॥

तस्य तपोनिष्ठादाढ्यंम इतिहासेन वर्णयति-एतद्विद्यादिना ।
पुरन्दर इन्द्रः एतत्तपश्चरणं ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन्मन्वन्तरे वैवस्वत
मन्वन्तरे हं ब्रह्मन् तपसा विशङ्कितः किं वाचं तपस्वं जिघृक्षेदिति
संशयं प्राप्य तद्विघातनं तपोविघातमारब्धवान् ॥ १५ ॥

गन्धर्वाप्सरसश्च ताः मुनये मुनिं श्रययितुं गन्धर्वादीन्

(१) योगादिति । (२) रजस्तोममदा चिति च विज० पा० ।

प्रेषयामास स्वयं रजस्तोकमदौ रजस्तोको लोभस्तस्य रजो-
गुण प्रभवत्वात्तच्च मदं च तौ च प्रेषयामास ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

हरि स्मरश्रितिशेषः ॥ ६ ॥

नोचेदनुज्ञाभावे ॥ १०-११ ॥

तेन कर्मणा ॥ १२ ॥

मनोयोगादन्तरात्मनार्यामिणा ध्वस्तक्लेशाः ॥ १३-१४ ॥
अस्मिन् सप्तमे मन्वन्तरे तपसा विशङ्कितस्तद्विघातनं तस्य
तपसो विघ्नम् ॥ १५ ॥

रजोगुणं लोभमदौ व्यर्थकर्मद्वयं च अत्र कामादयो मूर्ति-
मन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ १६-१७-१८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

सायं प्रातरिति समावर्त्तनात् पूर्वावस्थायामेव केचं
वर्णयामयुतायुतामिति कल्पामिप्रायेण कल्पजीविष्वात्
यावज्जीवमेवाराधयतस्तस्य मृत्युर्न किञ्चिद् प्रापेत्त्यर्थः । तस्यैवं
युज्यत इति वक्ष्यमाणपद्यज्ञात् ॥ १०-२० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेन अन्तरात्मना
मनसा ॥ १३ ॥ १४ ॥

तपसा तपस्वं प्रहीष्यतीति विशङ्कितः ॥ १५ ॥

रजस्तोकमपत्यं लोभश्च मदश्च तौ ॥ १६-२० ॥

ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्वे उत्तरे ।
 पुष्पभद्रा नदी यत्र चित्रारुया च शिला विभो ! ॥ १७ ॥
 तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्यद्रुमलताऽञ्जितम् ।
 पुण्यद्विजकुलाकीर्णं पुण्यामलजलाशयम् ॥ १८ ॥
 मत्तभ्रमरसङ्गीतं मत्तकोकिलकूजितम् ।
 मत्तवर्हिन्टाटोपं मत्तद्विजकुलाकुलम् ॥ १९ ॥
 वायुः प्रविष्ट आदाय हिमनिर्भरशीकरान् ।
 सुमनोभिः परिष्वक्तो ववावुत्तम्भयन् स्मरन् ॥ २० ॥
 उद्यच्चन्द्रनिशावक्रः प्रवालस्तवकादिभिः ।
 (१) गोपद्रुमलताजालैस्तत्राऽऽसीत्कुसुमाकरः ॥ २१ ॥
 अन्वीयमानो गन्धर्वैर्गीतवादित्रयूथकैः ।
 अदृश्यतात्तचापेषुः स्वःस्त्रीयूथपतिः स्मरः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नियमश्चैव धर्मवृत्तये अग्न्यादिषु हरिमन्त्रेण ॥ २ ॥
 सायं प्रातश्च भैक्ष्यं गुरवे गुर्वयमाहृत्य गुर्वनुज्ञातश्चेत्तर्हि
 बुभुजे सक्तदेकदा नो चन्दनुज्ञातस्तदोपापितं भवति ॥ २० ॥
 एवमिति इत्थं तपःस्वाध्यायप्रधानः सुबुज्यमपि मृत्युं
 जिग्ये जितवान् ॥ २१ ॥
 तेन मृत्युजयेन ॥ २२ ॥
 ध्वस्तः क्लेशा यस्व तेनान्तरात्मना निर्जितेनान्तःकरणेन ॥ २३ ॥
 द्यतीबाध द्यतिक्रान्तः ॥ २४ ॥ २४ ॥
 तपसा महीयं पदं ग्रहाप्यतीत्येवं विशङ्कितः अतस्त-
 द्विघातनं तपसो विघ्नमारमे माग्धवान् ॥ २५ ॥
 रजस्तोमपत्तं लोमः स च मद्भ्य तो ॥ २६ ॥ २७ ॥

भाषा टीका ।

और धर्म की वृद्धि के लिये काले मृगचर्म को लिये
 पश्चात्त माछा धारण किये, कुछ मुष्टि हस्त में लिये,
 दोनों संध्याओं में अग्नि सूत्रं गुरु विप्र और आत्मा में
 भीहरि का पूजन करते हुए ॥ २ ॥

सायंकाल और प्रातःकाल मौन धारणकर प्रार्थना में
 भिक्षा खाकर गुरु को निवेदन करते रहे, और गुरु की
 आज्ञा से एकवार भोजन करते थे, यदि गुरु आज्ञा न दे
 तो उपवास करके रहते थे ॥ २० ॥

इस प्रकार तप और स्वाध्यायपरायण होकर लाखों
 वर्ष तक भीहरीकेश भगवान् का आराधन करते हुए
 बुज्य मृत्यु को मार्कण्डेय जी जीत गये ॥ २१ ॥

ब्रह्मा जी भृगु महादेवजी दक्षप्रजापति तथा और सब
 ब्रह्मा जी के पुत्र एवं तत्त्व पितृब्रह्म और समस्त भूत
 प्राणि उस मृत्यु के जीतने से बड़े विश्राम को प्राप्त
 होते हुए ॥ २२ ॥

इस प्रकार नैष्ठिक ब्रह्मचर्य व्रत को धारणकर तप
 स्वाध्याय और संयमों से वह योगी मार्कण्डेय मुनि नष्ट
 क्लेश वाला अन्तःकरण से मधोसूज भीनारायण का ध्यान
 करते हुए ॥ २३ ॥

इस तरह उस योगी मार्कण्डेय को महायोग करके भीहरि
 में चित्त लगाने इतना भारी काल बीत गया, कि जिसमें
 छे मन्वन्तर बीत चुके ॥ २४ ॥

तब इस सातवें मन्वन्तर में इन्द्रने इस बात को जान
 कर उन मार्कण्डेय के तप से बड़ी शंका करी। हे ब्रह्मन् !
 और उनके तपके विघात करने का आरंभ किया ॥ २५ ॥

तब उसी समय इन्द्रने गंधर्व, अप्सरा, कामदेव वसंत-
 ऋतु, मलयानिज, लोभ, और मद इन सबों को मुनि के
 समीप भेजे ॥ २६ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तदाश्रमपदं प्रविष्टो वायुर्वेवाविति तृतीयतान्वयः । पुण्यद्रुमै-
 र्जन्तामिश्राञ्जितं पूजितम् पुण्यद्विजानामृषीणां कुक्षेराकीर्णम्
 पुण्यामलजलाशयं यस्मिन् ॥ १८ ॥

मत्तभ्रमराणां सङ्गीतं यस्मिन् मत्तकोकिलानां कूजितं
 यस्मिन् मत्ता वर्हिण्य एव नटास्तपामाटोपो नृत्यसम्भ्रमो
 यस्मिन् मत्तानां द्विजानां पक्षिणां कुक्षेराकुलं व्हाप्तम् ॥ १९ ॥

(१) गोपद्रुमेत्यादि विज० पा० ।

हुत्वाऽग्निं समुपासीनं ददृशुः शक्रकिङ्कराः ।

मीलिताक्षं दुराधर्षं मूर्तिमन्तमिवानक्षम् ॥ २३ ॥

ननृतुस्तस्य पुरतः स्त्रियोऽथो गायका जगुः ।

मृदङ्गवीणापणवैर्वाद्यं चक्रुर्मनोरमम् ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमावायेदीपिका ।

एवम्भूतं तदाभ्रमपदं प्रविष्टः सन् वायुमलयानिष्ठो बधौ प्रससार उत्तममवधुदीपयन् तत्र वृक्षेषु प्रवेशाभ्यां हिम-निर्भरकणानामादानाच्छैलं पुष्पपरिष्वङ्गारसौगध्यं चाक्षम् ॥ २० ॥

किञ्च, उद्यच्छन्द्रो बस्मिस्तन्निशावक्रं रजनीमुखं यस्मिन्मः प्रवालस्तवकानामाख्यः श्रेणयो येषु तैः गुण्यते विटपैः संश्लिष्यन्तीति गोपाः द्रुमा खताश्च तेषां जालैः समूहेरुपलक्षित आविर्बभूव ॥ २१ ॥

किञ्च, तदा गीतवादित्रयूथकैर्गायकादिसमुदायिभिर्गन्धर्वैरन्वीयमानः तथा स्त्रीस्त्रियोऽपसरस्तासां यूथस्य पतिः प्राप्तं चापमिषुभ्य येन सस्मरन् तत्राऽदृश्यत ॥ २२ ॥

दुराधर्षमभिमवितुमशक्यम् ॥ २३—२४ ॥

भीमस्त्रीराववाच्यैकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते वा इति । गन्धर्वाश्च हिमाचलस्योत्तरे पार्श्वे तत्रापि यत्र पुष्पमद्गा नाम नदी तत्रापि यत्र च चित्राववा शिष्टा तत्र तदाभ्रमं मार्कण्डेयस्याभ्रमं जग्मुः हे विमो ! इति सम्बोधनम् ॥ १७ ॥

गन्धेति । तस्य मार्कण्डेयस्याभ्रमपदं प्रविष्टो वायुर्बवावित तृतीयेनाश्वयः । आभ्रमपदं विशिनष्टि—पुण्यं पुण्यबाहवं पुण्यैर्द्रुमैर्लतादिभिश्चाञ्जितं पूजितम् आकुलमिति पाठान्तरं पुण्यवानां द्विजानामुषीणां कुलैः समूहेराकीर्णं पुण्या भ्रमजाश्च जला-शया बस्मिस्तत् ॥ १८ ॥

मधुपानमरानां भ्रमराणां सङ्गीतं बस्मिन् मत्तकोकिलानां कृजितं यस्मिन् मत्ता बहिषो मयूरा एव नटास्तेषा-माटोपः सम्भ्रमो बस्मिन् मत्तानां द्विजानां पक्षिणां कुलैः आकुलं उवाचम् ॥ १९ ॥

इत्यम्भूतं तदाभ्रमपदं मलयानिष्ठः शीतलगरितदीशीकरा-नादाय सुमनोमिः कुसुमैः परिष्वक्तः स्मरं काममुत्तममवधुदीप-यन् बधौ प्रससार एवं मलयानिलस्य व्यापार उक्तः ॥ २० ॥

अथ वसन्तस्य तमाह उद्यदिति । उद्यच्छन्द्रो बस्मिस्तन्निशावक्रं रजनीमुखं यस्मिन् प्रवालानां पल्लवानां स्तवकानां गुच्छानां आख्यः श्रेणयो येषु तैः गोपद्रुमखताजालैः गुण्यते विटपैः संश्लिष्यन्ते इति गोपाः द्रुमाः खताश्चेति तेषां जालैः समूहेरुपलक्षितः कुसुमा-करो वसन्तः तत्र प्रादुर्बभूव ॥ २१ ॥

अथ कामस्य तमाह—अन्वीयमान इति । गीतवादित्राणां मृदङ्गादीनां यूथं वेधामस्तीति तथा तैः मन्वर्थावधुन् गन्धर्वैरन्वी-यमानः युज्यमानः गृहीतधनुर्बाणः स्त्रीस्त्रीणाम् अपसरसां यूथस्य पतिः स्मरुः काम मद्वत्ताऽदृश्यत ॥ २२ ॥

हुन्वेति । उपासीनं तं मार्कण्डेयं मूर्तिमन्तं पुंविग्रहधारिणम् भ्रममिव स्थितं ददृशुः ॥ २३ ॥

ननृतुरिति तस्य मार्कण्डेयस्य अथां अथ वाद्यं स्तुतिसूचकं ध्वनि चक्रुः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयचञ्चलतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आटोपं सविज्ञासमृत्तम् ॥ १९ ॥

उत्तमयन्वर्धयन् ॥ २० ॥

उद्यच्छन्द्रो यस्य स तथा स च निशावक्रः प्रदीपो यस्य स तथा कुसुमाकरो वसन्तः प्रवालस्तवकादिभिः भृङ्गैर्गायन् द्रुमखतामुकुलैः सहस्रीदाविरिति शेषः ॥ २१ ॥

प्राप्तचापेषुर्धनुर्वासादितबाणः स्त्रीस्त्रीयूथपतिः स्त्रीस्त्री-गणनाथः ॥ २२ ॥

अग्निं हुन्वोपासीनमग्निसमीपे तिष्ठन्तं दुराधर्षं चक्षितेन्द्रियं कर्तुमशक्यम् ॥ २३—२४ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उद्यदिति । गां पृथ्वीं फलपुष्पादिभिः आर्त्ताति गोपाः सर्वसन्तर्पका ये द्रुमा इत्यर्थः ॥ २१—२४ ॥

भीमद्विजयचक्रवर्तिकृतसाराधर्षदीप्ती ।

उद्यच्छन्द्रो बस्मिस्तादृशं निशावक्रं निशामुखं बस्मिन् सः प्रवालानां स्तवकानामाख्यो यत्र तैः गाः किरणान् पाप्ति रक्षन्ति ये द्रुमा खताश्च तेषां जालैः सह कुसुमाकरो वसन्तः ॥ २१ ॥

गीतवादित्रयूथकैः गीतवादित्रयूथबद्भिः मद्वत्तं मुनिमनसि स्वमेव किञ्चिद्व्यभूयतेति उपकल्पयति प्रबोध्यार्हमिति धर्षितोपीत्यग्निमवाक्यादवगम्यते मन्वर्थावधुन् ॥ २२ ॥

समुपासीनं मुनिम् ॥ २३—२४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तदाभ्रमपदं प्रविष्टो वायुर्बधौ इति तृतीयेन सम्बन्धः पुण्येद्रुमैर्लतामिश्रं अञ्जितं पूजितम् ॥ १८ ॥

मत्ता बहिष्य एव नटाः तेषामाटोपः सम्भ्रमो यत्र ॥ १९ ॥ २० ॥

उद्यच्छन्द्रो बस्मिन् तादृक् निशामुखं यस्मिन् सः प्रवा-लानां पल्लवानां स्तवकानां गुच्छानामाख्यो येषु तैः गाः भ्रमरादिवाणीकपाः प्रतिष्वनिरुवाच पाप्ताति गोपाः द्रुमाः खताश्च तेषां जालैः समूहेरुपलक्षितः कुसुमाकरो वसन्तः आसीदाविर्बभूव ॥ २१ ॥

सन्दधेऽस्त्रं स्वधनुषि कामः पञ्चमुखं तदा ।
 (१)मधुर्मनो रजस्तोक इन्द्रभृत्या व्यकम्पयन् ॥ २५ ॥
 क्रीडन्त्याः पुञ्जिकस्थल्पाः कन्दुकैस्तनगौरवात् ।
 भृशमुद्विग्नमध्यायाः केशविस्त्रंसितस्रजः ॥ २६ ॥
 इतस्ततो भ्रमदृष्टेभ्यश्चलन्त्या अनुकन्दुकम् ।
 वायुर्जहार तदासः सूक्ष्मं त्रुटितमेखलम् ॥ २७ ॥
 विससर्ज (२)तदा बाणं मत्वा तं स्वजितं स्मरः ।
 सर्वं तत्राऽभवन्मोघमनीशस्य यथोद्यमः ॥ २८ ॥
 त इत्थमपकुर्वन्तो मुनेस्तत्तेजसा मुने ! ।
 दह्यमाना निववृतुः प्रबोध्याहिमिवार्भकाः ॥ २९ ॥
 इतीन्द्रानुचरैर्ब्रह्मन् वर्षितोऽपि महामुनिः ।
 यन्नागादहमो भावं न तच्चिन्तं महत्सु हि ॥ ३० ॥
 दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान् स्वराट् ।
 श्रुत्वानुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परम् ॥ ३१ ॥
 तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं तपः स्वाध्यायसंयमैः ।
 अनुग्रहायाऽविरासीन्नरनारायणो हरिः ॥ ३२ ॥

भीमशङ्खकवेवकुतसिजास्तप्रदीपः ।

गीतगोविन्दयुक्तेः गीतगोविन्दसमूहवर्त्मनः ॥ २२—३४ ॥

माया टीका ।

इन्द्रके मेजे हुए वे सब हिमाद्रिके उत्तर तरफ जहाँ पुष्पमद्गा नहीं और खिन्नशिखा नामक शिखा है, उस जगह मार्कण्डेयके आश्रम की जाते हुए ॥ २७ ॥

महर्षि मार्कण्डेय का वह आश्रम बड़ा रमणीय और रमणीय जगहों से सुशोभित ही रहा, रमणीय पक्षि समूहों से व्याप्त और रमणीय निर्मल जलाशय जिसमें भरे हुए हैं ॥ २८ ॥

मरा स्मर जिसमें गाँव कर रहे हैं, मरा कोकिल जहाँ पञ्चम स्वरसे कूज रहे हैं, मरा मयूर जहाँ नृत्य कर रहे हैं इस प्रकार मरा पक्षियों के समूहों से वह आश्रम कूज रहा है ॥ २९ ॥

जिस जगह हिमके भिरनामों के छोटे-२ जलकणों को लेकर पुष्पों से आश्लिष्य करता हुआ वायु आकर काम का उद्दीपन करता हुआ वह रहा है ॥ ३० ॥

इस प्रकार के उस आश्रम में रात्रि के आरम्भ समय की घोमा देखो तो चन्द्रमा की चाँदनी ग्यारी खिल रही है

बड़े छोटे झरों की शाखा परस्पर आश्लिष्य कर रही हैं उन झर और जगहों के जगहों के साथ अर्थात् जगहों के समूहों सहित वसन्त ऋतु वहाँ प्रकट होता हुआ ॥ २९ ॥

तथा उसी समय पर गाने बजानेवालों के यूँ सहित गन्धर्व लोग जिसके साथ में ऐसा अप्सराओं का व्यपति कामदेव हाथ में धनुष बाण खिये हुए देख पड़ता मया ॥ ३० ॥

इस प्रकार इन्द्र के किकरों ने वहाँ जाकर मार्कण्डेय जी को देखा, कि—वे मुनि अग्नि में हवन करके नेत्र बन्द कर श्रीहरि की उपासना कर रहे हैं । और देखने में बड़े दुर्धन मानो मूर्तिमान् अग्नि घेठा हो ऐसे देख पड़ते हैं ॥ ३१ ॥

उन मुनि के आगे जाकर अप्सरा लोग नृत्य करने लगी, और गानक गन्धर्व लोग गान करने लगे । बाजे बजानेवाले मृदंग बीणा पण्य इत्यादि बाजों को बहुत ही मनोहर बजाने लगे ॥ ३२ ॥

भीमरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

शोषणदीपनसम्प्रोहननापनोष्मादनाक्यानि पञ्चमुखाणि वक्ष्यन्तस्त्र्यं तदेव मधुर्वसन्तः रजस्तोकश्च पुंस्त्वमार्गम् अस्त्रं चन्द्रभृत्यास्तस्य मनो व्यकम्पयन् ॥ २५—२६ ॥

किञ्च, वायुर्मखर्वागलः पुञ्जिकस्थल्पास्तसूक्ष्मं वासो जहार ॥ २७ ॥

(१) मधुर्मनोरजस्तोम इति (२) तत इति च विज० पा० ।

भीमरस्त्रामिकृतभावायदीपिका ।

सर्वं तेषां कर्म तत्र तस्मिन् मोघं व्यर्थम् अनीशस्य निर्देशस्य ॥ २८ ॥

मुनेरपकुर्वन्तः प्रतिकूलमाचरन्तः हे मुने ! ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य भावं विकारम् ॥ ३० ॥

निस्तेजसं ज्ञानवदनं खराडिन्द्रः ॥ ३१ ॥

नरनारायणरूपो हरिः ॥ ३२ ॥

भीमवर्धनसुरिकृतशुकपञ्चोपम ।

अहमो भावं अहङ्कारं रागात् न प्रातः ॥ ३०—३२ ॥

भीमद्विराघवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सम्बद्ध इति । पञ्चारविन्दाहीनिमुखानि यस्य तदस्त्रं ज्ञेयं धनुषि सम्बद्धे मधुर्वसन्तः रजस्तोको खोभो मदभ्येति एते इन्द्र-भृत्याः व्यकम्पयन्त्यस्तोमधुम् ॥ २५ ॥

क्रीडन्त्या इति पुञ्जिकस्थलीनामाप्सरसाः तस्याः कन्दुकैः क्रीडन्त्याः स्तनभाराद्भ्रमशुद्धिप्रमध्यायाः चक्षुर्मध्यायाः केशोऽप्योर्विस्त्रासिता स्त्र्यम्बुवास्तस्याः ॥ २६ ॥

कन्दुकमनुसृत्य इतस्ततो भ्रमन्त्यौ दृष्टी यस्याश्चक्षुष्याः अतएव श्रुतिना मेखला वस्मिन् तत्सूक्ष्मं वासो बलं वायुजहार ॥ २७ ॥

विस्मयजति । तदा पुञ्जिकस्थल्याः नम्रतावशात् तत्र तस्मिन् मुनौ सर्वमेतत्कथं मोघं व्यर्थमभवत् यथाऽनीशस्य निर्धनस्योद्य-मस्तद्वत् ॥ २८ ॥

त इति । हे मुने मुनेः मुनये इत्यमपकुर्वन्तस्तस्य मुनेस्तेजसा दृष्टमाना निवृत्तुर्निवृत्ता यभूवुः यथाभेकोऽहि सर्प प्रबोध्य ततो निवर्त्तते तद्वत् ॥ २९ ॥

चित्रमेतद्देहो तस्य जिनेन्द्रियत्वमिति विस्मयमानमाख्यो-क्याह-इतीति । हे ब्रह्मन् धर्मितः प्रबोमितेपि यदहमोऽहङ्कारस्य भावं विकारं मोहं नागादिति नप्रापेत्येतन्महत्सु न चित्रम् ॥ ३० ॥

दृष्टेति । खराडिन्द्रः निस्तेजसं परिज्ञानवदनं कामं दृष्ट्वा ब्रह्मार्पणं मार्केण्डेयस्य प्रभावं भूत्वा च परं भूयं विस्मय-मगात् ॥ ३१ ॥

तस्मेति नरनारायणो नरसहितः भीनारायणः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभजी ।

पुञ्जिकस्थल्याः अप्सरसां प्रधानायाः कर्णाश्विदप्सरसः केश-विभ्रंशितस्रजः केशभागात् विभ्रंशिता विभ्रष्टा स्त्र्य यस्याः सा तथा तस्याः ॥ २६ ॥

अनुकन्दुकम् उत्पतत् कन्दुकानुकूलं यथा भवति तथा चक्षुष्याः सूक्ष्ममणुतरं श्रुतमेखलं श्रुतिता किञ्चा मेखला काञ्ची वस्याः तत्तथा तत् ॥ २७ ॥

खेनात्मना जितम् ॥ २८ ॥

अमेका महि प्रबोध्येव ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य भावं नागात् कपालमुक्तनारिकेलफलवद्-हामिमानरहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

निस्तेजसं बुधेखं खराडिन्द्रः ॥ ३१ ॥

नरेण युक्तो नारायणः नरनारायणः ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

व्यकम्पयन् विकम्पयितुमारब्धाः ॥ २५ ॥

पुञ्जिकस्थल्यास्तपस्त्राभ्याः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनीशस्य अनीश्वरवादिनः उद्यमः पारलौकिकप्रयत्नः ॥ २८ ॥ २९ ॥

धर्मितोपि धर्मितुमारब्धोपि ॥ ३०—३२ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

शोषणमोहनसम्बोपनतापनादनाखानि पञ्चमुखानि यस्य तत्पञ्चमुखम् तस्य मनः व्यकम्पयन् मधुर्वसन्तः रजस्तोकश्च पुंस्त्वमार्पणं व्यकम्पयन् मनश्चालया-मासुः ॥ २५—२७ ॥

अनीशस्य मायारहितस्य ॥ २८ ॥

प्रबोध्याहमिति न जानीमहे अथ किं भविष्यतीति भीताः अत्राहिरष्टान्तेन प्रथमं किञ्चित्पुद्गलं कामं प्रति क्रोधोऽभूत् पञ्चाद्विषेकेन कामक्रोधयोर्दुग्धयोरप्युपशमः कृत इत्यवसी-यते ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य ॥ ३० ॥

खराट् इन्द्रः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमकन्दुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शोषणमोहनसम्बोपनतापनादनाखानि पञ्चमुखानि यस्य तत्पञ्चमुखम् तस्य मनः व्यकम्पयन् मधुर्वसन्तः रजस्तोकश्च पुंस्त्वमार्पणं व्यकम्पयन् आत्महन्द्भृत्याः महादयः ॥ २५—२९ ॥

अहमः अहङ्कारस्य भावं विकारं मोहम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नरनारायणो नरेण सहितो नारायणः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

उसी समय कामदेव ने भी अपने धनुष पर पंचमुख का बाण धारण किया, वसन्त और लोभ तथा अम्ब इन्द्र के किकर मुनि के मन को कम्पाने लगे ॥ २५ ॥

उसी समय ऋषि के प्रागे पुञ्जिकस्थली अप्सरा गेह हाथ में लेकर खेल रही थी, तब उसके स्तनों के मारीपने से उसका सूक्ष्म कटिभाग टूटा सा जाता तिसकी शोभा न्यारी हो रही, और उसके गेह के खेब के आवेद्य में केशों से माछा खुज कर न्यारी पृथिवी पर गिरने लगी ॥ २६ ॥

गेह के पटकने पर जहां २ गेह जाती थी उसी गेह के पीछे जानेवाली उस पुञ्जिकस्थली अप्सरा की दृष्टि गेह

तौ शुक्लकृष्णौ नवकञ्जलोचनौ चतुर्भुजौ गौरवत्कलाम्बरौ ।
 पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कमण्डलं दण्डमृजुं च वैष्णवम् ॥ ३३ ॥
 पद्माक्षमालामुतजन्तुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप (१) एव रूपिणौ ।
 तपत्तडिद्वर्णपिशङ्गरोचिषा प्रांशु दधानौ त्रिवृत्पर्वभार्चितौ ॥ ३४ ॥
 ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावृषी ।
 दृष्ट्वात्थायाऽऽदेरगोच्चैर्ननामाङ्गन दण्डवत् ॥ ३५ ॥
 स तत्सन्दर्शनानन्दनिवृतात्मोन्द्रियाशयः ।
 हृष्टरोमाऽश्रुपूर्णाक्षो न संहे तावुदीक्षितुम् ॥ ३६ ॥
 उत्थाय प्राञ्जलिः प्रह्वः औसुक्यादाश्लिषन्निव ।
 नमो नम इतीशानौ बभाषे गद्गदाक्षरः ॥ ३७ ॥
 तपोरासनमादाय पादपोरवनिज्य च ।
 अर्हणानानुत्तेपेन धूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ ॥
 सुखमासनमासीनौ प्रसादाभिमुखौ मुनी ।
 पुनरानम्य पादाभ्यां गरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

किं वशांये तव विभो ! यदुदीरितोऽसुः संस्पन्दते तमनुनाड्मन इन्द्रियाणि ।
 स्पन्दन्ति वै तनुभूतामजशर्वयोश्च स्वस्याप्यथापि भजतामपि (२) भावबन्धुः ॥ ४० ॥

माया टीका ।

के पीछे झुमनी रही इतने में कटि से अति सूक्ष्म कटि
 सूत्र के टूटने से अति सूक्ष्म वस्त्र की साड़ी पहने थी
 वह शिथिल हुई और कन्धुक कीड़ा के आवेश में उस अप्सरा
 को कबर नहीं पड़ी इतने में ही मलयगिरि के पवन ने
 उस सूक्ष्म साड़ी को पुंजिकरूपी के शरीर से उड़ाकर पृथक्
 कर दी ॥ २७ ॥

काम ने जाना कि मैंने अपने कर्तव्य से अथ ऋषि
 को जीत लिया, ऐसा मानकर ऋषि के ऊपर अपना बाण
 छोड़ दिया, परन्तु उन ऋषि के ऊपर तो इनका सब ही प्रयोग
 निष्फल होगया, जैसे, कि—मसमर्थ का उत्तम व्यर्थ हो
 जाता है ॥ २८ ॥

सूत जी कहने लगे, कि—हे शीतल ! वे इन्द्र के
 किंकर मुनि का इस प्रकार अपराध करके जब उनके
 नेत्र से जलने लगे, तब वहां से निवृत्त हुए ॥ जैसे, कि
 छंड़े २ बाखक सर्प को बेतन्त्र करके दूर होजावे ॥ २९ ॥
 ६ प्रह्लाद ! इस तरह इन्द्र के अनुचरों ने महामुनि

भीमार्कण्डेय का अपराध भी किया, तो भी जो उनके
 अहंकार नहीं हुआ वह तब तब हरिमन्त महात्माओं में कुछ
 बड़ी विशिष्ट नहीं है ॥ ३० ॥

इन्द्र भी परिकर सहित कामदेव को बिना नेत्र का फीका
 देखकर प्रहर्ष के प्रभाव को सुनकर बड़े विस्मय को प्राप्ति
 होता हुआ ॥ ३१ ॥

तब स्वाध्याय और संयमों से इस प्रकार भीहरि में
 चित्त लगानेवाले उन मार्कण्डेय ऋषि के ऊपर अनुग्रह
 करने का सभे दुःख हरन करनेवाले श्रीनरनारायण भग-
 वान् आकर ऋषि को दर्शन देते हुए ॥ ३२ ॥

अधिरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

तावन्नुत्थायानि द्वायाम्-ताविति । गौरव कृष्णाजिनं वल्कलं
 चाभ्यर्चययोरुतौ पवित्रं पाणयोर्बेयोस्तौ त्रिवृत्पुण्यां तपनशुक्ल-
 मिति वा त्रिवृत्पर्वः पद्ममातमित्यादौ तवके प्रयोगात्
 उपवीतकादीन्वधानौ ॥ ३३ ॥

(१) एकरूपिणाविति धीरर्णवज० पा० (२) भावबन्ध इति विज० पा० ।

भीमरक्षामिहृतमावायेदीप्तिः ।

वेदं दममुष्टिं किञ्च, साक्षात्तप एव नौ तत्र हेतुः तप-
सिद्धिर्गो देदीप्यमानविद्युत्सङ्कुशं वत्पिशङ्गं रोचिस्तेन रुपिणौ
मूर्त्तिमन्तौ तादृक्तेजोयुक्तमूर्तिभ्यां तपोमयत्वेन प्रकाश-
मानावित्यर्थः । प्रांशु उच्यते ॥ ३४ ॥

उच्चैर्महताऽऽदरेण ॥ ३५ ॥

तयोः सन्दर्शनेन य आनन्दस्तेन निर्वृता उपशान्ता
आत्मेन्द्रियाशया देहेन्द्रियमनांसि यस्य मनः न सहे
नाशक्यते ॥ ३६ ॥

आश्रितवज्राद्विषयज्जालिङ्गाज्ज ॥ ३७ ॥

पादयोरधीनज्य पादौ प्रक्षाल्य अहंशोनाऽऽप्येण ॥ ३८ ॥

पादाभ्यां पादावानज्य गरिष्ठौ पूज्यतमौ तौ प्रति ॥ ३९ ॥

अनयोमिहानन्दस्यैव प्राणादिप्रवर्तकत्वादात्मनस्तत्तत्तत्ता
वस्त्रातन्त्रं पश्यन्नाह-किमिति । तत्र त्वां किमहं वर्योयं कथं
स्तौमि यद्येन त्वयैवोदीरितोऽसुः प्राणः संस्पन्दते प्रवर्तते
तमनुच वागादयः स्पन्दन्ति अत्र हेतुः यै अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
“आत्रस्य आत्रम्” इत्यादिभ्यतिमिश्रितप्रसिद्धमित्यर्थः । न केवलं
प्राक्तानां तनुभूतां किं तज्जशर्वयोश्चातः स्वस्व ममापि तथैव
एवं यद्यपि न कस्यापि स्वातन्त्र्यमयापि द्वाक्यन्वयव्यतिरेक-
रपि वागादिभिर्मज्जतां पुंसां भावयन्धुरात्मवन्धुरांसि ननु
पित्रादिबहेहमात्रवन्धुः महो कपालुता तत्त्वर्थः ॥ ४० ॥

भीमदशानसूरिकृतशुकपत्नीयम् ।

तदुदीरितो येन प्रेरितः असुः प्राणः स्वस्यापि तथापि सर्वस्मा-
त्परोपि ॥ ४०-४२ ॥

भीमद्वीरराजनाचात्येकतमागततन्त्रस्यन्द्रिका ।

ताविति । तौ नरनारायणौ वीक्ष्य उत्थायेर्युपरिष्ठात्सम्बन्धः कथ-
म्भूतौ शुक्लकृष्णौ तत्र नरः शुक्ल भीमारायणः कृष्णवर्णः रौरवं
कृष्णाजिनं वल्कलं च ते अश्वर वयोस्तौ पवित्रे पागयोः ययोस्तौ
त्रिवृत् त्रिगुणं नवतन्तुकामिति वा तदुपधीनं द्वितीयात्मानां
दधानावित्युपरिष्ठात्सम्बन्धः श्रुजुमवकं वैशाखं दण्डम् ॥ ३३ ॥

पञ्चाक्षराणां मात्राम उतापि च जन्तुमार्जनं मशकादिजन्तव-
नोदनवर्त्तं वेदं दममुष्टिं च दधानौ साक्षात्तप एव एकं रूपं
मूर्त्तिरनबोक्मन्ति तथा तपस्तट्टिङ्गं दीप्यमानताडिङ्गोमहशं
वत्पिशङ्गरोचिस्तेन प्रांशु प्रगता व्याप्ता अंशवो ययोस्तौ विषुषधेष्टे
ब्रह्मादिभिरर्चितौ ॥ ३४ ॥

ते इति । रूपापेक्षया तपुंसकनिर्देशः वीक्ष्येति उच्चैर्महताङ्गेन
देहेन ॥ ३५ ॥

स मार्कण्डेयकनयोः सन्दर्शनेन यो आनन्दस्तेन निर्वृताः
सुखिताः शास्ता वा आत्मेन्द्रियाशयाः देहेन्द्रियमनांसि यस्य मनः
न हृष्टानि उत्प्लवकितानि रोमाणि यस्य मनः तावन्तौ नरनारा-
यणौ द्रष्टव्यं न सहे न नाशक ॥ ३६ ॥

उत्थायति । प्रहः तन्नः आश्रितवज्रिव परिभ्रममाण इव

केवलं गद्गदाक्षरं नमो नम इति वाक्यम् ईश्वरौ प्रत्यावगाये
गद्गदाक्षरमिति क्रियाविशेषम् ॥ ३७ ॥

तयोरिति । आधाय निधाय पादयोरधीनज्य पादौ प्रक्षाल्य-
हंशो योरेयानुखेपनेन अन्दनेन धूपमार्दवैः कुसुमैश्च
भूजयत् ॥ ३८ ॥

सुखं यथा तथा आसीनः गरिष्ठौ पूज्यतमौ प्रतीक्षं वक्ष्य-
माणमवर्त्तत् ॥ ३९ ॥

उक्तिमेवाह—किमित्यादिना, यावदध्यायसमाप्ति ।
युवयोर्देशनं न मे तपःफलं तस्यापि सर्वेन्द्रियप्राणाप्रक्षो-
दयित्रा त्वयेन कारितत्वात्ततः केवलं तत्कृपाफलमेवेत्याभि-
प्रेत्याह—किमिति । हे विभो ! तत्र त्वां किम्वर्ण्ये कथं स्तौमि
यतः स्वस्य मम तनुभूतां किं बहुना अजशर्वयोः ब्रह्मरूपयोश्चासुः
प्राणः यतो येन त्वयोदीरितः प्रेरितः संस्पन्दते अस्मिन्नि
स्वस्थापारम्भो भवति तं स्पन्दमानं प्राणमनुसृत्य वागधीनि
स्पन्दन्ति अतश्चास्तेष्वल्लङ्गाभ्यामनेपदस्वानित्यवधारणरूपेण यद्यर्थं
तर्हि सर्वेषां त्वमिह किं न मामुपासते इत्यत्राह—अथापीति ।
प्राणिमात्रस्य प्राणादिप्रवर्तकयितृत्वेऽपि भजतां पुंसां गेव
भावयन्धुर्भावंधुरूपामनरूपोमिप्रायविशेषः तं वध्नानि स्थिरी-
करोतीति तथा त्वायं किञ्चिदानुकूल्ययुक्तानामिव भावयन्धुस्त्व-
मिति भावः ॥ ४० ॥

भौमद्विजयध्वजनीयेकतपदरत्नावली ।

रुरोर्निष्ठमानं रौरवं वल्कलं आम्बरं वा वयोस्तौ ॥ ३३ ॥

जन्तुमार्जनं पिञ्जरचितपुञ्जं चामरविशेषमित्यर्थः । वेदं दमं-
मुष्टिं तपनीं प्रकाशमानां ताडितपल्लवित् तद्वर्ण्येन पिशङ्ग-
रोचिषा कपिलप्रमया तप एकरुपिणौ प्रांशु अत्युच्छिन्नौ दधानौ
जग्मतुर्गतिं शेषः । उपधीतादिकं च दधानौ रुपविशेषम् ॥ ३४ ॥

तौ नरनारायणावृषी वीक्ष्य ननाम नमने हेतुमाह—ते इति ।
ते हरे रूपं वै यस्मात्तस्मात् ॥ ३५ ॥

तयोः सन्दर्शनादुत्पन्नेनाऽनन्देन नियतात्मेन्द्रियाशया यस्य
स तथा ॥ ३६ ॥

गद्गदाक्षरं वचः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पादाभ्यां पादानुद्दिष्य गरिष्ठौ शुक्यां ब्रह्मादीनामपि
गुरु ॥ ३९ ॥

अपरिमितमहिम्नोयुवयोः पुरतो यत्किञ्चिद्वर्णनं किं वर्ण्ये
न किमपि माहात्म्यानामनन्तत्वात्तदेकदेशमपि वर्णयितुं न
शक्तोऽस्मि वागादीन्द्रियाणांस्वस्त्रियतरत्वेन त्वत्प्रसादावस्तत्वादिनि-
शेषः । एतत्कथमित्याशङ्क्य सर्वेन्द्रियलायकः प्राणोपि भग-
वन्नियत एव वेष्टते किमतात्मानोति भावेनाह—यदुदीरित
इति । येन त्वयोदीरितः प्रेरितोऽसुः प्राणः तमनु प्राणमनु तनु-
भूतां मन इन्द्रियाणि मत्प्रेरितानि स्पन्दन्ति वेष्टन्ते किञ्च
अजशर्वयोश्चेन्द्रियाणि येन प्रेरितानि अनेनाजशर्वयोः समस्तेन
त्वत्प्रेरितानि विषयेषु प्रवर्त्तन्ते अग्रे व्यवसिञ्चीकृतौ हेतुरिति
निरुक्तम् अथापि त्वदिन्द्रियप्रवृत्तौ हेतोर्व्यभिचारस्तद्वक्ष्य

भीमद्विजयस्वजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

इति महाशक्तुं परिहरति—स्वस्वेति । स्वस्वेन्द्रियायपि स्वस्वे-
रितानि वक्ष्येवं स्वतन्त्रोऽसि स्वस्वमयापि भजतां पुंसां भाव-
वञ्जोसि भक्तिवञ्जोसि तस्मात्परतन्त्र इव प्रतीयसे भाव-
द्यानामित्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमजीश्वरोस्त्रामिकृतक्रमसम्भवे ।

उपवीतादिकं दधानौ ॥ ३३—३६ ॥

किं वर्ण्यं इति । तथापि भावेन मत्तया बन्धुः स्निग्धोऽसि
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

भीमद्विजयस्वजतीर्यकृतसाराधर्शनी ।

रौरवं कृष्णाजितं वल्कलम् अम्बरं ययोस्तौ त्रिवृत् त्रिगुणं
नवतन्त्रकम् उपवीतं दधानौ कण्ठद्वारदिकं हस्तेषु दधानौ
वेदं वेदशास्त्रं जन्तूनां मार्जनं शुद्धियन्तस्तौ नेदं दधेमुष्टिमिति
केचित् तप एव कपिणौ तपोमूर्त्तौ इत्यर्थः । तपस्तडित्वं दीप्य
मानविद्युत्सङ्काशं यत् विशङ्कं रोचिस्तेन प्रांशुं अयुक्तौ ॥ ३३ ॥
३४ ॥ ३५ ॥

न संहं न शशाक ॥ ३६ ॥

प्रह्लां नम्र ॥ ३७—३८ ॥

येन स्वयमेव उद्धारितः प्रेरितोऽसुः प्राणाः स्वस्वतः प्रवर्तन्ते
तमनु च वागादीनि स्वस्वतः “भोगस्य भोगम्” इत्यादिभूतिभिर्भ-
विनिश्चितमेवेत्यर्थः । न केवलं प्राकृतानां तनुभूतानामपि त्वजशर्षयो-
श्च अतः स्वस्य ममापि यद्यप्येवम् तथापि भजतां जनानां
भावेन प्रेम्णा बन्धुर्धन्धुरिव वक्ष्योऽसि प्राणबुद्धीन्द्रियादिम-
न्त्रमेव स्वभजनं कारयामि पुनस्तद्दशभजनस्य प्रत्युपकारं
अस्मभ्यो ऋणीय भूत्वा तत्प्रमथय्यो भवसीत्युद्धृतं तव
कृपावैभवंमिति भावः ॥ ४० ॥

भीमच्छुक्तदेशकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

नरः शुक्रः भीतारावणः कृष्णः रौरवं कृष्णाजितं ते
अम्बरं ययोस्तौ त्रिवृत् त्रिगुणं नवतन्त्रकं वा उपवीतकं कर्म-
यद्वल्कलदिकं च दधानौ त्रितोऽस्यान्त्रयः ऋजुमथकं दण्डम् ॥ ३३ ॥

जन्तुमार्जनं विपालिकामशकादिजन्तुपतोदकम् तपत्
दीप्यमानं तडित्वं सद्यं यत्पिशङ्गरोचिस्तेन साक्षात्प एव
कापिणौ मूर्तिमन्तौ ॥ ३४ ॥

वल्कमेहता आदरेण ॥ ३५ ॥

तयोः सन्दर्शनानन्देन तिष्ठताः आनन्दिताः आत्मेन्द्रिया-
श्रयाः नेहन्द्रियमनानि यद्वत् स्वः ॥ ३६ ॥

आर्क्षुपन् आर्क्षुपन् इय ॥ ३७—३८ ॥

स्वस्वतन्त्राचेतननियन्तारं भगवन्तं स्तोतुं प्रवृत्तस्तस्मिन्
आत्मनः सागर्ष्याभावे प्रथमं दर्शयति—किमिति । हे विमो !

स्वस्वार्थपक । तव अहं किं वर्ण्ये न किमपि वर्णयितुं शक्नो-
मित्यर्थः । तथा इयाएकस्व बह्व्यादेः सकाशात् जातो विस्फुलि-
क्यादि किमपि न कर्तुं शक्नोति तद्वादिमाधः किञ्च स्वस्य
मम तथाऽप्येषामपि तनुभूतां किञ्चिद्भूता भजयिष्योश्च असुः
यमनु बाहुमनश्चिद्रियाणां स्वस्वतः एवभूतः सर्वेन्द्रिय
मायकः प्राणाः येन स्वयमेवदीरितः स्वस्वतः प्रवर्तन्ते अर्थाप
भगवत्स्वस्वतन्त्रप्राणादिमतां भवद्व्याप्यानामंशभूतानां भजता-
मस्माकं भावयन्धुः भावेन स्वसाधारणेन मत्प्रियस्वभावेनैव
बन्धुर्नह्योपि ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

वे दोनों नर और नारायण कैसे हैं, कि—एक शुक्र
और एक कृष्ण वर्ण हैं, दोनों नवीन कण्ठ सहस्र विशाख
खांचनधारे हैं, चार जिनके भुजा, मृगखंभ और बदक्यों
के वस्त्र धारण किये, कुशाग्रों के पवित्रों (पहिणियों)
को हाथों में धारण किये । त्रिगुण यज्ञोपवीत कमंडलु और
मख वेणु का दण्ड इनको भी दोनों स्वरूप धारण
किये ॥ ३३ ॥

तथा कमळाक्ष की माला, जन्तु मार्जन और हथं की
मुष्टि इनको भी धारण किये दोनों साक्षात् तप की मूर्ति
दीप्यमान त्रितोऽसदृश जो कान्ति निम्ने रूपखलित और
बड़े उग्रते, तथा बड़े २ देवताओं में भृष्ट जो प्रह्लाद
निम्ने पूजित ऐसे उन दोनों को मार्केण्डेय ने देखे ॥ ३४ ॥

आश ऋषी नर नारायण दोनों उन भगवत्स्वरूपों को
देखकर बड़े आदर पूर्वक उठकर मार्केण्डेय महर्षि साष्टांग
दण्डवत् करने हुए ॥ ३५ ॥

भगवान् के दर्शन से उन मार्केण्डेय ऋषि का आत्मा,
इन्द्रिय, और अन्तःकरण तीनों आनन्द में निगम्य होगये,
उस समय महर्षि को आनन्द से रोमाञ्च हो आये तथा
नेत्र आनन्दभ्रंशों से पूरित होगये कि—जिससे यथावत्
भगवान् के दर्शन करने को भी मूर्ति समर्थ न हुए ॥ ३६ ॥

फिर साष्टांग दण्डवत् से उठकर हाथ जोड़ नम्र
होकर उत्सुकता के मोर जानों कि भगवान् को आर्क्षित
ही कर लेवेग इस प्रकार प्रेम से गद्गदाक्षर होकर दोनों
जगत के नियन्ताओं से आर्षि नमो नमः ऐसे बोधते
हुए ॥ ३७ ॥

ऋषि दोनों को आसन देकर दोनों के चरणार्चिर्दो
का प्रक्षालनकर अर्घ्य चन्दन धूप दीप मालाओं से पूजन
करने हुए ॥ ३८ ॥

सुख पूर्वक आसनों पर विराजमान अपने ऊपर अति
प्रमत्त दोनों आर्षि मुनियों के चरण कमलों को फिर नम-
स्कार करके परमपूज्य अपने दोनों प्रभुओं से मुनि इस
प्रकार बोलते हुए ॥ ३९ ॥

मूर्ती इमे भगवतो भगवंस्त्रिलोक्याः क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै ।
 नाना बिभर्ष्यवितुमन्यतनूर्यथेदं सृष्ट्वा पुनर्ग्रसति सर्गमिवोर्गनाभिः ॥ ४१ ॥
 तस्यावितुः स्थिरचरेशितुरङ्घ्रिमूलं यत्स्थं न कर्मगुणकालरजः स्पृशन्ति ।
 यद्वै स्तुवन्ति निनमन्ति यजन्त्यभीक्ष्णं ध्यायन्ति वेदहृदया मुनयस्तदाध्वै ॥ ४२ ॥
 नान्यं तवाङ्घ्र्युपानपादपवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितो भिय ईश विद्मः ।
 ब्रह्मा बिभेत्यलमतो द्विपरार्धधिष्ण्यः कालस्य ते किमुत तत्कृतभौतिकानाम् ॥ ४३ ॥
 तद्वै भजाम्यृतधियस्तत्र पादमूलं हित्वेदमात्मच्छदि चाऽऽत्मगुरोः परस्य ।
 देहाद्यपार्थमसदन्त्यमभिज्ञमात्रं विन्देत् ते तर्हि सर्वमनीषितार्थम् ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

मार्कण्डेय उवाच ।

मार्कण्डेय महर्षि बोले, कि—हे विभो ! मैं आपकी कृपा स्तुति करूँ ? क्योंकि—जिन कारणों से स्तुति होती है कारण तो सब आपके आधीन हैं, जिन आपकी प्रेरणा से मुख्य प्राण प्रवृत्त होता है, कि—जिस प्राण के पीछे देहाधारियों की बाण्णी मन और इन्द्रिये अपने २ कार्य में प्रवृत्त होती हैं। अथ प्राणियों की तो यात ही क्या कहें परब्रह्मा महादेव तथा मेरी भी बाण्णी मन और इन्द्रिये जिनके चखाने से चखती हैं तथा आप ऐसे कृपालु हैं, कि—हम लोगों के मजन से प्रसन्न हो जाते हैं ॥ ४० ॥

भीषरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, कथमायां प्राणादिप्रवर्तकौ धर्मपुत्रत्वादानधोरिति श्लोकाऽऽह—मूर्ती इति । हे भगवन् ! भगवत्स्त्व इमे मूर्ती त्रिलोक्याः क्षेमाय तापविरमाय च दुःखनिवृत्त्यै मृत्युजित्यै मोक्षाय ननु एवं कस्यापि पुत्र इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः यथेदं बिभर्ष्यवितुमन्यतनूर्यथेदं सृष्ट्वा पुनर्ग्रसति नाना अनेक-प्रकारा बिभर्ष्य तद्वत् न केवलं पावनमात्रं तव कर्म किन्तु सृष्टिबाधपीत्याह—सृष्टिः । तत्राप्यस्यनिरपेक्षत्वे दृष्टान्तः ऊर्ध्वनाभिरिषोत ॥ ४१ ॥

यस्मादेवमभूत्स्वं तस्मात्तवाङ्घ्रिमूलं भजामीत्याह तस्वेति तस्यावितुः पादकल्प स्यात्परजङ्गमानामीश्वरस्याङ्घ्रिमूलं भजा-र्माति तृतीयश्लोकस्यैवानुपपन्नः कथम्भूतमङ्घ्रिमूलम् यत्स्थं यत्रस्थितम् कर्मगुणकालानां रजोमलम् अग्रे च पूर्वोक्ता-स्तापादयो न स्पृशन्ति रज इति वा पाठः यतो वेदो हृदये वेदां ते वेदनात्पर्यविशो मुनयो यदेव स्तुवन्ति नितरां नमन्ति तदाप्येव तत्प्राप्तये एव स्तवनादि कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥

यतोऽस्यः पुरुषार्थो नास्तीत्याह—नान्यमिति । अङ्घ्र्युपानपा-दङ्घ्रिमन्त्राप्रान्तेरस्यं क्षेमं न विद्मः परितः सर्वेष्वपि लोकेषु भीर्ष्य तस्य जनस्य तदेवाऽऽह द्विपरार्धं धिष्यथं स्यात्

यस्य सः ब्रह्माऽपि ते कावस्य त्वङ्घ्रिविजृम्भकराकावावर्षं विमति मनः किमुत वक्तव्यं तेन ब्रह्मणा कृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति ॥ ४३ ॥

यस्मादेवं तत्तस्मात्तव पादमूलं भजामि कथम्भूतस्य ऋतधियः सत्यज्ञानस्वरूपस्य यद्वा सत्या धीर्यस्य वस्मिन्वा तस्याऽऽत्मगुरोर्जीवनिष्पत्तुरतः कारणात्परस्य किं कृत्वा भात्मच्छदि स्वात्मावरकमपार्थं च निष्फलमसक्तं तुच्छ-मन्यञ्च नश्वरमिदं देहादिहिंसा देहादिभजनं त्यक्त्वा असक्तं कथं प्रतीयेत तत्राऽऽह अमिहमात्रम् नह्यत्यन्तमसक्तिकत्वा-त्ममात्रम् न ततः पृथगस्तीक्ष्णः नन्वपयर्गाय भवतु मङ्ग-जनं फलात्तरार्थं त्वन्वमजनं कार्यमेव तत्राऽऽह तर्हि न हि यद्वा मज्जति पुरुषस्तर्हि ते त्वत् एव सर्वं मनीषितमर्थं विश्वे-तेति ॥ ४४ ॥

भीसुवर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीषम् ।

परितोभिधः सर्वमुखभयस्य जनस्य द्विपरार्धकावस्यापि लोकाः कावस्य कावरूपस्य ते त्वत् ॥ ४३ ॥

ऋतधियः सत्यमङ्घ्र्यस्य परस्यात्मगुरोस्तव पादमूलं भात्माभिमतं मूलं भजामि सर्वाभीष्टपुरुषार्थरूपं यथावत् मुमुक्षु जनो देहादिकमवाक्यं विन्देत् ॥ ४४ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

ननु प्राणादीनामुद्दीपायनेश्वरः नाहमित्यत्र भगवद्वतार-भूतावेव युवामित्यभिप्रयोज्यवतारप्रयोजनमाह—मूर्ती इति । हे भगवन् ! भगवतः बाङ्गययपूर्णस्यैव इमं मूर्तीं भवतारो किमर्थं त्रिलोक्याः क्षेमाय सुखाय तापविरमाय ज्ञानोपदेष्टोनाध्या-त्मिकादितापविघाताय मृत्युजित्यै मृत्युजयाय मोक्षावेति यावत् अत्र दृष्टान्तरालाभात्तद्वतारानेव दृष्टान्तपति । नाना-बिभर्ष्य इतिवत्या नानाविधामन्यतनूः रामकृष्णादितनूः इदं जगद-वितुं रक्षितुं बिभर्ष्य तद्वत् न केवलं जगद्रक्षैव स्वध्यापारः किन्तु सृष्टिसंहारावपीत्याह सर्वं इदं जगत्सृष्ट्वा पुनर्ग्रसति ननु किं

भीमस्त्रीराराधनायाऽयंकृतमागवतसम्प्रदायश्रद्धिका ।

एवमेकस्यैव सृष्टृत्वं पुनरकृतं दृश्य इत्यतो दृष्टान्तमाह—इदोर्था-
नामिरिति ऊर्ध्वनामिस्थित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यतः सर्वजगत्कारणभूतोऽनस्तत्त्वमेव "कारणं तुल्यैः" इत्यादि
वेदाद्येतात्पर्येणा ध्यायन्तीत्याह—तस्येति । तस्य सृष्टिमंदार-
कर्तारवितुः स्थावतरै रक्षितुः चराचराणामस्तः प्रविश्य चार-
येन निबन्धुश्च तव वत्पादमूर्धं तद्वै भजामीत्युपनिष्ठात् सर्वश्वः
कथमभूतं वस्माद्यदुपासनादित्यर्थः न कर्मगुणकावरजः
स्पृशन्ति कर्मगुणकाङ्क्षां रजोमयं यदुपासकान् न स्पृशन्ति
रज इति पाठे तथा कर्मादयो यदुपासकं न स्पृशन्ति
यदुपासका कर्मादौ न स्पृशन्तीति वा तत्र कर्मपुण्यपापात्मकं-
तस्य कर्मणो रजः रजोवत् कृताचारकत्वात्सुखदुःखे गुणरजः
शब्देन रजमादि गुणकार्थं कामक्रोधादिकं विवक्षितं काल-
शब्देन तत्प्रयुक्तधीतातपवर्षादयो विवक्षिताः रज इति पाठे रजो-
रोगाः किञ्च वेददृष्टयाः वेदा दृष्टये येषां ते वेदतात्पर्यविर मुनयः
इत्यर्थः । वज्रस्फाराद्ययन्ति तदाप्येतत्पादमूर्धप्रपद्ये ॥ ४२ ॥

किं तदाप्येवम् : तस्या एव निरतिशयपुरुषार्थरूपतामाह,
नाश्वमिति । अभिय इति छन्दः हे अपवर्गमूर्ते । निरतिशयपुरुषार्थ-
रूप ! हे ईश ! परितो न भीमेयं यस्मात्सर्वदङ्गम्युपनयास्वदङ्गि-
प्राप्तेरस्यं क्षेमं भयो न विद्याः भिय इति छन्दः परितोभिय इति
स्मरन्ते एवं जनस्य विशेषणं ननु, अतुमुंखलोकप्राप्तिरपि क्षेम
एवेत्यन आह-आश्रयेति । अयं नितरां काखस्य काखरूपस्य ते
स्वतः विभेति कुतः यतः सोपि द्विपराङ्मिष्ययः द्विपराङ्म-
कालावस्थायिषोःकः अतो विभेतीति सम्यग्धः । यतो ब्रह्मण
एवं अयं किमुत तत्कृतानां तत्सृष्टानां भौतिकानां भूतपरिणा-
त्मकहेहमाजाम् ॥ ४३ ॥

तत्त्वद्विधुपनय एव क्षेमः तत्त्वपादमूखमेव तत्प्राप्तये
मज्झिमासुत्तरे इति । अर्थाध्यायः सत्यसङ्कल्पस्य परमात्मनो
गुरोश्च परस्य सर्वस्मात्परस्य च तत्प्राप्तमहितं तदेतत्पादमूखं
मज्झिमासुत्तराध्यायस्यनेन "तत्प्राप्तमहितं समुत्थानं मृत्युसंसारमाग्रात्"
इत्युक्तविधिसत्यसङ्कल्पस्य विषयित्वम् आत्मगुरोरित्यनेनात्मनः
प्रविध्य नियमनेन साधुकर्मकारिण्यत्वे ज्ञानोपदेशेन उपकृत्यं च
प्राप्तयेनोपयुक्तन्योक्तम् "हितैवेतदात्महितमात्मगुरोः परस्य देहाद्य
पार्श्वसदृश्यमभिज्ञमात्रम्" इति पाठे अत्यन्तमन्यदुष्टमपार्थ
निष्फलं च देहादि हित्वा अपास्यात्महितं पादमूखं मज्झि-
मासुत्तराध्यायस्यः । हितैवेतदात्महितमात्मगुरोरिति पाठे तु आत्म-
हितमात्मज्ञानावरकं देहादि हित्वा मज्झिमासुत्तराध्यायस्यः । देहा-
द्यपार्श्वसदृश्यमभिज्ञमात्रमिति च कश्चिपाठः । तदा अपार्थ-
मसादिति च न भवत्यभिज्ञमात्रम् यस्मात्ते देहादि हितैवेत्यर्थः
ज्ञानसङ्कल्पावो ह्यः यद्येवं तेषां यो भर्जोदिति शेषः । तर्हि स एव
सर्वं मनीषितार्थमभिमतं सर्वं पुरुषार्थं निश्चेत क्षमेत आद्यपाठे तु
वक्ष्येति शेषः । यच्च ते अभिज्ञमात्रं स्वत्पादमूखविषयक-
ज्ञानमात्रमस्ति तर्हि स एव सर्वमनीषितार्थं निश्चेत "विश्वदग्नि
ने सर्वमनीषितार्थम्" इति च पाठो दृश्यते तदभिज्ञमात्रमित्यस्य
वैश्यामित्यादिः ते विश्वदग्नि क्षमस्त इति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

धीमहि जय जनीर्यै कृतपदस्मावली ।

भाववद्भूतं दर्शयति—मूर्त्ति इति । हे भगवन् ! मकरसङ्कर
भगवन् इमे मूर्त्तिं नरनारायणसंज्ञे त्रिङ्कोक्याः क्षेमाय रक्षायै
काङ्क्षन्तमन्तापनाशाय मृत्युजितये संसारारण्यशत्रुजयाय भवतः
किञ्च, एवं गाना अनुपमाभ्यन्तनूनाविधा अनुपमा असदृशी-
रस्या भगवोरित्यास्तनूमुर्त्तिर्विभर्षि त्रिङ्कोकीक्षेमार्दिकायायेति
शेषः । किञ्च, ऊर्णानामारिष इव सर्वे यथापूर्वं सृष्ट्वा पुनर्यथा
पूर्वं प्रसप्ति अनेन भाषाविवृतवद्भूतप्रदह्यं न चित्रं स्थायि इति
शङ्का परिहृता स्वल्पप्रच्छन्नपरिस्वरस्य तन्निप्रमार्थं ताव-
द्रूपप्रदह्योपपत्तेः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुतेः । यद्वा,
अतनूरप्राकृतशरीरस्त यथा सर्वमिव सृष्ट्वा पुनर्प्रेषसि तथानु-
पमानं नाताविधानं शरीराणि विभर्षि प्रसप्ति अन्तर्गतानि
करोषि । त्रिङ्कोकीक्षेमोदये भरणं क्षेमाद्यन्तरमेकीकरण-
मिति विशेषः भगवन् इमे मूर्त्तिं च तर्थात् ॥ ४१ ॥

एतमर्थं प्रमाणापात-तस्येति । यत्स्य यस्मिन्पादमूले स्थितं
 पुरुषं कर्मगुणकाखरजः दुष्कर्मगुणाः सखाद्यः कालो
 जन्मादिदंतुः रजः प्राप्तं नम शुक्रद्योषिणाखरम एकवर्णाव-
 शिष्यस्यैकवर्णं न स्पृशन्ति नोत्पन्ति न दुःस्त्रमापादयन्ति
 वेदस्य हृदयम् येषां ते वेदहृदयाः वेदतात्पर्यज्ञा मृतयो
 प्रमादवः क्षिरक्षरेशितुरवितुः पादकस्य तव अङ्घ्रिमुखं
 स्तुवन्ति “पादोऽस्य विश्वाभुतानि त्रिपादव्यामृतं दिवि” इति नितरां
 नमन्ति नमो विष्णवे महते करोमीति यजन्ति “ऽयम्वक्त्रम्
 यजामहे सुगन्धि—पुष्टिवधेनम्” इति ज्ञायम्यात्मानमेव लोक-
 मुवाकत इति यद्यस्मात्तस्मात्सर्वङ्गैर्धमेनायां तदेवमानं वा
 इत्यर्थः । तस्य यदङ्घ्रिमुखं यत्स्य कर्मादयो न स्पृशन्ति तत्तत्र
 पादमुखं मज्जामीत्येकवाक्यं वा ॥ ४२ ॥

किमर्थमनद्वयं स्तुभन्ति निपुंस्त्रसुखानामर्थं अर्थं किं न
क्यादिति तत्राह-नेति । हे ईश! अपवर्गं मूर्खं! पुरुषार्थं स्वरूपं! कस्त्वं
परितोऽभयः सर्वस्माद्भयः जनस्य तणाकुघ्नयुपतथावङ्गप्रशरण-
प्रोत्तरस्थितं क्षेमं न निश्चयः परितो भिय इति वा पाठः जन-
स्येति विशेषणं सर्वस्माद्धीर्भयम् यस्य स तथा तस्य । तनु,
तदस्थः क्षेमकर्ता ब्रह्मास्ति "प्रज्ञापते न तदवेतावस्थ" इति-
श्रुतेः । अत्राह ब्रह्मंति यतः परितोभयः भूतो द्विपराजं समस्तानि
विष्टाचं यस्य स तथा स ब्रह्मा काव्यस्य ते तत्र सकाशाद्धि-
मेति "यस्मां निश्चयः भदनादृक्तम्पमानम्, यो अस्वभावाद्दुर्लभं
समर्थं निजक्रमागच्छेद्योक्तम्" इति श्रुतेः । भूतप्राणस्य चिच्चित्रा-
हृष्टत्वात्कल्पविधिर्भोग्योपपत्तं ब्रह्मास्तु लोकविदुश्चक्षुषेण
तथाभावः किं नक्यादिति मग्नाशङ्कां केमुपस्थायेन परि-
हरति, किमेतेति । अत इत्युत्तरत्रापि सम्बन्धयते ब्रह्माप्यहं
यिमेति यतोऽनन्तरकृतमौक्तिकानां तेन ब्रह्मणा कृतानि मौक्ति-
कानि शरीराणि तेषां ते तथा तेषां प्राणिनां सब्रह्मणीति
किमेतत्सम्बन्धः ॥ ४३ ॥

येनायामिणं मावमाह—नष्टे इति । अन्तर्धियः एकमकार-
बुद्धेरिण्यबुद्धेरिण्यः सात्तमगुणः जीवमगुणः परस्व परमा-
त्मनस्तत्र पादमूखमेतदेहाद्यमिमानं हित्वा यदि मज्जामि नहि
ते तत्र मसाहात्सर्वे मतीपितार्थ विषेय इत्यन्वयः । कीदृशम

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मच्छिद्रम् आत्मनाशहेतुम् अत एवापार्थं पुनरायलक्षण-
प्रयोजनशून्यम् असद्व्यवहारम् अनामिहमात्रं केवलज्ञाननिमित्तं
केवलविद्वत्कृतं वा अनेन वेदेऽहंभावो भवेदुक्तदभावो मुक्ति-
हेतुरिति कथितं भवति ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसद्व्यवहारः ।

तत्रै इति तैः अभिज्ञमात्रमित्यस्य टीकायामात्ममात्रमिति आत्म-
न्याधिष्ठाने भ्रमादेव प्रतीतिर्भवति तदित्यर्थः ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतसिद्धतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मात् स्वभजनं कारयितुं भजनपरिपाके च तद्वक्त-
व्यमवशो भवितुं च तथावतारः न केवलमेतदेव निमित्तं जगत्पात्र-
नार्यमपीत्याह—मूर्त्तिं इमे इति । मृत्युजित्यै मोक्षाय च यथा नाना
अन्यतन्मूर्त्तेश्चकुर्माद्या विमर्षि तथेयमपि तन् विमर्षि किञ्च सृष्ट्वा
वस्य पावनार्थं तन् विमर्षि तत्सर्वं पुनर्भवेत्ति च ऊर्णानामि-
रिवेत्युक्तं तव जीवामेवमवमपीति भावः ॥ ४१ ॥

तस्य तवाङ्घ्रिमुखं भजामीति तृतीयश्लोकस्यैवानुप-
सृष्टं यदङ्घ्रिमुखं भक्तजनं कर्मगुणकायाः रजःपुराणार-
त्वादिमन्त्रं भाषित्वं च न स्पृशन्तीति अद्भुतं तव भक्तिवैभव-
मिति कर्मेति दुष्कृतं सुकृतं प्राचीनमर्वाचीनं वा कृतमपि न
स्पृशन्तीति पुष्करपद्माशे जलमिवेति भावः । बहुवचनार्थं यद्वक्ता
अमीदृशं स्तुवन्ति मुनयो मौनशीला वेदद्वया वेदार्थतारपर्यव-
हः तस्मात्सर्वं ध्यायन्ति ॥ ४२ ॥

अङ्घ्रिमुखनयात् चरणप्राप्तेरस्यत्वेन कुशले परितो भियः
संसारविह्वलतो जनस्य न विद्याः यतो ब्रह्मादिते काव्यस्य
काव्यस्वरूपत्वात् इतः अस्मात् किमुत वक्तव्यं तत् कृतानां
ब्रह्मकृतानां भौतिकानां प्राणिनां भवमिति ॥ ४३ ॥

श्रुतविधेः सत्यज्ञानस्य आत्मच्छादि हिंसा आत्मच्छादकं
देहादि देहगोहादिममत्वं त्यक्त्वा अपार्थं निष्कलम असत् सुखं
अस्यं नश्वरम् एवमप्यपि नो भजति स ते त्वामभिज्ञमात्रं भक्त-
सेवामिहमेव प्राप्नोति । ननु, तर्हि निष्काम एव मां भजतु सकाम-
स्त्वन्मत्वं तत्राह—तर्हि । यदि त्वां विन्देत तर्हि सर्वममीपितार्थं
स्वाङ्गितार्थं विन्देतैव ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छङ्करदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, प्राणप्रवर्त्तको भगवानावाप्तु तापसा विव्रत आह—मूर्त्तिं
इति । हे भगवन् ! नारायण ! इमे नरनारायणाव्ये मूर्त्तिं भगवन्
एवाविर्हिते प्राविर्भावप्रयोजनमाह, त्रिबोक्ताः क्षेमाय रक्षायै
तापविरमाय त्रिबिधतापनिवृत्त्यै मृत्युजित्यै संसारनिवृत्त्यै च
तव दृष्टान्तमाह, यथेहं विश्वमवितुमशक्तः मत्स्वकूर्मादिकृपाः
काना विमर्षि तद्वत् विश्वनिर्गमनप्रवेशस्थानत्वप्रतिपादनेन भग-

वतां दशयति, सर्वं विश्वं सृष्ट्वा पुनर्भवेत्तीति जगत्कारणत्वेपि
निर्विकारित्वं दृष्टान्तेन द्योतयति ऊर्णानामिति ॥ ४१ ॥

एवमभूतस्य तवाङ्घ्रि भजामीत्याह—तस्येति । तस्य अङ्घ्रिमुखं
भजामीति तृतीयश्लोकादानीतेनाध्याहृतेन वा कियत्पादनाभ्यप-
तदाभ्ये अङ्घ्रिमुखप्राप्तये ॥ ४२ ॥

अङ्घ्रिप्राप्तेरस्यत्वेन नेत्याह—नाभ्यमिति । चरितो भीरुस्य तस्य
जनस्य यथा, परितः सर्वत्र नास्ति भीरुस्मात्तस्य तव अङ्घ्रिमुप-
नयात् भीमपादपद्मप्राप्तेः अभ्यस्त्येन न विद्याः भगवच्चरणप्राप्ति-
रेवोपादेयपदार्थ इति द्रष्टवितुं सर्वं ब्रह्मादिस्तम्भपदं काव्य-
प्रस्तुतादनुपादेयमित्याह, ब्रह्मेति । द्विपराङ्मोक्षादस्याविधिपदं
स्थानं यस्य सांपि ते तव शक्तिरूपस्य काव्यस्य वेगादिति-
शेषः । अत्र नितरां विभेति तत्कृतभौतिकानां तेन कृतानां भौति-
कानां प्राणिनां भवमिति का कथा ॥ ४३ ॥

तत्तदर्थं पादमूलप्राप्तये श्रुता भीरुस्मात्तस्य तव भीम-
कस्य वेदमात्रायेभूतस्य आत्मनां ब्रह्मादिसर्वजीवानां गुरोः
परस्य पूज्यस्य तव पादमूलं भजामि नश्वरवासकस्य नो भजने-
कोऽधिकार इत्यत आह, हिंसेति । इहं दृष्टमानमौहिकम् अस्य-
पारलौकिकम् असद्व्यवहारम् अत एवापार्थं निष्कलम् आत्मच्छादि
आत्मच्छादकं हिंसा उपेक्षाविरुद्धेत्यर्थः । भगवत्प्राप्तिकामो भग-
वन्तं भजोदिति फलिनोयः यदि क्षेत्रज्ञरूपमात्रप्राप्तिकामः अर्थ-
प्राप्तिकामो वा तर्हि ते स्वत् एव अभिज्ञमात्रं क्षेत्रज्ञरूप-
मात्रं मनीषितार्थं वा विन्देतैव तदातापि स्वमेव नाभ्यः क्षेत्र-
ज्ञस्य त्वदंशत्वात् अर्थस्य सर्वस्य त्वद्विच्छक्तिमयत्वाच्चेति
भावः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

हे भगवन् ! आप इन दोनों मूर्तियों को इस त्रिबोकी
के मंगल के लिये, और दुःख दूर करनेके लिये, तथा मोक्ष
के लिये, प्रार्थन करते हैं। तथा इस जगत् की रक्षार्थ और
भी नानाप्रकार की मूर्तियों को प्रार्थन करते हैं। और इस
जगत् को रचकर ऊर्णनाभि (मकरी) की तरह फिर सबको
प्रसूते हैं ॥ ४१ ॥

जगत् के पालन करनेवाले स्थिर चरों के नियन्ता ऐसे
आप के चरणकमल को मैं भजता हूँ । जिस चरणकमल के
समीप स्थित रहनेवाले पुण्य को कर्म गुण काव्य और रजो-
गुण ये सब स्पृश नहीं कर सकते हैं । और वेद के अभिप्राय
ज्ञाननेवाले मुनि लोग जिन आप के चरणकमलों की प्राप्ति के
अर्थे उनही चरणकमलों की स्तुति करते हैं, नमस्कार करते हैं,
पूजन करते हैं, और निरन्तर ध्यान करते हैं ॥ ४२ ॥

हे ईश ! भवगं मूर्ति जो आप ही तिन आप के चरणार-
विह की प्राप्ति को छोड़कर सर्वत्र भवमीत इस जन को
और भी कोई क्षेम है इस बात को मैं नहीं जानता हूँ । द्विप-
राजं पर्यंत स्थित रहनेवाले ब्रह्माजी भी जिन आप के शृङ्खली
विलासरूप काव्य से अलग नहीं रहते हैं । और जो विश्वार
ब्रह्मा की सृष्टि के प्राणी हैं उनको भव होवे इसमें क्या
माध्यम है ॥ ४३ ॥

सत्त्वं रजस्तम इतीश ! तवात्मबन्धो ! मायामयाः स्थितिछयोदयहेतवोऽस्य ।
 लीलाधृता यदपि सत्त्वमयी प्रशान्त्यै नान्ये नृणां व्यसनमोहभियश्च याभ्याम् ॥ ४५ ॥
 तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां शुक्लां तनुं स्वदयितां कुशला भजन्ति ।
 यत्सात्त्वताः पुरुषरूपमुशन्ति सत्त्वं लोको यतोऽभयमुतात्मसुखं न चान्यत् ॥ ४६ ॥
 तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने विश्वाय विश्वगुरवे ^(१)परदैवताय ।
 नारायणाय ऋषये च नरोत्तमाय हंसाय संपतगिरे निगमेश्वराय ॥ ४७ ॥
 यं वै न वेद वितथाक्षपथैर्ध्रमद्वीः सन्तं सखेष्वासुषु हृद्यपि दृक्पथेषु ।
^(२)तन्माययाऽऽवृतमतिः स उ एव ^(३)साक्षादाद्यस्तवाऽखिलगुरो ^(४)पसाद्य वेदम् ॥ ४८ ॥
 यद्दर्शनं निगम आत्मरहः प्रकाशं मुह्यन्ति यत्र कवयोऽजपरा यतन्तः ।
 तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं ^(५)बन्धे महापुरुषमात्मनि गूढबाधम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे नारायणस्तवो नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

आत्मा के आवरण करनेवाले तुच्छ नाशवान् इस देहादि में आसक्ति छोड़कर, सत्य संकल्प आत्मा के महान् को दूर करनेवाले, ज्ञान स्वरूप परात्पर ऐसे आप के चरणकमल को में मजता है ॥ यदि पुरुष आप का भजन करता है तब वह आपही से संपूर्ण वांछितार्थ को प्राप्त हो जाता है ॥ ४४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिका ।

ननु, प्रकृतद्रावणि ममेव मूर्त्तिं यतो मामेव किमत्यन्त-
 माग्निश्च तत्राऽऽह—सत्त्वमिति । यदपि यद्यपि तथैव भाषया
 कृता यता लीलास्त्वयैव धृतास्तथापि वा सत्त्वमयी सैव
 प्रशान्त्यै मोक्षाय न केवलमस्य प्रशान्त्यभावमात्रमस्यभजने
 किम्वानिदं न भवेदित्याह—उपसमेति ॥ ४५ ॥

तदेव सदाचारेण प्रवर्तते—तस्मादिति । हे भगवन् ! तव
 शुक्लां तनुं भीनारायणारूपाम् अथ तावकानां च शुक्लां तनुं
 पराव्याम् यद्यस्मात्सात्त्वताः सत्त्वमेव पुरुषरूपेश्वरस्य रूप-
 मुशन्ति मन्वन्ते न त्वस्यद्रजस्तमश्चन्ति मत्र हेतुः यतः सत्त्वा-
 न्नाको वैकुण्ठाख्यः लोकस्य सत्त्वमयश्च भोगे सत्त्वधारम-
 नुक्तं च ॥ ४६ ॥

अतस्ते प्रशमति—तस्मै नम इति । हंसाय शुद्धाय संबतगिरे
 नचतवाले अथ च निगमेश्वराय वेदमार्गप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥

वेदार्थसम्प्रदायप्रवर्तने हेतुत्वं यदस्तीति—मिति । वितथाक्ष-
 पथैः कपटेन्द्रियमार्गैर्ध्रमद्वीर्विक्षिप्तवृद्धः पुमाश्च केन्द्रियादिषु

नियन्तृत्वेन सन्तमपि च त्वां न वेद दृक्पथेषु विषयेषु
 बुद्धिबिम्बे हेतुः तन्मायया तस्य तथैव भाषया आहृता
 आत्मनिष्ठा मतिर्बन्ध स उ सोऽपि भाष एव पूर्वमविज्ञाने-
 वाखिलगुरोस्तव त्वत्प्रवर्तित वेदमुपसाद्य प्राप्त्वं तं त्वां साक्षा-
 द्देह ॥ ४८ ॥

वेदेनैव त्वज्ज्ञानमित्युपपाद्यप्रशमति—यस्य तव दर्शनं
 निगमे भवति कथम्भूतम् ? आत्मनस्तव रहः रहस्यं तस्य प्रकाश-
 कम मयथा बुद्धेयतामाह—अजपरा प्रहामुखाः कवयोऽपि
 साङ्ख्ययोगादिभिर्यत्तमाना यत्र त्वयि मुह्यन्ति कुतः ? इत्यत आह,
 सर्वेषां साङ्ख्यादिवादिनां च वादास्तेषां विषया मेहाद्यस्तेषां
 प्रतिरूपं तत्तदनुसारिणीं च भावो यस्य तम् । कुतः ? आत्मना
 देहादिसङ्कलनेन निगूढो बोधो यस्य तम् एवम्भूतं महापुरुषं
 त्वां च ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीषरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीचम ।

मायामयाः प्रकृतिसम्बन्धित्वस्तत्र इत्यव्याहारः शुक्लां-
 तमुमित्यन्तरोक्तेः लीलाधृता लीलाया धृता मये रजस्तमसी न
 प्रशान्त्यै वाङ्मयां व्यसनादिः स्वात् ॥ ४५ ॥

यत्सत्त्वं ते रूपं सात्त्वता उद्यति तत्तुंकाव आत्मज्ञानाय
 ज्ञानप्रदमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

(१) परदैवतायै (२) तन्मायया (३) साक्षादयः (४) उपपद्य (५) बन्धामहे इति विज० पा० ।

भीमशृङ्गसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आत्मसुखम् आत्मानुभवमेव आत्मत्वं नाप्यत्र अन्यत्वं सुखं
नार्थमभिमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

न वे इति वितथाक्षपणैः समर्थाः मोक्षैरिन्द्रियैः विषयेषु
ज्ञानमनाः जन्तुः सर्वपदार्थेषु सत्त्वमपि न वेद तं त्वामन्वो विद्वद्भ्य-
गाधिकारी तवाङ्घ्रिमुपसाद्य त्वां वेद अङ्घ्रिमित्यध्याहारिण्य
वाजना । यद्वा, अखिलगुरोरिति द्वितीयार्थे पठ्यते ॥ ४८ ॥

वदशंनमिति यस्य दर्शनोपायभूता वेदः आत्मारहः प्रकाश-
मिति निगमविशेषणम् अजो ब्रह्मा येषां परस्तेऽजपराः निगूढबोधिं
अपरिच्छेद्यज्ञानवैभवम् ॥ ४९ ॥

इति भीमज्ञानवचनव्याख्याने द्वादशस्कन्धे

भीमशृङ्गसूरिकृतशुकपक्षीये

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, ब्रह्मरुद्रावपि ममैव मूर्त्तिं भवन्तौ हि त्वा मामेव कि-
मिति भजसं इत्यत आह—सर्वमिति । हे ईश ! हे आत्मबन्धो !
जीवन्मल ! यदपि यद्यपि अस्व जगतः स्थित्यादिवहेतवः तव
निष्कारुद्रब्रह्मनमव इति विशेष्यमध्याहर्त्तव्यं शुक्लां तनुम् इत्यग्रे
दर्शनात्तावत् सर्वं रजस्तम इति या तव माया तयैव कृताः
जीकाधृताः जीकायैव धृता जीकापदेन त्रिष्यवाद्याख्यतनुसम्बन्धस्य
कर्ममूलकतयावृत्तिः तथापि तत्र सर्वमयी या तनुः सैव
नृणांमुपास्वमाना शास्त्रे मोक्षोपयुक्तशान्तये भवति नाप्येवमन्ये
ब्रह्मरुद्राख्ये तन्वी न प्रशान्तये भवतः प्रत्युत ताडयाम् उपास्यव्य-
सनमोहमिश्रो भवेयुः वसन्तं दुःखं भीमये यद्यप्यत्र स्थितिहेतु-
भूताया विषयवाक्यतनोरपि मायाकृतत्वेत्त्याऽप्राकृतसर्वगण-
परिणामरूपत्वमवगम्यते तच्च “सत्त्वाद्यो न सन्तीशे यत्र च
प्राकृतागुण्याः” इति भीमगवद्विग्रहे प्रतिपिञ्जं तथाप्यत्र सर्व-
मिति वा माया रजस्तमश्चेति च या माया ताड्यां मायाड्यां
कृता इति योज्यम् तत्र सर्वशब्देन अमत्तामामकं सर्वं गुण-
सत्त्वादिष्वक्षणाभित्युक्तं शुखसर्वमयं त्रिगुणात्मकप्रकृतिद्रव्य-
विषयं विवक्षितम् इत्थं योजनार्थमेव सर्वं रजस्तम इति
व्यस्तनिर्देशः कृतः प्रबन्धापेक्षमपि “सर्वं रजस्तम
इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहाऽयं भूतः”
इत्यत्रायमेवायः रजस्तमः शब्दाड्यां सर्वमिष्टौ तौ विवक्षितौ ॥ ४५ ॥

यतः सर्वमयमेव प्रशान्त्ये न त्वस्य तस्मात्त्रिपुण्यबुद्धयस्ता-
मेव उपासते तस्मादिति । अथ ननु, हे भगवन्तावकां तन्मू-
कानां खद्विता खस्य तव च दयितां शुक्लां शुख-
सर्वमयी तनुं कुशला भजन्ति काऽसौ शुक्ला तव तनुरित्यत्राह,
वत्सावताः पुरुषरूपमुशन्ति सर्वं लोका इति सावताः पञ्च-
रात्रसिद्धास्तत्त्वमिहो जीका जना नरनारायणाख्यं यत्पुरुषरूपं
पुरुषाकृत्यार्वाक्यतं रूपं पुरुषस्य तव रूपं वा सर्वं विशुद्धं
सर्वमुशन्ति उपास्यत्वेनेच्छन्ति सैव शुक्ला तनुरित्यर्थः । तद्वि-
धनादि—यतः पुरुषरूपात्सत्त्वावुपास्यमानाद्भवं संसृतिमयामावः

उतापि आत्मसुखम् आत्मानुभवसुखं तत्त्वान्वद्व्यवस्थामिभसुखं
नास्ति ॥ ४६ ॥

इत्थमनस्तकदवागुगुणगुणं स्तोतुमहं न शक्नोमीत्यभिप्रेतो-
पस्थितैर्गुणैर्विशिष्यन् प्रथममिति—तस्मा इति । पुरुषाय पुरुषिण्योसि
वदासीति तथा चतुर्विधपुरुषार्थप्रदायित्वार्थः । भूमेन सर्वांस्तरात्म-
त्वेन भूमगुणविशिष्टायात एव विश्वाय विश्वरूपेणावस्थितायात
एव विश्वगुरवे विश्वस्य हिनकरायात्मनः शरीरहितावस्थायोक्त-
त्वादिति भावः । परदेवतायै इत्यनेन ततोऽधिकदेवतास्तरस्यावृत्तिः
नारायणायत्यनेन प्राप्तरत्नं प्रापकत्वं च निवक्षितम् ऋषय इत्यनेन
सर्वज्ञत्वं तारायणपदसमभिव्याहृतनरोत्तमशब्देन शिष्याचार्यरूपे-
णाखिलाध्यात्मविद्याप्रवर्तनकारा जगद्विजीविष्यतुल्यं निवक्षितम् ।
हंसोपत्यनेनाभिताहापनिराकृतत्वं संवतगिर इत्यनेन “सर्वमिदम्-
ध्यातोऽवाक्य नादर इत्यत्रेव पारपूर्णाताप्रयुक्तमजपरात्वं निगमे-
श्वरायत्यनेन वेदाऽऽचार्यत्वं च विवक्षितमिति ॥ ४७ ॥

ननु, त्वम् इय माम् इत्थं भूतं सर्वेऽपि किं न विवक्षितं भवन्नाह
यं वा इति । तस्मापयाऽवृता सृतिर्यस्यात एव वितथैर्निर्गन्धै-
रक्षपणैरिन्द्रियमार्गैर्भ्रमन्ती धीर्यस्य सः देहात्मागिमानी धीर्यस्ये-
त्यर्थः भ्रमन्तिरिति पाठे निषयप्राप्तयेन चक्षुर्द्विषितथाक्षप-
णैर्यं त्वां न वेद कथम्भूतमपि स्वप्नेषु स्नेहियादिषु स्नेकेष्व-
सुषु प्राणेषु हृदि हृदये हृदयेषु विषयेषु निवक्षितया
सन्नमपि तर्हि न कोपि वेदेत्यत्राह—यस्तवाखिलगुरोराद्यः प्रथमं
त्वत्प्रवर्तितः यः तं वेदमुपसाद्य स्थित इति शेषः स उ एव सद्यो
त्वां साक्षादेव वेदान्ताविहितोपासनाविशुद्धमनसा वेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

वेदेनेव ज्ञानमित्युपपादयप्रथममिति—यदिति । यस्य दर्शनो-
पायभूतो निगमो वेद आत्मारहस्यप्रकाशकः अन्यथा बुद्धयता-
माह—मजपरा इति । अजो ब्रह्मा पर उच्छृङ्खलप्रधानो येषां ते ब्रह्म-
मुखाः कवयो वतन्तः साङ्ख्ययोगादिभिर्भेदमाना अपि । यद्वा,
हिरण्यगर्भैर्कापलाद्यः पांगमाङ्कुरादितत्त्वप्रणयनेन त्वत्सकृपाव-
मशोनाय यतमाना अपि यत्र त्वाय विषयभूते मुह्यन्ति तस्मिन्भूते
सर्वेवावधिपयप्रतिरूपशीलं सर्वेषां तावद् योगसाङ्ख्यादिवादाः
प्रकृत्युपादानत्वरूपानिमित्तत्वादवादास्तेषां प्रतिक्षणकं रूपं स्वरूपं
शीलं अभावः साधेयसर्वशक्तित्वादिः प्रकृतिपुरुषादिवसम्भावितो
यस्य तमात्मानं स्वस्मिन् गूढस्तरविज्ञानः बोधः अपरिच्छेद्य-
ज्ञानवैभवो यस्य तं महापुरुषं वन्दे ॥ ४९ ॥

इतिभीमज्ञानवचने महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

वेदाहंभावस्य निमित्तं रजस्तमसी तदभावस्य सर्वं त्वजि-
यतामिन् भावेनाह—सर्वमिति । हे ईश ! आत्मबन्धो ! सर्वं रज-
स्तम इति गुणास्त्वया जीका धृताः जगज्जिमांशकीदायै धृताः
अङ्गीकृताः । ननु, जीववहनिष किङ्कर्तुं शक्ता येन धार्याः
स्थिरिति तत्राह, स्थितीति । अस्व जगतः स्थित्यादिवहेतवः किमा-
त्मका इति तत्राह, मायामया इति । इच्छात्मकाः यदपि यद्यपि

श्रीमद्भगवद्गीताधीश्वरकृतपदरत्नावली ।

यापि सर्वमयः सार्विकः प्रशान्त्यै प्रकृते भवति अथै
जलतामसाः प्रशान्त्यै न स्युः किन्तु वेदाहंभावेन संसा-
त्तव्युरित्यर्थः । यद्वा, सर्वबाह्ये रजस्तमसी चाप्त्यै न क्यतां
नः कश्चै भवत इति तत्राह, नृणांमिति । याज्ञ्यां रजस्त-
मसी नृणां स्वसनादयः स्युः च एतार्थे त्रिविधानां नृणां
ये सर्वमय एव इति वा ॥ ४५ ॥

उपसंहारश्चैव सर्वे स्तोति-तस्मादिति । यस्मात्सर्वमेव
ःश्वसहेतुस्तस्मादिह कुशलाः भगवत्पथं कल्याणानां ताव-
नाम् उपसास्योर्वा स्तो वयिनां शुक्लां तव तनुं भजन्ति
विकानामिति किं विशिष्योच्यत इति तत्राह, यस्मात्सर्वता
ते सास्वताः साधुगुणयुक्ताः पुरुषाः सर्वे सर्वगुणप्रवर्तकं
पुरुष इति रूपं शब्दः । यस्य तत्तथा पुरुषशब्दाच्चयमित्यर्थः
इति कामवन्त इति यद्यस्मात्सस्माद्विशेषवचनम् यतः पुरुष-
ह्यात् लोकोऽस्यं विवृति आत्मसुखमनापि लभते तस्मा-
त्सर्वमवादिह न यद्वा, यतः सर्वाल्लोको रक्षितो भवति
प्रभवमृतात्मसुखमाप्नोति अथर्वजस्तम इति यद्वचं स्वरूप-
पुकादिहेतुर्न भवति ॥ ४६ ॥

निरुत्तरव्यानासमर्थस्यापास्तिप्रकारमाह-तस्मा इति । विश्वाय
वेभ्यनास्ते अस्य सर्वनामसंज्ञा नास्ति अर्थात्तरव्यात्तत्पक्षेण
प्रीत्येव संवतगिर मितभाषणात् ॥ ४७ ॥

भवत्साक्षात्कारो भवत्प्रसादायतो न स्वप्रयत्नसाध्य इत्याह,
मिति । हे मितत ! यः पुरुषोक्षपथैः शब्दाभिभिः प्रमर्शयि-
षां न वेद कीदृशं स्वस्तेषु स्तेन्द्रियेषु असुषु प्राणेषु हृद्यपि
हृद्यप्येषु हृत्विषयेषु वसन्ते निर्दोषत्वेन वर्तमानं ज्ञापका-
भावात् जानन्तीति नेत्याह, तवेति । अस्त्रिष्वगुरोस्तव वदं
तापकप्रमाणम् उपपद्यापि सः साक्षादयः अह्नयोग्यः विषय-
रोगहीनः तस्य तत्र मायया बन्धकशक्त्या आहूतमिति
राज्यादितज्ज्ञानस्तस्मात्सर्वप्रसादेन त्वज्ज्ञानं सुखममित्यर्थः ॥ ४८ ॥

त्वज्ज्ञानस्य किं माहात्म्यं येन त्वदनुग्रहेण सर्वपापार्थं
यादिति तत्राह-यद्वदंमिति । यस्य तव दर्शनं ज्ञाननिगमे
दर्शनार्थावके वेदे प्रतिपादितम् आत्मग्रहः प्रकाशो यस्मात्त-
द्या तत् अजपराः विष्णुपरायणा यतस्तः कृतापास्तिप्रयत्नाः
हवयो यत्र परमात्मरहस्ये मुह्यन्ति इदमित्यमिति ज्ञातुम् उप-
पद्यते न शक्नुवन्ति ते भगवन्ते वन्दामह इत्यन्वयः । सर्व-
पापानां सर्वसिद्धाप्तानां विषयाणां प्रतिपाद्यानाम् अर्थानां
निरूपणीयं विरुद्धमानं तदुक्तार्थार्थितस्त्वममित्यर्थः
आत्मनि जीवविषये गूढबोधं जीनेनाज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । आत्मना
हेनेति वा ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भगवद्गीताधीश्वरकृतपदरत्नावली

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(विजयवज्रतीर्थीवरीणां सप्तमः)

श्रीमद्भगवद्गीतामिहकृतकमसम्बन्धः ।

सर्वे रज इति प्रथम ॥ ४५-४७ ॥

यं वे इति । स्वस्तेषु स्तेन्द्रियेषु सन्तमपि एवामेव निव-
रगम असुषु कर्माद्रियेषु हृद्यप्येषु हृत्विषयेषु हृद्यमवाप्तके
“नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः” इति श्रीगीतां-
नियन्त्रयः ॥ ४८-४९ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भगवद्गीतामिहकृतकमसम्बन्धं

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिहकृतकमसम्बन्धं ।

ननु, यस्मात्सर्वे सन्ति देवतान्तरमपि भजन्तु तत्तद्भजनमपि
मद्भजनमेव यतो देवा मन्मूलेय एव ते इति तत्राह-सर्वमिति ।
आत्मबन्धो ! हे प्राणनाथ ! सर्व इन्द्रचन्द्रादि देवमनुष्यादिमयस्य
जगतः स्थित्वादिह तवः सर्वदाद्यो गुणास्तेपि मायामया एव
किं पुनस्तत्कार्यो इन्द्राणां नश्वरास्तेषां भजने मायातीतं तर्हि
कथं निवृत्तेति भावः । यद्यप्यासु लीलासु मध्ये सर्वमयी लीला
प्रशान्तौ धृता न त्वस्ये रजस्तमोमयी बाह्यां व्यवसन्मोह-
मियो भवन्ति तदप्येतास्तिस्त्रोप लीला मायामय
एवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

अतस्तव मायामयीमिन्द्रादिमूर्तिगुणां विहाय शुद्ध-
सर्वस्वरूपा एव तत्त्व तद्भक्तानां च मूर्तीरभिज्ञा उपासने इत्याह,
तस्मादिति यत् यतः सत्त्वता नास्दाद्याः पुरुषरूपं विश्वात्मरूपं
सर्वम् उच्यते । ननु, कीदृशं सर्वं तत्राह, यतो लोकः किं स्वर्गादिकः
न यत्र भयं पातहेतुकमयामात्रः आत्मसुखम् आत्मभूतं
सुखं च ननु कर्मफलं स जाको मैकुगटा यतस्तव शुद्धमत्वं
न चाप्यत् प्राकृतं सर्वम् ॥ ४६ ॥

पुरुषाय पुरुषाकारत्वेपि भूमे सर्वव्यापकाय तर्हि विश्वाय
देवमनुष्यनित्येगार्दिसर्वरूपाय आधिमानप्रयोजनमाह-विश्व-
गुरवे भक्तिज्ञानवैराग्याणामुपदेष्टु न केवलमुपदेष्टेन त्वमात्र-
तु भजनीयमेत्याह, परस्वतापि मयीपदेनाय द्वादशमिहका-
वतारत्वमाह, ऋषयः ऋषिस्वरूपनारायणाय ऋषिस्वरूपनाराय-
माय च त्यक्तपरिग्रहत्वमाह हेमाय मौनशान्तिव्याह भगव-
गिर तर्हि नियमशाय वेदप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥

सर्वदुर्जयत्वमाह-यत्वे इति । मितभाषिपथे कपटान्द्रमार्ग-
भ्रमर्शः । वात्सल्यमूर्तिः पुमान् स्वस्तेषु स्तेन्द्रियेषु असुषु प्राणेषु हृद्यपि
नियन्त्रयेन सन्तमपि यं त्वां न वेद स मात्यन्तारममय
हृद्यप्येषु सन्तमपि त्वां तस्मायपा तया प्रसिद्धया मायया
आवृतमतिर्न वेद अथेयां वा यास्तौ ? स उ प्रसिद्धः
आद्यो ब्रह्मापि तेष्विष्वगुरोः साक्षादेवमुपमाय प्राप्त्वापि न
त्वां नेव वेद ॥ ४८ ॥

वेदशास्त्रवेद्येपि दुर्ज्ञेयत्वमाह-यस्य तव दर्शनं ज्ञानं
निगमे वेदशास्त्र एव, कीदृशम् आत्मनस्तव रहस्यस्य प्रकाशकं

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिनित्तसारार्थदर्शिनी ।

ननु, तर्हि वेददर्शिन एव मां जानन्तु, तत्र नेत्याह, मुह्यन्तीति । यत्र वेदे अजपराः अजो ब्रह्मा परः भेष्टो येषां ते मुनयोपि यजन्तोपि भवत्तत्वाज्ञानाः मुह्यन्ति निगमस्य परोक्षवाङ्मित्राद्भवन्मात्रहेयत्वमिति भावः । अत एव हेतुगर्भं विशिनष्टि-सर्वं वादा विवक्षादयो निगमोक्तास्तेषां विषयाश्च तेषां प्रतिक्रमेषु न तन्नुत्तरं शीघ्रं चरित्रं यस्य तम् अत एवा आत्मन्वेव गूढो गुणीकृतो बोधः स्मरत्वं येन तम् ॥ ४९ ॥

इति सारायर्थदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

ब्राह्मणप्राप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, ब्रह्माशिवयोरपि भवन्मूर्तिरयं भजनीयत्वे सत्यहमे-
वेको भजनीयः कुतः ? इत्यत्राह-सत्त्वमिति । ईश ! हे सर्वनियन्ता !
आत्मबन्धो ! आत्मनां ब्रह्मादीनामंशभूतानां बन्धुः आश्रयः असि
तस्य सर्वोपने हे आत्मबन्धो ! अस्य विश्वस्य बधाययं हेतवः
सर्वं रजस्तम इति यद्यपि तव मायामयाः खीळाः लीखोपखल्य
मूर्तयः मायामयः यद्यपि यद्यपि तवैव त्वयैवांशाङ्ग्यां स्तम्भभूताः
तथापि सत्त्वमयी प्रशस्त्यै मुक्तये भवति, तान्त्वे रजस्तमोमयौ
शान्त्यै न भवत इत्यर्थः । प्रसूत बाङ्ग्यां नृणां व्यसनादयो
भवन्ति सत्त्वमयीत्यन्तं स्थित्यर्थं सत्त्वगुणप्रवर्तनपरा अप्रा-
कृतसत्त्वमयी बोध्या ननु प्राकृतसत्त्वगुणकार्यभूतेति बोध्यम्
"सत्त्वादयो न सन्तीति यत्र च प्राकृता गुणाः" इत्यादि वक्ष्यताम्
माया मया इति छत्रिणो बान्तीति ननुक्तम् ॥ ४५ ॥

यस्मादेवं तस्मात् हे भगवन् ! इह भजनभूमौ स्मरयितां
भगवत्प्रियां तावकानां भवद्भ्यानां च दयितां शुक्लां शुक्लां तमः-
शब्दवाच्यप्रधानविशेषार्थां तव तनु कुशलाः भजन्ति, यत् वतः
सार्वभताः सर्वं शुद्धमप्राकृतं सर्वं पुरुषस्य परमपुरुषस्य रूपं
विग्रहम् उद्यन्ति मय्यन्ते भजनफलमाह यतः शुक्लतनुभजनतः
भजनकाले एव आत्मसुखम् अत्र "ब्रह्मसमश्नुते" इति ध्येयप्राप्ति-
सुखम् अभवत् सर्वतो हि भयामावः अरमकखेवरत्नागानन्तरं
लोको भगवत्लोको लक्ष्यते अस्परसंसारो नेत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

नमस्करोति-तस्मादिति ॥ ४७ ॥

नन्वेवमन्मयः कुतो न जानातीत्यत्राह-यमिति । वितथा-
क्षपेर्निरर्थकैर्द्रव्यमार्गैर्ममस्त्रीः भ्रमन्ती धीर्यस्य सः यत्तत्त्वमा-
यया भावता मनिर्यस्य सः सदेहात्मामिमानां स्त्रजेषु खेन्द्रिबेषु
असुषु प्राणेषु हृद्यपि निवन्तुतया अवतारवेद्यां इक्षुपेष्वपि सन्तं
न वेद किं यदुता उ प्रसिद्धाः सः स मायो ब्रह्मापि साक्षात्सा-
तन्मयेण नैव वेद पुनः अखिलगुरोस्तव वेदमासाद्य वेदेति-
योजना ॥ ४८ ॥

वेदद्वारा यत्किञ्चिद्ब्रह्मापि जानातीत्युक्तमिदं वक्ष्यते अतएव तु
ब्रह्माद्या नैव त्वां जानन्ति तं त्वां वन्दे इत्याह-यदिति । यस्य तव

दर्शनं ज्ञानं निगमे एव कीदृशम् आत्मरहः प्रकाशम् आत्मनः
परमात्मनस्तव रहस्यप्रकाशकम् यत्र दर्शने त्ववि वा अजपराः
ब्रह्मप्रधानाः यतस्तोपि मुह्यन्ति अत एव सर्वे वेदाः हेरयव-
गर्भपाशुपतादिवस्तेषां वे विषयास्तत्प्रतिक्रमं प्रतिक्रमं न तन्नुत्तरं
शीघ्रं यस्य तत्त्वाम् आत्मन्वेव गूढो बोध इवस्तानवच्छिन्नज्ञान
वैभवलक्षणाः प्रबोधो यस्य तं महापुरुषं वन्दे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठीये

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे ईश ! हे आत्मा के सखा ! इस जगत् के पालन संहार
और उत्पत्ति करने वाली अपनी इच्छामय सर्व रज और
तम के तीन प्रकार की तनुओं को आप खीळा से ही धारण
करने हो, परन्तु उनके मध्य में सत्त्वमयी जो विष्णुतनु है
वही मोक्ष देने के लिये समर्थ है, और जो रजोगुणी तमो
गुणी ब्रह्मा महादेव रूप दो तनू हैं, वे नहीं । सो इतना ही
मात्र नहीं, कि—उन दोनों के भजने से शांति मात्र का
अभाव है, किन्तु उनके भजने से अनिष्ट भी होता है, क्यों-
कि ? व्यसन मोह और मय ये भी उनही के भजने का
फल होता है ॥ ४५ ॥

तस्मात् हे भगवन् ! इस संसार में जो कुछजान है
वे आप की जो शुद्ध सार्विक नारायणाव तनु हैं, और
भवदीयन के मध्य में जो शुद्ध सार्विक नारायण तनु है
तिन ही का भजन करते हैं, क्योंकि—वो ही वनको प्रिय लग
ती है । और उसमें कारण यह भी है, कि—जो सार्विक
(पञ्चरात्र) निष्ठ भगवत हैं, वे सर्व को ही परम पुरुष क
रूप मानते हैं और रज तम को नहीं । क्यों कि ? जिस
सर्व से वैकुण्ठ लोक की प्राप्ति और अभव तथा आत्मसुख
की भी प्राप्ति होती है ॥ ४६ ॥

बहुगुण परिपूर्ण, भूमा पुरुष, विश्वरूप, विश्व के गुरु, पर-
देवत, शुद्धस्वरूप, निवृत्तवाणी वाले, निगमके ईश्वर, ये
श्रीनारायण और नरोत्तम जो आद्यऋषी दोनों आप हैं, ति
आप को नमस्कार हो ॥ ४७ ॥

असत् इन्द्रियों के मार्गों से विक्षिप्त बुद्धि वाले, जो
आप की माया से भावित मति वाले, पुरुष अपने हृद्वाका
में, प्राणों में नेत्रों में आप के वर्तमान होने पर भी जि
आप को नहीं जानते हैं । तथा आपकी माया से विमोहित
बुद्धिवाले साक्षात् ब्रह्माजी भी अखिल गुरु उ
आप ही तिन से वेदों को प्राप्त होकर के ही ज्ञा
हुए हैं ॥ ४८ ॥

बड़े २ बल करने वाले ब्रह्मा प्रभृति ज्ञानी लोग जि
वेद के विषय में मोह को प्राप्त होते हैं वही वेद जि

भाषा टीका।

आपके रहस्य का प्रकाश करने वाला और जिन आपके
व्यर्थे ज्ञान कराने वाला है, तिन महापुरुषों को मैं वन्दन
करता हूँ। आप कैसे हैं ? कि—सबे बाद के विषय के
अनुकूल समाव वाले हैं अर्थात् जो जैसे निरूपण करें
उसको वही के अनुकूल मान होने वाले हों, फिर आप
कैसे हैं, कि ? आप ने ही अपने बोध को अर्थात् अविषयक

ज्ञान को नितराम अत्यंत गूढ़ करके रखा है, कि—जिसे
माधुर प्रकृति वाले आपको न जान सकें ॥ ४६ ॥

इति भीमज्ञागवत ब्राह्मणस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः,

श्रीकृष्णाय नमः पं० भागवताचार्यविरचित

भाषा टीका समाप्ता ॥ ८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—○:○—

नवमोऽध्यायः

—:०:—

सूत उवाच ।

संस्तुतो भगवानित्थं मार्कण्डेयेन धीमता ।

नारायणो नरसखः प्रीत आह भृगूद्वहम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भो भो ब्रह्मर्षिवर्यासि सिद्ध आत्मसमाधिना ।

मयि भक्त्याऽनपायिन्या तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २ ॥

वयं ते परितुष्टाः स्म त्वद्वृहद्व्रतचर्यया ।

वरं प्रतीच्छ भद्रं ते वरेदेशादभीप्सितम् ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

जितं ते देवदेवेश! प्रपन्नार्तिहराच्युत! ।

वरेणैतावताऽलं नो यद्ववान् समदृश्यत ॥ ४ ॥

गृहीत्वाऽजादयो यस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनम् ।

मनसा योगपक्वेन स भवान् मेऽक्षगोचरः ॥ ५ ॥

अथाप्यम्बुजपत्रात् ! पुण्यश्लोकशिखामणे ! ।

द्रक्ष्ये मायां यया लोकः सपालो वेदसद्भिदाम् ॥ ६ ॥

सूत उवाच ।

(१) इतीडितोऽर्चितः काममृषिणा भगवान् मुने! ।

तथेति स स्मयन् प्रागादृढदर्याश्रममीश्वरः ॥ ७ ॥

तमेव चिन्तयन्नर्थमृषिः स्वाश्रम एव सः ।

वसन्नग्न्यर्कसोमाम्बुभूवायुवियदात्मसु ॥ ८ ॥

श्रीचरन्नामिकृतमावाप्येकीपिका ।

नचमे भगवन्माया दिदृक्षोर्दशने मुहुः ।

मायाशिखोर्लंबाब्धौ च मुनेर्निर्वेशनिर्गमैः ॥

भगवतः परितोषपूर्वकं तद्वेक्षितवरदानं कथयितुमाह,
संस्तुत इत्यादिना ॥ १ ॥

आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण ॥ २ ॥

वयं ते परितुष्टाः स्मेति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायेण पर-

देशादित्येकवचनं द्वयोरैक्याभिप्रायेण प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३ ॥

वरेण छन्दयता त्वया जितमुत्कर्षो वर्धितः मम तु वरा-
काङ्क्षा नास्तीत्याह, वरेणेति ॥ ४ ॥

यस्य तच्च श्रीमत्पादाब्जदर्शनं मनसापि गृहीत्वा प्राप्य
कृतार्था भजादयो भवन्ति स मन्त्राग्नेऽक्षगोचरो जातोऽस्मि
किमतः परं वरेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्रक्ष्ये द्रष्टुमिच्छामि लोकपालैर्ब्रह्मादिभिः सहितोऽयं लोको
जनो यया सद्भिदां सति वस्तुनि भेदम् ॥ ६ ॥

*ब्रह्मर्षिवर्षोऽसीति धीर० विज० पा० (१) इतीरित इति वि० पा०

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

तथेति द्रक्ष्यसीति स ईश्वरः स्वयम् प्राणात् पाठाग्नौ क्रिया-
विशेषणम् ॥ ७ ॥

तमेवार्थं मायादर्शनरूपम् अग्न्यादिमूर्तिषु ॥ ८ ॥

भीमदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

॥ १-५ ॥

मायाम् आश्चर्यशक्तिम् ॥ ६-१२ ॥

भीमह्रीराराधनाचार्येकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं संस्तुतस्तद्विभक्तं प्रावच्छदित्वाह-संस्तुत इत्यादिना ।
हे भृगुर्ब्रह्म द्वितीयाग्नपाठे भृगुर्ब्रह्म मार्कण्डेयमित्याह ॥ १ ॥

इक्तिमेवाह-भोभो इति ब्राह्मणम् । आत्मसमाधिना चित्तै-
काग्र्येऽज्ञानपायिभ्यामविच्छिन्नया मयि मत्स्या च तप आदि-
भिर्भ्यो सिद्धो ब्रह्मविभेदब्रह्मसिद्धिः ॥ २ ॥

तत्र बृहद्भूतचर्येण नैष्ठिकाकामधर्मचर्येण वयं परितुष्टाः
स्मः वयमिति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायकं वरदानाभीष्टाभ्यस्तः
वरं प्रतीच्छन् बृह्मिहि ते तुभ्यं मद्रं शुभमस्तु ॥ ३ ॥

इत्थं वराप प्रचोदितः प्राह-जितं न इति त्रिभिः । देवदेवो
ब्रह्मा तस्यापीश ! प्रपन्नानामासि क्लेशं हन्तीति तथाभूत । आभि-
ताञ्ज व्यावर्ततीति तथा नाऽस्मत्तुल्यं भवान् सम्यगददयतेति
यदेतावतैव वरेणाजम् ॥ ४ ॥

तत्र हेतुतया तद्दर्शनस्य तुल्यं भवतामाह-वाञ्छन्तीति । भजादयो
ब्रह्मादयः योगपक्वेन योगनिशुद्धेन मनसा यस्य भीमत्पादाज-
दर्शनं केवलं वाञ्छन्ति तनु पश्यन्ति स भवान् ममाधि-
गोचरोसि ॥ ५ ॥

मयापीति । यद्यपि त्वद्दर्शनमेव घरस्तथापि तत्र माया-
माश्चर्यशक्तिं द्रक्ष्ये द्रष्टुमिच्छामि इत्यर्थः । तां निशितष्टि
यथा मायया लोकपात्रैर्ब्रह्मादिभिः सद्भिर्नो लोको जन-
सद्भिर्ना सच्छब्दवाक्ये तत्रापि भिदां भेदं देवनिर्देहमनुष्य-
ज्जावरभेदं वेदं यथा कृतां भिदां वेदं तां मायामित्यर्थः ॥ ६ ॥

इतीति । ईदृज उक्तोऽर्थितश्च भगवान् हे मुने ! स्वर्गो
मन्दहासस्तेन सद्भिर्न यथा तथा तथेति द्रक्ष्यसीत्यनुगृह्य वर-
वांश्चमं प्रति प्राणात् ॥ ७ ॥

तमेवेति । तमेवार्थं मायादर्शनरूपमर्थं चिन्तयन् कदा द्रक्ष्या-
मीति चिन्तयन्नित्यर्थः । अग्न्यादिष्वष्टसु तत्रारमह्वयम् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयचर्यजतीयेकृतपदरत्नावली ।

संस्तुत इति ॥ १ ॥

आत्मनो हरेः समाधिनीपासनाज्जयज्जानेन सिद्धः कृत-
कृत्यः ॥ २ ॥

प्रवीणश्च श्रीकुरु ॥ ३ ॥

[१६]

भवत्माहारादयमकटं वरं वरविषयकपि भगवद्दर्शनादितरो
वरोऽनभीष्टो समुक्षोरिति इति कृत्वा प्रतिवक्ति-जितमिति ॥ ४ ॥
वराकाङ्क्षापूर्वकं प्रायस्तदेव साध्यमस्य तद्भावात्पि तुभ्य-
मिदमपि नश्यमिति तथाह-वाञ्छन्तीति । भक्तियोगपक्वेन
मन्त्रयुपासनादयो परिपाकं प्राप्तेन वाञ्छुगोचरोऽभूदिति
शेषः ॥ ५ ॥

तनूकं सत्यं तथापि भवत्समाभेदेनैव फलं नाप्यदस्मीनि
किमत्राह-मयापीति । मायाघटमानघटकवाक्यलक्षणां लोकोप-
कारकयथार्थज्ञानजनकत्वेनैव ब्रह्माज्ञानलक्षणा नेति भावेनाह, वचेति
सतः परब्रह्मणः भवेत्तस्मात् भिदां वेदलक्ष्यं वेदं तादृशीं द्रष्टु-
मिच्छामि नेष्टु ब्रह्मलक्षणादित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वयम् अस्मिन् तथा द्रक्ष्यसीत्युक्त्वा ॥ ७ ॥

आत्मनि स्थितम् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्बन्धः ।

॥ १ ॥

तपस्साध्यावसंयमेयं आत्मसमाधिचित्तैकार्थं तेन वा
भगवायिनी भक्तिः तथा सिद्धोऽसीत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

एतावता वरेणैवाहं पश्योत्तिजांता किं तत्र वञ्चना-
निति ॥ ४ ॥

यतो गृहीतेति । भजादयोपि कृतार्थो भवन्तीति शेषः ॥ ५ ॥

मयापि प्रारब्धकर्मकौतुकवशादेति भावः । तनु जगत्पश्यन्
मम मायां पश्यन्नेवासि, तत्राह वचेति । अतः सतो बहि-
र्भिदां विहारणं प्रलयं यथा मद्भिदितया सत्या मद्भारा
अन्योपि सपात्रो लोको वेदं जानीयात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

तमेव भीमरिमेव भये परमाद्येकं चिन्तयन् तनु माया-
दर्शनमित्यर्थः । अकर्मफलनिर्दिष्टमिति व्याख्येयम् ॥ ८-१८ ॥

भीमद्विजयचर्यजतीयेकृतसाराधर्षिणी ।

मायादर्शनं तुल्यं नभमे तु मुनेः शिष्यो ।

प्रवेशा निष्क्रमः पातो लयाच्छो गययेते मूढः ॥ ११२ ॥

नयमिति बहुवचनमयं प्रस्तोत्रमाद्यधिवोमाद्यमि-
प्रायेण ॥ ३ ॥

जितस्ते तत्र सर्वोत्कर्षोऽस्त्येव ॥ ४ ॥

गृहीत्वा कृतार्थो भवन्तीति शेषः ॥ ५ ॥

द्रक्ष्यं त्रिरक्षं सतः कारणात् भिदां कार्याकारेण ज्ञाना-
भेदं यथा सतो द्वैतप्रपञ्चस्य भिदां प्रलयं सति विहार-
णम् ॥ ६ ॥

स्मर्याजिति । मायादर्शनं तुल्यं नभमेवेति केवलं स एव
वरो द्विपते चेदन् एव मत्स्यानश्यतेप्राप्तम् किन्तु मायादर्शन-
कौतुकं मायाभासादितमित्यादिप्राप्तम् तत्राह तनु नभमे निर्वर्ति-
त्यने तस्माद्वाञ्छामनुभूयेत ततो निर्वर्तनाय यथा अतुल्य-
हेतावपि कर्मणि कच्चप्रपञ्चमात्रे इति अस्मत्तन्निवर्तयितु-
मसमर्थस्य पितुरप्यनुज्ञाप्रदातीति किन्तु मकरस्यास्य निवृत्त्यै

ध्यायन् सर्वत्र च हरिं भावद्रव्यैरपूजयत् ।
 कश्चित्पूजां विसस्मार प्रेमप्रसरसम्प्लुतः ॥ ६ ॥
 तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठ ! पुष्पभद्रातटे मुनेः ।
 उपासीनस्य सन्ध्यायां ब्रह्मन् ! वायुरभून्महान् ॥ १० ॥
 तं चण्डशब्दं समुदीरयन्तं बलाहका अन्वभवन्करालाः ।
 अक्षस्थविष्ठा मुमुचुस्तडिभिः स्वनन्त उच्चैरभिवर्षधाराः ॥ ११ ॥
 ततो व्यदृश्यन्त चतुःसमुद्राः समन्ततः क्षमातलमाग्रसन्तः ।
 समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रमद्वाभयावर्तगभीरघोषाः ॥ १२ ॥

भीमद्विभ्रनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शिशुरूपेण तन्मध्येपि अद्भुतानन्दो दास्यत एवेत्यभिप्राय-
 वचनं स्मृतम् ॥ ७ ॥

तमेवार्थं मायादर्शनरूपम् ॥ ८ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं संस्तुताङ्गवतः सकाशात् मायादर्शनविषयकं चर-
 षत्त्वा मुनिना यदनुभूतं तत्रैवमेव वर्णयते—संस्तुत इति । भृगुश्रेष्ठ
 मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥

आत्मसमाधिनाऽऽत्मविषयकसमाधिना ॥ २ ॥

प्रतीकं गृहाण ॥ ३ ॥

ते न च जितमुत्कर्षो वर्तन्ते ॥ ४ ॥

यस्य तत्र श्रीमत्पादाऽऽदर्शनं मनसापि गृहीत्वा अजा-
 दयो भवन्ति चतुर्मुखविभावं प्राप्नुवन्ति यद्वा, अजादयः
 कृतार्थो भवन्तीत्यध्याहारः स भवान् मे अक्षुण्णोचरः प्रत्यक्षो
 जातः किमतः परं चरेद्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

यद्यपि भवदीयं दर्शनमेव चरः अद्यापि तत्र मायामाधेय-
 रूपां शक्तिं दृष्ट्वे द्रष्टुमिच्छामि यथा स पादो लोकपादै-
 र्ब्रह्मादिभिः सहितो लोको जनः सद्भिर्वा सतः कारणास्य नाना-
 धर्मरूपं भवेत् चेद् तां तत्र मायावैभवदर्शनेन त्वच्छरण्यो भवि-
 श्यामीति भावः—

“स एवमनुभूयेवं नारायणविनिर्मितम् ।

वैभवं योगमायायाः तमेव शरण्यं ययुः” ॥

इतिवक्ष्यमाणात् ॥ ६ ॥

स भगवान् समयन् मन्दहासं कुर्वन् तथेतिस्त्रीकृत्य प्राणात् ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

अवदृष्टपुटशायिने नमः ।

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—बुद्धिशास्त्री मार्कण्डेय ने जब भगवान् की
 इस प्रकार स्तुति करी, तब नरके सखा भीनारायण भगवान्,
 भृगुश्रेष्ठोत्पन्न मार्कण्डेय ऋषि पर प्रसन्न होकर बोले हुए ॥ १ ॥

भीमगवानुवाच ।

भीमगवान् बोले, कि—हे ब्रह्मर्षिवर्य ! तुम शिव ने
 एकाग्रपने से और मेरे विषे निर्भिन्न भक्तिये तथा न
 आध्यात्म और संयमों से सिद्ध हुए ॥ २ ॥

हे महर्षे ! हम तुम्हारे नैष्ठिक ब्रह्मचर्यसे अत्यन्त सन्तु-
 हुए, हम चर देने वालों के ईश हैं, तस्मात् जो तुमकं
 इच्छित चर हो उसे मांग लो तुमारा मङ्गल हो ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

मार्कण्डेय ऋषि बोले, कि—हे देवदेवेश ! हे प्रपञ्चार्ति
 हर ! हे अक्षयुत ! वस हम इतने ही चरसे परिपूर्ण हैं, कि—जो
 साक्षात् आपने दर्शन दिये ॥ ४ ॥

हे भगवान् ! ब्रह्मादिक भी समाधिके बीच में परिपक्व मनसे
 जिन आपके भीयुक्त चरगारविश्वों के मानसिक दर्श-
 को भी प्राप्त होकर कृतार्थ हो जाने हैं, वही साक्षात् आप
 मेरे नेत्रों के सम्मुख दर्शन दे रहे हो ॥ ५ ॥

हे कमलदल खोचन ! हे पुण्यश्लोकशिक्षामय ! तथानि
 इतना चरमुके दीजिये, कि—मैं आपकी उसमाया को देखू
 कि—जिस से लोकपादों सहित सम्पूर्ण लोक सत्पदायं
 भेद भवथा कपट जानते हैं ॥ ६ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—हे मुने ! हे शौनक ! ऋषिने जब भग-
 वान् की इस प्रकार स्तुति और पूजाकरी तब भगवान् भी
 “तथास्तु” ऐसा कह सुन्दर हंसते हुए बदरिकाश्रमको जा-
 र हुए । कहा भी है, कि—“हासो जनोन्मादकरी च माया” अर्थात्
 भगवान् का हंसनाही नौ माया का प्रसार है सो आप हँसका
 गये ॥ ७ ॥

ऋषिमी अपने आश्रम में बैठे हुए उन्ही विचार में रहे
 कि—माया कब देखूंगा । आश्रम में वस्ते हुए, अग्नि, सूर्य, चन्द्र
 जल, पृथिवी, वायु, आकाश, आत्मा, इन सबों में ॥ ८ ॥

भीषरखामिकृतमावार्थदीपिका ।

मायद्रष्टैर्मनोमयैर्द्रष्टैः कश्चिदक्षश्चिन्मेषप्रसरसम्प्लुतः प्रेमो
 द्रव्यं प्राप्तः ॥ ९ ॥

अन्तर्बहिश्चाक्षिरतिगुभिः स्वरैः शतद्व्याभीरुपतापितं जगत् ।

चतुर्विधं वीक्ष्य सहात्मना मुनिर्जलाप्लुतां हमां विमनाः समप्रसत् ॥ १३ ॥

तस्यैवमुद्गीक्षत ऊर्मिभीषणः प्रभञ्जनाऽऽघूर्णितवार्महार्णवः ।

आपूर्यमाणो वरषाक्षिरम्बुदैः हमामप्यवाहीपवर्षाद्रिभिः समम् ॥ १४ ॥

भीमरक्षाभिकृतभावायेदीपिका ।

मावादर्शनमाह—तस्येत्यादिना ॥ १० ॥

ते वायुमनु बलाहका मेघा अमवकाविबंभूषुः ते च तडिङ्गिः सहिता उच्चैः स्वनन्तो गजैस्तः अक्षो रथाङ्गं तद्रक्षयाविष्टा ममितो वर्षाधारा मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

चतुर्विधं वर्तमानाः समुद्राः समीरवेगेतोर्म्यस्तेभ्यंनखं प्रसस्तः उग्रान् नका येषु महामया आवर्ता येषु गभीरो घोषो येषु ते च ते च ते च ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपवर्षावली ।

सर्वत्र गोविप्रादिषु हरिं व्यावन् मानद्रव्येभ्योमयैर्द्रव्यैरपूजयत् मानसापचारैः अपूजयदित्यर्थः । कचिदिति । भक्तिप्रसरणं प्रीत्यात्मकभक्तिपरीवाहेण सम्प्लुतः स्वाप्तः तां पूजामपि विस्मृतवान् ॥ ६ ॥

मावादर्शनमुपवर्णयति—तस्येत्यादिना यावद् व्यावसमाप्ति । हे भृगुभ्रेष्ठ ! तस्य मुनेः मार्कण्डेयस्य उपासीनस्य सतः हे प्रह्लाद ! महान् वायुरभूत् ॥ १० ॥

तमिति । ते वायुमनु बलाहका मेघाः कराखाः भयङ्कराः अमवकाविबंभूषुः ते च तडिङ्गिः सहिता उच्चैर्ध्वनन्तो गजैस्तः अक्षः शकटाक्षः तद्रक्षयाविष्टाः भक्तिस्थूषा ममितो वर्षाधारा मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

तत इति । चतुर्विधं वर्तमानाः समुद्राः परितः हमातकं भूमण्डलम् उग्रान् नका येषु तैः समीरवेगोत्थितैर्कर्मिभिः प्रसस्तः भयानका आवर्ता येषु गभीरो घोषो येषु ते च वषट्कयन्त ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपवर्षावली ।

किञ्चिदुना सर्वत्र च व्यस्तं भावद्रव्यैः मनःकल्पपुष्पादिद्रव्यैः अद्विसाधैरित्यर्थः । कचिदकाञ्चित् विस्मरणे कारणं भक्तिप्रसरसंप्लुत इति ॥ ९ ॥

वरदानफलं धकमुपक्रमते—तस्येति । तस्याभमे महान् वायुरभूत् ॥ १० ॥

ते वायुमन्वन्तरं, ते बलाहकाः अरुणमितः अक्षस्त्वविष्टाः अक्षो रथाङ्गनीपो दण्डस्तद्वत्स्थूषतमा वर्षाधारा मुमुक्षुः तडिङ्गिः सह ॥ ११ ॥

समीरवेगेनोत्तर्गितैर्मिभिः सह उग्रनकैर्भयानकस्य गणकुलस्यावर्तस्य गभीरा गभीरा घोषा येषां ते तथा ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतसारायेदीपिका ।

मावद्रव्येभ्योमयैः ॥ ६ ॥

मावादर्शनमाह—तस्येत्यादिना ॥ १० ॥

अक्षो रथाङ्गं तद्रक्षितस्थूषाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धास्तमहीवः ।

मावद्रव्येभ्योमयद्रव्यैः ॥ ६—१० ॥

ते वायुमनु बलाहकाः मेघा अमवन् ते च तडिङ्गिः सहो-
जैर्गजैस्तः अक्षवद्रथाङ्गवत् स्त्वविष्टाः वर्षाधाराः मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

उग्रनकाश्च महामयावर्ताश्च गभीरघोषाश्च ते तथा चतुर्विधं
वर्तमानाः समुद्राः समीरवेगोर्मिभिः समस्ततः हमातकमाप्र-
सस्तो व्यदधन्त ॥ १२ ॥

मावाटीका ।

तथा अथर्व सर्वत्र भीमद्विजय का ध्यान करते हुए, भावमय द्रव्यों से भीमद्विजय का पूजन करते हुए । किसी समय में मार्कण्डेय जी प्रेम के प्रवाह में डूबकर पूजा के उप-
चारों को भूलने लग जाते, इस प्रकार अपने आधम में निवास करते रहे ॥ ६ ॥

हे शौनकाजी ! एक समय पुष्पमद्रा नदी के तट पर सम्पन्न के समय बैठे हुए, मार्कण्डेयजी भीमद्विजय की उपासना करते रहे । हे प्रह्लाद ! इनमें से ही बड़ा भारी पवन चलने लगा ॥ १० ॥

बड़े प्रचंड शब्द करने लगे उस पवन के पीछे ही चारों तरफ से बड़े बिकराह मेघ घुमने लगे, और (चक्र के बीच का काष्ठ जिसमें अरा पुड़े हुए रहते हैं उसका नाम भक्ष है) उस भक्ष के बराबर मोटी आगालों से बनें लगे, बीज-
खियों के कोंधे बड़े जोर जोर से होने लगे, मेघों में कड़क-
डाहट जोर से होने लगे ॥ ११ ॥

तस्के पीछे श्रुति क्या कहते हैं, कि—चारों ओर से चारों समुद्र, पवन के वेग से बड़ी हुई तरंगोंसे इस भूतल को डुबाने हुए चले आते हैं । जिन समुद्रों में बड़े डम मकर मकर और बड़े मयंकर मयंकर पड़े रहे हैं, और बड़ा ही भारी शब्द हो रहा है ॥ १२ ॥

भीमरक्षाभिकृतभावायेदीपिका ।

आत्मना सह जरायुजादिचतुर्विधं जगदन्तर्बहिश्चापतापितं वीक्ष्य हमां च जलाप्लुतां वीक्ष्य मुनिः समप्रसन्नं प्राप केनो-

सहमान्तरिक्षं सवित्रं सभाग्यं त्रैलोक्यमासीत्सहृद्विभिराप्लुतम् ।

स एक एवोर्वरितो महामुनिर्ब्रह्म विक्षिप्य जटा जडान्धवत् ॥ १५ ॥

क्षुत्तृपरीतो मकरैस्तिमिङ्गिलैरुपद्रुतो वीचिनमस्त्रता हतः ।

तमस्यपारे पतितो भ्रमन् दिशो न वेद खं गाञ्च परिश्रमेपितः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थटीपिकायाम् ।

पतापितम् अङ्गिः कथम्भूताभिः अतिद्युभिरनिकास्ता द्यौर्वाभिः
खरैश्च सूर्यरश्मिभिर्वायुमिवैति शेषः । अतहृदामिभ्य विद्युज्जः
दीर्घत्वमात्रं कन्दोऽनुसारेण ॥ १३ ॥

प्रमज्जनेनाऽधूर्गितं प्रकल्पितं वा उदकं यस्मिन् सः अप्य-
वाच्छादयामास समं सह ॥ १४ ॥

सहमान्तरिक्षं भूम्बन्तरिक्षसहितं सवित्रं सगंसहितं
देवसहितं गागणा उपोतिगंगास्तेः सहितं जटा विक्षिप्य
विकीर्य ॥ १५ ॥

परिभ्रमेण इषितो गतः प्राप्त इत्यर्थः "इषु सर्पेण" इत्य-
स्मात् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

अतुर्विधं देवतिथंक्रममुपस्थावरात्मकं मनाक् ईपत् ॥ १३ ॥

वाताधूर्गितजलमध्ये निरक्षकार ॥ १४ ॥

सभाग्यं उपोतिगंगसहितम् उर्वरितः मवाशिष्टः ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्भिरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

अतर्बहिरिति । खरैरित्येष सूर्यरश्मिभिरिति शेषः । अतहृद-
ादिभिर्विद्युज्जैश्चानुसारेण दीर्घत्वमात्रं अतिद्युभिरनिकास्ता
द्यौर्वाभिस्तामिरङ्गिजैश्चैवातर्बहिरुपितापितं अतुर्विधं देव-
निर्बन्धुपुत्र्यावरात्मकं जगज्जलाप्लुतां इमां भूमिं च वीक्ष्य
मुनिर्विमनाः समग्रसदमेधीत् ॥ १३ ॥

तस्येति । तस्य मुनेरित्यमुद्धीकृतस्ततः सर्वज्ञिरम्बुबेरापूर्यमाणः
प्रमज्जनेन वायुना आधूर्गितं समितं वाः उदकं यस्मिन् ऊर्मिभि-
र्भीषण्यार्णवः दीपवर्षादिभिस्समं सह सहितामित्यर्थः
इयामप्यधात् आदयामास ॥ १४ ॥

सहमान्तरिक्षमिति । भूम्बन्तरिक्षसहितं सवित्रं सगंसहितं
सभाग्यं नक्षत्राण्यसहितं त्रैलोक्यमङ्गिः आप्लुतमासीत्सदा स
मुनिरैक एव उर्वरितः मवाशिष्टः विक्षिप्ताः जटाः येन सः जड-
वदम्बवच्च विचित्राख ॥ १५ ॥

किञ्च क्षुत्तृपरीतो परितो व्याप्तः तृतीयान्तपट्टे मकराग्निं
विशेषणं वाचिभिसरङ्गेनमस्त्रता वायुना च हतः ताडितः अत-
एव परिभ्रमेणापितो व्याप्तः द्विचमन्तरिक्षं जमाकाशं गां भूमिं
च न वेद ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली

घनेर्धैर्यमिष्टुष्टामिरङ्गिकपतापितमाप्लावितमिमनो द्युति-
मतीमः अतहृदामिभ्योऽङ्गिजोपतापितं दृग्ध्वजकृतं इयामप्य-
जलाप्लुतां वीक्ष्य ॥ १३ ॥

अप्यधात् आदितर्वास्तस्य मुनेरुद्धीकृतः ॥ १४ ॥

सवित्रं सगंगेण सहितं सभाग्यं सगङ्गात्रयञ्च जडवत्
मम्बवत् ॥ १५ ॥

वीचिनमस्त्रता तरङ्गवायुना भ्रमन्त्या दिशो वक्ष्य म-
तया इष्टिमागुरिरहोपमिति वचनात् टावन्तो दिशाश्चन्द्रः परि-
भ्रमेपितः दुःखममुद्रवासी ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनिकास्ता द्यौर्वाभिस्तामिरङ्गिः खरैः सूर्यरश्मिभिः अत-
हृदामिर्विद्युज्जः दीर्घत्वमात्रं ॥ १३ ॥ १४ ॥

सभाग्यं उपोतिगंगसहितम् ॥ १५ ॥

वीचियुक्तेन नमस्त्रता आहतः प्रासाधातः परिभ्रमेण
इषितः व्याप्तः "इषगनो" इत्यस्मात् ॥ १६-१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतिद्युभिः अनिकास्ता द्यौर्वाभिस्तामिरङ्गिः खरैर्वायुभिरिति
शेषः शङ्कराभिर्विद्युज्जः दीर्घत्वं आह्वसं सहात्मना अराग्य-
जादितुर्मेदं जगद्वन्तर्बहिरुपतापितं जलाप्लुतां इमां च वीक्ष्य
विमनाः सन् समग्रसत् ॥ १३ ॥

समं सह अप्यधात् आच्छादयामास ॥ १४ ॥

जटा विक्षिप्य विकीर्य ॥ १५ ॥

परिभ्रमेण इषितः व्याप्तः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

खर्ग का भी उलुघन करने वाले जलों से तथा बड़े
भीक्ष्ण पवन और भीमालियों से आप सहित जरायुजादि चार
प्रकार के पाणिनों पाके जगत् को ताप युक्त देखकर, तथा
पृथिवी को जल से डूबी हुई देखकर, ऋषि बड़े दुःखित हुए
और आप को प्राप्त होने हुए ॥ १३ ॥

उत ऋषि के इस प्रकार देखने २ तरंगों से भयंकर और
पवन से घूम रहे जल जिसमें ऐसा बड़ा महासमुद्र, क्या

कचिन्नतो महावर्ते तरलैस्ताडितः कचित् ।
 यादोभिर्भक्ष्यते कापि स्वयमन्योन्यघातिभिः ॥ १७ ॥
 कचिच्छोकं कचिन्मोहं कचिदुःखं सुखं भयम् ।
 कचिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्यादिभिरुताडितः ॥ १८ ॥
 अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि शतानि च ।
 व्यतीयुर्ध्रमतस्तस्मिन् विष्णुमायावृतात्मनः ॥ १९ ॥
 स कदाचिदभ्रमस्तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि द्विजः ।
 न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितम् ॥ २० ॥
 प्रागुत्तरस्यां शाखायां तस्याऽपि ददृशे शिशुम् ।
 दायानं पर्णपुटके प्रसन्नं प्रभया तमः ॥ २१ ॥
 महामरकतश्यामं श्रीमद्वदनपङ्कजम् ।
 कम्बुग्रीवं महोरस्कं सुनातं सुन्दरध्रुवम् ॥ २२ ॥
 श्वासैजदलकाभातं कम्बुग्रीकर्णदाडिमम् ।
 विद्रुमाधरभागेपच्छोणायितसुधास्मितम् ॥ २३ ॥
 पद्मगर्भाशुपाङ्गं हृद्यहामावलाकनम् ।
 श्वासैजदलितसम्बिग्रनिम्ननाभिदलोदरम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हरने बाहे मेघों के सहित दीप खंड और पर्यंतों सहित पृथिवी को डुबा देता भया ॥ १७ ॥

उस समय पृथिवी, अंतरिक्ष, स्वर्ग, तारागण, और विश्वों सहित तीनों लोक जब में मग्न हो गये, और वे ब्रह्मासुरि मार्कंडेय जी एकल ही बच रहे, सो वो भी अपने तटारों को बिखेर कर जड़ और मन्थ की तरह उस जल में झमते रहे ॥ १८ ॥

भूके व्यासे, और मकर तिर्मिगल इत्यादि माना प्रकार के मल जंतुओं से उपद्रुत, कभी तरंगों की टकरों से कभी पवन से ताडित होते हुए, उस अपार मंथकार में पड़े हुए मारे परिभ्रम के एक गश्, और उस समुद्र में भ्रमते २ विश्वों का ज्ञान न रहा, और न आकाश को जानते हुए न पृथिवी को ॥ १९ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषाटीपिका ।

अन्योन्यघातिमितद्रव्याश्च परस्परं युज्यन्ति ॥ १७—१८ ॥
 विष्णुमायावृतात्मन इति स तथा दृष्टवानित्यर्थः ॥ १९ ॥

ककुपुजतप्रदेशे न्यग्रोधपोतं कोमलवटम् ॥ २० ॥

तद्वेद्यानद्विक्षाज्ञायां शिशुमपि ॥ २१ ॥

श्रीमद्वदनं बदनपङ्कजं यस्य तं कम्बुग्रीवरेकादृता प्रीया

[३७]

यस्य तं महोरस्कं विशालवक्षसम् सुनातं शोभना नासा यस्य तं सुन्दरं ध्रुवो यस्य तम् ॥ २२ ॥

आसिरेतस्तं कम्पमाना मलकास्तैरामानं शोभितम् कम्बुवत् शतवैद्येन भीषयोक्तौ कम्बुग्रीवौ तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पे यस्य तं विद्रुमाधरभागेपच्छोणायितं सुधासुप्तं स्मितं यस्य तम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भस्य भा रं पद्मगावपाङ्गौ नेत्रप्राप्तौ यस्य तं हृद्यो हामो यस्मिन्तद्वलकाते यस्य तम् आसिरेजस्यमलकास्तौ वक्षस्य-
 तिर्य्योक्तैरक्षस्तामिः सेवित्रा चक्षुषा निम्ना गम्भीरा नाभि-
 यस्मिन्तद्वलवदध्वर्यपद्मसङ्काशमुदरं यस्य तम् ॥ २४ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चविव ।

मृत्युमिष ॥ १८—१९ ॥

पृथिव्याः ककुदि उन्नतस्थले फलपुष्पाकरम् आभरणमासी-
 नम् ॥ २० ॥

अन्तरिक्षं जगत् प्रवृत्तेशो विपुलदेशान्तर्भाषोऽल्पकाष्ठे बहु-
 कायातमोवः तद्वितरजनाय गच्छतिरिक्तमुक्ति पदार्थभेदनकाणा-
 सां च सति तद्विस्मृतिरिभ्यस्तस्य सर्वशक्तिबाहुपवत्ता ॥ २१—२४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूकविका ।

कचिदिति । तरलैस्तरङ्गैरम्बोन्वयतिमिरम्बोन्व युष्मन्मामैवो-
दामिः जलजन्तुभिः खलम मक्षितम् ॥ १७ ॥

कचिन्मोहमिति-मृत्युं मृत्युमिव ॥ १८ ॥

अयुतायुतवर्षाणामिति । विष्णोर्मापया हृतः आत्मा मनो
यस्य तस्य मुनेः तस्मिन् जले भ्रमतः सतः महान् काको
व्यनीवावेत्यर्थः ॥ १९ ॥

न इति । पृथिव्याः ककुदि तद्रज्जुजतस्थले फलेः पल्लवैश्च
शोभितं स्वप्नोद्यपोतं कोमलवटवृक्षं दृष्ट्वा पश्यति स्म ॥ २० ॥

प्रागिति । तस्य स्वप्नोद्यपोतस्य प्रागुत्तरस्यामीशास्त्रां दिशि या
शास्त्रा तस्यां शशुर्माप दृष्ट्वा, तं विशिनष्टि-शयानमित्यादिना ।
तमोऽम्बकारं प्रसूतं निराकृतं तम् ॥ २१ ॥

इन्द्रनीलवच्छयामं भीमद्रव्यं वदनपङ्कजम् यस्य तं कम्बु-
वच्छङ्कगजिरेखावृता प्राया यस्य तम् महोरकं । वशाज-
वत्सम् शोभना नासा यस्य तम् सुन्दरं सुखं यस्य
तम् ॥ २२ ॥

निःश्वासेरेजस्तः कम्पमानाः ये ब्रह्मकास्तेराभातम् (शोभ-
मानम्) शोभितं कम्बुवदन्तर्बलेन भीर्योक्तौ कम्बुभिर्बो
तबोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पसदृशभाभरणं यस्य तम् विद्रुम-
वद्योधरस्तस्य भासा ईषच्छोषाणितं शुचि शुभ्रं स्मितम्
यस्य तम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भविद्यावपाङ्गौ नेत्रास्तौ यस्य तम् हृद्यम्
हासयुक्तम् अमलोकनम् यस्य श्वासेरेजस्तस्य अक्षयः वलयः
रित्यङ्गनिम्नरेखा यास्ताभिः सन्निवृत्ता चञ्चला निम्ना च नाभि
र्यस्मिन् तदम्बयस्य पत्रसङ्काशम् उदरम् यस्य तम् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

तरलैस्तरङ्गैः ॥ १७—१९ ॥

ककुदि उज्जतस्थले ॥ २० ॥

तस्य वटस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्वासेन मुखवायुना एजतां कम्पमानानामलकानां प्रातेन
मिथया भिन्ना युक्तं कर्णयोर्दाडिमं कर्णामरणं यस्य स तथा
तम् ईषच्छोषाणितम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भवत् अरुणावपाङ्गौ नेत्रास्तौ यस्य तं श्वासेरेजस्तस्य
अक्षयः वलयस्तियङ्गनिम्नरेखा यास्ताभिः सन्निवृत्ता चञ्चला निम्ना
च नाभिर्यस्य स तथा चञ्चलमुदरं यस्य स तथा श्वासेरेजस्तस्य अक्षयः
निम्नरेखा यास्ताभिः सन्निवृत्ता चञ्चला निम्ना च नाभिर्यस्य स तथा
तं दक्षोदरमिति वा पाठः दक्ष-
वदम्बयस्य पत्रसङ्काशम् उदरं यस्येति ॥ २४ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवेः ।

अयुतायुतवर्षाणामिति तस्य भागं जातमित्यर्थः १९—३३ ॥
सद्यस्तदन्तर्धाने दृष्टान्तः यथेति मनीषा ईहायामसम्भवेः

तेन निर्मिता ईहा बाष्पिता यथा सद्योन्तर्धाने तस्यादये
स्थादलवाष्पान्नाविषयोपि भगवानन्तर्द्वेष्ट इत्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥

भीमद्विजयध्वजकविकृतसारायंर्हतिनी ।

ककुदि उज्जतस्थले ॥ २०—२२ ॥

श्वासेरेजस्तः कम्पमाना ब्रह्मकास्तेराभातं कम्बुवदन्तर्बलेन
भीर्योक्तौ कम्बुभिर्बो तबोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पे यस्य तम् ॥ २३ ॥
श्वासेरेजस्तस्य अक्षयः वलयस्तियङ्गनिम्नरेखा यास्ताभिः स
नाभिर्यस्य स तथा चञ्चलमुदरं यस्य तम् ॥ २४ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अम्बोन्वयतिमिरम्बोन्वयार्थं परस्परं युष्मज्जः ॥ १७ ॥

मृत्युं विस्मृतिम् ॥ १८ ॥

विष्णुमावया आहृतः आत्मा मनो यस्य ॥ १९ ॥

ककुदि उज्जतस्थले स्वप्नोद्यपोतं कोमलं वटम् ॥ २० ॥

तस्य स्वप्नोद्यपोतस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्वासेरेजस्तः कम्पमानैरक्षकैराभातम् शोभितम् कम्बु
वत् भीर्योक्तौ कम्बुभिर्बो तबोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पे यस्य
तं विद्रुमवद्योधरस्तस्यास्य शोषाणितं सुधासदृशं स्मितं
मन्दहसितम् यस्य तम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भवत् किञ्चिदरुणौ अपाङ्गौ नयनप्राप्तौ यस्य ता
हृद्ये हृद्यमिव हासावलोकेन यस्य तम् श्वासेरेजस्तस्य अक्षयः
प्रायामञ्जारेण कम्पमानाभित्तियङ्गनाभिः सन्निवृत्ता चञ्चला निम्ना
च नाभिर्यस्य तम् तदम्बयस्य पत्रसङ्काशम् उदरं यस्य तम् ॥ २४ ॥

माषाटीका ।

किसी जगह बड़े गैर में पड़जाने, किसी समय तरंग
से ताड़ित होते, और किसी जगह परस्पर में घातकर
वाले जलजन्तु भी मुनि को मर्त्य करने लगते थे ॥ १७ ॥

किसी समय शोक को प्राप्त होने, कभी मोह के
कभी दुःख को कभी सुख को, कभी भय को, और कर्म
व्याधियों से पीड़ित होकर मृत्यु सदृश दुःख को भी प्राप्त
होजाते थे ॥ १८ ॥

इस प्रकार श्रीविष्णुकी माया देखने वाले मुनिको उस
समुद्रमें भ्रमते २ लाखों कोड़ों वर्ष व्यतीत हो गई, ॥ १९ ॥

वह ऋषि किसी एक समय भ्रमते एक पृथिवी के टीले
पर अति मनोहर फल और पदार्थों से सुशोभित एक वट
पौधे को देखते हुए ॥ २० ॥

और वटकी ईशान कोणकी एक शाखामें एक पत्र
पुटमें सोबे हुए सुन्दर शिशु को देखते हुए, कैसा वह शि-
ष्ट है, कि—अपनी काम्ति से उस प्रलय कालके अंधरे को दू-
कर रहा है ॥ २१ ॥

चार्वाकुलिभ्यां पाणिभ्यामुन्नीय चरणाभ्युजम् ।

मुखे निधाय विप्रेन्द्रो धयन्तं वीक्ष्य विस्मितः ॥ २५ ॥

तद्दर्शनाद्दीप्तपरिश्रमो मुवा प्राक्कुल्लहृत्पद्मविलोचनाभ्युजः ।

प्रहृष्टरोमाऽऽतुतभावशङ्कितः प्रष्टुं पुरस्तं प्रससार बालकम् ॥ २६ ॥

तावच्छिशोर्वै श्वसितेन भार्गवः सोऽन्तश्शरीरं मशको यथाऽऽविशत् ।

तत्राप्यदोन्यस्तमचष्ट कृत्स्नशो यथापुराऽमुह्यदतीव विस्मितः ॥ २७ ॥

खं रोदसी भगणानद्रिमागरान् द्वीपान् सवर्षान् ककुभः सुरासुरान् ।

वनानि देशान् सरितः पुराकरान् खटान् व्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः ॥ २८ ॥

महान्ति भुतान्यथ भौतिकान्यसौ कालं च नाना युगकल्पकल्पनम् ।

यत्किञ्चिदन्यद्वयवहारकारणं ददर्श विश्वं सदिवावभासितम् ॥ २९ ॥

हिमालयं पुष्पवहां च तां नदीं निजाभमं तत्र ऋषीन्पश्यत् ।

विश्वं विपश्यन् श्वसिताच्छिशोर्वै बहिर्निरस्तो न्यपतल्लयाब्धौ ॥ ३० ॥

तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि प्ररुढं नटं च तत्पर्णापुटे शयानम् ।

तोके च तत्प्रमसुधास्मितेन निरोक्षितोऽपाङ्गनिरीक्षणम् ॥ ३१ ॥

अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्ठितं हृदि ।

अभ्ययादतिसंक्लिष्टः परिष्वक्तुमधोक्षजम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

महामरकतर्माय के सहश द्वाभ और शोभा युक्त बहनकमल जिसका, शङ्ख सरी का विशाल पक्षःस्थल, सुन्दर नासिका और सुन्दर भृकुटि जिसकी ॥ २२ ॥

श्वास से कम्पित हो रही जो मलकावली तिससे शोभित और शंख के तरह भीतर बलय में शोभा बाजे दाहिम के पुष्प सहश कर्णों हैं जिसके, और प्रवाल (मुँगा) के सहश मोष्ठ की कागति में किञ्चित् खलाह को छिये हुए अमृत सहश मन्द हंसन जिसकी ॥ २३ ॥

कमल के गामे के सहश अरुण अर्वांग नेत्र की कोर हैं जिसके, और हृदय प्राही है हास पूर्वक चितवन जिस की, तथा श्वास में चलायमान जो त्रिवली तिससे खंचल और गंभीर है नाभि जिसमें ऐसा पीपल के दल सहश है उदर जिसका ॥ २४ ॥

अधिरूपासिक्तमानार्थदीपिका ।

चारवोऽङ्गुल्यो यथोक्ताऽयामुन्नीयाऽऽङ्गुल्य धयन्तं पिब तम् ॥ २५ ॥

हृत्पद्मं च विलोचनाभ्युजं च प्राक्कुल्लानि तानि यस्व स अतुतभावाऽत्याश्चर्यकृत् तेन शङ्कितः सञ्जपितं प्रष्टुं पुरः प्रससार समीपं गतः ॥ २६ ॥

मदः इदं जगद्यथा पुरा प्रख्यातपूर्वं स्वस्ते विषयस्तं दृष्ट्वा आतीव विस्मितः सञ्जमुद्यतः ॥ २७ ॥

कृत्स्नशो दर्शनं प्रपञ्चयति-कामित्यादिना । ककुभो विशः पुरायवाकरांश्च खटान् कर्णकप्रामान् व्रजान् गोकुलानि आभमंश्च वर्यांश्च तेषां हृत्सीधेत्यर्थः ॥ २८ ॥

नाना युगानि कल्पांश्च कल्पयति तेषां कल्पयन् इति तथा तं कालं च भविष्य परमार्थे इवावभासितं तेनैव ॥ २९-३० ॥

षट्क्ष तोफञ्च वीक्ष्य तस्य प्रेरणा सुधातुल्यस्मितयुक्तता-पाङ्गनिरीक्षणम् निरीक्षितः सन् अथ तं बालकमधोक्षजं परिष्वक्तुमभ्ययादिति छयोरन्वयः कथम्भूतम्? नेत्राभ्यां हृदि धिष्ठितमधिष्ठितम् ॥ ३१-३२ ॥

अभिप्रेतराशवाच्यार्थकृतमागवतचन्द्रादिका ।

चारवः सुख्येः अङ्गुल्यो यथोक्ताऽयं पाणिङ्गुलं चरणाभ्युजम् उन्नीय उन्नीय मुखे निधाय तदङ्गुल्यधयन्तं पिब तम् इत्यभूतम् शिशुं विलोक्य विस्मितो बभूवेत्यर्थः २५ ॥

तद्दर्शनादिति तस्य शिशोर्दर्शनात् दीप्तो गतः परिश्रमो यस्व सः प्राक्कुल्लानि हृत्पद्मं विलोचनाभ्युजं च यस्व स अतुत-

भीमद्वीपराजवाच्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भावेनात्याश्रयैरूपेण शङ्कितोपि तं बाहकं दृष्टुं पुरः संसार
समीपं गतः इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तावत्तदा हे मार्गव ! स मुनिः शिशोः श्वसिनेन मशक-
वदन्तः शरीरमाविशत् शिशोः श्वासवानेन तच्छरीराग्नः
प्राविशदित्यर्थः । तत्रापि तद्गर्भेऽप्यदोऽश्वस्य अमुष्मादस्य तं तथा-
विधं शिशुमचष्ट यथा पुरा तच्छरीराग्नः प्रवेशात्पूर्वं यथा कृत्स्नशः
कृत्स्नमाचष्ट तद्वत् एव हृत्प्राग्नीव विस्मितोऽमुष्मात् ॥ २७ ॥

कृत्स्नो दृष्टेन प्रपञ्चयति-त्वमिति । त्वम् आन्तरिक्षं रोदसी
द्यावापृथिव्यौ भगवन्नामस्तत्रगणानर्क्षिभ्यः सागरांश्च ककुभो
दिशः सुरांश्चासुरांश्च तान् पुराणि दृष्टादिमन्त आकारान्
रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि खेटान् कर्षकग्रामान् वृजान् गोष्ठानि न
आभ्रमांश्चतुरो वर्णांश्च तेषां हृत्प्राग्नेत्यर्थः ॥ २८ ॥

महान्ति भूतान्याकाशादीनि पञ्चमौलिकानि देवगनुत्था-
दीनसौ मुनिः नानायुगानि कल्पान्श्च कल्पयतीति तथा ते
काले च किं यदुता वरिक्छिद्यवहारकारणं व्यवहारविषयं
विश्वस्यापि व्यवहारं प्रति कारणत्वात्कारणमित्युक्तम् स
दिवाविमलितमजानां नित्यमिव प्रतीयमानं विश्वं तस्मै
वदति ॥ २९ ॥

किञ्च । हिमाख्यमिति ॥ ऋषी नृनारायणौ इत्यं विश्वं
विपश्यन् शिशोः श्वसितात् श्वासाद्वाहिनिरस्तः निष्कासितः पुनः
प्रज्वालाधौ स्वपतत् ॥ ३० ॥

पश्यति । तत्पण्यपुटे शयानम् इति षट्पत्रपुटे शयानं
तोकं शिशुं च पश्यन् तस्य शिशोः प्रेम्णा सुधास्मितेन च युक्ते-
नापाङ्गनिरिक्षणेन निरीक्षितो यद्वेति शयः ॥ ३१ ॥

अयेति । नेत्राश्रयां हृदि धिष्टितमालिङ्गितम् च त्वकमधोक्षजं
पुनर्बहिः परिष्वक्तमश्रुययादमिमुखं जगाम ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयव्रजतथैकतपवर्णनामर्था ।

अवसन् पिबन्तम् ॥ २५ ॥

अद्भुतभावेनाश्रयैर्ललाचेष्टया शङ्कितः स अपि पुरः प्रससार
समीपङ्गतः ॥ २६ ॥

स मार्गवः मार्कण्डेयः तावन्ततः पूर्वमेव श्वसिनेनाग्नौ लक्ष्मणा
सह शिशोरग्नः शरीरं मशको यथा तथा विशदित्यर्थः । तत्रो-
दराग्नौ नित्यस्तमदो विश्वं कृत्स्नशोऽचष्ट दृष्टान् दृष्ट्वा च
पुरा यथा यद्विधिस्मितो मुह्यन्तयामुह्यदित्यन्वयः । अत्र मोहो
नामाश्रयैर्बुद्धिरेव न त्वस्य पात्रानं तथात्वे प्राचीनास्त्रीणां पुण्यवराशो-
र्लक्ष्मणापत्तिरिति ॥ २७ ॥

विश्वं विशानिष्ट-त्वं रोदसी इत्यादिना । आभ्रमवशं हृत्प्रागो
यास्ताश्च ॥ २८ ॥

महान्ति भूतानि पञ्चभूतानि नानायुगकल्पने येन स तथा ते
काले च अग्न्यादिकश्चिद्यवहारकारणं हानोपादानादिसमर्थं
तत्प्राज्ञादीन् सद्विश्वसत्वेन यथार्थत्वेनैवावभासितं प्रकाशितं
मिथ्याभूतत्वेन ॥ २९ ॥

पुनः किमभूदवाह-विश्वमिति । बहिः श्वसतः शिशोः
श्वासेन बहिनिरस्तो नृजः प्रज्वालाधौ स्वपतत् ॥ ३० ॥

षट् च तोकं च वीक्ष्य तस्य शिशोः प्रेमसुधायाः प्रेमा-
मृतापुद्गुलस्मितसहितेनापाङ्गनिरिक्षणेन निरीक्षितोऽभूदि-
त्यन्वयः ॥ ३१ ॥

अथ तं बाहकं परिष्वक्तमश्रुयया ॥ ३२ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिनकृतसारायं दर्शनी ।

मन्त्रणाभ्युजे कीदृशं मधु घर्तने यत एतदास्मादनार्थं बहवो
मद्भक्ता यतस्ते तस्मादिदमहमप्यालाप्य परिष्वेय इतीव धयन्ते
पिबन्तम् ॥ २५ ॥

अद्भुतभावेन अत्याश्रयैरूपेण शङ्कितः भावं प्राकृतो
बाहक इति प्राप्ताशङ्कोपि प्रष्टुम् ॥ २६ ॥

महः जगत् यथा पुरा प्रज्वालात्पूर्वम् ॥ २७-२८ ॥

स मार्कण्डेयः दिवा दिवस एव अवभासितं प्रकाशयुक्तं
वदति पुष्पवहां पुष्पमद्राम् ॥ २९ ॥

लयाधौ निपत्य पुनरप्ययुतायुतवर्षपञ्चमम् कष्टमनुभूय
पृथिव्याः ककुब्धिं षट्पत्रशायिनं बाहं वदति तस्य प्रेम्णा सुधा-
तुल्यस्मितयुक्तेनापाङ्गनिरिक्षणेन निरीक्षितः सन् पुनरपि तदीय-
श्वासेन पूर्ववत् प्रवेशनिर्गमौ एवमेव समकृत्वः प्रवेशनिर्ग-
मावप्रगताक्यदृष्ट्या ज्ञेयौ ॥ ३०-३२ ॥

भीमच्छुकदेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयन्ते पिबन्तम् ॥ २५ ॥

प्रोक्तुलानि दृष्ट्वा विशोचने च यस्य सः अद्भुतेनात्या-
श्रयैण भावेन शङ्कितः किमयमीश्वर इति शङ्का प्राप्ता यस्य
सः ते प्रष्टुम् पुरः समीपं प्रससार ॥ २६ ॥

तत्रापि तच्छरीरमद्यपि महः इदं विश्वम् यथा पुरा प्रज-
वालात्पूर्वम् तथैवाचष्ट अतोऽनीव विस्मितः ॥ २७-२८ ॥

नानायुगानि कल्पान्श्च कल्पयतीति स तथा ते च इव शब्दः
एवार्थे सदैवकारणभूते वस्तुवत् तत्तदाकारेण च भासितम् वदति
भगवत्कृतम् सर्वम् सम्यगेव सर्वस्य तदात्मकत्वात् ॥ २९-३० ॥

तस्मिन् लयाधौ पृथिव्याः ककुब्धिं षट् तत्पण्यपुटे तोकम्
च वीक्ष्य तस्य प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितयुक्तेन अपाङ्गनिरिक्षणेन
निरीक्षितः सन् तं बाहं नेत्राश्रयां हृदि धिष्टितमपि पुन-
र्बहिरपि परिष्वक्तमश्रुययादिति ज्ञयोरन्वयः ॥ ३१-३२ ॥

भाषा टीका ।

मुनिने भीम कैसा उस बाहक को देखा, कि सुन्दर
मनोहर छोटी २ अंगुलिनी बाह दोनो हाथो से अपने खरख
कमल को ऊँचा उठाकर मुख में अंगुष्ठ देकर पी रहा है ।
ऐसे उस अद्भुत बाहक को देखकर मार्कण्डेय जी बड़े विस्मय
को प्राप्त हुए ॥ २५ ॥

मनि का भी सब परिधम उस बाहक के दर्शन से

तावत्स भगवान् साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः ।

अन्तर्बध ऋषेः सद्यो यथेहानीशनिर्मिता ॥ ३३ ॥

तमन्वध वटो ब्रह्मन् ! सलिलं लोकमप्सुनः ।

तिरोधायि क्षणादस्य स्वाश्रमं पूर्ववस्थितः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां बैयासिक्यां

द्वादशस्कन्धे मार्कण्डेयोपाख्याने भगवन्मायादर्शनं नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

हृदयोग्या, तथा हृदय कमल और नेत्र कमल प्रफुल्लित होगये, रोमाञ्च स्वारे हो आये, और आभय से शङ्कित होकर इति इत्य बाळक ने पूछने को उसके सम्मुख समीप गये ॥ २६ ॥

इतने में ही शृंगु वंशी वह मुनि इस बाळक के आश्रय के साथ बाळक के शरीर में मशक के तरह भीतर चले गये, भीतर भी जाकर इस समग्र जगत को जैसा जानैसा रखा हुआ देखकर बड़े विस्मय को प्राप्ति होकर मोहित होने हुए ॥ २७ ॥

मुनिने बाळक के उदर में क्या देखा कि—माकाश, पावा-पृथिवी, नक्षत्रगण, पर्वत, समुद्र, खगडोंमहित द्वीप, दिशाये पुर, असुर, वन, देश, सरितायें, पुर, खानें, छोटे-बड़े ग्राम, गोधन व खेति, आश्रम और वनोंकी जीविकायें ॥ २८ ॥

वड़े २ भूत प्राणी, भौतिक पदार्थ, तथा नाना युग और कल्प त्रिकों कल्पना किये जाय इतने बड़े काख का भी बाळक के उदर में देखा, अर्थात् इस जगह बहुत काल धीन गया, और भी जो कुछ व्यवहार कार्या और नित्य मरिका मान होने वाला विश्व है, तिसको भी देखा ॥ २९ ॥

त्रिकों भी हिमालय पर्वत, और पुरुषमद्वा नदी, और इसके तट पर अपना आश्रम भी मार्कण्डेय ऋषि ने देखा, तथा वहाँ पर रहने वाले ऋषियों का भी देखे, इस प्रकार इस बाळक के उदर में विश्व को देख रहे थे, कि—इतने में ही बाळक का बाहर को आश्रय निकला उसके साथ निकल फिर भी मार्कण्डेय ऋषि उसी प्रलय के प्रसुप्त में गिरे ॥ ३० ॥

वहाँ फिर भी पृथिवी के एक टीले पर जमें हुए एक छोटे से वट के वृक्ष को देखते हुए, और उसके पत्रों के टूट में स्नेह हुए एक मनोहर बाळक को देखते हुए । और ऋषि उस बाळक की प्रेम रूप अमृत युक्त मन्द मुसकानि सहित काटखों के निरीक्षण के पात्र हुए ॥ ३१ ॥

जो बाळक अन्तर्धाम रूप से हृदय में विराजमान है इसी नेत्रों से बाळक को देखकर ऋषि प्रथम बहुत क्रोध हो प्राप्त हुए रहे आर्य अशोकज के आखिड़न करने को उनके समीप गये ॥ ३२ ॥

भीषरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तावत्परिचक्रवामापूर्वमेव ऋषेस्तस्यास्तर्हिना बभूव तनु-
यमवेकत्वं दृष्टान्तः, अनीशो निर्देवस्तेन निर्मिता ईहा कीडा
यथेति ॥ ३३ ॥

अस्तर्हितं भगवन्तमनुवटः सलिलं लोकसम्प्लवज्ज
तिरोधायवस्तर्हितः सच आश्रम एव तथापूर्व स्थित इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीषरखामिकृतभाषार्थटीपिकायां

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चीवम् ।

इति श्रीमद्भागवतस्यावसान द्वादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चीवम्

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्किका ।

तावदिति । तावद्भागवतानिष्यनिधिध्वनिप्रशक्त्यादि-
गुणगणपूर्णाः योगाधीशः साक्षर्यशक्तियोगीतिर्ब्रह्मः गुहाशयः
सर्वोत्तरात्मा अस्तर्हितवान् तथा ऋषेरीहा आखिड़नगच्छा तथा
अनीशनिर्मिता निर्देवस्तेन कृता तद्वद्वाभीर्द्वयः ॥ ३३ ॥

तमिति । तं तिरोदधत्तं शिशुमनु लोकसंस्पृश सलिलं तिरोधाय
तत्क्षणात्तस्य मुनेः सकाशाद्वटोप्यस्तर्हिना इति पूर्वण्य सम्बन्धः ।
यद्वा, भगवान् सलिलं तिरोधायस्तर्हिना तमनु वटोपि अस्तर्हिने
इति सम्बन्धः मुनिस्तु स्वाश्रमं पूर्ववत्स्थितः अन्तर्देशे विपुलदे-
शास्तमानः अल्पकाये बहुकाशास्तमानः तद्विपर्ययानुपपन्नानि-
रिक्तमूर्तामूर्तपदार्थमातदेतत्कालावसापिसलिलादिसुदृष्टिस्ति-
सर्वमाश्रयसर्वशक्तिबाहुपवज्ज ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्किकायां

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनीशोनासमर्थेन निर्मिता ईहा मायावत्तया चेष्टा यथा
विममस्तर्द्धाति तथैवमस्तर्द्धातौ चोपार्थे निदधानमिह न तु
मिदवाच्ये ॥ ३३ ॥

अन्तर्हितं भगवन्मनु लोकात् सञ्जघो यस्मात्तत्तथा तिरो-
भायि तिरोहितममृत ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(विजयध्वजतीर्थरीत्याऽष्टमः ॥ ८ ॥)

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्भवे ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्भवे
नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायेंदुर्दिनी ।

अनीशो हरिद्रुस्तस्य ईहा धनादिवाञ्छा यथा सद्य एवोपय
सद्य एव जीवते तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथावस्थेति । अयमात्रकायमये एव सप्तकल्पसङ्ख्यः कायः
प्रविष्टोऽभूदतर्द्धमगवच्छस्त्वैवेति भावः । तिरोभायितीति कर्मकस्ति
चिण् ॥ ३४ ॥

इति सारायेंदुर्दिन्यायम् हर्षिययाम् भक्तचेतसाम् ।

द्वादशे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वाचस्पतिस्वर्णं कर्तुमुद्युक्ततावत्सद्य एवाग्तर्द्धे तदा ऋषेः
ईहा परिस्वप्नचेष्टा यथा अनीशोनासस्यसङ्ख्येन जीवेन निर्मिता
वृथा भवति तथा जाता ॥ ३३ ॥

तं सर्वशक्तिं भगवन्तं कारयामनु तद्वन्नं प्रकाशितं वटादि
कार्यजातमन्तर्हितमासीदित्याह—तमन्विनि । लोकात् सञ्जघः
प्रलब्ध ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

इतनी ही देर में बोगाधीश गुहावासे से साक्षात् भग-
वान्, ऋषि के देखते २ तरफा अन्तर्धान को प्राप्त
हो गये, जैसे कि—मह माग्यवासे पुरुष की निर्मित
कीडा ॥ ३३ ॥

हे शौनक ! तिरके पश्चात् वह वट और जल, और
खोको को जल में डूबना ये सब ऋषि को कुछ मात्र में
अन्तर्हित हो गया और ऋषि अपने आश्रम के बिचे पूर्ववत्
स्थित हो गये ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्धे नवम अध्याय की

श्रीवृन्दावनस्थ ५० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दशमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

स एवमनुभूयेदं नारायणविनिर्मितम् ।
वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ययौ ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रपन्नोऽस्म्यङ्घ्रिमूलं ते प्रपन्नाभयदं हरे ! ।
यन्माययाऽपि विबुधा (१) मुह्यन्ति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥

सूत उवाच ।

तमेवं निभृतात्मानं वृषेणा दिवि पर्पटन ।
रुद्राण्या भगवान् रुद्रो ददर्श स्वर्गणैर्वृतः ॥ ३ ॥
अथामा तमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत ।
पश्येमं भगवन् ! विप्रं निभृतात्मेन्द्रियाशयम् ॥ ४ ॥
(२) निभृतोदभूषवातं वातापाय यथाऽर्णवम् ।
कुर्वस्य तपसः साक्षात्संसिद्धिं सिद्धिदो भवान् ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

नैवेच्छत्याशिषः कापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्नुत ।
भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽव्यये ॥ ६ ॥
अथाऽपि सस्वदिष्यामो भवान्पेतेन साधुना ।
अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा तमुपेयाय भगवान् स सताङ्गतिः ।
ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनाम् ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

इदमे शिव आगत्य मुनेस्तुष्टो वरानवाप्त ।
तेन साकमतिप्रीत्या समाभाष्य समाजयन् ॥ १ ॥

ज्ञानकाशया ज्ञानवत्प्रकाशमानया त्वद्गतं विना विद्वान्मोऽपि
यस्य तथ मायया ज्ञानिनो वयमित्यहङ्कारेणा निमृह्यन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीनारायण एव स्वमायावशेन प्राप्तं शिवकर्मणा साक्षात्प्रा-
प्तं तदाह-तमेवमित्यादिना । निभृतात्मानं समाहितचित्तम्
गङ्गाया भवाण्या ॥ ३ ॥

निभृता निष्कला आत्मेन्द्रियाशया देहेन्द्रियमनोसि वर्य-
तम् ॥ ४ ॥

निभृतं निष्कलमुदकं कव्यज्ञानस्य वरिमन्तस्य यन्मिद्धि कल-

(१) मुह्यन्त्यज्ञानकाशया इति वीर० विज० पा० । (२) निभृतोदभूषवातस्तथापाये इति च विज० । * पश्येम इति वीर० ।

श्रीहरिश्चामिहकृतमाचार्यदीपिका ।

साक्षात्कृत प्रकटीकृत यतो भवान् सिद्धिः आशिषोऽभ्युदय-
लक्षणाः उत निश्चितम् अत्र हेतुः मक्तिमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

संवर्धित्वामः संवर्धं करिष्यामः ॥ ७ ॥

सताकृतिर्ये हेतुः ईशान इति ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तिनयकपञ्जीयम् ।

मार्कण्डेयस्य तत् कुलप्रसूतत्वे शास्त्रान्तरपरिहारो द्रष्टव्यः
एतत् कदापि प्रसूतमार्कण्डेयोऽथो वास्मादित्यनिरोध उच्य-
तेतः आपदो निमुक्तः ॥ १—१५ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यैकनमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं भगवता इत्थं तद्योगमायादर्शनात्मकं चरं प्राप्य
ततो रुद्राङ्गनयनसिद्धेर्ब्रह्मोक्तव्याप्तमायुस्त्रैकालिकं ज्ञानं विरक्तं
ब्रह्मचर्यं किना पुराणाचार्येण च वेदम इति वक्तुं प्रस्तौति—स
एवमित्यादिना । नारायणेन विनिर्मितमाध्येशकेयैर्मगवतुभूय
तमेव नारायणमेव तन्मायातरयाय शरणां यवो ॥ १ ॥

नदेवाह—प्रपञ्चोस्मीति । प्रपञ्चानामभयम् संस्तुतिमयामात्रं
प्रवच्छन्तीति तथा यस्य तत्र मायया हेतुभूतया यद्विज्ञानं तेन कातराः
विस्तृतचित्ताः सन्तो मुह्यन्ति तां तर्तुं प्रपञ्चोस्मीतिमानः ॥ २ ॥

तमिति । इत्थं निभृतात्मानं समाहितचित्तं मुनिं रुद्रो ददर्शति
सदृशः दिव्यतरिङ्गः ॥ ३ ॥

अथेति । उमा रुद्राणीं वक्तिमेवाह—पश्यमेति । यथा निभृतं
निश्चलम् उदकम् ऋषयः पारावारोऽपारोऽयं वः
समुद्रः (तथा श्रीरामागरो वा) तथा निभृतात्मेन्द्रियाण्यं
निश्चलदेहेन्द्रियमानसं मुनिं पश्येम अस्य मुनेस्तपसः संसिद्धि-
कथं कुत वतो भवान् संसिद्धिः ॥ ४ ॥ ५ ॥

एवमुक्तः प्राह रुद्रः—नेति द्वाऽयम् । आशिषः कामानुनयिष्य
मोक्षमप्ययं ब्रह्मर्षिः नैवेच्छति तत्र हेतुः परामनसप्रयोजनां
भगवति मक्तिं लब्धवान् न हि भगवदेकात्मकाः किञ्चिदपि
वाञ्छन्तीति भावः ॥ ६ ॥

तथापि यद्यप्येवं तथापि हे भवानि साधुनाऽनेन मुनिना सद्य-
द्विषामः सन्नाहं करिष्यामः किं तावन्मात्रेण तस्येत्यत्राह,
अयं हीति । नृणां यमः अयमेव परमो लाभः कौसौ यस्माद्यु-
त्समागमः न तस्य लाभः किमवस्माकमेवेति भावः । यद्वा
अन्योऽन्यस्य समागमोऽन्योऽन्यस्य लाभ इति भावः । नृणामिति
पारादप्यनिर्देशो लोकपरिपाटीप्रदर्शनाभिप्रायकः ॥ ७ ॥

इतीति । स भगवान् रुद्रः सनाकृतिर्यस्यैव विद्यानिर्वाह-
कत्वात्तदेहीश्वरत्वजगदारम्भस्याप्यतमभूतपरमपुठवद्वारकाच्छाति-
विश्रुतानि “शास्त्रदृष्ट्यात्पदेशो सामदेववत्” (१।१।३१) इति
व्याख्यानवद्विज्ञानात्तद्विज्ञानात्तानि विवक्षिताति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिषगवज्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मार्कण्डेयः पुनः किमकार्षीद्यत्कथां श्रुतवतां हरौ मक्ति-

समुद्रेककरीति । हाई योगकादीनां बोधम् परिहरति, स एव
मिति । यः पूर्ववत्काशमे कितः सः योगमायायाः अविद्यादि-
विभूतः वैभवं द्वापति लक्ष्यशक्तः प्रभावं वा ॥ १ ॥

यस्य हरेर्मायया मोहनशक्त्या विबुधा अज्ञानकातरा इति
पदद्वयेनाभ्योऽन्यविद्वेनमायाशब्दो व्याख्यात इति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥
निभृतात्मानं पूर्यमनसं हरावेव नितरां धृतमनसं वा हि वि-
द्योऽस्मि ॥ ३—४ ॥

निभृतो ननु, पूर्य एव तयापये वर्णाकाशे ऋषीणां मानो
मनसमूहो यस्य स तथा पूर्वविशेषणार्थं हेतुत्वम् अत्र मुनेः ॥ ५ ॥
रुद्रः प्रतिवक्ति, नैवेति । मोक्षमपि नैच्छति किमुनाम्ना
आशिषः तत्र हेतुमाह मक्तिमिति ॥ ६ ॥

यद्यप्येवं तथापि भवत्या वचनगौरवाद्यतिशयमह इत्याद्य-
येनाह—अथापीति । हे भवानीति एतेन साधुना मुनिना सह
सङ्गमनेन किं प्रयोजनमत्राह, अयं हीति । साधूनां समागमः
सङ्गतिः ॥ ७ ॥

समुपेयाय सम्प्राप अयं साधारण्यो भगवान् किमु चेद्
सिद्ध एवेत्याद्ययेनाह—ईशान इति । अनेन श्रीहरिश्चामिहमपि रुद्र
प्रसादात्कलत्ररुपादित्युक्तं भवति तत्कुल इत्यत्राह, ईश्वर इति
भोत्रादीन्द्रियवतां जीवानां शिवाधीनत्वेन तत्तद्दिन्द्रियसाध्यस्य
ज्ञानस्यापि तत्प्रसादायत्तत्तं युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसंहरमः ।

॥ १—६ ॥

श्रीमद्भिषगवज्रजतीर्थकृतसाराथेन्द्रिणी ।

सोमेशदर्शने तस्य स्तुतिस्तेनामितम्भनम् ।

मुनेः खल्ववरप्राप्तिस्तस्माद्दृश्यम् उच्यते ॥

॥ १ ॥

ज्ञानकाशया ज्ञाने वल्लभापि काशया प्रकाशितुं समर्थे-
त्यर्थः । तत्राहमेव प्रमाणमभवमिति भावः ॥ २—४ ॥

निभृतानि निश्चलीभूतानि उदकानि ऋषयः पारावारोऽपारोऽयं वः ॥ ५ ॥

(मार्कण्डेयस्य एतत् कुलप्रसूतत्वे शास्त्रान्तरपरिहारो द्रष्टव्यः)
आशिषोऽस्मिमायाः सिद्धिः तर्हि मोक्षं देहीति तत्राह—मोक्ष-
मपीति तर्हि मक्तिं देहीति तत्राह मक्तिमिति ॥ ६—७ ॥

सताम् अभीप्सितमार्कप्रवापित्यादगतिः न केवलं सनामेव
गतिरपि तु सकामानामपीत्याह—ईशान इति । नात्र चित्रमित्याह—
ईश्वर इति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिहान्तप्रदीपः ।

एवं भगवद्योगमायावैभवदर्शनं भगवत्प्रसादात्सार्कण्डेयस्य
वक्ष्यम् अयं दशमे शिवप्रसादाद्यल्लक्ष्यं तत्कृतं प्रस्तौति, स एव-
मित्यादिना । योगमायायाः अत्याख्येरुपायाः भगवच्छक्तः ॥ १ ॥

ज्ञानकाशया ज्ञाने सत्यपि प्रकाशमानया ज्ञानवतामपि मोक्ष-
जनकया इत्यर्थः ॥ २ ॥

तयोरागमनं साक्षादीशयोर्जगदात्मनाः ।
 न वेद रुद्धधीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ॥ ९ ॥
 भगवांस्तदभिज्ञाय गिरीशो यागमायया ।
 आविशत्तद्गुहाकाशं वायुद्विद्वद्रमिवेश्वरः ॥ १० ॥
 आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तडिपिङ्गजटाधरम् ।
 उपक्षं दशभुजं प्रांशुमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥ ११ ॥
 (१) व्याघ्रचर्माम्बरधरं शूलखट्वाङ्गनर्माभिः ।
 अक्षमालाडमरुककपालासिधनुःमह ॥ १२ ॥
 बिभ्राणं सहसा भातं विचक्ष्य हृदि निश्मितः ।
 किमिदं कुत एवेति समाधोर्विरतो मुनिः ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

द्विधिं भगवत्पुत्रः ॥ ३ ॥

निभृताः निवमिताः आग्नेन्द्रियाशयाः शरीरेन्द्रियमर्तासि
 वेन तम् ॥ ४ ॥

निभृते निश्चलमृदकं कवचातः मीनममूहो यस्मिन् सः
 संसिद्धिं साक्षात्कुरु प्रकटीकुरु ॥ ५ ॥

आशयः निश्चिः ॥ ६ ॥

सर्वद्विषामः संभवे करिष्यामः ॥ ७ ॥

इत्युक्त्वादिग्रन्थे श्रीरुद्ररूप भगवत्त्वं सर्वदेहिनामिवाय
 मर्तात्मनादिकं च श्रीविष्णुवत्सादृजं ज्ञेयम् सोऽग्रवीक्ष्य पृथीप
 “महमेव पशूनामधिपतिरभातो” अस्य नन्देव मीदुर्वाक्यो विष्णो-
 रवः, इत्यादिभूतेः “सृजामि तन्मयुक्तोऽहं हरो हरति तज्जगत्”
 इत्यादिप्रागुक्तत्वात् भगवान्—

“उत्पत्तिं प्रकथं ज्ञेयं भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स पाठ्यो भगवानिति” ॥

स्मृत्युक्तसूत्राः सतां साधूनां हरिमक्तप्रवृत्तादितिः सप्तदेहिनां
 सुरासुरादीनामीश्वरो नियन्ता ॥ ८ ॥

माया टीका ।

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि—वह मार्कण्डेय ऋषि नारायण के रचे हुए
 योग माया के नियम को इस प्रकार देखकर उगही भीनारायण
 की शरण जाते हुए ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

मार्कण्डेयजी बोले कि—हं हरे ! प्रपन्नजनों के अभय देने
 वाले आपके चरणों की मैं शरण आया हूँ, जानबूझ प्रका-
 शमान जितकी माया से विद्वान् लोग भी मोहित होते हैं ॥ २ ॥

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि—श्रीपार्वतीजी सहित इषम के ऊपर

बैठे हुए आकाश मार्ग में होकर अपने गयीं सहित श्री-
 शिवजी जा रहे थे, उन्होंने, नारायण की शरण प्राप्त
 होने से इस प्रकार चित्त समाहित करके बैठने वाले मार्कण्डेय
 ऋषि को देखा, ॥ ३ ॥

तदनन्तर श्रीपार्वतीजी ने उस ऋषि को देखकर श्रीशिव
 जी से कहा, कि—हं भगवन् ! अपने इन्द्रिय और मनः-
 करण का समाधान करके बैठे हुए इस विप्र को तो आप
 देखी ॥ ४ ॥

जैसे, कि—पवन के अभाव काल में जल और जल जंतु
 जिनके स्थिर हो जाते हैं, ऐसे समुद्र के तरह स्थिर होकर
 बैठा है। हं भगवन् ! इसके तप की निम्न आप करो, क्यों
 कि, आप साक्षात् समझ देने वाले हो ॥ ५ ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

श्रीमहादेवजी बोले, कि—हं देवि ! यह प्रश्नार्थि शौकिक
 मनोरथों को तो क्या परब्रह्म मोक्ष की भी इच्छा नहीं करता है
 क्यों कि—अवश्य पुरुष जो साक्षात् भगवान् हैं तिनके लिये
 इसका भक्ति प्राप्त हुई है ॥ ६ ॥

हं भवति । तो भी हरिमक्त इस सत् महारमा से
 सम्वाद ही करेंगे। क्योंकि ? पुरुषों को इस संसार में
 यही परम लाभ है, कि—जो साधुजन का समागम
 प्राप्त हो ॥ ७ ॥

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि—इस प्रकार श्रीपार्वतीजी से कहकर
 भगवान् सत्ता के गति श्रीमहादेवजी, ऋषि के समीप
 पधारे। आप कैसे है, कि—विद्याओं के सधिपति और सर्व
 प्राणियों के नियन्ता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावापेदीपिका ।

छद्वा धियोऽन्तःकरणस्य वृत्तयो वेन सः ॥ ९—१० ॥

(१) व्याघ्रचर्माम्बरधरं शूलखट्वाङ्गनर्माभिः । अक्षमालाडमरुककपालं परशु सह ॥ इति सिद्धा० ॥

[३६]

नेत्रे उन्मील्य दृष्ट्ये समग्रं सोमया नतम् ।
 रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं ननाम शिरसा मुनिः ॥ १४ ॥
 तस्मै सपर्या व्यदधात् समग्राय सहोमया ।
 स्वागतासनपाद्यार्घ्यगन्धस्नग्धूपदीपकैः ॥ १५ ॥
 आह चाऽऽत्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते विभा ! ।
 करवाम किमीशान ! येनेदं निर्वृत्तं जगत् ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यदीपिका ।

न केवलं बहिरेषाऽऽत्मस्यपि प्राप्तं शिवं विचक्ष्य विस्मितः
 कथं प्राप्तम् सहसाऽकस्मादेव हृदि मानम् कथम्भूतम् ? तडि-
 क्षत्पिच्छा जटा धारयतीति तथा न त्रीयवर्त्तीया वक्ष्ये तं शूचा-
 दिभिः सहस्रमाखादीन् विभ्राणमित्यन्वयः अस्ममाखादीनां द्रष्टे-
 कथम् ॥ ११—१२ ॥

विस्मयपूर्वकं बहिरेशनमाह—किमिदमिति ॥ १३ ॥

सोमया उमया सहस्रगतं रुद्रं दृष्ट्ये नतो ननाम ॥ १४—१५ ॥

पूर्णकामत्वं व्यनक्ति, येन त्वया जगन्निर्भूतं भव-
 तीति ॥ १६ ॥

श्रीसुब्रह्मण्यसुरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

सस्त्राय ज्ञाननयैकगुणशशिने प्रकपेय्य मृडयति सुख-
 यतीति प्रसङ्गः ॥ १६ ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रार्चाम्भिका ।

नयोरिति । तयोः शब्दशब्दयोगयोगमनमात्मानं वेदं
 विश्वं च न वेदं मार्केण्डेय इति कर्तृगदाध्याहारः अवेदने
 हेतुत्वेन मार्केण्डेयमेव विशिनष्टि—रुद्रभीष्टुतिः रुद्राः भीष्टुतयः
 अस्मःकरणावृत्तयो येन सः ॥ ९ ॥

नतो रुद्रः किं नकारेण्यत आह—मगत्राजिति। योगमायया मग-
 वदुपासनप्रमथया परकायप्रवेशसामर्थ्यात्मिकाया आश्चर्ये-
 शक्त्या तस्य मुनेर्गुहाकाशं हृदयाकाशमाविशद्यया वायुः
 क्षिप्रमाविशति नञ्चत् ॥ १० ॥

आत्मस्यपि। अपिस्त्वयः आत्मशब्दो हृदयपरः निरुद्धा-
 वृत्तिरवाहतिष्ठतु न वेदात्मनि त्वच्छेति सम्बन्धः । कथम्भूतं
 तडित इति पिच्छा जटा धारयतीति तथा तम् त्रीयवर्त्तीया वक्ष्ये
 अष्टौ भुजा वक्ष्ये तम् उद्यत्तं मार्करमिव स्थितं मांशुं प्रकृष्ट-
 रहिमम् ॥ ११ ॥

व्याघ्रचर्मवास्यमम्भरम् शुलं च बाणसङ्गमेष्टेभ्यः सः धनुश्चास्त्र-
 माखार्दीभ्यः ॥ १२ ॥

विभ्राणं सहसा अकस्मादेव हृदयमातं स मुनिः व्यनक्षेति
 सम्बन्धः ततः किमिदं कुत एवेति विस्मितः समाधिपरतः ॥ १३ ॥

नेत्रे इति । स मुनिरुमया भवाभ्याऽन्विताम् सोमयेति सांख्य-
 रार्थः सगणं रुद्रं दृष्ट्ये शिरसा ननाम च ॥ १४ ॥

तस्मा इति । स्वागतादिभिः सपर्या व्यदधादकरोत् स्वागते
 कुशलागमनप्रसङ्गः ॥ १५ ॥

आहचेति, उक्तिमेवाह—आत्मानुभावेनेत्यादिना । आत्मा-
 नुभावेन स्वप्रभावेन पूर्णाः समग्राः कामाः यक्ष तस्य नव हे
 ईशान ! किं करवाम किमिष्टं करवाम न किञ्चिदित्यर्थः । कर्त्तव्यम्
 इष्टम् हि सुखं सन्त्ये जगतः सुखमापादयितुः किमस्माभिः
 कर्त्तव्यमस्तीत्याह—वेनेदमिति । येन त्वयेदं जगन्निर्भूतं सुखितम्
 पूर्णवत् “शास्त्रदृष्ट्या तूत्तेशोवामदेवयत्” इति न्यायेनान्तरात्मभूत-
 परमपुरुषदृष्ट्या पूर्णकामत्वजगदानन्दकत्वे विप्रक्षिते एवमग्रेपि
 द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरजयजनीयकृतपद्मरत्नावली ।

तदा मुनिना किमकारीति तत्राह—नयोरिति । अहङ्काररूपेण
 जगदात्मनोरिति अज्ञाने किं कारणमत्राह, रुद्रभीष्टुतिरिति ।
 भीपूर्वकर्त्तादिन्द्रियवृत्तस्तद्रेषे मर्धेन्द्रियराधो एक इति रुद्र-
 भीष्टुतिरित्युक्तम् आत्मानं स्वं विश्वम् पुरोवर्त्ति सर्वम् ॥ ९ ॥

योगमायया अणिमादियोगसामर्थ्येन क्षिप्रं रोमकृपावि-
 सुषिरम् ॥ १० ॥

न केवलं बहिरेष आत्मनि स्वस्मिन्नापि ॥ ११ ॥

इषुयुक्तं धनुश्च मासिभ्य चर्म च तानि नैयुक्तं फरे
 दगुरुकम् अणुतन्मन्तुपवांढर्यं चर्म पितृमुखं दारुवाद्यम् ॥ १२ ॥
 व्यनष्टं अपश्यत् ॥ १३ ॥

मह उमया सोमामाविशदित्याहः ॥ १४—१५ ॥

पूर्णकामत्वं व्यनक्ति येन त्वया जगन्निर्भूतं भवति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मगवांस्तद्विज्ञानेति स्त्रिष्टुतिमव्यक्तार्थं स्वयं भीविश्यावृत्त-
 र्हितं सतीति गिरिशस्य तद्दृष्ट्वात्मसामर्थ्यायोगात् यद्वा, श्रीमग-
 वान् शिवाभिप्रायं विज्ञाय यागमायया गिरिषः सन् तद्रूपमाविष्टः
 पुनस्तस्य मार्केण्डेयस्य गुहाकाशं हृदयमाविशदित्यर्थः । तत्र
 हेतुगीश्वर इति एवमेवोक्तं तैः श्रीनारायण एव स्वमायया दर्शन-
 आत्तं शिवरूपेण सांख्ययामासेति ॥ १०—१६ ॥

नमः शिवाय शान्ताय सत्त्वाय प्रमृदाय च ।
 रजोजुषेऽप्यधोराय नमस्तुभ्यं तमोजुषे ॥ १७ ॥
 सूत उवाच ।
 एवं स्तुतः न भगवानादिदेवः सताकृतिः ।
 परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत ॥ १८ ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वयं त्रयः ।
 अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विन्दतेऽमृतम् ॥ १९ ॥
 ब्राह्मणाः साधवः शान्ता निस्तृणा भूतवत्सलाः ।
 एकान्तभक्ता अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः ॥ २० ॥
 सलोका लोकपालास्तान् गन्दन्त्यर्चन्त्युपासते ।
 अहं च भगवान् ब्रह्मा स्वयं च हरिर्गोश्वरः ॥ २१ ॥

श्रीमद्भिम्बनागवक्त्रवर्तितसाराण्यदर्शनी ।

न केवलं तयोरागमनं वेद अपितु आत्मानमहन्तात्पदं
 विश्वमिदं कुरात्पदं च ॥ २-१३ ॥
 सोमवास्यमार्कण्डेयः उवाच सह "सोऽन्विष्योपवेत्पादपूरणम्"
 (६।१।१३४) इति सांख्योपः ॥ १४-१६ ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतमिच्छास्तप्रश्नोपः ।

जगदात्मनोः जगतामात्मप्रिययोः ॥ २-११ ॥
 शूलादिभिः सहात्तमाखादीन् ॥ १२ ॥
 विभ्राणाम् अक्षमाखादीनां द्वन्द्वैकम् । सः मार्कण्डेयः उवाच
 सह आगतं वदशः ॥ १३-१५ ॥
 निवृत्तं सुखितम् ॥ १६ ॥

माषाटीका ।

जब श्रीमहादेवजी आये उस समय मार्कण्डेय समाधि में
 स्थित होने से तत्कालेनकरण की वृत्ति बाधे थे, अतः एव आप
 का और विश्वका भी उनको भान न था, इसी से जगदात्मा
 मात्मान् श्रीमदानी और शंकर के आगमन को भी श्रुति
 ने नहीं जाना ॥ २ ॥

भगवान् श्रीकैलासमासी शिवजी इस बात को जानकर अपनी
 योग माया के बल से श्रुति के हृद्वाकाश में घुस गये,
 जैसे वायु छिद्र में प्रवेश करे ॥ १० ॥

तब तो श्रुति ने आत्मा में वायुकी सी पीछी अट्टाओं को
 धारणा किये, मान नत्र और दशभुजाओं को धारणा किये,
 बड़े उन्नत, उन्नत को प्राप्त होने वाले मास्कर के सदृश
 श्रीमदानी का समाधि में ही देखे ॥ ११ ॥

कैसे देखे, कि-स्वाग्रचर्म का वस्त्र पहिने, विशाल, धनुष,
 बाण, खड्ग, दाल, इन सहित रुद्राक्ष माळा, डमरु, कपाल,
 परशु इन सबों को धारण किये ॥ १२ ॥

ऐसे महादेवजी को एका एकी दृश्य में भान होते हुए
 देखकर श्रुति बड़े विस्मय को प्राप्त हुए, "यह क्या है,
 और कहाँ से आये" ऐसे विचार कर मुनि समाधि से
 खिरत होगये ॥ १३ ॥

और तब उघाड़ कर गणों सहित और पावतीजी सहित
 त्रिलोक के एक गुरु श्रीरुद्र को देखकर मुनि शिर से
 नमस्कार करने हुए ॥ १४ ॥

गणों सहित और पावतीजी सहित उन श्रीमहादेवजी की
 स्वागत कुशल पूछकर, आसन पाद्य आर्घ्य चदन माळा
 धूप दीप इत्यादि उपकारों से श्रुति पूजा करते हुए ॥ १५ ॥

और श्रुति सोचते भी हुए, श्रुति सोच—कि हे विमो!
 अपने प्रभाव से पूर्णकाम जो आप ही आपका मैं क्या
 उपचार करूँ, हे त्रिलोक के नियामक! आप से यह सब
 जगत् सुख को प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

श्रीचरणाभिहितमाषाण्यदर्शिका ।

निर्गुणत्वेन त्रिगुणत्वेन च तमस्करोति—तमः शिवाय
 निर्गुणाय सत्त्वाय सत्त्वाधिष्ठाने अत एव प्रमृदयति सुख-
 यतीति तथा तमै ॥ १७ ॥ १८ ॥

सोऽस्मन् जयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः यशोऽयः ते वयम् ॥ १९ ॥
 वरदानादित्वा मन्त्रभेदेनास्माभिः कियते नरननुग्रहो जग-
 द्दयताद्वैतमिति ब्रह्मणाम्पत्नोति—ब्रह्मणा इत्यादि । ये माषाण्यः
 महाखाराः शास्त्रा मन्त्रादिरहिता निःस्पृहा निष्कानाः ॥ २० ॥
 न केवलं न एव किरणहं चेत्यादि ॥ २१ ॥

न ते मय्यच्युतेऽने च भिदामस्यपि चक्षते ।

नाऽऽत्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि ॥ २१ ॥

न ह्यस्मयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनोष्किताः ।

ते पुनन्युरुकालेन यूयं दर्शनमाश्रतः ॥ २३ ॥

ब्राह्मणोभ्यां नमस्यामो येऽस्मद्वृत्तं प्रपीमयम् ।

विभ्रत्यात्मनमाधानं तपःस्वाध्यायसंगमैः ॥ २४ ॥

भीमरक्षाभिरुक्तमावायंशीपिका ।

पूज्यतमस्य हेतवन्तरमाह-नेति । अथवप्यणुमात्रमपि न
चक्षते न पश्यन्ति तस्मात्तदेवभूतान् युष्मान् ईमहि भजेम
॥ २१ ॥ २३ ॥

ब्राह्मणोभ्यां ब्राह्मणान् आरमसमाधानं चित्तैकाग्र्यम्
तप आलोचनम् आध्यात्मोऽध्ययनम् संगमो वागाहितय-
मस्तैः ॥ २४ ॥

भीमुदञ्चनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

न ते मयीति भजे मयि चाच्युते ब्रह्मशरीरके मयि अच्युते
इत्यर्थः "स ब्रह्मा स शिवः" इति धृतिः भगवतः सर्वान्-
वात्मन्यात् भवन्निषेधस्यान्तरात्मन्यन्वयनश्चमेव स्फुटीकृत
नात्मनः जनस्वापीति नहिभेदं च नक्षयन इत्यन्वयः ॥ २१-२८ ॥

भीमशरीराद्यवायुकृतमागवतपद्मचन्द्रिका ।

यतो न किञ्चिद्विपरिवारः केवलमज्जलिमात्रं करवामेत्य-
भिप्रेत्य प्रणमति-तम इति शिवाय लोकमङ्गलकराय शास्तायामि-
षद्वरदिताय प्रभुताय प्रकर्षण मृडयति सुखयतीति प्रभुड-
क्तस्मै सत्त्वाय शुद्धसत्त्वमयशरीरविष्णुरूपायत्यर्थः । रजोजुषे
ब्रह्मरूपाय तमोजुषे प्रकृतकद्रूपाय अतएव घोराय घोररूपाय
शुद्धयं नमस्करोमीत्यर्थः ॥ १७ ॥

इत्थं मार्केण्डेयेन स्तुतो कद्रून् भाषत इत्याह स्तुतः, एव
मिति । प्रसन्नारता प्रसन्नाचित्तः स भगवान् कद्रुः ॥ १८ ॥

भाषणमेवाह-वरमिति सप्तभिः । मत्भक्तः (तोऽस्मद्वृत्तं) कामं पथेष्ट
वत् वृणीष्व यतो भयं त्रयः ब्रह्मविष्णुकद्रुः वरदेशाः वरदश्रेष्ठाः
न मे किञ्चिदपेक्षितमित्यत आह, अमोघमिति । येषां त्रयाणां-
भस्मात् दर्शनममोघमवश्यम् अतो यत्किञ्चिद्वृत्तं त्वेति मायः ।
नहि अमृत्त्वं दातुमर्हसि प्रभवसि किमित्यत्राह-मर्थो यद्विन्दते
ऽमृतमिति । यत् येऽङ्गस्त्रिभ्योऽमृतं मोक्षं विन्दते सद्भारकोपास-
नाङ्गमिति भावः । साक्षाच्छ्रीमन्नपुपासमस्यापि ब्रह्मकद्रुयोः
भीमगवाक्षभूतिस्तनुभन्धानस्यावश्यकत्वात् ॥ १९ ॥

यथा मुनिः शास्त्रदृष्ट्या आत्मानं तुष्टाय तथा ज्ञयमपि
तद्दृष्ट्या ब्रह्मणोऽप्येति-ब्राह्मणा इति द्वाङ्गमाम् । चेसाधुत्वादि-
शुभयुक्ताः स ब्राह्मणैस्तान् लोका लोकावासा इन्द्रादयः वन्द्यत्वार्थ-

भगवान्मेव इति मय्यच्युतः साधुवक्ष्यति यत्तु ब्राह्मणान् विनिर्वाह
शान्ताः रागाद्यकलुषितचित्ताः निःसङ्गः शिष्यसङ्गरहिता एकाग्र-
मक्ता इत्यस्य भगवतीत्यादि ज्ञेयम् अस्मात्तु कद्रादिषु निर्देशः
भीमगवाक्षभूतिस्तनुभन्धानं तैररहिताः, कुतः भूतनरसङ्गाः सर्व-
भूतेषु वात्मवक्ष्युक्ताः किं बहुना समदर्शनाः कद्रुस्तस्यापि जगतो
भगवद्विभूतिस्तनुभन्धानेन समबुद्धयः ॥ २० ॥

सलोका देवमनुष्यादिजनमरिहताः लोकपाशा इन्द्रादयः किं
बहुना वयमेतेत्याह-महमिति । वयमपि त्रयः कद्रादयः तान्
वन्दामहे अर्चयामहे उपास्महे इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्र हेतुमाह-नेति इति । एते साधवो ब्राह्मणाः न ते इति पाठे
ते ब्राह्मणाः भजे अच्युते मयिचाच्युते इत्यन्वयः । ब्रह्मशरीरके
मच्छरीरके चाच्युते इत्यर्थः । अथवापि ईषदपि यथानया
भिदां भेदं न चक्षते न पश्यन्त्यजं माञ्ज्याद्युतात्पृथक्सिद्धं
न पश्यन्तीति विवक्षितार्थः "स ब्रह्मा स शिवः भेदः" इत्यादि-
भूत्या भीमगवतो ब्रह्मादिशरीरकत्वेन शरीरात्मन्यन्वयनसामाना-
धिक्यरयवायवमात्परतन्त्रभेदस्यानिषेधस्यान्वयतन्त्रभेददर्शनमेवात्र
निविध्यते इममर्थं स्तवमेव स्फुटीकृतमाह, नेति ।
आत्मनः स्वस्य जनस्य स्वनरस्य चापि अच्युते भिदो न
चक्षते इत्यन्वयः । आत्मजनशब्दाभ्याम् अचित्तमसृष्टजिना उच्यन्ते
न हि नैः सह ब्रह्मणः स्वरूपाभेदोऽभेदवादिनापि सङ्मतः
अचिद्वशेन तादात्म्यस्य तन्मतेऽप्यनिष्टत्वाच्चिदं जनशब्दश्चेतन-
स्त्वारसिकः येन तत् स्वरूपाभेदः सिद्धयेत अतोऽचिद्वशेन
यादृशो भेदनिषेधः स्वातन्त्र्यावययतादृश एव चिद्वशेनापीति
विक्षयतो भिदां च न चक्षते तत्तस्माद्वयमपि युष्मा-
नीमहि मजाम तत्र सलोका लोकपाला मह ब्रह्मा चेति वक्षे
ममवक्षिषोषाधिष्ठानत्वनुद्ध्या युष्मान्मजाम अच्युतस्तु "हानी
त्वास्मैव मे मतम्" इति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव मजामयहम्"
इत्युक्त्याभिसन्धिप्रतिशेण मजनीति विशेषण इति भावः ॥ २२ ॥

तद्दर्शनेनात्मनः कृतज्ञतामभिप्रेत्य स्मौति-गहीति । अस्म-
यानि ज्ञानमयानि तीर्थानि न दर्शनमाश्रतः पुनन्ति किन्तु
चिरं स्नानादिभिस्तानि पुनन्ति, तथा मूर्च्छलाभयाः देवाता
प्रतिपुनयन्ति न दर्शनमाश्रतः पुनन्ति भिरमावाहनादिषोडशो-
पचारपूजादिभिरिति भावः । यूयं दर्शनमाश्राद्वै पुनीथेति विनि-
हासीषादिषो यूयमिति भावः ॥ २३ ॥

यथा तेन "जमः शिवाय" इत्यादिना नमस्कृतं तथा स्तवमेव प्रणमति-

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचरित्रचरित्रका ।

ब्राह्मणेभ्य इति । नमस्यामः नमस्कृत्यः नास्तिविनिर्दिष्टः, के ब्राह्मणाः त्रयमियं (वेद) त्रयप्रचुरमात्रममाध्याह्निभिः सहितं रूपं विभजति स्मेति विस्मय ॥ २४ ॥

भीमद्विजयजनीयंकृतपदरत्नावली ।

सत्त्वाय पराक्रमयुक्ताय सद्गुण शश्यां ताति गच्छन्तीति प्रवक्तव्यं वा प्रमुखाय प्रकृष्टपात्राय तत्तद्वस्तुयोग्यतानुमा-
य रक्षाधर्मे सत्त्वादिगुणप्रवक्तव्यसत्त्वाय रजोऽनु-
त्युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

त्रयो ब्राह्मण्यो येषां त्रयाणां दशममयोऽत्र तत्र हेतुमाह,
रथे इति । मर्यादामृतं मुक्तिं विन्दते यस्माद्दशनात् यथो-
त्तुतं वा ॥ १९ ॥

ब्राह्मण्यमिति दर्शयति-ब्राह्मणा इति । ब्राह्मणा ब्रह्मवादेक-
नष्टाः साधवो रागादिदोषविधुराः शास्ताः भगवन्निष्ठापार-
त्नाः अत्र एव निःसङ्गाः दुष्टसङ्गरहिताः अत्र एव भूतषु
तज्जगत्षु वस्तुनाः स्निग्धा एकात्मनेन विष्णुस्य सर्वोत्तमो
॥ १७ ॥ इति निर्णयनास्मात्सु भक्ताः योग्यतातिरेकेण वैर-
द्वेषाः समं ब्रह्म तद्दर्शनं येषां ते तथा ॥ २० ॥

य एवाविद्यास्तान्बद्धन्ति स्तुषन्तीत्यादिसपर्यां कुर्वन्त
त्यर्थः । अहं ब्रह्मा च हरः पृथक् स्तुषन्ती न तदधीनावेव
। हेतुरीश्वर इति ईर्ष्यामिः श रूपः शतानन्दस्त्वयोर्वर ईशा-
शिष्यान्तर इति परमात्मन्मातृ द्वयोर्वर इत्युक्तम् य-
त् इत्यतो वाह, अहमिति । स्वयमित्यनेन हररेव स्थातव्य
। वयारावां तदधीनाविति रूपमुक्तम् अत्राप्ययमेव हेतुरी-
श्वर इति "ईश एष्वयं" इति आतोरनुपहृतेष्वयंमूर्तिर्यादृश्वर
त्युच्यते ॥ २१ ॥

इतोपि ब्राह्मणा एव पूज्या अत एवाविध्यं तस्य न एव
मानसीत्याह-तत्र इति । ते ब्राह्मणा मयि स्थितत्वात्मधीत्युच्य-
। ते हरावजे च स्थितत्वाद्दशशब्दाद्ये च पृथक् स्थिते
। अयुते च मिदामगताप परमाणुमात्रमपि न चक्षते न
इयन्ति । किं च जनस्य जननघतः स्थावरजङ्गमरूपस्य प्रप-
। स्थितमनोन्तर्यामिणाश्च मिदां न पश्यन्ति अपिशब्देन "एको
यः" इति धृतिं प्रमाणायति । तत्तद्ब्रह्मयम् युष्मान्निखिलः पूज्या-
मेहि बुध्यामहे यद्वा, मयि मिदामन्यथाज्ञानं विष्णुरयमिति
तज्जगत्साम्येनापि न पश्यन्त्यापि ततो निजचक्षुष्येन तत्कटा-
। हितशक्तिश्च जगत्संहर्तृत्वेन ततोऽनन्तांशहीनत्वेनैव प्रसक्तं
इयन्ति अतुमुञ्च यथास्थितं पश्यन्ति । अच्युते च तथा यथा-
। तिर्वाहितमात्रमनश्चतनसमुदायस्य जन्वत इति जनो देहस्त-
। दिजडस्यापि तत्त्वं यथातथा अवस्था न पश्यन्ति ॥ २२ ॥

सर्वस्माच्छुद्धिहेतुत्वाच्च ब्राह्मणा एव पूज्या इत्याह,
इति ॥ २३ ॥

अस्माभिश्च सस्माद्व्यवहृतिमा एव भेषांस इत्याह, ब्रह्मा-
। इति । त्रयमियं वेदमुपप्रतिपाद्यम् आत्मनि सत्यमाधान-
वस्थानं सन्नियानलक्ष्यं यस्य तत्तथा तप आलोचनम्

आध्यायोऽयं सर्वमो वागादिनिवमस्तेर्बिभ्रति "आचारहीनं
न पुनर्गतिं वशः" इत्यतस्तप इत्यादि ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ब्राह्मणा इति । यतस्ते समदर्शनास्तस्मात् मदादिषु वा
मिदा वर्तन्ते तामगवपि यथास्वात्तया न चक्षते इति सत्यमेव
किन्तु, तत्तद्वयोपि युष्माद् इत्येकात्मभक्ताद् वयमीमहि प्रियत्वेन
जानीम इत्यर्थः । तदुक्तं तेनैव अतुर्थं "अथ भागवता यूयं प्रियाः
स्य भगवान् यथा । न मज्जागवतामी च प्रेयानस्योक्तिं कर्हिचित्"
इति अमेदश्चेत्कर्हि मार्कण्डेयस्य तदनुभवे समाधिचिरतिने कयात्
अत्रामेदहं कहुनपि स्वयञ्च हरिरीश्वर इत्यनेन हररेव प्राध्याप्य-
मुक्तं तस्यैव स्वयमीश्वरत्वे अतः प्रथमस्कन्धे "पार्थिवाद्वाद्यो
धूमः" इत्यादि ब्रह्मपुराणो शिववाक्यमपि तथा—

योहि मां द्रष्टुमिच्छेत् ब्रह्माणं वा पितामहम् ।

द्रष्टव्यस्तेन भगवान् वासुदेवः प्रतापवान् ॥

इति परब्रह्मरूपस्य तस्य विज्ञानेन सर्वविज्ञानादिति भावः ॥
॥ २०—२२ ॥

नहीति । देवा इन्द्रादिप्रतिमा नतु भगवत्प्रतिमा युष्माभिर्यथा
राध्यतादिति भावः ॥ २३ ॥

नमस्कारो हेतु-यस्मादिति । त्रयमियं वेदमुपप्रतिपाद्यम्
इति भावः ॥ २४—२५ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

नोऽस्मात् यत् येऽयः ॥ १७—१८ ॥

ये ब्राह्मणा अस्मास्त्रेकात्मभक्तास्तान् लोकपात्रा एव वन्दन्ते ॥ २० ॥
न कवचं लोकपात्रा एव वन्दन्ते किन्तु ह वेत्यादि
॥ २१ ॥

अथपि अणुमात्रमपि न चक्षते न पश्यन्ति यथैवास्मात्सु
भेदं न पश्यन्ति तथैवात्मनः स्वस्य जनस्यापि सुसुदुःखादिषु
भेदं न पश्यन्ति, तस्मादेवंभूतान् युष्मान् ईमहि भजेम ॥
॥ २२—२३ ॥

आत्मसमाधानं विष्णुव्याप्तम् ॥ २४—२५ ॥

भीमस्कन्दकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

प्रकर्षेण मुह्यन्ति सुखयतीति स तथा ॥ १७—१८ ॥

नोऽस्मात् यत् येऽयः ॥ १८—२१ ॥

साधुत्वादयः समदर्शितान्ताः ब्राह्मणानां सर्वपूज्यत्वे हेतवः
उक्तास्तत्र समदर्शित्वं प्रपञ्चयति-नेति । ते ब्राह्मणाः साधुत्वादि-
धर्मवन्तः मयि अत्रे अकारादिद्रष्टादिषु आत्मनः क्षेत्रज्ञस्य
अस्य अपिशब्दात्प्रकृतिकावचोः सर्वस्य कार्यकारणस्य च अच्युते
जगत्कारणे भगवति अथपि मिदां न चक्षते पश्यन्ति चेतना-
चेतनब्रह्मपदार्थानामवपश्यजडावमयैवत्यादिभिः तत्तद्वा-
चार्योपेयैः स्वरूपेण मिजर्वोप तत्पृथक् स्थितिप्रवृत्त्याद्यमावात्

श्रवणादर्शनाद्यापि महापातकिनोऽपि वः ।

शुद्धेरन्नन्त्यजाश्चापि किमु सम्भाषणादिभिः ॥ २५ ॥

सूत उवाच ।

इति चन्द्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितम् ।

वचोऽमृतायनमृषिर्नाऽतृप्यत्कर्णयोः पिबन् ॥ २६ ॥

स चिरं मायया विष्णोर्भ्रामितः कश्चितो भृशम् ।

शिववागमृतध्वस्तक्लेशपुञ्जस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

ऋषिरुवाच ।

अहो ईश्वरलीलेयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम् ।

यन्नमन्तीशितव्यानि स्तुवन्ति जगदीश्वराः ॥ २८ ॥

धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनाम् ।

आचरन्त्यनुमोदन्ते क्रियमाणं स्तुवन्ति च ॥ २९ ॥

नैतावता भगवतः स्वमायामयवृत्तिभिः ।

न दुष्येतानुभावस्तैर्मायिनः कुहकं यथा ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकद्वेकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभिज्ञत्वमित्यर्थः "स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः" 'अयमात्मा ब्रह्म' सर्वं कश्चिद् ब्रह्म" इत्याद्या भूतयोऽप्राप्तुसम्प्रेयाः तत्तस्मात् वयं युष्मानामहि मजेम ॥ २२-२५ ॥

माया टीका ।

शिव, शाश्वत, सत्त्वमूर्त्ति, प्रमृद, रजोगुण को सेवन करनेवाले होकर भी अघोर, ऐसे तमोगुण के सेवन करने वाले आपको नमस्कार हो ॥ १७ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले कि—आदि देव सत्तों के गति भगवान् महा-देवजी इस प्रकार स्तुति करने से ऋषि के ऊपर परितुष्ट और प्रसन्न भिन्न होकर हंसते हुए ऋषि से बोले ॥ १८ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

श्रीमहादेवजी बोले कि—हे मुने ! तुम हमसे बड़े बड़े वर मांगो हम तीनों देव वर देने वालों के ईश हैं, और हम तीनों का दर्शन अमोघ है, क्योंकि ? मनुष्य हम लोगों से अमृत मोक्ष को प्राप्त होता है ॥ १९ ॥

जो ब्राह्मण साधु शांत निःशंक भूतचरसख और नियंत्र हैं वे हम तीनों के एकांत मक होकर समदर्शी रहते हैं २०

बोक्पाओं सहित सब लोक इनका वंदन करते हैं, अर्चन करते हैं, और उपासना करते हैं, वे तीन कौन हैं

कि—मैं और भगवान् ब्रह्माजी और खं ईश्वर साक्षात् आहूति वे हैं ॥ २१ ॥

वे भक्त जन मेरे विषे अत्युत् के विषे तथा ब्रह्माजी के विषे अत्युत्तम भी भेद नहीं देखते, एवं भवना और मनुष्यों का भी भेद नहीं देखते तस्मात् तुमों सहस्र भक्तजनों को हम मजते हैं ॥ २२ ॥

जलमय तीर्थ, और प्राणवायु के सम्बन्ध रहित ऐसे देवमूर्त्ति, वे दोनों सेवन करने से बहुत काष्ठ में पवित्र करते हैं, और आप लोग तो दर्शन मात्र से ही पवित्र करते हैं ॥ २३ ॥

हम ब्राह्मणों को नमस्कार करते हैं, जो ब्राह्मण भिन्न का समाधान कर तप खाद्यान्न और संयमों से प्रवीण जो हमारा रूप है तिसको धारण करते हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

किञ्च, अथवादिवादि ॥ २५ ॥

अम्हो ब्रह्मामो मूषयं वर्य तृष्य धर्मरहस्ययुक्तममृता-स्पदं वर्यः कर्णोऽपि पिवन्नातृप्यद्वयमिति नामन्वत कर्णयो-रमृतायनमिति वाऽन्वयः ॥ २६ ॥

शिवस्व वागेवामृतं तेन च्वस्तः क्लेशपुञ्जो वर्य सः ॥ २७ ॥

इवं बीजा दुर्विभाव्याऽदितकया वचसा ईशितव्यानि क-निषड्वानिऽन्यानि भूतानि तानि जगदीश्वराः खं नमन्ति स्तुवन्ति चिति ॥ २८ ॥

सृष्ट्वेवं मनसा विश्वमात्मनाऽनुप्रविश्य यः ।

गुणैः कुर्वन्निराभाति कर्तैव स्वप्नदृश्यता ॥ ३१ ॥

तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय गुणात्मने ।

केवलायाऽद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ॥ ३२ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रकृतभाष्यटीपिका ।

अथवा लोकसङ्ग्रहमात्रमेतदित्याह—अमेमिति । प्रवक्ता-
लोऽपि यत् क्वचं देहिनां धर्मं प्राहवितुमाचरति ॥ २९ ॥

नन्वेतदप्रभावतिरस्कारकं कथं मया कियते ? तत्राऽऽह,
नैतावतीति । एतावता लोकसङ्ग्रहमात्रेण तेनैवनादीभिः
कथम्भूतैः समाधायमात्रेण वृत्तिषु तेभ्यस्तथा मायिनस्तथा-
मात्रेण न दुष्येत यतः प्रसिद्धस्य मायिनः कुहकं कपट-
यथा तथा एतानि नमनादीनि मतस्तस्य तथा कुहकै-
रात्मानुभावो न दुष्यति तद्वत् प्रदुष्येतानुभाव इति पाठ-
नकारकं दृष्टान्तेऽप्यनुवृत्तः ॥ ३० ॥

मायाचेदितं प्रजयति—सृष्टिः । स्वप्नदृश्यत्वविद्याचेदिते
दृष्टान्तः ॥ ३१ ॥

त्रिगुणत्वमपि न जीवन्मुक्तमिदं भूतात् किन्तु गुणानामात्मने
नियन्त्रे ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लटीपिका ।

मायामयवृत्तिभिः आध्वर्यवेष्टाभिः ॥ २६ ॥

शास्त्रदृष्ट्या भगवद्भक्त्या मन्वान आह—सुष्टुमिति । वृत्त्या-
दिवत् स्वप्नदृश्येति आत्मन्येष्टादिकुर्वन्निव स्मिन् कर्मानु-
गुणैः कर्मपरिणामिमिगुणैः विषयसृष्टिं कुर्वन्निव कुर्वन्निवाभा-
तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

ब्रह्ममूर्तये वेदानिर्वाहकाय ज्ञानप्रवर्तकाय वा ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमद्भरद्वाजमिश्रकृतभाष्यटीपिका ।

वेदां च दर्शनभवेत्याह—दर्शनाच्छ्रवणाच्च महापातकिनोऽप्यजाय-
विशुद्धचेरन् सम्भावयादिभिः विशुद्धचेरन्निति किमु वक्तव्यम्
तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमस्याम इति सम्बन्धः ॥ २५ ॥

इतीति चन्द्रो ज्ञानं भूयस्य वस्य तस्य
कद्रुचेर्यभूतं धर्मगुणोपवृद्धितं सत्सेवामकधर्मदृश्य
शुक्लं कर्णबोरमुनायमानं वचः पिबन्नात्पत्त कर्णांश्च
पिबन्ना ॥ २६ ॥

स इति । स मुनिः विष्णोर्मात्रेण ब्राह्मण्येष्टकस्या-
चिरं ज्ञामितः अत एव नितरां कश्चित् शिष्यश्च बागेव
अमृतं तेन स्वस्तः कथंशुभ्रः धर्मप्रयुक्तकथेशसमुदायो
वक्ष्यतः तं शिष्यम् इदं वक्ष्यमायमब्रवीत् ॥ २७ ॥

तदेवाह—ममभिः महो इति । यदुक्तं “वरं हृषीकेश” अमोघं
दर्शनं येषाम्” इति तत्र तद्ब्रह्मानाव किञ्चिदप्राप्यितुमिच्छुस्तावद्य-
थोक्तं “ब्राह्मणाः साधवाः” इत्यादिना तथा “परस्परं भावयन्तः

भेषः परमवाक्येय” इत्युक्तरीत्या स्वयमप्याह—महो इति पञ्चभिः ।
इवमीश्वरायामीश्वरविभूतिभूतानां चर्चा वेष्टा शरीरिणां दुर्बि-
भावा दुर्विज्ञेया दुर्विभावतामेव प्रकटयति यद्यतः स्वयं जग-
दीश्वराः जगत्प्रकृष्टाः अपीक्षितव्यापककृष्टानि भूतानि
नमन्ति स्तुवन्ति चेत्यात्मनो नेत्यमनुसंहितम् इत्यर्थभूतेष्व हि भाग-
नतानां परिपाटी ॥ २८ ॥

कस्तर्हीक्षितव्यप्रणामादावभिप्राय इति विचार्य निश्चिन्व-
न्नाह—अमेमिति । देहिनां प्रवक्ताः धर्मोपदेष्टारोपि धर्मो-
प्राहवितुं प्रायशोऽनुतिष्ठन्ति कियमात्रं धर्मं तत्कर्तारं वा अनुमो-
दन्ते अभिनन्दन्ति स्तुवन्त्यभिन्दन् सन्तोषः ॥ २९ ॥

नैतावतीति । यद्यप्येवमयाप्येतावता आचारानुमोदन-
स्तुतिमात्रेण तैरीक्षितव्यप्रणामस्तुत्यादिभिश्च कथम्भूतैः
भगवतः पूज्यस्य समाधायमात्रेण वृत्तिराह्वयमेव वेष्टा वेष्टु तैः
प्रभावो न दुष्येत न विद्वेत् यथा मायिनः लोकप्रसिद्ध-
मायायिनः कुहकैश्चर्यापारैस्तस्य प्रभावो न दुष्येत न विद्वेत्
प्रत्युत स्वमायाविस्वरूपप्रभावाविष्कारः तद्वत् ॥ ३० ॥

शास्त्रदृष्ट्या भगवद्भक्त्या मन्वानः सर्वकारणत्वादिति
विशिष्टप्रणयमिति—सृष्टिः दृष्ट्या । यो मनसा सकृदपमात्रवेष्टे
जगत्सृष्ट्वा आत्मना स्वेनागतः प्रविश्य कुर्वन्निव पूर्वकर्मवासनानु-
गुणपरिणाममिदं तत्तत्पुण्यपुण्यकारणकविषयसृष्टिं कुर्वन्निव
स्वयं कर्त्तव्यमाति इत्यर्थेन परमार्थतः पुण्यापुण्यकारण-
कर्मकर्त्तृत्वाभावः परमार्थमिति सूच्यते जीवस्यैव तत्र कर्त्तृत्वात्
अकर्त्तृरपि कर्त्तृत्वाभासे दृष्टान्तः—अप्रदृश्येति । न हि
स्वप्नाद्येष्टिकर्त्ता स्वप्ने दृश्येति तत्कर्मानुगुणतत्तदेकानुभास्य-
तत्कालमात्रवस्थायि स्वप्नप्रपञ्चस्य परमपुरुषरूपः “न तत्र
रथानरथयोगा” इत्यारभ्य “सृजते स हि कर्त्तेति च एषु क्षुतेषु
जागर्ति कामं पुरुषोतिर्निमायास्तद्ब्रह्म” इति च भवेत्याह यथा
स्वप्नाद्येष्टिकर्त्तात्मकत्वेपि तद्वन्निमानां तस्याजीवकर्त्तृत्वा-
भिमानस्तथा पुण्यापुण्यकर्त्तृत्वादेर्जीवगतत्वमज्ञानतां ब्राह्मण-
एवजीवभावेन तत्कर्त्तृत्वाभिमानमात्रमिति विवक्षितार्थः ॥ ३१ ॥

तस्मै इति । त्रिगुणाच्च त्रैगुण्यनियन्त्रे महारामने अप्रतिहतसङ्कु-
ल्पाय केवलाय निरकलनिर्विकलदोषावाद्द्वितीयाय अतुल्यवस्त्वन्तर-
रहिताय ब्रह्ममूर्तये वेदानिर्वाहकाय रूपतोऽपि विमये वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भरद्वाजमिश्रकृतभाष्यटीपिका ।

न केवलं दर्शनाच्छ्रवणं च अप्रवक्ष्यादपीति समुचित-
त्वादह—अवक्ष्यादिति । तर्ह्यधिकशुद्धिः कर्मादिति तथाह
किञ्चित् आदिपदेन नामस्मरणं युज्यते ॥ २५ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयेकतपदरत्नान्वही ।

अक्षरलक्षणस्य अक्षरशेखरस्य धर्मगुणोपबृंहितं धर्मरहस्य-
गुह्यम् अमृतायनम् अमृतवज्रसंमानं कथ्योर्हितम् ॥ २६ ॥

धर्मागतः समाधेः सञ्ज्ञास्त्रितः अतएव कश्चितः अनेन
संयमितां समाधेरप्यस्तुत्वं नास्तीति ज्ञापितम् ॥ २७ ॥

इयं नाखल्युगा चेष्टा इति तद्व्यानि मन्त्रिर्निर्मयस्यानि
प्रक्षुब्धानि स्तुवन्ति यद्यस्मात्स्मात् ॥ २८ ॥

मुनिः स्वयमेव स्ववन्द्योद्दिष्टमायं वक्ति, धर्ममिति । न केवलं
देहिनां धर्मस्य प्रवक्तारः आचरन्ति च आचरन्तोनुमोदन्ते
क्रियमाणं धर्मं स्तुवन्ति च ॥ २९ ॥

ननु, विध्यविश्रुतिनां भवतां धर्मोचरणादिना तेजः
क्षतिः स्यादित्यत्राह-नेति । “इति स्तु प्रत्यसन्दर्भे” इति वचनात्
स्वमायामवस्थितिः स्वेच्छया कृता वृत्तिर्येषां ते तथा तेः स्ववा-
दिभिर्विबुधैर्नैतावता कर्मणा भगवतोनुभावः प्रभावो न प्रदुष्येन
प्रदुष्टो न भवति कुहकैरिन्द्रजालजयापारेमयिनोनुभावः निश्चयो
यथा तथेति ॥ ३० ॥

प्रकारान्तरेण दोषाभावं वक्ति, गृह्णेति । यो भगवान् मनसा
स्वेच्छया इदं विश्वं सृष्ट्वान्तर्धामिदं रूपेणास्तःप्रविश्य दर्शनादिकुर्वीत-
गुणैरिन्द्रियैरहङ्कृतेति निरूप्य जीव इवामासीत्येतावता जीव-
वत् दुष्टो न भवति, कथमिह स्वप्नरूपभगवद्विच्छयोद्बोधितमानस-
वासनया करितुरगादिपदार्थान् सृष्ट्वा यथा तद्वद्वेष विष्टो न
भवति ॥ ३१ ॥

तस्मै भगवते नम इत्यन्वयः त्रयः स्तुवाद्यो गुणा यस्य
स तथा तस्मै गुणित्वं दोषत्वेन व्याप्तं दृष्ट्वाद्वाह केवलायेति
निर्दोषाग निर्दोषत्वं मुक्तस्याप्यस्तीति तत्राह, अद्वितीयायेति ।
मुक्तिर्निर्दोषत्वं हरिप्रसादायत्तं न हरेस्तथा तस्य समाधिकशान्त्येवात्
कथमवमर्त्यः संपद्यत इत्यत्राह, गुरव इति । श्रद्धादीनां स्वाभ-
रहस्योपदेष्टृत्वेन गुरुत्वात्तेषां सिद्ध इत्यर्थः । निराकारस्योपदेष्टृत्वं
कथं घटत इति तत्राह, प्रज्ञेति । ज्ञानादिगुणाकाराय बृहन्तो
ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतावास्माज्ज्ञाति वचनादाकारः सिद्ध
इति ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्त्राभिकृतक्रमसम्बन्धः ।

धर्मगुणं भगवद्भक्तिलक्षणं तेनोपबृंहितम् अत एवामृतायनं
परमानन्दरूपाप्याभयरूपम् अत एव नातृप्यत्वं ननु अस्तुत्ये-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

विष्णुमाययेति स्वेच्छयैवाङ्गीकृतयेत्यर्थः । शिवस्याप्यत्र विषया-
विष्टत्वं व्याख्यातम् इति न भेदा मन्तव्यः ॥ २७—२८ ॥

धर्ममित्यत्र प्राय इति कदाचित्तत्र निजरुक्षा च देहिना-
मिति देहस्य यत्कर्म तदेवात्मन इति मन्यमानानामित्यर्थः । अत
एव प्रवक्तारस्तद्व्यतिरिक्ताः ॥ २९ ॥

तेषु मुख्यं भगवन्तमवलम्ब्य तत्र दोषास्तरं निरस्यति-नैताव
नेति निर्भिः । अप्रदोषे हेतुः । स्वेषु भक्तेषु कामाया कृपातन्मय-
वृत्तिमिरिति मम भक्तपरम्परासेषा रीतिः प्रवर्त्ततेति कृपया
स्वमीतिविषयतयेत्यर्थः । तत्र स्वविरुद्धेण दृष्टान्तः मायिनः कुहकं

यथा प्रबुधेत तथेति न बुध्यतेति पाठेपि मायिनः कुहकं यथा
बुध्येत तथा न किन्तु न बुध्येतैवेत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

भीमद्विजयध्वजवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

धर्मः एकात्मभक्ता इति नारमनश्च परस्वेत्यादि गुणं नत्
युष्मान् वयमीमहीत्यादिनाऽयामुपबृंहितं नातृप्यदिति नाचं
स्वस्तवोध आनन्दः किन्तु स्तुतिर्मप्ययास्मान् धर्ममेवाशि-
स्तस्मादेतादृशधर्मवता मया भवितव्यमित्युपदेशभाष्युत्थ एव
व्ययः ॥ २३ ॥ २७ ॥

दुर्विभाव्या मतर्क्या इति तद्व्यानि ज्ञानिवस्याप्यपि
भूतानि ॥ २८ ॥

अथवा लोकसङ्ग्रहमात्रमेतदित्याह-धर्ममिति । किञ्चनाचं
धर्मं स्तुवन्तीति धर्मोयं धर्मः यः स्वदेवाहोमहद्भिः क्रियते
इति धर्मस्तुतिर्धर्मकतृष्वेव पर्याप्नोति ॥ २९ ॥

एतावता लोकसङ्ग्रहमात्रेण तेनैवनादिभिरुक्तवानुभावो न
प्रदुष्यति कीदृशैः मायामयेव वृत्तिभेदा येषु तेः मायिनः
कुहकमिति धनप्राप्तिहेतुना ऐन्द्रजालिकेन केनाचित् स्वमुखा-
वुज्जायितः कश्चिद्वा नरः स्तूयते नमस्क्रियते च तेन तस्या-
नुभावो न बुध्यतीति न बुध्यतेति पाठे नकारस्य दृष्टान्ते-
नानुषङ्गः । यद्यपि श्रीरुद्रेण तदीयस्तुत्यादयो न मायया कृता-
स्तर्थाप्यस्तुत्या जज्ञिनेन मुनिना प्रयुक्तोऽयं दृष्टान्तो नानु-
पपन्नः ॥ ३० ॥

मनसा सङ्कल्पमात्रेण कुर्वन्निगुणैः स्त्रीयैः ‘स्त्रीवमकर्तापि
कर्त्तव्यमातीति न गुणैर्लेप इति भावः । प्रविष्टया स्त्रीं सृजतो
जीवस्यापि वस्तुतस्तत्सम्बन्धो नास्ति किमुत तथेति दर्शयन्
दृष्टान्तयति स्मरद्गु यथेति ॥ ३१ ॥

गुणारमणे गुणनिवन्त्रे ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्केवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अक्षरः लक्षामः शिरोभूषणं यस्य इति पूर्वोक्तम् धर्मस्य
साधवः शास्ता इत्यादि स्तुतिमिषेणोपदिष्टेन गुह्येन मन्यच्युन
भजे चेत्यत्रोक्तेन तत्त्वसम्बन्धरूपरहस्येन च युक्तम् अत
एवामृतायनममृतास्पर्शम् कथ्योः कथ्याऽयं विषयश्च
नातृप्यत्वं ॥ २६ ॥

शिवस्य वागमृतेन ध्वस्तो निरस्तः श्लेषपुञ्जो यस्य
सः ॥ २७ ॥

इश्वरचर्या इश्वराणां भवतेऽजस्याच्युनस्य च खीला दुर्वि-
माख्या दुर्वितर्क्या इति तद्व्यानि ज्ञानिवस्यानि ॥ २८ ॥

इश्वरा सन्तोपीशितद्व्यानि नमस्तीत्यत्र तद्विमायमाविष्करोति,
धर्ममिति । देहिनां प्रवक्तारोपि धर्मभाषयिनारोपि कथं गुरवो-
पीत्यर्थः । तथापि धर्मं प्राहयितुमाचरन्ति प्रायश्चद्व्येन “माहृति-
रसङ्कल्पदृष्टात्” (४.१.१) इति शास्त्राज्ञापावनार्थमवाचरन्तीति
योतिताम् ॥ २९ ॥

एतावता धर्मप्राहयितृत्वेन हेतुना कामावामयाकृद्वा प्रभा-

कं वृणो मु परं भूमन् ! वरं त्वद्वरदर्शनात् ।
 यद्दर्शनात्पूर्णकामः सत्यकामः पुमान् भवेत् ॥ ३३ ॥
 वरमेकं वृणोऽथापि पूर्णकामाभिवर्षणात् ।
 भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ॥ ३४ ॥

सूत उवाच ।

इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा ।
 तमाह भगवान् शर्वः शर्वया चाभिनन्दितः ॥ ३५ ॥
 (१)कामो महर्षे ! सर्वोयं भक्तिमांस्त्वमधोऽक्षजे ।
 आकल्पान्ताद्यशः पुण्यमजरामरता तथा ॥ ३६ ॥
 ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन् ! विज्ञानं च विरक्तिमत् ।
 ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्पुराणाचार्यताऽस्तु ते ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नाहोर्षिषु एवमभूतैस्तेनमनादिभिः भगवतोऽनुभावो न प्रदुष्येत
 न विदुष्येत तत्र दृष्टान्तमाह, मायिनःकुहक यथेति मायिनोः
 नटादेः कुहकं नाट्यादिकं तदनुभावं न दूषयति यथा तद्वत् ॥ ३० ॥

समाप्ततः ईश्वराणां स्तुतिं कृत्वा विशेषतो हरिं प्रणमति—
 सृष्टेति द्वाष्टवाम् । अथ सर्वोपास्यः स्वयं हरिरिति निर्दिष्टः मनसा
 सहस्रपद्मात्रेणैव विश्वं सृष्टाऽनुप्रविष्टः गुणैः प्राक्तमानुक्तैः
 सर्ववादिभिः देवमनुष्यादिविषमसृष्टिं कुर्वन्निः स्वयं विषम-
 सृष्टिकर्त्रेणामाति तस्मै नम इति द्वयोरन्वयः । अवैषम्य-
 कर्तुरपि वैषम्यकर्तृत्वावभासे दृष्टान्तमाह, स्वप्नदृश्येति “य एव
 सृष्टेषु जागर्त्सि कामं कामं पुरुषो निर्मिमाद्य तद्ब्रह्म” इति भूति-
 प्रसिद्धः परमात्मा स्वप्नरथादिसृष्टा भवति भ्रात्र्या तु स्वप्नदृक्
 जीवस्तत्कर्ता प्रतीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अग्निगुणाय त्रिगुणविग्रहादिसम्बन्धशून्याय गुणारम्भे गुण-
 निवन्त्रे केवलाय स्वाभयाय मङ्गितीयाय निःसमानातिशयाय
 ब्रह्ममूर्तये बृहद्विग्रहाय ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

महापातकी लोग भी तथा अत्यन्त खांटाख लोग भी आपके
 अवलोक और दर्शन से शुद्ध होजाते हैं, फिर सम्भाषणादि
 से तो कहना ही क्या ॥ २५ ॥

सूत उवाच ॥

अब्रह्मसाम श्रीमहादेवजी का धर्म रहस्य युक्त और
 अमृत के आरूप ऐसे वचनों को कर्णों के द्वारा पीते हुये
 ऋषि तृप्त न हुये ॥ २६ ॥

वह मार्कंडेय ऋषि बहुत काख से भीविष्णु के माथा से
 भ्रमते रहे, इस कारण अत्यन्त दुःखित रहे । अब शिवजी की

अमृत रूप वाणी से ऋषि के सब क्लेश पुंज नष्ट हुए तब
 ऋषि महादेवजी से बोले ॥ २७ ॥

ऋषिरुवाच ।

मार्कंडेयजी बोले, कि—महो ! समर्थ ईश्वर लोगों की बीधा
 मनुष्यों की तकता में नहीं आसकी है । क्योंकि—वे जगदी-
 श्वर होकर भी अपने निषम्यजनों की स्तुति करा करते हैं ॥ २८ ॥

प्रायः करके बड़े ईश्वर लोग अन्य लोगों को धर्म-
 भित्ताने के लिये आप धर्म कहते हैं, आचरण करते हैं
 और अनुमोदन करने हैं, तथा जो कोई आचरण करता है
 उसकी प्रशंसा भी करते हैं ॥ २९ ॥

अपनी कृपा प्रधान वृत्ति बाड़े इन आचरणों से आप
 लोगों का प्रभाव भी दूषित नहीं होता है, जैसे, कि प्रसिद्ध
 मायावी के कपटाचरण से उसका प्रभाव नहीं दूषित
 होता है ॥ ३० ॥

जो आप अपने मन से इस विश्व को रखकर आपही
 इसमें प्रविष्ट होकर कार्य करने बाड़े गुणों से आप कर्त्ता
 सहस्र मालूम होते हो, जैसे स्वप्न का देखने बाड़ा ईश्वर
 रचित स्वप्न दृष्ट पदार्थों का कर्त्ता आप ही मालूम होता है ॥ ३१ ॥

भगवान् त्रिगुण बाड़े, गुणारम्भक, केवल, मङ्गितीय,
 ब्रह्ममूर्ति, ऐसे जो गुरु आप ही निजको नमस्कार हो ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

वरं वृणोष्येति यदुक्तं तत्राऽऽह—कामिति । वरं दर्शनं
 यस्य तस्मात् स्वतः परं कं तु वरं वृणो यस्य तब दर्श-
 नादल्लोकनात्पूर्णकामः सर्वानन्दसम्बोद्धरूपः सत्यकामो यथेष्टं
 प्राप्तसर्वानन्दः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वरदानाय स्वयमेव प्रवृत्तः शर्वयोमया चाऽऽभिनन्दितोऽ-
 नुमोदितः सत्माह ॥ ३५ ॥

(१) कामस्तेन महर्षेऽस्तु इति पाठांतरम् ।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

कामोऽयं सर्वोऽप्यस्य च तदुपयं यथा इत्यादिप्रत्यय-
स्त्रिनस्ते भूषादित्युत्तरेणाश्वः यतस्त्वमधोक्षजे भक्ति-
मान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

शर्वया शर्वपत्या ॥ ३४—३५ ॥

ज्ञानं तत्त्वज्ञानं प्रत्यक्षचक्षितः ब्रह्मचक्षितः ॥ ३६—४० ॥

श्रीमद्भिराववाच्यकृतभागवतचम्पूभाष्यम् ।

यदुक्तं वरं ब्रूयिष्येति तत्रोक्तमाह—कमिति । हे भूमन् !
वरदर्पमात्रं त्वत्तः अतः परमन्वं कं वरं ब्रूयिष्यामि वरं
बुद्ध्या स्मिन्धाप्यत इति निर्देशः कृतः वरदर्शनादिति पाठे वरं
भेष्टं दर्शनं यस्य तस्मात्त्वत्तः अतश्चक्षितं विज्ञानं हि,
यदीशानः पूर्णकामः इति । यत् यतः पुमान् ईशानः ईश्वरः
अतश्च न कर्मवद्वेद इति यावत् पूर्णकामः सत्यकामश्च भवेत्तस्मा-
दत इति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

यद्यप्यतः परो वरणीयो वरो नास्ति तथापि पूर्णकामाभि-
वर्षुकास्त्वत्त एनं वरं ब्रूयिष्येति एतादृशाभाव आर्थः कोऽसौ भग-
वत्स्वयमेतत् तत्परेषु तद्भक्तेषु तथा त्वयि च भक्तिमित्यनेन वर-
मिति सम्बन्धः तत्परेष्वित्यनेन गतायत्वेऽपि पुनस्त्वदीर्युक्तस्त-
त्प्राधान्यविशेषाया गोबलीवर्द्धनायान्न भगवद्भक्तेषु भक्तिर्नाम-
भगवद्विपुनित्वानुसन्धानुसन्धानादिका ॥ ३४ ॥

इतीति । सूक्तवा मधुरवा शर्वया शर्वपत्या भूमिनिर्दिष्टं
मुनिमाह ॥ ३५ ॥

उक्तमेवाह—द्राक्ष्यां काममिति । भगवति कामं
नितरां भोक्तृणां पुण्यावहम् वदः ॥ ३६ ॥

त्रैकालिकं भूतादिकाव्ययगोचरमज्ञानं ब्रह्मविज्ञानं
ब्रह्मस्वरूपरूपादिगोचरं विज्ञानं विरक्तिमत् विरक्तियुक्तम् ॥ ३७ ॥

श्रीमद्भिराववाच्यकृतभागवतचम्पूभाष्यम् ।

यत एव निरूप्यमाणे हरेरधिकः समो वा नास्ति सर्व-
प्रेष्ठभातस्तद्भक्तिमत्तरेण तत्परेभ्यः कं वरं ब्रूयिष्येति वरं वरेण
दर्शनम् ज्ञानम् यस्य स तथा तस्मात् एतादृशाह—यदर्शना-
द्येनोपदिष्टानां पुमान् पूर्णकामः स्यात् अत एव सत्य-
कामश्च ॥ ३३ ॥

मदर्शनात्पूर्णकामत्वे वरं ब्रूयिष्येति मद्भक्तं व्यर्थमभू-
दिति मा शुक्लित्याह—वरमिति । यद्यपि वरो न प्रार्थनीयस्तथापि
त्वद्भक्तमाफनयायेत वरं ब्रूयिष्येति पूर्णकामाभिषर्षणादिति शेषः
कोऽसौ नर इति तत्राह—भगवतीति । तत्परेषु तद्भक्तेषु त्वयि
च ॥ ३४ ॥

शर्वया शर्वपत्या सह ॥ ३५ ॥

त्वम् अधोक्षजे भक्तिमान् भूषा इति शेषः । भाकस्वामि-
पुण्यम् वशीऽज्जामरयता च भूषाचर्चयति शेषः ॥ ३६ ॥

किञ्च, वरास्तरं च स्यादित्याह—ज्ञानमिति ॥ ३७ ॥

श्रीमद्भिराववाच्यकृतभागवतचम्पूभाष्यम् ।

शेषास्पर्शमेव दर्शयति—सुष्ठुदमिति, युग्मेकम् । इदं विश्व-
मनसा सङ्कुर्वेनेव निर्मितेन गुणैः उपादानैः सृष्ट्वापि तत्तन्मा-
त्मना स्वयं तदनुप्रविश्य प्रवेशेन स्यादपि स्यादपि तत्तदुप-
लब्धत्वेन संहृत्यापि कर्तुं शक्यमाति ननु कर्त्तव्येति तत्र हेतु-
त्वाय गुणान् विशिनष्टि—कुर्वन्तिरिति । तत्संनिध्यप्रभावेण
चेतना इव गुणा एव सर्वं कुर्वन्ति ननु स्वयमिति सङ्कुर्व-
स्यामासमात्रत्वेन तदसम्बन्धादित्यर्थः । तत्राविष्टया स्वयं सृज-
तस्तदीयतटस्थांशस्य जीवस्यापि वस्तुतस्तत्सम्बन्धो नास्ति
किमुत तस्येति दर्शयन् इष्टास्तवति—स्वप्नदृश्यता । त्रयः
भूतनामयक्ष्मेरूपा गुणा यस्य तस्मै गुणा ऐश्वर्यादयोऽपि
मात्मानः स्वरूपभूता यस्य तस्मै कवलाव प्रकृतिसङ्कुलप-
प्रतितीयाश्च स्वरूपरहिताश्च अत एव गुरवं सर्वोपदेष्टुं शक्योति
स्वोपदेष्टव्यम् यद्ब्रह्म वेदः तदपि मूर्तिः स्वरूपम् यस्य
तस्मै ॥ ३१ (क) ३३ ॥

तथा त्वयीति त्वयि च तत्पर इत्यर्थः—

“एकं वर्यये तव विभो यदुदीरतोऽमुः—

संस्पन्दते तमनुवाङ्मन इन्द्रियाणि ॥

स्पन्दति ये तनुभूतामजशर्वयोश्च” ॥

इत्यनेनेव श्रीनारायणार्थि प्रयुक्तत्वात् ॥ ३४—४० ॥

श्रीमद्भिराववाच्यकृतभागवतचम्पूभाष्यम् ।

वरं ब्रूयिष्येति यदुक्तं तत्राह—कमिति । वरो दर्शनम् यस्य
तस्मात् सत्यकामः सत्यसङ्कुल एव तत्परेषु तद्भक्तेषु तथा
तद्भक्तेषु त्वयि भक्त्युपदेष्टुरि गुरौ तेन त्वयि मे भक्तिस्त-
द्भक्तेष्वेवास्तु तत्परेष्वेति भावः ॥ ३३ ॥ ३५ ॥

अयं सर्वोऽपि कामस्तेस्तु यतस्त्वमधोक्षजे भक्तिमान्
॥ ३६—४० ॥

श्रीमत्सुकदेवकृतविज्ञानतन्त्रदीपः ।

ज्ञानं प्रत्याह—कमिति द्राक्ष्याम् । यदुक्तं वरं ब्रूयिष्येति त-
दिति तत्र कं परं भेष्टं वरं ब्रूयिष्येति यत् यस्य ॥ ३३ ॥

भगवति श्रीहरे तद्भक्तेषु त्वयि तद्भक्तमुख्ये च ॥ ३४ ॥
अत एव वरं दातुं प्रवृत्ताः शर्वयोमया चाप्यभिमनित्वतो
ऽप्यभिहितः सन् तं मुनिमाह ॥ ३५ ॥

अयं सर्वोऽपि कामस्तेस्तु यतस्त्वमधोक्षजे भक्तिमान् यथा
मात्मानं ब्रह्मचक्षितस्ते भूषादित्युत्तरेणाश्वः ॥ ३६—३७ ॥

सूत उवाच ।

एवं वरान् स मुने दत्त्वाऽगात् ऽपक्ष ईश्वरः ।
 देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुराऽमुना ॥ ३८ ॥
 सोऽप्यवाप्तमहायोगमहिमा भार्गवोत्तमः ।
 विचरत्यधुनाऽप्यद्वा हरावेकान्तताम्रतः ॥ ३९ ॥
 अनुवर्णितमेतत् मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
 अनुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतम् ॥ ४० ॥
 एतत्केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ।
 अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रवृत्तते ॥ ४१ ॥
 य एवमेतदभृगुवर्य ! वर्णितं रथाङ्गपाणोरनुभावभावितम् ।
 संश्रावयेत्संश्रृणुयादुताबुधौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

माया टीका ।

हे भूमन् ! वर देने वालों में भूत जो आप हैं, तिन आप से जब मैं क्या वर मांगूँ । क्योंकि-आप के दर्शन मात्र ही से पुण्य पूर्णकाम और सत्य काम हो जाता है ॥ ३८ ॥

तथापि परिपूर्ण और मनोरथों के पूर्ण करने वाले आपसे एक वर मांगता हूँ, कि-मेरी भगवान् के विषे निश्चय भक्ति होय, तथा भगवद्भक्तों में और आप में भी भक्ति होय ॥ ३९ ॥

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि-मुनि ने सुन्दर वाणी से इस प्रकार जब पूजन और स्तुति करी, तब भीषार्जुनजी सहित महा-देवजी प्रसन्न होकर ऋषि से बोखते हुए ॥ ३९ ॥

श्रीमहादेवजी बोले, कि हे महर्षे ! यह मनोरथ तुम्हारा सिद्ध होय । और तुम भगवान् के विषे भक्तिमान् नो होई तथापि तुम्हारा पुण्य यद्य कल्पान्त तक रहे, तथा तुम अजर अमर होय ॥ ३९ ॥

हे भूम्हन् ! तुमको त्रिकाक्ष सम्यग्भिज्ञान हो, और चिरंजीव वाञ्छा विज्ञान भी हो, और, भूम्हन्वत्स प्रसङ्गिण रह । तथा तुम पुराण के आचार्य भी होय ॥ ३९ ॥

भीषरस्त्रामिहृतमाचार्यदीपिका ।

तस्मै कर्मण्य आदि अमुना पुराऽनुभूतं वज्रगवमाया-
 वैमथं तच्च कथयन् ॥ ३८ ॥

अवाप्तो महायोगमहिमा येन सः ॥ ३९ ॥

एतन्मार्कण्डेयस्य चरितं तेनानुभूतं तेऽनुवर्णितम् ॥ ४० ॥

तन्मयाऽप्यवमरकुलोत्पन्नस्यास्य सप्तकल्पायुर्द्वैतक-
 मानं विमलमेव तत्राऽऽह-एतन्मार्कण्डेयतेनानुभूतं भगवन्माया-
 वैमथं नानाकल्परूपं कादाचित्कमिच्छरेच्छया तस्यैवाकस्मिन्
 नतु सर्वसाधारणम् एतत्केचिदनादियदुक्तावभाषितं द्वैतयुग-
 सहस्रद्वयमानेन पुनः पुनः परिवर्तितं प्रवृत्तं के ते नृणां
 संसृतिं संग्रहयति तन्मात्रमात्मनो भगवतो मायेत्येवमविद्वांसः
 निर्वृत्तस्तु मायाशिशोः श्वाभोक्तुमात्र्यां सप्तकल्परूपद्वैत-
 प्रवेशनिर्गमनः सप्तकल्परूपं तन्मात्रमात्रेणैव विरोध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

संश्रृणुयात् उ इति हर्षे भूम्हन्वत्स यौ ताबुधौ तयोः
 कर्माशयसंसृतिं भवेदिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

भीषरस्त्रामिहृतमाचार्यदीपिकायां

दशमोऽध्यायः ॥

भीमद्वयंनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

एतदिति । केचन संसारानादिस्थानमिहाः कादाचित्कत्वं-
माहुरित्यर्थः ॥ ४१—४२ ॥

इति भीमज्जागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धीये
भीमद्वयंनसूरिकृतशुकपञ्चीये
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । सः उपस्थितलोचन ईश्वरः रुद्रः मुनये मार्कण्डे-
याय वराग्दत्वाऽमुना मुनिना यत् पुरा अनुभूतं तत्कर्म
भगवत्प्राप्तदशनात्मकं कर्म देवेषु शर्वाण्यै कथयन् भगवत्
जगाम ॥ ३८ ॥

सोपीति । भार्गवोत्तमो मार्कण्डेयः प्रवातः महायोगवैभवो येन
सः हरो भगवति एकाश्रितताम् अनन्यप्रयोजनमक्तिमत्त्वं गतः
अधुनापि चरति अद्या स्फुटं नात्र संशय इति भावः ॥ ३९ ॥

उपसंहृति—अनुवर्णितमिति । यस्मार्कण्डेयस्य तेनानुभूत-
मद्भुतम् भगवतो मायाया आश्रयेणैकैर्धर्मैर्भवं तत्ते तुभ्यम्
अनुवर्णितम् ॥ ४० ॥

प्रसङ्गात्मार्कण्डेयस्य कादाचित्कमायावैभवदर्शनवज्जीव-
स्यापि संसारः पूर्वमविद्यमान एव कादाचित्कमगन्मायया भव-
तीति केषाञ्चित्तमत् प्रतिक्षिपति—एतदिति । केचिद्विद्वांसः
संसारानादिस्थानमिहाः नृणां जीवानामात्मनो भगवतो मायया
संस्तुतिं कादाचित्कं यथा तथा प्रचक्षते इत्यनुवादः तद्दर्शयति—
एतदनाद्यावर्तितमिति । संसरणमित्यध्याहार्यम् एतत्संसरण-
मनादितया आश्रितं परिचर्तितं भवत्यन्यथा “न कर्मविभागात्”
(२।१।३५) इत्याद्यधिकरणविरोधात् इति ॥ ४१ ॥

प्रकृतमार्कण्डेयचरित्रभवणभावणादिकव्यमाह-य इति । भृगु-
वर्षेण मार्कण्डेयस्य वर्णितं वृत्तमित्यर्थः । कथंभूतं यथाह
पाणोर्भगवतः अनुभावेन भावितम् प्रकाशितम् यः संभावयेद्यः
शृणुवात्तयोदमयोः कर्माभ्या कर्मनिर्मिता संस्तुतिर्मेवेत् ॥ ४२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
भीमद्विरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अमुना मार्कण्डेयेन ॥ ३८ ॥

अवाप्तमहायोगमहिमा प्राप्तमहाज्ञानमहिमाप्राप्तमहायोगिमादि-
योगमहिमा वा एकाग्रतां नियतमकृताम् ॥ ३९ ॥

ज्ञानवतो मार्कण्डेयस्य यदेतदनुभूतं हरेर्मायावैभवं तेनुव-
र्णितमेतन्नृणां मध्ये केचिद्विद्वांस आत्मनो हरेर्मायाप्रसूतिं
सामर्थ्यविस्तारं कादाचित्कं प्रचक्षते अकाशे प्रदर्शितत्वेन कादा-
चित्कं किं न स्वाद्ब्राह्म-अनादीति । अनादिकालवर्तिनं न नूतनं
यद्योपसंहरति अनुवर्णितमिति मार्कण्डेयस्यैतच्चरितं तेनुवर्णितं
किन्तुचरितमत्राह अनुभूतमिति अख्येयत्वे मतमेवमाह एतदिति
॥ ४०—४१ ॥

इतोऽप्येतच्छब्देयमिति कव्यमाह-य इति । अनुभावेन भावितं
अवस्थितम् तयोदमयोः भावयितुमयोः कर्मोद्यमसंस्तुतिः
कर्मयोगमात्रायाः कान् देवस्तस्मिन्संसारो न भवेदिति व्यक-
ताय एवोक्त्यते अस्य भीमद्विरमकिर्मुक्त्वहेतुरतोऽप्युतां भक्ति-
मित्याह ॥ ४२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(विजयध्वजतीर्थीवरिणा नवमः)

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

एतत् मार्कण्डेयहृष्टमात्मनो भगवतो मायासंस्तुतिस्तत्पार्थ-
नया मायाप्रसार एव तदेतदपि केचिद्विद्वांसः अनादित
एवावर्तितं भगवता पुनः प्रापितं कादाचित्कं प्रकृतं प्रचक्षते
अस्य तद्द्रष्टाः कदास्तु मन्वन्तरायवेवेति भावः ॥ ४१ ॥

उ इति पञ्चाक्षरे संभावयेद्वा तावुमौ तुल्यवर्तिनयोः । कव-
माह, तथोरिति ॥ ४२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायंदर्शिनी ।

एतस्मार्कण्डेयहृष्टम् आत्मनः परमेश्वरस्य मायासंस्तुति-
धर्मधर्मित्यर्थः । भगवतः शिशुस्वरूपस्य परमात्मकेशस्य
आसोऽच्छासाऽयां सप्तकवस्तद्वद्वत्प्रवेशनिर्गमकाङ्क्षात्मकं कादा-
चित्कमेव केचिद्विद्वांसो नृणामनाद्यावर्तितम् अनादि-
कालादिव बहुकालत आवर्तितं तदेव युगसहस्रमानेन पुनःपुनरावर्तितं
सप्तकवपमेव प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

हे भृगुवर्य ! अनुभावेन भावितं वासितं भावयेत् यन्न
शृणुवात्तावुमौ तुल्यवर्तिनौ येषः मतस्तयोः कर्मवासनामयी
संस्तुतिर्न भवेत् ॥ ४२ ॥

इति सारायंदर्शिण्यां हर्षिण्यां मकथेतसाम् ।

द्वादशे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य मुनेः कमेतप आदि यदमुनाऽनुभूतं भगवत्प्राप्ता
वैभवम् तच्च कथयत् ॥ ३८ ॥

अवाप्तः संप्राप्तो महायोगमहिमा येन सः ॥ ३९—४० ॥

एतत् मार्कण्डेयेनानुभूतम् आत्मानः परमात्मनः मायासंस्तुतिः
योगमायायाः वैभवं कादाचित्कं मार्कण्डेयमनोरथपूर्याय
भगवता कादाचित्कम् प्रत्येव प्रवर्तितम् केचित्तु नृणाम्
जीवानाम् हिताय अनादितः भगवता आवर्तितम् प्रचक्षते
विद्वांसः ॥ ४१ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे भृगुवर्ये, शौनक ! एतन्मार्कण्डेयचरितं रथाश्रयाद्यैः अनु-
प्रायेण भाषितम् समर्थितम् चः संश्रुणुष्व तत् संभावयेत्
शत्रुभी सफटितो जेवौ इति शेषः । फलमाह—तयोः कर्मण्यव-
सृतिः कर्मवासनाकृतसंसृतिः कर्मवासनाकृतसंसारो न
प्रवेदिति ॥ ४२ ॥

इति भीमश्रृंगवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

सुत उवाच ॥

सुनजी बोले, कि—वे तीन नेत्र वाले ईश्वर, भीशिषजी मुनि को
स प्रकार बर देकर, मुनि के प्रथम अनुमृत कर्म को भीषावन्ती-
नी ने कहते हुए चले गये ॥ ३८ ॥

और वे भाग्यशेखर मार्कण्डेयजी भी महा योगमहिमा को
प्राप्त होकर, अब भी विचारते रहते हैं ॥ ३९ ॥

हे शौनकजी ! हमने यह भीमान् मार्कण्डेयजी का वैभव

तुमारे समुक्त वर्णन किया, और जैसा ऋषि ने भगवान् की
भाषा के अनुश्रुत वैभव का अनुभव किया सो वर्णन किया ॥ ४० ॥

मार्कण्डेय ने जिसका अनुभव किया यह भगवान् की
भाषा का ज्ञान करण रूप वैभव का दार्ष्टिक या अर्थात् भग-
वद्विष्णु से केवल मार्कण्डेय ऋषि मात्र के अनुभव गोचर या
सर्व साधारण नहीं, इसको भगवन्मात्र के संसर्ग की
नहीं जानने वाले कोई २ भविज्ज्ञान ज्ञान मनादिकाव से प्रव-
र्तित कल्पों में से सप्तकल्प मार्कण्डेय को बात चुके ऐसा
कहते हैं सो बात नहीं है ॥ ४१ ॥

हे भृगुवर्य ! हे शौनक ! भीहरिके प्रभाव युक्त वर्णन
किये हुए इस चरित्र को जो सुनाने और जो सुने उन
दोनों ओता बकामों को कर्म वासनाकृत संसार नहीं
प्राप्त होते हैं ॥ ४२ ॥

इति भीमश्रृंगवते ब्राह्मण स्कन्ध में दशमोऽध्यायः

भीष्महावनक पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १० ॥

इति भीमश्रृंगवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

—○:○:○—

एकादशोऽध्यायः ।

—:०:—

शौनक उवाच ।

अथेममर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
समस्ततन्त्रराज्यान्ते भवान् भागवत ! तत्त्ववित् ॥ १ ॥
तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य भियःपतेः ।
अङ्गोपाङ्गायुधाऽऽकल्पं कल्पयन्ति यथा च यैः ॥ २ ॥
तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुक्षताम् ।
येन क्रियन्निपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यताम् ॥ ३ ॥

सूत उवाच ।

नमस्कृत्य गुरुन् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि ।
याः प्रोक्ता वेदतन्त्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः ॥ ४ ॥
मायाद्यैर्नवभिस्तत्त्वैः सविकारमयो विराट् ।
निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्के भुवनत्रयम् ॥ ५ ॥
एतद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः ।
नाभिः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः ॥ ६ ॥
प्रजापतिः प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः ।
तद्बाहवो लोकपाला मनश्चन्द्रा ध्रुवौ यमः ॥ ७ ॥
लज्जोत्तरोऽधरो लोभो दन्ता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः ।
रोमाणि भूरुहा भूम्नो मेघाः पुरुषमूर्धजाः ॥ ८ ॥

अधिरक्षामिकृतमावार्थदीपिका ।

एकादशे तु पूजार्थं महापुरुषवर्णनम् ।
रवेदयूहस्य आख्यानं प्रतिमासं पृथक् पृथक् ॥
वेनामरवेत्त्वमापन्नो मर्त्योऽसौ मार्गवोक्तमः ।
तं पृच्छति क्रियायोगं साङ्गोपाङ्गादिकल्पितम् ॥
अपेति । हे भागवत ! यतो मयात् समस्ततन्त्रराज्यान्ते तत्त्व-
विद्ब्रह्मस्यः ॥ १ ॥

प्रष्टव्यमाह—तान्त्रिका इति । परिचर्यायामुपासनायां विषये
केवलस्य चैतन्यघनस्य अङ्गानि पादादीनि, उपाङ्गानि गरुडा-
दीनि, आयुधानि सुदर्शनादीनि, आकल्पाः कौस्तुभादयस्तेषां

ब्रह्मेकस्य तद्यथा कल्पयन्ति यैश्च तत्त्वैः कल्पयन्ति, तन्नो
वर्णयेति ॥ २ ॥ ३ ॥

गुरुपदेशगन्धर्वाद्युपायस्य तन्ममस्कारपूर्वकमाह—नमस्कृ-
त्येति । विभूतीर्वैष्णवादिप्रहायाः ॥ ४ ॥

अङ्गादिकल्पनां भूरादिभिर्दर्शयितुं प्रथमं तावद्यथा कल्प-
यन्तीति प्रश्नस्य वैराजरूपेणोत्पत्तिं वक्तुं विराट्प्रहमाह,
मायाद्यैः प्रकृतिसूत्रमहब्रह्मकारपञ्चतन्मात्रेणैवमिस्तत्त्वैः विकार-
एकादशोद्भिद्वाक् पञ्चमहाभूतानीति षोडश तन्मयो विराट्
स प्रसिद्धो निर्मितः यत्र विराजि सचित्के चैतनाधिष्ठिते भुवन-
त्रये दृश्यते अनेनाङ्गादिकल्पनासौख्यं दर्शितम् ॥ ५ ॥

एतद्वै पौरुषं रूपम् पुरुषस्य वैराजस्य रूपमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भीमरक्षाभिरुक्तमाचार्यदीपिका ।

हित्वास्तदमेवविषया तस्य रूपमुच्यते । मङ्गलकल्पनामाह,
भूःपादावित्यादिभिः । भूराद्यनुवादेन भगवत्पादादिभावना-
विधीयते ॥ ६ ॥

प्रजगन् मेदुम् अवाप्तः पापुः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमरक्षाभिरुक्तशुक्लपक्षीयम् ।

॥ १-२ ॥

अमर्यनाञ्जनामयाद्यनीतम्मुक्तिम् ॥ ३-४ ॥

मायायैरिति मायासंज्ञा प्रकृतिः महानहङ्कारो भूतानि
पञ्चकाण्डस्य तस्य तत्त्वानि विराट् ब्रह्माण्डम् ॥ ५ ॥

पौरुषं भगवदीयं नमो नमिः ॥ ६-७ ॥

स्मयः किमते भ्रमः भ्रमाभिमानी देवतात्मकः ॥ ८ ॥

भीमरीरायणाचार्येणतमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदं परिपृष्टं मार्केण्डेयहस्तात्मनवर्यं कुरुप्रवक्ष्यामि
मुपसृज्यते स्तमाख्यं निमिजावनेव भीमगवतुख-
सम्पादादिमुक्तेनाक भीमगवत्पूजार्थककर्मयोगे समाराध्य
भीमगवदङ्गोपाङ्गास्त्रमुखायामिमतस्यानि तत्त्वानि बुभुक्षुः
पुच्छति—अथेत्यादिना । इमं बहवमाद्यमर्थं वस्तु बहुविधमर्थ-
मेव प्रपञ्चयति—समस्ततत्त्वेत्यादि । हे भागवत ! मयात् समस्त-
तत्त्वानां पुराणपञ्चग्राह्यानि चो रात्रात्मन्तन्मिस्तरवित् ॥ १ ॥

कोऽसाध्य इत्यतस्तमाह—नाम्निका इति । केवलस्य
केवलशुद्धसत्त्वमवहितमङ्गलविमलस्य भियः पतेः परिचर्यायां
नाम्निकाः भीमगवदाराधनात्मन्तन्परिनिष्ठाः यथैव येनरवैः
अङ्गापाङ्गायुधाकल्पम् अङ्गानि पाणिपादाङ्गानि उपाङ्गानि हृद-
याङ्गानि आयुधानि सुदंशानाङ्गानि आकल्प्या भूषणानि तेषां दृष्टेकमे-
व तत्कल्पयन्ति यत्तत्त्वामिमानिदेवतात्वेन व्यावर्त्तयन्ति तत् तदेतज्जो-
ऽहमाकं त्वय्येत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

कथंभूतानां क्रियायोगं भीमगवदाराधनात्मकक्रिया-
योगावेक्षितं बोद्धुमिच्छतां किं तत् इत्यत्राह—येनेति । येन क्रिया-
नैपुण्येन तत्त्वात्मकाङ्गादिकल्पनोपेत्यरूपेण क्रियाकौशलेनाम-
र्येतां जगत्संस्थापनीयतां मुक्तिं यायात्प्राप्नुयात् ॥ ३ ॥

तद्वर्णयितुं प्रतिजानीते—तमकङ्कयेति । त्रेणभीः त्रिष्वङ्गुगादिभि-
रभिमन्त्रयताः विभूनीकृतविभूनीरहं त्वयं तां विनाशयि—पञ्चजा-
दिभिः ब्रह्मणारदादिमिराचार्यैः वेदरूप भागमः तत्त्वं पञ्चरात्रं
ताङ्ग्यां पञ्चमन्त्रमिदम् याः विभूतयो विज्ञाता इति शेषः ॥ ४ ॥

तावद्ब्रह्माण्डम् भीमगवद्विग्रहाभिमन्त्रयमिदम् ॥
मायाधारिणि । मायासंज्ञाप्रकृतिः महान् अहङ्कारः भूतानि पञ्च
काण्डेति त्वमिदमविकारैः एतद्विकारमहितैः तदैव विकार-
ज्ञानेनैकादेशोद्भूताणि पञ्च तन्मात्राणि च विवक्षितानि
निर्मिता यो विराट् ब्रह्माण्डं इदं । शास्त्रेण ज्ञातेन यत्र
वस्तिन् विराजि सच्चिदे सतीने भुवनत्रयं इदमेत ॥ ५ ॥

एतद्ब्रह्माण्डं पौरुषं परमपुरुषस्यैवैक्यम् अनेन
सामानाधिकरूपमभिमन्त्रययोरभेदेनैव त्वानिबन्धनम् भीमग-

विषयमङ्गलविग्रहाभिमन्त्रयं ब्रह्माण्डं मित्रार्थः एवमनेपि एतदेव
विमत्तव इत्येति—भूरित्यादिना । भूरादेनाऽतत्त्वादिभिः सव-
समकोकानिभिभिः नमो नमिः हे शौनक ! ॥ ६ ॥

प्रजापतिः प्रजगन् मेदुम् इतिपुः परमपुरुषस्य सुन्दरवाने
गुह्यं यमो भूयो भूयते ॥ ७ ॥

उत्तर उत्तरोष्ठः शोणित्वरोष्ठः उपोक्ता इत्याः भ्रमः
भ्रमः परमात्मनः स्मयः किमते भ्रमहा इत्याः रोमाञ्चि मेघाः
पुरुषस्य परमपुरुषस्य मूर्तजाः कथाः ॥ ८ ॥

भीमजितयश्चजनीयैकतपहरत्नामनी ।

भूवमनीनामुपामनार्थं पुरुषरूपस्य हेतुजगत्पकारं यद-
त्यस्मिन्ध्यायं, तत्र तद्विभूतया शौनकः पुरुषनि-गयेति । बुद्धि-
साक्षिदित्याराधनमित्युक्तं समस्ततत्त्वाराज्ञाने सर्वपञ्चरात्रतन्त्र-
लक्ष्यशास्त्राकर्मिज्ञाने उक्तं यद्भागवतम् भगवद्विषयम् तत्त्वं
तदेतीति ॥ १ ॥

ताम्निकाः भीमारायणपूजाविधायकशास्त्रपटवः भिवः
पतेः पत्युः प्रयोगकटैः प्रावक्ष्यामिस्वस्त्रा वैकल्पिका इति बोद्धव्यं
परिचर्यायां पूजायाम् धैर्भूत्यादिवर्णैः अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पम्
अङ्गानि पादाङ्गानि उपाङ्गानि गरुडाङ्गानि कल्पयत्याकल्प-
माभरणं कौकुमादि ॥ २ ॥

तात् पद्यानां क्रियायोगम् पूजावर्णयम् बुभुक्षतां ज्ञातु-
कामानां क्रियानैपुण्येन क्रियापदुष्येन अमर्यतां मरत्य-
रहित्यम् मुत्प्राक्यम् ॥ ३ ॥

वेदागततन्त्राङ्ग्यां वेदाववागमेन तन्त्रशास्त्रेण च पञ्चजा-
दिमिराचार्यैः प्रतिपादिता याचना विभूतिः ॥ ४ ॥

माया प्रकृतिः सादृश्यादेन महद्ब्रह्माण्डमनांलि पञ्चभूतानि
च गृह्यन्ते विकारा इन्द्रियादयः विराट् ब्रह्माण्डं सच्चिदे-
केतनमहिते वस्तिन् ब्रह्माण्डे भुवनत्रयं इदमेत ॥ ५ ॥

एतद्ब्रह्माण्डं पौरुषं रूपम् पुरुषसच्चिदानन्दोपप्रतिमा-
रूपं वैराङ्गादिकं कल्पयन्ति तानाह—भूरिति । अत्र निबन्धं
पूर्ववद्भूतम् ॥ ६ ॥

प्रजापतिर्दक्षः प्रजगन्मुपस्यम् ॥ ७ ॥

उत्तरोष्ठः शोणः खजा अथरोष्ठः पतिः खरूपकानिः
उपोक्ता भ्रमो भ्रान्तिः स्मयो दर्पविशेषः एतावती अङ्ग-
कल्पना ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे ।

केवलस्य स्वरूपभूताङ्गोपाङ्गादिवर्णयं भियः पतेः स्वरूप-
भूतत्वेन बहवमागाया खरुपाः पत्युस्तस्याङ्गादिकं ये कल्पयन्ति
मायिकैर्भवेरभिमन्त्रयपासत तत्सर्वं तां वर्णयं मत्यैः प्रपञ्चा-
विष्टोऽपि ॥ १-३ ॥

विश्वाराणि विभूतीः साधारणीस्तद्विभूतीरहं तत्र वैष्णवी-
मास्वरूपभूता अपि वक्ष्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

मायायैरिति अतुष्टयमेकत्राकं । तत्र विराजि सच्चिदे समहि-
जीवैतत्प्राधिष्ठिते ॥ ५ ॥

धीमजीवगोत्रामिदुतकमसम्भवं ।

मूः पादाविस्वाद्यो तत्पादादिशस्यैव भूरादीनां शक्तिरित्य-
मिदमतोपासन इत्यर्थः ॥ ६-६ ॥

धीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारापद्विधी ।

महापुरुषपूजार्थमङ्गोपाङ्गविभूतयः ।

एकादशो रविग्रहकथा अपि निरूपिताः ॥

सहस्रमूर्तपुरुषो मार्कण्डेयस्तन्त्रिकं भगवत्पूजाविधौ
विशारद आसीद्वनस्तेन पूजाविधेयं जिज्ञासेत्याह—अनेति । येन
पूजापकारेण स मुनिर्भगवत्तमपरोक्षीचकार इत्यर्थे पृच्छामः
राज्ञाने सिद्धान्ते ॥ १ ॥

अङ्गानि पाणिपादादीनि उपाङ्गानि गरुडादीनि आयुधानि
सुदशनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां द्वादशैकं यत् यथा
कल्पयन्ति वैद्य नरैः कल्पयन्ति तन्नो वयं सच्चिदानन्द-
पुणो भगवतो येषां येषामङ्गानां मायाविभूतयो मायिकप्रपञ्चोऽत्र
दृश्यन्ते तानिरेव पुनस्तत्तदङ्गान्युपासनार्थं कल्पयन्ति इत्यर्थः ॥
॥ २-३ ॥

गुरुपदेशगद्वयवाहस्याप्यस्य तन्मस्कारपूर्वकमाह—नमस्कृ-
त्येति ॥ ४ ॥

भगवतो विभूतिभिः कल्पितो विग्रहो विराडेवास्तीत्याह,
मावाद्यैः प्रकृतिभूतमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेणैवमिः विकारा
एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति षोडश तन्मयो विराट्
स स्रष्टा निर्मितः यत्र विराजि सच्चिदेवेतनाधिष्ठिते भुवनत्रये
दृश्यते ॥ ५ ॥

पौरुषं पुरुषस्य भगवतो मायिकं रूपं नतु स्वरूपमिच्छार्थः
कथा कथा विस्तृता किं किमङ्गं कल्पितं तदाह—भूरिति । सच्चिदा-
नन्दपुणो भगवतो पादयोर्धौ विभूतिभूः तयाव्य पादौ कल्पिता-
विति तद्वैदिकनिर्देशाद्विरेव पादौ एवं सर्वत्र देवम् एवञ्च विराट्-
पुरुषस्य पादादिमात्रेण सच्चिदानन्दपुरुषस्य पादादीनि स्मरते-
त्येति यथा मत्प्रभुभगवान् स्वपादाङ्गं तद्विभूतिं पृथिवीं
विभूतिं धिरसा तद्विभूतिं दिवं विभूतिं इत्येवं सर्वाण्येव
वस्तुनि नयनमनोगतानि भगवद्ङ्गाण्येव तद्विभूतिरवादिशतः
सर्वमात्मनापि भगवद्भावनैवेति विवेकः ॥ ६ ॥

प्रजननं मेढ्रम् अपानः पायुः उत्तर ओष्ठो वज्रा अक्षर ओष्ठो
खोमः स्मयो हास्यं ध्रुमः माया ॥ ७-८ ॥

धीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्वाराधनेन मार्कण्डेयो भगवत्तमपरोक्षीकृतवानतोऽति
हर्षेण भगवद्वाराधनप्रकारविशेषं पृच्छति—अनेति । इमं वक्ष्य-
मायम् हे भगवत ! ॥ १ ॥

केवलस्य वैराजमात्रस्य परिचर्यायां विधये तान्त्रिकाः
अङ्गानि पाणिपादादीनि उपाङ्गानि गरुडादीनि आयुधानि

सुदशनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां द्वादशैकम् । वैस्तरे
येषां कल्पयन्ति भावयन्ति तन्ना नोऽस्माकं कल्पयन्ति-
त्याशयः ॥ २ ॥ ३ ॥

गुरुपरम्पराकृतवाहस्याऽतो तत्प्रथमपूर्वकमाह—नमस्कृत्येति ।
विभूतीर्निराङ्गविग्रहायाः पञ्चओ वज्रा आदिना श्रीसन्तानुसार-
नारवाह्यो बोध्यास्ते ॥ ४ ॥

विराडवयवभूतेः भूरादिभिरङ्गादिकल्पनां निरूपयितुं विराट्-
विग्रहमाह—मावाद्यैः मायासुखमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रकवेनैवमि-
त्तरवेः एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतानीति षोडशविकारमयः यत्र
सच्चिदे सजीवे भुवनत्रये दृश्यते स विराट् निर्मितो भगवतेति
शेषः ॥ ५ ॥

पुरुषस्य वैराजस्य विष्णोः एतन्मावायव्यं रूपम् छारीरम्
अङ्गकल्पनामाह—मूःपादादिवादिना ॥ ६ ॥

प्रजननं मेढ्रम् अपानं पायुः ॥ ७ ॥

उत्तरः ओष्ठो वज्रा अक्षरः ओष्ठो खोमः स्मयः हास्यं
ध्रुमो विभ्रमो विद्यासविशेषः ॥ ८ ॥

भावा टीका ।

धीमक कवाच ।

धीमकजी बोधे, कि-हे परम भागवत ! हे स्तुती ! जिस
हेतुसे आप समस्तसिद्धान्तके तत्त्ववेत्ता हो, और बहुत ही इसीसे
हम आपसे इस ग्रंथको पूछते हैं ॥ १ ॥

कि-तान्त्रिक लोग केवल भयःपति की परिचर्या में भग-
वान् के अंग, उपांग, आयुध, भूषण, ये सब जिन तत्त्वों से जैसे
कल्पना करते हैं ॥ २ ॥

हे स्तुत ! तुम्हारा कथाया हो किया योगके जानने की
इच्छावाले हम लोगों को उस का वर्णन करो, जिस क्रिया-
योगके मनुष्य से मनुष्य दिव्य भावको प्राप्त हो जाता है ॥ ३ ॥

स्तुत उवाच ।

स्मृती बोधे, कि-में गुरुजनों को नमस्कार कर वैष्णवी
विभूति का वर्णन करता हूँ जिन विभूतियों को वेद और तन्त्रों
से ब्रह्मादिक आचार्योंने वर्णन करी है ॥ ४ ॥

मायादिक नव तत्त्वों सहित और उनके विकारों सहित निर्मित
हुए चेतनतत्त्व सहित जिस विराट में वह भुवनत्रय देख पड़ता
है ॥ ५ ॥

वही पुरुषका रूप है । भूमितो खरग हैं, खर्ग मलक है,
मकाश नामि है, सूर्य नेत्र हैं, वायु नासिका है, दिवाये कर्ण हैं
वही सब प्रभुके अङ्ग हैं ऐसी भावना करे ॥ ६ ॥

प्रजापति ईश्वरका मेढ्र इन्द्रिय है, मृत्यु अपान है, लोकपाल
उरके बाहु हैं, चन्द्रमा मन है, वमराज अङ्गुलि है, ॥ ७ ॥

वज्रा ऊपरका ओष्ठ है, खोम नीचे का ओष्ठ है, चाँदिली दंत
है, स्मय झम है, तथा मूमा पुरुषके हृत्त रोम हैं, मेघ केव है ॥ ८ ॥

यावानयं वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः ।
 तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ॥ ९ ॥
 कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यजः ।
 तत्प्रभा व्यापिनी ताक्षाङ्गीवत्समुरसा विभुः ॥ १० ॥
 स्वमायां वनमालारुपां नानागुणमयीं वधत् ।
 वासश्चन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरम् ॥ ११ ॥
 विभर्ति साङ्ख्यं योगं च देवो मकरकुण्डले ।
 मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयङ्करम् ॥ १२ ॥
 अव्याकृतमनन्ताख्यमात्मनं यदधिष्ठितः ।
 धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते ॥ १३ ॥
 आजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां वधत् ।
 अपां तत्त्वं दरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम् ॥ १४ ॥
 नभोनिभं नभस्तत्त्वमस्ति चर्म तमोमयम् ।
 कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्ममेषुभिम् ॥ १५ ॥
 इन्द्रियाणि शरानाहुः^(१) राकूतीरस्य स्पन्दनम् ।
 तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयाऽर्थक्रियात्मताम् ॥ १६ ॥

अथर्वसामिहोक्तमावायेदीपिका ।

अनुक्तमन्यदप्येवमूह्यमित्याह—यावानयं व्यष्टिः पुरुषः स्वमा-
 नतः सप्तचित्तिः संस्थयाऽव्यवसज्जिवेद्येन मितः परि-
 मितः ॥ ९ ॥

भूषणादीन्वाह—कौस्तुभेत्यादिना । स्वात्मज्योतिः शुद्धं
 जीवचेतस्य वा तस्य कौस्तुभस्य प्रभा तामेव श्रीवत्सं
 विभर्ति ॥ १० ॥

त्रिवृत्स्वरं त्रिमात्रं प्रणवम् ॥ ११ ॥

पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकम् ॥ १२ ॥

अव्याकृतं प्रधानम् यदधिष्ठितं स्थितः तदात्मनभूतं पदं
 सरसं सरस्वगुणः ॥ १३ ॥

मुखं तत्त्वं प्राज्ञतत्त्वम् “प्राज्ञो वै मुखः” इति श्रुतेः । दरवरं
 शङ्खम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

आकूतिः क्रियाशक्तियुक्तं मनः अस्य रयस्याभिव्यक्तिं बहि-
 रभिषेकं रूपम् मुद्रया धृतयाऽर्थक्रियात्मतां वरदामबद्धादि-
 रूपत्वं विभर्ति तत्समुद्रया तथा तथा मावयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथर्वसामिहोक्तमावायेदीपिका ।

संस्थया अव्यवसंस्थानेन ॥ ९ ॥

स्वात्मज्योतिः स्वरोपभूतम् ज्ञानाकारं जीवात्मरूपं कौस्तुभो
 जीववर्णाभिमानिनी देवतेत्यर्थः । तत्प्रभा जीवस्य ज्ञानप्रभा
 श्रीवत्सादिषु तत्त्वनिवासः पुराणाग्निरप्रमिष्टोऽपि भूति-
 वैविध्यसम्भवात् तन्मुखतया परिहर्तव्यः ॥ १० ॥

नानागुणमयी मायां पञ्चभूतावकायावस्थां प्रकृतिं
 भूतपञ्चकमयीं वनमालामित्यर्थः । ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत् स्वरम् उपनि-
 मिमानिनी देवतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं मुख्यं तत्त्वं प्रणमोत्पन्नम् ॥ १२ ॥ १३ ॥
 महत्तत्त्वं महाम्ये मुखिलक्षणाः मुखिभ्य गदेति शास्त्राऽन-
 गतं दरवरः शङ्खः ॥ १४ ॥ १५ ॥

आकूतिः स्पन्दनं देहाभिमानिनी देवता अभिव्यक्तिः
 अर्चावतारेषु आर्त्तिकंशः मुद्राज्ञानमुद्राद्यभिमानिनी देवता
 अर्थक्रियाकारिताभिमानिनी ॥ १६ ॥

अथर्वसामिहोक्तमावायेदीपिका ।

अनुक्तमन्यदपि एवमूह्यमित्याह—यावानिति । अयम् इष्टि-
 पुरुषः यावाव्याप्तव्यवसायं यावत्वा स्वमानतः सप्तचित्ति-
 परिमाणायां संस्थयाऽव्यवसंस्थानेन मितः परमितोऽसौ महापुरुषः
 परमपुरुषोऽपि लोकसंस्थया लोकमिमामिहोक्ततामकपादाद्य-

(१) आकूतिः स्पन्दनं विभोरिति शुकप० विज० पा० । बीर०

[४३]

श्रीमद्भिराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

वचनवचनस्थानेन (तावान्) तावद्वचनवान् मानं त्वाराजक-
बुद्धयनुगुणमिति भावः ॥ ९ ॥

तदेवमङ्गोपाङ्गाद्यभिमतवचानि तत्त्वानिभ्युक्त्वा इध भूष-
णाद्यभिमानिदेवतात्मकमस्तव्याम्बाह-कौस्तुभस्यपदेशेनत्यादिना ।
अजः परमपुरुषः कौस्तुभस्यजान् स्नातमजोतिर्विभर्ति स्नात-
जोतिः स्नानेभूतं ज्ञानाकारं चिदात्मस्वरूपं कौस्तुभो जीव-
वर्गीभिमानी देवतेत्यर्थः । तत्प्रभा जीवस्य प्रभा धर्मभूतज्ञानम्
इत्यर्थः । स्वापिनी विभुषा तां प्रभुर्मगवानुरसा भीवरस विभर्ति
भीवरसस्तत्प्रभाभिमानिदेवतेत्यर्थः । पुराणाग्निरिरोधस्तु भूति
वैविध्यसम्भवनवा तन्मूलतया परिहर्तव्यः ॥ १० ॥

नानागुणमयी पञ्चभूताव्यकाशवस्था भूतपञ्चकमयी अ-
मावां वैषम्यावरणसर्वविद्युगुणव्यमयी वा प्रकृतिं ननमालाक्यां
दधद्विभ्रायाः आकाशाशब्दः पूर्ववद्वेदविज्ञानमिमांशकः पीतं
पिशङ्गं वासो वस्त्रं कन्दोमसं गायत्र्यादिच्छन्दोमसं बालः
कन्दोभिमानिनीदेवतेत्यर्थः । त्रिवृत त्रिमात्रमकारोकारमकारात्मकं
वा स्वरं प्रणवं ब्रह्मसूत्रं विभर्ति ॥ ११ ॥

साङ्ख्ये च योग्येति द्वन्द्वयौक्यं तद्वेदस्येमे मकरकुण्डले
सर्वलोकोत्तरं पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं मौलिं किरीटं विभर्ति ॥ १२ ॥

वद्येन परमपुरुषेणाधिष्ठितमनन्ताख्यं शेषाख्यमानन-
मव्याकृतं मूलप्रकृतिः यत्सर्वं विशुद्धं सर्वं तत्त्वमज्ञानादिभि-
र्युक्तम् पञ्चभूतयुते आदिशब्देन वैराग्येश्वरयोधमाज्ञाना-
वैराग्यानिश्चयं विषयलोकापिणीज्ञानाक्रियायोगाप्रवृत्तिरवशानानु-
प्रवाहः संशुद्ध्यते ॥ १३ ॥

अजः इन्द्रियशक्तिः सहो मनःशक्तिः बलं देहक
तैयुतं मुख्यं तत्त्वं मुख्यप्राणः "प्राणो वै मुख्यः" इति श्रुतः । अज
आदीनां प्राणावस्थानस्य तद्युक्तत्वं तदेव गदां दधत् ब्रह्मा,
मुख्यतत्त्वं प्रणमोत्पन्नतत्त्वं महत्तत्त्वं बुद्धिरिति यावत् "महात्मे
बुद्धिस्तथा" इत्यादिस्मृतः तस्यां प्रसूताभिमौजःप्रभृतीनि
भवन्तीति तत्त्वास्तद्युक्तत्वं अपां तत्त्वं जलतत्त्वं दूरवरः गङ्गा ॥ १४ ॥

नमोनिमो नमोवर्णाखतनुभंगवाजमस्तत्त्वम् अभि अङ्गं तमोमयं
अमं खेटं च इन्द्रियनुषकेनाम्बयः । शङ्के नाम धनुः काष्ठं रूपं
काष्ठमिममनिधुनिरित्यर्थः । तथा कर्ममयः इषुधीर्वाणकोष्ठां
वस्य सः ॥ १५ ॥

इन्द्रियाणीति । इवान् अश्वानाकृतिर्भनः अरुव परमपुरुषस्य
स्यन्दनं रथः यद्वा, आकृतिर्देहात्मामिममो भगवद्भूय इत्यर्थः
अरुवामिदयकिरवावतारेव्यादितांशकनमात्राणि इन्द्रियाणीः
इन्द्रियप्रयोजनानि इन्द्रियाविद्यापारा इति यावत् । तन्मात्रा
यवस्याभिभवकिरिति शब्दादीनामुक्तत्वात् अरुव क्रियाः
नक्रियाभिमतवत्वा इत्यर्थः । मुद्रात्त्वर्पक्रियात्मनेतिपाठे मुद्रा
वरदाभयादिमुद्रामिममिनी देवता अर्णाक्रियात्मना प्रयोजन
क्रियास्वरूपतावभिमतवत्वा मुद्रयायांक्रियात्मता इति पाठे
तथा तां विभर्ति इति शेषः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराजवाचार्थकृतपदरत्नावली ।

सोऽप पुरुषः ब्रह्मायडाख्यः लोकसंख्या यावत्वा संख्या

मितः परिमितो । सो 'महापुरुषस्तद्वत्तःस्वपुरुषो भगवानपि
तावान् तावत्परिमाणोपेतः ॥ ९ ॥

उपाङ्गाम्बाह-कौस्तुभेति । अजो विष्णुः स्नातमजोतिः उजोतिः-
स्वरूपः । ब्रह्मा, आधीनब्रह्माव्यजोतिः श्रीरित्यव्याहारे साक्षा-
च्छ्रुतस्य भीवरसस्य प्रभां स्वापिनीति तत्प्रभास्वापिनीति तादृशं
भीवरसमुरसा विभर्ति ॥ १० ॥

आं मावां भियम नानाव्यंगुणमयी कन्दोमसम नेह-
स्वरूपं त्रिवृत त्रिवर्णात्मकं स्वरं प्रणववक्ष्ययां ब्रह्मसूत्रं दधत् ॥ ११ ॥
साङ्ख्ये ज्ञानं योगं कर्म एतद्व्याख्याये मकरकुण्डले पार-
मेष्ठ्यं पदं स्नानं मौलिं किरीटम् ॥ १२ ॥

वद्विधितमामनं पीठं तदनन्ताख्यम् अश्वानाकृतं विकारराहितं
सर्वं सर्वगुणामिममिनी श्रीः पद्मम् ॥ १३ ॥

मुख्यतत्त्वं मुख्यप्राणरूपं गदां दधत् ॥ १४ ॥

नमोनिममाकाशवर्णाखतनु नमस्तत्त्वकपमसि नन्दकं तमो-
मयं तमोगुणवदाच्छादनकरं अमं दधत् पुण्यकर्मस्वरूपं
इषुधीं च ॥ १५ ॥

अरुव इरः स्यन्दनमाकृतिः पृथिवी अस्याभिभवकिः तन्मा-
त्राणि शब्दादीनि इन्द्रियाणीः कर्मेन्द्रियविषयाः क्रियामताः
विस्तर्गादीनि कर्माणि ज्ञातव्यानि ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोश्यामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

कौस्तुभेति । अज भूराहीनामिव जीवाव्यस्नातमजोतिरादीना-
मपि कौस्तुभादिभूतं बहिरङ्गत्वं दक्षितं स्नातमजोतिषं एव
इन्द्रियद्वारा प्रकाशः भीवरसनया कल्प्यत इत्यर्थः ॥ १०—१५ ॥

माकृतीरिति ब्रह्मण्या क्रियाशक्तियुक्तं मनो वक्ष्य भगवतः
स्वन्दनमाहुः तन्मात्राव्यवस्थं भगवतोऽभिव्यक्तिमाहुः तथास्त्र-
क्यायेक्रियात्मतां वरदाभयवदिकृपतां मुद्रामाहुः मुद्रामि-
वाहुरित्यर्थः । गोत्रेण गार्वं इतिवत्तृतीया ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराजवाचार्थकृतपदरत्नावली ।

समष्टिव्यवस्थाः प्रायेणैकयात् व्यष्टिपुरुषस्य प्राकृतत्वांशमि-
नस्व दर्शनवैव निमित्तं स्पष्टिदानम्पुनर्पुनर्परिचययति-वाचा-
नयमिति । मितः परिमितः ॥ ९ ॥

उपाङ्गाव्युक्त्वा भूषणांम्बाह-कौस्तुभस्य व्यपदेशेन स्वरूपेण
स्नातमजोतिः शुद्धजीवचेतस्य कौस्तुभस्वैव निभूतिं धत्त
तथाहि-

"प्रकारेणोक्तं विष्णुः भीरुकारेण कथयते ।

मकारस्तु तयोर्दोमः पञ्चानि प्रकीर्तितः" ॥

इत्यतः स्नानं भगवान् हृदि धत्ते यद्युक्तं "साधवो हृदयं मया
साधूनां हृदयं तदहम्" इति भगवान् भक्तमक्तिमानिनि च तत्प्रभा
तस्य कास्तुभस्वैव प्रमास्वापिनी इन्द्रियकर्मोपदेशेनतामिनी
या तामेव भीवरसं इन्द्रियावलेगुभ्रमुग्राखतनुस्वमरामाव्यवस्थाकरं
विभर्ति यस्य विभूतिधर्मः तथैव वामस्तनादे कर्मोदका

मण्डलं देववज्रं वीक्षा संस्कार आत्मनः ।

परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथकवर्तिकृतसारांशद्वितीयः ।

निकषादमनि कानकीरेणैव अनुकापि हेवा बद्धा विभूनीराजवादि-
सम्पत् ॥ १० ॥

नानागुणमधीमिति—त्रिगुणात्मिका माया वनमाळाया
विभूतिः वास इति पीतवाससो विभूतिरुद्भांसि ब्रह्मसूत्र
मरुपवीतस्व विभूनीरुद्रसूरः त्रिमात्रः प्रणवः ॥ ११ ॥

एवमेव सर्वत्र स्वविभूत्या सामानाधिकरण्यां पारमर्त्यं ब्रह्म-
लोकम् ॥ १२ ॥

यत् अभिष्टितः अभिष्टाय स्थितः तदासनम् अनन्तास्वम्
अव्याकृतं प्रधानमुच्यते इति अनन्तस्यैव विभूतिप्रधानं जगत्
सुखादिकारणीभूतं वनमाळाविभूतिर्माया तु ततोपि मूलभूता
हेवा तत्र च धर्मोदियुक्तमासनं पद्मं तु सर्वं सर्वगुणः ॥ १३ ॥

मुख्यतस्त्वं प्राणतस्त्वं “प्राणो वै मुख्यः” इति भूतेः। इदं चरं शास्त्रम्
अस्ति नमस्तस्त्वं नमानिमम् आकाशतुल्यं निमलं च। तमामयं
तमस्तस्त्वं ॥ १४—१५ ॥

आकृतिः क्रियाशक्तियुक्तं मनः स्वप्नं रयः रयस्व विभूति
मनः तन्मात्राणि शब्दादयो विषयाः अमिष्यक्तिः अस्व
अमिष्यक्तेराविर्भावश्च विभूतयः विषयजिघृक्षारूपश्च मनोरथश्च
बहिरमिष्यक्तरूपा एव शब्दादयो विषयाः इन्द्रिय-
प्राप्ता इत्यर्थः मुद्रया चरदामवदानरूपया धृतया अर्थक्रिया
विमर्शि पारमनाम् अर्थक्रियालोकव्यवहाररूपरूपतां धत्ते चरद-
त्वस्व अमवदत्वस्व विभूतयस्तास्ता अर्थक्रिया इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

अनुक्तं लोकप्रसिद्धपुरुषवदुद्दामित्वाह-वाचानिति। अयं लोक-
प्रसिद्धः व्यष्टिपुरुषः वाचान् सत्त्वितस्तिपरिमाणवान् वाचव्या
संख्या वाचद्वयवसंस्थानेन मितः परिमितः तावान् अस्मै
अपि समष्टिरूपोऽपि ॥ ६ ॥

आकषोपाङ्गादीनाह-कौस्तुभेत्यादिना। अजः कर्मेतिव-धन-
जन्मरहितः भगवान् स्वकीयमंशभूतमात्मजोतिः जीवात्मतत्त्वं
कौस्तुभव्यपदेशेन विमर्शि तत्तत्त्वं कौस्तुभश्च वा प्रमा
धर्मभूतज्ञानात्मिका तां धीमत्सं विमर्शि ॥ १० ॥

त्रिहृत्स्वरम् त्रिमात्रम् प्रणवं नानागुणमधी भूतितगुणाम् ॥ ११ ॥

पारमेष्ठ्यं चतुर्मुखलोकम् ॥ १२ ॥

बह्विष्टितः अष्टिष्टाय स्थितस्तद्व्याकृतं गुणसाध्यावस्था-
पत्तं प्रधानमासनमुच्यते इह आसने धर्मज्ञानाद्विमर्त्युतं सर्वं
सर्वगुणः पञ्चमुखो नैरावधिरापदार्थः ॥ १३ ॥

मुख्यतस्त्वं “प्राणो वै मुख्यः” इति भूतिप्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

नमोनिमम् नमोचक्रिमेष्टम् नमस्तस्त्वमेवासिम् ॥ १५ ॥

अस्व श्रीमगवतः आकृतिः क्रियाशक्तिः मनः स्वप्नं रयः
तन्मात्राणि शब्दादयो विषयाः अस्व रयस्वामिष्यक्तिमाहुः
मुद्रया सकटमुद्रया धृतया अस्व रयस्व अर्थक्रियायामर्था-
धेगमनाद्विद्यापारायाम् आत्मा आभवः तन्मात्रं निमज्जानुमह-
रूपाधेगमनाद्विद्यापाराभवत्वं रयस्व तन्मुद्रया भावयं-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

और अनुक्त सब बातें इसी प्रकार जानों, जैसा वह
पुरुष अपने परिमाणसे सात विहस्र के अवयवसाजबेधवाळा
है। इसी प्रकार परमपुरुष भी अपने परिमाणसे लोकों के सजि-
वेश से उतने ही परिमाणके हैं ॥ ६ ॥

भगवान् कौस्तुभमणिके नामसे जीव तत्त्वको धारण करते
हैं, और विभु श्रीहरि व्यापिनी जो कौस्तुभमणिके की प्रमा
है, तस्को धीमत्सके नाम से वस्तुस्थिति में धारण करते हैं ॥ १० ॥

नाना गुणवाली अपनी मायाको वनमाळाके नामसे धारण
करते हैं, इसी प्रकार गायड्याहिरुद्रोमय पीताम्बरको धारण
करते हैं, तथा तीन मात्राके प्रणवको ब्रह्मसूत्र [ब्रह्मपञ्चात] करके
धारण करते हैं, ॥ ११ ॥

तथा श्रीहरि सांख्य और योग रग दोनों को मकरकुंडलके
नामसे धारण करते हैं, और सर्व लोकों को प्रमथ करने वाले
ब्रह्मलोक को किरिट के नाम से धारण करते हैं ॥ १२ ॥

प्रधान तत्त्व को अनन्त नामके आसन में ग्रहण किया है,
जिनपर विराजे हुए हैं। और धर्मज्ञानादियुक्त जो सर्व है, उसके
पक्षके नामसे धारण करते हैं ॥ १३ ॥

अज्ञ सह सब इन सहित प्राणतत्त्व को गदाके नामसे
धारण करते हैं। जलतत्त्वको शङ्ख, और तेजतत्त्वको चक्र के
नामसे धारण करते हैं ॥ १४ ॥

आकाशतत्त्वको तन्त्रकखड्ग के नामसे, अम्बकार को ढाख के
नाम से काष्ठतत्त्वको शङ्ख धनुषके नामसे, तथा कर्मको तूँधीर
(तरकस) के नामसे धारण करते हैं ॥ १५ ॥

परमपुरुष इन्द्रियोंको वायों के नामसे, मनको रयके नाम
तन्मात्राओंको अमिष्यक्ति करके, अर्थ क्रिया को मुद्रा करके,
धारण करते हैं ॥ १६ ॥

धीवरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

मण्डलं देवपूजाधूमि मुखमण्डलव्येन भाषयेदित्यर्थः । अन्त-
र्बहिर्भेदद्वयं वा वीक्षासंस्कार आत्मनो गुरुकृतां मन्त्रदीक्षा-
मेवाऽऽत्मनस्तपूजायोग्यतां भाषयेदित्यर्थः । परिचर्येति भगवत-
स्तां परिचर्या स्वयं सकलप्रापद्व्यायेत्येव भाषयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

भगवान् भगवद्वार्थं लीलाकमलमुद्वहन् ।
 धर्मं यशश्च भगवांश्चामरव्यजनेऽभजत् ॥ १८ ॥
 आतपत्रं तु वैकुण्ठं द्विजा धामाऽकुतोभयम् ।
 त्रिवृदेवः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषम् ॥ १९ ॥
 अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः ।
 विष्वक्सेनस्तन्त्रमूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः ।
 नन्दादयोऽष्टौ द्वास्थाश्च तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः ॥ २० ॥
 वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम् ।
 अनिरुद्ध इति ब्रह्मन् ! मुर्तिव्यहोऽभिधीयते ॥ २१ ॥
 सविश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः ।
 अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान् परिभाष्यते ॥ २२ ॥
 अङ्गोपाङ्गायुधाऽऽकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयम् ।
 विभर्ति स्म चतुर्मूर्तिर्भगवान् हरिरीश्वरः ॥ २३ ॥

द्विजऋषभ स एष ब्रह्मपोनिः स्वयंदृक् स्वमहिमपरिपूर्णो मायया च स्वयैतत् ।

सृजति हरति पातीत्याख्ययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः ॥ २४ ॥

श्रीभरखामिकृतभाष्येदीपिका ।

पूर्वभासनपञ्चमुक्तमिदानीं करुणं पञ्चमाह—भगवानिति ।
 भगवद्वार्थमैश्वर्यादिषाङ्गुययम् ॥ १८ ॥

हे द्विजाः ! एकवचनान्तो वा पाठः अकुतोभयं कैवल्यं
 धाम गृहमभजत् । यद्वा, वैकुण्ठस्य विशेषणमुकुतोभयं यद्वा-
 मेति त्रिवृत आर्यजुःसामरूपो वेदः "सुपर्णोऽसि गरुमां-
 स्त्रिवृतो धिरः" इत्यादिमन्त्रसिद्ध्यात् यज्ञं यज्ञरूपं पुरुषम् "यज्ञो
 वै विष्णुः" इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

अनपायिनी हरेः शक्तिः तत्र हेतुः साक्षादात्मनः स्वरूपस्य
 चिद्रूपत्वात्तस्यास्तद्वैद्यादित्यर्थः । तन्त्रमूर्तिः पञ्चरात्राद्यागम-
 रूपः येऽणिमाद्योऽष्टौ गुणास्ते हरेर्द्वारपात्राः नन्दादयः ॥ २० ॥

तस्यैव चतुर्गुणोपासनामाह—वासुदेवादिद्यैः पुरुषः
 भगवारायण एव स्वयं मूर्तिर्भेदेरुपास्य इत्यभिधीयते ॥ २१ ॥

तस्यैवाध्यात्मनि चतुर्गोपासनामाह—स एव भगवान्विश्वेति
 शब्देर्हृत्तिभिर्जाग्रदुपस्थितिभिः परिभाष्यते तद्वत्पुपाधीनाह,
 अर्था बाह्याः इन्द्रियं मनः आद्यस्तत्तुभयसंस्कारयुक्तमज्ञानम-
 ज्ञानं त्रितयसाक्षि तैः ॥ २२ ॥

उक्तचतुर्गुणोपासनेऽपि पूर्वोक्तमङ्गाद्युपासनमाह—अङ्गेति ।
 अङ्गादिभिरुपलक्षितो भगवान् हरिर्वासुदेवादिचतुर्मूर्तिः सन्
 विश्वादिचतुष्टयं विभर्ति स्म विश्वादिभावेऽपि तन्निष्ठस्तत्तत्
 न जीवत्वमित्याह—विश्वादिचतुष्टयं विभ्रदपि भगवान्नीश्वर
 एवेति ॥ २३ ॥

तस्यैव ब्रह्मादिभिर्मूर्तिरुत्तमाह—द्विजऋषभेति । स एव एव भग-
 वान् ब्रह्मपोनिर्भेदस्य कारणात्मित्वाद्भेदतुल्यम् अस्तुतो मेधा-
 मावेत्येतज्जगत्स्वगतमायया सृजति हरति पातीति कृत्वा
 मायया ब्रह्मादिरूपयाऽनावृताक्षोऽनावृत्तज्ञानोऽपि चिद्रूप इव
 भिन्न इव निरुक्तः शास्त्रेषु ननु भिन्नः भग्न विद्वदनुभवं
 प्रमाणावति, यतस्तत्परैरात्मत्वेनैव लक्ष्यते इति ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

भगवत्त्वं पञ्चाद्याकारं देवयजने वज्रमानवागभूम्भमिमानि-
 देवता संस्कारः प्रोक्षणादिः दीक्षा वागदीक्षाभिमानिदेवता
 परिचर्या यागपरिचर्याभिमानिदेवता दुरितक्षयभिमानिनी
 ॥ १७—१८ ॥

द्विजा इति सम्बोधनम् ॥ १९—२१ ॥

वृत्तिभिः स विश्वस्तैजसः प्राज्ञः तुरीय इति परिभाष्यते
 इत्यन्वयः । विश्वस्तैजसादि शब्दाः अनिरुद्धादिष्वेव सृष्टिस्थिति
 संहतिमत्सु जाग्रदुपस्थितुष्वभिमानिषु वर्तन्ते तुरीयशब्दो
 मुक्त्यभिमानिनि वासुदेवे वर्तन्ते तदेवाह—अर्थेन्द्रियाशयज्ञाने
 रिति । अर्थशब्दो बाह्येन्द्रियायां भासमानसंज्ञायाग्रदुपस्थितः
 इन्द्रियशब्देन मनोविषयेन ज्ञानहेतुना ज्ञानावस्थायैक-
 ज्ञाप्यते मनस्युपरते वासनामात्रावशेषा सुषुप्त्यवस्था आद्य-
 शब्देन ज्ञाप्यते परिशुद्धाङ्गमवच्छिन्नज्ञानेकाकारावस्था ज्ञान

भीमह्रीररात्रवाचयेकृतभागवतवन्द्यचन्द्रिका ।

तद्देव प्रहृष्टते तत्तदभिमानी भगवान् परिभाष्यते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अङ्गोपाङ्गेति अङ्गोपाङ्गायुष्माकपदेः विशिष्टो भगवान् चतुर्भुजः वासुदेवादिपुत्रेण तत्तदुत्तमं विभर्ति सृष्ट्यादि चतुष्टयं निर्वहतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आवयन्तेति उपलब्धिनः अनाहृताश्चः असङ्कुचितज्ञानः विवृत इव स्फुट इव निरुक्तः ॥ २४ ॥

भीमह्रीररात्रवाचयेकृतभागवतवन्द्यचन्द्रिका ।

मयङ्कलं तत्त्वान्नस्य पञ्चाकारं मयङ्कलं देवयजनं बहुभूतं भिमनिवेष्टताः आत्मनः वज्रमानस्य दीक्षायागदीक्षा संस्कारः प्रोक्षणावध्यातादिभिः भगवतः परिचर्यो तत्तदभिमानीवेष्टता परिचर्येत्यर्थः सैव तुरितक्षयभिमानीमिति ॥ १७ ॥

भगवत्पूज्यः भगवत्पूज्य इत्यर्थः यः शब्दो भगवत्पूज्य इत्यर्थः वचनभूतस्तत्त्वार्थे ज्ञानादिवाङ्मयं तल्लीक्ष्य कर्मलं तदभिमन्तव्यं कीलाकमलमित्यर्थः । कीलाकमलमित्यर्थः वाङ्मयं वा उद्गच्छन् विभ्रायः हे भगवः । हे भगवन् । अमो वशस्त्रयेने चामरव्यजने भमज्ज्य प्राप्तवान् भगवांश्चेति पाठात्तरम् ॥ १८ ॥

आतपत्रमिति । द्विजा इति सम्बोधनं द्विजेभ्यः कश्चित् पाठः, निजधामेत्यपि पाठः नास्ति कुतोपि भगवत् पश्चिमस्तद्वेकुण्ठं नाम निजधाम तद्वातपत्रमज्ज्य इति सम्बन्धः । वैकुण्ठमभिमानी देवता आतपत्रमित्यर्थः । यो यत्तं वज्रास्त्रं परमपुरुषं वहति तद्वाहनभूत इत्यर्थः । कोसौ सुपण्यांको गृहः स त्रिवेदेः अग्नेः सामात्मको वेदः वेदभिमानीति देवता गृह इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भीमह्रीः हरेरनपाविनी शक्तिः तत्र हेतुः साक्षात्परमात्मनः आत्मभूतास्त्वभावः अर्धभूतंति वाक्त्वं प्रमेत्यस्य भास्करस्येवादिः कर्मस्यैव यः पार्वदाधिपः केनानीर्षिकसेनः स तस्य मूर्तिर्बिम्बविशेष इत्यर्थः ॥ २० ॥

नन्दाह्वोऽहो हरेर्ज्ञेयाः अग्निमाया गुणाः अग्निमायैवार्थमभिमानी देवता इत्यर्थः । अङ्गुष्ठ इति यो वासुदेव इत्यादिमूर्तिः अङ्गुष्ठः मूर्तिसङ्घः स परमपुरुषः अयमेवार्थमभिधीयते न तत्राभिमानमभिमन्तव्यमावोलीत्यर्थः । अङ्गुष्ठमिति सम्बोधनं स इति वासुदेवादिचतुर्भुजः इतिभिः जागरणस्तुष्टिमुत्पन्नवस्थामिषो विभक्तैजसः प्राङ्मुखैः मुक्त इति कथ्यते, जीवन्तदभिमानी विभ्रादिशब्दैर्जागरणस्थिता जीवा कथ्यन्ते वद्यन्तेकैकस्य जीवस्यावस्थाचतुष्टयावस्थायापि एकैकस्यैव तत्तदवस्थायां विभ्रादिशब्दैर्ब्रह्मद्वारः जागरणवस्थाप्रयुक्ताविभ्रादिसंज्ञकजीवभिमानी वासुदेवादि इत्यर्थः । क्रमस्त्वविश्रुतः तत्र मुक्तवस्थामभिमानी देवता वासुदेवः सङ्कर्षणस्तु अभावस्त्वस्य (प्रयुक्ताजाग्रदवस्था भिमानी सुषुप्तवस्थामभिमानी वाङ्मनः इति द्वयमिति भावः) इतरौ इतरवोरित्युक्तम् ॥ २१ ॥

तद्देवाह—अर्धेन्द्रिय इति । अर्धेन्द्रियो वाह्येन्द्रियैर्वाच्यमासङ्गस्य जागरणवस्थापरः इन्द्रियशब्देन मनोविषयेण अर्धेन्द्रियमात्रवस्था योक्तव्ये मनस्तु परते वासनामात्रवस्था सुषुप्तवस्था आसङ्गशब्देन ज्ञाप्यते परिशुद्धानवच्छिन्नज्ञानं च मुक्तवस्थानशब्देन प्रहृष्टते तत्तदवस्थामभिमानी भगवान् परिभाष्यते

[४४]

इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तद्देवं तत्त्वामभिमानीना निरूपितैरङ्गादिभिर्बिम्बिहृष्टमाह अङ्गेति । अङ्गोपाङ्गायुष्माकपदेर्विशिष्टो भगवान् वासुदेवादिचतुर्भुजैः तत्पत्तिर्वा चतुष्टयं सृष्टिस्थितिसंहारमोक्षार्थकं विभर्ति निर्वहति, तत्रानिरुद्धः सृजति प्रयुज्यते पावयति सङ्कर्षणः संहरति वासुदेवो मोक्षवर्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्त्वैतत्त्वेन प्रहृष्टद्राग्यमितया अङ्गुष्ठसङ्कर्षणे आतपत्रारूपेण रक्षितुं आह—द्विजजन्ममिति । एव भगवान् कोसौ यः अभावया सृष्ट्यादिकं करोतीति हेतोः आकृष्या अङ्गुष्ठसङ्कर्षण उपलब्धिनः अङ्गुष्ठेण गुणैश्च निरतिशयवृद्धव्युक्तः योनिः सर्वकारणभूतः कथं इत् कथं सर्वं युगपत्साम्राज्ययतीति तथा कथं प्रकाशोवा अनेनानेन व्याप्तिरुक्ता अमहिम्नं पूर्णः अवाप्तसमस्तकामः अनेन मुक्तनिर्वसिद्धजीवव्यावृत्तिः तयोः परिपूर्णाभावाः भगवत्सङ्कर्षणवत्त्वेन अमहिमावत्त्वमात्रादिति भावः अनाहृताः असङ्कुचितज्ञानः अनेन वज्रजीवव्यावृत्तिः इत्यभूतं किं सर्वेन ज्ञायते इत्यत्राह, विवृत इव गूढ इव निरुक्तः "तं तुर्यं गूढमनुपविष्टम् । गूढात्मा न प्रकाशते" इत्यादिभिः शान्तिगूढत्वमोक्त इत्यर्थः । तर्हि कैरपि तुर्यैः व्यावृत्तव्याह—तत्परेस्तनुपासकैरामना योगपरिशुद्धमनसा जडवत इति ॥ २४ ॥

भीमह्रीजयध्वजनीर्षिकृतपद्मरत्नावली ।

देवयजनं हरेः पूजास्थानं चक्राज्जदिकं भगवत्तम आत्मनः परमात्मनः सकाशात्संस्कारः शरीरशुद्धिर्दीक्षा दीक्षाया हि देहशुद्धिः भगवतः परिचर्यो आत्मनः आत्म तुरितक्षयः पापनाशनम् ॥ १७ ॥

भगवत्पूज्यः भगवत्पूज्य भगवत्पूज्य इत्यर्थः ऐश्वर्योद्दिगुणस्वरूप इत्यर्थः । अर्धं यथा आकृष्ये चामरव्यजने ॥ १८ ॥

निजधाम तद्देकुण्ठं तदभिमानीवेष्टता आतपत्रं त्रिवेदं विभ्रो वेदः सुपण्यांको यत्तं पुरुषं वज्रपुरुषं वहति ॥ १९ ॥

साक्षात्परमात्मनो नित्याविर्भोगिनी भीमह्रीरभिमानीदेवता नाम विभक्तसेनः पार्वदाधिपो विदितः तत्प्रमूर्तिः तत्प्रमूर्त्याभिमानी ॥ २० ॥

अहो नन्दाह्वो ज्ञाः हरेरग्निमाया गुणास्तदाभिनाः मूर्तिर्ब्रह्म मूर्तिरूपेण वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रयुज्यते निरुद्धः अयमभिधीयते ॥ २१ ॥

स भगवानेव विभ्रादिशब्दादिव इति भाष्येन अर्धेन्द्रियाद्यवस्थानैः इतिभिः अर्धेन्द्रियवस्थानैश्च जाग्रदवस्थया विभ्रः मन आदिन्द्रियगतवासनावस्थानवस्थानवस्था तैजसः प्राणवः सुषुप्तिवस्थानवस्थानवस्थानवस्था चतुर्भुजः एतावन्तं काष्ठं सुखमस्त्रात्सम इत्यनुभवान् किमेने मिया इत्यत्राह, तत इति । ततो व्याप्तोऽपरिच्छिन्न इत्यर्थः बहुवचनसङ्ख्यामात्रयोगित्वं नतु मियाभिर्ग्रहम् ॥ २२ ॥

अङ्गादिकथनस्योपयोगमाह—अङ्गेति । अङ्गादिशब्दादिव्यावृत्तवस्थानवस्थापूज्यवस्थानवस्थानवस्थानवस्था कथनमित्यर्थः । अङ्गादिचतुष्टयवस्थाया हरिरेवाधार इत्याह, तदिति । चतुर्भुजैर्भगवानङ्गादिचतुष्टयं विभर्ति । तत्राप्यं विभर्तिः अङ्गात्मकाः वासुदेवाद्याः स्वमुपाङ्गादिषु अङ्गादिषु सञ्जातित्वेन पूजाकाष्ठे तथा स्मरणार्थं स्मृत्युक्तं भगवान्वसिष्ठाद्यव्यतमो नेत्याह—हरिरिति । हरिरपि

भीमजिजयज्वजतीयेकतपदरत्नावली ।

पुराह्वरा द्युपतमः किं न स्वादिभ्यः उक्तमीश्वर इति नोपि सदाशिवः स्वादत्त इकं अतुर्मूर्तिरिति सोऽतुर्मूर्तिरिति प्रसिद्धः ॥ २३ ॥

ब्रह्मेष्टान्तवेद्यं तदेवात्र पुरुषरूपेणाकथ्यते तस्मादिदं मुमुक्षुभिः अत्र बोधायममिति श्लोकप्रवेनाह-जिजयतेति । हे जिजयते । तत्परै-
कतद्वक्तैः आत्मब्रह्मः आत्मनि मनसि लक्ष्यः प्रकाशो भवति यद्वा, आत्मनेव खानुप्रदेयैव लक्ष्यः प्राप्यः "यमेवैव वृणुते तेन लक्ष्यः" इति श्रुतेः । किं लक्ष्यकः कोऽयं पुरुष इति तत्राह-माययति । स्वया मायया स्वेच्छयैव सृजतीत्याद्यावद्यथा निरुक्तः कथं सृजतीति स्मृष्टा हरतीति हरः पातीति पाता "स्मृष्टा पाता तथेवात्ता निखिलस्यैक एव तु" इत्यादिः अत्र किं प्रमाणम् ? तत्राह-ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदादि-
शब्दराशिर्बोधिनिर्दिष्टकारणं यस्य स तथा वेदादिशब्दराशि-
रस्मिन्नर्थे मानमित्यर्थः । अतुमुक्तस्वापि सृष्ट्यादिकृतृत्वस्य प्रमि-
तत्वात्कथं हररेवेति निश्चीयते "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्भूव" इति श्रुतिरित्यतो वाह-ब्रह्मेति । ब्रह्मण्यस्तुमुक्तस्य बोनिः कारणं "यो ब्रह्मण्यं विदधाति" इति श्रुतेः लोकवत्परोपदेशेन कर्मणि न प्रवर्तते किन्तु स्वरूपज्ञानेनेत्यनेत्याद्येनाह-स्वयं इति । स्वयं भूतज्ञानत्वेपि कमेययपेक्षाविनाभूतं इष्टमत्राह-स्वमहिमनि । स्वे महिमि" इति श्रुतेः । स्वयं प्रकाशमानस्य प्रद्योतमानस्य मेघा-
द्यावरणैव हरेर्ज्ञानस्वापि तस्यादित्यत्राह, ज्ञानावृता इति प्रावरणरहितदृष्टिः कथं प्रकाशयत इत्यत्राह-विमृजत इति । अष्टा अयमित्युपासमानस्य विविधं सृजन इति प्रकाशेन संहर्ता अयमिति ज्ञानवतः संहर्ता च रक्षणी च इतरस्य उपलक्ष्यमेतत् आम्बान् गुणानुपसंहृत्योपास्ते तत्तद्गुणत्वेन प्रकाशयत इति ॥ २४ ॥

भीमजीवनगोप्तामिकृतकमन्त्रम् ।

देवस्य यजन यत्र कुत्रचिद्भगवतः पूजास्थानमेव मण्डलं भगवतो निजस्थानवलयं संस्कारो भगवतः साक्षात्प्राप्ति-
बोधता ॥ १७ ॥

भगःप्रापञ्चिकस्तदनीतस्य लीलाकमलं तु तदतीतमयं तथापि प्रबोरमेवमयं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

वैकुण्ठं ब्रह्मलोकोपरिष्ठाद्विकुण्ठास्तुनविमोचितं तत्पदमस्य विराड्विष्ठातुः भीनारायणस्यातपत्रं भावयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

साक्षादात्मनः परमस्वरूपभूतस्य वा हरेर्भगवती श्रीः सैव जगत्तः श्रीरिति भावयेदित्यर्थः ॥ २० ॥

वासुदेवावयः साक्षात्तुर्गुणरूपा इति वासुदेव इत्यादि-
पद्यद्वाधेः ॥ २१ ॥ २२ ॥

तेषामर्थोदीनां अतुष्टयमङ्गादिकेषु विद्यमानं मङ्गाद्य-
भेदेनार्थादयोपुपास्या इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अस्मै ने उपासनाभेदास्मादात्मनं दर्शयति, जिजेति । ब्रह्मणोनिर्वादित्रयेण स्वरूपवर्णितेति तत्र मायादीनेषां विप्लवमाशङ्क्याह, मायया ज्ञानावृता इति तत्र हेतुः स्वया स्थापितयेति । भावां विज्ञानदि-एतद्विद्वन् सृजतीत्याद्या वयातिः

विश्वानियंथा एवमभूनास्मिन्माहात्म्येऽपि । तस्मैर्भवेद्विद्वत् इव करकक्षित इव निरुक्तः प्रतिपादितः । ततस्तैरात्मनि चित्ते लक्ष्यः अनुभवितुं शक्य इति ॥ २४ ॥

भीमजिजयनायकनसिक्तनारायणद्विती ।

सूर्येभ्योव भगवतिप्रहस्य यस्म्यङ्गले नत्त देवयजनं देव-
पूजाभूमिं बीला तस्मिन्प्रोपदेश एव आत्मनो जीवस्य संस्कारः तस्मिन्प्रयोगस्य विभूतर्जीवसंस्कार इत्यर्थः । परिचयवेति तत्परि-
चर्याया जीवतुर्गित्तु एव विभूतिः ॥ १७ ॥

भगवद्भक्त्यायं अयं अतु(स्)कंष्ट्यं बीलाकमलं दधाति बीला-
कमलस्य विभूतयः ऐश्वर्यंभीजानवैराग्याणि प्राकृतानि धर्म-
यशस्य प्राकृतं आमरयजनयंविभूती ॥ १८ ॥

हे जिजाः । अकृतोभयं धाम वैकुण्ठमेव आनयं कृतम् अमज-
विति लोकगतं यत्किञ्चिन्निर्मेयत्वं प्रतीयते तत् खलु लक्ष्येव विभूतिरित्यर्थः । त्रिदत्त श्रुतं त्रुत्सामरूपो वेदः वेदाको वागादि-
रित्यर्थः ॥ १९ ॥

अनपायिनी एकरूपा साक्षात्स्वरूपभूता शक्तिः अस्मादादिनी-
शक्तेविभूतीर्लोकिकः जगोद्यानन्दः ऊहाः तस्मिन्सिः पञ्चग्रा-
द्यागमरूपः इति पञ्चग्राद्यागमाः विश्वकसेनस्य विभूतय इत्यर्थः ।
हरेर्ज्ञाः सा ये नन्दावयस्तेऽविमया गुणा अयंगता विभूतयः ॥
॥ २० ॥

द्राःस्थानुक्त्वा द्विकचतुष्टयगतास्तुरो व्यूहानाह-वासुदेव
इत्यादि(व्यूह)मूर्तिमयः स्वरं पुरुषो भगवानेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अतुर्गो व्यूहानां विभूतीराह-स इति । अयोद्या इन्द्रियं
मनः आशयस्तद्व्यवसंस्कारयुक्तं सुखमहमस्मात्समिति सुखं न
किञ्चिदेवेदियमित्याकारकमज्ञानं च तथा ज्ञानं चेति तयो विभू-
इत्याद्या इत्यस्ताभिः स भगवानेव परिभाष्यते परिचिन्त्यते
अतुर्गो व्यूहानामेव विभूत्याद्यज्ञानां इत्ययो निवर्त्ता विभूतय इति
भावः । अत्र वासुदेवस्य विभूः सकुण्डलस्य तेजसः प्रद्युम्नस्य
प्राङ्गः अनिरुद्धस्य तुरीयो ज्ञानमिति विभूतयो विवेचनीयाः
॥ २२ ॥

व्यञ्जितमेवार्थं स्पष्टयति-मङ्गादिभिः सहित एव अतुर्मूर्ति-
भगवान् (तत्) अतुष्टयं विभूतिवत्तुक्तं निवामकनया विभूतिं
मङ्गोपाङ्गायुधाकल्पसहितस्यैव वासुदेवस्य विभूतिर्विभू इत्येवमेव
सकुण्डलादीनां तेजसाद्या विभूतयः हरिरित्युपासकानां तुरित-
हता ईश्वरो विभूतीनां निवर्त्ता ॥ २३ ॥

तस्य अतुर्मूर्तिनामुक्त्वा त्रिमूर्तितामाह-हे जिजयते ! एव
भगवान् ब्रह्मणो वेदस्य बोनिः प्रकाशकः न चास्य कोपि प्रका-
शक इत्याह-स्वयं इह स्वप्रकाशः तन्मास्य राह इत्येवमर्थं
प्रकृत्यपेत्स्याह, स्वमहिमपरिपूर्णः किन्तु कीदृशमेव स्वया स्वशक्त्य
मायया मायकया ब्रह्मादिनाम्ना सृजति हरति पाति इत्येवम्
अनावृताद्यपि अपरिच्छिन्नज्ञानोपि मायया विभूत इव कल-
निवरण इव निरुक्त इव वस्तुनस्तु निवेक्तं विवरितुं ब्रह्मादिनि-
रूप्यमशक्य एवेति भावः । तर्हि, किमर्थमेतावानायासः कृतः

श्रीमद्विष्णुनाथकवचवर्तिकृतसाराध्यायशिरीः ।

तथाह, तत्परस्तेजस्कजनेरात्मना मनसा एतादृशध्यानेन कथं
इति अत्र तत्पादादीनां विभूतिभिः पूषिष्वादिभिर्हृद्भूतानामिरेव
तत्पादादिस्मरणं सुखेन भवेत् तथाह सर्वदा ध्यायन् मत्प्रभा-
ञ्जयस्त्वेव विभूतिरियं पृथ्वी सर्वदा दृश्यते अतः पृथ्वीमाभिताः
आवरजङ्गमाः मत्प्रभाञ्जयमाभिता एव ते मया समाननीया एव
ननु हेतुः तथा मत्प्रभाञ्जयमिति धृत्य कौस्तुभक्य विभूतयः
सर्वेपि जीवाः अनन्तेषामेकोपि मया हेतुं निमित्तं वा न युज्यत
इत्येव भावनेवात्र कथं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमगवतो मङ्गलमूर्तेः आङ्गोपाङ्गादिभावनास्थानादिकं सूच-
यति-मयद्वयमिति । मयद्वयं स्वयंमयद्वयमुपलक्ष्य चेतत् इह
महादीनां सुखमयद्वयद्वयपद्धादिकं इत्यत्र देवोपासनस्थानम्
वीक्षा गुरुकृता मन्त्रहीना आत्मनः उपासकस्य संस्कारः उपा-
सनाभावता फलमाह भगवतः परिचर्यो दुरितक्षय इति ॥ १७ ॥

भगवद्धार्यम् ऐश्वर्यादिषाङ्गुयम् ॥ १८ ॥

आनपत्रं तु वैकुण्ठममजत् द्विजाः सुतयः अकृतोमयं धाम
तन्नामस्थानं भवति त्रिवेदः प्रगुप्तु सामरूपः सुपुण्यः
सुपुण्य इत्यादिषा यस्य सः गुरुः यच्च विष्णु पुरुषं च इति ॥ १९ ॥

आत्मनः परमात्मनोऽनपायनी साक्षाद्भगवती धर्मभूता ज्ञान-
रूपा शक्तिः श्रीवैष्णवीः चित्तनीयाः तन्त्रमूर्तिः पञ्चरात्रागम-
रूपः अष्टिमायाः गुणाः तन्मादयोऽष्टौ द्वाः रथाः द्वारपालाः
मन्त्राः ॥ २० ॥

वासुदेवः सङ्कुप्यः प्रद्युम्नः अनिरुद्धः इति मूर्तिव्यूहः मूर्ति-
मेवः पुरुषो वैराजः स्वयमेवामिधायने ॥ २१ ॥

अथा वाह्या इन्द्रियं मनः आशयः किञ्चित्शामसुखसंस्पर्शी
आर्द्रस्वप्नपदार्थविभूतिवस्तुनास्तः करणवृत्तिमेवः ज्ञानं त्रिष्वनु-
गतम् तैर्विभक्तेजसः पाहस्तुरीय इति या वृत्त्याऽवस्थास्तामि-
निबन्धननिर्गमता स वैराजो भगवान् परिभाष्यते अनु-
भूयते ॥ २२ ॥

अवस्थाभोक्ता स नेत्याह-अङ्कति । अतुमूर्तिः अतुव्यूहोपायः
तत्तद्वस्तु निवर्तुनया अतुमूर्तिषां भगवान् एतच्चतुष्टयमवस्था-
कृतुष्वं नित्यस्तुतया विमर्शि पुण्याति ननु भुङ्क्ते तत्र हेतुगमांश्च
विशेषणानि यतः भगवान् पाङ्गुयपनिधिः संसारहारिः ईश्वरः सर्व-
कर्तु समर्थः स अङ्गोपाङ्गायुष्माकरूपविभाष्यते इति पूर्वस्थाप्यः
आवश्य विज्ञाद्यवस्थानिष्ठता भगवानित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं परब्रह्मपुरुषोत्तमोपासनायामधिकारमिच्छे तद्वशात्
वैराजोपासना आङ्गुकाकेव किञ्चित्शिवनयास्वाय तया स्थिर-
चित्तैर्गजनीयं प्राप्य च सर्वेशास्त्रागमूतमननाकिलाद्भुत-
गुणशक्त्यादाय भगवन् ब्रह्मादिपदार्थमिधेय पुरुषोत्तमं प्रति
पादयन् तस्य सर्वेशदेवकवचस्य अष्टप्रकाशपरिपूर्णव्यविश्व-
जम्पादिहेतुत्वादीन् गुणानाह-द्विज इति । द्विजपदं । शौनक ।
योऽस्मिन् पुण्ये वैराजादिकैः प्रतिपादितः स एव ब्रह्मर्षिः
। ब्रह्म षडः वांतिः आपकं प्रमाणं चस्मिन् सः स्वयं इह

स्वयं प्रकाशः आभाधारणेन महिम्ना परिपूर्णः एतत्
विश्वं स्वयं अकीयवा शक्तिभूतवा भाववा सृजति पालि
हरति च यतोऽनाहुताहोऽनाकलनवानः इतिशब्दः प्रसिद्धो
भावववा जानावेककवनम् । प्रसिद्धैर्ब्रह्माकाशमायादिनामभिः
“बृहत्वात् बृहद्व्यावा तस्मादुच्यते परं ब्रह्म” आ समस्तात्
काशते इत्याकाशः प्रकर्षेण भवतीति प्राण्य इत्येव विदुः
इव निरुक्ताः चः सः तत्परैः परमात्मोपासकैः आत्मनैव कथ्यः
प्राप्यः “वमवैव वृणुते तेन कथ्यः” इति भुतः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार भावना करना हुआ अधिकारी देवताओं की
पूजा की भूमि को सुख मयद्वय करके भावना करे, और गुरु-
दत्त वीक्षा को आत्मा के संस्कार की भावना करे, तथा भगव-
त्परिचर्यो को अपने दुरितक्षय करने वाली है ऐसी भावना
करे ॥ १७ ॥

भगवान्, भगवद् का अर्थ जो पाङ्गुयव है, तिरको
वीक्षा कमल करके धारण करते हैं । धर्म और यथा का
चामर और ध्यान करके सेवा में स्वीकार करते हैं ॥ १८ ॥

हे द्विज ! निम्न स्थान जो भीषिकुंठ है, उसी को भगवान्
का छत्र जानो । अङ्ग यजु सामरूप ब्रह्म त्रयी को गुरु में
भावना करो, और यज्ञ में पुरुष की भावना करो ॥ १९ ॥

श्रीहरि की अनपायिनी श्री में वैष्णवी की भावना करो,
पार्षदों के अधिपति विश्वकसेन, पाञ्चरात्रादिनत्र मूर्ति विहित
हो हैं । श्रीहरि के अष्टिमादिक अष्ट गुण हैं, वही तन्मादिक
अष्ट द्वारपात्र हैं ॥ २० ॥

हे ब्रह्मन् । पुरुष जो स्वयं श्रीनारायण है वही वासुदेव,
सङ्कुप्य, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध, इन चार मूर्ति भेदों से उपास्य है
दूसरा कोई नहीं ॥ २१ ॥

वही भगवान्, अर्थ, इन्द्रिय, आशय, और ज्ञान, इन उपा-
धियों से अर्थात् विषयों के द्वारा जाग्रत, स्वप्न सुषुप्ति
और तुरीय इन अवस्थाओं से विभावित होते हैं ॥ २२ ॥

अङ्ग उपांग आयुध और भूषण इन से उपलब्ध श्रीहरि
वासुदेवादि चतुर्विध मूर्ति होकर जाग्रत आदि चारों
अवस्थाओं को धारण करते हैं, और उन अवस्थाओं के
नियामक हो ने से जीवमात्र को नहीं प्राप्त होते, किन्तु
भगवान् ईश्वर ही रहते हैं ॥ २३ ॥

हे द्विज अष्ट ! वही भगवान् वेद के कारण स्वयं
द्रष्टा अपनी माहमा से परिपूर्ण श्रीहरि अपनी माया से इस
विश्व को रचते हैं, हरते हैं, और पावते हैं, इसी से
निषिध आख्याओं (नामों) को धारण करते हैं, और सदा
जितका ज्ञान आवृत नहीं होता है । अमर्त्यों को दूर
सरीखे कह जाते हैं परन्तु भक्तजनों को आत्माही में प्राप्त
हो जाते हैं ॥ २४ ॥

श्रीकृष्ण ! कृष्णसख ! (१) वृष्णयुषभावनिधुम्राजन्त्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ! ।

गोविन्द ! (२) गोपवनिताव्रजभृत्यगीततीर्थश्रवः ! श्रवणमङ्गल ! पाहि मृत्यान् ॥ २५ ॥

य इदं कल्प उत्थाय महापुरुषलक्षणम् ।

तच्चित्तः प्रयतो जप्त्वा ब्रह्म वेद गुहाशयम् ॥ २६ ॥ ❀

शौनक उवाच ।

शुको यदाह भगवान् विष्णुराताय शृण्वते ।

सौरो गणो मासिमासि नाना वसति सप्तकः ॥ २७ ॥

तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामधीश्वरैः ।

ब्रूहि नः श्रद्धधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः ॥ २८ ॥

सूत उवाच ।

अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनाम् ।

निर्मितो लोकतन्त्रोऽयं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥

एक एव हि लोकानां सूर्य आत्मादिकृद्भरिः ।

सर्वदेदक्रियामूलमृषिभिर्बहुषोदितः ॥ ३० ॥

कालो देशः क्रिया कर्ता कारणां कार्यमागमः ।

द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन् ! नवधोक्तो जया हरिः ॥ ३१ ॥

मध्वादिषु द्वादशसु भगवान् कासरूपधृक् ।

लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्(३) गणैः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

वृषदेवमुपासनमुक्तं तं श्रीकृष्णं प्रार्थयते-कृष्णसख ।
अजुंनस्य सखे ! वृष्णिभेष्ट भवनिद्रुहो वे राजन्वास्तेषां वंशस्य
दहन ! अनपवर्गमधीर्ष्य वीर्यं वरुण गोपवनितामां प्रजाः समूहाः
भूत्वा नारदादयस्तेर्गीतं तीर्थभूतं श्रवः कीर्तिर्वरुण श्रवणमेव
मङ्गलं वरुण ॥ २५ ॥

एतज्जपमात्रस्यापि ब्रह्मज्ञानं फलमिच्छाह-व इति । कल्पे
उपःकाले यस्तच्चित्तः प्रयतः शुचिश्च स जप्त्वा गुहाशयं
हृदित्यं ब्रह्म पश्यति ॥ २६ ॥

मण्डलं देवयजनमित्युक्त्वा बुद्धिमागतो मूर्तिव्यूहमसङ्गेन
रविव्यूहोऽत्र पृच्छयते-शुक इति । पञ्चमे वदाह तथाऽभ्ये च
श्रुत्वा गन्धर्वा अक्षरसो नागा प्रापयन्तो यातुधाना देवा
इत्येकैकशो गणाः सत्तेत्यादिना सौरः सूर्यसम्बन्धी सप्तकः
सप्तानां गणः ॥ २७ ॥

तेषां सप्तानामधीश्वरेस्तत्तत्पतिभिस्तत्तन्मासाधिकृतसूर्येणां
व्यूहं विभागम् ॥ २८ ॥

तत्र तावत् व्यूहं निरूपयितुं प्रथमं सूर्यरूपमाह-अनाद्य-

विद्यया मायया अयं सूर्यः लोकतन्त्रो लोकवात्रापव-
र्तकः ॥ २९ ॥

अतस्तस्य क्रियामेदोपाधिकमेव नागार्थं न ज्ञात इत्याह-
एक एवेति "सूर्य आत्मा जगतस्तत्पुण्य" इति श्रुतेः । जगदात्मा
मादिकृत सृष्टिकर्ता हरिरेव सूर्यः सख सखासां वेदोक्तक्रियाणां
मूलं संस्तेनोपाधिना बहुषोकः ॥ ३० ॥

कासरूपधारिणो हरेर्द्वादशादिकरूपं मेवं क्रियोपाधिकं
दर्शयितुं प्रथमं सर्वकर्मप्रवृत्तये मायाकृतं नवधा मेदमाह-कास
इति । कासः प्रातरादिः देशः समादिः क्रिया अनुष्ठानम् कर्मा
प्राप्त्यादिः करणं सुगादिः कार्यं नागादि आगमो
मन्त्रादिः द्रव्यं मीक्षादिः फलं खगादि ॥ ३१ ॥

तत्र च कासरूपधारी भगवान् पृथक् चरति मध्वादिषु
त्रैत्रादिषु लोकतन्त्राय लोकवात्रानिर्वाहाय ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम् ।

भवनिधुम्राजन्त्यवंशदहन ! भूमेरपकारिराजम्बुकुण्डलदेनदहन

(१) वृष्णि वृष्णवर्धित्यादि । (२) गोविन्दसूर्यसिद्धराश्वतरेत्यादि । (३) शुकैरेति च विज० पा० ।

* विजयऽवलीर्षीत्यादिनाऽत्रैव दशमाऽध्यायसमाप्तिः ।

भीमशिराधवाचार्यकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नाशकं अन्तर्गर्भीयं अन्तरादिष्वेव इत्यर्थः । येन पावनकीर्तः
रिः कथं देव इत्यर्थः ॥ २५—२८ ॥

अनिष्टाया ज्ञानविरोधिण्या प्रकृत्या तस्य क्रियामुत्पत्त्यं
काळादिशेषादि कार्यम् अपूर्वम् आगमः प्रमाणा
नो वेदः देशकालादिपञ्चम सर्वं क्रिया इति सर्वसाधन-
मि च क्रियाभूतम् एभिर्विशिष्टा क्रिया इत्यर्थः
या क्रियया बहुभोक्तः तत्तद्देवताद्रव्यशरीरकालात् बहु-
भोक्त इत्यर्थः ॥ २८—३१ ॥

मध्वादिषु चैत्रादिमासेषु गणैः प्रत्येकं सप्तसङ्ख्यैः ॥ ३२ ॥

भीमशिराधवाचार्यकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं तत्सत्त्वात्मकभीमगवद्भाषिणि निरूप्य कृतपञ्चधायां-
पञ्चदश तावत्कृतदेवतां समकल्पयै प्राप्यते-भीमशिरा-
दि—

“कृषिभूवाचकः शब्दो गच्छ भिन्निवाचकः ।

तयोरैकं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

ते द्युत्पत्त्या तादृशार्थो ज्ञेय इत्यर्थः । इमानि नव मन्त्रोद्यमानि
तायेन सर्वात्म्यवितृप्तं द्वितीयं सौशील्यं तृतीयं सौख्यं
तुरीयेन दुःखनिनाशकं पञ्चमेनापारधीभवं षष्ठेन सर्वाधारत्वं
सप्तमेन साधुपरित्रातृत्वं अष्टमेन पावनकीर्तिमत्त्वं नवमेना-
स्वादुरेण भोतस्वरत्वं विवक्षितम् कृष्णोऽङ्गुलस्वरत्वं सखे । तथा
अष्टमैर्द्विगुण्यतीति तथा ते राज्ञ्या एव वंशा वंशान्तेषां बह्वनाशन ।
यद्वा, अष्टमभिप्राजयानां वंशः सन्तानः तस्य इहान् । अन्तर्गर्भीयैति
पाठः अन्तर्गर्भीयैति पाठे परत्वं विवक्षितं गवां द्विजानां पुराणां
वर्ति इत्यतीति तथाभूतोऽवतारो यस्य तीर्थं पृथ्वावहं
भवः यशो यस्य अवगमनाय मङ्गलप्रदः । भृत्वात् सवकात्
रहः ॥ २५ ॥

प्रकृतमगवद्भाषिणिरुपपन्नप्रकरणकीर्तनफलमाह—य इति । कथं
[जातः] प्रमाते उपाय इह महापुरुषस्य लक्ष्यं चिह्नभूताङ्गापावा-
द्भाषिणिरुपपन्नं प्रकरणं तस्मिन् परमपुरुष एव चित्तं यस्य सः
समाहितेन्द्रियश्च यः स जप्त्वा गुहाशयं हृदयगुहाशयस्थितं ब्रह्म
वेदं यथावद्विधादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अथ कविद्वय्यासमासिर्हृदने कविजेति द्रष्टव्यम् पुनरुप-
सृजिहीर्षमाख्यं वासुदेवादिषुहृदयमङ्गास्मारितास्त्वोपा-
सकान् द्यूहाम् पञ्चमे एकस्थं दिक्पात्रेण प्रदर्शिताम् विस्तरतो
बुधुः पृच्छति शौनकः—शुक इति द्वात्रिंशत् । द्यूहते भवयां
कुर्वते विष्णुराताव परीक्षिते भीशुको यद्वाह किन्तु
सौर्वः सूर्योराधकां गुण्यः सप्तकः समानामादित्यानां सम-
ह्वारमकः मासिमासि नानावहति नानाविधं कर्म वहतीति
वेदं तथाह्वयमुक्तं पञ्चमे “तथाप्यं च श्रूयषो गणधर्वा अन्तरसो
नामा प्रामथ्यो वातधाना देवाः इत्येकैकशो गणा सप्त चतुर्दश
मासिमासि मगवन् सर्वमात्मानं नानानामानं पृथक् नामानः
पृथक् कर्मभिर्ब्रह्मण्य उपासते” इति ॥ २७ ॥

[४५]

तेनाभिनि सत्त्वानां सौरगणानाम् अर्धश्वरैः नियुक्तानां तत्ताप-
तिभिः तत्तापमाधक्यं सर्वैर्नियुक्तानामित्यर्थः । प्रतिमासं सूर्यं सत्त्वाम-
भेदाभिप्रायकम् अर्धश्वरैरिति बहुवचनं आत्मात्मभूतपरमात्मोपा-
सनायै सूर्यस्यापि तेषां नामात्मरेण गणमध्यं प्रविष्टकास्तदभि-
प्रायकं वा अन्तर्गतेन सहैव सप्त सव्यस्ये सूर्यात्मनः सूर्यशरीरस्य
हरकपालक तेषां गणातां द्यूहं तन्नामानि कर्मणि च अह-
वानां तादृशकं ब्रह्मिनि सम्बन्धः ॥ २८ ॥

तत्र द्यूहार्थकपयितुं तावत्सूर्यस्य तत्त्वमाह—अनाद्येति ।
सर्वदेहिनामन्तरात्मनो विष्णोर्नियाम्यया अनाद्यविद्यया मादि-
रादितया ज्ञानविरोधिण्या प्रकृत्या निर्मिताऽयं सूर्यः लोकतन्त्रः
लोकयात्राप्रवर्तकोऽन एव लोकेषु प्रवर्तते परिभ्रमति अनाद्य-
विद्यया निर्मित इत्यनेन सूर्यविषय प्रकृतिपरिणामविशेषात्-
कल्पमुच्यते ॥ २९ ॥

तस्य मगवतामकरं च द्यूहं लोकतन्त्रनामुपपादयति—एक
एव हीति । यो लोकानामादिकृत सृष्टिकर्ता एक ब्रह्मिनीयः स्रष्टृत्व-
वत्त्वन्तरादितः सर्वोत्तरात्मा हरिः स एव सूर्यो हरिरेव
सूर्यशरीरकत्वेनावस्थित इत्यर्थः । कथंभूतः सर्वोपां वेद-
क्रियायां मगवतः वैदिकक्रियामुत्पत्त्यं काळावच्छेदकतया अन्त-
र्गतव्या श्रूयिभिः पराशरादिभिर्बहुधा द्वाद्वादशा उदितः
उक्तः ॥ ३० ॥

तत्र द्वात्रिंशत्माह—काळ इति । हे ब्रह्मन् ! यथा हरिरेक एव
काळादिशरीरकत्वेन नवधा उक्तः तद्वदित्यर्थः । तत्र काळो वस-
न्ताविदेशः “समं यजेत” इत्याद्युक्तः क्रियायागादिकृपा करणं साधनं
कार्यं कथाविकार्यमपूर्वाशयम् आगमः प्रमाणाभूतो वेदः द्रव्यं
अरुपगुहाशादि फलं स्तर्गादि “ययोको बहुधा हरिः” इति पाठान्तरं
देशकालादिफलपञ्चमिदं सर्वं साधनस्यैव साधनस्यैव नव क्रियात्मकं
तम् एभिर्विशिष्टा क्रिया इत्यर्थः । यथा क्रियया हरिर्बहुभोक्तः
द्रव्याद् शरीरकत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

विश्रुतमर्थं तावत्सङ्ग्रहेणाह—मध्वादिष्विति । मध्वादिषु
चैत्रादिषु द्वाद्वादशमासेषु काळरूपभूत(क) काळावच्छेदक(क) रूपभूत(क)
मगवान् सूर्यः लोकतन्त्राय लोकयात्रानिर्वाहकाय पृथग्द्वाद्वादशमि-
गणैः सह अस्ति एकैकस्मिन् मासे एकैको गणः प्रतिगणं
गणितस्तु सप्तसप्तैत्यर्थः । यद्यपि पञ्चमे एकस्थे चतुर्दशोक्ताः
तथापि तत्र प्रधानाः सप्त सप्तैवेति तत्र एवोच्यते इति
भावः ॥ ३२ ॥

भीमशिराधवाचार्यकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुपास्ति कुर्वेत्तः फलमाह—य इति । कथं उपासि
महापुरुषस्य अर्पति स जप्त्वा हृदयगुहायां शान्तिं इति
हृदयगुहाशयं ब्रह्म जानाति कुशलायमिति वत् ॥ २६ ॥

(विजयध्वजनीयेत्यादिषु द्वात्रिंशत्मासेषु द्वात्रिंशत्मासेषु)

सर्वोपासकत्वेनैवादिन्यस्यैव हरेर्गुह्यैर्विशेषतः उपासितः
कर्तव्येति तद्विधितमकारं कथयत्यात्मप्रश्रयायैः तत्र शौनकः
पृच्छति—शुक इति । शुको मगवाविष्णुराताव पृथक्तामरूपादि
सप्तको गणो मासिमासि नानानामानं सूर्यं मगवन्ति निवे-
मायः सौरः सूर्यस्य विद्यमाने स्यद्भने रये नाना वसति

श्रीमद्भिन्नवर्णवर्णनीयं कृतपदहरणावली ।

“तथा अग्रे च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागाः” इत्यादि पञ्चम-
स्कन्धे वदाह ॥ २७ ॥

तदा तेषां पृथङ्नामानि पृथक्प्रमाणानि आनुकाशतः भू-
त्तानां नोऽस्माकं नानि श्रुतीत्यर्थः । सूर्योऽस्यः सूर्योऽस्यो-
मिश्रो हरेर्व्युहं स्थितिर्विशेषः च बहूनां सूर्योऽस्यो हरेः परितः
स्थिते तेषां व्युहं पृथक् पृथगिति बोध इति वा ॥ २८ ॥

अथ कदापि हरेर्व्युहपूर्वं प्रणीतत्वाच्च मिथ्याभूत इति
भाविनाह-मनादीति । लाकं तन्प्रयति व्यापारवतीति लाकतन्त्रो
लाकप्रवृत्तिहेतुरयं सूर्यादिः लोकेषु परितो वर्तते उदयादि-
निमित्तव्यापाराय उदयादिकं गच्छतीत्यर्थः । कीदृशः सर्वदेहिना-
मात्मनो विष्णोः मनाद्याविद्यया * कारणाभ्युपगम्य निमित्तः
‘सूर्योऽस्योऽस्यो धाता यथापूर्वमकल्पयत्’ इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

सरतीति सूर्य इति सूर्याप्यवधारयति तच्छब्दप्रवृत्ति-
निमित्तस्य तदेकाधीनत्वानुवक्तव्यं हरिः एक एवेत्याह,
एक एवेति । लोकानामुपवेशमा आत्मा “सूर्य आत्मा जगत्स-
न्धुषश्च” इति श्रुतिः । दिनस्यादिकृत “ऊनीच्छेदने” इति धातोर्दिना-
दिच्छेद प्रकृतयो च “प्रातरुपायाय सन्ध्यामुपासीत” इति श्रुतेः
सर्वदेहोकाक्रियामूलमन एव ऋषिभिर्बहुभोजितः उदितमिति
पाठे तत्स्वरूपं नानात्वेन कथितम् अथ द्वादशसूर्येष्वेकः स्वयं
हरिरस्यन्नात्रार्थोऽस्ति विधेयः ॥ ३० ॥

नानात्वमुपपादयति-काल इति । अजया मायया आद्यवि-
द्यया नवधोकः काळः प्रातरादिः देशः समादिः क्रिया अनु-
ष्ठानं कर्ता प्राज्ञाद्यादिः कारणाभिन्नाः कार्ये देहः द्रव्य अर्थादि-
भूतपञ्चकं वा प्रागमो वेदादिशास्त्रं फलं स्वर्गादि फलादिषु
स्थित्वा तत्फलकारकत्वेन कालादिशब्दवाच्यत्वेन नवधा हरि-
रुक्तः इति ज्ञातव्यम् ॥ ३१ ॥

एक एव हरिः सर्वे प्रेरयतीत्युक्तं तत्प्रकारं दर्शयति-मन्वा-
दिष्विति । काळरूपधृक् भगवान् लोकतन्त्राच्च लाकव्यापाराय
मन्वादिषु चैत्रादिषु द्वादशभिर्गुणैर्द्वादशावकाशगुणैः पृथक्
पृथक् चरतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिन्नवर्णवर्णनीयं कृतपदहरणावली ।

तमेव नामादिप्रहयोनं स्पष्टयन् प्रार्थयते । यद्वा, ममर्षीहृद्य एव
स पुरुषार्थ इति व्यञ्जयन्ताहृद्यमेव तं प्रार्थयते-भीकृणेति ।
तत्र भीकृणां मन्त्रेणादिना पुराणीया गोविन्देत्यादिना व्रजजीला
तत्र व्रजलीलाया व्यस्येनास्ते निर्देशात्तत्रैव निजस्थितिर्दर्शिता
तीर्थत्यादिना तद्व्यपमहिमा गोपाश्च वनितास्तदङ्गनाश्च व्रजस्तत्रस्था
अन्ये च भृत्यास्तदुपासकाश्च तैर्गीतेति विग्रहः वर्तमाने
कः भृत्यान् तन्मार्गे व्रजभवनस्मान् स्वयमेव तत् मिदि
सवाद्येति एवं भीमागवतभवेन कृतं साधनसाध्यतैर्यं दर्शि-
तम् ॥ २५ ॥

ब्रह्म भीमागवतत्वं गुहाशयं दुरुहमपि ॥ २६ ॥

* अनन न विद्यते माद्यः मादिः कारणं यस्याः सा मनाद्या
सा च विद्या चेति तथैति विग्रहः सूचितः ।

शुक इति पुष्पकम् । मनु, कृतज्ञानवततत्त्वस्य तत्त्वस्य गच्छ भवेत्ये
कोऽयमाग्रहस्तत्राह-सूर्योऽस्योऽस्यो मन्तवीरी हरिः तत्त्वस्य व्युहं
तत्रैव पश्येत्तानादिति भावः । इति गावद्व्युपासना तत्त्वस्यो
व्यञ्जितम् ॥ २७-२८ ॥

मनादिरविद्या या तथा मायया विष्णोरेव सत्ताद्याभिर्गते
स्य सूर्यः ॥ २९ ॥

अतस्तदनन्तरव्यायेन हरिरेव सूर्यः हरेर्विशेषः “लोकाना-
मेक एवात्मा” इत्यादि अत एव सूर्योऽपि तेषामात्मादिरित्यर्थः
॥ ३०-५० ॥

श्रीमद्भिन्नवर्णवर्णनीयं कृतपदहरणावली ।

यदंशस्वेदमुपासनमुक्तं तं भीकृणं स्वेददेवं परिचाययन्
प्रार्थयते-भीकृणेति । कृष्णस्याङ्गनस्य सखे इति पादद्वयेषु
स्नेहः स्वस्तीकारकः हृष्ययुग्मेति याद्वयेषु तत्र किं द्योतक-
मिच्छत आह-ममभिद्रुहो ये राजन्वाक्तेषां वंशस्य दहनं !
यद्वा, त एव वंशास्तत्परस्परसंमर्दोऽप्यवहं ! केन पादद्वयानां
याद्वयानां च वैरिणः सङ्गत्य तेषां पादक इति अतएवमेवमीश
वीर्य पराक्रमो यस्मादिति पादद्वयान् याद्वयान् यो भगवान्
सर्वजायनश्चकारेति भावः । गोविन्देति व्रजस्थलोकेषु ततोऽप्येति
स्नेहः स्वातिवशीकारकः तत्र किं द्योतकमित्यतः आह-मोप-
वनिनानां व्रजस्य समुद्रस्य यो भृशः “मासामहो अरयरेणु-
जुषामहं स्वाम” इत्युक्तेनाभीप्सितभृत्यभाष उद्वेगस्तेन गीतं
“ता नमस्वस्ति जगौ” इति भीष्मकोत्तेयं तं तीर्थं जगत्पावनं
भवो वंशस्तदेव भवणमङ्गलं कर्णसुखप्रदं वक्त्रं हे तथा-
भूत ! ॥ २५ ॥

य इदं महापुरुषस्य गुहाशयं परमानन्दं चेद्व्यवयवः ॥ २६ ॥

हृत्तानेन शुकपरीक्षितसम्वादमन्त्र श्रीमद्भगवत्पाद-
मन्त्रस्य कथितं तदनन्तरमन्त्रपूर्वपुरुषस्य मार्कण्डेयस्य कथितं
तदनुष्ठितभगवत्पूजनतत्त्वं आत्मप्रदानानुबोधोपायकम् इदानीं
यस्य श्रीमद्भगवत्स्य (त) यद्विषयस्य स्वयं भगवत्स्य दृष्टान्त
भीसूर्यः “कृष्णे स्वयामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह । कर्त्तुं
नष्टदशमेव पुराणाकोऽधुनादिनः” इत्येतदुक्त्वा “कृष्णपुमणि
निम्बोच्च” इत्युक्त्वोक्त्वा स्वागतस्ते द्वादशारमकम् सकलप्रह-
राजमधुना द्वादशरूपधारमकपुराणराजसमाप्तिसमये प्रस्ताव
यितुमहमर्हामीति मनसि परामृष्ट्याह-शुक इति । पञ्चमे वशा
“तथा अग्रे च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागाः” इत्यादिना सौरः सूर्य
सम्बन्धी ॥ २७ ॥

अधीश्वरः अधीश्वरेण परमेश्वरेणोत्थयः । नमस्ते सूर्य
निरयकेण प्रहनेन तत्राह-सूर्योऽस्यः सूर्योऽस्योऽस्यो हरेरे
व्युहं व्याह ॥ २८ ॥

सन्निधानस्वरूपस्य स्वयम् भगवतः कृष्णस्य श्रीमान्
वतस्य च दृष्टान्तीभूतोऽयं सूर्यः प्राकृतो मयितुं नास्तीति म-
नस्य इत्याह-मनाद्याविद्ययेति । सर्वदेहिनामात्मनो विष्णो

भीमहिम्ननायकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

देवाय निर्मितः विष्णुनेवाय स्तुतेजामूर्तिः सूर्योऽनाद्य-
विद्यया मायया निर्मितः लोकतन्त्रः लोकवाचा प्रवर्तकः ॥ २२ ॥

एक एव लोकानामात्मा हरिः सूर्यो बहुधा द्वादशधा
उक्तः ॥ ३० ॥

न केवलं सूर्यरूपेण बहुधा कोप्रवर्तनार्थं काष्ठादिकपे-
द्यापि बहुधेरयाह—काष्ठ इति । काष्ठः प्रातरादिः देशः वेदि-
कादिः क्रिया अनुष्ठानं कर्त्ता ब्राह्मणादिः करणं सुगादि-
कार्यं यागादि आगमः मन्त्रादिः द्रव्यं व्रीहादि फलं स्वर्गादि ॥ ३१ ॥

काष्ठरूपधारी भगवानेव सूर्यरूपः सन् लोकतन्त्राय
लोकवाचानिर्वाहयाव ॥ ३२ ॥

भीमस्तुतदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंविधः कः इत्याकाङ्क्षायां तं प्रतिपादयन् तमेव स्नानस्य-
भक्त्युत्साहे प्रायेयते—भीकृष्ण इति । हे भीकृष्ण ! भीयुक्तसहा-
नम् । हे कृष्णसख ! भर्तुनसखे हे हृष्ययुवम् ! हे भवनिष्ठप्राजप-
त्यवंशदहन ! भवनिष्ठो वे रात्र्यास्तद्वंशानिगांशक ! हे अनपम-
धीये निरवधीये, गां वेदलक्षणां धार्म्यां विन्दयते इति गोविन्दः
तस्य सम्बोधने हे गोविन्द ! गोपवनितामजभृत्यगीतनीयेभ्यः
गोपवनितानां प्रजेः समूहः भृत्यैः भीतारक्षामिभ्य गतिं तीर्थं-
भूते भयः कीर्तिपेयस्य हे भयणमङ्गल ! भयणमेव मङ्गलं
यस्य स तवाभूत् । भृत्यान् पाहि रक्ष ॥ २५ ॥

महापुरुषस्य वैराजस्य इदं लक्ष्यामङ्गोपाङ्गादिरूपम कल्पे
उपःकाष्ठे उत्थाय जपया गुहाद्ययम् सर्वास्तस्मात्मानं ब्रह्म
बृहत्स्वरूपगुणादिकं भगवन्तम् परवासुदेवं विश्वकारणं
द्विजश्रमेति श्लोकद्वयोक्तं वेद ॥ २६ ॥

पञ्चमस्कन्धे भीशुकेन संक्षेपत उक्तं सूत्रमुत्पादकृतमपि
मूर्तिरूपद्रष्टेन सूर्यरूपं विस्तरतो बुभुक्षुः पृच्छति—शुक-
इति द्वादशस्कन्धे “तथा मय्ये च श्रवणं गन्धबोध-
रसो नागा ग्रामयणो यातुधाना देवा इत्येकेकशो गच्छाः
सप्त” इत्यादिना शुको बत यमाह स सौरः सूर्यसम्बन्धी गण्यः
सप्तकः सूर्यादिसन्तानां समूहः मासिमासि गाना पृथक्
वसति ॥ २७ ॥

तेषामभीश्वरेभ्यस्तद्गणमुखैः ‘सूर्यः सूर्यक युक्तानां खे-
खे कर्मणि योजितानां नामानि कर्माणि च ब्रूहि सूर्यात्मनः
सूर्यावशात्सामना स्थितस्य इयं विभागश्च ब्रूहि ॥ २८ ॥

तत्र इयद्वेष सूर्यस्वरूपनिरूपणपूर्वकमाह—अनादीत्यादिना ।
सर्वदेहिनामात्मनो विष्णोरेवायमंशभूतः सूर्यः, ननु अंशभूतस्य
क्षेत्रमात्रस्य कथं लोकप्रकाशकत्वमिति तत्राह—अनन्यविषया अनादि-
कर्मप्रवाहकपथा “आध्यात्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते” इति
भूतिप्रसिद्धया निर्मितः अतः लोकतन्त्रो लोकवाचानिर्वाहकः
सन् लोकेषु परिवर्तने लोकप्रकाशयतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

आदिकृत विश्वकर्ता लोकानां चेतनाचेतनानामात्मा हरि-
देवैकोऽशात्मना सूर्यः सच सर्ववैदक्रियाणां प्रातरादिकालद्वारा
मुखं मुखभूतः श्रुतिर्मयबुधा द्वादशधोदतः कार्यतः ॥ ३० ॥

न केकः सूर्यः एव इत्येवमकः सर्वकाष्ठादिकं हयोऽत्मक-
मेवेत्याह—काल इति । अजया इत्युपलक्ष्यं चेतनाचेतनभूतानां
शक्तीनां चेतनाचेतनभूताभिः शक्तिभिः काष्ठादिरूपो नवधा हरि-
रेवोक्तः तत्र काष्ठः प्रातरादिः देशः समीपः “समे यजेत” इति
वसनात् क्रिया अनुष्ठानम् कर्त्ता ब्राह्मणादिः कारणं सुगादि कार्यं
यागादि आगमः मन्त्रादिः द्रव्यं व्रीहादि फलं स्वर्गादि ॥ ३१ ॥

विर्वास्तमाह—मन्त्रादिष्विति । काष्ठं प्रातरादिकरूप-
वतीति काष्ठरूपो सूर्यस्तत्र धृष्योति प्रगदमते इति काष्ठरूपधृक्
भगवान् सूर्यात्मा हरिः मन्त्रादिषु चैत्रादिद्वादशसु मासेषु
स्वात्मकैः द्वादशमण्यैः पृथक् पृथक् लोकतन्त्राय लोक-
वाचानिर्वाहाय चरति ॥ ३२ ॥

माया टीका ।

हे भीकृष्ण ! हे भर्तुन के सखा ! हे वदुत्तम ! हे पृथिवी
के प्रोही पुष्ट राजाओं के वंश की भाग ! हे ममिन धीरे
नाथे ! हे गोविन्द ! हे गोप वनिता और प्रज के दासों के
गान होने लायक पवित्र कीर्ति वारे ! हे भयण में मंगल
रूप ! आप हम सब भूतों की रक्षा करो ॥ २५ ॥

जो पुरुष प्रातः काल में उठ कर परम पुरुष में विश-
वसा कर इन महा पुरुष के लक्षणों को पवित्र होकर
जपे वह अन्तर्यामि ब्रह्म के स्वरूप का ज्ञान वाला हावे ॥ २६ ॥

शौनक उवाच ।

शौनक श्रुति बोले, कि—हे सूत्र जी ! भगवान् भीशुका-
चार्य ने सुनते हुए विष्णु रात राजा पराक्षित के शिष्य,
मास मास में सूर्य के समीप रहने वाले श्राव गन्धर्व
अप्सरस, नाग, यक्ष, राक्षस, देवता, इन सातों का समु-
दाय कहा है ॥ २७ ॥

तिनके नाम और कर्म अधीश्वर भीसूर्य के संयुक्तों के कही !
क्योंकि ? सूर्यात्मक भीहरि के स्पष्ट अवयव करने में हम
लोगों की बड़ी भ्रष्टा है ॥ २८ ॥

सूत्र उवाच ।

सूत्र जी बोले, कि—भीविष्णु की अनादि माया से
निर्मित होकर सब देह धारियों के लोक यात्रा के निर्वाह के
लिये यह सातों का समुदाय जोंकों में परि वर्तन होता
है ॥ २९ ॥

सूर्यात्मक भीहरि सब लोकों के एक ही आत्मा हैं
सब वेद क्रियाओं के मूल हैं, और श्रुतिवश ने बहु प्रकार
गाये हैं ॥ ३० ॥

काल देश क्रिया कर्त्ता करण कार्य आगम द्रव्य और
फल में भीहरि के माया कृत नव भेद है ॥ ३१ ॥

काष्ठ रूप धारण करने वाले भगवान् सूर्यात्मक भीहरि
इस लोक तन्त्र के अखण्ड का क्षेत्र से आदि लेकर द्वादश
मासों में पृथक् २ द्वादश-व्यक्तों में विभक्त हैं ॥ ३२ ॥

धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकीरथकन्मुने ! ।

पुलस्त्यस्तुम्बुरुरिति मधुमासं नयन्त्यमी ॥ ३३ ॥

अर्यमा पुलहोऽधौजाः प्रहेतिः पुञ्जिकस्थली ।

नारदः कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माधनम् ॥ ३४ ॥

मित्रोऽग्निः पौरुषयोऽथ तक्षको मेनका हहाः ।

रथस्वन इति ह्येते शुक्रमामं नयन्त्यमी ॥ ३५ ॥

वसिष्ठो वरुणो रम्भा सहजन्यस्तथा हुहूः ।

शुक्रश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी ॥ ३६ ॥

इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाऽङ्गिराः ।

प्रम्लोचा राक्षसो (१) वर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ॥ ३७ ॥

विष्वानुग्रमेनश्च व्याघ्र आमारणो भृगुः ।

अनुम्लोचा शङ्खपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ३८ ॥

पूषा धनञ्जयो वातः सुषणाः सुरुचिस्तथा ।

घृताक्षी गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥ ३९ ॥

क्रतुर्नर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित्तथा ।

विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकुलभावापेक्षीपिका ।

नानेव गणानाह-धानेति द्वादशभिः । धाता सूर्यः कृतस्थली
अर्यमाः हेती राक्षसः वासुकिर्नागः रथकृच्छः पुलस्त्यः ऋषिः
तुम्बुरुर्गन्धर्वः मधुमासं चैत्रं नयन्त्यनुवर्तते ॥ ३३ ॥

अधौजा वक्षः प्रहेती राक्षसः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो
नागः माधनं वैशाखम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः पौरुषयो राक्षसः रथस्वनो यक्षः शुक्रमामं
उषेष्ठम् ॥ ३५ ॥

वरुणः सूर्यः सहजस्यो यक्षः शुक्रो नाम नागः चित्रस्वनो
राक्षसः शुचिमासमाषाढम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः
वर्यो राक्षस इति खरमेव व्याख्यानं नभो मासम् भाव-
णम् ॥ ३७ ॥

विष्वानु सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आमारणो
यक्षः शङ्खपालो नागः नभस्याख्यं भाद्रपदम् ॥ ३८ ॥

धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषणो गन्धर्वः सुरुचिस्तथाः
तपोमासं माघं मासक्रमानिच्छन् कौर्मोकादित्यानुक्रमानुसारेण
वैष्णवे तु मासक्रमेणोक्तिः कश्चिन्नामव्यत्ययस्तु कल्पमेवेति
वेद्यम् ॥ ३९ ॥

क्रतुर्नर्चाः वचोराक्षसः पर्जन्यः सूर्यः सेनजिदक्षराः विश्वो
गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्यं फाल्गुनम् ॥ ४० ॥

भीसुदशनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

धाता आदित्यः कृतस्थली अर्यमा हेतीराक्षसः वासुकिः भृगुः
रथकृत यक्षः पुलस्त्यः ऋषिः तुम्बुरुः गन्धर्वः ॥ ३३ ॥

अधौजा वक्षः प्रहेती राक्षसः नारदो ऋषिर्गानकृत कच्छनीरो
नागः ॥ ३४ ॥

अग्निः ऋषिः पौरुषयो राक्षसः रथस्वनो नागः हहा-
गन्धर्वः रथस्वनो यक्षः ॥ ३५ ॥

वरुण आदित्यः सहज-वशुकौ यक्षराक्षसौ चित्रस्वनः
गन्धर्वः ॥ ३६ ॥

इन्द्र आदित्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रः
नागः ॥ ३७ ॥

उग्रसेनव्याघ्रो वक्षराक्षसौ ३८ ॥
पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः सुषणो वक्षः सुरुचिर्गन्धर्वः वातो
राक्षसः ॥ ३९ ॥

पर्वो आदित्यः पर्जन्यो गन्धर्वः सेनजिद्राक्षसः ऐरावतो नागः ॥ ४० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यैकतमागतवत्सवत्सिका ।

के पुनस्ते प्रतिगणं सप्तगणित इत्यत्राह—धातेत्यादिना, धाता आदित्यः कृतस्थली अप्सराः हेती राक्षसः वासुकिः भुजङ्गः रथकृत् यक्षः हे मुने, शौनक ! पुण्ड्रः ऋषिः तुम्बुरु-गन्धर्वः इत्येवं सप्त मधुमांसं चैत्रमांसं नयन्ति स्त्र्यक्षकर्मभिः सूर्यं नमयन्तीत्यर्थः । मधुमांसमित्यन्तसंयोगे द्वितीया एवमप्रति-
शेषम् ॥ ३३ ॥

अयमेति । अयंमा सूर्यः पुण्ड्रः ऋषिः रथीजाः यक्षः प्रहेतिः राक्षसः पुञ्जकस्थली अप्सराः नारदो यक्षः [गन्धर्वः] कच्छनीरो नागः एते माधवम् वेशाजमांसम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः मित्रः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः शुक्रमांसं उषेष्टमांसम् ॥ ३५ ॥

वसिष्ठः ऋषिः वरुणः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजस्यो यक्षः हुह्रगन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो राक्षसः शुचिमांसम् आवाढमांसम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः ओता यक्षः एका[प]पुत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः प्रम्बोद्या अप्सराः खर्वो राक्षसः नमो-
मांसम् आवाढमांसम् ॥ ३७ ॥

विश्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः द्वाप्रो राक्षसः आसा-
रयो यक्षः भृगुः ऋषिः अनुम्बोद्या अप्सराः शङ्खपाको नागः नमस्याख्यं माद्रपदम् ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः
सुराचर्यक्षः घृताची अप्सराः गौतम ऋषिः तपोमांसं माघमांसं मासकमाविच्छृणुं तु कूर्मोक्तदित्यक्रमानुसारेण । यद्वा,
मासकमो न विवक्षितः यथा गणितानाम् अथवाऽयंक्रमानुरोधेन
पुषत्यादिश्लोकद्वयं तदनन्तरश्लोकद्वयपरतो योज्यं त्वष्ट्यादि-
श्लोकद्वयं तु तत्पूर्वश्लोकद्वयत्पूर्वं योज्यम् ॥ ३९ ॥

ऋतुवर्षा राक्षसः भरद्वाजः ऋषिः पञ्चम्यः सूर्यः सेनजित्
अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्यं फाल्गुनं
मांसम् ॥ ४० ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयंकृतपद्मरत्नावली ।

इदानीं तेषां नामाख्याह—धातेत्यादिना । धाता सूर्यः कृतस्थली
अप्सराः हेतीराक्षसः वासुकिर्नागः रथकृत् यक्षः पुण्ड्रः ऋषिः
तुम्बुरुगन्धर्वः अमी धात्राहवो मधुमांसं नयन्ति ते उक्तक्रिया-
प्रवर्तकत्वेन तस्मात्समतिपादयन्ति ॥ ३३ ॥

अयंमा सूर्यः पुण्ड्रः ऋषिः अथीजाः तक्षा प्रहेतीराक्षसः
पुञ्जकस्थली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः एते
माधवमासाधिपति माधवनामानं नयन्ति शरणं प्राप्योपासते
एवमुक्तत्राप्तनुसंधेयम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः मित्रः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः
मेनका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनस्तक्षा ॥ ३५ ॥

वसिष्ठ ऋषिः वरुणः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजस्यो राक्षसः
हुह्रगन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनस्तक्षा ॥ ३६ ॥

[४६]

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः ओता तक्षा एकापत्रो नागः
अङ्गिरा ऋषिः प्रम्बोद्या अप्सराः खर्वो नाम राक्षसः ॥ ३७ ॥

विश्वानादित्यः उग्रसेनो गन्धर्वः द्वाप्रो राक्षसः आसा-
रयो यक्षः भृगुर्मुनिः अनुम्बोद्या अप्सराः शङ्खपाको नागः ॥ ३८ ॥

पूषा आदित्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणस्तक्षा
सुराचर्यक्षः घृताची अप्सराः गौतम ऋषिः ॥ ३९ ॥

ऋतुवर्षाः पञ्चो गन्धर्वः भरद्वाज ऋषिः पञ्चम्य आदित्यः
सेनजित्तक्षा विश्वो राक्षसः ऐरावतो नागः ॥ ४० ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सौरोगण्यो मांसमासीति वत् पुंश्च तत्र प्रथमचैत्रमांसम्
सप्तकमाह—धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेतिः राक्षसः
वासुकिर्नागः रथकृत् यक्षः पुण्ड्रः ऋषिः तुम्बुरुगन्धर्वः ॥ ३३ ॥

अयंमा सूर्यः पुण्ड्रः ऋषिः अथीजा यक्षः प्रहेती राक्षसः
पुञ्जकस्थली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः माधवं
वेशाजम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः मित्रमुनिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका
अप्सरा हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः शुक्रमांसं उषेष्टम् ॥ ३५ ॥

वसिष्ठो मुनिः वरुणः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजस्यो
राक्षसः हुह्रगन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो यक्षः शुचिमांसं
आवाढम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः ओता यक्षः एकापत्रो नागः
अङ्गिरा मुनिः प्रम्बोद्या अप्सराः खर्वो राक्षस इति खयमेव
व्याख्याते नमोमांसं आवाढम् ॥ ३७ ॥

विश्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः द्वाप्रो राक्षसः आसा-
रयो यक्षः भृगुर्मुनिः अनुम्बोद्या अप्सराः शङ्खपाको नागः
नमस्याख्यं माद्रपदम् ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः
सुराचर्यक्षः घृताची अप्सराः गौतमो मुनिः तपोमांसं माघम् ॥ ३९ ॥

ऋतुवर्षः पञ्चो राक्षसः भरद्वाजो मुनिः पञ्चम्यः सूर्यः इयेनजित्
अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्यं फाल्गुनम् ॥ ४० ॥

भीमस्तुतदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तानेव गणान् तेषु मासेषु विमज्ज्यं दृश्यं तेषां नामानि
ब्रूहीत्युक्तत्रमाह—धातेति आहवण्यभिः । हे मुने ! अमी मधुमांसं
चैत्रमांसं नयन्ति धनेयन्ति तत्र धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः
हेती राक्षसः वासुकिः नागः रथकृत् यक्षः पुण्ड्रः ऋषिः
तुम्बुरुः गन्धर्वः ॥ ३३ ॥

एते अयंमाहवः माधवं वेशाजं नयन्ति तत्र अयंमा सूर्यः
पुण्ड्रः ऋषिः अथीजाः यक्षः प्रहेतिः राक्षसः पुञ्जकस्थली अप्सराः
नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः ॥ ३४ ॥

अमी शुक्रमांसं उषेष्टमांसं नयन्तीत्येके ज्ञात आह—मित्रः सूर्यः
मित्रः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सराः
हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः इत्येते ॥ ३५ ॥

अथांशुः कश्यपस्तार्क्ष्य^(१) ऋतसेनस्तथोर्वशी ।
 विद्युच्छत्रुर्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्यमी ॥ ४१ ॥
 भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमिरुर्ग आयुष्म पञ्चमः ।
 कर्कोटकः पूर्वचित्तिः ^(२) पुष्यमासं नयन्त्यमी ॥ ४२ ॥
 त्वष्टा ऋचीकतनयः ॐ कम्बलश्च तिलोत्तमा ।
^(३) ब्रह्मापेतोऽथ शतजिह्वतराष्ट्र इषम्भराः ॥ ४३ ॥
 विष्णुरश्वतरो रम्भा^(४) सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ।
 विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥ ४४ ॥
 एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ।
 स्मरतां सन्ध्योऽनूयां हरन्त्यंहो दिने दिने ॥ ४५ ॥
 द्वादशस्रपि मासेषु देवोऽसौ षड्भिरस्य वै ।
 चरन् समन्तात्तनुते परब्रेह च ^(५) सन्मतिम् ॥ ४६ ॥

भीमरुद्राष्टकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभी वसिष्ठादयः शुचिमासमावाढम् नयन्ति वसिष्ठः
 ऋषिः वरुणः सूर्यः रम्भा अप्सराः सहजस्य यक्षः इन्द्रः गन्धर्वः
 शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो राक्षसः ॥ ३६ ॥

अभी इन्द्रादयः नमोमासं आवणं नयन्ति इन्द्रः सूर्यः विश्वा-
 वसुः गन्धर्वः भोता यक्षः एलापन्नो नागः मङ्गिरा ऋषिः
 प्रम्बोचा अप्सराः वर्षो राक्षसः ॥ ३७ ॥

अभी विवस्वान्भूतयः नमस्याख्यं माद्रपथं नयन्ति विव-
 स्वान् सूर्यः उपसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः मासारणो यक्षः
 भृगुः ऋषिः अनुम्बोचा अप्सराः शङ्खपाखो नागः ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुपेणो गन्धर्वः
 सुराचिर्बक्षः घृताक्षी अप्सराः गौतम ऋषिः तपोमासं माघमासं
 क्रमो वा विवक्षितः ॥ ३९ ॥

क्रतुर्पक्षः वर्षा राक्षसः भरद्वाजः ऋषिः पञ्चम्यः सूर्यः
 सेनजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः पेशावतो नागः तपस्याख्यं
 फाल्गुणम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तहां चैत्र मास का प्रकार कहते हैं, कि—चैत्रमास को
 जाता सूर्य, कृतक्षय्या अप्सरा, हेति राक्षस, वासुकि सप, रथकृत यक्ष, पुण्ड्रस्य ऋषि, तुम्बक गन्धर्व, ये सानो व्यनीत करते हैं अर्थात् चलाते हैं ॥ ३३ ॥

अर्धमा सूर्य, पुण्ड्र ऋषि, अथोजा यक्ष, प्रहेति राक्षस, पुंजि-

कक्षली अप्सरा, नारद गन्धर्व, कच्छनीर नाग, ये सब वैशाख मास को चलाते हैं ॥ ३४ ॥

मित्र सूर्य, मित्र ऋषि, पौरुषेय राक्षस, तक्षक नाग, मेनका अप्सरा, हाहा गन्धर्व, रथस्त्रन यक्ष, इतने जेष्ठ मास को चलाते हैं ॥ ३५ ॥

वसिष्ठ ऋषि, वरुण सूर्य, रम्भा अप्सरा, सहजस्य यक्ष इन्द्र गन्धर्व, शुक्र नाग, चित्रस्त्रन राक्षस, ये सब भाषाढ मास को चलाते हैं ॥ ३६ ॥

इन्द्र सूर्य, विश्वावसु गन्धर्व, भोता यक्ष, एलापन्न नाग मङ्गिरा ऋषि, प्रम्बोचा अप्सरा, वर्ष राक्षस, इतने भाषण मास को व्यनीत करते हैं ॥ ३७ ॥

विवस्वान् सूर्य, उपसेन गन्धर्व, व्याघ्र राक्षस, मासारण यक्ष, भृगु ऋषि, अनुम्बोचा अप्सरा, शङ्खपाख नाग ये सब माद्रपद मास को चलाते हैं ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्य, धनञ्जय नाग, वात राक्षस, सुपेण गन्धर्व सुराचि यक्ष, घृताक्षी अप्सरा, गौतम ऋषि, ये सब माघ मास को चलाते हैं, यहां मास के कथन का व्यति क्रम है ॥ ३९ ॥

क्रतु यक्ष, वर्षा राक्षस, भरद्वाज ऋषि, पञ्चम्य सूर्य, सेन जित् अप्सरा, विश्व गन्धर्व, पेशावत नाग, ये सब फाल्गुन मास को चलाते हैं ॥ ४० ॥

भीमरुद्रामिकृतभाषाटीका ।

मनुः सूर्यः अंश इति वा पाठः नार्यो यक्षः ऋतसेनं गन्धर्वः विद्युच्छत्रुं राक्षसः महाशङ्खा नागः सहोमासम् मार्गः शीर्षम् ॥ ४१ ॥

१ धृतसेनः (२ सहस्रयाख्यम् (३ भरद्वाजः (४) सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् इति मे विज० पाठाः । * कम्बलाश्च इति (५) सर्वातम् इति च वीर० पा

सामर्प्यजुर्भिस्तदिल्लैर्ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् ।

गन्धर्वास्तं प्रगापन्ति नृप्यन्त्यप्तरसोऽमृतः ॥ ४७ ॥

उन्नहन्ति रथं नागा ग्रामण्यो रथयोजकाः ।

घोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता वलशालिनः ॥ ४८ ॥

भीमरथामिकृतभावादीपिका ।

मगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिगन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
आयुर्ऋषिः कर्कोटको नागः ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनयो जमदग्निः कम्बलो नागः ब्रह्मा-
पेतो राक्षसः शतजिह्वः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषमरा आश्विन-
पादकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः मन्वतरो नागः सूर्यवर्चा गन्धर्वः सत्यजिह्वः
मन्वापेतो राक्षसः ऊर्जमासं कार्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

एते आदित्यादयः कौर्भे विमउयोकाः—

“धाताऽवेमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च ।

विष्वक्कानय पूषा च पर्जन्यश्चानुरेव च ॥

मगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ।

पुष्यस्त्यः पुष्यहस्तात्रिंशसिंघाऽपार्ङ्गना भृगुः ॥

गौतमोऽय मरुद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च ।

जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्माश्विनः ॥

रथकर्कोऽरिष्टनेमिर्ग्रामणीश्च रथमनः ।

रथाक्षेत्रन्मनः धोता वरुणः सेनजित्पथा ॥

ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च शतजिह्वस्तजिह्वः ॥

एते यक्षाः—

अथ इतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा ।

वर्षो व्याघ्रस्तथाऽऽयुश्च वायुर्निष्ठुहिनाकरः ॥

ब्रह्मापेतश्च विप्रश्च । मन्वापेतश्च राक्षसः ।

वासुकिः कच्छनीरश्च तक्षकः सर्पपुङ्गवः ॥

एलापत्रः शङ्खपावस्तथैरावतसंज्ञितः ।

धनञ्जयो महापद्मस्तथा कर्कोटको द्विजाः ॥

कम्बलोऽम्बतरश्चैव वदस्येनं यथाक्रमम् ।

तुम्बुरुर्नारदो द्वादहा दृढुर्निश्वावस्तथा ॥

उग्रसेनो वसुकिर्विश्वावसुरणापरः ।

चित्रसेनस्तथोर्णाधृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ॥

सर्ववर्चा द्वादशेति गन्धर्वा गावतां वराः ।

कृतस्वदन्तरो वर्षा तथाऽन्या पुञ्जिकस्थवी ॥

मेनका सहज्रन्या च प्रम्बोचा च द्विजोत्तमाः ।

मनुजोचा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा ॥

अम्बा च पूर्वचित्तिः स्यादस्या चैव तिजोत्तमा ।

रम्भा चेति द्विजभेष्टास्तथैवाप्तरसः स्मृताः ॥”

इति ॥ ४५ ॥

एतेषां पृथक्पृथग् निरूपयति—द्वादशस्थवीति त्रिभिः ।
असौ देवः सूर्यः पङ्क्तिगन्धर्वादिभिरस्य जनस्य समस्ताक्षर-
शुभां मतिं तनुत गावद्वर्षोऽनेन सूचितः ॥ ४६ ॥

ताल्लङ्घैः सूर्यवकाशकैः ॥ ४७ ॥

उन्नहन्ति इदं वध्मन्ति ग्रामण्यो यक्षाः नैर्ऋता राक्षसाः ॥
॥ ४८ ॥

भीमरथान्मुरिकृतशुकपक्षीचम ।

ताक्ष्यो यक्षः कृतसेनो गन्धर्वः ॥ ४१ ॥

स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः यक्षः ऊर्णो गन्धर्वः पूर्व-
चित्तिः देवर्षी ॥ ४२ ॥

त्वष्टा आदित्यः कम्बलो नागः ब्रह्मापेतो राक्षसः
शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषमराः इषमा-
निषादकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः मन्वतरो नागः सत्यजित् यक्षः मन्वापेतो
राक्षसः ॥ ४४—५० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

मंशुमान् सूर्यः कश्यप ऋषिः ताक्ष्यो यक्षः ऋतुभेनो
गन्धर्वः ऊर्जशी मन्वराः विष्णुवधुः राक्षसः महाशङ्को नागः
सहोमास मार्गशीर्षम् नयति ॥ ४१ ॥

मगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो
यक्षः आयुः ऋषिः कर्कोटको नागः पूर्वचित्तिः मन्वराः पुष्यमासं
पौषमासं नयति ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनवः जमदग्निः ऋषिः कम्ब-
लो नागः तिलोत्तमा मन्वराः ब्रह्मापेतो राक्षसः ऋत-
जिह्वः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषमराः एते आश्विनमासनि-
षादकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः मन्वतरो नागः रम्भा मन्वराः सूर्यवर्चा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामिषः ऋषिः मन्वापेतो राक्षसः
ऊर्जमासं कार्तिकमासं नयति ॥ ४४ ॥

अथ द्यूहसमूह[निरूपण]मुपसंहरन् तस्मैरुपकथमाह—रना
इति । हे विप्र ! आदित्यस्त्रकपिण्यो भगवत एताः समाचरानाः
विभूतयः ताः सन्ध्योः स्मरतां नृणामहः पापं हरति ॥ ४५ ॥

अथेषां प्रथक्प्रमाणयाह त्रिभिः—द्वादशस्थवीति । अन्वारादित्य-
रूपो देवः द्वादशस्थपि मासेषु एमिरुकेः पङ्क्तिः प्रतिगणमादिष्टेन
विना पङ्क्तिवर्तीति पङ्क्तिमिरियुक्तम् । तेन सह सप्त भवन्तीति
तद्भिर्मायेण “नावावहति सप्तकः इत्युक्तं पुराणात् । यद्वा,
वाङ्मिथ्यगण्येन भद्र सप्तभूमिमाति तेन विनाऽत्र पङ्क्तिमिरियुक्तं
प्रतिगणमादित्यकीर्त्तने तु नामभेदविवक्षया प्राधान्यविवक्षया वा

भीमद्विराजवाचार्थकृतभागवतव्याख्यादिका ।

विप्रहृष्टरेशो ह्यन्तरात्मभूतमगवदुपासकत्वविवक्षया वेति विमा-
व नीयं भगवतापरितोषरम् मय्य जनस्य इह लोके परत्र च लोके
सद्गुणानि शुभां गतिं तनुते सम्मतिमिति पाठे इहामुत्र भयोविषयो
मतिं तनुते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सामभिः ऋग्भिः यजुर्भिश्च तल्लिङ्गैः सूर्यप्रकाशकैरमुं सूर्यमृषयः
स्तुवन्ति ॥ ४७ ॥

नागाः रथमुज्जहन्ति इदं बध्नाति प्रामय्यो यक्षाः नैऋताः
राक्षसाः पृष्ठं पश्चाद्रथं त्वादयन्ति गमयन्ति प्रेरयन्ति ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरमावली ।

अंशुरादित्यः कश्यप ऋषिः तारुण्यस्तथा धृतमेनो गन्धर्वः
उर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्रः राक्षसः महाशङ्खो नागः ॥ ४१ ॥

भगः आदित्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः ऊर्णो यक्षः
गन्धर्वः आयुस्तथा कर्कोटको नागः पूर्वचिन्तिरप्सराः ॥ ४२ ॥

त्वष्टा आदित्यः ऋचीकतनयो राक्षसः कश्यपाश्वो नागः
निखोत्तमा अप्सराः ब्रह्मपेतो राक्षसः शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो
गन्धर्वः इषम्भराः इषमासप्रणोत्तर इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः रश्मा अप्सराः सूर्यवर्षो गन्धर्वः
अश्वो राक्षसः सत्यकस्तथा विश्वामित्र ऋषिः ॥ ४४ ॥

उपसंहरन्नेव तत्कथनप्रयोजनमाह—एता इति । आदित्यात्म-
न्यामिणो हरेः—अथः सदा सवित्रमयद्वयमध्यवर्त्ती” इति वचन-
मत्रप्रमाणम् ॥ ४५ ॥

एतद्विप्रेत्य पुनरपि लोकद्वयोपमोऽयमवसाह—द्राक्ष-
स्विति । द्वादशसु मासेषु षड्भिर्गणैर्भावाद्गतिरेव द्वादशसु मासेषु
गतेः सह समन्तात्परम् देवोऽस्य सेवकस्येह परत्र च सम्मतिं
निर्बुद्धस्त्वानन्दानुभववत्तथा तनुते यथायोगं विस्तृत्य
वदातीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इदानीं तेषां कर्मावसाह—सामेति । सामर्ग्येजुर्भिस्तल्लिङ्गैः
सल्लिङ्गैस्तत्तत्त्वगमकैर्वाक्त्रैर्वा उज्जहन्ति सम्यङ्गनियोजयन्ति
प्रामय्यस्तथायः नैऋता राक्षसाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजकर्तिकृतसारायदर्शनी ।

अंशुः सूर्यः अंश इति च पाठः कश्यपो मुनिः तारुण्यो यक्षः
ऋतसेनो गन्धर्वः उर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्र राक्षसः महा-
शङ्खो नागः सहोमासं मार्गशीर्षम् ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
आयुर्मुनिः कर्कोटको नागः पूर्वचिन्तिरप्सराः पुष्यं पौषम् ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनयो जमदग्निर्मुनिः कश्यपाश्वो नागः
निखोत्तमा अप्सराः ब्रह्मपेतो राक्षसः शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो
गन्धर्वः इषम्भराः एते आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतरा नागः रश्मा अप्सराः सूर्यवर्षो
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः मन्वापेतो राक्षसः ऊर्जमासं कार्तिकम्
॥ ४४—४५ ॥

असौ वेद्यः सूर्यः षड्भिर्गणैर्वादिभिः सविभूतिभिः सह ॥ ४६ ॥
एतेषां पृथक्पृथक् निरूपयति—सामेति । तल्लिङ्गैः सूर्यं
प्रकाशकैः ॥ ४७ ॥

उज्जहन्ति इदं बध्नाति प्रामय्यो यक्षाः रथं योजयन्ति चोद्-
यन्ति यत्नेन नोदनेऽप्यवन्ति नैऋताः राक्षसाः ॥ ४८—४९ ॥

भीमद्विजयध्वजकर्तिकृतसारायदर्शनीपः ।

अंशः सूर्यः कश्यप ऋषिः तारुण्यो यक्षः ऋतसेनो गन्धर्वः
उर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्रः राक्षसः महाशङ्खो नागः सहोमासं
मार्गशीर्षम् ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
आयुः ऋषिः कर्कोटको नागः पूर्वचिन्तिरप्सराः पुष्यमासं
पौषमासम् ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनयो जमदग्निः ऋषिः कश्यपाश्वो
नागः निखोत्तमा अप्सराः ब्रह्मपेतो राक्षसः शतजित् यक्षः
धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषम्भराः आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतरो नागः रश्मा अप्सराः सूर्यवर्षो
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः मन्वापेतो राक्षसः
ऊर्जमासं कार्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

सूर्यव्यूहस्मरणफलं दर्शयति—एता इति । विष्णोः आदि-
त्यस्य आदित्याख्यस्य सूर्यान्तरात्मन इति फलितोऽर्थः ॥ ४५ ॥

कर्माणि षड्भिर्यस्यान्तरमाह—द्वादशस्त्विति त्रिभिः । असौ
विष्णुः षड्भिः ऋष्यादिभिः सह द्वादशसु मासेषु पृथक्
पृथक् धात्रादिसूर्यात्मना चरन् मय्य जनस्य इह परत्र च
विषये सम्मतिं तनुते ॥ ४६ ॥

अमुं सूर्यरूपं विष्णुम् ॥ ४७ ॥

नागा नासुक्वादयः रथमुज्जहन्ति इदं बध्नाति प्रामय्यो
यक्षाः नैऋता राक्षसाः ॥ ४८ ॥

मापाटीका ।

अंशु सूर्यः कश्यप ऋषिः तारुण्यो यक्षः ऋतसेन गन्धर्वः
उर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्र राक्षसः महाशङ्ख नागः ये सब
मार्गशीर्षं मास को चलाते हैं ॥ ४१ ॥

भग सूर्यः स्फूर्ज राक्षसः अरिष्टनेमि गन्धर्वः ऊर्ण यक्षः
आयुर्मुनिः कर्कोटक नागः पूर्वचिन्ति अप्सराः ये सब
पुष मास को चलाते हैं ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः जमदग्नि ऋषिः कश्यपाश्व नागः निखोत्तमा अप्सराः
ब्रह्मपेत राक्षसः शतजित् यक्षः धृतराष्ट्र गन्धर्वः ये सब आश्विन
मास के निर्वाहक हैं ॥ ४३ ॥

विष्णु सूर्यः अश्वतर नागः रश्मा अप्सराः सूर्यवर्ष गन्धर्वः
सत्यजित् यक्षः विश्वामित्र ऋषिः मन्वापेत राक्षसः ये सब
कार्तिक मास को चलाते हैं ॥ ४४ ॥

ये सब आदित्यात्मनी श्रीविष्णु भगवान् की विभूति
हैं, ये सब दोनों संख्याओं में स्मरण करने वाले मनुष्यों
के राग दिन के पापों का हरण करके देते हैं ॥ ४५ ॥

वासाखिल्याः सहस्राणि षष्ठिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।

पुरुतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ॥ १६ ॥

एवं ह्यनादिनिधनो भगवान् हरिरीश्वरः ।

कल्पे कल्पे स्रमात्मानं व्यूह्य (१)लोकानवत्यजः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैपासिक्यां

द्वादशस्कन्धे आदित्यव्यूहविवरणां नाम

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

बारहों महीनाओं के बिषे ये भी सूर्य देव आपसे इति-
रिक्त गन्धर्वादिकों के साथ चारों तरफ निचरते हुए, पर-
खांक और इस लोक में सुन्दर मति का विस्तार करते हैं ॥ ४६ ॥

अब साथ में जाने वाले ऋषि प्रभूतियों का कार्य कहते
हैं, कि—ऋषि लोग साम ऋग और सूक्त के लो ये देव के
प्रकाशक अर्थात् प्रति पादक मंत्र ह, तिनसे भीसूर्य देवकी
स्तुति करते हैं । गन्धर्व लोग गान करते हैं, अप्सरा आगे में नृत्य
करा करती हैं ॥ ४७ ॥

नाग लोग रथ को बांधते हैं, यक्ष लोग रथ को जोड़ते हैं,
और बलशास्त्री राक्षस लोग पिछले भाग से रथ को
चलाते हैं ॥ ४८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषाश्रीपिका ।

किञ्च, बालखिल्या इति एवं प्रतिमानं त एव स्तुवन्ति विभुं
सूर्यम् ॥ ४६ ॥

व्यूह्य विभज्य ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीधरस्वामिकृतभाषाश्रीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भीसूर्यशानसूरिकृतशुकपर्वण्यम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं द्वादशस्कन्धीये

भीसूर्यशानसूरिकृतशुकपर्वण्यम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

बालखिल्या इति । पुरुतोऽभिमुखं सूर्यमावृत्य स्थित्वा-
नेन सह यान्ति गच्छन्ति सूर्यं स्तुवन्ति स्तुतिं कुर्वन्ति
चेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । अनादिनिधन आद्यन्तरहितः निरयो यो
भगवानित्ये प्रतिकल्प्य स्रमात्मानं प्रकृतिपुरुषादीरकं समा-
त्मानं व्यूह्यैकादशगणरूपेण विभज्य लोकावयति स्वे स्वे
कर्मणि प्रवर्त्तयति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
भीमद्विराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिकायाम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं गयानमन्तरेणास्तेषु सन्तीत्याह—बालखिल्या इति ॥ ४६ ॥
अध्यावायेमुपसंहरति—एवमिति । तपति भावयत्येति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकामसूक्तम् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकामसूक्तम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारागर्भदीप्ति ।

व्यूह्य विभज्य ॥ ५० ॥

इति सारागर्भदीप्तिर्हर्षिण्यां भक्तचेतस्याम् ।

एकादशो द्वादशोऽत्र सङ्गतः भङ्गः सनाम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

विभु सूर्यरूपं विष्णुम् ॥ ४६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । स्रमात्मानं चिद्विच्छिन्नकर्मिन्
विभज्य चिच्छक्तिः क्षेत्रज्ञां आत्मादिशरीराभिमानी अवि-

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उक्तं क्षेत्रं धामादिशरीरं खवं ततोर्निधिता एवम् इष्टा
विमज्ज भगवान् भीविष्णुर्लोकानवति ॥ ४६ ॥

धामादिगतक्षेत्रज्ञानाम् "स एषे आदित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
दृश्यते" इत्यादिभ्युक्तसाक्षिखरयमयपुरुषमुत्तरत्वात् कृतपुण्य
पुञ्जत्वं सर्वपूज्यत्वादिकमस्त्येव ॥ ५० ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशाध्यायप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

अमरं ब्रह्मर्षिं साठ हजार बालविन्द्य ऋषि, अमर भाग में
सम्पन्न हाथ जोड़कर स्तुतियों से विभु भीसुखें नारायण का
स्तवन करते हैं ॥ ४६ ॥

इस प्रकार अनादि निधन भगवान् ईश्वर भीहरि कल्प २
में अपने आत्मा का विभाग करके लोकों का पालन
करते हैं ॥ ५० ॥

इति भीमङ्गावत द्वादशस्कन्ध में ग्यारहवें अध्याय की

भीमशुक्रावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ११ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे द्वादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

—○:○:○—

द्वादशोऽध्यायः ।

—:०:—

सूत उवाच ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
 ब्रह्मणोभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्ये सनातनान् ॥ १ ॥
 एतद्वः कथितं विप्रा विष्णोश्चरितमद्भुतम् ।
 भवद्विर्षदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितम् ॥ २ ॥
 अत्र सङ्कीर्तितः साक्षात् सर्वपापहरो हरिः ।
 नारायणो हृषीकेशो भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ३ ॥
 (१) अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभवाप्यम् ।
 ज्ञानं च (२) तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम् ॥ ४ ॥
 भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च तदाभयम् ।
 पारीक्षितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च ॥ ५ ॥
 प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ।
 शुकस्यैव च (३) ब्रह्मर्षेः सम्वादश्च परीक्षितः ॥ ६ ॥
 योगधारणयोक्त्रान्तिः सम्वादो नारदाजयोः ।
 अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः ॥ ७ ॥
 विदुरोद्धवसम्वादः क्षत्रमैत्रेययोस्ततः ।
 पुराणसंहिताप्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ॥ ८ ॥

अधिरात्रामिकृतभावायैवैपिका ।

द्वादशे तु पुराणोक्तसूत्राणांनुक्रमः कृतः ।

प्रथमस्कन्धमारुह्य प्राधान्येन समासतः ॥

तदेवास्मिन् पुराणे विस्तेरयोक्तानयोऽसङ्क्षेपतो बर्धयिष्यन्
 धर्मादीन् प्रथममिति-नम इति । महते हरिर्भक्तिलक्षणाया ब्रह्मणोभ्यो
 ब्रह्मणान् सनातनान् धर्मानित्युपलक्ष्यं पुराणोक्तार्था-
 नाम् ॥ १ ॥

पुरुषत्वे उचितं भवणादियोगम् ॥ २ ॥

एतद्विप्रश्चरति-अत्रेति । भगवानैश्वर्यादिषड्गुणः साक्षात्
 सङ्कीर्तित इति देवताकायार्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मकायार्थमाह-अत्र ब्रह्मेति । गुह्यं निगुणम् प्रभवाप्यम्
 प्रभवत्यस्मादिति प्रभवम् अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययम् तच्च तच्च

मतेनाऽऽध्ययशङ्कायां दर्शितः विज्ञानसंयुतमपरोक्षज्ञानपदं
 ज्ञानम् तदुपाख्यानं तज्ज्ञानमुपाख्यायते प्रकाशयते येन तज्ज्ञान-
 साधनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

कर्मकाण्डार्थमाह-भक्तियोगश्च साध्यसाधनरूपः तदाभय
 भक्तियोगेन निष्पादितम् एव सामान्यतो निरूप्येदानीं द्वादश-
 स्कन्धप्रकरणार्थानुक्रमसि-पारीक्षितमुपाख्यानं परीक्षितस्मादि-
 तप्रस्तावाय नारदाख्यानम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मर्षेः ब्रह्मणोत्तरम् इति प्रथमस्कन्धार्थः ॥ ६ ॥

उक्त्रान्तिरर्चिरादिर्गतिः प्राधानिकः प्रधानकार्यविराड्गुणः
 सर्गः अग्रत आदितो भूतदादिकमेख्यार्थः इति द्विती-
 यार्थः ॥ ७ ॥

महापुरुषस्य संस्थितिः पञ्चमं तूष्णीमभिव्याजम् ॥ ८ ॥

(१) वसुधैव कुटुम्बकम् (२) सद्गुणायाम् (३) ब्रह्मवैवर्तम् इति विज० । धीर० पा०

भीमज्जागवतसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-४ ॥

अथ नारायणस्य निखिलवेदास्तवेद्यजगत्कारणपरब्रह्मत्वज्ञानाय भक्तिज्ञानो नारायणप्रबन्धमहावाक्यार्थ उक्तः अथास्तरवाक्यार्थ विशेषानाह—पारीक्षितमिति ॥ ५-८ ॥

भीमजीरराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रशङ्करिका ।

नवेद्यं कास्त्वेन शास्तां बुभुक्षामाख्यस्य सुखप्रदयायादितः प्रबन्धार्थान् सङ्गृह्यानुक्रमिष्यन् तावदस्य प्रबन्धस्य महा-वाक्यस्यार्थो नारायण एव वेदान्तवेद्यो जगत्कारणभूतः ब्रह्मवादाभिधेय इति प्रवक्तुं स्रगुरुदेवतानमस्कारपूर्वकं प्रतिजानीते—नम इति कृष्णशब्देनात्र भगवात्कारण्यो वादराख्यो वा विवक्षितः तत्राद्ये धर्माय भिन्नरूपधर्माय कृष्णाय द्वितीये धर्मप्रवर्तकाय कृष्णाय भगवत्प्रतिपक्षाय धर्माय चेति वा वेधसे ब्रह्मणे चतुर्मुखाय ब्राह्मणायो नारदवादायानुक्रमिकादिभ्यः शाश्वताऽनर्थाच्छब्दोपदेश-परम्पराप्राप्तान् धर्मोन्नेतृप्रबन्धप्रतिपाद्यान् भागवतान् धर्मोन्वहयामि सङ्गृह्येति शेषः ॥ १ ॥

महावाक्यार्थमाह—एतदिति । एतत्कथितं परमाद्भुतं पुराणं विष्णोश्चरितं चरित्रत्वप्रतिपादकं तद्विद्यितुं हि—परम्यहं भवद्भिः पृष्टः यच्च नराणां जीवानां पुरुषोचितं पुरुषत्वे मनुष्यत्वे सति उचितं भवत्यादिशोरमम् ॥ २ ॥

विष्णोश्चरित्रत्वमेवोपवादयति—अत्रेति । अत्र पुराणे भवण-मात्रेण सर्वोणि पापानि हरतीति तथा हरिराभितव्यहृरः इन्द्रि-याधीशः भगवान्वाङ्मुण्यपरिपूर्णः सकृपाख्यः भीतारायणः कीर्त्यते ॥ ३ ॥

तमेव विशिर्नाह—यदिति । गुह्यं वेदान्तरहस्यं जगतः प्रभवा-द्यर्थं प्रभवत्यस्मादिति प्रभवम् अप्येत्यस्मिन्नित्यप्यर्थं तच्च तच्च तत्सृष्टिमहत्कारणमित्यर्थः । अथवा अथास्तरवाक्यार्था-नुक्रमिष्यस्तावत्प्रथमस्कन्धार्थानुक्रमते—इत्येनं ज्ञानमिति । अत्रे-त्यनुपज्जते साधूपाख्यानं साधूनां भवतामुपाख्यानं प्रज्ञात्मक-मुपाख्यानं विज्ञानभयुतं ज्ञानं च प्रोक्तं तत्र ज्ञानं प्रकृतिपुरुष-विवेचनात्मकं विज्ञानं परमात्मस्वरूपगुणविचारात्मकम् ॥ ४ ॥

तदाभयं भक्तियोगाङ्गं धैर्यं च समाख्यातम् पारीक्षितं परीक्षिजन्मादिः तावत्तत्प्रस्तावाय नारदस्याख्यानं च ॥ ५ ॥

राजर्षेः परीक्षितो विप्रश्नापात्प्रायोपवेगश्च व्याख्यातशब्द-व्यानुपकृत्य यथायोग्यं ब्रह्मेन विपरिणामस्य प्रथमाश्रयः सम्बन्धः अथ द्वितीयस्कन्धार्थानुक्रमति सार्द्धेन शुकस्येति । ब्रह्मर्षभस्य ब्रह्मणोक्तमस्य शुकस्य परीक्षिता सह संवाद इति कुरन्-स्कन्धार्थः ॥ ६ ॥

तद्व्याख्यानार्थानाह—योगधारण्येति । उत्क्रान्तिरर्चिरादिना गतिः नारदाजयोनारदचतुर्मुख्याः सङ्वादः तत्राप्यवताराणा-मनुगीतमनुवर्णनम् अनुचरितम् इति पाठे अवतारास्तदनुचरितञ्च

अप्रतः व्यष्टिस्तुः पूर्वं प्राधानिकः प्राकृतः सगः महादितस्य—सगः ॥ ७ ॥

अथ तार्त्तियाथानुक्रमति—वङ्गभिः । विदुरोद्धवसंवाद इत्यादि तृतीयतुरीयस्कन्धस्य रूपप्रदर्शनं पुराणारम्भिका वा संहिता तस्याः प्रह्नः तद्व्यंशिनः महापुरुषस्य भगवतः सास्थितिः सङ्स्क-प्रबन्धेऽवस्थानम् ॥ ८ ॥

भीमज्जिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसंहारमुखेनानुसन्धातुं द्वादशस्कन्धार्थमकं भागवतार्थं संक्षिप्य कथयत्यस्मिन्नध्याये—एतद्व इत्यादिना । एतद्विष्णो-श्चरितं तद्वक्तव्यत्वे हेतुमाह—मन्त्रिणिरिति । प्रह्नेति विस्मृतं सूचयति—नराणामिति । नराणां मध्ये सतां पुरुषाणां मध्ये भोतुमुच्यते भवेताधिकारसामर्थ्यं सूचितम् ॥ १ ॥ २ ॥

भोतव्यार्थं मुख्यहेतुमाह—अत्रेति । अत्र भीमागवते कस्मात् मुख्यत्वमत्राह—संयति । वृत्रादिसर्वपापहर्तृत्वमिन्द्रस्याप्यस्तीत्यत उक्तं नारायण इति नाथं साङ्केतिकनारायण इत्याह—दृष्टी-केश इति दृष्टीकाणामीशो जीवोऽपि स्वादत्त माह—भगवा-निति ऐश्वर्योद्दिगुणसमुद्रो हि भगवान् एवंविधो नाथ इत्याह, सात्त्वतो पतिरिति ॥ ३ ॥

सगुणमेषोक्तं निगुणमतं नेत्याह—यस्यदिति । जगतः प्रभ-वाप्यकृद्यत्परं गुह्यम् ब्रह्म तत्प्रोक्तं तद्विषयज्ञानं सताम उपा-ख्यानम् येन तत् ॥ ४ ॥

सा भक्तिराभयो यस्य तत्तदाभवम् अत्रेत्येतत्प्रतिपादक-मनुसन्धातव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

योगधारणया मलयङ्कर्मणश्चक्षुणया नारदाजयोनारद-ब्रह्मणोः अवताराणामनुगीतं कथनं प्राधानिकः प्रकृतिसगः सिस्तुभुत्वविशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमज्जिगोस्त्रागिकृतक्रमसम्भवेः ।

कृष्णाय तदाख्ययतिप्रसिद्धाय स्वयम् भगवने वेधसे अवतारादिसर्वविधात्रे तत्र स्वदैत्येन विनयः ब्राह्मणोऽयं नम-स्कृत्येति स्तनातमान् “काञ्चन नरा प्रबन्धे वार्त्तायम्” इत्यादिप्रमा-गोन प्रसिद्धान् धर्मोन् भागवतान् वक्ष्य इति तत्तत्प्रसङ्गानु-क्रमेण तानि सूचयिष्यामि “पतितः स्खलितः” इत्यादिना च साक्षाद्दृष्ट्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्रैव भगवच्छरितभगवत्सर्वमुख्यमिन्द्रमिन्द्राय तैनेव महा-प्रमङ्गमुपसंहारं ताननुक्रमितमुपक्रमते—एतदिति । नराणां मध्ये ये पुरुषास्तेषामेवोचितं ननु ये तेषां मध्ये पदावस्तेषामि-त्यर्थे इति तद्व्याहृतमुख्येभ्यो गात्रिप्रदानं कथोक्तम् “श्वेदित्वराष्टो-द्वयैः” इत्यादि यद्वा नराणां जीवानां पुरुषे भीमभगवति यमुच्यते ॥ २ ॥

अत्र भीमागवते हरिभगवदाद्याख्यानस्ताविर्भावः परमे-श्वरस्तावत्मुख्यत्वेन कीर्यते तत्रापि मुख्यरूपलीलाभिः साक्षादेव-

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

कीर्तयेत् तच्च च गार्वाक्षेन मेद्वयं दर्शितमित्याह—नारा-
यणः सर्वजीवाभयः हृषीकेशस्तद्विषयसर्वोद्भवप्रवर्तकश्च परमात्मे-
त्यर्थः । इत्येको मेद्वः । द्वितीयमाह—मगवानिति । स च सात्वतां
पतिः खल्वं मगवान् भीमाद्वेष्टकपरत्वेन कीर्तयेत्
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र ब्रूयति साङ्ख्यम् । अत्र भगवत्सर्वकीर्तयेत् एव तद्वि-
निर्देशप्रकाशकम् यद् ब्रह्म यदेव जगज्जन्मादिना सामा-
न्यतो ज्ञातं तदपि प्रोक्तम् ॥ ४ ॥

तदर्थमेव ज्ञानविज्ञानमक्तिबोगाः यथोत्तरोत्तरकर्मसोपानवत्
क्रमेण समाख्यातास्तदाभयं तदुपबोगिवैराग्यं चेति पञ्चदशेन
वेदतात्पर्यरूपो ब्रह्मकाण्डार्थो दर्शितः तदेवं आचार्यकं प्रति-
पाद्यमुक्त्वा क्रमोक्तमाह—पारीक्षितमिति ॥ ५—२६ ॥

भीममिभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रथमादित् प्रारब्धोपाख्यानविततेः पुनः ।

अनुक्रमः प्रसिद्धाः ब्राह्मणे कियते स्फुटम् ॥

महते भक्तिज्ञानाय कृष्णाय तत्प्राप्त्याय वेधसे सर्वकारणाय
ब्राह्मणेभ्यः उपासादिभ्यस्तत्प्रकाशकेभ्यः द्वितीयाथै चतुर्थी धर्मान्
मगवच्चरित्रायि भव्यकीर्तनाद्विषयत्वे सति भगवच्चरित्रा-
न्वेव परमधर्मो भवन्तीति भावः । सनातनान् नित्यान् भगवतो
भक्तिबोगस्य च तच्चरित्रानां च निर्गुणत्वादिति भावः ॥ १ ॥

नारायां मध्ये ये पुरुषास्तेषामुच्चितं नतु नारायां मध्ये ये
पञ्चवस्तेषामिति युक्तम् “भविष्यवराहोद्धारैः संस्तुतः पुरुषः
पशुः” इति ॥ २ ॥

यः सर्वपापहर्तृत्वेन हरिश्चन्द्रेनोद्यते यश्च नारदन जीव-
समूहस्य आश्रयत्वेन नारायणशब्देनाप्युच्यते यश्च सविन्द्रयायां
प्रवर्तकत्वेन हृषीकेशशब्देनोच्यते स एव भगवानत्र ब्राह्म-
ण्यपि स्फुटेषु कीर्तयेत् स हि क इत्यत आह—सात्वतामुक्त्वा
दीनां पतिः ॥ ३ ॥

तद्विनिर्देशप्रकाशकं यद्ब्रह्म तदपि प्रोक्तं वागार्वाक्षि
ब्राह्मत्वाभावाद्ब्रह्मं तर्हि कथं प्रोक्तं तत्राह—जगतः प्रमथ उत्पत्ति-
रप्यसौ जगज्ज यतस्तद्विषयप्रकारेणैव प्रोक्तं नतु साक्षात्-
प्रोक्तमिति भावः । तत्प्राप्तिसाधनं ज्ञानं च तदुपाख्यायने प्रका-
श्यते चेत् तज्ज्ञानसाधनं च विज्ञानमपरोक्षानुभवस्तत्
सहितं च ॥ ४ ॥

भक्तियोगः साधनरूपः साध्यरूपश्च सम्बन्धुपक्रमोपसंहा-
राङ्गमेवाख्यातः तदाभयं तदुत्थम् अथ प्रथमस्कन्धत एव
प्राकरणीकानर्थातनुक्रममिति—पारीक्षितमिति । अत्रानुक्रमशिका-
ध्याये यत्प्रसिद्धमपि किञ्चित् किञ्चिदुपाख्यानमुल्लङ्घितं नात्रा-
निष्टमाद्यकुनीयमनुक्रमशिका हि नाकसमस्तायेवापिनी भवेत्
यत्प्रथमत एव जन्म गुह्याध्यायकथा प्रतिप्रसिद्धापुल्लङ्घिता एवं
त्राण्यिदमस्मीप्सनिर्वाणादिकथा चित्रकेतुत्रिपुरवर्णादिकथा अम्ब-
रीषादिकथा अघासुरवधब्रह्ममोहनादिकथा बहुश एवाल्लङ्घिता
कञ्चित् व्युत्क्रमेणाप्युक्ता इति ॥ ५—७ ॥

[४८]

महापुरुषे पञ्चतामे संस्थितिः प्रथमे ब्रह्मणस्तदुद्गरे शायनम्
॥ ८—६ ॥

भीमकृष्णकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्राह्मणेऽध्याये भीमज्ञागवतार्थे भीकृष्णं तत्प्रापकाधर्मा-
नस्यानवाग्नरायां सङ्क्षेपतो वर्योपिष्वन् धर्मादीन् प्रथमनि,
नम इति । महते भीकृष्णप्रापकाय धर्माय नमः वेधसे सर्व-
कारणाय धर्मफलभूताय कृष्णाय नमः धर्मप्रवर्तकेभ्यः ब्राह्म-
णेभ्यः भीमनक्तारवद्व्यासशुकादिभ्यो नमस्कृत्य सनातनान्
गुरुपरम्पराप्राप्तान् धर्मान् कर्मज्ञानमक्त्यादीन् वक्ष्ये भीमज्ञाग-
वतोकायंसङ्क्षेपेति भावः ॥ १ ॥

यद्यर्थं भवन्तिरहं कस्मिन् युगे प्रवृत्तेभमित्यादिना पृष्ठः
तदेतद्वद्भुनं पुरुषांचितं पुरुषाणामुच्चितं भोतुं योग्यं विष्णो-
श्चरितं प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरमेद्विवक्षया भीमज्ञागवते महा-
पुराणं वो युष्माकं तथा नराणामप्येषां च हिताय कथितम् ॥ २ ॥

अत्र भीमज्ञागवते हरिनारायणादिवर्गामिषेयः साक्षाद्भग-
वान् भीकृष्णः सम्प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

धर्मानाह—अत्रेति साङ्ख्येन । अत्र भीमज्ञागवते गुह्यं विज्ञानसंयुतं
ज्ञानं च प्रोक्तम् कथम्भूतं ब्रह्मपरं परब्रह्मस्वरूपरूपगुणविभूत्यादि-
विषयम् कथम्भूतं जगतः संसारिणाः प्रकृष्टस्य भवस्य प्रका-
श्यते चेत् तज्ज्ञानसाधनं कर्म च प्रोक्तम् ॥ ४ ॥

भक्तियोगः सम्प्रगाल्भ्यातः तदाभयं भक्तियोगोप-
कारकं वैराग्यं आश्रयानम् अथ प्रथमस्कन्धतः भीमज्ञागवतो-
क्तान् बहुनर्थाभ्याह—पारीक्षितुपाख्यानमित्यादिना । अत्र केवाञ्चि-
दर्थानामनुक्तिः केवाञ्चित् व्युत्क्रमोक्तिश्च तत्तत्स्कन्धे प्रसिद्ध-
त्वात् ॥ ५—६—७—८ ॥

माया टीका ।

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—भगवत्भक्तिस्वरूप जो महाधर्म है, तिरको
नमस्कार हो, वेधा जो भीकृष्ण हैं तिनको नमस्कार हो,
अब मैं ब्राह्मणों को नमस्कार करके सनातन धर्मों को अर्थात्
सनातन धर्म प्रभुर पुराणों के अर्थों को निगमन रूप से
कहता हूँ । अर्थात् इस अध्याय में संक्षेप से संपूर्ण भीमज्ञा-
गवत पुराण के अर्थों को कहता हूँ ॥ १ ॥

हे विप्र हो ! जो तुमने हममें प्रश्न किया रहा (प्रथम
स्कन्ध में) कि, मनुष्यों के मध्य में पुरुष को जो दर्शन
होय सो कहो, सा हमने आदिष्णु का मन्त्रन करित आप
जोगों से वर्णन किया ॥ २ ॥

इस भीमज्ञागवत पुराण के विषे सर्व पाप हरण करने
वाले साक्षात् भीमजी का कीर्तन किया गया है, हम पुराण
का प्रमथ नारायण हृषीकेश भक्तों के पति साक्षात् भग-
वान् हैं ॥ ३ ॥

ततः प्राकृतिकः सर्गः सप्त वैकृतिकाश्च ये ।
 ततो ब्रह्माण्डसम्भूतिर्वैराजः पुरुषो यतः ॥ ९ ॥
 कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पञ्चसमुद्भवः ।
 भुव (१) उद्धरणोऽम्भोर्धेर्हिरण्योत्पन्नवधो यथा ॥ १० ॥
 ऊर्ध्वतिर्यगङ्गावत्सर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ।
 अर्धनारीनरस्याथ यतः स्वायम्भुवो मनुः ॥ ११ ॥
 शतरूपा च या स्त्रीणामाद्या प्रकृतिरुत्तमा ।
 सन्तानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १२ ॥
 अवतारो भगवतः कपिलस्य महात्मनः ।
 देवहूत्याश्च सम्वादः कपिलेन च धीमता ॥ १३ ॥
 नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनम् ।
 ध्रुवस्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनवर्हिषः ॥ १४ ॥
 नारदस्य च सम्वादस्ततः प्रियव्रतं द्विजाः ! ।
 नाभेस्ततोऽनुचरितमृषभस्य भरतस्य च ॥ १५ ॥
 द्वीपवर्ष(२)समुद्राणां गिरिनद्युपवर्णनम् ।
 ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस अध्यायगत के विषे परम गोप्य जगत् की उत्पत्ति और नाश के हेतु, परब्रह्म कीर्तित है, ज्ञान और ज्ञान का साधन विशेष ज्ञान सहित निरूपण किया है ॥ ४ ॥

भक्तियोग का इस पुराण में सर्वत्र प्रकार निरूपण किया है, तथा भक्ति योग से सिद्ध होने वाले वैराग्य का भी निरूपण किया है। प्रथम से इस पुराण में राजा परीक्षित का आख्यान है, उसके प्रस्ताव क विषये भीमार्जुन का आख्यान है, ॥ ५ ॥

उसके पीछे विप्र द्वाप से राजा परीक्षित का प्राबोपवेश अर्थात् सर्वस्व त्यागकर गंगा तट पर मनशन व्रत लेने का वर्णन किया है। वहाँ पर ब्रह्मर्षि श्रीशुकदेवजी का और राजा परीक्षित के सम्वाद का वर्णन है वह प्रथमस्कन्ध की कथा है ॥ ६ ॥

द्वितीय स्कन्ध में योग धारणा से अर्चिरादिगति कही, नारद और ब्रह्माजी का संवाद कहा, अवतारों का चरित वर्णन किया, तथा विराट् रूपकी आदि से सृष्टि कही, वह द्वितीयस्कन्ध का अर्थ मन्वा ॥ ७ ॥

तृतीयस्कन्ध में विदुर और उद्धवजी का संवाद, तदनन्तर मैत्रेय विदुर का सम्वाद, पुराण संहिता का प्रश्न, और

प्रलयकाल में भगवान् का निर्वाणार हाकर स्थित होना वर्णन किया है ॥ ८ ॥

अध्यायसमाप्तमाचार्यदीपिका ।

प्राकृतिकः प्रकृतिमयो गुणक्षोभरूपः वैकृतिकाः महदा-
 द्ब्रह्मकारादिकाराश्च ये तेषां सर्गः ॥ ९ ॥

गतिः स्वरूपम उद्धरणो उद्धारयो ॥ १० ॥

अर्धोऽयां नारी च नरश्च तस्य सर्गः ॥ ११ ॥

सन्तानो धर्मपत्नीनामिति नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यस्यानन्तरं
 द्रष्टव्यम् इति तृतीयाध्यायः ॥ १२ ॥ १३ ॥

चतुर्थस्कन्धार्थमाह—नवब्रह्मणां मरीकवादीनां समुत्पत्तिः
 सन्तानः ॥ १४ ॥

पञ्चमस्कन्धार्थमाह—ततः प्रियव्रतं प्रियव्रतस्य चरि-
 तम् ॥ १५ ॥

द्वीपाद्युपवर्णनं प्रथमं सङ्क्षेपतन्मतो द्वीपादीनां ये गिरयो
 नद्यश्च तेषामुपवर्णनम् पातालानां नरकादीनां च संस्थितिः
 अनेनैव नरकनिवर्तकमजामिषोपाख्यानं श्रुतं ततः परा-
 चीनम् ॥ १६ ॥

(१) उद्धरणोति वीर० विज० पा० * अधस्तर्ग इति वीर० विज० (२) ततो द्वीप समुद्रादि वर्षे नदीआदि पाठान्तरम् ।

भीमदुर्धनसूरिकृतशुकवक्षीकम् ।

अत्र ब्रह्मा वैराजः पुरुषो देवादिशरीरम् ॥ ६—४१ ॥

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

प्राकृतिकः प्रकृतिगुणक्षोभामकः ततो वैकृतिकाः सप्त महद्-
दुर्गारभूतपञ्चकामका व्याख्याता इत्यर्थः । ततस्तत्तुषो वैकृतितुषो
ब्रह्मायुष्टसोत्पत्तिः तद्विशिनष्टि यतो यत्र ब्रह्मायुष्टे ब्रह्मा
वैराजः पुरुषः अतुष्टुजाज्ञात इत्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मस्य परमायवादि-
वत्सरास्तसूक्ष्मस्थूलकषेयावस्थितस्य कावस्य गतिः सर्वेषां सत्त्वानां
वर्णभूतानामुत्पत्तिः अम्भोधेभुव उद्धरणा उद्धरणम् ॥ ६ ॥ १० ॥

ऊर्ध्वतिर्यगधस्तर्गः देवतिर्यगधोकोकसर्गः अर्द्धोऽर्द्धां नारी
नरश्च तयोः समाहारः तत्तस्य सर्गः तद्विशिनष्टि-यतः यत्र
नारीनरे स्थायम्भुवो मनुः ॥ ११ ॥

तस्य वा पत्नी शतरूपा स्त्रीणांमाया प्रकृतिराकृतिरत एवोत्पत्ता
तस्य नारीनरस्य सर्ग इति सम्बन्धः । ततः कर्म्मस्य
धर्मपत्नीनामिति बहुवचनं पूज्याभिप्रायकं धर्मपत्न्या देवहूत्याः
सन्तानः कक्षाऽनसूयादिनवकक्ष्यकारूप सन्तानः तथा कपिलाख्यस्य
भगवतोऽवतारः कपिलेन साकं देवहूत्याः संवाद्यञ्जात
इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ अतुष्टुर्धाननुक्रामति—नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यादिना नारदस्य
च संवाद इत्यन्तेन । पञ्चमायाननुक्रमते-प्रेषयत इत्यादिना पाताळनर-
कास्थितिरित्यन्तेन । द्विजा इति सम्बोधने प्रेषयतः प्रियव्रतवृत्तात्तः
मार्गमस्य भरतस्य आनुचरितमिति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥

क्षीपाक्षीनामुपवर्णनम् ॥ १६ ॥

भीमद्विजबन्धजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

प्राकृतिकः प्रकृतिविकृतः ते सप्त महद्दुर्गारपञ्चभूतानीति
वैकृतिकाः इन्द्रियविषयाः यतो यत्र ब्रह्मायुष्टे ॥ ६ ॥

पञ्चसमुद्भवो नाभेरिति शेषः अम्भोधेभुव उद्धरणा
उद्धारः ॥ १० ॥

ऊर्ध्वतिर्यगधःसर्गः देवतिर्यगधसुरसृष्टिः अर्धनारीनरस्य
ब्रह्मणः सकाशात्स्वायम्भुवो मनुयेंधोत्पन्नस्तथा ॥ ११ ॥

वा स्त्रीणां मध्ये प्राद्याः प्रकृतिः स्त्री सा शतरूपा च
यथोत्पत्ता तथा ॥ १२ ॥ १३ ॥

नवब्रह्मसमुत्पत्तिः नवप्रजापतीनां मरीचवादीनां सका-
शात्सृष्टिः तेषामुत्पत्तिर्वा ॥ १४—१६ ॥

भीमद्विजबन्धकवर्णिकृतसारायंशशिरी ।

भुव उद्धरणमम्भोधेः सकाशात् मकारलोपदृष्टादसः ॥ १० ॥

अर्द्धोऽर्द्धां नारी च नरश्च तस्य ॥ ११—१३ ॥

नवब्रह्मणः मरीचवादिणः समुत्पत्तिः ॥ १४—२० ॥

भीमदुर्धनसूरिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राकृतिकः प्रकृतिगुणक्षोभामकः वैकृतिका महदादयः अका-
रादिकाराश्च ये तेषां सर्गः ॥ ९—१०—११—१२ ॥ २३ ॥

नवतुषो ब्रह्मणः ब्रह्मणोऽर्द्धो मरीचवादिणः समुत्पत्तिस्त-
त्तदपत्यसृष्टिः ॥ १४ ॥

प्रेषयत प्रियव्रतचरितम् ॥ १५—२० ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर प्रकृति से होने वाला गुणों के क्षोभरूप सर्गका
वर्णन, तिसके पाँछे प्रकृति के विकार से होने वाली सप्त
पृथिव्यादिविकारों सहित महदादिकोंकी सृष्टि कही, तिन सबों
से मिलकर ब्रह्मायुष्टकी उत्पत्ति कही, जिसमें विराट् पुरुषने
अपने शरीरका अभिमान करलिया ॥ ६ ॥

तत्पश्चात् स्थूल और सूक्ष्म काल की गति कही, भीषणशपन
मगवान् की नाभिकमल से ब्रह्मा की उत्पत्ति, समुद्रसे पृथिवी
का उद्धार, तथा हिरण्यवाक्ष का वध कहा ॥ १० ॥

तदनन्तर ऊर्ध्व सृष्टि इष्टोंकी तिर्यक् सृष्टि पशु पक्षियोंकी
अवाक् (गोची) सृष्टि मनुष्योंकी कही, फिर रुद्रकी सृष्टि कही
तदनन्तर ब्रह्माके आधे२ अङ्गसे नर नारीकी सृष्टि जिन्हों में
नर स्थायम्भुव मनु हुए, और नारी शतरूपा रानी हुई, जो
शतरूपा सबसे प्रथम स्त्रियों में उत्तम प्रकृति हुई, फिर कर्म्म
प्रजापति की धर्मपत्नी भीषणवृत्ति जी की जो कक्षा अनुसूया
इत्यादि सन्तान हुई तिसका वर्णन है ॥ ११ ॥ १२ ॥

तदनन्तर भीकपिण्डदेव के अवतार का वर्णन, फिर देव-
हूति के साथ भीकपिण्डदेव जी के सन्ताद का वर्णन
है ॥ १३ ॥

फिर मरीचवादि नव प्रजापतियों की उत्पत्ति [यह
मरीचवादि नव ब्रह्मणों की उत्पत्ति का कथन, कर्म्मवर्षी
की सन्तान के कथन के पूर्व जानना चाहिये] यह तृतीय
स्कन्ध की कथा समाप्त हुई ॥ अतुष्टुस्कन्ध में प्रथम ब्रह्म-
प्रजापति के वध का भङ्ग, फिर ध्रुव जी का चरित्र,
पश्चात् पृथु का चरित्र, फिर प्राचीन बर्हि का चरित्र, इस
प्रकार अतुष्टु स्कन्ध की कथा समाप्त हुई ॥ १४ ॥

पञ्चमस्कन्ध में पहिले, नारद महर्षि और प्रियव्रत महा-
राज का सम्वाद, फिर नामि महाराज का चरित, फिर
भीष्मयमदेव जी का चरित, फिर भरत महाराज के चरित
का वर्णन है ॥ १५ ॥

तदनन्तर द्वीप समुद्र अग्नि जगद नदी इनका वर्णन है ।
फिर जातिशुक्र की स्थिति, तथा पाताळ और नरक की
स्थिति का वर्णन है ॥ १६ ॥

दक्षजन्म प्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणां च सन्ततिः ।
 यतो देवासुरनरास्तिर्यङ्मनस्त्रगादयः ॥ १७ ॥
 त्वाष्ट्रस्य जन्म निधनं पुत्रयोश्च दितोर्द्विजाः ! ।
 दैत्येश्वरस्य चरितं प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ १८ ॥
 मन्वन्तरानुकथनं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ।
 मन्वन्तरावताराश्च विष्णोर्हृदयशिरादयः ॥ १९ ॥
 कौर्म धान्वन्तरं मात्स्यं वामनं च जगत्पतेः ।
 क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थं दिवौकसाम् ॥ २० ॥
 देवासुरमहायुद्धं राजवंशानुकीर्तनम् ।
 इक्ष्वाकुजन्म तदंशः सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥ २१ ॥
 इलोपाख्यानमत्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च ।
 सूर्यवंशानुकथनं शशादाद्या नृगादयः ॥ २२ ॥
 सौकन्यं चाथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य च धीमतः ।
 खट्वाङ्गस्य च मान्धातुः सौभरेः सगरस्य च ॥ २३ ॥
 (१)रामस्य कोशलेन्द्रस्य चरितं किल्बिषापहम् ।
 निमेरङ्गपरित्यागो जनकानां च सम्भवः ॥ २४ ॥

भीमरत्नायिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

षष्ठाध्यायमाह-दक्षजन्मेति ॥ १७ ॥
 सप्तमार्थमाह-पुत्रयोश्चेति ॥ १८ ॥
 अष्टमार्थमाह-मन्वन्तरानुकथनमिति । कश्चित्कस्यचिदनुकि-
 र्युक्तमोक्तिश्च भक्तिरसाकुलत्वेनेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥
 नवमार्थमाह-राजवंशेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

षष्ठार्थाननुकामति-साञ्जैत, दक्षजन्मेति । तत्पुत्रीणां दक्षपुत्रीणां
 ना विशिनष्टि-यतो याज्ञो दक्षपुत्रीष्यो देवादयो षष्ठ्यु-
 रित्यर्थः ॥ १७ ॥

त्वाष्ट्रस्य देवासुरस्य जन्म निधनं मरणं च । अथ सप्तमार्थ-
 ननुकामति-[पुत्रयोश्चेति] दैत्येश्वरस्येत्यञ्जैत । धिरण्यकशिपोः
 प्रह्लादस्य चरितम् ॥ १८ ॥

अष्टमार्थानाह-मन्वन्तरेत्यादिना देवासुरं महायुद्धमित्यन्तेन ।
 विष्णोः हृदयशिरादयः मन्वन्तरेष्ववताराः ॥ १९ ॥
 तथा जगत्पतेः कौर्मोदीनि रूपाणि दिवौकसां देवादीना-
 ममृतार्थं क्षीरोदमथनम् ॥ २० ॥

नवमार्थाननुकामते-राजवंशानुकीर्तनमित्यादिना बुद्धिश्च
 गोकुले इत्यन्तेन । अत्र कश्चित्कस्यचिदनुकिः व्युत्क्रमोक्तिश्च
 मसिखितादनादरादिति शेषम् तद्वदो इक्ष्वाकुवंशे ॥ २१ ॥ २२ ॥
 सौकन्यं सुकन्याचरितम् ॥ २३-२४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मराघवी ।

यतः सन्ततेर्देवासुरनरादयः आसन् ॥ १७-१८ ॥
 मन्वन्तरानुचरितं मन्वन्तरराजानुचरितम् ॥ १९-२१ ॥
 तारोपाख्यानं ताराया देव्या उपाख्यानम् ॥ २२ ॥
 सुकन्याचाचरितं ककुत्स्थस्य चरितम् ॥ २३-२४ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुद्युम्नस्येत्यत्र उपाख्यानमिति शेषः ॥ २१-२७ ॥

भीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुद्युम्नस्योपाख्यानमिति शेषः ॥ २१-२७ ॥

(१) कौशलेन्द्रस्य चरितं मङ्गलमिति विज० पा० ।

रामस्य भार्गवेन्द्रस्य निःक्षत्रकणं भुवः ।
 ऐलस्य सोमवंशस्य ययानेर्नहुषस्य च ॥ २५ ॥
 दौष्यन्तेर्भरतस्यापि शन्ननोन्तःसुतस्य च ।
 ययातुर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्विशोऽनुकीर्तितः ॥ २६ ॥
 यत्रावतीर्णो भगवान् कृष्णाखण्डो जगदीश्वरः ।
 वसुदेवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गोकुले ॥ २७ ॥
 तस्य कर्मणि^(१) पाराणि कीर्तितान्यसुगह्वरः ।
 पूतनाऽसुपयःपानं^(२) शक्रटोच्चाटनं शिशोः ॥ २८ ॥
 तुणानर्त्तस्य निष्पेषस्तपैव बकनःसयोः ।
 ❀(अघासुरासुमंहारः कस्य मायाप्रदर्शनम् ।)
 धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलम्बस्य च सङ्गतयः ॥ २९ ॥
 गोपानां च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्पतः ।
 दमनं कालियस्या^(३) हेर्महाहेर्नन्दमोक्षणम् ॥ ३० ॥
 व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टोऽव्युतो व्रतैः ।
 प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनम् ॥ ३१ ॥
 गोवर्द्धनोद्धारणं च शक्रस्य सुरभेरेण ।
 यज्ञाभिषेकं कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ॥ ३२ ॥

माया टीका ।

वसुदेवस्य में प्रचेतामों से देव का जन्म, देवकी पुत्रियों की संतान का वर्णन, जिससे देव गहुर मर निषेक मग खग आदि क उपपन्न हुए ॥ २७ ॥

तदनंतर इन्द्रासुर का जन्म और मरणा का वर्णन है यह वसुदेवस्य का अर्थ समाप्त मया ॥ सप्तमस्कन्ध में इति के दोनों पुत्रों का चरित, तथा देव्येश्वर महामा भीमहाजी का चरित्र है, सप्तमस्कन्ध का अर्थ समाप्त हुआ ॥ २८ ॥

अष्टम स्कन्ध में मन्वन्तर का अनुचरित, गजेन्द्र मोक्ष का वर्णन, मन्वन्तरों में भीविष्णु के हयग्रीवादि अवतारों का वर्णन है, यहां पर कहीं २ कथ का उपरक्रम कहीं २ अनुक्ति भक्ति रस के अनुकूलना से है ॥ २९ ॥

तदनंतर कूर्म चरित, मत्स्य गगघान का चरित्र, मृत्विह चरित, वामनजी का चरित्र, तथा अमृत के बिये देवताओं का समुद्र का मंथन, ॥ ३० ॥

तथा देवासुर संग्राम का वर्णन है, यह अष्टम स्कन्ध का अर्थ समाप्त मया ॥ नवम स्कन्ध में राजवंशों का कथन है इन्द्रासुर महाराज का जन्म, और उनके वंश का वर्णन, और सुष्टुम का चरित्र है ॥ ३१ ॥

फिर सुष्टुम के इला होने का आख्यान, फिर तारोपाख्यान

कहा, फिर सूर्य वंश का कथन किया, फिर शशाङ्क और नृग आदि नृगों का आख्यान है ॥ ३२ ॥

तदनंतर सुकस्या का अख्यान, शर्षातिका आख्यान, भीमान् ककुत्स्थ महाराज का अख्यान, तथा कर्द्वीग और माध्याना महाराज का चरित, सोमरि ऋषि का आख्यान, तथा सगर के चरित्र का वर्णन है ॥ ३३ ॥

फिर भीमार्जुनद्वयस्य सर्व लोकाभिराग कोशेन्द्र भी- रामचन्द्र के पाप नाशक चरितों का वर्णन है ॥ फिर निमि महाराज के संग का परित्याग, फिर जनक राजा की उत्पत्ति का कथन है ॥ ३४ ॥

भीमार्जुनद्वयस्य सर्वलोकभिराग टीका ।

सोमवंशादिभूतस्येवस्य चरितम् ॥ ३५ ॥

तत्सुतस्य भीमस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

वशमार्थमाह—तस्य कर्मणिनि । पूतनाया असुसहितस्य स्तम्भपगमः पानम् ॥ ३८ ॥

सहभ्रातुः समस्य ॥ ३९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

यज्ञाभिषेकम् बहः पूजा मतिषेकस्य तयोर्द्वैक्यम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(१) उदारणि इति (२) शक्रटोपाटनम् इति च बीर० पाठः । * इत्यधिकः पठ्यते बीर० । (३) महो इति बीर० पाठः ।

शङ्खचूडस्य दुर्बुधैर्वधोऽरिहस्य केशिनः ।
 अक्रूराममनं पश्चात्प्रस्थानं रामकृष्णयोः ॥ ३३ ॥
 व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनं ततः ।
 गजमुष्टिकवाणूरकंसादीनां च यो वधः ॥ ३४ ॥
 मृतस्याऽऽनयनं सूतोः पुनः सान्दीपनेर्गुरोः ।
 मथुरायां निवसता यदुचक्रस्य यत्प्रियम् ॥ ३५ ॥
 कृतमुद्धवरामाभ्यां युतेन हरिणा द्विजाः ।
 जरासन्धसमानीततैन्पस्य बहुशां वधः ।
 घातनं यवनेन्द्रस्य कुशस्थल्या निवेशनम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ दशमार्णानुक्रामति-तस्य कर्मोष्णीयादिना । विप्र-
 चापापदेशेनेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ २८ ॥

निष्पेषो वधः अघासुरस्यासुसंहारः प्राणापहारः कस्य चतु-
 मुंक्षस्य स्वमायाप्रदर्शनं सहभ्रातुः स्ववधस्य धेनुकस्य प्रहस्यस्य च
 सङ्कुल्यः वधः परिसंपतः इवाग्नेः सकाशाद्गोपानां परित्राणम्
 दमनमनुशिष्यामहो इत्याभ्यर्च्ये नन्दस्य वरदास्य मोक्ष्यां साका-
 चादिति शेषः । कस्यानां गोपकस्यानां व्रतस्यां तां विज्ञानेति यतो
 वस्यां प्रजेरुत्पुतस्तुष्टः बह्वर्त्तनीत्य इति चतुर्थेऽर्णे प्रसादोऽनुग्रहः
 शक्रस्येत्यस्य परिभाषायेति शेषः बह्वाभिवेकः बह्वः पूजा
 अभिवेकश्च तयोर्द्वैक्यम् ॥ २९—३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

सोमवंशोद्भवस्यैवस्येखापुत्रस्य चरितम् ॥ २५—३० ॥

यत्र व्रतचर्चाम् ॥ ३१ ॥

यहः पूजा अभिवेकः तयोर्द्वैक्यम् ॥ ३२—३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तस्य वृद्धिश्च गोकुल इति चकाराजन्मचेत्यर्थः । अथवा
 वृद्धिस्त्वित्येवोक्तं स्यात् अस्य स्थापनं “नन्दस्त्वारमज उत्पन्न”
 इत्यादौ कृष्णसम्बन्धे कृतमेव ॥ २७—३० ॥

विप्रानुतापनं सूक्ष्ममपि अत्रापथापनाय स्मारितं शक्र
 कृतं सुरभिकृतं च यहाभिवेकम् ॥ ३१—३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

पूतनाया असुसहितस्य अन्यपयसः पानम् शिशोः शिशुना
 निष्पेषः समर्पः सहभ्रातृहान्तिसहितस्य ॥ २८—३१ ॥

शक्रस्य शक्रस्य सुरभेः सुरस्या यहः पूजनमभिवेकश्च तत्
 ॥ ३२—३५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूतनायाः असुपयःपानं प्राणसहितस्य पयसः पानम् ॥ २८ ॥

निष्पेषः शिष्यावामिति शेषः सहभ्रातुः ससखस्य ॥
 ॥ २९—३१ ॥

यहः पूजा अभिवेकश्च तयोः द्वैक्यम् ॥ ३२—३६ ॥

माषाटीका ।

फिर गुग्गुवंशी भीमशूरामजी का पृथिवी को निःसृजित-
 करने का वृत्त, अर्द्धवंशी राजा ऐक यवाति और नहुष महा
 राज का चरित ॥ २५ ॥

दुष्यन्त के पुत्र भरतजी का चरित, शंतनु और उनके पुत्र
 का चरित, तब यवाति के जेष्ठ पुत्र महाराज यदुकं वंश का
 कीर्त्तन यह नवम स्कन्ध की कथा है ॥ २६ ॥

दशम स्कन्ध । जिनके यहां जगदीश्वर भगवान् भीकृष्ण-
 चन्द्रने भयनाखिण्ड है, उन यदुकं के गृह में भगवान् के जन्म
 का वर्णन फिर गोकुल में वृद्धि का प्राप्त हुए ॥ २७ ॥

तब भीमकुलचक्र के अपार कर्मों का कीर्त्तन है, तहां प्रथम
 असुरनाश खीला में पूतना के प्राणों का पान करना, फिर
 शिशुका शकटासुर को उखाटन करने का वर्णन ॥ २८ ॥

फिर वृथावर्त का तथा वकासुर वसासुर और धेनुका
 सुर का वध करना, अर्द्ध सहित प्रह्लादासुर का मारना ॥ २९ ॥

बढती हुई दावासे गोप लोगों की रक्षा करना, काव्य
 का दमन और महास से नन्द बाबा का छुटावना ॥ ३० ॥

अर्जुन की कन्याओं के व्रत करना और उस व्रत से भीकृष्ण
 का प्रसन्न होकर खीरदूध करना ॥ फिर भीकृष्ण का या
 पतियों पर प्रसन्न होना, और याज्ञिक माथुर ब्राह्मणों के
 पश्चात्पान करना ॥ ३१ ॥

फिर भीमगिरि गोवर्ज का उठावना, इन्द्र और सुरभि
 भीकृष्ण का गोविन्दाभिवेक करना, फिर शरद की रात्रि
 में व्रज की स्त्रियों के नव रास खीला करना ॥ ३२ ॥

आदामं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुराक्षयात् ।

रुक्मिण्या हरणं युद्धे प्रमथ्य द्विषतो हरैः ॥ ३७ ॥

हरस्य जृम्भणं युद्धे बाणस्य भुजकुन्तनम् ।

प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणं च यत् ॥ ३८ ॥

चैद्यपौण्ड्रक(सा)शाल्यानां दन्तवक्रस्य दुर्मतेः ।

शम्बरो द्विविदः पीठा मुरः पञ्चजनादयः ॥ ३९ ॥

महात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनम् ।

भारावतरणं भूमेर्निमित्तीकृत्य पाण्डवान् ॥ ४० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायेदीपिका ।

द्विषतः शत्रून् प्रमथ्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ये च शम्बरादयस्तेषां माहात्म्यं प्रभावो वधश्च ॥ ३९—४० ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्राग्रिका ।

गजः कुवलयपीडाक्यः साक्षीपनेर्गुरोः पुत्रस्य मृतस्य पुनरान-
यन वधस्य साक्षादिति शेषः । मथुरावामिति । हे द्विजाः उख-
रामाश्रयां युतेन हरिणा मथुरायां निवसता यदूनां समूहस्य
यत्प्रियं कृतं तच्च वधनेष्टस्य काव्यवदनस्य कुशल्यस्यां द्वार-
कायाम् ॥ ३४—३६ ॥

सुधर्मावाधनामिति संबन्धः द्विषतश्शत्रून् प्रमथ्य हरेर्हरिणा
रुक्मिण्या हरणम् ॥ ३७ ॥

प्राग्ज्योतिषपतिं भौमम् ॥ ३८ ॥

ये शम्बरादयः तेषां माहात्म्यं वधश्चेति संबन्धः ॥ ३९ ॥

निमित्तकृत्य द्वारीकृत्य ॥ ४० ॥

भीमद्विजयवधजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दाहनं वधनम् ॥ ४०—४१ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

उखरामाश्रयामिषयुखरयापि तादृशत्वं दर्शितम् ॥ ३६—३८ ॥
चैद्यादीनां माहात्म्यं वधश्च ये च शम्बरादयस्तेषां चैत्य-
वधः ॥ ३९—४१ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारायेर्दिशि ।

माहात्म्यं चैद्यादीनां पराक्रमः ॥ ३९—४१ ॥ ॥

भीमचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्विषतः रुक्मिप्रभृतीन् ॥ ३७—३९ ॥

माहात्म्यम् आसुरः प्रभावः ॥ ४०—४१ ॥

भावा टीका ।

फिर दुर्मुखि शंखचूड का वध, केशीदामन और अरिष्टासुर
का संहार करना, अक्रूर का प्रज में आना, पिछे भीकृष्णचन्द्र
और वज्रदेव जी का मथुरा का प्रस्थान करना ॥ ३३ ॥

फिर प्रजासिन्धु के बिलाप का वधोत्सव, तदनन्तर भीकृष्ण
का मथुरा देवता, फिर कुवलयपीड हाथी मुष्टिक आचार्यमन्त्र
और कंस राजा इनका वध करना ॥ ३४ ॥

साक्षीपन गुरु के मरे हुए पुत्र को फेरकर ला देना,
मथुरा में बसकर उखल बलदेव सहित मिलकर बाहबों
का प्रिय करना । यह पूर्वोक्त की कथा समाप्ति हुई ॥ भाग
उत्तरार्ध में हे विप्रो ! जरासन्ध की खाई हुई सेना का यह
चार वध होना, फिर काव्यवदन का मृषुकुम्भ के द्वारा
मारना, और द्वारका के वधाने का प्रयोग करना ॥
॥ ३५ ॥ ३६ ॥

फिर अग्रे में पारिजात वृक्ष और सुधर्मा सभा का वध
आना, फिर युद्ध में द्वेषियों को मथकर भीकृष्ण का
भीरुकिमयी जी को हरण करना ॥ ३७ ॥

तदनन्तर बाणासुर के युद्ध में महादेव जी का जम्हाना,
और भीकृष्ण का बाणासुर की भुजाओं का काटना, फिर
प्राग्ज्योतिषपुर के पति को मारकर कन्याओं का लाना ॥ ३८ ॥

पश्चात् त्रिशुपाख पौण्ड्रक शाल्य और दुर्मति दम्भनक
का वध, तथा शम्बर द्विविद पीठ मुर और पञ्चजन इत्यादिकों
का माहात्म्य और वध, तथा काशीपुरी का जलाना, और
पाण्डवों को निमित्त करके भूमी का भार वतारना यह
दशम स्कन्ध की कथा सम्पूर्ण हुई ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च ।

उद्धवस्य च सम्वादो वासुदेवस्य चाश्रुतः ॥ ४१ ॥

यत्रात्मविद्या ह्यखिला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः ।

ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥ ४२ ॥

युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः ।

चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ॥ ४३ ॥

देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः ।

शाखाप्रणयनमृषेर्मार्कण्डेयस्य सत्कथा ।

महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ॥ ४४ ॥

इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठाः ! यत्पृष्टोऽहमिहास्मि वः ।

लीलावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्वशः ॥ ४५ ॥

पतितः स्खलितश्चार्तः क्षुत्वा वा विवशो ब्रुवन् ।

हरये नम इत्थुच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥ ४६ ॥

सङ्कीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ।

प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥ ४७ ॥

मृषागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा न कष्टयते यद्भगवानघोक्षजः ।

तदेव सत्यं तदुद्देव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥ ४८ ॥

आखरखामिकृतभाषार्थदीर्घिका ।

एकादशार्थमाह-विप्रशापेति ॥ ४१ ॥

धर्मविनिर्णयो वगाधमधर्मविनिर्णयः मर्त्यपरित्यागो मनुष्य-
रक्षयात्मध्यानम् ॥ ४२ ॥

द्वादशार्थमाह-युगेति । युगलक्षणं तदनुकूला वृत्तिश्चेत्यर्थः
त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या चेति ॥ ४३ ॥

ऋषेणोक्तस्य सूर्यस्य च विन्यास इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति चोक्तमिति चकाराभ्युदयि वो युष्माभिरिह यत्पृष्टोऽस्मि
ननुक्तमिति किमेवं नानार्थकथनेन तत्राऽऽह लील्येति सर्वशः
तत्तदर्थकीर्तनद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्कीर्तनेनापि किमिष्येच्छायां तत्फलमाह द्वादशम्-पतितः
कृपादिषु रक्षितः संपानादिषु आर्तो दुःखितः क्षुत्वा श्रुतं
कृत्वा विवशोऽपि ॥ ४६ ॥

सङ्कीर्त्यमानो यद्वा श्रुतोऽनुभावो यस्य स पुंसं चित्तं प्रविश्य
निःशेषं दुःखं विधुनोति इति सतामनुमत्तं प्रमाणयति अर्को
गिरिशुद्धादिवास्त न धुनोतीत्यपरितोषाद्दृष्टान्तात्तरमाह-अति-
वातोऽभ्रमिवेति ॥ ४७ ॥

हरिसङ्कीर्तनमेव महाफलं तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्यालापमात्र-

मिति प्रपञ्चयति-मृषागिर इति चतुर्थीः । मृषागिरो मिथ्या-
वाचः असतीरसत्यः असती कथा यासु ताः वद्यासु उत्तम-
श्लोकस्य यशोऽनुगीयत इति यत्तदेव सत्यं तदेव हि मङ्गलम् उह
इति हर्षे भगवद्गुणानामभ्युदयो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

भीसुदर्थेनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मर्त्येशरीरत्यागः ॥ ४२-४३ ॥

महापुरुषविन्यासः देवसंस्थानं सूर्यस्य जगदात्मन इति
विन्यास इत्यनुषङ्गः ॥ ४४ ॥

वैभवं प्रपञ्चमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

पुराणकथाभयणफलं वक्तुं भगवत्कीर्तनभयणानुभावमाह,
पतितः सवेतः पतितः स्खलितः वचन इत्यध्याहार्यम् ॥ ४६-४७ ॥

भगवद्गुणानामुदयः प्रकारो यस्मिन् तद्भगवद्गुणोदयं नवं नवं
इति वचन इति प्रथमाशय इति द्वितीयम् ॥ ४८-४९ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

एकादशार्थानुक्रमे—विप्रकाशेति द्वयमम् । अपदेशो
व्याजसेन ॥ ४२ ॥

संवादं विविधमिति—यथेति । धर्मविनिर्णयः चार्थाभिमर्श-
निर्णयः सत्यपरित्यागः सत्यलोकपरित्यागः भूमिपरित्याग इति
पाठास्तरम् ॥ ४२ ॥

शाङ्ख्यार्थानुक्रमे—युगेति । (सांख्येन) युगलक्षणानि तेषु
वृत्तवत्त्वं उपपन्नं कश्चिदपेक्षयितुं चतुर्विधः प्राकृतिको नैमित्तिकः
आत्मनिको नित्यश्चैव चतुर्विधः प्रलयः त्रिविधा प्राकृतिकी नित्या
नैमित्तिकी चेति त्रिविधा उपपत्तिः ॥ ४३ ॥

विष्णुवत्त्वं परीक्षितः महापुरुषविन्यासः सङ्कोपाङ्गादिविन्त्यास
जगद्वारमनः लोकवात्राप्रवर्तनेन निवासकस्य सूर्यस्य गणविभागः
इत्यर्थः इति चोक्तमिति चकाराद्व्यवहृतिरिति जगद्वारमनः युग्माभिः
वर्तमानं पृष्ठोऽस्मिन्नुक्तम् इतीत्यम् इह पुराणेषु सर्वशः कारस्त्वेन
हरेर्लोकवात्राणि भवतारकमाणि एव कीर्तितानि ॥ ४४—४५ ॥

एतत्पुराणकथनभरणफलं वक्तुं भगवत्कीर्तनभरणानुमात्र
माह—पतित इति । भुत्वा भुत्कृत्य भवेति वा पाठः तदा
हरये नम इति भवेत्यर्थः हरये नम इत्युच्यते इति सम्प्रत्यः ॥ ४६ ॥

किञ्च सङ्कीर्त्यमान इति । भुतोऽनुमात्रो यस्य तथाभूतो वा
हरिः पुंसां सङ्कीर्त्यमानां शृण्वताञ्जानतः चित्तं प्रविश्यादित्यं
व्यसनं दुःखं नयतुद्वरितं वा धुनोति यथाऽकं सूर्यस्तमो धुनोति
यथात्राऽतिवातः अथवायुरध्रं धुनोति तद्वत् ॥ ४७ ॥

किञ्च भगवत्सङ्कीर्तनमेव महाफलं तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्या
ज्ञापमात्रमिति प्रपञ्चयति चतुर्विधः—मृषागिरः इति । यद्यत्र भग-
वान्प्रोज्जो न कथ्यते न प्रतिपाद्यते ता मृषागिरः मिथ्यावाच्यः
प्रत्युत्पासतीरसत्यः दोषावहाः यद्भगवद्गुणानामुद्बन्धः प्रकाशो यस्मि-
न्तदेव वाच्यः सत्यं सङ्ग्राहकं पुण्यवाचकं च अत्यादराप्रतिपदं
तच्छब्दप्रयोगः ॥ ४८ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

यत्रोद्भववासुदेवसंवादे आत्माविद्याः परमात्मविद्याः अस्तिज्ञा
ननुर्वरितत्वेनोक्ताः चार्थाभिमर्शनिर्णयश्लोकः ॥ ४२ ॥

युगलक्षणं तदनुकृपा वृत्तिश्च उपपन्नो नाशः राजसादि-
भेदेनास्पत्तिस्त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या वा ॥ ४३ ॥

विष्णुवत्त्वं परीक्षितः महापुरुषविन्यासः महापुरुषस्याङ्को-
पाङ्गादिविधिविशेषः सूर्यस्य स्थितिश्च इति समाप्तिपर्यन्तं
सर्वमुक्तम् ॥ ४४—४५ ॥

भुत्वा भुतं कृत्वा ॥ ४६ ॥

अतिशयितो वातः अग्नौ सतीरं नीरदमिव ॥ ४७ ॥

प्रोज्जो भगवान् यमिर्गोभिर्न कीर्त्यन्ते नागिरोऽमरकथाः
मृषा निष्कथाः असतीरसत्योऽमङ्गलाः यद्वाचो भगवद्गुणोद्बन्धं
तदेव सत्यं यथोक्तफलम् ॥ ४८ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

पतित इति केमुत्पाद्यमुक्तिः ॥ ४६—४८ ॥

[५०]

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

मर्त्यस्य मर्त्यलोकस्य परित्यागः आत्मनो योगमात्राप्रमात्र
इति लोकेर्मुक्तिर्लोकता ध्वनिता ॥ ४२ ॥

युगलक्षणं तदनुकृपा वृत्तिश्च उपपन्नो धर्मविष्णुवः त्रिविधा
प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या वा ॥ ४३—४५ ॥

एतत्पुराणकथनभरणफलं वक्तुं भगवत्कीर्तनभरणानुमात्र
माह—पतित इति । भुत्वा भुत्कृत्य भवेति वा पाठः तदा
हरये नम इति भवेत्यर्थः हरये नम इत्युच्यते इति सम्प्रत्यः ॥ ४६ ॥

चित्तं प्रविश्य व्यसनं धुनोति मर्कस्तम् इव सत्यं गुहा-
गतं तमो न धुनोतीत्यपरितोषाद्वाह—अतिवातोऽभ्रमिव ॥ ४७ ॥

अस्य शास्त्रस्य कृष्णकीर्तन एव तात्पर्योक्तवत्त्वकीर्तन-
मविगीतमपि न कुर्यात् तत्कीर्तनं यत्पशुमिर्विगीतः तन्मोक्तं
तदपि कुर्यादित्याह—मृषेति । ताः सत्या अपि गिरो मिथ्या
एव प्रिया अपि गिरोऽसतीरसत्यः कटुकव एव तथा सतां
विबुधामपि कथा असत्यकथा एव कुतः यत् यतो भगवान्
कथ्यते इति भवतः सत्यवाच्यमपि मिथ्यावाची प्रिबन्धोऽपि
कटुभाषी सत्यकोप्यसत्यकथक उच्यते इति भावः । अ-
कल्पितत्वादसत्यमपि भगवत्कथ्यते तदेव सर्वं प्रहाभमनिर्ण-
सकत्वादमङ्गलमपि तदेव सङ्ग्राहकं नाम्यत् भगवतः परदारह-
ण्यादिकमपुण्यवर्तेनाभिमर्शकमपि तदेव पुण्यं यतो भगवतो
गुणस्यैव ननु दोषस्योद्बन्धो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

मर्त्यस्य मर्त्यलोकस्य परित्यागः ॥ ४२ ॥

युगलक्षणानि तेषु युगलक्षणानुकृपा वृत्तिश्च कश्चो नृणाम्
उपपन्नः बुद्धिव्यामोहः त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी
नित्या चेति ॥ ४३—४५ ॥

प्रविशत्युपपन्नं शृण्वन्निर्णयस्यापि ॥ ४६ ॥

भुतोऽनुमात्रो यस्य सः सङ्कीर्त्यमानः भुतानुमात्रमात्रो
वेत्यर्थः । एतद्व्युपपन्नं “भुतो वा ज्ञातो वा” इत्याहः ॥ ४७ ॥

मृषागिरः निरर्थिकाः वाच्यः असतीः असत्यः असतां कथा
वासुताः यत् यासु भगवान् न कथ्यते सत्यं सफलम् भग-
वद्गुणानामुद्बन्धो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

किं एकादश स्कन्ध में आश्विनो के भाव के मिय से
अपने यदुक्त का संहार करना, तिसके पीछे उद्बन्ध और
भीमासुदेव का अद्भुत सम्वाद है ॥ ४१ ॥

जिस सम्वाद में सम्पूर्ण अध्यात्मविद्या और धर्म का
निर्णय किया है । पश्चात् अपने योगप्रमाण से भीकृष्ण
को मनुष्य लोक का त्यागना, यह एकादश स्कन्ध का
अर्थ समाप्त हुआ ॥ ४२ ॥

शाङ्ख्य स्कन्ध में युगों के लक्षण और वृत्ति का कथन,

तदेव (१) रम्यं रुचिरं नवम्नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।
 तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ ४६ ॥
 न(य)तद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत (२) कर्हिचित् ।
 तदध्वाङ्क्षतीर्थं नतु हंससेवितं यत्राच्युतस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥ ५० ॥
 स वाग्विसर्गो जनताऽघसंस्तवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमवद्ववत्यपि ।
 नामान्यनन्तस्य यशोङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ५१ ॥
 नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
 कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न ह्यर्पितं कर्म (३) यदप्यनुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 यशःश्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ।
 अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादः भवणादिभिर्हरः ॥ ५३ ॥
 अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः क्षिणोत्पभद्राणि क्षमं तनोति च ।
 सत्त्वस्य शुद्धिं (४) परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥ ५४ ॥
 यूयं द्विजग्या बत भूरिभागा यच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतम् ।
 नारायणां देवमदेवमीश (५) मजस्रभावा भजताऽऽविवेश्य ॥ ५५ ॥
 अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्षिवक्त्रात् ।
 प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः सदस्यृषीणां महतां च शृण्वताम् ॥ ५६ ॥

मापाटीका ।

कलियुग में मनुष्यों की उन वृत्तियों का व्यवहार । फिर चार प्रकार के प्रलय और तीन प्रकार की उत्पत्ति का कथन ॥ ४३ ॥

पश्चात् राजर्षि विष्णुराज परीक्षित का देह त्याग, फिर व्यास जी से वेद की शाखाओं का विभाग, फिर मार्कण्डेय ऋषि की सुन्दर कथा है, महापुरुष भीविष्णु के अंग पापेद आयुध और मूषणों का विश्वास, फिर जगदात्मा श्रीसूर्यनारायण का विश्वास कहा है ॥ ४४ ॥

हे द्विजभेष्ट हो ! जो तुमने प्रश्न किया सो इस प्रकार सम्पूर्ण तुम्हारे आगे वर्णन किया, तथा श्रीकृष्ण की खीला और अवतारों के कर्मों का सर्वत्र कीर्तन किया है ॥ ४५ ॥

पुरुष उच्छ्वस्यमान से गिरपड़े तब, चलने में खिलल पड़े उस समय में, अथवा भासने होने पर, वा हँक लेकर भी " हरये नमः " इस प्रकार ऊँचे स्वर से यदि उच्चारण करे तो प्राणी सम्पूर्ण पातकों से छूट जाता है ॥ ४६ ॥

भीमनन्त भगवान् का कीर्तन करने से तथा प्रभाव सुनने से वे आप ही स्वयं चित्त में प्रवेश कर पुरुषों के सम्पूर्ण

दुःखों को नष्ट करते हैं । जैसे अश्वकार को सूर्य दूर करता है, तथा जैसे प्रचण्ड पवन मेघ को नष्ट कर देता है ॥ ४७ ॥

जिन वाणिषों में भगवान् भी अधोक्षज नहीं गाये गये, वो वाणी मिथ्या और खोटी हैं, तथा समकालाप रूप हैं और जिनमें भगवद्गुणानुवाद का ही वर्णन है, वो ही सत्य हैं, वही वाणी मङ्गल रूप है, और वही पुण्य रूप है ॥ ४८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाद्यदीपिका ।

नवम्नवं यथा भवति तथा रुचिरं रुचिप्रदम् महानुत्सवो ब्रह्मात् ॥ ४६ ॥

चित्राणि पदानि यस्मिन् तदपि जगत्पवित्रयतीति तथा तद्वरेयशो न प्रगृणीत न वर्णयेत्तद्वचो ध्वाङ्क्षतीर्थं काकतुल्यनराणां रतिक्रानं नतु हंसैर्ज्ञानिभिः सेवितम् तत्र भेतुः यत्रेति ॥ ५० ॥

स वाग्विसर्गः स एव वाचः प्रयोगो जनताऽघसंस्तवो जनसमूहाघनाशकः यद्यस्मात्तात्परेवायैः कीर्तयमानानि शृण्वन्ति भोतरि सति गायन्ति नो चैस्त्वयमेव गुणान्ति ॥ ५१ ॥

(१) पुण्यं । (२) यदि कर्हिचित् । (३) बह्व्यकारणम् । (४) परमात्म भक्तिं । (५) अवाह्यभावाभजनाभिवेश्य इति विज० पाठाः । अवाह्यभावाभजताभिवेश्य इति धीर० पाठः ।

अधिरक्षाभिमितभावाद्येदीपिका ।

इदानीं ज्ञानकर्मोदादिपि भगवत्कीर्तनादिश्रेयाऽऽहः कर्तव्य इत्याह-त्रिभिः । नैककर्मं त्रयं तत्पक्षाद्यं यज्ज्ञानं यतो निरञ्जन-मुपाधिनित्यं तत्तद्व्यवस्थितमभक्तिवर्जितं चेन्न शोभते तापरोक्ष-पक्षेन भवतीत्यर्थः । ईश्वरे न चेद्वर्तितं तर्हि यदनुत्तमं सर्वोत्तममपि कर्म तदपि पुनः कुतः शोभते यतः शब्दसाधनकाळे फल-काळे चाभद्रं दुःखात्मकम् ॥ ५२ ॥

किञ्च, धर्माभमाचारादिषु यः परो महान् परिभ्रमः स यशो-युक्तायां भिषामेव कीर्तिः सम्पत्तिश्च केवलं परः पुरुषार्थ इत्यर्थः । गुणानुवादादिभिस्तु अधिरपादपक्षयोरविस्मृतिर्भवति ॥ ५३ ॥ ततः किमत आह-अविस्मृतिरिति । क्षिणोऽपि नाशयति ॥ ५४ ॥

अथेदानीं भोक्तृनाम्नानां चाभिनन्द्याह-युवमिति दाश्याम । हे द्विजात्म्याः । यद्यस्मादात्मन्यस्तः कर्मणो धीनारायणमाश्रित्य शब्दज्ञानतत्त्वसम्भावनायां लोटे अतो भूरिमाणा बहुपुण्याः कथम्भूतम्? अखिलात्मभूतं सर्वोत्तमयोगमम् अत एव दत्तं सर्वोपायम् अदेवं गेवोऽप्यो यस्य तम् कुतः ईशं यद्वा, यस्माद्युगं भूरि-माणास्तप आदिसम्पन्नास्ततो नारायणं भजतेति विधिः ॥ ५५ ॥ मे मया श्रुतम् ॥ ५६ ॥

भिसुदयेनमूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अत्रपदमपि भगवत्कीर्तनवर्जितं यच्च न शोभत कि तस्मादङ्गु-लीये न वणातो यतो नैककर्ममेव हंसशब्दो निमलपुरुषपरः साम-विसर्गः वाचामुच्चारणं जनतायां वृत्त्यः विप्लवहेतुः ॥ ५० ॥ ५१

नैककर्मं ज्ञाननिष्ठा तदपि भगवत्किरहितं चेत् निरञ्जनतया न शोभते किन्तु ज्ञानानां मलरूपं तत्कृष्टं धीमगवर्तत ईश्वरे स्तर्पितं कर्म न शोभते इति किं पुनर्योयसिद्धम् ॥ ५२ ॥

धर्माभमाचारादिषु परिभ्रमो यत्कीर्तनादः प्रकटस्यार्थस्यासि श्रुतिः रजस्तमोराहित्यं ज्ञानं प्रकारज्ञानं प्रकारज्ञान तदेवम् अत्र पाठाभ्यस्तरेष्वपि च यस्याराधनीयो देवो नास्ति तमभ्यस्तरेष्वपि विषयान्तरेषु शब्दमनसः आत्मस्याधिनित्येदेत्यन्वयः ॥ ५३-५७ ॥

धीमद्वीराघवाचार्यकृतसागनतचन्द्रचन्द्रिका ।

रमणीयं नयं नयं रुचिरं रुचिजनकं तदेव शब्दत-सदा मनसो महोत्सवं महानन्दकरं शोकागोचस्य शोषणं किं तत् यद्यत्र उत्तमश्लोकस्य भगवतो यशोऽनुवर्णने भग-वद्गुणोदयमित्युक्तत्वेऽप्याद्वानुत्तरकम् ॥ ४६ ॥

एतदेव भक्त्यन्तरेणाह दाश्याम-नेति । यद्वचः अत्राग्रा-यहानि यस्मिन्तथाभूतमपि जगत्पवित्रं हरयेद्यः कीर्ति न यत्किं न प्रतिपादयति तद्वचः ध्वजं गिर्यं काकतुल्यतां कामितां रति-स्थानं ननु हंसमहेशोऽनिमिः मेवित तत्र हेतुः यत्र प्रथमो-अच्युतः प्रतिपाद्य इति शेष तत्रैव ह्यगताः निमेषान्तःकरणाः साधने रमन्त इति शेषः ॥ ५० ॥

तद्वाग्विषयः स एव वाचः प्रयोगः जनतायाः जन-समूहस्य अग्रविद्वजः पापविनाशकः कोसो यस्मिन् वाग्विषयं

प्रतिश्रुताकमवयवव्यवस्थितमुक्तेष्वनन्तरं भगवतो वसन्ता अङ्गि-तानि यशःप्रकाशकानि नामानि वर्तन्ते यत एवमतः साधयः तद्वाग्विषयं शृण्वन्ति वक्तृसाक्षिण्यं भोक्तृसाक्षिण्यं सति कथ-यन्ति तदुभयविरहे केवलं गायन्तीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विशुद्धज्ञानयोगनिष्ठापि भगवद्गुणादिभवाद्यादिविधुरा न शोभते किमुतः कर्मयोगनिष्ठस्याह-नैककर्ममिति । निर्गते कर्म यस्मात्-क्षिप्तं तदेव नैककर्मम् सकलकर्मस्य धीवध्वंसकमित्यर्थः तन्निरञ्जनं प्रकृतिसम्बन्धव्यवसकमत एव निर्गते ज्ञानमन्व-च्युतमावर्जितमच्युतगुणानुभवणाद्यभिसर्गादिषु चैव नितरां न शोभते ततः प्रच्युतिसम्माननयेति भावः । यतो ज्ञानमेवाह न शोभते कुतः पुनः कर्म शोभत कथम्भूतम् ईश्वरे न चार्पितं नार्पितमत एव शब्दसदा भगवद्गुणानुवादायां च पतनशङ्का दुःखावहं किम्बहुना यद्व्यवस्थितं सर्वोत्तम-मपि कर्म कुतः पुनः शोभेत अहेतुकमिति पाठे अनभिर्साहित-फलमपीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च यशःश्रियामिति यशोयुक्ता या धीः सम्पत्तयः निमित्तभूतार्थं तदर्थमित्यर्थः । यो धर्माभमर्थः तपोऽभ्ययनादिषु निष्ठाविशेष इति शेषः स परो महान् परिभ्रमः परिभ्रमफलक एव यशोभयोः अविष्णुत्वेन पुरुषार्थमास्तर्वाति भावः । तर्हि तस्य किं फलमित्यत्राह-गुणानुवादादिव्यवस्थाद्वारादिभिः अधिरपादपक्षयो-रविस्मृतिः यदि धर्माभमाचारादिषु निष्ठा तर्हि मया भग-वद्गुणानुवादादिभिर्भोक्तव्यं तत्तत्तत्पदादपक्षयोरविस्मृत्या एवं चेत्तन्निष्ठा सफलमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

किमविस्मृतेत्यत आह-अविस्मृतिरिति । अमद्विग्राह-दुःख निमित्तानि दुःखानि घुनोति यमं शान्तिं रागाद्यकलुषितो च ततोऽपि भवत्यस्य श्रुति रजस्तमोऽयामनविभूतिं सत्तत्तत्तत्त-मिदं इति यावत् । तत् ततः परमां भक्तिं पामल्लुगाम् ज्ञानम् यथावस्थितभगवत्स्वरूपज्ञानम् विज्ञानेन प्रकारज्ञानेन विराग्या-नादितरविषयान्तरमेमुख्येन च युक्तं ततोऽतीत्यनुवदः ॥ ५४ ॥

यतो भगवद्गुणानुवादादिमहाफलकतया युवमहं च कृतायां यभूविमस्याह दाश्याम-युवमिति । हे द्विजात्म्याः । युवम् भूरिमाणाः महाभास्यवन्तः कुतः यद्यतः अयाह्ययाजः न याह्यागि विषयान्तराणि भजन्तीति अयाह्ययाजः याह्याविषयान्तरा-दिता इत्यर्थः । नारायणमात्मनि हृदये अभिनयेद्य तद्गुणध्वन्यादि-त्रासनामि स्थिरं कृत्वा अभजतलङ्घ्यमप्येकध्वन्यं कथम्भूतमास्त्रि-खानाम् अन्तरात्मभूतं देवम् स्तनेजसा दीपयमानम् अदेव यस्या-राधनीयो देवो नास्ति इति तमत एव ईशं सर्वोत्तम-न्तरम् ॥ ५५ ॥

युयं महोपकर्तार इत्यभिप्रेत्याह-अहमिति । युष्माभिः संस्मा-रितम् आत्मतत्त्वमात्मतत्त्वप्रकाशकं पुराणं यस्य सोऽहं च कृतायां इति भावः स्मृतरनुभूतविषयज्ञानात्मकत्वात् केवम् अत एव ये-त्यत्राह-श्रुतमिति । मे मया महर्षिचक्राकृष्टाशुकमुखाग्रमहताम-मया श्रुतमिति सत्यस्य ॥ ५६ ॥

भीमद्विजयजयतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

पुनरपि स्तोति-तदेवेति । तदेव पुनर्यं पुनर्यकरं रुचिरं सुन्दरं महानुस्सवो येन तत्तथा ॥ ४६ ॥

न बह्वच इत्यादिश्लोकत्रयं व्याख्यातायम् ॥ ५०—५२ ॥

ननु, वर्याभमाचारादिना निःश्रेयसं स्वाध्यायाभमाचारयुतो गृहस्थोऽपि विमुक्त इत्यतोऽच्युतभावेन किं तत्राह—यथा इति । यद्यच्युतभावावर्जितस्तर्हि वर्याभमाचारतपःभूतादिषु परः परिभ्रमः यथाभियामेवार्थे न स्वाध्यायिकसिद्धये भवति । ननु, अच्युतभावः केन स्वाध्याय—प्रविस्मृतिरिति । गुणानुवादभवादिभिः कृत्याच्युतभक्तैः पुंसः भीमरपादपद्मयोरविस्मृतिः निरन्तराऽवासवक्ष्याय स्मरणां भवति ॥ ५३ ॥

सा कर्तुः किङ्करोति फलमित्याह—प्रविस्मृतिरिति । सस्वस्यान्तःकरणस्य ॥ ५४ ॥

य्यमवाहमावा भनस्यभक्ताः प्रवेष्टुं देवेऽप्योऽयं नारायणं देवमात्मनि मनस्यधिषेद्य भजतेति यद्यस्यात्ममाङ्गरिभागा अति भागवन्तः ॥ ५५ ॥

प्रहञ्च भूरिमाग इति ध्वनयति—महञ्चेति, भवद्भिरहञ्चात्मतत्त्वं संस्मारितः ममापीदमात्मतत्त्वमास्नायतः, प्राप्तमित्याह—भुतमिति । प्रसङ्गोऽनुकूल इत्याह—प्रायेति ॥ ५६—५७ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवं ।

न यादिति । यत्राच्युतो गीयत इति शेषः ॥ ५० ॥

न नाग्विसर्ग इति प्रथमे व्याख्यानमेव उत्तमगायके सति शृगवन्ति स्म त्व तादृशत्वे सति गायन्ति तदुपमाभावे शृगवन्ति गीर्मात्रेणाऽयसन्ति चेत्यर्थः ॥ ५१—५७ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रनिर्कृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्म्यमपि प्रसेनमार्गानुगमनमल्लूकधिलप्रवेशादिकं यत् तत् रश्ममेव रुचिरमिति भक्तानामरोचकमपि भीजानकीत्यागादिकं रुचिरमेव पुरातनमपि भगवच्चरित्रं नवं नवमेव मारीचानुगमनानन्तरम् रावणकुलसीताहरणादिकं मनसो प्रहोत्सवनाशकमपि महोत्सवकरमेव पतिपुत्रादिवैराग्योत्पादकत्वेन शोकागोचरमपि तत् शोकागोचरोपशममेव ॥ ४६ ॥

न यद्यच्च इति श्लोकत्रयम् भक्तेरेव सर्वोत्कर्षं स्थापकं महापुराणस्यास्य प्रथमेऽपि शेषेऽपि स्थापितं यथा महामन्त्रः कश्चिदाद्यमवर्तिना बीजत्रयेण पुटितस्यादिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अनुत्तमं श्रेष्ठं निष्कामकर्म ॥ ५२ ॥

किञ्च, वर्याभमादिषु यः परो महान् परिभ्रमः स यशोयुक्तायाम् भियामेव पयोऽतः प्रायो भवेत् यथाऽस्यपत्तिसाधक एव ननु भगवत्प्राप्तिसाधक इत्यर्थः । हरेर्गुणानुवादभवादिभिस्तु यः परिभ्रमः सतु भीमरपादपद्मयोरविस्मृतिर्न भवति विस्मृतिर्यस्मात् सः ॥ ५३ ॥

ततः किमत माह—प्रविस्मृतिरिति । शमं बुद्धेर्मगजिष्टा तां “शमो मग्नियुता बुद्धेः” इति भगवदुक्तेः ॥ ५४ ॥

तदेवं न विद्यते देवो वक्ष्य वक्षमादिति वा भजतेति सम्भावनायां खोद् ॥ ५५—५१ ॥

भीमचक्रुदेवकृतसिद्धास्तमहीपः ।

तत् वक्षः एव रश्मिधादिगुणवत् वत् वक्षिन् वक्षसि ॥ ४६ ॥ जगत्पवित्रयतीति तत्तथा षडङ्गुलीयं नराकारकाकसेवितम् ॥ ५० ॥

वाग्विसर्गः स एव वाक्चक्रः प्रयोगः ॥ ५१ ॥

गिगंतानि कर्मणि यस्मात्सन्निकर्मं तदेव नैकस्य केवच-क्षेत्रहीविषयकं ज्ञानम् निरञ्जनं संवेद्यासनाभ्यासम् तद्व्यच्युतभावेन “देहेन्द्रियमनोवाङ्मिमाणादिषु विलक्ष्यः” ज्ञानवक्त्रः क्वातृत्वादिभ्रमकः क्षेत्रज्ञोऽच्युतात्मकः प्रतोऽच्युत उपाधयस्वीव इत्येवभूतेन वर्जितं क्षेत्र शोभते यदनुत्तमं नास्त्युत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं निष्कामं कर्मापीश्वरेऽनर्पितं क्षेत्रदपि न शोभत यदा तदा शब्दमद्रं कार्यं कर्म कृतः शोभते न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च, वर्याभमाचारादिषु परः भगवत्सम्बन्धवर्जितो यः पारभ्रमः यशोयुक्तायाः भियाः सपद्येव चरितार्थो भवति पुःखोर्दक-फलो भवतीत्यर्थः । हरेर्गुणानुवादादिभिस्तु भीमरपादपद्मयो रविस्मृतिः स्यात् ॥ ५३ ॥

प्रविस्मृतिफलमाह—प्रविस्मृतिरिति । शमं अधिकृष्टप्राप्ति सुखम् ॥ ५४ ॥

देवं सर्वद्योतकमदेवमनस्यद्योत्यम् यतः भजत भतोभूरि-भागाः ॥ ५५ ॥

आत्मा सर्वोत्तमा भगवान् तत्त्वमुपादेयो वक्षिन् तत्परायं मे मया परमपः भीष्टुकस्य वक्तात् अधुना तु भवद्भिरहं संस्मारितः स्मृतात्मतत्त्वः कृतः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

जिह्व वचन में उत्तम श्लोक का यद्य गाय जाता है वही रश्म है रुचिर है तथा भक्तों को नवीन २ सदृश जान पड़ता है, और वही सदा मग्न के महान् उत्सवका करने वाला है और वही मनुष्यों के शोक समुद्र को सुखाने वाला है ॥ ४६ ॥

चित्रपट्टों वाला भी जो वचन कहापि जगत्पवित्र भीहरिके वश को नहीं कहता है, वह काकों का तीर्थ है, उसका सेवन हंस नहीं करते, क्योंकि ? जहां भी व्यच्युत भगवान् गाये जाते हैं भ्रमण साधुजन उसी में रमते हैं, ॥ ५० ॥

वह वाणी का वक्ता जनों के पापों का नाश करने वाला है, जिसमें प्रति श्लोक भवञ्च होने पर भी अनन्त भगवान् के वश से भक्ति नाम गाये जाते हैं और जिसको साधु जन वक्ता के मित्रने पर भवण करते हैं, भोताओं के मित्रने पर कथन करने हैं, दोनों के अभाव काळ में आपही मनन करते हैं, ॥ ५१ ॥

ब्रह्म के कथन करने वाला उपाधियों का निवर्तक देखा भी ज्ञान हो परं व वहि अधिकृष्ट के भक्ति से वर्जित होवे

एतद्वः कथितं विप्राः ! कथनीयोरुक्तमर्थाः ।

माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभविनाशनम् ॥ ५७ ॥

य एवं श्रावयेन्नित्यं यामक्षणात्मन्यधीः ।

श्रद्धावान् योऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेव सः ॥ ५८ ॥

द्वादश्यामेकादश्यां वा शृण्वन्नायुष्यवान् भवेत् ।

(१) पठत्यनश्नन् प्रयतस्ततो भवत्यपातकी ॥ ५९ ॥

पुष्करे मथुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान् ।

उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ॥ ६० ॥

देवता मुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः ।

यच्छान्तिं कामान् शृणोतः शृण्वतो यस्य कीर्तनात् ॥ ६१ ॥

(२) ऋचो यजुषि सामानि द्विजोऽधीत्यानुविन्दते ।

मधुकुल्या घृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलम् ॥ ६२ ॥

पुराणसंहितामेतामधीत्य प्रयतो द्विजः ।

प्रोक्तं भगवता [तो] यत्तु तत्पदं परमं व्रजेत् ॥ ६३ ॥

निप्रोऽधीत्याऽऽप्नुयात्प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम् ।

वेश्यो निधिपतिवै च शूद्रः शुध्येत पातकान् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

तौ वह ज्ञान अच्छी प्रकार शोभा को नहीं प्राप्त होता, तब फिर सर्वोत्तम कर्म भी हो और यदि ईश्वर में भरोसा नहीं किया गया हो, तो वह सदा भ्रमगल है, इसमें क्या संदेह है ५२

वर्ण आश्रम आचार तप इनमें जो परिश्रम है वह कलख यश से युक्त सम्पत्ति की ही कीर्ति है, और हरि के गुणा नुवाद अथवादि से श्रीधर के चरण कमल का जो अविस्मरण है वही परमपुरुषार्थ है ॥ ५३ ॥

भीकृष्ण के चरणारविन्दों का अविस्मरण ही समस्त भ्रमगलों को नाश करता है, और शान्ति का विस्तार करता है, तथा सर्व की शुद्धि परमात्मा की भक्ति और विज्ञान वैराग्य सहित ज्ञान का भी विस्तार करता है ॥ ५४ ॥

हे द्विज भ्रष्ट हो ! आप लोग बड़े माय्य शास्त्री हो आप लोग, सम्पूर्ण के आत्म स्वरूप सर्वोपास्य और जिनका भय कोई उपास्य नहीं ऐसे भीतारायण को अपने आत्मा में ध्यान द्वारा प्रवेश करके निरंतर भावना युक्त होकर उनकी को भजो ॥ ५५ ॥

आपने कृपा करके मेरे लिये उस आत्मतत्त्वका स्मरण कराया, जो कि—मैंने गंगा तट पर राजा परीक्षित की समा

में बड़े २ ऋषियों के सुनते २ पूर्ण काष्ठ में भीशुकरेश जी के मुख से सुना रहा ॥ ५६ ॥

भीधरस्त्रामिकृतभाष्यटीपिका ।

एतत्पुराणकीर्तनविफलं प्रपञ्चयितुमाह—एतदित्यष्टभिः ॥ ५७ ॥
यामक्षणां याम् अणं चेत्यर्थः । आत्मानमेव साक्षात्पुनाति ननु कानादिबह्वहमात्रम् ॥ ५८—६१ ॥

ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलमेतां पठित्वाऽनुविन्दते इति ॥ ६२ ॥

किञ्च, प्रोक्तमिति ॥ ६३ ॥

राजन्य उदधिमेषखां पृथ्वी सन्धिरार्यः ॥ ६४ ॥

भीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चीयम् ।

काष्ठदेशनिशेपयोगात् फलविशेषानाह—अज्ञावानिति ॥ ५८—६० ॥

फलप्रदानाह—देवता इति ॥ ६१ ॥

फलानि शेषमाह—ऋच इति ॥ ६२—६३ ॥

अधिकारानुरूपफलविशेषमाह—विम इति । उदधिमेषखां भूमिम् ॥ ६४ ॥

(१) पठत्यनन्यः प्रयतः पूर्णो भवति पातकी इति वीर०

[५१]

(२) ऋषयः इति च ।

भीमद्विराजवाच्यार्थकृतसागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदपुराणकीर्तनादिकं प्रपञ्चयति—अष्टमिः, एतद्विनि ।
कथनीयानि उरुवपपरिमितानि कर्माणि चेष्टितानि यस्य तस्य
विष्णोः वासुदेवस्य महात्म्यप्रकाशकं चो युग्मद्वयं कथितमेतदपुराणं
सर्वशुभविनाशकं कीर्तयतां सर्वमङ्गलविघ्नानकम् ॥ ५७ ॥

अथवा फलमाह—य एवमिति । यामं क्षणं चेत्यर्थः स
आत्मानं पुनारुपेव ॥ ५८ ॥

काखविशेषयोगात्फलविशेषानाह—ब्राह्मणमिति । यः
पातक्यापि प्रयतः समाहितचित्तः अतस्यः प्रयोजनान्तररहितः
सन् पठति स पूतो भवति अतश्च ज्ञानि पाठात्तरम् ॥ ५९ ॥

पुष्कर इति यतः सवाक्यसमाहितमनाः ॥ ६० ॥

सर्वफलसाधनत्वं च यन् फलदानाह—देवतादयः इति । वेदत्र
पुराणोऽनुकीर्तितः ते देवाश्चः गृह्यतः कथयतः शृण्वतो वा पुरु-
षस्य कामानिष्टार्थमवच्छन्ति देवताद्यन्तर्यामी भगवान् यच्छ-
तीति भावः ॥ ६१ ॥

फलातिशयमाह—अथ इति । वेदत्रयमधीत्य यत्फलं प्राप्नु-
यात्पुष्करवादिष्यो यत्फलं मन्वादिप्रवाहयुक्ताज्ज्वालाद्यत्फल-
मित्यर्थः । तत्फलं प्राप्नुयात् ॥ ६२ ॥

किञ्चैताम् पुराणसंहितामधीत्य ब्रह्मगवतः विष्णोः परमं
पदं प्रोक्तं प्रतिपादितं तद्ब्रजेतप्राप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अधिकारानुरूपान् फलविशेषानाह—विम इति । राजस्यः अम्बुधि-
मेखलां पृथ्वी शूद्रः श्रुत्वा पातकान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यामं क्षणं च तान्वातन्तरितार्थो द्वितीया आत्मानम्
मनः ॥ ५८ ॥

काखविशेषमाह—ब्राह्मणमिति ॥ ५९ ॥

देशविशेषमाह—पुष्कर इति । पुष्करे वराहक्षेत्रे भयात् संसार-
मयात् ॥ ६० ॥

अत्र ये देवाश्चः कीर्तितान्तेपि संहितापाठादिकुर्वन्तोऽमीष्टानि
दृष्टीत्याह, देवता इति ॥ ६१ ॥

किञ्च, ऋगादीन्धीत्य यत्फलं व्यासदेवसंहितामधीत्य
व्यादित्वाह—अथ इति । मधुकुल्या मधुनयः मधुनयादिकथनं
सुखविशेषार्थम् ॥ ६२ ॥

न केवलमेहिकं फलं किन्तु मुक्तिरपीति कथयति, पुराणोऽन-
वद्विष्णोः परमं पदं तद्ब्रजेत् ॥ ६३ ॥

अम्बुधिमेखलां भूमिम ॥ ६४ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवमिति—आत्मानमेव पुनर्तति किं वक्तव्यं काका सर्व-
मेव पुनर्तित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ब्राह्मणमेकादशां वेति ब्रह्मा यस्यां यतः प्राप्यते तदा
तस्यामेवेत्यर्थः ॥ ५९—६३ ॥

विप्रोधीत्येवादिक् तत्तत्कामाग्रहपरायां प्रवर्तनायमापात-
फलम् ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिना ।

ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलमेतं
पठित्वा अनुविन्दते इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

राजस्य उद्भिमेखलां सन्धिरावः ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिपः ।

माहात्म्यं माहात्म्यप्रकाशकं महापुराणं वाच्यवाचकयो-
रभेदात् ॥ ५७—६१ ॥

मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलं प्रयतः साधयानः एता-
मधीष्टानुविन्दते यत्पूर्वम् बहुधाः प्रोक्तं भगवतः पदं तच्च भजे-
दिति द्वयोरन्वयः ॥ ६२—६३ ॥

राजस्योद्भिमेखलां भुवं सन्धिरावः ॥ ६४ ॥

भाषाटीका

हे विप्र हो ! कथन करने योग्य हैं चरित्र जिनके ऐसे
भीवासुदेव भगवान् के सर्व अशुभों को नाश करने बाबा
वह माहात्म्य हमने तुमसे कहा ॥ ५७ ॥

इसको जो पुरुष नित्य प्रहर भर अथवा क्षण मात्र भी
अतन्त्र बुद्धि होकर अवगण करवे और जो पुरुष अज्ञावाला
होकर अवगण करे, वह अपने आत्मा को अवश्य ही पवित्र
करता है ॥ ५८ ॥

ब्राह्मण अथवा एकादशी में अवगण करने से पुरुष आरुप्य
बाबा होता है, और जो पुरुष प्रयत्न पूर्वक उपवास
करके इस संहिता का पाठ करते हैं, उनके समस्त पातक
नष्ट होजाते हैं ॥ ५९ ॥

पुष्कर में मधुरा में अथवा द्वारका में जितेन्द्रिय होकर
उपवास करके जो पुरुष इस संहिता का पाठ करते हैं, वे संसार
के भय से छूटकर परम धाम को प्राप्त होते हैं ॥ ६० ॥

जो पुरुष इस संहिता का अवगण करते हैं, कीर्तन करने
हैं, तथा मनन करने हैं, देवता मुनि सिद्ध पितर और नृप-
लोक उनकी कामना को पूर्ण करते हैं ॥ ६१ ॥

द्विज वर्ण, ऋग्वेद यजुर्वेद और सामवेद को पढ़ने से
जिन सहन की नदी घृत की नदी और दुग्ध की नदी
रूप फल को प्राप्त होते हैं, सो सब इस संहिता के पढ़ने
से प्राप्त होते हैं ॥ ६२ ॥

हे ब्राह्मण हो ! प्रयत्न पूर्वक इस पुराण संहिता को
पढ़कर पुरुष भीविष्णु भगवान् के सर्वोत्कृष्ट परमपद को
प्राप्त होता है ॥ ६३ ॥

ब्राह्मण, ऐस संहिता को पढ़कर बुद्धि को प्राप्त होता है,
क्षत्रिय, समुद्रान्त पृथिवी के राज्य को प्राप्त होता है,
वैश्य, निधि का पनि होता है, तथा शूद्र, सम्पूर्ण पातकों से
शुद्ध होता है ॥ ६४ ॥

कलिमलसंहतिकासनोऽखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णम् ।

इह तु पुनर्भगवानशेषमर्तिः परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गैः ॥ ६५ ॥

तमहमजमनन्तमात्मतत्त्वं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिम् ।

द्युपतिभिरजशक्रशङ्कराद्यैर्दुर्वासितस्तवमन्युतं नतोऽस्मि ॥ ६६ ॥

उपचितनवशक्तिभिः स्व आत्मन्युपरचितस्त्रिरजङ्गमालयाय ।

भगवत उपलब्धिमात्रधाप्ते सुरश्रुपभाय नमः सनातनाय ॥ ६७ ॥

❀ स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावोप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम् ।

व्यतनुत कृपया यस्तत्तदीपं पुराणां तमखिलवृजिनघ्नं व्यामसूनुं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

द्वादशस्कन्धे द्वादशस्कन्धार्धनिरूपणां नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अथ पुराणस्यैवमभावान्तिरेके कारणमाह—कलिमलानां संहतिं समूहं काञ्चति विनाशयतीति तथा इतरत्र शास्त्रान्तरं ॥ ६५ ॥

शास्त्रप्रतिपादितं भगवन्तं नमस्करोति—तस्मिन् द्वादश्याम् । जगदुदयस्थितिसंयमात्मानो राज आद्यः शक्तयो यस्य तम् द्युपतिभिर्देवैरपि दुर्वासितोऽज्ञातस्तवः स्तोत्रम् यस्य तम् इति ॥ ६६ ॥

उपचिताभिरुत्क्राभिर्नवशक्तिभिः प्रकृतिपुरुषमहवहङ्गार-तन्मात्ररूपभिः स्वः आत्मन्येवोपरचितं स्थिरं जङ्गमं चाऽऽलपो यस्य तस्मै भगवते ॥ ६७ ॥

श्रीगुरुं नमस्करोति—स्वसुखेनैव निभृतं पूर्णं चेतो यस्य तेनैव व्युदस्तोऽन्यस्मिन् भावो यस्य तथाभूतोऽप्यजितस्य रुचिराभि-र्लोकाभिराकृष्टः सारः स्वसुखगतं स्वेयं यस्य सः तत्तदीपं पर-मार्थप्रकाशकं श्रीभागवतं यो व्यतनुत तं नतोऽस्मीति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायां

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीसुदशानसूक्तशुकपर्वणम् ।

प्रस्थान्तरवैलक्षण्यमाह—कलिमलेति । इतरत्र राजत्वादिपुरा-णेषु ॥ ६५ ॥

जगदुदयस्थितिभेगमात्मशक्तिं समयमेतुभूतात्मशक्तिं नव शक्तय इत्युक्ताः ॥ ६६ ॥

उपलब्धिमात्रधाप्ते भगवतस्तद्व्युदस्तान्यभावोप्यजितरुचि-रूपम् ॥ ६७ ॥

असुखमात्मानुसन्धानसुखं तेनानुकूलचेताः तेन व्युदस्तान्य-भावः श्रीमदश्वत्थतिरिक्तमङ्गः अपि शब्दः समुच्चयः । यद्यपि, सुख-समाधितया साक्षात्कृतस्वरूपोपि भगवन्तलीलाभिराकृष्टाश्च-इत्यर्थः । तत्तदीपम् तत्प्रकाशकम् ॥ ६८ ॥

इति हारीतकुलानिखकवार्त्तिकजयसूनुना श्रीरङ्गराजदिग्वाङ्मातृव-धेद्वत्वात्परनामधेयश्रीसुदशानसूक्तशुक्रादिभिर्हिते श्रीमद्भाग-वतमहापुराणव्याख्याने श्रीशुकपर्वणि द्वादशस्कन्धः

समाप्तः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतद्व्यवस्थान्तरवैलक्षण्यमाह—कलिमलानां संहतिं काञ्चति विनाशयतीति तथा सोऽखिलज्ञानम् ईश्वरो हरिरितरत्र राजसादिप्रवृत्त्यान्तर्गु-ह्यभीक्ष्णं पुनः पुनः न गीयते भवतु तत्तत्कथाप्रसङ्गानुप-पठितः पठितार्थितः ॥ ६५ ॥

एतद्व्यवस्थान्तरवैलक्षण्यमाह—कलिमलानां संहतिं काञ्चति विनाशयतीति । जगदुदयस्थितिसंयमात्मानो राज आद्यः शक्तयो यस्य तदेवैवमन्युतं तवः स्तोत्रं यस्य तं नतोऽस्मि ॥ ६६ ॥

किञ्च, उपचिताभिः श्रुतियुक्तभिः काञ्चप्रकृतिमहवहङ्गार-पञ्चभूतात्मिका नवशक्तयस्ताभिरात्मन्येवोपरचिताः स्थिरा-स्त्वानराजङ्गमाश्च आलपो यस्य तस्मै उपलब्धिमात्रधाप्ते जाद्व्य-प्रमङ्गगर्जितज्ञानात्मकतेजःस्वरूपाय सुरश्रुपभाय द्धधप्राय सनातनाय भगवते नम इति ॥ ६७ ॥

अथ कचिदध्यायसमाप्तिः कचिन्नति ॥ ६८ ॥ प्रस्थान्ते स्वगुरुनमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरति—स्वसुखेति । स्वसुखं स्वान्तरात्मन्यानुसन्धानसुखं तेन निभृतं पूर्णं चेतो यस्य सः तेन स्वसुखेन व्युदस्तान्यभावः निरस्तभगवन्त-

* अत्र कोपि श्रीधरस्वामिनि [स्ववदन्तसारम्] इति श्लोकान्तरं पठ्यते * नात्रध्यायसमाप्तिः श्रीधरस्वामिनि

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

व्यतिरिक्तसङ्गः अपिशब्दः समुच्चये यद्वा सुलभतरसमाधि-
तया साक्षात्कृतास्तरात्मस्वरूपेऽपि भगवद्गीताभिराकृष्टचित्त
इत्यर्थः । तद्दीपमजितस्वरूपरूपगुणविभूतिप्रकाशकं तत्त्वानां चिद-
चिद्भूतानाम् अनारोपिताकाराणां दीपमिव प्रकाशकमन एवास्त्रि-
पावदनम् इह पुराणं यः कृपया व्यतनुत प्रकाशितवान् त व्यास-
सूनु, श्रीशुकं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[अत्राध्यायो न समाप्यते]

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

इतरपुराणेष्वोऽस्य माहात्म्याधिकषात्फलाधिक्यं माहात्म्याधिक्यं
च प्रतिपदं प्रत्यक्षं च भीमारायणस्य गुणरागप्रतिपादकत्वेन-
स्याह-कलिमखंति । कलिमखं संसारं च काहयति नाशयतीति
कलिमलसंज्ञितकालनः इतरत्र पुराणेषु इह पुराणे अशेषमूर्तिः
कथाप्रसङ्गः । ६५ ॥

गुरुनमस्कारानन्तरं तदुपविष्टस्वरूपं श्रीनारायणं नमति, तमिति । यो
भागवतस्याप्यप्यमारुह्य प्रतिपादितस्ते नतोऽस्मीत्यर्थः जगदुदया-
दिषु आत्मशक्ति स्वरूपशक्ति आत्मतन्त्रं स्वतन्त्रम् अजं सर्वत्र
देहयत एव ज्ञानोत्पत्तेः अस्य तद्भावात् स्वज्ञानेनैव सर्वं जाना-
तीति देशतः काह्यतो गुणतश्चानन्तरं द्युपतिभिर्ज्ञानपतिमज-
शङ्कराद्यैः दुरवसितस्तवम् अनिश्चितस्तुतिम् अच्युतं माषानिमित्त-
च्युतिरहितम् ॥ ६६ ॥

उपचितनवशक्तिभिः मूलप्रकृतिमहद्दङ्कारमनःपञ्चभूताख-
नवशक्तिभिः आत्मनि स्थाधारतया उपरचितयाः स्थिरजङ्गमयाः
येन च तथा तस्मै उपलब्धिमात्रधाम्ने केवलज्ञानस्वरूपाय सुर-
भ्रूषभाय देवोत्तमाय सनातनाय शब्दमात्रैकविषयाय नमः
अनेन श्लोकद्वयेन जन्माद्यस्य यत इत्यादिरर्थो दर्शित
इति ॥ ६७ ॥

सूतो ग्रन्थावसानेऽपि गुरुनमस्कारं करोति, स्वसुखेति । स्वा-
तन्त्र्यात् स्वः परमात्मा तज्जिष्ठं सुखं स्वसुखं तेन निभूतं पूर्णं
चेतो यस्य स तथा स्वरूपसुखं निभूतज्ञानं स्वसुखनिभूत-
चेताः चेतो ज्ञानमिति या तेन सुखेन व्युदस्ताभ्यभावः निरस्तान्य-
विषयबुद्धिः तेन विज्ञानेन निरस्तान्यज्ञान इति वा अपि कृत-
कृत्यापि अजितस्य हरेरुच्चिरया लीलाया आकृष्टसारः विवशी-
कृतचित्तस्थेयः तस्य हरेः सम्यग्भिन्न एव तत्त्वदीपकं पुराणं
व्यतनुत व्याख्यया विस्तृत्वा तं व्याससूनुं शुकं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमच्युतमजं निदुःखसौख्योद्दिष्टम्—

निर्दोषामितभेदवेदितमहं वन्दे मुकुन्दं सदा ॥

यद्भक्त्या कमलाब्जजैरगिरिशानन्तादिर्दवाः पद्म—

सायुज्यं प्रभरन्नेकविधया सत्यो विरत्या च तम् ॥

व्याख्या भागवतस्य कृष्णरश्मिना तत्प्रतीतिकामात्मना-

प्रतीत्येतद्वदासि तत्प्रतिनिधिं तज्जीवन्निष्ये वराह ॥

प्राङ्गिष्कजनतां तव प्रतिमं पादारविन्दारमना—

संसर्गि सुखनीयं शास्त्रविजराहारस्य पारं तथा ॥

पद्मरत्नावलीकण्ठे राजतां हि मुरद्विषः ।

यत्तमाख्ये माख्ये मौक्तिकी कृष्णवल्गुमा ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावल्याम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतक्रमसम्बन्धः ।

कलिमख इति । काह्यतो नाशनः इतरत्र कर्मप्रज्ञादिकप्रतिपादक-
शास्त्रागते मखिलेशो विराड्भूतयोमी नारायणोऽपि तत्पात्रको विष्णु-
र्वाऽपि न गीयते कश्चिद्गीयते वा तत्रत्वमिदं नैव गीयते
तुशब्दोऽवधारणे साक्षाच्छ्रीभगवान् पुनरिह भीमारायण एवाभीक्ष्यं
गीयते नारायणादयो वा यत्र वर्णितास्तैष्येयेषा एव मूर्त-
योऽवतारा यस्य सः तथाभूत एव गीयते तत्त्वितरत्रैव तद-
विवेकेनेत्यर्थः । अत एव तत्त्वतया प्रसङ्गैरप्यनुपदं पदम्पद-
मपि लक्ष्मीकृत्य भगवानेव परि सर्वतोभावेन पठितो व्यक्त-
मबोक्त इति ॥ ६५—६७ ॥

नमस्कृत्येव वक्तृद्वयनिष्ठापयार्थोत्पन्नया समस्तग्रन्थतत्त्वै-
निर्धारयति-स्वसुखेति । अत्राखिलजिज्ञेसा तादृशभावस्य प्रतिकूल-
मुदासीनं च सर्वं ज्ञेयम् अजितशब्देनात्र भीकृष्ण एवेति प्रथमे
भीषादरायणसमाधौ व्यक्तीकृतोऽस्ति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतक्रमसम्बन्धे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतसाराण्यं दर्शनी ।

काह्यनः विनाशकः अनुपदं प्रतिप्रकरणमेव ॥ ६५ ॥

शास्त्रप्रतिपादितं देवं प्रणमति—तम् अजं नतोऽस्मि किं
प्रज्ञायं नमसि न अनन्तं किं प्रधानं न आत्मतत्त्वं केतन-
स्वरूपं किं शुद्धं जीवं न जगदुदयादय आत्मशक्तितो यस्य
तं किं दुर्गोपति शंभुं न द्युपतिभिर्देवैरजाद्यैरपि दुरवसित-
स्तवम् अज्ञानस्तुतिकम् अच्युतम् भीकृष्णम् ॥ ६६ ॥

तमेव स्वास्तव्योमित्येव प्रणमति—नवशक्तिभिः प्रकृति-
पुरुषमहद्दङ्कारतन्मात्ररूपाभिः ॥ ६७ ॥

स्वेष्टदेवं प्रणम्य श्रीशुकं प्रणमति—स्वसुखेन ब्रह्मानन्देन निभूतं
परिपूर्णं चेतो यस्य सः तेन तथात्वेनैव व्युदस्तो दूरीभूतो
अन्वज भावो मनोव्यापारो यस्य तथाभूतोऽप्यजितस्य कृष्णर-
श्मिरुच्चिरया कर्षा प्रतिबलवत्त्वा आकृष्टः तस्माद्ब्रह्मा-
नन्दात् सकाशादपि स्वस्मिन्जानीतः सारा रसानुभावसाम-
र्थ्येन यस्य सः ब्रह्मरसास्त्रादापि लीलारसास्त्राद् माधु-
र्योऽधिक्यमनुभूय तत्रैव यः प्राप्तनिष्ठोऽभूदिति भावः । तेन
लीलारसोऽयं तस्य न समाभिन्नजकः प्रयूह इति व्याख्येयं तथा

भीमस्त्रिभुवनार्थकवर्तिकुलसारापद्विंशती ।

ये सति तेन पुनरपि तादृशसमाध्ययमेवायनिष्पन्नं ननु तथा
कृतं मायुतं कृपयाऽप्येवोपि तादृशस्त्रीधारसाक्षाद्दृष्टत्वा तत्त्व-
दीपमं स्त्रीधारसतत्त्वप्रकाशकं स्वतन्त्रं अत एवोक्तम् "हर-
मुखाच्चिममतिर्भगवान् बाह्यावधिः" इति "परिनिष्ठितोपि नैगुण्ये"
इत्यादि च ॥ ६८ ॥

इति सारापद्विंशती हर्षिव्यां भक्तचेतसाम् ।

ब्राह्मणे ब्राह्मणेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

भीमकृष्णकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुपदं प्रतिप्रकरणम् ॥ ६५ ॥

उक्तमाहात्म्यस्य महापुराणस्य विषयं भगवन्तं नमस्करोति,
तमिति ब्राह्मणम् । जगदुद्धारार्थमात्मनस्तत्त्वतः प्रकृत्याद्याः शक्त्या
वस्य स तम् ॥ ६६ ॥

उपचिताभिः समृद्धाभिः प्रकृतिपुरुषमहद्बहुकारतन्मात्र-
रूपाभिः नवशक्तिभिः स्व आत्मन्येव उपचिताः स्थिताः स्थिर-
जङ्गमाः आलम्बो यस्य तस्मै भीमरूपादपश्योरिष्यतेन विग्रहः
गुणाः "हिरण्यमयः पुरुषः" इत्यादिभूतिप्रसिद्धाः सूचिताः । स्वरूप-
गुणान् "अस्थूषः" इत्यादिभूतिप्रसिद्धान् सूचयितुं विशिष्टादि-उप-
लब्धिमात्रधाम्ने इति । उपलब्धिमात्रं स्थूलरूपादिप्राकृतदोष-
विषर्जितं धाम स्वरूपं यस्य तस्मै ॥ ६७ ॥

हरिं प्रणम्य गुरुं प्रणमति, स्वसुखंति । स्वसुखेन निभूतं परि-
पूर्णं भूतो यस्य सः तेनैव व्युद्भूतो दूरीभूतोऽभ्यस्मिन् पेदि-
कामुषिकपदार्थे भावो यस्य तथाभूतोपि अजितस्य भीकृष्णस्य
कविरामिः स्त्रीधामिस्वरूपगुणाद्यातिशयाज्ञामिः साकृष्टः स्वसु-
खादपहृष्टाकृष्य परमस्वरूपगुणाद्यनुभवानन्दे स्थापितः सारः
येनैव यस्य सः अत एव अस्पृश्योपि तादृशानन्दार्द्रस्य
नदीनं भीकृष्णकेशस्त्रीधारप्रतिपादकं पुराणं तत्त्वदीपं भीकृष्ण-

स्वरूपगुणाद्याद्यात्म्यप्रकाशकं कृपया यो स्वतन्त्रतन्मतोस्मि ॥ ६८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे ब्राह्मणकथ्ये

भीमकृष्णकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपे

ब्राह्मणाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

कलियुग के मछके समूह को नाश करने वाले भीहरि
इनर शास्त्र में निरन्तर गढ़ गाये हैं, और इस भीमागवत में
नौ अवस्थाभूति भीमगवान् कथा प्रसङ्गों के द्वारा पद पद में
गाये गये हैं, इसी से यह पुराण सर्वोत्तम है ॥ ६५ ॥

जगत की उत्पत्ति स्थिति और संहार करने वाली जिन
की शक्ति है, प्रह्ला इन्द्र और शङ्करादि देवताओं से जिनकी
श्रुति होना दुस्पर है, ऐसे अज अमर आत्मतत्त्व जो भी-
मकृष्ण भगवान् हैं, तिनको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ६६ ॥

बुद्धिको प्राप्त होने वाली नव शक्तियों से अपने आत्मा
ही में रचा है, स्वानर जगम प्राणियों का निवास स्थान जिनोने
ऐसे, ज्ञानमात्र स्वरूप वाले, सनातन, देवताओं में अष्ट, जो
भावपूर्ण भगवान् हैं, तिनको नमस्कार है ॥ ६७ ॥

निज सुख से भरा हुआ है चित्त जिनका, किसी से दूर
हुआ है अस्य में भाव जिनका ऐसे, और पश्चात् भीकृष्ण
लीला से स्त्रीधा गया है, मन जिनका, ऐसे जिन भीकृष्ण
जी ने कृपाकर भीहरि के तत्त्व को प्रकाश करने वाले इस
पुराण का विस्तार किया, सम्पूर्ण दुःखों के नाशक उन भी-
मवासनम्बन को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ६८ ॥

इति भीमज्ञागवत ब्राह्मणकथ्ये में बारहवें अध्याय की,

भीकृष्णकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपे

भाषाटीका समाप्ता ॥ १२ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे ब्राह्मणकथ्ये ब्राह्मणाऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

—:०:—

सूत उवाच ।

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै—

र्वेदैस्ताङ्गपदक्रमोपनिषदैः गर्यन्ति यं सामगाः ।

ध्यानावस्थिततद्व्रतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो—

यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ १ ॥

पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रीवाग्रकण्डूयना—

न्निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु वः ।

यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्देलानिभेनाम्भसां—

यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥ २ ॥

पुराणसङ्ख्यासम्भूतिमस्य वाच्यप्रयोजने ।

दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत ॥ ३ ॥

ब्राह्मं दशसहस्राणि पादं पञ्चोनषष्टि च ।

श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशतिशैवकम् ॥ ४ ॥

दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः ।

मार्कण्डं नव बाह्वं तु दशपञ्चचतुःशतम् ॥ ५ ॥

चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च ।

दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्ते लिङ्गमेकादशैव तु ॥ ६ ॥

चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकम् ।

स्कान्दं दश तथा चैकं वामने दश कीर्तितम् ॥ ७ ॥

कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्दश ।

एकोनविंशत्सौपर्णी ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥ ८ ॥

धीधरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

त्रयोदशे पुराणानां सङ्ख्यामाह यथाक्रमम् ।

दानं दानस्य माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥

सर्वपुराणसङ्ख्यादीनुपधर्माधिक्यंस्तरप्रतिपाद्यत्वं प्रणमति,
यमिति । स्तवैर्वेदैश्च स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति उपनिषद्भिरस्यकारा-
न्तरं ब्रह्मोऽनुरोधेन ध्यानेनावस्थितं निश्चयं तद्गतं च बन्धन-
स्तेन ब्रह्मास्ते न विदुः सुरासुरगणाः ॥ १ ॥

वीरोदमयनादौ दुर्ज्ञेयत्वमेव प्रदर्शयितुं कृमावतारमनुस्मार-

यन्नाशियः प्रायेणने-पृष्ठे भ्राम्यदमन्दो मन्दरगिरिगङ्गिष्ठो मन्दरा-
चलस्तस्य प्राचाणस्तेषामग्राणि तैः कण्डूयनास्तेन सुखेन निद्रालो-
न्निद्रादीनां येषां श्वासानिलाणां संस्कारास्तेषां कलाः
क्षेपस्तदनुवर्त्तनवशाज्जलनिधेरम्भसाम् बाताबातं न विश्रा-
म्यति । ननु, समुद्रक्षोभादेव तस्य संस्कारवशात्तत्राऽऽह—वेला-
क्षोभस्तस्य निभेन भिषण ॥ २ ॥

पुराणसंहितानां सङ्ख्यास्तस्यां सम्भूतिं समाहारम् अ-
तु श्रीभागवतस्य वाक्यं विषयः प्रयोजनं च दानं च तस्य
पाठादेश्च माहात्म्यं निबोधत ॥ ३ ॥

भीमजीरामिकृतभाष्यटीपिका ।

अथोविंशत् अथोविंशतिः शेषं चतुर्विंशतिः अतुर्विंशतिः
सहस्राणि शेषकं शिवपुराणम् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणपुराणम् दशपञ्चसहस्राणि अथारिशतानि च
॥ ५ ॥ २ ॥

एकादं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥

सौपर्यं गरुडपुराणमेकानविंशत्कोनविंशतिः ॥ ८ ॥

भीमदशमसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

(भस्मिन्भाष्ये टीका नास्ति)

भीमजीरामिकृतभाष्यटीपिका ।

क्रियतेतत्प्रवचनप्रत्यक्षवापरिमाणमिति पुनर्बुभुक्षामाख्य
तद्वक्तुं तत्प्रवचनप्रत्यक्षवापरिमाणमिति तत्परिमाणं च वक्तुं तावत्
तत्परिमाणं च वक्तुं प्रमाणमिति-यमिति । यं प्रमाणमिति-यमितिः स्तुति
कथम्भूतैरङ्गादिभिः सहितैः उपनिषच्छब्दस्वाकारान्तरम्
जन्तुनुरोधात् ध्यानेनावस्थितं निश्चयं च तेन तद्वक्त्रेण मनसा
यं योगिनः पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति सुरासुरगणा वक्ष्यान्तं
प्रमाणं यत्तां न विदुर्मृतमयनादौ इति शेषः ॥ १ ॥

तुर्विंशत्यधेन प्रदर्शयितुं कूर्मावतारमनुस्मरन्नाशियं प्राये-
यति-पृष्ठेति । पृष्ठे ध्यायन्नमन्तं गरुडः मन्दरगिरिकृतस्य
प्रायागस्तेश्वरमप्रायि तैः कथङ्गुयनात्तेन सुखेन निद्रालोनिद्रा-
शीलस्य भगवतः कमठाकृतेः कूर्मरूपस्य हरेः श्वासनिष्ठाः
श्वासवायवः पान्तु, तान् विंशति-येषां श्वासानिष्ठानां
संस्कारः तेषां लेशः तदनुवर्त्तनवशाज्जलधेरस्ममां शतायानं
गमनागमनम् अनन्तरम् यथा तथा भयापि न निश्चायति ननु
समुद्रस्रोभादेव तत्र संस्कारवशात्तत्राह-वेलाच्छब्देनेति । वेला-
च्छब्दस्तस्य कर्त्तव्यमिति ॥ २ ॥

किञ्च पुराणोति । पुराणानां सङ्ख्यानां सङ्ख्या समाहारं
वाच्यं भीमागवतस्य वाच्यं विषयस्तरप्रयोजनञ्च दानं पुस्तक-
दानं दानस्य पाठद्वयं माहात्म्यं तिथोद्यतं शृणुत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणमिति । अथोविंशत् अथोविंशतिः शेषं चतुर्विंशतिस्सह-
स्राणि ॥ ४ ॥

ब्राह्मणमप्येवं पुराणं पञ्चादशसहस्राणि अथारिशतानि
च ॥ ५ ॥

(भविष्यं पुराणं अतुर्विंशत्सहस्राणि पञ्चशतानि अतः पञ्च-
सहस्राणि) ब्राह्मणैश्च दशसहस्राण्यष्टौ शतानि चेति उक्ता
एकादशैश्च एकादशसहस्राण्येव ॥ ६ ॥

एकादं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥

सौपर्यं गरुडं पुराणम् एकानविंशत्कोनविंशतिसहस्राणि
भारतरामाख्येतिवातहासवतस्तथोरियता मोक्षा ॥ ८ ॥

भीमजीरामिकृतभाष्यटीपिका ।

स्त्वधेदेव स्तुतिस्तुति उपनिषच्छब्दस्वाकारान्तरं

ध्यानेनावस्थितं निश्चयं तद्वक्त्रेण यस्मिन्नेन वक्ष्यान्तं न विदुः
सुरासुरगणाः ॥ १ ॥

पृष्ठे ध्यायन्नमन्तं गरुडः मन्दरगिरिकृतस्य प्रायागस्तेश्वर-
मप्रायि तैः कथङ्गुयनात्तेन सुखेन निद्रालोनिद्रा-
शीलस्य भगवतः कमठाकृतेः कूर्मरूपस्य हरेः श्वासनिष्ठाः
श्वासवायवः पान्तु, तान् विंशति-येषां श्वासानिष्ठानां
संस्कारः तेषां लेशः तदनुवर्त्तनवशाज्जलधेरस्ममां शतायानं
गमनागमनम् अनन्तरम् यथा तथा भयापि न निश्चायति ननु
समुद्रस्रोभादेव तत्र संस्कारवशात्तत्राह-वेलाच्छब्देनेति । वेला-
च्छब्दस्तस्य कर्त्तव्यमिति ॥ २ ॥

पुराणसङ्ख्यानां सङ्ख्या समाहारं वा वाच्यं भीमाग-
वतस्य वाच्यं विषयः प्रयोजनं दानं च तस्य पाठद्वयं माहात्म्यं
तिथोद्यतं ॥ ३ ॥

अथोविंशत् अथोविंशतिः चतुर्विंशतिसहस्राणि शेषकं
शिवपुराणम् ॥ ४ ॥

माकंयदेवं नयं वाहन्तिवति वा पाठः ब्राह्मणपुराणं दशपञ्च-
सहस्राणि अथारिशतानि ॥ ५-६ ॥

एकादं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥

सौपर्यं गरुडपुराणम् एकानविंशत् एकानविंशतिः ॥ ८ ॥

भीमजीरामिकृतभाष्यटीपिका ।

॥ १-८ ॥

भीमजीरामिकृतभाष्यटीपिका ।

अथोविंशत् पुनर्नया मङ्गलाचरणं प्रथमः ।

भाष्यतयाः पुराणस्य सङ्ख्या दातादि चोदयते ॥

अन्तिमपञ्चाधेन पुनर्नयं भगवन्तं प्रमाणं सङ्ख्यामाचरन्ति,
यमिति । स्तुतिस्तुति उपनिषच्छब्दस्वाकारान्तरम्
तेनैतत्पुराणपाठेन भगवन्तस्य स्तुतिं सङ्कीर्तयितुमेव मम
यथा कथङ्गुयदभूत्तु सत्यमवगम इति भावः ॥ १ ॥

किञ्च, यथा समुद्रमगने भगवन्तं कूर्मादिस्वरूपेण कर्त्तुं
श्रियोक्त्यां तु तत्र नाममात्रेणैव निर्मलता तथैवदमपारनेद-
महामुद्रमगने पञ्चाङ्गा भगवन्तं कर्त्तुमिच्छन्त्यङ्गुयं भी-
व्याभक्तमनुवर्त्तन्ति, पृष्ठेति । पृष्ठे ध्यायन्नमन्तं महागुरुमन्दरगिरि-
स्तस्य प्रायागस्तेश्वरमप्रायि तैः कथङ्गुयनात् निद्रालोनिद्रा-
शीलस्य भगवतः कमठाकृतेः कूर्मरूपस्य हरेः श्वासनिष्ठाः
श्वासवायवः पान्तु, तान् विंशति-येषां श्वासानिष्ठानां
संस्कारः तेषां लेशः तदनुवर्त्तनवशाज्जलधेरस्ममां शतायानं
गमनागमनम् अनन्तरम् यथा तथा भयापि न निश्चायति ननु
समुद्रस्रोभादेव तत्र संस्कारवशात्तत्राह-वेलाच्छब्देनेति । वेला-
च्छब्दस्तस्य कर्त्तव्यमिति ॥ २ ॥

यथा पृष्ठेति-यत्प्रवचनं मयादलेभ्यः एतावन्तं इति
भगवन्ते तथैव महापुराणवक्त्रेणैव भीमागवतस्य सङ्ख्या
पुराणस्यद्वयमवगमनीत्यतः पुराणानां सङ्ख्यायाः सङ्ख्या
सङ्ख्यां तथा अथ भीमागवतस्य वाच्यं च प्रयोजनं चेति ॥ ३ ॥

अथोविंशत् अथोविंशतिः शेषकं शिवपुराणम् ॥ ४ ॥

यद्विंशतिपुराणं दशपञ्चसहस्राणि अथारि शतानि च ॥ ५-६ ॥

एकादं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।

तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥ ६ ॥

इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे ।

स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितम् ॥ १० ॥

आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् ।

हरिखिलाकथाव्राताऽमृतानन्दितसत्सुरम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथाहो सर्वशास्त्रसाररूपश्रीमद्भागवतभैरव्यं वर्णयिष्यन्
तद्विषयभूतभगवत्प्रतिपूर्वकं पुराणसङ्ख्यासम्भूतिं दर्शयति—
गमिनि साजैरक्षमिः।स्तुत्वाग्नि स्तुत्वाग्नि उपनिषच्छ्रद्धाकारान्तरं
छात्रं स्तुतिगानध्यानविषयत्वेऽपीयत्तानवच्छिन्नत्वं दर्शयति,
अस्त नचिदुरिति ॥ १ ॥

भगवतः इयत्तानवच्छिन्नतां कैमुतिकन्यायेन दृढयितुं तद्व-
नाराणां कुमोपवाचितानां पुण्यत्वं दर्शयन् समुद्रमथनछिन्नया
अमृतापादनवत्सकलशास्त्रमथनेन श्रीमद्भागवतोत्पत्तिं च द्योत-
यति, पृष्ठे आरभ्यतु अमन्दोऽतिवचनवान् गरिष्ठश्च यो मन्दस्तस्य
ग्रामाग्रेः कण्डूयनात् सुखोपात्तकसङ्गण्यात् हेतोर्निद्राजोः निद्रा-
शीलस्य श्वासानिलाः वः पातु यत् येषां श्वासानिलानां संस्कार-
कलानुवर्त्तनवशात् जलनिधेरम्भसामतन्द्रितं निरन्तरं यातायात-
मद्यापि न विभ्राम्यति नन्वम्भसां गमनागमनं समुद्रक्षोभा-
द्भवतीत्यत आह, वेद्यातिभेदेति । वेद्याक्षोभस्तस्य निभेन
मिषेण भनेन वायव्यजिह्वादिष्वेतेनपद्धार्येषु यत्रयत्र क्रिया सा
भगवत्कर्तृकयातः श्रमाववाद्वा नाङ्गीकार्य इति द्योत्यते ॥ २ ॥

पुराणानां पृथक् पृथक् याः सङ्ख्यास्तासां सम्भूतिं समा-
हारमस्य श्रीमद्भागवतस्य वाच्यप्रयोजने विषयफले दानं
नम्राहार्यं पाठादेर्माहार्यम् आदिशब्देन भव्यादे
ग्रहणम् ॥ ३ ॥

अथोपिद्यत् अथोपिद्यतिः ॥ ४ ॥

वाङ्मन्त्रेयं दशपञ्च सहस्राणि चत्वारि यतानि च ॥ ५—८ ॥

भाषा टीका ।

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले कि—ब्रह्मा वरुण और मरुतु अर्थात् देव
लोक दिव्य स्तोत्रों से जिनकी स्तुति करते हैं। तथा साम
गात्र करने वाले, भग पद क्रम उपनिषदों सहित वेदों से
जिनकी स्तुति करते हैं, और ज्ञान में स्थित होकर जिन परमा-
त्मा के विषय मन लगाकर योगजन जिनको देखते हैं, तथा
सुर असुर गण जिनके भक्त को नहीं जान सकते, ऐसे देव
भक्ताराधण को नमस्कार हो ॥ १ ॥

पाठ पर भ्रमते हुए बड़े भारी मदराचल की छिन्नाओं
के अग्र भाग से गात्र खुजाने के समान गिरा का अनुभव करने

वाले भीकच्छपकूप भगवान् के श्वास से निकले हुए पवन,
तुम सबों की रक्षा करो, जिस पवन के संस्कार के लक्षमात्र
अनुवर्त्तन के वश से समुद्र की छहर के बहाने [मिष] से समुद्र
के जलों का आना जाना निरन्तर भव भी नहीं विभ्राम
लेता है ॥ २ ॥

सूतजी दो श्लोकों में भगवा चरण करके बोले कि—हे
गौतमकहिक हो! भव तुम पुराणों की संख्या का समाहार
और श्रीमद्भागवत का विषय प्रयोजन और दान तथा पाठ-
दि का माहार्य भव्य करो, ॥ ३ ॥

ब्रह्मपुराण दशसहस्र १०००० है, अर्थात् ब्रह्मपुराण के
के दश सहस्र श्लोक हैं, पद्मपुराण पञ्चपन सहस्र ५५०००
है, 'भी विष्णु पुराण तेईस सहस्र २३००० है, शेषपुराण चे-
बीस सहस्र २४००० है ॥ ४ ॥

५४ श्रीमद्भागवत पुराण अठारह सहस्र १८०० है,
नारद पुराण पच्चीस सहस्र २५००० है, मार्कण्डेय पुराण
नव सहस्र ९००० है, अग्नि पुराण पन्द्रह हजार चार सौ
१५४०० है ॥ ५ ॥

भविष्य पुराण चौदह हजार पांच सौ १४५०० है, ब्रह्म-
वैवर्त्तपुराण अठारह सहस्र १८००० है, खिंग पुराण एकादश
सहस्र ११००० है ॥ ६ ॥

वाराह पुराण चौबीस सहस्र २४००० है, स्कन्द पुराण
इक्यासीसहस्र एकसौ ८११०० है, वामन पुराण दश सहस्र
१०००० है ॥ ७ ॥

कूर्म पुराण सत्रह सहस्र १७००० है, मत्स्य पुराण चतु-
र्विंश सहस्र १४००० है, गरुड पुराण उन्नीस सहस्र १९०००
है, भौत ब्रह्माण्डपुराण द्वादश सहस्र १२००० है, ॥ ८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

महाभारतं स्थितिहासः रामायणं च ऋषिप्रोक्तं काव्यम्
अतः पुराणानां सन्दोहः समूहश्चतुर्लक्षसङ्ख्याक एव
इदानीमस्य वाच्यप्रयोजनादीन् दर्शयितुमाह—तत्रेत्यादिना
॥ ६ ॥ १० ॥

हरिखिलाकथानां व्रातः समूहः स एवामृतं तेनानन्दिताः
सन्तः सुरादयः येन तत् ॥ ११ ॥

सर्ववेदान्तसारं यदब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ।
 वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥ १२ ॥
 प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहमन्वितम् ।
 ददाति यो भागवतं स याति परमाङ्गतिम् ॥ १३ ॥
 राजन्ते तावदन्यानि पुराणानि सताङ्गण ।
 यावन्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम् ॥ १४ ॥
 सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते ।
 तद्रसाऽमृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्व्रतिः कश्चित् ॥ १५ ॥
 निम्नगानां यथा गङ्गा देवानामच्युता यथा ।
 वैष्णवानां यथा शम्भुः पुराणानामिदं तथा ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिक्तभाषायेकीपिका ।

तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥ १२ ॥
 प्रौष्ठपद्यां भाद्रपद्यां हेमसिंहमन्वितं सुवर्णसिंहासना-
 ऽऽरूढम् ॥ १३ ॥ १४ ॥
 तद्रस एवाऽमृतं तेन तृप्तस्य निवृत्तस्य ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यैकतभाषावतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । अतः पुराणानां सन्दोहः समूहश्चतुर्लक्षमवस्थाक
 एव इत्यादिमस्य आचार्यान् दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना ॥ ६ ॥
 इदमिति भगवता धीनारायणेन सम्प्रदर्शितं चतुर्लोक-
 कपेणेति शेषः ॥ १० ॥

यद्यप्यत्रादिमन्त्रावसानेन पृथगाख्यानेनापि प्रोक्तं यत्तैः
 संयुतं तथापि सर्वत्र हरिबीजाकथानां व्रातः समूह एवाऽमृतं
 तेनाऽऽनन्दिताः सन्तश्च सुराश्च येन तत् ॥ ११ ॥

अनेन आचार्य प्रधानं सूचितं—तत्प्रपञ्चमेवाह—सर्व-
 वेदान्तेषु यत् सारभूतं ब्रह्म आत्मा च तयोर्भावः ब्रह्मात्मैक-
 रूपात्मा निरतिशयवृहत्त्वमस्तःप्रविष्टं प्रशामनेन भर्तृत्वं च
 तदेकैकलक्षणम् असाधारणधर्मो यस्य तत् । यद्वा, ब्रह्मात्मैकत्व-
 लक्षणमिति ब्रह्मात्मशब्दाक्षयम् यदेकं वस्तु तस्य भाष-
 स्तत्त्वं तल्लक्षणम् यस्य तद्वितीयं स्मृत्यवयववन्तरहितं
 वस्तुप्रतिपाद्यो विषय इत्यर्थः । तन्निष्ठं तादृशवस्त्वधीनं कैवल्यं
 प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मुक्तिरिति यावत् तदेकं प्रयोजनं
 वानपाठादिप्रयोजनं यस्य ॥ १२ ॥

(शेषं श्रीभरस्त्राचार्याचार्यैकतभाषावतचन्द्रचन्द्रिका) ॥ १३—२३ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीर्यैकतपवरत्नावली ।

पुराणानां सन्दोहः समूहः चतुर्लक्षमवस्थाक एव ॥ ९—१० ॥
 हरिबीजाकथानां व्रातः स एवाऽमृतं तेनाऽऽनन्दिताः सन्तः

सुराश्च येन तत् तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥ ११ ॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रपद्यां हेमसिंहमन्वितं स्वर्णसिंहासना-
 ऽऽरूढम् ॥ १२—१३ ॥

तद्रस एवाऽमृतं तेन तृप्तस्य ॥ १४—१५—१६ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिक्तकमसम्भवं ।

एवमिति । तैः सत्यपुराणेषु निरोधः—

अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।

भारताख्यानमस्त्रिंशं चक्रे तदुपबृंहितम् ।

खल्वगोष्मन् तत्प्रोक्तं मेधाशेपरिबृंहितम् ।

वाल्मीकिनापि तत्प्रोक्तम् रामोपाख्यानमुत्तमम् ॥

ब्रह्मणाऽभिहितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरात् ।

ब्राह्मण्यं नारदनेन वाल्मीक्याय पुनः पुनः ॥

वाल्मीकिना च खल्वेकं धर्मकामाग्रेसारवतम् ।

एवं संपादाः पञ्चैते खल्वस्ते परिकल्पिताः ॥

इति ॥ ८ ॥

इदमिति त्रिकम् । गणोदकशायिनो नाभिपङ्कजे स्थिताय
 ब्रह्मणा भगवता श्रीकृष्णेन प्रकाशितं सन्त आत्मारामा एव
 सुराः "इयं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या" इत्यत्र सच्छब्दात् सर्वेति
 ब्रह्मात्मनोऽर्थदकर्तृत्वं तद्वत् खल्वगं यस्य तद्यद्वितीयं सर्ववेदान्त-
 सारं वस्तु तन्निष्ठमित्यन्वयः । अयमर्थः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"
 इति यस्य स्वरूपमुक्तं "येनाश्रितं धृतमभवति" इति "यद्विज्ञानेन सर्व-
 विज्ञानं प्रतिज्ञाय चकिमन्नस्तानि त्वामिच्छा एव नासाधर्मो अश्रु-
 यताः "पतेन सौम्यैश्चमम आभीत" इत्यादिना निखिल-
 जगत्कर्तार्युता "स प्रेक्ष्य बहुकथाम्" इत्यनेन सत्यस्वरूपता
 च प्रतिपादिता तेन ब्रह्मणा स्वरूपशक्तिभ्यां वृहत्त्वेन अथ
 कस्मादुच्यते ब्रह्मं वृहत्तिं वृहत्तिं चेति धृतिभिः "वृहत्त्वावृहत्त्व-
 त्वाच्च यद्ब्रह्मपरमं विदुः" इति विष्णुपुराणादिभिश्च प्रतिपादितेन
 सार्द्धम् अनेन जीनेत्यादिना इत्यादिशब्दव्यञ्जनरूपायां भूताविद्वत्ता-
 निर्देशेन ततो मिश्रव्यवस्थात्मना निर्देशेन तद्वात्माशक्तिप्रवेने

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवेः ।

लक्ष्यस्य "ममैवांशो जीवलोके जीवमृतः सनातनः" इत्यादिपति-
पादितस्य "अंशो नानाव्यपदेशात्" (१।२।४२) इति न्यायमिच्छस्य
जीवात्मनो यदेकत्वं तत्त्वमसिषादौ ज्ञाना तदंशभूना चिद्रूपत्वेन
समानाकारता तदेव लक्ष्यमापाततो ज्ञाने साधकतमं यस्य तथा-
भूतम्—

"वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्रं वदन्तानामग्रयम् ।

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्धये" ॥

इति त्रिधाऽऽविभूतं यत् सर्ववेदान्तसारमद्वितीयं वस्तु तन्निष्ठ-
मिदं पुराणं तथा कैवल्यैकप्रयोजनं कैवल्यः शुद्धः सच्च प्रोक्ति-
कैतवो यो भक्तः स एव धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परम इत्युक्तत्वात्
तस्य भावः कैवल्यं मोक्षादिकामरहिता भक्तिः "कैवल्यसम्मत-
पद्यस्त्वय भक्तिभोगः" इत्यत्र कैवल्यमित्येव सम्मतः पद्या भक्ति-
भोग इति तैर्वाच्यतात्वात् अत्र पद्या इति भगवत्प्राप्त्युपाय इत्यर्थः
सा भक्तिः प्रेमलक्षणा तस्यैव तत्र मुख्यत्वात् तस्मात्कैवल्यं
भगवत्प्रेमैव पुरुषार्थत्वे प्रतिपाद्यं यस्य तत् साधोक्त्यसाष्टि-
साक्येत्वादिबलवद्भवेत्यर्थः इति ॥ १०—१२ ॥

तद्वातस्त्वापि तादृगेव फलमाह—प्रौष्ठपद्यामिति । परमां पर-
मस्य भगवतः सम्भिधिकृपां "ज्ञानेन वैवासाकिशब्दितेन" इत्यादेः
इति ॥ १३ ॥

राजन्त इति । स्वर्यासिंहासनाकृते हेतुतया राजत्वमेव
दर्शितम् ॥ १४ ॥

तदेव व्यनक्ति—सर्वेति । तद्रूपः श्रीभगवत्किरसः "पिबत
भागवते रसमालयम्" इत्युक्तः "नास्त्यक्तं विगण्यवत्तथापि"
इत्यादश्च अत एवाह, निम्नगानामिति ॥ १५—१६ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

तत्राष्टादशेति यथैवावतारत्वादवतारमध्ये कृष्णं गणयित्वा
पुनः "एतं चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति कृष्णस्य
पृथगगणना तथैव पुराणत्वात् पुराणमध्ये श्रीभागवते गण-
यित्वा "तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते" इति पुन-
गणना पुराणचक्रवर्तिवव्याजिका यथा च तत्र स्वयम् पदम्
सर्वात्कर्षव्यञ्जकं तथैवात्रापि श्रीमदिति पदम् इदं प्रकृष्टं
सम्पूर्णमेव ॥ ८ ॥ १० ॥

वाक्यप्रयोजने चाह हरेर्लोककथानां व्रातः समूह एव
अमृतं तेन मानन्दिताः सन्तो भक्ता एव सुरा येन तदिति
लीलाकथाव्रातशब्देन भक्तिरूपं वाक्यं व्यञ्जितम् । स एव
अमृतमिति प्रेमरूपं प्रयोजनं च प्रेम्णैव भक्तेरमृतवदास्वाद्य-
सिद्धे तेन सहनामानन्द इति प्रेम्णोऽनुभावः अत्र कथाया
अमृतस्वारोपेण तत् सम्पन्नानां सताम् सुरस्वारोपेण च
तत् सम्पन्नानां शास्त्रस्यास्य मोहिनीस्वारोपो लक्ष्यते मोहि-
न्यैव सुरेभ्योऽमृतदानप्रसिद्धेः तत्र च सुरान् स्वमक्तान् स्व-
विदुषः प्रतिभूरिङ्गणैश्च भगवज्जालन्ति यथा ज्ञेयं रूपं
महाविभोक्तव्यस्य युष्मदनुकूल्यमेव कर्तव्यं प्रयोजनं चा-
सुरान् वदयित्वा युष्मदभ्युपमृतप्रदानं यथा चासुरान् स्व-

तत्त्वमधिकृत्यः प्रत्यपि भूत्वा जनेनैवं स्पष्टमेव ज्ञेयं रूपं मदा-
विभोक्तव्यं युष्माकं विजयप्रापणमेव कर्तव्यम् प्रयोजनं च
युष्मदभ्युपमृतप्रदानमितिदं गौणमेव, मुख्यं प्रयोजनं त्वेतदेव
यदानन्त्यमत्कारं युष्मान् मिदं प्रापयामि युष्मदनुहस्मिन्नेति
तत् प्रथममेतान्निर्दिष्टानां निकृष्टान् देवान् किञ्चित् परिषेप-
यामीति तथैवेदं श्रीभागवतं शास्त्रमपि स्तुतस्त्वहान् स्वमक्तान्
हरिर्लीलेत्यर्थपद्येन स्ववाक्यं स्वप्रयोजनं च "परोक्षवादा
श्रुत्यः परोक्षं च मम प्रियम्" इति भगवदुक्तैर्बलवत्तमेव
इत्या सर्वलोकांल्लिप्तमुक्त्वा स्तुतस्त्वमधिकृत्यः शास्त्रममानिनः
प्रकटमेव स्ववाक्यप्रयोजने अग्रे एवाह सर्ववेदान्तानां सारं
यत् ब्रह्मणा सह आत्मैक्यमद्वितीयं वस्तु तन्निष्ठं तस्मिन्
वाचकत्वेन निष्ठा यस्य तत् कैवल्यमेकं मुख्यं प्रयोजनं यस्य
तत् केचित् पुनरेव वाच्यते शास्त्रेऽस्मिन् भक्तिज्ञानयो-
र्द्वयोरपि मार्गयोरुक्तत्वात् भक्तिप्रेमया वाक्यप्रयोजनेऽङ्कवा
ज्ञानकैवल्ये अपि वाक्यप्रयोजने आह—सर्ववेदान्तेति । कैवल्य-
मप्येकं प्रयोजनं यस्य तत् अपरे त्वेवमाहुः शास्त्रेऽस्मिन्नुप-
क्रम एव "धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमः" इत्यनेन परमधर्मस्य
भक्तेरेव वाक्यत्वावगमात् ईश्वरः "सद्यो हृद्यवदुच्यतेऽत्र कृति-
भिः" इत्यनेन प्रेम्ण एव प्रयोजनत्वावगमाच्च तथा सर्वेष्वपि
स्कन्धेषु ज्ञानात्तत्साधनान्[मुक्तेरपि]मोक्षादपि सकाशात् भक्तेरेव
प्राधान्यदर्शनात् प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति न्यायात् भक्ति-
प्रेम्णोरेवाभिधेयत्वप्रयोजनत्वे व्यज्येते तस्मात्प्रोहिनी साधर्म्य-
प्रापकप्रकटार्थमेतत् पद्यमाभ्युपगम्येत्प्राप्तरेण योजनीयं तद्यथा
ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं यद्वस्तु तन्निष्ठं ततोपि निःसृत्य तिष्ठतीति
तत्तथा ज्ञानकर्मस्वर्गाद्यभिषाद्युक्तसहिताः कैवल्यं अनन्यभक्ता-
स्तेषां भावः कैवल्यं तदेव प्रयोजनम् यस्य तदिति ॥ ११—१२ ॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रसर्वमन्त्रिभ्यामिति तद्दिन एव श्रीमन्मुनीन्द्रं च
शास्त्रमेतत्समाप्तीकृतमिति पाश्चात्तरखण्डगतभागवतमाहार्ये इदं
हेमसिंहसमन्वितमिति सर्वेशास्त्रमहाराजस्य पुराणसूर्यस्यास्य
साम्राज्यार्थं सिंहासनौचित्यात् सर्वप्रहराजस्यैतदुपमानस्य सूर्य-
स्यापि तदानीं सिंहराशिगतत्वेन सिंहासनाधिकृतता इष्टेन
भस्य सर्वेशास्त्रमहाराजत्वमेवाह—राजन्त इति । अत्रानि पुराणा-
न्यपि प्रायस्तावत् शास्त्रराजानि यावन्नेति श्रीभागवतं तु
सम्प्राडेवातः शास्त्रमहाराजमिति भावः । यद्वा, भस्य पुराण-
सूर्यवत्त्वमाह—राजन्ते दीप्यन्ते रात्रौ नक्षत्राणीवेति भावः ।
यावद्वाऽयन्ते यावन्नेति सति सूर्यो न दृश्यते ॥ १३—१४ ॥

सर्ववेदान्तेभ्योऽपि सारं भृष्टं गच्छेति सर्वपापनाशनत्वेन
ब्रह्मयुत इति सर्वोत्कर्षेण शम्भुरिति सर्वभगवत्समोपदेष्टृत्वेनो-
पमा ॥ १५—१७ ॥

भीमच्छुक्लवैवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

पुराणानां सन्दोहः समूहः श्रीमद्भागवतस्य सर्वपुराणोक्तयो
भगवत्कृतत्वादिना भ्रष्टं वक्तुमाह—तत्रेति । अष्टादशसाहस्र-
मुक्तसङ्ख्यापूरकच्छब्दामानेन ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

अत्रैवमध्यम उपास्यरूपं तदुपासकरूपं कृपाफलं भक्तिरसः

क्षेत्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ।

तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ! ॥ १७ ॥

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।

तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन् प्रपठन् विचारणापरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥ १८ ॥

कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ।

योगीन्द्राय तदात्मनाऽथ भगवद्राताय कारुण्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥ १९ ॥

नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय सान्निधौ ।

य इदं कृपया कस्मै व्याचक्षते मुमुक्षवे ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विरोधिरूपश्चेति श्रीमद्भागवतस्वार्थपञ्चकं विषयः "धर्मः प्रोज्झित-
केतवः" इत्यत्रोपपादितः तत्र 'यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञानं भवति' इति
भूतेभ्यो विषयो भगवानिति तत्र चोपास्य भगवन्तं विषय-
तथोपासकमधिकारितया विरोधिरूपार्थं मुक्तिप्रतिपक्षकतया
भक्तिरत्नं ससाधनं मोक्षोपायतयेति पदार्थचतुष्कं पञ्चमं कृपा-
फललक्षणं विषयविशेषमेव प्रयोजनत्वेनाह-इदमिति त्रिभिः । भव-
भीताय मोक्षविरोधिनंसारभययुक्ताय ब्रह्मणे सर्वोधिकारि-
मुखाय भगवतेवेदं श्रीमद्भागवतं प्रोक्तम् ॥ १० ॥

वैराग्यमुपलक्षणं ज्ञानादिसाधनानां ज्ञानवैराग्यादिभिः साधने-
राख्यायते प्रकाशयते इति वैराग्याख्यातं भक्तिरहस्यं तत्संयुतम्
इरेमुख्यविषयकथानां व्रातः समूहः स एवामृतं तेनानन्दताः
सन्तः साधनः सुराश्च अधिकारिणो येन तम् ॥ ११ ॥

कथम्भूतं सर्ववैद्वान्तसारम् यद्वा, सर्ववैद्वान्तानां सारं मुख्यं
प्रतिपाद्यम् अद्वितीयं निःसमानातिशयं ब्रह्मपरमात्मनारायण-
वासुदेवादिपञ्चमभिधेयं "वैश्वं सर्वरहमेव वेद्यः" इति स्मृत्स्मृति-
यद्वस्तु तन्निष्ठम् ब्रह्म जगत्कारणं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं 'सत्यं ज्ञानं
मनस्तम' वस्तुपदेनोक्तं तत्पदवाच्यम् आत्मानुपरिमाणोऽन्वयस्य
पदार्थः तयोः अन्वयशयोः स्त्रभावतः एव गुणगुणियत्कार्यकारण-
वच्च भिन्नस्वरूपयोः स्त्रभावतः एवैकत्वं लक्ष्यते ज्ञायत यत्र तत्
ब्रह्मजीवयोः द्वैताद्वैतसम्बन्धप्रतिपादकमिदं पुराणमित्यर्थः । अनेन
पुराणेन केवलभेदवादिना तार्किकादयः केवलाभेदवादिनश्च
साङ्ख्य्यादयः निराकृता वेदविरुद्धत्वादिति भावः । केवल्यं केवलस्य
कार्यकारणप्रकृतिसम्बन्धरहितस्य निरञ्जनस्य भावः भगवत्सार-
वत्तयाः केवल्यं तदेकप्रयोजनमिदमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं कर्तुं विषयप्रयोजनाङ्गां चारुय भैष्ठ्यं दर्शितम् इदानीं
ज्ञानमाहात्म्यादिकथनेनाऽस्य भैष्ठ्यमाह—प्रौष्ठ्ययामित्यादिना,
प्रौष्ठ्ययां भाद्रपद्याम् । इममिहसमन्वितं स्वर्यासिद्धासनाकृदम्
॥ १३—१७ ॥

भाषार्थः ।

इस प्रकार अष्टादश पुराणों का समूह चार लक्ष ४०००००
है, तथा यह श्रीमद्भागवत अठारह सहस्र १८००० है ॥ १९ ॥

यह श्रीमद्भागवत पूर्ण काख में संसार से भयभीत, और
मरने नाभिकमल में स्थित, ऐसे ब्रह्माजी को भीमगवान् ने
कृपा करके प्रकाशित किया रहा ॥ १० ॥

यह पुराण भाद्र पञ्च और अंत में वैराग्य के आख्यानों
में संयुक्त है, तथा भीहरि की खीला कथाओं के समूह
रूप अमृत से भागुजन और देवताओं को आनन्द देने
वाला है ॥ ११ ॥

यह सम्पूर्ण वेदान्त का सारभूत है, और परब्रह्म के साथ
जीवार्त्मा के निष्कपट भाव को दर्शाते बाबा है, और यह
अद्वितीय वस्तु है, तथा परमात्मा का प्रतिपादक है, और
इसके पठन भवण का मोक्ष ही एक प्रयोजन है, ॥ १२ ॥

भाद्रपदमास की पूर्णमासी में सुवर्ण के मिहान्त पर
विराजमान कर जो श्रीभागवत के पुस्तक का दान करता
है, वह परमर्गति को प्राप्त होता है ॥ १३ ॥

अमृत का समूह रूप श्रीमद्भागवत पुराण जब तक नहीं
सुनने में आता है, तब ही तक मर्त्त्यों के समाज में अर्थ
पुराण शोभा देने हैं, श्रीभागवत के आगे कोई भी नहीं शोभा
देने हैं ॥ १४ ॥

यह श्रीमद्भागवत सम्पूर्ण वेदान्त का सार है, इसके
रसामृत में जो पुरुष तृप्त है, उनकी अर्थप्र कहीं भी
प्राप्ति नहीं होती है ॥ १५ ॥

जैसे, कि—तद्वियों के मध्य में श्रीवैष्णवाचार्यकी अंगिरा
जी सब से भेद्य है, जैसे, वेदों में भी अच्युत भगवान्
सर्वोत्तम है, जैसे निष्णु भक्त वैष्णवों के मध्य में भीशंकर
भेद्य हैं, इसी प्रकार पुराणों के मध्य में यह श्रीमद्भागवत
पुराण भेद्य है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतनापार्थेदीपिका ।

पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्य नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः
भक्त्या तच्छृण्वन्नादिपरो विमुच्यते ॥ १८ ॥

श्रीभागवतसम्प्रदायप्रवर्तकसंस्कृता गगनध्यातव लक्षणं मङ्गल-
माचरति-कस्मै ब्रह्मणे अतुलोऽमगः अयम् श्रीभागवतकपः
पुरा कदादां तद्रूपेण ब्रह्मरूपेण नारदाय तद्रूपिणा नारद-

भीमस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कपिणा कृष्णाय व्यासाय तद्रूपिणा योगीन्द्राय शुकाय तदा-
त्मना शुकरूपेण तत्परम् सत्यम् भीमारायणाय तत्त्वं
भीमहि इति गायत्र्यैव यथोपक्रममुपसंहारं गायत्र्याव्यवस्था-
विधेयमिति दर्शयति ॥ १६ ॥

तमेव देवतारूपेण शुकरूपेण च प्रणमति—नम इति,
ब्रह्मणाम् । व्याख्येयं व्याख्यातवान् ॥ २०—२३ ॥

भीमद्विजयं वज्रतीर्थं कृतपदं नावलि ।

पारमहंस्यं परमहंसेः प्राप्यम् ॥ १७—२३ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्भवं ।

किञ्च भीमागवतमिति वैष्णवानां प्रियमित्यनेनैव तथा विव-
क्षितं तत्रानुषङ्गिकं गुणमाह—यस्मिन्निति । विमुच्येत सर्वमत्त-
न्तरायेऽप्येति निरुदरेत् ॥ १७—१८ ॥

पूर्वं वस्तुवद्वितीयं तन्निष्ठमिति सामान्यतन्त्रात्पर्यं दर्शयित्वा
जन्माद्यस्वेत्याद्युपक्रमपोषकं भीमगवत्येव तस्य पठ्येवसानं दर्श-
यन्नुपसंहरति—कस्मा इति । कस्मै ब्रह्मणो महाप्रेकुपठं दर्शयता
भीमगवता येन विभासितः प्रकाशितः ननु तदा विरचितः अयं
भीमज्जीवगवतः पुरा पूर्वपराक्षादौ तदात्मनेत्यस्योत्तरागम्यः
तत्र तदात्मना भीशुकरूपेणेति गम्यं तद्रूपेणत्यादिभिस्त्रिभिः
पदैर्न केवलं चतुःश्लोकैव तेन प्रकाशिता अपि तु तत्र तत्रा-
विष्टेनाखण्डमेवैवं पुराणमिति द्योतितम् भीमज्जीवगवतसम्प्रदाय-
प्रवृत्तिस्तु भीकृष्णद्वैपायनकर्तृकप्रकाशनास्तर्गतमेवेति पृथङ्का-
तत्परं सत्यं भगवदाख्यं तत्त्वं भीमहि “वत्परमनुत्तमम्” इति
सहस्रनामस्तोत्रे तच्छब्दस्य तन्नामत्वेन गणितत्वात् परशब्देन
च भीमगवतेश्चोच्यते ‘आद्योवतारः पुरुषः परस्य’ इति द्वितीयात्
ब्रह्मादीनां बुद्धिबुक्तिप्रेरकत्वेनाभिधानात् गायत्र्यर्थोपलक्षितेन
भीमहीति गायत्रीपदोपसंहारः ॥ १६ ॥

तदेवं भीमागवतत्वात्पर्यन्तेनोपसंहृत्य तं सर्वगुरुं भीमग-
वतमेव प्रणमति—नम इति । मुमुक्षुषे तद्भक्तिं विना सर्वमभ्यं-
त्यक्तुमिच्छति ॥ २० ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीपिनी ।

सर्वोत्कर्षमेवोपपादयति—भागवतं पुराणमेव भीमत् सर्वं
शोभायुक्तं न भवति मन्त्राः त्रिगुणोत्था यस्मात्तत् यत् यतो
वैष्णवानां प्रियं भक्त्युत्कर्षप्रतिपादकत्वादिति भावः । भक्त्युत्पन्न-
प्रतिष्ठाभिभिर्ज्ञानसिद्धैरात्मरामैरप्येतद्वाभ्यर्थीयमेवेत्याह—
यस्मिन्निति । परमहंस्येऽप्यो हितं पारमहंस्यं स्वार्थं भण्य पारम-
हंस्यं परं भक्त्युत्पत्त्यात् भेदं ज्ञानसाधकैरप्येतद्वद्व्यवस्थे-
रित्याह, यत्रेति । नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः ॥ १८ ॥

भीमागवतसम्प्रदायप्रवर्तकस्य भगवतो ध्यानलक्षणं

मङ्गलमाचरति—कस्मै ब्रह्मणो सत्वेनागवतमर्प्यम् अयं ब्रह्म-
हन्तात्मक एव ग्रन्थः पुरा कल्पादौ तद्रूपेण नारदाय तद्रूपिणा
कृष्णाय व्यासाय व्यासरूपेण योगीन्द्राय शुकाय तदात्मना
शुकरूपेण भगवद्वाताय विष्णुराताय तत्परं सत्यं भीमारायण-
स्वरूपं भीमहीति गायत्र्यैव यथोपक्रान्तत्वास्तथैवोपसंहारं
गायत्र्याव्यवस्थाविधेयमिति दर्शयति ॥ १६ ॥

शास्त्रममामौ आभीष्टदेवं प्रणमति—नम इति । वासुदेवाय
वसुदेवतत्वेनाय साक्षिणो इति ब्रह्म तस्य भक्तो भक्तिरहितो
ना शिष्टो दुष्टो वा तद्भिन्नतमर्थे स्वातुं वेष्टि वा न, वेष्टि वा
स एव साक्षात्पश्यति तत्कृपेव मे शरणाग्निमि भावः
ब्रह्म तावत्को वराको ब्रह्मापि तत्कृपां विना भीमागवतार्थं
न वेष्टित्याह—य इदमिति । मुमुक्षुषे कृपया व्याख्येयं उपा-
देश्येतदुपदेशात् पूर्वमेव तस्य मुमुक्षा आसीत् एतदुप-
देशानन्तरं तु प्रमथयेवाकाङ्क्षा मोक्षे तूष्णैवाजानिष्टेति-
भावः ॥ २० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परमहंस्यं हेयोपादेयमित्येकमिष्टांशम् नैष्कर्म्यं मुक्तिविरोधि-
कमराहित्यम् ॥ १८ ॥

भीमज्जीवगवतसम्प्रदायप्रवर्तकभगवद्व्यवस्थायं मङ्गलमाच-
रति—कस्मै काव चतुर्मुखाय, प्रतुष्टः अनुपमः अयम् भीमज्जीव-
गवतः ज्ञानप्रदीपः पुरा कल्पादौ येन विभासितः तद्रूपेण
चतुर्मुखरूपेण नारदाय तद्रूपिणा कृष्णाय पाराशर्याय तद्रूपिणा
योगीन्द्राय शुकाय तदात्मना भगवद्वाताय परीक्षिते तत्परं
पूर्णं सत्यं जगत्कारणं नित्यं परमात्मस्वरूपं भीमहि व्याख्येयः
उपक्रमे उपसंहारं च धीमहीति गायत्रीपदोपसंहारः अत्र
शास्त्रस्य गायत्र्यर्थप्रकाशकत्वं सूचयति ॥ १६ ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जैसे पुण्यक्षेत्रों के मध्य में श्रीकेशव निर्मित काशी भेष्ट
है, हे विप्र हो ! इसी प्रकार पुराण समूहों में यह भी-
मज्जीवगवत सब से भेष्ट है ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगवत जो है, सो निर्मल पुराण है, जो कि वैष्ण-
वों को प्रिय है, और जिसमें केवल पारमहंस्य अमल ज्ञान
गाया गया है । जिसमें ज्ञान वैराग्य और भक्ति सहित
नैष्कर्म्य प्रकट किया है, उसको भक्ति से सुनता हुआ पढ़ता
हुआ विचार करता हुआ इस संसार से मुक्त हो जाता है ॥ १८ ॥

अब भीमज्जीवगवत की परंपरा कहते हैं, कि—प्रथम श्री
नारायणने यह भतुष्ट ज्ञान प्रकाश करने चाहा पुराण ब्रह्मा
को प्रकाशित किया, फिर भीनारायण रूप ब्रह्मणें नारदमुनि
को उपदेश किया, फिर ब्रह्मरूप नारदजी ने कृष्णमुनि श्री
वैद्य व्यासजी को दिया, पश्चात् नारद रूप व्यासजीने योगी-
न्द्र श्रीशुक मुनि को दिया, फिर व्यास रूप श्रीशुक ने
कहण्या करके ब्रह्मणें राजा परीक्षित को दिया, ऐसे इस
पुराण के प्रतिपाद्य शुद्ध विमल विशांश अमृत पर सब भीहरि
का हृदय लोभ ध्यान करते हैं ॥ १९ ॥

योगीन्द्राय नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे ।
 संसारसर्पदंष्ट्रं यो विष्णुरातममूमुचत् ॥ २१ ॥
 भवे भवे यथा भक्तिः पादयोस्तव जायते ।
 तथा कुरुष्व देवेश ! नाथस्त्वं नो यतः प्रभो ! ॥ २२ ॥
 नामसङ्कीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनम् ।
 प्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हरिं परम् ॥ २३ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्याम्
 अष्टादशसहस्रसंहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 समाप्तं भाग्यं द्वादशस्कन्धः ।
 हरिः श्रोम् ॥

भाषा टीका ।

१ साक्षी भीवासुदेव भगवान् को तमस्कार है, कि-जिने
 राखको मुमुक्षु भक्षा के लिये कथन किया ॥ २० ॥

भीधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भाषार्थदीपिकामेतां भगवद्भक्तवत्सलाम् ।
 परमानन्दपादाब्जभृङ्गभीः भीधरोऽकरोत् ॥
 स्वबालवपसाहायैः स्वलीलापरिनिर्मितैः ।
 प्रीयतां परमानन्दनृहरिः सद्गुरुः स्वयम् ॥
 भीपरानन्दसम्प्राप्तये गुह्यं भागवतं मया ।
 तन्मतेरेवमाख्यातं ननु मन्मतेवैमवात् ॥
 क्वं नानानिगूढार्थं भीमज्ञागवतं क नु ।
 मन्मदुत्थिरहं कृष्णमेव किङ्कि न कारयेत् ॥
 इति भीमज्ञागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
 भीधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 समाप्तं भाग्यं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥
 समाप्ता चेयं भाषार्थदीपिका ॥
 भीकृष्णार्पणमस्तु ॥

भीसुदशनसूरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

(भीशुकपञ्चीवरीत्या द्वादशमिरध्यायैरेव
 समापितोऽयं द्वादशस्कन्धः) ॥
 भीमते रामानुजाय नमः ।

भीमहरिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

योऽसौ गुरुः स्वदत्तो हृदि सज्जिविहः—
 सञ्जोष बुद्धिमसङ्करकृपा स्वया मे ।
 प्राचीलिखितकरतलेन्द्रियदेवतेन्द्र—
 मुनिस्तमेनमनघं मनसि परशम् ॥

[५४]

* बोसौ पिशङ्गपरिधिवनमात्रयुद्धार—

मन्दस्मिताकक्षितवीक्षणधीक्षितेन ।

सञ्जोषितेन च मया परिदृष्टमूर्तिः—

अग्रे तमेमि शरण्यं वसुदेवसुतम् ॥

कहं गभीरानिगमास्तरहस्यसार—

काहं सुमन्दमतिरत्र परं निदानम् ।

वीक्षा यदीयकदशाकक्षिता तमेव—

भीशैलवैशिकवरं शरण्यं गतोऽस्मि ॥

चिकीर्षोऽमोघा सा निरवधिकृपालोकाकक्षिता—

यया वक्ष्याम्यामं विद्वत्तरुणाकाः समगमम् ।

स एव भीशैलो गुरुराखिलविद्याजखनिधिः—

मम स्यातां ज्ञानतश्चरणकमलं सम्प्रकटवन् ॥

इति भीमसायनपदःपारावारराकासुधाकरस्य भीशैलगुरो-

स्तमवेन तत्पर्यापरिचर्याप्रसन्नतरसूक्तिसमीपगतभीम-

ज्ञागवतार्थहृदयेन भीदेष्टव्यवासेन भीवीरराघव-

विद्वया विद्वज्जितायां भीमज्ञागवतचन्द्र-

चण्डिकायां व्याख्यायां द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

(भीमहरिराघवीवरीत्या द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥)

समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

भीमते रामानुजाय नमः ।

भीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

इति भीममहोद्गतीर्थपूज्यपार्श्वध्व-

विजयध्वजतीर्थमन्दारकस्य कृतो

भीमज्ञागवतटीकायां पदरत्ना-

वदयां द्वादशस्कन्धे सूतोक्तो

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तं भाग्यं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

* काञ्चाकलापपारीविरिति पाठात्तरम् ।

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तत्रापि खोपवेष्टृकं प्रणमति, योगीन्द्राय तदात्मनेत्युक्तेः तद्वत् तस्य मम हि मानं स्मृत्वा कारुण्यं स्मरति, संसारति । संसारत्यस्मिन्निति संसारः प्रपञ्चः स एव श्रीकृष्णान्तर्धाने सोढु-मशक्यत्वात् सपः सर्वस्यापिविषयरः तेन दष्टं दंशेनवास्यर्थं तद्विरहदुःखेन पीडितं विष्णुरातं श्रीपरीक्षितं योऽमुमुचत् तां पीडां त्यक्तुमुत्कण्ठतां प्रेरयामास अनन्तक्षकमात्राद्यदुःखं यच्च तस्मात्प्रमोचनं तत्तदुभाङ्गमपि तादृशमिति भावः । तादृशप्रेम्णि च हेतुर्विष्णुरातमित्येव तेन विष्णुना यो रातः स भक्तेभ्यः प्रसादी-कृतः स परमतदीय एवेति ॥ २१—२३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धे

प्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

नामधिस्तामणिः कृष्णचैतन्यरसविग्रहः ।

पूणः शुखो नित्यमुक्तोऽभिज्ञत्वाज्ञामनाभिर्नोः ॥

अत एव—

सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्द्रनाङ्गदी ।

सन्ध्यासकृत् समः शान्तो निष्ठाशान्तिपरायणः ॥

एवं सहस्रनामोक्तः कृष्णचैतन्यसाधनः ।

मां पायादपराधेभ्यः क्षप्रमांशेन तुष्यतु ॥

स्वामिपादैः न यद्वयकं यद्वयकं चास्फुटं क्वचित् ।

तत्र तत्रैव विद्वयः सम्बन्धः क्रमसंज्ञकः ॥

इति कश्चिद्युगपावनस्त्रमजनविमजनप्रयोजनावतारश्रीश्रीभग-
वत्कृष्णचैतन्यद्वयचरणानुचरविश्ववैष्णवराजसमासभाजनश्री-
मच्छ्रीकृष्णसनातनानुशासनभारतीगर्भे श्रीभागवतसम्बन्धे क्रमसम्बन्धो-
नाम सप्तमः सम्बन्धः ॥ श्रीवृषभानुनन्दिनी जयताम् ॥

समाप्तध्याये श्रीभागवतक्रमसम्बन्धः ॥

श्रीकृष्णचन्द्रो जयति ॥

समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

श्रीगुरुदेवं प्रणमति—योगीन्द्राय भक्तियोगज्ञानयोगकर्मयोगा-
ष्टाङ्गयोगविद् महासुखाय ब्रह्मरूपिणे परब्रह्मस्वरूपाय, संसार-
संपदष्टं विष्णुरातमिति यथाज्जुनस्य मोहं गीताशास्त्रेण
यथोद्धवस्य मोहमेकादशेन भगवान्निवर्तयामास तथैव परिश्रुतः
संसारं श्रीशुक इति प्राकृतलोकप्रतीत्यैवोक्तिर्वस्तुनस्तु यथाज्ञा-
मेव नित्यपारंपर्याज संसारशङ्कागन्धोपि किन्तु जीवहितप्रदण-
चातुष्टयेधुरन्धराणां महाकृपालुनां महतां कमप्येकं महासिद्धि-
जनमवब्रवीद्वैव हितापदेशसत्प्रतिरिति नीतिर्दृष्टा अत एवात्र
विष्णुगतमिति प्रयुक्तम् विष्णुना कृपया युधिष्ठिराय रातः
दत्तः स्वयं गृहीतो वा यस्तस्य संसारं कः खलु मन्दयुधि-
राशङ्कतेनेति भावः । किञ्च, संपविषहरा मन्त्रा यथा लोके अर्थज्ञान-
मपि नापेक्षन्ते तथैवार्थं जानातु न जानातु वा श्रीभागवतीपा-
शाब्दा एव संसारविषं निर्मुञ्चयतीत्याचार्योभिप्रायो द्रष्टव्यः
॥ २१—२३ ॥

इति साराधर्षिणीयां हर्षिण्या भक्तचैतनाम् ।

प्रयोदशो द्वादशस्कन्ध सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

ॐ तत्सत् ॥

नमोऽस्तु गुरुवं तस्मै श्रीकृष्णाय नमो नमः ।

कृपार्थं वाच श्रीलोकनाथाय प्रमथे नमः ॥

कृष्णचैतन्यगौराङ्ग ! साङ्गोपाङ्गसपार्षद ! ।

निरुपाधिकृपासिन्धो ! प्रेम्णा मां परिपूरय ॥

जब दृष्टावतक्रोडारिसकद्वय ! मां नय ।

स्वप्रियाखिगणं गीतमचैतत् कथयं भव ॥

अत्यल्पेनैवैवाहं स्वस्वाख्यायां प्रवर्तितः ।

हे कृष्ण ! श्रीभागवत ! प्रसीद त्वं तदेतथा ॥

मद्भवीरपि गोपाङ्ग ! स्त्रीकृत्य परिपालय ।

पिबन्नासां पयः प्रीत्या स्वभक्तानपि पावय ॥

श्रुत्वाक्षिपद्भूमिमिते शाके राधाकृष्णसरस्तटे ।

शुकवष्टयां सिते माघे टीकेषु पूर्णतामगात् ॥

टीकेषु वैश्वनाथी भवतु भगवतो भक्तलोकस्य रक्षया—

पद्मास्त्रागवधाम्नो मधुरिमखहरिखिलैकान्तवृत्तेः ॥

यत्तस्वारोचकस्वे कतिरतिकृतिनः सर्वसाध्यवधयथा—

द्विषत्पायिडल्यनृत्याप्यनुपदविधुरा स्वाञ्जनीबुभेनव ।

भारस्मे परिणामे च विषर्त्तेऽपि न हि क्षतिः ।

श्रीमद्भागवते भक्तेः पुरुषार्थशिरोमयोः ॥

व्याख्याऽस्य भक्त्या गम्या सा श्रीगुरोः कृपयेक्षते ।

तस्माज्जमो नमस्तस्मै गुरुवे गुरुवे नमः ॥

हे भक्ता ! द्वारि बभ्रुद्वारधारीत्यर्थं जनः ।

नायाविशिष्टः श्वेवातः प्रसादं क्षमतां मनाङ्ग ॥

श्रीगोवर्धनाय हरिदासवर्षाय नमः ।

श्रीराधाकृष्णाय श्रीकृष्णकृष्णाय नमो नमः

समाप्ता खेपे साराधर्षिणी टीका ॥

शुकशास्त्रं च परिसमाप्तम् ।

श्रीराधाचैतन्यनमः ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुरुं प्रणमति—योगीन्द्रावेति । व्याचक्ष्व व्याख्यातवान् ॥ २१ ॥ २३ ॥

भिन्नाभिज्ञं जगद्यस्मात्पृथिव्या औषधादिषत् ।

तं राधामाधवं वन्दे कल्याणगुणसागरम् ॥

सर्वेश्वरमहं वन्दे श्रीगुरुं तत्पदाभयम् ।

पूर्वाचार्यान् सुविख्यातान् श्रुतिस्मृत्यर्थभास्करान् ।

हंससनकदेवर्षिनिर्यार्कप्रमुखान् प्रभून् ।

नैष्ठिकान् वेदसिद्धान्तसम्प्रदायप्रवर्तकान् ॥

समाखोक्त्वा मुहुस्तेषां कृतीः सम्पूज्मनोरमाः ।

श्रीभागवतसिद्धान्तप्रदीपोऽयं कृतो भवा ॥

श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यं श्रीभगवत्प्रियाङ्गुचरणान्तरं

शुकसुधीप्रणीते श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे द्वादशस्कन्धीये

प्रयोदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

ब्रह्मरूप योगीन्द्र भीशुकदेवजीको नमस्कार है, जिनने संसार सर्प के डसे हुए राजा परीक्षित को छुड़ाया है ॥ २१ ॥

अब भीसुतजी प्रणयकी समाप्ति में भीहरिसे प्रार्थना करते हैं, कि—हे देवेश ! जैसे जन्म जन्म में आपके चरराणविन्दों की भक्ति हमको रहे, ऐसी आप कृपा करो । क्योंकि ? हे प्रभो ! आप हमारे स्वामी हो ॥ २२ ॥

जिनका नाम सङ्कीर्तन ही सङ्पूर्ण पापों का नाश करने वाला है, और जिनके विषे प्रणाम करना ही समस्त दुःखोंका शमन करने वाला है, परात्पर उन भीहरिको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ २३ ॥

द्वादशस्कन्धभाषायेबोधिनी भक्ततोषिणी ।

भाषा भागवताचार्यकृता सङ्पूर्णतामिवात् ॥

इति भीष्मदावनरङ्गमन्त्रिस्वोभववेहादन्तनिष्ठातार्किककेसरि-

प्रबोधमहोदधि भीसुदर्शनाचार्यादधिगतबोधलेखेन,

भीवल्लरामस्वामिचरणभितेन, भीष्मदावनर-

पण्डितभागवताचार्यकृताः भीभागवत-

द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायश्च

भाषाटीका समाप्ता ॥ १३ ॥

भीरुकिमयूरिमयो जयति ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तिं गतञ्चायं द्वादशः स्कन्धः ॥ १२ ॥

परिसमाप्तञ्च भीभागवतशास्त्रम् ॥

हरिः ओम् तत् सत्

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

—:०:—

संशोधको आर्य मन्थररत्नस्य काञ्चीमण्डलान्तर्वर्ति 'कान्दूर' पं० भरिङ्गाचार्य—'भीष्मदावनर' पं० भागवताचार्यो ॥

—:०:—

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णचरणौ नत्वा भुक्तिमुक्तिप्रदायकौ ।
वेदतुल्यन्दुमिते वैक्रमान्देशफाल्गुने ॥ १ ॥
कृष्णपक्षस्य पञ्चम्यां वृन्दावनशुभस्थले ।
श्रीमन्नित्यस्वरूपाख्यब्रह्मचाग्रिप्रवर्तनात् ॥ २ ॥
अष्टटीकासमायुक्तश्रीमद्भागवतस्य च ।
लक्ष्मणाचार्यविदुषा शोधनं परिपूजितम् ॥ ३ ॥
हरिभक्तिविवर्धनकार्यरतम्
त्वित् सुद्रव्यमपुष्टिकरम् ॥
हरिरेव विवर्धयतादनिशम्
वनमालिवाहादुररायवरम् ॥ ४ ॥
श्रीमद्भागवतं पूर्णमर्पितं कृष्णपादयोः ।
जनानामघनाशाय सर्वलोके प्रवर्तताम् ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

श्रीरस्तु

सं० १९६४ फाल्गुनकृष्ण पञ्चम्यां शनिवारं समाप्तम् ।

विज्ञापनम् ।

परपक्षगिरिवक्त्रः ।

अयि विचक्षणाः ! अद्यातिप्रहर्षसमयो घरीर्षिर् अहं तत्रभवद्भयो भवद्भयो ऽद्भुतग्रन्थं निवेदयामि यद्ग्रन्थान्वेषणं सहस्राणि विद्वांसो ऽकार्षुः चातकास्त्वानिबिन्दुनिव, तथा ऽपि तद्ग्रन्थदर्शनमपि दुर्लभमभूत् तत्पाठनविचारणादि तु दूरापास्तमेवासीत् तमेव ग्रन्थमत्या-
ज्येन समस्तभारतवासिनां श्रीमतां सेवायां निवेदयामि यं ग्रन्थं 'शारीरकहार्दसंक्षयनामकं' कथयन्ति, केचित्तु परपक्षगिरिवक्त्राख्यम्
अध्यासगिरिवक्त्राख्यमपि ब्रुवन्ति, एष ग्रन्थो वेदान्तिनां शिरोधार्यो ऽस्ति, किञ्च सर्वमनीषिणामतस्तुषिदितमस्ति, निगमकल्पतरोरस-
मयफलं वेदान्तशास्त्रोवास्ति, यद्यपि वेदान्तशास्त्रस्य स्वस्वसिद्धान्तावामनुकूला अनेके ग्रन्था मुद्रितास्सन्ति, तथापीदृशः को ऽपि
ग्रन्थोऽद्यावधि न मुद्रितो ऽस्ति, यद्ग्रन्थावलोकनेनैव सर्वे सिद्धान्तज्ञानं भवति, एतस्मिन् ग्रन्थेऽद्भुतचमत्कारोऽस्ति एतदवलोकनेनैव
सर्वशास्त्रसिद्धान्तज्ञानपूर्वकमत्यामत्यविचारो भवति, अन्यवेदान्तग्रन्थस्यावलोकनावश्यकता ऽपि न भवति, सर्वेषां विपश्चिनामेतत्
ग्रन्थावलोकनेन पूर्णज्ञानदावाभिभवति, एष च ग्रन्थो विदुषां पठनपाठनादिषु प्रचारणीयो ऽस्ति, किञ्च बहुलेखनेनैतद्ग्रन्थावलोकयितृणां
प्रज्ञानन्दास्वादसमुद्भूतगङ्गा इव भवति, एतद्ग्रन्थावलोकनेन विद्वन्मण्डलां वाग्विलासे सङ्काचः कदा ऽपि न भवति, एष च ग्रन्थो
निम्नलिखितप्रकरणैर्विभूषितो ऽस्ति, एतस्मिन् ग्रन्थे चत्वारो ऽध्यायास्सन्ति, तत्र प्रथमे ऽध्याये विषयसम्बन्धगिरिनिपात-प्रयोजनाधि-
कारिगिरिनिपात-अध्यासगिरिनिपातगिरिनिपातादीनि महाविस्तीर्णानि त्रयोविंशतिः प्रकरणानि सन्ति, द्वितीये चाध्याये जिज्ञास्यो-
पपत्तिगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति तृतीयेऽध्याये साङ्ख्यगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति चतुर्थेऽध्याये जीवन्मुक्ति
गिरिनिपातो ऽस्ति, एवं चत्वारिंशत्प्रकरणैर्विभूषितो ऽष्टसहस्रश्लोकसंख्यापरिमितो ग्रन्थोऽस्तीति विद्वयं मनीषिभिरिति शम् ॥ मूल्यम्
रौप्यकत्रयम् ३)

* पूज्यपादश्रीविश्वनाथचक्रवर्तिविरचितम्

श्रीकृष्णभावनामृतम् ।

श्रीकृष्णभावनामृतम् श्रीकृष्णचन्द्राष्टकालिकसेवानिरूपणपरम् क्रीडानिकुञ्जस्थ किङ्करीशुकशारिकादीनां परस्परसेवानिरूपण-
परसुरूपपद्यात्मकं महाकाव्यम् तदनुगुणमिताक्षरसंस्कृतटीकया समलङ्कृतम्, मूल्यम् रौप्यकत्रयम् ३)

श्रीमद्भागवत संस्वन्धीय नियमावली ।

इतने बड़े परिश्रम और अध्ययनाय पर भी सर्वे साधारण के सुलभ संग्रह के अर्थ पूर्ण ग्रंथ का मूल्य केवल ५०) रुपया
अग्रिम रखा गया है राजा महाराजा और संमान्य मनष्यों के सम्मान रक्षाके लिये उनसे केवल १००) ६० मात्र लिया जायगा डाक-
महसूल २४) ६० अलग पड़ेगा यह भागवत दशटीकोपेत है ।

बसमर्थ प्राहकों से चार किस्तों में रुपया लिया जायगा—प्रथम किस्त १२) ६० पञ्चमस्कन्ध तक, द्वितीय किस्त १२) पष्ठस्कन्ध
तक, तृतीय किस्त १२) सप्तमस्कन्ध तक, चतुर्थे किस्त १४) दशमस्कन्ध तक और डाक महसूल २४) द्वादशस्कन्ध तक लिया जायगा।

श्रीजगन्नाथवल्लभनाटकम् ।

इह खलु जगति विश्वास्थानेष्वनेकेषु पठनीयेषु सत्स्वपि शास्त्रान्तराणां सहिष्णुवेद्यत्वेन सूक्ष्ममतिवेद्यत्वेन च तेष्वल्पजनादरणीयेषु जानेषु
इदानीं स्थलमतिवेद्यत्वेन सुकुमारवेद्यत्वेन काव्यनाटकादीन्येव मनःश्यामांसमययापनयोग्यानि तानिच भगवद्विषयकाणि चेदभूक्तमुक्ति-
प्रधानीनि विचार्येदानीजगन्नाथवल्लभनाटकं सर्वजनसौकर्यायप्रकाशितम् इदेचनाटकं श्रीराधाकृष्णरहस्यकीडा विषये प्रतापरुद्रनृपतिनो-
पायैरामानन्दराय कवितानामितम् अत्रचपञ्चांकाः सन्ति तत्रप्रथमेऽङ्के नटनेटामूत्रधाराणां संवादपूर्वकप्रस्तावनानन्तरं श्रीराधाकृष्णमद-
निका बिदूषकाणां वृत्तान्तः पूर्वरागनिरूपणम् १ द्वितीये च भावपरीक्षादिनिरूपणम् २ तृतीये भावप्रकाशादिनिरूपणम् ३ चतुर्थे श्रीराधिकाया-
अभिसरणाक्रियानिरूपणम् ४ पञ्चमे श्रीराधाकृष्णयोः सङ्गमनिरूपणम् अस्मिन् ग्रन्थे मध्ये मध्ये गीतगाविद्वद्भागपद्यान्यापिविद्यन्ते
मूल्यम् द्वादश आशुकाः ॥॥)

वेदान्तसारः ।

भो भो वेदवेदान्तसकलशास्त्रपारावारपरङ्कताः !

विदितमेव भवतां श्रीमद्वैद्यासिकसूत्रार्थभाषास्त्रप्रतिपादको बाङ्गानामपि वेदान्तार्थसंशयनिवारणाकरो वेदान्तसारो नाम ग्रन्थ-
रत्नम्, स चेदानीं सुबलितैर्नागराक्षरैरुपेतया मुद्रितस्सु जाज्वलीति, अतस्संधेयेतद्ग्रन्थरत्नं केवलं साङ्करूपकमूल्येन प्रहीत्वा
मनोनयनानन्दं प्राप्नुवन्तु भवन्तः । अस्य मू० १॥)

श्रीश्रीनिम्बार्कदर्शनम्--भो भोः परिनिष्ठतविद्वांसः ! अस्मद्मुद्रणालये अद्यावधि काव्यमुद्रितम् माधवत्रयोपेतम् श्रीमन्निम्बार्क-
दर्शनम् समग्रं सम्मुद्रितं तत्पर्यन्तो ग्रहणोत्सुकैः पञ्चमुद्रा-मूल्येन, पञ्चादधिकेन लभ्येत इति विदन्तु मू० ५)

श्रीमद्भागवत कार्यालय—श्रीदेवकीनन्दन प्रेस

श्रीवृन्दावन—जिज्ञा मथुरा ।

} विद्वज्जन कृपाकांक्षी—श्रीनित्यस्वरूप ब्रह्मचारी ।

श्री १०८ श्रीरघुचरमणो जयति ।
श्रीमत्पद्मपुराणान्तर्गत—
श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम् ।

तद्विदं,

परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रबराशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

षष्ठ्यंशान्तर्गत ताडस भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण **राजर्षिराय**

“श्रीवनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्ण साहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तद्वच

काश्मीरमण्डलास्तवर्ति ‘कान्दूर’ पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये “श्रीदेवकीनन्दन” यन्त्रालये

मुद्रापितम् ।

सम्बत् १९६४

॥ श्रीः ॥

श्रीपद्मपुराणान्तर्गत-

श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम् ॥

अथ प्रथमाध्यायः प्रारम्भः ।

श्लोकः

प्रमज्जन्तमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपयनो विरहकातर आनुहाव ।
मेति तन्मयतया तत्त्वोऽभिनेतुस्तं सर्वभूतदृश्यं मुनिमानतोऽस्मि ॥ १ ॥

शैमिषे सुतमासीनमभिवाद्य महामतिम् ।

कथामृतरसास्वादकुण्डलः शौनकोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

शौनक उवाच ।

अज्ञानध्वान्तविध्वंसकेटिमुख्यमप्रभम् ।

सुतारुणादि कथामारं मम कर्णरसायनम् ॥ ३ ॥

मक्तिज्ञानविगोमदिदेको पञ्चने कथम् ।

प्रायामोहनिरामश्च वेषणैः क्रियते कथम् ॥ ४ ॥

इह घोरं कलौ प्राप्ते जीवश्चासुरताङ्गतः ।

कुशाकृष्टान्तस्य तस्यैव शोभनं किं परायणम् ॥ ५ ॥

प्रेयसां यद्भवेच्छ्रेयः पावनानाञ्च पावनम् ।

कृष्णप्राप्तिकरं शश्वत्माधनं तद्वदाधुना ॥ ६ ॥

चेन्तामोषिलोकसुखं सृष्टेः स्वर्गसम्पदम् ।

यच्छति शुक्रः प्रीतो वैकुण्ठं योगिकुलेभम् ॥ ७ ॥

सुत उवाच ।

प्रीतिः शौनक चित्ते ते यतो घटिर्मात्रचार्यं च ।

तर्वसिद्धान्तनिष्पन्नं संसारमयनाशनम् ॥ ८ ॥

नक्त्योद्यवर्जनं यद्य कृष्णसन्तोषहेतुकम् ।

इह तेऽभिप्रास्यामि सावधानतया शृणु ॥ ९ ॥

हालव्यालमुपग्रामासनिर्नाशहेतवे ।

श्रीमद्भागवतं शास्त्रं कलौ कीरेण भाषितम् ॥ १० ॥

तस्माद्वरं विश्विन्मतः शुद्धैर्न विद्यते ।

तन्मान्तरे भवेत्पुण्यं तदा भागवतं लभेत् ॥ ११ ॥

प्रीतिं कथावक्तुं सभायां सुखितं शुके ।

सुधाकुम्भं गृहीत्वैव देवास्तत्र समागमन् ॥ १२ ॥

शुकं तत्त्वा घट्त्वं सर्वे स्वकार्यकुशलाः सुराः ।

तथासुधां प्रयच्छस्व गृहीत्वैव सुधामिमाम् ॥ १३ ॥

एवं विनिमये जाते सुधा राज्ञा प्रपीयताम् ।

प्राप्त्यामो वयं सर्वे श्रीमद्भागवतमृतम् ॥ १४ ॥

सुधा क कथा लोके क काचः क मणिर्मेघान्

अक्षरातो विचार्योति तदा देवान् जहास ह ॥ १५ ॥

प्रभक्तांस्तांश्च विज्ञाय न ददौ स कथामृतम् ।

श्रीमद्भागवतो धार्ता सुगणामपि दुर्लभा ॥ १६ ॥

राज्ञो मोक्षं तथा वीक्ष्य पुनः धाताऽपिविस्मितः ।

सत्यलोके तुष्टां बध्वाऽतोऽल्यत्साधनान्पुनः ॥ १७ ॥

लघून्यन्यानि जातानि गौरवेण इह महत् ।

तदा कृपिणः सर्वे विस्मये परमे ययुः ॥ १८ ॥

मेनिरे भगवद्रूपं शास्त्रं मागधत स्तितौ ।

पठनाच्छ्रवणात्सद्यो वैकुण्ठफलदायकम् ॥ १९ ॥

सप्ताहध्वननेव सर्वथा मुक्तिदायकम् ।

सनकायैः पुनः प्रोक्तं नारदाय द्वापरे ॥ २० ॥

यद्यपि प्रः सम्यग्भाक्त्युत्तमेतत्सुगर्हिणा ।

सप्ताहध्वनविधिः कुमारैस्तस्य भाषितः ॥ २१ ॥

शौनक उवाच ।

लोकविग्रहयुक्तस्य नारदस्यास्थिरस्य च ।

विधिश्च ये कुतः प्रीतिः संयोगः कुत्र तैः सह ॥ २२ ॥

सुत उवाच ।

अथ ते कीर्तयिष्यामि भक्तिपुष्टं कथानकम् ।

शुकेन मम यत्प्रोक्तं रहःशिष्यं विचार्य च ॥ २३ ॥

एकदा तु विशालायां चत्वारो ऋषयोऽमलाः ।

सत्सङ्गाय समायाता ददृशुस्तत्र नारदम् ॥ २४ ॥

कुमार ऊचुः ।

कथं ब्रह्मन् दीनमुखः कुतश्चिन्तापरो भवान् ।

त्वरितं गम्यते कुत्र कुतश्चागमनं तव ॥ २५ ॥

इदानीं शून्याभितोऽसि गतायितो यथा जनः ।

तथैव मुक्तसङ्गस्य नोचितं यद् कारणम् ॥ २६ ॥

नारद उवाच ।

अहं तु पृथिवीं यातो ज्ञात्वा सर्वोत्तमामिति ।

पुष्करञ्च प्रयागञ्च काशीं गोदावरीं तथा ॥ २७ ॥

हरिक्षेत्रं कुम्भेश्वरं धर्मं सुतेव्यवधनम् ।

एवमादिषु तीर्थेषु भ्रममाण इतस्ततः ॥ २८ ॥

भाषयं कुत्रचिच्छर्म मत्तः सन्तोषकारकम् ।

कलिनाऽधर्ममित्रेण धरेयं वाञ्छिताऽधुना ॥ २९ ॥

सत्यं नास्ति तपः शौचं दया दानं न विद्यते ।

उदरभरिणो जीवा धराकाः कूटभाषिणः ॥ ३० ॥

मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्याः ह्युपद्रुताः ।
पापण्डानिरताः सन्तो विरक्ताः सपरिग्रहाः ॥ ३१ ॥
तरुणी प्रभुता गेहे शालको बुद्धिदायकः ।
कन्यायाधिक्रयो लोभाद्दम्पतीनाञ्च कलकनम् ॥ ३२ ॥
आश्रमा यवनैरुद्धास्तीर्थानि सरितस्तथा ।
देवतायतनाभ्यश्च बुधैर्नष्टानि भूरिशः ॥ ३३ ॥
न योगी नैव सिद्धो वा न ज्ञानी सत्क्रियो नरः ।
कलिदावानखेनाद्य साधनं मस्मतां गतम् ॥ ३४ ॥
*अट्टशूला जनपदाः शिवशूला (१) श्वतुष्पथाः ।
कामिन्यः केशशूलिन्यः सम्भवन्ति कलाविह ॥ ३५ ॥
एवं पश्यन् कलेर्दोषान् पर्यटन्नवनीमहम् ।
यामुनं तटमापन्नो यत्र लीलाहरैरभूत् ॥ ३६ ॥
तत्राश्चर्यं मया दृष्टं ध्रुवतां तन्मुनीश्वराः ।
एका तु तरुणी तत्र निपण्णा खिन्नमानसा ॥ ३७ ॥
द्वौ वृद्धौ पतितौ पार्श्वे निःश्वसन्तावचेतनौ ।
शुभ्रपन्ती प्रबोधन्ती रुदन्ती च तयोः पुरः ॥ ३८ ॥
दशदिक्षु निरीक्षन्ती रक्षितारं निजं वपुः ।
वीज्यमाना शतस्त्रीभिर्बोध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ३९ ॥
दृष्ट्वा दूराद्गतः सोऽहं कौतुकेन तदन्तिकम् ।
मां दृष्ट्वा चोत्थिता बाला विह्वलाचाग्रवीर्यवचः ॥ ४० ॥

बालोवाच ।

भो भो साधो क्षणं तिष्ठ मञ्जिन्तामपि नाशय ।
दर्शनं तव लोकस्य सर्वथाऽद्यहरं परम् ॥ ४१ ॥
बहुधा तव वाक्येन दुःखशान्तिर्भविष्यति ।
यदा भाग्यं भवेद्भूरि भवतो दर्शनं तदा ॥ ४२ ॥

नारद उवाच ।

कासि त्वं काविमौ चेमा नार्यः काः पद्मलोचनाः ।
वद देवि सविस्तारं स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥ ४३ ॥
बालोवाच ।

अहं भक्तिरिति ख्याता इमौ मे तनयौ मता ।
ज्ञानयैराग्यनामानौ कालयोगेन जर्जरी ॥ ४४ ॥
गङ्गाद्याः सरितश्चेमा मत्सेवार्थं समागताः ।
तथापि न च मे श्रेयः सेवितायाः सुरैरपि ॥ ४५ ॥
इहानीं शृणु मढाती सचिन्तस्त्वं तपोधन ।
वार्ता मे वितताऽप्यस्मि तां श्रुत्वा सुखमावह ॥ ४६ ॥
उत्पन्ना द्रविडे साऽहं वृद्धिं कर्नाटके गता ।
क्वचित्क्वचिन्महाराष्ट्रे गुर्जर जीर्णतां गता ॥ ४७ ॥
तत्र घोरकलैर्योगात्पापण्डैः खण्डिताङ्गका ।
तुर्वलाऽहं चिरं जाता पुत्राभ्यां सह मन्दताम् ॥ ४८ ॥
वृन्दावनं पुनः प्राप्य नवीनेव सुरुपिणी ।
जाताहं युवती सम्यक्प्रेष्ठरूपा तु साम्प्रतम् ॥ ४९ ॥

*अट्टमघ्नं शिवो वेदः शूलो विक्रय उच्यते ।

केशो भगमिति प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

(१) द्विजादयः ।

इमौ तु शयितावत्र सुतौ मे क्लिश्यतः भ्रमात् ।
इदं स्थानं परित्यज्य विदेशं गम्यते मया ॥ ५० ॥
जरटत्वं समायातौ तेन दुःखेन दुःखिता ।
साहन्तु तरुणी कस्मात्सुतौ वृद्धाविमौ कुतः ॥ ५१ ॥
त्रयाणां सहचारित्वाद्द्वैपरीत्यं कुतः स्थितम् ।
घटते जरठा माता तरुणी तनयाविति ॥ ५२ ॥
अतः शोचामि चात्मानं विस्मयाविष्टमानसा ।
वदयोगनिधे धीमन् कारणञ्चात्र किं भवेत् ॥ ५३ ॥

नारद उवाच ।

ज्ञानेनात्मनि पश्यामि सर्वमेतत्तवानधे ।
न विषादस्त्वया कार्यो हरिः शं ते करिष्यति ॥ ५४ ॥

सुत उवाच ।

क्षणमात्रेण तज्ज्ञात्वा वाक्यमूचे मुनीश्वरः ।

नारद उवाच ।

शृणुष्वायहिता बाले युगोयं वारुणः कलिः ॥ ५५ ॥
तेन लुतः सदाचारो योगमार्गस्तपांसि च ।
जना अद्यासुरायन्ते शाठ्यदुष्कर्मकारिणः ॥ ५६ ॥
इह सन्तो विपीदन्ति प्रहृष्यन्ति ह्यसाधवः ।
धत्ते धैर्यं तु यो धीमान् स धीरः पण्डितोऽथवा ॥ ५७ ॥
अस्पृश्यानवलोक्येयं शेषभारकरी धरा ।
वर्षेवर्षे क्रमाज्जाता मङ्गलं नापि दृश्यते ॥ ५८ ॥
नत्वामपि सुतैः साकं कोऽपि पश्यति साम्प्रतम् ।
उपेक्षितानुरागान्धैर्जर्जरत्वेन संस्थिता ॥ ५९ ॥
वृन्दावनस्य संयोगात्पुनस्त्वं तरुणी नवा ।
धन्यं वृन्दावनं तेन भक्तिर्नृत्यति यत्र च ॥ ६० ॥
अत्रेमौ ग्राहकाभावात् जरामपि मुञ्चतः ।
किञ्चिदात्मसुखेनेह प्रगुप्तिर्मन्यतेऽनयोः ॥ ६१ ॥

श्रीभक्तिरुवाच ।

कथं परीक्षिता राज्ञा स्थापितो ह्यशुचिः कलिः ।
प्रवृत्तेतु कलौ सर्वसारः कुत्र गतो महान् ॥ ६२ ॥
दयापरेण हरिणाप्यधर्मः कथमीक्ष्यते ।
इमं मे संशयं छिन्धि त्वद्वाचा सुखिताऽस्म्यहम् ॥ ६३ ॥

नारद उवाच ।

यदि पृष्टस्त्वया बाले प्रेमतः श्रवणं कुरु ।
सर्वं वक्ष्यामि ते भद्रं कश्मलं ते गमिष्यति ॥ ६४ ॥
यदा मुकुन्दो भगवान् इमां त्यक्त्वा स्वपदं गतः ।
तद्दिनात्कलिरायातः सर्वसाधनबाधकः ॥ ६५ ॥
दृष्टोद्विग्नजये राज्ञा दीनवच्छरणं गतः ।
न मया मारणीयोऽयं सारङ्ग इव सारभुक ॥ ६६ ॥
यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
तत्फलं लभते सम्यक्कलौ केशवकीर्तनात् ॥ ६७ ॥
एकाकारं कलिं दृष्ट्वा सारवत्सारनीरसम् ।
विष्णुरातः स्थापितवान् कञ्चिजानां सुखाय च ॥ ६८ ॥

कुकर्माचरणात्सारः सर्वतो निर्गतोऽधुना ।
पदार्थाः संस्थिता भूमौ बीजहीनास्तथा ॥ ६६ ॥
विप्रैर्भागवती वार्ता गेहेगेहे जनेजने ।
कारिता कणलोभेन कथासारस्ततो गतः ॥ ७० ॥
अत्युग्रभूरिकर्माणो नास्तिका रौरवाजनाः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तीर्थेषु तीर्थसारस्ततो गतः ॥ ७१ ॥
कामक्रोधमहालोभतृष्णाव्याकुलचेतसः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तपसि तपःसारस्ततो गतः ॥ ७२ ॥
मनसश्चाजयाहोभाहम्भपापण्डसंश्रयात् ।
शास्त्रानभ्यसनाच्च ध्यानयोगफलं गतम् ॥ ७३ ॥
पण्डितास्तु कलत्रेण रमन्ते महिषा इव ।
पुत्रस्योत्पादने दक्षा अदक्षा मुक्तिसाधने ॥ ७४ ॥
नहि वैष्णवता कुत्र सम्प्रदायपुरःसरा ।
एवं प्रलयतां प्राप्नो वस्तुसारः झलेष्वले ॥ ७५ ॥
अयन्तु युगधर्मोद्दि वर्तते कस्य दूषणम् ।
अतस्तु पुण्डरीकाक्षः सहते निकटे स्थितः ॥ ७६ ॥

सूत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा त्रिस्त्रयं परमं गता ।
भक्तिरूचे वचो भूयः भूयतां तच्च शौनक ॥ ७७ ॥

श्रीभक्तिरूपाच ।

सुरपै त्वञ्च अन्योऽसि मद्भागेन समागतः ।
साधूनां दर्शनं लोके सर्वसिद्धिकरं परम् ॥ ७८ ॥
जयति जयति मायां यस्य कायाध्वस्तै—
वचनरचनमेकं केवलं चाकलय्य ।
ध्रुवपदमपि यातो यत्कृपातो ध्रुवाऽयं—
सकलकुशलपात्रं प्रह्लादपुत्रं नताऽस्मि ॥ ७९ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये

भक्तियारदसमागमोनाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

नारद उवाच ।

बृथा खेदापसे बाले अहो चिन्तातुरा कथम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोजं स्मरन् दुःखं गमिष्यति ॥ १ ॥
द्रौपदी च परित्राता येन कौरवकण्ठलात् ।
पालिता गोपसुन्दर्यः स कृष्णः कापि नो गतः ॥ २ ॥
त्वन्तु भक्ते प्रिया तस्य सततं प्राणतोऽशिका ।
त्वयाहृतस्तु भगवान् याति नीचगृहं पृथिवि ॥ ३ ॥
सत्यादित्रियुगे बोधवैराग्ये मुक्तिसाधके ।
कलौ तु केवलं भक्तिर्व्रह्मसाधुज्यकारणी ॥ ४ ॥
इति निश्चित्य चिद्रूपः सरूपां त्वां ससर्जद ।
परमानन्दचिन्मूर्तिः सुन्दरीं कृष्णवल्लभाम् ॥ ५ ॥

बन्धाज्जालं त्वया पृष्टं किं करोमीति वैकदा ।
त्वां तदाऽप्यप्यकृष्णो मद्भागाप्यप्येति च ॥ ६ ॥
अङ्गीकृतं त्वया तद्वै प्रसन्नोऽभूच्छरित्तदा ।
मुक्तिं दासीं ददौ तुभ्यं ज्ञानवैराग्यकाविमौ ॥ ७ ॥
पोषणं स्नेह रूपेण वैकुण्ठे त्वं करोषि च ।
भूमौ भक्तविपोषाय छायाकूपं त्वया कृतम् ॥ ८ ॥
मुक्तिं ज्ञानं धिरक्तिञ्च सहकृत्वा गता भुवि ।
कृतादिद्विपरस्यान्तं महानन्देन संस्थिता ॥ ९ ॥
कलौ मुक्तिः क्षयं प्राप्ता पापण्डामयपीडिता ।
त्वदाह्वया गता शीघ्रं वैकुण्ठं पुनरेव सा ॥ १० ॥
स्मृता त्वयाऽपि चात्रैव मुक्तिरायाति यानि च ।
पुत्रीकृत्य त्वयेमौ च पार्श्वे स्वस्यैव रक्षितौ ॥ ११ ॥
उपेक्षातः कलौ मन्दौ बृद्धौ जातौ सुतौ तव ।
तथापि चिन्तां मुञ्च त्वमुपायं चिन्तयाम्यहम् ॥ १२ ॥
कलिना सहशः कोऽपि युगो नास्ति वरानने ।
तस्मिन् त्वां स्थापयिष्यामि गेहे गेहे जनेजने ॥ १३ ॥
अन्यधर्मान् तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य महोत्सवान् ।
तदा नाहं हरेर्दामो लोके त्वां न प्रवर्तये ॥ १४ ॥
तद्विचिताश्च ये जीवा भविष्यन्ति कलाविह ।
पापिनोपि गमिष्यन्ति निर्भयाः कृष्णमन्दिरम् ॥ १५ ॥
येषां चित्ते वसद्भक्तिः सर्वदा प्रियरूपिणी ।
न ते पश्यन्ति कीनाशस्त्रेऽप्यमलमूर्तयः ॥ १६ ॥
न प्रेतो न पिशाचो वा राक्षसोऽवासुरोऽपि वा ।
भक्तियुक्तमनस्कानां स्पर्शने न प्रभुर्भवेत् ॥ १७ ॥
न तपोभिर्न धेदैश्च न ज्ञानेनाऽपि कर्मणा ।
हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः ॥ १८ ॥
नृणां जन्मसहस्रेण भक्तौ प्रीतिर्हि जायते ।
कलौ भक्तिः कलौ भक्तिः भक्त्या कृष्णः पुरः स्थितः ॥ १९ ॥
भक्तिद्रोहकारा ये च ते स्वीदन्ति जगज्जयं ।
दुर्वासा दुःखमापन्नो पुरा भक्तिविनिन्दकः ॥ २० ॥
अलं प्रतेरलं तीर्थेऽलं योगेऽलं मयैः ।
अलं ज्ञानकथात्वापि भक्तिरेकैव मुक्तिदा ॥ २१ ॥

सूत उवाच ।

इति नारदनिर्णीतं श्रीमाहात्म्यं निशम्य सा ।
सर्वज्ञमुष्टिसंयुक्ता नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥

श्रीभक्तिरूपाच ।

अहो नारद अन्योऽसि प्रीतिस्ते मयि निश्चला ।
न कदापि त्विदं पुत्राणि चित्तं स्थास्यामि सर्वदा ॥ २३ ॥
रूपान्तरा त्वया साधो मद्भावा ध्वंसिता क्षणात् ।
पुत्रयोश्चनना नास्ति ततो बोधय बोधय ॥ २४ ॥

सूत उवाच ।

तस्या वचः समाकर्ण्य कारुण्यं नारदो गतः ।
तयोर्बोधनमारभे कदात्रेण विमर्दयन् ॥ २५ ॥
मुखं संयोज्य कर्णान्ते शब्दमुष्टैः समुच्चरन् ।
ज्ञानं प्रवृत्त्यतां शीघ्रं रे वैराग्यं प्रवृत्त्यताम् ॥ २६ ॥

वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैर्मुमुक्षुः ।
 बोध्यमानौ तदा तेन कथञ्चिच्छेतिथौ बलात् ॥ २७ ॥
 नेत्रैरनयलोकन्तौ जुम्भतौ सालसावुभौ ।
 वक्वत्पलितौ प्रायः शुष्काष्टसमाङ्गकौ ॥ २८ ॥
 क्षुत्क्षामौ तौ निरीक्ष्यैव पुनः स्वापपरायणौ ।
 क्वापश्चिन्तानुरो जातः किं विधेयं मयेति च ॥ २९ ॥
 अर्द्धा निद्रा कथं याति ब्रह्मत्वं च महत्तरम् ।
 चिन्तयश्चिन्ति गोविन्दं स्मारयामास भार्गवम् ॥ ३० ॥
 व्योमवाणी तत्रवाभून्मा ऋषे श्रियतामिति ।
 उद्यमः सकलस्तेषु भविष्यति न संशयः ॥ ३१ ॥
 एतदर्थं तु सत्कर्म सुरपै त्वं समाचर ।
 तत्तत् कर्माभिधास्यन्ति साधवः साधुभूषणाः ॥ ३२ ॥
 सत्कर्मणि कृते तस्मिन् सनिद्रावृत्ततानयोः ।
 गमिष्यति क्षणाद्भक्तिः सर्वतः प्रसरिष्यति ॥ ३३ ॥
 इत्याकाशवच्चः रूपं तत्सर्वैरपि विभूतम् ।
 नारदो विस्मयं लेभ नन्दं ज्ञानमितिबुवन ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ।

अनयाऽऽकाशवाण्यापि गोप्यत्वेन निरूपितम् ।
 किंवा तत्साधनं कार्यं येन कार्यं भवेत्तयोः ॥ ३५ ॥
 क भविष्यति सन्तस्ते कथं दास्यन्ति साधनम् ।
 मयात्र किं प्रकृतव्यं यदुक्तं व्योमभाषया ॥ ३६ ॥

सुत उवाच ।

तत्र तावपि संस्थाप्य निर्गतो नारदो मुनिः ।
 तीर्थं तीर्थं विनिष्क्रम्य पृच्छन्मार्गं मुनीश्वरान् ॥ ३७ ॥
 वृत्तान्तः श्रूयते सर्वैः किञ्चिद्विश्रित्य नोच्यते ।
 अस्माकं कचन प्रोचुर्दुर्ज्ञेयमिति चापरे ॥ ३८ ॥
 सूक्ष्मीभूतास्तथान्ये तु कियन्तस्तु पलायिताः ।
 हाहाकारो महानासीत् श्रिलोकीविस्मयावहा ॥ ३९ ॥
 वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैर्विवोधितम् ।
 भक्तिज्ञानविरागाणां नोदात्तप्रशङ्कं यदा ॥ ४० ॥
 उपायो नापरोस्तीति कर्णे कर्णे जपन् जनाः ।
 योगिना नारदेनापि स्वयं न ज्ञायते तु यत् ॥ ४१ ॥
 तत्कथं शक्यते वक्तुमितरैरिह मानुषैः ।
 एष ऋषिगणैः पृष्टैर्निर्णीयोक्तं दुरासदम् ॥ ४२ ॥
 तत्पश्चिन्तानुरो सोऽथ वदरीयन्मागतः ।
 तप उवाच चात्रेति तदर्थं कृतनिश्चयः ॥ ४३ ॥
 तावददर्श पुरतः मनकाद्यान् मुनीश्वरान् ।
 कोऽनूर्वसमाभासानुवाच मुनिमन्त्रमः ॥ ४४ ॥

नारद उवाच ।

इदानीं भूरिभाष्येन भ भक्तिः सङ्गमाश्रितः ।
 कुमाय वदतां शं भक्त्या कुरु ममोपरि ॥ ४५ ॥
 भक्त्यो यो नो तत्सर्वं तत्तन्मत्ता बहुभुजाः ।
 पञ्चदशमहाभक्त्या तत्तन्मत्ता पूर्वजाः ॥ ४६ ॥

सदा वैकुण्ठनिलया हरिकीर्तनतत्पराः ।
 क्षीलामृतरसोत्सवाः कथामात्रैकजीविनः ॥ ४७ ॥
 हरिः शरणमेध हि नित्यं येषां मुखे वचः ।
 अतः कालसमादिष्टा जरा युष्माकं बाधते ॥ ४८ ॥
 येषां भूभङ्गमात्रेण द्वारपालो हरेः पुरा ।
 भूमौ निपतितौ सद्यो यत्कृपातः परङ्गतौ ॥ ४९ ॥
 अहो भाग्यस्य योगेन दर्शनं भवतामिह ।
 अनुग्रहस्तु कर्तव्यो मयि ह्येन दयापरे ॥ ५० ॥
 अशरीरगिरोक्तं यत्तत्किं साधनमुच्यताम् ।
 अनुष्ठेयं कथं तावत् प्रश्रुवन्तु सविस्तरम् ॥ ५१ ॥
 भक्तिज्ञानविरागाणां सुखमुत्पद्यते कथम् ।
 आपनं सर्वघर्षेषु प्रेमपूर्वं प्रयत्नतः ॥ ५२ ॥

कुमारा ऊचुः ।

मा चिन्तां कुरु देवर्षे हर्षं चित्ते समावह ।
 उपायः सुखसाध्योऽत्र वर्तते पूर्वं पथ हि ॥ ५३ ॥
 अहो नारद धन्योऽसि विरक्तानां शिरोमणिः ।
 सदा भ्रीकृष्णदासानामग्रणीर्योगभास्करः ॥ ५४ ॥
 त्वयि चित्रं न मन्तव्यं भक्त्यर्थमनुवर्तिनि ।
 घटने कृष्णदासस्य भक्तेः स्वापनता तदा ॥ ५५ ॥
 ऋषिभिर्विह्वलो लोके पन्थानः प्रकटीकृताः ।
 अमसाध्याश्च ते सर्वे प्रायः स्वर्गफलप्रदाः ॥ ५६ ॥
 वैकुण्ठसाधकः पंथाः सन्तु गोपीषु वर्तते ।
 तस्योपदेशो पुरुषः प्रायो भाग्येन लभ्यते ॥ ५७ ॥
 सत्कर्म तत्र निर्दिष्टं व्योमवाचातु यत्पुरा ।
 तदुच्यते शृणुवाद्य स्थिरचित्तः प्रसन्नधीः ॥ ५८ ॥
 द्रव्यज्ञानपाथज्ञा योगयज्ञस्तथा परे ।
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञश्च तेषु कर्मविसूचकाः ॥ ५९ ॥
 सत्कर्मसूचकां नूनं ज्ञानयज्ञः स्मृतो बुधैः ।
 श्रीमद्भागवतालापः स तु गीतः शुकादिभिः ॥ ६० ॥
 भक्तिज्ञानविरागाणां तद्विषयेन बलं महत् ।
 मज्जिष्यन्ति तयोः कष्टं सुखं भक्तेर्भविष्यति ॥ ६१ ॥
 प्रत्ययं हि गमिष्यन्ति श्रीमद्भागवतध्वने ।
 कलिदाया इमं सर्वं सिद्धेश्वराद्वका इव ॥ ६२ ॥
 ज्ञानवैराग्यसंयुक्ता भक्तिः प्रेमरसावहा ।
 प्रतिगृहं प्रतिजनं ततः श्रीडां करिष्यति ॥ ६३ ॥

नारद उवाच ।

वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैः प्रबोधितम् ।
 भक्तिज्ञानविरागाणां नोदात्तप्रशङ्कन्तु यत् ॥ ६४ ॥
 श्रीमद्भागवतालापात्तत्कथं बोधमेष्यति ।
 तत्कथासु तु वेदार्थः श्लोके श्लोके पदपदे ॥ ६५ ॥
 चिन्तयन्तु मयि ह्येनं भवन्तोऽमोघदर्शनाः ।
 विलम्बो नात्र कर्तव्यः शरणागतवत्सलाः ॥ ६६ ॥

कुमारा ऊचुः ।

वेदापनिपदां साराज्ञाता भागवती कथा ।
 अस्तु तस्मा ततो भाति पृथग्भूता फलोन्नतिः ॥ ६७ ॥

आमूलाग्रं रसस्तिष्ठन्नास्ते न खादते वथा ।
 सम्भूय सं वृथभूतः फले विश्वमनोहरः ॥ ६८ ॥
 यथा दुग्धे स्मितं सर्पिर्न खादायोपकल्पते ।
 पृथग्भूतं हि तद्विभ्यं देवानां रसवर्धनम् ॥ ६९ ॥
 इक्षूणामपि मध्यास्तं शर्करा व्याप्य तिष्ठति ।
 पृथग्भूता च सा मिष्टा तथा भागवती कथा ॥ ७० ॥
 इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।
 भक्तिज्ञानविरागाणां स्थापनाय प्रकाशितम् ॥ ७१ ॥
 वेदास्तवेदसुखांते गीताया अपि कर्तरे ।
 परितापवति व्यासे मुह्यत्यज्ञानसागरे ॥ ७२ ॥
 तदा त्वया पुरा प्रोक्तं चतुष्टोक्समन्वितम् ।
 तदीयभ्रवणात्सद्यो निर्बाधो बादरायणः ॥ ७३ ॥
 तच्च ते विस्मयः केन यतः प्रश्नकरो भवान् ।
 भीमज्ञागवतभावे शोकदुःखविनाशनम् ॥ ७४ ॥
 नारद उवाच ।

यद्दर्शनञ्च विनिहत्यशुभानि सद्यः —
 भेषस्तनोति भवदुःखवार्दितानाम् ॥
 निःशेषशेषमुखगीतकथैकपानः—
 प्रेमप्रकाशकृतये शरणं गतोस्मि ॥ ७५ ॥
 भाग्योदयेन बहुजन्मसमर्जितेन—
 सत्सङ्गमञ्च लभते पुरुषो यदा वै ॥
 भजानंहनुकृतमोहमदन्धकार ।
 नाशं विधाय हि तदोदयते निवेकः ॥ ७६ ॥

इतिभीमपुत्रपुराणे उत्तरखण्डे भीमज्ञागवतमाहात्म्ये
 कुमारनारदसम्वादां नाम
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

ज्ञानयज्ञं करिष्यामि शुकशास्त्रकथोज्ज्वलम् ।
 भक्तिज्ञानविरागाणां स्थापनार्थं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
 कुम्भं कार्यो मया यज्ञः स्थले तद्वाच्यतामिह ।
 महिमा शुकशास्त्रस्य वक्तव्यो वेदपारमैः ॥ २ ॥
 कियद्भिर्विषैः श्राव्या भीमज्ञागवती कथा ।
 को विभिल्लत्र कर्तव्यो ममेदं [१] वदतामिति ॥ ३ ॥

कुमारा ऊचुः ।

शृणु नारद वक्ष्यामो धिनम्राय विवेकिने ।
 गङ्गाद्वारसमीपे तु तटमानन्दनामकम् ॥ ४ ॥
 नानाऋषिगणैर्जुष्टं देवसिद्धनिषेवितम् ।
 नानातटलताकीर्णं नवकोमलवालुकम् ॥ ५ ॥

[१] वदताधुना इति पाटान्तरम् ।

[२]

रम्यमेकाग्रदेशस्थं हैमपद्मसुशोभितम् ।
 यत्समीपस्थजीवानां वैरं चेत्तसि न स्थितम् ॥ ६ ॥
 ज्ञानयज्ञस्त्वया तत्र कर्तव्यो ह्यप्रयत्नतः ।
 अपूर्वा रसरूपा च कथा तत्र भविष्यति ॥ ७ ॥
 पुरस्थं निर्बलञ्चैव जराजीर्णकलेवरम् ।
 तद्वयञ्च पुरस्कृत्य भक्तिस्तत्र गमिष्यति ॥ ८ ॥
 यत्र भागवती घाता तत्र भक्त्यादिकं व्रजेत् ।
 कथाशब्दं समाकर्ण्य तन्निकं तरुणायते ॥ ९ ॥
 सूत उवाच ।

एवमुक्ताः कुमारान्ते नारदेन समन्ततः ।
 गङ्गातटं समाजग्मुः कथापानाय सत्पराः ॥ १० ॥
 यदा यातास्तटं ते तु तदा कोलाहलोप्यभूत् ।
 भूलोके देवलोकं च ब्रह्मलोकं तथैव च ॥ ११ ॥
 भीमागवतपीयूषपानाय रसलम्पटाः ।
 धाधन्तोप्याययुः सर्वे प्रथमं ये च वैष्णवाः ॥ १२ ॥
 भृगुर्वसिष्ठश्च्यवनश्च गौतमो मेधातिथिर्देवलदेवरातौ ।
 रामस्तथा गाधिसुतश्च शाकलो मृकण्डपुत्रोऽग्निजपिप्पलादयः
 योगेश्वरो व्यासपराशरोच—
 छायाशुको जावलेजहनुमुण्याः ॥
 सर्वेऽप्यमी मुनिगणाः सहपुत्रशिष्याः—
 स्वस्तीमिराययुरतिप्रणयेन युक्ताः ॥ १४ ॥
 वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राः समूर्तयः ।
 दशसप्तपुराणानि पदशास्त्राणि तदा ययुः ॥ १५ ॥
 गङ्गायाः सरितस्तत्र पुष्करादिसरांसि च ।
 क्षेत्राणि च दिशः सर्वाः दण्डकादिवनानि च ॥ १६ ॥
 नागादयो ययुस्तत्र देवगन्धर्वकिन्नराः ।
 गुरुत्वास्तत्र नायातान् भृगुः सम्बोध्यचानयत् ॥ १७ ॥
 दीक्षिता नारदेनाथ दत्तमासनमुत्तमम् ।
 कुमारा वन्दिताः सर्वे निषेदुः कृष्णतत्पराः ॥ १८ ॥
 वैष्णवाश्च विरक्ताश्च न्यासिनो ब्रह्मचारिणः ।
 मुख्यभागे स्थितास्ते च तदग्रं नारदः स्थितः ॥ १९ ॥
 एकभागे ऋषिगणस्तद्वयत्र दिवौकसः ।
 वेदान्तपदार्थस्य त्रीर्थास्तत्र स्थितोऽन्यतः ॥ २० ॥
 जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दस्तथैव च ।
 चूर्णलाजप्रसूनानां निक्षेपस्तु महानभूत् ॥ २१ ॥
 विमानानि समारुह्य कियन्तो देवनायकाः ।
 कल्पवृक्षप्रसूनैस्तारसर्वास्तत्र समार्कुरन् ॥ २२ ॥
 सूत उवाच ।

एवं तेष्वेकचित्तेषु भीमज्ञागवतस्य च ।
 माहात्म्यमूचिरे रूपं नारदाय महान्मेन ॥ २३ ॥
 कुमारा ऊचुः ।

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामो महिमा शुकशास्त्रजः ।
 यस्य भवणमात्रेण मुक्तिः कर्तुं लक्षिता ॥ २४ ॥
 सदा सद्यः सदा सद्यः भीमज्ञागवती कथा ।
 यस्याः भवणमात्रेण हरिश्चितं समाश्रयेत् ॥ २५ ॥

ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः ।
 परीक्षित्पुस्तकसम्वादः शृणु भागवतं च तत् ॥ २६ ॥
 तावत्संसारचक्रेस्मिन् भ्रमत्यज्ञानतः पुमान् ।
 यावत्कर्णगता नास्ति शुकशास्त्रकथा क्षणम् ॥ २७ ॥
 किं भूतैर्बहुभिः शास्त्रैः पुराणैश्च भ्रमावहैः ।
 एकं भागवतं शास्त्रं मुक्तिदानेन गर्जति ॥ २८ ॥
 कथा भागवतस्यापि नित्यं भवति यद्गृहे ।
 तद्गृहं तीर्थरूपं हि वक्तव्यं पापनाशनम् ॥ २९ ॥
 अभ्वमेधसहस्राणि बाजपेयशतानि च ।
 शुकशास्त्रकथायाश्च कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३० ॥
 तावत्पापानि देहेस्मिन् निवसन्ति तपोधनाः ।
 यावन्न भूयते सम्यक् श्रीमद्भागवतं नरैः ॥ ३१ ॥
 न गङ्गा न गया काशी पुष्करं न प्रयागकम् ।
 शुकशास्त्रकथायाश्च फलेन समतां नयेत् ॥ ३२ ॥
 श्लोकार्धं श्लोकपादम्वा नित्यं भागवतोद्भवम् ।
 पठस्व स्वमुक्तेनैव यदीच्छसि परां गतिम् ॥ ३३ ॥
 वेदादिर्विदमाताश्च पौरुषं सूक्तमेव च ।
 त्रयी भागवतं चैव द्वादशाक्षर एव च ॥ ३४ ॥
 द्वादशात्मा प्रयागश्च काञ्चः संवत्सरात्मकः ।
 ब्राह्मणाध्वान्निहोत्रश्च सुरभिर्द्वादशी तथा ॥ ३५ ॥
 तुलसीश्च वल्लभश्च पुरुषोत्तम एव च ।
 एतेषां तत्त्वतः प्राज्ञैर्न पृथग्भाव इष्यते ॥ ३६ ॥
 यश्च भागवतं शास्त्रं वाचयेदर्थतोऽनिशम् ।
 जन्मक्रांतिकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥
 श्लोकार्धं श्लोकपादम्वा पठेद्भागवतं च यः ।
 नित्यं पुण्यमवाप्नोति राजसूयाभ्वमेधयोः ॥ ३८ ॥
 उक्तं भागवतं नित्यं कृतञ्च हरिकीर्तनम् ।
 तुलसीपापणश्चैव धेनूनां सेवने समम् ॥ ३९ ॥
 अन्तकाले तु येनैव भूयते शुकशास्त्रवाक् ।
 प्रीत्या तस्यैव वैकुण्ठे गोविंदोऽपि प्रयच्छति ॥ ४० ॥
 हेमसिंहयुतश्चैतद्वैष्णवाय ददाति च ।
 कृष्णं सह सायुज्यं स पुमान् लभते ध्रुवम् ॥ ४१ ॥
 आजन्ममात्रमपि येन शठेन किञ्चित्—
 चित्तं विधाय शुकशास्त्रकथा न पीता ।
 चाण्डालवच्चैः स्वरवद्धत तेन नीतं—
 मिथ्या स्वजन्म जननीनिजदुःखभाजा ॥ ४२ ॥
 जीवच्छब्दो निगदितः स तु पापकर्मा—
 येन भुते शुककथावचनं न किञ्चित् ।
 भिक्त्वं नरं पशुसमं भुवि भाररूप—
 मेवं वदन्ति दिवि देवसरोजमुख्याः ॥ ४३ ॥
 दुर्लभैव कथा लोके श्रीमद्भागवतोद्भवा ।
 कांतिजन्मसमुत्थेन पुण्येनैव तु लभ्यते ॥ ४४ ॥
 तेन योगनिधे धीमन् भोतव्या सा प्रयत्नतः ।
 दिनानां निवमो नास्ति सर्वदा भवणं मतम् ॥ ४५ ॥

सत्येन ब्रह्मचर्येण सर्वदा भवणं मतम् ।
 अशक्यत्वात्कलौ बोध्यो विशेषोऽत्र शुककथा ॥ ४६ ॥
 मनोवृत्तिजः श्रेष्ठ नियमाचरणं तथा ।
 दीक्षाकृतं मशक्यत्वात्ससाहभवनं मतम् ॥ ४७ ॥
 भ्रष्टातः भाषणेऽनित्यं माघे तावच्चि यत्फलम् ।
 तत्फलं शुककवेन ससाहभवणे कृतम् ॥ ४८ ॥
 मनसश्चाजयाद्रोगात्पुंसां वैवायुषः क्षयात् ।
 कलेर्दोषबहुत्वाच्च ससाहभवनं मतम् ॥ ४९ ॥
 यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
 अनायासेन तत्सर्वं ससाहभवणे लभेत ॥ ५० ॥
 यच्चात् गर्जति ससाहः ससाहो गर्जति व्रतात् ।
 तपसो गर्जति प्राञ्चैस्तीर्थयात्रित्यं हि गर्जति ॥ ५१ ॥
 योगाद्गर्जति ससाहो ध्यानाज्ज्ञानाच्च गर्जति ।
 किं भ्रमो गर्जनं तस्य रेरे गर्जति गर्जति ॥ ५२ ॥
 शौनक उवाच ।

साश्चर्यमेतत्कथितं कथानकं—
 ज्ञानादिधर्माश्च विगणय्य साम्प्रतम् ।
 निःश्रेयसं भागवतं पुराणं—
 जातं कुतो योगविदादिसूचकम् ॥ ५३ ॥
 सूत उवाच ।

यदा कृष्णो धरां त्यक्त्वा स्वपदं गन्तुमुद्यतः ।
 एकादशं परिभ्रुत्वा ऽप्युद्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥
 उद्ध उवाच ।
 त्वन्तु यास्यसि गोविन्द (१) भक्तकार्यं विधाय च ।
 मन्थिने महती चिन्ता तां भुत्वा सुखमावह ॥ ५५ ॥
 आगतोऽयं कलिघोरो भविष्यन्ति पुनः खलाः ।
 तत्सङ्गेनैव सन्तोऽपि गमिष्यन्त्युग्रतां यदा ॥ ५६ ॥
 तदा भारघती भूमिगोरूपेयं क्रमाभयेत् ।
 अन्यो न दृश्यते त्राना त्वत्तः कमललोचन ॥ ५७ ॥
 अतः सत्सु दयां कृत्वा भक्तवत्सल मा व्रज ।
 भक्तार्थं सगुणो जातो निराकारोऽपि चिन्मयः ॥ ५८ ॥
 त्वद्वियोगेन ते भक्ताः कथं स्यास्यन्ति भूतले ।
 निर्गुणोपासने कष्टमतः किञ्चिद्विचारय ॥ ५९ ॥
 इत्युद्धवचः श्रुत्वा प्रभासेऽचिन्तयद्धरिः ।
 भक्तावलम्बनार्थं किं विधेयं मयेति च ॥ ६० ॥
 स्वकीयं यद्भवेत्तज्जन्तुर्भगवतेऽददात् ।
 तिरोधाय प्रविष्टोऽयं श्रीमद्भागवतार्णवम् ॥ ६१ ॥
 तेनेयं वाञ्छयौ मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः ।
 सेवनान् श्रवणात्पाठात् दर्शनात्पापनाशिनी ॥ ६२ ॥
 सत्पादभवनं तेन सर्वेभ्योऽप्यधिकं कृतम् ।
 साधनानि तिरस्कृत्य कलौ धर्मोऽभमीरितः ॥ ६३ ॥
 दुःखदारिद्र्यदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय च ।
 कामक्रोधजयार्थं हि कलौ धर्मोऽभमीरितः ॥ ६४ ॥

[१] भक्ति ।

अथ वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा ।

कथं त्याज्या भवेत्पुम्भिः सताहोतः प्रकीर्तितः ॥ ६५ ॥

सूत उवाच ।

एवं नगाहभ्रवणोरुधर्मं प्रकाशमाने ऋषिभिः सभायाम् ।
आश्चर्यमेकं समभूतदानीं तद्बुध्यते संभृणुशौनक त्वम् ॥ ६६ ॥
भक्तिः सुतो तौ तरुणौ गृहीत्वा प्रेमैकरूपा सहसाऽऽविरासीत् ।
श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे नाथेति नामानि मुहुर्वदन्ति ॥ ६७ ॥
तां चागतां भागवतार्थभूषां सुचारुवेपां ददशुः सदस्याः ।
कथं प्रविष्टा कथमागतं मध्यं मुनीनामिति तर्कयन्तः ॥ ६८ ॥
ऊचुः कुमारा वचनं तदानीं कथार्थतो निष्पतिताऽधुनेयम् ।
एवं गिरः सा सख्युता निशम्य सनत्कुमारं निजगाद् नम्रा ॥ ६९ ॥
भक्तिरुवाच ।

भवद्भिरद्यैव कृतास्मि पुष्टा कलिप्रणष्टाऽपि कथारसेन ।
काहन्तु तिष्ठाम्यधुना भुवन्तु ब्राह्मणा इव तां गिरमूर्चिरे ते ७० ॥
भक्तेषु गोविन्दसुरूपधर्त्री प्रेमैकरूपी भवरोचहन्त्री ।
सा त्वं च तिष्ठस्व सुभैर्यसंभया निरन्तरं वैष्णवमानसेषु ॥ ७१ ॥
ततोऽपि दोषाः कलिजा इमे त्वां द्रष्टुं न शक्ताः प्रभवोपि लोके ।
एवं तदाज्ञावसरेऽपि भक्तिस्तदा निषण्णा हरिदासचित्तं ॥ ७२ ॥
सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेपि धर्म्या—
निवसति हृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरका ॥
हरिरपि निजलोकं सर्वथाऽतो विहाय—
प्रविशति हृदि तेषां भक्तिसूत्रोपनयः ॥ ७३ ॥
ब्रूमोऽद्य ते किमधिकं महिमानमेवं—
ब्रह्मात्मकस्य भुवि भागवताभिधस्य ॥
वत्संभयाभिगदितं खभते सुवक्ता—
भोताऽपि कृष्णसमतामलमन्यधर्मैः ॥ ७४ ॥
इति भीष्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये
भक्तिकण्ठनिवर्तनो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अथ वैष्णवाचिनेषु दृष्टा भक्तिमलौकिकीम् ।
निजलोकं परित्यज्य भगवान् भक्तवत्सलः ॥ १ ॥
घनमाली घनदयामः पीतवासा मनोहरः ।
काञ्चीकलापगचिरो लसन्मुकुटकुण्डलः ॥ २ ॥
त्रिभङ्गललितश्चारुकोस्तुभेन विराजितः ।
कोटिमन्मभलावण्यो हरिचन्दनचर्चितः ॥ ३ ॥
परमानन्दचिन्मूर्तिर्मधुरो मुरलीधरः ।
आधिवेश स्वभक्तानां हृदयान्यमलानि च ॥ ४ ॥
वैकुण्ठवासिनो ये च वैष्णवा ऊहवाद्यः ।
तत्कथाश्रवणार्थं ते गूढरूपेण संस्थिताः ॥ ५ ॥

तदा जयजयाराधो रसपुष्टिरलौकिकी ।

खूर्णप्रसूनहृदिश्च मुहुः शङ्करवोप्यभूत् ॥ ६ ॥

तत्सभासंस्थितानाञ्च देहगेहात्मविस्मृतिम् ।

दृष्ट्वा च तत्प्रयावस्थां नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

अलौकिकोऽयं महिमा मुनीश्वराः—

समाहजन्त्योऽद्य विलोकितो मया ॥

मूढाः शठा ये पशुपक्षिणोऽत्र—

सर्वेऽपि निष्पापतमा भवन्ति ॥ ८ ॥

अतो नृलोके ननु नास्ति किञ्चित्—

चित्तस्य शोधाय कलौ पवित्रम् ॥

औघोघविध्वंसकरं तथैव—

कथासमानं भुवि नास्ति चान्यत् ॥ ९ ॥

के के विशुद्ध्यन्ति घदन्तु मग्नं समाह्वयेन कथामेयम् ।

कृपालुभिलोकितं विश्वार्यं प्रकाशितः कोऽपि नवीनमार्गः १० ॥

कुमारा ऊचुः ।

ये मानवाः पापकृतस्तु सर्वदा—

सदा दुराचाररता विमार्गगाः ॥

क्रोधाग्निदग्धाः कुटिलाश्च कामिनः—

समाह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ ११ ॥

सत्येन हीनाः पितृमातृदूषकाः—

तृष्णाकुलाश्चाश्रमधर्मवर्जिताः ॥

ये दाम्भिका मत्सरिणोऽपि हिंसकाः—

सप्ताह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १२ ॥

पञ्चोपपापाच्छलक्ष्यकारिणः—

क्रूराः पिशाचा इव निर्दयाश्च ये ॥

ब्रह्मस्वपुष्टा द्युभिन्वारकारिणः—

सप्ताह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १३ ॥

कायेन वाचा मनसापि पातकं—

नित्यं प्रकुर्वन्ति शठौ हठेन ये ॥

परस्त्रपुष्टा मलिना दुराजयाः—

सप्ताह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १४ ॥

अत्र ते कीर्तयिष्याम इतिहासं पुरातनम् ।

यस्य श्रवणमात्रेण पापहानिः प्रजायते ॥ १५ ॥

तद्भूमद्रातये पूर्वमभूत्पत्तनमुत्तमम् ।

यत्र वर्णाः स्वधर्मेण सत्यमार्कभित्तपराः ॥ १६ ॥

आत्मदेवः पुनर्तस्मिन् सर्वयेद्विशासदः ।

श्रौतस्मार्तेषु निष्णातो द्वितीय इव भास्करः ॥ १७ ॥

मिश्रुको वित्तवान् लोके तत्प्रज्ञा धुन्धुली स्मृता ।

स्ववाक्यस्थापिका नित्यं सुन्दरी सुकुलोद्भवा ॥ १८ ॥

लोकधार्तरता क्रूरा प्रायशो बहुजलिपका ।

शूरा च गृहकृत्येषु कृपणा कलहप्रिया ॥ १९ ॥

एवं निवसतोऽप्येष्णा दम्पत्योऽरनपत्ययोः ।

अर्थाः कामान्पयारासन्न सुखाय गृहादिकम् ॥ २० ॥

[१] रममाणयोः इति पाठान्तरम् ।

पश्चादुर्माः समारब्धास्ताभ्यां सन्तानहेतवे ।
 गोभूहिरयवासांसि दीनेभ्यो यच्छतः सदा ॥ २१ ॥
 धनार्थं धर्ममात्रे[र्]न ताभ्यां नीतं तथापि च ।
 न पुत्रो नापि वा पुत्री ततश्चिन्तातुरो भूशम् ॥ २२ ॥
 एकदा स द्विजो दुःखाद्गृहं त्यक्त्वा वनं गतः ।
 मध्यान्हे तृपितो जातस्तटाकं समुपेयिवान् ॥ २३ ॥
 पीत्वा जलं निपयणस्तु प्रजादुःखेन कशितः ।
 मुहूर्तादपि तत्रैव संन्यासी कश्चिदागतः ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वा पीतजलं तन्तु विप्रो यातस्तद्वन्तिकम् ।
 नत्वा च पादयोस्तस्य निश्चसन् संस्थितः पुरः ॥ २५ ॥

यतिरुवाच ।

कथं रोदिषि विप्र त्वं का ते चिन्ता बलीयसी ।
 वद त्वं सत्वरं मया स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

किं ब्रवीमि श्रुत्वे दुःखं पूर्वपापेन सञ्चितम् ।
 मदीयाः पूर्वजास्तोयं कवोऽप्यमुपभुञ्जते ॥ २७ ॥
 महत्तं नैव गृह्णन्ति प्रीत्या देवा द्विजातयः ।
 प्रजादुःखेन शून्योऽहं प्राणांस्त्यक्तुमिहागतः ॥ २८ ॥
 धिग्जीवितं प्रजाहीनं धिग्गृहञ्च प्रजां विना ।
 धिग्धनं चानपत्यस्य धिक्कुलं सन्ततिं विना ॥ २९ ॥
 पालयते या मया धेनुः सा वन्ध्या सर्वथा भवेत् ।
 यो मयाऽऽरोपितो वृक्षः सोऽपि वन्ध्यत्वमाभयेत् ॥ ३० ॥
 यत्फलं मदृगृहायातं शीघ्रं तच्च निशुष्यति ।
 निर्भाग्यस्यानपत्यस्य किमितो जीवितेन मे ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा स करोदोच्चैस्तत्पाद्वं दुःखपीडितः ।
 तदा तस्य यतोश्चित् करुणाऽभूद्गरीयसी ॥ ३२ ॥
 तद्भालाक्षरमालाञ्च वाचयामास योगवान् ।
 सर्वं ज्ञात्वा यतिः पश्चाद्विप्रमूचे सविस्तरम् ।

यतिरुवाच ।

मुञ्चाज्ज्ञानं प्रजारूपं बलिष्ठा कर्मणा गतिः ।
 विवेकस्तु समासाद्य त्यज संसारवासनाम् ॥ ३३ ॥
 शृणु विप्र मया तेऽद्य प्राग्ब्रूयन्तु विलोकितम् ।
 सप्तजन्मावधि तव पुत्रो नैव च नैव च ॥ ३४ ॥
 सन्ततेः सगरो दुःखमवापाङ्गः पुरा तथा ।
 रे मुञ्चाद्य कुटुम्बाशां संन्यासे सर्वथा सुखम् ॥ ३५ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

विवेकेन भवेत्किम्मे पुत्रं देहि यलादपि ।
 नोच्यत्यजाभ्यहं प्राणांस्त्वदग्रे शोकमूर्च्छितः ॥ ३६ ॥
 पुत्रादिसुखहीनोऽयं संन्यासः शुष्क एव हि ।
 गृहस्थः सरसा लोके पुत्रपौत्रसमागतः ॥ ३७ ॥
 इति विप्राग्रहं दृष्ट्वा प्रात्रधीत्स तपोधनः ।
 चित्रकेतुर्गतः कष्टं विधिलेखधिमार्जनात् ॥ ३८ ॥
 न यास्यासि सुखं पुत्राद्यथा दैवहतोद्यमः ।
 अतो हठेन युक्तोऽसि ह्यर्थिनं किं वदाम्यहम् ॥ ३९ ॥

तस्याग्रहं समालोक्य फलमेकं स दक्षवान् ।
 इदं भक्ष्य पत्न्या त्वं ततः पुत्रो भविष्यति ॥ ४० ॥
 सत्यं शौचं दवादानमेकमकन्तु भोजनम् ।
 वर्षावधि स्त्रिया कार्यं तेव पुत्रोतिनिर्मलः ॥ ४१ ॥
 एवमुक्त्वा ययौ योगी विप्रस्तु गृहमागतः ।
 पत्न्याः पाणौ फलं दत्त्वा स्वयं यातस्तु कुत्रचित् ॥ ४२ ॥
 तरुणी कुटिला तस्य सस्यग्रे च करोद् द ।
 अहो चिन्ता ममोत्पन्ना फलं चाहं न भक्षये ॥ ४३ ॥
 फलभक्षेण गर्भस्यावगर्भेणोद्गृह्णता ।
 स्वल्पभक्षस्ततोऽशक्तिर्गृहकार्यं कथं भवेत् ॥ ४४ ॥
 वैवाह्यार्तिं ब्रजेद्ग्रामे पलायेद्गर्भिणी कथम् ।
 शुक्रयन्निवसद्गर्भस्तं कुक्षेः कथमुत्सृजेत् ॥ ४५ ॥
 तिर्यक्क्षेदागतो गर्भस्तदा मे मरणं भवेत् ।
 प्रसूतो दारुणं दुःखं सुकुमारी कथं सहे ॥ ४६ ॥
 मन्दायां मयि सर्वस्वं ननन्दा सा हरेत्तदा ।
 सत्यशोचादिनियमो दुराराध्यः स दृश्यते ॥ ४७ ॥
 लालने पालने दुःखं प्रसूतायाञ्च वर्तते ।
 वन्ध्या वा विधवा नारी सुखिनी चेति मे मतिः ॥ ४८ ॥
 एवं कुतर्कयोगेन तत्फलं नैव भक्षितम् ।
 पत्न्या पृष्टं फलं भुक्तं भुक्त्वैति तयोरितम् ॥ ४९ ॥
 एकदा भगिनी तस्यास्तद्गृहं स्वेच्छयागता ।
 तदग्रे कथितं सर्वं चिन्तेयं महती हि मे ॥ ५० ॥
 दुर्बला तेन दुःखेन ह्यनुजे करवाणि किम् ।
 साऽब्रवीन्मम गर्भोऽस्ति तं दास्यामि प्रसूतितः ॥ ५१ ॥
 तावत्कालं सगर्भेव गुप्ता तिष्ठ गृहे सुखम् ।
 विसृज्य त्वं मत्पतेर्यच्छ स ते दास्यति बालकम् ॥ ५२ ॥
 षाण्मासिको मृतो बाल इति लोके वदिष्यति ।
 तं बालं पोषयिष्यामि नित्यमागत्य ते गृहम् ॥ ५३ ॥
 फलमर्पय धेन्वै त्वं परीक्षार्थं तु साम्प्रतम् ।
 तत्तदाचरितं सर्वं तथैव स्त्रीस्वभावतः ॥ ५४ ॥
 अथ कालेन सा नारी प्रसूता बालकं तदा ।
 आनीय जनको बालं रहस्ये धुन्धुलीं ददौ ॥ ५५ ॥
 तथा च कथितं भर्त्रे प्रसूतः सुखमर्भकः ।
 लोकस्य सुखमुत्पन्नमात्मदेव प्रजोदयात् ॥ ५६ ॥
 ददौ दानं द्विजातिभ्यो जातकर्म विधाय च ।
 गीतवादित्रघोषोऽभूत्साह्वारे मङ्गलं बहु ॥ ५७ ॥
 भर्तुरग्रेऽब्रवीद्वाक्यं स्तन्यं नास्ति कुचं मम ।
 अन्यस्तन्येन निदुग्धा कथं पुष्णामि बालकम् ॥ ५८ ॥
 मत्स्वसायाः प्रसूताया मृतो बालस्तु वर्तते ।
 तामाकार्यं गृहे रक्ष सा तेऽर्भे पोषयिष्यति ॥ ५९ ॥
 पतिना तत्कृतं सर्वं पुत्ररक्षणहेतवे ।
 पुत्रस्य धुन्धुकारीति नाम मात्रा प्रतिष्ठितम् ॥ ६० ॥
 त्रिमासे निर्गते चायं सा धेनुः सुषुप्तेऽर्भकम् ।
 सर्वाङ्गसुन्दरं दिव्यं निर्मलं कनकप्रभम् ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा प्रसन्नो विप्रस्तु संस्कारास्त्वयमावधे ।
भुत्वाभ्यर्च्य जनाः सर्वे दिक्षार्थं समागताः ॥ ६३ ॥
भाग्योदयोऽधुना जात आत्मदेवस्य पश्यत ।
धेन्वा बालः प्रसूतस्तु देवकूपीति कौतुकम् ॥ ६४ ॥
न ज्ञातं तद्रहस्यं तु केनापि विधियोगतः ।
गोकर्णञ्च सुतं दृष्ट्वा गोकर्णं नाम आकरोत् ॥ ६५ ॥
कियत्कालेन तौ जातौ तरुणौ तनयाबुभौ ।
गोकर्णः पण्डितो ज्ञानी धुन्धुकारी महाबलः ॥ ६६ ॥
स्नानशौचक्रियाहीनो दुर्भक्षी क्रोधसंयुतः ।
कुण्परिग्रहकर्ता च शयहस्तेन भोजनः ॥ ६७ ॥
चोरः सर्वजनद्वेषी परवेष्टमप्रदीपकः ।
लाजनायामकान् धृत्वा सद्यः कूपे निपातयत् ॥ ६८ ॥
हिसकः शस्त्रधारी च दीनाध्वानां प्रपीडकः ।
आण्डालाभिरतो नित्यं पाशहस्तश्च सङ्गतः ॥ ६९ ॥
तेन वेष्ट्याकुसङ्गेन पैश्यं विसन्तु नाशितम् ।
एकदा पितरौ ताड्य पात्राणि स्वयमाहरत् ॥ ७० ॥
तत्पिता कृपणः प्रोचन्नेधनहीनो करोद् ह ।
बन्धवस्त्वन्तु समीचीनं कुपुषो दुःखायकः ॥ ७१ ॥
कं निष्ठामि कं गच्छामि को मे दुःखं व्यपोहयेत् ।
प्राणास्त्यजामि दुःखेन हा कष्टं मम संस्थितम् ॥ ७२ ॥
तदानीं तु समागत्य गोकर्णो ज्ञानसंयुतः ।
बोधयामास जनकं वैराग्यं परिदर्शयत् ॥ ७३ ॥
असारः अतु संसारो दुःखरूपी विमोहकः ।
सुतः कस्य धनं कस्य स्नेहवान् ज्वलतेऽनिशम् ॥ ७४ ॥
न चेन्द्रस्य सुखं किञ्चित् न सुखं चक्रवर्तिनः ।
सुखमस्ति विरक्तस्य मुनेरेकान्तजीविनः ॥ ७५ ॥
मुञ्चाज्ज्ञानं प्रजारूपं मोहतो नरके गतिः ।
निपतिष्यति देहोऽयं सर्वं त्यक्त्वा वनं व्रज ॥ ७६ ॥
तद्वाक्यं तु समाकर्ण्य गन्तुकामः पिताऽब्रवीत् ।
किं कर्तव्यं वने तात तत्त्वं वद सन्निभम् ॥ ७७ ॥
अन्धकूपे स्नेहपाशैर्बद्धः पङ्कजं शठः ।
कर्मणा पतितो नूनं मामुद्धर दयानिधे ॥ ७८ ॥

गोकर्ण उवाच ।

देहेऽस्मिमांसरुजिरेऽभिर्मातिं त्यज एवं—
जायांसुतादिषु सदा ममतां विमुञ्च ।
पश्यानिशं जगदिदं क्षणभङ्गनिष्ठं—
वैराग्यरागरसिको भव भक्तिनिष्ठः ॥ ७९ ॥
धर्मं भजस्व सततं त्यज लोकधर्मात्—
सेवस्व साधु पुरुषान् जहि कामतृष्णाम् ।
अन्यस्य दोषगुणचिन्तनमाशु मुक्त्वा—
सेवाकथारसमहो नितरां पिब त्वम् ॥ ८० ॥
एवं सुतोक्तिवशतोऽपि वनं त्रिहाय—
यातो गृहं स्थिरमतिगंतपटिवर्षः ।

[१]

युको हरेरनुविनं परिचर्ययाऽसौ—
भीकृष्णमाप नियतं दशमस्य पाठात् ॥ ८१ ॥

इति भीमत्पद्मपुराणे उत्तरखण्डे
भीभागवतमाहात्म्ये विप्रमोक्षोनाम
चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ॥

सुत उवाच ।

पितर्युपरते तेन जननी ताडिता भृशम् ।
कं विसं तिष्ठते ब्रूहि हनिष्ये लक्षया न चेत् ॥ १ ॥
इति तद्वाक्यसम्प्रासाज्जनन्या पुत्रदुःखतः ।
कूपे पातः कृतो रात्रौ तेन सा निधनं गता ॥ २ ॥
गोकर्णस्तीर्थयात्रार्थं निर्गतो योगसंस्थितः ।
न दुःखं न सुखं तस्य न वैरी नापि बान्धवः ॥ ३ ॥
धुन्धुकारी गृहे तिष्ठत्पञ्चपण्यवधूयुतः ।
अत्युग्रकर्मकर्ता च तत्पोषणविमूढधीः ॥ ४ ॥
एकदा कुलटान्तास्तु भूषणान्यभिलिप्सवः ।
तदर्थं निर्गतो गृहात् कामान्धो मृत्युमस्तरत् ॥ ५ ॥
यतस्तनञ्च संहृत्य विसं वेष्टम पुनर्गतः ।
ताभ्यांऽयच्छस्तुयुस्त्राणि भूषणानि कियन्ति च ॥ ६ ॥
बहुविलस्य दृष्ट्वा रात्रौ नार्यो विचारयत् ।
चौर्यं करोत्यसौ नित्यमतो राजा गृहस्थिति ॥ ७ ॥
विसं दृष्ट्वा पुनश्चैनं मारयिष्यति निश्चितम् ।
प्रतार्थगुप्तये गृहादस्माभिः किं न हन्यते ॥ ८ ॥
निहत्यैनं गृहीत्वार्थं यास्यामो यत्र कुत्रचित् ।
इति ता निश्चयं कृत्वा सुप्तं सम्बन्ध्य रश्मिभिः ॥ ९ ॥
पाशं कण्ठे निधायास्य तन्मृत्युमुपचक्रमुः ।
त्वर्गितं न ममारासौ चिन्तायुक्तास्तदाऽभवत् ॥ १० ॥
तप्ताङ्गारसमूहांश्च तन्मुखे हि विचित्रिषुः ।
अग्निज्वालातिदुःखेन दयाकुलो निधनं गतः ॥ ११ ॥
नं देहं मुमुक्षुर्गते प्रायः साहसिकाः स्त्रियः ।
न ज्ञातं तद्रहस्यं तु केनापिदं तथैव च ॥ १२ ॥
लोकैः पृष्टा वदन्ति स्म दूरं यातः प्रियो हि नः ।
आगमिष्यति वर्षेऽस्मिन् विललोभविकर्षितः ॥ १३ ॥
स्त्रीणां नैवतु विश्वासो मृतानां कारयेद्बुधः ।
विश्वासे यः स्थितो मूढः स दुःखैः परिभूयते ॥ १४ ॥
सुधामयं वचो यासां कामिनां रमययेन्नम ।
हृदयं धुरधाराभं प्रियः को नाम योपिनाम् ॥ १५ ॥
संहृत्य विसं ता याताः कुलटा बहुभर्तृकाः ।
धुन्धुकारी बभूवाय महाप्रेतः कुकर्मतः ॥ १६ ॥
यात्यारुपधरो नित्यं धावन् दशदिशोऽन्तरम् ।
शीतातपपरिहृष्टो निराहारः पिपासितः ॥ १७ ॥

न लेभे शरणं कुत्र हा देवेति मुहुर्बुद्धम् ।
 कियत्कालेन गोकर्णो भृतं लोकादबुध्यत ॥ १८ ॥
 अनाथं तं विदित्वैव गयाभाद्रमचीकरत् ।
 यस्मिंस्तीर्थे तु संयाति तत्र भाद्रं प्रवर्तयन् ॥ १९ ॥
 एवं ब्राम्हणं गोकर्णः स्वप्नं सनुपेविधान् ।
 रात्रौ गृहाङ्गणे स्वप्नुमागतोऽलक्षितः परैः ॥ २० ॥
 तत्र सुप्तं स विज्ञाय धुन्धुकारी स्वबान्धवम् ।
 निशीथे दर्शयामास महारौद्रतरं वपुः ॥ २१ ॥
 सकृन्मेषः सकृदस्ती सकृच्च महिषोऽभवत् ।
 सकृदिन्द्रः सकृच्चाग्निः पुनश्च पुरुषोऽभवत् ॥ २२ ॥
 बैपरीत्वमिदं दृष्ट्वा गोकर्णो धैर्यसंयुतः ।
 अयं पुर्गतिकः कोपि निश्चित्याथ तमब्रवीत् ॥ २३ ॥

गोकर्ण उवाच ।

कस्त्वमुग्रतरो रात्रौ कुतो यातो दशामिमाम् ।
 किंवा प्रेतः पिशाचो वा राक्षसोऽसीति शंस नः ॥ २४ ॥

सुत उवाच ।

एवं पृष्टस्तदा तेव रुरोदोषैः पुनःपुनः ।
 अशक्तो वचनोच्चारं संज्ञामात्रं चकार ह ॥ २५ ॥
 ततोऽज्जलौ जलं कृत्वा गोकर्णस्तमुदीरयत् ।
 तत्सेकाद्गतपापोसौ प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥

प्रेत उवाच ।

अहं भ्राता त्वदीयोऽस्मि धुन्धुकारीति नामतः ।
 स्वकीयेनैव दोषेण ब्रह्मत्वं नाशितं मया ॥ २७ ॥
 कर्मणां नास्ति संख्या मे महाज्ञानविवर्तिनः ।
 लोकानां हिंसकः सोहं स्त्रीभिर्दुःखेन मारितः ॥ २८ ॥
 अतः प्रेतत्वमापन्नो दुर्दृशां च वहाम्यहम् ।
 वाताहारेण जीवामि दैवाधीनफलोदयात् ॥ २९ ॥
 अहो बन्धो कृपासिन्धो भ्रातर्मांसांशु मोक्षय ।
 गोकर्णो वचनं श्रुत्वा तस्मै वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥

गोकर्ण उवाच ।

त्वदर्थं तु गयापिण्डो मया दत्तोवधानतः ।
 तत्कथं नैव मुक्तोऽसि ममाश्चर्यमिदं महत् ॥ ३१ ॥
 गयाभाद्राक्ष मुक्तिश्चेदुपायो नापरस्त्विह ।
 किं विधेयं मया प्रेत तत्त्वं वद सविस्तरम् ॥ ३२ ॥

प्रेत उवाच ।

गयाभाद्रशक्तेनापि मुक्तिर्मे न भविष्यति ।
 उपायमपरं किञ्चित्त्रिचरय साम्प्रतम् ॥ ३३ ॥
 इति तद्वाक्यमाकर्ण्य गोकर्णो विस्मयं गतः ।
 शतश्रद्धैर्न मुक्तिश्चेदसाध्यं मोक्षनं तव ॥ ३४ ॥
 इदानीं तु निजं स्थानमातिष्ठ प्रेत निर्भयः ।
 त्वन्मुक्तिसाधकं किञ्चिद्वचरिष्ये विचार्य च ॥ ३५ ॥
 धुन्धुकारी निजं स्थानं तेनाविष्टतो गतः ।
 गोकर्णश्चिन्तयामास तां रात्रिं न तदध्यगात् ॥ ३६ ॥

प्रातस्तमागतं दृष्ट्वा लोकाः प्रीत्या समागताः ।
 तत्सर्वं कथितं तेन यज्ज्ञातं च यथा निशि ॥ ३७ ॥
 विद्वांसो योगनिष्ठाश्च ज्ञानिनो ब्रह्मवादिनः ।
 तन्मुक्तिं नैव पश्यन्ति पश्यन्तः शास्त्रसंज्ञयान् ॥ ३८ ॥
 ततः सर्वैः सूर्यवाक्यं तन्मुक्तौ स्थापितं परम् ।
 गोकर्णः स्तम्भनं चक्रे सूर्यवेगस्य वै तदा ॥ ३९ ॥
 तुभ्यं नमो जगत्साक्षिन् ब्रूहि मे मुक्तिहेतुकम् ॥ ४० ॥
 तच्छ्रुत्वा दूरतः सूर्यः स्फुटमित्यभ्यभाषत ।
 श्रीमद्भागवतान्मुक्तिः सप्ताहे वाचनं कुरु ॥ ४१ ॥
 इति सूर्यवचः सर्वैर्धर्मरूपं तु विभूतम् ।
 सर्वैर्ब्रूयन् प्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुकरान्तिवद् ॥ ४२ ॥
 गोकर्णो निश्चयं कृत्वा वाचनार्थं प्रवर्तितः ।
 तत्र संभवणार्थाय देशप्रामाज्जना ययुः ॥ ४३ ॥
 पङ्क्त्यध्वृक्षमन्दाश्च तेषां पापक्षयाव वै ।
 समाजस्तु महान् जातो देवविस्मयकारकः ॥ ४४ ॥
 यदेवासनमास्थाय गोकर्णोऽकथयत्कथाम् ।
 स प्रतोपि तदा ध्यातः स्थानं पश्यन्निस्ततः ॥ ४५ ॥
 सप्तप्रण्ययुतं तत्रापदस्कीचकमुच्छ्रितम् ।
 तन्मूलच्छिद्रमाविश्य भवणार्थं स्थितोऽसौ ॥ ४६ ॥
 वातरूपी स्थितिं कर्तुमशक्तो वंशमाविशत् ।
 वैष्णवं ब्राह्मणं मुख्यं धोतारं परिकल्प्य सः ॥ ४७ ॥
 प्रथमस्कन्धतः स्पष्टमाख्यानं धेनुजोऽकरोत् ।
 द्विनाम्ने रक्षिता गाथा तदा चित्रं बभूव ह ॥ ४८ ॥
 वंशकप्रन्धिभेदोऽभूत्सदृशं पश्यतां सताम् ।
 द्वितीयेऽन्वि तथा सायं द्वितीयाग्नौ भवेदनम् ॥ ४९ ॥
 तृतीयेऽन्वि तथा सायं तृतीयप्रन्धिभेदनम् ।
 एवं सप्तदिनेर्वंशसप्तप्रन्धिभेदनम् ॥ ५० ॥
 कृत्वा पि द्वादशस्कन्धभ्रवणात्प्रेततां जहौ ।
 दिव्यरूपधरो जातो तुलसीदाममण्डितः ॥ ५१ ॥
 पीतवासा घनश्यामो मुकुटी कुण्डलान्वितः ।
 ननाम भ्रातरं सद्यो गोकर्णमिति चाब्रवीत् ॥ ५२ ॥
 त्वयाऽहं मोक्षितो बन्धो ! कृपया प्रेतकश्मलात् ।
 धन्या भागवती वार्ता प्रेतपीडाविनाशिनी ॥ ५३ ॥
 सप्ताहोऽपि तथा धन्यः कृष्णलोकफलप्रदः ।
 कम्पन्ते सर्वपापानि सप्ताहभ्रवणे स्थिते ॥ ५४ ॥
 अस्माकं प्रलये सद्यः कथा चेयं करिष्यति ।
 आर्द्रं शुष्कं लघु स्फूर्लं वाङ्मनःकर्मभिः कृतम् ॥ ५५ ॥
 भ्रवणं विदहेत्पापं पावकः समिधो यथा ।
 अस्मिन् वै भारते वर्षे सुरिभिर्देवसंसदि ॥ ५६ ॥
 अकथाभाविणां पुंसां निष्फलं जन्म कीर्तितम् ।
 किमोहतो रक्षितेन सुपुष्टेन बलायसा ॥ ५७ ॥
 अध्रुवेण शरीरेण शुक्लशस्त्रकथां विना ।
 अस्मिन्मन्त्रे क्लायुयज् मांसशोणितलेपितम् ॥ ५८ ॥
 चर्मावनद्धं दुर्गन्धं पात्रं मूत्रपुरिषयोः ।
 जराशोकविपाकार्ते रोगमन्दिरमातुरम् ॥ ५९ ॥

दुष्पूरं दुर्धरं दुष्टं सखीयं क्षणभङ्गम् ।
 कुमिधिमस्मत्संज्ञास्तं शरीरमिति धर्षितम् ॥ ६० ॥
 अस्मिरेण स्मिरं कर्म कुतोयं साधयेन्न हि ।
 यत्प्रातः संस्कृतं चात्र सायं तच्च विनश्यति ॥ ६१ ॥
 तदीयरससम्पुष्टे काये का नाम नित्यता ।
 सप्ताहभक्षणाल्लोके प्राप्यते निकटे हरिः ॥ ६२ ॥
 भूतो दोषनिवृत्त्यर्थमेतदेव हि साधनम् ।
 बुद्धिबुद्धा इव तायेषु मशका इव जन्तुषु ॥ ६३ ॥
 जायन्ते मरणायेव कथाभवनवर्जिताः ।
 जडस्य शुष्कवृक्षस्य यत्र प्रस्थिविभेदनम् ॥
 चित्तं किमु तदा चित्तप्रस्थिवेदः कथाभवात् ॥ ६४ ॥
 भिद्यते हृदयप्रस्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि सप्ताहभवणे कृते ॥ ६५ ॥
 संसारकर्ममालेपप्रक्षालनपटीवर्त्ता ।
 कथातीर्थे स्थिते चित्ते मुक्तिरिव बुधैः स्मृता ॥ ६६ ॥
 एवं ब्रुवति वै तस्मिन् विमानमगमत्तदा ।
 वैकुण्ठवासिभिर्भुक्तं प्रस्फुरद्दीप्तिमण्डलम् ॥ ६७ ॥
 सर्वेषां पश्यतां भजे विमानं धुन्धुलीसुतः ।
 विमाने वैष्णवान् वीक्ष्य मोकर्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६८ ॥

गोकर्ण उवाच ।

अत्रैव बहवः सन्ति भोतारो नम निर्मलाः ।
 भानीतानि विमानानि न तेषां युगपत्कुतः ॥ ६९ ॥
 भवणं समभगेन सर्वेषामिह दृश्यते ।
 फलभेदः कुतो जातः प्रभुवन्तु हरिप्रियाः ॥ ७० ॥

हरिदासा ऊचुः ।

भवणस्य विभेदेन फलभेदोऽपि संस्थितः ।
 भवणं तु कृतं सर्वैर्न तथा मननं कृतम् ॥ ७१ ॥
 फलभेदस्ततो जातो भजनादपि मानद् ।
 सत्परात्रमुपोष्यैव प्रतेन भवणंकृतम् ॥ ७२ ॥
 मननादि तथा तेन स्मिराचिते कृते भृशम् ।
 अट्टदञ्च हतं ज्ञानं प्रमादेन हतं भुतम् ॥ ७३ ॥
 सन्दिग्धो हि हतो मन्त्रो व्यग्रचित्तो हतो जपः ।
 अवैष्णवां हतो देशो हतं भाद्रमपात्रकम् ॥ ७४ ॥
 हतमभोग्रिये दानमनाचारहतं कुलम् ।
 विश्वासां गुहवाक्येषु स्वस्मिन् दीनत्वभाषना ॥ ७५ ॥
 मनोदोषजयश्चैव कथायां निश्चिन्ना मतिः ।
 एवमादिकृतं चेत्यात्तदा वै भवणे फलम् ॥ ७६ ॥
 पुनः श्रवान्ते सर्वेषां वैकुण्ठे वसतिर्ध्रुवम् ।
 गोकर्ण ! तव गोविन्दो गोलोकं वास्यति स्वयम् ॥ ७७ ॥
 एवमुक्त्वा ययुः सर्वे वैकुण्ठं हरिकीर्तिनाः ।
 भावणे मासि गोकर्णः कथामूचे तथा पुनः ॥ ७८ ॥
 सत्परात्रवर्त्तो भूयः श्रवणं तैः कृतं पुनः ।
 कथासमाप्तौ यज्जातं भूयतां तच्च नारद ॥ ७९ ॥

विमानैः सह भक्तैश्च हरिराविर्भूव ह ।
 जयशब्दा नमःशब्दास्तत्रासन् बहवस्तदा ॥ ८० ॥
 पाञ्चजन्यध्वनिं चक्रे हर्षात्तत्र स्वयं हरिः ।
 गोकर्णे तु समालिङ्ग्याकरोत्स्वसदृशं हरिः ॥ ८१ ॥
 भोतूनग्यान् घनश्यामान् पीतकौशेयवाससः ।
 किरीटिनः कुण्डलिनस्तथा चक्रे हरिः क्षणात् ॥ ८२ ॥
 तदग्रामे ये स्थिता जीवा आश्वचाण्डालजातयः ।
 विमाने स्थापितास्तेऽपि गोकर्णकृपया तदा ॥ ८३ ॥
 प्रेषिता हरिलोके ते यत्र गच्छन्ति योगिनः ।
 गोकर्णेन स गोपालो गोलोकं गोपवल्लभम् ॥ ८४ ॥
 कथाभवनतः प्रीतो निर्ययौ भक्तघटसलः ।
 अयोध्यावासिनः पूर्वं यथा रामेण सङ्गताः ॥
 तथा कृष्णेन ते नीताः गोलोकं योगिदुर्लभम् ॥ ८५ ॥
 यत्र सूर्यस्य सोमस्य सिद्धानां न गतिः कदा ।
 तं लोकं हि गतास्ते तु श्रीमद्भागवत भवम् ॥ ८६ ॥
 प्रमोऽद्य ते किं फलवृन्दमुज्ज्वलं सप्ताहयोजेन कथासु सञ्चितम् ।
 कर्णेन गोकर्णकथाक्षरो यैः पीतश्च ते गर्भगता न भूयः ॥ ८७ ॥
 घाताम्बुपर्णाशनवृक्षोपणैस्तपोभिरुग्रैश्चिरकालसञ्चितैः ।
 योगैश्च संयाति न तां गतिं वै सप्ताहगाथाभवणेन यास्तियाम् ८८ ॥
 इतिहासमिमं पुरयं शाण्डिल्योऽपि मुनीश्वरः ।
 पठते चित्रकूटस्थो ब्रह्मानन्दपारिव्रजः ॥ ८९ ॥
 आक्यानमेतत् परमं पवित्रं भुतं सकृद्वै विद्महेदृशोऽघम् ।
 भास्ते प्रयुक्तं पितृवृत्तिमावहेन्नित्यं सुपाठादपुनर्भयञ्च ॥ ९० ॥

इतिभीषणपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये

गोकर्णवर्णनं नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पष्ठोऽध्यायः ॥

कुमारा ऊचुः ।

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामः सप्ताहभवणे विधिम् ।
 महायज्ञमुभिश्चैव प्रायः साध्यां विधिः स्मृतः ॥ १ ॥
 देवस्य तु समाह्वयमुद्धर्तं पृच्छत्य यजतः ।
 विवाहे यादृशं विले तदृशं परिकल्पयेत् ॥ २ ॥
 नभस्य आश्विनोर्जो च मार्गशीर्षः शुचिर्नभः ।
 एते मासाः कथारम्भे भोतृणां मोक्षमूचकाः ॥ ३ ॥
 मासानां विग्रहे यानि तानि त्याज्यानि सर्वथा ।
 सहायाश्चेतरे चात्र कर्तव्याः सोऽयमाश्च ये ॥ ४ ॥
 देशदेशे तथा सोऽयं वासी प्रेष्या प्रयत्नतः ।
 भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुम्बिभिः ॥ ५ ॥
 दूरे हरिकथां कञ्चिद्दूरे चाच्युतकीर्तिनाः ।
 स्त्रियश्शूद्रादयो ये च तेषां बोधो यतो भवेत् ॥ ६ ॥
 देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्तनोत्सुकाः ।
 तेष्वेव पत्रं प्रेष्यं च तल्लेखनमितीरितम् ॥ ७ ॥

सतां समाजो भविता सतरात्रं सुदुर्लभः ।
 अपूर्वरसरूपैव कथा चात्र भविष्यति ॥ ८ ॥
 श्रीभागवतपीयूषपानाय रत्नलम्पटाः ।
 भवन्तश्च तथा शीघ्रमायात प्रेमतत्पराः ॥ ९ ॥
 नावकाशः कदाचिच्छेद्दिनमात्रं तथापि तु ।
 सर्वथा गमनं कार्यं क्षणोऽत्रैव सुदुर्लभः ॥ १० ॥
 एवमाकारणं तेषां कर्तव्यं विनयेन च ।
 आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥ ११ ॥
 तीर्थेऽपि घने घापि गृहेऽपि भ्रवणं मतम् ।
 विशाला वसुधा यत्र कर्तव्यं तत्कथास्थलम् ॥ १२ ॥
 शोधनं मार्जनं भूमेर्लेपनं धातुमण्डनम् ।
 गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकोणे निवेशयेत् ॥ १३ ॥
 अर्वाङ्क पञ्चाहतां यज्ञादास्तीर्णानि प्रमेलयेत् ।
 कर्तव्यो मण्डपः प्रोक्ष्य कदलीखण्डमण्डितः ॥ १४ ॥
 फलपुष्पदलैर्विभक्तं वितानेन विराजितः ।
 चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्पाद्विराजितः ॥ १५ ॥
 ऊर्ध्वं सतैव लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम् ।
 तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबोध्य च ॥ १६ ॥
 पूर्वं तेषामासनानि कर्तव्यानि यथोत्तरम् ।
 वक्तुश्चापि तदा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥ १७ ॥
 उदङ्मुखो भवेद्वक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तदा ।
 प्राङ्मुखश्चेद्भवेद्वक्ता श्रोता चादङ्मुखस्तदा ॥
 अथवा पूर्वदिक् क्षेया पूज्यपूजकमध्यतः ।
 श्रोतृणामागमं प्रोक्ता देशकालादिकोविदैः ॥ १९ ॥
 विरक्तो वैष्णवो विप्रा वेदशास्त्रविशुद्धिकृत् ।
 दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्योऽतिनिःस्पृहः ॥ २० ॥
 अनेकधर्मविघ्नान्ताः स्त्रैणाः पापगण्डवादिनः ।
 शुक्रशास्त्रकथाञ्चारं त्याज्यास्तं यदि पण्डिताः ॥ २१ ॥
 वक्तुः पार्श्वे सहायार्थमन्यः स्थाप्यस्तथाविधः ।
 पण्डितः संशयच्छेत्ता लोकबाधनतत्परः ॥ २२ ॥
 वक्ता क्षीरं प्रकर्तव्यं दिनादूर्वाङ्क व्रतामये ।
 अरुणोदयेऽसौ निर्वर्त्य शौचं स्नानं समाचरेत् ॥ २३ ॥
 नित्यं सङ्केपतः कृत्वा सध्याद्यं सम्प्रयत्नतः ।
 कथाविघ्नविघाताय गणनाथं प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥
 पितृन् सन्तर्प्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 मण्डलञ्च प्रकर्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ॥ २५ ॥
 कृष्णमुद्दिश्य मन्त्रेणाचरेत् पूजाविधिं क्रमात् ।
 प्रदक्षिणमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥ २६ ॥
 संसारसागरे मग्नं दीनं मां करुणानिधे ।
 कर्ममोहगृहीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवात् ॥ २७ ॥
 श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजा प्रयत्नतः ।
 कर्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥ २८ ॥
 नतस्तु श्रीफलं धृत्या नमस्कारं समाचरेत् ।
 स्तुतिः प्रसन्नचित्तं कर्तव्या केवलं तदा ॥ २९ ॥

श्रीमद्भागवताख्योऽयं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि ।
 स्त्रीकृतोऽसि मया नाथ मुक्त्यर्थं भवसागरे ॥ ३० ॥
 मनोरथो मदीयोऽयं सफलः सर्वथा त्वया ।
 निर्विघ्नेनैव कर्तव्यो दासोऽहं तव केशव ॥ ३१ ॥
 एवं हीनवचः प्रोक्त्वा वक्तारं चाथ पूजयेत् ।
 सम्भूष्य वस्त्रभूषाभिः पूजान्ते तं च संस्तवेत् ॥ ३२ ॥
 शुक्ररूप प्रबोधकं सर्वशास्त्रविशारदं ।
 एतत्कथाप्रकाशेन मद्ब्रह्मन् विनाशय ॥ ३३ ॥
 तदग्रे नियतः पञ्चात्कर्तव्यः श्रेयसे मुदा ।
 सतरात्रं यथाशक्त्वा [१] धारणः सर्व एव हि ॥ ३४ ॥
 वरं पञ्चविप्राणां कथाभङ्गनिवृत्तये ।
 कर्तव्यं तेहं रिज्जाप्यो द्वादशाक्षरविधया ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मणावैष्णवांश्चान्यांस्तथा कीर्तनकारिणः ।
 नत्वा सम्पूज्य दत्ताक्षः स्वयमासनमाविशेत् ॥ ३६ ॥
 लोकवित्तधनानागरपुत्रचित्तां ष्युदस्य च ।
 कथाचित्तः शुद्धमतिः स लभेत्फलमुत्तमम् ॥ ३७ ॥
 आसुर्योदयमारभ्य सार्धद्विप्रहरान्तकम् ।
 वाचनीया कथा सम्भूक् धीरं कण्ठं सुधीमता ॥ ३८ ॥
 कथाविरामः कर्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम् ।
 तत्कथामनु कार्यं वै कीर्तनं वैष्णवस्तदा ॥ ३९ ॥
 भक्तमूत्रजयार्थं हि लज्जाहारः सुखावहः ।
 हविष्याग्नेन कर्तव्यो ह्येकवारं कथाऽर्धिता ॥ ४० ॥
 उपोष्य सतरात्रं वै शक्तिश्चेच्छृणुयात्तदा ।
 घृतपानं पयःपानं कृत्वा वै शृणुयात्सुखम् ॥ ४१ ॥
 फलाहारं वा भाव्यमेकभुक्तेन वा पुनः ।
 सुखसाध्यं भवेद्यनु कर्तव्यं भवणाय तत् ॥ ४२ ॥
 भोजनं तु वरं मन्ये कथाभवनकारकम् ।
 नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविघ्नकरो यदि ॥ ४३ ॥
 सप्ताहव्रतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद ।
 विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाधवे ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मचर्यमथःसुतिः पत्रावल्याञ्च भोजनम् ।
 कथासमाप्तौ भुक्तिञ्च कुर्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४५ ॥
 द्विदलं मधुतैलञ्चागरिष्ठान्नं तथैव च ।
 भावदुष्टं पर्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४६ ॥
 कामं क्रोधं मदं मानं मत्सरं लोभमेव च ।
 दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती ॥ ४७ ॥
 वेदवैष्णवविप्राणां गुरुगाव्रतिनं तथा ।
 स्त्रीराजमहतां निन्दां वर्जयेद्यः कथाव्रती ॥ ४८ ॥
 रजस्वलां त्यजेन्मलेच्छपतितव्रातकैस्तथा ।
 विजिह्वी वेदबाहौश्च न वदेद्यः कथाव्रती ॥ ४९ ॥
 सत्यं शौचं दयामौनमार्जवं विनयं तथा ।
 उदारमानसं तद्भवेत् कुर्यात्कथाव्रती ॥ ५० ॥
 दरिद्रश्च स्त्री रोगी निर्भाग्यः पापकर्मवान् ।
 अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयाच्च कथामिमां ॥ ५१ ॥

(१) धारणीयस्त एव हि इति पाठान्तरम् ।

अपुष्पा काकवन्ध्या च वन्ध्या याच मृताभेका ।
 स्रवद्गर्भा च या नारी तथा भ्रात्र्यः प्रयत्नतः ।
 एतेन विधिना श्रवेत्तदक्षयतरं भवेत् ।
 अशुभमा कथा दिव्या कोटियज्ञफलप्रदा ॥ ५३ ॥
 एवं कृत्वा व्रतविधिमुद्यापनमयाचरेत् ।
 जन्माष्टमीव्रतमिव कर्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥ ५४ ॥
 अकिञ्चनेषु भकेषु प्रायो मोद्यापनाग्रहः ।
 भवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥ ५५ ॥
 एवं नगाहयज्ञेऽस्मिन् समाप्ते भोक्तुमिस्तथा ।
 पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्यातिभक्तितः ॥ ५६ ॥
 प्रसादस्तुलसीमालाः भोक्तुं श्रद्धया दीयताम् ।
 मृदङ्गताळललितं कर्तव्यं कीर्तनं ततः ॥ ५७ ॥
 जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दश्च कारयेत् ।
 विप्रभ्यो याचकेभ्यश्च वित्तमञ्जु दीयताम् ॥ ५८ ॥
 विरक्तभेदज्ञेच्छ्रोता गीता वाक्या परेऽहनि ।
 गृहस्थश्चेत्तदा हामः कर्तव्यः कर्मशान्तये ॥ ५९ ॥
 प्रतिश्लोकं च जुहुयाद्विधिना दशमस्य च ।
 पायसं मधुसर्पिश्च तिलाग्रादिकसंयुतम् ॥ ६० ॥
 अथवा हवनं कुर्याद्गायत्र्या सुसमाहितः ।
 तन्मयत्वात्पुराणस्य परमस्य च तत्त्वतः ॥ ६१ ॥
 होमाशक्तौ बुधो हेम्यं दद्यात्फलसिद्धये ।
 नानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यूनताधिकताख्ययोः ॥ ६२ ॥
 दोषयोः प्रथमार्थञ्च पठेन्नामसहस्रकम् ।
 तेन स्यात्सफलं सर्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः ॥ ६३ ॥
 द्वादश ब्राह्मणान् पञ्चाङ्गोजयेन्मधुपायसैः ।
 दद्यात्सुवर्णधेनुं च व्रतपूर्णत्वहेतवे ॥ ६४ ॥
 शकौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
 तत्रास्य पुस्तकं स्थाप्य लिखतं ललिताक्षरम् ॥ ६५ ॥
 सम्पूज्यावाहनाद्यैस्तदुपचारेः सविस्तरम् ।
 वस्त्रभूषणगन्धाद्यैः पूजिताय यतात्मने ॥ ६६ ॥
 आचार्याय सुधीर्द्धिवा मुक्तः स्याद्भवबन्धनैः ।
 एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणे ॥ ६७ ॥
 फलदं स्यात्पुराणान्तु भीमद्वागवतं शुभम् ।
 धर्मार्थकाममाक्षाणां साधनं स्यान्न संशयः ॥ ६८ ॥

कुमारा ऊचुः ।

इति ते कथितं सर्वं किं भूयः भोक्तुमिच्छामि ।
 भीमद्वागवतं नैव भुक्तिमुक्ती करे स्थितं ॥ ६९ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा ते महात्मानः प्रोचुर्भागवतीं कथाम् ।
 सर्वपापहरां पुण्यां भक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ॥ ७० ॥
 शृण्वतां सर्वभूतानां सप्ताहं नियतात्मनाम् ।
 यथाविधि ततो देवं तुष्टुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७१ ॥

[४]

तदग्रे ज्ञानवैराग्यभक्तीनां पुष्टता परा ।
 तारुण्यं परमञ्जाभूत् सर्वभूतमनोहरम् ॥ ७२ ॥
 नारदश्च कृतार्थोभूत् सिद्धे स्त्रीये मनोरथे ।
 पुलकीकृतसर्वाङ्गः परमानन्दसम्भूतः ॥ ७३ ॥
 एवं कथां समाकर्ण्य नारदो भगवत्प्रियः ।
 प्रेमगद्गदया वाचा तानुवाच कृताञ्जलिः ॥ ७४ ॥

नारद उवाच ।

धन्योऽयमुत्तुहीतोऽस्मि भवद्भिः करुणापरैः ।
 अद्य मे भगवान् लब्धः सर्वपापहरो हरिः ॥ ७५ ॥
 भवणं सर्वधर्मेभ्यो वरं मन्ये तपोधनाः ।
 वैकुण्ठस्थो यतः कृष्णः भवणाद्यस्य लभ्यते ॥ ७६ ॥

सूत उवाच ।

एवं ब्रुवति वै तत्र नारदे वैष्णवोत्तमे ।
 परिभ्रमन् समायातः शुको योगेश्वरस्तदा ॥ ७७ ॥
 तत्राययौ षोडशवार्षिकस्तदा—
 द्वासात्मजो ज्ञानमहाविघ्नशमः ।
 कथावासाने निजलाभपूर्णः—
 प्रेम्णा पठन् भागवतं शनैः शनैः ॥ ७८ ॥
 दृष्ट्वा सदस्याः परमोदतेजसं सद्यः समुत्थाय बभ्रुर्महात्मनम् ।
 प्रीत्या सुरर्षिस्तमपूजयन्तुर्लक्षिताः ऽवदत्स शृणुतामलां गिरम्

भीशुक उवाच ।

निगमकल्पतरोगलितं फलं शुक्रमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
 पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहं रसिका भुवि भावुकाः ॥
 धर्मप्रोक्षितकैतवोत्र परमो निर्मलसराणां सतां—
 वेद्यं वास्तवमत्रवस्तुशिवं तापत्रयान्मूलनम् ॥
 भीमद्वागवते महामुनिकृते किंवा परैरीश्वरः ।
 सद्योऽहयवद्व्यतेऽत्र कृतिभिः शुभ्रैर्मिलस्तक्षणात् ॥ ८१ ॥
 भीमद्वागवतं पुराणतिलकं यद्वैष्णवानां धनम् ।
 यस्मिन्पारमहं स्यमवममलं ज्ञानं परं गीयते—
 यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतम् ।
 तच्छृण्वन् प्रपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येश्वरः ॥ ८२ ॥
 स्वर्गं सत्यं च कैलासे वैकुण्ठे नास्त्ययं रसः ।
 अतः पिबन्तु सद्वाग्या मामा मुञ्जत कर्हिचित् ॥ ८३ ॥

सूत उवाच ।

एवम्ब्रुवाणे सति वादरायणे
 मध्ये सभायां हरिराविरासीत् ।
 प्रह्लादचल्युद्धवफाल्गुनाविभिः
 वृतः सुरर्षिस्तमपूजयन् तान् ॥ ८४ ॥
 दृष्ट्वा प्रसन्नं महदात्मनं हरिं
 ते चकिरे कीर्तनमग्रतस्तदा ।
 भवो भवान्या कमलासनस्तदा
 तत्रागमन् कीर्तनदर्शनाय ॥ ८५ ॥

प्रह्लादस्तालधारी तरङ्गगतितया खोजवः कांक्षधारी
 वाणाधारी सुरर्षिः खरकुशलतया रागकर्तृर्जुनोऽभूत् ।
 इन्द्रोऽवादीन्मृदङ्गं जयजयसुकराः कीर्तने ते कुमार-
 यन्त्राभे भाववक्ता रत्नविरचनया व्यासपुत्रो बभूव ॥ ८६ ॥
 जनने मध्ये त्रिकमेव तत्र
 भक्त्यादिकानां नटवत्सुतेजसाम् ।
 अलौकिकं कीर्तनमन्तदीक्ष्य-
 हरिः प्रसन्नोऽपि घञोऽग्रधीसत् ॥ ८७ ॥
 मत्तो धरं भागवता वृणुध्वं—
 प्रीतः कथाकीर्तनतोऽस्मि साम्प्रतम् ।
 श्रुत्वेति तद्वाक्यमतिप्रसन्नाः—
 प्रेमाद्र्चिन्ता हरिमुचिरे ते ॥ ८८ ॥
 नगाहमाधासु च सर्वभक्तै—
 रेभिस्त्वयामाव्यमिति प्रयत्नात् ।
 मनोरथोयं परिपूरणीय—
 स्तथेति चाक्त्वान्तरधीयताद्युतः ॥ ८९ ॥
 ततोऽनमस्तखरणेषु नारदस्तथा शुकादीनपि तापसाश्च ।
 अथ प्रहृष्टाः परिनष्टमोहाः सर्वे ययुः पीतकथामृतास्ते ॥ ९० ॥
 भक्तिः सुताभ्यां सह रक्षिता सा—
 शास्त्रे स्वीयेऽपि तदा शुकैः ।
 अतो हरिर्भागवतस्य सेवनात्—
 निश्चिन्त समायाति हि वैष्णवानाम् ॥ ९१ ॥
 वारिह्यदुःखज्वरदाहितानां—
 मायापिशाचीपरिमर्दितानाम् ।
 संसारसिन्धौ परिपातितानां—
 क्षेमाय वै भागवते प्रगर्जति ॥ ९२ ॥
 शौनक उवाच ।
 शुकैर्नोक्तं कदा गच्छे गोकर्णेन कदा पुनः ।
 सुरर्षये कदा प्राक्ष्यैश्छिन्धि मे संशयस्त्विमम् ॥ ९३ ॥
 सुत उवाच ।
 आकृष्णनिर्गमाग्निशङ्खवाधिगते कलौ ।
 नवमीतो नभस्ये च कथारम्भं शुकोऽकरोत् ॥ ९४ ॥
 परीक्षितवृणान्ते च कलौ वर्पतशङ्खये ।
 शुद्धे शुचौ नवम्याञ्च धेनुजोऽकथयत्कथाम् ॥ ९५ ॥

तस्मादपि कलौ प्राप्ते त्रिशद्वर्षे गते सति ।
 ऊचुर्गर्जे सिते पद्मे नवम्यां ब्रह्मणः सुताः ॥ ९६ ॥
 इत्येतत्ते समाख्यातं यत्पृष्टोहं त्वयाऽनघ ।
 कलौ भागवती वार्ता भवरोगविनाशिनी ॥ ९७ ॥
 कृष्णप्रियं सकलकदम्बलनाशनं च—
 मुक्त्वैकहेतु इह भक्तिविलासकारि ।
 स्वस्तः ! कथानकमिदं पिबतादरेण—
 लोके हितार्थपरिशीलनसेवया किम् ॥ ९८ ॥
 स्त्रपुरुषमपि वीक्ष्य पाशहस्तं—
 वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
 परिहर[१] भगवत्कथामुत्तमान्—
 प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥ ९९ ॥
 असारे संसारे विषयविषसङ्गाकुलधियः—
 क्षणार्धं क्षेमार्थं पिबत शुकगाथातुलसुधाम् ।
 किमर्थं व्यर्थं भो व्रजत कुपथे कुत्सितपथे—
 परीक्षितसंक्षीयच्छ्रवणगतमुक्त्युक्तिकथने ॥ १०० ॥
 रसप्रवाहसंस्थेन भीशुकैर्नरिता कथा ।
 कण्ठे सम्बध्यते येन स बैकुण्ठप्रभुर्भवेत् ॥ १०१ ॥
 इति च परमगुह्यं सर्वसिद्धान्तसिद्धं—
 सपदि निगदितं ते शास्त्रपुञ्जं विलोक्य ।
 जगति शुककथानां निमलं नास्ति किञ्चित्—
 पिब परसुखहेतोर्द्विदशस्कन्धसारम् ॥ १०२ ॥
 एनां यो नियततया शृणोति भक्त्या—
 यक्षेनां कथयति शुद्धवैष्णवाग्रे ।
 तौ सम्यग्विधिकरणात्फलं लभेते—
 याथाव्याप्तिं हि भुवनं किमप्यसाध्यम् ॥ १०३ ॥

इति श्रीभागवतपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये
 भवणविधिकथनं नाम
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[१] मधुसूदनप्रपञ्चाद् इति पाठान्तरम् ॥

इति श्रीभागवतमाहात्म्यं सम्पूर्णम्

हरिः श्रोम् ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[६]	अध्यात्मादिभेदतो विराड्विभूतिकथनम् षष्ठे	१२५
[७]	कर्मप्रयोजनगुणसहितभगवल्लीलावतारकथनम् सप्तमे	१६१
[८]	परमात्मजीवात्मनोर्देहसम्बन्धमाक्षिपतः परीक्षितो बुभुक्षितपूरणार्थविषयका बहवः प्रश्ना अष्टमे	२१२
[९]	तदुत्तरदानाय ब्रह्मसमीपे विष्णुना कथितस्य भीमावतस्य राजसमीपे शुकेन कीर्तनम् नवमे	२३२
[१०]	तद्वाक्याद्वारा शुकस्य सुस्पष्टं राजप्रभोत्तरकथनारम्भः दशमे	२७८

इति द्वितीयस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

अथ तृतीयस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

(१)	तीर्थयात्राचरणदशायामुत्खवं प्रति विदुरकृतकृष्णादीनां कुशलवृत्तान्तपरिप्रश्नकथा प्रथमेऽध्याये	१
(२)	भीकृष्णविच्छेदात् शोकार्तस्य उत्सवस्य विदुरसमीपे भीकृष्णस्य बाल्यलीलावर्णनम्-द्वितीये	२६
(३)	भीकृष्णेन प्रजान्मथुरामागत्य कृतस्य कंसवधादिकस्य द्वारकायां कृतानाञ्च कर्मणां वर्णनम् तृतीये	५१
(४)	बन्धुनिधनं भूत्वा निर्बिण्णस्यात्मज्ञानलिप्सोर्विदुरस्योत्सवोपदेशेन मैत्रेयसन्निधौ गमनम् चतुर्थे	६६
(५)	विदुरमैत्रेयसम्वादप्रारम्भः	८९
	भगवल्लीलां पृष्ठवतो विदुरस्य मैत्रेयेन महदाविस्फोटकथनम्	१००
	महदादिकृत भीहरिस्तवकथनम् च पञ्चमे	१११
(६)	ईश्वराविष्टमहदादिभिर्विराट्पुत्रैः सृष्टिकथनम् भगवत्कृताभिदेवादिभेदकथनञ्च षष्ठे	१२५
[७]	संसारच्छेदिसुनेर्वचः प्रतिनन्द्य पुनर्विविधप्रश्नकरणं विदुरस्य सप्तमे	१४७
[८]	जलशायिनो भगवतो नाभिकमलाद्ब्रह्मण उत्पत्तिः तदज्ञानात् जले विक्षयता ब्रह्मणा तपस्यया भगवत्स्मन्तोपणञ्चाष्टमे	१७३
[९]	स्वतपसा तुष्टं नारायणं हृष्टा ब्रह्मणो लोकसृष्टिचिकीर्षया नारायणस्तपनम्	१८६
	विषण्णचेतसं ब्रह्माणं प्रति पुनस्तपश्चरणाय भगवद्वाक्पापनम् च नवमे	२२१
[१०]	इत्थमाज्ञायान्तर्हिते भगवति ब्रह्मणा किमकारीति-पृष्ठवतो विदुरस्य मैत्रेयकथितब्रह्मवृत्तान्तः	२३१
	प्राकृतादिविभागेन दशविधसृष्टिकथनम् [दशमे]	२३६
(११]	परमाण्वादिलक्षणेः कालस्य तदंशयुगमन्वन्तराविभ्यः कल्पमानादेश्च वर्णनम् एकादशे	२५३
(१२]	बन्धतामिस्रादिसृष्टिः, सनकादिसृष्टिः	२७७
	प्रजासर्जनाद्वापनप्रतिषेधकान् स्वपुत्रान् सनन्दनादीन् प्रति कुपितस्य ब्रह्मणो भ्रूमध्यालीलो-दितोत्पत्तिः	२८१

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	तस्य नीललोहितस्य रत्नादिनामकरणम्	२८३
	नीललोहितस्यैवमगणं निशाम्य तक्षिणा-रणपूर्वकं ब्रह्मणा कृत मरीच्यादिसृष्टिः	२८६
	चतुर्वैद्यतुर्होत्रादिसृष्टिक्रमः	२९३
	कायदेहेन योनौ स्नायम्भुवमनुसर्गः च द्वादशे	३०२
[१३]	लब्धपत्नीकेन स्नायम्भुवा किमकारीति मैत्रेयं प्रति विदुरप्रश्नः	३०५
	तेन स्नायम्भुवा प्रणतिपूर्वकं ब्रह्माणं प्रति भाषणम्	३०७
	प्रजासर्जनायावत्तस्य मनोस्तिस्सृष्टायामाकस्मिका-प्लुतां धरामुत्कर्तुं भीयन्नवराहावतारः	३१३
	प्रादुर्भूतभीवराहदेवेन कृतहिरण्याक्षवधः ॥	३२०
	भीयन्नवराहं प्रति ब्रह्मादिदेवकृत स्तुतिः च त्रयो-दशे	३२३
(१४)	भूमिमुद्धरता हरिणा किमर्थं मृषां हिरज्याक्षस्याभूदिति पृच्छते विदुराय तद्वधनिदानकथनाय इच्छापूर्वकं सन्ध्यायां कश्यपादितोर्गर्भधारिण-मित्यस्याक्तिः चतुर्दशे	३३९
(१५)	दितिगर्भहतप्रभैस्तुरैः ब्रह्मसन्निधौ स्नानोदुः कनि-वेदनम्	३६३
	तान् प्रति ब्रह्मणा जयविजयबोहिरण्याक्ष-हिरण्यकाशिपुस्वरूपत्वेनोत्पस्याद्यभिवर्णनकथनम् पञ्चदशे	३६९
(१६]	सान्त्वितानामनुत्पत्तानां विप्राणां तौ प्रति हरि-णाऽनुग्रहकरणम्	४१०
	जयविजययोस्सनकादिशापादसुरत्वप्राप्तिः षोडशे	४३६
(१७]	ब्रह्मसान्त्वनेनोज्झितशङ्कानां देवानां स्वपुरनिवर्तनं, हिरण्यहिरण्याक्षजननं, तयोर्जननमात्रेण उत्पात-दर्शनानिच	४३९
	हिरण्याक्षस्य दिग्विजये वरुणकृत हरियुद्धोपदेशः च सप्तदशे	४४६
[१८]	तदुपदेशेन रसातले प्रविष्टस्य हिरण्याक्षस्य भूभ्युत्कर्तृवराहस्य च युद्धवर्णनम् अष्टादशे	४५१
[१९]	विरिञ्चयादिप्रार्थितेन वराहरूपेण भगवता कृत-हिरण्याक्षवधः एकोनविंशे	४७७
[२०]	ब्रह्माण्डसृष्टिप्रवचनपूर्वकयक्षरक्षोगणदेवतागणादि-सृष्टिकथा विंशे	४८५
[२१]	स्नायम्भुवमनुवंशानुवर्णनपूर्वकदेवहृत्याद्युद्धादष्ट-नाद्यभिवर्णनकथा एकविंशे	५१२
[२२]	विष्णोरादेशात् कर्दमाय मनोः स्रजुदितुदेवहृति-सम्प्रदानकथा द्वाविंशे	५४१
[२३]	तपोयोगनिर्मिते सर्वसम्पदि कामगे विमाने देवहृतिर्कर्मयोर्विचित्रा रतिः कथ्यते त्रयोविंशे	५६१
[२४]	कपिलावतारः	५८७
	कपिलरूपेणाविर्भूतं भगवन्तं प्रति ब्रह्मकृतस्तुतिः	५९१
	क्षणत्रयविमुक्तस्य कर्दमस्य कपिलमनुज्ञाप्य प्रवज्या च चतुर्विंशे	६०६
[२५]	जनन्या बन्धविमोचनं पृष्ठेन कपिलदेवेन भक्तिः	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[१६]	लक्षणकथनम् पञ्चविधे	६२१
[१७]	प्रकृतिपुरुषविवेकाय सर्वभावविषयकसाङ्गयसिद्धा- न्तकथनम् षड्विधे	६४४
[१७]	सम्बन्धबहुसाधनयोगतः प्रकृतिपुरुषविवेकेन मोक्ष- रीति निरूपणम्-सप्तविधे	६८९
[१८]	ध्यानशोभिना यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार- ध्यानधारणसमाधिरूपेणाष्टाङ्गयोगेन सर्वोपाधि- विनिर्मुक्तस्वरूपज्ञानकथनम्	७०८
[१९]	तत्राभितवात्सल्यैकजलधेर्भगवतो दिव्याङ्गेष्वेकैक- त्रोपसनानिरूपणम्	७११
[२०]	बहुधा भक्तियोगस्य भेदात् तदङ्गवैराग्योत्पत्ति- हेतु जीवस्य स्वर्गनरकादिगमनादिरूपसंस्मृति कालरूपस्वरूपं च पृच्छत्ये देवहृत्ये तेषां लक्षणं क्रमेण उपदिश्यते एकोनत्रिंशे	७३६
[२०]	अनिष्टकारिणां केवलपापकारिणां यावद्देहमधर्मेण देहकञ्जप्रपुत्रादिपोषणरतितद्धेतुकल्लेशानां ततो- मृतानां समयातानानुभवप्रकाराणाञ्चोपपादनम् त्रिंशे ७६८	७६८
[२१]	गर्भोत्पत्तिदिनमारभ्य तल्लक्षणकथनम्	७८२
[२२]	गर्भस्थजीवकृत भगवत्स्तुतिः	७८६
[२२]	गर्भस्थजीवस्यजननानन्तरावस्थाकथनम् एकत्रिंशे	७८६
[२२]	इष्टादिकारिणां परब्रह्मोपासकानां च गतिकथ- नम् द्वात्रिंशे	७८७
[२३]	कपिलस्योपदेशतः ज्ञानलाभेन तन्मातुर्जीवन्मुक्ति- रिति सूतस्य कथनम् त्रयस्त्रिंशे	८४२
[२३]	तत्र एतत्कपिलोपास्यान भवणादिफलकथनम्	८६१

अथ चतुर्थस्कन्धस्थविषयानुक्रमणिका ।

[१]	विदुर् प्रति मैत्रेयेणोपदिष्टस्त्रायम्भुवमनुप्रतिवर्शा- नुवर्णनकथा प्रथमध्याये	१
[२]	कर्मप्रजापतिसन्तत्यभिर्वर्णनकथा	४
[२]	अश्रितपःप्रभावादिर्वर्णनपूर्वकसोमोत्पत्तिकथा	७
[२]	दक्षमहेश्वरयोर्विरोधोत्पत्तिकथा	२३
[३]	महेश्वराय दक्षदत्तशपकथनम् च द्वितीये	२६
[३]	दक्षेणानुष्ठीयमानाध्वरदर्शनार्थं गच्छतां धैमानि- कानां सम्भाषणेन दक्षायण्या स्वपितुर्यज्ञोत्सव- भवणम्	३६
[४]	पितृयज्ञोत्सवदिदृक्ष्या गमिष्यन्तीं सतीं निवार- यितुं शिवस्य नीतियुक्त्युपन्यासः तृतीये	३६
[४]	रुद्रनीतिमिर्बहुधा सन्निवृत्तापि दक्षायणी पितृस्नेहात् पतिं हित्वा गतेति कथा	४८
[५]	तत्र गतायाः पित्रायमानितायाः देव्याः यक्षस्थले क्रोधेन पितरं निर्भरस्य देहत्यागः च चतुर्थे	६२
[५]	नारयमुखात् सतीदेहत्यागमाभुतवता क्रुद्धेन रुद्धेन वीरमद्रोत्पादनम्	६६
[५]	तेन वीरमद्रेण दक्षाध्वरद्वंसनं च पञ्चमे	७१
[६]	वीरमद्रादिभिः परिभूतैर्देवैः ब्रह्मसमीपेकृतविह्वलितः ७४ दक्षिणामूर्त्तिकपिणो वर्णनम्	८४

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[७]	तमीश्वर प्रति ब्रह्मादिभिः कृतस्तुतिः	८७
[७]	तत्रगतेन ब्रह्मणा कृत दक्षादिजीविताद्यर्थमादरात्- कृतसाम्बन्धनम् षष्ठे	८८
[७]	ब्रह्मादिप्रार्थितेश्वरकृतदक्षाद्यनुग्रहकथा	९५
[७]	दक्षादिकृतभीमभारायणस्तुतिः	१०२
[७]	दक्षशिवादिभिस्तुतस्य विष्णोः दक्षेण बह्वनिष्पा- दनम् सप्तमे	१२२
[८]	कथितमनुवंशीयभुवेण विमातृवचनकोपमस्तरतः पुराभिर्गतेन सम्प्राप्तनारदानुग्रहकथा	१३६
[८]	नारदोपदेशेन मधुवनकृतस्य भुवस्य तपश्चरणा- नुवर्णनम्	१५०
[८]	भुवतपश्चरणेन कम्पितानां देवानां, भगवत्समीप- गमनम् अष्टमे	१५३
[८]	ततो भगवतो मधुवनगमनम्	१५६
[८]	भुवकृतभगवत्स्तुतिः	१५८
[८]	भुवस्य भगवताकृतवरप्रदानम्	१६३
[८]	लघ्वरस्य प्रत्यागतस्य भुवस्य पितृदत्तराज्य- पालनकथा च नवमे	१८१
[१०]	भुव एक एव अलकापुरीं गत्वा भ्रातृहन्तृन् यक्षां हतवानित्यस्य विक्रमवर्णनम् दशमे	१८३
[११]	यक्षाणां शयं दृष्ट्वा स्वयमेव मनोः भुवसमीपा- गमनम्	१९१
[११]	तेन मनुना कृततत्त्वोपदेशः	१९३
[११]	स्वोपदेशेन भुवं युद्धाभिर्हर्यं पुनस्त्वपुरगमनम् च एकादशे	२०३
[१२]	भुवं युद्धाभिर्वृत्तं विज्ञायागतेन धनदेनाभिनन्दि- तस्य पुरमागतस्य भुवस्य विविधयज्ञजनपूर्वकं हरिलोकगमनम् द्वादशे	२०५
[१३]	ध्रुवान्वये पृथुजन्मकथनाय तत्पूर्वं येनपितुर- ङ्गस्य पुत्रकौर्यात् वनगमनोक्तिः त्रयोदशे	२२२
[१४]	दुष्पुत्रद्वीराभ्यावङ्ग वनङ्गते द्विजैर्धनस्याभिप्रेकः । तद्व्याजजनितक्रोधैस्तेरेव तद्विनाशनम् चतुर्दशे २३६	२३६
[१५]	विप्रेः मध्यमानाद्वेनबाहुतः पृथोजन्म तस्याभिप्रे- कादि पञ्चदशे	२४६
[१६]	सर्वलोकेशसत्कृतस्य सभार्यस्य पृथोर्मुनिप्रयुक्त- गायककर्मकस्तोत्रम् षोडशे	२५८
[१७]	प्रजाधुधाप्रशमनस्योपायान्तरमपश्यतः पृथोर्गन्त- बीजात् महीं हन्तुं यज्ञः । भीतया तया पृथुस्त- वनम् सप्तदशे	२६८
[१८]	महींवचनानुसारेण पृथुप्रभृतिभिः वत्सपात्रादिभे- दतस्तद्दोहनम् अष्टादशे	२८०
[१९]	पृथोर्भ्रमं धर्षीक्षाकरणम्	२८९
[१९]	तद्व्यभेधसम्पत्तिमसूयमानेनेन्द्रेण तद्यज्ञपशौ हते तमिन्द्रं हन्तुं प्रवृत्तस्य पृथोर्धिधात्रा वारणम् एको- नविंशे	२९४
[२०]	पृथु प्रति विष्णोः संज्ञानुपदेशः	३०१
[२०]	पृथुकर्त्तकस्तवः वरदानम् परस्परप्रीतिश्च विंशे	३१०

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[२१]	देवादीनां महायज्ञे महासभायां पृथुकर्त्तकप्रजा- शिक्षणम् एकविंशे	३१८
[२२]	हरेरादेशेन सनत्कुमारस्य पृथगे परमज्ञानोपदेशः द्वाविंशे	३४०
[२३]	सभार्यस्य पृथोः वने निवसमाधिप्रभावेण विमा- नमारुह्य वैकुण्ठगमनम् त्रयोविंशे	३६६
[२४]	पृथुवंशकथनम्, तत्प्रपौत्रात् प्राचीनबर्हिषः प्रचे- तासां जन्म, तेषां रुद्रगीताभरणञ्च चतुर्विंशे ३८०	
[२५]	प्रचेतस्सु तपस्यस्सु नारदस्य तत् पित्रे प्राचीन- बर्हिषे पुरज्जनकथोपदेशतः आत्मबुद्धिसङ्केत- विविधाः संसारा इत्युक्तिः पञ्चविंशे	४१०
[२६]	मृगयाच्छलेन सप्रजागरणोक्त्वा सद्बुद्धित्याग- तत्प्राप्तिभ्यां संसारप्रपञ्चेतिः षड्विंशे	४३४
[२७]	पुरज्जनस्य कान्तापुत्राद्यासक्तिः ४४६ गन्धर्वैस्सह पुरज्जनपुराध्यक्षस्य युयम् काल- कन्याकथा ४५० जरारोगादिकथा च सप्तविंशे ४५४	
[२८]	पुरज्जनस्य देहत्यागः । स्त्रीविचित्रतया स्त्रीत्वे प्राप्तस्य तस्य कथमपि मुक्तिः अष्टाविंशे	४५७
[२९]	पूर्वपूर्वाध्यायोकपुरज्जनोपाख्यानीयपरोक्षार्थव्या- ख्यानं स्त्रीसङ्गात् संसारः परमात्मसङ्गात्मुक्ति- रिति स्फुटं संहतम् एकोत्रिंशे	४८१
[३०]	तपस्तृष्टाद्विंशोः स्वध्वरणां प्रचेतसां ब्राह्मीपरि- णयपूर्वकं राज्यशासनम् पुत्रोत्पादनञ्च त्रिंशे	५१७
[३१]	सुने राज्यभारं न्यस्य वनङ्गतानां प्रचेतसां नार- दोक्तमार्गेण मोक्षकथनम् एकत्रिंशे	५३४

इति चतुर्थस्कन्धप्रकरणम् ।

अथ पञ्चमस्कन्धः ।

(१)	मनुपुत्रस्य ज्ञानिनः प्रियव्रतस्य राज्यपरिपालनम् ज्ञाननिष्ठा च प्रथमे	१
(२)	तत्पुत्रस्य प्रसिद्धस्त्रैणस्याग्निप्रस्य चरितम् पूर्व- चित्र्यां नामाप्सरस्सु नाभिप्रभृति नक्षत्रोत्पादनम् द्वितीये	२५
(३)	तस्य नाभेश्चरितम् तत्र पुत्रकामेन नाभिना यज्ञ- करणम् ३६ तद्यज्ञसन्तोषितस्य भीविष्णोर्नामितो मेरुवत्या माविर्भावः तृतीये	४४
(४)	पित्रा तस्य ऋषभइति नामकरणम् अनावृष्टौ ऋषभेण वर्षणम् नाभिप्रशंसा ऋषभस्य गुरुकुल- वासादिभरतादिशतपुत्रोत्पादनम् राज्यपालनम् च चतुर्थे	४६
(५)	ऋषभस्य मोक्षधर्मोपदेशद्वारा पुत्रानुशासनम्	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	मृग्यतितित्तया पारमहंस्यस्य पञ्चमे	५३
(६)	अभिमानशून्यस्य तस्य देहत्यागक्रमकथनम् षष्ठे ७२	
(७)	भरतस्य विवाहः, पुत्रोत्पादनम्, प्रजापालनम्, षष्ठे हरिपूजनम्, हरिभोजे हरिभजनञ्च सप्तमे	९३
(८)	विष्णुभजनपरायणस्य तस्य अनाथहरिणशिशु- रक्षणे प्रसाक्तिः ततश्च तस्य हरिणयोनी जन्म तद्देह- त्यागश्चाष्टमे	९२
(९)	भरतस्य जडब्राह्मणत्वं रागाद्यभावात् भद्रकाकी- पशुत्वेऽपि निर्विकारत्वमित्युक्तिः नवमे	१०४
[१०]	बलादुपहृतेन तेन रङ्गगणनामकस्य राज्ञः शिबिका- वहनम् तत्रापटवात् तस्य राजकर्त्तकभर्त्सनम् तच्छ्रुत्वा तत्त्वबोचितप्रत्युक्तिः ततश्च राज्ञा विज्ञात- तत्त्वेन प्रसादनम् च दशमे	११५
[११]	रङ्गगणमहीभृता पृष्टस्य तस्य तत्त्वज्ञानोपदेशः एकादशे	१३०
(१२)	सखन्देहं महीभृता पुनः पृष्टेन तेन राज्ञः सर्वसङ्ग- यापनोदनम् द्वादशे	१३३
(१३)	भजातवैराग्यं प्रति तत्त्वोपदेशो ब्रूयेति राज्ञो वैराग्य- दाढ्याय तस्य भवाटवी वर्णनम् त्रयोदशे	१५४
[१४]	पूर्वाध्यायोकभावाटवीरूपकाणां व्याख्यानम् चतुर्दशे	१६५
[१५]	भरतवंशीयनृपतिकथनम्	१८७
[१६]	जम्बूद्वीपकथनप्रस्तावे ऊर्ध्वार्धः परितः सन्निवेशात् मेरोरवज्ज्ञानवर्णनम् षोडशे	१९४
[१७]	गङ्गागमनम् इलावृतवर्षे रुद्रेण सङ्घर्षणसेवनम् सप्तदशे	२०५
[१८]	मेरोः पूर्वोदिक्रमतः त्रिषु वर्षेषु त्रिषु चोत्तरवर्षेषु सेव्यसेवककथनम् [तत्र] हरिवर्षस्थितनृसिरूपिणो भगवतः भद्रभवकृतस्तुतिः २१८ केतुमालस्थित कामदेवस्वरूपिणो भगवतः तत्कृत- स्तोत्रम् २२७ रम्यकश्चितमस्यावताररूपिणो भगवतः स्तुतिश्च तत्कृतकूर्मावतारस्तुतिश्च २३२ उत्तरकुक्षु स्थितवराहरूपिणो भगवतः स्तुतिश्च अष्टादशे २३६	
[१९]	किम्पुरुषे भारतवर्षे च सेड्यक्षेवकथनम् [तत्र] किम्पुरुषवर्षास्थितस्य भगवतो रामस्य स्तुतिः २४२ भारतवर्षे वदरिकभमे तपश्चरतो नारायणस्य स्तुतिः २४८ भारतवर्षेऽप्युपयनदीनां नामानि भारतवर्षे भैरव्य कथनञ्च एकोत्रिंशे २५२	
[२०]	प्लवादिद्वीपपट्टस्थितिसमुद्रस्थितिलोकोक्तस्थित्वा- द्विवर्णनम् विंशे	२६१
(२१)	प्रत्यहं कालचक्रेण भ्रमतो रवेर्गत्या राशिसङ्घातात् लोकयात्रा तन्निरूपणञ्च एकत्रिंशे	२७९
(२२)	क्रमेण चन्द्रशुक्रादिविज्ञाननिर्णयः तत्तद्व्यञ्जनादिसारेण नाराणामिष्टानिष्टकथनञ्च द्वाविंशे	२८१

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[२३]	उद्योतिष्काभयभुवस्थानकथनम् शिशुमारस्वरूपेण हरेरवस्थानकथनञ्च त्रयोविंशे	२८६
[२४]	रघेरर्वाक् राहुप्रभृति स्थितिकथनम् अतलादिसप्त- बिलस्वर्गतस्त्रिधासिविवरणम् चतुर्विंशे	३०४
[२५]	ततोऽधस्तात् अनन्तस्थितिकथनम् पञ्चविंशे	३२१
[२६]	ततोऽधस्तात्तरकस्थितिकथनम् षड्विंशे	३२६

इति पञ्चमस्कन्धविषयानुक्रममणिका समाप्ता ।

अथ षष्ठस्कन्धविषयानुक्रममणिका ।

[१]	पूर्वस्कन्धोपवर्णितनानाविधनरूपानिस्तारोपायं पृष्टवतः परीक्षितस्तावत्तप आदिभिर्नियमैर्वेदनो- त्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिस्ततो वेदनस्य-निष्प- त्तिस्ततो ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकपूर्वोत्तराद्यविवे- चनादलेषी ततो ब्रह्मप्राप्तिस्ततः क्षेम इति निय- मान् दर्शयन् तत्परकनिस्तरणोपाये भगवद्भक्ति- योग एव मुख्य इति कथनाय अजामिलोपाख्यान- कथनम्	११
	सुरे क्रीडासकं नारायणनामानं स्मृत्पुत्रमाह्वयन्त- मजामिलं नेतुमागतैर्विष्णुदूतैर्यमदूतनिवारणम्	१३
	तेषां सम्वादे धर्मतत्त्वलक्षणं पृष्टवतां विष्णु- दूतानां यमदूतोक्त्यमानधर्मादिलक्षणकथनम् च प्रथमे	१५
[२]	यमदूतान् प्रति विष्णुदूतानां हरिनाममाहात्म्य- कथनम्	२८
	अजामिलस्य विष्णुलोकप्रापणम् च द्वितीये	४४
[३]	यमस्य वैष्णवोत्कर्षकथनेन स्वदूतसान्त्वनम् तृतीये	४६
[४]	दक्षकृतहंसगुह्याख्यस्तोत्रम् तस्मिन्नेत्रेण पञ्चस्रस्य भगवतो भुजाष्टकत्वेन प्रादुर्भावः	६९ ७८
	तं द्रष्टुं प्रति हरेरादेशः	८४
	हरेस्तस्याभ्यर्चनम् च चतुर्थे	८८
[५]	नारदवाक्येन दक्षपुत्राणां सर्गकर्मणो विरम्यापुन- रागमनाय गमनम् तेषां शोकेन दक्षस्य नारदं प्रति शापदानम्, च पञ्चमे	९०
[६]	दक्षकन्यावंशकथनम्, विश्वरूपोत्पत्तिश्च षष्ठे	१०७
[७]	प्रेम्भर्यमदादिद्वेष्टेनावमितस्य गुरोस्सुरपतित्यागः पञ्चाक्षरस्येन्द्रस्य तदन्वेषणाख्यानम्	११८-११९
	तात्कालिकदैत्यभयनिवारणाय ब्रह्मोपदेशम्	१२३
	विश्वरूपस्य देवगणकर्त्तृकपौरोहित्यवरणञ्च सप्तमे	१२६
[८]	इन्द्रं प्रति विश्वरूपेण श्रीमन्नारायणकवचोपदेशः	१३१
	तद्रक्षितस्येन्द्रस्य दैत्यजयः	१४४
[९]	विश्वरूपस्य शिरश्छेदनवशादिन्द्रस्य ब्रह्महत्यासम्प्रा-	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	अथभिवर्णनकथा	१४६
	इतपुत्रेण त्वष्टा मारुतहोमवशात् वृत्रासुरोत्पादनम्	१४९
	तदुत्पादनेन भीतैर्वैदेः कृतनारायणस्तुतिश्च नवमे	१५७
[१०]	नारायणोद्देशेन दध्यगुषेरक्षिर्निर्मितमखं वज्रनामकं गृहीत्वा सदेवसैन्येन्द्रस्य सदेवसैन्येन वृत्रेण युद्धम् दशमे	१७८
[११]	यत्कथ्यमानस्य वृत्रस्य इन्द्रं प्रति विविधोक्तिरेकादशे	१८८
[१२]	वृत्र महायुगे इन्द्रस्य विषादः वृत्रोपदेशात् पुनः ब्रह्म- ग्रहणम् वृत्रेन्द्रयोर्धर्मसम्बाहः वृत्रेन्द्रसङ्ग्रामः, वृत्र वधश्च द्वादशे	१८९
[१३]	वृत्रासुरसंहारवशादिन्द्रस्य पुनर्ब्रह्महत्यासम्प्राप्य- भिवर्णनकथा	२१०
	ब्रह्महत्याभयादिन्द्रस्य पलायनम्	२१२
	विष्णुना तद्रक्षणञ्च त्रयोविंशे	२१५
[१४]	असुरस्य वृत्रस्य नारायणे कथं भक्तिरासीदिति परीक्षितप्रश्नः तदुत्तरदानाय शुकेन तत्पूर्वजन्मवर्तित कथनारम्भः, चित्रकेतुनाम्नो राक्षः कृच्छ्रलम्घपुत्र- मरणादतिशोकवर्णनम् राक्षसश्च चतुर्दशे	२१९
[१५]	सनारदेनाङ्गिरसा तत्त्वोपदेशेन चित्रकेतोः शोक लाघवीकरणम् पञ्चदशे	२३८
[१६]	नारदेन तदीयपुत्रभाषितवाचा विशोकीकृत्य राजानं प्रति अनन्ततोषिणीमहाविद्योपदेशः षोडशे	२५२
[१७]	अनन्तप्रत्यादात् अमोघसमृद्धिं प्राप्य गगने खरतः चित्रकेतोर्गिरिशं दृष्ट्वा तस्मैत्युपहासः दुर्गायाश्शा- शात् वृत्ररूपेणासुरयोनौ जन्म च कथ्यते सप्त दशे	२८५
[१८]	सावित्रादिवंशकथनम्, वितेः कश्यपोक्तमनग्रहणं, तस्या गमोत्पत्तिः, शकेणादितिगर्भे मरुतां भेदनम् भिन्नानाञ्च तेषां देवत्वप्रदानञ्च अष्टादशे	३०२
[१९]	दितिं प्रति कश्यपेन हरितोषणाय यज्ञनमुक्तं तद्वि- द्वितिः ऐकोनविंशे	३२५

इति षष्ठस्कन्धविषयानुक्रममणिका ।

अथ सप्तमस्कन्धविषयानुक्रममणिका ।

[१]	तत्र परीक्षितप्रश्नानन्तरं शुक्रस्य तदुत्तरदानप्रसङ्गे नारदयुधिष्ठिरसम्वादानुवादेन ब्रह्मशापेन हिरण्य- कशिपुप्रभृति जन्मकथनम्, कृष्णभक्तं प्रह्लादे हिरण्यकाशपोर्द्धेवश्च प्रथमाध्याये	१
[२]	हिरण्याक्षवधेन विष्णुं प्रतिमुञ्चस्य हिरण्यकशिपो- र्दानवानिकरद्वारा त्रिजगद्भिन्नायनम्, लौकिकोप- देशेन तत्त्वोपदेशेन च मातृभ्रातृवधूप्रभृतीनां शोकापनोदनञ्च द्वितीये	३२
[३]	हिरण्यकशिपोस्तपस्या, ततश्च जगत्तापः, तद्व-	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	लोकनाथ चिस्मिन्त्यागतस्य ब्रह्मणः हिरण्य- कशिपुकर्तृकस्तवः वरप्रार्थना च तृतीये ५७		(५)	पञ्चवक्त्रमन्त्रान्तरकथनम्, विप्रस्थापाकिः श्रीकान्तो देवानां हरिस्तवः ६२	
[४]	ब्रह्मणा तस्मै प्रार्थितवरदानं, वरदानस्येन हिरण्य- कशिपुना लोकपालपराजयः सुरहरिसम्पादश्च चतुर्थे ७२		(६)	तत्स्तवतुष्टे हरावाविर्भूते पुनर्देवकर्तृकस्तवः ७७ तान् देवान् प्रति भगवद्वाक्पापनम् ८४ तन्मन्त्रणावसुरैस्सह देवानाममृतायै समुद्रमन्थनो द्योगः च षष्ठे ८७	
[५]	प्रह्लादस्याध्ययनम्, विष्णुभक्तं स्वपुत्रं प्रह्लादं घातयितुं हिरण्यकशिपोर्विबिधयेष्टा तत्रा- सामर्थ्यं, पुनरध्ययनाय गुरुसमीपे प्रेक्षणम् च पञ्चमे ८७		(७)	देवासुरैः कृतसमुद्रमन्थनम् ततो विद्योत्पत्तिः ९६ अखिलजनस्तुतेन रुद्रेण तत्पानञ्च सप्तमे १०५	
[६]	गुरो गृहकर्मव्यभे प्रह्लादेनानुकम्पया दैत्यबालकेशो नारदोक्तपरतस्वोपदेशः षष्ठे ११३		[८]	ततस्सुरभिप्रभृतीनामुत्पत्तिः लक्ष्मीकर्तृकवरणम् ११३ धन्वन्तरितोऽमृतकलशेऽसुरैरपहृते हरेर्मोहिनी- मूर्तिधारणम् १२१	
[७]	शिष्यप्रत्ययसिद्ध्यर्थं प्रह्लादेन मातृगर्भावस्थान- कावे स्वस्य नारदोक्तिभयणवर्णनम् तत्त्वकथनञ्च सप्तमे १३१		(९)	मोहिनीमूर्तिना हरिणा मोहितैर्देवैरमृतकलशे वृत्ते तद्वञ्चनेन देवेश्योऽमृतदानम् नवमे १२४	
[८]	वृत्तिकोचेन प्रह्लादं निम्नतो हिरण्यकशिपोरावि- र्भावितनृसिंहाकृतिना हरिणा निषेदनम् ब्रह्मादि- कर्तृकस्तत्स्तुतिश्चाष्टमे १५६		(१०)	मत्सरादेवैस्सह दैत्यैस्समरे प्रारब्धे दैत्यमावा- विषण्णेषु त्रिदशेषु हरेराविर्भावः दशमे १३५	
[९]	ब्रह्मप्रेरितेन प्रह्लादेन कोपप्रशमनाय नृसिंहमूर्ते- र्भगवतः स्तुतिः नवमे १८०		(११)	देवानां दैत्यहननम् नारदेन तन्निवारणम् १५७	
[१०]	भक्तं प्रह्लादं प्रत्यनुगृह्य ब्रह्माणं प्रत्युपदिश्य च नृहरेरन्तर्ज्ञानं प्रसङ्गाद्गुरुमिति हरेरनुग्रह- करणञ्च दशमे २२०		(१२)	शुकेण मृतदैत्यानां पुनरुज्जीवनम् एकादशे १५८	
(११)	मनुष्याणां साधारणधर्मकथनम्, स्त्रीणां वर्णानाञ्च विशेषधर्मकथनम् एकादशे २४६		(१३)	मोहिनीवेपावलोकनाकुक्षितचित्तस्येश्वरस्य सञ्ज्ञात- मनोविभ्रमकथा द्वादशे १६०	
[१२]	ब्रह्मचारिधनस्थधर्मकथनम् चतुराश्रमसाधारण- किञ्चिद्धर्मकथनम् द्वादशे २६३		(१४)	वैवस्वतसूर्यसावर्ण्यादिमनूनामितिहासवर्णनघट्टः त्रयोदशे १७८	
[१३]	यतिधर्मकथनम्, अवधूतेतिहासेन सिद्धावस्थावर्ण- नम् त्रयोदशे २७५		(१५)	मन्वादीनां कर्मकथनम् चतुर्दशे १८६	
[१४]	गृहस्थधर्मकथनम्, देशकालादिभेदेन धर्मस्य फल- विशेषोक्तोक्तिः चतुर्दशे २९३		[१५]	बलेर्विश्वजिघासः १८० तस्य स्वर्गजयः १९५ भयादेवानां निलयनञ्च पञ्चदशे १९७	
[१५]	सर्वधर्मसारसङ्ग्रहः पञ्चदशे ३१०		[१६]	पुत्रादर्शनेन शोचन्तीमदिति प्रति कश्यपस्य पयो व्रत कथनम् षोडशे २७०	
	इति सप्तमस्कन्धकथानुक्रमणिका ।		[१७]	आदितेस्तद्भूतचर्यया तत्कामपूरणाय हरेस्तत्पुत्रकृपे णावतारितुमङ्गीकारस्सप्तदशे २१८	
			[१८]	श्री भागवतो वामनरूपेणावतारः २२८ तस्य बलियङ्गमनम् २३२ बलिवामनसम्वादश्चाष्टादशे २३५	
			[१९]	वामनेन कृतबलिकुलप्रशंसा २३८ वामनकृत पदत्रययाचनम् २४१ वामनेन पदत्रयपरिमितभूमौ याचितायां तस्मै तद्वा तुमुद्युक्तं बलिं प्रति तत्त्वविज्ञादनुश्रुताचार्यकृततद्दान निवारणं च एकोनविंशे २४५	
			[२०]	स्वगुरुपदेशेन हरेरुल्लंघनात्वापि सत्यभङ्ग भीरुणा बलिना वामनाय कृतयथोक्तदानम् २५६-२५७ वामनस्य विश्वरूपत्वेन व्यापनकथा च विंशे २५६	
			[२१]	वामनेन बलेरुत्कर्षे व्यापयितुं तृतीचरणस्थानपूरण-	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[१२]	कल्लेन तस्य वक्ष्यपाशवन्धनम् एकाविंशो	२६७
[१३]	प्रसन्नो भगवता वल्लः पाशवन्धविमोक्षणम् तस्मै वक्ष्यन्तम् तस्य शरपालत्वकरणञ्च त्रयोविंशो	२७५
[१४]	बलेस्सुतलप्रकापनम् इन्द्रस्य स्वाराज्यप्रत्यर्पणम् प्रह्लादस्य पौत्रसन्निधिगमनम् परिशिष्टवर्णनम् च त्रयोविंशो	२८२
[१५]	मत्स्यावतारलीलावर्णनम् चतुर्विंशो	३००
	इत्यष्टमस्कन्धकथानुक्रमणिका समाप्ता ।	

अथ नवमस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

[१]	तत्र वैवस्वतसुतवंशो सोमवंशप्रवेशकथनाच्चतुष्टयस्य स्त्रीत्ववर्णनम् प्रथमोऽध्याये	१
[२]	पृषधुचरितं कथयतिवंशोत्पत्तिर्द्वितीये	१३
[३]	शर्वातिवंशकथनम् शुक्रस्योपाख्यानम् रैबतोपाख्यानञ्च तृतीये	२३
[४]	भग्नकथा, अम्बरीषोपाख्यानञ्च चतुर्थे	३३
[५]	अम्बरीषेण विष्णुचक्रं प्रसाद्य प्राणसङ्कटात्तुर्वा-ससोरक्षणम् पञ्चमे	६०
[६]	अम्बरीषवंशकथनम्, इक्ष्वाकुवंशो शशाङ्गादि-मान्धातृपर्यन्तनिरूपणम् सौभरिकथा च षष्ठे	७०
[७]	मान्धातृवंशकथने पुरुकुत्सोपाख्यानम् हरिश्चन्द्रोपा-ख्यानञ्च सप्तमे	८६
[८]	रोहिताश्ववंशकथने सगरोपाख्यानम् कपिलास्ते-पात्र सगरसूनुविनाशश्चाष्टमे	९७
[९]	अंशुमतो वंशकथनप्रस्तावे भगीरथस्य गङ्गानयन-कथा, खट्वाङ्गावधिनिरूपणञ्च नवमे	१०८
[१०]	खट्वाङ्गवंशोपाख्याने श्रीरामादिजन्मकथनम् तच्च-रितवर्णने रावणवधः पुनरयोध्यागमनञ्च दशमे	१२३
[११]	रामस्ययज्ञादिकरणकथनम् एकादशे	१४२
[१२]	कुशवंशवर्णनम् शशाङ्गवर्णनासमाप्तिर्द्वादशे	१५५
[१३]	इक्ष्वाकुपुत्रनिमिकथा तद्वंशवर्णनम् सूर्यवंशकीर्त्तन-समाप्तिस्तयोदशे	१५९
[१४]	चन्द्रवंशकथनप्रस्तावे चन्द्रबुधपुरुवधश्चरितवर्णनम् चतुर्दशे	१६७
[१५]	पुरुवधःपुत्रवंशोपाख्याने गाधिर्दहित्रज परशुराम कथारम्भः	१८३
[१६]	परशुरामकथा कार्तवीर्यसुतैर्जमदग्नेवधः परशुरा-मेण सुत्रवधः विश्वामित्रवंशकथनम् च षोडशे	१९५
[१७]	पुरुवधो ज्येष्ठपुत्रस्य पञ्चसु सुतेषु मध्ये क्षत्रहृत्तादिवतुः पुत्रवधवर्णनम् सप्तदशे	२०७

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
(१८)	नहुषवंशवर्णने वयानिकथायां पुरो जरासककथनम् अष्टादशे	२१९
(१९)	ययातिवैराग्यं पुरुराज्याभिषेकः ययातिमुक्तिश्च-कोनविंशे	२२७
(२०)	पुरुवंशकथने भरतकथा विंशे	२३७
(२१)	भरतवंशकथने रम्तिदेवादिकथाकथनमेकाविंशे	२५१
(२२)	विषोदासवंशवर्णनानन्तरम् ऋभुवंशकथनम् तत्र जरासन्धपायद्वयादिवंशकथनम् त्रयोविंशे	२६३
(२३)	अनुदुह्यतुर्वंशकथनम् विदर्भजन्मपर्यन्तवतुर्वा-कथनञ्च त्रयोविंशे	२७६
(२४)	भीकृष्णजन्मपर्यन्तविदर्भवंशकथनम् चन्द्रवंशवर्णन-समाप्तिश्च चतुर्विंशोऽध्याये	२८६
	इति नवमस्कन्धकथानुक्रमणिका समाप्ता ।	

अथ दशमस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

(१)	तत्र कृष्णावतारचरित्रभ्रवणामृतानिर्हृतस्य राज्ञः उक्तनुवादेन पुनः प्रश्नः	१
	श्रीभगवद्वतारकारणप्रवेचनघट्टः	२०
	देवकीहननोद्युक्तं कंसं प्रति वसुदेवकृतसामाधुप-देशः	३४
	निजमृत्युर्देवकीसुताद्भावीति आकाशवाण्या-भुतेन कंसेन देवक्याः पदं शिशुमारणम् प्रथमे	५३
(२)	प्रलम्बयकचाणूरादिसहितेन कंसेनकृतयदुकथन-कथनम्	५६
	देवकीभक्तमगर्भे रोहिण्युदरनिवेशनाय योगमाया-प्रति भगवत्कृताज्ञापनम्	५९
	देवक्यास्त्वर्धान्तरात्मभूतभगवादिप्रहमयाष्टमगर्भे-धारणम्	६५
	देवकीगर्भेस्थितश्रीकृष्णं प्रति प्रत्येकानादिदेवगणैः-कृतस्तुतिः	७२
	तैरेवदैः कृत देवकीसान्धवना च त्रितीये	९६
(३)	कृष्णावतारसमये वंशकालादीनां प्रसन्नवर्णनम्	१००
	श्रीकृष्णावतारघट्टः	१०३
	श्रीकृष्णस्य दिव्यमङ्गलविग्रहवर्णनम्	१०६
	स्वस्वरूपेणाधिभूते भगवन्ते प्रति वसुदेवकृत-स्तुतिः	११०
	शङ्खचक्राद्यायुधमेवितचतुर्भुजव्यञ्जकरूपेणाधिभूतं परमपुरुषं प्रति देवकीकृतस्तुतिः	१२५
	भगवता निजपितृभ्यां स्वामाधारणदिव्यमङ्गल-विग्रहप्रदर्शननिमित्तापादातरुपातिहासकथनम्	१३४
	यशोदयाः योगमायाजननम्	१४६
	कंसमतिन भगवदाज्ञाकारिणा वसुदेवेन कृत-	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	श्रीकृष्णगोकुलनयनं योगमायाप्रस्थानयनञ्च तृतीये	१४९		प्रति कृपया श्रीकृष्णस्य बन्धनप्राप्तिः	३१७
(४)	ततःभुतबालवरवैः द्वारपालैर्विविधतृष्णांश्च तृतीय-		(१०)	बद्धस्यैव श्रीकृष्णस्य यमलाञ्छनमञ्जनम्	३३८
	हस्यं कंसं प्रति देवकीवचनम्	१५२		नारदशापविनिर्मुक्तनलकूबरमणिप्रीवकृत श्रीकृष्ण	
	भुतचण्डिकाधाक्येनातिभयाकुलितेन कंसेनकृत-			स्तुतिः च दशमे	३४१
	देवकीयसुदेवनिगडविमोचनम्	१५८	[११]	वृन्दावनप्रस्थापनकथाप्रारम्भः	३६४
	स्वमृत्युप्रतीकारमालोचयतः कंसस्य दुर्मन्त्रिमन्त्र-			वत्सासुरबधघट्टः	३७२
	णम्	१६८		वत्सासुरबधघट्टः कैकादधे	३७६
	कंसस्य तदुर्मन्त्रिमन्त्रतः ब्रह्मबलादिर्हितसने हित-		[१२]	अघासुरबधारम्भघट्टो द्वादशे	३८५
	जनकताडनम् च चतुर्थे	१७४	[१३]	ब्रह्मकृतवरसवत्सपालहरणघट्टः	४१०
(५)	नन्देन पुत्रस्य जातकर्मकरणम्	१७८		श्रीकृष्णस्य सर्वान्तर्यामिणः वर्षमेकं मायया तप्त	
	नन्दस्य कंसकरप्रदानाय मथुरागमनम्	१८९		रत्नसर्वस्वरूपेणाश्रयबद्धारः	४१९
	तत्र नन्दवसुदेवयोस्समागमः	१९२	[१४]	वत्सवत्सपादरणे भगवन्महिमाभिज्ञेन ब्रह्मणा कृत	
	कृतवसुदेवसङ्क्रमसम्वादास्य नन्दस्य पुनः गोकुल-			स्तुतिश्चतुर्विधे	४४६
	प्रतिगमनम् च पञ्चमे	१९७	१५	पौगण्ड्यावस्थावस्थितरामकृष्णकृतधेनुपालनवर्णनम्	५५७
(६]	(पूतनासंहारघट्टः) गोकुलं प्रतिगच्छतो नन्दस्योत्पा-			श्रीदामादिप्रार्थनया तैस्सह रामकृष्णयोस्तालवन-	
	तागमशङ्कितस्य हरिचिन्तनम् पूतनायास्सुन्दरी-			प्रवेशः	५७४
	रूपेण नन्दगोकुलप्रवेशश्च	२०१		बलरामकृतधेनुकासुरभञ्जनघट्टः	५७५
	श्रीकृष्णकृतपूतनासंहारः	२०८		कालीयविषतः श्रीकृष्णेन कृतगोपरक्षणम् पञ्चदशे	५८५
	मारितायाः पूतनाया उरसि कीडतः कृष्णस्य		१६	कालीयमर्दनघट्टः	५८८
	गोपीभिः कृतरक्षावर्णनम्	२१४		कालीयपत्नीकृतकृष्णस्तुतिः	६०९
	नन्देन पथि मृतराक्षसीदर्शनम्	२२०		नागपत्नीः प्रति कृष्णानुग्रहः	६२८
	प्रजोकसैः कृतपूतनाकलेवरदाहः तस्या मुक्ति-			कृष्णवेशेन कालीयस्य पूर्ववत्सतिरमणद्वीपगमनञ्च	
	प्राप्ति	२२२		षोडशे	६३४
	प्राप्तगृहस्य विदिततन्मरणवृत्तान्तस्य नन्दस्य		१७	कालीयस्य रमणकद्वीपं परित्यज्य यमुनाप्रवेश	
	विस्मयः च षष्ठे	२२७		कारणकथनम्	६३७
[७]	भगवद्वितरायतारचण्डिनेऽयः श्रीकृष्णावतारचण्डि-			इदाकुत्थितं श्रीकृष्णमवलोक्य बन्धूनामानन्दः	६४३
	तानां वेलक्षणं वदतो राज्ञः प्रश्नः	२३१		दावान्नितो गोपसंरक्षणघट्टश्च सप्तदशे	६४७
	शकटासुरभञ्जन वृत्तान्तः	२३४	१८	प्रीप्ते रामकृष्णयोर्वर्णनविहारः	६५०
	तृणावर्त्तनिराकरणवृत्तान्तः	२४२		प्रबन्धासुरबधघट्टश्चाष्टादशे	६५८
	तृणावर्त्तनविषयः	२४७	१९	श्रीकृष्णस्य दावाभिपानवृत्तास्तः	६६७
	स्तन्यपानसमये जूष्मणस्याजमात्रेण यशोदायै			श्रीकृष्णेन दावानलं पीत्वा तस्मान्नोपकुलरक्षणम्	
	विश्वरूपदर्शनघट्टश्च सप्तमे	२५२		चैकोनविंशे	६७१
[८]	नन्दगोकुलं प्रति वसुदेवप्रेषितगर्गागमनम्	२५७	२०	वर्षर्तुवर्णनघट्टः	६७६
	गर्गकृतदेवकीपुत्ररोहिणीपुत्रयोर्नामकरणम्	२६२		रामगोपगोगणयुतस्य श्रीकृष्णस्य वर्षासु वन	
	नन्दसमीपे कृष्णतत्त्वकथनम्	२६५		विहारः	६८१
	भगवतः कासाञ्जिद्वालक्रीडानां वर्णनम्	२७२	२१	शररक्तमनीयवृन्दावने श्रीकृष्णकृतवेषु वादनम्	७०७
	मृद्भक्षणाभियोगे पुत्रं भीषयत्यै मात्रे यशोदायै			तद्वेषु रत्नमाकर्ण्य गोपीनां व्यापारवर्णनम् एकविंशे	७१६
	विश्वरूपप्रदर्शनम्	२८६	२२	गोपीनां कात्यायनीव्रतानुष्ठानम्	७५४
	एवंविधयशोदानन्दभाग्योदयकारणं पृच्छते राज्ञे			यमुनायां स्नातुमागतानां गोपीनां वस्त्रापहरणकथा-	
	तत्कारणकथनम् चाष्टमे	२९६		प्रारम्भः	७५९
(९)	दधिमन्धनकाले कृष्णकृतभाण्डभङ्गादि विलोक्य			ताः प्रति कृष्णकृतवरप्रदानम्	७७३
	यशोदायास्तद्वन्धनोद्योगम्	३१२		गोपैस्सह गोचारणम् च द्वाविंशे	७७६
	सर्वासां बन्धनरञ्जनां द्रव्यकुलापूर्तिः ततो मातरं		२३	रामकृष्णौ प्रति क्षुधाचर्त्तानां गोपानां क्षुधाप्रशमनं	
				प्रार्थना	७८३

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	तदादेशात् यज्ञशालायां ब्राह्मणसकाशेऽज्याकृत्वा ७८५		[३८]	रामकृष्णानयनार्थमक्रूरस्य नन्दगोकुलप्रवेशघट्टः- ऽष्टत्रिंशे	१४७९
	भगवत् समीपे पुनर्गोपैः विप्राणां तद्दानानङ्गीकार- निवेदनम् ७८८		[३९]	भीकृष्णे मथुरां गच्छति गोपीनामुक्तयः भक्रूरस्य कालिन्ध्यां भीविष्णुलोकदर्शनघट्टः	१४२० १४३७
	तत्पत्नीसकाशे भगवदाह्वयैः गोपः कृताञ्जलिः ७९२		[४०]	भक्रूरेण भीकृष्णस्य सगुणनिर्गुणभेदात् सत्वनम् चत्वारिंशे	१४४६
	चतुर्विधाञ्जनिवेदनाय प्राप्ताङ्ग्यः विप्रपत्नीङ्ग्यः भीकृष्णकृतानुग्रहघट्टः ७९७		[४१]	रामकृष्णयोर्मथुरानगरप्रवेशघट्टः तत्र पौरस्त्रीणां व्यापारः	१४७० १४८३
१४	(इन्द्रयागभञ्जनगोवर्धनाचलोद्धरणघट्टः) हेतुमिमं हेन्द्रयज्ञं निवर्त्य कृष्णस्य गोवर्धनपक्षेऽसवप्रवर्त्तनम् चतुर्विंशे ८१६		[४२]	कुञ्जाग्रमनम् धनुर्भङ्गघट्टः	१४८६ १६०० १६०७
१५	क्रोधादतिवर्षति शके कृष्णस्य गोवर्धनधारणेन गोकुलरक्षणम् पञ्चविंशे ८४२			रत्नवधः कंसस्य दुर्मिमित्तदर्शनम्	१६१० १६१३
१६	भीकृष्णस्याद्भुतकर्माणि दृष्ट्वा विस्मितान् गोपान् प्रति नन्दस्य गगोत्तयनुवादपूर्वकं तद्व्यवर्णनम् षष्ठिंशे ८६३			रङ्गात्सञ्चारिच द्वित्रिंशे	१६१७
२७	गोविन्दपट्टाभिषेकघट्टः सप्तविंशे ८७४		[४३]	कुशलयापीडाव्ययजननिवादिषधकथा रामकृष्णयो रङ्गप्रवेशः	१६२१ १६२७
२८	भीकृष्णस्य वरुणलोकगमनवृत्तान्तः ८९७			चाणूर्य कथापकथनम् त्रिचत्वारिंशे	१६३८
	भीकृष्णेन घरुणलोकान्प्रदानयनम् ९०१		[४४]	चाणूर्यमलवधकथा रामकृष्णकृतचाणूरादिमलवधः	१६४५ १६५९
	गोपानां वैकुण्ठदर्शनञ्चाष्टाविंशे ९०४			कंसवधकथाघट्टः कंसवधः	१६६२ १६६४
२९	(रासक्रीडारम्भघट्टः) तत्र रासार्थे वेणुगीताकृष्टाभि गोपीभिः भीकृष्णस्योक्तिप्रत्युक्तयः ९१३			भीकृष्णेन राजपत्नीनामाश्वासः पित्रोः बन्धनान्मोक्षनञ्च चतुश्चत्वारिंशे	१६६८ १६६९
३०	रासारम्भे भीकृष्णस्यान्तर्धानम् एकोनत्रिंशे १०८९		[४५]	मातापितृसान्त्वनघट्टः उग्रमेनाभिषेचनघट्टः	१६७२ १६८०
३०	विरहसन्तप्तगोपीनां वने वने भ्रमन्तीनां भीकृष्णाध्वे षणम् त्रिंशे १०९३			श्रीरामकृष्णयोरुपनयनगुरुकुलवासदिकथारम्भ- घट्टः	१६८७
३१	(गोपिकागीताप्रारम्भः) निराशानां पुनः पुलिन मागतानां कृष्णं स्मृत्या तद्भागमनप्रार्थना एकत्रिंशे ११६३			यमपुरात् गुरुपुत्रप्रत्यानयनकथाप्रारम्भः रामकृष्णयोरुगुलुलात्स्नगृहप्रत्यागमनञ्च पञ्च चत्वारिंशे	१६९६ १७०१
३२	तासामग्रे भीकृष्णस्यविर्भावः [रासक्रीडारम्भः) १२५४		[४६]	गोकुले प्रति उज्जयिप्रेषणादिकथाप्रारम्भघट्टः कृष्णस्यादेशाद्गन्धायनङ्गतेनाञ्जवेन कृतयशोदानम्- शोकापनानम् षट्चत्वारिंशे	१७०५ १७२१
	गोपीगणसान्त्वनञ्च द्वित्रिंशे [जलवनक्रीडावर्णन घट्टः] १२८५		[४७]	भ्रमरगीता प्रारम्भघट्टः उज्जयस्य तत्त्वापदेशेन गोपीगणसान्त्वनम्	१७४० १७८६
३३	गोपीमण्डलमध्यगस्य हरेर्वनजलविहारैः गोपीरम णम् त्रयस्त्रिंशे १३००			उज्जयस्य मथुरापुरप्रत्यागमनञ्च सप्तचत्वारिंशे	१८४६
	देवयात्रां गतानां नन्दादिगोपालानां राट्यां सरस्वति- तीरवासम् १३८७		[४८]	कृष्णस्य कुञ्जारमणघट्टः सबलस्य भीकृष्णस्याङ्गगृहगमनम्	१८५० १८५५
३४	तत्र कृष्णेनाहिप्रस्तनन्दविमोचनम् १३८९			हस्तिनापुरं गन्तुमक्रूरं प्रति भीकृष्णस्यादेशश्चाष्ट- चत्वारिंशे	१८६६
	अहिरूपधारिणस्सुदर्शनारूपगन्धर्वस्य शापमोक्षणम् १३९१		[४९]	भक्रूरस्य हस्तिनापुरगमनम्, भ्रातुः पुत्रेषु धृतराष्ट्रस्य वैषम्यमिति ज्ञानम्, भक्रूरवितुरादिसम्वादः, धृतराष्ट्रे प्रत्यक्रूरस्योक्तिञ्च	१८७६
	शङ्खचूडवधघट्टञ्च चतुस्त्रिंशे १३९९			हस्तिनानगरात्प्रत्यागतेनाक्रूरेण रामकृष्णसमीपे धृत राष्ट्रं चोष्टकथनम्	१८८०
३५	दिवाकाशे भीकृष्णविरहप्रयुक्तगोपिविलापः [इयं मेव युगलगीता] १४०५			इति दशमस्कन्धपूर्वार्धकथानुक्रमणिका ।	
३६	वृषभासुरवधघट्टः १४३५				
	नारदोक्त्या रामकृष्णौ वसुदेवसुतौ ज्ञात्वा कंसेन- वृन्दावने केशिप्रेषणम् १४४४				
	नारदबोधितेन कंसेन रामकृष्णाङ्गनायाक्रूरप्रेषण- घट्टः षड्विंशे १४५०				
[३७]	केशिसंहारघट्टः १४५८				
	भीकृष्णमप्रति नारदागमनकथा १४६४				
	व्योमासुरवधघट्टः सप्तत्रिंशे १४७७				
	[३]				

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
दशमस्कन्धोत्तरार्धस्थकथानुक्रमणिका ।					
[५०]	कंसमहिषीभ्यां विदितवृत्तान्तेनजरासन्धने कृत मथुरानिरोधः	१	[६२]	(उवापरिणवकथा) उवाहरणकथारम्भः, उवाहरमाणस्याभिरुद्धस्य बाणेन बन्धनम्	३२१
	कृष्णजरासन्धयोर्युद्धवर्णनम्	१५	[६३]	(बाणासुरयुद्धकथाप्रारम्भः) बाणयादवयुद्धे शिव बलपराजयः, वैष्णवज्वरेण शैवज्वरपीडनम्, शैव ज्वरकृत कृष्णस्तुतिः बाणस्य बाहुच्छेदः, दग्धेनकृष्णस्तुतिः, बाणं प्रति तस्यानुग्रहश्च	४१५
	भ्रीकृष्णकृतजरासन्धपराभवः	२४	(६४)	(नृगोपाख्यानम्) कृष्णेन नृगोच्चारणम् नृगस्यास्य वृत्तान्तकथनम्	४४१
	कालयवनकृतमथुराक्रमणम्	३४	(६५)	(बलरामस्य पुनर्नन्दमन्त्रजागमनकथा) गोकुलमागत्य गोपीभोरममाणस्य बलदेवस्य मदात् कालिन्दी कर्षणम्	४६५
[५१]	मुञ्चकुन्दस्य भ्रीकृष्णदर्शनादिकथाप्रारम्भः	४४	[६६]	भ्रीकृष्णकृतपौण्ड्रकाशिराजादिवधकथाप्रारम्भः	४८५
	मुञ्चकुन्ददृष्ट्या कालयवननिधनम्	४८	[६७]	रैवतकपर्वते बलरामकृतद्विदिवधकथाप्रारम्भः	५०१
	मुञ्चकुन्दकथाप्रारम्भः	५०	[६८]	दुर्योधनसुतां लक्ष्मणां हरणः सायवस्य कौरवयुद्धे निरोधः तन्मोक्षनाय बलदेवस्य हस्तिनाकर्षणम् कौरवगण कृततदनुनयः तान् प्रति बलस्यानुग्रहश्च सप्तषष्टितमे	५१२
	मुञ्चकुन्दकृतभ्रीकृष्णस्तुतिः	६४	(६९)	भ्रीकृष्णं प्रतिनारदागमनकथा भ्रीकृष्णस्य प्रतिमन्दिरे गार्हस्थ्यं दृष्ट्वा विस्मितेन नारदेन तस्त्वयः	५४३
	तं प्रति भ्रीकृष्णस्यात्र एकपञ्चाशे	७४	(७०)	कृष्णस्याह्निककर्म, जरासन्धरुद्रानां राक्षां वृत्तस्य कृष्णसन्निधावुक्तिः, नारदागमनं, भगवत्प्रसन्नः, नारदस्य तदुत्तरदानम् उद्धवंप्रति भ्रीकृष्णवाक्यञ्च सप्तति तमे	५६८
[५२]	यवनसैन्यवधः, तद्वनानां द्वारकाप्रेरणम्, पथि जरासन्धेनाक्रमणम्, तद्वयादिव ततः पलायनम्, जरासन्धस्य तदनुगमनम्, कृष्णरामयोः प्रवर्षणपर्व तारोहणम्, जरासन्धेन तद्वाहः, तयोरेकादशयो-जनोच्छ्रितात् पर्वतभागादवप्लवनम्, रामकृष्णौ दग्धाविति मन्यमानस्य जरासन्धस्य ततो निवृत्तिः, तयोर्द्वारागमनम् रुक्मिणीहरणकथा रम्भः, कृष्णं प्रति द्विजस्य रुक्मिणीसन्देशकथनञ्च द्विपञ्चाशत्तमे	८२	[७१]	उद्धवस्य मन्त्रणया इन्द्रप्रस्थकृते भगवति वासुदेवे पार्थानामुत्सवः एकसप्ततितमे	५९७
	[रुक्मिणीविवाहघट्टः] कृष्णस्य विदग्धगमनम्	११३	[७२]	युधिष्ठिरेण कार्ये निवेदिते भ्रीकृष्णस्य भीमेन जरासन्धघातनम्, जरासन्धपुत्रस्याभिषेचनम् राजगणमोक्षनञ्च	६२०
	रुक्मिणीहरणञ्च त्रिपञ्चाशत्तमे	१३५	[७३]	तेषां च राक्षां राजोचितभोगैः स्वदेशप्रस्थापनम्, इन्द्रप्रस्थप्रत्यागमनञ्च	६४४
[५३]	विपक्षपराजयः, रुक्मिणो वैष्णवकरणम्, पुरमानीय रुक्मिण्याविवाहश्च	१४३	[७४]	युधिष्ठिरस्य राजसूययजनम् अग्रपूजाप्रसङ्गेन शिशुपालवधादिवर्णनम्	६६१
[५४]	कृष्णतः प्रद्युम्नजन्म, शम्बरं तदपहरणम्, गति प्रलापसम्वादः, प्रद्युम्नेन शम्बरवधः स्वभार्याया सह पुरागमनम्	१५६	[७५]	अवभृथसम्प्रमः दुर्योधनमानमङ्गः पञ्चसप्ततितमे	६८६
[५५]	स्यमन्तकोपाख्यानम्, कृष्णस्य जाम्बतीसत्यभामा विवाहः	१९५	[७६]	साल्वयादवसङ्ग्रामः, गदाप्रहारासिंहतस्य प्रद्युम्नस्य सारथिनापवाहनम् षट्सप्ततितमे	७०३
[५६]	रामकृष्णयोः हस्तिनां गतवतोर्मणिलोभात् शत धन्वना सत्राजिद्वन्द्वः अक्रूरमणि न्यस्य शत धन्वनः पलायनम्, तयोर्हस्तिनातः प्रत्यागमः, कृष्णेन शतधन्ववधः, अक्रूरस्य पलायनम्, द्वारकायामरिष्टप्रादुर्भावः, अक्रूरगतनम्, अक्रूर एव मणिं धारयतु इति अङ्गीकारः कृष्णस्य, स्यमन्तकोपाख्यानसमाप्तिश्च सप्तपञ्चाशत्तमे	२१८	[७७]	नानामायाविचक्षणस्य साल्वस्य भ्रीकृष्णेन युद्धम्, तद्वधः, सौभनामकतदीयनगरव्यसञ्च सप्तसप्ततितमे	७११
[५७]	कृष्णस्य हस्तिनापुरगमनम्, कालिन्दादिकन्यापञ्चक विवाहश्चाष्टपञ्चाशत्तमे	२४३	[७८]	भ्रीकृष्णेन दन्तवक्रविदूरधहननम्, बलरामेण सूतहननञ्चाष्टसप्ततितमे	७३६
[५८]	भ्रीकृष्णकृतनरकासुरवधः, पृथिवीकर्तृक भ्रीकृष्णस्तवः, तदपहतकन्यानां द्वारकानयनम्, परिज्ञात-हरणम्, तांसां पाणिग्रहणम् मनोरथपूरणञ्च एकोन षष्टितमे	२७१	[७९]	द्विजसन्तोषाय रामेण बलवलवधः, तीर्थस्नानादिना सूतहत्याजनितपापापनोदनञ्च कोनाशीनितमे	७६०
[६०]	भ्रीरुक्मिणीकृष्णयोः परस्परनर्मोक्तिप्रवचनघट्टः	३२३	[८०]	[कुसेलोपाख्यानम्] अर्थलिप्सु गृहागतं भीष्म नामकं स्यसञ्च कञ्जिद्राक्षणं सम्पूज्य तम्प्रति कृष्णस्य गुरुकुलवासकथाप्रश्नः	७७३
(६१)	भ्रीकृष्णस्य पुत्रपौत्रादिसन्ततिकथनम्, अनिरुद्ध विवाहः बलदेवस्य रुक्मिकालिङ्गवधः	३७८	(८१)	स्वपुरे तद्वत्पृथुकतण्डुलात् भुक्त्वा तदाभमे इन्द्र-	

[illegible]

अथैकादशस्कन्धकथानुक्रमणिकाप्रारम्भः

(१) कविशिवशास्त्रसुलोत्पत्तिप्रतिपादकथाप्रारम्भः
प्रथमाध्यायः १

[२] भक्त्या पूज्यते वसुदेवाय निमित्तायस्तमस्याशुन्या
नेन नारदस्य भागवतार्थमकथनात्मनः तृतीये १५

(३) जगत्सृष्टिक्रमप्रयत्नपुरस्कारेण पल्लवानुवर्णनम् तृतीये ५०

(४) मुनिजिनापदिष्टनारायणोपाश्यानम् १११
सूक्ष्मरूपेणावताराणामनुवर्णनम् ५५ अतुर्थे १२३

[५] [स्वमणिकरभाजतद्वतपरमार्थोपदेशः] भक्तिहीनानां
कानिष्ठा युगेयुगं क. पूजावधिः इति प्रश्नद्वयस्या
क्षरम् इतिनिमित्तायन्तसम्बाधः १२४

[६] श्रीकृष्णालम्बनार्थं प्रत्यादीनां द्वारकां प्रत्यागमन-
कथाप्रारम्भः १११
प्रत्यादिमिच्छाया स्वलोकं गन्तुं निवेदितस्य हरः
कृष्णो वा म स्वयाम नय,, इत्युक्तप्रार्थना
वधौ १८१

[७] उक्तवस्यात्मज्ञानसिद्धय स्वयं भीमरवधूनेतिहा

अध्यायः	विषयः	पृ. सं.
	संक्षिप्ततुर्विंशतिगुणसु सुर्वेष्टकशिक्षणकथनम् सप्तमे	१३
[८]	अजगतादिभ्यो नवद्वविंशक्षणकथनम् अष्टमे	१३
[९]	कुरादिभ्यश्चिद्वक्षणकथनम् नवमे	१३
[१०]	[वेदसम्बन्धादारमभः संसृतिः ननु स्वताः सत्ताम्यद निरासमेतद्वर्णनम्]	१३
[११]	बन्धमुक्तयोः साधूनां भक्तेश्च लक्षणकथनम् एकादशे	१३
[१२]	साधुसङ्गस्य मदिमावर्णनम्, कर्मानुष्ठानम्, तस्याप्य वस्तुतया द्वादशे	१३
[१३]	सर्वदेहिनां द्वयोर्द्वयकथनः, होमोपाख्यानम्	१३
[१४]	(भक्तिध्यानयोगयोरभिधेयनघट्टः) भक्तेः श्रेष्ठत- वर्णनम्, समाधनध्यानयोगकथनम् त्रयोदशे	१३
[१५]	धारणानुपमिच्छकथनम् पञ्चदशे	१३
[१६]	भौमजागणनमुत्तर्विम्बविमर्षनघट्टः षोडशे	१३
(१७)	तत्त्वज्ञानिगुहकथनार्थमेतत्पादनघट्टः सप्तदशे	१३
(१८)	धानप्रत्ययनिवर्तकथनम्, अधिकारिमेदात् उल्लंघि- विशेषकथनम् अष्टादशे	१३
(१९)	ज्ञानचक्रपातवर्णनघट्टः एकोनविंशे	१३
२०	भक्तिज्ञाननियामकयोगस्य कथाभिवर्णनघट्टः विंशे	१३
२१	मध्वादिपूर्वोक्तयोगस्य सारविवरिणां कामिनां प्रत्यक्षतादिसुगुणयोगप्रकाशः	१३
२२	तत्त्वज्ञानप्रज्ञानपरिणामविधा बहुविधविशेषः जन्ममरणविधायां तादृशः	१३
२३	मिथुनीनामिदं प्रत्ययनियमाद्यभिवर्णनघट्टः त्रिंशत्तमोऽयं प्रकरणम्	१३
२४	सङ्क्षययोगाभिप्रेतं द्वारा मन्त्रमोहनिवर्तनप्रति- पादनघट्टः चतुर्विंशे	१३
२५	मैत्रेयस्यान्यादन्तर्निष्कृत्यादीनामभिवर्णनघट्टः पञ्च- विंशे	१३
२६	साधुसङ्गप्रभावोपपन्नमन्त्रयामभिवर्णनेतन्मताद्यभि- वर्णनघट्टः षड्विंशे	१३
२७	विष्णुप्रभादनैतदुक्तयोगाभिवर्णनघट्टः सप्त- विंशे	१३
२८	ज्ञानयोगस्य पुनस्तद्वृत्त्येणाभिवर्णनघट्टो अष्टविंशे	१३
२९	पुनस्तद्वृत्त्येणाभिवर्णनघट्टः एकोन- विंशे	१३
३०	स्वधाम गन्तुमित्युक्ता मगधना मिलकुलमहापण- विंशे	१३
३१	मगधना स्वधामगन्तुम्, तदुद्देशादीनां तदनुगम- नञ्चैकविंशे	१३

इत्येकावश्यादकम्भकस्यानुशासिका स्यात्तथा ।

अथ द्वादशस्कन्धसूक्तयानुक्रमणिका ।

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१	तत्र मागधपक्षेयमाहिराजसूक्तयम्, सहस्रादि दोषेण तेषां मल्लीमसितसूक्तम्	१
२	कलिमलद्वयोः कलकयवतारात् अयमनिहजमगज विनाशे पुनस्सख्युगप्राप्तवर्णनम्	१४
३	कलियुगादुत्कर्षणम्	२९
४	स्वर्गधरायस्वरूपामिषर्णनपूर्वकं (हरिकीर्तनात्) संसारनिस्तरणोपायप्रतिपादनग्रन्थः	४५
५	शुकेन सङ्क्षेपेण परब्रह्मज्ञानोपदेशात् परीक्षितः तच्छ्रवणजनितास्तुष्टिर्भूतिनिर्वाणम्	६८
६	परीक्षितो मोक्षेः, तत्सुतस्य सर्पसागादि, वेदवि- भागकथाप्रसङ्गे त्रयी रसनकथा	७९
७	अधर्मेविस्तारः, पुण्यव्यसनम्, पुराणवर्णनादि, श्रीभागवत ध्वजफटः ।	१०३
८	मार्कण्डेयस्य तपश्चर्चा, तस्य कामादिभिरसंमोहः, गरुडारायणस्तवतत्र	१२१
९	विहङ्गोर्मिकण्डेयस्य भगवत्प्रासाददर्शनम्	१४०
१०	मुनिप्रति स्मृत्युपेन महादेवेन वरदानम्	१५१
११	महापुराणवर्णनम्, रविज्यूहकथनम्	१६६
१२	सविस्तारमुक्तं पूर्वं भागवतार्थं सङ्क्षेपः	१८७

अध्यायः

विषयः

पृष्ठाङ्कः

१३	वयस्कर्मः, कुशाग्रजसूक्तयम्, श्रीमद्भागवतसूक्तं कलकलमागधपक्षमाहिराजसूक्तम्	२०७
	विहङ्गोर्मिकण्डेयस्य भगवत्प्रासाददर्शनम् । समाप्ता ।	
	इति श्रीमदनन्तविमलान्तसिद्धान्ततत्त्वार्थसंग्रहस्य पठनसमनन्तरमेव निश्चितभागवतशिरःपुष्पस्य पर- ब्रह्मानन्दमन्दं सन्धवानं सकलकलिकल- निराकरणशुदीशम् श्रीमत्कृष्णदेवाचार्य- महर्षिप्रणीतं सकलपुराणाभ्यर्हित- तमे द्वादशस्कन्धपरिमितं श्रीधरादिकृतानेक- व्याख्यासहितम् । श्रीमद्भागवतम् सम्पूर्णम् । हरिः ओम् श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः	

